

वाचस्पत्यु.मु.मि.वेग्लर.

वृहत् संस्कृताभिधान

प्रथमखण्डम्

गवर्णमेष्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८२८ संवत्सरे मुद्रितम्

19736

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART. I.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

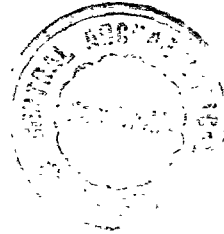
Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanskrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYA PRAKASHA PRESS.

1873

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

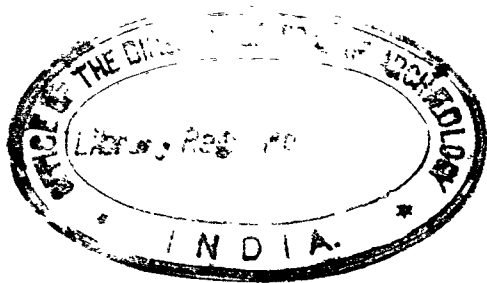
Sanskrit College, Calcutta.

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

ग्रन्थारम्भप्रयोजनादि ।
 सवृत्त्युदाहरणं पाणिनीयलिङ्गानुशासनम् ।
 पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
 उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
 रूढयौगिकादिशब्दभेदनियमविशेषाः ।
 शब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहवासहत्वे ।
 डाक्तर उद्गलसेन-प्रणीताभिधान-शब्दकल्पद्रुमा-
 भिधान-प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थश्च ।
 यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषूदाहरणानि ।
 तत्रानुक्तानां जरमणीयसंस्कृताभिधानोक्तानां, वैदि-
 कानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थश्च ।
 तत्राप्यनुक्तानां वङ्गानां वैदिकशब्दानाम् निम्ननिर्दिष्ट
 चार्वाकादिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 चार्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 यांगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 माध्यपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 रमेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 कणादपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थस्तन्मतञ्च ।
 आश्वलायनादिश्रौतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थः ।
 मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 सर्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
 सर्वैपपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
 वाल्मीकिरामायणप्रतिपाद्यविषयाः ।

महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।
 पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संचेपेखेतिवृत्तानि ।
 देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि ।
 हठयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 तदुक्तशरीरादिसंस्थानम् ।
 तदुक्तद्रव्यवृत्तादिलक्षणानि ।
 ज्योतिषस्य चतुःषष्टिरङ्गानि ।
 तेषु परिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थाः
 भूमेः स्थिरत्वे तस्य, चलत्वे चार्थभेदस्य मतम् ।
 सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
 खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
 बृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दार्थाश्च ।
 वाग्निष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः । [च ।
 नरपतिजयचर्यापरिभाषितानामर्थस्तत्रत्य चक्राणि
 शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थाः ।
 ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धगृहकुण्डादिलक्षणानि ।
 सर्वदेवमूर्तिलक्षणानि ।
 तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 तन्त्रोक्तषट्चक्ररूपणि ।
 शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 गान्धर्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 शिक्षापरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
 कन्दः शास्त्रोक्तशब्दानामर्थस्तल्लक्षणभेदाश्च ।
 अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानामर्थः ।
 शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि । [णानि च ।
 दशरूपकादिपरिभाषितानामर्थस्तल्लक्षणोदाहर-
 सेन्ययुहादिलक्षणानि ।
 सैन्यपरिमाणभेदाः ।
 पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थस्तत्प्रकारभेदाश्च ।

Professor TARANATHA TARKAVACHASPATI.
श्रीवाराणस्य तर्कवाचस्पति ।

CONTENTS.

1. Panini on genders
2. On the suffixes
3. On the primitive and derivative words
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries
5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas
6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary
Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained
Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramanauja, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansha, Sankhya Patanjala, and Vedanta
7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutra
8. The technical words of Hindu law
9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans
10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana
11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.
12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.
13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of the drugs.
14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.
15. The principles of Hindu astrology.
16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatyoga, Vastushastra,
17. Classification of the Vedas.

P R E F A C E.

The profound learning and indefatigable industry of Pandit Taranath Tarkavachaspati, one of the professors of the Calcutta Sanskrit College, has been well known to all in India interested in the classical language of the Hindus and has extended to England and Germany, where his numerous works command a wide circulation among Sanskrit Scholars.

His edition of Panini's grammar with his own commentary was published in 1863 with the patronage of the Government of Bengal on the recommendation of Mr. E. B. Cowell M. A. at that time Principal of the Calcutta Sanskrit College and now Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.

Pandit Taranath has been for many years collecting materials for a Sanskrit Dictionary, which shall have a wider and deeper scope than Wilson's Sanskrit Dictionary and the Sabdakalpadruma by the late Raja Radha kanta Deva. It will moreover contain explanations of terms in the Tantras, Philosophy, Rhetoric and Law which are not fully given in the published portions of Bohtlingk's Dictionary. These Dictionaries are written respectively in English, in Sanskrit with Bengali characters and in German. The Pandit's Dictionary will have the explanations in Sanskrit, so as to be available for the use of both Hindu and European Scholars.

When I had the honor to officiate in 1865 as Director of Public Instruction, I brought to the notice of Sir Cecil Beadon the Lieutenant Governor of Bengal, the desire of Pandit Taranath to publish such a Dictionary, and His Honor in consideration of the acknowledged fitness of the learned Pandit for the preparation of the work, was pleased to accord to it the patronage of the Government of Bengal in the following letter, from the Junior Secretary of the Bengal Government to the Director of Public Instruction No. 507 dated Fort William the 26th January 1866.

"I am directed to acknowledge the receipt of your office letter No. 2 dated the 3rd instant and in reply to convey the Lieutenant Governor's sanction to the purchase of 200 copies at Rupees 50 per copy aggregating Rupees 10,000, of the Sanskrit Dictionary in its complete form which Pandit Tarkavachaspati the Grammar Professor of the Sanskrit College engages to compile within a period not exceeding five years."

"No sum whatever, I am to add, will be paid unless the work is completed."

An extension of time for five years longer was granted for the preparation of the work by Sir William Gray, the Lieutenant Governor of Bengal, in the letter from the Bengal Government No. 3480 dated the 12th December 1870.

H. Woodrow. M. A.
Inspector of Schools, Lower provinces of Bengal.
and formerly Fellow of Caius College, Cambridge.

ओं तत्सत् ।

ग्रन्थारम्भः ।

श्रीगौरीतनुसम्भवं सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्मद्वयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तमुमुखं सिन्दूरशीभान्वितम् ।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीहेतुं हृदये सदा ॥ १ ॥
श्रुत्यार्थाधिगमं सर्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते । तारानाथद्विजेनेदं वाचस्पत्यसमाह्वयम् ॥ ३ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नस्रजं धिया । अशेषशेषुषीदात्रे तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः । यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् । पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दृश्यते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तद्भाष्याकारिणां तथा । मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखबन्धविज्ञापने ।

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं
कोषञ्चाधिगन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्रायोज्यैगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढानां शब्दानां
केषाञ्चित् यौगिकानामपि । कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्ग-
सहितस्यैवार्थबोधनम् । तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-
न्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्यग्ज्ञातव्यार्थस्य स्फुरणात् एकविधभाषयैवार्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य
स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनं अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधनात्
खण्डशक्त्या बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-
बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात्
शब्दानां सर्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठे-
नार्थप्रतिपादनात् व्युत्पत्तिस्त्वनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तत्रोक्तानामपि शब्दानाम-
वयवार्थज्ञानमसुलभमेव । नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविध-
विद्यावता डाक्तरोपाधिना 'उद्दलिसन्' साहेबेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृत-
श्रमाभ्यां विहङ्गभ्यां बोधलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्वकं
सुपरिपाठ्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयैवार्थबोधनमन्तरेण संस्कृत-
शब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थाग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाणां सुतरामेव न सुग्रहः । अतः
संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

मेकमभिधानं व्युत्पत्सूनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पो-
ऽवर्त्तत । किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्रारोपयोगिव्ययार्थार्थविरहेण निरर्थकतया मुकुलित इव समजनि ।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं सुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-
विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एइच् उड्रो) इति नामकं
साहेवं प्रत्यावेदितम् । मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन
प्रेम्णाहितः वङ्गवर्णभेदः अयुतं सुद्राः एतत्पुस्तकसुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार ।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूले चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फलोन्मुखी-
बभूव । अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्माणाय वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याक-
रणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य वङ्गलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य
उद्धृत्य दर्शितानि । आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणजातं प्रादर्शि । ततः पाणि-
न्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि । यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयोः परि-
वृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः ।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-
प्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रियाः, ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेऽत्र
परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे येये शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुदलेखि ।
'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनपि
स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः,
पदनियमः, इट्प्रून्यतादि, सकर्मकत्वादि, लटि लुङि प्रसिद्धकृतसु च रूपञ्च दर्शितम् । यद्यपि
अर्थविशेषोत्कीर्तनं संस्कृतभाषयैव सर्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं
प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् ग्रन्थवह्निर्भूततासुचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थ-
प्रकाशनं कृतम् ।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः । अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया-
गमानुसार्यैव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्रादृतम् ।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्क्रयार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्प-
वित्तानां कष्टं भवेत् तन्मा भृदित्यनया धिया खण्डश्च एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि ।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः दशभिः खण्डैः संपूर्णं स्यादिति । प्रयतियते च तथा, यथा षड्भिः
षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमियादित्यत्र ।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्वलनं सुधीभिः समुद्भाव्येत
तच्च तैः निजगुणेन परिशीलनीयम् । शिवमस्तु श्रीं तस्यत् ।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च
सामान्यतो लिङ्गविशेषणज्ञाने सौकर्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि
प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषासत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम् ।

स्त्री । १ ।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्फुरित्यधिकारः । तत्तद-
पवादस्तत्तत्स्त्वत्वे वक्ष्यन्ते तथाच विशेषैरवाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

ञकारान्ता मातृदुहितपोटस्वहननन्दरः । २ ।

ञकारान्ता अमी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये । अन्येषाम् “ञञ्जेभ्यः”
इति ङीव्विधानेन ईकारान्तत्वात् स्वस्रादेरेव ङीव्विधेयेन
ञदन्तत्वात्, तिष्ठचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वा-
भावेन ञदन्तत्वेऽपि न नियमव्याघातः । माता दुहिता स्वमा
योता ननन्दा ।

अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ३ ।

अनिप्रत्ययान्तः ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः
रजनिरित्यादि । तत्र च “कृदिकारादक्तिनः” इति पक्षे ङीप्
अवनी रजनी चेत्यादि । चभूः बभूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ?
दिव्यतेः किप् द्युः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरण्यरण्यः पुंसि च । ४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंसिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे
प्राप्ते पाञ्चिकपुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । इयमयं वा अशनिः
अरणिः अरणिः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः । ५ ।

धातुरित्यनुवर्त्तते । निप्रत्ययान्तः निप्रयान्तश्च धातुः स्त्रियां
स्यात् । भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप्
भूमी ग्लानी हानी धुनी इत्यादि ।

वङ्गिष्टणाग्रनयः पुंसि । ६ ।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं
वङ्गिः ष्टिणः अग्निः ।

ओणियोन्मूर्मयः पुंसि च । ७ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंसिङ्गाश्च स्युः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन
प्राप्तौ विकल्पः । अयमियं वा ओणिः योनिः ऊर्मिः । स्त्रीत्वपक्षे
वा ङीप् ओणी योनी ऊर्मि ।

क्तिन्नन्तः । ८ ।

क्तिनप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कतिः बुद्धिः दृष्टिः ।
“अक्तिनः” इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च । ९ ।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारोधात्वधिकारनिष्ठ-
चार्थः । एतत्स्त्वत्पर्यन्त एव धातुरनुवर्त्तते नापिमस्त्वत्वे ।
अवीः, तन्वीः, तरीः, लक्ष्मीः ।

ऊङ्ङावन्तश्च । १० ।

ङीव्वङीव्वङीनां यङ्ङाय ङीपङ्ङयं टापृचापोर्षङ्ङाययापो
यङ्ङयम् । ऊङ्ङन्तः ऊङ्ङन्तः आवन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् ।
ऊङ्ङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्वेषां यङ्ङये लिङ्गज्ञानस्य
सुगमतार्थमिह यङ्ङयम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ्ङः ऊङ्ङः कर्कन्तः
ङी । कर्त्तरी गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिदा त्वरा जरा
इत्यादि ।

युन्तमेकाक्षरम् । ११ ।

एकाक्षरः ईकारान्तः ऊकारान्तश्च अस्ति विशेषे स्त्रीलिङ्गः
स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यतेः किपित्तु विशेष्यलिङ्गता ।
एकाक्षरं किम् ? बड्ढ्रीचौ पृथुश्रीः प्राप्नूयः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतेः । १२ ।

विंशतिप्रपञ्चतयः नवतिपर्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः ।
इयं विंशतिः विंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः
नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप् ।
एकविंशत्यादेस्तु “परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” इति स्त्रीत्वमेव
एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिष्ठत्तेर्नावधित्वव्याघातः । आ
नवतेः किं ? शतं सहस्रम् । विंशत्यादयः किम् ? एकदशादेर्विशेष्य-
लिङ्गत्वम् ।

दुन्धुभिरक्षेषु । १३ ।

अक्षार्थको दुन्धुभिश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं दुन्धुभिः पक्षे
ङीप् दुन्धुमी । अक्षादन्त्यत्र न स्त्रीत्वम् किन्तु पुंस्त्वम् ।

नाभिरक्षत्रिये । १४ ।

क्षत्रियार्थकभिन्नो नाभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं नाभिः
(अक्षावयवः) वा ङीप् नामी ।

उभावन्वत्र पुंसि । १५ ।

उभौ दुन्धुभिनाभिशब्दौ क्रमेण नाभिभिन्ने क्षत्रिये च वर्त्तमानौ
पुंलिङ्गौ स्याताम् । अयं दुन्धुभिः (वाद्यभेदः असुरभेदो वा) अयं
नाभिः (क्षत्रियः) “लिङ्गमशियं लोकाश्रयत्वात्” इत्युक्तेः कचित्
व्यभिचारः । तेन अवयववाचकस्य पुंस्त्वमपि “ससङ्गसत्पङ्कजपल-
कोमलैरुपाहितश्रीख्युपनीविनाभिभिः” इत्यत्र पुंस्त्वम् । अत एव
रभसः

सख्यराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे ॥

इत्याह क ।

तलन्तः । १६ ।

भावाद्यर्थे विहिततत्प्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । शुभस्य भावः
शुभता एव जडता ऋदुता । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-
ण्यता । जनानां समूहः जनता यामता । देव एव देवता
“स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
तिवर्त्तने” इत्युक्तेः प्रकृतिभिर्लिङ्गत्वम् ।

भूमिविद्युत्सरिज्ञतावनिताभिधानानि । १७ ।

भूम्यादिपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अचला अनन्ता विश्वम्भरा
इत्यादयः । विद्युत् तडित् सौदामनी चपला चञ्चला । सरित् निम्नगा
आपगा । लता वल्ली वल्लरी व्रततिः । वनिता योषित् अवला ।

यादो नपुंसकम् । १८ ।

यादःशब्दः सरिद्धाचकोऽपि क्लीबलिङ्गः स्यात् । पूर्वस्त्वताप-
वादः । इदं यादः (नदी) ।

भास्त्रुकुस्त्रुग्दिग्दुष्णिगुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः स्रक् स्रक् दिक् दृक् उष्णिक् उपानत् ।

स्थूणोर्णो नपुंसके च । २० ।

स्थूणोर्णाशब्दौ स्त्रियां नपुंसके च स्तः । स्थूणा स्थूणम् (काठ-
मयी द्विकर्षिका) । जर्णा जर्णं (मेघादिलोम) ।

गृहशशाभ्यां क्लीवे । २१ ।

ऋहपूर्वकः स्थूणाशब्दः शशपूर्वकश्च जर्णाशब्दः क्लीबलिङ्ग एव
स्यात् न तु स्त्रियाम् । परवृत्तिज्ञताप्रवादः । ऋहस्थूणम् शशोर्णम् ।

प्राष्ट्रविप्रुष्ट्रुष्ट्रुविट्त्विवः । २२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्राष्ट्र् विप्रुष्ट्र् रुष्ट्र् विट् त्विट् ।

दर्विविदिवेदिखनिशाणभ्रिवेणिकृष्योषधङ्गुलयः । २३ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । पक्षे ङीप् । इयं दर्विः विदिः
वेदिः खनिः शाणिः अग्निः वेणिकृषिः ओषधिः अङ्गुलिः ।
पक्षे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, “अङ्गुलीवोरगच्छता” इति कालिदासः ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छवि-
रात्यादयः । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः स्युः । इयं तिथिः । अस्मि पुंस्त्वमपि “तिथयो-
र्हयोः” इत्यमरोक्तेः । “निखिलान्निशि पूर्णभातिथीन्” इति नैषधम्
नाडिः रुचिः इत्यादि । रात्यादय इत्यादिपदात् नक्तंदोषाभिन्ना
रातिपर्याया ऋहन्ते । सर्वत्र पक्षे ङीप् । नाडी रुची वीची
इत्यादि ।

शष्कुलिराजिकुच्यवनिवर्त्तिभ्रुकुटिचुटिबलि-
पङ्कयः । २५ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः राजिः इत्यादि । सर्वेभ्यः
पक्षे ङीप् । “अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकम्” इति नैषधम् ।
“राजीवराजीवशूलो रुङ्गम्” इति भाषः । बलिर्दरावयवः ।

प्रतिपदापदिपत्संपच्छरत्संसद्परिषदुषःसंवित्
क्षुद्युन्मुत्समिधः । २६ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रतिपत् आपत् विपत् इत्यादि ।
उषाः प्रातरधिधात्री देवता “उषा उषन्ति” इति वेदमन्त्रः ।

आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः । २७ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयमाशीः धूः पूः गीः द्वाः ।

अप्सुमनससमासिकतावर्षाणां बद्धत्वञ्च ।

अप्प्रभृतीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं बद्धवचनान्तत्वं च स्यात् । इमा
आपः । इमाः सुमनसः । पुष्पसामान्यवाचित्वात् एवास्य बद्धत्वं
वेने सुमना मालती जातिरित्यादौ एकत्वम् । देववाचकस्य तु
पुंस्त्वमेव । बद्धत्वं चैषां प्रायिकम् अत एव अर्थवत्स्त्वभाष्ये, “एका
च सिकता तैलदानेऽसमर्था” इति प्रयुक्तम् । “समां समां विजा-
यते” इति स्त्वभाष्ये समायां समायासिति प्रयुक्तम् ।
“विभाषा पात्राधेट्” इति स्त्ववर्त्तित्याख्यायाम् आप्रासातां
सुमनसार्वाति हरदत्तेन च प्रयुक्तम् ।

शुक्त्वग्योग्वाग्यवागूनौस्त्रिचः । २८ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शुक्त्व् लक् व्योक्वाक् ।

तटिमीमासंबध्याः । ३० ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तटिः पक्षे ङीप् सीमा संबध्या ।

चूलिनेषिखार्य्यश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं चूलिः वेणिः खारिः पक्षे डीप् ।

ताराधाराज्योत्स्नादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तारा धारा ज्योत्स्ना ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीपक्षिकारे पुनः स्त्रीग्रहणमधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्य-
ग्रहणमन्येषां व्यभिचारसूचनार्थम् । यत्र यत्र च व्यभिचारः
तत्रत् पूर्वसक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठानुसारेण किञ्चिदवशिष्टं सूच्यते । स्त्रियां क्तिन्
(३,३,६४) इत्यधिकारे ये विहिताः क्यबादयः प्रत्ययास्तदना अपि
स्त्रियां स्युः । यथा व्रजयजोर्भावे क्यप् (३,३,६८ सू०)
प्रवज्या इज्या । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदुषुञ्जीङ्-
भजिणः (३,३,६६) । समज्या सभा, निषदा आपणः,
निपत्या पिच्छला भूमिः, मन्या गलपार्श्वशिवा, विद्या, सुत्या
अभिषवः, श्या, भ्रत्या, इत्या शिविका । कजः श च (३,३,१००)
क्रिया कत्या । इच्छा (३,३,१०१) इच्छा । परिचर्यापरिसर्या-
मृगयाटाद्यानासुपसंख्यानमिति तत्रत्यवार्तिकम् । परिचर्यां
पूजा, परिसर्या, मृगया, अट्याद्या । जागर्त्तरकारो वा (वा०)
जागरा जागर्त्या । अ प्रत्ययात् (३,३,१०२, सू०) जिगमिषा
विविदिषा पुत्रकास्या । गुरोश्च हलः (३,३,१०३, सू०)
ईहा ऊहा, मूर्च्छा । षिद्धिदादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सू०)
जरा त्रपा लज्जा भिदा छिदा । चिन्तापूजाकथा कुम्बा चर्वा ।
आतञ्चोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपमा, उपदा । अदन्तरो-
रुपसंख्यानम् (वा०) अद्वा अनर्द्धा । ग्यासन्नयो युच्
(३,३,१०७, सू०) कारणा यातना षोडना आसना अन्यना ।
घट्टवन्दिर्विदिभ्यश्च (वा०) घट्टना वन्दना वेदना । इषेरेनिच्छा-
र्थस्य (वा०) अन्वेषणा । परेर्वा (वा०) पर्येषणा । रोगाख्यायां
खुल बडलम् (३,३,१०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका ।
धात्वर्थनिर्देशे खुल् वक्तव्यः (वा०) आसिका शायिका ।
सञ्जायाम् (३,३,१०९) उद्दालपुष्पभञ्जिका । विभाषा-
ख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च (३,३,११०) कां कारिं कारिकां
क्रियां कत्यां कतिं वा त्वमकार्थीरिति प्रश्ने सर्वान् कारिं कारिकां
वाऽकार्थमित्युत्तरम् एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां
पचान् पक्तिम् । पर्यायार्हाणोत्पत्तिषु खुच् (३,३,१११) भवत
आसिका पर्यायेणासना, अर्हे भवानिचुभञ्जिकामर्हति । ऋषे

इक्षुभञ्जिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इक्षुभञ्जिका उदपादि ।
आक्रोशे नञ्प्रतिः (३,३,११२) अजीवनिस्तव भूयादिति । अनि-
प्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्व्यधिकारपतितयोऽलोक्तम् ।
कर्मव्यतिहारे खच् स्त्रियाम् (३,३,४३) इति खचि “खच-
स्त्रियामञ्” इति (५,४,१४) स्वार्थिकेऽपि व्यावक्रोशी व्यात्युची ।
तलन् इति (१७) सूत्रे तल्लग्रहणं समुहाययादीनासुपलक्ष-
णम् अत एव “तल्लन्दे येनिकञ्चता वैरमैथुनकादिवुः” इत्यमर
आह ख । तस्य समूहः (४,२,३७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो यः
(४,२,४६) इति ये पाश्यावन्या वात्या धस्या ढरथा । खल-
गोरथात् (४,२,५० सू०) खल्या गव्या रथ्या । इनित्क-
द्यचश्च (४,२,५१, सू०) खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः (वा०) खलिनौ
डाकिनौ कुटिम्बिनौ । गोला, रथकद्या । इग्दाइन् वैरमैथुनिकयोः
(४,२,१२५) वैरे काकोलूकिका । मैथुने अतिभारद्वाजिका,
आदिना “पादशतस्य संख्यादेवींश्चायां वुनु लोपश्चेति” दण्डव्यव-
सर्गयोश्चेति (५,१,२७, २८) वुनो ग्रहणम् द्विपादिकां ददाति
दण्डतो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विशतिकां त्यजति । वुग्रह-
णात् वुजोऽपि ग्रहणम् तेन “गोत्रचरणात् स्नाघात्याकारेत्यादि
(५,१,१२४) वुजो ग्रहणम् गार्गिकया काठिकया वा स्नाघते ।
द्वन्द्वमनोत्तादिभ्यश्चेति (५,१,११३) वुजश्च ग्रहणम् । शैष्योपा-
ध्यायिका मानोत्तिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायाम् खः
(४,२,५७) इति यान्तोऽपि स्त्रियाम् । दण्डः प्रहरणमस्यां
क्रीडायाम् दाण्डा मौसला । घञः सास्यां क्रियेति जः (४,२,५८)
इति विहितजान्तश्च स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथिः । श्यै-
न्माता मृगया, तैलम्माता सधा ।

एतद्विज्ञा अन्त्येऽपि केचन, शब्दाः स्त्रीलिङ्गतयाऽमरे-
ऽभिहिताः यथा तित्दुकी कणिका, भङ्गिः सुरङ्गा सूचिः सातिः
काकिनी (षी) चूर्सिः, शाणो द्रुणिः दरत् । कन्या आसन्दी
(प्रतिनासुपवेशनासनम्) भङ्गरी चर्चरी, पारी होरा लङ्गा
सिध्मला लाक्षा लिक्षा गरुडधा, मृधशी चमसी मसी । इत्यादयः

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

वक्ष्यमाणाः शब्दाः असति बाधके पुलिङ्गाः स्युः ।

घञवन्तः । २ ।

घञन्तः अवन्तश्च धातुः पुलिङ्गः स्यात् । घञ्—पाकः त्यागः ।

अप्—करः गरः तरः शरः । घजादयो भावार्थका एवेह
 ष्टुल्लान्ते । भावे विहिताभ्यां ऋल्युड्भ्यां नपुंसकत्वस्य,
 त्रिच्चादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्बाध्यतया भावार्थकत्वैवो-
 चिता । तेन कर्मादौ घजाद्यन्ता विशेषलिङ्गा एव ।
 अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य
 कर्मार्थकत्वेन नपुंसकतया प्रयोगः कृतः ।

घाजन्तश्च । ३ ।

घान्तः अच्प्रत्ययान्तश्च घातः पुंसि स्यात् । विस्तरः गोचरः
 चयः जयः नय इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ४ ।

अजाद्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादाथं सूत्रम् । एते
 शब्दा नपुंसकलिङ्गाः स्युः । इदं भयं लिङ्गं भगं पदम् ।

नङन्तः । ५ ।

नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यत्नः प्रयत्नः इत्यादि ।

याञ्जा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्प्रत्ययान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याच्ञाशब्दः
 स्त्रियां स्यात् । इयं याच्ञा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

किप्रत्ययान्तो घुः (दा धा) पुंसि स्यात् । आधिः उदधिः
 (घटः) । व्याधिः निधिः । घुः किं चक्रिः जन्तिः
 विशेषलिङ्ग एव ।

दधुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थं सूत्रम् । इयमयं वा दधुधिः ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुज-
 कण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । ९ ।

देवादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्देशवाचिनश्च असति बाधके
 पुंसि लिङ्गाः स्युः । देवाः सुराः । भेदाः ब्रह्मा विष्णुः शिवः
 शक्रः । असुराः दनुजाः । भेदाः बलिः कालकेयः नेमिः ।
 आत्मा चेतनः । स्वर्गः नाकः । गिरिः नगः पर्वतः । भेदाः
 हिमालयः सुमेरुः । समुद्रः उदन्वान् सिन्धुः । भेदाः क्षीरोदः
 लवणोदः । नखः नखरः करजः । केशः कवः बालः । दन्तः
 दशनः । स्तनः कुचः पयोधरः । भुजः प्रकोष्ठः । कण्ठः गलः ।
 खड्गः असिः । शरः सायकः मार्गणः । पङ्कः कर्दमः ।

त्रिपिष्टपं त्रिभुवने नपुंसके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिपिष्टपशब्दः क्लीबे स्यात् । स्वर्गवाचि-

त्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । इदं त्रिपिष्टपम् (स्वर्गः) ।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्यौदिवोस्तन्वेषेण पश्यम् । स्वर्गाभिधायित्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽय-
 मारम्भः । द्यौशब्दः दिव्यशब्दश्च स्त्रियां स्यात् । इयं द्यौः इमे
 भूदिवौ ।

दधुवाङ्ग स्त्रियाञ्च । १२ ।

दधुवाङ्गशब्दौ पुंसि स्त्रियाञ्च स्याताम् । शरवाचित्वेन भुज-
 वाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भः । इयमयं
 वा दधुः वाङ्गः ।

वाणकाण्डौ नपुंसके च । १३ ।

एतौ पुंसि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे
 स्त्रीत्वार्थमारम्भः । अयमिदं वा वाणः वाणं काण्डः काण्डम् ।

नन्तः । १४ ।

न इत्येतदन्तः पुंसि स्यात् । आ तच्चा ष्टपा उच्चा । चर्म-
 वन्मादयस्तु “मन् इच्छकोऽकर्त्तरि” इति परस्मैलेशस्य बाधात्
 क्लीबलिङ्गाः । तत्र “इच्छकः” इत्युक्तेः ष्टथिमा ष्टदिमा इत्या-
 दयो नन्तत्वत्वेन पुंस्त्वेन ।

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १५ ।

क्रत्वादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्विशेषशब्दाश्च पुंसि स्युः ।
 क्रतुः अध्वरः । भेदः उक्थः अग्निष्टोमः । पुरुषः नरः ।
 कपोलः गरुडः । गुल्फः प्रपदः । मेघः नीरदः जलधरः ।
 भेदः पुष्करः आवर्त्तकः ।

अभ्रं नपुंसकम् । १६ ।

मेघवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । अभ्रम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । विभुः विधुः इक्षुः ।
 इदञ्च विशेषैरबाधितविषयम् । अत एव “इक्षुर्दृष्टविला-
 सिन्यां ऋत्वारम्भे गदे स्त्रियाम् । इवोः कपोलाववने” इति
 भेदिनिः । “करेशुरिभ्यां स्त्री नेत्रे” इत्यमरः । तथा च एवं-
 जातीयकविशेषाभाव एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण
 “लिङ्गशेषविधिव्यापौ विशेषैर्यथाबाधितः” इत्युक्तममरसंज्ञेन ।
 एवमन्यत्रापि ।

धेनुरञ्जुकुङ्गसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रियां
 स्युः । धेनुः रञ्जुः कुङ्गः । अत्र अप्राण्यजातित्वात् पक्षे

जङ् । कुङ् । हरयूः तनूः रेणूः प्रियङ्गूः । धेनोः प्राणित्वात्
रज्जोश्च पर्युदासाच्चोङ् ।

समासे रज्जुः पुंसि च । १९ ।

समासान्तस्थः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्ज्वा
कर्कशरज्जुना वा बध्नाति ।

शशुजानुस्वाहशुजतुवपुतालूनि नपुंसके । २० ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । एतानि स्त्रीषु स्तुः ।
शशु जातु स्वाह अशु जतु तपु तालु ।

वसु चार्धवाचि । २१ ।

अर्धवाचिवसुशब्दः स्त्रीषु स्यात् । वसु धनम् । अर्धवाचोत्पत्तेः
वसुर्मयूखान्निधनाधिषेणु देवभेदे च पुमान् ।

मद्गुमधुशीधुमानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २२ ।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्तुः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीव-
त्त्वार्थं सूत्रम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु ।
व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैत्रे दैत्यभेदे च पुमानेव चौड-
वाचि तु नपुंसकमेव ।

रुत्तन्तः । २३ ।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते
प्रपञ्चार्थः । मेरुः सेतुः हेतुः ।

दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः स्त्रीषु स्तुः । दारु कसेरु जतु
वस्तु मस्तु ।

सक्तुर्नपुंसके च । २५ ।

त्वन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीवत्त्वार्थं सूत्रम् । चात् पुंसि ।
सक्तुः सक्तु ।

प्राशरश्मेकारान्तः । २६ ।

इत जङ् रश्मिशब्दवटितस्त्रत्वपर्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते ।

कोपधः । २७ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः
करकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेष्यशब्दत्वेन त्रिविक्रान्ताः ।
अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव विक्रमबुधियन्ते न तु
विशेष्यशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

चिवुकशालुकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुं-
सके । २८ ।

कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः स्त्रीषु स्तुः ।
चिवुकं शालुकं प्रातिपदिकमिदमित्यादि ।

काण्टकानीकसरकमीटकचसकमस्तकपुस्तकतटाक-
निष्कशुक्लवर्चस्त्रपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकता-
लकफलककल्पाकुलाकानि नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः पुंसि स्त्रीषु च स्तुः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीवत्त्वार्थं
सूत्रम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । ३० ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलीष्टानि
नपुंसके । ३१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः स्त्रीषु स्तुः । किरीटं मुकुटं
ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकपटनटनिकटकौटकटानि
नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्तुः । कुटं कूटः कूटं कूटः
कपटं कपट इत्यादि ।

शोपधः । ३३ ।

शोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुषः शष्पः पाषाणः ।

ऋणलवणपर्णतोरणरणीष्णानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । ऋणं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि ।

अमरस्तु "तोरणोऽस्त्री" इत्युक्तवान् तद्वलं ऋणम् । उष्ण-
शब्दस्य स्पर्शवाचित्वे एव स्त्रीवता तद्वति तु गुणवचनत्वेन
त्रिविक्रत्वम् । उष्णः वङ्गः उष्णा यवागूरित्यादि ।

कार्पापणस्पर्शसुवर्षत्रणचरणवृषणविषाणचूर्णा-
दृणानि नपुंसके च । ३५ ।

एते शब्दाः स्त्रीषु पुंसि च स्तुः । कार्पापणं कार्पापण इत्यादि ।

थोपधः । ३६ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिकथोक्त्यानि नपुंसके । ३७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः स्त्रीषु स्तुः । काष्ठम् उक्थं
(सामावयवभेदः) ।

काष्ठा दिग्धा स्त्रियाम् । ३८ ।

दिग्वाचककाष्ठाशब्दः स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिशि इत्यनेनेदसिद्धौ सीमार्थेऽपि स्त्रीत्वार्थमर्थग्रहणं तेन “स्त्रयं विशेषण-द्रुमपर्यवृत्तिता परा हि काष्ठा” इति कालिदासप्रयोगः ।

तीर्थप्रोथयथानि नपुंसके च । ३९ ।

चादधिकारात् पुंसोत्वेवानुषज्यते न तु स्त्रियामिति । तेन “प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः । तीर्थं तीर्थः प्रोथं प्रोथः

नोपधः । ४० ।

अदन्तो नोपधः पुंसि स्यात् । इनः फेनः ।

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतन-
शासनसोपानमिथुनशशानरत्ननिम्बचिह्नानि नपुं-
सके । ४१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । शासनशब्दः परित्यक्तुं शक्यते ल्युडन्तत्वेन क्लीवत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । जघनम् अजिनं तुहिनं काननमित्यादि ।

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासन-
स्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसंभावनविभावन-
विमानानि नपुंसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । मानादिषु केषाञ्चिन्नान्तत्वेन पुंस्त्वे केषाञ्चिच्च ल्युडन्ततया तद्वाधकसूत्रेण क्लीवत्वे प्राप्ते च उभयलिङ्गतायं सूत्रम् । मानः मानं यानः यानम् । वस्तुतः “करणाधिकरणयोर्व्युद्” इति वक्ष्यमाणसूत्रेण त्रिलिङ्गत्व-प्राप्तौ पूर्व्यापवादेन नपुंसकत्वमेवेति तदपवादार्थं सूत्रम् ।

पोपधः । ४३ ।

अदन्तः पोपधः पुंसि स्यात् । धूपः दीपः यूपः ।

पापरूपोडुपतापशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि
नपुंसके । ४४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । पापम् रूपम्
शूर्पकुतपकुणपद्मीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । शूर्पः शूर्पमित्यादि ।

भोपधः । ४६ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । करमः कुम्भः शलमः ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । तलभम् ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

जृम्भं जृम्भः । अङि तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

भोपधः । ४९ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । सोमः स्तोमः भोमः (मध्यम-
पाण्डवः) भीतिहेतुवाचित्वे विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिधुयुग्मं भृगुत्साध्यात्मकुङ्कुमानि नपुं-
सके । ५० ।

पूर्वसूत्रापवादः । रुक्मं सिधुम् । आत्मनोति विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावे अनन्तत्वेनाचसुमासान्ते टिलोपेऽदन्तत्वम् तस्य चाव्य-
यत्वेऽपि नपुंसकत्वकथनम् अदन्तभोपधत्वेन प्राप्तं पुंस्त्वाप-
वादार्थम् । वस्तुतः अध्यात्मशब्दः प्रत्याख्यातं शक्यते ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमचौमहोमोद्दामानि
नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । संग्रामं संग्रामः ।
दाडिमं दाडिमः । उद्दामशब्दः प्रचण्डवाची । उद्यतो
दामाया इति विषहे तु विशेष्यलिङ्ग एव ।

योपधः । ५२ ।

अदन्तः योपधः पुंसि स्यात् । हयः गवयः समयः ।

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । ५३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इदं किसलयम् इन्द्रियम् ।

गोमयकषायमलयान्वधाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । गोमयं गोमयः ।
कषायस्तु रसवाची “तुवरस्तु कषायोऽस्त्री” इत्यमरः । तद्वदिति तु
त्रिलिङ्गः । अव्ययशब्दः क्लीववाची । व्ययाभाववाची तु नास्य
विषयः व्ययशब्दस्याजन्ततया पुंस्त्वेन ततो नञ् तत्पुरुषेऽपि
पुंस्त्वमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्लीवतेति भेदः ।

रोपधः । ५५ ।

अदन्तः रोपधः पुंसि स्यात् । क्षुरः अक्षुरः ।

द्वारायस्फारतक्रवक्रवप्रत्तिप्रचुद्रच्छिद्रपारतीर-
दूरकच्छुरभ्रासशुभ्रभीरगभीरक्रूरचित्रकेयूरकेदारो-
दराजसशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिर-
वैरचामरपुष्करगङ्गरकुटीरकुलीरचत्वरकाशीरनी-
रास्वरशिशिरतन्त्रयन्त्रचेत्तत्तमित्रकलत्रच्छत्र

वक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रतनुत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात-
नक्षत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्वस्त्रत्वापवादः । एते शब्दाः नपुंसके स्युः । इदं द्वारम् ।
अत्र स्कारशब्दो रोगभेदेवाचो प्रकाशवाचो त्र विशेष्यलिङ्गएव ।
वक्रशब्दः नद्याः पुटभेदेवाचो कुटिलवाचो त्र विशेष्यलिङ्गः ।
क्षिप्रः शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । क्षुद्रशब्द उपद्रवभेदे
तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरशब्दो दूरत्वे, कच्छशब्दः कच्छत्वे
तद्वति त्र विशेष्यलिङ्गः । गभीरशब्दो गाम्भीर्ये तद्वति
विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्ये क्रौर्यवति त्रि० । चित्रं वर्णे
तद्वति त्रि० । अजस्रं सातत्ये तद्वति त्रि० । शिशिरं शीतल-
स्वर्गे तद्वति त्रि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रमशब्दः क्लीवे स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभ्रवर्ष-
वाचो त्र गुणवचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे त्र पुमान् ।

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारचीरतीमरशृङ्गार-
भृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च । ५८ ।
एते शब्दाः क्लीवे चान् पुंसि च स्युः । चक्रं चक्रः । शिशिर-
शब्दस्तु हिमे स्वर्गे च पुंनपुंसकलिङ्गः स्वर्गवति त्रिलिङ्गः ।

षोपधः । ५९ ।

अदन्तः षोपधः पुंसि स्यात् । वृषः वृक्षः यक्षः ।

शिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-
षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्वस्त्रत्वापवादः । शिरीषं जोषम् । अम्बरीषं भर्जन
पातभेदेः छनिभेदे त्र पुमान् । कल्माषं शस्यभेदे वर्षभेदे च तद्वति
त्र त्रिलिङ्गः ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते क्लीवे चान् पुंसि च स्युः । यूषं यूषः । वर्षं वर्षः (वृष्टिः)
वत्सरे ऋतुभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

अदन्तः सोपधः पुंसि स्यात् । वत्सः वायसः महानसः ।

मानसविसवुससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्वस्त्रत्वापवादः । एते क्लीवे स्युः । मानसं विसमित्यादि ।

चमससरसनिर्व्यासोपवासकार्पासवासमासकास-
कांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसञ्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः क्लीवे पुंसि च स्यात् । कंसं कंसः पान-
भोजनम् मथुरान्धपे त्र कंसः । चकरोऽदन्ताधिकारसमाप्तरथः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्यायशब्दाः पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः किरणः ।
दिवसो घञः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्वस्त्रत्वापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अहः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

भीयतेऽनेनेति मानं तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडवः
प्रस्थः ।

द्रोणाडकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवतायै स्त्रत्वम् ।
द्रोणः द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्वापवादार्थं स्त्रत्वम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराक्षतलाजानां बहुत्वञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं
अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च स्त्रत्वम् । एते शब्दाः पुंसि नित्य-
बहुत्वचनान्ताश्च स्युः । इमे दाराः । अक्षताः लाजाः ।

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्वपदः व्रणान्शब्दः अपूर्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्वः पद-
शब्दश्च पुंसि स्यात् । परवलिङ्गत्वेन क्लीवादिलिङ्गत्वे प्राप्ते
नित्यपुंस्त्वार्थमारम्भः । नाडीव्रणः । अपाङ्गः नेत्रान्ते, अङ्गापगते
त्र त्रिलिङ्गः । जनपदो (दिशे) जनानां पदे त्र क्लीवलिङ्गः ।

मरुद्गुरुदुत्तरदृत्विजः । ७४ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयं मरुत् मरुत् (पक्षः) । उत्तरत्
उत्पूर्वत् तरतेरतिप्रत्ययान्तः शतप्रत्ययान्तस्तु त्रिलिङ्गः । तरन्
तरन्ती तरत् । अयम् ऋत्विक् ।

ऋषिराशिश्रुतिप्रहिक्रिमिध्वनिबन्तिकौलिमौलि-
रविकविमुनयः । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयश्चषिः राशिः । बन्तिः पूजोप-

हारे राजपाह्ये करे दानवभेदे एव पुमान् उदरावयवे त
स्त्रीलिङ्गाधिकारस्थेन (२५) स्त्रवेण स्त्रीलिङ्ग इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते पुंसि स्युः । ध्वजः पताका “ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः
अपाणिनीयतयोपेक्ष्या । मूलं वा तस्य ऋग्यम् ।

हस्तकुन्तान्तवातप्रातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्युः । हस्तः सूतः सारथीः प्रसूते त्व लिङ्गः ।
“सूहूर्त्तोऽस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-

पाषण्डशिश्रण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्युः । षण्डः मण्डः गण्डः । एतद्विरुद्धाभि-
धायिनी अमोरुक्तिश्चिन्त्यमूला ।

वंशांशपुरोडाशाः । ७९ ।

एते पुंसि स्युः । वंशः अंशः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

हृदकन्दकुन्दबुद्वुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । हृदः कन्दः कुन्दो वृक्षः पुष्पे त्व
कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिसख्यभृत्तिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्युः । एषोऽर्घः । सामगैस्तु अर्घ्यमित्येव यदन्ततया
प्रयोज्यं तच्च स्त्रीलिङ्गम् ।

पल्लवपल्ललकफरेफुकटाहनिर्यूहमठमणितरङ्गः-
गन्धस्त्वन्धदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्गाः । ८२ ।

अयं पल्लवः । “पल्लवोऽस्त्री” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकुत्तित्वस्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्युः । अयं सारथिः अतिथिरित्यादि ।

अथात्वावशिष्टम् । नौ ण चेति (३,३,६० सू०) घञचोः
सञ्चितः अदेः णप्रत्ययोऽपि पुंसि स्यात् । न्यादः । स्तम्बे क
च (३,३,८३ सू०) स्तम्बोपपदात् हन्तेः कप्रत्ययः पुंसि स्यात्
स्तम्बप्रः । द्विनोऽधुच् (३,३,८६ सू०) एतद्विहितोऽधुजन्तः
पुंसि स्यात् । वेपथुः वमथुः । पूर्ववदश्ववडवौ (३,४,२७ सू०)
निर्द्देशात् परवलिङ्गतापवादेन पुंस्त्वमेव अश्ववडवौ द्वित्व
भविष्यति । अश्ववडवाः

एतद्विज्ञाः केचित् शब्दाः “कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः
पूर्वकोऽपि” चेत्यमरसिंहेन पुलिङ्गतया विहिताः । सूर्य-

कान्तः तरणिकान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः अयस्कान्तः लौह-
कान्तः इत्यादयः । श्रीवेष्टः श्रीवासः एकधूपः गुग्गुलुः
कसेरुः सिङ्गुकः इत्यादयः वृक्षनिर्यासभेदाः, पुङ्खः न्युङ्खुः
पिचण्डः शौण्डः पिचण्डः गडुः लण्डुः वृतिः कासमर्दः
अर्बुदः (रोगभेदः) गोलः हिङ्गुलः पुङ्खलः वेतालः मङ्गः भङ्गः
पट्टिशः पतद्गृहः ।

इति पुलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

इत जङ्घं वक्ष्यमाणा बाधमन्तरेण स्त्रीलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः ।

भावे ल्युडन्तः । २ ।

भावार्थकल्युटप्रत्ययान्तः धातुः स्त्रीवे स्यात् । गमनं हसनम् ।
भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पचनो दहनेऽग्निः ।
इध्रत्रश्चनः कुटारः, पाषाणदारणः टङ्गः ।

निष्ठा च । ३ ।

भावार्थकनिष्ठान्तो धातुः स्त्रीवे स्यात् । हसितं गीतं वृत्तम् ।

त्वष्यञौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितो ये त्वष्यञौ तद्धितौ तदन्ताः
स्त्रीवे स्युः । भावे—शुभ्रत्वं शौभ्रम्, जडत्वं जाडम् । ध्वजः
षित्तसामर्थ्यात् पक्षे स्त्रीत्वमपि तेन षिद्धौरादिभ्यश्चेति स्त्रीषि य
लोपे, औचितौ औचित्वं, माधुरी माधुर्यं, चातुरी चातुर्यम् ।

कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्मणि चात् भावे यौ विहितौ
त्वष्यञौ तदन्ताः स्त्रीवे स्युः । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-
णत्वं ब्राह्मण्यम् । “चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यान-
मिति” वार्त्तिकोक्तेः स्वार्थे ध्वञ् चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यं चातुर्वर्द्यं
षाड्गुण्यम् “क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनातिक्रमः ।

ययद्दृग्यगजण्वज्ज्ञाश्च भावकर्मणि । ६ ।

भावे कर्मणि चार्थे विहिता ये ययदादयस्तदन्ताः स्त्रीवे स्युः ।
भावकर्मणीति गृह्यं स्वार्थनिवृत्त्यर्थम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा
“स्तेनाद्यत् नलोपश्चेति” (५,१,१२५) यति स्तेयम् । सख्यु भावः
कर्म वा “सखुप्रयं इति” (५,१,१२६) ये सख्यम् । कपेज्ञांतेः
वा भावादि “कपिज्ञात्योर्द गिति” (५,१,१२७) टक्क कापेयम्

ज्ञातेयम् । सेनापतेर्भावादि “पत्न्यनपुरोहितादिभ्यो यगिति” (५, १, १२८) यकि सैनापत्यम् आधिपत्यं पौरहित्यम् । उद्गस्य भावादि “प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्वादिभ्योऽजिति” (५, १, १२९) अजि औद्गम् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, शैशवं कौमारं वयोवचनात्वात्, औद्गात् चानुर्होतम् । द्विहायनस्य भावादि “हायनान्त्युवादिभ्योऽण इति (५, १, १३०) अणि द्वैहायनं यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राप्तावपि णित्तरार्थं वचनम् । इगन्ताच्च लघुपधात्” (५, १, १३१) अण् सौष्ठवम् माह्वं पाठवम् । “योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् (५, १, १३२) रमणीयस्य भावादि रामणीयकं कामनीयकम् । “होतादिभ्यश्च इति (५, १, १३५) के अच्चावाकीयम् अच्चावाकी होत-विशेषः अनुक्तसमुच्चय अकारः समुच्चयेऽथ परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लोवलिङ्गः स्यात् । अधिस्ति स्त्रिया-मिति विग्रहे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लोवतया ह्रस्वः । उपनदि पक्षे अचसमासान्ते उपनदम् ।

द्वन्द्वैकत्वम् । ८ ।

समाहारद्वन्द्वनिष्पन्नः शब्दः क्लोवे स्यात् । पाणिपादम् धवस्वदिरम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोराते च । ९ ।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वसमाहारः नैकवत् क्लोवलिङ्गो वा । किन्तु “परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः परवलिङ्गता द्विवचनान्ता च । तथा अहोरात्रशब्दो द्वन्द्वनिष्पन्नः क्लोव एव “रात्राह्लाहाः पुंसोति” पुंलिङ्गापवादः । अभाषायामित्युक्तेः भाषायां हेमन्तशिशिरम् अहो-रात्रइत्येव ।

अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इतः परं नञ्कर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे काया । ११ ।

बहुसम्बन्धिनी वा काया तदन्तस्तत्पुरुषः क्लोवे स्यात् । नपुंसकत्वेन आपो ह्रस्वः । इत्तूणां काया इत्तूच्छायम् । “इत्तूच्छायानिषादिभ्यः, इति त्व आनिषादिभ्य इत्याङ्प्रश्लेषेण समर्थनीयम् । शराणां काया शरच्छायम् ।

राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा । १२ ।

राजपर्यायपूर्वः मनुष्यभिन्नमनुष्यसदृशतत्पुरुषश्च कायान्तस्तत्पुरुषः क्लोवे स्यात् । नृपाणां सभा नृपसभम् । इनसभम्

राजपर्यायपूर्वस्त्वैवेधते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहरणात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते । अमनुष्येति पर्युदासात् तत्सदृशरत्नःपिशाचादिपूर्वकस्यैव, तेन रत्नःसभं पिशाचसभम् । तत्पूर्वकस्य किम् ? श्वसभा श्वसभेत्यादि ।

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियाञ्च । १३ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रियां चात् क्लोवे च स्यात् । यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेनं ब्रह्मणसेना । अवच्छसम्बन्धार्थं छायाशब्दप्रहणम् । कुच्छाया कुच्छायम् । गोशालं गोशाला । श्वनिशं श्वनिशा । तत्पुरुष इत्यधिकारात् बहुव्रीहौतिबिङ्गः । इदसेनः इदसेना इदसेनमित्यादि । अनञ्कर्मधारय इत्युक्तेः असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियामेव । “अशाला च (२, ४, २४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकसमान्तस्तत्पुरुषः क्लोवे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः । शालायां धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः । संज्ञायां कन्योऽशीनरेषु (२, ४, २०) पा० सू०) कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लोवे स्यात् । सा चेत् कन्या अशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषां कन्या । संज्ञायां किं वीरणकन्या । उपज्ञोपक्रमान्तः तदाद्याविच्छासायाम् (२, ४, २७ सू० पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तस्तत्पुरुषः नपुंसके स्यात् । तयोरुपज्ञायमानो प्रक्रम्यमाणयोरिति प्राथम्यं चेदाद्यप्राप्तमिष्यते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्मणि अङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः नन्दस्य उपक्रमः नन्दोपक्रमं द्रोणः । भाष्यकारस्य तथोदाहरणात् नन्दादर्वाचीनत्वं भाष्यकत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्तभिन्नस्तत्पुरुषः परवलिङ्गः स्यात् । राजपुरुषः राजमहिषी राजधनम् ।

रात्राह्लाहाः पुंसि । १५ ।

उक्तसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंसैव स्यात् परवलिङ्गतां-पवादः । तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे “परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादस्त्वत्वे इद्वपदस्याप्यनुवन्तं नात् । पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वाह्णः अपराह्णः इद्वः । इद्वे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।

संख्यापूर्वा रात्रिः । १६ ।

संख्यावाचकपूर्वपदः रात्रान्तस्तत्पुरुषः क्लोवे स्यात् । पुंस्वापवादः । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं गणरात्रम् ।

अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ ।

अपथपुण्याहशब्दौ नपुंसके स्तः । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव
अन्यत्र अपथोदेशः । पुण्याहस्य तु पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः स तु
तत्पुरुष एव वज्रवीचौ समासान्ताप्रसक्तेः वार्त्तिके “पुण्यसु-
दिनाभ्यामङ्गः क्लीवता” इत्युक्तेः । सुदिनाहम् । अपथेति निर्दे-
शात् कृतसमासान् एव स्तृत्वं प्रवर्त्तते नेह अपन्याः ।

द्विगुः स्त्रियाञ्च । १८ ।

द्विगुसमासनिष्पन्नः स्त्रियां चात् नपुंसके च स्यात् । व्यवस्थित-
विभाषेयं व्यवस्था च स्तृत्वापाठेन वार्त्तिकपाठेन दर्शिता यथा
स नपुंसकम् २, ४, १७ सू० पा०) स समाहारद्विगुर्नपुंसकलिङ्गः
स्यात् । परवलिङ्गतापवादः । पञ्चगवम् । अकारान्तोत्तरपदो
द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा०) । पञ्चमूली, त्रिलोकी, “आबन्तो वा
(वा०) आबन्तो द्विगुः स्त्रियां क्लीवे च स्यात् । पञ्चखट्टो पञ्च-
खट्टम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्, (वा०) अन्न
द्विगोर्वा नलोपः । नलोपश्चे स्त्रीत्वं पक्षे क्लीवतेत्यर्थः ।
पञ्चतन्त्री पञ्चतन्त्रम् । पात्नाद्यन्तस्य न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि तु
“स नपुंसकम्” इति क्लीवत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते
तपवादार्थं वार्त्तिकम् । पञ्चपालं लिभुवनम् ।

इसुसन्तः । १९ ।

इसुप्रत्ययान्त उस्प्रत्ययान्तश्च शब्दः क्लीवे स्यात् । इविः धनुः ।

अर्चिः स्त्रियाञ्च । २० ।

इसन्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते वचनम् । इदमित्यं वा अर्चिः ।

हृदिः स्त्रियामेव । २१ ।

इसन्तत्वेऽपि हृदिशब्दः स्त्रियां स्यात् न तु क्लीवे । इयं हृदिः
एवमनुशासने स्थिते पटलं हृदिरेत्यमरव्याख्यातारः पटल-
साहचर्यात् हृदिषः क्लीवतां वदन्तः उपेक्ष्याः ।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजल-
हलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

एतदाचकानि क्लीवे स्युः । मुखम् आननम् । नयनं लोचनम् ।
लोहं कालम् अयः । वनं गहनम् विपिनम् । मांसमामिषं
पलम् । रक्तं रुधिरं शोणितम् अस्त्रम् । कार्मुकं शरासनम् ।
विवरं छिद्रं विलम् । जलं सलिलं वारि । हलं लाङ्गलम् ।
धनं द्रविषं वसु । अक्षयशयनम् इत्यादि ।

सीरार्थोदनाः पुंसि । २३ ।

पूर्वस्तृत्वापवादः । एते शब्दाः पुंसि स्युः । सीरः । अर्थः

“रायोहलीति” स्तृत्वा निर्देशात् रैशब्दस्य धनवाचित्वेऽपि पुंस्त्व-
मेव । क्लीवत्वे रैशब्दस्य ह्रस्वे रिण इति स्यात् । ओदनः ।

वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २४ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे च स्युः । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो
नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाण्डीवः गाण्डीवम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवीशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तलादीनाम् अदन्तानामपवादतया परस्तृत्वे निर्देशेन अदन्ता-
एवेह प्रकरणे स्तृह्यन्ते । एवं सर्वत्र । अदन्तो लोपधः क्लीवे
स्यात् । कुलं कुलम् स्थलम् स्थानमाले अकृत्विसभूमौ तु ङी-
व्विधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली अकृत्विसा भूमिः ।

तूलीपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलट्टपलाः

पुंसि । २७ ।

पूर्वस्तृत्वापवादः । तलः उपलः । तालः गानक्रियामानम् ।
ट्टवाचकस्य जातित्वात् द्विलिङ्गता अत एव हिनालस्यापि
परत्वात् द्विलिङ्गता न विरुध्यते । तरलः हारमध्यगमसिः ।
चञ्चलपर्थ्यायस्तु त्रिलिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

शीलमूलमङ्गलमालकमलतलमुसलकुण्डलपलल-
ट्टणालवालगलपलालविडालखिलपूलाः पुंसि च
। २८ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे स्युः । लोपधत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते
पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । शीलं शीलः मूलः मूलमित्यादि ।

शतादिसंख्या । २९ ।

शतादिशब्दाः संख्यासंख्येययोः क्लीवे स्युः । शतं सहस्रम् ।
शतादिः किम् ? एको द्वौ बहुवः । संख्या किम् ? शतः
(शतस्त्रयपञ्चतः) ।

शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३० ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीवे । अयं शतः इदं शतम् । अयुतः
अयुतम् प्रयुतः प्रयुतम् । संख्यावाचकत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे
पुंस्त्वार्थं सूत्रम् ।

लत्ताकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां स्तः । लत्ता कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे ङीप्
कोटी । लक्षशब्दस्य क्लीवत्वमपि विप्रतिषेधेऽपरं कार्यमिति

परिभाषया तथात्वम् अत एव “वा लक्षा नियुतञ्च तत्” इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अयं पुंसि चात् क्लीवे स्यात् । क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थः स्यात् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् इच्छकोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्त्तृभिन्नाधिकमन्प्रत्ययान्तः इच्छकश्चेत् क्लीवे स्यात् । कर्म वर्म शर्म, नर्म, । इच्छकः किम् ? अयोर्भावः अशिमा एवं लशिमा । नन्वत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मण्यब्दः पुंसि चात् क्लीवे च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेवम् वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च क्लीवम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

एते क्लीवे स्तः । मनुद्वयचक इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो इच्छकः । ३६ ।

अकर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । अकर्त्तृर्थात्प्रत्ययान्तः इच्छकश्चेत् क्लीवे स्यात् । ययः तपः मनः । अकर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । वेधाः । इच्छकः किम् ? पुरोधाः चन्द्रमाः ।

अश्वराः स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेषायं बहुवचनान्तः । इमाः अश्वरसः । प्रायेषेत्युक्तेः अश्वरा वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । इदं स्त्रीलिङ्गे निर्दोषुसचितम् असन्त्वेन प्राप्तावपि इच्छकत्वाभावेन प्राप्ताभावात् तदपवादत्वात्भवत् ।

त्वान्तः । ३८ ।

रोपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्यात् । त्वप्रत्ययान्तः क्लीवे स्यात् । पञ्चम् षष्ठम् दातुं कल्लम् गोतम् । गोलाशब्दस्य भूमिपर्यायतया स्त्रीत्वमेव गोलाशब्दस्य तु गिरिपर्यायतया पुंस्त्वमेव । नेत्रशब्दस्य विशेषविधानात् पुं नपुंसकता ।

यात्रामात्राभस्तादंष्ट्रावरताः स्त्रियामेव । ३९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्तुः । त्वान्तत्वेन क्लीवताप्राप्तौ तदपवादार्थं स्यात् । दंष्ट्रतेऽनया दन्त्येः इन् तस्य भिन्त्वेऽपि न ङीष् स्यात् दंष्ट्रेति निर्देशात् । यात्रा मात्रा भस्ता दंष्ट्रा वरता ।

भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्वृत्रमैत्राः पुंसि । ४० ।

त्वान्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्यात् । अयं षट् ।

न भित्तम् अमितः भित्तशब्दस्य त्वान्ततया क्लीवत्वेन नञ्-तत्पुरुषे परवलिङ्गतया तल्लिङ्गत्वापत्तौ यदृणसामर्थ्यात् पुंस्त्वम् । “तस्य भित्ताश्वभित्तास्ते” इति “स्यातामभित्तौ भित्ते च” इति च मात्रः । भित्तशब्दस्य सूत्रार्थं रोपधत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । भित्तात् स्वार्थेऽप्यु मैत्रः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिबिङ्गता ।

पत्रपात्रपवित्सुत्रच्छताः पुंसि च । ४१ ।

त्वान्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थम् वचनम् । पत्रं पत्रः । पात्रं पात्रः । पवित्रं पवित्रः । अत्रुत्तससञ्चयचकारेषु स्त्रीत्वमप्यस्य । “पवित्तासि वैष्णवी” इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्यायशब्दाः क्लीवे स्तुः । बलं सहस्रः वीर्यं सामर्थ्यम् । कुसुमं पुष्पम् । शुननःशब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् । रणं युद्धम् आयोधनम् । युत्समिधोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः क्लीवे पुंसि च स्तुः । पद्मं पद्मः । “भाति पद्मः सरोवरे” इत्यादावाबङ्कारिकैस्तु अप्रयुक्ततादोषोदाहरणतयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धमित्यभ्युपगतम् । अत एव अङ्गुर्चादिस्त्रुत्वे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिपन्थोऽप्रयुक्ततादोषदृष्टैरेत्यु-द्धेयः । कमलं कमलः इत्यादि ।

आह्ववसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्यायतया क्लीवत्वे प्राप्ते तद्वाधनार्थं स्यात् । आह्ववः संग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्ताक्लीवतावाधनार्थं स्यात् । इयम् आजिः पक्षे ङीप् आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः क्लीवे स्यात् । आमलक्याः फलम् मयट् “फले लुक्” इति लुकि “लुक् तद्धितलुकि” इति “ङीषो लुकि क्लीवत्वम् । आमलकम् आमलम् । तथा च विकारावयवप्रत्ययलुग्विषये एवास्य प्रवृत्तिः नान्यथा, तेन “जम्बा वा” इति जम्बुशब्दात् अथि “लुप् चेति” तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव लुक्पक्षे क्लीवता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बु जाम्बवम् । अत एव “जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम्” इत्यमरः । “फले लुक्” इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रसवमात्र-

वचनः । अत एव “द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

वृत्तजातिः स्त्रियामेव । ४७ ।

कचिदित्यध्याहार्यम् । हरितक्यादिप्रसववाचकशब्दः स्त्रिया मेव । हरीतक्याः फलम् “हरीतक्यादिभ्यश्च” इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीत्वम् “हरीतक्यादिषु व्यक्तिः” इति वार्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिबिङ्गत्वोक्तेः । स च गणः “हरितकी कोशातकी नखरजनी, शष्कण्डी, दाडी दोडी चेतपाकी अर्जुनपाकी ट्राचा, काबा ध्याचा, गभीका कण्टकारिका पिपप्ली विज्ञा श्रेफालिका” इति । वृत्तजातिरित्युक्तेः फलप्राधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्वेऽपि स्त्रीत्वम् । भालती मल्लिका । लुप् चेति (४,३,१६६) स्त्वो “फलपाकशुषासुपसंख्यानम्” इति वार्तिकोक्तेः त्रीहीणां फलानि-त्रीहयः सुहाः माषाः । “पुष्पमूलेषु बडलम्” इति वार्तिकोक्तेः बडलपहृणात् क्वचित् लुप् क्वचिचेति द्योतितम् तेन मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका एवं भालती । विदार्या मूलं विदारो । बडलगृहणात् क्वचिच्च पाटलानि पुष्पाणि, शास्त्वानि मूलानि । नाडलकात् पुष्पे मूले च वाच्ये क्वचित् लुक् । अशोकम् करवीरम् ।

विद्यञ्जगत्सकृत्कृषत्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः । ४८ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । वियत् जगत् । सहात् ।

नवनीतावतानृतानृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजत-पलितानि । ४९ । [भिन्ने लि० ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । नवनीतम् अवतम् अशृतं (सुधा) शृत

आङ्गुलिशपीठकुण्डाङ्गदधिसकृद्यक्ष्यस्य प्रासदा-काशकालवीजानि ५० [अपेयं नृसकत्वोक्तेः, कथं (पापम्)

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । आङ्गं कुलिशम् । आकाशः परित्याज्यः

दैवं पुंसि च । ५१ ।

दैवशब्दः पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । दैवः दैवम् ।

धान्याज्यशस्यरूप्यपण्यवर्षाधिष्णरहव्यकव्यकाय-सत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्माप्रतूर्थसैन्यानि । ५२ ।
बोपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । धान्यम् आज्यं शस्यम् ।

इन्द्रवर्हदुःखवडिशपिच्छविश्वकुटुम्बकवचकवर-वृन्दारकाणि । ५३ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । इन्द्रं (मिथुनम्) वर्हम् इत्यादि ।

अक्षमिन्द्रिये । ५४ ।

इन्द्रियार्थे अक्षशब्दः क्लीबे स्यात् । अक्षम् । इन्द्रिये किम् ? रथाङ्गे वृक्षभेदादौ वा भूत् ।

अथ नपुंसकावशिष्टस्युच्येते तत्र भावे ल्युडन इत्युपलक्षणं कल्यादीनाम्, तेन भावार्थककल्यादान्ताः नपुंसके स्युः । भवितव्यम् भवनीयम् भव्यं भाव्यं इत्यं ब्रह्मभूयम् । भावे इत्युक्तेः कर्माणि कर्तरि च लिङिङ्गा एव । कर्माणि—चेतव्यः चयनीयः चय इत्यादि । कर्त्तरि—गेयः भव्य इत्यादि । कल्यादयश्च “अभिविधौ भावे इत्थुष्” (३,३,४४, सू०) इतीतुष्, तदन्तात् अस्थितुष् इति (५,४,१५) स्वार्थे अथि संराविष्णं साङ्गुटिनम् । भावे खल्—दुर्भवं दुःशयम् । आतो युच् (३,३,२८) सुम्नानम् दुग्लानम् ।

तस्य समूह (४,२,३७) इत्यधिकारे ये यादाः स्त्रियासक्ताः तद्विद्यतद्वितान्ता नपुंसके स्युः । अण्—काकं वाकम् । भिक्षादिभ्योऽण् (४,२,३८) भैक्षम् गार्भिणम् । गोत्रादिभ्यो बुञ् (४,२,३९) औपगवकम् औक्षकम् औद्रकम् औरभ्रकम् राजकम् राजन्यकं राजपुत्रकम् सातुष्यकम् आजकम् । कैदारार्ह यञ् च (४,३,४०) कैदार्यम् कैदारकम् । गणिकाया यञिति (वा०) गाणिक्यम्, ठञ् क्वचिनश्च (४,२,४१) कावचिकम् कैदारिकम् । ब्राह्मणभाष्यववडवाद्यात् (४,२,४२) ब्राह्मण्यम् माषव्यम् वडव्यम् पश्याणस् (वा०) पार्श्वम् । अनुदात्तादेरञ् (४,२,४४) कापोतम् मायूरम् । खण्डिकादिभ्यश्च (४,२,४५) खाण्डिकम् सैनम् औलुकमित्यादि । चरणेभ्यो धर्मवत् (४,२,४६) कान्दोष्यं काठव्यम्, अचित्तहृष्टिधेनोऽक् (४,२,४७) साक्तुकम् ह्रासिकम् धैतुकम् । केशाश्चाभ्यां यञ्क्वाविति (४,२,४८) कैश्यं कैशिकम् आश्रीयं आश्रम् । “सामाच्ये नपुंसकम् (वा०) क्रियाव्ययानां भेदकानि नपुंसकलिङ्गानि स्युः । षड् पठति कमनीयम् प्रातः । एतद्विज्ञाः कर्तचिच्छब्दा नपुंसकतवाऽभरे परिगणिताः यथा उक्थं (सामावयवभेदः) तोटकं (ब्रन्दो-भेदः) । बोषम् (तालफलम्, तदीयफलस्य शष्पाकार-पदार्थो वा) । पिच्छं (भक्तसंभूतमण्डः) । तिरोटम् (वेष्टनम्) । राजसूयं राजप्रेयं यज्ञविशेषत्वेऽपि अनेन नाधाञ्च पुंसत्वम् । गद्यं पद्यं (कविकृतौ) । माणिक्यं भाष्यं सिन्दूरं चीरं चीवरं, बोका-यतं हरितालम् विदलं (वंशपालभेदः स्यात्वी वा) ।

इति नपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रीपुंसयोः । १ ।

इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्युः । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्ललित्रुटिमसि-
मरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्वे
स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाचकिरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्-
वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः,
इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युश्रीधुकर्कभुसिन्धुकण्डुरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः श्रीधुः । कर्कभुः
अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ङङ् कर्कभुः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके वात् स्त्रीपुंसयोः स्युः ।
तेन त्रिलिङ्गाः । पटुः पट्नी पटु । षटुः षट्नी षटु । उद-
न्तत्वविशेषणात् तद्विज्ञानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम्
गुणपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्रः शुचिः वस्त्रं, तद्वति
शुक्लं वस्त्रं शुक्रः पटुः शुक्लाः शटी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं
शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्य सूत्रेण परेषास्य बाधात् । तेन
शुक्लं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औप-
गवः औपगवी । दाक्षिः दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी ।
अमरेण त

“स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विवचः षट्पदोरगाः ।

जातिभेदाः पुमाश्च स्त्रीयोगे सहसङ्गकः ॥”

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरग-
वाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुमाश्च स्त्रीयोगे एव ते च
स्त्रीलिङ्गास्तेन पुं परत्वे पुंस्त्वम्, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता ।
तत्र द्विपदाः—मानुषः मानुषी, विप्रः विप्रा, शूद्रः शूद्रा, वक्त्रः
वक्त्री, हंसः हंसी इत्यादि । चतुष्पदाः—ऋगः ऋगी, सिंहः
सिंही, वृषभः वृषभी, इत्यादि । षट्पदाः—भ्रमरः भ्रमरी, मधु-
करः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पा, अवाधिता इत्येव
तेन सतामन्त्रिकाशिवानां नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः—
मत्स्यः मत्स्यी, शकुलः शकुली । पुमाश्च—कुम्भकारः
स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भाय्या) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । मङ्गलकः
मङ्गला, सुनिः सुनी, वराटकः वराटिका, स्वातिः स्वाती, वस्त्रकः

वर्षिका, भाटलिः भाटली, मनुः मनावी-मनायी, मधुः
मूषा, ष्टपाटिः ष्टपाटी, शठिः शठीः, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्द्धं वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

दृढभूतमुस्तच्छेलितैरावतपुस्तुसालीहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं दृढम्, अयं दृढ इत्यादि ।
भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे
जन्तुमात्रे च पुंसि । पृथिव्यादिषु पञ्चसु लीवता, युक्ते यथार्थं
नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण त “युक्ते च्छादादृते भूतं प्राण्य-
तीते समे त्रिषु” इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गता-
विषयभिन्ने एवास्य, सूत्रस्य विषयः । बोद्धितं बोद्धितः (रुधिरम्)

शृङ्गार्द्धनिदाघोद्यमशब्ददृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । “अर्द्धं
नपुंसकम्” (२, २, २) सूत्रात् समाशवाचिनो नपुंसकता खण्ड-
वाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता
विश्वव्याचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

ब्रजकुञ्जकुशुकूर्चप्रस्थदर्पेर्माद्धर्चपुच्छाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । ब्रजः ब्रजम् । अर्द्धर्चाः पुंसि
चेति (२, ४, २१) सूत्रे अर्द्धर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरर्द्धर्चपुच्छं
तद्व्यपठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह
दृढादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतार्थः ।

अर्द्धर्च गोमय कषाय कार्पापण्य कुतप कुणप कपाट शङ्ख
गूध यूध ध्वज कवच पद्म षट् सरक कंस दिवस यूध अम्यकार
दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत ह्रीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक
शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम ह्निम रजत सक्तु
प्रधान सार पात्र दृढ सैन्धव औषध आढक चपक द्रोण खञ्जीन
पात्नीय (पात्नीर) षष्टिक वारवाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल
शील शुल्क शीधु कवच रेणु ऋष करट शीकर सुसल सुवर्ष
वर्ष पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन
निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त च्छेदित शृङ्ग निगड खल मधु
मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान सुख प्रपीव शूल वज्र
कटक कण्टक कपट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुण्डल

तद्य पङ्क कुण्डल किरीट कुसुद अर्जुद अङ्गुश निमिर आश्रम भूषण इषास सुकुल वसन तडाग पिटक विटङ्ग विडङ्ग पिण्ड्याक माष कोश(ष) फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उषवास शाक कर्पास विशाल चषाल खण्ड दर विटप रण बल मक मृशाल हस्त आर्द्र हल सूत्र ताण्डव गाण्डीव मण्डप पट्ट सौध योध पाश्व शरीर फल कल पुर राष्ट्र विम्ब अम्बर कुट्टिम कुक्कुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पद्मक पुङ्ग मध्य बाल काल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान अदोग स्नेह स्तेन स्तन स्वर संगम निष्क चोम शूक क्षत्र पवित्र यौवन कलह पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुङ्ग विहार लोहित विषाण भवन अरख्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दार धनुष् मान वस्त्र कूर्च तण्डक मठ सङ्गु ओदन प्रवाल शकट अपराङ्ग नोड शकल तण्डुल । अर्द्धाङ्गिः ।

अत एव “अर्द्धाङ्गिदौ घटादीनां पुंस्त्वार्थं वैदिकं ध्रुवम् तद्योक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्यस्तु शेषवत्” इत्यमरेणोक्तमतो यथोक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र घटादीनामिहोक्तोक्तोक्तोक्तौक्तिक-प्रयोगविषयत्वमपीति अमरोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेदः ।

कवन्धौषधायुधान्ताः । ५ ।

कवन्धः कवन्धम् औषधः औषधम् आयुधः आयुधम् अन्नः अन्नम् दण्ड मण्डस्वण्ड शवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्गुराकाशकुश-कुलिशाः । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्युः । दण्डः दण्डम् “कुशौ रामसुते दभे योक्तो वीमे कुशस्यवे” इत्युक्तार्थेषु पुमान् शलाकावाची तु स्त्रियां जानपदादित्वात् (४,१,४२) अयोविकारे ङीष्विधानात् कुशौ । अयोविकारमिन्ने तु टाप् कुशा । अत एव “अतः ककमीत्यादि (३,३,४८) स्त्रवे कुशाकशीति, शरीरकस्त्रवे च “हानौ त्रपावनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः” इति स्त्रीत्वप्रयोगः ।

गृहमेहेदेहपट्टपट्टहाष्टापदार्बुदकाकुदाञ्च । ७ ।

एते उक्तलिङ्गाः स्युः । म्हं म्हः । मेहः मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रत्वज्ञता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विशिष्य नोक्तम् अमरसिङ्गेन तु स्त्रत्वस्तरसात् तद्विशिष्टतयाऽभिहितं तदिहाभिधीयते ।

“स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः षञ् क्वचिच्च वुञ्” इति

भावकर्म्मणोर्विहितष्यजनस्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वं तच्च पूर्व-सुक्तमपि अवसरप्राप्ततया ज्ञानसौकर्यार्थमिह पुनरुच्यते । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि चेति चकारात् भावे विहितः ष्यञ् वुञ् च क्वचित् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । उचितस्य भावः कर्म्म वा औचित्यं औचित्यो एवं चातृथ्यं चातुरी माधुर्यं माधुरी । क्वचिदित्युक्तेः अर्हतो भावः आर्हन्तीत्येव तत्र-अर्हतो रुम् चेति रुम् । वुञ्, आहोपुरषिका चौरिका शैष्यो-प्राध्यायिका, गार्गिकया स्नायते इति । क्वचित्युक्तेः रामणीयकं कामनीयकमित्यादौ “योपधाद्गुरुरूपोत्तमात्” (५,१,१२२) इति वुञ्जनस्य लोपत्वमेव । भावकर्म्मणोरित्युक्तेः स्वार्थे ष्यञ् लोपे एव चातृवर्ण्यं त्वैलोक्यम् ।

“षड्रन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशाखासुरानिशाः इति”

षष्ठीसमासनिष्पन्नाः सेनाद्यन्ताः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः स्युः । मनुष्यसेना मनुष्यसेनम्, दृक्च्छाया दृक्च्छायम्, यवसुरा यवसुरं, गोशाखा गोशाखम्, श्वनिशा श्वनिशम् ।

“आवन्ननीत्तरपदो द्विगुशापुंसि नञ् लुक्” इति च । आवन्नं अनन्तञ् उत्तरपदं यस्य तादृशो द्विगुः स्त्रीनपुंसकयोः तत्र च अनन्तस्य नस्य लुप् च । तिस्रद्वं तिस्रद्वी । त्रितर्द्धं त्रितर्धी । एतच्च पूर्वं प्रायेषोक्तम् प्रपञ्चार्थमिहोपन्यस्तम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यं च यस्य । इत जङ्गं वक्ष्य-भाषाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्यं शून्याः विशिष्टलिङ्गशून्याश्च तेन त्रिलिङ्गाः स्युः ।

अव्ययउतियुग्मदस्यदः । २ ।

चादयोऽव्ययशब्दाः उतिप्रत्ययान्ता, युग्मदस्यच्छन्दौ च विशिष्ट-लिङ्गकार्यं शून्याः स्युः । उच्चैः तरुः बला, मन्दिरं वा । कति पुरुषाः स्त्रियः बलानि वा । त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं कुलम् । अहं पुमान् स्त्री, कुलं वा ।

षणान्ता संख्या । ३ ।

षणान्तानसंख्यावाचकाः शब्दाः अविशिष्टलिङ्गकार्याः स्युः । पञ्च षट् पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा । षणान्तेति विशेषणान्ति-शिष्टाः संख्याः त्रिलिङ्गाः विशिष्टलिङ्गकार्यं वनः । एकः पुमान् एका स्त्री एकं कुलं द्वौ द्वे द्वे । त्रयः तिस्रः त्रीणि वा ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला शंटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्याद्येव अत एव “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति” इत्यमरः ।

कृत्याञ्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृतसामान्योपलक्षणं तच्चासति बाधके कर्ताद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहिततन्त्रादेः स्त्रीत्वस्य, वजादेश्च पुंस्त्वस्य विशिष्योक्तेस्तेनास्य बाधः । तत्र कर्तरि-भ्यः गेयः पाठकः गावक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि-स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्य इत्यादयः । अत एव “कृतः कर्तर्य-संज्ञायां कृत्याः कर्मणि कर्त्तरि” इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदमाह्वयते । तथा च कर्तरि कर्मणि च कृतः तत्तदर्थं कृत्याञ्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्लुट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युडनास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युडन-त्वेनक्लीवत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गतायै सूत्रम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रमाणी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे पशुसंज्ञपनो वज्रः इष्टौ स्त्री डीप् । सत्वे नपुंसकम् ।

सर्वनादीनि सर्वनामानि ।

सर्वविश्वेत्यादीनि सर्वनामसंज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्वः सर्वा सर्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मदोस्तु सर्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकाद्यनुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।

“परं लिङ्गं स्वप्रधाने इन्द् तत्पुरुषेऽपि तत् ।

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्विधार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ।

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुच्चैयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवलिङ्गं “इन्दतत्पुरुषयोः” (२,४,२६ सू०) इति इन्दतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि “स नपु-सकम्” (२,४,२७ सू०) इति समाहारद्विगुइन्दयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संघातस्यैव प्राधा-न्यात् न स्वपदकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवलिङ्गता । “अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च” (२,१,२६ वा०) इति द्विजाय अयमियमिदं वेति विग्रहे द्विजार्थः विशेष्यलिङ्गः ।

कुमतिप्रादयः (२,२,१८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-

शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्यवार्तिकानि “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” (वा०) प्रगत आचार्य्य प्राचार्य्यः प्रकटा पितामही प्रपितामही प्रकष्टं बलम् प्रबलम् सुबलमित्यादि । “अत्रादयः ज्ञानाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवलिङ्गताप-वादः । एवमन्यत्वाऽपि “अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । “निरादयः ज्ञानाद्यर्थे पञ्चम्याः” (वा०) निष्क्रान्तो गृह्यात् इति विग्रहे निर्गृहः निर्गृहा निर्गृहम् । इति वार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्वोऽपि त्रिलिङ्गः । अलं कर्मण्ये, अलं-कर्मा त्रिलिङ्गः । “प्राप्तापन्ने च जीविकया” (२,२,४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्वकजीविकानस्तत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्ता-जीविकः प्राप्ताजीविका प्राप्ताजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्विधार्थं द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । संख्यासर्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं सूत्रकतैव पूर्वं दर्शितम् । तदन्ता-नाममरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे इन्द् च पर-वलिङ्गतयैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अर्थे वक्ष्यमाणत्वाच्च । “अनेकमन्यपदार्थे” २,२,२४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदाथबोधकतया तस्त्रिलिङ्गत्वौचित्यात् “दिङ्नामान्य-नरात्वे” (२,१, २६ सू०) इति दिङ्नामवाचित्वात् स्त्रीत्व-मेव न तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्वा । गुणद्रव्यादियोग उपाधिः शब्दप्रदृशौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तच्च गुण-वचनानां, “गुणवचनञ्चेति” क्रियावचनानां च “कृत्याञ्च” इत्यनेन सूत्रकतैवोक्तम् द्रव्यसंबन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम् दख्णोऽस्यास्तीति इतिः दख्णी दख्णनी दाख्ण, धन्वात् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अथाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः “तेन रक्तं रगाद्” (४,२,१) इति रक्ताद्यर्थे रङ्गनद्रव्यवाचिन उन्द् विहिताथाद्यन्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कषायेण रक्तनिर्घृष्टि कषायः पटः कषायी शटी कषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे “लाञ्छारोचनादृक्” (४,२,२) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाञ्छिकः रौचमिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्तादीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्तरि वा ने अथादयो विहिता ने च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्वेऽपि गृह्यन्ते । “नचलेष युक्तः कालः” (४,२,२) इत्येषु पृष्येषु युक्तं पौषं त्रिलिङ्गम् । “दष्टं राम” (४,२,७) अण् वसिष्ठेन दष्टं

साम, वासिष्ठं साम वासिष्ठी ऋक् वासिष्ठी मन्त्रः “कलेट व्”
(४,२,८) कलिना दृष्टं कालेयम् । “वामदेवात् छड्छौ” (४,२,९)
वामदेव्यम् । “परिष्टतो रथः” (४,२,१०) वस्त्रेण परिष्टतो वास्त्रः ।
“तदधीते तद्दे” (४,२,५९) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः,
इत्येवमध्यमवेदनरूपक्रियादिकर्तरि विहितस्त्रिलिङ्गा एष “सास्य
देवता” (४,२,३४) इत्यादिना विहितायादयः पाशुपतम् नय-
व्यम् ऐन्द्रम् । “तदस्य पण्यम् (४,४,५१) अपूपं पण्यमस्य
आपूर्पक इत्यादयो माह्याः ।

इति अविशिष्टलिङ्गत्रिलिङ्गानुशासनम् ।

इति पाणिनीयं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ।

अकारादिक्रमेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां
प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि इदृशप्रयोजन-
सहितानि सोदाहरणानि प्रदर्शन्ते ।

अ

अ अ भावार्थे क्तप्रत्ययः । जिगमिषा चिकीर्षा ।
अकङ् अक् आगमः अन्नादेशः । सौधातकिः वैयासकिः ।
अकच् अक आगमः अन्तोदात्तता । सर्वकः उच्चकैः ।
अकार अ अपत्यबहुत्वे तद्धितः । उहुवोमाः । भावे क्त ।
जागरा ।
अङ् अ भावे क्तप्रत्ययः गुणाभावादि । भिदा छिदा ।
अच् अस्यर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अर्शसः, कर्तरि क्त
प्रकृतिप्रत्ययससदाश्चोदात्तः । पचः देवः ।
अञ् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः अदिष्टङिः आद्युदात्तता । वैदः
स्त्रियां ङीप् वैदी । औत्सः ।
अट् अ आगमः आद्यावयवः । अभवत् अभूत् अभविष्यत् ।
अठच् अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । कम्मठः ।
अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टङिः । शैवः स्त्रियां ङीप्
शवी । कर्तरि क्त दृङ्गादि । कुम्भकारः स्त्रियां टाप् ।
अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धितः स्वरितः अव्ययः । क । [उत्तरतः ।
अतसुच् अतसु प्रथम्याद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दक्षिणतः ।
अति अत् परिभाषार्थे वर्गे तद्धितः । पञ्चत् दशत् वर्गः ।

अटन् अत् कर्तरि क्त आद्युदात्तता इम् । जरन् स्त्रियां ङी
अथुच् अथु भावे क्त सद्युदात्तान्तोदात्तता । नेपथुः वमथुः ।
अदुक् अद् आगमः अन्नावयवः । एकात्रविंशतिः एकात्र-
विंशतिः ।

अद्द् अद् आगमः टिलोपः । कतरत् कतमत् ।

अथै(न्) अथै तुमर्थे क्त । पृथथै । निच्चे आद्युदात्तता ।
[नील्या रक्तं नीलम् ।

अन् अ भागाद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तता । द्वितीयो भागः ।

अनङ् अन् समासान्तः, अन्नादेशः । पुष्पधन्वा ।

अनि अनि भावे क्त स्त्रियाम् । अजीवनिः ।

अनिच् अन् समासान्तः, अन्तोदात्तः । सुधर्मा विधर्मा ।

अनीयर् अनीय भावकर्मणोः क्त उपोत्तमोदात्तः । भवनीयम् ।

अप् अ समासान्तः अनुदात्तः । कल्याणपञ्चमाः, अन्लोमः ।
भावे क्त । करः गरः भवः प्रसवः ।

अम् अम् वेदे एवागमः । नितरं लोके तु नितराम् ।

अयङ् अय आगमः, अन्नादेशः । शयते शय्या ।

अयच् अय अवयवे तद्धितः, अन्तोदात्तः । उभयम् इयम् ।

असि असु प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । पुरः अधः अवः ।

असिच् असु समासान्तः अन्तोदात्तः । अप्रजाः सुप्रजाः ।

असुक् असु आगमः अन्नावयवः । दध्यस्यति ।

असुक् असु आगमः अन्नादेशः । पुमांसौ पुमांसः ।

असे(न्) असे तुमर्थे क्त निच्चे आद्युदात्तः । शरदो जीवसे ।

अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अधस्तात् ।

आ

आकिनिच् आकिन् असहायार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।
एकाकी । [उत्तरा ।

आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्य० । दक्षिणा ।

आट् आ आगमः आद्यावयवः । आतीत् ।

आटच् आट मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचाटः ।

आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणात् उत्तरात् ।

आनङ् आन् आगमः अन्नादेशः । पिता स्वसा उशनाः ।

आनुक् आन् आगमः अन्नावयवः । इन्द्राणी वरुणानी ।

आपुक् आप् आगमः अन्नावयवः । सत्यापयति अर्थापयति ।

आम् आम् आगमः । एधाञ्कार एधामास ।

आमिनिच् आमिन् मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । स्वामी ।

आमु आम् आगमः अव्य० । नितराम् सुतराम् पचतितमाम् ।

आय आय स्वार्थे धात्वर्थप्रत्ययः । गोपायति धूपायति ।

आय्य आय्य शीलार्थे क्त उष्णादि इत्येके । सूहयायः ।

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शङ्कारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिद्विः अन्तोदात्तता ।
मौघारः । जाडारः ।

आरि आरि वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्त्तरि क्त् । शरारुः वन्दारुः ।
आलच् आल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचालः ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्त्तरि क्त् सप्तदायान्तोदात्तता ।
सृह्यालुः । मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । हृदयालुः ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे क्त् गुणष्टयभावः । पविः भिदिः ।
इकट् इक चोरे तद्धितः । ऐकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।

इच् इ समासान्तः अन्तोदात्तः अव्य० । दण्डादण्डि ।
इञ् इ प्रत्याख्यानार्थे क्त् दृष्ट्यादि आद्युदात्तः । कांकरि-
मकार्षीः । अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिद्विः । कार्षिः ।

इट् इ आगमः आद्यावयवः । भविता रोदिति । [स्तवकितः
इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । तारकितः ।
इत् इत् शीलार्थे कर्त्तरि क्त् स्तनयित्नुः गदयित्नुः ।
इयुक् इय् ङटि आगमः अन्तावयवः । यावतिथः तावतिथः ।
इन इन नासिकान्त्यर्थे समासान्तः । चिकिनम् ।

इन् इ कर्त्तरि क्त् आद्युदात्तः । स्तम्भकरिः नाथहरिः ।
इनङ् इन ङकि आगमः अन्तादेशः । कल्याणिनेयः ।
इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फलिनः ।
इनि इन शीलार्थे कर्त्तरि क्त् । प्रजनी । मत्वर्थे तद्धितः ।
धनी ज्ञानी । [आदिद्विः । सारारिणम् ।

इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भावे क्त् दृष्ट्यादिः । ततः स्वार्थे अण्
इम इम तज्जाते तद्धितः । पाकिमः त्यागिमः । [लघिमा ।
इमनिच् इमन् भावे कर्माणि च तद्धितः अन्तोदात्तः । ऋदिमा ।
इयङ् इय् अन्तादेशः । श्रियः धियः शिश्रियत्तः ।
इल इल चतुर्थ्यां तद्धितः । काशिलः गुहिलः पाहिलः ।
इलच् इल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फेनिलः पिच्छिलः ।
स्वार्थे तद्धितः पूर्वपदलोपश्च । दत्तिलः ।

इष्टन् इष्ट स्वार्थे प्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठः करिष्ठः ।
इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्त्तरि क्त् सप्तदायान्तोदात्तः । निरा-
करिष्णुः अलङ्करिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धितः आदिद्विः
अन्तोदात्तः । शाक्तीकः । बौद्धिकीकः स्मार्तिकीकः ।

ईकञ् ईक स्वार्थे तद्धितः आदिद्विः । आद्युदात्तः ।
इतीथीकः तार्तीथीकः ।

ईकन् ईक परिभाषार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
अर्द्धखारीकम् ।

ईट् ई आगमः आद्यावयवः । अचेतीत् ब्रवीति स्वीति ।
ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । मन्नीमसः ।
ईयङ् ईय धात्वंशप्रत्ययः गुणवृद्धभावः । ऋतीयते ।
ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । प्रेषान्
स्त्रियां ङीप् ।

ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । आणडीरः ।
ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काणडीरः ।

उ

उ उ कर्त्तरि क्त् । जिगमिषुः आशंसुः भिक्षुः विन्दुः इच्छुः ।
उकञ् उक कर्त्तरि क्त् वृष्ट्यादिः । पातकः स्थायुकः ।
उण् उ संप्रदानापादानभिन्ने कर्त्तादौ क्त् वृष्ट्यादिः । कारः ।
उति उत् वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परत् ।

उम् उ आगमः अन्यादचः परः । अवोचत् ।
उरच् उर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दन्तुरः ।

उवङ् उव अन्तादेशः । भुवः । लुलुवतः ।
उसि उस् करणादौ क्त् । वन्तुः यजुः ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्त्तरि क्त् । जागरुकः दंद्मूकः ।
ऊङ् ऊ स्त्रीप्रत्ययः ङित् चिङ्गार्थः । कुहः कर्कन्धूः ।
ऊठ् ऊ आदेशः । अव-ऊः ज्वर-जूः दिव-यू तम् ।
ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाहलः बलूलः ।

ए

एण्य एण्य भवाद्यर्थे तद्धितः । प्राष्टप्रेण्यः ।
एत्य एत्य भवाद्यर्थे तद्धितः । दूरेत्यः ।

एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परेद्यवि ।
एद्युसुच् एद्युस् अहनीत्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः ।
परेद्युः अन्येद्युः उभयेद्युः । [द्वेषा त्वेषा ।

एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः ।
एनप् एन प्रथमासप्तमप्रथे तद्धितः अव्ययः अनुदात्तः ।
दक्षिणेन उत्तरेण ।

एलु एलु असहनार्थे तद्धितः । हिमेलुः ।

ऐ

ऐ ऐ ङीपि स्त्रियाम् आदेशः । पूतकृतायी अग्नायी ।
ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिद्विः अन्तोदात्तः । चाटकैरः

श्री

श्री औ-स्त्रियां डीपि आदेशः । मनावी ।

क

क अ कर्तरि क्तु गुणाभावादि । किरः क्तः प्रस्थः । घञर्थे भावे क्तु । उपन्नः निन्नः । चतुर्थ्यादौ तद्धितः न कित् । अप्रसक्तः शरकः । अज्ञाताद्यर्थे—अश्वकः । कुत्सिते—अश्वकः । स्वार्थे—अधिकः । शोले—दृष्णीकः ।

कक् क चतुर्थ्यां तद्धितः आदिवृद्धिः अन्नोदात्तः । वारा-हकः । [स्त्रियां डीप् ।

कक् अ कर्मकर्तरि क्तु गुणाभावादि आद्युदात्तः । अन्यादृशः कटच् कट समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् अन्नोदात्तः । समूहे अविकटम् । स्वार्थे सङ्कटम् विकटम् । [रथकडा ।

कड्यच् कड्य समूहार्थे तद्धितः न कित् अन्नोदात्तः स्त्रियाम् । कथ्ये(न्) अर्थे तुमर्थे क्तु गुणाभावादि निच्चे आद्युदा-अव्ययः । आङ्गवध्यै ।

कन् क अज्ञाताद्यर्थे तद्धितः न कित् । मद्रकः देवदत्तकः ।

कप् क समासान्तत्वात् तद्धितत्वेन न कित् अनुदात्तः । व्यूढोरस्तः अनर्थकः । नदीमाहकः ।

कमुल् अम् तुमर्थे क्तु प्रत्ययात् पूर्वसुदात्तः । प्रलुपं नाशकत् प्रलोपितमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईपदसमाप्रर्थे तद्धितः न कित् अनुदात्तः । पटुकल्पः । तिङस्तु उत्कर्षे । पचतिकल्पम् ।

कमुन् अस् तुमर्थे क्तु आद्युदात्तः । ईश्वरो विलिखं विलि-खितमित्यर्थः । [त्रियसे ।

कसेन् असे तुमर्थे क्तु आद्युदात्तः अव्ययः । भवानिदं काण्ड काण्ड समूहार्थे तद्धितः न कित् । दूर्वाकाण्डम् ।

कानच् आन लिङ्गत्वं न गुणः क्तु ससुदायान्नोदात्तः । चक्राणः । काम् का आगमः अन्यादृचः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः ।

दृष्णीकाम् । [दात्तः । एतकाम्यति ।

काम्यच् काम्य इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः न कित् ससुदायान्नो-कार कार स्वरूपाद्यर्थे तद्धितः न कित् । अकारः ककारः ।

कि(न्) इ कर्तरि क्तु लिङ्गत्वं गुणाभावादि । निच्चे आद्यु-दात्तः । पपिः जन्मिः चक्रिः । कर्तरि क्तु । दधिः ददिः । कर्मण्युपपदेशधिकरणार्थे क्तु । जलधिः ।

कुक् क आगमः अन्यावयवः । स्वकीयं परकीयम् । वातकी अतीसारकी । [अवकुटारम् ।

कुटारच् कुटार अर्वाचीनाद्यर्थे तद्धितः न कित् अन्नोदात्तः ।

कुण्च् कुण पाकाद्यर्थे तद्धित न कित् अन्नोदात्तः । पीलुकुणः ।

कुरच् उर कर्मकर्तरि क्तु गुणाभावादि ससुदायान्नोदात्तः ।

विदुरः भिदुरः ।

[पञ्चदशः पचति

कृतसुच् कृतस् क्रियापौनःपुचे तद्धितः न कित् अन्नोदात्तः ।

केन् ए क्यार्थे क्तु गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्ययः । अवगाहे

केन्य एन्य क्यार्थे क्तु गुणाभावादि अव्य० । दिङ्क्षेण्यः ।

केलिमर् एलिम कर्मकर्तरि क्तु गुणाभावः । उपोत्तमो-दात्तः । भिदेलिमः ।

क्त त कर्मभावादौ क्तु गुणाभावादि । भूतं ज्ञातः विदितः ।

अशिषि संज्ञायाम् । देवदत्तः विष्णुरातः ।

क्तवतु तवत् कर्तरि क्तु गुणाभावादि स्त्रियां डीप् । गतवान् ।

क्तिच् ति आशीर्वादे संज्ञायां क्तु गुणाभावः ससुदायान्नो-दात्तः । रनिः, भूतिः ।

क्तिन ति भावे क्तु गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्वतिः मतिः ।

क्ति ति तज्जातेऽर्थे क्तु गुणाभावादि ततः स्वार्थे मय् अनुदात्तः । उभिन्मः पत्निमः ।

क्त्वा त्वा प्रत्ययार्थे क्तु गुणाभावादि । क्त्वा भूत्वा ।

क्नु इ शीलार्थे कर्तरि क्तु गुणाभावः । ग्दुः क्षिप्रुः तद्गुः ।

क्वरच् मर शीलार्थे कर्तरि क्तु गुणाभावः ससुदायान्नो-दात्तः । क्वमरः । घक्वरः ।

क्यच् य, इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः ससुदायान्नोदात्तः । पुलीयति

क्य(ङ)प् य आचाराद्यर्थे धात्वंशप्रत्ययः ङिच्चे आत्मने-पदम् । भृशयते । पिच्चे उभयपदम् । लोहितयते-ति

क्यप य, भावकर्मादौ क्तु गुणाभावः अनुदात्तः । क्वम् स्तुत्यः । भावे स्त्रियाम् । क्वत्वा ।

क्नु इ शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावः । भीरुः ।

क्नुकन् रुक शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावः आद्युदात्तः । भीरुकः

क्नुकन् लुक शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावादि आद्युदात्तः । भीलुकः

क्निप् वन् शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावादि अनुदात्तः ।

सुदामा सुधीवा ।

क्वरप् वर शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावः अनुदात्तः । क्वत्वरः इत्वरः गत्वरः । स्त्रियां डीप् । [पेषिवान् ।

क्नुसु वस् लिङ्गत्वं क्तु गुणाभावादि स्त्रियां डीप् । जन्मिवान्

क्निन्(प) व् तस्य लोपः कर्तरि क्तु गुणाभावादि । निच्चे आद्युदात्तः कुत्वम् । इक् सृक् । पिच्चे अनुदात्तः ।

प्रस्रः भावाधिकरणादौ स्त्रियाम् । संपद् संसद् ।

केस से तुमर्थे क्तु गुणाभावः । प्र-इच्छ-प्रेषे ।

ख

ख ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न कित् । कुलीनः ।

खच् अ कर्त्तरि क्तु ससदायान्नोदात्तः सुम् । प्रियंवदः ।

स्तनन्वयः ।

खञ् ख-इन भवाद्यर्थे तद्धितः न खित् आदिदृङिः आद्यु-
दात्तः । माहाकुलीनः गौडीनः स्त्रियां टाप् ।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धितः न खित् । दृक्खण्डः ।

खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ क्तु खित् सुम्
आद्युदात्तः दृङिः । चौरङ्कारमाक्रोशति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ क्तु पूर्वसुदात्तः । दुर्भवं सुकरम् ईषत्-

खश् अ कर्त्तरि क्तु खित् सुम् । जनमेजयः नाडिन्वमः ।

खिशुच् इणु शीलाद्यर्थे क्तु खित् सुम् ससदायान्नो-
दात्तः । आद्यम्भविष्णुः । [प्रियम्भावुकः ।

खिकञ् उक् शीलाद्यर्थे क्तु खित् सुम् वृद्धिः आद्युदात्तः ।

ख्यन् यु-अन करणभावयोः क्तु खित् सुम् आद्युदात्तः ।
भद्रङ्गरणम् ।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अनोदात्तः ।
गोगोयुगम् । [गोगोष्ठम् ।

गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अनोदात्तः ।

गिनि निन् मत्वर्थे तद्धितः न गित् । वाम्नी ।

गस् सु-शीलाद्यर्थे क्तु गित् गुणाभावः । जिष्णुः स्यासुः ।

घ

घञ् अ भावादौ कर्त्तरि च क्तु । गोचरः उरम्बदः । देवताद्यर्थे
तद्धितः न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यज्ञियम् । [यम्

घच् घ-इय चिकित्सायर्थे तद्धितः न घित् अनोदात्तः । चोत्रि-

घञ् अ-भावादौ क्तु चजोः कुः अनोदात्तः दृङ्गादिः ।

पाकः त्यागः ।

घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धितः न घित् आद्युदात्तः । शुक्रि-
यम् । [भत्वम् । ऋत्वियम् ।

घम् घ-इय अस्य प्राप्तेऽर्थे तद्धितः वेदे, न घित् सिच्चाच्च

घिनुण् इन् शीलाद्यर्थे क्तु वृद्ध्यादि चजोः कुत्वम् । त्यागो
रागी योगी भोगी । [दात्तः । भङ्गुरम् ।

घुरच् उर शीलाद्यर्थे क्तु चजोः कुत्वम् । ससदायान्नो-

ङ

ङीन् ई शारङ्गवादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः । ससदायान्नोदात्तः ।
शारङ्गरवी नारी । [ऋगी ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । कर्त्री पेषुषी गतवती ।

ङीष् ई स्त्रीप्रत्ययः घित् चिञ्कार्थः । कल्पाषी शारङ्गी । [यञ्वा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्त्तरि क्तु गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रसङ्गात् न चित् अनुदात्तः ।
विद्याचणः ।

चरट् चर भूतपूर्वार्थे तद्धितः वकारप्रसङ्गात् न चित्
स्त्रियां ङीप् । आद्यचरः । [निघ्नानः ।

चानश् आन शीलाद्यर्थे क्तु ससदायान्नोदात्तः । भुञ्जानः ।

चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अनोदात्तः कारीष-
गन्ध्या । आवच्या । [अभावि ।

चिण् इ-आगमः वृद्ध्यादि ससदायान्नोदात्तता । अदायि
चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रसङ्गात् न चित् ।
अनुदात्तः । विद्याचुञ्चुः ।

चफञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चित्त्वात् अनो-
दात्तः । कौञ्जायनः ।

चि वि, तस्य ङोपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्ययः चित् अनो-
दात्तः । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ् छ-इय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् । त्वदीयः ।

छण् छ-इय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न छित् वृद्धिः । पैटप्पस्त्रीयः ।

छस् छ-इय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सिच्चात् पूर्वस्य
पदत्वम् । भवदीयः ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः वृद्ध्यात् न जित् उपो-
त्तमोदात्तः । पटुजातीयः ।

जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः वृद्ध्यात् न जित् अनो-
दात्तः । कर्षजाहम् ।

ञ

ञञ् अ भवाद्यर्थे तद्धितः दृङिः आद्युदात्तः । पौर्वशालः ।

जिठ ठ-इक् भवाद्यर्थे तद्धितः दृङिः आद्युदात्तः । काशिकः ।

ज्य य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । कौविदार्यं
गाम्भीर्थं पाञ्चजन्यः प्रागाद्यः ।

ज्यङ् य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । सौवीर्यः
कौसल्यः । डित्करणं यङ्ङेति चावविधानार्थम् ।

ट

टञ् अ-कर्त्तरि क्तु स्त्रियां ङीप् । कुरुचरः सेनाचरः पुरःसरः ।

टक् अ-कर्त्तरि क्तु गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामगः सुरापः ।

टच् अ समासान्तः स्त्रियां ङोप् । अनोदात्तः । बङ्गराजः ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निकः ।

टिन् ठ-इक्, दानसंप्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । औद-

टीट् च टीट्-नासिकान्तार्थे तद्धितः वप्रश्नेषात् न टिट् अन्नो-
दासः । अवटीटम् । [वर्केष्यः ।

टेण्ण् एण्ण् स्वार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः स्त्रियां ङीप् ।
व्यण् य-देवतार्थे तद्धितः आदिदृङ्घिः स्त्रियां ङीप् । सौम्यम् ।
द्यु(ल्) यु-अन भवार्थे तद्धितः तुडागमः स्त्रियां ङीप्
लिच्चे पूञ्चोदासः । सायन्ननः चिरन्ननः ।

ठ

ठ ठ-इक स्वार्थे तद्धितः न ठित् । देवदत्त एव देविकः दत्तिकः ।
ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिदृङ्घिः अन्नोदासः
स्त्रियां ङीप् । रैवतिकः रौचनिकः ।
ठच् ठ-इक चतुर्थ्यां तद्धितः अन्नोदासः । कुष्ठदिकः ।
ठञ् ठ-इक इस्, उस्, उ, ऋ, इत्यस्मात् परः क, भवाद्यर्थे तद्धितः
स्त्रियां ङीप् आद्युदासः । दैनिकः नैशिकः धैतुकम् पैटकम् ।
ठन् ठ-इक मत्वर्थादौ तद्धितः आद्युदासः । धनिकः शतिकः ।

ड

ड अ कर्तरि क्त् अमत्वेऽपि टिलोपः । अन्नमः दूरगः ।
डच् अ समाप्तान्तः तद्धितः अन्नोदासः । द्विवाः पञ्चषाः ।
डट् अ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । एकादशः द्वादशः ।
डण् अ परिभाषार्थे तद्धितः दृङ्घिः । त्रैंगं चाल्वारिणम् ।
डतमच् अतम ब्रह्मणं मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः आद्युदान्तः ।
कतमः । [कतरः ।
डतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अन्नोदासः ।
डति अति पूरणार्थे तद्धितः बद्धवचनान्तः । कति यति तति ।
डर अर शीलार्थे कर्तरि क्त् । आखरः ।
डवत्पु अवत् कर्त्तृथे क्त् अनुदासः स्त्रियां ङीप् । भवान् ।
डाच् आ अभूततद्भावादौ तद्धितः अन्नोदासः अव्ययः । पट-
पटाकरोति वीजाकरोति ।

डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदासः । सीमा सीमे सीमाः ।

डामच् आमह-पितृर्थे तद्धितः अन्नोदासः । पितामहः
मातामहः ।

डिनि इन् स्तोम्यर्थे तद्धितः । पञ्चदशी (पञ्चः) त्रिंशो (मासः)

डिमच् इम भवार्थे तद्धितः अन्नोदासः । आदिमः ।

डु उ कर्तरि क्त् । विभुः प्रभुः ।

डुपच् उप ह्यस्वार्थे तद्धितः अन्नोदासः । कुत्तपः ।

डुम्सुन् उम्स् कर्तरि क्त् आद्युदासः अमत्वेऽपि टिलोपः ।
पुनातीति पुमान् पुंसः ।

डुल्वच् उल्व भवार्थे तद्धितः अन्नोदासः । मातुलः ।

डुम्तुप मत् चतुर्थ्यां तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदासः । ककुत्तान्

ड्य(त्) य दृष्टसामार्थे तद्धितः तिच्चे स्वरितः । वामदेवम् ।
ड्याण् य साध्याद्यर्थे वेदे तद्धितः आदिदृङ्घिः । पाथ्यः नाद्यः ।
डुलच् वल मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदासः । नड्वलः ।
डुन् वु-अक-आर्हीयस्तद्धित आद्युदासः । विंशकः त्रिंशकः ।

ढ

ढ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न ढित् । सभेयः । शिबेयः ।
ढक् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः दृङ्घिः अन्नोदासः स्त्रियां
ङीप् । माहेयः गाङ्गेयः काङ्गेयः । नादेयः ।
ढकञ् ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धितः दृङ्घिः आद्युदासः
स्त्रियां ङीप् । बाहुकुलेयकः । [ङीप् । गार्धेयः ।
ढञ् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः दृङ्घिः आद्युदासः स्त्रियां
ङीप् ।
ढितुक् ढिन्-एयिन् प्रोक्ताध्येतरि बद्धत्वे तद्धितः दृङ्घिः
अन्नोदासः । ऋगलेयिनः । [नाटेरः ।
ढ्रक् ढ्र-एर-अपत्यार्थे तद्धितः दृङ्घिः अन्नोदासः । गौधेरः

ण

ण अ कर्तरि क्त् दृङ्घादि । ज्वालः ग्राहः दायः ।
णच् अ भावे क्त् वृद्धादि स्त्रीत्वम् तदन्तात् स्वार्थे अञ्
आद्युदासः ङीप् । व्यावक्रोशी व्यातिहासी ।
णमुल् अम् भावे क्त् वृद्धादि अव्ययः । कारंकारम् ।
अभ्यस्तानामाद्युदासः । चिकीर्षिचिकीर्षम् । [(पशुसंघः)
णस् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सिन्धात् न मत्वम् । पार्श्वम्
णिङ् इ पुच्छादितः धालंशप्रत्ययः आत्मनेपदम् । उत्-
पुच्छयते संचीवरयते । [कारयति भावयति ।
णिच् इ प्रेरणे धालंशप्रत्ययः वृद्धादि सप्तदायान्नोदासः ।
णिनि इन् कर्तरि क्त् दृङ्घादि । ग्राही स्थायी पायी ।
ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः । दैत्यः सांकाश्यः ।
ण्यत् य कर्मभावयोः क्त् वृद्धादि स्वरितः । कार्यम्
हास्यम् वाच्यम् । क्वचित् कुत्वम् । वाक्यं भोग्यम् ।
ण्यट् यु-अन कर्तरि क्त् वृद्धादि स्त्रियां ङीप् । गायनः ।
ण्वि वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् वृद्धादि । सुखभाक् ।
ण्विन् वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् आद्युदासः वृद्धादि ।
श्वेतवाहौ उक्थशासौ अवयाजौ ।
ण्वुच् वु अक पर्यायाद्यर्थे भावे क्त् वृद्धादि सप्तदायान्नोदासः
स्त्रियाम् । भवत आसिका ।
ण्वुल् वु अक रोगाख्यायां भावे क्त् वृद्धादि अभ्यस्तानामा-
द्युदासः स्त्रियाम् । प्रवाहिका विचर्चिका ।

त

त त मत्वर्थे तद्धितः । शन्तः कन्तः ।

तप् त भवार्थे तद्धितः अनुदात्तः । पर्वतः मरुतः ।
 तमट् तम-डट् आगमः आद्यवयवः । एकविंशतितमः ।
 षष्ठितमः । [विद्वत्तमः । पटुतमः ।
 तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः ।
 तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः । पटु-
 तरः ऋदुतरः । विद्वत्तरः । [जनता ।
 तल् त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धितः पूर्वस्योदात्तता । शुक्लता देवता
 तवेङ् तवे तमर्थे क्व् अव्ययः गुणाभावादि । सूतवे ।
 तवेन् तवे तमर्थे क्व् अव्ययः आद्युदात्तः । कर्त्तवे । [तवै ।
 तवै(न्) तवै तमर्थे क्व् अव्ययः नित्त्वे आद्युदात्तः । स्त्रेच्छि-
 तयत् तव्य-भावकर्मणोः क्व् स्वरितः । भवितव्यं चेतव्यः ।
 तसि तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । कृष्णतः प्रति । एक-
 दिग्गर्थे च । पोलुमूलतः । [सर्वतः ततोभवान् ।
 तसिल् तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदात्तता । कुतः
 तातिल् ताति स्वार्थे प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्वोदात्तता ।
 सर्वतातिः । वृकतातिः । [स्त्रीप्रत्ययश्च । युवतिः ।
 ति ति मूलार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । पक्षतिः । कन्तिः शन्तिः
 तिकन् तिक प्रशंसार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । ऋत्तिका ।
 तिथुक् तिष् डटिआगमः अन्त्यावयवः । बह्वतिथः ।
 तीथ तीथ पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।
 तु त् मत्वर्थे तद्धितः । शन्तः कन्तः ।
 तुक् त् क्वति पिति आगमः अन्त्यावयवः । संयत् कल्पम् ।
 तुट् त् आगमः (ञुटुप्रलोः) आद्यवयवः । सायन्ननः ।
 तुमुन् तम् भावे क्रियार्थक्रियादौ क्व् आद्युदात्तः । भोक्तुं
 वाति ज्ञातमिच्छति । [भोक्ता स्त्रियां ङीप् ।
 त्च् त्-कर्त्तरि क्व् सप्तदायान्नोदात्तः । कटस्थ कर्त्ता अक्षय
 त्वन् त् शीलादयर्थे क्व् आद्युदात्तः । कटम् कर्त्ता ।
 तैलच् तैल स्त्रेह्यार्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । तिलतैलम् ।
 तोमुन् तोस् तमर्थे क्व् अव्ययः आद्युदात्तः । ईश्वरो
 विचरितोः विचरित्तमीश्वर इत्यर्थः ।
 त्त् त् भवार्थे तद्धितः । चिरत्तः परत्तः ।
 त्त्प् त् स्वार्थे तद्धितः अनुदात्तः । नूत् प्रत्तम् ।
 त्यक् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्नोदात्तः । दाक्षिणात्यः
 याञ्चात्यः । [अधित्यका
 त्यकन् त्यक आसच्चाद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । उपत्यका
 त्यप् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदात्तः । तत्तव्यः इहृत्यः ।
 त्त् त् समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । गोत्वा । [तत्तभवान् ।
 त्वल् त् सप्तम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तता । यत्त वत्त ।

त्वा त्वा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देयं करोति
 देवताकरोति ।

त्व त्व-भावकर्मार्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम् ।
 त्वन् त्व कत्वार्थे क्व् आद्युदात्तः । कर्त्तव्यम् ।

थ

थकन् थक-कर्त्तरि क्व् आद्युदात्तः । गाथकः ।

थट् थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । पञ्चथः दशथः ।

थमु थम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । कथम् इत्यम् ।

था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।

थाल् था ह्यार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदात्तः । प्रलथा
 पूर्वथा ।

थुक् थ् आगमः डटः अन्त्यावयवः । षष्ठः चतुर्थः कतिथः ।

थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । अजथ्या यूथिः अविथ्या

द

दद्मच् दद्म उन्माने तद्धितः अन्नोदात्तः स्त्रियां ङीप् । जह-
 दद्मः गजदद्मः ।

दा दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।

दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । तदानीम्
 इदानीम् ।

दुक् द् आगमः अन्त्यावयवः । अन्यदाशीः अन्यदीयः ।

दूस दूस् दुग्धार्थे तद्धितः । अविदूसम् (अविदुग्धम्) ।

देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोत्तमोदात्तता ।
 पटुदेशीयः ।

देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेश्यः ।

द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य ।

द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । समानेऽङ्गि सद्यः ।

द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । उभये दिने उभयद्युः ।

द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धितः अन्नोदात्तः स्त्रियां ङीप् ।

जरद्वयसम् गजद्वयसम् ।

ध

धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदात्तः ।

द्वैधम् त्रैधम् । स्वार्थेऽङ्गे द्वैधः ।

धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । चतुर्धा पञ्चधा
 [पचति ।

धुना धुना कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् काले अधुना ।

धेय धेय स्वरूपायार्थे तद्धितः । नामधेयं भागधेयम् ।

ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तता अव्ययः ।
 ऐकध्यम् ।

न

न न मत्वर्थे तद्धितः । पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना । पुरा-
खेऽर्थे च । प्रथम् ।

नङ् न भावे क्तृ गुणाभावादि । यज्ञः प्रज्ञः यत्नः ।

नजिङ् नज् शीलाद्यर्थे क्तृ गुणाभावादि । सप्रक् षष्णक् ।

नन् न भावे क्तृ आद्युदात्तः । सप्रः ।

ना ना असहायार्थे ष्टयम्भावे स्वार्थे तद्धितः, अव्ययः । विना ।

नाञ् ना असहायार्थे ष्टयग्भावे तद्धितः, वृद्धिः अव्ययः, आद्यु-
दात्तः । नाना ।

नाटच् नाट बासिकनतार्थे तद्धितः, अन्नोदात्तः । अवनाटम् ।

नि नि भावे क्तृ स्त्रियाम् । ग्नानिः हानिः ।

निङ् नि समासान्तः, अन्तादेशः । युवजानिः ।

नीग् नी आगमः, अन्यावयवः । वनीवञ्चीति ।

नुक् न् आगमः, अन्त्रावयवः । धूनयति प्रीणयति ।

प

पटच् पट-विस्तारे तद्धितः, अन्नोदात्तः । अविपटः ।

पाशप् पाश कुत्सितार्थे त० अणुदात्तः । मिषक्पाशः । [तिलपिङ्गः ।

पिञ्च पिङ्ग निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपिङ्गः । वेदे तु डित् ।

पिटच् पिट-नासिकानतार्थे तद्धितः, अन्नोदात्तः । चिपिटम् ।

युक् प् आगमः, अन्यावयवः । स्थापयति यापयति ।

येज् येज् निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलयेजः ।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अन्नोदात्तः ।

नाडायनः । [स्त्रियां ङीप् । वात्स्यायनः आश्वलायनः ।

फञ् फ-आयन गोत्वार्थे युनि तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।

फिञ् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।

तैकायनिः । [कायनिः ।

फिन् फि-आयनि अपत्यार्थे तद्धितः, आद्युदात्तः । ग्लुचु-

व

व(व) व(व) मत्वर्थे तद्धितः । शंभुः शम्भुः दन्त्यव इति कौमुदी-
सम्मतम् । [व(व)हुगुङ् ।

व(व) ऊच् व(व)हु ईपदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः, अन्नोदात्तः ।

भ

भ म मत्वर्थे तद्धितः । शम्भुः कम्भुः ।

भक्तल् भक्त चतुरर्थ्याम् तद्धितः, पूर्वसुदात्तः । शेषकारिभक्तम् ।

भटच् भट-नासिकानतार्थे तद्धितः, अन्नोदात्तः । अवभटम् ।

म

म म-भवार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । आदिमः मध्यमः । दुमः ।

मट् म डट् आगमः, आद्यावयवः । पञ्चमः दशमः ।

मण् म भवार्थे तद्धितः, वृद्धिः, स्त्रियां ङीप् । माध्यमः ।

मतुप् मत् अस्त्वर्थे तद्धितः, स्त्रियां ङीप् अट्टदात्तः । अग्नि-

मान् श्रीमान् । अकारादितस्तु मस्य वः । धनवान् लक्ष्मी-
वान् यशस्वान् विद्वान् ।

मनिन् मन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्तृ आद्युदात्तः । सुशर्मा ।

मप् म जातार्थे क्त्विप्रत्ययान्ताच्चित्त्वं मप् तद्धितः, अणुदात्तः ।

पत्त्रिमम् ।

मयट् मय तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः, स्त्रियां ङीप् ।

वाङ्मयः, यवमयी यवाम् । अन्नमयो यज्ञः । [(अविदुग्धम्)

मरीमच् मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः, अन्नोदात्तः । अविमरीसम्

मात्रच् मात्र प्रमाणासामान्ये तद्धितः, स्त्रियां ङीप् अन्नोदात्तः ।

प्रस्थमात्रः, गजमात्रम् । कात्क्षेत्रे च तावन्मात्रम् ।

मिनि मिन् मत्वर्थे तद्धितः । गोभी ।

मीय मीय भवार्थे तद्धितः । मध्यमीयः ।

मुक् म् आगमः, अन्यावयवः । पवमानः । [न्वयः ।

मुम् म् आगमः, खिति अन्यावयवः । रातिञ्जरः । स्तन-

य

य य भावादर्थे क्तृ वेदे । निष्कृत्यः देवहूयः । लोके तु यत् ।

समूहार्थे तद्धितः, स्त्रियाम् । पाश्या वात्या धूम्या ।

साध्वत्र्ये च डित् । सभ्यः ।

यक् य-घात्वंशप्रत्ययः । कण्डूयते । विकरणः । क्रियते

नूयते । भावकम्भाद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अन्नोदात्तः । पौर-

हित्यम् सैन्यपत्यम् ।

यङ् य पौनःसुन्वाद्यर्थे घात्वंशप्रत्ययः । डित् आत्मनेपदं

गुणभावादि । बोभूयते चेक्रीयते । [वात्स्यः ।

यञ् य-अपत्यार्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः । गार्भ्यः

यत् य भावादर्थे क्तृ स्वरितः । भव्यं भव्यः, गेवं गेवः, चयं चयः ।

यल् य-मत्वर्थे तद्धितः, पूर्वोदात्तः । वेशोभाम्यः, यशोभाम्यः ।

यस् य मत्वर्थे तद्धितः, सिन्त्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अणुस्कारादि

शंयुः शय्युः कंयुः कय्युः ।

युक् यु आगमः, अन्त्रावयवः । आदायि स्थायी दायः । [दुर्यांनम्

युच् यु-अन भावादर्थे क्तृ ससृदायान्नोदात्तता । सुस्त्रायम्

युस् यु मत्वर्थे तद्धितः, सिन्त्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अणुस्कारादि

शंयुः शय्युः कंयुः कय्युः । उर्षायुः ।

र

र र मत्वर्थोदौ तद्धितः । कुञ्जरः मधुरः । स्वार्थे कुटीरः ऋ

प्रकृतिलिङ्गता ।

शीलाद्यर्थे क्तप्रत्ययः । हिंस्रः क्रमः नमः ।

रण् र शरणेऽर्थे तद्धितः वृद्धिः । अग्नीधु-आग्नीध्रम् ।

रदानुक् रदानु कर्तरि क्त । क्त-जीव-जीरदानुः ।

रिक् रि आगमः अन्नावयवः । क्त-चरिकरीति ।

रिड् रि अन्नादेशः । क्त-क्रियते क्रिया ।

रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । उपरि ।

रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । उपरिष्टात् ।

रीक् री आगमः अन्नावयवः । क्त-चरोकरीति ।

रीड् री अन्नादेशः । मालीकरोति धालीकरोति । [धारः ।

रु र आदेशः । हरिः अहः । रु शीलाद्यर्थे क्तप्रत्ययः । दारुः

रुक् र् आगमः अन्नावयवः । क्त-चर्करीति ।

रुट् र् आगमः आद्यवयवः । शी-शेरते, सम्+विद्-संविद्रेते ।

रूपप् रूप-प्राशस्त्ये तद्धितः अनुदात्तः । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

रूप्य रूप्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरूप्या गौः ।

भवार्थे-समरूप्यः ।

रिहिल् रिह् सप्रत्यये तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल चक्षुःक्षेदार्थे तद्धितः न लिट् । चिल्लः चुल्लः पिह्लः ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । चूडालः मांसलः अंसलः ।

ल्यप् य आनन्त्यार्थे क्त अव्ययः पूर्वोदात्तः । प्रभूय प्रकृत्य ।

ल्यु यु-अन कर्तरि क्त पूर्वोदात्तः । नन्दनः विचक्षणः ।

ल्युट् यु-अन भागदौ क्त पूर्वोदात्तः । भवनम् । स्त्रियां

ङीप् । प्रमाथी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धितः । केशवः गाण्डि(गण्डी)वः अजगवः । शंवः

श्वः कौमुदीमते वलादिरयम् न वशादिः ।

वति वत् क्रियादिहत्यार्थे तद्धितः अव्ययः । देवदत्तवत्

पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् गृह्यवत् वने वसति ।

वत्तुप् वत् परिभाषार्थे तद्धितः अनुदात्तः उगित्कार्यम् ।

यावान् तावान् । किमः इदमश्च परस्य वस्य घस्तस्य इयः ।

कियान् इयान् । [वस्य रश्च । धीवरी ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि क्त अनुदात्तः । यज्वा । स्त्रियां ङीप्

वय वय मानार्थे तद्धितः । द्रवयम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे क्त समुदायान्तोदात्तः । स्यावरः ईश्वरः ।

वलच् वल चतुरर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्तः । शिखावलः ।

रजस्वला । [उपयट् उच्चभाः विश्वपाः ।

विच् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त समुदायान्तोदात्तः ।

विट् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त । अप्येगाः उदधिक्राः ।

विडच् विड संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविडम् ।

विधल् विध-विषयार्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । भौरिकविधः ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरीसच् विरीस संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविरीसः ।

वुक् वु अक भवाद्यर्थे तद्धितः । कान्यकम् । व् आगमः

अन्नावयवः । भू-अभूवन् बभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । उपकः (उपेन्द्रदत्तकः)

वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे क्त वृद्धादि । निन्दकः ।

हिसकः । समूहार्थे तद्धितः । औद्रकम् औरभ्रकम्

राजन्यकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्यार्थे क्त आद्युदात्तः । प्रवकः सरकः

लवकः । वेदनादिकर्त्तृर्थे तद्धितः । पदकः क्रमकः ।

व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः । भ्रातृव्यः (भ्रातृपुत्रः) ।

व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । भ्रातृव्यः (रिपुः)

भ्रातृव्यर्थे तद्धितः । पितृव्यः (पितृभ्राता ।

श

श अ भावे क्त स्त्रियाम् । क्त-क्रिया । कर्तरि क्त अ ।

विद्-विन्दः । मत्वर्थे तद्धितः न शित् । रोमशः लोमशः ।

शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । विशङ्कटः ।

शट् अत् न गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विदन् विदते ।

शधै(न्) अध्यै तमर्थे क्त निच्चे आद्युदात्तः । मद्यधै पिवधै

शस् शस् वीष्णाबोधके कारके तद्धितः अव्ययः । बद्धशो ददाति

शाकट शाकट चोलेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन चोलेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आन कर्तृकर्मादौ क्त समुदायान्तोदात्तः । पचमानः

चोयमानः भूयमानम् । [यजमानः ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त आद्युदात्तः । पचमानः

शालच् शाल वैपुल्ये तद्धितः अन्तोदात्तः । विशालः ।

शतिप् ति धातृस्वरूपार्थे क्त अनुदात्तः । भवतिः विभर्त्तिः ।

ष

ष अ समासान्तः स्त्रियां ङीष् । हिमूर्द्धः तिमूर्द्धः । [दीर्घसक्त्य' ।

षच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीष् अन्तोदात्तः । पद्माक्षः

षड्गवच् षड्गव पशुषट्कार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

गोषड्गवम् महिषषड्गवम् । [वरकः जल्पाकः ।

षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त स्त्रियां ङीष् आद्युदात्तः ।

षिकन् इक अध्येतृर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् ।

शतपथिकः षष्टिपथिकः । [भनु-मानुषम् ।

षुक् ष् आगमः अन्नावयवः । जह-जाहवन् तउ-त्वापुषम्

वेन्यन् एव आधानार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। सामिधेयः।

स्त्रियां ङीष् सामिधेयी ङ्क् । [पथिकः ।

ष्कन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् ।

इरच् तर अल्यार्थे तद्धितः अनोदात्तः । उच्चतरः । स्त्रियां ङीष्, वत्सतरी ।

इन् त करणाद्यर्थे क्तु आद्युदात्तः । योत्रम् । स्त्रियां कचित् ङीष् । नम्रो । कचिन्न । दंष्ट्रा । [ङीष् । कुशीदिकः ।

ष्ठच् ठ-इक गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः स्त्रियां

ष्ठन् ठ-इक गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् । कुशीदिकः । चरतीत्यर्थे च । पथिकः । [आकर्षिकः ।

ष्टल् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धितः पूर्वसुदात्तम् स्त्रियां ङीष् ।

ष्फ फ-आयन यजन्तात् तद्धितः स्त्रियां ङीष् । कात्यायनो कौरव्यायणी । [दात्तः । कापिशायनः ।

ष्फक् फ-आयन भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीष् अनो-

थाङ् ब-गोत्रार्थे तद्धितः पितृत्वेऽपि यञ्श्चाप् । क्रोश्या वावराह्या ।

ष्यञ् य भावकर्मार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । चातुर्यम् ।

स्त्रियां ङीष् । चातुरी ।

ष्यञ् त विकाराद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीष् । शमीलम् ।

ष्यन् वु-अक कर्तरि क्तु आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् ।

नर्त्तकः रजकः ।

स

स स चतुरर्थी तद्धितः । लृषसः पर्यसः । प्राशस्ये तद्धितः ।

मृत्वा ।

सण् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सिन्ध्वात् न भत्वम् । पार्श्वम् (परशुसंघः) । सण इत्यस्य सकारस्य इत्त्वाप्रसक्तेः

वार्त्तिककता तत्परिवर्त्तनेन णम् इति पठितम् ।

सन् स इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः । क-चिकीर्षति, गम्-जिग-

मिषति ।

समसण् समस् वत्सार्थे तद्धितः वृद्धिः अव्ययः । ऐषसः ।

साति सात्कात्स्न्येन सम्भन्नाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अग्निसात्-

करोति ।

सुक् स् आगमः अनावयवः । दधिस्यति । [त्रिःपचति ।

सुच स् क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अनोदात्तः । द्विरसि

से(न्) से लभ्ये क्तु नित्ते आद्युदात्तः । वक्षे वक्तुमित्यर्थः ।

सोढ सोढ इग्धार्थे तद्धितः । अविमोढम् (अविदुग्धम्) ।

स्त्वन्श् स्त्वन् समूहार्थे तद्धितः अनोदात्तः । गजस्त्वन्श् ।

स्त्न स्त्न प्राशस्ये तद्धितः । मृत्पज्ञा ।

स्त्न स्त्न अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । पौंस्त्नः ।

ह

हृ हृ सप्रत्यये तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् इह, कस्मिन् कुह ।

विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वात् प्रदर्शितम् ।

इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठ-

रूपादिविवरणम् ।

~~~~~

अथाकारादिक्रमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठ-

रूपादिविवरणम् ।

अ

अ अ । रिफ-रेफः (कुत्सितः) ।

अक्रुच् अक्रुत् समुदायानोदात्तः । वच-वचकृन् । (विप्रः वाग्मी च)

अङ्गश् अङ्ग समुदायानोदात्तः । पत-पतङ्गः । हृ-तरङ्गः ।

विडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः । विडङ्गः मृदङ्गः ।

कृ-उत्त्वे कुरङ्गः । मृद्वृङ्ग्भ्यां षित्त्वम् । शारङ्गः वारङ्गः ।

अच् अ समुदायानोदात्तः । उद्-उद्-उदरम् ।

अच अच । कु-कवचम् । [संप्रसारणं च । पृथक् ।

अजि अज् । पारि-अजि-पारक् (सुवर्णम्) । प्रथः कित्त्वं

अटच् अट समुदायानोदात्तः । मृ-भरटः ।

अटन् अट आद्युदात्तः । शक-शकटः, ककि-ककटः ।

अटि अट् । मृ-सरट् ।

अठ अठ । कम-कमठः जृ-जरठः । रम-वृद्धिः । रामठम् ।

अण्डश् अण्ड समुदायानोदात्तः । क-करण्डः मृ-भरण्डः ।

अतच् अत समुदायानोदात्तः । मृ-भरतः, मृ-भरत इत्यादि ।

अति अत् शत्वत् उगित्कार्यम् । पृष्-पृषन्ति । मह-

महान् महती वृह-वृहन् वृहती ।

अति अति । अम-अमतिः रम-रमतिः ।

अत्रन् अत्र आद्युदात्तः । अम-अमत्रम्, यज-यजत्रा ।

अत्रिन् अत्रि नित् आद्युदात्तः । पत-पतत्रिः ।

अथ अथ । शो-शयथः शप-शपथः रप-रपथ इत्यादि ।

अदि अद् । मृ-शरद् इ-दरद् मस-मसद् । लजारेः तस्य

द्वित्वम् । लज-लज्द तन-तत् यज-यद् सर्वनाम ।

अन् अ नित् आद्युदात्तः । क्रिय-ललोपः केशः । [ग्रहण्यः

अनि अनि स्त्रियाम् । मृ-अरणिः मृ-सरणिः धृ-धरणिः ग्रह-

अनुङ् अन् गुणाभावादि । नद-नदन्तुः क्षिप-क्षिप्नुः । [एलम् ।

अन्य अन्य । राज-राजन्यः (वर्द्धः) । मृ-शरण्यम् रम-रम-

अन्युच् अन्यु ससुदायान्नोदात्तः । हृ-सरण्युः (निघः वातश्च) ।
अप अप । हृ-भुक् च सषपः ।

अमच् अम ससुदायान्नोदात्तः । कृ-करमः शृ-शरभ इत्यादि ।

अम अम । कल-कलमः कर्ह-कर्हमः अय-अयमः अध-अधमः ।

अमच् अम ससुदायान्नोदात्तः । प्रथ-प्रथमः चर-चरमः ।

अम्बच् अम्ब ससुदायान्नोदात्तः । क-करम्बः कद-कदम्बः ।

अयु(यू) अयु(यू) । हृ-सरयुः सरयुर्वा ।

अर(च्) अर । ऋ-अररस् ऋच्छ-ऋच्छरा जर्ज-जर्जरः । चित्ते
सर्वान्नोदात्तः । अव-अवरः । [तट्च अनः।

अरन् अर आद्युदात्तः । प्र+आ+अत-प्रातः । अमः

अरु अरु । ऋ-अररुः ।

अल् अ पूर्वोदात्तः । उट्+अ-उदरम् ।

अलच् अल ससुदायान्नोदात्तः । मगि-मङ्गलम् ।

अलिच् अलि ससुदायान्नोदात्तः । अञ्ज-अञ्जलिः ।

अवक अवक । स्या-तादेशः कित्त्वं च स्रवकः ।

अस अस । अर्पि-अर्पषः (अपमांसम्) ।

असच् अस ससुदायान्नोदात्तः । अत-अतसः चम-चमसः ।

असानच् असान ससुदायान्नोदात्तः । शृ-शरसानः जृ-जरसानः

असि असि । सु+तप-सुतपाः, जात+विद्-जातवेदाः ।

असि असि । सन-सानसिः नि० वृद्धिः । वृ-भुक् वर्षसिः ।

असुन् अस् आद्युदात्तः । चित-चेतः हृ-सरः तप-तपः ।

आ

आ आ अव्ययः । वि+सो-विषा (वृद्धिः) । वि+हा-विहा
(सर्गः) । [पताका ।

आक आक । खज-खजाका वल-वलाका शल-शलाका पत-

आगूच् आगू ससुदायान्नोदात्तः । यु-यवागूः ।

आणक आणक । लू-लवाणकः धू-धवाणकः ।

आतु आतु । जीव-जीवातुः ।

आतकान् आतक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धिः जैवातकः ।

आनक आनक । शी-शयानकः भी-भयानकः ।

आनच् आन ससुदायान्नोदात्तः । सम्+सु+संसवानः ।

सुध-कित् सुधानः, एवं लुध-लुधानः बुध-बुधानः ।

आनुक् आनु गुणाभावः । कथ-कथानुः ।

आन्य आन्य । वद-वदान्यः ।

आय्य आय्य । सृष्टि-सृष्ट्याय्यः ।

आरन् आर आद्युदात्तः । अग्नि-अङ्गारम्, मद-मदारः ।

आल आल । मव्य-वलोपः वस्य लादेशे मराळः ।

आलच् आल ससुदायान्नोदात्तः । स्या-स्थालं स्थाली ।

आनञ् आन वृद्धिः आद्युदात्तः । चत-वागमः चात्वालः
पत-पातालम् चडि-चण्डालः ।

आलीयच् आलीय ससुदायान्नोदात्तः । ऋज-मार्जालीयः ।

आस आस । यु-यवासः (दुरालभा) ।

आसि आस् । इण-अयाः अव्ययः । (वङ्गिः) ।

इ

इ इ । इ-रविः कु-कविः पु-पविः ऋ-अरिः कृ-किञ्च ।
किरिः, एवं ऋ-गिरिः ।

इकन् इक आद्युदात्तः । क्री क्रयिकः । आ+पण-आ-
पणिकः । आ+पत-आपतिकः ।

इजि इज् । पण-पण्यवादेशः बणिक् । वश-कित् उशिक् ।

इञ् इ वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां वा डीप् । वप वापिः
वापी । यज-याजिः याजी । वस-वासिः वासी ।

इष् इ वृद्धिः । जन-जनिः अज-आजिः अत-आतिः ।

इत इत । कुस-कुसितः (जनपदः) । [पलितम् ।

इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययससुदायान्नोदात्तः । फलः फल्यवादेशः

इतन् इत आद्युदात्तः । हृ-हरितः श्यै-श्येतः ।

इति इत् । हृ-सरित् हृ-हरित् र्ह-रोहित् युष-योषित् ।

इत्तुच् इत्तु-ससुदायान्नोदात्तः । स्तनि-स्तनयित्तुः ।

इत् इत् । अश-अशित्तम् वह-वहित्तम् धृ-धरित्ती ।

इत्तन् इत्त आद्युदात्तः । जन-जनितः ।

इथिन् इथि आद्युदात्तः । अत-अतिथिः ।

इन् इ आद्युदात्तः । पच-पचिः बल-बलिः यज-यजिः ।

इनच् इन ससुदायान्नोदात्तः । श्यै-श्येनः, हृ-हरिणः,
श्यै-श्येनः, अव-अविनः ।

इनण् इन वृद्धिः । मह-माहिनम् ।

इनन् इन आद्युदात्तः । इ-द्रविणम् दक्ष-दक्षिणः-दक्षिणा ।

इनि इन् । गम-गमी । आडि षित् । आगामी । [धृ-धरिमा ।

इमनिच् इमन् ससुदायान्नोदात्तः । हृ-हरिमा हृ-सरिमा

इमनिन् इमन् आद्युदात्तः । जन-जनिमा भृ-भरिमा ।

इलच् इल-ससुदायान्नोदात्तः । कल-कलिलम् कल-कलिलम्

इ(ष्ट)ष्टच् इ(ष्ट)ष्ट ससुदायान्नोदात्तः । अञ्ज-अञ्जि(ष्टः)ष्टः ।

इष्णुच् इष्णु-ससुदायान्नोदात्तः । नै-गेषुः दा-देषुः ।

इसन् इस आद्युदात्तः । अर्पि-अर्पिषः (अपमांसम्) ।

इसि इस् । अर्च-अर्चिः शुच-शोचिः ऊ-हविः सृप-सर्पिः ।

इसिन् इस आद्युदात्तः । द्युत आदेर्जः ज्योतिः ।

ई

ई ई । अव-अवीः तृ-तरीः सृ-स्तरीः, तन्वि-तन्वीः ।

ईकन् ईक आद्युदात्तः । कष-कषीका, दूषि-दूषीका ।

ईचि ईचि । ष्ट-सरीचिः कण-कणीचिः ।

ईद ईद । कुस-कुसीदम् । [ष्ट-धरोमा ।

ईमनिच् ईमन् सप्तदायान्नोदात्तः । हृ-हरीमा ष्ट-सरीमा

ईरच(न्) ईर चिच्चे सप्तदायान्नोदात्तः निच्चे आद्युदात्तः ।

हिंसैरः । [(फलम्) ।

ईरन् ईर-आद्युदात्तः । कृ-करीरः, शृ-शरीरम्, पृ-परीरम्

ईषन् ईष आद्युदात्तः । कृ-करीषम्, तृ-तरीषः ।

उ

उ उ । ष्ट-भरुः शी-शयुः ष्ट-भरुः तृ-तरुः चर-चरुः ।

उकन् उक आद्युदात्तः । सम्+कस-सङ्कसुकः ।

उडच् उड सप्तदायान्नोदात्तः । गृ-गरुडः । [खाडः ।

उण् उ वृद्धादि । क-कारुः पा-पायुः वा-वायुः खद-

उति उत् । ष्ट-भरुत्, गृ-गरुत् ।

उत्त उत्त । त्रै-त्रोत्तम्, वृ-वरुत्तम् ।

उन उन । शक-शक्तुनः । [दारि-दारुणः ।

उनन् उन आद्युदात्तः । कृ-करुणः करुणा । वृ-वरुणः,

उनसि उनस् । दम-दसनाः ।

उनि उनि । शक-शक्तुनिः ।

उन्त उन्त । शक-शक्तुन्तः ।

उन्ति उन्ति । शक-शक्तुन्तिः ।

उम उम । कुस-कुसुमम् ।

उम्भ उम्भ । कुस-कुसुम्भम् । [चित-चतुरः ।

उरच् उर सप्तदायान्नोदात्तः । मन्द-मन्दुरा, मध-मधुरा,

उरन् उर आद्युदात्तः । अस-असुरः, मस-मसुरा ।

उरिन् उरि आद्युदात्तः । जस-जसुरिः सह-सहुरिः ।

उल उल । तडि-तण्डुलः ।

उलच् उल सप्तदायान्नोदात्तः । हृष-हृषुलः चट-चटुलः ।

उलन् उल आद्युदात्तः । वृ-वरुणः ताडि-तण्डादेशः तण्डुलः ।

उलि उलि । अग्नि-अङ्गुलिः ।

उशच् उश सप्तदायान्नोदात्तः । अक्लि-अङ्गुशः । [कलुषः ।

उषच् उष सप्तदायान्नोदात्तः । पृ-परुषः नह-नहृषः कल-

उ(ज)षन् उ(ज)ष आद्युदात्तः । ष्ट-अरु(रु)षः ।

उसि उसि । जन-जनुः । अस नि० उदन्तात्वमपि ।

उसिन् उस् आद्युदात्तः । ष्ट-अरुः, घृ-परुः, वप-वपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । कष-कषूः चम-चमूः तन-तनूः ।

ऊक ऊक । ष्ट-मरुकं, वल-वलूकः मडि-मण्डुकं ।

ऊकण् ऊक वृद्धादि । कण-कणूकं, शल-शलूकम्,

ऊख ऊख । मा-मयादेशः मयूखः ।

ऊथन् ऊथ आद्युदात्तः । जृ-जरुथम्, वृ-वरुथः ।

ऊम ऊम । गुध-गोधूमः ।

ऊर ऊर । खर्ज-खर्जूरः, कप-कर्पूरः, वल्ल-वल्लूरम् ।

ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । मी-मयूरः । स्यन्द-सम्भसारणम्

सिन्दूरम् । मस-मसूरा ।

ऊलच् ऊल सप्तदायान्नोदात्तः । पिजि-पिञ्जूलम्, कुस-

कुसूलः ।

ऋ

ऋ ऋ । दिव-देवा देवरौ ।

ऋतिन् ऋत् आद्युदात्तः । शक-शक्तुत् । [ननन्दा ननन्दरौ ।

ऋन् ऋ आद्युदात्तः । षु+अस-ससा ससारौ । न+नन्द-

ए

एण् एण् । कृ-करेणुः, हृ-हरेणुः ।

एन्य एन्य । वृ-वरेण्यः । [गुडैः ।

एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेरः, कुठ-कुठेरः, गुड-

एलिमच् एलिम सप्तदायान्नोदात्तः । पच-पचेलिमः ।

एणुक् एणु गुणाभावादि । गै-गेषुः ।

ओ

ओतच् ओत सप्तदायान्नोदात्तः । कवः पादेशः कपोतः ।

ओलच् ओल सप्तदायान्नोदात्तः । पट-पटोलः । कपि-

नलोपः कपोलम् ।

ओरन् ओर आद्युदात्तः । कठ-कठोरः, चक-चकोरः ।

क

क अ गुणाभावादि । सु-सुवः । वि+आ+घा-व्याघ्रः ।

क क वकारप्रज्ञे पात् न कित् । क-कर्कः रा-राका कल-कल्कः ।

कक् क अन्तकित्त्वेन नादेः कित्त्वम् । वृ-वृकः, भू-भूकः ।

कङ्कण कङ्कण वकारप्रज्ञे पात् न कित् । ष्ट-ष्टङ्कणः (शिशुः)

काण कण वप्रज्ञे पात् न कित् । चित-कान्नादेशः गुणाभावश्च

नि० चिकणः ।

कर्तु अत गुणाभावादि । क-क्रतुः । [(बहुसृष्टिकरः) ।

कलिच् कलि गुणाभावादि सप्तदायान्नोदात्तः । ष्ट-रतिः

कचन् अत गुणाभावादि आद्युदात्तः । षु+विद-सुविदत्वम् ।

कन् अ गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्लिष-नि० कीनाशः ।

कन् क वप्रज्ञे पात् न कित् आद्युदात्तः । इण-एकः भी-भेकः

कनसि अनस् गुणाभावादि । वश-उशनाः ।

कनिन् अन् गुणाभावादि आद्युदात्तः । यु-युवा, वृ-वृषा ।

कन्यन् अन्य कित् आद्युदात्तः । ह्यर्थ-हिरादेशः हिरण्यम् ।
 कन्युच् अन्य गुणाभावादि सप्तदायान्नोदात्तः । क्षिप-क्षिपण्युः
 कप अप गुणाभावादि । कण-संप्रसारणं कुष्णपः (श्वः) ।
 कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्तः । उष-उषपः कुट-कुटपः ।
 कमिन् अम् कित् आद्युदात्तः । इदि-नलोपः, इदम् सर्वनाम
 कयन् अय गुणाभावादि आद्युदात्तः । तन-तनयः ।
 करन् कर न कित् आद्युदात्तः । श्-शर्करा ।
 कल अल गुणाभावादि । लप-लपला, लफ-लफला ।
 कलन् कल न कित् आद्युदात्तः । पुष-पुष्कलः ।
 काकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकुः कुष-कुषाकुः (स्त्र्यैः) ।
 कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्तः । विड-विडालः ।
 किकन् इक कित् आद्युदात्तः । वृश्च-वृश्चिकः क्षप-क्षपिकः ।
 कित्च इत कित् सप्तदायान्नोदात्तः । रुच-रुचितं वच-
 उचितम् । [पुलिन्दः ।
 किन्दच् इन्द कित् सप्तदायान्नोदात्तः । कुल-कुलिन्दः पुल-
 किरच् इर कित् सप्तदायान्नोदात्तः । इष-इषिरः ।
 क्रिथन् इथ कित् आद्युदात्तः । रुच-रुचिष्यः भुज-भुजिष्या ।
 कीकन् ईक कित् आद्युदात्तः । ऋज-ऋजीकः ऋङ्-ऋङ्गीकः ।
 कीटन् ईट कित् आद्युदात्तः । क-किरीटं ल-तिरीटम् ।
 कु उ गुणाभावादि । पृ-पुरुः मिद-मिदुः व्यध-विधुः ।
 कुक् कु अन्यकिच्चाद्वादिक्त्वम् । ह्री-ह्रीकुः ।
 कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्तः । प्रथ-संस्प्रसारणम् पृथुकः
 कुषन् उष गुणाभावादि आद्युदात्तः । पृ-पुरुषः ।
 कू उ गुणाभावादि । ऋत-ऋतः श्ध-श्धुः ।
 केथ्य एथ्य गुणाभावादि । स्तु स्तुवेयः (वेद एवायम्) ।
 क्त त गुणाभावादि । अक-अक्तः ए-एतम् ष-ष्टतम् ।
 क्त, क्तु गुणाभावादि । क-कत्तुः हन-हत्तुः ।
 क्तौ त गुणाभावादि । अम-अन्मं चि-चित्तं मिद-मित्तम् ।
 क्थन् थ गुणाभावादि आद्युदात्तः । हन-हथः कुष-कुषः ।
 क्थिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अम-अस्थि सक-सकथि
 क्त न गुणाभावादि । ल्ह-ल्होपः लणम् । [लू-लूनिः ।
 किन् नि कित् स्त्रियां आद्युदात्तः न ङीप् । ष-ष्टिः ।
 क्कलन् मल कित् आद्युदात्तः । कुट-कुटलम् कष-कषलम् ।
 क्यु यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरणः पृ-पुरणः ।
 क्युच् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्तः । ष-उत् उरणः ।
 क्युन् यु-अन गुणाभावादि सप्तदायान्नोदात्तः । भू-भुवनम् ।
 क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुरः स्र-स्ररः धा-धीरः ।
 क्ररच् रर गुणाभावादि सप्तदायान्नोदात्तः । कु-कुररः ।

क्रि रि गुणाभावादि । स्र-स्ररिः ।
 क्रिन् रि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अद-अद्रिः भू-भूरिः ।
 शुभ-शुभिः ।
 क्रुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः । भी-भीरुकः । [शतुः ।
 क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्तः । रु-रुकः शाति-ह्रस्वः ।
 क्ल ल गुणाभावादि । भू-भूलम् शक-शक्तः अम-अम्नः ।
 क्लन् व गुणाभावादि आद्युदात्तः । अश-अश्वः प्रुष-प्रुषः ।
 क्लिप् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । शी-शीवा क्रुश-क्रुशा ।
 क्लिन् वि, इकारास्थानुनासिकत्वाभावात् लोपः । क-कीर्विः
 गृ-गीर्विः जागृ-जागृविः ।
 क्लिप् वि तस्य लोपः अनुदात्तः कित् । वच-दीर्घः वाक् ।
 कुन् वु-अक कित् आद्युदात्तः । चर-चरकः ।
 क्सरन् सर कित् आद्युदात्तः । तन-तसरः, षष-षक्षरः ।
 क्शि सि गुणाभावादि । शुष-शुक्षिः, कुष-कुक्षिः, शुष-शुक्षिः
 क्सु सु गुणाभावादि । इष-इक्षुः ।
 क्क्ष स्त्र गुणाभावादि । क्त-कत्क्षम्, अथ-अक्षम् ।

ख

ख ख वकारप्रज्ञेपात् न खित् । शम-शङ्खः स्र-स्रादेशे मूर्खः ।

ग

ग ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् । गृ-गर्गः ।
 गक् ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् गुणाभावादि । सद-सङ्गः ।
 गण् ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् षष्ठादि । शृ-शृट् शार्ङ्गः ।
 गन् ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् आद्युदात्तः । गम-गङ्गा ।

घ

घथिन् अथि कुत्वम् आद्युदात्तः । नि-सङ्ग-निषङ्गथिः ।

च

चट् च वप्रज्ञेपात् चित् स्त्रियां ङीप् । कु-दीर्घः कूची ।
 चतु अत् सप्तदायान्नोदात्तः । एष-एषत्, वह-वहत् ।
 चिक् च वकारप्रज्ञेपात् न चित् गुणाभावादि । सु-सुकु सुचौ

झ

झच् झ-अन्त सप्तदायान्नोदात्तः । जृ-जरन्तः विश-वेशन्तः ।
 झिच् झि अन्ति तेन न भित् सप्तदायान्नोदात्तः । भू-भवन्तिः ।

ञ

ञुन् उ षष्ठादिः आद्युदात्तः । दृ-दार, सन-सानु ।

ट

ट(न्) अ स्त्रियां ङीप् । निच्चे आद्युदात्तः । दन्थ-नस्य
 आ दाथः, दन्थ-दाथः । [मह-महिषः ।

टिषच् इष सप्तदायान्नोदात्तः स्त्रियां ङीप् । अय-अविषः

ठ

ठ ट वप्रज्ञेषात् न ठित् । कृष्-कण्ठः ।

ड

ड अ अभत्वेऽपि टिलोपः । कर्षु-कर्षा ।

ड ड वप्रज्ञेषात् न डित् । कृष्-कण्ठम्, गु-गुडः ।

डउ अउ अभत्वेऽपि टिलोपः । तन-सन्त् तितउः डउ इत्यसम्भिनिर्देशान्न सम्भिः ।

डट अट अभत्वेऽपि टिलोपः । नम-नटः ।

डति अति अभत्वेऽपि टिलोपः । पा-पतिः । [भवती ।

डवतुप् अवह टिलोपः उगित्कार्यम् असुदात्तः । भा-भवान्

डिमि इम् टिलोपः । कै-किम् । अस्य इदमञ्च मान्त्वेन कन्वेजन्तइत्यव्ययत्वप्रसङ्गेऽपि चिरव्ययमिति नियमादुणादौ चिप्रत्ययान्त्वे एवाव्ययत्वं नात्यथा ।

डतच् उत टिलोपः ससुदायान्लोदात्तः । अह्+भू-अद्भुतम् ।

डुन् उ टिलोपः आद्युदात्तः । इस्+ञी-इस्ञुः, न+ञी अञुः । [वाचित्केऽप्ययं प्रत्ययः ।

डुम्सुन् उम्स् टिलोपः आद्युदात्तः । पा-सुमान्, पुंसः ।

ड् ऊ टिलोपः । भूम-भूः । [डिमिप्रत्यये ।

डै ऐ टिलोपः । रा-रै-राः राचौ । यथा नाव्ययत्वं तथोक्तं

डैसि ऐस् टिलोपः । उह्+चि-उच्चैः नि-दोषः नीचैः ।

डो ओ टिलोपः । गम-गो-गौः, गवा । नाव्ययत्वसक्तम् ।

डोसि ओस् टिलोपः । दम्-दोः दोषो दोषः ।

डौ औ टिलोपः । ग्लै-ग्लौः रुद-नौः नाव्ययत्वसक्तम् ।

डूर् र टिलोपः स्त्रियां डोप् । स्तै-स्त्री ।

डि रि टिलोपः । हृ-त्रि-त्रयः ।

ढ

ढ ढ वप्रज्ञेषात् न ढित् । शम-शब्दः ।

ण

णित्त्वं इत् वृद्धिः आद्युदात्तः । भू-भावित्वं वद-वादितम् ।

णु णु वप्रज्ञेषात् णित् । स्था-स्थाणुः अज-वेषुः वृ-वर्षुः

णुकन् उक् वृद्धादि आद्युदात्तः । पव-कादेशे पातुकः ।

ण्य स्य वप्रज्ञेषात् न णित् । ष्ट अकारस्य इत्त्वं धिष्यम् ।

त

त त । डी-ष्टृ ह्रस्वः लिप्रम् (स्त्रिष्टम्) ।

तकन् तक आद्युदात्तः । इष-इष्टका, अश-अष्टका ।

तन् त आद्युदात्तः । हस-हस्तः, ष्ट-मस्तः, गृ-गर्तः ।

तनन् तन आद्युदात्तः । वी-वेतनम् ।

तश्चन् तश्च आद्युदात्तः । इष्-एतयः (ब्राह्मणः) ।

तश्चसुन् तश्च आद्युदात्तः । इष्-एतयः (विप्रः) ।

ति ति । वि+तस-वितस्तिः सु+अस-स्वस्ति स्वरादिः ।

स्त्वपाठे स्वस्तीतिनिर्देशात् न भूभावः । [कत्तिका ।

तिकन् तिक आद्युदात्तः । वृत-वर्तिका । हत-किन्त्वम्-

तु त । कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातुः हि-हेतुः ।

तुन् त आद्युदात्तः । सि-सेतुः-तन-तन्तुः मन-मन्तुः ।

तच् त ससुदायान्लोदात्तः । अद-अत्ता भन्-मन्ता ।

तन् त आद्युदात्तः । शंस-शंस्ता ।

तष् त वृद्धादि । च्यु-च्यौतः । (अण्डजः, क्षीणपुण्यश्च ।

त्युक् त्यु-गुष्ठाभावादि । ष्ट-ष्ट्युः ।

त त । गु-गोतं गोता । वच-वक्त्रं यम-यन्त्रम् ।

तन् त आद्युदात्तः । ह-होतम् या-याता अ-ओतम् ।

त्रिन् त्रि आद्युदात्तः । अद-अत्तिः ।

त्रिन् त्रिन् आद्युदात्तः निञ्जेत्युक्तेः न नित् । अद-अञ्जी अत्तिषौ ।

त्रिप् त्रि-असुदात्तः । रा-रातिः शद-शत्तिः (इत्ती) ।

तन् त्व आद्युदात्तः । दात्वः (दाता) ।

थ

थक् थ गुष्ठाभावादि । ष्टथ-पृष्ठं यू-यूथं गू-गूथम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उष-ओषः कुष-कोषम् गा-गाथा ।

द

द द । शा-शादः (जम्बालः शस्यश्च) ।

दन् द आद्युदात्तः । शप-शब्दः अत्र-अव्दः ।

ध

धुक् धु गुष्ठाभावादि । शी-शीधु ।

न

न न । धा-धाना (भ्रष्टयवः) पृ-पर्यम् वस-वस्त्रः ।

नक् न गुष्ठाभावादि । इष्-इनः । सि-सिनः ।

नि नि । वी-नि० षत्वं नेषिः । ज्या-ज्यानिः ।

नु त । दा-दातुः भा-भातुः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेपः नि० नीपः । विष-विष्यम् ।

पास पास । ल-कर्पासः ।

फ

फक् फ गुष्ठाभावादि । कल-असोत्त्वं कुल्फः गल-गुल्फः ।

भ

भ भ । इ-दर्भः दल-दल्भः (ऋषिसकृच्च) ।

भन् भ आद्युदात्तः । ष्ट-अर्भः गृ-गर्भः ।

म

मक् म गुणाभावादि । इष-इष्मः युध-युष्मः भी-भीमः ।
मदिक् मद् गुणाभावः । यु-युष्मद्-त्वम् । अस-असद्-
अहम् सर्वनाम ।

मन् म आद्युदात्तः । ऋ-अर्म्मः स्तु-स्तोमः सु-सोमः ।
मनि मन् । सु+श्-सुशर्म्मा ।

मनिष् मन् वृद्धिः । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्तः । सो-साम ङ-कर्म ङ-वर्म्म ।

मि मि । नो-नेमिः भू-कित् भूमिः ।

मिनि मिन् । ङ-होमी ।

मुक् मुक् । उष-लान्नादेशः गुणाभावः उल्लसुकः । (ज्वलद-
ङ्गारम्) ।

य

य य । शल-शल्यम् ।

यक् य गुणाभावः । जन-जन्यं (युद्धम्) जन्या बधूः ।

यत् य स्वरितः । यु-युक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम् ।

यतुच् यत् सदुदायान्नोदात्तः । तन-तन्यतः ।

युक् यु गुणाभावः । भुज-भुज्युः (भोजनम्) । [जन्युः ।

युच् यु न अनादेशः सदुदायान्नोदात्तः । मन-मन्युः जन-

युन् यु-अन आद्युदात्तः । हन-आद्यन्तयोर्घतौ घतनः ।

र

र र । रीङ्-रुखः ष्ट् च रिप्रम् (कृतसितम्) ।

रक् र गुणाभावः । स्माय-स्कारम् क्षिप-क्षिप्रम् स्तप-स्तप्रः ।

रन् र आद्युदात्तः । इदि-इन्द्रः वज-वज्रः । भी-भेरः ।

रु रु । भी-भेरुः पी-पेरुः पा-पारुः । जत-जतुः ।

ल

लक् ल कित् । शी-शीलम् ।

व

व व । वृ-कर्त्तुः ष्टु-गर्वः ष्टु-शर्वः बशादिरित्येके ।

वन् व आद्युदात्तः । इष-एव, सरादिः । शी-शेवः ।

वन् वन् न निच्च्' ज्ञापकात् । ऋ-अर्वां (कृतसितः) ।

वनिष् वन् अनुदात्तः । स्ना-स्नावा ऋ-अर्वां (हरङ्गर्हणयोः) ।

वरट् वर स्त्रियां ङीप् । अश-उपधाया ईत्त्वम् ईश्वरः ।

वलच् वल सदुदायान्नोदात्तः । इल-इल्लवः पल-पल्लवः ।

वलज् वल वृद्धिः । शी-शैवलः । [दरादित्वात् शैवालश्च ।

वालुज् वाल वृद्धिः आद्युदात्तः । शी-शैवालः । पृषो-

वालन् वाल आद्युदात्तः । शी-शैवालः नि० वस्य पः, शेपालश्च ।

वि वि ज्ञापकदस्य न लोपः । व-वर्विः बशादिरित्येके ।

विन् वि-अनुदात्तत्वप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न
विलोपः । वृ-वर्विः । बशादिरित्येके ।

वुन् वु अक-आद्युदात्तः । क-करकः करका ।

श

शक् श वकारप्रज्ञेयात् न शित् गुणाभावः । वृ-वृशः ।

शुन् शु आद्युदात्तः । सृश-शृभावः पशुः (आयुधम्) ।

श्वण् श्व वृद्धिः । सृश-शृभावः पशुः ।

ष

षवन् अव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् । प्रथ-संप्रसारणे पृथवी ।

षिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् । प्रथ-सम्प्रसारणे पृथिवी

षुन् त-आद्युदात्तः । वस-वस्त्वं शस-शस्त्रम् अस-अस्त्रम्

स्त्रियां ङीष् । नङ्गी । [ष्टृ-शर्त्तरी ।

ष्वरच् वर सदुदायान्नोदात्तः स्त्रियां ङीष् । वृ-वर्वरः

स

स स । वृ-वर्षम् । तृ-तर्षः । वस-वत्सः । हन-हंसः ।

सन् स आद्युदात्तः । अस-अंसः ।

सरन् सर आद्युदात्तः । अश-अक्षरम् । वस-वत्सरः ।

सिकन् सिक आद्युदात्तः । हन-हंसिका (हंसयोषित्) ।

समन् स आद्युदात्तः । सूच-सूक्ष्मम् ।

स्य स्य । मद-मत्स्यः ।

स्यन् स्य आद्युदात्तः । मद-मत्स्यः ।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः रूढयौगिकयोगरूढपारिभाषिक-
भेदात् । यत्र अवयवशक्तिमनपेक्ष्य सदुदायशक्त्या कस्यचिद्धि-

शिष्टार्थस्य बोधः ते रूढाः । यथा आस्यगडलमखडपघटा-
दयः तत्र अवयवार्थबोधनेनैव सदुदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।

द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्धिशिष्टार्थबोधका
यौगिकाः । यथा धनवान् दण्डी रूपवान् रसवान् पाचकः

गन्तेत्यादयः । तेषाञ्च धनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकादि-
क्रियायाश्च संबन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्य-

याभ्यां तत्तद्दर्शयोरुपस्थाप्यत्वेन तद्द्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोध-
कत्वात् तेषां यौगिकत्वम् । यौगिका अपि कदन्ततद्धितान्तसमा-

सजभेदात् त्रिविधाः । तत्र पाचकादयः कदन्ताः, काषायादयः
तद्धितान्ताः, राजपुरुषादयः समासजाः । तत्रायं विशेषः कदन्ताः

क्रियासम्बन्धमात्राभिधायकाः तथा हि पाचक इत्यादौ धातुना पाकस्य, खलादिना कर्त्तादेर्वोधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रियासम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्वितान्नास्तु द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायकाः । तत्र धनवान् दण्डोत्यादौ द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् ज्ञानवान् इत्यादौ रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गतिमान् क्रियावान् सन्दनवानित्यादौ च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य महत्वादिभिर्वोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाश्च नानाविधाः स्वस्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्सत्त्वोपासतसत्क्रियाकारकादिभावादिरूपाश्च तत्र धनवानित्यादौ स्वस्वामिभावादिः । काषायः लाजिक इत्यादौ रञ्जनकर्म, शाब्दिक इत्यादौ वेदनकर्म, पञ्चगुरित्यादौ क्रयकर्म, पथिक इत्यादौ गमनकर्ता, इत्येवमादयोऽर्थाः अणादिप्रत्ययेन बोध्यन्ते ।

समासजा अपि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधाः । तत्रापि द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणयोः, गुणक्रिययोः, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः षड्विधाः । तत्र राजपुरुषः राजधनमित्यादौ द्रव्ययोः, पटरूपं विप्रज्ञानमित्यादौ द्रव्यगुणयोः, रथगतिः, पादक्लिवेत्यादौ द्रव्यक्रिययोः, नीललोहितः क्षणरक्त इत्यादौ गुणयोः, गतिरोधः, भोजनज्ञानमित्यादौ गुणक्रिययोः, ज्ञातातुलिप्तः पक्वभुक्त इत्यादौ क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परस्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कतः, तद्विताः समासाश्च नानाविधाः तेषां स्वरूपभेदाः अर्थविशेषाश्च व्याकरणत एवावगन्तव्याः ।

यत्र अवयवशक्त्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योगविशिष्टस्य समुदायशक्त्या रूढ्या वृत्त्या कस्यचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगरूढाः । यथा पङ्कजमनोजादयः, ते च अवयवशक्त्या उपस्थापितेन पङ्कजनिकर्तृत्वरूपेणार्थेन सहितस्य रूढ्या वृत्त्या पद्मत्वादिविशिष्टस्य बोधनात् योगरूढाः । तेन पङ्कजशब्दादितः न कुसुदादीनां बोधः ।

अन्ये तु पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य कुसुदादिषु सङ्गावेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पद्मत्वसाधिरिति प्रयोगनियमेन पद्मत्वादिकस्य तत्र उपाधित्वमङ्गीकृत्य न कुसुदादिषु तत्प्रयोगस्तथाच पङ्कजादिशब्दादीनां योगिकेष्वेवान्तर्भाव इत्यररीचक्रुः ।

वैयाकरणास्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम्

“समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।”

इति पङ्कजशब्दवत् योगरूढत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेऽप्ययं विशेषः दिग्नामविकल्पार्थक

भिन्नवङ्ग्रीहेर्भेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बरः वङ्गधनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिग्नामसमासो उत्तरपूर्वा पूर्वदक्षिणेत्यादौ, द्विवा पञ्चषा इत्यादौ विकल्पार्थकसमासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्मधारयवत् अभेदसम्बन्धबोधकत्वम् वङ्ग्रीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽयं विशेषः, क्वचित् कर्मत्वादिकारकसम्बन्धः क्वचिच्च स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः बोध्यते तत्र आरूढवानरादौ कर्मत्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादौ तु स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य बोधः । यथा आरूढो वानरोऽयम् प्राप्तुदकं यमिति विग्रहे आरूढवानराप्रोदकशब्दौ वानरकर्तृकारोहृणकर्मणः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मणश्च बोधकौ । एवम् जडो रथो येन इति विग्रहे जडरथशब्दादेः रथवहनकरणस्य, दृष्टो रथो येनेति विग्रहे दृष्टरथादेश्च रथदर्शनादिकर्तृत्वं बोधकत्वम् । उपहृतः पशुर्यस्मै इति विग्रहे उपहृतपशुशब्दादेः पशूपहरणसम्पदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादेः पत्रपतनापादानस्य, निहितो घटो यत्नेति विग्रहे निहितघटादिशब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । एवमव्ययीभावद्वेष्वपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमूह्यम् । इन्वस्य एकक्रियान्वयित्वरूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव

तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचिच्च उत्तरपदार्थस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादौ, अर्द्धयाम इत्यादौ च यामादेरुत्तरपदार्थस्य अर्द्धादिपूर्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । स च सम्बन्धः स्वस्वामिभावः कारकरूपश्च । तत्र राजपुरुषादौ स्वस्वामिभावस्य, यामश्रितादौ, अयणकर्मणः रामकृतमित्यादौ कर्तुः अश्रगतमित्यादौ गतिकरणस्य व्याघ्रभीत इत्यादौ भयापादानस्य, यामस्थित इत्यादौ स्थित्यधिकरणस्य यथायथं पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽन्वयः । द्विगौ, कर्मधाराये, समानाधिकरणवङ्ग्रीहेरवान्तरपदार्थयोश्चाभेदेनैवान्वयात् कर्मधारयस्य द्विगौः समानाधिकरणवङ्ग्रीहेश्च स्वघटकपदार्थाभेदबोधकत्वमिति विवेकः । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवान्तर्भावः अन्यत् यथासम्भवमूहनीयम् ।

शास्त्रकारसङ्केतविशेषेण तत्सदर्थबोधकाः शब्दाः पारिभाषिकाः । यथा “कर्त्तुरीक्षिततमं कर्म,” “साधकतमं करणम्” योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादयः । तस्यैवास्त्रकारैः, कर्मशब्दः कर्त्तुरीक्षिततमं, करणशब्दः साधकतमं, योगशब्दः चित्तवृत्तिनिरोधं बोधयत्वतीच्छाविशेषरूपपरिभाषात्मकसङ्केतेन तत्सदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्केतत्वेन सादिसत्वात् अनादिसङ्केतवतो रूढाद्भेदः ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणञ्च तस्यच्छास्त्रेषु तस्यच्छब्देन तत्र तत्र पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव “कृत्विभाषाकृत्वि-
मयोर्मध्ये कृत्विमे कार्यसंप्रत्ययः” इति परिभाषया कृत्विम-
सङ्केतवत् एव ग्रहणसङ्गम् तेन “कर्मण्यथ” “कर्मणि द्वितीया”
इत्यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकार्थानामेव कर्मादीनां ग्रहणं न तु
“कर्म क्रिया” इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु, सङ्केतवत्त्वसाभ्यात् पारिभाषिकस्य रूढेष्वेवान्तर्भाव-
मिच्छन्ति ।

शक्तिञ्च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्यारकेच्छा । सा च
सम्प्रदायप्रवर्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानोद्यत्वेन कल्पितस्य तथाविधस्य
अपरस्य वेत्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य इदानीम-
सुखभतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? इति जिज्ञासायां पूर्वपूर्वसम्प्र-
दायानुसारेण आप्रप्रायैः अमरादिभिः स्वस्वकोषेषु, बाङ्गल्येन
रूढानां, केषाञ्चिच्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च
रूढपाठादिषु बाङ्गल्येन यौगिकानां, केषाञ्चिच्च रूढानामर्थ-
विशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषात् विष्टतेर्वदन्ति साक्षिधृतः सिद्धपदस्य द्विधा ॥ इति
अमरकोषादिषु च एकैकपुत्रेषु सर्वशब्दानामनुक्तेः यावत्
कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरशक्यतया तेषामसुखभतया च, यौगिक-
शब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तद्-
ग्रन्थानां च एकैकपुरुषेषु बङ्गकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि
सदा स्फुरणाभावेन, तसद्ग्रन्थानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथ-
ङ्कारं सर्वशब्दाद्यज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणैतिहासतन्त्र-
शास्त्रदर्शनशास्त्रज्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्र-
युक्तैशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना
कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्ग्रन्थाया-
मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राख्यलोच्य तसदर्थविशेषावधारणं कृतम्
उदाहरणतया च तस्यसामान्यत्वं तस्यच्छब्दार्थदर्शनावसरे प्रदर्श-
यिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां ग्रन्थानां समष्टीकत्व नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया द्विङ्मात्वतयाऽत्र
प्रदर्शनं कृतम् अन्यथा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेद-
कल्पनेऽनन्तशब्दाः स्युस्तत्कथने च दृष्टा अन्यबाङ्गल्यमात्रसम्मा-
दनमनतिप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

दृष्टस्यतिर्दिव्यं वर्षशतमिन्द्राय शब्दपारायणं

जगौ नैवान्तं जगामेति ।

तथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन

शब्दसाधुतासम्बोधनाय लघुपायतया व्याकरणमारब्धं तन्त्रकारैः ।
तच्च तत एवागन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् अस्म-
न्भतया बहूनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं ततः सारमात्रस्य
अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽत्राभिधास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन् एव नज्योगेन शब्दाः स्युरिति
नज्योगेन शब्दवाङ्मयसम्पादनमकिञ्चित्करमेवेति नज्युक्त-
शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिरेव नाहताः किन्तु यत्र यत्र
अर्थविशेषः यथा असुरः अम्राह्मण इत्यादिषु तत्रैव संग्रहीष्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन
नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च दृष्टानन्तभेदकल्पनेन
ग्रन्थबाङ्गल्यमात्रसम्पादनं अर्वाचीनानामिव दृष्टा स्यात् न च
तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते
यद्वात् पूर्वोत्तरपदपरिवर्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थग्रहः
सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्वपदात्, पाल, धर, भुग् धारिन् भृत्, पति,
नेटशब्दास्तत्समानार्थकशब्दाः मत्तुवादयश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा
तत्त्वामो बोध्यते । यथा भूपालः भूधरः भूभुक् भूधारी भूभृत्
भूपतिः भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः
अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्वपदपरिवर्तने उत्तरपदपरिवर्तने च
स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपालः भूमिरक्षकः इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्वपदात् कर्त्-कर्त्तृ स्-सृट्-सृष्ट-विधाट
कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः ।
यथा विश्वकर्त्ता विश्वकर्त्तृ विश्वसृट् विश्वसृष्टा विश्वविधाता
विश्वकारक इत्यादयः सर्वकर्त्तृ सर्वकर्त्तृत्यादयश्च चतुर्मुखस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्वपदात्, योनि, ज, रुह, जन्मन्, भू, भव
इत्यादयस्तत्पर्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनिः भूमिजः
भूमिरुहः भूमिजन्मा भूमिभूः भूमिभवः इत्यादयः च्छायोगिनः
च्छाज इत्यादयश्च । तथा अपत्यभवाद्यर्थे अथादयश्च जन्य-
वाचकाः । यथा भौमः माह्वेयः इत्यादयः ।

धार्थ्यशस्त्रादिवाचकपूर्वपदात्, पाण्यङ्गमौलि, भूषण, भृच्छा-
लिन शेषर, धर्त्, धारकप्रभृतयः तत्पर्यायशब्दाः मत्वर्थीय-
प्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणिः शूलाङ्गः चन्द्र-
मौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेषरः शूली
शूलवान् इत्यादयः । इवांस्तु विशेषः । यत्र यत्रावयवे
धार्थ्यत्वं प्रतीयते तत्तद्धारकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः ।
यथा शूलहस्तः चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्वपदात् अन्न, भुग्, व्रत, लिट्, पायिन्, प,

अशु, अशुनादयः उत्तरपदस्थाः तद्भक्तवाचकाः । यथा मध्वजः मधुभुक् मधुव्रतः मधुलिट् मधुपायी मधुपः मध्वशः मध्वग्न इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तनेन तत्पर्यायशब्दाश्च अमर-वाचकाः ।

पतिवाचकात् कान्ता प्रिया, बधू प्रणयिनी इत्यादयः उत्तरपदस्थाः तद्भार्यावाचकाः । यथा हरकान्ता हरप्रिया हर-बधूः हरप्रणयिनी इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तने तत्तत्-पर्यायशब्दाश्च दुर्गावाचकाः ।

भार्यावाचकात् वर, रमण, प्रणयिन्, प्रिय, प्रभु, नाथादयः उत्तरपदस्थाः तत्पतिवाचकाः । यथा रमावरः रमारमणः रमाप्रणयी रमाप्रियः रमाप्रभुः रमानाथ इत्यादयः कमलावरादयश्च विष्णु-वाचकाः ।

सखिवाचकपूर्वपदात् सखिवाचकाः शब्दाः सख्यन्तरवाचकाः यथा शिवसखः शिवसुहृत् शिवमित्रम् इत्यादयः कुबेरवाचकाः ।

वाहनवस्तुपूर्वपदात् गामिन्—यानासनप्रभृतयः शब्दाः तद्वाह्यबोधकाः । यथा हृषगामी हृषयानः हृषासन इत्यादयः ।

जन्मनिमित्तकसम्बन्धविशेषपूर्वपदात् सस्रादयः, दुहित्वा-दयः, आत्मजादयः, अप्यजादयः, अवरजादयश्च तत्सत्सम्बन्ध-वाचकाः । यथा यमनस्वसा यमनभगिनी यमनसहोदरेत्यादयः एकसूर्यतेजोऽन्ववत्त्वेन यमुनाबोधकाः । सूर्यदुहिता सूर्य-नन्दिनी सूर्यतनया सूर्यपुत्रीत्यादयः तज्जन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमुनाबोधकाः । शिवतनयः शिवपुत्रः शिवात्मज इत्यादयः शिवतेजो जन्मवत्कारिणी क्लेयादिवाचकाः । यमुनापुत्रः यमुना-भ्राता यमुनासहोदर इत्यादयः यमुनासमाजजन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमुनाबोधकाः । रामानुजः रामावरज इत्यादयः रामपञ्च-ज्जन्मभाग्वास्तुदेववाचकाः ।

आश्रयवाचकपूर्वपदात् शय, वासिन्, सङ्गन्, श्रित, सद्, स्थितादिशब्दाः तदाश्रितवाचकाः । यथा भूमिशयः भूमिवासी भूमिसङ्गा भूमिश्रितः भूमिसद् भूमिस्थितः इत्यादयः ।

बन्धवाचकपूर्वपदात् भिद् द्वेषिन् छिद् धग् जिद् घातिन् धुग् रिपु भ्रंसिन् शासनादयः अन्तकदमनदर्पहन् मथनादयश्च तद्घातकवाचकाः । यथा कामभित् कामद्वेषी कामच्छित् कामघक् कामजित् कामघाती कामधुक् कामरिपुः कामभ्रंसी कामशासनः इत्यादयः । एव कामान्तकः कामदमनः कामदर्पहा काममथन इत्यादयः शिववाचकाः ।

अप्ये च प्रायशोऽतिदेशेन तत्सम्बद्धानां तत्सदर्थवाचित्वं यथावसरं दर्शयति दिङ्मात्रमिहोदाहरणसङ्गम् ।

एवमुक्तप्रकारेण पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन बहवः शब्दा-

स्तत्सदर्थवाचका भवन्ति । तन्नाम्यथं विशेषः । वृषादेर्वाहनस-विवक्षायां वृषवाहनादयः प्रयोज्याः, स्वत्वविवक्षायां वृषपतिः वृषस्वामी वृषवान् इत्यादयः, चिह्नत्वविवक्षायां वृषाङ्कः वृष-लाञ्छन इत्यादयः । अंशवादेर्वाह्यत्वविवक्षायाम् अंशुमाली अंशु-भृत् अंशुधर इत्यादयः, स्वत्वविवक्षायाम् अंशुपतिः अंशुमानि-त्यादयः । सर्पादेर्वध्यत्वविवक्षायां सर्परिपुः सर्परिः सर्पहा इत्यादयः । भक्ष्यत्वविवक्षायां सर्पभुक् सर्पभोजनः सर्पाशन इत्यादयः यथायथं प्रयोज्याः ।

द्रव्यजातिवाचकशब्दा अपि चिह्नत्वविवक्षायां तत्सञ्ज्ञित-वस्तुनो वाचका भवन्ति । यथा अगस्त्यचिह्ना दक्षिणाशा, मकर-चिह्नः कामः इत्यादयः ।

अयुग्मायुग्विषमादिशब्दाः पूर्वपदस्थाः त्विपञ्चसप्तादि-वाचकाः । यथा अयुग्मनेत्रः अयुग्मनेत्रः विषमनेत्र इत्यादयः त्विनेत्रवाचकाः । अयुग्मवाणः अयुग्मवाणः विषमवाणः इत्या-दयः पञ्चवाणवाचकाः । अयुग्मच्छदः अयुक्च्छदः विषमच्छद इत्यादयः सप्तच्छदवाचकाः ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वनियमः ।

तत्र भूत्वादिशब्देषु उभयपदयोः परिवृत्तिसहत्वम् । यथा भूभृत् भूमिभृत् ज्वाभृत् भूधरः भूमिधरः ज्वाधरः ज्वापाह इत्यादयः ।

वारिधिप्रभृतिशब्देषु पूर्वपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वं नोत्तर-पदस्य । यथा वारिधिः जलधिः तोर्यधिः वार्धिः पयोधिः । किन्तुत्तरपदस्य कदन्ततया उपसर्गभावेणैव व्यवधानमात्रम् । यथा वारिधिः वारिनिधिः पयोधिः पयोनिधिः जलधिः जल-निधिः इत्यादयः इयांस्तु विशेषः यादृशोपसर्गशब्दपूर्वपदस्य प्रयोगोऽस्ति तादृशपूर्वकस्यैव न तु सर्वोपसर्गपूर्वकाणाम् ।

वाङ्वाग्न्यादिषु उत्तरपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । यथा वाङ्-वाग्निः वाङ्वाग्नयः वाङ्वाग्नि इत्यादयः । इत्यंभूताः सर्वे-ऽपि शब्दाः यौगिका एव ।

गोर्वाणादिषु उभयोः पदयोर्न परिवृत्तिसहत्वमिति तेषां योगरूढत्वमेव ।

नञ्पूर्वपदा इतरोत्तरपदाश्च शुभवाचकशब्दाः विरोधार्थ-वाचकाः । यथा क्षयितः अशुभः इत्यादयः, एवं सितेतरः शुभेतरः इत्यादयः, शुभत्वविरोधिकृष्णत्ववाचकाः एवं अनुष्ण उष्णेतरः इत्यादयः उष्णविरोधिशीतलक्षणाबोधकाः सुष्ठेतरत् अस्तुसमित्यादयः सुखविरोधिदुःखवाचकाः एवम् अपुण्यम् पुण्येतरदित्यादयः पुण्यविरोधिपापबोधकाः ।

इत्येवं नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता एत-
दनुसन्धानेन अत्रानुक्ता अतिदिष्टतया तत्तदवसरे उक्तप्रायाश्च
शब्दा यथायथम् ऊहनीयाः ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-
शीघ्रादिवेग-वाचकशब्देभ्यः यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य
तद्धितस्य लुकि व्यक्तेः (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च
शुक्लादयः रूपवाचकाः शब्दा गुणपरत्वे युंलिङ्गाः तदुत्तरात्
मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा
गुणे युक्तः नीलः पीतः रक्त इत्यादि गुणिनि युक्तः पटः शुक्ला
शाटी युक्तं वस्त्रम् एवं नीलः नीला नीलं पीतः पीता पीत-
मित्यादि । एवं स्पर्शविशेषे खरादयः क्लीवलिङ्गाः तद्वति
विलिङ्गाः । यथा खरं तिस्रं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खरः
किरणः खरा दीर्घतः खरं तेज इत्यादि । एवं स्पर्शे

शीतं शीतलं शिशिरमित्यादि तद्वति शीतसन्दः शीता हिमानो
शीतं जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेग-
वति शीघ्रोऽश्वः शीघ्रा वल्गवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे
मधुरः कटुः अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुडः मधुरा द्राक्षा
मधुरं चौद्रमित्यादि एवं कटुः कट्वी कटु इत्यादयः बोध्याः ।

स्त्रीषु सवाचकशब्दा अपि अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गाः
स्युः । यथा घटी पटीत्यादयः सत्यघटादिवाचकाः ।

बहुभिः कोषकारैः शब्दानां लिङ्गानुशासनम् कृतं तदनु-
सारेण प्रायेणास्मान्निस्तसच्छब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गान्युक्तानि किन्तु
तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमतः पाणि-
नीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समालोक्य
तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीर्भविष्ये-
चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं

सूत्रपाठमखिलं सवार्त्तिकम् ।

भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो

ये विदन्ति खलु कोऽपि ते विदः ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषणः ।

शब्दसिन्धुः सुदुर्गम्यो दुस्तरोऽक्ततबुद्धिभिः ॥ २ ॥

येषां सद्गुरुकर्णधारभजनं प्रज्ञावह्नित्रागमो-
ऽभ्यासश्चानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाम्भोनिधौ ।

घारं यत्नवशादवाप्य नितरां रत्नानि लभ्यानि तै-
र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनमिथा मीदङ्गिराप्यानि किम् ? ३

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाशालिभिः

प्रज्ञावासुकिरञ्जुर्कषणयुजा यत्नौघमन्याद्रिणा ।

उत्तमाहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्

व्युत्पत्तिं सुमनोभिरेत्य सुतरां चित्ते परं निर्वृतम् ॥ ४ ॥

नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी धै-

र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा यैः ।

येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो

तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥

येर्वीचिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-

र्नां काग्निकावृत्तिरथाध्यगामि ।

नालोकिता येर्गणरत्नवृत्ति-

स्तेषां तमःशान्तिरुदेति कस्मात् ? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकाशते

न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥ ७ ॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा

लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।

शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-

स्तच्चापि पाणिनिमतन्नतु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्
ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम ? चित्रं ततः ।

आस्तां तत्र कुमारभाववशतः प्रौढ्या प्रवृत्तिर्हठात्
दौर्भाग्यं वत वङ्गभूमिवसतेस्तदादरो यन्मनाक् ॥ ८ ॥

कथञ्चित् सुगधबोधस्य पाठमात्रमदीदृतेः ।
काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम् ? ॥ १० ॥
उक्तशास्त्रैकशरणाः स्वरिसौरमलीभतः ।
कुमाराश्चेत् प्रवर्तेरन् प्रवर्तन्तां हठान्विताः ॥
तद्वाक्येष्वानुसृततः शोचनीया परं जनाः ।
दौर्भाग्यात् वत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥ ११ ॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

“अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रोयधियावभौ
नैव शब्दास्त्रुवेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः” ॥ इति ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये रायमुकुटादयः ।
प्रमत्तास्तेऽपि यत्रापि बालास्त्रुवालमङ्गुतम् ॥ १२ ॥
अहोचितमहोचितमहोचितमहोदयः ।
पाणिन्याद्यनभिज्ञैर्यत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥ १३ ॥
डुण्डुभास्त्रुवालानां महाहिखेलनं यथा ।
अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥ १४ ॥
कोषालोकादर्शजातं काव्यालोकादुदाहृतौः ।
दर्शयेयुः कुमाराश्चेत् न च तत्र क्षतिर्मनाक् ॥ १५ ॥
शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।
विश्वासात् खलु तद्वाक्येष्वन्येषां महती क्षतिः ॥ १६ ॥
समीक्ष्यकारिणो ये तु लज्जाभीतिषमन्विताः ।
यथाज्ञानं प्रवर्तन्ते नाज्ञातविषये क्वचित् ॥ १७ ॥
कल्पद्रुमादिकर्तारः स्वज्ञानाद्यनुसारतः ।
शब्दाद्येदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥ १८ ॥
येषां चित्ते शृङ्गं लज्जा हासभीतिश्च वर्तते ।
न ते तथा प्रवर्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥ १९ ॥
पाणिन्याद्यनुसारणं शब्दसाधनतत्पराः ।
भवेद्यश्चेत् तदा लोके शोभन्ते नान्यथा क्वचित् ॥ २० ॥
यदि वान्ताशने चित्ते न मनाग्जायते घृणा ।
तदान्यक्षुण्णमार्गेण धावनं परिशीभते ॥ २१ ॥
स्वयमज्ञाततत्त्वानामन्यक्षुण्णपथश्रिताम् ।

लेशतोऽतिक्रमः क्लृप्तो हासाय पतनाय च ॥ २२ ॥
परोत्कीर्णपथक्रान्द्या शान्तानां दूरधावनात् ।
मूलचर्चातरुच्छायाहाहत्यात् निर्दृतिः कुतः ? ॥ २३ ॥
अश्वानामिव मार्गयानविषये येषां परोक्तं परं
मूलं, ते खलु मार्गदर्शनविधावन्यस्य शक्ताः किमु ? ।
येषां तद्वचने समादरवरस्ते कोऽपि लोकाधमा
जाता अन्वतमास्ततोऽद्य वसुधा प्रायोऽन्वतामेथति ॥ २४ ॥
यस्मिन् रुचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्तताम् ।
निरङ्कुशरुचिलोको न वाग्वशो हि कस्यचित् ॥ २५ ॥

परिशेषे इदमपि स्मार्थ्यते—

“प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तनुते निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः”
अनेके चेत् कोषकाराः स्वस्वबुद्धिप्रभावतः ।
चक्रुः कोषानपि तथा गतार्थो न मम अमः ॥ २६ ॥

तत्रेदं प्राचीनपद्यं स्मार्थ्यते—

“परिष्कुर्वन्वर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संक्षोभं विदधति पयोधेः पुनरमी
किमेतेनायासो भवति ? विफलो मन्दरगिरेः” ॥
भाष्याद्याशयबोधनैकशरणिं वाक्यप्रदीपं सुद्ध-
र्तद्वेद्योतसमन्वितं सुविपुलं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाणिन्यष्टकशाकटायनकृते वृत्त्यान्विते वार्त्तिकं
पर्यालोच्य समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥ २७ ॥
रूढानामपि रूपसाधनकृते कोषादिटीका मया
बङ्गीर्तृष्टवता समाहृतवता ताभ्यश्च सारं परम् ।
लोकानां हितकाम्येषु रचितो ग्रन्थः अमात् सुक्रमो
विहांसोऽस्य विलोकने यदि रताः स्थान्ने अमः सार्थकः ॥ २८ ॥
जिज्ञासुनां बोधनार्थं सम्यग्व्युत्पत्तिसंयुतम् ।
नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्पत्यं मया कृतम् ॥ ३० ॥
सुगमं सुक्रमं वेद—लोकशब्दार्थबोधकत् ।
वाचस्पत्यमदो वीक्ष्य वाचस्पत्यमवाप्यताम् ॥ ३१ ॥

वाचस्पतम् ।

अ

अ ए० अवति रक्षति अतति सातत्येन तिष्ठतीति वा अव-अत-
वा ड । विष्णौ “अकारोविष्णुर्दृष्टिउकारस्तु महेश्वरः ।
मकारस्तु सृष्टोर्ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मक” इति । अस्य
(विष्णोः) अपत्यम् अत इज् इः (कामः) अस्य (विष्णोः)
पत्नी डीप् ई (बन्धुः) ।

अ अव्य० अव-प्रोणनादौ ड खरादिपाठादव्ययत्वम् । अभावे,
प्रतिषेधे स्वल्पेऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त ! ।
अधिक्षेपे, अ पचसि त्वं जाब्य ! । “उपसर्गस्वरविभक्ति-
प्रतिरूपकाश्चेति” खरादिगणसूत्रे अ इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासदाहृतं मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिक्षेपे
निषेधे चेति व्याख्यातम् । “अभावे नञ्प्रोण” इत्यमर-
टीकायां नञादेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नखनसुच्या-
दिभिन्नशब्दघटके उत्तरपदस्ये हलादौ शब्दे परे भवति ।
स तु नञर्थे एव स्थानित्तुल्यार्थकत्वादादेशस्य । नञर्थार्थ
तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्रागख्यं विरोधश्च नञर्थार्थः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्युक्तेः षड्विधाः । तत्र अत्राङ्गणइत्यादौ ब्राह्मणसादृश्य-
वत्त्वेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटा-
भावस्य, अपटइत्यादौ पटभित्तस्य, अनुदरा कन्येत्यादौ
अत्योदरत्वस्य, अपयवो वै अन्ये गोऽश्वेभ्यइत्यादौ गवान्-
भिन्नपशूनामप्रागख्यस्य, असुरः असितइत्यादौ च सुरसित
विरोधस्य बोधकता । तत्रायं विशेषः नञः सर्वत्र अभावे
भेदे च शक्तिः सादृश्यादौ तु निरूढलक्षणा । तत्र अघट-
मित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव
कदनोत्तरपदके “अभेदः अज्ञानमित्यादौ” नञ्त्तत्पुरुषे च
अभावबोधकता । भावकदन्तमिन्द्रोत्तरपदनञ्त्तत्पुरुषे तु
अघट इत्यादौ भित्तत्वबोधकतेति । अत्रेदं बोध्यम् ।
समासे हलदौ उत्तरपदे नञः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन
समासपवासात् नञर्थकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-

धनादीथकस्य तु घृथक्प्रयोगः किन्तु “नञोनलोपसिद्धि-
क्षेपे” इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नञादेशस्य विधा-
नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः । अधिकं नञ्शब्दार्थावसरे
वक्ष्यते । अजीवनिरित्यादौ अधिक्षेपार्थकता अजस्रमित्यादौ
उप० स० । तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता ।

अच्छिण्णिन् लि० न ऋणो नञ् त० ऋकारस्यात् हलत्वा-
भ्यपगमात् न सुट् नलोपमात्वम् । ऋणिभिन्ने, ऋणन्पूर्व्ये, ।
दिवस्साष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।

अच्छणी चाप्रवासी च स वारिचर ! मोदते इति भारतम्
हलत्वानाम्रयणे सुटि अन्वेषीत्यपि तत्रैवार्थे ।

अंश विभाजने अद० चु० उभ० । अंशयति ते आंशिशत् त ।
अङ्गापयतीतिवत् आपुकि अंशापयतीत्येके । अच् अंशः
उ-अंशुः षिनि अंशो ऋ अंशितः ।

अंश ए० अंश-भावेऽच् । विभागे “सकदंशो निपतति सकत्-
कन्या प्रदीयते । सकदाह ददानीति त्रीत्येतानि सकत्
सकदिति सृष्टिः । कर्माणि अच् । विभाज्ये “दावंशौ
प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति” “इयं शहरोऽङ्गहरो वा
पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति” च स्मृतिः । संख्यासूचकाङ्गविभाज्ये
तथाङ्के, च “अन्योन्यहाराभिहतौ हरंशाविति” अंशाहृति-
म्बेदवधेन भङ्गतेति” भजच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रैरिति
च लीला० । करणे अच् । अवयवे “अंशुरंशुदे देव !
शोभाप्यायस्तेति” यजु० । अंशुरंशुः सर्वोप्यवयव इति वेद-
दीपः । “अंशिनः स्वांशगात्पत्न्याभावं प्रति ऋषात्मतेति”
वेदान्तपरि० । “अंशो नानाव्यपदेशादिति” शारीरक
सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्य
कता अंश इवेति व्याख्यातम् । तत्रमानार्थकं “भमैवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातन” इति गीतावाक्यम् । “चतु-
र्हृश्यष्टभांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अमावास्याष्टभांशे
च ततः किल भवेदशुरिति, स्मृतिः । विशेषावयवे, राशि-
चक्रस्य षट्सुत्तरशतत्वयथा विभाजके भागे, राशेरिंशङ्का

विभाजके अवयवे, “अक्षसांशः समाख्याताः षष्ठ्युत्तर-
शतत्वमिति “क्षेत्रं” हेरा च द्रेकाणं नवांशोद्वादशांशकः ।
त्रिंशांशश्चेति विज्ञेयः षड्वर्ग इति च ज्योतिषम् नवमितो-
ऽंशः (राशेतिंशभागः) नवांशः एवं द्वादशांशादयः ।
स च अंशः षट्कलात्मकः कला तु षट्कलात्मिका ।
नवमिर्विभक्ते राशेः त्रिंशात्मके नवांशे च । “द्विभर्तृका
मेघनवांशके स्यात्” इत्युपक्रम्य “निःस्त्रा ऋगांशे” इति,
“विगुणा षटांशे” इति च व्यवहारचमत्कारः । ६, १,
२०३ पा० सू० दृषादिषु पाठात् अस्त्र आद्युदात्तत्वम् ।
अंशक त्रि० अंश-खल् । विभाजके । स्त्रियाम् अंशिका ।
ज्ञातौ दायादे पु० अंश+स्त्रार्थे कन् । अंशशब्दार्थे
“त्रिंशांशकस्यथा राशे भाग” इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम्
नवमिते राशित्रिंशभागत्मके नवांशे, “द्विभर्तृका मेघनवांशके
स्यात् इत्युपक्रम्य” “दृषांशके सा पशुशीलयुक्तेति” सिंहां-
शके सा पितृवाससंस्थितेति, च ज्यो० सौरदिने न० ।
अंशल त्रि० अंश+बलोपाधिके मत्वर्थे लच् । बलवति । अंशं
लाति ला+क । अंशप्राप्तके त्रि० ।
अंशसुवर्षण न० समानोवर्षः योगवियोगयोग्यता सर्वस्यः ततः
करणार्थे खिचि भावे ल्युट् सुवर्षणम् अंशयोः अतल्य-
च्छेदयोः राशयोः समच्छेदकरणम् इत० । लीलावत्युक्ते
अतल्यच्छेदराशयोः योगवियोगयोग्यतासम्मादके समच्छेद-
साधने क्रियाविशेषे, तत्त्वादावंशसुवर्षणमित्युक्तमत्र “अन्योन्य-
हाराभिहतौ हरंशौ राशयोः समच्छेदविधानमेवमिति
लीलावत्यासुक्तम् ।
अंशहर त्रि० अंशं हरति हृ-अच् । अंशहारके “दंशहरो-
ऽहरो वा पुत्रविक्षाज्जनात् पितेति” सूतिः । अनुद्यमने
एव हृजोऽच् इति नियमात् अन्यत्र अच् । भारहारः ।
अंशावतरण न० इ० त० । भारते आ०प०६४अ० उक्ते
देवानां क्षत्रभागविशेषेण वासुदेवादिरूपेण पृथिव्यामा-
विभागेन नरदेहप्रकृष्टरूपे अवतरणम् ।
अंशिन त्रि० अंश-घनि । अंशकारके “पुनर्विभागकरणे
सर्वे वासुः समांशिन” इति सूतिः अंश+मत्वर्थे इनि ।
अवयविनि । “अंशिनः सांशगालनाभावं प्रति ऋषात्मतेति”
वेदान्तपरिभाषा ।
अंशु पु० अंश-ऋग० कु । किरण्ये सूत्रे सूक्ष्मांशे प्रकाशे
प्रमायां नेगे च “अंशवोऽल पतिता रवेः किञ्च” ? इत्युद्भूतः
“सूक्ष्मांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दमिति” कुमा० । तत्र स्वपर-
प्रकाशकस्य तेजःपदार्थस्य समन्तात् प्रकृतः सूर्ययोम्यः

किञ्चिन्निविडः सूक्ष्मांशविशेषः किरणः, स च प्रायशः
सूर्यस्य, तस्य तेजसा प्रदीपचन्द्रादेश्च । तदपेक्षया अल्प-
स्थानप्रसारी किञ्चिद्दिरलः सूर्ययोम्यः तेजःसूक्ष्मांशः
प्रभा, सा च रत्नादिवस्तुनः । चन्द्रादेश्च अन्यपेक्षयाऽधिक-
प्रकृतत्वात् किरणसम्भवः अतएव तत्र शीतांशुः सितकिरण
इत्यादिप्रयोगः । सूर्ययोम्यः तेजःपदार्थस्य किरणादपि
निविडः सूक्ष्मांशः आतपः, किरणापेक्षया अतिविरल-
प्रसारी सूर्ययोम्यः परप्रकाशसाधनमिति सूक्ष्मांशविशेषः
आलोकः । प्रमायाम् आलोके वा न सूर्योऽनुभूयते ।
तत्र अंशुशब्दस्य किरणवाचित्वे सहस्रांशुः उष्णांशुः
शीतांशुरित्यादयः । प्रभापरत्वे रत्नांशुः नखांशुरित्या-
दयः । “अजस्रमाश्रावितवस्त्रकीगुण्यचतोष्णलाङ्घुनखांशु-
भिन्नयेति” “द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिरिति” च
भाषः । सूत्रांशपरत्वे अंशुकं पट्टांशुकं चीना-
शुकमित्यादयः । प्रकाशपरत्वे उपांशु उपहृतप्रकाश-
त्वाच्चास्य गुणत्वं प्रतीयते तच्चाधिकम् । सूक्ष्मविभागपरत्वे
प्रांशुः प्रोक्षतावयवत्वाच्चास्य दीर्घत्वं प्रतीयते तच्चा-
धिकम् इति ।
अंशुक न० अंशवः सूत्राणि विषयोऽस्य अंशु+च्छादि०
क । वस्त्रे । “यत्रांशुकाक्षेपविर्वाज्जितानामिति” कुमारः ।
सूक्ष्मवस्त्रे उत्तरीयवस्त्रे पत्रे (तेज पात) शुक्ल-
वस्त्रे च । अंशु+स्त्रार्थे कन् । अंशुशब्दार्थे पु० ।
अंशुधर पु० हृ-अच् इत० । सूर्ये अंशुभृदादयोऽप्यत्र
किरणादिधारके वेगधारके च त्रि० ।
अंशुपट्ट न० अंशुना सूक्ष्मसूत्रेण युक्तं पट्टम् । सूक्ष्मसूत्र
घटितपट्टवस्त्रे । “श्रीफलैरंशुपट्टानामिति” विष्णु० ।
अंशुपति पु० इत० । सूर्ये, तस्य सर्वतेजस्विनां किरणा-
धायकत्वात् चन्द्रादिपहादौ तेजोदायकत्वाच्चास्य तथात्वम्
अतएवोक्तं दृहृत्संहितायाम् “सलिलमये शशिन रवे-
दीधितय” इति “मूर्त्तिले परिकल्पितः शशिमृत” इति
दृहृज्जातके च । “अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशतीति”
“उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति” च कुतौ
अस्मौ सूर्यांशुप्रवेशाभिधानम् । अत एव भाषे तस्य
त्रिषां पतित्वेन तस्यास्तमये तासामनुभरणार्थं ज्वलनप्रवेश
उक्तः । यथा “रुचिधाक्षि भर्त्तरि भृशं विमलाः पर-
लोकमभ्युपगते विविशुः । ज्वलनं त्विष इति” । एवं
अंशुस्त्राभौ त्विट्पतिप्रकृतयोऽप्यत्र ।
अंशुमत पु० अंशु+अक्ष्यर्थे मतप् । सूर्ये, अंशुशाल्यादयो-

अथ । सूर्यवंशे असमञ्जःपुत्रे दिक्षीपजनके राजभेदे
तत्कथा रा० आ० ४३ अ० । अंशुमति पदार्थमात्रे लि० ।
अंशुमती स्त्री० अंशु सूर्यस्य पत्नमस्याः अंशु + मतप् + ङीप् ।
शालपण्याम् (शालपान्) ।
अंशुमत्फला स्त्री० अशुमानिव रक्तं फलं सोचकं यस्याः
जातिवाचकत्वेऽपि फलान्ततया न ङीष् अजा० टाप्,
अंशुमानिव समन्तात् प्रसूतं फलतीति फल-अच् वा ।
कदलीदृष्टे ।
अंशुमालिन् पु० अंशुभिर्मलते संबध्नाति मल-णिनि ३त०,
अंशवः मालेव ततः अस्त्वर्थे इनि वा । सूर्ये, द्वादश
संख्यायाञ्च । किरणादिजालवति लि० स्त्रियां ङीप् ।
अंशुल पु० अंशुप्रभां बुद्धिप्रतिभां लाति ला-क । चाणक्ये
सुनौ, सुनिमात्रे च । अंशुपाहके लि० ।
अंशुहस्त पु० अंशुः किरणोहस्त इव जलाद्याकर्षणसाधनं
यस्य । सूर्ये । “शरैरुच्चैरिषोदीच्यान् उद्धरिष्यन्
रसानिवेति” रघौ सूर्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य दृष्टा-
न्विधयोक्तत्वाद्दस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वाद्भवत्यम् । तस्य
च सहस्रांशूनां रसाकर्षकत्वमप्ये सहस्रांशुशब्दे वक्ष्यते ।
अंशुदि पु० । ब० । स्वरविशेषार्थं पाणिनिगणपाठोक्ते शब्द-
समूहे, “प्रतेरंशुदयस्तत्पुण्ये” (६, ३, १६३ पा०) स च
गणः अंशु जन, राजन्, उड्, खेटक, अजिर, आर्द्रा
श्रवण, क्तिका अर्द्धपुर ।
अंस विभाजने अद० चु० उभ० अंसयति ते आंसिस्त् त ।
आपुकि अंसापयतीत्येके । वि-विश्लेषकरणे प्रच्यावने च
“अंसवामास तत् सैन्यमिति” भारतम् । अच् अंसः ।
अंस पुं अंस-कर्मभावादौ अच् । अंशुशब्दार्थे, स्त्राभ्ये च ।
“अंसनिषक्तवाङ्मः” “अंसारोपिचापेनेति” शान्तोऽपि
स्त्राभ्ये ।
अंसत्र न० अंसं स्त्राभ्यं लायते लै-क । स्त्राभ्यावरके कवचभेदे ।
अंसकूट पुंन० अंसः कूट इव दृष्टत्वात् । दृष्टत्स्त्राभ्ये “राज-
न्योऽंसकूटक्रथनपटुरट्टुधोरधारः कुठार इति प्रबोध०
अंस(से)भार पु० अंसे घृतः भारः शा० त० वा अलुक् ।
स्त्राभ्यधृतमारे । [इन् । स्त्राभ्यभारहारके, स्त्रियां ङीष् ।
अंस(से)भारिक लि० अंस(से) भारेण हरति भङ्गा०
अंसल लि० अंस-बलोपाधिके अस्त्वर्थे लच् । बलवति ।
अंस्य लि० अंसे भवः अंस-यत् । स्त्राभ्यभवे, “ये अंसा ये
अङ्ग्राः स्त्राचिका” इति वेदः । अंस-कर्माणि यत् ।
विभाज्ये लि० ।

अंह भासने अद० चु० उभ० । अंहयति ते आञ्जिह्वत् त ।
अंहति स्त्री० हलि इरितमनया हन-अति, अंहादेशः । दाने ।
अंहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-असुन् हुक् च ।
पापे “सुञ्जन्वंहस” इति वेदः स्वधर्मत्यागे “लोभोऽन्वतं
चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दण्ड” इति
भागवते कलिं प्रति परीक्षिद्वाक्यम् अंहः स्वधर्मत्यागः इति
श्रीधरसामिरघुनन्दनादयः ।
अंहिति स्त्री० अंहि-क्तिन् पहादित्वात् इट् । दाने ।
अंङ्ग लि० अंहि-स्त्रग० क्तु । पापकारिणि । “आ वोऽर्वाची
सुमतिर्वहत्यादंहोऽन्विद्या” इति (य० ८, ७) “अंहोः”
पापकारिणः हननशीलस्येति वेददीपः ।
अंहुर लि० अंहि-मद्गुरादि० उरच् । गतियुक्ते “सप्त मर्यादाः
कवयस्ततस्तुसासामेकामिदमभ्यङ्गरो मात्” इति वेदः ।
अंहि पु० अंहति गच्छत्यनेन अंहि-वद्गुरादि० क्तिन् । पादे
दृष्टादीनां मूले, तेन अंहिगो दृष्टः । चतुःसंख्यायाञ्च ।
अंहिप पु० अंहिषा मूलेन पिबति सिक्तोयम् पा-क ।
दृष्टमात्रे । [उपरिभागे च ।
अंहिस्कन्ध पु० अह्नेः स्त्राभ्यइव । शुल्फे अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य
प्रकं वक्रगतौ श्वा० प० घटादि । अकति आक्रीत् । अकयति ।
अक न० न कम् सुखम् शुश्रूषणस्य नज्योगे विरो-
ध्यर्थाभिधायिता न० त० । दुःखे । नास्ति कं सुखं
यस्मात् । पापे । नाकशब्दे अकं दुःखं पापं वा ।
अकच पु० अकाय दुःखाय चायते चाय-ङ् । केतुग्रहे
तस्य चोदयेन लोकोपश्रवस्य शास्त्रप्रसिद्धिः केतुशब्दे
विस्तरः । “उपश्रवय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति कुमा० ।
नास्ति कचोयस्य । केश्मरुत्ये (टाकरोगयुक्ते) लि० ।
अकडम न० अ, क, ड, म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोशादौ वर्षसंशु-
दायोऽस्त्यल अच् । याह्यगोपालमन्त्रस्य शुगाशुभविचारो-
पयोगिनि चक्रभेदे । तत्स्वरूपं यथा दृश्यमाने—“रेखाद्वयं
पूर्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत । चतुष्कोशे चतुरेखाऽकडमं
चक्रमण्डलम् । भ्रामयित्वा महादृष्टं निस्स्राय वर्षमालिखेत ।
अकारादिचकारान्नान् लोवहीनान् लिखेत्ततः । एकैकक्र-
मतो लेख्यान्नेषादिकदृष्टान्तकान् । वामावत्तेन गणयेत् क्रमशो
वीरवल्गुम् । दक्षभागैश्च मण्यवेद्यामादिवर्षकारादिकान् ।
नेषादितोहि नामान् क्रमशः मन्त्रपण्डितः । सिद्धसाध्य-
सुसिद्धारोन् पुनः सिद्धादिकान् पुनः । नवैकपञ्चमे सिद्धः
साध्यः षड्दशयुग्मके । सुसिद्धस्त्रिंशुनौ रुद्रे वेदाष्ट-
द्वादशे रिपुः” इति । (लोववर्णाः ऋ ऋ लृ वृ वर्णाः)

“गोपालेऽकडमं स्मृतमिति” तत्रैवोक्तम् । एतच्च गोपाल-
मन्त्रविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकथह न० अ, क, थ, ह, इत्यादिवर्णसंघक्रमेण वर्णसमुदायो-
ऽख्यस्मिन् अच् । तन्वोक्तमन्त्रग्रहणार्थं तत्तन्मन्त्राणां शुभा-
शुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले ।
“वक्ष्येऽकथहचक्राख्यं सर्व्वचक्रोत्सोत्तमम् । यस्य विचार-
मात्रेण कामरूपो भवेन्नरः ॥ तत्प्रकारं वीरनाथ ।
क्रमशः क्रमशः षड्णु । चतुरस्रे लिखेत् वर्णान् चतुः-
कोऽसमन्विते ॥ चतुःकोऽ-चतुःकोऽचतुष्टयसमन्वितम् ।
मन्दिरं षोडशं प्रोक्तं सर्व्वकर्म्मार्थसिद्धिदम् ॥ चतु-
रस्रं लिखेत् कोऽं चतुष्कोऽसमन्वितम् । पुनश्चतुष्कं तत्रापि
लिखेद्दीमान् क्रमेण त् ॥ सर्व्वेषु षट्कमध्येषु प्रादक्षिण्य
क्रमेण त् । अकारादिचकारान्तान् लिखित्वा गणयेत्-
ततः ॥ चन्द्रमणिं रुद्रवर्णं नवमं युगलन्तथा ॥ वेदमङ्गं
दश रसं वसुं षोडशमेव च । चतुर्दशं भास्वरं च सप्तपञ्च-
दशेति च ॥ वज्रीन्दु कोऽगं वर्षपञ्चाशैकं मयोदितम् ।
एतदङ्कस्थितान् वर्णान् गणयेत् तदनन्तरम् ॥ नामाद्यक्षर-
मारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । चतुर्भिः कोऽरैकैकमिति
कोऽचतुष्टयम् ॥ पुनः कोऽगकोऽेषु सव्यतो नामकादितः ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमशो गणयेत् वयो ॥ सिद्धः
सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः । सुसिद्धो ग्रहणाज्-
ज्ञानी शतुर्हनि चिरायुषम् । सिद्धस्तु बान्धवः प्रोक्तः
साध्यः सेवक उच्यते । सुसिद्धः पोषकः प्रोक्तः शतुर्धातक
उच्यते । सिद्धकोऽरिस्थिता वर्णा बान्धवाः सर्व्वकामदाः ।
जपेन वन्तुः सिद्धः स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात् ॥ पुष्पाति
पोषकोऽभीष्टं घातको नाशयेत् ध्रुवम् । सिद्धो यथाक्तकालेन
द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ॥ तत्सुसिद्धोऽर्द्धजथेन सिद्धारि-
र्हनि बान्धवान् । साध्यसिद्धो द्विगुणतः साध्यसाध्यो
निरर्थकः ॥ तत्सुसिद्धो द्विघ्नजापात् साध्यारिर्हनि
गोत्वान् । सुसिद्धसिद्धोऽर्द्धजपात् तत्साध्यो द्विगुणाधि-
कात् । तत्सुसिद्धो ग्रहादेव सुसिद्धारिः सगोत्वहा ॥
अरिसिद्धः सुतान् हन्यात् अरिसाध्यस्तु कन्यकाः । तत्-
सुसिद्धस्तु पत्नीपुत्रदरिर्हनि साधकमिति ॥ एतच्च सर्व्व-
मन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकनिष्ठ पु० अके वेदिन्द्रारूपे पापे निष्ठाऽस्य । बुद्धे ।
न० त० । कनिष्ठभिन्ने ज्येष्ठे मध्यमादौ च लि० ।

अकनिष्ठप पु० अकनिष्ठान् बुद्धान् पातीति पा-क । बुद्धा-
धिपभेदे । न० त० । कनिष्ठभिन्नपात्रके लि० ।

अकम्पित पु० कम्पितं बुद्धित्तेशालनं तन्नास्ति यस्य । बुद्ध-
भेदे । कपि-कर्त्तरि क्त न० त० । सङ्कल्पितयस्तुभ्योऽनुपरते
दृढाध्यवसाये लि० । भावे क्त न० व० । कम्पनशून्ये लि० ।
अकरण न० क्त-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त० । करणा-
भावे निष्ठत्तौ “अकरणे प्रत्यवायासुबन्धित्वं भित्तित्तमिति”
मीमांसकादयः । “अकरणात् मन्दकरणं श्रेय” इति आर्त्ताः
अकरणञ्च नृपायादिमते करणाभावः, मीमांसकवेदान्तिमते
निष्ठत्तिः । अत एव अष्टस्थां मांसं नाश्रीयादित्यादौ
सर्व्वत्र निषेधसमभिव्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तावेव विध्यर्था-
न्वयः इत्युक्तं मीमांसकैः । शङ्कराचार्य्येण च
“नासतो विद्यते भावोनाभावो विद्यते सत” इति गीता
श्लोकभाष्ये सहता प्रबन्धेन सत्पदार्थाद्भावोत्पत्ति
निरस्यता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वसुररीकृतम् । निवृत्तिश्च
प्रवृत्तिविरोधी भावरूपोऽधर्मविशेषः । नास्ति करणं देहे-
न्द्रियादिकमस्य । सर्व्वकरणशून्ये परात्मनि पु० ।
“अपाणिपादाजवनेोपहीतेत्यादि” श्रुतौ तस्य सर्व्वकरण-
शून्यत्वसुक्तम् ।

अकरणि स्त्री० नञ्-क-आक्रोशे अणि । करणं मा
भूदित्याक्रोशात्मके शप्ते । “तस्याकरणिरेवासु” इति ।
अकरा स्त्री० अकं दुःखं सेवनात् लोकानां राति षट्कृत्वाति
नाशयतीति रा-क । आमलक्याम् । नास्ति करोऽस्य ।
करशून्ये लि० । न करोति क्त-अच् न० त० । कारक-
भिन्ने करणशीलभिन्ने निष्ठत्तिपरे च लि० ।

अकरुण लि० नास्ति करुणा यस्य यत्र वा । दयाशून्ये
दैन्यशून्ये च ।

अकर्कश लि० न कर्कशः । कार्कश्यविरोधिः षट्कृत्ववति कोमले
अकर्ष लि० नास्ति कर्षोऽस्य । अवयोन्द्रियशून्ये “पश्यत्य-
कर्ष” इति श्रुतिः । सर्पे पु० तस्य चक्षुषैव अवस्थात्तदि-
न्द्रियशून्यत्वम् । राधेयः कर्षः तद्धून्ये लि० । “अनर्जुन
मकर्षं वा जगदद्येति निश्चितमिति” भारतम् ।

अकर्त्तन लि० उच्चस्थं फलं कर्त्तव्यं शीलमस्य क्त-शुच्
न० त० । उच्चविरोधिः षट्कृत्ववति खर्वे । क्त-भावे
ल्युट् न० व० । अर्द्धनाकर्त्तरि लि० ।

अकर्त्तव्य लि० क्त-कर्म्मदौ तव्य न० त० । करणानर्हे
निषेधे पदार्थे । भावे क्त न० व० । क्रियाशून्ये कृतस्थे
चैतन्ये न० । “न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं लिषु लोकेषु
किञ्चनेति” गीतायामीश्वरस्य सर्व्वक्रियानिषेधात् तथात्वम् ।

अकर्त्तृ लि० कर्त्तृ-न० त० । कर्त्तृभिन्ने कर्त्तृसदृशे कारके

“अकृत्तरि च कारके” पा० । कर्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च
“पुरुषोऽकर्ता भोक्ता”चेति सांख्यमतम् ।

अकर्मिके लि० नास्ति कर्म यस्य ब० कप् । व्याकरणोक्ते
कर्मशून्ये धातौ, “बः कर्मणि च भावे चाकर्मिकेभ्य इति”
पा० । “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मिक इति” हरिः ।
स्त्रियां टापि कापि अतद्वत्त्वम् अकर्मिका । “प्रसिद्धे-
र-विचारातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति” हरिः ।

अकर्मण्ये लि० न कर्मण्ये प्रभवति कर्मन्-यत् न०त० ।
कर्मन्-र्हे “अकर्मण्यं तिथिसमं विद्यादेकादर्शं विनेति”
ति०त० ।

अकर्मिन् अनुपलम्भादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्मिभावे
“कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोध्यवच्च विकर्मणः । अक-
र्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिरिति” गीता अक-
र्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म अप्राशस्ये
न० त० । दुष्टकार्ये अकर्मिदावभिरत इति स्मृतिः ।
न०ब० । कार्यशून्ये लि० “अकर्मि दसुरभित” इति वेदः ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निरंशे परमात्मनि
“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्येत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
गीतादिकलाम्बुन्ये, अवयवशून्ये च लि० ।

अकल्कन लि० कल्कनं दम्भः न०ब० । दम्भरहिते “अकल्कनो
निरारम्भः” इति गीता । वैद्यकोक्तौषधपाकविशेषः कल्कनं,
तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य ब०कप् । अकल्कोऽ-
प्यत्र । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठः ।

अकल्का स्त्री० न कल्कः मलोऽयस्य न० ब० । निर्मलत्वेन
शुभ्रायां ज्योत्स्नायाम् । मलादिशून्ये लि० ।

अकल्ये लि० कलासु साधुः कला-यत् कल्यः निरामयः
न० त० । अस्वास्थ्यप्रवर्त । कल्यते इति कल-यत् कल्यं
कलनीयं मिथ्याभूतं न० त० । सत्ये “अपि त्वनीनयदप-
नीताशेषशल्यमकल्यसन्ध इति इशक्तु० । अकल्यसन्धः
सत्यसन्ध इत्यर्थः ।

अकवा लि० न कव्यते वर्ण्यते कव-आ न०त० । अवर्षणीये
“प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिरिति” वेदः ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्वं यत्
अलुक् ष० । कारणानधीने अतर्कितोपनते । “कथमय-
मकस्माद्गनचारिण्यामाकाशे करुणध्वनिः श्रूयते” इति
नाटकम् “सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परिलुप्यते” इति
पञ्चधरः । “अकस्मात् नगरोपान्ने कथं धूमायते चितेति”
हास्या० । पा० चार्वादिगणेषु तथा पाठाच्च न पञ्चमरा लृक्

तेन आपतितभवाद्यर्थे ठञि टिलोपे आकस्मिक इति ।

अकाण्ड लि० न०त० । अनवसरे अनुचितकाळे “तातस्त-
मकाण्डे एव प्राणहरप्रतीकारसुप्तव्यभिक्ति” काद० । अस्य
नि० एतदन्तव्यमिति केचित् । ब० । स्वान्वशून्ये दृष्टे पु० ।
अकाम लि० न कामयते काम-ण्ड-अच् । इच्छाशून्ये
“नाकामो दातुमर्हतीति” स्मृतिः । कामनाविषयफलाननु-
सन्धायिनि । “अकामो विष्णुकामोवेति” स्मृतिः स्मर-
विकारशून्ये च । “भयादकामाऽपि हि दृष्टिविभ्रममिति”
शक्तु० ।

अकामतस् अ० अकाम-यञ्जमप्राप्तसिन् । अनिच्छात इत्यर्थे
“अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हतीति” स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चासृता-
हरणकाले विष्णुना च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राशनेन अमर-
णमित्युसन्धेयम् । “अमृतास्वादनविशेषाच्छिन्नमपि शिरः
किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं अहतां यातं वदन्त्ये के
इति” वृहत्स० । देहशून्ये लि० । परमात्मनि पु० ।
निष्कलस्याशरीरिणइत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ-स्वरूपार्थे कार । अस्यरूपे वर्षे एवमकारा-
दयोऽपि तत्तद्दर्शस्वरूपेषु । कारः करणं न० ब० । क्रिया-
रहिते लि० ।

अकारण लि० नास्ति कारणं हेतुर्दृश्यं वा यस्य । हेतु-
रहिते उद्देश्यरहिते च “किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै-
रतये न दीयते” इति कुमा० “ततोऽकारणवैरी नः
“कारणादपरे परे इति” नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न०
त० । कारणभिन्ने “अकारणगुणोत्पन्ना” इति भाषा० ।

अकारिन् लि० क-णिनि न०त० । कर्तृभिन्ने, करणाद्विद्वे च ।
अकारिण्ये लि० नास्ति कार्यण्यं यस्य । दैन्यशून्ये, कृपणता-
शून्ये च ।

अकार्यं न० अप्रशस्तं कार्यम् अप्राशस्ये न० त० ।
कुत्सितकार्ये निषिद्धकार्ये च । “अकार्यमिव पश्यामि
स्वमांसमिव भोजने” । “किमकार्यं कदर्याणामिति”
हितो० । कर्मव्यभिन्ने लि० ।

अकाल पु० अप्राशस्ये न०त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्मसु
पर्युदस्तयाऽभिहिते गुरुशुक्रादास्तकालादौ, स च मलमास,
गुरुशुक्रबाल्यदृष्टत्वास्तमय, सिंहसकरान्यतरगुरुस्थिति, पूर्व-
राश्यानामतातिचारिगुरुकवत्सर, पूर्वराशिः संक्रमिष्यमाणाति
चारिगुरुकपक्षत्रय, वक्रगुरुकाष्टाविशतिदिवस, भूमिकस्मा-
द्यद्गतसप्राह, सिंहादित्य, सुर्वादित्य, पौषमासचतुष्टयान्य-

तमैकद्वितितदधिकान्यतमदिनदृश्याकालिकदृष्टुत्तरैकतिसप्ता-
हान्यतमदिनादि, रूपो मलमासतत्त्वाद्युक्तः तत्तद्विहित-
कर्म्मसु पथ्युदस्ततयाऽभिहितः कालः एतत्प्रमाणानि सप्रति
प्रसवं मलमासतत्त्वसङ्घर्षचिन्तामण्यदादौ द्रष्टव्यानि “अकाले
वीक्षितो विष्णुर्हान्नि पुण्यं पुराकृतमिति” पु० । अप्राप्तः
अनुचितः कालः शा०त० । अप्राप्तकाले “नाकाले म्रियते
कश्चित् प्राप्ते काले न जीवतीति” पुराणम् । “अकाल-
जलदोदय” इति रघुः । “अकालमृग्युहरण”मिति
तन्त्रम् । “वन्द्याधारस्त्रेहयोगात् यथा दीपस्य संस्थितिः ।
विक्रियापि हि दृष्टैवमकाले प्राणसंचय” इति याज्ञ० ।
“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृत”मिति,
वेद्य० । “नाकालदृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्धशुभक्रियामिति”
स्मृतिः अनुचितकाले दृष्टाविति तदर्थः । “वरमे-
काङ्क्षतिः काले नाकाले लक्षकोटयः इति ति०त० ।
नास्ति कालोपाधिजन्यजातमल । जन्यशून्ये प्रलये ।
“अकालकालमेघमेदुरेति काद० । अप्राप्तः कालो यस्य
प्रादिभ्यः धातुजस्येति व० अन्यलोपश्च । अप्राप्तकाले
अनुचितकाले पदार्थे लि० । कालः कृष्णः न०त० । कृष्ण-
विरुद्धशुभवर्ण्ये पु० । कृष्णविरोधिषुभ्रत्ववति लि० ।
अकिञ्चन लि० नास्ति किञ्चन यस्य मयूर०त० । निर्धने,
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदा”मिति कुमा० । दरिद्रे,
“अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न
श्रिय” इति नैषधम् ।
अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तल् । संन्यासाङ्गे सर्व-
द्रव्यत्वाग्रूपे यमविशेषे “व्रतं दानं परिब्रज्या तपस्या
नियमस्थितिः । अहिंसाऽस्त्रयतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यम”
इति स्मृतिः ब्रह्म वेदमन्त्रः ईश्वरमननं वेत्यर्थः ।
निर्जनत्वे च । भावे त्व । तल्लैवार्थे न० । “स्थाने भवानेकनरा-
धिपः मन्त्रकिञ्चनत्वं सखजं व्यनक्तोति” रघुः ।
अकिञ्चिज्ज्ञ लि० न किञ्चित् जानाति ज्ञा-क अत्राङ्ग-
भोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिदनभिज्ञे, किञ्चिद्ज्ञान-
शून्ये, अल्पज्ञाने, ज्ञानशून्ये च ।
अकिञ्चित्कार लि० न किञ्चित् करोति क्त-अच् असमर्थ
स० । किञ्चिदकारके क्रियाशून्ये, निष्प्रयोजने च ।
अकुण्ठ लि० नास्ति कुण्ठा यस्य । प्रतिबन्धशून्ये, कर्म-
दत्ते च ।
अकुतोभय लि० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य मयूर०स० । कुत-
चिदपि भयशून्ये ।

अकुप्य न० गुप्यते निखताव्यञ्जकतया—लज्जाकरत्वात् गुप-क्यप्
नि० कस्य पः कुप्यं रत्यादि न०त० । खर्षे, हृष्ये च ।
अकुमार लि० न कुमारः । अतीतकौमारावस्थे तरुणे ।
अकुल लि० अप्रशस्तं कुलमस्य न० व० । अप्रशस्तकुले
“कुलान्यकुलतां यातीति” मनुः ।
अकुशल लि० न कुशलं मङ्गलमस्य । मङ्गलविरोध्यमङ्गलशुक्ते ।
न०त० । कुशलविरोधिनि अभद्रे न० । दक्षभिन्ने लि० ।
अकूपार पु० न कूपमृच्छति ऋ-अण् । दृष्टुकच्छपे । न कुं
पृथ्वीं पिपृत्तिं पृ-पालनपूरणयोः अण् बा०दीर्घः, न कुत्-
सितं पारं गन्तव्यदेशो यस्य वा, पृ०दीर्घः । महापारे
ससद्रे, दूरगामिनि सूय्ये च पु० । पृ० । अकूपारोऽप्यत् ।
अकृत लि० क्त-कर्म्मणि क्त न०त० । कृतभिन्ने अन्यथाकृते ।
“कृताकृतावेक्षणादौ ब्रह्मा ऋत्विक् नियुज्यते” इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । “अकृतव्यूहाः पाणिनीया” इति परिभाषा ।
न कृतो व्यूहः विशेषेण ऊह्योयैः विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा
कृतमपि कार्यं नाशयन्तीति तदर्थः सि०कौ० । बलपूर्व-
कृते ऋणलेख्यपत्नादौ च “सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्
मसुरब्रवीदिति” मनुः । “बलात् कुरुत पापानि सन्तु
तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मसुर-
ब्रवीदिति” नैषधम् । पुत्रिकालेन अकल्पितायां दुहितरि-
स्त्री । “अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात्
सुतमिति” स्मृतिः । भावे क्त अभावार्थं न०त० । करणा-
भावे निवृत्तौ “नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चेति”
गीता ।
अकृतज्ञ लि० न कृतं जानाति ज्ञा-क असम०स० ।
कृतोपकारास्मारके, कृतज्ञे, “आत्मारामाः पूर्णकामाः
अकृतज्ञा गुरुद्रुह” इति भागवतम् ।
अकृतिन् लि० कृतमनेन कृत-इति न०त० । कार्याक्षमे
क्रियासु पाटवरहिते ।
अकृत्य न० क्त-क्यप् अप्राशस्ये न०त० । दुष्टकार्ये चौर्या-
दिकरणे । न कृत्यमस्य न०व० । कर्म्मरहिते लि० ।
अकृत्रिम लि० न कृत्रिमः न०त० । कृत्रिमभिन्ने स्वभावसिद्धे ।
“कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय” इति परि-
भाषा अकृत्रिमस्ते हरसानुविद्धमिति” ।
अकृत्वा अ० न कृत्वा न-क्त-क्त्वा । करणानन्त्ये “अकृत्वा
कुलसन्नतिमिति” मनुः ।
अकृष्टपच्य लि० अकृष्टे चले पच्यते पच-क्यप् ७त० ।
हलाद्यकृष्टचले पच्यमाने नीवारादौ शस्त्रे ।

अक्षणा पु० नास्ति क्षणः मलो यस्य । निष्कलङ्गे चन्द्रे
 “चन्द्रमा वै ब्रह्माक्षणा” इति श्रुतिः । न०त० । क्षणत्व-
 विरोधशुभ्रत्वे पु० तद्वति, शुद्धे च लि० । [पुण्यशौले ।
 अक्षणाकर्मान् लि० न क्षणं शुद्धं कर्म यस्य । शुद्धकर्मकारिणि
 अकेतु पु० नास्ति केतुश्चिद् यस्य । विद्मरहिते अज्ञाने,
 “केतुं क्षणक्षणेते” इति वेदः य० (२६, ३७) अकेतवे
 अज्ञानायेति वेददीपः । चिद्भ्रज्याभ्यां रचिते लि० ।
 अक्रौशल लि० न-कुशलः अकुशलस्ततो भवादौ अण् आद्य-
 चो वा न दृष्टिः । अकुशलभवादौ । आद्यचो वा दृष्टौ
 आक्रौशलोऽप्यत्र । कुशलस्य भावः अण्+न०त० ।
 असौष्ठवे न० । [कायति कै क वा । सातरि जनन्याम् ।
 अक्रा स्त्री अक-क, अच्यते इत्यक् अन्व-क्लिप् गतिः तस्यै
 अक्र लि० अच्यते अनृज-कर्माणि क्त । क्ताञ्जने, “अक्रं
 रिहारणां व्यन्तु वय इति” “अक्राः शर्करा उपदधा
 तोति” च श्रुतिः परिमिते, व्याप्ते, सङ्कुले च ।
 अक्रु पु० अनृज-तृ नि० । रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च “रुद्र-
 दिवा वृद्ध्या रुद्रमत्तौ” इतिवेदः ।
 अक्रा न० अचज-बा० क्त । वर्माणि । [इतिवेदः ।
 अक्र लि० अचु गतौ रक् । स्थिरे । “उदु स्वर्नवजा नाक्रः”
 अक्रम लि० नास्ति क्रमः परिपाटी पादः क्रमस्य वाऽस्य ।
 परिपाटीशून्ये त्वत्क्रमे एककाले । “तत्त्वार्थक्रियाचारित्वं
 क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामनृः प्रकारः
 समस्तोति” सर्वद० पादशून्ये आक्रमणशून्ये च । क्रम-
 भावे चञ् अभावार्थे न०त० । क्रमणाभावे पु० । अ-
 व्ययोभावः । क्रमाभावे अव्य० ।
 अक्रान्ता स्त्री न क्रमते अ कष्टकारतत्वात् क्रम-क्त न०
 त० । दृष्टव्याम् । क्रान्तिभङ्गे विद्युना क्रान्ते च लि० ।
 अक्रतु लि० नास्ति क्रतुर्वज्रः संकल्पो वा यस्य । यत्तरहिते
 संकल्परहिते च परमात्मनि पु० “न्यक्रतुर्न्यर्थिनो ऋध्रवाच”
 इति वेदः ।
 अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न०त० । क्रियाभावे “प्रधानस्या-
 क्रिया अत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति” च
 श्रुतिः । न०ब० । कर्म शून्ये गुणादौ च लि० ।
 सर्वकर्म शून्ये परमात्मनि पु० । [वंश्ये च्छिद्यभेदे पु० ।
 अक्रूर लि० न क्रूरः । क्रूरभिन्ने सरले, खनामप्रसिद्धे वृष्णि-
 अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न०त० । क्रोधाभावे यमभेदे
 अहिंसा ज्ञानिरक्रोधः सत्यास्तेयापरिग्रहा” इति पुरा-

णम् । “अक्रोधं शिष्यन्यन्ये क्रोधना ये तपोधना इति
 नैष० न० व० । क्रोधशून्ये लि० ।

अक्रम पु० न क्रमः अभावार्थे न०त० । अभाभावे । न०
 व० । अमशून्ये लि० ।

अक्षिष्ट क्षिप्त-भावे क्त न०७व० । क्षे शरहिते कर्मादौ । क्षिप्त-
 कर्त्तरि क्त न०त० । आन्तभिन्ने लि० । [शून्ये लि० ।

अक्षेश पु० अभावार्थे न०त० । क्षे शभावे । न०ब० । क्षे श-
 अत्र व्याप्तौ संहतौ च भ्वा० प० वेट् । अक्षति अक्ष्योति
 आक्षीत् आष्टाम् आक्षिष्टाम् आनक्षे । क्त अष्टः क्तिन्
 अष्टिः शत अक्ष्युवन् इ अक्षि-कानिन् अक्ष ।

अत्र न० अश्रुते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा
 अश-स । इन्द्रिये, “अक्षाणि पश्चिदजना विदुरिन्द्रि-
 याणि” उ०नेते, अधोक्षज इति । त्वये (त्वँते) सौवर्चले
 च । ज्योतिषोक्ते राशिक्रावयवभेदे । “शङ्कुर्नरोना
 कथितः सएव खाड्गाद्रवेयां विषुवद्दिनाङ्गे । नतिः
 पलोऽक्षश्च सएव तज्जैस्तलोद्धतियांस्य सएव लम्ब इति”
 सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनाङ्गे खाड्गामेक्षया
 नतिरूपे पलांशभेदे पु० । एतद्विवरणम् भास्कराचार्येण
 प्रसिताचारायां स्वयमेव कृतम् । यथा “निरक्षदेशे (लङ्का-
 विभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं ततः
 क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवौ च
 क्षितिजसंज्ञे, अथ निरक्षदेशात् द्रष्टा यथा यथा
 उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदक्ध्रुवसुद्धतं पश्यति
 तथा यैर्भागैर्ध्रुवउच्चतस्तैरेव भागैः अक्षसंज्ञैः स्वस्तिकात्
 दक्षिणतोविषुवन्मण्डलं नतं पश्यतीति” । “चन्द्रांश्च १२
 निम्ना पलभाङ्गिता च लङ्कावधिः स्याद्विद्वद्दक्षिणोऽक्ष” इति
 भास्को । “उदग्दिशं याति यथा यथा नरसथा तथा
 स्यान्नतमृत्तमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोद्धतं क्षितेस्तद-
 न्तरे योजनजाः पलांशका इति सिद्धान्त शि० गोलाध्यायः
 यदि भूपरिधि (४६६७) योजनैश्चांशाः (३६०) लभ्यन्ते
 तदापसारयोजनैः किमिति, यदृक्षपरिधिना (३६०) भूप-
 रिधिः (४६६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, तैराशिकेन
 फलं निरक्षदेशलङ्कास्देशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, स्वयमेव
 प्रसिताचारायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम् ।
 “योजनसंख्या भांशै (३६०) गुणिता स्वपरिधि (४६६७)
 हृता भवन्त्यंशाः (अक्षांशाः) । अक्षांशेभ्यो भूमौ
 कक्षायां (कक्ष ३६० कक्षायाम्) वा योजनानि
 च व्यस्तमिति” । व्यस्तमिति भूपरिधियुक्ता भांशहृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति । निरक्षदेशात्
क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुस्तत्र नवतिः पक्षांशाः
(अक्षांशाः) इति च तत्रैवोक्तम् । पाशके कर्षपरिमाणे
च न० विभोतकच्छे (वयडा) त्रये, आत्मनि रुद्राक्षे सपे
जाताभ्ये गरुडे च पु० । तत्र रुद्राक्षे अक्षमाला ।
कर्षे अत्रभवति धाराभिरक्षमात्राभिरिति, विभोतके “यथा
वै द्वे आमलके, द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ इति” श्रुतिः ।
व्यवहारे अक्षदर्शकः । रावणसुतभेदे पु० । तत्कथा
रामा० सु० ४३ अ० ।

अक्षक पु० अक्षद्वय कायाति कै-क । तिनशरुत्ते । स्वार्थे-
कन् । अक्षशब्दार्थे प्रकृतिलङ्गम् । [कन् ! तत्रैव ।
अक्षकूट पु० अक्षस्य चक्षुषः कूटद्वय । नेत्रतारायां, स्वार्थे
अक्षक्षेत्रे न० अक्षनिमित्तं क्षेत्रम् शा०त० । ज्योतिषोक्तेषु
अक्षसाधनार्थं क्षेत्रतया कल्पितेषु अक्षभवेषु अष्टसु क्षेत्रेषु ।
तानि च सिद्धान्तशिरोमणौ गणितार्थाध्याये दर्शितानि यथा ।
“भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुली ना कर्णोऽक्षकर्णः । खलु मूलमेतत्
क्षेत्राणि वान्यक्षभवानि तेषां विद्येव मानार्थयशःसुखा-
नाम् ॥ लम्बव्यक्ता कोटिरथाक्षजीवा भुजोऽत्र कर्णस्त्रि-
भुजे २ त्रिभुज्या । कुज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णो-
ऽप्यका च त्रिभुजं तथेदम् ३ ॥ तथैव कोटिः समदक्षशङ्कु-
रथा भुजस्तद्वृत्तिरत्र कर्णः ४ । भुजोऽपमज्या समना च कर्णः
कुज्योनिता तद्वृत्तिरत्र कोटिः ५ ॥ अप्यादिखण्डं कथिता च
कोटिरुद्भृत्तना दोः श्रवणोऽपमज्या ६ । उद्भृत्तना कोटि-
रथाप्यकायखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या ७ ॥ खण्डं
यदूर्ध्वं समदक्षशङ्कु यस्तद्वृत्तेस्तावथ कोटिकर्णौ । अप्यादि-
खण्डं भुज ८ एवमदौ क्षेत्राण्यभून्क्षभवानि तावत् ॥”
क्षेत्राणि दर्शयेत्, “तत्र दक्षिणोत्तरमण्डले विषुवद्भुत्तसम्पा-
तादधो यावँल्लम्बः क्षितिजसमस्तत्पर्यन्तः सा तत्र कोटिः,
लम्बनिपातकुमध्ययोरन्तरं साऽक्षज्या तत्र भुजः, भूमध्या-
ल्लम्बाप्यगामिष्ठत्वं त्रिज्या सा तत्र कर्णः, इदमप्यक्षक्षेत्रम्,
इष्टाहोरात्रवृत्ते यत्र क्षितिजे लग्नं तस्य प्राक् स्वस्ति-
कस्य चान्तरमथा (चापांशाः) तेषां ज्याऽप्या तावती च
प्रत्यक्षक्षितिजे अप्यापयोर्निवृद्धं स्त्रलसुदयास्तसूत्रम् अहो-
रात्रवृत्तोन्मण्डलसम्पातस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं सा
क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटिः, अप्या कर्णः, तदप्ययोरन्तरं
सा कुज्या स भुजः इदमक्षक्षेत्रं, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डल-
सम्पातादधोवल्लम्बः, समवृत्तशङ्कुः सा कोटिः, अप्या भुजः,
अहोरात्रवृत्ते ज्याखण्डकं तद्वृत्तिः कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं,

तथा कुज्योनिता तद्वृत्तिरहोरात्रवृत्ते ज्यार्ध्वं सा कोटिः,
उन्मण्डले क्रान्तिज्या स भुजः, समवृत्तशङ्कुः कर्णः, इदमक्ष-
क्षेत्रम्, तथाहोरात्रोन्मण्डलयोः सम्पातादधोवल्लम्ब उन्मण्डल-
शङ्कुः स भुजः, उन्मण्डलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्म-
ण्डलशङ्कु मूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं तदप्यादि-
खण्डं सा तत्र कोटिः, इदमक्षक्षेत्रं, तथाहोरात्रवृत्तशङ्कुः कोटिः,
शङ्कु मूलोदयास्तसूत्रयोरन्तरमप्याप्यखण्डं स भुजः, कोटि-
भुजाप्ययोरन्तरसूत्रं सा कुज्या स तत्र कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं,
तथाहोरात्रवृत्तशङ्कुना हीनः समशङ्कुस्तत्रमशङ्कोर्ध्वं खण्डं
सा कोटिः, कुज्योनिता तद्वृत्तिस्तद्वृत्तेर्ध्वं खण्डं स कर्णः,
अप्यादिखण्डं स भुजः, इदमक्षक्षेत्रम् एतान्यष्टौ तावत्कधि-
तानि एवमन्यान्यपि भवन्ति ।

अक्षज न० अक्षात् इन्द्रियसन्निकर्षात् जायते जन-ड ।
इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पन्ने प्रत्यक्षज्ञाने वज्जे अस्थिरूपा-
यवजातत्वात्तस्य तन्नामत्वम् । प्रायुक्ताच्चापिजाते त्रि० ।
ज्योतिषोक्ते अक्षभवे क्षेत्रादौ च ।

अक्षणिक त्रि० न क्षणिकं न० । स्थिरे निश्चले च । “हरि-
वीक्षणक्षणिकवक्षुपेति” भाषः । अक्षणिकचक्षुषा स्थिर-
दृष्ट्या स्तिमितनेत्रयेत्यर्थः इति मल्लिनाथः ।

अक्षणवत् त्रि० अक्षअस्यास्ति मत्तम् मस्य वः । नेत्रयुक्ते “पश्य-
दक्षणाच्च विवेद” इति “अक्षखल्लः कर्मावल्लः समर्था”
इति च वेदः ।

अक्षत पु० व० न क्षताः । “अक्षताश्च यथाः प्रोक्ता इति का०
स्मृत्युक्ते यथे । नपुंसकमिति केचित् “दूर्वाक्षतानि” चेति
पुराणम् । तदुल्ले, “अक्षतैर्नाञ्चयेद्विष्णुं न तल्लस्या विना-
यकमिति” तन्त्रम् । शस्यमात्रे न० । क्षययुक्तमिदं उत्-
कर्षान्विते अविदारिते च त्रि० । “अक्षता वा क्षता वा
पीति” मनुः । क्षण-भावे क्त न०त० । क्षयाभावे न० ।
“अक्षतञ्चारिष्टं चा स्तु” इति आङ्गविप्रसमीपे क्तकर्मणो-
ऽक्षयप्रार्थना ।

अक्षदर्शक पु० अक्षाणां दृष्टानां दिव्यवहाराणां दर्शकः
दृश-खुल् ईत० । विवादनिर्योर्तिर धर्माधिकरणाध्यक्षे ।
दातदर्शके त्रि० ।

अक्षदृष्ट पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृश-क्विप् कुत्वम् ।
अक्षदर्शकशब्दार्थे । अक्षार्थद्वयपरि त्रि० ।

अक्षदेविन् त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-ष्णिनि इत० । पाशकादि-
द्यूतक्रोड़ाकारके ।

अक्षद्वय त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-क्विप् अट् । पाशकादिद्यूत-

[कारके ।

अच्छद्युत न० अच्द्युतम् इत० । पाशकादिक्रीडायाम् ।
अच्छद्युतादि पु० व० । “निर्वृत्तेच्छद्युतादिभ्य” इति पाणिन्युक्ते
ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । अच्छद्युत, जानुप्रहृत-
जङ्गामप्रहृत जङ्गामप्रहृत, पादखेदन, कण्टकमर्दन, गतानु-
गत, गतागत-यातोपयात, अनुगत इति । अच्छद्युतेन
निर्वृत्तम् अच्छद्युतिकं वैरमित्यादि ।

अच्छधर पु० अच् चक्रं रथावयवं तत्कलकमिव कण्टकं वा
धरति छ-अच् ईत० । विष्णौ चक्रे शाखोटकण्ठे च
चक्रधारकमात्रे ति० । [समा०। चक्राग्रे चक्रभारे च ।

अच्छधूर् स्त्री० अच् अक्षस्य चक्रस्य धूर्त्वं भारोवा इत० न अ
अच्छधूर्त्ति ति० अच्चे तद्देवने धूर्त्तः । द्यूतकुशले द्यूत-
कारिणि च (जुयारि) । [शकटवाहनकर्त्तारि ष्ये ।

अच्छधूर्त्तिल पु० अच् अक्षस्य शकटस्य धूर्त्तिं भारं लाति ला-क ।

अच्छन् न० अच्-वाङ् कनिन् । नेत्रे “दक्षिणेच्छन् इति
वृह० उप० “भद्रं कर्णेभिः शृण्वाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजता” इति वेदः ।

अच्छ(त्ति)पटल न० अच् अक्षः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् ।
नेत्रस्यावरके कोशभेदे नेत्ररोगभेदे (क्षानि) च । पटलस्थ-
रोगभेदादि शुश्रुते उक्तं यथा

“मसुरदलमालान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलि-
ङ्गमं सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाच्छोर्वा-
हेन विवराहतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयन
चिन्तकाः ॥ रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च
पृचक्ष्महे । पटलानुपविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥
शिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले
दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि
सञ्जायन्ते प्रपश्यति । दृष्टिभृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं
गते । मन्त्रिकाः भयकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च
विविधान् वर्षसभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि
मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गौर-
विभ्रमात् । यत्नवानपि चात्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥
जङ्घं पश्यति नाधस्तात्सृतीयं पटलं गते । महान्यपि च
रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्षणासाक्षियुक्तानि
विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे वली-
यति ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्व-
स्थिते तथा दोषे ऽपार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते
दोषे सङ्कुलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते

द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्द्विधा चानवस्थिते । तिमि-
राख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥ रणद्धि सर्वतो दृष्टिं
लिङ्गनाशः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे
महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनत्तत्वावन्निश्चे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव
लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः” इति ।

अच्छाणां व्यवहाराणां पटलमन्वस्य अच् ईत० । अच्-
दर्शके धर्माध्यक्षे पु० ।

अच्छपरि अव्य० अक्षेण पाशकेन विपरीतं दृश्यम् । अच्-
शलाकेत्यादिना परिष्ठा अव्य० । पाशकक्रीडायाम् यथा
गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।

अच्छपाटक पु० अच्चे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-
ण्वल् । व्यवहारनिश्चेति धर्माध्यक्षे ।

अच्छपाद् पु० अच् नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादोऽस्य ।
न्यायसूत्रकारके गौतमे सुनौ, स हि समतद्रूपकस्य व्यासस्य
सुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रिज्ञाय पश्चात्
व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवानिति
पौराणिकी कथा । “अच्छपादप्रणीते च काण्डादे सांख्य-
योगयोः । त्याज्यः शुक्तिविरुद्धोऽर्थ इति” पद्मपुराणम् ।

अच्छपीडा स्त्री० अक्षमिन्द्रियं रसरूपं पीडयति आस्त्रा-
दनात् पीड-अच् । यवतिक्तालतायाम् । पीड-भावे अङ्-
ईत० । इन्द्रियपीडायाम् ।

अच्छम ति० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे ।
क्षम-भावे अङ् अभावार्थे न० त० । क्षमाभावे ईर्ष्या-
याम् स्त्री । “अच्छमा भवतः केयमिति” भारतम् ।
न० व० । क्षमारहिते ति० ।

अच्छमाला स्त्री अच्चाणां रुद्राक्षाणां माला । रुद्राक्ष
वीजप्रथितमालायाम् । अकारादिक्कारान्तः अक्ष सत्त्वता
तत्प्रतिनिधीभूता वा माला या० त० । एकपञ्चाशद्वर्ष-
मालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिप्रथितायाम्
वाङ्गमालायाम् “शोष्यमाणपुष्करवीजं मय्यमनाक्षमाल-
मिति” काद० । “विभान्मच्छस्फटिकाक्षमालयेति” भाषः ।
तद्विवरणम् । “क्रमोत्क्रमगते माला मादकार्थे क्षमेरुके ।
लावसानैः साष्टवगैरन्यजनकर्म्मणीति” सनत्कुमारीये ।
“पद्मवीजादिभिर्माला वृद्ध्याग्ने शृणुष्व ताः । रुद्राक्षशङ्ख-
पद्माक्षपुलजोवकमौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्षै
विद्भुमैस्तथा । रजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालि-
केति” तन्त्रसारे एतत्विस्तारस्ततएवामन्त्रः । अक्षस्य

नक्षत्रचक्रस्य मालेव भूषणत्वात् । अरुन्धत्यां, सा हि उत्तरस्यां दिशि गगने सप्तर्षिमण्डलचक्रे वसिष्ठसमीपे-मालारूपेण वसते सर्वेभ्यश्च उज्वलत्वात्तस्या मालारूपेण स्थितत्वाच्च नक्षत्रचक्रभूषणत्वम् ।

अक्षय ति० नास्ति क्षयोऽस्य । क्षयर्हिते सर्वदा वक्तृमाने “गयायामक्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयमिति” वायुपुराणम् “अभिजिद्रोहिणोदये यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयसदा-हृतमिति” स्मृतिः । परमात्मनि पु० । क्षयोवासः, तच्छून्ये अनिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च । अक्षयं पुण्य-मत्वास्ति अक्ष् । अक्षयपुण्यसाधने तिथिभेदे च “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण अक्ष-यादपि चाक्षयेति” भविष्यपुराणम् ।

अक्षयतृतीया स्त्री कर्म० । वैशाखशुक्लपक्षतृतीयायाम् । “वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता । तस्यां दानादिकं सर्वमक्षयं सददाहृतमिति” । “या शुक्ला कुरुशार्ङ्ग ! वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साक्षया लोके त्रिदशैरभिवन्दितेति” च भविष्यपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽ-क्षयसंज्ञितेति” स्कान्दपुराणम् ।

अक्षय्य ति० चेत् शक्यं क्षि-यत् नि० न०त० । क्षयानर्हं । अक्षये च “तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षयसुपतिष्ठतामिति” वायु० अक्षय्योदकं न० नक्षय्य मक्षय्य सदकं यत्र आङ्गे पिण्ड-दानानन्तरं देये सधुतिलमिश्रिते उदके । “अक्षय्योदकं दानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । पृथैव नित्यं तत् कुर्यात् न चतुर्थ्यां कदाचनेति” छन्दोगप० ।

अक्षरं न० न क्षरतीति क्षर-चलने अक्ष् न०त० । परम-ब्रह्मणि कूटस्थे चैतन्ये “अक्षरं परमं ब्रह्मेति” गीता । क्रियाशून्ये ति० जीवे परमात्मनि च पु० । “क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति “यस्मात् क्षरमतीतो-ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति” च गीता । क्षरणशून्ये स्थिरे ति० । अश्रुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अक्ष-सरन् । अकारादि-वर्णे न० “अक्षराणामकारोऽस्मि इन्द्रःसामासिकस्य चेति” गीता । वर्णस्मारकलिपिसन्निवेशे, “अक्षरं वर्णानिर्माणं वर्णमध्यक्षरं विदुः । अक्षरं न क्षरं विद्यादश्नोतेवां सर-ेऽक्षरमिति” उज्ज्वल० । उदके मोक्षे च न० ।

अक्षरचरणं ति० अक्षरेण वर्णविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर-चरणम् । लेखनाजीवके । [चु(च)ञ्जुप् । लेखनाजीवके ।

अक्षर(चु)चञ्जुति० अक्षरेण वर्णविन्यासलिप्या विस्रः अक्षर-अक्षरच्छन्दस् न० अक्षरेण वर्णसंख्यया कृतं छन्दः । वर्ण-दृक्ते “छन्दस्तु द्विविधं प्रोक्तं वृत्तं जातिरिति द्विधा दृक्-मक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति” छन्दोम० तस्य च तत्कृतत्वात्तथात्वम् । अक्षरं निश्चलं छन्दोऽभि-प्रायोऽस्य व० । परमेश्वरे पु० दृढाध्यवसाये ति० ।

अक्षरजननी स्त्री अक्षराणां जननीव । लेखन्याम् (कलम्) । अक्षरजीवकं ति० अक्षरेण तल्लिपिलेखनेन जीवति जीव-खुल् इत० । अक्षरलेखनोपजीवके । अक्षरतूलिका स्त्री अक्षराणां तल्लिपिलेखनानां तल्लिकेव साधनत्वात् । लेखन्याम् (कलम्) ।

अक्षरन्यास पु० अक्षराणि तत्स्मारकाकारविशेषा न्यस्यन्ते अक्षर-नि-अस-आधारे षञ् इत० । लिप्याम्, पत्रिकायाम् । भावे षञ् इत० । अक्षरस्मारकरेखा-द्याकारविशेषलेखने, हृदयाद्याधारस्वर्षपञ्चकं तत्सदक्ष-राणां स्मारणोच्चारणरूपे तन्त्रप्रसिद्धे वर्णन्यासे, “सविन्दून् वा न्यसेदेतान् निर्विन्दून् वा यथाक्रममिति” तन्त्रम् । विस्तारः मातृकाशब्दार्थे इष्टव्यः । अक्षरविन्यासो-ऽप्युक्तार्थेषु । [पयोऽस्य । लिपिलेखनोपजीविनि ।

अक्षरजीविकं ति० अक्षरं तल्लिपिलेखनं जीविका वर्तनो-अक्षरजीविन् ति० अक्षरेण तल्लिपिलेखनेन जीवति जीव-णिनि इत० । अक्षरलेखनेन वृत्तिनिर्वाहकारके ! स्त्रियां ङीप् ।

अक्षरमुखं ति० अक्षराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे यस्य । शास्त्राभिज्ञे अक्षराभिज्ञे च इत० । अकाररूपे वर्णे न०

अक्षरशम् अक्ष्य० अक्षरमक्षरमिति वीषाय कारके शम् । प्रत्यक्षरमित्यर्थे, “पच्छ अक्षरशः इति” गृह्यम् । अक्षरसंस्थानं न० अक्षराणां तत्स्मारकरेखाविशेषाणां संस्थानमत्र व० । वर्णस्मारक-रेखाविशेषशुक्ल-लिप्याम् । “लिखिताक्षरसंस्थानमित्यमरः” ।

अक्षराङ्गं न० अक्षराणामङ्गं तत्स्मारकरेखाविशेषाणामवयवः इत० । लिप्याम्, लेखनसाधनद्रव्ये च ।

अक्षराज पु० अक्षरेण तत्क्रीडया राजेव । द्यूतासक्ते ।

अक्षरी स्त्री अश्रुते गगनाभोगं मेघैः अक्ष-सरन् गौ० ङीप् । वर्षायाम्

अक्षवती स्त्री अक्षा पाशकाः साधनत्वेन विद्यन्तेऽत्र अक्ष-मत्तम् मस्य वः ङीप् । द्यूतक्रीडायाम् ।

अक्षवाट पु० अक्षाणां पाशकक्रीडानां वाटः वासस्थानम् ।

द्व्युत्स्थाने, पाशकाधारे फलके च । अक्षस्य रथचक्र
क्षुस्थानस्येव वाटः । मञ्जुभूमौ तत्र हि रथचक्रक्षुस्थ-
पांशुसदृशपांशुमत्त्वात् तत्सदृशत्वम् ।
अक्षविद् लि० अक्षं पाशकक्रोडं व्यवहारं वा वेत्ति विद्-
क्लिप् । अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्त्रादयो
ऽथत्व । स्त्रियाम् अक्षवेत्त्री ।
अक्षविद्या स्त्री ईत० । पाशकादिद्यूतविद्यायाम् ।
अक्षदृष्ट न० अक्षं राशिचक्ररूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोण
मूल्यं चेतम् । राशिचक्ररूपे वृत्तचेत्ते । अक्षे पाशक
क्रोडायां वृत्तः व्याघ्रतः ७त० । पाशकक्रोडासक्ते “यदक्ष-
वृत्तमनु दत्तं न एतदिति” श्रुतिः । [द्यूतक्रोडाकुशले ।
अक्षशौण्डि पु० अक्षेषु तत्क्रोडायां शौण्डिः प्रवीणः ७त० ।
अक्षसूत्र न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम् । जपमालाश्रय
साधने सूत्रे “साक्षसूत्रक्रमखड्गुरिति” पुराणम् ।
अक्षाग्रकीलक न० अक्षस्य रथनाभिचेतस्याप्यनङ्गं कीलकम् ।
ईत० । चक्रनाभिचेतस्याप्येते कीलके ।
अक्षानह न० अक्षे चक्रे आनहृते बध्यते आ-+नह-
क्लिप् । चक्रसंबद्धे काष्ठभेदे । “अक्षानहो नहृतनीत
सौम्या” इति वेदः । [क्रोधे च । न० व० । क्षमाशून्ये लि० ।
अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् विरोध्यर्थे न० त० । ईर्ष्यायां,
अक्षारलवण लि० क्षारेण उपरञ्चित्तकया निर्वृत्तं अण्
क्षारं क्षतिमं लवणं न० त० । अक्षत्विमलवणं “सुन्य-
क्षानि पयः सोमोमांसं यज्ञानुपाकृतम् । अक्षारलवणञ्चै-
वेति” मनुः । “चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं तर्धेति”
मनुः अक्षारलवणमक्षत्विमलवणमिति प्रायः ० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैन्यवलवणे न० । “नैतस्यां रात्रावन्नं
प्रचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणाक्षारिणः सुर्वाद्दशरत्नं महा-
शुर्व्विति, आश्वनायनमृदुम् । अक्षारलवणं क्षार-
वृत्तिकादि-कृतलवणभिन्नं सैन्यवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षोरं गोष्टतञ्चैव धान्यसङ्गास्त्रिलायवाः । सास्रदं
सैन्धाञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम्” इति ऋत्युक्ते गोष्टतादि-
द्रव्यगणे च ।
अक्षावपन न० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यस्मिन्
आ-+वप-आधारे ल्युट् ईत० । पाशकपातनाधारे फलके ।
अक्षावली स्त्री ६० त० । जपसाधन-रूद्राक्षवीजावलौ जप-
मालायाम् “रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्धृत्नी” तिकाद० ।
अक्षावाप लि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ-+
वप-अण् उप० स० । द्यूतकारके, तद्ध्यक्षे च ।

अक्षि न० अक्षुते विषयान् अश-क्लिसि । नेत्रे, इन्द्रियमध्ये
तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्ववादिसम्मतमन्ये-
षान्तु सर्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता । एतदन्त
वज्रप्रोक्षेः स्वाङ्गपरत्वे वज्रान्ता पद्माक्षः पद्माक्षी, अस्वाङ्ग-
परत्वे अजानता दीर्घाक्षा वैशुयष्टिः, अव्ययीभावे अजानता
प्रत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वे ऽजानता गवाक्षः ।
इदञ्च शब्दादिषु वाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये
रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलके ऽधिष्ठितं किञ्चित्
वस्तु । तैजसत्वाच्चास्य स्वर्यादिकिरणवदाशुदूरपर्यन्ता-
नुधावनभागमनञ्च । तच्च परमाणुत्वमित्यभि नैयायि-
ष्यः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः । उभयमते-
ऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता । तदाधारगोलके द्वे वाह्ये
आन्तरिणि च चत्वारि कोशवत् पटलानि, मांसादयः पञ्चांशाः,
पञ्चादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्धयश्च सन्ति । तद्विरणं
यथा “विद्याद्दृष्टुं लवाहुस्यं स्वाङ्गुदोरसम्भितम् । द्रष्टुं
सर्वतः साङ्गं भिषग्नयनवद्वुदम् ॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं
सर्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुजे, ऽग्नितो, रक्तं, वातात् कर्णं,
सितं जलात् ॥ आकाशादशुभागांश्च जायन्ते नेत्रवुद्बुदे ।
दृष्टिञ्चात्र तथा वक्ष्ये यथावादीद्विशारदः ॥ नेत्रायामलि-
भागस्तु कर्णमण्डलसुचरते । कर्णात् सप्तमिच्छन्ति दृष्टिं
दृष्टिविशारदाः ॥ मण्डलानि च सन्धेश्च पटलानि च
खोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥
पञ्चवर्त्मश्चेतकर्णदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु । अनुपूर्वं न्तु
तन्मध्ये त्वारोऽन्ये यथोत्तरम् ॥ पञ्चवर्त्मगतः सन्धिवर्त्म
शुक्लगतोऽपरः । शुक्लकर्णगतस्त्वन्यः कर्णदृष्टिगतोऽपरः ॥
ततः कनोिनकगतः षष्ठ्यापाङ्गः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले
विद्याञ्चत्वार्थान्यानि चाक्षणि । जायते तिमिरं येषु
व्याधिः परमदारुणः । तेजोजलाश्रितं वाह्यं तेष्वन्यत्
पिशिताश्रितम् ॥ मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्वक्षि चापरम् ।
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाह्यत्वमिष्यते इति शुकुते ॥

अक्षिक पु० अक्षाया चक्रावयवाय हितम् ठन् । रञ्जनद्रुमे
(आतद्रुच) । [तारायाञ्च ।

अक्षिकूटका न० अक्षिणः कूट इव कन् । नेत्रगोलके नेत्र-
क्षिणित लि० अक्षिण गतः सर्वदाभावनावशादक्षिण-
क्षेपोऽपि उपस्थित इव । द्वेष्ये शत्रौ नेत्रगोचरे च ।
“त्वयि किलाक्षिगते नयनैस्त्रिभिरिति नै० । [तल्यत्वम् ।
अक्षितर न० अक्षीव तरति तु-अच् । जले निर्मलत्वाच्चेत्
अक्षिभू स्त्री अक्षिणः भूर्विषयः । शत्रुगोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

नेत्रदृष्टवस्तुन एव सत्यतासंवादितया तस्य सत्यत्वम् ।

“सत्यस्याक्षिभुवो यथा, इति श्रुतिः । [वृत्ते ।

अक्षिभेषज न० इत० नेत्ररोगविशेषनिवारके पट्टिकालोभ-

अक्षिभ्रुव न० भ्रुवौ च अक्षिणी च समा० इ० । राजदन्तादि०

अक्षिशब्दस्य बहुवचनत्वे ऽपि पूर्वनि० अच्समा० । भ्रूनेत्र-

संघाते “सौमिलिरक्षिभ्रुवसृज्जिह्वान” इति भट्टिः ।

अक्षिव पु० अक्षि वाति प्रोषाति अङ्गनेन वा-क । (सजना)

शोभाङ्गनवृत्ते सासुद्रलवणे च ।

अक्षिविकृणित न० अक्ष्णः विकृणितं लज्जादिना सम्यक्

प्रसाराभावात् सङ्कोचोयत् । अपाङ्गदर्शने कटाक्षपाते

अक्षीव न० न क्षीवते माद्यति क्षीव-क, क्त वा न० त० ।

शोभाङ्गने (सजना) सासुद्रलवणे च । मत्तभिन्ने लि० ।

वान्तोयमित्यन्ये । [इति वेदः ।

अक्षु न० अक्ष-उ । शीघ्रे । “जूषो मक्षुवाहंसोयजदा”

अक्षुध्य लि० अक्षुधे हितम् अक्षुध्-यत् । क्षुधाभावासाधने

द्रव्ये । “अक्षुध्या अटव्यास्ते गृहामासद्विभीतनेति” वेदः ।

अक्षेत्र न० अप्रशस्तं क्षेत्रं न० त० । शशाहुत्पादके क्षेत्रे

उपदेशानर्हे शिष्ये, अपाले च । “अक्षेत्रे वीजसृत्-

सृष्टमन्तरैव विनश्यतीति” पुरा० ।

अक्षेत्रविद् लि० क्षेत्रं देहत्त्वं तत्त्वतो न जानाति विद-क्लिप्

अस० स० । क्षेत्रतत्त्वानभिन्ने आत्मत्वेन देहाभिमानिन

जीवे । “अक्षेत्रविद् क्षेत्रमिदं ह्यप्राट् प्रैति क्षेत्रविदा-

नुशिष्ट” इति वेदः ।

अक्षेत्रिन् पु० क्षेत्रं शस्योत्पत्तिस्थानं कलत्रं वा मत्वर्थे इति

न० त० । क्षेत्रस्वामिभिन्ने । “येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः

परक्षेत्रे प्रवापिन इति” स्मृतिः ।

अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकसेव उटानि पश्चान्यस्य

वा । पर्व तीयपीलुभेदे (आखरोट) स्वार्थे कन् तलैव ।

अक्षौड पु० अक्ष-ओड अक्षः विभीतक इव ओडति पलैः सं-

हन्त्यते उड-अच् वा । पर्व तीयपीलुवृत्ते (आखरोट)

स्वार्थे कन् तलैव ।

अक्षोभ्य लि० क्षोभ्यते विचाल्यते क्षुभ-ण्चिच् कर्मणि यत् न०

त० । भ्रमयितुमशक्ये “इक्ष्वाकुबलमक्षोभ्यमिति” पुरा० ।

तन्त्रोक्ते द्वितीयविद्यामन्त्रोपासके तद्देवतायाः शिरशि

नागरूपेण स्थिते ऋषिभेदे पु० । “अक्षोभ्योऽस्याऋषिः

प्रोक्त, इति तन्त्रम् ।

अक्षोभ्यकवच न० अक्षोभाय हितमक्षोभ्यं कर्म० ।

तन्त्रोक्ते कवचभेदे तस्य तन्त्रसारे द्रष्टव्यम् ।

अक्षौहिणी स्त्री जहः समूहः संविकल्पकज्ञानं वा सेऽस्या-

भक्ति इति, अक्षाणां रथानां सर्वेषामिन्द्रियाणाम् “वा

जहिनीणत्वं वृद्धिश्च । रथगजतरङ्गपदाति-संख्याविशेषा-

न्विते सेनासमूहे । “अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या चाष्टभिः

शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ।

एवमेव रथानान्तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः

सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञै-

र्विना रथ्यतरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि न

वैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातय इति ।

रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथवाहकाश्च-

भिन्नाः अश्वाः ६५६१० । पदातयः १०६३५० ।

अक्ष्ण लि० अक्षुते व्याप्नोति अश-क्त् । व्यापके अखण्डे

काले न० अक्ष्णया दक्षिणेऽंसे अ्रेण्यां अ्रेण्यामंसे, इति वेदः ।

अखट्ट पु० खट्ट-अच् न० त० । पियालवृत्ते (पियासाल)

अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न० त० वा डीप् । अशिष्टव्यवहारे ।

अखण्ड लि० खडि-घञ् न० त० । संपूर्णं सकले “अख-

ण्डसाम्राज्यपतितत्वमेतीति” जातकम् खण्डभिन्ने पु० न० ।

अखण्डन पु० न खण्डान्ते निरवयवत्वात् खडि-ल्युट् न० त०

खण्डनानर्हे परमात्मनि, पूर्णं लि० । [च ।

अखण्डित लि० खडि-क्त न० त० । सम्पूर्णं, “खण्डितभिन्ने

अखण्डितर्तुं पु० अखण्डितः ऋतुः तत्सम्पत् पुष्पादि-

प्रसवरूपा यत् पुष्पादि-सर्वसम्पद्युक्ते ऋतुकाले ।

अखलीकार पु० न खलः अखलस्य कारः अखल+

चि-क्-घञ् । सप्रयोजनताविधाने अखलान्यथासम्पादने ।

अखेटिक पु० न खेटवस्मात् खिट-भवे षिकन् । वृक्षमाले ।

अखात पु० न० खन-क्त न० त० । देवखाते, मनुष्याद्यखाते

च । खातभिन्ने लि० । “खातमखातमुत सक्तमिति” वेदः ।

अखाद्य लि० खाद्य-अर्हार्थे खद्यत् न० त० । भोजनानर्हे

गोमांसादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।

अखिद्र लि० खिद्र-र्क् न० त० । खेदरहिते “मरुतोयातेमखि

द्रयामभिरिति” वेदः ।

अखिन लि० खिद्र-भावे क्त त० ब० । क्षेप्यरहिते अनाया-

ससाध्ये कर्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त

न० त० । अक्षिष्टे ।

अखिल लि० न खिल्यते न कणशयादीयते खिल-क्

न० त० । समये । खिलाभिन्ने लक्ष्मणादौ स्त्री ।

नास्ति खिलमवशिष्टं यस्य शेषशून्ये “वेदोऽखिलो धर्म-

मूलं स्मृतिशीघ्रे च तद्विदामिति” मनुः । तेन सिंहायं

पैत्राभखिलं चारिमण्डलमिति" रघुः । "न निशाखिल-
वापि वापिका प्रससाद् अहिलेव मानिनोति" नै० ।

अग इदित् गतौ आदि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।
ल्युट् अङ्गनम् असुन अङ्गः । [यति ।

अग वक्रगतौ आदि० पर० घटादि । अगति आगीत् । अग-
अग पु० न गच्छतीति गम-ड न०त० । वृद्धे, पर्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि श्रुद्रादौ लि० । न गच्छति वक्रगत्या
पश्चिमम् । सूत्रे तस्य हि वक्रगत्याभावः ज्योतिषप्रसिद्धः ।
"वक्रशीघ्रगतिश्चैव भवेत् भौसादिपञ्चके" इत्युक्तेः आर्यभट्ट
मते तु पृथिव्याएव गतिमत्त्वेन दिनरात्रिसम्भवात् सूर्यस्य
न गतिमत्त्वम् । सप्तसंख्यायाञ्च कुलाचलानां सप्तत्वेन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्नोति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ पु० गम-वा० श न०त० । वृद्धे ।

अगज न० अगात् पर्वतशिखरातो जायते जन-ड । शिखा-
जलद्रव्ये । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अगण्य लि० गणयितुमशक्यम् गण-शक्यार्थे यत् न० त० ।
गणयितुमशक्ये असंख्ये । "गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभि-
रिति" अर्हे यत् न०त० । गणनानर्हे, अक्षिञ्चित्करे लि० ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त० । उपायाभावे । बद्ध० ।
गतिशून्ये, उपायशून्ये च लि० । स्वार्थे कन्, शेषाद्वा कप्
तत्त्वैवार्थे लि० "भामगतिकमिति" शङ्कराचार्यः ।

अगद् पु० नास्ति मदी रोगो यस्मात् ५ब० । औषधे
६ब० । "औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्नोति" उराणम् । रोगशून्ये लि० ।
गद-भाषणे अच्-न०त० । अकथके लि० । [दीत् ।

अगद् नीरेगले कण्डू० पर० । अगद्यति आगदीत्-आग-
अगदङ्कार पु० अगदं करोति अगद+ङ-अण् सुम् च ।
वैद्ये । [न्तिरि लि० ।

अगम पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त० । वृद्धे । अग-
अगम्य लि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त० । गमनानर्हे

"अगम्या सा भवत्तत्र यत्नाभूत् स महारण इति" चण्डो ।

अन्यजातिस्त्रियां स्त्री । "अगम्यां च स्त्रियं गतेति"

"अगम्यागमनञ्चैव जातिभ्रंशकराणि षडिति" च स्मृतिः

दुर्वोध्ये "योगिनामध्यगम्योऽसाविति" उराणम् ।

अगरी स्त्री नास्ति गरौ विषं यस्याः ५ब० गौ०डीष् । मूषिक-
विषहारिणि देवताडवृद्धे । विषहारिणि द्रव्यमात्रे लि० ।

अगरु न० न गिरति गृ-उ न०त० । स्तनामप्रसिद्धे अगुरु-

चन्दने । "कौसुमस्रजमेताञ्च चन्दनागरुचर्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनागरु" इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित लि० न०त० । निन्दितभिन्ने शुद्धे, "यत्किञ्चित्-
स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितमिति" स्मृतिः ।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलम् असृति अस्-क्तिच् शक-
न्वादि० । अगस्त्यनामके सुनौ । अगस्त्यस्यपत्न्यानि बहुषु
यजोल्बुक् । तद्गोत्रापत्येषु व०व० । तत्सम्बन्धित्वात् दक्षिण्यां
दिशि । अगस्त्यजन्मकथा च । "तयोरादित्ययोः सत्वे
दृष्टाप्सरससुवर्गयोस् रेतश्चन्दन् तत् कुम्भे न्यपतद्वाशतीवरे
तेनैव तु मूहूर्त्तेन वीर्यं वनौ तपस्विनौ, अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च
तावृषी संबभूवतः । बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले
स्थले । स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः संभूवर्षिसप्तमः । कुम्भे-
त्वगस्त्यः सम्भूतः जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्त्यः क्षणमात्रे महातपाः इति" उराणम् । तस्य
च विन्ध्याचलस्तम्भनकथा काशीखण्डेऽनुसन्धेया । वृहत्-
संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यां ताराहूपेण स्थिति-
रुक्ता तच्च अगस्त्यचारशब्दे द्रष्टव्यम् ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुर्दृष्टः शाक० त० । वकट्त्वे ।
अगस्तिद्वन्नादयोप्यत ।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं स्थायति स्तम्भाति स्त्रौ-क ।
अगस्त्यनामके सुनौ । अगस्त्यचरितामाशां प्रतस्थे दिग्-
जिगीषयेति" रघुः । यस्ता०यज् । आगस्त्यस्तदपत्ये ।
अगस्त्यगीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः । भारते
शान्तिपर्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य चारः
शुभाशुभसूचकगत्यादि । वराहसंहितोक्ते अगस्त्यनामक-
नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यमस्तम्भयद्याश्च तस्योदयः
अयताम्" इत्युपक्रमः । "उदये च पुनरेरगस्त्यनामः कु-सभा-
योगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रम्बूनि भवन्ति निर्मलानि ॥ पार्श्वे इयाधिष्ठितचक्रवाकामा-
पुष्पातो सस्वनहंसपङ्क्तिम् । ताम्बूलरत्नोत्कृषितापदनी
विभाति योषेव सरित्क्षहासा ॥ इन्दीवरासन्नसितोत्पला-
न्विता सरिङ्ग मत्पट्टपदपङ्क्तिभूषिता । सभूलताक्षेपकटाक्ष-
वीक्षणो विदग्धयोषेव विभाति सस्मरा ॥ इन्दोः पयोदवि-
गमोपहितं विभूतिम् द्रष्टुं तरङ्गवलय कुसुदं निशासु ।
उन्मीलयत्यलिनीनदलं सुपच्छ वापी विलोचनमिवा-
सिततारकान्तम् ॥ नानाविचित्राम्बुजहंसकोककारण्डवा-
पूषतडागहस्ता । रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूयच्छती

वाधेमगस्तप्रनाम् ॥ सलिलममरपात्रयोञ्जितं बहन-
परिवेष्टितमूर्तिं भिर्भुजङ्गैः । फण्डिजनितविषाग्निमसम्भुदं
भवति शिवं तदगस्थदर्शनेन ॥ स्मरणादपि पापमपा-
कुरते किञ्चित् ? स्तुतिभिर्वरुणाङ्गरुहः । मुनिभिः कथितोऽस्य
यथार्थविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥ संख्या-
विधानात् प्रतिदेशस्य विज्ञाय सन्दर्शनमादिशेज्जः ।
तच्चोच्चयिन्यामगतस्य कन्यां भागैः स्मरारुहैः स्फुट-
भास्करस्य ॥ ईषत्प्रभिन्ने रुरररिःशुजांलैर्नैशेऽन्वकारे दिशि
दक्षिणस्याम् । सांत्वत्मरावेदितद्विभागे भूपोऽर्घसुर्व्यां
प्रयतः प्रयच्छेत् ॥ इत्युक्तान्ते उपसंहृतं यथा “दृश्यते स
किल हस्तगतोऽर्के रोहिणीसुपगतोऽस्तसुमेतीति” ।

अगस्त्यसंहिता स्त्री अगस्त्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-
विष्णुवामनादिपूजैतिकक्त व्यताबोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य उदयः ।
अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन
उत्तरदिग्वासिनां सर्वदा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयश्च
भाद्रपदे भवति “यस्तु भाद्रपदे मासि उदिते कलसोद्भवे
इति” पुराणम् । तद्विवरणम् अगस्त्यचारशब्दे दर्शितम् ॥
तस्योदये जलादीनां प्रसङ्गत्वं “प्रससादोदयादम्भः कुम्भयो-
नेर्भहौजसः इति” रथावुक्तम् ।

अगाध लि० गाध-प्रतिषायाम् घञ्-न० व० । अतिगभीरे ।
छिद्रे न० । गाधः निम्नसोमा स नास्ति यस्येति ।
नीचधीमारहिते “सास्त्रगाधे भवे मन्नेति” पुरा० दुर्बोधे
च । “अगाधस्थानवायुषा” इत्यमरः । [ह्रदे ।

अगाधजल पु० अगाधं जलमत्र । अतिगभीरजले
अगार न० अगम् न गच्छन्मच्छति प्राप्नोति अग+ञ-
अण् । ऋहे । “तवागारं धनपतिमृहानिति मेघ० ।
अगिर पु० न गीर्यते दुःखेन ग-वा० क न० त० । स्वर्गे ।
अगिरौकस् पु० अगिरः स्वर्ग ओकोवासस्थानं यस्य । देवे ।
अगु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुपक्षे सूर्यालोकाभावे
तमसि । गोशून्ये लि० ।

अगुण पु० न० त० । गुणविरोधिनि दोषे । “तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि
प्रसवे च गुणगुणमिति” स्मृतिः न० व० । गुणरहिते लि०
“भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपेतं चेतोऽस्माकं गुणवद-
गुणं गोडुहां देहमेतत्” इत्युद्धवदूतः ।

अगुरु न० न गुरुत्वात् । स्वनामप्रसिद्धे, अगुरुचन्दने
“धूपैश्चागुरुमन्त्रिभिरिति” शिंशपा वृक्षे (शिंशु) च । गुरु-
भिन्ने, उपदेशकशून्ये लि० । गुरुस्यभिन्ने लघुवर्षे पु०

“अगुरुचगुष्कं भवति गुरु द्वौ घनकुचगुष्मे, शशिवदना-
साविति” श्रुतबोधः । गौरवरहिते गौरवविपरीतत्वाव-
वति लि० ।

अगुरुशिंशपा स्त्री अगुरुःसारो यस्याः तादृशी शिंशपा
मध्यपदलोपित० । (शिंशु) इति प्रसिद्धे शिंशपावृक्षे ।
अगूढगन्ध न० न गूढो गन्धो यस्य इव० । हिङ्गुद्रव्ये । तन्नि-
यांसस्योत्कटगन्धत्वात्तथा । अगुह्यसौरभे द्रव्यमात्रे लि० ।
अग्रभीत लि० न मृहीतम् क्खन्दस्त्वात् हस्य भः । अमृ-
हीते, “जयजय जह्यजामस्यभीतगुष्पासिति, भाग० श्रु० ।
अगौकस् पु० अगः पर्वत ओकः स्थानं यस्य । शरभे पशौ
पर्वतवासिनि लि० ।

अग्नामरुत् पु० द्वि० इ० आनङ् । एकहविर्हृद्रेष्ययो
स्तन्नाम्नोर्देवयोः । तौ देवते अस्य अण् । आग्निमा-
रुतं हविः । [देवयोः ।

अग्नाविष्णु पु० द्वि० इ० आनङ् । एकहविर्भोक्तोस्तन्नामकयो
अग्नायी स्त्री अग्नि+ऐङ्-डीष् । अग्नेर्योषिति स्वाहा
ख्यायाम् । “वरुणानी नचाग्नायी तस्याः सिमान्निनी
समेवि” भाट्टः । सा च दक्षकन्या तस्याश्चाग्निप्रयताकथा
महाभारते “दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महा-
भुज ! ! बाल्याद् प्रमृति नित्यञ्च जातकामा हुताशने
स न मे कामनां पुत्र ! समग्रं जानाति धावकः । इच्छामि
शान्तं वासं वस्तुं पुत्र ! सहाग्निना । खान्द उवाच ।
हृद्यं कव्यञ्च यत् किञ्चिद्द्विजा० नामाथ संस्कृतम् ।
होद्यन्धग्नौ सदा देवि ! स्वाहेत्युक्त्वा ससुवृतम् । अद्य
प्रमृति दास्यमि सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया
सार्द्धं सदा वत्सुरिति शोभने” । वन० मार्क० प० ।

अग्नि पु० अङ्गति ऊर्ध्वं गच्छति अग्नि-नि लोपः । अग्नौ
स्वनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि आकाशाहायुर्वायो-
रग्निरग्नेरापोद्भूतः पृथिवी, इति” श्रुतिः । तत्र
तेजःपदार्थस्त्वावद्विधिविधः सूक्ष्मः स्थूलश्च । सूक्ष्म-
वायुसंभूतः सूक्ष्मवायुसंभूतः सूक्ष्मः पञ्चीकृतस्तु
स्थूलः “तासां लिष्टतं लिष्टतमेकैकां करोतीति”
श्रुतौ लिष्टत्करस्य पञ्चीकरणस्याप्युल्लक्षणत्वम् ।
पञ्चीकरणप्रकारश्च पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते । तथा
च भूतान्तरात्मभागमित्यनेन स्वस्वाङ्गभागेन उत्पन्नः
पञ्चीकृतः । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि “वैशेष्यात्तदाद्
इति” शारोरीकोक्तेः भूयस्त्वात् तैजसत्वव्यवहारः ।
सोऽयं स्थूलो वङ्गिः प्रकारान्तरेण लिखितः भौमः

दिव्यः जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकाष्ठादि
प्रभवः भौमः महानसाद्याग्निः, जलवाय्वादिभवः दिव्यः
विद्युदुल्कावज्जादिः । उभावपि जङ्घ्वलनस्वभावः । उदरे
भवस्तृतीयः । तयोऽप्यमी स्वसंयुक्तपाकादाहप्रकाशन
समर्थाः । सर्वेऽप्यमी लोके शास्त्रे च वज्रादिशब्देन
व्यवह्रियन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दसंश्लेषाणि “योयो-
यावतिथश्चेषां स स तावद्गुणः स्रुतः” इति मनुना
भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वसक्तं व्यक्तसक्तं
महाभारते शब्दः स्वशब्द रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्वय-
इति “अत एव “वज्रौ भृगुभृगुध्वनिरिति” पञ्चदश्यासक्तम्
वज्रेण तेजोजलभूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपत्वम् अत
एव कान्दोग्ये लिट्त्करणानन्तरम् वज्रेस्त्रिरूपत्वसक्तं
यथा “यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं
तद्रूपं, यत् क्षणं तदक्षस्येति” लिट्त्वञ्चैतद्भाष्यकता “यत्त-
द्देवतानां लिट्त्करणसक्तं तस्मैवोदाहरणस्यते । उदा-
हरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धार्थसदाह्वयत इति ।
तदेतदाह यदग्नेः लिट्त्वकृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके
तदलिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्मि । तथा यच्छुक्लं
रूपमग्नेः तद्रूपमलिवृत्कृतानामेव यत् क्षणं तस्मैवानेः
रूपं तदक्षस्येति प्रथिव्या अलिवृत्कृताया इति विद्मोति” ।
अत एव तत्सञ्चारस्त्रकाव्यादिषु वज्रेररूपरूपतया वर्णनं
इत्यते । अग्निमूर्त्तिध्याने च अरुणरूपत्वमनुपदं दर्शयि-
ष्यते । लोके चारुणत्वेनैव प्रत्यक्षेणासावुपलभ्यते एवञ्च
नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वरूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वा-
दुपेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशो लोकासिद्धत्वेन दिव्य-
स्याप्ये दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वज्रौ विशेषो-
ऽभिधीयते । “नाभेरुद्धं हृदयादधस्तादाभाशयमाचक्षते
तद्गतं सौरं तेजः पितृमित्राचक्षते” इति भाष्यविवरणे
आनन्दगिरिः वैद्यकवचनत्वेनोवाच । अत एव तस्य कौचैव
इति संज्ञा । कान्दोग्ये च “या हृदयस्य नाद्यस्ताः
पिङ्गलाश्चाग्निमूर्त्तिर्धनि शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्ये
त्वसौ वा आदित्यः पिङ्गलः एष शुक्ल एष नील एष पीत
एष लोहित इति” । व्याख्यातञ्चैतत् भाष्यकता ।
“अथ या एता वज्रप्रभाषा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाद्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो
विनिःस्रुता आदित्यमण्डलादिरश्वस्त्याश्चैताः पिङ्गलस्य
वर्णविशेषविशिष्टाणिमः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा
एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वताध्याहार्यम् ।
सैरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्घृत्तेन कफेनाख्येन
सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति, सौरं तेजः पित्ताख्यम् । तदेव
वातभूयस्त्वाक्षीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं,
कफेन समतायां पित्तम्, शोणितबाहुल्येन लोहितम् ।
वैद्याकाहा वर्णविशेषा अन्येष्टव्याः । कथं भवतीति ? अति-
स्त्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्ण-
विशेषा” इति । कथमसौ वाऽदित्यः पिङ्गलो ? वर्णत एष
आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य
एव, तस्य चाक्षरसस्य धातुनिरसम्पर्कवशात् वर्णविशेष”
इत्यानन्दगिरिः । अस्यैवजाठरस्य पिपासाहेतुत्वं कान्दोग्ये
उक्तं यथा “अथ यत्नैतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एवै-
तत् पीतं नयते इति” । व्याख्यातञ्च भाष्यकता इवकृतस्या-
शितस्याक्षस्य नेत्रः आपोऽन्नशुक्लं देहं क्लेदयन्त्यः शिथि-
लीकृत्युः अम्बाहुल्यात्, यदि तेजसा न शोष्येत । नित-
राञ्च तेजसा शोष्यमाणास्त्वसु, देहभावेन परिणममानासु
पातुमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा “पुरुषः पिपा-
सति नाम, तदेतदाह “तेज एव तत्सदा पीतमवादि शोष-
यत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति” । तस्य
रसपाकप्रकारमाह योगाश्वे । “आयुषं भुक्त्वाहारं
स वायुः कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु, पृथक् किट्टं
पृथक् जलम् (किट्टम् अन्नमलभेदम्) । अग्ने रुद्धं
च संस्थाय तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः
स्थित्वाग्निं धमते शनैः (धमते संधुक्षयति) वायुना
श्चायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन
समन्नात् पचते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं
पृथक् रश्मम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः ।
प्रत्यर्पयन्ति सम्भूर्सारसानि ताः समन्तत इति” । एवं रस-
पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः पदार्थादर्शे । यथा “त्वग-
सृग्मांसभेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि घातवः । सप्त स्युस्तत्र
चोक्ता त्वक् रक्तजोदरवज्रिना । पक्वाङ्गवेदक्षरसादेवं रक्ता-
दिभिस्तथा । स्वस्वकोशाग्निना षाकात् प्रजायन्ते त्वगा-
दय इति” । एतन्मूलमेव “तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो
धारयन्ति चेति” याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मित्ताचराकृता
स्पष्टसक्तम् यथा तस्यप्रामाण्यनि जरायुजाण्डजादीनि
शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषुधातुपरि-
पाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथाहि अक्षरसो-
जाठरवज्रिना पच्यमानोरक्तानां प्रतिपद्यते, रक्तः स्वकोश-

स्थाग्निना पचमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशस्थानलपरि-
पक्कं भेदस्त्वम्, भेदोऽपि स्वकोशवाङ्मना पक्कमस्थिताम्,
अस्यापि स्वकोशशिखिरपरिपक्कं मज्जत्वम्, मज्जापि
स्वकोशपावकपरिपचमानं चरमधातुतया परिणमते इति”
जाठरस्य प्रकारान्तरेण पाचनादिदशविधकर्मकारित्वात्
दशविधत्वसक्तं पदार्थादर्थं यथा “भाजकोरङ्गकश्चैव क्लेदकः
क्लेहकस्तथा धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्रमः ।
व्यापकः पाचकश्चैव श्लेष्मको दशधा मत इति” ।
वैद्यकेचास्य चतुर्विधकार्यविशेषकारित्वाच्चातुर्विध्यसक्तम् ।
विषमञ्च समस्तीक्ष्णो मन्दश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तान्
लाधिक्यात् तत्साम्राज्याठरोऽनलः । विषमो वातजान्
रोगान्, तीक्ष्णः पित्तसङ्घवान्, करोत्यग्निस्तथामन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । समाः समोऽग्निरशितमात्राः
समप्रक् पचत्यसौ” इति ॥ अग्नेरतितीक्ष्णत्वे भस्मकसंज्ञा
स हि समप्रगाहाराभावे शोणितदिधातूनपि पाचयित्वा
आशु देहं नाशयतीति रक्षितः आहृष्य । अधिकं कायशब्दे
वक्ष्यते । बाह्यस्य भौमस्यऽग्नेः कर्मविशेषे नामान्युक्तानि
विधानपरिजाते । यथा

“लौकिके पावकोऽग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु-
भारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम
शोमनः शुभकर्मसु । (शुद्धकर्मणीति रघु०) । तच्च सीमन्ता-
न्तर्गतकर्मभेदः । सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भी जात-
कर्मणि ॥ पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्वस्य वै शुचिः ।
सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे ससृङ्गवः ॥ गोदाने सूर्य-
नामा स्यात् केशान्ते याजकः स्रुतः । वैश्वानरो विसर्गे
स्याद्विवाहे वलदः स्रुतः ॥ चतुर्थीकर्मणि शिखी
धृतिरग्निस्तथाऽपरे । (अपरे कर्मणि) आवसथ्यस्तथा-
धाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्माग्निगार्हपत्ये स्याद्विष्णो-
ग्निरथेश्वरः । विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोमताः
लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात् कोटिहोमे महाशनः । एके हता-
र्चिषां प्राचुरग्निध्यानपरायणाः ॥ रुद्रादौ तु ऋडो नाम
शान्तिके शुभकस्तथा । आदिशब्दात् लघुरुद्रयतरुद्रातिरुद्रा-
लक्ष्यन्ते । (पूर्णाङ्गत्वां ऋडो नामेति रघु०) । पौष्टिके वरद-
श्चैव क्रोधाग्निशाभिचारके । वश्यार्थं वशकत् प्रोक्तो वन-
दाहे तु पोषकः । उदरे जठरो नाम क्रव्यादः श्वभक्षणे ।
समुद्रे वाडवो ह्यग्निर्लये संवत्स कस्तथा ॥ सप्रविंशति-
संख्याता अग्नयः कर्मसु स्रुताः । तं तमाहूय होतव्यं
यो यत्र विहितोऽनलः ॥ अन्यथा विफलं कर्म सर्व्वं तद्राज-

सम्भवेत् । आदित्यादिग्रहाणां च सम्भवं ह्यग्निरुच्यते ॥
आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतु
स्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥ दृष्टम्भतौ शिखी नाम
शुक्रे भवति हाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ हुता-
शनः इति ॥ यत्रादौ तु पञ्च भेदाः “आवसथ्याहवनीयौ
दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते पञ्च
वङ्गयः” इति शा०राष० । “पञ्चानयो ये च त्रिणाचि-
केता” इति श्रुतिः । अग्नेर्ध्येरूपं यथा “रुद्रतेजःससृङ्गतं
दिमूर्द्धानं दिनासिकम् । षण्णेतं च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्र-
हस्तकम् । यामप्रभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् ।
स्रुवं स्रुचञ्च शक्तिं च अक्षमालां च दक्षिणे । तोमरं
व्यजनं चैव हतपातन्तु वामके । विभ्रवं सप्रभिर्हस्तैर्द्विसुखं
सप्रजिह्वकम् । दक्षिणञ्च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वस्रुतरं सुखम् ।
द्वादशकोटिमूर्च्छांस्खं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् । स्वाहास्वधा-
वषट्कारैरङ्कितं मेघवाहनम् । रत्नमाल्याम्बरधरं रत्नं
पद्मासनस्थितम् ॥ रौद्रं तु वज्रिनामानं वज्रिमावाह-
यामग्रहम्” । इति रुद्रकल्पः । अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्मा-
ङ्गहोमसाधनतया एवं ध्यातव्यता ।

अग्नप्रभिमार्निनि चेतनाधिष्ठिते शरीरादावशि उपचारात्
अग्निशब्दप्रयोगः । अग्न्यधिष्ठातरि देवभेदे “अग्निं द्रुतं
वृषीमहे होतारं विश्ववेदस” मित्यादौ वेदे तस्यैव आह्वान-
पूर्वकोपास्यत्वसक्तम् । तदधिष्ठितदेहभेदेऽपि, स एव विश्व-
नराज्जन्मासाद्य अग्निशोकाधिपत्यं चकारेति काशीखण्डे
उक्तं तत्कथा वैश्वानरशब्दे वक्ष्यते । अग्निदेवताके हस्ति-
कानक्षत्रे “अश्वियमदहने”त्यादिना ज्योतिषे हस्तिकान-
क्षत्रस्य तत्स्वामिकत्वोक्तेः तद्देवताके प्रतिपत्तिधौ वङ्गे-
स्तदाधिपत्यं तिथिशब्दे वक्ष्यते । तस्य वङ्गत्वेऽपि वेद-
लयभेदेन दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयनामतया प्राधान्येन
त्रित्वात् “प्रधानेन व्यपदेश भवन्तीति” न्यायात् तत्-
संख्यासदृशसंख्याके त्रित्वसंख्यान्वते, सोदयात् स्वाग्नि-
लब्धं (३०) “यद्भुक्तं भोग्यं रवेस्तृजेदिति” नीलकण्ठः ।
चित्तकण्ठे (चित्ते) स्वर्से तस्य तत्तज्जोजातत्वात्तथा तत्
कथा अग्निरेतःशब्दे वक्ष्यते भङ्गातकण्ठे (भेला) निम्बुक
दृष्टे (नेवु) पित्तं धातौ तस्य तदुत्पन्नत्वात्तथा यथा च
तस्य तदुत्पन्नत्वं तथोक्तं प्राक् । तत्स्वामिके अग्निर्कोणे
च । एवमग्निवाचकाः सर्वेऽपि शब्दाः हस्तिकानक्षत्रादौ
वर्त्तन्ते । विस्रं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्रे ऊताये
भयमिति तिथितः । “हुताये अग्निर्कोणे” अनलविधुयता-

ख्येति" ज्योतिषम् । (अनलः क्वचित्का) एवं यथायथसदा-
हार्यम् ।

अग्निभिमानिनश्च देवाः कुत उत्पन्नाः? कस्मिन् कस्मिन् ।
कर्म्मणि? वा तेषामधिष्ठातृत्वं तदुक्तं भारते ।

अङ्गिराउवाच कुरु पुण्यं प्रजासर्गं भवाग्निस्तिमिरापहः । माञ्च
देव ! कुरुष्वाम्ने ! प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ तच्छ्रुत्वाऽङ्गिरसो वाक्यं
जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन् ! । दृहस्यतिर्नाम तस्याप्यङ्गि-
रसः सुतः । ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वज्रैराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवा पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत । स तु पृष्ट-
स्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । प्रत्यष्टह्वंस्तु देवाश्च
तद्ब्रुवोऽङ्गिरसस्तदा । तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि
महाप्रभान् । कर्म्मभिर्बुद्धिभिः ख्याताद्दानार्थान् ब्राह्मण्ये-
ष्विह । व० मा० क० स० २१६ अध्या०

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोदह ! । तस्याभवत् शुभा
भार्या प्रजास्तस्य्राञ्च मे ष्टणु । दृहत्कोर्त्तिर्दृहज्ज्योतिर्दृह-
द्वृक्षा दृहन्मनाः । दृहन्मन्त्रो दृहङ्गासस्ताथा राजन् ! दृह-
स्यतिः । प्रजास्तु तास्तु सर्वास्तु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् । देव !
भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता । भूतानामिव सर्वेषां
तस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्गोति यामाङ्गिर्तीया-
ऽङ्गिरसः सुता । यां कपर्दिस्तुतामाङ्गिर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
तनुत्वात् सा सिनीवालो हतोयाऽङ्गिरसः सुता । पश्यत्य-
ञ्चिञ्चती भाभिर्हविर्भिश्च हविश्चती । महामखेष्वाङ्गि-
रसो दीप्तिमत्सु महामते ! । महायतीति विख्याता सप्रभी
कथ्यते सुता । यान्तु दृष्टा भगवती जनः कुञ्जकुहायते ।
एकानंशेति तामाङ्गः कुरुमङ्गिरसः सुताम् । २१७ अ०
वृहस्यतेऽन्द्रमसो भार्याऽभूदा यशस्विनी । अग्नीन्
साऽजनयत् पुत्रान् षडेकाञ्चापि पुत्रिकाम् । आहुति-
ष्वेव यस्याग्नेर्हविषाञ्च विधीयते । सोऽग्निर्वृहस्यतेः पुत्रः
शंयुर्नाम महाव्रतः । चातुर्मास्येषु यस्मैश्चामश्वमेधेऽप्यजः
पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकामैरग्निरेषोऽथ वीर्यवान् ।
शंयोरप्रतिमा भार्याऽसत्याऽसत्याऽथ धर्मज ! ॥ अग्निस्तस्य
सुतो दीप्तिस्तस्यः कन्याश्च सुव्रताः प्रथमेनाञ्चभागेन पूज्यते
योऽग्निरध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते
पौर्षमास्येषु सर्वेषु हविषाञ्च सुचोद्यतम् । भरतो
नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः । तिस्रः कन्या
भवन्वनया वासां स भरतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य
भरत्येका च पुत्रिका । भरतो भरतस्यग्नेः पावकस्तु
प्रजापतेः । महानत्वधे महितस्ताथा भरतसप्तमः । भर-

द्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा । प्राचुराज्येन
तस्येज्यां सोमस्यैव द्विजाः शनैः । हविषा यो द्वितीयेन
सोमेन सह युज्यते । रथप्रभरथाध्वानः कुम्भरेताः स
उच्यते । सरख्यां जनयन् सिद्धिं भानुं भाभिः समा-
वृणोत् । आग्नेयं मानयन्नित्यमाधाने ह्येषु स्यते । यस्तु
न चरते नित्यं यशसा वञ्चसा श्रिया । अग्निर्निश्च-
वनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् । विपाशा कलुषैर्भुक्तो
विशुद्धश्चाङ्घ्रिषा ज्वलन् । विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः
समयधम्मकत् । अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि
निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्याभसे-
वितः । अतुक्कृजन्ति येनेह वेदनासाः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः स रुजस्कारः । यस्तु विश्वस्य
जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राचुरध्यात्मविदो
विश्वजिज्ञामपावकम् । अन्नरग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति
देहिनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्क्ष्णाम सर्वलोकेषु भारत ! ।
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः
पूजयन्नेत्रं पाकयज्ञेषु पावकम् । पवित्रा गोतमी नाम
नदी यस्याऽभवत् प्रिया । तस्मिन् कर्म्मार्णि सर्वाणि
क्रियन्ते धम्मकर्तृभिः । वड्वारग्निः पिबत्यम्भो योऽसौ
परमदारुणः । अर्द्धभागूर्द्धभाङ् नाम कविः प्राणाश्रित-
स्तु यः । उदग्धारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृतं परमः स्मृतः । यः
प्रशान्तेषु भूतेषु सत्प्रभवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे
मनग्रन्ती चाथ पुत्रिका । साहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु
तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन
अतल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः । संहर्षा-
द्धारयन् क्रोधं धन्वी सग्वी रथे स्थितः समये नाशयेच्छतू
नमोघो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग । त्रिभि-
रुक्थैरभिद्युतः । महावाचन्वजनयत् समाश्वासं हि यं
विदुः । २१८ अ०

काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः । अग्निरा-
ङ्गिरसश्चैव च्यवनस्तिस्रुवर्चकः । अचरत् स तपस्वीत्रं
पुत्रार्थं बड्वार्षिकम् । पुत्रं लभेयं धर्म्मिह यशसा
ब्रह्मणा समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा
त्वथ । जज्ञे तेजो महार्चिश्चान् पञ्चवर्षः प्रभावनः ।
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू स्तूर्यनिभौ तथा । त्वङ्नेत्रे
च सुवर्षाभि कण्ठे जङ्घे च भारत ! । पञ्चवर्षः स तपसा
कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवर्ष-

करस्तु सः । दश वर्षसहस्राणि तपस्तथा महातपाः ।
जनयत् पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजत् । वृह-
द्रथन्तरं मूर्ध्नि वज्राद्वा तरसा हरौ । शिवं नाभ्यां बला-
दिन्द्रं वाख्यानी प्राणतोऽसृजत् । बाहुभ्यामनुदात्तौ च
विश्वामृतानि चैव ह । एतान् वृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणा-
मसृजत् सुतान् । वृहद्रथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य मह-
त्तरः । भारद्वाजस्य घोरः पुलो वज्रस्य सौमरः ।
प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान्
यज्ञस्यश्चान्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् । सुमीमसतिभीमञ्च
भीमं भीमबलाबलम् । एतान् यज्ञसुप्तः पञ्च देवानां
हृत्सृजत्तपः । सुमितं मितवन्नञ्च मितन्नं मितवर्द्धनम्
मितवर्द्धान्मिष्येतान् देवानभ्यसृजत्तपः । सुरप्रवीरं
वीरञ्च सुरेशं सुरवर्चसम् । सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतान्
सृजत्तपः । त्रिविधं संसृता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्
पृथक् । सृणन्पृथ्वी त्रिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ।
तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः । स्रद्धया
हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च । द्यां वह्निवै तदा-
दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्
चाग्निः स्थितो भवेत् । चितान्नेरुद्धहन्नाज्यं पक्षाभ्यां
तत् प्रवर्त्तितम् । मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नष्टं सृणन्ति
यज्ञियम् । वृहदुकथस्तपसैव उत्तो भूमिसुपान्वितः ।
अग्निहोत्रे ह्युमाने पृथिव्यां सङ्गिरिज्यते । रथन्तरञ्च
तपसः पुत्रोऽग्निः परिपद्यते । मितविन्दाय वै तस्मै
हविरध्वर्यवो विदुः । सुसुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महा-
यथाः । २१६ अ०

गुरुभिर्निवमैर्जातो भरतो नाम पावकः । अग्निः पुष्टि-
मतिर्नाम तृप्तः पुष्टिं प्रयच्छति । भरत्येष प्रजाः सर्वा-
स्ततो भरत उच्यते । अग्निर्वसु शिवो नाम शक्तिपूजा-
परश्च सः । दुःखार्त्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः ।
तपसस्तु फलं वृष्ट्वा सम्प्रवृद्धं तपो मकृत् । उद्धतं कामो
मतिमान् पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः । जग्मा चैवोन्नयो जज्ञे
सोऽग्निभूतेषु लब्धते । अग्निश्चापि मनुनाम प्राजापत्य-
मकारयत् । शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्हीनमग्निं महाप्रभम् । ऊर्ज-
स्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् । ततस्तपो ह्यज्जनयत्
पञ्च यज्ञसुतानिह । प्रशान्तोऽग्निर्महाभाग । परिश्रान्तो
गवात्मतिः । असुरान् जनयन् घोरान्दत्तान् चैव पृथ-
ग्विधान् । तपसश्च मनुं पुत्रं भासुञ्चाष्वङ्गिराः सृजत् ।

वृहद्भानुस्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । भानोर्भात्यां
सुप्रजा तु वृहद्भासा तु सूर्यजा । असृजेतान् षट् पुत्रान्
शृणु तेषां प्रजाविधिम् । दुर्ज्वलानान्तु भूतानामसृन्
यः सम्प्रयच्छति । तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भासुतः
सुतम् । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्यु भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमात्मानं द्वितीयो भासुतः सुतः । दर्शं च
पौर्षमासि च यस्तेह हविरुच्यते । विष्णुर्नामिह योऽग्निस्तु
धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण सहितं यस्य हवि-
राग्रयणं सृजत् । अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्यस्तु
सः । चातुर्भ्राह्मणेषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्यस्तु सः । निशा त्वज-
नयत् कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा । भानोरेवाभवद्भात्यां
सुषुवे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाद्येण चातुर्भ्राह्मणेषु
पावकः । पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ।
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपद्यते । सोऽग्नि-
र्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः । ततः स्विष्टं
भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः । कन्या सा रोहिणी
नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्माणांसौ बभौ भात्यां
स वज्रिः स प्रजापतिः । प्राणानाम्प्रित्य यो देहं प्रवर्त्त
यति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य
साधनः । शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभक्तिं हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः । कपिलं
परमर्षिञ्च यस्माद्दुर्धृतयः सदा । अग्निः स कपिले नाम
साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकः । अयं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि
नित्यदा । कर्मास्विह विचितेषु सोऽप्यणीर्वाङ्गुरुच्यते ।
इमानन्वान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्नि-
होत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुत्त्वणान् । संस्पृशेयुर्ददा-
ऽन्योऽन्यं कथञ्चिद्वायुनाऽग्नयः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
वै शुचयेऽग्नये । दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा
क्लिब । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ।
यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना । इष्टिरष्टा-
कपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये । अग्निं रजस्तला वै
स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
दस्यमतेऽग्नये । सृजतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो
यदा । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽग्नये । आर्त्तं न
जुहुयादग्निं तिरालं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपालेन
कार्या स्यादुत्तराग्नये । दर्शञ्च पौर्षमासञ्च यस्य तिष्ठेत्
प्रतिष्ठितम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या रतिदतेऽग्नये ।

स्वतिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संसृशेदग्निहोतिकम् । इष्टि-
रष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये । २२० अध्या०
आपस्य इहिता भार्या सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्ता चाजनयत् पावकं परम् । भूतानाञ्चापि सर्वेषां
वं प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्ताति सान्वयेषु
द्विजातिषु । महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
मृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्भो महाभागः सत्त्व-
भुव्यो महाद्भुतः । भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतः क्रतुत्रेष्टो भरस्य तु । स वङ्गः प्रथमो नित्यं
देवैरन्विष्यते प्रभुः । आद्यान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्थं वं
भयात् । देवास्तत्वाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वचं हव्यं,
त्वमहं वीर ! सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वर्षं प्रियमेतत्
कुरुष्व मे । प्रोष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तान्गिरब्रवीत् । भक्ष्या वै
विवधैर्भावैर्विष्यथ शरीरिणाम् । अथर्वाणं तथा चापि
हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः । अरुनीयमानो हि ऋशं देव-
वाक्याङ्गि तेन सः । नैच्छद्दोढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि
सोऽलजत् । स तच्छरीरं सन्तुज्य प्रविवेश धरान्दा ।
भूमिं सृष्ट्वाऽसृष्ट्वाद्भ्रातृन् पृथक् पृथगतौ हि । पूयात्
स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च । त्लैश्चणः स्फटिकं
तस्य पित्तान्मारकतं तद्वा । यत्तत् कृष्णायसं तस्य त्रिभि-
रैष प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्विधाञ्चान्ये धातवोऽस्याभवन्मृप ! । एवं
त्वङ्गा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः । ऋग्वङ्गिरादिभि-
र्भूयस्तपसोऽपितस्तदा । ऋशं जञ्जाल तेजस्वी तपसा-
प्यायितः शिखी । दृष्ट्वा ऋषिं भयाञ्चापि प्रविवेश महा-
र्षवम् तस्मिन्नेष्टे जगद्गीतमथर्वाणमथार्थान्तरम् ॥ अर्च्यं वा
मासुरैवेनमथर्वाणं सुरादयः । अथर्वा त्वसृजल्लोका-
नात्मनालोक्य पावकम् । मिषतां सर्वभूतानामुन्मथाथ महा-
र्षवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा । आहूतः
सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्वजनयद्विष्णुपान्
त्रेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं मञ्जुनदं देविकाऽथ
सरस्वती । गङ्गा च शतकुन्दा च सरयुर्गण्डसाह्या

चर्मखती सती चैव भेध्या मेधातिथिस्तदा । ताम्रावती
वेलवती नद्यस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेषीपवेत्या भीमा च वडवा चैव भारत ॥
भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्भरा तथा । तद्भवेणा
कृष्णवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्णुपानां
मातरो याः प्रकीर्त्तिताः । अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्य पुत्रो
विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ता सोमास्तावन्त एव तु ॥
अत्रैशान्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । अत्रिः
पुत्रान् सृष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः एवमेते महात्मानः कीर्त्ति ता-
स्तेऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यद्योत्पन्नाः श्रीमन्स्तिमिरा-
पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको हेतुष हुताशनः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ज्योतिष्टोमकतृथ्याथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां
कीर्त्ति तोमया । योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० व० भा० २२१ अध्या० ।

सास्य देवतेति—दक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि० ।
अग्निना दृष्टं माम दक् । आग्नेयं साम । आग्नेयी ऋक्
त्रि० । अग्नेये हितं दक् । आग्नेयसौषधम् त्रि० ।
लौकिकप्रयोगानुसारेण “अङ्गेनलोपश्चेति” औष्णादिकहृत्तेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्को न बङ्गो व्युत्पत्तयो-
दर्शिताः । यथा “अथातोऽनुक्तमिध्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कक्षादग्रणीर्भवत्यथ” यज्ञेषु प्र-
थोयतेऽङ्गं नयति संनममानोऽकूपनो भवतीति स्थौला-
धीर्विन कूपयति न त्ने ह्यति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति” शाकपर्णरितादक्ताद्गधाद्वा गीनात् खल्वेतेरकार-
मादत्ते गकारमनक्तोर्वा दहतेर्वा नीः परस्वस्यैषा भवतीति”
अग्निमीळे इति” । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं
विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कक्षात्-
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
ग्रणीरित्यादिकसत्तरम् । देवसेनामप्ये खयं नयतीत्य-
ग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । “अग्निवै देवानां सेनानीरिति” । एत-
देवाभिप्रेत्य बङ्गो चा मन्त्रब्राह्मणे आसन्निति । “अग्नि-

मुखं प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निर्वै देवानामवम इति" ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयासामनन्ति । "अग्नि-रथे प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निरवमो देवताना-मिति" च । वाजमनेर्यिनस्त्वैवमामनन्ति । "स वा एषो-ऽयं देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति" । यत्तुष्वग्निहो-त्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वयं पूर्वं दिग्बन्धांश्चवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्मस्वीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सन्न-ममानः समग्रं स्वयमेव प्रह्वीभगवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्ति-निमित्तम् । स्थूलाडीविनामकस्य मर्चर्षेः पुत्रो निरुक्त-कारः कश्चिदक्रोपन इत्यग्निशब्दं निर्वृत्ति । तत्र न क्रीपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रूचयतीत्युक्तं भवति । शकपर्शनामको निरुक्तकारो धातुत्वधादग्नि-शब्दनष्पत्तिं मन्यते । इतः इष् गवौ इति धातुः । अतोऽग्नौ व्यक्तिसूक्ष्णगतिषु इति धातुः । दग्धो दह भस्मीकरणे इति धातुः । नीतो स्वीञ् प्रापणे इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानप्रेक्षमाद्य एतिधातोस्तन्नादयनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातु-गतस्य ककारस्य गकारादेशं क्त्वा तमादत्ते । यद्वा दहति धातुजन्याद्गधशब्दाङ्कारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्वयं मिलि-त्वाग्निशब्दो भवति । यत्तुभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्या ग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्नि-मीले इत्युक्तं भवतीति" ऋग्वेदभाष्ये साधवाचार्यः एतस्य वैश्वनरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदर्शनेनानेकास्तुतयो यास्तेन दर्शितास्ताश्च तस्यैवावसरे दर्शयिष्यन्ते ।

अग्निं पु० अग्निवत् कायति प्रकाशते कै-क । इन्द्रगोपकीटे ।

अग्निं कथा पु० अग्नेः कथः ईत० । अग्निच्युतबुद्धान्शे ।

अग्निं कर्मन् न० अग्नौ कर्म ७त० । होमे अग्निहोत्रादौ "अग्निं कर्म ततः क्वेति" स्मृतिः अग्निकार्यादयोऽ-प्यत्र न० ।

अग्निं कला स्त्री ईत० अग्नेरवयवभेदे । सा च दशविधा तासाञ्च यादिलान्ववर्षदेवतात्वं यथोक्तं शारदातिलके । "धूमार्चिं ह्यग्निं ज्वलिनी ज्वलिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुप्तोः सुरूपा कपिला ह्यव्यकव्यवहे अपि । यादीनां दशवर्षानां कला धर्म प्रदा अमूः" इति ।

अग्निं कारिका स्त्री अग्निं करोति आघत्ते करणे कर्म-

त्वोपचारात् कर्त्तरि ण्वल् । अग्न्याधानसाधनेऽग्नी-प्रायासश्चि । सा च अग्निं दूतं पुरोदधे, इत्याद्या यजु-र्वेदे एवमन्यवेदेऽप्यनुसन्धेया ।

अग्निं काष्ठ न० अग्नेः उद्दीपनं काष्ठम् शा०त० । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निं कुक्कुट पु० अग्नेः कुक्कुटद्रव रक्तवर्णस्य लिङ्गवत्त्वात् । ज्वलदग्निव्याप्तत्वेणपुञ्जे (नुडा) इति ख्याते ।

अग्निं कुण्ड न० अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्नाधानार्थं स्थानभेदे तत्स्थानविवरणं कुण्डशब्देऽनुसन्धेयम् ।

अग्निं कुमार पु० ईत० । कार्त्तिकेये तस्याग्निरेतोजातत्वसक्तं महाभारते वनपर्वणि २२३ अध्याये सप्तर्षिपत्नीरूपदर्शनात् जातस्मरविकारस्थान्ने स्तेषां गार्हपत्य-प्रवेशेन अग्निं शं तद्दर्श-नेन जाताधिकविकार तयानिर्वेदपूर्वकं वनगमनसुपक्रमं, "स्नाह्ना तं दन्वदुहिता प्रथमं कामयसदा ॥ सा तस्य छिद्र मन्वेच्छञ्चिरात् प्रभृति भाविनी । अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावस्तु वङ्गिं वनसुपा गतम् । तत्पततः कामसन्तप्तं चिन्तयाभास भाविनी ॥ अहं सप्तर्षिपत्नीनां ज्ञात्वा रूपेण पावकम् । कामयि-ष्यामि कामार्त्तां तासां रूपेण मोहितम् ॥ एवङ्कृते प्रीति रस्य कामावाप्सन्न मे भवेत् ॥ २२३ अध्या०

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूप-गुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप । जगाम पापकाभ्यासं तञ्जोवाच वराङ्गना ॥ मामग्ने ! काम-सन्तप्तं त्वं कामयितुमर्हसि । करिष्यसि न चेदेवं मृतं मासुपधारय ॥ अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ! । शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ अग्नि-रुवाच । कथं मां त्वं विजानोषे कामार्त्तं मितरः कथम् । यास्त्वया कीर्त्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभोमस्तु वयं तव । त्वञ्चिन्तमङ्गितैश्चात्वा प्रेषितास्त्र तवान्निकम् ॥ मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तुं दूतं चर । यातरो मां प्रतीक्षन्ते ममिष्यामि हुताशन ! ॥ मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्नि-रुपयेमे तां शिवां प्रीतिसुदायुतः । प्रीत्या देवी सभायुक्ता युक्ता जगद्दृष्टिना ॥ व्यचिन्त्यन्मभेदं ये रूपं द्रव्यनि कानने । ते ब्राह्मण्यीनामन्वतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ तस्मादेतद्रक्षमाणा गरुडी संभवाग्रहम् । वनाङ्गिरमभ-ञ्जैव सुखं मम भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच । सुपत्नी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् । अपश्यत् पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंघटम् ॥ दृष्टिविषैः सप्तर्षीपुंशं

भोगिभिरङ्गुतैः । रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च ऋगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा
गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं
सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महा-
त्मनाम् । पत्नीस्वरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥
दिव्यं रूपमखन्वत्याः कसुं न शकितं तथा । तस्य्रास्तपः
प्रभावेन भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कत्वस्तत्र निक्षिप्तमग्ने-
रेतः कुण्डसम ! तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया
तदा ॥ तत् स्तब्धं तेजसा तत्र संदृतं जनयत् सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्तब्धमनयत् स्तब्धतां ततः । षट्शिरा
द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः । एकश्रीवैकजठरः
कुमारः समपद्यत ॥ वन० सा० स० २२३ अध्यायः

अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव
“ततो ब्रह्मा सहासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ
महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य
स्वाहामाविश्य चोमया । हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वम
पराजित ! ॥ उभायोन्याञ्च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना
अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं ततः ॥ सम्भूतं
लोहितोदे त् शुक्रशेषमवापतत् । सूर्यं रश्मिषु चाप्यन्य
दन्यञ्च वापतद्भुवि । आसक्तमन्यदृक्षेपु तदेवं पञ्चधापतत् ॥
इति २२४ अध्याये । अग्नितनयाग्निस्तदादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुरिव । धूमै तस्याग्निप्रभवत्वेन
तच्चिह्नभूतत्वम् गगने उड्यमानत्वात् तत्पताकत्वञ्च ।

अग्निकोण पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अन्नरालदिक्
इत० । अग्निदेवत्ये पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे ।
“इन्द्रोर्वज्रः पितृपतिर्नैर्ऋतोरुपणो मरुत् । कुवेरद्रंशः
पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्युक्तेः तस्य पूर्वदक्षिण-
दिशोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्ने-
वांचका अपि अत्रैव । “प्रतिपत् नवमी पूर्वे रामरुद्रौ च
पावके” इति ज्योतिषे “शक्रे हुताये भयमिति” च अग्नि-
कोष्परतया पावकादिशब्दः प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भ पु० अग्निरिव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारदृष्टे ।
अग्निगर्भोऽस्य । सूर्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य-
किरणसम्भवात् अग्न्युत्थापकत्वात्तथात्वम् । अग्निमन्वन
काष्ठरूपारणौ च । अग्निः स्थितो गर्भोऽस्याः । शमी-
लतायाम् स्त्री । “अग्निगर्भां शमीमिवेति” रघुः । शमप्रा
गर्भोऽग्निस्थितिकथा भा० आनुशा० प० ८५ अध्याये
“रुद्रस्य रेतःप्रसूचमग्नौ निपतितञ्च यत् तत्तेजोऽग्निगर्भ-

ङ्गुतं द्वितीयममिव पावकम् । बधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां
जनयिष्यतीति” ब्रह्मवाक्यानन्तरं कार्ष्णिंकेयोत्पत्त्यर्थमन्व-
माणस्य कुतश्चित् कारणेन शुभ्रस्याग्नेः “नष्टमात्मनि संलीनं
नाधिजन्मुर्हुताशनमित्यनेन” देवैस्तस्यानासादने उक्ते-
नानास्थानेऽन्वेषणात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा
“अश्वत्यान्निर्गतोवज्रः शमीगर्भसुपाविशदिति” । शमीगर्भ-
चास्य स्थितिं कथयतः शुक्रस्य जिह्वापरिदृष्टिरूपथापदान-
सुक्ता देवैस्तस्मै वरान् दत्त्वा शमीगर्भे बज्ररलक्ष्य त
इत्युक्त्वा च “इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे बज्रमालच्य देवताः तदे
वायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वं क्रियास्वपि । ततः प्रभृति
चाग्निः स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधि-
जन्मुञ्च मानवा” इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । बज्रना
गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयित्तमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरौ
गङ्गाया निक्षेपणसुक्तं तत्रैव । “सा बज्रिना वार्यमाणा
देवैरपि सरिद्वरा । ससत्सर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे
तदेति, उक्त्वा “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरस्येव रश्मिभिः
यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु च तत् सर्वं काञ्चनी
भूतं समन्नात् प्रत्यदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता
वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः
दिव्यं शरवणं प्राप्य वष्टधेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु०
८५ अ० । अतएव अतुौ “यथाग्निगर्भां पृथिवी यथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी” इत्युक्ताम् । अग्निरिव गर्भोमध्यभागो-
ऽस्याः । अग्निदीप्यायां महाज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकार्यार्थं गृहं शा० त० । होमार्थं
गृहे इत० । अतस्मात्तार्त्ताग्निदत्ताधारे गृहे न । अग्न्य-
गारादयोऽप्यत्र । “वसञ्चतुर्थोऽग्निरिवग्नगारै” इति रघुः ।
अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्नि
होमादि-प्रतिपादके शास्त्रे “अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते”
सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति
तत्त्वबो० । एवमेव सत्कृतसरलायासुक्तम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्ते घृत-
भेदे यथा चक्रदत्तः ।

“पिपपत्नीपिपलीमूलं चित्रको हस्तिपिपली । हिङ्गुचव्या-
ऽजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ द्वौ क्षारौ हवुषा चैव
दद्यादर्द्धपलोन्मिताम् । दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्वा-
समानि च । आर्द्रकं सरसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विषाचयेदिति ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति” ॥

“भङ्गातकसहस्राङ्गं जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागावशेषञ्च कषायभवतारयेत् । द्रुतप्रस्यं समादाय कल्कानीमानि दापयेत् । व्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्ली ॥ हिङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च । द्वौ चारौ हवुषा चैव दद्याद्भ्रूलोन्मितान् ॥ दधिकाञ्चिकशुक्लानि स्नेहमात्रासमानि च । आर्द्रकं सरसञ्चैव शोभाञ्जनरसनया ॥ तत् सर्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्मिना पचेत् । एतदग्निद्वयं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते” इति च ।

अग्निचयन पु० अग्निश्चीयते आधीयते अनेन चि-करणे ल्युट् इत० । अग्निप्राधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् इत० । अग्निप्राधाने न० ।

अग्निचित् लि० अग्निं चितवान् चि-भूतार्थे क्तिप् । मन्त्र-पूर्वककृतवर्जिस्थायने अग्निहोत्रिणि । भावे क्तिप् । अग्न्याधाने ।

अग्निचित्या स्त्री अग्नेश्चित्या चि-भावे क्तिप् नि० स्त्रीत्वम् । अग्निचयने अग्निप्राधाने “उपविशेदग्निपुच्छस्य साग्निचित्यायामिति” गृह्यम् । “चित्याग्निचित्ये” चेति पा० ।

अग्निचित्वत् लि० अग्निचित् अग्निचयनमस्त्वस्मिन् मत्तुप मस्य वः तान्त्वान् न पदत्वम् । अग्निचयनयुक्तेषु यज्ञेषु “अधरेष्वग्निचित्वत्स्विति” भट्टिः स्त्रियां ङीप् ।

अग्निज पु० अग्नये अग्न्युद्गीपनाय जायते सेवनात् प्रभवति जन-ड ३त० । अग्निजारदृष्टे । अग्नेर्जायते जन-ड ५त० । स्वर्णे न० । कार्त्तिकेये पु० । तत्कथाऽग्नि-कुमारशब्दे दृष्टव्या । अग्निजातभावे लि० “अग्निजा-औषधिजा महीनामिति श्रुति” “अग्नीश्वरस्य भक्तानां न भयं विद्युदग्निजमिति” काशीखण्डः ।

अग्निजन्मन् पु० अग्नेर्जन्माऽस्य ५त० । कार्त्तिकेये तद्विवरणम् अग्निकुमारशब्देऽनुसन्धेयम् । स्वर्णे न० ।

अग्निजार पु० जारयति जृ-णिच्-कृत् रि अण् अग्निरिव जारः । स्वनामख्याते दृष्टे, औषधभेदे च । रस्य लत्वे अग्निजालोप्यत् ।

अग्निजिह्व लि० अग्निर्जिह्वास्वादसाधनं यस्य । अग्निमुखे देवे “ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्वा” श्रुतिः अग्निरेव जिह्वाऽस्य । वराहमूर्तिधारणकावे विष्णोर्वराहकृपे “अग्निजिह्वो दर्भरोमेति वराहकृपवर्णने विष्णुः । इत० । अग्निजिह्वायां स्त्री सा च सप्रविधा तासां नामानि यथा “कराढी घूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता सुवर्णा पद्मरागा च जिह्वाः सप्त विभावसोरिति” कथं तासा-

मग्निमुखे स्थितिस्तच्च अग्निशब्दे तद्दृष्ट्याने दर्शितम् अग्ने-र्जिह्वेव शिखाऽस्याः व० । लाङ्गलीदृष्टे स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः । गजपि-ष्मलीदृष्टे । (विषलाङ्गला) इत० । अग्निशिखायाम् । अग्निपत् लि० अग्निना तप्यते तप-क्तिप् । अग्निना तपस्या-कारके “परावीरास एतनमर्थ्यास भद्रजानयः । अग्निपपो यथा सथेति, श्रुतिः ।

अग्निपसु लि० अग्निभिः सम्मुखस्यस्त्र्यसहितचतुर्दिकस्य पावकैस्तप्यते तप-असुन् ३त० । “यीष्णे पञ्चाग्निमध्यस्य” इति स्मृत्युक्तोत्प्रेतपस्याकारके । तपतीति तपाः अग्निरिव तपाः । अग्निपदशोष्णस्यर्थाविति । “यदा बलमप्र-पीयतोजसुभेद्दृहस्यतिरग्निपपोभिरकैरिति” श्रुतिः ।

अग्नितेजम् लि० अग्नेरिव तेजोऽस्य । अग्निदल्यतेजस्के पदार्थे “अग्निदोकेऽग्नितेजस, इति काशी० । “विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा पृथिवीसंश्रितो अग्नितेजा इति” श्रुतिः । इत० । अग्नेस्तेजसि न० ।

अग्नित्रय न० त्रयवयवं त्रयं लि-अबट् इत० । यथा-विधानेन कृताधाने अग्नित्रयत्वे । पितादीन्व्यक्रमम् “एतएव त्रयोलोका एतएव त्रयोऽग्नयः । पिता गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्निः, आचार्य्य आवहनीय इति” विष्णुक्ते गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यावहनीयवर्जित्वयोरूपे पितादौ च । अस्य वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्नित्रयीत्यथत् ।

अग्निद लि० अग्निं गृहादौ दाहार्थं ददाति दा-क । गृहादौ दाहार्थं वज्रिदायके आततायिभेदे “अग्निदोग-रदशैव शरूपाश्विर्धनापहः । जेतदारापहारी च षडेते आततायिन इति” ऋतिः ।

अग्निदग्ध लि० अग्निना अग्न्येष्टिविधानेन दग्धः दह-कर्म्मणि क्त । शास्त्रविधानेन संस्तृताग्निना कृतदाहे “अग्नि-दग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति, वायु पु० । अग्निना कृतदाहे पदार्थभावे लि० । “अग्निदग्धाविभौ-पचाविति” रामा० ।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दमयते अनया दम-णिच्-करणे ल्युट् इत० ङीप् । कष्टकारिकातः सुद्रे-कष्टका-दृते गुच्छस्यसुद्रेफलवति (गणियारी) इति ख्याते सुपभेदे ।

अग्निदाह स्त्री अग्निं विधानेन ददाति दा-हच् । अग्न्येष्टि-विधानेन दाहकारके “यज्ञाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् सएव हि” इति ऋतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अग्निदीपनं त्रि० अग्निं जठरस्थानलं दीपयति दीप-ण्विच-
ल्यु इत० । जठरानलोदीपके पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।
अग्निदीपना स्त्री अग्निजठरानलोदीपः सेवनात् यस्याः ।
ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

अग्निदूतं पु० अग्निदूत इव यस्मिन् यस्या वाऽऽवाहकत्वात् ।
अग्निप्राधानानन्तरमाहूतदेवके यज्ञादौ, “यमं ह “यज्ञो गच्छ-
त्वग्निदूतो अरं क्त” इति वेदः तत्राहूते देवे च अतएव
यज्ञे अग्ने दूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे “अग्निं दूतं पुरोदधे
इति, ‘अग्निं दूतं वृषीमहे इति’ च श्रुतावुक्तम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निदेवीऽस्याः । कृत्स्निकातारायाम् “अश्वि-
यमदहनशशिकमलजम्बूलभृददितिजीवफणितर इति”
ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमशोऽश्वरादिदेवतात्वकथनात्
तत्क्रमात् कृत्स्निकाया अग्निदेवत्वम् ।

अग्निध् पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-क्विप्
नि० आलोपः इत० । अग्निप्राधानकर्त्तरि । “अध्वर्युं
वा मधुपाणिं सुहृत्समग्निधं वा धृतदक्षं दमनसमिति” वेदः ।
अग्निधानं न० अग्निविधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट्
इत० । अग्निहोतृगृहे “पदं कृणुते अग्निधाने” इति
वेदः । [ताराविक्रतारकादयोऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्रं न० इत० । अग्निदेवत्ये कृत्स्निकानक्षत्रे अग्नि-
अग्निनयनं न० अग्नेर्नयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे
ल्युट् इत० । अग्निं संस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने
इत० । अग्निनेत्रे न० । [अग्निजारदृचे ।

अग्निनिर्यासं अग्नेः जठरानलस्यैव दीपको निर्यासोऽस्य ।
अग्निनेत्रं पु० अग्निनेता हृतहृविःप्रापयिता यस्या अच् समा० ।
देवतामात्रे । “हृव्यं वहति देवानामिति” श्रुतौ हि तस्या
देवेभ्यो हृव्यवाहकत्वस्युक्तम् । इत० । वङ्गनयने न० ।

अग्निपदं न० इत० । अग्निप्राधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च ।
तत्र दीयते इत्यर्थे व्युष्टादित्वात् अणि आग्निपदम् ।
अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिक्रियां परि-क-
भावे श इत० । अग्निचर्यायां होमादिकरणे । [पर्व तभेदे ।

अग्निपर्वतं पु० अग्निसाधनं पर्वतः । स्वतः अग्निमन्त्रादके
अग्निपुच्छं पु० न० अग्नेर्गन्नाधानस्थानस्य पुच्छ इव ।
आहिताग्निस्थानात् पृष्ठभागे । “दक्षिणत आबहनीयस्योप-
विशेदग्निपुच्छस्य साग्निचित्वायामिति” गृह्यम् ।

अग्निपुराणं न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रथो-
तेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वङ्गिनोक्तं
पुराणभेदे तद्विवरणं यथा ।

“आग्नेयमष्टमं श्रुतमिति” भागवते । “परमग्निपुराणञ्च
रुचिरं परिकीर्तितम् । चतुर्दश सहस्राणि परं पञ्चशता-
धिकम्” इति ब्रह्मवैवर्ते । तत्राभिधेयसंक्षेपः । भग-
वतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा,
सद्रादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम्, कुश-
भार्जनविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनार्दिनिर्माणाप्रकारः,
शालग्रामलक्षण-पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रति-
ष्ठाविधिः, ब्रह्माण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, द्वीपवर्णनम्
जर्धाधोलोकवर्णना, ज्योतिष्कस्वरूपम् । युञ्जयोपाय-
षट्कस्मविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः कुजिकाचर्नाविधिः,
कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्यधर्मः, आङ्गकल्पः ग्रहयज्ञः,
वैदिकस्मार्त्तकर्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वार-
व्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यूहा
रक्षादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्या-
विधिः, गायत्र्यर्घ्यः, शिवस्तोत्रं, राज्याभिषेकः, राजधर्मः,
राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रथ-
दीक्षाविधिः, श्रीरामनतिः, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यव-
हारविधिः, देवासुरयोर्बुद्धम्, आयुर्वेदः, गजादिचिकित्सा,
पूजाप्रकारः । शान्तिविधिः, छन्दःशास्त्रम्, साहित्यं,
शिष्टानुशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीकरूपं,
नरकवर्णनम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥
एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तारस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

अग्निप्रणयनं न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्वकं संस्कारः
प्र-नी-भावे ल्युट् इत० । शास्त्रोक्तविधानेन
वङ्गसंस्कारभेदे “दक्षिणत आहुरनीयेऽवस्थितस्याग्नेः
सौमिकायामुत्तरवेद्यां नयनं यदस्ति तदेतदग्निप्रणयन-
मिति” गृह्यम् ।

अग्निप्रस्कन्दनं न० इत० । यथाविधानमग्निकार्यरूपहोमा-
करणे “प्रजास्य यौवनं प्राय विनशिष्यन्वनो ! तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वञ्चाप्येवं भविष्यसीति, स्वपुत्रमनुं प्रति
ययातिवाक्यम् भार० आदि प० ।

अग्निप्रस्तरं पु० अग्निं प्रस्तृणाति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तरः ।
(चक्रकीर्ति) ख्याते वङ्गप्रत्यापके प्रस्तरस्युक्ते ।

अग्निवाहुं पु० अग्नेर्वाहुरिव दीर्घशिखत्वात् । धूमै ।
अग्निभं न० अग्निरिव भाति भा-क । स्वर्षे अग्निहोतृवर्णत्वा-
स्य तथात्वम् । वङ्गहोतृवर्णपदार्थे त्रि० । भ० नक्षत्रं
इत० । अग्निदेवत्ये कृत्स्निकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-क्विप् । कार्त्तिके अग्निकुमार

शब्दे तदुद्भवकथा । अग्निसम्भवे त्रि० । स्वर्णे न०
हृस्वान्तः । अग्निभवादयोऽप्यत्र ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजस्वितादैश्वर्यमस्य ।
बौद्धभेदे इत० । पावकविभक्त्यां तद्वीर्यं च स्त्री । इव० ।
वङ्गसम्भवे त्रि० ।

अग्निभ्राजस् त्रि० अग्निरिव भ्राजते भ्राज-असुन् । वङ्ग-
तल्यदीप्रियुक्ते । 'अग्निभ्राजसोविद्युतो गर्भस्य इति' वेदः ।

अग्निमणि पु० अग्नेरुत्थापकोमणिः शा० त० । स्वर्यादि-
तैजसद्रव्यसम्पर्कात् अग्न्युत्थापके स्वर्यकान्ताभिधे मणौ
(आतसी) (चक्रमकीति) ख्याते प्रस्तरे च ।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादस्यस्य मत्तप । यथाविधानेनाहि-
ताग्निके साग्निके द्विजे "दारास्वग्निं विनिःक्षिप्य प्रवसे-
दनग्निमान् द्विजः" इति स्मृतिः ।

अग्निमथ् पु० अग्निं मथाति अरणिद्वयधर्षणेन निष्पादयति
मन्थ-क्लिप् नलोपः । अग्निराधानार्थमरणिद्वयधर्षणेन
वङ्गसम्पादके याज्ञिके । करणे क्लिप् । अग्निमन्थसाधने
मन्थे, अरणिकाष्ठे च त्रि० ।

अग्निमन्थ पु० अग्निर्मथ्यतेऽनेन मन्थ-करण घञ् । गणि-
कारीष्टचे (गणियारि) तत्कारणयोर्धर्षणे हि आशु
वङ्गसुद्भाव्यते । तन्मन्थनसाधने मन्थे च । करणे ल्युट्
इत० । अग्निमन्थनोऽप्युक्ताये त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अग्निमान्द्र न० अग्नेर्जठरानलस्य मान्द्रा पाचनकुशलता ।
धातुवैषम्येण जठरानलस्य पाचनशक्तिराहित्ये "अग्नी-
श्वरस्य भक्तानां न विद्युद्ग्निरजं भयम् अग्निमान्द्रमयं
नैवेति" काशीखण्डः । अग्निमान्द्रोऽजीर्णता ख्यात्
तत्ताल्पभोजनं कार्यं यथा । 'सुहृसु हुरजीर्णेऽपि भोज्य-
मस्योपकल्पयेत् इति चक्र० । तत्कारणसूक्तम् । स्नेहपीतस्य
वान्त्स्य विरिक्तस्य सुतासृजः । निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो
भवति देहिनः ॥ सोऽन्नैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशस्यति ।
अत्योमहदुभिवङ्गभिष्कादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥ सचाल्यै-
र्षुभिश्चास्यैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरणुभिरल्यैश्च सम्बु-
धित इवानलः ॥ हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः स्मृत'
इति सुश्रुते ।

अग्निमारुति अग्निश्च मरुच्च तयोरपत्यं वाह्यादेराकृति
गणत्वादज्ज ततो वृद्धिः देवताद्वन्द्वे च आनलः वाधित्वा
'इदृङ्गाविति' इत् "देवताद्वन्द्वे च" इति द्विपदद्वौ पु०
पूर्वपदस्य ह्रस्वः । अगस्त्ये सुनौ तस्य च कल्पान्तरे
ताभ्यामुत्पत्तिरनुसन्धेया ।

अग्निमुख पु० अग्निर्मुखमिव यस्य । देवे । हृतद्रव्यं हि देवै-
रग्निरूपसुखद्वारेणैवाश्रयते । "हव्यं वर्धति देवानामिति"
श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् । "अग्निमुखा वै देवा" इति
"अग्निर्मुखं प्रथमं देवतानामिति च" श्रुतिः । अग्निर्मुखे-
ऽप्येऽस्य । देवे, "अग्निरग्ने प्रथमं देवानामिति" श्रुतौ वङ्गे
रेव देवानामप्योत्पत्तेस्तथात्वम् । यथा चाग्नेर्देवसुखत्वं तदा-
दित्वञ्च तथाऽग्निशब्दे निरुक्तव्याख्याने ऋग्वेदभाष्ये प्राक्
दर्शितम् अग्निधिकमग्निहोतृशब्दे वक्ष्यते । अग्निर्मुखं
प्रधानसुपास्यो यस्य । अग्निहोत्रिणि द्विजे । अग्निः दाहक-
त्वात् शापाग्निर्मुखे यस्य । विप्रे "वाग्वज्जा वै विप्रा" इति
श्रुतौ तेषां वाग्वज्जत्वकथनात् अग्निमुखत्वम् । अग्निरिव
स्यर्थात् दुःखदायकं सुखमप्यस्य । भङ्गातकष्टचे (भेला)
चित्तकष्टचे च । तद्विर्यासस्वर्णेन हि देहे क्षतोत्पत्तेस्तयो-
स्तथात्वम् । अग्नेः जठरानलस्य सुखं द्वारम् । वैद्य-
कोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुभागो भवेदेको ववा
च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा चैव शङ्खवेरं
चतसृषुम् ॥ यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्तकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥ एतद्वातहरं
चूर्णं पीतमालं प्रसन्नकृत् । पिबेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया
कोष्णवारिणा ॥ सोदावसं मजीर्णञ्च स्त्रीहानसुदरन्तथा
अङ्गानि यस्य शीर्थान्ने विषं वा येन भक्षितम् ॥ अशौ-
हरं दीपनञ्च स्नेहघ्नं गुल्मनाशनम् । कांसं श्वासं निह-
न्त्याशु तथैव यच्छनाशनम् ॥ चूर्णमग्निमुखं नाम न
काचित् प्रतिहन्यते" इति चक्रदसः ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव सुखमयं यस्याः गौरादित्वात्
ङीष् । (भेला) भङ्गातकष्टचे, लाङ्गलिकाष्टचे (विषलाङ्गला)
अग्निरेव सुखं सुखत्वेन कल्पितं यस्याः गौरा० । गायत्री-
मन्त्रे । "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीसुदके
जपेत् । गायत्र्याग्निमुखी यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेदिति"
गोभिलः । तस्याञ्च "सोऽस्माभ्यत यज्ञं हृजेयेति स सुखत-
एव लिष्टतमसृजत तं गायत्री ऋन्दोऽम्बुहृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोमनुष्योवसन्नः कृत्स्नात् लिष्टत् सोमानां सुखं,
गायत्री च्छन्दसामग्निर्देवानामिति" श्रुतौ । अग्निना समंप्रजा-
पतिमुखजातत्वात् तथात्वम् । अस्मिंश्च पक्षे । अग्नेरिव
सुखं प्रजापतिमुखं सुखमुत्पत्तिद्वारमस्या इति विग्रहः
गौरा० । गायत्रीमन्त्रश्च गायत्रीशब्दे वक्ष्यते । विप्रे
तु पु० । अग्निरिव उत्तमं मुखं यस्याः गौ० ङीष् । पाक-
शालायाम् स्त्री अग्निर्मुखमादो यस्य अग्निप्रभृतौ देवे त्रि० ।

अग्निरक्षणा न० अग्निः रक्षतेऽनेनात्वात् वा रक्ष-ल्युट् ।
राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्नि-
होत्रस्य च । भावे ल्युट् । अग्निप्राधाने ।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रक्षते दीप्यते रज्ज् अस्तु नलोपः ।
रक्तवर्णे इन्द्रगोपनासककीटे । ईत० । अग्निवीथ्ये,
स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य वि० अग्नेः रहस्यं तदपासनाद्यज्ञजातमत्त ।
अनलोपसनावोधके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरहा स्त्री अग्निरिव रोहति रह-क । मांसादन्यां
तदङ्गुरस्य वङ्गितल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तधात्वमस्याः ।

अग्निरूप लि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूढ्यते
ऽसौ रूप-कर्मणि अच् वा । वङ्गितल्यवर्णे अग्निरदृश-
मान्ये च ईत० । अग्नेर्वर्णे अग्निशब्दोक्ते वङ्गोऽर्थे यरूपे
च न० ।

अग्निरेतस् न० ईत० । अग्निशुक्ले, तज्जातत्वात् सुवर्णे च
तत्कथा च प्रसङ्गरुद्रशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्य अग्निना देवता
प्रार्थनया गङ्गामाहितस्य तथा च बोधुमसमर्थया “ससु-
त्ससज्जं तं गर्भं भेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन” भेरौ पातने कृते
तस्य तेजसैव भेरुस्यं सर्वं वस्तु सुवर्णीकृतं यथोक्तमासु-
शासनिके प० भा० । “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरखेव
रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंस्पृष्टं पृथिव्यां पर्वं तेषु च ।
तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत” इति । अग्ने च
“तस्मात् सुवर्णं साङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं
कार्त्तिकेयस्य वङ्गोस्तेजः परं सतमिति” इति अध्याये ।

अग्निलोक पु० ईत० । अग्न्यधिष्ठिते भेरुशब्दाद्यः स्थे भुवन-
भेदे । स च । ‘सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्वयं च भेरौसुरारि-
कपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधःशतमखञ्जलनानकानां रक्षो
ऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ’ इति सि० शि० गोलाध्याये
दर्शितः । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणेषु तु अन्न-
रोक्षएव तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमान-
यानेन गच्छता शिवशर्म्भणा पृष्ठाभ्यां विष्णुद्रुताभ्यां
सूर्यलोकादूर्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्वक्षिण्यस्याम् अग्नि-
लोको वर्णितः यथा

“एतस्या दक्षिणे भागे येयं मूर्द्धं श्यते शुभा । इमार्चि-
भ्रतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्ता
स्ते वसन्त्यत्र सुप्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्युर्ये दृढसत्वा
जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्वसम्पन्नास्ते सर्वेत्वाग्नितेजसः ।
अग्निहोत्ररताविप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः । पञ्चाग्नि-

व्रतिनो वै वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापचुक्षै
यस्विष्णुभारान् प्रयच्छति । कुर्यादग्नीष्टिकां वापि स
वसेदग्निस्त्रिभौ । अनाद्यस्याग्निस्संस्कारं यः कुर्याद्वा
दयान्वितः । अशक्तः प्रेरयेदयान् सोऽग्निलोके महीयते ।
जठराग्निविष्टैश्च योदद्यादाग्नेयभौषधम् । मन्दाग्नेव
स पुण्यात्मा वङ्गलोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्कारवस्तानि
यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथाशक्तं प्रदद्याद्यो ह्यग्निं धान्यं
वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।
गुरुदेवो व्रतं तार्थं सर्वमग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि
सर्वानि वङ्गिसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव
तस्मात् स पावकः स्मृतः । अपि वेदं विदित्वा यस्त्यक्त्वा
वै जातवेदसम् । अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स
वेदवित् । अन्नरात्मा ह्ययं साक्षान्नश्चितो ह्यग्निशुक्लणिः ।
मांसपासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेशिकाम् ।
तैजसी शम्भवी मूर्त्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका । कर्त्वी
हन्वी पालयन्वी विनैनां किं विलोक्यते । चित्रभासु
रयं साक्षात्नेत्रं त्रिभुवनेशितः । अम्बलसोमये लोके
विनैरङ्गः प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतैश्चवम् ।
एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्वे दिवि दिवौकसः” इति ।

अग्निवत् लि० अग्निरस्यस्य अग्नि+मत्पु वेदे मस्य वः ।
साग्निके विभे, “यस्ययस्तु चररग्निर्वा इव” इति वेदः ।
तल्यार्थे वति । अग्निहल्यक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री ईत० । स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम् । अग्नायीशब्दे
विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्चस् लि० अग्नेर्वर्च इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नि-
हल्यदीप्तिमति, “स्यन्दनेनाग्निवर्चसा” इति भार० ।
ईत० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्द्धक लि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्द्धकः दृध+श्चि-
खुल् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्षे लि० अग्नेर्वर्षे इव वर्षो रूपं यस्य । अग्निहल्य-
वर्णे, “ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्षां सुरां पिबेदिति”
स्मृतिः । सूर्यवर्षे नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १६८० ।
ईत० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये लि० ।

अग्निवल्लभ पु० अग्नेः वल्लभः सुखेन दाह्यत्वात् । सालहृत्ते ।
अग्निवासस् न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्त्रम् । अग्निहल्य-
शुद्धे वस्त्रे । ईब० । तादृग्वस्त्रवति लि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अत्राप्रापयति वा वाहेः
अण् । हागे, धूमे च । वङ्गियाहकमाले लि० ।

अग्निवाहन न० ६त०। आगे, "रत्नं जटाधरं वज्रं कारयेद्ब्रह्म-
वाससम् । ज्वालामालाकुलं सौम्यं विनेलं प्रसन्नुधा-
रिणम् । चतुर्वाहुं चतुर्हन्तं देवेशं वायुसारथिम् ।
चतुर्भिस्सङ्गरैर्युक्तो वायुचिह्ने रथे स्थितम्" इति पुराणे
आगवाहनत्वसूक्तम् ।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप् । अग्निहोतिणि
साग्निके । अग्निरहस्यं वेत्तीति विद्-क्विप् । अग्नि-
रहस्यशास्त्राभिज्ञे पु० ।

अग्निविन्दु पु० अग्नेर्विन्दु रिव । विस्फुलिङ्गे अग्निकण्ये ।

अग्निवीज न० ६त० । अग्नेर्वीजे तद्देतो जातत्वात् उपचारात्
स्वर्णे । "रुद्रतेजःसमुद्भूतं हेम वीजं विभावसोरिति" स्वर्ण-
दानमन्त्रः । तत्कथा अग्निरेतःशब्दे दृष्टव्या । तन्वोक्ते
रकारवर्णे "अग्निवीजं समुद्भूतं सुखदृष्टसमन्वितमिति"
तन्वन् ।

अग्निवीर्य्य न० अग्नेर्वीर्य्यम् । वज्ररेतसि, तत्पराक्रमे च । तद्वी-
र्य्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे । ब०। अग्निहस्त्यपरक्रमवर्तित्वि०

अग्निशरण न० ६त० । अग्न्याधानमृच्छे अग्निहोतमृच्छे ।

अग्निशर्मान् लि० अग्निरिव शृणोति तोद्रकोपत्वात् शृ-सर्मान् ।
तोद्रकोपान्ति । ऋषिभेदे पु० । वाह्वादि० इजि अग्नि-
शर्मान्ः तदपत्ये । नडादि० फक् । अग्निशर्मान्यथः
तद्गोत्रापत्ये ।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला मृच्छम् । अग्न्याधानस्थाने
असृगा वा नपुंसकत्वम् । "हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां
सदनम्" इति वेदः ।

अग्निशिख पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य ।
कुङ्कुमदृच्छे, कुसुमदृच्छे, अग्निहस्त्यशिखे-जाङ्गलीदृच्छे च ॥
अग्निहस्त्यजटावति लि० । अग्निशिखेव शिखाऽप्यस्य ।
जाङ्गलीकादृच्छे स्त्री (विषलाङ्गला) अग्निहस्त्यायभगे
लि० "वायुरग्निशिखैरिषेति" पुरा० । स्वर्णे कुसुमपुष्पे
च न० । ६त०। अग्निज्वालायां स्त्री "शरैरग्निशिखोपमै
रिति, भार० । [होमे ।

अग्निशुश्रूषा स्त्री ६त० । वज्रेः विधानेन सेवोपयोगिनि
अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरमयं यस्य । कुङ्कुमदृच्छे,
कुसुमदृच्छे, जाङ्गलीदृच्छे च । अग्निहस्त्यायवति लि० ।

अग्निष्टुत् पु० अग्निःसूयतेऽतस्त्व-आधारे क्विप् षत्वम् ।
अग्निष्टोमस्य विक्रतिभूते एकाहसाध्ये यागभेदे ।
सामसंहिताभाष्ये संशयपूर्वकं तच्च कर्मान्तरमिति सायणा-
चार्य्येण निर्णीतम् यथा । "उक्त्वाग्निष्टुतमेतस्य वारव-

न्तीय-साम हि । रेवतीष्वृक्षु कृतेति श्रुतं पशु-
फलाप्तये । रेवत्यादिगुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद् गुणः ।
रेवती-वारवन्तीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रदः । सामो-
ऽत फल-कर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्य-भिन्नता । तेनोक्त-
गुण-संयुक्तमन्वत् कर्मोच्यते फले ॥ "विष्टदग्निष्टोमस्तस्य
वायव्यासु ऋक्षु एकविंशतिग्न्यष्टोम-साम कृत्वा ब्रह्म-
वर्चस-कामो यजेत"-इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते—“एतस्यैव
रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु-कामोह्ये तेन
यजेत” इति । “अस्यायमर्थः । प्रकृतौ तृतीयसवने
आभिव-पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते,
तेन च साम्ना अग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वाद्ग्नि-
ष्टोम सामेल्युच्यते, तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञीयो वा अग्नये”
इत्याद्याग्नेयोष्वृक्षु गीयते अस्मिन्स्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चस-
कामेन वायव्यासृक्षु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृताविवैक
विंश-स्तोम-युक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीर्नः सधमादे”
इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु “वारवन्तीयं” साम गायेदिति,
तत्र रेवतीनामृच्छां वारवन्तीयनामकेन सास्त्रा यः सम्बन्धः
सोऽयं पशु-फलायाग्निष्टुति विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृत-
परामर्शकेनैतच्छब्देनान्य-व्यावर्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः
समर्थमाणात्वात् यथा पूर्वार्धाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृता-
ग्निहोले दधि-गुण्योर्विहितः तद्वत्, इति प्राप्ते, ब्रूमः-
विषमो दृष्टानः, दभोहोम-जनकत्वं न शास्त्रेण बोध-
नीयं तस्य लोकोतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः
एकएव शास्त्रबोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु
रेवत्यु गाधारकवारवन्तीय-सामोऽग्निष्टुत्-कर्म-साधनत्वं फल
साधनत्वं चेलुभयस्य शास्त्रैक-बोध्यत्वाद् दुर्वारोवाक्य-भेदः
तेन पशुफलकं यथोक्तगुण-विशिष्ट-कर्मान्तरमत्र विधी-
यते । एतच्छब्दः एवकारश्च विधीयमान-कर्मान्तर-विषयतया
योजनीयो इति” । “यजेत वाचमेधेन सर्जिता मोसवेन
वा । अभिजिह्विञ्चिजिह्वानां वा विष्टताग्निष्टुतापि वा”
इति ऋतिः ।

अग्निष्टुभ् पु० अग्निस्तुभ्यतेऽतस्त्व क्विप् षत्वम् । यज्ञभेदे ।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं तच्चसमुदायो-
ऽवसानेऽतः । यागविशेषे स च यागः ताण्ड्यमहा-
ब्राह्मणे षष्ठाध्याये “प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजा-
येवेति स एतमग्निष्टोमसृष्टजत” इत्युपक्रम्य “यथा वाव
यज्ञोयदग्निष्टोम” इति “एकस्मा अन्यो यज्ञः कामाया-
हृयते सर्वैशोऽग्निष्टोम” इति चाग्निष्टोमं स्तुत्वा “द्वादश

स्तोत्राण्यग्निष्टोम” इत्यादिना सप्रपञ्चं दर्शितः । अग्निष्टोम
शब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्येण दर्शिता यथा
“यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामाग्नेय्यास्तुत्पन्नेन अग्नेष्टोमसाम्ना
समाप्ते रग्निष्टोम इति नाम सम्पन्नमिति” । तद्विधानपरिपाटी
च वौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या ।
ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च “अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश
शस्ताणी” लुक्त्वा अष्टमाध्यायपर्यन्तं यानि स्तोत्राणि
शस्ताणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत
एवावगन्तव्यानि तेषां स्वरूपादि तत्सञ्चद्भार्ये वक्ष्यते
तत्र अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु
स्तोत्रमिति तयोर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निष्टुत्रामके यज्ञे
च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुच्छब्दे । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः
कल्पः ठक् । आग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमबोधककाले ।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अवसाने विहितं
साम मानविशेषः । अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीय-
सवने विहिते “यज्ञायज्ञीय” इत्यस्यामाग्नेय्याश्च गीय-
माने सामवेदे “प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भव-
पवसानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना
अग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वाद् अग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा०
भा० । “ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं स्तुवन्ति
ब्रह्मण एव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति” ताण्ड्यब्राह्मणम्
तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।

अग्निष्ठ पु० अग्नौ स्यात्तुमर्हति स्था-क षत्वम् । वज्रौ स्थिति
योग्ये लौहमेवे कटाहादिपाले ।

अग्नि संस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्वकदाहः ।
विधानेन अग्निस्तदाहे । “अनाद्यस्याग्नि संस्कारं यः
कुर्याद्वा दयान्वितः” इति काशी० ।

अग्निसङ्काश त्रि० अग्निरिव सङ्काशते काश-दीप्तौ अच् ।
अग्निस्तुल्यवर्षं तत्तुल्यतेजसो च ।

अग्निसम्भव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू-अच् । अर-
ण्यकुसुम्भे । प्र० स्वर्णे न० । अग्निसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह अयते अय-अच् ३त० ।
वायौ, धूमे च । अग्निसहायधूमवहर्णवत्त्वात् शोधगति-
त्वाच्च वनकोपते च ।

अग्निसाक्षिक त्रि० अग्निःसाक्षी यत्र कप् । वज्रं साक्षीकत्व
कृते कर्मणि । “सख्यं कृत्वाग्नि साक्षिकमिति” रत्ना० ।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्तानलोत्सापनेऽपि
सारंशदहनात् । रसाङ्गने इत० । वज्रसारे तु अस्त्री ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अनेन । अग्नि-
दाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, ओषधे च । ईत० । अग्ने-
दाहशक्तिप्रतिरोधे पु० ।

अग्निष्वा(स्व)त्त पु० व०व० अग्निः (आग्नीयविप्रकर-
रूपानलात् सुष्ठु आसं ग्रहणं येषां आ-दा-क्त षत्वमिति
बहवः । सरोचिषुत्वे पितृगणविशेषे । “अग्निष्वा(स्वा)त्ताः
वर्हिषदः जङ्घपा आज्यपास्तधेति” मनुः । तैत्ति-
रीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा ‘अग्निष्वात्ता-
न्तुमतो हवामहे । नराशंसे सोमपीथं य आशुः ।
ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु । शन्नो भवन्तु
द्विपदे शं चतुष्पदे” इति “अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्त-
नामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चातुर्मासगृहपितृ-
यज्ञब्राह्मणे षष्टमभिहिताः, “ये वा अयज्वानो गृहमेधिन
स्ते पितरोऽग्निष्वात्ता” इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादिया-
गमकृत्वा स्मार्त्तकर्मनिष्ठाः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः ।
तानग्निष्वात्तान्” इति तद्गार्थं भाषवाचार्यः ।

अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु-क्विप् ईत० । कृताग्नि-
हवने अग्निहोत्रिणि ।

अग्निहोत्र न० अग्नये ह्युतेऽत्र हु-त्व ४त० । मन्त्रक-
रणवर्जिस्थापनपूर्वकतद्गृह्यकहोमे । अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात्
हविषि, वज्रौ पु० । काञ्चिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्नि-
होत्रशब्दनिरुक्तिविधानाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे “सोऽग्नि-
रविभेत् आहुतिभिवैतमाप्नोतीति स प्रजापतिं पुनः
प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्विति सोऽब्रवीत् किं
भागधेयमभिजनिष्य इति तुभ्यमेवेदं ह्ययाता इत्य-
ब्रवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदाग्निहोत्रम्” इति
पुरा प्रजापतेस्तापं दृष्ट्वा पञ्चायनादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्त्व-
यक्रमग्रागत एव, ततः प्रजापतिस्त्वस्त्रिचक्षुर्नौ पूर्वोक्तं घृतं
स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थेन
गुरुमसृजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अन्वादीनसृजत ।
ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य प्रजापतित्वं स्तुत्यतम् ।
तदानोमग्निर्भोतोऽभूत् । तस्यायमभिप्रायः । प्रजापतिः
पुनः पुनराहुतिभिरेव सां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति ।
तास्वाहुतीर्देवा एव मृच्छन्ति । तस्माद्भागरहितः सेवितुं न
शक्नोतीति विचार्य पूर्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजा-
पतावेव प्रविष्टः । स च प्रजायस्विति पुनः पुनरग्निमब्रवीत्
सचाग्निस्तदुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितुं
न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः । किं भागमभिरुदस्याह-

सुत्पत्न्य इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्नि-
होत्वगतं हविस्तुभ्यमेव हूयाता इति भागं दत्तवान् ।
ततोऽग्निहोत्वहविःस्वरूपं भागधेयमभिलक्ष्यामिहोत्पन्नः ।
तस्मादग्नये होत्वं होमोऽस्मिन् कर्मणीति बहुव्रीहिव्यु-
त्पत्तया अग्निहोत्वमिति कर्मनाम । अग्नये होत्वमिति
तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम” इति तद्भाष्यम् । तत्कालञ्च तत्रै-
वोक्तः “तद्भूयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा ह्यौषीः । उभयोर्वै
नावेतदिति सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति ।
सायमेव त्वभ्यं जुह्वन् प्रातर्महृमिष्वब्रवीत् । तस्मा-
दग्नये सायं हूयते स्वर्याय प्रातः” इति । तद्विक्रम्यर्थं
प्रजापतिना ह्यमानं दृष्ट्वा मा ह्यौषीरित्येवमादित्यो निवार-
यामास । हेतुञ्चैवमवोचत् । योऽयमग्निर्वैश्वाहं तयो-
रुभयोरवयोरेतद्विः, न त्वेकसग्न्येः इति । तदानी-
मुभयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्ठा या कालभेदेन
व्यवस्था तासुवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, स्वर्याय
प्रातर्जु हुयात्” इति तद्भाष्यम् ।
तच्च नित्यं कामप्रश्नं “यावज्जीवमाग्निहोत्वं जुहोतीति” श्रुत्या
नित्यस्य “उपसङ्गिरित्वा मासमेकमग्निहोत्वं जुहोतीति”
श्रुत्या च कामप्रश्नं विधानमुक्तम् । अस्य यजुर्वेदोक्तत्वेऽपि
सर्ववेदिभिः कर्तव्यता “यन्नामातं स्वशाखायां पार-
क्यमविरोधि च विद्विङ्गस्तदसुष्ठेयमग्निहोत्वादि कर्म-
वदिति” ऋन्दोग० प० कात्या० । “अग्निहोत्वं तयोवेदा
स्त्रिदण्डो भस्मधारणम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीवि-
क्रेति दृहस्यतिरिति” चावाक्यमतम् ।

अग्निहोत्वं हवनौ स्त्री अग्निहोत्वोऽग्निः हविर्वा हूयतेऽनया हु-
करणे ल्युट् ईत० । अग्निहोत्वहविर्षण्ड्याष्टचि ।

अग्निहोत्वञ्जत् पु० अग्निहोत्वमग्निं जुहोति ऋद्ध-क्विप्
ईत० । कृताग्निहोत्वे “यत्र सुहृदा सुकृतामग्निहोत्व
हुतां यत्र लोक” इति, श्रुतिः ।

अग्निहोचिन् पु० अग्निहोत्व+मत्वर्थे ङिति । अग्निस्थापन-
पूर्वकं प्रातरादिकाले अग्निहोत्वहोमकर्त्तरि साग्निक्ते ।

अग्नीध्रं पु० इध्यते इन्ध-भावे क्विप् ईत० । अग्न्युद्दीपने
“अग्नीधः शरणे रण् भञ्जेति” कात्या० वा० ।
शरणार्थं रण्यि आग्नीध्रः । कर्त्तरि क्विप् । अग्न्या-
धानकर्त्तरि ।

अग्नीध्रं पु० अग्निम् आदधाति धृ-क दीर्घः । वज्रप्राधान-
कारके ब्रह्मापरपर्याये ऋत्विग्भेदे । अग्निं धारयत्यस्यै
सम्पदाने षजर्थे क दीर्घः । अग्निहोत्वे होमादौ पु० ।

अग्नीन्द्रं पु० द्वि० इन्द्र० इन्द्रपरत्वान्नात् । एतन्नामकयो
रेकहविर्भोक्तोर्देवयोः ।

अग्नीन्धनं लि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध-ल्युट् ईत० ।
मन्त्रभेदे । स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । भावे ल्युटि । अग्नि
होत्वे न० । [सच्चिद्रूपस्थाने ।

अग्नीथं लि० अग्नेरदूरभवं स्थानादि-उत्करा० ङ । वाङ्-
अग्नीवरुणं पु० द्वि० इन्द्र० ईत् । एतयोरेकहविर्भोक्तो-
र्देवयोः ।

अग्नीषोमं पु० द्वि० इन्द्र० ईत् षत्वञ्च । एतन्नामकयोरेक
हविर्भोक्तोर्देवयोः । “अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति” श्रुतिः ।
अग्नीषोमप्रणयनी स्त्री अग्नीषोमौ प्रणीयेते संस्क्रियेते
अनया अत्र वा प्र+नी-करणे आधारे वा ल्युट् ङीप् ।
तयोः संस्कारिकायाष्टचि पात्वाच्च । भावे ल्युट् । तयोः
संस्कारे न० ।

अग्नीषोमीयं लि० अग्नीषोमौ देवते अस्व ङ । तद्देवताके
पश्चादौ कपालरूपपालादिसंस्कृते हविर्भेदे च “अग्निषो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपतीति” “योऽग्नीषोमीयस्य
पशोरन्नातीति” च श्रुतिः ।

अग्निगारं न० अग्नेः अग्निहोत्वसंभविर्वज्रेरगारं ईत० ।
अग्निहोत्वगृहे “वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाम्निगारे” इति रघुः ।
अग्निगृहादयोथत्व ।

अग्निप्राधानं न० अग्नेराधानम् आ-धाञ्-ल्युट् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापने । षवहु० । अग्निहोत्वयागे ।

अग्निप्राधेयं पु० अग्निप्राधेयो येन । अग्निहोत्वेषि साग्निक्ते
द्विजे तत्प्रकारञ्च “पुण्यमेवादधीताग्निमित्युपक्रम्य कात्या-
यनसंहितायां दर्शितः कल्पसूत्रे च विस्तरो द्रष्टव्यः ।

अग्निपालयं पु० अग्ने रालयः आ+ली-आधारे अच् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापनयोम्ये गृहे, तदाधारे-कुण्डे,
स्थण्डिले च ।

अग्निप्राहितं पु० अग्निप्राहितो येन आ+धाञ्-कर्माणि क्त, वा
परनिपातः । अग्निहोत्वेषि साग्निक्ते द्विजे ।

अग्निप्रत्पातं पु० अग्निना दिव्यान्वेन कृत उत्पातः (अग्निष्ट-
सूचकोपद्रवः) उट्+पत-घञ् ईत० । आकाशस्थानल
विकारसूचितोपद्रवे, उल्कापातादावशुभसूचके, धूमकेतुकृत-
विकारे च । स च नाभस उत्पातः उल्कादिरूपः पञ्च
विधः धिष्णोल्काशनिविद्युत्ताराभेदात् । तेषां लक्ष्य-
णादिकं फलसहितम् दृष्टसंहितायासुक्तं ३३ अ० यथा
“दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तानुल्काः ।

धिष्णोत्काशनिविद्युत्सारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥
 उल्का पक्षेण फलं तद्विष्णुप्राशनिस्त्रिभिः पक्षैः ।
 विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्विष्णुसारा विपाचयति ॥ तारा
 फलपादकरो फलाधदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्णुः । तिस्रः
 सम्पूर्णफला विद्युदोत्काशनिश्चेति ॥ अग्निः स्वनेन
 मङ्गला नृगजाश्चष्टमाश्रमेवैश्वर्यरूपशुभु । निपतति विदा-
 रयन्ती धरातलं चक्रमंस्थाना ॥ विद्युत्सत्वत्वासं जनयन्ती
 तटतटस्वना सहसा । कुटिलविशाला निपतति जीवे-
 न्ननराशिषु ज्वलिता । धिष्णुः कशात्ययुक्त्वा धनूषि
 दश दृश्यतेऽन्तराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ
 हस्तौ सा प्रमायेन । तारा हस्तं दीर्घां शुक्ला ताम्बाज-
 तन्तुरूपया वा । त्रिगंधशोर्ध्वं वा याति वियल्युह्य-
 मानेन । उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते प्रत-
 लुपुक्त्वा । दीर्घा भवति च पुरुषा भेदा बहवो भवन्त्यस्याः ।
 प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिर्दंष्ट्रिजाङ्गलमृगामाः । गो-
 धाहृष्टमरुपाः पापा या चोभयशिरस्का ॥ ध्वजभ्र-
 करिगिरिकमलेऽनुरगसन्तप्रजतहंसाभाः । श्रोत्रस्व-
 जशङ्खस्तिकरुपाः शिवसुभिन्नाः ॥ अश्वरमध्याह्नप्रो
 निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । बभ्रुमती गगनोपरि विभ्र-
 मन्माख्याति लोकस्थ ॥ संसृशती चन्द्राकां तद्विस्तृता वा
 समुद्रकम्पा च । परचक्रागमन्टपवध-दुर्भिक्षाष्टिभयजननी
 पौरैतरप्रसुल्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांशोः । उल्का
 शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ शुक्ला रक्ता
 पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णाभा । क्रमश्चैतान्
 हन्तुम् धोरःपार्श्वं पुच्छस्याः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रा-
 दीनामनिष्टदा कृष्णा । अज्ज्वो स्निग्धाखण्डा नीचोपगता
 च तद्वृद्धैः ॥ श्यामा वारुणनीलाऽस्तुग्द्दहमासितभस्मानिभा
 कृष्णा । सन्ध्यादिनजा वक्रादलिता च परागमभयाय ॥
 नक्षत्रप्रहृषाते तद्वृत्तीनां ज्ञाय निदिष्टा । उदये ज्ञती
 रवीन्दू पौरैतरश्चक्षवेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठामूले-
 युक्त्वाहृतेषु युवतीनाम् । विप्रत्वविषपीडा पुष्यानिबन्धिषु
 देवेषु ॥ भ्रुवसौम्येषु शृपाषासुपेषु सदारुणेषु चौराणाम् ।
 क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हृते ॥ कुर्वन्त्येताः
 पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपरि शृपतीनां
 ऋहेषु तत्सामिनां पीडाम् ॥ आशापहोपघाते तद्दे-
 श्यानां खले क्षणितानाम् । चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृति-
 पीडां करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरक्षयमयेन्द्रकीले जन
 श्वयोऽभिहितः । ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहत्याहोमिनो

गोष्ठे ॥ खेडास्कोटितवादितगीतोत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा ।
 उल्का निपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्टपस्य ॥ यस्याङ्गिरं
 तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या
 चोह्यते तन्तुधृतेव स्वस्या या वा महेन्द्रध्वजतल्यरूपा ॥
 श्रेष्ठिनः प्रतोपगा त्रियगा नृपाङ्गनाः । हन्तुप्रधोमुखी
 नृपान् ब्राह्मणानघोङ्गिगा ॥ वह्निपुच्छरूपिणी लोकसङ्ख्या
 यहा । संपवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हन्ति
 मण्डला पुरं क्ववत् पुरोहितम् । वंशगुल्मवत् स्थिता
 राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
 खण्डशोऽथ वा गता सस्वना च पापदा ॥ सुरपतिचाप-
 प्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवन-
 विलोमा कुटिलं याता न भवति शस्ता विनिष्टता वा ॥
 अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत एव
 पार्थिवस्य । निपतति च यथा दिशा प्रदीप्रा
 जयति रिपूनचिरात्तया प्रयातः ॥ तत्कारण-
 मृक्तं गर्गसंहितायाम् “अतिलोभादसत्याद्वा नास्ति-
 क्वाहायधर्मतः । नरापचाराद्भियतमपवर्जनि देवताः । ताः
 सृजन्यजुतां-
 स्तांस्तु दिव्यनाभसभिमिजान् । त एव त्रिविधा लोकै
 उत्पाता देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः संवो-
 धयन्ति च” इति । अनिष्टरूपचक्रभेदाश्च दृष्टसंहिता-
 वाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम्
 “वह्निच्छेदा च सूक्ष्माया रक्तानीलशिखोष्मला । पौरु-
 षेय प्रमायेन उल्का नानाविधा स्मृतेति” ।

अग्नुं ह्यार पु० अग्नेः आधनार्थमुद्धारः अरणिमन्थनेन उत्था-
 पनम् । अरणिहृयधर्षणेनानलोत्पादने । तत्प्रकारस्तु
 “अश्वेत्ये यः शमीगर्भः प्रयस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्-
 मुखी शाखा वोदीची वोद्भगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता
 तन्मध्ये वोत्तरारणिः । शारवहारवञ्जलमोविली च प्रय-
 स्यते ॥ संसक्तमूलो यः शमराः स शमीगर्भ उच्यते ।
 अत्रामे त्वशमीगर्भादुद्भवेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुष्-
 दैर्घ्यं षड्पि पार्थिवम् । चत्वार उच्छ्वेधे मानभरस्योः
 परिकीर्त्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्यात्सत्वं स्याद्वाद-
 शाङ्गुलम् । ओविली हादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥
 अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्न यलोपदिश्यते । तत्र तत्र दृष्ट-
 यत्नं यत्न्यभिर्भिल्लयात् सदा ॥ गोत्रालैः शण्डसंमिश्रैश्च
 दृष्टममलात्मकम् । व्यामप्रमाणं नेतं स्यात् प्रमन्थनेन
 पावकः ॥ मूर्धाक्षिकर्षवर्णादि कम्परा चापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्मात्वाख्येतानि द्वाङ्गुष्ठं वक्ष्यते ॥ अङ्गुष्मात्
हृदयं त्वाङ्गुष्मदरं स्मृतम् । एकाङ्गुष्ठा कटिचोया द्वौ
वस्तिद्वौ च गुह्यकम् ॥ जहृ जङ्घे च पादो च चतुस्त्र्यै
र्यथाक्रमम् । अरण्यवयवाहेःते याचिकैः परिकीर्त्तिताः ॥
यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो
जायते वज्रः स कल्याणकृद्यते ॥ अन्येषु ये तु मर्त्यानि
ते रोगभवमाप्नुयुः । प्रथमे मन्वने त्वेष नियमो नोत्तरेषु
च ॥ उत्तरारण्यनिष्पन्नः प्रमन्यः सर्वदा भवेत् । योनि-
सङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्यकृत् ॥ आर्द्रां सशुषरा
चैव घूर्णाङ्गी पाठिता तथा । न हिता यजमानानामर-
ण्योत्तरारणिः ॥ परिधायाऽहृतं वासः प्राग्व्य च यथा-
विधि । विष्टयात् प्राङ्मुखो यन्त्रमादृता वक्ष्यमाणया ॥
चतुर्ध्रुप्रमन्यायं गाढं कृत्वा विचक्षणः । कत्वोत्तराया
मरणिं तद्ब्रह्मसुपरि न्यसेत् ॥ चत्वाधः कीलकायस्थामोवि-
लीमुद्गमृकाम् । विष्टम्भाद्धारयेद् यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः
शुचिः” इति कात्या० स० ॥

अग्न्युपस्थान न० अग्निरुपस्थीयतेऽनेन उप+स्था ल्युट् ईत० ।
वज्ररूपासनमन्त्रे । स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् ईत० ।
वज्ररूपासने न० ।

अग्र न० अङ्ग-रक् नलोपः । उपरिभागे, शेषभागे, आलम्बने
पूर्वभागे, उत्कर्षे समूहे च । प्रधाने, अधिके,
प्रथमे च त्रि० । तत्र पूर्वभागे अग्रकायः “अथा-
ग्रहस्ते सङ्गुलीकगाङ्गुलाविति” कुमा० । जङ्घे “ष्टङ्गाणि
यस्याग्रसरोरुहाणि इति” कु० । आलम्बने, “मनुमेका-
ग्रमासीनमिति” मनुः प्रधाने “अथाग्रमहिषी राक्ष” इति
प्रथमे अग्रहायणेऽरिति । पुरोऽर्थे, अग्रसरः । शेषभागे,
“हस्ताग्रहृदेषु ढ्याङ्गुरेखिति” रघुः । “सूच्यग्रं न
दातव्यं विना युद्धेन केशवेति” “बालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य चेति” “आराग्रमात्रोत्तरपरोऽपि दृष्टः इति”
च श्रुतिः । अधिके “अथाग्रयशालिनेति” । षडङ्गे, “कै-
लासाग्रसमासीनमिति” तन्त्रम् उत्कर्षे, अगाद्गुं रोहतीति
ता० ब्रा० अग्रसुत्कर्षमिति माधवाचार्यः अधिके
“साग्रं वर्षशतमिति” रामा० अक्षरूपपलपरिमाणे
(ज्योतिषोक्तस्य अक्षरूपपलस्य परिमाणार्थेऽंशभेदे)
च । अक्षरेणसाधनार्थायां सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायाम्
अक्षरेणकण्ठेन गुण्ठितायां स्वकोट्या हृतायां क्रान्ति-
ज्यायां स्त्री । “क्रान्तिज्यके कर्णगुणे विभक्ते कोट्या
भुजेनाप्रमितायका सात्” इति सि० शि० ।

“क्रान्तिज्या अक्षत्रुतिकर्णेन गुण्ठिता द्विः स्याथा
एकत्र स्वकोट्या भक्ता सती अग्रा भवतीति” प्रमिता० ।
“रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भायगा तथा । इष्टच्छाया-
विषुवतोर्मध्यमग्राभिधीयते” इति सूत्र्यसिद्धान्तपारिभाषिते-
ऽर्थे च स्त्री । विष्टतत्रैतत् रङ्गनाथेन यथा “अथाग्राज्ञानार्थ-
माह । तस्मिंश्चतुरस्रे पूर्वापररेखात् उत्तरभागे विषुवद्भा-
यगात्तत्रभागप्रदेशस्थाक्षभाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा
पूर्वापररेखासुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथेष्ट-
च्छायाक्षरेखाभुजान्तरेण कार्या । अनन्तरमिष्टच्छायाविषु-
वतोरिष्टच्छायाक्षरेखात्तत्रभाग्ररेखयोरित्यर्थः । मध्यं चतु-
रस्रे ऽङ्गुलात्मकमन्तरालं सर्वतस्तुल्यम् । अग्रा कर्णवृत्तायो-
च्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य कर्णवृत्ताया पलभा-
संस्कारेणाप्या उक्ता तद्दक्षिणगोले पलभाधिकोत्तरभुजसङ्गावेन
पलभोनो भुजोऽप्येति, प्राच्यपरस्वत्वात्तत्रभागेऽक्षभाग्ररेखा
भुजमध्ये भवतीति द्वयो रेखयोरन्तरमग्रा पलभेनभुज-
रूपा । एवञ्चत्तरगोल उत्तरभुजस्य पलभात्यत्वाद्भुजोन-
पलभागेति पलभारेखा प्राच्यपरस्वत्वात्तत्रभागस्था भुज-
रेखातोऽप्ययान्तरेणोत्तरदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजो-
नपलभारूपं कर्णवृत्ताया । एवं दक्षिणभुजस्य पलभोना-
यात्वात् पलभायुतोऽप्येति प्राच्यपरस्वत्वाद्भुजायापलभाया-
रेखयोः क्रमेण यामप्रोत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्य-
रूपमग्रा पलभायाः शङ्कुतलात्कल्पत्वात् सदोत्तरत्वं छाया-
सम्बन्धादुक्तम्” इति । “अग्रयष्टस्रावयवकैकदेश-
परत्वे हस्ताग्रं तदत्यरत्वे अग्रहस्त” इति यथोक्तम्
वामनेन, “हस्ताग्रयष्टस्रयोर्गुण्युग्मिनोर्भेदादिति” ।
अग्र+भवादर्थे यत् । अग्रः । ष अग्रियम् । कुशाग्रमिव
हृ । कुशाग्रोयः । इवार्थे शाखादि० य अग्रः ॥ अग्रः
ऋषिभेदस्तद्गोलापत्ये नडादि० फक् । आघ्रायणः ।
तत्तदर्थेषु । [वत् कर्मा० । देहपूर्वभागे ।
अग्रकाय पु० अग्रः कायः अवयवावयविनोरभेदात् अग्रहस्त-
अग्रग त्रि० अग्रे गच्छतीति गश्-ड ७त० । पुरोगामिनि ।
अग्रगण्य त्रि० अग्रे गण्यते गण-यत् ७त० । अग्रगण्यनीचे,
प्रधाने च ।
अग्रगामिन् त्रि० अग्रे गच्छति गम-णिनि ७त० । पुरो-
गामिनि । “प्रष्टोऽग्रगामिनीति” पा० । अत्राणत्व-
निर्देशात् अग्रगामिनेत्यादौ न णत्वम् । स्त्रियां ङीप् ।
अग्रज पु० अग्रे पुरस्तात् जायते जन-ड । अग्रजाते
ज्येष्ठभातरि “जगादाप्रे गजाग्रजम्” इति माघः ।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । वर्षेषु मध्ये अग्रजातत्वात्
विप्रे । [स० । जङ्घायामगे ।

अग्रजङ्घा स्त्री अप्या जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क०
अग्रजन्मन् पु० अग्रे जन्म यस्य जन-मनन् व्यधि० बहु० ।

ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च । अग्रजातमात्रे लि० । अप्यात्
प्रधानाङ्गात् सुखात् जन्मास्य व्य० व० । ब्रह्मणोऽसुखोत्-
पन्ने विप्रे, तस्य तत्सुखोत्पत्तिश्च ताण्ड्यमहाब्राह्मणे
उक्ता यथा “सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स सुखत एव
विष्टतमसृजत तं गायत्रीच्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोमनुष्यो वसन् ऋतुस्तस्मान्निष्टत् स्तोमानां सुखं,
गायत्री च्छन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां,
वसन् ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो सुखेन वीर्यंङ्करोति
सुखतो हि सृष्टः” इति । व्याख्यातञ्चैतत् भाष्ये “सः
प्रजापतिरकामयत् किमिति” ? सर्वसाधकं यज्ञं सृजे येति
स एतमग्निटोममपश्यत् तमाहरदित्युक्तस्यैवेदं विवरणं सः
प्रजापतिः सुखत आत्मनो सुखादेव विष्टतमावृत्ति-
त्वयसाध्यमेतन्नामकं स्तोममसृजत तं विष्टतमनु पश्चाद्गायत्री-
च्छन्दः गायत्रं नाम च्छन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽ-
सृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वस-
न्नाख्यश्च ऋतुरसृज्यत यस्माद्यदेते सुखतएव सृष्टाः तस्मादेते
विष्टदादयः स्वस्वजातियानां मध्ये सुख्या अभवन् विष्टदा-
दीनां सुख्यानां मध्ये ब्राह्मणस्य सुख्यत्वप्रयुक्तं वीर्यं लोक-
सिद्धं दर्शयति तस्मान्मुञ्चसृष्टत्वेन सुख्यत्वात् ब्राह्मणो सुखे-
नेदानोमपि वीर्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं ङ्करोति
तस्मादित्युक्तं विष्टणोति हि यस्माद्ब्राह्मणो सुखतः सृष्ट-
स्तस्मादित्यर्थः । एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि सुखेन वीर्यं-
ङ्करोति सुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभोष्टं साधयति
इत्यर्थः” इति । “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासोऽति” पुरुषसूक्तम् अत
एव विप्रस्य सुखजातत्वेन सुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यसने एव
वीर्यं भवतीत्युक्तम् अतएव मनुना “वेदमेव सदाभ्यसे” इत्यु-
क्तम् हारीतसंहितायां तु “षट् कर्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्म-
णस्य महात्मनः । तैरेव सतत यस्तु वसं येत् सुखमेधते
अध्यापनं चाध्ययनं वाजनं यजनं तथा । दानं प्रति
यहश्चेति षट् कर्माणोति चोच्यते” इति “वेदञ्चैव सदाभ्यसेत्
शुचौ देशे समाहितः धर्माशस्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्ध-
मानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवानिशि
श्रुतिहीनाय विप्राय सृतिहीने तथैव च दानं भोजन
मन्यञ्च दत्तं कुर्वन्नाशनम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेद

शास्त्रं पठेत्, हिज इति” च । “सत्त्वप्रधाना वप्राः सुरिति
भारतोक्तेः विप्रस्य सत्वप्रधानतया “ब्राह्मणञ्चत्त्रिविधं
शूद्राणाञ्च परन्तप ! । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवै-
रुच्यैः । शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजसिति” गीतायां
सात्विकधर्माणां स्वभाविका इत्युक्तम् । विष्टतञ्चैतत्
श्रीधर स्वामिना “तत्र ब्राह्मणस्य स्वभाविकानि कर्माण्याह
शम इति, शमश्चिन्मोपरमः (वाह्यविषयान्निवर्त्तनम्) दमो-
वाह्येन्द्रियोपरमः (स्वविषयान्निवर्त्तनम्) तपः पूर्वोक्तं
(सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं वाह्यभाष्यन्तरञ्च । क्षान्तिः
(शीतोष्णादिदृक्सहिष्णुता) आर्जवम् अवक्रता (वाह्या-
भ्यन्तरयोः कापयाभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः
आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् शमादि
ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्माति” । “सुखजातादयोऽथत्व
अग्रे प्रथमं जन्म यस्य । चतुसुखे ब्रह्मणि, “यो वै ब्रह्मणं
विदधाति पूर्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदमिति” “हिरण्य
गर्भः समवर्त्तताये” इति च श्रुतौ परब्रह्मसकाशात् तस्य
प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना “सोऽभिधाय
शरीरात् स्नात् सिष्टत्त्वं हुधा प्रजाः । अप एव ससर्जादौ
तासु वीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्भ्रमं सहस्रांशुसमप्रभम्
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इत्यनेनेनेक्तः ।
अग्रजात पु० अग्रे जातः जन-क्त ७त० । ज्येष्ठभ्रातरि,
विप्रे च । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजातमात्रे लि० ।
अग्रजाति पु० अप्या अष्टा जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म० । विप्रे ।
अग्रजिङ्घा स्त्री अप्या जिङ्घा अप्यहस्तवत् क० । जिङ्घायामगे ।
अग्रणी लि० अग्रे नीयतेऽसौ णी-क्तिप् ७त० खत्वम् । प्रभौ
अष्टे च । अप्यं नयति देवेभ्य इति । वङ्गौ पु० यथा-
चास्याप्यखीत्वं तथाग्निशब्दे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम् ।
अग्रतस् अय्य० अग्रे अप्याद्वा अप्य+तसिल् । पूर्ववृत्तौ, पूर्व-
भागावधिके च । [अप्यगामिनि । स्त्रियां ङीप् ।
अग्रतःसर लि० अपतः सरति गच्छति सृ-ट ७त० ।
अग्रदानिन् पु० अग्रे दानं उद्देश्यत्वेकाव्यस्य अपदान+इनि
प्रोतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिपाहिषि “अपदानोति”
ख्याते विप्रे । “लोभो विप्रस्य शूद्राणामग्रे दानं
मृड्हीतवान् । पश्यात्तलदानानामपदानो बभूव स”
इति पुरा० ।

अग्रदानीय पु० अग्रे दानमर्हति छ । अपदानिविप्रे ।

अग्रनख पु० अप्यो नखः अप्यहस्तवत् क० । नखाप्ये ।

अग्रनासिका स्त्री अया नासिका अपहस्तवत् क० ।
नासिकाग्रभागे ।
अग्रन्यिक पु० नास्ति यन्निर्वस्वयन्यः संसारवन्वयन्यिर्वाऽस्य ।
निर्पान्यिके सक्तकक्के जैनभेदे आत्मचे च “भिद्यते
हृदयगन्धि” रित्यनेन तस्य संसारगन्धिसूत्र्यत्वोक्तेस्तथा-
त्वम् । यन्विमूच्ये त्वि० ।
अग्रपर्णी स्त्री अग्रे पर्यं यस्याः जातित्वात् ङीप् ।
(आत्मुशीति) ख्याते वृत्ते ।
अग्रपूजा स्त्री अग्रे पूजा । प्राथमिकपूजायाम् । “अग्रे-
पूजामिह स्थित्वा गृह्णाणेभामिति” पुरा० ।
अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः भज-घञ्
अयः पूर्वं भागः कर्म० । आङ्गादौ प्रथमसङ्ख्ये देये
द्रव्ये अवयविनः शेषभागे च । यथा शराग्रभागः ।
अग्रभुक् त्वि० अग्रे देवपितृादिभ्योऽदत्त्वा मुङ्क्ते भुज-
क्त्विप् ७त० । औदरिके ।
अग्रभू पु० अग्रे भवति उत्पद्यते भू-क्त्विप् ७त० । पूर्वजाते
ज्येष्ठातरि विभे च ज्येष्ठमग्न्यां स्त्री । पूर्वजाते त्वि० ।
अग्रमहिषी स्त्री कर्म० । प्रधानस्त्रियाम् । “अथापमहिषी
राज्ञ” इति ।
अग्रमांस न० अग्रं प्रधानं भक्ष्यत्वेन मन्यते मन्-स, दीर्घः
कर्म० । हृदयस्थे पद्माकारे (फलका) इति नामके मांसे ।
केचित् व्युक्तापमांसमेकं नामेत्याहुः । (अग्रमांस) इति
प्रसिद्धे रोगभेदे च ।
अग्रमुख न० अग्रं मुखम् अपहस्तवत् कर्म० । सुखापे ।
अग्रयण न० अपमयनात् उत्तरायणात् णत्वम् शक० तत्विधा
नकालोऽस्य अच् । मार्गे मासि साम्निककर्त्तव्येनवशस्त्रो-
रूपे यज्ञभेदे । निरग्निकर्त्तव्ये नवान्नप्राप्ते च । “अज्ञता-
ग्रयणञ्चैव धान्यजातं द्विजोत्तमेति” वज्रसूत्रे स्मृतिः ।
“अज्ञताग्रयणमज्ञतमवशस्त्रोऽप्राज्ञं यथायोग्यं साम्नि-
कनिरग्निपरमिति” आङ्गत्तत्त्वे रघुनन्दनः ।
अग्रयान न० अग्रे यानं यस्य वा-ल्युट् संज्ञात्वेऽप्यणत्वम् ।
पुरोगामिनि सैन्ये । अग्रगामिमात्रे त्वि० ।
अग्रयायिन् त्वि० अग्रे यासति या-णिनि ७त० । पुरो-
गामिनि “पुत्रश्च ते रणशिरस्ययमपवायीति” अष्टे च ।
अग्रयोधिन् पु० अग्रे स्थित्वा युध्यति युध-णिनि ७त० ।
सैन्यानामग्रे स्थित्वा योद्धरि । [चिह्नोति प्रसिद्धे शाकभेदे ।
अग्रलोहिता स्त्री अग्रमुपरिभागः लोहितं यस्याः व० ।
अग्रवीज पु० अग्रं शाखापं वीजसत्त्वात्कं यस्य । द्विजाग्र-

तरुखण्डरूढे (कलम) इतिप्रसिद्धे काण्डजाते वुरख-
कादिष्टे ।

अग्रसन्धानी स्त्री अग्रे फलोत्पत्तेः प्राक् सन्धीयते ज्ञाय-
तेऽनया कार्यं सम्+धा-करणे ल्युट् ङीप् । यमपञ्चि-
कायाम् । यत् हि प्राणिवर्गस्य प्राग्भवीयकर्मालुसारेण
शुभाशुभसूचकं सर्वं लिख्यते सा यमपञ्चिका । कैश्चित्
यमपट्टकेति वा कथ्यते । अग्रसन्धानकारिणि त्वि० ।
अग्रसन्ध्या स्त्री अग्रं सन्ध्यायाः, “सर्वोऽप्येकदेशः कालवाचना
समस्यते, इत्युक्ते एक०त० । सन्ध्यापूर्वसमये । अग्रा
पूर्वां सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् “कर्कसूना-
सुपरि त्वहिनं रज्जयत्ययसन्धेयति” शकुन्तला ।
अग्रसर त्वि० अग्रे सरति गच्छति सृ-ट् ७त० । अग्र-
गामिनि । “युद्धायापसरोऽभवदिति” स्त्रियां ङीप् ।
अग्रसारा स्त्री अग्रं शीर्षमात्रं सारोऽस्याः । फलसूत्र-
शिखायां मञ्जर्याम् । अग्रात् अग्रभारभ्य सारोऽस्य ।
वंशादौ पु० ।
अग्रह पु० ग्रहः परिग्रहः न०त० । परिग्रहाभावे । बहु० ।
परिग्रहसूत्रे सन्यासिप्रभृतौ, ज्ञानसूत्रे त्वि० ।
अग्रहर त्वि० अग्रे हियते दीयतेऽसौ अग्र-हृ-अच् । अग्र-
देये वस्तुनि, भागाग्रे पु० अग्र-हृ-कर्त्तरि अच् । अग्रहा-
रिणि त्वि० “प्राग्रहरः कुमार” इति ।
अग्रहस्त पु० अग्रश्चासौ हस्तश्चेति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म० ।
हस्तस्याग्रभागे “अथाग्रहस्ते सकुलीकृताङ्गुलाविति” कु० ।
अग्रहायण पु० अग्रः अश्वः हायनोऽत्रीहरित्वा णत्वम् ।
मार्गशीर्षे मासि । तस्य च “मासानां मार्गशीर्षोऽस्त्रीति”
गीतायां भगवद्भिर्भूतिरूपत्वोक्तेः अश्वधान्यवत्त्वाच्च तथात्वम् ।
अग्रहायणोऽष्टि स्त्री अग्रा प्राथमिकी हायननिमित्ता इष्टिः ।
मवशस्त्रेऽपौ यागभेदे ।
अग्रहार पु० अग्रं प्रथमं हियते उत्पन्नग्रस्यादुद्धृत्य स्थाप्यते
हृ-कर्त्तरि घञ् । ज्योत्सोत्पन्नग्रस्यादुद्धृत्य आङ्गुलो
हृशेन स्थाप्ये धान्यादौ गुरुकुलादादृक्तमङ्गुलाचारिणे देये
ज्योत्सोदौ, यामभेदे च “स काश्चिदग्रहारे कालो नामैक-
सेति” दशकु० । अग्रं हरति-अण् । अग्रहारके त्वि० ।
अग्रान्ति न० अग्रञ्च तदन्ति नेत्रं चेति गुणगुणिनो-
रभेदात् कर्म० स्नाङ्गपरत्वात् नाच्समा० । नेत्राग्रे
अपाङ्गे “अपाङ्गा वीचमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमववी-
दिति रामा० ।
अग्राणीक न० अग्रञ्च तदनीकं चेति गुणगुणिनोरभेदात्

कर्म्मं शत्वम् । अग्नयायिसैव्ये । “अप्याखीकं रघुव्याधौ
राक्षसानां बभञ्जतः इति” रामा० ।

अग्रायणीय न० अयं अष्टमयनं ज्ञानं तत्र साधु क्व ।
वौद्वागमसिद्धे प्रवादभेदे “उत्पादपूर्वमप्यायणीयमथ
वीर्यं ता प्रवादः स्यात् इति” हेमचन्द्रः ।

अग्रावलेहित न० अयं प्रथमभाग उद्घ्रावलेहितमाखादितं
यस्य । आङ्गाद्यर्थप्रस्तुताद्वाद्गभागसङ्ख्यासादनेन आङ्गं
दानादानर्हताप्रयोजकदे षडुटे अन्नादौ “द्विःस्त्रिं
परिदन्वञ्च तथैवाप्यावलेहितमिति” आङ्गवर्ज्ये ब्रह्मपुरा-
णम् “अग्रावलेहितं आङ्गाधीपकल्पितं सकृदपुभक्त्याप-
भागमिति” रघु० ।

अग्रासन न० अयमर्घादिदानात् पूर्व्वं कल्पितमासनम् ।
आङ्गाद्यर्घ्यभोजनार्थं अर्घदानादितोऽप्ये कल्पिते विप्रस्थोपवेश-
नार्थे आसने “मामग्रासनतोऽवृक्षमवथमिति” छत्रा० ।

अग्राह्य ति० यद्-ख्यत्-न० त० । यद्गुणयोग्ये शिवनिष्णां-
ल्यादौ प्रतिपद्यायोग्ये तिलाद्यादौ च । “अप्याह्यं
शिवनिष्णांल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलमिति” पुरा० । “ब्राह्मणः
प्रतिगृह्णीयाद्गृह्यर्थं साधुतस्तथा । अव्यञ्जमपि मातङ्ग-
तिललोहंश्च वर्ज्येत् । कृष्णाजिनहयग्राह्ये न भूयः
पुरोधोभवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्येत् सृष्टस्य
च । नरकाच्च निवर्त्तन्ने धेनुं तिलमयीं तथा” । तथा
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतराद्-
यद्गृह्येत्तन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति” । “एतदाद्दृष्ट्या-
दानं महोत्तरोऽर्घजनकम्” इति रघु० । “अयाचित्ताहृतं
ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यो
द्विषस्तथेति” मनुः । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् ।
शौचादौ कर्म्मणि अनुपादेयवृत्तिकायाम् स्त्री । “अन्नजले
देवगृहे वल्मीके मृषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च
अप्याह्याः पञ्च वृत्तिका” इति ऋतिः । अविचारणीये
ति० “अप्याह्यस्त्रनिवेदित” इति ऋतिः । आवेदन-
कालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचार-
णीयः इति तदर्थः ।

अग्निम पु० अयो भवः अय-+डिभच् । ज्येष्ठभातरि । अष्टे,
उत्तमे च ति० । “वीराणामपिमो भूत्वा युयुधे पार्थिवैः
सञ्चेति” पुरा० ।

अग्निथ पु० अयो भवः अय-+थ । ज्येष्ठभातरि । अष्टे,
उत्तमे, अयजातमात्रे च ति० । “सन्ध्या अपिया भव-
न्तीति ता० ब्रा० ।

अग्नीय पु० अयो भवः अय-+इ । ज्येष्ठभातरि । अष्टे, उत्ते
च ति० । “अग्नीयभागं ददतेऽस्य दैत्या” इति वेदः ।
अग्रु(यू) स्त्री अग्नि-क्रु नलोपः वा जङ् । नद्यामङ्कुल्याञ्च ।
निरुक्ते तन्नामोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । “जनीयन्तोन्वयुव”
इति वेदः ।

अग्नेग ति० अयो गच्छतीति गम-ड अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्नेगा ति० अयो गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्नेग ति० अयो गच्छतीति गम-डू अलुक् स० । पुरो-
गामिनि सेवके ।

अग्नेदिषिषु (षू) पु० दिधिं धैर्यं स्यति निरस्यति, सो-कू
षत्वम् दिधिषूः द्विरूढा पुनर्भूवोषित् अयो गणनीया दिधि-
षूर्यस्य अलुक् स० कवभावः षु० वा ह्रस्वः । पुनर्भू विवाहका-
रिणि । प्रागनूढज्येष्ठभगिन्याः प्रागनूढकनिष्ठभगिन्यां स्त्री ।
“ज्येष्ठायां यदानूढायां कन्यायासृष्टेरेतुजा । सा चाप्ये-
दिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः ऋतेति, मनुः एतत्पक्षे
च अयो ज्येष्ठाविवाहात्पूर्व्वं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकाला
सहनरूपधैर्यलोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।
अग्नेदिषिषूपति पु० इत० । अनूढज्येष्ठायां भगिन्याम्
सत्यां कनिष्ठायाभगिन्या वोढारि “यश्चाप्येदिधिषूपति-
रिति” ऋतिः ।

अग्नेपा ति० अयो स्थित्वा पाति पा-क्तिप् अलुक् स० ।
पुरतो भूत्वा पालके “अयो पा ऋभवो मन्दसाना” इति वेदः ।

अग्नेपू ति० अयो कृत्वा पूयते पू-क्तिप् अलुक् स० । पुरः
पवित्कारके “सोमस्य राज्ञो भक्तयानि तेनायं पुव” इति वेदः ।

अग्नेवण वनस्थाय-राज०पूर्व्वं अलुक् स० शत्वम्, नि०
एदन्त्वम् । वनायभागे । [गामिान् । स्त्रियां ङीप् ।

अग्नेसर ति० अयो सरति सृ-ट्-अलुक् स० । पुरो-
अग्नेसरिक ति० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अयो सरे अय
गतौ प्रसृतः ठन् । पुरोगामि-सेवके ।

अग्नीपहरणीय ति० अयसृपहृत्तयते यस्मै उप-+हृ-सम्प्रदाने
अनीयर् । आङ्गाद्यर्थसंपकल्पितसप्राज्ञादेरप्ये दानोद्देश्ये
वास्तुदेवादौ । अयो उपहृत्तयते कर्म्मणि अनीयर् । प्रथम-
दानार्हे द्रव्ये । [“दृश्यते त्वग्नया बुद्धेति” गीता ।

अग्र्य पु० अयो जातः यत् । ज्येष्ठे भातरि । अष्टे ति०
अग्र इदित् गतौ आदि-आत् । सक०सेट् । अङ्कते ।
आङ्कि-ट् । क्रि-अङ्किः असुन् अङ्कः ।

अग्र पापकरणे अदन्तचुरा० उभय० अक० । अघयति-ते ।
आजिघत् त । अच्-अघम् अघः ।

अघ न० चुरा० अघ-भावे अच् । पापे “हरत्यघं सम्यति हेतुरैष्यत” इति माघः । कर्त्तरि अच् । पापकारके त्वि० “अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवतीति” गीता अघं हेतुत्वेनाख्यस्य अर्शा० अच् । व्यसने दुःखे च न० तयोः पापजन्यत्वात्तच्चम् । तत्र व्यसने “कञ्चित् ऋगीणामनघा प्रसृतिरिति” रघु । “अनघा अव्यसनेति” मल्लिनाथः । “न वर्द्धयेदघाहानीति” “अघाहेषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गला इति” च ऋतिः अघस्य व्यसनस्य द्रष्टव्ययोग-रूपस्य तज्जन्यदुःखस्य वा अहानि अवाहाइति तदर्थः । दुःखे, “उपस्रुतमघोघेन नात्मानमवबुध्यते इति” दुःखौघे-नेत्यर्थः “दयालुमनवसृष्टं पुराणमजरं विदुरिति” माघः । परदुःखेन दुःखित्वे एव तत्रहरणाय दयालोरिच्छा, ईश्वरस्य तु दयालुत्वेऽपि न दुःखस्यैः आनन्दस्वरूपत्वादिति, तत्तात्पर्यार्थः “स्वयंशांसि विक्रमवतामवतां न बधूषघानि इति भा० । अघानि व्यसनानीत्यर्थः । पूतनावकासुरयो-र्भातरि असुरभेदे पु० । “कण्ठचरितमिवाघनाशन मिति” श्लेषः । एतत्कथा चाघनाशनशब्दे दृश्या ।

अघकृत् त्वि० अघं पापं सततं करोति क-कर्त्तरि ताच्छी-लादिषु वा क्तिप् इत० । पापकारिणि, सततपापशीले च ।

अघन त्वि० न० त० । निविडताविरुद्धशैथिल्ययुक्तं ।

अघनाशन त्वि० अघं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पाप-नाशके जयदानादौ “जपेत् सञ्जाघनाशनमिति” ऋतिः । स्त्रियां ङीप् । अघस्यासुरभेदस्य नाशनः । श्रीकण्ठे, स हि अजगररूपेण जिघांसन्तं तं हतवान् तत्कथा भागवते “अथाघनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुसक्रोडन-वीक्षणान्नमः । नित्यं यदन्ननिजजीवितेषुभिः पीता-ऋतैरप्यमरैः प्रतीच्यते । दृष्टार्भकान् कण्ठसुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स वकीकानुजः । अयन्त मे सोदरनाशक-त्तयोर्दयोर्भमेन सखलं हनिष्ये । एते यदस्मत्सुहृदोस्तिलापाः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः । प्राण्ये गते वर्द्धसु कानुचिन्ता प्रजासवः प्राणभृतोर्हि संयते । इति व्यवस्थाजगरं दृष्टद्वयुः स योजनायाममहाद्रिपीवरम् । धृत्वाङ्गुनं व्याघ्रगुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसनाशया खलः” ॥ इत्यम् अघनामकेऽसुरे स्थिते तददरे गोवत्सवत्सपालेषु गतेषु स्वयमपि हरिः प्रविश्य अन्नान् स्वदेहवर्द्धनेन तं हतवान् इत्यप्युक्तम् । “तच्छ्रुत्वा-भगवान् कण्ठस्त्वय्ययः साभवंत्सकम् । चूर्णोच्चिकीर्षो-राक्षणं तरसा बृष्टे गले ॥ ततोऽतिकायस्य निरुद्ध-मार्गिणो ह्युदीर्णदुष्टे भ्रं मतस्त्वितस्ततः । पूर्णोत्तरङ्गे पवनो-

निरुद्धोमूर्ध्वनिर्विभिद्य विनिर्गतो वहिः” इति ॥ “कण्ठ-चरितमिवाघनाशनमिति” श्लेषः ।

अघभोजिन् त्वि० अघं पापफलकं भुङ्क्ते भुज-णिनि ईत० । देवपितृतिथ्युद्देशमावेन स्वार्थपाचके । “अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्” इति विष्णुः । “भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” इति गीता ।

अघमर्षण न० अघं पापं ऋष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्माक्षमत्वात् सहप्रतेऽनेन ऋष-ल्युट् इत० । उत्पन्न-पापनाशार्थं जप्ये मन्त्रभेदे तच्च द्रुपदादिवेत्यादि, ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि आपोहिष्ठेत्यादि सूक्तञ्च । तच्च अन्तर्जले जप्यम् तत्फलञ्चोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे । यथा “बौधा-यनः “ऋतञ्च सत्यञ्चाद्यघमर्षणम् तिरन्तर्जले जपन् सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते” । योगियाञ्चवल्क्यः “हृत्वा लोकानिमांस्तोन् हि त्विः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-बभृथमेवं तन्मनुरब्रवीत्” इति । हारीतः “पातकोपपा-तकमहापातकानामेकतमसन्निपातेऽघमर्षणमेव जपेत्” इति । दृष्टद्विष्णुः “यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः । तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम्” इति । योगियाञ्च-वल्क्यः “स्नानमद्भैवतैर्भन्वैर्साजनं प्राणसंयमः । अघ-मर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृथमम्” इति । शङ्खः “जलनि-मग्नः प्राणान् संयम्य तिराट्त्ताघमर्षणसूक्तेन स्नायात् नाख्यघमर्षणात् परमन्तर्जले” इति । गौतमः “अन्तर्जलेऽघमर्षणं तिरावर्त्तयन् सर्वपापेभ्यो मुच्यते” इति । अत्रिः “अपि चापसु निमज्जित्वा त्विः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधावभृथं तथैतन्मनुरब्रवीत्” इति । वशिष्ठः “अपि चापसु निमज्जानः त्विः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभृथं तादृशं मनुरब्रवीत्” इति । आपस्तम्बः “अपि चापसु निमज्जित्वा त्विः पठेदघमर्षणम्” । यथाश्व-मेधयज्ञो हि मनुस्तादृशमाह तत्” इति । बौधायनः “तिरात्वं चापुपवसन् तिरङ्गाभ्युपयन्त्रपः । प्राणानन्वुनि संयस्य त्विः पठेदघमर्षणम् । “यथाश्वमेधावभृथ-मेवं तन्मनुरब्रवीत्” इति । योगियाञ्चवल्क्यः “तत्रहं चोपवसेद् यस्तु तिरङ्गोभ्युपयन्त्रपः । मुच्यते पातकैः सर्वैः जत्वा तिरघमर्षणम्” इति । रहस्ये दृष्टद्विष्णुः “मातरं भग्निनीं गत्वा माहस्वसारं क्लृप्तां सखीं सना-भ्याञ्च अगमप्रागमनं कृत्वा अघमर्षणम् अन्तर्जले तिरा-वर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो भवतीति” । तथा “युक्तत्पगमनं कृत्वा अघमर्षणमन्तर्जले तिरावर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो

भवतीति" । अत्र पापगौरवमाकलय संयतेन मास्त्रेकं यावत् जलमवगाह्याघमर्षणसूक्तं तिरावर्त्य स्नातव्यम् । तथा च लघुयमः "महापातककर्त्तारश्चत्वारश्च विशेषतः । अग्निं प्रविश्य शुद्धानि स्नात्वा वाघ इति क्रतौ । रहस्यकरणे चैव मासमभ्यस्य पौरुषम् । अधमर्षणञ्च वा सूक्तं शुध्येच्चान्तर्जलेस्थितः" इति । वृहस्पतिः "अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं वा उदीचीं वा दिशसुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्द्रनेनाग्निं प्रज्वालयाधमर्षणं चाष्टसहस्रमावर्त्य जुहुयात् तस्मात् प्रापात् पूतो भवतीति" । हारोतश्च "अन्तर्जले तिरावर्त्य सुच्रते ब्रह्महत्येति" । वृहस्पतिस्तम्बः "अकार्यकरणे चैव अभ्यस्य च भक्त्ये । अधमर्षणसूक्तेन पीत्वापः शुध्यते नरः" । विश्वः "मनसा पापं कृत्वा अधमर्षणं जमेत्" इति । वृहस्पतिस्तम्बः "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् । तिरावर्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागास्यधमर्षणम्" इति । तापसीमिति तापसीम् ऋचमित्यर्थः शङ्खलिखितौ "ब्रह्महा "तिरात्वोपोषितोऽन्तर्जलेऽधमर्षणं तिरावर्त्येत्" इति । याज्ञवल्क्यः तिरात्वोपोषितोज्ज्वला ब्रह्महा त्वधमर्षणम् । अन्तर्जले विशुद्धेत्तु दत्त्वा गान्तु पयस्विनीम्" इति । प्रकाशविषये पौधायनः "तीर्थं गत्वा ततः शुचिरात्मा उदकान्ते स्थण्डिले उडृत्य सकृच्छिन्नवाससा सक्तत् पूरणेन पाणिना आदित्याभिसुखः अधमर्षणमध्याय-सधीयीत इति" ।

षडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन जलमाच्छाद्य हं यं रं लं वं इति तिरभिमन्त्र्य मूलसु-ञ्जरन् गलितोदकविन्दु भिस्तत्सदृश्या सप्रधा मूर्धानमभ्युक्ष्य शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा इड्याकथ्य देहान्तःपापं प्रवात्य कृष्णवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया विरेच्य पुरः कल्पितवज्जशिलायां फडिति मन्त्रेण पाप-सुरूपस्वरूपं तज्जलं निःक्षिपेदित्यधमर्षणम् इति तन्त्र-सारे तान्त्रिकाधमर्षणसूक्तम् तत्प्रमाणं तु तत्रैवावगम्यम् ।

अधमार लि० अधं भारयति ऋ-णिच्-अण् उप० । पापनाशके देवादी, "यमोऽथुरषमारो निर्द्धत" इति वेदः ।

अधरुद् लि० अधं रोदिति स्वरुर्ध्वान्ततया यस्मात् रुद-अपादाने क्तिप् इत० । पापापनोदनहेतौ, पापनाशने मन्त्रे । "मा त्वाघरुदोरुदन्" इति वेदः । अधं व्यसने रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय घटत रुद+कर्त्तरि क्तिप् । रोदनेनैव व्यसनोत्तारके तत्प्रतीकारार्थमनुदते ति० ।

अधर्म पु० न० त० । उग्रविरोधिशीते तद्वति लि० । "अधर्म काल" इति काद० ।

अघल लि० अधं लाति स्पृहाति नाशयतीति ला-क । पापा-पनोदके । "ऋत्योर्धे अघलादूता" इति वेदः ।

अघवत् लि० अधमस्यस्य मतप् मस्य वः । पापवति सम्बो-धने अघोः-अघवन् । "अघोजोति" सुग्रवोधम् ।

अघविष पु० अधं व्यसनकारि-विषं यस्य । सर्पे ।

अघशंस पु० अधमनिष्टं शंसति इच्छति शंस-अण् उपस० । अनिष्टसंपादके चोरे "अपाघशंसंतुदतामराति मिति" वेदः । भावे अच् इत० । व्यसनसूचने पु० ।

अग्रशंसिन् लि० अधं शंसति सूचयति शंस-णिनि इत० । व्यसनसूचके "व्यसनाशंसाकर्त्तरि "वचः क्रूरं मयोक्त-मघशंसिनेति । स्त्रियां ङीप् ।

अघायु लि० अधं पापं परव्यसनं वा कर्तुमिच्छति अध+क्यच्-उ । पापाचरणेच्छावति, परव्यसनचिकीर्षके च ।

"त्वा एका अधायवोविदन्" इति यजु० । परस्याधं कर्तुमिच्छन्तीति वेददीपः । अधमायाति आ+या उ इत० । हिंसानिरते । "बधोऽघायूनामिति" ता० ब्रा० ।

अघायुस् लि० अधं पापसाधनमायुरस्य । सर्वावस्थासु पाप-कारके "अघायुरिन्द्रियारामोभोधं पार्थेति" गीता ।

अघारिन् लि० अधं व्यसनमृच्छति ऋ-णिनि । व्यसनयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "अघारिणीविकेश्योरुदत्य" इति वेदः ।

अघासुर पु० कर्म० । असुरभेदे अधनाशनशब्दे तत्कथा ।

अघाह पु० अधस्य व्यसनस्याहः अच्समा० । व्यसनदिने अशौचदिने "अघाहं नैव वर्द्धयेदिति" "अघाहेषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशौचप्रादिप्रसुचरन्त इति" च सूतिः ।

अघोर लि० न घोरः भयानकः । भयानकभिन्ने सौम्यरूपे "या ते रुद्र! शिवा तनूरघोरा पापकासिनी" इति वेदः ।

"अघोरा सौम्या अत एव पापकासिनी शिवा च इति" वेददीपः । नास्ति घोरो यस्मात् । अतिभयानके लि० । रुद्रमूर्तिभेदे पु० । "इशानाघोरनामानौ, वामदेवस्ततः परम् । सद्वीजात इति प्रोक्तः क्रमशोऽर्चनकर्मणीति पुरा० ।

अघोरः शिव उपास्यत्वेनास्वस्थाम् अ-घोर+अच् । भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां स्त्री । "भाद्रे मास्य-सिते पक्षे ह्यघोरास्या चतुर्दशी । तस्याभाराधितः स्याणु-र्नयोच्छिवपुरं ध्रुवमिति" पुरा० ।

अघोष पु० नास्ति घोपोऽस्यात्र वा । वस्योत्पादनार्थं वाह्य

प्रयत्नभेदे तत्प्रयत्नशुक्लेषु वर्णेषु च । ते च वर्णाः “खयां यमाः खयः+कूपौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानु-प्रदाना अधोषास्त्रेत्युक्ताः वेदितव्याः । विवरणं मत्कृत-शब्दार्थरत्ने सूचीपत्रे द्रष्टव्यम् । शब्दशून्ये त्रि० ।

अघोषवत् त्रि० अघोषः वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नः अस्वस्य मत्तुप मस्य वः । “खयां यमाः-खय+कूपौ विसर्गः शरएचेत्युक्तेषु वर्णेषु ।

अग्नय पु० न हन्ति सृष्टिकर्तृत्वात् न+हन-यक् निपातनात् साधु । प्रजापतौ । न हन्यते स्त्रीहत्यायाः, “अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्त्रियंन्योनिगतामपीति” निषिद्धत्वात् कर्मणि नि० । हननकर्मणाम्पूत्यायां स्त्रियां गवि स्त्री । अग्नया “गवां पतिरग्नय” इति वेदः । “पतिं वो अग्न्या-नामिति” वेदः “गावः प्राश्न्यग्न्या इति” च वेदः ।

अग्नेय त्रि० न प्राप्तं शक्यः अर्हः वा प्रा-शक्याद्यर्थे यत् न० त० । प्राणानर्हं दुर्गन्धे वस्तुमात्रे, मद्ये न० । “मदिरा-प्राणमात्रेण ब्राह्मण्यादेव हीयते” इति स्मृतौ मद्यस्य प्राण-निषेधात् तस्य तथात्वम् ।

अङ्क (नृक) संख्याकरणे चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । अङ्कय-ति ते आञ्चिक-त्-त । अङ्का-पयति ते इति केचित् । “प्रेयांससाङ्कयदसौ न विधौ कलङ्क” इत्युङ्गटः । “एकं चेत्यङ्कापयत्यपीति” काम-धेनुः । अच् अङ्कः । क्त अङ्कितः ल्युट् अङ्कनम् असुन् अङ्कः ।

अङ्क पु० न० अङ्क-करणे, कर्त्तरि वा अच् । चिह्ने “रतिवलय-पदाङ्के चापमासञ्च्य कखे” इति कुमा० । कलङ्के, “एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतोन्दोः किरणेष्वि-वाङ्क” इति कुमा० । दृश्यकाव्याङ्गभेदे तल्लक्षणं यथा “प्रत्यक्षनेट्चरितो रसभावसमुज्ज्वलः । भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्न-विन्दुकः । युक्तो न बद्धभिः कार्यैर्वीजसंघटितमान् न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपदवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्भिन्नमितः ॥ नानेकदिननिर्वर्त्य कथया सम्प्रयोजितः । आसन्ननायकः पालैशु तस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ दूराह्वानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविह्वलः । विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ स्यूरतनया ॥ दन्तच्छेदं नखच्छेदमन्यद् व्रीडा-करञ्च यत् । शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् ॥ स्नानानुलेपने चैभिर्बर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरि-जनादीनामभाष्यबन्धिजापि ॥ प्रत्यक्षचित्तरितैर्युक्तौ

भावरसोद्भवैः । अन्तनिष्कान्तनिखिलपालोऽङ्क इति कीर्त्तितः” इति सा० ॥ दृश्यकाव्यरूपकभेदे च पु० । यथा “नाटकमथ प्रकरणं भाष्यव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहा-मृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दय” इति विभज्य “उत्सृष्टिकाऽङ्क एकाङ्कोनेतारः व्यापृता नराः । रसोऽल करुणः स्थायी बद्धस्त्रीपरिदेवितम् ॥ प्राख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् । भाष्यवत् सन्विष्टताङ्गान्धसिन् जयपराजयौ ॥ युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बद्ध” । इति ललितम् “इमञ्च केचित् नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छे-दार्यम् उल्लृष्टिकाङ्कनामानम्” आङ्कः । अत्रे तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्रेति उत्सृष्टिकाङ्कः” इति सा० । पर्वते, समीपे, युद्धभूषणे, देहे, अपराधे, स्थाने, चित्तयुद्धे परम्परासम्बद्धे चिह्ने च पु० । क्रोडे पु० न० “अनन्य-नारीकनीयमङ्कमिति” कुमा० । “अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्वारमर्हतीति” स्मृतिः । “पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते” इति कुमा० । “प्रेम्णोपकण्ठं सुहृद्भ्राजो रत्ना-वलीरम्बु धिरावबभूवेति” माघः । “अङ्कः समीपम् उल्लङ्घ्य” इति मल्लिनाथः । एकत्वादिसंख्याबोधकरेखासन्निवेशे- “अङ्कयुतिः किल सङ्कलिततास्थेति” लीला० । नव-संख्यायाञ्च पु० ।

अङ्कतन्त्रे न० अङ्कानामेकादिपराङ्गान्तसंख्याबोधकरेखाविशेषाणां प्रतिपादकम् तन्त्रं शास्त्रम् । अङ्कशास्त्रे व्यक्ताव्यक्तरूपे, पाटीगणितवीजगणितादौ ।

अङ्कति पु० अनुच-गतौ अति कुत्वम् । वाते । पूजनार्थात् कर्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ, अग्निहोत्रिणि च । गन्तरि त्रि० स्त्रियाम् वा डीप् अङ्कती च ।

अङ्कधारण न० इत० । चिह्नधारणे तत्प्रसङ्गादिवैश्वर्वाचिह्नधारणे च । धृ-णिच् भावे युच् । अङ्कधारणाप्यत्र स्त्री ।

अङ्कन न० अङ्क-करणे ल्युट् । अङ्कनसाधनद्रव्ये गदा(गनीति) प्रसिद्धे । भावे ल्युट् । चिह्नकरणमात्रे न० । “अन्यत्वाङ्कनल-क्ष्मभ्यां वाह्निस्मोचने” इति स्मृतिः । अङ्कनं त्रिभूलादि-चिह्नकरणमिति प्रा० रघु० । भावे युच् । अङ्कनाप्यत्र स्त्री ।

अङ्कपादव्रत न० व्रतभेदे ।

अङ्कपालि स्त्री पा-अलि इत० वा डीप् । क्रोडप्रान्ते । अङ्केन पालयतीति पालि-इ इत० । उपमातरि (धाइमा) इति प्रसिद्धायाम् । अङ्कस्य पालिरिव । आलिङ्गने ।

अङ्कपाली स्त्री अङ्कपालि+डीप् । अङ्कपालिशब्दार्थे वेद-काव्यगन्धद्रव्ये च ।

अङ्गपाश पु० अङ्गः पाश इव बन्धनेनेव पातनहेतुरत्र । लीला-
वत्प्रकृते एकाद्यङ्गानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदबोधके,
तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे “स्थानान्तमेका-
द्विचयावघातः संख्याविभेदो नियतैः स्युरङ्गैः । मत्तोऽङ्ग-
मित्याङ्गसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तोभितिसंयुक्तिः स्यादिति” ।
यथा १, २, एतयोरङ्गयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयोः
स्थानविनिमये कति भेदा, भेदभिन्नानाञ्च संख्यैक्यमितिः
केति १ च पृष्टे अनेनैव प्रकरणेन १२, २२, एतौ द्वौ भेदौ
ऐक्याङ्गमितिः” ३३ इत्युत्तरं तच्चानेनेव भवति । “न
युष्मो न हरो न कतिर्न घनः पृष्टस्तथापि दुष्टानाम् ।
गर्वितगणकबहूनां स्यात् पातोऽवश्यमङ्गपाशेऽङ्गचित्ति”
लीलावती ।

अङ्गपूरण न० अङ्गयोस्तत्संख्ययोः पूरणं गुणनम् । अङ्गयो-
गुणने । [परितोऽङ्गस्य बन्धनम् ।

अङ्गबन्ध पु० अङ्गस्य बन्धः । क्रीडबन्धे । यथा पर्यङ्गबन्धः ।
अङ्गलोद्य पु० अङ्गेन लोद्यतेऽसौ लोड-स्यत् ७त० ।
चिञ्चोडदृचे ।

अङ्गलोप पु० अङ्गस्य वियोज्यसंख्याया इष्टसंख्यातो लोपः
वियोजनम् । इष्टसंख्यातः कस्याञ्चित् संख्याया वियोजने
यथा नवाङ्गसंख्यातः पञ्चाङ्गसंख्याया वियोजने चतुः-
संख्याऽर्वाशेष्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्गम् न० अन्व-असुन् कृत्वम् । चिञ्जे, शरीरे च ।
“पथामङ्गांस्यन्यापनीफलदिति” वेदः ।

अङ्गस न० अङ्गोऽङ्गिचक्षति अच् । चिञ्जयुक्ते । “श्वेनश्वेन
ध्रजतोऽङ्गसं परीति” यजुः । अङ्गसं वस्त्रमाप्रपदिकमिति ।

अङ्गाङ्ग न० अङ्गे मध्ये अङ्गाः शतपत्वाद्विचिञ्जानि यस्य । जजे
“आपो वै अङ्गाङ्गाः ऋन्द” इति, अङ्गाङ्गं ऋन्द इति च
श्रुतिः । [कारैरङ्गितं भेषवाहनमिति” वङ्गिध्यानम् ।

अङ्गित लि० अङ्ग-क्त । चिञ्जयुक्तीकृते, “स्नाहास्त्रधावषट्-
अङ्गिन् लि० अङ्गः आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्ग-
इति । अङ्गेनालिङ्ग वादनीये षट्दङ्गादिवाद्यभेदे, क्रीड-
विशेषे च । “पाशायामङ्गिनो ये चरन्तीति” वेदः ।

अङ्गिनी स्त्री अङ्गानां चिञ्जानां समूहः खलादि० इति ङीप् ।
चिञ्जसंघाते । अस्त्यर्थे इति ङीप् । अङ्गयुक्तस्त्रियाम् ।

अङ्गुर अस्त्री० अङ्ग-उरच् । वीजादभिनवोत्पन्ने, षट्चि-
कासङ्गिद्य जाते ढण्टवृत्तादौ “हमर्गापहृष्टेषु ढण्टाङ्गुरे-
ष्विति” रघुः । जजे, शीघ्रोत्पत्तिषाधमर्गात् रघिरे,
बोम्नि च सकृदेव “भूताङ्गुरास्वादकपायकष्ट” इति कुमा०

अङ्गुरक पु० अङ्गुरते ढण्टादिना सञ्चीयतेऽसौ अन्व-पुरच् ततः
क । पश्चादीनां वासस्थाने (वासा इति) स्याते ।

अङ्गुरित लि० अङ्गुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्गुरे ।
अङ्गुश्च अस्त्री० अङ्ग-उश्च् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राप्ये
लौहास्त्रभेदे (डाड्यश्च) इति स्याते । “तिरोगतं साङ्गुश-
सदहन् शिर” इति माघः । “सन्निवेश्य कुशावल्यां रिपु-
नागाङ्गुशं कुशमिति” रघुः । प्रतिबन्धे च “निरङ्गुशाः
कवय इति” मल्लिनाथः पद्मा० फक् । आङ्गुशायनः
अङ्गुशच्छिन्नस्थाने लि० ।

अङ्गुशग्रह पु० मृच्छातीति ग्रह-अच् इत० । अङ्गुशधारिणि
निषादिनि । “अन्वेतकामोऽवमताङ्गुशग्रह” इति माघः ।

अङ्गुशदुर्द्धर पु० दुःखेन धार्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खल्
हृत् अङ्-कृशेन-दुर्द्धरः ३त० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्गुशधारिन् पु० अङ्गुशं धारयति धारि-णिनि । हस्ति-
पालके ।

अङ्गुशमुद्रा स्त्री अङ्गुशाकारा मुद्रा । “ऋचोञ्च मध्यमां
कृत्वा तस्य मध्यपर्वमूलतः । तर्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा
मुद्राऽङ्गुशसंज्ञितेति” तन्मोक्ते तीर्थावाहनाद्यर्थं कल्पिते
अङ्गुलिचिह्नवेश रूपेमुद्राभेदे ।

अङ्गुशी स्त्री अङ्गुशः चित्तनागरोधनोपायः विवेकः अस्यस्याः
अच् गौ० । जैनीयदेवीभेदे । [ढण्टवृत्तादौ ।

अङ्गुर पु० अङ्ग-खर्जूरादित्वात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने
अङ्गुष अस्त्री० अङ्ग-ऊषच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राप्ये
लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाड्यश्च) ।

अङ्गीट(ठ) (ल) पु० अङ्गुरते लक्ष्यते कीलाकारकण्ठैः । अङ्ग-
ओट (ओठ) (ओल) वा । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे
दीर्घकण्ठकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति स्याते दृचे ।

अङ्गीलक पु० अङ्गील+सार्थे-क । आकोड इति स्याते दृचे ।
अङ्गीलिका स्त्री वल-अच् नि० संप्रसारणे-उलः अङ्गाय तद्वा-
नाय उलः सार्थे क । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विषभेदे ।

अङ्गीलसार पु० अङ्गीलस्य सारः ईत० । अङ्गीटवृत्तजाते
अङ्गीलिका स्त्री । ४० साधुः । अङ्गीटवृत्ते ।

अङ्गीय पु० अङ्गे क्रीडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्गे साधुः
अङ्ग-य वा । “साङ्गं तालत्रयायामः चतुर्दंशाङ्गुलाननः ।
हरीतक्यालतियः स्यादङ्गीऽङ्गे स हि वाद्यते इत्युक्ते”
क्रीडे स्थापनपूर्वकं वादनीये षट्दङ्गादौ । अङ्गनीये लि० ।

अङ्ग चिञ्जयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्मकः सेट् ।
अङ्गय-ति ते आङ्गिग-त् त । मतान्तरे अङ्गापयति ते ।

अङ्ग न० अम-गत्यादौ बा० गन् । चित्ते (अङ्गजः कामः)

“हिरण्यगर्भाङ्गभुवमिति” देहे “हस्तेनस्पर्शं तदङ्गमिन्द्र” इति कुमा० । अङ्गशब्दस्य चेष्टावदन्यावयविकृपावयवविवाचित्वेऽपि तदवयवेऽपि हस्तपादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामग्रात् तेषाञ्च प्रत्यङ्गशब्देनापि व्यवहारः । तत्राङ्गशब्दस्य देहाद्यत्वे तदोयस्वरूपं तदवयवभेदाच्च सुश्रुते दर्शिताः । यथा “शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकार-संमूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते तच्च चेतनावस्थितं वायुविभ-जति, तेज एनं पचति, आपः ह्येदयनि, पृथिवी संघ्नत्याकाशं विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीर-मिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाञ्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिर इति ।

“अतःपरं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभि-ललाटनासाचिवक्त्रास्त्रिधा इत्येता एकैकाः । कर्णे-नेतनासाश्चक्षुःसगण्डकक्षस्तनदृषपाश्वस्किग्जालु-नाङ्ग-प्रभृतयो द्वे द्वे, विंशतिरङ्गुलयः । स्रोतांसि च वक्ष्य-माणाणि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥ तस्य पुनःसङ्ख्या-नम् । त्वचः कला धातवो मला दोषा यज्ञत्प्लीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयभाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डूरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यःसङ्घाताः सिमन्ता अस्थिनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्माणि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । त्रीण्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धि-शते । सप्तोत्तरं मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । तयो दोषाः, तयो मलाः । नव स्रोतांसीति समासः इति” ॥

अवयवे “शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुरिति” कुमा० । अपाङ्ग इति ।

उपाये, “सर्वं कार्यंशरीरेषु सङ्घाङ्गस्त्वपञ्चकमिति” “मन्त्रो योधद्वाधोरः सर्वाङ्गैः संघटैरपीति” च माघः । प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति” मीमांसा । “प्रधानस्याक्रिया यत् साङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायान्विति” स्रुतिः । “हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्यात्तत्त्वमिति” सम्बोधने अव्य० । “त्वमङ्ग यस्याः पतिरुज्झितक्रम” इति नैषधम् । अङ्गमस्त्यस्य अच् । अङ्गवति

“येनाङ्गविकार इति” पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थः अन्तिके च त्रि० । जम्बादिलम्बे न० “अङ्गाधीशः स्वगृहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वेति” जातकम् । देशभेदे पु० । तस्य विवरणम् अङ्गाधिपशब्दे । “अङ्गेषु वङ्गेषु खसेषु योज्या” इति “अङ्गवङ्गखसेष्वेवेति” च ज्योति-षम् अङ्गानां राजा आङ्गः बहुर्थे अङ्गाः । अङ्गदेशे भवः अण् । आङ्गः । बहुर्थे अङ्गाः । अङ्गेन देहेन निर्दत्तः ठक् । आङ्गिकः । अङ्गदेशस्तद्राजानो वा भक्तिरस्य अण् आङ्गः । अङ्गस्तेदम् अङ्गीयः । “यस्मात् प्रत्ययविधि-स्तदादि एत्वयेऽङ्गमिति” पाणिनिपरिभाषिते प्रत्ययावधि-भूते शब्दभेदे, “इणः षीध्वं लुङ्लिटं घोऽङ्गादिति” पा० । अङ्गादागतम् अण् । आङ्गः अङ्गनिमित्ते कार्ये “वर्णा-दाङ्गं बलीय इति” परिभा० । उपकरणानि च यथा यथसङ्गानि दिङ्मात्रमत्वोच्यते । तत्र “स्वामप्रमात्यसुहृत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलानि च राज्याङ्गानोत्पत्तानि” “स्वामप्र-मात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते” इत्युत्पत्तानि राज्याङ्गानि । दर्शादौ च प्रयाजादीनि, वैदिककर्मणाञ्च तत्तत्क्रिया-कलापाः तत्तद्द्रव्याणि चाङ्गानि “साङ्गाङ्गि वैदिककर्मणः फलावश्यम्भाव इति” मीमा० । वेदस्य व्याकरणादीनि अङ्गानि, “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसाञ्चितिः । ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु इति” । एतेषाञ्च लक्षणैकिकमध्ये वक्ष्यते । एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वा-दङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ “ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गः सरह-स्योवेदोध्येतव्य” इत्युक्तम् शिक्षायां तेषां वेदार्थज्ञानोपयो-गित्वा दङ्गत्वं दर्शितम् यथा

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पद्यते । ज्योतिषाम-यनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रसुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्रुतं तस्माद् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोकं महीयते इति” अतो वेदार्थज्ञानोपयोगितया एतेषां गन्धानां वेदाङ्ग-त्वम् । “द्वे विद्ये वेदितव्ये” इत्युत्पत्तम् “पराचापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति सा परा यथाचर-मधिगम्यते” इति श्रुतौ व्याकरणादीनामपरविद्यात्वेन कीर्त्तनं “तेषाञ्च साधनभूतधर्महेतुत्वात् षडङ्गसहितानां धर्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति” भाष्ये उक्तम् । आयु-वेदादीनामुपवेदत्वं न्यायादीनामुपाङ्गत्वं यथा च तेषां तथात्वं तथा तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यते ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात्
त्रिविधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । “ज्योतिःशास्त्र-
मनेकभेदविषयं स्कन्धत्वयाधिष्ठितम् तत्कात्स्न्योप-
नयस्य नाम स्रुतिभिः सङ्कीर्त्यंते संहिता । स्कन्धे-
ऽङ्गान् गणितेन या ग्रहगतस्तन्वाभिधानन्वसौ ह्योराव्यो-
ऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः” इति ।

नरपतिजयचर्यायान्तु षड्विधान्याङ्गानि समासेनोक्त्वा
तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

“स्वरचक्राणि चक्राणि भूवलानि बलानि च । ज्योतिषं
शकुनञ्चैव षडङ्गान्यत्र वचमग्रहम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु यान्तु-
क्त्वाणि स्वरोदये । विंशतिःस्वरचक्राणि तन्नामानि वदा-
मग्रहम् । मातावर्षो ग्रहोर्जीवो राशिर्भेऽपि पितृयोगकौ ।
द्वादशान्दोऽवञ्चक्रं वर्षायनतुं मासकम् ॥ पञ्चाहं नाडिकं
चक्रान्निधिवार्ययोगकम् । तत्कालेन्दुफलङ्गाभास्वरन्देहो-
द्भवन्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूव्यसुक्तेषु शास्त्रेषु
मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिसंख्यां तेषां
नामानि वचमग्रहम् ॥ एकाशीतिपदञ्चक्रं शतपदं नवां-
शकम् । ऋत्वं सिंहासनं चक्रं कूर्मपञ्चविधात्मकम् ॥
भूर्देशं नगरं चैवं गृहकूर्मञ्च पञ्चकम् । पञ्चचक्रं फणी
शास्त्रं राहुकालानलन्निधा ॥ सूर्यकालानलं चक्रं चन्द्र-
कालानलन्निधा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं
बलम् ॥ राशिस्वर्यं समायोगे चक्रं कालानलं मतम् ।
संघट्टकं सप्त ज्ञेयं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारञ्च
नक्षत्रं त्रिधा चैव कुलाकुलम् । कुम्भचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशि-
नक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रस्तारञ्चक्रवेधास्त्रैः प्रभेदैस्तु चरन्निधा ।
भूचरं खेचरं, पान्यं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं
फणिवन्दं सूर्यस्वर्यं चन्द्रजनधा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं
स्थानस्त्राभ्युत्तपूर्वकम् ॥ खलकास्त्रं द्विधा चैव क्षत्रिकास्थान
भादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तञ्चहरश्चादिभेदतः ॥
गजमन्त्रं रथं व्यूहं कुन्तं खड्गं कुरीन्धनुः । सौरिं सेवां
नरनिन्दन्मन्त्रिभार्यायुष्मिकम् ॥ सप्तरेखोद्भवञ्चक्रं पञ्च-
रेखेन्दुभास्कारम् । त्रिविधं भातिकाचक्रं विजयं श्येनतो-
रथम् ॥ अहिलाङ्गलवीजोपनिषत्संख्यं सप्तनाडिकम् ।
चक्रं सांख्यरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्व-
चक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समाचरेत् । जयेदिह न सन्देहो
शक्रतुल्येऽपि भूभुजि ॥ (इति चक्रनामानि) । स्वरोदयैश्च
चक्रैश्च शतयुत्तं समोऽधिकः । तत्र युद्धे बलं ज्ञेयं भूवलैर्विज-
यार्थिनाम् ॥ तेषां नामान्यहं वक्ष्ये स्थातानां ब्रह्मयामले

चतुरशीतिसंख्यानां यद्बलेन जयी रणे ॥ उड्डी जालन्धरी
पूष्पां कामकीलैकवीरका । शिलिन्ध्री च महामारी चेत-
पाली च वंशजा ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा
निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥
बाली योगेश्वरी चण्डी जानुबन्धककर्तरी । शार्दूली
सिंहली तन्वी महाभाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा शक्ती
धन्ववाणा वराटिका । त्रिस्रष्टा मन्थरी धर्माऽन्धताष्टा-
ऽक्षया जया ॥ दुर्मती प्रवरा गौरी काली नरहारी बला ।
खेचरी भूचरी गुह्या द्वादशी विष्टकेवला ॥ त्रैलोक्य-
विजया शैरी कराली वडुवापरा । रौद्री च शिशुमातङ्गी
अभेद्या दहनी मता ॥ बडुबला बर्गभूमि कपाली चानिला-
नला । चन्द्रार्कबिम्बभूमि च ग्रहभूराशिलगगा ॥ राहु-
काढा नलीभूमि स्वरभूमि हिंसा मता । रुद्रस्त्रिमासिकश्चैव
राहुचाष्टविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्यश्चतुर्धा योगिनी
त्रिधा । कालबलन्निभेदञ्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥
इमानि भूवलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्व्ये । अरयस्तस्य
नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥ (इति भूवलानि) । शत्रोः
समाधिके नामि स्वरैश्चक्रैश्च भूवलैः । स्थानसेनाधिके शत्रौ-
बलविज्ञानसंयुते ॥ अभङ्गे चाभ्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जये-
रिपौ । जयोपायमहं वक्ष्ये मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥
रथाभिषेचनं दीक्षा रणार्चा रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रणेपट्टं
जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यासं सुद्वाराक्षां च कङ्क-
णम् । औषधनिलकं घण्टागुटिकां च कपर्दिकाम् ॥
योगघटितशस्त्राणि शस्त्ररक्षाय मोहनम् । शस्त्रलेपांश्च
विविधान् वाषाणाम्बिच्छबन्धनम् ॥ शम्बलङ्काहलशुद्धकां
सुरजम्भस्त्रधारणम् । मारणं मोहनं साम्प्रविद्वेषोच्चाटनं
वशम् ॥ पताकापिच्छकं यन्त्रात्परविद्याविनाशम् । शान्तिकं
निजसैन्यस्य सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि योज्ञात्वा
संपातं कुरुते नृपः । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रुःकोपि
महीतले ॥ (बलावलनामानि) । गणितं व्यवहारञ्च ह्योरा-
ज्ञानं परिस्फुटम् । त्रिस्त्रयं ज्योतिषं वक्ष्ये जयचर्यां
स्वरोदये ॥ खेचरानयनं स्पष्टं पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् ।
उदयास्तमनञ्चक्रानि वक्ष्ये यथामति ॥ नतोऽस्तप्रमाणञ्च-
भावसन्धिप्रसाधनम् । ग्रहाणां षड्बलं वक्ष्ये राशिभावबला-
न्वितम् ॥ राशिसंज्ञाप्रभेदञ्च खेचराणां तथैव च । नृणां
जन्मफलं वक्ष्ये च्छराश्वशलग्नजम् ॥ फलञ्चद्राक्ययोगानां
ग्रहाणां खोज्जनीचकम् । आयुर्द्वयं दशाश्वैव तासा-
ङ्गालप्रवेशनम् ॥ तस्मात्तन्मं ग्रहानुसंधान्दशान्तर्हशयोः

फलम् । यहवर्गाष्टकं स्यटं तस्माद्दिनफलं वदेत् ॥ ताजि-
काज्जन्मलम्नस्य साधनञ्च परिष्कृतम् । वर्षमासदिवालम्न-
दृशान्तफलन्तः ॥ ऋयोत्पत्तिं त्रिधा वक्ष्ये विषुमध्ये
दिनेष्टकम् । दिनमानं दिनं भुक्तसद्यमं घटीषु च
सिद्धिच्छायातिपष्टिञ्च दुष्टमासप्रविंशति । लग्नोदयान्-
खदेयीयान् तेभ्योलम्नस्य साधनम् ॥ लग्नमानन्तथा होरा-
द्रेष्काणं सप्रमांशकम् । नवांशं द्वादशं त्रिंशम् उदये
सप्रसाधनम् ॥ त्रियेः प्रकरणां वक्ष्ये वारनक्षत्रयोगजम् ।
योगास्थं करणास्थञ्च सुहूर्त्तान् संक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रतारा-
बलञ्चैव पक्षभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च तिथि-
वारर्क्षयोगजान् ॥ सिद्धं संवत्कर्कञ्चैव तथा वारशुभा-
शुभम् । अक्षयनिदिनं वक्ष्ये ततो योगन्निपुष्करम् ॥
यमघष्टं यमदंष्ट्रां क्रकचार्गलपातकान् । कुमारनरुणं
दृङ्गं श्रुत्वातिश्रुतयोगिनीम् ॥ वारश्रुतन्तथा कालं काल-
बेलां परिष्कृतम् । कालहोराङ्कियामञ्च कुलिकङ्कष्टकद्वयम् ॥
फलं यहस्य धिष्णस्य वक्ष्ये भर्गवयोः फलम् । दशां चान्त-
र्द्दशां स्थूलां वक्रातिचारयोः फलम् ॥ पीडास्थानानि
खेटानां यहावस्थां तथैवच । भावफलं सन्धिफलं क्षता-
वेधसुपयहान् ॥ शीघ्रवक्रपहोद्देशे शङ्कोचरं गोचरव्यधम् ।
विवाहञ्च प्रतिष्ठाञ्च दीक्षायात्प्रावेशनम् ॥ वास्तुदीपो-
र्द्धिवन्यासं कालविशेषाकांक्षया । जलयोगार्थकाण्डञ्च
वर्षमासदिनाङ्कित् ॥ तिथ्यादिपञ्चकं खेटञ्चन्द्रन्तकाल
सम्भवम् । अवस्थाद्वष्टष्टिञ्च लोकचिन्तां वदामग्रहम् ॥
अङ्गस्यन्दादि सर्वाणि कालचिह्नानि यानि च । दुष्ट-
रिष्टान्यहं वक्ष्ये तथा तेषाञ्च शान्तिकम् ॥ ज्योतिरङ्गमिदं
सर्वं ये जानन्ति मनीषिणः । दीपवत्तान्जिजानीयान्मोहा-
न्वकारनाशने” इति ॥

गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानि अङ्गानि उपा-
ङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतुःषष्टिविधान्मुक्तानि
यथा “यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः । चतुःषष्टि-
स्यथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा” इत्युपक्रम्य गणितज्ञान-
पूर्वकं तज्ज्ञानभावश्शकमित्युक्त्वा तद्विभागा दर्शिता यथा
“तस्मात् कृत्स्नमधीत्याप्ये वेदाङ्गं कालसाधनम् । ज्योति-
षामयनाङ्गानि चतुःषष्टन्ततः पठेत् । येषामप्ये कर्मशुषौ
चन्द्रलम्ने त्वनन्तरम् । नक्षत्रकेन्द्रभे चैव दिवर्गः प्रथमः
सूतः । राहौ दृष्टस्यतौ शुक्रे, धूमकेतौ शनैश्चरे ।
अङ्काराब्दे बुधेर्जे च चारानष्टौ ततः पठेत् । चक्रघ्न-
नरं चक्रं ऋगचक्रं तथैव च । श्वचक्रं वातचक्रं च

चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् । वास्तुविद्याङ्गविद्या च वायसानां
तथैव च । ज्ञेयास्तिस्रस्तु विद्यैता दृङ्गगर्गमताः शुभाः ।
स्वातीयोगं तथाषाढारोहिण्यायोगमेव वा । एतान् कृत्स्नान्
विजानीयात् भयोगान् वै विशेषतः । रक्षसं चेतीहाङ्गानि
चतुर्विंशतिरोरिताः । अतज्जुं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह
नामतः । अतुपूर्वादिधानेन चत्वारिंशद्भि नामतः ।
यहकोशो यहदुङ्गं यहष्टङ्गाटकं तथा । कृत्स्नं यह-
श्रारणाञ्च यहपाकास्तथैव च । विषयाश्चाग्निवर्षांश्च सेना-
व्यूहस्तथैव च । मयूरचिलोपनिषदुपहारप्रधान्यः ।
तत्वान्तिके तुलाकोशोद्भवन्तलोपधारयेत् । सर्वभतर्हिता-
चैव तथा पुष्पलतां विदुः । उपानहोस्तथा ऋदोवस्त-
च्छेदस्तथैव च । कृत्स्नोभुवनकोशश्च गर्भाधानादिकं तथा
निर्घातो भूमिकम्पश्च परिवेषास्तथैव च । ऋतुस-
भावाः सन्धेयं तथोक्त्वाश्चोपधारयेत् । सांवरस्तथा युक्तः
शास्त्राणां देशकोभवेत् । बलाबलं तु विज्ञेयं बद्ध यत्न
बलं वदेत् । ऋतुःषष्ट्यङ्गमेतन्मु संवत्सरसुदाहृतमिति” ।
एवञ्च गणितदिशतयं प्रधानाङ्गत्वात् स्तम्भसंज्ञम् अन्यानि
तु अप्रधानान्यङ्गानोति क्वचित् संक्षेपत उक्तानि, क्वचिञ्च
विस्तारत इति विशेषः । गर्गोक्तविभागाभिप्रायेणैव मुद्गा-
राक्षसे “कृतपरिष्कृतोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिषे” इति
सूत्रधारवाक्यम् । दृष्टव्यं संहितायां तु गर्गोक्तान्येव प्रायशो-
ऽङ्गानि प्रदर्शितानि तेषां स्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।
दृश्यकाव्ये मुखप्रतिगर्भविमर्षोपसंज्ञितिरूपसन्धिपञ्चकस्य
चतुःषष्टिरङ्गानि यथोक्तं साहित्यदर्पणे “उपक्षेपः परिकरः
परिन्यासो विलोभनं । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भावना ॥ उद्भेदः करणं भेदः एतान्यङ्गानि वै सुखे” (इति
सुखस्य १२) “विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापसं तथा । नर्म
नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रशसनं पुनः ॥ विरोधश्च प्रतिमुखे तथा
स्यात् पर्युपासनम् । पुष्पं वज्रसुपन्यासो वर्षसंहार इत्यपि”
(इति प्रतिमुखस्य १३) ॥ “अमताहरणं मार्गो रूपोदाहरणं
क्रमः । संयह्यासुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्रिरेव च ॥ त्रोटका-
धिवलोद्देशा गर्भे स्फुर्ध्वस्तथा (इति गर्भस्य १२) । “अप-
वादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गः
खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्ररोचना विमर्षं स्यादादानं
ऋदानं तथा (इति विमर्षस्य १३) । “सन्धिर्विबोधो पचनं
निर्खयः परिभाषणम् । कतिः प्रसादं ज्ञानन्दः समयो-
ऽप्युपगूहनम् ॥ भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव
च । प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः” (उप-

संहारस्य १४) ॥ चतुःषष्टिविधं हेतुतदङ्गं प्रोक्तं मनो-
षिभिः । कुर्वादनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ।
रसासुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । एपरिच्छेदे
अङ्गकर्मणं न० अङ्गस्य कर्म मर्दानासुखेपनादि परिकर्म ।
मर्दानादिदेहसंस्कारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह पु० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ईत० । देहवेदनायाम् ।

अङ्गज पु० अङ्गात् जायते जन-ड । पुत्रे इहतिरि स्त्री ।

“अङ्गादङ्गं सम्भवति पुत्रवद्दृष्टिता नृणामिति” सृष्टिः ।

देहजातमात्रे त्रि० । रुधिरं न० । रोगे पु० । लोमि

न० । “तत्रोत्तरीयं करिकर्म साङ्गजमिति” भार० । अङ्ग-

जन्मादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्गं मनः तस्यात् जाते कामे पु० ।

अङ्गज्वर पु० अङ्गमङ्गम् अधिहृत्य ज्वरः । राजयक्ष्मरोगे ।

“निरवोचमहं यच्छ अङ्गज्वरमिति”-वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अग्नि-गतौ अङ्गते मृहान्निःसृज्य गमयते अत्र

ल्युट्, घृ० वा णत्वम् । अजिरे, चवरे, (उठान) इति

ख्याते स्थाने “अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गनिष्करोऽपीति”

नैषधम् । दन्तप्रान्तत्वमपि । “प्रकटाङ्गनोपभोगायख-

खिलतचरित्वेति” काद० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री

चेति तदर्थः । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति पु० अङ्गति बाल्येन अग्नि-करणे अति । वाहने

स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्गते गमयते सेवादिना

कर्मणि अति । ब्रह्मणि, अमनौ च । कर्त्तरि अति ।

अग्निहोत्रिणि पु० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै-क । (ताड, वाजु)

इति प्रसिद्धे बाहुभूषणे । बालिपुत्रे-वानरे पु० ।

रुच किञ्चिन्व्याधिपस्य वानरराजस्य बालिनस्तारागर्भजः

पुत्रस्तच्चरितं रामायणे सुन्दरलङ्काकाण्डयोर्विस्तीर्णम् ।

अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० । दक्षिणदिग्गजकरिण्यां स्त्रीतेऽके ।

अङ्गं ददाति समर्पयति दा-क । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि०

योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रगल्भमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग-न । अङ्गसौष्ठववत्यां

योषिति, योषिन्मात्रे च, “अङ्गना वामनस्य स्यात्” इति

हैमोक्तेः वामनदिग्गजयोषिति च ।

अङ्गनाप्रिय पु० प्री-क ईत० । अशोकवृक्षे तत्पुष्पेण हि

स्त्रियः स्नाङ्गं भूषयन्तीति लोकप्रियम् । योषित्प्रियमात्रे

तु त्रि० । दक्षिणदिग्गजे वामने पु० ।

अङ्गदनिर्ग्रह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्ग्रह इव । केयूरशीपस्य

पुङ्गवकारेऽप्यभागे ।

अङ्गन्यास पु० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः । मन्त्र-

विशेषस्य उच्चारणपूर्वकं करस्पर्शनं कर्त्तव्यं तन्मोक्षे न्यास-

भेदे “अङ्गन्यासं करन्यासं वीजन्यासन्यथैव चेति” तन्त्रम् ।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पाल्यते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग-पाल-इ ।

आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि-खुल् ईत० ।

(धाद्र मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालन-

कारके त्रि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्धार्थं प्रायश्चित्तम् ।

अशौचेषु पञ्चशूनाजन्यदुरितक्षयार्थं कार्यं “दशाहास्तु

परं समग्रं विप्रोऽधीयीत धर्म्मवत् । “दानञ्च विधिवद्देय

मशुभान्त्तारकं हि तदिति” स्मृत्युक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू पु० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू-किप् । पुत्रे,

मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे त्रि० । “हिरण्यगर्भा-

ङ्गभुवं मुनिं हरिः” इति भाषः । नारदस्य तन्मनोजातत्वात्

ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भूः । कृताङ्गन्यासे

त्रि० । “ब्रह्माङ्गभूब्रह्मणि योजितात्मेति” कुमा० ।

अङ्गमन्त्र पु० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्रः ।

तन्मोक्षे षड्दोषभाजि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्ह पु० अङ्गं मर्हयति संवाहयति मृद-णिच् अच् ईत० ।

देहसंवाहके-सेवके । अङ्गमर्दनकारके त्रि० । भावे

घञ् । देहमर्हने पु० ।

अङ्गमर्हक पु० अङ्गं मर्हयति मृद-णिच्-खुल् ईत० ।

देहसंवाहके-सेवके । देहमर्दनकारके त्रि० ।

अङ्गमर्दिन् पु० अङ्गं मर्हयति मृद-णिच्-णिनि ईत० ।

अङ्गमर्दके सेवके । अङ्गमर्दनकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ पु० अङ्गीभूतः प्रधानयज्ञोपकरणीभूतः यज्ञः । “नव-

यज्ञमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेद्” त्युक्ते कर्म-

मात्राङ्गे यज्ञयागादौ, दशांशङ्गे समिद्धयागादौ च ते च

“समिधो यजति, तननपातं यजति, इडो यजति, बर्हि-

र्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्येवं पञ्चविधाः । एतेषाञ्च

सकृदनुष्ठानेनैव तन्मन्त्रायेन प्रधानयागानामग्नेयादीना-

सुपकारितेति सीमांसा । अङ्गयागादयोऽथत्व । “अङ्गा-

न्ययाच्चीदभितः प्रधानमिति” भट्टिः ।

अङ्गरक्त न० यु० अङ्गेष्वयवे रक्तः रन्ज-क्त ७त० । कम्मिल्ल-

देशजाते रक्तवर्णचूर्णवति (शुङ्गारोचना) इति वाष्पिजेषु

वैद्येषु च प्रसिद्धे द्रव्यभेदे । ईव० रक्ताङ्गमात्रे त्रि० ।

अङ्गरक्षणी अङ्गं रक्ष्यतेऽनया रक्ष-करणे ल्युट्, ईत० ङीप् ।

लौहजालमये अङ्गरक्षणसाधने वर्त्मभेदे अङ्गरक्षणसाधन-
मात्रे लि० । भावे ल्युट् । देहत्वात् न० ।
अङ्गराग पु० अङ्गं रज्यतेऽनेन रन्ज-करणे घञ् । अङ्गलेपने
कुङ्कुमादौ । भावे घञ् । अङ्गस्य विलेपने पु० ।
अङ्गराज पु० अङ्गानां जनपदानां राजा अच् समा० ।
अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपशब्दे दृश्या ।
अङ्गन्यपादयोऽप्यत्र ।
अङ्गराज पु० अङ्गेषु तन्नामकदेशेषु राजते राज-क्विप् ७त० ।
अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्रे च ।
अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह-क्विप् ७त० । देहजे लोमके-
शादौ । “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति” भाषः ।
अङ्गलेप पु० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप-करणे घञ् दैत० ।
अङ्गरागद्रव्ये । भावे घञ् ७त० । देहे चन्दनाद्यारुलेपने ।
अङ्गव न० अङ्गे स्वावयवे वाति अन्नर्भवति अतिशोषणात् सङ्कु-
चिताङ्गमिव भवति वा-ड ७त० । शुष्कफले ।
अङ्गविकल लि० अङ्गेन विकलः । देहव्याकुलतायुक्ते ।
अङ्गविकृति पु० वि-कृ-क्तिन् अङ्गस्य विकृतिश्चालनादि-
र्यस्मात् ५त० । (मृगोनाडा) इति ख्याते अपस्माररोगे ।
६त० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।
अङ्गविक्षेप पु० वि-क्षिप-घञ् अङ्गस्य विक्षेपः चालनं यत्र
ब० । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन देहचालनरूपे न्यले ।
तद्देहादि यथा । “देहक्या प्रतोतो यस्तालमान-
समाश्रयः । सविलासोऽङ्गविक्षेपोऽन्यमित्यभिधीयते ।
ताण्डवञ्च तथा लासं द्विविधं न्यस्यचरते । पेवलि-
र्वङ्गरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् । अङ्गविक्षेप
बाहुल्यं तथाभिनयश्च न्यता । यत्र सा पेवलिस्तस्या
देशोति नाम लोकतः । क्सेदनं भेदनं यत्र बहुरूपा सुखा-
बली । ताण्डवं बहुरूपान्तत् दारुणात् गलमूर्द्धतः ।
कुरितं यौवतञ्चेति लासं द्विविधसुचरते । यत्राभिनय-
भावाद्ये रसैराल्लेषचुम्बनैः । नायिकानायकौ रङ्गे न्य-
तम्बुरितं हि तत् । मधुरं बद्धलोलाभिर्नीभिर्नित्यं न्यते
वशीकरणविद्यां तस्मात्सं यौवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते
वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारब्धं ततोऽन्यं प्रव-
र्त्तते इति सङ्गीतदामोदरः । भावे घञ् । अङ्गचालने ।
अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या
ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे ।
प्रश्नकाले अङ्गानां देहावयवानां चेष्टादिना शुभाशुभबोधके
ज्योतिरङ्गे शास्त्रे च । सा च विद्या दृष्टसंज्ञितायां दर्शिता

यथा “अथाङ्गान्पूर्वोऽस्तनदृष्टव्यपादं च दशना भुजौ
हस्तौ गण्डौ कचगलनखाङ्गुष्ठमपि यत् । सशङ्कं कक्षास-
श्रवणयुदसञ्जीति पुरुषे, स्त्रियां शूनासास्त्रिग्वलिकटिसु-
लेखाङ्गुलिचयम् ॥ जिह्वा श्रीवा पिण्डिके पाष्णि युग्मं
जङ्घे नाभिः कर्णपालो ककाटी । वक्त्रं पृष्ठं
जलुजान्वस्थिपार्श्वं हृत्ताल्वक्षी मेहनोरस्तिकं च ॥
नपुंसकाख्यं च शिरो ललाटम् आश्वादासञ्चैर-
परैश्चिरेण । सिद्धिर्भवेज्जात नपुंसकैर्नो रूक्षतै-
र्भग्नकृतैश्च पूर्वैः ॥ स्पष्टे वा चालिते वापि पादा-
ङ्गुष्ठोऽक्षिर्गु भवेत् । अङ्गुल्यां दुहितः शोकं शिरो-
धत्ते न्यपादुभयम् ॥ विप्रयोगसुरसि स्वगततः कर्पटा
हृतिरनर्घदा भवेत् । स्यात्प्रियाप्रिभित्पृष्ट कर्पटं
पृच्छतस्वरणपादयोजितः ॥ पादाङ्गुष्ठेन विलिखेद्भूमिं
क्षेत्रोत्थचिन्तया । हस्तेन पादौ कण्ड्वेत्तस्य दासीमया
च सा ॥ तालभूर्जपटदर्शनेऽंशुकं चिन्तयेत्कचतुष्पास्यभस्त्र-
गम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजालकं वल्कलं च समवेक्ष्य
बन्धनम् ॥ पिप्पलीभरिचशुष्टिवारिदैर्लोभ्रकुष्ठवसनाम्बु
जीरकैः । गन्धमांसिशतपुष्पया वदेत् पृच्छतस्तगरकेण
चिन्तनम् । स्त्रीपुरुषदोषपीडितसर्वाध्वसुतार्थधान्यतनया-
नाम् । द्विचतुःषट्पदक्षितीनां विनाशतः कीर्त्तिर्तदृष्टैः ॥
न्ययोधसधूकतिन्दु कजम्बुल्लच्छान्भवदरिजातिफलैः । धनकन-
कपुरुषलोहांशुकण्ड्वोदुम्बराप्रिपरि करगैः ॥ धान्यपरि-
पूर्णपात्रं कुम्भः पूर्णः कुटुम्बद्विकरौ । गजगोशुनानं
पुरोधं धनयुवतिश्च हृदिनाशकरम् ॥ पशुहस्तमहिषपङ्कज-
रजतव्याघ्रैर्लभेत सन्दृष्टैः । अविधननिवसनमलयज
कौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृच्छा इव्वावकसुपरिब्राह्
दर्शने नृभिर्विहिता । मित्युत्तार्थभवा गणिकानृपस्त्वति-
कार्यकता ॥ शाक्योपाध्यायाहृतनिर्घ्न्यनिर्मित्तिगमकै-
वर्तैः । चौरचमृपतिव्रणिजां दासयोधापणस्यबध्यानाम् ॥
तापसे शौरिण्डके दृष्टे प्रोषितः पशुपालनम् । हृत्तं
पृच्छकस्य स्यादुच्छ्रष्टतौ विपन्नता ॥ इच्छामि प्रष्टुं
मण पश्यत्वार्थः समादिशेत्युक्ते । संयोगकुटुम्बोत्था लाभै-
श्वर्योक्तता चिन्ता ॥ निर्दिशेति गर्दिते जयाध्वगा,
प्रत्यवेक्ष्य मम चिन्तितं वद । आशु सर्वजनमध्यगं त्वया
दृश्यतामिति च बन्धुचौरजा ॥ अन्तःस्थेऽङ्गे स्वजन
उदितो वाह्यजे वाह्य एव पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिगलनया
दासदासीजनः स्यात् । जङ्घे प्रेष्यो भवति भगिनी
नाभितो हृत्सभायां पाण्डुष्ठाङ्गुलिचयकृतस्यर्धने

पुत्रकन्ये ॥ सातरं जठरे, मूर्द्धि गुरुं, दक्षिणवामकौ ।
 बाहू भ्राताथ तपली स्पृष्ट्वै चौरमादिशेत् ॥ अनरङ्ग-
 मवसुच्य वाहृगस्यर्शनं यदि करोति पृच्छकः । श्लेष्मभूत-
 शक्तस्त्वजन्नधः पातयेत्करतलस्यवस्तु चेत् ॥ श्मश्वना-
 मिताङ्गपरिमोटनतोऽप्यथवा, जनघृतरिक्तभाण्डमवलोक्य च
 चौरजनम् । हृतपतितक्षतास्मृतविनष्टविभग्नगतोन्मुषित-
 ष्टताद्यानिष्टरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यत्तत्
 सर्वं तृषास्थिविषादिकैः सह षट्ठिकरं षोडशार्तानां समं
 रुदितक्षुतैः । अवयवमपि स्पृष्टान्तःस्यं दृढं मरुदाहरेद्
 अतिबहु तदा भुञ्जान्नं संस्थितः सुहितो वदेत् ॥ ललाट-
 स्पर्शनाच्छूकदर्शनाच्छालिजौदनम् । उरःस्पर्शात् षट्ठि-
 कान्नं ग्रीवास्पर्शे च यावकम् ॥ कृत्स्निकृचजठरजातुस्पर्शे
 माषाः पयस्तिलयवाग्वः । आखादयतशौष्ठौ लिङ्गतो
 मधुरं रसं ज्ञेयम् ॥ विस्पृष्टे स्फोटवेज्जिह्वामन्त्रे वक्त्रं
 विकृण्येत् । कटुतिक्तकषायोष्णैर्हिक्तेत्, धीवेच्च धैर्यवे ॥
 श्लेष्मत्यागे शुष्कतिक्तं तदल्पं, श्रुत्वा क्रव्यादं प्रेष्य वा
 मांसमिन्द्रम् । भ्रूगण्डौषस्पर्शने शकुनं तद् भुक्तं तेने-
 त्युक्तमेतन्निमित्तम् ॥ मूर्धगलकेशहृद्यङ्गकर्णजङ्घं वस्तिं
 च स्पृष्ट्वा । गजमहिषभेष्यशूकरगोशशस्त्रगमांससद्युग्भुक्तम् ॥
 दृष्टे श्रुतेऽप्यशकुने गोधासत्स्यामिषं वदेद्भुक्तम् । गर्भित्या-
 गर्भस्य च निपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रश्ने ॥ पुंस्त्रीनपुंसकास्थे
 दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते स्पृष्टे ! तज्जन्म भवति पानाच्च-
 उपफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भ्रूदरं वाङ्गुलिं वा
 स्पृष्ट्वा पृच्छेद्गर्भचिन्ता तदा स्यात् । मध्वाज्याद्यैर्हैमरत्न-
 प्रवालैरप्यस्यैवां मातृधात्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करगे
 स्याद् दुष्टनिमित्तवशात्तददासः । कर्षति तज्जठरं यदि
 पीठो त्पीडनतः करगे च करेऽपि । प्राणायामा दक्षिणेद्वारे
 स्पृष्टे मासोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्णं एवं मा द्विच-
 त्तर्भः श्रुतिस्तने ॥ वेणीमूले त्रीन् सुतान् कन्यके द्वे
 कर्णे पुलान् पञ्च हस्ते त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं
 चानुपूर्व्यां पादाङ्गुष्ठे पार्श्वयुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्या-
 सव्योरुसंस्पर्शे स्तने कन्यासुतद्वयम् । स्पृष्टे ललाटमध्यान्ते
 चतुस्त्रितनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रूकर्णगण्डहृत्पुरदा
 गलम् । सव्यापसव्यस्तन्त्रश्च हस्तौ चिबुकनालकम् ॥
 उरः कुचं दक्षिणमप्यसव्यं हृत् पार्श्वमेवं जठरं कटिश्च ।
 स्फिक् पायुरुन्म्यूरुयुगं च जानू जङ्घे च पदाविति क्वचित्-
 कादौ ॥ इति निगदितमेतन्नात्संस्पर्शलक्ष्यं प्रकटमभि-
 ज्ञताथै वीच्य शास्त्राणि सम्यक् । विपुलमतिरुदारो

वेत्ति यः सर्वमेतच्चरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥
 इति दृष्टत्संहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । “वास्तुविद्या-
 ङ्गविद्या चेति” गमः । अङ्गविद्याया व्याख्यानो पन्थः
 ऋगयना० अण् । आङ्गविद्यास्तद्व्याख्यानग्रन्थे ।

अङ्गविधि पु० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् ।
 गुणविध्यपरपर्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिवोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरै-
 प्राप्नस्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ”
 इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्मणि इष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिवोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजन-
 कत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत् त्वं प्राप्नस्यैव कर्मणो-
 ऽनुवादेन तस्य द्रव्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते
 सोऽयमङ्गविधिः सच स्वविषये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीति-
 जनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्मणो-
 ऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं
 जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवक्त्रेण प्राप्नस्याग्निहोत्रस्य गुण-
 विधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्नस्याग्नि-
 होत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दधि इष्ट
 साधनताबोधनेन तत् प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं
 गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्युदाहा-
 र्याणि । तच्चाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् द्रव्यं क्वचित्
 देवतादि इति नानाविधम् अतएवोक्तं “कार्मार्सिद्धिहितं
 नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दात् तदुपस्थानमुपादेये गुणो-
 भवेदिति” भट्टैः । विदितञ्चैतत् रघुनन्दनेन प्रमाणान्तरा-
 रुद्धिहितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति प्राथमिकी
 शब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये
 कर्मणि तिथ्यादिर्गुण इति” ।

अङ्गवैकृत न० विकृतस्य भावः विकृत+अण् अङ्गेन अङ्ग-
 चेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञायते यत् बहु० । आकार
 इति स्थातायाम्-हृदयगतभावावेदेकचेष्टायाम् । ईत० ।
 अङ्गस्य विकारे न० ।

अङ्गवैगुण्य न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् ।
 प्रधानकर्माङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्दोषनिवारणार्थं
 विष्णुस्मरणं कर्त्तव्यतया विहितं “यदमाङ्गं कृतं कर्म
 जानता वायजानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामानु-
 कीर्त्तनादिति” सृष्टिः । अतएव आङ्गादिपद्भित् कर्मान्ते
 यत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय विष्णुस्मरणमहं
 करिष्ये इत्यभिज्ञापवाक्यम् ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुभ्रतेऽनया इति शुभ-करणे क्तिन् इत० ।

स्नानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।

अङ्गस् न० अन्ज-असुन् कृत्वञ्च । पञ्चिणि इत्युज्ज्वलदत्तः ।

अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन सम्-क-करणे घञ्

सुट् । देहसंशोधनादिसंस्कारकारणे स्नाने गोधूमचूर्णा-

दिनाङ्गमर्दने च । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य संस्कारे

विवेपनादौ । अङ्गं संस्करोति सम्+क-कर्त्तरि अण्

इत० । देहसंस्कारके नरमाले लि० ।

अङ्गसंस्क्रिया स्त्री इत० । अङ्गसंस्कारे ।

अङ्गस्यार्थ पु० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः स्यार्थयोगता ।

इतरकर्त्तृकस्यार्थयोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्यार्थनिषेधे

“चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः । ततः

सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यार्थं विधीयते” इति दत्तस्मृतौ चतुर्थ-

दिवसे अशौचिदेहस्य स्यार्थयोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे

देहस्यार्थयोग्यता । एतच्च “यावद्गोत्वमसंस्पृश्य”मित्याद्युक्त-

व्यतिरिक्तविषयं महाशुचिनिपाते पुत्रादिभिन्नविषयञ्च

तच्चाङ्गासृश्यात्वशब्दे वक्ष्यते ।

अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाल्यतेऽल ह-आधारे घञ् इत० ।

अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन न्त्ये । तच्चाङ्गविशेषशब्दे दर्शि-

तम् । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य हरणमाले पु० ।

अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्म्मणः हानिः

प्रधानकर्म्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथा सम्पादनेऽसम्पादने च ।

“देवाद् अभात् प्रमादाच्चेदङ्गहानिः प्रजायते ।

अरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति” पुरा० ।

अङ्गहारि पु० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र ह-वा० णि । अङ्ग-

हारार्थे स्थले रङ्गभौ ।

अङ्गहीन लि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्ग-

करणशून्ये कर्म्मणि “अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च

यद् भवेत् । सत् सर्वं पूर्णतामेतु भास्करस्य प्रसादतः”

इति स्मृतिः । “अङ्गहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्वि-

जम् । यजमानमदक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः” इति

पुरा० । विकले, किन्नदेहे च लि० । अङ्गेन देहेन हीनः

रहितः । कामे पु० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्गं हीनं

यथोचितप्रमाणादल्पं वस्य । हस्तपादाद्यवयवस्य यथो-

चितपरिमाणाभावशुक्ते लि० । “धान्यचौरौऽङ्गहीनत्वमा-

तिरेक्यञ्च मिश्रक इति” मनुः । वा परनिपातेऽहीनाङ्गे-

ऽथवाथे । अङ्गस्य हीनतायां कारणसक्तं सुश्रुते ।

“द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमान-

मात् कुञ्जं कुण्ठिं खड्गं जडं वामनं विकृताक्षमनञ्च वा

नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यदादिच्छेत्तत्तस्यै दाप-

येत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं नज-

यति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियार्थास्तु यान्यान् सा भोक्तु-

मिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य

दापयेत् । सा प्राप्रदौहृदा पुत्रं जनयेत् शुष्कान्वितम् ।

अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु येष्वि-

न्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्वार्त्ति-

स्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये” इति ॥

अङ्गाङ्गिभावः पु० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणस-

ख्यभावे उपकार्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति

प्रयाजादीनामङ्गत्वं, प्रयाजदोश्च प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् ।

“अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यमन्वय” इति च मीमा० ।

अङ्गाधिप पु० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे

प्रसिद्धतया कर्णे तस्य तद्राज्यप्राप्तिः भारते आ० ।

“यद्ययं फाल्गुनो युञ्जे नाराज्ञा योऽङ्गमिच्छति । तस्माद्देशो-

ऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णेः सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनैः

काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महाराधः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये

स त्रिया युक्तो महाबल इति सच देशः समभदेशस्यगिरि-

ब्रजात् सन्निकटः पूर्वस्थां दिशि स्थितः । सभापर्व णि

समभदेशवर्षने गिरिब्रजसुपवर्ष्ये “अङ्गवङ्गाद्यशैव राजानश्च

महाबलाः । गौतमाश्रमसमभ्येत्य रमन्ते च पुरार्जुनेति”

अङ्गवङ्गव्याणां सन्निकटत्वमुक्तम् । भीमप्राच्याद्विजये च

“विजित्य युधि कौन्तेयो भागधानम्ययाङ्गुली ॥ दण्डञ्च

दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन् ॥ तैरेव सहितः सर्वै-

गिरिब्रजसुपाद्रवत् । जारासन्धिं सान्त्वयित्वा करे च

विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवङ्गुली ॥

स कम्पयन्निव महीं वलेन चतुरङ्गिणा । युयुधे पाण्डव-

श्रेष्ठः कर्णेनामितघातिना ॥ स कर्णं युधि निर्जित्य वशे

कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्वत-

वासिनः ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ।

पाण्डवो वाह्वीर्येण निजघान महाशुभे इति” ॥ एवञ्च

गिरिब्रजात् पूर्व्वं मोदागिरिः पश्चात् स देशः । वृहत्-

संहितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेयां स्थितिरुक्ता । यथा

“अग्नेयां दिशि कोशल कलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गा” इति ।

अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तलग्नस्य अधिपः । लग्नाधिपे पु० ।

“अङ्गाधिपे बलनि सर्वं विभूतिसम्पदिति” ज्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ईत० । अङ्गदेशाधिमे कर्णे लग्नाधिमे च
“अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुविभिः संयुक्त” इति
जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अङ्गदेशे-अग्निसंक्रान्ते
अग्निशून्ये वा (आङ्गार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । “घत-
कुम्भसमा नारी तप्राङ्गारसमः पुमानिति” “ज्वलदङ्गार-
सन्निभमिति” “अङ्गारे शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव
गच्छतीति” । “उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः क्षणायते
करमिति” च पुरा० । “असौ वावादित्योऽग्निर्दिशो-
ऽङ्गारा” इति ऋ०ब्रा० । “अङ्गारे भुक्तवज्जने” इति
स्मृतिः । “अङ्गारा अङ्गार” इति यजु० । “येऽस्याङ्गारा
आसंस्तेऽङ्गारसोऽभवदिति” ऐत० ब्रा० । भौमग्रहे पु०
रक्तवर्णे न० तदिति लि० । पाशा०यत् अङ्गार्या स्त्री तल्लङ्गे ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+स्वार्थे कन् । अङ्गारे “अङ्गारकस्त्व-
न्याच्चेति” पुरा० । “अटावङ्गारके तथेति” ज्योतिषम् ।
“अङ्गारके कुमारञ्च बुधे नारायणं तथेति” पुरा० । अस्त्र
चारो यथा

“यद्युदयर्चाङ्गं करोति नवमाससप्तमर्क्षेषु । तद्वक्रसुष्ण-
सुदये पीडाकरमग्निवाचार्त्तानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशनक्ष-
त्राद्वक्रितः कुजोऽशु सुखम् । दूषयति रसानुदये करोति
रोगानवृष्टिं च ॥ व्यालं त्रयोदशर्चाञ्चतुर्दशद्वा विपच्यते
ऽस्तमये । द्वात्रिंशच्चतुर्थेऽपि करोति पीडां सुमिच्छं च ॥
रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशत् घोडशाञ्च विनिवृत्ते
तत्कालं सुखरोगं समर्थं च सुमिच्छमावहति ॥ असिसुखलं
सप्तदशदष्टादशतोऽपि वा तदशु वक्रे । दस्युगणेभ्यः
पीडां करोत्यवृष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्थमोदितो यदि
निवर्त्तते वैश्वदैवते भौमः । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि
लोकाग्निपीडयति ॥ अश्विनोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्धाभि-
षिक्तपीडाकृतं । यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तद्दिग्ब्यूहान् जनान्
हन्ति ॥ मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति
ततः । पाण्डुरो नपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाङ्गयमवृष्टिः ॥
भित्त्वा मघं विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् ।
भरकं करोति घोरं यदि भित्त्वा रोहिणीं याति ॥
दक्षिणतो रोहिण्याङ्गारन् महीजोऽवृष्टिनिप्रहकत् ।
धूमयन् सशस्त्रो वा विनिहन्त्यात् पारिवालस्थान् ॥
प्राजापत्ये अश्विने मूले तिष्ठन् चरासु शाक्रे च । विचरन्
घननिवहानाशुपघातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः
प्रशस्ताः अश्विनमघादित्यमूलहस्तेषु । एकपदाश्विनिशाखा-

प्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्त्तिः किंशुकाशोक
वर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्रताम्रप्रभामः । विचरति यदि
मार्गं चोत्तरं भेदिनीजः शुभकद्वनिपानां हार्त्तिदश
प्रजानाम् ॥” इति दृहत्संहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि ग्रहभङ्गध्याये तत्रैवोक्तं यथा

“शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमाधस्थाः ।
निर्विन्ध्या वेत्तवती सिप्रा गोदावरी वेषा ॥ मन्दा-
किनी ययोष्णी महानदी सिन्धुमालतोपाराः । उत्तर
पाण्डुरमहेन्द्राद्रिविन्ध्यामलयोपगाशोलाः ॥ इविद्विदेहा
भ्याश्शकभासापुरकौङ्कणाः समन्विशकाः । कुन्तलकेरल-
दण्डककानिपुरश्लेच्छसङ्करजाः ॥ नासिक्यभोगवर्धन-
विराटविन्ध्याद्रिपार्शगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां
तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ नागरहाषकरपारत-
डताशनाजीविशस्त्रवाचार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकवटवधक-
नृशंसावलिप्रानाम् ॥ नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भा-
भिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपशुडमद्य-
तीक्ष्णानाम् ॥ कोशभवनान्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिन्नु-
चौराणाम् । शठदीर्घवैरवह्वाशिनानां च वसुधासुतोऽधिपतिः”
इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरष्टकण्ठे,
(भीमराज) इति ख्याते-भङ्गराजवृक्षे च पु० । अस्वार्थे
कन् । विष्कलिङ्ग इति विख्याते-अङ्गारचुद्रांशे न० ।
“दूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुण्यो । दृहती सैन्धवं
कुष्ठं राक्षा मांसी शतावरी । आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं
विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति”
चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।
अङ्गारकारिन् लि० अङ्गारं करोति क्-णिनि । काष्ठं दुग्ध्वा
अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रवाले तस्य
च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं “माणिक्यं भास्करे
देयं चन्द्रे सुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्या”दित्यादिना
तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तन्प्रियत्वम् ।
अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हित्वावलीनाम-
कौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्नेऽस्याम् धा-आधारे
ल्युट् ङीप् । (आडठा) इति ख्याते अङ्गाराधान-
पात्राणाम् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकाप्यत्रैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डेन)
परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्-क्त इत० । (कवाव)
इति प्रसिद्धे-पक्षमांसादौ ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुद्धतेऽनया इति शुध-करणे क्तिन् ईत० ।
 ज्ञानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।
 अङ्गस् न० अन्ज-अखनु कुत्वञ्च । पश्चिणि इत्युज्ज्वलदत्तः ।
 अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन सम्-क-करणे घञ्
 सुट् । देहसंशोधनादिसंस्कारकारणे ज्ञाने गोधूमचूर्णा-
 दिनाङ्गमर्दने च । भावे घञ् ईत० । अङ्गस्य संस्कारे
 विधेयनादौ । अङ्गं संस्करोति सम्+क-कर्त्तरि अण्
 ईत० । देहसंस्कारके नरमात्रे लि० ।

अङ्गसंस्क्रिया स्त्री ईत० । अङ्गसंस्कारे ।

अङ्गस्यार्थ पु० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः स्यस्यदोगता ।
 इतरकर्त्तृकस्यार्थयोभ्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्यार्थनिषेधे
 “चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः । ततः
 सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यार्थो विधीयते” इति दत्तस्मृतौ चतुर्थ-
 दिवसे अशौचिदेहस्य स्ययोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे
 देहस्यार्थयोग्यता । एतच्च “यावन्नोत्वमसंसृश्य”मित्याद्युक्त-
 व्यतिरिक्तविषयं महागुरुनिपाते पुत्रादिभिन्नविषयञ्च
 तच्चाङ्गास्तु श्यत्वशब्दे वक्ष्यते ।

अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाल्यतेऽत्र ह-आधारे घञ् ईत० ।
 अङ्गुल्यादिविन्द्यासभेदेन षत्व् । तच्चाङ्गविच्छेपशब्दे दर्शि-
 तम् । भावे घञ् ईत० । अङ्गस्य हरणमात्रे पु० ।

अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्मणिः हानिः
 प्रधानकर्म्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथा सम्पादनेऽसम्पादने च ।
 “देवाद् अमात् प्रमादाच्चेदङ्गहानिः प्रजायते ।
 आरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति” पुरा० ।

अङ्गहारि पु० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र ह-वा० णि । अङ्ग-
 हारार्थे स्थले रङ्गभौ ।

अङ्गहीन लि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्ग-
 करणशून्ये कर्मणि “अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च
 यद् भवेत् । सत् सर्वं पूर्णतामेतु भास्करस्य प्रसादतः”
 इति श्रुतिः । “अङ्गहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्वि-
 जम् । यजमानमदक्षिण्यो नास्ति यत्तसमो रिपुः” इति
 पुरा० । विकले, क्षिप्तदेहे च लि० । अङ्गेन देहेन हीनः
 रहितः । कामे पु० । तस्थानङ्गत्वान्त्वम् । अङ्गं हीनं
 यथोचितप्रमाणादात्मं यस्य । हस्तपादाद्यवयवस्य यथो-
 चितपरिमाणाभावयुक्ते लि० । “धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमा-
 त्तरेक्यञ्च मिश्रक इति” मनुः । वा परनिपातेऽहीनाङ्गो-
 ऽप्यत्रार्थे । अङ्गस्य हीनतायां कारणसक्तं श्रुयते ।
 “द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमान-

मात् कुञ्जं कुण्डं खड्गं जडं वामनं विकृताक्षमनसं वा
 नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दाप-
 येत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्नं चिरायुषञ्च पुत्रं नज-
 यति ॥ भवन्ति चाल ॥ इन्द्रियांशस्तु यान्त्यान् सा भोक्तु-
 मिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तान्तान् भिषनाहृत्य
 दापयेत् । सा प्राप्नोतीहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
 अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु येष्वि-
 न्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्सार्त्त-
 स्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये” इति ॥

अङ्गाङ्गिभावः पु० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणसु-
 खभावे उपकार्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति
 प्रवाजादीनामङ्गत्वं, प्रयाजदोष्य प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् ।
 “अङ्गाङ्गिभावसज्ञात्वा कथं सामर्थ्यमन्वय” इति च सोमा० ।

अङ्गाधिप पु० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे
 प्रसिद्धतया कथं तस्य तद्वाच्यप्राप्तिः भारते आ० ।
 “यद्ययं फाल्गुनो युञ्जे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति । तस्माद्देशो-
 ऽङ्गविषये मया राज्येऽभिप्रेच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन् क्षणे कर्ष्यः सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनैः
 काञ्चने पीठे मन्त्रविदूभिर्महाराथः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये
 स त्रिया युक्तो महाबल इति सच देशः समधदेशस्यगिरि-
 ब्रजात् सन्निरुपः पूर्वस्थां दिशि स्थितः । समपर्व्वणि
 मगधदेशवर्णने गिरिब्रजस्यपर्व्वण्यं “अङ्गवङ्गाद्यञ्चैव राजानस्य
 महाबलाः । गौतमान्ममभ्येत्य रमन्ते च पुरार्जुनेति”
 अङ्गवङ्गन्पाशां सन्निरुपत्वमुक्तम् । भीमप्राच्यदिग्भिजये च
 “विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानभ्ययाङ्गली ॥ दण्डञ्च
 दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन् । तैरेव सहितः सर्वै-
 र्गिरिब्रजस्यपर्व्वत् । जारासिन्धुं सान्त्वयित्वा करे च
 विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्वैः कर्ष्यमभ्यद्रवङ्गली ॥
 स कर्मयन्त्रिण महीं बलेन चतुरङ्गिणा । युयुधे पाण्डव-
 श्रेष्ठः कर्षेनाभिवधातिना ॥ स कर्षं युधि निर्जित्य वशे
 कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राक्षः पर्व्वत-
 वासिनः ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवन्तरम् ।
 पाण्डवो वाक्युर्वीर्येण निजघान महावृधे इति ॥ एवञ्च
 गिरिब्रजात् पूर्व्वं मोदागिरिः पश्चात् स देशः । दृष्टव-
 संहितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेयां स्थितिरुक्ता । यथा
 “अग्नेयां दिशि कोशल कलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गा” इति ।
 अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तलग्नस्य अधिपः । लग्नाधिपे पु० ।
 “अङ्गाधिपे बहूनि सर्व्वं विभूतिसम्पदिति” ज्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ईत० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे लग्नाधिपे च
“अङ्गाधीशः स्वोहे बुधयुक्त्वभिः संयुक्त” इति
जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अङ्गदग्धे-अग्निसंक्रान्ते
अग्निसूत्रे वा (आङ्गार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । “इत-
कुम्भसमा नारी तप्राङ्गारसमः पुमानिति” “ज्वलदङ्गार-
सञ्चमिति” “अङ्गारे शतधौतेऽपि सालिन्यं नैव
गच्छतीति” । “उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते
करमिति” च पुरा० । “असौ वावादित्योऽग्निर्दिशो-
ऽङ्गारा” इति ऋ०ब्रा० । “व्यङ्गारे भुक्तवज्जने” इति
ऋ०तिः । “अङ्गिरा अङ्गार” इति यजु० । “येऽस्याङ्गारा
आसंस्ते ऽङ्गिरसोऽभवन्ति” ऐत० ब्रा० । भौमयज्ञे पु०
रक्तवर्णे न० तद्वति त्रि० । पाशा०यत् अङ्गार्यां स्त्री तद्वङ्गे ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+कार्थे कन् । अङ्गारे “अङ्गारकस्त्व-
न्याञ्चेति” पुरा० । “अष्टावङ्गारके तथेति” ज्योतिषम् ।
“अङ्गारके कुमारञ्च बुधे नारायणं तथेति” पुरा० । अस्य
चारो यथा

“यद्युद्यन्तार्द्धकं करोति नवमाष्टमसप्तमर्द्धेषु । तद्वक्रसुष्ण-
सुदये षोडशकरमग्निवाचानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशनक्ष-
त्राद्वक्रितः कुजोऽशु सुखम् । दूषयति रसानुदये करोति
रोगानदृष्टिं च ॥ व्यालं त्रयोदशर्द्धाञ्चतुर्दशाद्वा विपच्यते
ऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालमृगैः करोति षोडशं सुभिन्नं च ॥
रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोडशञ्च विनिवृत्ते
तत्कालं सुखरोगं समर्थं च सुभिन्नमावहति ॥ असिसुखं
सप्तदशादष्टादशतोऽपि वा तदनु वक्रं । दस्युगणैः
षोडशं करोत्यदृष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्थमोदितो यदि
निवर्त्तते वैश्वदेवते भौमः । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि
लोकाग्निपीडयति ॥ अत्रणोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्धाभि-
षिक्तपीडाकृत् । यस्मिन्नृचेऽभ्युदितस्तद्विग्व्यूहान् जनान्
हन्ति ॥ मध्ये न यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति
ततः । पाण्डुरो नपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाङ्गयमदृष्टिः ॥
भित्त्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् ।
मरकं करोति घोरं यदि भित्त्वा रोहिणीं याति ॥
दक्षिणतो रोहिण्याञ्चरन् महीजोऽदृष्टिनियहकृत् ।
धमायन् सशिखो वा विनिहन्यात् पारियातस्थान् ॥
प्राजापत्ये अत्रण्ये मूले तिसृषु चरासु शाक्रे च । विचरन्
घननिवहानासुपघातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः
प्रशक्ताः अत्रणमघादित्यमूलहृत्तेषु । एकपदाश्विशाखा-

प्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्त्तिः किंशुकाशोक
वर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्ततान्प्रभामः । विचरति यदि
मार्गं चोत्तरं भेदिनीजः शुभद्वदनपानां हार्त्तिदश
प्रजानाम् ॥” इति दृष्टसंहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि ग्रहभक्त्यायाये तत्रैवोक्तं यथा

“शोखस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमाधस्याः ।
निर्विन्ध्या वेत्तवती सिप्रा गोदावरी वेत्ता ॥ मन्दा-
किनी घयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तर
पाण्डुरमहेन्द्राद्रिविन्धुमलयोपगाञ्चोत्ताः ॥ द्रविडविदेहा
न्धाशुकभासापुरकौङ्कणाः समन्त्रशकाः । कुन्तलकेरल-
दण्डककान्तिपुरस्त्रेच्छसङ्करजाः ॥ नासिक्यभोगवर्धन-
विराटविन्ध्याद्रिपार्शगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयं
तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ नागरक्षपिकरपारत-
डताशनाजीविशस्त्रवाचानाम् । आटविकदुर्गकवटबधक-
नृशंसावलिप्रानाम् ॥ नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्बिकडिम्भा-
भिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्य-
तीक्ष्णानाम् ॥ कौशभवनाग्निहोत्रिकधात्वाकरथाक्यभिन्नु-
चौराणाम् । शठदीर्घवैरवह्वाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः”
इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरण्डकृच्छे,
(भीमराज) इति ख्याते-मृङ्गराजकृच्छे च पु० । अस्यार्थे
कन् । विस्फुलिङ्ग इति विख्याते-अङ्गारचुद्रांशे न० ।
“दूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिषा सेन्द्रवारुणी । दृहती संख्वं
कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी । आरनालाटकेनैव तैलप्रस्थं
विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति”
चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।

अङ्गारकारिन् त्रि० अङ्गारं करोति क्-णिनि । काष्ठं दुग्ध्वा
अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रवाले तस्य
च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं “माणिक्यं भास्करे
देयं चन्द्रे सक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्या”दित्यादिना
तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तन्प्रियत्वम् ।
अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हितावलीनाम-
कौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे
ल्युट् ङीप् । (आङ्गा) इति ख्याते अङ्गाराधान-
पात्राम् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकायत्नैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डेन)
परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे षिच्-क्त ३त० । (कवाव)
इति प्रसिद्धे-पक्कमांसादौ ।

अङ्गारपर्षी न० अङ्गारमिव पर्षमस्य । वनभेदे । अस्त्रार्थे अच् । तत्स्वामिनि चित्ररथगन्धर्वे पु० । भारते चैत्ररथे प० । चित्ररथगन्धर्वस्य अर्जुनादीन् प्रति उक्तिः । “आराक्षित मा मह्यं समीपमुपसर्षत । कस्मान्नां नाभिजानोत प्राप्तं भागीरथीजलम् । अङ्गारपर्षं गन्धर्वं वित्त मां स्ववनाश्रयम् । अहं मानी तथेषुश्च कुबेरस्य प्रियः सखा । अङ्गारपर्षमित्येवं ख्यातं चेदं वनं ममेति” । [ख्यातपाले ।

अङ्गारपात्री स्त्री इत० अङ्गारधान्याम् (आङ्गटा) इति अङ्गारपुष्य पु० अङ्गारमिव लोहितवर्णं पुष्पं यस्य व० । (जिंयापुति) इति ख्याते इङ्गदीष्टचे ।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री अङ्गारा रत्नवर्णा मञ्जरी व० समासान-कवभावाहस्वत्वे संज्ञात्वात् । (करमूचा) इति ख्याते रत्नकरञ्जष्टचे ।

अङ्गारवल्ली स्त्री अङ्गारा इव रत्नफलत्वात् रत्नावल्ली कर्म० । रत्नवर्णफलवत्याम् (कुच) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जावतायां करञ्जष्टचे च । स्वार्थे कन् । अङ्गारवल्लिका तलैव ।

अङ्गारवैष्णु पु० अङ्गारवैष्णोवैष्णुः । वंशभेदे । तज्जाते ठक् अनुश-तादि० द्विपदद्विष्टिः । आङ्गारवैष्णुकं, तज्जाते लि० ।

अङ्गारशकटी स्त्री शकती वोढुं शकटम्, अत्यं शकटं, शकटी, षष्ठादिनत् अत्यार्थे ङीप् अङ्गारस्य शकटीर्दत० । (आङ्गटा) (धुनाचीति) च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पात्रभेदे ।

अङ्गारावक्षेपण न० अङ्गारमवक्षिप्यतेऽनेन करणे ल्युट् । अङ्गारक्षेपणसाधने पात्रे । भावे ल्युट् । अङ्गारक्षेपणे ।

अङ्गारि स्त्री अङ्गार+मत्वर्थे ठन् पृषोदरादित्वात् कलोपः । अङ्गाराधारे (आङ्गटा) इति प्रसिद्धे पात्रभेदे ।

अङ्गारिका स्त्री अङ्गारं विद्यतेऽस्याः अङ्गार+मत्वर्थे ठन् टाप् । (आङ्गटा) इति ख्याते अङ्गारपाले ।

अङ्गारिणी स्त्री० अङ्गार+मत्वर्थे इनि । अङ्गारधानिकायाम् (आङ्गटा इति) ख्याते पात्रे । अङ्गारवति लि० ।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरतीति अङ्गार+क्तिप् ततः कर्त्तरि क्त । पलायकलिकायाम् । अङ्गारं करोतीत्यर्थे णिचि कर्मणि क्त, अङ्गार+तारका० इतच् वा । दग्धप्राये काष्ठदौ लि० । [अङ्गारप्रकृतिभते काष्ठदौ ।

अङ्गारीय लि० अङ्गारेभ्य एतानि प्रकृतिरूपार्थे अङ्गार+इत् ।

अङ्गिका स्त्री अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+इनि-स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् । (आङ्ग्राखा) इति प्रसिद्धे कञ्चुकवस्त्रे ।

अङ्गिन् लि० अङ्ग+इनि । अवयवविशिष्टे, देहवति च ।

“येनाङ्गविकार इति” सूत्रस्य “येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो-विकार इति” वृत्तिः । अङ्गिनं नाङ्गवाधेन हन्यादपि कदाचनेति” सीमा० । प्रधाने, “एकएव भवेदङ्गी षडङ्गारो वीर एव वेति” “ये रससप्राङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवा-त्मन इति” च साहि० ।

अङ्गिरस् पु० अङ्गति अग्नि-गतौ असि इरुट् । ब्रह्मणोमानस-पुत्रे स्वनामख्याते सुनिभेदे । भारते वन० मार्क० “ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षष्पहर्षयः मरीचि-रत्नप्रङ्गिसौ पुलह्यः पुलहः क्रतुः” इति “त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिर्देवानामिति” श्रुतौ अग्ने-रङ्गिरस्त्वसन्तं तत्कथा भारते वन० मार्क० ।

“यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ तदा च भग-वानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्नापयंश्च प्रभया नाशयं स्तिमिराणि च ॥ पुराङ्गिरा महावाहो ! चचार तप उत्त-मम् । आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् । तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं व्यकाशयत् ॥ तपस्वरं-स्तु हुतभुक् सन्प्रस्तस्य तेजसा । श्चशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किञ्चित् प्रजज्ञिवान् ॥ अथ सञ्चिन्त्यामास भगवान् हव्यवाहनः । अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः ॥ अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तथ्यमानस्य मे तपः । कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः । अपश्यदग्निवल्लीकांस्तापयन्तं महासनिम् ॥ सोऽपासर्ष-च्छनैर्भैतिस्तसुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्त्राग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः । विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थान-चारिषु ॥ त्वमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः । स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ! ॥ अग्निरुवाच । नष्टकोत्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः । भवन्-मेव चास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ निक्षिपामप्रहं-मग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ अङ्गिरा उवाच । कुह पुष्यं प्रजासर्गं भवान्निक्षिपिरापहः । माञ्च देव ! कुरुष्वाम्ने ! प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् । राजन् दृष्टस्वतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आभिर्भाव-स्योक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “शिवो भव प्राजापत्यो मातृषोभ्यामङ्गिरः इति य० अङ्गिरोभिः ऋषिभिः सम्पादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

हे अङ्गिरः ! अग्निरूपेति" वेददीपः । अङ्गिरसः गोत्वा-
पत्यम् शिवा० अण् । आङ्गिरसः बहुषु लुक् ।
अङ्गिरसस्तद्गोत्वापत्ये व० व० । "सर्वे सान्ना अदन्ताः
स्युः" इत्युक्तेः ए० सलोपे अङ्गिरशब्दोऽप्यत्र,
"येनानवग्वे अङ्गिरे" इति वेदः । मन्वद्विष्णुहारीत
याज्ञवल्क्योश्नोऽङ्गिरा इति याज्ञ० "एवं त्यक्त्वा शरोरं
त परमे तपसि स्थितः । भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तप-
साभ्याधितस्तदेति" भार० ।

अङ्गिरसत् ए० अङ्गिरा अग्निः सहायत्वेन विद्यतेऽस्य महत्
मस्य वः सान्तत्वात् न पदत्वम् । वायौ "यमाय त्वाङ्गिर-
सते पितृमाते स्वाहेति" यजुः । "अङ्गिरोयुक्ताय वाता-
येति" वेददीपः ।

अङ्गीकार ए० अनङ्गम् असोपकरणं, असक्तीयम् अङ्गं क्रियते
अङ्ग+ङ्+ङ्+ङ्+ङ्+ङ् । स्त्रीकारे अभ्युपगमे । "अङ्गीकुर्व
दृशोर्भङ्गीमङ्गीभवत् मन्वथ" इति "नवाङ्गी कुर्वङ्गीदुर्गङ्गी-
करोत्विति" जगन्नाथः । "अङ्गीकुर्वन् स्वमाहात्म्यं भृशं
जज्वाल पावक" इति पुरा० ।

अङ्गीकृत वि० अङ्गीति चूर्णं तत्पूर्वकात् कृजः क्त ।
स्त्रीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्तो"तिचौरपञ्चा-
शिका । "नाङ्गीकृतसत्सृजन्नीति" नीतिसा० ।

अङ्गु ए० अग्नि-उन् । पाणौ हस्ते "अङ्गुष्ठः" ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रलयोरेकत् सरणात्
रत्वम् । (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपादशाखायाम्
वा ङीप् । अतैवार्थे "अङ्गुरीवोरगच्छतेति" रघुः ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरौ भवम् अङ्गुरि+ङ् बालमूलादित्वात्
वा लत्वाभावः । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे ।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+सार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गु-
टीति) ख्याते भूषणभेदे ।

अङ्गुल ए० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायाम् (आंगुल) इति
ख्यातायाम् । वात्स्यायनसुनौ च । "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै-
रिति" भास्कराचार्याङ्गो अष्टयवोदरपरिमाणेन न० । अङ्गौ
पाणौ लीयते वा ङ । अङ्गुष्ठे न० । "समन्ताद्ङ्गुलोत्सेधं
हस्तमालं तु स्थण्डिलमिति" पुरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल)
इति ख्यातायाम् । अङ्गुलिं पन्थिभेदस्य केदेवेत् प्रथमे
पद्ये" इति ऋतिः (हात शुद्धा) इति ख्याते गजकर्ण-
काष्ठे, गजशुष्काप्ये च । पुंस्त्वमपि "संघृताधरोष्ठमङ्गु-
लिनेति" शकु० ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुलेः तोरणमिव कृतम् । चन्द-
नादिद्वारा कृते ललाटस्थार्द्धचन्द्राकृतितिलके ।

अङ्गुलित्व न० अङ्गुलिं लायते लै-क ईत० । (चामा-
टीति) प्रसिद्धे व्याकर्षणकृतखेदशारणार्थम् अङ्गुलिवद्धे
चर्मणि "वङ्गुगोधाङ्गुलित्वे" इति भट्टिः ।

अङ्गुलिचाण अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन लै-क ईत० । (चामाटीति)
प्रसिद्धे व्याकर्षणकृतखेदनिवारणार्थम् अङ्गुलिवद्धे चर्मणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलेः सुदं राति रा-क ईत० ।
धारयित्तर्नामाक्षरसुद्रासहिते (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे अङ्गुली-
भूषणे । "उपहितस्यतिरङ्गुलिसुद्वयेति" शकु० ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यत् व० । अङ्गुलि-
द्वयमर्दनजाते (हृदि) इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषड्गा स्त्री अङ्गुली सङ्को यस्याः षत्वम् ७व० । (याउ)
इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंश्लेषकारके यवागूद्रव्ये ।

अङ्गुलिसंज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा संज्ञेतज्ञापनद् । अङ्गु-
लिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्मणि देये सङ्केतविशेषे "सुस्वार्पितैका-
ङ्गुलिसंज्ञयैवेति" कुमा० ।

अङ्गुलिसन्देष्ट ए० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते
सम्+दिश-भावे षञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताडनं यत् ७व० ।
(हृदि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्दनजाते शब्दे ईत० ।
अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा ङीप् । अङ्गुलिशब्दार्थे "च्युतमपि
लक्षपदं यदङ्गुलीध्विति" शकु० "तर्जयन्नङ्गुलीभिरिति" ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्त-
स्थानामङ्गुलीनां समुदाये तासु अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिका
कनिष्ठाः ।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभावः । (आंगुटीति)
प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । "तव सुचरितमङ्गुलीय ! नूनमिति"
शकु० । इवार्थे कन् । तत्तुल्यपरिणाहवन्त्वात्तलैव न० ।

अङ्गुलीसम्भूत ए० अङ्गुल्यां सम्भूतः ७त० । नखे ।
अङ्गुलीसम्भूतमात्रे ति० ।

अङ्गुल्यादि ए० इव० । पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दगणसमूहे । सच गणः "अङ्गुलि भरुज बभ्रु
वल्गु मण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि मुनिरुह खल
उदशित् गोषी उरस् कुलिश इति । अङ्गुलीय+कन्
अङ्गुलीयकमित्यादिः ।

अङ्गुष्ठ ए० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्था-ङ् ७त०

पत्वम् । दृङ्ङुलौ । “अस्मान्नेति” स्तुत्वेऽङ्गु शब्दप्रयोगात्
अङ्गु शब्दः हस्तवाचीतिज्ञापितम् । “अङ्गुष्ठोदरमध्ये
तु यवो यस्य विराजते” इति साधुः ।

अङ्गुष्ठमात्रं लि० अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थे मात् । अङ्गुष्ठ-
मध्यपर्वपरिमिते । “अङ्गुष्ठमालोऽङ्गुष्ठोऽपि दृष्ट” इति
श्रुतिः । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यम्” इति
भारतम् । “अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत् यत्नोपदिश्यते ।
तत् तत् दृष्टत्पर्वमन्यभिर्भितुयात् सदेति” कात्या० ।

अङ्गुष्ठी पु० अङ्गि-ऊषन् । नकुले वाषे च ।

अङ्गुस् न० अङ्गुते नरकसनेन अङ्गि-गतौ अङ्गुन् । पापे “युष्म-
च्छासनलङ्कानाङ्गुसिमया मन्नेन नाम स्थितमिति” वेणो० ।
अङ्गारि पु० ऋ-इण् ईत०ष्ट० । दोषिणीले । “कविरसि
“अङ्गारिरसीति” यजु० । “अङ्गारिर्दीप्तिशील इति”
वेददोषः ।

अङ्गि पु० अङ्गिगतौ-इन् । पादे, दृक्षमूले च ।

अङ्गि पु० अङ्गि-गतौ करणे ऋन् । चरणे, दृक्षमूले,
“अङ्गारि पद्मेषु तदङ्गुष्ठा दृष्टेति नै० । अङ्गिपः (पादपः)
बन्धसां चतुर्धामे च । “प्रथमाङ्गिसमोयस्येति” दृक्ष० ।

अङ्गिप पु० अङ्गिष्ठा मूलेन पिबति सिक्ताजलम् पा-क
श्त० । दृक्षमाले ।

अङ्गिपरिष्का स्त्री अङ्गुणौ मूले तदारभ्य वा पर्णमस्याः
जातौ डीम् स्वार्ये कन् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकु-
लिया) इति ख्याते दृक्षे । कामावे अङ्गिपर्णीत्यपि तलैव ।
अङ्गिवल्लिका स्त्री अङ्गुरारभ्य वल्लीव पर्णवत्त्वेन, ततः
स्वार्ये ङे ह्रस्वे टाप् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकुलिया)
इति प्रसिद्धे दृक्षे । कामावे ॥ अङ्गिवल्लीत्यपि तलैव ।

अच अविस्मृत्कथने गतौ च उभय० आदि० सक० सेट् क्त्वा
वेट् । अचति ते । आचीत् आचिष्ट । क्त अक्तः क्त्वा
अचित्वा-अक्त्वा “स्वाहायज्ञमित्यङ्गुलो अचते” इति
कात्या० । “अचते शङ्कोचयति” इति वेददीपः ।

अच(अनुचु) गतौ पूजायाश्च प० सक० सेट् । तत् अच
इदित् जोदञ्च (अनुचु) अव्यक्तशब्दे च । अचति आञ्चीत्
अनुचु-गतौ अचत्वात् पूजायामञ्चत्वात् । क्त अक्तः
पूजायामुभयोः अञ्चितः अङ्गि-वत्तमाने क्त अञ्चितः ।
अनुचु-क्त्वा अञ्चित्वा-अक्त्वा अचि-अञ्चित्वा । “अयमञ्चति
पञ्चशरासुचर” इति सा० टी० । प्र-प्रकृषे पूर्वदिक्-
कालदृष्टौ च प्राञ्चति प्राङ्(पूर्वकालः) प्राची(पूर्वा दिक्)
परा-प्रतिगतौ, आभिमुख्याभावे, पश्चाद्भावे, वहिर्भावे च

पराञ्चति (परागच्छति) पराङ् (वाह्यः) । अप-
अपसरणे अपाञ्चति । सम्+सुन्दरगमने, यथोचित-
गमने च समञ्चति समप्रङ् । अतु+पश्चाद्गतौ । अन्व-
ञ्चति अन्वङ् । उद्+ऊर्ध्वगमने, उत्तरदिग्गमनौ च
उदञ्चति (उत्तञ्चति) “उदञ्चद्रोमाञ्चमिति” उदङ् देशः
उदीची (उत्तरा दिक्) । परि+समन्ताद्गतौ । पर्यञ्चति ।
प्रति+प्रतीपगतौ, पश्चाद्गतौ, पश्चाद्दिक्ष्वे च प्रत्यञ्चति
(प्रतीपं गच्छति) । प्रत्यङ्, प्रतीची (पश्चिमादिक्) । आत्मानि
व्यामर्शकप्रतिना योगात् प्रत्यक्शब्दः तस्य सर्वविषय-
व्यापकत्वात् प्रत्यक्त्वम् । नि+न्यूनीभावे न्यञ्चति न्यङ्
न्यग्भावः न्यङ्कारः । अव+अधोगतौ, दक्षिणदिग्दृष्टौ
च । अवाञ्चति अवाङ् (अधोमुखः) अवाची (दक्षिणा दिक्)
यथा च उत्तरदक्षिणयोः अङ्गाधोभावस्तथा अवाक्शब्दे
वक्ष्यते ।

अच गतौ पूजायाम् इदित् उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् ।
अचति ते आञ्चीत् आचिष्ट । क्त्वा अङ्क्त्वा-अञ्चित्वा ।
उपसर्गात् अनुचवत् । “न्यञ्चते प्रत्यहं भोहो यश्चात्तञ्चन्ति
चारय” इति कविर० ।

अचक्षुस् ति० न० व० । मन्दनेते, नेत्रहीने च । “सच-
क्षुरचक्षुरिव सकर्षोऽकर्ष इवेति” श्रुतिः । न० त० ।
चक्षुर्भिन्ने न० ।

अचतुर लि० न सन्ति चत्वारि यत् नि० अचसमा० ।
चतुःसंस्थान्मूले । चतुरोनिपुणः न० त० । दक्षभिन्ने
अपटौ लि० ।

अचपल लि० न चपलः । चापल्यविरोधिस्यैर्य युक्ते ।

अचर लि० न चरति चलति-चर-अच् न० त० । चरत्व-
विरोधिस्यैर्य वति स्थावरे स्थितिशीले पृथिव्यादौ “चरा-
णामन्नमचरमिति” मनुः । चलनशून्ये लि० ।

ज्योतिषोक्ते० भेषकक्रेतुलामकरराशिषु पचरराशिभिन्नेषु
स्थिरराशिषु दृषसिंहदृष्टिकृत्तुम्भराशिषु न० ।

अचरम लि० न० त० । अन्तिमत्वविरोधिमध्यत्वाद्यवस्थावति
“वयस्यचरमे” इति पा० । अचरमं वयः कौमारदि ।

अचल पु० न चलः ॥ (गो०) इति ख्याते शङ्कौ । पर्वते,
“अचलाः सागराः आमाः प्रासादधवला षट्हाः धारितं च
त्वयासवेमिति” पृथिवीप्रार्थनामन्त्रः । “अचलएष भवानिव
राजते” इति साधः । पृथिव्यां स्त्री । भूमेरचलत्वा-
दिकृष्टतां सि० शि० गो० । “भूमेः पिरुडः शशाङ्कक-
विरविकुजेऽर्चार्कनचलकलादत्तैर्दत्तो दृष्टः सन् षट्-

निलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्यावारः स्वशक्त्यैव
वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत्सद-
नुजमनुजादित्यदैव्यं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामग्राम-
चैत्यचयैश्चितः । कदम्बकुसुमग्रान्वितः केशरप्रकरैरिव ।
यथोष्णताकानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के,
कठिनत्वमश्रुनि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो
विचित्रा वत वस्तुशक्तयः । आकृष्टशक्तिश्च मही तथा यत्
स्वस्यं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या । आकृष्यते तत्पततीव भाति
समे समन्तात् क ? पतत्वियं खे” इति । आर्यभट्टमते तु
अस्याश्चलत्वेऽपि अचलाः पर्वताः सन्त्यत्र अस्त्वर्थेऽचि ।
अचलवत्त्वात् स्वरुद्रातो वह्निर्गमनाभावाद्वा अचल-
त्वम् । तेन च तस्याश्चलत्वं इष्टान्तविधयोक्तं तच्च विस्तरतो
भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्रि० “तस्मान्त्वमचलोभ-
वेति” कलसस्यापनमन्त्रः । “तस्मान्मम ऋद्धे नित्यं लक्ष्मि !
त्वमचला भवेति” पुरा० । “समाधावचला बुद्धिरिति,
गोता, अचला भक्तिरोच्चरे” इति पुरा० । न चलति
स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थायुत्वात् तथात्वम् ।
ब्रह्मणि न० । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति” श्रुत्या अस्य
सर्वक्रियाशून्यत्वोक्तोरचलत्वम् । आत्मनि पु० “नित्यः
सर्वगतः स्थायुरचलोऽयं सनातन” इति गोता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्यां, सा
हि हिमाचलेन मेनायासुत्पादिता । तत्कथा च “प्रसूति-
रभवत्तस्य मेनायाः कन्यका सुतेति” शिवपुराणे प्रपञ्चेन
दर्शिता । तन्मूलं दुःभारे चोक्तम् “अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भगूर्ध्वपत्नी । सती सती योगविष्टपदेहा
तां जन्मने शैलत्रयं प्रपदे । सा भूधराणामधिपेन
तस्यां समाधिसत्त्वासुदपादि भव्येति” इति अचलसुता-
दयोप्यत्र ।

अचलकौला स्त्री अचलाः कौला इव यस्याः । पृथिव्याम् ।
अचलस्य सुमेरोः कौल इव, अचलः कौलइवाव-
ष्टम्भकत्वाद्वा । किष्कम्भपर्वतेषु मन्द्रादिषु पु० । ते च
सुमेरुसुपर्वतयै, “विष्कम्भशैलाः खलु मन्द्रोऽस्य सुगन्धशैलो
विपुलः सुपार्श्व इति” सि० शि० गो० दर्शितास्तेषां स्वरु-
पादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन-ड५त० ।
पार्वत्यां, तत्कथा पूर्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातभावे
त्रि० अचलजातादयोऽप्यत्र ।

अचलत्रिषु पु० अचला बहुप्रचालनेनापि मास्त्रिन्यानपगमात्

स्थिरा त्विट् कान्तिर्यस्य । कोकिले । स्थिरकान्तिमति
त्रि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री ।

अचलहिष् पु० अचलेभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्विप् ४त० । इन्द्रे
तस्य्राचलपञ्चदशकृत्वासघात्वं तत्कथा गोत्रभिच्छब्दे
वक्ष्यते । अचलरिषादयोऽप्यत्र पु० । पर्वतजाते त्रि० ।
अचलपति पु० इत० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं
तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्रातृ पु० बौद्धभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समा० । हिमाचले
“शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्व्वाणा-
मधिपतिं चोच्यते चित्ररथं विधिरिति” ब्रह्मपुराणे तस्या-
चलराजत्वसक्तम् अचलाधिपादयोप्यत्र ।

अचापल न० चपलस्य भावः अणु न० त० । चाञ्चल्यविरोधि-
स्थिरतायाम् । व० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्रि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भावः व्यञ् न० त० । चाञ्चल्य
विरोधिस्थिरतायाम् व० । व० । चाञ्चल्यशून्ये त्रि० ।

अचिक्रण त्रि० न चिक्रणः । चिक्रणताविरोधिहृत्त्ववति ।

अचित्त त्रि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतना
रहिते “अचित्तहृत्तधेनोऽगिति” अचित्तादेशकाला
ट्ठगिति” च पा० । स्थावरादीनान्तु न चित्तशून्यत्वं
किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्रि० चिन्तयितुं अनुमापकहेत्वभावेन तर्क-
यित्तमशक्यः चिति-शक्यार्थे कर्मणि अनीयर् न० त० ।
अनुमापकहेत्वभावेन तर्कयित्तमशक्ये । “अचिन्तनीय
स्तु तव प्रभाव इति” रघु० । तदर्थं यत् । अचिन्त्योऽ-
प्युक्तार्थे त्रि० “अचिन्त्याव्यक्तहृत्पाय निगुणाय गुणात्मने
समस्तजगदाधारमूर्त्तये ब्रह्मणे नमः” इति सूर्य्य० ।

अचिन्तित त्रि० न चिन्तितः । पूर्व्वरूपादिकारणानु-
साध्यानादिकमन्तरेण अतर्किते “विधेर्नियोगादेतन्ने
अचिन्तितसुपस्थितमिति” पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्थायिनि
वस्तुभावे त्रि० । “अचिरेष्वैव कालेन वंशनाशो भवेद्-
ध्रुवमिति पुरा० । अचिरांशुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।
अचिरत्रिषु स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी त्विट् कान्ति-
रस्याः । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्रि० ।

अचिरद्युतिः स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी द्युतिर्यस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्थायिद्युतिसति त्रि० । कर्म० ।
अल्पकालस्थायिन्यां कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः ।
विद्युति । “च्युता दिवः स्थाप्नु रिवाचिरप्रभेति” भट्टिः ।
अल्पकालस्थायिप्रभावति ति० । कर्म० । अचिरायां
दीप्तौ स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी भाः यस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्थायिदीप्तिमति ति० ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्वस्याः । विद्युति । अचिर-
कान्तिमति ति० । कर्म० । अचिरकान्तौ न० ।

अचिरस्य अव्य० चिरस्थेत्यव्ययेन न० त० । स्वल्पकाले ।

अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशवोऽस्याः । विद्युति । “अचि-
रांशुसमप्रभेति” पुरा० । अल्पकालस्थायिकिरणवति ति० ।
कर्म० । अचिरकिरणे पु० । [लम्बे च ।

अचिरात् अव्य० अचिरम् अततीति क्तिप् । शीघ्रे, अवि-
अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युति ।

अचिराय अव्य० न चिराय । स्वल्पकाले शीघ्रे च ।

अचिरेण अव्य० चिरेणेत्यव्ययेन न० त० । अल्पकाले
शीघ्रे च ।

अचिष्णु(ष्टु) ति० अच-गतौ वा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनशीले ।
“त्वदा दधच्छु प्रमिन्द्राय दृष्टे ऽपाकोऽचिष्णु(ष्टु)रिति” यजु०
अचि(ष्टु)ष्णुः सर्वगत इति वेददीपः ।

अचेतन ति० चेतना ज्ञानम् न० ब० । चेतनाभ्युत्थे । चित-
ल्यु न० त० । ज्ञानविशिष्टमिदमे । ज्ञानञ्च द्विविधं विष-
याकारमनोवृत्तिरूपं तत्फलितचैतन्यरूपञ्च तत्र वृत्तिरूपं
ज्ञानं चित्तस्यैव धर्मः “कामः संकल्पो विचिकित्सा अज्ञाऽ-
अज्ञा धृतिरधृतिर्ह्रीर्भीर्भौरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतौ
तस्य चित्तधर्मत्वावगमात् । द्वितीयं तदुज्ज्वलितचैतन्यमात्म-
धर्मः । प्रकाशरूपचैतन्यस्य सर्वदा स्थितावपि वृत्तिसह-
कारेणैव तद्वताज्ञाननिवारणे चैतन्यं सहज्ज्वलति नान्यथा
अतएव “बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्तौ घटम् ।
तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासानु घटः स्फुरेत्” इत्युक्तमिति
वेदान्तिनः । सांख्यास्तु विषयोपरक्ता वृत्तिश्चित्तौ प्रति-
विम्बति तेनैव विषयावभासः “तस्मिंश्चिद्वर्षणे स्फारे
समस्ता वस्तुदृश्यः । इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तट-
द्रुमा” इति मन्यन्ते । नैयायिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतसिद्धं
यत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्थानीयमात्मनश्चैतन्यसुररीचक्रुः ।
तादृशदृष्टौ तत्स्थानीयज्ञाने च आत्ममनःसंयोगादयः
कारणानि । आभ्यन्तरसुखादिविषयग्रहणे मनःकरणम्,
इन्द्रियाणि तु स्वसंगह्यविषयग्रहणे कारणानि, “इन्द्रि-

यार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति” गौतमहृत्वे “प्रति-
विषयाध्यवसाय इति” सांख्यहृत्वे च तथैव स्वस्वविषयेष्वि-
न्द्रियाणां प्राङ्गता उक्ता । तच्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयि-
ष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे सुखादौ मन इव, वाद्येषु शब्दा-
दिषु श्रोत्रादीनि असाधारणकारणानि । मनस्तु वाद्येषु
सर्वत्र साधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणेन्द्रि-
यभ्युत्थे एवाचेतनशब्दस्य प्रवृत्तिः । अतएवोक्तं “सेन्द्रियं
चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनमिति” । एवञ्च वृक्षादीना-
मपि अन्तःकरणादिमत्त्वमस्यैव । अन्यथा सुखदुःखानुभवो
न स्यात् । तेषां हि स्वकर्मानुसारिदुःखभोगार्थमेव पापेनैव
स्थावरत्वप्राप्तिः । अतएव “महापातकजान् घोरान्
नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापात-
किनस्त्रिह” इत्युपक्रम्य “दृश्यगुल्मलतात्वञ्च क्रमशो
गुरुतल्पगः” इति याज्ञवल्केन चेतनस्यैव पापावशेष-
भोगार्थं दृष्टादिरूपेण जन्मोक्तम् “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति-
स्थावरतां नर” इति च सामान्यतः शारीरिकपापात्
वृक्षादिरूपस्थावरजन्म तेनैवोक्तमतस्तेषां दुःखभोगार्थमेव
वृक्षादिरूपत्वप्राप्तौ इन्द्रियाभावे कथङ्कारं ते दुःखमनुभ-
वेशुरित्यवश्यं तेषु इन्द्रियादिमत्त्वमस्यैव । अतएव पद्मं
सरोऽन्तरं गच्छति, शाखा च्छिद्रापि चेतनसंयोगात् पुनः
प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ “अथ जीवो यदि
जहाति सा शुष्यती”त्युक्तम् । तेन तेषां जीवसंबन्धोऽस्यैव
किन्तु विशिष्टचेतनाभ्युत्थत्वादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति
भेदः । पदार्थादर्शे “देहसहवर्धितो ज्ञेयो जन्मोऽस्तुपत्ति-
भेदतः । उद्भिज्ज अङ्गजोऽण्डोत्पत्त्यर्थस्तु जरायुज” इति
स्थावराणां देहसम्बन्ध उक्तः । “चेतनाधिष्ठिते भोगायतन-
निष्ठांशमन्यथा पूतिभावप्रसङ्ग” इति सांख्ये च चेतन-
सम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोगा-
यतनदेहवत्त्वेऽपि सर्वेन्द्रियस्थानगोलकादेरभावात् न दर्श-
नादि किन्तु त्वात्प्रत्यक्षं प्राणजप्रत्यक्षं च भवत्येव अतएव
अग्न्यादिखरतरकिरणस्यैव तेषां शुष्कता, ओषधि-
विशेषजधूमादिसम्पर्के च तदुप्राणात् पुष्पफलोत्पत्तिः ।
अत एव तेषां हीन्द्रियत्वेन व्यवहारः यथोक्तम् “पञ्चे-
न्द्रिया मनुष्याद्याः सर्पाद्याश्चरिन्द्रियाः । तीन्द्रियाः
कमिक्रीडाद्या हीन्द्रिया वृक्षजातय” इति । मनसो
विद्यमानत्वेऽपि हृदयरूपविशिष्टस्थानाभावात् न स्पष्ट-
मवबोधः । सुश्रुते हि हृदयस्थानसुषुप्तस्य “तद्दृश्यं
विशिष्टचेतनाश्रयमित्युक्तम्” तेन तेषां विशिष्टचेतनाश्रय-

हृदयस्थानशून्यत्वात् विशिष्टचेतनावच्छं नास्ति सुख-
दुःखानुभवमात्रं तु तेषां जायते एवेति विशेषः
तेनैव स्वस्वकर्मफलानुरूपदुःखानुभवात् स्वस्वकर्मफलभाक्-
त्वम् इति सुस्थितम् । चेतनाशून्ये पदार्थभावेति लि० ।
“अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति” सा०का० ।
तत्तद्दिशेषज्ञानशून्ये च । “तन्तु दुःखाभिसन्तप्तं विल-
पन्तमचेतनमिति पुरा० । अत्र दुःखानुत्पन्नत्वेन
तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः
विवेकज्ञानशून्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्वापि । “अहङ्कारलये
सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतन” इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशा-
वच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यसुपचर्यं सुषुप्तौ
अवच्छेद्याहङ्काररूपमनसो लयात् कथमवच्छेदकत्वं ?
स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवंपरा । अन्यथा “शरीरस्य न
चैतन्यं ऋतेषु व्यभिचारतः” इत्युक्तेः देहे सदा
चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुषुप्तौ तथात्वकथननर्थकं स्यात् ।
सुषुप्तावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापारराहित्येन
लयत्वोपचारः किन्तु आत्मनि तदापि चैतन्यमस्येव ।
“आनन्दभुक् चेतोसुखः प्राज्ञ” इति श्रुतेः सुखमहमस्वाप्तं न
किञ्चिदवेदिषमिति” सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-
नुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-
च्छेदकत्वमस्येवेति विशेषः । विस्तरस्तु सुषुप्तिशब्दे वक्ष्यते ।
अचेतस् लि० न चेतति चित्त-असुन् न० त० । चेतनाशून्ये
अचेतने घटादौ, तत्तद्दिशेषज्ञानरहिते च । “गतसंज्ञम-
चेतसमिति” पुरा० । नास्ति चेतोऽस्य । चित्तरहिते लि० ।
अचेतान लि० चित्त-ज्ञानच् वेदे न सुक् न० त० ।
चैतन्यरहिते “अचेतानस्य सा पथो वि द्रुच्चः इति” वेदः ।
अचेष्ट लि० नास्ति चेष्टा यस्य । चेष्टारहिते । चेष्टा च “आत्म-
जन्या भवेदिच्छा-इच्छा जन्या भवेत् कतिः । कतिजन्या भवे-
च्छेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” इत्युक्तेः यत्प्रसाध्या क्रिया-
जनकव्यापाररूपा । चेतनाधिष्ठितदेहेष्वेव कर्मविशेषः न
तदनधिष्ठिते तथा च यस्मिन् देहे आत्मनो यत्नो भवति
तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यस्मिन् सा च उद्यम-
रूपैव । मनोवायुभिन्नद्रव्यस्य न स्वतः क्रिया सम्भवति
किन्तु गुरुद्रव्याद्याघातनोदनादिनैव क्रिया भवति
ना यथा । तथा च हस्तादिवालनदर्शनात् तत्कारणी-
भूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकत्वं कमेव
अन्यस्थानुपलब्धेः । अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते ।

अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः । चेष्टारहित्ये ।

अचैतन्य लि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य । चैतन्य-
शून्ये । “अचैतन्यमिदं विश्वं देवं चैतन्यमेव यदिति” ।
न० त० । चैतन्यभिन्ने न० ।

अच्छ अच्य० न च्छति दृष्टिं सम्मुखत्वात् छो-क न० त० ।
आभिसुख्ये । “अच्छा नृचक्षा असरत् पवित्ते इति” वेदः ।
“अच्छ गत्यर्थवदेष्विति” सूत्रे “अच्छगत्य अच्छोद्य इत्यु-
दाहृत्य अभिसुखं गत्वा अभिसुखसुहोति” व्याकृतम्
सि० कौ० ।

अच्छ लि० न छति दृष्टिम्, छो-क न० त० । स्वच्छे निर्मले ।
निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आभ्यन्तर-
पर्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम् ।
“स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति काव्यप्र० । स्फटिके
पु० । न छति भक्षयति नाशितसत्त्वं छा-भक्षणे क
न० त० । भल्लके पु० । अच्छभल्लुकद्रव्येकं नामेत्यन्ये ।

अच्छन्दस् लि० नास्ति अध्येयत्वेन छन्दोवेदोऽस्य तुक् ।
वेदाध्ययनशून्ये अरुपनीते बालके, सर्वथा तच्छून्ये
शूद्रादौ च । नास्ति छन्दो वृत्तानुसारी, परिमितमात्रा-
क्षरादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७३० तुक् । छन्दःशून्ये
गद्यात्मके, चूर्णके वा शब्दसमूहे । नास्ति छन्दोभिप्रायो
यस्य व० तुक् । अभिप्रायशून्ये । वा कपि । अच्छ-
न्दस्कोऽप्युक्तार्थेपु ।

अच्छावाक पु० अच्छं निर्मलम् अच्छ आभिसुख्येन वा वक्ति
शंसति वच-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् (निपातस्य चेत) दीर्घः ।
शंसनकर्त्तरि ह्रीत्सहकारिणि सोमयागसम्बन्धिनि ऋत्विग्-
भेदे । स च आश्वलायनेन दर्शितः । “प्रागपि सोमेनैके,
इत्युपक्रम्य, “तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरषाः, तस्य तस्योत्तरे
त्रयः, होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाकोपावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रति-
प्रस्थिता नेष्टोच्चेता, ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंश्यामीध्रः पोता,
उद्गाता, प्रस्तोता प्रतिहर्षा सुब्रह्मण्य इति, एतेऽहीनैकाहैर्या-
जयन्ति, एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा ऋहपतिसप्तदश
दीक्षित्वा समाप्याग्नीस्तनुखाः सत्वाण्यासते” इति । “अस्या-
यमर्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या पश्वादा तद्यजमानः पुरस्ताद्वा
सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वारः
ऋत्विजो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्रिभिः त्रिभिः पुरुषैरुमेता
अतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे त्रयः पुरुषा भवन्ति, त एते
हेत्वादिनामकाः षोडशर्त्विजो द्विरात्वादिभिरहीनसंज्ञकै-
रग्निष्टोमादिभिरैकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति । एतएव होत्वादयः
षोडशर्त्विजः स्वयमप्याहिताग्नयः प्रथमयज्ञेनानिश्चे-

नेष्टा गृहपतिसंज्ञकेन सप्रदशसंख्यापूरकेण सञ्ज्ञिता द्वाद-
शाहादिसत्ताथं दोत्रित्वा स्वस्वस्वन्विनोऽग्नीनेकत्वा स्थाप-
यित्वा तत्प्रधानाः सत्वाण्युपतिष्ठेयुः इति" माष्यम् ।

"यदच्छावाकमनुसन्निवते इति" ता० ब्रा० । अच्छावाक-
शब्दोऽस्त्यत्र छ । अच्छावाकीयम् तच्चन्द्रयुक्ते सूक्तभेदे, तच्च
सूक्तम् "अच्छावाक ! वदस्वैत्युक्तोऽच्छा वो अग्निमवस इति
हचमन्वाहेत्यादिना" दर्शितम् । अच्छावाकस्येयम् यत् ।
अच्छावाक्या । अच्छावाकर्त्विक्-पाथायावृचि । "एषा
होता यदच्छावाक्या" इति ता० ब्रा० । "अच्छा-
वाक्या अच्छावाकस्वन्विनी होतायंसनरूपा क्रियेति"
तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकसामन् न० अच्छावाकेन गेयं साम । "य एक इहि-
दयत इति हचे गेये सामभेदे एतस्यैव नामान्तरसङ्घीय
मिति" "त्रैककुम्भं चोद्देशीयञ्चान्तः प्रतिषाष्ये इति"
ताण्ड्य० ब्रा० । "त्रैककुम्भं ब्रह्मसाम भवति, उद्देशीय-
मच्छावाकसामेति, "य एक इहियते इति" हचे गेयं
साम उद्देशीयभेदे सामनो इति" तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न० अच्छावाकस्य ऋत्विग्भेदस्य कर्म भावो
वा "होताय" इति छ । शंसनरूपे अच्छावाककर्म्मणि,
तद्भावे च ।

अच्छिद्रं लि० न छिद्रं तत्तत्कार्येषु प्रमादादिना स्वलनं, रन्ध्रं
वा यत् । प्रमादादिना स्वलनरहिते । "अच्छिद्रेण
विचेतव्या देशः सगिरिकन्द्रा" इति रा० । "यच्छिद्रं
तपश्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने मम अच्छिद्रमस्तु तत्सर्वमिति"
"अच्छिद्रं तु भवत्येतत् सर्वेषाञ्च शिवाय नः" इति च
पुरा० । "तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः ऋत्विग्भे-
दिति" भार० । रन्ध्ररहिते च ।

अच्छिन्नं लि० छिद्र-भावे क्त न० व० । खण्डनरहिते, छेदन
रहिते, सन्तते च "वसुधारां प्रकुर्वीत अच्छिन्न हतधारयेति"
पुरा० । कर्मणि क्त न० त० । छिन्नभिन्ने लि० ।

अच्छिन्नपत्र पु० अच्छिन्नं सन्ततं पत्रमस्य । शाखोटकवृत्ते
सन्ततपत्रयुक्तपत्रमात्रे च । अच्छिन्नपर्णादयोऽप्यत्र ।

अच्छेदिकं लि० छेदनं नार्हति ठन् । छेदनानर्हे ।

अच्छेद्यं लि० न छेत्तुमर्हति छिद्र-अर्हार्थे कर्मणि यत् ।
छेदनानर्हे । आत्मनि पु० "अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमत्ते-
द्योऽशोष्य एव चेति" गोता । आत्मनश्च अययवाभावात्
अययवद्वैधिकरणरूपच्छेदनानर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छीद न० अक्षं निर्मलसदकं यस्य उद्देशः । हिमालय

प्रदेशस्य कादम्बरीप्रसिद्धे सरोवरभेदे । "आह्लादनं दृष्टे,
अच्छीदं नाम सरो दृष्टवानिति" काद० । नदीभेदे स्त्री ।
अग्निध्वात्तादीन् प्रक्रम्य, "एतेषां मानसी कन्या अच्छीदा
नाम निमगा" इति पुरा० ।

अच्युत पु० स्वरूपसामर्थ्याच्च च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते
वा च्यु-कालसामान्ये कर्त्तरि क्त न० त० । परमेश्वरे
"शास्त्रं शिवमच्युतमिति" श्रुतिः । "यस्माच्च च्युत-
पूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणोति" भगद्वाक्यम् । "तेन च्युत्यभाव
रूपप्रवृत्तिमित्तेने" त्वानन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवे
"इयमच्युतलीलाद्या सहृता जातिशालिनीति" छन्दोमञ्जरी
अच्युतस्य लीला अच्युता अभ्यष्टा लीला च । षड्भाव-
विकाररहिते च "अच्युतः प्रथितः प्राण" इति सहस्र
नामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च "गरुडमूर्त्ति-
रिवाच्युतस्थितिरमणीयेति" काद० । अच्युतस्य विष्णोः
स्थितिः अच्युता अचञ्जला च स्थितिरिति तदर्थः । चलन-
रहिते अभ्यष्टे स्थिरे लि० । "अस्मितमसि अच्युतमसीति"
वेदः । द्वादशसर्गयुक्ते काव्यभेदे पु० हेमचन्द्रः । न
च्योतति चरति च्युत-क न० त० । चरणशून्ये लि० ।

अच्युताग्रज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अग्रजः
इत० । बलदेवे । वसुदेवाज्जन्मकाले बलदेवस्य ततो-
ऽप्यजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कश्यपाज्जन्मकाले च अदि-
त्यामप्योत्पन्नत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तद-
ग्रजत्वं सङ्घर्षणशब्दे इन्द्रावरजशब्दे च वल्यते ।

अच्युताङ्गज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य अङ्गजः । कृष्णपुत्रे
प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा० १० स्तम्भे ।

अच्युतात्मज पु० इत० कामदेवे । स हि इन्द्रियाणां कृष्णात्
अच्युतावास पु० अच्युतेन ओष्यतेऽत्र आ-वस-आधारे षञ्
इत० । अश्वत्थवृक्षे । "अश्वत्थः सर्ववृक्षाणांमि'त्युतो-
स्तस्य ततोपसृत्वात्तदावासत्वम् । [च्युतिशून्ये लि० ।

अच्युति स्त्री च्यु-क्तिन् न० त० । चरणाभावे । बद्ध० ।
अज पतौ क्षेपणे च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अजति ।
अवैषीत्-आजीत् । हच् अजिता-वेता । षञ् ।
आजः । "अजन्ति वङ्गिं सदनान्यच्छ" इति वेदः ।

अज दोषो इदित् चुरादि० उभय० सेट् अक० । अज्यति
ते । आञ्जित् त ।

अज पु० न जायते जन ड न० त० । ईश्वरे, "न जातो न
जनिष्यते" इति श्रुतिः "न हि जातो न जावेऽह न
जनिष्ये कदाचन । सेतुः संभूतानां तद्कादहमजः स्रुतः"

इति भार० । जीवे च “अजोनिव्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इति गीता । “जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति” श्रुतिः । स हि खोपाधिभूत बुद्धिनिष्ठकर्म्मभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्म्मत्वादिक्-मात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यवह्रियते “न जायते च्रियते वा कथञ्चित् नायं भूत्वा भविता वा न भय” इति गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वसक्तं तच्च “जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति” यास्कोक्तषड्भाव-विकाराणासुपलक्षणमाद्यन्त्योः जन्मानाशरूपविकारयो रभा-वकथनेन तदन्तःपातिनामपि सन्देहपतितन्यायेन ग्रहणा-वश्यम्भावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपो-पाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाङ्ख्यम् । बह्व इति साङ्ख्यादयः “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवज्जत्वमिति” पुरुष-खोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि “उपाधिर्भियते न तु तद्वानिति” सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपाहितसैकत्वेन न भेदः, विशिष्ट-स्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषवज्जत्वमङ्गी-चक्रुः कर्त्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि खोपाहितचैतन्ये एव प्रतिविम्बति तेन तद्विविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, “चिदवसानोभोग इति” सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत् बुद्धिव्यक्त्यस्तावन् एव पुरुषाः स्वखोपाधिगतं कर्म्मदिकं स्वकर्त्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्रयुक्तं सुख-दुःखादिकमात्मन्यत्वेन अभिमन्यमानाः भोक्तार इति व्य-वह्रियन्ते अतएवोक्तम् “बुद्धेर्भोग इवात्मनीति” । “कामः संकल्पो चिकित्सा अज्ञाऽज्ञा दृतिरदृतिर्हृषीर्धीर्भीरिखेतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः ज्ञानादिदृष्टीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्मत्वम् सांख्यवेदान्तिनोस्तुत्यम् जीवस्य विभत्वाङ्गी-कारेऽपि खोपाधिवुद्धिप्रधिष्ठानदेह एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं खोपाधिवुद्धिगतकर्म्मरब्धत्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि खोपाधिगतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यभेदान्तयोस्तुत्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विसंवादः । नैया-यिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्माः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवाना-मेव धर्माः, तेषां विभत्वेऽपि सादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोग-विशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च सरणमित्येव विशेषः न तु स्वतो जन्मानाशविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अज-

त्वव्याघातः । एवं सर्वदर्शनाङ्गीकृतसरणावजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादुत्पितत्वञ्च “एतस्यैव विस्फुलिङ्गाव्युत्तरन्तीति” श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् “वाला पशतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय” इत्युक्तेषु जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व-देहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारैव, यथा गृहैकदेशस्थितं कस्तूरीप्रभृतिमुगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्वं गृहमाभोदयति एवं हृदयस्य विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत् शब्दादीन् विषयांश्चावभासयत् सर्वव्यापीत्युच्यते न तु स्वरूपतः “अणोरणीयान् महतो महीयानिति” श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्-पर्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावगतं गौणमतो-ऽल अजशब्दो भाक्त एव इत्युरोचक्रुः । चार्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व-संविदनुसूतत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलदेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । “सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृते गुणास्त्रैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा” मित्यु-क्तेषु ईश्वरस्यैव खोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिः जन्मस्थितिनाशनरूपकार्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरू-पाननतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । सांख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्याये सास्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्वयात्मके स्त्री । “अजा-मेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णाः सरूपाः बह्वीः प्रजाः सृज-मानामिति” श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण श्रेतादिरूप-युक्तवज्जकार्यस्रष्टृत्वाच्च तस्याः नानावर्षत्वमिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽवन्नरूपपरतया व्याचक्रुः । तथा हि “हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेना-त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” तेजोऽवन्नाभि-मानिनीस्तिष्ठो देवता अनुप्रविश्येत्युक्तेः प्रक्रान्तेतेजो-वन्नानामेव भौतिकरूपेषु पादानत्वावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रक-रणशेषे उक्तानि “यल्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्छुक्लं तदपां, तत् कृष्णं तदन्नस्येति” । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहिता-दिरूपाणामेवेह श्रुतौ प्रथमिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽ-वन्नरूपप्रकृतेर्भ्रष्टत्वमिति” तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

शब्देन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजो-
बन्धाभिमानिदेवतायां स्त्री । अजाशब्दोक्ता नानागुणाः
सन्त्यस्य अच् । आगे तस्य नानावर्षत्वात्तथात्वम् । आग्यां
स्त्री जातित्वेऽपि अजादित्वात् टाप् । “अजागलस्तन-
च्छायेति” ज्योतिषम् । द्वादशधा विभक्तस्य राशिक्रमस्य
मेघरूपे प्रथमे राशौ “जीर्वाकिंभाजुज्ज्वानां होत्राणि
सुरजादय इति” ज्योतिषम् तस्य मेघरूपत्वेऽपि मेघस्य
अजतल्याजाधिष्ठितरूपाभ्यां तत्त्वम् । मेघे च अजेन ब्रह्मणा
दक्षयज्ञभङ्गसमये मेघरूपधारणेन पलायमानत्वात् अजा-
धिष्ठितरूपवत्त्वात् मेघस्य उपचारात् अजत्वम् । मासिक-
धातौ पु० । जननशून्ये गगनादौ लि० । आत् विष्णो-
र्जायते इति । चन्द्रे कामे, च पु० । “चन्द्रभा मनसो
जात इति” श्रुतौ विष्णोर्मनोजन्मत्वाच्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥
कामस्य वासुदेवात् रुक्मिण्यां जातत्वं भागवते प्रसिद्धम्
दशरथपितरि रघुराजपुत्रे रामचन्द्रस्य पितामहे सूर्य-
वंश्ये नृपभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपब्रह्मणो मूर्च्छ-
जातत्वात् यथोक्तं रघौ “ब्राह्मणे मूर्च्छते किल तस्य देवी
कुमारकल्पं सुषुप्ते कुमारम् । अतः पिता ब्रह्मण एव
नामा तमात्मजन्मानमजं चकारेति” तच्चरितञ्च तत्रैव
पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ते द्रष्टव्यम् । आगतल्याकारवत्त्वात्
औषधिषिशेषे स्त्री । तल्लक्षणं “अजास्तनाभकन्दा तु
सक्षीरा क्षुपक्षुषी । अजा सहौषधी ज्ञेया शङ्कुन्दे-
न्दुपाण्डुरेति” वैद्यकम् । ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यज् ।
आज्यः तदपत्ये । बड्गु लुक् । अजाः । नडा० फक् ।
आजायनः तद्गोत्रापत्ये । उपमानतया पूर्वनिर्देशे
तदन्पादस्य नान्यलोपः । अजपादः स्त्रियान्तु कुम्भप०
ङीप् अन्त्रलोपः पदादेशश्च । अजपदीति भेदः । एका-
दशरुदमध्ये प्रथमे रुद्रे पु० । तद्विवरणम् अजैकपादशब्दे
दृश्यम् ।

अजकर्णं पु० अजस्य कर्णं इव पर्ये यस्य ! आगतल्य
लम्बायमानपत्ययुक्ते (साल) इति ख्याते एच्चे भरिचट्टच्चे
च । ईत० आगकर्णं । [कै-क । (साल) इति ख्याते एच्चे ।
अजकर्णं क० पु० अजकर्णं इव कार्यति पत्यद्वारा प्रकाशते
अजकाव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति
त्रिपुरासुरवधद्वारानेन वा+करणे क ईत० । शिव-
धनुषि । शिवो हि अनेनैव धनुषा त्रिपुरासुरस्य वधेन
विष्णुं ब्रह्मणां च प्रीणितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम्
अजकौ अवतीति । अजकावमपत्य । “धनुष्यजगवं

युग्यमजकावमजीकवमिति” शब्दार्थवः । अजकं आगं वाति
प्रीण्याति वा-क । (वावुइ इति) ख्याते वर्वरीट्टच्चे पु० ।
तल्लक्षणे तस्य प्रीत्याधिक्यात्तथात्वम् ।

अजका स्त्री अजस्य विकारः अवयवः गलच्छनः पुरीषं वा
कन् । अजागलस्ये स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।
अजकाजात पु० पु० । अजकेव जातः । “अजापुरीषप्रतिभो
रजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्चः । विदार्य
क्षणं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवस्थेदिति”
वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अजकाव न० अजका अजागलस्तनइव वाति प्रकाशते
वा-क । अजागलस्तनाकारकाष्ठवयवयुक्ते मैत्रावरुणे
यज्ञीयपालभेदे, “अजकावं दुर्दृशीकं तिरोदधे” इति
वेदः । अजैव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकाशते
वा-क । अजकाजाताख्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।
अजक्षीर न० अजायाः क्षीरं ईत० पुं वद्भावः । आगोस्तन्य-
दुग्धे “अजक्षीरेण पाचयेदिति” वैद्यकम् ।

अजग न० अजं विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम-त । शिवधनुषि ।
अजेन ब्रह्मणा गमते गीयते वा कर्मणि गम-ड-गै-क
वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अजं आगं यज्ञाङ्गत्वेन
वा गच्छति गम-ड । वङ्गौ पु० । प्रज्ञा० स्वार्थे अच् आज-
गमपि शिवधनुषि “स्थायोर्धनुष्याजगमित्यमरमाला ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । (वनजोयान)
इति ख्यातायां वनयामान्याम् अजमोदायाम् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः व० कप्,
कापि अत इत्त्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्धः अस्यस्य उन्
वा । (वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्वरीशाके ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मेघस्य गन्धो लेशः एकदेशः
शङ्कमिति यावत् सोऽस्याः फलाकारेणास्तीति अजगन्ध-
इति ङीप् । (गाडरशिङ्गा) इति प्रसिद्धे अजगन्धिदृष्टे ।

अजगर पु० अजं आगं गिरति गिलति गृ-अच् । दृहत्सर्पे ।
अजगरं अगस्त्यशापात् दृहत्सर्पभावापन्नं नहुषमधिहृत्य
कृतो मन्थः अण् । आजगरम् अजगरकथायाम् न० । तच्च
वनपर्वणि आजगरोपाख्यानरूपम् ।

अजगव पु० अजगो विष्णुः शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकाले-
ऽस्मास्ति अजग+अस्यर्थे व । शिवधनुषि “शिवोऽप्यजगवं
चापं विधुन्वन् तरसा रणे” इति पुरा० । [शिवधनुषि ।

अजगाव पु० अजगं विष्णुमवति अव-अण् उप० स० ।
अजघन्य लि० न जघन्यः अधमः न० त० । अधमभिन्ने

अष्टे च । “त्वष्टा च द्वादशोविष्णु रजधन्योजधन्यज”
इति भार० ।

अजजीविके त्रि० अजएव क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना
वा जीविका जीवनोपायोऽस्य । आगक्रयविक्रयादिना
जीविकावति ।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्याः । (भुङ्क्वामला)
इति प्रसिद्धे शिफारहिते दृक्भेदे । पु० । अजडाथत्व
अजडा स्त्री अजडयति स्पर्शमात्वादङ्गमर्दानर्थं चालयति
अजड+णिच्-ततः अच् । (आल्कुशीति) प्रसिद्धे दृक्-
जडभिन्ने जाड्यविरोधिचाञ्चल्यवति त्रि० ।

अजथ्या स्त्री अजानां समूहः अज+थ्यन् स्त्रीत्वात् टाप् ।
अजसमूहे । तद्वन्नानावर्षत्वात् स्वर्णयूषिकायाञ्च ।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्यः ५ व० गौरा०
डोप् । ब्रह्मदण्डीदृक्ते ब्रह्मणो यच्चार्यदण्डस्य तदीयकाष्ठेन
करणात्तथात्वम् ।

अजदेवता पु० इत० । आगाधिदेवे वज्रौ “रौद्री घेसुर्विनि-
हिंष्टा आग्नेय उच्यते” इति शु० विष्णुध० ।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि । आक्रुश्यमाने
जन्माभावे । “तस्याजननिरेवासु जननीक्षेयकारिणीति”
भाषः । वा डोप् अजननीत्यथ । अर्थाभावे अव्ययी० ।
जनन्याअभावे अव्य० ।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत् । जन्मनिदृष्टौ भोक्ते “तस्मात्
सयोगादधिगस्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मगीह” इति
रघुः । इत० । जन्मरहिते त्रि० ।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न० त० ।
शुभाशुभसूचके देवकृते भूकम्पादावुत्पाते । जन्यभिन्ने त्रि० ।

अजप पु० अस्मट् जपति निन्दार्थं नञ्, जप-अच् । कुपाठके
अजं पाति रक्षति पा-क इत० । आगपालके त्रि० ।

अजपति पु० इत० । आगअष्टे, भेषराशिपतौ मङ्गले च ।

अजपथ पु० अजस्य तच्चरणयोग्यः पन्थाः अजेन ब्रह्मणा
निर्मितः पन्था वा अप्समा० । आगचरणयोग्यपथे
गगनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) आयापथे ।

अजपथ्य त्रि० अजपथ इव देवपथा० इवार्थं यत् । सङ्कीर्णपथे
नगनसेतुतल्ये च । [रुद्रभेदे ।

अजपद पु० अजसेव पदं चरणोऽस्य । अजैकपादात्मके
अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जप्या अप्रयत्नोच्चारितत्वात् जप-
कर्माणि अच् । आसप्रश्नासयोः वहिर्गमनागमनाभ्याम्

अचरनिष्पादनरूपे जप्ते, स च हंसः, शोहमित्याकारस्यैव,

तदाकारमन्त्रे च । “उच्छ्रासैरेव निश्चासैर्हंस इत्यचरद्वयम्
तस्मात् प्राणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः । नाभे-
रुच्छ्रसा निश्चासात् हृदयापे व्यवस्थितः । षट्श्रासै
भवेत् प्राणः षट् प्रथानाडिका मता । षट्श्रासैस्त्वहोरा-
त्रम् जपसंख्याक्रमोमतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्श्राता-
धिकमीश्वरि ! । जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं
पराम् । विना जपेन देवेशि ! जघो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिवृत्तनीति” तन्त्रम् ।

अजपाद पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य हस्या० न अन्या-
कारलोपः । रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे
च । पाच्छब्देन तु समासे अजपादपि उक्तार्थे पु० ।

अजपाल त्रि० अजान् आगान् पालयति पा+णिच्-अण्
इत० । आगपालके ।

अजवन्धु पु० अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात् । अजतल्यमन्दबुद्धौ ।
“सिलाची नाम कानोना अजवन्धुः पिता तवेति” ।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्माणि घञ् इत० ।
(वाबुद्ध इति) प्रसिद्धे वर्वरीदृक्ते तत्पत्वं हि अजै-
रतिप्रीतितो भक्ष्यते ।

अजमार पु० अजं मारयति विक्रयार्थं मृ-णिच्-अण् उप० ।
(कषाद्) इति अजमांसविक्रयोपजीवे, तत्प्रधानदेशे च ।
भवादौ कुर्वा० ग्य । आजमार्यस्तदुभवादौ त्रि० ।

अजमीढ पु० अजोमीढः यज्ञे सिक्तः यत् व० । (आजमीर)
प्रसिद्धे देशे । राजनि अण् । आजमीढः तद्देशाधिपे
प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे ।

अजमुख पु० अजस्य भेषस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य ।
दृक्ते प्रजापतौ, तस्य हि शिवद्वेषे सुखेन शिवनिन्दाकरणात्
दक्षयज्ञे शिवाज्ञया वीरभद्रेण तस्योत्पाटने कृते पश्चात्
शिवप्रसादने पुनरुत्पादनाय वीरभद्रे नियोजिते अजमुखे-
नैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीखण्डे विद्यते यथा । “वीर-
भद्रोऽपि तत् सर्वं सर्वार्थां प्रतिपद्य च । विना दक्षस्य
वदनं यथापूर्वमकल्पयत् । ईश्वरं ये हि निन्दन्ति ते
मूकाः पशवो भुवम् ततो भेषमुखं दक्षं वीरभद्रोऽव्यकल्प
यदिति” ।

अजमोदा स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गन्धो वस्याः अजं
मोदयति आनन्दयति मोदि-अण् वा । अजगन्धवत्यां,
वनयसान्याम् यमानीभाते च ।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य व० । भेके सूत्र्ये च ।
दन्तशून्ये त्रि० । अजातदन्ते अवस्थाभेदे च ।

अजय पु० वीरभूमिनगरसन्निधाने (अजय) इति नामके नद-
विशेषे इति कल्पद्रुमः । तन्मूलं मृग्यं संखतशास्त्रे तन्न-
दस्य कुत्वाप्यनुज्ञेखात् । अजेन ह्यग्नेन याति या-क इत० ।
ह्यग्नेनाग्नेः अग्नौ पु० । जि-अच् न० त० । जयाभावे
“लाभालाभौ जया जयाविति” गीता । व० । जयशून्ये लि० ।
अध्ययी० । जयाभावे अव्य० । नास्ति जयो मादकत्वे-
नास्याम् । (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायाम्
विजयायाम् स्त्री ।

अजय्य लि० जि-अकार्ये यत् न० त० । जेतुमशक्ये दुर्जये
यत्नौ पथे च । “दैवैरजय्यान् दितिजान् विजिग्ये” इति
भार० । “तत्राजय्यं जिगाय तान्” इति सुग० ।

अजरा लि० नास्ति जराऽस्याः । (घतकुमारी) इति प्रसिद्धे
वृक्षे तस्य जराभावात्तत्त्वम् । अव्ययीभावे अच् समा० अज-
रसम् जराभावे अव्य० । नास्ति जरा यस्य, देवे । तेषां
मङ्गभावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वर्द्धते इति तिसृषामेव
दशानां सङ्गावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां “विपरिणमते अपक्षीयते
नश्यतीति” तिसृषामभावादजरत्वम् । जराशून्ये लि० ।
“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्धांश्च चिन्तयेदिति” नीति० ।
ब्राह्मणजातौ स्त्री । “सा सत्या साऽजरामरेति पुरा० । न
जीर्यति क्षीयते जु-अच् न० त० । परब्रह्मणि न० ।
दृढदारकनामदृढभेदे पु० । गृहगोधिकायाम् स्त्री ।
अजर्य न० न जीर्यति न-जृ-कर्त्तरि यत् । सौहार्द्दं “तेन
सङ्गतमर्थेषु रामाजर्थं कुरु द्रुतमिति” भट्टिः ।

अजलम्बन न० अज इव लम्बते गृह्यते कृष्णवर्णत्वात् कर्मणि
ल्युट् । स्रोतोऽञ्जने ।

अजलोमन् पु० अजस्य लोमेव लोम (मञ्जरी) यस्य
व० । (शूकशिन्धो) इति ख्याते अजलोमन्मञ्जरीविशिष्टे
दृढभेदे । वा ङाप् वा ङोप् च । अजलोमा-अजलोमी
केषाम्बल स्त्री । [जविनीभिर्विदृषन्] इति वेदः ।

अजवम् पु० जु-असुन् न० त० । वेगशून्ये । “अजवसो
अजवस्ति स्त्री अजस्य वस्तिरिव वस्तिरस्य । ऋषिभेदे ।
गृह्या० अपत्यार्थे ङ् । आजवस्तेयः तदपत्ने पु० स्त्री ।
स्त्रियाम् आजवस्तेयी । यस्मादिपाठात् बङ्गेषु लुकि ।
अजवस्तेयः तदपत्नेषु ।

अजवाह पु० अजं वाहयति यत्र आधारे षञ् ईत० ।
देशभेदे । कच्छादि० भवाद्यर्थे अण् । आजवाहः तद्देश
जातादौ लि० ।

अजवीथी स्त्री अजेन ब्रह्मणा निर्मिता वीथी पदं शा० त० ।

गगनसेतुरूपे (यमनाला) इति ख्याते ह्यायापथे । यामा-
रम्य अगस्त्यस्थानपर्यन्तं पितृयानपथः । “पितृयानोऽज-
वीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरमिति” पुरा० ।

अजशृङ्गी स्त्री अजस्य भेषस्य शृङ्गमिव फलमस्याः व० ।
(गाडुलशिङ्गा) इति प्रसिद्धे भेषशृङ्गतुल्यफलवत्यां भेष-
शृङ्गाम् ।

अजस्तुन्द न० अजस्य तुन्दमिव तुन्दमस्तिन् तद्गगरवासिना-
मित्यर्थात् सुट् । नगरभेदे । “अजस्तुन्दं नाम नगर-
मिति” सि० कौ० ।

अजस्र न० न-जसर । सन्तते विच्छेदरहिते । तथाभूतका-
लस्थायिनि वस्तुमात्रे लि० । “अजस्रमाश्रावितवल्गकीगु-
णेत” माषः “अजस्रदोक्षाप्रयतस्य मङ्गुरोरिति” रघुः ।
अजहत्स्वार्था स्त्री न जहत् स्वार्थीयाम् हा-शट
न० व० । स्वार्थापरित्यागेन परार्थावबोधिकायां लक्षणा-
याम् । यथा श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणापरित्यागेन
तद्वति लक्षणा । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्तौ ते पुन-
स्त्रिधा” इति हरिः ।

अजहलिङ्ग पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शट न० व० ।
नियतलिङ्गके विशेषस्थान्यलिङ्गकत्वेऽपि खलिङ्गात्वागेन
खलिङ्गपरि विशेषणशब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य
विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वनियमेऽपि अस्य न तथा नियमः ।
यथा वेदः श्रुतिर्वा प्रमाणम् । [कुशीति] ख्याते वृक्षे ।
अजहा स्त्री न जहाति शूकान् । हा-श न० त० । (आल्-
अजागर पु० जागरयति जागरः न जागरो यस्मात् ५ व० ।
सेवनेन निद्राराहित्यकारके “यदपेक्षयाऽन्यस्मिन् जागरण-
कर्तृत्वं नास्ति” तादृशे (भीमराज) इति ख्याते भृङ्गराजे ।
“भृङ्गराजः सुजागर” इति रभसवाक्यात् तस्यात्यन्त-
निद्राराहित्यकारित्वम् ।

अजाजि(जी) स्त्री अजेन ह्यग्नेन वीयते गन्धोत्कटत्वात्
त्यज्यते अज-इन् वीभावभावः ईत० । सर्वभक्षेणापि
ह्यग्नेन गन्धोत्कटतया त्यज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे
जीरके वृक्षे । काकोदुम्बरिकावृक्षे च (पियारा) ॥

अजाजीव पु० अजेन तद्द्रव्यपोषणादिना तत्क्रयविक्रया-
दिना वा आजीवति आ-जीव-अच् इत० । ह्यग
पालके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविनि च ।

अजातककुद् पु० न जातं ककुदमंसकूटं यस्य न-व०
ककुदशब्दस्यान्याकारलोपः । अपूर्णककुदि अल्पवयस्के
गवादिवत्से ।

अजातदन्त लि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा ।
दन्तजननशून्ये, अवस्थाभेदे च । “अजातदन्ता ये केचिद् वृ
च गर्भे प्रपीडिता” इति वायुपुरा० । “अजातदन्तमरणे
पिलोरेकाहमिष्यते” इति शु० कूर्मपुरा० । तत्कालञ्च
दृष्ट्यां नष्टासाभ्यन्तरमिति शुद्धितत्त्वे सपञ्चं निरूपितम् ।
पञ्चादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः
(आदाता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः । स च प्रायेण द्विवर्षौ-
त्तरकालपर्यन्तः ।

अजातपत्न लि० न जातौ उडुयनसामर्थ्ययुक्तौ पत्न्यावस्य ।
अनुद्विज्जपत्नके पत्निष्वि । “अजातपत्न्याः शकुना इवावभु-
रिदि भार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुभावस्य न शत्रुः अत्राद्भोजी-
त्यादिनत् नजो व्यवहितेन शत्रुशब्देनान्वयात् असमर्थ-
समासः, न जातः शत्रुरस्य वा । युधिष्ठिरे राजनि । “न
द्वेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः, इति” वेष्टी० । एवमजा-
तारिरपि तत्रैव । “हन्तु जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिष्ये-
ति” भाषः । [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च लि० ।

अजाति स्त्री जन-क्तिन् न०त० । अनुत्पत्तौ । व० । जाति-
अजादनी स्त्री अजैः सृष्ट्याद्यतेऽसौ अन्येन दुःस्वस्वशलेऽपि
अजै-राद्यते इति अद-कर्म्मणि ल्युट् इत० । इरा-
लभा इति (विचिति) इति च प्रसिद्धे सशर्णेन दुःस्वदायके
दृष्टभेदे ।

अजादि पु० इत० । छीन्बाधकटाब्निमित्ते पाणिन्दुक्ते
शब्दसमूहे स च गणः । एडका, कौकिला, चटका,
अश्वा मूषिका, बाला, होडा, वत्सा, पाका,
मन्दा विजाता, पूर्वापहाशा, अपरापहाशा (सम्भस्त्राजि-
नशर्षयिच्छेभ्यः फलात्) । (सदचकारुडप्रान्तगतकेभ्यः
पुष्पात्) । (मूलात्तजः) (शूद्रा चामहत्-पूर्वा जातिः)
ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा (संयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिहा
देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य व० जायाया निङादेशः ।

अजानिक लि० अजेन तद्विक्रयपालनादिना आनो जीवनम्
अस्त्वस्य ठन् । अजाजीविनि । तस्य कर्म्म भावो वा
उरोहिता० यच् । आजानिक्यम् तत्कर्म्मणि तद्भावे
च न० ।

अजानेय पु० अजेऽपि विज्ञेयेऽपि आनेयो यथास्थानं प्राप-
णीय आरोही येन अज-विज्ञेये अप् वीभावाभावः आ-
नी-कर्म्मणि यत् ततः श्व० । बद्धशस्त्रप्रहारप्रतिरोधेऽपि

निर्भयेन यथास्थानमारोहिषः प्रापके अत्रे, उत्तमाश्वे च
निर्भये लि० ।

अजान्त्री स्त्री अजस्रान्त्रमिव अन्त्रं तदाकारवती मञ्जरी
अस्याः गौ० डीष् । नीलवुङ्गायास् (नीलवोना) ।

अजापङ्क न० “आगशकद्रसमलक्ष्मीरैर्दंष्ट्रा च साधितं सर्पिः ।
सचारं यच्छहरं काशश्चासोपशान्तये परममिति” चक्र-
दत्तोक्ते घतभेदे न० । [उप० । अजापालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक लि० अजान् आपालयति आ-+पा-णिच् ख्वुल्
अजि लि० अजति अज-इन् व्यभावः । गतिशीले । पदाजिः ।
भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा डीष् ।

अजित लि० न०त० । जितभिन्ने पराजितभिन्ने । जिधातो-
र्द्विकर्म्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य
प्रवृत्तिः एकस्य कर्म्मणोऽविवक्षायासमन्यस्य विवक्षायां तत्रैव
कर्म्मणि क्तः । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्जितशत्रावेव तथा च
“गौषे कर्म्मणि इहृत्पादे” रित्युक्तेः गौशकर्म्मण्येवाभि-
धाननियमात् तत्रैव जयकर्म्मतायां क्तोनाभिधातुं योग्य-
त्वम् । “न च तेऽस्यजितं किञ्चिदिति पुरा०, नास्तेषा-
मजितो देव” इत्यादौ गौशकर्म्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त
देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोऽजस्रमास इति भेदः ।
रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजआदि, आवरणेन अज-इन्च्
न व्यादेशः । चर्म्मणि, चर्म्मादृतत्वादेव रजआदीनां न
देहप्रवेश इत्यतश्चर्म्मणोरजोविक्षेपसाधनत्वात्तथात्वम् । “चे-
खाजिनकुशोत्तरमिति” स्मृतः । “ऐषेनाजिनेन ब्राह्मण-
मिति” गृह्यसु । “गजाजिनं शोखितविन्दुवर्षि चेति”
“अथाजिनाषादधर इति” च कुमा० । अदूरभवादावर्थे
क्षया० कृष् । आजिनीयः तद्दूरभवादादौ लि० ।

अजिनपत्ना(त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्भेव दृष्टिदं
पत्नं पत्नो यस्याः व० । (चाम्बिका) इति प्रसिद्धे पत्निभेदे
गौ० डीष् (त्री) तत्रार्थे । ततः सार्थे के ह्रस्वे टापि-
पत्निकापि तत्रार्थे ।

अजिनफला स्त्री अजिनं चर्भविकारत्वात् भस्त्रा इव फलं
यस्याः अजिनपूर्वकत्वेन जातिलक्षणं डीपं बाधित्वा अजा०
टाप् । (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले दृष्टभेदे ।

अजिर न० अज-किरन् वीभावाभावः । (उटान) इति ख्याते
चत्वरे । शीघ्रगन्धरि लि० । “श्येना अजिरा इति”
ता० ब्रा० “अजिराः क्षिप्रगमनशीला इति” भाष्यम् अत
एव क्षिप्रनाम्नि निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगव-

पचात् नद्यां स्त्री । निरुक्ते च अजिरेति नः नामि पठितम्
ऋषिभेदे पु० तदपत्यम् शुक्ला० ढक् । आजिरेयः तद-
पत्य पु० स्त्री । उत्करा० ङ । अजिरोयः तत्सम्ब-
न्धिनि लि० ।

अजिरादि व० पाणिनिना संज्ञायां मरुपि दीर्घविधौ
पर्युदस्ते शब्दसमूहे सच गणः अजिर, खदिर, पुलिन,
हंस, कारण्डव, चक्रवाक इति । अजिरवती । तद्धिन्ने
त अमरावतीति ।

अजिह्वा लि० हा-मन् द्वित्वालोपौ ततः न० त० । सरले
“अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकामिति” पुरा० ।
अजिह्वग पु० अजिह्वं सरलं गच्छति गम-ड । वाणे ।
“वेगवद्भिरजिह्वैरिति” । सरलगामिनि लि० । “ब्रजेहि-
शमजिह्वग” इति ।

अजिह्व पु० जि-वन् ङक् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य
व० । भेके । तेषां जिह्वाशून्यत्वसक्तं भारते आतु० ।
“उवाच देवान् मण्डूको रसातलतलोत्थितः । रसातलतले
देवा ! वसत्यग्निरिति प्रभो ! । सन्नापादिहृ सम्प्राप्तः पावक
प्रभवादहम् । स संशुभ्रो जले देवा ! भगवान् हव्यवाहनः ।
अपः सं सृज्य तेजोभिस्तेन सन्नापिता ववम् । तस्य दर्श-
नमिष्टं वो यदि देवा ! विभावसोः । तत्त्वेनमधिगच्छध्वं
कार्यं वो यदि वज्रिणा । गम्यतां सावयिष्यामो वयं ह्यग्नि-
भवात् सुराः ! । एतावदुक्त्वा मण्डूकस्वरितो जलमाविशत् ।
ऊताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनम् । शशाप स
तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै । तं वै संयुज्य शपेन
मण्डूकं त्वरितो ययौ । अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मान-
मदर्शयत् । देवास्त्रुपहृष्टकुर्मण्डूकानां ऋगूक्तम् ! ।
यत्तच्छृणु महाबाहो ! गतो मम सर्वशः । अग्निशापाद-
जिह्वापि रसज्ञानवह्निष्कृताः । सरस्वतीं बद्धविधां युव-
ञ्चोच्चारयिष्यथ । विलवासगतांश्चैव निराहारानचेतसः ।
मतास्त्रुनपि संयुक्तान् भूमिः सन्वारयिष्यति । तमोषना-
यामपि वै निशायां विचरिष्यथ इति” । जिह्वाशून्ये लि० ।
अजीकव अज्या शरत्पथेन कं ब्रह्माणं वाति प्रीषाति वा-क ।
शिवधनुषि । [आजीगर्त्तस्तदपत्ये पुंस्त्री ।

अजीगर्त्त अज्यै गमनाय गर्त्तमस्य । सर्पे । वाह्वा० इञ् ।

अजीर्ष न० जृ-भावे क्त न० त० । जठरानलमान्द्येन भुक्ता-
न्नादेरपाके, न०७३० । रोगभेदे । “भवेदजीर्षं प्रति
यस्य शब्दा स्निग्धस्य जलोर्बलिनोऽक्षकावे । पूर्णं सयु-
ष्टोमभयाभयशङ्कः संप्राश्य भुञ्जीत हितं हि पथ्यमिति”

चक्र० । “अजीर्षं भेषजं वारि जीर्षं वारि बलप्रदमिति”
वैद्यकम् । कर्त्तरि क्त जीर्षोऽट्ठः । तद्धिन्ने लि० ।

अजीव लि० नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य । जीवरहिते
घटादौ, मृते, जन्तुभावे च ।

अजीवनि स्त्री न-जीव-अनि । आक्रुश्यमाने जीवनाभावे
निन्दितजीवने च “अजीवनिस्तव भूयात्” इति सुश्रु० ।
“तस्य भूयादजीवनिरिति” ।

अजुर लि० अज-कुरच् व्यभावः । वेगशीले बलवति “अवक्र-
क्षिणं वृषभं यथाजुरमिति” वेदः ।

अजेय लि० जेतुमशक्ये जि-यत् न० त० । जयायोग्ये । अजे-
यास्ये हते न० । “पिवेद्दृष्टमजेयास्यमिति” वैद्यकम् ।

अजैकपाद (ट्) पु० अजस्य ऋगस्य एकः पाद इव पादो
यस्य उपमा० व० न पादस्यन्याकारलोपः । रुद्रविशेषे,
तद्देवताके पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च । पाच्छब्देन सभासे
अजैकपादपि तत्कार्ये । “वीरभद्रश्च १ शम्भुश्च २ गिरीशश्च ३
महायशः । “अजैकपाद (४) ह्रिर्विभुः ५ पिनाकी ७
चापराजितः ७ । भुवनाधीश्वरश्चैव ८ कपाली च ९
विशाम्भते ! स्थाणु १० भर्गश्च ११ भगवान् रुद्रास्त्रेका-
दश सृष्टा” इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे ।
अन्यत्र तु अजैकपादार्हिविभुश्च ३ विरूपाक्षश्च ४ रेवतः ५ ।
हरश्च ६ बद्धरूपश्च ७ ! त्र्यम्बकश्च ८ सुरेश्वरः ९ । रुद्रा
एकादश प्रोक्ता जयन्त १० चापराजितः ११ इत्येवं
तद्भेदाः । एतेषामेव ध्यानानि वक्ष्यन्ते । तेन अज
इति नामान्तरं एकपादिति च नामान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।
“तेन अजनामा महारुद्रम्” इत्यादि अजस्य ध्यानम् ।
“एकपादाभिधो विप्रेत्यादि” एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते
अञ्जूका स्त्री अर्जयति या सा अर्जि-जक, घृ० रकारस्य
जत्वम् । वेश्यायाम् । नाञ्च एवास्य प्रयोगः नान्यत्र ।

अज्ज्मटा स्त्री अर्जति दोषं क्षिपति अज्-क्षिप् ऋटति
संहृत्यते ऋट-अच् ततः कर्म० घृ० कुत्ववीभावभावाः ।
(भृद् आमला) इति प्रसिद्धे एजे ।

अज्ज्मल न० अञ्जति क्षिप् अक् हलति विलिखति हल-अच्
कर्म० घृ० न कुत्वम् । चर्मादिमये प्रतियोधायुधप्रति-
रोधके (डाल) इति ख्याते फलके ।

अञ्ज लि० न जानाति ज्ञा-क न० त० । ज्ञानशून्ये चैतन्य-
शून्ये, विशेषज्ञानशून्ये, मूर्खे, वेदान्निमतसिद्धाज्ञान-
रूपपदार्थवति च । तैर्हि अहमज्ञ इत्यनुभवस्य अज्ञानविष-
यत्वं स्वीक्रियते अज्ञानञ्च न ज्ञानाभावः किन्तु पदार्थान्तरं

तज्ञानानुशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञः प्रकर्षेणाज्ञः सुषु
 म्प्रवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् ।
 अचेतने, जडे, “वक्ष्यविष्टद्विनिमित्तं क्षीरस्य यथा
 प्रष्टित्तरक्ष्येति” सांख्यकाः । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।
 अज्ञातं लि० न ज्ञातः । ज्ञानाविषयीभूते पदार्थे । “अज्ञात-
 कुलशोखस्य वासोदेयो न कस्यचित्” इति हितोप० ।
 अज्ञानं न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे
 “तत्ताज्ञानं धिया नश्येदिति” वेदान्तमतसिद्धे पदा-
 र्थान्तरे च “अज्ञानेनाहतं ज्ञानं तेन सह्यन्ति जनव”
 इति गीता । “अज्ञानविभिरान्नस्य ज्ञानाञ्जनशलाकयेति,
 गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः ।
 पदार्थान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न जानामि
 अहमज्ञ इत्यादिविशिष्टातुभवः सार्वलौकिकः स च ज्ञाना-
 भवविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तच्च युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषण
 ज्ञानस्य हेतुतायाः सर्ववादिसिद्धतया आत्मधर्म्मिकज्ञा-
 नाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटक-
 ज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्वमपेक्षितम् आत्मनि
 तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथञ्चानं ज्ञानाभावविशिष्ट
 बुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभाव-
 ज्ञानस्य नाधितत्वमेव अभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानरोधि-
 तायाः सर्वसम्मतत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामा-
 न्याभाव उत तत्प्रागभावः अथ तद्ध्वंसो वा तत्र विषयो
 भवति, नाद्यः पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावानुभवासम्भवेन
 प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्य-
 धर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव
 विषयता वाच्यता सा च न सम्भवति सामान्याकारेषु
 ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्त्वपि पुरुषे
 तादृशप्रतीतिः स्यात् अप्ये जनिष्यमानानन्तज्ञानप्राग-
 भावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगि-
 कत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । नान्यः
 प्रागभावरौत्वा तस्यपि प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्त्वादृशानुभवस्य
 विषयरक्षार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तज्ञानं कल्पनीयम् ।
 तज्ञानुमानेनैव । अनुमानञ्चेत्यस्य प्रमेयविवरणोपन्यासे ।
 विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरक
 सविषयकवस्तुपूर्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्व-
 कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावावदिति । यथा अन्वकारे
 प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमो-
 रूपपदार्थपूर्विका एवं ज्ञानमपि प्रकाशत्वसास्यात् स्ववि-

षयस्य घटादेरावरकं कञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम्
 पूर्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभया तत्र इव
 तच्चिन्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्राग-
 भावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि
 सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञानं शुक्तौ
 रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चस्यत्यादयति । अतएव तद्भाव-
 रूपं भावस्यैव भावपदार्थोपदानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु
 अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्या-
 घातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपम्
 सत्त्वं तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवद-
 सत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसद्भ्यामनिर्व-
 चनीयं व्यवहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदा-
 र्थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य
 हे शक्ती आवरणं विक्षेपश्च तत्र या कदाचित् स्ववि-
 षयमादृशोति (विषयत्वसंप्राप्तिरुचं करोति) सा आवरण-
 शक्तिः या तु स्वकार्यबुद्धिवत्त्वा इन्द्रियाद्रिहारा
 विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिवारणशक्तिं नाश-
 यति सा विक्षेपशक्तिः यद्योक्तं “बुद्धिदृष्टिचिदाभासौ हावेतौ
 व्याप्तौ घटम् । तत्ताज्ञानं धिया नश्येत् आभासानु घटः
 स्मुरेदिति” । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्ति
 मादृश्य स्वशक्त्यैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य
 तद्गतमावरणशक्तिं नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञानं स्वश-
 क्त्यैव ब्रह्मणि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकार-
 बुद्धिदृष्टिरूपा विक्षेपशक्तिः तद्गतावरणशक्तिं निवारयतीति
 दृष्टानुसारिणीयं कल्पना । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति-
 विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे लि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनानया अज-
 करणे मनिन् न वीभावः । गवि, इति निरुक्तकारः ।
 अञ्चति पु० न० अञ्च-गतौ कर्त्तरि अति । वाकौ, गन्तरि लि० ।
 अञ्चल पु० अञ्चति प्रान्तम् अञ्च-अलच् । वस्तुप्रान्ते
 “क्षीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः” इति
 “भूमौ दत्त्वा पदमिह समापेहि चेलाञ्चलेऽस्मिन्निति
 च उद्गृहः । प्रान्तभागे “दृगञ्चलैः पश्यति केवलं मना-
 गिति” उद्गृहः ।

अञ्चित लि० अञ्च-क्त । पूजिते, आकुञ्चिते च । “अपि-
 खञ्जनमञ्जनाञ्चितमिति” नैष० । “अञ्चितसव्यपाद इति”
 भट्टिः । “अञ्चितः शूलपाणिरिति” पुरा० । यथिते च
 “अज्ञाञ्चिता सत्वरस्यतया” इति रघुः ।

अञ्जन न० अज्यतेऽनेन अन्ज-करणे ल्युट् । कज्जले ।
 “अपि खञ्जनमञ्जनमञ्जनाञ्जितमिति” नैष० । “मैत्रं
 प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाह्णैव कुर्वीतेति”
 स्मृतिः । “विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्येति” रघुः ।
 अञ्जनविशेषाच्च सुश्रुते दर्शिता यथा
 “चत्वार एते योगाः स्युरभवोरञ्जने हिताः । कुञ्ज-
 काशोकशालाश्वप्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥ पुष्पैर्हरेणुक्षणाद्वा-
 पय्यामलकसंयुतैः । सर्पिर्भधुयुतैश्चूयै वैशुनाद्यासवस्थितैः ॥
 अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तल्लेघ्नविभावितौ । आश्वजम्बू-
 ज्वं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥ पिष्ट्वा क्षौद्राञ्जसंयुक्तां
 प्रयोज्यमथ वाञ्जनम् । नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोश-
 कद्रवैः ॥ शुद्धिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यभ्यवोर्हितम् ।
 रसाञ्जनरससौद्रतालीशस्वर्णगैरिकम् ॥ गोशकद्रससंयुक्तां
 पित्तोपहतदृष्टये । शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रस-
 भावितम् ॥ कूर्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्रौहितेन वा ।
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ काशरि-
 पुष्पमधुकदावर्जिलोधरसाञ्जनैः । सक्षौद्रमञ्जनन्दद्वितं नेला-
 मये सदा ॥ क्षौद्रोजं सैन्धवं कृष्णां रेणुकाञ्चापि मेघ-
 येत् । अजमूलेष ता वत्तैः कृष्णदान्वाञ्जने हिताः ॥
 कालाबुसारिवां कृष्णां नागरं मधुकं तथा । ताली-
 शपलं कृष्णे गङ्गैयञ्च शकद्रसे ॥ कतास्ता वत्तयः पिष्ट्वा-
 कायागुष्काः सुखावहाः । मनःशिलाभयाव्योषबलाका-
 लाबुसारिवाः ॥ सफेना वत्तयः पिष्ट्वाग्नागक्षीरसम-
 न्विताः । गोमूलपित्तमदिराशकङ्गालीरसे पचेत् ॥
 क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यत्कतस्त्रैफलेऽपि वा । गोमूलाञ्जा-
 षण्मलपिपपलीक्षौद्रकफलम् ॥ सैन्धवोपहितं युञ्ज्या-
 द्दिहितं वेणुगङ्गरे । भेदोयकद्रुहृत्कृष्णं पिपपल्लः
 सैन्धवं मधु ॥ रसमालकञ्चापि पक्वं सम्रुद्धनिधापयेत् ।
 कोशे खदिरनिर्भाषे तद्वत्क्षुद्राञ्जनं हितम् ॥ हरेणुमग-
 धाजास्थिमज्जलायकदन्वितम् । शकद्रसेनाञ्जनं वा स्त्रेभ-
 प्रहतदृष्टये ॥ विपाच्य गोधायकद्रुपाटितं सुपूरितं
 मागधिकाभिरग्निनम । निषेवितं तत्सकदञ्जनेन निहन्ति
 नक्तान्धमसंशयं खलु ॥ तथा यकच्छागभवं हुताशने
 विपाच्य सम्रुग्मगधासमन्वितम् । प्रयोजितं पूर्ववदा-
 न्नसंशयं जयेत् क्षपाञ्च सकदञ्जनवृषाम् ॥ क्षीहा
 यकच्छायपभक्षिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये घृततैलसंयुतम् । ते
 सार्धपक्वे हृषभायुतेऽञ्जनं नक्तान्धमाश्रये हतः प्रयोजिते ।
 नदीजशिलीकटुकान्ययाञ्जनमनःशिला द्वे च निशे यक-

द्रसे । स चन्दनेषं गुटिकाथ वाञ्जनं प्रशस्यते वै दिवसेष्व-
 पश्यताम्” इति । सौवीरे, रसाञ्जने च । अञ्जनवर्णोऽख्यस्य ।
 अर्थ० अच् । ज्येष्ठदिगाजे पु० उत्तरदिग्माजबोषिति
 केशरियोषिति वानर्याञ्च स्त्री । “अञ्जनागर्भसम्भूतो वायु-
 पुत्रो महाबल इति” तन्त्रम् । भावे ल्युट् । भिन्नीकरणे,
 लेपने ध्यक्तिकरणे भालिन्ये च न० “निरञ्जनं दिव्यसुपैति
 साम्यमिति” निरवद्यं निरञ्जनमिति” च श्रुतिः । अञ्ज-
 णिच्-युच् । शक्यलक्ष्यार्थातिरिक्तार्थबोधके आलङ्कारि-
 कोक्ते व्यञ्जनादृष्टिरूपे शब्दशक्तिभेदे स्त्री० “अन्यार्थधी-
 क्तत् व्याघ्रतिरञ्जनेति” काव्यप्रकाशः । तत एव भावे ल्युट्
 तत्रैवार्थे न० ।

अञ्जनकेशी स्त्री अञ्जनमिव केशो यस्याः ५ त० । केश-
 संस्कारके हृष्टविलासिनीनामके मन्त्रद्रव्ये । यत्संयोगत्
 केशस्यतोव कृष्णता स्यात् ।

अञ्जनशलाका स्त्री अञ्जनसाधनं शलाका । अञ्जन दानार्थ
 शलाकायाम् “ज्ञानाञ्जनशलाकायेति” गुरुरितिः ।

अञ्जनागिरि पु० अञ्जनवर्णो गिरिः किंयुका० दीर्घः । नील-
 पर्वते तद्विवरणं नीलगिरिशब्दे ।

अञ्जनाद्रि पु० अञ्जनमिव कृष्णः अद्रिः । नीलपर्वते “अञ्ज-
 नाद्रिनिभां श्यामामिति” कालीध्यानम् ।

अञ्जनाधिका स्त्री अञ्जनादधिका कृष्णत्वात् ५ त० । (आज-
 नाद्र) इति ख्याते कीटभेदे ।

अञ्जनावती स्त्री अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अधिककृष्णवर्णत्वात्
 अञ्जन+मत्पृ वत् दीर्घः । ईशानकोणस्य हस्तिन्याम् ।
 कालाञ्जनदृष्टे पु० ।

अञ्जनिका स्त्री अञ्जनवर्णोऽख्यस्याः उन् कापि पूर्वा-
 कारस्य इत्त्वम् । (आजनाद्र) इति प्रसिद्धे अञ्जनाख्ये
 कीटभेदे । अञ्जना स्वार्थे कन् । प्रतीकदिग्माजस्त्रियाम् ।
 पुरोहि० यक् । आञ्जनिक्यम् तद्भावे न० ।

अञ्जनी स्त्री अज्यते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अन्ज-कर्म्मणि
 ल्युट् ङीप् । कुङ्कुमाद्यलुबिप्रायाम् स्त्रियाम् । करणे
 ल्युट् । कटुकाष्टके, कालाञ्जनदृष्टे च । “अञ्जनीदारकावभव-
 स्तस्यः भैलावरुणः” इति याज्ञिकाः न्याय्यायां स्त्रियञ्च ।

अञ्जलि पु० अन्ज-अलि । संयुतकरपुटे, “अवस्थाञ्जलि-
 पुटपेयमिति वेषी० । “न्यायप्रखनाञ्जलिचिति” उदयनः
 कुडवपरिमाणे च अञ्जलिपरिमितद्रव्ये च “प्रकीर्णैः पुष्पाणां
 हरिचरणयोरञ्जलिचरयमिति” वेषी० । [बालमूषिकायाम् ।

अञ्जलिका स्त्री अञ्जलिचर कायति प्रकाशते कै-क टाप ।

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाऽनेन अन्जु-गतौ
मिश्रणे च असुन् । वेगे, बले, औचित्ये च । “अञ्जस
उपसंख्यानमिति” वार्त्तिकत्वात् तृतीयायाः अलुक् । अञ्जसा-
कृतम् । “अञ्जः समुद्रमपजम्बुराप” इति वेदः ।

अञ्जस लि० अन्ज-असच् । सरले अबक्रे ।

अञ्जसा अव्य० अन्ज-भावे अच् अञ्जं गतिं विलम्बं वा सप्रति
सो-वा०का । विलम्बाद्यभे, शैघ्र्ये, याथार्थ्ये च । “रसोऽ-
ञ्जसा शासता रज” इति वेदः ।

अञ्जि पु० अञ्जतेऽनेन अन्ज-करणे इन् । तिलकादौ चिञ्जे
“अग्नयेऽनोकवते रोहिताञ्जिरनङ्गानिति” य० रोहितो
रक्तोऽञ्जिस्त्रिलकोऽस्येति वेददीपः । “तस्मै दन्नाञ्जये इति”
भवदेवे वेदमन्त्रः । [(ण्)च् । स्यर्थे ।

अञ्जिष्ठ(णु) पु० अनक्ति स्वभाभिर्विश्वस् । अन्ज-इउ-
अञ्जी स्त्री० अञ्जि+वा ङीप् । पेषणयन्त्रे, मङ्गले च ।

अञ्जीर पु० अन्ज-वा० ईरन् (पेयारा) इति स्थाते ङञे ।

अट गतौ आदि० सक० पर० सेट् । अटति आठीत् ।

“भो वटो भिष्मामटेति” सि०कौ । परि+परितो अमथे
पर्यटन् ।

अट गतौ इदित् आ० आत्म० सक० सेट् । आण्टते आण्टिष्ट ।

अटनि(नी) स्त्री अटति मौर्जीम् अट-अनि वा ङीप् ।

धनुष्ये गुणारोपणस्थाने ।

अटर्(रु)ष पु० अटति अमति अट-अच् तं रोपति हिनासि
रुष-क, अटैः अटङ्गिर्वा ऋष्यते न युज्यते रुष-क वा ।
(वासक) इति स्थाते ङञे ।

अटवि(वी) स्त्री अटन्ति चरमे ववसि यत् अट-अवि वा
ङीप् । वने । विन्व्याटवीति का० विन्व्यागिरिसञ्जकट
प्रसिद्धवनम् । “कान्तारप्रदेशेष्वटवीषु चेति” रामा० ।

अटा स्त्री अट-वा० अङ् । पर्यटने ।

अटाव्या स्त्री अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । परि-
अमथे, वृथागमने च । यङ्-लुक् । अटाटाप्यत् ।

अट्ट अतिक्रमे वधे च आदि० आत्म० सक० सेट् । अट्टते ।
आड्डिष्ट । दोषधोऽयं तेन अट्टिष्टते आड्डिट् । किपि
अत् । टोपधस्य तु आड्डिष्टते अट्टिट्त् किप् अट् ।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट् । अट्टयति ते !
आड्डिट्त् ।

अट्ट पु० अट्टयति अनाद्रियतेऽन्यदाल अट्ट-आधारे षञ् ।
प्रासादस्योपरिगृहे, प्राचीरोपरिस्थसैन्यगृहे, च यत् स्थिता
हि नरा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, यस्मिन् वसतश्च

अन्योक्तर्षेऽनादरः । उच्चे भूये च लि० अट्टे “अट्टमूला
जनपदाः शिवमूलाश्चतुष्पथा” इति भार० । “अट्टमन्त्रं शुलं
विक्रयं वेषामिति” नीलकण्ठः शुक्ले च न० । लौभवस्ते
प्रासादे च पु० “सुधाधवलाट्टहासेति” काद० । “ददुशे
नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरण्येति” रामा० । गृहशब्दे
प्रासादलक्षणादि वक्ष्यते ।

अट्टट्ट अव्य० अट्टोऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया
प्रकारे द्वित्वम् शकन्ध्वादि० पररूपम् । अत्युच्चे,
“अट्टट्ट हासमथिवं शिवदूती चकार हेति” चण्डो
अट्टन न० अट्टप्रतेऽनाद्रियते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट् ।
चक्राकारफलकास्त्रे । भावे ल्युट् । अनादरे न० ।

अट्टस्यस्त्री स्त्री अट्टप्रधाना स्यस्त्री शा०त० । प्रासादप्रधाने
देशभेदे धूमा० बुञ् । आट्टस्यलकः तद्देशभवे लि० ।
अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-घञ् शत० ।
उच्चहासे ।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायति कै-क । कुन्ददृष्टे तस्य
शुभ्रपुष्पत्वात् उच्चहासतस्यत्वम् । [उच्चहासिनि लि० ।

अट्टहासिन् पु० अट्टस्यैर्हसति हस-णिनि । शिवे ।

अट्टाट्ट पु० अट्टवत् न पररूपम् । अत्युच्चे सर्वोत्कर्षे अना-
दराधिक्ये ।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्याप्तो
भवति अल-अच् । प्रासादोपरिस्थे गृहे । स्वार्थे कन् ।
तत्रार्थे “गोपुराट्टालकवती हर्म्यप्राकारशोभनामिति” रा० ।
अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन् । इष्टकादिनिर्मिते
राजगृहे ।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति क-अण्
उप० । (राज) प्रासादकारके “कुलटायां च शूद्रायां
चित्तकारस्य वीर्यतः । भवेदट्टालिकाकारः पतितो
जारदोषत” इत्युक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

अट्ट गतौ आदि० पर० सक० सेट् । अटति । आठीत् ।

अट्ट गतौ इदित् आ० आदि० सक० सेट् । अण्टते ।
आण्टिष्ट ।

अड अद्यमे आदि० पर० सक० सेट् । अडति आडीत् ।

अड व्याप्तौ आदि० पर० अक० सेट् । वेद एवास्व प्रयोगः ।
अड्णोति । आडीत् ।

अड्ड अभिवोगे, समाधाने च आदि० पर० सक० सेट् । अड्डति ।
आड्डीत् । दोषधोऽयम् अड्डिष्टमिति आड्डिष्टत् । किप्
अत् । टोपधस्य तु आड्डिष्टमिति आड्डिष्टत् अट्

अणु शब्दे भादि० पर० अक० सेट् । अणति । आणीत् ।
अणु जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अण्यते आणित् ।
अणु (न) क ति० अणति यथेच्छम् नदति अण-अच् ततः
कुत्सायाम् क । अधमे, निन्दिते च । “पापाणके कुत्-
सितैरिति पा०” । अणक कुत्सालः सि० कौ० । दन्तप्रमध्य-
शायमित्यन्ते ।

अणव्य ति० अणोः सूक्ष्मशस्त्रीनादिकस्य भवनं ज्ञेयम्
अणु+यत् । चीनकादिसमुत्पत्तियोग्ये (सुनाभूमि) ज्ञेये ।
अणि पु० स्त्री अणति शब्दायते अण-इन् । (आरा) इति
ख्याते रथचक्राग्रस्थिते कीलके, सूच्याद्यग्रभागे च । स्त्रीत्वे
वा ङीप् । अत्र आदेर्द्विधातपोष्यते । तेन आणिः आणी ।
अणिमन् पु० अणोर्भावः अणु+इमनिच् । सूक्ष्मत्वे सूक्ष्म-
परिमाणे, ऐश्वर्यभेदे च यद्दशात् सूक्ष्मीभूय सर्व्वत्वं गन्तुं
शक्नोति । ऐश्वर्याणि च । “अणिमा लघिमा प्राप्तिः
प्राकामं प्र महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामा-
वसायिता” इत्युक्तानि । एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्यपदार्थ-
निरूपणे वक्ष्यन्ते । “यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणि-
भूति” वेदः ।

अणिष्ठ ति० अतिशयेन अणु-इडन् । अणुतरे अतिसूक्ष्मे ।
“अन्नमशितं त्वेषा विधीयते तस्य यः स्वविषो धातुस्तत्-
पुरीषं, यन्मध्यस्तन्मांसं, योऽर्णिरक्षन्मन” इति का० उ० ।
अणीमाण्डव्य पु० अणो शूलान् तच्चिह्नितः माण्डव्यः ।
तन्नामके सुनिभेदे । तस्य तत्प्रोतत्वकथा भार० आ० प० ।
“बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः । घृतिमान्
सर्व्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ स आश्रमपदहारि
दृक्षमूले महातपाः । ऊर्ध्वं बाङ्गर्म्हायोगी तस्यौ मौन-
व्रतान्वितः ॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्त्ततः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोम्रहारिणः ॥ अनुसार्थ-
माणा बद्धभी रक्षिभिर्भरतर्षभ ! । ते तस्यावसथे लोम्रं
दस्यवः कुरुसत्तम ! । निधाय च भयाङ्गीनास्तत्रैवानागते
बधे ॥ तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्विचिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्कारानुगाः ॥ तमपृच्छं
स्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् । कतमेन पथा याता
दस्यवो द्विजसत्तम ! । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् ! पथा शीघ्रतरं
वयम् ॥ तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः । न
किञ्चिद्वचनं राजन्नब्रवीत् साध्वसाधु वा ॥ ततस्ते राज-
पुरुषा विचिन्वानास्तमाश्रमम् । ददशुस्तत्र लीनास्ताञ्चौरां
हृद् व्यभेव च ॥ ततः शङ्का समभवद्दक्षिणां तं सुनिं प्रति ।

संयमैर्न ततो राज्ञे दस्युञ्चैव न्यवेदयन् ॥ तं राजा सह
तैश्चौरैरन्वशाद्धयतामिति । स रक्षिभिस्सौरातः शूले
प्रोतो महायशः ॥ ततस्ते शूल आरोप्य तं सुनिं रक्षिण
स्तदा । प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्वय ॥
शूलस्यः स तु धर्म्मात्मा कालेन महता ततः । निराहारो
ऽपि विप्रार्थिस्मरणं नाभ्यपद्यत । धारयामास च प्राणा-
न्दर्शेषु ससुपानयत् ॥ शूलान् तथ्यमानेन तपस्तेन महा-
त्मना । सन्नापं परमं जग्मुर्मुनयस्तपसान्विताः ॥ ते
रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत ! । दर्शयन्तो
यथार्थं तमपृच्छन् द्विजोत्तमम् ॥ ओतमिच्छामहे
ब्रह्मन् ! किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं शूले
दुःखमयं महत् ॥ वैशम्पायन उवाच । ततः स सुनि-
शार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् । दोषतः कं गमिष्यामि
न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा
बहुतिथेऽहनि । न्यवेदयंस्तथाराज्ञे यथादृष्टं नराधिप ! ॥
श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह बभूवुभिः । प्रसाद-
यामास तदा शूलस्यसृष्टिसत्तमम् ॥ राजोवाच । यन्मयाप-
कृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम ! । प्रसादये त्वां तत्राहं न मे
त्वं क्रोडुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः ।
कृतप्रसादं राजा तं ततः समकतारयत् ॥ अवतार्य्य च
शूलान्नात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह । अशत्रुवंशं निष्कृष्टं शूलं
भूले स चिच्छिदे ॥ स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः । अथी-
माण्डव्य इति च ततो लोकेषु गोयते” इति ॥

अणीयस् ति० अतिशयेन अणुः अणु+ईवसुन् । अणुतरे
अतिसूक्ष्मे “अणोरणीयान् महतो महीयान् इति”
श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अणु ति० अण-उन् । क्षुद्रे, सूक्ष्मपरिमाणवति, द्रव्ये, लेशे
च । (चिना, काडनी, श्यामा) प्रभृति सूक्ष्मधान्ये पु० ।
“अणुषु दशसांशोऽणुष्वैकादशांश” इति लीला० ।
अणुशब्दोहि परिमाणविशेषवाची । तत्र परिमाणस्य चत-
स्रोविधा स्य लक्ष्म्यदीर्घह्रस्वरूपाः “अथादेशेनेतिनेति”
इत्युपक्रम्य “अस्य लसनखह्रस्वमदीर्घमित्यादि” श्रुत्या
चतुर्विधपरिमाणस्यैव ब्रह्मणि निषेधेन परिमाणचाह-
विध्यलाभः एतन्मूलकमेव शारीरकभाष्ये, वैशेषिकसूत्रे,
न्यायकदल्याच्च उक्तभेदमादयैव परिमाणचातुर्विध्यसूत्रम् ।
तत्वारम्भकद्रव्यभूयस्त्वाभूयस्त्वाभ्यां स्य लक्ष्म्यत्वे ह्रस्वदीर्घत्वौ
तु तत्तच्छब्दे वक्ष्येते । एवञ्च सूक्ष्मपदार्थे आरम्भकात्स-

त्वात् अणुत्वं यत् चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति स तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणु-
शब्दस्य शुक्लादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्य-
वाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च ।
तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सप्तपञ्चनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्याल्स-
त्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव “अनणुषु दशमांशोऽ-
णुष्वथैकादशांश” इति लीला० । अतौ च “अणोर-
शोयानिति” निर्देशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या सप्तादणु
लक्षणेति” भाषा० तस्य नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवा
भावात् “अनित्या च भवेदन्या सैवावयवयोगिनीति”
भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तद-
भावेनैव नित्यत्वं भङ्गोक्तमिति नैयायिकाः । वेदा-
न्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उत्पत्तिस्वररीचक्रुः ।
यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादशब्दे
वक्ष्यते । सूक्ष्माद्येप्राहित्वेन अणुवृद्धिरित्यादौ, अणु-
जीवं इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्रैतस्य भाक्तत्वम् । एवञ्च
अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्व्यवसाय प्रवृत्तिः तेन
तत्र लि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप् । अखी ।
“अख्यप्रोभात्वाविनाशिन्यो दशार्द्धानाञ्च याः स्मृता इति
मनुः । “अख्यूलमनणु इत्यादि” अतिः अत्र नञ्त्वत्पुरुष
समासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य “परवर्त्तित्वात् इन्द्रत्वत्पुरुषयो-
रिति” पाणिन्नुक्तेः परवर्त्तित्वात्वेन अणुशब्दस्यपि नपुंसकत्व
मित्यवसीयते । अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।

अणुक लि० अणुप्रकारः अणु-स्य लृ० कन् । अणुप्रकारे
स्वार्थे कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु० ।

अणुत्व न० अणोर्भावं । अणुपरिमाणे ।

अणुधर्म पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्विज्ञेयो धर्मः । “दुर्विज्ञे धर्मो”
“नहि सुबोधोऽणुरेष धर्म इति” सुरा० ।

अणुभा स्त्री अखी सूक्ष्मा भा दीर्घिस्यप्राः व० । विद्युति ।

अणुमात्र लि० अणुः परिमाणमस्य अणु+मात्रच् । अल्प-
परिमाणे “स अणुमात्रेण न संबध्यते” इति शारी-
रकभा० ।

अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मा रेवती तारेव । दनिष्ठे ।

अणुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट् । सूक्ष्म-
प्रदार्थालोचने न० ।

अणुव्रीहि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।

अण्ड न० अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अम-ङ् टवर्गादि-

त्वेऽपि ङस्य नेत्वम् । एंसोऽवयवभेदे सुष्के, पक्षिडिम्बे,
“तदण्डमभवद्भूमं सहस्रांशुसप्तप्रभमिति” मनुः । “ब्रह्मा-
ण्डभाण्डोदरधामप्रदिति” वीर० । वीर्यं च । स्वार्थे
कन् । तत्रैव । अस्मिन् कुकुट्यादीनां पुं वत् । कुकुटाण्डम् ।
अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजात-
ज्ञतकर्मपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्ड
गोलके । “तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे” इति सि० शि० गो० ।
अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्य प्राः
जातित्वात् ङीप् । नीलवज्राष्टके ।
अण्डकोष(श) पु० अण्डस्य सुष्कस्य कोष(शः) इवावरकत्वात् ।
अण्डाकारे चर्म्मार्थे पुं चिह्नभेदे ।
अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ङ् । अण्डजाते
पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, (कांकलास) इति ख्याते ककलासे
च । अण्डजातमात्रे लि० । मृगनाभिकस्तूर्यान्तु स्त्री
“अण्डजास्तु पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः कच्छपा”
इत्यादयः सर्व एवाण्डजातत्वात् “अण्डजाः । तेषा-
सुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा “अण्डतो
वर्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् कालेन भिन्नात् पृष्ठात्मा
निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति” । अण्डजातादयोऽप्यत्र ।
अण्डालु पु० अण्डः अख्यस्य अण्ड+आलुच् । डिम्ब-
विशिष्टे मत्स्ये ।
अण्डोर पु० अण्डः पुमवयवभेदः अस्यप्राप्तीति अण्ड-ईरन् ।
विशिष्टसामर्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च ।
अत वन्धने इदित् स्वा० पर० सक० सेट् । अन्तति । आन्तीत्
“समन्तति कपोत इव गतधिमिति” वेदः ।
अत वन्धने भ्वादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् ।
अत प्रापणे, सावत्ये, गतौ च भ्वादि० पर० सक० सेट् ।
अतति । आतीत् । क्त अतितः । इन् (पदातिः) ।
“अतिथिरभ्यतति मृहान् प्रति” इति वेदः ।
अत् अव्य० अत-क्लिप् । आश्वर्थे । जयार्दि० । अङ्गवम् ।
अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन् । पथिके ।
अतट पु० तद्यते आहन्यतेऽन्धसा इति तटं जलाघातस्थानं
तद्भास्ति यस्य व० । (आङ्गीरि) प्रसिद्धे आलम्बनस्थान-
शब्दे, “मनोरथानामतटप्रपाताः” इति । पर्वताद्युच्च-
स्थाने, भूमेरधोभागे च ।
अतथोचित लि० न तथारूपसूचितं यस्य । यस्य यद्रूप-
सूचितं तद्विरोधिरूपपञ्चे ।
अतद्गुण पु० “तद्गू पानसुहारस्तु हेतौ सत्ययतद्गुण इति”

दर्पणोक्ते अर्थात्कारभेदे, “हन्त सान्द्रेण रागेषु ष्टेऽपि हृदये मम । गुणगौर ! निषण्णोऽपि कथं ? नाम न रञ्ज-
सीति । अत्रातिरक्तहृदयसंबन्धात् उचितमपि रक्तत्वं
न निषन्नमिति हेतुसङ्गावेऽपि तद्द्रूपाननुहरणात्तथात्वम् ।
अतद्गुणसविज्ञानं पु० न तस्य गुणीभूतस्य सम्यक् ज्ञानं
यत् । शाब्दिकोक्ते ब्रह्मव्रीहभेदे । यथा लब्धकर्म-
भादावेत्यादौ गुणीभूतकर्मादेरपि धर्माद्वारा आनयनेऽन्वय-
स्तथा दृष्टसमुद्रमानवेत्यादौ गुणीभूतस्य समुद्रस्य नान-
यनेऽन्वयः इत्यतः लब्धकर्मइत्यादिस्तद्गुणसंविज्ञानः
दृष्टसमुद्र इत्यादिश्च अतद्गुणसंविज्ञानः ब्रह्मव्रीहिरिति
भेदः । एवमुदाहरणान्तराणि श्रेयानि ।

अतन्त्रं लि० न तन्त्रं कारणं तदधीना विवक्षा वा यद्यत् । कार-
णानधीने विवक्षाशब्दे च । “हृत्सपहृणमतन्त्रमिति”
सिद्धान्तकौ० । [निर्द्धारहिते, अनलसे च ।

अतन्द्रं लि० नास्ति तन्द्रा निद्रा, तत्सदृशम् आलस्यं वा यस्य ।
अतन्द्रितं लि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् न०त० ।
अजातनिद्रे अनलसे च “अतन्द्रिता सा स्वयमेव दृक्-
कान्” इति कुमा० ।

अतप्ततनु(नू) लि० न तप्ता पयोव्रतादिना तनुरस्य । पयो-
व्रतादिना देहकार्श्यकारके । दीर्घान्तपाठोपलब्धे “विश्वतो-
ऽतप्ततनुर्म तदाम” इति ता० ब्रा० । न तप्ता तप्तसदृश्या तनु-
रस्य । तप्तसदृश्या अकृतचिह्ने लि० “मातप्ततनुरिति” श्रुति
स्तत्परतयैव वैष्णवैर्व्याख्याता । [निर्हेतुके, तर्कहीने च ।

अतर्कं लि० तर्क्यतेऽनेन तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य ।
अतर्कितं लि० न तर्कितम् । तर्कहेतुव्यापारात्सम्मानेन हठा-
दागते, अनुमितमिदं च । “अतर्कितसुपस्थितमिति” पुरा० ।

अतलं न० अस्य भूखण्डस्य तलं पृथो० इदमोऽप्यम् ।
अप्रपातालमध्ये प्रथमखण्डे भूमेरधोभागे । तल्लोकाश्च सप्त,
अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, पाताल-
संज्ञका अधोर्धास्तद्वन्नि तेषां निवेशस्थानञ्च “साद्रू-
दकान्तर्वह्वानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपृष्ठानीति”
सि०शि गो० उक्तम् । विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । तलशून्ये
लि० नास्ति तलः प्रतिष्ठा यस्य । अप्रतिष्ठे लि० । [गभोरे ।

अतलस्यर्थं लि० न तलस्यार्धोभागस्य स्यर्थो यत् व० । अति-
अतलस्यर्थं लि० न तले स्पृश्यते कर्मणि किन्तु । अगाधे ।

अतस् अय्य० इदम्+तसिच् । एतज्जेतुकार्थे “अथातो ब्रह्म
जिज्ञासेति” इत्ये अतःशब्दे हेत्वर्थ इति भाष्यम् । “अथातो
धर्मजिज्ञासेति” जै० । “अतस्तराचरं विश्वमिति” कुमा० ।

अतस पु० अत-गतौ असच् । वाते । सातन्वार्थकात् अतः
असच्, आत्मनि । गौरादित्वात् लोपि अतसी । (तिषि,
मसिना) इति ख्याते दृक्ते स्त्री । “तस्यातसीसूनसमान-
भास” इति माघः । “अतसीपुष्पवर्णाभिति” दुर्गाध्याने
अतसी शय इति आर्त्तौक्तेः शयदृक्ते च । तत्सूत्रजाते
सौमवस्ते न० ।

अति अय्य० अत-इ । पूजायाम्, उल्केषे, अतिक्रमेषु,
च । स्वभावोद्घातिरिच्यते “तेषु हार्दी तथाभ्यतीति”
चण्डी० । तत्पुरुषपूर्वपदस्यः अतिक्रान्तार्थे “अत्वादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” वा० । अतिराजी अतिश्री । उत्-
कर्षार्थे कुगतिप्रादयश्चेति समासे अतिधनमतिबलमिति ।
“विक्रमातिक्रमानुद्भिष्टशार्थातिशयेष्वतीति” गणरत्नोक्तेश्च
विक्रमादिषु तल, विक्रमे अतिरथः, (रथाधिकविक्रमवान्)
अतिक्रमे, अतिमति (बुद्ध्यातिक्रमः) अबुद्धौ अतिगहनम्
(बुद्धेरविषयः) श्चये अतितप्तम् (श्चयतप्तम्) अतिशये अति-
वेगः (अतिशयितो वेगः) एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि ।
अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजायाश्च कर्मप्रव-
चनीयसंज्ञा तेन तदयोगे द्वितीयादि तत्तातिक्रमे राजानमति,
पूजायाम् अतिस्तुतमित्यादौ उपसर्गत्वभाषाञ्च भवत् ।

अतिकथं लि० अतिक्रान्तः कथाम् । कथनाद्योग्ये, अशब्दे,
नष्टे च । [भाषणे च ।

अतिकथा स्त्री अत्युत्कटा कथा । अत्युत्कटवर्णने, व्यर्थ-
अतिकन्दकं पु० अतिरिक्तः कन्दः यस्य कप । हस्तिकन्दना-
मके दृक्ते । [अत्यन्तार्कषके च ।

अतिकर्षणं लि० अत्यन्तं कर्षति कष-ल्यु । अत्यन्ततापदायके,
अतिक्रमं लि० अतिक्रान्तः कथाम् तत्प्रहारमनादत्य खेच्छा-
नुसारेण प्रदत्तत्वात् अत्या० त० । कथाप्रकारसङ्ख्ये
यथेच्छव्यापृते दुर्दान्ते अश्वे ।

अतिकाथं लि० अत्युत्कटः कायोऽस्य । विकटदेहे, रावणपुत्रे
राक्षसभेदे पु० तत्कथा लङ्काकाण्डे “चुकोप स महातेजा
ब्रह्मदत्तवरो विभुः अतिकायो महावीर्यः” इत्युपक्रमश्च “आश्च
चक्षे महातेजा रामाय रावणाजुजः । दशपीवो महातेजाः
राजा वैश्रवणात्मजः । तस्य पुत्रो ह्यसौ वीरो रावण-
प्रतिभोरथे इति” तस्य सामर्थ्यं विभीषणेन निर्वादेते
लक्ष्मणेन सह तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरश्चिच्छिदे
इति “तदातिकायस्य शिरो जहारिति” रामा० लङ्का० ।

अतिकुलं लि० अति+कुल-व-किञ्च । अतिलोमशे ।

अतिकृच्छ्रं न० अतिक्रान्तं कृच्छ्रं प्रजापत्यं तदधिकदुःखं

साध्यत्वात् “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” स० ।
 द्वादशरात्रसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे “एकैकं यासमग्नी-
 यात् त्रहृषि लीषि पूर्व्ववत् । त्रहृष्योपवसेदन्य
 मतिदच्छं चरन् द्विजः इति” मनुः । “त्रहृषि लीषि
 नवाहानि पूर्व्ववत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजापत्यवदिति”
 रघुनन्दनः । प्रजापत्ये हि “त्रहृं प्रातस्त्रहृं सायं, त्रहृ-
 मद्यादयाचितमिति” मनुनैव प्रातःकालादौ भक्षणसक्तं
 पूर्व्ववदित्यनेन तद्धर्मातिदेशः । अस्य पुंलिङ्गत्व-
 मपि “अतिदच्छः पश्यदच्छः सौम्यः दच्छातिदच्छक”
 इति विश्वामित्रवचने पुंस्त्वनिर्देशात् । “अवगुर्थं चरेत्
 दच्छमतिदच्छं निपातने इति” मनुः । अतिशयितं दच्छं
 प्रा० स० । अतिकष्टे । तद्विति लि० ।

अतिकृत लि० मर्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्यादातिक्रमेण
 कृते पदार्थे “सर्व्वत्वातिकृतं लोके व्यसनायोपकल्पते”
 इति पुरा० ।

अतिकृति स्त्री अति+कृ-क्तिन् । मर्यादातिक्रमेण करणे ।
 अत्या० स० । वृत्तरत्नाकरोक्ते “तथातिकृतिरुत्कृतिरिति”
 पञ्चविंशत्यक्षरपादके वर्षद्वयभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराख्यस्य व० । कुञ्जकटचे ।

अतिक्रम पु० अति-क्रम-घञ् ह्रस्वः । उल्लङ्घने । अति-
 क्रान्तः क्रममिति अत्या० स० । लङ्घितक्रमे लि० । इत्+
 अति+क्रम-कर्मणि खल् । दुःखेनातिक्रमणीये लि० ।
 “कालो हि दुरतिक्रम” इति “स्वभावो दुरतिक्रम” इति
 च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अत्रैव न० ।
 भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरत्वार्ये स्त्री ।

अतिक्रुद्ध पु० प्रा० स० । “अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदथापि
 वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु इति”
 तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे । अतिकोपान्ति लि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा० स० । “क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा” इति ज्योति-
 षपरिभाषिते” वक्रगत्यापञ्चे भौमशक्तिरूपक्रूरपद्मे ।
 अत्यन्तक्रूरे लि० । “त्रिंशदक्षरको मन्त्रस्त्वस्त्रिन्दश-
 दधापि वा । अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु”
 इति तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्या० स० । “अतिगण्डः सुकर्म्मां चेति” ज्यो-
 तिषपरिभाषिते विष्णुस्त्वाविध षष्ठेयोगे । “गण्डातिगण्डयो-
 नांङ्गीपञ्चकं परिवर्ज्जयेदिति” ज्यो० अतिद्वोगण्डोगलः ।
 दृङ्गण्डे पु० । प्रा० ब० । अतिदृङ्गण्डवति लि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य व० । चम्पकटचे ।

अतिशयितगन्धवति लि० । [याम् राजनिघ० ।

अतिगन्धालु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आलुच् । पुत्रदाहलता
 अतिगर्वित लि० अत्यन्तं गर्वितः । अत्यन्तगर्व्युक्ते आत्मभि-
 मानिनि गर्वश्च आत्मनि असतो गुण्यादेरुत्कर्षाभिमानः
 तस्यात्यन्तत्वमन्यस्मिन् अपकर्षज्ञानपूर्व्वकत्वम् ।

अतिगव लि० अतिक्रान्तो गां बुद्ध्या पचसमा० । अत्यन्तमूर्खं,
 अतिक्रान्तः गां वाचम् । वाक्पथातीते अवर्णनीये च लि० ।

अतिगङ्गर लि० अतिक्रान्तो गङ्गरं दुर्वोधत्वेन प्रवेशायोभ्यत्वात्
 अत्या० स० । दुर्वोधे अतिगङ्गे ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुणः । अतिशयिविनयदाक्षि-
 ण्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने लि० ।
 अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा० ब० । उत्कृष्टगुणवति लि० ।

अतिगुह्य पु० अतिशयितो गुह्यः पूज्यतमत्वात् प्रा० स० ।
 “लयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्य्यश्चेति”
 विष्णुक्ते पितादौ । अत्यन्तगुह्यवति पारदादौ इव्ये लि० ।
 स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्वी । [पर्यायम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहां मध्यावकाशेन । वृत्ति-
 अतिग्रह लि० अतिशयितः यद्गो ज्ञानं, स्वस्वकार्य्यस्य ग्रहणं
 वा येषाम् । स्वस्वविषयग्राहकेषु नेतादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु,
 आदानादिस्वस्वकार्य्य कारकेषु वागादिषु कर्म्मन्त्रियेषु च ।
 अतिक्रान्तो ग्रहम् । अत्यन्तदुर्वोधे लि० । अतिशयितो
 यद्गो ज्ञानम् । सर्व्वथा समग्रज्ञाने पु० । अतिग्रहणा-
 दयोऽप्युक्तार्थेषु । [सम्भिन्ने सुखावस्थाभेदे ।

अतिघ्नी स्त्री अतिशयेन हन्ति दुःखं हन-टक् । दुःखा-
 अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थानं सरोऽन्तरं चरति गच्छति
 चर-अच् । पद्मिन्द्याम्, तत्तुल्याकारवच्चात् स्थलपद्मिन्यां,
 पद्मचारिण्यां लतायाञ्च । अतिक्रमणकारिणि लि० ।

अतिचारः पु० अतिक्रम्य स्वसभोगकालसुल्लङ्घ्य चारः राश्व-
 न्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिषु चक्रस्य स्वस्वाक्रान्तरा-
 शिषु भोगकालसुल्लङ्घ्य राश्वन्तरगमने । अतिचारश्च ग्रह-
 गतिशब्दे वक्ष्यमाणेन “रविर्मासं निशानाथः सपादादिवस-
 द्वय”मित्यादिनोक्तभोगकालभेदोक्तङ्घनेन यथाष्टां अतिशीघ्र-
 गतया अत्यकालेनैव आक्रान्तराशिषुपमञ्च्य राश्वन्तरगम-
 नम् । तच्च विस्तरेण ग्रहगतिशब्दे वक्ष्यते । “यदाति-
 चारं सुरराजमन्वोति” “अतिचारं गते जीवे” इति
 “गोऽजालिङ्गभे तरगोऽतिचारम्” इति च ज्योतिषम् ।
 गुरोरतिचारे कालाशुद्धिश्च अकालशब्दे दर्शिता । अति-
 क्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् लि० अति+चर-णिनि । पूर्वोक्तातिचारवति पद्ये । “अतिचारी यदा जीव” इति ज्योतिषम् । अतिक्रम्य अतिशयेन वा गन्तुमात्रे लि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तच्छत्रम् त्र्यकारेण अत्या०स० । (कातिया) इति प्रसिद्धे स्थलदण्डविशेषे, (तालमाखना) इति प्रसिद्धे जलदण्डभेदे च । स्वार्थे कन् । अतिच्छत्रकोऽप्यत्रार्थे, छत्राकारपत्रपुष्पवति (सूल्फा) इति प्रसिद्धे शाकभेदे तु स्त्री । क्षीरस्वामिमते छत्रा इत्येव नाम । छत्रातिक्रमकारिणि लि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । छत्रातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तः छन्दः दृष्टानुसारिवर्णविन्यासभेदम् अत्या०स० । उक्थादिछन्दोऽतिक्रमेण विन्यसेऽक्षरविन्यासभेदे “प्राजापत्या अछन्दस्” इति “अच्छन्दसः शंसतीति” च वेदः । छन्दो वेदोऽभिप्रायो वा । तदतिक्रान्तिरि वेदोक्तकर्माग्ने, अतिक्रान्ताभिप्राये च लि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगती द्वादशाक्षरपादाभेकाक्षराधिक्यात् अत्या०स० । त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । जगती भवनसतिक्रान्तवति लि० । पुंसि लीवे च छत्रान्तः ।

अतिजव लि० अतिशयितो जवोयस्य ब० । अतिवेगवति द्रुतगामिनि च । प्रा०स० । अतिशयितवेगे पु० । “सगरसन्तिसन्तरणेच्छया प्रचलितातिजयेन” इत्युद्भटः ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य ब० । नीलवके पक्षिणि तस्य सर्वदा जागरूकत्वात्तन्त्रम् । निद्राराहित्यवति लि० । [अतिदीर्घगमने ।

अतिडीन न० अतिक्रान्तं डीनं गतिभेदं अत्या०स० । पक्षिणाम् अतित(मा)राम् अव्य० अति+तर(म)प् आसु । अत्यन्ते “वेगवानतितरासायाति चेन्मारुत” इत्युद्भटः ।

अतितार लि० अतिशयितस्तारः । सुक्तादेरतिशयशुद्धौ “अतितारहारेति” कादम्ब० । अत्युच्चशब्दे पु० तद्वति लि० ।

अतितीक्ष्ण लि० अतिशयेन तीक्ष्णः कटुरसो यस्य ब० । मरोचादौ (सजना) इति प्रसिद्धे शोभाङ्गने पु० । अति-तिम्भे पु० । तद्वति लि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत-इथिन् । अध्वयोगेन आगन्तुके ऋहागते, “एकरालं हि निवसन् ह्यतिथिर्वाङ्मणः स्मृतः । अनित्यास्य स्थितिर्यस्मान्नात्सार्दातिथिरुच्यते” । नैकपाभीक्ष्मतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथ्यति विष्णु स० । तस्य च वैश्वदेवबलेः प्रागेव पूज्यता परत आहारदानमालं यथोक्तं मनुना “वैश्वदेवे तु त्रिष्टुप्ते

यद्यन्योऽतिथिरात्रजेत् तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यादिति” किन्तु तस्याप्यतिथित्वमेव यथोक्तं “प्रियो वा यदि द्वेष्यो मूर्खः परिहृत एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ने विप्रः सोऽतिथिरिष्यते” इति स्पृत्या । अतिथिप्रतीक्षणञ्च सुहृत्ता-ष्टमभागपर्यन्तम् । “आचस्थ च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलीकनम् मूर्च्छस्थाष्टमं भागमुद्दीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत्” इति मार्क० । विषये च तस्य इन्द्रियेषु संसर्गमात्रकाले एव चेतसि स्थितिर्नोत्तरकालमिति गतिरनुमीयते । “प्रथमं पथि लोचनातिथिमिति” नैष० ।

अतिथिपूजा स्त्री इत० । ऋहस्यकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते न्ययज्ञरूपेऽतिथिपूजने अतिथिसत्कारादयोऽथत् ।

अतिदान न० अतिशयितं दानम् प्रा०स० । अत्युत्कट-दाने “अतिदाने बलिर्वद्ध” इति नीति० ।

अतिदिष्ट लि० अति+दिश-क्त । अतिदेशविषये यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति” वाक्येन प्रकृतीभूतदर्श-यागादेरङ्गकार्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पश्चाद्व्या-गेऽतिदिश्यन्ते । अतिदेशोनाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय आदेशः इति श्रीभांसायां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-कर्त्तरि यत् । रक्तचित्तके (लालचिता) इति ख्याते पद्ये ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तो देवान् अत्या०स० । सर्वदेवेषु ठे रुद्रे “द्रावणाञ्जातिदेव इति” वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिक्रम्य स्वविषयसङ्गच्छ्य अन्यत्र विषये देश उपदेशः अतिदिश्यते वा करणे कर्मणि वा घञ् । “अन्यत्रैव प्रथोतायाः कृत्स्नाया धर्मसंज्ञतेः । अन्यत्र कार्यतः-प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् कर्मणो यस्मात्तत्-समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यादतिदेशः स उच्यते” इत्यधिकरणमाहाष्टताभियुक्तवाक्योक्ते अन्यत्र-प्राप्तेऽन्यधर्मं तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येत्यादिः” स चातिदेशः पञ्चविधः शास्त्राति-देशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्च । एतस्य उदाहरणादिकमाकरे ज्ञेयम् । अतिदेशश्च प्रायेण इववदादिसादृश्यावाचकशब्देन यथा प्रकृतिवत् विकृतिरित्यादि अयञ्च वैदिककर्मणोव व्याक-रणादिशास्त्रे, लौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा “इक्ष-दिक्, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेशः” “कर्मणा कर्मवचुल्य-क्रिय” इत्यादौ, पुंवदित्यादौ च कार्यातिदेशः, षिहदि-त्यादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशिवद्भावइत्यादौ संज्ञाति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशाः सन्ति ॥ लोके च गोसदृशो-
गवयइत्यादौ रूपातिदेशइत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे
अस्यातिदेशवाक्यस्य करणत्वं सहकारिभावोवेत्यादि तत्त-
च्छास्त्रकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्दिष्टम् उक्त् । अति-
देशिकं लि० । “आतिदेशिकविधिरनित्य” इति परिभाषा ।

अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनुर्यस्य प्रा० ब० धनुषोऽनङ् ।
उक्तुष्टधनुर्युक्ते योधे । धन्वा मरुः अत्या० स० । मरुस्य-
त्वातिक्रमकारिणि लि० ।

अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिकां वृत्ति-
मेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । जनविंशत्यक्षरपादके
रुन्दोभेदे । धृतिर्धैर्यं सन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि लि० ।

अतिनु(नौ) लि० अतिक्रान्तोनावम् अत्या० स० क्लीवे ह्रस्वः ।
नौकातिक्रमकारिणि । पुंसि स्त्रियां च अतिनौः ।

अतिनिद्रा अव्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अव्ययो० ।
निद्राया अयोग्यकाले । अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या० स० ।
अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते लि० । अतिशयिता निद्रा-
ऽस्य । दीर्घनिद्रे लि० । प्रा० स० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।

अतिपत्ति स्त्री अति+पत-क्तिन् । अतिपतने, अति-
क्रमे । “कात्वातिपत्तौ द्विगुणामिति” सृतिः । पद-
क्तिन् पत्तिर्निष्पत्तिः अत्या० स० । अनिष्पत्तौ स्त्री ।
“बिड्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति” पा० ।
क्रियातिपत्तिः क्रियाया अनिष्पत्तिरिति वृत्तिः । पत्तिं
सेनामतिक्रान्ते लि० ।

अतिपत्र पु० अतिरिक्तं वृहत्पत्रमस्य । हस्तिरुन्ददृष्टे ।

अतिप(थ)थिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्थाः प्रा० स० अवेः
पूजार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीतपथे तु समा० ।

अतिपद लि० अतिक्रान्तः पदं चरणम् । वर्षवृत्तानुसारिपादा-
तिक्रान्ते “अतिपदा गायत्री अतिपदा जगतीति” ।

अतिपन्न लि० अति+पद-क्त । अतिक्रान्ते । “तथातिपन्न-
शिशुसंस्काराश्चेति” छहूर्त्तचि० ।

अतिपरोक्ष लि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । प्रत्यक्षे, तद्विषये च ।

अतिपात पु० अतिक्रम्य पातः गतिः अति+पत-घञ् ।
“अतिक्रमे “न चेत् कार्यातिपातः” इति शकु० ।

अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातकं अत्या०
स० । पुंसां माहस्त्रुं षाडुहित्गमनजन्ये, स्त्रीणाञ्च पुत्र-
पितृश्वशुरगमनजन्ये पातकविशेषे । “माहगमनं, दुहित्-
गमनं, श्वशुरगमनञ्चेत्यतिपातकानोति” “अतिपातकि-
ञ्चस्ते प्रविशेयुर्द ताशनमिति” “एतेष्वकतप्राय-

श्चिता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते” इति
च विष्णु स० । “सद्योऽग्निप्रवेशनतिपातकिन” इति
हारीतः । “अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुसीर्णानां
मातुष्ये लक्षणानि कुष्ठतिपातकीति” विष्णु स० । पातक-
मतिक्रान्तवति पुण्यशीले लि० ।

अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् काले अति+प्र+गै-के ।
अत्यन्तप्रातःकाले । “नातिप्रगे नातिसायं न निशीथे न
चोषसोति” ऋतिः ।

अतिप्रमाण लि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमा-
णातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणसुचितं ततोऽधिकप्रमाणवति ।
प्रा० स० । अत्यन्तप्रमाणे वृहत्प्रमाणे न० ।

अतिप्रवृद्ध लि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रवृद्धम् । प्रमाणाति-
रेकेण वृद्धिमति । अतिप्रवृद्धिश्च नद्यादेर्जलस्य तीराद्यति-
क्रमेण, चान्द्रियादेः स्वर्कच्यवतामूढतया मर्यादाद्यतिक्रमेण
वीर्याधिक्येन वा वृद्धिः “तस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति
अनादर” इति । “अतिप्रवृद्धं प्रहितास्त्वष्टिभिरिति” रघुः ।

अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्यादां प्रश्नः । मर्यादातिक्रमेण
प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जज्ञासायाम् । यथा वृह-
दारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति वालाक्यतिप्रश्नः तत्र ब्रह्मभी-
मांसायाम् तेन कृतायामपि वृथातिप्रश्नकरणत् तस्य
सुखदपतनं सूर्यवरात् जातमिति वृहदारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।

अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सन्ज-क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ,
प्रमङ्गलमतिक्रमग्रान्यत्र सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च । लक्ष्ये लक्षण-
सम्बन्धः प्रसङ्गः, अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । “अति-
प्रसक्त्यनापादकेति” जगदीशः ।

अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सन्ज घञ् । अतिप्रसक्तिपदार्थे ।
प्रसङ्गमतिक्रान्तवति लि० । [सुभूषिते च ।

अतिप्रसिद्ध लि० अति+प्र+सिध-क्त । अतिविख्याते
अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण उच्चतेऽल प्रौढः विवाहकालः प्रा० ब०
अतिशयिता वा प्रौढा वृद्धियुक्ता । विवाहयोग्यकालायाम्
अतिशयवृद्धियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणान्तु दशवर्षा-
तीतकाल एव अतिप्रौढकालः । “अतिप्रौढा च या
नारीति” ऋतिः अतिप्रवृद्धे लि० ।

अतिबल लि० अतिशयितं बलं यस्याः पू० ब० । अत्यन्तबलाधायि
कायां पीतवर्णायां (वेडियाला) इति ख्यातायां लतायां,
विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा
“वृहस्पते इमे विद्ये बलामतिबलां तथा । न ते अमो
जरा वाभ्यां भविता नाङ्गवैकतम् ॥ न च सुप्रं प्रसक्तं

वा धर्मविषयिन् नैर्हताः । न च ते सदृशो राम ! वीर्यो-
 ष्णान्यो भविष्यति । सदेवनरनागेषु लोकोष्विह पुमां-
 स्स्त्रिपु । न सौभाग्ये, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिन्नुतिपौरुषे ॥
 नोत्तरे प्रतिपत्तये त्वत्तुल्यो वा भविष्यति । एतद्विद्याद्वयं
 प्राप्य यशसाव्ययमास्थसि ॥ बलामतिवलां चैव ज्ञान-
 विज्ञानमातरौ । क्षुत्पिपासे च ते राम ! नात्यर्थं षोडशवि-
 ष्यतः ॥ जयश्च दुर्गकान्ताप्रदेशेष्वटवीषु च । सारतां
 त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ! ॥ पितामहसुते हेप्रते
 विद्ये चायुर्बलावहे । पातं त्वमसि काकुत्स्थ ! विद्ययोर्ध-
 ह्येऽनयोः ॥ स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कर्मजैर्वैश्वैर्दतः ।
 भूयस्तत्र गुणोत्कर्षभेते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं
 स्रष्टुं प्राङ्गलिः प्रणतः स्थितः । प्रतिजग्माह ते विद्ये
 विश्वामित्रात् तपोधनादिति” । अतिशयितं बलम् प्रा०
 स० । अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैव्ये च न० । अतिरिक्तं बल-
 मस्य । अत्यन्तबलयुक्ते त्वि० “जयत्वतिवलो रामो लक्ष्म-
 णश्च महाबल” इति रामा० । अतिरथे च भारते अति-
 रथविषयव्ये, “एष ह्यतिबलोमत” इति भीष्मोश्च भूरिशः
 प्रयुक्तत्वात् बलकार्यत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अतिबाला स्त्री अतिक्रान्तो बालं बाध्यावस्थाम् । द्विवर्षवय-
 स्स्त्रायाम् “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवर्षिकीति”
 अतुल्यतायाम् गवि “अतिदृढामतिक्रमतिबालां च रोगि-
 णाम् इत्वा चरेदिति” स्मृतिः । अत्यन्तबाले त्वि० ।

अतिब्रह्मचर्य्य पु० अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्य्यम् अत्या०स० ।
 स्त्रीसङ्गमकारिणि ब्रह्मचर्य्यत्यागिनि ।

अतिभारः पु० अत्यन्तोभारः गुरुत्वम् स्वकार्यकरणे क्षमता-
 विशेषो वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, “न चातिभारः
 समर्थानामिति” । अतिशये “सा सुक्तकण्ठं व्यसनातिभा-
 रात् चक्रन्द विग्ना कुररीव भूय” इति रघुः । वेगे च ।

अतिभारग पु० अतिभारेण वेगेन गच्छति गम-उ ३त० ।
 खरे अश्वतरे गर्हभाद्वृद्धाजाते अश्वभेदे ।

अतिभी स्त्री अतिविभेद्यस्याः दर्शनात् अति+भी-क्विप् । वज्र-
 ज्वालायाम् । तद्दर्शने हि लोकानामतिभीतिर्लोकसिद्धा ।

अतिभूमि स्त्री अतिशयिता भूमिर्मथ्यांदा प्रा०स० । अति-
 मथ्यांदायाम्, आधिक्ये च । “प्राथ मन्मथमदादतिभूमिं
 दुःसहस्रनभराः सुरतस्येति” माघः । अतिक्रमेऽव्ययी० ।
 मथ्यांदातिक्रमेऽव्य० । भूमिं मथ्यांदां वाऽतिक्रान्ते त्वि० ।

अतिभोजन न० अत्यन्तं मथ्यांदातिक्रमप्र भोजनम् । यस्य
 यावत् भोजनमुचितं तदतिक्रमेषु भोजने ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल+यत् ।
 विल्वदृच्छे । प्रा०व० । अतिमङ्गलहिते त्वि० ।

अतिमथ्यांदा अव्य० । अतिक्रमे अव्ययी० । मथ्यांदातिक्रमे ।
 अतिक्रान्तो मथ्यांदान् अत्या०स० । मथ्यांदातिक्र-
 क्रान्तवति । यस्य वस्तुनः यावती सीमा तदतिक्रान्ते
 निर्मथ्यांदे त्वि० ।

अतिमात्र त्वि० अतिक्रान्तो मात्रामत्यं अत्या०स० । अति-
 शयिते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च । अतिशयिता मात्रा
 प्रमाणमस्य । भृशार्थे त्वि० । “सुनिव्रतैस्तामतिमात्रकर्षि-
 तामिति” कुमा० । अतिक्रान्तोमात्रां प्रमाणम् अत्या०
 स० । दृहत्प्रमाणे त्वि० । [दृत्तित्वोश्चार्थे ।

अतिमात्रशस्त्रम् अव्य० अतिमात्र+शस्त्रम् । अतिप्रमाणकारक-
अतिमान पु० अत्यन्तः मानः अभिमानः । अतुचितताभिमाने
 “अतिमाने च कौरव” इति चाणक्यः । अतिक्रान्तोमानं
 प्रमणाम् अत्या०स० । प्रमाणाधिक्ये त्वि० ।

अतिमानुष त्वि० अतिक्रान्तो मानुषचरित्वम् अत्या०स० ।
 मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्मादौ । “कर्म तस्यातिमानुष-
 मिति” पुरा० । तथाभूते रूपादौ च ।

अतिमित्र न० अत्यन्तं परमं मित्रम् । अत्यन्तवान्त्रवे “जन्मसम्बद्ध
 विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधकोबधः मित्रं परममित्रञ्चेति”
 ज्योतिषोक्ते ऋणां जन्मतारावधि नवमाष्टादशसप्तविंशा-
 त्तके परममित्रतारके च ।

अतिमुक्त त्वि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गतः अति+
 मुच-कर्त्तरि क्त । निर्व्याणमुक्तिमिति । अतिक्रान्तो मुक्तं
 शैभ्र्यात् अत्या० स० । माधवीलतायां, तिनिय-
 दृच्छे च पु० ।

अतिमुक्तक त्वि० अतिमुक्त+स्वार्थे कन् । निर्व्याणमुक्तिमिति
 अतिशयितमुक्ते च । मुचा भावे क्त अतिशयेन मुक्तं बन्ध-
 हीनता यस्य कप् । तिन्दुकदृच्छे, तालदृच्छे च पु० ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । विदेहकैवल्ये तत्त्वज्ञाना-
 नन्तरम् “तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्ष्ये इति” श्रुति-
 दर्शिते शरीरत्यागे, अतिमोक्षाद्योष्यत्वाथे पु० ।

अतिमृत्यु पु० अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या०स० । मोक्षे “तमेव
 विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यःपन्था विद्यते” इति श्रुतिः ।
 स्यादृष्टादिभिः शरीरसंबन्धोर्हि जन्म, तद्वियोगश्च मरणम्
 तदभिमानिनो जीवस्य । सति च ज्ञाने तन्मूलाज्ञाने निदृच्छे
 तद्भेदकशरीरसंबन्धादिकं तन्तुदाहे पटदाहवत् स्वयं निवर्त्तते
 अत एव ज्ञानवतो देहादिसंबन्धं श्रुतिर्निरास “अशरीरं

शिवस्य प्रियाप्रिये न क्वशत इति” । तथा च देहसंबन्धाभावे कथं मरणसम्भवः । “न जायते म्रियते वा कथञ्चिदिति” गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात् । “न तस्य प्राणाहृत्युत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते” इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानिनः प्राणोत्क्रमणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्युरिति वेदान्तिभिर्ज्ञानः । अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्क्रामनावपि न पुनर्देहसम्बन्धोत्तरं पुनर्मरणमिति तद्वाहित्यमेव मोक्ष इति भेदः । अतएवोक्तं श्रुत्या “मृत्युमुखात् प्रसृज्यते” इति तेन पुनर्मृत्युकारणोभूतादृष्टक्षय एव ज्ञानेन जन्यते “ज्ञानाग्निः सर्वकर्मांच्योति” शास्त्रेण प्रारब्धकर्मारिक्तकर्माक्षयस्यैव ज्ञानेन साध्यतायाः सर्वसम्मतत्वात् विदुषश्च एतद्देहारम्भकादृष्टवत् एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्धफलकतया न तस्य नाश इति । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् ।

अतिमैथुन न० अत्यन्तं स्वशक्तिमतिक्रमम् मैथुनं स्त्रीसङ्गमः । स्वशक्त्यतिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे । “अतिमैथुनादमैथुनादेति”

अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धः यस्याः व० । नवमङ्गिकायाम् । अत्यन्तामोदवति लि० ।

अतिरक्त लि० अत्यन्तः रक्तः रक्तवर्णः अतुरागयुक्तो वा । अतिबोहितवर्णं, अत्यन्तातुरन्ते च । अत्यन्तरक्तवर्णं पु० ।

अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या०स० । “अमितान् योधयेद्दयस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु स” इत्युक्तवक्ष्ये योधविशेषे । “ये रथाः पृथिवीपाव ! तथैवातिरथाश्च ये” इत्युपक्रमम् “क्षतवर्णा ह्यतिरथ” इति “मद्राजो महेष्वासः शल्यो भेऽतिरथो मत” इत्यादिना बहवोऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथासंख्याने दर्शिताः । रथातिक्रमकारके लि० । [स्वातायां भूर्जालतायाम् ।

अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्याः व० । (रास्ना) इति

अतिराज लि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् समा० । अतिक्रान्तपे । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच् । पूज्यन्वपतौ ।

अतिराजन् पु० अतिशयितः पूजितो राजा “न पूजनादिति अतिराजन् पु० अतिशयिता रातिः ततः अस्त्वर्थे अच् । एकरात्मसाध्ये यागभेदे । स च गवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं ताण्ड्यब्राह्मणे । “प्रजापतिर्वा इदमप आसीत् सोऽकामयत बड् स्यां प्रजायेयेति सएतमतिरात्मपश्यत्तमाहुरत्तेनाहोरात्रे प्राजनयदिति” गवामयनसत्त्वसुप्रक्रमम्, “अथास्य सत्वस्य पूज्योक्तान्यहागि क्रमेण विधास्यन् अतिरात्मसंस्थम् प्रथमं विधातुमाहेति” भाष्ये अवतरणिकां दत्त्वा व्याख्यातं यथा “स एवं कामयमानः प्रजापतिः दृष्ट्यु-

पायत्वेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरात्मपश्यदिति” । तच्च स्तुतिपूर्वकं विधित्सन्नाह । “यदेषोऽतिरात्रो स एवाहोरात्रे एव प्रजनयन्तीति” “एष प्रजापतिना दृष्टोऽतिरात्रः गवामयनस्य प्रथममहर्भवतीति यत् तेन सत्वाननुतिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उन्मादयन्ति स्वावीने कुर्वन्तीति” भाष्यम् । इत्यसुप्रक्रमप्रचतुर्थाध्यायप्रथमखण्डपर्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रशस्त्रादीन्युक्तानि । “अतिरात्रे षोडशिनं मृच्छाति, नातिरात्रे षोडशिनं मृच्छातीति” श्रुत्यन्तरम् । षोडशी पात्रभेदः ।

अतिरि न० अतिक्रान्तं रायं क्लीवत्वात् ह्रस्वः । धनातिक्रान्ते कुलादौ । तृतीयाद्यच्च त्व अतिरिषा अतिरिषे इत्येवमेकैकमेव रूपं, न पुंवद्भावः तस्य इगन्ताङ्गत्वाभावात् । पुंसि, स्त्रियाञ्च अतिराः अतिरावावित्यादि ।

अतिरिक्त लि० अति+रिच्-क्त । अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिन्ने, शून्ये च । भावे क्त । अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र भेदे “अतिरिक्तमथापि यद्भवेदिति” भाषा० “न दृष्टवत्ति व्यतिरिक्तेति” कुमा० । यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽधिकत्वे “हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति” स्मृतिः ।

अतिरुच् पु० रोचते इति रुक् स्त्रीषामरुदेशः अतिक्रान्तो रुचम् अत्या०स० । जातुदेशे । अतिक्रान्तकान्तिके लि० । प्रा०स० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।

अतिरुच्च लि० अतिशयितः रुच्चः प्रा०स० । अत्यन्तरुच्ये क्नेहशून्ये च । तथाभूते कङ्गुकोद्भवादिधान्ये पु० । अतिक्रान्तोरुच्चम् । अतिशयन्निग्धे लि० ।

अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्जिते परमेश्वरे । “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति” श्रुत्या तस्य रूपहीनताप्रतिपादनात्तथात्वम् । गुणादिरूपहीने वाच्यादौ लि० । अतिशयितं रूपम् प्रा०स० । सुन्दररूपे न० । “अतिरूपवती कन्या” ।

अतिरेक पु० अति+रिच्-घञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये, आधिक्ये च । “संपूर्णमेतयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनीति” तिथित० । [प्रा०व० । अत्यन्तरोगयुक्ते लि० ।

अतिरोग पु० अतिशयितो रोगः प्रा०स० । चयरोगे

अतिरोधान न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।

अतिरोमश पु० अतिशयितं रोम अतिरोमन्+अस्त्वर्थे श । वनजाते ऋगे, दृहृद्धानरे च । अत्यन्तरोमाद्यो लि० ।

अतिरोहित लि० न तिरोहितः । प्रकाशिते स्फुटेऽर्थे “अतिरोहितार्थमन्यदिति” प्रमिता० । अव्यर्वाहते च ।

अतिलोमश्च पु० अतिरोमवत् । वनजाते ऋगे दृहृद्दानरे च । अतिलोमयुक्ते लि० । नीलवुङ्गायां स्त्री ।

अतिवक्तु लि० अति+वच्-टच् । वावदूके, वाचोयुक्तिदत्ते च ।

अतिवक्रं पु० प्रा०स० “अतिवक्रा नगादके” इति ज्योतिषोक्ते स्वर्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्वगतविपरीतपञ्चाङ्गति-शालिनि भौमादिपहपञ्चके । अत्यन्तकुटिले लि० ।

अतिवयस् लि० अतिक्रान्तो वयः कालकृतावस्थां, वयसं पक्षिणं वा । प्राप्तवार्द्धके, अतिक्रान्तपक्षिणि च ।

अतिवर्णाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्णानाश्रमिणश्च अत्या० स० । आह्वयादिवर्णभिन्ने ब्रह्मचर्याद्याश्रमभिन्ने च “यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केवलम् आत्मानमोश्वरं वेदसोऽतिवर्णाश्रमी भवे”दित्याद्युक्तलक्षणे एक्यात्मज्ञानिनि

अतिवर्त्तनं न० अति+वृत्-ल्युट् । अतिरेके । अतिक्रम्य दण्डं वर्त्तने कर्त्तरि ल्यु । यानसारथ्यादेः, दण्डाभावप्रयोजके छिन्ननखादिदण्डके मनुना “यानस्य चैव यातश्च यान-स्वामिन एव च दशातिवर्त्तनान्याहुरित्युपक्रम्य, छिन्नस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखगते अक्षभजे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च । हेदने चैव यन्त्राणां यन्त्ररश्मिप्रोक्तथैव च । आक्रोशे चाप्यपैहोति न दण्डं मसुरव्रीदिति” दण्डाभाव-कारणानि दश दर्शितानि ज्ञेयानि । अत्या०स० । अतीत-जीवनोपाये लि० ।

अतिवर्त्तन् लि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत्-णिनि । अति- [शयिनि, अपग्रे च ।

अतिवर्त्तुल पु० अतिशयितः वर्त्तुलः । (वाटुलाकलाह) इति स्थाते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले लि० ।

अतिवाद पु० अति+वाद-ञच् । अत्युक्तौ, “अतिवादरता ये च” इति पुराणम् । “अतिवादं शंसन्वतिवादेन” इति वेदः । कठोरवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।

अतिवादिन् लि० सर्वानतीत्य वदतीति अति+वद-णिनि । सर्वानतिक्रम्य वदनशीले, सर्वमतस्वरुद्धनेन समतव्यव-स्थापके च । “विज्ञानं विद्वान् भवते नातिवादीति” श्रुतिः ।

अतिवाह पु० अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापणम् ७त० । ऐहिकभोगसाधनादृष्टक्षये सूक्ष्मभूतमात्रासहितसूक्ष्मशरी-रावच्छिन्नजीवस्य देहान्तरादिशंयोगाय नयने, अतिवापने च । अतिवाहे नियुक्तः उक्त् । आतिवाहिकः तल-नियुक्ते लि० ।

अतिवाहक पु० अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्तरं प्रापयति अति+वह-खुल् । ईश्वरनियोजिते अर्चिराद्यभिमानि-

देवभेदे । तथाहि “अर्चिमोहः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्, आपूर्यमाणपक्षात् यान् ब्रह्मासान् उदङ्हेति तान् भासान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यभादित्याञ्च-न्द्रसम् चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः सपत्नं ब्रह्म गमयतीति” श्रुतौ वाक्यशेषे अमानवपुरुषस्य ब्रह्मलोकप्रापकत्वश्रुतेः तत्पूर्वार्थाभ्यामपि अर्चिरादीनां चेतनत्वमिति “आतिवाहिकास्तिल्लङ्गादिति” सूत्रे निर्णी-तम् । “अग्निज्योतिरहः शुक्लः षष्मासा उत्तरायण-मिति” गीताव्याख्यायाञ्च अर्चिराद्यस्तदभिमानिन्यो देवता” इति श्रीधरस्वामिभिरभ्युक्तम् युक्तञ्च अटलिकेन्द्रिया-दिकसूक्ष्मशरीरस्य स्थानान्तरनयनं चेतनकर्त्तकं विनाऽनु-पक्षमित्यतस्तदानीं तस्य स्थानान्तरगमनसिद्धये कल्पितचेत-नानामेव प्रेरकत्वमिति । अन्यञ्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदेशे-न्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं” मित्युक्तस्य भोगसाधनस्य निषेधस्य सूक्ष्मशरीरस्य तदवच्छिन्न-जीवस्य च स्थानान्तरनयनमाश्रयभूतेन विना न सम्भवतीति तदाश्रयभूतं भूतपञ्चकं च कल्पयते यथोक्तं मनुना “अ-स्वप्नीमात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः सृताः । ताभिः सार्द्धम्” इत्युक्तम् शरीरकक्षत्रे च “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्त इति” भूतमात्रोपपत्त्यस्यैव संसरणस्य सं-संख्ये च “चित्तं यथाश्रयमृते स्थास्वादिभ्यो विना यथा च्छाया । तद्वद्दिना विशेषे न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गमिति, संसरति निरूपभोगं भावैरतिवासितं लिङ्गमिति” चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणशब्दे विशेषेषु वक्ष्यते । अति+वह-णिच् खुल् अतिवाहकारके, अतियापके च लि० ।

अतिवाहिक लि० अतिवाहः अस्यस्य ठन् । अतिवाह-योग्ये अतिवाहशब्दोक्ते सूक्ष्मशरीरे । [क्रमिणे च ।

अतिवाहित लि० अति+वह-णिच्-क्त । यापिते, अति-अतिवाह्य लि० अति+वह-णिच् कर्मणि-यत् । अतिवाह्य योग्ये कालादौ । [अतिकराले लि० ।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः । दुष्टहृत्स्निनि । अतिविषा स्त्री अतिक्रान्ता विषम् अत्या०स० । (आतङ्क्) इति स्थातायाम् लतायाम् ।

“त्रिविधाऽतिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुणा । रसवीर्य-विपाकेषु निर्विषेषु शुष्वाधिकेति” वैद्यकम् । विघातिक्रम-कारके लि० । [क्रान्ते “तद्युद्धमतिदृष्टमिति” नाट० । अतिदृष्ट लि० अतिक्रम्य वर्त्तते दृष्ट-क्त । अतिशयिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत्-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-
जीविका तामतिक्रान्ते लि० ।

अतिवृद्ध लि० अत्यन्तं वृद्धः । अत्यन्तवृद्धयुक्ते, अतिजरति
च । वृषादिचर्वणासमर्थायां गवि स्त्री । “अतिवृद्धामति-
कशामिति” स्मृतिः “अतिवृद्धाम् वृषच्छेदनासमर्थाभिति”
रघु० । “चतुःशतं समाभ्य यावद्दुर्लभसहस्रकम् । अति-
वृद्धः स मन्वस्तु सर्वशास्त्रेषु वर्जित इति तन्वोक्ते
मन्वभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघात-
कोपद्रवरूपे “अतिवृष्टिरनाष्टिः शलभाः मूषिकाः
खगाइत्याद्युक्ते” इतिभेदे “निरोतिभावं गमितेऽति-
वृष्टय” इति नैष० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोवेधः सम्पर्कः । “अरुणोदयवेधः स्यात्
सार्द्धं षटिकादयम् । अतिवेधोद्विषटिका प्रभासन्दर्शना
द्रवेः” इतिऽत्युक्ते एकादश्याः दशमीसम्पर्कभेदे, “यातुधानं
व्रतं योगे, महावेधे तु राजसम् । जन्मासुरस्यातिवेधः”
इति ऋद्धवै० जन्मासुरस्य फलदायकं न तु कर्तुः
फलदम् तेन निन्दाश्रवणात् सा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित लि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाता-
धिकवेगे “भौसादयोऽल्पमूर्त्तित्वाच्चीप्रमन्दोच्चसंज्ञकैः देवतै-
रपकथ्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः” इति सूत्र्य० ।

अतिवेल लि० अतिक्रान्तो वेलां मर्यादाम् भ्रूवं वा अत्या०स० ।
अतिशयिते, निर्मथ्यादे, ससुद्रादिक्रान्तिक्रमकारके च ।
अतिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य० ।

अतिवोदृ लि० अति+वृह-वृच् । अतिवृहन्कर्त्तरि प्रापके
“अग्निर्वै पथोऽतिवोढा स एतानतिवृहतीति” श्रुतिः ।
स्त्रिधां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ-न्धिच्-ल्युट् घटा० ह्रस्वः ।
अत्यन्तपीडने, “सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने” इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडयाम् ।

अतिव्यथ लि० अतिशयितोव्यथः । अपरिसितव्यथे यस्य
यावान् व्यथञ्चितस्ततोऽधिकव्यथे व्यथनियमश्च, “पादेन
तस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् । अङ्गेन चात्मभरणं
नित्यनैमित्तिकं तथा पादाङ्गङ्गेन सर्वस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्
एवमारभतः पुंसामर्थः साफल्यमृच्छतीति” मार्क०पुरा० ।

“अतिव्यथात् सत्यकालात् क्लिश्येदर्थपरिवयादिति” नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यञ्चाविशिष्य व्याप्तिः
व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यसेवालक्ष्यस्यापि व्यापने)।

तथा च यत्र यस्य स्थितिरचिता ततोऽन्यत्रापि तस्य सम्बन्धे
प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा वृषिव्याः गन्धो लक्ष्यं तत्रैव
तस्य स्थितिरचिता तस्य वाक्यादौ सत्त्वप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः ।
यथा वा धूमे वङ्गेव्यापकता न तु जले, वत्र प्रसक्तौ
अतिव्याप्तिः । एवञ्च वृषिव्या रूपवत्त्वं लक्ष्यम् जला-
दावतिव्याप्तम् । “परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्तिव्याप्ति-
दोषवारणायैति” सिद्धा०कौ० ।

अतिशक्करी पु० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-
दशाक्षरपादके वृत्तभेदे “शक्करी सातिपूर्वा स्यादिति, वृत्त० ।

अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्मसाधनं सामर्थ्यम्
देहजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्यं, अधिक-
वोर्थे च “स वोर्थमतिशक्तिभागि” त्थमरः । अतिक्रान्तः
शक्तिम् अत्या०स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके लि० ।
अतिशयिता शक्तिर्यस्य ब० । अतिशयबलवति लि० ।
अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च ।
अतिक्रान्तः शयं हसत्म् अत्या०स० । हस्तातिक्रमकारके
लि० । अतिशय+अस्यर्थे अच् । अतिशयवति । “अति-
शययशालिनेति” काद० । द्वारे व्यापारे च “चिरध्वस्तं
फलायालं न कर्म्मतिशयं विभे” लुदयनः ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-
शयार्थे । अतिक्रान्तं शयनम् अत्या०स० ।

अतिशयित लि० अति+शीङ्-क्त । अधिक्ये, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् लि० अति+शी-इनि । अतिशयान्ति स्त्रिधां
ङीप् । “इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्गे वाचप्रादिति” काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देशः यत्र । अलङ्कार-
शास्त्रप्रसिद्धे (सा०१०परि०) “सिद्धत्वेऽध्यवसावस्याति-
शयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।
पौवांपथ्यात्वयः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा मते” लुक्त्वचक्षे
अर्थालङ्कारभेदे यथा “विश्वे षटुःसादिव बद्धमौन” मित्यत्र
चेतनगणं मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतञ्चान्वदिति द्वयोर्भेदे-
ऽपि अभेदः । “अन्वदेवाङ्गलावग्यमन्याः सौरभसम्पद”
इत्यत्र लावग्यादेरभेदेऽपि अन्वयभेदे भेदः इति “अस्याः
सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो तु ? कान्तिप्रद” इत्यादौ
श्लोके “वेदाभ्यासजडं कथं तु ? विषयव्यापृक्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवे” दिव्यादिना विधातुः सृष्टृत्वसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धः । “यदि स्यान्मण्डले सकृन्मिन्दोरिन्दीवरद्वयम्
तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनमिति” यदि शब्दवला-

दाहृतसम्भावनायैव सम्बन्धात् तद्विपर्ययः । “सममेव समाक्रान्तं इयं द्विरदगाभिना तेन सिंहासनं पितृसखिल-ञ्चारिमण्डल”मित्यत्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्याभावः ।
अतिशायन न० अति-शीङ् ल्युट् “अतिशयने इङ्” नित्यादि-सूत्रनिर्देशात् नि० दीर्घः । आधिक्ये, प्रकषे च । “भूम-निन्दाप्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशयने इति” कारिका ।
अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा०स० । अत्यन्तशीतल-स्यर्थे । तद्विशिष्टे लि० ।
अतिशेष पु० अतिशिष्यते कर्मणि घञ् । स्वल्पावशिष्टे, “स हि खादित्वातिशेषान् जायाया आजहारेति” । [श्रेष्ठे च ।
अतिशोभन लि० अति+शुभ-ल्यु । अत्यन्तशोभान्विते,
अतिश्व लि० अतिक्रान्तः श्वानं वलेन षच् समा० । वरा-हदौ । सेवायां स्त्री, सेवायाः कुकुरवत्पराधीनवृत्तित्वात् तथात्वम् । अतएव मनुना “न श्वदन्त्या कदाचनेति” सेवायाः कुकुरवृत्तित्वेन निषेधः कृतः ।
अतिश्वन् पु० अतिशयितः सुन्दरः श्वा अतेः पूजार्थत्वात् न समा० । उक्तमककुरे तददूरदेशादौ पञ्चा० फक् ।
 आतिश्रावणः तददूरदेशादौ लि० ।
अतिष्ठा लि० अतीत्य सर्वान् तिष्ठति स्था-क्विप्-त्वम् । सर्वान्तीते । “अतिष्ठा वा एषा ऋन्दां यदतिच्छन्दा अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति” इ०उ० ।
अतिसञ्चय पु० अतीत्य आवश्यककृत्यं सञ्चयः । मधुमत्तिका-दोनामिव स्वरवञ्चनेनातिमात्रसञ्चये ।
अतिसन्ध लि० अतिक्रान्तः सन्ध्यां सन्धानं मर्यादां वा अत्या० स० । सन्धानवर्जिते, अतिक्रान्तमर्यादे च ।
अतिसन्धेय लि० अतिकष्टेन सन्धेयः अनुसन्धेयः संयो-ज्योवा । कष्टानुसन्धेये, कष्टेन संयोजनीये च ।
अतिसन्ध्या स्त्री अत्यासन्ना सन्ध्या यस्याः व०स० । पूर्वदि-वीरान्तिशेषदण्डादिपरदिनसूत्र्योदयपर्यन्तः, सूत्र्यास्तात् पूर्वोत्तरदण्डात्मकस्य कालः सन्ध्या । तस्याः आसन्ने काले । “नातिसन्ध्या समीपत” इति स्मृतिः ।
अतिसर लि० अतीत्य स्वगतिसङ्घट्टु सरति अति+सृ-अच् । अतिचारिणि, अपसरते च याँ “असावतिसराञ्कारेति
अतिसर्ग पु० अति+सृज-घञ् । दाने । “स्रष्टुर्वराति-सर्गात्तु मया तस्य इरात्मनः” इति रघुः । सर्गं सृष्टिमति क्रान्तिरि, नित्ये, सक्ते च लि० । अतिसृज्यते यथेष्टं कर्म क्रियतेऽनेन । कामचारानुज्ञायाम् यथेष्टं क्रियतामित्या-द्यभिज्ञापकपाठाम् “विधिनिमन्त्रणासन्त्रयाधीष्टप्रैष्याति-

सर्गेति” पा० । अतिसर्गः कामचारानुज्ञेति वृत्तिः ।
अतिसर्जन न० अति+सृज-ल्युट् । दाने, वधे, विप्रलम्भे, अतिशयदाने च । “ज्वलनातिसर्जनादिति” कुमा० ।
अतिसर्व्व लि० अतिक्रान्तः सर्वान् अत्या०स० गौणत्वाच्च सर्वनामता । सर्वातिगे सर्वातीते । “अतिसर्वाय सर्वा-येति” सुश्र० ।
अतिसान्तपन न० अतिक्रान्तं सान्तपनमधिकदिनसाध्यत्वात् अत्या० स० । “गोमूत्रगोमयञ्जीरदधि सर्पिःकुशोदकान्ये-काहं द्वितीयसुपवसेत्तत् सान्तपनम्, तत्रहाभ्यस्तैश्चातिसान्त-पनमिति” विष्णुक्ते व्रतभेदे ।
अतिसाम्या स्त्री अत्यन्तं सामं मधुनाऽस्याः । मधुयष्टि-लतायाम् । प्रा०स० । अत्यन्तसादृश्ये न० ।
अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् यस्य व०स० । साय-कालसमीपे काले “नातिप्रगे नातिसायमिति” स्मृतिः ।
अति(ती)सार पु० अतिसारवति मलम् द्रवीकृत्य अति+सृ-णिच्-अच् वा अतेः दीर्घः । रोगभेदे उदारामये । तस्य निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा “शुर्वतिस्निग्धरूक्षो-ष्णद्रवस्यूलातिशीतलैः । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः । स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च भिष्यायुक्तैर्विषमैर्यैः । शोकाद्दुष्टाभ्युभयातिपानैः सात्यक्षुपथ्यैः । जलाभिरम-णैर्वैगविघातैः कृमिदोषतः । नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते । (तस्य संप्राप्तिः) “संशान्त्यापां धातुरग्निं प्रदह्यः शकन्मिश्रो वायुनाधः प्रशुद्धः । सरत्यतीवातिसारं तमाड्यव्याधिं घोरं षड्भिधं तं वदन्ति । एकैकशः, ३ सर्वशश्चापि ४ दोषैः शोकेनान्यः ५ षष्ठ आमेन ६ चोक्तः ॥ (तस्य पूर्व्वरूपम्) हृत्ताभिपायूरकुञ्जितोद-गात्वावसादा-निलसच्चिरोधाः । विट्सङ्ग आध्मानमथाऽविपाको भविष्यत-स्तस्य पुरःसराणि । (वायुजः) श्रुत्वाविष्टः सक्तमूत्रोऽन्व-कृजी सस्तापानः सन्नकक्षूरुजङ्घः । वर्चोसुञ्जत्वल्पमल्यं सफेनं रूक्षं श्यावं सानिलं मारुतेन । (पित्तजः) दुर्गन्ध्युष्णं वेगवन्मांसतोयप्रस्थं भिन्नं सिद्धदेहोऽतितीक्ष्णम् । पित्ता-त्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णा मूर्च्छां दाहपाकज्व-रार्थोः (कफजः) तन्द्रानिद्रागौरवोत्कृष्टशसादी वेगाशङ्की सृष्टविट्कोऽपि भूयः । शुक्लं सान्द्रं स्नेग्नाया स्नेग्नुक्तं भक्तदेषी निखनं सृष्टरोमा ॥ (त्रिदोषजः) तन्द्रायुक्ते मोहसादास्यशोषो वर्चः कुर्यान्नैकवर्णं तृषार्त्तः । सर्व्वोद्भूतः सर्व्वलिङ्गोपपत्तिः लक्ष्मसायं बालदृष्टेष्वसाध्यः ॥ (शोकजः) तैस्त्रैर्भावैः शोचतोऽप्याशनस्य वाघ्यो वेगः पत्तिसाविध्य-

जनोः । कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-
स्तात्काकनन्तीप्रकाशम् ॥ वज्रैर्मिश्रं निःपुरीषं सगन्धं
निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोष्ठात् । शोकोत्पन्नो दुश्चि-
क्त्स्वोऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कट एष प्रदिष्टः ॥
(आमजः) आमाजीर्णैः प्रदूताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः
सम्प्रदृष्टाः सभक्तम् । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
लक्ष्णाज्जानोः षष्ठमेन वदन्ति ॥

अति(तो)सारकिन् लि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अति-
सार+इनि-कुक्-च् । अतिसाररोगवति । [अतिसाररोगे ।

अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति मलम् अति+सृ-णिनि ।

अतिसृज्य लि० अति+सृज-क्यप् । त्याज्ये, सर्जनीये च ।

अतिसृष्ट लि० अति+सृज-क्त । दत्ते, प्रेरिते च ।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभमस्य व० । अत्यन्ताभोद-
वति आम्ने । सौरभान्विते वस्तुमात्रे लि० । प्रा०स० ।

अत्यन्तसुरभिगन्धे न० । [माचररेदिति] कृतिः ।

अतिशौहृद्य न० प्रा०स० । अत्यन्तदुःखं "नातिशौहृद्य-

अतिसुति स्त्री अति+सु-क्तिन् अतेः पूजार्थं त्वादुपसर्गत्व
बाधाच्च षत्वम् । अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने ।

अतिस्पर्श लि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वस्त्रोच्चारणप्रयत्नभेदं दानं
वा । जिह्वायादेः सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईषत्स्पर्शाभावेण

उच्यते ववरत्नात्मके वर्षे स्वरवर्षे च "अचोऽसृष्टा यण-
स्त्रीषन्नेमसृष्टाः शलस्तथेति" शिखायां तेषांस्वारणोऽस्पर्शं
षत्स्पर्शयोर्लक्ष्णत्वात् । दानहाने कण्ठे अधमे च ।

"अतिस्पर्शो ववरता च रेफे" इति । प्रा०स० । अत्यन्तस्पर्शे ।

अतिस्फिर लि० प्रा०स० । अत्यन्तस्फूर्तिशालिनि, अतिदृष्टे च ।

अतिहसित न० अति+हस-क्त । उद्गहासे । षञ् । अति-
हासोऽप्यत्र पु० । [अति+हस+णि-अतिहसवति ।

अतिहस्ति नामधातुः हस्तो निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रामति वा
अतीच्छन् लि० न०त० । तोच्छन्विरोधकृदुत्ववति । विष-

युद्धलौहूपतोच्छन्शब्दार्थभिन्ने न० ।

अतीत लि० अति+इण-क्त । अतिक्रान्ते, भूतकाले च । तद्वृत्तौ
आरब्धपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे लि० । अतीतस्य वर्त्त-

मानध्वंसप्रतियोगी । भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-
र्वर्त्तमानध्वंसप्रतिबोधित्वम् । स च कालो द्विविधः

अद्यतनः अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः कालेः
पञ्चाङ्गेन, आभाभिन्त्याः पूर्वाङ्गेन च सहितः कालः । तत्र

दृष्टिध्वंसप्रतियोगी अद्यतनातीतः तदरिक्तः अनद्यतनः ।
बलानद्यतने भूते लङ् (अपचत्) "अनद्यतने लङिति"

रूपात् तस्मैव वक्तुरपारोक्ष्यविवक्षायां लिट् (पपाच)
"परोक्षानद्यतने लिङिति" रूपात् । भूतसामान्ये लुङ् ।
अपाक्षीत् । अशब्दादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः । कालस्तु
क्रियान्वयी सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालस्त्विति" हर्युक्तेः ।
अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यवहियते
इत्यादिकमाकरे दृश्यम् । अतीतकाले, "शीतेऽतीते वसन-
मशनमिति" "कालातीता वृथा सन्ध्येति" "संवत्सरे
व्यतीते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालवृत्तौ "अलमती-
तवाच्येत्यादि" ।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या० । इन्द्रगुणातिगे
विश्वौ इन्द्रातिगमात्रे लि० "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवत-
श्चितं परमिति" पुरा० ।

अतीन्द्रिय लि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् अत्या०
स० । इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रश्रोतनासिकारसना-

त्वक्चेतांसीन्द्रियाणि तेषांलभशक्ये विषये । "ज्ञानं यच्चि-
र्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यत्तत् सूक्ष्ममती-

न्द्रियमिति" गीता । ईश्वरे च तस्य तथात्वम् बाह्ये-

न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवातुद्रष्टव्यं" इति श्रुतौ

ज्ञानविषयत्वसुक्तं विरुध्यते । "यन्मनसा न मनुते"

इत्यादिकं तु अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम् । अत एव

"विशुद्धचेतसा गमयमिति" वाक्यान्तरम् । किञ्च वेदा-

न्तिमते ज्ञानं द्विविधं दृष्टिरूपं तदवच्छिन्नमनोदृष्टि-

प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र बाह्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव

आहकत्वमीश्वरस्य रूपादेरभावेन बाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि

मनोदृष्टिविषयत्वमस्यैव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नाशुद्धमनोविषय-

त्वमित्येव भेदः । किन्तु मनोदृष्टिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न-
चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभियुक्तैः

"फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकङ्गिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञान-
नाशाय दृष्टिव्याप्तिरपेक्षितेति" । अन्यथा विषयगताज्ञान-

निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोदृष्टेः कारणतया तदभावे
कथंकारं? तद्ज्ञानज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं
तज्जन्यदृष्ट्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम् ।

अतीव अव्य० अत्येव-इवः अवधारणे प्रा०स० । अव-
ष्टतातिशयेऽत्यन्तातिशये च । अतीव विषये" इति

भार० । "अतीव सुकुमाराङ्गीति" । "उच्चैःशिर-
सामतीवेति" कु० ।

अतुल पु० नास्ति तुला शुभ्रपुष्पतायामस्याः । तिलकदृष्टे
तुलारहिते लि० । "रामस्त्वतुलविक्रम" इति रामा० ।

अतुल्य ति० न तुल्यः । असदृशे असमाने “अतुल्यमहसा-
साङ्गं रामेण सम विग्रह” इति भट्टिः ।

अतुष ति० नास्ति तृषोऽस्य । अवघातादिना निस्तुषीकृते
धान्यादौ “अतुषानिव यवान् कृत्वेति” ।

अतुहिनरश्मि पु० न तुहिनः अहिम उष्णो रश्मिरस्य ।
उष्णरश्मौ सूर्ये । न०त० । उष्णरश्मौ पु० ।

अतूतुजि पु० न+तुज-कि द्वित्वदीर्घे । अदातरि । “अतू-
तुजिं चित् तूजिरश्मिर्नादिति” ऋ०तूतुजिर्दातेति भा० ।

अतूत्त ति० न तूत्ते तूरी हिंसायाम् क्त ईदित्त्वादित् न ।
अहिंसिते । “अतूत्तोः राजा अत्र इच्छसान इति ऋ० ।
अतूत्तः अहिंसित इति भा० ।

अट्टणाद् ति० न ट्टणमत्ति अट्-अण्-उप० न०त० ।
ट्टणाभक्तके दुग्धमात्रपेष्ये गवादिवत्से । “अथ वत्सं
जातमाह्वरट्टणादमिति” वेदः । [मनर्हे पर्वते ।

अट्टदिल पु० न ट्टद्यते बध्यते तट्-किलच् न०त० । हन्तु-
अट्टमि स्त्री ट्टमिः सन्तोषः अभावार्थे-न०त० । ट्टमभावे
ब० । ट्टमिरहिते, असन्तोषिणि, लोलुपे च ति० ।

अतेजस् न० न तेजः विरोधे न०त० । तेजोविरोधिनि तमसि
ज्ञायाम् । नास्ति तेजोऽस्य वा न कप् । तेजोरहिते ति०
कपि । अतितेजस्कोऽप्यल ति० ।

अतृक् पु० अतति सततं विद्यतिम् अत-कन कित्त्वम् ।
शरीरावयवे “स्तरीनां तृक् व्युत् वसानेति” श्रुतः । अतति
सततं गच्छति । पान्ये ति० ।

अत्तवे अव्य० अट्-तृमर्थे तवेड् । अत्तमित्यर्थे “हविषेऽत्तवे
इति” यजु० । “अत्तवे हविर्भक्षितमिति” वेददोषः ।

अत्ता स्त्री अतति सततं सम्भ्रूति अत-तक् इडभावः । मातरि,
स्त्रियाः-श्वश्राञ्च । स्वार्थे कौ कपि अत इत्त्वे । अस्मिकायल ।

अत्ति ति० अत्यते सर्वदा सम्बध्यते कर्माणि क्तिन् । मातरि,
ज्येष्ठभगिन्यां, स्त्रियाः-श्वश्राञ्च । स्वार्थे कन् । तलै वार्थे ।

अत्तृ पु० अट्-तृच् । परमेश्वरे, “अत्ता चराचरग्रहणादिति”
शारीरकसूत्रम् तस्य अत्तृलञ्च “यस्य ब्रह्म च चातञ्चोभे
भवत ओदनो ऋतुर्यस्योपसेचनमिति” श्रुतौ सर्वभ-
क्षकत्वेनोक्तेः । अधिकमदिति शब्दे वक्ष्यते भक्षणकर्तृभावे
ति० स्त्रियां डोप् । “अरक्षितारमत्तारं ऋषं विद्या-
दधोगतिमिति” भार० ।

अत्त न० अतति जयपराजयावल अत-न । युद्धे । निरु०

अत्तु पु० अत-तु । वायौ । सततगन्तरि । पथिके ति० । उष्ण०

अत्य ति० अतति शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगोऽप्ये,

“अश्वोऽस्यत्योऽसि मयोसीति” ता० ब्रा० । “अशुमत्यं न
वाजिनमिति” वेदः ।

अत्यग्निष्टोम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोममधिकफलदत्त्वात्
अत्या०स० । “अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी राज-
पेयोऽतिरात्रोऽग्नोर्याम इति” गवामयनसंस्थयकृभेदे ।

अत्यङ्गुश पु० अतिक्रान्तोऽङ्गुशं तत्पीडनमनादत्ययघेष्टं प्रवृत्त-
त्वात् अत्या०स० । अङ्गुशाघातानादरेण यथेच्छं प्रवृत्ते
उत्कटे दुर्दान्ते गजे । [अङ्गुलिपरिमाणाधिके ।

अत्यङ्गुल ति० अतिक्रान्तोऽङ्गुलिं तत्परिमाणम् अच् समा० ।

अत्यध्व ति० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या०स० अच् समा० ।
अतिक्रान्तपथे प्रा०स० । अतः पूजनार्थत्वाच्च समा० ।
अत्यध्वन् । सुपथि पु० ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या०स० । अतिशये ।
तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते ति० । अतिक्रमेऽव्ययी० ।

परिच्छेदातिक्रमे नाशतिक्रमे च अव्ययी० । “किं वा तवा-
त्यन्तवियोगदुःखे” इति रघु० “अत्यन्तहिमोत्तरानिला इति”
कुमा० । “सुखमत्यन्तमश्रुते” इति गीता । “शरीरस्य

गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” च पुरा० । “अत्यन्ते
भवः ठक् आत्यन्तिकः । अत्यन्तभावे वस्तुनि ति० । नाशति-
क्रान्ते ति० “अत्यन्तं निर्जगद्योमेति” पञ्चदशी ।

अत्यन्तकीपन ति० अत्यन्तं ऋशं कुर्याति अति+कुप-ल्यु ।
ऋशकोपान्ते अतिकोपयुक्ते ।

अत्यन्तगामिन् ति० अत्यन्तम् अन्त्यात्यं अति+अन्त-
अत्यये अव्ययीभावः तद्गच्छति गम-कर्त्तरि णिनि । आत्य-
न्तिके अतिशयगमनशीले च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्तिः । स्वप्रतियोगि-
जातीयप्रागभावासमानाधिकरणे ध्वंसे । यस्यां सत्यां
स्वप्रतियोगिजातीयसान्यस्य पुनरत्यन्तनिवृत्तिर्न भवेत् तादृशी

निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-
रयन्तपुरुषाय इति” सांख्यसूत्रम् । सा च मोक्षावस्थायी-
मेव, मोक्षे हि विवेकेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यस्य दुःखादेः
सुतरां समूलसुच्छेद इति तत्र न पुनर्दुःखोत्पादः अतस्तत्र
दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।

अत्यन्तसंयोग पु० अत्यन्तेन साकल्येन संयोगः संबन्धः
व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमतिक्रान्तः संयोगो वा ।
सन्तनसम्बन्धे, व्याप्ती च । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग”
इति पा० । [एत्ते राजनि० ।

अत्यन्तमुकुमार पु० अत्यन्तं मुकुमार इति । (काङ्गी) कङ्गनी

अत्यन्ताभाव पु० अत्यन्तः अन्तमतिक्रान्तः नित्यः अभावः कर्म० । नास्तीति वाक्याभिलष्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतले घटाभावः प्रतीयते स च भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन अभिलष्यते सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभावः तयोः समवायि देशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेशे तदभावात् । नाशप्रागभावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकात् तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाशत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभावत्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयोः सत्त्वं विरुद्धम् एकस्मिन्नपि वृत्ते कपिसंयोगतद्भावयोरवच्छेदभेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्नपि भूतलेऽवच्छेदभेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । द्रव्यादौ गुणतदभावयोः कालरूपावच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणात्यन्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धकसङ्गावेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभावशब्दे वक्ष्यते । “प्रागभावस्तथाञ्चसोऽप्यत्यान्ताभाव एव चेति” भाषा० ।

अत्यन्तिक त्रि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अतिशयितगमनकारिणि । अतिशयितमन्तिकं निकटं प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्दृत्तौ त्रि० । नाहैवात्यन्तिके नोदूरे तत् स्यापयेदिति । अत्या० स० । अतिक्रान्तसामीप्ये दूरे न० । तद्दृत्तौ त्रि० ।

अत्यन्तीन त्रि० अन्तस्यात्ययः अत्यन्तम् अत्यये व्ययी० अत्यन्तं गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशीले । “लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वसुद्वयेति” भट्टिः ।

अत्यस्त पु० अतिशयितोऽस्त्रोरसः फलपत्नादौ यस्य ब० । (तेतल) इति प्रसिद्धे तिनिकीदृष्टे । अत्यन्तास्त्ररसवति वस्तुमात्रे त्रि० । वनवीजपुरे (टावादेवु) इति प्रसिद्धे वृक्षे स्त्री । अस्त्ररसस्य लक्षणाद्युक्तं सुश्रुते यथा “यो दन्तर्हर्षस्त्यादयति सुखस्त्रावं जनयति अज्ञाञ्चोत्पादयति सोऽस्त इति” अस्तो जरणः पाचनः पवननिपहृणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही वहिःशीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थसुपमेव्यमानो दन्तर्हर्षनयनसंमीलनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्वा-

पादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नशूलरुग्णप्रच्युताऽवमूलितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिटादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठसुरो हृद्यश्चेति” । अस्त-द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा । दाडिभामलकमातुलुङ्गाश्चातक-कपित्थकरमद्वरकोलप्राचीनामलकतिनिङ्गीककोशाश्चभयपारावतवेत्तफललङ्कुचाश्चवेत-सदन्तशठदधितकसुराशुक्लसौत्रीरकतषोदकधान्याश्चप्रभृतीनि समासेनासुवर्ग इति ।

अत्यस्तपक्षी स्त्री अत्यस्तं पक्षं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अत्यस्तपक्षशुक्ले वनवीजपुरे (टावादेवु) इति ख्याते वृक्षे । अत्यय पु० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, कच्छे, अतिक्रम्य गमने, कार्यस्यावश्यम्भावाभावे च । “प्राणान्त्ये च संप्राप्ते योऽन्नमस्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाश्लसेति” स्मृतिः । “चुरस्य धारा निशिता इरत्ययेति” पुरा० अत्ययं कालातिक्रमं न सहते ठक् आत्ययिकः । विलम्बात्तमे कार्ये त्रि० । “आत्ययिकेषु कार्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति” पुराणम् । अत्यर्थ न० अतिक्रान्तमर्थमनुरूपस्वरूपं अत्या० स० । अतिशये । तद्वति त्रि० । अत्यये अव्ययी० । अर्थाभावे अव्य० । अत्यल्प त्रि० अतिशयितोऽल्पः प्रा० स० । अत्यन्तात्ये अणुतरे च । [कृत्यादिति] ।

अत्यशन न० अतिशयितमशनम् । अतिभोजने “नचैवात्यशनं अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टि” घोडशास्त्ररपादिकां वृत्तिमेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । अत्याकार पु० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+कृ-घञ् । तिरस्कारे । “स्वाघात्याकारतद्वेतेष्विति” पा० अतिशयित आकारो मूर्च्छः प्रा० स० । वृहद्दृष्टे पु० । अतिशयित आकारो यस्य ब० । तद्विशिष्टे त्रि० ।

अत्याग पु० न त्यागः अभावार्थे न० त० । त्यागाभावे “उपेत्यातिक्रमे दोषश्चुतेरत्यागदर्शनादिति” स्मृतिः ।

अत्यागिन् त्रि० त्यज-घिणुन् मन्दार्थे नञ् त० । कर्मफलानुसन्धानेन कर्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च ।

अत्याचार पु० अत्युक्त आचारः प्रा० स० । अनुचिताचरणे । अतिक्रमे अव्ययी० । अचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्य न० न त्यक्तुं शक्यम् शक्यार्थे एषत् न कुत्वम् । त्यागाशक्ये त्यागानर्हे च ।

अत्यादान त्रि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते अतिशयितमादानम् प्रा० स० । भृशदाने ।

अत्याधान न० अति+आ+धा-ल्युट् । अतिक्रमणे, सम्बन्ध-
मात्रे, उपरिस्थापने च । अत्यये अव्ययी० । आग्नाधा-
नातिक्रमे अव्य० । अतिक्रम्य ज्येष्ठमाधानम् । ज्येष्ठा-
तिक्रमेण अग्नाधाने न० ।

अत्याय पु० अति+अय-घञ् । अतिक्रमे, “प्रजाहृ तिस्रो
“अत्यायमीयुरिति” श्रुतिः । अतिक्रान्तलाभे लि० ।
प्रा०स० । अतिशयिते लाभे पु० ।

अत्यायु न० अति+आ+या-कु । यज्ञियपात्रभेदे ।
“मूर्द्धास्यत्यायु पात्रमसीति” ता० “अत्यायुनाम्नाभिधेयमिति”
भाष्यम् । [विख्यात्यातिशये अतिप्रसिद्धौ च !

अत्यारूढि स्त्री अति+आ+रूह-क्तिन् । आरोहणातिशये ।

अत्याल पु० अतिशयेन समन्तात् अलति पर्याप्नोति अति+
आ+अल-अच् । (लालचिता) इति ख्याते रक्तचितक-
दृष्टे, तस्य अत्यल्पकालेन समन्तात् व्यापनात् तत्त्वम् ।

अत्याशा स्त्री प्रा०स० । अपरूपीयधनादिदृष्टायाम् । अत्या०
स० । आशातिक्रान्ते लि० ।

अत्याश्रम लि० अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्मान् अत्या०
स० । सर्वश्रमत्यागिनि पञ्चमाश्रमिणि संन्यासिनि ।
अत्याश्रमिन् इत्यप्यत्र । अतिशयित आश्रमः प्रा०स० ।
उत्तमाश्रमे संन्यासे पु० ।

अत्याहित न० अत्यन्तमाधीयते तद्विवारणार्थं मनो दीयते
ऽस्मिन् आ+धा-आधारे क्त । अत्यन्तभोतौ, प्राणहानि-
शङ्काकरे अनर्थे च । “किमत्याहितमिति” नाटकम् ।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच-
क्तिन् । अतिशयोक्तौ, अन्यायोक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा
आरोपितगुणेन स्तवने । “अत्युक्तौ न यदि प्रकृत्यसि
नृषावाद्दञ्च नो मन्यसे” इत्युद्धटः ।

अत्युक्ता(क्था) स्त्री उक्ता(क्था) एकाक्षरपादिका टातिः
ताम् अतिक्रान्ता अत्या०स० । द्व्यक्षरपादके कन्दोभेदे ।
अत्युक्थस्तु उक्थनामकसामभेदातिक्रान्तरि लि० ।

अत्युच्छ्रित लि० अत्यन्तसुच्छ्रितः । अत्यन्तोन्नते उन्नतेः
परमसीमापन्ने ।

अत्युत्कट लि० अत्यन्त उत्कटः । अत्यन्तोपे । “अत्युत्कटैः
पापपुण्यैरिहैव फलमश्रुते” इति पुरा० ।

अत्युत्कृष्ट लि० अत्यन्तसुकृष्टः । परसीमापन्नोत्कर्षयुते ।

अत्यूमशा अव्य० अर्थादिगणोक्ते अनुकरणशब्दे हिंसाया-
द्योतकोऽयमित्यन्ते अत्यूमशाकत्व । गणरत्ने तु अर्थं न दृश्यते
गणपाठे तु दृश्यते इति विवेच्यम् ।

अत्यूह पु० अतिशयेन जहते शब्दायते अति+जह-अच् ।
कालकण्ठे (डिओ) इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि । अति-
शयेन जहस्तर्कः प्रा०स० । अतिशयितवितर्के । (नील)
इति ख्यातौषधी नीलिकायां स्त्री । अत्ययेऽव्ययी० ।
वितर्काभावे अव्य० ।

अत्र अव्य० अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्-वा सप्तमप्रा-
खल प्रकृतेरशभावश्च । अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थे । “कोऽत्र
भूमिवलये जनान् सुधेति” माघः । न त्वायते केनापि
तै-वा० कर्मणि क । अन्यत्वाणायोग्ये क्षत्रिये “प्राणः
क्षणितोः प्रक्षलमलमाप्नोतीति” यच्च न त्वायते केनचिदत्र
क्षलं प्राप्नोत्यर्थः ।

अत्रप लि० नास्ति त्रया यस्य । निर्लज्जे ।

अत्रभवत् लि० अयमित्यर्थे अत्र “अन्येभ्योऽपीति” प्रथमाथे
त्वत् ततः कर्म० । पूज्ये, “जयमत्वभवान्नूनमरातिष्मभि-
लायक” इति भार० ।

अत्रस्त लि० न तस्तः । त्वासरहिते त्वासोपाधिरहिते च
“जुगोगात्मानमत्वस्त” इति रघुः । त्वासोपाधिमन्तरेणेत्यर्थः
मस्तिनाथः । [त्वासन्त्ये लि० ।

अत्रास पु० न त्वासः अभावार्थे न०त० । त्वासाभावे न०व० ।

अत्रि(त्रि) पु० अद-तिन् “मरीचिरत्रिङ्गिरसौ एलस्यः
एलहः कृतः । ब्रह्मणोमानसाः एता वशिष्ठश्चेति सप्त ते
इत्युक्ते सप्तर्षिमध्ये सुनिभेदे । “अग्निरत्रिं धर्म उरुष्टदन्त
इति श्रुतिः” । अत्र पक्षे वा तलोपे अत्रिरित्यपि ।
त्रिभिन्ने लि० बहुवचनान्तः । अस्य उत्तरदिशि
ताराद्वेषेणापि स्थितिः दृष्टसंज्ञितायास्तृता यथा
“एकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव ।
नाथवतोव च दिव्यैः कौबेरी सप्तभिर्मुनिभिः ॥ भ्रुव-
नायकोपदेशाद्मरीचिर्नर्त्तवोत्तरा ध्वमङ्गिश्च । यैश्चारमहं
तेषां कथयिष्ये दृष्टगर्भमतात् ॥ आसन्मघास्तु सुनयः यासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्द्विकपञ्चद्विद्युतः शककाल-
स्तस्य राज्ञश्च ॥ एकैकस्मिन्नृचे शतं शतं ते चरन्ति वर्णा-
णाम् । प्रायुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः ॥ पूर्वं
भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात् । तस्या-
ङ्गिरासतोऽत्रिस्तस्यासन्नः एलस्यश्च ॥ एलहः क्रतुरिति
भगवानासन्नासुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वशिष्ठं सुनिवर-
सुपाश्रितारुन्धवी साध्वी ॥ उल्काशनिधूमाद्यैर्हता
विवर्णा विरश्मयो हस्ताः । हन्तुः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः
क्षिग्भाश्च तद्दृष्टैः” इति ॥ अत्रैर्बर्गाश्च तत्रैवोक्ता यथा

“अत्रेः कान्दारभवा” इति । अधिकं सप्रर्षि शब्देदृश्यम् ।
अद-त्विनि । अतीत्यथत् उष्णादि० ।

अत्रिजात पु० अत्रेनेत्वात् जातः जन-क्त ५ त० । चन्द्रे,
चन्द्रोहि प्रजासर्गं तपस्य तोऽत्रेनेत्वात् जातीयथा ।
“पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽत्रिर्भगवान्दधिः । ब्रह्मणो
मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः । तत्रात्रिः सर्व-
भूतानां तस्यौ स्वतनयैर्दतः । कर्मणा मनसा वाचा शुभा-
न्येव चचार सः । अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा शंसित-
व्रतः । काष्ठकुण्डशिल्पाभूत ऊर्ध्ववाह्यं हाद्युतिः । अनु-
सरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
दिव्यानीति ह नः श्रुतम् । तत्रोर्ध्वरेतसस्तस्य स्थितस्या-
निमिषस्य ह । सोमत्वं तसुरापेदे मह्यसत्त्वस्य भारत ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । नेत्राभ्यां
वारि सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः । तं गर्भविधिना
हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः
समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभा-
न्वितः । पपात भासयन् लोकान् शीतांगुः सर्वभावनः ।
यदा न धारणे शक्नास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । तत-
स्ताभिः सहैवाशु निपतात वसुध्वराम् । पतितं सोम-
मालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास
लोकानां हितकामप्रया । स हि वेदमयस्तात ! धर्मात्मा
सत्यसङ्गरः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः
श्रुतम् । तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽत्रेः परमात्मनि ।
तदुवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः इति हरिवंशे ।
अत्रिदृग्ज पु० अत्रेर्दृशोनेत्वाज्जायते जन-ड ५ त० । चन्द्रे
अत्रिनेत्रजादयोऽथत् । तद्विद्वितरत्रिजशब्दे दृश्यम् ।
अत्रिभारद्वाजिका स्त्री अत्रिभारद्वाजवंशयोः मैथुनम्
“इन्द्राहुन् वैरमैथुनयोरिति” वुन् “वैरमैथुनकादिवु” द्वित्य-
मरोक्तेः स्त्रीत्वम् । तद्वंशजातयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुने ।
अत्रिसंहिता स्त्री अत्रेः संहिता स्मृतिः । वर्णाश्रमा-
चारादिवोधके अत्रिप्रणीते धर्मशास्त्रभेदे ।
अत्ररा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न० त० । त्वराभावे
“त्रीणि आङ्गे प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरामिति” स्मृतिः ।
अत्सर्क पु० नास्ति त्वरिव सुष्टवन्धनस्थानं यस्य । सुष्टि-
बन्धनस्थानमून्धे सङ्गाकारे यज्ञियपालभेदे चमसे ।
अथ अव्य० चु०-अर्थ-ड प्रथो० रलोपः । संशये, आरम्भे
आनन्तर्ये, प्रश्ने, विकल्पे, प्रकरणे, ससुञ्चये पचान्तरे च ।
मङ्गलं तु नास्त्यर्थः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽर्थ्यं श्रुत्या

मङ्गलसाधनं भवति । “ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः
पुरा ! कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभा” वित्युक्ते
सप्तश्रवणेन मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शारीरकभाष्ये
“अर्थान्तरप्रयुक्तोऽर्थशब्दः श्रुत्या मङ्गलमारचयती” त्युक्तम् ।
तत्र “अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ” साधनचतुष्टयानन्-
तर्यर्थे “अथ प्रजानामधिप” इत्यादौ चानन्तर्ये, “अथ
योगानुशासन” मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे “शब्दो नित्यः अथा
नित्य” इत्यादौ संशये, संशयश्च एकधर्मिकं कोटिद्वयज्ञानं
तत्र कोट्युपस्थापनस्य संशयहेतुत्वात् प्रकृते तस्यैव संशयशब्दा-
र्थता विकल्पश्च संशयविशेष एव । “अथ शक्नोषि भोक्तु-
मित्यादौ” प्रश्ने, “अथ शब्दानुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थ-
तयोपादानमर्थस्तु अधिकार एव “अथ मरणभवश्यमेव
जन्मोरिति” वेष्ट्याम्, “अथ चेत्समिर्भं धर्म्मं संग्रामं न
करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पचान्तरे, अथातो धर्मं व्याख्या-
स्याम इत्यादौ कात्स्न्ये”, “भीमोऽथाज्जुन” इत्यादौ
ससुञ्चये, सरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अव्य० अथ+कायतेः कवतेर्वा वा० डिभि । स्त्रीकारे ।
स्त्रीकारश्चेह नादानं, किन्तु अच्योक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वे-
नाभ्युपमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वमस्य शब्दस्य, यथा
कस्यचित् “इत्थं वृत्तमिति” प्रश्ने अर्थकमित्यादिना पृष्ट-
वस्तुनः यथावृत्तत्वाभ्युपगमः स च वक्तुरेव ।

अथर्वण पु० अथर्वा तदुक्तविद्याऽस्तस्य ज्ञातत्वात् अच् पु०
न टिलोपः । शिवे, त्रिकाण्ड० ।

अथर्वणि पु० अथर्वणि तदुक्तशान्यादौ कुशब्दः वा० इस्
सिच्चेन भत्वाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्माभिज्ञे
ब्राह्मणे पुरोहिते च मेदिनिः ।

अथर्वन् पु० अथ+वन्-वनिप् शक० । अथर्वनामकसुनिविशेषे,
स च कल्पभेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठः पुत्रः यद्योतां
सुण्डके । “ब्रह्मा देवानां प्रथमं संबभूवे” त्युपक्रम्य
ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठासमर्थव्यं ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम्”
“अनेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेषु अन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य
मुखे अयमथर्वा सृष्ट” इति भाष्यम् । “अथर्वणे यां प्रवदेत
ब्रह्माथर्वा पुरोवाचाङ्गिरे इति” अथर्ववेत्युक्तेः अथर्वशब्दो-
ऽदन्तोऽपि “सर्वे नान्ता अदन्ताः सुरुित्युक्तेः” पृषो०
नलोपः । अथर्वणाऽधीतत्वात् वेदवेदे पु० । ततः
तद्देवाधीते वा ठक् आथर्वणिकः, अथर्वणा इष्टं साम
अण् आथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते इतठको लुक् ।
अथर्वाणः । तत्प्रोक्ताध्यायिप्रभृतिष्वर्थेषु ।

अथर्ववेद पु० अथर्ववेदं तदुक्तं कर्म वा वेत्ति विद-क्रिप् ।
अथर्ववेदस्य “शन्नो देवीरभीष्टय” इत्यादिकस्य, तद्विहित-
भिचारादिकर्मणश्च वेत्ति वशिष्ठादौ । “युष्णाऽथर्वविदा-
कृतक्रिय” इति रघुः ।

अथर्ववेद पु० कर्म० । वेदभेदे तद्विष्टतिः “अथर्वस्य नव शाखाः,
पैपलादा शौनकी दामोदा औप्रा ब्रह्मदा पशुशौनकी
देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि
तस्य पञ्च कल्या भवन्ति कल्पे कल्पे पञ्च शतानि भवन्ति
नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पः संहिताविधिकल्पः, अभिचार-
कल्पः, शान्तिकल्पश्चेति” चरणव्यूहोक्ता । तस्याध्ययन-
प्रचारभेदादि विश्वपुराणेषु अभिहितं यथा

“अथर्वानामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् । अथर्ववेदं स
सुनिः सुमन्तरमितद्युतिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कवन्वं
सोऽपि तद् द्विधा । क्त्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय
दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौद्गो ब्रह्मवलिस्तथा ।
शौक्तायनिः पिपलादास्तथान्यो सुनिसत्तम ! ॥ पथ्यस्यापि
त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः
कुसुदादिश्च ततीयः शौनकी द्विजः ॥ शौनकस्तु द्विधा
क्त्वा द्वावेकान्तु बभूवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्
सैन्धवायनसंज्ञिने ॥ सैन्धवसुञ्जकेशाम्यां भिक्षा वेदा
द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥
चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । अष्टास्त्वथ-
र्वशाभेते संहितानां हि कल्पकाः इति” ॥ एतस्य उपनिषदः
एकविंशत् तासां नामानि यथा प्रश्नः १ सुखकं २
भारुङ्क्यम् ३ अथर्वशिरः ४ अथर्वशिखा ५ टहज्जा-
वालिः ६ ऋसिंहतापनी ७ नारदपरिव्राजकः ८ सोता ९
शरभः १० नारायणः ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३
शाण्डिल्यः १४ परमहंसपरिव्राजकः १५ अन्नपूर्णा १६
सूर्यात्मा १७ पाशुपतम् १८ परब्रह्म १९ त्रिपुरा-
तापनी २० देवी २१ भावना २२ भस्म २३ जावालिः २४
गणपतिः २५ महावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७
कण्ठतापनी २८ हयग्रीवः २९ दत्तात्रेयः ३० गरुडः ३१
एताश्च प्रायशः ब्रह्मविद्यातदङ्गोपासनाप्रतिपादिकाः
सुक्तिको० ।

अथर्वशिखा स्त्री अथर्वशः वेदस्य शिखेव ब्रह्मविद्या-
प्रतिपादकत्वेन अष्टत्वात् । तद्देदीये ब्रह्मप्रतिपादके तन्नामके
उपनिषद्भेदे । [अष्टत्वात् स्वनामख्याते अथर्वोपनिषद्भेदे ।

अथर्वशिरस् न० अथर्वशः शिर इव ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया

अथर्वाङ्गिरस पु० अथर्वा चाङ्गिराश्च नि० अच् । एतयोर्भुक्त्योः ।

उपचारात् तदृष्टमन्त्रादिभेदे च “अथर्वाङ्गिरसं नीलरुद्रं
देव्यपराजितेति” तच्च । “अथर्वांशं पितरं देवबन्धुं मातृगर्भं
पितरुं युवानम् ॥ यद्भुं यत्नं मनसा चिकेत प्रथो
वोचस्तमिहेह ब्रुवः इति” । “अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा
अथर्वाणो भृगवः सौम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अङ्गिरोर्भिर्यज्ञियैरागहीह यम
वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तं ऊवे यः पिता तेऽस्मिन्
वर्हिष्या निषद्य ॥ इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः
संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन्
हविषो मादयस्व ॥ इतएत उदारुहन् द्विस्सृष्टान्या-
रुहन् । प्रभुर्ज्यो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुरिति”
स्तुतञ्च ॥ अथ० १८, १, ५८, ६१, [वेदराहित्युक्ते] बुधे ।

अथर्वाधिप पु० ईत० । “सामवेदाधिपो भौमः शशिशोऽथर्व-
अथर्वी स्त्री न-थुर्व अच् घृ० उलोपः गौ० डीष् । अहिं-
सिकायाम् “यामिर्विश्वलां धनसामथर्व्यमिति” वेदः ।

अथवा अव्य० अथेति वायते अथ+वा-का । पञ्चान्तरे “अथ
वा कृतवागद्दारे इति” “अथवा मृदु वस्तु हिंसित-
मिति” च रघुः । “अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगि-
नेति” भाषा० ।

अथो अव्य० अर्थ-डो घृषो० रलोपः । अथशब्दार्थे आर-
म्भादौ । “अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले विक-
ल्पानन्तर प्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये इत्युक्ते” अथशब्दार्थे ।

अद बन्धने भा० पर० इदित् सक० सेट् । अन्दति आन्दीत् ।
अद भक्षणे च अदा० पर० सक० अनिट् । अन्ति अध-
सत् जघास अत्ता अत्सति । सनि जिघत्सति । क्त-ओदनाथे

अन्नम् अन्यत् जग्धम् घञ् घसः-आदः क्तिन् जिघिः ।
“योऽन्नमन्ति यतस्तत” इति ऋतिः । “अत्ता चराचर-
ग्रहणादिति” शा० सू० । “क्तिमदन्ति मृङ्गा” इति ।

अदंघ्र पु० नास्ति दंघ्रा दशनसाधनदन्तविशेषः यस्य । भग्ना-
शीदन्ते सपे । प्रधानदन्तरहिते त्रि० ।

अदत्त त्रि० विरोधार्थे न० त० । दत्तत्वविरोधिमान्दवति ।

अदक्षिण त्रि० दक्षिणोऽनुकूलः कुशलश्च विरोधार्थे न० त० ।

दक्षिणत्वविरुद्धनैपुण्यप्रतिकूलत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति
दक्षिणा कर्मसमाप्तौ देया यत् । दक्षिणाभूत्ये यज्ञादौ ।
दक्षिणादानस्य नित्यत्वं दक्षिणाशब्दे वक्ष्यते “हतयज्ञम-
दक्षिणमिति” ।

अदग्ध त्रि० शास्त्रविधिनाग्निना न दग्धः । शास्त्रविधिना-

ऽकृताभिसंस्कारे । “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति” आहुमन्त्रः । दग्धभिन्ने त्रि० ।

अदण्डा त्रि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हे “अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डान्श्चैवाप्यदण्डयन्निति” याज्ञ० । “अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरोमातृलोऽपि वा नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मात् प्रचलितः स्वकादिति” मनुः । ऋत्विजादौ कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेयः तत्र केचिददण्डाः संगृह्यन्ते । “अनिर्हृशाहां गां सूतां वृषान् देवपशून्स्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्डान् मनुरब्रवीत्” । यानवाहकदण्डाभावे प्रयोजकसक्तम् अति वर्त्तनशब्दे, खेले देयप्रावरणविशेषसङ्घातदकरणे दण्डाभावो मनुनोक्तः यथा “तत्तापरिष्टतं धान्यं विहिंस्युः पशवो वृद्धि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति” “महोचोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः पालोयेषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिभुता” इति “अदण्डा हस्तनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते ऋताः । अदण्डाः काण-कुण्डाश्च वृषभः कृतलक्ष्य इति” ऋतिः ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न०त० । परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । “अदत्तायां ऋतायान्तु त्रिहाक्कुध्यन्ति बान्धवा” इति ऋतिः अदत्तमात्रे त्रि० । अप्राशस्ये न०त० । अदत्तन्तु भयक्रोधेत्याद्यभिहितलक्षणे दानाभासेनापिते दत्तापि प्रत्याहृतं योग्ये त्रि० । तत्रोक्तं नारदेन यथा “अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्तिः । तथोत्कोच परीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्वार्तमत्तो-न्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदङ्गमेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंज्ञिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् ऋतमिति” । अस्यार्थः भयेन वन्दिपाहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन शत्रूादिवैर-निर्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रविहोनादिनिमित्त-शोकाविष्टेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरा-सार्थमभिज्ञतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददा-तीति दानव्याख्यासः । कुलयोगतः शतदानमभिसम्वाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तभोडुशवयस्तेन मूढेन, लोकवेदानभिन्नेन अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्त्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन, उन्म-त्तेन, वातिकाद्युन्मादप्रस्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । तथा-ऽयं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् ।

अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यत्र करि-ष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुज्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । “स्वस्थे-नात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु ऋते दायस्तत्सुतो नात्र संशय” इति कात्यायनस्मरणत्वात् । तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् । “योगा-धमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाष्पुर्धं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” इति । योग उपाधिः । योगेनो-पाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः पुनः षोडश-प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यज्ञादेयं प्रयच्छति, तयो-र्दण्डो नारदेनोक्तः । “गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यज्ञा-देयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डःस्तथाऽदत्तप्रतीच्छु-क” इति । मिताचरा० ।

अदत्तादायिन् त्रि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि इत० । अदत्तस्य ग्राहके “अदत्तादायिनो हस्तात् लिभेते ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स” इति ऋतिः ।

अदत्त त्रि० अद-बा० अतन् । अदनीये “अदत्तया दयते वार्याणीति” ऋ० ५, ४९, ३, अदत्तया, अदनीयानीति भा० । अदद्राञ्च त्रि० असुमञ्चति अदस्+अनुच-क्तिप् अद्रागमः । अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रेची असर्वनामस्थानाद्याचि तु अद-द्रीचः इत्यादि । अस्य दस्य वा मत्वोच्चे असुद्राङ् अस-स्यङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूषरूपे आदित्यभेदे वा कम् तत्रैव । “यद्यप्यदन्तकः पूषा पृष्टमन्ति सदा चरुमिति” ऋन्दोगप० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभद्रेण कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । “पूषो ह्यपातयद्दन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः । शयमाने गरिमणि योऽह-सद्दृश्यन् दत्” इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टकरुभुक्त्वं तदपि तत्रैवोक्तम् प्रह्लादप्रसादितेन शिवेन पश्चात् दद्यादि वरदानसमये “पूषा तु यजमानस्य दङ्गिर्जचितु पिष्टभु-गिति” श्रुतावपि “प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अध्यगामिति” अदन्तकत्वेन पिष्टकभागित्वसक्तम् । दन्तहीने, अजातदन्ते च त्रि० । “येऽप्यदन्ताः कुले ममेति” वायु० । ऋषां दत्तजननकालस्तु षष्ठास एव शुद्धितत्त्वे निर्यीतः पशूनान्तु “वर्षमात्रा तु बाला स्याद-

तिबाला द्विवापिक्री । अतः परन्तु सा गौः स्यात्तरुणी
दन्जन्मनीति” अङ्गिरोवचने द्विवर्षोत्तरकाले गवां दन्-
जन्मकथनं पशुमालोपलक्षणम् अत्रैव काले (आदाता)
इति लोके प्रसिद्धिः सा च गवासिव महिषाश्वादीनामपि
तथैव । अत् अन्ते यस्य व० । अकारान्तशब्दे पु० ।

अदब्ध दन्भ-क्त न० त० । अहिंसिते “अदब्धेभिः पायुभिः
पाहृत्स्नानिति” ऋ० १, ६५६, अदब्धैरहिंसितैरिति भा० ।
“अदब्धासुर्भाजमानो ह्येव” इति वेदः ।

अदब्धायु पु० अदब्धेन अहिंसनेन आवीति आ-या-कु-
इत० । अहिंसायुक्ते “अन्नेऽदब्धायो अशीततमेति यजु०
अदब्धायो । अहिंसित ! यजमान इति वेददीपः ।

अदभ त्रि० न दभ्यते कर्मणि वा० क । अहिंसे “तादृधन्नावसु
दून्मर्त्तय देवावदभा” इति ऋ० ५, ८६, ५ अदभौ अहिंस्यौ
इति भा० ।

अदभ्र त्रि० दन्भ-रक् दभ्रमत्यं न० त० । अनत्ये “अदभ्र-
दर्भामधिशय स स्थलीमिति” भारविः ।

अदम्भ पु० अभावार्थे न० त० । दम्भाभावे । नास्ति-
दम्भो यस्य । दम्भरहिते त्रि० । “अदम्भं शठतां हीनं
कर्मं कुर्यादलो लुप” इति पुरा० ।

अदम्य त्रि० न दमयतेऽसौ । अदमनीये । गवामेकवर्षपर्यन्तं
कालेऽदमयता “पादश्चाप्राप्तके देय इति” स्मृतिः अप्राप्तकः
अप्राप्तदमयस्य इति” रघु० तेन “एकवर्षे गवि हृते
कच्छपादो विधीयते” इत्येकवाक्यतया एकवर्षकालपर्यन्तकाल
एव वत्सानामदमयत्वं प्रतीयते ।

अदर्शनं न० न दर्शनम् अभावार्थे न० त० । दर्शनाभावे
लोमे, विनाशे च “लोमेऽदर्शनमिति” पा० । नास्ति दर्शनं
यस्याः व० । दर्शनाविषये इष्टिभ्यन्त्ये च त्रि० ।

अदल पु० दल्यते भिद्यते इति दलं पलं दल-कर्मणि घञ्
न० व० । दलभ्यन्त्ये (हिजल) इति ख्याते वृत्ते । पलभ्यन्त्ये
वृत्तमात्रे त्रि० । घतकुमार्यां स्त्री । दलः खण्डः ।
तच्छून्ये त्रि० ।

अदस् त्रि० न दस्यते उत्क्षिप्यतेऽङ्गुलिर्यत् इदन्त्या निर्द्धार-
णाय पुरोवर्त्तित्येवाङ्गुलिनिर्द्देशः सम्भवति नापुरोवर्त्तिनि ।
न-दस्-क्लिप् । अपुरोवर्त्तिनि परोक्षे ज्ञाते वस्तुनि ।
सर्वनामता । “असृष्य विद्या रसनाग्रनर्त्तकीति” नैष-
धम् । परलोके “नचासल फलप्रद इति” पुरा० ।
“इदमस्तु सन्निकटं समीपतरवर्त्ति चैतदोद्वपम् । अद-
सस्तु विप्रकटं तदिति परोक्षे विज्ञानीयादित्युक्ते” विप्र-

कटे एवास्व प्रयोगः । यच्छब्दाकाङ्क्षिततच्छब्दाप्रयोगेऽस्य
तदर्धबोधकता । यथा “आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ
समागत इत्यादौ” । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदंशब्दवदः-
शब्दस्य च्छब्दार्थमभिधत्ते इत्युक्तम्” यच्छब्दस्य तु निकट-
स्थितत्वे तच्छब्दस्यापि प्रसिद्धपरामर्शितेति वदता च तेन
तच्छब्दस्यैव इदमदःशब्दयोरपि प्रसिद्धार्थकता तत्रैवोक्ता ।
यथा “करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजया-
र्जुनैकमल्लः । यदि भूपतिना स तत्र कार्ये” इत्यादौ
प्रसिद्धार्थकता । अन्यथा स इत्यनेन पुनरुक्तत्वापत्तेः अतएव
दर्पणकृता “आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु! समागत”
इति पद्ये यच्छब्दस्य सन्निकटतया तच्छार्धावाचकत्वमाशङ्क्य
आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागत इत्येवं पाठः परि-
वर्त्तितः । यच्छब्दे नानाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छब्दार्थाभिधा-
यित्वं किन्तु प्रसिद्धाद्यभिधायकता यथा “असौ मरुच्चुम्बित-
चारुकेशर इत्यादौ” नात्र तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति काव्य
प्रकाशे उक्तम् । तथा च यच्छब्देनाकाङ्क्षास्थले एव
यच्छब्दस्यासन्निकटतयोपात्तस्यादःशब्दस्य तच्छब्दार्थकता
नान्यथेति सुस्थितम् । “अदोऽनुपदेशे इति” श्वलनिर्द्देशात्
अनुपदेशे अदसः गतिसंज्ञा तेन अदः कत्यादः कतमित्यादौ
गतित्वेन समासे ल्यप् । परं प्रति उपदेशे तु अदः कत्वा
अदः कुरु इत्यादौ न गतित्वम् । अस्य गतिसंज्ञात्वे
नाव्ययत्वमपि । तेनाव्ययपूर्वकतया ल्यप् अर्धस्तु
अदःशब्दस्यैव ।

अदाह त्रि० न० त० । दाहभिन्ने “अदाता वंशदोषेर्षेति”
पुरा० । “अदाता पुरुषस्यागो धनं संत्यज्य गच्छ-
तीति” नीति० । स्त्रियां ङीप् ।

अदानं न० न दानमभावार्थे न० त० । दानाभावे । नास्ति-
दानं त्यागोमदजलं वा यस्य । दानशून्ये त्रि० ।
मदजलशून्ये गजे पु० । “सदा दानपारक्षीणः शस्तएव
करोश्चरः । अदानः पीनकायस्तु निन्द्यतएव गर्हभ” इति ।

अदान्त त्रि० न० त० । इन्द्रियदमनाकारके अविनीते च
“अदान्तोविषयासक्त” इति पुरा० ।

अदाभ्य त्रि० दम्भ गत्यत् नलोपोपधावृद्धौ न० त० ।
अहिंसे । “यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति य० ७, २, हे
सोम! ते त्वदीयमहिंसितं जागृवि जागरणशीलमिति
वेददीपः ।

अदाथ त्रि० नास्ति दाथो येषाम् । दाथानर्हेपतितज्ञात्यादौ ।
“अदायाश्च स्त्रियोमता” इति अतिः ।

अदायाद लि० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते
अद-अण् इत्० न०त० । सम्बन्धितयायाहके पतिततादि
सपिण्डभेदे “अदायादाश्च परिगणितमात्रादिभिन्नाः स्त्रियः,
“अदायाश्च स्त्रियोभताः” इति स्मृतेः । द्वादशविधान्
पुत्रावुक्त्वा “कानीनश्च सहोऽस्य क्रोतः पौनभैवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादन्वया इति मनक्ताः
कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानाहर्णा अपि क्लीवा-
दयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिक लि० दायमर्हन्ति दाय+ठक्-न०ब० । दायद-
शून्ये “अदायिकं राजगामोति” स्मृतिः दाययाह-
कपुत्रादिशून्यं तदर्थः ।

अदाह्य लि० न दग्धुमर्हति दह-अर्हार्थे ग्यत् न०त० ।
शास्त्रोक्तविधिना अग्निसंस्कारानर्हे पतितादौ ते च स्मृतौ
दयिता यथा । “ऋद्धिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवर्जस्त्रिया
जलैः । आदरात् परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रोड्यां ऋतस्तु यः ।
नामानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निगृहीतः
स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् । परदारान् रमन्तश्च
द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः । असमानैश्च संकीर्णैश्चाण्डाला-
द्यैश्च विप्रहम् । कृत्वा तैर्निहता ये तु चाण्डालादीन्
समाश्रिताः । गराग्निविषदासैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
क्रोधात् पायं विषं वङ्गं शस्त्रसुद्वन्दनं जलम् । गिरिपृञ्ज-
प्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशिल्यजीविनश्चैव सूना-
लङ्कारकारिणः । सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुं-
सकाः । ब्रह्मदण्डहृता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महा-
पातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः । पतितानां न
दाहः सप्राज्ञान्येष्टिर्नास्त्यसञ्चयः । नचाश्रुपातः
पिण्डं वा कार्यं आद्वादिक्कं क्वचित् । एतानि पतितानाञ्च
यः करोति विमोहितः । तपत्रञ्चद्वेनैव तस्य शुद्धिन-
चान्यथा” इति । दग्धुमशक्ये निरयवत्वात् परमात्मनि ।
“नैनं हिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकं” इत्युपक्रम
“अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमच्छेद्योऽयोष्येव चेति” गोतायां
तस्यदाहप्रतीकैस्तथात्वम् ।

अदिति स्त्री न दीयते खण्ड्यते उहत्त्वात् दो-क्तिच् न०त० ।
दाढं छेत्तुं न योग्यायां पृथिव्याम् “चक्षुरदितवसनमिति”
ता०ब्रा० “अदितौ पृथिव्यामिति” भाष्यम् । वाचि
निरुक्तं । दितिर्दनुजमाता विरोधार्ये न०त० । तद्विरो-
धिन्यां देवमातरि “प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्वयोदश ।
अदितिर्दितिर्दनुःकाळा दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा

प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रुश्च
मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारतेति” भारतम् आदिप० ।
एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव “दक्षस्व-
जायताङ्गुष्ठाह्निष्णाङ्गवान्दधिः ब्रह्मणः पृथिवीपाल !
शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजायताङ्गुष्ठाङ्गार्यां तस्य
महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः ।
ददौ स दश धम्नाय सप्रविंशतिमिन्द्वे । दिव्येन
विधिना देव ! कश्यपाय त्वयोदशेति” अदितिरदीना-
देवमातेति निरु० । तद्देवताके पुनर्वसुनश्च ।
अस्ति प्राण्यजातम् अद-इतिच् । सर्वनाशके ऋत्वी,
पममेश्वरे च पु० । “स यद्यदेवाहृत तत्तदनुमप्रियत
सर्वं वा अस्तीति तददितेरदितित्वम्, सर्वस्वैतस्यात्ता भवति
सर्वमस्याहं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे”ति
बृ०उ० दितिः खण्डनम् । तच्छून्ये अखण्डे ।
“क्षत्रियासि यज्ञियास्तदितरसीति” यजु० “अदितिर-
खण्डतेति” वेददीपः ।

अदितिज पु० अदितेर्जायते जन-ड । देवे । “द्वादशैवादितेः
पुत्राः शक्रसुखाः नराधिप ! । तेषामवरजो विष्णुर्यत्न
लोकाः प्रतिष्ठिता इति” भारतम् द्वादश आदित्याः शक्रादयः
शक्रसुखाश्च देवाश्चेत्यर्थः ।

अदितिनन्दन पु० इत्० । देवे अदितिसुतादयोऽप्यत्र ।

अदीन लि० दी-क्त न०त० । अकातरे कातर्यरहिते ।

अदुष्ट लि० न०त० । अत्युक्तदूरदृष्टसाधनतारूपदोषरहिते । “अदुष्ट

सन्तता धारा” इति स्मृतिः “दुष्टानि च दुष्टशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अदूर न० न०त० । दूरत्वविरोधिसामीप्ये “अदूरे जगदम्बायाः
शारदीयो महोत्सव” इति पुरा० । तद्वति लि० ।

“परस्परान्निषादशयमदूरोच्छ्रितवर्त्मस्विति” रघुः ।

अदूषित लि० न०त० । दूषितभिन्ने स्रष्टुक्ते दोषानर्हे द्रव्य-
भेदे च । दूषितञ्च अस्मृशस्यश्वत्सेन, पर्युषितत्वेन, विरस-
त्वेन, दोषजनकादृष्टविशेषहेतवेन च स्रष्ट्यादौ दुष्टत्वेन
कीर्त्तितम् तस्यैव क्वचिद्विषये प्रतिप्रसवः स्मृतावुक्तस्तादृश-
पदार्थएवादूषितम् । दूषितविवरणं दुष्टशब्दे वक्ष्यते ।

अदृश् लि० नास्ति दृक् दृष्टिरस्य । अन्ये चक्षुरिन्द्रियस्युन्ये ।
न पश्यति दृश-कर्त्तरि क्तिप् न०त० । अदर्शके लि० ।

अदृश्य लि० न०त० । दृश्यभिन्ने । न द्रष्टुमर्हति । दर्शना-
नर्हे, परमेश्वरे च । “यत्तददृश्यमविज्ञेयमप्राहर्ष-
मिति” श्रुतिः ।

अदृष्ट न० दृश-क्त न०त० । पुराणादुपलक्ष्ये भाग्ये,

इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम् । अदृष्टसत्त्वे प्रमाणञ्च । “सापेक्षत्वाद्नादत्वात् वैचित्त्रात् विश्व-
 ट्तितः । प्रत्यात्मनियमात् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिक”
 इति “चिरध्रुसं फलायालं न कर्मातिशयं विनैति” चेति
 कुसु० । अस्याभिप्रायः । इह हि जगति उच्चावच
 विचित्राः सुखदुःखानुभवरूपा भोगाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, ते
 च न निम्ना उत्पत्तिविनाशशालित्वात् अतएव न सदातनाः
 किन्तु कादाचित्का एव, सति च तेषां कादाचित्कत्वे
 हेतुसापेक्षत्वमेव तथा हि विमता भोगव्यक्तयः हेतुसापेक्षाः
 कादाचित्कत्वात् घटवत् । यद्यत् कादाचित्कं तत्तत् हेतु-
 सापेक्षं यथा घटः भवति च भोगव्यक्तयः कादाचित्काः
 तस्मात् हेतुसापेक्षा इति पञ्चावयवव्यायेन भोगानां हेतु-
 सापेक्षत्वसिद्धिः स च हेतुः न लौकिकप्रत्यक्षादिविषयः
 कश्चित् सम्भवति तदन्वयव्यतिरेकाभावात् न च कालस्यैव
 तद्भेदत्वेनार्थान्तरापातः । कालस्य साधारणकारणतया
 चिचित्त्वभोगं प्रत्यनियामकत्वात् अन्यथा कालस्यैकरूपतया
 सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्गः । एतेन तत्तत्कालत्वेन कारणता-
 कल्पनेऽपि न निस्तारः तत्तत्कालव्यक्तीनां पुरुषमात्रसा-
 धारण्येन प्रत्यात्मविचित्त्वभोगोपपादकत्वानुपपत्तेः । अतो
 विचित्त्वभोगान्यथानुपपत्त्या तदाधायकमलौकिकं कारणं यत्
 कल्पनीयं, तदेवादृष्टम् । एवमनुमानेन आगमप्रामाण्या-
 नभ्युपगन्तुं प्रति अलौकिकादृष्टसाधनम् । आगमेन तु
 तत्सिद्धिरेवमभियुक्तैरभ्युपेता “स्वर्गकामो यजेतेति”
 वाक्ये समभिव्याहृतस्वर्गसाधनत्वं यागे विधिप्रत्ययेन
 बोध्यते तच्च न सम्भवति, स्वर्गादेः कालान्तरभावितया
 आशुविनाशिनो यागादेस्तदानीमसत्त्वेन कारणत्वासम्भवात्
 अतो विधिबोधितं यागादेरदृष्टसाधनत्वं फलकालपर्यन्त-
 स्थायिस्वजन्यव्यापारं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन द्वारी-
 भूतसपूर्वं कल्पते । तदभिप्रायेणैव चिरध्वस्तमित्याद्युक्तम् ।
 अतएव “पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ।
 त्वयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहमिति”
 शास्त्रान्तरे कार्यजननसामग्र्यां दैवपदाभिधेयापूर्वस्य
 कीर्त्तनम् । तच्चादृष्टं द्विविधं पुण्यं पापञ्च विहितानु-
 षानजन्यं पुण्यं, निषिद्धानुषानजन्यं पापम्, तदु-
 भयमपि त्रिविधं, प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितं ज्ञेति ।
 देहाद्यारम्भकमदृष्टं प्रारब्धं, बहूनामदृष्टानां चिरसञ्चितानां
 मध्ये फलविपाकाय उन्मुखं फलदानोन्मुखं, तद्विघ्नं सञ्चि-
 तम् । तत्र “ये समर्था जगत्सिद्धिन् सृष्टिसंहारकारकाः ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते इति” शास्त्रात् “कलनात् सर्वभूतानां
 काल इत्यभिधीयते” इत्युक्तेश्च कालस्य सर्वनाशकत्वेऽपि
 नादृष्टनाशकत्वम् “नाभुक्तं लीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति”
 शास्त्रान्तरात् किन्तु भोगादेव क्षयः । तथा पुण्यस्य कर्म-
 नाशजलस्यर्थादितोऽपि नाशः, पापस्य प्रायश्चित्ता-
 दिना नाशः । प्रारब्धातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्मणां तत्त्वज्ञानात्
 नाशः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भक्षसात् कुरुतेऽर्जुनेति”
 गीतादिशास्त्रात् । इदमदृष्टं वेदान्तिभिर्दानुमन्यते तैर्हि
 कर्मणः सूक्ष्मावस्थापन्नसंस्कारविशेष एवादृष्टस्थानीयत-
 याङ्गीक्रियते इति भेदः । तच्चानुशयशब्दे विस्तरतो वाच्यम् ।
 तच्चादृष्टमात्मधर्म इति नैयायिका वैशेषिकाद्यश्चाभ्युप-
 गच्छन्ति । वेदान्तिसाङ्ख्यपातञ्जलास्तु बुद्धिधर्म इति भेदः ।
 तेषां मते हि कर्तृत्वस्य बुद्धिधर्मतया “शास्त्रदेशितं फल-
 मनुष्ठातरोति” न्यायात् तत्रैवादृष्टोत्पत्तेरचितत्वम् अन्य-
 क्षतकर्मणा अन्यस्रादृष्टोत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् “क्षतहाना-
 क्षताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति” सूत्रेषु च तथैव प्रतिपादितत्वाद्धिक-
 भाकरे दृष्टव्यम् । अस्य च अदृष्टशब्दवाच्यत्वे “प्रत्यक्ष-
 मनिमित्तं विद्यमानोपलम्बनत्वादिति” जैमिनिसूत्रं
 मानम् । तस्यायमभिप्रायः “नोदनालक्षणेऽर्थोऽधर्म”
 इति धर्मो वेदैकसमधिगम्यत्वसुपक्षिप्तं तस्य दृढीकर-
 णार्थमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । “अनुष्ठानादूर्ध्वसुखदमानस्य
 धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यतास्त उत्तर-
 कालेऽपि रूपादिराहित्याच्चेन्द्रियैरवगम्यता । अतएवा-
 दृष्टमिति सर्वैरभिधीयते” इति ऋ० भाष्यम् । सूत्रार्थस्तु
 प्रत्यक्षं चक्षुरादि न तदुपहृष्ये निमित्तं तेषां विद्यमानो-
 पलम्बहेतुत्वात् धर्मस्य च प्राक् अविद्यमानत्वात् । लिङ्ग-
 राहित्याच्च नानुमानविषयत्वमर्थ्यस्ति । सुखदुःखयोस्तद्व्यव-
 त्वेन लिङ्गत्वसम्भवेऽपि तयोर्लिङ्गत्वज्ञानमपि वेदैकगम्यं,
 “कस्य कर्मणः ? किं फल ? मित्यध्यवसायस्य वेदैकसमधि-
 गम्यत्वात् सुखदुःखाभ्यां सामान्येन धर्माधर्मात्मानुमाने-
 ऽपि तद्विशेषप्रतिपत्तौ वेदस्यैव साधनत्वादिति प्रतिज्ञातं
 धर्मस्य नोदनामात्रप्रमापकत्वं सुस्थितमिति । दृष्टमिच्छे-
 ति० “सर्वमदृष्टं शुचीति” स्मृत्यन्तरम् । “अदृष्टकर्मध-
 मदृष्टवैभवात् करोति सुभिर्जनदर्शनातिथिमिति” नैष० ।
 अज्ञातमात्रे ति० । “अदृष्टविरहव्यथमिति” हितो० ।
 “अदृष्टमङ्गिर्निर्णयमिति” सूत्रिः “अदृष्टसुघातशङ्काभि-
 रज्ञातमिति” रघु० । अदृष्टहेतुके भयादौ च । दैवि-
 काग्निभयादेरदृष्टसाध्यत्वाददृष्टत्वम् ।

अदृष्टपूर्वं वि० न पूर्वं दृष्टः सह सुपेति स० परनि० ।
पूर्वमदृष्टे । “अदृष्टपूर्वं हृषितोऽसि दृष्टेति” गीता ।
अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्थे वा न० त० ।
क्रूरदृष्टौ, सरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च । ब० । दृष्टि-
शून्ये लि० ।

अदेय लि० न० त० । देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यञ्च
पुत्रादि—“स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये
सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति” याज्ञ० “अन्वा-
हितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
पुत्रदाराश्च सर्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्त्वपि च कष्टासु
वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याङ्गराचार्या यच्चान्यस्मै
प्रतिश्रुतम्” इत्येवं स्मृतिनिषिद्धदाने वस्तुनि “योऽदत्तं
प्रतिगृह्णाति यच्चादेयं प्रयच्छतीति” तदादानमपि स्मृतौ
निषिद्धम् । “मद्यमदेयमपेयमप्राहृमिति” स्मृतिः ।

अदेवत्व लि० न देवान् त्वायते प्रीणाति अनेन त्वै-करणे क ।
देवप्रीणनासाधने अन्नादौ “अदेवत्वाद्राधस” इति श्रुतिः ।
अदेवमाह कृ पु० न० त० । देवमाहकदेशभिन्ने नदीवृष्ट्यम्बु
सम्पन्नग्रीहिपालितदेशे । “वितन्वति ज्येष्ठमदेवमाहका”
इति भार० । [“अवज्वानमदेवयुमिति” ऋ० ५, ६, ११ ।

अदेवयु लि० न देवं याति प्राप्नोति या-कु । देवाप्रापके ।
अदेश पु० न० त० । गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च । “नादेशे तर्पणं
कुर्यात् न सन्ध्यां नापि पूजनमिति” स्मृतिः । “स्त्रियं
स्त्र्येददेशे य” इति स्मृतिः । गर्हितदेशाश्च स्मृतौ दर्शिताः
केचित् संस्तुहन्ते । “चातुर्वर्ण्यव्यवस्था तु यस्मिन् देशे
न वर्त्तते । तं स्त्रेच्छदेशं जानीयादार्यावर्त्तं ततः परम्”
इति विष्णु० । “आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराङ्गाः दक्षिणापथः ।
तपा च सिन्धुः सौवीरा एते सङ्कीर्णयोनय इति” पञ्चरात्रं स
कुर्वते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिस्तस्य
प्राङ्गवैश्वानरं हविरिति” बौधा० । “अङ्गवङ्गकलिङ्गंश्च तीर्थ-
वात्वां विना व्रजन् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीतेति” स्मृतिः ।
इदृशेषोऽपि केचित् आङ्गतर्पणादौ विशेषतोवज्याः यथा
“रुहं कर्मियुतं लिङ्गं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्ट-
मद्भञ्ज वज्जयेत् प्राङ्गकर्मणीति” । “न स्त्रेच्छविषये प्राङ्गं
कुर्यान् स्त्रेच्छेत्तु तं तथा नेष्टकाचरिते पितृन् तर्पयेदिति”
शङ्खलिखितौ । “परकीयमृहे यस्तु पितृन् संतर्पयेद्यदि ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलादिति” एवमन्ये-
ऽपि गृहप्रत्ययोजकाः स्मृत्याद्युक्ता वेदितव्याः । “अदेश-
काले यद्दानं-तद्दानं तामसं विदु” इति गीता ।

अदेव न० देवं वैश्वदेविकप्राङ्गं तच्चास्ति यत् । वैश्वदेविकप्राङ्ग-
शून्ये नित्यप्राङ्गे । तस्य पार्वण्येति कर्त्तव्यतया वैश्वदेव
प्राङ्गप्राप्तौ “अदेविकन्तु तत् कार्यमिति” स्मृतौ पर्युदासा
द्वारा वैश्वदेविकम् धिक् नित्यप्राङ्गशब्दे वक्ष्यते । अदेविकम-
यत् । देवं भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च लि० ।

अदोष पु० दोषः स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वम् अभावार्थे न० त० ।
स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न० ब० । दोषशून्ये लि० ।
अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः “तददोषौ शब्दार्थौ
सगुणावनलं कृती पुनः कापीति” काव्यप्र० । “अदोषं
गुणवत् काव्यमिति” सरस्वतीक० ।

अद्गु न० अद्यते देवैः अद-कर्मणि गन् । पुरोडाशे उज्ज्वलद० ।
अद्गु अव्य० अद्यते अत् तं सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दधाति
क्लिप् । याथार्थ्यं, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये
च । “अद्गु श्रियं पालितसङ्गारायेति” रघुः । “यस्य
स्यादद्गु न विचिकित्सुरास्तीति श्रुतिः । अयं स्वरादिः,
चादिश्च तेनोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अद्गु-
कथेत्यादौ समासे ल्यप् ।

अद्गुत न० अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा-हु
तत् । आकस्मिके उल्पापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नव-
रसान्तर्गतविस्मयस्थायिभावके रसभेदे यथोक्तम् “अद्गुतो
विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदेवतः ॥ पीतवर्णो वस्तु
लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणानां तस्य महिमा
भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चगङ्गदस्वरस-
म्भ्रमाः । तथा नेत्रविकासदा अतुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्निर्हर्षाद्या व्यभिचारिणः इति” । यथा
“दोर्हृण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्हृण्डावभङ्गोद्यतदङ्गारध्वनिरा-
र्यबालचरितप्रस्तावनाङ्गिण्डमः । द्राकपथ्यं स्रकपालसंपुट-
मिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदरस्थामप्रत्पिण्डितचण्डिमा कथ-
महो ? नाद्यापि विश्रामप्रति” इति ॥ तद्वति लि० ।
“कम्पाद्यद्गु तस्यप्राप्ते इति” ज्योति० । अद्गुतस्वरूपविभा-
गादि “प्रकृतिविरुद्धमद्गु तवचनं प्रकृतिविरुद्धमद्गु तभापदः
प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति” ज्योतिषतत्त्वे आर्थवर्ण
वाक्ये । “आपज्ज्ञानाय भूषादीनां पूर्वं स्वभावप्रचयावः
देवकर्त्तृकोऽद्गु त” इति रघु० । तेषां त्वैविध्यादि अग्न्युत्पात
शब्दे उक्तम् । “उदयति स तद्गुतमालिभिरिति”
नैष० । “तममद्गुतं बालकमम्बुजेक्षणमिति” भाग० ।
अद्गुतस्वन पु० अद्गुतः स्वनो यस्य ब० । महादेवे । कर्म्य० ।
आश्चर्य्यं शब्दे । ब० । तथा भूतशब्दवति लि० ।

अद्गनि पु० अत्ति सर्वान् अद-मनिन् । अग्नौ ।
 अद्गुर लि० अद-कर्त्तरि क्करच् । भक्षणशीले ।
 अद्य अव्य० अस्मिन्नहनि इदमशब्दस्य निपातः सप्तमर्थे ।
 अस्मिन् दिवसे । “कृष्ण ! त्वदीयपद्मङ्कजपिञ्जरान्ते
 अद्यैव मे विगत मानसराजहंस इत्युद्गतः । अद्यत्वे
 इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्वृत्तावपि अस्य बोधकता ।
 तेनाधारार्थत्वेऽपि अस्य समासान्तरघटकता “अद्यदिन
 मारभ्य इति” “अद्यप्रभृत्यवनताङ्गोति” कुमारः । एवञ्च
 वर्त्तमाने काले वर्त्तमानकालघटौ च वृत्तिः “अद्यावधि
 भवद्गो भिक्षोऽहमिति” वेणी० ।
 अद्यतन लि० अद्य भवः अद्य+ञ्यु लडागमञ्च । अद्यभवे
 वस्तुमात्रे । स्त्रियामद्यतनी । अद्यतनञ्च अतीतो भविष्य-
 च्चेति द्विधा । तत्र अद्यतनभूते लुङ् अपाक्षोत् । अद्यतन-
 भविष्यति लृट् । पच्यति । अनद्यतनभूते तु लङ्-अपचत्
 अनद्यतने भविष्यति लुट् पक्षा । [वृत्तित्वे वर्त्तमानत्वे ।
 अद्यत्व न० अद्य तद्दृत्तेर्भावः अद्य+त्व । एतद्दिन् वस-
 अद्यखीना स्त्री अद्य श्वः परदिने वा प्रसोष्यते अद्य-श्वस्+ख
 टिलोपः । आसन्नप्रसवायां प्रौढगवर्भिरण्याम् । “अद्य-
 श्वीनावपब्धे” इति पा० ।
 अद्रव पु० अभावार्थे न०त० । द्रवाभावे । न०ब० । द्रव-
 शून्ये लि० “अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणस्थमविकारज-
 मिति” महाभाष्य० ।
 अद्रथ न० अप्राथस्ये न०त० । अप्रथस्तद्रथे अयोग्यपदार्थे
 “नाद्रथे निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति”
 अद्रि पु० अद-क्रिन् । पर्वते, तदवयवे प्रस्तरे यावणि ।
 वृक्षे, सूर्ये, मेघे, परिमाणभेदे च तद्भेदस्य परिमाणशब्दे
 वक्ष्यते तत्र यावणि, अद्रिषुतः, मेघे ‘अद्रिमाता, पर्वते,
 इहिरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोभ्यामिति” कुमा० ।
 अद्रिकर्षी स्त्री अद्रिः अद्रिनामिका गिरिर्वालमूपिका
 तस्याः कर्ष्यः कर्ष्यतल्यं पुष्पानःस्यं पत्वं यस्याः गौरादि-
 त्वात् ङीष् । बालमूपिकाकर्ष्यतल्यपुष्पाभ्यन्तरपत्वायां
 अपराजितायाम् ।
 अद्रिकीला स्त्री अद्रयः कुलाचलाः पर्वताः कीलाः शङ्ख
 इव यस्याः ब० । पृथिव्याम् । अद्रेः सुमेरोः कोल इव
 वा । विष्कुम्भपर्वते पु० । तद्विवरणं अचलकीलाशब्दे
 दृश्यम् ।
 अद्रिज न० अद्रौ जायते जन-ह ७त० । (शिलाजत) इति
 खनामप्रसिद्धे गम्बद्रथे । (गेरि) इति प्रसिद्धे उपधाता-

विति केचित् । पार्श्वत्वां स्त्री । पर्वतभवमात्रे लि० ।
 सैहलीवृक्षे स्त्री राजनि० । अद्रिजातादयोऽप्युक्ताथेषु
 पर्वतजाते दवानले, सूर्यजे हंसे, रूपे आत्मनि च पु० ।
 अद्रितनया स्त्री ईत० । पार्श्वत्वां तद्विद्यतिः अचलकन्या
 शब्दे द्रष्टव्या अद्रिसुतादयोऽप्यत्र । “अद्रिसुतासमाग-
 मोत्क” इति कुमा० ।
 अद्रिद्विष् पु० अद्रिभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्विप् । इन्द्रे । तस्य
 तद्द्वेष्टृत्वं गोलभिच्छब्दे दृश्यम् ।
 अद्रिदुग्ध पु० अद्रिभिर्पावभिर्दुग्धः अभिषुतः इत० । यावाभि-
 षुते सोमे, “तिरो रोम पवते अद्रिदुग्ध” इति ऋ० ।
 ९, ९७, ११, “अद्रिदुग्धः यावाभिषुत” इति भा० ।
 अद्रिद्रोणि स्त्री अद्रेद्रौणिषरिव । पर्वतभवनयाम् “अद्रि-
 द्रोणीरनपसारमार्गा” इति दश० ।
 अद्रिपति पु० ईत० । हिमाचले तद्विवरणम् अचलराजशब्दे ।
 अद्रिवर्हस् लि० अद्रेर्वर्ह इव बर्होऽस्य । अद्रिसारे
 अतिकठिने “पीदूषं द्यौरदितिरद्रिवर्ह” इति
 ऋ० १०, ६३, ३ ।
 अद्रिवुष्ण पु० उपमा० ब० । अतिकठिने । “अयं निधिः
 सरमे अद्रिवुष्ण इति” ऋ० १०, १०८, ७, ।
 अद्रिभिद् पु० अद्रिं भिनत्ति भिद-क्विप् ईत० । इन्द्रे ।
 गोलभिच्छब्दे तद्भेदेन विवरणम् ।
 अद्रिभू स्त्री अद्रावपि भवति भू-क्विप् ७त० । अपराजिता
 लतायाम् तस्याः पर्वतेऽप्यतिकठोरभूमिके जायमानत्वा-
 त्तथात्वम् । पार्श्वत्वां स्त्री । पर्वतजातमात्रे लि० ।
 अद्रिमात पु० अद्रिर्मेघस्तज्जलं भिमोते मा-लृच् । मेघजलनि-
 र्मातरि ‘सर्वित् कोशं दिवो अद्रिमातरमिति’ ऋ० ९, ८६, ३ ।
 अद्रिराज पु० अद्रिणां राजा टच्समा० । हिमाचले ।
 अद्रिषु राजतेक्विप् अद्रिराडपि अत्रैव पु० । विवण-
 मचलराजशब्दे ।
 अद्रिषुत पु० अद्रिभिः यावभिः सुतः अभिषुतः इत० षत्वम् ।
 यावाभिषुते सोमे । “अधूतो अद्रिषुतोवर्होति” ऋ०
 ९, ७२, ४ अद्रिषुतः यावभिराभिषुत इति भाष्यम् ।
 अद्रिसंहत पु० अद्रिभिः संहतम् अभिषुतम् । यावाभिषुते
 सोमे “समारो अद्रिसंहताविति” ऋ० ९, ९८, ६,
 अद्रिरिव संहतः कठिनः । अतिकठिने लि० ।
 अद्रिसार पु० अद्रेः सार इव । लौहे । अद्रेरिव सारोऽस्य
 अतिकठिने लि० ।
 अद्रिसारमय लि० अद्रिसारात्मकः । अत्यन्तकठिने ।

अद्रीश पु० अद्रीशाम् अद्रीर्वा ईशः इत०। हिमाचले, शिवे च।
अद्रुक्त्वं लि० द्रुह-कनिप् न०त०। द्रोहाकर्त्तरि-“ता
वां समानद्रुहाखेपमिति” ऋ० ५, ७०, २, “हे अद्रुहाया
अद्रोग्धारविति” भाष्यम्।

अद्रीघ लि० द्रुह-घञ् वेदे घत्वम् न०ब०। द्रोहरहिते “त्वं
देहि सहास्रं रयिं नोऽद्रोघेषेति” ऋ० ३, ३२, ६, “अद्रो
घेष द्रोहरहितेनेति” भा०। न०त०। द्रोहाभावे पु०।

अद्रोघावित लि० अद्रोघः अवितो येन। अद्रोहरक्षके।
“कण्ठुत धूमं दृष्य सखायोऽद्रोघावित” इति वेदः।

अद्रोह पु० अभावाथे न०त०। द्रोहाभावे “अद्रोहोनाभि-
मानितेति” “अद्रोहः सर्वभूतानामिति” च पुरा०।

अद्रव्य न० न द्रव्यम्। हित्वाभावे। नास्ति द्वयं हित्वं तज्ज्ञानं
वा यस्य। सर्वात्मतया आत्मज्ञे ब्रह्मात्मैक्यज्ञे, अभेदे च।
“अर्थतोऽप्यद्रव्यानन्दमतीतद्वैतमानत” इति वे०सा०। ब्रह्मा-
द्वयं पश्यत इति अद्रव्यं विज्ञानाभेदः पदार्थानामस्यस्य
वादकत्वेन अद्रव्ये अच्। बौद्धभेदे ते हि “सहोपाक-
म्भनियमादभेदो नीलतद्वियोरित्यनेन” पदार्थानां संविद-
भिन्नत्वं वदन्ति विवरणं बौद्धशब्दे दृश्यम्।

अद्रव्यवादिन् पु० अद्रव्यं वदति सर्वमेव वस्तु चित्स्वरूपं
नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद-खिनि। अद्रवैत-
वादिनि वैदानिके, वाह्यार्थाभावेन ज्ञानात्मकं सर्वं वस्तु
स्वीकुर्वति बौद्धे च।

अद्रव्यस् लि० नास्ति द्वयं हित्वमस्य ब० योगविभागात्
असिच् समा०। हित्वरहिते। “सखा सुशेवो अद्रव्या इति”
ऋ० १, १८७, ३, “अद्रव्या इयरहित” इति भाष्यम्।

अद्रव्यानन्द पु० नास्ति द्वयं हित्वं भेदः तज्ज्ञानं वा
यस्य यत्न वा तादृश आनन्दः। ब्रह्मरूपानन्दे अद्रवैतान-
नन्दे। “अर्थतोऽप्यद्रव्यानन्दमतीतद्वैतमानत इति” वे०सा०।

अद्रव्याविन् लि० अद्रव्यमस्यर्थे विनि कन्दशि दीर्घः देव-
पितृयानरूपसामद्वयरहिते। “पुत्रस्य पाथः पदम-
द्वयाविन्” इति ऋ० १, ४ १५६, ३, अद्रव्याविनः मार्ग-
द्वयरहितस्येति भाष्यम्।

अद्रव्य लि० द्वयं द्विप्रकारोऽस्यस्य वा० उ न०त०। द्वि-
प्रकाररूपकापञ्चम्यन्त्ये अनन्तार्थैकरूपे “उप द्युञ्जाद्वयुञ्ज
वसव इति” ऋ० ८, १८, १५।

अद्धार न० निन्दितं द्वारम्। प्रवेशानर्हे गुप्तद्वारे “अद्दारेष
प्रवेशनमिति” “अद्दारेष न चातीयादृपामं वा वेष्ट
वा पुरमिति” च पुरा०। नास्ति द्वारमस्य ब०।

प्रवेशायोम्ये दुष्प्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च लि०।

अद्वितीय लि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भावः द्वैतं
तच्चास्ति यस्य ब०। सजातीयोऽदिभेदमूल्ये केवले परमा-
त्मनि। वस्तुद्वितीयमिति भा० “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति”
श्रुतिः। “अत्र एकम्, एव, अद्वितीयमिति” पदत्वयेष
ब्रह्मणि भेदत्वयराहित्यसक्तम्। तथाहि भेदस्तावत् त्रिधा
स्वगतभेदः सजातीयभेदः विजातीयभेदश्चेति। वृक्षादीनां
स्वावयवशाखादिभ्यो भेदः स्वगतभेदः, घटात् घटान्नरस्य
भेदः सजातीयभेदः, घटस्य पटादितो भेदः विजातीयभेदः।
ब्रह्मण्यस्य “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य” इति सूत्रेण
स्वकार्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेदः। घटादेर्व्यव-
हारिकसत्त्ववत्त्वेन पारमार्थिकसत्त्ववतो ब्रह्मण्यः विजातीय-
त्वेऽपि ततोऽभेदेव तद्विद्यस्याभावात् “सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेति” श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्तुत्वाभावादेव तद्भेदः
सिद्धएवेत्यादिकमाकरे दृश्यम्। द्वितीयमूल्ये, असहचरे लि०।

अद्विषेण लि० द्वेषुं शीलमस्य, द्विष-एखन्-किस्र न०त०।
प्रियरूपे, “मयोभुरद्विषेण्यः सखेति” ऋ० १, १८७, ३,
अद्विषेण्यः अद्विष्यरसः प्रियरस इति भाष्यम्।

अद्वेष पु० न द्वेषः अभावाथे न०त०। द्वेषाभावे। ब०।
द्वेषरहिते लि०। “अद्वेषो हस्तयोर्दधे” इति ऋ० १,
२४, ४, “अद्वेषः द्वेषरहितः नास्ति द्वेषोऽस्येति” भाष्यम्।
एतेन अद्वेषःशब्दे एतन्मन्त्रस्थोदाहरणत्वेनोपन्यासः
केपाञ्चित् भाष्यादर्शनमूलकः।

अद्वेषस् लि० द्विष-असुन् न०त०। द्वेषानाश्रये द्वेषाकर्त्तरि
“अद्वेषो मरुतो गाढभेतनेति” ऋ० ५, ८७, ८, “अद्वेषः
अद्वेष” इति भाष्यम्।

अद्वैत न० द्विधा इतम् द्वीतं तस्य भावः द्वैतं भेदः अभावाथे
न०त०। अभेदे, “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्व-
स्यासु यदिति” उत्तरचरितम्। नास्ति द्वैतं भेदो यत्न।
भेदरहिते लि० ब्रह्मणि न०। “अद्वैततत्त्व इव सत्य-
तरेऽपि लोक” इति नैषधम्।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरत्र।
स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे इत०। तत्सिद्धौ स्त्री।

अध अव्य० अथ वेदे “सुपांसुलुगित्यादिना” वर्षव्यत्ययः। अथ-
शब्दार्थे “अथा निबद्ध उत्तर” इति ऋ० ४, १८, ६, अथा
“अधान्नरमिति” भा०। अधापीषस्य पीषेति य०
१२, ८, अधेति अव्ययम् अधार्थे “निपातस्य चेति” पा०
दीर्घ इति वेददीपः।

अधःकाय पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशिस० । नाभेरधः-
प्रदेशे नेत्रसुदृप्तौ “केशान्नीविमधःकायं संसृशन् धरणीम-
पीति” स्मृतिः । “अधःकायं नीवेरधःप्रदेशमिति” रघु० ।
अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अधः तस्य कारः । न्यूनीकरणे,
तिरस्कारे, अधरीकरणे च ।

अधःक्षिप्त लि० अधोमुखेन क्षिप्तम् क्षिप-क्त शक० त० । अधो-
मुखतया स्थापिते न्यञ्चिते न्युज्जीकृते, ऽधस्ताद्विहिते च ।
अधःपुष्पी स्त्री अधोमुखं पुष्पं यस्याः (अनन्तमूल) गोजि-
ह्वायाम् अशकपुष्प्याम् (भाटुङ्क) इति ख्याते वृक्षे इत्यन्ये ।
अधः(धशु)शय्या स्त्री अधोवर्तिनी शय्या वा सत्वम् । खड्गा-
वर्जनेन भूमिशय्यायाम् “अग्नीभ्रनं ब्रह्मवर्त्यमधःशयां
गुरोर्हितम् । आ समावर्त्तनात् कुर्यादिति” मनु० ।

अध्नन लि० नास्ति धनमस्य । धनहीने दरिद्रे खातन्वप्ररहिते
च । “अध्नो हि धनं लब्ध्वा लक्ष्यवत् मन्यते जगदिति”
नीति० । “भाय्यां पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्मै तस्य तद्वनमिति” मनुः ।
“खातन्व्यराहित्यपरमिति” दासभागः ।

अधम लि० अव-अम-धादेशः । कृतसिते, हीने च । “सर्वत्र
त्रिविधा भेदा उत्तममध्यममध्यामा” इति । “अधमसमवर्षा
न्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनो विनयवित्तज्ञानधीनैपुण्याना-
मिति” ज्योतिषोक्ते नृणां वित्तज्ञानादिषु अधमत्वसूचके
रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे ।

अधमभृतक पु० कर्म० । “उत्तमस्त्रायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु
क्षपीयलः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृत
इति” स्मृत्युक्ते, पञ्चविधशुभ्रूपकमध्ये भृतकभेदे ।

अधमर्ष लि० ऋणं अवश्यदेयम् तत् अधमं शोध्यं यस्य व० ।
अवश्यदेयर्षशोधके (खातक) इति प्रसिद्धे ऋणग्रहीतरि ।

अधमर्षिक लि० अधमऋणमवश्यदेयं दाहत्वेनाप्यस्य ठन् ।
अधमर्षशब्दार्थे । “ग्रहीता च क्रमाद्वाप्यो धनिनामधम-
र्षिक” इति याज्ञ० । “यैरैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तम-
र्षिकः । तैस्तरुपायैः संष्टङ्गं दापयेद्धमर्षिकमिति” मनुः ।
अप्यर्थे इति । अधमर्षीत्वार्थत्वं लि० स्त्रियां ङीप् ।

अधमाङ्ग न० अधमम् अङ्गम् कर्म० । चरणे । तस्य सर्वा-
ङ्गापेक्षया अधरस्थत्वात् अधमत्वम् ।

अधमार्ग न० अधममार्गम् । नाभेरधोभागे । ततः भवादौ
यत् । अधमार्गम् तद्ववादौ, तत्त्वम्बन्धिनि च लि० ।

अधर पु० न ध्रियते वृद्ध-अच् न० त० । (ठोट) इति ख्याते
जङ्घे, नीचे वा ओष्ठे । “पिर्वास रतिसर्वस्वमधरमिति”

शकु० । “निर्द्धरागोऽधर” इति सा० दर्प० । “उमा-
मुखे विम्बफलाधोरोष्ठे” इति कुमा० । “अधरं
खलु विम्बनामकं फलमाध्यामिति भव्यमन्यम् । लभ-
तेऽधरविम्बइत्यदः पदमस्या रदनच्छदे वददिति” नैष० ।
धरन् धरः व० । तत्सम्बन्धरहिते हीने, ५ व० । तले,
नीचे च स्मरमन्दिरे स्त्रीचिह्नभेदे पु० न० । हीनवादिनि
लि० । अधं सर्वनामकार्यभाक् । तत्रायं विशेषः
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञाया-
मिति (पा० ग०) । इत्युक्तेः व्यवस्थायामेवास्त्वसर्वनामता-
व्यवस्था च स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमः । अवधित्वञ्च दैशिकं
कालिकञ्च तत्र “पूर्वापरादिशब्दानां केषाञ्चित् प्रविभागतः ।
सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिदेशकालयोरित्य” भियुक्तोक्तेः
केषाञ्चिदेव उभयावधित्वनियमः न सर्वेषाम्, तथाहि पूर्वा-
परावरपरोत्तरशब्दा सुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्त्तने तदव-
च्छिन्नदेशयामादौ च । तत्र पूर्वस्यां दिशि वसति, पूर्व-
स्यादिश आगतः पूर्वदिक्सम्बन्धात् पूर्वा वापी । एवं
पूर्वस्मिन् मासे वसति पूर्वस्मात् मासाच्चिह्नतः । तत्काल-
सम्बन्धात् पूर्वो गुरुः पूर्वस्मिन् गुरोरागतः पूर्वस्मात्
प्रासादादागत इत्यादि । एवम् अपरावरपरशब्दत्वस्यापि
“ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तिमन्तः इति भेदः ।
अपरदेशसम्बन्धादपरो यामः अवरो वा । अपरस्मिन् अव-
रस्मिन् वा पर्वते वसति । सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्वास्तु
दिक्षु तस्योऽयं व्यपदेशः । न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थं
बोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः
परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेः । एतच्छब्दापेक्षया सुख्यवृत्त्या
वक्ष्यमाणकारिकायां देशपृच्छम् सार्धकं अन्यस्य तु
स्वतो देशवृत्तित्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत् कालो-
ऽप्याश्रयः । तेन परः अपरः अवरो वा कालः ।
अतएव परकालसम्बन्धात् परःपाणिनिः अपरकाल-
संबन्धादपरः कैथटादिरिति । दक्षिणाधरशब्दौ तु दिशि
दिगवच्छिन्ने पर्वतादौ च वृत्तौ न तु काष्ठे, नापि
कालावच्छिन्ने इति भेदः । दक्षिणस्यां वसति, दक्षिणे
पर्वते वा वसति, अधरस्यां दिशि वसति अधरदिक्सम्ब-
न्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति । तेन “स्वस्वज्ञातिधने-
ऽनामि कालदिग्देशवृत्तयः । पूर्वापरावरधरापराश्च
दक्षिणोत्तरौ” इति गणरत्ने सर्वेषां कालादिवृत्तित्वोक्तावधि
दक्षिणाधरयोस्तु न कालवृत्तित्वमिति तेनैव स्वकृतव्याख्यान-
रूपे गणरत्नमहोदधौ स्थिरीकृतम् । दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिशश्च भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्यद्धे
वक्षते । सर्वेनाम्नां दत्तौ पुंस्त्र्यावात् अधरस्यां भवः अधर-
तन इत्यादि अधरस्यां वर्त्तते अधरदक्षिः अधरा अधरस्याः
अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।
अधरतम् अव्य० अधर-तसिल् । प्रथमापञ्चमीसप्तमप्रथदत्तौ
अधरत्तात् अव्य० अधर+अस्ताति ष्ट० । अधरत इत्यर्थे ।

“पुरस्तात् सवितोत्तरत्ताधरत्तादिति” ऋ० १०, ३६, १४,
अधरमधु न० अधरस्य मध्विव आस्तादातिशयात् ।
अधररसे । [रतइत्यर्थे

अधरस्तात् अव्य० अधर+सप्तम्याद्यर्थे अस्ताति । अध-
अधराच् लि० अधरां दक्षिणां दिशमञ्चति क्तिप् । दक्षिण
दिग्गन्तरि । “प्राङ् वा उदङ् वा अधराङ् वा प्रध्यायीताभि-
नङ्गाच्च इति ङा० उ० । स्त्रियामधराचीति । सा च
दक्षिणस्यां दिशि च ।

अधराचीन लि० अधराचि भवः अधराच्+ख । अधःप्रदेश-
भवे । “अधराचीनमङ्गणोदपासप” इति ऋ० २, १७, ५,
अधराच्य लि० अधरच्यं भवः यत् । दक्षिणदिग्भवे अधो-
दिग्भवे च । “अरसं प्राचं विषमरसं यदुदीच्यम्
अथैकमधराच्यमिति” वेदः ।

अधरात् अव्य० अधर+अस्यर्थे आति । अधरतइत्य-
स्यार्थे । “पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति” ऋ० ६, ६, ६,
अधरात् दक्षिणत इत्यर्थः ।

अधरीण लि० अधरे भवः अधर+ख । अधरभवे ।

अधरेण अव्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+
एणप् । प्रथमासप्तमीदत्तौ आसन्ने नीचे देशादौ, सन्नि-
हृददक्षिणदिशि च । [त्वसुपचारात् । अधरदिवसे ।

अधरेद्युस् अव्य० अधरे दिने अधर+एद्युस् । कालदक्षि-
अधरोत्तर न० अधरञ्च उत्तरञ्च समा० द्व० । न्यूनाधिक्यवति
निमोद्धते । “अद्यात् काकः पुरोडाशंश्चावलिह्राङ्गविस्तथा
स्वाम्यं च न स्यात् क्विञ्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तर-
मिति” मनुः ।

अधर्म्यं पु० धियतेऽनेन ष्ट-मनिन् विरोधे न० त० । धर्मवि-
रोधिनि वेदादिनिषिद्धकर्म जन्मे पापे, तद्धेतुभूतप्राण्णिहं-
सादौ च । “नोदनालक्ष्योऽधीधर्म” इति सूत्रकारेण
निषेधलक्ष्योऽनर्थोऽधर्म इति तल्लक्ष्यं सूचितम् तत्र
वेदप्रतिपाद्योऽधीधर्मः, तन्निषेधप्रतिपाद्योऽनर्थः अधर्मः ।
स च निषिद्धकर्माधीनः पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्थश्च
अनिष्टसाधनम् । तत्सत्त्वयुक्तिस्तु “विहितस्थाननुष्ठाना-

च्चिन्दितस्य च सेवनात् अनिष्टहृत्त्वेन्द्रियाणाम् नरः
पतनमृच्छतीति” । “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्या
चरतां नर” इत्यादिना शास्त्रेण कर्मणांमाशुविनाशिनं
कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि
तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत्
कल्पयति अतः ‘चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना’ अदृष्ट-
यद्धे दर्शितयुक्ते च पापसत्त्वसाधनम् । “अधर्मैरेषधते
तावत् ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति
समूलस्तु विनश्यतीति” मनुः । “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
रुजामप्रहमिति” गीता । अधर्मभेदात्गतिविशेषोक्ते-
श्चाधर्मसत्त्वम् यथा

“कर्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्नुपास्यते । येन येन तु
भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति परुषां घोरं तत्ते
वक्ष्यामः परम् । अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोह-
समन्वितः । पतितात् प्रतिष्टह्राथ खरयो नै प्रजायते ।
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो ऋतो
बलीवर्द्धः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्द्धो ऋतश्चापि जायते
ब्रह्मराक्षसः । ब्रह्मराक्षसः मासांस्त्रीस्ततो जायेत ब्राह्मणः ।
पतितं याजयित्वा तु क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति
वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । क्षमिभावोऽस्ति ततो
जायेत गर्दभः । गर्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि
शूकरः । कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जन्तुकः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः । उपाध्यायस्य
यः पापं शिष्यः कुर्यादबुद्धिमान् । स जीव इह संसारां-
स्त्रीनामेति न संशयः । प्राक्श्वा भवति राजेन्द्र ! ततः
क्रव्यात्ततः खरः । ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत
ब्राह्मणः । मनसाऽपि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पाप-
कृत् । स उच्यते प्रैति संसारानधर्मैरेह चेतसा ।
श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीष्वि वर्षाणि जीवति । तत्रापि
निधनं प्राप्तः क्षमियोनौ प्रजायते । क्षमिभावमनुप्राप्तो
वर्षमेकन्तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्नो ब्रह्मयोनौ
प्रजायते । यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्त्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं
मातरञ्चैव यस्तु उत्तोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् ! ऋतो
जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः । गर्दभस्तु सखाय्य दश वर्षाणि
जीवति । संवत्सरन्तु कुक्षीरस्ततो जायेत मानवः । पुत्रस्य
मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावापि । गुर्वपधानतः सोऽपि
ऋतो जायेत गर्दभः । खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

च चतुर्दश । विडालः सप्त मासांस्तु ततो जायेत मानवः ।
 मातापितरावाक्रुश्व सारिकः सम्प्रजायते । ताडयित्वा तु
 तावेव जायते कच्छपो नृप ! । कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि
 वर्षाणि शल्लकः । व्यालो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायेत
 मानुषः । भर्तृपिण्डसुपात्रन् यो राजद्विष्टानि सेवते ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो नृतो जायेत वानरः । वानरो
 दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि मूषिकः । श्वाऽथ भूत्वाऽथ
 षण्मासांस्ततो जायेत मानुषः । न्यासापहर्त्ता तु नरो
 यमस्य विषयं गतः । संसाराणां शतं गत्वा कर्मियोनौ
 प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! ।
 दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः । असूयको
 नरश्चापि नृतो जायेत शार्ङ्गकः । विश्वासहर्त्ता च नरो
 मीनो जायेत दुर्म्मातिः । भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि नृगो
 जायेत भारत । नृगस्तु चतुरो मासांस्तत्पश्चात् प्रजा-
 यते । कागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः । कीटः
 प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानुषः । धान्यान् यवांस्तिलान्
 माषान् कुल्लयान् सर्षपांश्चान् । कलायानथ सुद्वान् च गोधू
 मानतसीस्तथा । शस्यस्थान्यस्य हर्त्ता च मोहाञ्जनुरचे-
 तनः । स जायेत महाराज ! मूषिको निरपत्यः । तत्र
 प्रेत्य महाराज ! नृगो जायेत शूकरः । शूकरो जातमालस्तु
 रोगेषु चिद्यते नृप ! । श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा
 तेन पार्थिव ! । भूत्वा श्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायेत
 मानवः । परदारभिमर्षन्तु कृत्वा जायेत वै दृकः । श्वा
 शृगालस्ततो नृभो व्यालः कङ्को वकस्तथा । आतृभार्यान्तु
 पापात्मा यो धर्षयति मोहितः । पुंस्त्रोक्लिबत्वमाप्नोति
 सोऽपि संवत्सरं नृप ! । सखिभार्यां गुरोर्भार्यां
 राजभार्यान्तथैव च । धर्षयित्वा तु कामाय नृतो जायेत
 शूकरः । शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै दृकः ।
 विडालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः । पिपीलिकस्तु
 मासांस्त्रीन् कीटः सप्तासासमेव तु । एतानासाद्य
 संसारान् कर्मियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति मासांस्तु
 कर्मियोनौ चतुर्दश । ततोऽधर्म्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायेत
 मानवः । उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽथवा विभो ! ।
 मोहात्करोति यो विघ्नं स नृतो जायते कर्मिः ।
 कर्मिञ्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । अधर्मस्य क्षयं
 कृत्वा ततो जायेत मानवः । पूर्वं दत्त्वा तु यः कन्यां
 द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् ! नृतो जन्तुः
 कर्मियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश

युधिष्ठिर ! । अधर्म्मसङ्घवे सुकृस्ततो जायेत मानुषः ।
 देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमथापि वा । अनिष्ठांथ
 समन्त्रन् नृतो जायेत वायसः । वायसः शतवर्षाणि
 ततो जायेत कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मान्तु
 मानुषः । ज्वेष्टं पितृसमञ्चापि चातरं योऽवसन्त्ये ।
 सोऽपि नृतुसुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते । क्रौञ्चो
 जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधन-
 मापन्नो मानुपत्यसुपात्रुते । दृषत्वो ब्रह्मर्षी गत्वा
 कर्मियोनौ प्रजायते । ततः सम्प्राप्य निधनं जायते
 शूकरः पुनः । शूकरो जातमालस्तु रोगेषु चिद्यते नृप ! ।
 श्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ! । श्वा भूत्वा
 कृतकर्मणाऽसौ जायते मानुषस्ततः । तत्पत्यं ससुत्पाद्य
 नृतो जायेत मूषिकः । कृतमस्तु नृतो राजन् ! यमस्य
 विषयं गतः । यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्म्मधं प्राप्नोति दारु-
 णम् । दण्डं ससुद्वरं शूलमग्निकुम्भञ्च दारुणम् ।
 असिपत्यवनं घोरं बालुकां कूटशाल्मबीम् । एताश्चान्याश्च
 वह्नीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य तत्रोप्या-
 स्ततो बध्यति भारत ! । ततो हतः कृतमः स तत्रोप्यै-
 र्भरतर्षभ ! । संसारचक्रमासाद्य कर्मियोनौ प्रजायते ।
 कर्मिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । ततो गर्भं
 समासाद्य अत्रैव चिद्यते त्रिशुः । ततो गर्भशतं
 जन्तुर्म्मङ्गलिः सम्प्रपद्यते । संसारांश्च बहून् गत्वा
 ततस्त्रियंक् प्रजायते । ततो दुःस्वमनुप्राप्य वज्रवर्षगणा-
 निह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्मः प्रजायते । दधि
 कृत्वा वकश्चापि श्लवो मत्स्यानसंस्कृतान् । चोरयित्वा तु
 दुर्म्बुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते । फलं वा मूलकं कृत्वा
 अपूपं वा पिपीलिकाः । चोरयित्वा तु निष्ठावं जायते
 इलगोलकः । पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्यते ।
 कृत्वा पिष्टमयं पूषं कुम्भोलूकः प्रजायते । अयो कृत्वा
 तु दुर्म्बुद्धिर्वायसो जायते नरः । कांस्यं कृत्वा तु दुर्म्बु-
 द्विहारीतो जायते नरः । राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः
 संप्रजायते । कृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कर्मियोनौ
 प्रजायते । पत्नीर्थं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं स गच्छति ।
 कौशिकन्तु ततो कृत्वा नरो जायेत वत्तकः । अंशुकं
 चोरयित्वा तु शुको जायेत मानवः । चोरयित्वा दुक्क-
 लन्तु नृतो हंसः प्रजायते । क्रौञ्चः कार्पासिकं कृत्वा
 नृतो जायेत मानवः । चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविक-
 च्चैव भारत ! । शौमञ्च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते

वर्णान् हृत्वा तु पुरुषो ऋतो जायेत वर्हिणः । हृत्वा
रत्नानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्षकादीस्तथा
सन्ध्याशोरयिवेह मानवः । कुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन् !
लोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च
च । अधर्म्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोर-
यते तैलं नरो मोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् ! ऋतो जन्तु-
स्त्रैलपायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं हृत्वा शशस्त्रः
पुरुषाधमः । अर्थाधीं यदि वा वैरो स ऋतो जायते
खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण
वध्यते । स ऋतो ऋगयोनौ तु नित्योद्दिग्दोऽभिजायते ।
ऋगो वध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । हृतो
ऋगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन वध्यते । मासे चतुर्थे
सम्प्राप्ते श्वापदः सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी
वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधनं प्राथ्य कालपर्याय-
नोदितः । अधर्म्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः ।
स्त्रियं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बद्धकेशान्
समासाद्य संसारंश्चैव विंशतिम् । ततः पञ्चममहाराज !
कमियोनौ प्रजायते । कमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत
मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु मत्तिका जायते नरः ।
मत्तिकासङ्घवशगो बहून् मासान् भवत्युत । ततः पाप-
ज्ञयं कृत्वा मानुषत्वमाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो
लोभशः सम्प्रजायते । तथा पिश्याकसंमिश्रमशनं चोर-
यन्तरः । स जायते वस्तुसमो दारुणो मूषिको महान् ।
दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा स प्रजायते । घृतं हृत्वा
तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसमथो हृत्वा
काको जायते दुर्म्मतिः । लवणं चोरयित्वा तु चौरि-
काकः प्रजायते । विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो वै निक्षैति
मानवः । स गतायुर्नरस्ताडक् मत्स्ययोनौ प्रजायते ।
मत्स्ययोनिसमुद्राप्य ऋतो जायेत मानवः । मानुषत्व-
मनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते । पापानि तु नरः कृत्वा तिर्यग्
जायेत भारत ! । न चात्मनः प्रमाणन्ते धर्म्मं जानन्ति
किञ्चन । ये पापानि नराः कृत्वा निरस्थन्ति त्रैतः सदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । असंवासाः
प्रजायन्ते स्वेच्छा अपि न संशयः । नराः पापसमाचारा
लोभमोहसमन्विताः । वर्ज्यन्ति च पापानि जन्मप्रवृत्ति
ये नराः । अरोगा रूपावन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियो-
ऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां

भार्यात्वसुपयान्ति ताः । परस्वहरणे दोषाः सर्वे एव
प्रकीर्त्तिताः । एतद्देहं लेखमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ! ।
अपरान् मत्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया
महाराज ! ब्रह्मणो वदतः पुरा । सुरवीणां श्रुं मध्ये पृष्ट-
श्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुवर्त्त-
तम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्मे कुरु मनः सदा ह० वं० ।
“महापातकजान् घोरान्तरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्म्मल-
यात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्रिह । ऋगश्वशूकरोद्राणां
ब्रह्महा योनिश्चकृति । खरपुङ्गसवेणानां सुरापो नात्र
संशयः । कमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तण-
गुल्मलतात्वञ्च क्रमशोगुरुतल्यग” इति । “श्वशूकरखरो-
द्राणां गोऽजाविन्दगर्गाक्षणां । चण्डालपुङ्गसानाञ्च ब्रह्म-
हा योनिश्चकृति । कमिकीटपतङ्गानां विड्भुजाञ्चैव पक्षि-
णाम् । हिंसाणाञ्चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ।
लृताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंसा-
णाञ्च पिशाचानां स्तेनोविप्रः सहस्रशः । तणगुल्मलतानां
च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशोगुरु-
तल्यग” इति । “ब्रह्महा क्षयरोमी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।
हेमहारी च कुनखी दुश्मर्मा गुरुतल्यगः । यो वेन संव-
सत्तेषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते । अन्नहर्त्तामयावी स्यान्मूको-
वागपहारकः । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूति-
नासिकः । तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः ।
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलात्तरः । अवश्यं याति
तिर्यक्त्वाङ्गध्वा चैवाङ्गतं हविरिति” । “परस्व योषितं
हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे
भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नाप-
हारकः । पत्रशाकं शिखी हृत्वा, गन्धान् कुच्छुन्दरिः
शुभान् । मणिसुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्त्तृष्विति” । “मूषिको
धान्यहारी, स्यादुयानसुद्रः, कपिः फलम् । जलं श्लवः, पयः
काको, गृहकारो हृत्प्रस्कारम् । मधु दंशः, पलं गृध्रो,
गाङ्गोधा, ऽग्निं वकस्तथा । श्वित्नी वस्त्रं, श्वा रसन्तु, चीरी
लवणहारकः । प्रदर्शनार्थमेतत्सु भयोक्तं स्तेयकर्म्मणि ।
द्रव्यप्रकाराह यथा तथैव प्राणिजातयः” इति । “द्रव्यस्या-
पहृत्यमाश्लय यादृशाः प्रकारस्तादृशा एव प्राणिजातयः
स्तेयकर्म्मण्यपहृत्तारो भवन्ति यथा कांस्यहारी हंस
इति । अथवा यत्फलसाधनद्रव्यमपहरति तत्साधन-
विकलो यथा पङ्कतामश्वहारक इति” मिता० । “ब्रह्महा

कुडी, तैजसापहारी मण्डली, देवब्राह्मणाक्रोशकः खलति, गेरदाग्निदावुन्मत्तौ, गुरुप्रतिहन्तापहारी, गोभ्रञ्जाभ्यो, धर्मपत्नीं सुहान्यत् प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः, कुण्डाशी भगमन्त्रो, देव-ब्राह्मण-स्वापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापारी च काणः, स्त्रीपण्योपजीवी षण्डः, कौमार-दारत्यागी दुर्भगो, मिष्टैकाशी वातगुल्मी, अभक्ष्यभक्षको-गण्डमाली, ब्राह्मणोगामी निर्वीजी, क्रूरकर्मा वामनो, वस्त्रापहारी पतङ्गः, शय्यापहारी क्षपणकः, शङ्खशुक्ल-पहारी, कपाली दीपापहारी कौशिको, मितभुक् क्षयी, मातापितोराक्रोशकः खञ्जन" इति अन्तवागुल्लणो, सुहृद्भुङ्क्षःसंलग्नवाक् जलोदरी, दारत्यागी कूटसाक्षी-क्षीपदी, उच्छूनजङ्गाचरणो, विवाहविभक्तार्ता क्षिन्नोष्ठः, अवगुरणः क्षिन्नहस्तो, मातृभ्रोजः, स्रुषागामी, वात-वृषणः, चतुष्पथे विरमूत्रविसर्जने मूलकच्छो, कन्याद्रुषकः षण्डः, ईर्ष्यालुर्भयकः, पितोर्विदमानोऽपहारी, न्यासा-पहार्थनपथो, रत्नापहार्यन्तदरिद्रोविद्याविक्रयो पुरुष-मृगः, वेदविक्रयो द्वीपो, बह्मयाजकोजलप्लवः, अयाज्या-जकोवराहः, अनिमन्त्रितभोजी वायसः, मिष्टैकभोजी वानरः, यतस्ततोऽग्न्मार्जारः, कञ्चनदहनात्खद्योतः, दारकाचार्योसुखविगन्धिः, पर्युषितभोजी कृभिः, अदत्तादा-यो बलीवेदो, मत्सरी भ्रमरः, अग्न्युत्सादी मण्डलकुडी, शूद्राचार्यःश्वपाकः, गोहृता सपर्षः, स्नेहापहारी क्षयी, अन्नापहार्य जीर्णो, ज्ञानापहारी मूर्खः, चण्डालोपुक्-सीगमनेऽजगरः, प्रजितागमने मरुपिशाचः, शूद्रागमने दीर्घकीटः, सवर्णाभिगामी दरिद्रः, जलहारी मत्स्रः, क्षीरहारी वलाका, वाङ्मूषिकोऽङ्गपीनः, अविक्रोयविक्रयो मृधः, राजमहिषीगामी नपुंसकः, राजाक्रोशकोगर्दभः, गोगामी मण्डूकः, अनध्यायाध्ययने शृगालः, परद्रव्याप-हारी परप्रोष्यः, मत्स्यबधे गर्भवासी" इत्येवं नानासृति वचनैः गतिविशेषो मितान्तरायां दर्शितस्तेन तत्कालप-र्यन्तस्यायिताऽधर्मस्येति गम्यते। न० अनिचसमा० अधर्मा । मुख्यरूपधर्मन्ये ति० । नास्ति निवृत्तः धर्मो यस्य अनिचसमा० अधर्मा । क्षीणपुरये ति० । "तारकावर्ष-मिवाधर्मविनाशपिशुनमिति" काद० । गुणाद्यपरपर्यायः अधर्मस्तद्विहिते ब्रह्मणि न० ।

अधर्मचारिन् ति० न धर्मं चरति अनुतिष्ठति चर+णिनि इत० न०त० । धर्मकल्याणनुष्ठायिनि, पापानुष्ठायिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अधर्ममय ति० अधर्मेण प्रचुरः प्राचुर्याथे मयट् । पाप-प्रचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिणि । अधर्मात्मन् ति० अधर्मप्रधानः आत्मा यस्य । प्राधान्येन अधर्मास्तिकाथ पु० आर्हतमतसिद्धेषु जीवादिपञ्चकास्ति-कायेषु मध्ये स्थितस्वभावके पदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् । [ङीप् ।

अधर्मिन् ति० अधर्मः पापमस्यस्य इति । पापवति स्त्रियां अधर्मिष्ठ ति० अतिशयेन अधर्मी इष्टन् भत्वाट्टिलोपः । अशपापयुक्ते ।

अधर्मि ति० न धर्माय हितं यत् । पापापादके, "पञ्चानां तु तयो धर्माद्वावाधर्मात् सृताविहेति" मनुः ।

अधवा स्त्री न विद्यमानो धनो भर्ता यस्याः । मृतभर्तृकायां विधवायाम् स्त्रियाम् । [भागगन्तरि ति० ।

अधश्चर पु० अधःखनित्वा चरति अच् । चौरै, अधो-अधश्चौर पु० अधोभागे खनित्वा चोरयति चुर-अच् स्वार्थे अण् । सन्धिं कृत्वा चौर्यकारके । (सिन्धियाल) ।

अधश्शिरस् न० अधोवर्त्ति शिरः सस्य शत्वम् वा । अवाङ्मस्तके ।

अधस् अव्य० अधर+असि अधरशब्दस्थाने अधादेशश्च । पाताले, अधस्थानमाले च । तत्रापि अर्थवशात् प्रथमा-पञ्चमीसप्रत्यया उद्भेयाः । तत्र प्रथमार्थे अधोरस्य, पञ्च-मर्थे अधोऽज्ञात् पतति, सप्रमर्थे अधोऽन्ते शेते इत्यादि । "अधः कथञ्चित्तभूमिभागमिति" कुमा० । "पतत्यधोधाम विसारि सर्वतः, इति माधः ।

अधस्तन ति० अधोभवः अधस+शु तट् च । अधोभवे स्त्रियां ङीप् । "एवसागामियागीयसुखकालादधस्तनः खकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मण इति" सृतिः । "अधस्तनः पूर्वतनः वृक्षवच्छास्त्रेषु व्यवहार" इति न्याया-दिति" रघुनन्दनोक्तेः पूर्वतनेऽपि ।

अधस्तरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन अधः, तर(म)प् आह । अत्यनाधरे । इत्ये तु नाह । अधस्तरोदेशइत्यादि ।

अधस्तात् अव्य० अधर+अस्नाति अधादेशः । अधःशब्दार्थे । अयञ्च प्रथमापञ्चमीसप्रमर्थे एव "धर्मेण गमनमूर्द्धं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेणैति" १४ साङ्ख्यका० ।

अधस्यदम् न० अधोवर्त्ति पदं वा सत्वम् । निमपदे ।

अधामार्गव पु० न धीयते अधाः तादृशं मार्गं वाति वा-क । अपामार्गे इति क्षीरस्वामी ।

अधार्मिक ति० धर्मं चरति आसेवते ठक् विरोधार्थे न०त० ।

अधम्मो-सारसिकप्रवृत्तिमति “अधम्मोच्चेति वक्तव्यमिति”
उक्ति तु आधम्मिक इत्यप्यत्र लि० ।

अधि अव्य० न+धा-कि । अधिकारे, ऐश्वर्ये, स्वत्वे,
अधिकृत्यैत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य
ऐश्वर्ये, स्वत्वे च कम्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्रसो,
अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । “अधिः अध्ययनै-
श्वर्यवशित्वस्मरणाधिक्ये” इति गणरत्ने उक्तम् ततो-
पाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इङोऽध्ययनार्थकत्वस्य
अधिर्द्योतकः । ऐश्वर्ये अधिपतिः, वशित्वे अधीनः, अधि-
गतमिनमु अत्या०स० । स्मरणे मातुरध्येति इकः स्मरणार्थत्व-
मधिर्द्योतयति । अधिक्ये, अधिकमिति अधि+कनु । “अधि-
परी अनर्थकाविति” पा० उक्तेः आनर्थक्ये गतित्वाभावात्
नोपसर्गत्वं तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञावाधात्
“गतिसंज्ञाविति” पा० निवातो न । अतएव अस्य धात्व-
र्थत्वमात्रद्योतकत्वे ऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-
र्थकत्वव्यवहारः विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम्
तेन “तस्मिन्नात्मवतुभागे प्राङ्नाकमधितस्युधीति” रघौ न
पत्वम् सति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितत्वावित्यादाविव
उपसर्गत्वेन पत्वमिति भेदः । सुग्धबोधे तु “नात्वाच्चायां
स्वतो नातिक्रमेऽतिः पर्यधी गताविति” गत्वर्थद्योतकत्वे
नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्युधीत्यस्य गतवती-
त्वर्थकतयोपसर्गत्वाभावाच्च पत्वमिति विवेकः । तथा
अधिक्ये, “इतो वा सातिभोमहे दिवो वा पार्थि-
वादधि” इति ऋ० १,६,१० “अधोमहे आधिक्येन
वाचामहे” इति भाष्यम् । उपरि “ये नाकस्याधि रोचने
दिधीति” ऋ० १,१६,६, “नाकस्य दुःखरहितस्य
सूर्यस्य उपरीति” भाष्यम्, अधिकारे “यदत्र सामधि-
करिष्यतीति” सि० कौ० । विभाषा कर्जीति पा० ।
वा गतित्वमात्र विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते अधिकारो
विनियोगः । आधिक्ये “अधिगत्व जगत्वधीश्वरादिति”
नैष० अधिगत्वोत्पादौ गमेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-
सर्गत्वम् “धात्वर्थे वाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव
विशिनच्छन्त्य उपसर्गगतस्तिष्ठे”त्युक्तेः विशिष्टज्ञानार्थता,
तेन गतिसमासे ल्यप् । “अधिगतं विधिवद् यद-
पालयदित्वादौ” दायत्वेन लब्धमित्यर्थः । एवमन्य-
त्वापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखमने-
नेति आ+धा-कि वा ष्ट० ह्रस्वः । मनःपीडायाम् षु० ।
अधिकं लि० अध्याहृत एव स्वार्थे कनु उत्तरपदलोपस ।

प्रधाने अतिरिक्ते, “जनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे” इति
रघुः । आधिक्यं च योग्यपरिभाषातिक्रमः अतिशयवृद्धिश्च ।
तत्रानुसूपातिक्रमे “अकालप्रसवा नार्य इत्युपक्रमश्च “हीना-
ङ्गीमधिकाङ्गीञ्च जायन्ते यदि वा त्वय” इत्यरिष्टसक्तसदा-
हार्थम् । “हीनाङ्गमधिकाङ्गञ्च आङ्गभोज्ये विवर्ज्येदिति”
खट्विति । “इयमधिकमनोञ्चा वल्कलेनापि तन्वीति”
शकु० । “अधिकं फलमश्नुते” इति पुरा० । असा-
धरणे च । “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं,
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति” गौतमः “ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यत्कञ्चं तदधिक-
मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते
क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । “निर्विष्टं
वैश्यशूद्रयोरिति” अत्राधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य क्षि-
गोरक्षादिलब्धनिर्विष्टन्दसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा-
दिना भ्रतिरूपेण यत्कञ्चन्दसाधारणम् । एवमनुलोमजाना-
भ्रतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारण-
सक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्वादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्दे-
नोच्यते सर्वस्यापि भ्रतिरूपत्वात् “निर्विशो भ्रतिभोगयो-
रिति” त्रिकाण्डीश्वरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्”
इति मितान्तरा । दर्पणोक्ते अर्धालङ्कारभेदे यथा दर्पणे
“आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकस्युच्यते” । “किमधिकमस्य
ब्रह्मो महिमानं वारिधेर्हरियत् । अज्ञात एव शंते कुक्षौ
निक्षिप्य भुवनानि” इत्यत्राश्रयस्य । “युगान्तकालप्रतिसं-
हृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ मधुस्तव
न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा सुदः” इति भाषे तु
आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे ष्यञ्-आधिक्यम् । उचित
प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कटे च ।

अधिकतर लि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कटे एकस्मिन्,
अधिकतम लि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन्
उत्कटे, अत्यन्तोत्कटे च ।

अधिकमास षु० कर्म० । मलमासे तद्विहरणमधिसमासशब्दे ।
अधिकरण न० अधि+क-ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे
“कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत्
क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिरथं कृतमिति” हरिपरिभाषिते
अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा
गेहेस्थाल्यामन्नं पचतीत्यादौ गृहस्य कर्तृद्वारा, स्थाल्याश्च
कर्मद्वारा, परस्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहदेः ।
“आधारोऽधिकरणमिति” सप्रसर्गधिकरणे इति पा० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादेर्यो धर्मी स एव । यथा गुणकर्म-
जातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यान्तरं,
तत्राधिकस्वैवाधिकरणत्वं यथा कुण्डादेर्वेदरादीनामधि-
करणत्वम् गृहादेर्षटादीनां, न तु वैपरीत्ये । द्रव्यादिषु
गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा मतभेदेन अधिकर-
णत्वं नतु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मन्वव्यम् ।
क्रियते निरुपार्थं विचारोऽस्मिन् । पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्र-
प्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्त
निरुपार्थकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदाये न्याये । तथा हि
“विषयोविषयस्यैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति” सिद्धान्तः
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” मीमांसा । तत्र विचा-
रार्हं वाक्यं विषयः, तस्यार्थविषये विषयः इदमित्यं
न वेति विकल्पः । तत्र सन्दिग्धमानयोः पक्षयोः असम्बन्धे
युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्वपक्षवाक्यं, पूर्वपक्षोक्तां युक्तिं खण्ड-
यित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यम् सिद्धान्तः । ततश्चेत्यादिभि-
लापेन सिद्धान्तसिद्धार्थोपसंहारकं वाक्यं निरुपार्थकवाक्यमिति
यथा “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यादिवाक्यं विचारार्थत्वेन
विषयः । अत्राध्ययनमन्त्ररूपहणमात्रम् ? अर्थग्रहणपर्यन्ता-
ध्ययनं ? वेति संशयः । तत्र अन्तरग्रहणमात्रमध्ययनमिति
पूर्वपक्षः । अर्थज्ञानसहितान्तरग्रहणमिति सिद्धान्तः । तेन
विधिवत्वाक्यस्य सार्थवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय
इत्यं तत् प्रतिपादकावयवपञ्चात्मकोन्यायोऽत्वावसीयते । एव-
मन्यदप्युदाहार्यम् । उत्तरमीमांसायामपि एतानि यथा-
यथं योज्यानि विशेषस्त्वयं वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा
यथोक्तं माधवाचार्येण । “तत्त्वैकैकमधिकरणं पञ्चावयवं
विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा
इति” सङ्गतिश्च “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
स्त्रिधा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुद्घृता” मित्यनेन
सङ्गतिर्निश्चिद्यं तेनैव दर्शितं तद्विवरणं सङ्गतिशब्दे
वक्ष्यते । तत्र वेदान्ताधिकरणं यथा “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
सेति प्रथमाधिकरणम् “अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्मा-
ध्यासानिरूपणात् । असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तद-
र्हति । अध्यासोऽङ्गुलिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम्
सन्देहान्मुक्तभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत” इति माधवः ।
व्याख्यातञ्चैतत् स्वेनैव यथा “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्य” इत्यत्र आत्मदर्शनं फलसिद्धिश्च तत्साधनत्वेन
अवयवं विधीयते । अवयवं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि
तात्पर्यं निर्णेतुमनुकूलो न्यायविचारः तदेतद्विचारविधायकं

वाक्यं विषयः । न चायं विषयः श्लोकयोर्न संगृहीतः,
सन्देहसंशयैवार्थात् तत् संयच्छप्रतीतेः ब्रह्मविचारात्मक-
न्यायनिर्णयात्मकशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति स-
न्देहः । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्देहबीजसूत्रेयम् ।
तत्रानारभ्यमिति तावत्प्राप्तं विषयप्रयोजनयोरभावात् ।
संदिग्धं हि विचारविषयो भवति ब्रह्म त्वसन्दिग्धं तथा हि
तत् किं ब्रह्माकारेण सन्दिग्धे त? आत्माकारेण? वा, नाद्यः
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” वाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात् ।
न द्वितीयः अहंप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात् । अध्यासात्म-
विषयत्वेन चान्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिरूप-
णात् तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोजडाजडयोर्देहात्मनोः
शुक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासेन निरूपयितुं शक्यते ।
तस्माद्भ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यासंदिग्धत्वाच्च
विचारस्य विषयोऽस्ति । नापि प्रयोजनं पश्यामः ।
उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि सुखदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न
विचारमर्हति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ।
अतोच्यते । शास्त्रमनारम्भणीयं विषयप्रयोजनसङ्गात्वात्
श्रुत्यहंप्रत्यययोः सन्दिग्धे ब्रह्मात्मवस्तु । “अयमात्मा ब्रह्मेति”
श्रुतिरसङ्गं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति । अहंमनुष्यइत्याद्यहं
बुद्धिर्देहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति, अध्यासस्य-
दुर्निरूपत्वमलङ्काराय, तस्मात् संदिग्धं वस्तु विषयः तच्चि-
न्त्येन सुकिलबन्धं प्रयोजनं श्रुत्या, विद्वदनुभवेन च सिद्धम् ।
तस्माद्देवान्वाक्यविचारसुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वाच्छास्त्र-
मारम्भणीयमिति सिद्धम् इति” । अभेदान्वयिपदार्थबोधक-
तल्यविभक्तिकशब्दे च । “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्म-
धारय” इति पा० । समानाधिकरणः अभेदान्वयिपदार्थ-
बोधकतल्यविभक्तिकपदघटितस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्यर्थः
“तादृशपदघटितत्वेनान्यपदार्थत्वे समानाधिकरणब्रह्मज्ञीहिः
पीतमन्वरं यस्येति वाक्ये पीताम्बर इत्यादि । अभेदान्वयि-
पदार्थबोधकभिन्नपदघटितत्वे व्यधिकरणब्रह्मज्ञीहिरिति यथा
पद्मं नाभौ यस्येति वाक्ये पद्मनाभः । सुश्रुतोक्तेषु द्वाविंश-
तन्वयुक्तिषु तन्वयुक्तिभेदे च तन्वयुक्तिशब्दे तद्विवरणम् ।
अधिकरणविचाल पु० अधिकरणस्य विचालः अन्यथाकरणं
विचाल घञ् ईत० । द्रव्यस्य अवस्थान्तरकरणेन संख्या-
न्तरकरणे, विचालो नाम यदेकमनेकं क्रियते अनेकं वैकं
क्रियते इति । एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, प्रज्ञा
त्मकस्य वा एकधा विभागे च अधिकरणस्य संख्याया
विचालः । “अधिकरणविचाले चेति” पा० ।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्माधिकरणम् आश्रयतया-
ऽस्यस्य ठन् । विचारकरणाय धर्माधिकरणमण्डपे
नियुक्ते प्राङ्निवाकादौ । तत्र नियुक्तः ठक् । आधिकर-
णिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म(न्) अव्य० कर्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अचसमा० ।
कर्माधिकृत्येत्यर्थे । अधिकं कर्म प्रा०स० । अधिक-
कर्मणि । न०ब० । अधिककर्मयुक्ते लि० ।

अधिकर्मकर लि० अधिकं कर्म तत्करोति क्त-आनुलो-
मादौ ट । शुश्रूषकभेदे दासभेदे । क्तिप् अधिकर्म-
कदप्यत्र लि० ।

अधिकर्मकृत लि० अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृतं येन निष्ठा-
नस्य परनि० । “सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तयो-
परि । सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेय” इति स्मृत्युक्ते शुश्रूषकभेदे ।

अधिकर्मिक पु० अधिकृत्य हृष्टं कर्मणोऽलम् अधिकर्म-ठन् ।
हृष्टाध्यत्वे, हृष्टस्थवर्णिगर्थः शुल्कादानकर्मणि नियुक्तं ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्मधरैर्योचैर्हृदयमध्ये वर्म-
दाद्याधिं बद्धपट्टिकादौ । ब० । अधिकाङ्गवति लि० ।
“अजाविघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते” इति श्रुता० ।

अधिकार पु० अधि+ङ-घञ् । आरम्भे, यथेष्टं क्रयविक्रया
दिकर्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, “अधिकारः फले स्वामप्रधि-
कारी प्रभुर्भवेदिति” मीमांसोक्ते विहितकर्मफलस्वामित्वे,
विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्म-
णादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य क्षत्र्यादौ, शूद्रस्य
द्विजसेवायाम्, “नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः” इति
मिताक्षरा । स्वामित्वे-“सर्वे सुरधिकारिणः” इति स्मृतिः ।
तत्र च वैदिकादिकर्मसु कर्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तित्वेतरधि-
कारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य नाध्य-
यनादिष्वधिकारः यद्योक्तं “निषेकादिश्रमशानान्तो यस्य वेदो-
दितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्ना न्यस्यैव कदाचनेति”
मनुना । न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकारः यागा-
दावध्यनधिकारः यद्योक्तं जैमिनीयस्मृत्यभाष्यादौ । “चातु-
र्वर्ण्यमविशेषात्” इत्याशङ्क्य “निर्द्देशाद्वा त्वयाणां स्याद-
ग्नप्राधेये ह्यप्रसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यालेय” इति ।
“वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, “त्वयाणाम्” अधिकारः
स्यात् कुतः ? अग्नप्राधेये निर्द्देशात् अग्नप्राधेये त्वयाणां
निर्द्देशो भवति, “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, योश्चे
राजन्यः, शरदि वैश्यः” इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति
इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् ।

तस्मात् “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्येवमादिषु
शूद्रस्य प्राधिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य
सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमत्त्वात्, आहवनीयादयो
न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीया-
दीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रः इत्या-
लेयः मन्यते स्म” इति भा० । तथा कर्मप्रतिपादकं सर्वशास्त्रं
विहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरस्त्रं न वा
देवादीनां यद्योक्तं तत्रैव “फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं स्यात्” इत्याशङ्क्य “कर्तुं वां श्रुतिसंयोगाद्विधिः
कात्स्न्येन गम्यते” इति स्मृ० “वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य
तर्हि ? यः समर्थः कर्तुं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम् । न
चैते, शक्नुवन्ति तिर्यागादयः कर्तुं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम्,
तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते
कर्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवता-
न्तराभावात् न हि आत्मानम् उदिश्य त्यागः सम्भवति,
त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्
न श्रुत्वादयो श्रुत्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां
सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । “अपि च तिर्यञ्चो न कालान्तर-
फलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । “ननु च
उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिरस्त्रः पश्यामः, शुनः
श्येनांश्चतर्द्दृश्याम् अष्टममत्रां च उपवसतः” इति उच्यते
न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । “कथं अवगम्यते ?
वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदुः, “इदं
कर्म कृत्वा, इदं फलमसुत्रं प्राप्नोति इति” न चैते वेद-
मधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाप्यन्येभ्यः अवगच्छन्ति,
तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविद्वांसः कथम् अनुति-
ष्ठेयुः, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति । किमर्थञ्च
तद्वर्षाम् उपवासः ? उच्यते, रोगात् अर्चिरे-
षाम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? उच्यते
नियतकाला अपि रोगो भवति यथा तृतीयकाश्यातृथ का-
श्चेति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकारः इति । न च
तिरस्त्रं द्रव्यपरिग्रहः, न हि एते द्रव्यं स्वेच्छया उप-
युञ्जना दृश्यन्ते, तस्मात् अनोशाना धनस्य । यत्तु, देव-
यामो हस्तिपामः इति, उपचारमात्रं तत् । तस्मात्
अपि न तिरस्त्राम् अधिकारः इति । यानि पुन-
र्लिङ्गानि, “देवा वै सत्वासत” इत्येवमादीनि, अर्थवादाः
ते विधिप्ररोचनायाः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु,

न च विधेर्विधानैक्यवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु सा, इत्थं नाम सत्त्वाणि आसितव्यानि, यत् कृतकृत्या अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्चः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्या” इति भा० । ब्रह्मविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार इति “तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” इति शा० सूत्रेण व्यवस्थापितं, व्याख्यातञ्चेत् शाङ्कराचार्येण यथा “वाङ् मनुष्यानाधिकारोऽहं शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणासुपरिष्ठात् ये देवादयस्तान् अधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्यो मन्यते कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामर्थार्थितत्वादाधिकारकारणम् । तत्त्वार्थित्वं तावत् मोक्षविषयं देवादीनामपि, सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यतालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेश्यो विप्रह्वत्त्वाद्यवगमात् । नच तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेषामधिकारो निर्वाचितः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति “एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यसुवास” “ऋगुर्वै वारुणिवरुणं पितरसुपससाद अधीहि भगवो ! ब्रह्मेत्यादि” । यदपि कर्मस्वनाधिकारकारणसुक्तम्, न देवानां, देवतान्तराभावात् । न ऋषीणाभार्येतान्तराभावादिति । न तद्विद्यास्वस्ति न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्रादाद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति न च ऋग्वादीनां ऋग्वादिस्मृततया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्येत ? इति” । ततश्च विद्वत्त्व कर्मफलार्थित्वं-तत्तत्कर्मकरणसमर्थत्वापर्युदस्तत्वानि अधिकारप्रयोजकानीति सिद्धम् तत्रापि विधानेन सर्वकर्मत्यागरूपे सद्भासे विप्रस्वैगधिकार इति सर्ववादि-सम्मतम् द्विजमात्राणामधिकार इति केषाञ्चिन्मतम् । अधिकमाकरे दृश्यम् । क्वचिज्जाधिकृतस्याधिकारः । यथा दर्शाधिकृतस्य प्रयाजादिष्वधिकारः “प्रधानाधिकारो अङ्गाधिकारो भवतीति” न्यायात् । “ताम्बूलाधिकारो दत्त इति” हितो० । “हृताधिकारां मलिनामिति” स्मृतिः । कर्मणि घञ् । “कर्त्तव्ये” “स्वाधिकारे प्रमत्त” इति मेघ० । प्रकरणे, व्याकरण-शास्त्रे पूर्वस्त्वोपासपदादेरुत्तरत्वं सूत्रेषु अनुवर्त्तने । “अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति” सि० कौ० ।

तत्राधिकारश्च प्रत्ययादिकर्माद्यर्थसुसरोत्तररूलेषु पूर्वस्त्वोपासपदशब्दाद्यनुवर्त्तनम् । यथा “प्रत्ययः, परस्व” इति सूत्रोपासप्रत्ययपरशब्दयोः आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः सर्वत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तनम् । स चाधिकारः त्रिविधः “सिंहावलोकितं चैव मण्डूकसुतमेव च । गङ्गाप्रवाहव-ज्ञापि अधिकारस्त्रिधा मत” इत्युक्तभेदत्रयात् । तदुदाहरणन्तु व्याकरणेऽवगमात् । नियोज्यतया विषयीकरणे, “सर्वाधिकारं शास्त्रमिति” जै० सू० । तदभिप्रायेण “वाङ् मनुष्यानाधिकारोऽहं शास्त्रं” मिति मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति” च श० भा० । सर्वमधिकरोति कर्मण्युप-पदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्वादित्यत्रापि

अधिकारविधि पु० अधिकारे फलस्वास्थ्ये विधिर्विधानम् । सोमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्ताज्ञापके विधौ यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गका-मोति ज्ञायते । तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधिः अधिकारः यथा “राजा राजसूयेन यजेतेति” तत्र राजसूये राज एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनात्तस्य तथात्वम् स्वस्वकर्माणि नियोगे च ।

अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तत् । विद्वत्त्व-फलार्थित्वकर्मकरणशक्तिमत्त्वापर्युदस्तत्वप्रयोज्ये अधिकारे “भार्यापुत्रविहीनस्य-नास्ति यज्ञेऽधिकारितेति” स्मृतिः । भावार्थे त्व । अधिकारित्वम् अत्रैवार्थे न० ।

अधिकारिन् त्रि० अधिकरोति अधि+कृ-णिनि । स्वामिनि विहितकर्मफलभोक्तरि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियोजिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्त्रियां ङीप् । वेदान्तमतसिद्धे अनुबन्धचतुष्टयमध्ये अनुबन्धभेदे वेदान्तसारे वेदान्तशास्त्रालोचनहेतुभूतानुबन्धचतुष्टयनिरूपणाय “अधिकारो तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगता-खिलवेदार्थः इह जन्मानि जन्मान्तरे वा कामप्रविद्ध-वर्जानपुरस्वारं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकक्षापतया नितान्निश्चलस्वान्तः साधन-चतुष्टयसम्पन्नः प्रभाते” त्युक्तम् । स चाधिकारी उत्तममध्य-माधमभेदेन त्रिविधः “अधिकारित्वैविध्याच्च नियम” इति “अधिकारिभेदान्न नियम” इति च सांख्यसूत्रभ्यां तथोक्तेः । तत्र उत्तमाधिकारिणः विधानेन विहितसर्वकर्मत्यागपूर्वकं निराकारब्रह्मज्ञानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहित-वर्णाश्रमादि कर्मकरणपूर्वकं सोपाधिब्रह्मोपासने, अध-मस्य तु वर्णाश्रमविहितकर्म विधानपूर्वकं साकारब्रह्मोपा-

सने “ये मन्दास्ते तु सज्जाने ब्रह्मणोरूपकल्पने” इत्युक्तेः ।
 अतएवोक्तम् “प्रशान्नाचिन्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय
 यथोक्तकारिणे-प्रदेयमेतत् सततं सुसुखे” इति । अत्र
 यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहितं
 कर्मांशुषेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि “विहितत्वादाश्रम
 कर्मापि” इत्युक्तम् गीतायामपि “आरुरुक्षोर्ष नेर्योगः कर्म
 कारणसुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव श्रमः कारणसुच्यते”
 इत्यनेन आरुरुक्षोः यथोक्तकर्माधिकारः उक्तः “कषाये
 कर्माभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते” इत्यनेन कषायशब्द-
 वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम् । “हे ब्रह्मणी
 वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति” अतावत्प्रकारिभेदात्
 निराकारसोपाधिकयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता । गीता-
 यामपि “लोकैर्ऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया-
 नव ! ज्ञानयोगेन सांख्यज्ञानां, कर्मयोगेन योगिनामिति”
 अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्मणोरधिकार इत्युक्तम् ।
 “समग्रं संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण
 सदा पार्थ ! कामं कामान्धितेन चेति” भवि० पु० ।
 “अधिकारिणाऽर्थिना विदुषा समर्थेनेति” रघु० तेन
 विद्वत्त्वं तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्मकरणयोग्यत्वम्
 अपर्युद्दस्तत्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थि-
 त्वञ्च सति कामे एव, सुसुखत्वे तु न फलार्थित्वावश्यकतेति
 भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन “पितृन्मस्ये दिवि
 त्रे च भूर्त्ताः स्वधाभुजः कामग्रफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः
 शकलेक्षितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेष्विति” अनेन
 फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदाहत्वं, तदनर्थिनं सुसुखं प्रति
 सुक्तिदाहत्वमिति स्पष्टसुक्तम् एवं देवतानामध्यधिकारिभेदेन
 फलदाहत्वम् । अनभिसंहितेषु अनुद्दिष्टेषु फलेष्वित्यर्थः ।
 अधिकारोऽस्त्वस्य इति । स्वामित्ववति “सर्वे” सुरधि-
 कारिण इति स्मृतिः स्त्रियां ङोप् । “कृतात् देवी
 वचनाधिकारिणोति नैष० ।

अधिकार्यवचन न० अधिकार्यस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपि-
 तस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थवादे,
 निन्दार्थवादे च । यथा वातच्छेद्यं तणभित्त्वं दुर्बलत्वेन
 निन्दा, काकपेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गमप्राते
 “कृत्यैरधिकार्यवचने” इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिलाषे । व० । तद्वति
 त्रि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिकत्वैत्यर्थे अव्य० ।

अधिकच्छ पु० अधिकं कच्छं कष्टं साधनतयाऽस्त्वस्य अच् ।

“वित्त्वरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः । सासेन लोके-
 ऽधिकच्छः कथ्यते द्विजसत्तमैः” इति (शङ्ख०) उक्ते मास-
 साध्ये व्रतभेदे । प्रा० स० । अधिककष्टे न० । तद्वति त्रि० ।
 अधिज्ञात पु० अधि+ज्ञ-क्त । आवय्यायाद्यवेत्तके, अध्येते
 कर्म जन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्ववति च त्रि० ।
 “महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधि-
 श्रीरिति” रघुः ।

अधिक्रति स्त्री अधि+कृ-क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे ।
 अधिक्रम पु० अधि+क्रम-भावे घञ् असन्नत्वाच्च टङिः ।
 अधिचित् त्रि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्तिप्-तुक् च । परि-
 जये, तत्कारिण च । “विशामासामभयानामधिक्रितम्
 ऋ० १०, ६२, २४ ।

अधिचित्त त्रि० अधि+क्षिप-क्त । स्थापिते, निन्दिते, कृता-
 धिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिक्षेप पु० अधि+क्षिप-भावे घञ् । तिरस्कारे, स्थापने,
 प्रेरणे च ।

अधिगत त्रि० अधि+गम कर्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । “अधिगतं
 विधिवत् यदपालयदिति” रघुः “अधिगतसकलकलाकला-
 पकमिति” काद० । अधिगताखिलवेदार्थं” इति वे० सा० ।

अधिगम पु० अधि+गम-घञ् । ज्ञाने, प्राप्ते, स्वीकारे च ।
 “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” गीता । निध्यादेः प्राप्ते
 च । “स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेक्षिति”
 गौत० । “अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति” मिता० ।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वेदे अच् समा० ।
 गवीत्यर्थे “खादीयो यदधिगवं क्षीरमिति” वेदः ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा० स० । अतिशयितविनयादि-
 गुण्ये । व० । तद्वति त्रि० । “वाच्चा मोषा वरमधिगुणे
 नाधमे लब्धकामा” इति नीति० । गुण्ये-विभक्त्यर्थे
 अव्ययी० । गुणमधिकत्वैत्यर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो
 येन । ज्याधिरूढे घञुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य
 द्विजिह्वत्वञ्च अमृतास्वादाशया कुशविलेहनात् । यथोक्तं
 भा० आ० प० । “यत्नैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ।
 तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्थान-
 मिदञ्चेति दर्भांस्ते लिलिङ्गस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा
 सर्पाणां तेन कर्मणा । अमृतञ्चामृतस्यार्द्रभांस्तेऽथ पवि-
 त्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । द्विजिह्वाश्च
 कृताः सर्पां गरुडेन महात्मना” इति ।०

अधिजिह्विका स्त्री जिह्वेव इवार्थे कन् अधिरूढा जिह्विका
वा । (आल्जिभ) उपजिह्वायाम् ।

अधिज्य न० अध्यारूढा ज्या यत्न प्रा०ब०, अधिगतं ज्यां वा
अद्या०स० । आरोपितगुणके धनुषि “त्वयि चाधि-
ज्यकर्मके” इति शकु० ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच्
समा० । सूर्यतारकादिज्योतीष्यधिक्येत्यर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यक्त्वात् । पर्वतसोपरिभूमौ । “आरूढं
स्यत्नमधित्यकेति” सि०कौ० । “स्थायुं तपस्वन्ममधित्यका-
यामिति” कुमा० । “अधित्यकायामिव धातुमयामिति”
रघुः ।

अधिदन्त पु० अध्यारूढो दन्तम् अद्या०स० । दन्तोपरि
जातदन्ते (गजदन्ते) । प्रा०ब० । तद्वति त्रि० । दन्ते विभक्त्यर्थे
अव्ययी० । दन्तमधिक्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिकृतो देवः येन गुणातिशयात् प्रा०ब० ।
सर्वदेवाधिपे परमेश्वरे । देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवमधि-
क्येत्यर्थे अव्य० । अधिदेवं भवः ठञ् । अनुशक्तिका०
द्विपदद्विः । आधिदैविकं देवेभ्यो जाते दुःखादौ त्रि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता शा०त० । अधिष्ठात्रां
देवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठाहत्वञ्च सन्निधान-
मालेष तत्तदाधानां तत्तत्कर्मसु नियन्त्ररूपम् ।
तच्च साक्षात् परमेश्वरस्यैव यथोक्तम् ङ०उ० अन्तर्वाभि
ब्राह्मणे । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अनुरो, यं
पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमनुरो
यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः ॥ योऽभ्यु तिष्ठन्नृपोऽ-
नुरो, यमापो न विदुर्यसापः शरीरं, योऽपोऽनुरो यमय-
त्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । योऽग्नी तिष्ठन्नग्नेरनुरो
यमग्निं वेद, यसाग्निः शरीरं, योऽग्निमनुरो यमयत्येष
त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । योऽनुरिचे तिष्ठन्नरिचादनुरो,
यमनुरिचं न वेद यसानुरिचं शरीरं योऽनुरिचमनुरो
यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । यो वायौ तिष्ठन्वा-
योरनुरो, यं वायुं वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमनुरो
यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । यो दिवि तिष्ठन्दिवो-
ऽनुरो, यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं, यो दिवमनुरो
यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । य आदित्ये तिष्ठ-
न्नादित्यादनुरो, यमादित्यो न वेद, यसादित्यः शरीरं,
य आदित्यमनुरो, यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः ।
यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽनुरो, यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः

शरीरं, यो दिशोऽनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः ।
यश्चन्द्रतारके तिष्ठञ्चन्द्रतारकादनुरो, यश्चन्द्रतारकं न
वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं, यश्चन्द्रतारकमनुरो यमय-
त्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशा-
दनुरो, यमाकाशो न वेद, यसाकाशः शरीरं, य आ-
काशमनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । यस्त-
मसि तिष्ठंस्तमसोऽनुरो, यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं,
यस्तमोऽनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । यस्ते-
जसि तिष्ठंस्तेजसोऽनुरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः
शरीरं, यस्तेजोऽनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थत
इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् यः सर्वाभूतेषु तिष्ठन्सर्व्वेभ्यो
भूतेभ्योऽनुरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि
भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यनुरो यमयत्येष त
आत्मान्यर्थाभ्युत्थत इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् यः प्राणो
तिष्ठन्प्राणादनुरो, यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं,
यः प्राणमनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । यो
वाचि तिष्ठन्वाचोऽनुरो, यं वाङ्म वेद, यस्य वाक् शरीरं,
यो वाचमनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । यश्च-
क्षुषि तिष्ठञ्क्षुषोऽनुरो, यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं,
यश्चक्षुरनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । यः
श्रोत्रे तिष्ठञ्श्रोत्रादनुरो, यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं
शरीरं, यः श्रोत्रमनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः ।
यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽनुरो, यं मनो न वेद, यस्य मनः
शरीरं यो मनोऽनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः ।
यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽनुरो, यं त्वङ्म वेद, यस्य त्वक् शरीरं,
यस्त्वचमनुरो यमयत्येष त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतः । यो
विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादनुरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य
विज्ञानं शरीरं, यो विज्ञानमनुरो यमयत्येष त आत्मा-
न्यर्थाभ्युत्थतः । यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽनुरो, यं रेतो
न वेद, यस्य रेतः शरीरं, यो रेतोऽनुरो यमयत्येष त
आत्मान्यर्थाभ्युत्थतोऽष्टौ द्रष्टा,ऽश्रुतः श्रोता,ऽमतो
मन्ता,ऽविज्ञातो विज्ञाता, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्यतो-
ऽस्ति श्रोता, नान्यतोऽस्ति मन्ता, नान्यतोऽस्ति विज्ञातैष
त आत्मान्यर्थाभ्युत्थतोऽतोऽन्यदर्शम्” इति । तस्मैवांश-
विशेषेषाभिर्भूतानां दिग्वादिभिसानिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठा-
हत्वं यथा “वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दृश्य ।
दिग्वाताकंप्रचेतोऽश्विनःक्रीन्द्रोपेन्द्रमित्तका” इति शार० ।
“शक्तिरामर्थ्याद्विद्यतपरमेश्वरादुत्पन्नत्वेनाऽहङ्कारस्य तद-

त्पद्मदेवानाञ्च वैकारिकत्वमिति" राघवभट्टेन व्याख्या-
तम् । "वैकारिका दिगाद्याञ्च चन्द्रैकादश स्मृताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्वृत्ता-
भियुक्तोक्तिः । तथा च ओलस्य दिक्, त्वचो वातः,
नेत्रस्य अक्षः, रसनायाः वरुणः, घ्राणस्य अश्विनौ,
वागिन्द्रियस्य वज्रः, हस्तस्य इन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः,
पायोः मित्तः, उपस्थस्य (कः) प्रजापतिः, मनसः चन्द्रः,
इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः । "ईश्वरं

भास्करे विद्यादुर्गं विद्यान्निशाकरे । स्कन्दमङ्गा-
रके विद्याबुधे नारायणं विदुः । गुरौ वेदनिधिं विद्यात्
शुक्रे शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यमं विद्याद्वाहोः कालं तथैव
च । चित्रगुप्तोऽधिपः केतोरिखते महदेवताः" इति (मत्स्य-
पुरा०) उक्ता महाणामधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च
प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवहियन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे
दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवतापत्यैव । "आदित्याभिसुखाः सर्वे
साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपुरा० । "शशाङ्कमूर्त्तैरधिदेव-
ताकृतिरिति" भट्टिः । चन्द्राधिदेवता उभा ।

अधिदेवत न० अधिष्ठातृ देवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे
"शिवाधिदेवतं ध्यायेत् वर्ज्यप्रत्यधिदेवतमिति" "विचिन्वो
माधिदेवत"मिति च विष्णुध०पु० । देवते विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । देवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । "अधाधिदेवतम्
आदित्यो वा" इति रुन्दो० उ० "इत्यधिदेवतमिति
ट०उ०" । अधिदेवतमप्यत्र अव्य० । "अधिदेवं किञ्च-
च्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथः प्रा०स० । अधीश्वरे । "तत्त्वा-
धिनाथमधिकृत्य दिवस्तथासाधिति" नैष० ।

अधिनाथ पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारस्त्रच्छांशनयनद्वारा
तत्तत्स्थानं हियतेऽसौ अधि+नी-घञ् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा-कृ । प्रभौ ईश्वरे ।
"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते" इति रघुः । "अथ्यः
कुक्ष्यामधिपस्तेति" भार० ।

अधिपति पु० अधिकः पतिः, अधि+पा-डति वा । ईश्वरे
स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति"
श्रुतिः । "सर्वस्वाधिपतिर्हि स" इति मनुः । "ततो
भुञ्जन्नाधिपतेः फणापैरिति" कुमा० । पत्यन्तत्वात्
भावादौ यक् आधिपत्यम् । अत्यन्तैश्वर्ये न० । "शैला-
धिपत्यं स्वयमन्तिष्ठदिति" कुमा० । सपूर्वपदकत्वात्
स्त्रियां ङीष् नञान्नादेशः । "विष्टिभिर्नी दिशामधिप-

त्वीमिति यजु० १४,५, अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" दीपः ।
अधिपा ति० अधिपाति अधि+पा क्तिप् अधिपतौ, अधि-
पालके च "सर्व्यदशसन्नधिपा उ अन्धोऽभि" ऋ०७,८८,२ ।
अधिपु(पू)रुष पु० अधिकः उत्तमः पु(पू)रुषः प्रा०स० ।
परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिकृत्ये-
त्यर्थे अव्य० । [वज्रप्रजायां स्त्री ।

अधिप्रज ति० अधिका प्रजा यस्य । वज्रप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।
अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति स्वाम्यर्थेऽत्राधिः अधि+
भू-क्तिप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिकृत्ये-
त्यर्थे "अधिभूतं किसुच्यत" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूतं क्षरो-
भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता । "भूतं प्राणि-
मात्ममधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधरः ।
अधिभूतं भवः अनुशक्तिका० द्विपदद्विभिः आधिभौतिकम् ।
भूतान्यधिकृत्य जाते दुःखादौ ति० ।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्त-
भोजने । भोजनं निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिकं धनं
मूल्यं यस्य । अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि ति० । "दश
वस्त्राधिभोजना इति ऋ०६,४७,२३ अधिभोजना अधिकं
धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्य पु० अधिकं मथ्यतेऽनेन अधि+मन्य-करणे घञ् ।
"उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरसोऽङ्गं
तु तं विद्यादधिमन्यं खलक्षणैः" इत्युक्ते अरणिक्काष्ठ-
मन्यनावयवभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्र । "विस्तीर्णं ऋदु वज्रं
यत्प्रकारं श्यावं वा तदधिमांसजाम् विद्यादिति" वैद्यकोक्ते
रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र न० कप् । "हनूस्थे
पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुजः । कालास्त्रायी कफहतो
विज्ञेयः सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे ।

अधिमात्र ति० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाथमस्य मात्रा च
वा । अधिकप्रमाथे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादि-
दर्शान्शान्द्रो मासः प्रा०स० । मलमासे "असंक्रान्त-
मासोऽधिमासो निरुक्त" इति स्पष्टयुक्तो रविसंक्रान्तिवर्जितो
मासोऽधिमासः । तथा हि "मीनादिस्वो रविर्येषामारम्भः
प्रथमे क्षणे । ते चैवाद्या" इत्युक्तादिशा मीनस्थे रवौ यस्य
चान्द्रमाससारम्भः स चैवः एवं मेघस्थरवारम्भो वैशाख

इत्येवं स्थिते यस्मिन् चान्द्रमासे रवेः राश्यन्तरसंक्रमो न जातः, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्भेषस्ये रवौ स्वारम्भात् उभयोरपि वैशाखता, तत्राद्योऽधिमासः संक्रान्तिहोनत्वात् द्वितीयः शुद्धः इति स्मृतौ प्रसिद्धम् । यथा मलमासतत्त्वे लघुहारीतः ॥ “इन्द्राग्नी यत्र ह्ययते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्य त्व रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्योमलिच्छु-चोज्ञेयोद्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । तस्मिंस्तु प्रकृते मासि-कुर्व्यात् आङ्गं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं तु सर्वदा” । “यदा तं दर्शान्मासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासा-न्यक्षणादतिराशिस्यः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासा-न्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत्तदाद्योऽतिक्रान्तोमासोमलिच्छु-चोज्ञेयः” । ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् मलमासः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपित कर्कटे” । “अमा-वास्याद्वयं अमावास्यान्यक्षणाद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां क्रियोत्-पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान्य-क्षणाद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगे-नाधिमासः । संक्रान्तरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणाद्वयवृत्ति-त्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात्” । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः-पराशरौ । “रविष्णा लङ्घितोमासश्चान्द्रः ख्यातोमलि-च्छुचः । तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सिता-सिते । तदा तन्मासविहितसुत्तरे मासि कारयेत्” । अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मास तत्पूर्वमासान्यक्षणाद्वययोरेकराश्ववस्थितस्य तन्मासानन्तर-संयोगः, न त्वेकराश्वस्थितस्य मासव्यापनमात्रं तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराशौ, तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगे-ऽपरस्यापि मलमासता स्यात्” । अतएव ज्योतिषे “अमा-वास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाद्गर्हितं सर्वकर्मसु । तस्यार्कौदर्शकश्चेकराशौ दर्शद्वयातिगः” । “अत्रैकराशिस्यार्कस्य दर्शद्वयातिगत-सक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भ-वति न परस्य” । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे । “दिव-सस्य हरत्यर्कः षष्टिभागश्चतौ सदा । करोत्येकमह-च्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्कैतदीयानामद्गानाम-धिमासकम् । योश्चे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चि-मम्” । “तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डभेकं

रविर्हरति छेदयति उत्तरे छेदमित्यभिधानात् । ततश्च षट्ती मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादङ्गक्षित्येच्छेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तकर्मण्ये वर्षे द्वादश तिथ्यात्मककालाकर्षादङ्गैतदीयानामन्ते अङ्गै हतौयं येषां ते तथा । योश्चे माधवादिषु षट्केषु पूर्व्वं माधवादितिक-पतितं, पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं आवणादितिकपतितं मल-मासश्चन्द्रार्कौ जनयतः” । मिहिरः । “माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते तु आवणेऽच्युतः । “मिथुनोपगतो भानुरमावासाप्राद्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपित कर्कटे” । “अमावा-स्याद्वयं तदन्यक्षणाद्वयं स्पृशेत् संयुज्यात् न तन्मध्ये राश्य-न्तरसंयोग इत्यर्थः” । “कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्” । यद्यपि “यां तिथिं समस्तप्रायश्चित्तं गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति” इति “राजमार्त-ण्डवचनात्तुलादिषण्णासे तिथिद्वयमावाहर्षे द्वादशद्वि-रुपपन्ना तथापि “मध्ये विषुवतोर्भासुर्यान्यहानि तु वर्द्धयेत् । तैः सम्भूयाधिकोमासः पतत्येव त्रयोदशः” इति “गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्भेषतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये भेषादिषण्णास एव तिथिद्वयैरुक्ता अहर्गणने भेषा-दिषण्णासे मन्दभुक्त्वा सप्तदिनद्विस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्वा दिनद्वयह्वासः” इति तथा च ज्योतिःशास्त्रम् “भेषादीना-महर्ग्वृन्दं षण्णां सप्ताष्टचन्द्रकम् (१८७) । तुलादीनामष्ट-सप्तचन्द्रकन्तु (१७८) लिखेत् पृथक्” । “चन्द्र एकः “अङ्गस्य वासा गतिः” इत्यङ्गविदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्गा बोध्याः । तेन दिनद्वयं ५ क्रमसञ्चयाभ्यां ६ भेषादिषट्के एव एका= दशतिथिद्वयः” । एवञ्च “गतेऽन्दहितये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये । द्विसप्तप्राष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” । इति “राजमार्तण्डोक्तः सप्तदशदिनाधिकादमासाधिकवर्षद्वयेऽधि-मासः । स च सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घ-नासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः इति” । सिद्धान्तशिरोमणौ तु ४३२००००००० कल्पप्रमाणवर्षेषु १५६३३००००० एतन्मिता अधिमासाभवन्नीत्युक्तम् यथा “लघ्नाहता देव-नवेषुचन्द्राः कल्पेऽधिमासाः कथिताः सुधीभिरिति” । “अलोपपत्तिः प्रकृतास्तावद्विमासास्तोभ्यश्चान्द्रमासा याव-द्भिरधिकास्तावन्तोऽधिमासा” इति । तदेवाह । “रवेः कोटिभिन्नाः कृताऽपेन्दुवाणाः” ५१८४००००००० “सुराग्न्यद्विरामेषवो लक्षनिन्नाः ५३४३३३००००० ।

शाशाङ्कस्य मासाः पृथक् सूर्य्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा तेऽधिमासाः इति” ॥ इष्टवर्षेऽधिमासानयनं तत्रैवोक्तं यथा “कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः । खट्वहर्नै (३०) गुणितस्तिथिसंयुतः पृथमतोऽधिकमाससमाहृतात् (१५६३३०००००) ॥ रविदिना (१५५५२००००००००) प्रमताधिकमासकैः कृतदिनैः संहितो द्युगणो विधोः” इति । अत्र वासना कल्पगताद्वा द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युतास्त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः एवमेव सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधिमासानयनं तैराधिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः । तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणसंहितचान्द्रो भवति यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्येव” इति । सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तम् । “भवन्ति शशिनो मासाः सूर्य्येन्दु भगणान्तरम् । रविमासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः” इति ॥ सूर्य्यचन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासो निताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव भवन्ति नान्ये । अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम् । अत्रोपपत्तिः । त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दु युतिकालरूपदर्शान्तावधेचान्द्रस्य, द्वादशराशिमितेन सूर्य्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दशीघ्रयोः सूर्य्येन्दोर्योगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । द्वादशराश्यान्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासापेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति ।

अधियज्ञः पु० अधिकृतोयज्ञो यस्मात् प्रा०ब० । परमेश्वरे । “अधियज्ञः कथं? कोऽने” त्यजुन प्रश्ने । “अधियज्ञोऽहमे वात्र देहे देहश्रुतां वर !” इति भगवदुत्तरम् गीतायाम् । “अत्रास्मिन् देहेऽन्यामित्वे न स्थितोऽहमधिपयज्ञः यज्ञादिकर्म्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति” श्रीधरः । यथा च तस्य सर्वान्यामित्वं तथा अधिदेवताशब्देऽन्यामित्वब्राह्मणे पुरस्ताद्दर्शितम् । यज्ञे विभ० अव्ययी० । यज्ञमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः, यागे विभ० अव्ययी० । अधियागमभ्युक्तार्थे अव्य० । अधिकः अधिकारव्यागः प्रा०स० । अधिकारो ज्ञाने पु० ।

अधियोग पु० अधिकोयोगः प्रा०स० । ज्योतिषप्रसिद्धयातिकशुभयोगे । स च गमनसमयलग्ने-तस्माद्वा चतुर्थे, पञ्चमे, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा अत्यतमस्थाने बुधजीव-

भागवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति । “योगे क्षेममयाधियोगमने क्षेमं विपूणां बध इति” सूक्त० ।

अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध-अच् । अतियोद्धरि । विभ० अव्ययी० । योधे इत्यर्थे अव्य० ।

अधिरथ अध्याहूढः रथं रथिनम् अत्या०स० । अतिरथे । कर्णपितरि पु० । “विवेशाधिरथोरङ्गं यष्टिप्राथो ह्वयन्निवेति” भा० आदि० । तस्यापत्यम् इज् । अधिरथिः कर्णे पु० । कर्णपर्वणि भूरप्रयोगोऽस्य ।

अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज-क्लिप् । साम्राज्यवति, न्यपे, सम्मन्त्रन्यपे च “प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादत्त्वाधिराट् श्रियमिति” भाग० । अधिकशोभान्ति ते वि० ।

अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा० । अधोश्वरे साम्राज्यवति, न्यपे च । “शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्याविति” “हिमालयोनाम नगाधिराज” इति च कुमा० ।

अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा०स० । साम्राज्ये । “अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभागति” । **अधिराट्** न० अधिकतं राष्ट्रमत्र प्रा०ब० । राज्ये । विभ० अव्ययी० । राष्ट्रमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिरुक्म वि० अधिगतं रुक्माभरणं येन प्रा०ब० । अधिगतसुवर्णाभरणे मानवे । अधिरुक्मा विनीयते” इति ऋ० ८, ४६, ३३, अधिरुक्मा अधिकरुक्माभरणेति” भाष्यम् ।

अधिरूढ वि० अधि+रूढ-कर्त्तरि-क्त । उपरिभागे आरोह्यकर्त्तरि, अतिवृद्धिमिति च । [शयेनारोपिते । **अधिरोपित** वि० अधि+रूढ-णिच्-युक् कर्मणि क्त । अति-अधिरोहणं न० अधि+रूढ भावे-ल्युट् । उपर्यारोहणे । घञ् । अधिरोहोऽप्यत्र पु० ।

अधिरोहणी स्त्री अधिरूढतेऽनया अधि+रूढ-करणे ल्युट् । (मद्) इति, (सिद्धि) इति च प्रसिद्धे काष्ठवंशादिनिर्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानदण्डे । अधिरोहः साधनत्वेनास्त्वस्याः इति । अधिरोहिणीत्यप्यत्र इति शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं न्ययम् । रायसुकुटादिभिः ल्युटैव तत्पदसाधनान्नास्य इत्यन्यता ।

अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी० । लोके इत्यर्थे । **अधिवक्तृ** वि० अधि+वच्-हच् । पक्षपातेन वक्तरि ।

“विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता” इति ऋ० १, १००, १०, अधिवक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा० । स्त्रियां ङीप् । **अधिवचन** न० अधि+वच्-ल्युट् । पक्षपातेन कथने । “अधिकवचनं पक्षपातेन वचन”मिति भाषवाचार्यः ।

अधिवस्त्र लि० अध्याहृतं वस्त्रं येन प्रा० व० । उपरिनिहित वस्त्रे । “वस्त्रेभिराहृतोऽधिवस्त्रा बधूरिवेति” ऋ० ८, २, ६, १३, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा० ।

अधिवाक पु० अधि+वच-घञ् । पक्षपातेन वचने । “तमिन्नेषु हितेष्वधिवाकाय हरन्ति” इति ऋ० ८, १५, ५, “अधिवाकाय पक्षपातवचनार्येति” भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे-घञ् । निवासे “श्रीः कैटभारिहृदयैकज्ञताधिवासेति” देवीमा० । अधि+वास सुरभीकरणे भावे घञ् । सौरभे “कञ्जुञ्जकन्यावत्तान्-वांसलम्बाधिवासयेति” भाषः “अधिवासस्यृह्येव मारुत” इति रघुः । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस-षिच्-करणे घञ् । यज्ञारम्भपूर्वदिवसे देवतास्थापनादि-कर्माणि । “अधिवासः परेऽहनीति” स्मृतिः “मध्यरात्रेऽधि-वासयेदिति” स्मृत्युक्तेस्तस्य पूर्वैद्युर्मध्यरात्रे कर्तव्यता । “आत्ययिकेषु कार्येषु सद्येवाधिवासये” दित्युक्ते यांदिनेऽपि क्वचित् कर्तव्यता । गन्धमाल्याद्यैः संस्कारे च ।

अधिवासन न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस-षिच् ल्युट् । यागपूर्वदिने देवताद्यावाहनपूर्वक-पूजनादिकर्म्मभेदे । अधिवास्यते सुरभीक्रियते अधि+वास सुरभीकरणी भावे ल्युट् । गन्धमाल्यादिभिः सुरभीकरणरूप-संस्कारभेदे तद्गुण्याणि च “महो गन्धः शिला धान्यं दूर्वा उष्णं फलं दधि । घृतं खस्तिकसिन्दूरं शङ्खकज्जालरोचनाः । सिद्धार्थं काञ्चनं रौप्यं ताम्रचामरदर्पणम् । दीपः प्रश-स्तिपालञ्च विज्ञेयमधिवासने” इति स्मृत्युक्तानि वेद्यानि । “सायं षष्ठ्यान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति” पुरा० ।

अधिवासित लि० अधि+वास-सुरभीकरणे कर्म्मणि क्त । सुरभीकृते गन्धमाल्यादिभिः कृतसंस्कारे । अधि+वास-निवासे षिच् कर्म्मणि क्त । कृताधिवासने देवादौ ।

अधिवाहन न० अधि+वह-षिच्-ल्युट् । उपरि प्रापणे वाहने, च । विभ० अव्ययी० । वाहनं यानमधिकृत्ये-त्यर्थे अव्य० ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत-छेदने ल्युट् । अत्यन्त-च्छेदने “आशासनं विशासनमथो अधिविकर्त्तनमिति” ऋ० १०, ८५, ३५ ।

अधिविद्य अव्य० विद्यायां विभक्त्य० अव्ययी० । विद्यामधि-कृत्येत्यर्थे । “अधिविद्यं प्रकाशते इति” वाक्यपदीयम् ।

अधिविद्या स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्म्मणि क्त । कृताधि-वेदनायां यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम्

“अधिविद्या तु या नारी निर्गच्छेदुपिता गृहादिति” मनुः ।

अधिविद्यस्त्रियै देयमाधिवेदनकं सममिति” याज्ञ० ।

अधिवेत्तृ पु० अधि+विद्-लाभे कर्त्तरि ढच् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद अव्य० वेदे-विभक्त्य० अव्ययी० । वेदमधिकृत्येत्यर्थे । अधि+विद्-भावे घञ् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु०

अधिवेदन न० अधि+विद्-लाभे भावे ल्युट् । विवाहोपरि-विवाहान्तरकरणे । तत्र नियुक्तादि उक् । आधिवेदनिकम् अधिवेदनविषयनियुक्ते तत्रलब्धे च घनादौ लि० । “अधिविद्यस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति” याज्ञ० । “आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृतिः । अधिवेदनकालनिमित्ते तु मत्कृतबद्धविवाहवादे विस्तरत उक्ते ततएवावसेये ।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्म्मणि-अनीयर् । यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्यं तादृश्यां स्त्रियाम् । कर्म्मणि यत् । अधिवेद्याप्यत्र स्त्री । “बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे” इति मनुः । [ल्युट् । पाचने ।

अधिअपण न० अधि+आ-पाके षिच्-पुक् हुस्त्व भावे अधिअय पु० अधि+श्री-पाके भावे अच् । चूल्ग्राहपरिस्था-पनरूपे विक्रित्तिहेतुभूते व्यापारे, पाके ।

अधिअयण न० अधि उपरि अयणं पाकाद्यं स्थापनं श्रीज्-भावे ल्युट् । चूल्ग्रा उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाके च । अधिश्रीयते पच्यतेऽत्र, आधारे ल्युट् डोप् । चूल्ग्राम् (आका) इति, (चूला), इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिअयणीय लि० अधिअयणाय पाकाय हितम् क्त । पाक-साधनपात्रे । अधिअयितमर्हति अधि+श्री-पाके अर्हाथे कर्म्मणि अनीयर् । पाकार्हे वस्तुनि लि० ।

अधिअयितवै अव्य० अधि+श्री-पाके वेदे कृत्यार्थे तवै । पचनीये “गौरेव दुग्धमधिअयितवै ब्रूयादिति” वेदः ।

अधिश्री लि० अधिका श्रीयस्य । अधिकशोभान्विते अधिक-सम्पत्तिमति च “इयं महेंद्रप्रभृतीनाधिअय” इति कुमा० “समादिदेशाधिकृतानधिश्रीरिति” रघुः ।

अधिषवण न० अधिषूयते सोमः यत्र अधि+षू अधिषवे आधारे ल्युट् । सोमाभिषवसाधनकर्म्मादिपात्रे । “अंशू-निव सावाभिषवणे” इति वेदः । भावे ल्युट् । अधिषवे ।

अधिषवण्या लि० अधिषवणाय हितम् यत् । अधिषवसाधने फलके । “यत्र द्राविष जघनाधिषवण्या कृता” इति ऋ० १, २८, २ अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके इति भा० ।

अधिष्ठातृ लि० अधि+स्था-हच् घत्वम् । अध्यक्षे, नियमित-
कार्यविशेषाकरणेन कृताकृतावेक्षके, नियन्त्रि च ।
“आत्मेन्द्रियाद्यधितेति” भाषा० । अधिदेवे च ।
“इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्त्रे परिकीर्त्सिता” इति पुरा० । ते
च अधिदेवताशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव
तदपि तत्रैवान्यर्थाभिप्राय्येन दर्शितम् । “तत्सामिध्या-
दधिष्ठातृत्वं भविष्यदिति” सांख्यसू० । यथायस्कान्मन्त्रेः
सामिध्यात्वेण यस्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्ख्यादिना तथै-
वादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्भेदसत्त्वरूपेण परिष्क-
नम् । इदमेव च सोपाधिष्ठातृत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तम् ।
“निरिक्षे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते । सत्ता-
मात्रेण देवस्य तथा चेयं जगज्जनिः । अत आत्मनि
कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । “निरिक्षेत्वात्कर्त्तासौ
कर्त्ता सन्निधिमात्रतः” इति सां०भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिष्ठान न० अधि+स्था-ल्युट् । नियमितकार्यविशेषाकरणेन
सामिध्यात्वेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे
आरोपाधिकरणे च । वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याङ्गमधिष्ठानं
यथा तथाऽध्यासशब्दे वक्ष्यते । अधिकरणे ल्युटि । पुरे
आधारमात्रे, आश्रये च । “तदधिष्ठानाश्रयदेहे
तद्वाद इति” सां०सू० । “तस्य बिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो
वक्ष्यमाणमतपञ्चकं तस्याश्रये घाट्कौशिके देहे इति
भाष्यत्” । करणे ल्युटि । चक्रे, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेन च
हि प्रवृत्तयुक्तत्वादि सम्भवः । अधिष्ठानञ्च नियन्त्रित्वं
यथोक्तं सांख्ये । “संहतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य-
यादधिष्ठानादिति” “इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात्
त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यदात् सुखदुःखमोहात्मकं
तत् सर्वं परेषाधिष्ठीयमानं दृष्टं यद्यारथादि यन्मादिभिः,
सुखदुःखमोहात्मकञ्च देवद्यादि, तस्मादेतदपि परेषाधिष्ठात-
व्यम् । स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति” सां०कौ० । भावे
ल्युट् । सन्निधिमात्रे । “अत्माधिष्ठानं कुर्विति” आवाहन-
मन्त्रः । “भोक्तुरधिष्ठानाङ्गो गायतननिष्ठासमन्वया पूति-
भावप्रसङ्गात्” इति सांख्यसू० । “भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात्
व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निष्ठां भवति ।
अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात्
ऋतदेहवदित्यर्थः । तथाच रससञ्चारादिव्यापारविशेषैः
प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा० ।
ननु प्राणिनः निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति
तत्राह । “भृत्वद्वारा स्वामग्राधिष्ठितिनैकान्प्रात्” इति सा०

सू० । “देहनिष्ठांशे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यै-
कान्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपभृत्वद्वारा यथा
रात्रः पुरनिष्ठांश इत्यर्थः । तथा च प्राणसग्राधिष्ठातृत्वं
साक्षात्, पुरुषसग्राधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणैति सिद्धम् ।
कुलाबादीनां घटादिनिष्ठांशेष्वप्येवम् । विशेषस्त्वयं तत्र
चेतनस्य बुद्ध्यादेः प्राण्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकं सृष्ट्वा-
दिति । यद्यपि प्राण्याधिष्ठानादेव देहनिष्ठांशं तथापि
प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देह-
निष्ठांशादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा० ।
अधिष्ठीयते कर्म्मणि ल्युट् । अधिष्ठिते रुद्धिमात्रेण
नियन्त्रिते । “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठान-
सुच्यते” इति गीता ।

अधिष्ठित लि० अधि+स्था-कर्म्मणि क्त । अध्युषिते “विलोक्य
दृष्टोक्षमधिष्ठितं त्वयेति” कुमा० । सन्निधिमात्रेण नियो-
जिते “इश्वराधिष्ठिताः सर्वे स्वं स्वं कार्यं हि कुर्वते
इति पुरा० ।

अधिहरि अव्य० हरौ, विभ० अव्ययी० । हरिमधिकृत्येत्यर्थे
अधीकार पु० अधि+क-घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अधि-
कारशब्दार्थे “सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्”
इत्युपपातकगणनायां मनुः । “स्वागतं स्वानधीकारा-
निति” कुमा० ।

अधीत न० अधि+इड-भावे क्त । अध्ययने, कर्म्मणि क्त ।
कृताध्ययने अभ्यस्ते च लि० “इषदीषदनधीतविद्ययेति”
कुसु० । “अधीतवेदवेदाङ्गत्वेनेति” वे०सा० ।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन् । अध्ययने “अधी-
तिवोधाचरणप्रचारणैरिति” नैष० । अधि+इक-स्मरणे
क्तिन् । स्मरणे “नू ते पूर्वस्य वसो अधीतौ तृतीये”
इति ऋ०२, ४, ८, “अधीतौ स्मरणे” इति भाष्यम् ।

अधीतिन् लि० अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने ।
“त्वयुत्तरासङ्गतीमधीतिनीमिति” कुमा० । एतदित्य-
न्त्ययोगे च कर्म्मणि सप्तमी वेदेऽधीतीत्यादि किन्तु कर्म्मा-
विवक्षया प्रथमं भावे एव क्तः पश्चात् कर्म्मणा योगः
कृतपूर्वकी कटमित्यत्वेव । यथोक्तं हरिष्या । “अकर्म्मकत्वे
सत्त्वेव ज्ञान्ते भावाभिधायिनि । पश्चात् क्रियावता कर्त्ता
योगो भवति कर्म्मणेति” । विस्तरः मत्कृतसरलायां द्रष्टव्यः ।

अधीन लि० अधिगतनिजं प्रभुम् अन्त्या०स० । आयत्ते । विस्ता-
धीन इत्यादौ तु विस्ते अधि-इति वाक्ये समासे अद्युत्तर-
पदात् ख । “क तु मां त्वदधीनजीवितामिति” कुमा० ।

“दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह” इति मनुः ।

“इच्छाकृष्णं दुरामेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” इति रघुः ।

अधीर लि० धीरः धैर्यान्वितः न०त० । चञ्चले, “कान्तस्या धरमणिम् अधीरमाचुचुम्बेति” दशकु० । कातरे, रोगा-दिनाकुलचित्ते च । विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री । तल्लक्षणं नायिकाशब्दे वक्ष्यते

अधीवास अधि+वस आच्छादने करणे षञ् । सर्वत आव-रके महाकञ्चुके वस्त्रभेदे । “अधीवासं परिसृच्योष्णीषं संवेष्ट्य निवीते” इति कात्या० १५,५,१३, उपरि सर्वतः संख्याद्यतेऽनेनेत्यधीवासः महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या । “अधीवासेन प्रच्छादयतीति” कात्या० २०,६,१५, “उप-रिष्ठादावरकं वासोऽधीवास” इति वेददीपः ।

अधीश लि० अधिक ईशः प्रा०स० । सार्वभौमे अधिपतौ च ।

“अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुत” इति जात० ।

अधीश्वर लि० अधिक ईश्वरः प्रा०स० । स्त्रियां ङीष् ।

राजनि “अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति” नैष० । प्रभौ च ।

अधीष्ट न० अधि+दिवा+इष-भावे क्त । सत्कारपूर्वकनियोगे,

“विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसं प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्गिति” पा०

“अधीष्टं सत्कारपूर्वकव्यापार” इति सि०कौ० ।

कर्माणि क्त । सत्कारपूर्वकं नियोजिते लि० ।

अधुना अव्य० अस्मिन् काले इदमशब्दस्य न० । संप्रती-

त्यर्थे “प्रमदानामधुना” विङ्मन्नेति कुमा० । अधुना

भवार्थे ठञ् । आधुनिकः इदानीन्तने लि० । [स्त्रियां ङीष् ।

अधुनातन लि० अधुना+भवार्थे दुर्गल् लृट् च । इदानीन्तने

अधुर नास्ति धूः चिन्ता भारो वा यस्य अचसमा० । भारशून्ये

चिन्ताशून्ये च, न०त० । अधूः-अभारे अचिन्ते च ।

अच्चे ल नाचसमा० । अधूरक्षः इति ।

अधूमक पु० नास्ति धूमो यत् कप् । धूमशून्ये ज्वलदग्नौ ।

अधृत पु० न घृतः । सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न घृते पर-

मेश्वरे, श्रुतौ “स भवगवः ! कस्मिन्नु प्रतिष्ठितः ?” इति प्रश्ने

“स्वे महिषी” द्युत्तरम् तेनान्याधृतत्वात् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य

तथात्वम् । “अष्टतः स्वष्टतः स्वास्त इति विष्णु सृष्टेः ।

अधृति स्त्री घृतिधारणं धैर्यं वा अभावार्थे न०त० ।

धारणाभावे, धैर्याभावे, च ।

अधृष्ट लि० घृष-निर्बन्धत्वे क्त न०त० । लज्जाशीले ।

घृष-अभिभवे क्त न०त० । अनभिभूते “यत् नो-

मितावरणावष्टमिति ऋ० ६, ६७, २, अष्टमनभिभूत-

मिति भा० । अहिंसिते च । “दूतासोवसवोऽष्टष्टा” इति

ऋ० ६, ५०, ४, “अष्टष्टा अहिंसिता” इति भा० ।

अधृष्य लि० न घृष्यः न०त० । अनभिभवनीये “अधृष्यश्चा-

भिगमप्रश्न यादोरत्नैरिवार्षव” इति रघुः । घृष-निर्बन्धत्वे

भावे क्यप् तच्चास्ति यस्य । अप्रगल्भे, लज्जाशीले च लि० ।

अधेनु स्त्री न०त० । दोहनशून्यायां गवि । “अधेनुं दक्षा

स्तर्थाभिति” ऋ० १, ११७, २०, “अधेनुम् अद्रोघी-

मिति” भा० । [शून्ये लि० ।

अधैर्य्य न० अभावार्थे न०त० । धैर्याभावे । ब० । धैर्य-

अधोअच लि० अधः अक्षस्य, अधस्तात् अक्षति अश्रुते वा

अक्ष-अच, अश-स वा वेदे अतोऽलोपाभावः । अधस्ताद्

व्यापके । “अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिरिति” ऋ० ३

६३, ६, “यदापः अक्षस्थाधस्ताङ्गवन्ति तदा रथादीनि नेतुं

शक्यन्ते” इति भा० । [अधादेशश्च । परिधानवस्त्रे ।

अधोऽशुक न० अधरमंशुकम् अधर+प्रथमार्थे असि अधरस्य

अधोऽक्ष न० अधरमक्षं यत् मार्गे अधर+प्रथमार्थे असि ब० ।

हविर्धानाक्षाधोमार्गे । “दक्षिणस्याक्षं प्राञ्चो निष्क्राम-

तीति” का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण

प्राञ्चुखा निःसरन्तीति” वेददीपः ।

अधोऽक्षज पु० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन-ड ५त० ।

अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानम् अधरं ग्राहकत्वाभावाङ्गीनं यस्य

अधर-प्रथमार्थे असि अधादेशश्च । इन्द्रियाद्योग्ये, “अधो

न श्रीयते जातु यस्मात्तस्मादधोऽक्षज” इत्युक्तलक्षणे, वा

विष्णौ । “व्याप्तौ वायुरधोऽक्षज” इति विष्णुसृष्टेः ।

“द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराज-

रूपेण ततोऽधोक्षजइक्ष्यते” इति भाष्ये तथा च अरुण-

कपालद्वयमध्ये विराड्रूपेण जातत्वादस्य तथात्वम् ।

अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तनेन प्रत्यक्षप्रवाहिते अक्षगणे

जायते प्रकाशते इति अधोक्षज इति वा । तत्रैवार्थे ।

अधोगति स्त्री अधरस्मिन् अधस्तात् नरकादौ गतिः

नरकादिगमने “साधकानां त्वधोगतिरिति” तन्त्र० ।

नरकस्य च पापफलत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम्

“और्वे च सर्वे नरकाः सदैत्या” इति (सि० शिरो०)

और्वस्थाने एव नरकस्थितिस्ता और्वस्थिति च । “साद्र-

दकान्तर्बडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानी”त्यनेन

पातालसन्निवृष्टे तत्रैवोक्ता । अतो नरकानामधःस्थत्वम्, भू-

गोलशब्दे विवरणं दृश्यम् । “जघन्यगुणवृत्तास्तु अधोग-

च्छन्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम् । अधो-

गतित्वञ्च पापादेव । अधःप्रदेशमात्रे गमने च “मूला-

नामधोगतिरिति" का०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य व० ।
नरकगामिनि त्रि० "अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुप्तकम्
अरक्षितारमन्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनुः ८, ३६,
४१, अधोगतिं नरकगामिनमिति कुल्लूकभट्टः ।

अधोगामिन् त्रि० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम-णिनि ।
नरकगामिनि, अधोभागे-गन्तरि च । स्त्रियां ङे.प् ।

अधोघाटा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घट्टेव तदाकारफल-
वत्त्वात् । अपामार्गं रत्नमाला ।

अधोजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे असि । जानुनोऽधरे
ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्वेषां वाधोजानु
इति का० २१, ४, १८, "वा विल्याथे सर्वेषां जानुनोरध-
स्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या ।

अधोजिह्विका स्त्री अत्या जिह्वा जिह्विका अत्यार्थे कन्
अधोऽधरा जिह्विका कर्म० । (आलजिभ) इति ख्याता-
याम् तालुस्थजिह्विकायाम् ।

अधोदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे असि । काष्ठ-
मयद्वारस्वाधरकाष्ठे (गोवराट्) ।

अधोदिग् स्त्री अधरा दिग् अधर+प्रथमार्थे असि कर्म० ।
दक्षिणस्यां दिशि । अस्या अधरत्वञ्चोदकशब्दे वक्ष्यते ।

अधोदृष्टि त्रि० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य । योगाभ्यास-
समये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "क्लिञ्चित्
प्रकाशस्तिमितोऽप्रतारैर्भ्रूँ विक्रियायां विरतप्रसङ्गैः । नेत्रैरवि-
स्मन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्मीकृतप्राणमधोमयूखैरिति" कुमारे
"करुणान्यर्वाङ्घ्र्यक्षयं स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये
ध्यायेन्नासाग्रमन्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि
"सम्भयन् नासिकाग्रं सभित्वादिना" दर्शितः । अधो-
दर्शनयुक्तमाले त्रि० । "अधोदृष्टिर्नैकैकतिक" इति मनुः
४, १६६ । कर्म० । अधस्थदृष्टौ स्त्री ।

अधोऽधस् अधस्+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम् । समीपाधोदेशे
"नवानधोधोदृहतः पयोधरानिति" साधः ।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य अरमन्दिरस्य उपहासः
सन्निष्कान्दसः । स्त्रीणामधोभागस्योपहासने । "अथं
विद्वानधोपहासं चरत्वासां, स्त्रीणां सुकृतं दृङ्क्त" इति
दृ०उप० । दृङ्क्ते आवर्ज्यतीति भाष्यम् ।

अधोभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे असि
प्र० । भक्तभोजनान्ते प्रियमानजले ।

अधोभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे असि कर्म० । अधर-
भागे "पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषितामिति" ।

अधीभवन न० अधरमधः भुवनम् लोकः । सप्तस्र पाता-
लेषु । तत्स्थानञ्च "भूमेरङ्गं चारसिन्धोरुदकस्य" जम्बुद्वीपं
प्राञ्चराचार्यवर्याः अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपपटकस्य यामे
चारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-
सिन्धुश्च तस्मादस्तमस्ततरग्रिस्रः शीघ्रं यस्माद्गमूव । महि-
तचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च
यत् ॥ दम्भो द्रुतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य
चान्त्यः । स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पाताललोकाः
पृथिवीपुटानीति सि०शि० ॥ अधिकं भूगोलशब्दे वक्ष्यते ।
अधोमुख त्रि० अधो मुखं यस्य व० । ज्योतिष-
शास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु । यथा "मूलाश्लेषा कृत्तिका
च विशाखा भरणी तथा । मघा पूर्वार्त्तयं चैव अधोमुख-
गणः स्मृत" इति । गोजिह्वास्थदृष्टे (अनन्तमूळ)
अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीष् । "स्तब्धदृष्टिरधोमुख" इति
"अधोमुखैरुद्धैरुद्धैः पतिभिः" इति रघुः । रुद्रा-
भेदे च तत्स्वरूपं रुद्राशब्दे वक्ष्यते ।

अधोराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्रः दृष्टिर्प-
कत्वात् तस्य रामत्वम् । अधोभागे शुक्रवर्षे "आश्विनाव-
धोरामाविति" य०२४, १, "अधोरामौ अधोभागे शुक्रवर्षा-
वजाविति" वेददीपः । [अधोभुवनशब्दे विवरणम् ।

अधोलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म० । भूमेरधःस्यपाताले ।
अधोवर्चस् त्रि० अधोगामि वर्चः ज्योतिर्यस्य । अवाचीब-
ज्योतिष्के "तत्ते विद्वान् वरुण ! प्रव्रनीत्यधोवर्चस"
इति वेदः ।

अधोवायु पु० अधोगामी वायुः शा०त० । अपानवायौ
पर्ह्यशब्दकारके वाते "अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽन्तर्भाष्ये"
इत्युपक्रम्य "कर्म कुर्वन्नुपसृष्टे"दित्युक्तं स्मृतौ ।

अध्यक्ष त्रि० अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् अत्या०स० । नृपस्य कर्त्त-
धारणादिव्यवहारेष्वधिष्ठते । अध्यक्षोति व्याप्नोति अधि-
अन्-अच् । व्यापके । अधिगतं मूलतया अक्षमिन्द्रियम्
अत्या०स० । प्रत्यक्षज्ञाने । अर्थ आदित्वात् अक्षि । तद्वि-
षये त्रि० । "द्रव्याध्यक्षे त्वचोवोगो मनसा ज्ञानकारण-
मिति" भाषा० । "सेनापतिवलाध्यक्षाविति" मनुः । अधि-
ष्टातरि सन्निधिमात्रेण नियन्तरि च "मयाध्यक्षेण प्रकृतः
सूयते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमा-
रोपितास्त्वयेति" कुमा० क्षीरिकाटके पु० शब्दार्थवः ।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे-विभ० अव्ययी० । अक्षरमधिकृत्यैत्वर्थे ।
अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निस्समीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये-

र्धे वा अव्ययी० । अग्नौ अग्निसमीपे वेत्स्ये । तत्र स्थाने विवाहादौ स्त्रीभ्यो ढत्ते धनादौ न० । ऋतिशास्त्रे चास्मिन्नर्थे परिभाषासु कृता यथा “विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निस्त्रिधौ । तदध्यग्निं कृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” कात्या० । “अध्यग्निप्रधावाहानिकंदत्तं च प्रीतिकर्म्मणि आहमाहपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं ऋतमिति” मनुः । “पितृमाहपतिभ्राह्मदत्तसमध्यग्न्युपागतम् । आधिभेदनिक्ताद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति याज्ञ० । “विवाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातृलादिदत्तमिति”मिताक्षरा । अध्यग्निदत्तमित्येकं पदं दत्तसमध्यग्न्युपागतमित्येकवाक्यत्वात् कृतं दत्तमित्यर्थः इत्येके ।

अध्यच् लि० अधि+अच्-क्लिप् । अधिगन्तरि ।

अध्यण्डा स्त्री अधिकमण्डसिव वीजं यस्याः दैत० । अधिक वीजवत्याम् (भुंङ् आमला) इति ख्यातायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अध्यधिच्चेप पु० अधिकोऽधिच्चेपः प्रा०स० । अत्यन्तनिन्दायामतिशयतिरस्कारे च “गुरुणामध्यधिच्चेप” इति ।

अध्यधीन लि० आधिक्येन अधीनः । अत्यन्ताधीने गर्भदासे तस्य जन्मावधि दासत्वात् क्रयविक्रयार्हत्वाच्च तथात्वम् ।

अध्यथ पु० अधि-इङ्-इक् वा भावे अच् । अध्ययने अरण्ये च ।

अध्ययन न० अधि+इङ्-ल्युट् । पठने, गुरुसखोच्चारणानुसारिणि उच्चारणे च । अध्ययनञ्चाक्षरमात्रपाठ इति वैदिकाः सार्थाक्षरपहणमिति भीमांसकाः । “इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः । अलोभ इति मार्गोऽयं धर्म्मस्याष्टविधः ऋत” इति “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते” इति “सुताध्ययनसम्पन्न” इति च स्मृतिः अध्ययनं च वेदाध्ययनं तत्र च त्रैवर्णिकानामधिकारः यथोक्तं मनुना । “अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा, दानं प्रतिपहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षयं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वपसक्तिञ्च जन्त्रियस्य समासतः । पशूनां रक्षयं दानमिज्याध्ययनमेव च । वशिकपथं कुसीदञ्च वैश्वस्य ऋषिमेव च” इति मनुः । वेदाध्ययनञ्च ब्रह्मयज्ञत्वेनाभिधीयते तच्च ब्रह्मयज्ञशब्दे वक्ष्यते तच्च सार्थाध्ययनमेव प्रशस्तं यथोक्तं ब्राह्मणसर्वश्वे “कूर्म्मपुराणे । न वेदपाठमालेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः । पाठमालावसनस्तु पङ्के गौरिव सीदति । योऽधीत्य विधिवद्भिषोवेदार्थं न विचारयेत् स सान्धवः शूद्रसमः पालतां

न प्रपद्यते” । व्यासः “वेदस्याध्ययनं कार्यं धर्म्मशास्त्रस्य चापि यत् । अजानतार्थं तत् सर्वं तृषाणां कण्डनं यथा” तथा “यथा पशुभारवाही न तस्य भजते फलम् । द्विजस्तयार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते” । तथा “पाठमात्ररताच्चित्तं द्विजातींश्चार्थवर्जितान् । पशूनि च तान् प्राज्ञोवाङ्मालेणापि नार्चयेत् । श्रुतहीनमधीतं यच्चेह नासत् तद्भवेत् । श्रुतन्तु केवलमपि समुद्धारय कल्पते” । स्याशुरयं भारहृरः किलाभूद्धीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । अर्थवित् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाङ्गा । व्यासः । “योऽधीते नार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं दृथा । भारवाहीव ष्टकः केवलं लेशभागभवेत् । तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्रः कार्योविजानता” । व्यासः । “ज्ञानं कर्म्म च संयुक्तं सुत्थं कथितं यथा । अधेतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम्” व्यासः । “अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः । स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्म्मांतुष्टानविदुर्द्विजः” । मनुः “वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्रान्त्रमे वसन् । इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते” । व्यासः । “समुच्चितं स्लोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते । चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनात् द्विजात्” । दृहद्वारासः “अनूचानापत्न्यनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः । धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञानस्तोयोऽप्यध्यात्मचिन्तकाः” इति ॥ एतच्च स्याध्येयोऽध्येतव्य” इति श्रुतौ भीमांसकैः विस्तरतो व्यवस्थापितम् ।

अध्यर्द्धे लि० अधिकमर्द्धं यस्य व० । सार्द्धेन सहिते वस्तुमाले । “एकाधिकं हरेज्जोषः पुलोऽध्यर्द्धं ततोऽनुज” इति मनुः । एकाधिकमंशं द्वावंशविति यावत् ज्येष्ठपुत्रो षट्स्त्रीयात् अधिकमर्द्धं यत्रांशे सार्द्धमंशं इति कुङ्कु० । अर्द्धशब्दः रूपकार्द्धे रूढः तेन सार्द्धरूपके च । अध्यर्द्धपूर्वात् क्रीतादार्थे “अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति” पा० अध्यर्द्धपूर्वात् द्विगोश्चाहीयस्य ढजो लुक् । अध्यर्द्धकंसम् । “विंशतिकात्सुख” इति पा० । खविधाञ्च लुक् । अध्यर्द्ध-विंशतिकीनं “खार्थाईकनु” पा० । अध्यर्द्धखारोकम् “पणपादभाषयतादत्” पा० । अध्यर्द्धपरयं अध्यर्द्धपादम् अध्यर्द्धमाध्यम् अध्यर्द्धशत्यम् “शाखाद्देति” पा० यत् ढज् तस्य लुक्च वेति अध्यर्द्धशाखम् अध्यर्द्धशाखम् । इत्यप्यदयः शब्दाः तत्क्रीतार्थे लि० । अध्यर्द्धोति यत्र अधि+क्वध-आधारे घञ् । वायौ । “कथ्येव देवा याञ्चवल्क ! इति” याञ्चवल्क प्रिति शाकल्यप्रश्ने तत्र याञ्चवल्केन “अध्यर्द्धे” इत्युत्तरं (७०७०) दत्तम् तस्य विशेषज्ञानाय

“कतमोऽध्यक्षः” ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, “योऽयं पवत” इत्युक्ते तत्र पवत इत्यनेन वायुरुक्तः । “तदाऽर्जुनोऽयमेकएव पवते अथ कथमध्यक्षः” ? इति । वायोरेकत्वेन अध्यक्ष-शब्दार्थस्य साङ्गत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते “यदस्मिन् इदं सर्व-मध्याधोऽत् तेनाध्यक्षः” इत्युत्तरम् तेन अधिकशब्दहेतुत्वात् वायोरेध्यक्षत्वात् तथात्वम् अधि+अध-लङ् अध्याधोऽत् ।
अध्ववसाय पु० अधि+अव-सो-वञ् । इदमेवमेवेति विषय-परिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकः । बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः । “उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां ह्यतो सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्वव-साय इति वृत्तिरिति चाख्यायते” इति सांख्यतत्त्वकौस्तुभ-परिभाषितलक्षणः, “कर्तव्यव्यति योऽयं निश्चयः चित्त-साक्षिध्यात् प्राप्नोति न्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्व-वसाय” इत्युक्तलक्षणो वा निश्चयः । “प्रतिविषयाध्ववसायो दृष्टमिति सां०का० । उक्ताहे च । उक्ताहश्च कर्मणु सुकरत्वेन चानात् उद्यमभेदः ।

अध्ववसायित लि० अध्ववसायो जातोऽस्य तारा० इतच् ।
 जाताध्ववसाये । [निश्चयवति च ।
अध्ववसायिन् लि० अधि+अव-सो-णिनि । उक्ताहान्विते
अध्ववहनन न० अधि-उपरि अवहननम् । पूर्ववधातेन
 वितुषीकरणेऽपि पुनरवधाते । तेन च “ग्रीहीनवह-
 नीनि” नियमपालनम् ।

अध्वशन न० अधिकमशनम् । “साजीर्णे भुज्यते यत्तु तद-
 ध्वशनमुच्यते” इति सुश्रुतोक्ते अजीर्णेऽपि अवकाशने ।
 “यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्वशनस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि” सुश्रुतम् ।
अध्वस्त लि० अधि+अस-कर्मणि क्त । कृताध्यासे आरो-
 पिते, अध्यासश्चाप्ये वक्ष्यते तद्विषये मिथ्याभूते पदार्थे ।
 शुक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अत्र० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं चेतसं ब्रह्म
 वाऽधिकृत्य टच् समा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म
 वाऽधिकृत्येत्यर्थः । तत्र देहाधिकारे “अध्यात्ममिति” ह० उ०
 अधिदेवताशब्दे दृश्यम्, तत्र प्राणाद्यधिकारेण अन्तर्या-
 मित्वसक्तम् । चेतसाधिकारे “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” ।
 “अध्यात्मरतिरासीनो निराकाङ्क्षो निरादिष” इति मनुः ।
 “आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति” कुल्लू० । “जरामरणभोक्षाय
 सामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं
 कर्म चाखिलमिति” गीता । ‘ते जनाः परं ब्रह्म
 कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये तत् प्राप्नुवन् देहादिव्यति-

रिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति” श्रीध० । “अक्षरं परमं
 ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्मस्युच्यते” इति गीता । “सख्यैव ब्रह्मण
 एवांशतया जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहम-
 धिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते” इति
 श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंशस्य
 जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् “अध्यात्मविद्या
 विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति” गीता सा च विद्या
 न्यायवैशेषिकमते देहभिन्नत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभिन्न-
 त्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु
 ब्रह्माभिन्नत्वेनेति भेदः । सर्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्व-
 ज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशे-
 धिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र
 जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रक-
 रणं, परमात्मानमधिकृत्य च ऋगुमाञ्जलिनामकमपरं प्रकरणं
 निर्मायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो
 विवेकज्ञानाय षडध्यायीरूपं कपिलमुनिना, तन्मूलकमीश्वर-
 लक्षणेन च सांख्यकारिकाः सप्ततिः निर्मायिषत, वाच-
 स्यतिना च ता व्याख्याताः ततएव विस्तरोऽवसेयः । पातञ्जले
 तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन
 पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेदः ।
 अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । “मयि कर्माणि स-
 र्वानि संन्यस्याध्यात्मचेतसेति” गीता । “अध्यात्मचेतसा
 विवेकबुद्ध्या” अध्यात्मं जातः ठञ् । अनुश्रुतिका० द्विपद-
 दृष्टिः । आध्यात्मिकं दैहिके मानसिके च दुःखादौ लि० ।
अध्यात्मदृष्ट लि० अध्यात्मं पश्यति दृष्ट-किन् । आत्मज्ञे
 विषयव्यागेनात्ममातृदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं चेतसमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यः
 प्रतिसंहृत्य चेतसश्चात्मनि समवधाने । “अध्यात्म
 योगाधिगमेनेति” ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्यायनं
 यत्र । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रस-
 ङ्गतो रामचरितज्ञापके खनामख्याते ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्म-
 स्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्-स्त्वल् ।
 अध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च । “भृतकाध्यापकोऽयस्तु
 भृतकाध्यापितस्तथेति” मनुः । अस्य अकान्तत्वेऽपि याज-
 कादिगणे पाठात् षष्ठीसमासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

ध्यापक इति । अध्यापकश्च द्विविधः आचार्य्य उपाध्यायश्च यथोक्तं विष्णुना “यस्तूपनीयं व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्य्यं विद्यात् । यस्त्वेनं मूल्यानाध्यापयेदकदेशं वा तस्युपाध्यायमिति” ।

अध्यापन न० अधि+इङ्-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम् । “याजनाध्यापनं तथेति” मनुः । “अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्म्मार्थसूक्तकारणम् शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्त्तितमिति” हारोतसंहितोक्ते स्त्रिविधमध्यापनम् अध्यापनप्रकारादि यथा “नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत् ॥ योऽधर्मेणाह यज्ञधर्म्मेण पृच्छति तयो-रन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ धर्म्मार्थौ यत्न न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत् विद्या न वप्नव्या शुभं वोजमिवोपरि । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां श्रेवधित्सेहमस्मि । असूयकायान्दजवेऽयताय न मां ब्रूया-धीर्यवती तथा स्याम् ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधा-विनं ब्रह्मचर्य्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत् कतमांश्च नाह तस्मै मां ब्रूया विधिपाय ब्रह्मन् इति” ॥ युचि तु स्त्रीत्वात् टापि, अध्यापना तस्मिन्नेवार्थे स्त्री ।

अध्यापित लि० अधि-इङ्-णिच् कर्मणि क्त । पाठिते “अध्यापितस्तोशनासापि नीतमिति” कुमा० ।

अध्याप्य लि० अधि इङ्-णिच्-कर्मणि यत् । पाठनीये अध्यापयितुमर्हे काले “ब्रह्माञ्जलिगतोऽध्यायो लघुवासा जितेन्द्रिय” इति मनुनाध्यपनीयार्हता दर्शिता ।

अध्याय पु० अधि+इङ्-घञ् । अध्ययने, कर्मणि घञ् । वेदादिशास्त्रस्य एकार्थं कविषयसमाप्तिद्योतके विश्रामस्थाने अंशविशेषे, “सर्गोवर्गः परिच्छेदोद्वाताध्यायाङ्गसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तञ्च पटलः काण्डमेव च । स्थानं प्रकरणञ्चैव पर्वोक्तासाङ्गिकानि च । पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिता” इत्युक्तान्यतमप्रकारे च “संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः अध्याय प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पुनः पठेदिति” म० सू० “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति श्रुतिः ।

अध्यारूढ लि० अधि+आ+रूह कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । आक्रान्ते, अध्यारोहणकर्त्तरि उपरिष्ठात् अरोहणकर्त्तरि, समाहृते, अधिके च ।

अध्यारोप पु० अधि+आ-रूह-णिच्-पान्नादेशः घञ् अत-स्मिन् तद्भुङ्गारोपः मिथ्याज्ञानम् किञ्चिदधिष्ठानमधिकृत्य तादृशारोपः अध्यारोपः यथा असर्षभूतां रज्जुं मधिगत्य

सर्पारोपः तथैव अजगद्रूपे ब्रह्मणि जगद्रूपारोपः । तादृशे मिथ्याज्ञाने । “स एष वोजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्” इति वृ० उप० भाष्यम् ।

अध्यारोपण न० अधि+रूह-णिच् पान्नादेशः ल्युट् । अति-शयेनारोपणे धान्यादेवपने ।

अध्यावाप पु० अधि+आ+वप-घञ् । अधिवपने सस्या-नामावापे । आधारे घञ् । तदाधारश्चेत्ते ।

अध्यावाहनिक न० अध्यावाहनं पितृगृहात् भर्त्सुगृहागमनं तत्काले लब्धम् अधि+आ+वह-ल्युट् ततः लब्धार्थे ठन् । “यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैठकात् । अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृत्युक्तलक्षणे पितृकुलात् भर्त्सुगृहागमनकाले तेभ्यः प्राप्ते स्त्रीधने । “अध्यग्न्याध्यावाहनिक स्त्रीधनं पट्टिधं स्मृतमिति” स्मृतिः ।

अध्यास पु० अधि+अस-क्षेपे घञ् । मिथ्याज्ञाने “आह कोऽयमध्यासो ? नामेति प्रश्ने “स्मृतिरूपः परत पूर्वदृष्टावभास” इति शा० भाष्यम् । स्मृतेः रूपमिव रूप-स्य संस्कारप्रभवत्वात् । परत अन्यस्मिन् स्वभिन्ने स्वाभा-ववति च पूर्वदृष्टस्य पूर्वोद्भूतस्वावभासो ज्ञानम् । यथा शुक्तौ रजतभिन्नायां पूर्वदृष्टस्य रजसोऽभिन्नज्ञानम्, साभाववति च स्फटिके पूर्वोद्भूतस्य लोहितरूपस्य वा ज्ञानम् । तथाभूते मिथ्याभूतज्ञाने । तत्र चाध्यासे अधि-ष्ठानशुक्लादौ इन्द्रियसंप्रयोगे सत्यपि तस्य विशेषरूपेणा-ज्ञानात् सामान्याकारेण इदन्त्वादरूपेण ज्ञानं, सादृ-श्यज्ञानम्, आरोप्यमाणस्य संस्कारश्चेति कारणत्रयं सति च तस्मिन् चाकचक्यादिदोषविशेषात् अधिष्ठानविशेष-ज्ञानं प्रतिरुध्य, रजतादिसंस्कारे चोद्धो धिते तत्त्वानिर्वचनीयं रजतादिकं शुक्लाद्यज्ञानेनोत्पादते तदाकारवृत्तिश्च जन्वते तत्र आविद्यिकरजताद्यनुत्पत्तौ इदं रजतं पश्चात्तत्त्वोद्भव-भवानुपपत्तिः न च स्मरणेन तस्योपपत्तिः स्मरणस्य विषया-प्रवर्त्तकत्वात् तदुत्तरं प्रवर्त्तते च तत्तदुपहृणाय सर्वः । नापि अलौकिकप्रत्यक्षरूपता साक्षात्करोमीत्युद्भवस्य साक्षात्कारविषयत्वात् अन्यथानुमानादीनामपि अलौकि-कप्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्पूर्वं नियतं तत्तज्ज्ञानस्यावश्यभावेन विशिष्टालौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्देनैवारत्वात् अतः तत्तदुपहृ-णाय प्रवर्त्तकस्य तत्तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनाय अनि-र्वचनीयं रजतादिकम् अधिष्ठानाज्ञानेन तत्त्वविधाने उत्-पद्यते इति कल्प्यं प्रत्यक्षे हि विषयसन्निकर्षः कारणत्वेन कृपः

देशान्तरस्वरजतादिकं तु न इन्द्रियसन्निकृष्टमित्यगत्या तथा कल्पयते । अतएव श्रुतौ “यत् द्वैतमिव भवति तद्विर इतरत् पश्यतीति” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति च जागरे द्वैतस्य इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचितम् । स्वप्ने च रथादेः स्पष्टं स्पष्टिरुक्ता । तथाच ब्रह्मणि जगदादे- रनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः । इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश्च प्रतीतिसमकालत्वं, वियदादेस्तु व्यव- हारिकत्वम् । “देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चादित्युक्तः व्यव- हारकाले वियदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं, “परमार्थदृष्ट्या तु मिथ्यात्वमिति” “अन्यदार्त्तमित्यादि” श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मिथ्यात्वावगमात् । अधिकमाकरे दृश्यम् । अध्यासन न० अधि+आस-उपवेशे ल्युट् । निवासे । विभ० अव्ययी० । आसने इत्यर्थे अव्य० । अध्यासित लि० अधि+आस आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त । अधिष्ठिते । “धेन्वा तदध्यासितकातराच्येति” रघुः । अध्याहार पु० अध्यारुह्यते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+ आ+हृ-घञ् । आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, जहे, तर्के, अपूर्वोत्प्रेक्षणे च । जहस्रहृषमूहशब्दे तर्क- स्वरूपं च तर्कशब्दे वच्यते । [क्त । अधिष्ठिते स्थानादौ । अधुषित लि० अधि+वस-आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि अधुषु लि० अधिगतसुष्ठुं वाहनत्वेन अत्या०स० । उद्रवाहन- युक्ते शकटादौ । (उठगाडि) । अधुठ लि० अधि उपरि जडः । अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते । “तस्माद्दृच्यधुठं साम गीयते” इति छा० उप० । ऋचमवलम्ब्यैव सामो गीयमानतया ऋच्यधुठ- त्वम् । अधिकष्टद्वियुक्ते, समृद्धे च । कृतसापत्निकायां प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं” तादृश्यां स्त्रियाम् स्त्री । अधुध्री स्त्री अधिकमधोयस्याः अन्ड् डीप् च । समृद्धा- पीनायां धेन्वाम् “अधुध्रीं होले प्रयच्छतीति श्रुतिः जवधाध्यधुध्रीविनिष्पुषु ससुचय इति का० १,८,८१ । अध्यतव्य लि० अधि-इड् कर्मणि क्त । पाथे “स्वाध्यायो- ऽध्येतव इति” श्रुतिः । अर्हार्थे तव्य । अध्येतमर्हे “श्रोत- व्यमिह सूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति” श्रुतिः । अध्येषण न० अधि-इष-प्रेरणे ल्युट् । सत्कारपूर्वकमाचा- र्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च । युचि टाप् तस्मिन्नेवाथे स्त्री । अधिका एषणा प्रार्थना । अधिकप्रार्थने स्त्री ।

अधि लि० न-इ-कि । अधते । न+इष-ङि, अध्ये । अधिगू लि० अधि+गम-कू-ङिञ्ज जडादेशो वा । अधत- गमने । “यदधिगावोऽधिगू इदाचिदङ्गो अश्विना” इति ऋ० ८,२२, ११, “अधिगावोऽधतगमना अधिगू- अधतगमनाविति” भा० । अधिज लि० अधिमधतमधुष्यं वा जनयति जन-अन्तभूत- ग्यर्थे, ड । अधतजनके अधुष्यजनके च । “इति चिन्म- न्युसमधिज इति ऋ० ५, ७, १० “अधिजः अधतमन्यैः अग्निव्यतिरिक्तैः अधुष्यं वा जनयिता” इति भा० । अधुव लि० न०त० । अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च । “योधुवाणि परित्यज्य अधुवाणि निषेवते । धुवाणि तस्य नश्यन्ति अधुवं नष्टमेव हि” इति हितो० । अधुष पु० “शोथः स्थूलस्तोददाहप्रकाशो रक्ताज्ज्ञेयः सोऽधुषो रुग्ज्वराद्य इति” सुश्रुतोक्ते विकृतरक्तादिजे ज्वरकारके शोथरोगभेदे । अध्वग पु० अध्व+गम-ड । पथिके, अध्वगमनप्रकारश्च विष्णुसंहितायासुक्तः । यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधर्मिकैः साङ्गैः, न वृषलैः, न द्विषद्भिः, नाति- प्रत्यूषम्, नातिसायम्, न सम्यथ्योः, न मध्याङ्गे, न सन्नहितपानीयम्, नातिदूर्णम्, न रात्रौ, न सन्त व्याधितात्तैर्वाहनैः, न हीनाङ्गैः, न रोगिभिः, न देनैः, न गोभिः, नादानैः, यवसोदकैर्वाहनाना- मदत्त्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्यात् । न चतुष्पथ- मधिष्ठिते, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शून्यालयं, न तण्डुलम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न केशतृषकपालास्थि- भस्माङ्गारान्, न कार्पासास्थि । चतुष्पथं प्रदक्षिणी- कुर्यात् देवताञ्च । प्रज्ञातांश्च वनस्थतोन्, अग्निब्राह्मण- गणिकापूर्णं हस्मादर्शच्छत्वध्वजपताकाश्री वृक्षवर्द्धमाननन्द्रा- वर्त्तांश्च, ताबदन्तचामराग्निगजाजगोदधिचीरमधुसिद्धार्थ- कांश्च, वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयपुष्पाशकगोरोचनादूर्वाप्ररो- हांश्च, उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषांश्च, भृङ्गारोद्धृतोर्वरारज्जुवृक्षपशुकुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा प्राया- दिति । मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तते वान्निविविक्तसङ्घ- मलिनवसनजटिलवामनांश्च, कषायिप्रव्रजितमालिनांश्च, तैलगुडशुष्कगोमयेन्धनतण्डुलशुष्कपलाशभस्माङ्गारांश्च, लव- णक्रीवासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगुडसुक्तकेशांश्च, वीणाच- न्दनार्द्रकाशोष्णीषालङ्कारकुमारीः प्रस्थानकालेऽभिभवन्द्ये- दिति । देवब्राह्मणयुरोद्धितानां छायां नाक्रामेत्,

निष्कृतवानरुधिरविष्णुत्वस्नानोदकानि वा । न वत्सतन्त्रीं
लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावन्, न पृथा नदीं तरेत् ।
न देवताभ्यः पितृभ्यश्च कामं प्रदाय, न बाहुभ्याम्,
न भिन्नया नावा । न कच्छमधितिष्ठेत् । न कूपमवलोक्येत्,
न लङ्घयेत् । वृद्धभारिन्द्रपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रि-
णाम् पन्थादेयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेरिति ।
“स्नानकतरुच्छायसुप्रविद्याधाराध्वगमिति” कृष्ण० ।
सूर्ये, उद्रे, च । पथिगासुकमात्रे त्रि० । गङ्गायां
स्त्री अश्वतरे पु० ।

अध्वगतृ त्रि० अध्वानं गच्छति क्विप् । पथिके ।

अध्वगभोग्य पु० अध्वगेन अतिशैलभ्यात् अयत्नलभ्यफलत्वाच्च
भोग्यः इत० । (आमडा) इति प्रसिद्धे आघातकवृद्धे ।
अनायासेन तत्फलस्य भोग्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अध्वजा स्त्री अध्वनि जायते जन-ड ७त० । (सोना) इति
ख्याते स्वर्णपुष्पावृद्धे ।

अध्वन् पु० अत्ति बलम् अद-कनिप् धादेशः । पथि, “अपि
लङ्घितमध्वानं बुधुधे न बुधोपसः” इति रघुः । अध्वान-
मध्वान्तविकारलङ्घ्य” इति कु० । “नैकोऽध्वानं गच्छेदिति विष्णु
स० । आकाशे पु० निरुक्तकारः । अधिकदुरारोहणे च ।
सर्वभक्तृत्वात् काले, हिंस्रे च । अद्यते खण्डयो भक्ष्यते-
ऽनेनेति करणे कनिप् । अत्रयवे । प्रा०स० । उपसर्ग-
पूर्वाद्दक्षस्मा० । व्यधुःदुरधुः (कुपधः) प्रा०ब० । कदादेशः
कदधा । अत्रयवश्च वेदस्य शाखाऽपि यथा “एवंविशत्यधु-
युक्तम्वेदस्ययो विदुः । सहस्राधा सामवेदो यजुरेक-
शताध्वकमिति ।

अध्वनीन त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+ख । पथिके ।
पथिगमनचक्षे ।

अध्वय त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+यत् । पथिके ।
पथि क्षिप्रगमनचक्षे शीघ्रगामिनि । “क्षिप्रं ततोऽध्वन्य-
तरङ्गयावोति” भट्टिः ।

अध्वयति त्रि० ७त० । मार्गपालके । सूर्ये पु० दिव्यं पथि-
कानां गमनात् रात्रौ च “न रात्राविति” विष्णुना गमन-
निषेधात् सूर्यस्य तत्पालकत्वम् “अध्वनामध्वपते ! प्रसा-
तिर स्वस्ति मेऽस्मिन् देवयाने पथीति यजु० । “अध्वपते !
मार्गपालकरवे” इति वेददीशः ।

अध्वर पु० अध्वानं सत्पथं राति रा+क । यत्ने । “अध्वरे-
ष्विष्टिनां पातेति” भट्टिः । “तमध्वरे विश्वजिति त्रितीय-
मिति” रघुः । आकाशे निरुक्तकारः । अथवसुमध्ये द्विती-

यवसौ च । न ध्वरति कुटिला न भवति ध्व-अच् न०त० ।
अकुटिले च । दैव्या होतारा उर्द्धमध्वरं न इति २७, १८
“इमं यत्नमवतामध्वरं न” इति यजु० । २७, १७ अध्वरं
“अकुटिलं शास्त्रोक्तमिति” वेददीपः । सावधाने त्रि०
नडा० फक् । आध्वरायणः ।

अध्वरकर्मन् न० अध्वरएव कर्म । यत्नरूपकर्मणि ।

अध्वरमीमांसा स्त्री अध्वरस्य यत्नस्य कर्त्तव्यताज्ञानाय
मीमांसा विचारः । जैमिनीयप्रोक्ते “अथातो धर्मजिज्ञासे-
त्यादि धर्ममीमांसाख्ये शास्त्रे ।

अध्वरथ पु० अध्वैव रथो यस्य व० । पथिप्रक्षे दूते ।
अध्वने हितः पर्याप्तो रथो यस्य व० । पथिगमनोपयुक्ते
रथे । चक्रविशिष्टोरथस्तावत् क्रीडार्थः, देवयानार्थः
विनयार्थः पथिगमनार्थः गन्धीरथचेति भेदात् पञ्चविधः ।
इति हेमचन्द्रः ।

जध्वर्यु पु० अध्वरमिच्छति अध्वर+क्यच्-युच् ततोऽन्या-
कारलोपः । यजुर्वेदे च होमकारिणि ऋत्विजि ।
“निर्मिमीते क्रियासङ्घैरध्वर्युर्द्युच्चियं वपु” इति सा०भा० ।
सोमयागे षोडशसु ऋत्विक्षु चतुर्षु प्रधानेषु मध्ये ऋत्वि-
ङ्गे दे तद्विवरणम् अच्चावाकशब्दे दृश्यम् । “होता प्रथमं
शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीति” सि०कौ० । “त्वम-
ध्वर्युरुत होतासि पूर्वाः प्रशास्तापोता जलुषा पुरोहित”
इति ऋ० १, ६४, ६ । योपधत्वात् स्त्रियां न डीप् ।
अध्वर्योर्भावः कर्म उद्गा० अण् आध्वर्यवम् तद्गात्रादौ न० ।

अध्वशल्य पु० अध्वनि शल्यनिवाचरतीति क्विप्+अच् । पथि-
कानां पादवस्त्रादौ शल्यवद्भेदकारके (आपाङ्) इति ख्याते
अपामार्गवृद्धे ।

अध्वस्मन् त्रि० ध्वन्स-मनिन् क्विच् न०त० । ध्वंसरहिते
“अध्वस्मभिः पथिभिः साजट्टय” इति ऋ० २, २४, ५,
अध्वस्मभिः ध्वंसरहितैरिति भा० अध्वस्मानोद्विष्विति
ऋ० १, २०, ४० ।

अध्वति पु० अध्वानमतति अत इ ईत० । पथिके । अङ्गा
निश्चयमतति अङ्गेति दोषदो धान्तः । मेधाविनि निरुक्त० ।
अध्वान्तशात्रव पु० अध्वान्तस्य मार्गसीमायाः शात्रव इव ।
शोनाकवृद्धे । ईत० । मार्गसीमारिपौ पु० ।

अध्वायन न० अध्वनि अयनं गतिः । यात्रायाम् “अ-
ध्वायनञ्च यद्गृहचारकर्म्म सौरेण मानेन सदाध्य-
वस्ये” इति विष्णुध० पुरा० । “अध्वायनमध्वगमनं यात्रेति
यावदिति” रघु० ।

अन जीवने अदा०पर० अक०सेट् । अनिति आनीत् । घञ्
आनः, अच्अनः, ल्युट् अननम् । आनयति अननिषति ।
क्विप् अत् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति विश्वे च-
नेदना ऋ० ४ ३०, ३, अना प्राणनेति भा० छा०उप०
“यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोऽप्येवान्यात् ?
कः प्राण्यात् ? इति श्रुतिः “प्राणिवस्व मानार्थमिति”
भट्टिः । प्राद्युपसर्गतो विशेषगत्वर्थता । प्र+प्राणातौ, प्राणः
अप+अधोगतौ अपानः, उद्+उर्द्धगतौ उदानः, वि+
आ+विष्वन्नातौ व्यानः, सम्+समन्ताद्गतौ समानः । “यद्वै
प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपानः” इति श्रुतिः ।
जीवनं च प्राणधारणं तेन धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वात्कर्मकः
यस्य संयोगात् देहनिष्ठाण्यमित्युक्तमधिष्ठानशब्दे । उप-
सर्गनिमित्तात् हृत्त्वन्त्वेऽप्यस्य णत्वं प्राण् ।

अन जीवने दिवा० आत्म०अक० सेट् । अन्यते आनिष्ट ।

अन पु० आ+नी-बा०ड प्र० आङी ह्रस्वः अन-बा० अच्

वा । आनयने प्राणने च “प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति” इ०उप० । “अथ प्राण
उच्यते । प्राणो मुखनासिकसञ्चार्याहृदयवृत्तिः । प्र-
यनात् प्राणः । अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिः आ-
नाभिस्थानः । व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यानः प्राणापानयोः
सन्निधीयत्वकर्महेतुश्च । उदान उक्तर्षोर्द्धगमनादिहेतुरा-
पादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः । समानः समं नयनाद्गुक्तस्य
पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽक्षपक्षा । अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां
सामान्यभूता सामान्यदेहेष्टासग्वन्निनी वृत्तिरेवं यद्योक्तं
प्रणादिवृत्तिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति” भा० । प्राण्ये च “स
होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति” यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य
आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनखाक्षमनो ह वै नाम
प्रत्यक्षमिति छा०उ० “स होवाच सुखः प्राणः, किं मेऽन्नं
भविष्यतीति” सुखप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन्
प्रतिवक्तृनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं
सर्वप्रसिद्धमा श्वभ्य आ श्वभिः सह, आ शकुनिभ्यः सह शकु-
निभिः सर्वं प्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय
इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यान्नस्येत्वेवं प्रतिपत्तये
कल्पितास्वाधिकारूपद्राष्ट्रस्येन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एव-
द्यत्किञ्चिन्नोके प्राणभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नम् भा०

अनंश्च त्वि० नास्ति अंशोदाययह्वाधिकारोऽस्य । अंशानधि-
कारिणि श्रुयुक्ते लोचपतितादौ । ते च “सर्वे हि धर्मा युक्ता
भागिनो द्रव्यमर्हन्ति यस्त्वधर्मेषु द्रव्याणि प्रतिपादयति

ज्योष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीतेति” आप० । “सर्वर्णाजोष्यगुणवा-
च्चार्यः स्यात् पैतके घने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये
तेषां तदभिधीयते । उत्तमर्णाधमर्ण्यैः पितरं त्वायते
सुतः । अतस्तद्विपरोतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ।
तया गवा किं क्रियते या न घेर्न गर्भिणी । कोऽर्थः
पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः । शास्त्र-
शौर्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु
मूलोच्चारसमस्तु स इति वृह० “आद्वादेः पुत्रकर्तृकतया
महाफलश्रुतेस्तत्कर्मवेतनं धनसम्बन्धित्वं अतस्तदकुर्वतः
कुतो वेतन ? मिति दा०भा० । अतएवाह मनुः । “सर्व-
एव विकर्मास्या नार्हन्ति आतरो धनम्” । तथा “अनंशौ
लोचपतितो जात्यन्वधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च
केचिच्चिरिन्द्रियाः इति । पतितस्तत्सुतः लोचः पङ्क-
तको जडः । अन्धोऽचिकित्स्वरोमात्तो भर्त्सयास्ते निरं-
शका” इति कात्या० । देवतः “मृते पितरि न लोचकुष्ठुन्म-
त्तजडान्मकाः । पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायंशभागिनः ।
तेषां पतितवज्जेभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते । तत्सुताः पितृ-
दायांशं लभेरन् दोषवर्जिता” इति । बौधायनः ।
“अतीतव्यवहारान् यासाच्छादनैर्बिभृद्युः, अन्वजडलोच-
व्यसनिव्याधितादींश्चार्कर्मिणः पतिततज्जातवर्जम् इति” ।
“पितृद्विद् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् चेतजाः कुतः ? ।
इति” नार० “अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्रादयस्तु जायते ।
प्रवृज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति । अक्रमोढा-
सुतस्तृक्षुधी सर्वशश्च यदा पितुः । असवर्षप्रसूतश्च
क्रमोदायाश्च यो भवेत् । प्रतिबोमप्रसूतयस्तस्याः पुत्रो न
रिक्थभाक् । यासाच्छादनमात्रं तु देवं तद्वन्मुर्भितम्
बन्धूनामप्यभावे तु पितृन् द्रव्यं तदाग्न्यात् । सपितृन्
तद्वन्नं प्राप्तं दापनीया न बान्धवा इति कात्या० । एवं
दर्शिताः । अंशः अवयवः । तच्छून्ये निरयवे आका-
शादौ, परमेश्वरे च । [यस्यः । कदल्याम् जटाधरः ।
अनंशुमत्फला स्त्रो न अंशुमत् मोचकाभ्यन्तरस्यत्वात् फलं
अनकं पु० अणकवत् । अधमे, कुत्सिते च ।
अनच् त्वि० न अन्धोति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेषु अन्न-किप्
न०त० । अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये । “प्रतिश्रोणः स्या व्यन-
गचष्टेति” ऋ०२, १५, ७, “पूर्वमन्धः अधुना चक्षुर्ला-
भात् व्यचष्टेति भा० ।
अनच् त्वि० नास्ति अचं चक्रं नेत्रादिकमिन्द्रियं वा यस्य ब० ।

चक्रशून्ये, चक्षुरादीन्द्रियशून्ये च । “अपानचासो बधिरा अहासत” इति ऋ० ६, ७३, ६, अनचासश्चतुर्वर्जिताः इति भा० वेदे सौम्यास इति वत् अनचास इति । रूपसिद्धिः ।

अनक्षर न० अप्रशस्तान्यक्षराणि यत्न व० । सद्गुणसंप्राप्तेपके दोषोद्घोषकवाक्ये, अवाच्ये निन्दावचने, (गालि) इति प्रसिद्धे दुष्टवचने च । न सन्ति अक्षराणि ज्ञेयत्वेनास्य । अक्षरज्ञानशून्ये सूखे लि० ।

अनक्षि पु० अप्रशस्तं मन्दमक्षि न० त० । मन्दनेले । व० । पक्षमासान्तः । तत्र अनक्ष इत्येव । तद्वति । स्त्रियां ङोष् । अनगार लि० नास्ति अगारमस्य । ऋह्यशून्ये । अनिकेतने । प्रव्रजिते, सुन्यादौ च पु० ।

अनग्र लि० न नग्नः । अदिग्भरे आच्छदनवति च “यद्द्वोन-वसना अनग्ना” इति ऋ० ३, १, ६, । “स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चान्निः परिदधति लम्भुको यथा वासो भवत्यनग्नो ह भवतीति ऋ० ७ । “तस्मात्प्राणस्य वास आपस्तास्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्गिर्वासस्थानोयाभिः पुरस्ताङ्गो जनात्पूर्वसुपरिष्टाच्च भोजनादूर्ध्वं च परिदधति परिधानं कुर्वन्ति सुख्यस्य प्राणस्य लम्भुको लम्भनशीलो वासो भवति । वाससो लब्ध्वं भवतीत्यर्थः । अनग््नो भवति । वाससो लम्भु कत्वेनार्थसिद्धौ वानग्नता इत्यनग््नो ह भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्” इति भाष्यम् ।

अनग्नि पु० नास्ति अग्निः श्रौतः स्मार्त्तो वाऽस्य । श्रोतेन स्मार्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नौ ऋह्यभेदे, सर्वथा अग्निशून्ये, प्रव्रजिते च । “अनग्निरनिकेतश्च मुनिर्मूल-फलाशन” इति मनुः । न० त० । अग्निभिन्ने पु० । “अनग्नाविव शुष्कौ धो न तप्ञ्चलति कर्हिचिदिति” सूत्रितः । ७३० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । “अनग्नावुत्तरवेदिम्, कात्या० २६, ७, ११, “अनग्नौ अग्निरहिते अनग्नि-चित्ये यज्ञे, उत्तरवेदिं प्रतिगच्छतीति” तद्वाख्या ।

अनग्निता न अग्निं त्रायते रक्षति असम० स० । अग्निरक्षणाकरे पापिष्ठे “अनग्निता अभ्यमन्न कष्टीः ऋ० १, १८६, ३, “अनग्निताः पापिन्यः कष्टयः प्रजा” इति भा० ।

अनग्निदग्ध लि० न अग्निना दग्धः अस० स० । शस्यशनकर्म्मणि अग्निसंस्कारहीने “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिव” इति ऋ० १०, १५२४, “अनग्निदग्धाः शस्यशन-

कर्म्म न प्राप्नोति” इति भा० । विप्राणां पितृभेदे “अग्निदग्धानग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा अग्निष्वत्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्देशेदिति” मनुः । वर्हिषाणां अदग्धे च ।

अनघ लि० नास्ति अघं पापं दुःखं व्यमनं कालुष्यं वा यस्य । पापशून्ये, दुःखहीने, व्यसनशून्ये, मलशून्ये, स्वच्छे च । विष्णौ पु० “अनघो विजयो जेतैति” वि० सह० । “स आत्माऽपहतपापमेत्यादि” श्रुतौ तस्य पापराहित्योक्तेस्तथात्वम् । तत्र दुःखशून्ये, “दयालुमनसस्य एमिति” भाषः । दोषरहिते “अगाधस्यानघा गुणा” इत्यमरः । व्यसनरहिते “कञ्चित् ऋग्नीनामनघा प्रकृतिः ? इति” रघुः ।

अनङ्ग न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते च । कन्दर्पे पु० । अङ्गशून्यमाले लि० । तत्राकाशस्य निरवयवत्वात्, न्यायवैशेषिकानये चित्तस्याणुत्वेन च निरवयवत्वात्तथात्वम् । कामस्य हरनेलेष दग्धाङ्गत्वात् अनङ्गत्वम् । तत्कथा च शिवपुराणे “कामोधनुषि संयोज्य पुष्पावाणं तदा मुने ! पार्वतीसन्मुखे स्थाप्यौ मोक्तुकामो व्यवस्थितः । हरस्तु धैर्यमालम्बा किमेतदिति चिन्तयन् । दर्शय प्रथतः कामं पुष्पावाणधनुर्धरम् । विदुष्वमन्योस्तस्याथ तृतीयनयनान् मुने ! स्फुरन्नुदञ्चिर्रग्निस्तु पपात मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति खे । इन्द्रादिसकला देवास्तावङ्गस्त्रीचकार तम्” इति ॥ “त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिरिति” “तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्ष्यतीति” च कुमा० । अङ्गसुपकरणं न० त० । अङ्गभिन्ने । न० व० । तच्छून्ये लि० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अनङ्गेन क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् । “अष्टावङ्गे गा द्विभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडेत्युक्तेति” (दृत्त०) उक्ते मातादृत्तभेदे च ।

अनङ्गलेख पु० अनङ्गस्य तदङ्गको लेखः । कामव्यञ्जकलेखे । “अनङ्गलेखक्रिययोपयोगमिति” कुमा० ।

अनङ्गशेखर पु० क्रमेण लघुगुरुनिवेशवति दण्डकभेदे, कन्दो-विशेषे । यथा “लघुर्गुरुः क्रमेण यत्न बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः स्मृतः” इति कन्दो० ।

अनङ्गासुहृत् पु० ईत० । शिवे तस्य तद्देहभक्षीकरणात्तत्त्वम् ।

अनच्छ लि० न अच्छः निर्मलः न० त० । कलुषे, अप्रसन्ने च ।

अनञ्जन न० न अञ्ज्यते लिप्यते अनञ्ज-कर्म्मणि ल्युट् न० त० । निःसम्बन्धे, आकाशे, परब्रह्मणि च । “निरञ्जनं सामसुपैति दिव्यमिति” श्रुत्या तस्य सम्बन्धराहित्योक्तेस्तथात्वम् । अञ्जनं दोषहरहिते नारायणे पु० । तथाभूतवन्दुमाले

ति० । कञ्जलशून्ये ति० । “नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकि-
तेति” सा०द० ।

अनडुञ्जिङ्गा स्त्री अनडुहोजिङ्गेव । गोजिङ्गायाम् (अन-
न्तमूल) । तस्या गोजिङ्गाकृतिपलत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एङ्) इति प्रसिद्धे
गवि । स्त्रियां गवि डीपि अनडुही, अनङ्गाहीति च ।
ऋश्यादि० क । अनुडुत्कः अनडुदासन्नदेशादौ ति० ।
ऋषिभेदे । तद्गोत्रापत्ये गर्गा० यञ् । आनुडुह्रः तद-
पत्ये पु० स्त्री ।

अनणु पु० न अणुः । स्थूलधान्ये “अनणुषु दशमांशोऽणुष्वधै-
कादशांशः” लोला० । अणुभिन्ने स्थूले ति० स्त्रियां डीप् ।
अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [ङ्नीये ।
अनतिक्रमणीय ति० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अनुस्र-
अनतिङ्गुत ति० सर्वाणि अतिक्रम्य न भवति अति-भू-डुत् च
न०त०पृ० । सर्वातिक्रमेषामभूते यथार्थभूते । “ब्रह्मा त
इन्द्र ! गर्वणः क्रियन्ते अनतिङ्गुता” इति ऋ० ८, ६१, ३,
अनतिङ्गुता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि
यथार्थभूतानीति” भा० ।

अनतिप्रश्न ति० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अति-
प्रश्नानर्हे वस्तुनि । “सहीवाच गर्गि ! मातिप्राचीः मा
ते मूर्धा व्यपप्रदनतिप्रश्नां वै देवतामतिप्रच्छसीति” ष० उ०

अनतिरिक्त ति० न० । अधिके । “न्यायोक्ते खानधिकरण-
वृत्तिभिन्ने च “अनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति” गदा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावार्थे
न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च
हेमचन्द्रे दर्शिताः यथा “संस्कारवत्त्वमौदार्यसुपचार
परीतता । भेषगाम्भीर्यनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षि-
णत्वसुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहृतत्वं
स्मिष्टत्वं संशयानामसम्भवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदय-
ङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्गता प्रस्तावौचित्यं तत्त्व-
निष्ठता । अप्रकीर्णप्रकृतत्वमसंज्ञाध्याननिन्दिता ।

आभिजात्यमतिस्त्रिंशधुरत्वं प्रशस्यता । अमर्षवेधि
नौदार्यं धर्मार्थप्रतिविद्धता । कारकाद्यविपर्ययोविभ्र-
मादिवियुक्तता चित्रवत्त्वमङ्गुतत्वं तथानतिविलम्बिता
अनेकजातिवैचित्र्यभारोपितविशेषता । सत्वप्रधानता वर्ष-
पदवाक्यविविक्तता । अव्युत्थितिरखेदित्वम्पञ्चविंशच्च
वाग्गुणाः” इति ।

अनङ्गा अव्य० न अङ्गा । अनिश्चये “अनङ्गा वैतद्यदि-

माल्लोकानतीति” वेदः । नह-क्तं न०त० । अपरिवर्द्धे ति० ।

अनङ्गापुरुष न अङ्गा स्वकार्ये निश्चयो यस्य तादृशः पुरुषः ।
देवपितृकार्यविमुखे । “अनङ्गापुरुषमीक्षते” इति का०
१६, ३, १३, “अनङ्गापुरुषं देवपितृकार्ये” विमुखमध्य-
मिति” वेददीपः ।

अनद्य पु० न अद्यं भक्ष्यम् अप्राशस्त्येः न०त० । गौर-
शर्पे राजनिघ० । भक्ष्यभिन्ने ति० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतनः । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति
च काले “अनद्यतने लडि”ति “अनद्यतने लुडिति” च
पा० । अनद्यतने भूते लडः अपचत्, अनद्यतने भविष्यति
लुट् पक्तेति “परोक्षानद्यतने लिडिति” पा० पपाच ।
तत्कालवृत्तौ ति० । अद्यतनश्च “अतीतायारात्वेः पश्चा-
द्धेन, आगामिन्याः रात्वेः पूर्वार्द्धेन सहितोद्विषोऽद्यतन”
इति सि०कौ० तद्विचित्रः कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकारः अभावार्थे न०त० । अधि-
काराभावे । ब० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र
यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् ति० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।

अनधिकृत ति० न अधिकृतः । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत ति० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, ज्ञातभिन्ने च
अनधिगतावधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित ति० न अधिष्ठितः । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन ति० न अधीनः परस्य । स्वाधीने । संज्ञायाम्
कन् । कौटले । स हि ऋष्यां वसन् न कस्यचित् अधीनः

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे “मनो-
ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्” इति भाषा०
द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति आश्रयमहृत्त्वस्य कारणत्वेन मनसश्च “अयो-
गपदाज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते इत्युक्तेः अणुत्वेन
ज्ञानादिप्रकारकं अहंजानामोल्याद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न
स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो महृत्त्वाभावादिति
तदाशयः । ब० । अध्यक्षरहिते ति० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावार्थे न०त० । अध्यय-
नाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे षञ् ।

अध्ययनाय निषिद्धे “चातुर्मासद्वितीयादौ अतिपूजान-
ध्यायकाले “अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायं प्रकृष्वी” तेषां काले, “निर्घाते भूमिचलने”
इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाच्च स्मृतौ

दर्शिताः यथा “प्रकोचैचा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या । या तु कोजागरे याते चैतावत्याः परेऽपि या । चातुर्मासे समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्तेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तित” इति राजमार्गशुद्धः । “चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गे च फाल्गुने चैव आपादे कार्त्तिके तथा । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेदिति” भुजबलः । “मन्वादौ च युगादौ च शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः” । निर्णयान्ते “रात्रौ याम-हयादूर्वाक् सप्तमी च त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥ रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयवेदाध्ययनगर्हित” इति ॥ निर्णयसिन्धौ प्रजापतिः । “षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ ननाडिका । प्रदोषे त्वनधीयते तृतीया नवनाडिका” ॥ दृङ्गर्गः । “ऋतिपूर्क्ताननध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” इति । अनध्यायास्तु द्विविधा नित्या नैमित्तिकाश्चेति तत्र नित्याः । “आषाढे फाल्गुने ज्यैष्ठ्ये या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास-द्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः” ॥ गर्गोऽपि ॥ “कृष्णपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढकार्त्तिके । शुक्लपक्षे द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्” इति ॥ “एतायुगादयः प्रोक्ताः स्वाध्यायं वर्जयेद्बुध” इति उ० । गौतमः । “चातुर्मासद्वितीयासु, मन्वादिषु युगादिषु । अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदासु चेति” । सोपपदास्तु । “सिता ज्यैष्ठ्ये द्वितीया च आश्विने दशमी तथा । चतुर्थी द्वादशी भाषे एताः सोपपदाः सृता इति” गर्गोक्ताः । दृङ्गनुः “पक्षद्वये चतुर्दशोरदमीद्वितीये तथा । पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥ अष्टमी हन्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । अभावस्योभयं हन्ति प्रतिपत् पाठमात्रत” इति । मनुः नैमित्तिकानध्यायानाह स । “सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्बोक्तानिपातने । व्रतबन्धं न कुर्वीत” इति ॥ तथापस्तम्बः ॥ “उक्तायामन्मुत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकमिति” ॥ ऋत्विक्त्वे ॥ “विद्युद्गर्जितदृष्टीनां सन्निपातोयदा भवेत् । अनध्यायं प्रकुर्वीतित्यादि” । “व्रतेऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि मर्ज्जति । तद्दिनं स्यादनध्यायं व्रतं तत्र विवर्जयेत्” ॥ “सायं सन्ध्यास्तनिते, प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रौ, विद्युत्पर-रात्रावधि विद्युति, नक्तञ्चापररात्रादिति गौत० । ऋतिरत्नावल्याम् “कालदृष्टौ च तत्कालमकाशे च

विरात्रकम् । अतिमात्राधवा दृष्टिर्नाधीयते दिनत्रयम् । अतुराधर्षमारभ्य षोडशर्षेषु भास्करः । यावच्चरति चैतावदकालं सुनयो विदुः ॥ तथा च वराहः । मार्गान्मासात् प्रभृति सुनयोव्यासवास्वोकिगर्गाश्चैतं यावत् प्रवर्षणविधौ नेतिकालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुसुनिः प्राह दृष्टेरकालौ मासावेतावशुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः” । तत्राकालदृष्टौ पशुमर्त्यचरणाङ्कितायामेव दोषो-नान्यथा उक्तञ्च सङ्घर्षे चिन्तामणौ “यदि मासु चतुर्षु पौषमासादिषु भवेदकालदृष्टिः । पशुमर्त्यचरणाङ्कितयां यावद्बुधो नाह तावददोष” इति । तत्र दिनसंख्यायुक्ता तत्रैव । एकैकमहः प्रोक्तं द्वितीयेन विरात्रकम् । तृतीयेन तु सप्ताहं दशरात्रमतः परमिति, पौषे दिनत्रयं वर्ज्यं माघे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकं चैत्रे तु षटिका-द्वयं मित्यावश्यककार्यविषयम् । “अनध्यायस्य पूर्व्येद्युस्तस्य चैवापरेऽहनि । व्रतबन्धं विसर्गञ्च विद्यारम्भं न कारयेत्, इति नैमित्तिकानध्यायः । मरुत्पि नित्याद्यनध्याय-माह स । “इमांस्तानध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ कर्णश्रवे-ऽनिष्ठे रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्षास्त्रनध्यायवध-यज्ञाः प्रचक्षते । विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोक्तानाञ्च संज्ञे । आकालिकमनध्यायभेदेषु मरुत्ब्रवीत् । एतांस्तभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुश्रुताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायमन्वतौ चाश्वदर्शने । निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान्तावपि । प्रादुश्रुते-ष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्त्रने । सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा । नित्यानध्यायएव स्यादध्यायेषु नगरेषु च । धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा । अन्नगतश्वे यामे दृषलस्य च सन्निधौ । अनध्यायो रुद्यमाने सभवाये जनस्य च । उदके सध्यावे च विस्मूलस्य विसर्जने । उच्छिष्टः आङ्गुलं चैव मनसापि न चिन्तयेत् । प्रतिमृष्टं द्विजो विद्वानेकोद्विष्टस्य क्रेत-नम् । त्रहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म रात्रौ रात्रौ च सूतके । यावदेकाद्विष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् । शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावशकृधिकाम् । नाधीयोतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्या-भेव च । नीहारे वाणशब्दे च सन्धयोरेव चोभयोः । अमावास्याचतुर्दशीः पौर्णमास्यष्टकासु च । अमा-वास्या शुद्धं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका-

पौरुषमास्थौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशं दाहे
 गोमाधुविरुते तथा । श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न
 पठेद् द्विजः । नाधीयीत श्मशानान्ते आमान्ते गोश्रजेऽपि
 वा । वसित्वा मैथुनं वासः आङ्गिकं प्रतिगृह्य च ।
 प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्राङ्गिकं भवेत् । तदा-
 लभ्यायनधरायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः । चौरै-
 रूपभ्रुते यामे संश्ले चान्निकारिते । आकालिकमनधरायं
 विद्यात् सर्वाङ्गुतेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे तिरात्
 क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रत्वन्नासु च रात्रिषु ।
 नाधीयीताश्चमारुद्धो न ह्यं, न च हस्तिनम् । न नावं,
 न खरं, नोड्रं, नेरिण्यस्यो, न यानगः । न विवादे, न
 कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तभाते, नाजीर्णे, न
 वसित्वा, न स्नाने । अतिथिञ्चाननुज्ञाय, मारुते वाति
 वा मृशम् । रुधरे च स्तुते गात्राच्छस्त्रेण च परि-
 क्षते । सामध्वनाद्यग्युधी नाधीयीत कदाचन । वेद-
 स्याधीत्य वायन्तमारण्यकमधीत्व च” इति । याज्ञवल्क्यस्तु ।
 “त्र्यहं प्रोतेष्वनधरायः शिष्यत्विग्नुस्वभ्रुषु । उपाकर्मणि,
 चोत्सर्गे, स्वशास्त्रोत्तिये मृते । सन्ध्यागर्जितनिर्घात
 भूक्तम्पोल्कानिपातने । समाय वेदं द्युनिशमारण्यकम-
 धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
 चतुसन्धिषु भुक्त्वा वा आङ्गिकं प्रतिगृह्य च । पशु-
 मण्डूकनकुलभार्जार्त्वाहिभूषिकैः । हतेऽन्तरे त्वहो-
 रात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । श्वक्रोष्टुर्गर्भोलूकसाम-
 वाणात्तनिस्वने । अमेध्यश्वश्वद्रान्यश्मशानपतितान्तिके ।
 देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंज्ञवे । भुक्त्वाद्-
 पाथिरन्तोऽन्तरङ्गरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशं दाहे
 सन्धानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च
 गृहमागते । खरोष्ट्रयानहृष्यश्चनौष्ट्रेरिणरोह्ये । सप्र-
 त्विशदनधरायनेतांस्त्राकालिकान् विदुः” इति । वशिष्ठः ।
 “तस्मान्ध्यायाः सन्ध्यास्तमिते सुस्तत्र शवे दिवाकोर्त्तौ
 नगरेषु कासं गोमयपर्युषिते परिलिखिते वा श्मशानान्ते
 शयानस्य आङ्गिकस्य । मानवञ्चाल श्लोकसदाहरन्ति ।
 फलाभ्यापस्त्रिबान् भक्ष्यमथान्यच्छ्राङ्गिकं भवेत् । प्रति-
 गृह्यायनधरायः पाण्यास्यो, ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥
 धावतः पूतिगन्धिप्रवृत्तेरिण्यहृत्तमारुदस्य, नावि, सेनायाञ्च,
 भुक्त्वा चार्द्धव्राण्ये, वाण्यशब्दे, चतुर्दश्याममावास्योपायामष्टम्या-
 मष्टकासु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मिथु-
 नव्यपेतायां वाससा मिथुनव्यपेतेनानिर्मुक्ते न आमान्ते-

वर्दितस्य, मूत्रितस्योच्चरितस्य, यजुषाञ्च सायंशब्दे,
 वाजीर्णे निर्घातभूमौ च न चन्द्रसूर्योपरागेषु, दिङ्-
 नादपर्वतनादकम्पप्रयातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् ।
 उल्काविद्युत्सज्ज्योतिषमपचर्चाकालिकं वा । आचार्ये च
 प्रोते तिरात्तमाचार्येषुलशिष्यभार्यांस्वहोरात्रम् । ऋत्विग्-
 योनिस्त्वन्धेवु च” इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध्या-
 यनं वर्जयेच्च प्रयत्नतः । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राहु-
 सूतकम् । उल्कापातं महीकम्पमशौचं यामविश्वम् । इन्द्र-
 प्रयागं सुरतं घनसंघातनिस्वनम् । वाद्यकोलाहलं युद्ध-
 मनध्यायं विवर्जयेत् । नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नान्
 च वेगत” इति । “यद्दिनमहः क्रियते तद्दिनमनध्याय”
 इत्युक्तेः देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन
 सारस्वतोत्सवेऽपि श्रुतीदिवसे रथयात्रोत्सवादौ चानध्यायः ।
 “महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वसु । तथाक्षय-
 त्तीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः । साधमासे तु सप्तम्यां
 रथाख्यायाञ्च वर्जयेदिति” हारीतः । एवं नानाकृत्युक्ते-
 लेषु च येन सर्वसंग्रहस्तथाचरणीयम् ।

अनन न० अन-भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च “प्रागननवान्
 प्राण” इत्यादि वे०सा० ।

अननुगत त्रि० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतश्च तस्या-
 कारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेदः यथा घट इति बुद्धौ घटत्वम्
 एवं पटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् ।
 अननुगतश्च तत्तद्व्याप्तत्वादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीत्यभावात् ।
 अपश्चाद्गते, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगमः अभावात् न०त० । अनुगमाभावे
 अनुगमश्च तस्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मानुसरणम् एतस्य
 न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोगः ।

अनन्त पु० नास्ति अन्तः गुणानां यस्य व० । “गन्धर्वाभ्ररसः
 सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां जानन्ति तेना-
 नन्तोऽयस्यचरते” इत्युक्तेषु विष्णौ, अनन्त ! “संसार-
 महासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव !” इति भविष्य-
 पुरा० । “विष्णुर्वीरोऽनन्त” इति विष्णुस० । भेषे । बह्वशीर्ष
 कत्वादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तदवतारे बलभद्रे च । अनन्तः
 परिच्छेदः देशतः कालतः वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मान्
 परब्रह्मणि न० “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” श्रुतिः ।
 “न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वाच्चापि कालतः । न वस्तु-
 तोऽपि सर्वात्मप्रादानन्तं ब्रह्मणि त्रिधा । देशकालान्य-
 वस्तूनां कल्पितत्वाच्च भावया । न देशादिहतोऽन्तोऽस्ति

ब्रह्मानन्तं ततः स्फुटमिति” पञ्चदशी । आकाशे च ।
बहुविस्तारवति सिन्दुवारद्वये पु० । अवधिशून्ये, इयत्ता-
शून्ये वस्तुमात्रे, सकले च लि० “अनन्तरत्नप्रभवस्य
यस्येति” कुमा० । जिनभेदे पु० ।

अनन्तचतुर्दशी स्त्री अनन्तस्य विष्णोराधानार्थां चतुर्दशी ।
भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम् ।

अनन्तजित् अनन्तानि भूतानि जितवान् जि-क्लिप् । सर्वभूत-
जयिनि वासुदेवे । “सहस्रजिदनन्तजिदिति” विष्णुसह० ।

अनन्तान् चित्तदोषान् जयति । जिनदेवभेदे पु० ।

अनन्ततीर्थकृत् पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि
करोति कृ-क्लिप् । जैनभेदे । बहुतीर्थगन्तारि लि० ।

अनन्ततीया स्त्री “नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथवा
पुनः । शुक्लपक्षतृतीयाया”मित्युपक्रम्य पद्मपुराणे तत्त-
दन्यतमतिथिषु व्रतविशेषमभिधाय “उक्तानन्ततोयैषा कुता-
नन्दफलप्रदा”इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमार्गवैशाखा-
न्यतममासीयशुक्लतृतीयायाम् हेमा० व्रत० । [परमेश्वरे च ।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्राणि यस्य । इन्द्रे

अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इव । शेषनागे, अनन्ते शेषनागे
दीव्यति दिव-अच् । शेषशायिनि नारायणे ।

अनन्तमूल पु० अनन्तानि मूलान्यस्य । खनामख्याते मूलप्रधाने
दृक्षभेदे ।

अनन्तर लि० नास्ति अनन्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,
व्यवधानञ्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च । तत्र दैशिके “विष-
यानन्तरो राजा शत्रु”रित्यमरः । “एष ब्रह्मर्षिदेशो वै
आर्यावर्त्तादनन्तर” इति मनुः । कालिके । “तदिदं
क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनमिति” कुमा० ।

“पितरनन्तरुत्तरकोशलामिति” रघुः । कालिकमपि द्विविधं
पूर्वापरकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतसुतोदारणे
“अनन्तरोर्दारितरत्नक्षमाजावित्यत्र” पूर्वकालावधिगतम् ।

मध्यशून्यं, अवकाशशून्यं, अवधिशून्यं च । “तदेतद्ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमिति” स यथा “सैश्वर्यनोऽन-
न्तरोऽवाह्य” इति च दृ० उ० । अव्यवहितकाले । “पुराण-
पतापगमादनन्तरं-लतेव सन्नञ्जननोऽपल्लवा” इति रघुः ।
तत्र व्याप्तौ द्वितीया । तत्कालदृष्टिसंनहनक्रिया-

विशेषस्तथा लोचितादि । एवमेतत् एवञ्च एतस्य लोको-
क्तिरर्वाचीनानां प्रामादिकी । एतेन अनन्तरस्याभावः अभा-
वार्थः व्यर्थीभाव इत्याशयेन सान्त्वकल्पनमपि तत्तदुदा-
हरणेषु अनन्तवाङ्मयेषु । उक्तोदाहरणेषु “अथास्य

गोदानविधेरनन्तरमिति” “अनन्तरं भर्तुरूपस्थितो-
दयेति” च रघौ “योगाच्छान्तिरनन्तरमित्यादौ” च व्यव-
धानाभावार्थकत्वे समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्वयः
तस्य देशकालादिबोधकत्वाभावेन व्याप्तरर्थे द्वितीयाया अप्यस-
म्भवः । अतः बहुश्रीहिवलात् कालबोधकतया उक्तोदा-
हरणादिषु व्याप्तरर्थे द्वितीयेति बोध्यम् । न० त० । अनन्त-
रभिन्ने लि० तस्य अपरि सर्वनामता । अनन्तरे भवः
गहा० छ । अनन्तरीयः अविलम्बभवे लि० ।

अनन्तरज पु० स्त्री अनन्तरस्याः अनन्तरवर्णयाः जायते
जन-ड पुं वद्भावः । क्रमोदाजे पुत्रादौ । अनन्तरं जातः ।
ज्येष्ठे कनिष्ठे च भ्रातरि । तथाभूतभगिन्यां स्त्री ।

अनन्तरय पु० अनन्तरयति दूरीकरोति अनन्तर+कृत्यर्थे षि भावे
अच् अनन्तरयः दूरीकरणम् अभावाथे न० त० ।
अपरित्यागे । “यदुक्त्यो यत्प्रक्रतोरेनन्तरयायेति” ऋ० ४, १,
६, “अनन्तरयाय अपरित्यागायेति” भा० ।

अनन्तराय लि० नास्ति अनन्तरायः प्रतिबन्धको यस्य । निष्-
प्रतिबन्धके निर्विघ्ने “ताएतानवानन्तरायमन्व, हेति” दृ० उ० ।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपशून्यस्य राशिः ।
बीजगणितोक्ते शून्यभागहाराद्यर्थं परिकल्पिते राशौ ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपाण्यस्य । परमेश्वरे विष्णौ
“अनन्तरूपोऽनन्तश्रीरिति” वि० स० । “इन्द्रोमायाभिः
पुरुरूपैर्यत” इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तत्त्वम् ।

अनन्तर्गभिन् अनन्तर्गोऽस्य अस्वर्थे इनि न० त० । अन्त-
र्गभशून्ये पवित्वार्थे कुशे । “अनन्तर्गभिर्णं साग्रं कौशं द्विद-
लमेव चेति” आ० तत्त्वे छन्दो० प० । अनन्तर्गभिर्णमन्त-
र्गभशून्य”मिति रघुनन्दनः ।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन धुनिद्वारा । युधि-
ष्ठिरश्च “अनन्तविजयं नाम कुन्तोपुत्रोयुधिष्ठिरः” इति
गीता ।

अनन्तवीर्यं पु० । व० । जैनभेदे ।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतसुपासनार्थम् ईत० । भाद्र-
शुक्लचतुर्दश्यां कर्त्तव्ये खनामख्याते व्रते । “अनन्तव्रतमेतद्धि
सर्वपापहरं शुभम्” इत्युपक्रम्य “तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि
भाद्रपदे भवेदिति” भवि० पुरा० ।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेदा शक्तिरस्य । परमेश्वरे
“परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते” इति श्रुतौ तस्य बहुशक्ति-
श्रवणात् तथात्वम् ।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि बहुनि शीर्षाणि यस्याः ।

वास्तुकिपत्न्याम् । वास्तुकौ परमेश्वरे च पु० “सहस्रशोभां पुरुष” इति श्रुत्या तस्य बद्धशोर्षत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्य । परमेश्वरे “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति” श्रुत्या तस्य बद्धशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्राः व० । विशल्यायासोषधौ (अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पावत्याम्, पृथिव्याम्, दुरालभायां, दूर्वायां, हरितक्यां, आमलक्याम्, गुडूच्याम्, अग्निमन्थद्वजे, अग्निशिखाद्वजे, श्यामलतायाम्, पिपपल्यां, नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवोषधौ च ।

अनन्थ न० अनन्तसेदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द् लि० न नन्दयति नन्द-णिच्-अच् न०त० । आनन्दयित्भिन्ने “अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०व० ।

अनन्न न० न०त० । अदनीयभिन्ने । “न किञ्चिदनन्नं भवति आ श्वभ्यः आ शकुनिभ्य” इति ङा०उ० ।

अनन्य लि० न अन्यः सर्वना० । अन्यभिन्ने स्वस्मिन् “अनन्य-रतिरासीन” इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनु-रागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन विषयत्वेन वा । अन्यासेवके “अनन्यास्मिन्त्यन्तोभामिति” अनन्यविषये च । “पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति” च गीता । अस्य नञ उत्तरत्वं पदान्तरसत्त्वे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थेनैवान्वयः । यथा “अनन्यदृष्टिः सवितारभैक्षतेत्यादौ” अन्यत्वं दृष्ट्यभावस्य, अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्वं चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम इत्यादौ अन्यत्वं कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्वं ।

अनन्यगतिके लि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्यो-पाथरहिते तन्मात्राश्रये च । “अनन्यगतिके जने विगत-पातके चातके” इत्युद्घटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यद्यस्मात् सर्व्ववस्तुभेदानां तदात्मकत्वात् अनन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन-उ०त० । कामदेवे । तस्य ङष्णात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १० मस्क० “तस्याञ्च तादृशीसवस्थां गतायां जनस्थानन्यजेनेति” दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यद्यस्मात् सर्व्ववस्तुभेदानां तादृशोदेवः । परमेश्वरे विष्णौ “सर्व्वदेवमयो हरिरित्युक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्यपूर्व्वी स्त्री न अन्यः पूर्व्वी यस्यः सा अन्यपूर्व्वी न भवति । अन्याभुक्तायां स्त्रियाम् “मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्व्वैव तस्मिन्नासीद्वसुध्वरेति” रघुः ।

अनन्यभाज् लि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज-शिव अस०

स० पुं वङ्गावः । अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि । “भजते मामनन्यभागिति” गीताः “अनन्यभाजं पति-माम्नुहीति” कुमा० ।

अनन्यवृत्ति लि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्भनोवृत्ति-रस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीवनीपायोऽस्य । एकमात्रजीवने लि० ।

अनन्यसाधारण लि० न अन्यस्यान्यधर्मस्य साधारणः सदृशः । अन्यधर्मांसदृशे “अनन्यसाधारणमेव कर्म्मति” कुमा० ।

अनन्यय लि० नास्ति अन्ययो यत्वं व० । अन्ययशून्ये । शाब्दबोधे परस्परं संसर्गशून्ये अन्ययश्चान्ययशब्दे वक्ष्यते अर्थात्लङ्कारभेदे पु० । तल्लक्षणं यथा “उपमानोपमेयत्वे एकस्यैव त्वनन्यय” इति सा०द० । “राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनी” त्यादौ च अनन्ययात् तदलङ्कारत्वं तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावाश्यकत्वे न तस्य बोधने नियते तद्विन्नत्वे सति तद्वत्तन्मयोधर्मवत्त्वं रूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन्नसम्भवेनापाततोऽनन्यय एव तात्पर्य्येण तु इतरसा-दृश्याभावपरत्वलक्षणयान्यस्तथा च राजीवं राजीवे-तरासदृशमिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एवं “राम-रावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे”त्यत्रापि ।

अनप लि० न सन्ति आधिक्येनापो यत्वं नञपूर्व्वकत्वेऽपि बद्धश्रीहौ अच्समा० । स्वत्यजत्वे पल्ललादौ ।

अनपकर्म्मन् न० अपकर्म्म अपाकरणं अभावार्थं न०त० । त्यागाभावेपलक्षिते दत्तस्य आदाने “दत्तस्थानपकर्म्म चेति” मनुः अपकर्म्म अपात्रे पातबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्थानपकर्म्म, पुनर्यहणम् । “ऋणस्थापकर्म्म चेति” स्मृतिः । अनपकर्म्म अपाकरणाभावः अशोधनमित्यर्थः । अनपक्रियाप्यत्वं स्त्री । अपाकरणाभावे । “ऋणानाम-नपक्रियेति” स्मृतिः ।

अनपच्युत लि० अप+च्यु-भावे क्त न०व० । विनाशरहिते “सर्व्वं सुवज्जमनपच्युतमिति” ऋ० ४, १७, ४, अनप-च्युतं विनाशरहितमिति” भा० ।

अनपत्य लि० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यशून्ये । न हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हितं पत+यत् वा न०त० ततः न०त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च “दुयोत नो अनपत्यानीति ऋ० ३, ५, १८, अनपत्यानि अपत्यानां पुत्राणामहितानि, पतनकारणं न भवत्यपत्यं तदन्यानि पतनकारणानीति” भाष्यम् ।

अनपत्रप त्रि० नास्ति अपत्रपा अन्यहेतुका लज्जा यस्य ।
अन्यहेतुकलज्जाहीने ।

अनपभ्रंश पु० न अपभ्रंशः न०त० । अपभ्रंशभिन्ने
व्याकरणप्रतिपाद्यसंस्कारवति साधुशब्दे “अनभ्रंशता-
नादिर्यद्वाभ्युदयोन्मता । व्याक्रियाव्यञ्जनौया वा जातिः
कापोह साधुतेति” हरिः ।

अनपाकर्मन् न० अपाकर्म अपाकरणन् अपावार्थं न०त० ।
अपाकरणाभावे ऋणादेरशोधने ।

अनपायिन् त्रि० न अपैति अप-इण-णिनि न०त० । नि-
श्चये स्थिरे “अनपायिनि संश्रयद्भुमे गजभग्ने इति” कुमा० ।

अनपाटत् त्रि० अपावर्त्तनमपाटत् अप+आ+टत-भावे क्तिप्
न०ब० । पुनराटत्तिसूच्ये । “इत्या वृजानाह अनपाटद-
र्चमिति ऋ० ६, ३, ५, “अनपाटत् अपाटत् अपावर्त्तनम्
पुनरागमनं न भवतीति” भा० ।

अनपिहित त्रि० न अपिहितमावरणं भावे क्त तच्चास्ति
यस्य । आवरणशून्ये । “एष वानपिहितस्तस्यैव तदपिधानं
यच्छिखेति ब्रा० “अनपिहित आवरणशून्य” इति रघु० ।

अनपेक्ष त्रि० न अपेक्षते अनुबध्यते अच् न०त० । अपेक्षा-
शून्ये अननुरोधिनि । “उत्सृज्य प्रभदाभेतामनपेक्षो
यथासुखमिति” रामा० ।

अनपेत त्रि० न अपेतः वहिर्गतः अपगतो वा । अवहर्गते
अपेतभिन्ने अनुगते । “धर्मप्रथ्यर्थन्यायादनपेते” इति पा०
“धर्मादनपेतम् धर्ममित्यादि” सि०कौ० ।

अनप्त त्रि० न आप्तः वेदे पु० ह्रस्वः । आप्तभिन्ने । “अनप्त-
मशु दुष्टरमिति” ऋ० ८, १६, ३, “अनप्तं शत्रुभिरनाप्त-
मिति” भा० ।

अनप्तस्य त्रि० नास्ति अप्तो रूपं यस्य । रूपहीने “जम्भाया
अनप्तस्य इति” ऋ० २, ३, ६, “अनप्तसः कर्माहीना”
इति भाष्योक्तेः कर्माहीने च ।

अनप्ता पु० (चन्द्रात्) “रविवर्ज्जं द्वादशगैरनपेति” दीपिकोक्तेः
योगभेदे “सच्छीलं सुखान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमन-
पायामिति” दीपिका ।

अनभिज्ञ त्रि० न अभिजानाति । अज्ञे ज्ञानशून्ये ।

अनभिधेय न० न अभिधेयः । अवाच्ये ।

अनभिभव पु० न अभिभवः अपावार्थं न०त० । अभिभवा-
भावे पराजयाभावे ।

अनभिभवनीय त्रि० न अभिभवनीयः । अपराजेये ।

अनभिभूत त्रि० न अभिभूतः । अपराभूते ।

अनभिमत त्रि० न अभिमतः । असम्भते, विभते च ।

अनभिस्नातवर्ष त्रि० अभि+स्ना-तन् न अभिस्नातः
क्षीणोवर्षो यस्य । दीप्यमाने । “सो अपां नपादनभि-
स्नातवर्ष” इति ऋ० २, ३५, १३ अनभिस्नातवर्षः दीप्यमान
इति भा० । शिवा० अण् । आनाभिस्नातः तदपत्ये पु० स्त्री ।

अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावे न०त० । अभिलाषा-
भावे । न०ब० । अभिलाषशून्ये त्रि० ।

अनभिव्यक्त त्रि० न अभिव्यक्तः न०त० । अपरिस्फुटे ।

अनभिश्स्ता त्रि० अभि+शन्स-क्त न०त० । अनिन्दिते ।
“परास्यानभिश्स्ता दिव्या” इति ऋ० ६, ८८, ७, “अन-
भिश्स्ता अनिन्दिता” इति भा० । परिवादायस्ते च ।

अनभिश्स्तप्र त्रि० अभिश्स्तिं निन्दामर्हति अभिश्स्त्यः
न०त० । अनिन्दनीये प्रशस्ये निरुक्तकारः ।

अनभिसंहित त्रि० न अभिसंहितः न०त० । अभि-
सन्धिना फलोद्देशेन अकृते “विसृक्तिदा येऽनभिसंहिते-
ष्विति” रचि० ।

अनभिहित त्रि० न अभिहितः । अनुक्ते प्रत्ययादिना
उक्तार्थभिन्ने “अनभिहिते इति पा० अस्य उपकादिगणे
पाठात् तत्कार्यम् । [वातसृगमनामिति] का० ८० ।

अनभीष्ट त्रि० न अभीष्टः । अभीष्टभिन्ने “अनभीष्टदक्षिण-
अनभ्याटत्ति स्त्री न अभ्याटत्तिः अभ्यासः अपावार्थं न०
त० । अभ्यासाभावे । “मनागनभ्याटत्त्या वा कामं
चास्यत यः क्षमीति” भाषः ।

अनभ्यासमित्य त्रि० न अभ्यासे निकटे इत्यः इण-कर्म्मणि
क्यप् सुम् । दूरतः परिहर्त्तव्ये सि० कौ० ।

अनमित्त त्रि० नास्ति अमितोऽस्य । शत्रुशून्ये “इन्द्रोयां चक्रे
आत्मने अनमितां शचीपतिरिति” अथ० १२, १,
दृपभेदे पु० ।

अनमीव त्रि० अमीवः रोगः न०ब० । रोगहीने “अनमीवा
इषस्कारदिति” ऋ० ३, १६२, १४, अनमीवा “रोग-
वर्जितानि इषोऽन्वानीति” भा० “प्रदानमीवस्य शुश्रूष्य”
इति ता० ब्रा० । “अरोगोऽमीवस्तद्रहितसेति” भा० ।

अनम्बर पु० नास्ति अम्बरं कच्छसहितं यस्य । बौद्धभेदेऽस्य सक्त-
कच्छतया तथात्वम् दिग्म्बरशब्देऽस्य विवरणम् । नग्ने त्रि० ।

अनय पु० अयः शुभावहो विधिसदन्यः न०त० । अशुभ-
दैवे । नयोद्युते दक्षिणावर्त्तनं शाराणामिष्टस्थान-
नयनं विरोधे न०त० । (दुगडोति) ख्याते द्यूतभेदे
शाराणा वामावर्त्तनमीष्टस्थाननयने पु० । नयोनीतिः

नो-अच् न०त० । नयाभावे अनोतौ दुर्नये, दुष्टे, कर्मणि च । “विजानतोऽपि ह्यनयस्यरौद्रतेति” भार० । न० ७३० । आपदि “जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेषामनयं गत इति” मनुः । “सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः” इति मनुः “अनयमापदमिति” कुल्लू० । ६३० । नयहीने लि० । [स हि रावणेन परिभूतो ऋतः ।

अनरण्य पु० सूर्यवंशे ऋषभेदे तत्कथा रामा० उत्तराकाण्डे अनर्काभ्युदित पु० न ईषत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन् । ईषदकोदयकाले । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी इति” यमः “माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रघौ” इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ् ईषदर्धता ।

अनर्गल लि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धकं यस्मिन् । अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकशून्ये “तरङ्गसुत्सृष्टमनर्गलं पुनरिति” रघुः ।

अनर्घ लि० अर्घो मूल्यं न०३० । असूत्ये । [नाटकभेदे ।

अनर्घराघव न० राघवचरितरत्नापके सुरारिभिश्चरचिते

अनर्घ्ये लि० न अर्थः पूज्यो यस्य, यस्माद्वा । अन्यपूज्यशून्ये अत्यल्पपूजनीये च “अनर्थमर्घेण तमद्रिनाथ” इति कुमा० ।

अनर्थ पु० अर्थः प्रयोजनं विरोधे न०त० । अनिष्टे ।

“एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयमिति” हितो० ।

“नोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः” इति सूत्रे निषेधलक्षणोऽनर्थो-

ऽधर्म इति भङ्गात् सूचिते नरकादिसाधनत्वाद्निष्टहेताव-

धर्मो च । “दातृर्भवत्यनर्थाय परत्वादातृरेव चेति” मनुः ।

व० । अभीष्टरहिते विष्णौ पु० आप्तकामत्वात्तत्त्वम् ।

अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य व० कप् । अर्थ-

रहितमात्रे लि० ।

अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्राशस्ये न०३० कप्समा० ।

सुसुदारार्थशून्ये प्रलापे, असम्बन्धे वाक्ये च । व्यर्थे लि० ।

“धिगदं जीवितं लोके किमु ? सार्धमनर्थकमिति” ।

अनर्थलुप्त लि० दृष्टेनार्थेन अलुप्तः असम०स० । दृष्टार्थे-

नालुप्ते “अनर्थलुप्ता इति” कात्या० ६, १०, २० ।

अनर्थान्तर त० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०त० ततः न०

त० । अभेदे, एकार्थे ।

अनर्थव लि० ऋ-व अर्थः गतिः शैथिल्यं स नास्ति यस्मिन् ।

अर्थिथिले “विनाभि चक्रमजरमनर्थमिति” ऋ० १, १६४, २, १

‘अनर्थमर्थिथिलमिति’ भा० ।

अनर्थन् लि० अर्थ-हंसायां कनिन् “अर्वा भ्राटव्य” इति

श्रुतेः अर्वा सपत्रः न० त० । शलुभिन्ने । “जनो-
ऽनर्वाणं तं परित” इति ऋ० १, १३६, ५, “अनर्वाणमवे-

ष्यमिति” भा० । अर्वा अश्वः । तच्छून्ये लि० । न तादेशः ।

अनर्विष् लि० अनसा शकटेन विशति प्राप्नोति विश-

क्तिप् ३त० अहरा० रुः, ऋ-कर्मणि विच् अरं गन्तव्यं

प्रति विशति विश-क्तिप् वा न०त० । शकटेन काठाद्या-

हरणाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्यं स्थलं गन्तुमशक्ते च ।

‘अनू दूनमनर्विशे पश्चिषे तुरार्येति’ ऋ० १, १२१, ७.

अनर्शराति लि० अनर्शाय अपापिडाय रातिर्दानं यस्मिन् ।

अपापिडे दातरि ‘अनर्शरातिं वसुदासुपस्तुहीति’ ऋ० ८,

६६, ४, अनर्शरातिमनस्त्रीलदानमस्त्रीलं पापमिति निरुक्त०

अनर्ह न अर्हः । अवोग्ये । “तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्

महुरब्रवीदिति” मनुः ।

अनल पु० नास्ति अलः पर्याप्तप्रियस्य बद्धाद्वाद्दहनेऽपि तद्रे-

रभावात् न०३० । वङ्गौ, “व्यभिचचार न तापकरोऽनल”

इति नैषधम् अनलः नलाभावोवङ्गिष्व अनुपलक्ष्यव-

दभावार्थे न०त० । अव्ययीभावसिद्धत्वे क्लीवता स्यात् ।

“जचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं ब्रूतेऽस्य चान्य-

दनलोऽयमितीदमीयमिति” “आवर्जनं तमनु ते ननु साधु

नामप्राहं मयानलमुदीरितमेतदल” इति “सैषानले

सहजरागभरादिति” च नैषधम् “वयोभिः खादयन्त्यन्ते

प्रक्षिपन्त्यनलेऽसु वेति” सृष्टिः । जठरानलस्य पित्तजात-

त्वात् देहस्य पित्तधातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ,

भेदिनिः तच्च “धरोध्रुवः सोमनामा तथाऽयोऽयनि लोनल”

इति वसुभेदबोधकवचने नल इत्यत्रानल इत्यकारप्रत्ये पक्षान्त्ये-

वे क्तं किन्तु वस्तुनां स्वरूपख्यापके विशुद्धर्मीत्तरवचने

“सुवाचसालिके दत्ते वामे शक्तिरूपालभत् सव्योर्द्वादि-

क्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः स्मृत” इति नलनामत्वस्यैव

प्रतीतेर्नल एव वसुभेद इत्यवधेयम् । अनलदेवतत्वात् कृत्तिका-

नक्षत्रे “अनलविधिशताख्येति ज्योति० । (चित्) इति

ख्याते चित्रके दृष्टे, पु० । तस्य सञ्जतः पर्याप्तत्वेऽपि

पर्याप्तः सीमाभावोत्तत्त्वम्, (भेला) इति ख्याते भङ्गात्क

दृष्टे च । अन-कलच् । षष्ठिवर्षमध्ये पञ्चाशत्संख्याते

वर्षे षष्ठिवर्षगणननामभेदादि वर्षशब्दे षष्ठ्यते । षष्ठ-

देवभेदे ‘कव्यबालोऽनलः सोमः यमचैवार्थसा तथा

अग्निष्वात्ताः वर्हिषटः सोमपाः षष्ठदेवता” इति वायु

पुरा० । अनान् प्राणाद् लाति आत्मत्वेन अनलः जीवः ।

तद्दूषेण सर्वान्तर्यामितया स्थिते विश्वौ एल-गच्छे वये वा

न नलति न वध्यते वा अच् । गन्धशून्ये परमेश्वरे विश्वो

“अगन्धनस्य शर्म रस” इति “तथा रसं निन्दमगन्धवच्चैति”

च श्रुतेस्तस्य गम्यन्मूल्यात् तथात्वम् । अत्र पर्याप्तौ अच् न०त० । अपर्याप्ते अपरिमिते परमेश्वरे “पवनः-पावनोऽनल” इति वि०सह० । भाष्यकृता च उक्तव्युत्पत्तिः विष्णुविषयत्वे दर्शिता ।

अनलदीपन लि० अनलं जठरानलं पित्तघातवर्द्धनेन दीपयति वर्द्धयति दीप-खिच्-ल्यु । जठरानलोदीपके “मधुरो मधुरः पाके दीपन्नोऽनलदीपन इति” “सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठमः सौक्ष्म्याच्चानलदीपन” इति च सुश्रुतोक्ते इत्यभेदे । [नामिकायां लतायाम् ।

अनलप्रभा स्त्री अनलस्य प्रभेव प्रभा यस्य व० । ज्योतिष्मती-**अनलप्रिया** स्त्री ६त० । साहाय्यायां दक्षकन्यायाम् वर्ङ्गपत्न्याम् ।

अनलि पु० अनिति अन-अच् अनः अलिर्यत्र व० शक० । वकष्ट्वे तत्पुष्पस्य बद्धमधुमत्त्वेन तन्मधुभिर्धर्मराणां जीवनधारणात्तथात्वम् ।

अनल्प लि० न अल्पः । प्रचुरे भूयिष्ठे । [शून्ये लि० ।

अनवकाश पु० न०त० । अवकाशभावे । व० । अवकाश

अनवगीत लि० अव+गै-क्त न०त० । अनिन्दिते ।

अनवग्रह लि० नास्ति अवग्रहो यस्य । प्रतिबन्धशून्ये “अवग्रहभ्येष्वनवग्रहप्रहेति” नैष० । न०त० । टट्प्रतिबन्धाभावे ।

अनवद्य लि० न अवद्यं निन्द्यम् । निन्द्यभिन्ने दोषशून्ये च ‘अनवद्यदृष्टार्हिनो ऋगानिति’ नैष० । “अनवद्यविद्योद्भोतेनेति” दायभा० । “अनवद्योरिशादा” इति ऋ० ६, ६६, १०, “अनवद्योगर्हार्हित” इति भा० ।

“अग्निः शर्द्धमनवद्यं युवानमिति” ऋ० १, ७१, ८ ।

अनवधान न० न अवधीयते मनः संयुज्यते कर्त्तव्यकर्म्मणि यथावस्थितं प्रवर्त्त्यतेऽनेन अव+धा-करणे ल्युट् अवधानम् चित्तवृत्तिभेदः अभावे न०त० । अवधानाभावे मनः-संयोगविशेषाभावे प्रमादे, न०व० । तद्वति लि० ।

अनवधानता स्त्री अवधानं नास्ति यस्य तस्य भावः । प्रमादे । कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताबोधेन ततोनिवृत्तिः, अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यताबोधेन तत्र प्रवृत्तिश्च प्रमादः । “कर्त्तव्याकरणं यत्राकर्त्तव्यस्यायत्र क्रिया । उच्यते द्वितयं तत्र प्रमादोऽनवधानतेति” ।

अनवपुण्या लि० अव+पृच्-संपर्के क्त इडभावादि छान्दसम् न०त० । असम्पृक्ते । “अनवपुण्या वितता वसानसिति” ऋ० १, १५२, ४ ।

अनवव्रज पु० अव+व्रू-अच् न वचादेशः न०त० । अपवादर्वाजिते “विजेष अदिन्द्र इवानवव्रजोऽस्माकमिति” ऋ० १०, ८४, ५ ।

अनवभ्र लि० न भ्रंशते वा०ड । अवभ्रंशशून्ये “प्रस्तम्भदेष्णा अनवभ्रराधस” इति ऋ० १, १६६, ७ । “अनवभ्रराधसः अनवभ्रहविरादिधना” इति भा० ।

अनवम लि० न अवमः । न्यूनताहीने श्रेष्ठे “सुधस्मानवमं सभामिति” रघुः ।

अनवर लि० न अवरः । अवरभिन्ने श्रेष्ठे अजघन्ये “सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवस्य भारतेति भार० ।

अनवरत लि० अव+रत्न+भावे क्त अवरतम् विरामः तद्भासित्यस्य व० । निरन्तरे विश्रामशून्ये ।

अनवरार्द्ध लि० अवरार्द्धं अर्द्धं भवः यत् व०त० । उल्लृष्टे श्रेष्ठे च शीर्षभागे स्थापनीयतयास्य तत्त्वम् ।

अनवलम्ब लि० नास्ति अवलम्बो यत्र । आलम्बनहीने । ‘न परं पथि पक्षपातितोऽनलम्बे किमु? मादृशोऽपि सेति’ नैष० ।

अनवलोभन न अवलुभ्यते पुमान् येन अव+लुप-ल्युट् पृ० पश्य भः । गर्भसंस्कारभेदे । “उपनिषदि गर्भलम्बनं पुंसवनमनवलोभनञ्चेति” आ० ऋ० ।

अनवस लि० अव-प्रीणनादौ असच् अवसः भोजनं प्रीतिकरत्वात् न०व० । प्रथ्याशनहीने ‘अनवसो अनभीशु’ इति ऋ० ६, ६६, ७, “अनवसः वथ्याशनरहित” इति भा० ।

अनवसर लि० अवसरः उचितः कालः नास्ति यस्य व० । उचितकालविहीने । “अतर्क्यैश्वर्यं त्वय्यनवसरदुःस्था-हृतधिय इति महि० स्तो० । न०त० । अवसराभावे ।

अनवसित लि० अवसितः समाप्तो निश्चितो वा न०त० । अनिश्चिते असमाप्ते च । “अनवसितान्यौ भृगौ गुरुरन्ते इति (टत्त०) उक्ते ऋन्दोभेदे स्त्री ।

अनवस्कार लि० अवस्थियते शोध्यते अव+कृ-अप् सुडा-गमः अवस्कारो मलः स नास्ति यस्य व० । मलहीने ।

अनवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् अवस्थितिः न०त० । अवस्थाभावे, तर्कदोषविशेषे उपपाद्यस्य समर्थनाय उपपादकस्यानुसरणं तर्कः यत्र तर्के उपपाद्योपपादकयोर्विभ्रान्तिर्नास्ति तादृशतर्कस्थानवस्थादोषः तत्र स तर्को न ग्राह्यः । अधिकं तर्कशब्दे वक्ष्यते “प्रामाणिकी अनवस्था न दोषायति” जग० । नास्ति अवस्था यस्य । अवस्थिति-शून्ये लि० । “अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितमिति” ।

अनवस्थान न० अव+स्था-ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे ।

व० । वायौ पु० । चञ्चलमाले लि० ।

अनवस्थित लि० न अवस्थितः । चञ्चले, अस्थिरे “दयितास्व-
नवस्थितं ऋणामिति” कुमा० । व्यभिचारवति च । “चतु-
र्धाभिर्षा वर्षानां नारीर्हृत्त्वानवस्थिता” इति मनुः । अन-
वस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुङ्कु० । व्यभिचारिण्याश्च
पत्न्यौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थालु
मन्त्रमे च “प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया” इति रघुः । अव-
स्थितम् अवस्थालुमन्त्रमिति” मङ्गल० । [नाभावे ।

अनवस्थिति न० न अवस्थितिः । अभावार्थे न०त० । अवस्था-

अनवह्वर लि० अव+ह्वृ-कौटिल्ये अच् न०त० । अकु-
टिले सरले ‘सचेते अनवह्वरमिति” ऋ० २,४१,६ ।

‘अनवह्वरमकुटिलमिति” भा० ।

अनवाप्त लि० न अप्राप्तेः । अप्राप्ते ‘नानवाप्तमप्राप्त्यं लिषु
लोकेषु किञ्चनेति” मीता ।

अनवाय लि० अव+इष् षञ् अवयवः अवयवः न०व० ।

निरवयवे ‘अनवायं किमीदिने” इति ऋ० ७,१०४,२ ।

अनवेक्षक लि० न अवेक्षकः न०त० । पर्यालोचना
हीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेक्षा स्त्री न अवेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०न० ।

अनशनं अश्-ल्युट् न०त० । श्लेषाभावे, उपवासे, स च

भोजनविषयनिवृत्तिरूपः व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव
एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अभो-

जनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । तिरात्वादिपदसमभिव्य-
हारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०व० ।

भोजनशून्ये लि० ।

अनश्वर लि० न नश्वरः । नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, निले च ।

अनस् न० अनिति शब्दायते अन-असुन् । शकटे “दूरा-
दनसा रथेन” ऋ० ३,३३,१० । अनिति जीवत्वनेन करणे

ल्युट् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री ।

उत्तरपदस्यः अव्ययी० श्रदा० टच्समा० । अध्यनसम्

तत्पुरुषेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उपानसं

महानसम् अनोऽत्र भक्तस्थानम् । ‘अपोषा अनस” इति

ऋ० ४,३०,१० ।

अनसुय लि० नास्ति असुया यस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये

“अज्ञानानसुयश्चेति” गीता “अज्ञानोऽनसुयश्चेति” मनुः ।

अनसुयक न असुयकः । असुयाशून्ये “यथा तथा हि

सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसुयक” इति मनुः ।

अनसुया स्त्री असु-कण्डादित्वात् यक्-भावे अङ् असुया

गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । “न गुणान् गुणि-

नोहन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न हृषेच्चान्यदोषांश्च

साऽनसुया प्रकीर्त्तते” लुक्लक्षणे असुयाभावे । “एकमेव तु

शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रू-

षामनसुययेति” “यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसुय-

येति” च मनुः । अतिमुनिपत्न्यां च शकुन्तलासह-

चरोभेदे शकु० ।

अनसुयु लि० असु-उपतापे कण्ठा० यक् उ न०त० ।

असुयाशून्ये “इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यास्यमनसुयवे”

इतिगीता ।

अनस्मिति लि० न अस्मितः गतः असम०स० । अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थ यस्य वा० अचसमा० । अस्थि-

वर्जिते अवयवे ‘पुरस्तादनस्थ जहूरवरं वमाण” इति ऋ०

८,१,३४, अस्थि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्य-

प्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाञ्च “यदनस्या विभर्त्सि” ऋ०

१,१६४,४, “अनस्था निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तमाया-

वेति” भा० । समासान्ताभावे अनस्थि । अस्थिशून्ये लि० ।

अनस्रत् लि० अनः शकटमस्त्रस्य मत्पु मस्य वः

सान्तात्वात् पदत्वम् । शकटयुक्ते ‘अनस्रलः श्रव ऐषल

पञ्जाः ऋ० १,१२६,५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कारः अभावार्थे न०त० । अहङ्कारा-

भावे । व० । तच्छून्ये लि० अहङ्कारश्चाहङ्कारशब्दे वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् लि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+ठ

णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहंक्षत लि० अहमिति कृतमहङ्कारः, भावे क्त न०व० ।

अहङ्कारशून्ये “सुदु वाथनहङ्कृत” इति मनुः ।

अनहङ्कृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अह-

ङ्काराभावे न०व० । अहङ्कारशून्ये लि० ।

अनहंवाद्भि लि० अहमिति गर्वेशे न वदति वद्-णिनि,

मर्वरहिते “सक्तसङ्गोऽनहंवादीति” गीता ।

अनाकार लि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आका-

शादौ, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ समयक् अन्नादिसस्यज्ञःकालः आकालः

न०त० । शश्यादिसस्यज्ञकालभिन्ने दुर्भिक्षे काले ।

अनाकुल लि० न आकुलः न०त० । अव्यये, एकाग्र्ये,

स्थिरे, असङ्कीर्णवाक्ये च ।

अनाकृत न० नेत्यनेच कृतः नाकृतः निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते “न वक्ता जरणा अनाकृत” इति ऋ०
१.१४१,७, “अनाकृतः अनिवारित” इति भा० ।

अनाक्रान्ता स्त्री आक्रमितमयोग्या सर्वतःकण्ठकाष्ठतत्वात्
आ+क्रम-क्त न० त० । कण्ठकारिवृत्ते । आक्रान्तभिन्ने वि० ।
अनाच्चारित न० न आच्चारितः अपकृतः । अनप-
कृते । “अनाच्चारितपूर्वोय” इति कात्यासं० । “अनाच्चा-
रितोऽनपकृत” इति प्रा० विवेकः ।

अनाग वि० न आ सस्यगच्छति स्वर्गमनेन नागः अधर्मः
न० व० । पापरहिते “मित्तो नो अत्रादितिरनागान्” ऋ०
१०, १२, ६, “अनागान् अपापान्” इति भा० ।

अनागत वि० न आगतः । भविष्यत्कालवृत्तौ, “हेयं दुःख-
मनागतमिति पा० सू० आगतभिन्ने च “अनागतात्तवे”
त्यमरः “तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतमिति” हितो०
“अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितस्तदेति” भाषा० ।

अनागतविधाट वि० अनागतस्य भविष्यतः अनिष्टस्य
विधाता प्रतिविधानकर्त्ता । आगामिदुःखस्य लिङ्गद्वाराऽनु-
मानेन तद्विवारणोपायास्तुडातरि “अनागतविधाता च
प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा । द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्योविन-
श्यतीति” हितो० ।

अनागताबाध अनागतः आबाधः दुःखम् । भाविदैहि-
कादिदुःखे । यदाचरणेन भाविदुःखास्तुत्पादस्तादृशा उपायाः
सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं
व्याख्यास्याम”त्युपक्रम्य । “उत्पायोत्पायं सततं स्वस्ये-
नारोग्यमिच्छता । धीमता यदनुषेयं तत् सर्वं सम्प्र-
वक्ष्यते ॥ तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कनिष्ठिकापरिणाहृष्टज्वप्रधितमद्रणम् । अयुम्भयान्य य-
च्चापि प्रत्ययं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यते च दोषञ्च रसं
वीर्यञ्च योजयेत् ॥ कप्रायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रात-
रुत्थितः । निम्बञ्च तिक्तके श्रेष्ठः, कषाये खदिर-
स्तथा ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः, करञ्जः कटुके तथा ।
चौद्रव्योषविवर्गाक्तं सतैलं भैश्ववेन च ॥ चूर्णेन तेजो-
वत्याश्च दन्तान्निव्यं विशेषयेत्, एकैकं वर्षयेदन्तं षड्दुना
कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तसांसान्यबाधयन् ॥
तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु लोभाणं चापकर्षति । वैशद्यमन्नाभि-
रुचिं सौमनस्यं करोति च ॥ न खादेद्दन्तत्वालोऽजिह्वा-
रोगससृङ्गवे । अथास्थपाके श्वासे च कासहिक्कावमीषु च ॥
दुर्बलो जीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्त्तो मदपीडितः । शिरोरु-
गाः स्तृषितः श्रान्तः पानक्तमान्वितः ॥ अर्द्धितो कर्ण-

शूली च दन्तरोगी च मानवः, । जिह्वानिलेखनं रौध्रं
सौवर्णं वार्धमेव च ॥ तन्मलापहरं शस्तं षड्दु लक्ष्णं
दशाङ्गुलम् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाद्यहरं सुखम्, ॥
दन्तदाढ्यं करं रुच्यं स्त्रेहगण्डूपधारणम् । वीरवृत्तकषा-
यैर्चां क्षीरेण च विभिन्नितैः ॥ भिक्षोदककषायेण तथै-
वामलकस्य वा । प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्यः शीतोदकेन
वा ॥ निलीकां सुखशोषञ्च पिडुकां व्यङ्गमेव च । रक्त-
पित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत्, ॥ सुखं लघु
निरीक्षते दृढं पश्यति चक्षुषा, । मतं शीतोऽञ्जनं श्रेष्ठं
विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ॥ दाहकण्डू मलघ्नञ्च दृष्टिक्लेशरुजा-
पहम्, । अक्ष्योऽरुपावहञ्चैव सहते सारुतातपौ ॥ न नेत्र-
रोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । भुक्तवान् शिरसाः
स्नातः श्रान्तम्बर्दनेनवाहनैः ॥ रात्रौ जागरितश्चापि
नाञ्ज्जाञ्चरित एव च, । कर्पूरजातिककौललवङ्गकटुका-
ह्वयैः ॥ सचूर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ।
सुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौवकारकम् ॥ हनुदन्तस्वरमल-
जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । प्रसेकशमनं हृद्यं गलामय-
विनाशनम् । पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ।
रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छांपरीतिनाम् ॥ रुजदुर्बलम-
त्यानां न हितं चासप्रशोषिणाम्, । शिरोगतांस्तथा
रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥ केशानां माह्वं दैर्घ्यं
वृद्धत्वं स्निग्धकण्ठताम् । करोति शिरसस्तृप्तिं सुल्लक-
मपि चाननम् ॥ सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रति-
पूरणम् । मधूकं चीरशुक्ला च सरलं देवदारु च । जूद्रकं
प्रञ्जनामानं समभागानि संहरेत् । तेषां कल्ककषा-
याभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥ सदैव शीतलं जन्तोर्भूमिं
तैलं प्रदापयेत्, । केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमला-
पहा, ॥ हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम्, । अश्वङ्गो
माह्वंकरः कफघातनिरोधनः ॥ धातूनां पुष्टिजननी
ऋजावर्णबलप्रदः, । सिकः अमन्नोऽनिलदृङ्गमसन्निप्रसा-
धकः ॥ ज्ञताग्निदग्धाभिहतविष्टानां रुजापहः ।
जलसिक्तस्य वर्द्धने यथा मूलेऽङ्गुरास्तरोः ॥ तथा धातु-
विष्टद्विर्हि स्त्रेहसिक्तस्य जायते । शिरासखैरोसकूर्पैर्धम-
नीभ्यश्च तर्पयन् ॥ शरीरबलसाधके युक्तः स्त्रेहोऽयगाहने ।
तत्र प्रकृतिसाम्प्रत्तुद्देशदोषविकारवित् ॥ तैलं द्रव्यं वा
मतिमान् युञ्ज्यादभ्यङ्गसैकयोः । केवलं सामदोषेषु न कथ-
ञ्चन योजयेत् ॥ तरुणज्वर्यजीर्णं च नाभ्यङ्ग्यौ कथ-
ञ्चन । तथाविरिहो वान्तश्च निरुद्धो यस्य मानवः ॥

पूर्वयोः कच्छता व्याधोरसाध्यत्वमथापिवा । शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निमान्द्याद्योगदाः ॥ सन्तर्पणससुत्यानां रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसं-
 चितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुखं देहं विन्दन्तीयात् समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गोत्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नि-
 मनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं सृजा । अमक्तमपिपासोष्ण-
 शीतादीनां सहिष्णुता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
 दुपजायते । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापक-
 र्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्यं मर्त्यन्त्यरयो भवात् । नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरो भवति
 सञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामक्षुसगातस्य
 पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्र-
 ष्टगा इव । वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥
 व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्ध-
 मविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा-
 पथ्यो बलिनं विरुद्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च
 तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्वेष्वृतष्वहरहः शुम्भिरात्महितै-
 षिभिः । बलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥
 हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं
 कुर्वतो जन्तोस्तद्बलाद्धिस्यं लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि
 देशकालाशनानि च । समीक्ष्य कुर्यात् व्यायाममन्यथा
 रोगमाप्नुयात् ॥ क्षयस्तृष्णारुचिच्छर्दिरेक्तपित्तभ्रमकृमाः ।
 कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती
 कृशः शोषी श्वासकासक्षतातरः । भक्तवान् स्त्रीषु च
 क्षीणो भ्रमात्तश्च विवर्जयेत् ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफ-
 भेदो विलापनम् । स्थिरो करणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं
 परम् ॥ शिरासुखविकृत्तत्वं त्वक्स्थस्योग्नेश्च तेजनम् ।
 उद्वर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादना-
 द्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वेषुः । प्रहर्षसौभाग्यसृजा-
 लाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्वर्षणं तु विज्ञेयं कण्डूकीटा-
 निलापहम् । जर्जोः सङ्गनयत्याशु फेनकः स्थैर्यलाघवे
 कण्डूकीटानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं तम्गत-
 स्थाग्नेः शिरासुखविरचनम् ॥ उद्वर्षणन्विष्टिकया कण्डू-
 कीटविनाशनम् । निद्रादाहश्चमहरं स्वदेकण्डूदृष्टा-
 पहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियविशोधनम् ।
 तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्द्धनम् ॥ रक्तप्रसादनं
 चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नान-
 सहितञ्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुषमिति

निर्दिशेत् । श्लेष्मामारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिवलावलम् ॥
 कामसुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीता-
 स्त्वुशीते च श्लेष्मामारुतकोपनम् ॥ अत्युष्णसुष्णकाले च
 पित्तशोणितवर्द्धनम् । तच्चातिसारज्वरितकर्णशूलानि-
 लार्त्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभक्तवत्सु च गर्हितम् ।
 सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्द्धनम् ॥ स्वदेदोर्गन्ध-
 वैवर्ण्यश्रमस्रमनुलेपनम् । स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषा-
 मयनुलेपनम् । रजोघ्नमथ चौजस्यं सौभाग्यकरसुत्तम् ।
 सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ सुखालेपाद्दं
 चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् । अव्यङ्गपिडकं कान्तं भव-
 त्यस्त्वुजसन्निभम् ॥ पक्कलं विशदं कान्तममलोच्चल-
 मण्डलम् । नेत्रमङ्गनसंयोगाद्भवेच्चाभलतारकम् । यशस्यं
 स्वर्गमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविप्राणां
 पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्योबलकहे-
 चारकः । आयुस्तेजःससुत्साहसृत्वोऽग्निविवर्द्धनः ॥
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं दृष्यं
 रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखसञ्चक्षुषः अम-
 सुप्तिवत् । पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥
 पादरोगहरं दृष्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचार-
 मौजस्यं सदा पादलधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं
 चक्षुषोरुपघातकत् । पादाभ्यामनुपानङ्ग्रां सदा चंक्रमणं
 ष्टयाम् ॥ पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् । हर्ष-
 लाववसौभाग्यकरसुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाण्वारं सृजावर्णते-
 जोबलविवर्द्धनम् । पवितं केश्यसुष्णीषं वातातपर-
 जोऽपहम् ॥ वर्षानिलरजोषर्माहिमादीनां निवारणम् ॥
 वरुणं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं क्लृप्तधारणम् ॥ शुनः सरी-
 सृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । अमस्त्वलनदोषघ्नं
 स्थविरं च प्रशस्यते ॥ सत्वोत्साहबलस्यैर्धैर्यवीर्यं
 विवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥
 आस्थं वर्णकफस्थौल्यशौकुमार्यं करी सुखा । अध्वा
 वर्णकफस्थौल्यशौकुमार्यं विनाशनः । अत्यध्वा विपरीतो-
 ऽस्माज्जरादौर्वल्यकञ्च सः ॥ यत्तु चंक्रमणं नातिदेह-
 पीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोध-
 नम् ॥ अमानिलहरं दृष्यं शुष्टिनिद्राप्रदम् ।
 सुखं शयासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ व्यालव्यजन-
 मौजस्यं मत्तिकादीनपोहति । शोषदाहश्चमस्वदेमूर्च्छा-
 न्नो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं दृष्यं कफवात-
 श्रमापहम् । संवाहनं सांसरत्तत्त्वक्प्रसादकरं खम् ।

देशभेदे परम्परागताः तत्तत्कृतिषूक्ता वेद्याः । ब० ।

आचारहीने लि० ।

अनाज्ञात लि० न आज्ञातः । सम्यग्ज्ञानाविषयीभूते
“आज्ञातं यदानाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” इति यजु० ।

अनातप पु० आ+तप-अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्या-
भावे, कायायां च । अनातपविशोषितामिति” वैद्यकम्
कायाशुष्कमिति तदर्थः । ब० । आतपशून्ये लि० ।

अनातुर लि० न आतुरः । आतुरभिन्ने स्वस्थे अरोगे च
“यद्देवाः शर्म्य शरणं यद्भद्रं यदनातुरमिति” ऋ० ८, ४७, १०,
‘भेजे धर्ममनातुर’ इति रघुः ।

अनात्मक लि० नास्ति आत्मा स्थिरः यत् कम् । क्षणिक
विज्ञानमते, स्थिरात्मशून्ये जगति च । नैरात्मवादे हि
चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु क्षणिकविज्ञाने-
नैव सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यतः पराभिमततात्मशून्यत्वम् जगतः ।
विस्तरः क्षणिकविज्ञानशब्दे दृश्यः ।

अनात्मज्ञ लि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा-क
अस०स० । आत्मस्वरूपानभिन्ने आत्मचेष्टितानभिन्ने
स्वपरविवेचनाशून्ये च ।

अनात्मन पु० न आत्मा अप्राशस्ये भेदार्ये च न०त० ।
“अप्राप्तः प्राथते योऽयमत्यन्तं त्वज्यतेऽथवा । जानीया-
त्तमनात्मानं बुद्धानं वपुरादिकम्” इत्येवं प्रतिपादिते
आत्मभिन्ने अपहृष्टात्मनि देहादौ ‘अनात्मनि देहादौ
आत्मेति या बुद्धिः साऽविद्योति वे०प्र० । ‘देवाश्च
असुराश्च उभयएवानात्मान’ इति श्रुतिः “अनात्मन्यात्म-
बुद्धियां साऽविद्या परिकीर्त्ततेति” पुरा० ।

अनात्मवत् लि० आत्माऽन्नःकरणं वश्यत्वेनास्त्रस्य मत्तुप मस्य
वः न०त० । अजितेन्द्रिये । “अनात्मवन्नःपशुवद्भुञ्जते ये
ऽप्रमाणात्” इति सुश्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इदं आत्मन्+यत् आत्मस्य शरीरं
न०ब० । अशरीरे “एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मोऽनिरुक्ते इति
तै०ब्रा० “अनात्मो अशरीरे” इति भा० ।

अनाथ लि० नास्ति नाथः प्रभुरस्य । प्रभुहीने “किं आता
सदादनाथमिति” ऋ० १०, १०, ११ । विलपन्मनाथ-
वदिति भार० ।

अनादर पु० आदरः गौरवहेतुका सम्मानना विरोधे न०
त० । परिभवे, तिरस्कारे, अवज्ञायाम् च नेषामादरविरो-
धित्वात्तथात्वम् । “शुषेण रागो व्यसनेष्वनादरः” नीति० ।
ब० । आदरशून्ये लि० ।

अनादि पु० आदिः कारणम् पूर्वकालो वा स नास्ति यस्य
परमेश्वरे । नास्ति आदिः प्राथमिकोयस्मात् पूर्व० ।
हिरण्यगर्भे पु० तस्य च “हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे”
इति श्रुतौ सृष्टेः प्रयुत्पत्तुक्तेस्तथात्वम् । आदिशून्ये
लि० । “जगदादिरनादिस्तमिति” कुमा० । “अनादि-
निधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं प्रचक्षते” इति हरिः । “अना-
दिनिधना देवी वायुत्सृष्टा स्वयम्भुवेति” पुरा० ।
“अनादिभूभव इति” विष्णु स० । “अनादित्वात्
निर्गुणत्वादिति” गोता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्यं तद्भिन्नः । कार्यभिन्ने ।

अनादिष्ट लि० न आदिष्टः विशेषरूपेण उपदिष्टः । विशेष-
रूपेणाकथिते “अस्य पापस्य, इदं प्रायश्चित्त” मित्वादि-
रूपेण विशेषतोऽनिर्दिष्टे प्रायश्चित्ते “उपपातकयुक्तानाम-
नादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रक्ष्ये च” इति विश्वामितः ।

अनादृत न० आदृतम् आदरः भावे क्त अभावार्ये न०त० ।
आदराभावे अवज्ञायाम् । कर्मणि क्त न०त० । आदृत-
भिन्ने अवज्ञाते तिरस्कारे च लि० ।

अनादेय न० न आदेयः । अत्यादिषु निषिद्धतया आदाना-
नर्हे वस्तुनि “अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति”
मनुः । अप्रतिपाद्ये च अप्रतिपाद्यद्रव्याणि च अप्रति-
पाद्यशब्दे वक्ष्यन्ते । [“मन्वानादेशे गायत्रीति” श्रुतिः ।

अनादेश पु० न आदेशः अभावे न०त० । उपदेशभावे ।

अनाद्य लि० न आद्यं भक्ष्यम् । अभक्ष्ये स्मृतिनिषिद्धतया
भक्षणानर्हे । “एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो-
विधिरिति” “ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्ष्ये”
इति च मनुः । अनाद्यानि च अभक्ष्यशब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
आद्यशून्ये अनादौ लि० ।

अनाधार लि० नास्ति आधारो यस्य । आश्रयशून्ये “अन्यत्र
नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते” (भाषा०) उक्तेः न्यायमते
नित्यद्रव्यभावे, आश्रयशून्यत्वाच्च युक्तमनाधारत्वम् “अम्ब
रान्तघटे” रित्यादि शा० सूत्रेण अम्बरपर्यान्तामां सर्वेषा-
माधारत्वमीश्वरस्येति नाम्बरादौ अनाधारत्वं किन्तु ब्रह्मण्य
एवेति वेदान्तिनः ।

अनाष्टम् लि० आ+ष्ट-क्त न०त० । अनभिभूते आश्रय-
णरहिते ‘देवतोरनाष्टवः सिमासव’ इति अर्थ० ६, २, २ ।

अनाष्टम् लि० न आष्टः पराभूतः । अपरिभूते “मही न
आयस्वनाष्ट” इति ऋ० ७, १५, १४, १ । वार्यमना-
ष्टं रक्षस्विना, ऋ० ८, २२, १८ ।

अनाष्टय लि० आ+ष्ट-कर्मणि क्यप् न आष्टयः न०त० ।
 अनभिभवनीये “अनाष्टयं षष्ठं त्वमिन्द्रमिति” ऋ० ४,
 १८, १०, “तव देवैरनाष्टयमिति” रामा० ।
 अनानुद लि० अनुददाति अनु+दा-क न०त० ष्ट० दीर्घः ।
 समानदादृशून्ये अतुल्यदातरि । “अनानुदो षष्ठभोदो-
 धत” इति ऋ० २, २१, ४, “प्रभूतधनदानेन अन्यः समानो
 दाता नास्तीति” भा० ।
 अनापि लि० आप्यते आप-कर्मणि इन् आपिराप्नो
 बन्धुश्च न०ब० । आप्नशून्ये । “अनापिरज्ञा असजात्या-
 मतिरिति” ऋ० १०, २६, ६, “अनापिरवन्धुरिति” भा०
 ‘अस्मात्त्वो अना त्वमनापिरिन्द्र’ इति ऋ० ८, २१, १३ ।
 अनाप्त लि० आप्नो बन्धुः यथार्थज्ञानवान्, प्राप्तश्च, न०त० ।
 बन्धुभिन्ने, अप्राप्ते, “यस्यानाप्तः स्वर्यस्वेव ऋ० १, १००, २,
 “अनाप्तः परैरप्राप्तः” इति भा० । यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने
 “युग्यस्याः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतमिति” मनुः ।
 अनाभयिन् लि० आभिमेति आ+भी-उष्ण० इनि न०त० ।
 सम्यग्भीतभिन्ने । “अनाभयिन्नरिमा ते” ऋ० ८, २, १, ।
 अनाभू लि० आभिसुख्येन भवति आभूः स्तोता न०त० ।
 स्तोत्रभिन्ने आभिसुख्याप्राप्ते च । “इन्द्रः अथयन्ननाभुव”
 इति ऋ० १, ५१, ६, ।
 अनामन् न० अननमनः अनं जीवनम् अमयति रुजति अम-
 कनिन् । अशीरोगे । नास्ति नामास्य नामशू ये मलमासे
 पु० तस्य वैदिककर्मनर्हतायाऽनामत्वात्तत्तम् । नाम-
 शून्ये लि० अनामिकायामपि पु० शब्दरत्ना० । स्वार्थे
 कन् । तवार्थे ।
 अनामथ पु० अम-घञ् आभं तापं यात्यनेन या-क आ-
 मयो रोगः न०त० । रोगाभावे आरोग्ये । “ब्राह्मणं
 कुशलं पृच्छेत् क्षात्रबन्धुमनामयमिति” मनुः । न० ५० ।
 बाह्याभ्यन्तरपोडानिवारके विष्णौ पु० “पुण्यकीर्तिरना-
 मथ” इति विष्णु स० । रोगशून्ये लि० । “जन्म-
 बन्धविनिर्मुक्ताः परं गच्छन्त्यनामयमिति” गीता ।
 अनामयिन्, अम-ण्वच्-त्रा० इत्तुच् न०त० । व्यथकभिन्ने
 “हस्ताभ्यामनामयित्वाभ्यामिति” ऋ० १०, १३७, ७, ।
 अनामा स्त्री ब्रह्मणः शिरश्छेदनसाधनतया ग्रहणायोग्यत्वात्
 नास्ति नाम ग्रहणयोग्यं यस्याः, नास्ति अङ्गुष्ठतर्जन्यादि-
 वत् विशेषनामास्य वा मनन्तत्वात् डाप् । स्वनामप्रसिद्धायां
 मध्यसाकनित्योः मध्यगायामङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अना-
 मिकायत् । तया हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नमिति पुराणे

प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्तजातीयता अतएव तस्याः
 पवित्रीकरणार्थं यज्ञादौ पवित्तनामककुशधारणं तत्र क्रियते ।
 “अनामिकाष्टता दर्भा हेप्रकानामिकयापि वा, द्वाभ्यामना-
 मिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्तके” इति छन्दो० प० ।
 अनामृत् लि० आमृणाति हिंस्ति आ+मृण-क न०ब० ।
 हिंसकरहिते । “अनामृणः कुविदादस्य ऋ० १, ३३१, ।
 अनायत्त लि० न आयत्तः । अयशे अनधोने । “एतावज्जन्म-
 साकल्यं यदनायत्तवृत्तितेति” हितो० ।
 अनायन न० न आयनं चालनम् यत् । एकान्ते हेम० एका-
 न्नानायनमित्येकं नामेति केचित् ।
 अनायास पु० आ-यस घञ् अत्यार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे,
 अल्पप्रयासे, अक्षये च । “शरोरं पीड्यते येन शुभेना-
 यशुभेन वा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते”
 अत्रि० । ब० । प्रयत्नशून्ये लि० । “ममाद्येऽकस्मिन्न-
 नायासे कर्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति” शकु० ।
 अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृतं न०त० ।
 अत्यायासेन साध्ये फाष्टे क्राधे ।
 अनायुथ न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न०त० । आयुर-
 हितकरे अतिभोजनादौ । “अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चा-
 तिभोजनम्” इति “नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते
 यादृशं पुरुषस्यैव परदारोपसेवनमिति” च मनुः । “तत्र
 प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां सैथुनगमनमनायुष्यं पुंसामिति”
 सुश्रुतम् एवमन्यान्यपि बहूनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने
 स्थाने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।
 अनारत न० आ+रम-क्त आरतं विरतिः अत्यन्ताभावे न०त० ।
 सन्ते, अविरामे अविच्छेदे च । “अनारतं तेन पदेषु
 लम्बिता” इति भार० । ब० । तद्वति लि० ।
 अनारभ्य अव्य० आ+रभ-ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधि-
 कथ्येत्यर्थे । “अनारभ्याधीतत्वादिति” मीमांसा । न आरभ्यः
 न०त० । आरभ्यभिन्ने लि० । अनारभ्यत्वादिति का०
 १, ८, ३, “नैवायमारभ्यथोऽर्थ” इति व्याख्या । “अनारभ्य-
 त्वाच्चेति” इति कात्या० २०, ८, २६, । “तस्मादनारभ्योऽव-
 मर्थ” इति व्याख्या ।
 अनारभ्याधीत लि० न आरभ्य किञ्चित् अधीतः । किञ्चि-
 दनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्मविशेषे विनियोगो
 नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनाराभ्याधीतत्वात् ब्रह्मदत्ते एव विनि-
 योग इति मीमांसायां स्थिरीकृतम् । “सामान्येन तु विनि-
 योगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष” इति ऋ० भा० माधवः ।

अनारम्भः पु० न आरम्भः अभावार्थे न० त० । आरम्भाभावे अनुष्ठानाभावे । “न कर्मणासनारम्भान्नैकस्यं पुरुषोऽनुते इति” गीता ।

अनारोग्यं न० न आरोग्यम् । “आरोग्याभावे । नास्ति आरोग्यं यस्मात् ५३० । आरोग्यासाधने “अनारोग्यमनायुष्मस्यं चातिभोजनमिति” मनुः ।

अनार्ज्वं पु० ऋजोर्भावं आर्ज्वं सरलता स्वाच्छन्द्यं वा न० ७३० । रोगे । अभावार्थे अत्रयी० । ऋजुत्वाभावे अत्रयी० ६३० । कुटिले त्रि० ।

अनार्त्तव त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः ऋतु+अण् न० त० । स्वकालरूपे-ऋतौ-अनुत्पन्ने कुसुमादौ । ऋतोः स्त्रीकुसुमस्तेदम् विकासनम् आर्त्तवं तद्भास्ति यस्याः । अट्टरजस्कायां स्त्रियां स्त्री ।

अनार्थं पु० न आर्थः न० त० । आर्थभिन्ने असञ्चरिते । “अनार्थ इति सामार्था इति” रामा० । न० ७३० । आर्थानाम्रथे देशे ।

अनार्थ्यं न० । न आर्थ्यौ यत्र देशे तत्र आर्थ्यवर्त्तादिभिन्ने द्वीपान्तरादौ भवः अनार्थ्य+कन् । अग्ररुकाष्टे ।

अनार्थ्यज न० । अनार्थ्ये देशे जायते जन-ड । अनार्थ्यदेशजाते अग्ररुकाष्टे । तद्देशजातमात्रे त्रि० ।

अनार्थ्यतित्तं पु० अनार्थ्यप्रियस्तित्तः शाक० त० । (चिराता) इति ख्याते भूनिम्बे वृक्षे ।

अनार्थं त्रि० ऋषिजुष्टत्वाट्टिष्वेदस्तत्त्वोक्तः आर्षः न० त० । अवैदिके वेदाप्रयुक्ते । “संबुद्धौ शाकल्यस्तेतावनाभे” इति पा० । “अनार्थं अवैदिके” इति सि०कौ० । ऋषिणा दृष्टम् अण् आर्षम् न० त० । ऋषिणाऽदृष्टे । “अषिजोरनार्थयोगुरुपोत्तमयोरिति” पा० । “अनार्थयो किं? वाशिष्ठीति” सि०कौ० ।

अनार्लोचि(डि)त त्रि० न आर्लोचि (डि) तः । अविनेचिते । “अनार्लोचितकार्यस्य वाग्जात्रं वाग्मिनो दृष्येति” भाषः अनिर्लोचितेति वा पाठः ।

अनाविल त्रि० न आविलः । प्रसन्ने स्वच्छे कालुष्यरहिते ।

अनाविद्ध त्रि० न आविद्धः । अवाधिते । “अनाविद्धया तन्वा त्वाजय” ऋ० ६, ७५, १ ।

अनावृत्त त्रि० न आवृत्तः अभ्यस्तः । अपुनर्गते प्रथमगते च । “सत्समासेऽथनारुतां तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति” अतिः ।

अनावृत्ति स्त्री न आवृत्तिः पुनर्गमनम् । अभ्यासाभावे, आगमनाभावे च “अनावृत्तिः शब्दादिति” शा० सू० ।

“तत्र प्राप्नविवेकस्यानादृत्तीति” सां०सू० । व० । तद्वति त्रि० ।

अनादृष्टि स्त्री आ+दृष्ट-क्तिन् “अभावार्थे न० त० । “अतिदृष्टिरनादृष्टिः शलभामूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते इतयः स्मृता” इत्युक्ते इतिभेदे “द्वादशवार्षिक्यामनादृष्ट्यामिति” हितो० ।

अनाशकं पु० आ सस्यक् यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अश घञ् न० व० कप् नश्यति नश-स्वल् न० त० वा । यथेच्छभोगशून्ये, अनश्वरे च “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्नि वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसाऽनाशकेनेति” श्रुतिः । फलकामनाशून्यत्वेन, भोगाय फलाजनकत्वात् तादृशकर्मणश्च भोगेन जयाभावाच्च तथात्वम् ।

अनाशकायन न नश्यति अनाशक आत्मा तस्यायनं प्राप्नुपायः । आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्यभेदे, “अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेष ह्यत्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते” इति का० उ० ।

अनाशस्त त्रि० आ+शन्तु स्तुतौ-क्त न० त० । अस्तुते । “अनाशस्त इवास्मि” ऋ० १, २६, १ ।

अनाशिन् त्रि० न नश्यति नश-णिनि, कर्मफलमश्रुते अश-णिनि वा न० त० । अनश्वरे आत्मनि, ईश्वरे च, “अनाशिनोऽप्रमेयस्येति” गीता “अन्योऽनश्नन्नभिचाकशीति” श्रुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावात्तथात्वम् । नाशरहिते त्रि० “नश्यतो विनिपातेनाविनिपाते त्वनाशिनौ” मनुः ।

अनाशु त्रि० नश-उण्-अश-व्याप्तौ कर्मणि उण् वा न० त० । विनाशरहिते, अव्याप्ते च । “धन्वन् विद्वे अनाशव” इति ऋ० १, १३५, ६, “अनाशवः विनाशरहिताः अव्याप्ता वा इति भा० । न आशुः शीघ्रः न० त० । क्षिप्रभिन्ने । “अविप्रे चिद्वयोदघदनाशुनेति” ऋ० ६, ४५, २, “अनाशुना अक्षिप्रगमनेनेति” भा० ।

अनाश्रमिन् पु० न आश्रमी न० त० । गृहस्थाद्याश्रमशून्ये “अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु जयभेकमपि द्विज” इति श्रुतिः ।

अनाश्रय त्रि० नास्ति आश्रयो यस्य । आश्रमनरहिते ।

अनाश्रयस् त्रि० अश-भोजने कश्च न् । भोगशून्ये “उपेविनानाश्रयाननूचानश्चेति” पा० “दृतजयष्टेतेरनाश्रय” इति भारविः ।

अनाश्रास पु० अभावार्थे न० त० । आस्थाभावे विश्वासानभावे “प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वज्ञानाश्रासप्रशङ्गादिति” दृ० उ० भा० ।

अनास् वि० आस्यते निरास्यते षीवनमनेन आ+अस-क्षेपे करणे क्तिप् आः सुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य-व्यापारशब्दरहिते । “अनासोदस्रूरुण” इति ऋ० ५, २६, १०, “अनासः आस्यरहितानि तद्वापारशून्यानीति” भा० ।
अनासिके वि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विकृत नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था-अङ् आस्था आदरः अभावार्थे न०त० । अनादरे । “स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सतामिति” कुमा० “अनास्थया स्नानकरप्रसारिणीमिति” नैष० । न०ब० । आदररहिते वि० ।

अनास्थान वि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था-आधारे ल्युट् आस्थानोभूप्रदेशः न०त० । आस्थानायोग्ये जलादौ । “अनारम्भे तदवीरयेथामनास्थाने” इति ऋ० १, १९, ५ । आस्थानं सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्त्राव आ+स्रु-वेदे षञ् न०ब० । क्लेशरहिते । लोके तु अप् अनास्त्रव इति । “तेषामसि त्वसुत्तममनास्त्रावमरोगणमिति अथ० २, २, २ ।

अनाह पु० नह-घञ् न०त० । मलादिवन्माभावोपलक्षिते-अहृषीरोगे ।

अनाहत न० आ-हन-भावे क्त आहतं छेदो भोगो वा न० ब० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे “शब्दो ब्रह्ममयः, शब्दोऽनाहतो यत्न दृश्यते अनाहतास्त्रं तत् पद्मं सुनिभिः परिकीर्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्थं मणिपूरं चक्रं वर्षयित्वा “तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्मसुददादित्यसन्निभम् । कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाण-लिङ्गन्तु स्वर्यायुतसमप्रभम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधि-ष्ठितं परमिति” तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पक्षे च आह-तमाघातः कण्ठात्वाद्याभिघातः तच्चास्ति साधनत्वेनास्य तादृशः शब्दः अस्यास्ति अर्थ आदित्वात् अच् । अना-हतशब्देन च परा, मश्यानी, मध्यमा, वैखरीतिप्रसि-द्धानां वाग्दृत्तीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्त्वोत्पत्त्यादनाहृतत्वम् अधिकं मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । ब० । आघातरहिते वसुमाले वि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न०त० । भोजनाभावे “अनाहारेणात्मानं तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति” हितो० । “अनाहारेण देहिन” इति पुरा० ।

अनाहार्ये वि० आहार्यः कतिपयः आहरणीयश्च न०त० । अर्थात्त्रिमे स्वाभाविके, आहरणीयमिदं च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्येन । विधिना अज्ञता-ग्नाधाने निरग्नौ द्विजभेदे । “योऽनाहिताग्निः शत-गुरयज्वा तु सहस्रगु” इति मनुः । “अनाहिताग्निश्रुतेष्वेति” कात्या० ४, १, २६, “अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृव्यञ्चः श्रूयते” इति तद्वाखा सा च श्रुतिस्तत्रैव दर्शिता “अ-ध्वनाहिताग्निना कार्यं इति” “यदि स दर्शाङ्गं स्यात् अनाहिताग्नेर्दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयतेति” तदाखा ।
अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य ब० । नियतनिवासशून्ये परिव्राजके । “अग्निरनिकेतः स्यान्मनि र्बलफलाशन” इति “अग्निरनिकेतः स्यादुपासमन्नाथं माश्रयेदिति” च मनुः “अनिकेतः स्थिरमतिरितिः” गीता अनिकेतनोऽप्युक्तार्थे ।

अनिन्दु न० न इन्दुः सादृश्ये, अप्राशस्ये वा न०त० । इन्दुसदृशे गुडहेतौ (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिगीर्ण वि० न निगीर्णः । अनपङ्गुतभेदे, “विषयस्थानि-गीर्णस्थान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यादिति” सा० ६० । (अनिगीर्णस्य) अनपङ्गुतभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य आरोपमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यभेद-स्तत्प्रतीतिकृत् तद्बोधसाधनं वृत्तिः सारोपा लक्षणेति तदर्थः यथा अश्वः श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणवानश्वोऽन-पङ्गुतभेदः सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्य-तस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे “स्फुटामनिच्छां विवरीतुस्तुक्कामिति नैष० । “चरेत् सान्त्वनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति” मनुः ।

अनित्य वि० न नित्यः । नश्वरे, जन्मे च । “नित्याऽनित्या च च सा हेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या-स्यादिति” भाषा० । “यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवा-हिना । यशः कायेन लभ्येतेति” हितो० । “रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेदिति” मनुः । अस्थिरे “अनित्योविजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संधामे तस्माद्दुर्बं विवर्जयेदिति” मनुः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं विरोधे न०त० । कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके, “समासान्तिधेरनित्यत्वमिति” पा०भा० । यावदाश्रयमवस्थानायोग्ये, “वर्षे चानित्ये” इति पा० । अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयमदनवस्थिते) “इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आग्ने फले, वे रसादयस्ते

पक्के न सन्ति, नित्यत्वाच्च नित्यं द्रव्यम् अनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः, सएव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवतीति" सुश्रुतम् अतएव "सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकतिर्युष्ण" इति गुणलक्षण्ये गुणानासत्त्वप्रदविनाशोक्तिः । सदातनभिन्ने काले च । "अनित्यं हि स्थिति र्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते" इति मनुः । अनित्यमित्यत्र व्याप्तौ, कालाधिकरण्ये वा द्वितीया न मान्ताव्ययत्वस्य तथात्वे प्रमाणाभावात् । सदाकालवृत्तिपरत्वेऽपि धातुपस्थाप्यसाध्यक्रियाविशेषणत्वेन सञ्चारोरतिमन्दिरावधीत्यादिवत् द्वितीयेति बोध्यम् । नित्यम् मान्ताव्ययम् न०त० । केचित् । अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावार्थे न०त० । निद्राभावे "हृदुपहलौख्यमनिद्रा स्तम्भ" इति सुश्रुतम् । निद्राराहित्ये च रोगविशेष एव कारणम् । नास्ति निद्रा यस्य । निद्रारहिते आलस्यरहिते त्वि० "अनिद्रौ षड्होरात्रं तपोवनमरजतामिति "प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरचित्ता" इति च रामा० । "अनिद्रेण अनलसेनेति" तदर्थः । अनिन्दित त्वि० न निन्दितः । निन्दारहिते प्रशस्ते "अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजेति" मनुः । अनिन्द्र त्वि० न इन्द्रोयाज्योयस्य । इन्द्रोपासनाशून्ये "सामनिन्द्राः कृषवन्ननुकथाः ऋ० ५,२,३, "अनिन्द्रा इन्द्रमयजन्त" इति भाष्यम् । अनिवद् त्वि० न निवद् । अनायत्ते, "अनायतो अनिवद्" इति ऋ० ४,१३,५ । पथितभिन्ने च । अनिवाध त्वि० नास्ति निवाधः संवाधा यस्य । संवाधरहिते "उरौ मह्यं अनिवाधे ववर्द्ध" इति ऋ० ३,१,१२, अनिवाधे असंवाधे इति भा० । अनिभृत त्वि० न निभृतः न०त० । चञ्चले "भुवमनिभृतवेलेति" भा० । "वेलाञ्चञ्चला" इति मल्लि० । अनिभृष्ट त्वि० नि+भृन् श क्त नि० न०त० । अत्राधिते । अनिभृष्टतविभिर्हृन्त्योजसा "ऋ० २,२५,४, अनिभृष्टतविभिः अत्राधितवल्" इति भा० । अनिमक पु० अन-जीवने शब्दे च भावे वा० इमन् "अनिमः जीवने तेन कायति प्रकाशते कै-क । भेके । तस्य मरणेऽपि पुनरुज्जीवनात्तथात्वम् । कोकिले, अमरे च तयोः मधुरशब्देन प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । अनिमाय जीवनाय कं जलं यस्य । पद्मकेशरे । अनिमाय कं ह्रस्वं यस्मात् । मधूके (मौल) एवे मेदिनिः ।

अनिमान त्वि० नि+मा-भावे ल्युट् न०व० । परिच्छेदरहिते 'स नो मह्यं अनिमानो धूमकेतुः ऋ० १,२७,११ "अनिमानः अपरिच्छिन्न" इति भा० । अनिमित्त न० न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे "अनाहरः खानि खानि न स्पृशेदनिमित्तत" इति मनुः न०व० । कारणशून्ये त्वि० । अनिमिष त्वि० नि+मिष-भावे क्तिप् स नास्ति यत् । स्पन्दशून्ये दर्शने "इमे दिवो अनिमिषा" इति ऋ० ७, ६०, ७, "मित्तः कृष्णीरनिमिषा" इति ऋ० ३,५६,१, अनिमिषा निमिषरहितेनेति भा० । अनिमि(मे)ष पु० नास्ति निमि(मे)षः चक्षुःस्पन्दनं यस्य मिष षञ् कुटादि० न गुणः, मिष-स्वादि षञ्-वा, । चक्षुःस्पन्दनशून्ये देवे "सुरेषु नापश्यदवैच्यताच्छोर्द्धमे निमेषं निजसम्मुखे सेति" नैषधे सुराणां निमेषशून्यत्वसक्तम् "अस्रजो अनिमिषा" इति २,२७,६ संक्रन्दनो अनिमिष एकवीर इति च ऋ० १०१०३,१ । मत्स्ये च । निमिषो दृष्टिप्रतिबन्धस्तच्छून्ये विष्णौ च । "नैमिषानिमिषोत्से" इति भाग० "अनिमिषः विष्णुः अलुप्तदृष्टत्वात् तस्य चोत्से इति श्रीधरः । न निमिषति चलतीति नि+मिष-क न०त० । महाकाले । क्रियाशून्ये वस्तुमाले त्वि० । स्पन्दनशून्ये त्वि० । "शतैस्तमच्छामनिमेषटित्तिभिरिति" रघुः । अनियत त्वि० न नियतः । नियमेनैकरूपशून्ये, अनित्ये अस्याधिनि "रत्यादयोऽध्यनियते रसे सुर्व्यभिचारिण्य" इति सा०द० । नियतकारणाद्यनपेक्षे च "रिष्टं त्विविधं सुनयीनियतमनियतं योगजञ्जेति" ज्योति० । अनियन्त्रते च । [उच्छृङ्खले च । अनियन्त्रित त्वि० नि+यन्त्र चु० क्त न०त० । अनियमिते अनियम पु० न नियमः अभावार्थे न०त० । नियमाभावे । "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठे पादे गुरु त्रये शेषेऽनियमोमत" इति छन्दो० । अनिरा स्त्री नास्ति इरा अन्नं यस्याः ५,३० । अतिदृष्ट्यादौ इती । "व्यसन् विश्वा अनिरा" इति यजु० ११,४७, अनिराः अतिदृष्ट्याद्या इति वेददीपः । न ईरयितुं शक्यते ईर-कृष्टं ह्रस्वः न०त० । प्रेरयितुं शक्ये । "अपत्या अस्तुरनिरा" इति ऋ० ८,४८,११, "अनिरा प्रेरयितुमशक्या" इति भा० । ७,३० । अन्नरहिते दारिद्रे च "युयुतमस्मदनिरामभीवासिति" ऋ० ७,७१,२, "अनिरामन्नदारिद्रमिति" भा० ।

अनिराकरण न निराकरणभावार्थे न०त० । निवा-
रणाभावे “अनिराकरणात् कर्तृस्वागाङ्गकर्मण्येक्षित-
मिति” हरिः ।

अनिरुक्तं वि० निष्क्रान्तं उक्तमवयवार्थं निर्वहसुक्तमवयवार्थो
येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्व-
चनशून्ये “एतस्मिन्नदृश्येऽनालोऽनिरुक्ते” इति ऐत० ।
निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्केन दर्शितं यथा “अथ
निर्वचनम् तदेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन
गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थे-
ऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्ष्येत केनचिद्वृत्तिसामा-
न्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यस्वरवर्णसामान्याच्चिर्ब्रूयात्
नत्वेव न निर्ब्रूयाच्च संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि
वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तोः संनमयेत्प्रसमवक्तमिति
धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्नदृष्टिस्थानेष्व्वादिबो
भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति,
अथाप्युपधाबोपो भवति जन्महर्जन्मुरिति, अथाप्युपधा-
विकारो भवति राजा दण्डोति, अथापि वर्णलोपो भवति
तत्त्वा यामीति अथापि द्विवर्णलोपः तच्च इति, अथ
प्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्वाद्य इति अथा-
प्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्त्रोको रज्जुः सिकतास्तर्जु इति
अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति” इति ॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययानपे-
क्षयैव समुदायेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम्
७० भा० साधवेन यथा “प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य
विशिष्टैकार्थबोधकं पदं निरुक्तमिति” । अनिर्दिष्टे “अनि-
रुक्तमातःसवनः प्रथम” इति कात्या० २२,५,७, “अनि-
रुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथम” इति तद्ग्राह्या ।

अनिरुद्धं पु० न केनापि युद्धेन निरुद्धः नि+रुध-क्तं न०त० ।
कामदेवपुत्रे, उषापतौ, वासुदेवसङ्घर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य-
चतुर्व्यूहस्य परमेश्वरस्य कथमप्यनिषेध्यस्य अत्यन्तचलस्य
चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंशे च अनिरुद्धः सुरा-
नन्द” इति विष्णु० सं० । “न केनापि प्रादुर्भावेषु निरु-
ध्यते” इति भा० “अनिरुद्धोऽप्रतिरथ” इति विष्णु सह० ।
“चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध” इति भा० “संकर्षणोवाहुदेवः
प्रद्युम्नानिरुद्धकः । व्यूहस्यविधो ज्ञेयः सूक्ष्मं सम्पूर्ण-
षड्गुणमिति” रामा० दर्श० । विवरणं रामाहुजशब्दे
पच्यते । अप्रतिरुद्धे वि० ।

अनिरुद्धपथ न० न निरुद्धः पन्था यत्न व० । आकाशे तत्र
हि कस्यापि गतिरोपनाभावः । रुद्धवर्त्मभिन्ने वि० ।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री ईत० । उषायां वायुकन्यायां तस्या-
स्तत्पत्नीभवनकथा च उषापतिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञातं वि० न निर्ज्ञातः निश्चितो प्राप्नो वा । अप्राप्ते,
अनिश्चिते च “क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः
परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति” प्रौ० मनो० । अनि-
र्ज्ञातप्राथम्यं प्रतीक्ष्यं प्रतीक्ष्येति कठ० उ० भा० । प्राप्तं हि
यथा स्वरूपं ज्ञातं शक्यते नाप्राप्तमित्यतोऽप्राप्तस्यानि-
र्ज्ञातत्वम् । [धारणाभावे ।

अनिर्णयं न निर्णयः अभावे न०त० । निश्चयाभावे अव-
अनिर्देशं वि० न निर्गतानि दश दिनानि यस्य उच्यते ।
अनपगतदशाहे । “उप्राप्तं सूतिकाक्षञ्च पर्याचान्तमनि-
र्देशमिति” अनिर्देशञ्च प्रेताक्षमिति, “तावत् स्यादशुचि-
र्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्देशमिति” “विगतं तु विदेशस्यं
शृणुयादो ह्यनिर्देशमिति” “अनिर्देशायाः गोःक्षीरसौद्र-
मेकरूपं तथेति च” मनुः । अनिर्देशाहमप्यत्र वि० ।
“अनिर्देशाहां गां सूतामिति” मनुः ।

अनिर्देश्यं वि० न निर्देश्यं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देशुम-
शक्यम् निर्+दिश्-शक्यार्थं ख्यत् न०त० । निर्विशेषे
निर्धर्मके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन “इदं
तदिति” निर्देशायोग्यत्वात्तत्त्वम् । “यत्तत् सूक्ष्ममनिर्देश्य-
मिति” श्रुतिः । “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुण-
वृत्तयः” इति भाग० १०म श्रुत्य० । अनिर्देश्यवपुः
श्रीमानिति विष्णु स० । “इदं तदिति निर्देशुं यत्र शक्यते
परस्मै, स्वयं वेद्यत्वादिति” भाष्यम् । [हिते ।

अनिर्द्वारितं वि० न निर्द्वारितः । अवधारितभिन्ने अनि-
अनिर्मात्या स्त्री निर्-मल-ख्यत् न०त० । पुक्कानारुको
षधौ शब्दरत्ना० ।

अनिर्वचनीयं पु० निर्वचनं निरुक्तिः लक्षणादिना ज्ञापनम् ।
एवंरूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वास्त्वाभ्या-
मेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिभते जगति, अज्ञाने च
न० । “अज्ञानञ्च सदसद्ग्रासनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं
ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति” वे०सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्व न० अनिर्वचनीयं सर्वस्वं यस्य ।
ओर्ध्वप्रणीते खण्डनखण्डखाद्यापरपर्याये ग्रन्थभेदे
तत्र हि सर्वेषां पदार्थानामिदन्त्या निर्वक्तुमशक्यता
व्यवस्थिता ।

अनिर्दृति स्त्री न निर्दृतिः स्वाच्छन्दप्रभावार्थे न०त० ।
स्वाच्छन्द्याभावे तद्गुणोपलक्षिते दारिद्र्ये च “अनिर्दृति-

निशाचरो मम गृहान्तरालं गते" लुङ्गटः । ब० । तद्वति ति० ।
अग्निर्वेदे पु० न निर्वेदेः अभावार्थे न०त० । निर्वेदाभावे
वैराग्याभावे अत्रैराग्ये, असन्नोषे च "अग्निर्वेदः त्रियोमूल-
मनिर्वेदमयं सुखम् "अग्निर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्त्तते"
इति रामा० ।

अग्निं ल पु० अग्निव्यनेन अन-इलच् । वायौ, तेनैव सर्वेषां
प्राणपारणात्तत्त्वम् । "तपन्नच्छं चरन् विप्रो जलक्षीर-
घृतानिलान्" इति सोमाग्रनृकांनिखेन्द्राणां विक्षाप्पत्योर्धमस्य
चेति" मनुः । "स सखा दीप इवानिलाहृत" इति कुमा० ।
अग्निं लक्ष्मायासहजतेन ब्रह्मणा विद्यदुत्पाद्य तद्रूपाविष्टेन
ततोदशांशत उत्पादितः द्रव्यभेदः 'तस्मादेतस्माद्वा आत्मन
आकाशः संभूतः आकाशात् वायुः वायोरग्निरित्यादि-
श्रुतिः, स च स्वाभाविकशोषस्पर्शगतिवेगाख्यगुणवान्
वियत उत्पन्नत्वात् शब्दगुणवांश्च । यथोक्तं पञ्चदश्यां
"माया सत्येकदेशस्था यथा तत्रैकदेशगम् । वियत्, तत्ता-
येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः । शोषस्पर्शगतिवैगो वायु-
धर्मा इमे मताः । तयः स्वभावात् सन्नायाव्योम्नां
ये तेऽपि वायुगाः । वायुरस्तीति रुद्रावः, सतोवायौ
पृथक्कृते । निस्तत्वरूपो मायायाः स्वभावो विद्यतोऽग्नि-
रिति "पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशे भूतपञ्चके" इति च ।
तदाविष्टेनैव ब्रह्मणा वज्रित्वादि त इति वेदान्तिमतम्
सांख्यमते सतु स्पर्शतन्मात्रादुत्पन्नः । वैशेषिकनये तु स्पर्श,
संख्या, परिमाण, पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेग-
गुणकोऽग्निः ईश्वरादेव अदृष्टवशादुत्पद्यते इति भेदः
स च स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलः सप्तविधः सप्तस्त्वान्वा-
श्रितः यथोक्तं सिद्धान्तशिरसौ "भूवायुरावह इह प्रव-
हस्तद्रुर्ध्वः स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततो-
ऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्वाह्यः परावह इमे पवनाः
प्रसिद्धाः । भूमेर्वह्निर्वाद्दशयोजनानि भूवायुरत्राण्डुदवि-
द्युदाद्यम् । तद्रुर्ध्वं गो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यगति-
स्तस्य तु मध्यसंस्था । नञ्त्वकक्षा खचरैः समेतो यस्मा-
दतस्तेन समाहृतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो अमल-
जसं प्रवहानिलेन इति" । भूवायौ विद्युदाद्य उत्पद्यन्ते
इत्युक्तम् तेषां स्वरूपादि तद्गीकायासुक्तं श्रीपतिवाक्येन ।
"निर्घातोल्काघनसुरधनुर्विद्युदन्तः कुवायोः संदृश्यन्ते खन-
गरपुरीनेषपूष्णं तथान्यत्" इति । तत्र विद्युतः । "सुजल-
जलधिमध्ये वाङ्मोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्ना-
द्रुष्टिता धूममालाः । वियति पवननोताः सर्वतस्ता द्रवन्ति

द्युमणिकिरणतप्ता विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः" । करकाः ।
"उद्धृतैः पांसुभिर्भूमिः प्रचण्डपवनोज्जयात् । मेघमण्डलमा-
नीतैर्मांलिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाज्जलविन्दूनां पिण्डभावे
भवेदिह । दृषद्विपतन्येते द्रवन्ते च पुनः चितौ" । विद्यु-
त्पातसंभवस्तु । "अकस्माद्द्वैद्युतं तेजः पार्थिवंशकमिन्त्रि-
तम् । वात्यावदूश्मदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वाव्योस्तत्
पतति प्रायो ह्यप्रकालं प्राप्य वर्षणे । यतः प्रादृषि नैवेते
पांसवः पसरन्ति हि । तत् त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं,
तत्तदुत्थितः । गतो निर्भरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते" ।
इन्द्रधनुः । "सूर्यास्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः
कराः साभे । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्र-
धनुः । परिवेषः । "संभूर्च्छिता रवीन्दोः किरणाः पवनेन
मण्डलीभूताः । नानावर्णाकृतयस्तन्भे व्योम्नि परिवेषः" ।
उल्का । "यासां गतिर्दिवि भवेद्गणितेन गम्यास्तास्तारकाः
सकलशेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अग्निगतोद्गतयश्च
नाराशन्द्रादधो हि निवसन्ति तदाश्रितास्ताः । शीतांशुव-
ज्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहमारुतसंधि-
संस्थाः । पूर्वानिलैस्तिमितभावसुपागतेऽस्मिंस्ताराः पतन्ति
कुहचिद्गुरुतावशेन" । अथ रजःसंहतिः । "वर्षान्ते निर्जला
भेषा वायुना विरलीकृताः । ईषद्वाष्पावशेषास्तु पतन्ति
वसुधातले । धूमावयवरूपैस्तैश्चाद्यन्ते गिरयो द्रुमाः ।
रामारामादयस्तु तु पुनरकांशुशोभिताः । भूवायुना विशी-
र्णास्तु विलीयन्ते नभस्तले । तद्रजःसंहतिर्धेतुमहिषी-
क्षीरनाशकत्" । संध्यारागः । "भूम्युत्थितै रजोधूमैर्दि-
गन्व्योम्नि संस्थितैः । सूर्याल्पकिरणैर्मिश्रैरुत्पद्यमान-
भासते । विरलावयवं वस्तु यदृष्टेर्व्यवधायकम् । तेना-
भूमरुषीभूतं दृश्यते शक्रचापवत् । संध्यारागः स विज्ञेयो
दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशावत्तो तथैवेन्दु-
करोद्यमे" इति । तदधिष्ठाहृतेहोत्पत्तिर्भन्वन्तरभेदेन
वामनपुराणादौ दर्शिता यथा 'पुलस्त्य उवाच । प्रविश्य
जठरं शुद्धोदैत्यमातः पुरन्दरः । ददर्शोर्द्धं सुखं मालं
कटिन्यस्तकरं महत् ॥ तेनैव गर्भं दितिजं वज्रेश शत-
पर्वणा । चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् ! स रुरोद सुविस्तरम् ।
शक्रोऽपि प्राह मा मृदु ! रुदस्वैति सघर्षरम् । इत्येवसुहो
चैकैकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥ ते जाता मरुतो नाम
देवादिस्थाः शतक्रतोः । मातुरेवापचारेण बलवीर्यपुर-
स्कृताः इति ॥ "यदमी भवता प्रोक्ता मरुतोऽदिति सन्भवाः ।
तद् कोनं पूर्वमासन् वै मरुन्नागेशं कथ्यतासिति" नारद-

प्रश्ने पुलस्त्योक्तिः । “अयताम् पूर्वमरुतासुत्पत्तिं कथयामि
ते । स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भु-
वस्य पुलोऽभन्मनोर्नाम प्रियव्रतः । तस्यासीत् सवनो
नाम पुलस्त्यैलोक्यपूजितः ॥ खसुत्पपाताथ स कामचारी
समं महिष्या वसुमानपुत्रा । रराम तन्वरा सह काम-
चारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥ पतिभिः स-
मनुज्ञाताः पपुः पुस्तरसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य
मन्यमानास्तदास्तम् ॥ पीतमालेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रो-
भङ्गवेन च । ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्यस्तप-
स्विनाम् ॥ सुषुवुः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम् ।
तेषां रुदितशब्देन सर्वमापूरितं जगत् ॥ अथाजगाम
भगवान् ब्रह्मलोकान् पितामहः । समभ्येत्याब्रवीद्बालान्
मा रुदध्वं महाबलाः ! ॥ मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं
वियञ्जराः । इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तानादाय वियञ्जारी भारुतानादिदेश ह । ते चासन्
मरुतश्चाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे” ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो
वक्ष्यामि शृणु नारद ! ॥ स्वारोचिषस्य पुत्रस्य श्रीमानासीत्
ऋतध्वजः ॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्द्धिः प्रतिमा सुने ! ।
तपोऽर्थं ते गताः शैलं महामेरुं नभश्चराः ॥ आरा-
धयन्तो ब्राह्मणं पदमैन्द्रमधेश्वरः । ततो विपश्चिन्नामा स
सहस्राक्षो भयातरः ॥ घृतनामशूरोसृष्ट्यां प्राह
नारद ! वाक्यवित् । यथा हि तपसो विभ्रं तेषां भवति
सुन्दरि ! ॥ तथा कुरुष्व मा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा ।
इत्येवमुक्त्वा शुक्रेण घृतना रूपशालिनी ॥ तत्राजगाम
त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः । आश्रमस्याविदूरे तु नदी-
मन्दोद्वाहिनी ॥ तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वे एव सहो-
दराः । सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्षा महानदीम् ॥
दृशुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चक्षुभिरे सुने ! । तेषाञ्च
प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी ॥ शङ्खिनी
प्राहसुखस्य महाशङ्खस्य वल्लभा । ते वै विनिष्टतपसो
जम्बू राज्यन्तु पौष्टकम् ॥ अथो बह्वसित्ये काळे सा
ग्राही शङ्खरूपिणी । समुद्रता महाजालैर्भूतस्यवन्नेन
मानिनी ॥ स तां दृष्ट्वा महाशङ्खिं स्थलस्थां मत्स्य-
जीवनः । निवेदयामास तदा ऋतध्वजसुतेषु वै ॥ तथा-
भ्येक्ष्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः । नीत्वा स्वम-
न्दिरं सर्वे पुरव्याथां समुत्सृजन् ॥ ततः क्रमाच्छङ्खिनी-
सा सुषुवे सप्त वै शिम्बुन् । जातमालेषु पुत्रेषु मोक्ष-
भावमगाञ्च सा ॥ अमाटपितृका बाला जलमध्य

विचारिणः । सन्त्यार्थिनो वै रुदुरथाभ्यागात् पिता-
महः ॥ मा रुदध्वमिति प्राह मरुतो नाम पुत्रकाः ! ।
यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवमुक्त्वा-
थादाय सर्वान्स्तान् दैवतान् प्रति । नियोज्य च मरु-
न्मार्गे वैराजभवनं गतः ॥ एवमासञ्च मरुतो मनोः
स्वारोचिषान्तरे । औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व
तपोधन ! ॥ औत्तमस्थान्वाये च राजासीद्विषधाधिपः ।
वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥ तस्य पुत्रो
गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्मिकोऽभवत् । स पुत्रार्थी तप-
स्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥ तस्य भार्या च सुश्रोणी देवाचार्य-
सुता शुभा । तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥ तेजो-
युक्ता सुचार्वङ्गी दृष्टा सप्तार्द्धिर्भवेने । तां तथा चारु
सर्वार्द्धीं दृष्ट्वाय तपसा कथाम् । पप्रच्छुस्तपसो हेतु-
नस्त्यास्तङ्गर्तुरेव च । साऽब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै
तपः क्रिया ॥ ते चास्यै वरदा ब्रह्मन् ! जाताः सप्त मह-
र्षयः । व्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ युवयो
गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः । इत्येवमुक्त्वा जम्बुस्ते
सर्वे एव महर्षयः ॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्या
नगरं निजम् । ततो वहुतित्ये काळे सा राज्ञो महिषी
प्रिया ॥ अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्यात् नृपतिसत्तभात् ।
गुर्विख्यामथ भार्यायां समारासौ नराधिपः ॥ सा चाप्या-
रोढुमिच्छन्ती भर्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदा-
मालैर्न तथापि व्यतिष्ठत ॥ तं समालिङ्ग्य भर्तारं चिताया-
मारुरोह सा । ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेक्ष्यत-
न्मुने ! ॥ साम्भसा सुखशीतेन संसिक्ता सप्तधाऽभवत् ।
तेऽजायन्नाथ मरुत औत्तमस्थान्तरे मनोः ॥ तामसस्था-
न्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि
गीतन्मत्स्यकलिप्रिय ! ॥ तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज
इति श्रुतः । स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वमांसं रुधिरं
तथा ॥ अस्थीनि रोम केशाञ्च स्नायुमज्जायकङ्कणम् ।
शुक्रं च विलसो राजा सुतार्थी चेति नः श्रुतम् ॥
सप्तार्द्धिर्भध्याञ्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् । मा मा क्षिप-
स्वेत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो ऋतः ॥ ततस्तस्माद्भुतवहात्
सप्त तत्तेजसोपमाः । शिशवः समजायन्त ते रुदन्स्य
तन्मुने ! ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः ।
समागम्य निवार्याथ स चक्र मरुतः सुतान् ॥ ते त्वास-
न्दरतो ब्रह्मं सामसे देवतागणाः । येऽभवन्वृषते ताञ्च
शृणुष्व त्वं तपोधन ! ॥ रैवतस्थान्वाये तु राजासीद्विषु-

जिह्वली । रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासोत् सुतः
 क्रिल ॥ स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
 अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययो ॥ तस्यां
 पितृभ्ये ब्रह्मन् ! वसत्याञ्च पिता ऋतः । सापि दुःख-
 परीताङ्गी सां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥ ततस्तां वारयामासु-
 ऋषयः सप्त सानसाः । तस्यामासक्तचित्सास्तु सर्व एव
 तपोधनाः ॥ अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वालयाग्निं विवेश ह ।
 ते चापश्यन् ऋषयस्तच्चित्ता भावितास्तथा ॥ तां ऋतां
 ऋषयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः । प्रजम्भुर्ज्वलनाञ्चापि
 सप्ताजायन्त दारकाः ॥ ते च मात्वा विना भूता रुरुड-
 स्तान् पितामहः । निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरु-
 त्तान् ॥ रेवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽग्नी तपोधन ! । शृणुष्व
 कीर्त्तयिष्यामि चानुषस्यान्तरे मनोः ॥ आसीन्माङ्गीति
 विख्यातो तपस्वी सत्यवाक् शुचिः । सप्तसारस्वते तीर्थे सो-
 ऽतप्यत महत्तपः ॥ विघ्नार्थं तस्य तपसो देवाः सम्प्रापयन्
 बध्नुम् । सा चाभ्येत्य नदीतीरं क्षोभयामास भाविनी ॥ ततो-
 ऽस्य प्राच्यवच्छृङ्खं सप्तसारस्वते जले । तां चैवाप्यशपन्मूढां
 सनिष्ठाङ्गनिको बध्नुम् ॥ गच्छालज्जेऽतिमूढे ! त्वं पाप-
 स्यास्य फलं महत् । विध्वंसयिष्यति ह्ययो भवतीं यज्ञ-
 संसदि ॥ एवं श्रुत्वा ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्र-
 मम् । खरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते
 तवोक्ता मरुतः पुरा यथा जाता वियद्वाग्निकरा महर्षे ! ।
 वेधां श्रुते जन्मनि पापहानिर्भवेच्च धर्माभ्युदयो महान् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पितृन् पश्यान् । आवहो
 निवहश्चैव उद्वहः संवहस्तथा ॥ निवहः प्रवहश्चैव परि-
 वाहस्तथैव च । अन्तरीक्षे च वाह्ये ते पृथङ्भार्गवित्वा-
 रिणः ॥ मह्येन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः ।
 सूर्याग्निश्च शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ निर्मथ्य
 पचमानोऽग्निस्त्वयः प्रोक्ता इमेऽग्नयः । अग्नीनां पुत्र-
 पौत्राश्च चत्वारिंशच्च वैव ह । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः
 सप्त सप्तका इति ॥ तेषां नामान्युक्तानि वज्रपुराणे यथा
 “एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च । एक-
 शक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च सहाबलः ॥ इन्द्रश्च गत्य-
 दृश्यश्च ततः पतिसकृत्परः । मितश्च सम्मितश्चैव सुमि-
 तश्च महाबलः ॥ अतजित् सत्यजिश्चैव सुप्रेषः सेनजि-
 त्तथा । अन्तिमितोऽनमितश्च पुरमितोऽपराजितः ॥
 ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्ता च धरुणो ध्रुवः । विधारणो नाम
 तथा देवदेवो महाबलः ॥ ईन्द्रश्चाप्यइन्द्रश्च एते दश

मिताग्निः । अग्निः प्रसङ्गश्च सभरश्च सहायशाः ॥ धाता
 दुर्गोऽधितिर्भीमस्वभियुक्तस्वपात् सहः । धुतिर्धपुरनाथोऽथ
 वासः कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुतः
 पूर्वसम्भवाः इति ॥ एवञ्च अनिलस्य जनपञ्चाशद्भेदेन
 सप्तभेदेन च गणदेवतात्वम् अथञ्चानिलाधिष्ठाता दिक्-
 पालभेदः तस्य च गन्धर्वतीनामिका पुरो मेरोः इन्द्रेवरुण-
 कुबेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्वार्दिदिग्भेदेन वज्रभेदेन च
 शुभाशुभसूचकत्वसक्तं “पूर्वः पूर्वसप्तद्वीचिशिखरप्रस्फाल-
 नाधूर्णितसन्दर्कांशुसटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः ।
 नैकान्स्थितनीलभेषपटलां शारद्यसंबर्धितां वासन्तोत्कट-
 सस्यमखिलतलां विद्यात्तदा भेदिनीम् ॥ यदाग्नेयो वायु-
 र्मलयशिखरास्फालनपटुः सुवत्यस्त्रिन्योगे भगवति पतङ्गे
 प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला
 स्वगतोद्गोच्छासैवमति वसुधा भस्मनिकरम् ॥ ताडोपल-
 लतावितानतरुभिः शाखास्तुगात्तयन् योरोऽस्मिन् सुवति
 ध्वनन् सुपरुषो वायुर्यदा दालिषः । सर्वोद्योगसमुन्नताश्च
 गजवत्तलाङ्गुशैर्घटिताः कीनाशा इव मन्दवारिकणिका-
 न्मुञ्चन्ति मेघास्तदा ॥ सूक्ष्मालवलीलवङ्गनिचयान्
 व्याधूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये सुवत्प्रविरतो वायुर्यदा
 नैर्द्धतः । लुत्तुष्णाभ्यतमानुषास्थिशकलप्रसारभारच्छदा
 मत्ता प्रेतवधूरिवोपचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते ॥ यदा
 रेणूत्पातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्रवातः पञ्चार्धे दिन-
 करकरापातसमये । तदा सस्योपेता प्रवरन्ववरावङ्गसमरा
 धरा स्थाने स्थानेष्वविरतवसामांसरुधिरा ॥ आषाढीपूर्व-
 काले यदि किरणपतेरस्तकालोपपत्तौ वायव्यो दृष्टवेगः
 सुवति घनरिपुः पद्मगादासुकारी । जानीयाद्धारिधरा-
 प्रसृष्टितसृदितां सक्तमण्डूककण्ठां सस्योद्गासैकचिह्नां सुख-
 वडलतया भाग्यसेनासिवोर्वीम् । मेरुपस्तमरोचिमण्डलतले
 योद्धानवसाने रवौ वात्यासोदिकदम्बगन्धसुरभिर्वायुर्यदा
 चोत्तरः । विद्युद्गान्तिसमस्तकान्तिकलनामत्तास्तदा तोयदा
 उन्मत्ता इव नष्टचन्द्रकिरणं गां पूर्यन्त्यम्बुभिः ॥
 ऐशानो यदि शीतलोऽभरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुत्रा-
 गागुरुपारिजातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णो-
 दकयौवना वसुमती सम्पन्नसत्याकुला धर्मिष्ठाः प्रवृत्तारवो
 नृपतयो रक्षन्ति वर्षांस्तदा” इति दृष्टसंहितायाम् ॥
 अथ वेद्यकोक्ता दिग्भववायुगुणाः । “प्राग्वातो मधुरः क्षारो
 वज्रिमान्द्यकरो गुरुः । वेरस्य गौरवौष्णानि करोत्यप्सोम-
 धीषु च ॥ भग्नोत्पिपत्तताद्येषु रागश्रयद्युदाहकत् । सच्चि-

पातज्वरश्चासत्वग्दोषार्शोविषक्रमान् ॥ कोपयेदामवातञ्च
धनसंघातकारणम्, ॥ दाक्षिणो भार्तोबल्यश्चतुष्यः शस्त्र-
घातकः । मधुरश्चासदाही च कषायानुरसो लघुः ॥ रक्त-
पित्तप्रशमनो न च भार्तकोपनः । गण्डूपदादिकीटानां
जनकः प्राणकारकः, ॥ पाश्चिमोऽग्निवर्षुर्वर्षेबलारोग्यविव-
र्द्धनः । कषायः शोषणः स्त्रियो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः । सर्वद्रव्येभ्योऽप्यक्त-
प्रभावरसवोर्यक्त ॥ व्रणसंरोपणस्त्वच्यो दाहशोथतपा-
पहः, ॥ औत्तरो भार्तः स्निग्धो ऋदुर्मधुर एव च ।
कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोप(णः)नः ॥ क्षीणघ्नत
विषाक्तानां हितोदाहृतपापहः । शीताधिकः सनीहारः
स विद्युत्स्तनयित्नुमान्, ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां
नैकदोषकृत् । सर्वर्तुनिन्दको हन्ता ह्यतोत्पातपुरःसरः”
इति ॥ तालादिव्यजनवायुगुणाः । मूर्च्छादाहृत्पासेद-
श्मन्नो व्यजनानिलः । तालवृत्तमयो वातस्त्रिदोषशमनो
लघुः । वंशव्यजनजो वातो रूक्षोऽथो वातपित्तदः ।
बालव्यजनमौजस्यं भक्षिकादीन् व्यपोहति ॥ सायूरा
वस्त्रजा वैवा वाता दोषत्वयापहा” इति ।

रूक्षस्तु वायुः शरीरस्यः प्राणादिभेदेन दशविधः दश-
विधकार्यं करणात् । यथोक्तम् वैद्यके

“प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।
नागः कूर्मश्च कर्करो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ प्राणस्तु
प्रथमो वायुर्नराणामधिपः प्रभुः । नित्यमावापयेत्
सर्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निःश्वासोच्छ्वासकश्चैव
प्राणो जीवं समाश्रितः । प्रसारकुञ्चनो वायुः प्रकाशो
धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राण-
धारकः । प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
र्तितः । प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः । प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न
दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत्, ॥ रक्तुवद्भो वथा
स्थेनो गतोऽप्याकष्यते पुनः । शुष्कवृक्षथा जीवः प्राणा-
पानेन कष्यते, ॥ अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽ-
धमः । शुक्रमूलव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्तितः, ॥ पीतं
भक्षितमाघ्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् । समं नयति
गात्रेषु समानो नाम भार्तः ॥ समानोऽग्निसमोपस्थः
कोष्ठे च वाति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति
सञ्चति ॥ स्थन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोप(नः)णः ।

उद्देजयति मर्माणि उदानो नाम भार्तः ॥ व्यानो-
विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(नः)णः । प्रीतिर्विना-
शकञ्चायं वाङ्मोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । “शिरसो नासिकापान्त्वदान-
स्थानमुच्यते । नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्तितम् ॥
शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः । उद्गारे नाग
इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मीलने स्थितः ॥ कर्करः क्षुधिते चैव देवदत्तो
विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो मेद्रे ऋतस्यापि न सञ्चति ॥
भृतावापिस्ततस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्साहो-
च्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतः समा । समो मोक्षे
गतिमतां वायोः कर्माविकारजम्” इति सुखबोधः ॥
प्राणादयश्च पञ्चरूक्षभृतरजोगुणैः समस्तैश्च उत्पद्यन्ते
इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न
पदार्थान्तरमिति सांख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्मविशेषा उक्ता यथा “उदानो नाम
यस्त्वेतदुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्ति-
कुपितस्तु सः ॥ अङ्गुलुगतान् रोगान् विदधाति
विशेषतः ॥ यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति
देहदृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ।
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥
आमपक्वाशयचरः समानो वङ्गसंगतः । सोऽन्नं पचति
तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वङ्ग-
मान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयालयोऽपानः
काले कर्षति चाप्ययम् ॥ समीरणः शकन्मूलशुक्रगर्भार्त्तवा-
न्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥
शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो
व्यानो रससंव्यूहनो यतः ॥ स्वेदाहृत्क्ष्वापणञ्चापि पञ्चधा
चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षेपणोत्प्रेपनिमेघोन्मेघणादिकाः ॥
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिवद्धाः शरीरिणाम् ।
प्रखन्दनं चोद्बहनं पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति
पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्ततः । क्रुद्धः स कुरुते रोगान्
प्रायशः सर्वदेहगान् । युगपत् कुपिता एते देहं
भिन्दुरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्थस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणादिकसक्तं वैद्यके
“व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाङ्गुलात् क्षयाज्जागरात्
वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतिवासतः । रूक्षञ्चा
रकपायतित्तककुकरेभिः प्रकोपं व्रजेत् वायुर्वारिधरागमे
परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च” ॥ विजतवायुलक्षणम् ।

“आध्मानस्तस्मैरौच्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्प्रतोदाः कण्ठ-
ध्वंसावसादौ अमकविलपनं असञ्चलप्रभेदाः । पारुष्यं
कर्णनादौ विषमपरिणतिष्वंसर्पिप्रमोहा विस्मन्दोद्दृ-
नादिग्लपनमनशनं ताडनं पीडनञ्च ॥ नामोन्नामौ
विषादो भ्रमपरिषदनं जृम्भणं रोमहर्षौ विक्षेपाक्षेपशोष-
ग्रहणशुषिरता छेदनं वेदनञ्च । वर्षः श्यावोऽरुणो
वा तडपि च महती स्वापविश्लेषसङ्गा विद्यात्
कर्माण्डमूनि प्रकुपितपवने स्यात् कषायो रसञ्च” ॥ किञ्च
“वदनविरसता स्याद्वर्षः कर्कशत्वं भवति वपुषि काशं
रात्रिनिद्रानिद्रतिः । त्वचि च परुषता स्यात् स्याञ्च
वैषम्यमग्नेरिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत्” ॥ तत्-
प्रथमनकारणम् यथा । “रूढः शीतो लघुः सूक्ष्मसलो-
ऽय विशदः स्वरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्भारतः संप्र-
शान्यति” ॥ “स्निग्धोष्णस्थिरदृढबल्यलवणस्वादश्लैला-
तपस्त्वानाम्यञ्जनवस्त्रिमांसमदिरासंवाहनोन्मर्दनैः । स्निग्ध-
स्वेदनिरूहणोपशमनः स्नेहोपनाहादिकं पानाहार-
विहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं नयेत्” ॥ ऋतुभेदेन
विहारादिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रशमाद्युक्तं यथा “ग्रीष्मे
सञ्जीवते वायुः प्राण्डकाले प्रकृष्यति । प्रायेणोपशमं
याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं
प्राण्डकाले कफः । षड्यकोपशमान्दोषान् विहाराहार
सेवनैः ॥ समानैर्यान्त्यकालेषु विपरीतैर्विपर्ययः” इति ॥
नरपतिजयचर्योक्तमनिलचक्रन्तु चक्रशब्दे वक्ष्यते । अना-
हतचक्रस्यवायुमण्डलविवरणं तन्त्रोक्तं षट्चक्रशब्दे
दृश्यम् । तद्देवताके स्वातिनक्षत्रे, अष्टवस्तुमध्ये पञ्चमे वसौ
च । “धरोध्रुवः सोमनामा तथापोऽभ्यनिखो नलः ।
प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इति विष्णुसमी०
पुरा० । विष्णौ, तस्य प्राणात्मना सर्वदेहधारणात् तथात्वम्
“अहः संवर्त्तको वज्रिरनिखो धरणीधर” इति विष्णु०
स० । शरीरस्थे धातुभेदे च । तस्य विवरणमुक्तप्रायम् ।
“पित्तं पङ्कुः कफः पङ्कुः पङ्कवो मलघातवः । वायुना
मल नीयन्ते तत्र वर्षन्ति भेषवत् ॥ वायुरायुर्वलं वायु-
वायुर्षाता शरीरिणाम् । वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्जायुः
प्रकीर्त्तितः ॥ वाहुरमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुरिति” वैद्यकम् ॥
दोषधातुमलादीनां नेता ग्रीष्मः समीरणः ॥ रजोगुणमयः
रूक्षो रूक्षशीतो लघुश्चलः ॥ उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा-
त्रेगप्रवर्त्तनैः । सत्यगत्या च धातुनाभिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥

अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तष्टक् । खरो हृदुर्योग-
वाही संयोगादुभयार्थकत् । दाहहृत्तेजसा युक्तः शीतकत्
सोमसञ्चयात् ॥ विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंघर्षैः ।
पक्काशयकटीसकथित्रीत्वास्थिसर्षर्षेन्द्रियम् ॥ स्थानं वातस्य
तत्रापि पक्काधानं विशेषतः” इति ।

अनिलान्नक पु० अनिलं वातरोगं हन्ति हन्+क ततः सञ्चायां
कन् । (वयडा) इति ख्याते दृष्टे तत्फलस्य हि वात-
नाशकत्वम् ।

अनिलसख पु० अनिलस्य वायोः सखा टच् । वज्रौ । अनिल
बन्धादयोऽप्यत्र “मघा विशाखानिलवन्धित” ज्योति० ।

अनिलान्तक पु० अनिलो वातरोगस्तस्यान्तकः अन्तं
करोतीति अन्+णिच्-खुल् । (जीयाडुति) इति
ख्याते दृष्टे ।

अनिलामथ पु० अनिलकृत आमथः शाक० त० । वातरोगे ।

अनिवर्त्तिन् त्रि० न निवर्त्तते नि-उत्-णिनि न० त० ।
कार्यान्मगत्वा अनिदृत्ते। संग्रामेष्वनिवर्त्तिनामिति रामा०
न निवर्त्तते कुतश्चेत् अलुप्रशक्तिकत्वात् ईश्वरे, विष्णौ च पु०
संग्रामादनिवर्त्तितात्तथात्वम् “अनिवर्त्ती निदृत्तात्तेति”
विष्णुसहस्रनाम ।

अनिविशमान त्रि० न निविशमानः । निवेशनरूपस्थिति-
श्लेषे सर्वदा गन्तरि, “पुनाना यत् मन्त्रानि विविशमाना”
इति ऋ० ७, ४९, १, अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्य इति
भाष्यम् ।

अनिश त्रि० निशा तद्वैतकत्वेनोपचारात् चेष्टाविनाशः सा
नास्ति यस्य ब० । अविरते, निरन्तरे, सदाभवे वस्तुनि,
रात्रिवर्त्तिते च । “तदुभयोरनिशं हि विरोधिता कथ-
महो समता मम तापने” इत्युद्गतः ।

अनिशम् न निशेतेऽल नि+शी-बा० ड्डु न० त० । सातत्ये
स्वरादेराकृतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठ इति प्रौ० म० ।

अनिशस्त त्रि० निर्+शन्-सु-क्त न० त० । अनिन्दते “न
वोऽतीहषामानिःयस्ता” इति ऋ० ४, ३४, ११, “अनिशस्ता
अनिन्दता” इति भा० ।

अनिष्ट त्रि० इष-क्त विरोधे न० त० । इष्टस्य सुखादे-
र्विरोधिनि प्रतिकूलवेदनीये दुःखे, तत्रापने-प्राप्ते,
विषादौ, अपकारे च । “इष्टनाशादनिष्टाप्तेः कर्-
णाख्यो रसोभवेदिति सा० द० । “ध्यायत्यनिष्टं तत्सर्वं
पाणिप्राङ्मुख्ये चेतसेति” “एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते” इति
अनिष्टं वा ध्यानिष्टेषु तं धर्म्मं न विचालयेदिति मन-

सानिदचित्तमिति" च मनुः । नागवलायां स्त्री ।
यज-क्त न०त० । अकृतयागे देवादौ ।

अनिष्टिन् त्रि० न इदमेनेन यज-भावे क्त ततः इनि
न०त० । कृतयागभिन्ने । "अनिष्टिनोवाजपेयेन" इति
कात्या० १५१,२ ।

अनिष्पत्त न० निःसृतं पत्वं पक्षोऽत्र तादृशं न भवति ।
अनिष्पत्तपक्षकशरेण वेधनादौ । "विशाखां वा स्तोत्र-
सुच्छ्रितं वा विध्यन्यनिष्पत्तमिति" कात्या० १३,३,१२,
"अनिष्पत्तमित्यनिःसृतपत्तकं विध्यन्ति क्षत्रिया" इति
तद्व्याख्या ।

अनीक पु०न० अनित्यनेन अन-ईकत् अङ्गर्चादि । सैन्ये, तस्य
हि जीवनरक्षकत्वम् । न नोयते अपसार्थ्यतेऽस्मात् ।
नी-क्लिप् ब० कप ह्रस्वाभावः । युद्धे, ततोहि प्रायोमरणा-
न्नुपनरादितिः । "रथेषु वोऽनीकेष्वभिष्विय" इति ऋ० ८,२०,
१२ अनीकेषु सेनासुखेष्विति भा० । "दृष्ट्वा तु पाण्डुवानोके
व्यूहं दुर्योधनस्तदेति" गीता सुखे, तस्य प्राणवायुनिःसा-
रणद्वारत्वात् तथात्वम् "अग्नेरनीकमपत्राविवेशापामिति"
यजु० ८,२४, "अनीकं सुखमिति" वेददीपः ।

अनीकस्य त्रि० अनीके युद्धे तिष्ठति स्था-क । युद्धगते सैन्ये ।

अनीकनी स्त्री अनीकानां संघः अनीकं युद्धं प्रयोजनतया
अस्वस्थाः वा अनीक+इनि । सेनासंघे ह्रस्वादि संख्या-
विशेषवत्यां सेनायाञ्च तत्संख्या चोक्ता भारते "एको
रथो गजसैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तर-
गास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते । पत्तिन्तु त्रिगुणभेता-
माहुः सेनासुखं बुधाः । तीर्थि सेनासुखान्येको गुल्म
इत्यभिधीयते ॥ तयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु
गणास्त्रयः । स्रुतास्त्रिस्तसु वाहिन्यः पृतनेति विच-
क्षणैः ॥ चमूस्तु पृतनास्त्रिस्तसुस्वस्वनीकनीति" ।
ततश्च हस्तिनः २१८७ । रथाः २१८७ । अश्वाः
६५६१ । पदातयः १०६१५ सस्रिताः २१८७० ।

अनीश पु० नास्ति देवो नियन्ता यस्य ब० । सर्वनियन्तरि
विश्वौ, स्वामिश्रुत्ये त्रि० । न०त० । ईश्वरभिन्ने
"भजेरन् साहकं रिकथमनीशास्ते हि जीवतोरिति" मनुः ।
अस्यतन्त्रे, "एकोहानीशः सर्वत्रेति" व्यास स्मृतिः ।
देश-भावे अङ् न०त० । दोनभावे स्त्री "निमूगोऽनी-
शया शोचतीति" सु० उ० । दोनभावोऽनीशेति भा० ।

अनीश्वर न० न ईश्वरः नियन्ता यत् । नियन्तृश्रुत्ये संख्या-
दिमते जगति "जगदाङ्करीश्वरमिति" गीता ईश्वरस्य

न भवति असम०स० । ईश्वरसम्बन्धिभिन्ने "ध्यानेनानी-
श्वरान् गुणानिति" मनुः । नियन्तृश्रुत्ये, स्वामिश्रुत्ये च ।

अनीह त्रि० ईह-भावे अङ् न०ब० । सृष्ट्याश्रुत्ये, निश्चये च ।

अनु अव्य० अन-उ । "अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपश्चा-
द्भावानुबन्धसाध्याभिसुखविसर्गलक्षणेष्विति" गणरत्नोक्तेषु
अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति । अध्ययने अन्वधीते,
अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुमेधं वर्धति, पश्चाद्भावे
तदनु, अनुबन्धने, अनुशेते अनुशयः, साम्ये, अनुकरोति,
आभिसुख्ये अनुमातरं वत्सोधावति, हीने अनु हरिं सुराः
विसर्गे (प्रवृत्तप्रतिबन्धे) अनुजानोति, लक्षण्ये अनु वन-
मशर्निगतः" । "अनुलक्षण्ये" इति "हतीयार्थे" इति
(सहार्थे) "हीने" इति, लक्षण्येत्यम्भूताख्यानभाग
वीष्णासु प्रतिपर्यनव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र
लक्षण्ये, जपमनुप्रावर्षत् । "हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्"
सि०कौ० सहार्थे, नदीमनु अवसिता सेना, "नद्या सह
संबद्धा सेना" सि०कौ० हीने, हरिमनु सुराः हरेर्हीना
इत्यर्थः, लक्षण्ये वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च वृक्षप्रका-
शेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञापनात् वृक्षो लक्षण्यमिति प्रौ०मनो० ।
(इत्यम्भूतः) कञ्चित् प्रकारं प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्य-
म्भूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं तस्मिन्नर्थे, यथा भक्तो हरि-
मनु, हरेरित्यम्भूतः, भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थः । भागे भागो-
ऽस्यास्ति अर्थेऽप्युक्तं भागस्वामिनि, हरिमनु लक्ष्मीः,
हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः । वीष्णायां, विषयभूतायां,
वृक्षं वृक्षमनु सिद्धति, यावद्बृक्षव्यापकः सेकः । इयांस्तु
भेदः अन्यत्वानुशब्दः तत्तदर्थस्य द्योतकः अत्र तु द्विवचनेनैव
व्याप्तिबोधनात् अनोक्तद्विपयत्वमात्मम् । पाणिन्युक्तेष्वेषे-
नार्थेष्वस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एवं
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया श्लेषसर्गसंज्ञयोर्वाधनात् न यत्वादि
न वा अनुव्यचलदित्वादौ मतिर्गतावित्यादिना निघातः ।
"अनुयत् समया इति" "यस्य चायाम इति च" (पा०)
उक्ते सामीप्ये, अनुवनमशर्निगत इति वनसमीपं गत इत्यर्थः
आयामे, अनुगङ्गं वाराणसी, गङ्गादूर्ध्वसदृशदूर्ध्वोपलक्षिता
वाराणसीत्यर्थः नित्यसमासः योग्यत्वे च । अनुहृत्पम् ।
"रूपादियोग्यमिति" सि०कौ०, अनुक्रमम् । क्रमानतिक्रमे
अत्रापि नित्यसमासः एतेषासुद्वारहरणानि शास्त्रान्तरेषु
दृश्यानि दिग्मात्रसुदाह्रियते । तत्र पश्चादर्थे "तदनु
ननु कयासौ ब्रूहि यातोऽध्वपृच्छति" लीला० । "तदनु
ज्वलनं मदर्पितमिति" कुमा० असौ "कुमारस्तमजोऽनु-

जात" इति रघुः । "रत्या च साशङ्कमनुप्रयात" इति कुमा० अनुदाने, "शैलाधिपत्वं स्वयमन्वतिर्दिति" कुमा० सादृश्ये, "अनुगर्जितसन्दिग्धा" इति कुमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जितमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्यसमासः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो "राजा प्रकृतिरञ्जनादिति" रघुः । तत्र अन्वर्थः अनुगतोऽर्थो यस्येति प्रा०ब०वा अनित्यसमास उत्तरपदलोपो वा इति तत्र अनुगताद्योपीति भेदः । एवमेव अनूप इत्यादावपि । उपासने च "अन्वासितमरुन्धत्येति" रघुः "पश्चादुपवेशनपूर्वकसेवायां धातोर्लक्षणायासुनुद्योतकः । एवम् एतद्योगे वसतेः आधारस्य कर्मता अनुवसति ग्रामं देवदत्तः "मधुरामनूष्येति" सु०बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यानुशब्दस्य तत्तत्क्रियासदृशतत्तत्क्रियायां लक्षणाद्योतकत्वं तत्र आद्यक्रियाश्रयस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितोत्पादौ मातुरोदनसदृशरोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य मातुः कर्मत्वमेवमन्यत्र । कर्मणि तिङ्गद्युक्ते ह्यु प्रथमा ।

अनुक लि० अनुकामयते अनु+काम+तृथर्थे कन् । कासुके "अनुकाभिकाभीकाः कमयितेति" पा० "वाचमनुकामान्ननोऽनुकृतेति" कौ० ब्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु+कम+क्लिप् । वितर्के । चादेरादिक्रतिगणत्वात् अस्य चादिगणे पाठः इति प्रौ०मनो० ।

अनुकम्प क् लि० अनुकम्पते दयते अनु+कम्+खुल् । दयाकारके । "सर्वभूतानुकम्पक" इति मनुः ।

अनुकम्पन लि० अनु+कम्प+युच् । दयाशीले । "सर्वभूतानुकम्पन" इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प+अङ् । दयायाम्, दयया हि दुःखहेतुकान्यकम्पं दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयायास्तथात्वम् अतएवानुकम्पधातोरनुरोदनवत् सकर्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेच्छा अनुपूर्वककम्पतेस्तदर्थपरत्वमित्येके धात्वर्थदृष्टीतकर्मकत्वेन तत्राकर्मकत्वमिति भेदः । "तेषामेवानुकम्पार्थं प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति" स्मृतिः । "भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिति" रघुः । किञ्चिच्चलने च ।

अनुकम्प्य लि० अनुकम्पमर्हति अनुकम्प+यत् । तरस्विनि वेगवति । अनुकम्प्यते अर्हार्थे यत् । दयाहै लि० । "दुहितरमनुकम्प्यामद्विरादाय दोष्यामिति" कुमा० ।

अनुकरण न० सादृश्ये अनु+क+ल्युट् । सदृशक्रियादिकरणे । तच्च गुणक्रियावयवादिभिः सदृशीकरणम् । अनुक्रियतेऽनेनेति करणे ल्युट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटत्सं-

प्रदतिशब्दाः अव्यक्तशब्दानुकरणानि । "अव्यक्तसातुकरणसात इतौ" इति पा० ।

अनुकर्ष(ण) पु० अनुकल्पते स्वसंबन्धेन चक्रेण अनु+कृष+घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तरि ल्यु । नान्तोऽप्युक्तार्थे । भावे ल्युट् । पूर्ववाक्योपात्तपदादेश्चरत्तान्वयार्थमाकर्षणे, आकर्षणभावे च न० ।

अनुकल्प पु० कल्पयते विधीयते इति कृष+णिच्-अच् कलो विहितः हीनः कल्पो सुखकल्यादधमः प्रा०स० । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ । "एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने ह्यव्यक्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ह्येय" इति । "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते" इति च मनुः "समर्थः प्रथमे कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" इति स्मृतिः । "भाष्याः कार्याः सजातोयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्फुरितिसुख्यः कल्पस्ततोऽनुकल्पस्तु चतस्रोब्राह्मणस्येत्यादि" पैठीनसि स्मृतिः । अनुकल्पश्च सुखद्वयद्याभावे सुसदृशद्वयान्तरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा "यवाद्यभावे गोधूमाः मध्याद्यभावे युद्धादयः । एवं उपवासासामर्थ्यं नक्तं "हविष्याद्वादि स्मृतिपूर्तं वेदितव्यम् । अनुगतं कल्पं वेदाङ्गभेदम् अत्या०स० । कल्पानुगते ग्रन्थे अनुकल्पप्रतिपादकग्रन्थे च तद्वेत्तरि उक्त्वादि०ठक् ॥ आनुकल्पिकः अनुकल्पग्रन्थवेत्तरि लि० ।

अनुकाम पु० अनुरूपः कामः प्रा०स० । योग्याभिलाषे । सदृशं कामस्य सादृशार्थं काममनतिक्रम्य याथार्थ्ये वा अव्ययी० । कामसादृश्ये यथाकामे च अव्य० । अनुकामं तर्पयेथाभिति ऋ० १, १७, ३, "अनुकामं परा दा इति" ऋ० ८, ४८, ८, "अनुकामं यथाकाममिति" भा० । अनुकामयते अनु+काम+अच् । अतिकामुके लि० ।

अनुकामीन लि० कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकामं सादृश्येऽव्ययी० ततः गच्छतीत्यर्थे ख । यथेष्टगमनशीले । "अनुकामीनतां त्यजेति" भट्टिः । [विवरणमनुकरणशब्दे दृश्यम्

अनुकार पु० अनु+क+घञ् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकरणे । **अनुकारिन्** लि० अनुकरोति अनु+क+णिनि क्लियां ङीप् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकारके । "अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं तव" इति रामा० ।

अनुकार्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+क+कर्मणि अर्हार्थे वा खल्यु । अनुकरणीये सदृशीकरणाहं पश्चात्करणीये च । "यः पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमोहितः पूर्वं चैवानुकार्याणीति" रामा० ।

अनुकाल अव्य० कालस्य योग्यम् याथार्थ्यं अव्ययी० । काल-

योभवे । 'भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषत' इति ।
अनुकीर्त्तनं न० अनु+कृत-णिच्-ल्युट् कीर्त्तादेशः । कथने
"साङ्गं भवति तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति" इति ।

अनुकूलं लि० कूलभावरणं स्नेहेनानुबन्ध इति यावत् अनु-
गतस्तम् अत्या०स० । सङ्घचरे, सङ्घाये, स्वपक्षपातिनि,
"नारोषामनुकूलमाचरसि चेज्जानासीति" का० प्र० ।
"अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गद्रुमविभूषणैरिति" कुमा०
अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । दनीष्टचे
स्त्रो राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे "अनुकूल एक-
रति"रित्युक्ते नायकभेदे "एकस्यामेव नायिकायामास-
क्तोऽनुकूलनायक" इति तदर्थः यथा "अस्माकं सखि !
वाससी न हचिरे, यैवेयकं नोज्ज्वलं, नो वक्रा
गतिरुद्धतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्त्व-
न्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽथस्याः प्रियो न्यान्यतो दृष्टिं
निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्" इति ॥
"अनुकूलं प्रातिकूल्यमातुकूल्यानुबन्धि चेत्" इति (सा०
द०) इत्युक्तेऽर्थाङ्गारभेदे न० । यथा "कुपितासि यदा
तन्वि ! निधाय करज्जतम् । बधानं भुजपाशाभ्यां कण्ठ-
मस्य दृढं तदा ॥" "सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे
पु० "अनुकूलः शतावर्त्तइति"विष्णुस० । सर्वेषामात्मत्वादन-
कूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति" भा० ।

अनुकृति स्त्री अनु+कृ-क्तिन् । "अनुकरणे । ओमित्येतद-
नुकृतिहेतु वा" इति श्रुतिः ।

अनुकृष्ट अनु+कृष-कर्मणि क्त । कृताकर्षणे, अनुवर्त्तिते च ।
अनुक्तं लि० न उक्तः । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण
तिङ्कृतद्धितसमासैः "तत्र तिङ्गा हरिः सेव्यते, कृता चैलेण
गतः, तद्धितेन, शतेन क्रीतः यत् । शब्दः, समासेन,
आरूढो वानरोयमिति वाक्ये आरूढवानरो वृक्षः सर्वत्र
कर्मण उक्तत्वात् प्रातिपादिकार्थे प्रथमा । तैश्च भिक्षे तु
पामं गच्छति, पामं गत, वेदेऽधीती, इत्यादौ "अनभि-
हिते" इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्यम्
"अनुक्तससञ्चयश्चकार" इति रघु० अनियोजिते च "असा-
वसुक्तोऽपि सङ्घाय एव इति" कुमा० ।

अनुकथं लि० नास्ति उक्तं स्तोत्रं यस्य । स्तोत्रशून्ये "किं
यामनिन्द्राः कृपवन्ननुकथा" इति ऋ० ५, २, ३, 'अनुकथाः
अस्तुतव" इति भा० ।

अनुक्रमं लि० अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे
क्रमावृत्तङ्किते, अनुक्रमश्च यथोत्तरं यस्य पाठः करणं

वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्मानुष्ठानरूपा परपाठो ।
"प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा" इति रघुः । क्रमश्च स्थानं
तत्स्वरूपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यद्यार्थे
अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाद्या आर-
भ्यतेऽनया अनु+क्रम-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् स्याथे
कनि ह्रस्वः । अनुक्रमज्ञापके, यन्वाद्यंशभेदे उक्तस्य
वक्तव्यस्य वार्थसङ्घस्य यन्वशेषे, क्वचिदादौ वा संपा-
हके पुराणादेरंशविशेषे । सार्थे कामावेऽनुक्रमशील्यपि,
तत्रैव । तत्र आदौ यथा "भारतस्तेतिहासस्य श्रूयतां
पर्वसंप्रहःपर्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः पर्व्वसंप्रहः" भार०
आदि० । अन्ते यथा "अनुक्रमणिकाध्यायं तथा माहा-
त्म्यसुत्तममिति" काशीख० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु+कृ-उष्वा० बा० ईं क्त्वि ।
साद्यस्त्रक्रुभेदे, "षट् साद्यस्त्रा इत्युपक्रम्य "हीनस्त्राः"
इति कात्या० २२, २, १६, उक्तम् "अनुक्रीनांम साद्यस्त्रः
क्रतुः स हीनस्य भवतीति" तद्व्याख्या ।

अनुक्रीश पु० अनुक्रोशत्यनेन अनु+क्रुश-आह्वाने रोदने च
षज् । दयायाम् । परदुःख प्रहरणेच्छारूपदयया हि पर-
क्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्त्वत्त्वम् ।
अनुगतः क्रोशं गतिस० । प्राप्नोशोऽध्वके लि० ।

अनुक्षणं न० बोधायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षणे अनवरते,
अनुगतं क्षणम् अत्या०स० । अजस्रष्टौ लि० ।

अनुगं लि० अनुगच्छति अनु+गम-ड । पञ्चाङ्गामिनि, "गोत्र-
रिक्थातुगः पिण्डः व्यपैति ददतः स्वधेति" छिद्रं निवा-
रयेत् सर्वं श्चक्रुस्त्रातुगमिति" "प्रमदाद्भुत्पथं नेतुं
कामक्रोधवशातुगमिति" च मनुः । सङ्घचरे, आनुलोभ्यं
गते, सेवके च । "तद्भूतनाथातुग ! नाहंसि त्वमिति" रघुः ।

अनुगङ्गं अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामि-
त्यर्थे । परिहृषा० अत्र । आनुगङ्गाम् अनुगङ्गम्भवे लि० ।

अनुगतं लि० अनु+गम-क्त । पञ्चाङ्गते, सङ्घगते, आनुलोभ्यं
गते, सामान्यधर्म्यग्रहणेन संटहीतेऽस्त्रिभे विशेषे, अधीने
च । "आगच्छद्यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय सद्यपस्थितः विमा-
नवरकोटीभिर्देवैरनुगतश्चदेति" रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम-क्तिन् । अनुगमने, पञ्चाङ्गतौ, "बलस्य
चरुङ्गस्य नायकानुगतिर्नय" इति "नतानुगतिकन्यायः" ।

अनुगमं पु० अनु+गम-षज् दृष्टाभावः । पञ्चाङ्गमने, "दृष्टे-
र्धातोरर्थातुगमादिति" शा०भा० । सङ्घायोभवने, कामा-

न्यधर्मेण सर्वेषां विशेषरूपाणां संयुक्ते च । “सम्बन्धस्या-
ननुगमो न दोषयेति” दाय० श्रीकृष्णः । आनुलोम्य-
करणे, “कलौ त्वनुगमान्विते” इति स्मृतिः ।

अनुगमन न० अनु+गम-भावे ल्युट् । पञ्चाङ्गमने । “शवानु-
गमनाशौचं स्नानमात्रेण शुध्यतीति” स्मृतिः भर्तृशरीरा-
नुगमनमहं करिष्यामीति शु०त० रघु० ।

अनुगव न० गोःसदृश आयागः “यस्य चायाम्” इति समासे
नि०अच् । गवायामसदृश्यायामयुक्ते शकटादौ ।

अनुगवीन त्रि० गोः पञ्चात् पर्याप्तं वा गच्छति अनुगु-ख ।
गोः पञ्चाङ्गामिनि गोपाले । “अनुग्वलंगामीति” (पा०)
उक्तेः पर्याप्तगन्तरि च ।

अनुगादिन् त्रि० अनुगदति अनु+गद-णिनि । अनुवादके
स्त्रियां ङीप् । अनुगाद्येव स्वार्थे, “अनुगादिनडक् च”
पा० उक् आनुगादिकः तदर्थे ।

अनुगामिन् त्रि० अनुगच्छति अनु+गम-णिनि । पञ्चाङ्गन्तरि,
सहचरे च । स्त्रियां ङीप् । “दृष्ट्वा स्त्रियमिवायान्तौ
ब्राह्मणीमनुगामिनोमिति” रामा० ।

अनुगुण त्रि० अनुकूलो गुणो यस्य । अनुकूले, अनुगते, अनु
रूपे च । “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वस्ववस्थसु
यदिति” उत्तरच० । अनुरूपः गुण उपकरणम् । योस्योप-
करणे “रसानुगुणतामेतीति” सा०द० । सदृशगुणयुक्ते त्रि० ।
“कान्तारतापसाविच्छू वंशकानुगुणौ मताविति” सुश्रुतम् ।
अनुगतः गुणं तन्वोस्त्वत्वं वा गुणानुरक्ते त्रि० तन्वोयुक्त-
वीक्षायां स्त्री “उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्येति”
अनुगुणा वीक्षेति तदर्थे । गुणे विभक्त्यर्थे, गुणमनतिक्रम्य
वा अव्ययी० । गुणे इत्यर्थे, गुणानतिक्रमे च । तद्वो-
धकपन्थमधीते वसन्नादि० उक् । आनुगुणिकस्तदध्ये-
तरि, तद्वेत्तरि च त्रि० ।

अनुगुप्त त्रि० अनु+गुप्-क्त । आच्छादिते । “अनुगुप्ता अप
आच्छेत्तेति” गोभिलः “अनुगुप्ता आच्छादिता” इति रघु० ।

अनुगृहीत त्रि० अनुग्रह-क्त । कृतानुग्रहे ।

अनुगृ त्रि० न उपः । शान्तस्वभावे असमर्थे, अनुग्रहे च ।

“भगमनुग्रहो अप यति रत्नमिति” ऋ०७,३८,६, “अनुग्रहः
असमर्थ” इति भा० । “अनुग्रहासश्च दृढहन् ऋ०८,१,१४,
अनुग्रहा अनुग्रहर्णौ इति (भा०) उक्तेः अनुग्रहर्णौ च ।

अनुग्रह पु० अनु+ग्रह-अप् । अभीष्टसम्पादनेच्छारूपे प्रसादे,
आनुकूल्ये, अनिष्टनिवारणरूपेच्छासाधनेच्छारूपे प्रसादे,
प्रज्ञौ, “दिक्रमोन्वत्तनिःसासानामनुग्रहापूर्वकं हि यत् ।

पूरुषं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत” इत्युक्तवचने-दरि-
द्रादिपौषणे च । “निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्त्वभिधी-
यते” इति तन्त्रम् । “अनुग्रहं संस्तरणप्रवृत्तमिति”
कुमा० । “पादार्पणानुग्रहपूतशुभमिति” रघुः । यज्ञो
ग्रहणं सूर्यादिपञ्चो वा अनुगतसाम् गति स० । यज्ञानुगते
सूर्यादिपञ्चानुगते च त्रि० ।

अनुग्राह्य त्रि० अनु+ग्रह-ण्यत् । अनुग्रहाहर्णे “यदि तेऽह-
मनुग्रहाह्यो यदि स्मरसि मे गुणानिति” “सर्वथानुग्रहाह्यो
देवतानामसंशय” इति च रामा० ।

अनुचर त्रि० अनुचरति अनु+चर-ट स्त्रियां ङीप् अच् वा
स्त्रियां टाप् । सहचरे, पञ्चाङ्गामिनि, दासादौ, “व्रताय
तेनानुचरेण धेनोरिति” “अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावमिति
च” रघुः । अनुगतचरं दूतं गतिस० । दूतानुगते त्रि० ।
सेवके च, “गन्धर्वां गुह्यकायक्षा विबुधानुचराश्च ये” इति
मनुः “चत्वारि च शतान्यनुचरामिति” कौ० ब्रा०
“अध्वरसो महेन्द्रानुचरा दशेति” “सौमित्रिसीतानुचर-
स्येति” भट्टिः । “पालागली सानुचर्यः शतेन शतेन” इति
कात्या० २०,१,१२, एतद्ब्राह्मण्यां बह्व्यः अनुचरीशब्द-
प्रयोगस्तत्र द्रष्टव्यः पालागली दासपुत्री ।

अनुचारक त्रि० अनुचरति अनु+चर-खुल् । अनुगन्तरि,
सेवके च । तस्य धर्म्यन् अण् । आनुचारिकम् सेवकधर्म्ये
कार्ये त्रि० ।

अनुचित त्रि० न-उचितः । अपरिचिते, अयुक्ते च ।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति-ल्युट् । अनुस्मरणे सततचिन्ता-
याम् “द्वादशे ऋतुभावे च वैपरीत्यानुचिन्तनमिति ज्योति० ।

अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्ति-अ । सततचिन्तायाम् ।

अनुच्च त्रि० न उच्चः विरोधे न०त० । उच्चताविरोधि-
निमित्तवति । ज्योतिषोक्ते यज्ञाणां नीचस्थाने च । तानि
स्थानानि उच्चशब्दे वक्ष्यन्ते ।

अनुच्छिष्ट त्रि० उद्+शिष-क्त न०त० । उच्छिष्टभिन्ने
आहार्यद्रव्यस्य भुक्तावशिष्टस्य उच्छिष्टं तद्विद्धे ।

अनुज त्रि० अनु पश्चात् जायते अनु+जन-ड । पश्चाज्जाते
सहोदरे भ्रातरि । तादृश्यां भगिन्यां स्त्री । एका-
धिकं हरेज्जोषुः एतौऽर्ध्वं ततोऽनुज” इति मनुः ।
“चचार सानुजः शान्” इति रघुः “पश्चिर्वेत्ता-
नुजेऽनुह” इति मनुः ।

अनुजन्मन पु० अनु जन्म यस्य । सहोदरे कनिष्ठभ्रातरि ।
“जननाथ ! तवानुजन्मनामिति” भारविः ।

अनुजात वि० अनु+जन-क्त । पञ्चाज्जातमात्रे, “दन्जजाते-
नुजाते च कृतचूडे च संस्थिते” इति मसुः । अनुजाते
दन्जजन्माननरं संस्थित इति” कुल्लू० “आतस्त्वानुजाताऽहं
भुङ्क्व भक्तमिदं शुभम्” इति स्रुतिः । “असौ कुमार-
स्तमजोनुजात” इति रघुः । अननरजातत्वात् उन्नस्य
तथात्वम् ।

अनुजावर वि० अनुजादप्यवरः । अत्यन्तनिक्षेपे । “एता-
मेवानुजावराय कुख्यादिति” ता० ब्रा० । अनु पञ्चाज्जायते
इत्यनुजः कनीयान् सङ्घि निक्षेपः तस्यादप्यवरो निक्षेप
इति भा० वेदे न रूभावाः लोके तु अनुजावरस्यै ।

अनुजीविन् वि० अनुजीवितुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव-
यिनि । सेवके, आश्रिते च । [णीये सेव्ये ।

अनुजीव्य वि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव-ण्वत् । आश्र-
अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा-अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्थान्यस्य प्रवृत्त्य-
विधातकरणेन प्रवर्तनारूपायामनुमतौ । “गुरोरनुज्ञामधि-
गम्य मातः” ! इति रघुः । “तद्वा एतदनुज्ञाचरं यद्वि-
किञ्चनानुजानालोमित्येव तदाहेति” स्रुतिः ।

अनुज्ञात वि० अनु+ज्ञा-क्त । कृतानुज्ञे यच्चै करणायानुज्ञा
कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ वि० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा० स० । ज्येष्ठानुगते ।
ज्येष्ठमनतिक्रम्य याधार्थ्ये अव्ययी० । ज्येष्ठानुगते ज्येष्ठानति-
क्रमे च अव्य० । [राधे देये शुल्कादौ, आतरे ।

अनुतर न० अनुतीर्यतेऽनेन अनु-त-करणे अप् । नदीपा-
अनुतर्ष न० अनुदृष्ट्यतेऽनेनेदं वा करणे कर्म्मणि वा घञ् ।
पुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे,
पानेच्छायाञ्च । “सोपचारसुपशान्तविचारं सावृतर्षमनु-
वर्षपदेनेति” माघः ।

अनुताप पु० अनु+तप-घञ् । इदमनुचितं कृतमिति खलत-
वस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पञ्चासापे । “ख्यापनेना-
नुतापेन” इति मनुः । “तस्याः करिष्यामि दृढानुताप-
मिति” कुमा० ।

अनुतिल वि० अनुगतस्त्वित्त्वम् अत्या० स० । तिलानुगते चोलादौ,
तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० । तत्र भवः परिसुखादि० जप् ।
आनुतिल्यः तिलभावे वि० ।

अनुतूलन न० तूलेनानुकृणाति दृष्ट्याद्यप्यं तूलेनानुबद्धयति
अनु+तूल+अनुकोषणे णिच्-भावे ल्युट् । तूलेन दृष्ट्या-
प्यादेरनुबद्धने ।

अनुत्क वि० न० त० । उत्कृष्टतमिच्छे स्वये ।

अनुत्कर्ष पु० न उत्कर्षः अभावे न० त० । उत्कर्षाभावे
व० । उत्कर्षशून्ये वि० ।

अनुत्त वि० न+उन्-क्त नसत्तनिषत्तावृत्त्यादिना नि० ।
अलिङ्गे “इन्द्र ! त्वभ्यमिदं द्विवोऽनुत्तमिति” ऋ० १, ८०, ७,
उद-क्त न० त० । अनुत्ते अप्रेरिते । “अनुत्तमाते मधव-
न्निति” ऋ० १, १६५, ६, “अनुत्तमप्रेरितमिति” भा० ।

अनुत्तम न० न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । “काङ्क्षन् गति-
मनुत्तमामिति, “इह कीर्त्तिसवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुख-
मिति” “यथोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं
सुखमिति” च मनुः ।

अनुत्तर वि० उत्तरउत्तमः न० पूव० । अत्यन्तश्रेष्ठे । इव० ।
उत्तरवाक्यरहिते “भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादिति” नैष० ।
न० त० । उत्तरदिग्भिन्नायां तद्विरोधिण्यां दक्षिणस्यां
दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे वि० । न उत्तरति
चलति उद्+तृ-अच् न० त० । स्थिरे वि० ।

अनुत्तान वि० न उत्तानः विरोधे न० त० । उत्तानभिन्ने
अवताने अवाङ्मुखे ।

अनुत्तरङ्ग वि० उद्गतस्तरङ्गो वीचिश्चाञ्चल्यं वा यस्मात् प्रा०
व० न० त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च “अपामिवाधार-
मनुत्तरङ्गमिति” कुमा० शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्तिः अभावे न० त० । उत्पत्त्यभावे
“क्षयं केचिदुपात्तस्य इरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं
तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते” स्रुतिः ।

अनुत्पत्तिक वि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्न वि० न उत्पन्न न० त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पाद पु० न उत्पाद उत्पत्तिः अभावार्थे न० त० ।
उत्त्पन्नभावे । व० । उत्पत्तिशून्ये वि० ।

अनुत्साद पु० न उत्सादः अवसादनम् भावे न० त० । अव-
सादाभावे उच्छेदाभावे । न० व० । उच्छेदशून्ये वि० ।

अनुत्साह पु० न उत्साहः अभावे न० व० । उत्साहाभावे
व० । उत्साहशून्ये वि० ।

अनुत्सिक्त वि० न उत्सिक्तः गर्वितः । अगर्विते गवेशून्ये ।

अनुत्सुक वि० न० त० । उत्सुक-भिन्ने उत्कण्ठशून्ये ।

अनुत्सूल वि० उत्क्रान्तः स्तूलम् अत्या० स० न० त० ।
स्तूलानुगते “अनुत्सूलपदन्यासा सुदृष्टिः सद्भिर्बन्धनेति”
माघः । स्तूलं पाष्णिनीयस्तूलं नीतिशास्त्रज्ञेति विवेकः ।

अनुद वि० न नुदति नुद-क न० त० । प्रेरकभिन्ने अनु-
ददाति त्वल्यं ददाति अनु+दा क । त्वल्यरूपदातरि,

एतस्य उदाहरणम् प्रायुक्ते अनानुदशब्दे दृश्यम् ।
अनुदकं लि० नास्ति उदकं यत् । “उदकशून्ये मरुदेशादौ
अत्यार्थे न० त० । अत्यजले पल्लवाद्यौ “उद्वन्तीरनु-
दकाश्च या” इति ऋ० ७, ५, १, ४, उदकदानविशेषशून्ये
आइभेदे “पुरोडाशमात्रा अनुदका” इति कात्या० १०,
५, ११, । “अनुदकाः प्रत्यवनेजनपरिषेचनादि वर्जिता”
इति तद्व्रत्या ।

अनुदग्रं न उद्गतमप्यस्य । ऋदौ अतोच्छे उन्नतापभिन्ने च
नास्ति उदपोयस्मात् ५ ब० । अत्युन्नते लि० ।

अनुदरं लि० न उदरं यस्यात्यार्थे न० ब० । अत्योदरशालिनि
कशोदरे, “अनुदरा कथ्येति सि० कौ० स्त्रियां टाप् ।

अनुदर्शनं अनु+ङ्ङ-ल्युट् । अनुचिन्तने, “जन्ममृत्युजराव्याधि
दुःखदोषानुदर्शन”मिति गीता ।

अनुदात्तं न० न उदात्तः विरोधे न० त० । उदात्तस्वरभिन्ने
नीचैरुच्चारिते स्वरभेदे । स्वराह्नि त्रिविधाः उदात्तः
अनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचै-
रनुदात्तः” “समाहारः स्वरित” इति च पा० । तात्त्वादिषु,
समागेषु स्थानेषूर्द्धभागे निष्पन्नोऽनुदात्तः, तत्रैव नीचभागे
निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । “तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति”
पा० । यस्यादितोऽर्द्धह्रस्वदात्तमन्वमनुदात्तं तादृशः स्वरः
स्वरितः इति “अनुदात्तं पदमेकवर्जं मिति” अथैव निघात
नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिकं स्वरवर्णस्यैव न तु
व्यञ्जनानां, यथोक्तम् शिन्नायाम् “उदात्तश्चानुदात्तश्च
स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ह्रस्वोदीर्घः झुतश्चेति कालतोऽनियम-
स्त्वचोति” । “प्रथमप्रेरितोऽथयुर्ध्वोर्द्धभागे प्रतिहतोऽचं
निष्पादयति स उदात्तः । एवमधोनिष्पन्नोऽनुदात्त इति”
शब्देन्दु० । “उदात्तानुदात्तस्वरितानां सन्निर्घर्षे एक
शून्यम्” इति आश्व० गृह्यम् ।

अनुदारं न० न उदारः । अतिदाहभिन्ने, अमहति च ।
नास्ति उदारो यस्मात् ५ ब० । अतिमात्र दातरि, अति
महति च । अनुगतो दारान् अत्या० स० । दारानुगते ।
“यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्चेति का०
प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापाततो विरोधः । उदारत्वा-
नुगतदारत्वाभ्यां तत्परिहारः ।

अनुदितं पु० उद्+ङ्ङ-क्त ईषदर्थे न० ७ ब० । किरणमालेय
ईषददितस्यर्थे प्रविरलतारके काले । “उदितेऽनुदिते
चैवेति मनुः न० त० । उदितभिन्ने लि० । वद-क्त
न० त० । अकथिते लि० ।

अनुदिनं अव्य० वीश्वार्थे अव्ययी० । प्रतिदिने “पारावतः
खलु शिलाकण्ठमात्रभोगी कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र
हेतु” रित्युद्भूतः । अनुदिवसादयोप्यत्र ।

अनुदृष्टिं स्त्री अनुगता अनुकूला वा दृष्टिः प्रा० स० । अनु-
गतदृष्टौ, अनुकूलदृष्टौ च । ब० । तथादृष्टमिति लि० ।
तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कल्याण्या० ढक् ङनङ् च । आनु-
दृष्टिन्येः तदपत्ये पुंस्त्री० । अनुदृष्टेः पुंसोऽपत्यम् शुभा०
ढक् । आनुदृष्टेः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

अनुदेशं पु० अनु+दिश-घञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च
“यथासंख्यमनुदेशः समानामिति” पा० । अनुदिश्यते
कर्मणि घञ् । उपदेश्ये “अनुदेशाद्याः पुरोडाशेत्यादि”
कात्या० १८, ६, १५ ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न० त० । उद्देशभावे ।
अनुद्घतं लि० न उद्घतः विरोधे न० त० । विनययुक्ते ।

अनुद्धरणं न० न उद्धरणम् अभावार्थे न० त० । उद्धाराभावे
अनुद्धारं पु० न उद्धारः अभावार्थे न० त० । उद्धाराभावे ।
न उद्धारः विभाज्यविशेषस्थोत्थापनं यत् । विंशोद्धारशून्ये
विभागे लि० । “अनुद्धारोविभागः स्यादिति स्मृतिः ।
अनुद्धृतं लि० न उद्धृतस्तथापितम् । अनुत्थापिते “पयोऽनु-
द्धृतसारश्चेति” हविष्यविषये स्मृतिः ।

अनुद्भूतं लि० न उद्भूतः विरोधे न० त० । अप्रलम्भे ऋदौ ।
अनुद्यमं पु० न उद्यमः अभावे न० त० । उद्यमाभावे । न०
ब० । उद्यमशून्ये लि० ।

अनुद्युतं न० अनु+द्यु-क्त । द्यूतस्य पश्चात् पुनर्द्युते । तद-
धिक्यत्वे कृतपन्थतयोक्तमनुद्युतपर्वं सभापर्वणि दृश्यम् ।

अनुद्योगं पु० न उद्योगः अभावे, न० त० । उद्योगाभावे
ब० । उद्यमशून्ये लि० ।

अनुद्भुतं लि० अनु+द्भु-क्त । अनुगते “धनुर्द्धरै राजसुतै-
रनुद्भुतमिति रघुः “अनुद्भुतः संयति येन केवलं बलस्य
शक्तुः प्रशशंस शोभतामिति” माघः । “अर्द्धमात्रं द्रुतं
ज्ञेयं द्रुतार्द्धं ज्ञाप्यनुद्भुतमित्युक्ते” मात्वाचतुर्थभागकाले ताव-
भेदे न० । [न० त० । तच्छून्ये लि० ।

अनुद्वाहं पु० न उद्वाहः अभावार्थे न० त० । विवाहाभावे
अनुद्दिग्मं लि० न उद्दिग्मः विरोधे न० त० । उद्दिग्मभिन्ने
अव्याकुलचित्ते ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न० त० । उद्देशभावे
न० ब० । तच्छून्ये लि० । “अनुद्देशकरं वाक्यं सतां
साभाविकं मतमिति” नीति० ।

अनुधावन न० अनु+धाव-ल्युट् । पञ्चाङ्गमने, तत्त्वनिश्चया-
यासुररणे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्वा-अङ् । शुभानुचिन्तने, अनुपपद्ये,
अनुध्यान न० अनु+ध्वा-ल्युट् । अनुचक्षणचिन्तने “या नः
प्रीतिर्विरूपान् । त्वदनुध्यानसम्भवेति” कुमा० ।

अनुध्याय पु० अनु+ध्वा-कर्त्तरि घञ् । अनुचिन्तके शुभानु-
चिन्तके । “बालस्याशक्तस्य वा तदनुध्यायमनसेति”
प्रा०त० सृष्टिः ।

अनुध्येय लि० अनु+ध्वा-कर्मणि यत् । अनुप्याद्ये यदोय-
शुभानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । “अनुदध्युरनुध्येयं साच्चि-
ध्वाः प्रतिभागतैरिति” रघुः ।

अनुनय पु० अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने,
सान्त्वने च । “कथं नु ? शत्रोऽनुनयोमहर्षेर्विश्राणना-
दन्वपयस्विनीनामिति” रघुः । [अनुरूपशब्दे ।

अनुनाद पु० अनुरूपोःनादः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे
अनुनादिन् लि० अनु+नदति अनु+नद-णिनि । प्रतिरूप
शब्दकारके “गम्भीरेणानुनादिनेति” रामा० ।

अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम्
“सखी प्रब्रजिता दासी प्रेष्या धातैयिका तथा । अन्याश्च
शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका” इत्युक्तदास्यादौ ।

अनुनाश पु० अनु+नश-घञ् । अनुमरणे । अदूरदेशादावर्थे
सङ्काशादि० गत्य आनुनाशः तददूरदेशादौ लि० ।

अनुनासिक लि० अनुगतो नासिकाम् अत्या०स० । नासिक-
या सह स्वस्थानेनोच्चार्यमाणेषु वर्णभेदेषु । ते च
“अमोऽनुनासिका न ह्यौ” इति शिञ्चायां दर्शिताः हकार-
रकारभिन्नाः अमृप्रत्यहरान्तर्गताः वर्णाः । “सुखनासिका-
वचनोऽनुनासिक” इति पाणिन्युक्ते स्तेषां तत्तत्स्थान-
सहितनासिकयोच्चार्यमाणत्वात्तत्त्वम् “उपदेशेऽजनुनासिक”
इति पा० । अमृप्रत्याहारमध्ये रभिन्ना यबलाः निर-
नुनासिकाः सानुनासिकाश्च तत्रानुनासिकस्थाने उत्पन्नय-
बलाभेव सानुनासिकत्वम् “यलोद्विधाऽरो निरनुनासिकः
सानुनासिकः । अमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिक”
इत्यभिधुक्तोक्तेः यथा यथैत्येते विद्वान्निखरति, सर्वत्सरः
अन्वे निरनुनासिकाः । वेत्यनुट्त्तौ “अणोऽप्रमृत्तृसाःनु-
नासिक” इति पाणिन्युक्तेरप्रमृत्तृसा एवाणोऽनुनासिकाः ।

अनुनीत लि० अनु+नी-क्त । कृतानुनये यस्य सान्त्वनार्थं
विनयादिकं क्रियते तस्मिन् । “स चानुनीतोऽपि शृशं
चुकोपेति” भारतम् ।

अनुनेय लि० अनु+नी-कर्मणि यत् । अनुनयकरणाहं, अनु-
नेहं योग्ये च ।

अनुपकार पु० न उपकारः अभावार्थे न०त० । उपकारा-
भावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।

अनुपकारिन् लि० न उपकारी विरोधे न०त० । अपकारिणि
अनुपचित लि० उप+चि-क्त वेदे निघातस्य न नत्वम्
न०त० । अनुपक्षीणे । “सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपचितम् ३०
२,१२,७ अनुपचितम् “अनुपक्षीणमिति” भा० । लोके
तु अनुपक्षीणः लि० ।

अनुपठित न० अनु+पठ-भावे क्त । गुरुसखपाठानुसारिपाठे
अनुपठितमनेन इटादि० इनि । अनुपठितो कृता-
नुपाठे लि० स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।

अनुपतन न० अनु+पत-ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुरूप-
अनुपति अव्य० पत्युः समीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे ।
“अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर” इति कात्या० १२,२,१६,
दीक्षाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या ।

अनुपथ पु० अनुकूलः पन्थाः अच् समा० । अनुकूलमार्गे
“अन्तस्थथा अनुपथा” इति ३० ५,५२,१०, अनुपथाः
अनुकूलमार्गाः इति भा० । पथःसमीपे पथि वा अव्ययी० ।
पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिसुखा० अत्र ।
आनुपथ्यम् पथिभवादौ लि० ।

अनुपद न० अनुरूपं पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अनुरूप-
स्थाने “आशिषामनुपदमिति” “अर्घानुपदमाशिष” इति च
रघुः । पदस्य पश्चात् अव्ययी० । पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चा-
ङ्गमने च । भवादौ परिसुखा० अत्र आनुपदः तत्र भवादौ
लि० । सुप्तिङन्तं पदं तत्सङ्घं यन्वमधीते वेत्ति वा
उक्था० ठक् । आनुपदिकः तदध्येतर तद्देशरि च लि० ।

अनुपद् न० अनुपद्यते प्रतिदिनं लभ्यते अनु+पद-क्लिप् ।
प्रतिदिनलभ्येऽच्चे । “अनुपदस्यानुपदे त्वा” य० १५,८,
“प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदमिति” वेददीपः ।

अनुपदिक लि० अनुपदमस्थस्य गन्तृत्वेन ठञ् । पश्चाद्गते
अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्वेष्टरि
(अन्वेष्टणकर्त्तरि) “अनुपदन्वेष्टेति” पा० । “कृगस्यानुपदी
रामो जगाम गजविक्रम” इति भट्टिः ।

अनुपदिष्ट लि० उप+दिश-क्त न०त० । उपदेशकर्त्तृणि ।

अनुपदीना स्त्री अनु, पदस्य आयामतल्यायामः आयामे-
व्ययी० अनुपदं ब्रह्मेत्यर्थे ख । पादतल्यायामवत्त्वात्-पाद-
ब्रह्मायां पादुकायाम् (भोजा) इत्यादि ख्यातायाम् ।

अनुपधि लि० नास्ति उपधिमूलं यत् । निष्कपटे सरल-
व्यवहारे । [ज्ञानलक्षणाधीनज्ञानाविषयीभूते लि० ।
अनुपनीत पु० न उपनीतः न०त० । अकृतोपनयनसंस्कारे
अनुपन्यास लि० न उपन्यासः अभावे न०त० । उपन्यासा-
भावे कथनाभावे । न०व० । कथनशून्येवागारम्भशून्ये लि० ।
अनुपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न०त० ।
युक्त्यभावे, असङ्गतौ च । “तात्पर्यानुपपत्ति” इति
भाषा० । उपपत्तिश्च न्यायादिमते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाना-
धीनानुमितिः” आपादकज्ञानाधीना आपाद्यनिश्चयरूपा
ऽनुभूतिर्वा । यथा पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते
दिवाऽभोजिनः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नमिति”
अभोक्तुः पीनत्वासम्भवेन रात्रिभोजनं निश्चीयते तथा हि
पीनत्वस्य भोजनव्याधतया पीनत्वाभावस्य च रात्रिभोज-
त्वाभावव्याधतानिश्चयेन पीनत्वेन रात्रिभोजनसमुचीयते
सा चानुमितिः अर्थापत्तित्वेन व्यञ्जयते इति नैया-
यिकाः । मीमांसकवेदान्तिभिस्तु कल्पयामि अर्थापया-
मीति विलक्षणासुभवात् अनुमितिभिर्नैव सेति स्त्रीक्रि-
यते । अधिकमर्थापत्तिशब्दे वक्ष्यते ।
अनुपपन्न लि० उप+पद-क्त न०त० । उपपत्तिशून्ये ।
अनुपवाध लि० नास्ति उपवाधा प्रतिबन्धोऽस्य । प्रति-
बन्धशून्ये ।
अनुपम लि० नास्ति उपमा यस्य । अतल्लये अन्यसादृश्यरहिते
अत्युत्कृष्टे । “बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं ममेति रा० ।
कुसुददिग्गजयोषिति स्त्रीत्यम्बरः । सुप्रतीकदिग्गजस्त्रियां
स्त्रीति मेदिनिः ।
अनुपमेय लि० केनापि न उपमेयतेऽसौ उप+मि-कर्मणि
यत् न०त० । अन्यैरतल्लये, अन्यसादृश्यरहिते ।
अनुपयुक्त क उपयुक्तम् उचितं भुक्तं वा न०त० । ससुचित-
भिन्ने उपयुक्ते भुक्तिभिन्ने च ।
अनुपयोग पु० न उपयोगः आनुकूल्यं भोजनं वा न०त० ।
आनुकूल्याभावे, भोजनाभावे च । न०व० । आनुकूल्य-
शून्ये, भोजनशून्ये च लि० । [रागनिवृत्तिशून्ये ।
अनुपरत लि० उपरतः निवृत्तः न०त० । अनिवृत्ते विषय-
अनुपरति स्त्री न उपरतिः विषयरागः अभावे न०त० ।
विषयरागाभावे । [पेक्षाज्ञाते अतर्किते ।
अनुपलक्षित लि० न उपलक्षितः विशेषेण ज्ञातः । विशेषे-
अनुपलक्षि स्त्री न उपलक्षिः अभावे न०त० । लाभा-
भावे प्रत्यक्षाद्यभावे च । तत्र अनुपलक्षिश्च न केवलं

इन्द्रियादिसन्निकर्षाभावमात्रेण, किन्तु तत्सन्निकर्षोऽपि
कारणान्तरादपि भवति यथोक्तं सांख्यरुते । “सौक्ष्मा-
त्तदनुपलक्षिरिति” । तदेव कारिकायां विद्यतम् “अति-
दूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् । सौक्ष्मा-
द्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहारादिति “नास्ति घटो-
ऽनुपलक्षेरिति” । योग्यपदार्थस्यानुपलक्षिश्च अभावज्ञान-
सास्यी । तद्विरुद्धं योग्यानुपलक्षिश्च दृश्यम् ।

अनुपवीत पु० न उपवीतं यत्तत्त्वं विधिना जातमस्य ।
अनुपनीते मानवके । उपवीतरूपयत्तत्त्वं शून्ये च ।
अनुपशम पु० न उपशमः शान्तिः निवृत्तिर्वा अभावे त०त० ।
शान्त्यभावे, निवृत्त्यभावे च ।

अनुपसंहारिन् पु० न्यायमते परिभाषिते दुष्टहेतुविशेषे । स
च अन्ये व्यतिरेके च दृष्टान्तरहितत्वेन दुष्टोहेतुः ।
यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुमाने सर्वस्यापि पक्षत्वेन
अन्ये दृष्टान्तो नास्ति नापि व्यतिरेके दृष्टान्तः, सर्वस्यापि
प्रमेयतया तदभावस्य कुत्सापसिद्धेः । “तथैवानुपसंहारी
केवलान्वयिपक्षक” इति । “आद्यः साधारणस्तु साद-
न्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी विधा नैकान्तिको
मत” इति च भाषा० सुक्तावल्यान्तु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वा-
दित्यादिकं तदुदाहरणत्वेनोपन्यस्तं “केवलान्वयिपक्षक
इत्यस्य च केवलान्वयिसाध्यक इत्येतत् परतया व्याख्यातञ्च ।
यथा “केवलान्वयिधर्माविक्रान्तपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामान्याधिकरण-
ग्रहणलान्तराभावाद्धानुमितिः इदन्तु न सम्यक् । पक्षक-
देशे घटसहचाराग्रहेऽपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सह-
चारग्रहणावतापि पक्षे अज्ञानरूपासिद्धिरेव न ह-
हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमि-
त्युक्तम् । उपसंहाराकारके लि० ।

अनुपसेचन लि० नास्ति उपसेचनं व्यञ्जनं यत् । दध्यादि-
व्यञ्जनशून्ये अन्ने “स यत्तदन्नस्य महिमानं विद्यादि”
त्युपक्रम्य “नात्य इति ब्रूयाद्धानुपसेचन” इति उक्तम्,
अथ० ११, ३, ४ ।

अनुपस्कृत लि० उप+क-प्रतियत्वे क्त सुट् न०त० । अकृत-
पाकादिसंस्कारे अत्रिकृते च “सुन्यज्ञानपयः सोमो मांसं
यज्ञानुपस्कृतमिति” मनुः अनुपस्कृतं पाकोपस्काररहित-
मिति रघु० । “अविकृतमिति” वृह० । अपरिष्वते
“अन्नमग्रसमयञ्चैव राजतज्ञानुपस्कृतमिति” मनुः । दृष्ट-
प्रयोजनानपेक्षे, “ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृत”

इति मनुः “दृष्टप्रयोजनानपेक्ष” इति कुल्लू० । अनिन्दिते च “एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्त” इति मनुः अनुपस्कृतः अविर्हित इति कुल्लू० । [भावे न० व० । तच्छून्ये त्रि० । अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न० त० । उपस्थाना-अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्यः । अक्षरणीये । प्रथमानुपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग० । [भावे, सृष्ट्यभावे च । अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थितिः अभावे न० त० । उपस्थित्य-अनुपहत न० न उपहतः भोगच्छेदादिना । सद्देशे नवे अभुक्ते वस्त्रे “अनुपहतमतिधवलमिति” काद० । उपघात शून्ये त्रि० । [रचनाविसंस्कार उपाकरणं तद्गृह्यते । अनुपाकृत त्रि० उप-आ-क-कृत न० त० । मन्वैर्यज्ञे पशो-अनुपात पु० अनुरूपः त्वैराशिकेन पातः । पाटैः गणितोक्तेन त्वैराशिकेन युक्तसंख्यापाते । “पुरान्तरं चेदिदसुत्तरं स्यात् तदन्वविज्ञे षलवैस्तदा किम् ? । चक्रांशकैरित्यनुपात-युक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम्” सि० शि० ॥ “निरक्ष-देशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा स्वस्व-स्तिकाद्विषुवद्वृत्तं नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशः । ते च निरक्षदेशजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अतः कस्मिं-शित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः । ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपातः । यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि” इति प्रसि० । तदानयनञ्च “प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या”दित्युक्तं त्वैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिक्रमसंख्या-३६० ऽङ्के युज्यते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्धं परिधिमानसंख्या । पश्चात्पतने च । अनुगतः पातं राङ्करूपपहभेदम् । पातपहानुगते । अनु+पत-णिच्-णसुल् । पश्चाद्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० । किन्तु कर्मोपपदेन सह “अमैवाव्ययेनेति” पा० नित्यसमासः ‘लतानुपातं कुसुमान्यगृह्यादिति” भट्टः ।

अनुपातक न० अनुपातयति नत्कं गमयति पत-णिच्-णसुल् पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशम् प्रा० स० । ब्रह्म-हत्यादिमहापातकसदृशे वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चविंशत्प्रकारहेतुद्वयत्वेन तावत्संख्या-तानि अनुराव सादृश्ये तेन पतनहेतुमहापातकत्वव्यत्वा-दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा “यामस्यस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च,

रजस्वलायाश्चान्निर्वृत्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महृत्यसमानीति, कौटसाख्यं सुहृद्द्वय एतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातासहस्राहल-श्चशुरन्टपपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृ-माहृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियत्विगुधाध्यायसित्तपत्यभि-गमनञ्च स्वसुः सख्याः सगोत्राया उक्तमवर्णायाः कुमार्था अन्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्रायाश्च ॥ अनुपातकिनस्तेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुद्धानि तीर्थानुसरणेन वा इति” । नरकाख्यभि-धाय “एतेष्वङ्गतप्रार्थित्वा अतिपातकिनः पन्थायेण कल्पं पच्यन्ते, मन्वन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु० स० । तथा च महापातक सदृशान्येतानि पातकानि । अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा “अन्ततश्च ससृत्कर्म राजगामि च पैशु-नम् । गुरोश्चालीकिनिर्व्वन्धः समानि ब्रह्महृत्या ॥ ब्रह्मोष्मता वेदनिन्दा कौटसाख्यं सुहृद्द्वयः । गर्हिता-नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ निक्षेपस्थापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं सृष्टतम् ॥ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति” ॥

अनुपातकिन त्रि० अनुपातकमस्यस्य इति स्त्रियां ङीप् । अनुपातकयुक्ते “अनुपातकिनस्तेते महापातकिनस्तथा” सृष्ट० । अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम-णिनि अनुगामिनि ।

अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्मणि ल्युट् । औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडादौ । पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी० । जलसमीपे अव्य० ।

अनुपातृत्त त्रि० न उपातृत्तः । अपरातृत्ते ।

अनुपुष्य पु० अनुगतं पुष्यं तद्विकाशम् अत्या० स० । शरद्वे तस्य पुष्येणैव प्रकाशात्तत्त्वम् ।

अनुपूर्व त्रि० अनुगतं पूर्वं परिपाटी गतिस० । यथाक्रमप्राप्ते यथाहान्यनुपूर्वं भवति ऋ० १०, ८, ५ “यथावदनुपूर्वंश” इति वर्णानामनुपूर्वंश” इति च मनुः । अनुपूर्वं+शस् । अनुपूर्वंशः । “दृष्टानुपूर्वं च न चातिदीर्घं” इति कुमा० “ततोऽनुपूर्वायतदृष्टवाङ्गरिति” भारविः पूर्वमनुगतौ गोपुष्काकाराविति मङ्गि०, अनुगतः पूर्वम् । पश्चाद्गामिनि त्रि० । आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारञ्जी-

ऽनुपूर्व्या इतरे, कात्या० ८, ८, २६ “इतरे दश पशवः
अनन्वारथा एव अनुपूर्व्याः अनुगामिनो भवेयुरिति” व्या०
निकृष्टप्रमाणे च “अनुपूर्व्या इतरे” कात्या० ८, ८, २०,
“अनुपूर्व्याः निकृष्टा ह्यनुगच्छन्ति अत्र च प्रमाणेन
निकृष्टत्वम् । अतश्च दक्षिणस्य वर्षिष्ठत्वसक्तं तत उत्तरस्य
तदपेक्षया हीनप्रमाणत्वं तदपेक्षया तत उत्तरस्य, तदपे-
क्षया तदुत्तरस्थेत्वेवमेकादशो यूपः सर्वतो निकृष्टो यथा
भवति तथा कर्त्तव्यमिति” व्याख्या । अनुपूर्व्या+भावादौ
ष्यञ् । आनुपूर्व्यं तद्भावे षित्त्वात् चातुरीवत् वा स्त्री
“साजत्यञ्च समानानुपूर्व्याकित्वेनेति” जग० । वेदे ष्ट०
पूर्वपदह्रस्वः । अनुपूर्व्या आनुपूर्व्या स्त्री । “वर्षिष्ठ-
रशनः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरेषामिति” कात्या० १६, १, ६,
“अनुपूर्व्या द्विव्यामया रशनया” इति व्याख्या ।

अनुपृष्टा लि० अनुपृष्ठं बध्यते अनुपृष्ठ+यत् । पृष्ठमध्ये बध्यपा-
शादौ “अनुपृष्ठ्यामायस्य पाशयोरिति” कात्या० १६, ८, ५ ।

अनुपेत लि० न उपेतः । उपगतभिन्ने । उपगमनञ् उपनय-
नाथं गुरुसमीपगमनम्, तच्छून्ये च । न स्त्री जुहुयाच्चानु-
पेत” इति स्मृतिः “अनुपेतः अनुपनीतः” इति रघु० ।
“यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकत्वमिति” भाग० अत्रापि शुक्रस्य
विद्वत्त्वेन कृत्यासामान्याभावेन अनुपनीततयैव प्रव्रज्योक्तिः ।

अनुप्रदान न० अनुप्रदीयते वर्षाविशेषरूपता आधीयते अनेन
अन+प्र+दा+करणे ल्युट् । वसूँत्पादनवाह्यप्रयत्नभेदे
“एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विदृश्यन्ते” इति सि० कौ० ।
श्वासः अनुप्रदानं वाह्यप्रयत्नो येषामिति तत्त्वबो० ।
“अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययात् । जायते
वसूँवैशेष्यं परिभाषाञ्च पञ्चमादिति” शिञ्चा ।

अनुप्रवचन न० अनुरूपं गुरुमुखोच्चारितानुरूपं प्रवचनम् ।
गुरुच्चारितानुवचने । तत्प्रयोजनमस्य ङ् । अनुप्रवचनी-
यः तथाभूत ध्यानप्रयोजनयुक्ते लि० ।

अनुप्रवचनादि षु० ईत० । पाणिन्युक्ते “तदस्य प्रयोजनमि-
त्यर्थे विहितप्रत्ययनिमित्ते प्रकृतभूते शब्दसमूहे । अनु-
प्रवचन, उद्यापन, उपस्थापन, संवेशन, अनुप्रवेशन,
अनुवादन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण,
आरम्भण, आरोहण ।

अनुप्रवेश षु० अनु+प्र+विश+भावे षञ् । अनुरूपप्रवेशे
“उपोष षडङ्गि हरिदश्वदोधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा”
इति रघुः । अमावास्यावाञ्चन्द्रार्कयोः एकराश्ववस्थितत्वेन
सूर्यमण्डलादधःस्थितत्वाच्चाकाराञ्चन्द्रस्थानरगतौ सूर्यरश्मे-

रिन्दौ प्रवेशः तदुत्तरञ्च क्रमशः प्रवेशाधिक्यम् “सलिलमये
शशिनि रवेदीधितयोमूर्च्छितास्तमोनैशम् । क्षपयन्ति दर्प-
शोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तरिति” दृहत्स० । यथा
च तस्याभस्यःत्वं तथा इन्दुशब्दे वक्ष्यते । तथाहि यावद्-
यावच्च सूर्यात् चन्द्रमाः पूर्वं गच्छति तावत्तावदेव व्यव-
धानानुरूपेण सूर्यरश्मेःक्षाल क्रमशः प्रवेशः ।

अनुप्रासः षु० अनुगतः रसाद्यनुगुणं प्रकृष्टमासं वर्षण्यसं
समवर्णरचनां समवर्णोच्चारणं वा गतिस० । अलङ्कार-
प्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्णानां तुल्यरचनारूपे “अनु-
प्रासः शब्दसास्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा० ६०) उक्ते
शब्दालङ्कारभेदे । स च पञ्चधा ते च सोदाहरणसक्तौ
दर्पणे यथा “केको व्यञ्जनसङ्घस्य सक्तत् साम्यमनेकधा” ।
केकशब्देकाऽनुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः ।
यथा “आदाय वज्रलग्नान्मन्वीकुर्वन् पदे पदे क्षम-
रान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥
अत्र गन्वानन्वीति संयुक्तयोः, कावेरीवारीत्वसंयुक्तयोः ।
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सक्तदावृत्तिः ।
केको विदग्धः तत्प्रयोज्यत्वादेव केकानुप्रासः । “अने-
कस्यैकधा साम्यमसक्तदायनेकधा । एकस्य सक्तदक्षेप
दृष्टानुप्रास उच्यते” ॥ एकधा स्वरूपत एव न तु
क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सक्तदपीत्यपि-
शब्दादसक्तदपि । यथा “उन्मोलन्मधुगन्धुलुब्धमधुपव्या-
धूतचूताङ्कुरक्रीडकोकिलकाकलीकलकलैरुद्गोर्षकर्णञ्चराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणाप्राप्त-
प्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” । अत्र रसो-
ल्लासैरमी इति रसयोरेकधैव साम्यम् । न तु तेनैव क्रमे-
णापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसक्तत्वेनैव क्रमेण
च । प्रथमे एकस्य तकारस्य सक्तत् । रसविषयव्यापारवती
वर्णरचना दृष्टिसादनुगतत्वेन प्रकर्षेण व्यसनाङ्कुरानुप्रासः ।
“उच्चार्यत्वाददकैव स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जन-
स्यैव शुल्लानुप्रास उच्यते” ॥ यथा “दृशा दग्धं मनसिजं
जीवयन्ति दृशैव धाः । विरुपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो
वामलोचनाः” ॥ अत्र “जीवयन्तीति” “धा इति”
“जयिनीरिति” अत्र जकारयकारयोरेकत्वे स्थाने तालौ
उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् । एवं दन्त्यकण्ठप्रानानुदाहार्थम् ।
एष च सङ्घट्टयानामतीव श्रुतिमुखावहृत्वाङ्गुलानुप्रासः ।
“व्यञ्जनं चेद्यथावस्यं सहाद्येन स्वरेण तु । आवर्त्ततेऽन्व-

योञ्जत्वादन्यानुप्रास एव तत्” ॥ “यथावस्थमिति” यथा सम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा “केशः काशस्तत्रकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनत्यम्” ॥ पदान्तगो यथा । “मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि । “शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । षाटानुप्रास इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः” इति । यथा “खेर-राजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? । पश्य निर्जित-कन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम् ॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि सुखतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वाज्जा-टानुप्रासत्वमेव । “नयने तस्यैव नयने” अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा । “यस्य न सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य” ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण षाटजनप्रियत्वाज्जाटानुप्रास” इति ।

अनुस्रव पु० अनु-स्र-अच् । सहाये, अनुचरे, दाषे च । “सानुस्रवः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति” रघुः ।

अनुबन्ध पु० अनु+बन्ध-यथायथं भावादौ घञ् । बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, “अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रममिति” सूत्रितः । “अनुबन्धः पौनःपुन्येना-भिनिवेश” इति रघुः । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजसम्बन्धे, “अनुबन्धोनामविषयप्रयोजनाधिकारि-सम्बन्ध” इति “अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदेयैरेवानुबन्धे-स्तद्वत्तासिद्धेरिति च” वेदा० सा० “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतं श्रोता प्रवर्त्तते । चन्त्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः स प्रयो-जन” इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादीनामारम्भप्रयोजकत्वात् तद्वेगुत्वम् । अस्मिन् पक्षे च अनुबन्ध्यते अनेनेति करणे घञ् । सुखानुयायिनि अग्रधाने, बालकादौ प्रकृत-स्थानुवर्त्तने, संबन्धे, वातपित्तादिदोषाणामग्रधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणदृष्ट्यादिकार्य-विशेषार्थमनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकार्थेषु अश्रूयमाणतया जन्तरे इत्संज्ञतया कृतलोपे वर्सादौ, “पदानिड्विड्विक-रणाद्यनुबन्धगणोदितम् कर्माङ्गारणमात्रेण स्पष्टत्वानु-बन्धत इति” कविकल्पद्रुमः । फलसाधने पुनःपुनरनु-ष्ठानाभ्यासे, “अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्ततः । सत्त्वापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेषु पातयेदिति”

मनुः । बन्धेऽपि भेदिनिः । आरम्भे, शब्दरत्ना० । अनु-सरणे “शान्तञ्चरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयाक्षर इति” कुशुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) “सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापद” इति रघुः । अनुबन्ध्यते अनुबन्ध्यते कर्माणि घञ् । पञ्चाङ्गाविनि शुभाशुभे । “अनुबन्धं चयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्” इति गीता पञ्चात्सम्बन्धे च । “यद्ये चानुबन्धे च सुखं मोहनमा-त्मन” इति गीता ।

अनुबन्धिन् वि० अनुबन्धाति अनु+बन्ध-णिनि । सहचरे, अनुगते, अनुरोधिनि, व्यापके च । स्त्रियां ङीप् । “गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” इति रघुः । “अधश्च मूलान्यनुसन्तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके” इति गीता । “सूक्ष्मानुबन्धी सूक्ष्मस्य सुगन्धो रोचनो षडुरिति” “भेदः कषाद्यैः खलु रोग एष सुदुस्तरौ वर्ष-गणानुबन्धी” इति च कुशुतम् ।

अनुबन्धी स्त्री अनुबन्ध्यतेऽतिशयेन व्याप्रियतेऽनया अनु+बन्ध-घञ् गौरा० ङीप् । हिकारोगे, दृष्ट्यायाञ्च ।

अनुबन्ध्य वि० बधार्थं बन्धोऽनुबन्धः अनु+बन्ध-कर्माणि ख्यत् । बधार्थं बन्धे गवादौ । “नानुबन्ध्यावधोऽपि वा । तयो-द्धारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते” इति सूत्रितः ।

अनुबोध पु० अनु+बुध-णिच्-घञ् । पूर्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धो-द्दीपनार्थं पुनर्भेदेनादौ, पञ्चाङ्गोधे च ।

अनुब्राह्मण न० ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम् । ब्राह्मण-सदृशे अन्ये । तदधीते वेद वा इति । अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशप्रत्याध्यायिनि, तद्वेत्तरि च वि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुभव पु० अनु+भू-अप् । सूत्रिभिन्ने ज्ञाने । विषयानु-रूपभवनाच्च बुद्धिदत्तेरनुभवत्वम् । “दृप्तिसारूप्यमितरत्” पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तदत्तेरभिहितम् । तथाहि यथा पयः प्रणाख्या चोत्पादिकं प्राप्य चतुरस्राद्या-कारेण परिष्कृते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाख्याऽन्नःकरणं वर्धित्वा इत्य-विषयाकारेण परिष्कृते तादृशपरिष्का-रूपदृष्ट्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्नःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम् । सूत्रौ तु विषय-सन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्विन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति सांख्यवेदान्तिमतम् । अनु-भवस्य प्रत्यक्षाणुमानोपमाशाब्दभेदेन चतस्रो विधाः इति नैयायिकादयः । वेदान्तिनो भीमांसकाश्च अर्थापन्न्यनुप-लब्धिरूपमधिकं तद्वेदद्वयसुररीचक्रः । वैशेषिकाः सौगताश्च

प्रत्यक्षानुमाहूपमेव अनु भवद्दयं स्वीचक्रुः अन्येषां सर्वेषा-
मनयोरन्तर्भावात् । सांख्यादयः प्रत्यक्षानुमाहाब्दा
एतेति भेटवयीमङ्गीचक्रुः । चार्वाकाः प्रत्यक्षमात्रमिति
भेदः । “अनुभवं वचसा सखि लुम्पसीति” नैष० ।

अनुभाव पु० अनुभावयति उद्धोधयत्यनेन अनु+भू-णिच्-
करणे-घञ् । कोषदण्डादिजाते राज्ञां तेजोविशेषे ।
सामर्थ्ये च । कर्त्तरि अच् । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे रस-
व्यञ्जके “भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये ।
तेऽनुभावः” इति ख्याताः, इत्युक्तलक्षण्ये भूमङ्गादौ ।
“विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति” सा०द० ।
अनुभावस्य लक्षणभेदादिकथञ्ज्ञा दर्पणे । “उद्धुङ्
कारणैः स्वैःस्वैर्हिर्भावं प्रकाशयन् । लोके य-
कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ यः खलु लोके
सोतादिवन्द्रादिभिः स्वैःस्वैरालम्बनोद्घोषनकारणैरिमा-
देरन्तर्दुङ्गं रत्यादिकं वह्निः प्रकाशयन् कार्यं मित्युच्यते स
काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसावित्याह ।
“उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः
सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि” ॥ तद्रूपा अनु-
भावरूपरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्थानुभावः स तत्स्वरूप-
वर्षने तत्र तत्र दर्शितः । तत्र सात्त्विकाः । “विकाराः
सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः” । सत्त्वं नाम
स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनाऽऽन्तरो धर्मः । “सत्त्व-
मात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः” ॥ गोवलीवर्द्धन्यायेन
इति शेषः । के ते इत्याह । सत्त्वः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः
स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ष्यप्रलयश्च प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः
रूपाः ॥ तत्र । सत्त्वस्येष्टाप्रतोषातो भयहर्षामया-
दिभिः । वपुर्ज्वलोद्भवः स्वेदो रतिषर्द्धश्चादिभिः ॥
हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया । सदसंभद-
पोडाद्यैर्वैस्वर्थं गद्गदं विदुः ॥ रागद्वेषश्चादिभ्यः कम्बो
गातस्य वेपथुः । विषादसदरोपाद्यैर्वैस्वर्न्यत्वं विवर्ष्यता ॥
अथ नेलोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् । प्रलयः सुख-
दुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः इति ॥ “अनुभावविशे-
षान्तु सेनापरिगतैरिव” रघुः । तेजसि च । गुरुभिरभि-
निविष्टं लोकपालानुभावैरिति” रघुः । माहात्म्ये, “जाने
वो रत्नसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ इति” रघुः ।

अनुभावक त्रि० अनुभावयति बोधयति अनु+भू-णिच्-
खुल् । बोधके “यत्पदेन विना यस्थाननुभावकता भवेत्
आकाङ्क्षेति” भाषा० । “येन पदेन विना यत्पदस्थानव्या-

ननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षेति” सिद्धान्तसुक्तावली ।
अनुभाविन् त्रि० अनुभवति अनु+भू-णिनि । साक्षात्-
कारादिकारके । “अनुभावो तु यः कश्चित् कुर्यात् साख्यं
विवर्दिनामिति” मनुः । मनुपश्चात् भवति । पश्चाज्जाते
कनिडादौ । “अनुभाविनां परिवापनमिति” आप० सृष्टिः ।
अनुपश्चाज्जवन्तीति अनुभाविनः कनिडा इति रत्नाकरः
“स्वाशौचमनुभवन्तीति अनुभवकारका” इति शु०त०रघु० ।

अनुभाषण न० अनु सहितं भाषणम् । सहभाषणे ।
अनुभू स्त्री अनु+भू-क्तिप् । अनुभवरूपे ज्ञानभेदे “अयमात्मा
सर्वानुभूरिति” वृ०उप० । “सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति”
श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वात् सर्वज्ञानरूपत्वम् ।

अनुभूत त्रि० अनु+भू-कर्मणि क्त । अनुभवविषयोभूते
पदार्थे अनु+भू-कर्त्तरि क्त । पश्चाज्जाते त्रि० ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू-क्तिन् । अनुभवे तद्विवरणमनुभवशब्दे
दृश्यम् । “अनुभूतिश्चतुर्विधा प्रत्यक्षमप्यनुमितस्तद्योप-
मितिशाब्दे” इति भाषा० ।

अनुभूतिप्रकाश पु० अनुभूतेरनुभवस्य वेदान्तश्रवणजन्यस्य प्रका-
शार्थं साधवाचार्य्यप्रणीते उपनिषत्तात्पर्यज्ञापके प्रकारणभेदे

अनुमत त्रि० अनु+मन-क्त । स्वयंप्रदत्ते इदं क्रियतामिति
प्रोत्साहनार्थमनुज्ञाते । अनुमोदिते च “कृतमनुमतं दृष्टं वा
यैरिदं गुरु पातकमिति” वेणी० । “गुरुणानुमतः स्नात्वा
समादृतो यथाविधि” इति मनुः । “सम्यग्निनीयानुमतो
गृह्यार्थेति” च रघुः । “उभयानुमतः साक्षीति” सृष्टिः ।

अनुमति स्त्री अनु+मन-क्तिन् । अनुज्ञायाम् । “अनुमत्या
व्यपेयादिति” सृष्टिः । अनुमन्यते कलाहीनत्वेऽपि
पूर्णमात्रिहृतयागादिकरण्यायानुज्ञायते ऽस्याम् अधिकरणे
क्तिन् । कलाहीनचन्द्रवत्यां शुक्लचतुर्दशीयुतपूर्णातिथौ ।
अनुमतो राकेति देवपत्न्याविबि नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति
याज्ञिका या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतियौत्तरा सा राकेति
विज्ञायते ॥ अनुमतिरनुमननात् । “अनुमतिराक्तासिनी-
बालीवृहभ्यश्चरव” इति का० १८, ६, २१, कुहूँ “चैवानुमत्यै
च प्रजापतय एव चेति” मनुः ।

अनुमन्तृ त्रि० अनु+मन-टच् । स्वयमुदासीने कार्यादौ
प्रदत्तस्थान्यस्योत्पाह्ववर्द्धनार्थमनुज्ञाकर्त्तरि । “अनुमन्ता
विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयोति” मनुः । “उपद्रष्टानुमन्ता
च भर्ता भोक्ता महेश्वर” इति गीता । “अनुमन्ता अनु-
मोदयितैव सन्निधिमालेणानुप्याहक” इति श्रीधरः ।

अनुमन्तवण पु० अनु मन्तोच्चारणात् पश्चात् मन्त्रयम् मन्त्रे

संस्कारादिकरणम् । सन्धोच्चारपूर्वके वागादिषु संस्कार-
भेदे “प्रयाजानुसन्धमिति” कात्या० ३,३,२ ।

अनुमरण न० अनु+स-ल्युट् । भर्त्तरि ष्टेते तद्देहाप्राप्तौ
तत्पादुकादिपहणेन पृथक्चित्तारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे ।
“भर्त्तरानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः । कामात्
क्रोधात् भयाद्वापि सर्वाः पूताः भवन्ति ताः” इति ष्टितिः
अनुपूर्वकमरणस्य मरणसदृशमरणार्थकत्वेन सकर्मकत्वम्
अतएव “भवता नानुष्टतापि लभ्यते” इति रघौ कर्मणि
क्तप्रयोगः । अनुमरणं च भर्त्तुः देशान्तरादिमरणे देहाद्य-
लाभे एव “देशान्तरे ष्टेते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति” ष्टितिः । तत्र
क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम् । “पृथक्-
चित्तां समाहृत् न विप्रा गन्तुमर्हतीति” शु०त० ष्टतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा-अङ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्तधूमा-
दिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा “पर्वतो वङ्गिमा-
नित्यादि” तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूयः-
सहचारदर्शनात् धूमत्ववङ्गित्वसामान्यधर्मेण सकलवङ्गि-
धूमादिव्याप्तिनिश्चयः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वङ्गार्थिनः
पर्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वङ्गिव्याप्तिस्मृतिर्जायते
एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिसंस्कारकताया नियमेन, धूम-
दर्शनात् धूमगताया वङ्गेव्याप्तेः स्मरणसम्भवात् । तत-
स्तादृशधूमवान् अयं पर्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र
वङ्गिमानस्यमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूपः
अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव करणं
नत ज्ञायमानलिङ्गं करणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः
प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः “अनुमायां
ज्ञायमानं लिङ्गं त्वं करणं न हीति” भाषा० । “सोऽयं
नियन्तव्यताथत्वात् प्रत्यक्षं न चानुमेति” श०श०प० ।

अनुमात् लि० अनु+मा-लट् । अनुमानकर्त्तरि “नहि करिणि
दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार” इति वाचस्पतिः ।

अनुमान न० अनु-मि-मा-वा भावादौ ल्युट् । व्याप्यस्य
ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वङ्गिधूमस्य व्यापक इति
धूमस्तस्य व्याप्त इत्येवं तयोः भूयः सहचारं पाकस्थानादौ
दृष्ट्वा पश्चात् पर्वतादौ उद्भूयमानशिखस्य धूमस्य दर्शने
तत्र वङ्गिस्तीति निश्चीयते । करणे ल्युट् । तद्वैतभूते
धूमादौ । “तज्ज्ञानमानं त्रिविधमिति” चिन्तामणिः ।
श्रुतेरेव स्वतः प्रासाख्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते
तत्र स्मृतिवाक्यात् स्मृतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापकं

स्मृतिवाक्यमथनुमानपदेनाभिधीयते इति मीमांसकाः ।
“विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति जै०मू० । इयं
स्मृतिः वेदमूलिका आप्तवाक्यत्वादिष्वेवमनुमानाकारः
इति । “दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वादिति
सा०का० । “अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति” सांख्य०सू०
“प्रत्यक्षपरिकलितमध्यर्थमनुमानेन वुभुत्सन्ने” इति वाच०
“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनुः ।
“एवमनुमाने निरूप्यते तस्मात् पुरुषधैरैर्यसिद्धिरिति”
चिन्ता० “नानुमानं रसादीनामिति सा०द० “सपरिकर
मनुमानं निरूप्यते” चिन्तामणिदोषितः ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्र-
स्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनु-
मितिसंरूपार्दिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्या-
प्तिनिरूपणम् ततोव्याप्तिप्रहोपार्थानिरूपणम् ततो व्याप्ति-
प्रहारात्कूलतर्कनिरूपणम्, उक्तान्तु बह्वीषु व्याप्तिषु कथङ्कारं
तासामनुगमस्तन्निरूपणम्” ततः व्याप्तिज्ञानोपायतया
सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतोः परिशुद्धिज्ञानार्थ-
सुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परा-
र्थात्तुमानस्य पञ्चावयवव्यायसाध्यतया तन्निरूपणम् । अनु-
मितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिमञ्जैर्लविशिष्टज्ञानात्मकस्य)
संरूपार्दिनिरूपणम् ॥ ततो हेतुत्वैविध्यस्य (केवलान्वयि
केवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो
वर्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरू-
पणम् तत्तादौ सासान्वयहेत्वाभासलक्षणम् ततः स्व-
भिचारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अनुहृत्पसंहारिणः,
असिद्धेश्च क्रमशः, ततो वाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्यन्तं
सपरिकरमनुमानं हेयतया तद्दोषांश्च निरूप्य तादृशानुमानेन
ईश्वरस्य सिद्धिर्दिशिता तस्याराधनसहकृतेन षोडशपदार्थ
तत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदा-
धोः तत्रत्या अवधेयाः ।

अनुमानदोषिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामण्येर्दोषितिरिव ।
रघुनाथशिरोमणिकृतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।
अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे याधार्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । “अनु-
मार्गागतायाञ्चेति” काद० ।

अनुमाष अव्य० माषे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । माषे इत्यर्थे ।
परिसुखा० अत्र । आनुमाष्यः तद्वत्तादौ लि० ।

अनुमास अव्य० वीमाथे अव्ययी० । प्रतिमासे, अनुमासे

भवः ठञ् । आनुमासिकः प्रतिमासभवे “पिण्डान्वाहार्यं कं
आङ्गं कुर्यान्मासानुमासिकम्” इति मनुः ।

अनुमित ति० अनु+मि-कर्मणि क्त । कृतानुमाने अनु-
मानविषयीभूते । “अनुमितोऽपि हि वाष्पनिरोक्षणाद्
व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैष० ।

अनुमिति स्त्री अनु-मा-क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशि-
ष्टस्य पक्षधर्मात्तानाधोने अनुभवभेदे “स पक्षस्तत्र वृत्ति-
त्वज्ञानादनुमितिर्भवेदिति” भाषा० । अनुमितश्च द्विविधा
स्वार्थां परार्थां च तत्र हेतौ व्याप्तिनिश्चये सति तस्य च पक्षे
वृत्तित्वज्ञानात् उपादेयपदार्थपक्षेण प्रवर्त्तिका यानु-
मितिः सा स्वार्थां । विवदमानं प्रति कञ्चित्पदार्थं साध-
यितुं मध्यस्थानुबलस्वनेन प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयन-
निगमनरूपपञ्चावयवव्यायसाध्या परार्थां ।

अनुमित्सा स्त्री अनु+मि-सन्-भावे अ । अनुमात-
मिच्छायाम् सिषाधयिषायाम् । अनुमित्सायां हि सिद्धि-
सत्त्वेष्वनुमितिर्देति तदभावे साध्यवत्तानिश्चययरूपसिद्धि
सत्त्वे नानुमितिः । तत्रायं विशेषः सामाधिकरण्येन सिद्धि-
सत्त्वेऽपि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव न त्वानुमित्-
सापेक्षा तथा च अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिरेव अवच्छेदावच्छे-
देन सामानाधिकरण्येन चानुमितिं प्रतिवभ्राति एवञ्च तत्रैव
इच्छापेक्षेति । अतएव वाचस्पतिना “प्रत्यक्षपरिकल्पितम-
ध्यधमनुमानेन बुभुत्सन्ने तर्करसिका” इत्युक्तम् ।

अनुमृत ति० अनु पश्चात् शोकादिना मृतः । शोकादिना
मृतस्य पश्चात् मृते । अनु+मृ-कर्मणि क्त । यस्य पश्चात्
म्रियते तस्मिन् “भवता नानुमृताऽपि लभ्यते” इति रघुः ।

अनुमेय ति० अनुमीयतेऽसौ अनु+मि-कर्मणि यत् । अनु-
मित्यर्हे, अनुमातुं योग्ये “एतावता नन्वनुमेयशोभीति”
कुमा० । “फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
इव” इति रघुः ।

अनुमोद पु० अनु+मुद-णिच्-घञ् । प्रकृतकर्मणि प्रवृत्ति-
विधाताकरणेनान्यप्रोत्साहानुकूलव्यापारे, । त्वया यत् कृतं
तन्नेःनुमतमित्याद्यभिलाषव्यञ्जे । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न० ।

अनुमोदित ति० अनु+मुद-णिच्-कर्मणि क्त । कृतानुमोदने
स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते “भवता यद्बुध्यसितं तन्ने-
साध्वनुमोदितम् । प्रार्थमानोऽर्थिना यत्र हृत्थो नैव
विधातितः । दानकालेऽथवा तृष्णीं स्थितः, सोऽर्थोऽनु-
मोदित इति (प्रा० वि०) उक्तेऽर्थे च ।

अनुयव अव्य० यवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । यवे इत्यर्थे । परि-

सुखा० भवादौ जग् । आनुयव्यम् तत्रभवे पदार्थे ति० ।

अनुयाज पु० अनु+यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् कुत्वाभावः ।
दर्शपौर्णमासाङ्गेषु प्रयाजादिषु पञ्चसु यागेषु । “यजतिषु
ये यजामहे नानुयाजेषु” इति श्रुतिः । “प्रयाजान्के अनु-
याजाञ्च केवलानिति” ऋ० १०,५१,६, अनुयाजातु-
मन्त्रणम् का० ३,५,१४ ।

अनुयात ति० अनु या-कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गन्तारि, सहगन्तारि
च कर्मणि, क्तयस्य पश्चाद्गम्यते तादृशे जने ।

अनुयात्र अव्य० यात्रायां विभक्त्यर्थे पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
यात्रायामित्यर्थे, यात्रायाः पश्चाद्भावे च । अनुगता
अनुरूपीकता यात्रा येन प्रा० ब० । अनुयायिवर्गे ।
“त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वन्द्येन जीवतः । किं कार्यं
मनुयात्रेणेति” रामा० अनुगता यात्रा प्रा० स० । पश्चाद्-
यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनमस्त्वर्थे ठक् । आनुयातिकः
अनुचरे सेवके ति० ।

अनुयातिक ति० अनुयाता पश्चाद् यात्रा अनुगमनम-
स्यस्य ठन् । पश्चाद्गन्तारि अनुचरे “सर्वानेवानुयातिक-
वर्गान् त्वया सहेति” शकु० ।

अनुयायिन् ति० अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या-णिनि
स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गन्तारि, सेवके, अनुचरे “न्यषेधि
शेषोऽथनुयायिवर्गः” इति रघुः सदृशे, सुख्यस्थानुगन्तारि
शिथौ च ।

अनुयुक्त ति० अनु+युज-क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । कृतप्रश्ने,
यं प्रति कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासार्थं प्रश्नः क्रियते
तस्मिंश्च । “स चानुयुक्तो व्याचष्टामिति खण्डनखाद्यम् ।

अनुयुग अव्य० युगे विभ० अव्ययी० । युग इत्यर्थे । तत्र
भवः परिसुखा० जग् । आनुयुग्यः अनुयुगभवे ति० ।

अनुयूप अव्य० यूपे विभ० अव्ययी० । “यूप इत्यर्थे ।
तत्र भवः परिसुखा० जग् । आनुयूप्यः यूपभवे ति० ।

अनुयुक्त ति० अनु+युज-टच् स्त्रियां ङीप् । प्रश्नकारके ।
मृतकाध्यापके च ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते कथनाय नियुज्यते अनु+युज-
घञ् । प्रश्ने । सति हि प्रश्ने, पृष्टः कथनाय प्रवर्त्तते ।
“निमृष्टप्रानुयोगे चेति” पा० । अनुपूर्वात् युजेः प्रश्ना-
र्थकता । तेन “त्वया कियदिति तमन्वयुक्त” इति रघौ
प्रश्नार्थकतया निर्देशः ।

अनुयोगकृत पु० अनुयोगं प्रश्नविषयसंशयं क्लानति कृत
क्वेदेने क्तिप् । आचार्ये । क-क्तिप् । पृच्छके ति० ।

अनुयोगिन् त्रि० अनुयुङ्क्ते अनु+युज-घिनुष् । प्रश्नकारके ।
 अनुयोज्य त्रि० अनुयुज्यते नियुज्यते “अनु+युज-शक्यार्थे
 आवश्यकार्थे वा ख्यत् । प्रश्नार्हे अवश्यनिये ज्ये, त्वया कथ-
 मित्यं कृतमित्याक्षेपेण कृतप्रश्ने, आज्ञाकारके, दाषादौ च
 “वासवानुयोज्यो दुष्कृतः प्रणमति” शकु० ।
 अनुरक्त त्रि० अनु+रन्ज क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगतः रक्तं
 रागम् अत्या०स० । प्राप्तरक्तवर्णे ।
 अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज-क्तिन् । अनुरागे ।
 अनुरञ्जक त्रि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज-
 णिच्-ण्वल् । अनुरागयुक्तकारके ।
 अनुरञ्जन न० अनु+रन्ज-णिच्-भावे ल्युट् । अनुरागयुक्त
 करणे “विशेषामनुरञ्जनेन जनयन्तानन्दमिति” रासा० ।
 कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जके त्रि० ।
 अनुरञ्जित त्रि० अनु+रन्ज-णिच्-कर्मणि क्त । यस्य अनु-
 रागः कृतः तस्मिन्, अनुरञ्जिते जने ।
 अनुरागन अनु+रण-ल्युट् । घञ्छादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके
 शब्दसन्धाने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।
 अनुरत त्रि० अनु+रम-कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।
 अनुरति स्त्री अनु+रम-भावे क्तिन् । अनुरागे ।
 अनुरस त्रि० अनुगतो रसम् । माधुर्यादिरसानुगते “भूमिजं
 गुरु नातिवातलं भूमितस्त्रासानुरस” इति “मधुरानुरसं
 रूचं लवणानुरसं लघु । नार्थास्तु मधुरं सन्न्यं कषवानुरसं
 हिममिति” च सुश्रुतम् ।
 अनुरहस त्रि० अनुगतं रहः अत्या०स० अचक्षमा० ।
 निर्जनदेशानुगते ।
 अनुराग पु० अनु+रन्ज+घञ् । अत्यन्तप्रोत्तौ, स्नेहे च ।
 अनुरूपो रागः प्रा०स० । अनुरूपरागे । “अनुरागवन्तमपि
 लोचनयोरिति” भाषः “प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज”
 इत्यमरः । “प्रियानुरागस्य मनःससृज्जतेरिति” रघुः ।
 अनुगतो रः गं गतिस० । प्राप्तरलौहित्यवर्णे त्रि० ।
 अनुरागिन् त्रि० अनु+रन्ज-घिनुष् कृत्वम् । अनुराग-
 युक्ते स्त्रियां ङीप् । “वेश्याञ्चाननुरागिणीमिति” सा०द०
 अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अचक्षमा० । रात्रा-
 वित्यर्थे, प्रतिरात्रे च । “तस्मात् स्त्रानुरात्रं पत्याविच्छते”
 इति श्रुतिः । अनुगतो रात्रिम् । रात्रानुगते त्रि० ।
 अनुराधा स्त्री० अनुगता राधां विशाखाम् अत्या०स० ।
 सप्तविंशतिधाविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्ष-
 त्रभेदे “देवत्यत्तररोहिणीशुक्रगशरोमूबानुराधामर्षेति”

ज्योति० । “राधे विशाखे सुहृवानुराधाज्येष्ठास्तु नक्षत्रेष्विति”
 श्रुतिः । “शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्तुपञ्चवसु-
 पक्षाः । विषयैकचन्द्रभूतार्थवाग्निरुद्राश्विबसुदहनाः । भूत-
 शतपञ्चवसवो द्वाविंशच्चेति तारकामानम् । क्रमशोऽश्विन्या-
 दीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजसुद्धाहे फलमब्दे न्ना-
 रकामितैः सदसत् । दिवसेर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा
 वाच्यः” इति वृ० उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम् । अश्वि-
 मदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवपर्णपितरः । योन्य-
 र्थमदिनकृत्त्वदृपवनशक्राग्निभित्वाश्च । शक्रो निर्ऋतिस्तोयं
 विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हिर्भृगुः पूषा
 चेतोश्चरा भानाम्” इति वृहत्संहितोक्तेस्तस्या भित्देव-
 ताकत्वम् । तस्य च योगतारा “ज्येष्ठाश्रवणमैताषां वार्ह-
 षत्यस्य मध्यमा” इति रूयसि० उक्तेर्मध्यमा तारा ।
 तत्र भवः अणो लुक् “लुक्कृतङितलुकीति” पा० स्त्रीप्रत्ययस्य
 लुक् । अनुराधस्तज्जाते त्रि० । नक्षत्रेण युक्तः काल
 इत्यणस्तु लुप् “लुपि युक्तवद्वृत्तिवचनमिति” पा० अनु-
 राधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले ततः सप्तम्यर्थे हतीयेति
 भेदः । वृ० दीर्घः । अनुराधाप्यत्र ।

अनुरुद्ध-त्रि अनु+रुध-कर्मणि क्त । अपेक्षिते ।
 अनुरुध् त्रि० अनु+रुध-क्तिप् । अनुरोद्धरि अपेक्षके । कर्मणि
 क्तिपि वेदे उपसर्गदीर्घः । अनुरुद्धे । “आक्षिप्तपूर्वांसपरा
 अनुरुद्ध ऋ० ३, ५५, ५, “अनुरुद्ध अनुरुद्धमिति” भा० ।
 अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० ।
 रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाच्च । अर्थ आद्याचि । तद्विति
 त्रि० । “अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणेति” कुमा० ।
 “सत्वानुरूपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत” गीता ।
 द्वादशाहसाध्ये यागे वहिष्यवमानगतानां तयाणां तृचानां
 मध्ये मध्यमे तृचे । “स्तोत्रियानुरूपो तृचौ भवतः वृष-
 खन्तस्तृचा भवन्ति तत्र उत्तमः पर्यास” इति ता०ब्रा० ।
 प्राकृतानां वहिष्यवमानगतानां तयाणां तृचानां स्तोत्रियः,
 अनुरूपः, पर्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा० ।
 अनुरोध पु० अनु+रुध-घञ् । अनुररणे, आराध्यादेरिष्ट-
 सम्पादनेच्छायाच्च । “मित्रस्थानुरोधेन द्विविधं स्मृतमास-
 नमिति” “नानुरोधोऽस्यनध्याये” इति च मनुः ।
 अनुरोधिन् त्रि० अनु+रुध-णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङीप् ।
 “पतिप्रतानां समयानुरोधिनेति” रामा० । [भाषणे ।
 अनुरालप पु० अनुर्वीक्षायां वारंवारं लप्यते लप-वञ् । सुहृ-
 अनुरालिप्त त्रि० अनु+लिप-क्त । गन्धादिना कृतालुलेपे

“वन्दनायुक्तपूर्वकुङ्कुमोशीरपत्रकैः अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या हरिरिष्टं प्रमच्छतीति” पुरा० ।

अनुलेप पु० अनु+लिप-भावे घञ् । चन्दनादिमर्दने । करणे घञ् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ ।

अनुलेपक ति० अनुलिप्सति अनु+लिप-खुल् । चन्दनादिभिः स्वदेहदेवाञ्चाद्यानुलेपकारके । स्त्रियां टाप् । तस्याः भर्ष्यं महिष्या० अण् । आनुलेपिकम् तद्वर्ष्ये ति० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप-भावे ल्युट् । चन्दनादिमर्दने “धात्रीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणादिति” पुरा० । करणे ल्युट् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ द्रव्ये ।

अनुलेपित ति० अनु+लिप-णिच्-कर्मणि क्त । “अनुलिप्तोक्तं

अनुलेपिन् ति० अनुलिप्सति अनु+लिप-णिनि । अनुलेपके अनुलोम पु० यथाक्रमे अव्ययी० अचसमा० । यथाक्रमे ।

“अनुलोमविलोमाभ्यां मातृकास्यान् जपेद्बुध इति तन्त्र०

“तत्र प्रतिलोममालिम्बेद्धानुलोममिति” सुश्रुतम् अनु-

गतः लोम आनुरूप्यम् रोम वा प्रा०स० । आनु-

रूप्यप्राप्ते, यथाक्रमप्राप्ते च लि० “सवर्णांस्तु पुत्राः सवर्णा

भवन्ति अनुलोमजा मातृवर्णा” इति विश्वस० अनुलोमं

कष्टं ज्ञेयं प्रतिबोले कर्षति सि०कौ० । अनुगतरोमे च ।

“अनुलोमाः सुलोमाश्च रुचिरा रोमराजय” इति ।

अनुलोमज पु० स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन-ड ।

परिणीतत्वतियादिस्त्रीषु विप्रादिभ्य उत्कष्टेभ्यो वणेभ्यो

जाते मूर्धावसिक्तादौ सङ्कीर्णवर्षे । अनुलोमजाश्च “विप्रान्-

र्धावसिक्तो हि चतिययातः, विशःस्त्रियाम् । अम्बुः, मूद्रां

निषादजातिः पारशवोऽपि वा” “बैश्यामूद्रोस्तु राज-

न्यात्, माहिष्योपौ नृतौ स्त्रुतौ, वैश्यास्तु करणः मूद्रां,

विद्यास्त्रेषु विधिः स्त्रुत” इति च याज्ञ०स० ।

अनुलोमजन्मन् पु० स्त्री० अनुलोमं पितृवर्णानुक्रमेण जन्म

यस्य । अनुलोमजाते मूर्धावसिक्तादौ । स्त्रियां डाप् ।

“अन्केऽनुलोमजन्मानः प्रतिलोममभा अपीति” काशी० ।

अनुवंश अव्य० वंशे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वंश इत्यर्थे तत्र

भवः परिस्रष्टा० अण् । आनुवंशस्तत्र भवे ति० ।

अनुवक्तृ ति० अनुवक्ति गुरुसखात् श्वत्वा तदरुहं वदति अनु

+वच-टच् । गुरुसखोच्चारितानुरूपपाठके । स्त्रियां डीप् ।

अनुवक्र ति० अनुक्रमेण वक्रः । अतिवक्रे “यस्य वक्रानु-

वक्रायहा” इति सुश्रुतम् अतिवक्रत्वञ्च ग्रहाणाम्

“अतिवक्रा नगादग” इति सूर्याक्रान्तराश्यपेत्रया सप्ताट-

नस्थानस्थितौ भवति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा०स० । अनुरूपकथने “तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति वेदानुवचनेन” इति “विश्वोर्वेदानुवचनमिति” च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुकूलो वत्सरो दानादिविशेषाय ।

“शकाङ्गात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्सराः । सम्म-

रीदानुपूर्व्याश्च तथोदापूर्वका मता” इत्युक्ते वत्सरोभेदे ।

“संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परिपूर्व्यं

तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्व्यं च वस्त्राणां

धान्यानाञ्चानुपूर्व्यके उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महा-

फलमिति” विश्वु०ध०पुरा० । अनुवर्षादयोप्यत्र ।

अनुवर्त्तन न० अनु+वृत्-ल्युट् । अनुगमने, अनुसरणे, व्याक-

रणादौ पूर्व्वस्त्वश्रुतशब्दस्योत्तरस्त्वन्वयार्थमनुसरणे च ।

अनुवर्त्तिन् ति० अनु+वृत्-णिनि । पाश्चात्तिनि अनुवर्त्तिन्

च स्त्रियां डीप् । “सशरीरा मता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी”

इति रामा० ।

अनुवाक पु० अनूच्यते अनु+वच-घञ् कुत्वम् । गानशून्ये

ऋग्विशेषे, ऋग्यजुःसमूहे, शक्नान्मा ख्याते वेदांशे ।

“अग्निरेकाक्षरेणैत्यनुवाकं द्वादशवत् क्ववेति” कात्या०

१४,५,२६, “चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवदिति”

वेददीपः । “अध्यायानुवाकयोर्लुक्” पा० विसृक्तशब्दो-

ऽस्यस्य अण् तस्य वा लुक् । वैसृक्तो विसृक्तो वा अध्यायः

अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री अनु+वच-ण्यत् कुत्वम् । ऋत्विग्भेदः

प्रशास्ता तत्पाठ्यायां देवताह्वानसाधने ऋचि । “पुरोऽनु-

वाक्या याज्या वेति” यजु० “द्वै ऋचौ सुरायहाणाधे

याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या, सुतमिनेति याज्येति”

वेददीपः । “पुरोऽनुवाक्या याज्या च शस्येवेति”

ट०उप० । पुरोऽनुवाक्या प्राक्प्रयोगकालाद् याः प्रयुज्यन्ते

ऋचः सा ऋग्जातिः पुरोऽनुवाकोलुच्यते इति भा० ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच-णिच्-क्लिप् । अनु-

वाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न० अनु+वच-ण्यत्-ल्युट् । अध्यापने । तत्रयो-

जनमस्य अनुप्रव० ङ । अनुवाचनीयः अध्यापके ति० ।

अनुवात पु० अनुगतो वातः । शिष्यादिदेशात् शुर्वादिदेश-

नन्तरि वायौ “प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सञ्चेति”

मनुः ।

अनुवाद पु० अनु+वद-घञ् । विधिप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण

कथने यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्य होमस्य

दक्षा जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-
मात्रं तत्र विधेयम् । तत्र होमस्यानुवादः एवमन्यत्वात्पूज्यम्
अनुवादः पूर्वख्येति का०४, ३, १८, “य इच्छेत्त्यनेन वाक्येन
पौर्णमास्यामभावस्यायां वा विक्रतोनामनुष्ठानसुच्यते तच्च
प्रकृतितः प्र.प्रमेव अतः कारणात् य इच्छेत्त्यनुवाद इति
तद्व्या० । अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवादः
गुणानुवादश्चेति । तत्र सदेव सौम्येदमप्य आसीदित्यादौ भूता-
र्थानुवादः । “वायुर्वैक्षिपिषः देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवादः ।
वायव्यं श्वेतं क्षागनालभतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवतायाः
स्तुत्यर्थत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम् । अग्निहोत्रं जुहोतीति
प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रष्टुं तं दक्षा जुहो-
तीत्यादि गुणानुवादः । एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि । अनु-
क्षयकथने । “क उत्तमः श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विर-
ज्येत विना पशुमनादिति” भाग० “सिद्धोपदेशे च “अनुवादे
चरणानामिति” पा० । “सिद्धोपदेशे” इति सि०कौ० ।
अनुवादकं त्रि० अनुवदति अनु+वद-खुल् । अनुवादकारके
अनुवदनशीले च ।

अनुवादिन् त्रि० अनुवदति अनु+वद-णिनि । अनुवादका-
रके, अनुवदनशीले, युक्तगोतानुवादिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अनुवाद्य त्रि० अनु+वद-ण्यत् । उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चि-
द्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये । “अनुवाद्यमनुक्तैव न विधेयसुदी-
रयेदिति वृद्धाः तथा च । पर्वतो वज्रमानित्येव प्रयोक्तव्यं न
वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकैः वाक्यगतविधेया
विमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा “न्यकारो ह्यय-
मेव मे यदरयः” इति वाक्ये अयमेव न्यङ्कार इति प्रयोक्तव्ये
तद्वैपरीत्येन प्रयोगात्तत्त्वम् । अतएव “वृद्धिरादैच्”
इति पा० सूत्रे आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेय-
त्वेन पूर्वनिवेशावश्यात्पि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन
प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा “पूर्वोच्चारितः” संज्ञी
परोच्चारितः संज्ञेत्याच्चिप्य “एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं
नृष्यताम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं
वृद्धिशब्दादितः प्रयुञ्जे । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथमे
वीरपुरुषकाण्डे च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च
वृद्धियुक्ता यथा स्युरित्यनेन” । “माङ्गलिको मङ्गल-
प्रयोजनः । महतोऽर्थतः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौ-
घस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोत-
प्रयोजनञ्चोक्तम् । प्रथमे विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्ति-
रर्थाच्चिप्येति” भा० उच्यते ।

अनुवासनं न० अनु+वास-सौरभ्ये ल्युट् । धूपादिभिः सुर-
भीकरणे, वैद्यौकोक्ते स्नेहाद्यैः वस्त्रकर्माणि च । “द्विधा
वस्त्रिः परिज्ञेयो निरुहश्चानुवासनम् । कषायाद्यैर्निरुहः
स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्” इति वैद्यकम् । अनुवसति,
अनुवासरं दीयते वा ष्ट० । सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये षु० ।
तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्त्रविकल्पोऽनुवा-
सनः पादावकषः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा
दीयत इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽङ्गिमात्राव-
कषोऽपरिहार्यो मात्रावस्त्रिरिति” । “निरुहः शोधनो
लेखी स्नेहनो वृंहणो मतः । निरुहशोधितान् मार्गान्
सस्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु नाङ्गीष्विव
वहङ्गुलम् । सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः ।
तस्माद्भि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्त्रिर्विधीयते” इति । “तत्रो-
न्मादभयशोकापिपासरोचकाजीर्णाशपाण्डुरोगधममदमूर्च्छा
च्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोकोपट्ट-
क्षतक्षोणचतुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाभ्युत्सङ्गा बालवृद्धौ
च वातरोगाङ्गते क्षीणा नातुवास्या नास्थापयितव्या उदरी
च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः । असाध्यता विकाराणां
स्यादेषामनुवासनात्” इति च सुश्रुतम् । अजादिवस्त्रि-
चर्म्मधनवस्त्रादिनिर्मितेन (पिचकारोति) प्रसिद्धयन्त्रेषु
धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गहारेण योनिहारेण वा दीय-
मानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।
अधिकं वस्त्रकर्म्मशब्दे वक्ष्यते । अनुवासनं प्रयोजनमस्य
अनुप्रवच० क्व । अनुवासनीयः अनुवासनश्चेतौ त्रि० ।

अनुवासित त्रि० अनु+वास-क्त । सुरभीकृते, वस्त्रकर्माणां
चिकित्सिते च ।

अनुवास्य त्रि० अनु+वास-कर्म्मणि यत् । सुरभीकार्ये वस्त्र-
कर्माणां चिकित्से च । “अवश्यं स्थापनीयाश्च नातु-
वास्या कथञ्चनेति” सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् त्रि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा-णिनि ।
पञ्चाद्विधायिनि, अनुगते च । “गुणानां तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वमिति” सा० द० ।

अनुविद्ध त्रि० अनु+व्यध-क्त । संष्टे । “न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते । अनुविद्ध इवार्थो हि
सर्वः शब्देन भासते” इति वाक्यप० । “कीटानुविद्धरत्ना-
दिसाधारण्येन काव्यता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः
स्फुटः” इति सा० द० । [वावन्त्याविति” भा० भी० प० ।

अनुविन्ध्या षु० अवनन्दिदेशीये नृपतिभेदे “विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुवृत् ति० अनु पश्चात् वर्त्तते अनु+वृत्-क्विप् । पश्चा-
द्वर्त्तिनि पश्चाद्भाविनि अनुगते च “अनुवृत्दस्यनुवृत्ते” इति
ता० ब्रा० ।

अनुवृत्त ति० अनु+वृत्-क्त । अनुगते, पूर्वस्त्वत्तादपरस्त्वत्वे
आकाङ्क्षापरूपार्थम् अन्विते पदादौ, अनुक्रमेण वृत्तताप्राप्ते
क्रमशः वर्त्तुलाकारे । अनुगतो वृत्तं शीलम् अत्या०स० ।
शीलानुगते ति० ।

अनुवृत्ति स्त्री अनु+वृत्-क्तिन् । अनुसरणे, सेवने,
पूर्वस्त्वत्तादत्तरस्त्वत्वे आकाङ्क्षापरूपार्थमनुसरणे च । “कुशी
दक्षिणाग्निज्वरुक्कशालानुवृत्तिभिः कृतोपकारादापन्नञ्च
राजसं समुदाहृतमिति” नारदः । “अनुवृत्तिः सेवेति”
रघु० । “अनुवृत्तिं भ्रुवं तेऽद्य कुर्वन्त्यन्यमहीभृतामिति”
देवी० तत्सत्त्वे तत्सत्त्वरूपे अन्वये, समन्वये च । एवं
व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमिति ऋ०
उप० भा० । “जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादिति” भागव० । “अन्व-
शब्देनानुवृत्तिरिति” श्रीधरः नह्यवबुद्धस्वभावा भिषजः
स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिग्रहणञ्च कर्तुं समर्था इति सुश्रुतम्
“यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परेति”
सा०द० । दोषः दोषा च तदनुवृत्तिः सेवा अनुसरण-
ञ्चेति तदर्थः ।

अनुवेध पु० अनु+विध-घञ् । संसर्गे । “नहि कीटानुवेधा-
दयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशा” इति सा०द० ।

अनुवेल न० वीष्णार्थे अव्ययी० । प्रतिसमये अनुवक्ष्ये “इति ऋ
ष्ट्कल्यनुवेलमादत” इति रघुः । अर्थआदि० अस्यर्थे
अच् । तद्वृत्तौ ति० ।

अनुवेल्लित न० अनु+वेल्ल-क्त । सुश्रुतोक्ते ब्रणलेपनबन्धभेदे ।
बन्धाश्च “कोशदासस्त्रिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्डलस्यगिका
यमकखट्टाचीनविबन्धवितानगोपणापञ्चाङ्गी चेति चतु-
र्दश बन्धविशेषाः तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्या-
ख्याता” इति सुश्रुतोक्ताः वेदितव्याः । तत्र अनुवेल्लितं
तु शाखासु इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।

अनुवेश पु० अनु+विश-घञ् । ज्येष्ठतिक्रमेण कनिष्ठस्य
विवाहे “यवीयसोऽनुवेशो हि ज्येष्ठस्य विधिलोपक” इति
भार० ।

अनुवेश्य ति० अनुक्रमेण वेशमर्हति यत् । प्रतिवेश्यानन्तरवा-
सिनि । “प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे” इति
मनुः । “अनुवेश्यः प्रातिवेश्यानन्तरम्दृष्ट्वासीति कुल्लू० ।

अनुव्य ति० अनुव्ययति अनुगच्छति अनु+व्ये-क् । अनुगते

ततो देवा अनुव्यमिवाहः का० १,२,५, अनुव्यम् अनु-
गमनं न्यगभूतिं “प्राप्ता इव वभूवुरिति” तद्व्या० ।

अनुव्याख्यान त० अनुरूपं व्याख्यानम् प्रा०स० । मन्त्रा-
दीनामनुरूपार्थप्रकाशके व्याख्याने । [कथने च ।

अनुव्याहार पु० अनु+वि+आ+हृ-घञ् । अनुवादे, सह-
अनुव्रजन न० अनु+व्रज+भावे ल्युट् । अनुगमने अनुव्र-
जनं च गच्छतोऽतिस्निग्धादेः जलसमीपपर्यन्तानुधानम्
तथैवोपमाविधया वर्त्तिमानं नैषधे “वनान्तपर्यन्तसुपेत्य
सस्य हं क्रमेण तस्मिन्नथ तीर्त्सुदकपथे । न्यवर्त्तिदृष्टिप्रकरैः
पुरोकैषामनुव्रजद्भ्युसमाजवभ्युभिरिति” ।

अनुव्रज्या स्त्री अनु+व्रज-क्यप् । अनुसरणादिरूपे सेवने ।
“अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च
शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोरिति” मनुः ।

अनुव्रत ति० अनुकूलं व्रतं कर्म यस्य । अनुकूलकर्म्मशुक्ते ।
“अनुव्रताय रभ्ययन्नपुत्रतायेति ऋ० १,५,९, अनुव्रताय
अनुकूलकर्म्ये इति भा० । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः रामा०

अनुशक्तिकादि न० ईव० पाणिनीयगणपाठोक्ते ञिति षिति
किति च तद्धिते परे द्विपदयोराद्यचोद्विनिमित्तीभूते
शब्दसमूहे, सच गणः । अनुशक्तिक, अनुहोड, अनु-
संवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहृत्य, अस्यहृत्य,
अस्यहेति, बध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरु-
पञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्व-
पुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, (राजपुरुषात् ष्यञि)
रुत्वनङ्, आकातिगणोयम् । तेनाभिगम, अधिभूत,
अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादयोऽन्येऽपि ।

अनुशय पु० अनु+शीङ्-अच् । अत्यन्तहृषे, पश्चात्तामे, पूर्ववैरे
च । अनुगतः शयं हस्तं गतिस० हस्तानुगते ति० ।
तत्र क्रीतादिपदार्थविशेषणानुशयस्वरूपादि नारदेनोक्तम् ।
“क्रीत्वा मूत्येन यः परणं क्रेता न बद्ध मन्वते । क्रीतानुशय
इत्येतद्विवादपदसुच्यते” । तत्र च यस्मिन्नहनि परणं
क्रीतन्नस्मिन्नेवाङ्गि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् ।
“क्रीत्वा मूत्येन यत् परणं दुःक्रीतं मन्वते क्रयी । विक्रेतः
प्रतिदेयन्नत्स्मिन्नेवाङ्गि विकृतमिति” । द्वितीयादिदिने तु
प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः । “द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रेता
मूत्यात्त्विंशंशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः
क्रेतरेव तदिति” । परतोऽनुशयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
एतच्च वीजादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् ।
वीजादिक्रये पुनरन्व एव प्रत्यर्पणेऽवधिरित्याह । “दशैक-

पञ्चसप्तहमासवराहर्षमासिकम् । वीजायोवाह्वारत्नस्त्री
 दोहपुंसं परीक्षम्” । वीजं व्रीह्यादिवीजम् । अयो
 बौहम् । वाह्यो बलीवर्हादिः । रत्नं सुक्ताप्रवाहादि ।
 स्त्री दासी । दोहं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां
 वीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो
 विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च वीजादौ यद्यस्यगुणवृद्ध्याऽनु-
 शयो भवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिः । न
 पुनर्हृत्पदप्रदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनवचनम् । “क्रीत्वा
 विक्रीय वा किञ्चित् यस्त्रेहानुशयो भवेत् । सोऽनुदेशाहात्
 तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाद्ददौ वेति” । तदुक्तलोहादिव्यति-
 रिक्तोपभोगादिविनश्वरहृत्चेत्यानुशयनासनादिविषयम् ।
 सर्वञ्चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितम्
 पुनः प्रत्यर्पणोपमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रीते न प्रत्य-
 र्पणोपमम् तदुक्तम् । “क्रेता पर्ययं परीक्षेत प्राक् स्वयं
 गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रीतुर्न भवेत् पुन-
 रिति” मित्ता० । ततश्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा
 कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वबुद्ध्या यः पश्चात्तापः सोऽनुशय
 इति बोध्यम् । “भुक्तकर्मणोऽवशेषे च “कृतात्ययेऽनुशय-
 वान् दृष्टस्त्वितिभ्यां यथेतमनेवमिति” शा० सू० स्वर्गार्थ-
 कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानु-
 शारिस्त्वे हवत् यथा हि स्त्रे हभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वा-
 त्मना विरिच्यते भाण्डानुशयैव कश्चित् स्त्रे हशेषोऽवतिष्ठते
 तथानुशयोऽपीति” भा० । “तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुतिः
 सा हि सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा “तद्य इह
 रमणीयचरणा अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्
 ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह
 कपयचरणा अभ्यासोह यत्ते कपयां योनिमापद्येरन् श्व-
 योनिं वा शूकरयोनिं चारुडालयोनिं वेति” । चरणशब्दे
 नानुशयः (शेषः) सूच्यते । दृष्टशयं जन्मनैव प्राणुञ्जाव-
 चरूपउपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासम्भवात् अनु-
 शयसद्भावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतु-
 कत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेषावगमितत्वादिति च शा० भा० ।
 अनुशयाना स्त्री अनु+शीङ्-शानच् । परकीयनायिकाभेदे ।
 तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तरि लि० ।
 अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्-इनि । यावत्कर्मक्षयं चन्द्रलोके
 स्थित्वा सावशेषे एव कर्मणि पश्चात्तापान्विततया भूमि-
 लोके जन्मपहण्यागन्तुं प्रवृत्ते जीवे । ‘यो यो ह्यत्रमत्ति
 अनुशयिभिः तदंशेन भावितत्वात् संस्कृतत्वाच्च संक्षिप्त-

रेतःसिगिति” का० भा० । तस्य रेतःसिगाकृत्याः पूर्व-
 सम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगा-
 कृतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते लि० । पुरुषस्य
 अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रकृतेः स्यागः श्रुतावप्युक्तः ।
 “अजामेकां लोहितशक्ताकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां
 स्वरूपाः । अजोहेःको जुषमाणोऽनुशयेते जरात्येभ्यं भुक्त-
 भोगामजोऽन्य इति “यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्रः
 कुलायं यथेति” भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पश्चात्ताप्यतेऽस्याम् । अनु+शीङ्-
 अधिकरणे अच् गौरा० ङीष् । पादरोगभेदे, ‘हरेदनु-
 शयो वैद्यः क्रियया स्त्रे विप्रैरिति” भावप्रकाशः ।

अनुशर पु० अनुश्रयाति अनु+शृ-कर्त्तरि-अच् । राक्षसे ।
 अनुशासन न० अनुशिक्ष्यते याथार्थ्येन निरूप्यते अनु+शास-
 भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च ।
 “ऋषे देवे प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपङ्गुते तद्दृदि-
 गुणं तन्मनोरनुशासनमिति” मनुः अनुशासनविरोधादिति
 दृष्टाः । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा “अथ
 शब्दानुशासनम्” । ‘अनुशिक्ष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य
 बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युङ्गन्तया शास्त्रपदेन सामानाधि-
 करणमिति भाष्यप्रदीपोद्घोतः । ‘अथशब्दानुशासनं
 नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्” । “अथ योगा-
 नुशासनमिति” पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिक्ष्यतेऽनेन तादृशं
 शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः उभयत्र अथशब्दस्याधिकारार्थ-
 त्वात्तथात्वम् “नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः” अनुशासनं
 धर्मनिरूपणं प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महा-
 भारतान्तर्गतानुशासनपर्वणि ।

अनुशासित लि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यमपदिशति
 अनु+शास-लच् । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां ङीष् ।
 औशा० लन् । अनुशास्तापि तत्रार्थे लि० स्त्रियां ङीष् ।
 अनुशासिन् लि० अनु+शास-णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्ड
 यितरि च ‘एषस्ते नानुशामी राजेति” विक्र० ।

अनुशिशृ लि० अनु+शास-कर्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य
 हितोपदेशः क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परि-
 सुखा० भवादौ जप् । आनुशीत्यः तद्भावादौ लि० ।

अनुशीसन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा० स० । सतताभ्यासे
 अनुक्षणचरणे “आनुकूल्येन कृष्णानुशीसनं भक्तिरुत्त-
 मेति” भक्तिरसा० कृष्णस्य तद्गुणकीर्त्तनस्यानुशीसनं तदर्थः ।

अनुशोक पु० अनु+शुच-घञ् । पञ्चाच्छोके अनुशोचने ।
अनुशोचन न० अनु+शुच-ल्युट् । अनुशोके । “इष्टं दत्तम-
धीतं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात् । ज्ञाषाशुशोचनाभ्यां च भग्न-
तेजो विभिद्यते” इति शु०त० देवलः । अनुशोचनं धन-
व्ययेन पश्चात्ताप इति रघुनन्दनः । स्वार्थे णिच् युच् ।
अनुशोचना तत्रैवार्थे स्त्री ।

अनुशोचनीय ति० अनुशुच्यते अनु+शुच-कर्माणि अनी-
यर् । अनुशोचनाहं यस्तुद्दिश्य शोक क्रियते तस्मिन् ।
अनुशो(शु)चित न० अनु+शुच-भावे क्त उदुपधत्वात् वा न
किञ्चम् । अनुशोचने । अनुशोचितमारब्धः आरम्भाद्ये
क्त वा गुणः । कृतशोचनारम्भे ति० ।

अनुश्लोक न० अनुश्लोक्यते गीयते अनु+श्लोक-कर्माणि अच् ।
सहाव्रते गेये सामभेदे, “श्लोकेन स्तुवते पुरस्तात् सदसः,
अनुश्लोकेन पश्चादिति” ता०ब्रा० । तच्च वेगानग्रन्थे
११,२ प्रपा० आद्यम् साम । [नुषक्ता” इति सि०कौ० ।

अनुषक्त ति० अनु+सन्ज-क्त । संलग्ने । “येऽत्र नकारा-
अनुषङ्गं पु० अनु+सन्ज-घञ् । दयायां दयया हि अन्यदःखे-
नान्यदःखसम्बन्धात्तथात्वम् । प्रसङ्गे, प्रसङ्गञ् अन्योद्देशेन
प्रवृत्तस्य तद्दान्तरीयकविधयान्यसिद्धिः यथा “विप्रबध-
प्रायश्चित्तेन तद्दान्तरीयकविधया अत्रगोरदण्डनिपातन-
प्रायश्चित्तसिद्धिः । “क्षयं केचिदुपात्तस्य डरितस्य प्रच-
क्षते । अनुत्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्य-
क्रियां तथाचान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिमिति” प्रा०त०
आप०सू० । अनुषङ्गेण फलं यस्या इति तदर्थः । एकत्र
वाक्ये श्रुतस्य शब्दस्यान्यत्र वाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणे । यथा
“नित्यक्रियां तथा चान्ये” इति वाक्ये पूर्ववाक्योपात्तस्य
मन्वते इति क्रियापदस्यान्वयार्थमाकर्षणम् । तथा पञ्चा-
वयवव्यायवाक्येषु उपनयवाक्यस्यस्य अयमिति पदस्य नि-
गमनकाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणम् । यथा वज्रिव्याधो धूमो
धूमावांश्यायमिति उपनयवाक्यस्यस्य अयमिति शब्दस्य
तस्माद्वाङ्मनिति वाक्येऽन्वयेन अयं वज्रिमनिति बोधः ।
अतएव शास्त्रकारैः पूर्वत्र श्रुतशब्दस्योत्तरत्वानुकर्षणबोध-
नाय एतत्पदमनुषङ्गनीयमित्युक्तम् ।

अनुषङ्गिन् ति० अनुक्षयं सजते अनु+सन्ज घिनुष्ण ।
अनुक्षयं प्रसक्ते । “सप्रकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मन” इति मनुः ।
अनुषङ्गिणः प्रायेखावस्थितस्येति” कुल्लू० । व्यापके च ।
“विभुतानुषङ्गं भयमेति जन इति “किरा० विभुतायाः

प्रभुत्वस्थानुषङ्गि व्यापकमिति” तद्वीकायां मल्लिनाथः ।
अनुषङ् अय्य० अनु+सन्ज-क्लिप् । आनुपूर्व्वौ । खरादेरा-
क्षतिगणत्वादयं तद्विधीयः” इति मनो० । ष्ट० दीर्घः ।
आनुषङ्ग्यत्वाद्ये अय्य० ।

अनुषिक्त ति० अनु+सिच-क्त । सततसिक्ते पश्चात्सिक्ते च ।
अनुषेचन न० अनु+सिच-भावे ल्युट् । अनुक्षयसेचने,
पश्चात्सेचने च ।

अनुष्टुति स्त्री अनु+स्तु-क्तिन् । अनुक्रमेण स्तुतौ “यः पूर्व्व-
मनुष्टुतिमीशे इति ऋ० ८, ६८, अनुष्टुतिम् अनुक्रमेण
क्रियमाणं स्तुतिमिति भाष्यम् ।

अनुष्टुब्गर्भा स्त्री ईव० । “आद्यः पञ्चाक्षरः” पादः उत्तरे-
ऽष्टाक्षराख्यः अनुष्टुब्गर्भेव सोष्णिक्शेषेत्युक्तस्य लक्षणे कन्दो-
भेदे । “आद्यः पञ्चकस्योऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा” इति का०सर्वा०
अनुषण्ड अय्य० षण्डः पञ्चममूहस्तत्र विभ० अव्ययी० ।
षण्डे इत्यर्थे । तत्र जातादि कक्षादि० अक्ष् । आनु-
षण्डस्तज्जाते ति० ।

अनुष्टुभ् स्त्री अनु+स्तुन्भ-क्लिप् षत्वम् । सरस्वत्याम्, अष्टा-
क्षरपादके, कन्दोभेदे वाचि च । अनुष्टुप्कन्द इति य०
१५,५, “अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया अनुष्टुप् वाक्” वागेव
संस्तुप् कन्दः “वागनुष्टुप् कन्द” इति श्रुतेरिति” वेददी० ।
“अनुष्टोभनादनुष्टुविति” ब्राह्मणे निरुक्तिः । “गायत्र्युष्णि-
गनुष्टुप् चेति वृत्त० । अनुष्टुप् च द्विविधा यथा कथाञ्चिद-
अष्टाक्षरपादिका जातिः, विशेषसन्निवेशयुक्ताक्षरकं कन्दश्च ।
तत्र जातेः २५ ई भेदाः । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्रभं द्विचत-
र्थयोः । गुरु षड्च पादानां शेषेष्वनियमो मत” इति
कन्दोमञ्जर्युक्तलक्षणं द्वितीयम् । तस्य च पञ्चमलघुत्वं
व्यभिचरति च “यियत्समाणेनाङ्गत” इति माघः । तस्य
च मात्वाष्टकत्वं यथा “प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येत-
द्वक्तलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुविति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कतेति
कन्दोम० । अतएव उत्तरत्वाकरे “वक्त्रं नाद्याङ्गसौ स्था-
मद्देयोऽनुष्टुभि ख्यातमिति” वक्त्रनामतोक्ता । वरुण-
त्तस्य तु वितानमिति नाम यथोक्तं उत्तरत्वाकरे “वितान-
माभ्यां यदन्यदिति ।” आभ्यां समानिकाप्रमाणिका-
भ्यामन्यत् सर्वमित्यर्थः । “अथ कन्दांसि गायत्र्युष्णिगनु-
ष्टुवृद्धतीपङ्क्तिविष्टवित्याद्युपक्रमस्य चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुरक्षराणि, जनाधिकेनैकेन निचट्टभूरजौ, द्वाभ्यां वि-
राट्स्वराजौ, पादपूरणार्थं तु क्षिप्रसंयोगैकाक्षरीभावात्
व्यूहेदिति “अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पादश्च इति

हतीयमनुष्टुबिति" च कात्या० सर्वाङ्गिक० "शुचिमनुष्टुबिति प्राणमनुष्टुभेति" यजु० ।

अनुष्टुबिति० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था-क षत्वम् । अनुक्रमेण स्यात्तरि "हिता विश्वा अनुष्टु प्रवर्षेषु जिघ्रते इति ऋ० १,५४,१०, अनुष्टुः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्टाट्बिति० अनु+स्था-हृच् स्त्रियां डीप् । विधानकर्त्तरि "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानतरीति" न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठानन० अनु+स्था-भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्म्मदिकरणे । अलक्षणाभादिक्रमभिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्निवृत्ति" इति मरुताह ऋ "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शकु० ।

अनुष्ठितविति० अनु+स्था-कर्म्मणि क्त । विधानेन कृते धर्म्मज्ञायादौ "अज्ञाभिर्विदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व०प० ।

अनुष्टुअव्य० अनु+स्था-कृ । सम्यगर्थे "पार्थिवानाहृतान् प्रासासद्विदधावनुष्टु इति ऋ० १,६५,३, अनुष्टु इत्येतदव्ययं सम्यक्समानार्थं सुञ् यथेति भा० ।

अनुष्ठेयविति० अनु+स्था-कर्म्मणि यत् । विधेये । "अज्ञाभिर्विदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व०प० ।

अनुष्णविति० न उष्णः न०त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे "अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्त्रीयेन धर्मविदिति" मनुः । न उष्णः विरोधे न०त० । अलसे । अलसो हि शीतबाधाभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्म्मणि जड इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्यकरणव अजड इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णानुष्णता । अत्र कारिण्यर्थे कनि अनुष्णकोऽपि । उत्यले न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० "अनुष्णाशीतपाकज" इति भाषा० । अनुष्णः स्पर्शश्च पृथिवीसमीरणयोः, तयोरौष्णप्रोपलब्धस्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णागु पु० अनुष्णाः शीतला गावः किरणाः अस्य । चन्द्रे अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णावलिक्ता स्त्री अनुष्णा शीतला वलीव इवार्थे कनि टापि अत इत्त्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सरअव्य० संवत्सरे विभक्त० वीष्णायां वा अव्ययो० । वत्सरे इत्यर्थे, प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ् अनुश्रुतिका० उभयपददृष्टि । आनुसंवत्सरिकः प्रतिवर्षभवेति० ।

अनुसंवरणन० अनु+सम्+हृ-ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने ।

अनुसंवरणाय हितम् ठण् अनुश्रुतिका० द्विपददृष्टिः । आनुसंवरणिकः तद्ववादौ वि० ।

अनुसंहितविति० अनु+सम्+धा-कर्म्मणि क्त । कृतानुसन्धाने यस्य ज्ञानार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायां विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । "अथैके प्राङ्-रनुसंहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्ततिः । अविच्छेदधारायाम् "अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वमिति" माघः ।

अनुसन्धानन० अनु+सम्+धाञ्-ल्युट् । अन्वेषणे, चिन्तने च अनुसन्धेयविति० अनु+सम्+धा कर्म्मणि अर्हाद्यर्थे वा यत् । अनुसन्धानं योग्ये, अनुसन्धानव्ये च ।

अनुसरविति० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+हृ-ट स्त्रियां डीप् । अनुचरे, सङ्गन्तरि च ।

अनुसरणन० अनु+हृ-ल्युट् । अनुगमने, सङ्गीकरणे च । अनुसवनअव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (स्रानस्य) पश्चात् सवने, "अनुसवनमेनमालभेरन्निति का० २५, १३, २६, एनं ज्वराद्यभिभूतं दोषितं सर्वैश्चत्वजः सवनान्नेषु स्युशेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसायअव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाङ् इत्यर्थे तत्रभवः पारिसुखा० ज्ञ । आनुसायः तत्रभवेति० ।

अनुसारपु० अनु+हृ-षञ् । अनुसरणे, "धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविर्वर्जितः" इति या० स्मृतिः । "कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यतीति" मनुः ।

अनुसारणा स्त्री अनु+हृ+णिच्-युच् सारणा अनुगत्य सारणा चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सारणाहेतुत्वम् "तस्मात्पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणाम्" भा०शा०प० ।

अनुसारिन्विति० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+हृ-णिनि । अनुगन्तरि । "कृष्णसारे ददञ्चतुस्तयि चाधिज्यकार्मुके । ऋगनुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिन"मिति शकु० । "यदा यदा सतां ज्ञानिवेदभागानुसारिणामिति" पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+हृ-क्यप् । शकुन्लासहचरीभेदे शकु० । अनुसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+हृ-क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कुलान्तरं कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् । कुलटायां स्त्रियां, स्त्री । तस्याः अपत्यं मतान्तरे कल्याण्टादि० ढञ् इन्द्र च । आनुसृतिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+हृज-क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि संज्ञायां

क्तिच् । प्रत्युत्पन्नमतौ स्त्रियां स्त्री । तस्याः अपत्यम् कल्याख्यादि० ढक् इनड् च । आनुसृष्टिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसेविन् लि० अनुसृष्टिं सेवते अनु+सेव-णिनि स्त्रियां ङीप् । सतसेविनि “ऋकर्मामुसेविनीमिति” रामा० ।
अनुस्तरण लि० अनुस्तोर्यते अनु+स्त-करणे ल्युट् । आच्छादने चर्मादौ स्त्रियां ङीप् । “अनुस्तरण्या वपासृत्सिद्धा शिरोसुखं प्रच्छादयेदिति” ता० ब्रा० । तत्साधने स्त्रीगव्यां स्त्री । “अनुस्तरणो गामजां वैकवर्षीं क्षणाभेदे सव्ये वाहौ बह्वेति” श्रुतिः । “सेवं गौः स्मृतं दीक्षितमनुस्मृतत्वाद्भिंसितत्वाच्चानुस्तरणीत्युच्यते” इति तद्विरक्तब्राह्मणम् । अनुस्तोर्यते वैतरणी नदी अनया अनु+ट्-करणे ल्युट् ष्ट० सृट् । वैतरणीनद्युत्तारिकायां गवि स्त्री । “तस्मात् पुरुषाय पुरुषानुत्तरणी क्रियते इति” श्रुतिः ।

अनुस्मृति स्त्री अनु+स्मृ-क्तिन् । अनुरूपचिन्तने आलम्बनसदृशतया चिन्तने “अनुस्मृतेर्वादरि रिति” शा० सू० । प्रादेशभावत्वेन अयम् (परमेश्वरः) अप्रादेशमालोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमालपत्यवत्त्वात् । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमालश्रुतिरिति वादरि राचार्योमन्यते इति भा० । “प्रादेशमालोऽह्यपरोऽपि दृष्ट इत्यादौ श्रुत्यौ प्रादेशमालश्रवणमनुस्मृत्त्यर्थमित्यत्र तत्तात्पर्यम् ।

अनुस्यूत लि० अनु+सिब-क्त जट् । श्रयिते, सतसंबन्धे च । “सकृत्सूतवत् सर्वाणुस्यूतेति” ति० त० रघुनन्दनः ।

अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+हृ-घञ् । अनुसन्धाने “अनुसमाहृतोत्खानुसन्धत्ते” इति भाष्ये व्याख्यानान्तरात्तम् ।

अनुस्वार पु० स्तृ-अप् उदात्तादिस्वरवत्त्वात् स्वराः स्वरवर्णा-एव स्वाराः अनुगतः स्वारान् अत्या० स० । स्वराश्रयेण उच्चार्यमाणे विन्दुरेखया व्यज्यमानेऽनुनासिके वर्षभेदे । “अनुस्वारो विसर्गश्चेत्यपक्रय्य “आश्रयस्थानभागिन” इत्युक्तेस्तत्र तथात्वम् । सानुस्वारो विसर्गो च दीर्घश्चैव गुरुभवेत् छन्दोम० । “अनुस्वारो विसर्गश्च +क०पौ चापि पराश्रितौ । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन” इति शिक्षा ।

अनुहरण न० अनु+हृ-ल्युट् । देशभाषाचेष्टादिना सदृशीकरणे, सदृश्यधर्माविष्करणे च ।

अनुहार पु० अनु+हृ-घञ् । अनुकरणे पञ्चाक्षरेण च ।

अनुहार्य लि० अनु+हृ-ल्युट् । सदृशीकार्यम् ।

अनुहृत लि० अनु+हृ-क्त । अनुकृते सदृशीकृते ।

अनुहोड लि० होडे विभक्त्य० अव्ययी० । होडे इत्यर्थे । तत्र भवादौ ठक् अनुश्रुतिका० द्विपददृष्टिः । आनुहोडिकः । होडभवे लि० ।

अनूक पु० अनु+उच-समवाये क नि० कुत्वम् । गतजनानि । सुशीले न० । वङ्गाधारे पृष्ठास्थिभेदे पु० । यत्र शीर्षोऽवद्यति नांसयोर्नानूकस्य नापरसकथयोरिति” शत० ३,८,३,२७, भाष्यकृता तथैव व्याख्यातम् । चयनसाधने यज्ञिये इष्टकोपधायकपालभेदे न० । “अयुष्मागणमध्यमानूके” इति कात्या० १६,७,२२ । अयुष्मो य इष्टकागणः तासां मध्यमानूके उपधेया इति । “एका च” कात्या० १६,७,२३ । याचैकेष्टका साम्यनूक एव । “अभितो युग्माः २४, अनूकमभितो युग्मा अर्द्धार्द्धकया इति तद्वा० । “साध्यमनूकं वङ्गादिति” वृहत्संहितोक्ते पुरुषलक्षणभेदे न० ।
अनूकाश पु० अनु+काश-घञ् उप० दीर्घः । अधस्तनदेहादिप्रकाशे “प्रकाशेनान्तरमनकाशेन वाह्यमिति” य० २५,२ “अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्येति” वेददीपः ।

अनूचान पु० अनु+वच-कान नि० । शिक्षादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारिणि, वेदाथानुवचनसमर्थे च । “इष्टमचरुनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वच” इति कुमा० “सह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महात्मना अनूचानमानी सत्स एयाय” छा० उप० । “बालाकिर्हानूचानमना आसेति” छा० उ० ।

अनूच्य लि० अनूच्यते अनु+वच-क्यप् । अनुवाच्ये पाथे “पञ्चादरख्येऽनूच्यमिति” “विशुखेनारख्येऽनूच्यमिति” च का० १८,४२०,२४ ।

अनूढ लि० अनु+वह-क्त । अविवाहिते । “परिवेसानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहा” दित्यमरः । स्त्रियां ङीप् ।

अनूति स्त्री वे-क्तिन् अभावे न० त० । गमनाभावे । “असूती अनूती हिरिशप्रःसत्वा” इति ऋ० ६,२६,६ । “अनूत्या अनागमनेनेति” भा० ।

अनूदित लि० अनु+वद-क्त । यस्य तस्यार्थकभाषान्तरेणानुवादः कृतः, तस्मिन् पदार्थे अनुवादविषये च ।

अनूद्य अव्य० अनु+वद-ल्यप् । अनुवादं कृत्वेत्यर्थे । अनु+वद-क्यप् । अनूच्ये अनुवादार्थे ।

अनून लि० न जनः न० त० । परिपूर्णे, समये, अहीने च । “अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः । नूनं निश्चितं न० त० । अनिश्रिते । स्वार्थे कन् तत्त्वार्थे ।

अनूप वि० अनुगता आपो यत् ७३० अचमास० अतउच्चम् ।
जलप्राये स्थाने । “शकटः शाकिनी गावो जालमसन्दनं
वनम् । अनूपं पशवो राजा दुर्भिक्षे नव दत्तय” इति
आङ्गि० त० आगलेयः । तत्स्थले सर्वदावासिनि महिषे
पु० । “बह्वम्बुर्बुडदृक्षश्च वातस्तेष्वाभयान्वितः । देशो-
ऽनूप इति ख्यात” इत्युक्ते “अनूपसर” इति प्रसिद्धे
देशभेदे पु० । “अनूपराजस्य गुणैरनुगामिति” रघुः ।

अनूपजन० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन-इ ७त० ।
(आदा) इति स्थाते आद्रके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथा-
त्वम् । तत्स्थानजातमात्रे वि० ।

अनूप्य वि० अनूपदेशे भवः यत् । अनुगतजलदेशभवे “शत्रु
आपो धन्वन्त्याः शमनः सन्वन्पूषा” इति स्नानमन्त्रः ।

अनूपवृत्ति वि० अनु+वृत्-व्यत् उपस० दीर्घः । वधार्थं वध-
नीये यत्त्रिवे पशौ, “वशामनूत्रन्ध्यामालभेत” इति शत०
२०४, ४, १४, “अनुवन्धयेद्देति” आश्व० । [याजार्थे] ।

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । अनु-
अनूप पु० न स जह्य यस्य व० । सूर्य्यसारथौ विनताज्येष्ठ-
पुत्रे अरुणे । तस्य अपूर्णे एव गर्भे माता अण्डस्य स्फोट-
नादूरुप्रवृत्त्यङ्गविकलत्वम् तत्कथा भा० आदिप० । यथा
“ततः पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता च तपस्विनी । अण्डं
विभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत् । पूर्वाङ्गकायसम्पन्न-
मितरेणाप्रकाशता । स पुत्रः क्रोधसंरब्धः शयापैनामिति
श्रुतिः । योऽहमेवं कृतो मातस्तया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमयेण तस्माद्दासी भविष्यति । पञ्चवर्षशतान्यस्या
यथा विष्यद्गंसे सह । एष च त्वां सुतो मातर्दासी-
त्वान्मोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं भामिवाण्डविभे-
दनात् । न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् ।
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरथा । विशिष्टं
बलमीशुन्या पञ्चवर्षशतान्यरः । एवं यत्त्वा ततः पुत्रो
विनतामनरोक्षगः । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये
सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयादिति” । गतं
तिरस्त्रीमनूरुसारथेरिति भावः । [तत्कथाऽनुपदस्यता ।

अनूसारथि पु० अनूरुः सारथिः रथनिबन्ता यस्य । सूर्य्ये
अनूराध वि० अनु+राध-घञ् उपस० दी० । अनूराधनीये
“इन्द्रं वधमनूराधं हवामहे” इति अथ० १८, १५, २ ।

अनूच पु० नास्ति अभ्यस्ततया ऋक् यस्य अच् समासान्तः ।
ऋक्शुभे अनूपनीते बालके । “अनूचबह्वचावध्येतथ्ये
वेति” सि० कौ० । “यथा चाच्चेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनूचो

ऽफलः” मनः । “अनूचः अनधीयान इति” कुल्लू० ।
“अनूचो भाणवक रति” रुग्धबोधम् । समासान्तविभेद-
नित्यत्वात् क्वचित् न अच् । “तेन सहस्रं हि सहस्राणा-
मनूचां यत् भुञ्जते इति” “तथानूचे हविर्दत्त्वा न दाता
लभते फलमिति” च मनः । समासान्तपक्षे अनूचे इति
विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेदः । अध्येतरी-
त्युक्तेः “अनूक् सामेति” सि० कौ० । अजभावपक्षे विभा-
षया कप् । अनूक्कः ऋक्शून्ये वि० ।

अनूजु वि० न ऋजुः । शठे वक्त्रे कुटिले च । “न पाणिपाद
चपलो न नेत्रचपलोऽनूजुः” इति मनः । “या भ्रातुरप्ये
अनूजोर्ऋणमिति” ऋ० ४, २, १२ । “लग्नात् पापावृज्व-
नूजु व्ययार्थस्यौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा च्छेदा
नूजुदारिद्र्यशोकदेति” सहस्रार्त्तचि० । ऋजुमार्गगामी पूर्व-
गतिः, अनूजुः वक्त्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थः ।

अनूण वि० न ऋणं यस्य । ऋणशून्ये । ऋणञ् अवश्यदेयम्
तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चावश्यं
शोध्यं तदशोधने “ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातकं भवति ।
अवश्यशोधत्वेन तत्सङ्गम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋण-
शब्देन व्यवाहृत्यते “जायमानो वै पुरर्षास्त्रिभिर्ऋणै-
र्ऋणी भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
पितृभ्यः” इति श्रुतिः एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋष्यादीना-
ऋणशोधने अनूणो भवतीति स्रत्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च
“ऋणानि लीखपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति” ऋण-
शून्यस्यैव मोक्षाधिकारः । अतएव मनुना “दशलक्षणं धर्म-
मनुतिष्ठन् समाहितः । वेदानं विभ्रवच्छ्रुत्वा संन्यसेद-
नूणी द्विज” इति अनूणस्यैव संन्यासोऽभिहितः । “ज्येष्ठेन
जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनूणञ्चैव स
तस्मात् सर्वमर्हतीति” मनः । “एष वा अनूणः यः पुत्रीति”
श्रुतिः । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रि-
यते । तदभिप्रायेणैव “प्राणैर्दशरथमीतेरेण्यं कण्डवर्चिभि
रिति” रघौ वर्णितम् ।

अनूणिन् वि० न ऋणी स्त्रियां ङीप् । ऋणिभिन्ने “दिवस्या-
ष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः । अनूणी चाप्रवासी च
स वारिचर ! मोदते, इति भा० व० प० । “एकमध्यकरं
यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं
यद्दत्त्वा सोऽनूणी भवेदिति” पु० ।

अनूत न० न ऋतम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते । “यद्वाहमभिदु-
द्रोह यद्वा श्रेप उतानूतमिति” ऋ० १, २३, २२ । “पियञ्च

मान्दतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातन” इति मनुना मिथ्याभूतं प्रियवाक्यमपि निषिद्धं तत्र साक्षरनृतभाषणस्यातीवनिन्द्यता यथा “यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽन्तं वदन्ति” “एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्तं वदेदिति” च मनुः । “ये च पापकृतां लोका महापातकिनां तथा । अग्निदानाञ्च ये लोकाः ये च स्त्रीबालघातिनाम् । स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति” या० । “ब्रूहि साक्षिन् ! यथातत्त्वं लम्बन्ते पितरस्तत्र । तत्र वाक्यसुदीर्घैर्वसुत्पतन्ति पतन्ति च ॥ नग्नो सुखः कपाली च भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः । अन्धशत्रुक्ले गच्छेद् यस्तु साक्ष्यनृतं वदेत् ॥ पञ्च कन्यानृते हन्ति दश हन्ति गवानृते । शतमन्वानृते हन्ति, सहस्रं पुरुषानृते ॥ वशि० स० । क्वचिद्विषये तदपवादः । “वर्षिणां हि बधो यत्र तत्र साक्ष्यन्तं वदेदिति” या० । “प्राणान्त्रये सर्वधनापहारे विप्रस्य चार्थे ह्यन्तं वदेच्च । विवाहकाले रतिसंप्रयोगे पञ्चान्वतान्याह्वरपातकानि भा० क० प० । कृषिकर्मणि न० मे० ।

अनृतक वि० अनते प्रकृतः कन् । असत्यक प्रनरते “लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ठे जायन्ति भारत” ! भा० भो० प० ।

अनृतवादिन् वि० अनृतं वदति वद-णिनि । मिथ्यावादिनि अनृतु पु० न ऋतुः वर्षादिकालः । स्वस्वयोग्यवर्षर्तुभिन्ने काले “तदा विद्यादनध्यायमन्तौ चारुदर्शने” इति मनुः । नास्ति ऋतुः स्त्रीपुष्पविकाशो यस्मिन् काले । स्त्रीपुष्पविकाशमूच्ये काले पु० । “अन्ततादृशकाले च मन्व-संस्कारकृतं पतिरिति” मनुः ।

अनृतशंस वि० न नृशंसः विरोधे न० त० । अहिंसे दयालौ । तस्य भावः युवादि० अण् आनृतशंसम्, ब्राह्मणा० ध्यञ् आनृतशंसञ्च दयायाम् ।

अनेकं वि० न एकः एकभिन्नतया उत्सर्गतः बहुवचनान्ता । बहुसंख्यकेषु । “अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणा” मिति मनुः । “पतन्यनेके जलधेरिवोर्मयः” इति भाषः “अनेके सेवन्ते भवदधिकगोर्वाणनिवहानिति” श्यामा-स्तोत्रम् । एकशब्दस्य सर्वनामत्वेन नञ्त्त्वरूपे तद्भिन्न-वाचकतया गौणत्वेऽपि अतच्छब्दवत् सर्वनामकार्यं तेन अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकत्वेत्यादि । एवञ्च एक-शब्दस्य समाहारद्विगुत्वनिषेधादनेकशब्दस्य बहुसंख्यावाच-कत्वेऽपि न समाहारः । तेन अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुल-मिति किरा० समाहारे अनेकराजन्यरथान्धीति स्यात् । “यत्तानेकविधमान्त्र्यं तत्र स्थानत आनृत्यं ब्रवीत्य इति”

परिभा० सि० कौ० । “अनेकापिठकानान्तु पिठतो भाग-कल्पनेति” याज्ञ० । “अनेकवाङ्मदरवक्त्रानेत्वमिति” “अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति” च गीता नास्ति एकः “द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने” इतिवत् एकत्वं यत्नेति बहुव्रीहौ अनेकशब्दस्य एकवचनान्तापीष्यते । “अनेकमन्यपदार्थे” इति पा० सू० । “आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् “तथात्मैकोऽप्यनेकश्चेति” याज्ञ० । “अनेकमाश्रितं लिङ्गमिति” सा० का० । “एको-ऽन्यार्थं प्रघने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे मङ्गलेऽप्ये संख्यायाञ्च प्रयुज्यते” इत्युक्तेष्वर्थेषु एकशब्दस्य वृत्तेः तदुक्तार्थभिन्ने वि० । तत्र च संख्यान्यर्थे एव बहुवचनान्तान्यत्र यथेष्टतेति मनो० । उत्करादि० भवार्थे ङ । अनेकैः यः तद्भवे वि० । भावे द्रा० ध्यञ् । अनैक्यं बहुत्वे न० ।

अनेकज पु० अनेकवारं जायते जन-ड वृत्तौ संख्यावाच-कस्य सुजयता । द्विवारं जाते पक्षिणि, तस्य गर्भाण्डाभ्यां जातत्वेन द्विवारजाततया द्विजत्वादनेकजत्वम् । ५ त० । बहुभ्यो जाते वि० ।

अनेकधा अव्य० अनेक+प्रकारे धाच् । बहुप्रकारे “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्भे पुरातनैरिति” सूतिः । “तत्कस्यं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधेति” गीता ।

अनेकप पु० अनेकाभ्यां सुखशुखण्डाभ्यां पिबति पा-क । द्विपे हस्तिनि । “मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथः” द० कु० ।

अनेकमूर्त्ति पु० अनेका लोकानामनुग्रहाय अवतारेषु नाना-विधा मूर्त्तयोऽस्य । परमेश्वरे “अनेकमूर्त्तिरव्यक्त” इति विष्णुसह० ।

अनेकरूप पु० अनेकानि रूपाण्यस्य । बहुरूपे परमेश्वरे “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतौ तस्य बहुरूप-त्वोक्तेस्तथात्वम् । नानाविधरूपदुक्तमात्रे पटादौ वि० ।

अनेकलोचन पु० अनेकानि लोचनानि यस्य । इन्द्रे, परमे-श्वरे च “सहस्राक्षः सहस्रपादिति” श्रुतौ अनेकवाङ्मदर-वक्त्रानेत्वमिति” गीतायाञ्च तस्य अनेकनेत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्

अनेकवर्णसमीकरण न० अनेकवर्णाः अज्ञातविशेषसंख्यका-नेकराशयः समीक्रियन्ते ज्ञातसंख्यकसमतया क्रियन्ते यत्र । वीजभेदे यथोक्तं भास्करवीजगणिते “अथानेकवर्णसमीकरणं वीजम् । तत्र हृत्वं सार्द्धवृत्तत्वयम् ।” “आद्यां वर्षं शोध-वेदन्यपचादन्यान् रूपाण्यन्यतश्चाद्यभक्ते । पक्षेऽन्यस्त्रिधाद्य-वर्षोऽस्मितिः स्याद्वर्षस्यैकस्योन्मितीनां बहुत्वे ॥ समीकृत-

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्षोन्मितयः प्रसाध्याः । अन्यो-
न्मितौ कृद्विधेर्गुणाग्नौ ते भाज्यतद्भाजकवर्षमाने ॥ अन्ये-
ऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्षास्तन्मानमिष्टं परिकल्प्य
साध्यम् । विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्षमानानि भिन्नं यदि
मानमेवम् ॥ भूयः कार्यः कृद्विको ऽतान्यवर्षं तेनोत्थाप्यो-
त्थापयेद्गुणस्तमानात् ॥ “इदमनेकवर्षसमीकरणं वीजं यत्नो-
दाहरणे द्विग्रादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषां यावत्ता-
वदादयो वर्षाः मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्वार्थाः कल्पिताः
यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक,
चित्रक, कपिलक, पिङ्गलक, धूमक, पाटलक, श्वलक,
श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा कादन्यक्षराणि
अव्यक्तानां संज्ञाः असङ्करार्थं कल्प्याः । अतः प्राग्बुद्धेश-
कालापवद्विधिं कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्यौ पक्षा वा
समाः कार्यौः । ततः सूत्रावतारोऽयं तयोः समयोरनेकस्मात्
पक्षादितरपक्षस्याद्यं वर्षं शोधयेत्तदन्यवर्षान् रूपाणि च
इतरपक्षाच्छोधयेत्ततः आद्यवर्षशेषेऽप्येतरपक्षे भक्तौ भाजक-
वर्षोन्मितः । ब्रह्मपु पक्षेषु ययोर्ययोः साम्यमस्ति तयोरेवं
कृते सति अन्या उन्मितयः स्युः । ततस्तास्तन्मितेषु एकवर्षो-
न्मितयो यद्यनेकधा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः समौ
कृतच्छेदगमेनाद्यं वर्षं शोधयेदित्यादिनान्यवर्षोन्मितयः
स्युः । एवं यावत्सम्भ्रान्ततोऽन्योन्मितौ भाज्यवर्षं योऽङ्कः
स भाज्यराशिः, यो भाजके स भाजकः, रूपाणि क्षेपः,
अतः कृद्विकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्षमानं, या
लक्षितस्तद्भाजकवर्षमानं, तयोर्मानयोर्द्विभाजकभाज्याविष्टेन
वर्षेन गुणितौ क्षेपकौ कल्प्या । ततः स्वस्वमानेन सक्षेपेण
पूर्ववर्षोन्मितौ वर्षावस्थाय स्रच्छेदेन हरणे यञ्जयते तत्
पूर्ववर्षेण मानम् । एवं विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्षमा-
नानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्विग्रादयो वर्षा
भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानै-
स्तासुत्याप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कृद्विकः कार्यः । अथ यदि विलो-
मकोत्यापने क्रियमाणे पूर्ववर्षोन्मितौ तन्मितभिन्ना
लभ्यते तदा कृद्विकविधिना यो गुण उत्पद्यते स क्षेपः स
भाज्यवर्षमानं तेनान्यवर्षमानेषु तं वर्षसुत्याप्य पूर्वोन्मि-
तिषु विलोमकोत्यापनप्रकारेणान्यवर्षमानानि साध्यानि ।
इह यस्य वर्षस्य यन्मानमागतं व्यक्तमव्यक्तं, व्यक्ताव्यक्तं
वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्षाक्षरस्य निर-
सनसुस्थापनसुच्यते” तद्ग्राह्या । उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् ।
अनेकविध लि० अनेका विधा प्रकारा यत् । ब्रह्मप्रकारे

“यत्नानेकविधमानार्थं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय”
इति परि० ।

अनेकशस् अव्य० अनेक+वी शार्धे कारके शस् । अनेकवारार्थे
“अनेकयो निर्वृत्तराजकस्त्वमिति” भट्टः ।

अनेकाद्य लि० न एकाद्यः । अन्यदृश्ये एकापतामून्ये
अनेकान्त लि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत् ।
अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दृष्टहेतौ
पु० । “अनेकान्तो विरुद्धाभ्यसिद्धः प्रतिपन्नितः ।
कालान्ययापदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।
सच त्रिविधः “आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो
मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मत” इति
भाषा० । एकान्तोऽस्यस्य प्रज्ञा०श्च । एकान्तः न०त०
अनैकान्तोप्यत्र कश्चित् “भाषायाम् अनैकान्तो विरुद्ध
श्चेत्येव” पाठः । तथा च साधारणाद्विहितयान्यान्यत्व-
मनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु० अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति
वद-एति इत० । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिताय-
वादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थ लि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे
शब्दे । यथा गवादय अत्रादयश्च । ‘अनेकार्थस्य शब्दस्य
संयोगाद्यैर्नियन्विते । एकत्वार्थोऽन्यधीहेतव्यञ्जना साभिधा
अयेति” सा०द० । अयमाशयः ‘संयोगश्च विभागश्च साह-
चर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दान्यस्य
सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्यौ देशः काकाद्युक्तिः स्ववाचकः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषफुतिहेतव” इति ह्युक्तेरनेकार्थ-
शब्दानां सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्त्वां, संयोगाद्यैरितरार्थ-
बोधप्रतिरोधनेन विशेषाद्ये एव स्मार्थ्यते । तद्विद्वानर्थस्य तु
व्यञ्जनया बोधः इत्यलङ्कारिकायां मतम् । तथाच संयो-
गादयः शक्त्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकाः । व्यञ्जना
वृत्त्या तदुपस्थापने तु न । ‘अनेकार्थशब्देभ्यः सर्वेषामर्थाना-
मविशेषेणोपस्थितौ सन्यामपि संयोगादयः अन्यैक्यविषय-
शाब्दबोधमात्रं प्रतिवधन्ति न तु व्यङ्ग्यविषयमिति” रस-
गङ्गाधरः । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दानां शक्यताच्छेद-
कलाध्वलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र संयोगादयः
अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिवधन्ति । तथाच संयोगादयः सति
तात्पर्यं, तद्विषयोभूतार्थविषयस्य प्रति तज्जन्यान्यव्युक्तिं वा न
प्रतिवधन्ति किन्तु तात्पर्यमात्रोच्चारिका इत्यलं व्यञ्जन-
वृत्तेरिति स्वीचरुरिति भेदः । अनेके अर्थाः प्रयोजनानि

वत् यस्य वा । अनेकप्रयोजनवति लि० “अनेकार्थाभि-
योगे च यावत्संसाधयेद्दनी” इति सूतिः । कर्म० ।
बहुप्रयोजने पु० ब०व० ।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रितः ७त० । वैशेषिकनये
संयोगादिषु, सामान्येषु च । “संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वि-
त्वादिकास्तथा । द्विष्टकत्वादयस्तद्भेदेऽनेकाश्रिता गुणा”
इति भाषा० “नित्यत्वे सति अनेकसववेतत्वं जातित्वमिति”
सूक्ता० । एकस्या एव व्यक्तेर्नामव्यक्तिनिष्ठत्वेऽस्य प्रयो-
गोपाधिता । भवन्ति च संयोगादयः सामान्यं च तथा ।
रूपादेर्नामव्यक्तिषु सत्त्वेऽपि नैकव्यक्तेरिति न तस्य तथा-
त्वमिति भेदः ।

अनेजत् न० न एजत् । सर्वदेकरूपे ब्रह्मणि । “अनेजदेकं
मनसो जयीय” इति ईशोप० । “एजनं कम्पनं स्वभाव-
प्रच्युतिस्तद्विर्जितं सर्वदा एकरूपमिति” भा० । कम्पन-
शून्ये लि० स्त्रियां ङीप् ।

अनेडभूक लि० एङो बधरो भूको वाक्यक्तिरहितश्च नास्ति
यस्मात् ५ ब० । (काला, वोवा) इति ख्याते श्रवणवचन-
यक्तिरहिते, शठे च । [प्रशस्ते प्रधाने निरुक्तकारः ।

अनेद्य लि० निदि कृत्सने क्यप् नि० नलोपगुणौ न०त० ।

अनेनस् लि० नास्ति व्यसनमधर्मो वा यस्य । व्यसनपापादि-
रहिते “राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च समासदः” इति
व्यव०त० मन्वादिस्मृ० । “अनेनो वोमरुतो याम”
इति ऋ० ६, ६, ६, ७ । “अनेनः पापरहितं यथा भवतीति”
भाष्यम् “त्वानेना नमसा हर” इति ७, ८, ६, ८ । “अनेना
अपाप” इति भाष्यम् ।

अनेमा पु० नी-मनिन् न०त० । प्रशस्ये निरुक्तकारः ।

अनेहस् पु० न हन्यते हन-असि प्रकृतेरेहादेशः । काले ।
सौ अनङ् । अनेहा “कालोद्दिष्टोऽप्यनेहापी”त्यमरः ।
न हन्यते कर्मणि असि । अहिंसनीये लि० । “शम्भुवं
मन्वं देवा अनेहसमिति” ऋ० १, ४०, ६ । “अनेहसं कौना-
प्याहिंसामिति” भा० । “पापिनोवयम् यजामहे सुप्रतूर्ति-
मनेहसम्” ऋ० १, ४०, ८ । “यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषण्ये
अनेहः” ऋ० ६, ५, ३ ।

अनेकाग्र न० एकाग्रस्य भावः ष्यञ् अभावे न०त० । ऐका-
ग्रभावे । न०ब० । ऐकाग्रशून्ये लि० । “आचाराणा-
मनैकाग्रं सर्वैशसुपलक्षणमिति” भाग० ।

अनेकान्त पु० अनेकान्तशब्दार्थे । तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता “अने-
कान्तो विरुद्धश्चेति” भाषा० पाठान्तरम् ।

अनैकान्तिक पु० एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठक्
एकान्तो नियमो व्याप्तिरस्य ठन् स्वार्थे अण् वा न०त० ।
अनेकान्तशब्दार्थे अनेकान्तशब्देऽधिकं दृश्यम् “विषाडनैका-
न्तिको मत” भाषा० । ऐकान्तिको निश्चितरूपस्तद्भिन्ने लि०

अनैक्य न० न ऐक्यम् अभावे न०त० । ऐक्याभावे ।

अनैतिह्य लि० न ऐतिह्यं यत् । परम्परान्तररूपैतिह्यं
प्रमाणशून्ये । “अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति” ?
भा०शा०प० ।

अ(आ)नैपुण्य न० अनिपुणस्य भावः अण् आद्यचो
वा षड्भिः । अनिपुणत्वे । ष्यञ् अ(आ)नैपुण्यमप्यत्वं न० ।

अ(आ)नैश्वर्य न० अनीश्वरस्य भावः आद्यचो वा षड्भिः ।
अनीश्वरत्वे अधीनत्वे । नास्ति ऐश्वर्यं यस्य । अनैश्वर्यः
ऐश्वर्यशून्ये लि० ।

अनी अव्य० न+नी-ङो । अभावार्थे । “अभावे, नह्यनो
नापी”त्यमरे अनी इत्येकं नामेति नीलकण्ठः । अन्ये तु अ
इति, नो इति, च खित्त्वा नामद्वयमित्याहुः ।

अनीकह पु० अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति
हन-ङ ईत० । षड्भिः । “हन्ताच्छथं हरति पुष्पमनो-
कहानामिति” अनोकहाकस्मितपुष्पगन्धीति च” रघुः ।
“उद्यन्सुदृढुतमनोकहजालमध्ये इति” माघः ।

अनोदन लि० नास्ति ओदनरूपं भक्ष्यं यत् । “अन्नवर्जनयुक्ते
व्रते । “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा” इति सूतिः ।

अनोद्धृत लि० न ओङ्कारसञ्चार्यं कृतः ओम्+ङ-क्त न०त० ।
ओङ्कारोच्चारणभावेन कृते । “ब्राह्मणः प्रणवं कुर्या-
दादावन्ते च सर्वदा । सवत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशी-
र्यति” मनुः । ओमिति स्त्रीकारे तथा कृतम् ।
अङ्गीकृते लि० ।

अनुच व्यक्तौ चु० उभ०सक० सेट् । अञ्चयति-ते आञ्चिचर-
त कर्मणि अञ्चते । णिजभावे अच्यते इति भेदः
“पूर्सात् पूर्वसुदच्यते” इति श्रुतिः ।

अनुचु गतौ अचिवत् ८२ पु० दृश्यम् ।

अनुज गतौ कान्तौ अचये व्यक्तौ च रूपा० वर्त्तमाने क्त
ऊदित् वेट् पर० । अनक्ति । सिचि परस्मैपदे नित्यमिट् ।
आङ्गीत्-आनञ् । अङ्गिता-अङ्गा । अङ्गिष्यति-अङ्गति ।
क्त अक्तः । क्तिन् अक्तिः । क्त्वा-अक्त्वा अङ्गित्वा । वि+प्रका-
शने । व्यनक्ति व्यच्यते “व्यनक्ति कालत्वितयेऽपि योम्यता-
मिति” माघः । ष्यञ् व्यङ्गः । एवत् व्यङ्ग्यः । “सव्यङ्ग्य-
सुचमं काव्यमिति” । षिच् । व्यञ्जयति ल्युट् । व्यञ्ज-

नम् । “अन्यार्थधीकृत् व्यापृतिरञ्जनम्” का० प्र० ।
कर्त्तरि ल्यु । व्यञ्जना एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुव्यञ्जना साभिधा-
स्यवेति” सा० द० ।

अन्त न० अम-तन् । स्वरूपे, स्वभावे च । शेषे पु० न० ।
नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु० । निकटे,
मनोहरे च लि० । तत्र स्वरूपे “सृष्टलतान्तलतान्तमलो-
क्यर्द्धित” भाषः । नाशे “पतत्यविरतं वारि नृत्यानि
शिखिनो मुदा । “अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्थानं
करिष्यतीति” उद्भटः । “वैरस्थानं करिष्यति” रामा० ।
सीमायां “वनान्तपर्यन्तमेष्व ससृष्टमिति” नैष० । “ओद-
कान्तात् स्निग्धोऽनुगन्तव्य” इति श्रुतिः । सीमाऽवधिः
स च दैशिकः कालिकश्च । तत्र दैशिक उक्तोदाहरणे
कालिकस्तु । “पद्मान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं
ध्रुवमिति” ज्योति० । “दशाहान्ते पुनः क्रियेति” स्मृतिः
शेषसीमायाम् “असुं वनान्ताद्गनितवह्निारिणमिति”
भाषः । “दिग्ने श्रूयन्ते मद्मलिनगण्डाः करटिन”
इति भासिनी० । “गङ्गाप्रपातान्तविहङ्गश्रमिति” रघुः ।
शेषावयवे “नेत्रान्तसुदीक्षते” इति वेदान्त इत्यादि ।
निश्चये । “उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिमिति”
गीता । उभयोः सदसतोरित्यर्थः । निकटे अन्तपालः ।
स्वभावे शुद्धान्तः । शेषे निशान्तः ।

अन्तःकरणं न० क-करणे ल्युट् अन्तरम्यन्तरस्थंकरणं, कर्म०,
तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं इत०
वा । ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादि-
पदाभिलष्यमाने इन्द्रिये । तज्ज्ञानःकरणम् वेदान्तमते
चतुर्विधम् । “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्त-
रम् । संशयो निश्चयो गर्वः अरणं विषया इमे”
इत्युक्तकार्यभेदात् । अन्यत्र व्यक्तसूक्तम् “यदा तु संकल्प-
विकल्पकृत्यं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिलष्यम् । साद्बुद्धि
संज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अनु-
सन्धानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम् । अहंकार्यात्मदृष्ट्या
तु तदहङ्कारतां गतमिति” । एतदनुसारेणैव शारादायासूक्तम्
“अन्तःकरणमात्मनः । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकी-
र्त्तितमिति” । तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादनःकरण-
त्वम् । तत्साधकमनुमानञ्चैत्यम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं
स्वप्नाहकेन्द्रियसापेक्षं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत् ।
नच चलुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादित्वाभावा-
दित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु

महत्तत्त्वापरपर्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रुः । पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिसङ्गा “तेना-
ऽन्तःकरणस्येति” सां० सू० तत्सिद्धिरङ्गा तदनुमाने च
भाष्ये एवं प्रयोगादिकं दर्शितम् । “अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-
वृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यच्चैवं
तच्चैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि
लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते
अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव ।
तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्यकारणभावेन
तदाश्रयस्रोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कार-
णस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभस्यैतस्यैकत्वादिति ।
यद्यपि अन्तःकरणमेकं तथापि वंशपर्वस्त्रिवावान्तरभेद-
माश्रित्यान्तःकरणत्रये क्रमः, कार्यकारणभावस्योक्तः योगो-
पयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं
वाशिष्ठे । “अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।
एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥ एतस्मात्
प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकतिः । निश्चयात्मा निराकारो
बुद्धिरित्यभिधीयते ॥ अस्य बुद्धिभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रयो-
नता । सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतमनोभिधा” इति ।
अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्कुर-
स्यायेनैकस्यैवाग्तःकरणदृष्टस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यव-
स्थाभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति ।
साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तनावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः ।
अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भावः” इति ॥ कारिकाया-
मपि “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाच्यं तस्य विष-
यास्त्वमिति” त्रैविध्यसङ्गा “सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषय-
मवगाहते यस्मात्, तस्मान्निविधंकरणं द्वारि, द्वाराणि शेषा-
णीति” तत्रयस्यैव प्राधान्यसूक्तम् । एवञ्च पुरुषस्य
सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु
अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् “अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-
त्तौहवदधिष्ठातृत्वम्” सां० सू० ॥ “अन्तःकरणस्यानुपच-
रितमधिष्ठातृत्वं सङ्ख्यादिद्वारकं प्रत्येतव्यम् । नन्वधि-
ष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह । लौह-
वत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि तत्रलौहव-
ज्जेतनोज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतयाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तसुपपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं चैतन्येना-
ग्तःकरणस्योज्ज्वलने चित्तेः सङ्कल्पमग्निवदेव स्यादिति
चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष

जन्यचैतन्यप्रतिबिम्बस्य वाग्तःकरणोज्ज्वलनरूपत्वात् । न तु चैतन्यमगतःकरणे संक्रामति येन सङ्गता स्यात् ॥ अग्नेरपि हि प्रकाशादिकं न लौहे संक्रामति, किन्त्वग्नि-संयोगविशेष एव लौहस्योज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावेव परिणामव्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सच्चोद्रेकरूपात् परिणामाद्भवतीति फलवत्त्वात् कल्पयते पुरुषस्यापरिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्त-कविशेषासम्भवादिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिबिम्बने हेतुरिति" सा०प्र०भा० । अन्तःकरणस्य च वृत्तयस्त्रिधा "शान्ताधोरास्तथामूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा । वैराग्यं ज्ञानिरौदार्यमित्याद्याः शान्तवृत्तयः । तृष्णा स्नेहोरागलोभावित्याद्या धोरावृत्तयः । सम्मोहोभयमित्याद्या कथिता मूढवृत्तयः" इति तास्त्रेव वृत्तिषु ज्ञानत्वोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम् । शान्तादीनामेव सात्विक्यादिरूपेण व्यवहारः । ताश्च वृत्तयः "क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तय इति सां०सू० उक्तेः युगपदपि भवन्तीति सांख्यादयः । नैयायिकादयस्तु "अथौपद्याज्ज्ञानाना"मित्युक्तेः क्रमिकत्वमेवाङ्गीचक्रुः । तच्चान्तःकरणमणु-परिमाणमिति नैयायिकादयः । यावद्देहकार्यकारित्वात् जलावगाहै एकदैव सर्वदेहगतशैत्याद्युपलब्धैर्मध्यपरिमाण-मिति सांख्यादयः । तेषां च चतुर्णां चन्द्रचतुर्मुखश-ङ्कराच्युता अधिष्ठातारोदेवा इति ।

अन्तःकुटिल पु० अन्तर्मध्ये कुटिलः । वक्राकारमध्यावयव-वति शङ्खे । वक्रान्तःकरणे त्रि० ।

अन्तःकृमि पु० अन्तरभ्यन्तरे कृमिर्यस्य । (गुटि) इति ख्याते कृमिकोषफले । मध्यस्थकृमियुक्ते फलादौ त्रि० ।

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्तःकोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अन्तःकोटरपुष्पवत्यां नीलवुज्जायाम् ।

अन्तःपदवी स्त्री ७त० । सुषुम्णामध्यगते पथि ।

अन्तःपशु पु० अन्तःग्राममध्ये पशवो यत्र । ग्राममध्ये पशुस्थितकाले प्राह्वे, सायाह्ने च "अन्तःपशौ पशु-कामस्य सायं प्रातः" कात्या० ४, १५, १४ । "अन्तः-पशौ काले ग्राममध्ये पशवो यस्मिन् काले, सायं पशुषु ग्राममध्ये आगतेषु, प्रातश्च ग्रामादनिःसृतेष्विति" तद्व्या० ।

अन्तःपात पु० अन्तर्मध्ये पततीति पत-कर्त्तरि ण । सन्धि-स्थाने । भावे षञ् । मध्यपतने ।

अन्तःपातिन् त्रि० अन्तःपतति पत-णिनि इत० । मध्य-प्रविष्टे । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तःपात्य पु० अन्तर्मध्ये पात्यते पत-णिच्-आधारे यत् । मध्ये पातनाधारे देशे "अन्तःपूर्वार्धे यूपं परीत्यानः-पात्यदेशे स्थापयतीति" कात्या० १५, ६, २२, "स्थापित-गवानां पतये स्वभ्रात्रे द्रव्यं शतमधिकं वा दत्त्वा यूपान् पूर्वदिशि परीत्यानःपात्यदेशे स्थापयेदिति" वेददीपः ।

अन्तःपुर न० अन्तरभ्यन्तरं पुरं गृहं कर्म० । (अन्दर) इति प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे । "त्रितयमिदम-पूर्वं वृष्टमन्तःपुरे ते" इत्युद्धटः "व्यायस्याप्तुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् इति" भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सहेति । "अन्तःपुरप्रचारश्च प्रविधीनाश्च चेष्टितमिति" च मनुः । तत्र स्थितत्वात् राजमहि-लायामपि । "दाक्षिन्येन ददाति वाचसुचितामन्तःपुरेभ्यो यदेति" शकु० । पुरश्चदसमासे अचि स्त्रीत्वात् ङीप् । अन्तःपुरीत्यपि स्त्री ।

अन्तःपुरचर पु० अन्तःपुरे चरति चर-ट ७त० । राजानः-पुरचारिणि कञ्कुद्यादौ । अन्तःपुरस्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।

अन्तःपुरसहाय पु० अन्तःपुरे सहायः । राजामन्तःपुर-सहचरे विदूषकादौ ।

अन्तःपुराध्यक्ष पु० ईत० । 'वृद्धः कुलोद्गतः शक्तः पितृ-पैतामहः शुचिः । राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते" इति नरपत्युक्तलक्षणेऽन्तःपुराधिवृते । अन्तेऽपि पञ्च तथा, "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुजोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणुलक्ष्यै-स्तान् ॥ सम्पूर्णोङ्गी वामनो (१) भग्नशृङ्गः किञ्चिच्चौर-र्मध्यकक्षान्तरेषु । ख्यातो राज्ञो ह्येष भद्रानुजीवी स्कीतो दाता वासुदेवस्य भक्तः ॥ मालव्यसेवी तु जघन्यनामा खण्डेन्दुतल्यश्रवणः सुसन्निः । शुक्रेश मारः पिशुनः कविश्च रुचच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ क्रूरो धनी स्थूल-मतिः प्रतीतस्तास्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः । उरोऽङ्घ्रि-हस्तोऽसिश्चक्रिपाशपरश्चाङ्गुलश्च जघन्यनामा (२) ॥ कुजो (३) नाम्ना यः स शुद्धो ह्यप्रस्तात् क्षीणः किञ्चित्पूर्वकाये नतश्च । हंसासेवी नास्ति कोऽयैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कतञ्च ॥ कलाखभिन्नः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदा-जितश्च । सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुजोऽयसुक्तः सततोद्यतश्च ॥ मण्डलकनामधेयो ष्ट रुचकानुचरोऽभिचार-वित् कुशलः । कलावैतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥

दृष्टाकारः खररुजमूर्धजः शत्रुनाशने कुशलः । द्विजदेव-
यज्ञयोगप्रसक्तोः स्त्रोजितो मतिमान् ॥ सामीति (५) यः
सोऽतिविरूपदेहः शशानुगामी खलु दुर्भगश्च । दाता महार-
रम्भसमाप्रकाशो गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः” दृष्ट-
संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक लि० अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञापूज्यकविधे-
रनिखलाच्चट्टिः । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्जुकादौ “अस्मत्-
प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेत” चण्डिको० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरजः । हादशवर्षादूर्द्धमभ्य-
न्तरजाते स्त्रीणां रजसि । “वर्षहादशकादूर्द्धं यदि पुष्पं
वर्हिर्नहि । अन्तःपुष्पं भवत्येव पणसोडुस्वरादिवत्” ।
इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम् । राज्ञां
सच्चिदण्डप्रकृतौ अमात्यादौ । “अन्तःप्रकृतिकोपनं हि
राज्ञां महदुच्यसर्गमिति” नीति० । [आत्मानुसन्धानपरे ।

अन्तःप्रज्ञ लि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट लि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
गते, अभ्यन्तरगते च । “अन्तःप्रविष्टकर्णपञ्चवप्रतिविम्बे-
नेति” काद० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तःस्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-
देहमध्यवर्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च “पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमान्तम् । अपञ्चीकृतमृतोत्थं
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधन”मित्युक्तं सप्रदशावयवं भोगसाधनं
सूक्ष्ममङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽप्युक्तार्थयोः । अन्तरेव
देहः । मनोरूपदेहे न० । [इःखदायके ।

अन्तःश्लथ्य न० अन्तःकरणस्य श्लथ्यमिव पीडकत्वात् । मनसो

अन्तःसंज्ञ लि० अन्तःअभ्यन्तरवर्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप्र-
काश्या संज्ञा चेतना यस्य । दृष्टादौ । ते च मनुना
दर्शिता यथा “उज्ज्वला स्थावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररो-
हिणः । ओषधयः फलपाकान्ताः बद्धपुष्पफलोपगाः ।
अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः सृताः । पुष्पिणः
फलिनश्चैव दृक्षास्तूभयतः सृताः । पुच्छगुल्मं तु विविधं
तथैव दृश्यजातयः । वीजकाण्डरूपाण्येव प्रतानाः वस्त्र
एव च । तमसा बद्धरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तः-
संज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता” इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः यस्य वा इव० । गर्भिण्यां स्त्रियाम् । अन्तःसारे लि० ।

अन्तःमुख लि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव मुखं यस्य ।
आत्मानुसन्धानमात्रमुखे वाह्यमुखस्यन्ये । “योऽन्तः-
मुखोऽन्तराराम इति” गीता । [मदस्त्राविधिं हस्तिनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तःस्वेदो मदस्यन्दनं मदजलं यस्य इव० ।

अन्तक पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्-खुल् ।
स्यौ “व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्तक-
मिति” नार० पु० । देहिनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय
ईश्वरनियुतो यमाख्ये देवभेदे “ऋषिप्रभावान्मयि नान्तको-
ऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसा” इति रघुः । विनाश-
कमात्रे लि० “क्रोधाभ्यस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-
स्यान्तकोऽहमिति” वेणी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां
प्रलये संहर्तृत्वासयात्वम्, “महोदधिशयोऽन्तक” इति
विष्णुसह० ।

अन्तकर लि० अन्तं नाशं करोति क्त-ट उप०स० । नाश-
कारके । “अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्त्रेव दिवाकर” इति
भट्टिः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तकरण लि० अन्तं करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके ।
“दूतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । राज्यान्त-
करणानेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति” मनुः । भावे
ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्म्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म्म उत्पाद-
नम् । नाशने । “यो अन्तकर्म्मिण इति” पा० धात० । स्यते-
नाशनार्थत्वात् सकर्म्मकत्वम् तेन “राघव ! स्य शरैर्घोरैर्घोरं
रावणमाहवे” इत्यादौ वारणस्य कर्म्मता स्येति स्यतेर्लोटो
मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकारणे “अवासासीञ्च
वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् लि० अन्तं करोति क्त-णिनि ईत० । अन्त-
कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । खुल् । अन्तकारको-
ऽप्युक्तार्थे लि० । [ब्रह्म निर्वाणसृच्छतीति” गीता ।

अन्तकाल पु० ईत० । स्युक्ताले, “स्थिताऽस्यामन्तकालेऽपि
अन्तकृत् लि० अन्तं करोति क्त-क्तिप् ईत० । विनाशके ।

अन्तग लि० अन्तं गच्छति गम-ड उप०स० । कार्यान्त-
गामिनि, निरवशेषकार्यकारके, पारगामिनि, च “यत्नेन
भोजयेच्छास्त्रे बह्वृचं वेदपारगम् । शास्त्रान्तगमयाध्वर्यं
रुन्दोगं च समाप्तकमिति” मनुः । [गामिनि ।

अन्तचर लि० अन्ते शेषावधौ चरति चर-ट । कार्यान्तशेष-
अन्ततम् अव्य० अन्त+सार्वविभक्तिस्तसि । अन्तेन अन्ते
अन्तादित्यर्थे । तत्र तृतीयार्थे । “वैश्योऽङ्गिः प्रासिता-

भिक्षु शूद्रः सृष्टाभिरन्त” इति मनुः । “शुधेत स्त्री च शूद्रश्च सकृत्सृष्टाभिरन्त” इति या० । सप्रस्यर्थे “सह द्यावापृथिव्योश्च तथा खिष्टकृतेऽन्त” इति मनुः । “अन्तः उपसृश्य शुचिरिति गोभि० । अन्तः अन्तावच्छेदे इत्यर्थः “तामन्तोऽपक्रम्येत्वादौ त्व पञ्चस्यर्थे । अपेक्षायां, सम्भावनायाञ्च । अवयवे, शासने च विश्व० ।

अन्तम लि० अन्तिक+तमप् “तादेशेति” वेदे तिकशब्दलोपः । अन्तिक्रमे अत्यन्तिक्रमस्थिते । शिला अन्तमस्थेति ऋ० १,२७,५, “तन्पुपा अन्तमो भवेति” ऋ० ६,४६,१०, । भाष्यकृतोक्तार्थतयैव व्याख्यातम् ।

अन्तपाल लि० पु० अन्तं समीपदेशं द्वारं पालयति । द्वार-प्राचे । “सद्यु मूलान्पालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतमिति” भा० शा० प० ।

अन्तर अन्त० अम-अरन् तडागमश्च । मध्ये, “अन्तःशान्ता वहिःशैवाः सभायां वैष्णवा मता” इति तन्त्रम् । “अन्त-र्विश्वानि भेषजा” ऋ० १,२३,२० “अपस्वन्तरमृतमसु” इति ऋ० १,२३,१६, “न प्रसृष्टिषि गतान्यास्यान्न दन्तान्तरधिष्ठितमिति” मनुः “प्रतिबलजलधेरन्तरौ-र्वायमाण” इति “अन्तर्ज्वलावलीदेति” च वेत्सी० । सर्वमध्यस्थे परमेश्वरे देहमध्यस्थे जीवे च अन्तःप्रज्ञः अन्तर्ज्वोतिरित्यादि । चित्ते “अन्तर्गता मदनवर्द्धशिखा-वली येत्युद्गतः “अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेदेति” रघुः । प्राप्ते, खोकारे च । अस्य च मध्यार्थेऽव्ययीभावः । अन्तर्जलधि अन्तर्गृहमित्यत्यादि अव्य० ।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा-क । अवकाशे, अवधौ, परिधानांशुके अन्तर्धाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे विशेषे, तादर्थ्ये, विद्वे, आत्मीये, विनाशे, वहिरर्थे, व्यवधाने, मध्ये, सदृशे च । आसन्ने लि० । “कषायुज-श्चिदन्तरम् ऋ० १,१०,६, अन्तरं कष आसन्नं कुरु” भा० “पाशुरन्तरो निषङ्गाय” ऋ० १,२१,१२, “अन्तरः समीप-वर्त्तीति” भा० “न यत्परो नान्तर इति” ऋ० २,४१,८, “अन्तरः समीपवर्त्तीति” भा० निकटस्थे “यज्ञोहीलो वो अन्तर इति” ८,१८,१६, अन्तरः अन्निके वर्त्तमान इति भा० । अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर-णिच्+अच् । अप-सारणे । अन्तर्गते लि० । “हृदो अस्वन्तरम्” ऋ० ७,१०,१,५ “अन्तरमन्तर्गतमिति” भा० । व० उप० अन्तर्यामिब्राह्मणे अन्तर्गते बह्व्यः प्रयुक्तः तच्च (१३०) पृष्ठे दृश्यम् । “यो अन्तरोमितमहो वसुष्यात् ऋ० ६,५,४, अन्तरः

अभ्यन्तरवर्त्तीति भा० । “पुरोहितोऽन्तरोयासिद्रुत्वम् ऋ० १,४४,१२, “अन्तरः देवयजनमध्ये वर्त्तमान” इति भा० । अवकाशे, “सृष्ट्यालक्षत्वान्तरमथ-लभ्यम्” कुमा० । “तत्वान्तरे जम्बुरसुं कटाक्षैः” भाषः । मध्ये, “दिलोपस्वनोः स दृक्कुजान्तरमिति” रघुः । “आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमा” इति रामा० । व्यवधाने गिरिवां व्यवधायकः । “महानद्यान्तरं यत् तद्देशान्तरस्यते व० मनुः । “निरन्तराभ्यन्तरवात-दृष्टिषु” कुमा० निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थः । “एका-न्तरे आनुलोम्यादिति” मनुः । भेदे “सैव विशि-नष्टि पुनःप्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्ममिति” सा० का० । “शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्स्वन्तमन्तरमिति” हितो० । “यदन्तरं सर्षपशैलराजयोर्वदन्तरं वायसवैनतेययो-रिति” रामा० । व्यसने । “प्रहरेदन्तरे रिपुम्” । वह्नियोगे “अन्तरे च पुरात् चाखण्डाखावासा” इति । उप-संव्याने (उत्तरीयवस्त्रे) अन्तरं परिदधाति । सदृशे, “स्थाने-ऽन्तरतम” इति पा० अन्तरशब्दस्य पुरीमिच्चे एव विशेष्ये सर्वनामकार्यम् “सुभेषसामन्तरस्यै” इति सि० कौ०, सु० बो० । पुर्यान्तु न, अन्तरायै नमर्थे । तत्प्रापि वह्नियोगे उपसंव्याने एव सर्वनामता । मयूरव्यंसद्वित्वात् नजादेशान्तरशब्दस्य स्वजातीयमिच्चे वृत्तिः शब्दस्वाभावात् “राजान्तरं राजसुतां निनावेति” रघुः । अन्यो राजा मयू० “राजान्तरमिति” मल्लिना० “देशान्तरमृते पत्वौ साध्वी तत्पादुकाद्वय-मिति” स्मृतिः “समेव मूर्त्तपन्नरमष्टमूर्त्तिरिति “अथोऽथ-मर्थान्तरभाव्य एव” इति च कुमा० । अन्तरस्य भावः ब्राह्मा० ष्यञ् । आन्तर्यं सादृश्ये न० “यत्वानेकविध-मान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय” इति परि० सि० कौ० । अन्तरे भवः अण् आन्तरः तद्भवे लि० । “कश्चन आन्तरो भाव इति” सा० द० । “अन्तःकरणान्तर-मिति” वेदा० व्यवकलने (वियोजने) “कुर्याद् यथा स्थाननकमन्तरं वेति” लीला० ।

अन्तरग्नि पु० अन्तर्वर्त्ती अग्निः । जठरानले “दोषान्तरग्निः परिशुद्धकोष्ठ” इति “शाम्यान् चायं चिरमन्तरग्नेरिति” “इच्छामिघातभयशोकहृतेऽन्तरग्नौ” इति च मनुमतम् । अग्नेर्मध्ये अव्य० । अग्निमध्ये अव्य० ।

अन्तरङ्ग पु० अन्तरं सदृशमङ्गं यस्य । अत्यन्तप्रिये, “समीप-गोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीति” छा० उप० भा० । “चरमगिरि-कुरङ्गीशङ्ककण्डूयनेन स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः

कुरङ्गः” इति । वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तभूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते परनिव्यवहिरङ्गवाधके नैमित्तिककार्यभेदे, तद्वोधकशास्त्रे च । यथा यामणिनी कुले इत्यादौ “इकोऽचीति” पा०) नित्यप्राप्तं लुप्तं वाधित्वा “ह्रस्वो न पुंसके” इति पा० ह्रस्वः । पूर्व्वं कते तु लुप्तं अजनन्त्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च लुप्तपकार्थं प्रत्ययस्याज् रूपं निमित्तमपेक्षते इति तद्वहिरङ्गं ह्रस्वस्तु प्रकृतिमात्रसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य वहिरङ्ग-निमित्तककार्यवाधकत्वे वीजम् । “परनिव्यानन्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलोय इति” “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग” इति च परि० सि० कौ० । एतन्मूलिकैव “वहिरङ्गविधिभ्यस्तु अन्तरङ्गविधिर्वलीति” कारिका । अन्तः आसन्नमङ्गं कर्म० । आरादुपकारके न० यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे अवगमनन निदिध्यासनानि, संप्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि अन्तरङ्गाणि । यमादयस्तु पञ्च वहिरङ्गाणि । तथा हि अमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इत्यष्टौ संप्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादयः वहिरङ्गाणि, प्रति-बन्धकस्य चित्तकायप्राणोन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परम्परया उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु संप्रज्ञातसमाधेः समान-विषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादनन्तरङ्गाणीति अत एव धारणादित्वयमभिधाय “त्वयमन्तरङ्गं पूर्व्वंभ्य” इति पात० सूत्रे धारणादित्वयस्यानन्तरङ्गत्वकृतम् । धारणादि-स्वरूपादित्तच्छब्दे वक्ष्यते । असंप्रज्ञातसमाधौ तु सर्व्वान्-त्येव वहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम् ।

अन्तरचक्र न० अन्तरं मध्यवर्त्ति चक्रम् । तन्त्रोक्तेषु देह-स्थसुषुम्णाभ्यस्त्येषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु । विवरणं षट्चक्रशब्दे दृश्यम् । ईत० । आत्मोयसमूहे न० ।

अन्तरज्ञ लि० अन्तरं भेदं विशेषं जानाति ज्ञा-क ईत० । विशेषज्ञे “नान्तरज्ञाः श्रियो जात प्रियैरासां न भूयते” इति किरा० ।

अन्तरण न० अन्तरं व्यवहितं करोति अन्तर+णिच्-भावे ल्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधाने, “हविरन्तरणे प्राक् प्रधानेज्याया” इति कात्या० २५५, १५, “यदि नाम हविरन्तरितं न ऋहोतमेव, प्राक् प्रधानेज्यायाः सृत्वा अन्वाहरेत् हरिणोऽन्तरणं बहूनांमध्ये एकस्याप्रहृण-मिति” तदग्रा० ।

अन्तरतम लि० अतिशयेन अन्तरः सदृशः, अत्यन्तसदृशे “स्थानेऽन्तरतम” इति पा० । सादृश्यञ्च “तुल्यास्यप्रत्यब-

मिति” पा० सूत्रोपात्तं स्थानादिसाम्यम्, यथा कका-रादीनां ङकारादिषु तुल्यस्थानप्रत्यबन्वत्त्वेन साम्यम् एवं सकारस्य थकारे । आत्मोयतमे च ।

अन्तरतस् अव्य० सप्तम्यर्थे तसि । मध्ये इत्याद्यर्थे । “दृश्य-मन्तरतःकृत्वा रावणं वाक्यमब्रवीत्” इति रामा० ।

अन्तरदृश् पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तरज्ञे परमात्मतुसन्दा-यिनि । अन्तरं भेदं पश्यति दृश-क्विप् ईत० । विभेदज्ञे लि० ।

अन्तरदेश पु० कर्म० । मध्यदेशे तद्विवरणं मध्यदेशशब्दे दृश्यम्

अन्तरपु(पू)रुष पु० अन्तरः मध्यवर्त्ती पुरुषः वा दीर्घः । अन्तर्वाग्निनि परमेश्वरे । “मन्यन्ते च पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः” । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तर-पूरुष” इति मनुः ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्त्रोक्ते मनःकल्पितोपचारेण पूजा-याम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यागशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्षमाहपितृभ्यः प्रभवति प्र+भू-अच् ५त० । सङ्कीर्णवर्षे मूर्द्धावसिक्तादौ । अन्तर-प्रभवाच्च द्विविधाः अनुलोमजाः, प्रतिलोमजाश्च तत्रोत्कृष्ट-वर्षात् अपकृष्टवर्षायां स्त्रियां जाताः मूर्द्धावसिक्तादयः अनुलोमजाः, अपकृष्टवर्षात् उत्कृष्टवर्षायां स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः सूतादयः । “भगवन्! सर्व्ववर्षानां यथा-वदनुपूर्व्वशः । अन्तरप्रभवानाञ्च धर्म्माज्ञो वक्तुमर्हसीति” मनुः । एतेषां भिन्नवर्षजातत्वात् अन्तरनामत्वमपि मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजाञ्च उक्त्वा “तान-न्तरनामस्तु माहदोषात् प्रचक्षते” इत्युक्तम् । अधिकं वर्ष-सङ्करशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरय पु० अन्तमध्ये अयः गमनम् इण्-अच् । मध्यगतौ व्यवधाने । ल्युङन्तमथल न० । अन्तरं याति या-क । देहमध्यस्थचित्तगते लि० ।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे शेते शी+ण्विनि । चित्तस्थे जीवे । तस्य तत्र प्रतिविम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था-क ७त० । देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरति इण्-डा । निकटे, मध्ये, विनाशे च । तत्र मध्ये “अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुन-हरेदिति” या० । “अन्तरा ऋतसूतके” इति सृतिः । “पशुमण्डूकमाज्जारश्चसर्पनकुलादिभिः अन्तरा गमने, विद्यादनध्यायमर्हनिर्भमिति” मनुः । “सौमित्रोर्निश-तैर्वाशैरन्तरा शकलीकता” इति रघुः । “अक्षते वीज-

सुत्सृष्टमन्त्रैव विनश्यति" इति मनुः । द्वयोर्मध्ये "अन्न-
रान्तरेण युक्तं" पा० उक्तं : एतत्सम्बन्धिपदात् द्वितीया ।
अन्नरा त्वां मां हरिरिति" सि०कौ० । वर्जने निकटे च
मेदिनिः । [विस्मरत्वनरात्मेति" सा०द० ।

अन्तरात्मन् पु० कर्म० । जीवात्मनि । "तदपि न हरिणाचीं
अन्तरापत्या स्त्री अन्तरे गर्भमध्ये ऽपत्यं यस्याः । गर्भवत्यां
स्त्रियाम् ।

अन्तराय लि० अन्तरं व्यवधानमयते अय-अच् । व्यव-
धानकारके । "अस्य ते वाणपातपथवर्त्तिनः कृष्णसार-
स्यान्नरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ" शकु० । विज्ञे च
"त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिरिति" रघुः । "वैरी
न चेद् वेपथुरन्तराय" इति सा०द० । "समाध्यन्तरा
याश्च लयादयः वेदान्तसारे दर्शिताः यथा ।
'अस्याङ्गिनोनिर्विकल्पकस्य लयविशेषकषायरसाखाद-
लक्षणाश्चत्वारोविज्ञाः सम्भवन्ति । लयस्तावदखण्डवस्त्वन्-
वलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निर्ज्ञा । अखण्डवस्त्वन्वलम्बनेन
चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विशेषः । लयविशेषस्याभावेऽपि
चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तम्बीभावादखण्डवस्त्वन्वलम्बनं
कषायः । अखण्डवस्त्वन्वलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सवि-
कल्पानन्दाखादनं रसाखादः, समाधारम्भसमये सवि-
कल्पानन्दाखादनं वा । अनेन विप्लवचतुष्टयेन रचितं
चित्तं निर्वर्ततदीपवदचलं सदखण्डचेतन्यमात्मसवतिष्ठते
यदा, तदा निर्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते । तदुक्तम् । "लये
संबोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शपयेत्पुनः । सकषायं विजा-
नीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् । नाखादवेद्रसं तत्र निःसङ्गः
प्रज्ञया भवेत्" इति । योगशास्त्रोक्ताः प्रधानपुरुषसाक्षात्-
कारात् प्राग्भवाः प्रातिभादयः सिद्धयः विवेकसाक्षात्कार-
स्योपसर्गापरपर्याया अन्तरायाः यथोक्तं पातञ्जलसूत्रे "ततः
प्रातिभश्रावणवेदनादर्शाखादवार्त्ता जायन्ते" इत्यनेन
प्रातिभादिसिद्धीरुक्ता 'ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय
इति" अयमर्थः । योगजशुक्लधर्मानुसृष्टीतेन मनोमालेश
सर्वगोचरज्ञानं प्रातिभसिद्धिः । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धानां ग्रहणे योगजधर्मानुसृष्टीतानि श्रवणादीनि
यथाक्रमं समर्थाणि यदा भवन्ति तदा श्रावणवेदनादर्शाखाद-
वार्त्ताख्याः सिद्धयः । तथा च दिव्यशब्दग्रहणे यदा
योगिनः श्रवणं समर्थं भवति तदा श्रावणमिति संज्ञा
एवं दिव्यस्पर्शग्रहणसमर्था त्वक् वेदनासंज्ञा, दिव्यरूपग्रहणे
समर्थं नेत्रं दर्शसंज्ञम् । दिव्यरसाखादे समर्था रसना

आखादसंज्ञा, दिव्यगन्धग्रहणे समर्थं घ्राणं वात्तासंज्ञा ।
ते प्रातिभादयः निःश्रेयसफले समाधौ तस्य योगिनः
व्युत्थानसमये योगविरामकाले जायमानाः उपसर्गा
भवन्ति । अतो मोक्षार्थी तानुपेक्षेतेति उपदेशप्रयोजनम्
नह्यत्प्रसाक्षात्कारं विना सिद्धिकोश्यापि कृतकत्वता
भवतीति ।

अन्तराराम पु० अन्तरे सर्वाभ्यन्तरेऽतिसूक्ष्मत्वात्
आत्मनि आरमते क्रीडति आ+रम कर्त्तरि षञ् । आ-
त्माभरते । 'योऽन्नःसुखोऽन्नराराम" इति गीता ।

अन्तराल न० अन्तरं व्यवधानसीमामाराति स्पृह्णाति आ+रा-
क रस्य लत्वम् । मध्ये अन्तरे । "ततोष पश्यन्
विद्वेषान्तराला" इति भट्टिः । "वधूप्रवेशोऽष्टदिनान्तराल"
इति सुह्र० दिङ्नामान्यन्तराले" पा० । सङ्कीर्णवर्षं च ।
'वर्षानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" मनुः ।
तद्वर्त्तिनि लि० स्वार्थे अणि आन्तरालमप्यत्र न० ।

अन्तरालदिक् स्त्री अन्तराला दिक् । दिशो मध्यायां
विदिशि ऐशान्यादौ कोशे ।

अन्तरावेदि(दी) स्त्री अन्तरा मध्यस्था वेदिः वा डीप् ।
गजयोर्युध्यमानयोर्मध्यस्थायां ऋत्सयवेद्याम् । "जवन्ती-
रन्तरावेदी सप्तवारणयोरिव" रघुः । अन्तरेति पृथक्पद-
मिति मल्लि० । "समूहे चान्तरावेद्यामिति" लि०का० ।

अन्तरिक्ष न० अन्तः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष-कर्म्मणि
षञ्, अन्तः ऋचाणि अस्य वा पृथो० पक्षे ह्रस्वः ऋकारस्य
रित्वं वा । पश्चिमेधसङ्घारयोग्ये भूलोकस्वर्गमध्यवर्त्तिनि
आकाशप्रदेशे । "पृथिवी ह्रिकारोऽन्तरिक्षं प्रस्ताव"
इति छा० उप० । "अन्तरिक्षगतांशैव सुनीन् देवांश्च
इति" मनुः । "तिर्य्यक चान्तरिक्षं व्यपोहितमिति"
अथ० । "अदितिर्दौरदितिरन्तरिक्षमिति" ऋ० १, ८६,
१० । "अदितिरदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देव-
माता वा सैव दौर्दोतितनशीलो नाकः ततश्च सैवान्तरिक्षम्
अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योमेति" भा० ।
"विश्वमाप्रा अन्तरिक्षमिति" ऋ० १, ५२, १३ । अन्तरिक्ष-
मन्तरिक्षान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानमाकाशं विश्वं
सर्वमिति"भा० । "दिवश्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो खरिति"
सन्ध्यामन्त्रः । ततश्च द्यावापृथिवीमध्यस्थाकाशस्यैव
भुवर्लोकरूपस्यान्तरिक्षत्वम् । "सादयामन्तरिक्षस्य घर्त्नी-
मिति" य० १४, ५ । अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य घर्त्नी-
मिति" वेददीपः । अत्र अन्तरीक्षमपि । अत्रचान्तरिक्ष-

निष्कृतिः श्रुतौ । “वोऽन्तरे नाकाय आसीदन्तरीक्षमभव-
दोक्षं हि तन्नाम ततः पुरान्तरा वा इदानीमीक्षमभूदिति”
तस्मादन्तरीक्षमिति” ।

अन्तरिक्षप्राप्ति० अन्तरिक्षं प्राप्तिं पूरयति प्रा-पूरणे
विच् । अन्तरिक्षपूर्के “अन्तरिक्षप्रां तविषोभिरादृतमिति”
ऋ० १, १५, २ । “अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राप्तिं पूर-
यतीति” विच्, भा० ।

अन्तरिक्षप्रुत् ति० अन्तरिक्षं प्रवते प्रुङ् गतौ क्तिप् । अन्-
रिक्षचरे “अन्तरिक्षप्रुङ्गिरपोदकाभिरिति” ऋ० १, ११६, ३ ।

अन्तरिक्षसद् ति० अन्तरिक्षे सीदति सञ्चरति सद्-गतौ
क्तिप् । आकाशचारिणि । “हंसः शुचिषद्वसुसदन्तरिक्ष-
सदिति ऋ० ४, ४०, ५ । “अन्तरिक्षसद् अन्तरिक्षसञ्चार्-
रीति” भा० ।

अन्तरिक्षसद्य ति० अन्तरिक्षे सद्यम् सदनं सद्-भावे
यत् । अरिचसदने । “उपरि सद्यं वा एष जयति यो
जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति” कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्षप्र ति० अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे ।
“पवतामन्तरिक्षप्रा इति ऋ० ६, ३६, ५ ।

अन्तरित ति० अन्तर-इण-कर्त्तरि क्त २त० । अन्तर्गतं
अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्मणि क्त । व्यवधानी
गते, व्यवधापने, तिरस्कृते आच्छादिते, “द्विरेफाठन्दान्त-
रितैः सरोरुहैरिति” किरा० । अपसारिते, “कुर्थात्
यथास्थानकमन्तरं वेति” लीलावत्यामन्तरशब्दस्य विवोजने
प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया विवोजिते च ।

अन्तरिन्द्रिय न० कर्म० । अन्तःकरणे ।

अन्तरीक्ष न० अन्तरिक्षवत्सर्वम् । [दके आकाशात्पतितजले
अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात्पतितं जलम् शा०त० । दिव्यो-

अन्तरीप पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य ब० अच् समा० आत-
ईत्त्वम् । द्वीपभेदे । द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गत-
जलत्वान्तर्धात्वम् इयांस्तु भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य
अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयो-
र्भेदः । काकाक्षिगोलकन्यायात् “द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीप-
मित्यत्रापि अस्त्रियामित्यस्य अन्यत्र इति तेनायं पुंस्त्री०
इति केचित् ।

अन्तरीय न० अन्तरे भवं गृहादित्वात् ङ । “नाभौ धृतञ्च
यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तद-
च्छिन्नसुभयानयो” रित्त्वैवंलक्षणे परिधाने वस्त्रे । भवादर्थं
धृमा० वुञ् । आन्तरीयकः तद्भवे ति० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण्-विच् । मध्ये । “आनन्देऽधा-
न्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्फुरित्यमरः” ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण्-ण टवर्गादित्त्वेऽपि षस्य नेत्त्वम् ।
विनार्थं, मध्यार्थं च । तत्र विनार्थं “अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा
लक्ष्मणस्य प्रसादनमिति” रामायणम् । मध्ये “अन्तरेण
वै योनिं गर्भः सञ्चरति” कौ० ब्रा० । “अन्तरेणापां युष्मत्
इति” स्मृतिः । तत्र विनार्थं, द्वितीयादृतीये पर्यायेण,
“श्रीनेत्रेण विना शम्भुनान्तरेणाच्युतं सुखमिति” सु० बो० ।
उभयोर्मध्येऽर्थे द्वितीया “अन्तरेणाह्वनीयं गार्हपत्यञ्चेति”
कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गडु ति० अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थकः । श्रीवाप्रदेशे
जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद-
न्तिरर्थके । “किमनेनान्तर्गडुनेति सर्वदर्शन सं० । “अन्त-
र्गडु निरर्थकमिति” सेदितिः ।

अन्तर्गत ति० अन्तःअन्तकरणे गतः । अन्तःकरणस्थे देहस्थे च
“अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद” इति रघुः । “येषामन्तर्गतं
पापं जनानां पुण्यकर्मणांमिति” पुरा० । “अन्तर्गता सदन-
वङ्गिशिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनचञ्चिते-
नेति” उद्भटः । अन्तर्गतस्थे च “अन्तर्गतशवे ग्रामे दृष-
लस्य च सन्निधाविति” । “नेत्रवक्त्रविकारेण गृह्यते-
ऽन्तर्गतं मनः” इति च मनुः । अन्तर्गतफलारम्भाः
शस्त्रानामिव सम्पदः” इति रघुः ।

अन्तर्गर्भ ति० अन्तर्भ्यन्तरस्थो गर्भोऽस्य । अन्तर्भ्यन्तरस्थगर्भयुक्ते ।
“कुशौ समावप्रशीर्षां प्रावनन्तर्गर्भाविति” कात्या० २, ३,
३१ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी० । गर्भमध्ये अव्य० ।

अन्तर्गर्भन् ति० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्यस्य इति । मध्यस्थ-
गर्भयुक्ते । “अन्तर्गर्भं शप” कौशं द्विद्वमेव चेति”
पवितलक्षणे कात्यायन स्मृतिः ।

अन्तर्गृह न० अन्तःस्थं गृहम् । वाराणसीस्थे सप्तावरणवति
स्थानविशेषे “अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विन-
श्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ।
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति” ॥ काशोसा०
अन्तर्गृहमप्यत्र “अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति
वाराणस्यां कृतं पापं मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं
पैशाच्यनरकावहमिति” “देवो विरजसः पीठादन्तर्गृहं विवेश
हेति” च काशी० । मध्यस्थगृहे च । गृहस्य मध्यम्
अव्ययी० । गृहस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्घण पु० अन्तर्घ्न्यते क्रोडीभवत्किञ्चिन् अन्तर्-ङ्गण-अप

नि० घादेशः खलम् । द्वारमतिक्रम्य स्थिते सावकाशे देशे

“तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन् प्रघणे सौधसङ्घनः” इति भट्टिः ।

अन्तर्जठर अव्य० जठरस्य मध्यम् अव्ययी० । जठरस्य मध्ये, उपचारात् तत्स्थकोष्ठे न० ।

अन्तर्जात त्रि० अन्तर्देहमध्ये जातः । देहाभ्यन्तरजाते ।

अन्तर्जानु अव्य० जानुनोर्मध्ये अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये

‘अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राङ् वा ब्राह्मणे तोषेन द्विजो नित्यसुपस्यूतेदिति” या० “जानुनोर्मध्ये हस्तौ कल्पेति” रघु० ।

अन्तर्ज्योतिस् न० अन्तर्गतं ज्योतिःप्रकाशकत्वात् चैतन्यम् । सर्वान्तर्यामिनि परब्रह्मरूपचैतन्ये तस्य सर्वान्तर्यामितात्तयात्वम् ।

अन्तर्ज्वलन न० अन्तः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते देहान्तर्दाहे । अन्तःस्थो ज्वलनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दधन न० अन्तर्दध्यते आधीयते मादकताऽनेन दधकरणे ल्युट् । क्षिणुप्रभृतौ मद्यबीजे ।

अन्तर्दशा स्त्री अन्तर्गता दशा आधिपत्यकालः । ज्योतिषोक्ते

महादशान्तर्गते ग्रहाणां स्वाधिपत्ययुक्तकालभेदे । दशा च नानाविधा ताश्च दशाशब्दे वक्ष्यन्ते । तत्राष्टोत्तरीयदशायामन्तर्दशाऽभिधीयते वङ्गे च तस्या एव प्रचलितत्वम् ।

“षट्सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनोदश पञ्च च । अष्टावङ्गारके ज्ञेया बुधे सप्तदश स्मृताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरप्येकविंशति” रित्युपक्रम्य सत्याचार्यः । “कृत्तिकादित्रये सूर्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्त्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥ अनुराधात्रये सौरिर्गुरुः पूर्वाचतुष्टये । धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकीर्तितः ॥ सूर्योपस्रवभौमाकिंदशतिकष्टदा नृणाम् । गुरुश्चन्द्रशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा” ॥ अन्तर्दशाज्ञानं यथा । “सदशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता ॥ अङ्गुलैर्हत्वा दिनं लभ्यं तच्छेषे षष्टिपूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डास्तदन्तरे ॥ रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिग्दिनं पञ्चमासकाः । कुजस्य, ज्ञस्य रुद्रास्तु मासा दिग्द्वेवसाः, शनेः । षट्सप्तमासाद्यु विंशत्युरोऽर्षोऽद्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टकं ज्ञेयं भृगोर्वर्षस्तु मासकौ एवं ग्रहाणामन्ये षामहृत्प्राञ्चैवानरादयः । यद्ग्रहस्थान्तरे यस्तु षट्संख्यकालमाप्नुवान् । तत्संख्यं स्थान्तरे

तस्मै षट्यादिति निश्चयः । स्थान्तरे ग्रहण्ये स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा इति” ज्यो०त० । विंशोत्तरीये तु । आचं कुराजोश्वकुशुपूर्वा वङ्गादितो भात् क्रमशस्त्रिवारम् । मानं रसाशानगदन्तिचन्द्रकलाङ्गचन्द्राद्विरसाद्विंशति” इत्युक्तेः

कृत्तिकादिक्रमेण रव्यादीनां त्रिवारं रसादिमिता वर्षा महादशा । यथा कृत्तिकायां जातौ रवेः षट् वर्षाः, रोहिण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षाः, ऋगे, कुजस्य ७ वर्षाः, आर्द्रायां राहोः १८ वर्षाः, पुनर्वसौ जीवस्य १६ वर्षाः, पुष्ये जातौ शनेः १६ वर्षाः, अश्लेषायां बुधस्य २७ वर्षाः, मघायां केतोः ७ वर्षाः, पूर्वाफाल्गुन्यां जातस्य शुक्रस्य २० वर्षाः, एवमुत्तरफाल्गुन्यादिषु नवसु उत्तराषाढादिषु नवसु च रव्यादीनां यथाक्रमं षड्वादि-

वर्षाः । तदन्तर्दशा तु “सदशाभिर्दशां हत्वा वसुभिर्भागमाहरेदिति” विशेषः । ततश्च उभयोर्दशयोरनुपातेनान्तर्दशामानसुद्धेयम् यथा यदि १०८ वर्षैः ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्तन्मानम् एवं १२० वर्षैः यदि ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमित्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्तन्मानसिद्धिः । एवं योगिन्यादिदशायामपि अन्तर्दशामानसुद्धेयम् ।

अन्तर्दशाह अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहाभ्यन्तरे “अन्तर्दशाहे स्थाताञ्चेत् पुनर्भरणजन्मनी” इति मनुः दशाहपदं स्वस्वजात्युक्तायौचदिनपरम् ।

अन्तर्दहन न० अन्तरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्यन्तरदाहे । अन्तःस्थः दहनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दाह पु० अन्तर्मध्ये दाहः । देहाभ्यन्तरनामे ।

अन्तर्दृष्ट त्रि० अन्तः अन्तःकरणे दृष्टः । दुष्टान्तःकरणे ।

अन्तर्द्वार न० अन्तर्गतं द्वारम् । गृहमध्यस्थे युगद्वारे । जातद्वारे क्षीरसायी (सिद्धी) द्वारे श्वरः ।

अन्तर्द्वी स्त्री अन्तरु+धा स्त्रियां भावेऽङ् । अन्तर्द्वाने तिरोधाने “अन्तर्द्वीसुपययुरुत्पलावलीषु” इति माघः ।

अन्तर्द्वान न० अन्तरु+धा-ल्युट् । तिरोधाने दृश्यपदार्थस्य दर्शनायोग्यस्थाने स्थितौ, सुन्द्यादीनां शरीरत्वाने च । “अन्तर्द्वानं गते रामेइति” रामायणम् ।

अन्तर्द्वि पु० अन्तरु+धा-कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्तर्धाने च “अन्तर्द्वी येनादर्शनमिच्छति” पा० ।

अन्तर्नगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये अन्तःस्थं नगरम् कर्म० । अन्तःपुरे । “दशाननान्तर्नगरं ददर्शत” रामा० ।

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भावः प्रवेशः । मध्यप्रवेशे ससुदाय-
मध्यपाते । “आत्मानमात्मना विधदस्तीति व्यदिश्यते
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक” इति हरिका०
स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वङ्गमङ्गोपविषयत्वा-
दङ्गेर्वङ्गमदन्तर्भावः । अन्तःस्थोभावः । चित्तवृत्तिभेदे ।

अन्तर्भावना स्त्री अन्तःस्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता
भावना । व्यञ्जकचेष्टादिभ्यो चिन्तने ।

अन्तर्भावित लि० अन्तर्+भू-णिच्-क्त । मध्यप्रवेशिते ससु-
दायान्तर्भूतीकृते । “अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदस-
त्त्वतः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्त्वत” इति
खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्यवहितपूर्ववर्त्तितया कार-
णस्य यत् सत्त्वसुररीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य
सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारेऽनवस्थापातः
ततश्च उत्तरत्वं एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीया
तथाच कारणसत्त्वेऽपि कुतः तथा नाङ्गीक्रियते । एवं च
विनापि सत्त्वं, तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि
दोषोऽस्ति इति तदाशयः ।

अन्तर्भूत लि० अन्तर्मध्ये भूतः भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्त-
र्मते च । “कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तैः । सर्वै-
रकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते” इति हरिका० “एष वै
भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातन” इति पुरा० ।

अन्तर्मनस् लि० अन्तर्गतं वाह्यव्यापारभ्यन्ततया अन्तरेव
स्थितं मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्ते च ।
दुःखितस्य हि वाहेप्रतदितरव्यापारभ्यन्ततया तत्प्रती
कारचिन्तनायान्तरेव मनसः स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-
स्थस्य तु वाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमन-
स्ततया तथात्वमिति भेदः ।

अन्तर्मुख लि० अन्तःपरमात्मा मुखं प्रवेशद्वारं यस्य । वाह्य-
वस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ ।
अन्तरन्तरे मुखं यस्य । सुश्रुतोक्ते ऋषिस्वावस्थापने यस्य
भेदे न० । “सूचोकुशपत्वाचीमुखशरारीमुखान्तर्मुखविभू-
र्चकानि विस्वावशे” इति सुश्रुतम् । अन्तःकरणं अविद्या-
वृत्तिरूपं द्वारं मुखानुभवे यस्य । स्वरूपमुखानुभवहेतुना
अविद्यावृत्तिरूपान्तःकरणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकारके
प्राज्ञस्थे जीवभेदे “आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः” इति
श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोमुखत्वोक्त्या तथात्वम् ।
मुखस्य मध्यम् अव्ययी० । मुखस्य मध्ये इत्यर्थे अव्य० ।

अन्तर्मातृका स्त्री अन्तःस्था षट्पदस्या मातृका अकारादि-

वर्णाः । तन्त्रोक्तेषु षट्पदस्येषु अकारादिषु वर्सेषु । ते
च वर्णा अन्तर्मातृकान्यासशब्देऽनुपदं वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्मातृकान्यास पु० अन्तःस्थया मातृकाया न्यासः उच्चा-
रणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासः । अन्तस्थमातृकावर्णानां
स्मरणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा “न्यासोऽय-
मान्तर” इत्युपक्रम्य “द्विष्टपत्वाम्बुजे कण्ठे खरान् षोडश
विन्यसेत् । हादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् ।
दशपत्वाम्बुजे नाभौ डकारादीन्पञ्चदश । षट्पदमध्ये
लिङ्गस्थे बकारादीन्पञ्च षट् । आधारे चतुरोवर्णान्
न्यसेद्वादीन् चतुर्दशे । ह्रस्वौ भ्रूमध्ये पद्मे द्विदशे विन्यसेत्
प्रिये ! तन्मध्ये परविन्दुञ्च वृष्टिस्थितिलयात्मकम् । एवं
समाहितमना ध्यायेन्प्राप्तोयमान्तरः” इति तन्त्रसारः ।
अन्तर्मृत पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये मृतः । गर्भाशये मृते
बालकादौ “भवत्युच्छ्वासपूर्तिञ्च शूलं चानमृते शिशौ”
इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्त्य लि० अन्तरे भवः दिगा०य । मध्यभवे ।

अन्तर्याग पु० अन्तरनःकरणेन मनसा कल्पितोपचारैर्यागः
पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारैः पूजने, होमभेदे च ।
“अर्चयन् विषयैः पुष्पैस्तत्क्षणात् तन्मयो भवेत् । न्यासै-
स्तन्मयताबुद्धिः सोऽहंभावेन पूजयेत्” । तन्मयेति तदेकत्व-
ज्ञानसोऽहमिति, “मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोतानि परिभाव-
येत् । तामेव परमव्योम्नि परमानन्दवृत्तिहेते । दर्शयत्यात्मसद्भावं
पूजा होमादिभिर्विनेति” । विषयपुष्पाणि यथा । अमा-
यामनहङ्कारभरागमगदं तथा । अमोहकमदम्बञ्च अ-
निन्दाऽजोभकौ तथा । अमात्सर्ग्यमलोभञ्च दशपुष्पं
विदुर्बुधाः । अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
दया पुष्पं क्षमा पुष्पं ज्ञानं पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्यष्टसप्तभिः
१५ पुष्पैः पूजयेत् परदेवताम्” । अथ होमः । “आत्मा-
नमपरिच्छिन्नं विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्व-
रूपं संविभाव्य च । चतुरस्रं तु चित्तकुण्डमानन्दमेखला-
युतम् । अर्द्धमात्राकृतियौनिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ
ध्यात्वा तन्मयस्थज्ञानाग्नौ जुहुयात् यथा । मूलान्ते नाभि-
चैतन्यरूपाम्नौ हविषा सुचा । ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षरसी-
र्जुहोव्यहम्” । (साहा इति प्रथमाहुतिः, मूलान्ते) धर्मा-
धर्महविर्दीप्ते आत्मानौ मनसा सुचा । सुषुम्णावर्त्मना
नित्यमक्षरसीर्जुहोव्यहम्” । (साहेति द्वितीयाहुतिः,
मूलान्ते) “प्रकाशकाशहस्ताभ्यां अवलम्बनःसुचा ।
धर्माधर्मकलास्त्रे हृत्पूर्वमग्नौजुहोव्यहम्” । (साहेति तृती-

याङ्गतिं जुहुयात् । ततो मूलान्ते) । “अन्ननिर्नर-
निरिन्धनएधमाने मायाञ्चकारपरिपन्थिनि संविदन्तौ ।
कक्षिंश्चिद्भुतमरोचिविकाशमूत्रौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-
शिवासनान्तम् । इत्यन्तर्यजनं कृत्वा साक्षाद्ब्रह्ममयो भवेत् ।
न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तोभवेद्भ्रुवम्” । “अयमन्-
यांगोचानिनामेव । अथान्तःपञ्चमकारयजनप्रकारः ॥
तदुक्तं कुल्लाख्ये अन्तर्यजने” । “सुरा शक्तिः शिवोमांसं
तद्गोक्ता भैरवःस्वयम् । तयोरैक्यसमुत्पत्ते आनन्दोभोज्य
उच्यते । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च हव्ये व्यवस्थितम् ।
तस्याभिव्यञ्जकं द्रव्यं योगिभिस्तेन पीयते । लिङ्गत्व-
विशेषतः षट्चक्रपद्मभेदतः । पीठस्थानानि चागम्य सहा
पद्मः प्रजेत् । आमूलाधारमाब्रह्मरन्ध्रं गत्वा पुनः पुनः ।
चिच्चन्द्रकुण्डलीशक्तिसामरस्यमहोदयः । व्योमपङ्कजनि-
ध्वन्द्वसुधापानरतो नरः । मधुपानमिदं देवि ! चेतरेन्द्र-
पानकम् । पुण्यापुण्यं पशुं हत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित् ।
धरे लभं नयेच्चिन्तं पलाशीति निगद्यते । मानसादिन्द्रिय-
शवं संयम्यात्मनि योजयेत् । मांसाशीस भवेद्देवि ! इतरे
प्राणिघातकाः । शिवशक्त्यात्ममिथुनसंयोगानन्दनिर्भराः ।
सुक्तास्ते मैथुनं तस्यादितरे स्त्रीनिषेवकाः” इति त० सा०
“अन्नःपूजां विधायैव वाह्यपूजां समाचरेदिति” तन्त्रम् ।

अन्नर्याम पु० अन्नर्यामो यस्मात् । यह्रूपे सामापरारख्ये
पात्रभेदे । “त्रिष्टुभः स्वारं स्वारादन्नर्यामः ‘अन्नर्या-
मात् पञ्चदश’ इति यजु० १३, ५५ स्वारात् सान्द्रोऽन्त-
र्यामं यह्रं निरमिमीतेति” इतिरिति वेददीपः ।
तच्च यज्ञियं पात्रभेदः । “सुहृवा स्वर्याथानर्यामसमु-
न्नन्वेदिति” श्रुतिः “उच्चैस्तः पात्रयोजनमित्युपक्रम्य”
स्वरोत्तरपूर्वाङ्गं उपांश्चन्नर्यामयोः” कात्या० ६, १, २,
स्वरस्य उत्तरपूर्वाङ्गं ईशानकोषे, उपांश्चन्नर्यामयोः पात्रयो
योजयति सादयतीति वा” तद्व्या० ।

अन्नर्यामिन् पु० अन्नर्मध्येऽनुप्रविश्य यमयति स्वस्वकर्माणि
इन्द्रियादीनि जीवं वा व्यापारयति यम+श्चिच्-श्चिनि ।
“अन्नराविश्य भूतानि यो विभक्त्यःककेतुभिः । अन्नर्यामी-
श्वरः ताक्षात् भवे”दित्युक्ते ईश्वरे ‘अन्नरेष यमयती-
त्यादि’ बृहदारण्यकान्नर्यामिब्राह्मणोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
आत्मकेतुभिः निजव्यापारैः प्राणादिदृष्टिभिरित्यर्थः ।
वायौ च तस्य सर्वप्राणिषु अध्यात्मवायुरूपेण स्थितत्वा-
त्तथात्वम् । अन्नर्गतवस्तुज्ञातरि ति० ।

अन्नर्यामिब्राह्मण न० अन्नर्यामिन ईश्वरस्य ज्ञापकम्

ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागः । बृहदारण्यकान्नर्गते अन्नर्या-
मिनः ईश्वरस्य ज्ञापके ब्राह्मणे । तच्च १३० पृष्टे दर्शितम् ।
अन्नलोम न० अन्नर्गतमाच्छाद्यं लोम अच् समा० ।
आच्छाद्ये लोमि ।

अन्नवर्गशिक ति० अन्नवर्ग्ये राज्ञामाध्यन्तरमृष्टे नियुक्तः
नियुक्तार्थे ठक् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः, अन्-
वर्ग्यः नियोज्यतयाऽख्यस्य ठन् वा । राज्ञामन्तःपुरे रक्ष-
णार्थं नियुक्ते कुञ्जवामनादौ ।

अन्नवर्ण अव्य० वनस्य मध्यम् खत्वम् । वनमध्ये इत्यर्थे ।
अन्नवर्ती अन्तरस्वस्य गर्भं इति वाक्ये “अन्नवर्तपतिवतो-
नुंगिति” पा० अन्तःशब्दस्याधिकरश्चशक्तिप्रधानतयाऽस्ति-
सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तौ महत्पु अदुपपत्ते
मस्य वः लुक् च । गर्भवत्याम् स्त्रियाम् । ‘तस्यामेवास्य
यामिन्यामन्तर्वती प्रजावती सुतावस्तुत सम्मन्त्राविति’
रघुः । अन्तःशब्दस्य तत्स्थलक्षणया अस्यर्थे महत्पु मस्य
वः । अन्तःस्यपदार्थवति ति० । “पुमानन्तर्वां स्वविरः
पयस्नानिति” अथ० ६, ४, ३ ।

अन्तर्वमि पु० अन्तःस्थित एव वाषयति उद्गारशब्दं कारयति
वष्-शब्दे इन् खस्य मत्वम् । (देकुर) इतिस्वात-
स्योद्गारशब्दस्य कारके अजीर्णनामके रोगभेदे ।

अन्तर्वर्त्तिन् ति० अन्तः मध्ये वर्त्तते इत-श्चिनि । मध्य-
वर्त्तिनि । “अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्येति” सि०कौ० ।
अन्तर्वा ति० अन्तः अन्तरङ्गभावम् अन्तःकरणं वा वाति मच्छति
स्निग्धत्वे न वा-गतिसम्बन्धयोः विच् । पुत्रपश्चादिषु ।

अन्तर्वाणि ति० अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रवाक्या-
त्मिका वाणी यस्य व० समासान्तविधेरनित्यत्वाच्च ऋप्
ह्रस्वश्च । बह्वशास्त्रवाक्याभिज्ञे पण्डिते ।

अन्तर्वावत् ति० अन्तर्वाः पुत्रादिरस्यस्मिन् महत्पु मस्य वः ।
पुत्रादिमति “अन्तर्वावत् क्यं दधे” इति ऋ० १, ४, ७,
“अन्तर्वावत् अन्तःस्थितपुत्रादिमत्त्वात् बह्वयुषोपेतं क्यं
मृहमिति” भा० ।

अन्तर्वाप्य ति० अन्तर्गतं वाष्पम् । वाह्याप्रकाशिते कण्ठ-
पथामाप्ते रोदनजन्यजलकषे । व० । तद्युक्तपदार्थे
ति० । “अन्तर्वाष्पविखोचने” इति ।

अन्तर्विगाह पु० अन्नभूत्वा विगाहः । मध्यप्रवेशे । ल्युट् ।
अन्तर्विगाहनमप्यत्र न० हेम० ।

अन्तर्वेदि पु० अन्तर्गता वेदित्यत्र देशे । ब्रह्मावर्त्तदेशे, व च
देशः आ प्रयागात् हरिद्वारपर्यन्तो गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । “अपणस्य पञ्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा कात्या० २,५,११, “अन्तर्वेदि वेद्याः करिष्यमाणायाः प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति” तद्वा० “अन्यदन्तर्वेदि” कात्या० १३,३,३ । अन्तर्वेदि विहितं कर्म ठन् । अन्तर्वेदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते दृष्ट्यादौ कर्मणि “नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकमिति” मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति” कृष्ण० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादनन्तर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्यन्ते शशस्थलीति ब्रह्मावर्त्त इति च ख्याते देशे अन्तर्वेष्टिक ति० अन्तर्वेष्टे अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञा पूर्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः । अन्तःपुररक्षणाव नियुक्ते कञ्चुकादौ । अन्तर्वेष्टिकादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हृत्य अव्य० अन्तर्+हन-ल्यप् । मध्ये हृत्वेत्यर्थे “अन्तरपरिपहे” पा० अपरिपह एवास् गतित्वेन समासः परिपहे ङ न, “अन्तर्हृत्वा गतः हृतं परिपहेति” सि०कौ० । [तद्वति ति० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढहासे, ईत० । अन्तर्हित ति० अन्तर्+धा-क्त । युक्ते, तिरोहिते च । “अन्तर्हितस्यर्थ” इति सि०कौ० ।

अन्तवत् ति० अन्तो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य महत्त्वं मस्य वः । अवश्वनचरे “अन्तवन इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिण” इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । “स हैतानन्वत उपास्तेऽन्तवतः स लोकान् जयतीति” इ० उ० । “अन्तवतः परिच्छिन्नानिति” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तु शीलमस्य वस-षिनि सप्तस्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते ति० । [सीमावाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्या वेलाऽवधिः कालो वा ईत० । शेष-अन्तश्रय्या स्त्री शवनं श्रय्या शीङ्-भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं श्रय्या चतुर्थ्यर्थे ईत० । मरणाद्यर्थं भूमिश्रय्यात्वाम्, तद्देहत्वात् श्रमशाने च । अन्त एव श्रय्या निर्व्यापारत्व-सादृश्यात् कर्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद्-क्लिप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । “तत्सुपासते गुरुमिवान्तसद्” इति किरा० । समीपगे ति० ।

अन्तस्रलिल न० अन्तरप्रकाशं स्रलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले “मङ्गाया अन्तस्रलिलवाहित्वाच्च दोष” इति रघु० । सत्त्वाभावपक्षे अन्तःस्रलिलमध्यत । अन्तर्गतं स्रलिलं यस्याः ।

अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । स्रलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःस्रलिलमव-गाहेतेति” ऋतिः । [तापे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थितः तापः । चित्ततापे, देहमध्य-अन्त(न्ते)स्था पु० अन्तः सशौर्णशौर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्या-क्लिप् । यरलवाख्येषु वर्णेषु ते हि कादिमावमानस्यर्शानां शषसहृदपोष्यस्यमध्यस्थाः । वा विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्याभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं वि-जानीयात् कण्ठप्रमाङ्गरसंयुतमिति” पा०शि० । स्या-क । अन्तःस्थोऽप्यत्र मध्यस्थितभावे ति० । भवादौ गङ्गा० ङ । अन्तःस्थीयः मध्यस्थमवे ति० ।

अन्तादि ति० आदिश्च अन्तश्च इ-राज० वा परनिपातः । आदान्तयोः । “अन्तादिवञ्चेति” पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्थानलोवङ्गः । प्रलयानले, अन्त्येष्टिकर्माङ्गवञ्चौ च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्यन्तदेशश्च्छति ऋ-अण् उप० । “अविष्टातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुरिति” भारतीकौ पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य प्रामाण्यत्वत्तथात्वम् ।

अन्नावशायिन् पु० अन्ते पर्यन्तदेशेऽवशते अव+शो-षिनि ।

अन्नावसायिन् पु० नखकेशानामन्तमवसाहं ङेत्तुं शीलमस्य अव+सो-षिनि युक् च । नापिते । अन्ते दृढे वयसि अवसति निश्चिनोति तत्त्वम् । मुनिभेदे । “अन्नाव स्वतो-षार्थं जन्तुनाशाय अवसति । प्राणिसिंहस्यै चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते संबध्यते अन्त-इ । नटाभिनयन-काले तदुक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे के टापि अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० “सुगन्धप्रभीतवदुमेवतरनि मातो-रिति” भाग० “यो नो अन्तेऽभिदासत्स्वनि दूरे पदोऽस” इति ऋ० १,७९,११, “अन्ति अन्तिके” भा० । “नही तु वो मरतो अन्त्यजे” ऋ० १,१६७,९ । अस्य सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्तदर्थसामीप्ये ‘दृष-णावन्तिदेवगति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक ति० अन्त्यते संबध्यते सामीप्येन, अन्त-घञ् सो-स्यास्तीति मत्वर्थोयः ठन् । सामीप्यवति । “विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन्निति” “शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति” “वसे-युश्च मृष्टान्तिके” इति च मनुः । “तामन्तिकस्यस्तवलि-प्रदीपामिति” रघुः । स्वार्थे ठनि सामीप्ये न० । चूलप्राम् न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसीमां व्याप्नोति अन्त+ञन् । पर्यन्तव्यापके ति० । “केयान्तिको ब्राह्म-

षस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । जलाटसस्त्रितो राक्षः
स्यात्तु नासान्तिको विश" इति "षट्त्रिंशदादिकं
चर्थं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् । तदद्विकं पादिकं वा षट्त्रिंश-
न्तिकमेव वेति" च मनुः । "जनान्ते स्याज्जनान्तिक-
मिति" सा०द० ।

अन्तिकतम लि० अतिशयेनान्तिकः अतिशयने तमम् ।
अत्रासन्ने वेदे तु "तादेचेति" तिकलोपे अन्तमोऽप्युक्तार्थे ।

अन्तिकाश्रय पु० अन्तिकं समीपम् आश्रयते आ+ओ-अच् ।
निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च ।

अन्तितस् अव्य० अन्तिक+तसिल् कलोपः अन्तिशब्दाद्वा
तसिल् । अन्तिके इत्यर्थे "नकिष्टं न्नन्यन्तितोनदूरादिति"
ऋ० २,२७,१३, "अन्तितः अन्तिकादिति" भा० ।

अन्तिम लि० अन्ते भवः अन्त+डिमच् । अन्तभवे, चरभे च ।
"अजातशत्रुतमूर्खानां वरभाट्यौ नचान्तिमः । सङ्ग्रहोप-
करावाद्यावन्तिमश्च पदे पदे" हितो० ।

अन्तिवाम लि० अन्ति अन्तिके वामं वननीयं धनमस्य ।
निकटस्थधने "अन्तिवामा दूरे" इति ऋ० ७,७७,४ ।

"अन्ति अस्मदन्तिके वामं धनं यस्याः सान्तिवामेति" भा० ।
अन्तेवसत् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस-शब्द
७त० अलुक्समा० । शिष्ये अन्ते शब्दस्य पृथक्स्थितावपि
तत्समभिव्याहारमात्रेण तदर्घता । "वसन्निवान्ते विन-
येन जिष्णुः" किरा० ।

अन्तेवासिन् पु० अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस-
शब्दि ७त० अलुक्समा० । शिष्ये "याज्जान्तेवासिनोर्वापि
न त्वन्यत इति स्थितिरिति" मनुः "कलापिवैशम्पाय-
नान्तेवासिभ्यश्चेति" "आचार्योपसर्जनान्तश्चान्ते वासीति" च
पा० । "वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासीति" दशकु० ।
यामादेरन्तेवासिनि चाखडालादौ लि० ।

अन्तोदात्त न० अन्ते उदात्तः सरो यस्य । अन्तोदात्तस्वर-
युक्ते पदे "पथिमथोः सर्वनामस्थाने" पा० सूत्रे "सर्व-
नामस्थाने किम् ? ज्योतिष्मतः पथो रक्षेति उदात्त-
निर्वाचनस्वरान्तोदात्तं पदमिति" सि०कौ० । अन्ते अन्ता
वयवे उदात्तः । यादृशससदायस्य अन्त उदात्तः तादृशे
ससदाये "कर्षात्वतो षजोऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे विहिते
अन्तोदात्तस्वरे, कर्षःपाक इत्यादि । "धातोः" पा०
अन्तोदात्तः । "गोपायतञ्च" इति सि०कौ० । "फिषो-
ऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे शान्तनवाचार्यप्रणीतसूत्रैः
प्रातिपदिकस्थान् उदात्तः । तानि च सूत्राणि सि०कौ०

उत्तरार्द्धे ५५१, पृष्ठादौ उपात्तानि । बाह्यसूत्रलोपात्तानां
प्रातिपदिकानामन्तोदात्तता बोध्या ।

अन्तो लि० अन्ते पर्यन्ते वसतीति अन्त+यत् । चाखडाले ।
"अन्त्यादपि वरं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपीति" मनुः
"अन्त्यसखडाल" इति कुल्लू० । श्लेच्छे, चखडालान्य-
स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो
ज्ञानात् सायं तु गच्छति" नर्षदक्षनदीनाम्नी नान्प्रपर्वत-
नामिकामिति" "नान्प्रो न विकलेन्द्र्य" इति च
मनुः । "अन्प्रसखडालादिरिति" "नक्षत्रदक्षनदीच्छे-
पर्वतनामिकामिति" च कुल्लू० । श्लेच्छानां सर्वाप-
कर्षान्नभवत्वात्तथात्वम् । अवसानभवे, "जायायै पूर्व-
मारिख्यै दत्ताग्नीनन्प्रकर्म्मणीति" मनुः "नानावीजेष्वन्प्र
एव सामर्थ्यात्" कात्या० २,४,१०, "असह्यपीडं भगवन् !
ऋषभन्प्रमवेहि मे" इति "विससर्च्च तदन्प्रमण्डनमिति"
च रघुः "क्रियतां कथमन्प्रमण्डनमिति" कुमा० । अव-
सानञ्च दैशिकं कालिकञ्च उक्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम्
अन्ताय परिच्छेदाय हितः यत् । परिच्छेदकारके
वैशिषिकोक्ते विशेषपदार्थे "अन्तो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः
परिकीर्तित" इति भाषा० प्रलये परमात्मानां गगनादी-
नाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्यैव परिच्छेद-
करत्वमिति तस्यान्यत्वम् । सुप्तायाम् स्त्री । अन्तिने
वस्तुनि लि० । यथा नक्षत्राणां मध्ये रेवती, राशीनां
मध्ये मीनः, वर्सानां मध्ये हकार इत्यादि । संख्याभेदे
न० "जलधिश्चान्यं मध्यं परार्द्धमिति द्रव्यगुणोत्तरा संख्ये"ति
भास्कराचार्योक्ते परार्द्धशतभागे । गणितशास्त्रोक्ते सर्वस्य
वामस्थिताङ्के "स्याथोऽन्यवर्गो द्विगुणान्प्रनिम्न" इति
लीला० । लग्नावधिद्वादशराशौ पु० षष्ठेऽप्येऽन्ते भुवि-
चेन्विहेश इति नील०ता० । "त्रिकोष्पाटकयूकान्प्रयहा-
यइत् फलं तथा इति" ज्योति० । अन्तेभवः दिगा० वत् ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया युतोनायां त्रिज्जायाम्
स्त्री । यथा "चित्तिज्ज्यैवं दुगुणश्च सा हृतिश्चरज्ज्य-
यैवं त्रिगुणोऽपि सान्प्रका" । "दुज्यैव चित्तिज्ज्यो-
त्तरगोले युता, यास्ये रक्षिता हृतिर्भवति । एवं त्रिज्जा
चरजीवया युतोनान्प्र स्यात् । अलोपपत्तिः । अल
गोलेऽहोरात्रवृत्तचित्तिजसंपातयोर्वर्द्धं यत् तदुदयास्त-
सूत्रम् । एवमुन्मण्डलसंपातयोर्वर्द्धं तदहोरात्रवृत्तव्यास-
सूत्रम् । तदुदयास्तसूत्रयोरन्तरं सर्वत्र कुञ्जा । अथ
यास्योत्तरवृत्तसंपातयोर्वर्द्धं तत् तन्मिदं तस्य व्याससूत्रम् ।

तयोर्व्यासहृतयोर्धः संपातस्तस्मादुपरितनं खण्डं दुज्या । सोऽत्तरगोलेऽधःस्थया कुज्याया युता यावत् क्रियते ताव-
द्दिनाधैः कौद्यास्तहृतयोरन्तरं स्यात् । दक्षिणे तु कुज्याया
हीना । यतस्तत्रोद्यास्तहृत्वाधः कुज्या । यदकौ-
द्यास्तहृतयोरन्तरं सा च हृतिरुच्यते । एवमन्त्रापि ।
अत्राहोरात्रदत्तव्यासाधं त्रिज्यातल्लैरङ्कैरङ्क्यते तावत्
त्रिज्यातल्यं भवति । तैरङ्कैर्यावत् कुज्या गण्यते
तावच्चरज्यातल्या भवति । अथ चरज्याया त्रिज्या युतो-
नाऽन्त्रासंज्ञा भवति । नह्रन्त्राहृत्योः चेतसंस्थानभेदः ।
किन्त्वङ्कानां गुरुलघुत्वात् केवलं सख्याकृतो भेद इत्युप-
पन्नम्” प्रमिता ० ।

अन्व्यकर्मन् न० अन्वे नाशे भवं कर्म । अन्वेष्टिक्रियायाम् ।
“जायायै पूर्वमारिरणैः दत्त्वाग्नीनन्त्रकर्मणि” “ब्राह्म्यानां
याजनं कृत्वा परेषामन्त्रकर्म च अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः
कच्छ्रैर्व्यपोहति” इति “जातकर्मन्त्रकर्मणि नवश्राद्धं
तथैव चेति” च मनुः । “तमेन नृत्तमितोऽस्माद्ग्रामात्
अग्नये” इति ऋ० उप० अग्नयेऽन्वर्धष्टत्वजोहरन्ति
पुत्रा वान्त्रकर्मणि” इति ऋ० उप० भा० ।

अन्व्यज पु० स्त्री० अन्त्रः सन् जायते जन-ड । शूद्रे तस्य
वर्षमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम् । “येन केनचिदङ्गेन हिंसाञ्चे-
च्छ्रेष्ठमन्त्रज” इति मनुः । “अन्त्रजः शूद्रः” इति कुल्लू० ।
शेषजातमाले त्रि० । अन्त्रश्चाण्डाल इव जायते जन-
ड । रजकादिषु सप्तषु जातिषु पु० स्त्री० “रजकचर्मकारश्च
नटो वरुड च । कौर्त्तमेदभिज्ञाश्च सप्तैते अन्त्रजाः
सृताः” अत्रिसंहिता । “न शूद्रराज्ये निवसेदित्यधिष्ठत्य
नोपहृष्टेऽन्त्रजैर्नभिरिति” “सहस्रं त्वन्त्रजस्त्रियामिति”
च मनुः ।

अन्व्यजन्मन् पु० स्त्री० अन्त्रं जन्म यस्य । शूद्रे, “प्रतिमहस्तु
क्रियते शूद्रादध्वन्त्रजन्मन” इति मनुः । शेषजातमाले त्रि० ।

अन्व्यजाति पु० स्त्री० अन्त्रा जातिर्यस्य । शूद्रे । “शरीरजैः
कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पञ्चिष्टगतां
मानसैरन्त्रजातितामिति” मनुः । चण्डालादौ च ।
“अन्त्रजातिरविज्ञातो निवेशश्चास्य वेष्टनीति” आप० ।

अन्व्यध न० कर्म० । मीनराशी, रेवतीनक्षत्रे च तयोः राशि
चक्रस्थाने स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्व्ययोनि पु० स्त्री० अन्व्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य । शूद्रे,
चण्डालादौ च ‘शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्व्यानामन्त्र-
योनिव’ इति मनुः ।

अन्व्यवर्ण पु० स्त्री० कर्म० । शूद्रे । पद्वाक्यादेरवसानस्थिता-
चरे पु० । [पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अन्व्यानुप्रास पु० कर्म० । शब्दालङ्काररूपे अनुप्रासभेदे (१७८)

अन्व्यावसायिन् पु० स्त्री० “निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्र-
मन्त्रावसायिनम् । प्रसूशानगोचरं सृते” इति मन्त्रे
निषादस्त्रियां चण्डालजाते (सुरदाफरास) इति ख्याते
सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप् । “चण्डालः श्वपचःक्षत्ता सृतो
वैदेहकस्तथा । मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्व्यावसायिनः”
इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डादिषु च । “अन्व्यावसायिनामन्त्र-
मन्त्रीयाद्यस्तु कामत” इति अङ्गिरःस्मृतिः ।

अन्व्याश्रम पु० न० कर्म० । चतुर्थाश्रमे भिक्षुरूपशेषाश्रमे ।

अन्व्याश्रमिन् पु० अन्त्राश्रमोऽस्यस्य इति । चतुर्थाश्रमयुक्ते ।

अन्व्याहुति स्त्री कर्म० । अन्त्रोद्यौ साग्निकस्य नृत्तस्य
देहसंस्कारके यज्ञभेदे “अन्त्राहुतिं हावयितुं सविप्रा”
इति भट्टिः ।

अन्व्यूति स्त्री अन्नि अन्निकस्य वा ऊतिः रक्षणम् अव-क्रिप्
कलोपः । आसन्नरक्षणे “अहमन्त्रूतिमयोभुवमिति”
ऋ० १,१३८,१ ।

अन्व्येष्टि स्त्री अन्वेभवा इष्टिः । साग्निकस्य नृत्तस्य देह-
संस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्त्वमत्वात् निरग्नेर्दाहमात्रसंस्कारे
च । “पतितानां न दाहः स्यात् नान्त्रेष्टिर्नास्ति सञ्चय”
इति शु० त० स्मृतिः ।

अन्व न० अन्त्रते देहो वध्दतेऽनेन अति-वध्दने करणे ढ्रन् ।
देहवध्दने-“उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यासाः पुंसामन्त्राणि
स्वरिभिः अर्द्धव्यासेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्द्देशेत्” ।
इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाडीभेदे । “सार्द्धत्वि व्यामान्य-
न्त्राणि पुंसः स्त्रीणामर्द्धव्यासहीनानि” सुश्रुतम् । “नित्ये-
दन्वविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्” “यस्यान्वमन्त्रैरुपले-
पिभिरिति” सुश्रुतम् ।

अन्वकूज पु० अन्वस्य कूजः शब्दभेदः । अन्वविकूजने “पक्वा-
शयस्थोऽन्वकूजं शूलं नामौ करोति वेति” सुश्रुतम् ।

अन्वपाचक अन्वस्यं दोषं पाचयति । त्वचिसारे निर्यास-
विषे औषधिभेदे “स्थावरभृङ्गसञ्चैव द्विविधं विषसञ्च्यते”
इत्युपक्रम्य । “दशाधिष्ठानमाद्यान्तु द्वितीयं षोडशाश्वयभि-
त्यभिधाय “मूलं पलं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च
निर्यासाः धातवश्चैव कन्दश्च दशमः सृते” इति विशेषतः
स्थावरस्य स्थानसङ्ख्या “अन्वपाचककर्त्रे रीयसौ रीयककर-
घाटक रम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्षारनिर्यासविषाया-

जेति" २५२ प्र० सुश्रुते उक्तम् । विवरणं विषयश्चेद्व्ययम् ।
अन्वमांस न० "आन्विकं छिद्रमार्गेण धौतं निर्मलधा-
रिणा । तस्य खण्डान् संविधाय वेसवार (वेसम) युतान्
यचेत् । निःसारं विरसोद्गारमन्वमांससुदाहृतमिति
वैद्यकोक्ते पक्वमांसभेदे आन्विके ।

अन्ववृद्धि प्र० अन्वनिमित्ता वृद्धिः । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे
स च रोगः सु० २८६ प्र० सुश्रुते दर्शितो यथा
"वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूलान्वनिमित्ताः सप्त वृद्धयः ।
तासां मूलान्वनिमित्ते वृद्धी वातसमुल्ले केवलसुत्पत्ति-
हेतुरन्यतमः ॥ अधःप्रकृपितोऽन्यतमो हि दोषः फल-
कोशवाहिनोरभिप्रपद्य धमनीः फलकोशयोर्वृद्धिं जन-
यति तां वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यन्तीनां पूर्वरूपाणि
वस्त्रिकटीसुष्कमेद्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशशोफ-
श्रेति तत्रानिलपरिपूरणां वस्त्रिमावाततां परुषामनिमित्ता-
निसृजं वातवृद्धिमाचक्षते, पकोडुम्बरसङ्काशं ज्वर-
दाहोद्भवतीं चाशु ससुत्यानपाकां पित्तवृद्धिं, कठिनामल्प-
वेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं, कण्णस्रोटावृतां पित्त-
वृद्धिलिङ्गां, रक्तवृद्धिं वृद्धिगंधां कण्डूमतीमल्पवेदनां ताल-
फलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूलसम्भारणशीलस्य मूलवृद्धि-
र्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा इतिरिव क्षुभ्यति मूलकच्छ-
वेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोशयोश्चापादयति तां मूलवृद्धिं
विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विपद्दृष्टप्रपतनादिभिरायास-
विशेषैर्जायुरतिप्रवृद्धः प्रकृपितश्च स्थूलान्वस्येतरस्य चैकदेशं
द्विशुष्णमादायाधोगत्वा वङ्गसम्भिसुपेत्य यन्विरूपेण
स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणं च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य
सुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्त्रिमावाततः प्रदीर्घः शोफो
भवति सशब्दमवपीडितशोद्धसुपैति । विसृजश्च पुनराध-
मति तामन्ववृद्धिमसाध्यामित्याचक्षते" इति । 'षण्मासालु-
पयुज्यैतमन्ववृद्धिं व्यपोहति" सुश्रुतम् ।

अन्दिका स्त्री अदि+अन्धने खबुल् । नाद्योक्तौ ज्येष्ठ-
भगिन्यामित्यमरटोकायां नीलकण्ठः ।

अन्दू स्त्री अन्धते बध्यतेऽनेन अदि+कू । निःशुद्धे स्तोपाद-
भूषणभेदे च । स्वार्थे कन् "कोऽप्य इति" ह्रस्वः । अन्दु-
कोऽप्यत्र "स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमस्य
देवताशब्दादौ दर्शनात् पुंस्त्वम् ।

अ(आ) न्दोल दोलने अद० चु० उभ० सक० सेट् ।
अ(आ)न्दोलयति-ते आन्दुदोलत्-त । ल्युट् । अ(आ)न्दो-
लनम् "किन्त्वासाभरविन्दुसुन्दरदृशां द्राक्चासरान्दोल-

नादि" ल्युङ्गटः । अ(आ)न्दोलितः । चुरादेराकृतिगणत्व-
नायसुत्प्रेक्षितः स च दीर्घादिः । "आन्दुलत् क दोलने"
इति कविकल्पद्रुमोक्तेः ह्रस्वान्न इत्यन्ये तन्मूलं षट्थम् ।
अन्ध इष्टविधाते अद० चु० उभ० धात्वर्थगृहीतकर्म्मकला-
दकर्मकः सेट् । अन्धयति-ते आन्दिधत्-त । अन्धयन्
अन्धितः । "कनकवृष्टगणान्धितधियेति" सा० द० ।
इष्टरत्न नेलेन्द्रियजं प्रत्यक्षं विवेकज्ञानञ्च तद्विधाताश्वस्य
कर्त्तृत्वम् ।

अन्ध त्रि० अन्ध-अच् । नेलद्वयशून्ये एकचक्षुर्हीने तु नास्य
प्रयोगः अनुपहतनेत्वान्तरेण तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्धश्च
द्विविधः जन्मान्धः, उत्पत्तौ नेलद्वयज्ञानपि रोगादिना
उपहतनेलद्वयश्च उभयतैव तत्प्रयोगात् । "जडमूकान्ध-
बधिरानिति" "उन्मत्तोऽन्धश्च वज्र्याः स्युरिति" च मनुः ।
"इहैवास्ते तु सा लोके गौरभ्येवैकवेश्मनीति" "अनंशौ
क्लौषपतितौ जालान्धबधिरौ" तथेति सूत्रान्तरम् "अन्धो-
गगनं न पश्यतीति" व्यु० गदा० "वृद्धोऽन्धः पतिरेष
मञ्जुकगत्" इति सा० द० । चक्षुःसत्त्वेऽपि आलोकादि
सहकारिकारणान्तराभावेन इष्टराहित्येऽपि अन्ध प्रयोगः ।
यथा "दिवाभ्याः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथा परे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यवृष्टय" इति देवी० ।
तत्र भेचकानां दर्शने आलोकाभावश्चैव सहकारितया
तेषां दिवान्धत्वम् । कपोतादीनां तु सूर्यालोकाभावे-
ऽपि दीपाद्यालोकात्तरसङ्गावे रात्रावन्धता । मनुष्याणाम्
दिवा सूर्यालोकात्, रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र
इष्टमन्वात्तान्धत्वम् । विवेकज्ञानशून्ये "क्रोधान्धस्तस्य
तस्य स्वयमिह भवितेति" वेद्यो० "नैवान्धत्वं मदान्धसिन्दूर-
घटेति" गङ्गास्तोत्रम् । "साराभ्या गाढताहृत्वा समस्त-
रतकोविदेति" सा० द० "अज्ञानतिमिरान्धस्येति" गुरु-
नतिः । परिव्राजकभेदे, तस्य "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्षः
अकर्षं इवे"त्यादि श्रुत्या वाहप्रवस्तुदर्शनशून्यचक्षुःशून्य-
त्वोक्तेरन्धत्वम् अतएव "तिष्ठतोव्रजतोवापि यस्य चक्षुर्न दूर-
गम् । चतुष्पदां भुवं सृष्ट्वा, परिव्राडन्ध उच्यते" इत्यनेन
तस्यान्धत्वं परिभाषितम् । नष्टद्रव्याभालाभोपयोगितया
ज्योतिषपरिभाषिते राशिभेदे च । 'भेषो वृषो ष्टेग्रेन्द्रश्च
दिवाभ्याः परिकीर्त्तिताः । न्ययुक्कर्कटकन्यास रात्रावन्धाः
प्रकीर्त्तिता" इति तथा च भेषादिषु दिवा नष्टद्रव्यस्य
लाभः तत्र यहीतशौरस्य दिवाभ्यत्वात् । मिथुनादिषु तु
रात्रौ नष्टद्रव्यस्य लाभः तत्र यहीतशौरस्य रात्रावन्धत्वात्

अन्धत्वं नष्टस्य न लाभ इत्येतत्परतया तत्त्वान्धत्वम्
भाक्तम् । अन्धयतीत्यन्धम् अन्ध-चु० प्रेरणे णिच्-अच्,
अन्ध-करणे अच् वा । तमसि अन्धकारे “अन्धं तमस्ते
प्रविशन्ति ये के चात्महनोजना इति” श्रुतिः । यथार्थं
ज्ञानावरके वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च “आसीदिदं
तमोभूतमिति” मनौ “तमसादृततत्त्वेनेति” “तमसै
वाडृतं तत्त्वं नादृतपश्यति मूढधीरिति” च पुराणे तमः-
शब्देनाज्ञानस्थैवाभिधानात्तथात्वम् । जले न० भेदि० ।
तस्य मनुष्याणामन्धकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये
उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्धक पु० अन्ध-खुल् । दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ
कश्यपादुत्पन्नः तस्य वरेण महादेवैरवध्यतामापेदे यथोक्तं
हरिवंशे १४५ अ० “दितिरुवाच हतपुत्राऽस्मि भगवन् !
देवैर्धर्मैश्चिताम्बर ! । अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरभित-
विक्रमम् । कश्यप उवाच । अवध्यस्ते सुतो देवि !
दाज्ञायषि ! भवेदिति । देवानां संशयो नात् कश्चित्
कमललोचने ! । देवदेवस्य ते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ।
आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्वथा । अन्वालभत
तां देवीं कश्यपः सत्यवागथ । अद्भुत्योद्गरेदेशे तु सा पुत्रं
सुपुत्रे ततः । सहस्रबाहुं कौरव्य ! सहस्राशिरसं तथा ।
द्विसहस्रेक्षणाञ्चैव तावच्चरणमेव च । स ब्रजत्वन्ववद्यस्नादन-
न्धोऽपि हि भारत ! । तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्
निवासिनः । अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्वांन् बाधति
भारत ! । हरत्यपि च रत्नानि सर्वाण्येतात्मवलाश्रयात् ।
वासयत्यात्मवीर्येण निगृह्याश्वरसां गन्धान् । स्वैरशून्य-
वर्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयङ्करः । परदारापहरणं पर-
रत्नविलोपनम् । चकार सततं मोहादन्धकः पापनिन्द्यः”
इति “निशितविश्रूलदारिताम्वकमहासुर इति” काद० ।
अन्ध एव अन्धकः स्वार्थे कन् । सुनिभेदे स च वृह-
स्पतिज्येष्ठभ्रातृः उतथ्यात् ममतायासुत्पन्नः वृहस्पति-
शापादन्धत्वमापेदे । तस्य जात्यन्धत्वात् दीर्घतमा इति
नामान्तरं तत्कथा भा० आ० प० १०४ अ० “उत-
यस्य यवीर्धास्तु पुरोधस्तिदिवोकसाम् । वृहस्पतिर्दृ-
हस्तेजा ममतामन्वपद्यत् ॥ उवाच ममता तन्तु देवरं
वदताम्बरम् ॥ अन्तर्वती त्वहं आत्मा ज्येष्ठेनारम्यता-
मिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुक्षावेव वृहस्पते ! ।
अतथ्यो वेदमत्तापि षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ अमोघरेतास्व-
ज्ञापि द्वयोर्ज्ञास्त्वत् सन्धवः । तस्मादेवं गतेऽद्य त्वसुपार-

मित्तमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तथा सत्यक् वृहस्पतिरुदारधीः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्त्रितम् ॥ स बभूव
ततः काशी तथा सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तं तु तं रेतः
स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ भोस्तात ! मा गमः कामं द्वयोर्ना-
स्तेऽहं सन्धवः । अल्पावकाशो भगवन् ! पूर्वञ्चाहमिहा-
गतः । अमोघरेताश्च भवान्न पीडां कर्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव
तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः । जगाम मैथुनायैव ममतां
चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो
सुनिः । पद्भ्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः ॥ स्थान-
मप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतन्तदा । पपात सहसा भूमौ
ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ॥ तदृष्ट्वा परितं शुक्रं शशाप स-
रुषान्वितः । उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भतस्य भगवाण्यपिः ॥
यन्मां त्वमोदशे काले सर्वभूतेषुते सति । एवमात्य वच-
स्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापा-
दभिरजायत । वृहस्पतेर्दृष्टकीर्त्तं वृहस्पतिरिवौजसा ॥
जात्यन्धोवेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया । तरुणीं
रूपसम्पन्नां प्रदेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्रान् जन-
यामास गौतमादीन् महायथाः” इति । यादवभेदे च
“सात्त्वतान् सत्त्वसम्पन्नात् कौशल्या सुपुत्रे सुतान् ।
भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवाद्यधं नृपम् । अन्धकञ्च
महाबाहुं दृष्टिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गाश्चत्वारो
विस्तरेणैव तान् शृणु । अन्धकात् काश्यपुहित्वा चतुरो-
ऽलभतात्मजान् । कुकुरं भजमानञ्च शमं कम्बलवर्द्धिषम्” ।
इति हरिवंशे ३८ अ० । “दूतं संशेषयामास दृष्ट्वाऽन्धक-
निवेशनम्, ततो दृष्ट्वाऽन्धकाः कृष्णमिति” हरिवंशः ।

अन्धकारिपु पु० ईत० । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम्
यथा हरिवंशे १४६ अ० “सुमोच भगवाञ्छूलं प्रदीप्राग्नि-
समप्रभम् । तत् पपात हरीत्सृष्टमन्धकोरसि दुर्बरम् ।
भस्मसाञ्जाकरोद्गौडमन्धकं साधुकण्ठकर्मितम्” अन्धकहन्तारो-
दयोऽथत्वं । अन्धकस्यान्धकारस्य रिपुपसारकत्वात् ।
सूर्यैः चन्द्रे, वज्रैः, च पु० ।

अन्धकवर्त पु० अन्धक इव वर्तते एत-अच् । पर्वतभेदे
गहा० क् । अन्धकवर्तीयस्तद्भवे लि० ।

अन्धकार पु० अन्धं करोति क्-अण् उ० स० । तमसि
तच्च तेजोद्रव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः । नीलं
तमोधावतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् धवनार्दक्रिया-
वच्च द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्धत्वं चाक्षुषप्रत्यक्षे सह-
कारित्वेऽपि तत्प्रत्यक्षे मेचकप्रत्यक्षइव न सहकारिता

वस्तुस्वाभाव्यादिति भेद इति भीमांसकादयः । “दिवा-
कराद्रक्षति यो युष्ठासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारमिति”
कुमा० “सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव
दीपदर्शनमिति” ऋच्छ० “अथान्धकारं गिरिगह्वराणा-
मिति” रघुः । अन्धकारस्य दृष्टिविघातकत्वं मनुष्याणामेव
तेषामेवालीकसहकारेण दर्शनोदयात् उन्दुरादीनान्तु तद-
भावेऽपि दृष्टेरुदयात् । ततश्च आलोकरूपसहकारिविघटने-
नास्य दृष्टिरोधकत्वमवसेयम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदा-
न्मितसिद्धे अज्ञाने च । [रान्धकारे ।

अन्धकारमय त्रि० अन्धकार+प्राचुर्ये मयट् । प्रचु-
अन्धकारि पु० अन्धकः तदाख्यस्यासुरस्वारिः इत० । शिवे
अन्धकरिपुशब्देऽस्य विवृतिः ।

अन्धकासुहृत् पु० अन्धकस्य असन् हरति हृ-किप् लृक्
च, अन्धकस्यासुरस्य असुहृत् रिपुर्वा इत० । महादेवे ।

अन्धकूप पु० अन्धयतीत्यन्धः स चासौ कूपः । सान्धकारे
कूपे । अन्धः कूपो यत्न ७ब० । नरकभेदे यथा
“यस्त्वह वै भूतानामीश्वरकल्पिततृत्तीनामविविक्तपरव्य-
थानां स्वयं पुरुषोपकल्पिततृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथा-
माचरति स परत्वात्मकूपे तदभिद्रोहेण निपतति ॥ तत्त-
द्दृशौ तैस्तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिपरीक्षुपैर्मशकयूकमत्-
कुम्भमृचिकादिभिः, ये के चाभिद्रुग्धास्तैश्च सर्वतोऽभि-
द्रुह्यमाणस्तमसि विहृतानिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परि-
क्रामति यथा कुशरीरे जीवः इति भाग० ५स्क० ।
अन्धस्य दृष्ट्यभावस्य कूप इव । सोहे । स हि सर्वदृष्ट-
भावस्याकरः इति तस्य तथात्वम् । [अन्धकरणसाधने ।

अन्धङ्करण न० अन्धः क्रियतेऽनेन च व्यर्थे क-करणे ख्युन् ।
अन्धतमस न० अन्धयति अन्ध+अच् ताव्यति अनेनेति
तम-करणे-असि कर्म० अच् समासान्तः । निविडान्ध-
कारे, तदुक्तो नरकभेदे च ।

अन्धतामस न० तम एव तामसं प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अन्धयतीति
अन्धं कर्म० । निविडान्धकारे ।

अन्धतामिस्र न० तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रैव तामिस्रम् अन्ध-
यतीत्यन्धम् कर्म० । निविडान्धकारे । अन्धम् अन्धकारकं
तामिस्रं यत्न ७ब० । नरकविशेषे पु० न० । “तामिस्रमन्धता-
मिस्रं महारौरवरौरवौ नरकं कालसूत्रञ्च नहानरकमेव-
चेत्त्वादिना” मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये
नरके तत्सूत्ररूपम् । “यस्तु परविष्णोपत्यकलत्वाण्य-
पहरति स हि कालपाशवद्भो यमपुर्वैरतिभयानकै

स्तामिस्रे नरके बलाच्चिपात्यते ॥ अनशनानिपान-
दख्यताडनसन्नर्जनादिभिर्वातनाभिर्वात्यमानो जन्तुर्यत्र
कश्चलमासादितएकदैव मूर्च्छासुपयाति तासिस्रप्राये ॥
एवमेव अन्धतामिस्रे । यस्तु “वञ्चिता पुरुषं दारादीनुप-
युङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया
नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्थतिर्दृष्ट्यमानमूल-
स्तस्मादन्धतामिस्रं तसुपदिशन्ति इति भाग० ५स्क० ॥
सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धे भयविशेषविषयकोऽभिनिवेशे पु० ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः इति सा० का० ।
“अभिनिवेशस्त्यासः दिव्यादिव्यशब्दविषयत्वेन दशविष-
यकत्वात् अणिमाद्यर्षिधैश्वर्यविषयत्वाच्चाष्टादशधा । तथा
हि देवाः खलुषिमादिकमदृष्टिधर्मैश्चर्त्तमाभाद्य दश
शब्दादीन् भुञ्जानाः “शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चि-
मादयोऽस्माकं असुरादिभिर्मांस उपघानिषतेति विध्यति
तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वाद्दष्टाद-
धेति” सा० को० । वेदान्तिमतसिद्धे “देहे नेहे अहमेव
नष्टोऽस्मीत्येवं”रूपे अज्ञाने च ।

अन्धत्व न० अन्धस्य भावः । नेत्रघाते चक्षुषः स्याद्दृष्ट्यासमर्थं
“एकादशेन्द्रियघा” इत्यादि सा० का० (४६) व्याख्याने
कौमुद्याम् “बाधित्यं कुष्ठितान्धत्वजडताऽजिघ्रता तथा ।
मकता कौण्ड्यपङ्कत्वक्त्वयोदावर्त्तमन्दता इत्यादिना श्रीला-
दीनां क्रमेषु इन्द्रियाणां घातोदर्शितः ।

अन्धपूतना स्त्री ३८४ सुश्रुतोक्ते बालग्रहभेदे “स्तन्द्यश्च
प्रथमः स्तन्दापस्वार एव च शकुना रेवती चैव पूतना चास्व-
पूतने”त्युद्दिश्य । “यो द्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्कावर्दीभि-
र्ज्वरसहिताभिरर्दमानः दुर्वर्षः सततमधःशयोऽभ्रगन्धिकां
ब्रूयुर्वरभिषजोऽन्धपूतनार्त्तमिति” तल्लक्षणसूक्तम् ।

अन्धमूषिका स्त्री अन्ध दृष्ट्यभावं सृष्ट्वाति सुष-एवुल् दीर्घः ।
देवतादृष्टे तत्सेवने हि चक्षुश्शक्ता भवतीति वैद्यकप्रसिद्धम् ।
अन्धमूषिष्णु त्रि० अनन्धोऽन्धो भवति भू-च्यर्थे षिष्णुच् ।
अन्धी भवितरि ।

अन्धभावुक त्रि० अन्ध च्यर्थे भू-सुकञ् । अन्धी भवितरि
अन्धस् न० अद्यते अद-असुन् लुम् धञ् । ओदने ।
अन्धतामिस्रोदेवाः । “द्विजातिशेषेषु यदेतदन्धसा” किरा०
“विपानं शुक्रमन्धस इति” यजु० १६, ७५ ।

अन्धाहि पु० अन्धोऽहिरिव । (कुचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।
अन्धवर्त्तन् पु० अन्धं स्वर्थ्यप्रकाशरहितत्वाद्प्रकाशं वर्त्त-
यत् । वायोः सप्रमे स्तन्धे । “मरुदिन्द्रः सरभसः शान-

ज्ञोमानुषोतिपाः देवोविशोऽन्धवर्त्मा च खान्धः सप्रम आ
भुवादिति" पुरा० ।

अभ्यातमस न० कर्म० अन्येभ्योऽपीति दीर्घः । निविडाभ-
कारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अभ्यिका स्त्री अभ्ययति अभ्य-प्रेरणे णिच् खुल् । द्यूत्-
क्रोडायाम् तथा हि जनः अभ्यइव विवेकशून्यः क्रियते ।
सर्पस्याञ्च तस्याश्चात्यन्तसेवनात् दृष्टिचयः वैद्यकप्रसिद्धः ।

अभ्यु पु० अभ्य-कु । कूपे । कूपतल्यच्छिद्रवत्त्वात् पुं चिङ्गे च ।
“वाक्पाणिपादपायुभुसंज्ञान्याहर्भनीषण” इति शा०
ति० । अभ्युलिङ्गमिति शब्दा० चि० ।

अभ्युल पु० अभ्य-उलच् । शिरीषदृक्ते । तत्पुष्पदर्शनात्
वियोगिनामभ्यत्वात्तथात्वम् ।

अभ्य पु० अभ्य-रन् । देशभेदे स च देशः । “जगन्नाथादूर्ध्व-
भागादर्वाक् श्रीश्वमराक्रमात् तावदन्ध्राभिषोदेश इत्युक्तः” ॥
वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियास्तुपादिते अन्यजभेदे च ।
व्याधभेदे इति काश्यपः ।

अन्न न० अनित्यनेन अन्न-नन्, अद्यते इति अद-क्त वा
“अन्नास्य इति” पा० निर्देशात् अन्नार्थतया न जग्धिः ।
ओदने, सिद्धान्ते, “शस्यं क्षेत्तगतं प्रोक्तं सतुषं धान्य-
सुच्यते । आमतं वितुषं त्रैयं स्वन्नमन्नसदाहृतम्” इति वसि०
सू० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वात्तथा-
त्वम् । तन्नामान्ने ऽपि अन्नशब्दप्रयोगः “आमाच्च” हरये
दत्त्वा पक्कं क्त्वाथ खादयेत् । षट्त्रिंशत्सहस्राणि विधायं
जायते कर्मरिति” पुराणे “चाण्डालान् भुङ्क्ता तिराल
सुपवसेत् सिद्धं भुङ्क्ता पराक” इति विष्णुसूत्रे, आदित्या-
ज्जायते दृष्टिदृष्टेरन्नं ततः प्रजा” इति मानवे च तत्र प्रयो-
गात् “स्वन्नमन्नसदाहृतमिति वशिष्टोक्तिस्तु परिभाषार्थां
न तु तन्नात्वंस्वैवात्तताबोधनार्था । अतएव “अन्नमाश्लि
यापानि तिष्ठन्ति हरिवासदे” इत्यादिनिषेधे आमाच्च-
भक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि “अन्नानि
विविधानीह भवन्ति गिरिसन्धवे” । इत्युपक्रम्य अष्टादश-
विधानि धान्यान्धमिषाय “अन्नवर्ज्जवते देवि ! एतान्येव
विवर्ज्जये” इत्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्ज्जनव्रते तेषां वर्ज्जनी-
यत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते
“अन्नमशितं लेषा विधीयते तस्य यःस्वविधोघातस्तत्पुरीषं
यन्मध्यमस्तन्नासं योऽणितस्तन्मन्न” इति श्रुत्या “अन्नमयं
हि सोम्य मन इति” श्रुत्यन्तरोक्तं मनसोऽन्नमयत्वं यत्
समाधितं तत् सर्वप्रकारान्नविकारत्वेनैव । ततश्च “राजान्नं

तेज आदत्ते” इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । ‘शूद्रेषु
दासगोपालकुलमिताङ्गसीरिणः । भोज्यान्नाः नापितत्रैव
यथात्मानं निवेदये” इत्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रति-
प्रसवः अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च संकीर्णजातिभेदाः
पराशरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
“गोरसं तिलसक्तं च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्ष-
येत् शूद्रान्नान्यत् पयसाकृतमिति” संवर्त्तवचनन्तु आपदि
शूद्रान्ननिष्ठत्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । “कन्दुपक्कं तैलपक्कं
पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मसुर-
व्रवीदिति” हारीतवचने अशूद्रान्नभुजामिति विशेषणा-
त्तथावगतेः एवमेव प्रा० वि० । “अन्नं हि भूतानां श्रेष्ठं
तस्मात् सर्वैषधसुच्यते” इति श्रुतौ अन्नस्य सर्वैषधिरूप-
त्वोक्तेः सर्वेषां ग्रीह्याद्योषधीनामन्नत्वं व्यक्तसुक्तं “पृथिव्या
ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति” श्रुतौ च ओषधिजमावस्य
अन्नत्वसुक्तम् “अद्यतेऽदन्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते”
इति तद्विरक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्यां, तस्याश्च अन्न-
हेतुत्वादन्नशब्दाच्यता । “अद्भ्योऽन्नमिति हृतेः” “यत्
क्षणं रूपं तदन्नस्येति” का० उप० श्रुतेश्च । अत एव
भाष्यकृता “हृनाहमिमास्तिष्ठो देवता” इति श्रुतौ इदमा
तैजोवन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके
च निरुक्तं तस्य च “दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति” मनुना
अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः
उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् “आपोमयः प्राण” इत्युक्त्वा
तत्समर्थनाय “आपः पीतास्तेषां विधीयन्ते तासां
यःस्वविधोघातस्तन्मूलं योमध्यमः तन्नोहितं योऽणितः
स प्राण इति ह्यन्दोग्येऽपि प्राणहेतुत्वसुक्तम् । तथा
“घोडशकलो वा असौ पुरुषः” इत्युपक्रम्य “पञ्चदशाहानि
माशीः काममयः पिबामोमयः प्राणो न पिबितो विच्छेत्-
स्यते” इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्तः ।
प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा “आपो वा
अन्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणाः
अन्नं कणीयो भविष्यतीति अथ यदा सुष्टिर्भवति आन-
न्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं बद्ध भविष्यतीति का० उप० ।
सूर्ये पु० सि० कौ० तस्य अन्नहेतुदृष्टिहेत्वात्तथात्वम् “आ-
दित्याज्जायते दृष्टिदृष्टेरन्नं ततः प्रजा” इति मनुना तद्वेत्-
त्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० “स्त्रियोऽन्नं
पशवोऽन्नञ्च विशोऽन्नञ्च महीक्षितामिति” मनुः । भक्ष्य-
द्रव्ये च “प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्यावरं

जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनमिति" मनुना जङ्गम-
स्वायन्नत्वोक्तेः ।

अन्नकिष्ट न० ईत० । अन्नपाकशब्दे वक्ष्यमाणे अन्नमलभेदे ।

अन्नकोष्ठ पु० अन्नस्य ब्रीह्यादेः स्वल्पं कोष्ठमिव अत्यार्थं कन् ।
(कृटी) इति ख्याते धान्यादेः स्थापनस्थाने ।

अन्नद त्रि० अन्नं ददाति दा-क । अन्नदातरि "वारिद-
स्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नद" इति मनुः । अन्नपूर्णाख्य-
देवीभेदे स्त्री तत्पूजादि अन्नदाकल्पग्रन्थे दृश्यम् ।

अन्नदास पु० अन्नेन पालितो दासः । अन्नमालाभेन
प्राप्तदासत्वे भक्तदासे (पेटभाता) अन्नस्य दासमाले च,
"अन्नस्य पुरुषो दास" इति भारते पुरुषस्य अन्नहेतुर्नैव
दासत्वोक्तेः ।

अन्नदोष पु० अन्नस्य भोजनप्रतिपह्यादिकृतः दोषः पाप-
विशेषः धातुवैषम्यं वा । अभक्ष्यान्नभक्षणजनिते अप्राह्या
न्नप्रतिपहजनिते च पापहेतौ अप्यभोजनजधातुवैषम्यकृते
च दोषभेदे "आलस्यादन्नदोषाच्च ऋत्युर्विप्रान् जिघांसति"
मनुः । अभक्ष्याण्यन्नानि द्विविधानि सृष्ट्यादौ निषिद्धतया
उक्तानि, तानि च अभक्ष्यशब्दे वक्ष्यन्ते । वैद्यके रोग-
निदानतया उक्तानि च, तानि धातुवैषम्यसम्पादनद्वारा
रोगनिदानतया वैद्यके प्रसिद्धानि यथा मन्दाग्नेः सुर्व-
न्नादीनि ।

अन्नपाक पु० ईत० । अन्नस्य ब्रीह्यादेर्लौकिकदहननेन
विलिख्यतुकूलव्यापाररूपे पचने, भुक्तान्नस्य जठरानलेन रस-
रक्तादिरूपान्तरापादने च तत्र लौकिकपाकः चूर्णपरि-
स्थापनपूर्वार्धः सन्नापनादिलौकिकसिद्धः । जाठरपाको यथा
पदार्थादर्शे योगार्थवे । "आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः
कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु पृथक् किष्टं पृथग्जलम् ।
अग्नेरूर्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं
प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः । वायुना ध्मायमानो-
ऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन सम-
न्नात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्कं पृथक् किष्टं
पृथग्जलम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः ।
प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः । रसः स नाडी-
मध्यस्थः शरीरे चोष्णो भृशम् । पच्यते पच्यमानस्तु भवेत्
पाकद्वयं पुनः । चम्पविष्टं समन्नाञ्च रुधिरञ्च प्रजायते"
इति त्वगादिधातुपाकस्तु ४६ दृष्टे उक्तः ।

अन्नपान न० अन्नस्य अथर्वहार्थ्यमात्रस्य पानसुगभोगः ।
आवदनीयादिभक्षणे, "अघातोऽन्नपानविधिधाध्यायं व्या-

ख्यास्याम" इति प्रतिज्ञाय "तस्याशितपीतलीङ्गसादि-
तस्य नानाद्रव्यात्मकस्येति" सुश्रुते उक्तत्वात् सर्वेषामन्न-
पानत्वम् ।

अन्नपूर्णा अन्नं पूर्णं यया । देवीभेदे "अन्नपूर्णे ! सदापूर्णे ! शङ्कर
प्राणवल्लभे ! । ज्ञानवैराग्यसिद्धार्थं भिक्षां मे देहि पार्ष्वतीति,
शङ्कराचार्यः । एषा च काशीश्वरमहिषी काशीखण्डे
एतस्याभूरिशो वर्सनम् ।

अन्नपूर्णेश्वरी स्त्री भैरवीभेदे, तन्वसारेऽस्या विवरणम् । अन्न-
पूर्णायासपि "भिक्षां देहि कृपावलोकनकरी मातान्न-
पूर्णेश्वरीति" शङ्कराचार्यः ।

अन्नप्राशन "न० प्रकृतं विधानेन प्रथमप्राशनं प्राशनं इत० ।
षडाष्टममासादौ बालकादेर्विधानेन प्रथममन्नभोजने ।
"षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति मनुः ।
"ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि । "अष्टमे
वास्य कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" इति सृष्ट्यन्तरम् । षष्ठ
इति मुख्यकल्प इति रघु० । तत्रायं विशेषः कल्प-
चिन्तामणौ । "अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे
वुधैः स्त्रीणां पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ" सुनिः ।
तत्र विहिततित्यादि यथा

"षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा त्रिथौ सौम्या-
दित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे । प्राजेशादिति
पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरैराग्नेयापूपतिपैत्रभैश्च नि-
तरामन्नादिभक्षः शुभ इति, भुज० भी० । प्राजेशादयश्च
रोहिण्यादयः ४.५, ७, ८, २७, १, २२, २३, १३, १४, १५,
१६, १७, १८, १९, २१, २६, ३, २०, १०, । तथाचैतन्नि-
तानि नक्षत्राणि तत्र । विहितानि । तत्र वर्ज्यानि ।
"द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्व्यशोह-
न्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् । कल्पचि० । "वेधं सर्वत्र
वर्जये"दिलुक्तेनेच्छत्वेषस्यापि तत्र वर्ज्यता ।

अन्नभक्त त्रि० अन्नार्थं भक्तः दासः । अन्नमात्रदानेन प्रतिपा-
दिते दासभेदे भक्तदासे विद्यतिरस्य दासशब्दे दृश्या ।

अन्नमय पु० अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मयट् । स्थूलश-
रीरे । स्थूलशरीरस्य अन्नविकारत्वादन्नमयत्वम् अतश्चोक्तम्,
"पिहभुक्तान्नजाहीर्याज्जातोऽन्ने नैव वर्द्धते, देहः सोऽन्नमयो-
नात्मा प्राक् चोद्धं तदभावत इति" दृष्टोक्तिः "सवा एष
पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुतौ अन्नरसत्वोक्तेस्तस्य अन्नमय-
त्वम् । "अन्नाद्रेतः रेतसः पुरुषः" इति श्रुतौ च देहस्यान्न-
प्रयत्ने प्रकारोदर्शितः ॥ अन्नविकृतिमात्रे त्रि० । "अन्नमयं

हि सौम्य ! मन' इति श्रुतिः विवरणं कोशशब्दे । अन्न-
प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् कृतवचने" पा० मयट् । अन्न-
प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोयज्ञ" इति सि०कौ० ।

अन्नमल न० पु० अन्नस्य मलः किट्टः । निम्बसारितरसभागभेदे
(सिटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "वर्चस्कः मल" इति सि०
कौ० । सुरायाञ्च "सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति"
प्रा०वि० सूतिः ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांशः खादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य
सारांशे "सवा अयं पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुतिः अपथ्यैः
सह संभुङ्क्ते व्याधिरन्नरसे यद्येति" वै० । रसस्तु जठरा-
नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांशः । अन्नपाकशब्दे
तद्विवरणम् । अन्नस्याखादे च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणितादिषु सप्रसु
धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-
वेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा०नि० ।
शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशःशोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-
न्यम् । अत एव "अन्नाद्देत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस
उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव ।

अन्नाद् लि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद्-अण् उप० । अन्न-
भोजनसामर्थ्यावति दीप्राग्नी । "अन्नवानन्नादोभवति य
एवं विद्वानिति छा०उप० । "अन्नादः दीप्राग्निरिति"
शा०भा० । "त्विषिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस-
न्नाद्" इति कात्या० ३,३,५ । अन्नभक्तके लि० "टिड्-
टाणजित्वादि" पा० सूत्रे आद्यान्त्योस्तद्धितसाहचर्यात्
तद्धिताणन्नादेव ङीप् अन्यतोऽन, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् लि० अन्नमत्ति अद्-णिनि इत० । अन्नभक्तके । "भैक्षेण
वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादौ भवेद्भ्रतीति" मनुः स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-
मन्नादमन्नाद्यायादधे" य० ३,५ । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-
प्रभृतौ लि० "अन्नाद्याय व्यूहृषं सोमोराजा यमाममदिति"
दन्मधायनमन्त्रः । "अन्नाद्येनोदकेन वा" इति मनुः ।

अन्नायुस् लि० अन्नमायुर्जीविनसाधनमस्य । अन्नजीवने "स
एषोऽन्नस्य यज्ञोयज्ञायुरन्नायुर्वा एष यज्ञायुरिति" ऐ०
उप० । अन्नायुरन्ननिवन्नायुरन्नजीवन इत्यर्थः ।

अन्नावृध लि० अन्नं वर्द्धतेऽनेन वृध-करणे किप् ईत० पूर्व-
पददीर्घः । अन्नवर्द्धके । "अत उवा पितृभृतोजनिती-
रन्नावृधं प्रतिचरन्पन्नैरिति ऋ० १०,१,४ ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राशनार्थे ।

अन्य लि० अन-अन्नप्रादि० य । भिन्ने, सदृशे च ।

"उल्लितं दृष्टशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चनेति" रघुः ।

"शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्भि गच्छति" हितो० ।

"अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्तितमिति" माघः

धन्यासागुणरत्नरोहणभुवोधन्याः सदन्वैव सेति" सा०द०

सदृशे अन्योक्तिः सुखत्वेऽस्य सर्वनामता । "नान्वये

सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" या० । "व्याघ्रिः

साध्यवदन्यस्मिन्निति" भाषा० । "दृत्वहृन्नन्वेषां या शत-

क्रतोरिति ऋ० ८,३३,१४, अन्यस्मिन् यूप्, निदधाति

रेत इति ऋ० ३,५५,१७ । इन्द्रेऽन्यस्य न तत्कार्यम्,

"साधन्यानां सखिहिमे" इति सु०बो० जसि तु वा

साध्यन्ते-साधन्याः । तस्येदमित्यर्थे क् डक् । अन्यदीयः ।

अन्यकारक प्र० अन्यत् करोति क्-उण् साधे कन् कारकः ।

पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारके लि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वव्यापरात्मं चित्तं कर्म० ।

विषयालोचनासमर्थं चित्ते । ईत० । अन्यमनस्के लि० ।

अन्यत् अव्य० । अन-वा० यति । अन्यार्थे । "देव-

दत्तो गच्छति अन्यच्च यत्तदत्त" इति गण० महो०

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम लि० अन्य+उतमइति, सुग्धबोधम् । बहूनां मध्ये

निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकभेदवति तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्न-

भिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-

त्वयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्भिन्नेषु सर्वत्र तत्त्वयभेदस-

त्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्नः

पदार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-

स्तावन्तएव भेदा पाह्यस्ताथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-

वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थः । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ

प्रातिपदिके इति" कैयटः । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-

र्यम् "किञ्चदोनिर्द्धारणे इति" पा० किञ्चदङ्गोऽन्यत्

उतरादिविधानाभावाच्च उतमानत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् ।

इति भा० प्र० उ० । अतएव सर्वनामसंज्ञासूत्रे उतरउत-

मानयोस्तत्त्वेऽपि अनतरशब्दस्य पृथग्व्यवहणम् ।

"कर्मादिषु कान्यतमतत् कारकत्वमिति" सारमञ्जरी

"अधःप्रकृतिपतोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर लि० अन्य+उतर सु०बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते

एकस्मिन् । न्यायमते भेदहृत्वादिच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नभिन्नत्वमधिकमन्यतमशब्दे दृश्यम्
अव्युत्पन्नत्वेऽपि अस्य स्वशब्देनोपात्तत्वात् सर्वनामकर्तृत्वं ।
क्रियत्तद्भ्योऽन्यत्वं उतरादाभावात् अव्युत्पन्नत्वमिति भाष्यं ।
प्र० उद्योत० । शुभादि० अपत्ये ठक् । अन्यतरैयस्तदपत्ये
पुंस्त्री० । [द्विसे ।

अन्यतरैद्युस् अव्य० अन्यतरस्मिन्नहनि एद्युस् । अन्यतर-
अन्यतस् अव्य० अन्य+सप्रभ्याद्यर्थे तसिल् । अन्यत्वं अन्य-
स्मादित्याद्यर्थे । तत्र सप्रभ्यर्थे “नैव न प्रियतमोभयथासौ
यद्यसुं न वृणुते वृणुते वा । एकतस्तु धिगमूमगुणज्ञाम-
न्यतः कथमदःप्रतिलम्भः इति” नै० “एकतस्तु सकलानि
निमित्तान्यन्यतो मनसः प्रतित्तिरिति नीति० “गुरो र्यत्न
परीवादोनिन्दा वापि प्रवर्त्तते । कस्यै तत्र पिधातव्यौ
गन्तव्यं वा ततोऽन्यत” इति मनुः । पञ्चम्यर्थे तु “या
निशुक्लान्यतः पुत्रं देवरादायवाप्रयादिति” मनुः ।

अन्यतस्य लि० अन्यतोऽन्यस्मिन् खेतरपक्षे भवः अन्यतसु+
त्यप् । सपत्ने । “स य एतसुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णु-
र्भवत्यन्यतस्यजायीति” श्रुतिः । [कारके ।

अन्यत्कारक लि० अन्यस्य कारकः इत० दुक् च । अन्यस्य-
अन्यत्र अव्य० अन्यस्मिन्+अन्य+तल् । अन्यस्मिन्नित्यर्थे ।
“अन्यत्वं निद्रद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते इति” भाषा०
न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्वं दृष्टं निदर्शन-
मपेक्षते इति” अन्यत्वं प्रजापतिव्रतादिभ्यः इति च शारी०
भा० । प्रकरणबलाच्च कालो देशो वा विशेष्यः तत्र
कालः । “अन्यत्वं निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेदि-
त्यादौ” निधनकालभिन्ने काले इत्यर्थः । उक्तोदाहरणे तु देश
इति । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति” पा० उक्तेः तत्र भव-
नित्यादिवत् प्रथमार्थे तल् । प्रथमार्थे “देवा अन्यत्वाश्विभ्यां
सत्वं निषेदुरिति” कौ० ब्रा० । अन्यत्वं अन्ये इत्यर्थः
“अन्यत्वं धर्मादन्यत्वाधर्मादन्यत्वं कृताकृतात् अन्यत्वं
भूताङ्गव्याचर्चेति” कठ० उप० । धर्मादन्यदित्यर्थः ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे थाच् । अन्यप्रकारे “यदभावि
न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथेति” हितो० । “अवाप्यते
वा कथमन्यथा ह्यमिति” वृमा० । निष्कारणे
भेदि० अभावाथे च “अन्यथानुपपत्तिरिति” ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+क+णमुल् । अन्यप्रकारेण
कृत्वैत्यर्थे यस्य यथाकरणव्यञ्जितं ततोऽन्यरूपेण कृत्वैत्यर्थे ।

अन्यथाख्याति स्त्री अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिज्ञानम् ।
यस्य यद्भिन्नवत्त्वेन ज्ञानव्यञ्जितं तस्य तद्भिन्नधर्मेण ज्ञाने ।

यथा हृदो वङ्गमानित्यादिज्ञानम् तच्च भ्रमात्मकं तदभा-
वति तत्प्रकारकत्वात् । तच्च विशिष्टमेकं ज्ञानं तस्यैव
प्रवर्त्तकत्वात् तथा च शुक्तौ रजतत्वधर्मात् रजतार्धिनस्तद-
ग्रहणे प्रवृत्तिरुपजायते इति नैयायिकादयः । भीमांस-
कादयस्तु तत्र ज्ञानद्वयम् वङ्गज्ञानं हृदज्ञानञ्च असंसर्गा-
ग्रहणशक्च तयोः विशिष्टज्ञानकार्यकारिता सति च हृदे
वङ्गे रसंसर्गज्ञाने तत्र न प्रवृत्तिरित्यतोऽसंसर्गाग्रह एव तत्
प्रवर्त्तकः अप्रवृत्तिस्तु तदभावे इत्याहुः । वेदान्तिस्तु
धर्मिणोऽसन्निकृष्टस्थले नान्यथाख्यातिः किन्तु अलौ-
किकपदार्थान्नरोत्पत्त्या तस्य लौकिकं प्रत्यक्षं जायते
यथा इदं रजतामिति ज्ञानं तद्विवरणमध्यासशब्दे १४०
पृष्ठे उक्तम् । अतोऽसत एव तत्र ख्यातिरित्यस्तत्ख्यातिः
धर्मिसन्निकृष्टस्थले तु जपासन्निकृष्टस्फटिकादौ अन्यथा
ख्यातिरिति भेद इत्यङ्गीचक्रुः ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री अनप्या अभावे न उपपत्तिः असम्भवः
स्वाभावप्रयोज्यासम्भवे, अर्थापत्तिप्रमाणे च तथा हि
पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाऽभोक्तुर्देवदत्तस्य
पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (असम्भवि) इति
ज्ञानात् रात्रिभोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वे न रात्रिभोजनं कथ्यते
तथा च भोजनस्य पीनतुव्यापकतया व्यापकाभावस्य च
व्याप्या भावव्याप्यतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् अनुमितरूपार्थापत्ति-
रुदेति । संयमर्थापत्तिः भीमांसकमते प्रमाणान्तरं नैयायि-
कानां मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुकारुमितिरिति भेदः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । यस्य यथा-
रूपव्यञ्जितं तस्य ततोऽन्यथा रूपाय भवने । अन्यरूपाय
च । “अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्य इति” छा० उप०
भा० “ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरित्येवं रूपो भाव इत्यर्थः ।

अन्यथाभूत लि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । प्रकार-
न्तरतां प्राप्ते । “अन्यथाभूतस्विरिति” सु० बो० ।

अन्यथावृत्ति स्त्री अन्यथाऽन्यरूपेण वृत्तिः । चित्तादेः अन्य-
प्रकारेण वृत्तौ, (परिणामे) अनप्यास्थितौ च ।

अन्यथासिद्ध लि० अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्य-
प्रकारेण सिद्धे पदार्थे, न्यायादिमते अन्यथासिद्धिरूपायां
कारणताप्रतिबन्धकानां दोषाणामान्त्रये वस्तुनि च । अन्यथा-
सिद्धानि च पञ्च तत्र घटादौ दण्डत्वादिकमाद्यम् दण्डादि-
रूपं द्वितीयं, कुलालजनकः तृतीयः, गगनादि चतुर्थम्
रासभादि पञ्चमम्, यथोक्तं भाषायाम् “येन सह पूर्वं”

भावः कारणभादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमयापि यद्भवेन्नियतावश्यक-पूर्वभाविनः ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिक्रमादि-मम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम कुलाजजनकोऽपरः । पञ्चमो रास-भादिः स्यादेतेष्ववश्यकस्त्वसौ” इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-प्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्च-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थं पु० अन्योऽर्थः कर्म० दुक् । भिन्नार्थे । ईत० ३२० वा अनर्थार्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्यः अर्थोयस्य अन्यार्थः भिन्नार्थके त्रि० । “अन्यार्थ उपन्यास इति” अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे “अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति” भाषः

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-साशा ई० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिसू स्त्री अन्या आशीः दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ईत० ३२० वा । अन्या-शीरित्येव । अन्यास्य अन्येन वाऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्या स्त्री अन्यस्मिन् आस्या दुक् । अन्यस्मिन्नास्यायाम् अन्यस्यास्या ईत० । अन्यास्येत्येव अन्यस्यास्यायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपास्थिते ३२० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा० ङ्ङ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि अन्यदत्तसुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-विषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुकः ३२० । अन्योत्-सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ईत० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरगे । अन्येन अन्यस्य वा रागः ३२० ईत० वा । अन्यराग इत्येव अन्याकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया नाहभिन्नया पुष्टः सर्वनाम्नो ट्छौ पुंस्त्वान् । कोकिले “अप्यन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः श्रोतवितन्वीरिव ताद्यमानेति” वृमा० । “बलिपुष्ट-कुलादिवाच्यपुष्टैरिति” भाषः ।

अन्यपूर्वा स्त्री अन्यः पूर्वो वसाः । पूर्वपतिभरणादौ

पश्चात् कृततद्भिन्नपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्वां च सप्तविधाः यद्योक्तं नारदेन “परपूर्वाः स्त्रियस्त्रय्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रियणी तु चतुर्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहण-दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्त्तव्या । देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्त्री सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता” (उत्पन्नसाहसा उत्पन्नयभिवारा) ।

“असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपि-ण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामार्थमाश्रयेदन्यथायमा स्त्रियणी तु सा । कौमारस्यतिसुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशान्क्रीता क्षुत्पिपासादरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधाः कात्यायनेन दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुला-धमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-कस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दर्शन-कुलमग्निवत्” इति । अन्यपूर्वांवेदनञ्च युगान्तरविषय-मिति माधवाचार्यादयः “नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे वा पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थाप्रनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र बला-बले तत्तदुपन्ये एवावगन्त्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि “मनुप्रभृतिभिर्मान्द्वैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथायन्य-पूर्वां तस्मिन्नासीत् वस्तुन्धरेति रघुः । ततः अर्थआदित्वाद्च, अन्या पूर्वा यस्य वा । तत्परिणेतारि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यारूपभवने अन्यरूप-चित्तभावे च । ब्रा० घञ् । आन्यभाव्यं तद्भावे न० । अन्यभृतं पुंस्त्री० अन्यया भ्रियते ष्ट-कर्मणि क्विप् । कोकिले । अन्यभृतं पुंस्त्री० अन्यया भृतः पुष्टः । कोकिले । “कलमन्य-भृतासु भाषितमिति” रघुः । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० ।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्याद्द्विविषयपरि-हारेण उदकदृष्टया व्याकुलीभावेन अन्यत्वासक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमाहज पु० अन्यस्या माहजायते जन ड ५२० पुंस्त्वान् ।

कारणकत्वाद्भिन्न इति यथोक्तं प्रकाशिकायाम् ।
 ‘शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्धेतुस्तर्हि प्राल्पिककण्वौप-
 नायिके, तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगः, तद्भिन्ने चेदानुमानिक
 एव न च तत्र सद्यः, साकाङ्क्षत्वादिधीमात्रेण, व्याप्तिबोध-
 स्थाप्यधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनु-
 भवान्तरं दर्शयति । “साकाङ्क्षशब्दैर्योवोधस्तदर्थान्वय
 गोचरः । सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुसा” ।
 शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाम्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्द-
 सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्य-
 वच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षाद्भि-
 न्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च । लिङ्गजन्यत्वेनान्वय-
 बुद्धेरनुमितित्वमिद्वान्नायत्त्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सा-
 मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजन्यमेव शाब्द-
 धियः खण्डयति । “योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा शब्दनिष्ठाऽनु-
 भाविका । प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः” ।
 गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्ववाधविरहकूपं
 लिङ्गं वाधनिश्चयाभावेनान्वयवासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्या-
 नावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्वय
 बुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वा-
 पाताच्च । योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्-
 वात् । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्यवसिता
 त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वाद्यन्वयबोधं साधयेत्
 तत्र गवास्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तद-
 न्वयस्यानुभापकप्रसिद्धेरित्यादि” ।

अन्वयिन् लि० अन्वेति अनु-इण-णिनि । शाब्दबोधोपयोगि
 संबन्धवति अनुगते च अन्वयः वंशादिः अस्यस्य इति ।
 प्रागुक्तान्वयवति स्त्रियां ङीप् । न्यायनये अन्वयव्याप्ति-
 युक्ते हेतौ पु० “क्वैवलान्वयी” ।

अन्वर्थे लि० अनुगतोऽर्थम् अत्वा०स० । अर्थानुगते व्युत्पत्ति-
 युक्ते शब्दे “तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरञ्जनादिति”
 रघुः ।

अन्ववसर्गं पु० अनु+अव+इज-घञ् अनुगतोऽवसर्गमि-
 च्छानुरूपप्रचारम्, अत्वा०स०, अनुरूपं स्वेच्छानुरूपतया
 अवसृज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अनु+अव+
 इज-घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येवं रूपायामनुज्ञायाम्
 कामाचारानुज्ञाने, ‘अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हा-
 ससृज्येषु’ पा० अपि सिञ्च अपि स्तुहि इत्यादौ यथेष्टं
 कुर्यां इत्याद्यर्थोऽपिना द्योत्यते न तु कुर्वापि अनु-

ज्ञया प्रतिरोधः क्रियते इति तस्य तथात्वम् ।
 अन्ववाय पु० अन्ववायते उत्पत्त्यानुसंबध्यते अनु+अव+
 अय-घञ्, इण्-अच् वा अनुन्वेति अनुगच्छति देहा-
 वयवम् अनु+अव+इण्-कर्त्तरि अच् वा । वंशे, सन्ताने च ।
 अन्वयव्यतिरेकिन् लि० अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्य इति ।
 साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वङ्गसाधने धूमः । स हि
 वङ्गमति महानसादौ, वङ्गभाववति जलादौ च भावा-
 भावाभ्यां वङ्गेरन्वयव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेश्च तथेति
 नप्रायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्वयव्याप्तिव्यतिरेको व्यति-
 रेकव्याप्तिस्तौ विद्येते अस्य इति । अन्वयव्याप्तिमति
 व्यतिरेकव्याप्तिमति च हेतौ । यथा वङ्गौ साध्ये धूमस्य
 अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिमति । तत्र च धूमसत्त्वे वङ्ग
 सत्त्वरूपान्वयव्याप्तिः वङ्गव्यतिरेके च धूमाभावः व्यतिरेक-
 व्याप्तिरित्युभयव्याप्तिसत्त्वात्तथात्वम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिर्व्यापनं नियततया
 स्थितिः ३त० । यत्र धूमस्तत्र वङ्गिरित्येवं रूपायां व्याप्तेः ।
 अन्वयेन तस्य सत्त्वेन व्याप्तिः इतरान्वयस्य साध्यस्यान्वयः
 व्यापकता । यथा धूमसत्त्वेन वङ्गिसत्ता इत्यतो धूमसत्त्वेन
 वङ्गेर्व्यापकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपम् ।

अन्वयागत लि० अन्वयात् वंशपरम्परायाः आगतः ।
 दायप्राप्ते धनादौ “श्रुतं शौर्यं तपःकनप्राशिष्ययाज्या-
 न्वयागतम् धनं सप्तविधं शुद्धमिति” नारस० ।

अन्ववेच्चा स्त्री अनु+अव+इञ्-अङ् । अपेक्षायामनुरोधे ।

अन्वष्टका स्त्री अनुगतोऽष्टकाच् । आङ्कालभेदे स च अप-
 हायण्या जङ्घं तिस्रः कृष्णाष्टस्यः अष्टकाः, तदुत्तरवर्त्ति-
 नस्तिस्रः कृष्णवस्यः तद्रूपः । ताश्च साग्निकस्य मात्वादि-
 आङ्कालः । तथाहि “अष्टका योर्द्ध्वमापहायस्यास्त-
 मिस्राष्टमीति” गोभि० । “पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र
 एव च कृष्णपक्षे वरिष्ठाश्चेति” ब्रह्मपु० । आश्वलायन-
 गृह्ये तु ताश्चतस्र इत्युक्तम् यथा । हेमन्तशिथिरयोश्चत-
 स्रामपरपक्षाणामष्टमीषष्टका” इति । “एकस्यां चतसृषु वेति”
 विकल्पश्रवणात् सामर्थ्यभेदेन एकस्यां तिसृषु चतसृषु वा
 अष्टकाश्चाङ्गम् अन्वष्टकाश्चाङ्गं च कार्यमिति गम्यते । तत्र
 पशुकल्पस्थालीपाकाद्यङ्गजातसृक्त्वा “अपरैदुरान्वकथमिति”
 सूत्रेण तदुत्तरवर्त्तिकृष्णवसमीसु तद्विहितम् तच्च मात्वादि-
 भ्योऽपि देयम् “पितृभ्यश्च ऊत्वा मन्यवर्ज्जम् स्त्रीभ्यश्च सुरा-
 चाममिति” तत्रैवोक्तेः मनुनाऽपि “पितृभ्यश्चैवाष्टकास्तर्चैन्नित्य-
 मन्वष्टकासु” चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकापक्षे स्वपरम्, अन्वका-

पक्षे “स्त्रिया पुंवत्” इत्येकशेषेण माहृपितामहोप्रपिता-
महोसहितपित्वादिपरम् । एवञ्च आश्वलायनगृहे मनुवचने
च पित्वादेरपि देवतात्वश्रवणात् मातादिमातृदेवत्वं रघु-
नन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शास्त्रिभेदेन सपत्नीकपितृश्राद्धं
मातादिदेवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था । “पित्वादि-
त्विकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु
तद्यस्मान्माहृमिहोच्यते” शङ्खवचनन्तु तासां दृष्टकृ-
श्राद्धविधानार्थम् । एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं साम्निकमात्रेण
कर्तव्यम् । तथा च विष्णुः । “अन्वष्टकाश्राद्धं दग्धौ
हृत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा” इति । अत्र होमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्नि-
ग्रहणं तन्नियमार्थम् । न चाग्नीकरणहोमे विप्रपाण्यादे
स्त्रिंघानादत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविध्यु-
क्तस्थाधारान्तरस्य विक्रतोभूतश्राद्धे विशेषविहितधारणेण
बाधात् । न वा लौकिकाग्नौ होमः “न पैत्रयज्ञियो
होमो लौकिकाग्नौ विधीयते” इति मनुवचनेन निषे-
धात् । श्राद्धचिन्तामणवप्येवम् । आ० त० रघुनन्दनः ।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमीं दिशमनुबल्योक्तव्य अव्ययी०
अच्समा० । पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमाभिमुखीकृतदिग्-
भागे । स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्वाभावर्त्त-
दक्षिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् “अरण्ये समित्-
पाणिः सन्ध्यास्तुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिमुखोऽन्वष्टम-
दिशमानस्रतदर्शनादिति” आ० त० सांख्या० गृ० । अन्वष्टम-
दिशमिति उभयदिग्ष्टमभागमिति रघु० । [प्रत्यहर्मत्वर्थे ।

अन्वह अव्य० अह्नि अह्नि बोधार्थेऽव्ययी० अच्समा० ।
अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या-ल्युट् । तात्पर्याविधाराणां
व्याख्याने तत्प्रतिपादने च “वस्तुन्वाख्यानं क्रियान्वा-
ख्यानं चेति” आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरिच्छित्तं च ष्ट० उ० भा०

अन्वाचय पु० प्रधानस्य पश्चादन्यः आचीयते बोध्यते यत्र
अनु+आ+वि+अच् । उद्देश्यसिद्धान्तुद्देश्यसिद्धान्तोपदेशे ।
यथा भिक्षां गच्छ यदि मां पश्येस्ताञ्जानय, अत्र भिक्षाया-
मेव उद्देशः न गवानवने, तत्सिद्धान्तं गवानयनमनुद्दिष्ट-
मपि साध्यतया निर्दिष्टम् । “वान्वाचये समाहारे” इत्य-
मरः । “चार्ये इन्द्र इति” पा० सूत्रे “समुच्चयान्वाचये-
तरेतरयोगसमाहाराचार्या” इति सि० कौ० ।

अन्वाजे अव्य० अनु+आजयत्यनेन अनु+आ+जि-डे । दुर्ब-
लस्य बलाधाने । बलस्य ह्यजयहेतुत्वं प्रसिद्धम् । सप्रत्यन्त-
प्रतिरूपकोऽयम् । “उपाजे अन्वाजे इति” पा० वा उप-

पदसमासे अन्वाजेक्येत्यादौ ल्यप् । पक्षे अन्वाजेक्यत्वा ।
अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश-घञ् । पूर्वोपात्तस्य किञ्चित्-
कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशे । यथा अनेन व्याकरण-
सधोतं नग्रायमेनं प्रपाठयेति नग्रायपाठनार्थं पुनरुपदेशः ।
कथितकथने, अनुवादार्थं च । “इदमोऽन्वादेशेऽशुदात्त”
इति पा० ।

अन्वाधान न० वद्विस्थापनस्य पश्चात् आधानम् । आहित
वच्चौ-द्वयोः तिसृणां वा समिधामाधाने । स्थण्डिलादि-
करणानन्तरम् “तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परि-
समुहेति” आ० गृ० सूत्रे हि अग्न्याधानोत्तरं तदाधान-
सुक्तम् । “अग्न्याधानमध्वर्युर्यजमानो” वेति कात्या०
२, १, २ ।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा-क ।
स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्वाधाने
तद्विषये धने च “अर्थभार्गवकार्येषु अनुस्मिन् वचना-
न्मम । दद्यात्स्वमिति योदत्तः स इहान्वाधिर्बुध्यते इति”
कात्या० स० । सन्त आविः । सन्तमानसव्याथायाम् ।

अन्वाधेय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम् । अनु+
आ+धा-यत् । विवाहात् परम् पित्वादिभिः स्त्रीभ्यो
दत्तधने स्त्रीधनभेदे “विवाहात् परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुलात्
स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं बन्धुलान्तर्धेति ना० स० ।
“बन्धुदत्तं तथा शुक्लमन्वाधेयकमेव च । अप्रजायामतीतार्थां
वान्धवास्तद्वानुयुरिति” या० ।

अन्वायतन अव्य० आयतनस्य मध्यम् अव्य० । गृहमध्ये
इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या० स० । गृहानुगते त्रि० ।
अन्वायत्त त्रि० अनु+यत्-क्त । अनुगते “प्रस्तोतः ! या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानिति” “वसवोऽन्वायत्ता” इति
च छा० उप० ।

अन्वारब्ध त्रि० अनु+आ+लभ-कत्तरि क्त लस्य रः ।
कृतस्यै “विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्ध-
मिति” का० ई, ३, १२, “अन्वारब्धं स्पृष्टवन्नमिति” वेद-
दोषः । कर्माणि क्त । पश्चाद्भागे-स्पृष्टे, पश्चात्तन्ने च ।
“अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति” आ० त०
या० । “अन्वारब्धेन पश्चात्तन्नेनेति” रघु० । “द्वाभ्यां
पत्नीभ्यामन्वारब्ध” इति वौ० सू० ।

अन्वारभ्य त्रि० सह आलभ्यः लस्य रः । सहस्पृश्ये ।
अन्वारम्भ न० पश्चात् आलम्भः लस्य रः । स्वर्गं अनु-
पूर्वकालभेर्हि स्वर्गार्थत्वम् । “अनङ्गाहमन्वारमभ्ये”

इति यजु० ३५, १३ स्वार्थे प्रयोगात् । 'अनङ्गाहमन्वा
रभामहे आलभामहे सृशाम' इति वेददीपः । [रुदे च ।
अन्वारूढ लि० अनु+आ+रुह-क्त । अधिरूहे । पश्चादा-
अन्वारोहण न० पश्चात् आरोहणम् । पश्चादभर्त्तरि ऋते पश्चात्
सह वा स्त्रियासितारोहणे तच्च "ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं
वेति" वि०सूत्रे विहितम् विवृतमनुभरणशब्दे ।
अन्वासन न० अनु+आस-ल्यट् । अनूपवेशनेन सेवने ।
अन्वासित लि० अनु+आस-कर्मणि क्त । पश्चादुपवेशनादिना
सेविते "अन्वासितमरुन्वत्येति" रघुः ।
अन्वाहार्य न० मासि मासि आह्वयते अनु+आ+ह-
कर्मणि खयत् । "यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा
भवेत् । आमावास्यां द्वितीयं स्यादन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति"
कात्यायनपरिभाषिते नान्दीमुखश्राद्धे, अमावास्यायां
मासि मासि कर्त्तव्ये श्राद्धे, दक्षिणायाञ्च "पितृणां मासिकं
श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधा इति मनुः । 'सर्वाण्येवा-
न्वाहार्यवन्ति" गोभि० । अन्वाहार्यं नान्दीमुखश्राद्धम्
दक्षिणा च तदुभयवन्ति । स्वार्थे कन् तलैव । "पिण्डा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति" मनुः मासि-
मासिकर्त्तव्यश्राद्धस्यानुमासमाह्वयमाणत्वात् नान्दीमुखस्य
संस्कारादौ आह्वयमाणत्वात्, दक्षिणायाः कर्मणां
पश्चात् आह्वयमाणत्वाच्च तथात्वम् ।
अन्वाहार्यपचन पु० अन्वाहार्यं तदर्थाच्च पच्यतेऽनेन पच+
ल्युट् । दक्षिणाग्नौ ऋन्वेदविधिना स्थापितेऽग्नौ ।
"अथ ह्येनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासपो दिशो नक्षत्राणि
चन्द्रमा इति ऋ०उप० । अन्वाहार्यपचनो दक्षि-
णाग्निरापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येतभोमम चतस-
स्तनवस्तदुर्वा अहमन्वाहार्यपचनः विभज्य आत्मानं स्थितः
इति" भा० । "प्रसिद्धं हि दर्शयौर्मासयोरन्वाहार्यपचने
हविः अपयन्तीति" आन०गि० । "यस्मिन्नग्नाष्ट्रवा वा
साम्ना वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यादाङ्गतिं वा
जुड्यादन्ते दक्षिणां वा हरेयुरनु वा गमयेयुर्दक्षिणा
वाहेऽन हुरन्यान्वाहार्यपचनो भविष्यतीति अनु वा गम-
यन्ति" इति शत० ब्रा० तस्य निरुक्तिर्दर्शिता ।
अन्वाहित लि० अनु+आ+धा-क्त । कृतान्वाधाने, वज्रौ-
प्रक्षिप्रसमिद्धिशेषे अन्वारोपिते" आधेः स्वामिनोदा-
नार्थमपरस्य हस्ते निक्षिपे च । "अन्वाहितं याचितक-
मित्वादि या० ।

अन्विच्छा स्त्री अनु+इष-अ नि० । अन्वेषणे ।

अन्वित लि० अनु+इष+क्त । अनुगते, युक्ते, सहसम्बन्धे,
शाब्दबोधे विशेष्यताप्राप्ते च "प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व'
प्रत्ययानामिति" न्यायः ।

अन्विष्ट लि० अनु+इष्-क्त । अन्वेषिते कृतान्वेषणे । "यद्वायु-
रन्विष्टः किरातै" रिति कुमा० । कृतानुसन्धाने च
"अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जित" इति
शा०भा० ।

अन्विति लि० इष-क्तिन् नमस्कारेण अनुकूला इतिः वस्य ।
नत्या अनुकूलताप्राप्ते "अन्वितिरसि दिवे त्वेति" ता०
ब्रा० । "अन्वितिः अनुकूलनतियुक्तोऽसीति" भा० ।

अन्वीक्षा स्त्री पश्चात् ईक्षा पर्यालोचना प्रा०स० । वेदवाक्य-
श्रवणस्य पश्चात् तदर्धनिश्चयार्थं तदर्धपर्यालोचने, अन्वीक्षायै
हिता ठक् । आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । "आन्वीक्षिकी कौश-
लानामिति" गीता । ल्युट् । अन्वीक्षणमथत्व न० ।

अन्वीत लि० अनु+ई-गतौ कर्त्तरि क्त । अनुगते अन्वितशब्दार्थे
अन्वीप लि० अनुगता आपो यत् स्थानादौ अचसमा०
अचि आत ईत् । अनुगतजले स्थाने, देशे वाच्ये ल
"ऊदनोर्देशे" इति पा० ऊत्, अनूपोदेशः ।

अन्वृच अव्य० ऋचि विभ० अव्ययी० ऋच् समाम् ।
ऋचीत्यर्थे । "विष्टुभश्चान्वाह तासांयुक्तो बभूवुः क्तः वेवा-
मन्वृचमिति" शत०ब्रा० ।

अन्वेष पु० अनु+इष-भावे घञ् । अन्वेषणे अनुसन्धाने
गवेषणे "वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! इतास्त्व' खलु कृतीति"
शकु० ।

अन्वेषण न० अनु+इष-भावे ल्युट् । अनुसन्धाने गवेषणे
नष्टद्रव्यस्य दर्शनाय लाभाय वा व्यापारभेदे । "रन्वान्वेषण-
दक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ" रघुः ।

अन्वेषणा स्त्री अनुगता एषणा "इषेरनिच्छार्थकस्तेति"
पा० युच् टाप् । तत्त्वानुसन्धाने तर्कादिना ज्ञानपदार्थस्य
शुद्धार्थं युक्त्यादिना समर्थने गवेषणे च ।

अन्वेषित लि० अनु+एष्-गतौ-इष-स्वार्थे णिच्-कर्मणि
वा क्त । गवेषिते, कृतानुसन्धाने च ।

अन्वेषिन् अनु+इष-णिनि । गवेषणकर्त्तरि "तौ सीतान्वे-
षिषौ ऋभ्रं लूनपक्षमपश्यतामिति" रघुः । स्त्रियां ङीप् ।

अन्वेष्य लि० अनु+इष-कर्मणि तव्य । अनुसन्धेये 'सोऽन्वेष-
व्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुतिः "अन्वेष्यव्यात्मविज्ञा-
नात् प्राक्प्रमादत्वमात्मन" इति शा०भा० ।

अन्वेष्यु लि० अनु+इष-शीलार्थे लृच् वा इडभावः । गवेषण

शीले तत्कर्त्तरि च “अनुपदमन्त्रेण” पा०। इट्पक्षे अन्वे-
षिताप्यत् । उभययतः स्त्रियां डीप् ।

अप स्त्री ब० व० । आप-क्लिप् ह्रस्वश्च । जले । “प्रसं जलं
द्वयज्जलमन्त्रिकेऽपाम्” भट्टिः । “अङ्गिरेव पारयित्वा नैत्वि-
कान्ते भुजिक्रियेति” स्मृतिः । अग्नेरापः, अङ्गोन्नमिति
श्रुतिः “अपएव ससर्ज्जादौ तासु बीजसवास्तुजदिति”
मनुः । समासान्ते अच् समासान्तः । “बहूपानि तडानि
सारसाः ससपासते” इत्युङ्गटः । कृतसमासान्तस्य उपसर्ग
द्वयन्तः परस्य आतर्त्त्वम् । समीपं प्रेपम् द्वीपः अन्तरीपम् ।
अनुपूर्वात्तु देशे वाच्ये जत् । अनूपोदेशः अन्यत्र अन्वीपो-
याम इत्यादि । पूजार्थकसुपूर्वात् न अच् । स्वामि
नगराणि । अपां विकारः मयट् । अस्मयः, वा घञ् ।
आप्यम् । स्वार्थे चाठ० घञ् । आभं जले न० ।

अप अव्य० न पाति पा-ड । वियोगे, विकृतौ, विपरीते,
निदर्शने, आनन्दे, वर्ज्जने, चौर्ये च । “अप-वियोग
विकृति-विपरीत-निदर्शनानन्द-वर्ज्जन-चौर्य-वारणेषु” इति
ग० म० । वियोगे “अपयाति सत्वे निविशतेऽपैतीति” पा०
भा० । “भोत्या रामादपासरत् ? । विकृतौ, अपकृतः अप-
चयः’ विपरीते, अपशब्दः “तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसता-
दिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता”
इति ह्यर्थ्यक्तेः साधुशब्दानां वैपरीत्येनोच्चारणव्यापशब्द-
त्वस्य परिभाषितत्वादस्य विपरीतशब्दत्वम् । निदर्शने निदेशे
अपदिशति । आनन्दे अपहसति, वर्ज्जने “अपपरी वर्ज्जने”
इति पा० उक्तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमो । अप
द्विमर्त्तात् वृष्टोदेवः । चौर्ये अपहरति । वारणे अपवर्त्सयति
“समेन केनापवर्त्सति” लीला० । अपकर्षे अपकर्म्म ।
अधः प्रदेशे, च अपाड अपानः । अधः गतिमानित्यर्थः ।
अपकर्म्मन् न० अपकृतं कर्म्म प्रा० स० । दुष्टाचरणे । अपा-
करणे च “ऋणस्थानपकर्म्म चेति” दत्तस्थानपकर्म्म चेति
स्मृतिः प्रा० व० । दुष्टाचरणवति त्रि० । स्त्रियां वा डाप् ।
अपकर्त्तुं त्रि० अप+कृ-हृच् स्त्रियां डीप् । अपकारकारके ।
अपकर्षे पु० अप+कृष-भावे घञ् । उचितधर्म्मामेक्षातो हीन-
तायां, “तत्र प्रथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिल-
भ्रवरसोऽत्युत्कर्षापकर्षेण चेति” यथा हि वर्ष्मानां पञ्चाना-
नासुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेति” च सुश्रुतः “उत्-
कर्षेणैवापकर्षञ्च मनुष्येष्विह जन्मत इति” मनुः । “उत्-
कर्षापकर्षविहीनोमध्यः, सि० कौ० । स्वकर्त्तव्यकालात्
पूर्वकालकरणे, परस्मैलपदानामन्यार्थं पूर्वकाले आकर्षणे

आकर्षणमात्रे च । अपकृष्यते कर्म्मणि घञ् । स्वकालतः
पूर्वं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षससिखण्डनम् । तथा च “सुख्यं
त्राङ्गं मासिमासि अपर्व्यान्नाटवत्” प्रति । द्वादशाहेन वा
कुर्व्यादिकाहे द्वादशाथवेति” स्मृतौ मरणोत्तरं स्मृताहे मासि
मासि कर्त्तव्यानां स्मृताहेनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु
एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वोक्तेः सर्वापकर्षः । तथाऽपकर्षे च
हेतव एकपुत्रत्वादयः । “आनन्यात् कुलधर्म्माणां पुत्रस्य
चायुषः क्षयात् । अस्थिते च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्तते
इति” स्मृत्युक्ताः । तत्र पाञ्चाच्यानां कुलधर्म्मात् द्वाद-
शाह एव कर्त्तव्यतायाः कुलपरम्पराचारः । वङ्गीयानान्तु
एकपुत्रस्यैव आयुषःक्षयसम्भावनायामिति भेदः । अयमेव
सर्वापकर्षः, आवश्यकदृष्टारम्भकाले तु न सर्वापकर्षः ।
किन्तु पञ्चाङ्गाविनामेवापकर्ष इति भेदः । एवं नवम-
मासादिष्वप्यपकर्षे न सर्वापकर्ष इति बोध्यम् ।

अपकर्षकी त्रि० अपकर्षति अप+कृष-कर्त्तरि ख्वुल् । अप-
कर्षकारके “रसस्थानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते” इति “दोषास्तस्यापकर्षका” इति च सा० द० ।

अपकर्षण त्रि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु । अप-
हारके “नचास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्यौ ल्यापकर्षणमिति”
“वर्षायां बद्धविन्मूलाच्छाः स्नेषापकर्षणा” इति सुश्रु०
भावे ल्युट् । आकर्षणे न० । “सगल्यः लिश्यते प्राणै-
विशल्यो विनशिष्यति । इति सामाविशश्चिन्ता तस्य शल्या-
पकर्षणे” रामा० ।

अपकाम त्रि० अपगतः कामो यस्य यत् यस्माद्वा प्रा० व० ।
अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्तार्थे
“अपकामं सन्दमाना अवीवरत बोहितमिति” अथ०
३१३, ३ । कामस्यात्ययः अत्यये अव्ययी० । कामात्यये
अव्य० “शत्रोरकामं कृणोति धन्वनेति” ऋ० ६, ७५, २,
‘अपकामं कामस्यापायमिति” भा० ।

अपकार पु० अप+कृ-भावे घञ् । अनिष्टसम्पादने तद्धेतौ
द्वोहे च “द्वोहोऽपकार इति” सि० कौ० । ‘उपकर्त्तारिणा
सन्धिर्न मिलेणपकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्यं
लक्षणमेतयोरिति” साधः । ‘अपकारोऽनिष्टचिन्ने” ल्युक्तेर-
निष्टं भूयादि । चिन्ने च “ततो जातास्त्विमा घोरा
नानारूपा महाविषाः अपकाराय वर्त्तन्ते इति सुश्रुतः ।
अपकारगिर स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्यते गृ-क्लिप् ।
भर्त्सनावाक्ये । ‘भर्त्सने त्वपकारगीः” इत्यमरः ।

अपकारिन् त्रि० अप+कृ-कर्त्तरि णिनि । अपकारकारके,

अनिष्टचिन्तके' द्रोक्षरि च । "उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न
मित्तेषापकारिणेति" माघः स्ववीर्यैशैव तान् शिष्यान्मान-
वानपकारिण" इति मनुः ।

अपकृत लि० अप+क-कर्मणि क्त । यस्यानिष्टं कृतं
तस्मिन् कृतद्रोहे "किं मयापकृतं तस्येति" भावे क्त ।
अपकारे न० । "मित्तस्य चैवापकृते द्विविधोविग्रहः स्मृत"
इति मनुः । [द्रोहे च ।

अपकृति स्त्री अप+क-भावे क्तिन् । अपकारे, अनिष्टचिन्तने,
अपकृत्य न० अपकृतं कृत्यम् प्रा०स० । अपकृतकर्मणि ।
अप+क-भावे क्यप् । अपकारे न० । भावे स्त्रियां
क्यप् । अपकृत्या अपकारे स्त्री ।

अपकृष्ट लि० अप+कृष-क्त । अधमे, हीने, स्वकालात् पूर्व-
काले कृते, परस्वत्वादन्यपर्यं पूर्वस्वत्वे आकृष्टे, आकृष्टमाले
च "स्त्रोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखंयानि मद्गृहा"
इति सूर्यसिद्धान्तः ।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः अभावार्थे न०त० । पाकाभावे ।

अपक्रम पु० अप+क्रम-भावे घञ् । अपयाने । अपक्रमा-
दुहैवैषामेतद्विभयाङ्कार" शत०ब्रा० ४,३,३,११ ।
अपक्रम्यते यस्मात् अपादाने घञ् । अपयानावधिस्थाने
"विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमादिति" सू०सि० ।
"अपक्रमात् क्रान्तिटत्स्थस्य टपहभोगस्थानादिति" रङ्ग-
नाथः । अपगतः क्रमःपरिपाटी यस्मात् प्रा०स० । क्रम-
विहीने अक्रमे लि० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगत-
क्रमोऽप्युक्तार्थे लि० । क्रमस्यात्ययः अव्ययी० । क्रमात्यये
अव्य० । क्ति वेट्कत्वात् वा वृद्धिः । अपक्रामोऽप्युक्तार्थे ।
"यस्यस्याभिक्रान्त्याऽपक्रामाय" इति ऐ० ब्रा० ।

अपक्रमण लि० अप+क्रम-भावे ल्युट् । अपयाने पलायने
च । "अपक्रमणमेवाख सर्वकामैरहं वृणु" इति रामा० ।
"पुरस्ताद्नापक्रमणमस्यत्वेवान्विच्छतेति" शत०ब्रा० ।

अपक्रमिन् लि० अप+क्रम-कर्त्तरि णिनि वेट्कामन्तत्वात्
वा ह्रस्वः । अपयानकर्त्तरि "तानेवैतदनपक्रमिणोऽकुरुत"
शत० ब्रा० वृद्धौ अपक्रामीत्यपि स्त्रियां ङीप् ।

अपक्रिया स्त्री अप+क-भावे स्त्रियां श । द्रोहे, अपकारे
च । चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रियेति" माघः ।
'जन्मवेषतपसां विरोधिनी' मा कथाः पुनरमूमपक्रिया-
मिति' क्रि० ।

अपक्रोश पु० अप+क्रुश-वञ् । निन्दने । उपक्रोशोऽप्यत्र ।
भावे ल्युट् । अपक्रोशनमप्यत्र न० ।

अपक्व लि० न पक्वः । अपरिणते अपकयोगी अपरिणतयोगी
यथा योगाभ्यास उचितः तथाभ्यासशून्यः इत्यर्थः । आमे
तण्डुलफलदादौ च । "अपक्वेन वर्त्तितव्यं फलमूल्लादि-
नापि वेति" स्मृतिः ।

अपक्ष लि० नास्ति पक्षो गरुत् यस्य । पक्षशून्ये उडुयन-
शक्तिशून्ये च । पक्षः सहायः । तच्छून्ये ।

अपक्षपात पु० पक्षे सहायतायां पातः आसुकूल्यम् अभा-
वार्थे न० त० । पक्षपाताभावे सहायताऽकरणे ।
"अपक्षपातात् वक्तव्यं सभायामिति निश्चय इति" नीति० ।

अपक्षपातिन् लि० पक्षे सहायतायां पतति पत-ण्विनि
७०त० ततः न०त० । पक्षपातिभिन्ने यथार्थवादिनि ।

अपक्षेपण न० अप-क्षिप-ल्युट् । अपःस्थानसंयोगहेतौ
क्रियाविशेषे, अपःपातने च । अवक्षेपणमप्यत्रार्थे । उत्-
क्षेपणं तथापक्षेपणमाङ्गञ्चनं तथा प्रसारणञ्च गमनं कर्मा-
ख्येतानि पञ्च चेति" भाषा० अवक्षेपणमिति वा पाठः ।

अपगण्ड पु० गण्डोद्वद्वो वैपरीत्यार्थकेनापशब्देन प्रा०स० ।
अतिबाले अपगण्ड इति हैम० । अपगण्डशब्दे
विवरणं दृश्यम् । [भावे घञ् । तत्त्वार्थे पु० ।

अपगत लि० अप+गम-कर्त्तरि क्त । अपयाने पलायिते च ।

अपगम पु० अप+गम-भावे घञ् न वृद्धिः । अपयाने अप-
सरणे । "निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागम" इति
सा०द० "पुराणपलापगमादनन्तरं लतेव सन्नभ्यमनोच्च-
पल्लवेति" रघुः ।

अपगर पु० अप+निन्दार्थे गृ-भावे अप् । निन्दने । "अन्य-
दन्तवेदीत्युपक्रम्य "अभिगरापगतौ" कात्या० १३,३,३,
"अपगरोनिन्देति" तद्ग्रा० ।

अपगा स्त्री अपगच्छति निष्यन्दते अप+गम-ड । आप-
गायाम् नद्याम् । अपयानकर्त्तरि लि० ।

अपगा(गो)रम् अव्य० अप+गुरी-उद्यमने णसल् एच
आच्च् वा । उद्यम्येत्यर्थे "अस्यपगारम् अस्यवगोरं वेति"
सि०कौ० ।

अपगोह पु० अप+गुह-घञ् । तिरोधाने गोपने च । 'स
विद्वानपगोहं कृष्णानामाविर्भवच्चिति" ऋ० २,१५,७,
'अपगोहं तिरोभावमिति" भाष्यम् ।

अपघन पु० अपहन्यते संहत्य कर्म कृत्वा विद्युज्यते अप+हन-
अप् घनादेशः । शरीरे, हस्तादयवये च । शरीरादि हि
पुरुषोपभोगाय प्रथमं संहत्य तत्तत्कर्म निष्पाद्य भोगादृष्ट-
चये पुनर्विद्युज्यते इति तस्य तथात्वम् । देहादेः संहत्य

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा । “परार्थं संहृत्य कारित्वादिति” पात० । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहृत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः । तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहृतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्येगः । अतएव सांख्यसूत्रे “संहृतपरार्थत्वादिति” संहन्नुसिद्धिरुक्ता । संहृतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुभूयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति ससुदितार्थः । “संयोगाच्च विभागान्ता” इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेण आरम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेववश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव “अनवन्त इमे देहानित्यसोक्ताः शरीरिण” इति गोतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः । “लौहोह्वनघनस्कन्धा लक्षितापघनां स्त्रियमिति” भट्टिः । अपगतोघनोभेधो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः । भेधावरणशून्ये त्वि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे । [भरणे च । अपघात पु० अप-हन-भावे घञ् । अपघातहनने दुष्टहेतुक-अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन-खुल् । विनाशके । “जिज्ञासा तदप्रघातके हेतौ” सा०का० पाठान्तरम् । अपघातिन् त्वि० अप+हन-कर्त्तरि णिनि । अपहनन-कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच-“अच्कावशक्ताविति” पा० । अच् । पक्तुमशक्तौ । “अपचः पक्तुमशक्त” इति सि०कौ० । अपचय पु० अप+चि भावे अच् । ज्ञानौ, अपहरणे, व्यये च । अपचरित न० अपकृतं चरितं प्रा०स० । अपकृतचरिते सदोषाचरणे, “आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति” शकु० । अपचार पु० अप+चर-भावे घञ् । अहिताचरणे अपयथेवने “कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः । असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति” माघः । “अपचारः अपकारः अपयथेति” मल्लि० । “योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्वे पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति” वैद्य० । वैपरीत्यादिहेतुकदोषे “नापचारमगमन् क्वचित् क्रिया” इति माघः । “अपचारं लोपविषयविपर्यासादिदोषमिति” मल्लि० । विनाशे च “महाध्वरे विध्यपचारदोष” इति किरा० । “अपचारः कर्मलोपदोष” इति मल्लि० ।

“सुहायचारे माघप्रतिनिधाविति” भीमांसा । अपकर्म्मणि च “गृहमानाऽपचारं सा बभ्रुपक्षभयात्तदा” भा०आ० प० १११ अ० ।

अपचारिन् त्वि० अप+चर-तच्चीलार्थे कर्त्तरि षिट् । अप-कर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप् । “पत्यौ भार्यापचारिणीति” मनुः । “भार्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारपतिं क्षममाणे भर्त्तरि पापं संक्षेपयतीति” कुल्लूकभट्टः ।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+क-सन्-भावे स्त्रियाम् अ । अपकर्त्तुमिच्छायाम् । [कारकरणेच्छावति ।

अपचिकौर्षु त्वि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+क-सन्-उ । अप-

अपचित् त्वि० अप+चि-क्विप् । अपचयकारके । “इतस्ताः सर्वानश्रन्तु वाधका अपचितामिव” अथ० ६, २५, १ ।

अपचित त्वि० अपचायते आनन्देन पूज्यते चाय-पूजनादौ क्त चायतेश्चिः अपयब्दस्यानन्दपूर्वकत्वम् । आनन्देन पूजिते । पूजितो हि आनन्दपूर्वकं पूज्यते । अप+चि-क्त । जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्ययते च । “तत्तापचितवलाः प्राणिनोभवन्ति” सुश्रुतः ।

अपचिति स्त्री० अप+चाय-क्तिन् चायतेश्चिः । पूजायाम् “विहितापचितिर्महीभृता” इति माघः । अप+चि-क्तिन् । अपचये हीनतायाम्, अपचयरूपभावविकारभेदे च ।

अपची स्त्री अपकृतं पच्यतेऽसौ पच-कर्मकर्त्तरि अच् अप्राशन्ये न०त० गौ० ङीष् । गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे “अथातोऽग्रन्यत्रपच्युर्बुद्गाण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम” इत्युपक्रमस्य “अनन्यवस्त्रैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपची-वदन्ति कण्डूयनान्तेऽल्परजाः प्रभिन्नाः सर्वानि नश्यन्ति भवन्ति चान्ये” इति सुश्रुते तल्लक्षणकृतम् । “ते ग्रन्थयो केचिदनाप्रपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । कालानुबन्धं चिरमादघाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति” वै० “नाडीं कफानिलक्षतामपचीं व्रणाञ्चेति” अपचीं गण्डमालां च पचणीं शोधमेव वेति” च सुश्रुतः । [यमाणे ।

अपचीयमान त्वि० अप+चि-कर्मकर्त्तरि शानच् । अपची-अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कानिर्वास प्रा०ब० वा गतलोपश्च । देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम् । अतएव “भजन्तु रूपं कियदस्य देवाच्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् । इतीरयन्तीव तथा निरैजि सा (काया) नैषधे नत्वमरेषु तेषु” इति नैषधे देवानां कायाराहित्यं लक्षणत्वेन वर्णितम् । अपगतकान्तौ त्वि० ।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्-गतौ भावे अप् । अपसरणे निर्गमने

“यत् नार्थपच्यवसुपच्यवञ्च शिञ्जते” इति ऋ० १, २८, ३
 ‘अपच्यव्यं शालायानिर्गममिति’ भा० । अप-च्यु-क्षरणे,
 अप् । अपक्षरणे । [क्षरिते च ।
 अपच्युत लि० अप+च्यु-कर्त्तरि क्त । अपच्यप्राम्ने नष्टप्राये-
 अपजर्गुराण लि० अप+गृ-यङ् लक्-ताच्छीत्ये चानश् ।
 आच्छादनादिभोचनशीले “जिगत्तिभिन्द्रो अपजर्गुराण”
 इति ऋ० ५, २६, ४, ।
 अपञ्चीकृत लि० अपञ्चात्मकः पञ्चात्मकः कृतः न०त० ।
 पञ्चात्मकतामनासादिते सूक्ष्मभूते, पञ्चीकारप्रकारस्तु पञ्ची-
 करणशब्दे वक्ष्यते “पञ्चप्राणमनोबुद्धिशेन्द्र्यसमन्वितम्
 अपञ्चीकृतभूतोयं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति” वेदा०प० ।
 अपजय पु० अप+जि-भावे अच् । पराजये ।
 अपटान्तर लि० पटेन तिरस्कारिण्या अन्तरमत्र न०त० ।
 अव्यवहिते, आसन्ने, संसक्ते च । अपदःन्तरमित्यलौकिकार्थे ।
 अपट्टी स्त्री अत्स पटः पटो न०त० । (कानात्) इति ख्याते
 काण्डपटे वस्त्रप्रावरणे स च “दूष्याधोलम्बिवायुसञ्चार-
 र्थः पटभेद” इति मञ्जिनाथः ।
 अपट्टीक लि० नास्ति पट्टी यस्य कप् । प्रावरणपटशून्ये,
 अपगता टोकाव्याख्यापन्योयस्य । टोकाज्ञानशून्ये, “अप-
 ट्टीकोजडोभाषे भ्रमं जाद्येन ताद्यते” इत्युद्भटः ।
 अपट्टीक्षेप पु० अपट्ट्याः काण्डपटस्य क्षेपः । प्रावरण-
 पटक्षेपे । नाञ्चे हि प्रावरणपटे अन्यैराक्षिप्ते एव पाल-
 प्रवेशोऽभिनयसम्प्रदायस्तस्यस्य पालेष यत् काण्डपटं
 स्वयं क्षिप्त्वा प्रविश्यते तेन चाकस्मिकत्वं तत्प्रवेशस्य
 मस्यते । एतत्प्रयोगश्च भूरिशो नाटकेषु ।
 अपट्टु लि० पट्टुर्दक्षः न०त० । रोगिणि, दक्षतारहिते,
 कार्याक्रमे, दक्षताविरोधिमन्दत्वे च । भावे त्व अपट्टुत्वम् ।
 अपट्टवे । तल् । अपट्टुतास्यत्वे त्वान्तं न०तलन्तं स्त्री ।
 गुणवचनत्वात् इमनिच् । अपट्टिमा तत्रैव पु० ।
 अपट्टण लि० न पण्यः विक्रयेः अपट्टणस्ये न०त० । सृष्ट्यादि-
 निषिद्धविक्रये पदार्थे । प्रायश्चित्तसंहितायां अपट्टणानि
 च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि यथा
 विष्णुः । कण्वस्तरङ्गरत्नगुडगन्धमधुरसोर्षाविक्रयो त्रि-
 रात्रसुपवसेत् । रङ्गः सिन्द्ररसुम्भादि । एतत् सङ्घ-
 विक्रये पैठीनसिः । “तथाऽविक्रेयाणि ब्राह्मणस्य लवणं
 पक्कानं मधुरक्षीरं दधि घृतसदकं सर्वगन्धोलाक्षारक्तवासो
 गुडसैलं प्याग्यपम्पूनामेकशाफाः केगिनः । सर्वं चार-
 ण्याः पयनोविद्यापूर्त्तमिदं गावः शङ्खोर्षा चेति विक्र-

येषु तेषामेकैकस्मिन् प्राजापत्यञ्चरेत्” । तथाच्यवनः “दधि-
 मधुच्छिपिदसर्पिःपक्कान्तिलतक्रक्षीररसविषतिलाञ्चनीली-
 कौषैयवासोलाक्षारसलवणविक्रये प्राजापत्यञ्चरेत् । एत-
 ञ्चाभ्यासविषय तत्र धेनुरेका दातव्या । हारीतः ।
 “लालालवणमांसतैलक्षीरदधिततक्रगन्धचर्म्मरक्तवाससा-
 भेकतमविक्रये चान्द्रायणम्” तथा शातातपः । “आमसांस
 सुरासोमलाजालवणसर्पिषाम् । विक्रये सर्वपण्यानां द्विज-
 चान्द्रायणञ्चरेत्” । एतच्चात्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणे चाष्ट-
 धेनवः । भविष्यपुराणे । “गुडं तिलांस्तथा नीलीं केशगोधू-
 मकन्यकाः । विक्रये ब्राह्मणोऽपाञ्च कच्छं सान्नपनञ्चरेत्” ।
 एतद्भारतव्यासे सान्नपने धेनुद्वयम् । हारीतः “अयो-
 र्क्षिंशेकेशेरिण्याञ्च धेनवदुदृशशस्त्रविस्तविक्रये तप्तच्छु-
 विधिः । हिङ्गुगुग्गुलुरससर्जरसहरितालमनःशिलाडुन
 गैरिकक्षारलवणमथिसौक्तिकप्रवालदन्तनस्यगुक्तिशङ्खवेणुवै-
 ष्यवस्तृण्यविक्रये च । आरामतडागोदपानपुष्करिणी-
 पूर्त्तसुहृद्विक्रयेषु त्रिषवणस्त्रायधःशायी चतुर्थकालभुक्
 संवत्सरेण पूतोभवतीति” । आरामादिनिखिलविक्रये
 हेतुदितिधर्मप्रदीपः । तथा “हीनोन्मानमापनसङ्कर
 सङ्कीर्णविक्रये च” । अत्र च कामाकामसङ्कदाभ्यासापेक्षया-
 वैषम्यदोषः समर्थनीयः । हीनमानोन्मानमापनं तलादेना-
 ङ्करसङ्कीर्णत्वं द्रव्यस्याद्रव्येण । विष्णुः “प्राणिभूपुण्ड्रसोम
 विक्रयो तप्तहृच्छं कुर्यात् । अन्नौषधिपुष्पमूलचर्मविदल-
 तुषकापांसकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयो प्रा-
 जापत्यम्” । विदलः पाचितवशादिनिर्मितः । तथा “क्षेप
 जलमधुच्छिदशङ्खुक्तिवपुशीशककण्ठलोहो दुम्बरखड्गपा-
 लविक्रयो महासान्नपनम्” । क्षेपश्चा चर्मविकारः वरुडेति
 यस्य पर्यायः । महासान्नपने धेनुद्वयम्, सुमन्तुः “देवर्षि-
 सोमचैत्रान्द्रापत्यकूपोदपानदारात्मनां विक्रये कच्छ-
 द्वयम् । घृततिलतैलरक्तवस्त्रपक्कानां प्राजापत्यञ्चरेत् ।
 गोविक्रयनिन्दासाह यमः । “गवां विक्रयकारी च गवि
 रोमाणि यानि तु । तावद्दृषसहस्राणि गवां गोषे क्रमि-
 र्भवेत्” ॥ यच्च मनुनोक्तं सद्यः पतति मांसेन लान्तया लवणेन
 च । तत्रहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयीति, तच्चि-
 न्दातिशयार्थम् । गौतमः । “पशवः हिंसायोगे” अस्वार्थः
 यत् विक्रीताः सन्तः पशवोर्हिंस्यन्ते तत्र तेषारुध्यपखत्वम् ।
 यानि चान्यानि गुरुरतप्रायश्चित्तबोधकयचनानि तानि
 वहुतरकालाभ्यासे समूह्यानि शूद्रस्य त्वत्तन्नापदि दोषा-
 भावमाह पराशरः । ‘लवणं मधु मद्यां वा दधि तक्रं हतं

पयः । न दुष्मेत् शूद्रजातीनां कुर्वान् सर्वेषु विक्रयम् ॥
 कालिकापुराणे । “विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोष-
 भाक् ॥ मधुवर्मसुरां लाक्षां लङ्का मांसञ्च पञ्चमम्” । एत-
 दप्यादि, दोषापवादमाह गौतमः । “विनिमयस्तु रसानां
 रसैः पशूनाञ्च लवणकृताञ्च योस्ति ज्ञानाञ्च समेनामेन पक्षस्य
 संयत्त्वदे” । पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव
 परिवर्त्तौ न तु द्रव्यान्तरेण । पक्वानस्य चाग्नेन तण्डुला-
 दिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः । अत्र समशब्दाद्व्यव्यपरि-
 वर्त्ते न नियमः । मनुः ‘रसारसैर्विभातव्या नत्वेव लवणं
 रसैः । एताञ्च ज्ञाह्वानेन तिलधान्येन तत्समाः” ॥ वशिष्ठः
 “रसारसैः समतोहीनतो वा विभातव्या नत्वेव लवणं रसैः
 तिलतण्डुलपक्वान्वियामानुष्यञ्च विहितः परिवर्त्तकेन” ।
 नारदः । “अशक्तौ भेषजस्यार्थं यत्तृहेतोस्तथैव च । यद्य-
 वश्यन्त विक्रेयास्ति वा धान्येन तत्समाः” ॥ एतेन ‘काम-
 सुत्पाद्य कष्यासु स्वयमेव कषे बलः । विक्रीणीत तिलान्
 शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितानिति” मनुवचनम् तिल-
 विनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत्र कम् ।
 वातरोगभेदे “वायुर्द्वै व्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदयं
 शिरः । सन्धौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः । नि-
 भीलिताक्षो निश्चेत्सम्भ्राक्षो वापि कूजति । निरुच्छासो-
 ऽथ वा कच्छाद्दृक्क्षयं नटचेतनः । स्वस्थः स्वाङ्गदये सुक्ते
 आद्यते च प्रसुहति । कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषो-
 ऽपतन्त्रक इति” सुश्रुते २५५ पु० तन्त्रञ्चसक्तम् ।
 “अपतन्त्रकातुरं नापतर्पयेदिति” सुश्रुतः ।

अपतर्पणं न० अप+तर्प-भावे ल्युट् । रोगादौ-उपवासे,
 तृष्यभावे च । “अपगमं तर्पणं यस्य वा गतलोपः
 तपण्यन्त्ये वि० “क्रियाभिश्चिकित्सेत् स्थूलमपतर्पणं
 युक्ताभिरिति” सुश्रुतः ।

अपतानक पु० अपक्रम्य अनरान्तरा तरुते तन कर्त्तर-खल् ।
 वातरोगभेदे “यदा तु घमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति सारुतः ।
 तदाक्षिपत्याशुसुङ्गमुङ्गं देहं सुङ्गशरः । सुङ्गं कुङ्गादोपादा-
 क्षेपक इति सृष्टः । सोऽपतानकसंज्ञोयः पातयत्यन्तरेति
 सुश्रुते आक्षेपककाररोगक्षैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा”
 सु० २५४ पु० कता “अभिघातनिमित्तञ्च शोषिताभिस्त्रयाञ्च
 यः । गर्भपातनिमित्तञ्च न सिद्ध्यत्यपतानक” इति तत्रैव
 तस्यासाध्यतोक्ता “अभुक्त्वता पोतभृद्धिमरिचवचायुक्त-
 म्नतानकं हन्ति तैलमर्पिर्वसाक्षौद्राणि चेति” सुश्रु० ।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्याः “विभाषा सपूर्वस्येति”
 पा० वा न लोप् च । पतिरहितयां स्त्रियाम् । पत्ने
 अपतिरित्यपि कपि तु अपतिकेत्येव तत्रैवार्थे ।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षं कर्मयोग्या, कृत्या वा पत्नी यस्य
 कम् । असन्निकर्षपत्नीके, कर्मयोग्यपत्नीके, कृतपत्नीके
 च । “अपत्नीकस्याह्वनीये तच्छ्रापिणः” कात्या० २,५,
 १८ । “अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निकर्षित-
 पत्नीकस्य तच्छ्रापिण आह्वनीयश्रापिणः आह्वनीये हविः-
 श्रपणं कुर्वतो यजमानस्य “आह्वनीये आज्यमधिभ्रयती”
 त्यक्तेः । आह्वनीयश्रापिणोऽपि सन्निकर्षितायां पत्यां गार्ह-
 पत्य एवाज्यमधिभ्रयति, शाखान्तरे चैवं श्रूयते “यस्य ब्रह्मे-
 हनि पत्यनार्लभुक्ती (रजस्वला) स्यात्तामनपरुध्य यजे-
 तेति” । केचित् अपत्नीको कृतपत्नीक इत्याहुः तस्या-
 भ्येकाकिन एवाधानं श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, “पत्यां
 कृतायामग्निभिर्देश्यायां पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्यमग्न्या-
 धानमाहापस्तम्बः दर्शपौर्णमासाभ्यगणार्थं, शेषाणि कर्माणि
 न भवन्तीति” तथा त्रिकाण्डे मण्डनः “तस्मान्नमै-
 कदेशेन दग्धव्या पूर्वमारिषी पत्नी ज्येष्ठेतरा वापि
 यज्ञपात्रे निरूपितम्” ॥ कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) ‘कृता-
 यामपि भार्यायां वैदिकारणीन्नहि त्यजेत् । उपाधिनापि
 तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति” । तद्ग्रा० (उपाधिना
 स्वर्गादितत्प्रतिमून्धी) । नास्ति पत्नी संहिता यस्य कम् ।
 पत्नीसंहित्यरहिते । “पितृयज्ञस्यक्रम्य” । “अपत्नीकः”
 कात्या० ५,७५ । “पितृयज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यज-
 मानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसंहितस्य । अतोऽत्र पत्याः प्रति-
 शेषात् ‘पत्नीं सुसुह्रति म्रैषस्याभावः । आज्यावेश्यं
 त्वाज्यसंस्कारत्वाद्ध्वयुः करोतीति” तद्ग्रा० ।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत-वा करणे यत् न० त० ।
 पुत्रदुहितृरूपे संताने । “नः पुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः
 पुत्राभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्तेः “एतेषु लोकान् जयति
 पौत्रेणानन्यमश्रुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण व्रधस्यात्रोति पितृप-
 मिति” या० सृष्टेश्च तदुत्पादने स्वर्गलोकलाभोक्तेः
 “पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्
 पुत्रं” इति सृष्ट्या नरकनिस्तारकत्वस्य श्रुतेश्च सुतादीनां
 पतनाहेतत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतत्वात्
 अपत्यत्वम् । अतएव “अपत्यं पौत्रमश्नति गोत्वमिति” पा०
 सूत्रे पौत्रादीनामप्यपत्यशब्दाच्चतोक्ता । पौत्रादीनां तु-
 गोत्वसंज्ञापीति विशेषः । “अपत्यं पितुरेव स्यात् ततः

प्राचामपीति चेति” सि० कौ० का० । “अपत्यैरिव नीवार-
भागधेयोचितैश्च गैरिति” रघुः । “सोऽपत्यं स्नाहस्तुपादोति”
“अपत्यलाभात् वा तु स्त्रीति, “अपत्यं धर्मशुश्रूषेति”
च मनुः ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तत्रेहं गर्भं ददाति । सेवनेन गर्भ-
दायके ओषधिविशेषे गर्भदायिविद्यादौ च । अपत्यदायि-
मात्रे मन्त्रादौ त्रि० ।

अपत्यपथ पु० अपत्यस्य गर्भात् तद्विसारणस्य तदुत्पत्तेश्च
पन्थाः अच् समा० । पुलिनःसारणद्वारे स्त्रीणां गुह्य-
स्थानभेदे “स यदा विगुणानिललपीडोऽपत्यपथमनेकधा-
प्रतिपद्यते इति” स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासां
स्तनयोरैककस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिष्टद्धिः ।
अपत्यपथे चतस्र इति” । “तिर्यग्गतस्य परिषस्त्रेव तिर-
चीनस्य पाश्चाद्भ्रूज्भ्रूज्छत्त्रिभ्य गर्भमपत्यपथं प्रत्यार्ज्वमानी-
यापहरेत् पाश्चात्पट्टशिरसमसंप्रपीड्य जङ्घसत्त्रिभ्य शिरो-
ऽपत्यपथमानीयापहरेदिति” च सुश्रुतः ।

अपत्यशत्रु स्त्री अपत्यं शत्रु गर्भभेदेनेन नाशकं यस्याः । कर्क-
श्याम् सा हि गर्भेऽपत्यजनने तद्विःसारणसमये गर्भस्योत्-
नान्म्रियते इति” लोकप्रसिद्धेः “स्ननाशय कर्कटी गर्भं धस
इत्युक्तेश्च तथात्वम् ! ईत० । अपत्यनाशके, कर्कटे
सर्पे च ।

अपत्यसाच् पुंस्त्री० अपत्यैः सचते संबध्यते सच-वेदे-खि ।
अपत्यसमवेते । “अपत्यसाचं श्रुत्वं ररायाम्” ऋ० १,
११७; २३ ।

अपत्र पु० नास्ति पत्रं दलं पत्रोवास् । वंशकरीरे (कोदं)
अङ्कुरे च तदवस्थायां तयोः पत्रशून्यतयोत्पत्तेस्तथात्वम् ।
गलितपत्रे वृक्षे, गलितपत्रे विह्वमे च ।

अपत्रप त्रि० अपगता त्रपा लज्जा यज्जात् प्रा० व० वा
गतलोपः । लज्जाहीने लोपाभावे अपगतत्रपोऽप्युक्तार्थे ।

अपत्रपा स्त्री अपरम् अपेक्ष्य त्रपा, अप+त्रप-भावे स्त्रियाम्
अ वा । अन्यहेतुकलज्जायाम् लज्जामात्रे च । “अपत्रपा
चेतसि च न्यषेधदिति” नैषधम् । [लज्जाशीले ।

अपत्रपिण्ण त्रि० अप+त्रप-शं, लार्थे इष्णुच् । स्वभावतो

अपथ न० न पन्थाः अप्राशस्ये न० त० । “अपथं” पु० न०
पा० । “विभाषेति” पा० वा अच् समा० । अपकष्टपथे
निन्दितपथे कुपथे । “धनागमे राजपथे हि पिच्छिले
क्वचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते” इति नै० । “को वा न पद-
मपथेऽकार्यत मया” इति प्रबोध० । “अथैतदपथमिवैति

यदेतांदिशमिति” शत० ब्रा० । नास्ति पन्थाः सुन्दरमार्गो
यत्र व० अच् समा० । सुन्दरपथशून्ये यामादौ त्रि० ।
पथोऽभावः अव्ययी० अच् समा० । मार्गाभावे अव्य० ।

अपथिन् पु० न पन्थाः अप्राशस्ये न० त० वा अजभावः ।
अपकष्टपथे ।

अपथ्य न० पथ्ये वैद्यकोक्तभोजनादिनियमाय नीत्स्नाचाराय
वा हितम् यत् न० त० । वैद्यकोक्तिःसुखद्वेष, अनिष्टे
भोजनादौ अहिताचारे च “अकार्यं कार्यसङ्काशमपथ्यं
पथ्यमस्मेतम्” रामा० । “संतापयन्ति किमपथ्यभुजं
न रोगा” इति वै० । पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा
“अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्य-
मेकान्तेन हितमहितं वास्तीति” केचिदाचार्या ब्रुवते
तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः
संयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि
च भवन्ति । तत्रैकान्तहितानि जातिसात्म्यात् सर्वाल-
घतदुग्धौदनप्रभृतीनि । एकान्ताहितानि दहनपचन-
भारणादिषु प्रष्टत्तान्यग्निद्वारविषादीनि । संयोगादप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । हिताऽहितानि तु यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं
वर्गं उपदिश्यते । तद्यथा रक्तशालिषटिककङ्कु कसुकु-
न्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पककर्मकशकुना-
हृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रोहालकश्यामाकगोधूमवेणुयवा-
दयः । एणहरिणकुरङ्गशृगमाटाकाश्वदंष्ट्राकरालक्रकर-
कपोतलावतिचिरिकपिञ्जलवर्त्तीरिवर्त्तीकादीनां मांसानि ।
सुद्वनसुद्वमकुष्ठकलायमसूरभङ्गल्यचणकहरेखलाढकीसतीनाः ।
चिल्लीवास्तूकसुनिषसूकजीवन्तीतखडुलीयकमण्डूकपरुषः ।
गव्यं घृतं सैन्धवदाडिमामलकमित्येष वर्गः सर्वप्राणिनां
सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्या-निवातशयनो-
ष्णोदकनिशास्रप्रव्यायामाश्चैकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्त-
हितान्येकान्ताहितानि प्राशुपदिष्टानि ॥ हिताहितानि
तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥ संयोगतस्त्वप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । वल्लीफलकवक-
करीराम्बुफलबवणकुलत्थपिण्णयाकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्क-
शाकाजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिविममत्यगोधावराहंश्च
नैकध्यमश्रियोत् पथसा ।

रोगं सात्म्रञ्च देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिमान् । अवस्था-
न्यादिकान् भावान् रोगघत्तेः प्रयोजयेत् । अवस्थानर-

वाङ्मयाद्गोदीनां व्यवस्थितम् । द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज
इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे । द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्ध-
येः । दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥ एवं
युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु । एकान्तहिततां विद्धि
वत्स ! सुशुत ! नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च
विहृदधान्यैर्विषामधुपयोगुडमाषैर्वा याम्यान्पूदकपिशि-
तादीनि चाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिण्योशकं
जात शकं वान्नीयात् । बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्याम् ।
काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां, नाडोभङ्गशाकं कुङ्कुटदधीनि
च नैकध्यम् । मधु चोष्णोदकानुपानं पिप्पलेन वा मांसानि ।
सुराकशरपायसांश्च नैकध्यम् । सौवीरकेश सह तिल-
शकुलीम् । मत्स्येः सहेजुविकारान् । गुडेन काकमाचीं,
मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरडम् ।
क्षीरेण मूलकम् । आस्रजाम्बवश्चाविच्छूकरसगोधाश्च सर्वांस-
मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा । कदलीफलं ताल-
फलेन, पयसा, दध्ना, तक्रेण वा । लज्जुचफलं पयसा, दध्ना,
माषसूपेन वा मधुना, घृतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ने वा ।

अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्षपतैल-
भट्टान्नाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतिक्षिरिगोधाश्चैरण्ड-
दावृन्निशिद्वा एरण्डतैलसिद्वा वा नाद्यात् । कांस्यभाजने
दशरातपर्युषितं सर्षिन्मधु चोष्णैरुष्णै वा । मत्स्यपरि-
पवने शृङ्गवेरपरिपवने वा सिद्धान् काकमाचीम् । तिल-
कल्कसिद्धसुपोदिकाशाकम् । नारिकेलेन वराहवसापरि-
भट्टां बलाकाम् । भासमङ्गारशूल्यं नाञ्जीयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषो
मानतस्तुल्ये नाञ्जीयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ
वा विशेषादान्तरौदकानुपानौ ।

अत ऊर्ध्वं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः । तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यविरुद्घौ मधुरलवणौ च
मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुर-
कषायौ चास्त्रलवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्यामम्ल-
तिक्तावम्लकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां
लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः । कटुतिक्तौ रसवी-
र्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः । तरतमयोग-
युक्तांश्च भावानतिरुद्धानितिक्षिग्धानलुष्णानतिशीतानित्येव-
मादीन् विवर्जयेत् । भवन्ति चात् ॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकान्ता-

हितान्येव शेषं विद्याद्विद्विताहितम् ॥ व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं
भरणञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवा-
नरः ॥ यत्किञ्चिद्दोषसत्केश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत् ।
रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धानजनान्
रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं वापि पूज्यं
वा हितसेवनम् ॥ सात्प्रतोऽप्यतया वापि दीप्तान्नेस्तर-
णस्य च । स्निग्धव्यायामबलिनं विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
व्यायामशोको बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांसापि मन्हा-
शनश्च । आप्नोति रोगान् विरुद्धान्जातानभ्यासतो वाऽप्य-
तया च जन्तुः । अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूज्यः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः ।
गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥ क्षतानां विष-
जुष्टानां बलिनः स्नेहलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण
सदा रोगविवर्द्धनः ॥ वातलानां प्रशस्तश्च आन्तानां
कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लोदविवर्द्धनः ॥
मधुरश्चाविदाहो च कषायानुरसोलघुः । दक्षिणो मारुतः
श्रेष्ठश्चतुर्थो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वात-
प्रकोपणः ॥ विषदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहवलापहः ।
पश्चिमो मारुतस्त्रीक्षणः कफमेदोविशेषणः । सद्यः प्राण-
क्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥ उत्तरो मारुतः
स्निग्धो ऋदुर्मधुर एव च । कषायानुरसः शीतो दोषा-
णामप्रकोपणः ॥ तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः ।
क्षीणक्षयविषाक्तानां विशेषेण तु पूजितः” इति पृ० १, २० ।

अपद् वि० न पद्यते ज्ञायते पद-कर्मणि क्तिप् न० त० ।
अज्ञेये । “गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
दापदसि न पद्यसे” इति शत० ब्रा० १४, ८, १५, १० ।
नास्ति पादोऽस्याः पादोऽन्यलोपः कुम्भ० ङीप् पादः
पञ्च । पादन्युन्यायांस्त्रियाम् । पुंसि तु अन्यलोपो “न
ङीप् । अपाद् । “आपादशीर्षा गूहमान” इति ऋ० ४,
१, ११ । “अपादहस्तोऽष्टतन् यद्विन्द्रमिति” ऋ० १, ३२, ७ ।
“अथ यदपात् समभवत्तस्माद्विहरिति” शत० ब्रा० ।
“अपादपाणिर्जवनोऽहीतेति” श्रुतिः ।

अपद् न० न पदम् अप्राशस्त्ये न० त० । अप्रकृष्टस्थाने
सुप्रिङ्गन्तभिन्ने च नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जोतेति वृद्धाः ।

अपदान न० अपदायति परिशुध्यति येन कर्मणा अप+दैप-
शोधने करणे ल्युट् । परिशुद्धाचरणे येन कर्मणा सर्वैः
परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मान् कर्मणि । [सन्निहृष्टे, संसक्ते च ।

अपदान्तरं वि० न पदान्तरं व्यवधानं यत् । अन्वयवहिते,

अपदिश अच्० दिशयोर्भेदे अप+दिश+अव्ययी० । दिशो-
र्भेदे विदिक् इति कोण इति च ख्याते । दिक्शब्देन
समासे तु शरदा० टच् इति भेदः ।

अपदिष्ट ति० अप+दिश-कर्मणि क्त । कथिते प्रयुक्ते ।

“कालाव्ययापदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चधेति” भाषा० ।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ् । लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे,
कृत्रे, निमित्ते स्थाने च । “रक्षापदेशान्मनिहोमधेनो
रिति” रघुः । “न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा द्रतं चरे-
दिति” । “भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः” ।

“शौर्यकर्मोपदेशेनेति” “साध्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूप-

समन्वितैः । अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वत इति” च

मनुः । उपदेशे च । “दीक्षाया अपदेशात्” कात्या० २२,

१२२ । अपदेश उपदेश इत्यर्थः । अपकटदेशः प्रा०

ब० वा कटपदलोपः । अपकटदेशे, अलुचितस्थाने च ।

अपदेश्य ति० अप+दिश-कर्मणि यत् । कलेन कथनीये ।

अपदेशे अनुचितस्थाने भवः दिगा० यत् । अनुचितस्थान-

भवे ति० । “अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्वपधावतीति”

मनुः । यत् यस्य दानमुचितं ततोऽन्यत्र स्थाने दानस्यानु-

चितत्वात् तथात्वम् ।

अपद्रव्य न० अपकटं द्रव्यम् प्रा०ब० वा कटभागलोपः ।

अपकटद्रव्ये “अद्रुषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदेनेत्येति”

मानव व्याख्यायाम् “अपद्रव्यप्रदानेन दूषणे” इति कुल्लुकः ।

अपहार न० अपकटं हारं प्रा०ब० वा कटलोपः । अपकट-

हारे “निर्विधासुरपहारैरिति” सुश्रुतः ।

अपधा स्त्री अप+वारणे धा-भावे स्त्रियाम् अङ् । वारणाधिं

निरोधे, “गा उदाजदपधा बलस्य” इति ऋ० २, १२, ३ ।

“अपधाअपधायाः निरोधादिति” भा० ।

अपध्यान न० अपकटं ध्यानम् प्रा०स० । अनिष्टचिन्तने ।

वैपरीत्यचिन्तने च ।

अपध्वंस पु० अप+ध्वन्स-भावे घञ् । नाशे, यस्य यथारूप-

मुचितं ततः प्रच्यवे च । “पथामपध्वंसेनैत्विन्द्र” इति

अथ० १, ३, ५ ।

अपध्वंसज पुंस्त्री अपध्वंस्यतेऽनेन अपध्वंसः वर्णानां भिन्न-

रूपतासंज्ञकः सङ्करस्तस्याज्जायते जन-ड ५ त० ।

भिन्नवर्णसङ्गमजाते करणादौ सङ्कीर्णवर्णे । “शूद्राणां तु

सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः सृता” इति मनुः । “ये द्विजा-

नामपसदा ये चापध्वंसजाः सृता” इति च मनुः । तेषां

पितृः समवर्णत्वाप्राप्तेः स्वरूपप्रच्यवेन जातत्वात् तथात्वम् ।

अपध्वंसिन् ति० अपध्वंसयति अप+ध्वन्स-णिच्-णिनि ।

नाशके । “सर्वेनसामपध्वंसि जयं स्यादधमर्षणमिति” मनुः

अपध्वस्त ति० अप+ध्वन्स-क्त । निन्दिते, परित्यक्ते अव-

चूर्णिते च ।

अपध्वान्त न० अपकटं ध्वान्तं ध्वनितम् ध्वन-क्त वेदे नि०

स्वनाथेऽपि इडभावः । भिन्नकांस्वरसमभे शब्दे “दृक्स्थते-

रपध्वान्तमिति” ऋ०उप० । वार्हस्पत्यं तदपध्वान्तं

भिन्नकांस्वरसममिति” भा० ।

अपनय पु० अप+नी-अच् । दूरीकरणे स्थानान्तरनयने च ।

“अपनयो वाऽदृष्टत्वादिति” कात्या० २५, ६, २ । “तस्य

तण्डुलापनयो वचनादिति” कात्या० २५, ४४, ३ । “अप-

नयते दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव “अविनयमपनय

विष्णो !” इति शङ्कराचार्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम् ।

अपकटो नयो वैपरीत्ये प्रा०स० वा । निन्दितनोतौ दुष्ट-

नीतौ च । अपकारे “ततः सपत्नापनयस्वरणानुशय-

स्फुरेति” भाषः ।

अपनयन न० अप+नी-ल्युट् । दूरीकरणे, खण्डने च ।

अपनीयतेऽनेन अप+नी-करणे ल्युट् । अपकारसाधने ।

अपगतं नयनं यस्य । नेत्रहीने ति० ।

अपनस ति० अपगता नासिका यस्य प्रा०ब० नसादेशश्च ।

अपगतनासिके । “असिं कौत्सेयसद्यस्य चकारापनसं

मुखमिति” भट्टिः । [सारते च ।

अपनीत ति० अप+नी-क्त । खण्डिते, दूरीकृते, अप-

अपनुत्ति स्त्री अप+नुद-क्तिन् । खण्डने दूरीकरणे । “परि-

जनश्रमापनुत्त्यै” इति ऋ०उप० । “पापानामपनुत्तये

इति” “युरतत्पापनुत्तये” इति च मनुः ।

अपनुद ति० अप+नुद-क् । दूरीकारके, खण्डके, शोधके च ।

अपनोद पु० अप+नुद-भावे घञ् । खण्डने, दूरीकरणे, अप-

सारणे च । “तस्यापनोदाय फलप्रवृत्ताविति” रघुः ।

“ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्गिनयतेन्द्रिय” इति मनुः ।

अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट् । अपसारणे खण्डने च “एनसां

स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनमिति” मनुः । कर्त्तरि

ल्यु । दूरीकारके ति० । “यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापा-

पनोदनः । तथाऽधमर्षणं जयं सर्वपापापनोदनम्” इति ।

“पराकोनाम वृच्छोऽयं सर्वपापापनोदन” इति च मनुः ।

अपन्न ति० पत-क्त नि०न०त० । अपतिते । “आश्वोऽपन्न-

गृह्येति” यजु० ६, २४ । न पन्नं पतितं गृह्यं यस्तेति”

वेददीपः । पन्नम् इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकत्वं दृष्टम् ।

अपपाठ पु० अपकष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः समुचितः ततोऽन्यथा पाठे अपकष्टपाठे “द्वादशापपाठा अस्य जाता इति” सि०कौ० ।

अपपात्र त्रि० अपकष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालौ तेषां हि भोजने पात्राणामपकष्टत्वं तत्रान्यैर्भोजनानर्हत्वात्तेषां तथात्वम् “चण्डालश्चपदानान्तु बहिर्ष्यामान् प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति” मनुः ।

अपवर्हिष् त्रि० अपगतं बर्हिर्गतं प्रा०ब० वा गतलोपः । बर्हिर्होमरहिते “सोऽपवर्हिषौ द्वावनुयाजौ” इति श्रुतिः । “अपवर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति” शत० ब्रा० । अपवर्हिष इति पृथक्पदमित्येके ।

अपभय त्रि० अपगतं भयं यस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । गतभये भीतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्ताथे त्रि० ।

अपभर्त्तृ पु० अपकष्टो भर्त्ता प्रा०स० । अपकष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ब० वा गतलोपः । भीतिशून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकष्टा भूतिः प्रा०स० । “अपकष्टविभूतौ यमसौ पुरोदधिरे ब्रह्माणसपभूतये” इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श-घञ् । अपचरणे अधःपतने “अत्यारुद्धिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा” शकु० । “अपभ्रंशति स्वभावात् प्रच्यवते” अप+भ्रन्श-कर्त्तरि अच् । साधुशब्दस्य शक्तिवैफल्यप्रयुक्तान्यथाच्चारणयुक्ते अपशब्दे । “त एव शक्तिवैकल्यप्रसादात्सतादिभिः । अन्ययोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हरिणा साधुशब्दानामेवान्यथोच्चारणेषु अपशब्दोक्तैः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथात्वम् । “अपभ्रंशतानादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति” हरिः । “आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशगिरः स्मृताः । शास्त्रेषु संस्मृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति” दण्डी ।

अपम त्रि० अपकष्टं मीयते अप+मा-त्रा० क । अपकष्टतया ज्ञाते “भगोऽनाशोश्चिद्विताऽपमस्य चित्” ऋ०१०, ३६, ३ । “अपमस्य जात्यातिनिर्कटस्य” भा० । अपकष्ट्यभूगोलादुपरि मीयते । भूगोलानाच्छादितान्तरिक्षभागे ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगत्यथैतिर्यपेखायाम् क्रान्तौ यथा । “नाडिकाग्रण्डलात् तिर्यग्गत्वापमः, क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः । विक्षेपवृत्तावधिसिद्धिर्येवं स्फुटो नाडिकाग्रण्डलान्तरालेऽपम” इति सि०शि० । “क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडीवृत्तात् तिर्यग्गन्तरम् अपमः क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्ति-

वृत्तात् यत् तिर्यग्गन्तरं विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् च नाडीवृत्तात् यत् तिर्यग्गन्तरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः ग्रहस्य उत्तरतो याम्यदिशं याम्यान्तात् तदनु सौम्यदिग्भागम् । प्रसि० “परिसरतां गगनसदां चलनं किञ्चिद्भवेदपमः” इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिस्त्रेण्यस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्ताख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० । सिद्धान्तशिरोमणुक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा “ग्रहस्य गोले कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षाबलयं यथोदितमिति” “क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्पेति” प्रसि०ता० । “एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अत्रापमण्डले वा सूत्राधारैव यस्य तस्यैवेति” सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद-घञ् । विमर्द्दने “ह्यहस्तिकरीषाभ्यामपमर्द्दः क्तोमहानिति” रामा० ।

अपमान पु० अपकष्टं मीयतेऽनेन अप+मा-करणे ल्युट् । अनादरे “अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्यं साधयेन्नर” इति नीतिः । “मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो भित्तिरिपन्नयो” रिति” गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगतिः पुरा० अपकष्टो मानो यस्मात् अप+मन-करणे घञ् वा । अनादरे पु० । नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः क्वचिदिति” रामा० । “अथापमानेन पितृः प्रयुक्तेति” कुमा० ।

अपमानित त्रि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्यापमानं हतं तस्मिन् ज्ञतापमाने अनादरे । [सितवर्त्कनि । अपमार्गं पु० अपकष्टो मार्गः प्रा०स० वा कष्टलोपः । कुत्-अपमार्जनं न० अप+मृज-भावे ल्युट् ङङि । संशोधने । “कांस्यापमार्जनमसौमधुरं सैन्धवं नतमिति” सुश्रुतः अधस्तान्मार्जने च । अपमार्जनप्रोक्षिताभ्यामपमृष्ट इति कात्या० ६, १०, ४ । “अपमार्जनं ग्रहपातसुखादारभ्याधस्तादपमार्जनमिति” तद्व्या० ।

अपमित त्रि० अप-मा-क्त । अवज्ञाते अनादरे ।

अपमित्यक न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य गृह्यते कन् । ऋणे अपमुखं न० अपगतं पराभूतं मुखम् प्रा०त० । परावृत्ते वदने प्रा०ब० गतलोपः । परावृत्तवदनवति पदार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्ध त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिरःशून्ये कवच्ये ।

अपमृत्यु पु० अपकष्टः दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्भरणम् । विषोहन्वनादिहेतुके मृत्यौ । “अपमृत्युहेतवश्च शुद्धिपत्ते कौर्म्यं दर्शिता यथा

“शुद्धिर्दंष्ट्रिनस्त्रिव्यालविषवक्त्रिस्त्रिया जलैः । आद्रात् परि-
हर्तव्यः कुर्वन् क्रोडां षटस्तु यः । नागानां विप्रियं
कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता । निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्य-
दोषेण कुत्रचित् । परदारान् रमन्तश्च द्वेषान्तत्पतिभिर्हताः ।
असमानैश्च सङ्गीसैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्नि-
हतास्तांस्तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः । गवाग्निविषदा-
श्वेष पाषण्डाः क्रूरवृद्धयः । क्रोधात् प्रायं विषं वक्त्रं शस्त्र-
सद्वन्धनं जलम् । गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमा” इति ।
अपमृषितं ति० न० अप+मृष-क्त वाक्ये वाच्ये नि० । ज्ञाने
वाक्ये । अन्यत्र अपमृष्टमित्येव सोढे ज्ञाने परामृष्टे च ।
अपयशस् न० अपकष्टं यशः । “यशोविपरीतायामकीर्त्तौ
‘अपयशो यस्यास्ति किं मृत्युना’ इति नीतिः । अपगतं
यशो यस्य । कीर्त्तिशून्ये ति० । [अकीर्त्तिहेतौ ।
अपयशस्कर ति० न यशस्करः क-हेतौ ट विरोधे न० ।
अपयानं न० अप+या-भावे ल्यट् । अपक्रम्य पलायने “अप-
यानेऽपि न भवान् समर्थो लघुविक्रय” इति रामा० ।
अपरं न० न पूर्यते यतः घृ-अपादाने, अप् । गजस्य पञ्चा-
ङ्गागे । “बद्धापरान्णितो निगडान्वलावीदिति” माघः ।
परितो बद्धः अपरः पश्चिमपादोयैरिति मल्लि० । न
घृणाति सन्नोषयति घृ-अच् । शत्रौ, भिक्षे ति० । “अन्ये
कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे” इति मनुः “तमा समुद्रा-
दपरे परे नृपाः” नैष० पश्चिमायां दिशि स्त्री “अपर-
दिग्गाणिकेति” माघः परकालवृत्तौ ति० । “पूर्वां
सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरमिति” मनुः ।
पञ्चाङ्गत्तौ ति० “पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य” कुमा० ।
ऋग्वेदादिविद्यायां स्त्री । “द्वे विद्ये विदितव्ये इति
हस्त ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्रापरा
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति” ऋ० भा०
घृता श्रुतिः । अस्य च कालदेशादिनियमे सर्व्वनाम-
कार्यम् । तत्र “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा इति” पा० वा तत्-
कर्म । अपरत्वञ्च दैशिकं कालिकं च द्विविधं, तत्र स्वपेक्षया
उदयाचलविप्रलसत्त्वम् दैशिकमपरत्वम् स्वपेक्षयाधिक-
सूर्य्यसन्दनवच्चं कालिकम् । उक्तोदाहृतौ दैशिकम्
कालिकन्तु । “अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत”
इति गीता । अल्पदेशवृत्तिरूपे व्याप्ये ति० “सामान्यं
द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च । व्यापकत्वात् परापि
स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च” भाषा० । द्रव्यत्वादेः

घटत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वं सत्तापेक्षया-
अल्पदेशवृत्तित्वात् अपरत्वमिति सुक्ता० । “द्रव्यत्वादिक
जातिस्तु परापरातयोच्यते” इति भाषा० । “स्वायम्भुवस्य
च मनो षड्वंश्या मनवोऽपरे” इति अपरकालिका
भिन्ना वा इत्यर्थः । निघण्टे । “भूमिरापोऽनलो वायुः स्वं
मनोबुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा
अपरेर्वाप्तस्त्वन्दां प्रकृतिं विद्धि मे परामिति” गीता । तत्र
भूम्यादीनामितरपदार्थाः कृतिव्येऽपि जडत्वात् संहत्य कारि-
त्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रवृत्ति-
मत्त्वाच्च निघण्टवम् । जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम् ॥

उत्तरकालिकत्वात् तद्विकारलक्षणे कार्ये “तदेतद्-
ब्रह्माऽपूर्व्वमनपरमन्तमिति” षट्० उप० । नास्ति अपरं
कार्यं यस्येति भा० । वस्तुतः स्वरूपप्रच्यवाभावेन कूटस्थस्य
न कार्यकारित्वमत एव “न कर्त्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य
सृजति प्रभुः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव
इति” गीतायाम् तस्याकर्त्तृत्वसक्तं कर्त्तृत्वन्तु अज्ञानोप-
हितेश्वरस्येति न विरोधः । समुदायिनः शेषभागे ‘अपर-
रातः अपराह्णः एकदेशि स० । अस्य पूर्व्वपदस्थस्य
पञ्चादेशः पञ्चाङ्गम् न० शेषार्द्धे । अपरस्मिन् भवः डिमच्
पश्चिमः शेषभवे । प्रथमापञ्चम्यादिदेशकालवृत्ते रपर-
शब्दात् प्रथमाद्यर्थे अति । पञ्चात् । अधिकमधःशब्दे
दृश्यम् । अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समाप्ते देशवाचिनः
णिदादि तद्धिते उत्तरपदस्यैव षड्विः अपरपाञ्चालक इत्यादि ।
अपरक्तं ति० अपगतो रक्तः शोणितो यस्मात् । अपगतरक्त-
वर्णे अप+रञ्ज-क्त । विरक्ते अनुरागशून्ये च ति० ।
अपरज पु० अपरस्मिन् काले जायते जन-ड ७त० ।
रुद्रभेदे “नमः पूर्व्वजाय चापरजाय” चेति यजु०
१६, ३२ ।

अपरति स्त्री अप+रस-भावे क्तिन् । अवरितौ । [काले वा ।
अपरत्र अव्य० अपरस्मिन् कालादौ । अपरस्मिन् देशे
अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व । अपरभावे तच्च वैशेषिकोक्तौ
गुणभेदः । तदपि द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तत्स्वरूपमपर-
शब्दे उक्तम् । तत्र च कारणमपेक्षाबुद्धिविशेषः तस्य
नाशाच्च परत्वापरत्वयोर्नाशः । “संयोगश्च विभागश्च
परत्वञ्चापरत्वकमिति” “परापरत्वघोहेतुरेका नित्या दिगु-
च्यते” इति च भाषा० । तत्र दैशिकापरत्वं अल्प-
सूर्य्यसंयोगज्ञानजन्तं, कालिकं तु अल्पसूर्य्यपरिस्यन्द-
ज्ञानजन्यमिति भेदः । कालिके कालोहेतुः दैशिके तु

दिगिति भेदः । 'परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम् ॥ परत्वं
सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः
स्यादितोरितम् ॥ तयोरसमावायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिशाकरपरिस्सन्दृष्ट्यौत्पन्नत्वबुद्धितः ॥ परत्वमपरत्वन्तु तद-
नन्तरबुद्धितः । अत्र त्वसामवायी स्यात् संयोगः काल-
पिण्डयोः ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृतं
इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अयं अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामा-
न्यन्नराले इति" पा० सूत्रं बाधित्वा तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठात्
अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरनन्तराले नैर्द्धते कोणे । तद्-
गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेषः ।

अपरपक्ष पु० अपरः शेषः पक्षः । कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य
वृद्धिहासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव वर्षारम्भ-
णात् शुक्लस्य पूर्वत्वम् सुतरां कृष्णस्यापरत्वम् । "पूर्वपक्षो
देवानामपरपक्षः पितृणामिति" श्रुतिः । "यथा चैवा-
ऽपरपक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते" इति मनुः "अथ आङ्ग-
समावास्यायां पितृणां दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपर-
पक्षस्येति" स्मृतिः "अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपर-
पक्षत्वव्यवहारः । "अमावास्यामृतोयज्ञापरपक्षस्तथा ।
तस्य पार्वणसुद्धिं सुनिभिः पञ्चपात्रकमिति" स्मृतिः
क्वचित् प्रेतपक्षेव पाठः । "तुलादिषडशीत्यङ्गां
षडशीतिसुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्त्रिभवेषु
राशिषु ॥ षड्विधे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च ।
मिश्रुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि
कन्याया यान्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तुल्यानि
पितृणां दत्तमन्त्रयम्" इति सूत्र्यसिद्धान्तोक्तेः षडशीति-
सुखावशिष्टानां षोडशानां दिनानां आङ्गप्रशस्तकालत्वाद्-
परपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पक्षः ।
ताथाचाक्षयपुण्यदत्तेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पञ्चादशा-
हस्रैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात्
पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति
भेदः । विकल्पमानयोः पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्र पु० अपरं रात्रेः एकदे०त० अच् समा० । रात्रि-
शेषे "अपररात्रे सायंदोहमिति" कात्या० ७, ४, ३०,
"अपररात्रकृतम्" सि०कौ० ।

अपरव पु० अपक्षधोरवः प्रा०त० । अक्तीर्त्तौ अपयशसि ।

अपरवत्त न० "अयुजि ननरला गुरुः सभे नृजमपरवत्तमिदं

ततो जरौ" इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसभे मातावृत्तभेदे
"वदन्यपरवत्ताख्यं वैतालीयं विपश्चितः । युष्मितायाभिधं
केचिदौपच्छन्दसिकं तथेति वृ०र० । अपरवत्ता
स्त्रियामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म० । पातङ्गलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा
"दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्य-
मिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञाश्रितस्यः तत्र
रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तकानां
पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं ततः पक्वानां कषा-
ञ्चिकषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं
वैराग्यं, ततः पक्वानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवृत्तानांऽशक्तानां मन-
स्यौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्रियोन्न-
पानमित्यादिषु वृष्टेषु, गुरुञ्चारणमनु श्रवः श्रवणं यस्य
सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वानुश्राविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु
मर्त्तुषु च विनाशपरितापसातिशयत्वात्सूयादिदोषाणाम-
भ्यासेन साक्षात्काराद्वितृष्णस्योपेक्षाबुद्धिः वशीकारसंज्ञं
वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरनन्तरङ्गाणि
असंप्रज्ञातसंसाधेस्तु बहिरङ्गाणि" इति पा० वृ० ।

अपरस्वर न० अपरश्च परश्च क्रियासातत्ये द्वित्वं सुञ् । क्रिया-
सातत्ये । क्रियावतां सातत्ये तु त्रि० । अपरास्वराः पुंसंसः,
योषितो वा गच्छन्ति अपरस्वराणि कुलानि यानि ।
सततमविकेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । "अपरस्वराः सार्धा
गच्छन्ति" सि०कौ० ।

अपरहेमन त्रि० अपरहेमन्ने भवः अपरहेमन्त+भवार्थे अण्
तलोपः उत्तरपददृष्टिः । हेमन्तशेषभवे । एवं पूर्वहे-
मनः हेमन्तपूर्वभवे त्रि० ।

अपरा स्त्री अपसूत्य राति मृह्णाति जन्म यस्याः रा-अपा-
दाने वा०ड । जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भाञ्जिस्वरणा-
ज्जन्तेति तस्यास्तथात्वम् । अधिकमपरशब्दे दृश्यम् ।

अपराग पु० अप+रन्ज-घञ् नलोपकुत्वे । अनुरागे वि-
रागे "अनुरागापरागौ च प्रचारं मखलस्य चेति" मनुः ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः,
"अन्नरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या० ४, १३, १२,
"अपराग्ने गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्ग्रा० । अग्नि-
माग्नौ अन्येष्टिकर्माङ्गवज्जौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यङ्गो काव्य-
भेदे । "अगूढमपरसाङ्गमिति" काव्य० प्र० । अपरस्य
रसादेः वाक्यार्थीभूतस्य वा वाच्यसाङ्गम् यथा "अयं स

रशनोक्तर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवी-
विसंसनः कर इति” । अत्र षट्कारस्य करणाङ्गत्वा-
त्तथात्वम् वाच्याङ्गव्यङ्ग्यं तत्र दृश्यम् ।

अपराङ्मुख लि० न पराङ्मुखः न०त० । अनि-
ष्टत्ते कर्त्तव्यकर्मणोऽसोदतया ततोनिष्ठित्तरहिते” स्त्रियां
ङोप् ।

अपराच् लि० न पराञ्चति परावर्त्तते परा+अञ्च-किन्
न०त० । अनिष्टत्ते पराष्टत्तभिन्ने स्त्रियां ङोप् ।

अपराजित पु० परा+जि-क्त न०त० । शिवे, विष्णौ,
तयोः केनाप्यपराजितत्वात्तथात्वम् ऋषिभेदे च । परा-
जितभिन्ने लि० । दूर्वायां, शेफालिकायां, जयन्तीवृक्षे,
असनवृक्षे, शङ्खनीवृक्षे, हृषुषावृक्षे असनपर्यायम्, ऐशान्यां
दिशि “अपराजितां वास्याय ब्रजेद्दिशमजिह्वाग” इति
मनुः “अपराजितामैशानो दिशमिति” कुल्लू० । चतु-
र्दशाक्षरपादके “ननरसलगैः स्वरैरपराजितेति” वृ०र०
उक्ते इन्दीभेदे, दुर्गायां देव्यां “अपस्नीं चापराजितेति”
दुर्गास्तोत्रम् “नास्ति पराजितं शतोः पराजयो यस्याः
५त० । विजयदशम्याम् पूजनेन अपराजयदाहदुर्गामूर्त्ति-
भेदे । सा च आश्विनशुक्लदशम्यां श्रवणयुतायामपराहृष्ये
सन्ध्यायां वा पूज्या यथा हेमाद्रौ व्रतखण्डे “आश्विनशुक्ल-
पक्षसप्तम्य” “दशम्यां च नरैः सस्यक् पूजनीयाऽपरा-
जिता । हेमाद्यं विजयार्थञ्च पर्ज्वीकृतिविधिना नरैः ।
नवमीशेषशुक्लायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं
देवी पूजिता जयवर्द्धिनी” स्कान्दम् । “आश्विने शुक्लपक्षे
तु दशम्यां पूजयेत्तरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजन-
ञ्चापराजितमिति” निरुपयसिन्धौ स्कान्दम् । “उदये दशमी
किञ्चित् संपूर्णैकादशी यदि, श्रवणं यदा काले सा तिथि-
र्विजयाभिधेति” हेमाद्रौ काश्यपः । “कालेऽपराहृष्ये” इति
निरुपयसिन्धुः । तस्याश्च अपराहृष्यपूज्यता हेमाद्रौ दर्शिता
ततएव तदगवन्त्वम् । “नाभयोव्याधयस्तस्य भवन्ति न
पराजयः श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयञ्च सदा भुवीति”
तत्पूजायाः फलत्वेन अपराजयसोक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।
तत्पूजाङ्गदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वात् विजयहेतुत्वाच्च
अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव “पूजनञ्चापराजित”
मित्युक्तम् अपराजितामधिकृत्यकृतत्वात् पूजनस्यापराजित-
त्वम् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे अपराजित-
दशमीप्रकरणे दृश्यः । योगिनीभेदे तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे
वक्ष्यते । अःविष्णुः पराजितः तस्यवर्णतया त्रया ।

विष्णुक्रान्तायां स्वनामख्यातायां लतायां च स्त्री । अधिकं
विजयदशम्यां वक्ष्यते ।

अपराङ्ग लि० अप+राध-कर्त्तरि क्त । अपराधिन,
स्त्रोचितकार्यकारके, स्त्रालिते च “निमित्तादपराङ्गेषो-
धांनुष्कस्त्रेव वलितमिति” माघः भावे क्त । अपराधे ।

अपराङ्गपृषत्क पु० अपराङ्गो लक्ष्यात् च्युतः पृषत्को
वाच्यो यस्य । लक्ष्याग्राहसायके धातुष्के ।

अपराङ्गु लि० अप+राध-लच् । अपराधकर्त्तरि स्त्रोचित-
कार्यकारके स्त्रियां ङोप् ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । स्त्रोचितकर्म्मकरणे आगसि
“कमपराधलवं मम पश्यसीति” सा०द० । दण्डयोम्य-
कर्म्मकरणे । “यथाऽपराधदण्डनामिति” रघुः । देवविष्वके
अपराधश्च शास्त्रविध्युल्लङ्घनेन, निषिद्धसेवनेन च जात-
दुरितविशेषः । तत्र निगमे द्वाविंशद् अपराधा दर्शिता
यथाः यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे । देवोत्स-
वाद्यसेवा च अप्रणामस्तदयतः ॥ उच्छिष्टे वाद्यवाऽशौचे
भगवद्दर्शनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च पुरस्तादप्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाग्ने तथा पर्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्षणं
वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उच्चैर्भाषा मिथोजल्पो
रोदनानि च विग्रहः । निग्रहातुग्रहौ चैव नृषु च
क्रूरभाषणम् ॥ कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
अज्ञोलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥ शतौ गौषो-
पचारश्च अनिवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फला-
दीनामनर्पणम् ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यङ्गना-
दिके । पृथेक्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥ गुरौ
भौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा
विष्णोर्द्वाविंशत् परिकीर्त्तिताः इति ॥ आङ्गिकतत्त्वे
तु वाराहमूलका अम्यविधा द्वाविंशत् दर्शिता यथा ।
“भगवद्भक्तानां क्षत्रियसिद्धाच्चभोजनम् १ अनिषिद्धदिने
दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा
ऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृतं नरं स्रृष्ट्वाऽस्नात्वा
विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्त्रलां स्रृष्ट्वा विष्णुमृहप्रवेश-
नम् ५ मानवं शवं स्रृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्था-
नम् ६ विष्णुं स्थूयतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः-
कर्म्म कुर्वतः पुरीषत्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनाहत्य शास्त्रा-
न्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्म्मा-
चरणम् १० अविधानेनावस्य विष्णोरुपसर्पणम् । ११
विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णु-

स्वर्गनम् १३ निषिद्धपुत्रेण विष्णुर्जनम् १४ रक्तं
वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्वकारे दीपेन
विना विष्णोः स्वर्गनम् १६ क्षणवस्त्रं परिधाय विष्णोः
कर्माचरणम् १७ वायसोद्भूतवासः परिधाय विष्णोः
कर्माचरणम् १८ विष्णवे कुङ्कुरोच्छिष्टदानम् १९
वराहमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजातपादसरा
रिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तम-
प्रक्षाल्य विष्णोः स्वर्गनं कर्माचरणं वा २२ ब्रह्मयानं गत्वा-
ऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुप-
सर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्य-
मात्राय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुमृष्टप्रवेशनम् २६ पर-
कीवेषायुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णु कर्माचरणम्
२७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे
अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य विष्णु-
स्थानप्रवेशनम् ३० भेरिशब्देन विना विष्णु एबोधनम्
३१ अजोर्स्त्री सति विष्णु स्वर्गनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम्
"अपराधसहस्राणि, अपराधगतानि चेति" मन्त्रलिङ्गात्
"अहयहनि योमर्त्यां गीताध्यायन्त संपठेत् । हातिंश-
दपराधैस्तु अहयहनि सुच्यते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय लि० अपराधं याति या-ड । अपराधप्राप्ते ।
ब्राह्म० भावे कर्माणि च षड् अपराधयं तस्य भावे तत्-
कर्माणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् लि० अप+राध-णिनि । कृतागसि अपराधः

अपरान्त पु० "अपरस्थाः पश्चिमायाः अन्तः सीमा-
भूतोदेशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशः सीमाभूतत्वात्तथात्वम्
स च देशः कतम इति तावन्निर्ययते "तस्यानीकैर्वि-
सर्पद्भिर्परान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्
सह्यलग्न इवास्य इति" रघुः । तेनास्य सह्यपर्वत
सन्निकृष्टत्वम् । "अवकाशं किलोदन्वान् रामाया-
भ्यर्शितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे कर-
मिति" रघुः तेनास्यसन्निकृष्टत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे
रघो "त्रिकूटमेव तलोच्चं जयस्तम्भं चकार स" इति त्रिकूट
पर्वतवर्षनात् त्रिकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीकां-
स्ततो जेतुमिच्छन् नन्तरोक्तेञ्च पारसीकदेशात् पूर्वत्वं प्रतीयते
पारसीकदेशश्च पाञ्चात्तरः 'संश्यामस्तुसलस्तस्य पाञ्चात्तरश्च-
साधनैरिति" तेषां पाञ्चात्तरत्वस्य तत्रैव वर्षनात् । वृहत्-
संहितायाञ्च "नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभा-
जितादेशा" इत्युपक्रम्य "अपरस्थां मणिसान् मेघवान्

वनौषः क्षुरापणोऽस्तगिरिः । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रश-
स्ताद्रिकोङ्कणा" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्व-
सक्तम् तत्र च सुरला नाम नदी । "सुरलामारुतोद्भूतामिति"
रघौ तत्र तस्या वर्षनात् तद्वान्तरदेशः कौलः । "भयोत्-
सृष्टविभूषाणां तत्र केरलयोपितामिति" रघौ तथा वर्ष-
नात् । जनपदवाचित्वात् तद्विताथोलुकि तद्देशभवे तद्रा-
जनि च व० व० । 'उन्मूर्द्धानः सन्नपत्यापरान्तरिति" माघः ।

अपरार्क पु० सृष्टिसंग्रहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धमिदं । अपरमर्द्धमिति
वाक्ये तु अपरस्य पञ्चादेशे पञ्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्तिन् लि० न परावर्तते परा+वृत्-णिनि न० त० ।

अपराङ्मुखे कार्यं समाप्तमकृत्वाऽनिवर्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराहण पु० अपरमङ्ग एक० त० टच् अङ्गादेशः । दिनशेष-

भागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेष-
भागः । "पूर्वं दिनं मनुष्याणामपराहणः पितृणांमिति" श्रुतौ
द्विधा विभजनात् 'पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनु-
ष्याणामपराह्णः पितृणामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च
तयोक्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य
दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयार्द्धं च अप-
राहणः । "यथास्तं सविता याति पितरस्तासुपासते ।
तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवेति"
सृष्टिः । "तथा आह्वस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशि-
ष्यते" मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य
च कर्मयोग्येतरापेक्षयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अलि-
मविसृष्टत्वे तु राक्षसेबालेन कर्मानर्हत्वात् कर्मयोग्य
शेषभागत्वाभावाद्वापराह्णत्वम् । तथा च "प्रातःकालो-
सृष्टर्त्ता स्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिसृष्टर्त्तः स्यादप-
राह्णस्ततस्तथा । सायाह्नस्त्रिसृष्टर्त्तः स्यात् आह्नं तत्र न
कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हितः सर्वकर्मस्तिनि"
त्रिविसृष्टर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे
कर्माहर्षपराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु
मध्याह्नात्परतः, सूर्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन
व्यवह्रियते इति" भेदः । ततः भवार्थे वा वुन् अप-
राह्णकः तद्भवे लि० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिकः ।
तद्भवे लि० । आह्णे चैवापराह्णिक" इति सृष्टिः ।
स्त्रियां ङीप् । "पार्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्पाह्णाप-
राह्णिकीति" सृष्टिः ।

अपराहृतन लि० अपराहृष्ये भवः झल् ठट् च । अपराहृष्य-

भवे त्वि० स्त्रियां ङीप् । “घकालेत्यादिना” पा० सप्तस्य
वा अलुकि अपराह ऐतनोऽस्युक्तार्थे त्वि० । [अश्रुते च ।
अपरिकल्पित त्वि० न परिकल्पितः न०त० । अज्ञाते, अदृष्टे,
अपरिक्रम त्वि० नास्ति परिक्रमः उद्योगोयस्य । अशुद्युक्ते ।

“जानन्नपि च किं कुर्यादशक्त्यापरिक्रम इति” स्रुतिः ।
परितः क्रमः क्रमणम् अभावार्थे न०त० । परितः क्रम-
णाभावे पु० । परिगतः क्रमम् न० त० । क्रमापरिगते
अपरपाटीके त्वि० ।

अपरिक्लिष्ट त्वि० क्लिष्टभावे क्त न परिक्लिष्टं क्लेशोयत् ।

अनायाससाध्ये । कर्त्तरि क्त न०त० । क्लेशयुक्तभिन्ने त्वि० ।

अपरिगत त्वि० न०त० । ज्ञातभिन्ने, अप्राप्ते च ।

अपरिगृहीत त्वि० न०त० । अस्वीकृते, अगृह्यते, अज्ञाते च

अपरिग्रह पु० अभावे न०त० । परिग्रहाभावे, पातञ्जलोक्ते

यमभेदे च यथा “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः”

“सू० तत्रापरिग्रहो नाम देहयात्वानिर्वाहकातिरिक्तभो-

गसाधनधनाद्यनङ्गीकारः । तस्य फलमपि तत्रैव दर्शितम्

यथा “अपरिग्रहस्यैवै जन्मकथन्नासंबोधः” अपरिग्रह-

शीलस्य तत्स्यैवै” इति किंरूपं जन्म किंप्रकारकं, किंहेतुकं,

किंफलकम्, किमवसानमिति शरीरस्यापि परिग्रहविरो-

धिनी जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिग्रहात्त्वाविशेषा-

क्तयं तत्परिग्रहो न स्यादिति जिज्ञासावश्यम्भावात् ।

ततः कार्यकरणसंबन्धात् पुरुषस्याज्ञस्य जन्म देवनरतिर्य-

क्तप्रकारम् । क्लेशकर्म्महेतुकं, दुःखैकफलकम्, पुरुषतत्त्वाव-

सानमित्याचार्यादागमतश्च निश्चित्य अदेहः सन्नपरिग्रह-

यमस्य परमां काष्ठामनुभवतीत्यर्थः” इति तद्वृ० । “लोभस्य

पुरतः केऽसौ ? सत्यास्ते यापरिग्रहा” इति प्र०च० । नास्ति

देहयात्वानिर्वाहकव्यतिरिक्तस्य परिग्रहः संप्रहो यस्य ।

परित्राजके “निराशोरपरिग्रह” इति गीता । तस्य च

कौपीनादिपरिग्रहणेषुपि तस्य शरीरयात्वानिर्वाहकत्वान्न

क्षतिः “कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोवै विभृयाद्यतिः ।

योगसम्भारभेदांश्च मृच्छुणीयात् पादुके तथेति” स्रुतौ तत्-

परिग्रहविधानात् । [पूर्वमज्ञाते च ।

अपरिचित त्वि० परि+चि-क्त न०त० । अनुशीलितभिन्ने,

अपरिच्छेद त्वि० न परिच्छेदोयस्य अप्रायस्ये न०व० ।

अपकटवस्त्राद्युपकरणयुक्ते दरिद्रे ।

अपरिच्छन्न त्वि० परिच्छन्नः परिकृतः न०त० । अपरि-

ष्वन्ते, मार्ज्जनशुद्धादिरहिते ।

अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्नः । इयत्तारहिते निःसी-

मनि कूटस्थे चैतन्यात्मके ब्रह्मणि ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर-
मनन्तमिति वृ० उ० सुत्या तस्यान्तराहित्योक्तेस्तथात्वम्
इयत्तारहितभावे त्वि० “जगत्प्रत्यर्थाभेद्याद” साध-
व्याख्यायामपर्याप्तः अपरिच्छन्न” इति मञ्जि० ।

अपरिच्छेद् पु० अभावार्थे न० ! परिच्छेदाभावे इयत्ता-
भावे । न०व० । इयत्ताशून्ये त्वि० । [तच्छून्ये त्वि० ।

अपरिज्ञान न० अभावे न०त० । तत्त्वविवकाभावे । न०व० ।

अपरिणत त्वि० परि+नस-क्त न०त० । अपरिपके । यस्य

यथा परिष्णाम उचितस्तथात्वमप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च ।

अपरिणय पु० परिणयो विवाहः अभावे न०त० ।

विवाहाभावे । [होने कौभारावस्थायुक्ते ।

अपरिणीत त्वि० परि+नी-क्त न०त० । विवाहसंस्कार-

अपरितीष पु० अभावे न०त० । सन्तोषाभावे ।

अपरिपक्त त्वि० न०त० । परिपक्तभिन्ने यस्य यथा परिणति-

रुचिता तथारूपतामप्राप्ते, “यथा अपरिपक्योगीति” ।

विक्रित्तिप्राप्तिशून्ये आग्ने तण्डुलफलादौ च ।

अपरिमाण न० अभावे न०त० । परिमाणाभावे इयत्तारा-
हित्ये न०व० । तच्छून्ये त्वि० ।

अपरिमित त्वि० न०त० । इयत्ताशून्ये परिमाणशून्ये ।

अपरिमेय त्वि० परिमातं योग्यः न०त० । परिमात-

मयोग्ये इयत्तारहिते ।

अपरिश्चान पु० न परिश्चायति कर्त्तरि क्त । रक्तवर्षे

(आयत्ता) ख्याते महाराष्ट्रादृष्टे रा०नि० । तस्य बद्धमर्द्दने-

ऽपि चानिराहित्यात् तथात्वम् । चानिर्वाजिते त्वि० ।

अपरिविष्ट त्वि० परि+विष-कर्म्मणि क्त न०त० । वेष्टनशून्ये

अव्याप्ते । “जर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमिति” ङ० २,

१३, ८ । अपरिविष्टं मलादिभरव्याप्तमिति” भा० ।

विष्टमाहारार्थमुपहृतं न०त० । परिवेषनशून्ये भोज-

परिनार्थमनुपपदौकिते त्वि० ।

अपरिवृत त्वि० न परिवृतः । अनाच्छादिते । परितोवेष्टन-

रहिते अनादृते चेत्तादौ “तत्रापरिवृतं शस्यं विहंस्युः

पशवोयदीति” मनुः चेत्ताद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितः

“दृतिं तत्र प्रकुर्वीति यासुष्ट्रोनावलोकयेत् किद्वञ्च वारयेत्

सर्वं शशूकरसुखाहुगमिति” तेन तादृशच्छिद्रहीनवरणशून्ये-

ऽपि अपरिवृतत्वम् असंसृष्टे च “महोभिरपरोदृता

वसति प्रचेताः” ङ० २, १०, ३, अपरोदृताऽसंसृष्टः इति

भा० वेदे दीर्घः । [राहित्ये । न०व० । इयत्ताशून्ये त्वि० ।

अपरिशेष पु० अभावे न०त० । परिशेषाभावे इयत्ता-

अपरिष्कार पु० अभावे न०त० । मार्जनादिशोधनसंस्काराभावे । न०ब० । तच्छून्ये लि० ।

अपरिष्टि स्त्री अप+त्रैपरोत्ये रिष-हिंसायाम् क्तिन् । पूजायाम् हेम० । पूजायाश्च हिंसाहेतुकद्वेषमून्यत्वात् तथात्वम् ।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न०त० । इयत्ताभावे समाप्ताभावे च । न०ब० । तच्छून्ये लि० । [न०ब० । तच्छून्ये लि० ।

अपरिसर पु० अभावे न०त० । विस्ताराभावे प्रचाराभावे च अपरिहरणीय लि० न परिहर्त्तुं शक्यते हृ-शक्याद्यर्थे

कर्माणि अनोयर् । परिहर्त्तुमशक्ये, परिहर्त्तुमयोग्ये च । अपरिहार्य लि० न परिहर्त्तुमर्हति शक्यते वा हृ-एत्यत् ।

परिहर्त्तुमयोग्ये, परिहर्त्तुमशक्ये च ।

अपरोक्षित लि० न०त० । रूपवर्षपरिमाणादिना यथार्थतत्त्वानुसन्धानमून्ये “एतच्चापरोक्षितक्रयविषयमिति” मितान्तरा परोक्षिते तु “परोक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति” तद्भृता सृष्टिः ।

अपरोक्षित लि० न०त० । परितोऽव्याप्ते अनभिगते च “शवसाऽपरोक्षिता” इति ऋ० १, १००, ३, “अपरोक्षिताः अपरोक्षितभिगता” इति भा० । अपरिगते, अपर्याप्ते च “अपरोक्षितं न्तो शव” इति ऋ० ८, २४, ६, “अपरोक्षितं शतुभिरपरिगतमव्याप्तमिति वा” भा० ।

अपरुषु लि० अपगता रुट् यस्य । विगतक्रोधे “अपरुषा परुषाच्चरसीरितेति” रघुः ।

अपरुषुप न० अप आनन्दे आश्चर्ये वा प्रा०स० । आश्चर्यरूपे आनन्दहेतुप्रशंसितरूपे च । “ततोऽपरुषुपं जायते तस्मादव्येषदेनस इति” अथ० १२, ४, ६, अपरुषुपे च । प्रा०ब० । तद्वति लि० ।

अपरेद्युस् अव्य० अपरस्मिन् अहनि एद्युस् । अपरदिने इत्यर्थे “पूर्वैद्युरपरेद्युर्वा आङ्कर्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै” इति सृष्टिः ।

अपरोक्ष अव्य० न परोक्षम् इन्द्रियासन्निकषम् । प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकषोत्पन्ने ज्ञाने “सम्भावनादिनिरासे तु विचारविपाकात्तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात् फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते” इति वृद्धाः । फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः चिति बुद्धेः प्रतिविम्बमिति सांख्याः बुद्धौ चितः प्रतिविम्बमिति वेदान्तिनः । संस्कारम् विषयताविशेषे वेति तार्किकादयः । तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयः संबध्यते ततो विषयालोचनारूपं विनिर्विकल्पकस्थानीयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिबन्ध-

नाशात् चित्प्रतिविम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकषोत्पन्नं प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः ।

सांख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकषोत्पन्नं बुद्धेस्तद्विषयकारेण परिणामे जाते ततश्चेतनाशक्तौ बुद्धेः प्रतिविम्बरूपं फलसत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारोसख्यः बुद्धिदत्तौ तु गौण इति मन्यन्ते । “युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहरदपरोक्षादृते” सां०रू० । ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकषोत्पत्तेरिति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् “यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति” श्रुतिः अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । अर्शा० अस्यर्थे अच् । तद्विषये लि० ।

अपरोक्षानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्यात् । वेदान्तप्रकरणभेदे । कर्म० । प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री ।

अपरोक्ष पु० अप+रुष-भावे षञ् । “वाघने अभिप्रयवमभिषुषन्ति देशानपरोक्षेन” कात्या० २४, ३, ३१ ।

अपर्याप्ति स्त्री नास्ति पर्याप्त्यपि वृत्तिसाधनानि यस्याः । शैलराजदुहितरि उभायां सा हि शिवप्राप्त्यर्थं व्रतकाले पर्याप्त्यपि त्यक्तवती यद्योक्तं कुमारैः “स्वयं विश्वीस्त्रेडुमपर्याप्त्यपि परा हि काष्ठा तपसस्तथा पुनः । तदप्यपाकीर्षं मतः प्रियंवदाम् वदन्यपर्याप्त्यमिति तां पुराविद” इति “चतुर्थे त्यक्तपर्याप्त्यं च अपर्याप्त्यामवाप सेति” शि०पु० ।

अपनु लि० अपगत ऋतुर्थस्य । वसन्तादृतुविगमयुक्ते । “यत्र विजायते यमिन्यपनु रिति” अथ० ३, २८, १, अपगत-ऋतुः स्त्रीपुमं यस्याः । निदन्तरजस्त्रायां स्त्रियां स्त्री ।

अपर्याप्त लि० नास्ति पर्याप्त्यन्तोमर्यादा यस्य । निःसोमनि इयत्तारहिते “तदक्षयमपर्याप्तं दुर्जयं वानरं बलम्” रा० ।

अपर्याप्त लि० परि+आप-क्त न०त० । असमर्थे, असम्पूर्णे, स्वकार्याक्षमे च “परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतम् यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भ्रमन्वतिवतीति “अपर्याप्तं स्वकार्याक्षममिति शु०त० रघु० । अपरिच्छिन्ने इयत्तारहिते “जगत्पर्याप्तसहस्रभासुनेति” माघः “अपर्याप्तः अपरिच्छिन्न” इति मल्लि० ।

अपर्याप्ति स्त्री न पर्याप्तः अभावार्थे न०त० । अपरिच्छेदे असामर्थ्ये च । “सुखं आङ्गं मासिमासि अपर्याप्तादृतं प्रतीति” सृष्टिः । न०ब० । परिच्छेदमून्ये लि० ।

अपर्याय पु० न पर्यायः परिपटी अभावे न०त० । पक्रमणाभावे । न०ब० । क्रममून्ये लि० ।

अपर्युषित त्रि० न पर्युषितः । अभिनवे सद्योभवे पुष्यादौ ।

“अपर्युषितनिष्कद्वैः प्रोक्षितैर्जनुवर्जितैरिति” नर० पु० ।

अपर्वदृड पु० अपर्वा दृग् इव । रामदृष्ट्याख्यशरभेदे तस्ये-
तरशरखेव ग्रन्थियुक्तत्वाभावात्तथात्वम् ।

अपर्वन् त्रि० नास्ति पर्व ग्रन्थिः ग्रन्थप्रकरणपरिच्छेदो वा
यस्य । ग्रन्थिग्रन्थे दृग्द्वारो विच्छेदग्रन्थे ग्रन्थादौ च । वा
कप् । अपर्वकोऽप्यत्र त्रि० । “यदपर्वकं स्यात् प्रतस्मिति”
शत० ब्रा० । “विच्छेदग्रन्थमिति” भा० ।

अपल न० अपक्रमनिवृत्तौ लाति गृह्णात्यत्र ला-वा० आ-
धारे क । कोषके शब्द० भा० । तद्वन्धने हि अपक्रमनि-
वृत्तेस्तथात्वम् । नास्ति पलं मांसं यस्य । मांसग्रन्थे त्रि० ।

अपलाप पु० अप+लप-घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे
अपङ्गवे, “न च प्रत्यक्सिद्धस्यापलापः कर्तुं शक्यते
इति” अप+आनन्दे लप्यत्यनेन लप-करणे घञ् । स्नेहे
भेदिनिः । स्नेहेनैवानन्दभाषणात्तथात्वम् ।

अपलाषिका स्त्री लष इच्छायां पर्याये ख्वच् लाषिका
पर्यायेण इच्छा अप वैपरीत्ये प्रा० स० । अपर्यायेच्छा-
पायां दृष्ट्यायामतिशयबालसायाम् हेम० । अत्रार्थे अप-
लाषिकेति पाठकल्पनं प्रासादिकं लसतेरिच्छार्थत्वाभावात् ।

अपलाषिन् त्रि० अप+अपकर्षे लष-ताच्छील्यादौ घिनुष् ।
अनुचितधनादिदृष्ट्याशीले । स्त्रियां ङीप् ।

अपलाषुक् त्रि० अप+अनुचितत्वात् अपकर्षे लष-ताच्छी-
ल्यादौ वा० उकञ् । अनुचितधनादिदृष्ट्याशीले ।

अपल्यूलन न० न पल्यूलनं शोधनम् अभावे न० त० ।
स्नानमार्जनचारसंयोगादिना शोधनाभावे । “यदिदं
स्नातवस्यं निहितमपल्यूलनकृतं भवतीति शत० ब्रा० ।
“अपल्यूलनकृतं चारद्वयसंयोगादिनाऽधौतमिति” भा० ।
अत्रासमर्थसमासात् करणे नञर्थान्वय इति भेदः । तथा
च रजकाधौतमिति तदर्थः । कर्मकाले रजकधौतवस्त्रं
परिधानस्य सृष्टौ निषेधात् तथोक्तम् ।

अपवत् त्रि० अपः कर्म तदस्वस्य मतुप वेदे सस्य लोपः । कर्म-
युक्ते । “अपृषानपवाञ्चरुहे सीदतु” अथ० १८, ४, २४ ।

अपवन न० अपकृष्टं कृत्स्नत्वात् स्वल्पत्वाच्च वनम् प्रा० त० ।
उपवने कृत्स्नवने हेम० । [अन्तर्गृहे वासगृहे ।

अपवरक न० अप+व्रियते अप+उ-कजा० संज्ञायां वुन् ।

अपवरण न० अप+उ-भावे ल्युट् । अनावरणे आव-
रणापाकरणे च ।

अपवर्गं पु० अपवृज्यते संसारोऽत्र अप+उज-घञ् कृत्वम् । मोक्षे ।

“स्वपर्गापवर्गयोर्गामामनन्ति मनीषिण्य” इति कुसुमा० ।

“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादन-
रापायादपवर्ग” इति “ऋणतयापाकरणात्त्रायपवर्गः”
इति च न्यायसू० । अपवर्गप्रकारस्तु मोक्षशब्दे वक्ष्यते ।
भावे घञ् । दाने, त्यागे च “सुष्टेरसम्भेद इवापवर्ग” किरा० ।
अपउज्यते विरज्यते यस्मात् अपादाने घञ् । फलप्राप्तौ तद्धे
तुके कर्मसमापने च “अपवर्गे तृतीयेति” पा० । “अपवर्गे
तृतीयेति भणतः पाणिनेरपीति” नैषधम् “उदगपवर्गं
सुखेषु ससृज्यादिति” ता० ब्रा० । “कृत्वा गते भाग्य
इवापवर्गमिति” किरा० “अपवर्गं समाप्तिमिति” मल्लि० ।
अपवर्जनं न० अप+उज-ल्युट् । दानादावपवर्गार्थे । “घटा-
पवर्जनमिति” मितान्तरा ।

अपवर्जित त्रि० अप+वर्ज-क्त । परिहृते, त्यक्ते, दत्ते च ।
अपवर्त्तन न० अप+वृत्-णिच्-ल्युट् । परिवर्त्तने, वक्रीकरणे
अङ्गशास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोरुभयोरपि तुल्यरूपेण
केनचिदङ्गेन विभाजने । “समेन केनापवर्त्तते” लीला० ।
अपहरणे च “न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायाप-
वर्त्तनमिति” मनुः । भावे अच् अपवर्त्तोऽप्यत्र पु० ।

अपवाद पु० अप+उ-भावे घञ् । निन्दायाम् अपकीर्तौ
“किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन राघव !” “प्रकाशं च हते
तस्मिन्नपवादो भवेन्मम” इति च रामा० । मिथ्यावादे
“अपवादमात्मबुद्धानामिति” सां० सू० “अपवादः मिथ्या-
वादः” भा० । कुत्सितवादे तत्रैव “अपवादः कुत्सितवादः”
इति व्याख्यानम् । अपोद्यते सामान्यशास्त्रं स्वविष-
यात् सङ्कोच्यतेऽनेन करणे घञ् । विशेषशास्त्रे । तद्वि
स्वविषयं परिहृत्य सामान्यशास्त्रं विषयान्तरे व्यवस्थाप-
यतीति तस्य सङ्कोचकं भवति यथा “मा हिंस्यात् सर्वाभूता-
नीति” श्रुतौ हिंसानिषेधस्य सर्वभूतविषयकत्वेऽपि “वायव्यं
श्वेतमालभेतेति” शास्त्रं वायव्यच्छागहिंसाविषयकत्वेन विरो-
धात् स्वविषयात् सङ्कोचयत् तस्येतरविषयकतां व्यवस्था-
पयति “अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैरिति” कुमारः
“परनिख्यानरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय” इति “अपवा-
दोयद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेषु बाध्यते” इति च व्या०
परि० । “क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते” इति
पा० भा० । अपोद्यते अपवाह्यते मिथ्याभूतमनेन अप+
वद-करणे घञ् । वेदान्तमतसिद्धे मिथ्याभूतप्रदार्थनिवार-
णार्थमुपदेशभेदे । स च रज्जुविवर्त्तस्य मिथ्याभूतसर्पस्य
रज्जुमातृत्ववत् वस्तुभूतब्रह्मणो विवर्त्तस्य प्रपञ्चादेः वस्तु-

भूतरूपतोपदेशः । “अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनि-
स्य, इति वेदा० प्र० । भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च ।
करणे घञ् । बाधनसाधने वस्तुमात्रे । कर्मणि घञ् ।
कुत्सितवाद्ये “मधुकरैरपवादकरैरिव” साधः “अपवादः
मृगवञ्चनाय घण्टादि कुत्सितवाद्यमिति” मल्लि० । भावे
घञ् । आदेशे “ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति” किरा० ।
“अपवादेन आदेशेनेति” मल्लि० । निरासने च ।

अपवादक ति० अपसार्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम्
व्यवस्थापयति वद-एवुल् । स्वविषयं परिहृत्य सामान्य-
शास्त्रस्येतरत्वं व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे । अप+वद-एवुल् ।
अकीर्त्तिकरे” निन्दके निरासके च ति० । [ङीप् ।

अपवादिन् ति० अप+वद-णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां
अपवारण ति० अपवारयति आच्छादयति अप+उ-णिच्
नन्दा० ल्यु । व्यवधायके । भावे ल्युट् । व्यवधाने न०
आधारे ल्युट् । अन्तर्ज्ञीं सति तु व्यवधाने अन्तर्धानं
भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित ति० अप+उ-णिच्-कर्मणि क्त । आच्छादिते
व्यवधापिते च । भावे क्त । अपवारणे, अपकाशे न० ।
“तद्भवेदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्तप्रकाश्यते”
इति सा०द० । उक्ते परावृत्तग्रान्यस्य रहस्यकथने न०
परावृत्तग्रान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितक न० अपवारितं अपवारणम् अपकाशमेव स्वार्थे
कन् । अपकाशे “अपवारितकेन प्रावृत्तोतीति” नाटकम् ।
अपकाशाच्छोदयतीत्यर्थः ।

अपवारक पु० अप+उ-ञ् । उकञ् । प्रस्तरे ।

अपवार्य अव्य० अप+उ-णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे
“तिपताककरेणान्यमपवार्यान्तरा कथेति” सा०द० ।

अपवास पु० अपसृत्य वासः स्थितिः । अपसरणे “अप-
वासे नक्षत्राणामपवास उपसासुत” अथ० ३,७,७ ।

अपवाह पु० अपसार्य वाहः स्थानान्तरनयनम् । इतर-
स्थानादपसार्य स्थानान्तरप्रापणे । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा
जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिध्यन्द्वमनेन वा निवे-
शयेदिति” कौटिल्यः “मोनाः वट् गिति नवरसशरयति यु-
तमपवाहाख्यमिति” वृ०र० उक्ते वर्षे वृत्तभेदे ।

अपवाहन न० अप+वह-णिच्-ल्युट् । परदेशस्थजनानां
स्वदेशप्रापणे “स्वराष्ट्रं वर्द्धयेद्राजा परदेशापवाहनादिति”
हितो० । [वह-णिच्-ल्यप् । अपसार्येत्यर्थे अव्य० ।

अपवाह्य ति० अप+वह-कर्मणि यत् । दूरीकार्ये । अप+

अपविन्न ति० अपगतो विन्नो यस्मात् । विन्नमून्ये “शतं
क्रतूनामपविन्नमाप स” इति रघुः ।

अपवित्र पु० न पवित्रः कृतशौचादिः । अकृतशौचादौ,
“अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा यः स्मरेत्
पुण्डरीकाक्षं स वाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति” स्मृतिः ।

अपविद्ध ति० अप+व्यध-क्त । त्यक्ते “अपविद्धगदोवाङ्ग-
भग्नशास्त्र इव द्रुम” इति कु० । “सोऽपविद्धस्तथा रहस्य-
निर्भेदमयादिति” दशकु० । प्रत्याख्याते, निरस्ते च “रक्षोविप्र
कृतावास्तामपविद्धशुचाविव” रघुः “मातापितृभ्यामुत्सृष्टं
तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते”
इति मनुक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा०त० । विद्याविरोधिन्यां
वेदान्तादिप्रतिद्वायामविद्यायाम् “तत्त्वस्य संवित्तिरिवाप-
विद्यामिति” किरा० । अपकृष्टा विद्या । वौद्धाद्यागम-
विद्यायाम् । [राज०नि० । अपगतविषमात्रे ति० ।

अपविधा स्त्री अपगतं विधं यस्याः । निर्विषयभेदे
अपवृत्त ति० अपवर्त्तते अप+वृत्-कर्त्तरि क्त । समाप्ते,
“अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति” गोभिलः ।
“अपवृत्ते समाप्ते” संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा०त० । मणी-
नामस्थानकृते वेधने “मणीनामपवेधे च दण्ड उक्तम-
साहसम् इति” मनुः ।

अपव्यय पु० अपकृष्टः शास्त्रादिमर्यादासुल्लङ्घ्यास्थाने कृतत्वात्
व्ययः प्रा०त० । द्यूतवेष्ट्यादावस्थाने कृते व्यये । अपगतः
व्ययः क्षयोऽस्य । अविनश्यरे ति० ।

अपव्ययमान ति० अप+वि+अय-शानच् । अपलाप
कर्त्तरि । “अर्थोऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् । दाप-
येद्वनिकस्यार्थं दण्डलेषञ्च शक्ति इति” मनुः । अपव्यय-
मानमपलपन्मिति दि०त०रघु० । अपव्ययकर्त्तरि ति० ।

अपव्रत ति० अपगतं व्रतं औतादि कर्म यस्य । अपगत
विहितकर्मणि “अनुव्रताय रन्ध्रयन्त्रपत्रतानिति” ऋ० १,५,१,
६, अपव्रतान् “अपगतकर्मण” इति भा० । “गूढं सूख्यं
तमसाऽपव्रतेन” ऋ० ५०,४,६,१, अपगतव्रतमस्य । नटव्रते
मृहीतव्रतत्यागिति ति० । प्रा०त० । अपकृष्टे व्रते न०

अपव्रद्ध ति० अपगता शङ्कास्य प्रा०व० । निःशङ्के शङ्कारहिते ।

अपव्रद् ति० अप+व्रद-कर्त्तरि अच् । नीचे इति केचित् ।
तच्च सदृशातुघटिततया दन्त्यमध्यमिति बहवः ।

अपव्रब्द पु० अपवैपरीत्ये प्रा०त० । शक्तिवैकल्यप्रमा-

दादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणसाध्ये अपभ्रंशशब्दे “त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता” इति हरिः “स्त्रोच्छोह्वा नाम यदपशब्द” इति श्रुतिः ।

अपशब्द लि० पशवे हितः यत्, विरोधे न०त० । पशु-द्विविधातके “अपशब्देव तु वा ईश्वरा” इति ता० ब्रा० “अपशब्देव पशूनां द्विविधातिनी” भा० ।

अपशु पु० न पशुः अप्राशस्ते न०त० । गोऽश्वभिन्ने पशौ । “अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः इति” “अपशुर्वा एष यदारखोनैतस्य होतव्यमिति” च शत० ब्रा० । नास्ति पशु-र्यस्य । पशुशून्ये “अप्रजा अपशुर्भविष्यति” । शत० ब्रा० ।

अपशुच् लि० अपगता शुक् शोकोयस्य प्रा० व० । अपगत शोके । सर्वदाऽपेतशोके आत्मनि पु० । “क उत्तमः-ल्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनाऽपशुगद्गादिति, भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीधरेण अपशुगात्केति व्याख्यातम् तस्य हननञ्च यद्यार्थेनाज्ञानं “योऽन्यथा सन्नमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न हतं पापं ? चौरैणात्मापहारिणेति” मनुना आत्मनोऽन्यथारूपज्ञानेनैव स्वात्महनत्वोक्तेः । “अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये केचात्महनोजना” इति श्रुतिभाष्येऽपि तथैवात्माज्ञाने आत्महननसक्तम् । अपशोकादयोऽप्यत्र लि० ।

अपश्चिम लि० न पश्चिमः विरोधे न०त० । अप्तिमे “कल्पसप्त महाभागस्तेषामासीदपश्चिम” इति रामा० नास्ति पश्चिमः शेषभवेयस्य । शेषशून्ये, इयत्ताशून्ये च “अपश्चिमाभिमां कष्टाभापदं प्राप्नवत्यहमिति” रामा० ।

अपशु लि० दृश-वेदे वा० श न०त० । अदृष्टरि अदर्शके “अन्धा अपश्या न दम्नमिस्त्र्या” इति ऋ० १, १४, ५, “अपश्या अदृष्टारः” इति भा० लोके तु अदर्शित्वेव । अपश्रय पु० अप+श्र-अच् । उपाश्रये “सामासाद् उद्-शीथोऽपश्रयः” अथ० १५, ३, ८, ।

अपश्री लि० अपगता श्रीर्यस्मात् श्रीःशोभादिः । शोभादिहीने । अपश्लिष्ट लि० अप+श्लिष-क्त । श्लेषशून्ये, संसर्गहीने, विद्युक्ते च । [अपक्रन्त्य स्यातरि लि० ।

अपष्ठ न० अप+स्था-क अस्वा० षत्वम् । अङ्कुशार्थे हेम० । अपष्ठ अव्य० अप+स्था-सुषामादि० षत्वम् । निर्दोषे, शोभने, विपरीते, च । “अपष्ठ पठतः पाठमधिगोष्ठि शठस्य ते” इति नैष० । प्रतिकूले, विरुद्धार्थे च लि० । काले पु० ।

अपष्ठर(ल) लि० अप+स्था-कुरच् वा लत्वम् । प्रतिकूले हेम० । विपरीते त्रिका० ।

अपस न० आप-असुन् ह्रस्वश्च । कर्मणि निरु० । तदति च । “अपसा सन्तु नेमे” ऋ० १, ५४, ८, अपः कर्म तद्वन्तो-वेति भा० “ग्लास्वाऽल्लन्तपसोऽतन्वत” ता० ब्रा० । “अल्लघ्ननीरपसोयन्त्यच्छा” ऋ० ७, ७१, ३, “अपसा कर्म-युक्ता” इति भा० । प्राप्ते लि० । “अध्याम कर्मापसा नवेन ऋ० १, ३१, ८, “अपसा प्राप्तेनेति” भा० ।

अपसद् लि० अपसद् इव सीदति सद्-अच् । अधमे, नीचे च । “रेरे क्षत्रियापसदाः!” इति वेथी० । “विप्रस्य लिषु वस्तेषु नृपतेर्वस्वयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वस्ते चैकस्मिन् षट्तेऽप-सदाः स्रुता इति” मनुक्ते अतुलोभवस्वस्तीजाते वस्ते सङ्करभेदे मूर्धावसिक्तादौ पुंस्त्री० । “ये द्विजा-नामपसदा ये चापध्वंसजाः स्रुता” इति मनुः ।

अपसम अव्य० समाया अल्ययः अव्ययी० । वत्सरात्यये तिष्ठस्तद्गुणपाठान्नैतस्य समासान्तरघटकता ।

अपसर पु० अप+सृ-भावे अच् । अपयाने, अपसरत्यस्मात् स्वत्वम् अपादाने अच् । प्रतिप्रहृक्रयादौ । “निरन्वयोऽ-नपसरः प्राप्नःस्याच्चौरिकलिपिमिति” मनुः । “अपसरः प्रतिप्रहृक्रयादिः” कुल्लूकभट्टः ।

अपसरण न० अप+सृ-भावे ल्युट् । अपयाने “इतोऽव सरणमेव श्रेय इति” नाटकम् “अपसरणतोह वा अप्ये देवा जयन्तोऽजयन्” इति “दिवमेवाग्रे अथेदमन्तरिक्षमथेतोऽनप-सरणात् सपत्नाननुदन् इति च शत० ब्रा० १, ६, १११ ।

अपसर्जन न० अप+सृज-भावे ल्युट् । त्यागे, वर्जने च । घञ् । अपसर्गोऽप्युक्तार्थे पु० ।

अपसर्प पु० अप+सृप-कर्त्तरि अच् । गुप्त्रचरे । “सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः” रघुः । “तथैवासर्पभूतया तत्र नृङ्गाण्डशेषमचोरयावः” इति दशकु० । भावे घञ् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण न० अप+सृप-भावे ल्युट् । अपयाने पृष्ठतो अपसल लि० अप+सल-कर्त्तरि अच् । अपसव्यताप्राप्ते । “यथाबालं पुरस्कृत्य यत्रोपवीतानि अपसलानि कृत्वा तीर्थमवतीर्थेति” शु०त० बौधा० । “अपसलानि अप-सव्यानीति शुद्धितच्चे रघुनन्दनः ।

अपसलवि अव्य० अप+सल-वा० अवि । तर्जन्यङ्कुष्ठ-मध्यस्थानरूपे पितृतीर्थे, “तर्जन्यङ्कुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसव्यं वा तेन पितृभ्योनिदधाति” शु०त० गृह्यम् । “सव्येनैव पाणिना स्तूतवन्तु” गृहीत्वा अपसलवि पूर्व्वस्यां कर्षां पिरुडे निदध्यादिति” गोभिलः ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा० त० । १ देहदक्षिण-
भागे “तर्ज्जन्यङ्गुयधोरन्तरा अपसव्यवि अपसव्यं वेति”
२ म्दहपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं मग्नतया भूमौ-
पातितत्वात् सव्यं यत् । भूमौ पातनेन भग्नप्रायवामाङ्गे
अप वैपरीत्ये सू-भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते त्रि० ।
“अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामाप्तदक्षिणमिति” याज्ञ० ।
“देवकर्मणान्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्नवामोपचारनिरासाया-
प्तदक्षिणव्यापार” इति आ० त० रघु० । आभ्युदयिके हि
“निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचिदिति” आ०
त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितवामजानुकरणाभावः । अतएव
“नात्रापसव्यकरणं न पैतृ तीर्थमिष्यते” इत्यादिना अप
सव्यकरणनिषेधः रूपपद्मः । पितृतीर्थञ्च “यत्नानुक्तो-
विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र शस्यते इति” सूतेः । दक्षिणहस्त
एव । “प्राचोनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पितृ-
मानिधनात् काव्यं विधिवद्दर्भपाणिना” इति मनुः ।

अपसार पु० अप+ह-णिच्-अच् । १ दूरीकरणे २ वहिष्करणे,
३ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमथत्वं न० ।

अपसारित त्रि० अप+ह-णिच्-क्त । १ उत्सारिते २ दूरीकृते च

अपसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा० त० । १ स्त्रीकृत-
सिद्धान्तात् स्वलनरूपे दोषभेदे, “सिद्धान्तमभ्युपेत्यानि य-
मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति” गो० सू० । सिद्धान्तं
क्तिञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्त्रीकृतानियमात्
तद्विषयोक्तङ्गानात् कथायां प्रसङ्गः स्त्रीकृतसिद्धान्तप्रच्यनो-
ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्यु-
पेत् कथायामारम्भायाम् आविर्भावस्याविर्भावङ्गीकारेऽनव-
स्येति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-
द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि सस्यत्तिसमभ्युपैति तदा सत्-
कार्यवादिसंख्यमतत्रिक्राभिषायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-
मातिक्रमात् स्त्रीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति
स एवापसिद्धान्तः एवमन्योऽप्युदाहार्यः । वितण्डावादिनः
बौद्धभेदाच्च नापसिद्धान्तं दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्यचित्
सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण
अत्या० स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कर पु० अप+कृ-अप् रथाङ्गे नि० सुट् । १ चक्रभिन्ने
रथारम्भाङ्गे अवयवभेदे । “अपस्कारोरथाङ्गमिति” पा० ।
“कूवरञ्च रथस्थासीद्वास्तुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्कारमधिष्ठाने
हिमवान् विश्वपर्वत” इति भा० क० प० उक्तेः लीवमपि ।

अपस्नात त्रि० अपकृष्टं अमङ्गलार्थत्वात् स्नातः । १ स्तसृष्टिश्च
स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते स्तते पुं स्त्री० स्त्री०

अपस्नान त्रि० अपक्रान्तः स्नानात् निरा० स० ।
{ स्नानावशिष्टे जले “उद्भक्तं नमपस्नानं विष्णुत्वेरक्तमेव च ।
स्नेहनिष्कृतवान्नानि नाधितिउत्तु कामत” इति मनुः ।

अपस्पृश त्रि० अपगतः स्पृशो गूढचरो यतः । १ गूढचरसूच्ये ।
“शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पृशेति” भाषः । शब्द-
विद्यापक्षे पस्पृशा पातङ्कलभाष्यस्य नवाङ्गिकं २ तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+ह-
णिच्-कर्त्तरि अच् अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १ रोग-
भेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा “स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपञ्च
परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरनक्तत् ॥
मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामतिसेवनात् । विश्वमलिना-
हारविहारकुपितैर्मलैः । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-
भोजनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥
तथा कामभयोद्देशगक्रोधशोकादिभिर्भूयम् । चेतस्यभिहृते
पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु
मानवः । रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन्
हस्तपादौ च विजिह्वन् विविलोचनः । दन्तान् वादनं वमन्
फेनं विटताच्चः पतेत् क्षितौ ॥ अत्यकालान्तरञ्चापि पुनः
संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टव्यत्वविधः ॥
वातपित्तकफैर्दृष्ट्याञ्चतुर्थः सन्निपाततः । हृत्काम्यः सून्यता
स्वेदोऽध्यानं मूर्च्छां प्रमदता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिन्सु भविष्यति
भवन्त्यथ । वेपमानो दशेद्दन्तान् चसन् फेनं वमन्नपि ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्वं कथं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ तट्टापक्षेदमूर्च्छा-
र्त्तोऽध्वनन्नुद्गानि विह्वलः । यो ब्रूयाद्विकृतं सत्वं पोतं
मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव
उच्यते । शीतहृत्तासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥
यो ब्रूयाद्विकृतं सत्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तुडुत्क्लेद-
स्त्रिष्वप्येतेषु संस्रया । प्रलापः कूजनं क्रोधः प्रत्येकन्तु
भवेद्विह ॥ सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
अनिमित्तागमाद्ग्राधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाज्ञाध्यप-
स्कारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षि-
कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्द्वैश्वरूप्याच्च स तु निर्वर्ण्यते बुधैः ।
वर्धत्यपि यथा देवे भूमौ वीजानि क्रान्तिचिह्नं ॥ शरदि
प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिससृङ्गवः । स्थायिनः केचिदत्येन

काखेनाभिप्रवृद्धिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्नि-
सर्गतः । अपस्मारो महाव्याधिल्लक्षाद्दोषज एव तु” इति ॥
“धूर्त्तोऽपस्माररोगो स्यादिति” शाता० कर्म० । “अपस्मा-
रादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति” वटुकस्तोत्रम् ।
अपस्मारिन् लि० अपस्मार+अस्यर्थे इति । १ अपस्माररोग-
युक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य लि० अपसि कर्मणि साधुः अपस+यत् । १ साधुकर्मका-
रिणि “अनादृष्टा अपस्योवसाना” इति ‘यजु० १०, ७,
अपस्याः अपसि कर्मणि साध्वः” वे० दी० । “अपरेण स्वय-
माहस्वमेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्नेष्वपामिति” का० १७,
६, २, अपस्यास्तत्संज्ञका इष्टकाभेदा इति वेददी० ।

अपस्यु लि० अपः कर्म इच्छति अपस+क्वच्-उ । १ कर्मच्छौ
“गिर यदी सबन्धवः पञ्चात्राता अपस्यव” इति ऋ० ६, १४, २

अपह लि० अप+हन—“अपे लोशतपसोः” पा० ड । १ अपघात-
कर्त्तरि । लोशपहः पुत्रः तमोऽपहः सूर्यः । योगविभागा-
दन्यत्वापि “सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैरिति” मनुः

अपहत लि० अप+हन—क्त । १ विनाशिते “योऽयमात्माऽ-
पहतपाप्मोति” श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन—क्तिन् । १ नाशने । “न ह वै सशरो-
रस्य सतः प्रियाप्रियथोरपहतिरस्ति” ऋ० ७ ।

अपहर लि० अप+हृ—कर्त्तरि अच् । १ अपहरणकर्त्तरि “भद्रं
भवेद्भवभयापहरं ऋलोके” इति हेमा० भवि० पु० ।

अपहरण न० अप+हृ—ल्युट् । १ स्त्रे साधारणस्य परकीयस्य वा
धनादिचौर्ये । “सोताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य चेति”
“निक्षेपस्यापहरणं नराशूरजतस्य चेति” “भक्ष्यभोज्याप-
हरणे यानशय्यासनस्य च” इति च मनुः स्तेयस्वरूपञ्च सृष्टौ
दर्शितं यथा ‘उपायैर्विधिरेषां कलयित्वापकर्षणस् सुप्रमत्त
प्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहर्षनीषिष्य” इति नार० । “स्यात् साहसं
त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वा-
पङ्गुयते च यदिति” मनुः । “अन्वयवद् द्रव्यरक्षिराजा-
ध्यक्षादिसमर्चं प्रसभं बलावष्टम्भेन यत् परधनहरणा-
दिकं क्रियते तत् साहसं, स्तेयन्तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-
स्त्वान्याद्यसमर्चं वञ्चित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते यच्च-
सान्वयमपि कृत्वा न भयेदं कृतमिति भयात् निङ्गुते तदपि
स्तेयमिति” मिताक्षरा । तच्च साधारणस्य परकीयस्य वा
हरणम् ‘सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं सृष्टमिति”
याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्वल्प
हेतुभूतलौकिककृत्यप्रतिपहादिकमन्तरेण स्वचापादनं

हरणम् तदेव बलपूर्वकं साहसमिति भेद इति मिताक्षरादि-
मतम् दायभागमते तु साधारणद्रव्यस्य नापहरणं परमात्-
स्वत्ववद्द्रव्यस्यैवापहरणमिति तत्त्वोक्तेरिति विशेषः । २ बला-
दपकर्षणे च । “निर्विस्त्रोऽतिममत्वेन राज्यापहरणेन चेति”
देवी मा० ।

अपहरणीय लि० अपहर्त्तुमर्हति अप+हृ—अनीवर् ।
१ अपहरणयोग्ये तानि वस्तूनि च सृष्टौ दर्शितानि ।
“द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविद्धौ द्वे च मूलके । आददानः
परचेत्वात्र द्रव्यं दातुमर्हति” मनुः । “चणकत्रीहिमोधूम
यवानां सुह्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्पहीतव्या सुष्टिरेका पथि
स्थितैरिति” “तत्रैव सप्रमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मण्य इति” च मनुः ।
“द्विजस्त्येषः पुत्राणि सञ्चतः स्वदाहरेदिति” याज्ञ० ।
“गोऽग्न्यर्थं तृणमेधांसि यज्ञार्थे वीरुद्धनस्यतीनां पुष्याणि
स्वदासीत फलानि चेति” गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्त्तु लि० अप+हृ—हृच् स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके ।
“निक्षेपस्यापहर्त्तार तत्सभं दायपेद्ममिति” मनुः । तृषि
तु नलोकेत्यादिना पा० षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।

अपहस्त पु० अपसारणार्थः हस्तः । १ गलहस्ते अपसारणा-
योद्यतः हस्तोयस्य । २ गलहस्तेन अपसारिते लि० ।

अपहस्तित लि० हस्तेन अपसार्यते अप+हस्त+णिच्-
कर्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु० अप+हृ—घञ् । १ चौर्ये २ अपहरणे, ३ अपनयने ।
“कषेनासापहारेण भगिनी मे विरूपितेति” रामा० स्वाम्य-
रुपकारिधनव्यये “नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिरिक्त्वात्
कथञ्चनेति” सृष्टिः । “अपहारश्च धनस्वाम्यनुपयोगे भव-
तीति” दायभागः । ४ अपचये, ५ हानौ, ६ सङ्गोपने च ।

अपहारक लि० अप+हृ—खुल् । १ चौर्यकर्त्तरि २ अपसारण
कर्त्तरि ३ सङ्गोपके ४ स्थानान्तरापकर्षके च । “जालापहार-
कानु पक्षिण्य” इति हितो० । अपहारकभेदाच्च मनुना दर्शिताः
“द्विविधांस्तस्तरान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रका-
शांशप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवञ्चकास्तेषां
नानापण्योपजोविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्तेषु ये स्तोनाटविका-
दयः । उत्कोचकाश्चौषधिकावञ्चकाः कितवास्ताथा । मङ्गला-
देशुत्ताश्च भद्राश्चैव चिन्तकैः सह । असम्यक्कारिणश्चैव महा-
ताश्चिकित्स्वकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुण्याः पख-
योधितः । एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांलोककण्ट-
कान् । “निगूढचारिणश्चान्याननार्यान्ार्थलिङ्गिन” इति ।

अपहारिन् लि० अप+हृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहृर्त्तरि
 २ अपनायके च “इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु” इति
 मनुः “क्षेत्रदारापहारी च षडेते ह्य्राततायिन” इति मनुः
 अपहास पु० अप+हस-षञ् । १ अकारणहासे हेमचन्द्रः ।
 अपङ्गव पु० अप+ङ्ग-अप् । १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-
 रूपेऽपलापे, अपङ्गाश्च द्विविधः शब्दतः अर्थतोवा “मित्यै-
 तदिति शब्दतः, नाभिजानाम्यहं, तत्र तदा न सम स्थिति-
 रित्येवमर्थतोऽपङ्गव इति । २ प्रमेषि च ।
 अपङ्गुत लि० अप+ङ्गु-क्त । १ जतापहारे वस्तुनि यस्य चौख्यं
 कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तरं नीते, ३ अपसारिते च ।
 अपङ्गुति स्त्री अप+ङ्गु-क्तिन् । १ अपङ्गवे “प्रकृतं प्रतिषध्यान्व-
 स्थापनं स्यादपङ्गुतिरिति” सा०द० उक्ते २ अर्थान्ङ्कारभेदे
 च । सा च द्विधा अपङ्गुपूर्वकः अन्यारोपः, अन्यारोप-
 पूर्वकः अपङ्गाश्च यथा “नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिनैताश्च
 तारा नभफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो
 नासौ कलङ्कः शयितो सुरारिः” ॥ “एतद्विभाति चरमा-
 चलचूडुचुम्बि ह्रिण्डोरपिण्डरुचिशितमरीचिविम्बम् । उ-
 क्खालितस्तरजनीं मदमानलस्य धूमं दधत्कटलाञ्छनकैत-
 वेन” ॥ “विराजते व्योमवपुः पयोधिसारामयास्तत्र च
 फेनभङ्गाः” । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।
 “गोपनीयं कमथयं द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि श्लेषेणा-
 न्य ग वाऽन्य गयेत् साय्यरङ्गुतिः” सा०द० तत्र श्लेषेण
 यथा ॥ “काले वारिधराणांमपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
 उत्कण्ठितासि तरले ! न हि न हि सति ख ! पिच्छिलः
 पन्थाः” ॥ अत्रापतितयत्त्वं पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेने-
 त्यन्यथाकृतम् । अश्लेषेण यथा । “इह पुरोऽनिलकस्मित-
 विप्रहा भिलति कान वनस्पतिना लता । सरसि किं
 सखि कान्तरतोत्सवं ! न हि घनागमरोतिरुदाहृता” इति ॥
 अपङ्गुवान् लि० अप+ङ्गु-शानच् । १ चोरयति २ अपनयति
 ३ संगोपयति च “अपङ्गुवानस्य जनाय यच्चिजामिति” नैष०
 अपङ्गुयमान् लि० अप+ङ्गु-कर्म्मणि शानच् । १ अपनीय-
 माने २ स्थानान्तरमपसार्यमाणे ३ चौर्यमाणे च ।
 अपङ्गुयमाण् लि० अप+ङ्गु-कर्म्मणि शानच् । १ चौर्य-
 माणे । २ अपाकृष्यमाणे च ।
 अपांक्षय पु० ईत० अलुक् स० । १ नेत्रे । अशुजलधरत्वा-
 त्त्वात्त्वम् “अपांक्षये चक्षुषि, त्वां सादयामि चक्षु वां
 अपांक्षय इति” श्रुतिः अजुर्वेदीयः । पदद्वयमित्येके ।
 अपांज्योतिस् न० ईत० अलुक् स० । १ विद्युत्स्रुता हि अशु

ज्योतिनि “अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि”
 “विद्युद्वा अपांज्योतिरिति” श्रुतिः वे०दी० पदद्वयमित्येके
 अपांनपात् पु० न पातयति पत-खिच्-क्लिप् न०त० “न
 भ्रास्यन्पादित्वा” पा० प्रकृतिभावः अलुक् स० । १ यत्र
 देवताभेदे । “अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति” सि०कौ० ।
 “अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति” प्रैष्यः ।
 अपांनप्ति(प्रु)य लि० अपांनपात् देवताऽस्य ष, ङ वा ।
 १ अपांनपाद्देवताके हविरादौ ।
 अपांनाथ पु० ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे ।
 अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि ईत०
 अलुक् स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च “अपांनिधिरविधानम-
 प्रमत्तः प्रतिष्ठित इति” विष्णुसह० । “सरितासस्त्रि सागर”
 इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ वरुणे च ।
 अपांपति पु० पा-डति ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे,
 अपांपायस् न० पायः सारः ईत० अलुक् स० । १ अत्रे
 तस्य दृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् “दृष्टेरक्षं ततः प्रजेति”
 गीतायां तथोक्तेः । “अपांपायसि अत्रे त्वां सादयामि”
 “अक्षं वा अपांपाय” इति श्रुतिः वे०दी० । पदद्वयमित्येके ।
 अपांपित्त न० ईत० वा अलुक् स० । १ अग्नौ, तस्य जलहेत-
 त्वात् तत्पित्तत्वम् “आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप”
 इति श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । वा लुकि अप्पित्तमप्यत् ।
 अपांपुरीष न० पुरीषं मलः ईत० अलुक् स० । १ सिकतासु,
 तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् “अपांपुरीषे सितकासु त्वां
 सादयामि सिकता वा अपांपुरीषमिति श्रुतिः” वेददी०
 अपांपोनि स्त्री ईत० अलुक् स० । १ समुद्रे “अपांपोनौ
 समुद्रे” इति वेददी० “समुद्रो वै अपांपोनिरिति” शत०
 ब्रा० पदद्वयमित्येके ।
 अपांपु(सु)ला स्त्री पांश(स)वोव्यभिचारदोषाः सन्ति
 वस्याः सिध्वा० लच् पांपु(सु)ला सौरिणी न०त० ।
 १ पतिव्रतायां स्त्रियाम् “अपांपु(सु)लानां धुरि कीर्त्तनी-
 येति” रघुः ।
 अपांसदन न० अलुक् स० । १ दिवि “दिवि ह्यापः सद्वा
 इति” शत० ब्रा० । भिच्चं पदमित्येके ।
 अपांसधस्य पु० ईत० अलुक् स० । १ अन्नरिक्ते “अपांसधस्ये
 अन्नरिक्ते” वेददी० “अन्नरिक्त्वं वा अपांसधस्यमिति”
 शत० ब्रा० । भिच्चं पदमित्येके ।
 अपांसधिम् न० ईत० अलुक् स० । १ श्रौते “अपांसधिषि
 श्रौते” वेददी० । “श्रौतं वा अपांसधिरिति” शत० ब्रा० ।

अपांसमुद् पु० समुद्रः सदनम् ईत० अलुक्स० । मनसि
“मनो वा अपां समुद्र” इति शत० ब्रा० ।

अपाक पु० पच-वञ न० त० । १ पाकाभावे, भुक्ताद्यादेरग्नि-
मान्यादिना २ पाकाभावे च । ७३० । तत्त्वाधने ३ अजीर्णता-
रोगे । ई३० । पाकरहिते आमे ति० । ४ मूर्खः पाकः
५ तद्भिन्ने, प्राज्ञे “येतनापाकाः प्राज्ञो न केचिदापय” इति ऋ०
१, ११०२, अपाकाः ! पक्तव्यप्रज्ञाः अपरिपक्वज्ञाना इति
भा० । “अदिद्युतत् स्वपाको विभावाग्ने ऋ० ई, ११, ।
पाकः पक्तव्यप्रज्ञो मूर्खस्तद्विलक्षण इति” भा० “आ
यस्मिन् त्वेः स्वपाके यजता” ऋ० ई, १२, २, “अपाके प्राज्ञे”
इति भा० “पाकः पक्तव्य” इति निरु० । पाकश्च द्विविधः
लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः दहनादिसाध्यः अलौ-
किकस्तु द्विविधः कालकृतपरिणतिभेदः जटराग्निसाध्यश्च
तत्र तच्छुलादेः पाकः लौकिकः, आम्रफलादेः कालकृतः,
भुक्ताद्यादेः जटराग्निगतः वैद्यकप्रसिद्धः । स च सुष्ठुते
दर्शितः “विपाकः प्रधानमिति” कस्मात् ? सम्यङ्मिथ्या-
विपाकत्वादिह सर्वद्रव्याख्यव्यवहृतानि सम्यग्मिथ्या-
विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राहुरन्ये
प्रतिरुषं पाक इति । केचित्तद्विधमिच्छन्ति मधुरमस्त्रं कटुकं
चेति तत्तु न सम्यग्भूतगुणादागमाच्चास्त्रो विपाको नास्ति
पिपत्तं हि विदग्धमन्त्रतासुपैत्यग्नेर्मेन्दत्वात् । यद्येवं लवणो-
ऽप्यन्यः पाको भविष्यति त्वेष्टा हि विदग्धो लवणतासुपैति
मधुरो मधुरस्यास्त्रोऽस्त्रस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहर्हं एतन्नं
परिदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधु-
रमेव स्यात्तथा शालियवसुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तर-
कालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्दन्त्यवलवन्तो-
बलवतां वयमायान्तोत्वेवमनवस्थितस्तस्मादसिद्धान्त एषः ।
आग्ने हि द्विविध एव पाकोमधुरः कटुकश्च तयोर्मधु-
राख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्रेजोवायु-
काशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च
पृथिव्यापञ्च गुर्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक
इति । भवन्ति चात्र ।
द्रव्येषु पच्यमानेषु वेद्यम्बु पृथिवीगुणाः । निर्वर्त्तने-
ऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनलाकाशगुणाः
पच्यमानेषु येषु त्व । निर्वर्त्तनेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक
उच्यते ॥ पृथक्त्वदर्शनामेष वादिनां वादसंग्रहः ।
षडुर्णमपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥ तद्द्रव्य-
मात्मना किञ्चित् किञ्चिद्द्वीयैश्च सेवितम् । किञ्चिद्रसविपा-

काभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना
वीर्यादीर्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना
द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्यो-
ऽन्यापेक्षकं स्मृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा साहेह-
देहिनोः ॥ वीर्यसंज्ञा गुणा येऽपि तेऽपि द्रव्याश्रयाः
स्मृताः । रसेषु न वरुन्वते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥
द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्भि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्य-
मतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अभीसांन्याचिन्त्यानि
प्रसिद्धानि स्वभावतः । आग्नेनोपयोऽन्यानि भेषजानि
विचक्षणैः” इति ॥ तदुभयाभावः अपाकः । वैद्यकोक्तापाक-
लक्षणमुक्तं निदाने “अङ्गमहोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं
ज्वरः ॥ अपाकः शून्यताङ्गानामाभवात्स्य लक्षणमिति” ।
गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संभूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदुष्य,
पृच्छं स्थिरं मन्दरुजं महान्मनस्यमूलं चिरहृद्भ्रपाकमिति”
माधवः । पाकः अत्यः ई तद्भिन्ने ति० । “सेनयाग्नेरपाक-
चक्षस” इति ऋ० ८।७५।७ । “अपाकचक्षसः अनत्य-
चक्षस” इति भा० । अधिकं पाकशब्दे वच्यते ।

अपाकज ति० न पाकाज् जायते जन-डन० त० । १ पाकजभिन्ने
“अपाकजानुष्णाशीतः स्वर्गस्तु पवने मत” इति भाषा० ।

अपाकरण न० अप+आ+क-ल्युट् । १ निराकरणे । “तदपाक-
रणायाहेति” प्रश्न० उ० भा० । “ऋणतयापाकरणाच्चास्यपर्यगं
इति” गौ० सू० अपसारणे, दूरीकरणे च । “निधाय वत्सा-
पाकरणं पूर्ववदिति” का० ४।१२।२५ ।

अपाकरिष्णु ति० अप+आ+क-बा० इष्णुच् । १ दूरीकरण-
शीले २ अपसारणशीले ।

अपाकर्त्तोष् अव्य० अप+आ+क-कृत्यार्थं तोसुन् ।
१ अपाकर्त्तव्ये तस्य च भावलक्षणत्वमौपाधिकम् ।

अपाकर्मिन् न० अप+आ+क मनिन् निरासे ।

अपाकश्राक पु० न पच्यते शाको यस्य । १ आर्द्रके । तस्य
मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शाकः ।

अपाकिन् ति० न पाकोऽस्यस्य इति ॥ १ पाकशून्ये अपाके ।
अपाकत ति० अप+आ+क-क्त । १ निवारिते २ दूरीकृतं

“अपाकतस्त्रेदलवामरुद्धिरिति” रघुः । [२ अपसारणे च ।
अपाकति स्त्री अप+आ+क-भावे क्तिन् । १ दूरीकरणे ।

अपाकृत्य अव्य० अप+आ+क-ल्यप् । १ निराकृत्येत्यर्थं
“ऋणतयमपाकृत्य मनोमोक्षे भिवेशयेदिति” मनुः ।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+क-भावे श । १ अपाकरणे २ अप-
सारणे “ऋणानामनपाक्रियेति” उपपातकगणनयां स्मृतिः

अपाकतात् अव्य० अपाची अवाची प्रतीची वा बा० तातिल्
!अवाच्याः २ प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदकता-
दभि ऋ० ७, १०४, ११६ । अपाकतात् प्रतीच्या इति भा० ।

अपाच न० अपनतभनुगतभक्षमिन्द्रियम् अत्वा० स० ।
। इन्द्रियसञ्चिकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये लि० लि० ।

अपाङ्केय लि० सङ्गः सङ्ग भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्थाद्ये ढकं
न० त० । । सङ्गः सङ्ग एकपङ्क्तौ भोजनानर्हे स्तेनपति-
तादौ । अत्र अजि अपाङ्क्ता इत्यपि । ते व मनौ दर्शिताः
यथा "ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकष्टतयः । तान्
हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मरुत्रयोत् ॥ जटिलं चानधीयानं
दुर्वलं कितवं तथा । याजयानि च ये पूगांस्तान्श्च आङ्गे न
भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपद्येन च जीवन्तोयज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ।

प्रेष्यो ग्रामस्य रात्रश्च कुनखी श्यावदन्कः । प्रतिरोद्धा
गुरोश्चैव त्वक्ताग्निर्वाङ्मुषिस्तथा ॥ यच्छो च पशुपालश्च
परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विष्ट परिविन्तिश्च गणाभ्यन्तर
एव च ॥ कुशलोऽवकोर्षी च वृषलोपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्दृष्टे ॥ भृतकाध्या
पक्नो यस्य भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्-
दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापितोर्गुरो-
स्तथा । ब्राह्मैर्यैर्नैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगार-
दाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । ससुद्रयायी वन्दी
च तैलिकः कूटकारकः ॥ पिता विवदमानश्च कितवो
मद्यपस्तथा । पापरोम्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
वनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः । मितभुग्द्यूत-
दृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र-
यो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽभ्यश्च वज्याः स्युर्वेदिन्दक एव
च ॥ हस्तिपोऽश्वोऽद्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां
पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्रोतसां भेदको यस्य तेषां
च पोषणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृत्तारोपक एव च ॥
श्वक्रोडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषल-
दृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीवश्च
नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी ह्यपदी च सङ्गिर्निन्दित
एव च ॥ औरभ्रिको माह्विकः परपूर्वापितस्तथा ।
प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हता-
चारानपाङ्केयान् द्विजातिप्रवरोविद्वातु-
भयत्न विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्वनधीयानस्तुत्वाग्निरिव शार्स्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षानि ह्यते ॥ अपाङ्क्य-

दाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्रे
वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ अत्रतैर्यद्दिजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभ-
स्तथा । अपाङ्केर्यैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षासि भुङ्क्ते" इति ॥

अपाङ्क्य लि० न पङ्क्तिमर्हति जग्न न० त० । । अपाङ्क्ये ।
"अपाङ्क्यदाने योदातरिति" मनुः ।

अपाङ्क्य पु० अपाङ्कति तिर्यक् चलति नेलं यत् अप+अङ्क
घञ् । । नेलप्रान्ते, "अजनि पङ्कुरपाङ्कनिजाङ्कणभ्रमिकण्ये-
ऽपि तदीक्ष्यसङ्कन" इति नैष० २ तिलके च । अपगतमङ्कं
यस्य प्रा० व० । ३ अङ्कहीने लि० स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्क्य पु० अपकष्टमङ्कं यस्य वा कप् । (अपाङ्क) इति ख्याते
अपामार्गे । स्वार्थे कन् १ नेलान्ते पु० । २ अपगताङ्के लि० ।
अपाङ्कदर्शनं न० अपाङ्केन नेलान्तेन दर्शनं इत० । १ कटाक्षे
अपाङ्कनेत्र न० अपाङ्कं देशं व्याप्य नेलम् । १ दीर्घनेले ।
अपाच लि० अपाचति अप+अनुच-किप् । १ अपगमनकर्त्तरि
२ अपकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां
दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये साधवः । "प्राक्ता-
दपाक्तादधरादिति ऋ० ७, १०४, ११६ "अपाक्तात् प्रतीच्या"
इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-
पाक्यस्य प्रतीच्यां सञ्चयैव न तत्रशक्तिरिति त्र युक्तम् ।

अपाचीन लि० अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । १ दक्षिण-
दिग्भवे २ अपकाशमाने च । "योऽपपाचीने तमसि मदन्ती-
रिति" ऋ० ७, ६, ४, "अपाचीने अपकाशमाने" भा० ।
अपाच्य लि० अपाच्यां भवः "दुप्रागित्वा०" पा० यत् । १ द-
क्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो ये
अपाच्यानामिति" ऐत० ब्रा० ।

अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत् ।
१ रोगे । न० त० । २ पटुताभावे "अपाटवाद्यशौचादर्थ्यदि
विभ्रं प्रजायते" इति सृतिः । ६ ब० । ३ पटुताशून्ये लि०
अपात्त लि० अप+आ+दा-क्त । १ प्राप्ते । "सहोवाच विज्ञा-
यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमित" ष० उ० । "अपात्तं प्राप्न-
मिति" भा० ।

अपात्व न० पात्वं आङ्गभोजनदानादियोग्यं न० त० । १ विद्यादि-
हीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपात्ते, नटादौ च ।
दानादिपात्वञ्च पात्वशब्दे दर्शयिष्यते । "अदेशकाले यद्दा-
नमपात्तेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामससुदाहृत-
मिति" गीता "अपात्तेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं विफलं भवे-
दिति" सृतिः "अपात्ते पात्वमित्युक्ते कार्ये वा चर्म्मसंहिते"
इति मित्ताचारायां नारदः ।

अपात्रीकरण न० अपात्रं आह्वभोजनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन ।

१ निन्दितप्रतिग्रहादिजनिते 'निन्दितेभ्यो धनादानं बा-
स्विज्यं श्रद्धसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं'
मिति मनूक्ते पापभेदे २ तद्भेदभूते निन्दितधनादानादौ च ।

अपाद् लि० नास्ति पादोऽस्य अन्यलोपः समा० । पादशून्ये
“अपादपाण्डिर्जनोपहृतेति” श्रुतिः ।

अपादान न० अपगमाय आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा-
ल्युट् । “ध्रुवमापायेऽपादानमिति” १ व्याकरणपरिभाषि
कारकभेदे । यद्योक्तं हरिणा ‘अपाये यदुदासीनं चलं वा
यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते” पत
तोध्रुव एवाश्वो यस्माद्दृष्ट्वात् पततत्वसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने
कुड्यादि ध्रुवस्यते । मेघान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं प्रथक् प्रथक् ।
भेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च प्रथक् प्रथक्” इति तच्चापा-
दानं त्रिविधम् । “निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुप्राप्तविषयं तथा ।
अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते” इति हर्ष्युक्तेः ।
निर्द्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत्, स्वपेक्षितश्रूयमाण-
क्रियमित्यर्थः यथा दृष्ट्वात् पतं पततीत्यादौ, अपादानविषयी-
भूतं पतनं हि तत्र श्रूयमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः ष्टहीतः
धात्वन्तर्गण्यभूत इति आवत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या
स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात्
विद्योतते विद्युदियादौ निःसरणपूर्वकविद्योतनार्थविद्योत-
तियोगे मेघादेस्तदेकदेशे निःसरणेऽपादानत्वम् । अपेक्षित-
क्रियं हयोर्यं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये, पाटलिपुत्रा-
दित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षित-
गत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । “अपा-
दाने पञ्चमीति पा० ।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूत्रादि अप+आ+नी-
ङ् अपसारयति अधोऽनिति गच्छति वा अप+अन-अच् वा
१ मूत्रादेरधो नयनशब्दे, गुह्यदेशस्ये, “अधोनयन-
त्वपानस्तु आहारञ्च ष्टषा पुन” तित्युक्तलक्षणे ‘मूलशुक्र-
वहोवायुरपान इति कीर्त्तते” इत्युक्तलक्षणे च वायौ ।
“प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येतेत् सर्वं प्राण” इति ट०
‘अपनयनात् मूलपुरीषादेरपानोऽधोऽतिर्वायुः नाभि-
स्थान” इति भा० “अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुचिः सोऽ-
पान” इति ङा० उ० । “अथ योऽस्य प्रत्यङ् शुचिः पश्चिम-
दिक्षु वायुविशेषः स मूलपुरीषाद्यन्धोऽनित्यपान”
इति भा० “यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽ-
पान इति” ङा० उ० । “यद्वै पुरुषः प्राणिति

सुखनासिकाभ्यां वायुं वह्निर्निससारयति स प्राणास्त्वो
वायुर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्यपश्यमिति ताभ्यामेव सुख-
नासिकाभ्याम् अनन्तार्कषति वायुः सोऽपानोऽपानास्त्वा
वृत्तिरिति भा० । पदार्थादर्शे तु पूर्वोक्तैव निरुक्तिर्दर्शिता
यथा अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मत्तार्थितम् । “शुक्रं
मूलं तद्योत्सर्गमपानस्तेन मारुतः । इन्द्रगोपप्रभाकाशः
सन्ध्याजलदसन्निभः ॥ स च भेदे च पायौ च जख्वङ्गुष
जातुषु । जङ्घोदरे कृत्वाद्याञ्च नाभिमूले च तिष्ठती” ति
योगार्थवः । “प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रति-
ष्ठतोति” महा० भा० “प्राणापानौ समौ कृत्वा नासा-
भ्यन्तरचारिणा” विति गीता । अप+अन-भावे षञ् । २ अ-
पानक्रियायाम् वह्निर्गतायाः ३ प्राणवृत्तेरन्तः प्रवेशने पु०
“प्रजाभ्योऽपानायेति” ता० ब्रा० । “अपानः वह्निर्गतायाः
प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशनसमानं तेन हि वायुः शरीरे नीयते
अपानेन, यतः “प्राणो न पराभवतीति” श्रुत्यन्तरमिति”
ता० भा० । आधारे षञ् ४ गुह्यस्थाने पु० ।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट् । १ अपञ्चसने, सुखनासि-
काभ्यां वह्निर्निससारिप्राणवायोक्तभ्यामेव मार्गाभ्यामन्तरा-
र्कषणे २ मूलपुरीषादेरधोनयने च अपानशब्दे ता० ब्रा० उदा०
अपान्तरतमम् पु० अपगतमान्तरं तमो अस्य । १ वेदार्थप्रकाशके
देवसुतभेदे । “अपान्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः ।
कृतश्च तेन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षयेति” हरिश्चि० २६३ अ०

अपाप लि० नास्ति पापं पापकारणं वा यस्य । १ पापजनका-
चारशून्ये २ निष्पापे च “इयं दाशरथे ! कीता सुव्रता
ब्रह्मचारिणी । अपापा हि त्वया त्यक्तेति” रामा० ।

अपामार्ग पु० अपवृज्यते व्याधिरनेन षञ्-करणे षञ् कुल-
दीर्घा । (आपाङ्) इति १ स्थिते दृक्ते ! “अपामार्ग ! त्वया
वयं सर्वं तदपवृजम्हे” अथ० ४, १८, ७ । “अपामार्ग
ओषधीनां सर्वासामेक इद्वशीति” अथ० ४, १७, ९ ।

अपामार्गक्षारतैल न० “कर्णनादे कर्णच्छेदं कटुतलेन परस्म
नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् अपामार्गक्षार-
जलैः कृतकल्केन साधितम् तिलजमपहरति कर्णनादं
वाधिर्यञ्चापि पूरयति” इति चक्रदत्तोक्ते १ तैलभेदे ।

अपामार्गतैल न० “क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो दृङ्क्षो
विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्थाहातमैर्भधुरैः शुभम् ।
क्षमिजे व्योषनक्ताङ्गशिपुवीजैश्च नायनम् । अजामूलयुतं
नस्यं क्षमिजे क्षमिजित् परम् । अपामार्गफलव्योष-
निशाक्षारकरामठैः । सविडङ्गं ष्टतं मूत्रे तैलं नस्यं

लभिं जवेदिति” चक्रदत्तोक्ते । कभिन्नतैलभेदे ।
अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विस्फेपजनकक्रियायाम् ‘ध्रुव-
मपायेऽपादानमिति” पा० । ‘अपाये विस्फेपजनकक्रिया-
यामिति” सि०कौ० । ‘अपाये यदुदासीनमिति” हरि० ।
२ नाथे ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण्-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियो-
गिनि २ नश्वरे च “मातास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्ण-
सुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यः स्तांस्तितत्रस्य भार-
तेति” गीता । ‘अनपायिनि संश्रयद्गुमे गजभग्ना पत-
नाय वल्लरीति” कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य । १ पारश्रुत्ये २ दुःखेनोत्तार्ये
३ दीर्घमर्यादे । “महीमपारां सद्ने सदस्येति” ऋ० १, ३०, ६
४ अगाधे “अन्तरपार जवे” अन्तं दहनोः ऋ० ३, १,
१४ । “अपारे अगाध” इति भा० । ५ दूरपारे ‘रजसी अ-
पारे ऋ० १, ४२, ४६ । “इमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति
ऋ० ३, ३०५ । “अपारे दूरपारे” इति भा० । ६ सीमारहिते
“मही अपारे रजसी” ऋ० ६, ६८, ३ । “अपारे सोमा-
रहिते” इति भा० । ७ अधिके “अपारो वो महिमा दृढशरण”
इति ऋ० ५, ८७, ६ । “अपारः अधिक” इति भा० । ‘अपारे
पारमिच्छन्तः संसाराणर्वरोधसीति” महाभा० । “तदपार,
मसंख्येयं वानराणां महद्बलम्” रामा० । ८ अदुत्तार्ये
“रावणश्च महाशत्रुरपारः प्रतिभाति मे इति” रामा० । तस्याः
पारमपारश्च व्रजन्ति विजयैषिण इति” भा० क० प० १६ अ० ।
९ नद्यादेरर्वाक्षपारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्श्वे न० अप+अर्ह-क्तनि० न । १ अभ्यर्षे समीपे निरु० ।
२ समीपवर्तिनि त्रि० ।

अपार्थे त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-
ष्प्रयोजने “सर्वमेतदपार्थते क्षिप्रं तौ संप्रसादयेति” वनप०
२१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, “अपार्थवद्ब्रह्मसङ्गीर्षं भावते”
इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्य-
द्विब्रुवुर्धर्माद्यं तदपार्थकमिति” मनुः । तच्च योग्यतासत्ता-
काङ्क्षाशून्यं वाक्ययथोक्तं गौतमेन “पौर्वापर्याये गादप्रति-
बन्धार्थमपार्थकमिति” “पौर्वापर्यं कार्यकारणभावस्तस्याऽ-
योगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात्
अप्रतिबन्धः असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत् ।
तथाचाभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वं
तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपास्त त्रि० नास्ति पालः पालको यस्य । १ पालकशून्ये प-

त्रादौ । २ ब्रह्मवादिन्यामतिश्रुतायां स्त्री । “अपाला-
मिन्द्र ! शिष्यः पूह्यकणोरिति” ऋ० ८, ६, १७ । अ-
पालामेतन्नामिकामतिश्रुतां ब्रह्मवादिनीमिति” भा० ।

अपालम्ब पु० अपकथ्यालम्बते अप+आ-लम्ब घञ् । १ शकट-
पश्चाङ्गागे “ततःपश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याहेति”
शत० ब्रा० २, २, ४, १२, “अपालम्बं शकटस्य पश्चाङ्गाग-
मिति” भा० । [पतित्वा लुगठने, २ अपाकरणे च ।
अपावर्त्तन न० अप+आ+उट-ल्युट् । १ उल्लुगठने भूम्यादौ
अपावृत त्रि० अप+आ+उ-क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते
३ अपसारितावरणे च “यच्छ्रया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपा-
वृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति”
गीता । “अहो अपावृतं द्वारमापदामयमेष मे” रामा०
४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृति स्त्री अप+आ+उ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्-
घाटने २ आवरणापसारणे च । “स ज स्वे रेजयत्य-
पावृतिमिति” ऋ० ।

अपावृत्ति त्रि० अप+आ+उट-क्त । १ अन्तरिते २ परावृत्ते,
३ निवृत्ते च “प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचि-
दिति” महा० भा० “कथं दृष्ट्वा न्यपावृत्तां परैरिव हृतां
चमूर्धिति” रामा० । [उत्तौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+उट-क्तिन् । १ उद्घाटने २ नि-
अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि-अच् । १ मध्ये ‘पर्यङ्कस्यापाश्रये”
इति काद० । २ अङ्गशावरणे चन्द्रातपादौ हेम०
अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था-क अस्वा० षत्वम् । १ अपास्थिते
“शल्याद्विषं निरवचं प्राङ्गनादुत पर्युधेः । अपाठाच्छुङ्गा-
दिति” अथ० ४, ६, ५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सन्ज-घञ् कुत्वम् । १ त्रणे इषुधौ ।
अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे बधे २ अपक्षेपणे,
३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० अप+अस+श्चि-क्त । १ अपसारिते ।
अपास्त त्रि० अप+आ+स-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।
अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते
४ अपसारिते च “समुच्छ्रितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था
मतिरिति” माल० “निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकमिति”
माघः । [पास्याभरुणानि यौवने” इति वृषा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । ‘कमिष्य-
अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि-गतौ क्तिप् न लृक् ।

अशक्यकरणाद्योद्यमरूपायां, १ यत्कृतुर्कर्मभाविष्कृतुमत्युक्ति-
रूपायाञ्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने,
५ समुच्चये, ६ अल्पपदार्थे, ७ कामचारास्तुत्यायाम्, ८
अवधारणे, ९ पुनरर्थे च । क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा
“अपिः पदार्थसम्भावनाववसर्गगर्हासमुच्चयेषु इति”
पा० उक्तार्थेषु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्ग-
त्वम् तेन न पत्वादि तत्र “पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात् ।
अनुपसर्गत्वान्न षः । सम्भावनायां लिङ् तस्या एव
विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तन्दौर्लभ्यं द्योतयन्नपि-
शब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु
अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे ।
इयमेवापिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु
नेह प्रवर्तते सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्त-
त्वात्” सि०कौ० सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावने
यत्कृतुर्कर्मभाविष्कृतुमत्युक्तिः । अन्ववसर्गः कामचारास्तुत्या
अपि स्तुहि । गर्हायाम् भिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम् ।
समुच्चये अपि सिञ्च अपि स्तुहि । गणरत्ने तु “सम्भव-
गर्हाशीर्ष्वितिभूषासमुच्चयेष्वित्युक्तं तेन तेऽपि अपिशब्दार्थाः
तत्र १० सम्बन्धे योजनमस्ति, गर्हायाम् अपि पापिन् !
११ आशीर्षादे भद्रमपि, १२ ऋतौ मरणमपि, १३ भूषा-
याम् अपि नहृत्प्रतिहारम्, समुच्चये तदपोत्युदाहृतञ्च ।
समुच्चये ‘अथप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति’ कुमा० । प्रश्ने
“अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वमिति” रघुः अस्य क्रियायोग-
भेदे अकारलोपो वा “वष्टिभागुरिरल्लोपमवाथोरूपसर्गयो”
रित्युक्तेः । अपिधानं पिधानं अपिनद्धः पिनद्ध इति
“वितत्य शाङ्गं कवचं पिनद्धेति” भट्टिः ।

अपिकच्च अव्य० कचे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । १ कच्चप्रदेशे इत्यर्थे
“योवायां वद्धो अपिकच्च आसनि” ऋ० ४, ४०, ४ ।

अपिकच्च्य लि० अपिकच्चं सम्भानम् यत् । १ कच्चप्रदेशेन संधान-
भूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रहस्ये । “त्वाङ्गं यद्दृष्ट्वावरेऽपिकच्च्ये वान्”
ऋ० १, १, १७, २२ । ‘अपिकच्चं ऋक्षस्य यज्ञशिरसः कच्च-
प्रदेशेन संधानभूतं प्रवर्ग्यविद्यास्यं रहस्यमिति’ भा० ।

अपिकर्णं न० अपिमतः कर्णम् अत्र्या० स० । १ समीपे । २ तद-
र्त्तनि लि० । ‘तु ते अपिकर्णं आष्टये ऋ० ६, ४८, १६,
‘अपिकर्णं कर्णसमीपगते समीपे स्थितः इति भा० ।

अपिगीर्णं लि० अपि+गृ-क्त । १ कथिते २ वर्त्तिते
३ स्तुते च । [१ प्रतिपाद्येत् ।

अपिगृ(या)ह्य लि० अपि+गृह्-वेदे-क्यप् लोके यस्यत् ।

अपिच अव्य० इ० । १ किञ्चेत्यर्थे पदद्वयमिति नञ्वः ।

अपिच्छिल लि० न० त० । १ पिच्छिलविरोधनि गादे
२ अपद्धिले च । “प्रमेहिषो यदा मूलमनाविलमपिच्छिल-
मिति” निदा० ।

अपिज लि० अपि अश्नु जायते जन-ड अलुकसमा० वेदे
अप्यब्दस्यैकत्वम् । १ ज्यैष्ठेमासि तस्य जलक्रीडारतिसाधन-
त्वात्तथात्वम् । “प्रसवाय साहापिजाय साहेति” यजु०
१८, २८ । “अश्नु जायते इत्यापिजः जलक्रीडारतत्वाज्ज्यैष्ठे
इति” वेददीपः ।

अपित् स्त्री आप इतो गता यस्याः वेदे न जश् । १ जलरहितायां
नद्याम् ‘अपितः पित्तं धिय’ ऋ० ७, ८२, ३ “अपितो-
जलरहिता नदीरति” भा० “अस्य मदे जरितमिन्द्रो जित्वा-
जुवोऽपित्त्वदपित” इति तद्धृता श्रुतिः ।

अपित्त्व अव्य० अपि+त्+त्वं० । १ यदर्थे लिका० । २ किन्तु
इत्यर्थे भूरिप्रयोगः ।

अपित्व न० अपित्वरतेऽस्मै अपि+त्वर-बा० ङ । १ भागे
भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरन्ते इति तस्य
तथात्वम् । “तस्यामपित्वमीषा ते” इति शत० ब्रा० ।

अपित्विन् लि० अपित्वं भागोऽस्यास्ति इति स्त्रियां ङीप् ।
१ भागवति सभागे । “तस्मिन् देवता अपित्विन्यो-
मन्यन्ते” इति शत० ब्रा० ।

अपिधान न० अपि+धा-ल्युट् । १ आच्छादने । करणे
ल्युट् । २ तत्साधने लि० । ‘अच्छतापिधानमसि स्वाहेति’
भोजनान्त जलपानमन्त्रः “राध्यमानस्यौदनस्य द्यौर-
पिधानमिति” अथ० ११, ३, १ । साधने आच्छादनलोप-
चारात् सामानाधिकरण्यात् । अघेरतो वा लोपे पिधानमस्यत्
“घृषिषी ते पालं द्यौः पिधानमिति” आहुमन्त्रः “तस्य
तद्द्वारं यदमावास्या चन्द्रमा एवद्वारपिधानः” शत० ब्रा० ।

अपिधि पु० अपिधीयते त्विप्पर्यन्तं दीयते अपि+धा-कि ।
१ त्विप्पर्यन्तदत्ते । “प्रियाँ अपिधी वनिषीष्ट” ऋ०
१, १, २७, ७, “अपिधीन् त्विप्पर्यन्तं दत्तानिति” भा० ।

अपिनद्ध लि० अपि+नह्-क्त । १ परिहिते, अतोवालोपे
पिनद्धश्च तत्तार्थे ।

अपिप्राण लि० अपि+प्र+पान-अच् स्त्रियां गौ० ङीष् ।
१ सर्वदा चेदमाने “यजता अपिप्राणी च सदनी च भूया”
इति ऋ० । १, १८, ६, ११ । “अपिप्राणी सर्वदा चेदयि-
तीति” भा० ।

अपिव्रत लि० अपिः संसर्गे संसृष्टं व्रतं, कर्म, भोजनं वा यस्य ।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संसृष्टधने ३ गोलजे ४ संसृष्टभोजने च । “अपित्रतास्त्वान्धारभन्ते यजमानमिति” का० ८, ६, ३६ । “अपित्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति” पितृभूतिः “अपित्रता गोलजा इति कर्कभा० “अपिः संसृष्टे संसृष्टं व्रतं कर्मयेपामिति अपि-व्रता अविभक्ता दायादाः तेहेयुक्तेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्वे उपजीवन्तीति हरिस्वामी, “व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राग्नभोजनाः बन्धुवर्गाः” इति साधवः ।

अपिशर्द्धर लि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी० बा० अच् समा० ।

१ शर्वरीसुखसमये प्रदोषकाले, “समिद्धमपिशर्वरे” इति ऋ० ३, ८, ७, । “अपिशर्वरे शर्वरीसुखे” इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलेते अपि+शल-अच् । १ सनिभेदे तस्या-पत्यम् इज् । अपिशलिः । शाब्दिकभेदे । “इन्द्रचन्द्रः काशकतुस्त्रापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजय-न्यटादिशाब्दिका” क०क० “सुष्यापिशलेः” इति पा० ।

अपिहित लि० अपि+धा-क्त । १ आद्यते “तच्छेनाभुरपि-हित” इति श्रुतिः । अतोलोपे पिहितोऽप्यत्व “भुजङ्गपि-हितद्वारमिति” रघुः ।

अपीच्य लि० अपिच्यते सौन्दर्याङ्गीयते अपि+च्यु-ङ अतो-लोप उपसर्गदीर्घः न०त० । १ अतिसुन्दरे “अपीच्य-दर्शनं सौम्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति” वृह० “अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति” यममूर्त्तिलक्षणम्, अपि+अनुच-क्लिप् अयङ् तत् साधु यत् अच्यतेरतोलोपे पूर्व दीर्घः । २ अन्वर्हिते । “यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतमिति” ऋ० ८, ७७, १३, अपीच्यमन्वर्हितम् भा० ३ गुह्ये “सर्त्तानां मनुष्याणामपीच्यम्” ऋ० ८, ३८, ६, “अपीच्यं गुह्यमिति” भा० ।

अपिजू लि० अपि+जव-क्लिप्-जठ् । १ प्रेरके । “उषसा-नक्ता जगतामपिजुवा” ऋ० २, ३१, ५ । “अपिजुवा प्रेरयित्वा” इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत लि० अपि+इण-क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, “सौम्य ! तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्व-पितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति” शा० भा० छता श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्षभिन्ने पु० तद्वति लि० । पीतं पानकर्म ३ तद्विन्ने लि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण-क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रलये च । “अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्” शा० सू० । आधारे क्तिन् । ४ संघामे । “पुरा यत् स्वरस्तमसो अ-

पीतेस्तमद्विवः” इति ऋ० १, १२१, १० । “अपीतेः संघामादिति” भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सो कर्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरुं पीनसशब्दे । **अपुंस्** पु० न पुमान् न०त० । १ नपुंसके लीने । “पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा लीणोऽप्ये च विपर्यय इति” मनुः ।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रभृतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । “नापुंस्कासीति मे सतिरिति भट्टिः ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमयं यस्याः । १ शिखरहीने शि-यपाद्ये । २ पुच्छहीने लि० । [२ पुच्छशून्ये लि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न०त० । १ पापे । न०ब० ।

अपुण्यतात् लि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छीन्ये क्तिप् १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । “क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रस्तथैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततो न्योऽप्यपुण्यकृतं” आप० सृतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रो यस्य । १ अजातपुत्रे २ सृत्पुत्रे च । “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति” सृतिः “नापु-त्रस्य लोकोऽस्ति” श्रुतिः । “अपुत्रा शयनं भर्तुः पाल-यन्ती व्रते स्थितेति” वृहन्मनुः । “अपुत्रस्यैव या कन्या सैव-पिण्डप्रदा भवेदिति” सृतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्र-परमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्ताथै ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न०त० । पुनर्वारभिन्ने सङ्घर्षे “अनारुह्यमपुनश्कार” ऋ० १०, ६८, १० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगतिर्यतः पूव० । निर्वाणसङ्गौ “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेस्तथात्वम् । ईव० । पुनर्गमनशून्ये लि० । अर्धाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू-आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न०त० । २ पुनर्भवाभाव हेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न०त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रथमने निवारणे, “रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्येति” वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवर्ति कृते ।

अपुराण लि० विरोधे न०त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट लि० पुष-कर्म्मणि क्त न०त० । १ अकृतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तल् । अपुष्टदुष्कर्मपापव्याहता-

स्त्रीककटा" इत्यादिना सा० द० उक्ते काव्ये प्रकृतार्थापो-
षणाकारित्वरूपे अर्थदोषभेदे । यथा "विलोक्य वितते
व्योम्नि विधुं सञ्च रुधं प्रिये ! " इत्यत्र विततशब्दो मान-
त्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुर्वते इति तस्य तत्प्राप्त्युपकारि-
त्वात्तथात्वम् अपुष्टस्य भावः त्व । अपुष्टत्वमप्यत्र न० ।
'अपुष्टत्वं सुख्यानुपकारित्वमिति' सा० द० ।

अपुष्य अव्य० पुमस्याभावः अव्ययी० । पुत्राभावे । "तैरपुत्रात्
वनस्पति" रित्यमरः अपुत्रादित्यत्र पञ्चम्या नाम्भावः ।
अपुष्यफलदं पु० अपुष्यं पुत्राभावेऽपि फलं ददाति दा-क ।
१ पुष्यं विना फलदे पनसे तथाभूते उदुम्बरादौ च ।
उपचारात् २ अहेतुकफलदातरि कर्त्तरि लि० ।

अपूजा स्त्री अभावाद्दौ न० त० । १ पूजाभावे २ आद्राभावे
३ सम्मानाभावे ४ कुत्सितपूजायाम् ५ अविधानेनाचने च ।
अपूजित लि० न० त० । १ पूजितभिन्ने २ अनादृते ३ अवज्ञाते च
अपूत लि० न० त० । १ पवितभिन्ने २ अशुचौ "अपूतो वा
एषोऽनेभ्यो यदश्चः" इति शत० ब्रा० "यश्चापूत इव
मन्देत" कात्या० २.२.४, २६ । ३ संस्कारहीने ब्राह्मे च
"एतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि च कर्हिचिदिति" मनुः ।

अपूप पु० न पूयते विधेयमिति पू-प न० त० । १ गेधूमादिचूर्ण-
पिटके २ पुरोडाशे हविर्भेदे "अपूपं देव दतवन्ममग्ने" ऋ०
१०.४५, ६ । "अपूपं पुरोडाशमिति" भा० । "दृषः कशरसंयावं
पायसापूपमेव चेत" मनुः । प्राचुर्ये मयट् । अपूपमयं
पर्व अपूपमयो यज्ञः । अपूपाय हितम् "विभाषा
हविरपूपादिभ्यः" पा० वत् । अपूप्यम् "छ च" पा० अपू-
पोयं च पिटकहिते यत्र मोधूमचूर्णादौ । तत् पश्यमस्य
ठक् । आपूपिकः । अपूपविक्रेतरि लि० ।

अपूपादि पु० इव० । पाणिन्युक्ते हितार्थे ङ्यतोः प्रकृति
भूते शब्दसमूहे । स च गणः 'अपूप तण्डुल, अभ्यूष,
अभ्योष, अवोष, अयेष, पृथुक, ओदन, रूप, पूष,
क्रिण्व, प्रदीप, सुसल, कटक, कर्षवेटक ।

अपूपाष्टका स्त्री अपूपसाधनाष्टका । गौष्या जडं १ कृष्णा-
दस्यां २ तत्र विहिते आत्रे च ।

अपूरणी स्त्री न पूर्यते सर्वतः कण्ठकाटतया डरारोह-
त्वात् पूर-कर्मणि ल्युट् ङीप् न० त० । शाल्मलिङ्गे ।
करणे ल्युट् । संख्यापूरणसाधनार्थकप्रत्ययभिन्ने च ।

अपूरणं लि० न पूर्यम् । जने । "अपूर्यमेकेन शतक्रतुपमः
शतं क्रतुनामिति" रघुः । भावे क्त । पूरणाभावे 'सार-
तण्डुलमपूर्यं अपयित्वेति" का० ४.१.५, ७, अपूर्यं

यथा श्तेन चरुषा स्थाल्याः पूर्यं न भवतीति तथा
अपयित्वेति" तद्व्या० । [पूर्यं दुक्तं तत्कालाप्राप्ते ।
अपूर्यकालं लि० न पूर्यः कालोयस्य । यस्य यत्काले
अपूर्यं लि० न पूर्यं दृष्टम् । १ अविदिते २ आश्चर्ये "अध-
नुषि शरजालं मर्मभेदानुकारि त्रितयसिद्धमपूर्वं
दृष्टमनःपुरे ते" इति "अपूर्वो दृश्यते वङ्गः
कामिन्याः स्तनमण्डले । दूरतोदृष्टतोवाङ्गं हृदि लग्नस्तु
शीतल" इति च उद्भटः । पूर्यः पूर्यवर्त्ती न० व० ।
३ हेतुशून्ये लि० । न० त० । ४ पूर्यकालादिभिन्ने लि० ।
पूर्यशब्दस्य दिग्देशकालवाचित्वे सर्वनामतया ततो नञतत्-
पुरेऽपि अस्य सर्वनामता तेन तत्कार्यम् अपूर्वं अपू-
र्वस्मै ङिङ्ङ्योस्तु वा वृत्तौ पुंवद्भावश्च "कौमारापूर्व-
वचने" इति पा० ५ परब्रह्मणि पु० । "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमन-
परमनन्तरमपारमवाह्यमिति" शत० ब्रा० । ईप्रमाखान्तरा-
प्राप्ते "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलमिति" वेदा०
सा० ७ वैधनिषिद्धक्रियाजन्ययोः कालान्तरभाविनोः सुखदुः-
खयोर्हेतुभूतयोः पुष्टपापयोः न० । अदृष्टिद्वयत् अपूर्व-
सिद्धिरुच्येय । सा च ११७ टुष्ठे दृश्या । स्वर्गकामोयजेतत्यादौ
लिङ्गा हि यागादौ इष्टसाधनत्वं बोध्यते इति नैयायिकाः
कार्यत्वेनापूर्वं बोध्यते इति प्राभाकरामन्यन्ते । ततोभय-
मतेऽपि, आगुविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे
फलसमयपर्यन्तस्याविव्यपारजनकत्वं प्रयोजकमिति तथा
हि अव्यवहितपूर्वस्यायिन एव कारणत्वेन यागस्य
कालान्तरभाविस्वर्गस्य च मध्ये व्यापाररूपमपूर्वं प्रकल्प्यते
साक्षादसाधनस्य यागस्य स्वर्गसाधनता व्यापारमन्तरेषानु-
पद्यमाना स्वर्गनिर्वाहकं व्यापारमपूर्वं कल्पयतीति । तन्ना-
पूर्वं किञ्चिदं कथं वा तस्यैव व्यापारत्वमित्याशङ्क्य
शब्दचिन्तामसौ निरुक्तिं यथा "तथापि ध्वंस एव
व्यापारोऽस्तु तव सहभावनिरूपकस्यापि कारणत्वात्
तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात् सावधेः फलजनकत्वम् ।
यत्र ध्वंसोहेतुस्तत्र तत्प्रागभावोऽपीति चेत् न दुग्ध-
ध्वंसजन्यदग्नि, मिथ्याधीध्वंससाध्यकतौ च व्यभिचारात् ।
प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे, तथाभावाच्च ध्वंसेनानुपपत्तिः
कथं तेनैव समाधातव्येति चेन्न ध्वंसे सति तद्व्यापारत्व-
ज्ञानं विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति सर्वं
प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्वाजनकत्वात् न हि नियमतो ध्वंसे
सति यद्भवति तत्तत्र कारणम् न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे
तथेति वाच्यं व्यभिचाराभावेन तस्यापि प्रयोजकत्वात् ।

अथ शब्दादुपागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्तेः न च तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकम् अन्यत्र तु मानाभावात् तथेति वाच्यं यागध्वंसस्य यागजन्य-स्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमायान्तरविरोधेनार्थापत्त्यकल्प-नात् । अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवता-विरहेण तदभावात् । न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृगतव्यापार-कल्पनाच्च ननु नायं नियमः, पुत्रगतश्राद्धादिना पितरि, पितृगतजन्तेश्चा पुत्रे चाऽद्योत्पत्तेश्च अथ तत्रापि कर्तव्येवाऽऽहं, विहितक्रियाया यागक्षेप कर्तृगताऽहं जनकत्वात् । न च सुक्ते पुत्रे तदऽहनाशात् पितरि-स्वर्गः स्यादिति वाच्यम् अऽहस्य फलनाशयतया पितरि स्वर्गभावेनाऽहनाशात् स्वर्गस्य यागजन्याऽहस्य सुक्ति-विरोधित्वात् न तु पितृगतमऽहं जन्यते सुक्ते पितरि दोषभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः, पितृऽह-जनकत्वात् तथात्वे च साङ्गमपि श्राद्धादिकं निःफलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगताऽहने च सुक्त-पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फल-प्रसङ्गात् । पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतु-रिति पुत्रक्रियापि तज्जनकेति चेत् एवं पितृक्रिया-पितृपुण्यजनकेति न तं विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुत्वात् न च पुत्रवृत्ति, तत्सुखाहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यं न पितृ-वृत्ति तत्कृत्यजन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृत्यजन्य पुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्य पुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्रेण तत्पुण्यमिति, नैवं स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्वं स्वर्गान्धे कल्पते प्रथमोपस्थिति-कत्वेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च । न च स्वर्गहेतुकामनाशये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्तारि, वा, विश्वोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपा-दकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुण्येन सुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः सुखं वा स्यात्, तदा साक्षिविषयाऽसत्याभिधानादि पुत्र-क्रियाजन्यपापेन 'स विद्यायां ह्यभिभूत्वापितृभिः सृष्ट-पक्षेत्' इत्यादिबोधितं नरकभागितादि सुक्तस्य पिदुः स्यात्

तथा च पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चिन्मोक्षाधीं ब्रह्म-चर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति" "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतिविरोधश्च तथा च सुक्तस्य सुख-दुःखशरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनम् । सुक्ते च पितरि श्राद्धा-दिना दोषाभावादेव नाऽहस्युत्पद्यते न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि नित्यफलत्वम् अऽहोत्पत्तौ सुखरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा विद्वन्हेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जन-यति सुखरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि व्यधिकरणव्यापारो भविष्यतीति ॥ उच्यते विहितक्रियया कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यते इत्युत्तरं: स च बलवता बाधकेनापोद्यते प्रकृते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्र-देशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्तरं: सुतकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति, पितृगतजन्तेऽहः पुत्रपूतत्वादिनां प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेषु बंधनात् न न्वयं नियम एव पितृवृत्तजातेश्चादौ परम्परासम्ब-न्धेन कर्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरिपुत्रे वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागि पितृकत्वं परम्परासम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिनां पितृगतमेव । न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनै वेति वाच्यं यामपशुभूमिहरिण्यादीनां परम्परया कर्तृ-गतत्वमिति व्यभिचारात् न हि यामादयः कर्तारं साक्षात्-संबन्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्-सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृ-कत्वं न फलं तत्कामनाया अघिकारिविशेषणत्वाभावात् 'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुतेः स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेष्यं पितृमतः स्वर्ग इति स एव फलमिति" तन्न न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेषु समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति । उच्यते परम्परासम्बन्धेन यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा संयुक्तसमवायेन तत्-पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात् । सम्बन्धः शास्त्रेषु बोध्यत इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा, शास्त्रेषु बोधितत्वाभावात् यामादिपशुभूमिहरिण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि काम्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्स्वत्वेन फले कामनात् । तस्मात् यथासममेव शास्त्रदेशितं फलम्

अतएव कामनाविषयः स्वगत एव स्वर्गः फलं यागादेः, स्वर्ग-
पूतत्वादेश्च पितृपुत्रगतत्वेन काम्यत्वमिति आह्वजातेऽद्यादेः
पितृपुत्रगतमेव फलम् एवञ्च मातापितृादिगतस्वर्गकामनया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीसाहादानादिकं पितृादिस्वर्गजनक-
मेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां श्रुतत्वात् न हि
स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करिण्यादेर्विधिबोधयति
किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वगतः परगतो वेति स्वर्ग-
कामत्वमविशिष्टम् । यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्तव्यमिति त-
क्रियाफलमात्रजनकत्वे । न च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ
स्वगतस्वर्गकामनाया अन्तरङ्गत्वादौर्त्तव्यकत्वाच्च स्वर्गकाम-
त्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवीच्यते । सामान्ये बाधकं विना
विशेषपरत्वे मानाभावात् । केचित्तु सम्यग्दृष्ट्याश्रमपरि-
पालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते इति जातेऽपि पितृ-
यज्ञयोरपि दृष्टस्य कर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य
कर्त्तव्यमित्येव नियमएव प्रातिस्निकफलाभिप्रायेणोत्सर्गः
इत्याहुः ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्य-
आह्वानेः काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्यानुष्ठाना-
शक्तेः, यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नान्तर्भावः कामनाविरहा-
दिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्फलभावप्रसङ्गान्नित्य-
स्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च । अपि च तैः कर्मभिः
प्रत्येकसुत्पत्त्यपूर्वं तेषु परमापूर्वं जन्यत इति” न गौरवा
नानाभावाच्च किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण
वेति न सर्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलमिति” मैवं भगव-
दुद्देशेन कृतस्य नित्यस्य यस्य कस्यापि पालनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः
फलं श्रूयत इति जातेऽपि पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव
फलं तथा च श्रीभगवद्गीता “यज्ञायाचरतः कर्म कर्म-
ग्रन्थिर्निलीयते यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म-
बन्धन” इति तच्च कर्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं
फलसम्बन्धे, संवलनन्तु सङ्गलवदुपयुज्यते अन्यथैकप्रयोगस्य
व्यवधानादसम्भवः । परिपालनन्तु कर्त्तव्यमित्येव कारणं
तदुक्तं “ददामि देयमित्येव यजे यद्व्यमित्यहमिति” यत्तु
निषिद्धासम्बन्धएव सम्यक्त्वम् न तु विहितमात्रानुष्ठानमिति,
तन्न यत्किञ्चिन्नृषिद्वारासम्बन्धस्याभावात्, सर्वनिषिद्धासम्बन्धस्य
सर्वत्र सुलभत्वादिति सम्यग्दायः । अत्र ब्रूमः भगवदुद्देशेन
कृतं किञ्चिदेव कर्म, सर्वं वा, काम्यं वा सर्वं, नित्यं वा
सर्वमिति नाद्यः एकेनैव काम्येन नित्येन वा स्नानेन तथा
कृतेन तत्फलसिद्धौ बह्विधादिषाध्ये आह्वानादावप्रवृत्त्या-
पत्तेः नापरो अशक्यत्वात् न तृतीयः जातेऽद्यादेर्नित्यत्वा-

भावात् तस्मात् सम्यग्दृष्ट्याश्रमपालनस्य न तत्फलं स-
म्यक्त्वञ्च सामस्यमेव अतो न आह्वानेः ब्रह्मलोकावाप्तिरिति
साधुक्तं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानरीत्युत्सर्ग इति तच्च फलं
काचिद्विधिकाक्यश्रुतं कविच्चार्यवादिमिति” । इदन्वयधेयं
कर्मध्वंसेनापूर्वप्रत्यास्थाने “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माशीत्यादि
शास्त्रबोधितस्य तत्त्वज्ञाननाश्रयत्वस्य बाधः ध्वंसस्य नाश्र-
यत्वाभावात् न्यायमते तु कर्मपदेन तज्जन्त्यापूर्वत्वचक्षया
तेषां क्षयसम्भव इति । अस्य च कार्यमात्रं प्रति कारण
तेति नैयायिकादयः । कर्मण एव फलमिति भीमांसकाः ।
ईश्वराधिष्ठितादेव सूक्ष्मवस्थापन्नात् कर्मणः फलमिति वेदा-
न्तिनः तथा हि “फलमत उपपत्तेरिति” शा० सू० भाष्ये
“अथोच्येत कर्मकार्यादपूर्वत्वात् फलसुत्पत्त्यस्य” इत्याशङ्क्य ।
तदपि नोपपद्यते अपूर्वत्वाच्चेतनस्य काष्ठलोपसमस्य चेतना-
प्रवृत्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तद्वद्वित्ये च प्रमाणाभावात् अर्था-
पत्तिः प्रमाणाभिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिचयादिति”
अपूर्वं निराकृत्य । “धर्मं जैमिनिरतएवेति” शा० सू० ।
जैमिनिसतं धर्मस्यैव फलहेतुत्वं पूर्वपक्षीकृत्य । “पूर्वंतु
वादरायणो हेतुव्यपदेशादिति” शा० सू० निराकृतम् ।
व्याख्यातञ्चैतत् भाष्यकृता शङ्कराचार्येण । नन्वनुक्षण-
विनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः
नैव दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिश्रेत् प्रमाणां यथायं कर्म-
फलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न
चानुत्पाद्य किम्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं
दातुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वा काचिदुत्तरावस्था फलस्य
वा पूर्ववस्थाऽपूर्वं नास्तीति च तर्क्यते । उपपद्यते चाय-
मर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् ।
अविचित्तस्य कारणस्य विचित्तकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनिर्णय-
प्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तथा च धर्मत एव फलमिति
“पूर्वपक्षः” वादरायणस्तु आचार्यः पूर्वोक्तमेवैश्वरं फल-
हेतुं मन्यते केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात् फलमित्यर्थ-
पक्षः तदुद्देशेन व्यावर्त्यते कर्मापेक्षाद्वाऽपूर्वापेक्षाद्वा यथा
तथा वा ईश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः “हेतुव्यपदेशात्”
धर्माधर्मयोरपि कारयित्वत्वेनेश्वरोहेतुव्यपदेश्यते फल-
दाहृतया च । “एष हेतुव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य
उद्धिनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो-
निनीषते” इति अर्थते चायमर्थो गीतासु । “यो यो
यां यां तनुं भक्तः अह्यार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां
श्रद्धां तामेव विदधास्यहम् । स तथा अह्यया युक्तस्तथा

राधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते” इति । एतेन “नमस्तत् कर्मभ्योविधिरपि न वेभ्यः प्रभवतीत्युक्तिस्तु प्रामादिकीत्यवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्त्वफलतोत्पत्तिरिति सुस्थम् । कर्मणामाशुविनाशिनामपि रूक्षरूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इत्यादिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्वस्वीकारे तु तत्र तज्जन्यत्वस्येति भेदः । अतएव “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माशीत्यादौ रूक्षावस्थानां ज्ञानादेव ज्ञयः, स्थलावस्थापद्मानान्तु आशुनाशात्” इति वेदान्तिभते युक्तिरूहनीया । “आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति” वै० सू० “आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः । “शास्त्रदेशितं फलमुष्ठातरीति” जै० सू० । “आत्मान्तरे यौ दुःखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभावेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा येन यागहोमादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतज्ञानिरकृतज्ञानमस्य प्रसज्येतेति” एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषणास्तेषामपोद्यते तेन पितृयज्ञादेः पुत्रप्राप्तत्वादिहेतुत्वमिति” वै० सू० उपस्कारः । तच्चापूर्वं त्रिविधं प्रधानापूर्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वञ्चेति भीमांसकाः । तत्र दर्शपरिणामसादृशं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वं, तद्वान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च श्रीहोत्रोक्त्याभ्युक्त्यादिजन्यं इत्यनिष्ठमिति भीमांसकाः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्वतया व्यवहियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाङ्गलौ १ स्तंके इत्यः । कलिकापूर्वञ्च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति । अङ्गापूर्वंस्तु परमापूर्वं विशेषव्याधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनन्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे दैवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्तः । केवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात् । अतएव “प्रधानस्या क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । अप्रधानाक्रियायान्तु नादृत्तिर्न च तत्क्रियेति” छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम् । इदञ्च परमापूर्वं फलनाशयं तत्त्वज्ञाननाशयं कर्मनाशाजलस्यार्थादिनाशयञ्च । “नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभ-

मिति” “कर्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव ज्ञयोभवेदिति” च शास्त्रात् “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्षसात् कुरुते-ऽर्जुनेति” गीतावाक्याच्च । सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्मातिरिक्तकर्माख्येबोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगादेव ज्ञय इत्यनुपदं वक्ष्यते । परमापूर्वञ्च नित्यकर्मणि परञ्चापूर्वत्वेन भीमांसकैः व्यवहियते सन्ध्यावन्दनस्य किञ्चित्फलजनकत्वात् । अर्घवादीपस्थापितब्रह्मलोकादिप्राप्तिरूपफलजननात् न तत्रापूर्वस्य फलजनकत्वेन परञ्चत्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामणौ यत्तार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत्र तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम् । “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि परञ्चापूर्वजनकत्वमिति भीमांसकाः । तत्रापि प्रत्ययाभावरूपफलाङ्गीकाराच्च परञ्चत्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिकाः । अपूर्वस्यापूर्वशब्दाच्चत्वे हेतुर्जमिनिना दर्शितः । “प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यामानोपलम्बनत्वात्” सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अदृष्टशब्दे ११६ पृष्ठे ततश्च पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दाच्चतेति । वेदान्तिनस्तु कर्मणः रूक्षावस्था, फलस्य पूर्ववस्था वाऽपूर्वमिति स्वीचक्रुः तच्चानुपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्मज्ञेय कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । “तदधिगमे उत्तरपूर्वार्वाघयोरस्त्रेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्” शा० सू० भाष्ये “अयेदानौ ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः किन्तावत् प्राप्तिं फलहेतुत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते ज्ञयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपकृत्येत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । अरन्ति च ‘नहि कर्म क्षीयत’ इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशो निरर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्दृष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणाधीतानत्वेवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मज्ञेय, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादिनिर्माहः स्यात् । नैत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षोक्तः कर्मफलवद्भवियति । तस्माच्च ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिष्ठत्वरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्त्वरपूर्वार्वाघयोरस्त्रेषविनाशौ भवतः उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् ? तद्व्यपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्थानभिसम्बन्धं विदुषो-
व्यपदिशति श्रुतौ “यथा पुष्करपलाश आपो न स्निध्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कर्म न स्निध्यत” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति “तद् यथेषीकातूष्मन्मौ
प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त” इति ।
अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । “भिद्यते हृदयमन्वि-
ष्किद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे-
परावरे” इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्प-
नायां शास्त्रकदर्शनं स्यादिति । नैष दोषः न हि वयं
कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे विद्यत एव सा, सा
तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्ति-
सङ्गावभावे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाभावेऽपि । “न
हि कर्म क्षीयत” इत्येतदपि स्मरणभौत्सर्गिकं न भोगादते
कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति द्रव्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य
क्षयः । “सर्वे पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन
यजते य उ वैनमेवं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तु
नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि क्षपयिष्यन्तीति तदसत् दोष-
संयोगेन नोद्यमानानामेषां दोषनिङ्गुतिफलान्तरकल्प-
नानुपपत्तेः । यत् पुनरुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयः हेतु-
विद्याविधानमस्त्यत्य ब्रूमः । सगुण्णासु तावद्द्विद्यासु विद्यत
एव विधानं तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिस्य
विद्यायत उच्यते । तत्राविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः
पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते ।
निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्य-
कर्त्तात्मबोधत् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिपु-
कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति ।
अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव
तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रली-
यन् इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं
हि त्विष्यति कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः
पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाहमसं नेदानीं” नापि भविष्यति
काल इति ब्रह्मविद्वगच्छति । एवमेव च भोक्तृ उपपद्यते
अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तातां कर्मणां क्षयाभावे भोक्ताभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षोभेक्षः कर्मफल
वद्भविष्यतीति अनित्यवप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेः
ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥
“इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु” शा० सू० ॥ “पूर्वोक्तवि-
कारणे बन्धहेतोरवस्थाश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्र-

व्यपदेशान्निर्दिष्टतौ धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेषु
ज्ञानेन विरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वोक्तकरण-
न्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मस्य एवमश्लेष-
संज्ञे घोविनाशस्य ज्ञानवतो भवतः । कुतः ? तस्यापि स्वफल-
हेतुत्वे ज्ञानफलप्रतिबन्धत्वप्रसङ्गात् “उभे उ हृवैष
एतेन तरतीत्यादि” श्रुतिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणा-
शय्यपदेशात् अकर्त्तात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृत
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इति चाऽ
विशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पद्यते
तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकल्पितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया-
निकल्पफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः “नैनं
सैतमहोरात्रे प्रतते तरत” इत्यत्र स हि दुष्कृतेन सुकृतमध्य-
रुक्रम्य “सर्वे पाप्मानोऽतोनिवर्त्तन्” इत्यविशेषेणैव प्रततेषु
पाप्मशब्दप्रये गात् । पाते त्विति । तुशब्दोऽवधारणार्थः ।
एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धे-
रवश्यं भाविनी विदुषः शरीरपाते सक्तिरित्यवधारयति
“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः शा० सू० ॥
“पूर्वयोर्धिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तसः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो-
ऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशे-
षेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्” “उभे उ हृवैष एतेन
तरतीत्येवमादि” श्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं
प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ति-
फले एव पूर्वजन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मानि प्राक् च
ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयते
न त्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले, यथाभेदतद्ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्षइति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा
हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञान
प्राप्तेनन्तरमेव क्षेममश्रुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाच-
क्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्तात्मबोधः कर्माणि क्षप-
यन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिद्वोपेक्षेत न हि
समाने ह्यग्निबीजसम्पर्के केषांहीजशक्तः क्षीयते केषा-
ञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते । न
तावदनाशित्वारब्धकार्यकर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते
आश्रिते च तस्मिन् कुलावचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्थान्तराले
प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्तात्म-
बोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति ।
बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात्

कश्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं
ब्रह्मविदः कश्चित् कालं शरीरं भ्रियते न भ्रियते वा
इति । कथं हेतुकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देह-
धारणञ्चापरेण प्रतिचेष्टुं शक्येत ? श्रुतिसृष्टिषु च
स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशे नैतदेव निरुच्यते । तस्मान्नारब्ध-
कार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् ज्ञय" इति भा० ।
अपूर्वता स्त्री अपूर्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तत् । १ प्रमा-
णान्तरागम्यत्वे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्
अर्थवादोपपत्तिश्च हेतुस्मात्पर्यनिर्गुये २ इत्युक्ते तात्पर्याव-
धारणहेतुभेदे च यथा छन्दोग्ये "तन्त्वौपनिषदं वेदेति
ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वधुक्तम् ।

अपूर्वपति स्त्री न पूर्वः पतिर्यस्याः । कुमार्याम् । "अपूर्व-
पतिं कुमारोमिति" सि० कौ० ।

अपूर्ववाद पु० अपूर्वमधिकृत्य वादः तत्त्वबुभुक्षोः कथा ।
गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दविन्तामख्यनर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्वविधि पु० अपूर्वप्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम्
वि+धा-क्ति । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनोये शब्द-
विशेषे । यथा स्वर्गनामो यजेतेति लिङादिशुक्तं वाक्यं
प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा ।
अपूर्वविधिरपि चतुर्विधः कर्मविधिः गुणविधिः विनि-
योगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति
इत्यादौ यागरूपे कर्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्य-
ताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् ।
इत्येवेतादिविधायकविधिगुणविधिः । यथा दध्ना
जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्वाग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूप-
इत्यादेर्विधानात् । "ऐन्द्रा गार्हपत्यसुपतिष्ठत इत्यादि
ऐन्द्रा ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-
विधिः । एवं कृत्वा एवं कुर्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधिः
प्रयोगविधिः । यथा अधोत्व स्नायादित्यादि "उपसङ्गिञ्च-
रित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अवञ्च विशिष्ट-
विधिरिति भेदः ।

अपूर्वत्रि लि० न पूर्वमर्हति यत् न० त० । पूर्वानर्हे "त्वं
नो वायवेषामपूर्वत्रिः सोमानामिति" ऋ० १, १२४, ६ ।

अष्टक लि० अष्ट-कत्त न० त० । १ असंबद्धे "अष्टक एकाल्
इति पाणि युक्ते वर्णान्तरायुक्ते २ एकवस्ते "वेरष्टकस्य पा०
अष्टयक् अव्य० न अष्टक् । सहयोगे फूर्वापरयोरेकादेश-
रूपे सम्युभवने अष्टकसाहित्यमष्टकसाहित्यञ्चेति सा-
हित्यं द्विविधमिति वृद्धाः ।

अपेक्षणीय लि० अप+ईच्-कर्मणि अनीयर् । १ अनुरो-
हव्य अपेक्षाकर्मणि २ प्रतिपाल्ये च "आत्मा यत्नेन
रक्ष्योरणशिरसि पुनः सोऽपि नामेक्षणीय" इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईच्-भावे अ । १ आकाङ्क्षायां, सा च शाब्द-
बोधजनिका "यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेदित्युक्ता
तत्पदे पदवत्त्वरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोदत्तिर्नेष्यते
'सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं
तद्विजानीयात्समस्तविशेषणम्" यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति
ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । 'सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समास" इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरु-
कुलसमित्यादौ समासः इति भेदः । १ प्रयोजकत्वे तच्च
ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञाना-
नादिकार्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानादाहरोधः तस्य
तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदीशेन "सापेक्षापादकः
प्रसङ्ग आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञानावुत्पत्तौ स्थितौ च
याहेत्यभिधाय एतदुष्टज्ञानं यद्येतदुष्टज्ञानजन्यं स्यादे-
तदुष्टज्ञानभिन्नं स्यादिति ज्ञप्तौ । घटोऽयं यद्येतदुष्टजनकः
स्यात् एतदुष्टभिन्नः स्यादिति उत्पत्तौ, अयं घटः यद्येतदुष्ट-
दृष्टिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च" सापेक्षा-
पेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च "अपेक्षा चात्र साक्षात्-
परम्परासाधारणी याहेत्र" त्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया
वा स्वज्ञानादिप्रयोजकत्वापेक्षेति निष्कर्षः । स्वग्रहसापेक्ष
ग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । ३ अनुरोधे
"सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया सुनिः" रघुः ।
४ सृष्ट्याञ्च "ससुगोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदिति"
"अध्यात्मरतिरासीत् निरपेक्षो निराभिष इति" च मनुः ।
"निरपेक्षः विगतसृष्ट इति" उल्लूकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अने-
कैकत्वविषयिण्यां "अनेकैकत्वबुद्धिर्था सापेक्षाबुद्धिरिष्यते
भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज लि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन-उ ५ त० ।
न्यायोक्ते द्वित्वादिपराङ्मान्ते संख्याभेदे । "द्वित्वादयः परा-
ङ्मान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु
परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाञ्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तित"
इति भाषा० । अत्रायमभिषन्धिः । यद्यपि द्वित्वादि
समवायः प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एकोद्भाविति ज्ञाना-
भावात् एको न द्ववितिज्ञानाञ्च द्वित्वादीनां पर्याप्तस्वरूपः
कश्चिन् संबन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्याप्तिसंबन्धेन च

प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि । तादृशसम्बन्धश्च अपेक्षाबुद्धि-
सापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथाज्ञानम् ।
तत्र प्रथमम् अयमेकः अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धि-
स्ततोद्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वनिर्विकल्पकं ततोद्वित्व-
प्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च ततोद्वित्वनाशः इति । यद्यपि
योग्यविभविशेषगुणानां स्तोत्रवर्त्तिगुणनाशत्वेन ज्ञानमा-
त्रस्य द्वित्वस्थायित्वं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्ति-
स्थायित्वं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षा-
बुद्धिनाशे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं
विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्यकालवृत्तितयैव
कारणत्वोपशमात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेवापेक्षाबुद्धिनाशकं
नान्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अ-
पेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाशइति कल्प्यतइति सि० सु० ।
अपेक्षित लि० अप+ईच्-कर्मणि क्त । १ अपेक्षाविषय
भूते २ आकाङ्क्षिते च । 'अपेक्षितक्रियञ्चेति लिधा-
ऽपादानभिष्यत्' इति हरिः ।

अपेक्षित् लि० अप+ईच्-णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति
स्वकार्यजननादौ इतरप्रयोजकतासुरोधिनि च ।

अपेक्ष्य लि० अप+ईच्-कर्मणि क्त । १ अपेक्षणीये । भावे
ल्यप् । अनुबध्येत्यर्थे व्यञ् । "किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्
ध्वनतः प्रार्थयते ऋगाधिप" इति किरा० ।

अपेत लि० अ+इष्-कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपहृते ।
'यं प्रव्रजन्तनुपेतमपेतकृत्यमिति' भाग० १ पलायिते च ।

अपेतरासत्ती स्त्री अपेतः राक्षस इव पातकं यस्याः गौ० ङीष् ।
तलस्याम् राजनि० । तस्याः राक्षसतलस्यपापादिहरणा-
त्तथात्वम् । "दुष्वां दहति पापानि धात्री हरति
पातकम् । हरितकी हरेद्रोगं तलसी हरते त्वयम्"
आ० त० स्नान्देहोस्तस्याः पापादिहारत्वम् ।

अपेय लि० पा अर्हाद्यर्थे यत् न० त० । १ सृष्टौ निषिद्धपाने
मद्यादौ "मद्यमदेयमपेयमनियमाहृमिति" ति० त० उश०
एवमन्यानि अपेयानि सृष्टौ प्रसिद्धानि यथा "वर्ज्यं स-
त्त्वणं क्षीरं यच्च विश्रयितं पयः । अनिर्हृयायागोः क्षीरं
पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति" आ० त० सृष्टिः । "अपः
सुराभाजनस्या मद्यभाण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत्
पीत्वा शङ्खपुष्पीष्टं पयः" इति मनुः । "शुनोच्छिष्टाः
स्थिता ह्य्रापो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीविपक्वेन
त्प्रहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति" यमः । "स्त्रियोच्छिष्टाः स्थिता
आपो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि० शङ्खः

"शुनोच्छिष्टा स्थिताह्य्रापो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्प्रहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति हारीतः "शुना
संस्पृष्टभाण्डे तु रेतोमूलविदूषिते । जलक्षीरादिकं पीत्वा
तत्प्रहच्छं समाचरेत्" लघुबौ० । "चण्डालकूपभाण्डेषु
यस्त्वज्ञानाज्जलं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्षे
वर्षे विधीयते । चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु
भूमिपः । तदर्द्धं तु चरेद्द्वैश्वः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्"
आप० । "चण्डालपरिदृहीतं यो ह्यज्ञानाज्जलं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यम्" इति आप० ।
'यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः स तु सान्त-
पनं कच्छं चरेच्छुद्धार्थमात्मनः' अङ्गिराः । 'किञ्चिदिति
जलक्षीरादिकमिति' प्रा० वि० । आसमांसादौ न दोषः ।
"आमं मांसं हतं क्षौद्रं क्षौद्राच्च फलसम्भवाः । स्नेह-
भाण्डस्थिता दुष्टानिषकान्ताः शुचयः सृष्टाः" यमः
"अन्यजैः स्नानिताः कूपान्तङ्गानि तथैव च । एषु स्नात्वा च
पीत्वा च पञ्चगव्येन शुष्यति" आप० । जलान्तरालाभे तु
तदप्यापदि पातं शक्यते 'अन्यजैः स्नानिते कूपे सेतौ
वाप्यादिके तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न
विद्यते इति वृद्धशता० । "इदमत्यन्तापद्विषयमिति" प्रा०
वि० । "भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।
ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ब्रह्मकूर्षो-
पवासश्च याज्यवर्षस्य निषकृतिः" परा० । उपसर्पति उपसर्पेत्
प्रायश्चित्तमिति शेषः तदेवाह ब्रह्मकूर्षोर्मेति । "यदि
विप्रः प्रसादेन शूद्रतोयं पिबेत् स्वयम् । उपोष्य विस्व-
पद्मानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषासुदकं पीत्वा तेन
शुद्धिमवाप्नुयात्" शता० । अत्रापवादः । "नवभाण्डेषु
पानीयं विट्शूद्रक्षत्रजन्मनाम् । पेयं तदाहुर्विप्राणां पयो-
दधि तथैव च" जावा० । "हतं तैलं पयः क्षीरं तथैवेक्षुरसो
गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति" शता० ।
घृतादीनामाकरभाण्डस्थितानां न दोषः" शङ्खः । "पीता-
वशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः कश्चित् । त्विरालं तु व्रतं
कुर्याद्दामहस्तेन वा पुनः" शङ्खः । "वासेन केवलेनेति"
प्रा० वि० । "प्रपातरख्ये षटके च कूपे द्रोग्यां जलं कौष-
गतास्तथापः । ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापहृतो भूमि-
गताः पिबेत्ता" इति यमः । प्रपाजलं, कूपजलाहरण
षटस्थजलं द्रोणी सेकपात्रविशेषः तज्जलं, खड्गुगादि
कौषगतं जलञ्च शूद्रासम्बन्धेऽप्यपेयम् "आपदि तु तदेव
जलं भूमिगतं कृत्वा बतः पालान्तरेऽथोद्धृत्य पेयमिति"

प्रा० वि० । एतद्विषये एव । द्रोण्यामायसयुक्तायां ऋद्धे प्राव-
र्त्तके तथा । यामप्रपाजलञ्चैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति
लघुहारीतः । तदपि भूमिगतं क्तवैव पेयं पूर्ववचनैकशक्य-
त्वात् । “प्रावर्त्तके सेचके ऋद्धे अत्राते” प्रा० वि० । “कूपे
विन्मूलसंस्ते पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः । तिरात्वेण विशुध्येत”
अङ्गिराः । “जलाशये तथाक्येषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्
कथिता शुद्धिः महत्सु च न दूषणमिति” विष्णुः । “महत्-
स्वस्थशुचिशुद्धया तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्ज्यमिति” प्रा०
वि० । यथोक्तं देवलेन । “तत्राक्षोभ्यतडागानि नदीर्वापीः
सरांसि च कक्षलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति” ।
“ऋतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताञ्जोदकं पीत्वा ब्राह्मण-
स्त्रिरातस्यपवसेदित्यादि” विष्णुः । “अत्यन्तोपहतात् अमे-
ध्यादिनेति” प्रा० वि० । “यस्य कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः
श्वदूषितात् उपवासलयं कृत्वेत्यादि” लघुहाराः । “क्षिप्तो
भिन्नः श्वश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते । पयः पीत्वा तिरात्वेण
इत्यादि” देवलः । “पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्नादन्यथा
पशुरिति भवि० पु० । “स्त्रोपानहविन्मूलं स्त्रीरजो मद्य-
मेव च । एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः ।
एकं द्रुहं तत्रहञ्चैव द्विजातीनां विशेषनमिति” अत्रिः ।
अत्रापवादमाह स एव “गोदोहने चर्मपुटे च तोयं यन्त्रा-
करे कारकशिल्लिहस्ते । स्त्रीबालदृष्टाचरितानि यान्य-
प्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि । प्राकाररोधे विषमप्रदेशे
सेवानिवेशे भवनस्य दाहे । आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु
तत्रैव दोषा न विकल्पनीयाः । शुचि गोदप्रिकृतोयं प्र-
कृतिस्यं महीगतम् । चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रो-
द्धृतं जलमिति” । प्रागुक्तवचनजातैः चर्मभाण्डस्थित-
यन्त्रोद्धृतयोरेपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाण्डैरुद्धृतं
यन्त्रोद्धृतञ्च सन्तधारयोद्धृतञ्च एतन्नर्थं यदि महीगतं
गोदप्रिकरं प्रकृतिस्यमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम्
महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्या-
वर्त्तकतया गोदप्रिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्व-
मेव प्रकृते विवक्षितम् । तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्य-
वधेयं प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य
पानविधानेन तदेकशक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम् । एतच्च स्वभा-
वतः पेयजलस्यैव—चर्मभाण्डादित्यतिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम्
न तु अपेयञ्चेच्छादिस्नानिततोयस्यापि पेयताविधा-
नार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्यार्थस्य अत्र-
स्यैव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्धीरतापरं स्वभावतः

पेयस्यैव चर्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतदैव
सर्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनायाः अन्यायत्वात् एतेन
इदानीन्तनस्त्रोच्छराजस्नानितस्यजलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन दूष-
ताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य स्त्रोच्छराजस्नानितजलत्वेन स्वभा-
वतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निवृत्त्यादाप-
द्विषयत्वाभावात् प्रकृतस्यविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषेण
विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्यपत्तेः । किञ्च
“विचित्सा तु हृदये यस्मिन्नने प्रजायते सहस्रे खन्तु विचये
पुरोषन्तु स्वभावतः” इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्यश्वत्वेन
शुद्धिताद्भादेर्भोजननिषेधात् स्त्रोच्छामेध्यादिस्यश्वत्वेन शुद्धि-
तस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते । शशिसूर्यकिरणास्युत्प-
तया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाघायकत्वेनापि
ऽपेयता । “अपि चण्डालभाण्डस्थं तच्छलं पावनं महत्”
इत्युक्तेस्तत्त्वत्वाते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः
शुद्धतेति तु न शङ्का “सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति
स्त्रोच्छस्ये सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे” इति वचनात्
तस्य मेघादिजलसम्पर्कगङ्गायाम्नेच्छादिस्यस्य प्रत्यक्ष-
दर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात् । धारायां प्रतिप्रसवमाह
वैधायनः “अदुष्टा सन्ता धारा वातोद्धृताश्च रेणवः । आ-
कराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरमिति” काळे नवोदकं
शुद्धं न पातव्यन्तु तत्रग्रहम् । अकाले तु दमाहं स्यात्
पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति” आ० त० स्मृतिः । “स्नानमाच-
मनं दानं देवतापितृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न बुर्वीत तथा मेघा-
द्विनिःसृतैः” । आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां नि-
षेधः । “यद्यद्वयं आवणादि सर्वा नदी रजस्वलाः । तासु
स्नानादिकं वर्ज्यं वर्जयित्वा सुरापगाम् इति” छन्दो० प० ।
“यैः कृतः सर्वभूष्योऽग्निस्त्वपेयश्च महोदधिरिति” मनुः । यैः
विप्रैः “अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ । देवयोनिरपांपतिः । कु-
शाप्येषापि कौन्तेय । न स्युः प्रव्योमहोदधिरिति भा० ब० प०
स्यर्गनिषेधात् पाननिषेधः । “अनिर्द्देशाया गोः क्षीरक्षौद्रमै-
शफं तथा । आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ।
आरण्यानाञ्च सर्वेषां ऋगाणां महिषं विना । स्त्री-
क्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” मनुः । “गोः क्षीर-
मनिर्द्देशायाः सूतके अजामहीष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैक-
शफञ्च सन्धिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः” अङ्गि० । “व-
र्ज्येद्गोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्साया । आरण्यानाञ्च
सर्वेषां वर्जयित्वा तु साहृषमिति” यमः । “सर्वासां द्वि-
स्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्यमिति” शङ्खुः “गोजामहिषीवर्ज्यं

सर्वप्रशांसि यान्यनिर्दग्धाञ्च तान्यपि सन्धिनीसन्दिनीविव-
 त्वायमस्त्रक्षोरं चाभेध्यभुजञ्च" विष्णुः । पीत्वोपवसेदित्यु-
 षत्तिः । सन्धिनी षष्ठभाक्रान्ता सन्दिनी नित्यं प्रस्रवत्पयः-
 स्तना । अभेध्यभुजः मद्यादिभक्षणशोलायाः । यमसूर्वेत्य-
 युम्नं प्रस्रुता "हस्तत्रया निन्दितं रासभञ्च पयो वर्ज्ये-
 दिति" हारीतः । तत्राजाक्षरं दशाहादवाक् निषिद्धम्
 जर्हं तत् पेयं सर्ववचनसामङ्गस्यात् "गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं
 पदासृष्टञ्च कामतः । सन्धिन्यनिर्दग्धावत्सगोपयः परिवर्ज्य-
 येत् वाञ्छ ० । "क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने पुनः
 संप्राप्तं द्रवं कुर्यादित्यादि" या ० । "उद्धृक्षीरमातुषी-
 क्षीरपाने पुनरुपनयनं तत्रकच्छुद्धेत्वादि" शाता ० ।
 "उद्धृतस्ते हविलयनपिन्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि
 नास्तीयात्" गौत ० । उद्धृतस्ते हं, क्षीरादि विलयनं इतमलं
 पिन्याकः खलिः मथितं तक्रादि आत्तवीर्याणि गृहीत-
 साराणि ॥ आत्तवीर्यपदञ्चाल्यनोद्धृतस्ते हपरं मथित-
 पदं च उदकप्रायतक्रपरञ्च । "क्षितियश्चैव उत्तस्थो
 वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततो-
 ऽन्योऽस्यपुण्यकृत्" आप ० । "कापिलं यः पिबेच्छूद्रो
 नरकेषु विपच्यते" सूत्रिः । सुश्रुते तु धातुदोषविशेषजनक-
 तयाकानिचिदपेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽ-
 पेयशब्दे २२६, २७, पृष्ठे उक्तानि । तत्र विशेषः कश्चित्
 प्रदर्शते "वर्षाजले गाङ्गेयजसःसुद्रत्वपरोक्षणसृक्ता
 "वर्षान्यत्वे सिक्न्यहोदे च सासुद्रमिति विद्यात्तन्नोपादेय-
 मित्युक्तम् कौटमूलपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णो-
 त्करयुतं कलुषं विषयंयुतम् योऽवगृहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं
 जलम् । सवाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु
 तत्र यत् सैवालपद्मत्रणपङ्कप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्यकिरणै-
 र्नाभिजुष्टं गन्धर्वसूरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य
 स्पर्शरूपरसमन्वयीर्यविपाकाः दोषाः षट् सम्भवन्ति । व्यापन्नं
 वर्ज्येन्नित्यं तोयं यदयनार्त्तवम् । दोषसङ्जनं हेतु-
 द्वाददीताहितन्तु तत् । "व्यापन्नं सखिलं यस्तु पिब-
 तीहाप्रसाधितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाक-
 ताम् । श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च ।
 अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति"
 नदीविशेषजलस्य दोषकीर्त्तनेनापेयता च ततोक्ता "पूर्व्वाभि-
 सुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरुदकत्वादिति । सह्यप्रभवाः
 कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलय-
 प्रभवाः क्षमीन्, महेन्द्रप्रभवाः क्षीपदोदराणि, हिमवत्त-

भवाः हृद्रोगश्चयथुं शरीरोगक्षीपदगलगण्डान्, प्राच्या-
 धन्याः अपरावन्त्याश्वाशंयुपजनयन्ति, इति "सासुद्रसुदकं
 विस्रं लक्षणं सर्वदोषकृदिति । अनेकदोषमानुषं वार्ष-
 भिष्यन्दि गृहितमिति" च । रोगभेदे शीतलजलस्यापेयताप्युक्ता,
 "पार्श्वशूले प्रतिश्याये, वातरोगे गलपृष्ठे, आध्याते क्षिमिते
 कोष्ठे सद्यः शूद्रे नवज्वरे । हिकार्यां स्नेहपीते च शीताम्बु
 परिवर्ज्येदिति" । तक्रस्यापेयता रोगभेदे ततोक्ता "तक्रं नैव
 क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न
 रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्ये च कफोष्णाम-
 येषु चेति" । द्रव्यान्तरसंयोगादपेयता अपथ्यशब्दे २२६, २७,
 पृष्ठे दर्शिता । विशेषस्त्वेषः । "उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहा-
 नामथ शस्यते, षटे भल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तथेति"
 रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनामपेयता भङ्ग्या
 तत्रैव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय "न प्रिवेच्छासका-
 सात्तौ रोगे चाप्यूर्ध्वजलगे । क्षतोरस्कः प्रसिकी च यस्य चोप-
 हृतः स्वरः । पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्त्रपान्न शीलयेत् ।
 प्रदुष्यामाशयं तच्च तस्य कण्ठोरसि स्थितः । मन्दाग्निसाद-
 क्क्षादीनामयानु जनयेत् बह्विति" सुश्रुते ॥ [अद्वे
 अपेशल त्रि० विरोधे न०त० । पेशलत्वविरोधिमान्ययुक्ते
 अपेहिकटा स्त्री अपेहि अपगच्छ कट ! इत्युच्यते यस्यां
 क्रियायाम् मयू०स० । कटसम्बोधनकापगतिनिदेशक्रिया-
 विशेषे । एवं मयू० समासे । अपेहिद्वितीया, अपेहि-
 प्रथमा, अपेहिबाषिजा अपेहिस्वागता एतेऽपि शब्दाः
 तत्तत्सम्बोधनकः गमनक्रियानिदेशे ।
 अपैशुन न० अभावे न०त० । १ पैशुन्याभावे न०व० ।
 २ पैशुन्यन्ये त्रि० अपैशुन्यमप्युक्तार्थे न० तद्वति त्रि०
 अपोगण्ड त्रि० अपसि कर्मणि गण्डः त्याज्यः । विकलाङ्गे
 "विकलाङ्गं हि सर्वल धर्मकार्येषु वर्ज्येदिति" सूत्रेः स
 हि वैधकर्मसु त्याज्यः । २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्मनाले
 त्याज्यः । अपसि अगण्डः अवीर इति वा तस्य
 कर्मणि अवीरत्वात्तथात्वम् । अपोजलमिव भङ्गिः कृत्वात्
 गण्ड एकदेशोऽस्य । ३ त्रिबलियुते मध्यभागे बलीनामिव
 तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । अपसि कर्मणि त्याज्यः
 गण्डः अपटुत्वात् पोगण्डः शिशुः न०त० । पोगण्डः
 पञ्चमादब्दादवाक् च दशमाद्वत्तद्व्युक्ते पञ्चाब्दे वाळे ।
 पोगण्डभिन्नशिशोरेव तथात्वात् । "बाल आषोडशात्
 वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्दप्रत" इति नारदोक्तपोगण्ड-
 भिन्ने ५ षोडशवर्षातीतवयस्के च "अजडश्चेदपोगण्डो

विषये चास्य भुञ्जते भग्नं तद्गृह्यहारेण भोक्ता तद्गृह्य-
मर्हति" कात्या०। [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्] स० द०।
अपोठ लि० अप-वह-क्त। १ निरस्ते त्यक्ते २ "कल्पनापोठम-
अपोदक लि० अपगतसुदकं सुस्त्रिष्टत्वात् यस्य । १ अप-
विष्टोदके 'तमूह्युनीभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षमुद्गिरपोद-
काभिः ऋ० १, १९६, २। अपनद्धं फलेषूदकं यस्याः उक्त-
युंस्तत्वात् स्त्रियामत इत्त्वं वा । इत्त्वपक्षेऽपोदिकापि
(सुद) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकत्वान्तथात्वम् । अप-
दृष्टोदकं यस्मात् ५ ब० । जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्
अपोदकं विषं तत्त एतास्त्वपभवम् अथ० ५, १३, १ ।
अपोनप्ति(प्ती)य लि० अपोनपात् देवताऽस्य ष-ञ् वा
नि०। अपोनपाद्देवताके हविरादौ । [मयट् । जलमये ।
अपोमथ लि० अपः जलं तदात्मकं तद्विकारत्वात् अपसु-
अपोह पु० अप+उह गत्यादौ बा० भावे क । १ त्यागे
२ अतद्ग्राह्यत्वात् तद्विज्ञस्य व्याहृतेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-
त्तथात्वम् । "तद्दानपोहो वा शब्दार्थ" इति काव्यप्र०
"अपोहः अतद्ग्राह्यत्वरिति" महेश्वरः । जहस्तर्कः अपः
विपरीत्ये प्रा० स० । अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के
स च "सुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा । जहो-
ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः
बुद्धिगुणभेदः । "स्वयमूहापोहासमर्थ" इति पा० भा० ।
भावे ल्युट् । अपोहनमप्यत्र न० । "मत्तः सृष्टिज्ञान-
मपोहनञ्चेति" गीता ।
अपोहनीय लि० अप-उह-अनीयर् । अपरकृततर्कनिर-
सनेन तर्कशीये, "अतिगपोहनीयास्त्वयः" कात्या०
२२, ६, २१ ।
अपोह्य लि० अप-उह गत्यादौ कर्मणि खत् । अपगमनीये
"त्याज्ये एतैर्ब्रतैरपोह्यं स्यादेनोहिंशाससद्भवम्" मनुः
अप+वह-ल्यप् । दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।
अपौरुष लि० नास्ति पौरुषमस्य । विक्रमशून्ये । अभावे
न० त० । पौरुषाभावे न० ।
अप्चर लि० अप् चरति चर-ट् । १ जलचरे जलौ
स्त्रियां ङीप् 'लीखाद्यान्याश्रितास्तेषां ऋगमर्त्ताश्रयाप्-
चराः" इति मनुः लीषि दुर्गाणि ।
अप् न० आस्यते भोगाय जीवेन आप-तन् ह्रस्व । १ शरीरे
२ सूक्ष्मरूपसोमे च । "अथाप्नवे द्वितीये यामाहुतिं जु-
होति शत० ब्रा० ३, ६, ३८, अप्पुः सूक्ष्मरूपः सोमः भा० ।
अप्पु र् पु० अप्पुः जलदानाय ततोर्त्ति तर-वेगे क्तिप् । जल-

दायके इन्द्रे तस्य भेवनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा-
त्वात्तथात्वम् 'यत्नेन गातमपुरो विविष्टिरे ऋ० २, २१, ५,
"अपुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा० । २ तदायकेऽनन्तादौ च
तवाग्न्यादेः "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सन्ध्यादित्यस्यपतिष्ठते
आदिवाज्यायते वृष्टिरिति" मनुक्तेः जलप्रेरकत्वम् ।
अप्पुत्यर्थे न० अपुरो भावः बा० वेदे यत् । "जलप्रेर-
कत्वे लोके तु ष्यञ् आपुर्यमित्येव । "इन्द्राग्न्यौ ! तवि-
षाणि वां सधस्थानि पयंसि च युवोरपुत्र्यं हितम्
१२, ८, अपुत्र्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा० युवोर्युवयोरिन्द्राग्न्योः
अप्पुर्थांम पु० अप्पुर्देहस्य यापकत्वाद्याम् इव अलु० स० ।
अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति"
शुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम् । "सो-
ऽपुर्थांमिष्य यजेत" कात्या० ८, ११, १०, "षडुत्तरे अत्यग्नि-
ष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽपुर्थांमः
कात्या० १०, ६, २६, ।
अप्पत्य लि० अप्पनि देहे भवः यत् वेदे टिलोपः ।
१ अपत्ये निरु० २ देहकर्मणि स्थिते च "पूर्वं अर्द्धं रजसो
अप्पस्य" ऋ० १, १२४, ५ "अप्पस्य कर्मणि स्थितस्येति" भा०
अप्पस्य लि० अप्पसि कर्मणि तिष्ठति अधिगतत्वात् स्या० क
७ त० । १ कर्मण्यधिगतं "संवावप्रः स्थो अप्पसेव" ऋ० ६,
६७, ३ । 'अप्पस्यः कर्मण्यधिगतः" भा० ।
अप्पराज पु० अप्पसां कर्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् समा०
वेदे ष्ट० सलोपः । कर्मप्रेरके । "युवं ह्यप्पराजावशी-
दतम् ऋ० १०१३२७ ।
अप्पवान पु० अप्पसा कर्मणा वानं गतिः सद्गतिरस्य । ऋगुवंश्ये,
अप्पिभेदे, "यमप्रवानो ऋगो विरुचुः ऋ० ४, ७, १, अप्प-
वानः ऋगुसम्बन्धी कश्चिदपि, भा० । "अौर्ष्यगुवदप्र-
वानवदाहुवे अग्निं ससुद्रसम्" ऋ० ८, १०२, ४, अस्मैव
वत्सादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवच्यवनाप्रवानौर्ष-
जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्षजामदग्न्याः" इति वा
"भार्गवच्यवनाप्रवानाः" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवच्य-
वनाप्रवानौर्वेदाः" इति गोत्रप्रवराः । वज्रानामाप्रुवतः
प्रवरत्वकल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वाद्देयम् । अप्पसे आ-
दानकर्मणे वानमस्य ष्ट० सलोपः । बाह्वौ निरु० ।
अप्पम् लि० आप-अप्पन् लुट् ह्रस्व । १ कर्मणि निरु० ।
"क्रियातो विभागः विभागात् पूर्वदेशसंयोगनाशस्तत
उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देवेषु
चक्षुषे भद्रमप्रः ऋ० १, ११३, ६ । "अप्पः कर्म" भा० ।

वा० अकस्मात्स्वायामपि असुनु लुट् ह्रस्वश्च । २ प्राप्तव्ये,
“वञ्चिलमप्र उषसो वहन्” ऋ० १, ११३, २० । “अप्रः
प्राप्तव्यम्” भा० ।

अप्रस्वत् लि० अप्रस्+अस्वर्थे मत्प्र भस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
कर्मयुक्ते । “अप्रस्वतीषुर्जरास्त्रिति” ऋ० १, १२७, ६ ।
“अप्रस्वतीषु खननादिकस्त्रीप्रेतासु” भा० ।

अप्र्यति पु० अप्रां पतिः ईत० । १ वरुणे २ ससुद्रे च । “इन्द्रान्त-
कापपतीन्द्रुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्” इति “वितापपत्यो-
र्यमस्य च” इति च मनुः ।

अप्र्यित्त न० अप्रां पित्तमिव हेतुत्वात् । १ अग्नौ “अग्नेराप”
इति श्रुतौ अग्नेर्जलहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अप्र्य लि० अप्रामिदम् तत्र साधु संस्कृतं वा यत् । १ जलसंस्कृते
“अप्र्ये गो राजाप्यस्तमिष्यते” ऋ० ६, ८६, ४५ । “अप्यः
अप्यु संस्कृतः” भा० जलसम्बन्धिनि “त्वयाहितमप्यमशु
भागम्” ऋ० २, ३८, ७ । “अप्यमपां सम्बन्धिनम्” भा० ।
२ कर्मणि साधौ “स ईं ऋगो अथोवनगुरुप” ऋ० १,
१४५, ५ । “अप्यः कर्मणि साधुः” भा० अप्रुं योग्यं वेदे
वत् ह्रस्वश्च । ४ प्राप्तां योग्ये “योनिमप्यमनिशितम्” ऋ०
२, ३८, ८ । “अप्यम् आप्रुं योग्यम्” भा० ।

अप्र्यय पु० अप्र+इण-भावे अच् । १ “अपगमने २ नाशे ३
विलये च “स्वाययादिति शा० सू० भवाप्यायो हि भूतानां
श्रुतौ विस्तरशोभया” गीता । अप्रैत्यत्वात् अपादाने
अच् । पक्षपुच्छसम्बन्धिषु “पक्षपुच्छानि पराग्भिरप्येषु”
कात्या० १७, ६, ७, “अप्येषु पक्षपुच्छाप्यसम्बन्धिषु” वेददी० ।

अप्रकट लि० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने
गुप्ते । “प्रकटाऽप्रकटा चेति लीला सेयं हरेर्द्विधा म० पु०

अप्रकम्प पु० न प्रकम्पः अभावे न०त० । १ चलनाभावे न०
ब० । २ चलनहीने लि० “अप्रकम्पो दुराधर्ष” इति पुरा० ।

अप्रकर्ष पु० न प्रकर्षः विरोधे न०त० । १ अपकर्षे न०ब० ।
२ प्रकर्षस्युत्थे लि० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकण्डः कारुण्डः स्तम्भोऽस्य । १ स्तम्भस्युत्थे
क्लिष्टीप्रभृतिवृत्ते । न०त० । २ प्रकाण्डभिन्ने स्वल्पे लि०

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे,
गोपने “अप्रकाशकृते क्रेतुः स्वामिनश्चाप्यरक्षणादिति”
प्रा०त०ना० । न०ब० । “प्रकाशस्युत्थे लि० “प्रकाशांशामका-
शांश्च तस्करान् द्विविधान् विदुः” मनुः । अप्रकाशचौराश्च
अपहर्तृशब्दे मनूक्ताः १५४ पृष्ठे दृश्याः । “प्रकाशश्चाप्रका-
शश्च लोकालोक इवाचल” इति रघुः ।

अप्रकाश्य लि० प्र+काश-णिच् अर्हाथे कर्मणि अत् ।
१ प्रकाशयित्तमनर्हे गोथे “अप्रकाशमिदं गुह्यं न
देयं यस्य कस्यचित्” तन्त्रम् । २ विशेषतो गोथे
जन्मर्चादिनवके च तच्च । “जन्मर्चं मैथुनं मन्त्रो ऋ-
च्छिद्रञ्च वञ्चनम् । आरुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि
सर्वथा” का०ख० ।

अप्रकृत लि० न प्रकृतः प्रकान्तः यथार्थो वा । १ अप्रकान्ते
२ अयथार्थे च । प्रकृतिः स्वभावोऽस्यस्य अर्थ० आ० अच्
न०त० । भयादिना ३ स्वभावहीने । “तामसं वज्राप्रकृतो ददा-
तीति शु०त० हारो” “अप्रकृतो भयादिमान्” रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री न प्रकृतिः । प्रकृतिभिन्ने कार्यकारणभिन्ने
सांख्यप्रसिद्धे पुरुषे “न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष” इति
शां०का० उक्तेस्तस्य प्रकृतिभिन्नत्वात्तथात्वम् २ व्याकरणोक्ते
प्रत्ययनिमित्तरूपप्रकृतिभिन्ने प्रत्ययादिशब्दे, भीमांसकोक्तायां
३ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः स्वभावः न०
ब० । ४ तच्छून्ये लि० वा कप् । अप्रकृतिकोऽप्यत् ।

अप्रकृतिस्य लि० प्रकृतौ स्वभावे न तिष्ठति रोगभयादिना
ततश्चलति स्या-क ७त० न०त० । रोगभयादिना स्वभा-
वाच्चलिते ।

अप्रकृष्ट लि० न प्रकृष्टः विरोधे न०त० । निकृष्टे अपकर्षयुक्ते

अप्रकृष्ट लि० प्र+कृ-क्त न०त० । क्लृप्तभिन्ने यदुचितं
तद्भिन्ने “अत्विजां वैकोऽप्रकृष्टत्वाच्छामित्ते कात्या० ६, ७, २

अप्रक्षित लि० प्र+क्षि-भावे क्त “अण्यदर्थे” पा० उक्तेः
भावकर्मणोश्च ख्यदर्थतया तदुभिन्ने दीर्घविधानात् भावस्य
च ख्यदर्थतया न दीर्घः तेन न नत्वम् नास्ति प्रक्षिप्तं
प्रवयो यस्य । प्रवयरहिते “अप्रक्षितं वसु विभर्षि” ऋ०
१, ५५, ८ । [ऋदुत्ववति ।

अप्रखर लि० न प्रखरः विरोधे न०त० । १ तीक्ष्णत्वविरोधि

अप्रगुण लि० न प्रकृष्टो गुण उपकरणं कार्यसामर्थ्यं वा यस्य ।
१ व्याकुले न०त० । २ अनुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतम् न० न प्रचेतति प्र+चित-असुनु न०त० । अज्ञाने
“कथाविधात्वप्रचेताः” ऋ० १, १२०, १ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन-ड न०त० ।
पुत्रादिजननाभावेन अज ते १ वन्थे “आत्मा वै जायते
पुत्र” इति श्रुतेः पुत्रजनने आत्मजननात् तच्छून्यस्य
तथात्वम् । “भ्रातृणां प्रजः कश्चित् चियेत प्रजजेत वेति”
सृष्टिः “अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्वाङ्मादिषु चतुर्ष्वपीति” या० ।
२ पुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री “अप्रजायामनीतायां बाम्बवा-

स्तदाभ्युः” इति सृतिः ‘संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भ-
माहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्”
भा०आ०प० ।

अप्रजम् पुंस्त्री न प्रजा सन्तिः यस्य असिच् समा० ।
प्रजास्यन्ते । “अतीतायामप्रजसि तद्धनं भर्तृगामि च”
सृतिः । “अखं त्वाप्रजसं कथोमि” अथ० ७, ३५, ३ ।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अष्टत-
गर्भायां बन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां
स्वर्षवचसाम् । शतमस्रै प्रदास्यामि” भा०उ०प० १५अ० ।

अप्रणीत त्रि० न प्रणीतः वेदविधिना संस्कृतः । १ वैध-
संस्कारस्यन्ते अनलादौ २ अकृते च ।

अप्रतर्क्य त्रि० न प्रतर्क्यः तर्कयितुमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन
अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव
सर्वतः” मनुः ।

अप्रता त्रि० प्र+ताय-क्विप् नास्ति प्रताः यस्मात् ५त० । १
अतिविस्तीर्णे “न सोमो अप्रता पमे” ऋ० ८, ३२, १६,
“अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा० धातोरातोऽलोपात् रूपम्

अप्रति त्रि० नास्ति प्रति प्रतिरूपः प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य ।
१ अत्युत्कृष्टे ‘सो अप्रतीनि मनवे पुरुणीन्द्रः” ऋ० २, १६
४, “अप्रतीनि उत्कृष्टानि” भा० २ प्रतिद्वन्द्विरहिते

“यः एकः इदप्रतिर्भन्यमानः ऋ० ५, ३२, ३ । “अप्रतिः
प्रतिद्वन्द्विरहितः” भा० । ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च
अप्रतिकर त्रि० प्रति वैपरीत्ये क-कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः ।

१ विपरीतकारिणि विश्वस्ते, जटा० प्रति+कृ-भावे अप्
प्रतिकरः प्रतिक्षेपः अभावे न०त० । २ प्रतिक्षेपाभावे पु०
न०ब० ३ प्रतिक्षेपस्यन्ते त्रि० ।

अप्रति(तो)कार पु० प्रति+क-घञ् वा दीर्घः अभावे न०त०
१ प्रतीकाराभावे । न०ब० । २ प्रतीकारहीने ३प्रतिकर्तुम
शक्ये च त्रि० । अभावे अभ्ययी० । ४ प्रतीकाराभावे अव्य० ।

अप्रतिकर्मन् त्रि० नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य ।
१ प्रतिकर्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिरूपं तुल्यं यस्य तादृशं
कर्म यस्य । २ अतुल्यकर्मके त्रि० स्त्रियां ङाम् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न०त० ।
१ प्रतीकाराभावे । न०ब० । २ प्रतीकारस्यन्ते ३ प्रति-
कर्तुमशक्ये च त्रि० ।

अप्रतिग्राह्य त्रि० न प्रतिग्रहीतुं योग्यं सृष्टौ निषेधात् ।
प्रतिग्रहीतुमयोग्ये सृष्टौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते
हिरण्यदौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहश्राद्धार्थ-

त्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, काला-
दिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् क्वचित्
वस्तुवता क्वचित् कालादिनिमित्तकता चाप्रतिग्राह्यता
“प्रतिग्रह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्” मनुः
तानि च प्रायश्चित्तविशेषे दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे
अपादाननियमः “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन्
ज्ञातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति
स्थितिः” मनुः । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तित्वविध
न्यपतिपरः “न राज्ञः प्रतिग्रह्णीयादराजन्यप्रसूतितः”
इति “यो राज्ञः प्रतिग्रह्णीयात्तु व्यसोऽश्वास्त्वर्त्तितः
स पर्यायेण यातीमात्सरकानेकविंशतिमति” मनुनान्य-
राजतस्तन्निषेधात् देवलेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रति-
ग्रहविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षाार्थं शासतोऽशु-
चीन् मेध्यमेव धनं प्राह्वस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः” इति
“द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि
वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति” व्यासः
निन्दितप्रतिग्रहश्च अपातीकरणम् “निन्दितेभ्यो-
धनादानं बाण्ड्यं शूद्रमेव नम् । अपातीकरणं
ज्ञेयमिति” मनुः चारुण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतुः
“चण्डालान्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिग्रह्य च ।
पतत्यज्ञानतोविप्रोज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” मनुः
तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा ‘भुक्त्वा चैषां
स्त्रियोगत्वा पीत्वापः प्रतिग्रह्य च । कच्छमदं चरेज्
ज्ञानादिति” मनुः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च
प्रतिग्रह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथवापि
वा” इह० “शौकरिकव्याधनिषादरजकवृद्धचर्मकारा न
भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तदन्नाशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं
चरेत्” सुम० “रजकचर्मकारश्च नटोवृद्ध एव च
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्यजाः सृताः एतेषाञ्च
स्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिग्रह्य च । पतत्यज्ञानतोविप्रो-
ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति” यमः अत्रापवादः “शय्यां
गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धाना-
मखान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निष्कुदेदिति” मनुः न
निष्कुदेत् न त्यजेत् “अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाक
तृणकाष्ठधान्यानि जेतस्थान्यम्बु तडागस्यं, गोष्ठस्यं च
पय आदाय न दोष” इति सुमन्तुः तेषाञ्च उपदौकिताना-
मेवादाने न दोष इति प्रा०वि० । “अयाचिताहृतं ग्राह्य-
मपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यो द्विष-

स्तघेति" या० सूत्रेकवाक्यत्वात् । व्यक्तसक्तम् "गन्धपुष्प-
कुशान् शय्यां शकं मांसं पयोदधि । मणिसत्सौ गृहं
घान्यं याह्यभेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्य
भयदक्षिया अभ्युद्यतानि याह्याणि" का०ख० ।
तेनैवामेवायाचिताहृतानां याह्यता नान्येषाम् । एवञ्च
चण्डालादितोऽपि शय्यादिभिन्नानामुपदौक्तानामपि
अप्रतिपाह्यता । शूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधस्तु अनापद्येव,
आपदि तु तस्य कर्तव्यता "याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते
संस्कृतात्मनाम् । प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्तजन्मनः"
इति "अष्टकिकर्षितः सीदन्निभं घर्म्मं समाचरेत् सर्वतः
प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः" इति मनुना तस्या-
भ्यनुज्ञानात् । तत्र स्तेनात् द्रव्यं कथञ्चिदपि न प्रतिपाह्यम्
"योऽदत्तादाविनोहस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणोधनम् याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" वा०उक्तेः आपदि
शूद्रधनस्य याह्यत्वेऽपि यज्ञार्थतया नयाह्यता "न
यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रो लिप्सेत कर्हिदिति" मनुना कर्हि-
चिदत्सनेन आपद्यपि तस्य निषेधात् "ये शूद्रादिघिमस्यार्थ-
मग्निहोत्रसुपासते ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु
गर्हिता" इति मनुकौशे । तत्र द्रव्यविशेषे प्रतिग्रहनिषेधः ।
"ऋतशय्याह्ययाही न पुनर्मानवोभवेदिति" पुरा० । "शस्त्रं
विस्त्रं सुरा चाप्रतिपाह्या ब्राह्मणानामन्येषाञ्च" वशि० ।
विस्त्रं सुवस्त्रम्" "मद्यमदेयममेयमनिप्राह्यमिति" ति०त०
उ३० । "मणिसासो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्रप्रदोत्तरं जपेत्
पञ्चरात्रं, मध्यमे द्वादशरात्रं पयोव्रतः शतसहस्रमसत्-
प्रतिग्रहे" हारी० "हिरण्यं भूमिमन्त्रं मामश्वं वासस्तिलान्
हतम् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दासवत्" मनुः ।
अविद्वानित्युक्तेः विदुषो न दोषाय । "किं करिष्यत्यसौ
मूढो गृह्णन्नुभयतोसुखीम् । सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुर-
धारासमन्विताः पूष्ये वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रसूच्यते ।
एतामवस्थां प्राप्नोति गृह्णन्नुभवतोसुखीमिति म०पु० ।
एतस्य विद्वद्विद्वद्विषये निषिद्धता कृष्णाजिनादीनां तु
अपाह्यशब्दे ई०पृ३ उक्ता । देवकालाविशेषे च प्रतिपाह्य
शामय्य प्रतिपाह्यता "न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् पुस्त्यो-
षायतनेषु च । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तोद्भवेद्विजः "तीरे
प्रतिग्रहस्याज्यस्याज्यो घर्म्मस्य विक्रय" इति प्रा०त०पु० ।
'पाण्ड्यं पायसं भैक्षं घृतं लवणमेव च । हस्तादत्तं न
गृह्णीयात् तल्लं गोमांसमक्षयैः" इति का० ख० ।
"नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूत्रैषा" सित्यनेन ज्येष्ठपुत्रदानप्रतिग्रहयोर्निषेधेन तस्या-
व्यप्रतिपाह्यता । तथा "न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रति-
गृह्णीयाद्वा अन्यतारुज्ञानात् भर्त्सरिति" सूत्रेः भर्त्सुज्ञा-
मन्त्रेण स्त्रियाः पुत्रस्याप्रतिपाह्यता । परितोषार्थं
विद्वेष्यग्रहे तु न दोषः । न प्रतिपाह्यं यस्मात्
पू० । प्रतिपाह्यद्रव्यादानानं कथौ शौकरिकादौ
चण्डालादौ च पु० । "न भोज्यान्ना अप्रतिपाह्या"
इति प्रागुक्तसुमन्तुवाक्यम् । "प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहे दोष"
इति प्रा०वि० ।
अप्रतिघृत्वि० नास्ति प्रतिघः प्रतिघातकोऽस्य । १ प्रतिघातक
शून्ये अप्रतिबद्धे" यस्तु दुःखसमायुक्तमप्रोतिकरमात्मनः ।
तदजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनामिति" मनुः ।
अप्रतिद्वन्द्वं वि० प्रतिगतः द्वन्द्वं विरोधं सद्भिं वा अत्या०स०
न० त० । १ प्रतिस्पर्द्धाशून्ये "त्वामपतिमकर्म्मार्णमप्रतिद्वन्द्व-
माह्वे" रामा० । प्रतिद्वन्द्वः सहचरः । २ तच्छून्ये च
"सोऽहं वनमिदं प्राप्नोनिर्जनं लक्ष्मणान्वितः । सीतया
चाप्रतिद्वन्द्व" इति रामा० ।
अप्रतिपक्षं वि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः सदृशो वा यस्य ।
१ विपक्षहीने २ असदृशे च ।
अप्रतिपत्ति स्त्री प्रतिपत्तिः कर्त्तव्यतानिश्चयः अभावे न०
त० । इतिकर्त्तव्यतानिश्चयाभावे "अप्रतिपत्तिविह्वलानि
चेन्द्रियाणि" काद० । २ निश्चयाभावे ३ अस्त्रीकारे
४ अग्रहणे ५ स्थान्यभावे "उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति"
गौ०सू० । न०ब० । ६ तच्छून्ये वि० ।
अप्रतिपदं वि० प्रतिपद्यते जानाति प्रतिपद-किप् न०त० ।
विकले "सर्वदेवेभ्यो प्रतिपदम्" य० ३०, ८ । "अप्रतिपदं
विकलमिति" वेददी० ।
अप्रतिपन्नं वि० न०त० । १ अज्ञाते २ अनङ्गीकृते च ।
अप्रतिबद्धं वि० न प्रतिबद्धः निरुद्धः न०त० । अनिरुद्धे
उद्गमे । [प्रबले २ विपक्षहीने च ।
अप्रतिबलं वि० नास्ति प्रतिबलः प्रतिपक्षो यस्य । १ अति-
अप्रतिभं वि० नास्ति प्रतिभा यस्य । १ प्रतिमान्शून्ये
२ अग्रगल्भे ३ स्फूर्तिशून्ये ४ प्रत्युत्पत्तिमतिशून्ये
५ अष्टदे ईलज्जिते च ।
अप्रतिभा स्त्री अभावे न०त० । वादिप्रतिवादिनोवादि प्रष्टते
वादिनोद्भावितदोषोद्धारणोपायज्ञानेऽपि तत्कालं प्रति-
वादिनः १ स्फूर्त्यभावरूपे नियग्रहस्यानभेदे "उत्तरस्या
प्रतिपत्तिरप्रतिभेति" गौ०सू० । २ प्रगल्भताभावे च ।

अप्रतिम लि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतल्ले “अनुपमे-
“त्वामप्रतिमकर्मात्प्रतिद्वन्द्वमाह्वये” इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् लि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूपः यस्य ।
स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसंबन्धी
न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । “अथ वा हेतुमन्त्रि-
विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाविकरस्य” व्याप्ति
रुच्यते” भाषा० । यस्याभावः स एव प्रतियोगीति वृद्धाः ।

अप्रतिरथ पु० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोगीति यस्य । १ प्रति-
योधन्त्ये । नास्ति प्रतिरथः तुल्यः मङ्गलार्थत्वेनास्य । २ यात्वा
मङ्गलार्थं सामभेदे । “एष सोऽप्रतिरथोऽथ यः स वृहस्पति-
रिति” “ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति” इति च शत० ब्रा०

अप्रतिरव लि० न प्रतिकूलो रवः प्रतिरवः स नास्ति यस्य ।
सभेदं द्रव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनान्मुन्ये
भोगे । “अप्रतिरथं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानि-
र्भवति” मित्ता० ।

अप्रतिरूप लि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असदृशे ।
अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा
यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्यं लि० न प्रतिरुद्धं वीर्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य
अप्रतिषिद्ध लि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे “अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति” न्यायः सौवर्क्षराजतौस्वरखड्गमणिमय-
पात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति” आ०त० गोभिलः
“अप्रतिषिद्धानि कदलीवृक्षत्वगादीनि” रघु० ।

अप्रतिष्कृत लि० प्रति+स्कृ-क्त न०त० वेदे षत्वम् ।
१ अप्रतिष्कृते “स वीरो अप्रतिष्कृतः” ऋ० ७, ३२, ६,
“अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा” भा० २ अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १ अन्याधारान्मुन्ये
स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । “स भगवः ! कस्मिन् प्रति-
ष्ठितः स्वे महिम्नोति” श्रुतेस्त्यस्यान्याधारान्मुन्यत्वात्तथात्वम् ।
२ अनाश्रये ३ निष्कले । “सोमविक्रविष्ये विष्ठा भिषजे पूय-
योषितम् । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्जुणौ” मनुः
४ प्रशंसान्मुन्ये च लि० । अभावे न०त० । ५ प्रशंसाभावे
स्त्री । अप्रतिष्ठितमथल । स च विष्णौ पु० । “अप्रां-
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित” इति विष्णु संह० ।

अप्रतिसंख्य लि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः ।
अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षाबुद्धभावेन १ प्रत्येक-
संख्याग्रहणाभावाद्नुपलब्धसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या
बुद्धिविशेषः । अभावे न०त० । २ विशेषबुद्धभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोधः ।

१ बौद्धविशेषकाल्यते अबुद्धिपूर्वके भावविनाशे । तद्विशेषः
बौद्धशब्दे वक्षते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोधः “प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्रान्निविच्छेदात्” शा० सू० प्रत्या-
ख्यातः । “अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं
त्वयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्चेति” तदपि त्वयं प्रति-
संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशज्ञेत्याचक्षते । त्वयमपि-
चैतद्वस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्वकः
किंल विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते
तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमा-
काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्रान्निविच्छे-
दार्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति-
संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ
वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु
(ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान
विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो
निरुपाख्योविनाशः सम्भवति सर्वोत्पत्त्यासु प्रत्यभिज्ञाबलेन-
अन्यथाविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिज्ञास्वस्थासु क्वचिद्दृष्टे
नान्यथाविच्छेदेन अन्यत्वापि तदनुमानात् । तस्मात् पर-
कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति” शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत लि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्वीकृते ।

अप्रतिहत लि० न प्रतिहतोऽभिभूतः प्रतिरुद्धो वा न०त० ।
अन्यैरभिभूते २ अप्रतिरुद्धे च । [२ निरवयवे ब्रह्मणि न० ।

अप्रतीक लि० नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे
अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे
न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्यजननाय इतरापेक्षया
कालयापनाभावे २ इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० ।
३ प्रतीक्षान्मुन्ये “अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति” शत० ब्रा० ।

अप्रतीत लि० प्रति+इच्छ-क्त प्रतीतः परिज्ञातः प्रतिगतस्य न०
त० । १ प्रतिगतभिन्ने “सहस्रं वाजिनमप्रतीतम्
ऋ० १, ११७, ६, “अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम्” भा०
“मरुत्वतो अप्रतीतस्य” ऋ० ५, ४२, ६, “अप्रतीतस्या”
प्रतिगतस्य भा० २ अपरिज्ञाते “देवेर्भविष्वतो अप्रतीतः”
ऋ० ३, ४६, ३, “अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्य-
परिच्छिद्यमानः” भा० ३ अपलायिते च ।

अप्रतीति न० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे “न स्थोटः प्रतीत्य-
प्रतीतिभ्याम्” सां० सू० ।

अप्रतीत्त लि० प्रति+दा-क्त प्रतीत्तं प्रतिदत्तं न०त० ।

प्रतिदक्षभिन्ने “अपमित्यमप्रतीत्तं यदस्मि यमस्य, येन बलिना चराभि” इति अथर्ववेदः ६, ११७, १,

अप्रतीप लि० विरोधे न०त० । प्रतीपभिन्ने अरुकूले ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासोत्तानं वा अभावे न०त० ।

१ विश्वासाभावे “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्व-मप्रत्ययानामिति” सिङ्गुनः न०ब० । २ विश्वाससून्ये ।

“बलवदपि शिञ्जितामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” शकु० । ३ ज्ञाना-भावे पु० । न०ब० । ४ ज्ञानसून्ये लि० । प्रत्ययः-

प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधकः सुबादिशब्दभेदः न०त० ।

५ सुबादिशब्दभिन्ने सार्थके प्रकृतिरूपे शब्दे “अर्थवद-धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति” पा० ।

अप्रत्याख्येय लि० न०त० । अपरिहाये ल्यक्तुमशक्ये ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । १ प्रधानभिन्ने सुख्यभिन्ने गौणे ।

“प्रधानकर्म्मण्यख्याख्ये लादीनाङ्गिर्कर्मणाम् अप्रधाने दुहादीनां ग्यन्ते कर्त्तुञ्च कर्मणः” हरिः कर्मणोऽप्रधान-त्वञ्च अप्रधानक्रियाफलाश्रयत्वम् । “प्राधान्यं हि विधेयत्व-प्रतिषेधेऽप्रधानतेति” भाट्टाः २ अरुतृकटे अस्य लिखि-

ङ्गत्वमपीष्यते । “अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि पार्थिवम् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः” नीति० । ३ प्रधानकर्म्मङ्गे न० “अप्रधानकालं सक्रदसंनि-

पातात्” कात्या० १, ७, १५, अयमर्थः । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेखनारभ्याधीतमप्याधानमग्निहोत्रादी-

नामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सत् आधानं प्रतिकर्म प्रतिप्रयोगं च भेदेन कर्त्तव्यम् उत सर्वं प्रयोमाणां साधा-

रणं सकृदिति । तत्र कर्म्मङ्गत्वे प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म-भेदेन कर्त्तव्यम् न च वङ्गिःकालत्वेनाग्न्यहोत्रमाश्रयविशेषता,

यद्युत्थानन्तरं क्रियते तत्तदर्थमित्यानन्तर्येण विशेषग्रह-णात् । तस्मात् प्रतिकर्मभेदेनाधानप्राप्ताविदस्यते अप्र-

धानकालं यदङ्गमाधानसदृशम् तत्सकृदेव कर्त्तव्यम् न भेदेन कर्मण आदौ । कुतः ? असंनिपातात् न चैतत् कस्यचित्

कर्मणः प्रक्रमे कर्ममध्ये वा संनिपातितम् येन विशेषग्रहणं स्यात् किन्तु यदेव किञ्चिदग्निकार्यं निमित्तवशात्-

कासवशाद्वा यथाकामं प्राप्नुम् तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न तु किञ्चिदेव कर्मविशेषमभिसंधायाधानम् एवमनभि-

संहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारण-वशात् किञ्चित् कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव

भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वाथत्वावधारणात् तस्मात् अप्रधानकालीनत्वात् सकृदेव कार्यमिति” कात्या० व्या० ।

अप्रधृष्य लि० न प्रधर्षितुं शक्यः । १ अतिक्रान्तुमशक्ये २ धर्षितु-मशक्ये च । “यदाश्रौषं भोग्गमत्यन्तमुरं हतं पार्थेना-हवेष्वप्रधृष्यम्” भा० आ० प० ।

अप्रपन्न लि० न०त० । १ प्राप्तभिन्ने, २ अनागते, ३ अज्ञाते च अप्रबल लि० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने हीनबले ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न०त० । १ प्रभावाभावे न०ब० । २ प्रभावसून्ये लि० ।

अप्रभृत लि० न प्रभूतः न०त० । प्रचुरभिन्ने खल्पे ।

अप्रमत्त लि० प्र+मद्-क्त प्रमादवान् विरोधे न०त० । साव-धाने “निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नर” इति सूतिः ।

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” “युक्तञ्चैवाप्रमत्तश्च परिरञ्जेदिमाः प्रजाः” इति च मनुः २ विष्णो पु० “अपां निधिरधिधानमप्रतोऽप्रतिष्ठितः” विष्णु सङ्घः “अप्रमत्तो-

ऽधिकारिभ्यः कर्म्मणोरूपं फलं यच्छन्नप्रमत्तः” इति भा० । २ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने लि० ।

अप्रमय पु० न प्रमीयते प्र+भि-अच् वेदे नात्त्वम् । अप्रमेये “मनसैवानुद्वृष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्” शत० ब्रा० “अप्रमयम-प्रमेयम्” भा० ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाज्ञानभिन्नभ्रमादि-जनके वाक्यादौ । तानि च “वेदाः प्रमाणं सूतयः प्रमाणं धर्माधीयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणमिति” सूत्र्युक्तवेदादिप्रमाण

भिन्नानि चार्वाकादिवचनानि “नद्यां शिलाः तरन्तोत्वादीनि प्रमाणांतरविरुद्धार्थकानि वचनानि” च । एवं पित्तादि दुष्टानि इन्द्रियाणि आभासकलितानि लिङ्गानि च ।

“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे” इत्यादि मीमांसा ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न०त० । १ प्रमादाभावे “अप्रमादेन गन्तव्यं कान्तारेषु नदीषु च” इति “अप्र-

मादश्च कर्त्तव्यः सर्वभूतेषु नित्यशः” इति च रामा० । न०ब० २ प्रमादसून्ये लि० “माता च सम कौशल्या । कुशलं चाभिवादयन् । अप्रमादं च वक्तव्यमिति” रामा०

“प्रमादश्च कर्त्तव्येषु अकर्त्तव्यत्वभ्रमेण ततो निवृत्तिः । अकर्त्तव्येषु च कर्त्तव्यत्वभ्रमेण तत्र प्रवृत्तिरिति” मञ्जूषादयः ।

[प्रमादहीने स्त्रियां ङीप् । अप्रमादिन् लि० न प्रमाद्यति प्र+मद्-णिनि न०त० ।

अप्रमायुक लि० प्र+भि+उण् आत्वे युच् स्वार्थे कन् न०त० । अपरिच्छेदके । “कथोत्वप्रमायुकं रथयुतिमनागसम्” अथ०

१८, ४४, ३ ।

अप्रमित त्रि० न प्रमितः न०त० । १ अपरिमिते २ अतुल्यत्वे च ।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा-बा० कर्मणि श०न०त० । अप्रमेये ।

“गजाजिसुख्याः वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते” श्रुतिः ।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छा-कृप् प्रम्ः मूर्च्छा अस्वर्थे कुञ्जादि० र
न त० । १ मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते । “ते हि वसो वस-
वानास्ते अप्रमूरा महोभिः ऋ० १,६०,२, “अप्रमूराः
अमूर्च्छिताः” भा० ।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष्ट-क्त न०त० । १ असोदे अचान्ते ।
प्र+मृज-क्त न०त० । २ अष्टे ३ अप्रोच्छिते प्र+मृश-
क्त न०त० । ४ अज्ञाने च ।

अप्रमृष्ट्य त्रि० न प्रमृष्ट्यः प्र+मृष्ट-क्यप् न०त० । १ बाधित-
मशक्ये । “सुदानं तद्रेक्यो अप्रमृष्ट्यम्” ऋ० ६,२०,७ ।
“अप्रमृष्ट्यं केनायबाध्यम्” भा० ।

अप्रमेय त्रि० प्रमातृं ज्ञातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न०त०
१ अपरिच्छेद्ये २ बहुसंख्यकरीर्यवति ३ इदमित्यमिति
निश्चेतमशक्ये “त्वमेतोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-
म्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभुः” मनुः
“स्वयंभुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य” कुल्लू० । “अश-
कञ्चाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः” मनुः । ४ ब्रह्मणि
न० केनापि प्रमात्रेण तस्य प्रमातृमशक्यत्वात् । वेदान्ति-
मते हि प्रमात्राणि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्था-
पत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमात्र-
चक्षुरादिस्यता रूपाद्यभावात् “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धञ्च यदिति” श्रुतौ तस्य रूपाद्य-
भावस्योक्तेः । नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिरिङ्गाद्यभावात्
“असङ्कोऽयं पुरुष” इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गान्यतोक्तेः
नाभ्युपमानगम्यता निर्द्वैतकत्वेन, तद्विज्ञाने सति तद्गत-
भूयोधर्मवत्त्वलक्षणस्य सदृश्यस्य तत्त्वाभावात् । न
वार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवा-
र्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विज्ञवत्त्वभावेन तत्र तदसम्भ-
वात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानु-
मानेष्वन्तर्भावेण तद्विज्ञस्य तत्त्वाभावात् । योग्यानुलब्धे-
श्चाभावमात्रप्रमात्रत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभाव
रूपत्वाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र
शब्दबोधोपायशक्त्वादेरभावात् अतएव “यद्वाचा न मनुते
येन वाग्भ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते”
इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च लक्षणया
तद्विधेः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निष्पन्नत्वे तद्विज्ञ-

प्रवृत्तेः । अतएव “ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देशे निर्गुणे
गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः
परे” इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताम्युक्तत्वस्यो-
क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः ? कथं वा
“तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेदेति” श्रुतौ “शास्त्रयोनित्वादिति”
शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्देद्यत्वस्य संगच्छताम् ?
शास्त्रजनितबुद्धौ तस्य विषयीकरणात् तथात्सङ्गतेः । तथा
च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-
चैतन्यविषयतापि यथोक्तं “फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-
कङ्गिर्निराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षि-
तेति” फलति प्रतिबिम्बति बुद्धिदत्तौ फलं चिदाभासस्तद्वा-
प्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्ति
प्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाशयता, न तथा, ब्रह्मणः स्वप्र-
काशयता तस्य इतराप्रकाशयत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाशयता न तु
तत्रान्यापेक्षास्ति । परन्तु स्वाज्ञाननाशयैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षा-
मात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्देद्यता इत्यसुभयश्रुति-
सामञ्जसम् । वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा
काचित् दशमस्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-
दस्य शास्त्रवेद्यता । “मनसैवानुद्रष्टव्यमिति” श्रुतेस्तस्य
मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि “तत्त्वमस्यादिवाक्योऽयं ज्ञानं भोक्षस्य
साधनमिति” शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापे-
क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-
ज्ञानिः । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् “अवाङ्-
मनसगोचरमिति” वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् । मनो-
विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-
प्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता
“यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते” इति श्रुतेस्तथार्थ-
त्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-
मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिष-
द्देद्यतोक्तिः । तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्याव-
धारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचि-
दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातृ-
मशक्यत्वात् दुष्टाशगावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेपे
यन् न०त० । अपरिच्छेद्ये “यदाश्रौषं वासुदेवाज्जुनौ
तो तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्” भा० आ० प० ।

अप्रयत्न पु० प्रकटो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न०त० ।
१ प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न०ब० । २ प्रयासम्युच्ये त्रि० ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय” मनुः ।

अप्रयुत लि० प्र+यु-मिश्रणे अमिश्रणे च क्त न०त० । १ अ-
पृथग्भूततया युते २ पृथग्भूततया युते च ।

अप्रयुवन् लि० प्र+यु-पृथग्भावे ड्निप् न०त० । अपृथग्-
भूते “पत्तुं भिद्मदञ्चैरप्रयुत्वभिः” ऋ० ६, ४८, १०,
“अप्रयुत्वभिरपृथग्भूतैः” भा० ।

अप्रलम्ब न० प्र+लम्ब-घञ् अभावे न०त० । १ क्लिप्त्वा-
भावे शोघ्रे २ तद्वति लि० हलायुधः ।

अप्रवर्तिन् लि० न प्रवर्त्तिहं शीलमस्य ताच्छील्ये इनि ।
१ प्रवृत्तिशीलम्युन्ये २ सन्तते ३ विच्छेदरहिते स्त्रियां डीप्
४ अतुच्छिचौ “भैतदस्मिन् संवदिशः अप्रवर्त्तीति”
ट० उ० । “अथं वाव स योऽयमन्तर्हृदयाकाशस्तदेतत्
पूर्वमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनीं त्रियं लभते य एवं वेद्” इति
छा० उ० । “अप्रवर्त्ति अतुच्छिचित्तिधर्मकमिति” भा० ।

अप्रवीत लि० प्र+वी-प्रजननादिषु क्त न०त० । १ अजाते ।
गर्भधारणेन गतसारभिन्नायां २ अक्तामितायां च स्त्रियां
स्त्री । “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्-
कक्षिता व्यङ्गाऽप्रवीतेति” कात्या० ७, ६, १४, “अप्रवीता
वी गतिजननकान्यादिषु अत्र प्रजननार्थः प्रशब्दात् वाक्य-
शेषाच्च प्रजाता हि गतसारा भवति नोपभोगमात्रेण ।
तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हरिस्वामी । अकार्मिनेति कर्मभा०
४ अयातयामायां स्त्रियाम् “सा स्यादप्रवीता वाग्वा एषा
निदानेन यत् सङ्घो अजातयान्त्री वा इयं वागयात-
यान्त्री अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति” शत० ब्रा०
५ अनुपमते लि० “यदप्रवीता दधते ह गर्भम्” ऋ०
४, ७, ६, “अप्रवीता अनुपगता” भा० । [निवृत्ते ।

अप्रवृत्त लि० न प्रवृत्तः विरोधे न०त० । प्रवृत्तिमद्भिन्ने
अप्रवेद लि० नास्ति प्रवेदः छाभोयस्य । १ दुर्लभे ।
“अत्रलू अप्रवेदे इति माह कश्चाच्च न ललू प्रतासीर्मात
इदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह” शत० ब्रा० “नास्ति
प्रवेदः प्रलामः ययोः दुर्लभे” इति भा० ।

अप्रशस्त लि० न प्रशस्तम् विरोधे न०त० । १ प्रशस्तभिन्ने
अपकृष्टे २ दुष्टे “अप्रशस्तञ्च कल्याणु मासमासीत भैक्षभुक्”
मनुः । ३ निन्दिते च “अप्रशस्तं निशि स्नानं रात्रो-
रन्यत्र दर्शनादिति” परा० । ४ क्षीणे “पान्ति मिलाव-
स्थाववद्याच्चयत ईमर्यमोअप्रशस्तान्” ऋ० १, १६७, ८,
“अप्रशस्तान् क्षीणान्” भा० । यावत्पदार्थस्य यत्र
उचितत्वम् ततोऽन्यन्तत्वे अस्य प्रवृत्तिः ।

अप्रसक्त लि० न प्रसक्तः अभिनिवेशयुक्तः संबद्धो वा ।

१ अभिनिवेशयुन्ये, आप्यहरहिते २ प्रसङ्गरहिते च अप-
सक्तनिषेधानुपत्तेरिति सीमांसा । ३ असंबद्धे ।

अप्रसक्ति स्त्री अभावे न०त० । प्रसङ्गाभावे न०ब० ।
प्रसङ्गम्युन्ये लि० प्रसक्तिराम्यहः प्राप्तिश्च ।

अप्रसङ्ग पु० अभावे न०त० । १ सम्बन्धाभावे । न०ब० । २ स-
म्बन्धम्युन्ये लि० । प्रसङ्गः उत्तराभिधाने सङ्गतिभेदः
अभावे न०त० । ३ सङ्गत्यभावे । न०ब० । ४ तच्छून्ये लि०
“अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते” वृद्धाः ।

अप्रसन्न लि० न०त० । १ प्रसादम्युन्ये २ अस्वच्छे ३ चित्त-
प्रसादम्युन्ये ४ स्फूर्तिहीने ५ असन्तुष्टे च ।

अप्रसाद्य लि० न प्रसादवित्तं योग्यम् । १ प्रसादवित्तम
योग्ये तीव्रकोपयुते ।

अप्रसाह पु० न प्रसह्यतेऽभिभूयते प्र+सह-कर्मणि घञ् ।
१ अनिष्टादिना अनभिभूयमाने “पसादग्नेः संविशति
चर्मणि स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः” छा० उ० ।
“न प्रसह्यते नाभिभूयते स्याद्यनिष्टस्य प्रदर्शनेन” भा० ।

अप्रसिद्ध लि० न०त० । १ अनिष्टत्वे २ अविख्याते च “अथ
प्रसिद्धं अशसे हि पुंसामिति” कुमा० ।

अप्रसृत लि० न प्रसृतः । १ विस्तारम्युन्ये प्रसरम्युन्ये ।

अप्रस्तुत लि० न प्रस्तुतः । १ अनिष्टत्वे २ कार्यसाधनायाह-
द्युक्ते ३ अप्रकान्ते ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा० द० उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणादि
“क्वचिद्विशेषः सामान्यात् १, सामान्यं वा विशेषतः २ ।
कार्यान्निमित्तं ३ कार्यञ्च ४ हेतोरथ समात् समम् ५ ॥
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेन्न्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा
स्यात्” । “पादाहृतं यदुत्पाय मूर्ध्नि नम्रधरो हृत्ति । स्वस्वादे-
वापमानेऽपि देहिनस्तद्धरं रजः” ॥ अत्रास्यदपेक्षया रजो-
ऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । “सगिबं
अदि जीवितापह्ना हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ? ।
विषमप्यसृतं क्वचिद्भवेदसृतं वा विषमोश्चरेच्छया” ॥ अत्रे-
श्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितका-
रिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।
एवञ्चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूर्धोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रसिद्ध-
मेव वस्तु प्रतिविम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विषास्यतवीर-
स्यतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्गावः । “इन्दुर्निम्न इवा-
ङ्गनेन, जडिता दृष्टिर्दृशीशामिव, प्रस्नानादृष्टिमेव विद्म-
दलं श्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्यं कलया च कोकिलबभूकस्य-
शिव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शशिनां वह्नी सगर्ह्ये

मत्तु ॥” अत्र संभाव्यमानेषु इत्यादिगताञ्जनलिप्रत्वादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । “गच्छामीति मयोक्तया ऋगङ्गा निःश्वससुद्रे-
किष्णं त्वङ्गा तिर्यग्नेच्छ वाप्यकलुषैकेन मां चक्षुषा ।
अद्य प्रेम मदर्पतं प्रियसखीदन्दे त्वया बध्यतामित्यं
स्नेहविवर्द्धितो ऋगशिशुः सोऽत्रासमाभाषितः ॥” अत्र
कस्यचिद्गमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् । तस्यैऽप्रस्तुते
तुल्याभिधाने च द्विधा स्नेषमूला सादृश्यमात्रमूला च ।
स्नेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रस्नेषे, स्नेषवद्विशे-
षस्यापि स्नेषे भवतीति द्विधा । क्रमेषु यथा ॥ “सहकारः
सदाभोदो वसन्तश्रीसमन्वितः । समञ्जस्वरुचिः श्रीमान्
प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥ अत्र विशेषणमात्रस्नेषवशादप्रस्तु-
तात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः
“पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि आयाद्यादि प्रणयनेन
महानपि स्यात् । अभ्युद्वरेत्तदपि विश्वसितोऽशीत्यं
केनापि दिक् प्रकृतिता पुरुषोत्तमे” ॥ अत्र पुरुषोत्तम-
पदेन विशेष्येणापि स्नेहेन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रदक्षं विश्वुरेव
बोध्यते । तेन वर्ष्नीयः कश्चित् पुरुषः प्रतीयते । सादृश्य-
मात्रमूला यथा । “शकः कपोतपोतः शतशः श्वेनाः
क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमाट्टतिशून्यं हरि हरि शरणं
विधेः कृष्णा” ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः
प्रतीयते । इव कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा
“धन्याः सखु वने वाताः कङ्कारस्यैर्षयीतलाः । राममि-
न्द्रीवरश्शामम् वे स्यृशून्यनिवारिताः” ॥ अत्र वाता
“धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य
सम्भवासम्भोभयरूपतया त्रिप्रकारेणम् । तत्र सम्भवे
उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । “कोकिलोऽहं
भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयि-
ष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥ अत्र काककोकिलयो-
र्वाकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभय-
रूपत्वे यथा । “अन्तस्त्रिद्राणि भूयांसि कष्टका बहुवो
बहिः । कथं कमलनासस्य सा भूवन् भङ्गुरा गुष्ठाः” ॥
अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणम् विना कमलनालान-
स्त्रिद्राणाम् गुम्बभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्वेषान्तु
सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहृतं लि० न प्रहृत्यते अ प्र+हृन्-क्त न०त० । अत्रुसे
(चिब) इति स्वाते अकटभूयादौ । ‘ईषद्वीतं नवं श्वेतं
सदृशं यत्प्रधारितम् निस्संज्ञकाच्चालितञ्चाप्रहृतं वासउच्यते”

इति विधा० पा० उक्ते वासोभेदे अहृतमिति पाठान्तरम् ।
अप्रहृन् लि० न प्रहृन्ति प्र+हृन्-क्तिप् न०त० स्त्रियां डीप् ।
‘कार्यानाशके तदनुपाहृके ‘त्वमेको अप्रहृणं ऋषीषे शव-
सास्मतिम्” ऋ० ई, ४४, ४ । “अप्रहृणमनुपाहृकमिति” भा० ।
अप्राकृतं लि० प्रकृतेरागतम् अष् प्राकृतम् न०त० ।
१ प्रकृतिकार्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतेः स्वभावस्य
अयम् अष् न०त० । २ स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये
मनुष्यादौ च । [अधने ।
अप्राग्रं लि० न प्राग्रः प्रधानः विरोधे न०त० । अष्टभिन्ने
अप्राग्रं लि० नास्ति देहादुक्रान्तत्वात् प्राणो यस्य । १ ऋते
शवे । सर्वथा प्राणशून्ये २ ईश्वरे पु० अप्राणोऽहृमनो
बुद्धिरिति” श्रुतिः ।

अप्राप्तं लि० न प्राप्तः प्रमाणात्तरावगतः । १ प्रमाणात्तरावगते
“अप्राप्तप्रापकोविधिरिति” “अप्राप्ते तु विधीयन्ते बह-
वोऽप्येक्यत्नतः” इति च सीमांसा । २ अनागते च ।

अप्राप्तकालं लि० न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये ।
“अवयवविपर्ययांसवचनमप्राप्तकालमिति” गौ० सू० उक्ते
२ सभाचोभयामोहादिना व्यत्यसाभिधानरूपे वादिदोषभेदे
च । प्रतिज्ञाहेतुदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि
वादसमयः । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो नियमः ।

अप्राप्तप्रापकं पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-
णिच्-खुल् ईत० । प्रमाणात्तरावगतस्य यागादीना-
मिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे ।
तथा च प्राथमिकप्रवृत्तजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम्
भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं, यागे
रूपसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा ।
अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य ततः स्वार्थे कन् देवकवत्
उत्तरपदलोपः । २ अप्राप्तदस्यावस्थे वत्से “पादश्चाप्राप्तके
देयः” श्रुतिः “अप्राप्तके अप्राप्तदस्यावस्थे” इति रघु० ।

अप्राप्तव्यवहारं लि० न प्राप्तः व्यवहारयोस्यः कालोऽस्य ।
“अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोडशवर्षक” इति दत्तोक्तेः
अपूर्वषोडशवर्षवयस्के बाले “गर्भस्यैः सद्योऽज्ञेय आट-
मात् वत्सराच्छि शुः । बाल आ षोडशादर्वाक् पौगण्डस्य
निगद्यते । परतोव्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते इति”
नारदः । “अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् ।
न्यसेयुर्वन्धुभित्तेषु प्रोषितानां तथैव च” कात्या० श्रुतिः ।
अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रशक्तकालोऽस्याः ष्ट० उत्तरपद-
लोपः । अप्राप्तविवाहप्रशक्तकालायां कुमार्त्ताम् ।

“उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तमपि तां कन्यां तस्मै दद्यादाधाविधि” मनुः “अप्राप्तम् अप्राप्त विवाहप्रसक्तकालाम्” उ०त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ लाभाभावे “तदप्राप्ति-महादुःखविशोनाशेषपातका” का०प्र० २ प्रमाणान्तरतो-ज्ञानाभावे “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सतीति” भीमां० ३ असम्भवे “प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिरिति” शा०सू० । “अप्राप्तिरसम्भव” इति भा० । ४ अनुपपत्तौ च “समुदायहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः” शा०सू० । समुदायाप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिः भा० । न०ब० । ५ लाभशून्ये ति० ।

अप्रामाणिक ति० प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणं वेद वा ठञ् न०त० । १ प्रमाणासिद्धे २ प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां ङोप् । “अप्रामाणिकीयमनवस्येति” सां०भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न०त० । ४ यथार्थबोधकत्वाभावे “अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दसूनोर्वियोगः” पदा० अप्रामाण्यहेतुकानुष्ठानाभावे च “अननुष्ठानलक्षणमप्रा-माण्यम्” सां०सू० ।

अप्रामि ति० प्रकर्षेण अयत्ते हिंस्यतेऽसौ प्र+अम-णिच्-कर्म्मणि इन् न०त० । अहिंसिते, “अप्रामिसत्वोमघवन” । ऋ० ८, ६०, ४, “अप्रामिसत्वः अहिंसितसत्वः” भा० ।

अप्रायु ति० प्र+इण-उण् न०त० । अगन्तरि, “असन्नप्रा-युवोरक्षितारो दिवेदिवे” ऋ० १, ८६, १, “अप्रायुवः अप्रायवः अगच्छन्तः वेदे तन्वादित्वाद्बुद्धः” भा० ।

अप्रायुस् ति० न प्रकृतं प्रगतं वाऽऽयुर्वस्य । १ प्रकृत्यायुर्भिन्ने २ गतायुर्भिन्ने च । “नक्तयः सुदर्शतरो दिवातराद्प्रायुषः” ऋ० १, १२७, ५ ।

अप्रिय न० विरोधे न०त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभा-तोद्विष्टे दुःखे “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-हृतिरस्ति” श्रुतिः “तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये” इति मनुः । २ तस्याधने वचनादौ ति० “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” “पाण्ड्याहस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्” इति च मनुः । (सिद्धिः) शृङ्गीमत्स्ये स्त्री शब्द र० । प्रिय-हेतुत्वाभावात्तस्यास्तथात्वम् । [जक्रवाक्यप्रयोक्तारि

अप्रियंवद ति० विरोधे न०त० । कटुवाक्यवादिनि उद्दे-अप्रियवादिन् ति० अप्रियं वदति वद-णिनि इत० स्त्रियां ङोप् । कटुवाक्यवादिनि उद्देजक्रवाक्यकथके ‘माता

यस्य मृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनीति” चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न०त० । १ सन्नोपाभावे, २ दुखे, “प्रोत्थप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः” इति सां०का० । “प्रीतिः सुखं प्रोत्थात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीति-र्दुःखमप्रोत्थात्मकोरजोगुणः” इति सां०त०कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्या०स०

न०त० । तुलस्याम्, अप्रेतराक्षसीशब्दे २५ ४ पृष्ठे विस्तरः ।

अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न०त० । स्नेहविरोधनि द्वेषे ।

अप्रौढ ति० न प्रौढः न०त० । १ अप्रद्वे २ अपटौ च ।

अपु ति० आप-बा०व ए० ह्रस्वः । प्राप्ये “अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती मृहाण्डङ्गान्यपुपरोहि” ऋ० १०, १०३, १२, “हरिमाणं तेऽङ्गेभ्योऽपामन्नरोदरात्” अथ० ६, ८, ६

अपु ति० अपः सनोति सन-ड । १ अपां विशेषगुणीभूते रसे “पृथिव्याः पुरोधमश्वीनाम” य० १४, ४ । “अश्वीनामापां सारभूते रस” इति वेददी० । आप इव निर्मलतया सन्त्यते संबध्यते सन-बा०ड । २ रूपे निरु० ।

अप्सरःपति पु० ईत० । १ इन्द्रे अक्षरापतिरप्यत्र ।

अप्सरम् स्त्री ब०व० अङ्गाः सरणि उद्गच्छन्ति ह्य-असन् ।

समुद्राद्भिस्सृतायां स्वर्गेश्यायाम् “अप्सु निर्मथनादेव रसात्त-स्माद्गरस्त्रियः । उन्मेषेत्समुजज्जोष । तस्मादप्सरसो ऽभवन्” इत्युक्ते स्तासां तथात्वम् । “एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः”

रघुः “आराधितोऽङ्गा मरुतपुत्रोभिश्चक्रे प्रजाः स्ताः स-निमेषचिह्नाः” इति माघः । तासां च नाद्यकर्म्म उत्तिः । ताश्च प्रधानतया द्वादश वङ्गपुराणे दर्शिताः “उर्वशी

मेनका रम्भा मित्रकेशी हृलम्बुषा विश्वाची च घताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा भानुवत्यबला रम्या द्वादशाप्सरसः शुभाः” इति गणभेदनामाध्याये । अत्र शुभा इति विशेषणात् अत्या अपि । ताश्च “उर्वशी मेनका रम्भा

घताची पुङ्गिकास्यला सुकेशी मञ्जुषोषा च महारङ्गवतीति च” इति मा० पु० “अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिङ्घिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला सुनिः । कद्रुश्च मरुजव्याघ्र । दक्षकन्यारूपोदश” इति

कश्यपपत्नीरभिधाय । “इत्येते देवगन्धर्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः” इति गन्धर्ववंशमभिधाय च “इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्ड्रलक्ष्णम् प्रधाऽसूत महाभागदेव देवार्धितः पुरा । अलम्बुषा मित्रकेशी विद्युत्पुष्पां तिलो-

त्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्नोरमा । केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुप्रिया चातिबाहुश्च”

च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुप्रिया चातिबाहुश्च”

इत्युक्तम् भा०आ०प० । एतासाञ्च चतुर्दशोत्पत्तिस्थानानि कदम्बार्थं वर्णितानि “यथा त्रिविधसङ्गन्यपसरसो नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्भनसः समुत्पन्नम्, अन्यत्रेदेभ्यः समूतम्, अन्यदग्नेरङ्गुतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदम्बतान्मथ्यमानाडयितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पन्नितम्, अन्यङ्गुमेरुङ्गतम्, अन्यत् सौदामनोभ्यः प्रउत्तम्, अन्यन्मृग्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिष्टा च बभूवतः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकैव चतुर्दश कुलानि” एतन्मूलं तु विस्तरभयाचोक्तम् । १दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलहेतुत्वात्तथात्वम् “पुङ्गिकास्थला च क्रतुश्चाप्सरसाविति” य० १५, १५, “पुङ्गिकास्थला क्रतुस्थला चाप्सरसौ दिग्युग्दिग्युगे परिचारिके” इति वेददी० । “अप्सरसाविति दिक् च उपदिक् आह” श्रुतेस्तथात्वम् । “मेनका वै अप्साराहृषिष्वीति” भाष्यप्रयोगात् अप्सरसाविति श्रुतिनिर्देशाच्च नित्यवद्भवचनान्ततेद्युत्सर्गः काचिदेकवचनान्ताऽपि

अप्सरस्तीर्थं ति० ईत० । १ तोर्थभेदे ।

अप्सारा स्त्री अप्सं रूपमस्त्यस्याः प्राशस्त्ये कुङ्गा०र । दिव्यरूपवत्यां स्वर्गेश्यायाम् “उङ्गिन्दती संजयन्तीमप्सराम्” अ० ४, ३८, १ ।

अप्सारायमाणा स्त्री अप्सरस इवाचरति देहसौन्दर्यादिना अप्सरस+अङ्-सलोपः कर्त्तरि शानच् । अप्सरस्तुल्यसौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम् ।

अप्सव ति० अप्सं जलरसं वाति हिनस्ति वा-कङ् ईत० । जलरसशून्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम् । “ये अप्सवमर्ख्वं चित्तराधसस्तेनो रासन्ताम्” ऋ० १०, ६५, ३ ।

अप्सव्य पु० अप्सु भवः “अपोयोनियन्महपः” वार्त्ति० सप्तम्या अलुक्, यञ् । जलभवे ।

अप्सम् ति० अप्सु अपसाधने तेजसि सक्ति स्वपति समक्षिप् ७त० । १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च ।

“शीर्ष्णा शिर्रोऽप्सुसाप्तो अर्दयन्नं शून् बभस्ति हरितेभिरप्सभिः” अ० ६, ४६, २, “जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्तेव निरिषीते अप्सः” ऋ० १, १२४, ७ ।

अप्सा ति० अपोजलानि सनति ददाति सन-विट् । जलदातरि “आषाडं युत्सु घृतनासु परिं स्वर्गमप्सामिति”

ऋ० १, ६१, २१, “अप्सां जलानां दातारम्” भा० ।

“पवस्त देवमादनो विचर्षिश्चिरम्पाः” ऋ० ६, ८४ ।

अप्सु ति० नास्ति भु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य । रूपरहिते “मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा साश्वः परि” ऋ० ७, ४, ६,

अश्वः रूपरहिताः” भा० । अप्राशस्त्ये न०ब० ।

अप्रशस्त्ये असुरे, “अप्सु जितः” अप्सु जिच्छब्दे दृश्यम् ।

अप्सुचित् ति० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निवसति-क्षि-क्विप् अलुक्स० । अन्तरिक्षवासिनि देवादौ

“ये देवासो दिव्येकादशस्य पृथिव्यामेकादशस्य अप्सु-

क्षितो महिनैकादशस्य ऋ० १, १३६, ११, य० १८, ६, च

“तद्देहत्वात् तात्स्थ्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निव-

सन्तीति” भा० । [डोप् । जलचरे ।

अप्सुचर ति० अप्सु चरतीति चर-ट् अलुक्समा० स्त्रियां

अप्सुज ति० अप्सु जले तद्धेतौ अन्तरिक्षे वा जायते जन-ड्

अलुक्स० । १ जलजाते २ अन्तरिक्षजाते “यदग्ने ! दिविजा

अप्सु ज्ञाः” इति ऋ० ८, ४३, २८, “अप्सु जा अन्तरिक्ष-

जाता” इति भा० ।

अप्सुजा पु० अप्सु-जायते जन+विट् अलुक्स० । अश्वे

“अम्बताबाष्पतो वङ्गेर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । सान्नो-

हयानासुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता” इत्युक्तेस्तस्य बाष्प-

जातत्वात्तथात्वम् “संशितो अप्सुज्जा ब्रह्मा सोम

पुरोगवः” य० २३, १४, “अप्सु जा अश्व” इति वेददी० ।

२ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् “अप्सु यो-

निर्वा अश्वोऽप्सुजा वेतस” इति शत० ब्रा० । ३ जलजात-

मात्वे ति० ।

अप्सुजित् ति० अप्सुन् असुरान् जयति जि-क्विप्

अलुक्समा० । अन्तरिक्षस्थासुरजेतरि “सुपारः शुश्रवस्तमः

समप्सु जितः” ऋ० ८, १३, २, “अप्सुजितः अन्तरिक्षवर्त्त-

मानानामसुराणां जेतारः” भा० ।

अप्सुसम् ति० अप्सु आपः जलानि सन्त्यस्य “अपोयोनि-

यन्महपः” वार्त्ति० सप्तम्या मतुप् अलुक्स० च ।

१ जलसंपृक्ते आधारज्जभागे । “अप्सु मन्तावाधाराज्जभागा-

विति” सि०कौ० । २ यथेष्टं जललक्षरि च “न हाप्सु

प्रैत्यप्सुमान् भवति, ङा०उप० । मरुस्थलोष्णपि यथेष्टो-

दकवान् भवतीति” आनन्दगिरिः ।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्समा० । जलेषु योगे । “जिष्णवे

योगायाप्सुयोगैर्वैयुनज्मि” अथ० १०, ७, ५ ।

अप्सुयोनि ति० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्समा० ।

१ जलभवे २ अश्वे पु० “असुयोनिर्वाऽश्वः” इति शत०

ब्रा० । जलजत्वमश्वस्य असुजाशब्दे उक्तम् ।

अप्सुषट् ति० असु, जले कारणत्वेन सीदति सद-क्विप्
वेदे षत्वम् । जलस्ये अग्नौ “चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिप्रतं
वैश्वानरमसुषट्म्” ऋ० ६, ३, ५ ।

अप्सुषोम पु० असु अङ्गिः सोम इव पवित्वात् “सुपां सु”
पा० व्यत्ययेन सप्तमी अलुकसमा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णे चमस-
भेदे “असुषोमानाम चमसाश्चात्वालदेशे अङ्गिः पूर्णा”
इति ता० ब्रा० द्राह्यायणसूत्रम् । “पूर्णपावान् समव-
ष्टान्ति यानेकेऽसुषोमा इत्याचक्षते” शत० ब्रा० ।

अप्सुसंशित पु० अङ्गिः संशितः वि० व्य० अलुकसमा०
जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे “विष्णोः क्रमेऽसि
सपत्नमसुसंशितो वरुणतेजाः” अथ० १०, ५, ३३, १ ।

अफल ति० नास्ति फलं पुष्पप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य ।
१ बन्धे फलकाले फलान्युच्ये (राडाडत्वे) २ धर्मकार्यसुखादि-
न्युच्ये ३ निष्फले च । “यथा घौरेऽफलः स्त्रीषु यथा
गौर्गधि चाफला । यथा चाङ्गेऽफलं दानं तथा विप्रोऽन्त-
रोऽफल इति” मनुः । अफलं दानमाह मनुः “धूत्ने” वन्दिनि
मन्त्रे च कुवैद्ये कितवे श्ठे चाटचारणदासेषु दत्तं भवति
निष्फलमिति” हारीतः । “अथासद्द्रव्यदानमस्त्वर्थं दत्त्वा
परितप्यते तर्ह्यदानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति यज्ञ
तन्नातं परिक्रिष्टं यज्ञ सोपधं ददाति अन्यथावितमल्यं
यज्ञापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्ववति यज्ञ दत्त्वा
प्रकीर्त्तते अयदानं यज्ञाश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राजसं
यज्ञाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति वावजानीते मुसूर्षोस्तामसं यज्ञाप्रकृतो
ददाति” । “एतैर्दानोपसर्गैरुपसृष्टं दानमप्रशस्तमस्वर्ग-
मयशस्यमधुवफलं भवत्यल्पफलं वारघु० (भा०) । ४ भावुकदृष्टे
पु० तस्य फलान्युच्ये तत्तथात्वम् । नास्ति फलमिव दृषणावस्य ।
५ इन्द्रे ! स हि गौतमशापात् दृषणान्युच्ये भेषदृषणश्चासीत्
यद्योक्तं रामायणे ‘नित्यं सुष्पफलोपेतैः पादपैरुपशोभिते ॥ स
चेह तप आतिषट्दहल्यासहितो सुनिः । संवत्सरसहस्राणि
बहूनि रघुनन्दन ! ॥ तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्तस्त्रिदि-
वेश्वरः । सुनिवेशधरो भूत्वा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥
ऋतुकालः प्रतीच्छोऽपि न प्रतोक्षे सुमध्यमे । संगमं शोष-
मिच्छामि पृथुशोणि ! सह त्वया ॥ सुनिवेशधरं शक्रं सा
ज्ञात्वापि परंतप ! । मतिं चकार दुर्भेधा देवराजकृतह-
लात्” इत्युपक्रम्य ॥ “सोऽपि दृष्ट्वैव देवेन्द्रं सुनिवेशधरं

सुनिः ॥ दुर्दृष्टं दृष्टसंपन्नो रोषाद्ब्रह्मचरमब्रवीत् । मम
रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्भते ! ॥ अकतव्यमिदं
यस्मात्तस्मात् त्वं विफलो भव । गौतमनेवसुक्तस्य सरोषेण
सहात्मना ॥ पेतदृष्टेषु भूमौ सहस्राक्षस्य राघव ! ।
व्यथितः स तदा चासीद्धतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षित-
स्तपसोऽप्येण कश्चलं चापि सोऽविशत्” इत्युक्त्वा । “गौतम
क्रोधस्यत्पादा सुरकार्यं चिकीर्षुषा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन
क्रोधात् सा च निराकृता । शापदोषेण तेनास्य
तपोविन्नः कृतो मया ॥ तन्मां सुरगणाः ! सर्वे ! सर्षिसंघाः !
सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ शतक्र
तोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । ऊचुः पितृगणान्
वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ एष भेषः सदृषणः शक्रचा-
दृषणीकृतः । अस्मेभौ दृषणौ च्छित्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥
अफलस्तु कृतो भेषः परां तुष्टिसुपैष्यति । भवतासुपयोगेन
तज्ञास्य सुमहत् फलम् ॥ तस्मान्मेषस्य दृषणौ च्छित्त्वेभौ
दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः ! ॥
श्रुत्वाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्कल्य भेष-
दृषणाविन्द्रायोपददुस्तदा ॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ ! पितरः
कव्यभोजिनः । अफलं भुङ्क्ते भेषं सफलं तु न भुङ्क्ते ॥
इन्द्रश्च भेषदृषणस्ततः प्रभृति राघव ! गौतमस्य प्रभावेन
बभूवामिततेजसः” रामा० ॥ ईमेषे च तस्य दृषणेन
शक्रदृषणकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्याः जाति-
त्वेऽपि “फलान्नज” इति पा० ग० अजादित्वात् टाप् ।
७ दृष्टतुमार्थाम् दभूत्यालक्याञ्च स्त्री तयोः फलान्युच्ये-
त्वात्तथात्वम् । फलं प्रयोजनम् एतच्छून्ये ति० । “अन्यथा
ते वर्त्तमानस्याधर्मो भवतत्यफला च विद्या” सुशु० ।
“यथा षण्ड इत्यादि” मनुः ।

अफलाकाङ्क्षिन् ति० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते आ+काङ्क्ष-
णिनि ईत० न० त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षान्युच्ये
“अफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञः क्रियते ब्रह्मवादिभिः” गीता ।

अफलित ति० फलं जातमस्य तारका० इतच् न० त० ।
फलितभिन्ने बन्धे अफले दृष्टे ।

अफला ति० विरोधे न० त० । फलगुभिन्ने सारे ।

अफुल्ल ति० न० त० । फुल्लभिन्ने सुकलिते ।

अफेन ति० नास्ति फेनं यस्य । १ फेनान्युच्ये दुग्धादौ । निन्दितं
फेनं निर्यासोऽस्य (आफिङ्) ख्याते अहिफेने तस्य
निर्यासस्य बद्धसेवने प्राणनाशनात् निन्दितफेनत्वम् ।

अव शब्दे इदित् भादि० आत्त० सक० सेट् । अस्वते

आम्बिष्ट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बुः ।

अम्बु लि० बन्ध-क्त न० त० । १ असंबद्धे २ अन्यबोधयोग्यता-
न्यून्ये परम्परविरुद्धे वाक्ये च यथा “यावज्जीवमहं मौनी
ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च
पितामहः” इत्यादि वाक्यम् । ३ बद्धभिन्ने कृते च ।

अम्बुमुख लि० न बद्धं यथेच्छवादिताया अप्रतिरुद्धं सुख-
मास्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा डीप् । अप्रियवादिनि
“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति”
मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-
वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अम्बु पु० न बधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा
अभावे न० त० । ताडनाभावे । “शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ
वेणुदलेनेति” मिता० स्मृतिः । १ प्राणवियोजनाभावे च ।

अम्बु स्त्री न बध्यतेऽस्मृते लम्बेन । लीलावत्युक्ते तिकोणादि
हेतु लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते
वा, अवाधा अवाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च “त्रिभुजे भुजयो-
र्योगसदन्तरगुणो भुजा हृतो लब्ध्या । द्विःस्था भूहूनयुता
दलितोऽबाधे तयोः स्यातामिति” लीला० । “दशसप्तदशप्रभौ
भुजौ त्रिभुजेयत्र नवप्रमा मही । अबधे वद लम्बकं
तथा गणितं गाम्भितिकाशु तत्र मे” इति लीला०
अबधोद्देशकः ।

अम्बु लि० बधमर्हति यत् न० त० । १ बधानर्हे प्राणवियोग
फलकव्यापारो हिंसात् बधः । “अबध्याञ्च स्त्रियं प्राङ्-
स्तित्थं ग्योनिगतामपि” स्मृतिः । २ बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे
च “बधः सर्वस्वहरणं पुराद्विर्वासनाङ्गने । तदङ्गच्छेद
इत्युक्ते दण्ड उक्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेध-
दण्डविधिः स्मृतः । बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-
र्हति” मिता० स्मृतिः । “उपस्यसुदरं जिह्वा हस्तौ
धादौ च पञ्चमौ । चतुर्नासा च कर्णौ च घनं देहस्तथैव च
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्थायन्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्षेषु
यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोऽब्रजेदिति” मनुः बन्ध-बा०
क्यप् ; ३ अयोग्यवाक्ये हे० मे० च ।

अम्बुक न० बध्यते स्वधनमितरत्न आधीयते बन्ध आधीय-
मानद्रव्यं स नास्ति यत्र क्यप् । १ आधिभ्यन्ते कृष्णादाने ।
“अशीतिभागोऽष्टिः स्यान्नासिमासि सबन्धके । वर्ष्-
क्रमाच्छतं द्वित्वचतुःपञ्चकमन्यथा” या० “अन्यथा बन्धक-
रहिते” मिता० “दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु
जातिषु” या० व्याख्येयाम् “ब्राह्मणादयोवर्णा अम्बुक

सबन्धके वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः” विज्ञा० ।
अस्य पा० उपकादिगणपाठात् “उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे
च” पा० सूत्रेण गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कस्मि-
न्चित् २ गोत्रप्रवर्तके ऋषावपि अस्य वृद्धिः ।

अम्बुर लि० न० त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने
३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षतेति” माघः ।

अम्बु लि० बन्धुः अफलः । १ सफले, “अम्बुं दिवसं कुर्व्यात्
दानाध्ययनकर्माभिः” स्मृतिः २ अफलभिन्ने फलकाले फल-
युक्ते वृत्ते पु० ।

अम्बु न० न बलं सामर्थ्यं सत्कर्षोवाऽभावे न० त० । १ बलाभावे
“प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्” स्मृतिः ।
“गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्धबलाबलम्” मनुः ।
बलसत्कर्षमबलमनुत्कर्षम्” इति कुल्लू० । नास्ति बलं
यस्य । २ बलहीने दुर्बले लि० “पञ्चवर्गवलेनो नो न हर्ष-
स्थानमाश्रितः अबलोऽयं लग्नदर्शीति नी० ता० । अबल-
स्वकुलाशिनो भसाद्भिजनीडडूमपीडिनः खगान्” नैष० ।
३ नार्यां स्त्री “भुजलतां जडतामबलाजनः” रघुः । “हृदये
वहसि गिरीन्द्रौ त्रिभुवनजायिनी कटाक्षेण । अबला त्वं
यदि मन्ये के बलवन्तो न जानीम” इत्युद्धटः । ५ ब० ।
४ वरुणवृत्ते पु० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य कृशीभावे ।

अम्बुलिमन् पु० बलस्य भावः इमन् च विरोधे न० त० ।

अम्बु पु० अभावे न० त० । १ बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे ।
नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधभ्यन्ते लि० । बाधश्च असत्त्वं
स चानुमापकहेतौ दोषभेदः वह्यभाववद्वृत्तत्वं हि बाध
दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुद्रुषकत्वमिति
नैया० । नास्ति बाधा पीडायस्य । ४ पीडाम्बुत्वे लि० ।
अम्बुक लि० न० त० । १ बाधकभिन्ने अनुगुणे । नास्ति ।
बाधो यस्य वा क्यप् । २ बाधभ्यन्ते लि० ।

अम्बु लि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थं “अबा-
धिताम्बुहीतनिश्चयत्वं प्रमात्वमिति” उद्धाः । तद्वति
तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-
ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-
भ्यन्तत्वेन ज्ञानस्य यथार्थं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-
यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोधे ।

अम्बु लि० न बाध्यते अपोद्यते बाध-गत्यत् न० त० ।

अम्बु लि० न० त० । १ बालभिन्ने पूर्ये चन्द्रादौ रतरुणे च ।
अम्बुन पु० आप एव इम्बुनसुदीपनसाधनमस्य । बाङ्-
वाङ्गौ “अम्बुनं वङ्गिसौ विभक्तिं” रघुः ।

अबुद्धि त्रि० बुध-कर्त्तरि कर्मणि वा त्तन० त० । १ बोधानाम्प्रये
२ बोधाविषये च । [सचितं २ तथाज्ञानाभावे ।

अबुद्धि स्त्री अभावे न० त० । १ ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-
अबुद्धिपूर्वकं त्रि० अबुद्धिः पूर्वा यस्य । यथा 'अबुद्धिपूर्वक-
भिन्ने । "अबुद्धिपूर्वकं हनने व्रतार्द्धरूपकल्पयेत्" सृष्टिः यदि
गां गवयवुद्ध्या हन्ति, गवयं वा गोभ्रान्या हन्ति, सर्वथा-
ऽबुद्धिपूर्वकत्वम् एवमन्यार्थचिन्ननाराचादिना हणनेऽपि
तथात्वम् । इयं गौरिमां हन्मीत्युदेशेनैव हनने बुद्धि-
पूर्वकत्वम् । [२ अल्पज्ञाने च ।

अबुध पु० विरोधे अप्रायस्तेषु वा न० त० । १ बुधभिन्ने मूर्खे
अबु(बो)ध्वा त्रि० बुध वा० वेदे क्यप् लोके तु ग्यत् ।
ज्ञातमशक्येऽर्थे "अबुध्यमबुध्यमानं सुषपाणमिन्द्रम्" ऋ०
४, १८, ३, 'अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति' भा० ।

अबुध्न न० नास्ति बुध्नं मूलमस्य । १ मूलमन्ये अन्नरिचे
"अबुध्ने राजा वरुणो बलस्योर्द्ध्वम्" ऋ० १, २४, ७, "अबुध्ने
मूलमन्ये अन्नरिचे" भा० । २ मूलमन्यमात्रे कारकादौ त्रि० ।

अबोध पु० अभावे न० त० । १ बोधाभावे अज्ञाने "निसर्ग-
दुर्बोधमबोधविक्रवाः" किरा० । न० ब० । २ बोधरहिते त्रि० ।

अबोधगम्य त्रि० बोधेन गम्यः विषयीकार्यः न० त० ।
ज्ञानेनाविषयीकार्ये ज्ञातमशक्ये ।

अञ्ज न० अणु जायते जन-ड ७ त० । १ पद्मे २ शङ्खे पुंन० ।
२ निचुलटच्छे तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् १ चन्द्रे
५ धन्वन्नरौ च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् "प्रस-
न्नात्मा ससुत्पन्नः सोमः शीतंशुरुज्ज्वलः" इति "धन्वन्नरि-
स्ततोदेव ! वसुध्नातुदतिपत" इति च भा० आ० प० ।
चन्द्रनामकत्वात् इकपूर्वे पु० । "अर्जुदमजं खर्वनिखर्वमहा-
पद्मशङ्खस्तस्मादिति" लीलावत्युक्तदशार्वादसंख्यायां ७ शत-
कोटिसंख्यायां दत्तत्संख्येयं च न० । ६ जलजातमात्रे त्रि०
"स्थलजाः पक्षिणोऽजाश्च" इति "अजेषु चैव रत्नेषु
सञ्ज्ञेयसमयेषु च" इति रामा० ।

अञ्जकर्षिका स्त्री अञ्जस्य कर्षिका कर्षाभरणभेद इव तस्याका-
रत्वात् । पद्ममध्यस्थसवर्त्तिकारख्ये पद्मावयवभेदे पद्मकर्षिका-
दयोऽप्यत्र ।

अञ्जज पु० अजात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन-ड ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात् तथात्वम्
"दृष्ट्वा भूतानि भगवान् लोकदृष्ट्यर्थमव्ययः । ब्रह्मणो जन्म-
सहितं बद्धरूपं विचिन्वति" । इत्युपक्रमस्य "ततस्तस्मिन्महा-
तोये हविषो हरिररुच्यतः । स्वपन् क्रौडंश्च विविधं भोदते

वैस पावकिः पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं ससुत्पादितवांस्ततः ।
सहस्रपक्षं विरजो भास्कराभं हिरण्यमयम् । अथ योग-
विदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । सप्तारं सर्वभूतानां ब्रह्माण्डं
सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हिरण्यस्ये पद्मे बद्धयोजनवस्तुते ।
इति ससुत्पादितवानित्याकर्षः अनतिदूरे च "कस्त्वं
पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीषश्चतुर्मुखः । आवां न गणये-
र्गोहादास्ते त्वं विगतज्वरः । एहपावयोर्बाहुयुद्धं प्रयच्छ
कमलोद्भव ! इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलज त्वं
तदुत्पत्तवच्च हरि० पौ० प० । "स्वराशौ स्वांशगे सौख्ये (बुधे)
लग्नस्ये वा भृगोः सुते । जीवे वाऽञ्जजयोगोऽयं यातुः
शत्रुविनाशकदिति" ज्योतिषोक्ते २ यात्रायोगभेदे च ।

अञ्जवान्धव पु० अज्ञानां बान्धव इव प्रकाशकत्वात् ।
कमलप्रकाशके सूर्ये तस्योदये हि कमलं विकारायते इति
कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः । एवं कमलबान्धवादयोऽप्यत्र ।

अञ्जभोग पु० अञ्जस्य शङ्खस्य भोगः अवयव इव भोगो यस्य ।
शङ्खावयवत्वस्यावयवे वराटके । भुज्यते भुज-कर्मणि
घञ् भोगः भोज्यम् । अञ्जस्य भोज्यांशे पद्मकन्दे शालूके
तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत्र ।

अञ्जयोनि पु० अजं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । विस्तरोऽञ्जजशब्दे दृश्यः ।

अञ्जवाहन पु० अजस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन "अजं
शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं दृषहृषं यस्य वा । १ चन्द्रमौलौ
शिवे । अजं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः । २ पद्मा-
सनस्थायां लक्ष्म्याम् "पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं तं लोक्य
मातरमिति" तद्ग्राने उक्तेः तस्या अजवाहनत्वम् कमलादि
वाहनाप्यत्र । [७०६० । तस्य जन्मावधिप्राप्तत्वेन तथात्वम् ।

अञ्जसु न० आप्यते जन्मतः आप-अणुन् जुट्-ह्रस्वश्च । रूपे
अञ्जस्थित पु० । अजे विष्णुनाभिकमले स्थितः स्या-क ।
चतुर्मुखे ब्रह्मणि "स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा
प्रजापतिः देवी अधिकमजजशब्दे दृश्यम् ।

अञ्जहस्त पु० अजं पद्मं हस्ते यस्य । सूर्ये "पद्मासनं
पद्महस्तम्" इति तद्ग्रानोक्तेस्तथात्वम् ।

अञ्जा त्रि० अणु जायते जन-विट् ७ त० । जलजातमात्रे
"अजामुक्थैरर्हं मृत्णीषे" ऋ० ७, २४, १६, "अजामणुजात-
महिम्" भा० ।

अञ्जिनी स्त्री अज्ञानां समूहः अज+इनि-डोप् । पद्मसमूहे ।
अज्ञानां देशः पुष्करा० इनि । २ पद्मलतायाम् च ।
अञ्जिनीपति पु० अञ्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः प्रकाशकत्वात् ।

कमलप्रकाशके सूत्र्ये । पद्मिनीनायतत्पत्यादयोःप्यत्र ।
 अब्द ए० अत्रति रक्षति सोमानं दन् । १ पर्वतभेदे स च
 वर्षपर्वत एव तद्भेदः वर्षपर्वतयञ्जे वक्ष्यते । अपोददाति
 दा-क ई त० । २ भेदे ३ सुस्तायां च तस्याश्चात्पत्न्यतीतवीर्य-
 त्वेन वैद्यकोक्तेः जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आयत्ने
 व्यायत्ने ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन
 आप-दन् ह्रस्वश्च “अ(ब्दा)द्वादयश्च” उ० नि० । ४ वत्सरे ।
 स च नवविधः । “ब्राह्मं दिव्यं तथा पितृन् प्राजापत्यं
 गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमासं मानानि वैनवेति”
 सू० सि० उक्तेः तत्र ब्राह्मण्यमानम् “सूर्याब्दसंख्यया
 द्वित्रिसागरैरयुताहृतैः सख्यासख्यं शसङ्घितं विज्ञेयं तच्चतुर्थ्यु-
 गम् इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्मणसहः
 प्रोक्तं शर्वरो तस्य तावतीति” परमायुः शतं तस्य तथाहोरात्र-
 संख्यया” इति च सू० सि० । तथा च सौरैः (४३२०००००००००)
 यतावद्वर्षैस्तस्याहस्तावद्भिश्च रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तैः
 ३६० गुणितैर्ब्राह्मण्यमानम् । अथ दिव्यम् “मासेर्द्वादश-
 भिर्वर्षं दिव्यं तदहश्च्यते तत्पष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्ष-
 माहुरस्यते” इति ततोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्यमानम्
 ‘मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यसुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद
 इति ततोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च
 “युगानां ४३२०००० सप्रतिः सैका मन्वन्तरसुदाहृतम्”
 इत्युक्तम् तेन ७१ गुणितैः ३११०४००० सौरवर्षैः प्राजाप-
 त्यन् । पितृन् तु ‘त्रिंशता तिथिभिर्मासञ्चान्द्रः पितृमहः
 सूतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः”
 इत्युक्तेः चान्द्रमास एव पितृमहोरात्रं तच्च ३६० गुणितं
 तद्वर्षमानम् तथा च १०८०० चान्द्रदिनैः पितृवर्षमान-
 मितिफलितम् । वाहस्यन्तु “वैशाखादिषु ऋष्ये च योगः
 षड्दशे तिथौ । कार्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरोस्तोदयात्
 तथा” सू० सि० “यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो
 मासो भवति तथेति ससुञ्चयार्थकम् । वृहस्पतेः सूत्र्य-
 साक्षिष्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु
 मासेषु ऋष्यपक्षे षड्दशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः
 पौर्णमासीसम्बन्धात् ससुञ्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्र-
 सम्बन्धः कार्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाख-
 ऋष्यपक्षषड्दश्यामहापायां वृहस्पतेरस्ते उदये वा
 जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात्
 कार्तिकसंज्ञम् । एवं ज्यैष्ठ्याषाढश्रावणमासपदाश्विनकार्तिक-
 मार्गशोषपौषमाघफाल्गुनचैत्रामासु क्रमशो षट्गुण्यमघापूर्व-

फाल्गुनीचित्राविशाखाश्रद्धेष्वापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वाभाद्रा-
 श्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि
 नक्षत्रद्वयत्वसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः । तच्च मासशब्दे
 दृश्यम् तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तौ वा तद्दिने यच्चान्द्रा-
 धिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वाहस्यत्वं वर्षं भवतीति तात्पर्यम् ।
 भेषादिसंक्रान्तीरुक्त्वा “भेषादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर”
 इति “सौरन्त तद्भवेन्मानं भानोर्भगणपूरणादिति”
 चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु
 ‘उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्तित”मित्युक्तम् ।
 “पञ्चाङ्गरामासिथयः खरामाः सार्द्धद्विदशः कुदि-
 नाद्यमब्दे” इति सि० शि० उक्तेः ३६५, दिनानि
 १५, ३०, २२, ३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि
 “अष्टाकमासोऽर्कलयः प्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनः सावनमास”
 इति सि० शि० उक्तदिशा तन्मासादयो ज्ञेयाः । “त्रिं-
 शता तिथिभिर्मासञ्चान्द्र इति” प्रागुक्तं चान्द्रमानम्
 तच्च “कालेन येनैति पुनःशशीनं क्रामन् भचक्रं विवरेष
 गत्योः मासः स चान्द्रोऽङ्कयमाः कुरामाः स्युन्वेषस्तत्
 कुदिनप्रमाणम्” इति सि० शि० उक्तेः ३१५० दण्डादि-
 युतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन्
 ३५४।१८ कुदिनेश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः
 मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा “भचक्रभ्रमणं नियं नाक्षत्रं
 दिनस्यते” सू० सि० नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य
 प्रवहवायुक्ततः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसंबन्धि दिनम् ।
 एवं नवसु ब्राह्मणादिषु वर्षेषु दर्शितेषु षड्दश्यामेव
 व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं “चतुर्भिव्यवहारोऽत्र सौर-
 चान्द्रार्चसावनैः वाहस्यत्वेन षड्दशं ज्ञेयं नान्यस्तु
 नित्यम्” इति सू० सि० । तत्र कस्य कुलोपयोगस्तदप्युक्तं
 तत्रैव । “सौरेश द्युनिशोर्वांशं षड्दशोतिसुखानि च अयनं
 विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” इति “तिथिःकरणसुदाहः
 क्षौरं सर्वक्रियास्तथा व्रतोवासयात्वाणां क्रिया चान्द्रेण
 षट्दशते” इति “सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः
 सूतकानां परिच्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा मध्यमपक्षभुक्तिश्च
 सावनेनेव षट्दशते” सू० सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादि-
 गणनापि “चैत्रे मासि जगत्स्रष्टा ससर्ज प्रथमेऽहनि
 शुक्लपक्षे समपन्तु षड्दशतारोदये सति प्रवर्त्तयात्मास
 तदा कालस्य गणनामपि पञ्चान् राशीन्दत्तन् मासान्
 वत्सरान् वत्सराधिपान्” इति स० त० ब्र० पु० । “य-
 त्वाब्दे पुण्यसहस्रं शुभं सोऽब्दः शुभप्रदः” इति नी० ता० ।

अब्ध्प पु० अब्धं पाति पा-क । १ वर्षाधिपे तदानयनप्रकारश्च
 सि० शि० दर्शितः यथा "अधोऽधिलिघा कल्पयाताब्दहन्दात्
 कराध्यां, कृतैः, पावकैः, संगुणाच्च । भुजङ्गैरवाप्तं फलं
 स्थाहिनाद्यं तदब्दान्वितं भास्करादब्ध्पः स्यात्"
 अब्धोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक्
 प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० एतदष्टभिः
 सर्वाणितं कार्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यष्टभिर्वर्षैरेताव-
 हिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् ।
 तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताब्दैर्युतं सदब्धपतिः
 स्यादिति वदन्तं तद्युक्तम् । यतः पञ्चमष्टाधिकशतत्रये
 मप्रभिर्भक्ते एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन्
 दिनाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततष्टैःकाद्योऽब्धपतिः ।
 यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्धपतिः स्यादित्युपपन्नम् ।
 ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारश्च जन्मलग्न-
 पतिवर्षलग्नाधिपतिमुन्वहाधिपतिविराशिपतीनां दिवा-
 स्याक्रान्तराशिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराशिपतेश्चैषां पञ्चा-
 धिक्कारिणां मध्ये द्वादशवर्गीबलेन पञ्चवर्गीबलेन वोपेतः
 लम्बदयीं वर्षाधिपतिः । बलसाध्ये दृष्टतिरेकात्, तत्रापि
 साध्ये दृष्टभावे च सुयज्ञेश्वरः वर्षाधिपः । "अब्ध्पबलस्य
 विचारणेत्यम्" नो० ता० । अब्ध्पत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्धसार पु० अब्दस्य सुस्तायाः सारः मूलनिर्वासः । कर्पूरे तस्य
 सुसामूलसारजत्वात्तथात्वम् घनसारमेघसारादयोऽप्यत्र ।

अब्धवाहन पु० अब्धोमेघोवाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्धिमान् लि० अपां दानमब्धिः दा० बा० भावे कि दैत०
 ततः अस्त्वर्थे मत्तम् । जलदानवति "अब्धिमानुदधिमान्"
 ऋ० ५, ४२, १४, "अपांदानवान् मेघ" इति भा० ।

अब्दुर्गं अङ्गिर्वैष्टितं दुर्गं शा० त० । सर्वतोवैष्टितेनोदके-
 नोपलक्षिते दुर्गे (गड) "धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्त्तमेव
 च । खदुर्गं गिरिदुर्गं वा समान्वित्य वसेत् पुरम्" मनुः ।

अब्धैवत लि० आपोदेवतान्यस्य । जलदेवताके मन्त्रभेदे
 "उद्दिष्टृषा वारुणेन त्वेनाब्धैवतेन च" मनुः "ज्ञानमब्धै-
 वतैर्मन्त्रैर्षार्जनं प्राणसंयम" इति या० । स च मन्त्रः
 "आपोहि हा मयोभुव" इत्यादिसृचात्मकः । य०
 ११, ५०, ५१, ५२ । २ जलदेवताके पूर्वाषाढानक्षत्रे च ।

अब्धि पु० आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे कि उप० स० ।
 १ सरोवरे २ ससद्रे च स च जम्बूद्वीपपूर्वापरादिर्वर्जिता
 भेदेन चतुर्विधः यद्योक्तं भागवते "तत्र चतुर्धा विभज्यमाना-
 चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दैवमभिष्यन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभि-

निविशति, सीतालकनन्दावङ्गुर्भेद्रेति । सीता तु ब्रह्मसद-
 नात् केयराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्ध-
 मादनमूर्द्धसु पतित्वान्दरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि चार
 ससद्रमभिप्रविशति । एवं मात्स्यवच्छिखराद्विष्यतनी तत
 उपरतवेगा केतुमालमभिवङ्गु प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
 प्रविशति । भद्रा चोत्तरतोभेदशिखरतो निपतिता गिरि
 शिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवसन्दमाना
 उत्तरांस्तु कुहनमित उदीच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति ।
 तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्दक्षिण गिरिकूटानि
 अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसालुठनी भारत-
 मभिर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" अत
 एव तत्संख्यातस्य संख्याकचतुःसंख्याबोधकताऽस्य । "पञ्च
 पञ्चगुणपट्कलोचनद्वयव्यिषड्गुणमिता दै ४२२ दै २५५ गुरो-
 र्मता" "खाटाब्दयो (४८०) ष्टाक्षगजेपुदिग्द्विपदिपाब्धयः
 ४८८१०५८५८, इति च सि० शि० । सप्तद्वीपान्तरालस्य
 लवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यद्योक्तं सि० शि० "भूमेरर्धं
 चारसिन्धोरुदकस्यं जम्बूद्वीपं प्राङ्गराचार्यवर्याः ।
 अङ्गैर्न्यास्मिन् द्वीपपट्कस्य यास्ये चारक्षीराद्यम्बुधीनां
 निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादस्त्वस
 ऋतरश्मिः श्रीश्च स्याद्भव । महितचरणपद्मः पद्मजन्मा-
 दिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र । दभो दृत्वये-
 क्षुरसस्य तस्मान्नाद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्यः । स्वादू-
 दकान्तर्बडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानि" ।
 तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूलम् अम्बुद्वीपाशब्दे दृश्यम्
 तेन तत्संख्यातस्य सप्तसंख्यकेऽप्यस्य क्वचित् प्रवृत्तिः
 अतएव सप्तद्वीपेत्यर्थे अब्धिद्वीपेति प्रयुक्तम् । "चतुरः
 सप्त ब्राम्बुधीन्" वाग्भटाबङ्गारः ।

अब्धिकफ पु० अब्धेः ससद्रस्य कफ इव । ससद्रफेने ।

अब्धिज ०० अब्धौ जायते जन-ड ७त० । १ चन्द्रे २ शङ्खे
 ३ ससद्रजातमात्रे लि० ४ लक्ष्मणां स्त्री । ५ अश्विनीकुमा-
 रयोः द्विव० । एतेषाञ्च ससद्रजातत्वात्तथात्वम् ।

अब्धिद्वीपा स्त्री अब्धिसंस्थाता लवणादिसप्तसंस्थाता द्वीपा
 अस्याः । जम्बूपृष्ठतिसप्तद्वीपवत्याम् पृथिव्याम् । "शाकं
 ततः शालमस्रमत्र कौशं क्रौञ्चं व गोभेदकपुष्करे च । द्वयो-
 र्द्वयोरन्नरभेकमेकं ससद्रयोर्द्वीपसदाहरन्ति" सि० शि० ।

अब्धिनगरी स्त्री अब्धौ तत्समीपे नगरी । द्वारकायां तस्याः
 ससद्रसन्निकृष्टत्वात् ससद्रोत्कृष्टभूमौ रचितत्वाच्च तथात्वम्
 यथा "इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया भविष्यति

पुरी रम्या शक्रक्षेत्रामरावती"त्युपक्रम्य "वदोच्छेत् सागरः
किञ्चिदुत्सष्टुमिह तोयराट् । ततः स्वायतलक्षणा पुरी
स्यात् पुरुषोत्तम । एवमुक्तस्ततः कृष्णः द्रागेव कृतनिश्चयः ।
सागरं सरितां नाधसुवाच वदतांवरः । सहद्र ! दश च
हे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंक्षिप्यतामत्मा यदास्ति
मयि मान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं
बलम् । पर्याप्तविषयः रामा समयं विपहिष्यति ततः
कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । स भारतेन योगेन
उल्लसर्ज्जं जलाशयम्" । इति हरिवंशः ।

अभिनवनीतक पु० अन्वेतनीतमिव कायति प्रकाशते कै-क ।
चन्द्रे-ग०र० तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

अभ्रिफेन पु० ईत० । सहद्रफेने ।

अभ्रिमण्डूकी स्त्री अभ्रिं मण्डयति मण्ड-जक मीरा०
ङीष् ईत० । सक्तासाधने शुक्ती ।

अभ्रिशय पु० अशौ श्येते शो-अच् ७त० । सहद्रस्यवटपत्रशय्या-
वाम् अशौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ । खण्डप्रलय-
सुपक्रम्य "ततस्तं भारतं घोरं स्वयम्भूर्भुजाधिप ! ।
आदिःपद्माब्जयोदेवः पीत्वा स्वपितं भारत ! । तस्मिन्नेवार्धवे
घोरे" इत्युपक्रम्य ॥ "ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन्
सलिबसञ्चये । न्यपोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ! ।
शाखायां तस्य दृक्ष्यस्य विस्तीर्णायां नराधिप ! । पर्यङ्के
पृथिवीपाल ! विस्मयः सुमहान्भूत् । कथं त्वयं शिशुःशेते
ढीके नाशसुपागते भा०व० मार्क०प० । ८८३ देवी-
माहात्म्ये तु "एकार्खवेद्विशयने योगनिद्रासुपागत" इत्य-
द्विशयनत्वसक्तम् ।

अभ्रिभिः पु० अशौ स्थितोऽग्निः । बहुवान्ने तत्कथा और्व-
शब्दे दृश्या । अन्विदहनादवोऽप्यत्व ।

अभ्रभक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष-अण् उप०स० । १ सर्पभेदे
२ जलमाताहारे लि० । "अभ्रभक्षो वायुभक्षश्च उपवास
परस्तत" इति पुरा० ।

अभ्रभ्र(भ्र) न० अपोविमर्त्ति क अभ्र-गतौ-अच् वा वा द्वित्वम् ।
१ भेदे "अ(भ्र)वभ्राणि विभ्राणसुमाङ्गसङ्गति" भाषः ।
२ भेषनामायां सुक्तायाम्, (आभ) ३ धातुभेदे च । भेष-
तुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् । ४ भेषाधारे आकाशे न० ।
अभ्रभ्र(भ्र)लिह पु० अर्ध(भ्र) वेदि स्मृयति लिह-खश्
सम् च । उच्चशिखरे "अर्ध(भ्र) लिहायं रविर्गर्भमङ्गमिति"
मट्टिः । "अर्ध(भ्र) लिहानि लिहिके नवपल्लवानीति" भाषः ।

अभ्रभ्र(भ्र)क पु० अर्ध(भ्र)मिव कायति राजते कै-क ।

(आभ) धातुभेदे । भेषतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।
अभ्रभ्र(भ्र)ङ्गस्य लि० अ(भ्र)भ्रं भेषं कथति शेषयति
कथ-खच् सम् च । १ वायौ । २ अर्धुञ्जे लि० ।

अभ्रभ्र(भ्र)पुष्प न० अर्ध(भ्र)स्य पुष्पमिष शुभ्रत्वात् कार्य-
त्वाच्च । १ जले । अर्ध(भ्र)मिव पुष्पमस्य व० । २ वेतस-
द्वले पु० । [ऐरावते गजे तस्य भेषनायकत्वात्तथात्वम् ।

अभ्रभ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अर्ध(भ्र)धिपः मातङ्गः शा०त० ।

अभ्रभ्र(भ्र)मु स्त्री अर्ध(भ्र) अर्ध(भ्र)धिपे ऐरावते माति
मा-ङु । ऐरावतस्य योषिति पूर्वदिग्घस्तिन्याम् ।

अभ्रभ्र(भ्र)मुवल्लभ पु० अर्ध(भ्र)भोः वल्लभः इत० । ऐरावते
गजे । अर्ध(भ्र)-सुपत्यादयोऽप्यत्व ।

अभ्रभ्र(भ्र)रोहम् पु० अर्ध(भ्र)त् तच्छब्दात् रोहति रुह-
असुन् । वैदूर्यमणौ तस्य हि भेषशब्दाद्भुज इति प्रसिद्धम्
"विदूरभूमिर्नैवभेषशब्दाद्भुजिजया रत्न शलकयेव" कु०वर्णितम्

अभ्रभ्र(भ्र)स्य न० अ(वर्ध)भ्रात् तद्विघर्षणाद्भ्रिजति उद्भू-
स्था-क । १ वर्ज् २ विदुदग्नी पु० अ(भ्र)द्वभ्रजादयो-
ऽप्यत्व । [नौकामलापकर्षके काष्ठमये तुहाले ।

अभ्रभ्रि(भ्रि) स्त्री अभ्र गतौ इन् वा द्वित्वम् । काठकुहाले
अभ्रिभ्रि(भ्रि)य लि० अर्ध(भ्र)भवः घ । भेषभवे ।

अभ्रभ्रचर्यम् न० विरोधे न०त० । १ अभ्रचर्यविरोधिनि
स्त्रीसंभोगादौ अभ्रचर्यं च स्त्रीस्वरपादि तच्च अभ्रचर्यशब्दे
वक्ष्यते । न०व० । २ अभ्रचर्यरहिते लि० ।

अभ्रभ्रह्ण न० अभ्रह्णि अभ्रह्णोचितकर्म्मणि अहिंसादौ साधु
यत् विरोधे न०त० । १ अभ्रकर्म्मण्यसाधौ २ हिंसादौ तथा-
त्वेन मोदनविषये श्वचने च तथा हि "अयं न कथ्य" इति
कथने हि न हिंसते । हिंसा च अभ्रकर्म्मणि न साधुः
इत्यतस्त्वस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाशोक्तावेव प्रयुज्यते
"भो अभ्रह्णस्यमभ्रह्णस्यं वर्त्तते" नाटकम् । कचिदन्यत्रापि
"अथैतत् योगनन्दस्य व्याहिना क्रन्दितं पुरः । अभ्रह्णस्य-
मनुक्रान्तजीवो योगस्थितोद्विजः" इत्युक्तथासारः ।

अभ्रभ्रह्ण पु० अप्राशङ्गे न०त० । १ अप्राशङ्गाङ्गणे "समम-
ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणभुवे" इति पुरा० अभ्रभ्रह्णस्य
षट् सृष्टौ दर्शिताः । "अभ्रभ्रह्णास्तु षट् प्रोक्ता अविषया
तत्त्ववादिना । आद्यो राजभ्रवस्तेषां द्वितीयः क्रवविक्रयी
तृतीयो बहुयाज्वःशाञ्जतर्थो यामयाजकः । पञ्चमस्तु
द्वतस्तेषां यामस्य नगरस्य च । अनागतान्तु यः पूर्वां
सादितां चैव पश्चिमां । नोपासीत द्विजः सन्त्यां स
षष्ठोऽब्राह्मणः सृष्टः" आ०त०शाता० एवमन्तेऽपि सृष्टु-

क्तावेदितव्याः । २ ब्राह्मणसङ्घे कृत्विद्यादौ भट्टदेवज्ञादौ च “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अतुप्रवृत्ता च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः” मनुः । भेदे न०त० । ३ ब्राह्मणभिन्ने शूद्रादौ च “नेतद्ब्राह्मणोवक्तुमर्हति सभिषमाह्वर उप त्वा नेष्ये” इति ऋ०उ० ।

अब्रूकृतं न० न ब्रूवे कृतम् । १ कथनाय प्रतिरोधके सनिधीवे अम्बूकृते “अब्रूकृतमाह नङ् उटम् इति श्रुतिः ।

अब्रूङ्ग लि० अपां लिङ्गं बोधनसामर्थ्यं यत् । जलरूपार्थं प्रकाशसामर्थ्ययुक्ते य० पठिते ११,५०,५१,५२ अप्रोहिष्ठा इत्यादिके लृचे अर्द्धवते सन्ने “कस्य नूनमत्यादि” पञ्च-दशज्ञातके च तच्च ऋ० । मण्डले चतुर्विंशत् स्तम्भम् ।

अभक्तं लि० भज-सेवायां विभागे च कर्त्तरि कर्मणि वा क्त न०त० । १ असेवके । “भक्तमभक्तमवोव्यन्तः” इति ऋ० १, १२, ७, ५ । २ अपृथक्कृते च । [हीने लि० ।

अभक्ति स्त्री अभावे न०त० । १ भक्ताभावे । न०व० । २ भक्ति-अभक्षणं न० अभावे न०त० । १ भक्षणभावे २ भक्षणनिवृत्तौ च । “पौर्षमाख्यन्माघे च मूलकानामभक्षणमिति” म०त० ।

अभक्ष्य लि० भवितुमयोग्यं सृष्टिनिषिद्धित्वात् । १ सृष्टि-निषिद्धभक्षणे लगुनादौ अभक्ष्यत्वञ्च वस्तुस्वभावकृतं, काल-कृतं, देशादिनिमित्तकृतं, इत्यान्तरयोगकृतं, स्वामिशेषकृतं, चण्डालादिस्पर्शदर्शनादिदोषकृतम्, पात्रविशेषपाकादि-कृतम्, अधिकारिविशेषकृतञ्चेति तत्तदुपाधिकृतम्, तत्र केषा-ञ्चित् नजादिना केषाञ्चिच्च तत्तद्भक्षणे प्रायश्चित्तोपदेशेना भक्ष्यत्वं सृष्ट्यादावुक्तम् । अभक्ष्याणि च श्रुत्यादौ दर्शितानि “न कलञ्जं भक्षयेन्न लशुनं न पलाण्डुमिति श्रुतिः” लशुनं मृद्भुनं चैव पलाण्डुं कवकानि च अभक्ष्याणि द्विजातीनामभ्यप्रभवानि च” मनुः । । कवकानि क्वाकाः अमेध्यप्रभवानि विषादिजातानि । पलाण्डुसङ्घं यत् तद् गन्धर्वरसादिभिः । अभोज्यं तद्-भवेत् सर्वमिति लशुनादिषु ये त्वत्या गन्धर्वरसादिभिः । अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्” इति च देव० । “लशुनपलाण्डु-मृद्भुनकरञ्जकिपाकृम्भीभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्” शङ्खः “बोहितान् दृष्टानिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा । शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्” मनुः शेलुं बहुवारफलं गोसम्बन्धि पेयूषं नवप्रसूतायाः गोः अग्निर्संयोगात् कठिनीभूतं क्षीरम् । “दथाज्ञपरसंयावं पायसांप्रूपमेव च अतुपाकृतसांसानि देवाज्ञापि हवीष च” मनुः । दथा देवताद्यदुद्देशेन आत्मार्यं यत् पच्यते तत् । “तिलत-

खलुसंपकः क्षयरः षोऽभिधीयते” इति ऋ०प० उक्तः क्षयरः, संयावः इतच्छीरगुडगोधूमचूर्णमयः पित्त-कमेदः । अतुपाकृतानि सन्धैरसंस्कृतपशुसांसानि । देवा-ज्ञानि देवार्थं कल्पितानि प्राक् होमात् नाद्यानि । “दथामांसञ्च नाञ्जीयात् पित्तदेवादिदर्जितम्” श्रुतिः “न तदञ्जीयाद्यद्देवपित्तमनुष्यार्थं कुर्यात्” शङ्खलि० । “दथा सांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं आहर्कर्मणि अन्यथा भक्ष-यन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” ऋग० । अस्याप-वादः “भक्षयन्नपि सांसानि शेषभोजी न दुष्यति औषधार्थ-मशक्तौ वा नियोगात् वत्तकारणात्” देवलः, “रोगी नियुक्तो-विधिना हृतं विप्रमतं तथा । सांसमद्याञ्चतर्जैषा परिसंस्था प्रकीर्त्तितं दृष्टं । मरुदपि “क्रीत्वा स्वयं वायुत्पाद्य परो-पकृतमेव वा अर्चयित्वा पितृन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति” अन्यत्र दोषमाह स एव “अतोऽन्यथा तु योऽञ्जीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति सान्धयम् । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काश्यपा यथाविधि नियुक्तान् प्राणानामेव चात्यये इति च मनुः । ब्रह्मणकाश्यपा तु सकृदेव भक्ष्यम् “भक्षयेत् प्रोक्षितं सांसं सकृद् ब्राह्मणकाश्यपा देवे नियुक्तं आद्ये वा नियमे तु विवर्गयेदिति” यमोक्तेः नियमः सांसभोजननिवृत्ति-संकल्पः स च व्रतभेदः । “सांसं नाञ्जीयात् तद्ब्रतम् संवत्सरं वेति” ऋ० उप० इत्यादिकः । अतएव विहितं सांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्यं दर्शितम् “यो बन्धन बधक्ते शान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्नुते । यज्ञायति यत्कुरुते धृतिं वा याति यत् च । तदवाप्तोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन” इति वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । सांसानि च न खादेदुयस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ फलमूलाशनै र्मेध्यैर्न्यन्नानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसं परिवर्जनात्” । अतएव मनुना न सांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेषा भूतानां निर्वात्तस्तु महाफला” इत्यनिषिद्धसांसवर्जनस्य महाफलतोक्ता । सांसभक्षणे न दोषइत्यादिकं तु देवादिकर्मादौ अतुज्ञातसांसदि-दोषाभावपरम् न तु निन्दितसांसभोजनेऽपि दोषाभाव-परं तस्य खेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च खोक्त-विहितसांसभक्षणे “सौत्वाभय्यां सुरां पिबेदिति” श्रुत्युक्ते मद्यापाने, “न काञ्चन परिहरेत्तद्ब्रतमत्यादि” श्रुत्युक्ते मैथुने च न दोषः । तेषामेव त्यागे महाफलत्वम् । अत

एव "कुर्यात् इतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथे"त्यनेन सति सङ्गे (सञ्जादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनेवोक्तम् अधिकं पिष्टपशुशब्दे वक्ष्यते । रोगिणा भक्षणेऽपि विशेषः "आह्वानावुत्तया भक्ष्युक्तं मांसञ्च रोमिभिः । मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रशान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मपु० । "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्धं चान्द्रायणं कुर्यात् पराश० "मांसञ्च कुञ्जरोद्गौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं प्यास्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्"शङ्खः । पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः । "शयकः शलुकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वह्निरिति मनूक्तेः । "विद्वुराह्यामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेऽपि सर्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्" विष्णुः "हंसं मद्गुं च काकोलं काकं वा खड्गरोटकम् । मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् वलाकां शुकसारिके । चक्रवाकं प्लवं कौलं मण्डूकं भुजंगं तथा । मासमेकं व्रतं कुर्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति शङ्खः । मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ दैवपैतयोः" मनुना तस्य विधानात् । "कलविङ्गहंसमद्गुचक्रवाकरज्जुबालसारसदाह्यह्यशुकसारिका भासचाषकाकवलाकाकोकिलखड्गरोटाशने तिरात्वसुपवसेत्" विष्णुः । "चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जन्ध्वा सोपवासस्यहं वसेत्" मनुः । सूना बध्यस्थानं तत्र भवत् सौनम् वल्लूरं शुष्कमांसम् । "क्रव्यादान् शङ्खानोन् सर्वान् टिट्ठिमञ्च विवर्जयेत् कलविङ्गं प्लवं हंसं चक्राङ्गं पामकुकुटम् सारसं रज्जुबालञ्च दाह्यहं शुकसारिके । प्रतदान् जलापादांश्च क्रौञ्चांश्च नखविष्करान् । निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च वकञ्चैव वलाकाञ्च काकोलं खड्गरोटकम् मत्स्याङ्गान् विड्वराहंश्च मत्स्थानेव च सर्वशः" इति मनुः । मत्स्यभेदे देवादाववादमाह मनुः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यवकवयोः । राजीवसिंहहृत्खण्डांश्च सशक्त्वांश्चैव सर्वशः" "अमच्छं भक्ष्येजामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि" चेति विष्णुः । "मत्स्यकर्कटशम्बूकशङ्खशुक्तिरुपर्द्कान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी० "क्षमिकोटिपिपोलिकाजलौकापतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्तिरालेष प्रयतोभवेत्" हारी० केशमक्षिकारधिरप्राशने आमसांसकभिभक्षणे इत्युपक्रम्य "तिरातोपवासं इतप्राशनञ्च कुर्यात्"

शङ्खलि० । "भक्ष्याश्चामभ्यामसांसधिरप्राशने तु पञ्चमव्यम्" हारी० । "नखकेशधिरप्राशने मद्यः स्नानं इतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च"बुधः "अजाविकमहिषमत्स्यामसांसभक्ष्ये केशधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्ये तिरात्वम्" बौधा० भक्ष्यमांसकस्यापि कश्चिदंशे निषिद्धता "पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमद्यापि वा । भूमेरन्तर्गतं कृत्वा ऋद्धिशागालितं च यत् । पक्वं मांसं ऋजोवन्तु प्रवत्नाच्च भक्षयेत् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने वासं वसेदहः त्र०पु० । ऋजोषं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पकम् । व्यक्तिविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु समूर्धुणा" त्र०पु० । स्त्रीष्वान्तु सर्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् "ये त्विह पै पुरुषाः पुरुषभेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो ऋपम्यत् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवः इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगथाः सौनिका इव स्वधितनावदायासृक् पिबन्ति"इति । कार्तिकेकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेधः । "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणात्" आ०त०ना०पु० । "कौस्तुभदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! । वर्जयेत् सर्वमांसानि धम्मस्तत्र विधीयते । एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु"इत्युपक्रम्य वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु० । "निष्प्रावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने यो भक्षयति राजेन्द्र ! चण्डालादधिकोहि सः । कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्प्रावान् सुनिशाहूल । यावदाहृतनारकी । कदम्बानि पटोलानि टन्ताकसहितानि च । न त्यजन् कार्तिके मासे यावदाहृतनारकी । एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दहते नात्र संशयः"म०त०ब्रह्मपु० । निष्प्रावः श्वेतशिम्बी । कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त०रघु० । तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्यस्तेषु मानवः विन्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" इति वि०पु० । "षष्ठ्यधी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसेभ्यो क्षुरे" सृष्टिः "मत्तक्रुद्धाहाराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकीटावपञ्चपदा स्पृष्टञ्च कामतः । भ्रूणप्लावेक्षितं चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदकयथा । पतन्निषावलीडञ्च शुना संस्पृष्टमेव च । गवा चाक्षुपाप्रातं घृष्टाञ्च विशेषतः । गखानं गणिकाञ्च विदुषा च जुगुप्सितम् । स्नेनगाय-

नयोश्चैव तच्छोवाद्बुधिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्यस्य
 बद्धस्य निगडस्य च । अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या
 दान्मिकस्य च । चिकित्सकस्य ऋगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभो-
 जिनः । उपान्नं स्तृतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्हृशम् ।
 शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टं तथैव च । अनर्चितं
 वृथामांसमवोरायाञ्च योषितः । द्विषदन्नं नगर्थेन्नम्
 पतितान्नमवच्युतम् । पिशुनान्वतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयि-
 षस्तथा । शैलूषतन्नवायान्नं कृतप्रसाद्यमेव च । कर्मा-
 रस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्षकसुवर्षस्य
 शस्त्रविक्रयिषस्तथा श्ववतां शौरुडकिनाञ्च चेलनिर्णयकस्य
 च । रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्दृष्टेः । ऋष्यन्ति ये
 चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्वशः । अनिर्हृशञ्च प्रेता-
 भ्रमत्तृष्टिकारमेव च । राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्म
 वर्चसम् । आयुः सुवर्षकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तृनिः ।
 कारुकाञ्च प्रजा हन्ति बलं निर्णयकस्य च । गणान्नं गणि-
 कान्नं च लोकोभ्यः परिकल्पति । पूयं चिकित्सकस्यान्नं
 पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विषा वार्द्धिकस्यान्नं शस्त्रविक्र-
 यिणोमलम् । भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नमत्या क्षपणं तत्रहम् ।
 मत्या भुक्त्वा चरेत् कच्छं रेतोविण्णूत्तमेव च । नाद्यात् शू-
 द्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनोद्विजः । आददीताममेवास्माद्
 वृत्तावेकरातिकम्” भवतुः । “केशकीटावपन्नं केशकीटैः
 सह पकम् । घृष्टान्नं “केभोक्तारः” इत्युक्त्वा सत्वादी यदन्नं
 दीयते तत् । गणान्नं बद्धभिर्मिलित्वा यद्भोज्यं क्रियते तत् ।
 दीक्षितस्य दीक्षणीययागानन्तरमा यत्तसमाप्तेः अन्नम-
 भक्ष्यम् । बद्धस्य रज्जादिना । निगडस्य अर्शं ० आ०
 अच् निगडवतः निगडबद्धस्येत्यर्थः । स्तृतिकान्नं स्तृतिका-
 भक्षणसहिश्यं अत् पक्वं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम् । पर्या-
 चान्तम् एकपक्ल्लिष्येषु बद्धेषु भुङ्गानेषु यदि कश्चिदाचमनं
 करोति तदा तत्पण्डुपविष्टानां तदन्नमभक्ष्यम् ।
 अनिर्हृशं जननाशौचिनोऽन्नं तेनानिर्हृशाहं प्रेता-
 मित्यनेन न पौनरुत्थम् । “सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी
 विशेषतः । पिबेत् पानीयमज्ञानात् समस्त्रीयात्
 स्मृशेत वा । पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम्
 विरात्वं भोजने प्रोक्तम्” शङ्खः । एतन्नोभयाशौचपरम्
 वृक्तं यन्मधुरं कालवशादन्वतां गतमन्नं ज्ञात्यन्तान्मताम् ।
 शक्तेषु दधि तज्जातञ्च भक्ष्यम् “दधि शुक्रेषु भोक्तव्यं सर्वञ्च
 दधिसम्भवमिति” मनुक्तेः । तदपि शुद्धादिद्रव्यमिन्द्रिये-
 ऽभक्ष्यमेव “शुद्धादिद्रव्यसंयुक्तं वर्ज्यं पर्युषितं दधि ।

तथैव यावकादीनि मन्वादिचरितान्यपि” यमोक्तेः ।
 “सगुडं मरिचान्नं च तथा पर्युषितं दधि जीर्णतक्रमपेयञ्च
 नष्टसादञ्च केनचित् । प्रमादभक्षितैरेभिर्वने पक्ष्मत्रतं चरेत्”
 सूत्रेण “यवगोधूमवर्जं गव्यविकारं स्नेहाक्तं चक्रुषाभवं
 वर्जयित्वा पर्युषितं प्राशयोपवसेत् तथा दधिवर्जं सर्वशुक्तानि”
 विष्णुः । “केवलानि च शुक्तानि तथा पर्युषितानि च ।
 ऋजीषपकं भुङ्क्वा तु विरात्वं तत्रती भवेत् शङ्खः । चुक्रुषा
 व्यङ्गनभेदः । “अपूपाञ्च करन्माञ्च धाना वटकशक्तवः ।
 शाकं मांसमपपञ्च रूपं क्षपरमेव च । यवागू पायसञ्चैव
 यच्चान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्वं पर्युषितं भक्षेत् शुक्तं तु परिर्वर्जये-
 दिति यमः । “अविकारि भवेन्नेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकत्वं
 पर्युषितं रात्रान्तरितम् स्नेहाक्तं चेद्भक्ष्यं यथाह मनुः ।
 यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्युषित-
 मप्याद्यं हविः शेषञ्च यद्भवेदिति” “चिरसंस्थितमप्याद्यं
 सुस्नेहाक्तमपि द्विजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रि-
 श्येति” च अनर्चितं निन्द्याधरीकृतम् । अवीराया निःस-
 र्वन्वायाः पतिपुत्रहीनायाः सन्ध्विन्यास्तु पितृमहारादेर्न
 दोषः । नगर्थेन्नं नगरिणो नगराधिपस्यान्नम् “नगराधिपतेः
 शलोः पिशुनान्वतिनोस्तथेति” ब्र० पु० ऐकवाक्यात् । अवच्युतं
 क्षवधुसहितम् । “दृत्यन्वेधी नटानान्तु स तु शैलूषकः सूत”
 इति आ० पु० उक्तः शैलूषः । तन्नवायकः सूचीकर्माकृतं
 निषादः प्रतिबोमजवर्षसङ्करभेदः । रङ्गावतारकः नृत्यस्थाने
 गीतवाद्यादिना तदनुशुभतायां प्रसङ्गो । वेणुः वंशविकारपा-
 त्नादिकर्त्ता । श्वान् ऋगयाद्यर्थं कुक्कुरपोषणकत् ।
 शौरुडिकादयश्च तत्तद्भृत्तिभाजो द्विजाः अन्त्यजानां गुरु-
 प्रायश्चित्तश्रवणात् प्रा० वि० । शूद्रान्नं शूद्रमृष्टे न भक्ष्यम् ।
 “शूद्रवेत्सनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निष्टत्ते न न
 भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि सूतम्” । “निष्टत्ते न शूद्रान्नादि-
 दृत्तेनेति” आ० त० रघु० “अथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं
 यान्ति नदीं गताः । शूद्रादिप्रमृष्टेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचिं”
 अत्रिः । तेन स्वमृष्टागतस्यैव शुद्धत्वं तदमृष्टगतस्य शूद्रा-
 न्नत्वमिति भेदः । “यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
 द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मवर्हिषकृतः । यः
 शूद्रेणाथ्यनुज्ञातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति
 स विज्ञेयः सर्वधर्मवर्हिषकृतः” वृह० ना० । “शू-
 द्राक्षेण तु भुङ्क्तेन उदरस्थेन यो मृतः । स वै खरत्व-
 सुदृत्वं शूद्रत्वं वाऽधिगच्छति । “शूद्रान्नं ब्राह्मणोभुङ्क्वा
 तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीऋग-

जीविनः । चण्डालान् भूमिपात्रमजजीव्यश्वजीविनाम् ।
 शौण्डिकान् स्तुतिकान् भुक्त्वा मासद्वती भवेदिति' शङ्खः ।
 शूद्रस्याऽपि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव
 शक्तुं च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत्
 पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि शक्तवः एतान्य-
 शूद्राक्षभजां भोज्यानि मत्स्यब्रवीदिति' हारीतः । "रजके
 चैव शैलूषे वेणुचर्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चा-
 न्द्रायणं चरेत् आप० । अन्याजान् यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात्
 कदाचन एकरालोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति" संवर्तः
 "अभिशस्तपतितपौनर्भवश्च शूद्रपुंस्यव्यशुचिशस्त्रकारतैलिक-
 चाक्रिकध्वजि सुवर्णकारलेख्यकशरुडतुन्नवायकवन्धकगणिका-
 न्नानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजक वरुड-
 कैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिपाह्याश्च" सुम० ।
 "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं
 कुर्वीत" इह० । "चाण्डालपतितान् भोजनेषु ततः पुन-
 रूपनयनम्" वसि० । "पतितद्रव्यसादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः
 क्वचित् । क्त्वा तस्य समुत्सर्गं यतिकच्छं चरेद्द्विजः" उश० ।
 "चण्डालचाक्रिकलोहकारघाण्डिकाभोजने तिरालसु-
 पवसेत्" हारीतः चाक्रिको वृषादिचक्रेषु तैलनिष्पादनवृत्तिः ।
 घाण्डिकः देवघण्टावादकः । "ध्वजिबणिक्किरीटिवार्जुषि-
 क्काभोजने पञ्चरालम्" हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः
 बणिक् शिल्पोपजीवी । किरीटी बणिग्भेदः । "भगवृत्ति-
 पुंसलीवेश्याभोजने सप्ररालम् दुषर्त्तितगरदतस्करान्न-
 भोजने दशरालम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टाभोजने दशरालं
 तास्रकांस्यसीसककारव्याधिततत्तकाभोजने तप्तकच्छं
 ब्राह्मणवृत्तिम्वधवधोपघातवृत्त्यभोजने च सङ्गीर्णाभो-
 जने च असंस्कृतावज्ञासरोषविषयाभोजने च" हारी० ।
 भगवृत्तिर्मथुनशुक्लेन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता
 व्याधिजनकौषधदाता च "इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषा-
 मन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च वृषलोपतौ
 एतेषां भोजनं क्त्वा द्वादशाहं पयःपिबेत्" मनुः । अजावि-
 कोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः माहिषेषु वृत्तिमान् ।
 कूटः अन्यन्मनसि अन्यद्वचसीलादिरूपकपटव्यवहारी
 "बन्ध्या तु वृषलीज्ञेया वृषली च स्मृतप्रजा । अपरा वृष-
 ली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला" । उश० उक्त्वा तस्याः
 शूद्रायाश्च पतिः विष्णुः "गणगणिकास्तेनगायकान्नानि
 भुक्त्वा सप्ररालं पयसा वर्त्तेत तच्छास्त्रं चर्मकर्तुंश्च वार्जु-
 विक्रकदर्थस्य दीक्षितव्रजनिगडाभिश्चानानाञ्च पुंसलोदा-

न्मिकचिकित्सकलुम्बकक्रूच्छिष्टभोजनाञ्च अवीरास्त्री-
 सुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनावृत्तवादिनाञ्च धर्म-
 सोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुन्नवायकतम्बरजकानाञ्च कर्म-
 कारनिषादरङ्गावतारिवेणशस्तविक्रयिणाञ्च श्वजीवि-
 शौण्डिकतैलिकचेलनिस्सैजकानाञ्च श्रुणुणावेक्षितसुदक्या
 संस्पृष्टं पतत्रिणावलोदं शुना संस्पृष्टं गवा प्रातश्च
 कामतः पदास्पृष्टमवचातश्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्चितं
 वृथा सांसञ्च । यत् नान्नन्ति देवाश्च पितरश्च यथा-
 विधि । वृथापाकः परिश्रवः तस्य नाद्यात् कथञ्चन ।
 वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेत्" । "नवं कृषरपूपादि
 पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शुना वापि वृष्टं हविर-
 यन्त्रियम् । विडालादिभिस्सृष्टिदुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र
 हिरण्योदकस्यर्शादिति" शाता० । हिरण्योदकस्यर्श-
 स्वेवात्रस्य, तापनादेः वृतादीनां शुद्धिकरत्वमाह सएव
 "तापनं वृत्तैलानां ज्ञावनं गोरसस्य च अन्यानां भुक्त-
 शेषस्तु भक्षितोयैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कच्छं तदङ्गं वा"
 उशनाः "कापालिकाभोज्यां तद्वारोगाग्निनां तथा ।
 ज्ञानात् कच्छाद्स्पृष्टिष्टम्" आप० । "अन्यावसायिनामन्न-
 मन्नीयाद्यस्तु कामतः । शिशुचान्द्रायणं कुर्यादिति"
 अङ्ग० । "चण्डालपतितादीनास्सृष्टिष्टस्य च भक्षणे ।
 द्विजः शुध्येत् पराकेण" अङ्ग० । "अभेध्यपतित
 चाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकृष्णकुण्डिकुनस्त्रिष्टुष्टानि
 भुक्त्वा कच्छमाचरेत्" शङ्खः । अभेध्यं मद्यभाण्डविष्णुत्व-
 रेतत्यादि । पुक्कशः क्षत्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिलोमजः
 वर्ससङ्करः । कृष्णः स्वभावतः पाण्डिकलः । "चाण्डाल-
 पतिताभेध्यकुण्डपैः कुष्ठिना तथा उदक्यास्तुतिभिः स्पृष्टं
 भुक्त्वा मासं वने वसेदिति" ब्र०पु० । "अस्थ्यादि-
 दूषिताश्च भुञ्जानस्तु यदा भवेत् स्नात्वाकर्मचर्यित्वा तु
 वृत्तं प्राश्य विशुध्यति" ब्र०पु० पतितदिस्सर्शे अकृत-
 स्नानानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता "महापातकसंसर्गे स्नान-
 नेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकच्छं समाचरेत्
 स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वाप्नोति वै द्विजः । अहो
 रालोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति" पैठ० । "केशकीटा-
 वपन्नञ्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्याशूद्रसंस्पृष्टं
 पञ्चगव्येन शुध्यति" जावा० । स्त्री भिक्षजातिस्त्री । केश-
 कीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं क्त्वा भक्ष्यमेव । "अव-
 क्षुतं केशपतङ्गकीटैश्चदक्यया वा पतितैश्च वृष्टम् । अस्नात-
 वृद्धमस्त्रहिरण्यतीयैः संस्पृष्टमन्नं मत्स्यमाह भोज्यम्"

यमः चण्डालपतितामैधैः कृष्णैः कुटिना तथा ।
 अङ्गमृत्तिकीदक्याकौलेयककुटुस्त्रभिः । दृष्टं वा केश-
 कोटाक्तं भृङ्गसकनकाम्बुभिः शुद्धमद्यात् सहस्रैश्च प्रभतं
 व्युष्टैव च ब्रह्मपु० । कौलेयकः कुकुरः कुटुम्बी कुकुटादि
 प्राणिभेदः तस्य बद्धकुटुम्बवत्त्वात् । व्युष्टं पर्युषितम् । एतच्च
 चुरतरमभ्युक्ष्य भक्ष्यम् अत्यन्तोपहतस्य तु त्वज्यतैव" प्रा० वि०
 "विशुद्धमपि चाहारं मत्तिकाङ्गमिजन्तभिः । केशलोम-
 नखैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत्" देव० । तन्मातसुद्धृतं
 शुद्ध्रेत् कठिनन्तु पयोदधि । "अविलीनं तथा चैव
 विलीनं अप्येन तु" शाता० "नाश्रोत्रियतते यज्ञे आम-
 याजिज्जते तथा । स्त्रिया लीवेन च ज्जते भुङ्गीत ब्राह्मणः
 क्वचित् । अङ्गीलमेतत् साधूनां यत् जुह्वत्यभो हविः प्र-
 तीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेदिति" मनुः । "अश्रो-
 योऽनधीतवेदः तेन ज्जतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । आमयाजी
 आमजनानां आङ्गपूजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमस्वस्य-
 यनकर्ता च स च होता यत् यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् ।
 आङ्गविशेषाक्षसाभक्ष्यता "चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको-
 मासिके मतः । पञ्चश्राद्धेऽतिरुक्चः स्यात् घाण्णसि
 रुक्चैव च । आङ्गिके रुक्चपादः स्यादेकाहः पुनराङ्गिके
 अङ्गः० । पञ्चश्राद्धं तैपचित्तमाङ्गम् । नवश्राद्धमेकादशाहा-
 दिश्राद्धम् । हस्तादिदत्तं द्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । "हस्तदत्ताच्च
 ये स्नेहा लवणं व्यङ्गनानि च दातारं नोपतिष्ठेत्तु भोक्ता
 भुङ्क्ते च किल्बिषम् । तस्मान्नान्नरितं देयं पस्विनाथ हथेन
 वा । प्रदद्याच्च तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन
 तु पात्रेण यदन्नन्तु प्रदीयते । भोक्ता विष्टासमं-
 भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्" भवि० पु० । "मात्तिकं
 फाणितं शाकं गोरसं लवणं दधम् । हस्तदत्तानि भुङ्क्ता
 च भोक्ता सान्नपनञ्चरेत्" यमः । "एकेन पाणिना
 दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेत् । दत्तं तैलञ्च लवणं पानीयं
 पायसं तथा" सृष्टिः । "वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भाजने
 भावदूषिते भुङ्क्ताच्च ब्राह्मणः पश्चात् तिरातं तु प्रती
 भवेत्" शङ्खः । शूद्राणां भाजने भुङ्क्ता भुङ्क्ता वा भिन्न-
 भाजने । अहोरात्रोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति"
 संब० । भिन्नभाजनं कांस्यपरं "भिन्नकांस्ये तु योऽ-
 श्रीयदन्नं स्नात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु
 एकभक्तस्ततः शुचिः" बौधा० कांस्यत्वेन विशेषणत्वात् ।
 आपोशानाकरणे भोजनस्य निषेधात् तदन्नतवता द्रव्यमात्रस्या-
 भक्ष्यता । "आपोशानमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः ।

भुङ्क्ताश्च यदा ब्रूयात् गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्" । अनाचानस्य
 द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "अनाचानः पिबेदास्तु भक्षयेद्वापि
 किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति ।
 आचामेक्ष्मण्ये नित्यं सुक्ता ताम्बूलचर्वणम् दन्तदर्शनं फल-
 मूले भुक्तस्नेहे तथैव च । ताम्बूले चेतुदण्डे च नोच्छिष्टो-
 भवति द्विजः" जावा० । "कषायकटुताम्बूले भुक्तस्नेहातु-
 लेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मसुरव्रीत्"
 लघुबौ० अनाचानः कषायकटुताम्बूलेऽनुव्यतिरिक्तद्रव्यं
 सहस्रभक्षयित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सकृत् पीत्वा
 अष्टोत्तरसहस्रादन्तां गायत्रीं जपेत् प्रा० वि० । यज्ञी-
 पवीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । "विना यज्ञोपवीतेन
 भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उप-
 वासेन शुध्यति" लघुभा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता ।
 ऋद्धारिकुसुमादींश्च फलकन्दैश्च मूलकान् । विष्णुमूले दूषितान्
 प्राश्य रुक्चं तु पादतश्चरेत् सच्चिदकटेऽङ्गमेव स्यात्" संब० ।
 ऋदादेरभक्ष्यता । "अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणं
 तथा । ऋत्तिकाभक्ष्यञ्चैव त्वय्यं गोमांसमक्षयैः भवि० पु० ।
 अलापवादः । सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सासुद्रिकं भवेत्
 पवित्ते परमे ह्येते प्रयत्ने अपि नित्यशः" वायुपु० ।
 "भुङ्क्ता तु चारलवणं तिरातं तु वने वसेत्" यमः ।
 "ऋद्धोऽप्युखादने अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः श्रा० त० रघु० ।
 "नैकोसिष्टान्नमश्रीयत् वञ्चयित्वा ऋद्धी सुतान् ।
 दारान् ऋत्त्यातिथींश्चैव तथासम्बन्धिवन्धवान् इत्युपक्रम्य
 "लालापे नरके घोरे दुर्गन्धे प्रास्यते नरः" यमः ।
 "पयोऽनुद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नवनीत-
 ज्ञेति" "सर्वं तिलमयं नाद्यात् सायं शर्माभिलाषिभिः"
 इति । "नाश्रीयत् सन्ध्योर्दयोः" इति च का० ख० ।
 "नातिसौहित्यभाचरेत् नातिप्रगे नातिसायम् न निशीथे
 नचोषसि" मनुः न दध्युद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि ।
 नाद्यादादन्नि रातिषु" काशी० ख० । "श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे
 योऽश्रीयत् ज्ञानवर्जितः । दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता
 किल्बिषभुग् भवेत्" यत् वेष्टितशिराभुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षि-
 णामुखः सोपानात्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्द्वै रक्षांसि भुङ्क्ते, इति
 का० ख० । "यो ऋद्धीत्वा विवहान्निं ऋद्धस्य इव मन्वते ।
 अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दृथापाको हि स सृष्टः" का० ख० ।
 "पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहेऽन्ति न द्विजः । भुङ्क्ता इरात्मन-
 स्तस्य चरेत्तान्द्रायणं व्रतम्" का० ख० । "अपाहृत् शिव-
 निर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्" ति० त० पु० । "वातधानाः

पिशाचाश्च रात्रसाः क्रूरकृपिणः । हरन्ति रसमन्त्रस्य
मण्डलेन विवर्जितम् का०ख० । नोत्सङ्गे भाजनं क्त्वा नो
पाथौ नैव कर्पटे । नासने न च श्यायां भुञ्जीत न मन्त्रा-
दितः” का०ख०” । “नारिकेलोदकं कांशेताम्रपाले गुड-
स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताप्ते गव्यं घृतं विनेति
आ०त०पुरा० । “वर्जनीयं सदा साधे मूलकं मदिरासम-
मिति” ब्र०पु० । सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः ।
“वह्निच्छोडम्बरनोपदधित्यमातुलङ्गानि न भक्षयेत्”
हारी० दधित्यः कृपिणः । कालान्तरेऽपि द्रव्यानर
निषेधः “आमिषं चक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्हिने सप्रजन्म
भवेत् कष्टी दरिद्रशोपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी
पर्वस्वतेषु वै पुमान् । विष्णुभोजनं नाम नरकं प्रति-
पद्यते” वि०पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-
माह स्मृतौ “कुशाण्डे चार्धहानिः स्यात् दृहत्यां न
क्षरेद्धरिम् । बड्गशतः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ।
कलङ्गी जायते विल्वे तिर्यङ्गयोनिश्च निम्बके । ताले
शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसहत्या
स्यात् कलन्वी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरो प्रोक्ता
पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकी सुतहानिः स्याच्चिररोगी
च साधके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्” षट्
वि० । तत्र सप्रस्यामेव तालनिषेधादन्वत् भक्षणं प्राप्तम् ।
अत्रः ‘तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकीं न खादेद्द्वैष्णवो नरः’ । इत्य-
नेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्येण श्वेतानुषङ्गात् ।
“अलावू वर्तुलाकारं वार्त्ताकीं कन्दसन्निभाम्” ति०त०
पु० यदपि ‘कुसुम्भं नालिकाशाकं हन्ताकं पूतिकान्ध्या ।
भक्षयन् पतितभु स्यादपि वेदान्तगोद्विजः’ इत्युच्यते
सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतहन्ताकपरम् । तत्र
नालिकाश्वेतकलन्वी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय
सूद्रविषयिकावा इति ति०त०रघु० ।
कुशाण्डं २ दृहतीफलन्तु ३ लवणं वर्ज्यं ४ तिलाम् तथा
५ तैलं ६ चामलकं ७ दिवं प्रवसता ८ शीर्षं ९ कपालान्धकम्
१० । ११ निष्पावाश्च १२ सूरकरिकाफलमथो १३ हन्ताकं संज्ञं
१४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमा-
योद्धश । नि०सि०सु०दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपालं
अलावूः अन्धकं पटोलम् । ‘कुशाण्डं २ दृहती ३
क्षारं ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिरः
९ कपालान्धं १० ११ नख १२ चर्म १३ तिलानि च
१४ क्षुरकस्मान्नासेवां १५ प्रतिपदादिषु वर्जयेत् नि०

सि०भूपालः । नखं शिम्बी चर्मं मंहरिका । “उच्छि-
ष्टस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता “उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं” खो-
च्छिष्टसुच्छिष्टाहृतञ्च” शाता० । गुरुः पित्वादिः । “पित्त-
च्छिष्टस्य च भ्रातृच्छिष्टं भोज्यम्”, आप० मातापितृभ्यां
संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः” ब्र०पु० । स्वच्छिष्टेषु
यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्तेत्यन्नभाजने एवं वैवस्वतः प्राह भुङ्क्ता
चान्द्रायणं चरेत्” चतुर्वर्षिसतम् । “नाश्रीयात्
भार्यया साङ्गं नाश्रीयादुत्कटासने” मन्ना स्त्रिया सह
भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तुं-
शक्यते । “ब्राह्मण्या हितया साङ्गं क्वचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।
अधोवर्णस्त्रिया साङ्गं भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत्” ब्र०पु० ।
एतद्विषय एव “ब्राह्मण्या वा सहाश्रीयादुच्छिष्टं न कथञ्चन ।
न तत्र दोषं मन्यन्ते” अङ्गिराः । विडालाद्युच्छिष्टस्याभ-
क्ष्यता । “विडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा खनलस्य च ।
केशकीटापन्नञ्च पिबेत् ब्रह्महृवर्जलाम्” मनुः । “दूषितं
केशकीटैश्च मार्जारैर्भूषिकैस्तथा । मत्स्यकामशकैश्चैव तिरालेण
विशुध्यति । श्वकाकगोभिरुच्छिष्टमन्नोत्तु दिनत्रयम्” मनुः
अत्रापवादः । “देवद्वोरण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत् । तन्मात्रमन्न-
मन्त्रेण शेषं संस्कारमर्हति” यमः । संस्कारश्च “वनानां
प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । संस्पृष्टान्तु भवे-
च्छुद्धिरपां प्राङ्घृतस्य च कागस्य सुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि
तद्भवेत्” यमः । “पक्षिश्चापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः ।
संस्काररहितस्यापि भोजने पादकच्छकम्” विष्णुः । कुत्-
सितस्युद्रादिपक्षिभोजननिषेधात्तन्मात्रस्याभक्ष्यता “यस्य
पक्षिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोपितः स्नात्वा
पञ्चगव्येन शुध्यति” अङ्गि० । “अपाङ्गे यत्राङ्गणोपवेशने-
न कुत्सितासु । जलादिना पक्षिभेदनमन्तरेणेत्याचारः
प्रा०वि० । “ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्कग्राह्यपविश्यासंस्पृष्टं यदा
भुङ्क्ते तदा नक्ष्माचरेत् । वैश्यपङ्कग्राभेकरात् सूद्रपङ्कग्रात्प्राह
माचरेत्” विष्णुः । अनिन्दितपक्षिष्वपि सहभोजने एकस्यो-
त्याने तदन्नस्याभक्ष्यता “एकपङ्कग्रापितृणां विप्राणां सह-
भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ।
मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्कग्रासुच्छिष्टं सहभोजने । प्राय-
श्चित्तं चरेद्दिप्रः कच्छं सान्नपनं तदा” शङ्खः । कालविशेषे
द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । “सूर्यमहे तु नाश्रीयात् पूर्णं
यामवतुष्टयम् । चन्द्रमहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातरैर्विना
दृङ्ग०गौ० । “मह्यं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

तावर्त्तनात् पूर्व्वं प्रथमे प्रथमादधः" सा० पु० । अधि जर्द्धम् ।
 "यस्ते दये सति विधोर्नाहर्भोजनमाचरेत्" वशि० । "अस-
 क्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनि" व्यासः । "अहोरात्रं न
 भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्ययहो यदा सति दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं
 कृत्वा ततः परम् विष्णुष० पु० । "सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते
 शशिभास्करौ । तद्दहनेन भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन"
 गर्गः । सायं सन्ध्यायां सूर्य्यं यस्तास्ते, पूर्व्वेऽह्नि रात्रौ
 च न भोक्तव्यं, प्रातः सन्ध्यायां चन्द्रे यस्तास्ते पूर्व्वरात्रा-
 वपरेऽह्नि च न भोक्तव्यमित्यर्थः नि० सि० । बलदृष्ट्वा-
 तुरैर्विनेत्युक्तेषां विशेषः । "सायाह्ने यहणं चेत्
 स्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे, न मध्याह्ने,
 मध्याह्ने न तु सङ्गवे । भुञ्जीत संगवे चेत् स्यान्नपूर्व्वं भोजन-
 क्रियेति" सा० पु० उक्तः । एतच्च बाढादिविषयमिति नि०
 सि० । "सर्व्वेषामेव वर्त्तानां सूतकं राहुदृश्ये स्नात्वा कर्माणि
 कर्त्तेत श्वेतमन्त्रं विवर्जयेत्" हेमा० षट्त्वि० । "नवश्राद्धेषु
 यच्छिष्टं ग्रहपूर्य्युषितञ्च यत् । सर्व्वं तद्दुष्टतामेति" सूतः
 ग्रहकाले पक्वान्नादेरभक्ष्यता । अत्रापवादः । "आरनालं
 पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम् । मणिकस्योदकं चैव न दुधे
 द्राह्मसूतके" मेधा० । "अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं
 ग्रहे । वारितक्रारनालादि तिलदर्भेन दुष्यति" सूतिः
 १ पुं सवनाद्यदस्याभक्ष्यता । 'याजकान्नं नवश्राद्धं संग्रहे
 चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयेन तथा । जातश्राद्धे
 नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" आप० । संग्रहे स्त्रीणा-
 मेव व्यभिचारादिदोषा यथायच्चित्तेन संग्रहेः ब्रह्मौदने
 आपोवसयज्ञाकर्म्मविशेषे प्रा० वि० । "जन्मप्रभृति संस्कारे
 बालस्यान्नस्य भोजने । असंपिण्डैर्न भोक्तव्यं प्रसथानालं
 विशेषतः" अङ्ग० । "निर्दृष्टे चूडहोमे च प्राङ्नामकर-
 णात् तथा । चरेत् सान्नापनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि"
 व्यासः । भोजनकाले सूत्राद्युत्सर्गेऽन्नमात्रस्याभक्ष्यता ।
 "सूत्रोच्चारससुत्सर्गे मोहात् भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् । तिरात्रं
 कुर्व्वीत" शाता० । भोजनकाले सूतकाद्यशौचे भक्ष्यमा-
 णान्नस्याभक्ष्यता "यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
 भूमौ निःक्षिप्य तं यासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति । भक्षयित्वा
 तु तं यासमहोरात्रेषु शुध्यति अशित्वा सर्व्वमेवाह्नं
 तिरात्रेषु विशुध्यति" शाता० । "अशुचिः सूतकादिनेति"
 प्रा० वि० । तैलाभ्यङ्गादिना स्नानार्हस्याह्नतस्नानस्याह्न-
 मात्रस्याभक्ष्यता । "ससुत्सर्गे द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबे-

तथा । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः" रं० ।
 स्नाने तैलाभ्यङ्गादिनादिनिमित्ते स्नाने प्राप्ते प्रा० वि० ।
 नीलीवस्त्रपारिधाने द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "नीलीवस्त्रं
 परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा । तिरात्रं तु व्रतं कुर्यात्"
 शङ्खुः । "लोहितान् व्रतनांस्तथा । अनुपाकृतमांसाणि विड्-
 जानि कवकानि च दृष्ट्वा कषरसंयावपायसापूपशसुवीरिति"
 या० । विड्जानि अमेध्याङ्गवानि । अमेध्य देशोद्भवानान्तु
 न दुष्टता "अमेध्येषु तु ये दृष्ट्वा उपाः पुष्पफलोपगाः
 तेषाञ्चैव प्रदुष्यन्ति पत्रपुष्पफलानि चेति" बौधा० उक्तेः ।
 अतिथ्यादिभक्ष्यवत्सु गृहस्थस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता "देव-
 तातिभूतेषु ऋत्येष्व्यागतेषु च । अभक्ष्यवत्सु येऽशुनि तथा
 पितृग्निपक्षिषु । दुष्टान्नपयनिर्यासभुजः सूचीसुखासु
 ते । जायन्ते गिरिवर्णाः" इति मार्क० पु० । "असंतर्धं पितृन्
 देवान्नाद्यादन्नं नवं क्वचित् । पक्वान्नं चापि नो मांसमिति
 का० ख० । भक्ष्येष्वपि देवायानिवेदितमभक्ष्यमेव "अनिवेद्य
 न भुञ्जीत मत्स्यमांसादिकं च यत् । अन्नं विष्ठा
 पयोमूलं यद्विष्णोरनिवेदितम्" आ० त० पु० । "तैर्द-
 क्षानप्रदायेभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" गीता
 ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्यार्णि । 'मांसिकाह्नन्तु योऽग्नीयादसमा-
 वर्त्तकोद्विजः । स तीर्थयात्रान्युपवसेद् सनुः । "सूतान्नं
 मधुमांसञ्च नैवाश्रीत व्रती क्वचित् । तिरात्रोपोषितः सम्य-
 यान्तिमेकां जले वसेत्" देवलः । "सूतिकाह्नं नवश्राद्धं मांसि-
 कान्नं तथैव च । ब्रह्मचारी च योऽग्नीयात् मधुमांसं कथञ्चन
 प्राजापत्यं तु कृत्वादौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति" संव० । मांसं च
 शिष्टभक्ष्यमांसपरम् 'ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमग्नीयात् शिष्ट-
 भोजनीयं, कच्छं दादशरात्रश्चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्"
 वशि० उक्तेः । अस्यापवादः "स चेत् व्यधीयत कामं गुरो-
 रुच्छिष्टं भैषज्याथ सर्व्वं प्राग्नीयात् येनेच्छतेन चिकित्सेत्
 स यदा अगदः स्यादादित्यसपतिहेत्" बौधा० । अस्य पाल-
 विशेषे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "आमिषस्य तु यो भाख्ते
 पक्वमशीत सुव्रतः (ब्रह्मचारी) । कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं
 क्षीरेण वर्त्तयेत्" लघुहारीतः ।
 सर्वापर्व्वापवादः । "जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदपौ समाः"
 सूताः । भक्ष्यमाभक्ष्येषु नो दुष्येदावद्वैवेपनीयते" का० ख०
 एवमन्यान्यपि सूतौ निषिद्धानि द्रष्टव्यानि वैद्यकोक्तदोषा-
 दपि कानिचिदभक्ष्याणि तानि चाप्यशङ्के २१ ६३ प्रथम-
 योदर्शितानि विशेषतः कानिचित् प्रदर्शयन्ते "वर्जयेत्
 पयसा स्निग्धं मत्स्यमांसमनूपकम् । दक्षीफलम-

कुम्भारण्डमञ्जुर्जम्बूफलादृते । मांसं मूलकसंसिद्धं घृतेन
मधुमांसके । मत्स्यानि क्षुरिकारेण चौद्रुस्येण वारिणा
पुनरुष्णीकितञ्चाक्षं घृतं कांस्ये दशाहिकम् । दध्ना तक्रेण
पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधान्नैव भुञ्जीत मति-
मान् कदलीफलम् । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति
विरेचनम् वमनं शयनं वारि पूर्यं वा हितभोजनम्
शाश्वेताल्पतया वापि दीप्राग्नेस्तरुणस्य च स्निग्धव्याया
मवलिनानां विरुद्धं वितथं भवेत् । अट्टद्वारदोषास्तु
जायन्ते पापिनामिह” आङ्गिकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु० न० त० । १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न० ब० ।
“भङ्गरहिते ति० । ३ अभङ्गाख्ये “पुनस्त्रिधा समङ्गोऽथा-
भङ्गस्तदभयात्मक” इति सा० द० उक्ते श्लेषे शब्दा-
लङ्कारभेदे पु० । यथा “पायात् स स्वयमन्वकक्षयकरस्त्वां
सर्वदोमाधवः” । अन्वकेऽत्वाभङ्गः श्लेषः ।

अभङ्गुर ति० न भङ्गुरः । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे “अभङ्गुरतनु-
त्विषां बलयिता शतैर्विद्युताम्” रसगङ्गाधरः ।

अभट्ट न० विरोधे न० त० । सुखभिन्ने दुःखे १ न० ब० ।
२ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च ति० ।

अभय न० अभावे न० त० । १ भयाभावे । “प्रदद्यात्
परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च” मनुः । “अभयं वै
जनक्र ! प्राप्नोऽसीति” श्रुतिः । “प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च
कार्याकार्ये भयाभये” गीता ६ त० । २ भयशून्ये ति० । न
भयमस्मात् ५ ब० । ३ परमात्मनि, ४ तज्ज्ञाने च । ५ हरि-
तत्र्याम् ईदुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीररुणमूले उशीरे न०
८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टे धर्मोऽसन्देहेनानुष्ठाने
९ आत्मनिष्ठे पु० । “उच्चमूलत्विकोशेषवर्त्तते गुरुभार्गवौ ।
अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन” इति “यत्वे कादशग-
ञ्जन्द्रोभानुर्वा प्रबलः शुभः । अभयोनाम योगोऽयमरिभूत
विनाशकदिति” च ज्योतिषोक्ते १० यातिकयोगभेदे पु० ।
न भयं यस्मात् ५ त० । माभैषीरित्युक्ता ११ उक्तोलित
दक्षिणहस्तप्रसारभेदे “अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधती-
क्रमात्” श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् क्ति० अभयं त्राणं करोति क्त-किप् ईत० ।
१ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने
२ सौख्ये । अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे । [सौख्ये ।

अभयङ्कर ति० न भयङ्करः विरोधे न० त० । भयङ्करभिन्ने
अभयङ्कृत् स्त्री द्विव० अभयं कुरुतः किप् वेदे ४० सुम् ।
द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य “जरु गव्यूती

अभयङ्कृताविति “उरु गव्यूती ते अभये स्तामित्यतदाह”
शत० ब्रा० ।

अभयजात पु० अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये सुनिभेदे
तस्यापत्यं यज् । आभयजात्यः तदपत्ये पुं स्त्री० स्त्रियां ङीप्
यलोपश्च आभयजाती । पुंसि बङ्गु लुक् । अभय-
जाताः । यूनि आभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः
स्वमैत्र्यप्रोत्साहनार्थं वादर्नाये रणटक्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद ति० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुज्य-
रञ्जति दा-क ईत० । मा भैषीरित्यादिवचनसङ्गा भोत-
२ त्राणकर्त्तरि “ताहमलभयदाहति” किरा० अभयप्रदयो-
ऽप्यत् । “यानश्याप्रदोभार्यामैश्वर्यमभयप्रदः २ विष्णुः ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे तातेन देया दक्षिणा ।
तातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । “सधूदकं फलं मूल-
मेधांस्यभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि याह्यार्षि” का० ख०
“सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्” मनुः । अभयं
दक्षिणैव देयत्वात् । अभयरूपदेये “रात्रौ दानं न शंसन्ति
विना चाभयदक्षिणाम्” मत्स्य पु० । अभयदक्षिणाम-
भयदानम् रघु० । [शब्दे विवरणम् ।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा । १ तन्मोक्षे मुद्राभेदे मुद्रा-
अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थे मा भैषी-
रित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते
मोदकभेदे । स च “अभया पिप्पलीमूलं सरिचं नागरं
तथा ॥ त्वक्पत्रपिप्पलीसुस्तविडङ्गामलकानि च । कर्षः
प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्वयन्त्या ॥ षट्कर्षाश्च सितायास्तु
द्विपलं लिटतो भवेत् । सर्वं सुचूर्खितं कृत्वा मधुना मोदकं
कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिवेज्जलम् ।
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोद-
कोऽयम्” चक्रदत्तोक्तः ।

अभव पु० भव उत्पत्तिः अभावे न० त० । १ भवाभावे जन्मा-
भावे “मत्त एव भवाभवौ” गीता । २ विनाशे “भवाय
सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्” रामा० । ७ ब० ।
३ मोक्षे “प्राप्तुमभवमभवाच्छसि वा” किरा० शिवभिन्ने पु०
अभव्य न० न भव्यम् अप्राशस्ये न० त० । १ असङ्गले,
२ दुष्टभाष्ये च न० ब० । ३ दुर्भाग्यवति ति० । “उपनतम-
वधीरयन्त्यभव्याः” किरा० ।

अभाग पु० न भागः अभावे न० त० । १ भागाभावे ।

भागश्च एकदेशः दायादप्याहृप्रनाद्यञ्च ७ब० । तच्छून्ये पूर्व
निर्दाये च त्रि० । “यो ज्येष्ठो विनिकुञ्जीत लोभाङ्गातृन् यवो-
यसः । सोऽज्येष्ठः खादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः” मनुः
“यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्ति” शत० ब्रा० ।
अभागिन् त्रि० न भागी स्त्रियां ङीप् । १ अधिकारानर्हे
क्लीवपतितादौ । २ भागोभाग्यम् । तच्छून्ये च । “यमात्मानं
न विद्युरभागिन” इति कट उ० ।
अभाग्य न० अप्रागस्ये न० त० । १ दुष्टभागे । न० ब० ।
२ दुष्टभाग्यवति त्रि० । [गुणदृष्टोर्भाजनम्” का० प्र० ।
अभाजन न० न० त० । अनाधारे ‘दोषीवेषीसमः कश्चिद्
अभार्य्यपु० नास्ति भार्य्यां तत्सम्बन्धो वा यस्य । १ भार्य्याङ्गीने
२ शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धे नैष्ठिकब्रह्मचारिप्रभृतौ च ।
“अतिदृढज्ञानभार्य्यांश्च क्षपिषक्तान्” ऋषयश्च उ० त०
का० प० । “अभार्य्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धान्” रघु०
अभाव पु० न भावः । भावभिन्ने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हे वैशेषिकोक्ते
सप्रमपदार्थे भावभिन्नत्वमभावत्वमिति बह्वचः । भावभेदा-
श्रयरूपत्वस्य तल्लक्षणस्य अभावविशेषघटितत्वेन अन्योन्या-
श्रयदोषप्रस्ततया अभावत्वमखण्डोपाधिरिति नव्याः ।
अभावश्च भावाभावसाधारणान्श्रयः घटाभावस्य पटे पटा-
भावदो च सत्त्वात् स च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थ
इत्याधुनिका वैशेषिका नैयायिकाश्च उररीचक्रुः । सूत्र-
ज्ञता तु “द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां
साधर्म्यवैधर्म्यार्थ्यां तत्त्वज्ञानाद्विशेषसम्” इति षडेव
पदार्थाः कण्ठत उक्ताः । अत एव ‘न वयं षट्पदार्थवादिनः”
इति सांख्यसूत्रे षट्पदार्थीस्वोकारस्तेषां सूचितः ।
आधुनिकास्तु घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या पदार्था
न्तरमभावं कल्पयन्ति । प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्य
रूपत्वमङ्गीचक्रुः । तेषामयमाशयः “मानाधीना नेयसिद्धि-
रित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम्
न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसंज्ञ-
कर्षाभावात् तदयोग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता
तत्संज्ञिकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसंज्ञिकर्षसत्त्वेऽपि तत्
स्वरूपविशेषणताया अव्यावृत्तत्वात् अन्यथा घटाभाव
प्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वात् भूतलादि-
स्वरूपस्यानुगमात् तस्यै संज्ञिकर्षरूपे विशेषणता
सम्बन्धे विनिगमनाभावेन नियामकत्वाभावात् । अथ
ज्ञानलक्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति
कल्पनादस्ति नियम इति चेत् ज्ञानलक्षणया घटादेरूपनये

तद्विशिष्टबुद्धेरेवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य-
हेतुत्वेन तज्ज्ञानसामग्र्याः समवधानात् अथ अभाव-
ज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्वोच इति चेत् अभाव-
बोधसामग्र्याः अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात्
इन्द्रियसंज्ञकदृष्टविशेषणतात्कस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादि-
स्वरूपत्वानतिरिक्तः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदध्यनपायेन
प्रतिबन्धकत्वायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादे-
ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः “अभावबुद्धिश्च
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिविबोधसम्यग्दां नातिगते” इति दो-
षितिकदुक्तेरादौ प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावांशे
प्रतियोगिज्ञानवत् धर्मज्ञे तद्ज्ञानस्य दुष्परिहारत्वात् ।
एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वकल्पनेऽपि न निस्तारः ।
घटादीनामिव पटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य
सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानं
तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिरिक्तादेरभावात् । तस्यैवाज्ञाने
तद्व्याप्यताग्रहासम्भवाच्च किञ्चातिरिक्ताभाववादिभिः भूतले
“घटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात् यत्तज्-
ज्ञानं तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः
स्वीकार्यः । तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधि-
करणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्भवेन उद्देश्यासिद्धेः
नापि लक्षणात्सिद्धिः अभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया
तल्लक्षणस्यैवाभावात् । तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्-
पाद्यमानस्य भावभिन्नत्ववाचितया भावभिन्नत्वमभावस्य
लक्षणं वाच्यं तच्च भेदरूपाभावज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रय-
दोषकवलितत्वेन दुर्ज्ञेयम् । किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभाव-
लक्षणत्वे भावरूपविशेषणज्ञानस्यून्यकाले घटोनास्तीति
प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानाधीनत्वात्, अभावो
न भाव इति वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यता-
वच्छेदकविधेययोरैक्ये घटोघटः इत्यादाविव शाब्दबोधा-
भावस्य सर्वसम्मतत्वात् । एतेन अभावत्वम् समवाय
सामनाधिकरणान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वा-
भाववत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तथात्वे अभावो न
भाव इति शाब्दबोधोपपत्तावपि तदज्ञानकाले घटोना-
स्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहर-
त्वाच्च । घटाभावाभावादेर्घटरूपतयाऽङ्गीकारेण तत्र सम-
वायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽ-
भाव इति बुद्धेरनुत्पत्त्यापत्तेश्च । अथ अभाववत् अभावत्वमप्यति-
रिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अखण्डोपाधिर्वैत सतम् तत्रोदस्यन्ते
 कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव संबन्धः ? स्वरूपस्य वा
 सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम्
 आयातं तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूप
 स्वभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् ।
 अन्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य
 तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽप-
 सिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतारूपपक्षे च । अखण्डो-
 पाधरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्घोषताद-
 वस्थाम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धे सर्वसम्मतत्वात्
 असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य
 भवन्तते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तद्व-
 क्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि
 लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभाव-
 लक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः
 तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव
 नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावत्वरूपा-
 खण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बु-
 योवादिमानित्वादौ गुरुधर्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका-
 रात् अन्यथा घटः कम्बुयोवादिमानित्वादि वाक्यात् शाब्द-
 बोधानुपपत्तिः । उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मेऽपि शक्यताव-
 च्छेदकत्वम् । अथ शब्दएव अभावे प्रामाण्यमिति चेत्
 शब्दवेदास्य बध्यापुत्रादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः
 अथाप्रशब्दएव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्त-
 रत्वे आप्तशक्याभावात् भवतां स्तूलकताऽपि अभावस्य
 घटपदार्थातिरिक्ततया काव्यनुक्तेः अभावशब्दमाल-
 प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपवीणत्वात् ।
 एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धार-
 मित्वां चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्ती-
 त्वादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत्
 परेपामिव अत्यन्ताभावस्य निवृत्त्येऽपि घटसत्त्वे घटाभाव-
 बुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीन भूतत्वादिसम्बन्धस्य नियामकतावत्
 तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रती-
 तिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यनवेच्छद्यकाल-
 सम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारता-
 ऽव्युत्तेः । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभाव-
 कल्पने लाघवमित्यपास्तं कृतप्रतया कालस्य तत्सम्बन्धस्य
 च सर्ववादिस्मृततया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वयः कल्पते
 अतोनाधिककल्पना । घटो न पट इत्यादौ घटनिष्ठमेव
 तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्त्वैव पटतादात्म्या-
 नुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे
 तादृशसम्बन्धे वा घटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्ज-
 स्यम् । अतएव “न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न
 भासते” इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः ।
 भक्तामभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः मन्तेऽपि तथा ।
 वायुदौ रूपाद्यभावचानुषत्वाद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र
 दृढतरं किञ्चित् प्रमाणमस्ति येन तत्स्वीकारावश्यकतेति” ।
 अभावभेदबुद्धोर्नियमाच्च नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते । सोऽयम-
 भावः बौद्धैः मूढ्यतया आकाशतया निरावरणतया निरु-
 पाख्यतया च व्यञ्छियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । “अ-
 भावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशय” इति हरिः ।
 “नाभावउपलब्धेः शां० सू० । “नासतोविद्यते भावो
 नाभावोविद्यते सतः” इति गीता । यथा च अभावाच्च
 भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते । न्यायादिमते स
 चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात्
 संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्याभावभेदात् त्रिविधः ।
 “अभावश्च द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदेतः । प्रागभावस्तथा
 ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव
 इष्यते” इति भाषा० । प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक्
 कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव
 इति सांख्यादयः । २ मरणे मरणञ्च स्वाट्टारश्चशरो-
 रेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनामो वा, प्राणवायो-
 रतृकमणं वा बोध्यम् । भावः आलङ्कारिकोक्तत्वादि-
 स्थायिभावः ३ तच्छून्ये त्रि० । आन्तरः भावः क्लृप्तापर-
 पर्यायः अनुरागः । ४ तद्गोने त्रि० । सचानुरागः देव-
 विषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः क्लृप्तेः, पत्यादिविषयः प्रेमेति
 भेदः । सीमांसकाद्युक्ते अभावप्राप्तौ ई योग्यानुपलब्धि
 रूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति
 भावः सत्त्वं यस्य । ८ मिथ्याभूते त्रि० । [तुभ्यक्ये च ।
 अभावनीय त्रि० न०त० । १ चिन्तयितुमशक्ये २ उत्पत्पादिय-
 अभावसम्पत्ति स्वी अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । ३
 मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजत-
 ज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तयोक्तमध्यासशब्दे ।
 अभाषणं न० अभावे न०त० । भाषणाभावे मौनभावे ।
 अभि अत्र्य० न भाति भा-वा० कि । १ कश्चित् प्रकारं प्राणस्य

द्योतने, २ अभिसुख्ये, ३ अभिलाषे, ४ बोधायाम्, ५ लक्षणे, ६ समन्तादर्धे । ७ धर्मणे दुर्गां० । “अभि पूजा-
भ्यर्थेच्छासौम्याभिसुख्यसौरुष्यवचनाहारस्वाध्यायेषु” गण-
रत्नोक्तेऽपूजादौ च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवाद-
यते । भ्यर्थे अभियुक्तः अभिनिवेशः । इच्छायाम् अभि-
लासः अभिक्तः । सौम्यं माधुर्यम् तत्र अभिजातः “प्रज-
लितयायामभिजातवाचि” कुमा० । अभिसुख्ये अभिसुखम्
अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति “अभिचैद्यं प्रतिषासुः” भाषः
सौरुष्ये अभिरूपम् । वचने, अभिधानम् “साक्षात् सङ्केतितं
योऽर्थमभिधत्ते स वाचक” इति काव्य० प्र० । आहारे
अभ्यवहारः । स्वाध्याये अभ्यस्यति “वेदाभ्यासे सदारतः”
श्रुतिः । स्वाध्याय इत्युपलक्षणम् अन्यस्यापि पौनःपुन्य-
मालेऽस्य प्रवृत्तिः “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निजितैरा-
वतागजा” कु० । एतस्य च तत्तर्थाद्योतकतामालं समभि-
व्यवहृतशब्दस्यैव तत्तर्धे लक्षणेति सिद्धान्तः अस्य क्रिया-
योगे उपसर्गता “बोधोऽभ्यवचिङ्गेषु तु कर्मप्रवचनीयता ।
दृष्टं दृष्टमभि सिद्धति । हरिर्मभि वर्त्तते । भक्तो हरिर्मभि,
अग्निर्मभि शलभाः पतन्ति इत्यादुदाहार्यम् शब्दपरत्वेऽपि
“अभिरभागे” पा० ।

अभिकृत् लि० अभिकामयते अभि+कृत् । १ अनुकामिकाभोकाः
कमितेति” पा० नि० । कासुके ‘सोऽधिकारमभिकः कुलो-
चितं काश्चन स्वयमवर्त्तयत् समाः” रघुः ।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष-भावे अ । अभिलाषे
“शीताभिकाङ्क्षा सुखतिक्ता च” सुशु० ।

अभिकाङ्क्षित लि० अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त । अभि-
लषिते । [स्त्रियां ङीप् ।

अभिकाङ्क्षिन् लि० अभि+काङ्क्ष-णिनि । अभिलाषवति

अभिकाम लि० अभिकामयते अभि+काम-णिङ्-अच् । १ काम-
यमाने “याचे त्वामभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्”
भा० आ० प० । भावे घञ् । अभिलाषेऽपि । “मनसाभ्यभि-
कामस्य कुरुक्षेत्रे युधिष्ठिर ! भा० व० प० अभिकामादागतः
ठञ् अभिकामिकः अभिलाषात् प्राप्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।
“गुणैश्चानुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः” भा० शा० प० ।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम-भावे घञ् अट्टिङ् । १ आरम्भे,
२ आरोहणे, ३ युद्धाय, शत्रुसंमुखयाने च । कर्मणि
घञ् । ४ आरम्भे “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययवायो न
विद्यते” गीता । आधारे घञ् । ५ युद्धे ।

अभिक्रत्वन् लि० अभि+क्र-ङ-गणित् स्त्रियां ङीप् वनो रश्च ।

अभिसुख्येन कारिणि । “अपेयं रात्रिं च्छत्वपोऽन्वभि-
द्यत्तरोः अथ० २, ८, २ ।

अभिकृत्प्र लि० अभि+कृत्-क्त रोः । १ सम्पन्ने २ नियते
३ अभिप्रकाशिते च “हृदा मनीषा मनसाभिकृत्प्राय
एताद्विदुः” कठ उप० ।

अभिक्रतु पु० अभिसुख्येन क्रतुर्युद्धकर्म यस्य । बलवति ।
“अथाभवद्भिमताभिक्रतुनाम्” ऋ० ३, ३४, १० । “अभि-
क्रतुनाम् बलीयसाम्” भा० ।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम-क्तिन् । १ अभिक्रमे २ उपक्रमे
“यत्तस्याभिक्रान्तिरनपक्रमाय” श्रुतिः ।

अभिक्रान्तिन् लि० अभिक्रान्तमनेन इटादि० इनि । उप-
क्रमकर्त्तरि “य एषामध्ययने अभिक्रान्तितमः” श्रुतिः ।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम-बोधाभीष्णप्रयोः णसुल् ।
आक्रम्य, आरभ्य, अभिसुख्येन गत्वैत्यर्थे । पूर्वं पूर्व-
मेवाभिक्रामम्” कात्या० ३, २, २१ । [२निन्दायाम् ।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश-भावे घञ् । १ आक्रोशे
अभिक्रोशक लि० अभि+क्रुश-खुल् । १ निन्दके २ अपवादके च

अभिचत्तु लि० अभि+चद-टच् स्त्रियां ङीप् । हिंसके
“अभिचत्तुस्त्वावतो वरुताः” ऋ० ७, २, १ । ८ । “अभिचत्तु-
रभिहिंसकस्य” भा० ।

अभिचद लि० अभि+चद-हिंसायाम् अच् । हिंसके ।
“अभिचदामर्थमाणम्” ऋ० ६, ५, १ । अभिचदां
हिंसकं हान्दसत्वात् आचम् ।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या-अङ् । १ अभिधाने, २ शोभायां
“काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः रघुः ।
३ कीर्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ साहाय्ये “अन्वा अपश्या-
नदभञ्जभिख्याम्” ऋ० १, १४, ५ “अभिख्यामभितः
ख्यातिं साहाय्यं वा” भा० । कर्त्तरि क्विप् । ६ अभितो
गन्तरि” ७ प्रसिद्धे च “अभिख्या भासा दृष्टता शुशुक्निः”
ऋ० ८, २३, ५ “अभिख्या अभिसुखं गच्छन्त्याऽभितः प्रशि-
द्धया वा भासा” भा० धातोरातोऽलोपात् रूपम् ।
८ प्रज्ञायां निरु० ।

अभिख्याट लि० अभि+ख्या-टच् स्त्रियां ङीप् । १ कवके
अभिगन्तरि ३ अभिदृष्टरि च । “आपिरभिरुभतामर्षिता
सोम्यानाम्” ऋ० ४, १७, १७ “अभिख्याताभिदृष्टा” भा० ।

अभिगत लि० अभि+गम-क्त । १ आनुकूल्येन प्राप्ते २ सेविते
३ अभिसुख्येन गते च ।

अभिगन्तव्य लि० अभि+गम-तव्य । अभिगम्ये सेव्ये च

“सन्तः सदाभिगन्तव्या यदि वोपदिशन्ति ते” वशि० ।

अभिगन्तृ त्रि० अभि+गम-हृच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम्
अभिसुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च ।
“जत्वं वरुणोऽभिगन्तैव ब्रह्म” शत० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिसुख्ये आनुकूल्येवागम-घञ् । आभि-
सुख्येन गमने “तवार्हतो नाभिममेन हृत्प्रम्” रघुः आनु-
कूल्येन २ गमने “स्वरुच्या क्रियमाणे तु जतावश्यक्रिया
क्वचित् । नोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथेति”
मीमांसा । भावे ल्युट् । अभिगमनं तत्रैव न० । “ज्येष्ठाभि-
गमनात् पूज्यं तेनाप्यनभिनन्दिता” रघुः । “पापकन्दु-
च्यते पापात्तीर्थोऽभिगमनेन च” सूत्रिः ।

अभिगम्य त्रि० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभि-
सुख्येन गन्तुं शक्ये “अद्यप्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि
शुद्धे” कुमा० । “सोऽभिगम्यश्च पूज्यश्च कर्त्तव्यश्च प्रदक्षिणम्
रामा० । “अष्टष्षाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्षवः” रघुः ।
अभि+गम-ल्यप् । आभिसुख्येन गत्वे त्वर्थे अव्य० “मनु-
मेकायभासीनमभिगम्य सङ्घर्षयः” इति मनुः ।

अभिगर पु० अभि+गृ-स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे ।
“अनुष्टुप् तेऽभिगरम्” इति यजु० ८, ४७ ।

अभिगामिन् त्रि० अभिगच्छति अभि+गम-णिनि अभि-
गन्तरि । “ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा”
मनुः । “राजपत्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना” या०

अभिगीत त्रि० आनुकूल्येन गीतः । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते
२ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्-क्तिन् । १ अभिरक्षणे “तद्द्रज-
मेवेताभिगुप्या आसादयति” श० ब्रा० ।

अभिगूर्त्त(स्त्री) त्रि० अभि+गुर-क्त वेदे नत्वाभावः । १ उक्ते
“इष्टं वीतमभिगूर्त्तम्” यजु० २५, ३७, “अभिगूर्त्तं
ये यजामहे इत्यभिगूर्त्तौक्तम्” वे० दी० लोके तु अभि-
गूर्त्त इत्येव अभ्युद्यते त्रि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर-क्तिन् । सततसङ्कले “तेषा-
मभिगूर्त्तिर्न इन्वत्” ऋ० १, १६२, ६ । “अभिगूर्त्तिः सङ्कल्यः
सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः” भा० २ अभित उद्यमे च
“उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वत्” ऋ० १, १६२, १२, “अभि-
गूर्त्तिः” उद्यमः भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताङ्गलौ ।

अभिगृहोतपाणि त्रि० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाण्डुर्येन ।
अभिगेषह त्रि० अभि+गै-इष्ण । अनितो गायके “यदेखवा
अभिगेषाश्चरन्ति” श्रुतिः ।

अभिगोप्तृ त्रि० अभितो गोपायति अभि+गुप-हृच् स्त्रियां
ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त त्रि० अभि+ग्रस-क्त । १ आक्रान्ते २ कवलीकृते च
अभिग्रह पु० अभि+ग्रह-अप् । (लुट्) इति ख्याते प्रकाश
हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिसुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे
च । ल्युटि अभिग्रहणसम्पत्तन० । [१ घर्षणे, २ मर्द्दने च ।

अभिघर्षण न० अभि+घर्ष-भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन
अभिघात पु० अभि+हन-भावे घञ् । १ निःशेषहने समू-
लनाशने “दुःखत्वयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ”
सां० का० । २ ताडने । “तडाभिघातादिव लम्पङ्के”
कुमा० । अभिहन्वतेऽस्मै फलाय उद्दिश्यार्थे वा० घञ् ।

द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषि-
कोक्ते शब्दहेतौ, संयोगिनोर्भिधोविभागजनकक्रिया-
हेतौ च ३ संयोगभेदे । यथोक्तं “नोदनाभिघातात्
संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मोति वै० सू० । “यः संयोगः
शब्दनिमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्पर-
विभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु
तद्विलक्षणः संयोगः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्का-
ख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म
जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा
यथमसवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि
संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटा
दावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति” श० उपस्कारः ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च
मुषले, अभिघातजे मुषले कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्त-
संयोगः” वै० सू० तथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघाता-
न्मुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म “आत्मजन्या भवेद्विच्छा इच्छा-
जन्या भवेत् कतिः कतिजन्या भवेत्त्रेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्
क्रिये” त्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायि-
कारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायि-
कारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-
कारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपसङ्कलसंयोगात्
मुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते-
न हस्तेन यो मुषलस्य संयोगः स तत्रासमायिकारणम् मुषलं
समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहितस्य मुषलस्य कर्म-
यदुत्पत्तनं जायते तत्र कारणमाह । मुषलादौ उत्पत्तन
कर्मणि अभिघात एव हेतुः, न तु हस्तसंयोगः तस्य तं प्रति
कारणत्वेनान्यथासिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

मालेण अभिहतप्रधानगुरुद्रव्यसंयोगेनैव उत्पत्तनदर्शनात्
यथा भूखादौ हस्तेन वेगक्षिप्रलोपादेर्हस्तवोगं विनाऽपि
उत्पत्तिर्दृश्यतेऽत उत्पत्तने अभिघात एव असमनायि-
कारणम् “अभिघातात् सुषले संयोगाद्भस्ते कर्म” वै० सू०
अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तसुषल-
संयोगात् हस्ते उत्पत्तनं कर्म तत्र सुषलसंयोगोऽसमायि-
कारणम् । तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनितः संयोगः शब्दहेतुः ।
‘हृत्तोयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः अभि-
घातो नोदनञ्च शब्दहेतरिहादिभिः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः
स्यादिति” “शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च ऋदङ्गादिभनो ध्वनिः ।
“कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयो भता” इति च भाषा०
अतएवोक्तम् “कण्ठतात्वाद्यभिघातजन्यः शब्दः” इति
दृष्टेः । शिखायामयुक्तम् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्
मनोयुक्ते विवक्षया । मनः कामाग्निमाहन्ति स प्रेरयति
मारुतम् । सो दीर्घो मूर्ध्ना भिहतो वल्लभापद्य मारुतः
वर्णान् जनयते” इति । स उदीर्घः सन्धिः पादपूरणार्थः ।
ऋदङ्गादौ तीव्रवेगेन काष्ठादिताडनसंयोगे शब्दोजन्यते
इति लौके प्रसिद्धिः । दृष्टादौ प्रवृत्ततरवायुसंयोगाच्च-
शब्दो ध्वन्यात्मक एव । ऋदुवेगेन क्रियया संयोगे
नोदनरूपे न शब्दः इति तस्य शब्दाहेतुत्वसक्तम् अधिकं
नोदनशब्दे वक्ष्यते । “अभिघातोऽख्यस्य अर्थ० अच् ।
अभिघातयुक्ते लि० “अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्वित्वादि-
वर्णाश्चेत् । नववर्गाणां नवतो धरणीचन्द्रहिरामाद्याः” इति
केरलोक्ते वर्णभेदे, न० शब्दकल्पद्रुमः ।

अभिघातक लि० अभि+हन-एण्ल् । १ शतौ रिपौ २ अभि-
घातसंयोगकारके ३ समूलनाशके च । “तदभिघातके
हेतौ” सां० का० । [इन् । रिपौ]

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि-हन-स्वार्थे णिच्-
अभिघातिन् लि० अभि+हन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ शतौ
२ नाशके ३ अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु० अभिघार्यते समन्नादमनौ सिच्यते अभि+घ-
क्षरणे णिच्-भावे घञ् । अमनौ समन्नात् घृतादेः १ सिचने
२ घृतादिसंस्कारभेदे च । “दृढमिहितोभावो द्रव्यवत्
प्रकाशते” इत्युक्तेः अभिघार्यमाणे श्रृतादौ च निरु० ।

अभिघारण न० अभिघारणम् जलादिभिः विधिन
सेचनम् । अभि+घ-णिच्-भावे ल्युट् । घृतादेः संस्कार-
भेदे “एतत् जुह्वाभिघारणम् भ्रुवाया हविष उपभृतश्च”
कात्या० ३, २, ६, “पञ्चप्रयाजहोमानन्तरं यजतिस्थानादेव

वेदेः पश्चादागत्य उपविश्य जुह्वस्येनैव प्रयाजशेषेण भ्रुवाया
भ्रौवस्याज्यस्य हविषः आज्यस्याज्याज्यपुरोडाशयोश्च
उपभृतः उपभृतसंस्थस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति
उपयोगक्रमेण अयञ्च हविः संस्कारः प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः
हवींषीति द्वितीयाश्रुतेः हविषः संस्कार्यत्वावगमात् अतः
सन्निहितानि सर्वाणि हवींषि शेषेणाभिघारणीयानि” कर्क०
अभिचक्षण अभि-चक्ष-ल्यु । १ सर्वातो विचक्षणे कर्मकृशले
“वेदाहं तस्य भेषजं शीपुर्दुर्भिक्षक्षम्” अथ० ६, १२७, २,
विषूचीर्यावतीराया अभिचक्षणादिवः अथ० ६, २, २१ ।
अभिचर लि० अभितः आभिमुख्येनाहकृत्याद्यं चरति
चर-ट । १ ऋत्वे २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप् ।
अभिचरण न० अभि+चर-ल्युट् । १ शतघाताय विहित-
श्येनयागादौ ।

अभिचरणीय लि० अभिचरणमर्हति क । १ अभिचाराहं
वैरिणि “तं त्वत् हतपुलोऽभ्यचरत् सोऽभिचरणीयम-
मेन्द्रम् सोममाहरत्” शत० ब्रा० ।

अभिचार पु० अभि-आभिमुख्येन कृत्याजननार्थं चारः
अभि+चर-भावे घञ् । १ शतुवधोत्पादककृत्याजनके मूल-
कर्माणि “श्येनेनाभिचरन् यजेतेति” विहिते श्येनवा-
गादौ । “अभिचारेण सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतोदमः”
“अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कच्छ्वैर्व्यपोहति” इति च मनुः
“अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसः” काद० अभि-
चाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ् । आभिचारिकः ।
१ तत्रहितकर्मादौ २ तत्रत्यमन्त्रादौ च लि० स्त्रियां ङीप् ।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधनं कल्पोरहस्यज्ञापकयन्त्रः ।
१ अथर्ववेदान्तगते यन्त्रभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम् ।
अभिचारिन् लि० अभिचरति अभि+चर-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ अभिचारकर्त्तरि “वे त्वा कृत्वा लेभिरे विदूषा
अभिचारिणः” अथ० १०, १, ६ ।

अभिच्छाय लि० अभिगतम्बायाम् अत्वा० ष०, अभिसुखी-
भूता काया यस्य वा । १ कायाप्राप्ते २ कायाभिमुख्यप्राप्ते
च । कायायो अभिसुखम् अव्ययी० । ३ कायाभिमुख्ये
अव्य० । “यो माभिच्छायमत्येपि मां चान्निं चान्तरा”
अथ० १३, १, ५७ ।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् जन+आघादे-घञ् अष्टदिः ।
१ कुले, “म परिचयं रक्षति नाभिजनमीकृते” काद० ।
“वयसः कर्मणोऽर्हस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेशवाम्बुदि-
सारूप्यमाचरन् विचरोदिह” मनुः । २ जन्मभूमौ,

अभिमतः पित्रादीनां जनोजन्मस्थानम् । ३ पित्रा-
दिभिरधुषिते स्थाने “अभिजनस्य” पा० “अभिजनो-
नाम यत्पूर्वैरुषितम्” भाष्यम् । अभिमतो जनः श्रेष्ठत्वात्
प्रा०स० । ४ कुलश्रेष्ठे अभि+जन-भावे षञ् । उत्कृष्ट-
स्थानजनतया ५ अभिमतोत्पत्तौ “अश्वेनाभिजनेनेदं सर्वं
वै ब्राह्मणोऽर्हति” मनुः ब्रह्मसुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठ-
तया” कुल्ल० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे
षञ् । ईकात्तौ “यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष
उच्यते” इत्युक्तेः कीर्त्त्यैव सफलजन्मत्वात्तस्यास्यत्वात्म् ।
अभिजनादागतः अष् । अभिजनः वंशसंबन्धादागते,
त्रि० “तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना” कु० ।

अभिजात त्रि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य ।

१ कुलीने, “जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः”
“भिद्धानस्त्रैर्भौहभाजोऽभिजातान्” च रघुः । २ पण्डिते,
३ श्रेष्ठे “न न्नेच्छितव्यं वज्रादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्” वृद्धाः ।
४ मनोहरे । “प्रजल्पितायामभिजातवाचि” कु० । अभि-
जातस्य भावः श्रज् । आभिजात्यं कौलीन्येन० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जननं प्रा०स० । प्रशस्तवंश-
अभिजित् त्रि० अभिसुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि-क्विप् ।

१ अभिसुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे
क्विप् । २ सर्वतो जयसाधने “अभिजिता तेजसा तेजोजिन्”
य० १५, ७, “सर्वजयहेतुना तेजसा अन्नेन” वेददी० ।
“अभिजिदसि युक्तपावेन्द्राय” ता० ब्रा० “अभिजित्
सर्वजयहेतुरसि” भा० । अभिजयति ऊर्द्धाधःस्थित्या
अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । “अभिजिन्नाम नक्षत्र-
सुपरिष्टेदाषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः” श्रुत्युक्तेः नक्षत्रभेदे
इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च ऊर्द्धाधःस्थित्या
इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते “नक्षत्राणि
मेव दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सहाभि-
जिताऽष्टाविंशति” रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्ते-
राषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिन्नामकं नक्षत्रचक्रा-
नन्तर्गतमपि कर्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीक-
तम् यथा” सप्त सप्त विलिखेत्तु रेखिकास्त्रिंशद्गूर्ह्णमथ
लक्षिकादिकम् । लेख्येदभिजिता समन्वितं चैकरेख-
कनखगेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ लिप्ति
काचतृष्के च । अभिजित् तत्स्ये खेटे विज्ञेया रोहिणी

विद्धा । यह्नयेदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकक” इति
दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावापि
जनविंशकलात्मकत्वं कर्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र यह्न-
स्थित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्धता
अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति
स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्यसिद्धान्ते “आप्यस्यैवाभिजित्
प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्चैतत् रङ्ग-
नाथेन आप्यस्य पूर्वाषाढाया अवसाने, धनुराशौ विंशति-
कलोनसप्तविंशतिभागे २६, ४० अभिजिद्योगतारा” इति
एवञ्च दीपिकोक्ता जनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था
अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव वृहत्संहिताया-
मष्टाविंशतिर्नक्षत्राधीश्वरा उक्ताः “अश्विनमदहनकमलज-
शशिशूलशुद्धदितिर्जीवफण्णितरः । यौन्यमदिनकृत्त्वष्ट-
पवनशक्राग्निमिताश्च ॥ शक्रो निर्वर्त्तितस्तोयं विश्वे ब्रह्मा
हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽर्हर्षुधुः पूषा चेतेश्वरा
भानाम्” ॥ तथा चाभिजितो ब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति
इतराङ्गकालान् प्राशस्येन, आभिसुख्येन पश्चिमाव-
स्थितां छायां जयति प्राग्वर्त्तिर्नीं करोति वा
क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायायाः पूर्ववर्त्तितसम्प्रादक्के
पञ्चदशधाविभक्तदिनस्थापमे कुतपाह्वये आङ्गप्रशस्ते
३ सुहृत्ते । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रोहिणो-
दये । यदत्र दीयते जन्नोस्तद्व्यसदाहृतमिति” मत्० पु०
उक्तेस्तस्मैतरामेक्षयाऽक्षयफलदाहृत्वात्तथात्वम् । “कुतप-
प्रथमभागे एकोद्दिष्टसुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा” स्रुतेः
“आरभ्य कुतमे आङ्गं कुर्यादारोहिणं बुधः” इत्युक्तेः
तन्मूर्च्छुत्स्थारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभि-
जयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे” क्विप् । “मध्यं
व्योमप्रयाते स्फुरदनलनिभे केशरे चार्कविम्बे छाया
साध्वीव कान्ता प्रचलति पुरुषे यत्र तत्पादलग्ना । तावत्
सौरेर्न दृष्टिः कुजकृतमशुभं नैव ऋक्षस्य योगः लक्ष्मी-
मारोग्यसम्पत्क्षितिमथ युवतीं तत्र गन्ता लभेत” इति
ज्योतिषोक्ते ४ यात्रालम्भभेदे च । यद्यपि “सर्वस्मिन्
विधुपापयुक्तसुलवावर्द्धे निशाङ्गोर्धटीलत्रयं वै” इत्यादिना
दिनाङ्गपूर्वापरस्यघटीलत्रयंसात्मक-२० पलस्य सर्वत्र
वर्धता तथापि यात्रायां विशिष्याभिधानात्सदृशवादः ।
“ततः प्रभाते विमले सुहृत्तेऽभिजिति प्रभुः” रामा० ।
अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयनिके ५ यागभेदे अभिजि-
दग्निष्टोम” इति कात्या० । अग्निष्टोमपहृणादभि-

जिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्-
सरसाध्ये गवामयने ३ षष्ठमासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम्
ता०भाष्ये “तत्र षष्ठे मास्यादौ त्रयोऽभिप्लवाः षड्हाः
कार्याः तत एकः पृष्ठाः षड्हः ततोऽभिजिदेकमहः”
इति । अभिजिन्मूक्तस्य च किञ्चिद्गूढदिनाङ्गप्रवसेः तत्-
सान्यात् पञ्चविंशतिदिनाधिकपञ्चममासस्य किञ्चिद्गूढदै-
वदिवसाङ्गत्वतयास्याभिजिच्छब्दवाच्यता ६ तद्दिनकर्तव्ये
७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव ताण्ड्यभाष्ये
“षष्ठे मासि त्वेनभिप्लवान् एकं पृष्ठाञ्च कृत्वाऽभिजिदनुष्ठेयः”
इत्युक्तम् विवरणं गवामयनशब्दे दृश्यम् । “अभिजिदति-
रात्र” इति शत० ब्रा० । “अतिरात्रसंस्थः अभिजिज्ञामको
दिने कार्य” इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजोयादन्यान् संज्ञायामाशौर्वादे देवरा-
तादिवत् क्तच् । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनि मुहूर्त्ते “अहं त्वभिजिते
योगे निशया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि
गर्भभोचं यथासुखम्” । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे
विभूषिते देवक्यजनयदुविष्णुं यशोदा तान् कन्यकाम्
विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि-भावे क्तिन् । अभिजये “एषां
लोकामामभिजित्यै” शत० ब्रा० ।

अभिज्ञ लि० अभिज्ञानाति अभि+ज्ञा-क । १ निपुण्ये,
२ पश्चिद्धते ३ ज्ञातरि चेतने “अन्वयादितरतत्त्वार्थेष्वभिज्ञः
स्वराट्” भाग० । अभिज्ञान्शब्देपातानां क्रियन्ते
नन्दनद्रुमाः कुमा० “शङ्खस्वनाभिज्ञतया निदृष्टाः” रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि-ज्ञा-अङ् । १ प्रथमसुत्पन्ने ज्ञाने ।
२ संस्कारसहकृते इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञारूपे
ज्ञाने च ।

अभिज्ञात लि० अभिज्ञायतेऽभ्य अभि+ज्ञा-कर्मणि क्त ।
कालान्तरे पुनःर्दृष्ट्या जातेन सोयमित्याकारकज्ञानेन
विषयीकृते पूर्वदृष्टे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा-करणे ल्युट् ।
सोऽयमिति ज्ञानसाधने १ चिद्धे । “चिद्धभूतं त्वभिज्ञानं
त्वमङ्गे कर्तुमर्हसि” “उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छत”
इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ ज्ञाने
च । तच्च संस्कारसहकृतं पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं
प्रत्यक्षविलक्षणं स्मृतिविलक्षणञ्च ज्ञानम् । “तदभिज्ञान
हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना” रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्मणि ल्युट् तथा

भूतां शकुन्तलामधिकृत्य कृताख्यायिका “तदधिकृत्य कृते
यन्त्रे” पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यङ्गि-
वचनतेति स्त्रीत्वम् । कालिदासकृतौ दुष्यन्तेन गान्धर्ववि-
धिना कृतोपयमां कण्वकन्यां शकुन्तलामधिकृत्य कृते नाट-
कभेदे तस्याश्च दुर्वासःशापात् प्रथमं दुष्यन्तेनानभिज्ञानात्
पश्चाच्च स्वदत्ताङ्गुरीयकरूपमभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात्
तामधिकृत्याख्यायिकारूपत्वान्नाटकस्य तथात्वम् । “कालि-
दासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तला” लुबभावे अभिज्ञान-
शकुन्तलम् न० । “नवेनाभिज्ञानशकुन्तलेनेति” शकु० ।
अभिज्ञु लि अभिगते अभिसुख्येन स्थापिते जादुनी वेन वेदे
बा० च्चु १ आभिसुख्येनावस्थापितजानुयुक्ते । “संजा-
नाना उपसोदन्नभिज्ञु” ऋ० १, ७२, ५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे-तरप् आसु । १ अभिसुखा-
तिशये २ शनैःशनैराभिसुख्ये च “अभितराङ्गु वै जयन्
क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्” शत० ब्रा० ।
“अभितराम् उ वै शतोरत्यन्तमभिसुखं खलु, अन्नावपि-
देषदोषत् पुरस्तादाक्रामेदिति” भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिल् । सामीप्ये, अभिसुख्ये,
उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च । एतदोशे द्वितीया “अभिसर्व-
तसोःकार्या धिक्पुपर्यादिषु लिषु । द्वितीयाश्चेदितान्तेषु तथा-
न्यत्वापि दृश्यते” इत्युक्तेः । “अङ्गान्ययाचीदमितः प्रधान-
मिति” भङ्गिः “अभितस्तं पृथास्तसुः स्नेहेन परितस्करे”
किरा० “कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभि-
तोब्रह्मनिर्वाणमिति” गीता ३ साकल्ये च । “पर्यभिभ्याञ्च”
पा० “सर्वोभयार्थाभ्यामेव वा० उक्तेः सर्वोभयार्थ-
योरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप-घञ् । ऋश सन्नापे ।

अभितास्र पु० ऋशं तास्रं प्रा० स० । १ अत्यन्तान्ध-
वर्षे २ तद्वति लि० “रामस्तमभितास्राच्चं दृक्षशास्त्रावब-
न्दिनम्” रघुः ।

अभितोमुख लि० अभितः मुखस्य । १ सर्वदिमुखे ।

अभिदर्शन न० अभिसुख्येन दर्शनम् अभि+दृश-भावे ल्युट् ।
आभिसुख्येन दर्शने, “यामघाते हितामङ्गे, परेषामभि-
दर्शने” मसुः । [स्मृतौ च ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा-अङ् । १ पलायने, २ अभिध्यायाम्
अभिदि(धि)ष्णु लि० अभि+दृश्म-सन् उ वेदे नदस्य धः ।

१ अभिभवेच्छावति “विश्वा इदर्थ्या अभिदिष्णुः” इति ऋ०
२, २३, १३ । “अभिदिष्णुः अभिभवेच्छावती आन्दसम्” भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट् । १ वेगेन गमने ।

अप् । अभिद्रवोयुक्ताथे पु० ।

अभिद्रुह् ति० अभिद्रुह्ति अभि+द्रुह् क्तिप् । १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह-घञ् । १ आक्रोशे, २ अनिष्टचिन्तने,
३ अपकारे च । 'नामजातिग्रहं तेषानभिद्रोहेण कुर्वतः' ।

मनुः "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परमोमतः" का०ख०

अभिधर्षण न० अभिसख्येन धर्षणम् । १ निष्पीडने २ आस्फालने ३ भूतादेरावेशे च । कर्त्तरि ल्यु । ४ राक्षसे पु० ।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्-भावे अङ् । १ कथने, २ शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च । अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ् । ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च । अभिधा च

सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिका 'वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्णो लक्षणया मतः ॥ व्यङ्ग्योऽव्यङ्ग्यता ताः स्तुस्तस्य शब्दस्य शक्तयः' ता अभिधाद्याः । "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्निसाभिधा" सा०द० । भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधि

समवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यात-

सामान्यशक्तिबललभ्या कतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष इत्य-

न्यबोधः नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापार-

निष्ठेऽसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताबलादेव व्यापारे तद्गणानात् । यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तच्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । न चैवं

न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं क्रियागतं साधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च

न चैवं तादृशाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनु-

मानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वादात्मसिद्धिः । न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगो-

पादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये

व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्हेतुत्वात् चानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डो-

पाधिरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत् । नन्वस्वभिधा तथापि तद्धीर्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि, यागादिविषयिकायां,

यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्रवाक्यादितोपि प्रवृत्तेः । नापि विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात् । नापि जातिविशेषविशेषायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न

विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्हेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधि-

जन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः । तामेतामभिधारूपभावनां प्रभा-

करान मन्यन्ते । एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः" अभिधासंकल्प्याऽपूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेषु कित्तु कार्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तक-

मिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कृतिविलम्बोहेत्वन्नरा-

भावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकोच्छापाकं कृत्वा साधयासीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधी-

साध्यत्वनिवृत्त्यात् इति । यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधि-शब्देवच्यते । सा चाभिधाशक्तिः कुलार्थं कस्येति व्याकरण-

दितो ज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रवाक्यात् व्यवहारतस्य । वाक्यस्य शेषाद्विद्वत्तैर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्ट्वा" इति व्याख्यायेदसदाहृतम-

स्वामिः शब्दार्थरत्ने । यथा "तत्र सर्वेषां शब्दनां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः । तथा हि केनचित् दृष्टेन व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शब्दवन् व्युत्पन्नो

गवानयने प्रवर्त्तते । तच्चेष्टादर्मनेन तत्प्रवृत्तिमनुभाय व्युत्पित्तुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथापपत्त्या तच्चेतुभूत-

कर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमितेऽनुमिते चापरकारणानुपस्थितेः श्रुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्धीजनकत्वम् । ततश्च वाक्यस्य तद्धीजनकत्वेन तत्सम्बन्धत्वमवसीयते इत्यतो व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः । पश्चाच्च पदानामन्यव्यतिरेकाध्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च गं बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे निष्प्रोक्तस्य पूर्वोपेक्षया विशेषकार्यं प्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपद-श्रवणसत्त्वे तत्कार्यकरणं तदभावे च तत्कार्या-

करणात्मित्वव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशेषार्थवाचक-
त्वावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकरणमपि तथा, तद्वि कर्मणि
द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे प्रयोगनियमाय
प्रवृत्तं द्वितीयादीनामर्थमध्यगमयति तथा हि कर्मण्येव
द्वितीया शक्ता न करणादौ, कर्मणि द्वितीयैव शक्ता न
तृतीयेत्येवं द्विविधनियमपरतया प्रवृत्तं शास्त्रं निमम-
तदतिक्रमयोः पुण्यापुण्यफले दर्शयत् तत्तच्छब्दानां तत्त-
दर्थेष्वेव साधुतोक्त्या शक्तिमवगमयति । तदुक्तं भाष्यकारैः
‘सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् । प्रसिद्धा-
नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति’ । उपमानमपि शक्ति-
प्राप्तकम् । यथा गोसङ्घो गवय इत्युपदेशवाक्यं श्रुत-
वतोऽप्यमस्यपुरुषस्य वनगमनादनन्तरं गोसङ्घं पश्यन् दर्शने-
उपदिष्टं वाक्यं स्मरतश्च ईदृक् पिण्डो गवयपदवाच्य
इति भवति मतिरित्युपमानरूपोपदेशवाक्यस्य गवयपद-
शक्तिप्राप्तकत्वम् । तत्र च व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः
प्रकृतप्रत्ययाधिनोपस्थितविषये एव व्याकरणस्य, रूढि-
विषये च कोषस्योपयोगान्तदभावाच्च तस्यैव तत्र तथा-
त्वम् । कोषोऽपि अनपेक्ष्यैव प्रकृतप्रत्ययादिवि-
भागं केषाञ्चित् पदजातानां रूढिज्ञानाय प्रवर्त-
मानो मण्डपघटादिशब्दानां शक्तिमवगमयति । आप्र-
वाक्यमपि तथा, व्याकरणादिशक्तिधीहेतुज्ञानेऽपि
यथार्थज्ञानवतासुपदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्ति-
ग्रहः । व्यवहारतस्तु दर्शितः । वाक्यशेषोऽपि तदुपगृहे हेतुः
यथा स्वर्गकामोयजतेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषमजा-
नतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन “यच्च दुःखेन
संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्-
सुखं स्वःपदास्यदमिति” वाक्यशेषब्राह्मणेन दुःखासं-
भिन्नत्वादिमति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः ।
व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया िष्टतिरपि तत्तच्छ-
ब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं प्राहयति यथा पचतिपदस्य
पाकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तव्यमन्यत्वापि ।
प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तदुपगृहे हेतुः । पिका-
दिशब्दार्थमविदुषासुपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ
मधुरं रौति पिक इति वाक्येन प्रत्येकशक्त्या ज्ञातशक्तिर-
पदोपस्थापितार्थे मधुरशब्दकारके पिकशब्दस्य शक्ति-
ग्रहः । एवं कोषादावपि “सत्त्व्यालङ्कृतं कन्यां यो
ददाति स कृत्तुद” इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थे सत्कार
पूर्वकालङ्कृतकन्यादातरि कृत्तुदपदस्य शक्तिग्रहः । अत्र

च प्रसिद्धपदसन्निध्यं नाम अर्थविशेषे निश्चितशक्तिकपद-
सामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च स्वबोधार्थेभेदे-
नान्वयबोधजनकत्वम् । वैयाकरणमते चाख्यातप्रथमान्तार्थ-
योरप्यभेदेनान्वयस्वीकारः । अतो मधुरं रौति, कन्यां ददा-
तीत्यादावाख्यातानस्य प्रथमान्तसामानाधिकरण्यं सुलभमेव ।
अतएव च भाष्ये “लटः शब्दज्ञानचावप्रथमासमानाधि-
करणे” इति सूत्रे अप्रथमासमानाधिकरण्ये इति निर्देशा-
दन्यत्र लटः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यसुपपादितमुपपादि-
तञ्च “आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्टानुमानाङ्गत्व्यं स्या-
न्नितः सामानाधिकरण्यमित्यादिना” लटः स्थानिलकार-
सामान्यस्य प्रथमान्तसमाधिकरण्यम् । एतेन ददानः कृत्तुदः
सृष्ट इत्यादि पाठकल्पनमपि परेषामनादेयमेवेति” ।
अभिधान न० अभि+धा-भावेत्युट् । १ कथने । करणे
त्युट् १ नामनि, २ शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिना-
मके अन्ये च । तथा च शब्दानामर्थविशेषे शक्तिप्राप्तकं
कोषादिकमेव अभिधानशब्दवाच्यम् तच्चासरादिनां
कोषादिकम् । तत्र च प्रायेण एकार्थवाचकानां पर्याय
शब्दानां क्वचिच्च नानार्थानामपि शब्दानां संघ उपदिष्टः
तेषां शक्तिप्राप्तकत्वञ्च अभिधाशब्दे दर्शितम् ।
अभिधानी स्त्री आभिधीयते आभिमुख्येन धीयते बन्धेनानया
अभि+धा-करणे ल्युट् । १ रञ्चौ तथा हि बन्ध-
नेन बध्यमाभिमुख्येन स्थायते । “इसामग्नभृन्गनामृतस्य
इत्यश्वाभिधानीमदत्ते” इति तै० ब्रा० । “अभिधानी
रशनामिति” भा० “तस्या इन्द्रोवत्स आसीदुगायत्रभि-
धान्यध्वमूधः” अथ० ८, १०, १२ । “भूमौञ्जीभिरभि-
धानीभिर्हिता भवन्ति” कात्या० ३, ४ ।
अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यस्याः । आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्ज-
नाभेदे । अभिधाश्रयाप्यत्र अभिधा लक्षणा मूला शब्दस्य
व्यञ्जना द्विधा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यै-
र्नियन्त्रिते एकत्वार्थेऽप्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया”
आद्यशब्दादिप्रयोषादयः” । उक्तं हि “संयोगो विप्र
योगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्द-
स्थानस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्ये देशः कालोव्यक्तिः
खरादयः । शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषसृष्टिहेतवः” इति
यथा सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरि-
शब्दोविष्णुमेवाभिधत्ते । अशङ्खचक्रो हरिः इति वियौ-
गेन तमेव । भोमार्जुनौ इति अर्जुनः पार्थः । कर्णाज्जुनौ
इति कर्णः कृतपुत्रः । स्याशु वन्दे इति स्याशुः शिवः

सर्वं जानाति देवः इति देवोभवान् । कुपितोमकरध्वजः
इति मकरध्वजः क.मः । देवः पुरारिः इति पुरारिः
शिवः । मधुना मत्तः पिकः इति मधुर्वसन्तः । पातु वोद-
यितासुखमिति साम्मुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः इति
चन्द्रः शशो । निधि चित्रभातुः इति चित्रभातुर्विङ्गः ।
भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् ।
खरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीकत्वं न काव्यादौ तस्य
विषयोऽतो नोदाहृत इति, यथा । दुर्गास्तुतविप्रहो
मनसिजं सम्मोलयंस्तेजसा प्रोद्यद्वाजकलो ष्टहीतगरिमा
विश्वम्बृतो भोगिभिः । नक्षत्रैश्चतुर्दशैश्च गिरिपुरौ गाढं
इत्तं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिविमूषिततनू राजत्युमा-
ल्लभः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्योमानाम्नी
महादेशी तद्वल्लभभातुदेवत्वं पतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यङ्गनयैव
गौरवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते” सा० ६० ।

अभिधायकं त्रि० अभि+धा-खुल् । वाचकशब्दे “विज्ञानरा
नभिधायकत्वं नित्यस्त्विति क्त्वा० ट्त्तिः २ तत्तच्छब्दो-
च्चारके च ।

अभिधायिन् त्रि० अभिधत्ते कवयति अभि+धा-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तारि । “त्वं सुधाधि ! विनैव
कञ्चुलिकया धत्से मनोहरिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रिय
तमे तद्वोटिकां संख्यं शीति “अमरुयतकम् वाचकशब्दे च
“प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः वेदान्ता यदि-
यास्त्राणि बोद्धैः किमपराध्यते इति ।

अभिधावकं त्रि० आभिमुख्येन धावति अभि+धाव-खुल् ।
आभिमुख्येन वेगेन गन्तारि । [यितुमिच्छायां विवक्षायाम् ।

अभिधत्ता स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा-सन्-अ । कथ-
अभिष्टायु त्रि० अभि+ष्टव-क्तु । अत्यन्तधर्षके । “तस्माद्-
ब्रह्मणः पश्यन्मिष्टायु तम” शत० ब्रा० ।

अभिधेय त्रि० अभिधीयते अभिधातुन्या बोध्यते अभि+
धा-कर्मणि यत् । वाच्यार्थे शङ्केतयति शब्दार्थे । आवि-
ष्कारातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते” सा० ६० “अभिधेया
विनाभूतप्रतीतिर्लक्षणीच्यते का० प्र० यन्प्रतिपाद्ये च”
“इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा” इति सुघबोधम् “एते-
नाभिधेयञ्च दर्शितम् सा० ६० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै-अङ् । १ परधनस्याजिहीर्षायां,
२ जिह्वलायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभि-
ध्यायतेचिन्तनायैत्वात् तथात्वम् “सोऽभिध्याय शरीरात्
स्वात् सिद्धञ्चुर्विधाः प्रजा इति” मनुना आलोचने

अभिध्यायतेः प्रयोगात् तस्यास्तार्थत्वम् । “अभिधोप-
देशञ्च” शा० सू० ।

अभिध्यातव्य त्रि० अभि+ध्या-तव्य । सततचीलनीये ।
“यः पुनरेतं त्विमात्रेणौमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति”
शुक्ला “परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते” शा० भा० ।
अभिध्यान न० अधि+ध्यै-भावे ल्युट् । १ अभिध्यायशब्दार्थे
२ अभितोद्धाने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽ-
विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तानः । “तदभिध्यानादेव-
तल्लिङ्गात्” शा० सू० ।

अभिनद्ध त्रि० अभितो नद्धः बद्धः अभि+नह-क्त । सर्वतो
बद्धे “यथा सौम्य । पुरुषमभिनद्धात्तमिति” का० उ०
“अभिनद्धात्तं बद्धात्तम्” भा० “परिरम्भरुचिं ततिर्जला-
नामभिनद्धा रसमानसारसेन” भाषः ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द-घञ् । १ सन्तोषे, २ प्रतिपाद्यगुण-
कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४ अत्यसुखे च “योनि-
रर्चयन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः विस्फुलिङ्गाः
का० उ० “अभिनन्दाः सुखलवाः” भा० । अभि-
नन्दयति । अभि+नन्द-णिच्-अच् । ५ सन्तोषके
ई प्रोत्साहनेन प्रवर्तके च त्रि० । अभितो नन्दत्यत्र
आधारे घञ् । अत्रस्य स्वकलत्वादि गुणप्रशंसनप्रवर्तक-
भ्रान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्दः । आ-
७नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते
तु अभितोनन्दः दुःखाभावे यत्र ७७० । परमात्मनि,
सर्वदुःखान्मन्यत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि
भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संतुष्टः इति प्रतीते
दुःखाभावेऽपि सुखलोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा
दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे ।
णिच्-ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु ।
३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थं ४ प्रवर्तके ५ प्रशंसके च
त्रि० । ईश्वरभेदे पु० ।

अभिनन्दनीय त्रि० अभिनन्द्यते प्रशंसते अभि+नन्द-णिच्
कर्मणि अनोयर् । १ प्रशंसनीये २ प्रोत्साहनेन प्रवर्तनीये च ।
अभिनन्दित त्रि० अभि+नन्द-णिच्-क्त । १ प्रशंसिते २ अनु-
भोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दित् त्रि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि ।
अभिनन्दयति णिनि । २ अनुभोदनेन प्रोत्साहके ।
स्त्रियासुभयत्र ङीप् ।

अभिनन्द्य ति० अभिनन्दते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्-यत् ।

१ प्रशंसनीये “जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभतामभि नन्द्यसत्त्वौ” रघुः अभि+नन्द-णिच् ल्यप् । प्रशस्येत्यर्थे अनुभोदनेन प्रोत्साहयत्यर्थे अव्य० ।

अभिनम् ति० अभिसुखं नञः प्रा० स० । आभिसुखेन नञ्जे नते “इमां तटाघातलताञ्च तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभिनचाम्” रघुः ।

अभिनय पु० अभि-नी-करणे अच् । १ हृद्गतभावव्यङ्गके शरीरचेष्टादौ । भावे अच् । २ अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टा-भाषणादिभिरनुकरणे “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहार्यः सान्त्विकस्तथैत” नटै रङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकारोऽभिनयः सा० ६० । नर्तकीरभिनयातिङ्गिनीति” रघुः । नानाभिनय-सम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः” सा० ६० तदभिनयमिवा-वलिर्वनानामतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः माघः । “अङ्गै-रात्मव्येङ्गीतं हस्तेनार्थं प्रकाशयेदित्युक्तदिशा व्यञ्जकचेष्टा-मतनुतेत्यर्थः । “शौरिरित्यभिनयादिवोच्चकैः” माघः । अभिनयति बोधयत्यर्थमत्र आधारे अच् । शरीरचे-ष्टादिभिर्दृश्यपदार्थज्ञापके ३ रूपकादौ दृश्यकाव्ये ।

अभिनव पु० अभि+नृ-भावे अप् । आनुकूल्यार्थेस्तवे । अभि मतः प्रशस्तः नवः प्रा० स० । प्रथमोद्भूते नवीने ति० । “रथाङ्गभन्तेऽभिनवं वराय” माघः । “अभिनवा इव पल्लविशेकाः” रघुः ।

अभिनवतामरस न० “अभिनवतामरसं ननजाह्य” इति वृत्त० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १ वृत्तभेदे । २ नूतनपद्मे च ।

अभिनवोद्भिद् (द) पु० अभिनवसुद्भिद्य जायते उद्+भिद्-क्लिप् क वा । अङ्कुरे । [दृढबन्धने च ।

अभिनहन न० अभि+नह-भावे ल्युट् । १ अभितो बन्धने

अभिनियन्ति ति० अभिगतं निधनम् अत्या० स० । १ नाशामि-सुखतां प्राप्ते नाशोद्भवे । निधनस्य सभाप्रेर्वाभिसुख्यम् अव्ययी० । २ नाशवसनयोरभिसुख्यं अव्य० तत्र पाथे ३ सामभेदे च । “आभीकमभिनियन्तमभीष्णवानि” कात्या० २५, १४, १५, “आभीकाद्यानि सामानीति” कर्क० ।

अभिनियान् अभि+धा-भावे ल्युट् । १ आभिसुखेन स्थापने ।

“संसृज्य पुरुरवा इत्यभिनियानतया” कात्या० ५, १, ३ ।

अभिनियुक्त पु० अभितः सर्वतः सायन्ननकर्म्मणा निर्मुक्तः ।

१ स्वर्थास्तकाले निद्रावशात् त्यक्ततत्कालकर्त्तव्यकर्म्मणि ।

“सुख्येषु ह्यभिनियुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रार्थयिष्य-

मकुर्वाणोयुक्तः स्यान्महतेनसा’मनुः एतद्वचनस्य ब्रह्मचारि-प्रकरणत्वात् ब्रह्मचारिण्येवम्भूतेऽस्य हृदिः ।

अभिनिर्याण न० अभिलक्ष्य रिपून् निर्याणम् युद्धार्थं निष्क्रमसः । रिपुजिगीषया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।

अभिनिर्यत् ति० अभि+निर्+इत-क्त । १ निष्पत्ते ।

अभिनिर्यत्ति स्त्री० अभि+निर्+इत-क्तिन् । १ निष्पत्तौ ।

अभिनिर्यत्त पु० अभि+नि+इत-भावे षञ् । १ अभितो-निर्यत्तौ । षण्ल् । अभिनिर्यत्तम् । पुनः पुर्नानिर्हृत्येत्यर्थे अव्य० । “पुनरभिनिर्यत्तम्विजोभक्षयन्ति तस्मादहतवश मासञ्चान्योन्यमभिनिर्यत्तन्ने” शत० ब्रा० ।

अभिनिरिष्ट ति० अभि+नि+विश-कर्त्तरि क्त । १ अभि-निवेशयुक्ते २ चिन्तयाव्यये ३ चिन्तनाय प्रवृत्ते च “मिन्दा-क्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिरिष्टता” सा० ६० ।

अभिनिरिष्य पु० अभितोनिवेशः षञ् । अवश्यमिदं कर्त्तव्य-मित्याद्यहसमन्विते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरु-भीतिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्वियोगो मा भूदिति मरणनिवारणार्थं आग्रहे च । योगशास्त्रे हि अविद्याऽस्मिता रामद्वेषाभिनिरिष्याः पञ्च क्लेशाः दर्शिताः क्लिश्यन्ति कर्मतत्फलप्रवर्त्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखा-कुर्वन्ति क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याप्रसवत्वमपि ततोक्तम् । “अविद्याक्षेत्रत्वसुत्तरेषामप्रकृत्या तनुवि-च्छिन्नोदाराणाम्” पा० सू० । उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिः तेषाञ्च अप्रकृत्या विवेकसंग्राह्यभावेनादग्ध-तया शक्तिरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च क्रियायोगिनां तनवः, विषयसङ्गिनां विच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा यत्र रागस्तद क्रोधो विच्छिन्नः सुरतां राग उदारः । एवं यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागोविच्छिन्न एवं रागादयः विच्छिन्नोदाराभूत्वा पुरुषपशुं क्लेशयन्ति एवं च क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यायाः पुरुषविवेकस्यात्या-निर्यत्तौ निवर्त्तन्ते । एवं सामान्यतः क्लेशानुक्लाऽभिनिरिष्य उक्तः “स्वसवाही विदुषोरुदोऽभिनिरिष्यः” इति । विदु-षोर्मूर्खस्य वा जन्तुमात्रस्य यो मरणत्वासः सोऽभिनिरिष्यः यथा मूर्खस्य अहं सदा भूयासं न नृषीयेति हृदः त्वासस्य वा विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वसवाही सः, पूर्वजन्मसु अस-द्वन्द्वरुदुःखानुभवजन्यवासनासंघः स्वसः तेन वदति प्रव-हतीति स्वसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च क्रमेण तमो-भोहमहामहतामस्मान्मतामिस्रसंज्ञाः । सांख्यकारिका-याम् पञ्च विपर्ययभेदानुपक्रम्य । “भेदस्तमसोऽष्टविधो-

मोहस्य च दशविधोमहामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा
तथा भवत्यभ्यतामिसः ॥ अभ्यतामिसः अभिनिवेश-
स्वासः तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते । देवाः स्वस्वणि-
मादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः
शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्वाकमसुरादिभिर्मां
स्य उपधानिषतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशो-
ऽभ्यतामिस्रोऽष्टादशविधयित्वात् अष्टादशधेतः सा० कौ० ।
२ आसक्तौ च “अथानुरुपाभिनिवेशतोपिणा” कुमा० ।

अभिनिवेशिन् लि० अभि+नि+विश-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
१ आपहवति २ अनुरागवति च ।

अभिनिष्कारिन् लि० अभि+निस्+क-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
अभितोनिःशेषेण कारिणि “कृताकृतो वलिनोऽभिनिष्-
कारिणः प्रजाम्” अथ० १०, १, ३१ ।

अभिनिष्क्रम पु० अभि+निस्+क्रम-घञ् । अभिसुख्येन
निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमथत्व न० । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त लि० अभि+निस्+क्रम-कर्त्तरि क्त । अभि-
अभिनिष्ठान पु० अभि+स्तन-घञ् शब्दसंज्ञायां षत्वम् ।
१ विसर्जनीये । “नाम चासौ दद्युर्धोषवदाद्यन्त्यमभिनिष्ठा-
नान्तम्” ऋह्यसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च शब्दमात्रे तु न
षत्वम् । अभिनिष्ठान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न० अभि+निस्+पत-ल्युट् । अभिसुख्येन
अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद-क्तिन् । १ सम्यक्तौ
सिद्धौ यस्य वधारूपसुचितं तथारूपेण तस्य भवने
२ उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न लि० अभि+निस्+पद-क्त । १ सम्यक्ने २ सिद्धे च ।

अभिनीत लि० अभिनीयते स अभि-नी क्त । न्याये, १ युक्ते
“अभिनीतरं वाक्यमित्युवाच बुधधिरः” भा० शा० प० ।
२ भूषिते ३ अतिसंस्कृते ४ पूजिते ५ क्रोधने, यस्याभिनयः
रूपाद्यनुकरणं चेष्टादिभिः कृतस्त्वस्मिन् ६ अभिसुख्येन
७ प्रापिते च “मितार्थमभिनीतस्त्वम्” रामा० ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यायां युक्तिः । १ प्रवशाक्यादियुक्त-
युक्तौ । “सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकम्” किरा० । २ अभितः
प्रापणे च रूपादेर्देहादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभि-
सुख्यम् अव्ययी० । ४ नीत्याभिसुखे अव्य० ।

अभिनेतय लि० अभि+नी-कर्म्मणि तव्य । देहचेष्टादिना
१ अनुकार्ये अभिसुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तव्य ।
आवश्यकाभिनये न० । [रनुकरणकर्त्तरि णटादौ ।

अभिनेत लि० अभि+नी-ठच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे -

अभिनेय लि० अभि+नी-कर्म्मणि यत् । १ देहादिचेष्टादिना
१ अनुकार्ये अभिसुखं २ प्रापणीये च ।

अभिन्न लि० न भिन्नः । १ एकरूपताप्राप्ते २ अविदलिते ३ अवि-
दारिते च “भूयोभूयोरयिभिदस्य वर्द्धयन्नभिन्ने स्थित्ये”
ऋ० ६, २८, २ “अभिन्ने शत्रुभिरभेदे” भा० । “न भिन्नां
कृष्णामुपदध्यात् आर्कति वा एषा या भिद्यते” इत्युपक्रम्य
“नाभिन्नां परास्येदिति” शत० ब्रा० । ४ अभग्ने दृढे, “अभि-
न्नेन चरेत्” कात्या० २६, ७, ४८, “अभग्नेन दृढेन” कर्क०

अभिन्नपुट पु० अभिन्नं न विदलितं पुटं यस्य । नवपल्लवे
“दूर्वायवाङ्कुरसुबलगभिन्नपुटोत्तरान्” रघुः ।

अभिन्यास पु० अभिन्यस्यने अनःस्य उज्जा वहिष्कारणेन
अभि+नि-अस-करणे घञ् । ज्वररुपक्रम्य, “असन्
निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुतः । तमभिन्यासमित्याड-
हृतौजसमथापरे” सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे “निद्रात्यं तमभि-
न्यासं क्षीणमेनं हृतौजसमिति” सुश्रुतः ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद-क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न लि० अभि+पद-क्त । १ अपराधवति, २ आपन्नते,
३ स्वीकृते, ४ अभिसुख्येन गते च ।

अभिपित्व न० अभि+पा-भावे कित्वन् । १ अभिपतने २ आग-
मनकाले “विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा” य० ३३, ३४, “अभि-
पित्वे अभिपतने आगमनकाले” वेददी० । ३ अभिसतप्राप्तौ
“सुदक्षमिहाभिपित्वम् करते स्थानः” ऋ० ४, १६, १,
“अभिपित्वमभिसतप्राप्तिम्” भा० । ४ अभितः प्राप्तौ
“तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रथति” ऋ० १, ८३, ६,
“अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु” भा० कुहाभिपित्वं करतेः
कुहोषतः ऋ० १०, ४०, २, “इमासेव ऋचमभिपित्व
“क स्त्रिशालौ भवथः कृ दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुष्व” इति
शास्त्रेन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् । कर्म्मणि कित्वन् ।
५ अभिपतनीये, “नोविश्वं जगदभिपित्वे मनीषा” १, १८६, १,
“अभिपित्वे अभिपतनीये” भा० ६ अभिगन्तव्ये, “हृरिभि-
रभिपित्वे सजोषाः” ऋ० १, १८६, ६, “अभिपित्वे
अभिगन्तव्ये” भा० ७ अभिप्राप्ते “परुषणीमाशुश्चनेदभिपित्वं
जगाम” ऋ० ७, १८, ६, “दृक्षाश्चिन्मे अभिपित्व अरा-
रणुः” ऋ० ८, ५, २१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० ।
८ आसन्नकाले “कक्षीवा अभिपित्वे अज्ञाम्” ऋ०
० १, १२६, ३ “अभिपित्वशब्दस्तासन्नकालवाचीति” भा०
९ अभिप्राप्तकाले “अभिपित्वे मनवे शासः” ऋ० १, १८६, ७,
“अभिपित्वे अभिप्राप्तकाले” भा० ।

अभिपुष्प पु० अभितः पुष्पमस्य । १ सर्वतः पुष्पवति वृक्षे ।

अभिपूरण न० अध्यासेन अभितो वा पूरणम् प्रा०स० ।

अध्यासेन सर्वतः पूरणे “अभिपूराध्यासेनाभिपूरणम्” कात्या० २४, २, २३, ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सतं प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने

“तमशनायापिपासे अत्र तामावाध्याभिप्रजानीहि” ऐ०भा० अभिप्रजानीहि चिन्तयेति व्याख्यानान्तस्थास्तथार्थत्वम् ।

अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयनं संस्कारः ।

वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणोतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते

वज्रादौ “जज्वाळ लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे वज्ररभिप्रणोतः” भट्टिः ।

अभिप्रसुर् स्त्री अभिप्रसूर्च्छति आहुतिदानेन वज्ररनया ।

१ अभि+प्र+सूर्च्छ करणे क्विप् । जुह्वाम् ।

अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १ सर्वतः प्रवृत्तौ २ सर्वतः

प्रवृत्तिसम्पादने च “त्वक्खादोरोमहर्षश्च खेदस्याभिप्रवर्त्तनम्” सुश्रुतः ।

अभिप्रातर् अय्य० अत्यन्तं प्रातः । १ अतिप्रभूषे “अथाभि-

प्रातरेव स्यात्प्रातःकाट्याज्यमिति” शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री आनिसुख्येन प्राप्तिः प्रा०स० । १ आभि-

सुख्येन प्राप्तो अभिपित्वशब्दे उदाहृतं निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । १ आशये । “तेषां

स्वस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्” मनुः । “सर्वानभिप्राय-
कृतान् भात्यांलभत कौरव” भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि

पचा० अच् । २ अभिगामिनि “स्वरितञित आत्मनेपदं

कर्त्तरिभिप्राये क्रियाफले” पा० कर्त्तरिभिगामिनोति व्यख्या-

कारः मणिकृता तु एतत्सूत्रं कर्त्तुं दृश्यकतापरतया

व्यख्यातम् तद्वापूर्वशब्दे २५० पृष्ठे दर्शितम् । अभिप्रेयते

पुरुषार्थकं द्विभिः आभिसुख्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगदस्मिन्

वा कर्मणि आधारे वा अच् । ३ विष्णौ “अभिप्रायः

प्रियाहोऽहं” इति वि०सूत्रं ।

अभिप्री ति० अभिप्रोणाति अभि+प्रो-क्विप् । १ सर्वतस्तर्पणे

“तृभ्यं वाता अभिप्रियस्तु यं सर्षन्ति सिन्धवः” ऋ० ६, ३१, ३

अभिप्रेत ति० अभि+प्र+इण-क्त । १ अभिलषिते “अभिप्रे-

तार्थविद्धिमङ्गलम् “कामाय तु भवेत् कास्यमभिप्रेतार्थ-

सिद्धये” मवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अय्य० अभि+प्र+इण-ल्यप् । १ उद्दिश्येत्यर्थे ।

“वदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्सम्पादनमिति” व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेष, ति० अभि+प्र+आप-सन-उ । प्राप्नुमिच्छौ

“सहासनमभिप्रेषुत्कटस्थापकटजः” “ऐन्द्रं स्थानमभि-
प्रेषुः” इति च मनुः ।

अभिप्रोक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेदः । १ जला-

दिना सर्वतः सेचनरूपे वैधे संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवन्ते स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्लु-गतौ

अच् । १ प्राजापये आदित्ये । “अयादित्याश्च आङ्गिर-

सश्च उभये प्राजापत्या अस्मद्भूलवयं पूर्वं स्वर्गं लोकमेध्यामो-

वयं पूर्वं इति । आदित्याश्चतुर्भिः स्तौमैश्चतुर्भिः पृच्छैर्ष-

पुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन् तस्मादभिप्लवाः

आदित्याः” शत० ब्रा० । वर्षसाध्ये गवामयने प्रत्येकमासीय-

चतुर्विंशतिदिवसेषु चतुःषट्कात्मकेषु चतुर्षु षड्दशेषु विशेषः

गवामयनशब्दे वक्ष्यते । “अभिप्लवः षड्दशः षड्यहानि

भवन्यभिप्लवः” इति शत० ब्रा० । “अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्दिषु-

वत् उपयन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लव-

मिति” च शत० ब्रा० । ३ षड्दशसाध्ये स्तोमादिपाठसाधनके

गवामयनाङ्गयागभेदे च । ४ उपप्लवे-उपप्लवे ५ सम्प्लवतः

प्लवने च । अभिप्लवे विहितः ठक् । आभिप्लविकः उक्त-

षड्दशेषु विहिते सामादौ । [सिक्ते च ।

अभिप्लु त ति० अभि+प्लु-क्त । १ सर्वतोव्याप्ते २ अभितः

अभिभङ्ग ति० अभितोभङ्गोयस्मात् । १ भङ्गहेतौ “अभिभुवे-

ऽभिभङ्गाय वन्ते” ऋ० २, २१, २, अभितोभङ्गः । २ सर्वतो-

भङ्गे पु० । अभिसतोभङ्गो यस्य । ३ भङ्गर्थत्वे ति० ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, तिरस्कारे,

अनादरे, च । “रघोरभिभवाशङ्कि चुन्तुमे द्विषतां मनः”

रघुः “अलभ्ययोकाभिभवेयसाक्षातिर्विमानना सुभ्रु ! कुतः

पितृमर्त्तुं” कु० “अधर्माभिभवाच्चैव प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः”

गीता । रोगादिना गात्रादिजङ्घीभावे “पृषसिंह

पृश्चिक्षटैर्विद्धि स्थानं गमागमौन स्तः । न स्तुनं न चापि

नष्टं न रोगशान्तिर्नचाभिभवः” षट् पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू-ल्यट् । १ अभिभवे रोगादिना-

ज्ञानरोधे “जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम्” मनुः

अभिभा स्त्री अभि+भा-अड् । १ अभिभवे “मा त्वा काचि-

दभिभा विश्वाविदत्” ऋ० २, ४२, १ । “अभिभा अभि-

भवः” भा० ।

अभिभार ति० अभिभृशार्थे अतिशयितो भारो यस्य ।

अतिभाषान्तिते “चतुरपष्टति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन

वज्जेयाभिभारेणैवा लोकान् प्रभिनत्ति” शत० ब्रा० ।

अभिभावक त्रि० अभि+भू-खुल् । १ अभिभवकर्त्तरि
२ तिरस्कारके ३ पराजेतरि ४ जङ्गीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ तिरस्कारके २ पराजेतरि “सर्वातिरिक्तसारेण
सर्वतेजोऽभिभाविना” रघुः । तच् । अभिभवितायत्व ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू-उकञ् । १ तिरस्कारके २ परा-
जेतरि ३ जङ्गीभावकारके च । [सुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० आभिसुख्येन भाषणम् प्रा०स० । १ आभि-
अभिभाषिन् त्रि० आभिसुख्येन भाषते अभि+भाष-णिनि
स्त्रियां ङीप् । आभिसुख्येन भाषिणि । “प्रसन्नसुखरागं
तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम्” रघुः ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू-क्विप् । १ अभिभावके
२ तिरस्कारके “अभिभूवे अभिभङ्गाय बन्वते” ऋ० २, २१,
२, “अभिभूवे अभिभविते” भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू-क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानमूच्ये,
२ पराभूते, ३ व्यावृत्ते च । “सञ्चरेणाभिभूत” इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू-क्तिन् । १ पराभवे २ अवज्ञायाञ्च
अभिभवति कर्त्तरि क्तिच् । ३ अभिभावके त्रि० । “गायत्रौ
बन्धे अभिभूतौ स्वाहा” कात्या० २, ५, २ । “यस्य पूर्वी
द्यौर्नक्षत्रमभिभूतिं पुष्यात्” ऋ० ४, २१, १ । अभिभूति
अभिभावकं वक्तुम्” भा० । अतः संग्रह्याभिभूत आभर”
ऋ० १, ५, ३, ३ । “अभिभूते, शत्रूणांमभिभवितः” भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू-भावे ‘भूवे भावे’ पा० क्यप् ।
अभितोभावे “अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्” अथ० १९, ३७, ३ ।
अभि+भू-लृप् । तिरस्कारार्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू-ङ्निप् स्त्रियां ङीप् रश्च ।
अभिभावके “समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभवरीः” ऋ०
१०, १५९, ९ ।

अभिमत त्रि० अभि+मन-कर्मणि क्त । १ अभिमानविषयीभूते
मनेदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २ सम्मते ३ आदृते
४ अभीष्टे च “अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः”
भट्टिः । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन-क्तिन् । १ अभिमाने, मिथ्या-
ज्ञाने २ आदरे, ३ सम्माने, ४ अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि० अभिसुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्ते ।
भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । “कान्तिं नाभि-
मनायेत कोवा स्थाणुसमोऽपि ते” भट्टिः ।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन-कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये “न सा

स्त्रीत्वमिदमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रञ्जति” पुरा० । २ अभि-
मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तु त्रि० अभि+मन-तच् स्त्रियां ङीप् । १ अभिमानिनि
“मनसन्नाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्” मनुः । २ सम्मान-
कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोऽनु । अभिमन्तुमभिमानेन
विषयीकर्त्तव्यार्थे “एष वै रुद्रियोऽग्निः सहैनमीश्वरः
सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः” शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र-भावे अच् । १ “मन्त्रसञ्चारयन्नेव
मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदस-
मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणधिकम्” मीमां-
सोक्तौ मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्यट् । अभिमन्त्र-
णमप्यत्र न० “अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्” कात्या०
६, १, १९, “अभिमन्त्रणसुत्तरैः” कात्या० ९, ८, २१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+लृप् । १ अभिमन्त्रणं कथ्येत्यर्थे
अभि(धि)मन्त्र्य पु० अभि(धि)मन्त्राति नेत्रम् । “वृद्धैरेतैरभिष्य-
न्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्तुभि(धि)मन्त्र्याः स्युर्नयने
तीव्रवेदने” इति माधवोक्ते । नेत्ररोगभेदे भावे षच् ।
२ भृशमन्त्रने । अत्रयि० । मन्त्रदण्डस्याभिसुख्येऽत्र० ।

अभिमन्यु पु० कण्ठसहस्रभद्रागर्भजाते अर्जुनपुत्रे । स च
युद्धे षड्भिः सहारथैः परिव्रज्य हतः । तत्कथा । “एत-
त्कुरु महेश्वास । राधेय यदि शक्यसे । अथैनं विमुखी-
कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि
जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि
तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्षो वैकर्त्तनस्वरन् । अस्यतो लघु-
हस्तस्य पृषत्कैर्द्धुराच्छिनत् । तस्याश्चानवधीज्ञोजो गौतमः
पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु किन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् ।
त्वरमाणास्तराकाले विरथं वयसहारथाः । शरवर्षैरकरुणा
बालभेकमवाकिरन् । स किन्नधन्वा विरथः खं धर्मसनु-
पालयन् । खड्गचर्मधरः शोमानुत्पपात विहायसा ।
मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्व्यु-
चरद्गोप्ति भृशं वै पक्षिराडिव । मयैव निपतत्येष सासि-
रित्यूर्द्धृष्टयः । विव्यधुस्तं महेश्वासाः समरे किद्रदर्शनः ।
तस्य द्रोणोऽच्छिनन्दुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरम् । क्षुरप्रेष
महातेजास्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्वाणै-
र्व्यधमद्गर्भं चोत्तमम् । वृषिचर्मैर्धुपर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात्
पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रुष्टयस्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत्”
इति “विचेता न्यपतद्भूमौ सौमद्रः परबेरहा । एवं

विनिहृतो राजन् एको बद्धभिराहवे" भा० श्लो० प० ॥

अभिमर पु० आभिसख्ये न स्वियतेऽत्र अभि+म्-आधारे अप् ।
१ युद्धे । करणे अप् । २ भवे, अभिस्रियते यस्मात् अपादाने
अप् । ३ मारणव्यापारे बधे ४ बन्धने च अभिसखी-
भूय स्वियते कर्त्तरि अच् । ५ स्वसैन्ये ई घनाशया
प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याघ्रं वाऽभियोद्धुद्यते च ।
अभिमर्द् पु० अभि+म्-भावे घञ् । १ चूर्णीकरणे २ निष्पी-
डने च । आधारे घञ् । ३ युद्धे, ४ मध्ये च । कर्त्तरि
अच् । ५ मर्दनकर्त्तरि त्रि० ।

अभिमर्द् न न० अभि+म्-भावे ल्युट् । १ आरम्भकषं-
योगनाशनेन चूर्णीकरणे २ निष्पीडने च ।

अभिमर्श(र्ष) पु० अभि+म्-भावे घञ् । १ स्वर्षे धर्षणे
च "परामिर्शेन तवास्ति कः करमिति" कुमा० ।
"कृताभिमर्शा(र्षा)मनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनि-
र्विमान्य" शकु० । "परदारामिर्शे(र्षे)षु प्रवृत्तान् नृ-
महोपतिः" मनुः ।

अभिमर्श(र्ष)क त्रि० अभि+म्-भावे ल्युट् । १ स्वर्षकर्त्तरि
२ धर्षणकर्त्तरि च "न दुष्टः कश्चिदप्यासीत् परदारामि-
मर्शकः" रामा० ।

अभिमर्शन(र्षण) न० अभि+म्-भावे ल्युट् । १ स्वर्षे
"नीवीस्तनप्रावरणसकधिकेयाभिमर्शनम् (र्षणम्)" या० ।
"यः पुनः परनारीपरिधानयन्त्रिप्रदेशकुचप्रावरणजघन-
मूर्द्धकचादिस्पर्शेन साभिलाष इवाचरति" मिता० । "सदो-
ऽभिमर्शनम्(र्षणम्) कात्या० ६, ८, १६, "तृष्णीं पिन्वना-
दीनां करणाभिमर्शन(र्षण)लक्षणधूपनप्रदहनोद्धरणव-
सेचनानि" कात्या० २६, १, २७ धर्षणे च "परदारामि-
मर्श(र्ष)णम्" सृष्टिः ।

अभिमाति त्रि० अभि+मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न इत्त्वम् । घातके ।
"विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु० १२, ५, "अभिमातिः
घातकः" वेददी० । २ शत्रौ पु० हेम० । "अग्नेः सहस्र
वृत्तना अभिमातीरपास्व" य० ६, ३७, अभिमातिः शत्रु-
रुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून्" वेददी० ।

अभिमातिन् पु० अभिमातमनेन अभि+मेङ्-भावे क्त
वेदे ष्ट० न इत्त्वम् इष्टा० इन् । शत्रौ । "बाधते
विश्वमभिमातिनम्" ऋ० १, ८५, ३ "अभिमातिनम्
शत्रुम्" भा० ।

अभिमातिषाह् त्रि० अभिमातिं रिपुं सहते सह-खि-
वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि "तद्दीरासो अभिमातिषाहः

ऋ० ई, ७, ३, "अभिमातिषाहः शत्रूणांमभिवितारः" भा०
अभिमातिषाह त्रि० अभिमातिं रिपुं सहते सह-अख्
उप० स० वेदे षत्वम् । रिपुजयिनि । "अभिमाति-
षाहो गवेषणः सहमान उद्धित्" अथ० ५, २०, ११ ।

अभिमान पु० अभि+मन-घञ् । १ आत्मन्युत्कर्षारोपे,
२ मिथ्यागर्वे-बलादिदोषे, ३ प्रथये, ४ हिंसायाम् ।
५ गर्वमात्रे "संकल्पयोनैरभिमानभूतम्" कुमा० ईस्वरूप-
ज्ञाने । "अनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या० ६, ५, १२
"अनात्तस्य अनात्तरस्य सरसस्यैव सोमस्य सोमाभि-
मानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोयमिति बुद्धि-
रनात्तरस्य अनभिधते एव सोमे नाभिधते" कर्क० ।
७ मिथ्याज्ञाने "अभिमानैर्न मानोमे जातिदोषेण वै महान्"
भा० शा० प० । उल्पाहादिसमुद्धोषः साधारण्याभि-
मानतः" सा० द० । मिथ्याज्ञानञ्च तदभाववति तत्-
प्रकारकं ज्ञानं यथा देहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मनि च असतो-
ऽयुत्कर्षस्य ज्ञानम् । शुक्तिकायां रजतज्ञानमयुत्कर्षस्य पा-
ण्डित्याभिमान इत्यादि । अभिमानश्चात्मधर्म इति वैशेषिका-
दयः । अन्तःकरणधर्म इति पातञ्जलादयो वेदान्तिनश्च ।
तत्र विपर्ययासंज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्मः गर्वात्मकज्ञानम्
अहङ्कारस्य वृत्तिभेदः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमनः-
करणद्रव्यम्" सां० प्र० भा० । अभिमानोऽहङ्कारः सा० ष्ट०
"अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः" सा० का०
अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्साहचर्य-
कृतः यत्तः खल्वहमत्व, मदर्था एवामो विषयाः, सत्तो-
नान्योऽत्वाधिकतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः
सोऽसाधारण्यप्रापारत्वादहङ्कारः तस्यपजीव्य हि बुद्धि-
रध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति" त० कौ० । अन्तः-
करणञ्च वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति साङ्ख्यप्रादयः" "मनो-
बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चययोगर्वः
स्मरणम् विषया इमे" इति चतुर्विधवृत्तिमत्त्वेन षडुर्विधं
वेदान्तिनः स्वीचक्रुः । "न हि धनिनो षडस्यस्य धनाभि-
मानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं वृत्तिमिति तस्यैव
प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं
दुःखं भवति । न हि कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभि-
माननिमित्तं सुखं वृत्तिमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य
कुण्डलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं
भवति" शा० भा० । अभितोमानः । ऽहङ्काररसावस्था-
भेदे । "विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधोमतः स

च पूर्वरागमानप्रवासात्मकश्चतुर्धा स्यात् । मानः कोपः स तु द्वेषा प्रणवेर्ष्याससुद्भवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्पि” सा०द० अधिकं मानशब्दे । ६वैर-निर्घातने, “अभिमानधनस्यगत्वरैः” किरा० । अभिमानेन निर्घत्तः ठक् । आभिमानिक अभिमानसाध्ये लि० ।

अभिमानित लि० अभिमानोर्गर्वातोऽस्य इतच् । जात-गर्वे । जाताभिमाने अभि+मन+णिच्-आधारे क्त । २अभिमानसाधने सैद्युने सुरते न० ।

अभिमानिन् लि० अभि+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । १गर्व-युक्ते २प्रणयकोपादियुक्ते च सौत्यस्य मनोः ३पुत्रभेदे पु० । “तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुप एव च अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सबलश्चैव सौत्यस्यैते मनोः सुताः, इ०व० । ४मिथ्याज्ञानयुक्ते लि० । “अभिमानिव्यप-देशस्तु विशेषानुगतुभ्याम्” शा०सू० । “यतोभिमान-व्यपदेश एषः । ऋदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना देवता वदनसंबन्धादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-दिश्यन्ते” शा०भा० ।

अभिमानुक लि० अभि+मन-वा० उक्त् । अभिमानशीले अभिमानश्च प्रागुक्तः बाधितं शक्ते च । “अनक्ता एवसु-रभिमानुकोरुद्रः पञ्चानुत्स्यात् यदङ्ग्रात्” शत०ब्रा० । “अभिमन्तुं बाधितं शक्तः स्यात्” भा० ।

अभिमाय लि० अभिगतोमायामविद्याम् अत्या०स० । इति कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-व्येषु मोहः इति तद्गतत्वात्कूटत्वम् ।

अभिमि(मि)ह्य लि० अभि+मिह-बा० वेदे क्यप् लोके ख्यत् । यस्याभिसुखं मेहनं मलमूलत्यागः क्रियते तस्मिन् ‘यत्न मेध्यन् भवति तत् कृष्णविषाणाय लोष्टं वा क्विञ्चि-होपहन्त्यं ते यच्चिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देव्य जनो सा दीक्षितेन नाभिमिह्या” शत०ब्रा० ।

अभिसुख लि० अभिगतोसुखम् अत्या०स० । १सम्पुष्टतां गते “प्रसादाभिसुखो ब्रह्मा प्रलुवाच दिवोकसः” कुमा० । “वानराभिसुखोऽगच्छन्ने रणविशारदः” रामा० । “निद्रा चिरेण नयनाभिसुखीबभूव” । सुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे स्त्रियां वा ङोप् । अभिसुखीप्रतिभा अस्वाङ्गपरत्वे टावेव अभिसुखा शाला । अभिगतं सुखं यस्य । तत्त-त्कर्म करणाय २प्रेरितसुखे उद्यते । “प्रातः प्रयाणाभिसुखा य तस्मै” “पुरः प्रवेशाभिसुखो बभूव” इति च रघुः । “युयोज पाकाभिसुखैः भर्तुर्विज्ञापनाफलैः” कु० । सुख

मभिलक्षीकृत्य अव्य० । ३अभिसुखे अव्य० । “कस्य ददा-त्यभिसुखं मयि भाषमाणे” अमरुशतकम् ।

अभिसुखीकरण न० न अभिसुखः अभिसुखः क्रियते अनेन अभिसुख+चि-क-करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते सम्बो-धने । कते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे ओता अभिसुखो भवति इति तस्य तथात्वम् । “सिद्धस्याभिसुखीभावमात्” सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिसुख्यः पुरुषः क्रियासु विनि-युज्यते” इति ह्यर्थुक्तदिशा अभिमत्क्रियाप्रवर्तनाविषय-बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभि-सुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम् ।

अभिसुखीभाव पु० अनभिसुखस्य अभिसुखतया भावः । १आ-भिसुखे २कार्यानुकूलतायाम् ३तत्तत्क्रियोद्यमे च । अभिमृष्ट लि० अभि+मृश-मृश-वा क्त । १स्युटे २धर्मिते ३भिलिते ४संसृष्टे च । मृज-क्त । कृतमार्जने लि० । अभिमेषक लि० अभि+मिथ-खुल् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्य-भेदे । स्त्रियां तु टापि अत इत्त्वम् । “सर्वाभिर्वा एषा वाचः यदभिमेथिका सर्वं कामाः अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान् कामानाप्रवाम” शत०ब्रा० ।

अभिस्नात लि० अभि+स्ना-तन् । सर्वतोस्नाने । न०त० । अनभिस्नातः तस्यापत्यम् । शिवा०अण् । आनभिस्नातः अनभिस्नात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट् । अभिसुखप्रार्थने । अभियाति पु० अभिसुखं युद्धार्थं याति या-क्तिच् । १रिपौ भावे क्तिन् । २युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इनि । शलौ । अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या-भावे क्त इष्टा० अभियात् पु० अभिसुखं याति युद्धार्थम् अभि+या-टच् । १शलौ, २अभिसुखगन्तृमाले लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् लि० अभिसुखं याति या-णिनि । अभिसुख-गन्तरि । “रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम्” रघुः । अभियुक्त लि० अभि+युज-क्त । १परैः रुद्धे, २आसक्ते व्य-हारविषये ३प्रतिवादिनि च । “अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपङ्गवम्” नार० । “अभियुक्तन्तु नान्येन नोक्तं विप्रकृतं नयेदिति” या० । ४पराक्रान्ते “नागाभियुक्त इव युक्तमहो महेभः” साधः । ५आप्ते दृढतमे ।

अभियुग्व(ज्)न् लि० अभि+युज-ङ्निप् वेदे पु० कृत्वम् । अभियोक्तरि. “स रथेन रथीतमोऽस्माकौनाभियुग्वना” ऋ० ६, ४५ १५ लोके तु अभियुज्वा । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

अभियुज् लि० अभिसुखं युनक्ति अभि+युज-क्तिप् । अभि-

योक्तारि “आभिर्विद्या अभियुजो विषूचीः” ऋ०६:२५,२ ।
अभियोक्तव्य त्रि० अभि+युज-तव्य । निषेधे “न स राज्ञा-
भियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” मनुः । व्यवहारे यं
प्रति अभियोगः कर्तुं शक्यते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि
अभिसखं श्योजनयोश्च च ।

अभियोक्तृ त्रि० अभि+युज-तव् । १ व्यवहारे-अपराध-
योजनकर्त्तरि वादिनि, स्त्रियां ङोप् “अभियोक्ता दिशे
द्देशं करणं बान्धुद्वेषेत्” । “अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्बन्धो-
दण्डाच्च धर्मतः” इति च मनुः २ युद्धार्थमाक्रामिणि च ।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ् । अन्यजतस्य निजधर्षणस्य
न्याय १ विज्ञापने, (नालिश) अभियोगो द्विविधः “अभि-
योगस्तु विज्ञेयः शङ्कतत्त्वाभियोगतः । शङ्काऽसतान्तु संस-
र्गात् तत्त्वं हेङ्गाभिदर्शनात्” नारदोक्तेः । “अभियोग-
मनिस्तोयं नैनं प्रत्यभियोजयेत्” या० श्युद्धार्थमाक्रमे,
४ शपथे, ५ उद्योगे, ६ आप्यहे “सन्तः स्वयं परहितेषु
कृताभियोगाः नीतिः ७ अपचिकीर्षयाक्रमणे, “सप्रापद-
प्राप्तराभियोगम्” कुमा० ८ अभिनिवेशे “नयाभियोगं
मनसः प्रसादं समापयस्वात्मगुणेन कामम्” रामा०
९ अपचिकीर्षयानिरोधे । “क्षुभितं वनगोचराभियोगा-
दिति” किरा० ।

अभियोगिन् त्रि० अभि+युज-घिगुण् । १ अभियोगकर्त्तरि
वादिनि “मिथ्याभियोगी दण्ड्यः स्यात् विवादात् द्विगुणं
दमम्” या० । २ आक्रमककर्त्तरि, ३ आप्यहयुक्ते, ४ अभि-
निविष्टे, ५ योजनकर्त्तरि च ।

अभियोजन न० श्चं योजनम् । योजितस्य दाढार्थं पुनर्यौ-
जने “अभियोजनं नाम युक्तस्य पुनर्यौजनमिति” साध० ।

अभिरक्षण न० अभितो रक्षणम् । मन्त्रादिना सर्वतः श्वेत
सर्षपादिविज्ञेयैः यातुधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्वतो
रक्षणे चाभावे अ । अभिरक्षायत् स्त्री । “प्रशान्तबाधं
दियतोऽभिरक्षया” किरा० ।

अभिरक्षित त्रि० अभितोरक्षितः । सर्वतोरक्षिते ।

अभिरक्षित त्रि० अभितोरक्षित त्वच् स्त्रियां ङोप् । सर्वतो
रक्षके “वर्षानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता” मनुः

अभिरत त्रि० अभिसुखतया भृशं वा रतः । १ अत्यान्नासक्ते
२ अभिसुखतया रते च ।

अभिरति स्त्री अभितो रतिः प्रा०स० । आसक्तौ “न रूग-
याभिरतिर्नदुरोदरम्” रघुः । [मनोरमे ।

अभिरम्य त्रि० अभिरमते भृशं रमतेऽत्र आधारे यत् ।

अभिराज् त्रि० अभितो राजते अभि+राज+क्तिप् । १ अ-
धिकदीप्तिशीले २ अधीश्वरे च ।

अभिराज् त्रि० अभि+राज-क्त । सेविते ।

अभिराम पु० अभिरम्यतेऽस्मिन् रम+आधारे घञ् । १ सुन्दरे
२ प्रिये, ३ मनोहरे च । “श्रोत्राभिरामाः शृङ्खलौ
रथोर्मिसनोन्मुखैः” “श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन” यस्या-
त्मगोहे नयनाभिरामः” इति च रघुः यीवाभङ्गाभिरामं
सुडरनुपतति खन्दने दत्तः शृङ्गः । “राम इत्यभि-
रामेण वपुषा तस्य नोदितः” रघुः ।

अभिरुचि पु० श्या अत्यन्ता रुचिः प्रा०स० । १ अत्यनरुचौ

अभिरूप त्रि० अभिरूपयति सर्वं स्वात्मकं करोति चु० रूप-
अच् । १ शिवे, २ विष्णौ च । अभिरूपयति निरूप-
यति । ३ परिण्डते । उत्कण्ठं रूपं यस्य । ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे
च । ६ मनोहरे त्रि० । “उत्कण्ठायामभिरूपाय वराय सट-
शाय च” मनुः । “अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिषत्” शकु०
७ अरुह्ये त्रि० । “काममनभिरूपमस्या वयसो वल्कलम्”
शकु० । अभिरूपस्य भावः मनोञ्जा० वुञ् आभि-
रूपकम् घञ् आभिरूप्यञ्च सौन्दर्यादौ न० । “अर्च-
कस्य तपोयोगदर्शनस्यातिशयनात् । आभिरूप्याञ्च
विम्बानां देवः सान्निध्यं च्छति” ति० त० पु० ।

अभिलक्ष्य त्रि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष्ण्णत् ।

१ उद्देश्ये । लक्ष्यस्य शरवृक्षाभिसुख्यम् अव्ययी० । २ शर-
व्याभिसुख्ये अव्य० । “शब्दं प्रतिगजप्रेशुरभिलक्ष्यम-
पातवम्” रघुः । ल्यप् । ३ लक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि-भावे ल्युट् । उल्लङ्घने । “तथा-
णासेन भूतानां सगरस्याभिलङ्घने” रामा० ।

अभिलषणीय त्रि० अभि+लष-कर्म्मणि अनीयर् । काय्ये ।
एष्टव्ये । तव्य । अभिलषितव्रोऽप्यत्र त्रि० ।

अभिलषित त्रि० अभि+लष-कर्म्मणि क्त । १ इष्टे अभि-
लाषविषये । भावे क्त । २ अभिलाषे इच्छायाम् न० ।

अभिलाप पु० अभिलष्यते मनःसंकल्पोऽनेन । १ मनःसंक-
ल्पावेदके अहमिदं कर्त्तव्यं इत्यादिरूपे वाक्ये “काय्ये हि
कामाभिलापसहितकुशजलतिलत्यागरूपः सङ्कल्पः कार्यं
इति प्रा० त० प्रक्रमाधिकरणम् । २ आत्मीयज्ञानाकारो-
ल्लेखिवाक्ये च यथा भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानावेदकं
घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तर-
मनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदकं घटमहं जानामीति वाक्यम्
“न निर्विषयं ज्ञानं तस्य याहकमिष्यते तथाऽभिलाप-

संसर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचन-
प्रयोगयोग्यता न तु रसस्थिति" सा० द० । कथने च "तद-
भावभिलाषाच्च" शा० सू० ।

अभिलाषा पु० अभि+लू-घञ् । हेदने ।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)-घञ् । १ इच्छायां, २ लोभे
च । अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलषेरिच्छार्थत्वम् ।
"अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः भानुषामनुज-
व्याप्त । साभिलाषाः सुतान् प्रति" देवीसा० । "न खलु
सत्यमेव शक्यन्लयायां ममाभिलाषः" शकु० ।

अभिलाषक ति० अभि+लष-खुल् । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् ति० अभि+लष-णिनि स्त्रियां ङीप् । अभि-
लाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदंशेन
गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंशयं क्षत्रपरिग्रह-
क्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु० ।

अभिलाषुक ति० अभि+लष-उक्ञ् । अभिलाषशीले,
"जयमेव भवान्नमरातिष्वभिलाषुकः" किरा० ।

अभिवदन् म० अभिरानुकूल्ये अनुकूलं वदन् कथनम् ।
१ आनुकूल्यार्थकथने अभिवादाने । वदन्स्य सुखस्या-
भिसुख्यम् अव्ययी० । २ सुखस्याभिसुख्ये अव्य० ।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिसुखे वा वन्दनम् ।
१ सर्वतो नतिकरणे २ अभिसुखप्रथामे च । "उभयोरेवशि-
रसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा० ।

अभिवयस् ति० अभिमत्तं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा० व० । प्रकट-
वयस्के "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ० १०.१.६०, १ ।

अभिवर्त्तिन् ति० आभिसुख्येन वर्त्तते अभि+वृत्-णिनि
स्त्रियां ङीप् । १ अभिसुखे वर्त्तमाने "कल्पनां च रणा-
र्थाय ऋत्न्युकाणां अभिवर्त्तिनः" रामा० ।

अभिवर्षक ति० अभितोवर्षकः । १ सर्वतोवर्षककर्त्तरि ।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे । [सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् ति० आभिसुख्येन वाति गच्छति वा-शट् स्त्रियां
ङीप् । १ अनुचरे, २ "अभिवानभिमूले रूपम्" शत० ब्रा० ।

अभिवाद पु० अभि+वृद-भावे अच् । १ अभितः प्रथामे-
"प्रत्युत्थानाभिवदाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति
"नाममधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः

अभिवादक ति० अभि+वृद-खुल् । १ आभिसुख्येन
नतिकारके । "आयुष्मान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रोऽभि-
वादकः (ने) मनुः ।

अभिवादन न० अभिसुखीकरणाय वादनं वदनम् चु०-वद-

ल्युट्, अभिसुखं वाद्यते आशीरनेन वद-णिच्-ल्युट्
वा । १ नामपदद्वयपूर्वकनतौ २ पादपदद्वयेन वाचा वा नतौ ।
तत् प्रकारो यथा "ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविर
आयति । प्रत्युत्थानाभिवदाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं दृष्टोपसेयिनः । चत्वारि संप्रवर्द्धने
आयुर्विद्या यथो बलम् ॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्ञायांस-
मभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति खं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान् प्राञ्चोऽह-
मिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ भोः शब्दं कीर्त्तयेदने
स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नां स्वरूपभावोहि भोभाव
ऋषिभिः स्मृतः ॥ आयुष्मान् भव सौख्येति वाच्यो विप्रो-
ऽभिवादकः (ने) । अकारस्यास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वा-
त्तरान्तः ॥ यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं चेभं समागम्य
शूद्रमारोग्यमेव च ॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि
यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥
परपत्नी तु या स्त्री सादसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूया-
द्भवतोत्येवं सुभगे ! भगिनीति च ॥ मातृलांश्च पितृव्यांश्च
श्वशुरान्त्वजो गुरुन् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय
यवीयसः ॥ मातृषसा मातृलानो श्वशूरश्च पितृषसा ।
संपूज्या गुरुपत्नैवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ भ्रातृभार्य्यो-
पसंप्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि । विप्रोऽप्य ह्यपसंप्राह्या
ज्ञातिसम्बन्धियोपितः ॥ पितृभगिन्यां मातृश्च ज्ञायस्याञ्च
स्वसर्थपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यां गरीयसी ॥
दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभ्यताम् । तत्र-
पूर्वं ओत्वियाणां सख्येनापि सख्योनिषु ॥ ब्राह्मणं दश-
वर्षन्त शतवर्षन्त भूमिपम् । पितापुत्रौ विजानीयाद्-
ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या
भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्दु-
त्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्षेषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत्
स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ चक्रिणो
दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च
राज्यस्य पन्था देयो वरस्य च ॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ
स्नातकपार्थिवौ । राजस्नातकयोश्चैव स्नातको न्यपमानभाक्"
इति मनुः "राजत्विक्षोत्वियाधर्मप्रतिषेधुपाध्यायपितृव्य
मातामहमातृलश्वशुरज्जेष्टभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् । पत्य

एतेषां सवर्णाः । मातृषसा पित्रृषसा ज्येष्ठा स्वसा च । अशुर-
पितृष्यमातृलृत्विजां कनीयसां प्रत्युद्यानमेवाभिवादनम् ।
हीनवर्सानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्-
र्शनम् । गुरुपत्नीनां गालोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-
प्रक्षालनं न कुर्यात् । विष्णुः । “पादोपसंस्पर्शनं गुरुसमवायेऽ-
न्वहम् । अभिगम्य तु विप्रोष्य मातापितृतद्बन्धूनां पूर्वजानां
विद्यागुरूणां तत्तद्गुरूणाञ्च सन्निपाते परस्य । नाम प्रोच्या-
हमयमित्यभिवादोऽक्षसमवाये स्त्रीषु योगेऽभिवादतोऽनिय-
ममेके न विप्रोष्य स्त्रीषाममातृपितृव्यभार्याभिगनीनां,
नोपसंस्पर्शनं भ्रातृभार्याणां च आशु । ऋत्विक्श्चशुर-
पितृष्यमातृलृत्विजान्तु कनीयसां प्रत्युद्यानमनभिवाद्यास्तथान्यः
पूर्वः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्यार्थः
शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्वाज्ञज्ञापः प्रेष्योभोभवन्निति
वयस्यः समानेऽहनि जातोदशवर्षद्वयः पौरः पञ्चभिः
कलाभरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्योवैश्यः कर्मविद्या-
हीनोदीक्षितस्य प्राक्क्रयात् । वित्तबन्धुर्कर्मजातिविद्याव-
र्वासि सान्यानि परवलीयांसि श्रुतन्तु सर्वेऽयोगरीयस्तन्मूल-
त्वाद्धर्मस्य श्रुतेः” गौत० । अनभिवाद्याश्च “समिद्धार्युदकुम्भ-
सुप्राज्ञहस्तोनाभिवादयेद्यज्ञायेवंयुक्तमिति” बौधायनः ।
“जपयज्ञजलस्यञ्च समित्पुष्पकुशानलान् दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च
वह्नं नाभिवादयेदिति” लघुहारीतः । अन्यत्रापि ।
“समित्पुष्पकुशान्यम्बु-ऋदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमञ्च
कुर्वाणोनाभिवादो द्विजो भवेदिति” च ।

अभिवाद्य लि० अभिवादयितुमर्हः यत् । १ अभिवादानार्हे
अभिवाद्याश्चाभिवादनशब्दे उक्ताः । “गुरुपत्नी तु युवतिर्ना-
भिवाद्येह पादयोः” मनुः । ल्यप् । २ अभिप्रणम्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिवान्य लि० अभि+वन-संभक्तौ कर्माणि ख्यत् । संभ-
जनीये । “अभिवान्यवत्सायाः प्रजुड्यात्” श्रुतिः ।

अभिवासम् अव्य० वासस उपरि अव्ययो० । परिहित-
वस्त्रस्योपरिभागे” स वा अभिवासः संनह्यति” शत० ब्रा० ।
“परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि” भा० ।

अभिवाह्य अभि+वह-ख्यत् । १ अभितो वहनीये । भावे
ख्यत् । २ वहने न० “हव्यकव्याभिवाहाय सर्वस्यास्य च
गुप्तये” इति मनुः ।

अभिविधि पु० अभितो विधिव्याप्तिः । १ व्याप्तौ, मर्यादायां
हि अवधिभूतं विहाय तत्तत्कार्यान्वयः अभिविधौ तु अवधि
सहिते कार्यान्वय इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् “मर्यादा-
दभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वादभिविधेर्यस्यमित्यभि युक्तैः ।

“आङ् मर्यादाभिविधोः” पा० । “अभिविधौ भाव
इत्युष्” पा० “मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेपदर्शयोः । य
आकारः स डित् प्रोक्त” सु० बो० ।

अभिविमान पु० परमात्मनि, “यस्त्वेनं प्रादेशमात्मसभिविमानं
वैश्वानरसुपास्ते” इति ऋ० उ० । एतस्य निरुक्तिः शा०
भाष्ये दर्शिता । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणभिरभिविधीयत
इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्,
विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविधीते वा
सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः” इति ।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्-क्तिन् । अभिगमने “स्वर्गस्य नो
तस्याभिवृत्त्यै” ता० ब्रा० “अभिवृत्त्यै अभिगमनाय” भा०

अभिव्यक्त लि० अभि+वि+अनुज-कर्मणि क्त । १ अभिव्यक्तियुक्ते
२ सांख्यादिम-सिद्धार्थिर्भावयुक्ते “तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषम्
पौर्ष्वदेहिकम् पु० अभिव्यक्तमाविर्भूतं फलदानोन्मुखम्” रघु०

अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि-अनुज-क्तिन् । १ प्रकाशे सूक्ष्म-
रूपेण स्थितस्य (“कारणात्मना स्थितस्य) कारणस्य २ कार्य-
रूपेणाविर्भावे । साङ्ख्यपातङ्गुलादिमते हि उत्पत्तेः
प्राक् कार्यं सत् कारणाव्यापारेण वृज्यते यद्योक्तम् ।
सांख्यसूत्रे । “त्रिविधविरोधापत्तेश्च” । “अथ सर्वं
कार्यं त्रिविधं सर्ववादि सिद्धमतीतमनागतं वर्त्तमानमिति ।
तत्र यदि कार्यं सदा सद्भवेत् तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः ।
अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्माकत्वानु-
पपत्तेः सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य
प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे
घटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावे-
ष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
मात्वत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति
चेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वा
सम्भवादिति । तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्त-
मानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो
घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात् । न
त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते एवा-
तीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावयप्रवहारं जनयत-
स्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति एवमन्वन्नाभावा-
न्योन्याभावावप्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगि-
सत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग
इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावा
ङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव

सामयिकात्पन्नाभावत्वसम्भवाच्च । तस्मान्नास्तिज्ञानेऽभावो-
 ऽतिरिक्तः किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्ती-
 त्वादिप्रत्ययनियामकतन्ना किञ्चिदस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
 भेव कल्पते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-
 दिति प्र० भा० ॥ “नासदुत्पादो दृष्टज्ञवत्” सू० ॥ नरदृष्ट-
 त्वस्य सासत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ “उपादाननिय-
 मात्” सू० ॥ सृष्टेव घट उत्पद्यते तन्तुमेव पट इत्येवं
 कार्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति
 उत्पत्तेः प्राक् कार्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषो-
 ऽस्ति येन किञ्चिदेवासन्नं जनयेत्तेतरमिति । विशेषाङ्गी-
 कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-
 स्माभिः कार्यस्थानागतावस्थेत्युच्यते इति । एतेन यद्वैशे-
 षिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तद-
 व्यपास्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् ।
 भावानां दृष्टचादन्यानपेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेषु सतो
 विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ता-
 काले नास्ति । अतोऽभावानामविशेषतया न कार्योत्पत्तौ
 नियामकत्वं युक्तमिति ॥ “शक्तस्य शक्यकरणात्” सू० ॥ कार्य-
 शक्तिसत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्बलत्वात् लाघ-
 वाच्च । सा शक्तिः कार्यस्थानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्य-
 कार्यकरणाच्चासत उत्पाद इत्यर्थः ॥ “कारणभावाच्च” सू०
 उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
 सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि
 सदसत्तोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां
 कारणाभेदे च श्रुतयः । “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव
 सौख्येदमप्य आसीत् । आत्मैवेदमप्य आसीत् । आप एवे-
 दमप्य आसुरित्वाद्याः ॥ “न भावे भावयोगश्चेत्” सू० ॥
 नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-
 पत्तिश्रोगो न सम्भवति असतः सत्त्वं एवोत्पत्तिव्यवहारा-
 दिति चेदित्यर्थः ॥ “नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यव-
 हारौ” सू० ॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्योभिव्यक्ति-
 निमित्तकौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-
 वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसतः सत्त्वैत्यर्थः ।
 अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्या-
 पारोऽपि कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति ।
 सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारदभिव्यक्तिमात्रं लोकोऽपि
 दृश्यते । यथा शिलामध्यस्थप्रतिमाया लैङ्गिकव्यापारेणा-
 भिव्यक्तिमात्रं तिलस्यतेलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्यतण्डु-

लस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वाशिष्ठे । “सुसूक्ष्मावस्थया
 चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे । यथा स्थिताश्चितेरन्तस्त्वेयं
 जगदावली” ॥ एतेषामिवास्माकमध्यनागतावस्थायाः प्रागभा-
 वाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमध्यस्तीत्यत
 किं प्रमाणं ? न ह्युनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्ता-
 यामपि स्फुटसुपलभ्यन्त इति । भवम् । योगिप्रत्यक्षत्वा-
 न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरैव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्ष-
 सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमान-
 स्थापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः । तस्माद्विद्यामौर्त्तुर्गिकप्रामा-
 ख्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमध्यस्तीति सिद्धयति
 योगिनामतोतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्फुटीतिहासादिकं
 प्रमाणं योगशार्त्तिके प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं
 सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्य-
 स्थाभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च
 विफलः । अन्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्त्यतिः
 असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते ।
 कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनो-
 क्तविकल्पानवकाशाद्भवत् तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया
 प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिदृश्यं कारणव्यापारापेक्षत्वात् ।
 अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्त्यसत्ततेः । नन्वेकदा
 सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् ।
 नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां
 दुर्बलमिति । भवम् । अवस्थानामेव परस्परभावरूपत्वा-
 दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्त्यसत्कार्यमभिव्यक्तेरर्थभिव्यक्ति-
 रेष्टव्येत्यत आह । “पारम्पर्यतोऽन्वेषणा वीजाङ्कुरवत्” सू० ॥
 पारम्पर्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम्
 वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । वीजा-
 ङ्कुराभ्यां चात्प्रायमेव विशेषो यद्बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्पर-
 यानवस्था, आभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणिक-
 कल्पन्तु तस्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-
 स्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातङ्गुलमाद्ये वदद्भिव्यासदेवैरपीय-
 मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । “उत्पत्तिवहाद्दोषः”
 सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-
 रसदुत्पादनादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-
 रर्थभिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या लाघवात् । अत उत्पत्तिवि-
 वाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेर-
 भिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानु-
 पपत्त्या सत्कार्यवादाच्चतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत

एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तौ चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्ये-
वादत्वापत्तिः । नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां
किमभिव्यक्त्याख्यप्रावस्थाकल्पनेनेति चेन्न । तद्धेदं तर्ह्यप्रा-
कृतमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्यक्तावस्थायाः सतामेव का-
र्याणां सिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तौ प्रागभावादिस्वीकारा-
पत्तिरिति चेन्न । तिरुष्णामनागतदाद्यवस्थानामन्योऽन्यस्या-
भावरूपतयोक्तत्वात् तादृशभावनिरवृत्तय एव च कारण-
व्यापारसाफलप्रादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादि-
नामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभाव-
ध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्थानागतातीतावस्थे भावरूपे
प्रोच्येते । वर्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्यति-
रिक्तेति घटादेरवस्थात्वव्यञ्चानुभवादिति । अन्यत् त्व सर्वं
समानम् । अतो नास्त्यस्मात्सिद्धिगङ्गावकाश इति सां०
प्र०भा० । “अतः सिद्धं प्राक् कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः ।
कार्यस्य चाभिव्यक्तिरिति सत्त्वात् अभिव्यक्तौः कार्यस्य च
सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथम् ? अभिव्यक्तिरिति सत्त्वात् ।
अभिव्यक्तिरिति सत्त्वात् अभिव्यक्तिस्य साक्षाद्विज्ञाना-
लम्बनत्वप्राप्तिः । यच्च लोके प्रादुर्गतं तमव्यादिना
घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञान
विषयत्वं प्राप्तुवत् प्राक् सद्भावं न व्यभिचरति । तद्येद-
मपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः न हि अविद्या-
मानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते” इ०भा० ।
३ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे “अभिव्यक्तौ-
रित्याश्रयः” शा०सू० । अतिमात्रस्यापि परमे-
श्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यच्यते
किञ्च प्रादेशपरिभाषः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रादेशेषु
वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणाभिव्यच्यते ततः
परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्या-
श्रयस्य आचार्योक्त्यन्ते” इति मा० ।

अभिव्यञ्जक ति० अभिव्यञ्जयति प्रकाशयति अभि+वि+
ञ्ज-ञिच्-खुल् । प्रकाशके आलङ्कारिकप्रसिद्ध-
व्यञ्जनया वृत्त्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ
“गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उप-
चारत” इति च सा०द० ।

अभिव्यापक ति० अभि+वि+आप-खुल् । अभितोव्यापके
सर्वावयवावच्छेदेन व्यापके यथा वृक्षादेराकाशसंयोगः, कपि
संयोगादिस्तु नैवं तस्य स्वाधिकारेण एव भूलावच्छेदेना-

सत्त्वात् । वैयाकरणोक्ते सर्वथा व्यापकतावति आधारभेदे
“औपस्येधिको वैषयिकोऽभिव्यापकस्येत्याधारस्विधा”
सि०कौ० । यथा सर्वस्मिन् ब्रह्मास्ति” ।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । १ अभितो-
व्याप्तौ सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तौ । व्याप्तिशब्दे विस्तरः ।
अभिव्याप्य ति० अभि+वि+आप-कर्मणि ख्यत् । १ सर्वावयव-
च्छेदेन १ व्याप्ते । ल्यप् २ सर्वतो व्याप्तेत्यर्थे अव्य० ।
“अभिव्याप्याकर्षणमपवर्ग” इति सुशु० ।

अभिव्याहार पु० अभि+वि+आ+हृ-घञ् । १ प्रश्लोक्तौ
२ अभितः कथने व्याप्यसर्गयुक्तस्य हरतेः कथनार्थत्वादिभ्यो-
योगात्तस्यैव सम्यक्त्वार्थता । अतएव “कचं वा वज्रुर्वा
साम वाऽभिव्याहरतीति” शत०ब्रा० “नाभिव्याहरयेत्
ब्रह्म स्वधानिनयनादते” मनौ च तथार्थे एव अभिव्या-
हरतेः प्रयोगः । सप्तसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य कृतिः ।
अभिवृद्धि पु० अभि+वृग्-गतौ घञ् । अभिगमने यासां तिस्रः
पञ्चाशतोभिवृद्धेरपायव” ऋ० १, १३, ४ । अभिवृद्धेरभि-
गमनेः वृद्धिर्गतिकर्मेति” भा० ।

अभिगंसन न० अभिसुखेन गंसनमाक्रोशवचनं वारोप्याप-
वादश्च । समक्षमाक्रोशरूपे पारुष्यकथने १ अयं चौर”
इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च “शतं ब्राह्मणमाक्रुश्ये” ल्युप-
क्रस्य “पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिगंसने इति
वाक्पारुष्ये “अभिगंसनप्रयोगात्तयोस्तुल्यार्थत्वम् “स्वभा-
र्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत्” या० व्याख्यायां
स्वभार्याभिगंसनमिति विज्ञानेश्वरश्लोक्तम् । ३ अभि-
सुखेन कथनमात्रे च “शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् हे त्व मिथ्या-
भिगंसने” इति याज्ञ० ।

अभिगंसिन् ति० अभि+गन्स-खिनि । १ समक्षमाक्रोशके
२ अपवादवाक्यप्रयोक्तारि च “मिथ्याभिगंसिनो दोषो दि-
गुणोऽन्वतवादिन” इति या० ।

अभिगङ्गा स्त्री अभि+गङ्ग-भावे अ । १ सर्वथा गङ्गने २ संशये
३ भ्रमे च । “उपेयुषो कल्पलताभिगङ्गया” किरा० “कल्प-
लताभिगङ्गया कल्पलताभ्रमेण” मञ्जु० । संशयस्य
स्थाषुर्वा नरोवेति उभयकोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदीयाय-
थार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकोटिविषयकत्वात्
तथात्वम् । अयञ्च मिथ्याभूतकोटिमेवावगाहते इति
विशेषः । कर्त्तरि अच् । २ सर्वतः शङ्किते ति० ।

अभिगङ्गित ति० स्वभि+गङ्ग-क्त । १ सन्देहे २ भ्रान्ते च ।
अभिगन्त ति० अभि+गन्-क्त । इदं तेऽनिष्टं भूयादित्येवं रूपस्य

गुरुविप्राद्यभिशापस्य उद्देश्ये । “न नाम यद्दणं कुर्यात्
जनकस्य गुरोस्तथा । भार्याया अभिशपस्य कृपणस्य विशे
षत” इति पुरा० । [२समस्तकथिते च ।

अभिश्चिदित्ति लि० अभिसुखेन शब्दितः । । समस्तमाहूते
अभिशाप्त् लि० अभि+शप्-क्विप् । अभिशंसनकर्त्तरि “यदा-
शंसा निःशसाभिशाप्त्” ऋ० १०, १६४, ३ ।

अभिशास्त लि० अभि+शप्-क्त् । अयं परस्तिव्यं गच्छतीत्या-
दिना मिथ्यावाक्येन मैथुनविषयकदोषारोपो यस्मिन्
जने कृतः तस्मिन् । “अभिशास्तो षष्ठा कच्छं चरेदानेय
मेव वा” या० । “नियम्य प्रयतो वाचमभिशास्तांस्तु वर्ज्येत्”
सृष्टिः । अभि+शप्-क्त् । इहंसिते २ आक्रान्ते च लि० ।
“आतरामभिशास्तां वा चौरव्याघ्रादिभिभये” मनुः । “अभि-
शास्तामाक्रान्तामिति” प्रा० त० २४० । उभयतः भावे-क्त्
४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने इहंसने ७ अभिशापे
च न० । “एवञ्चैव नरत्रेयः रक्ष्या एव हिजातयः । शाप-
राधानपि हि तान् विषयान्ते समस्तुजेत् अभिशस्तमपि
हेषां कृपायौत विशास्मते” । भा० शा० प० ।

अभिशास्तक लि० अभिशास्ते अभिशापे भवः कन् । वैद्यकोक्ते
अभिशापेज्ज्वरादौ “इत्ता ये देवद्रोहाभिशास्तका अथर्व-
कता उपसर्गकताश्च” सुश्रुतः ।

अभिशास्ति स्त्री अभि+शप्-क्त् । १ अभिशापे
“उरुष्या षो अभिशास्तेः सोमः” ऋ० १, ६१, १५ । अभि-
शास्तेरभिशापरूपान्दिन्दनात्” भा० । २ अपवादे “इमां
मिथ्याभिशास्तिञ्च कृणुष्व समदाहृताम्” ह० वं० ।
अभि+शप् बधे भावे क्त् । ३ हिंसायां “ति-
क्ष्णन्ते अभिशास्तिं जनानाम्” ऋ० ३, ३०, १ । “अभिशास्तिं
हिंसाम्” भा० । शस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्त् । ४ हिंसा-
हेतौ, “पुरा तस्या अभिशास्तेरधीहि” ऋ० १, ७१, १०
“अभिशास्तेः हिंसाहेतोः” भा० । अभिसुखेन शक्तिर्या-
चनम् । ५ प्रार्थनायाम् । [शाहे च

अभिशास्त्य लि० अभिशास्तमर्हति यत् । १ हिंसाहे २ आक्रो-
अभि(भी)शाप पु० अभि+शप्-क्त् वा दीर्घः । १ मिथ्या-
पवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्टं ते भूया-
दित्वाक्रोशे च “वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन”
ह० वं० ।

अभिशिरोग्र लि० शिरसोभिमुखसयं यस्य । १ जर्ज मूला-
धोपे “ओषधे । त्रायस्त्रैनिमिति सप्त दर्भपिडुलीर्द्वि-
षसां कपुष्पिकायामभिशिरोपा उपदिनाति” गो० ।

अभिशिरोयाः जर्जमूलाधोयाः सं० त० रघुनन्दनः ।

अभिशोक पु० अभिलक्ष्य शोकः । कश्चिदभिलक्षीकृत्य कते
शोके । शुच-ल्युट् । अभिशोचनमथल न० ।

अभिशा(अ)व पु० अभि+श्व-अप् वेदे षञ् । अभितः
अवशे “अतं दिवे तदनेचं पृथिव्यामभिशावाय” श्रुतिः ।

अभिश्चैत्य लि० अभितः शैत्यं शुद्धचारित्र्यादस्य । शुद्धचरिते
“अदक्षिणमयञ्जानमभिश्चैत्येति व्याहरन्” भा० द्रो० प०

अभिश्चङ्ग पु० अभि+श्वञ्-क्त् । १ पराभवे, २ अक्रोशे,
३ शपथे, ४ व्यसने च “अभिश्चङ्गजडं विजिज्ञिवानिति”
रघुः “तीव्राभिश्चङ्गप्रभवेण उत्तिम्” कुमा० “जाताभिश्चङ्गो
वृषतिर्निश्चङ्गात्” “ततोऽभिश्चङ्गानिलविप्रविद्धा” “विनोद-
विष्यन्ति नवाभिश्चङ्गाम्” इति च रघुः “नवाभिश्चङ्गां
नूतनदुःखाभिति” मल्लि० । ५ आसक्तौ “सुहृदिति वनवि-
भ्रमाभिश्चङ्गात्” भाषः ईभूताद्यावेशे अभिघाताभिश्चङ्गा-
भ्यामभिचाराभिशापतः” भाषवनिदानम् ।

अभिषव पु० अभि+श्व-अप् । १ यज्ञाङ्गज्ञाने, २ निष्पीडने,
३ सुरोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमलतापाने, ५ तत्कण्डने
च “अद्रादानप्रभृति त्विपर्यायानभिषवान् करोति” कात्या०
१०, १, ४ । “निर्यात्य राजानमभिषुपुनि व्याख्यातोऽभि-
षव” इति कर्क० । “आप्यायनाभिषवाश्चदाभ्येषु च” कात्या०
७, ६, २८ । सर्वजित् महाव्रतः संवत्सरादीच्चः सप्ताहाभिषव-
स्तिष्ठ उपसदः कात्या० “संवत्सरादूर्द्ध्वं सप्ताहेऽतीतेऽभि-
षवः स्रत्वा” कर्क० । ईक्षाने । “जपोपवासाभिषवैर्मुनी-
नाम्” किरा० । करणे अप् । ७ अङ्गुल्यामिति निरु०
सोमकण्डनसाधनत्वात् तयात्वम् । आधारे अप् । टयञ् ।

अभिषवण न० अभि+श्व-ल्युट् । अभिषवणार्थे स्नानमात्रे
“शिरसा हरिन्द्राणिभिः स वहन् कृतजन्मनोऽभिषवणेन
जटाः” किरा० करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अभिषव-
साधने “शूर्पं पवित् तृषा षड्जीषाभिषवनीरापः” अथ० ।
अभिषह्य लि० अभितः सह्यः । १ सोढुं शक्ये । ल्यप् ।
२ प्रसह्यत्यर्थे अव्य० “अभिषह्य त्व वः कन्यां कुर्याद्दुर्षेण
मानवः” । मनुः ।

अभिषाच् लि० अभि+सच-स्त्रि-स्त्रार्थे षिच्-क्विप् वा ।
१ अभिसुखेन सम्बन्धुं समर्थे २ अभिभाषुके च “वसो
अभिषाचक्ष्वान्” ऋ० ६, ६३, ६ ।

अभि(भी)षाह् लि० अभि+सह-ष्णु षिच्-क्विप् वा षत्वम्
वा दीर्घः । १ शत्रुजयिनि २ सहनशीले च ।

अभिषिक्त लि० अभि+सिच-क्त् । १ कृताभिषेके राजादौ

“कन्द्यं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिविक्तम्” सा०द० ।
 “दीक्षितेष्वभिविक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च” परा० । “सेनापत्येन
 देवानामभिविक्तो युहस्तदा” भा०व०प० २ स्नाते च ।
 अभिविक्तेन निर्दत्तम् सङ्कला० अण् । आभिविक्तः
 अभिविक्तनिर्दत्ते कूपे पुं० । [सोमादौ च इकाङ्किके न० ।
 अभिषुत लि० अभि+सु-क्त । १ निष्पीडिते २ कृताभिषे
 अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ् । १ विधिना ग्रान्यर्थं, सेचने,
 २ अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा “अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः”
 रघुः । मन्त्रादिना शिरसि जलप्रक्षेपमात्रेण ३ मार्जने ।
 ४ स्नानमात्रे च । “कृताभिषेकां कृतजातवेदसम्” कुमा० ।
 “निष्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः” माघः “तत्राभिषेकं
 कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्” । “तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृ-
 देवाचने” रतः “तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
 भा०व०प० । ५ कर्मान्ते शान्यर्थं स्नाने च । ‘सुरास्नाम-
 मिषिञ्चन्तु इत्यादिमन्त्रैस्नाने तच्च मत्कृतसत्त्वादानादिप-
 हतौ २०६ पृष्ठे दृश्यम् । ६ प्रतिष्ठादौ देवादेः स्नपने च ।
 करणे घञ् । ७ जले ।

अभिषेक्तृ लि० अभि+सिच-टच् । अभिषेक्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अभिषेक्य लि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+सिच-यत् कुत्वम् ।
 अभिषेकयोष्ये “अभिषेक्याभिविध्यत समाप्नुवन् इत्याह
 राजपुत्रान्” कात्या० २०, २, १७ “यूयमश्चरजां समाप्नु-
 वन्तः पट्टाभिषेकयोम्या भविष्यथ” कर्क० ।

अभिषेचन न० अभि+सिच-भावे ल्युट् । अभिषेकशब्दार्थे
 अभिषेचने हितम् ठञ् । आभिषेचनिकम् । अभिषेक
 द्रव्यमन्त्रादौ लि० । करणे ल्युट् । अभिषेकद्रव्ये न० ।
 अभिषेचनीय लि० अभि+सिच-कर्मणि अनीयर् । अभि-
 अभिषेकाह्ने “ये वा एतस्योद्वचं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भवि-
 ष्यति राजानो अभिषेचनीयाः” शत०ब्रा० । साध्यर्थे क् ।
 २ अभिषेकद्रव्ये लि० “पुरोडाशस्त्रिष्टिकृतोऽभिषेचनीय-
 वत्” कात्या० १८, ६, १५, “राजसूयस्यान्वर्गताभिषेचनीय
 सोमस्येव” कर्क० “अभिषेचनीयेष्ट्या” शत०ब्रा० ।

अभिषेणन न० सह इनेन सेना तयाभिमुखं याति शत्रोः
 अभि+सेना+णिच्-ल्युट् षत्वम् । युद्धार्थं शत्रोरभिमुखं
 सेनया सह जिगीषोर्गमने ।

अभिष्टन पु० अभि+स्तन-अप् षत्वम् । सिंहनादे “अभि-
 ष्टने ते अद्रिवो यत् स्था” ऋ० १, ८०, १४, “अभिष्टने
 सिंहनादे” भा० ।

अभि(भी)ष्टि लि० अभि+यज-इष वा क्तिन् वेदे पु० एका० ।

१ “अभिवष्ट्ये मह्यं अभिष्टिरोजसा य० ३३, २५, अभी-
 ज्यते इत्यभिवष्ट्यः वे०दी० । २ अभिष्ठापे, आसाद-
 भिष्टिकदवसे यासदुपः” य० २०, ४८ अभिष्टिभिष्ठापं
 करोतीत्यभिष्टिक्तु मनोरथप्रदः” इति वेददी० ।

अभिष्टुत लि० अभि+स्तु-क्त । १ वर्णिते, २ स्तुते, च ।

अभि(स्य)ध्यन्द पु० अभि+स्यन्द-भावे घञ् अप्राणि
 कर्त्तरि वा षत्वम् । १ अतिष्ठत्तौ २ स्वषे ३ जलादिस्व-
 रथे च । कर्त्तरि घञ् । ४ अघिके । “स्वर्गाभिध्यन्द्व
 मनमिति” कुमा० । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं
 परदेशपवाहनेन स्वदेशाभिध्यन्द्वमनेन वा निवेशयेदि-
 ति” कौटि० । आधारे घञ् । ५ नेत्ररोगहेतौ । “प्रावेश
 सख्यं नयनामयास्ते भवन्त्यभिध्यन्द्वनिमित्तमूलाः” । तस्मा-
 दभिध्यन्द्वसदीर्घाभाषणमुपाचदेदाशु हिताय धीमान्” सुश्रु० ।
 उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्रविपर्ययाच्च ।
 स्वेदाद्भ्रजोधूमनिषेवणाच्च अर्द्धेर्विघाताद्भवनातियोगात्
 द्रवाक्षयान्नाक्षिण्यं सेविताच्च विषमूत्रवातक्रमनिषहाच्च
 प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात् ।
 तथा च्छूनाच्च विपर्ययेषु ह्येवाभिघातादतिमैथुनाच्च ।
 वाष्पपहात् स्रक्त्वा निरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
 दोषाः । स च चतुर्विधः यथा । वातात् पित्तात्
 कफाद्भ्रजाद्भिध्यन्द्वस्रक्त्वाविधः । प्रायेण जायते घोरः सर्व
 नेत्रामयाकरः । सुश्रु० ।

अभिध्यन्दनगर न० अभिध्यन्देन प्रधाननगरातिष्ठत्या तद-
 तिवाहेन कृतं नगरम् । शास्त्रानगरे अभिध्यन्दरमण-
 मित्यपि पाठः । रत्नं रतिस्नानं ईत० । तत्रार्थे ।

अभिध्य(स्य)न्दिन् लि० अभिध्यन्दते अभि+स्यन्द-णनि
 अप्राणिकर्त्तरि वा षत्वम् । १ सञ्चतः स्तुते । “पयोऽभि-
 ध्यन्दि युज्वांसं प्रायशः परिकीर्त्तितम्” सुश्रु० ।

अभिष्वङ्ग पु० अभि+स्यन्ज-घञ् । १ उत्कटरागे २ अनात्म-
 न्यहं बुद्धौ च “असक्तिरनभिष्वङ्गः एतदारभ्यहादिषु” गीता
 अभिसंरञ्ज लि० अभि+सम्+रञ्ज-क्त । १ क्रुद्धे । [निष्यन्ते च
 अभिसंष्टिति स्त्री अभि+सम्+ष्ट-क्तिन् । १ व्यवहारे २ अभि-
 अभिसंश्रय च० अभितः संश्रयः । १ सर्वत आश्रये “यदि
 कुर्यात् भवानेवं विभेऽस्मिन्नभिसंश्रयम्” रामा० ।

अभिसंसार अव्य० संसारस्याभिमुख्यम् अव्ययी० । संसा-
 राभिमुख्ये । अभि+सम्+सृ-बीष्वायां षत्वम् । अभिना-
 वोष्वाद्योतनात् न द्वित्वम् । अभिसंसारम् अभिगम्याभि-
 गम्येत्यर्थे । “महानागमिवाभिसंसारं ददृक्षितारः” श०ब्रा०

अभिसंहित लि० अभि+सम्+धा-कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्त ।

१ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धि विषयभूते ३ अभिसन्धि-
कर्त्तरि च "विस्तृक्त्वादेऽनभिसंहितेषु" रुचिस्तवः ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप-णिच्-
करणे अच् । १ अभिशापे । तप-भावे घञ् । २ अभितः
सन्तापे । तप-आधारे । घञ् । ३ युञ्जे ।

अभिसन्धक लि० अभि+सम्+धा-क-स्वार्थे कन् । १ पर-
गुणासङ्घनेन आक्षेपके, "वैडालव्रतिकोच्चेयोहिंसः सर्वाभि-
सन्धकः सतुः" । "अभिसन्धकः परगुणासङ्घनेन सर्वाक्षेपक
इति" ब्रह्म० । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा-भावे अङ् । १ अभिसन्धौ

अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा-ल्युट् । १ परवञ्चने ।
"परामिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्" रघुः । "परा-
मिसन्धानपरामिन्वणः" काद० २ फलोद्देशे ३ अभि-
सन्धौ च । "फलाभिसन्धानपरा न योगिनः" पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे घञ् । १ अभिसन्धौ
फलाद्युद्देशे । ल्यप् । ३ फलाद्युद्देश्येत्यर्थे अव्य० । "अभि-
सन्धाव तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्" गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा-भावे क्ति । १ फलाद्युद्देशे ।
"स्वर्गाभिसन्धि सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे" कुमा० ।
"स्वधामुजः काम्यफलाभिसन्धौ" रुचिस्तवः ।

अभिसन्धित लि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतव् ।
१ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति लि० अभि+सम्+पद्-क्तिन् । १ अभितः स-
म्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, "चित्यस्याह्वनीयाभिसम्पत्तेः"
कात्या० १८, ६, ३५ । "आह्वनीय एव चित्याभिसम्पत्ति
श्रवणात् "यो वाव चितोऽग्निर्निघोयते तामेवेष्टकामेष
सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत" इतिश्रुतिः एकवारं चित्यस्यो-
परि निधानेनाह्वनीयान्मेरेव सर्वदा चित्यात्मकता-
सम्पन्ना" कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा०स० । १ अधिक-
सम्पत्तौ । अभिलक्ष्य संख्यां सम्पद् । तत्तत्संख्यादिसाध्येन
सम्पन्नतायाम् "तान्मुभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश
भासाः पञ्चत्तैवस्त्वय इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः
एतामभिसम्पदम्" शत० ब्रा० । "यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभि-
लक्ष्य भवति" भा० । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० ।

अभिसम्पद्म् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत-आधारे घञ् । १ युञ्जे ।

भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशापे
लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध-घञ् । १ अभितः सम्बन्धे
"द्रव्याणां कर्म्मसंयोगे गुणात्वनाभिसम्बन्धः" "फलार्थत्वा
तु स्वामित्वे नाभि" जै० सू० "वैजिकादभिसम्बन्धादनु-
सन्ध्यादघं त्वाहम्" मनुः २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये
च पदानामन्वयस्य पदार्थायन्वयव्यत्येव ।

अभिसर लि० अभितःसरति सृ+ट् स्त्रियां ङीप् । १ सहाये,
२ अनुचरे । "तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः"
भा० उ० प० । "अथ साभिसरं शरैस्तरस्त्रो" भाषः ।

अभिसरण न० अभि+सृ-ल्युट् । १ अभिगमने २ नायक-
योरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च
अभिसर्जन न० अभि+सृज-भावे घञ् । १ दाने, २ बधे
अभिसाय अव्य० आभिसुख्ये अव्ययी० सायाङ्गाभिसुख्ये ।
"अत्रोदयाद्रेरभिसायसङ्कैरचूतुरङ्गमसोऽभिरामताम्"
भाषः ।

अभिसार पु० अभि+सृ-आधारादौ घञ् । १ युञ्जे, २ साहाय्ये,
३ साधने, ४ स्त्रियाः पुंसो वा संगोर्गर्धं निज्जन-
सङ्केतस्थानगमने च । "आरब्धे रभसान्धया प्रियसखि !
क्रीडाभिसारोत्सवे" । अभिसारप्रकारश्च । "स्त्रेषु गालेषु
संलीना मूकीकृतविभूषणा" । अवगुहणसंवीता कुल-
जाऽभिसरेद्यदि । विचित्रोष्णलवेषा तु वलङ्गुपरनि-
खना प्रभोदस्त्रैरवदना स्याद्देश्याऽभिसरेद्यदि । मदस्त्र-
लितसंलापा विभ्रमोत्पुल्ललोचना । आविद्गति-
सञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि । जेतं वाटी भग्नदेवा-
लयो द्रुतीष्टहं वनम् । मालयञ्ज श्लथानञ्च नद्यादीनां तटी
तथा एवं कृताभिसाराणां पुत्रलोनां विनोदने, स्थानान्यदौ
तथा ध्वान्च्छेषेषु कचिदाश्रये" इति सा० द० । कर्त्तरि
घञ् । अनुचरे पु० "अभिसारेण सर्वथ ततोयुद्धमवर्त्तत"
भा० ब० प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केत-
स्थानं अभि+सृ-णिच्-वा षुच् । १ "अभिसारयते कान्तं
या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि
सारिका" सा० द० उक्ते नायिकाभेदे "अनभिज्ञास्त-
मिस्राणां दुर्द्दिनेष्वभिसारिकाः" कुमा० "यः सञ्चरोऽभूद्-
भिसारिकाणाम्" रघुः ।

अभिसारिन् लि० अभिसरति षिनि । १ आभिसुख्येन गन्तरि
२ अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । "षठ्" लिट्पु ङीप् षुच् ।

द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्वष्टुभे त्विष्टुप् ।
वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी” अतु०क्र० उक्ते
वैदिकच्छन्देःभेदे स्त्री यस्याः वैराजौ द्वौ पादौ द्वौ च
पादौ जागतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृज-क्त । १दत्ते, २उत्सृष्टे, ३त्वक्ते च
अभिसृष्ट् न० सृ-भावे-विच् स्वः अभितः स्वः स्वरणं शब्दो वा
यस्य । अभितः स्वरयुक्ते स्तोत्रभेदे “अभिसृष्टानिष्ठा गा
अवस्यवः” ऋ०२,२९,५ अभितः स्वः स्वरः शब्दं वा यस्य
तेन स्तोत्रेषु” भा० । “स्तोत्रं नेमिं नमन्ति चक्षसा मेघं
विप्रा अभिसृष्टा” ऋ०८,६७,१२ “अभिसृष्टा अभिसृष्टेण
स्तोत्रेषु” भा० । [रथस्य ह्योरभिरभिसृष्टे”श्रुतिः ।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृ-अप् । अभिसृष्टेऽन प्रेरणे “स्यात्
अभिहितं त्वि० अभि+हन-क्त । १ अभिवातसंयोगवति । “सो-
दीर्घोमूर्ध्निभिहितो वक्तृमापद्य मारुतः” शिवा । २ ता-
डिते “परस्परैणाभिहिता विनेदुः” पु० । ३ गुणिते च ।
“अन्योन्यहाराभिहितौ हर्याशौ” लीला० ।

अभिहरण न० अभि+हृ-ल्युट् । १ अभिसृष्टाहरणे “कार्मु-
काभिहरणाय मैथिलः” रघुः । २ विवाहादौ यौतकदाने च ।
अभिहृत् पु० अभिहृत्यते अभि+हृ-अप् संप्रसारणञ्च ।
अभिसृष्टेऽनाह्वाने ङ-अप् । २ सर्वतोहोमे ।

अभिहृत्य त्वि० अभि+हृ-यत् । उपहृतनीये “यस्ते मदोऽव
केशोविकेयो येनाभिहृत्यं पुरुषं जघोषि” अथ०६,३०,२,
ल्यप् । २ उपहृत्सेत्यर्थे अ व्य० ।

अभिहार पु० अभि+हृ-अच् । १ अपचिकीर्षया अभिगम्याक्र-
मणे, २ साक्षाच्चौर्ये, ३ अभियोगे, ४ कवचादिधारणे
५ संक्षेपणे ङे मेलने च । “अतिदूरात् सामीप्यादि-
न्द्रियघातान्मनोनवस्थानात् । सौख्याद्वाद्भवधानादभिभवात्
समानाभिहाराच्च” सं०का० । “समानाभिहारात् तोय-
द्विष्टान्तानुदविन्दून् जलाशये न पश्यति” सा० कौ० ।

अभिहितं त्वि० अभि+वा-क्त । १ अभिधया वृत्त्या बोधिते
२ उक्ते । “अभिहिते प्रथमा” वा० । अभिधानञ्च प्रायेण त्विः
कृत्तद्वितसमासैः क्वचिद्व्ययेन । तत्तद्गतसंख्याया अभिहितत्वे
कर्तृकर्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च ग्रामं
गच्छति चैतः, ग्रामो गम्यते चैतरेष्वेत्यादौ कर्तृकर्मगत-
संख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः ।
तथाचाख्याताथसंख्यावत्त्वेन कर्तृकर्मणोः अभिहित-
त्वम् । वैयाकरणमते कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेना-
भिधानमिति भेदः । “अनभिहिते” पा० अनभिहिते

इत्यधिकार्ये कर्मादौ द्वितीयादि “इति प्रविश्याभिहिता
द्विजन्ताना” कु०अस्य वच्यर्थकतया गौणे कर्मणि क्त ।
वचनोद्देश्यत्वेन तस्याः कर्मात्वाङ्गता । गौणकर्मणोऽप्रयोगे
तु मुख्यकर्मणोवचनादेरुक्तता । “वासुदेवेनाभिहिते वाक्ये
तेन महात्मना” भा०उ०प० ।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः । अभिभाषत्या(शक्त्वा)उप
स्थापितानामर्थानां परस्परसंबन्धे । तथा हि अभिभाषत्या
पदार्थबोधने द्विधा प्रकारः । अन्विताभिधानम् अभिहितान्वयश्च तत्र सोमांसका एवमाहुः “सर्वेषां शब्दानां व्यवहा-
रादेव प्रथमं व्युत्पत्तिर्गृह्यते इतरोपायानां शब्दव्युत्प-
त्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणानन्तरं
प्रयोज्यप्रवृत्तिसुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य
प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुबिधायित्वाद् उप-
स्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृत्तिरेव प्रयोजनमवधारयति न
चाकिञ्चित्कुर्वन्तस्तदर्थं सम्भवतीति तद्वाक्यजन्यं प्रवृ-
त्त्यनुकूलं कार्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ बालेन
कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तथा च प्रेक्षावत् प्रवृत्तिः
कार्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवदित्यनुमीयते
तत्र कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दस्योपस्थितेस्तस्यैव कार्यता-
ज्ञानहेतुत्वमवधार्यं तत्रैव शक्तिं कल्पयति पश्चाच्चान्वयव्यति-
रेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं
गृह्णाति प्रथमं गृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । ततश्च पदं
कार्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः,
विशेषः २,२ नाधिगतः स च उत्तरकाले सुहृदुपदेशादिभिरव-
गम्यते । अतः प्रवृत्तिपराणामेव शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजन-
कत्वम् तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित्परस्परया कार्यान्वितम्
तत्र साक्षात् यजेत घटमानयेत्यादौ वाक्ये । विधिशेषीभूता-
र्थावादादौ तु परस्परया । कार्यान्वय इति सर्वत्र
वेदे कार्यान्वितस्वार्थबोधकता स्वरूपाख्यानपराणान्त
काव्यनाटकादिनां पदार्थासंसर्गाग्रहेण संसर्गस्य व्यवहारः
न तु संसर्गाग्रहेण, तथा च व्यवहारेणैवानुभिते इतरान्वित-
ज्ञाने करणत्वग्रहात् तत्रैव शक्तिर्गृह्यते उपस्थित-
त्वात् नचाप्ये तन्त्यागः हेतुभावात् । न तु पदार्थमात्रे
शक्तिग्रहः व्यवहारात्तस्यानुपस्थितेः उपायान्तरात्तद्-
पस्थित्यन्तरकल्पने मानाभावात् । एवञ्च इतरान्वितस्वार्थ
ज्ञानशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थान्वयानुभावकमिति वाक्यार्थ
एव शक्त्याऽभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः” । अभि-
हितान्वयवादिनस्तु नैयायिकाद्यक्षेपःमयमाशयः । इतरा-

न्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशेष्यज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्पप्रते लाघवात् नत्वन्वयान्शेषि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्तिग्रहोऽप्ये तस्य ज्ञानः आकाङ्क्षाद्योष्यतादित्यभ्यत्वप्रतिसम्भानात् अनन्यत्वभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथममृहीतत्वमात्मसात्किञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्वरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थस्थान्यमनुभावयति स्वभावादित्यन्यधैवान्यज्ञानोदयात् किं तत्र शक्त्या, अनन्यमात्रशक्तावपि अनन्यविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभिरनन्यविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽवान्तरप्राप्त्यर्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अनन्यप्रतियोगिस्वरकर्मिति वाच्यम् अवियेषात् कस्याभिधायकत्वात्तद्विनियुत्यात् । किञ्च किमशक्ययोरेवान्ये शक्तिः ? उत शक्ययोः ? आद्ये यस्य कस्यापि अनन्यबोधकत्वापत्तेरतिप्रसङ्गः स्यात् तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्यान्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अनन्यतात्पर्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्यभयसङ्गतम् तात्पर्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणो न वा लक्षणेति अगत्या शक्तिः स्वीकार्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानासङ्गतक्रमेणान्यबोधकत्वसम्भवात् अन्यथा शक्यैव तात्पर्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणेच्छेदः स्यात् । अथ घटमानवेत्तादौ प्रत्येकमन्ये सत्येव विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे विशेषे सा-स्थ्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेश क्रियायाः क्रियया च कारकस्य सामान्यत आद्येपात् दृष्टे फले तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः न पदार्थान्वयाये तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्वरणं व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारणं स्वरितपदार्थान्वयालु-भयः फलमिति ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिन् । अभिसृष्टेनाह्वाने ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-कर्मणि अति वेदे प्र० न गुणः ।

अभिसृष्टेन ह्रियमाणे । “दुरितादभिहृतः शंसादधादभिहृतः” ऋ० १, १२८, ५ “अभिहृत अभिसृष्टेन ह्रियमाणान्” भा० ।

अभिहृत् लि० अभि+हृ-विच् । १ कुटिलमन्तरि “नाभि-

हृरे पदं निदधाति सृष्टवे” अथ० ६, ७६, ३ अभि+हृ-कर्मणि अप् । अभिहृरः उपहृरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिहृत् लि० हृ कौटिल्ये कर्त्तरि अति प्र० । अभिसृष्टेन कुटिलं कुर्वति “निगितोरभिहृत्तामसि” ऋ० १, १८६, ६, “अभिहृतामभिसृष्टेन कुटिलं कुर्वताम्” भा० ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिच् वेदे प्र० । कुटिलसभावे । “शतभुजभिस्तमभिहृतेरघाते” ऋ० १, १६६, ८ “अभिहृतेः कुटिलसभावात्” भा० ।

अभी लि० नास्ति भीर्यस्य । भयमून्ये । कप् । अभीकोऽप्यत्र अभीक लि० अभि+कन् “अनुकामिकाभीकाः कमयिता” पा० नि० । १ कामयमाने “भेदस्त्रिनः सरभसोपगतानभीकान्”

साधः । २ क्रूरे ३ उत्सुके च । अभिसृष्टेन कायति प्रकाशते दीर्घः । ४ समीपे “प्रतङ्गावयो वहन्त्वरूपामभीके” ऋ० १, ११८, ५, “अभीके वृहसमीपे” भा० । ४ अभि+इण+कक् । ५ अभिगते लि० “यामन्तु रूष्यतामभीके” ऋ० ७, ८६, १, “अभीके अभिगते” भा० । ६ कवौ ७ स्वामिनि च लि० ।

अभीच्छ्ण लि० अभि+च्छ्ण-तेजने बा० ड प्र० दीर्घः अभिगतः क्षणं वा प्र० । १ सन्तते २ भृशे च । ३ क्रियापौनःपुन्ये” न० । “महारण्यमनभीच्छ्णोपसेवितम्” रामा० । अभीच्छ्णस्य भावः प्यञ् । अभीच्छ्णम् सन्ततभावे “नित्यवोष्णायोः” पा० “अभीच्छ्णये” इति सि० कौ० ।

अभीच्छ्णम् अव्य० अभि+च्छ्ण-बा० डसु प्र० दीर्घः । पौनःपुन्ये खरादि । “अभीच्छ्णमनुसृतयाऽतिदुर्गमम्”, साधः ।

अभीत लि० अभि+इण-क्त न० त० । १ अभिगते । न भीतः विरोधे न० त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते लि० ।

अभीति स्त्री अभावे न० त० । १ भयाभावे २ तद्द्वानार्थ्यासु अभयसुद्रायाञ्च । “परशुमन्वराभीतिहस्तं प्रसङ्गम्” शिवध्यानम् । ६ त० । ३ भीतिमून्ये लि० । अभि+इण-क्तिन् । अभिगमने ४ “अभीतिमय्ये” इति ऋ० ७, २१, ६ ।

“अभीतिमभिगमनम्” भा० । कर्मणि क्तिन् । ५ समीपे । अभीपत् लि० अभि+पत्-क्तिप् दीर्घः । अभिगमनकर्त्तरि ।

“अभीपतोऽष्टिभिस्तर्पयन्तु ऋ० १, १६४, ५, २, “अभीपतोऽभिगमनवतः” भा० । [लघिते ।

अभीपित लि० अभि+आप+सन्-क्त । १ अभीष्टे अभि-अभीष्णु लि० अभि+आप+सन्-उ । अभिष्णापुके ।

अभीम लि० विरोधे न० त० । १ भयानकभिन्ने सौम्ये ।

अभीमान पु० अभि+मन-क्तिप् वा दीर्घः । अभिमानशब्दार्थे अभीर पु० अभिसृष्टीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईरः अच् ।

भोपे जातिवाचकादन्तशब्देन ततः स्त्रियां ङीप् ।
अभीरु(लु) ति० न०त० । १ भीरु(लु)भिन्ने युद्धादावुत्साहा-
 न्विते । “स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः” मनुः
 ‘ते वाशीमत इक्षिणो अभीरवः’ ऋ० १, ८७, ६ । २ वटु-
 कभैरवे पु० ‘अभीरुभैरवो भीरुर्भूतपोयोगिनीपतिः’ वटु-
 कस्तवः ७त० । युद्धस्थाने न० । शतमूल्यां स्त्री असङ्कुचित-
 पत्रत्वात्तथात्वम् । वा जङ् । अभीरुः शतमूल्याम् ।
 ‘अभीरुभिसिन्धुश्वत्सकोशीरपद्मकैः’ सुश्रुतः ।
अभीरुण अभि+रु-बा० उतन् दीर्घः । १ अभिसुखे ‘यज्ञा-
 भिद्रोहान्दतं यज्ञं श्रेये अभीरुणम्’ श्रुतिः ।
अभीरुपत्री स्त्री न भीरुषि असंकुचितत्वात् पत्रायस्याः
 जातौ ङीप् । शतमूल्याम् । [३ तद्वति । ति०
अभील न० अभि+ईर-अच् रस्य लः । १ कटे २ भयानके
अभीलाप पु० अभि+लप-भावे घञ् दीर्घः । अभिसुखकथन-
 रूपे शब्दे । ‘आलापाश्च प्रलापाश्चाभीलापलपश्च ये’
 अथ० ११, ८, २५ लप् लपनं भावे क्विप् ततोद्भवः । तेन
 लपनाच्चापप्रलापाभीलापाश्चत्वार इह उक्ताः । अभी-
 लापलप इति शब्दकल्पनं भ्रमविजृम्भितम् ।
अभीवर्ग पु० अभि+वृज-आधारे घञ् । अभिसुखसंघे
 ‘अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजोभूयाससुत्तमः’ अथ० ३, ५, २० ।
अभीवर्त्त पु० अभिवर्त्तने गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+वृत्-करणे
 घञ् । १ ब्रह्मसामनि तच्च ‘उदञ्चस्वतीषाहमित्यस्यां योना
 वृत्तं ब्राह्मणाच्छंसिनश्चत्विग्भेदस्य ष्ट्यस्त्वोत्वम् । ‘अभी-
 वर्त्तोब्रह्मसाम भवति अभीवर्त्तने वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्य-
 वर्त्तन्त यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य
 लोकस्याभिवर्त्त्ये’ ता० ब्रा० । ‘अभिवर्त्तिसाधनत्वादस्य
 साम्नोऽभिवर्त्तश्चा निघण्टु’ भा० । ‘तदभीवर्त्तस्याभिवर्त्त-
 त्वमिति सांख्यानसू० । एतदभोवर्त्ताख्यं साम पूर्वसिन्धु
 पक्षसि विद्यमानानामभिज्ञविकानामङ्गां स्वरसाद्यां च माध्य-
 न्दिने सवने यजमानान्वारब्धेन ब्रह्मणा ष्ट्यस्त्वोत्वतया
 कर्त्तव्यं, तथा उत्तरसिन्धु पक्षसि ‘इन्द्रकृतञ्च आभरे’ त्येक
 एव प्रगाथः ब्रह्मसामाश्रयः कर्त्तव्यः । प्रत्यङ् च तस्मिन्
 प्रगाथे अन्यदन्वत्साम ब्रह्मणा ष्ट्यस्त्वोत्वार्थं कर्त्तव्यम्
 इति’ ता० ब्रा० भा० । २ संवत्सरे । ‘अभीवर्त्तः
 सविंशः’ यजु० १४, २३ । अभिवर्त्त्यते आवर्त्त्यत
 इत्यभीवर्त्तः सामावर्त्तरूपः स विंशः स्तोमः यद्वा अभि-
 वर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः
 ‘उपसर्गस्य घञ्प्रसङ्गेषु बद्धत्वमिति’ पा० दीर्घः ।

द्वादशमाससप्तर्त्तसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्याया सहितः
 सविंशः । य एष सविंशस्तोमः तस्यपदधातोत्वर्थः
 ‘संवत्सरो वा अभीवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि
 भूतान्यभिवर्त्तते’ श्रुतिः वे० दी० । ३ अभीवर्त्तनेत्यादिके सूक्तौ
 ‘अथैनं सारयमाणसुपारुह्याभीवर्त्तं वाचयति’ आश्व०
 ऋ० । ४ अभिवर्त्तिसाधने हविर्भेदे च । ‘अभिवर्त्तेन
 हविषा येनेन्द्रो अभिवाहते’ ऋ० १०, १७४, १ ।
अभीशु पु० अभि+अश-उन् ष्ट० अत इत्त्वम् । १ बाहौ
 ‘अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्म्मणि’ निरु० । २ अश्वरज्जौ ।
 ‘स्थिरा वसन्तु नेयोरथो अश्वो स एषां सुसंस्कृता अभी-
 शवः’ ऋ० १, ६३८, १२, । ३ किरणेषु ‘प्रफुल्लतापिच्छ-
 निभैरभीशुभिः’ माघः ‘सुयन्तुभिः सर्वशासैरभी-
 शुभिः’ ऋ० ५, ४४, ४, अभीशुभिः रश्मिभिः’ भा० ।
 ४ ‘अङ्गुलौ च अभीशवोऽङ्गुलयः’ ऋ० भा० उक्तेः ।
अभीशुमत् पु० अभीशवः किरणा बाहुस्थेन सत्यस्य
 मत्तम् । सूत्र्ये ‘क्षितिपः क्षिप्रभीशुमानिव’ माघः ।
अभीषङ्ग पु० अभि+सन्ज-घञ् दीर्घः । अभिषङ्गशब्दार्थे ।
अभीषु पु० अभि+इष+ङ् । १ किरणेषु (लागाम) इति ख्याते
 २ प्रपद्ये, ३ कामे, ४ अहुरागे च । सर्वे कोषकारा मूर्ध-
 न्यानतया पेटुः लोकेवेदयोस्तु तालव्यानप्रयोगः’ मल्लि० ।
अभीष्ट ति० अभि+इष-क्त । १ वाञ्छिते, २ ददिते, ३ हृद्ये
 च ‘ज्ञातकं गुरुमभीष्टस्त्विजम्’ माघः । ‘आत्मानम-
 खिलाधारसाश्रयेऽभीष्टसिद्धये’ वे० सा० ।
अभुक्त ति० भुज-कर्म्मणि क्त न०त० । १ ‘अभक्षिते अन्नादौ
 २ अन्नतभोगे पुण्यादौ च । ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्प-
 कोटिशतैरपि’ पुरा० । भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः
 कर्म्मकृतसुखदुःखालुभवश्च ॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त
 अर्था० अच् न०त० । २ भुक्तवद्भिन्ने ‘भुक्ताब्राह्मणाः
 पीता गाव इति अर्थ आद्यच्’ पा० भाष्यम् । सुश्वनोपे ल
 कर्त्तरि क्त इत्युक्तम् । ‘अभुक्तौ ह्यृतिथिर्नजन्’ ऋतिः
 ‘अभुक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणमपि जीर्यति’ वैद्य० ।
अभुक्तमूल न० ‘भुजङ्गपौरन्दरपौष्णभानां तदयभानाञ्च यद-
 न्तरालम् । अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाथं त्यजेत् सुतं तत्रभवान्
 सुताञ्च’ इति नार० । ‘ज्येष्ठान्ते घटिके द्वे च मूलाद्य
 घटिकाद्वयम् । अभुक्तमूलमित्याहुर्ज्जातं तत्र विवर्जयेत्’
 वशि० ज्येष्ठान्तघटिकाद्वयं मूलादौ घटिकाद्वयम् ।
 तयोरन्वर्गता नाङ्गी ह्यभुक्तमूलसुच्यते’ इति दृष्ट० प०
 उक्ते ज्येष्ठामूलानक्षत्रयोरान्तघटिकाविशेषे ।

अभुञ्ज् लि० न भुङ्क्ते भुज-क्तिप् न०त० । अभक्षके । “नभ
 आष्टबोः किमभुग्वदाभि” ऋ० १०, ६५, ११ ।
 अभूत लि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । “अभूतसासञ्च
 विरुद्धमोहितम्” भाषः । २ मित्याभूते ३ अविद्यमाने च
 अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाभिर्भूतस्य तेन
 रूपेण भावः । यः कश्चित्पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
 रूपेण तस्याविभावे । यथा ऋत्तिका घटीभवति । “कृश्व-
 स्त्रियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च” पा० “अभूततद्भावे इति
 वक्तव्यम्” वा० । [त्वाभिमाने ।
 अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्त्वेऽभिनिवेशः । असत्त्वे सत्व-
 अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे “तस्य ह न देवाश्च
 नाभूत्या ईशते” शत० ब्रा० । “अभूत्यै अभवनाय” भा०
 ३ सम्पत्त्यभावे” “ध्वजाश्चापि व्यशीर्यन्त भरतानाम-
 भूतये” भा०श०प० । न०ब० । भूतिशून्ये लि० ।
 अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने स्वल्पे ।
 अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रमे अविषये “अभूदभूमिः
 प्रतिपक्षजन्मानां मियासिति” भाषः “अभूमिरियमपन-
 यस्व” शकु० “नाभूदभूमिः स्वरशायकानाम्” नैष० । “सखलु
 मनोरथानामथभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः” इति शकु० ।
 अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये लि० ।
 अभूमिज लि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
 २ अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । “अभूमिजं नव-
 चापि न धान्यं गुणवत् सृष्टमिति” सुश्रुतः ।
 अभूयिष्ठ लि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।
 अभूषित लि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्वक्ते
 अभृत लि० न भृतः । १ अप्राप्तवतने । गोस्वाम्यनुसते भृत्यः
 सा स्थात् पाठेऽभृते भृतिः” मनुः २ अपुष्टे च ।
 अभृश लि० न०त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।
 अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे एक्ये “गतयोरभेद-
 मिति सैन्ययोस्तयोः” भाषः “अभेदः शिवरामयोः” पुरा०
 “रत्नयोर्द्वयोश्चैव जययोर्बयोरपि । शसयोर्बनयोश्चान्ते
 सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्प-
 नम्” आलङ्कारिकाः “गुणगुणिनोः क्रियाक्रियानोः”
 इति सांख्यादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बहवः । तादा-
 त्म्यमिति तु साङ्ग्यादयः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतसं-
 स्थाकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं
 गुणक्रिययोर्द्वयनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
 भाषायाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं इत्यगुण-

योर्भिद्योभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।
 अभिद्य लि० भेत्तुं शक्यते भिद-शक्यार्थे यद्यत् न०त० ।
 १ भेत्तुमशक्ये “अभेद्यक्तवचं दधे” भा०द्रो०प० । २ हीरके
 न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।
 अभोक्तव्य लि० न भोक्तुमर्हम् सृष्ट्यादिनिषिद्धत्वात् ।
 अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।
 अभोक्तृ लि० न भोक्ता स्त्रियां डोप् । भोक्तृभिन्ने । [लि०
 अभोग पु० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये
 अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे
 “स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” “यतात्मनोऽप्र-
 मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्” इति च मनुः । भोजनाभावश्च
 भोजनविषयकानिष्टत्तिरिति मीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव
 इति नैयायिकाः अत्यन्ताभावस्य क्षैमिकजन्यत्वाङ्गी-
 काराच्च कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने
 क्वचिद्वागाभावेन रोगेण वा, क्वचिच्च शास्त्रादितो भोजने
 बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुद-
 येन, यथा न कलङ्गं भक्षयेदित्यादौ । क्वचिच्च व्रतरूपे
 भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिष्टत्ति-
 स्तदन्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-
 शब्दयोर्दृश्यः । “अजीर्णं भोजनं येषां जीर्णं येषामभो-
 जनम् रातावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” इति
 वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये लि० ।
 अभोज्य लि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्
 स्वामिनि उपचारात् “अभोज्यानान्तु भुङ्क्ताविति” मनुः
 अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।
 अभोज्यान्न लि० न भोज्यमन्नं यस्य सृष्टिनिषिद्धत्वात् ।
 अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः ।
 “य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः” मनुः ।
 अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भूमिभिन्ने नामसजलादौ विर-
 रणं जलशब्दे “अभौममम्भोविष्टजलि मेघाः” इति पुरा०
 अभ्यक्त लि० अभि+अनृज-क्त । १ कृततेलादाभ्यङ्गे २ अभि-
 तोलिप्ते च ।
 अभ्य लि० अभिसंखमयं यस्य । आसन्ने निकटे ।
 अभ्यङ्ग पु० अभि+अनृज-घञ् कुत्वम् । तैलादिमर्द्दने ।
 “सूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । सोतोभिस्त-
 र्पयेत् बाह्व् अभ्यङ्गः स उदाहृतः” “तैलमल्पं यदाङ्गेषु
 न च स्याद्वाह्वर्षणम् । संघाटि बह्व्शोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ
 प्रकीर्त्तितः” इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । “तैलाभ्य-

कृनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते” । “अतैलं सार्धपं तैलं यत् तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्ततैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यम्” इति च ति०त० स्मृतिः । “अभ्यङ्गनेपथ्य मलञ्चकार” कुमा० । “अभ्यङ्गमङ्गनञ्चाङ्गोरूपान-च्छत्वधारणमिति” मनुः । “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजरा-अमवातहम्” । “शिरःअवच्छादेषु तं विशेषेण शो-वेत्” वैद्य० ।

अभ्यङ्गन न० अभि+अनुज-भावे ल्युट् । अभ्यङ्गशब्दार्थे “भोजनाभ्यङ्गनाहानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः” मनुः । “ताम्बूलाभ्यङ्गनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिस्र ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” शु०त० प्रचेताः । करणे ल्युट् । २नेत्रादौ कञ्जलादिदाने । ३ तत्साधने द्रव्ये । अभि+अनुज-णिच् ल्युट् । अभ्यङ्गनसाधन-व्यापारे “अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गालोत्सम्पन्नमेव च । गुरु-पत्या न कार्याणि” मनुः ।

अभ्यङ्गनीय ति० अभि+अनुज-कर्मणि अनोयर् । १अनु-लेष्ये चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलघृतादौ च “एतदभ्यङ्ग-नीयं घृतमिति” दुर्गास्त्वपूजापद्धतिः” ।

अभ्यधिक ति० भ्रशमधिकः प्रा०स० । उत्कृष्टतमे । “अयं वै नः श्रेष्ठ” इति वृ०उ० भाष्ये श्रेष्ठः प्रशस्ततमः अध्यधिकइति व्याख्यानात् तथात्वम् । “न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः” गोता । २ अधिकपरिमाणे “भाव्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहर-तोऽभ्यधिकं बधः” “तथा धरिस (पल) भेयानां शताद-भ्याधिके बधः” इति । “पञ्चपलतस्त्वभ्यधिके हस्त-च्छेदनमिष्यते” इति च मनुः ।

अभ्यध्वं अव्य० अध्वनोऽभिसुखम् अव्ययी० अचममा० । मार्गाभिसुखे “संस्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाऽ-भ्यध्वं शस्यां प्रासति” कात्या० २४,५,३५, “अभ्यध्वं मार्गाभिसुखम्” कर्कः । “ययोरभ्यध्वे उत यदरे चित्” “अथ० ४,२८,२” इतोयासप्रप्योर्ब्रह्मलम्” पा०वा नाम्

अभ्यच्छा पु० अभि-अच-अच् प्र० । तिलकल्के । (खलि)

अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा-अङ् । अनुज्ञायाम् इदं कुर इत्यादिना प्रवर्तने “ज्ञताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा” कुमा० “पपौ वशिष्ठेन ज्ञताभ्यनुज्ञः” रघुः ।

अभ्यनुज्ञाति ति० अभि+अनु+ज्ञा-क्त । इदं कुर इत्या-द्युक्ता नियोजिते आभिसुख्येनानुज्ञाते ।

अभ्यनुज्ञान न० अभि+अनु+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अनुज्ञा-याम् इदं कुर इत्याद्युक्ता नियोजनभेदे । “भरद्वाजाभ्य-

नुज्ञानाञ्जितशूटस्य दर्शनम्” रामा० । [२ प्रकाशिते च अभ्यनुक्तं लि० अभि+अनु+वच-क्त । १ आभिसुख्येन अनूक्ते अभ्यन्तर न० अभिगतमन्तरम् । १ अन्तराले, मध्य-स्थाने । “नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलम्” कुमा० । “प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया” “शमीमिवाभ्यन्तरलीन-पावकाम्” इति च रघुः । “ब्रह्मद्विष्टपरिविस्तिञ्च गणा-भ्यन्तर एव च” मनुः । २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च । अभ्यन्तरे भवः अण् आभ्यन्तरम् । अन्तःकरणस्थे लि० “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । सृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्थानान्तरम् । अशौचाद्भि वरं बाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्” दत्तः ।

अभ्यन्तराराम लि० अभ्यन्तरे सर्वाभ्यन्तरे परमात्मनि आर-मतिकर्त्तरि घञ् । आत्मारामे आत्मज्ञे योगिनि “आत्मनश्च “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थानां ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिबुद्धेरामा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्य-क्तात् पुरुषः परः” इति गीतावाक्येन अन्तर्यामिब्राह्मणेन १२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्वाभ्यन्तरवर्त्तितम् ।

अभ्यमन न० अभितः अमनम् अम-गत्यादौ भावे ल्युट् । १ अभिगमने । चु० अम-ल्युट् अमन्तत्वात् ह्रस्वः । २ । रोगे, करणे ल्युट् । ३ तत्साधने अहितसेवने च । अभ्यमित ति० उभि+चु०+अम-कर्मणि क्त । १ रग्ये २ पीडिते च । वा नि० । अभ्यान्तोऽप्यत्रैव “बहुभिस्तेन चाभ्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः” भा० द्रो०प० ।

अभ्यमित्त अव्य० अमितस्याभिसुख्यम् अव्ययी० । अमितस्य शूलोराभिसुख्ये । अमितमलंगामीत्यर्थे “अलं गामीत्यधि-कारे “अभ्यमित्ताच्छ च” पा०क अभ्यमित्तीयः चात् ष्यतौ अभ्यमित्तीयः अभ्यमित्त्वाः । सामर्थ्येन शूलोरभिसुखगामिनि वीरे पु० । “मारोचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमित्त्प्रोभवामि ते” “उद्योगमभ्यमित्तीयोवधेष्टं त्वञ्च सन्तनु” इति च भट्टिः ।

अभ्यमिन् लि० अभि+चु०+रोगे-अम-कर्त्तरि अम-न्तत्वात् ह्रस्वः णिनि । १ रोगयुक्ते २ आभिसुख्येन पीडिते ।

अभ्यय पु० अभितः सर्वतः अयः निष्क्रमः इष्य-अच् । १ अस्त्रमये “आदित्याभ्ययेऽस्तुतायामपि” कात्या० ८, ९, १३ “वपाहोमात् पूर्वमादित्यास्तमये” कर्कः । २ अपगमे च “तमोऽभ्यये सायं जुहुयात्” कात्या० ४, १५, १३ तमसोऽन्वकारस्याभ्ययेऽपगमे” कर्कः ।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च-ल्युट् । १ समन्तात्पूजने २ आभिसुख्यार्थं पूजने च । “नित्यं स्नात्वा शुचिः

कुर्यादित्युपक्रमे “देवताभ्यर्चनञ्चैव” मनुः । भावे अ ।
 अभ्यर्चायत् स्त्री ।
 अभ्यर्च्य ति० अभि+अर्च-कर्मणि गत्यत् । १ अभितः पूज-
 नीये “देवाग्नयः सदाभ्यर्च्याग्दृश्यैस्तु विशेषतः” पु० ।
 ल्यप् । २ अभिसुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० “देवान्
 पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” मनुः ।
 अभ्यर्ण ति० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त आर्विदूर्ध्वे इडभावे नि०
 नत्वम् । समीपे । “कालोऽभ्यर्खजलागमः कुशलिनो-
 वत्स्य वाचापि न” सा० द० । “अभ्यर्खभागस्तमस्य-
 शङ्गिः” रघुः । “कणाख्वाभ्यर्खचरैकहंसः” प्रतप्तमभ्यर्ख-
 तया विवस्वता” इति च माघः ।
 अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ-भावे युच् । अभिसुख्येन प्रार्थने
 “अर्थनामङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थामिष्टेऽथवलम्बतेऽर्थे”
 कुमा० । भावे ल्युट् । तत्रैव न० । [अभिसुखं याचनीये ।
 अभ्यर्थनीय ति० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि अनोयर् ।
 अभ्यर्थित ति० अभि+अर्थ-गौणे कर्मणि क्त । १ प्रार्थिते
 “अवकाशं किलोद्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः ।
 गौणकर्माविवक्षायां सुख्ये क्त । २ प्रार्थनाकर्मणि ।
 अभ्यर्थ्य ति० अभि+अर्थ-गत्यत् । प्रार्थनीये । “कार्येषु
 चैककार्यत्वाद्भ्यर्ख्योऽस्मि न वज्जिष्ण” रघुः । ल्यप् ।
 अभिसुखं याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।
 अभ्यर्हित ति० अभि+अर्ह-क्त । श्शपीडिते ।
 अभ्यर्हिणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभि-
 सुखमर्चायाञ्च । भावे ल्युट् । तत्रैव न० ।
 अभ्यर्हिणीय ति० अभि+अर्ह-अनोयर् । पूजनीये । “शा-
 रङ्गो मन्दपालेन जगामाभ्यर्हिणीयताम्” मनुः ।
 अभ्यर्हित ति० अभि+अर्ह-कर्मणि क्त । १ पूज्ये २ उचिते च ।
 अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कष-भावे ल्युट् । शल्याद्युद्गारे ।
 अभ्यवस्तन्द पु० अभि+अव+स्तन्द-घञ् । १ शतोराम्ने,
 २ निर्बलीकरणाय शत्रुभिः क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्य-
 वसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च ।
 ल्युटि अभ्यवस्तन्दनमथत्यर्थे न० ।
 अभ्यवहरण न० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोजने ।
 अभ्यवहार पु० अभि+अव+ह-घञ् । भोजने । “अल्पात्रा-
 भ्यवहारेण” मनुः ।
 अभ्यवहार्य ति० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोक्तृयोग्ये । “सर्व
 लोदरिक्स्याभ्यवहार्यमेव” विक्र० । खरं विशदभ्यवहार्यम् पा० भ०
 अभ्यवहृत ति० अभि+अव+ह-क्त । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण-ल्युट् । अभिसुख्येनापयाने
 “यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्तदुपगूहेत यद्यु
 अभ्यवायनाय” शत० ब्रा० ।
 अभ्यसन न० अभि+अस-ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौनःपुन्ये नैक-
 क्रियाकरणे ३ पुनःपुनरावर्त्तने “विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-
 दयित्तमर्हसि” रघुः । “स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप
 उच्यते” गीता “अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता” रामा०
 “वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः” दक्षः ।
 अभ्यसनीय ति० अभि+अस-आवश्यकार्थे अनोयर् । अव-
 श्याभ्यासयोग्ये वेदादौ ।
 अभ्यस्यक ति० अभि+अस-उपतापे कण्ड्वा० यक् ख्युल् ।
 अत्यन्तारूपाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके ।
 “मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यस्यन्नाः” गीता ।
 अभ्यस्यया स्त्री अभि+अस-उपतापे कण्ड्वादि० यक् प्रत्य-
 यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे ।
 “केनाभ्यस्यया पदकाङ्क्षिणा ते” कुमा० “रूपेषु वेषेषु
 च साभ्यस्ययाः” “शक्राभ्यस्ययाविनिष्टत्तयेयः” “नूनं तेषा-
 मभ्यस्ययापरीऽभूत्” इति च रघुः ।
 अभ्यस्त ति० अभि+अस-क्त । पौनःपुन्ये नैकजातीयाक्रिया
 कर्मणि पुनःपुनरावर्त्तिते । “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने
 विषयैषिष्णामिति” रघुः । २ “उभे अभ्यस्तम्” पा०
 उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः । “नाभ्य-
 स्ताच्छतः” “अभ्यस्तस्य च” पा० ।
 अभ्यस्य अव्य० अभि+अस-ल्यप् । पुनःपुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।
 अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष-भावे क्त । १ मिथ्या-
 भियोगे । (मिथ्यानालिश) कर्मणि क्त । २ ईक्षिते ति० ।
 अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या-ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे,
 “शतं मे धारयसीत्वादि” मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।
 अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त । मिथ्याभियोगे स्फुटं गते-
 ऽतिथौ “सर्व्वलाभ्यागतो गुरुः” पुरा० । २ सम्मुखागत-
 मात्रे ति० । “अभ्यजातोऽभ्यागतत्सर्षतर्षकान्” माघः ।
 अभ्यागम अभिसुख्येनागम्यतेऽत आभि+आ+गम-अप् ।
 १ युञ्जे । कर्मणि अप् । २ अनिके । करणे अप् ।
 ३ विरोधे । भावे अप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते
 ६ अभिसुखगमने “किं वा मदभ्यागमकारणं ते” रघुः ।
 अभ्यागमन न० अभि+आ+गम-ल्युट् । १ अभिसुख्ये
 नोद्गमने २ अभ्युत्थाने च ।
 अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्गतकर्मणि व्याघृतः ठन् ।

१ गृह्यतन्त्रिपुत्रादिपौषणेषु व्याहृते श्तेनैव व्याकुले ।

अभ्याघात पु० अ+आ+हन-घञ् । १ आघाते २ ताडने च । करणे घञ् । ३ आघातोपदेशे । “अभ्याघातेषु मध्यस्थाद् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम्” मनुः “अभ्याघातेषु चौख्यौपदेशेषु” कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् लि० अभि+आ+हन-ताच्छील्ये षितुण् । हिंसाशीले । “अभ्याघातिभिरामिअश्वातकैः परिटाटिभिः” भट्टिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर-घञ् । आभिसुख्येनाचरणे ।

“अवारयन्त वरणेन देवाअभ्याचारमसुराणाम्” अथ० १०, ३, २

अभ्याज्ञाय पु० अभि+आ+ज्ञा-घञ् । अभिज्ञाने पूर्वज्ञातस्य तथात्यरूपेण ज्ञाने “तस्मिन् दक्षिणां दधाति तूपरौ मिथुनौ दद्यादित्यभ्याज्ञायेनेवमन्य” इति शत० ब्रा० ।

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन-घञ् । अत्यन्तसन्ततो ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातले कर्त्तरि क्त वेदे नि० ।

१ सर्व्व्यापके रमेचरे । “सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः”

का० उ० । “सर्व्वमिदं जगदभ्यात्तः अभिव्याप्तः अततेः

व्याप्यर्थस्य कर्त्तरि निष्ठा” भा० । अभि+आ-दा-क्त ।

२ आभिसुख्येन गृहीते लि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा-ल्युट् । १ आभिसुख्येनादाने,

अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्त्रादिना

वज्रादेराधाने “यानिधुस्य परिदधात्यभ्याधानाय”

शत० ब्रा० । [अभ्यमितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम-क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीडिते

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद-क्तिन् । अभिसुखागमने ।

अभ्यामर्द्द अभि+आ+मृद-आधारे घञ् । १ रणे । भावे

घञ् । २ निष्पीडने ।

अभ्यायंसेभ्य लि० अभि+आ+यम-कर्म्मणि वा० सेन्य ।

अभितो नियन्त्रये । “वाससोऽभ्यायंसेन्या भवतं सनीषिभिः”

ऋ० १, ३४, १, “अभ्यायंसेन्यौ अभितोनियन्त्रयौ” भा० ।

अभ्यारम्भ पु० अभि+आ+रभ-घञ् छुम् । प्रथमारम्भे

अभ्यारूढ लि० अभि+आ+रूढ-क्त । भ्रशमारूढे दृष्टे

“तेनैव क्षत्तमनभ्यारूढम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रूह-घञ् । १ अभिसुख्यारोहणे

। आभिसुख्ये नारोहति देवभावमनेन करणे घञ् । २ मन्त्र-

जपभेदे “नन्विदमभ्यारोपजपविधिषेषोऽर्थाद्वाद्” इति

दृ० भा० । “अयान् वा एषोऽभ्यारोहाद्भवति” शत० ब्रा० ।

अभ्यारोहणीय लि० अभि+आ+रूह-अनीयर् । अभि

सुख्ये नारोहणीये । एणत् । अभ्यारोहणोऽणत् ।

अभ्यावर्त्त लि० भि+आ+वृत्-अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने

“प्रजा वै बर्हीरेतः आञ्जं तत्प्रजास्वे वैतत् रेतः सिच्यते

तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते”

शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ भ्रशमावृत्तौ पु० । अभि+

आ+वृत्-णिच् कर्मणि अच् । २ पुनः पुनरावर्त्तनीये

स्तोत्रादौ लि० । “चतुर्विंशः पवमानाः लिट्दभ्यावर्त्तं

चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टा-

चत्वारिंशः पवमानास्तद्वस्त्रिंशमभ्यावर्त्तम्” शत० ब्रा० ।

अभ्यावर्त्तिन् लि० भ्रशमावर्त्तते अभि+आ+वृत्-णिनि ।

१ सन्ततं वर्त्तमाने । २ वेदप्रसिद्धे चयमानराजपुत्रे

पु० । “शेषोऽभ्यावर्त्तने चायमानाय शिक्तन्” ऋ० ६,

२७, ५ । “अभ्यावर्त्तो चायमानो ददाति” ऋ० ६, २७, ८ ।

अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत्- उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त ।

आभिसुख्येन आनीते होमशेषद्रव्ये । “वातोऽभ्यावृत्तः”

य० १, ५, ८ । “अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः” वे० दी०

३ पुनः पुनरभ्यस्ते लि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत्-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे

“संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्षत्वसुच्” घा० । “मना-

गनभ्यावृत्त्या वा कामं चाभ्यत वः क्षमो” भाषः ।

अभ्याश पु० आभिसुख्येनाश्रयते व्याप्यतेऽनेन अमू-व्याप्तौ

करणे घञ् । निकटे । निकटस्थस्याभिसुख्यव्यापनात्तथा-

त्वम् । २ क्षिप्ते तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्तथात्वम् ।

“यएतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्ते अभ्याशोह यदेनं

साधवोधर्म्मा अभ्यागच्छेयुः” का० उ० । “अभ्याशः क्षिप्रम्”

भा० “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां

योनिमापद्येरन्” । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते

कपूयां योनिमापद्येरन्” का० उ० ।

अभ्यास पु० आभिसुख्येनाश्रयते क्षिप्यते अस-क्षेपे कर्मणि घञ् ।

१ निकटे । “चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभ्यतोऽनुषी”

कुमा० । अभेर्वीश्वार्थत्वे । २ पुनः पुनरनुशीलने पौनःपुन्येन

करणे । “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तमिति” कुमा० ।

“अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामु” धनञ्जय ! “अभ्या-

सेन च कौनय ! वैराग्येण च मृह्यते” । “अभ्यासे-

ऽयसमर्थोऽसि सत्कर्म्मपरमोभव” ३ “अभ्यासयोग्युक्तात्वा

ततो याति परं गतिम्” इति च गीता ४ वेदादेरावृत्तौ च

अभ्यासश्च पञ्चधा । “वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्य-

सनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासो हि पञ्चधा”

द्वयः । ४ यन्वतात्पर्यज्ञापके पौनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुज्ञात्पर्यनिर्णये इति” उक्तेः यथा च्छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके “तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! इत्यस्य नवकलः अभ्यासः । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरतः समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्मणि घञ् । द्व्याकरणोक्तयोः द्विरक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः । “स्थादिष्व अभ्यासेन चाभ्यासस्य” पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततासुशीलनेन योगः । सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ । “अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामु” धनञ्जय ! “अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परं गतिमिति” च गीता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद-णिच् ल्युट् । १ शस्त्राद्यैः शस्त्रोर्निर्वलताकरणे, २ शस्त्रैः सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+ह-घञ् । १ अभिहारार्थं २ समक्षहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च । “अस्मिन्नुत्तैकेऽवान्तरदेशे कर्षूँ खात्या ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति” शत० ब्रा०

अभ्याहित त्रि० अभि+आ+धा-कर्मणि क्त । १ आभिमुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वज्रौ ।

अभ्युक्त त्रि० आभिमुख्येनोक्तः । १ समक्षसुक्ते २ प्रकाशिते च **अभ्युक्षणा** न० अभि+उक्ष-सेचने ल्युट् । “उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणां परिकीर्तितम् । न्यञ्जताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्” स्मृत्युक्ते अवतानपाणिना सेच्याभिमुख्येन, सेचने २ सेचनभावे “परस्परभ्युक्षणात्प्रपाशाभ्याम्” रघुः अभ्युक्षणं च स्नानकार्ये कात्या० २२, ६, १४ । कर्त्तव्यमिति शेषः ।

अभ्युक्षणादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षितद्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कारः अदृष्टविशेषरूपः द्रव्यनिष्ठ इति मीमांसकाः तेषामयमाशयः । यो बद्धतफलाधिकृतया क्रियते स तद्विषयजनकव्यापारजनक इति नियमेन ग्रीह्यादिगतावघातासुखलशक्तिरूपफलाधिकृतया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणादीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव ग्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पन्ते प्रोक्षणादिजन्यः कालान्तरभावघातजनकोष्वापारो ग्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्पन्ते” इति । नैयायिकास्तु “संस्कारः सुसंवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः” कुसुमा० उक्तेः प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टः सुसंवेष्टः पुंसिष्ठः एव स्त्रीक्रि-

यते प्रतिग्रीह्यादि नानाशक्तिकल्पनामेक्षया एकक्षैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठारोतिन्यायेन क्रियाकर्त्तव्यैव प्रधानकलवत्तत्तदवान्तरादृष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगतादृष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्वजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्गः स्यात् ग्रीह्यादेश्च सर्व्वपुरुषसाधारण्येनानिश्चयकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्व्ववत्त्वापत्तेः । यो यद्गतफलार्थितयेत्यादिनियमस्य शतुनिष्ठवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचाराद्धार्षसाधकत्वं तत्र हि शतुगतवधफलाद्युद्देशेऽपि अभिचारिपुरुषगतस्यादृष्टविशेषस्य कल्पनावश्यकत्वात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्यानर्थक्यापत्तेः अभिचारकर्मणश्च उपपातकमध्ये मन्त्रादिभिर्गणनात् तस्य पापजलकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित त्रि० अभि+उक्ष-क्त । कृताभ्युक्षणे यत्तपात्वादौ **अभ्युक्ष्य** त्रि० अभि+उक्ष-अर्हाथे ख्यत् । अभ्युक्षणाहं ।

ल्यप् । अवतानपाणिना सिद्धौ त्वर्थे अव्य० “असन्ध्यं नमवभ्यं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन” कात्या० २२, ६, १२ । तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति” त० सा० ।

अभ्युक्षय पु० अभि+उक्ष+चि-अच् । १ वज्रौ । “अभ्युक्षयस्तु लक्ष्मीः” किरा० २, १८ मञ्जिनाथोक्तेः २ लक्ष्म्यामपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्-स्था-ल्युट् । १ आदरेणासनादित उत्थाने २ गौरवेषोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानभावे, ५ उद्यमे, ६ उद्भवे च । “नवाभ्युत्थानदर्शिन्योवनन्दः सप्रजाः प्रजाः” रघुः “अभ्युत्थानमधस्त्वस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्” गीता । [कर्त्तरि ङिष्ठां ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् त्रि० अभि+उत्+स्था-णिनि । अभ्युत्थान **अभ्युत्थित** त्रि० अभि+उत्-स्था-क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभिवादे सम्मानार्थमाशनादिन उत्थिते । २ आभिमुख्येनोद्गते च “अभ्युत्थिताग्निपिष्टुनैरतिधीनाश्रमेऽनु खान्” रघुः ।

अभ्युत्थय त्रि० अभि+उत्+स्था-उपसृष्टत्वात् कर्मणि यत् । अभिवादे यथाभिवादनार्थमाशनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन् । “अभ्युत्थेयस्यापि” कात्या० २२, ५, २७ गुर्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति” कर्क० ।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत-ल्युट् । आभिमुख्येनोत्पतने “अब्रक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसङ्गं सिंहः” रघुः ।

अभ्युदस पु० अभि+उत्+हृष्-अच् । १ अभीष्टकार्याणां प्रादुर्भावे, २ वृद्धौ, ‘भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्’ रघुः ।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अच् । ३ आशास्यमानचूडादिसंस्कारे च । अत एव तदर्थकआङ्गम् आभ्युदयिकमित्युच्यते ।
४ अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ष्टद्विनिमित्तके आङ्गे च "स-
म्यन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि" मनुः । "अभ्युदये ष्टद्वि-
आङ्गे" कुल्ल० । "प्रतिषेद्धाऽपि चेद्या त मद्यमभ्युदयेष्वपि"
मनुः । भावे अच् । ईउत्तरोत्तरद्वौ "अभ्युदयफलं चर्मज्ञान-
मिति" शा० भा० । "धर्मः श्रेयः ससृष्टिं श्रेयोऽभ्युदयसाधन-
मिति" भवि० पु० । अभ्युदयः इष्टलाभादि प्रयोजनमस्य ठञ् ।
अभ्युदयनिमित्ते आङ्गे । "अथाभ्युदयिके आङ्गे युष्मा-
नाशयेत्" गोमि० । "अभ्युदयः इष्टलाभः विवाहादि तर्थां
आङ्गम् आभ्युदयिकम् तच्च भूतमविष्यद्भेदेन द्विविधम् भूतं
पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि आ०त० रघुनन्दनः ।

अभ्युदयार्थक न० अभ्युदयः इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं
यस्य । अभ्युदयनिमित्ते आङ्गे "नैमित्तिकमथो वक्ष्ये
आङ्गमभ्युदयार्थकम्" मार्क० पु० ।

अभ्युदानयन न० अभि+उद्+आ+नो-ल्युट् । अग्नेरभि-
तुखानयने "अभ्युदानयन्" गो० सू० । अभ्युदानयन् अग्ने-
रभिसुखमानयन् जपेदिति स०त० रघुनन्दनव्याख्या-
नात् तद्रूपसृष्टस्य नयतेः तथार्थत्वम् ।

अभ्युदाहरण न० अभि+उद्+आ+ह-ल्युट् । १ अभि-
सुखकथने २ आभिसुख्ये नोद्धसुत्क्षेपणे च ।

अभ्युदित लि० अभितः सर्वतः उदितसुत्क्रान्तं प्रात-
र्विहितं कर्म यस्मात् । सुख्यौदयकाले निद्रयाऽहृततत्काल-
कर्तव्ये । ब्रह्मचारिणि । "सुख्येषु ह्यभिनिर्भक्तः शयानो-
ऽभ्युदितश्च यः" मनुः । २ अभितउदिते, ३ प्रकाशिते
च लि० "माघे मासि रथन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ"
म०त० पुरा० । [भावे क्त कथने न० ।

अभ्युदीरित लि० अभि-उद्+ईर-क्त । अभिसुखसक्त ।

अभ्युद्गम पु० अभि+उद्+गम-भावे अच् । १ अभ्युत्थाने
२ उद्भवे च । ल्युट् । अभ्युद्गमनमप्यत्र न० ।

अभ्युद्यत लि० अभि+उद्+यम-क्त । उद्युक्ते "कुलमभ्युद्यत
नूतनेऽरम्" रघुः । १ अयाचितोपनीते फलादौ, "एधो-
दकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्" मनुः ।

अभ्युद्भुत लि० अभि+उद्+ह-क्त । १ अयाचितोपनीते २ अ-
भ्यर्थ्य दत्ते च "एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्भुतञ्च यत्" शु०त०
मनुवचनपाठः । अभ्यर्था दत्तमिति व्याख्यातं च रघुनन्द-
नेन । अभि+उद्+ध-क्त । ३ आभिसुख्ये नोत्तोलनेन धृते ।

अभ्युन्नत लि० आभिसुख्येन उन्नतः । आभिसुख्येन उन्नते

अत्यन्नोन्नते । "अभ्युन्नताङ्गु एनसप्रभाभिः" कुमा० ।

अभ्युपगत लि० अभि+उप+गम-क्त । १ स्त्रीकृते । अङ्गीकृते ।
२ समीपगते ३ अभिसुखसुपगते च ।

अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम-अच् । १ स्त्रीकारे "क्रिया-
भ्युपगमाच्चेतद्वीजार्थं यत् प्रदीयते" मनुः । २ समीपगतौ च
१ "नियमदयादीन्नाभ्युपगमेत्यादि" सुश्रुतः ।

अभ्युपपत्ति स्त्री अभि+उप+पद-निान् । अनिष्टनिवार-
णपूर्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुग्रहे, "ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
शपथे नास्ति पातकमिति" "स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेषु
जन्तु दुष्यति" "स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च वाङ्मनां सिद्धिकार-
णम्" इति च मनुः अभ्युपपूर्वपदतेः सान्त्वनानुग्रहार्थत्वेनैव
"रतिमभ्युपपत्तुमाह्वरामिति" कु० प्रयोगः । २ सान्त्वने च

अभ्युपपत्तुम् अव्य० अभि+उप+पद-तसन् । सान्त्वयितुम्
अनुग्रहीतुं वेत्यर्थे "रतिमभ्युपपत्तुमाह्वराम्" कुमा० ।

अभ्युपपन्न लि० अभि+उप+पद-क्त । अनुग्रहीते ।

अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण-अच् । १ स्त्रीकारे २ अधि-
कोपाये च । "तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये" कुमा०
"तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि" मनुः ।

अभ्युपेत लि० अभि+उप+इण-क्त । १ अभिसुखसमीपगते
२ अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्तारि च ।

अभ्युपेत्य लि० अभि+उप+इण-कर्मणि क्यप् । अभिसुखं
समीपगम्ये । ल्यप् । स्त्रीकृतेऽव्य० । "अभ्युपेत्य च
शुश्रूषामिति" नार० ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽसेवनम् ।
अङ्गीकृत्य पश्चात् दास्याकरणरूपे विवादभेदे "अभ्युपेत्य च
शुश्रूषां यस्यां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवाद-
पदस्यत्येते" नार० । "आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य
पश्चाद्यो न सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषा-
ख्यामिति" मिताक्षरा ।

अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण-भावे क्यप् । सेवयाम् ।

अभ्युषित लि० अभि+वस-क्त । १ अभिसुखसुषिते अभिसुखं
स्थिते सेवकादौ पु० ।

अभ्यु(भ्यु)ष पु० अभित उ(ज)ष्यते अग्निना दहते अभि+
ज(ज)ष-बा० कर्मणि क । १ यवगोधूमादिचूर्षकृते
(रोटि) प्रसिद्धे दग्धान्भेदे । जष भावे कर्मणि वा घञ् ।
वज्रिणा ईषद्गधेऽन्ने हेम० भावे घञ् । कलायादेरीषद्घने
अभि+उष-भावादौ घञ् । अभ्युषोऽप्यत्र अभ्यु(भ्यु)षो-
षायङितं क्वयतौ अभ्यु(भ्यु)षोऽपीयम् अभ्यु(भ्यु)षो-

अञ्च । तद्वहिते गोधूमकलायादौ । अपूपादिगणपाठात्
नि० अभ्येषशब्दोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि क्यतौ उक्तार्थे ।
अभ्यूह अभि+जह-घञ् । स्ववृद्धिमात्रकल्पिते तर्के "नैषा
तर्केण मतिरापनेयेति" कठ उ० भाष्ये "सुवृद्ध्याभ्यूहेन
क्वलेन तर्क्यमाण इति" उक्तम् ।
अभ्यूहनीय लि० अभितः जहनीयः । स्ववृद्ध्या तर्कणीये ।
अभ्यूह्य लि० अभितः उह्यः । १ स्ववृद्धिमात्रेण तर्कणीये ।
खल् । २ अभितस्तर्कयित्वेत्स्ये अय्य० ।
अभ्र अतौ भ्रादि० पर० सक० सेट् । अभ्रति आभ्रीत् आनभ्र
अभ्रम् "तेष्वसौ दन्दशुकारिवनेष्वानभ्र निर्भयः" भट्टिः ।
अभ्र न० अभ्र-अच् । १ मेघे रसुस्तके ३ आकाशे च अब्र-
शब्देऽधिकं दृश्यम् । "तदा विद्यादन्ध्यायमनृतौ चाभ्र-
दर्शने" मनुः "अभ्रं लिहायं रविमार्गभङ्गम्" भट्टिः ।
"वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवोन्दोः" रघुः कुब्जादिगण-
पाठात् तन्नामके ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुब्जादि० ख्य ।
अभ्राः तदपत्ये पुंस्त्री । अभ्रमिवाचरति क्यङ् अभ्रायते ।
अभ्रक न० पु० अभ्र-कुन् । क्वचित् पुंस्त्वमयस्य । (आव)-
धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजातं यथोक्तम् रस्वैश्वरदर्शने
शिववाक्यम् । "अभ्रकस्तत्र वीजन्त भ्रम वीजन्तु पारदः
अनयोर्भेलनं देविः श्वयुदारिद्रानाशनम्" । जारिताभ्रस्वैव
पारदमेलेनद्वारा श्वयुनाशकत्वमतस्तज्जारणविधिर्दर्शितः
अक्रदत्ते । "कृष्णाभ्रकमनेकवपुर्व्वं ज्वाख्यञ्चैकपातकं
कृत्वा । काष्ठमयोदूषलके चूर्णं सुषलेन कुर्व्वीत ॥
भ्रूयो दृशदि च पिष्टं वासःस्तृष्णावकाशतलगलितम् ।
मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेन्निदिनम् ॥ उद्धृत्य
तद्रसादथ पिंप्याजैमन्निकधान्यभक्तस्यम् । अक्षोदात्य-
नान्मूलस्त्रज्जलेन प्रयत्नेन । मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वं
सुरसेनालोडनं कुर्यात् । स्थावीपाकं पुटनं चाद्यैरपि
शङ्कराजाद्यैः ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिष्टं निधाय
भ्रान्तौ । तावद्देहेन यावल्लीनोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥
निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु ।
पिष्टा दृष्टा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्यात्" इति ।
अभ्रंलिह लि० अभ्रं गगनं लेदि सृशति अभ्रं+लिह-
खश् सुम् । गगनस्यर्शिनि अत्युच्चं "प्रासादमभ्रंलिहमा-
रुहो" रघुः "अभ्रंलिहायं रविमार्गभङ्गमिति" भट्टिः ।
अभ्रङ्गुष लि० अभ्रं गगनं कषति पीडयति उच्चत्वात् अभ्रं+
कष-ख सुम् । अत्युच्चं । "आदावाभ्रङ्गुषं प्रायान्मलयं
फलशालिनम्" भट्टिः ।

अभ्रजा लि० अभ्रात् मेघात् जायते जन-विट् ५ त० । मेघ-
जाते "यो अभ्रजा वातजा यश्च शुभ्रोवनस्यतीनुत्सचतां
पर्य्यतांश्च, अथ० १, १२, ३ जन-ड । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे लि०
अभ्रनाग पु० ईत० १ रेरावते गजे ।
अभ्रपथ पु० ईत० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।
अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राहुपहे तस्य
च्छायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतल्यत्वम् ।
अभ्रम पु० भ्रमोभ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभावे न० त० । १ भ्रमा-
भावे । न० व० । २ भ्रान्तिशून्ये लि० । [जटामांस्याम् ।
अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटायु मांसमस्य गौ० डोष् ।
अभ्रमाला स्त्री ईत० । मेघसमूहे ॥ [क्वेन लिप्रायां स्त्रियाञ्च ।
अभ्रलिप्ती स्त्री ३ त० डोष् । १ अल्पास्त्रैलिप्रायां दिविश्चत्यसुस्त-
अभ्रवर्ष पु० अभ्रं मेघेर्दृश्यते कर्मणि घञ् । १ मेघैः सिच्यमाने
'दिव्यानकोशासो अभ्रवर्षाः' ऋ० ६, ८८, ६, अभ्रवर्षाः
अभ्रैर्दृश्यमाणाः भा० । भावे घञ् । २ मेघवर्षणे ।
अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण शून्येन वाटो वेष्टनं यस्याः गौ०
डोष् । अस्नातकट्टणे । तस्याः पत्रशून्यकाले शून्यादृत्तत्वेन
प्रतीतेस्तथात्वम् ।
अभ्राज लि० न भ्राजते भ्राज-अच् न० त० । १ दीप्ति
शीलभिन्ने २ सामगानविशेषद्रष्टरि ऋषिभेदे पु० । तेन दृष्टं
साम अच् । आभ्राजं तद्दृष्टे सामभेदे न० तच्च "परिखानो
गरिष्ठा इत्यस्यामृचि गीयमानं साम" ता० ब्रा० भा० ।
तदपि जहगाने ६ प्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोगः
ता० ब्रा० उक्तः यथा "भ्राजाभ्राजे पवमानसुखे भवत"
इति गन्नामयने विषुवन्नामाहे तत् पाठम् ।
अभ्राट्(क) पुंस्त्री नास्ति भ्राता यस्य वेदे न कप् लोके तु कप् ।
भ्राट्शून्ये । "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची" ऋ० १, २२, ३,
कवभावे स्त्रियां डोष् । "नास्नातीसुपयच्छेत्" ऋ० । कपि
तु अभ्राट्का तत्रार्थे "अभ्राट्कां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामलङ्कृताम्" मनुः ।
अभ्राट्व्य लि० नास्ति भ्राट्व्यः शतुं र्यस्य । शत्रुरहिते
'अभ्राट्व्योभ्राट्व्यहा भवति य एवं विद्वान्' शत० ब्रा०
अभ्रान्त लि० विरोधे न० त० । १ भ्रान्तभिन्ने यथार्थज्ञानयुक्ते
२ भ्रमणशून्ये स्थिरे च ।
अभ्रान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ मिथ्यानाभावे २ भ्रमणाभावे
च । न० व० । ३ मिथ्याज्ञानशून्ये ४ भ्रमणशून्ये च लि० ।
अभ्रावकाश पु० अभ्रमेवावकाशः । इतरावरणशून्ये आकाश-
मात्रावकाशे ।

अभावकाशिनं त्रि० अभावकाशोस्त्वस्य इति । गगनमात्रा-
काशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव “श्रीप्रे
पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभावकाशिकः” मनुः ।

अभि स्त्री अभति मलं यस्मात् अभ गतौ अपादाने इन् ।
१ नौकामलवर्षणार्थे काष्ठमये कुहाले २ कुहालभाले च ।
‘खनति भेषजमित्युपक्रम्य ! “हिरण्ययीभिरभिभिर्गिरी-
यासुपसासुषु” अथ० १०, ४, १४ । वा ङीप् । अश्लील्यत्

अभ्रित त्रि० अभ्रं भेषोजातमस्य तार० इतच् । जातभेषे
अम्बरादौ “ददर्श काले दिवसभितार्त्तमव” रघुः ।

अभ्रिय त्रि० अभ्रं भेषे भवः घ । १ भेषोद्भवे, २ सुस्तम्भवे,
३ गगनभवे च । “व्यभ्रिया न द्यु तयन्थो वृष्टयः ऋ० २,
३४, २, । “यदभ्रियं वाचसुदीरयन्ति ऋ० १, १६८, ८, ।

अभ्रिष पु० भेष-चलने घञ् न० त० । १ न्याथे, उचिते ।
२ चलनशून्ये त्रि० ।

अभ्र त्रि० भू-प्राप्तौ कन् ङिञ्च न० त० । महति निरु० । “यद्भ
ते विश्वागिरयश्चिदम्बाः” इति ऋ० १, ६३, १ ।

अम रोगे चुरा० उभय० सेट् अक्र० षीङ्ने सक० । अमयति-
ते आसिमत् त । “यस्या उदरमामयत्” ऋ० १०८६, ८
मा च नः किञ्चानाममत्” अथ० ६, ३७, ३ । अमितः-
आन्नः घञादौ ङति अमः-आमः अभी-आभी ।

अम गतौ भोजने स्वादि० सक० शब्दे च अक्र० सेट् प० । अमति
आमोत् । “किंशूरपत्निनस्त्वमभ्यमोषि” १०, ८६, ८
वेदे शपोलुकि ईट् । अमतः अमतिः अमनिसः ।

अम पु० अम-रोगे घञ् । १ रोगे “अम-गतौ अच् । प्राण
सर्वदागतिमन्त्रातस्य तथात्वम् । “वाग्वै सामैषा सा
चामश्चेति वृ० उ० “अमो नामासि अमा हि सर्व-
मिदम् ऋ० उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सह-
गच्छति । सेयके “याहि राजेवामवा” इमेन य० १३,
६ । “अमवान् सेवकान्” वेदी० ४ अपक्वफलादौ न०
शब्दर० । प्राणहेतत्वात् ५ बले “सेनेव वृष्टामं दधाति”
ऋ० १, ६६, ४, अमं बलम् भा० ।

अम् अव्य० चु० अम-क्लिप् स्वरादि० । १ अत्ये २ शीघ्रतायाञ्च
अमङ्गल पु० नास्ति मङ्गलं प्रयोजनं यतः । एरण्डवृक्षे । ईव० ।
वृक्षलशून्ये त्रि० । न० त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलञ्च
मङ्गलविरोधि वस्तु । मङ्गलञ्च अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलमित्युक्त
लक्षणं तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्ट
दुःखावाप्तिरमङ्गलं मङ्गलस्य हेतोर्विनायकस्तवपाठादर्भ-
ङ्गलत्ववत् अनिष्टप्राप्तिसाधनस्याप्यमङ्गलत्वम् । अमङ्गल

साधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्ट-
वियोगादि । अलौकिकस्तु अनिष्टसूचकत्वात् अनिष्ट-
साधनम् न तु कारकम् “गोचरे वा विलम्बे वा ये
महारिष्टसूचकाः इत्युक्तेः “उत्पातेन ज्ञापिते चेति
वार्तिकोक्तेः । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान-
रिचञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूच-
कानि लिङ्गानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिन्ना-
साधारणानि नेत्रस्यन्दादीनि तत्र साधारणानि कतिचित्
संस्पृष्ट दर्शयन्ते यथा भा० भौ० प० । “तथेमानि नि-
मित्तानि भयायाद्योपलक्ष्ये ॥ श्येना मृध्नाश्च काकाश्च
कङ्काश्च संहिता वकैः । संपतन्ति नगाशेषु समवायांश्च
कुर्वन्ते ॥ अभ्यपञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
ऋष्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
निर्द्वयञ्चाभिव्यञ्जन्ते भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः
प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वा-
परे सन्त्ये नित्यं पश्यामि भारत ! । उदयास्तमने सूर्यं
कवन्तैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्यन्ताः क्षणपीवाः
सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भातुमन्तमवारयन् ॥
ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयम् । अहोरात्रं
मया वृष्टं तद्भयाय भविष्यति ॥ अलक्ष्यः प्रभया हीनः
पौरुषभासीञ्च कार्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदन्निवर्षश्च पद्मवर्षं
नभस्तले ॥ स्वप्नानि निहता वीरा भूमिमाहृत्य पार्थिवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिषबाहवः ॥ अन्तरीक्षे
वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः । प्रष्ठादं शुध्यतो रात्रौ रौद्रं
नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रकम्पन्ते हसन्ति च ।
वमन्ति हृदिरञ्चास्यैः खिद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ अनाहता
दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशाम्पते । अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रि-
याणां महारथाः ॥ कोकिलाः शतपुत्राश्च चाषा भाषाः
शुकास्तथा । शारशाश्च मयूराश्च वाचो सुञ्चन्ति दाहणाः ॥
मृहीतशस्त्राः क्रौञ्चानि वर्मिण्यो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये
प्रदृश्यन्ते शतशः शलभप्रजाः ॥ उभे सन्त्ये प्रकाशेते
दिशं दाहसमन्विते । पर्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च
भारत ! ॥ या चैषा विशुता राजस्त्रैलोक्ये साधुसम्भता
अरन्वती तयाथेष वशिष्ठः पृष्ठतः ङतः ॥ रोहिणीं पीड-
यन्नेष स्थिते राजन् । शनैश्चरः । व्याघ्रत्वं लक्ष्य सोमस्य
भविष्यति महद्भयम् ॥ अनवभे च महाघोरः स्तनितः
श्रूयते खनः । वाहनानाञ्च रुदतां निपतन्त्यशुविन्दवः ॥
खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते माटमिः सुताः । अना-

सर्वं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिरण्यो राज-
 पुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि
 सहस्रान्ति परस्परम् ॥ विविधाणाञ्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा
 द्विभेदनाः । द्विशोषांश्च द्विपुच्छांश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽ-
 श्वाः ॥ जायन्ते विद्वतास्याश्च व्याहरन्तोऽश्विवा गिरः ।
 त्रिपादाः शिखिनस्ताच्छास्वतर्हद्वा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च
 दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च
 जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं बड्ढवा स्मृते च्या शृगालं
 महीपते ! । कुकुटान् करभाञ्चैव शुक्राञ्चाशुभवादिनः ॥
 स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जात-
 माताश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रसहन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य
 लुङ्गकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो
 महद्भयम् । प्रतिमाञ्चालिखन्त्येते शशस्त्राः कालचोदिताः
 अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाशवः । अन्योन्यमव-
 न्दन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते
 कुसुदानि च । विष्वग्माताश्च वान्युप्या रजो नाप्युपशास्यति ।
 अभीच्छन् कम्पते भूमिरकं राजरूपैति च । श्वेतो मह-
 स्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण
 कुक्ष्यां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्भ्रमहाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य
 तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाप्रहः ॥ मघा-
 सङ्कारको वक्रः श्रवणे च दृहस्यति । भाग्यं मघाम् नक्ष-
 तमाक्रम्य स्वर्यपुत्रेषु पीडयति ॥ शुक्रः प्रौढपदे पूर्वं समा-
 क्रुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सर्वाङ्गतः ससुदीर्यते ॥
 श्वेतो महः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्त्रि
 नक्षत्रं ज्योष्ठाभाक्रम्य तिष्ठति ॥ भ्रुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं
 प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयति उभौ च शशिभास्तरौ ॥
 चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो महः । वक्रासुवक्रं
 कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समादृत्य लोहि-
 ताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्वसंस्तरिच्छन्ना पृथिवी सस्यया-
 त्तिनी । पञ्चशीर्षा यवाञ्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥
 प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्त्रायत्तमिदं जगत् । ता गावः
 प्रसृता वत्सैः शोषितं प्रहरन्त्युत ॥ निशेहरविषञ्चापात्
 खड्गाश्च ज्वलिनो ष्टयम् ॥ व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सं-
 ग्रामं ससुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणा-
 मुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान्
 क्षयः ॥ पृथ्वी शोषितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुक्ष्यां
 वैशसे राजन् । पाण्डुवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलिता-
 स्याश्च व्याहरन्ति ष्टगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति

महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
 रौद्रं नदति संरुधः शोषितं कर्ह्यच्चिव ॥ शस्त्राणि चैव
 राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्रर्षीञ्चासुदाराणां सम-
 वच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्यायिनौ च यज्ञौ प्रज्वलि-
 तावभौ । विशाखायाः समीपस्थौ वृहस्पतिश्चनैश्चरौ ॥ चन्द्रा-
 दित्यावुभौ यस्तावेकपक्षे तयोदशीम् । अपूर्वसि यज्ञं
 यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अयोभिता दिशः सर्वाः पां-
 शुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेषा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति
 शोषितम् ॥ कनिका पीडयते तोच्छर्नचक्रं पृथिवीपते ! ॥
 अभीच्छन् वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जन-
 यन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु कल्पेषु सर्वेषु नक्ष-
 त्रेषु विशाम्यते । षष्ठः संपतते दीर्घः जनयन् भयसुसप्तम् ॥
 चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम् । इमान्
 नाभिजानामि भूतपूर्वां तयोदशीम् ॥ चन्द्रस्यैवावुभौ
 यस्तावेकमासे तयोदशीम् । अपूर्वसि यज्ञावेतौ प्रजाः
 संक्षययिष्यतः । शोषितैर्वृक्षसम्पूर्णं अतप्रास्तात् राक्षसाः ।
 प्रतिस्रोतोवृक्षा नद्यः सरितः शोषितोदकाः । फेनाय-
 मानाः कूपाश्च कूर्हन्ति दृषभा इव ॥ पतन्त्युक्ताः सनि-
 र्घाताः शक्राग्निमसप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युत्स-
 दये भासुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च वृद्धीभिरुक्ताभिः
 सर्वतो दिशम् । अन्योन्यमवच्छिद्यन्ति चोक्तं सर्वाधिभिः ।
 भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोषितम् ॥ कैलास-
 मन्द्राभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः
 शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः
 सागराः पृथक् । वेलासुदन्तं यन्तीव चोभयन्तो वसुध्वराम् ।
 वृक्षानुन्मथ्य वान्युप्या वाताः शर्करकर्षिणः ॥ अभग्नाः
 सुमहावातरशनीभिः समाहृताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च
 ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्दतो
 द्विजैः । वामार्चिर्दृष्टगन्धश्च सुञ्जन् वै दारुणं खनम् ॥
 स्वर्गा गन्धारसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः
 प्रसृजन्ति कम्पमाना सुञ्जमुञ्जः ॥ सुञ्जन्यङ्गारवर्षेण भयंश्च
 पटहास्तथा ॥ शिखराणां सङ्घातानुपरिष्ठात् समन्ततः ।
 वायसाश्च स्वन्त्युपं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्षापकेति
 सुभयं वावाश्रयन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाभ्येषु क्ष-
 याय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्त्य व्याला वेप-
 थुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ॥ इति
 असाधारणाणि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा 'सुक्तकेषीं
 किङ्गनासं रुदतीञ्च दिग्म्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

मपरं विधवाभिमपि । सुखदुष्टं योनिदुष्टं व्याधिताञ्चैव
 कुट्टिनीम् । पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुञ्जलीमहो ।
 कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पीपजीविनम् । कुचेरुमतिरुक्षा
 क्कं नग्नं काषायवासिनम् । अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्र
 यिणं तथा । चितां दग्धशवं भस्म निर्वाणाङ्गारमेव च ।
 सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विधम् । आङ्गपातञ्च
 पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा । देवलं वृषवाहञ्च शूद्र-
 आङ्गभोजिनम् । शूद्राङ्गपाचकं शूद्रयाजकं याम-
 याजकम् । कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् ।
 शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च । कापांसं कच्छपं
 चूर्णं कुक्कुरं शङ्करिणम् । दक्षिणेन शृङ्गालञ्च कुर्वन्तं
 भैरवं रवम् । कपर्दकञ्च चौरञ्च किन्नकोशं नखं मलम् ।
 कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गलं वदन्तञ्च
 रुदन्तं शोककारिणम् । भित्तिप्राङ्गिप्रदातारं चौरञ्च नर-
 घातिनम् । पुञ्जलीपतिपुत्रञ्च पुञ्जलीदनभोजिनम् ।
 देवतागुरुविप्राणां वस्तुविस्मयहारिणम् । दत्तापहारिणं
 दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् । पितृमातृविरक्तञ्च द्विजा-
 शत्रुविघातिनम् । सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं
 जनम् । विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं क्षतं विश्वासघातकम् । गुरु-
 देवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् । जीवानां घातक-
 ञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्हयम् । त्रतोपवासहीनञ्च दोषाहिनं
 नपुंसकम् । गन्धितव्याधिगात्रञ्च काणं बधिरमेव च ।
 एकशं किन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा । क्षिप्रं वमलं
 रुधिरं महिषं गर्हभं तथा । मूलं पुरीषं श्लेष्माणं कन्धि-
 नं नटकपालिनम् । अङ्गभावातं रक्तदृष्टिं वात्याञ्च वृक्ष-
 पातनम् । टकञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भल्लुकम् ।
 पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा । अपदानिब्राह्म
 णञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् । वेदञ्च रक्तपुण्ड्रञ्चैवौषधं तुष-
 मेव च । कुवार्त्तां मृतवार्त्ताञ्च विप्रशापञ्च दारुणम् ।
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कुत्सितं
 प्राणः क्षुभितश्च निरन्तरम् । वामाङ्गस्यन्दनं देहज्वरो रात्रौ
 बभूव ह । तथापि राजा निःशङ्कं दर्शदर्शमङ्गलम्" इति
 ब्रह्म० पु० नि० निवृत्तमन्यान्पि साधारणासाधारणानि निमि-
 स्तानान्युत्थेयानि "अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तम्" कुमा०
 अमङ्गल्ये ति० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने "अम-
 ङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैकमखिलम्" पुष्यदत्तः ।
 अमण्डे ति० नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा यस्य ।
 १ मण्डहीने भक्तादौ २ भूषणहीने च ।

अमत्त पु० अम-रागादौ अतच् । १ मण्डही २ काले ३ रोगे च ।
 ४ रेणौ उष्णत्वं । मन-क्त न० त० । ५ सप्तमिद्वे
 ति० । "यस्यामतं तस्य मतमिति श्रुतिः । ईश्वरात्ते च ।
 अमति पु० अम-अति । १ काले उष्ण० । २ चन्द्रे मेदि०
 ३ रूपे स्त्री निरु० वेदे तु रूपे एव अस्य प्रयोगः "हिरण्य-
 योममतिं यामशिश्वेत्" "व्युर्वां पृथ्वीममतिं सृजान"
 ऋ० ७, २८, १, २ अमतिं रूपमिति भा० आबन्धुरेषमतिं
 दर्शता" १, ६४, ६ । इष्टे ति० शब्दार्थः । मननं मतिः
 अभावे न० त० । ४ ज्ञानाभावे यथास्वरूपाज्ञाने । "अमलै-
 तानि षड्जग्ध्वा तिरालमिति" मनुः "कृष्णान्स्तु चतुरः
 कुर्याद्बोधे बुद्धिपूर्वके अमत्या तु इयं कुर्यादिति श्रुतिः
 ५ अप्रशस्तबुद्धौ च स्त्री न० व० । ६ ज्ञानहीने ति० ।
 अमतीवन् ति० अमतिरप्रशस्ता बुद्धिः तथा वसुते वन-क्षिप्
 दीर्घः । अप्रशस्तबुद्धियुक्ते । "न मे स्तोताऽमतीवान् दुर्हितः
 स्यात्" ऋ० ८, १६, २६ । "अमतीवा अप्रशस्तबुद्धिमान्" भा० ।
 अमत्र न० अमत्यक्षमत्त अम-भोजने आधारे अतन् ।
 १ भोजनपात्रे । "अयं सोमश्चमसुतोऽमत्ते परिषिच्यते"
 ऋ० ५, "आसनं वसनं चैव शय्याऽमत्तं कमण्डलुः ।
 आत्मनस्तु शुचीनि स्युर्न परेषां कदाचन" श्रुतिः ।
 अम-रोगे अतन् । २ शत्रूणांमभिभावके । "महा अमती
 वजने" ऋ० ३, २६, ४ । "अमत्तः शत्रूणांमभिवृत्ता" भा०
 अम-गतौ कर्त्तरि अतन् । ३ गमनशीले ति० । "सरि-
 रमती ववचे रणाय १, ६१, ६ । "अमत्तः युष्मादिषु गम-
 नकुशलः" भा० ४ बले च "गङ्गादेरेण न ऊरुणांमम-
 तिनू" १, ६, २४, ६ "अमत्तं बलं तदनु ! भा० ।
 अमत्त ति० न० त० । १ मत्तभिन्ने सादकद्रव्यादिभिरविकृत
 चित्ते २ सावधाने अप्रमत्ते च । [२ अन्वयेऽप्युच्ये ति० ।
 अमत्सर यु० अभावे न० त० । १ अन्यगुणहेताभावे । न० व० ।
 अमनसु ति० नास्ति कार्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्यक्षममनो
 हीने बालादौ "यथा बाला अमनसः प्रार्थन्तः" का० उ० ।
 २ मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्वथा मनःशून्ये ३ परा-
 तनि पु० "अप्राणोऽप्रमत्तः शुभः" श्रुतिः । वा कप् ।
 ४ अन्यमनस्के ५ ज्ञेह्युच्ये ईश्वरिण्यहीतमनस्के च ईश्वर-
 यन्त्रभेदे पु० ।
 अमनि स्त्री अमति गच्छत्येव अम-अनि । पथि ।
 अमनुष्य पु० अप्राणस्ये न० त० । १ मनुष्योचितकर्त्तव्यशून्ये
 जातिभावमनुष्ये २ मनुष्यभिन्ने गन्धर्वादी च "सहस्रसंवल्लर-
 मनुष्याणामसम्भवात्" कात्या० १, ६, १७ । सहस्रसंवल्लर-

सत्वम् अमनुष्याणां मनुष्याभिधानां गन्धर्वादीनां सम्भवात्
 सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।
अमनोगत लि० न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचि-
 न्तिते । [अट्टहीते २अनभिप्रेते च
अमनोनीत लि० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोवृत्त्या
अमनीयोग पु० गनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयो-
 जनम् अभावे न०त० । अवधानाभावे तत्त्वनिर्णा-
 यकमनोवृत्त्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये लि० ।
अमनीहर लि० विरोधे न०त० । रस्यभिन्ने कृत्स्निते ।
अमन्तु लि० मन्तुर्मन्ता मन-तन् न०त० । अज्ञातरि
 “अकर्मां दक्षुरभितो अमन्तुरन्यत्रतः” ऋ०१०,२२,८
 १ मन्तुरपराधः न०ब० । २ तच्छून्ये लि० ।
अमन्त्र लि० नास्ति मन्त्रः पाथो यत् कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये
 कर्मादौ “सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्”
 मनुः नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये
 “अब्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषाम् प्रतिग्रहो
 देयः” “निरिन्द्रियाहमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्तमितीरिताः”
 इति च मनुः । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत् “अमन्त्रकं
 तु शूद्रस्य सर्वकर्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य
 विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” इति च सूतिः । [कटे च ।
अमन्द लि० विरोधे न०त० । १ मन्दभिन्ने पटौ २ उत्-
अमम लि० नास्ति ममेत्वभिमानः गेहादिषु यस्य । गृह-
 पुत्रादिषु ममेत्वभिमानशून्ये “शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूल-
 निकेतनः” मनुः । २ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत
अमर पु० गृह-यचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया
 गृह्यहीने देवे, “तत्पामराखयमरालमरालकेशी” नै०
 “सुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः” भाषः । लोखुत्तराणि
 क्रमशः सुवङ्गमनरामराः” मनुः अष्टशाब्दिकमध्ये
 २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजनेन्द्राः जय-
 न्यष्टादिशाब्दिकाः” इति कविक० । स च काण्डवलययुक्ता-
 लिङ्गानुशासनकोषकर्ता विक्रमादित्यसभासदनवरल-
 मध्येन्यमतनः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्खुवेताल-
 भट्टकपर्करालिदासाः । ख्यातोवराहमिहिरोन्टपतेः
 सभायां रत्नानि वै वररुचिनव विक्रमस्य” शङ्खुः सुवाग्
 वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरो घटकर्पराख्यः ।
 अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा यस्येह विक्रम-
 न्दपस्य सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदा० । ३ सुही-
 वृक्षे, स हि द्विजोऽपि पुनःपुनः प्ररोहति, सहसा

न क्षियते । ४ पारदे तस्य वङ्गादौ बहुतापने-
 ऽपि न ध्वंसः । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने
 हि श्वेत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थि-
 ससृज्ये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोपि न जीर्यति ।
 स०ब० ई मरणशून्येति० । “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्या-
 मर्धाश्च चिन्तयेत्” हितो । “उत्पादयति सावित्र्या सा
 नित्या साऽजराऽमरा” मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाह्योऽटकार्ये
 नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्वि-
 भानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि”
 कल्पचिन्ता० अधिकं गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते
 ऽमररूपभेदे पु० । “मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत्
 सुतान् अग्निवक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्” मितमेव च ।
 अमरं शरदृष्टिञ्च संक्षयञ्च महाभुजम्” इत्यादि हरिवं०
 ६ गुडूच्याम् १० दूर्वायां ११ वारुणीवृक्षे १२ महा-
 निलीवृक्षे १३ दततुमार्याम् १४ कुहीवृक्षे च स्त्री ।
 एतासां छेदनेऽपि पुनः प्रवृद्धत्वात् यथायथं दूर्भरत्वाच्च
 तथात्वम् । न क्षियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ
 स्त्री । तच्चर्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहानवारणात् मरण-
 निवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नाभिनालायाम् राजनि०
 १७ श्यायां गृह्यत्वं सनिवारकत्वात्तथा । अमराः सन्त्य-
 क्षाम् अर्थे आ०अच् । १८ इन्द्रपुत्र्याममरावत्यां स्त्री
अमरकोष पु० अमरेण कृतः कोषः । अमरसिंहकते
 लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डाक्षके अभिधानभेदे ।
अमरज पु० अमरः दुर्भर इव जायते जन-ड । दुष्वदरे
 कालस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्भरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।
अमरदारु पु० न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुवृक्षे ।
अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवले (पूजा
 रीति) ख्याते विभे ।
अमरपति पु० ई०त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे
अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्षं पुत्रं यस्य । १ कल्पवृक्षे २ इक्षु-
 गन्धायां स्त्री । ३ काशटणे पु० रत्नमा० ।
अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्षं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् ।
 अवाक्पुष्प्याम् । कप् अत इत्त्वम् । अमरपुष्पिकायत् ।
अमरप्रभु पु० ई०त० । १ विष्णो तस्य सर्वेश्वरत्वात्तथा । २ शक्रो च
अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्फटिके मणौ ।
अमरराज पु० ई०त० । टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।
अमरलोक पु० ई०त० । १ स्वर्गे । अमराणांमिव लोको भुवनं
 यस्य । २ प्राग्देवल्लोके धार्मिके लि० । “तेषां सत्यगुर्वर्त्त-

मानो गच्छत्यमरलोकताम्” मनुः ।
 अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्छेदनेऽपि न क्षियमाणा वल्ली ।
 आकाशवल्लीनाम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।
 अमरसरित् स्त्री इतः । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।
 अमराङ्गना स्त्री इतः । “अमरः सु” सुषाण रत्नानि हराम-
 राङ्गनाः” भाषः ।
 अमराद्रि पु० इतः । सुमेरौ । तत्स्थानञ्च । “लङ्का कुमध्ये
 यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः
 सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ याम्ये बडवानलञ्च । इह हि
 मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः द्रुहि-
 यजन्मङ्गपद्मककणिकेति च पुराविद् इत्यमवर्णयन्” सि०
 शि० । अधिकं मेरुशब्दे भूगोलशब्दे च दृश्यम् ।
 अमराधिप पु० इतः । देवराजे इन्द्रे अमराधीशादयोऽप्यत्र
 अमरापगा स्त्री इतः । गङ्गायाम् । [नैष० ।
 अमरालय पु० इतः । स्वर्गे “ततामरालयमरालमरालकेषी”
 अमरावती स्त्री अमराविद्यन्नेऽस्यां महत्प मस्य व दीर्घः ।
 इन्द्रनगर्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था “सद्रत्नकाञ्चन-
 मयं शिखरतयञ्च मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।
 तेषामधः शतमस्रज्वलनान्कानां रत्नोऽन्वुपानिलशशीश-
 पुराणि चाद्यौ” सि० शि० । एतदर्थं न भा० स० प० ७ अध्याये
 काशी० ख० १० अध्याये च दृश्यम् । “ससस्त्रमेन्द्रद्रु-
 पातितागंला निमीलाताक्षीव भियाऽमरावती” का० प्र० ।
 अमरिष्णु त्रि० ऋ-वा० इष्णुच् न० त० । मरुणशीलभिन्ने
 “अनातुरा अजरास्थामरिष्णवः” ऋ० १०, ८४, ११ ।
 अमरु पु० अमरुशतकपान्यकारके कविभेदे “कविरमरः
 कविरमरः कविशैरोमयूरक” इत्युद्भूटः ।
 अमरेश पु० इतः । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्ताथे
 “अयममरेशदिशोमुखं सुधांशुः” सा० द० ।
 अमर्त्त त्रि० ऋ-तच् न० त० । मरुणधर्माश्रित्ये “शृमणानि च नृत्त-
 मानो अमर्त्तः” ऋ० ५, ३३, ६, “अमर्त्तः अमरुणधर्मा” भा०
 अमर्त्य त्रि० ऋतिमर्हति यत् न० त० । मरुणश्रुत्ये “अग्ने !
 विवस्वदुषसश्चित् राधो अमर्त्य !” ऋ० १, ४४, १, “अ-
 मर्त्य ! मरुणरहित” भा० “उत्क्रान्तवायोः समकालमेव
 अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्” रघुः ।
 अमर्त्यभुवन न० अमर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गे ।
 अमर्त्याद् त्रि० नास्ति मर्त्यादा सीमा सम्मानो वा यत् ।
 १ सीमारहिते २ सम्मानरहिते च ।
 अमर्ष पु० ऋष-ज्ञानौ षञ् विरोधे न० त० । क्षमाविरुद्धे

कोपे । “अमर्षश्रुत्येन जनस्य जन्तना न जातहाद्नेन न
 विद्विषादरः” किरा० तानेव क्षामर्षतया निजघ्नुः” रघुः
 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्विशुक्तः स च मे प्रियः” गीता ।
 अमर्षण त्रि० ऋष-ल्यु न० त० । १ असहने २ क्रोधने, च ।
 ‘हृदि क्षतो गोत्रमिदाप्यमर्षणः” रघुः । अमर्षणोऽनव-
 स्थायो विशालं कायलक्षणम्” । अमर्षणः स्वयं जेतुमयत्तः
 क्षत्रियोरथे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।
 अमर्षित त्रि० ऋष-क्त इट् गुणश्च न० त० । क्रुद्धे “अस्त्रं
 प्रादुश्कारोयं नारायणममर्षितः” भा० आदिप० ।
 अमर्षिन् त्रि० ऋष-णिनि न० त० । क्रुद्धे क्लियां ङीप् ।
 अमल न० अम+कलच् । १ सातलाह्वे २ अश्वके च नास्ति
 मलं यस्य । ३ निर्मले, दोषरहिते त्रि० “रसकलामल-
 पल्लवलीलया” भाषः “संक्षिप्ताक्षरकोमलामलपटैर्लाङ्घ्य-
 लीलावतीम्” “अमलकमलराशेस्त्रां शपद्वांशपधैः” लीला०
 अमलात्मन् पु० अमलः रागादिदोषरहितत्वात् शुद्ध आत्मा-
 अन्तःकरणं यस्य । निदृष्टरागादौ योगिनि । [३निर्बोधे च
 अमस पु० अम-गतिरोगादौ असच् । १ कले २ रोगे
 अमलिन त्रि० विरोधे न० त० । १ मालिन्यश्रुत्ये २ निर्दोषे च
 कुलममलिनं नत्वेवाहं न च जीवितम्” माल० ।
 अमसृण त्रि० विरोधे न० त० । चिकणभिन्ने ऋत्वे ।
 अमा अव्य० न+मा-का । १ सहार्थे, अमेवानः कुहवाः” ऋ०
 २, ३६, २ । “अमा सह भा०” । अमावस्या । २ निकटे च ।
 न साति परिच्छिनत्ति क्षयोदयविशेषम् मा-क न० त० ।
 सर्व्व कलाव्यापकतया स्थितायां चन्द्रस्य षोडश्यां ३ कलायाम्
 स्त्री “अमा षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला संस्थिता
 परमा माया देहिनां देहधारिणी अमादिपौर्णमास्यानाया
 एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव
 वरानने !” इति स्क० प्रभा० ख० । व्याख्यातं चैतत् काल-
 माधवीये “महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी
 सा चन्द्रमखुलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी
 अमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या
 तिथिसंज्ञकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारो
 पयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः
 षोडशैव एवञ्चात्र सामान्यविशेषरूपेषु तिथिद्वैविध्यसक्तं
 भवति । तत्र येयम् अमेत्युक्ता क्षयोदयवर्जिता प्रुवा
 षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । यास्त्वव-
 शिष्टा दृष्टिर्क्षयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिः विशिष्ट-
 कालविभागस्तिथिविशेष” इति । अधिकं तिथिशब्दे वक्ष्यते

सूर्यकिरणसंपर्काददीप्रायां, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न
मीयते दृश्यते विधुरत् । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री ।
“अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यात्” “यद्यमा रविवारेण”
इति च प्रा० त० पुरा० । “अमायां तु सदा सोम-ओषधीः
प्रतिपद्यते” इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा-कर्मणि
क्लिप् । ई आत्मनि पु० । ७ मानशून्ये लि० । ८ ऋहे
अव्य० निर० । “कामश्चरतामसा भूते” ऋ० २, ३८, ई ।
“अमा ऋहमिति” भा० । अस्यते गम्यते चन्द्रलोकात्
अत्र अम-आधारे-घञ् वा ह्रस्वः । ९ इहलोके । “अमा-
तोमरुतोवि आन्तरिच्चादमायुत” ऋ० ५, ५०, ५८ । “अमातः
अमाल्लोकात्” भा० । तत् यावत्सम्पातसुषित्वा “क्षोणे
पुण्ये मर्त्यलोके विशन्तीति” श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह
लोकागमनात्तथात्वम् । [दुर्बलः ।
अमांस लि० नास्ति मांसं यस्य । १ दुर्बले । मांसहीनो हि
अमात्य पु० अमा सह वसति त्वक् । मन्त्रिणि । तस्य दण्ड-
नीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम् । “पुरोहितामात्यसुखाश्च
योधाः” भट्टिः । “अमात्यपुत्रैः सयोनिरन्वितः” रघुः ।
“अमात्ये दण्ड आयत्त” इति मनुः । “अमात्यव्यङ्गना राज्ञां
दृष्ट्यासौ शत्रुसंहिताः” माघः । अमात्यलक्षणसक्तं
हेमा० विष्णुध० पु० । “सर्वज्ञज्ञणलक्षणयो मन्त्री
राज्ञस्तथा भवेत् । ब्राह्मणेो वेदतत्त्वज्ञोविनोतः प्रिय-
दर्शनः । क्लबलक्ष्ये महात्मा च स्वाभिभक्तः प्रियवदः ।
दृहस्यत्युचनः प्रोक्तं नीतिं जानाति सर्व्वतः । राग-
द्वेषेषु यः कार्यं न च हृन्ति महीक्षितः । लोकाप-
वादाद्राजार्थं भयं यस्य न विद्यते । क्लेशक्षमस्तु धर्मात्मा
विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्रज्ञाश्चदक्षः प्राज्ञो
भक्तजनप्रियः । इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ जहापोहविशा-
रदः । शूरश्च ज्ञातविद्यश्च न मानो न च मत्सरी ।
चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्राण आत्मवान् । षाड्गुण्य-
विधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्याणां
नैव कार्यातिपातनः । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुण-
प्रियः । कृतानामकृतानां च कर्मणामन्ववेक्षिता । यथा
पुरुषमहर्षीणां पुरुषाणां नियोजकः । कर्ता परोक्षे कार्याणि
सांपराये भृगूत्तमः । तत्त्वातत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुलाघ-
वम् । शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्नहे चैव तत्त्ववित् स राज्ञः
सर्व्वकार्याणि कुर्याद्दृष्टगुणलोद्गहः । विदितानि तथा कुर्याच्च
ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि
भार्गव ! अचिरेणापि विद्वेषं समन्त्रो त्वधिगच्छति । कुरुते

यस्तु कार्याणि विदितानि महीपतेः भेदो न तस्य भवति
कदाचिदपि भूभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च
तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च
लक्ष्मीर्यस्य दीप्तं भुवनत्ववेऽपि” इति ।

अमात्र पु० नास्ति माता परिच्छित्तिर्यस्य । १ इयत्ताशून्ये पर-
मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । दृहत्परिभाषकत्वनेन २ परि-
च्छेदशून्ये गगनादौ च लि० । अमात्रं त्वा धिषणं तविषे
ऋ० १, १०२, ७, “अमात्रं सातया इयत्तया रहितम्” भा० ।
अमानना स्त्री अभावे न० त० । आद्राभावे न० त० । आद-
रशून्ये लि० । [मनःकष्टदायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न० त० ।
अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्येण माः मासो वा चन्द्रमा
वशां गौरा० ङीष् । अमावस्यायाम् ।

अमाय लि० नास्ति माया यस्य । १ कपटशून्ये २ अविद्याशून्ये
ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्ताशून्ये लि० ।

अमानिन् लि० न मन्यतेऽमिमन्यते मन-निनि न० त० ।
अभिमानशून्ये “अमानित्वमदम्भित्वम्” गीता ।

अमार्जित लि० ऋज-क्त विरोधे न० त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् अप्
घञ् वा नि० गौरा० ङीष् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्राकौ यस्याम् नि० । कण-
पक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अधः प्रदेशवर्ती
शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्ध्वं प्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यः ।
तयोर्गतविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनवि-
रिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति
तदा सूर्यरश्मिभिः साकलेऽनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमी-
षदपि न दृश्यते इति कणपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-
पलक्षितकालः अमावस्येति निष्कर्षः । “सूर्याचन्द्रमसोः
यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी र्धः परः सन्निकर्षः
साऽमावस्येति” गोभि० । “अमावस्या गुरुं हृन्ति शिष्यं
हृन्ति चतुर्दशी” मनुः । अमावास्यायां भवः वा कुन् अमा-
वास्तकः अण् अमावस्यः । तत्रभवे लि० । “य आनारे
ऋगयन्ते प्रतिशोऽमावासे” अथ० ३६, ३ ।

अमावसु पु० आयुपुत्रे ऋषिभेदे “अमावसुमिति ख्यात-
मायोः पुत्रं यशस्विगम्” ह० वं० ।

अमित लि० न मितः । १ अपरिच्छिन्ने इयत्ताशून्ये “अमितस्य
हि दातारं भर्तारं कान पूजयेत्” ? राभा० । २ अज्ञाते च ।
अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्तवः पाद-

विच्छेपा अस्य, अमितः विक्रमः शौर्यमस्येति वा ? विष्णो ।
 “सुकुन्दोऽमितविक्रमः” वि०स० । बद्धशौर्ये ति० ।
 अमिताशन पु० अमितमन्नाति संहारममये अश-ल्यु । सर्व-
 भक्षके परमेश्वरे । “यस्य ब्रह्म च जलञ्च उभे भवत ओदने
 मृत्युर्थस्योपसेचनम्” इति श्रुतेः “अत्ता चराचरग्रह-
 णात्” इति शा० सूत्राच्च तस्य सर्वभक्षकत्वम् । २ विष्णौ च
 “वेगवानमिताशनः” विष्णुस० ।
 अमितौजस् ति० अमितमोजो यस्य । अपरिच्छिन्न सामर्थ्यं
 प्रचुरबले । “कविरमितौजा अजायत” ऋ० १, ११, ४ ।
 “स तैः पृष्टस्तथा सत्यगमितौजा महात्मभिः” मनुः ।
 अमित्व अम० रोगे इत् । रिपौ । “स्याताममितौ मित्वे च
 सहजप्राकृतावपि” तस्य मित्वाख्यामित्वामित्वास्ते” इति च
 माघः “अमितजिन्मित्रजिदोजसा स यदिति” नैष० ।
 “अमित्वादिपि सहस्रममेध्यादिपि काञ्चनम्” मनुः ।
 अमित्वस(सा)ह ति० अमित्वं सहते बलाधिक्यात् अच् अण्
 वा । रिपुजयशीले बलिनि “शासद्दद्या महां अस्मित्व
 साहः” । अथ० १, २०, ४ । [तस्ते प्रियमप्यमित्वा] रघुः ।
 अभित्या अव्य० विरोधे न०त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये “तामूच-
 अभिन् ति० चु० अम-रोगे ह्रस्वः इति । रोगिणि ।
 अभिन ति० मि-क्षेपे बा० कर्मणि नङ् न०त० । अक्षेप-
 णीये अहिंसे “उत द्विवर्हा अभिनः सहोभिः” ऋ० ६,
 १६, १ । “अभिनः अहिंसनीयः” भा० ।
 अभिअ ति० न०त० । संकीर्णभिन्ने पृथग्भूते । “तद्वा अभि-
 अमेव वस्तुनां प्रातः सवनम्” शत० ब्रा० ।
 अभिअित ति० न०त० । मिअितभिन्ने पृथग्भूते ।
 अभिघ्न न० अम-भोगे कर्मणि इधन् । १ लौकिकसुखे नास्ति
 मिषच्छलं यत् । २ याज्यशून्ये ति० ।
 अमीव ति० मी-बधे कर्मणि क्त न०त० । अहिंसिते । “अमो
 तवर्णा उपसञ्चरन्ति” ऋ० ४, ५१, ६, “अमीतवर्णा अहिं-
 सितवर्णाः” भा० ।
 अमीव ति० अम-वन् नि० ईडागमः । १ रोगे “सनेम्यसद्य,
 यवन्नमीवाः य०” ६, १६ । अमीवाः व्याधेन् सुपांसुः
 वे०दी० । “अपामीवं बाधते वेत” ऋ० १, ३५, ६
 “अमीवां रोगादिबाधाम्” भा० “प्रजावन्तोऽनमीवा अना-
 गमः” ऋ० १०, ३७, ७ “अनमीवा रोगरहिताः” भा० ।
 “अमीवहा वास्तोष्यते” ! ऋ० ७, ५५, १ “अमीवं रोगं
 हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता” भा० । २ पापे,
 ३ दुःखे, च न० । उज्ज्वलदत्तस्तु मीज् हिंसायां

वन् मीवः उदरक्रभिरित्येवनिपातः न तु अमीवः इत्याह ।
 अमीवचातन ति० अमीवं रोगं चातयति चत-याचने
 णिच्-ल्यु । रोगहिंसके “देवममीवचातनम्” ऋ० १, १२, ७
 अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं चात-
 कम्” भा० स्त्रियां गौ० डीष् । आप इङ् उ भेषजीरापो
 अमीवचातनीः” ऋ० १०, १२७, ६ ।
 असुक ति० अदस्+टेरकच् उत्त्वमत्वे । अदःशब्दार्थं
 “अत्ताहमसुकः साक्षी” “समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन
 निवेशयेत् मतं मेऽसुकपुत्रस्य यदतोपरि लेखितम्” च या० ।
 असुक्त ति० न सुक्तः विरोधे न०त० । सुक्तभिन्ने ? बद्धे “सदा
 प्रहृष्टया भाव्यं व्यये चासुक्तहस्तया” मनुः । २ संसारबन्ध-
 युक्ते च न सुच्यते सर्वदा योषैः । [हातदुरी] । ३ क्रूरिकाभेदे न० ।
 असुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १ सुक्यभावे सुक्तिर्माचनं रज्ज्वा-
 दिबन्धननिवृत्तिः संसारबन्धननिवृत्तिरूपो मोक्षश्च । न० व०
 २ सुक्तिशून्ये ति० । [मौषे ।
 असुख्य ति० सुख्यम् विरोधे न०त० । सुख्यभिन्ने प्रधानभिन्ने
 असुगध ति० न सुगधः ? सुगधभिन्ने । सुगधः मोहान्वितः
 मनोहरश्च । २ सुगधावस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री ।
 असुतस् अव्य० असुप्तात् अदस्+तसिच् उत्त्वमत्वे । १ असुप्ता
 दित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च “इतआजातोऽसुतः कुत-
 शित् ऋ० १, १७६ ४ ।
 असुत अव्य० असुप्तिन् अदस् तल् उत्त्वमत्वे । १ असुप्ति-
 न्नित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च “यत्तु बाणिजके दत्तं नेह
 नासुत तद्भवेत्” मनुः । [“असुतभूयादध यद्यमस्य” श्रुतिः ।
 असुत्रभृय न० असुत भवनम् भू-भावे क्यप् । परलोकभवने
 असुया अव्य० असुना प्रकारेण धाल् । असुना प्रकारेणेत्यर्थे “इत्यं
 नः सदोऽसुथासदोः न एतदतिक्रामादिति” शत० ब्रा० ।
 असुद्राञ्च् ति० असुमञ्चति अदस्+अनुच् क्तिप् अद्रा
 गमः उत्त्वमत्वे । १ अदःशब्दार्थमाप्ते २ तत्पूजके च ।
 शसादौ असुद्रीचः । पूजार्थे असुद्राञ्चः । स्त्रियां डीष् ।
 असुमुयञ्च् ति० असुमञ्चति अदस् अनुच्-क्तिप् गतौ न
 लोपः अद्रादेशः अद्रेरपि उत्त्वमत्वे । १ अदः शब्दार्थं गते
 तत्पूजके च शसादौ असुस ईचः असुमुञ्चः स्त्रियां डीष् ।
 असु(दो)वत् अव्य० असुष्ये व वति वेदे उत्त्वमत्वे । अमृष्ये-
 वेत्यर्थे “मनुषुङ्गरतवदमुवदिति यजमानार्थे याम्याह”
 कात्या० ३, २, ७ ।
 असुव्यकुल न० इत० नि० अलुक् । प्रसिद्धकुले । मनोघ्ना
 वृज् आसुष्यकुलकम् तद्भावे कौलीन्ये न० ।

अमुख्यपुत्र पु० ईत०नि०अलुक् । प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य
भावः मनोज्ञा० वुञ् आसुष्यकम् । कौलीन्ये न० ।

अ(आ)मुष्यायण पु० असुष्य अपत्यम् फ (फञ्) अलुक् ।
विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये असुष्यापत्ये च ।

अमूहृत् त्रि० असुष्येव दर्शनमस्य अदस्+इश-कस् आति
जन्मत्वे । अदःशब्दार्थसदृशे । कञ् । अमूहृशः किन्
अमूहृक् कुत्वम् । उक्तार्थे । कञ् प्रत्यये स्त्रियां डीप्
“अमूहृशी तत्कविष्टन्द्वन्दिता” नै० ।

अमूर स्त्री अमूः सूच्याभावः कुञ्जा० असुष्ये र ।

मूढनिम्ने मोहस्युन्ये “संज्ञानत स्वैर्देवैरमूराः” ऋ० १
ईद० ४, “वास्तास्तु मूढा वयं स्योऽमूढस्त्वमसि इति” मूढ-
शब्दस्य रूपमाह तत्र पु० साधुत्वम् ।

अमूर्त्ति त्रि० न०त० । मूर्त्तिभिन्ने अवयवस्युन्ये अपरिच्छिन्नपरि-
भाषे “चित्तिर्ज्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च । परापर-
त्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमो” भाषा० “मूर्त्तत्वमवच्छि-
परिमाणवत्त्वमिति” सि०षुक्ता० तद्दिने गगनादौ । “हे
वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं ज्ञामूर्त्तमेव च” शत०ब्रा० ।

अमूर्त्तिगुण पु० ईत० । वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणवि-
शेषे “धर्माधर्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च एते-
ऽमूर्त्तिगुणाः सर्वे” भाषा० ।

अमूर्त्ति त्रि० नास्ति मूर्त्तिरस्य । १ अवयवस्युन्ये गगनादौ
२विश्वौ पु० “अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः” विष्णुस० “मूर्त्ति-
धनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणं तन्नास्ति यस्य” भा० ।

अमूर्त्तिमत् त्रि० न०त० । १ मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २विश्वौ
पु० “दीप्रमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्” वि०स० ।

अमूल त्रि० नास्ति मूलं यस्य । १ आदिकारणस्युन्ये “मूलं
मूलाभावादमूलम्” सा०सू० । “त्रयोविंशतत्त्वानां मूल-
सुपादानं प्रधानं अमूलं मूलस्युन्ये अनवस्थापत्या तत्र
मूलान्तरासम्भवात्” प्र०भ० । “इयं वा इदं जीवनं
“मूलं चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्याः उपजीवन्ति
पशवोऽमूलाः श्लोषघयोमूलिन्यः” शत० ब्रा० । मूलं
च अमूलञ्चाद्वाद्यं प्रतिष्ठितम्” शत०ब्रा० । २ मूल-
दृष्ट्यादियथा तच्छून्ये त्रि० मूलाज्जम् । पा० अजादि
टाप् । सा च ३ अग्निशिखादृष्टे । कप् । अमूलको-
ऽलुक्ताथे मूलपत्येषु-अदृष्टे च “एतद्वचनममूलकम्”
भूरिलोकप्रसिद्धिः ।

अमृक्त त्रि० ऋज-शोभालङ्कारयोः वेदे न पत्यम् न०त० ।

१ अयोधिते अनिर्णिते “अमृक्तेन ऋयता वाससा” भ०

ऋ० ६, ६६, ५ लोके तु अमृष्टः । तत्रार्थे धातुनाम-
नेकर्धत्वात् २ अर्हंसिते । “रथोवाजा ऋभुचक्षो अ-
मृक्तः” ऋ० ७, ३७, १ । “अमृक्तः अर्हंसितः” भा० ।

अमृणाल स० सादृश्ये न०त० । मृणालसदृशे वीरणमूले ।

अमृत् त्रि० न मृत्तः । १ मरणस्युन्ये जीविते “अमृते जारजः

कुण्डः” अमरः “अपाम सोमममृता अभूम” इति श्रुतिः

मरणञ्चात्र “आमृतसंज्ञवस्थानममृत्तत्वं हि भाष्यते इति”

विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्वं, देवानामपि तथैवा-

मृत्तत्वम् “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमान्नायात्”

शा०सू० कार्यब्रह्मणा सह सर्वेषां लयाभिधानात् । न

मृत्तं मरणं यस्मात् । २ पायूपे तत्सेवने हि अमृत्तत्वं

भारतादौ प्रसिद्धम् । तच्च प्रथमं पृथूपदिष्टैर्देवैरिन्द्रं वत्

कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्वा दुग्धम् पञ्चाङ्गं दुर्वासः-

शयात् सहद्रमध्यं गतम् ततो देवासुरैः सहस्रे मथिते

पुनस्तत्रमिति पौराणिकी कथानुसन्धेया “देवासुरैरमृत्त-

मसुनिधिसंमत्ते” किरा० न वै देवा अन्नानि पिबन्ति

एतदेवामृत्तं दृष्ट्वा तप्यन्ति” चा०उ० । “अमृत्तदीधितरेष

विदर्भजे । भजसि तापमनुष्यकिमंशुभिः । यदि भवन्ति

मृताः सखि ! चन्द्रिकाः इति” नैषधम् । ३ जले तस्य

प्राणहेतत्वात् अमृत्तत्वम् । “अन्नमयं हि सौम्य ! मन

आपोमयः प्राणः” इत्युपक्रम्य षोडशकलः सौम्य !

पुरुषः पञ्चदशानि माशोः कामसपः पिबापोमयः

प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते” छा०उ० । जलपानाभावे

प्राणविच्छेदोक्तेः तत्पाने च प्राणदृष्टेः जलस्य मरणाहेतु-

त्वम् । “अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा” अमृतापिधानमसि

स्वाहेति” आपोशनमन्त्रः । ४ घृते तस्य, “आयुर्वै घृत”

मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतत्वात्तथात्वम् । “अमृत्तं

नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभैव मन्दरक्षु-

क्षुभिताम्भोधिवर्षना” माघः । ५ पारदे तस्य च रसा-

यनादिना पाने “अभ्रकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः

अनयोर्भेलनं देवि ! मृद्युदारिद्र्यनाशनम्” इत्युक्तेः बह्व-

कालजीवनहेतत्वात् तथात्वम् रसेश्वरनर्शने विवरणम् ।

इयन्नशिष्टे द्रव्ये “यज्ञशेषोऽमृत्तं मृत्तं” मित्युक्तेस्तथात्वम् ।

७ अयाचिते वस्तुनि “मृत्तं स्यादयाचितं भैक्ष्यममृत्तं स्याद्-

दयाचितम्” मनूतेस्तस्य मरणरूपपापमानहेतयाचनस्युन्य-

त्वात् तथात्वम् । “ऋतामृताभ्यां जीवेत्” मनुः । ददुग्धे

तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतत्वात् तथात्वम् । ६ अन्ने “अन्न-

मूलं हि जीवनं” मित्युक्तेस्तथात्वम् । न म्रियते क्षीयते । १० स्वर्णे ।

“अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति” या० उक्तेस्तस्य वज्रो बद्धतापनेऽपि अक्षीणत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्वं “स्वर्णं तैजसमत्यन्तानलसन्तापेऽपि अनाशयत्वादित्यनुमानेन” सि० सु० साधितम् । एतदभिप्रायेणैव “अमृतं वै हिरण्यमित्युक्तम्” शत० ब्रा० । ११ भक्षणीयद्रव्यमात्रे, तस्यान्नवत्तथात्वम् १२ स्वादुद्रव्ये अमृततत्त्वत्वात् १३ तत्साधने द्रव्येति : “आदित्यो वै देवमधु” इत्यादि मधुविद्यायाम् “ता एवास्यामृततामधुनाहः” का० उ० पञ्चकृतः पाठः । १४ हृद्ये अमृतवदाह्लादकत्वात् तथात्वम् १५ विषे १६ वृत्सनाभे विषे तयोः वैद्यकौक्तदिशा शोधने अमरव्यहेतुत्वात्तथा । अतएव “विषममृतं क्वचिद्भवेदिति” रघुः १७ भोजे “विद्यायामृतममृतं” इति श्रुतिः जयन्त्यत्वात्तथा “अमृतस्यैव सेरुरिति” श्रुतिः ‘स त्रिये चामृताय च’ अमरः । १८ अमृततत्त्वत्वे आनन्दकरत्वात्तथा । “अमृतं बालभाषितमिति” हितो० । “आष्यायितोऽसौ वचनामृतेन उद्भटः” । अमृतमप्यस्य स्वाभित्वेन भक्षकत्वेन वा अर्श० अच् । १९ धन्वनरौ सहि ससुद्रमधनसमये अमृतं विभ्रदित्यतः इति पुराणे प्रसिद्धम् । २० देवे तद्भक्तत्वेन तथात्वम् । देवानाञ्चामृतदर्शनेनैव तदप्रत्वम् “न वै देवा अन्नानि पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा दृष्यन्तीति” का० उ० उक्तेः “रथेनामृतं मर्त्यञ्च” य० ३३, ४० अमृतं देवादिकमिति” वे० दी० । न स्त्रियते स कर्त्तरि क्त । २१ वाराहीकन्दे ३ तस्य बद्धच्छेदनेऽपि पुनः प्रकृत्वात्तथा २२ वनसुप्ते च तस्य ओषधितया फलपाकान्तेऽपि क्लिप्तप्रकृत्वात्तथात्वम् । २३ शुडूच्याम् । २४ इन्द्रवारुण्यां २५ ज्योतिष्मत्याम् २६ मोरजदुग्धायाम् २७ अतिविषायां २८ रक्तत्विति २९ दूर्वायाम् ३० आमलक्यां ३१ हरीतक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्थूलमांसहरीतक्याञ्च स्त्री । एतासां यथायथं रोगनिवारकत्वेन तथात्वम् । अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततत्त्वत्वात्सादवत्त्वाच्च ३५ सुरायां स्त्री । ३६ सूर्यरश्मिभेदे स्त्री “तासां शतानि चत्वारि रश्मिनां दृष्टिसर्जने । शतत्रयं हिमोत्सर्गं तावद्भस्म सर्जने । आनन्दाच्च हि मेघाच्च भूतनाः पृतना इति । चतुःशतं दृष्टिवाहाः सर्वास्ता अमृता स्त्रियः” मन्त्रि० यादवः । तासाञ्चामृतस्य जलस्य दायित्वात्तथा । “सौरोभिरिव नाड्योभिरमृतास्याभिरण्यः” रघुः । ३७ मरुत्तन्मध्ये विष्णो पु० “अमृतः शान्ततः स्यात्” वि० स० । नास्ति अमृतं मरुत्तं यस्मात् ।

३८ अजरमरत्वप्रदे ति० । “इन्द्रियस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु” यजु० १९, ७२, ७३, ७४, ७५ । “अमृतमजरा मृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततत्त्वत्वे० दी० “नन्दा भौमार्कयोर्भद्रा युक्तेन्दोश्च जया बुधे । शुभयोगा गुरौ रिक्ता पूर्णा मन्देऽमृताह्वया । “आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा युक्तेन्दोश्च जया चो स्याद् गुरौ रिक्ता पूर्णाके चामृता शुभेति” इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवारयोगरूपे योगभेदे “ध्रुवगुरुकरमूला पौष्पभान्वर्कशारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनीभाद्रयुग्मे । दिवसकरतरङ्गौ शबरेनाथवारे । गुरुयुगनलवातोपान्यपौष्णानि कौजे । दहनविधिशताख्यामैत्रभं सौम्यवारे । मरुददितमपुष्यामैत्रभं जीववारे । भगयुगजयुगश्रोविष्णुमैत्रे सिताहे । श्वसनकमलयोनी सौरिवारेऽमृतानि” राज मा० उक्ते आदित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता बुधाहुराधा शनिरोहिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगवर्गाः । उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे ‘यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनवाप्यशुभं भवेत् । इत्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा’ ज्योति० । ४१ ब्रह्मिण न० ।

अमृतगति स्त्री यदि दशमं गुरु विहितं विशिखमितं सुक विहितम् । अमृतगतिः फणिकथिता दलयतिका न्यप ! कथिता” इत्युक्तलक्षण कन्दोभेदे ।

अमृतगभ पु० अमृतं ब्रह्म गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य । १ जोवे तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्गमितया तदन्तःस्थितत्वात् तथात्वम् । “यो न जीवोऽसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि स्वप्न” अथ० ६, ४६, १ “स्वप्नान् स्वेन तदा सपन्नो भवतीति” श्रुतेः सुपुण्यवस्थायां सकलान्तर्गमनभासनेन तच्चून्यतया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् अधिकं सुपर्णशब्दे दृश्यम् अमृतस्य मोक्षस्य गभे आधारः । २ ब्रह्मिणि

अमृतजटा स्त्री अमृतमिव खादुर्जटा यस्याः । जटाभांस्याम् अमृततत्व न० अमृतस्यामरव्यस्य भावः त्व । १ मोक्षे । “त्यागे नैके अमृतत्वमानयुः” श्रुतिः “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैश्वदा-दसचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” क० उ० । “अमृतत्वममरव्यधर्मत्वम् भा० ‘अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते’ इति मनुः “आभूतसंश्रवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति विष्णु० पु० उक्ते २ महाकल्पावस्थायित्वे च ।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुधाया तृपारस्य तरङ्गिणी नदीव । ज्योत्स्नायाम् राज० नि० ।

अमृततिलका स्त्री नगशपवोधररुचिरा कुसुमविराजितस-

कुरा । वसुधधुदोर्धयुगलका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्त-
लक्षणे दशहरपादके वर्षष्टभेदे "त्वरितगतिश्च नजन-
गैरित्युक्तत्वरितगतिलक्षणाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम् ।
अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे
"अमृतदीधितरेष विदर्भजे भजसि तापमसुष्य" नै० ।
अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।
अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः । अमृतसन्ततौ ।
'चरमचरणलयमवसिति रुरुयुग्मम् । अखिलमपरसुपरि-
गतमिति ललितपदयुक्ता तदियममृतधारा" इ०२० उक्ते-
१ पदचतुष्टयपदके २ छन्दोभेदे । उपरिगतम् "सुखपादोऽष्ट-
भिर्वर्षैः परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्दृष्ट्वा" इत्याद्युक्तलक्षणम्
ईत० । २ सुधासन्ततौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।
अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कण्ठयजुर्बेदानर्गता
अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य खाडुरसस्य नालोव । कर्पूर-
नालिकाभेदे पक्वान्भेदे शब्द०२० ।
अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति अहुरेभ्यः पा-रक्षणे क ।
१ विष्णौ सहि अमृतमन्यनसमये असुरैर्हियमाणममृतं
बोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चित्वा देवेभ्योदानात् तत्
पालकः इति भागवती कथा । "सोमपोऽमृतपः सोम" इति
वि०स० । अमृतं पिबति पा-पाने क । २ देवे तद्दर्शनेन
हप्रत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम् । ३ अमृतहृत्सम-
ध्वादिपातरि लि० । "प्रुवममृतपनामवाच्छयासावधरमसुं
मधुपक्ष्वाजिहीते" भाषः ।
अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पक्षः क्षयाकारित्वात् ।
१ वङ्गौ "अमृतौ सुवर्षमचीणम्" या० उक्तेः सर्वदाहक-
स्यापि वङ्गे न सुवर्षनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्षपक्षत्वम् ।
"तस्येतावष्टपक्षौ यावेतावमितोऽग्नी" इति शत० ब्रा०
अमृतं स्वर्षमिव पीतौ पक्षावस्य । १ स्वर्षपक्षे श्येनभेदे
"हिरण्यपक्षः शकुनोभुरण्यममृतं वै हिरण्यमृतपक्षः
शकुनः" शत० ब्रा० ।
अमृतफल न० अमृतमिव खादु फलम् । (नासपातीति)
१ यवनप्रसिद्धे रुचिफले "अमृतफलं लघु दृढं सुखादु त्री-
नृहरेद्दोषान् । देशेषु सुदलानां बद्धं तल्लभ्यते लैकैः
भा० प्र० । ६० ब० । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री
४ पटोले ५ पारावतद्वये च पु० ।
अमृतवन्धु पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्थानोत्पत्तिकत्वात् सहो-
दरः । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्यनसमये समुद्रात् उत्पन्नत्वात्
तथात्वम् । "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात् सागरात्

अमृतात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुर्वन्धुः" इति भा० ब्रा०
प० । अमृतस्य बन्धुरिव पाहकत्वात् । २ देवमात्रे "तं देवा
अन्वजानन्त भद्रा अमृतबन्धवः" ऋ० १०, ७२, ५ ।
अमृतभक्षताकी स्त्री "सुपकमल्लताफलानि सम्यक् द्विवा विदा
र्यांठकसन्निभानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेभ्य-
पनीय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशुयुक्तेन घनं
यथा स्यात् । सितोपलाः षोडशभिः पलैस्तु विमिश्र्य सं-
स्थाप्य दिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोच्चाग्निबलेन मात्रां ज-
येद् गुदोत्थानखिलान् विकारान् । कचान् सुनीलान् घन-
कुञ्जितापान् सुवर्षद्विष्टं सुकुमारताञ्च ॥ जवं हयानाञ्च
मतङ्गजं बलं, खरं मयूरस्य कृताशदीप्तिम् । स्त्रीवल्लभत्वं
लभते प्रजाञ्च नीरोगमद्द्विघृतानि चायुः ॥ न चाद्रपाने
परिहार्यमस्ति न चातमे चाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले
सकलाभयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥ भक्षताकी
शुद्धिरिह प्रागिष्टा चूर्ष्यशुखन्तात् । घृताञ्चतुर्गुणं क्षीरं
घृतस्य प्रस्य द्रव्यते" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे ।
अमृतभुञ्ज पु० अमृतं भुञ्जे दृष्ट्वा भोगहृत्स्य हृत्प्रमत्तुते भुञ्ज-
क्तिपु ईत० । देवे "न वै देवा अन्नानि पिबन्ति एतदेवामृतं
दृष्ट्वा त्वयन्तीति" ऋ० ७० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनहृत्प्रि-
मत्त्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टान् वा भुञ्जे ।
२ यज्ञशिष्टान्भोक्तारि ३ अयाचितान्भोक्तारि च लि० ।
अमृतयोग पु० अमृताख्योयोगः । ज्योतिषोक्ते । तिथि-
वारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।
अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वादयम् । १ अमृतरूपे
आस्वादे "विश्वानोऽन विमर्द्दनेऽमृतरसप्रसन्दमाध्वीकम्ः"
कुमा० । अमृतस्य रसः सारः । २ सुधारसे "सिक्ता इवामृ-
तरसेन सुहृर्जनानाम्" भाषः । अमृतं मोक्षः रस इव यस्य ।
३ परमात्मनि "स एष सैन्धवघनोऽमृतरस इति" श्रुतिः
अमृतस्येव रस आस्वादोऽस्याः । ४ कपिलाद्राक्षायां
(अन्दरसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्भेदे च स्त्री । सा च
"हृतीवभागखण्डेन मिश्रितं षष्टिपिष्टकम् । शुभ्रभीषद्द्वि-
युतं मर्द्दयेद्दृष्ट्वाणिना । एवं समुद्भितं कृत्वा स्थापयेद्-
जनीमितम् । ततोऽन्यस्त्रिघृत्नि तु चितितं निस्वर्चैर्निलैः
विधाय पूषकं तेन तस्मिन्कायां घृते पचेत् । ततोऽमृतरसा
जाता वातहृत्तलवर्द्धिनी" इति भा० प्र० उक्ता ।
अमृतलता स्त्री अमृतालता । १ शुद्ध्याम्" (अमरलता)
इति २ स्यातायां लतावाञ्च ।
अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुस्य । १ चन्द्रे स हि कण्ठ-

पक्षे वज्रादिभिः कलानामेकैकशः भक्ष्येऽपि पुनः यज्ञधि-
 एरूपामृतेनाप्यायते । यथोक्तं कालमाधषीये सोमोत्पत्ति-
 वाक्येन “प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वे
 देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः
 षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं षष्ठयोदिव्या अष्टमीमजएक-
 पात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं
 पिबते वायुः पिबत्येकादशीसुभा । द्वादशीं पितरः सर्वे
 समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः
 पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।
 निष्प्रोतश्च कलायेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका-
 या तु सा त्वपो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम
 ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्य भुगतञ्च
 यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातिभिः । ऊत-
 मग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलाष्टद्विः
 पौर्णमास्यां तु पूर्णता” इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे
 सूर्यमखण्डे प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्विषये चन्द्रकला-
 भक्ष्यवत् वज्रादीनां तद्विरिष्येतत्परत्वं सोमोत्पत्तिवाक्यस्य
 देवानाम् अस्मदादीनामिव भोजनस्यासिद्धेः तद्विमात्राधायक-
 त्वेन तद्भोग्यत्वम् “न वै देवा अन्नं पिबन्ति एतद्देवामृतं
 दृष्ट्वा त्वयन्ति” ऋ० उ० उक्तोक्तथावगम्यते इत्यविरोधः ।
 अन्नश्चरखरूपे विष्णोः “अमृतानामोऽमृतवपुः” विष्णुसं० ।
अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।
अमृतवाक त्रि० अमृतमिव वाक्को वचनं यस्य । १ अमृततल्य
 वचने “अमृतवाका वयसां सा क्षिप्रस्येनं जनयति” शत० ब्रा०
अमृतसंभवा स्त्री अमृतैव सम्भ्रजति सम् भू+अच् ।
 गुडूच्याम् (गुलुञ्च) ।
अमृतसंशय न० अमृतमिव स्वादु संशयम् । पक्वान्भेदे ।
 “पचेत् एतोत्तमे तप्ते न्यसेत् पक्वं नवे षटे । ततो मरि-
 चचूर्णेन खण्डचूर्णावचूर्णितम् । कुर्यात् कर्पूरसंयुक्तं संशय
 ममृतोपमम् । संशयममृतस्वादु पित्तघ्नं मधुरं स्मृतमिति
 भा० प्र० ।
अमृतसार पु० अमृतस्य दुग्धस्य सारः । एते । चक्रदत्तोक्ते
 अयःपाकभेदे यथा “लोहस्य पाकमधुना नागार्जुनशिष्ट-
 मधिदन्नः ॥ लोहारकूटास्रजकटाहे दृढमृष्टस्ये प्रथम्य
 शिवम् । तदयः पचेदचपलः काष्ठेऽग्नेन वज्रिनामृदुना ॥
 निक्षिप्य लिफलाजलसृष्टितं यत्तत् घृतञ्च दुग्धञ्च । संचाल्य
 बौहमय्या दर्व्यां लग्नं ससुत्वाद्य ॥ मृदुमध्यखरभावैः पाक-
 स्त्रिविधोऽल वक्ष्यते पुंसाम् । पित्तसमीरणस्यैश्चप्रकृतीनां

मध्यमस्य समः ॥ अथक्तदर्विलोहं सुखदुःखस्खलनयोगि
 मृदु मध्यम् । उष्णितदर्वि खरं परिभाषन्ते वैचिदा-
 चार्याः ॥ अन्ये विहीनदर्वीप्रलेपमाखुत्कराकर्तुं ब्रुवते ।
 मृदुमध्यमर्द्धचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि
 पाक ईडक् सर्वेषां गुणददेव न तु विफलः । प्रकृतिविशेषे
 स्त्रक्ष्णौ गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥ विज्ञाय पाकमेवं
 द्राग्यतार्थं क्षितौ क्षणान् कियतः । विश्वास्य तत्र लोहे
 विफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राग्भ्रंभवति ततो
 विगलिते यदुष्णत्वे । चुर्खीकृतमनुरूपं क्षिपेन्न वा न यदि
 तल्लानः ॥ पक्वं तदप्रसारं सुचिरघृतस्त्रिजान्विरुक्षत्वे ।
 गोदोहनादिभाण्डे लौहभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् ।
 यदि तु परित्युतिहेतोर्धृतमीक्षेताधिकं ततोऽन्यस्त्रिन् ।
 भाण्डे निधाय रत्नेद्वाव्युपयोगे ह्यनेन सहान् ॥ अयसि
 विरुक्षीभूते स्नेहस्तिलघृतेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणो-
 च्चरमित्यसुना स्नेहनीयं तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्ष्यमय-
 सोऽसुनैव शंसन्ति । केवलमपीदमशितं जनयत्यवधो गुणान्
 कियतः ॥ अमृतसारः” चक्र० द० ।

अमृतसारज पु० अमृतादिव स्वादोः सारात् जायते
 जन-ड ५ त० । १ गुडे रा० नि० ।

अमृतसू अमृतं दीधितिरूपमाप्ययनं सृते सू-कृप् । चन्द्रे ।
 अमृतान् देवान् सृते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । उच्चैः अवशि
 अश्व । तस्यामृतमथने ससुद्रादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । सुरा
 देवी समुत्पन्ना तरुगः पाण्डुरस्तथा” भा० आ० प० ।
 तज्जातीयत्वात् घोटकमात्रे राजनि० ।

अमृतस्रवा स्त्री० अमृतमिव स्रवति स्रु-पचाद्यच् । १ रुद-
 नीलतायाम् । भावे अप् ईत० । २ अमृतनिष्यन्दे पु० ।

अमृतांशु पु० अमृतमिवाधायकः अशुरस्य । चन्द्रे ।

अमृतांशुद्विव पु० अमृतांशोश्चन्द्रस्योद्भवो यस्मात् । विष्णौ
 “अमृतांशुद्विवो भानुः” वि० सं० । ५ त० चन्द्रोद्भवे त्रि० ।

अमृतान्धस् पु० अमृतमन्धोऽन्धमिव दर्शनात् तद्विक्रमस्य ।
 अमृताशने देवे तेषाममृताशनञ्च दर्शनमात्रेण “न वै देवा
 अन्नं पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा त्वयन्ति” श्रुतेः । तेषां
 तत्पानक्रथा “ततस्तद्मृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
 जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । ततो देवगणाः
 सर्वे पपुस्तद्मृतं समम्” भा० आ० प० ।

अमृताफल न० अमृतायाः फलम् । पटोले द्रव्याभि० ।

अमृतायमान त्रि० अमृतमिवाचरति अमृत+क्यङ् यानच् ।

अमृततल्ल्ये "उत्तिष्ठ वल्ले त्वमृतायमानम् वचोनिशम्येति" रघुः ।
 अमृताश पु० अमृतममरणं क्षयाभावममृते अश-व्याप्तौ अण् ।
 विष्णौ "अमृताशोऽमृतययुः" विष्णु० सं० अमृतं सुधा-
 मन्नाति अश-भोजने अण् । २ देवे । [अश्वः शब्दे विवरणम्
 अमृताशन पु० अमृतमन्नाति अश-भोजने ल्यु । देवे अमृता
 अमृताश्म त्रि० न श्वयते सु-तन् न० त० जौत नित्यः कर्म०
 टच् समा० । प्रस्तरभेदे जीविप्रस्तरखण्डभेदे ।
 अमृताष्टकं पु० अमृताप्रभृतीनामष्टकं यत् । गूडचूचीन्द्रवारि-
 ष्टपटोलं कटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्
 'अमृताष्टकं इत्येष पित्तहृत् श्वरापहः' चक्रदत्तोक्ते
 कषायभेदे ।
 अमृतासङ्गं न० अमृतस्य विषक्षेवासङ्गो यत् । नीलवर्णं तस्य-
 भेदे हेम० तस्य विषतल्ल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।
 अमृतासु त्रि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राये
 बड्कालजीविनि । 'आवभृतामृतासुर्वर्धमानः सुजन्मा'
 "उतामृतासुर्वर्तणमि" इति च अथ० ५, १, १, ७ ।
 अमृताहरणं पु० अमृतमाहरति माहदास्यनिवारणार्थं
 स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ-ल्युट् । गरुडे तत्-
 कथा भा० आदि प० ३३ अ० । "तान् कृत्वा
 पतगश्रेष्ठः सर्वाभुत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽ-
 मृतस्वार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत् ॥ आटखानं महाज्वाल-
 मर्चिर्भिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्मिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुस-
 मोरितम् ॥ ततो नवत्या नवतीर्षुखानां कृत्वा महात्मा
 गरुडस्तरस्यो । नदीः समापीय सुखैस्ततस्तैः सुब्रीघपागम्य
 पुनर्जीवेन ॥ ज्वलन्मन्मिन् तममित्वातापनः समास्तरत् पत-
 रथो नदीभिः । ततः प्रवक्रे वपुरन्यदल्यं प्रवेष्टु कामोऽग्नि-
 मभिप्रशाम्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः ।
 प्रविवेश वलात् पक्षी वारिवेग इवार्थवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य-
 न्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्मनिशं तीक्ष्णधारमयस्य
 यम् ॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् । घोर-
 रूपं तमल्यर्धं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यानरं स दृष्ट्वैव
 पर्ववर्त्तत खेचरः । आरान्दरेणाभ्यपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन
 ह ॥ अपश्यक्रस्य चैवात् दीप्मानलसमद्युतो । विद्युज्जिह्वौ
 महावोय्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ । चक्षुर्विधौ महाघोरौ
 नित्यं क्रुद्धौ तरसिनौ । रक्षाधमेवामृतस्य ददर्श भुजगो-
 त्तमौ । सदा संरक्तनयनौ सदा चानिमिषेक्ष्यौ । तयोरे-
 कोऽपि सं पश्येत् स दूर्घं भस्मसाद्भवेत् ॥ तयोश्चक्षुषि रजसा
 सुपर्णः सहसाऽऽष्टथोत् । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः

समताडयत् ॥ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतयोऽन्तरीक्षगः ।
 अक्लिन्नतरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ सद्युत्पाद्यामृतं
 तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्त्रसुन्मथ्य
 वीर्यवान् ॥ अपीलैवामृतं पक्षी परिभ्रष्ट्राशु निःसृतः ।
 अगच्छदपरिश्रान्त आवायार्थार्कप्रभं वतः" ॥ टच् । अमृता-
 हृत्तां तलैव । "काश्यपेयोऽमृताहृत्तां" ध्वजपूजामन्त्रः ।
 अमृताङ्गं न० अमृतमाह्वयते सङ्गते तल्ल्यस्वादफलेन आ+
 ह्वे-क (आराकानदेश) जाते लघुवित्वाद्यतौ (नासपाति)
 नामकौ रुचिकले दृष्टे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।
 अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शी-अच् अलुक् सं० ।
 विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।
 अमृतीत्पन्नं न० अमृतं विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् ।
 खर्परीतल्ल्ये राजनि० । [५ त० । मन्त्रिकायां राजनि० ।
 अमृतीत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वाड मधु उत्पन्नं यस्याः
 अमृतीद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+
 भू-अच् । खर्परीतल्ल्ये (तते) तल्ल्यभेदे । अमृतं मृत्युद्भयं
 शिवसङ्गवते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । विल्लदृष्टे । अमृ-
 तीद्भवः श्रीदृष्टः शङ्करस्य सदा प्रियः" तद्दानमन्त्रः ।
 अमृत्यु पु० अभावे न० । १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युयस्मात् ।
 २ मृत्युहेतुभिन्ने त्रि० । "स्वमानवे अत्रोऽमृत्यु धुञ्जत" ऋ० ६,
 ४८, १२ "अमृत्यु अमरणहेतुं अत्रोऽमृत्यु" भा० । मृत्युर्वि-
 नाशो नास्त्यस्य । ३ विनाशमृत्युये विष्णौ "अमृत्युः सर्व-
 दक् सिंहः" विष्णुसहस्रनाम ।
 अमृधृ त्रि० मृध् उन्दने वा० रक् न० त० । केनाथहिंस्ये ! 'पृथुं
 मिहोनपातममृधृम्" ऋ० १, ३७, ११, 'अमृधृं केना-
 हिंस्यम्" भा० । [स्यतिस्तथैव पुरुषोऽमृधृ" शत० ब्रा० ।
 अमृषा अव्य० न० त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये । "यथा दृक्षो वन
 अमोधस् त्रि० नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य अस्मिन् समा० ।
 अवणमात्रेण विस्मारिणि धारणाशून्यबुद्धिमति मूर्खे ।
 अमेध्य त्रि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न० त० । अपवित्रे ।
 "अमेध्यादपि काञ्चनम्" "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" इति
 अमेध्यप्रभवानि च" इति च मनुः । २ पुरीषे न० ।
 अमेनि त्रि० मि-नि-न० त० । परिच्छेदाभावे । "मेन्या मेनि-
 रसमेनयस्ते सन्तु मेऽस्मानभ्यधारयन्ति" अथ० ५, ६, ६ ।
 अमेय त्रि० न मेयः । १ परिच्छेत्तुमशक्ये २ ज्ञातुमशक्ये च
 "अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थः प्रार्थनावहः" रघुः ३ "दृषाक-
 पिरमेयात्मा" विष्णुसं० ।
 अमोघ त्रि० मोघो निष्फलः न० त० । १ सफल, २ अव्यर्थे च ।

“अमोघास्तु पतन्तेषु धर्मोपोतेन सन्तर” भा० शा० प० ।
 ‘यदमोघमपामन्तरुषं वीजमज ! त्वया कुमा० धनुष्यमोघं
 समधत्त सायकम्’ “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षानु-
 पदमाशिशम्” इति च रघुः । ३ नदभेदे पु० । ४ पटोलल-
 तायां, हरितक्यां ५ विडङ्गे च स्त्री । ६ विष्णौ पु० ‘अमोघः
 पुण्डरीकाक्षः’ विष्णु० स० “सत्यकामः सत्यसङ्कल्प” इति
 श्रुतेः अवितथसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अमोत न० अमा सह जतम् व्ये-क्त । अच्छिन्नदशवस्त्रदुग्मे
 ‘अमोतं वासो दद्याद्विरण्यमपि दक्षिणाम्’ अथ० ६, ५, १४
 अम्ब गतौ स्थादि० पर० सक० सेट् । अम्बत आम्बीत्
 अम्ब अत्वा अम्बालिका अम्बिका अयमिदित् शब्दे इत्येके ।
 अम्बका न० अम्बति शीघ्रं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं गच्छति
 अम्ब-खल् । १ नेत्रे । अम्बप्रते स्नेहेनोपशब्दप्रते घञ्
 स्वार्थे क । २ पितरि ।

अम्बर न० अम्बि-शब्दे घञ् अम्बः शब्दसं राति धत्ते रा-क
 ईत० । १ शब्दाश्रये आकाशे २ मन्मरशब्दश्रुते वस्त्रे, खनाम
 ख्याते ३ गम्बद्रव्ये ४ अम्बकधातौ च । “अङ्गुशाकरायाङ्गुल्या
 तावतर्जयताम्बरे” इति रघुः ‘धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बर
 इति काद० “आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि” माघः संवि-
 व्युरम्बरविकाशि चमूसस्यम्” माघः । २ अन्तिके निरु० ।
 अम्ब(रि)रीष पु० न० अम्बप्रते पच्यतेऽत्र अम्ब-अरिष नि०
 वा दीर्घः । (भाजनाखोला) इति ख्याते भर्जनपात्रे ।
 अम्बरीषमपि । ‘वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाहा’ कात्या०
 ४, ७, १६ । ‘अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे निर्मथ्याभ्या-
 दधीतेति शेषः वैश्यकुलाञ्च लौकिकोऽग्निर्हुतोच्छिष्टो वा
 ग्राह्यः न तु परिगृहीत आवसथादिः । अथवा अम्ब-
 रीषात् भ्राष्ट्रात् कन्दुकटहात् महानसादेति कर्क० ।
 दीर्घशुक्तस्तु २ विष्णौ, ३ शिवे, ४ भास्करे ५ बालके
 आम्नातकटहजे, ७ नरकभेदे, ८ अनुतापे । ९ सूर्य-
 वंश्यन्धभेदे पु० स च । “भगीरथद्वतो राजा श्रुत
 इत्यभिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परम-
 धार्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽ-
 भवत्” इति हरिवंशोक्तः सूर्यवंश्यभगीरथपौत्रः
 “अम्बरीष ! शुक्रप्रेतं नित्यं भागन्तं शृणु । परा०
 उ० । “भगवान् अम्बरीषश्च ब्राह्मणानमितौजसे
 भा० आनु० प० । “पुण्यस्रोकोऽम्बरीषश्च पुण्यस्रोको
 शुधिरः” इति प्रातःस्मरणीयत्रेषु पुरा० ।

अम्बरौकम् पु० अम्बरमोको यस्य । देवेषु तेषां मेरुस्थितत्वेऽपि

मेरोः सर्वतः उच्चत्वादसदाद्यपेक्ष्याम्बरवासित्वम् । तेन
 आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः । “विलिख्यते
 मौलिभिरम्बरौकसाम्” कुमा० ।

अम्बर आभरणे कण्डा० । अम्बर्यति ।

अम्बष्ठ पु० अम्बाय चिकित्सकवद्वाय तत्प्रख्यापनार्थं तिष्ठते-
 ऽभिप्रैति स्था-क पत्वम् । चिकित्सके “विप्रात् वैश्य-
 कन्यायां जाते ऽसङ्कीर्णवर्णे, “ब्राह्मणद्वैश्यकन्यायामम्ब-
 षोनाम जायते मनुः “सजातिजानन्तरजाः षट्सुता
 द्विजधर्मिण” इति मनूक्तेः “द्विजातीनां समानजाती-
 यास्तु जाताः तथाऽलोभ्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रि-
 यावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विज
 धर्मिणः उपनेयाः ताननन्तरजनाम्न इति यदुक्तं तत्
 तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात्
 अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति” कुल्लू० उक्तेश्च
 अम्बष्ठादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तानां सं-
 स्कारलोपेन श्रुत्वम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां
 श्रुत्वमेवमम्बष्ठादीनामपि” इति रघु० ये तु ब्राह्म-
 णोपप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोग्यता भवत्येव
 “येषां पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम् “यस्य पिता
 पितामहावनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्वैविद्य-
 कम्ब्रह्मचर्यं यस्य प्रपितामहादीनां नास्त्युच्यते उप-
 नयनन्तस्य द्वादशवार्षिकं त्वैविद्यकम्ब्रह्मचर्यमिति” मिता०
 उक्तेः । “सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्”
 मनूक्ता तेषां वृत्तिः । २ देशभेदे, ३ हस्तिपके च । ४ यूथि-
 कायां स्त्री । स्वार्थे कनि ह्रस्वे अत इत्त्वे । अम्बठिका-
 प्यत्वैव (वामनहाटी) प्रसिद्धायां ५ ब्राह्मीलतायाञ्च ।
 अम्बष्ठकी स्त्री अम्बष्ठं कायति आदानार्थमाह्वयति कै-क
 गौरा० डीष् । १ (पटाण्डु) इति स्यातायां ऽलतायां
 पाठायाम् ।

अम्बष्ठा स्त्री अम्बप्रते शब्दप्रते अम्बा ताडशी सती तिष्ठति स्था-
 क अम्बा० पत्वम् । (अम्बाडा) इति ख्यातायाम् शठा-
 म्बायाम् (पटाण्डु) इति हिमगिरिप्रसिद्धायां ऽपाठायाम् ।
 २ चाङ्गेर्याम् । ३ यूथिकायाञ्च । संज्ञायां कन् अत इत्त्वे ।
 अम्बठिका । (वामन् हाटी) ४ ब्राह्मीलतायाम् ।

अम्बा स्त्री अम्बप्रते स्नेहेनोपगन्वते अम्ब-कर्माणि घञ् ।
 १ मातरि, लोके सम्बोधने तदर्थं ह्रस्वः । “अताङ्गलिस्तव
 यदम्ब ! सत्यात्” रघुः । वेदे तु “अम्बेऽम्बालेऽम्बिके
 पूज्यते” मा० निर्देशात् न ह्रस्वः । “अम्बे ! अम्बिके

अम्बालिके ! न मानयति कश्चन य० २३, १८ । नाथोक्ता-
वपि तत्रैव, २ अम्बडालतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च ।
‘अयान्प्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंपराः ।
रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बां
चैवाम्बिकां चैव तथैवाम्बालिकामिति । राजानश्च
समाहृताः दृथिव्यां भरतर्षभ ! । ‘अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासा-
मम्बिका त्वथ मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र !
राजकन्या कनोयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-
ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ० प० अम्बोख्याने ।
‘मया सौभर्षतः पूर्वं मनसा हि दृतः पतिः इत्यम्बि
योक्ते ‘अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम् ।
अम्बिकाम्बालिके भाथे’ प्रादात् प्रीत्या यवीयसे । भीष्मो
विचित्रवीर्यस्य विधिष्टेन कर्मणा’ भा० आ० प० ।

**अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला-क । मातरि ।
अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के ह्रस्वे अत इत्त्वम् ।
मातरि, षण्डु राजमातरि काशीराजकन्यायां
विचित्रवीर्यस्य भार्यायाम् ।**

**अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । षमातरि २दुर्गायाम् ‘आशी-
भिरेधयामासुः पुरः । पाकाभिरम्बिकाम्’ कुमा० । काशी-
राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्यस्य भार्यायां दृत-
राष्ट्रस्य २मातरि ।**

**अम्बिकापति पु० ईत० । शिवे । [षण्णेशे २दृतराष्ट्रे च ।
अ(त्रा)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ढ (ठक्) वा ।
अम्बु न० अवि शब्दे-उण् ।] लम्बावधिके चतुर्थस्थाने २(बाला)
इति स्थातायामोषधौ ३ जले ‘गाङ्गामम्बु सितमम्बु
यासुनं कञ्जलाभसुभयत्न मञ्जतः का० प्र० । ‘छातेतराम्बु-
च्छटा’ का० प्र० ‘विश्वामित्राय विहङ्गानामालबालाम्बु-
पायिनाम् । ‘तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः’ इति च रघुः ।
‘फलं कतकृष्टस्य यद्यप्यम्बु प्रसादनम्’ मनुः । तच्च जलम्
रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतवशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य
एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः
जलभूतांशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः ‘वैशेष्यात्तद्वादः’
शा० सूत्रात् । तस्य च रूपरसस्पर्शशब्दा विशेषगुणाः
‘योयोयावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्तुत’ इति मनुना
भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् ‘शब्दस्पर्शौ
रूपरसौ सलिलस्य गुणा अमी’ भा० शा० प० उक्तेश्च
‘जले चुलचूलध्वनिः । शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य-
मीरितम्’ पञ्चद० । ‘अग्नेराप’ इति श्रुतेस्तस्याग्निप्रभव-**

त्वम् यथोक्तं ‘तत्तेज ऐक्षत बह्व स्थां प्रजायेयेति
तदपोऽसृजत तस्माद्यत्न क्व च शोचति खेदते पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते’ छा० उ० । ‘तेज इति प्रसिद्धं
लोके दग्धुपक्तुप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत ।
तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैवतेत्यर्थः । बह्व स्थां प्रजायेयेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः सान्दिन्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥ यस्मात्तेजसः कार्यभृता आप-
स्तस्माद्यत्न क्व च देशे काले वा शोचति सन्नयते खेदते
प्रसिध्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते । ता
आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव आकारसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः
भा० । ‘तासां त्रिष्टयं त्रिष्टयमेकैकां करवासीति ‘स्यं
देवतेमास्तिष्ठो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत्’ छा० उ० ॥ ‘स्यं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वा-
त्मावस्थे वीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवासीति
तासाञ्च तिमृणां देवतानामामेकैकां त्रिष्टयं करवाणि एकै-
कस्याः त्रिष्टयकरणे एकैकस्याः प्राधान्यं इयोर्द्वयोर्गुणभा-
वोऽन्यथा हि रज्जा इवैकमेव त्रिष्टयकरणं स्यात् न
तु त्रिष्टयं पृथक् त्रिष्टयकरणमिति । एवं हि तेजोऽवधानां
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्’ इमा आपः, अऽन्नामिद-
मिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सत्यग्व्यावहारस्य
प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा स्यं देवतेमा-
स्तिष्ठो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्यविव्वदन्तः
प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनु-
प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोत्सौनामायामिदं-
रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिष्टयं त्रिष्ट-
यमेकैकामकरोत्कृतवती देवता’ भा० । ‘अद्भिः सोम्य ! शुद्धेन
तेजो मूलमन्विच्छ’ छा० उ० ‘अद्भिः शुद्धेन तेजो मूलं
कार्येण कारणम् अन्विच्छ ‘तेजो वा अद्भिरो भ्यस्तद्वा एत-
हायुसपष्टङ्गाकाशमितपति तदाङ्घ्रिर्नोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
सृजते तदेतद्दृष्ट्वांमिश्च तिरञ्चीमिश्च विद्युर्झर्झहाहादाश्च-
रन्ति तस्मादाङ्घ्रिर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति
तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्तेति’
छा० उ० ॥ ‘तेजो वाऽद्भिरो भूयः, तेजसोऽपकारण-
त्वात् । कथमपकारणत्वमित्याह । यस्मादत्रयोनिस्तेजस्तस्मा-
त्तद्वा एतत्तेजोवायुमाष्टङ्गावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य
वायुमाकाशमिव्यापुवत्तपति यदा, तदाङ्घ्रिर्लौकिकाः अभि-
शोचति सन्नपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षि-

ष्यति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मान-सृजतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽपृच्छत्वाङ्गुयो-ऽङ्गाल्लेजः । किञ्चान्यसदेतत्तेज एव स्तनयित्वा हृष्येण वर्षहेतुर्भवति । कथं जर्वाभिञ्चोर्वाभिर्विद्युद्भिस्त्रिरश्मीभिश्च तिर्यग्गताभिश्च महाह्लादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति । तस्मात्तद्दर्शनादाह्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इत्याद्युक्ताथमतस्तेज उपास्तेति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपमनित्यं द्रव्य-कादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रिय-विषयभेदात् । देहः अयोनिजः वरुणचन्द्रलोकयोः श्रुत्यादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं शब्दादिषु मध्ये रसमात्र-व्यञ्जकत्वात् तस्य जलीयत्वम् । द्रव्यकादिकमारभ्य हिम करकसिन्धुपर्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । सर्गसंख्या-परिमितिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानोत्पद्यौ वेगः गुरु-त्वं रूपं रसः स्नेहश्च जलस्यैते चतुर्दशसमान्यविशेषगुणाः यथोक्तं “सर्शादयोऽद्यौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् । रूपं रस-स्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश । वरुणःशुक्लोरसस्यै । जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तं सांसिद्धिकसदाहृतम्” । नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः” भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य उपाधिभेदेन सृजते शुष्कदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा “पानीयमान्नीचमनिर्देश्यरसमसृजतं जीवनं तर्पणं धारण-माश्वासजननं अमग्नं क्लमपिपासामदसूक्ष्मातन्द्रानिद्रा-दाहप्रथमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनौ पतितमन्यतमं रससुषुप्तमते स्थानविशेषाद्दीनदसरस्तडागवापीकूपचुस्ती प्रस्रवणोद्भिद्विकिरकेदारपल्ललादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति । तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लेश्वनिप्रदेशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायार्षि यथासङ्गसुसुप्तकानि सम्भ-वन्तीत्येके भाषन्ते तच्च न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीनामन्यो-न्यानुप्रवेशकतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुण भूयिष्यायां भूभावत्वं लवणञ्च । अस्तु शुष्कभूयिष्यायां मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्यायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुण-भूयिष्यायां कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्यायामव्यक्तरस-मव्यक्तं ह्युत्कर्षमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्प्रेय-मान्नीचालाभे । तत्वान्नीचं चतुर्विधम् । तद्यथा । धारं कारं तीषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघु-

त्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सासुद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्व-युजे मासि प्रायशो वर्षति तयोद्दं योरपि परीक्षणं कुर्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे वृष्टिषुकुर्वीत स यदि सुहृत्सं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततोत्पन्नगन्तव्यं वसुंन्यत्वे सिक्थल्लेदे च सासुद्रमिति विद्यान्नत तदुपादेयम् । सासुद्रमथान्श्व युजे मासि गृहीतं गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्वयुजे मासि, शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्युतमथ वा हृष्यतलपरिभ्रष्ट मन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते सृष्टस्ये वा पात्रे निदध्यात्तत्सर्वकालसुपयुञ्जीत तस्यालाभे भौमम् । तच्चाकाशगुणवद्भलं तत्पुनः सप्तविधम् । तद्यथा । कौपं नादेयं सारसं ताडगं प्रास्ववसुमौद्भिदं चौष्टमिति तत्र वर्षांस्वान्नीचमौद्भिदं वा सेवेत महायुष्मत्वात् शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताडगं वा, वसन्ते कौपं प्रास्व-वसुं वा श्रीश्लेषेवं प्राष्टमि चौष्टमनवमनभिष्टं सर्व-ञ्चेति ॥ कीटमूलपुरीषाण्डशवकोधप्रदूषितम् । तृणपर्णोत्-करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स वाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्र-मेव त ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कजटहृषपद्मपत्रप्रभृतिभिरव-च्छन्नं शशिसूर्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धर्वरसोपसृष्टञ्च तद्वापन्नमिति विद्यात् । तस्य सर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाक-दोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं दन्तप्राहिता च सर्शदोषाः । पङ्कसिकताशैवालवङ्ग-वर्षता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृष्णागौरवशूलकफप्रसेकानापा-दयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टमिति वा स विपाकदोष इति । त एते आन्नीचो न सन्ति ॥ व्यापन्नानामग्निक्षणं सूर्यातपप्रतापनं तप्रायःपिण्ड-सिकतालोद्वाणां वा निर्व्यापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नाग-चर्मकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधियासनमिति ॥ सौवर्णे राजते ताच्चे कांक्षे मणिस्ये तथा । युष्मावतंसं भौमि वा सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ व्यापन्नं वर्जयेच्चित्तं तोयं यद्वाप्य-नार्त्तवम् । दोषसञ्जननं हेतुत्वाद्दीताहितन्तु तत् ॥ व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसादितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥ श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोद-राणि च । अन्यान्वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च ॥ तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनावि भवन्ति । तद्यथा । कतकगोभेदकविषमन्त्रिशैवालमूलवस्त्राणि सुक्तामणिसेति ।

पञ्च भिक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्रपटकं
सुञ्चकलय उदकमार्जिका शिष्यञ्चेति ॥ सप्त शीतीकर-
णानि भवन्ति प्रवातस्थापनसुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं
व्यजनं वस्त्रोद्धरणं बालुकाप्रक्षेपणं शिष्यावलम्बनञ्चेति
अम्बुकाण पु० ईत० । शीकरे जलविन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।
अम्बुकण्टक पु० अम्बुनः कण्टकमिव । १ कुम्भीरे, २ षड्काटके
अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्रः । कुम्भीरे ।
अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशुक) इति
ख्याते शिशुमारो जलजन्तुभेदे ।
अम्बुकूर्म पु० अम्बुनि कूर्म इव । शिशुमारो (शुशुक) हेम० ।
अम्बुकीशर पु० अम्बुजातः केशरोऽस्य । खोलङ्कटचे रत्नमा० ।
अम्बुचर त्रि० अम्बुनि चरति चर-ट ७त० । जलचरे
हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।
अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेत्रोयाला) इति
अम्बुचारिन् त्रि० अम्बुनि चरति चर-णिनि ७त० ।
जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । “लूताहिसरटानाञ्च
तिरसां चाम्बुचारिणाम्” मनुः ।
अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन-ड । १ पद्मे २ सारसपक्षिणि ।
३ चन्द्रे ४ कर्पूरे ५ हिजल इति ख्याते एके च पु० ।
ईशङ्गे पु० न० । ७ वज्रे च । वज्रस्य जलद्रवत्वत्वात्तथा-
त्वम् । “चापं पाशाब्जसरसिजान्यङ्गुशं पुष्पवाणमिति”-
ऽभुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्मं नह शङ्कमिति तन्त्र-
सारोक्तेः अस्य शङ्कवाचकतापीति ज्ञायते ।
अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्ग्रधि-
करणो वज्रीहिः । १ पद्मे २ सारसविहङ्गे ३ शङ्गे पु० च ।
अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १ लक्ष्म्याम् ।
२ जलोद्भवे त्रि० । [याम् अच् । शैवाले (सेत्रोयाला) ।
अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति च० तल-प्रतिष्ठा-
अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा-क । १ मेघे, “नवाम्बुदश्या-
मवपुन्यं विज्ञात” भाषः “नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने”
“स्रतश्चरुतं वङ्गिनिवाङ्गिरम्बुदः” इति च रघुः ।
२ सुस्तके च ।
अम्बुधर पु० अम्बुनि धरति धृ-अच् । १ मेघे “शरत्प्रक्ष-
ष्टाम्बुधरोपरोधः” रघुः “अशनेरक्षतस्य चोभयोर्व-
शिनस्याम्बुधराच्च योनयः” कुमा० । २ सुस्तके च ।
अम्बुधि पु० अम्बुनि धीयन्तेऽत्र धा-आधारे कि । १ सुस्तके ।
“रतावलीरम्बुधिराबन्ध” भाषः २ उदकाधारे घटादौ
अम्बुधिघटः सि० कौ० । ३ चतुःसंख्यानिते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसृते प्र+सृ-
अच् । १ एतकुमार्याम् ।
अम्बुनिधि अम्बुनि निधीयन्तेऽस्मिन् अम्बु+नि+धा-आधारे
कि । सुस्तके । “देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममम्बु” किरा० ।
“वे पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते” भाषः ।
अम्बुप पु० अम्बुनि पाति पिबति वा पा-रुक्षणे-पाने वा क ।
१ जलेश्वरे वरुणे “रजोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाटौ”
सि० शि० । २ सुस्तके च ३ जलपायिनि त्रि० ।
अम्बुपत्रा स्त्री अम्बुनि पत्रे यस्याः । उच्चटावृत्ते । अम्बु-
युक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपत्नीत्यथल ।
अम्बुप्रसाद पु० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद-णिच्-अण्
उप० स० । कतककउच्छे (निर्भारिण्य) ।
अम्बुप्रसादन न० अम्बुनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु
ईत० । कतकतफले “फलं कतकउच्छे यद्यम्बुप्रसादनम्”
मनुः । जलप्रसादकारके त्रि० तानि ३३० पृष्ठे दृश्यानि ।
अम्बुभृत् पु० अम्बु विभर्त्ति-भृ-क्विप् ईत० । १ मेघे
२ सुस्तके ३ सुस्तके च । ४ जलाधारमात्रे त्रि० ।
अम्बुमत त्रि० अम्बुनि वाङ्मल्येन सन्त्यस्मिन् । १ वङ्गदके देशादौ
स्त्रियां ङीप् । सा च २ नदीभेदे । “ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञः
सुतीर्थञ्चाप्यनुत्तमम् भा० व० प० ।
अम्बुमात्रज पु० अम्बुमात्रे अत्यजले जायते जन-ड
७त० । शम्बुके, (शासुक) हेम० । [२ सुस्तके च ।
अम्बुमुच् पु० अम्बुनि सुञ्चति सुच-क्विप् ईत० । १ मेघे
अम्बुर पु० अम्बु-वा० उरन् । द्वाराधःकाष्ठे (गोवराट) हेम०
अम्बुराशि पु० अम्बुनां राशयो यत् । सुस्तके । “नैतच-
भोमखडलमम्बुराशिः” सा० द० “अभूतपूर्वा रचमम्बु-
राशे” भाषः “शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः” रघुः ।
अम्बुरुह न० अम्बुनि रोहति रुह-क्विप् ७त० । १ पद्मे
“विष्टवरैरम्बुरुहां रजोभिः” भाषः । २ सारसविहङ्गे च
अम्बुरुह पु० अम्बुनि-रोहति रुह-क ७त० । १ पद्मे ।
“द्रव्यथाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम्” । “नदीं
गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत” इति च रामा० ।
अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्थ० अच् । स्थलपद्मिन्यां स्त्री
अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निकटदेशेवा इति ।
१ पद्मसमूहे २ पद्मलतायाञ्च । [रसे च ।
अम्बुरोहिन् न० अम्बुनि रोहति रुह-णिनि । १ पद्मे २ सा-
अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्वर्षणं वाचयति सूचयति वच-णिच्-अण्
उप० स० ङीप् । आर्द्राद्यापादस्थरविकालिकमूषौ “आर्द्राद्यादि

विशाखान्तं रविचारेण वर्षति" इत्युक्तेस्तस्या दृष्टिस्तृचकत्वम् । तत्काले हि भूमेरन्तर्गतरजोयोगइत्यतस्तस्यास्तथात्वम् । यथोक्तम् "रजोयुक्त्वाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ" ज्योतिः । मिथुनराशिर्हि षडशिरःशेषार्द्रापादचतुष्पक पुनर्वसुपादत्रयात्मकः । तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आर्द्रायाः प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती भवति तच्च मिथुने ६।४० चत्वारिंशत्कलाधिकषडंशानतोत्त आर्द्राद्यपादावधि यावत्तिष्ठति तावत् । यथोक्तं राजमा० । "रवौ रौद्राद्यपादस्ये भूमेः संजायते रजः" इत्युपक्रम्य । "चत्वारिंशत्कलाधिकषडंशानतोत्त आर्द्राद्यपादावधि यावत्तिष्ठति तावत् । दिग्भागशून्य क्षिप्रोगणितेन भवति रविर्यदा साप्त" इति । तत्र च वज्र्यानि "न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ॥ हृत्वाणां वाहनञ्चैव वीजानां वपनं तथा" राजमा० । "तस्यां पाठोवीजवापोनाहिभीर्दुग्धपानतः" ज्यो० । यदा दूर्जं समादाय भानोर्भन्मधगामिता । पुनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत् । कास्यं नैमित्तिकं चैव वातां सन्मक्रियां तथा । ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पितादृते । न कुर्यात् खननं भूमेः सूच्येषेषापि शङ्करि । मत्स्य सू० । "यतिनोऽप्रतिनञ्चैव विधवा च द्विजस्रथा । अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् । स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्षणं नैव कर्त्तव्यं चण्डालाद्यभयं स्मृतम्" विश्वरहस्यम् ।

अम्बुवासिन् त्रि० अम्बुप्रधाने देशे वसति वस-षिनि ङीप् ।

१ पाटलादृते । २ जलवासिमात्रे त्रि० । [पाटलादृते ।

अम्बुवासी स्त्री अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः गौरा० ङीष् ।

अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह-अण् उप० स० ।

१ जलधरे भेषे । "व्याजेन यस्यावहिरम्बुवाहः यतोऽज्जितार्भिर्मुहुरम्बुवाहैः" "हृत्परपरिधानश्लामलैरम्बुवाहैः" इति च भाषः । २ कृत्के । श्वि अम्बुवाहुभवत् ।

अम्बुवाहिन् त्रि० अम्बूनि वहति शारयति वह-षिनि

इत० । १ जलधारके त्रि० २ भेषे ३ कृत्के च पु० ।

अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति

वह-षिनि इत० ङीप् । १ नौकाजलसेचनार्थं काष्ठनिर्मिते

पात्रभेदे २ जलवाहिकायां स्त्रियाच्च ।

अम्बुविहार पु० ७त० । जलक्रोडायाम् सन्तरणादौ 'व पुरम्बु-

विहारहिमं श्चिना" भाषः । [बिहूदकायां दृतकुमार्याम् ।

अम्बुविश्रवा स्त्री अम्बूनि विश्रवति विश्र-अच् । यत्नान्त-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः शाक० त० । जलवेतसे ।

अम्बुशिरौषिका स्त्री अल्पः शिरौषः अल्पार्थे कन् स्त्रोत्वम्

जलशिरौषे । [(जौक) इति ख्यातायां जलौकायाम् ।

अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बुनि सर्पति स्तृप-षिनि ७त० ।

अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि सिच्यन्ते नौकातः अनया सिच-

करणे ख्युट् ईत० ङोप् । नौकादेर्जलसेचनीपाले ।

अम्बुहृत न० अनम्बु अम्बु हृतं अम्बु ह्येष्वात्मकात्सु उप-

चारात्तद्युक्तं ततः चि+कृ-क्त । निष्ठीवनयुक्ते वचसि ।

अम्बु पु० अवि-शब्दे क्त्वि० न इट् । १ अम्बरसे २ तद्वति त्रि० ।

अम्बु ध्वनौ भा० आ० अक० सेट् । अम्बुते आम्बिष्ट

आनम्बे आनभे अयम् इदित्येके तेन आनम्बे इत्येव । अम्बुः

अम्बुस् न० आम्बुते आप-असुन् "उदके तुम्बौ चेति"

उणा० अम्बु-शब्दे असुन् वा । १ जले "सिन्धुसामञ्चरं

प्रातः कोऽम्बुसा परिषिञ्चति" ? । "त्रिस्तोतसः सन्तत-

वारमम्बुः" इति च भाषः । "परिश्रमाम्बुः पुनरुत्थेन

सर्पता" किरा० । "कथमथम्बुसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतोक्षते"

कुमा० । "अथर्होऽम्बुः पतनसमये" इति भेष० । २ देवे,

जलहेतुत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमय-

चन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्बुयदेहत्वाच्च तत्त्वम् । ४ मरुध्ये "वेत्य

सौम्य ! यथा पञ्चस्थामाहुतांवापः पुरुषवचसो भवन्ति"

शा० उ० उक्तेः । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्निविदा-

पद्वे प्रपञ्चः । ५ असुरे, युद्धे देवसङ्घ्या शब्दायमानत्वा-

त्तथा । "तानि ह वा एतानि चत्वार्यम्बांसि देवा महर्ष्याः

पितरोऽसुरा" इति श्रुतिः । ईवाहनानामोषधौ । ज्योति-

षोक्ते ७ लम्नाच्चतुर्थस्थाने । योगशास्त्रोक्तः सु नवविष-

तुष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्यायां द्वाध्यात्मिकतुष्टौ च । यथा

"आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाम्बाख्याः । वाह्या

विषयोपरभात् पञ्च, नव तुष्टयोऽभिमतः सा० का० । "प्रक-

तिव्यतिरिक्तव्यात्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य त्रयव्यसनना-

दिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेष्टुष्टौ यो न प्रवतते

तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यसुष्टयोभवन्ति प्रकृतियव्यतिरिक्तात्मा-

नमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ताः,

इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाम्बाख्याः प्रकृत्यादिरास्ता

यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तृष्टिर्था कस्यचिद-

पदेशः "विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तस्य

प्रकृतिरेव करीतीति कृतं ते ध्यानान्यासेन, तस्मादेवमेवा-

स वत्येति" । सेयसुपदेशव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तृष्टिः प्रक-

त्याख्या तृष्टिः अम्बु इत्युच्यते" त० कौ० । अस्य अम्बुः-

शब्दाच्यले हेतुस्तद्वास्थाने दर्शितोऽम्भाभिः यथा
“अस्याञ्च तटेरेम्भस इव प्रसन्नचात् उपदेशरूपशब्दहेतु-
कत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि-शब्दे इति घातोरसुन्नस्य
शब्दहेतुकरूपार्थाहुगमात्” । द्वावाष्टचिञ्चोः द्वि० व०
निर० । [रा०नि० ।

अम्भः(म्भस्मा)सार न० अम्भसां सारं वा सत्वम् । सक्तायां
अम्भः(म्भस्मा)सु पु० अम्भांसि सूते स्त-किप् वा सत्वम् । ध०मे हे० ।

अम्भसांनिधि पु० ईस० अलुक् स० । ससुद्रे “शिखाभिरा-
ल्लिष्ट इवाम्भसां निधिः” भाषः ।

अम्भृण पु० भृञ्-शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । १महति निर० ।
२भयङ्करशब्दकारके “पिशङ्कष्टटिमन्भृणं पिशाचिम्” ऋ०
१, १३३, ५, “भयङ्करशब्दावमानमतिप्रदङ्गं वेति” भा० ।
‘कुम्भीभ्यामन्भृणौ सुते’ य० १९, २७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन-ड ७त० । १पद्मे
“गिरा सुखाम्भोजमियं युयोज” नैष० । “वक्त्राम्भोजं
सरस्वत्यधिवर्षति सदा शोषणवाधरक्षे” का०प्र० । २सारसे
३चन्द्रे “पिबन्ति तन्मुखांभोजच्युतं हरिकथाष्टतमिति”
भाग० । चन्द्रादेवाष्टतच्युति सम्भवः ४कपूर्वे च पु० ।
५शङ्के पु० न० । ईजलजातमाले लि० ।

अम्भोज(ख)षण्ड न० अम्भोजानां समूहः(ख)षण्डश्च । पद्म-
समूहे “कुसुमदवनसुपन्नि श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्” भाषः ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-
करणोऽपि साधु धामनः । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे
ब्रह्मणि अज्जगशब्दे विवरणम् । “अम्भोजजन्मजनिस्त-
दन्तरगतो वक्षानितो वक्षपान्” भाग० अम्भोजजन्मनः
हरिण्यगर्भस्य जनिस्तत्परिचर्यात् तथाविधो विष्णु रित्यर्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनिः उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । विघातरि । अज्जगशब्दे विवरणम् ।
“सदनसुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेरिति” प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे, तद्वति देशे वा पुस्कारा०
इति । १पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्मपुष्पदेशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा-क । १मेघे, २सुस्तके च ।
३जलदानकर्त्तरि लि० । [सुस्तके ३ससुद्रे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति ष्टञ्-धारणे अच् । १मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत् धा-आधारे कि ।
ससुद्रे । “सम्भूयाम्भोधिमध्येति महानद्या नगापगा” ।
“अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागेति” “अम्भोधिर्विकसित
वारिजाननोऽसौ” इति च भाषः ।

अम्भोधिवज्रभ पु० इत० । प्रबाले राजनि० ।

अम्भोनिधिः पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत अम्भस्-नि+धा-कि ।
१ससुद्रे । “मैनाकमम्भोनिधिवज्रसख्यम्” कु० ‘अम्भो-
निधिर्वहति दुर्बहवाडुवाग्निम्’ चौ० प० । [ससुद्रे ।

अम्भोराशि च० अम्भसां राशिरिव एकतोपचितत्वात् ।
अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह-क । १पद्मे २सारसे च
३जलजातमाले लि० “हेमाम्भोरुहस्थानां तद्वायो
धाम साम्रतम्” कुमा० ।

अम्भय लि० अपां विकारादि अप्+मयट् । १जलविकारे २जल-
प्रचुरे च “सौरीभिरिव नाड्डीभिरुष्टाख्याभिरम्भयः” रघुः ।
“नह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा ऋक्खिलामया” भाग० ।
अम्भ पु० अमति सौरभेष दूरं गच्छति अम-रन् । आम्भृजे ।
फलपलादौ न० । एवं प्रायः सर्वत्र दृक्वाचकेषु ।

अम्भ्रा(स्ता)न पु० अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति
व्याप्नोति अत-अष् वा रस्य लत्वम् । (आमङ्गा)
आम्भ्रातकृच्छे । स्वार्थे कन् अम्भ्रा(स्ता)तकोऽपि ।

अम्भ्र न० अम-ल्ल । (जोळ) १तक्रे । (टक)रसभेदे पु० ।
३ तद्वति लि० “कट्टम्भ्रलवणालुष्णतीक्ष्णरुचिदाहिनः”
गीता । अम्भ्ररसद्रव्याणि च सुशुते दर्शितानि यथा ।
दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्भ्रातक कपित्थकरमर्द वदरकोलप्राची-
नामलकतिन्निडीककोशाश्वभव्यपारावतवेतलफललकुचाम्भ्रवेत-
सदनशठधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्भ्रप्रभृतीनि
समासेनाम्भ्रोवर्गः” ।

अम्भ्रक पु० अम्भ्रोऽम्भ्रः अत्यार्थं कन् । (मान्दार) लकुचदृष्टे ।

अम्भ्रकाण्ड न० अम्भ्रं काण्डं यस्य । लवणदृष्टे राजनि० ।

अम्भ्रकेशर पु० अम्भ्रः केशरोऽस्य । वीजपुरे (गो)ङ्गानेवु ।

अम्भ्रचूड पु० अम्भ्रा चूडा शिखाऽस्य । अम्भ्रशाके ।

अम्भ्रजम्बीर पु० अम्भ्रो जम्बीरः । (गो)ङ्गानेवु)जम्बीरपृष्ठे ।

अम्भ्रनायक पु० अम्भ्रं रसं नयति नी-खुल् । अम्भ्रवेतसे ।

अम्भ्रनिशा स्त्री अम्भ्रसे निःशेषेष श्रेते शोङ् ड । शठीदृष्टे
अम्भ्रपञ्चफल लि० “कौलं च दाडिमञ्चैव दृष्टाम्भ्रं
चूक्रिका तथा । अम्भ्रवेतसमित्येतदम्भ्रपञ्चफलं सृष्टम्”
जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथाम्भ्रवेतसं पुमः । तिन्निडीकं वीज-
पूरमम्भ्रपञ्चफलं सृष्टमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्भ्रपत्र पु० अम्भ्रं पत्रं यस्य । अम्भ्रानकदृष्टे ।

अम्भ्रपत्नी स्त्री अम्भ्रं पत्रं यस्याः ङोप् । पलाशोत्तयाम् ।

अम्भ्रपनस पु० अम्भ्रः पनसः कर्क० । (मान्दार) लकुचदृष्टे ।

अम्भ्रपित्त लि० अम्भ्राय पित्तम् । रोगभेदे यत् भुक्तं सर्वं

वस्तुमात्रं पितृदोषेणाश्वरसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।
 अश्वपूर न० अश्वेन अश्वरसेन पूर्यते पूर-कर्मणि षञ्
 ईद० । वृक्षास्त्रे (तेतुल) राजनि० ।
 अश्वफल पु० अश्वं फलं यस्य । (तेतुल) इति ख्याते वृक्षास्त्रे ।
 अश्ववन्ध्या स्त्री बन्ध-कर्मणि ग्यत् । अश्वसम्बन्धे कन्दभेदे ।
 अश्वभेदन पु० अश्वार्थं मियतेऽसौ कर्मणि ल्युट् । अश्ववेतसे
 अश्वरस पु० अश्वो रसः । अश्वे रसे । २तइति लि० ।
 अश्वरुहा स्त्री अश्वस्य रोहति रुह-क । मालवजनागवह्वराम्
 अश्वलोनि(षि)का स्त्री अश्वं रसं वाति गृह्णाति अश्वलः
 तमनयति अश्वभास्त्रत्वात् ह्रीनयति जन-खुल् पु०
 षत्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अश्वोनीषत्व ।
 अश्ववती स्त्री अश्वो रसो विद्यतेऽस्याः अश्व+रसा० मत्प
 मखवत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।
 अश्ववर्ग पु० अश्वरसप्रधानानां वर्गः । सुश्रुतोक्ते अश्वरस-
 प्रधानद्रव्ये । तच्च अश्वशब्दे ३३३ पृष्ठे दृश्यम् ।
 अश्ववल्ली स्त्री अश्वरसवती वल्ली । त्रिपरिष्कानामकन्दभेदे
 अश्ववाटिका स्त्री अश्वस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली
 भेदे । पितृरक्तप्रकोपकरत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।
 अश्ववास्तूक पु० अश्वरसान्वितो वास्तूकः शाकभेदः । (सुक-
 पालङ्ग) इति ख्याते चुक्रे ।
 अश्ववीज न० अश्वस्य वीजं कारणम् । (तेतुल) वृक्षास्त्रे ।
 अश्ववृक्ष न० अश्वरसोदृष्टे यस्य । (तेतुल) वृक्षास्त्रे
 अश्ववेतस पु० अश्ववेतस इव नमश्च । (चुका) ख्याते चुक्रे
 अश्वशाक पु० अश्वः शाको यस्य । (चुका) इति १ ख्याते
 चुक्रे । २ अश्वप्रधाने शाकास्त्रे पु० ।
 अश्वसार पु० अश्वोरसएव सारः प्रधानं यस्य । १ चुक्रे
 २ निम्बुके, ३ हिन्नाले च । ४ काञ्चिके न० । [ख्याते वृक्षे
 अश्वहरिद्रा स्त्री अश्वरसान्विता हरिद्रा । (आमहरिद्रा)
 अश्वश्व पु० अश्वम अश्वशकारमपं यस्य । चुक्रे ।
 अश्वगतक पु० अश्वगत्यति श्वै-तन् न०त० । अश्ववेतसे ।
 अश्वदान पु० अश्वते अद-कर्मणि ल्युट् कर्म० । कुरष्टकवृक्षे ।
 अश्वान पु० श्वै-क्त न०त० । आवृत्ता इति ख्याते महा-
 सहावृक्षे । २ श्वानभिन्ने लि० । “अश्वानपङ्कजां मालां
 शिरस्यरसि चापराम्” देवी० । ३ पञ्चो न० । [न्याम् ।
 अश्वानिनी स्त्री अश्वानानां पञ्चानां समूहः इति । पञ्च-
 अश्विका स्त्री अश्वैव स्वार्थे कन् । १ त्रिन्तिद्याम् । अश्वान्दीके-
 र्थमि सा च २ पलाशीलतायां ३ श्वेताश्विकायां ४ सुद्रा-

श्विकायाश्च राजनि० । अश्वोश्वत् उद्गारे वा ठन् ।
 १ अश्वोद्गारे भेदि० ।

अश्विकावटक पु० अश्विकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अश्व
 वृद्धी) इति ख्याते वटकभेदे यथा “अश्विकां खेदयित्वा तु
 जलेन सह मर्दयेत् । तच्चीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत्
 पुनः । अश्विकावटकास्ते तु रच्यन्ति प्रदीपनाः” भा० प्र० ।

अश्वी स्त्री अश्व+गौ० डीष् । चाङ्गैर्याम् (आमरुल) ।
 अश्वीटक पु० अश्वम् उठं पत्रं यस्य । (अश्वकुचा) इति
 अश्वान्तकवृक्षे ।

अश्वीद्गार पु० अश्वस्य उद्गारः । अश्वरसचुके उद्गारे ।
 अथ गतौ भा० आ० सक० सेट् । अयते आथिष्ट अयाश्वभूव
 अयामास अयाञ्चके । अस्य परस्मैपदित्वमपि “अथ
 सुदयति सुद्राभञ्जनः पद्भिनीनामित्युद्भटः “शुचोदयन्
 दीधितिसुक्थशासः यजु० १६ ई६ । “उदयति विततो-
 ङ्गैरशिसः” माघः ।

अथ पु० एति सुखमनेन इण्-करणे अच् । १ प्राक्तने शुभ-
 कर्मणि, २ शुभदायके-दैवे “स गुप्त्रमूलप्रत्यन्तः शुद्धपरिष्णि-
 रयान्वितः” रघुः “तव धर्मः सदयीदयोऽज्वलः” नै०
 ३ विधाने च । अयते जयमनेन । ४ कपर्दकल्पे एकाद्यङ्गुक्ते
 द्यूतसाधने ५ पाशके च “अथाश्वै पञ्चाक्षान् पाशावावपति
 अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पनात्मिषे वा अयानभि-
 भूयत्कलिरेष हि सर्वानयानभिभवति” इति शत० ब्रा० ।
 “अथा नाम कपर्दकाः सुवर्षनिर्मिता, विभीतफलानि
 सौवर्षानि वा । ते चाक्षा द्यूतकाश्चे निवपनीयाः । तेषां
 चतुर्षामङ्गानां कृतसंज्ञा पञ्चानां कलिंसंज्ञा तथा च
 शाखान्तरे स्तोमसंस्थायां कृतादिव्यवहारः कृतः “ये
 वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत्” अथ ये पञ्च कलिः
 इति” यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति तदा देवि-
 तर्जयोभवति पञ्चसु त्वेकहपासु जय एव भविष्यतीत्यन्य-
 तोक्तम् । अथशब्दः अश्ववाची” इति भा० । चतुरङ्गा-
 न्विते ई पाशकभागे च । “यथा कृताय विजिताया-
 धरेयाः संयन्ति” छा० उ० “कृतो नाम अयोद्यूत
 समये प्रसिद्धचतुरङ्गः स यदा जयति द्यूते प्रदत्तानां,
 तस्मै विजिताय तदर्धमितरे लिङ्गैकाङ्का अधरेयाः
 त्रेताहापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्ते अन्तर्भवन्ति
 चतुरङ्गे कृताङ्के लिङ्गैकाङ्कानां विद्यमानत्वादनर्भवन्तीति”
 भा० । “द्यूतस्य समयः सङ्केतस्तदनुष्ठानसमयो वा येन
 द्यूतविद्यायां जीयते सोऽस्य कश्चिद्भागोऽयशब्दवाच्यः स

च चतुरङ्गोभागः चत्वारोऽङ्काश्चिन्नास्त्रिभित्ति व्युत्पत्तेः
तस्मै, कृतनामभूते, यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये
स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामभूते विजिताय अध-
रेयाः संयन्तीति सम्बन्धः तदर्धं व्याचष्टे तदर्धमिति
अधरेवान् व्याकरोति त्वेतेति । अत्रस्य अस्मिन् भागे
त्रयोऽङ्काः स त्वेतानामावः यत्र त्र हावङ्कौ स द्वापर-
नामायः । यत्र एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति । तादर्थ्ये-
नेतराङ्कानामन्तर्भावशक्तं व्यक्तो करोति चतुरङ्ग इति तदन्त-
र्भवति तस्मिन् कृताये त्वेतादयस्त्रयोऽन्तर्भवन्ति महासंख्या-
यामवान्तरसंख्यानार्थावः प्रसिद्ध इति” आनन्दगिरिः ।
यन्नि शाराः अस्मिन् इष्य-आधारे अच् । द्यूते सर्व-
शारगन्तये ऽष्यलभेदे अयानयशब्दे विवरणम् । अयते
अच् । ऽनन्तरि लि० । चिदद्या आ नाम ऋ० ई०, ई०, ५ ।
अथःपान न० अयः द्रवीभूतं तत्रलौहं पीयतेऽल ल्युट् । नर-
कभेदे यथा भाग० ५ स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम्
वीचिरयः पानमित्युक्त्वा तद्विवरणं सहेतुकं तत्रैवोक्तं यस्मिन्
वै विप्रो राज्ञ्यो वैश्यो वा सोमपीयस्तत्कलत्रं वा सुराः
व्रतस्थो वा पिबति प्रसादतः तेषां निरयं नितानासुरसि
पदाक्रम्य वज्रिना द्रवमाणं कार्णायसं निषिञ्चन्ति” इति ।
अथःशूल न० अय एव शूलम् उपतापकम् । १ तोत्रे उपतापे,
२ लौहकृतास्त्रभेदे च । वा सत्वम्, अयशःशूलमथ्यत् ।
अथःक्ष्मा लि० नास्ति यच्छा रोगोयस्य वेदे नि० अच् समा० ।
१ नीरोगे रोगशून्ये “यथा नः सर्वमिज्जगदयचमं सुमना
असतः” यजु० १६, ४ अथचमं नीरोगम् वेददी० । ५ व० ।
२ उपद्रवासाधने “तयास्मान्निश्चतस्त्वमयस्त्रययापरिभुज”
यजु० १६, ११, “अयचमया निरुपद्रवा” वेददी० ।
अथःक्ष्म लि० नास्ति यत्रो यस्य । अकृतयज्ञे । “पनी अयज्ञ
अष्टमा अयज्ञान्” ऋ० ७, ६, ३ ।
अथःक्ष्म लि० न यज्ञाय हितः यज्ञ-य न० त० । १ यज्ञकर्मणि
दातमनर्हे २ साधादौ “अयज्ञिया वै साधा” श्रुतिः यज्ञकावे-
ऽनुज्ञार्येऽपशब्दे च अयज्ञियवाग्वचने भ० भ० २ यज्ञं कर्तु-
मनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ “अयज्ञिया वै गर्मासमेतं
ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति” शत० ब्रा० ।
अथःक्ष्म लि० यज-वा० उ नि० युट् न० त० । १ यष्टभिचे
२ यज्ञविधातके च “शासस्तभिन्द्र मर्त्यमयज्युः शवसस्यते !”
ऋ० १, १३१, ४ “यज्वे दयज्योर्विभजातिभोजनम्”
ऋ० २, २६, १ ।
अथःक्ष्म पु० विधिनेष्टवान् यज्वा न० त० । अकृतयज्ञे ।

“अयज्वानमदक्षिणमभिन्वैत्येति व्याहरन्” भा० द्रो० प०
षोडशधा पाठः । “वोऽनाहृताग्निः शतपुरयज्वा च
सहस्रगुः” “अयज्वनान्तु यद्विचभासुरं वै तदुच्यते” मनुः ।
अथत लि० न यस्यते यम-क्त न० त० । १ अकृतयज्ञे अकृते-
न्द्रियनिपद्ये । यतते यत-अच् न० त० । २ यत्नशून्ये ।
अथत पु० अभावे न० त० । १ यत्नाभावे आयासाभावे “तद-
वाग्नोत्पद्यते न यो हिनस्ति न कञ्चन” मनुः । न० व० ।
२ प्रवासशून्ये लि० “तद्योषवारवासानामयत्नपटवास-
ताम्” रघुः ।
अथतवत् लि० न यत्नवान् । १ यत्नशून्ये “तेन तुल्यम्
क्रिया चेद्वति” “तत्र तस्येविति” पा० वा वति । २ यत्न-
शून्यतुल्यक्रियादौ ३ यत्नशून्यस्य समाने च अव्य० ।
अथथा अव्य० यथा योग्यत्वे न० त० । यस्य यथा विधान-
सुचितं १ यथा करणाभावे २ अनुचितकरणे ३ भिख्याभूते च
नास्ति तथा योग्यत्वं यत् । ४ अयोग्ये ५ अयत्ने च
लि० । “तस्मा अयथं कर्षदेतत्” ऋ० १०, १८, १५
अयथमयत्नेन लीलय” भा० ।
अथथातथ लि० यथा योग्यं तथा न भवति “यथातथयथा-
पुरवोरिति” पा० निर्द्देशात् नि० स० । १ अयथार्थे यत्
यदर्धं क्रियते तस्मिन् तदर्धमभूते च । “दैवे कर्मणि
पित्रे च तद्गच्छत्ययथातथम्” मनुः । यत् कर्म
यदर्धं क्रियते तत्र साधयति” कुल्लू० तस्य भावः ध्वज् वा
पूर्वपदशब्दः आयातथ्यम् अयाथातथश्च तद्भावे न० ।
अथथार्थ लि० विरोधे न० त० । यथार्थभिन्ने भिख्याभूते
यथा अयथार्थानुभवः । स च तदभाववति तत्प्रकारकं
ज्ञानं तच्च त्रिविधम् संयथभमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात् ।
तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम् ।
अथथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्थैर्धै वति । अननु-
रूपे यथोचितभिन्ने । [२ स्कन्धे लि० ।
अथथेष्ट अव्य० न० त० । १ इच्छानुरूप्याभावे । अर्थ आद्यच्
अथन न० अय-भावे ल्युट् । १ गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्,
उत्तरतश्च दक्षिणस्यां स्वर्यस्य चन्द्रस्य च २ गतौ, तथा हि
द्वादशराश्यात्मकस्य राशिक्रमस्याङ्गं मकरावधिभिधुनपर्यन्तम्
राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत्र स्थितोऽकशन्द्रो वा
स्वगत्या प्राचीं गच्छन्पि किञ्चित् किञ्चित्तिर्यग्गत्या
उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिधनुःपर्यन्तं राशिषट्कं
क्रमेण दक्षिणावनतं तत्र स्थितोऽकशन्द्रो वा प्राग्वत् दक्षि-
णाभेवाभिक्रामति सेयं गतिरयनशब्देन ज्योतिषे व्यव-

हियते तत्र सूर्यस्यायनं सौरैः षड्भिर्मासैरेकं भवतीति च तत्रैव प्रसिद्धम् । “अथनविष्णुपदीषडशीतय” इत्युक्तेः । अथनाख्यसंक्रान्तौ सा हि परिभाषिकायनशब्दाच्चा । नभोमण्डले प्रवहानिखेन पश्चाद्गत्या बंभ्रस्यमाणस्य राशिचक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् पश्चाच्च गतिर्भवति । क्रान्तिस्थानञ्च अष्टमासाधिकं ६६।८ षट्षष्टिवर्षैरेकैकमंशमतीत्य प्राक्, पश्चाद्वा चलतीति १८०० अष्टदशशतवर्षैः सप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा पुनः पश्चात्, पश्चाद्गत्वा च पुनः प्रागवलम्बते । यदा चैवं राशिचक्रस्यायनस्थानं प्राक् गच्छति तदा राशिचक्रनिर्दिष्टमेषादिस्थानात् उक्तकालभेदेनेकैकांशतिक्रमेष क्रमशः प्राचि, प्राक्तेरे, प्राक्तेने, वा स्थाने रव्यादि-पञ्चाशां प्रभापुञ्जसञ्चारः । यदा तु पश्चादवलम्बते तदा निर्दिष्टमेषादिस्थानात् तथैव परे, परतरे, परतमे, च स्थाने पञ्चशां प्रभापुञ्जसञ्चार इति भेदः । इदानीञ्च पश्चिमायनं तेन राशिस्थानात् पश्चादेव पञ्चप्रभापुञ्जसञ्चारः । तथा च ज्योतिषोक्तगणितरीत्या मीनान्तात् पश्चादेकविंशति एवेदानीं विषुवादिशंक्रान्तिर्भवति एवं विष्णुपद्यादीनामपि तत्तदंश एव पञ्चप्रभापुञ्जसञ्चारः । अथञ्चायनातुसारेषु पञ्चप्रभापुञ्जसञ्चारस्वीकारः दिनमानविशेषस्य लग्नपरिमाणस्य ऋषापदविशेषस्य, च बोधार्थमिति सिद्धान्ते प्रसिद्धम् । करणे ल्युटि । ४ उक्तायनज्ञानसाधने शास्त्रे, ज्योतिषामयनञ्जैवेति” ५ सैन्यनिवेशविशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गे च “अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः” इति गीता । आधारे ल्युट् । ६ पथि, ७ म्हे, ८ आश्रये, ९ स्थाने, “ता यदस्यायनं पूर्वमिति” मनुः । प्रागुक्तराशिचक्रस्य क्रान्तिवृत्तारम्भस्थानविशेषे १० अंशादौ च “तत्काले सायनार्कज्योति” मीलकण्ठः । तथा हि, मीनान्तो हि युगादौ अयनांशप्रथमस्थानं ततः प्राग्यात्वा कियदंशपर्यन्तचलनेन परावृत्त्य पश्चाद्गत्या पूर्वराशेः कियदंशपर्यन्तं गत्वा पुनः प्राग्यात्वा प्राथमिकचलनस्थानप्राप्तौ अयनस्यैकोविंशत्यो भगवो भवति इत्येवं स्थिते तद्गणपरिष्कारालादिज्ञापनाय किञ्चिदभिधीयते । सूर्यसिद्धान्ते । “त्रिंशत्कालो युगे भानां चक्रं प्राक् षट्षष्टिवर्षे । तद्गुणाद्दिनैर्भक्ताद्गुणश्चाद्यदवाप्यते ॥ तद्दोस्त्रिंशद्वा दशांशांश विधेया अथनाभिधाः । तत्संस्कृतपञ्चात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम्” इति ॥ “भानां चक्रं राशीनां वृत्तं क्रान्तिवृत्तं स्वस्वविशेषमितशलाकाप्रोतनक्षत्रगर्भैर्युक्तमित्यर्थः । युगे महायुगे प्राक् पूर्वविभागे त्रिंशत्कालत्रिंशत्कालका कल्पः

त्रिंशतयः षट्षष्टमित्यर्थः । परिवर्तन्ते ऋषाधारमगोलस्थानात् तद्दूरमवलम्बते । अत्र परिवर्तन्त इत्यनेन भचक्रपूर्वभ्रमणाभाव उक्तोऽन्यथा पञ्चमगणप्रसङ्गेन मध्याधिकार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्दूरमवलम्बनोक्त्वा परावृत्त्य यथास्थितं भवतीत्यागतं तथापि स्वस्थानात् तथैव पश्चिमतोऽप्यवलम्बत इति सूचितम् । एवञ्च भचक्रं पश्चिमत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलति ततः परावृत्त्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेषु पूर्वतश्चलति ततोऽपि परावृत्त्य यथावस्थानं स्थितमित्येको विलक्षणो भगवः । तेन प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमावलम्बनावृत्तिस्तु संवादकाले तदभावात् । अत्र त्रिंशत्काल इति पाठः प्राणादिकः । “युगे षट्षष्टकालो हि भचक्रं प्राग्विलम्बते” इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । “तत् पश्चाच्चलितं चक्रमिति” ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेः च । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्षष्टतयुष्मिताद् भूदिनैर्युगीयसूर्यसावनदिनैर्भक्ताद्यत् फलं भगणादिकं प्राप्यते तस्य भगणत्वागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्यस्तस्माद्दशांशा दशभिर्भजेनाप्रभागास्त्रिगुणिता अयनसंज्ञका ज्ञेयाः । भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमयनांशा इति तात्पर्यार्थः । तत्संस्कृतात् तैरयनांशैर्भचक्रपूर्वापरचलनवशाद्युतहीनाद्गुहात् पूर्वापरभचक्रचलनावगमस्वयनपञ्चस्य षड्भान्तान्तान्तान्तान्तत्वक्रमेषु क्रान्तिच्छायाचरदलादिकं साध्यम् । न केवलात्, विशेषोक्तेः । अथा वक्ष्यमाणानां चरदलं चरं पूर्वाधिकारोक्तम् । आदिशब्दाद्यनवलनमायनवृत्तं सङ्गृह्यते । यद्यपि तत्संस्कृताद्गुहात् क्रान्तिरित्वेव वक्तव्यमन्देशमत्र तदुपजीव्यत्वाद्गुहात् व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्त्वा केवलक्रान्तिज्ञानार्थं तत्संस्कृतपञ्चात् क्रान्तिः साध्या । पदार्थान्तरोपजीव्यानां क्रान्तेः साधनं तु केवलादित्यस्य वारणार्थं क्रान्तिमालं तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं अथाचरदलादिकथनम् । ईश्वरेच्छया क्रान्तिवृत्तं स्वमार्गे पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैश्चलितं ततः परावृत्त्य स्वस्थानं आगत्य तत्स्थानात् पूर्वतः सप्तविंशत्यंशैश्चलितम् । तथा च सृष्ट्यादिभूतक्रान्तिविषुवदृष्टसम्प्राप्तान्निष्ठसंप्रदेशो रेवत्यामत्रः प्रागानीतपञ्चभोगावधिकारः स्वस्थानात् पूर्वमपरत्वं वा क्रान्तिवृत्तमार्गे गतः । विषुवदृष्टे तु तद्भागस्य वा पश्चिमभागः पूर्वभागो वा गतः । सम्प्राप्ते तद्दृष्टस्योर्ध्वोत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्वसम्प्राप्तप्रदेशे तु तयोर्ध्वोत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिरुत्पन्नता यथास्थितपञ्चभो-

गात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकप्रहभोगात् क्रान्तिर्युक्ता
 तत्र सम्पातावधिकप्रहभोगज्ञानार्थं पूर्वसम्पातावधिकः
 पूर्वाधिकारोक्तो यद्भोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्वसम्पाता-
 श्रितक्रान्तिदृष्टप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्वसम्पा-
 तप्रदेशस्य पूर्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति ।
 क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पाताद्दुत्पन्ना इति
 तत्साधनमपि तत्संस्कृतग्रहात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्-
 शतभगणैः पूर्वानुपातरौत्साहर्गणाद्ग्रहभोगो भगणा-
 दिकस्तत्र गतभगणमितं परपूर्वभचक्रावलम्बनं गतम् ।
 वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्वाशिषट्क्रान्तगते राश्या-
 दिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्ववलम्बनम् । तत्रापि
 त्विभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः
 साधितस्ततो नवत्यंशैर्द्युति सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः
 किमित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता
 दशभक्ता इति सर्वसुपपन्नम् रङ्ग०” ॥ ‘स्फुटं दृक्त्वत्यतां
 गच्छेद्यने विषुवद्वये । प्राक् चक्रं चलितं हीदं कायाकात्
 करणागते ॥ अनन्तं रथैरथाष्टत्य पश्चाच्छेधैस्तथाधिके’ इ०
 सि० । “अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलसन्धौ
 चलितं चक्रं दृक्त्वत्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायसं गच्छेत् ।
 तत्र प्रत्यक्षतस्त्वस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च
 सृष्ट्यादिकावे रेवतीयोगतारासद्भावधमेषतुलाद्योः कर्क-
 मकराद्योर्विषुवायनप्रष्टत्तेरिदानीमन्यत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति
 क्रान्तिदृष्टं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु
 पूर्वतोऽपरत्वं वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह ।
 प्रागिति । कायाकाद्यादिने सूर्यस्यायनदिकपरावर्त्तनसुदये
 प्राच्यपरस्त्वस्थत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्वस्मिन् दिने वा मध्या-
 ह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः ।
 करणागते प्रायुक्तप्रकारेणातीतः सटः सूर्यस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
 न्यूने इति अनन्तं रथैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिदृष्टं
 प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ अद्यधिके इति
 शेषैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमादृत्य परिदृश्य पश्चात् पश्चिमा-
 भिसुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अतोपपत्तिः । कायातो
 वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्त्तमानसम्पाताद्दृष्टितागतस्तु
 रेवतीतारासद्भावधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशात्तत्र क्रान्ति
 दृश्य पूर्वचलने गणितगतच्छायाकोऽधिको
 भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्वसुपपन्नम्” ।
 रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने
 स्थिते सौरागमे “विंशत्युगे भाना” मित्युक्तेः

सोमसिद्धान्ते “युगे षट्शतस्यो हि भचक्रं प्राक्
 विलम्बते” इत्युक्ते च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतै-
 विभाजिते लब्धः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो
 भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादितः प्रथमं
 मीनान्तात् मेघसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा ततः
 परिदृश्य मीनशेषपर्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि
 पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थांशपर्यन्तमागत्य परादृश्य
 प्राग्गत्या पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येवं
 चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राग्पश्चाद्गतितभेदेन
 एकोऽयनभगणो भवति प्रायुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८
 अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ऽअष्ट-
 भासाधिकषट्शष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति
 ततश्च यदि ६६ । ८ वर्षादिभिः ६० कलात्मकोऽंशस्तदा एक-
 वर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्थानचलन-
 मायाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं
 प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमत तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्या-
 पत्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि
 अयनभगणास्तदा १७२८००० इत्ययुगे किमित्यनुपातेन
 २४० भगणाः १२६६००० तैतायुगे १८० भगणाः
 ८६४००० द्वापर १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४०
 भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४६७३ यदि
 ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मको भगणस्तदा ४६७३ वर्षेषु
 किमिति तैराशिके ७४ अंशाः ३५ कलाः ४४ विकलाः
 लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशा-
 दयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भग-
 णारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्या परा-
 दृश्य मीनपर्यन्तमनने ५४ अंशाः गता ततः प्राग्गत्या मेघ-
 सप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेघस्य २० । ३५ । ४४ अ-
 व-
 नांशादिः स्यात् । न च तत् कायादिहंवादि प्रथमं प्राग्गति-
 स्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेघस्य सप्तविंशत्यं
 शपर्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तमनने
 ५४ अंशाः गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २० । ३५ । ४४
 अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे
 इदानीमयनांशादिरिति सर्वज्योतिर्वित्तुसंप्रदायः ।
 अतएव एतदयनांशमादायैव यद्दृष्टादिकं यद्दृष्टं
 साध्यते दिनमानादिकञ्चान्वीयते । इदानीन्तनाः ज्योति-
 र्विदां शिरोमणयः सर्वगणकावतंशाः पश्चिमतोत्तमाः श्रीम-
 न्नोवापुदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राश्ट्रदृष्टान्तेन सर्वथा

विलोमगतितयायनभगणम् यदुरीचक्रुः तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तदृष्ट्वा विद्विज्ञस्य प्रमादोऽप्रमादो वा-
 पगन्तव्यः । तथा हि व्यादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं
 ५४विकलाः इदानीं पश्चादयनस्थानचलनं च सर्वज्योति-
 र्वित्प्रसिद्धम् । तत्र केवलं पश्चाद्गत्याऽयनस्थानचलनेन
 भवक्रस्य भ्रमणशीकारे । यदि ५४विकलाभिः एको वर्षस्तदा
 १२६००० विकलात्मकभवक्रस्य कति वर्षा इत्यनु-
 पातेन २४००० वर्षेको भगणो भवति यदि २४०००
 वर्षैः एकोभगणः तदा ४३२००० वर्षात्मके महायुगे कति
 भगणा भवन्ति इत्यनुपातेन १८० भगणा भवन्ति ।
 ततश्च सौरसोमसिद्धान्तोक्तषट्शतसंख्याविरोधः इदानीं
 मीननवांशे अयनस्थानविरोधश्च । तथा हि तन्मते राशि-
 चक्रस्य केवलं विलोमगत्यायनभगणशीकारेण प्रायुक्तदिशा
 २४००० वर्षैरेको भगणः तदा १७२८००० वर्षात्मके
 कृतयुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः । १२६६०००
 वर्षात्मकत्वेतायाम् ५४,८६४००० द्वापरे ३६ इत्येवं
 त्रियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कवेः ४६७३
 गताब्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिरेको
 वर्षस्तदा ४६७३ वर्षेषु किमित्यनुपाते ७४।३५।४४
 अंशादयोगताः इत्यायाति तन्मते च मीनान्तात् सर्वथा
 पश्चाद्गत्या भगणपूरणशीकारेण मीनान्तात् ७४।३५।४४
 अंशादितः पूर्वमयनस्थानापत्तिः तथा च मीनान्तात्
 तावद्भिर्गैः पूर्वं मकरस्य पञ्चदशंशे अयनांशादि
 स्यात् । न च तथाप्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां
 केषाञ्चित् सम्मतम् अतोऽयनस्थानेन केवलविलोमगत्या
 भवक्रस्य भ्रमणोक्तिः साहसमेव । किञ्च अतिचिरन्तनकालैः
 संवादनीये प्राग्गतित्वे पश्चाद्गतित्वे वा आर्षज्ञानं विना
 निर्व्यासम्भवः अतः सौराद्यागमोक्तं प्राग्गतित्वमना-
 दित्य प्रथमं पश्चाद्गतिसीकारः केवलपश्चाद्गतिसीकारः
 अयनचलनस्य तद्भगणसंख्यातो विषमकल्पनञ्चावर्गशुभं
 आगसविरोधात् वचनमालेषु न शक्यं प्रभवति ।
 किञ्च सौरागमाद्युक्तं प्राग्गतित्वमनादित्य केवलं
 पश्चाद्गतित्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्वव्यवहारलोपकम्
 तिथ्यादिबाधनाङ्गयनांशादिविलोपकञ्च । एतेन इल-
 खित्वा अपि ज्योतिर्विस्तारः सृष्टिकालस्य षट्सहस्र-
 कालमात्रपरिमितवादिनोऽपि परास्ताः । तैरपि प्रतिवर्षं
 ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतश्च
 षट्सहस्रवर्षैरेकांशभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्दि एको-

ऽंशः पश्चाद्गच्छति तदा तदुक्तसृष्टिकाले ६००० अतीत्य-
 नुपाते ६० अंशाः समायान्ति तेन मीनान्तात् ६० अंशान्तरे
 पश्चाद्गत्या धनुःशेषांशेऽयनारम्भः स्यात् तदेतदृष्टविरु-
 द्धात्पेक्षमेव मीनानं विहाय अन्यत्र कान्तिद्वारारम्भस्या-
 नतश्चलनकल्पने न विनिगमकमस्ति इति विजातीयज्योति-
 र्विदास्तमसङ्गतमेव तैरपि तद्वधिक्रान्तिद्वारारम्भांश्चलन-
 शीकारात् । इदानीं च संवादायनानुसारेण मीनान्तात्
 २०।३५।४४ तत्वानुपाते प्रायेण १३७०वर्षा आयान्तित्वैव
 सृष्टिकल्पनन्तु नैव सम्भवति स्त्रीष्टाब्दे १८७३कालस्य ततो-
 ऽधिकत्वेन तत्पूर्वं सृष्टेरुचितत्वात् । पुनर्भगणान्तरशीकारे
 तु २४००० वर्षास्ततोऽधिकाः स्युस्तेन २५३५ वर्षाः सृष्टि-
 कालाः अन्ततः स्युः तावतिथेच काले सर्वयज्ञाणां भेषादौ-
 स्थित्यसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादर्यशक्यमेव । प्राग्-
 दर्शितसरथौ प्राचीनसम्प्रतिरपि यथा । 'मृगसंक्रान्तिः
 पूर्वं पश्चात्तारादिनान्तरे । प्रतिवर्षं चतुःपञ्चपलमान-
 क्रमेण तु । षट्सहस्रवारानेकदिनं स्यादयनं रवेः । एवं
 चतुःपञ्चदिनादयनारम्भं क्रमात् । व्युत्क्रमेण च तद्वत्
 स्यादुदग्यानं रवेर्भ्रुवम् । किञ्चसंक्रमणे तद्वदभितोदक्षिणाय-
 नम् । अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भं तथा । रविसंक्रान्ति-
 तोभेषतुलयोरभितः पुनः' तिथि०त० । अधिकमयन-
 संक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । एति सूर्योदक्षिणाशुत्तरां
 वाऽत्र आधारे ल्युट् । पूर्वोक्तरीत्या सूर्योत्तर-
 दक्षिणागत्याधारे १।काले तथा च । 'तपस्तप्तसौ शिशि-
 रादृष्टः मधुश्च माधवश्च वासन्तिकारुतः शुक्रश्च
 शुचिश्च यीष्णारुतः अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभश्च
 नभश्च वार्षिकारुतं इषश्च ऊर्जश्च शारदारुतः सहस्रश्च
 सहस्रश्च हैमन्तिकारुतः अथैतदक्षिणायनं देवानां रातिः'
 इति श्रुतौ 'अग्निर्ज्योतिहः शुक्रः षष्ठासा उत्तरायणम्
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः । धूमोराति-
 स्तथा वज्रिः षष्ठासादक्षिणायनमिति' गीतावाञ्च षष्ठासा-
 नामैव अयनत्वेनाभिधानात् । १२ अयनाभिमानदेवेषु
 'आतिवाहिकास्तद्विज्ञात्' शा०सू० । अर्चिःरादीनां
 तदभिमानदेवतापरत्वव्यवस्थापनात् "तेऽर्चिर्भूमिसम्पद्यन्ते
 अर्चिषोऽहः अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम् आपूर्यमाणपक्षान्
 यानुदङ्ङेति तान्मासान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य
 स एतान् ब्रह्म गमयतीति" छा०उ० श्रुतौ ब्रह्म-
 गमयित्वोक्तेः तेषां चेतनपरत्वौचित्यम् । 'अयते याति
 अनेन षट्शतवेषेण सूर्योदक्षिणाशुत्तराणां वेति

ऋतुवयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । “यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासानुदङ्गादित्य एतीति” तथा ऋन्दोगा अधीयते । “यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति” तैत्तिरीयाः ऋतु षड्ब्राह्मणे पठन्ति “तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरैति” एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौर-मेवैतत् अत एव विष्णुधर्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् “ऋतुवयं चायनं स्यादिति” केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति “मार्गमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं ज्यैष्ठमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृत्यं श्रौतस्मार्त्तकर्मामु-ष्ठाने तु मकरकण्ठसंक्रान्त्यादिक एवायनद्वयकाल इति यथोक्तमिति सूत्रितभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्मा-ङ्गत्वं कस्या अधीयते “उदगयनं चापूर्वभागे पक्षे पुण्याहे द्वादशाहसुपषडती भूत्वेत्यादि” । चौलादीनामुत्तरायणकर्त्त-व्यता ऋतुसूत्रेषु प्रसिद्धा । सत्यव्रतस्य देवताप्रतिष्ठादीना-मुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह “देवतारामवा-प्यादिप्रतिष्ठोदङ्गसुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्-फलमवाप्नुयादिति” उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैश्वानरसंहितायामभिहितम् “माह-भैरववाराहनासिंहद्विविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति” कालमाधवीमे साधवः । “सौरैश्च द्युनिशोवांसं षड्गीतिसुखानि च । अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता” । सू० सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । कुन्दिष्टत्तरम्भस्थान-चलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटा-नयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा” का० भा० सूत्रितः । एति सप्तद्विभनेन करणे ल्युट् । १२ सप्तविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्दृष्टम् अयनस्येदं वा अण् । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च त्रि० । ‘युतायनांशोऽपकोटिशङ्किनी जिनांशमौर्वा युषिता विभाजिता । द्युजीवया लक्ष्मणस्य कार्मुकम् भवेच्छ-याङ्गायनदिकृत्मायनमिति” आयनं चलनमस्फुटेषुष्ठा सङ्गुणं द्युगणभाजितं हृतम् । पूर्वपूर्वसूत्रतिभिर्द्विहाप्रितव्यत्-भेदयद्द्विदायनाः कलाः “अस्फुटेषु चलनाच्चतिस्तु वा

षट्स्फुट फलकलाः स्युरायनाः” इति च सि० शि० । अयने भवः उञ् । आयनिकः अयनभवे त्रि० स्त्रियं ङीप् ।

अयनकाल पु० अयधारः कालः । अयनांशाधारे काले अयन(च)वलन न० इत० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने ।

अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन-ड । अयनांशजाते मासादौ ।

अयनभाग पु० अयनज्ञापको भागः । अयनांशे ।

अयनमास पु० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थे कल्पिते मासे ।

अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेघादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् ।

अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा-गत्या कृता संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्-क्रम-क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या-चला अवला चेति भेदात् मध्यानुपदं वक्ष्यते मेघादि-भिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि-चक्रस्य दोषायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्द्दिष्टमेघादि-स्थानात् पश्चात् पूर्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतं विनापि ग्रहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात् । निर्द्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां मण्डलसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्ति-रिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानएव जायमानत्वाद-चलत्वम् । अनयैक संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहूनां दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्रष्टा च । षट्कर्म्मसंस्कृतो मध्यग्रहो यदा राश्यन्तरं संक्रा-मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्रष्टीकृत-संस्कारो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा स्रष्टसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्रष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्रष्टीकार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु “पुरोर्भध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः । अधिसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेन्न सवत्वयम् । वर्जनीया प्रय-त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनञ्चेत् केऽप्याह्वरधिसासकम्” इति कालमाधवीयष्टतसृतेः मध्य-संक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्म-

नोपयोगः इति स्पष्टसंक्रान्तेरेव लोकशास्त्रोपयोगः । स्पष्ट-
संक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात्
यदा सिद्धान्तगणनयायनांशसंस्कृतो ग्रहोराश्यान्तरं गच्छति
सा सायनांशा संक्रान्तिः । यदा तु अयनांशसंस्कार-
रहितः राश्यान्तरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्ति-
रुच्यते । संक्रान्तिश्च “लुटेः सहस्रभागोयः स कालोर-
विसंक्रम” इत्युक्तसूक्तकालरूपा एतच्च क्रियैव काल इति
मते अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितस्तादृशसूक्तकाल इति
भेदः । तादृश सूक्तकालस्य संक्रान्तिशब्दार्थत्वे संक्रान्तिशब्दे
वक्ष्यमाणदानाद्यङ्गत्वासम्भवेन “सुख्याभावे प्रतिनिधिः
शास्त्रार्थ” इति न्यायेन गौणकालस्याप्यदर्शयता स्नाना-
द्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या च तथा कल्पत्वे स्पष्ट्याद्युक्तकाल-
विशेष एव तदङ्गत्वेन कल्पते यथोक्तं कालमाधवीये
स्नानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनुक-
ल्प एवादर्शयः यथाहं देवलः “संक्रान्तिसमयः सूक्तोऽनुज्ञेयः
प्रशितेक्ष्णैः । तद्योगादप्यधोऽङ्गं त्रिंशद्वाद्यः पवित्रिताः”
इति देशव्यवधानराहित्येनात्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तरराश्या-
र्मध्ये सूक्त्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावता कालेनोत्तरराशिं
प्रविशति स कालः योगद्विष्टं विना मांसदृष्ट्या दुर्लभ्यः
अतोऽनुष्ठाने सुख्यसंक्रान्तिकालपरहणासंभवात् संक्रान्तिसम्ब-
न्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेके-
कस्मिंस्त्रिंशद्घटिकाः पुण्या इति सामान्यत उक्तमिति । तत्र
अचलसंक्रान्तेरिव चलसंक्रान्तेरपि पुण्यकालतास्ति यथोक्तं
तत्रैव भेषादिसंक्रान्तयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्
पूर्वैश्च एकादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने भेषायनमेवं वृषभाय-
नमित्येवं तन्नामाङ्कितम्भवति तत्काले तस्मिन्नयने स्नानादिषु
पुण्यकालमाह जावालिः “संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीये-
ऽप्ययने तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति”
मकरव्यतिरिक्तैकादशसंक्रान्तिसम्बन्धिष्वयनेषु तत्तत्सं-
क्रान्तिवत् पुण्यकालोऽवगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसम्बन्धिनि त्व-
यने संक्रान्तिवैलक्षण्यं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीना विंशति-
घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्या विंशतिघटिकाः
पुण्या इति । न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्तिष्वयने पुण्यकालः
किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो
भवति इत्यांस्तु विशेषारवेरेव राशिसंक्रमे पुण्यकालः अ-
यनसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्यता यथाह
तत्रैव च्योतिःशास्त्रे “नक्षत्रराश्यां विंशतिः सूर्यांश्च
परस्माद्सचन्द्रानाद्यः पुण्यास्तयेन्दोस्त्रिधरात्वेयुंता एकैव

नाडी सुनिभिः शुभोक्ता । नाद्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य ।
बुधस्य तिस्रः पलविंशत्युक्ताः । अर्धर्द्धनाद्यः पलसप्त-
त्युक्ता गुरोश्चतस्रः सपलाश्च शुके । हिनागनाद्यः पलसप्त-
त्युक्ताः शनैश्चरस्याभिहितः रुपुण्याः । आदान्मध्ये जपहोम-
दानं कर्त्तव्यमिति सुरेन्द्रधामेति” । अयमर्थः आदित्यस्य
राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः
तथा चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि च त्रयोदशार्वाक्परतश्च-
पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च
पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि च
पुण्यकालः । वृहस्पतेरपि सार्द्धचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि
च पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यकालः
शनैश्चरस्य द्व्यंशतिघटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः ।
पीयूषघारायां तु जैमिनिवचनत्वेन एतद्दशमसुपपन्नम् ।
भेषायनादिषु संक्रान्तिस्तुटीकरणञ्च कर्त्तव्यं चिन्तामणौ “तथा-
यनांशाः खरसाहताश्च स्यार्कगत्या विहृताः दिनादि । भेषा-
दितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बह्वुपुण्यदास्ते” ।
यथा राशिसंक्रमाः बह्वुपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा अपीति
द्योतनाय तथाशब्दः । अयनांशाः षष्ठा पुण्या स्पष्ट्या
सूर्यगत्या विहृताः लब्धैर्दिनादैः दिनघटीपलैः कलां
कृत्वा भेषादिद्वादशराशिसंक्रमणकालात् प्राक्चलसंक्रमाश्चल
संक्रान्तयः चलसंक्रमदाने ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ
जपपञ्चादहोमादौ बह्वुपुण्यदा भवन्ति तदुक्तं वशिष्ठसिद्धान्ते
चलसंक्रमयुङ्मासे संक्रमोयः स संक्रमः अजागलस्तन इव
राशिसंक्रान्तिरुच्यते” पुलस्यः “अयनांशसंस्कृतोभादुर्गोले-
चरति सर्वदा असुख्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधिस्तयोः ।
स्नानदानजपपञ्चादव्रतहोमादिकर्माणि यत् कृतं चलसंक्रा-
न्तावलयं पुरुषोऽश्नुते” इति रत्नमालायाम् “यार्वाङ्गरंशैर-
यनच्युतिः स्यात्तद्गोम्यकालेन दिवाकरस्य । च्युतिर्भवेद्दिष्णुप-
दादिकानां रहस्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति” अयनांशा-
नयनञ्च अयनशब्दे दर्शितम् । तस्माद्वास्यादिमार्गेषु सूक्त्यादि
तेजःपुङ्गसञ्चारश्चलसंक्रमोमण्डलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम
इतिविषयविवेकः तद्यथा रथ्यायां प्राक् पश्चाद्वा नोद्यमानस्य
दीपस्थापो दीपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे
क्षयान्तरेण दीपोऽपि गच्छति एवं सर्वेषामपि ग्रहाणां
चलसंक्रमा द्रष्टव्याः नन्वेवं चलसंक्रमस्य मुख्यत्वे तेनैव
मानेन मञ्जुङ्गमथना स्यात् इति चेत् न अश्विन्यादिमानां
विषंवादात् तथाह सूक्त्यांक्रान्तराशितत्तद्दर्शनत्वस्यैव
सन्ध्याकाले प्रथमसुदयोच्योतिषे प्रसिद्धः सर्वसम्मतश्च । तत्र

यदि अयनांशयोधनमन्तरेणैव सूर्यस्य तत्तद्ग्राशिषटक-
नक्षत्रस्थितिसंस्कारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०, ३५,
४४, एतद्ग्राहितः पूर्वं रवेर्भेदादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य
च तद्घटकनक्षत्रस्थितेस्ततश्चतुर्दशनक्षत्रस्य सन्ध्यायां
प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने
इदानीमभापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०, ३५, ४४
सूर्यचन्द्रयोरेकराशिस्थित्वेन अभावस्थापत्तिस्ततः पञ्च-
दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च नचैतत् प्रत्यक्षसंवादीति ।
अयनांशयोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्व्वं प्रत्यक्ष
संवादि । किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधि-
मासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयसासत्वव्यव-
हारप्रसङ्गश्च । एवं च बहुविधत्वात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि
तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्या प्राग्दर्शितपुलस्य
वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, “दिनरात्रि
प्रमाणां निर्णयो न भसंक्रमात्” अतः सकलकर्माणि”
इति, सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च स्मार्त्तकर्मविशेषे, लग्न-
ज्ञानादिकर्मस्त्रेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्व्वव्यवहारः
अन्यथा तत्तद्दिशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । एकान्तेन राशि-
संक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-
कालतामिधानानुपत्तिः तथा च यथा मासवत्साराणामनेक-
विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एवं चलस्त्रिसं-
क्रान्तोरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता । किञ्च सायन-
संक्रममात्रेण सर्व्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष
धारायां दर्शिताः । तेऽप्यतोपदर्शन्ते । सायनगणनया
त्ययोग्येऽपि काले यद्दृक्कदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोर-
न्तरे वोपलभ्येत सूर्य्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वान्नक्षत्रतेजः
परिभवाच्च नक्षत्रसंनिधावुपलभ्यो यद्यपि । तथापि
कदाचित् क्षीयचन्द्रस्याप्युपलभ्योऽप्येत एव गोचरादिविषयक
दृष्टफलानि एकराशिस्थितयद्दयोगफलानि च विरुध्येरन्
पक्षणादिविसंवादश्च । तस्माच्चिरयनगणनयैव सर्व्वोऽपि व्यव-
हारो युक्तः यत्तु अजागलस्रनद्वेत्त्यादि प्रागुक्तवचनम्
‘पुण्यत्वं राशिसंक्रान्तेः केचिदाहर्षनीषिणः नैतन्मम मत-
मित्यादिवशिषवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् “न
निन्दानिन्दनीयं निन्दति किन्तु विषेयं स्तौतीति” न्यायात्
अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणां राशिसंक्रान्ति-
पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विधवापत्तेः “दिनपति
संक्रमात् प्राक् षोडश नाद्यस्तु पुण्यकाणः सः । परतः
षोडश नाद्यः ज्ञानदानकार्येष्विति” वशिष्ठस्यैव वच-

नान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-
विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तोस्ततो विलक्षणविषयत्वौ-
चित्यं तादृशवचनानाम् ।

अयनांशज पु० अयनस्य अंशः तज्जः । प्राथमिकक्रान्ति
वृत्तारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजसागान्ते
व्युत्क्रमेणादितो बुधैः” ज्यो०तन्त्र० ।

अथव पु० अल्लोयवस्तुल्लोवा । १। पुरीषजे कर्मभेदे कर्मिशब्दे
विवरणम् नास्ति यवः यज्ञसाधनं यत् । अङ्गतया
यवहीने तिलसाधने २। पिटकत्वाद्दौ । दुमिश्रये कर्त्तरि अच्
न०त० । ३। असम्बद्धे शतौ ४। विचन्द्रयोर्विद्योयजे कृष्ण-
पक्षे च “अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवात्परपक्षा
वा अयवास्ते हीदं सर्वं युवते चायुवते” इति शतद्रा० ।

अथवस् पु० न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्यौ यत् यु-असुन्
न०त० । अर्द्धमासे पक्षे । ‘सजुरद्धो अयवेभिः’ यजु०
१२७४ “यवाश्चायवाश्चार्द्धमासाश्चोच्यन्ते वे०दो० ।

अथशस् विरोधे न०त० । यशोविरोधिनि अपवादे । अथयो-
“महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” मनुः । “सभावसोलेत्य
यशः प्रच्छदम्” रघुः । न०व० । कौर्त्तिश्रुत्ये ति० वा कप्
अयशस्तः तत्रैव ।

अथशस्कार ति० अयशः करोति क्त-ताच्छील्यादौ ट
स्त्रियां ङीप् । अपवादकरे ।

अथशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न०त० ।
अपवादकरे “पैशुन्यान्तालसायशस्तानि हित्वा” सुशु० ।
अथशूर्ष न०र्द्धत० । “शकद्रसं हरङ्गस्य सुशुभ्रं भावयेदिति ।
निःकायेन विडङ्गनां चूर्षं प्रथमनन्तु तत् । अथशूर्षा-
न्यनेनैव विधिना यौजयेद्भिषक्” सुशुतोक्ते लौहचूर्ष-
घटितौषधभेदे ।

अथस् न० एति चलति अयस्कान्तसन्निध्यात् इण-असुन् ।
लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसन्निध्याच्च-
नास्तथात्वम् । “सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्ज्जताम्” “अभितप्र-
मयोऽपि मर्द्दवं भजते क्वै कथा शरीरिणाम्” इति च रघुः
“तास्त्रायःकांस्यरैत्यानां त्रिपुणः सीसकस्य च” अयः कांस्य-
पलानाञ्च द्वादशाहमपात्रता” इति च मनुः । अयसः पाकादि
अमृतसारशब्दे ३२र्द्धे पृष्ठे दृश्यम् । अधिकं लौहशब्दे
वक्षते । उपचारात् २। अयोनिर्गते शस्तादावपि । “तेजो-
ऽयसो न धाराम् ऋ०र्द्धे, ३५, अयसः अयोमयस्य प-
रश्वादेर्धारां मा० । हिरण्यसङ्कोऽयो अयसादाः ऋ०
१, १र्द्धे, ३, ६भावे असुन् । ३। गमने न० । ज्योतिरकारि हरितो

नाऽयसि ऋ० १, ५७, ३ “अयसि गमनाय” भा० अयसा-
निर्म्मितम् अण् । आयसम् लौहमये कठाहादौ अयसो-
विकारः अण् आयसः । लौहविकारे ‘अयस्कान्तइवायसम्’
रघुः “आयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ पृष्ठे दर्शितम् ।
मयट् अयोमयः । वेदे तु अयस्ययादि० नि० अयस्ययः ।
लोहविकारे लि० स्त्रियां ङीप् । चतुर्थ्यां ङण् ।
आयसीयः अयस्यन्निलुपदेशादौ लि० स्त्रियां ङीप् ।
एति यत्तस्थानम् इण् अस्तुन् । ३वङ्गौ पु० ।
“अयाञ्चान्नेऽस्ननमिशस्ययाञ्च सत्वमित्त्वमया असि ।
अयानो यत्तं वहास्यया नोऽवेहि भेषजम्” यजु० ।
४हिरण्ये निरु० “रञ्जोहा विचषेणिरभियोनि-
मयोहतम् अभ्यनूषतायोहतम् ऋ० ६, १, २, ८०,
‘अय इति हिरण्यनामेति भा० “हिरण्यपाणिः प्रति-
दोषमास्थात् अयोहचुर्यजते इति ऋ० ६, ७१, १,
अयोहचुरिहिरण्ययहनुः” भा० ।

अयस्कंसा पु० न० । अयोविकारः कंसं पात्रं सत्वम् ।
लौहनिर्म्मिते पानपात्रे ।

अयस्कृषी स्त्री अय इव कर्षावस्य गौ० ङीष् । लौह-
तल्यकठिनकर्षयुक्तायां स्त्रियाम् ।

अयस्कान्त पु० अयस्य कान्तः रमणीयः कस्कादि-
त्वात् सत्वम् । (कान्तिलोह) इति ख्याते १ लौहभेदे ।
अयसां कान्तः इट् सन्निधिमात्रेणार्कषकत्वात् । सन्निधि-
मात्रेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति ख्याते २ प्रसरभेदे ।
“गम्भीर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत्” कुमा० “स चकर्ष
परस्मात्सदयस्कान्तमिवायसम्” रघुः । अयस्कान्तेनार्कष-
णीयशल्यापनयनार्थं ३ द्रव्यचिकित्साभेदे यथोक्तं सुश्रुते
“अनुलोममनववइमकर्षमनल्पद्रवणसुखमयस्कान्तेन” ।

अयस्काम लि० अयः कामयते कम-अण् उप० स० सत्वम् ।
लौहामिलाषिषि । [सत्वम् । लौहकारे (कामार) ।

अयस्कार लि० अयोविकारं करोति क-अण् उप० स०

अयस्कृम्भ पु० अयोविकारः कुम्भः सत्वम् । लौहमये षटे ।

अयस्कृशा स्त्री अयःसहिता कुशा शाक० त० सत्वम् ।
लौहसहितकुशायाम् ।

अयस्कृति स्त्री अयसा कतिः चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रु-
तोक्तेमहाकुष्ठचिकित्साभेदे “अथ ऊर्द्धमयस्कृतीर्वचपामः ।
तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्नि-
प्रतप्तानि लिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडश-
पारांस्ततः खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्तापानि सूक्ष्म-

चूर्णानि कारयेद्वाढतान्त्वपरिस्त्रायितानि ततो यथाबलं
मात्रां सर्पिर्भेषुभ्यां संवृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे यथाव्याध्य-
नश्चमलवणमाहारं कुर्वीत । तुलासुपयुज्य कुष्ठमेहभेदः
श्वश्रुपाण्डुरोगोन्मादापस्कारानपहृत्य वर्षशतं जीवति
तुलायां तुलायां वर्षशतयुषोत्कर्षः । एतेन सर्वलौहेष्वय-
स्कृतयो व्याख्याताः ।

अयस्यैण पु० अयोनिर्म्मितः स्थूणः वा विमर्गलोपः । लौह-
मये १ मृत्स्यूषे ईव० । तथाविधमृत्स्यूषयुक्ते २ मृत्स्यूषे ।
“अयस्यूषमृत्पतीनां वै” शतब्रा० अयस्यूषा मृत्पतय-
स्तेपामिति तेषाम् हीनद्रव्यकत्वाद्दोषः भा० । ७त०
३ अयोमयाच्चे रथादौ लि० । “व्युष्टावयस्यूषसुदिता
स्यूर्यस्य” ऋ० ५, ६, २, ८, अयस्यूषमयोमयशङ्कुं गच्छं
रथं वेति भा० । ४ ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रम् अण्
आयस्यूषः तस्य वङ्गुषु लुक् । अयस्यूषाः । गौ०
पाठात् ङीष् अयस्यूषी ।

अयस्यात् न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्यय लि० अयोविकारः अयसु+मयट् वेदे नि० भत्वम्
स्त्रियां ङीष् । अयोमये लौहमये “असुरा एषु लोकेषु
पुरश्चक्रिरेऽयस्योमेवास्मि लोके रजतामनरीत्से हरिणीं
दिवि” शतब्रा० । “मूस्था अयस्ययम् पाठ” अथ० ५, २८, ६,
शतमृत्हरयस्ययोः अथ० ४, ३७, ८, छन्दसीति प्रायिकं
तेन लोकेऽपि “परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्ययम्”
भा० आ० प० “ततः यत्किं मृहीत्वा तु रूक्षादण्डमयस्ययोम्
भा० द्रो० प० ।

अयस्ययादि पु० ईत० “अयस्ययादीनि छन्दसि” पा० उक्ते
भवादिकार्यार्थे निपाताङ्गे अक्षतिगणभेदे ।

अयाचित न० याच+क्त न० त० । १ अमृताख्यवृत्तौ “अमृतं
स्यादयाचित”मिति मनुः । २ अप्रार्थिते लि० । “अया-
चितोपस्थितमम्बु केवलम्” “अयाचिताङ्कृतं पाह्यमपि
दुष्कृतकम्भेषः” ऋतिः “याचेद्देहादिपाठात् गौषे
कर्म्मणि” ऋ । यस्य सकाशेन याच्यते ३ तस्मिन् जने च ।

अयाज्य लि० न याजयितुमर्हः यज-णिव्-कर्म्मणि यत् न० त० ।
पतितादौ ऋतिनिषिद्धयाजने । ते च ऋतौ दर्शिताः यथा
देवलः “पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः सिन्धित
स्तेन सोऽद्धान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिसम्बन्धं
साध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येष पतितेन
न संशयः । बौधा० “संवत्सरेण पतति पतितेन न
संशयः याजनाध्यापनादयौनात् सद्यो न शयनासनात्” ।

भनुविष्णु । “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याज-
नाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्” पैठौनसिः
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजना-
ध्यापनाद्यौनात् त्वेकशयनासनात्” । पतितानभि-
धायाह सुमन्तुः । “यश्च तैर्यौनसौख्यौवाषां सम्बन्धा-
नामन्यतमेव सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याध्वैतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इत्यात् कुर्व्यात् द्वादशवर्षिकमि-
त्यर्थः मौखं सुखसाध्यमध्यापनं स्त्रौवं सुवसाध्यं याजन-
मित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततोत्य-
वगम्यते प्रा०वि० । हारीतः । “संवत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोज-
नात्” दृहस्सतिः । “षाण्सांसिके तु संयोगे याजनाध्याप-
नादिना । एकत्वासनशय्याभिः प्रायश्चित्ताद्भाचरेत्” ।
“याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-
ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनै-
वाज्ञानकृतेन वारइयाध्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते
संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सराद्धैनेति
व्यवस्था । तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने
पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्यैव जानन्निति
पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्या-
पनादिकमाह देबलः । “आचार्याद्भ्रतानियमशुश्रूषा-
दिभिस्त्वयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचारान्वयप्रक्रम-
मसामर्थ्यं भक्तिशीलशुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्या-
पनं, पशुजोराज्यपुरोडाशसौमौषधिरुप्रभृतिभिः खदिर
पलाशाश्चत्यन्यप्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुकुक्षु-
वोदूखलसुषुप्तकुठारखनिलयूपदारुचर्मदर्मपावपवित्तभाज-
नादिभिर्द्रव्योपकरणैः प्रोत्साहिलोष्यार्थ्युब्रह्मादिभिः
ऋत्विग्भिः कास्यनैमित्तिकाणां पक्षादिपूर्विकाणां यथोक्त-
दक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं
व्याख्यातम्” । तथा च ज्योतिषोपादियज्ञानां याजनं
गुरु, पूर्त्तादिकर्मणा याजनं लघु । कौर्मम्
“याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः । कृत्वा सद्यः
पतेज्जानन् सहभोजनमेव च” । यमः । “असत्प्रति-
पहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः । नक्षत्रैर्जीव्यते यश्च
सोऽन्वकारं प्रपद्यते” । बमिष्ठः । अहधानस्य-
भोक्तव्यञ्चौरस्य च विशेषतः । न त्वेव बह्वयाज्यस्य यथो
पनयते बहून्” । बोधायनः । “बहुप्रतिपाह्यं
षाऽप्रतिगुह्ययाज्यं वा याजयित्वाऽप्रतिपाह्यस्य वा

प्रतिगुह्यं अनाशनस्य वाऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्” ।
वशिष्ठः । “एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजकाव्याख्याता” दक्षि-
णात्यागाच्च पूताभवन्तीति विज्ञायते” “एतच्च श्रुतेतरस्यो-
पपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति
धर्मप्रदीपः” प्रा०वि० । तत्रैव श्रुतपुरोहितयाजकाध्याप-
काद्यनुवृत्तौ यमः । “एतेषामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तन्तु
मार्गताम् । भैक्षान्नसुपयुक्तानोद्दिज्जान्द्रायणञ्चरेत् ।
फलं नागहृदे तोये ज्ञप्रवयेदभिभावितम् अर्थोत्सर्गेण
यन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रसृज्यते । अत्रारणलवणं
रुक्षां पिबेद्द्विस्तुवर्षं बाम् । तस्योपनयनं कृत्वा व्यव-
हार्यस्तदा भवेत्” इति । फलं लब्धं धनं नागहृदे गज-
मज्जनयोग्यहृदे अविभावितम् अभुक्तम् । यन्त्रान्ते व्रतान्ते ।

अथाज्ययाजन न० अथाज्यस्य याजनम् । अथाज्यस्य
पतितादेयांजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विषेत्तुन्नम-
याज्यशब्दे । “अथाज्ययाजनैश्चैव नास्ति क्रमेण च कर्मणाम्
कुलान्यायु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः” मनुः ।

अथाज्यसंयाज्य न० सम्+यज-णिच्-भावे यत् ईत० ।
अथाज्यस्य पतितादेयांजने ‘सेवाध्यायाज्यसंयाज्यपारदा-
र्यांत्कविक्रयः’ इति मनुः ।

अथातयाम पु० न याते, यामः समयोऽस्य । १ अर्पयुपिते
२ अन्तिक्रान्तकाले ३ विगतदोषे च । “कन्दांस्यैवैतत्
पुनराध्याययत्ययातयामानि करोति-न वा अत्र स्तुवते
न शंसन्ति तच्छन्दांस्यैवैतत् पुनराध्याययत्ययातयामानि
करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते” इति शत० ब्रा० ।
“कन्दांस्ययातयामानि” भाग० । “अथातयामानि विगत-
दोषाणि” श्रीधरः ।

अथातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न०त० ।
१ राक्षसभिन्ने २ अहिंसके च योभायातुं यातुधानेत्याह
ऋ० ७, १०४, १६, अथातुमराक्षसम् भा० । “हृयामि
देवां अथातुरग्ने ! ऋ० ७, ३४, ८ अथातुः अहिंसकः भा० ।

अथाथातथ्य न०त० । मित्यात्वे । अयथातथशब्दे विवृतिः ।

अथान न० न यानं चलनं यस्य । १ स्वभावे निसर्गं यथा
जले शैत्यं अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य
तथात्वम् अभावे न०त० । २ गमनाभावे । यानं गमनं
वाहनञ्च न०ब० । ३ यानशून्ये त्रि० ।

अथानय पु० द्यूते सर्वशारगन्तव्यशेषसोभाभूते शीर्षस्थाने
व्युत्पत्तिविवरणम् मत्कृतसरलायाम् यथा आनीयन्ते
शारा अस्मिन् इत्यानयः अथेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

गमनेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । तत् नेयः ख ।
 द्युतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोषोपेताः
 शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशशो
 याह्याः स्वामपाश्वस्थप्रथमकोषपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष-
 रूपं शीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्व-
 ऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयोना इत्युच्यन्ते तत्रायं
 प्रकारः “ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् ।
 असहायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तदिशाव-
 सेयः । परैः परकीयैः नाक्रम्यते ह्यादिशाराश्रित-
 कोषं नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरो-
 धात् । असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः
 “अनुपदसर्वायानय” बद्धा भक्षयति नेयेषु” पा० “अया-
 नयः स्थानविशेषः तं नेयः अयानयोनाः शारः” सि० कौ ।
 अथापु लि० अयमन्नाति नाशयति अश-उ-ईत० । शुभा-
 वहविधिलोपको यातुधानभेदे “खलजाःशकधूमजा उरुखडा
 ये च सट्मटाः कुम्भसुषुका अयाशवः । तानस्था
 ब्रह्मणस्पतेः प्रतीबोधेन नाशय” अथ० ८, ६, १५ ।
 अयास्य लि० यस-णिच्-शक्यार्थे यत् न०त० । १ उपपन्न-
 यितुमशक्ये “अयुजो असमोद्वभिरैकः कृष्टीरयास्यः” ऋ०
 ८, ६, २, “अयास्यः उपपन्नयितुमशक्यः” भा० । यासः
 प्रयत्नस्तत्साध्यः यत् न०त० । २ युद्धरूपसाधनैः साध-
 यितुमशक्ये शक्यौ आस्यादयते निर्गच्छति अच् पृ० पदव्य-
 त्ययः । ३ सुखेन निर्गमनवृत्तिके प्राणवायौ उपचारात्
 ४ तदुपासके अङ्गिरसि ऋषिभेदे । “अयास्यः स्तवमान-
 भिरकैः” ऋ० १, ६, २, ७, “अयास्यः यासः प्रयत्नः
 तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः
 सार्धयितुमशक्य इत्यर्थः यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्ति-
 र्मुख्यः प्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्-
 क्रामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते ।
 तथा च ऊन्दोगैरान्नातम् “तं ह्यायास्य उद्दोषसुपा-
 साञ्चक्रे एवमु एवायास्यं मन्यन्ते आस्याद्यदयते
 तेनेति” । अथवा अयमास्ये सुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा
 च वाजसनेयकम् “ते होचुः क तु सोऽभूद्योन इत्य-
 मसक्तेत्यमास्यान्तरितीति” । पूर्ववदुपासकौऽप्ययास्यः” भा० ।
 अथि अव्य० इण-इन् । १ प्रश्ने, २ अनुनये, ३ संबोधने,
 ४ अनुरागे च “अथि सम्प्रति देहि दर्शनम्” “अथि
 जीवितनाथ । जीवसि” इति च कुमा० । “अथि
 जानीषे रेभिलस्य सार्धवाहस्य गृहम्” ऋ० ।

अयुकुद्द पु० अयुम्नाः सप्त सप्त कदा अस्य । सप्तपक्षे
 दृष्टे तस्य हि प्रत्येकपक्षवे सप्त सप्त पक्षानि विदन्ते ।
 “वपुरयुक्कदगुच्छसुगन्धयः” माघः । अयुक्पत्वादयोऽप्यत्र ।
 अयुक्त् लि० युज-क्त न०त० । १ विषयान्तरासक्ततया कर्त्तव्येष्व-
 नवहिते, २ अनुचिते, ३ आपद्गते ४ असंयुक्ते च
 “अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैकतिकोऽलसः गीता”
 अयुक्तः अनविहित इति आ०त० रघु० । “नचायुक्तस्य
 भावना” गीता ५ अथ० ग्ये “अयुक्तरूपं किमतः परं वद”
 कुमा० । अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोम्योयोग्यकर्म्मकृत् ।
 ईवहिंस्रखे “अयुक्तः कामकारेण फले सक्तोनिबध्यते इति
 गीता” “अयुक्तः बहिर्ह्रस्वः” म०त० रघु० । युक्तियुक्तं
 युक्तम् न०त० ७ युक्तिस्युन्ये लि० । “अयुक्तं यदिह प्रोक्तम्”
 इति दुर्गादासः ८ अनियोजिते च । “अयुक्तचारप्राणधिः
 नीति० ।
 अयुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १ युक्त्यभावे । न०ब० ।
 २ युक्तिस्युन्ये ३ योजनस्युन्ये च लि० ।
 अयुग न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड) विषमे । “युगपदयुगस-
 म्प्रित्तुल्यसंख्यैर्मयूखैः” माघः अयुगनेत्रः त्रिनेत्रः अयु-
 गेषुः पञ्चशरः १ अयुगलादयोऽप्यत्र । न०ब० । २ युगस्युन्ये
 लि० । ३ भग्नयुगे रथादौ
 अयुगपद् अव्य० न०त० । युगपद्भिन्ने क्रमिकभवने ।
 अयुगु स्त्री एति बन्धत्वम् इण-उत् अयुगोयते गै-कू ।
 काकवन्ध्यायां स्त्रियाम् । “अयुगुः काकवन्ध्या या जाता
 तां न विवाहयेत्” कात्या० स्मृतिः ।
 अयुगम् न० न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड) १ विषमे ।
 यथा संख्यायामेकतिपञ्चसप्तादयः । न०ब० । २ तत् संख्या-
 न्तिने लि० । “अथेन्द्रिचक्षोभमयुग्मनेत्र” इति कुमा० ।
 अयुग्मशरः पञ्चवाणः । अयुग्मच्छदः सप्तच्छदः अयुग्म-
 वाहः सप्तान्धः । “अयुग्मे विषवा नारी” उ०त० पु० “युग्मासु
 पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु” मनुः । “द्वादशराशिषु
 विषमसंख्यान्वितेषु भेषभियुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेषु” श्लोके
 प्रथमतोयचरणयोः ।
 अयुग्मनेत्र पु० अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे महादेवे
 “अथेन्द्रिचक्षोभमयुग्मनेत्रः” कु० । अयुग्मलोचनादयोऽप्यत्र ।
 अयुग्मच्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त च्छदा अस्य । सप्तच्छदे
 (च्छातिम्) दृष्टे अयुग्मपत्वादयोऽप्यत्र ।
 अयुग्मवाह पु० अयुग्माः सप्त वाहा अस्य । सप्तान्धे ह्यर्थे ।
 अयुग्माश्वादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य । पञ्चवाणे कामदेवे
अयुग्मवाणादयोऽथत्व । वाणपञ्चकं च पञ्चवाणशब्दे वक्ष्यते ।

अयुज्ज् लि० न युज्यते सजातीयेन, युज-क्तिन् न०त० ।
अयुग्मे (विजोड्) विषमे “अयुजि नदुगरेफतो यकारो
युजि नजरगाश्च पुष्पिताया” “अयुग्दानं स्त्रीणाम्”
गोभि० । “अयुक् अयुग्माक्षरम्” सं०त० रघु० “अयुक्तु
तु पिहृन् सर्वान्” मनुः । “ववुरदुक्च्छदयुक्च्छुगन्धयः”
माघः ।

अयुत लि० न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १ असंयुक्ते २ असम्बद्धे च
३ दशसहस्रसंख्यायाम् न० “सूर्याविसंख्या द्वितिसागरैर-
युताहृतैः” सू०सि० । स विज्ञेयः परः धर्म्मोनाज्ञाना-
स्तदितोऽयुतैः” मनुः । ४ तत्संख्याद्विते च ।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि-
भूते णिनि । पुरुवंश्ये महाभौमपुत्रे राजभेदे । “पूरोस्तु-
भार्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय” इत्युपक्रम्य
“महाभौमः खलु प्रासेनजितोऽप्येमे तस्य पुत्रो जज्ञे
अयुतनायो यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-
नायित्वम्” भा० आ०प० ।

अयुतशम् अय० अयुतमयुतम् वीशार्घ्यं कारकात् शस् ।
अयुतमयुतमित्यर्थे ।

अयुतसिद्धि लि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त० ।
कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १ कार्यद्रव्ये घटादौ
तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्यान्त्रिते २ गुणे ३ कर्म्मणि च तदेत-
दयुतसिद्धत्वं कार्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रि-
यते यथा शा०भा० । गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्या-
त्मकतां व्यवस्थाय द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम्
“गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति
यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात्
अपृथक्कावत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथापि
नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमोविरुध्येत
कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते नह्यपटदेशः
पटस्तु तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न
तन्तुदेशाः तथाचाहुः । “द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ते
गुणाश्च गुणान्तरमिति” तन्त्वो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं
पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे
शुक्लत्वादि गुणान्तरभारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ।
सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्यते ।
अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि

गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभाव-
त्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरालम्भेदः सम्भवति तस्य
तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः सं-
योगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोऽप्येव । तेषां
प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्य-
तरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कार-
णेन सम्बन्धः समवाय इति” एवमपि प्राक्सिद्धस्यालम्भाव-
कस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इयायसत्त्वात्
सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बन्धे इति चेत् प्राकारण-
सम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध-
भावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्यते इतीदंशक्तं
दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नभावस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य
विभूभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवास्युपपद्यते
न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव-
स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य
सम्बन्धितरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धि-
शब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शना-
त्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपपेक्ष-
याऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके
स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनु-
ष्यो ब्राह्मणः ओत्वियोवदान्यो बालो युवा स्वविरः पिता-
पुत्रः पौत्रो भ्राता जा मातेति । तथा चैकापि सती रेखा-
स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्य-
यभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरे-
केण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वित्त्वे-
नेऽपुलब्धिलक्षणप्राप्रस्थानुपलब्धेरभावोवस्त्वनरस्य । नापि
सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावपसङ्गः
स्वरूपबाह्यरूपपेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथैवाऽण्वात्मनसा-
मप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता
द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशाऽण्वात्मनसा-
म्बन्धित्वेति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धि
प्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धोवार्थः कल्पनीयो-
नातोऽधिकइति नियमश्चेत्स्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वम्
प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः पदभ्योऽर्थ-
भ्योऽप्यधिकाः शतं सहस्रं वार्थान कल्पयितव्या इति निवा-
रकोहेतरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यदद्रोचते तत्तत् सिध्येत् ।
कश्चिद्दयालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एवमा भूदिति क-
ल्पयेत् अन्योवाव्यसनी सुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् द्वाभ्यामणुभ्यां निरव-
यवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकसाकाशेनेव संज्ञेषानुपपत्तिः
नह्याकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जलकाष्ठवत् संज्ञेषोऽस्ति ।
कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यव-
श्यकत्वात् । समवायइति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकार-
णयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभाव
सिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवद्वरवदितरेतराश्रयता स्यात् ।
न हि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवा-
दिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानभावात् कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावन्नोदियः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते
स्युः सावयवत्वादनित्याश्रैति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो-
बाध्येत । यांस्तं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि
तएव मम परमाणव इति चेन्न स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणा
परप्रकारत्वेन नाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया
स्थूलतमावस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथि-
व्येकजातीयकं विनश्यति ततोऽद्व्यणुकं तथा परमाणवोऽपि
पृथिव्येकजातीयकत्वाद्दिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽवयवविभागे-
नैव विनश्यन्तीति चेन्नायं दोषः यतोऽतकाठिन्यविलयनवदपि
विनाशोपपत्तिमनोचाम । यथाहि दृढसुवर्णादीनामविभ-
ज्यमानावयवानामर्थान्निसंयोगात् द्रवभावापत्तया काठिन्य-
विनाशोभवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या-
विनाशोमविष्यति । तथा कार्यारम्भोऽपि नावयववयवसंयो-
गेनैव केवलेन भवति शीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयव-
संयोगान्तरं दृष्टिमादिकार्यारम्भदर्शनात्” । वृ० उ०
भा० सत्कार्यव्यवस्थानोद्देशे द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुत-
सिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसि-
द्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता
वा स्यान्न तु भावाभावयोर्वा तज्जात्सदेव कार्यं प्रागुत्प-
त्तेरिति सिद्धम्” । “युतसिद्धयोरज्जुघटयोर्मिथःसंयोगे
पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रती-
त्यनर्हाणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगेऽपृथक्सिद्धिभावो
न दोषमावहतीति शङ्कते अयुतेति” आनन्दगिरिः ।
“द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु” मा० ५, ३८, वाख्यायां मल्लिनाथः
द्रव्याश्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधी
मसत्ताकेषु सत्स्वीति ।

अयुतसिद्धिं स्वी यु-अमिश्रणे क्त युतः पृथग्रूपेण स्थितः
तथाभूतयोः सिद्धिः अभावे न० त० । पृथग्भावेना-

सिद्धौ । यथा अवयवावयविनोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्य-
क्रिययोस्तथासिद्धिः ते हि स्वस्वकारणे अपृथग्भूततया
सिद्धाः । अतएवोक्तं “युतसिद्धिभावात् कार्यकारणयोः
संयोगविभागौ न विद्येते” वै० सू० । “ससम्बन्धयोर्विद्य-
मानत्वम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिस्तद्भावस्त्वव-
यवावयविनोः” इति उप० वृत्तिः । अयमाशयः ‘घटपटा-
दयो हि पृथग्भूततया सिद्धाः आश्रयाश्रयिभावं लभन्ते ।
कार्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितिर्येन तथा स्यात्’ इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि-भूते किप् दीर्घः
उ० प० स० । यदुवंश्ये ऋपभेदे । “अयुताजित् सहस्राजित्
शताजित् दशकः उपवाह्यकसृष्ट्युर्थां भजमानाद्दिज
क्षिरे” हरि० प० । [ति० ।

अयुद्ध न० अभावे न० त० । १ युद्धभावे न० ब० । २ युद्धशून्ये
अयुत् ति० न यौति यु-बा० क० । असंघटे “अयुव-
मार्थस्य राष्ट्रं भवति” ऐत० ब्रा० ।

अयुवन् पु० स्त्री० न युवा विरोधे न० त० । वृद्धे-स्त्रियां ङीप् ।
अयुय् ति० यूपे साधु यत् न० त० । यूपसाधने निम्ब-
जम्बोरादौ वृद्धे “वृद्धा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च पलाश-
खदिरविल्वादयो यूप्या निम्बजम्बोरादयस्त्वयूप्याः”
यजु० वेद० दी० ।

अथे अव्य० इण्-एच् । १ कोपे, २ विषादे, ३ संभ्रमे, ४ सूत्रतो,
५ अत्रुद्धौ च । “अथे दन्तिषेण पुष्पाटिकासालाप इव
अयुते” शकु० “अथे गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो !
विनयन” ! सा० द० ।

अयोग पु० युज्-घञ् अभावे न० त० । १ योगभावे, अप्रा-
शस्ये न० त० । ज्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दुष्टे २ योगे
“अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतोयदि । अयोगोऽहन्यते
तत्र सिद्धियोगः प्रवर्त्तते” इति राजमा० । “अयोगे सुयोगो
ऽपि चेत् स्यात्तदानोमयोगं निहृत्वाव सिद्धिं तनोति ।
परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनाङ्गोत्तरं विष्टिपूर्वञ्च
शस्तम्” “यत्र लग्नं विना” किञ्चित् क्रियते शुभसंज्ञकम्
तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्” इति च सू०
चि० । न० ब० । ३ विधुरे, ४ कूटे, ५ कठिनोदये सुशुतोक्ते
वमनापशमनीये रोगभेदे च । “यत्नाधानं हृदयप्रहस्तृष्णा
मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाशु वसये-
दिति” । “अयोगाह्वास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्साः ।
अनुष्णोऽल्पौषधो ह्रीनो वस्तुनैति प्रयोजितः विष्टम्भा-
धानशूलैश्च तमयोगं प्रवर्त्तते” इति च सुशुतः ।

अयोगवः पु० अथ इव कठिना गौर्वाणो यस्य नि० अच् ।
अयोगं दुष्टयोगं वाति वा-क वा । “अद्रादयोगवःक्षत्ता
चाण्डालश्चाधमोन्वणाम् । वैश्वराजन्वविप्रासु जायन्ते वर्से-
सङ्कराः इति मनूक्ते अद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिबोमजे
सङ्कीर्णवर्णे । “प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम्
सैरिन्ध्रं वागुराट्टिं स्तूते दक्षुरयोगवे, मनुः । अयो-
गवस्थायम् अण् । आयोगवः तज्जातिसम्बन्धिनि
लि० स्त्रियां ङीप् । “भवन्त्यायोगवीक्षेते जातिहीनाः
पृथक् त्वयः” मनुः ।

अयोगवाह पु० अक्षरसमान्नायसूत्रेषु “अद्रुण” इत्यादिषु
चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः संबन्धो येषां ते
तथापि वाहयन्ति षत्वणत्वादिकार्यादिकं निष्पाद्यन्ति
वाहेः अच् कर्मधा० । “अनुस्वारो विसर्गश्च+कूँपौ
चैव पराश्रितौ । अयोगवाहाविज्ञेया” इति शिखाक-
दुपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ङ) पु० गुलः गोलाकारः अथवा निर्मितगुलः ।
(गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम् । वा लख डः ।

अयोग पु० अयोलोहविकारं गच्छति कर्तृत्वेन गम-ला०
ङ् । अयोगन्तरि अयस्कारे “पाशने क्लीवसाक्रियाया
अयोगमिति” । पुरुषभेदे यजु० ३०५ ‘अयोगसयो-
गन्तारम् । वेद दो० ।

अयोग्य लि० न०त० । १योग्यभिन्ने अनर्हे २अनुचिते च ।
अयोग्य न० अयोऽप्ये सुखे यस्य । सुखे तस्य सुखे लौहा-
वस्थित्या तत्रात्मम् ।

अयोधन पु० अयांसि हन्त्यनेनेन हन-अप् घादेशश्च नि०
(हातुङीति) ख्याते लौहसुद्धरे । “अयोधनेनाय
इवाभितमम्” ॥ रघुः ।

अयोजाल न० अयोविकारः जालम् । १लौहभये जाले अथ
इव दुर्भेद्यं जालं मायाऽस्य । २दुर्भेद्यकपटे असुरादौ लि०
“अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्यैः” अथ० १, १६, ६६ ।

अयोदंष्ट्रा लि० अयोमयी दंष्ट्रा चक्रायधारा अस्य । लौह-
मयधारे रथादौ । “पश्यन् हिरण्यवक्रानयोदंष्ट्रान् विधा-
वतो वराहून्” ऋ० १, ८८, ६, “दंष्ट्रा चक्रधारा” भा० ।

अयोदत् लि० अथ इव कठिनो दन्तो यस्य संचायां दत्ता-
देशः । लौहवत्कठिनदन्त्युक्ते राक्षसादौ स्त्रियां ङीप् ।

अयोध्य लि० योद्धुमशक्यः युध-ख्यत् न०त० । योद्धुमशक्ये
“अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या” अथ० १०,
२, ३१, इन्द्राकुवश्वन्टपाशां राजधान्यां स्त्री सा च सरयू

तीरसन्निहता सेवनादौ मोक्षदा च । “अयोध्या मथुरा
माया काशी काञ्ची अर्वाङ्का । पुरी द्वारवती चैव
सप्तैता मोक्षदायिकाः” पुरा० “बलसुपहितशोभां
तूर्णमायादयोध्याम्” भट्टिः ।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्त्वदृष्टान्तवर्णनस्य
काण्डम् । रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके मन्वे ।

अयोनि स्त्री न०त० । १योनिभिन्नस्थाने । “अमानषीषु
पुरुषे उदक्यायामयोनिषु । रेतः सिञ्जा जले चैव कच्छं
सान्तपनं चरेत्” मनुः । नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं
यस्य । २अजन्ये नित्ये । “जगद्योनिरयोनिस्तम्” कु० ।

अयोनिक लि० न अन्नाता योनिरस्य कप् । अनाम्नात
योनिकेषु यद्गृह्ययज्ञपात्रादौ “नायोनिकेषु” कात्या०
६, ५, २३, अयोनिकेषु यत् “एष ते योनिः” इत्यस्याम्नानं
न भवति तत् “एष ते योनिः” इत्यनेनासादनं भवति “सर्वे
ध्वित वातुस्योऽविशेषात्” कात्या० ६, ५, २७ “सर्वेषाम्नात
योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च यद्गृहेषु परिमार्जनानन्तरम्
एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव” कर्क० ।

अयोजिज न० योनेर्न जायते जन-ङ । योनितोऽनुत्पन्ने-
शुक्रशोषितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजभिन्ने क्षमिदंशदौ
तथाहि “शरीरं द्विविधं योजिजमयोजिजञ्च” वै० सू० ।
तत्त पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं
योजिजमयोजिजञ्चेति आद्यतैजसवायवीयशरीराणां
वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोजिजत्वमेव शुक्रयो-
षितसन्निपातानपेक्षत्वात् । अयोजिजञ्च देवानादृषी-
णाञ्च श्रूयते हि “ब्रह्मणो मानसामन्वादय” इति । कारण-
मन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छे-
देनाकारणत्वात् अङ्गजक्षमिभशकादिशरीरे व्यभिचारात्
संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽऽदादि-
शरीराणामन्यादृशत्वात्, योजिजमपि द्विविधं जरायुजम-
खड्जञ्च, जरायुजं मानुषपशुमगाणां, गर्भाशयस्य जरायु-
त्वात्, पक्षिसरीसृपाणामखड्जं परितः सर्पशशीलत्वात्
सर्पकीटमत्स्यग्रादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि दृक्षादयोऽपि
शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्व-
मन्तरेण जीवन-सरण-स्वप्न-जागरणभेषज-प्रयोग-बीजस-
जातोयानुब्रह्मानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति
दृष्टिगतभग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमो-
ऽप्यस्ति । “नर्मादातीरसम्भूताः सर्वात्सर्जनपादपाः ।
नर्मादातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गविम्” ।

“ब्रह्मशाने जायते वृक्षः कङ्कटभ्रादिसेवितः”, इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ७०६०॥ वृक्षादीनामयोनिजशरीरसत्त्वे प्रमाणांतरमस्ति “शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः” मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता । “गुरुं लङ्कृत्य लङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः । ब्रह्मशाने जायते वृक्षः कङ्कटभ्रादिसेवितः” इत्यादि वचनेन । अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह । “अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात्” वै० सू० । “धर्म विशेषाच्च” “समाख्याभावाच्च” “अनियतदिग्देशाः परामर्शबोधधर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वकत्वात् अयोनिजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह । अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्भूय परमाणवो द्वाणुकादिक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्मविशेषाच्च सुद्रजन्तूनामसूक्ष्मजानां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि दृष्टव्यम् देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणांतरमाह । समाख्या अन्वयां संज्ञा श्रुतिसूतीतिहासपुराणादिषु संज्ञायाः आदित्वात् प्रसिद्धा तथाहि दुर्वासः प्रभृतयो मानसाः “अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा” इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्ध्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणामिति प्रमाणांतरमाह । सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा ज्ञायते अस्य-योनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ सः याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति । “सन्ध्ययोनिजाः” “वेदलिङ्गाच्च वै० सू०” शरीरविशेषा इति शेषः उपसंहरतेऽतिदार्ढ्याय प्रमाणांतरमाह । वेदो मन्त्रः स च लिङ्गप्रते ज्ञायतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका अष्टजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति स सुसतो ब्राह्मणमसृजत् बाहुभ्यां राजन्यमसृभ्यां वैश्वम् पद्भ्यां शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः जरु तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, एवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरसंज्ञम्, आद्यं तैजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव “ब्रह्मणो मानसा मन्वादय” इति उप० वृत्तिः । “किन्तु देहमयोनिजमिति” भाषा० का० उ० तद्भाष्ये च त्रैविध्यसंज्ञं यथा “तेषां खल्लेषां भूतानां

तीर्थेव वीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजसृष्टिञ्चमिति” का० उ० “तेषां जीवाविष्टानां खल्लेषु पक्ष्यादीनां भूतानामे-षामिति प्रत्यक्षनिर्देशात् तैजः प्रभृतीनां तेषां त्रिवृत्कारणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्कारणे प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तैजः प्रभृतिषु इमास्तिचोदेवता इति । तस्मात्तेषां खल्लेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां तीर्थेव नातिरिक्तानि वीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातं अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना इत्यन्ते । ते च पक्षिणां वीजम् । सर्पः सर्पाणां वीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां वीजमित्यर्थः भा० । २ अयोनिजदेहवति नरादौ च त्रि० “राघवाय तनया-मयोनिजाम्” रघुः ३ विष्णौ पु० । “वाचस्यतिरयोनिज” इति वि० सह० ।

अयोमय त्रि० विकारे मयट् स्थियां ङीप् । लौहविकारे अस्त्रशस्त्रादौ । “निःक्षेपोऽयोमयः शङ्कुर्चलन्नास्त्रे दश-कुलः” गुरुतल्पप्रभाष्येनस्तप्ते सप्यादयोमये” इति च मनुः ।

अयोमल न० अयसो मलमिव । (लौहगू) इतिस्थिते लौहमले तत्किट्टे “शताद्दसत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीति-वार्धिकम्” अधमं षड्विधं ततो हीनं विघोपमम् यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणमिति” राजनि० ।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं यस्य । १ लाङ्गलादौ “भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्” २ अम्लौहयुक्ते त्रि० भेतस्यत्यजः “कुम्भमयोमुखेन” रघुः । अय इव कठिनं मुखं यस्य । ३ लौहतल्यकठिनमुखे विहगादौ “अयोसुखाः सूची-सुखाः अयोविकृतिसुखाः पिशाची क्रव्यादो वातरंहसः अथ० ११, १०, ३ । “श्वानो भीषणकाया अयोसुखानि वयांसि जले ऋध्रपक्षिणाञ्च सङ्घाः भा० शा० प० । ४ असुरभेदे पु० । “शङ्कुर्णो विराघश्च गवेष्टी दुम्भुभिस्तथा अयोसुखः शम्बरश्च कपिलोवामनस्तथा हरिव० । अयः सुवर्णं सुखमाद्यं यस्य । सुवर्णादिधातौ “अयोसुखैश्च विपुलः पर्वतो धातुभिर्युतः इति हरिव० तत्र भवः स्रग्नादि० ऋ । अयोसुखीयः तद्भवे त्रि० ।

अयोरस पु० ईत० । लौहमले । ताप्यमानाङ्गोहात् यत् पृथग् भवति तस्मिन् “सर्वायोरसाप्रसृष्टैः रुद्राः संसृज्ये कात्या० १५, ५, ६, “अयोरसः बोहसिङ्गानः

क्रिष्ट इति यः प्रसिद्धः कर्कः 'अथैतन्नयं पिष्टं भवति शर्कराश्यायोरसस्तेन संसृजति" श० ब्रा० ।

अथो हृदयं लि० अयं इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते दयान्मन्यचित्ते । "सुहृदयो हृदयः प्रतिगतर्जताम् रघुः ।

अथमन् लि० अथ-मनिन् । १ गन्तरि २ गमनसाधने च 'समानमयमन् पर्येति जास्यविः" ता० ब्रा० "अथमन् अथमनि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० इत्यर्त्ति गच्छत्यनेन अ-अच् । १ चक्रस्य २ नाभिनेत्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३ शीघ्रे च ४ शीघ्रतादिगुणवति लि० । "गच्छोच्चलासुच्चालनाभिचक्रया विराज-

मानां नवयोदरश्रियां" माघः उदरा उन्नता अराचक्र-शलाका इति मञ्जि । "विभुररात्र नेमिः परिभरजायथाः

ऋ० १ १४, ६ "अरा इव रथनाभाविति" श्रुतिः "सस्यञ्चोऽग्निं स पर्यतारा नाभिनिवाभितः" अथ० ३, ३०, ६, "अरा इवान्ने नेमिरिति" शत० ब्रा० ।

एवमस्य पुंस्त्वे प्रयोगात् "रोपधः" ६।७ पृष्ठे दर्शितात् पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीवत्वं शीघ्र-

तायामेवान्वितं न तु चक्राङ्गोऽपि । "यदपि च तच्चक्रं द्वादशारं यद्वै कुमारः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि षडृतवः संव-

त्सरस्रकम्" भा० आ० प० । द्वादश मासा अराइव यस्य तदर्धः । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्युर्भुव-

नानि च विश्वा" ऋ० १, १६४, १३ पञ्चारे पञ्चर्तु-रूपैरैर्युक्ते हेमन्निशि शिरोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्तुता" भा० ४ कोषे "त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति" श्यामास्तवः ।

संज्ञायां कन् । ५ शैवाले "प्रापडोति" ख्याते द्द्विपटे च पु० । अरत्तस् लि० नास्ति रज्जो रज्जुस्तस्य बाधकं यस्य । "बाधकरहिते । "जिघर्ष्यरत्तसा मनसा च तज्जुषेत" ऋ० २, १०, ५ । "अरत्तसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरत्तित लि० न रत्तितः । रत्तितभिन्ने । "पादं स्वाभिन्य-रत्तिते" श्रुतिः ।

अरग्वध पु० अ० ह्रस्वः । आरग्वधवृत्ते (शुं धालो) । अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्टते चाल्यतेऽसौ । १ महाकूपे, २ कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । "अथ कूपभासा-

द्वारघट्टघाटिकाभार्गेष सर्पस्तेनानीतः" । "तदाकर्णं तु अरघट्टघाटिकाभार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्त्रार्थे कन् । तत्त्वैव । अरङ्कृत लि० अलं करोति अलम्+क-क्त् लस्य रः । १ अलङ्कारिणि "त्वमन्ने ! इविषोदा अरङ्कृते" ऋ०

२, १, ६, ० "अरङ्कृते अलङ्कृते" भा० हविष्यन्तो अरङ्कृतः ऋ० १, १४, ५, भा० अलङ्कृतः अलङ्कृतेः

"कपिलकादीनां संज्ञाकन्दसोः" लस्य रः भा० । २ पर्याप्त-कारिणि च "उरुधारासरङ्कृतम् ऋ० ८, १, १०, "अरङ्कृतं पर्याप्तकारिणिमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्कृत लि० अलं क्रियते अ अलम्+क+क्त लो रः । अलङ्कृते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निद्रुतो अर-ङ्कृतः" ऋ० १०, १४, १३, अरङ्कृतः बद्धभिर्द्वैरलङ्कार-रूपैर्युक्तः" भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+क+क्तिन् लस्य रः । अलङ्कारे भूषायाम् "आ ते अत्यरङ्कृतिः स्रक्तैः" ऋ० ७, २६, ३ । "अरङ्कृति-रलङ्कृतिः" भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्याप्तं गमोगतिः लस्य रः । पर्याप्त गमने "अरङ्गमाय जगमयेऽपञ्चाहृत्त्वे नरे" ऋ० ६, ४२, १, "अरङ्गमाय पर्याप्तगमनाय" भा० ।

अरजस् लि० रन्ज असन् नलोपः न० ब० । १ रजोगुण-कार्यकामक्रोधादिभ्यन्ते । "अजरममरमभयससृत्तमरज" इति शत० ब्रा० वा कप् । अरजस्त्रोऽप्यत्र । २ अनार्त्त-

वायां नग्निकायां स्त्री । अशः अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्वन्धनसाधनं यत् । ४ बन्धनागारे रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । "अरज्जौ दसू नूत्समुनञ्भीतये" ऋ० २, १३, ६, "अरज्जौ बन्ध-

नागारे" भा० २ रज्जुरहिते रोगादौ च "सैतभिः रज्जुभिः सिनीथः, ७, ८, १, २, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरटु(लु) पु० अरं शीघ्रमटति अट-अल वा उन् शक० । (शोना) वृत्ते इति ख्याते ऋश्यादि० क । डलयोरैक्यात् अरडुकः तद्भावे लि० ।

अरट्ट पु० न रटति रट-वन् न० त० । पृथुश्वोन्दपति-मन्त्रिभेदे "अरट्टे अत्ते नड्डे सक्तवनि" सुकत्तराय सुकृतः" ऋ० ६, ४५, १७ अरट्टे अत्ते नड्डे सुकृतवनि च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः" भा० ।

अरण लि० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १ युद्धभ्यन्ते "अरणं मरणं समयात् समयात्" भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन । वाक्सङ्गरहिते २ रिपौ "ब्रह्मराजन्याभ्यां युद्धाय चा-

र्याय स्वाय चारणाय" यजु० १६, २, "अरणाय पराय वाक्सङ्गरहिताय शत्रवे" वेददी० । ३ अरममाणे पृ० साधुः । "यो नः स्त्री अरणो यश्च निश्चो जिघांसति" ऋ० ६,

७५, १६ “अरणोऽरममायः” इति भा० । ४ दुःखिते
“मा भूम निष्ठा इवेन्द्र ! अरणा इव” ऋ० ८, १, १३,
“अरणा अरममायाः दुःखिनः” भा० ।

अरणि पु० ऋ-अनि । १ स्वर्थे ‘गणियारीति’ स्वाते २ ष्चे ।
ऋच्छति प्रापयत्यग्निम् । ३ अग्निमन्यनकाष्ठे द्वि० ।
स्त्रियां ङीप् । “जाते पुत्रेऽरणिं मथित्वेति” श्रुतिः
“आत्मानमरणिं कृत्वा” पुरा० “अग्नुद्धारश्च ६३ पृष्ठे
विवरणम् “अरणीसहितं मन्यं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
ऋगस्य षर्षमायस्य विषाणे समञ्जत” भा० व० प० ।
“ततः पुनर्महत्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणी-
मिव संख्या समन्युर्जातमन्यव” इति हरिवं० “पराश-
रकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे
तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यां संभूतो
विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्” हरिव० । अरणीमधिकृत्य
कृतोऽप्यन्यः दक् । आरण्येयम् भारतवनपर्वात्तर्गते अरणी-
हरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे ।

अरणिक पु० अरण्ये अग्निमन्यनकाष्ठाय साधु ठन् ।
अग्निमन्यनकाष्ठसाधने अग्निमन्यनदृष्टे ।

अरणीकेतु पु० अरणी केतुरस्य । अग्निमन्यनदृष्टे राजनि० ।
अरणीसुत पु० ३त० । शुक्रदेवे “स लब्धा परमं देवाहरं
सत्यवतीसुतः” । अरणीसहिते ऋक्ष ममन्वाग्निचिकी-
र्षया । अथ रूपं परं राजन् विभ्रतीं स्वेन
तेजसा । धृताचीन्नामाभ्युत्समपश्यद्भगवान्दधिः । ऋषि-
रश्मसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भग-
वान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ! । सा च दृष्ट्वा
तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज !
धृताची समुपागमत् । स तामभ्युत्सं दृष्ट्वा रूपेणान्येन
संष्टताम् । शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह । स तु
धैर्येण सहता निग्दह्यन् हृच्छयं सनिः । न शशाक निय-
न्तन्तु व्यासः प्रविष्टत मनः । भावित्वाञ्चैव भावस्य धृताच्या
वपुषा हृतः । यत्प्राञ्जयच्छतस्तस्य सुनेरग्निचिकीर्षया ।
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्केन
मनसा तथैव द्विज सप्तमः । अरणीं समन्य ब्रह्मर्षिस्तस्यां
जज्ञे शुको नृपः । शुके निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे
महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथा-
ऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति ह्यव्यसुदावहन् । तथारूपः शुको
जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा” भा० शा० प० ।

अरण्य पु० न० अर्थे ते श्रेष्ठे वयस्यल ऋ-अन्य । १ वने,

अर्द्धादि । “माता यस्य ऋष्टे नास्ति भार्या चाग्नि-
यवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं । तथा
ऋहम्” चाणक्यः । “सावित्रीमथ्यधीयत गत्वारण्यं समा-
हितः । ऋष्टे गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः”
मनुः । “ऋहस्यस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव
चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्” मनुना अन्ये वयस्येव
अरण्यवासविधानान्तस्य तथात्वम् । स्वार्थे कन् तत्रैव ।
“य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः” वा० सू० ।
२ कटफलदृष्टे पु० । उत्करादि० चतुर्थ्यां क ।
अरण्यीयः अरण्यसन्निकटदेशदौ त्रि० । अरण्येऽध्यैवः
बुञ् । आरण्यकं वनपाथे अनुवाकभेदे “आरण्यकमधीत्य
च” मनुः । अरण्यमधिकृत्य कृतः अन्यः आरण्यम्
रामायणान्तर्गतरण्यकाण्डे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्यैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या
शामादावदुत्पत्तेरुपात्त्वम् । [अन्यभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्षनात्मके
अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापास) इति
ख्यातायां वनकार्पास्याम् ।

अरण्यकुलित्यिका स्त्री अरण्यस्य कुलित्यिका । (वनकुलधीति)
ख्यातायाम् वनकुलित्यिकायाम् ।

अरण्यकुसुम्भ पु० ईत० । वनकुसुम्भे !

अरण्यगज पु० अरण्यस्थो गजः । दुर्हान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्मणि ल्युट् । सामवेदान्तर्गते
अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्यां पत्न्यशक-
अरण्यचटक पु० ईत० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला द्रष्टुर्भावात् ।
निष्फलभूषण्ये । लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्ति-
भिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन
प्रीतिजनिका न भवतीति तस्याः यथा निष्फला शोभा
एवमन्यस्यापि तथा, अतएव “स्त्रीणां प्रियालोकफलो-
हि वेशः” इति कुमा० व्याख्यायां भक्तिनाथेन “अन्यथा
अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्” ।

अरण्य(ण्ये)चर त्रि० अरण्ये चरति चर-ट ७त० वा
अलुक्स० । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन-ड उप० स० । वनजाते ।

अरण्यजादेक न० अरण्ये जायते जन-ड कर्म० ।
(वत्त आदा) इति ख्याते वनार्द्धके ।

अरण्यजीर पु० । ईत० । वनजीरके ।

अरण्यजीव लि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क ।
वनस्यफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्मः । वानप्रस्थधर्मो । स च धर्मः “गृहस्थस्तु यदा पश्येद्दलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् । सन्त्यज्य ग्यास्यमाहारं सर्वञ्चैव परिच्छेदम् । पुत्रेषु भाव्यां नित्यं वनं गच्छेत् सचैव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छेदम् । ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवर्त्तयतेन्द्रियः । सन्त्यजेत्त्रिविधैर्धैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महा यज्ञान्निर्व्विधेर्द्विधेर्पूर्व्वकम् । वसीत चर्म चौरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा । जटाश्च विभ्ययान्निव्यं प्रसृज्यलोम-नखानि च । यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्द्वलिं भिक्षाञ्च शक्तिः । अमूलफलभिक्षाभिरञ्जयेदाश्रमागतान् । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दानोमन्त्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः । वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शनस्नान्दयन् पर्व्व पौर्षभासञ्च योगतः । ऋत्वेष्ट्याप्ययञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च । वासन्तशारदैर्मध्यैर्न्यत्रैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरुञ्चैव विधिवन्निर्व्वमेत् पृथक् । देवताभ्यस्तु तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंभक्तम् । स्थलजो-दकशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यद्व्योद्भवान्य-द्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् । वर्जयेत्कधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च । भूस्त्रुणं शिम्बुकञ्चैव स्नेहानकफलानि च । त्यजेदाश्वयुजे भासि सन्त्यजं पूर्व्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न फालकृष्टमश्रीयादृतृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजा-न्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपका-शनोवा स्यात् कालपक्वभगेव वा । अशक्तुडोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपि वा । सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्वासस-ञ्चयिकोऽपि वा । पशुमासनचयोवा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चाक्षं समश्रीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तिः । चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्यादाप्यष्टमकालिकः । चान्द्रा-यणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षानन्यो-र्वाश्वश्रीयाद्यवागूं कथितं सकृत् । पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्षैर्वैश्वान-समते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्द्दिनम् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवने क्लपयन्नपः । ग्रीष्मे पञ्च-तपास्तु स्याद्दर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः । उपस्यृशंस्त्रिषवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोपतरं शोषयेद्देहमात्मनः । अग्नीना-त्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः । अग्रयतः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेषुसमश्चैव दृक्तमूलनिकेतनः । तापसेषुव विप्रेषु यातिकं भैक्ष्यमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्रीयादष्टौ ग्रामान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधा शौचनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविद्वद्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये । अपराजितां वास्थाय ब्रजेद्दिशमजिह्वगः । आनि-पाताच्छरीरस्य युक्तो वायुनिलाशनः । आसां महर्षि-चर्याणां त्यक्तान्यतमया तनूम् । वीतशोकमयी विप्रो ब्रह्मलोके महीयते” मनुः ६७० ।

अरण्यधान्य न० । ईत० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(एणानाम्) पति पु० अरण्यानां तत्रस्थानां चौराणां पतिः वा अलुक् समा० । चौराधिशातरि १ रुद्रे “नमोनमोनिचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः” यजु० १६, २०, “रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वा-च्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वर-रूपेण रुद्रोद्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दाच्च्यम् तदोश्चरुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखायं चन्द्रम्” वे० दौ० । तस्य सर्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव “एष एव साधु कर्म कारयति तं यमुद्दिनीयते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमघोनिनीयते” इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधु-कर्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्व्वकृतकर्म सापेक्षत्वेन च न वैष-म्यनैर्दणै इत्याकरे व्यक्तम् । २ अरण्यचरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव लि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमच्छिका स्त्री । ईत० । (डाश) इति ख्याते दशे ।

अरण्यमाज्जारि पु० अरण्ये माज्जारिः । वनविडाले ।

अरण्यमुद्ग पु० । ईत० । वनसुद्धे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोग्यकाले वनगमने “अरण्ययाने सुकरे पिता माम्” इति मट्टिः ।

अरण्यरत्नक पु० अरण्ये रत्नकः । वनरत्नके वनेषु लोक-रत्नार्थं राज्ञा निशुक्तसैन्यभेदे ।

अरण्याराशि अरण्यसंज्ञको राशिः । “मकरादिमार्गसिंहौ
वन्यौ दिवसेऽजष्टमौ चेति” ज्योतिषोक्ते सिंहादिराशौ ।
अरण्य(ए)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्रम्या
वा अलुक् । शान्तुप्रायकारकश्रोतमूच्ये निष्फले
१ रोदने २ तत्तुल्ये निष्फले वस्तुभावे च । लोके हि
रोदने तद्दोदनशान्तुप्रायोदयालुभिः क्रियते अरण्ये
रोदने तु न कश्चित् तस्य शमयितेति तस्य निष्फलत्वम् ।
अरण्यवायस पु० ईत० । (दांडकाक) इतिस्थाने द्रोणकाके ।
अरण्यवास पु० अरण्ये वासः । वनवासे ।
अरण्यवासिन् त्रि० अरण्ये वसति वस-णिनि । वनवासिनि
१ मुन्यादौ “एते हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः” इति
शकु० । स्त्रियां ङीप् । सा च २ अत्यन्तपत्नीलतायां
राजनि० । [वास्तूके ।
अरण्यवास्तूक पु० ईत० । (वनवेतो) इति ख्याते वन-
अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः । वनभवे नीवारादौ ।
अरण्यप्रूकर पु० अरण्यस्य प्रूकरः । वनवराहे । [अरण्ये ।
अरण्यप्रूराण पु० शा०त० । वनभवे (ओल) इति ख्याते
अरण्यप्रवन् पु० अरण्ये श्वेव हिंस्रः । टुके ।
अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी । ज्यैष्ठ्यशुक्लपञ्चम्याम् ।
“ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी यारण्यसंज्ञिता । व्यजनैक-
कारास्त्यामटन्ति विपिने स्त्रियः” इतिः राजमा० ।
अरण्याध्यक्ष पु० अरण्यरक्षणादौ अध्यक्षः । वनेषु लोकरक्ष-
णार्थं राजनिश्चिक्ते सैन्यपतिभेदे ।
अरण्यानी स्त्री महदरण्यं नि० ङीप् आलुक् च । महा-
रण्ये । “यथारण्यान्यासुत्साश्चरत” शत० ब्रा० ।
अरण्यायन न० अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्मस्तदिवाचरणस-
स्यस्य अच् । “यद् अरण्यायनमित्वाचक्षते ब्रह्मचर्यं
मेव तदिति” श्रुत्युक्ते ब्रह्मचर्ये । “तदरस्य रण्यस्यैवावित्या-
दिना तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।
अरण्येतिलक पु० सप्रम्या अलुक् । वनतिलभेदे ।
अरण्येऽनूच्य त्रि० अरण्ये अनूच्यः नियतपाशोमन्त्रो यस्य
अलुक् समा० १ अरण्यमात्रपाशमन्त्रेण संस्कृते पुरा-
डाशादौ “पश्चादरण्येऽनूच्यम्” १८, ४, २० । “अरण्येऽ-
नूच्या वक्तव्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूच्य”
इति कर्क० । ७त० अलुक्स० । २ अरण्येऽनूच्ये (पाशे)
मन्त्रभेदे पु० । स च “उपस्य भीमश्चेत्वादिमन्त्रः स हि
नियतमरण्ये पथते” इति कर्क० । “वागेवारण्येऽनूच्या-
सोऽरण्ये नूच्यो भवति” ता० ब्रा० । “अरण्येऽनूच्यः कश्चि-

दनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूच्यो भवति”
भा० । अयमेव पक्षः श्रेयान् कर्कमते बहुव्रीह्या
अयथे सप्रम्या लुक् न स्यात् अलुक्समासस्य तत्पुरुषं
कविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धवाचकत्वं युक्तम्
“सोऽख्येऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्ये नूच्यो
भवति” शत० ब्रा० ।
अरण्यौकस पु० अरण्ये विधानेन ओकोयस्य । १ मुन्यादौ २ वान-
प्रस्थे “वैश्वानरम तावदीदृशमपि स्नेहादरख्यौकसः” शकु०
अरत त्रि० न रतः । १ अननुरक्ते २ विरते च । [त्रि० ।
अरतत्रप पु० अरता विरता त्रपा यस्य । १ कुकुरे २ लज्जाहीने
अरति पु० ऋ-अति । १ क्रोधे । रभ-क्तिन् न०त० ।
२ अनवस्थितचित्ततायाम्, ३ रागाभावे, “सुखं कषाय-
मरतिगौरवं कण्ठवक्षसोः” सुश्रुतः । ४ रतिविरहे,
५ उद्वेगे, “स्वामोष्टवस्तुलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः
अरतिः सा” इत्येवंरूपे ई इष्टवियोगान्ननसोव्याकुलीभावे
७ असन्तोषे “भृशसरतिं हि सहियोगः” इति ।
किरा० अरकते ८ नायकदशाभेदे च स्त्री । “दृढमनः
सङ्गसङ्गत्याजागरः कशताऽरतिः । ह्योत्वासोन्मादमूर्च्छा-
स्ताः इत्यनङ्गदशा दश” मल्लि० । सा च विषयविद्वेषं
करोति । न० ब० । ९ रागहीने त्रि० ।
अरत्ति पु० ऋ-कति रत्तिः बहुसृष्टिकरः स नास्ति यत् ।
१ विसृतकनिष्ठे बहुसृष्टिहस्ते, २ कफोषिमारम्य कनिष्ठाङ्गुलि-
पर्यन्तपरिमाणे । अतस्ततः प्रमाणे मात्रच् । तत्परिमिते
त्रि० । “अरत्तिमात्रान्तरिते देवे” भवदेवः । “तासुत्तर-
तोऽग्नेर्निर्दधात्यरत्तिमात्रे” गृह्यसू० । “अरत्तिमात्र
क्षुपकाः पत्नैर्द्वैत्रङ्गुलसन्मितैः” सुश्रु० । ३ कफोष्णौ
(कुनो) बाहोरवयवे । “भीष्मो धनुष्मातुपजान्वरत्तिः”
भट्टिः । “जवनेनाह्वनीयमरत्तो संधत्त” शत० ब्रा० ।
४ बाहौ बाहुर्वा अरत्तिः बाहुना वीर्यं क्रियते” शत०
ब्रा० वा कप् । अरत्तिकोऽप्युक्ताथे ।
अरथि पु० ऋच्छति रथिना सह युद्धभूमिम् ऋ-रथिन्
सारथिः न०त० । सारथिभिन्ने । “अस्त्वनश्वश्चिद्य-
मजत्यरथोः” ऋ० ई, ईई, ७, रथिः सारथिः न रथि-
अरथिः” ऋ० दीर्घः भा० । [२ भगदन्ते टुके च
अरद् पु० न जातोरदोयस्य । अजातदन्तावस्थे बावे
अरध् त्रि० राध-हिंसने, कर्मणि रन् ह्रस्वस्य न०त० । शत्रु-
“भिरहिंसे उग्रसुप्रस्य तवसम्भवीयोऽरधस्य रधत्तरोबभूव”
ऋ० ई, १८, ४, राध-सिद्धौ रन् ह्रस्वः भा० ।

२ ससृजे च “ता ह त्वद्दित्तियदरधसुपे त्या” ऋ० ६, ६२,
३, अरधम् ससृजम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे ।
“तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामहृद्गानाञ्च सचक्रकस्य च ।
एतन् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्” इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे स च सिंह-
संक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेयः “कर्कान्नमद्यात्
सिंहाके सिंहान्नं सिंहकन्ययोः” । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तैः
तस्मिन् पर्युषितान्न भोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।
अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविडे छिद्ररहिते
अरपस् त्रि० नास्ति रपोदरितं यस्य । पापशून्ये “शंयोर-
रपोदधातन” ऋ० १०, १५, ४, “तदन्धे शंयोररपोदधा-
तन” ऋ० १०, ३७, ११ ।

अरम् अव्य० अल-अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमधे
२ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतशब्दे अरङ्कृतशब्दे च उदा० ।
३ अत्यर्थे च । “तस्मा अरं गभावः” य० ११, ५२ अरमिधे
स्तवामहे मीलङ्घ्ये अरंगमाय जन्मये” ऋ० ८, ४६, १७ ।

अरम त्रि० नरस्यतेऽल आधारे षञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्वर्था पर्याप्ता वा कतिः । १ पर्याप्तवृद्धौ
२ दोषौ च । “खादन्धो अरमतिर्वह्युः” ऋ० ७, ३४, २१ ।
“उप स्नैनमरमतिर्वह्युः” ऋ० ७, ३७, ३० ।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कवाटे । “सरभसरराधि
द्रागपाहल्य” वीर० च० । २ अपिधाने ३ वंशकोषे विश्वः
४ ऋषिभेदे पु० । गगां० यञ् । आरर्थ्यस्तदपत्ये पुंस्त्री०

अररि पु० न० ऋच्छति ऋ+विट् अरमियत्ति ऋ-इन् । कपाटे
अररिन्द न० रा-कि द्विञ् ररिदांता नास्वन्योररिरस्य पिपा-
सोपशमस्य अररिं पिपासोपशमं ददाति दा-स्व सुम् । जले
निर० । “अधारयदररिन्दानि सुक्रतः” ऋ० १, २६, १० ।
भाष्ये प्रागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । यद्वा-
अररिरितश्चेत्तच्च गमनं औषादिकोऽरिप्रत्ययः ।
आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वाद्भिमतरूपस्वरसिद्धिः ।
तद्दतीत्वररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । ‘आपो-
मयाः प्राणा’ इति श्रुतेः । यद्वा ररिदांनं न विद्यते
तादृशं दानमितररुदृष्टम् तदररि अन्यैरदेयं लो-
कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः” इति ।

अररिवस् त्रि० रा-क्लृप्ः ररिवान् न० त० । अदातरि ।
“योनो अग्ने अररिवा अषायुररातीः” ऋ० १, १४७, ४ ।
अररु पु० ऋ-अरु । १ शतौ सि० कौ० । २ आयुधे उज्ज्वलद०

३ गमनस्वभावे त्रि० अररु, अररु मर्त्यं परिवृणक्ति मर्त्यं
ऋ० १, १२६, ३, ‘अररु’ गमनस्वभावम् भा० ।

अररुस् पु० ऋ-अरुस् । अर्त्तरुः इति’ इत्वं सान्निभिति
माधवः । उपद्रवकर्तृभागेते शतौ “भा नः शंसो अररुधो
धूर्तिः” ऋ० १, १८, ३, । “अररुपः उपद्रवं कर्तुमसत्-
समीपे प्राप्नस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य” भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा-के । शीघ्रं प्रत्युत्तर
लाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया संबोधने । तच्च नीचं प्रत्येव
अररु पु० अरं लाति ला-कु-ऋ अरु कपिलका० रस्य लः
वा । (शोना) श्योनाकृष्टे । “अररुत्वक्प्रियङ्गु च मधुकं
दाडिभाङ्गुरान् । अवाप्य पिद्वा दधनि यवागूं साधयेद्-
द्रवम्” सुश्रु० । स्वार्थे कन् “तल्वैव । कपोतवङ्कारलुको
वरुणः पारिभद्रक” इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १ रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे
न० व० । २ तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानोव पत्न्यायाणि विन्दते विद-
श । पद्मे “सरसोषुरविन्दानां वीचिविचोभशीतलम्
रघुः” “रविन्दधानेऽधरविन्दधाने” भावः “रागेष्वन्निव-
सरविन्दतः करार्यैः” भावः २ सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-
पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्बे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-
अरविन्दाच्च त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमस्ति यस्य षच्
समा० स्त्रियां ङीष् । १ पद्मसदृशगनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे
विष्णौ पु० । “पद्मानाभोऽरविन्दाक्षः” विष्णु सृष्ट० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकषदेशादि इति ङीष् ।
१ पद्मशुक्ते देशे २ पद्मलतायाञ्च । तेषां संघः इति । ३
पद्मसमूहे ।

अरशान् त्रि० नास्ति रशिरस्य वेदे बा० अनिच्छमा० ।
प्रपहरज्जुरहिते रथादौ “अरशानो येऽरा अयुक्ताः”
ऋ० ६, ६, ७, २, ० । “अरशानो रज्जुरहिताः” भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आस्तादाभावे । रस्यते
आस्ताद्यते कर्म्मणि अच् । आस्ताद्यं मधुरादि न० त० ।
२ मधुरादिरसमिन्ने ३ अप्रकषरसे । न० व० । ४ रसशून्ये
त्रि० “अशब्दमस्यर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च
यत्” श्रुतिः ५ असारे त्रि० । “दृष्टिकसारसं विष-
मरसं दृष्टिकं ते विषम्” ऋ० १, १६१, १६, “अरसम-
सारमिति भा०” । रसं वेत्ति अच् न० त० । रसज्ञमिन्ने ।
“किमस्थानाभ खादरसपुरुषानादरभरैः” नैष० ।

अरसिक लि० रसं वेत्ति रस+ठन् न०त० । रसानभिच्चे
 'अरसिकेषु रहस्य निवेदनं शिरसि मा लिख' इत्युद्धृतः ।
 अराग पु० अभावे न० । १ अनुरागाभावे रङ्गनाभावे च
 न०व० । २ रागशून्ये लि० । 'तमहमरागमदृष्टम्' वेणी०
 अरागिन् लि० न रागी न०त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।
 अराजक लि० नास्ति राजा यत्र कम् । राजशून्ये
 देशदौ 'अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते
 भयात्' मनुः । [दराजन्यप्रसूतितः' मनुः ।
 अराजन्य पु० न०त० । क्षत्रियभिन्ने 'राज्ञो न धनमन्विच्छे-
 अराजिन् लि० राजा अधिष्ठात्वेनाख्यस्य व्रीहा० इति
 न०त० । १ राजानधिष्ठिते 'वि पर्वताः अराजिनः'
 ऋ० १,७,२३ । अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिना
 ऽनधिष्ठिताः' भा० । न राजते राज-इति । २ दीप्तिशून्ये
 लि० स्त्रियासुभयतो ङीप् ।
 अराजीव पु० अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति
 आ+जोव अन् उप०स० । १ रथकारे । राजीवं पद्मम्
 न०व० । ३ पद्मशून्ये जलादौ लि० ।
 अराति पु० न राति ददाति सुखं रा+क्तिच् न०त० । १ शत्रौ ।
 "देशः, सोऽयमरातिशोऽणतजलैर्यस्मिन् हृदाः पूरिताः"
 वेणी० अरिशब्दे विवृतिः । ज्योतिषोक्ते २ षष्ठ्याने ।
 "आरतिव्रणयोः षष्ठे अष्टमे ऋत्विग्भ्योः" इत्यङ्गैः षष्ठ्याने
 अरिक्त्वात्शुभाशुभचिन्तनीयत्वात्सथात्वम् कामादिष्वान्तर-
 रिपुषु ४ षट्संख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्या-
 साभ्यात् । ५ अभिगमनशीले च "मा घान्ययोर्विनुषामरा-
 तयः" ऋ० ७,८,३,५, । "विन्वा अग्नौ अरातीः ऋ०
 ८,७,२, अरातीः अभिगमनशीलाः शत्रवोवा भा०
 भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानाभावे स्त्री
 'मा नो अरातिरीशत' ऋ० २,७,२ । 'अरातिरदानम्
 शत्रुर्वा वेदे शत्रौ अरातिशब्दः स्त्री' भा० । अरातिरिवा-
 चरति । आत्मनः अरमिच्छति क्यच् अरातीयति ।
 शत्रुतुल्यमचरति तदिच्छति येत्यर्थे । "य उक्त यजमने
 यारातीयति" यत० ब्रा० । योऽस्मभ्यमरातीयात्" यजु०
 ११, ८० । [अथ० १०, ६, १ ।
 अरातीय लि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्-उ ।
 शत्रुतुल्याचारशीले "अरातीयोर्भाटव्यस्य दुर्हृदः"
 अरातीवन् लि० अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थीयोर्वा नपु-
 पूर्वपददीर्घश्च । शत्रुतुल्याचारवति । "अघायुरराती-
 वा मर्चयति हवेन" ऋ० १, १४७, ४ ।

अराधस् लि० राधः धननाम निरु० । तच्चास्ति यस्य ।
 धनरहिते 'कदामर्त्तमराधसम्' ऋ० १, ८४, ८, "अराध-
 सम् राधसा धनेन रहितम्" भा० 'पदा यथी रराधसो
 निवाधसं' ऋ० ८, ६, १, २ "अराधसं धनहीनम् यत्तच्च" भा० ।
 अराथ लि० नास्ति रा धनं यस्य वेदे षच् समा० । १ धनशून्ये
 स्त्रियां ङीष् ॥ "अपमृज्य वा यातुषानानप सर्वा अराथः"
 अथ० ४, १८, ८ रा+भावे षच् रायोयज्ञादौदानम् न०व० ।
 २ तच्छून्ये लि० । "नारायामो न ज्वह्ववः" ऋ० ८, ८, ६, १, ११ ।
 "अरायाः अधनाः अह्विष्का वा" भा० "अरायेभ्यो-
 जिषत्सुभ्य इमं मे परिरक्षत" अथ० ८, २, २० । -
 अराल पु० ऋ-विच् अरमालाति आ+ला-क । १ सर्ज-
 रसे २ मसृहस्तिनि । ३ कुटिले लि० । "तत्तमरालयम-
 रालमरालकेशी" नैष० "भिच्चा निराकामदरालकेश्याः"
 रघुः "नोवक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्णः" कुमा० । ४ वेश्यायां स्त्री
 अरावन् लि० रा-वनिप् न०त० । अदातरि । "अरावा
 चन मर्त्यः" ऋ० ८, ८, ४, 'पाहि धूर्त्तरावणः, ऋ० १, ३, ६,
 १५ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अरावरी ।
 अरि पु० ऋ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, श्विट्खदिरे,
 ४ कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्षेषु षट्सु, तत्संख्यासाभ्यात्
 ५ षट्संख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधिके षष्ठ्याने
 ७ ईश्वरे च । तत्र शत्रौ "दूरात्प्रशमितारिभिः" विजि-
 तारिपुरः पुरः" रघुः । "नारीणामनुकूलमाचरसि चेज-
 जानासि" का० प्र० "अरिहरिहरणार्थम्" लीला० । "नारिं
 नमिदं यं विद्यात्तं आङ्गभोजयेत् द्विजम्" मनुः । चक्रे
 "गदारिखड्गं पद्मधृक्" विष्णुध्यानम् । कामादौ
 "कृतारिषड्वर्गजयेन" किरा० । ईश्वरे अरिधामश् शब्दे
 उ० विट्खरि अरिमेदः । "सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्
 बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दु । रवीन्दुभौमा रवितस्त्वमिवा"
 इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां दशकृमन्दादिषु । यथा
 रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, सुरोः बुधशुक्रौ
 शुकस्य रविचन्द्रौ" शनेः रविचन्द्रभौमाः । "नीचस्थितेऽरि-
 नेहगेऽथ पराजिते वा जीवे ऋगौ ब्रनविधौ स्मृतिर्कर्महीनः"
 ज्योति० एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु "चतुर्धदश-
 विसान्तप्रविनाशस्थाः परस्परम् । तत्कालमिवाण्युच्चस्यः
 कैश्चिदुक्तोऽन्यथा रिपुः" ज्योतिषोक्तेः तत्काले तत्तद्गणस्थ-
 यहापेक्षया २, ३, ४, १०, ११, १२ स्थानभिन्नेषु १, ५, ६,
 ७, ८, ९ स्थानेषु स्थिताः यहाः तथाहि कर्मकाले ये यहा
 यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां यदपेक्षया १, ५, ६, ७, ८, ९, स्थान

स्या यद्वास्त्रे तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव यद्वा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्वः नैसर्गिकसमाखेत् रिपवः, इति भेदः । यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्ते ऽपि तत्कालमित्तैः । रिपुसमसुहृदाख्यात्रे निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुसंज्ञाः शत्रुभिश्चिन्तनीया इतिराजमा० । निसर्गसमाख “बुधः कुजेज्यास्त्रजिदर्कपुलाः शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः । शनिः, कुजेज्या, सुरराजमन्त्रो रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः स्युः” इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनिः । कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनिः । गुरोः शनिः, शुक्रस्य कुजगुरुशनिः गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम् । एतेषां बलज्ञानार्थं तत्तत्संज्ञा तथाहि अधिमित्तगृहे २२।३० कला बलम् मित्तगृहे १५ कलाः, समगृहे ११।४५ कलाः शत्रुगृहे ७।३ कलाः अधिशत्रुगृहे ३।४५ कलाबलम् । मूलं जातकादौ दृश्यम् । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्यमात्रे इति भेदः । एतच्च जातोक्तप्रहादिवलज्ञानोपयोगि । ताजके तु “दृष्टिः स्यात्तमपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५ कलाः) ऽखिलकार्यसाधनकरी भेलापकास्थोच्यते । गुप्तस्नेहकरी ततोयभवने कार्यस्य संसिद्धिदा तन्प्रशोना कथिता (४० कलाः) ततोयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१० कलाः) । दृष्टिः पादमिता (१५ कलाः) चतुर्थदशमे गुप्तादिभ्रात्रा सृताऽन्योन्यं सप्रममे तथैकभवन्ते प्रत्यक्षवैराखिला” (६० कलाः) इति दृष्टिविशेषमभिधाय “पश्यान्मिदृशा (३,५,९,११) सुहृत्, रिपुदृशा (१,४,७,१०) शत्रुः । समस्वन्यथा २,६,८,१२, इति नील० उक्तदिशा तात्कालिकमित्वादि । तेन सामेक्ष्या १,४,७,१०, स्यान्स्या यद्वाः रिपवः । तत्र “स्वसाधिकारोक्तबलं सुहृद्भे पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽङ्घ्रिः” नील० । राहोर्नितर्गरिपवस्तु “सूर्यः शशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः” इत्युक्ता ज्ञेयाः । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तादिशा ज्ञेयाः केतोस्तु “शुक्रशनी विपक्षौ” इत्युक्तौ ज्ञेयौ । जातके षडस्थाने “षडे च क्षतविद्विषौ” इत्युक्तौ चिन्तनीयौ । ताजके तु “रिपौ मातुलमान्द्रारिचतुष्पाद्बन्धनीद्रणा” इति नील० ताजकोक्ताः चिन्तनीयाः । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोशात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतुःकोशादिक्रमेण सिद्धः, साध्यः सुसिद्धः अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतुःकोशात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थं कोष्ठमपि अरिसंज्ञं तथा

च पञ्चमकोष्ठं सप्रमकोष्ठं त्रयोदशकोष्ठं एकादशकोष्ठम् द्वादशं पञ्चदशं कोष्ठं षोडशं चेति सप्रमकरिसंज्ञं तस्यारिसंज्ञकत्वात् तत्रस्ववर्णा अप्यारिसंज्ञाः । षोडशकोष्ठस्ववर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तनं सर्वत्र चतुर्थं चतुःकोशात्मकेषु गणना तथा च प्रथमादित्रयोदशकोशात्को मन्त्रः सिद्धादिनामभाक् । यथा आद्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे ऽसिद्धसिद्धः २ द्वितीये सिद्धसाध्यः । तृतीये ऽसिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारिः । द्वितीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्यः । तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः । तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्धः द्वितीये सुसिद्धसाध्यः । तृतीये सुसिद्धसुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारिः । चतुर्थकोष्ठचतुष्टये आद्ये अरिसिद्धः । द्वितीये अरिसाध्यः तृतीये अरिसुसिद्धः चतुर्थे अरिरिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शनमात्रसुक्तम् किन्तु सर्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षरं तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तनं गणने मन्त्राक्षरं यत्र तिष्ठति तत्पर्यन्तगणनायां सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा साधकनामाक्षरादिकल्पनयैव । ततश्च सिद्धादिचक्रस्यकोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रग्रन्थे तन्मूलं दृश्यम् । “अरिमन्त्रं न गृह्णीयादिति” तन्त्रम् । राज्ञो विषयानन्तरस्येऽन्वपतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदिमूतः यथोक्तं माघ २, ८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि० । “अरिर्मित्तमरेर्मित्तं मित्तमित्तमतः परम् । अरिमित्तस्य मित्तञ्च विजिगीषोः पुरस्वराः” पञ्चेति शेषः “पार्ष्णिपाहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तनन्तरम् । आसारवन्धयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः” पार्ष्णिपाहासारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अतुष्टये संहतयोः समर्थोव्यस्तयोर्बधे । मण्डलाद्बहिरेतेषासदासीनो बलाधिकः” इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वःदश इति । अरये साधु तस्मै हितं वा यत् । अरार्थं तत्र साध्यादौ लि० “असौ यो अधराद्गृहस्तत्र सन्वरायः” अथ० २, १४, ३, १० प्रेरके लि० अरिपुतशब्दे उदा० ।

अरिक्थभाज् लि० रिक्थं पित्वादिदायं न भजते भज-खि अस०स० । दायाप्राहिण्य अनंशे ह्यिवपतिततादौ अनंशयब्दे १४३ पृष्ठे ऽस्य विवरणम् ।

अरिगूर्त्त(र्ण) पु० अरये तद्धननाय गूर्त्तः उद्युक्तः गुरी
उद्यमे क्त तस्य न वेदे नत्वम् । शक्रुवधायोद्युक्ते "पर्षदरि
गूर्त्तः स्तरिः ऋ० १, १८६, २ लोके तु अरिगूर्त्त इत्येव ।

अरिता स्त्री अरेर्भावः तल् । शत्रुतायामनिष्टसम्पादने ।

अरिह पु० ऋ-अन्तर्भूतण्यर्थे ढच् वेदे इट् । नाविके
कस्य धारे "इयत्ति वाचमरितेव नावम्" ऋ० ६, ६५, २,
२, ४२, १, लोके तु नेट् अर्त्तां गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अरिञ्च न० ऋच्छत्यनेन ऋ-इत् । (हालि इति ख्याते
ऽनौकाचालनकाष्ठे । "लोलैररितैश्चरणैरिवाभितः" माघः
"नौर्ह वा एषा स्वर्गा यद्द्विष्टेष्वमानं तस्या ऋत्विज एव
सुफ्राञ्चारित्वाञ्च" शत० ब्रा० । २ गमनसाधने वाहनादौ च
"अरितं वां दिवस्पृष्टु" ऋ० १, ४६, ८, "अरितं गमन-
साधनं नौरूपम्" भा० । "शतारितां नाव-
सातस्विवांसम्" ऋ० १, ११६, ५, "शतारितां बह्वरितां
यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति
तान्यरित्वाणि" भा० । अरितः पापादितस्त्रायते त्वै-क ।
पापादितो ऽरक्षके त्वि० । "दशारितो मनुष्यः स्वर्गः"
ऋ० २, १८, १, "दशारितः अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्य-
रिता यद्वाः दशसंख्याकाप्यहायस्य" भा० । काश्या०
४ज्जिठौ । तत्सम्बन्धिनि आरत्तिकः तद्गवादौ च त्वि०
जिठ स्त्रियां ङीष् ।

अरिदान्त पु० अरिदान्तोयेन निष्ठान्तत्वात् विशेष्यस्यापि
परनिपातः । यदुवश्ये च्छिन्नयभेदे । रामे भारं समा-
सज्य, युयुधाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टथौ चापि
गदे च कृतवर्म्मणि । चक्रदेवे सुदेवे च सारथे च
महाबले । निवृत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे ।
उपसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः । राजाधिदेवे
ऋदरे प्रसेने चित्तके तथा । अरिदान्ते वृहद्गर्गे ऋषल्के
सात्यकौ पृथौ । वृष्णान्धकेषु चोन्वेषु सुख्येषु । मधुसूदनः ।
गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति" इति हरिवं० ।

अरिधायस् त्वि० अरिभिरिश्वरैः धार्यते धा-असुन् पृ० युट्
च । ईश्वरधार्ये । "अष्टावरिधायसोगाः" ऋ० १, १२६,
५, अरिधायसः "अरिभिरिश्वरैः धार्यमाणा" भा० ।

अरिनन्दन त्वि० अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति नन्द-
ण्च-ल्यु उप० स० । शत्रुसन्तोषके अकतेन्द्रियजये व्यस-
नासक्ते ।

अरिन्दम त्वि० अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति दम-
यति दम-अन्तर्भूतण्यर्थे खच् सुम् उप० स० । पराभि-

भावके ऽशत्रुतापके २जितकामादौ च । काश्या० ४ज्जिठौ
आरिन्दमिकः । तत्सम्बन्धिनि त्वि० षजि स्त्रियां ङीष् ।
अरिप्र त्वि० रिप्रमिति निरुक्ते पापनाम तच्चास्ति यस्य । पाप
रहिते "अरिप्रा वृत्तहन्तमाः" ऋ० ८, ८, ६, "रिप्रमिति
पापनाम" भा० । "तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य" ।
ऋ० ७, ४७, १, "अरिप्रं पापरहितम्" भा० ।

अरिमर्द्द पु० अरिं रोगरूपं शत्रुं ऋद्वाति ऋद-अण्
उ० स० ऽकासमर्द्द इच्छे । २शत्रुतापके त्वि० ।

अरिमर्द्दन त्वि० अरिं ऋद्वाति ऋद-ल्यु-उप० स० । १शत्रु-
तापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे ऋषल्केस्य पुत्रे यदुवश्ये
क्षिन्नयभेदे "ऋषल्कः काशिराजस्य सुतां भार्याम-
विन्दत । गान्दिनी नाम तस्यार्थे गाः सदा प्रददौ
पिता । तस्यां जन्ने महाबाहुः सुतवानिति विस्तृतः ।
अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदर्शिनः । उपमह-
गुस्तथा मद्गुप्तं दरश्चारिमर्द्दनः । अरिच्छिपस्तथोपेक्षः शत्रु-
घ्नोऽथारिमर्द्दनः । धर्म्मघ्न्यतिधर्म्मां च ऋद्धमोजान्तक-
स्तथा आवाहाप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना" हरिवं० ।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कम्पयति एज-ण्चि-खश्
सुम् उ० स० । शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुवश्ये क्षिन्नयभेदे
अरिमर्द्दनशब्दे विवृतिः ।

अरिमेद पु० अरेर्विट्स्वदिरस्वैव मेदः सारः सन्दोऽस्य ।
(युद्धयावावला) ऽइच्छभेदे । अरिरिव मेदति हृत्त-
क्षत्वात् अल्यं स्त्रिह्यति मिद-अच् । २विट्स्वदिरे ।
संज्ञायां कन् । ३कर्मभेदे तद्गणनायाम् "वाह्यका
पिञ्चटः कुम्भी वृक्षकीटोऽरिमेदकः" सुश्रु० ।

अरिला स्त्री षोडशकले विलासिनि । छन्दसि प्रतिपदमन्ते
यमकविलासिनि । अरिला नाम पयोधरधारिणि ।
शेषे नियतलघुद्वयधारिणि" "इत्युक्तलक्षणे माताइच्छभेदे ।

अरिष पु० न इयत्ति मलं यस्मात् ऋ-किसन् न० त० ।
ऽअपानमांसजे रोगभेदे । न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क
न० त० । २अविच्छिन्नधारावर्षथे न० ।

अरिषडष्टक न० षट् च अष्टौ च द्व० ततः परिमाणार्थे
कन् षडष्टकम् अरिस्त्रामिकं षडष्टकं शक० त० ।
विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्पर-
राराश्यपेक्षया परस्परस्य राशेः षष्ठत्वेऽप्यमत्वे वा अशुभं
तयोः राश्योर्मित्वस्त्रामिकत्वे पुनर्न दोषः शत्रुस्त्रामिक-
त्वेऽतीव दोषः । यथोक्तं 'मकरः कर्तुलारिपुष्या कन्या
मेषेषु सह भयस्तुलया । कर्कषटौ टषधनुषी

दृष्टिकामियने चारिविधौ । यदि कन्याष्टमे
भर्तुर्भर्तुः षष्ठे च कन्यका । षडष्टकं विजानीयात्
वर्जितं त्रिदशैरपि” ज्यो०त० । तत्र प्रतिप्रसवः ।
“सौहृद्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा ताराष-
टसु सुमित्त्वमित्सुखदक्षेभार्थसम्पदादि । षट्काष्टे नवपञ्चमे
व्ययधने योमे च पुंयोषितोः प्रोत्यायुःसुखद्विपुष्टिजननं
कार्यौ विवाहः शुभः” भुज०भी० । अत्यन्तापद्विषये
व्यासः । “सैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपतप्रत्य-
रिनैधनाख्याः । वर्ज्या विवाहे पुरुषोऽदुतो हि प्रीतिः
परा जन्मसु तारकासु” । तत्रदानसक्तम् तत्रैव ।
“षडष्टके गोमिसुनं प्रदेयमिति” ।

अरिषड्वर्ग पु० षष्ठां वर्गः ससदायः षड्वर्गः अरीयां
कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्गः
देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवत् सापेक्षत्वेऽपि गमकतया
स० । कामादिषु षट्स्वान्तरेषु रिषुषु “क्षतारिषड्वर्गजयेन”
किरा० ।

अरिषण्य त्रि० न रिषति हिनस्ति रिष-हिंसायाम् अन्यक्
न०त० । अहिंसके “ज्ञानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्”
ऋ०२,३६,४, “अरिषण्यावाहिंसकौ ज्ञानौ” भा० ।

अरिष्ट पु० रिष-हिंसायां कर्त्तरि-क्त न०त० । १ लशुने
२ निम्बे । “सर्षपारिष्टपत्नाभ्यां सर्षिषा लवणेन च “ब्रिषि
रक्षायां सुश्रुतः । “सुभनायाश्च पत्नाणि पटोलारिष्टयोस्त-
थेति” विद्वधिचिकित्सायां सुश्रुतः । ३ लङ्कानिकटवर्त्तिप-
र्वतभेदे ४ काके ५ कङ्के (रीठा) इति ख्याति ईफेनिलफलक-
द्वये । “अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नोऽहजिद्रर्भपातनः” वैद्य० ।
७ कृष्णहृतेऽसुरभेदे । “यत्र शालूञ्च सैन्द्रञ्च कंसं द्विविदमेव च
अरिष्टं द्रुपमं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् । नागं कुवलया
पीडं चानूरं सुष्टिकं तथा । दैत्यान् मानुषदेहस्थान्
सूदयामास वीर्यवान्” हरिव० । ८ अशुभे । ९ तक्रे ।
१० सूतिकागृहे । “अरिष्टश्यां परितोविसर्षिणा” रघुः
तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि सूतिकागारभेनां प्रवेशयेत्
प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रिणवैश्यशूद्राणां श्वेत-
रक्तपोतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विन्यस्तन्यप्रोधतन्दुक्कभङ्गातक-
सर्षपद्रुवर्निर्म्मितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपर्यङ्कसुपलि-
प्तमिति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्ता-
यतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुशु० ।
तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्दवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि ।
पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठासुरासु च । सैत्रे त्वाष्ट्रे

तथाश्विन्यां सूतिकागारमावेशेत्” नि० सि० तारा
उक्ता । एतच्च सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव
प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां वास्तुभूमौ-
कार्यम् “वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम्”
वशिष्ठोक्तेः “दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।
वज्रिना तिन्दु कालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः । सुषलेन तथा
द्वारि वर्षकैश्चित्त्रितेन च” विष्णु० पु० ११ अनिष्टसूचके उत्-
पाते भूमिकम्पादां अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इतिज्यो०
१२ अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु । १३ पानेनारिष्टकारके
मद्ये । “रक्तारिष्टं शोषिताजीस्त्रिशेषम्” भाषः । “अरिष्टं
लघु पाकेन सर्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा क्षेया
वीजद्रव्यगुणैः समाः” वैद्य० । मद्ये पुस्तमपि भावप्र० ।
नास्ति रिष्टंयतोऽधिकम् ५ ब० । १४ मरणचिह्ने । “रोगिण्यो
मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यात्
रिष्टमप्यभिधीयत” इति पुरा० । न०त० । १५ शुभे न०
५ व० । १६ शुभदायके विधाने १७ अविनाशिन च त्रि० ।
१८ वलिपुत्रे दैत्यभेदे पु० “अरिष्टो वलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ
शिलायुधः” हरिव० (कटकी) ख्यातायां १९ कटुकार्यां
२० कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री “अदितिर्दितिर्दत्तुश्चैव अरिष्टा
सुरसा स्वशा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र ! तास्यपत्न्या-
नि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वान्निमित्तौजसः”
हरिव० रिष्टं हिंसा विरोधे न०त० । २१ सुखे-
नावस्थाने न० “मत्तवेऽथो अरिष्टतातये” ता० ब्रा० ।
“अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा० ।
स्वार्थं कन् । निम्बादौ ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम-तन् नि०
आदन्तादेशः । अहिंसितगमने । “अरिष्टगातुःसहोता-
सहोभरिः” ऋ० ५,४४,३, “अरिष्टगातुर्हिंसित-
गमनः” भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+ताति । सुख-
कारणे जीवातवे न सत्यवेऽथोऽरिष्टतातये ऋ० १०,६०,
८, “ओषधीरक्षा अरिष्टतातये” यजु० । लोके तु ताय-
न्तिन् । अरिष्टविस्तारे “तदत्रभवतां निष्पन्नाशिवमरिष्ट-
तातिमाशाकहे” वीरच० । काचिद्देऽपि तथा अरिष्ट-
शब्दे दृश्यम् ।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा
धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमती
अरिष्टनेमि पु० ईत० कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे “तार्क्ष्य-

शारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः । अरुणश्चारिष्टश्चैव
विनतायाः सुताः स्युताः” इति ३०२ तीर्थकरे जिनभेदे च ।
अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न० त० ।
हिंसाभावे । “पोषं रयीषामरिष्टिं तनूनाम्” ऋ० २,
२१, ६, । ‘अरिष्टिमहिंसाम्’ भा० ।
अरिष्टुत लि० अरिभिः प्रेरयित्वाभिः स्तुतं वेदे षत्वम् ।
प्रेरयित्वाभिः स्तुते प्रशस्ते “रासते विश्वगूर्त्तो अरिष्टुतः
ऋ० ८, १, २२ । सोक्ते तु न षत्वम् । [स्यातरि ।
अरिष्ट लि० अरये तिष्ठते स्या-क वेदे षत्वम् । शत्रुनाशाय
अरिह लि० अरोन् हन्ति हन-ड । १ शत्रुनाशके “हरिहयो-
ऽरिहयोगविचक्षणः” रघुः “पौरवे नृपभेदे” अत्राचीनो-
ऽपि वैदर्भीमपरासुपयेभे मर्यदां नाम तस्यामस्य जज्ञे
अरिहः, अरिहः खलुङ्गासुपयेभे” भा० आ० प० ।
अरीढ लि० न रोढः लीढः न आस्वादितः लस्य रः । १ अना-
स्वादिते । ऋग्वेदे तु ढस्य लृहः अरोल्हः इत्येव ।
“अरोल्हं वत्सम्” ऋ० ४, १८, १० । अरोल्हं शत्रु-
भिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २ अर्थे च ।
अरीहण पु० अरिं हन्ति हन-अच् पूर्वदीर्घः । नृपभेदे
अरीहणेन निर्दत्तम् वुञ् । आरीहणकम् । चतुरर्थ्याम्
उत्करा० ङ । अरोहणीयः तत्सन्निवृत्तदेशादौ लि० ।
अरीहणादि पु० अरोहण आदिर्यस्य । निर्दत्तार्थे विहित-
वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
अरोहण, द्रुषण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण,
सांपरायण, क्रौड्रायण, औड्रायण, तैगर्तायन, मैतायण
भास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन ।
सौसायन, धौमतायन, सौसायन, ऐन्द्रायण, कौन्द्रायण
खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्त्रोष, विपथ, विपाथ ।
उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, कशत्त, स्र, स्र, स्र,
जाम्बवत शिंशपा, रैवत, विल, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर
जम्बु खदिर सुशर्मन्, दलद, भलन्दन, खण्डु, कनक
यज्ञदत्त, अरोहणादिः ।
अरुंषिका अरुंषि मर्मस्थानान्यधिकत्व जाता ठन् ष्ट०,
सुम् । सुद्रुगभेदे । ‘समासेन चतुश्चत्वारिंशत्सुद्रुगो भ-
वन्ति ॥ तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽम्बालजी विष्टता ।
कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रद्वि पनसिका पाषाणगर्दभो जाल
गर्दभः कक्षा विस्कोटकोऽग्निरोहिणी चिपपं कुनसोऽनुशयी
विदारिका शर्कराऽवेदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददा-
रिका कदरमलसेन्द्रुलुप्रौ दारुणकोऽरुंषिका मलितं मक्ष-

रिका यौवनपिडका पद्मिनोकच्छको जलमणिर्धृशकसर्ष
कीलस्त्रिलकालको म्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका
निरुद्धपकयः निरुद्धगुदोऽरिष्टपूतनं वषणकच्छुर्गुदंभंशयेति” ॥
अरुंषि बह्वक्त्राणि बह्वक्त्रेदानि मूर्त्तानि । कफासृक्
कमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्” “अरुंषिकाहृते
रक्ते सेचयेद्विम्बवारिणा” इति च सुश्रुतः ।

अरुगुण लि० रुग्णः विरोधे न० त० । स्वस्थे रोगशून्ये
“रुजदरुगुणं विबलस्य सानुम्” ऋ० ६, ३६, २ ।
अरुच् लि० नास्ति रुक् कान्तिर्यस्य । प्रकाशहोने मलीमसे
“अयं रोचयदरुचोरुचनोऽयम्” ऋ० ६, ३६, ४ ॥
अरुचि पु० न रुचिर्यत् । सत्यप्यभिलाषे १ भोजनायोग्यता
सम्पादके १ रोगभेदे । न रुचिः सन्तोषः न० त० । २ सन्तो-
षाभावे ‘इत्यरुचेराह’ जगदीशः । पूर्वोद्भावितदोषस्य
शियलत्वशङ्कया सन्तोषाभावादित्यर्थः । भोजनादौ
३ अभिलाषाभावे च “सन्निपातव्यथासकाराशङ्काऽरुचिप्र-
सुत्” “स्नाद्गुर्विरिक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवम-
ग्निसादः” इति च सुश्रुतः ।
अरुज् लि० नास्ति रुक् रोगो यस्य । १ रोगशून्ये २ अनुत्पन्न-
रोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक्” इति प्रश्ने” इतभुग्-
मितभुग्शाकभुक् सोऽरुगित्यङ्गटः “अरुक् सएवाप्यचलो
महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः” सुश्रुतः ।
अरुज पु० न रुजति रुज-क । (सिंहाल) इति ख्याते १ वृक्षे ।
नास्ति रुजा यस्मात् ५ ब० । २ रोगाभावसाधने लि०
“विषेभ्यः खलु सर्वेभ्यः कर्णिकामरुजां स्थिराम्” सुश्रुतः ।
३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिवं० “अनुहृतादौ हरि-
हयोवराहः संहारोऽरुजः” । ईत० । ४ रोगशून्ये नीरोगे
च लि० । “अपाककठिनः स्थूलोपन्यवेर्लभोऽरुजः” सु-
श्रुतः । “अरुजं वा ह्यतः शूनमन्नः क्लिञ्चं स्रवत्यपि” सुश्रु० ।
अरुण पु० ऋ-उन्नन् । १ सूर्यो, २ सूर्यसारथी, ३ गुड्डे, ४ स-
न्धारगे ५ निःशब्दे, ईद्वानवभेदे ७ कुशभेदे, ८ पुद्गाग-
ष्ट्ये । ९ अव्यक्तारगे १० कृष्णमिश्रतरक्तवर्णे च
११ तद्वति लि० । १२ कुङ्कुमे, १३ सिन्दूरे च न० ।
१४ मञ्जिष्ठायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायाम्
१७ नदीभेदे १८ कदम्बपुष्पायाञ्च स्त्री । १९ लिष्टतायां
भेदि० २० इन्द्रवारुण्याम् २१ गुड्यायां राजनि० २२ मुण्ड-
तिल्लायाम् च स्त्री । तत्र अनुरौ ‘विभावरी यद्वारुणाय कल्पते’
कुमा० “यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भासुरङ्गाय तावद-
रुणेन तमोनिरसम्” रघुः । “तार्क्ष्यशारिष्टनेमिश्च गरुडश्च

महाबलः अरुणश्चारुणश्चैव विनतायाः सुताः सुताः” हरि०
 ‘अरुणो गरुडभ्राता जवापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां
 साध्यानामधिपः कृतः” हरिव० । “तदुत्पत्त्यादिकथा अनू-
 रुशब्दे” १६१ उक्ता । सूर्ये “संरुज्यते सरिजैररुणां-
 शुभिर्नैः” रघुः “रागेण बालारुणकोमलेन” कुमा० । वसे
 तद्वति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा० “अरुणपुत्राणि
 फाल्गुनानि” शत० ब्रा० । “दधत् स आरुणव्योमस्फुरत्ता-
 रानुकारिणोः” भाषः । द्वादशादित्यमध्ये भाषमासाधिपे
 २३ आदिशभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम्
 विवरणमादिशब्दे । २४ देशभेदे पु० । धूमादि० वृज् ।
 आरुणकः तद्वे त्रि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा
 पु० ध्वञ् आरुण्यम् न० । तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम्
 न० । रक्तादिवर्णं । अपत्ये इज् । आरुणिः जटायो सूर्य-
 पुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुप्रोवे ऋषिभेदे च । अश्वि-
 नोक्तुमारयोः द्वि० व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात्
 ऋशा० अभूततुङ्गावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमानः ।
 गौरा० डीष् । २५ अरुणवर्णायां गवि स्त्री । “अरुणयोगाव
 उषसासमिति” निरुक्तोक्तायाम् २६ ऊषायासपि स्त्री ।
 २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम्
 ‘सरांस्यथैतेष्वरुणञ्च मानसं महाहृदः श्वेतजलं ययाक्र-
 मात्” सि० शि० । “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु”
 शुङ्कुङ्कुमसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमलं न० कृष्णसर्पवत् नित्यकर्मधा० । रक्तोत्पले
 अरुणदूर्वा स्त्री कृष्णसर्पवत् नित्यसमासः । रक्तदूर्वाभेदे,
 “यद्यदारान्न विन्देयुः अरुणदूर्वा अभिषणुयात् एष वै
 सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्वा तस्मादारुणदूर्वा अभिषणु-
 यात् यद्यरुणदूर्वा न विन्देयुः” शत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूर्यभार्यायाम्
 १ संज्ञायाम् २ ऋष्यायाञ्च अरुणभार्यादयोऽप्यत्र
 “तस्य भार्याऽभवत् देवी संज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः”
 इति । “असहन्ती तु तां ऋष्यां सर्वस्यां निर्म्ममे ततः । ऋष्या-
 मयीं तु सा संज्ञा, तस्याम्ब्यायाससुख्यता । प्राञ्जलिः प्रथता
 भूत्वा ऋष्या संज्ञां नरेश्वर ! । उवाच किं मया कार्यं कथ-
 यस्व शुचिस्मिते ! । स्थितास्मि तव निर्द्देशे शार्धि मां वर-
 वर्णिनि ! । संज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं
 पितुः । त्वयेह भवने महं वस्तव्यं निर्वाचरया । इमौ
 च बालकौ महं कथां चेतं सुमध्यमा । संभाष्यास्ते न चाख्ये-
 यमिदं भगवते क्वचित् । ऋषोवाच । आकच्यहृणा देवि !

आ शापान्नैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं त्वयं गच्छ
 देवि ! यथेच्छया” । इति हरिव० । ३ प्रधाकन्याभेदे च ।
 “सुधुवेऽपौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिताः” । अनुवन्द्या
 मनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अरुणां सुभगाञ्चैव” हरिव०
 अरुणवर्णं पुत्रादि प्रियमस्य । ४ रक्तवर्णपुत्रप्रिये सूर्ये पु०
 ५ तद्वर्णपुत्रप्रियमात्रे त्रि० ।

अरुणपुत्रु त्रि० अरुणः पुः रूपं (निरु०) यस्य । रक्तवर्णरूपे
 “ऋतावरीमरुणपुं विभातीम्” ऋ० ५, ८०, १, “अरुण-
 षुमरुणरूपाम्” भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते त्रि० ।
 अरुणालोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १ पारावतपक्षिणि
 अरुणसारथि पु० अरुणः गरुडायजः सारथिरस्य । सूर्ये
 विवरणमनूरुशब्दे ।

अरुणात्मज पु० ईत० । १ जटायो पक्षिणि । २ सूर्यपुत्रे मन्दे
 ३ सावसे मनौ ४ कर्से ५ सुप्रोवे ६ यमे च ७ अश्वि-
 नोक्तुमारयोः द्वि० व० ८ यमुनायां तपत्यां च स्त्री ।
 “तीर्थपत्यानि कौरव्य ! संज्ञायां तपतांवरः । आदित्यो
 जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्वं आङ्ग-
 देवः प्रजापतिः । यसश्च यमुना चैव यमजौ संभूतः” ।
 संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति तीर्थपत्यानि । “द्वितीयायां
 तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास
 पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्व्वजस्य मनोस्तात । सङ्गोऽयमिति
 प्रभुः । मनुरेवाभवद्वाचा सावर्षे इति चोच्यते । द्विती-
 यायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः” । इति सावर्षेः
 शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञायाः ऋष्याख्यायां द्वितीयायां
 सर्वस्यायां जातो हरिव० । वड्वावरुणधरिण्यं संज्ञायाञ्च
 अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव । “बड्वावरुणमास्थाय
 वने चरति शाह्वे । स तथावरुणमास्थाय स्वां भार्यां शुभ-
 लीलया । ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वड्वां ततः ।
 अष्टधां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च । वड्वावपुषा राज-
 श्वरन्तीभक्तोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांसां सुखं सम-
 भावयत् । मैथुनाय विचेष्टन्ती, परपुरुषशङ्कया । सा
 तन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः । देवी तस्यामजा-
 वेतामश्विनो भिषजां वरौ । नासत्यस्यैव दक्षश्च सुतौ हावाश्व-
 नाविति” । तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्सात्पत्तिः
 यथा “एवमुक्ता बड्वाविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा
 तु नैच्छद्दरारोहा कन्याऽहमिति भरत ! ।
 बभ्रुपक्षभयाङ्गीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः
 पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । मत्प्रसादान्न ते रात्रि ! भवि-

ता दोष इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां
तदा । प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्भव तया सह । तत्र वीरः
समभवत् कर्णः शस्त्रधृतां वरः । आसक्तकवचः श्रीमान्दे-
वगर्भः श्रियाऽन्वितः । सहजं कवचं त्रिभुत् कुण्डली
द्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विद्युतः” ।
भा०आ०प० । सुधीवोत्पत्तिः सुधीवशब्दे दृश्या ।

अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुडे तस्य ततोऽनुजात-
कथानरुशब्दे दृश्या । [रोह रणे हरिः” हरिवं० ।
अरुणावरज पु० ईत० । गरुडे “अरुणावरजं श्रीमानारु-
अरुणित त्रि० अरुणं क्रियते स्र अरुण+अत्यर्थे षिच्-कर्म्मणि
क्त, तारकादि० इतच् वा । १ रक्तवर्णीकते २ जातलोहित-
वर्णे च । “स्तनाङ्गरागारुणिताञ्च कन्दुकात्” कुमा० ।

अरुणोदक न० अरुणसुदकं यस्य । १ सरोवरभेदे । उदकस्य वा
उदादेशे अरुणोदकमप्यत्र । तत्र सरः मन्दरगिरिरूपविष्क-
म्भपर्वतस्यम् वि०पु० । २ नदीभेदे स्त्री सा च “मन्दरोत्सङ्ग
एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसोगिरिशिखरस्थूलानि
फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्यमाणानामति
मधुरसुरभिमुगम्भिवह्वलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी
मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्वैस्त्रैलाहृतसुपल्लवयति”
इति भागवतोक्तस्थलस्था ।

अरुणोदय पु० अरुणस्याकस्य तत्किरणस्योदयो यत्र । “चतस्रो
घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते” इत्युक्ते सूर्योदयात्
प्राचि चतुर्दशकालके काले ।

अरुणोदयविद्धा स्त्री अरुणोदयकाले विद्धा । अरुणोदयकाले
दशम्या विद्धावामेकादश्याम् । “दशमीशेषसंयुक्ता यदि
स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनेकादशीव्रतम्”
हेमा० भवि०पु० “अरुणोदयविद्धा तु द्वादश्यां पारणा
लाभेऽपि वैष्णवैर्नोपास्या” ए०त० रघुनन्दनः ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं
सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । “सूर्य्यपहेण तुल्या हि शुक्ला
माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं मङ्गाफलम् ।
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कीटिभास्करा । दद्यात् स्ना-
नार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला
माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभेत सूर्य्यपहशतैः
समेति” ति०त० भविष्य पु० ।

अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (चुनीति) ख्याते पद्मरागे ।
अरुन्नुद त्रि० अरुंषि मर्म्मणि तदति तद-खश् सम् च ।
मर्म्मपीडके इःखदायके “अरुन्नुदमिवानाढं नवबडस्य

दन्निनः” इति रघुः “नारुन्दः स्यादात्तोऽपि न परद्रोह-
कर्म्मकृत्” मनुः ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १ रोधनाकारिकायां स्त्रियाम्
२ वसिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वाद्भ्युत्पन्नः “अन्वासितमरु-
न्धया स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः “आर्याप्यरुन्धती तत्र
व्यापारं कर्त्तुमर्हति” “साक्षादिव तपःसिद्धिर्भासे बह्व-
रुन्धती” इति च कुमा० । सा च कर्द्दमप्रजापतेराकूत्वा-
सुत्पन्ना भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेषु सर्गर्षि-
स्थाने स्थिता । ३ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च
“प्रायुत्तरतश्चैते सद्दोदयन्ते ससाध्वीकाः । पूर्वे भागे भग-
वान् सरोचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽश्वात् । तस्याङ्गिरास्ततो-
ऽविस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्ना-
नुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं सुनिवरसुपान्त्रितारुन्धती
साध्वी” ए०सं० ॥ विवाहकाले सैव पत्यै पत्या दृश्येते
“अरुन्धतीञ्च रुन्धाहमस्मीति” गोभि० । “एवञ्च सर्गर्षि
निकटवर्त्तिनीं स्रक्ष्णां तारामरुन्धतीं रुन्धाहमस्मीति
मात्रमन्त्रेण पश्येत्” सं०त०रघु० । अरुन्धती यथा
पत्यौ अचुरक्ता एवमेवं त्वं सयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् ।
आसन्नसृष्ट्यवश्च तां न पश्यन्ति यथोक्तम् सुश्रुते । “न
पश्यति सनक्षत्रां यस्तु देवीमरुन्धतीम्” भ्रुवसाकाशगङ्गां
च तं वदन्ति गतायुषे” ४ दक्षकन्यारूपे धर्मस्य पत्नीभेदे ।
“ददौ स दश धर्माय” इत्युपक्रम्य “तासां नामानि मे शृणु”
इति चोक्त्वा । “अरुन्धती वसुधासी लज्जा भासुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्या च सुहृत्तां च साध्या विश्वा च भारत ! ।
धर्मपत्यो दश त्वेता इति” “पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्या-
मजायत च” हरिव० । ५ जिह्वायाञ्च “अरुन्धती भ्रुवञ्चैव
विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं माह-
मखण्डलम्” इत्युक्त्वा तत्वारुन्धत्यादिशब्दानां पारिभाषिकत्वं
दर्शितं यथा “अरुन्धती भवेज्जिह्वा भ्रुवोनासापसुच्यते
विष्णोः पदानि म्रूमध्यं नेत्रेऽग्नौ माहमखण्डलम्”
काशीखण्ड० । [वसिष्ठे सुनौ
अरुन्धतीजानि पु० अरुन्धती जाया यस्य निड् समा० ।
अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरुन्धत्यादर्शनमिव दर्शनं यस्यतत्
सूचको न्यायः । प्रथमस्यूलदर्शनेन सूक्ष्मदर्शनरूपे न्याये
“यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थं स्यूहां
तारामसुख्यां प्रथममरुन्धतीति आह्वयित्वा तां प्रत्याख्याय
पश्चाद्गुन्धतीमेव आह्वयति” शा०भा० ।
अरुन्धतीनाय पु० ईत० । वसिष्ठे सुनौ तत्पत्न्यादयोऽप्यत्र ।

अरुष ति० न रोषति क्रुध्यति रुष-क न० त० । १ अक्रो-
धने । “युञ्जन्ति व्रजमरुषं चरन्तं परितस्सुषुषः” यजु०
२३,५ “असौ वा आदित्यो व्रजोऽरुषः” इति श्रुतिः ।
विरोधे न० त० । २ रोचमाने । “श्वेतं सञ्चानमरुषं
सहितं” ऋ० ३,१,४, “अरुषं रोचमानम्” भा० ।
ऋ-गतौ-उषन् । ३ गमनशैले अश्वादौ वेदे स्त्रियां
ङीप् । “युञ्जाह्यरुषी रथे” ऋ० १,१४,१२, अरुषी-
गमनशैला वड्वाः” भा० । रुषा हिंसा न० व० ।
४ हिंसारहिते “जानन्ति वृणो अरुषस्य शेषम्” ऋ०
३,७,५, “अरुषस्य हिंसारहितस्य” भा० [स्त्री निरु० ।
अरुष् ति० नास्ति रुट् यस्य । १ अक्रोधे गौ० ङीष् । २ उषसि
अरुष्क पु० अरुष्मन् स्थानं कायति पीडयति कै-क ।
स्पर्शमात्रेण व्रणकारकफलरसे (भेला) भङ्गातकउच्चे ।
अरुष्कोर पु० अरुः करोति ट उप० स० षत्वम् । स्पर्श-
मात्रेण व्रणकारकफलरसे १ भङ्गातके (भेला) २ व्रणकारके
ति० “शुष्को ह्यपार्थकोऽरुष्करश्च” सुशु० । स्त्रियां ङीष् ।
अरुस् पु० ऋ-उषि । १ अर्के, २ रक्तखदिरे च । ३ मर्मणि न० ।
४ व्रणे, ५ कृते च पु० न० । “अरुर्द्विषदजनस्य सुम्” पा० ।
“अरुर्वै” पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुरैवैतद्भवति” शत० ब्रा० ।
“यद्गुह्येन यदिव्वा यद्गुर्या हरसा” अथ० ५,५,४ ।
“अरुर्वै पुरुषस्याचीति” शत० ब्रा० उक्ते ई नेत्रे च ।
अरुस्+अभूतद्भावे चि अन्लोपः दीर्घः अरुकरोति ।
अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलभाषित्य रोहति रुह+क ।
भूम्यामलक्याम् राजनि० । कशा० ङण् । आरुहोयम्
तत्सञ्चित्तपदेशादौ ति० ।
अरुच ति० विरोधे न० त० । क्षिग्धे मरुणे, “दर्भैः प्रच्छा-
दयत्यरुचतायै”, शत० ब्रा० ।
अरुक्षित ति० न रुक्षितः विरोधे न० त० । क्षिग्धे मरुणे,
“अरुक्षितं दश आ रूपे अन्नम्” ऋ० ४,११,१, अरु-
क्षिं क्षिग्धम्” भा० ।
अरुक्ष्ण ति० रुक्ष+नन् विरोधे न० त० । क्षिग्धे । “यत्ते
वासः परिधानम्-संस्पर्शोऽरुक्ष्णमस्तु ते” अथ० ८,२,१६ ।
अरूप ति० नास्ति रूपस्य । १ रूपान्ये २ सांख्योक्ते प्रधाने
वेदान्तोक्ते ३ वृक्षणि न० । “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति”
कठ० उ० । कुत्सितार्थे न० त० । ३ कुत्सितरूपे न० ।
अरूपहार्य ति० रूपेण न हार्यः वशीकार्यः अस० स० ।
सौन्दर्यादिना अवशीकार्ये “अरूपहार्यं मदनस्य निघ-
न्तात्” कुमा० ।

अरुष पु० ऋ-उषन् । १ सर्पविशेषे २ सूर्ये च सि० कौ० ।
अरे अव्य० ऋ-ए । १ रोषाह्वाने, २ नीचसंबोधने “आत्मा
वा अरे इष्टव्यः श्रोतव्य इति” न वा अरे पत्युः कामा-
यास्याः पतिः प्रियो भवति” शत० ब्रा० बड्कत्वः पाठः ।
तच्च वाचवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्तं
तस्याश्च स्त्रापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३ अपहतौ,
४ असूयायाञ्च ।
अरेपम् ति० नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १ निष्प्रापे
“प्रापे रूपी पुराऽरेपाः” इति माघः २ निर्मले च “अरेप-
सा तन्वा शशदाना” ऋ० १,१२४,५, अरेपसाऽपापया
निर्मलया वा” भा० ।
अरेरे अव्य० अरे+वीष्वायां द्विरक्तिः । नीचसंबोधनादौ ।
२ सम्बोधसम्बोधने च “अरेरे राधागर्भभारभूत । स्वता-
पसद ! किमेवमाक्षिपसि” अरेरे वाचाट ! वृथाशस्त्र-
यच्छण्डविदग्धः वटो” इति च वेणीसंहारः ।
अरोक ति० रुच-दीप्तौ घञ् रोकश्चिद् र् दीप्तिश्च न० व० ।
१ छिद्रान्ये २ दीप्तिान्ये च । “विभाषा श्यायारोका-
भ्याम्” पा० बड्गीहौ एतत्पूर्वकदन्तस्य दट् । अरोकदन्
अरोकदन्तः । निविडदन्ते दत्तादेशे स्त्रियां ङीष् ।
अरोग ति० नास्ति रोगोऽस्य । रोगान्ये “अरोगाः सर्व-
सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः” सुशु० । “एतद्विधानमा-
तिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः” मनुः तस्य भावः अज् ।
आरोग्यम् । रोगाभावे न० “आयुरायोग्यविजयं देहि देवि!
नमोऽस्तु ते” दुर्गास्तवः “आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गासर-
णजं फलमिति” पुरा० तल् अरोगता स्त्री त्व अरोग्य-
त्वम्” तत्रैव न० ।
अरोगण ति० रोगोऽस्यस्य वा० सत्वर्थे न० त० । रोगान्ये
“तेषामसि त्वसुसममनाश्रावमरोगणम्” अथ० २,२,२ ।
अरोगिन् ति० न रोगी विरोधे न० त० । रोगान्ये
“यावज्जीवमरोगो स्यात्” पुरा० स्त्रियां ङीष् । “अरो-
गिणो आटपताम्” श्रुतिः ।
अरोचक पु० न रोचयति प्रीणयति ऋच+षिच्-स्त्वल् न० त० ।
रोगभेदे यत् कचिदपि इव्यं भोजनादौ न प्रीतिहादये
रोगे स च सुश्रुतोक्तः । “दोषैः पृथक् सहजचित्तविपर्य-
याञ्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नाच्चे रुचि-
र्भवति तं रूचिजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं
वदन्ति । हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति
लिङ्गमरोचके त । हृद्वाहशोषवृद्धता सुखतिक्तता च

मूर्च्छां सृष्टुं भवति पितृकृते तथैव । कण्डू गुरुत्वकफ-
संज्ञवसादतन्द्राः स्नेह्नात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
सर्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाखलास्य हृदये
समुदीरयन्ति । संरागशोकभयविभ्रुतचेतसस्तु चिन्ताकृते
भवति सोऽभ्युचिदर्शनाच्च” इति । “गुल्मान् ग्रीहोदरं
कालं हलीसकमरोचकम्” इति सुश्रुतः । [मृन्धे त्रि० ।
अरोदन न० अभावे न० त० । १रोदनाभावे । व० । २क्रन्दन-
अरोधन न० अभावे न० त० । १रोधाभावे २आवरणाभावे
३गतिरोधके व्यापारे । न० व० । ४तच्छून्ये त्रि० ।
अरोध्य त्रि० न रोध्यः । रोडुमशक्ये । [मृन्धे त्रि० ।
अरोपण न० अभावे न० त० । १रोपणाभावे न० व० । २रोप-
अरोष पु० अभावे न० त० । १क्रोधाभावे । न० व० । २क्रोध-
मृन्धे त्रि० ।
अरौद्र त्रि० न रौद्रः विरोधे न० त० । १भोषणभिन्ने सौम्याकृतौ
२ रागद्वेषादिमृन्धे विष्णौ पु० । “अरौद्रः कुण्डली
चक्रौ” विष्णुसं० “कर्म रौद्रं, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः,
तयं यस्य नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावा-
दित्यरौद्रः” भा० ।
अर्कं तापे, स्तुतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्कयति ते
आर्चिकत् त् । अर्कयामास अर्कितः अर्कयितुम् ।
अर्कं पु० अर्च-कर्मणि षञ् कुत्वम् । १सूर्य्ये, २इन्द्रे, ३ताम्बे,
४स्कटिके, ५विष्णौ, ६पण्डिते, (आकन्दै,) इति ख्याते षट्छे,
(आरख) इति ख्याते ढक्कायविशेषे च । ६अर्चनीये त्रि० ।
“आ सूर्य्यो न भातुमङ्गिरकैः” ऋ० ६, ५, ६ “अकैः
अर्चनीयैः” भा० “ब्रह्मादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादकैः”
भा० १० ज्येष्ठे” पु० । लक्षणया ११ अर्काधिपे वारे
१२ सप्तमीतिथौ १३ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४ द्वादशसंख्या
याञ्च तत्र विष्णौ । “अर्को वाजसनः षट्ङ्गी” वि० सह०
अर्कद्वये “अर्कः पलाशः खदिरः इति विष्णुध० । सूर्य्ये
“अर्काद्भिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी” सूर्य्यसि०
“संपर्कादकरोचिषाम्” माघः “स्रष्टुं जगत्पूज्यमयुज्य
तार्कः” माघः इन्द्रे अर्कसोदरशब्दे उदा० । अर्कस्यापत्यम्
इज् । आर्किः सूर्यपत्ने यमादौ, यमुनायां, तपत्याञ्च स्त्री
अरुणात्मजशब्दे विवर्तितः ।
अर्ककला स्त्री इत० । शरदातिलके सूर्यस्य उपास्यत्वेनोक्तं
द्वादशसंख्याके पीतवर्णे कादिडान्तवर्णभषिते कलाभेदे ।
ताश्च १ “तपिनी २तापिनी ३धूम्रा ४मरोचि ५ज्वालिनी
६रुचिः । ७सुषुम्णा ८भोगदा ९विश्वी १० बोधिनी

११ धारिणी १२ चमा । कात्यायन वसुदाः सौर्य्यो डान्ता
स्ता द्वादशेरिताः” “वराभयकरा ध्वेयाः श्वेतपीतारुणाः
क्रमात्” शार० ति० ।
अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः कम-
त्ता । (उड्डुडुडिया) इति ख्याते १ एते ईव० । २सूर्य्यप्रि-
यायाम् ३संज्ञायां आयायाञ्च अरुणप्रियाशब्दे विवर्तितः ।
अर्कक्षेत्र न० इत० “कुजशुक्रबुधेर्कसौम्यशुक्रावनीभु-
वाम् । जोवाकिंभानुजेज्यानां क्षेत्राणि सुरजादयः”
ज्योतिषोक्ते सूर्य्यस्वामिके सिंहराशौ ।
अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रियः चन्दनः शाक० त० । रक्तचन्दने
अर्कज पु० अर्काज्जायते जन-ड ५ त० । १यमादौ
२तपत्यां ३यमुनायां च स्त्री ४अश्विनीकुमारयोः
दि० व० । ५सुग्रीवे ईकण्ठे च । अरुणात्मजशब्दे विवर्तितः ।
अर्कतनय पु० इत० । राधासुते १ कर्णे २यमादौ च ।
अरुणात्मजशब्दे विवर्तितः ।
अर्कदुग्ध न० अर्कस्य दृक्स्य दुग्धमिव निर्यासः । अर्कदृक्-
निर्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।
अर्कनयन पु० अर्कनयनं यस्य । विराट्पुरुषे । “सूर्य्यांचन्द्र-
मसावग्निर्यस्य नेत्राणि जज्ञिरे” पुरा० अनन्तवाङ्
शशिस्वर्य्यनेत्रम्” गीता अर्कद्रव दुर्दृशं नयनमस्य ।
२दुर्दृशलोचने त्रि० ।
अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अनुकूलयति नम-णिच्
कनि । रक्ताकै एते ।
अर्कपत्र पु० अर्कः सूर्य्यद्रव तीक्ष्णं पत्रं यस्य । १ अर्कद्वये ।
अर्कपर्णोऽप्यत्र । २सुनन्दायाम् ३ अर्कमूलायां स्त्री । ईत० ।
४ अर्कदृक्स्य पत्रे न० “स कदाचिदऽर्कपत्रायभजयत्
लुधार्त्तः तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः” भा० आ० प० “देवराजो
मया दृष्टो वारिवारणमस्तके । खाद्यत्यर्कपत्राणि”
विद० सु० । “सप्त वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि
निधायैत, माघसप्तस्थां स्नाने क० त० रघु० ।
अर्कपर्ण त्रि० अर्क इव रक्तं पर्णमस्य । १ मन्दारे । ईत०
२ अर्कदृक्पत्रे न० । [कर्मषा० । (आकन्द) २ दृक्पत्रे ।
अर्कपादप पु० अर्कः अर्कदृक्द्रव तीक्ष्णः पादपः । १ निम्बे ।
अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्यार्कदृक्स्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः
जातित्वात् ङीप् । २ कटुम्बिनीद्वये । वा कप् । अत इत्त्वे
अर्कपुष्पकाथत्वं ।
अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री-क । जवायाम् । ईत० ।
१ सूर्य्यप्रियायां, २ संज्ञादौ अरुणप्रियाशब्दे विवर्तितः ।

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १ गौतमे सूत्रवशे बौद्धभेदे । तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तद्वन्धुत्वम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाश्यत्वात् । २ पद्मे । अर्कबन्धुवोऽप्युभयत् ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं शा० त० । १ सूर्याक्रान्ते नक्षत्रे ईत० । तत्स्वामिके शंभिराशौ ३ उत्तरफल्नीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (ङङङङङिया) इति ख्यातायां लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्यम् ।

अर्कमूल पु० अर्कद्रव सर्पाणां दुग्धसहं मूलं यस्याः । (इशेर-मूल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलक्ष पु० अर्कद्रव रूप उदयः रस्य लः । ऋषिभेदे विदा० अज् । अर्कलक्षः तदपत्ये पुं स्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्षपुत्रत्वात् । रक्तपुष्पत्वेन अर्कतुल्यपुष्पे बन्धुकरत्वे । व० । २ पद्मे ।

अर्कविवाह पु० अर्कद्रवस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः । तृतीयविवाहसिद्धार्थमर्कद्रवस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते विवाहभेदे । “चतुर्थ्यादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं ससृद्धेत् । “आदित्यदिवसे वापि हस्तर्त्वे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा पूर्वार्द्धे कुर्यादर्कविवाहकम्” कश्य० । “तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । अर्के विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः” शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारिजाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य दृक्त्वस्य वेधोऽत्व । तालीशपत्रे दृक्त्वे ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्वाराधनायं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ कर्त्तव्ये अर्काराधनायै १ व्रते । अर्कस्यैव व्रतम् नियमः । “सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रसान् रविः” इत्युक्तेर्यथा रविणा लोकदृष्टार्थं रसस्य पच्यमेव प्रजापालनार्थमेव राज्ञा प्रजाभ्यो यत् करस्य पच्यं क्रियते तादृशे “अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं गृह्णाति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं राष्ठान्निव्यमर्कव्रतं हि तदिति” मनुक्ते राज्ञः शंकरादानभेदे ।

अकसनु पु० ईत० । १ यमे २ शनैश्चरे ३ सुषीवे ४ कर्षे ५ चाङ्गदेवे ईश्विनोक्तमारयोः द्विव० । ७ यमुनायां पतपत्याञ्च स्त्री

अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात् । १ ऐरावते हस्तिनि २ अर्कतुल्ये दुर्द्वेषे च ।

अर्कहिता स्त्री ईत० । १ अर्कभक्तायां (ङङङङङिया) लतायाम् २ सूर्यहितकरे त्रि० ।

अर्काश्रमन् पु० अर्कस्य अनुगतः, अश्रमा । सूर्यकान्तमणौ, स हि सूर्यरश्मिसंपर्कादुज्ज्वलति ततस्तस्यार्कसम्बन्धि-

त्वम् । अर्कद्रव रक्तः अश्रमा । (चुनी) २ अश्रमोपले ।

अर्किन् त्रि० अर्चप्रतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽस्यास्ति इति । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्ते । “दृष्टदिन्द्रमर्कैभिर-किणः” ऋ० १, ७, १, ‘अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः’ भा० “गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्यर्कमर्किणः । ऋ० १, १०, १, १ । अर्कोऽर्चनमन्त्रस्य इति । २ अर्चनयुक्ते त्रि० । “वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषम् अपनस्यु मर्किण्यम्” ऋ० १, ३८, १५ । अर्किण्यम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्द्रुश्च सङ्गच्छेते यत् । अमावास्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्याचन्द्रमसोरैकराश्वेकावच्छेदेन उपर्यधोनावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा ‘सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सच्चिर्कर्मः साऽमावासेति’ गोभिलेन तस्यास्तथाविधत्वकीर्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगतउपलः । १ सूर्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्का त्रि० अर्च-कर्मणि ग्यत् कुत्वम् । १ अर्चनीये । अर्कस्यायम् यङ् । अर्क्यः अर्कमन्त्रश्चिनि । “स एष वाक्येण एष तपति तस्यैतद्वृत्तं कर्मेष चन्द्रमार्क्यम्” शत० ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज-कलच् न्यङ्ङा० कुत्वम् । १ कपाटमध्यस्थे-रोधके १ काष्ठादिदण्डे, “ससम्भ्रमेन्द्रुत्तुपातितागला निमोलिताक्षीव भियाऽमरावतो” का० प्र० । “पुरार्गलादी-र्धभुजा बुभोज” रघुः, “अथानपोद्गर्गलमथगारमिति” रघुः । सप्रयतीस्तोत्रस्यादौ पाद्ये श्लोत्रविशेषे “अर्गलां कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्रयतीं पश्चात्” मत्स्यसूक्तम् । ३ कल्लोले, ४ कपाटे च न० ५ क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाथ-त्वायै, इविकाम्भमात्वे रोधकमात्वे स्त्रीन० ॥ वार्यर्गला-भङ्ग इव प्रवृत्तः” रघुः । अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य” माघः । [दृक्त्वे

अर्गवध पु० आरग्वधः ष्ट० । आरग्वधे (सिंघालि)

अर्घ मूले भादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् । आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-घञ् । क्रयवस्तुपहणार्थं देये तस्यरूपे रजतादिद्रव्यरूपे १ मूले । “कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घ संस्थापनं नृपः” “कुर्युर्घं यथापख्यमिति” च मनुः अर्घ-करणे घञ् न्यङ्क्तादित्वात् कुत्वम् । २ पूजोपचारे दूर्वाद्यतादौ । सामगैरयं सयकारः क्षौवलिङ्गश्च प्रयो-क्तव्यः अन्यैः पुं लिङ्गोनिर्णयकारश्च । अर्घाय देयम् यत् । अर्घ्यम् पूजार्थं देवे जलादौ अर्घद्रव्याणि च “आपः क्षीरं

कुशापञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकञ्चैव
अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः" काशीखण्डम् । "तमर्घ्यमर्घ्यादि-
कयादिपूरुषः" माघः "अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं
सोऽनवेच्छ्य भरतापजो यतः" "अर्घातुपदमाशिष-
मिति" च रघुः । [पूज्यतमे महादेवे ।

अर्घीश पु० अर्घोऽख्यस्य इति देयत्वेन तेषु ईशः । सर्वदेवेषु
अर्घ्यं त्रि० अर्हते पूज्यते अर्ह-गद्यत्-न्यङ्का० कुत्वम्-
अर्घमर्हति अर्घ + यत् वा । १ पूजनीये "तमर्घ्यमर्घ्यादिक
यादिपूरुषः माघः" । अर्घ्याय देयं यत् । २ पूजायं देये
जलादौ । "तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्यौ गि-
रिः" कुमा० । "अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः" कुमा० ।
अर्घं मूल्यमधिकमर्हति यत् । ३ जरुत्कारतपोवनपञ्चोच्चैवे
मधुनि न० तस्य बहुमूल्यत्वात्तथात्वम् ।

अर्च पूजायाम् उभ० भादि० सक० सेट् । अर्चति ते आर्चीत्
आर्चिष्ट । आनर्च-चे "पिटृञ् वाटकास्त्रञ्चैत्" मनुः ।
"एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति" मनुः ।
"रत्नपुष्पोपहारेण ऋष्यामानर्च पादयोः" रघुः
"वृन्दिषमाञ्चैद्विषुधाधिपानाम्" "समीहे मर्त्तुमानर्चे
तेन वाचाऽखिलं बलम्" । "आर्चीत् द्विजातीनुपर-
मार्थं विन्दान्" "प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्" "विप्रानर्च-
स्तथा स्तुवन्" इति च भट्टिः अर्चिः अर्चकः अर्चितः
अर्चितवान् अर्चितम् अर्चिता ।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्चयति ते आर्चि-
चत् त । अर्चयामास "दूरस्थमार्चयेदेनम् मनुः ।
"खगौकसामर्चितमर्चयित्वा" कुमा० ।

अर्चक त्रि० अर्चति अर्च-खुल् । पूजके "ब्रह्मचारी व्रती च
स्याद्युरदेवद्विजाचर्कः" मनुः स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।

अर्चित्रि त्रि० अर्च-वेदे बा० अत्रि । अर्चनीये । "अर्चत्वयो
धुनयो न वीराः" ऋ० ६, ६६, १० । "अर्चत्वयः
अर्चनीयाः" भा० ।

अर्चत्तत्र त्रि० अर्च-भावे-अत्रि अर्चत्वमर्चनमर्हति यत् ।
पूजनीये । "अर्चत्वोमघवा नृभ्यः" ऋ० ६, २४, १ ।
"अर्चत्वः अर्चनीयः" भा० ।

अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट् । पूजने । "अरिष्टं नाशयेत्
सर्वं महविप्रसुरार्चनम् पुरा० । ["निरतः पुरा० ।

अर्चना स्त्री चु० अर्च-युच् । पूजायाम् । "देवार्चनायां
अर्चनीय त्रि० अर्च+अनीयर् । पूजनीये । "प्रानर्चुरर्च्यं
जगदर्चनीयम्" भट्टिः ।

अर्चा स्त्री अर्च-आघारे अङ् । १ प्रतिमायाम् "आमिह-
ष्येण चार्चाया देवः साक्षिष्यन्वच्छति" ति० त० पुरा० ।
"देवार्चामयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः" आ० त० ।
भावेऽङ् । २ पूजायाम् "लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्घर्षैः
ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चोच्चया दयया च" ।
यत० ब्रा० ।

अर्चि स्त्री अर्च-इन् । वङ्गादिशिखायाम् । "यस्या इत्यनो
अर्चयः प्रतिभद्रा अडचत" ऋ० १, ४८, १२, "तत्र
ज्योतीं अर्चयः" ऋ० ८, ४४, १७ ।

अर्चित त्रि० अर्च-क्त । १ पूजिते "खगौकसामर्चितमर्चयित्वा"
कुमा० २ विष्णौ पु० "अर्चिष्णानर्चितः कुम्भः" वि० स० ।
"सर्वलोकार्चितैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः" भा० ।

अर्चिरादिमार्ग पु० अर्चिरादिभिस्तदभिमानिदेवैः उपलक्षितो
मार्गः । देवयाने पथि उत्तरमार्गे । "तेऽर्चिषमभि-
सम्भवन्ति अर्चिषोऽहः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्, आपू-
र्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः
संवत्सरं, संवत्सराद् आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं,
चन्द्रमसो विद्युत्, तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म
गमयत्येष देवयानः पन्थाः" ऋ० ७, ७० । "आतिवाहिका-
स्तस्मिन्नात्" शा० सूत्रे तेषां तदभिमानिदेवतापर-
तेत्युक्तम् "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम्
तत्र प्रयाताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः" गीता ।

अर्चिव(म)त् त्रि० अर्चिरख्यस्य महत्त्वं वेदे मस्य वः ।
दीप्तिशुक्ते । "उद्यन्नत्तमर्चिवत्" ऋ० ७, ८, १, २,
"यत्ते पवित्तमर्चिवदग्नेः" ऋ० ६, ६७, २४ । लोके तु
अर्चिमान् । स्त्रियां ङीप् ।

अर्चिमत् पु० अर्चिर्विद्यतेऽस्य महत्त्वं । १ सूत्र्ये, २ वङ्गौ
३ उपदेवभेदे च "अर्चिष्णांस्तुम्बुहृत्तैव भोरिश्च वदतांवरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः" हरिवं० ४ दीप्ते
त्रि० । स्त्रियां ङीप् । सा च ५ अग्निपुत्र्याम् । इन्द्र-
लोकस्यपवर्ष्ये "एतस्यादक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।
इमामर्चिष्णतीं पश्य वीतहोतपुरीं शुभाम्" काशीख०
विवरणमग्निबोकयन्ते । ५ विष्णौ पु० अर्चितशब्दे उदा० ।

अर्चिस् न० अर्च-इषि । १ वङ्गादेः शिखायां "प्रदक्षि-
णाञ्चिर्व्याजेन" "प्रदक्षिणाञ्चिर्विविरग्निराददे" "काशी-
दासन्ननिर्वाणप्रदीपाञ्चिर्विरोषसि" इति च रघुः २ मयूषे
३ वङ्गौ च पु० "तेऽर्चिष्मभिसम्भवन्ति अर्चिष्णोऽहः" ऋ०
७, ७० "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्र" इति गीतावाक्यैकवाक्य-

त्वात् अर्जिरत्न वङ्गः षोडशसाले न० “प्रशमादर्चिवा-
चेतदनुद्गोर्षसुराशुधम्” कुमा० ।

अर्च्यं लि० ऋच-स्तौ ख्यत् न कृत्वम् चु० अर्च-यत् वा ।

पूजनीये प्रानर्च्युर्च्यं जगदर्चनीयम्” भट्टिः ।

अर्जं प्रतियत्ने आदि० पर० सक० सेट् । अर्जंति, आर्ज्योत्
आनर्जं अर्जकः अर्जितः अर्जितवान् अर्जित्वा उपाज्यं
अर्जन् । “अर्जकोद्गंशमाहारेत् । दाय० सूट्० “न तत्पुलै-
र्भजेव्साङ्गमकामः स्वयमर्जितम्” मनुः । “आनर्जु-
न्टंभुजोऽस्त्राणि” भट्टिः ।

अर्जं संस्कारे चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्जयति ते आर्जि-
जत् त । “अनुपन्नं पितृद्रव्यं अनेषु यदुपाज्येत्”
सूतिः “परस्वान्जयन्तारोऽन्यदीयाः पराभ्यन्”
भट्टिः । अर्जयितुम् अर्जयित्वा ।

अर्जकं पु० अर्जयति रज्जुम् अर्ज-रज्जुल् । (वावुङ्) इति
ख्याते ष्टप्ते, तत्त्वक्तन्तुना हि रज्जुर्निर्मीयते । अर्जन-
कर्त्तरि लि० । “अर्जकोद्गंशमाहरेत्” सूतिः ।

अर्जनं न० अर्ज-रज्जुत् । षष्मिन्ने स्नामित्वसम्पादने
२ व्यापारभेदे च । स्नामित्वहेतवश्च “सप्त विन्नागमाः धर्मा
दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह
एव च” सूत्र्युक्ताः “स्नामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
सूद्रयोः” गौ० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व-
वर्षेषु । तत्राप्रतिबन्धोदायोऽरिक्थं यथा पित्वादिधने पुत्रादेः ।
अप्रतिबन्धोदायोऽविभागो यथा पत्नीप्रदत्तेः । लब्धं प्रति-
ग्रहः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं “वाजनाध्यापनप्रतियज्ञै-
र्ब्राह्मणोपधनममर्जयेदिति” श्रुत्या ब्राह्मणकर्त्तृकार्जनस्य
वाजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज
यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भूतिः तच्च वैश्यस्य कृषि-
गोरक्षादिलब्धम् सूद्रस्य शुश्रूयाः वेतनं चेति तयो-
रसाधारणम् । एवञ्च मनुना “सूतानामश्वाधारणम्”
इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्ट-
शब्दाभिधेयम्” मिता० सूद्रवत् वर्षसङ्करा इति सूतेः “सूद्रा-
णान्तु सधर्माः सर्वोपध्वंसजा सूताः” मनुस्तेषु तेषां
सूद्रधर्मातिदेशात्तथा । तत्रार्जनं पुरुषार्थं न यत्तार्थं तेन
यद्यस्य वर्षस्योचितं तदतिरेकेणार्जितेनापि धनेन क्रतु-
सिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-
नीये लिप्यास्त्रले स्थितम् । मिताक्षरास्तथा तस्य चायमर्थ
एवं विदतः । “यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा-

नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-
तिक्रमदोषः इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-
र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमादोष इति नियमातिक्र-
मार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्धिभावात् ।
नचेतावना चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्वयम् ।
लोके तत्रतत्र स्वत्वप्रसिद्धिभावात् व्यवहारविसं-
वादाच्च” इति । एवञ्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव
अतएव “सप्त विन्नागमाधर्माः” इत्यनेन तेषां धर्महेतुत्व-
मात्रसक्तं न तु भूतिप्रभृतीनां तत्रानुक्तानां स्वत्वाहेतुत्वम-
पि “अर्जयित्वव्यापारोऽर्जनमिति” दायभा० । “अर्जं
स्वत्वं नापादयतीति” मिता० । “कणिशाद्यर्जनं शिलम्”
मनुः । “अर्थानामर्जने दुःखमिति” नीति० अर्जघातोः
प्रतियत्तार्थकतया षिट्प्रमाणपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-
नार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जनं पु० अर्ज-जनन् । स्नामस्नाते ष्टप्ते, “शोऽङ्गणा-
च्चिःसूतः कृष्णः कर्षमाण जद्रुखलम् । यमलाभ्यां
प्रष्टत्ताभ्यामर्जुनाभ्यां निवारितः । मध्याच्चिसक्राम
तयोः शिशुः कर्षन्नुद्रुखलम् । तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्य-
न्गतसद्रुखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्याञ्चकर्ष
सः । तावर्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन वक्षसा ।
समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै” इति हरिवं० ।
“कदम्बसर्जार्जुननीपकोतकी” ऋत० । २ मध्यमपाण्डवे
शुद्धचरितत्वान्मध्यमपाण्डवस्यार्जुनत्वम् । “पृथिव्यां
चतुरन्तायां वसुंसे दुर्लभः समः । करोमि कर्म
शुद्धञ्च तेन मामर्जुनं विदुः” भा० वि० प० उत्तरं
प्रति तस्य स्नामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः
चेत्वे कुन्यां शक्रेण जनितः “एवमुक्त्वा ततः शक्र-
माजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जु-
नम् । जातमात्रे कुमारे तु वायुवाचाशरीरिणी । महा-
गम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । श्रुत्वा सर्वभूतानां
तेषां चान्द्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विश्वेष्टमुवाचेदं
शुचिस्मिताम् । कार्तवीर्यं समः कुन्ति ! शिवतुल्यपराक्रमः ।
एष शक्र इवाज्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्वा विश्णुना
प्रीतिर्यथाऽभूदभिवर्द्धिता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्ष-
यिष्यति तेऽर्जुनः” । भा० आ० प० । “पार्थः कर्षवधाय
मार्गशगणान् यानर्जुनः संदधे” लीला० ३६६याधिपे
कार्तवीर्ये, “एतस्मिन्नेव काले तु हतवीर्यसुतोबली ।

अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः । दत्तालेय-
प्रसादेन राजा बाहुसहस्रमात् । चक्रवर्ती महातेजा
विप्राणामाश्रमेधिके । ददौ स पृथिवीं सप्तद्वीपां सवन-
पर्वताम् । हरिवं० ४करवीरे, ५मथूरे, “दण्डाख्याया-
मित्युक्तेः” ईदृशे ७धवले । दशुभ्रतायुषवति लि० ।
“अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च” ऋ० ६, ६, १, “अर्जुनं
सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् भा० । “कृष्णा रूपाश्वर्जुना
वि वी मदे विश्वा” ऋ० १०, २१, ३ “हे अग्ने ! त्वं
कृष्णा कृष्णान्यर्जुना अर्जुनानि श्वेतवर्णानि” भा०
“पिशङ्गमौड्रीयुजमर्जुनच्छविम्” माघः । (आजनि)
इति ख्याते एनेत्ररोगभेदे” “एकोयः शशरुधरोपमस्तु
विन्दुः शुक्रस्यो भवति तदर्जुनं वदन्ति” माघवः । एकस्या-
माहुरेकस्मिन् १०पुत्रे भेदि० ११इन्द्रे “अर्जुनोवै
इन्द्रोवदस्य गृह्यं नाम” शत०ब्रा० । अर्जुनस्यापत्यम्
इज् । अर्जुनिः आभिमन्यौ ।

अर्जुनध्वज पुं० ईत० । हनुमति । विवरणं कपिध्वजशब्दे ।
अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुनः श्वेतः पाकः फलादिः यस्याः
लीप । श्वेतपाक्यां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले
जातस्याणोर्लुप् लुपि प्रकृतिव्यक्तिवचने । अर्जुनपाकी
तत्फले स्त्री । [३स्त्रियां गवि, ४कुट्टिन्याञ्च ।

अर्जुनी स्त्री गौरा० डीष् । १जपायां, २बाहुदायां, नद्याम्
अर्जुनीपम पु० अर्जुनः खनामस्थानतः वृक्ष उपमा यस्य ।
(सेयुन) इति ख्याते १शाकद्रुमे, २महापलाख्यवृक्षे च ।

अर्ण पु० ऋ-न । अकारादौ १वर्णे “पञ्चासौमहुरीरितः”
तन्त्रम् । २गमनस्वभावे लि० । “अणोरपो अनव-
द्यार्णाः” ऋ० १, १७४, २ “अर्णाः अरणस्वभावा”
भा० “त्वं चिदणं मधुपः” ऋ० ५, ३२, ८ “अर्णं गन्तारम्”
भा० । ३जले न० “अग्ने ! दिवो अर्णमच्छा” ऋ० ३, २२,
३ । “अर्णमन्त्रः” भा० । अर्णं जलमल्पस्य अर्णं अच् ।
४नद्याम् स्त्री । “वर्षान्तामभिमाता अर्णाः” ऋ० ५, ४१,
१४ । “अर्णाः नदाः, भा० । अभि+अर्ह-क्त इडभावादि ।
अभ्यर्णम् । नि+न्यर्णम् वि+व्यर्णम् सम्+समर्णम्
अध्यासादौ न० तद्वर्तिनि लि० । “कालोऽभ्यर्णं जलागमः”
इति सा० द० । “कृष्णार्थवाभ्यर्णचरैकहंसः” माघः ।

अर्णव पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् अर्णस्+व सलोपः । १ससृष्टे ।
“यादोरत्नैरिवास्वैवः” रघुः “कृष्णार्थं वाभ्यर्णचरैकहंसः”
माघः २उदकयुक्ते लि० “ततः ससृष्टादर्णवात्” सन्ध्यामन्त्रः
“तिरः ससृष्टमर्णवम्” ऋ० १, १६, ७ । “अर्णवसुदक-

युक्तम्” भा० । अर्णांसि दाहवेनास्वस्य महत्प
सलोपः । जलदातरि ३सृष्ट्यै ४इन्द्रे च “आदित्याज्जायते
वृष्टिः” गीतोक्तेः सृष्ट्यस्य पर्जन्याविपत्वाच्च शक्रस्य
जलदाहत्वात्तथात्वम् । “सभासुरस्यैवो नृचक्षाः” ऋ०
३, ५, १, २ “शतक्रतुमर्णवं शक्तिव्यं नरम्” ३, ३, ५, १, २,
अर्णवं पर्जन्यात्मनोदकवन्तम्” भा० । ५सजले च ।
“अजएकपादनमितरस्यवम्” ऋ० १०, ६६, ११ । “ब्रह्म-
लोके, एतादेवताः सृष्टा अस्मिन्महत्स्यैवे” ऐ०ब्रा० ।
अस्य ससृष्टावाधित्वेन क्षीरार्णवः जलार्णवः लंवाणार्णवः
इत्यादौ आधारताभावबोधः ।

अर्णवज पु० अर्णवात् जायते जन-ड ५त० । १ससृष्टेने
रत्नभा० । २ससृष्टजातमात्रे लि० । अर्णवजातादयोऽप्यत्र ।
अर्णवमन्दिर पु० अर्णवः मन्दिरमिव यस्य । वरुणे ।
अर्णवोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद+भू-अपादाने अप् अर्णव
उद्भवोऽस्य । १अग्निजारवृक्षे २चन्द्रे च ३असृष्टे न० ।
४त्रियां स्त्री ।

अर्णस् न० ऋच्छति ऋ-असृन् उदके रुट् चेति, रुट् ।
जले । “सर्वस्यमर्षः कथमन्यथास्य” माघः । “सिन्धु-
नैपिष्येऽर्णसा” ऋ० ६, १०७, १२ । [लि० ।

अर्णस पु० अर्णोऽस्यस्य अर्णं अच् । १ससृष्टे २जलवति
अर्णस्वत् यु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् महत्प मस्य वः १ससृष्टे
२जलवति लि० ।

अर्णोद पु० अर्णांसि ददाति दा-क । १मेघे २सुसृष्टे
त जलदातरि लि० । [२जलोद्भवमात्रे लि० ।

अर्णोभव पु० अर्णसि जले भवति भू-अच् ७त० । १शङ्खे
अ(आ)र्णगल पु० आर्णव गलति गल-अच् ४पृषो० वा
ह्रस्वः । नीलशक्तिष्ठाकायाम् । ह्रस्वभावे आर्णगलश्च ।

अर्णन न० ऋत-ल्युट् पले इयङभावः । निन्द्याम् ।
अर्णति स्त्री अर्ह-क्तिन् । १पीडायाम् । करणेक्तिन् । २धनुष्को-
द्याम् । “नाचं वाञ्छति नो निद्रासुषुप्तं चिन्तिपीडितः”
सुश्रुतः ।

अर्णिका स्त्री । ऋत-खुल् । नाञ्चोक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् ।
अर्णिक लि० ऋत-वा० उक्त् । सङ्के । “समहैनानिन्द-
त्यर्णिकाह भवत्यपि हतमर्षं समहिन्दति” शत०ब्रा० ।

अर्णं याचने अद० चु० आत्म० द्विक० सेट् । अर्णयने आर्णयत ।
अर्णयासास । अर्णकः अर्णो अर्णितः अर्ण्यः अर्णनीयः अर्ण-
यितम् अर्णनम् अर्णना । अर्णयित्वा अर्णयित्वा
‘सुराः समभ्यर्थयितार एते’ कुमा० । “अवकाशं किलो-

इत्यान् रामायाभ्यर्चितो ददौ" रघुः "अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्त्य प्रयोजनम् यत् त्वेते न विद्येते तत्राग्लोपविकल्पनम् । तद्बलादन्त्यदीर्घश्च पुक् चेत्यङ्गापयत्त्वापि" कामधेनूक्तेः पुक्-दीर्घश्च अर्थापयते । सम्+समर्थने सममर्थयते समर्थनञ् प्रमाणेन व्यवस्थापनम् । कु पीडने कदादेशः कदर्धयते । अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने अभ्यर्चनीयः । "अभ्यर्चनाभङ्गभवेन साधुः" कुमा० । प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्था । "प्रत्यर्थाभूतामपि तां समाधेः" कुमा० ।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मादौ ययाययम् अच् । १ अभिधेये २ शब्दशक्त्या बोध्ये पदार्थे च "तद्दोषौ शब्दार्थावनलङ्घनी पुनः कापि" का० प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविधः वाच्यो लक्ष्योव्यङ्ग्यश्चेति भेदात् । "अर्थोवाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः । वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्तुस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः" सा० द० । ताश्च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते । अन्यमते "तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने । तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे" । इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽप्यपरः अर्थभेदः । स च अभिहितान्वयशब्दे विद्यतः । ३ धने । तस्य सर्वैरर्थनीयत्वात्तथात्वम् "अजराभरवत् प्राज्ञोविद्यामर्थाश्च चिन्तयेत्" 'अर्थस्योपार्जने लेशस्ततोऽपि परिरक्षणे' नीति० । सचार्थस्त्रिविधः शुक्लः शबलः कृष्णश्चेति भेदात् यथा "अथ गृह्णात्प्रमिष्यस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुक्लः शबलोऽसितश्चेति । शुक्लेनार्थेन यदैहिजं करोति तद्देवमासादयति । यच्छब्देन तन्मानुष्यम्, यत्कृष्णेन तत्तिर्यक्त्वम् ॥ खड्ग्युपार्जितं सर्वं सर्वेषां शुक्लम् । अनन्तरव्युत्पात्तं शबलम् । अनन्तरवत्सुत्पात्तञ्च कृष्णम् । क्रमागतं प्रीतिदायम् प्राप्नुञ्च सह भार्यया । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्तितम् ॥ उत्कोचशुक्लसंप्राप्तमविक्रयस्य विक्रये । कृतोपकारादाप्नुञ्च शबलं समुदाहृतम् ॥ पार्श्वं कट्युत्तचौ-थ्यां प्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः । तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रत्ये च ह च" विष्णु० सू० ॥ ४ प्रयो जने इष्टे । प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः । तच्च गौशसुखभेदेन द्विविधम् यत् अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् सुखं यथा सुखं दुःखाभावश्च तयोरेच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात् । साक्षात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौषं तल्लुप्तदुःखाभावेच्छयैव इच्छोदयात् गौषत्वम् । प्रयोजनञ्च यद्यपि

नानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्माधिकामभोज्यरूपाणि चत्वार्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्वप्रयोजनानामनर्थायात् । तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषेष्वेष्यमाणत्वात् । सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं द्विविधं पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनसुद्दिश्य प्रकृतेः प्रवर्तनात् । एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः "अथ त्रिविधदुःखाल्पननिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा० सू० । "इह खलु धर्माधिकामभोज्याख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परमपुरुषार्थः" वे० प० । दुःखाल्पननिवृत्तिरूपसुखप्रयोजनस्य अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम् । धर्माधिकामास्तु तत्साधनानि तत्रापि धर्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य साधनमित्यवान्तरभेदः "इच्छाकृष्णं दुरापेऽर्थे तदधीनाहि सिद्धयः" रघुः । "ज्ञातार्थो ज्ञासम्बन्धः श्रोतं श्रोता प्रवर्तते" इत्यत्रार्थपदेनाभिधेयप्रयो जनयोर्ग्रहणम् "कस्यार्थकामौ वद पीडयामि" "अर्थकामौ तस्यास्तां धर्मा एव मनीषिणः" रघुः । ५ निमित्ते "अतोऽर्थाच्च प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः" मनुः अर्थात्हेतोः कुल्ल० "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणान्तरमिति" मल्लि० । निमित्तञ्च कारणनुद्देश्यञ्च तत्र निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमाप्तो विशेष्यनिष्पत्ता चेति" वार्त्तिकोक्तेः नित्यसुतर्थीसमासः । द्विजार्थं पयः । द्विजार्था यवागः । यूपार्थं दारु । भाष्यकृता तु यूपार्थं दारु इत्यादौ वङ्गप्रीहिरपि साधुः खरे विशेष इत्युक्तम् "अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्" गीता "मदर्थसन्दे शमृणात्समन्थरः" नैष० । "परलोकासहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्" "तस्माद्धर्मं सहायार्थं" इति च मनुः । कर्माणि-अच् । द्विविधे शब्दादौ । "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता" "इन्द्रियेभ्यः पराहर्था हर्षेभ्यश्च परं मनः" क० उ० । ७ ज्ञेयवस्तुनि "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" गौ० सू० । अत्रार्थः घटादिवस्तुमात्रम् । रात्र उपाये ८ तन्वावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा० ९ वस्तुस्वभावे यथार्थम् । १० निवर्त्तनीये मशकार्थो धूमः । ज्योतिषोक्ते ११ लम्नार्थाद्वितीयभवने १२ प्रकारे । भावे अच् १३ अभिलाषे १४ प्रार्थने च कर्माणि यत् १५ अर्थनीये विष्णौ पु० "अर्थोऽनर्थो महाकोपः" वि० स० "सुखरूपतया सर्वैरर्थत इत्यर्थः । भा० १६ फले । अर्थाय साधुः अर्था-

दनप्रेतो वा यत् अर्थः । अर्थादनप्रेते अर्थसाधने च
त्रि० । “अर्थार्थमर्थपतिर्वाचम्” रघुः । “वागीशं वाग्भिर-
र्थ्याभिः” कुमा० ।

अर्थकर त्रि० अर्थं करोति क-हेत्वादौ ट । अर्थं हेतु
कर्मकारके स्त्रियां डीप् । अर्थकरो दण्डनीत्यादिविद्या ।
अर्थकृच्छ्रं न० अर्थं विषये कृच्छ्रम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य कृच्छ्र-
तायाम् कष्टसाध्यत्व एव तस्य तथात्वम् ।

अर्थकृत् त्रि० अर्थं करोति-क-क्तिप् । अर्थकारके ।

अर्थक्रम पु० ईत० क्रमनिर्णयाय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेषामर्थयोये
प्रयोजनानुसारिक्रमे यथा पाठक्रममनादित्याग्निहोतृसाधन-
तया यवागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोतृरूपप्रयोजनादेः
यवागूपाकसाध्यत्वात्तथात्वम् यथोक्तं मीमां० यत् प्रयोजन-
वशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः । यथा अग्निहोतृ-
जुहोति यवागूपाकतीत्यग्निहोतृहोमयवागूपाकयोः । यवा-
गूपाकवहोमसाधनत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनु-
धीयते । स चायं पाठक्रमाद्भवान् । यथापाठं
ह्यनुष्ठाने क्रमस्य प्रयोजनबोधेऽष्टादशत्वं स्यात् । नहि
होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्टं
प्रयोजनमस्ति येनार्थं क्रमबाधेन पाठक्रमस्तत्तादृशियेत ।

अर्थगतं त्रि० अर्थं गतः । १ अर्थनिष्ठे अर्थान्त्रये अलङ्का-
रोक्ते २ दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम् ।
गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि० । ३ गतार्थं त्रि० ।

अर्थगौरव न० ईत० स्वल्पशब्दापि अर्थस्य गौरवम् ।
“भारवेरर्थं गौरवम्” उद्भटः ।

अर्थज्ञ त्रि० अर्थं हन्ति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां डीप् ।
अर्थनायके “व्याधिता वाऽधिचेत्तव्या हिंस्रार्थं ङी च
सर्वदा” मनुः ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्त्रावापादीनां चिन्ता । राज्याङ्ग-
तन्त्रावापादीनां चिन्तने । “मन्त्री स्यादर्थचिन्तायाम-
र्थान्तरावापादयः” सा०द० । अर्थचिन्तनमप्यत्र न०
“मन्त्री स्वप्नोभयञ्चापि सखा तस्यार्थचिन्तने” इति ।
सा०द० अन्यमतम् । [अर्थोजातोऽस्य । २ जातधने त्रि० ।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् ईत० । १ अर्थसमूहे ।

अर्थज्ञ त्रि० अर्थं जानाति ज्ञा-क । प्रयोजनाभिज्ञे ।

अर्थतस् अव्य० अर्थ + तसिच् । १ अर्थार्थद्वयं २ अर्थानुसारेणे-
त्वर्थं ३ वस्तुस्वभावादित्यर्थं च । “अर्थतोऽप्यद्वया-
नन्दानतीतवैतमानतः” वे० सा० ।

अर्थद त्रि० अर्थान् धनानि ददाति दा-क । १ धददे धन-

दानेन तोषकोऽध्याये २ शिष्यभेदे पु० । “आचार्य्युक्तः
शुच्रुषुर्ज्ञानदोषार्थिकः शुचिः । आप्तः यत्तोऽर्थदः
साधुरध्याया दश धर्म्मतः” इति मनुः । ३ कुबेरे पु० ।

अर्थदूषणं न० अर्थानां दूषणं नाशनम् । क्रोधजव्यसनमध्ये
अतिशयेनासत्कर्मणि विनियोगेन कष्टदायके धन-
नाशनरूपे व्यसनभेदे । “पैशुन्यं साहसं द्रोहद्वेषांस्त्वार्थ-
दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारथ्यं क्रोधजोऽपि गणोऽपकः
इति “दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारथ्यार्थं दूषणे ।
क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदेति च” मनुः ।
“अर्थदूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदामञ्चेति”
म०त० रघुनन्दनः । [साधुः” कु०

अर्थना स्त्री अर्थ-युच् । याचने । “अभ्यर्थना भङ्गभयेन
अर्थपति पु० अर्थानां पतिः ईत० । १ न्द्रे, । “अर्थार्थ-
मर्थपतिर्वाचम्” सनैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्” “किञ्चि-
द्विहस्यार्थपतिर्भाषे” । “बलनिस्तूदनमर्थं पतिञ्च तम्” इति
च रघुः । २ कुबेरे च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम् ।
१ प्रयोजनहेतौ । “बीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव
च । अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा बोध्या यथाविधि”
सा०द० उक्ते नाटकाङ्गे २ कार्यबीजरूपपञ्चके च ।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धननां प्रयोगः निदोगः ।
अणदानादिदृष्टौ १ अणदानवर्णज्यादिरूपे धनद्वय-
र्थके व्यवहारे । अर्थास्तन्द्रावापादयः ईत० । २ यथायर्थं
तन्द्रावापादेर्विनियोगे च । “अर्थप्रयोगकुञ्जल” इति
अमात्यलक्षणम् ।

अर्थप्राप्त पु० अर्थतः वाचकशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्यवशात्
प्राप्तः । वाचकशब्दानुच्चारणेऽपि तात्पर्यवशात्प्राप्ते
“अर्थप्राप्त एवमज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न
विधातव्यः” ट० उ० सा० ।

अर्थबन्ध पु० अर्थैः विषयैः शब्दादिभिर्बन्धः । १ जीवस्य शब्दा-
दिभिः श्रोतसम्बन्धरूपे बन्धे २ धनकृतबन्धे च ।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावयितृव्यापार उत्-
पादना । भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यामसाधनिकायां
स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवं-
रूपायाम् । भावना च द्विधा शब्दी आर्थी च विवरणं
भावनाशब्दे ।

अर्थमर्थ्यादा स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्थ्यादा इतरसहकारेण सा-
म्योपसमवधानम् । साम्योपसमवधाने, साम्योपसमवधाने हि

कार्योत्पत्तिरर्थप्राप्ति तदुत्पादस्यार्थमर्थ्यादाधीनत्वम् ।
अर्थमात्रं न० अर्थ एव मयूर० अवधारणाद्यर्थमात्रशब्दे-
न नित्यम् । १ अवधारितेऽर्थे । “भोजनाच्छादनाभ्यधिकं
स्य सम्यर्थमात्रं न सम्पद्यते” इति वृ० भा० । अर्थार्थमात्रा
शब्देन ईत० । २ अल्पधनांशे स्त्री वृहत्त्वार्थे च मात्रा-
शब्देन । ईत० । ३ धनवाङ्मये । कथं मयास्तेऽर्थमर्थमात्राह-
र्त्तव्या” महती धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्वि० अर्थोऽस्त्यस्य असन्नित्तः महत् मस्य वः । १ अर्थ-
युक्ते २ सार्थके “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” पा० ।
३ प्रयोजनयुक्ते ३ फलयुक्ते च “अपसव्य उपेतश्चेदाहिता-
ग्न्याहतार्थवत् । या० सूट० “विष्णुलोत्सर्गशुद्धार्थं वृदा-
द्यादेयमर्थवत्” मनुः ४ असन्नितधनवति त्वि० । सन्नित्ते
तु इति अर्थोत्थेव । स च व्यवहारे वादिनि
रूढः “ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्”
या० सूट० । स्त्रियासुभयत्र डीप् । ५ पुरुषे पु० राजनि० ।
अर्थमर्हति अर्थेन त्वत्क्रिया, अर्थे इव वा वति । ६ अर्थार्थे
७ अर्थतत्त्वक्रियायाम् ऽअर्थसदृशे आश्रये च अर्थ्य० ।

अर्थवादं पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः
वद-करणे घञ् । १ प्रशंसनीयगुणवाचके, २ निन्दनीयदोष-
वाचके च शब्दविशेषे । भावे घञि । इतत्कथने । अभि-
धया गौरव्या वा दृष्ट्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित
प्रयोजनवच्चलाभाव विधिमकाङ्क्षनार्थवादः” अर्थवादेन हि
क्वचिद्विशिष्टरवसोदन्ती विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमुत्तम्य-
ते । स च चतुर्विधः “स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
वादः” गौ० सूत्रोक्तेः । तत्र स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसा-
र्थकं वाक्यं यथा “सर्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य
व्याप्रेत्र सर्वस्य जित्वै सर्वमेतैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि” ।
अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थप्रवर्त्तकं वाक्यम् निन्दा । यथा
“एष वाव प्रथमोयज्ञाभां यज्ज्योतिष्टोमः स एतेनानिष्टा
अन्वेन यजते स गत्तं पततीत्यादि” । पुरुषविशेषनिष्ठतया
कथनं परकृतिः परक्रिया, यथा “वपामेवाप्येऽभिधारयन्ति
अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्ययवः पृषदाज्यमेवाप्येऽभिधार-
यन्वन्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्थमिदधतीत्यादि” ऐहिकप्रभाल-
चरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्वेऽपि अर्थवादा ब्राह्म-
णरूपाः सामसंज्ञिताभाष्ये साधवाचाख्येण दर्शिताः यथा
“हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकृतिः
पुराकल्पोयावधारणकल्पना” इति “तेन ह्यसं क्रियत” इति
हेतुः “एतद्भोदधित्वमिति” निर्वचनम् । “अमेध्या वै

भाषा” इति निन्दा “वायुवैक्षेपिष्ठेति” प्रशंसा “तद्व्यक्ति-
कित्वान् जुह्वानीमाहोषामिति” संशयः “यजमानेन सम्भ-
ता औदुम्बरी भवतीति” विधिः “भाषानेव मह्यं पचते” इति
परकृतिः “पुरा ब्राह्मणा अभैषुः” इति पुराकल्पः । “याव-
तोऽंशान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चत्कपाक्षात्तार्त्तवैषे
दिति” विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगा-
क्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् “अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनु-
वादोभूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ “गुणवादो विरोधे स्यादनु-
वादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्तिधा मतः” ॥
गुणवादश्च “यथा सिंहो माणवक” इत्यादौ माणवके
सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्गतदशभेदोद्बोध्यते तेन समर्थ-
त्वादिरूपं तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः
अन्ये तु “यजमानः रूस्तर” इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-
वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा “वज्र-
हिंसस्य भेषजं, “भूमिरावपनं महत् सूर्यस्तापकर”
इत्याहुः । तद्धानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभय-
भिन्नं भूतं सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवादः इति । अयञ्चानेक-
विधः क्वचिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्ध्यर्थवादः
निन्दार्थवादः परकृतिः पुराकल्पः मन्त्रश्चेति” । तत्र स्तु-
त्यर्थवादो यथा “वायुवैक्षेपिष्ठा देवता” इत्यादि । फलार्थवादो
यथा “तरति वृत्तुं तरति ब्रह्महत्यां योऽन्वमेधेन यजेते-
त्यादि” । “प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादि” च
यद्यप्येतस्य परकृतावेव पर्यसावनं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽ
नभिधानात्ताद्रूपेण पृथगुपन्यासः ॥ सिद्ध्यर्थवादो यथा ।
“यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ॥ अभिलाषोप-
नीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्यदमित्यादि” ॥ निन्दार्थवादो
यथा “अन्धन्मस्ते प्रविशन्ति वे के चात्महृनोजना” इत्यादि ॥
परकृतिः परकृत्यभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षि-
भास्करोक्तस्य “विरोधेनानुवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य
त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यैवावान्तरभेदेन तस्य सम्प्रविध-
त्वमिति भेदः । ३ अन्यतात्पर्यावधारणाथे” लिङ्गषट्का-
न्गते लिङ्गभेदे च । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्ज्वता
फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुतात्पर्यानिर्णये इति
वे० सा० यथा “उत तमादेशमप्राप्नो” येनाश्रुतं श्रुतम् । इत्या-
दिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्” का० ल० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञानं न० ईत० शुभ्रपाद्यद्विधायुक्तधीगुणान्गते
गुणभेदे हे० ।

अर्थविद् त्वि० अर्थं कार्यं वेत्ति विद-क्विप् । कार्याभिज्ञे

“विवक्षितामर्थं विदस्तत्क्षणं प्रतिसंहताम्” भाषः ।
अर्थविप्रकर्ष पु० अर्थस्य अर्थबोधस्य विप्रकर्षः बोधनस्य
 विलम्बेनोत्पादनम् । पूर्वपूर्वमपेक्ष्य उत्तरोत्तरस्य
 विलम्बेनार्थबोधने “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानां
 समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् “जै०सू० । तथाहि
 अनपेक्ष्यरूपपायाः द्वितीयादिश्रुतेः अर्थप्रकाशनसामर्थ्य-
 रूपलिङ्गापेक्षया शीघ्रार्थबोधकत्वम् इति तस्याः सर्वतः प्रा-
 ल्यम् एवं लिङ्गस्य वाक्याद्यपेक्षया शीघ्रार्थोपस्थापकतया
 बलवत्त्वम् । विष्टतिः बलाबलाधिकरणशब्दे ।
अर्थव्ययञ्ज लि० अर्थस्य धनस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति
 ज्ञा-क । किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययि-
 तव्यमिति विशेषाभिज्ञे ।
अर्थव्याप्राश्रय पु० अर्थस्य प्रयोजनस्य व्याप्राश्रयः । १प्रयो-
 जनसम्बन्धे २अभिधेयाश्रये । ब० । ३सप्रयोजने लि० ।
अर्थशास्त्र न० अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं शाक०त० ।
 १नीतिशास्त्रे, अभिचारादिकर्मप्रतिपादके २शास्त्रे च ।
 “अर्थशास्त्रात् बलवत् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” या०सू०
 विष्टतमेतन्निताक्षरायाम् “यद्यपि समानकर्तृकतया
 अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषोनास्ति
 तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्म-
 शास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ
 दर्शितन्तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य
 वाध एव । “गुरुर्वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बद्ध-
 श्रुतम् । आततायिनमायान् हन्यादेवाविचारयन् ।
 नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा
 प्रकाशं वा मन्दुक्तं मन्दुमृच्छति” तथा “आततायिन
 मायान्मपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्तज्जिघांसीयाच्च ते-
 न व्रच्छन्ना भवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् । “इयं विशुद्धिरुदिता
 प्रमाथ्याकामतोद्विजम् सकामतो व्रच्छन्नवधे निष्कृतिर्न
 विधीयते” इत्यादि धर्मशास्त्रनयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बल-
 वदिति युक्तं मित्यन्यमतसङ्गा । “हिरण्यमभिलाभेभ्योमि-
 त्तलञ्चिर्वरा यतः । अतो यतेततत् प्राप्नो” इत्यर्थ
 शास्त्रम् । “धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः”
 इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति
 यथा चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्य-
 माये धर्मानुसरणम् न भित्तलाभः । अन्यस्य तु जये
 भित्तलञ्चिर्न धर्म-शास्त्रमनुसृतम्भवति तत्कार्यशास्त्रा-
 ढर्मशास्त्रं बलवत् अतएव “धर्मार्थसन्निपाते अर्थप्राप्तिश्च

एतदेवेति” प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वन्दर्शितभाष्यसंवेन” इति ।
अर्थशौच अर्थानां तदुपायानां शौचम् तदर्जने शुद्धिः ।
 अन्यायेन धनोपार्जनपरिहारेण अर्थार्जनशुद्धौ
 “सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्रुतमिति” मनुः ।
अर्थसंग्रह पु० ईत० । धनसञ्चये ।
अर्थसंस्थान न० अर्थानां धनानां संस्थानं स्थितिर्यस्मात्
 सम्+स्था-अपादाने ल्युट् वा । १धनोपार्जनसाधन
 प्रतिग्रहादौ । २भावे ल्युट् ईत० । ३अर्थस्थितौ ।
अर्थसञ्चय पु० अर्थानां धनानां सञ्चयः संग्रहः
 समुदायश्च । १धनसंग्रहे । “कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थ-
 सञ्चयः” इति नीति० । २धनसमूहे च ।
अर्थसमाज पु० अर्थानां कारणानां वा समाजः समूहः ।
 १बहुविधार्थसमूहे २कारणसमूहे च । “अर्थसमाजप्रस्तवात्
 नीलघटत्वादिकम् न कस्यचित् कार्यं तावच्छेदकमिति”
 गदा० । तथाहि घटत्वं दण्डादेः कार्यं तावच्छेदकम् ।
 नीलत्वन्तु नीलकपालस्येति भिन्नभिन्नकारणस्यैव तत्तत्कार्य-
 तावच्छेदकम् तथाच नीलघटत्वं न कस्याप्येकस्य कारणस्य
 कार्यं तावच्छेदकम् नीलघटत्वस्य नाना कारणस्यैव कार्य-
 तावच्छेदकत्वात् एवञ्च तस्य कारणसमाजप्रस्तवात् न
 कस्यापि कार्यं तावच्छेदकत्वम् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।
 ३धनसमूहे च ।
अर्थसमाहार पु० ईत० । १धनसंग्रहे सम्यगुपायेनार्जने
 ते च उपायाः “सप्त वित्ताशमा धर्मग्रा दायोलाभः
 क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव चेति”
 स्रुत्युक्ताः साधारणाः “ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य
 विजितं निर्विष्टं वैश्यस्युद्रयोः गौ०उक्ताः “याजना-
 ध्यापनप्रतिग्रहेर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदिति श्रुत्युक्ताश्च ब्राह्मणादेः
 यथावयम् असाधारणाः ज्ञेयाः । २धनसमूहे च ।
अर्थसम्बन्ध पु० अर्थस्य धनस्य वाच्याद्यर्थस्य वा सम्बन्धः ।
 १धनसम्बन्धे वाच्याद्यर्थसम्बन्धे । २ धनसम्बन्धप्रयोजकाय
 अपतितपुत्रत्वादयः शास्त्रीयाः क्रयादयश्च लौकिकाः ।
अर्थसिद्ध अर्थात् अर्थान्वयविशेषात् सिद्धः । शब्दादिनाऽबोध-
 नेऽपि अन्वयबलस्ये पदार्थे” यथा घटमानयेति वाक्ये
 घटस्य क्लृप्तत्वमन्वयबलस्यं न च तत्र शब्दशक्त्याद्य-
 पेक्षया । तथा च शब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुतया क्लृप्त-
 रघटएव जलाहरणप्रयोजकत्वावधारणेन तत्रैव प्रवृत्तिर्न
 तरघटादौ एवमन्यत्वापि । अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य
 परनि० । २सिद्धार्थे सिद्धप्रयोजने ३सतः सिद्धधने च लि० ।

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थतः योग्यान्वयवशात् सिद्धिः । १ अपदा
र्थस्य तात्पर्यविधया सिद्धौ । ६३० । २ धनसिद्धौ ।

अर्थहर लि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां
ञोप् । परकीयधनहरणशीले चौरादौ ।

अर्थहीन लि० अर्थेन धनेन हीनः । १ धनहीने दरिद्रे ।
२ वाच्यार्थहीने च ।

अर्थागम पु० अर्थस्य आगमः । १ आवे । अर्थागमोनित्य-
मरोगिता च नीति० । अर्थ आगमस्यतेऽनेन करणे घञ् ।
२ धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३ वाच्याद्यर्थापतने च “दण्डा
पूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिद्यते” सा० द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर० त० । १ अन्याथे,
“बुद्धिरूपलब्धिज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति” सांख्यम् । न्याय-
मते उद्देश्यसिद्धये प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध-
स्तुतूले २ वाक्ये । तस्य प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः ।
“प्रतिज्ञाज्ञानः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्या-
सोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि” गौ० सूत्रेषु निग्रह-
स्थानान्ये क्त्वा “प्रकृतादर्थादसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति”
लक्षितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यङ्गोपे पञ्चमी तेन
प्रकृतोपयुक्तमर्थसुपेक्ष्यासम्बन्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृता-
नाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोऽप्युषः स चाकाशस्येत्याद्युक्तिः”
न्या० टिप्पिः । शब्दस्थानित्यत्वसाधने प्रवृत्ते तस्य गुणत्वस्याकाश-
वृत्तित्वस्यचसाधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् ।
विवरणं निग्रहस्थानशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे
३ कारणान्तरे “अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव” कुमा० “अर्थान्-
तरेण कारणान्तरेण लभ्य” इति मञ्जि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यास्यतेऽत्र । अर्थान्तरभेदे
“सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यं च
कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधस्मार्थेतेरेषार्थान्-
रन्यासोऽष्टधा ततः” । क्रमेणोदाहरणानि । “दृष्टत्व-
हायः कार्यान्तं जोदीयानपि गच्छति । सम्भूयाम्भोधिभ्येति
सहानद्या नमापगा” ॥ अत्र द्वितीयार्द्धगतः सामान्योऽर्थः
शोपपत्तिकः क्रियते । “यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय
माधवः । विरराम सहीयांसः प्रहृष्ट्या मितभाषिणः”
अत्र सामान्येन विशेषसमर्धनम् । “दृष्टिः स्थिरा भव
भुजङ्गम् । धारयैनां त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितीयं
दधीथाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तन्नितये दिधीर्षामर्थः
चरोति हरकामुकमाततज्जम्” अत्राततज्जाकरणं पृथ्वी-

स्यैर्यादेः कार्यस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीत न
क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । विदृणते हि विदृष्य-
कारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः” इत्यादौ सम्पद्वरणं
कार्यं सहसा विधानाभावस्य विदृष्यकारित्वरूपस्य
कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधस्मार्थे उदाहरणानि
वैधस्मार्थे यथा “इत्यभारार्थमानोऽपि क्लिप्नाति भुवन
लयम् । शान्ते तु प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” ॥
अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । “सहसा विद-
धीतेति” अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्यत्वं विदुः
कार्यं समर्थकम्” सा० द० ।

अर्थापत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्दे-
नानुपस्थापितार्थस्य सिद्धिरूपे मीमांसकोक्ते १ प्रसिद्धिभेदे ।
यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य
देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः ।
अर्थस्यापत्तिर्धतः । २ तत्साधने च यद्योक्तं वे० प० ।
“तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्य-
ज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनु-
पपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्त-
त्रोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य
पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमनुपपाद्यं यथा वा
रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रि-
भोजनमनुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रसिद्धौ, अर्थ
स्यापत्तिः कल्पनेति पृथीसमासेनार्थापत्तिशब्दो वृत्तते ।
कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना
यस्यादिति वृद्धीसमासेन वृत्तते इति फलकरणयो
रुभयोस्तत्रयोगः । नचेयमर्थाप्तिरनुमानेऽन्वर्भवितुमर्हति
अन्वयव्याप्तिज्ञानेनान्वयिष्यन्तर्भावात् । व्यतिरेकणञानु-
मापकत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमीनोमीति
नानुव्यवसायः किन्त्वेनेदं कल्पयामीति” । “अद्वैतागम-
नासीरे साधुसा धुन्वती परान् । सेवामेवाज्ज्वलन्वर्था-
पत्तिपत्तिपरम्परा” स्व० सा० । सांख्यादिभिश्च नये प्रमाणा-
न्तरमपि तु अनुमानेऽन्वर्भवतीत्युक्तम् यथा “एवमर्थापत्तिरपि
न प्रमाणान्तरं तथाहि जीयतश्चैतस्य मृदाभावदर्शनेन बहि-
र्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमतता दृष्टानां साध-
नुमानमेव । यदा खलु व्यापकः सचे कल नास्ति तदान्व-
त्वास्ति, यदा व्यापकएकत्वास्ति तदान्वत्त्व नास्तीति सुकरः
स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सति मृदाभावदर्शनेन
लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैतस्य क्वचि-

वृद्धिरिति तस्य तथात्वम् । समखण्डवाचित्वे तु न० ।
 “अर्द्धं नपुंसकम्” पा० सूत्रे तथैवोक्तेः । प्रसमीपे अर्धदेव-
 शब्दे उदा० समासवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धर्द्धः
 अर्धकायम् अर्धपिपप्ली क्षचित् षष्ठीसमासः “एतच्छता-
 र्द्धमावन्थ तै लोकाविजयी भवेत्” तन्त्रम् । एतत्
 पूर्वकनौशब्दान्ततत्पुरुषात् अच् अर्धनावम् स्थायांस्तु
 वा अर्धखारम् अर्धखारो । खण्डमालवाचित्वे षष्ठी-
 समासः । “क्रोशाधं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा” रघुः ।
 अवयवावयविनोर्भेदात् क्वचित् धर्म्मिपरता । अर्धप्रते
 वर्धप्रते ऋध्-णिच्-कर्मणि अच् । ई खण्डिते
 लि० जसि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽर्द्धे कते ।
 अर्द्धकृत लि० अर्धं कृतम् । असम्पूर्णकृते यस्य यथा करणे
 अ(आ)र्धकौडविक लि० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर
 पदस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा । अर्धकुडवपरिमाणार्हं स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धखारी स्त्री अर्धं स्थायाः एक०त० वा अच् । खारीपरि
 माणार्धांशे । अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।
 अर्द्धगङ्गा स्त्री अर्द्धं गङ्गायाः एकदेशित० । स्नानादौ गङ्गास्ना-
 नादेरर्द्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।
 अर्द्धगर्भं लि० अर्द्धं वत्सरस्यार्द्धं मार्गादौ पौषादौ वात्रज्याण्डस्यार्धं
 गगने वा गर्भं गर्भस्थानीयसुदकं यस्य । सूर्यारभिसभेदे ते
 हि मार्गादौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमाकृष्य गर्भरूपेण
 गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् “तस्यां शतानि
 चत्वारि रश्मीनां दृष्टिसर्जने इत्यादिना ३२४ पृष्ठ
 दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये शतत्वेषु गर्भधारण
 स्योक्तेस्तथात्वम् गर्भधारणकालश्च ६० स० उक्तम् यथा ।
 “मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वां
 वा सप्तपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यज्ञक्षलसप्तपगते गर्भ
 चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव
 प्रसवमायाति । सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युस-
 न्भवाः रात्रौ । नक्तप्रभवाश्चाह्नि, सन्ध्याजाताश्च सन्ध्या-
 याम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भामन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च ।
 पौषस्यकृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । माघसितोद्भवा
 गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रसूतिमायानि । माघस्य कृष्णपक्षेण
 निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसप्तम्या भाद्रपदस्या
 क्षिते विनिर्देश्याः । तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुक्तशुक्ले ।
 चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा गर्भाः ।
 चैत्रसितपक्षभूताः कार्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति” इति ।
 “सप्तार्द्धं गर्भा भवनस्य रेतः” ऋ० १, १६४, ३६ । ‘वत्-

सरस्यार्द्धं गर्भस्थानीयसुदकं धारमाणाः” भा० । [हारभेदे
 अर्द्धगुच्छ पु० । अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः । !चतुर्विंशतिलतिके
 अर्द्धगुञ्जा स्त्री अर्द्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायांस्तुल्याधपरिमाणे
 “तुल्या यवाभ्यां कथितात् गुञ्जा” लीला० उक्तेः यव-
 द्वयार्द्धे एकयवरूपे तत्परिमाणे । तदर्हति ठञ् । उत्तर-
 पदस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा ॥ अ(आ)र्द्धं गौञ्जिकः तत्परि-
 माणार्हं लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धचन्द्र पु० अर्द्धं चन्द्रस्य एक०त० । !चन्द्रस्यार्द्धे, तदाकारे-
 २नखक्षते, ३गलहस्ते, ४वाणभेदे, “रावणेन हृता सीता-
 अर्द्धचन्द्रार्द्धमास्करा” महाना० “सार्द्धचन्द्रं विभर्त्ति
 यः” कुमा० “अर्द्धचन्द्रसुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम्”
 रघुः “शृगालाः सञ्जे गलेऽर्द्धं चन्द्रं दत्त्वा निम्सारिताः” ।
 “तद्दीयतां द्रागेतस्यार्द्धचन्द्रः” इति च पञ्च०त० । गल-
 हस्तस्य तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपा हस्तसन्निवेशविशेष-
 सुद्रा । (तेजोडोति) ख्यातायां पृथिवी स्त्रीणां इति लक्ष-
 भेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । ह्रस्वे अतइत्वे । अर्द्धच-
 न्द्रिका !कर्णस्फोटवतायां २चित्तपण्याञ्च ।

अर्द्धचन्द्रक पु० अर्द्धचन्द्र इव कायति कै-क । !मयूर-
 पिच्छस्यार्द्धचन्द्राकारे पदार्थे ।

अर्द्धचन्द्राकृति पु० अर्द्धचन्द्राकृतिरिवाकृतिर्यस्य । गलहस्ते
 तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गले हस्तसन्निवेशविशेषे ।

अर्द्धचोलक न० अर्द्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कन् ।
 (काञ्चुलीति) ख्याते कुर्पांसकवस्त्रे ।

अर्द्धजरतीय पु० अर्द्धां जरतीव इवार्थे कन् । अर्द्धवृद्धातुल्ये
 न्यायभेदे स च अर्द्धं कुक्कुच्याः पाकाय अर्द्धं प्रसवाय यथा न
 प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्वमन्यभागस्यान्यपरत्वं न
 युक्तमित्येवं परः न्यायः । “न च जानीमो विषयसम्भावा
 विवान्तरालेऽवस्थानमर्द्धजरतीयकौशलम्” ६० उ० भा० ।
 यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयग्रहणमिति अन्त-
 रालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्द्धं कुक्कुच्याः पाकार्थमर्द्धञ्च
 प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते” आ० गि० । जरत्या एव
 पाकः युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्वेकस्या एव द्विविधकार्यं
 करत्वमित्यर्थः ‘तस्यधीर्निज्ञानार्थयोः प्रअप्रतिवचनयोः
 प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्द्धजरतीयोन्यायो न युक्तः
 कल्पयितुम्” छा० भा० ।

अर्द्धजाङ्गवी स्त्री अर्द्धं गङ्गावत् । कावेर्यां नद्याम् ।
 अर्द्धतित्त अर्द्धः असम्पूर्णस्तिक्तः । नेपालनिम्बे । [तत्के काले ।
 अर्द्धदिन अर्द्धं दिनस्य । दिनस्य तुल्याऽंशे सार्द्धसप्तसूची

अर्द्धदेव पु० अर्द्धसमीपे तद्वर्ती देवानाम् । देवसमीपे वर्तमाने ।
 “इन्द्रं न हत्तारमर्द्धदेवम्” “हत्तारं ददयु रर्द्धदेवम्” अ०
 १, ४३, ८, ९ । “अर्द्धदेवं देवानामर्द्धसमीपे वर्तमानम्” भा०
 अ(आ)र्द्धद्रौणिक लि० अर्द्धद्रौणमर्हति ठञ् । उत्तरपदस्य षड्विः
 पूर्वस्ववा । अर्द्धद्रौणपरिभाषाहै वस्तुनि स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धधार न० अर्द्धधाराऽस्य । सुश्रुतोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये
 शस्त्रभेदे “विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डला-
 यकरपल्लवपलनखशस्त्रघट्टिकोत्पलपलकाङ्घ्रिधारसूचीसुख
 कुशपद्माटोसुखशरारीसुखान्तर्घ्रिखलिर्कूर्चकजुठारिकात्रीहिंस-
 खारानेतसपञ्चवड्डिशदनशङ्कोषय्य” इति । “हृदिपलनख-
 शस्त्रघट्टिकोत्पलपलकाङ्घ्रिधारानि केदने भेदेने च” सुश्रु० ।
 अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशोनारा
 यणो यत्न “प्रवाहमवधिं कृत्वा यावत्सुचतुष्टयम् । अत्र
 नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन” इत्युक्ते गङ्गायाः
 प्रवाहावधिं हस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने ।
 अर्द्धेनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे वा नारी तस्या ईश्वरः । हर-
 गौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।
 अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा० । नौकायास्तुल्यांशे ।
 अर्द्धनिष्ठा स्त्री अर्द्धं निष्ठायाः एकदेशितं० । अर्द्धराले ।
 अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य । “वराटकानां दशकद्वयं यत् सा
 काकिणी ताश्च पणस्यतश्च” इत्युक्तपणसाङ्गे काकिणीद्वये ।
 अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा० । मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे ।
 अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः टष् उत्तरपदद्विः ।
 अर्द्धपञ्चालदेशभने ।
 अ(आ)र्द्धपादिका लि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ् । पूर्व-
 पदस्य वा षड्विः । अर्द्धपादच्छेदाहै । “गोषु ब्राह्मणसं-
 स्थासु कुरिकायाश्च भेदने । पशुनां हरण्ये चैव दण्डः
 कार्योऽर्द्धपादिकः” मनुः अर्द्धपद मर्हति ठञ् उत्तर-
 पदस्य षड्विः पूर्वपदस्य वा । अर्द्धपदप्रभाषाहै उभयत्र
 स्त्रियां ङीप् । [पोते (तित्तिरीति) स्थाते पञ्चिषि ।
 अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अर्द्धेन पारावत इव । चित्रकण्ठक ।
 अर्द्धपुलायित न० “यताङ्गार्द्धक्रमादूनैर्मण्डलायितवल्गितैः ।
 उन्मुखस्याश्चमुखस्य मतिरर्द्धपुलायितमिति” परिभाषिते
 अश्वगतिभेदे ।
 अ(आ)र्द्धप्रस्थिक लि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् “नातः” पा० नोत्तर
 पदस्य षड्विः पूर्वस्व त्रवा । अर्द्धप्रस्थप्रभाषाहै स्त्रियां ङीप् ।
 अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य । भागसाङ्गे “तद्वर्द्धभागेन
 वभस्य काङ्कितम्” कुमा० । अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व

पदद्विः । अ(आ)र्द्धभागिकः । अर्द्धभागाहै लि० “जातो-
 ऽपि दासां शूद्रेण कामतोऽर्द्धहरेभयेत् । ऋते पितरि
 कुर्युस्तं भ्रातरस्वर्द्धभागिकम्” या० स्मृतिः ।

अर्द्धभाज् लि० भज्-ष्णि उप० सं० । अर्द्धांशहरे “निधीनां
 तुपुराणां च भाटनामेव च क्षितौ । “अर्द्धभाष्यक्षणा-
 द्राजा भूसुरधिपतिर्है सः” मनुः ।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत् । “आहुरर्द्धभ्रमं नाम
 श्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे
 यथा “स स त्व र ति दे नि त्वं
 स द रा म र्ध ना शि नि ।
 त्व रा धि क क र्ध ना दे
 र म क त्व म क र्ध ति” किरा०

अग्निपुराणे तु “गोमूर्त्तिकाङ्घ्रिभ्रमके” इति कान्ततया-
 पठित्वा “पादाङ्घ्रिद्वैश्वर्त्तर्भिसु कुर्याद्विन्यासमेतयोः । न्यस्यता-
 मिह वरुणं नामधेयः भ्रमभागिणाम् । अधोधःस्थितवर्षाना-
 माचतुर्थपदं नयेत् । त्वर्थापादं नयेदूर्ध्वं पादाङ्घ्रिप्राति-
 लोभ्यत” इति तल्लक्षणसूक्तम् । अयमर्थः तित्यं गताः पञ्च-
 रेखाः जर्द्धगताश्च नव रेखावेख्या एवं ह्यतिंशत् कोष्ठानि
 भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैकैकाक्षरका-
 शत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्के लेख्याः एवं लेखने
 ह्यतिंशद्वर्षा एकैककोष्ठगा भवन्ति । तत्र प्रथमपादाङ्घ्रिगता
 आद्याश्चत्वारोवर्षाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु
 यथा भवन्ति यथा च तस्यापराङ्घ्रिगताश्चत्वारो वर्षां अन्ति-
 मादिपङ्क्तिषु उर्ध्वोर्द्धक्रमेण अन्यकोष्ठगा भवन्ति तथा वर्षाः
 श्लोके निवेश्याः । एवं द्वितीयपादाङ्घ्रिगता आद्याश्चत्वारो
 वर्षां अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगाः
 अपरार्धषट्काश्चत्वारश्च वर्षां जर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादि-
 पङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः । तृतीयपादाङ्घ्रिगता आद्याश्चत्वारो
 वर्षाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधःक्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्त-
 रार्धगाश्चत्वारो वर्षाश्च जर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठ-
 कोष्ठगाः चतुर्थपादाङ्घ्रिगता आद्याश्चत्वारोवर्षाः अधोधः-
 क्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगाः उत्तरार्धगता
 श्चत्वारो वर्षाश्च जर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगाः
 यथा भवेयुस्तथा वर्षां विन्यासो विधेयः । एवं सति यथा
 प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठित्वा शक्यन्ते एवमुक्त-
 प्रकारेण अधोधःक्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्षां चक्षणेन एवं
 अन्तिमादिषु जर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्यवर्षां चक्षणेन,
 उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्यवर्षां चक्षणेन

अन्तिमादिषु उपान्तिमकोष्ठमवर्णयद्गृहणेन च उक्तदिशा
पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति । सर्वतोभद्रस्येवास्य सर्वतो
ऽनुलोमविलोमपाठासम्भवेन अर्धधमत्वम् अथञ्च वन्धः
अनुष्टुप्छन्दस्येव नान्यत्र छन्दसीति ज्ञेयम् । एवम्
“अभो कर्मतिकेनेहुं भोतानन्दस्य नाशने । कनतुसकामसेनाके
मन्दकामकमस्यति” माघश्लोकेऽपि ज्ञेयः ।

अर्द्धमाणावक पु० अर्धं माणवकस्य । द्वादशलतिके हारभेदे माण-
वकारस्य चतुर्विंशतिलतिकत्वात्तस्यार्धमानतयास्य तथात्वम् ।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धं मात्रायाः । विन्दुर्धचन्द्राकारव्यञ्ज्यायां
ऋक्षरूपायाम् वाचि ऋतद्वाच्यायां देव्याञ्च । “अर्धमात्रा
स्थिता नित्यं यानुच्यायां विशेषतः” देवीमा० “अकारो
भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुश्च्यते मकारो भगवान्
इत्योऽर्धमात्रा महेन्द्री । उत्तरोत्तरभावेनाशुचमत्वं
स्यतं बुधैः । अतः सर्वेषु शास्त्रेषु देवोसर्वोत्तमा
स्यता” देवीपुरा० । अर्धमात्रा उच्चारणकालोऽस्य ।
ऋक्षवर्ण्ये ति० “व्यञ्जनं चार्धमात्रक”मित्युक्तेस्तथात्वम् ।

अर्द्धमास पु० अर्धं मासस्य एकदशतमं । पञ्चदशाह्नात्मके मास
स्यार्धरूपे पञ्चात्मके काले “दर्शने चार्धमासान्ते पौर्णमासेन
चैव हि” मनुः “पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः” इति
शत० ब्रा० । “तन्निशता भवेन्नाथ” इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंश
त्तिथ्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशत्वम् “शेरच्छतैलं वा मास-
मर्धमासं वा पायवेत्” सुश्रुतः ।

अर्द्धयाम पु० अर्द्धं यामस्य प्रहरस्य । दिनरात्रयोः अष्टधा
विभक्ते काले यावद्दिनभागं रात्रिभागं वा तस्याष्टधावि-
भागे यः कालस्तस्मिन् । तस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा
तस्य च वारविशेषेषु वर्ज्यता ज्योतिषोक्ता । “कृतस्मि
यमशरमङ्गलर्तुभास्करादिवासाइ” । प्रभवति वारवेला न
शुभा शुभकार्यकरणाय” । ज्यो० त० तथाच रवौ चतु-
र्धोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः । कुजे द्वितीयः,
बुधे पञ्चमः, गुरौ अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः
वारवेला । “कालस्य वेला रवितः शराक्षिकाक्षान्नागा-
शुभयो गजेन्दू दिने, निशायामृतवेदनेतनगेषुरामा
विधुदन्निनौ च” ज्यो० त० । यथा दिने रवौ पञ्चमः
कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः,
गुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्यश्च ॥ रात्रौ
रवौ षष्ठः कालवेला । एवं चन्द्रे चतुर्थः । कुजे द्वितीयः ।
बुधे सप्तमः, गुरौ पञ्चमः भृगौ तृतीयः, शनौ आद्यः
अष्टमश्च कालवेला । एवं दिने वारवेलाकालवेलाइवसमा-

वेशेन इत्यीर्वर्ज्यता यथोक्तं “रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च शोभे सप्त
द्वयं तथा । कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे वाषट्तीयकम् । गुरौ
सप्ताष्टकञ्चैव लिचत्वारि च भार्गवे । शनावाद्यां च षष्ठञ्च
अष्टमं परिवर्जयेत्” ॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किन्तु
कालवेलेव । तद्दोषोऽप्युक्तः “वालायां मरणं काले (काल-
वेलायाम्) वैधव्यं पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मबधः प्रोक्तः
सर्वं कर्ण्यं ततस्तजेत्” ज्यो० त० । दिनविशेषे तदीशविशे-
षोऽपि ज्यो० त० उक्तः । “वारेशादर्द्धयामेषु रात्र्युक्तोः
पञ्च षट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यर्षहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति
हि । रवीज्येन्दु भृगुज्याजशनिश्चरवयो निशि । रविशुक्रश्च-
रात्रीशशनीज्यज्जुजभास्कराः । दिने ढह्राः परेष्वेवम्”
अथमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेशः स एव प्रथमयामार्द्धा-
धिपः । ततो द्वितीयेषु रात्रौ वारेशाधिपतया पञ्चमः,
पुनस्तदधिपतया पञ्चमस्तृतीयेषु एवं क्रमेण ज्ञेयः । दिने
तु वारेश एव आद्याधिपः द्वितीयेषु वारेशाधिपतया
षष्ठस्तदधिपतया पुनः षष्ठस्तृतीयेषु इत्येवंक्रमेण ज्ञेयः ॥
एतच्च पताकीवेधे पापस्त्रामिकस्य रिष्टसूचकताविवेचना-
र्थम् अन्यत्र शुभकर्मासु वर्जनार्थञ्च ।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्यस्य अर्द्धरथः रथी अर्द्धः असंपूर्णरथः ।
असम्पूर्णं रथिनि । “सखा ते दयितो नित्यं य एव रथ
कर्तव्यः । उत्साहयति राजंस्त्वं विपद्ये पाखण्डैः सह ।
एव विकल्पनो नीचः कर्षोवैकर्त्तनस्तव । मन्त्री नेता च
यन्मुच्य मानी चात्यन्तसुच्छ्रितः । एष नैव रथः कर्षो न
चाश्वतिरथो रथे । विद्युक्तः कवचेनैव सहजेन विचेतनः ।
कुण्डलाभ्याञ्च दिव्याभ्यां विद्युक्तः सततं घृणी । अभिश्या-
यापाञ्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् । करबानां
वियोगाञ्च तेन मेऽर्द्धरथोमतः । नैव फाल्गुनमासाद्य
पुनर्जीविन् विभोच्यते । ततोऽजवीत् पुनर्द्रेषः सर्वशस्त्र
भृतां वरः । एवमेतत् यथास्य त्वं न मिथ्याऽस्ति कदाचन ।
रथोरथेऽभिमानो च विरुद्धश्चापि दृश्यते । घृणी कर्षः
प्रमादी च तेन मेऽर्द्धरथो मतः” इति भा० उ० प० ।

अर्द्धरात्रि अर्द्धं रात्रेः अर्द्धसमा० । रात्रे कुल्याईभागे याम-
हयपूर्णाकाले “अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णं दिवा पुण्यमनाम्नाम्”
“अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि” “सम्पूर्णं
आर्द्धरात्रे चेति” च देवी पु० । “कलाभ्यनार्द्धरात्रे तु
यदि संक्रमणं भवेत्” गर्गः । “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये
यदा संक्रमते रविः” । “अर्द्धरात्रे तु संपूर्णं यदा संक्रमते
रविः भु० भी० । “पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रवि संक्रमणं भवेत्”

शता० जावा० । “प्रभाते चार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्यात् परेऽह्ने” भविष्य पुरा० । “अर्द्धरात्रे स्निमितप्रदीपे” रघुः “मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुङ्क्वाच सामिषम्” मनुः । अर्द्धचै पु० न० अर्द्धम् ऋचः एकदेशित० अच् समा० । ऋचोऽर्द्ध- भागे “अर्द्धे चैऽर्द्धे चै प्रतिमहृषीयात्” शत० ब्रा० । “ऋचः पादं भालया कल्पयन्तोऽर्द्धचै न” अथ० ६, १०, १६, अस्य परिभाषवाचकत्वात् वीष्वाद्यांश्च । अर्द्धचैः । अर्द्धचै- मर्द्धचैमिति वीष्वाद्यन्तौ कारकभूते अर्द्धचै “तस्य वाससा पाण्डिभ्यां पाण्यो संमृह्य सावित्रीमन्वाह पञ्चोर्द्धचैः शर्वांम्” कात्या० १७, १, १८, ‘तस्मादर्द्धचैः शर्सेत्’ शत० ब्रा० । “अर्द्धचैः शोद्धौवा इमौ प्राणौ” शत० ब्रा० । अर्द्धचैः पु० ६ त० । “अर्द्धचैः पुंसि चैति” पाणिन्युक्ते पुंसपुंसकलिङ्गात्पुंसाननिमित्ते शब्दसमूहे सच गणः १३, १४ प्रश्ने दर्शितः । अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धं लक्ष्म्या आकारेऽस्य तादृशो हरिः । लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्त्तिभेदे तद्रूपं यथा “उद्यत् प्रद्योतनशतरुचिं तद्गङ्गावदातं पार्श्वे हन्ते जलविद्युतया विश्वपात्रा च जुष्टम् । बानारत्नोत्कलितविधिघाकल्प- भापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमल कौमोदकीचक्रपाणिमिति” अर्द्धविसर्गं पु० अर्द्धं विसर्गस्य तद्गङ्गाकलादुपचारः । विसर्गं सट्टाकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कस्योः परत जिह्वा- मूलीयास्ते पफयोः परतः उपाध्यानीयास्ते च वसुभेदे अर्द्धं विसर्जनीयादयोऽप्यत्र । अर्द्धवीचगा न० अर्द्धमसंपूर्णं वीचण्यम् । कटाक्षदर्शने । अर्द्धवैनायिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनायिकः बौद्धभेदः । वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकतावादितया वैना- यिकसमवयवत् परिणामभेदेन देहादेराद्युविनाशलोकारेण आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यत्वात् अर्द्ध- वैनायिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु वेदान्तिनोऽर्द्धवैनायिकत्वं कल्पयन्ति “तैर्हि वैनायिकवत् सर्वेषां पदार्थानां चिद्गुणानुभावात्कतया लोका- रेण क्लिप्तं स्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण ततो वैलक्षण्य- मित्यर्द्धवैनायिकत्वमिति । यथा च नैषां तद्यत्वं तथा विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन । अर्द्धवैश्वस न० अर्द्धस्य वैश्वसं वषः । अर्द्धवषे “विचिना कृतमर्द्धवैश्वसम् “अर्द्धोवा आत्मनो यत् पत्नी” इति श्रुतेस्तस्य नाथे पत्न्या अर्द्धनाथोयुक्त इति तथोक्तम् । अर्द्धव्रत न० अर्द्धं व्रतस्य एकदे० त० । १ पञ्चाशत्संस्कारां

२ तत्संस्थानिते च । “वैश्वोऽप्यर्द्धव्रतं द्वे च” मनुः । चञ्चित् ईत० । तत्रैवार्थे न० एतच्छतार्द्धमावर्त्य त्रैलोक्यविजयी भवेत्” तन्त्रम् । [यनमथल ।]

अर्द्धग्रन एकदेशित० शक० । अर्द्धं भोजने रत्नावली० अर्द्धा- अर्द्धशफर पु० अर्द्धः शफरः । (दाड़का) इति स्वाते मत्स्यभेदे अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक- स्याद्धं प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम लि० अर्द्धे न समः । १ अर्द्धे न तुल्ये पदार्थे “प्रथमा- द्विसप्तमो यस्य तृतीयचरुभवेत् द्वितीयस्तुर्ध्वं वदृत्तं तदर्द्धसमस्यते” छत्तरत्नाकरोक्ते २ छत्तभेदे न० यथा “अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च शुभितात्पा” एवमुपचितादीनि ।

अर्द्धसीरिण पु० अर्द्धं सीरस्य हलस्यस्यस्यदिफलस्य सोऽस्यास्ति इति १ हलसाध्यकलस्यस्यार्द्धभाजि । “शुद्धेषु दासगो- पालकुलमित्यर्द्धसीरिणः । भोज्याद्या नापितत्रैव यथा- त्मानं निवेदयत्” या० स्मृतिः अत्र निरुक्तार्थपरत्वम् चित्ताक्षराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम् दर्शितं यथा “दासनापितगोपालकुलमित्यर्द्धसीरिणः एते शुद्धेषु भोज्याद्या यथात्मानं निवेदयेत्” इत्युक्त्वा “वैश्वकन्यासस्तुपन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । अर्द्धिकः स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशयः” इत्युक्तम् तेन वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्षं सङ्कर- भेदः अर्द्धिकः अर्द्धसीरीति । तेन २ तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु० ऋच-दृष्टौ अच् अर्द्धः सम्पन्नः हारः । चतुः- षट्कलितके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातोयोचितभागस्य १ तस्यार्द्धभागे २ सर्वद्वयस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तस्यार्द्धस्य एक० त० । तस्यभागस्य सार्द्धस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । “चरोरर्द्धार्द्धभा- गाभ्यां तमयोजनासभे” रघुः । “पञ्चाधिकस्य वा नाशे- ततोऽर्द्धार्द्धे” इति तच्छ्रुत्वाः ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु सृष्टेषु पुत्रादिमन्त्रकम्” । कात्या० सू० ।

अर्द्धासन न० अर्द्धभासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे “भो विसर्जनाव- सरे मस हि दिवौकसां समस्तमर्द्धासनोपनेयितस्य” शकु० । “अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितवौ” रघुः । “अर्द्धासनं गोत्र- भिदोऽध्ययात्सीत्” भट्टिः । अर्द्धं सस्यज्ञमसनं त्यागः विज्ञे- पच । २ स्नेहेन दाने ३ अकुत्सने च धरणिः ।

अर्द्धिक लि० अर्द्धमर्हति टिठन् क्लिप्तां ङीप् । १ अर्द्धभागार्हे

“तद्विकं पादिकं स्यात्” मनुः २ अर्द्ध सीरिशब्दार्थे च उदा० तत्रैव ।

अर्द्धिन् लि० अर्द्धे यहीहत्वेनाख्यस्य इति । अर्द्धमहर्षार्हे “सर्वेषामर्द्धिनोसस्यास्तद्वर्द्धिनोऽपरेः ततोयिनस्ततोयांशास्तुरीयांशास्त पादिनः” । गोशतभागे स्मृतिः ।

अर्द्धुक् लि० अर्ध-भा० उक्तम् । सम्यक्ने द्विर्गुणिते “एकमतिरिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजास्रद्धुक्” शत० ब्रा० । अर्द्धेन्दु पु० अर्द्धुमिन्दोः एकदे० त० । १ चन्द्रतुल्यांशे “जटाजटूषमायुक्तामर्द्धेन्दुस्तशेखराम्” दुर्गाध्यानम् । तदाकारत्वात् २ नखस्तते ३ नर्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गलहस्तसुत्राभेदे ४ अर्द्धचन्द्राकारे नाथे च ।

अर्द्धोक्तं न० अर्द्धसक्तम् वच-भावे क्त । अर्द्धकथने । “रामभद्रे त्वर्द्धोक्ते महाराज” इति वीरचरिते कञ्चुकिवाक्यम् । अर्द्धोदकं न अर्द्धदेहव्यापकसुदकम् शाक० त० । देहार्द्धव्यापके उदके । “अर्द्धोदके तु जाह्नव्यां त्रिवयतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्जमेति च” अग्निपु० ।

“अर्द्धोदकं चरणान्नाभिपर्य्यसुदकम्” प्रा० त० रघुनन्दनः ।

अर्द्धोदय पु० अर्द्धस्य सन्तुल्यस्य पुण्यस्य उदयो यत् । तिथिनक्षत्रादियोगविशेषे “भाषे भासि आभावस्ता यदि अर्कयुता भवेत् । नक्षत्रे अत्रणे देवि ! व्यतोपातो भवेद्यदा । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सूर्य्यपर्वशतैः समः । दिवैव योगः यस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन । अर्द्धोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसम्पिताः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं सेतुसन्निभमिति” निर्णया० । “अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषमाघयोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिस्वर्य्ययज्ञैः समः” स्क० पु० । “अर्द्धोदये च पुष्याके हस्ताके रोहिण्योबुधे” दृहचारदीयम् ।

अर्द्धोदयासन म० अर्द्धस्य देहस्य उदयेन अर्द्धांशेष्यासनम् “अर्द्धोदयासनं नाथ ! सर्वाङ्गं खे नियोजयेत् । केवलं हस्तयुगलं भुव्यवष्ट्य तिष्ठति” रुद्रया० उक्ते आसनभेदे ।

अर्द्धेन्दुमौलि पु० अर्द्धेन्दुमौलावस्य । चन्द्रशेखरे शिवे ।

अर्द्धैरुक् न० अर्द्धमूरोः अर्द्धैरु तत्र काशते काश-ड । १ जल्योरिधरपर्यन्ताङ्गाच्छादने वस्त्रे, उक्तमस्त्रीणांमर्द्धैरुपर्यन्ते चोत्तकाकारे २ परिधेयवस्त्रे च ।

अर्द्धैर् लि० अर्द्धस्येदम् तत्र भवो वा वा यत् ? अर्द्धसम्बन्धिनि २ अर्द्धभवे च । अर्ध-णिच्-यत् । प्रवर्द्धनाहे “विदुषा चिद्वर्द्धः

स्तोमः । ऋ० १, १५६, १, “अर्द्धां वर्द्धनार्हम्, भा० “शविष्ठं वाजं विदुषा चिद्वर्द्धम्” ऋ० ५, ४४, १० ।

अर्पण न० अ-णिच्-पुक् ल्युट् । १ निष्पे, २ सत्त्व्यागासुकूळ व्यापारे ३ निवेशने च । “पादार्पणाय अर्पणपूतप्रथम्” “सैयं स्वदेहार्पणनिष्कयेण” “सुखार्पणेषु प्रकर्तप्रगल्भाः” इति च रघुः “ब्रह्मार्पणं ब्रह्मर्हविर्ब्रह्माऽग्नौ ब्रह्मा हुतम्” “तत् कुरुष्व मदर्पणमिति” च गीता करणे ल्युट् । ४ मन्त्रादौ ५ जूहूप्रथतौ स्त्री । संप्रदाने ल्युटि । ईदेवादिषु । अधिकरणे ल्युट् । त्यागाधिकरणे ७ वज्रप्रादौ । कर्म्मणि ल्युटि । दहविरादौ त्याज्यद्रव्ये

अर्पितं लि० अ-णिच्-पुक् च क्त । १ दत्ते २ निष्पे ३ निवेशिते “तदनुचलनं मदर्पितम्” कुमा० । “मय्यर्पितमनोवृत्तिः” गीता अनर्पितचरीं चिरात् कुरुष्यावततोर्षुः कलाविति” हरिभ० “हरिचक्रेण तेनास्य कच्छे निष्कमिवापितम्” इति कुमा० ।

अर्पिस पु० अ-णिच्-पुक् च इसन् । १ हृदये, अप्यसांसे च । अर्प्यं त० अ-णिच्-पुक् यत् । १ निवेशनीये २ देवे ३ त्याज्ये च । अर्ध(र्व) हिंसने भादि० पर० सक० सेट् । अर्ध(र्व)ति आर्धी(र्वी)त् आन(र्व)र्त् ।

अर्धु(र्व)द न० अर्ध(र्व) विच् तस्मै उदेति उद्+इष्-ड । (आव् इति) ख्याते १ मांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च सुशुतोक्तवर्त्माश्रयेषु एकविंशतिरोगेषु मध्येरोगभेदः “पृथग्दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्माव्यापश्रयाः । सिरा व्याप्यवतिष्ठन्ने वर्त्मास्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्द्धं मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्माव्यापश्रयान् । विकारान् जनयत्याशु नामतस्तान् निबोधत” इत्युपक्रम्य उत्सर्द्धिनोप्रथतीन् एकविंशतिभेदान् उक्त्वा तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत्र “वर्त्मानरस्यं विषमं पुनधिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्धुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम्” इत्यर्धुदलक्ष्मोक्तम् अर्धुदञ्च नानाविधं मांसार्धुदशोणितार्धुदादिभेदात् । “क्षणास्कोटीसरक्तैश्च पिण्डकाभिश्च पीडितम् । यस्य वक्षिणजशोषा ज्ञेयं तच्छोणितार्धुदम् । मांसदोषेण जानीयाद्वर्धुदं मांससम्भवम्” एवं भेदोर्धुदादयोऽपि तलोक्ता रोगभेदा ज्ञेयाः । २ दशकोटिसंख्यायां ३ तत्संख्यातेषु च एकादिकोटिसंख्या दशगुणोत्तरा उक्त्वा अर्धुदमवजं सर्वनिस्सर्वमहापद्मगङ्गयस्तस्मात्” लीला० “इमा भेदग्न ! इष्टका धेनवः सन्वेका च दश च दश च यत्

च यतं चेत्युपक्रम्य "अर्बुदं च न्यर्बुदञ्च इति यजु० १७, २।
 ४ पर्वतभेदे ५ अक्षरभेदे च पु० । "महानं चिदर्बुदं
 निक्रमो यदा" ऋ० १, ५, १, ४, ईकाद्रवेये सर्भेदे पु० पञ्च-
 भेऽह्नोत्पुऽक्रम्य "अर्बुदः काद्रवेयो राजेऽवाह तस्य
 सर्पावियः" इति यत० ब्रा० । अम्बूनि ददाति दा-क वेदे
 मस्य रः । ७ भेदे "न्यर्बुदं वाटधानो अगुः ऋ० २, ११,
 २०, "अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेवः" भा० अर्बुदाकारत्वात्
 गर्भस्य ऽमांसपरिच्छेदे" "यदि पिच्छः पुमान्, स्त्री
 चेत्पेशी, नपुंसकेर्बुदमिति" सुश्रु० द्वितीयभासिकगर्भमात्रे
 न० "प्रथमे मासि संक्षेदभूतो चातविमूर्च्छितः । मास्यर्बुदं
 द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः" या० सू० "द्वितीये तु
 मासि अर्बुदोऽपि कठिनं मांसपरिच्छेदयं भवति" मिता० ।
 अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+किप् इन् । सर्वव्यापके
 ईशाने । "अर्बुदिनाम योदेवईशानश्च न्यर्बुदिः । याभ्या-
 मन्तरिक्षमाहृतमियं च पृथिवी महो" अथ० ११, ६, ४ ।
 अर्भे पु० ऋ-भ १ बालके । २ अत्ये च । "नार्भादीषते न महो-
 विभाती । ऋ० १, २४, ६, "अर्भात् अत्यात्" भा० ।
 "इन्द्रमर्भे हवामहे" ऋ० १, ७, ५ । अर्भे स्वत्येऽपि धने
 निमित्तभूते" भा० । "यूयं महेन एनसोयूयमर्भात्"
 ऋ० ८, ४७, ८, "अर्भात् अत्यात् एनसः" भा० ।
 अर्भक पु० अर्भएव स्वार्थे कन् । १ बालके, "महद्भ्रूो नमो
 अर्भकेभ्यो नमोयुवभ्यः" ऋ० १, २७, १३ । "वृद्धमप्युचितनिद्र
 मर्भकम्" भाषः "अर्भकोन कुमारकोऽपि चित्तवृत्तं
 रथम्" ऋ० ८, ६६, १५ । २ मूर्खे च ३ लघे, ४ अत्ये,
 "नमो "नमोमहद्भ्रूोऽर्भकेभ्यो नमोवः" यजु० १६, २६ ।
 लि० "अर्भकौकस्तासद्भ्रूपदेशाच्च" या० सू० । अर्भकमल्पम्
 भा० "यथा सर्वगतमपि सदृशोम सूचीपाशादापेक्षयाऽर्भ-
 कौकः एवं ब्रह्मणोऽपि अर्भकौकस्त्वम्" भा० ५ स३शे च लि०
 अर्भग लि० अर्भमत्वं गायति गै-शब्दे च । बालके । "यावर्भ-
 माय विमदाय" ऋ० १, ११६, १ ।
 अर्भं न० ऋ-सन् । चिरन्तनपामनगरादौ "अर्भं चावर्षं द्वाच-
 त्वाच" पा० गुप्तार्भं कुक्कुटार्भं अवर्षं किम् वृहदर्भं द्वाच-
 त्वाच किम् कज्जलार्भम् अमहद्भवमित्येव । महानवा-
 र्भम् । नेत्ररोगभेदे पु० न० । स च पञ्चविधः प्रस्तार्थर्भ-
 शुक्लार्भ रक्तार्भमांसार्भस्त्रायुर्भभेदात् । तद्वक्ष्यं नान्ना-
 र्भशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्थ्यते
 गम्यते कर्माणि मन् । ३ गन्तव्यदेशे । कुत्सिते कन् । अर्भकः
 अरणीये कुत्सितस्थाने ४ शशानादौ "वैलस्थानके अर्भके

महारण्यस्ये अर्भके" ऋ० १, १३३, २ । "अर्भके
 शशानादौ" भा० ।
 अर्भं गु पु० ऋ-वा० मन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिभाषे ।
 अर्भं न० ऋ+मनिन् । नेत्ररोगभेदे "प्रस्तारिगुक्तातजाधि
 मांसस्त्रायुर्भसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः । सुःशुक्तिका चाज्जुन
 पिष्टकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः सुः । रोमा बला
 सपथितेन साङ्गमेकादशाक्ष्योः खलु शुक्लभागे । प्रस्तारि
 पथितमिहार्भं शुक्लभागे विस्तीर्णं तत्तुर्धरप्रभं
 सनीलम् । शुक्लाख्यं ऋड कथयन्ति शुक्लभागे सञ्चेतं
 सर्भमिह वृद्धंते चिरेण । यन्मांसं प्रचयसुपैति शुक्लभागे
 पद्माङ्गं तदुपदिशन्ति लोहितार्भम् । विस्तीर्णं ऋड वृहलं
 वृहत्प्रकारं श्यावं वा तदधिकमांसजार्भं विद्यात् ।
 शुक्ले यत् प्रथितसुपैति वृद्धमेति, इति सुश्रु० ।
 अर्भं यज्जालवद्वापि तदप्युन्माञ्चलम्बितम् । अर्भं
 चाल्यन्दधिमिहोत्तलं रक्तमथापि वा । केद्यमेव तदम्भ-
 स्थात् कण्ठमण्डलगच्च यत्" । अर्भं वन्मण्डलापेक्षे वडि-
 श्रेणावलम्बिना । अर्भाणि पिडकां हन्यात्स्तराजालानि
 तेन वै" इति च सुश्रु० ।
 अर्थ्यं लि० ऋ-यत् । १ स्वामिनि २ वैश्ये पुं स्त्री । स्त्रियां टाप् ।
 अर्थ्यां वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याच्च । पत्न्यान्तु डीप् ।
 अर्थी । वैश्यपत्न्याम् तत्र आनुक् डीप् चार्थ्याणीत्यपि
 "अर्थः स्वामिवैश्ययोः" पा० "अर्थ्यक्षत्रियाभ्यां वा" वाचि० ।
 अर्थ्यांश्चो अर्थ्यां स्वामिनी वैश्या वा पुंथीगे तु डीप् सि०
 कौ० । ३ अर्थे लि० । "प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्थः
 ऋ० ७, १००, ५, "सुभद्रमर्थ्यभोजनं पिभर्षि" ८, १, ३४,
 अर्थ्यते पूज्यते वा० यत् । ४ पूजनीये । "कण्ठाड-
 दस्यादर्वा" ऋ० १, १२३, १ । "अर्थ्या अरणीया
 पूजनीया" भा० ।
 अर्थ्यं मन् पु० अर्थ्यं अर्थं मिसीते मा-कनिन् । १ स्वर्थे,
 तद्देवताके २ उत्तरफलगुनीनक्षत्रे, ३ अर्कशब्दे, ४ पितृणां
 राजनि "पितृणांमर्थ्यमा चास्मि" गीता । हादशा-
 दित्यमध्ये ५ आदित्यभेदे च । "धार्थ्यमा च मित्यश्च
 वरुणोऽंशुर्भगस्तया । इन्द्रोविवेस्वान् पूषा च पर्जन्यो-
 दशमः सृष्टः । ततस्तथा ततो विष्णुरजवन्व्योज
 धन्यजः इति विष्णु ४० पु० एत एव कश्यपाददित्यां
 जाताः । भारते तु "अदित्यां हादशादित्याः सम्भूता
 भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि
 भारत । धाता मितोऽर्थमा शक्रः वरुणस्तंशुरेव च ।

भगोविवस्वान् पूषा च सविता दशमःसुतः एकादश
स्तथा तृष्ठा द्वादशोविष्णुश्च्यते” । कल्पभेदानामभेद
इत्यविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “यथा
नरोऽर्थमणोमरुतः कवन्विनः” ऋ० ५.५४, ८ ।
“अर्थमणे स्वार्षित तदेनमस्य सर्वसार्थमणं करोति
शत० ब्रा० ।

अर्थमिक पु० अनुकम्पितः दत्तः अर्थमदत्तः अनुकम्पायाम्
ठन् “शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयत्”
पा० अन्यलोपः । अनुकम्पिते अर्थमदत्ते ।

अर्थम्य पु० अर्थमैव स्वार्थे वेदे यत् । सूत्र्ये “अर्थम्यं
वरुणमित्त्रं वा सखायं वा सदभिज्ञातरं वा” ऋ० ५, ८५, ७ ।

अर्वन् पु० ऋ-वनिप् । १ मोठके, २ इन्द्रे, ३ गोकर्णपरिमाणे
च । स्त्रियामर्वती सा च षड्वायां षड्वायामपि ।
अस्य सुभिन्ने त्वादेशः अर्वन्तो अर्वतः । “स्योक्तप्रमह-
मर्वतां ब्रजाः” भाषः सौ तु अर्वा इत्येव लोकएव
त्वादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणो इत्येव । षगमनशीले
त्रि० स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अर्वरी ।

अर्वाक त्रि० अवरभक्ति गच्छति अक-वक्रगतौ अण्
पु० अवरस्वादिदेशः । समीपे “यच्चासत्या पराके अर्वाके
अस्ति भेषजम्” ऋ० ८, ६, १५ “अर्वाके समीपे” भा० ।

अर्वाककाल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्त्वभवः
ठञ् न षड्भिः अर्वाककालिकः अवरकालभवे त्रि० “तान्य
र्वाककालितया निष्फलान्यन्तानि च” मनुः ।

अर्वाकस्तीतस् पु० अर्वाक् अधोगामि स्तीनोरेतोयस्य ।
ऊर्ध्वरोतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्वाग्विल पु० अर्वाक् विलमस्य । चमसे । “अर्वाग्विलश्च-
मस ऊर्ध्वभ्रुस्तस्मिन् यथोनिहितम्” । शत० ब्रा० ।

अर्वाच् अर्वाच् अवरः काले देये वा अञ्चति अनच्-क्विन्
पृषो० अर्वादेशः । १ पश्चात्काले २ मध्यकाले “अर्वाग्दश-
भ्यो वर्षेभ्यः” भुज० ४ तत्कालवर्तिनि त्रि० “वे केचि-
दस्माद्वाञ्छो लोकाः” ऋ० ७, ७, ७ । “कथं वा दीयतामर्वाङ्-
मुनिता धर्म्मरोधिनी” किरा० स्त्रियां ङीप् अर्वाची “उर्मी-
दर्वा “अर्वाचीञ्च पराचीञ्चोपदधाति” शत० ब्रा० । ३ विपर्यस्तौ
अर्वाच्+असि तस्य लुक् । ४ अवरकालादौ षमध्येच अर्वाच् ।
ततोभवार्थे षुब् हट् च अर्वाक्तनः । तद्भवे त्रि० स्त्रियां
ङीप् । [गर्भे यस्य । पर्जन्ये भेषे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्वाचीनं वसु वृष्टिहेतुदकं
चर्वाचीन त्रि० अर्वाग्भवः ष । अवरकालभवे । “अर्वाचीनं

सुते मनो यावा कृषोत्” ऋ० १, ८४, ३, “यदूर्ध्वं
पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्” शत० ब्रा० ।

अर्वावत् त्रि०, अवरकालोऽस्त्यस्य सतृप् पृ० अर्वाभेशः दीर्घः
मस्य वः । अर्वाचीने । “अर्वावतो ! न आगृह्ण परावतश्च”
ऋ० ३, ४, ०, ८, । “अर्वावतः अर्वाचीनान्” भा० ।

अर्वावसु पु० देवानां ह्रीत्विशेषे “इदमहमर्वावसोः सद्ने
सीदामीति” अर्वावसुतां देवानां होता तस्यैव सद्ने
सीदति” शत० ब्रा० “अर्वाक् वसु धनमस्य पृयो” भा० ।

अर्वुक पु० अर्व-हिसने बा० उक्त् । आटविके दक्षिणदेश
स्थेनृपभेदे ते च सहदेवेन जिताः “सचीना अर्वुक्ताश्चैव
राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटिवक्त्रान् सर्वान्
अजयत् पाण्डु नन्दनः” भा० स० प० सहदेवद्विगजये ।

अर्श त्रि० ऋश+अच् । अर्शले पापिष्ठे “अनर्शरालिशब्दे
१५१ पृष्ठे उदा० । २ अर्शरोगे न० ।

अर्शआदि पु० अर्शआदिर्येषाम् । अर्शार्थे अच्प्रत्ययनिमित्त
भूते “अर्शे आदिभ्योऽच्” पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । सच मस्यः
अर्शस् उषस् तन्द-चतुर पलित, जटा घाटा अघ, कर्दम
अस्त, लवण, (स्वाङ्गाङ्गीनात्) (वर्षात्) आकृतिगण्योऽयम् ।
अर्श(र्श)स् न० ऋ-असुन् शृट् (सृट् दन्नादिरित्यन्ते) ।

बलिकाकारे गुह्यस्थरोगभेदे यथाह सुश्रुतः “षड-
शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसङ्घिपातैः सहजाभि-
चेति ॥ तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विद्वद्वाध्यशन-
स्त्रीप्रसङ्गोक्तटुकासनपृष्ठयानवेगविधारण्यदिभिर्विशेषैः प्रकु-
पिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसङ्घिता वा
यथोक्तं प्रवृत्ताः प्रधानधमनीरुप्रपट्याऽधोगत्वा गुदमा-
गस्य प्रदुष्य बलीभ्रंसप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-
न्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोद्भवस्तादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-
नाद्वा कन्दाः परिदृष्टिमासादयन्ति तान्यर्शांसीत्वाचक्षते ॥
तत्र स्थान्द्रप्रतिबद्धमर्द्ध पञ्चाङ्गुलं गुदमाङ्गुलस्मिन् बलस्य-
स्तिस्रोऽध्यङ्गुलान्तरभूताः प्रवाह्यो विस्पर्जनी संवरणी
चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्वास्त्रियं गेकाङ्गुलोच्छ्रिताः ॥ शङ्खा-
वर्त्तनिमाशपि उपर्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिमाशपि
वर्षतः सस्यकीर्त्तितः ॥ रोमान्नेभ्यो यवाध्यङ्गु गदौष्ठः
परिकीर्त्तितः ॥ प्रथमा तु गुदौष्ठदङ्गुलमाले । तेषान्
भविष्यतां पूर्वरूपाणि, अत्रे न अद्वा कच्छ्रात्मकिरन्वीका
सकृत्सदनमाटोपः कार्श्यं सुहृारवाङ्गुल्यमच्छोश्च श्वयथुरन्द्-
कूजनं गुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगपक्ष्णी दोषशो-
षणं कासश्वासौ भ्रमस्तन्दा निद्रेन्द्रियदौर्बल्यञ्च । ज्ञाते-

धेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ तत्र सारुवात्य-
रिशुष्कारुष्वर्षानि विप्रममध्यानि कदम्बपुष्पतण्डुलकैरो-
नाडीसुखसूचोसुखाकतीनि च भवन्ति । तैरुपहृतः सखलं
संहृतसुपवेक्ष्यते कटीपृष्ठपार्श्वं भेद्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
वेदना गुल्माधीलाहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, कृष्णत्वङ्मखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति। पित्ताग्नीलाप्याणि तनूनि विसर्पणीणि पीतावभासानि
यक्ष्मकाशानि शुक्रजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौ-
कोवृक्षसदृशानि प्रकृिन्वानि च भवन्ति तैरुपहृतः सरुधिर-
मतिसार्यते ज्वरदाहपिपासासूर्च्छात्रोपद्रवा भवन्ति,
पीतत्वङ्मखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो भवति ।
श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि
क्लिन्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्त्रनाकाराणि न
भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूवृद्धलानि च भवन्ति तैरुपहृतः
सह्येष्वाखमनस्यं सांसधावनप्रकाशमतिसार्यते शोफशीत
ज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव
भवन्ति, शुक्लत्वङ्मखनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
भवति ॥ रक्तजानि न्यपोधप्ररोहविद्रुमकाकणनिकाफलसद-
शानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि
भवन्ति तदात्वर्यं दुष्टमनस्यमसृक् सहसा विसृजन्ति तस्मैवा-
तिप्रवृत्तौ शोषितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि
सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोषितशुक्रनिमि-
त्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतश्चात्र
दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दाह्यान्वन्तसु खानि
तैरुपहृतः कथोऽत्यभुक् सिरासन्तगात्रोऽत्यप्रजःक्षीण
रेताः क्षामस्तरः क्रोधनोऽत्याग्निर्वाणशिरोऽञ्जिभ्रवण-
रोगवान् सततमन्द्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकाप्रवृत्तिभिः
योद्यते ॥ “अर्थं आद्या महारोगा अतिपापाङ्गवन्ति
हि” । शता०सृ०। पृषो०सलोपः । अर्थमप्यत्र न० ।
अर्थस्य त्रि० अर्थस्-अर्थस्येऽच् । बलिकाकारगुह्यव्याधियुक्ते ।
“होनक्रियं निष्पुष्टं निम्बन्दोरोमशार्थसम्” मनुः ।
अर्थसान त्रि० अर्थ-असानच् सृट् च । बाधके हिंसके “अव
प्रियमर्थसानस्य” ऋ० २, २०६ “अर्थसानस्य बाधमानस्य” भा०
न्यर्थसानामोषति ऋ० १०१३०, ८ २ मन्देहासुरे “इन्द्रः
सूर्यस्य रश्मिन्यर्थसानमोषति ८, १२६, “अर्थसानं
बाधमानं मन्देहास्यमसुरम्” भा० । [डीप् ।
अर्थिन् त्रि० अर्थमस्यस्य इति । अर्थोऽरोगयुक्ते स्त्रियां
अर्थोऽन्न पु० अर्थो इति हन-ट । (ओल) १ शूररथे, २ भङ्गातके

च १ अमनुष्यकर्त्तृकार्शोऽहनकारकमात्रे त्रि० “अर्थोऽन्नं
कारभं मूलं मालुषण्य विषापहम् “यज्ञान्वदपि क्षिप्र-
मर्थोऽन्नमृष्टमूलपुरीषश्च तदुपसेवेत” इति च सुश्रुतः ।
स्त्रियां डीप् । सा च तालमूल्याम् मेदि०
अर्थोऽहित पु० अर्थसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७त० ।
१ भङ्गातके । २ अर्थोऽरोगहितकारकमात्रे त्रि० अहित
इति छेदे । ३ तत्ताहितकरे त्रि० ।
अर्थेण न० ऋष-गतौ भावे ल्युट् । १ गमने करणे ल्युट् ।
२ गमनसाधने स्त्रियां डीप् । “याः क्षीमानं विरुजन्ति
सृङ्गानं प्रत्यर्षयोः अथ० ६, १८, १३ ।
अर्हं योग्यत्वे भा० पर० अक० सेट् । अर्हति आर्हीत् आनर्हं
लोके, वेदे त्व आनर्हं । प्राप्तिर्योग्यतार्थं गतौ च सक० ।
अर्हीं अर्हितः अर्हितम् अर्हित्वा अर्हयम् अर्हन्
“द्विवाख्यहान्यर्हसि सोढु मर्हन्” रघुः । “गुरोर्गुरौ सन्नि-
हिते गुरुवन्दानमर्हति” मनुः । “दण्डमर्हति माषकम्
मनुः । स तस्मान्मनुमर्हति” ऋतिः “तथापि त्वं महा-
बाहो नैनं शोचितमर्हसि” गीता । क्वचिदस्यात्मनेपदि-
त्वम् व्यत्ययेन । “मलिलं नाहंसे प्राञ्ज ! दातुमेषां हि
लौकिकम्” “रावणो नाहंते पूजाम्” इति च रामायणम् ।
अर्हं पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्जिहत् त ।
“राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः” भट्टिः । अर्हयाभास ।
अर्हया अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । “स्रग्विषं तस्य-
सासीनमर्हयेत् प्रथमं गवा” मनुः । पूजनं च स्तुतिनति-
प्रवृत्तिभिः सम्माननम् । अभि+आभिमुख्येन सम्मानने ।
“अभ्यर्हितश्च” का० वार्त्ति० ।
अर्हं पु० अर्हते चु० अर्हं कर्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराधये
१ ईश्वरे २ शक्रे च । ३ पूजनीये त्रि० “अर्हानभोजयन्
विप्रो दण्डमर्हति माषकम्” मनुः ४ विष्णौ पु० । “अभि
प्रायः प्रियार्होऽर्हः” विष्णुस० । “पूजास्तुतिनमस्कारा-
दिभिः पूजनीय इत्यर्हः” भा० । भावे घञ् । ५ पूजने ।
अर्हति क्वा० अर्हं-कर्त्तरि अच् । ईदोष्ये त्रि० ।
“तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धात्तं राष्ट्रान् स्वभान्ववान्” गीता ।
“अर्होऽसि कपिराज्यस्य त्रियं भोक्तु मनुत्तमाम्” रामा० ।
“नियुक्तायामपि पुमान् नाथीं जातोऽविधानतः । नैवार्हः
पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः” मनुः आर्षत्वात्
कर्मणि न घञी “पूजार्हावरिहृदन” गीतावान्तु “कर्म-
खण्ड” अष् ७प० स० । भावे घञ् । ७ गतौ ङोप्यत्वे
धातुनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रययोग्यत्वात् अर्हं-कर्मणि घञ्

६ मूल्ये "महाहर्षश्यापरिवर्त्तनच्युतैः" कुमा० "महानर्हो मूल्यमस्यास्तादृशी श्या" इति मन्त्रि० ।
 अर्हण न० अर्ह-भावे ल्युट् । १ पूजने । "शिष्यवर्गपरिकल्पिता-
 हर्षम्" रघुः अर्हतेऽनेन करणे ल्युट् । सम्मानसाधने
 द्रव्ये । "अर्हणं तत् कुमारीशामानृशंस्थाय केवलम्" मनुः
 भावे युच् । "अर्हणा पूजायां स्त्री । 'अर्हणामर्हते चक्रु-
 र्मुनयो नयचक्षुषे' रघुः पूज्यदेवारिपुरर्हणं हरिः" माघः ।
 अर्हणीय लि० चु० अर्ह-कर्मणि अनोयर् । १ पूजनीये ।
 अर्हतेऽनेन करणे अनोयर् अर्हणे साधु छ वा । पूजा-
 साधनद्रव्ये "अर्हणोयगवानुमन्त्रये विनियोगः" भवदेवः ।
 अर्हत् लि० "अर्हः प्रशंसायां कर्मणि शट् । ४ पञ्च्ये 'अर्ह
 णामर्हते चक्रुः' द्विवाच्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्" इति च
 रघुः "सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्वैलोक्यपूजितः । यथा-
 स्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः" इत्युक्तलक्षणो जैन-
 देवे पु० । तन्मतं सर्व दर्शनसंग्रहात् संग्रह्यते ।
 "ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वं ज्ञपदवेदनीयः प्रमाणप-
 द्वातिमध्यास्ते सङ्गावपाहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्वारुप-
 लम्भात् तथाचोक्तं तोतातितैः "सर्वं ज्ञो दृश्यते तावन्न-
 दानोमन्त्रादादिभिः । दृष्टो न चैकदेवोऽस्ति लिङ्गं वा
 योऽनुभाषयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वं ज्ञ-
 नोधकः । न च तत्तार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥
 न चानुवदितं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादे
 राममस्यार्थो न च सर्वं ज्ञं आदिमान् । कृतिशेष
 त्वश्लेन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वदनेनैव सर्व-
 ज्ञोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्प्यते कथं सिद्धिरन्यो-
 न्याश्रयतस्तयोः ॥ सर्वं ज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन
 तदस्तिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥
 असर्वं ज्ञप्रणीतास्तु वचसान्मूलवर्जितात् । सर्वं ज्ञमवग-
 च्छन्नस्तद्वाक्योक्तं न जानतु ॥ सर्वं ज्ञसदृशं किञ्चिद्वदि
 पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्वं ज्ञं जानीयाम ततो
 वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
 अन्यथा नोपपद्येत सार्वं ज्ञं यदि नाभवदित्यादि" ॥
 अत्र प्रतिविधीयते यदर्थधायि सङ्गावपाहकस्य प्रमाणपञ्च-
 कस्य तत्वारुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सङ्गावावेदकस्यानुमा-
 नादेः सङ्गावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसा-
 चात्कारी तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात्
 यत् यद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्-
 साक्षात्कारि यथा अपमत्ततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं

रूपसाक्षात्कारि । तद्गृह्यस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्ध-
 प्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति ।
 तावदशेषार्थप्रहणस्वभावत्वमात्मनः सिद्धं चोदनाबन्धादि-
 खिन्नार्थज्ञानात् नाप्यन्यथातुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं
 सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं
 भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृतमित्येवंजातीयकमर्थमवग-
 मयतीत्येवं जातीयकैरध्वरभीशांसाशुभिविधिप्रतिषेधविचा-
 रणानिवन्धनं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकला-
 र्थप्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चास्मिन्नार्थ-
 प्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सत्यगदर्शनादित्यस्य चक्षुष-
 स्वभरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया
 पुनरन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः । नन्वावरणप्रक्षयवशाद्-
 शेषविषयं विज्ञानं विशदं सुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं
 तस्य सर्वज्ञस्यानादिसुक्तत्वेनावरणस्वैवासम्भवादिति चेन्न
 अनादिसुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्वं ज्ञोऽनादिसुक्तः सुक्तत्वादि-
 तरसुक्तवत् ब्रह्मापेक्षया च सुक्तव्यपदेशः तद्वहिते चास्याभ-
 भावः स्यादाकाशवत् । गन्धनादेः क्षित्वादिकार्यपरम्प-
 रायाः कर्तृत्वेन तत्क्षितिः तथाहि क्षित्वादिकं सकर्तृकं
 कार्यत्वाद्दृष्टवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवासिद्धेः ।
 न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं
 विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं, समवेतद्रव्यत्वं,
 किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वम्
 ३ समवेतद्रव्यत्वम् समवेतवबुद्धिविषयत्वं वा । न
 प्रथमः, आकाशादावर्गैकान्त्यात् । न द्वितीयः साभा-
 न्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् ।
 न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलस्य हगलत्वात् समवायसम्बन्ध-
 वत्त्वे सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं
 वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभि-
 चारः तस्यापि शुष्मादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भ-
 वात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकार-
 स्वभूतत्वववेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अथ्युपगम्यैत-
 द्मासि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् ।
 नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषय-
 त्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयव-
 वार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येत्थं
 निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाशुवत् । किञ्च
 किमेकः कर्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ
 व्यभिचारः स्वपत्न्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वो-

फलभादेनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तिरवैयर्थ्यञ्च । तदुक्तं
 बीतरागस्तुतौ “कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
 स सर्व्वगः सन् स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेयाः
 कुविडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति” ॥
 अन्यत्रापि । “कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
 दृष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्य्यं किमत्र
 भवतापि च तत्रकाद्यैराहृत्य च त्रिभुवनं पुरुषं करोतीति”
 तस्मात् प्रागुक्तकारणत्वित्यन्वादावरणप्रक्षये सर्व्वत्र
 युक्तम् । न चास्योपदेष्टृन्नाभावात् सम्यग्दर्शनादित्य-
 वातुपपत्तिरिति भवनीयं पूर्णसर्व्वज्ञप्रख्योतागमप्रभवत्वाद्-
 सुध्याशेषार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगम-
 सर्व्वज्ञपरम्पराया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।
 रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्य-
 सर्व्वज्ञत्वप्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्रकृतं “सम्यग्दर्शन-
 ज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग” इति । विदितञ्च योगदेवेन
 “येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणाहता प्रतिपा-
 दिते तत्त्वार्थे विपरोताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं अज्ञानं
 सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थस्त्वम्, “तत्त्वार्थं अज्ञानं सम्यग्-
 दर्शनमिति” । अन्यदपि “रुविर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् अज्ञान-
 नमुच्यते । जायते तद्विसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति” ॥
 “परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः” व्याख्यानदिरूप-
 परोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवाद्यः
 पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेना-
 पगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् “यथावस्थिततत्त्वानां संक्षे-
 पादिस्तरेण वा । योऽवबोधस्तत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनी-
 षिण्य” इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिभनःपर्याय-
 केवलभेदेन । तदुक्तम् “मतिश्रुतावधिभनःपर्यायकेवलानि
 ज्ञानमिति” । अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रिय-
 मनशी पुरस्कृत्य व्याघृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः ।
 ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।
 अस्यस्यग्दर्शनादिगण्यजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अविच्छिन्न-
 विषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे
 सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनः
 पर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-
 ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यां परोक्षं प्रत्यक्ष-
 मन्यत् । तदुक्तम् “विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम्
 पत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेवविनिश्चयादिति” ॥ अन्तर्गण्य-

कभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगमन्यः । संसरणकर्मोच्छि-
 तावुद्यतस्य अज्ञानस्य ज्ञानवतः पापममनकारणक्रिया-
 निवृत्तिः सम्यक् चारितम् । तदेतत् सप्रपञ्चसुप्तमर्हता
 “सर्व्वधाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारितमुच्यते । कीर्त्तितं
 तदहंसादिप्रतभेदेन पञ्चधा । अहंसासूक्ष्मतास्तेय-
 ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रमाद्योगेन जीवित-
 व्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहंसाज्ज्ञ-
 मतम् ॥ प्रियं पथ्यवचस्तथं सूक्ष्मतत्रतमुच्यते । तस्य-
 थ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमद्-
 सत्सास्तेयव्रतसदीरितम् । बाह्याः प्राणान्ध्यामर्था
 हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदरिककामाणां कृता-
 तुमतकारितः । मनोवाक्कथयतस्त्रागो ब्रह्माष्टादशधा
 मतम् ॥ सर्व्वभावेषु सूक्ष्मायास्त्रागः स्यादर्परग्रहः ॥
 यदसत्स्वपि जायेत सूक्ष्माया चित्तविक्षुब्धः ॥ भावनाभि-
 र्भाषितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य
 साधयन्त्यव्ययं पदमिति” ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्रकृतं
 “हास्यलोभमयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् । आलोच्य भाष-
 खेनापि भावयेत् सूक्ष्मतं व्रत” मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्-
 दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं
 यथा रसायनज्ञानं अज्ञानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं
 साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये
 द्वे तत्त्वेस्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः ।
 तदुक्तं पद्मनन्दिना “चिदचिदृहे परे तत्त्वेविवेकस्तद्विवेचनम् ।
 उपादेयसुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः ॥ हेयं हि कर्त्त-
 रागादि तत् कार्य्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरुप-
 योगैकलक्ष्यमिति” ॥ सहजचिद्रूपपरिष्ठाति स्त्रीकुर्व्वीत्यस्य
 ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशान्तु प्रदेशबन्धात् कर्म-
 र्थकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकल-
 जीवसाधारणं चैतन्यसुपशमक्षयोपशमवशादौपशमिक-
 क्षयात्मकक्षयोपशमिकभावेन कर्मोद्यवशात् कलुषान्या-
 कारेण च परिष्कृतजीवपर्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति
 यद्वोचद्वाचकाचार्य्यः “औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रञ्च
 जीवस्य सत्त्वमौदयिकपारिषामिकौ चेति” । अतुद्यमा-
 प्राप्तिरूपे कर्मण्य उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः
 औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादि द्रव्य-
 सम्बन्धाद्धः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्मण्यः क्षयोपशमे
 सति जायमानो भावः ज्ञायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म-

भावो मित्रः यथा जलस्यार्द्रसङ्घता । कर्माद्ये सति भवन्
 भाव औदयिकः । कर्माद्यशमादानपेक्षः । सहजो भाव-
 चेतनत्वादिः पारिणाभिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं
 भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः ।
 तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने “ज्ञानाद् भिन्नो नचाभिन्नो भिन्ना-
 भिन्नः कथञ्चन । ज्ञानं पूर्वोपरीभूतं सोऽयमात्मेति क्रीर्त्तितः”
 इति ॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्य-
 तरस्यैवावास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे
 प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति
 समस्तेषु वस्तुषुनेकरसामकत्वस्य स्थादादिनो मते सुप्रसिद्ध-
 त्वादित्यलम् । अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते
 जीवाकाशधर्माधर्मापुद्गलास्तिकायभेदान् । एतेषु पञ्चसु
 तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन
 शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो-
 मुक्ताश्च । भवाद् भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च
 द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः ।
 शिक्षाक्रियाकलापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः ।
 ते चामनस्का द्विविधाः त्वसंस्थावरभेदात् तत्र हीन्द्रियादयः
 शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्तसाः पृथिव्यग्नेजोवायु-
 वनस्पतयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी
 इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स
 पृथिवीकायकः पृथिवी कायत्वेन यो ग्रहीष्यति न पृथि-
 वीजीवः । एवमवादिषुपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र
 पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा
 गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात् ।
 ते च स्थावराः अर्थनैकेन्द्रियाश्च । भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः
 धर्माधर्माकाशास्त्रकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च
 द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मा प्रसिद्धौ
 आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्राव-
 स्थितिरतिस्थित्युपपन्नौ धर्माधर्मायोरुपकारः अतएव
 धर्मास्त्रिकायः प्रवृत्तनुमेयः अधर्मास्त्रिकायः स्थितनुमेयः
 अन्यवस्तुप्रदेशमध्योन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाश-
 कथम् । अर्थरसवर्षवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः आश्रयः
 स्तन्वाश्च भोक्तृमशक्या आश्रयः इन्द्रिकादयः स्तन्वाः ।
 तत्र इन्द्रिकादिस्तन्वभेदादस्वादिरूपद्वये अस्वादिर्भङ्गातात्
 इन्द्रिकादिरूपद्वये कचिद्भेदसंघाताभ्यां स्तन्वोत्पत्तिः ।
 अत एव पूरयन्ति गच्छन्तीति पुद्गलाः । कालस्थानेक-

प्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्ष-
 णयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया
 निर्गुणाः गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्य-
 रूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्मा-
 काशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि
 सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्थोक्तरूपेण भवनमुत्पादः
 तद्भावः परिणामः पर्यायः इति पर्यायाः यथा “जीवस्य
 घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुद्गलस्य षट्पिण्डघटादयः
 धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति
 प्रसिद्धिः । केचन सप्र तत्त्वानीति वर्षयन्ति तद्गृह जीवा-
 जीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरभोक्षास्तत्त्वानीति” । तत्र जीवा-
 जीवौ निरूपितौ आश्रयो निरूप्यते औदारिकादिकायादि
 चलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमाश्रयः यथा सलि-
 लावगाहद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते
 तथा योगप्रणाडिकया कर्माश्रयतीति स योग आह्वरः ।
 यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्नादा नीतं रेणुजातसुपादत्ते तथा
 कषायजलार्द्रं आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति
 यथा वा निष्टप्रायःपिण्डे जले क्षिप्ते अन्धः समन्नादु-
 गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्ना-
 दादत्ते । कषयति हिनस्यात्मानं कुगतिप्रापस्यादिति
 कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभ-
 भेदात् तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाष-
 णादिः शुभो वाच्योगः । तदेतदाश्रयभेदप्रभेदजातं
 कायवाङ्मनःकर्मायोगः स आश्रयः शुभः पुण्डस्य, अशुभः
 पापव्येत्यादिना स्तन्वसन्दर्भेण संसंरम्भमभाषि । अपरे-
 त्वेन भेदिरे आश्रययति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरा-
 श्रयः, इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् सुशृङ्गूपा-
 दिज्ञानरूपेण परिणमत इति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमा-
 दकषायवासाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मकक्षेत्रावगाहिनामन-
 न्तान्प्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानसुप्त-
 षणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं “सकषायत्वाज्जीवः
 कर्म भावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध” इति । तत्र
 कषायग्रहणं सर्ववन्धहेतुपल्लवार्थम् । बन्धहेतून् पपाठ
 वाचकार्यैः “मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतवः”
 इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्माद्यात् परोपदेशानपेक्षं
 तत्त्वान्ज्ञानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथि-
 व्यादिषट्कापादानकं षडिन्द्रियसंयमनञ्च अविरतिः ।

पञ्चसंभितयुग्मिन्नुत्थाहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतयोर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तत्त्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्बोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसहेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुवेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थान्नज्ञानकारित्वं दुर्जनसङ्गवञ्चारित्वे मोहनीयस्यासंबन्धहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नास्त्रो विचित्रनामकारित्वं चित्तिकवद्भोत्वस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोषाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽपि विधेः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्त्रातिवाचकाचार्यैः ‘आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयादुर्नामगोत्वान्तराया’ इति तद्भेदश्च समष्ट्युत्पात् पञ्चनवाष्टाविंशतित्तवर्द्धित्वारिंशत्तद्विपद्दशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विदितमिति विस्तरभयाच्च प्रसूयते । यथा अजागोमहिष्यादिद्वोराष्ठाभेतावलमनेहसंभापुर्वस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतिनामादितस्त्रिष्टुष्टाभन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोच्चः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदुर्ज्ञानवत् स्वोयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिद्वोराष्ठां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकारणे सामर्थ्यवियोगोऽनुभावः । तथा कर्मपुद्गलानां कार्यकारणे सामर्थ्यवियोगोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुद्गलस्वभावानामनन्तान्प्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्त्रनिरोधः संवरः वेनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स युग्मिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनोमोपनं युग्मिः । सा त्रिविधा कावशाङ्मनोनिपद्भेदात् । प्राचिप्रोडापरिहारेण सम्यगवर्तनं समिति सा ईर्ष्याभावादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्यैः ‘लोकान्तिवाहिते भागे शुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरन्तार्थमालोक्य गतिरीर्ष्या मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्वजनीनं मितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिश्च्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिन्नादोर्ध्वनिर्मलमर्दूषितम् । सुनिर्यदन्नमादसे सैषणासमितिर्भता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिबद्धं च यत्नतः । म्हीयाच्चिपेद्वायेन् सा दानसमितिः’

सृता ॥ कफमूलमलप्रायेर्निर्जन्तु जगतीतले । “यत्राद्यदुत्सु जेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्” ॥ अत एव, “आस्त्रवः स्रोतसो द्वारं संदृष्टोतीति संवरः” इति निराहः । तदुक्तं समियुक्तैः “आस्त्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीयमार्हती सुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्” । अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जरारख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोत्सृजनादिकं तय उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च सा गीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह “संसारवीजभूतानां कर्मणां जरणादिह । निर्जरा सम्पत्ता द्वेषा सकामा कामनिर्जरा ॥ सृता सकामा यमिनामकामा त्वन्वदेहिनामिति” । मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्मनिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां क्तृकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्धं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिरेरितं कुलाचक्रसुपरतेऽपि तस्मिन् तद्गुणादेवांसंस्कारचयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बद्धो यत् कृतं प्रणिधानं सक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनसुपपद्यते यथा वा ऋत्तिकालेपकृतमलावदूष्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतसृत्तिकाबन्धमूर्द्धं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वाद्गूर्द्धं गच्छति बन्धच्छेदादेरणुवीजवञ्चोद्भूतस्वभावाज्ञाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिभावं सङ्गः । तदुक्तं “पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदासथा गतिपरिणामाज्ञाविरुद्धं कुलाचक्रवद्व्यपगतलेपालाववदेरणुवीजवदग्निशिखावच्चेति” । अतएव पठन्ति “गत्वागत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो यहाः । अद्यापि न निवर्तन्ते त्वालोकाकाशभागता” इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तल्लेगतदासनस्थानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशवस्थानं सुक्तिरित्यास्थिषत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां संहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते “जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्त्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो

भोज्यं नवतत्त्वानिति”। सङ्गहे प्रवृत्ता वयसुपरताः ॥
 अत्र सर्वत्र सप्रभङ्गिनयास्त्वं न्यायभवतारयन्ति जैनाः
 “स्यादस्ति स्याद्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च। स्यादवक्तव्यः
 स्यादस्ति चावक्तव्यः स्याद्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च
 नास्ति चावक्तव्य इति”। तत्त्वस्य मननवीर्यः प्रत्यपीपदत्
 “तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्याद्नास्तीति
 प्रयोगः स्यात्तद्विषये विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाञ्छायां
 प्रयोगः सदुदायभाक् । युगपत्सद्विवक्षायां स्यादवाच्यमश-
 क्तितः ॥ आद्योवाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।
 अन्योवाच्यविवक्षायां षष्ठोभङ्गसङ्गवः ॥ सदस्येन युक्तश्च
 सप्रभो भङ्ग उच्यते इति”। स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः
 तिङन्प्रतिरूपकौऽनेकान्तद्योतकः । यथोक्तम् “वाक्ये ध्वने-
 कान्तद्योति गम्यं प्रति विशेषणम्। स्यात्निपातोऽर्थयोगित्वात्ति-
 ङन्प्रतिरूपक” इति ॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छ-
 ब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात्
 अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात्
 स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यते इति
 नानर्थक्यम् । तदाह “स्याद्वाद्ः सर्वधैकान्तत्वागात्
 किं द्रवतद्विधेः । सप्रभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषद्विदितिः” ॥
 यदि वस्तुस्थेकान्ततः सर्वथा सर्वत्र सर्वान्तनास्तीति
 न उपादित्वाजिहासाभ्यां क्वचित् कदा केनचित् प्रवृत्ते
 निवर्त्तते वा प्राप्नोति यत्तद्वेयहानानुपपत्तेः । अनेका-
 न्तपक्षे तु कथञ्चित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षा-
 वतासुपपद्येते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं
 वेत्यादि प्रवृत्त्यं न तावदस्ति वस्तुनः स्वभाव इति समस्त
 षटोऽस्तीत्यनयोः पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति
 प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्वापि योज्यम् । यथोक्तम् “षटोऽ-
 स्तीति न वक्तव्यं सञ्ज्ञेव हि यतो षटः । नास्तीत्यपि न
 वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोरित्यादि” तस्मादित्यं वक्तव्यं
 सदसत्त्वसदसदनिर्वचनीयवाद्भेदेन प्रतिवादिनसत्त्वविधाः
 पुनरप्यनिर्वचनीयमतेनाभिधितानि सदसदादिमतानीति
 त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्तुस्तीत्यादिपर्यनुयोगे कथञ्चि-
 दस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्वे निर्विस्थाः
 सन्तः तृणीभासत इति सम्पूर्णधैविनिश्चायिनः स्याद्वादम-
 ङ्गोक्तव्यतस्तत्र तत्र विजय इति सर्वसुपपन्नम् । यदवो-
 चदाचार्यः स्याद्वादमङ्ग्याम्। “अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः
 सर्वसंविदाम् । एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो

मतः ॥ न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।
 सम्पूर्णधैविनिश्चामि स्यादस्तु श्रुतमुच्यते” “अन्यो-
 न्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथापरे मत्परिषः प्रवादाः । नया-
 नशेषानविशेषमिच्छत्पक्षपाती समयस्तथाहृतः” इति ॥
 जिनदत्तस्वरिणा जैनं मतमित्युक्तम् । “बलभोगोपभो-
 गानासुभयोर्दानलाभयोः । अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं
 जुगुप्सितम् । हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्वरः ।
 शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः । जीनो
 देवोयुक्तः सम्यक् तत्तत्त्वज्ञानोपदेशकः । ज्ञानदर्शनचारित्वा-
 ल्यपवर्गस्य वर्त्मनि । स्याद्वादस्य प्रमाथे हे प्रत्यक्षमनुभापि
 च । नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्र वा ।
 जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च । बन्धो निर्ज-
 रणं सुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते । चेतनालक्षणे जीवः
 स्यादजीवस्तदन्यकः । सत्कर्मपुङ्गवाः पुण्यं पापं तस्य
 विपर्ययः । आस्रवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्विद्योजनम् ॥
 अटकर्म चयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन । पुण्यस्य संसृते
 पापस्यास्रवे क्रियते पुनः ॥ लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकाग-
 इत्य चात्मनः । क्षीणाटकर्मणोसुक्तिर्णिव्याट्तिर्जिनोदिता
 सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्जितमूर्धजाः । श्वेताम्बराः
 क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥ लुञ्जिताः पिच्छका-
 हस्ताः पाणिपाला दिग्म्बराः । जङ्घाशिनो मृष्टे दातृर्हि-
 तीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥ भुङ्क्ते न केवलं न स्त्रीं भोज्येति
 दिग्म्बरः । प्राङ्गरेषामयं भेदोमहान् श्वेताम्बरैः सञ्ज्ञेति” ॥

अर्हन्ता पु० अर्ह+ता० भ । जैनदेवे अर्हति ।

अर्हन्ती स्त्री अर्हतिः पूज्यस्य भावः अथ्यं तुम् लोष् यलोपः ।

पूज्यतायाम्—“श्रीलार्हन्तोच्यैर्गुरवैः” सि० कौ० ।

अर्हा स्त्री चु० अर्ह-अङ् । पूजायाम् । युच् क्तिनएव बाधकः

अर्हितं त्रि० अर्ह-क्त । पूजिते । “अभ्यर्हितञ्च” का० वा०

अर्ह्यं त्रि० चु० अर्ह-कर्मणि ख्यत् । १ प्राप्नुं योग्ये २ स्तोत्रं

योग्ये च । चु० अर्ह-यत् । ३ पूज्ये ।

अल भूषणे, वारणे, भा० उभ० सक० पर्याप्तौ अक०

सेट् । अलति ते आलीत् आलित् ।

अल न० अल-अच् । १ ष्टिकपुच्छस्ये कष्टकाकारे पदार्थे ।

हेम० । २ हरिताले रत्नमा० ।

अलकं पु० अलति भूषयति रुखम् अल-कुन् । १ ललाटस्य

द्विजापे कुटिलकेशे, “कलकलोऽलकलोऽलयाऽन्यथा” भाषः

“ललाटिकाचन्दनधूसरालका” कुमा० “असृष्टालकने

एनौ "अलक्षेषु चमरेषु चूर्णं प्रतिनिधीकृतः" इति चरघः ।
 "अङ्गलिप्रकुङ्कुमे" च । चिपकादित्वात् कापि नेत्त्वम् । अ-
 लका । अएवर्षाविदशवर्षपर्यन्तवयस्कायां ३कन्यायां ४कुवे
 रपर्याञ्च स्त्री । साच पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्नि-
 लोकशब्दे दर्शितम् । तस्याः स्वरूपस्य "सभा वैश्रवणी
 राजन् ! शतयोजनमायता । विस्तीर्णं सप्ततिश्वैव योज-
 नानि सितप्रभा । तपसा निर्जिता राजन् ! स्वयं वैश्रवणेन
 सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । गृह्य
 कैरह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते । दिव्या हेममयै-
 रुच्चैः प्रासादैरुपयोभिता । महारत्नवती चित्वा दिव्यगन्धा
 मनोरमा । सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते ।
 दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्गिरिव चिन्विता । तस्यां वैश्रवणो
 राजा विचित्राभरणाढ्यः । स्तोसहस्रैर्दृष्टः श्रीमनास्ते
 ज्वलितकुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसं-
 दृष्टे । दिव्यपादोपधाने च निषस्यः परमासने । मन्दाराणा
 मुदाराणां वनानि परिलोडयन् । सौगन्धिकवनानाञ्च
 गन्धं गन्धवहो वहन् । नलिन्या शालकाख्याया
 नन्दनस्य वनस्य च । शीतोद्दयसंह्लादी वायुसमुप-
 सेवते" भा०स०प० । गन्धवती नाम वायुपुरीं वर्ष-
 यित्वा काशी० ख० "ततः परं कुबेरस्य श्रीमत्येषालका
 पुरीलुक्तम् । "अलकामतिवाहैव" कुमा० ।

अलकानन्दा स्त्री अलति पर्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति
 अच् नन्दा कर्म० । १गङ्गायाम् । "विष्णुपदी विष्णु-
 पदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धात् । विष्कम्भा-
 चलस्रस्तरःसङ्गता गता वियता । सीताख्या भद्राश्च
 सालकनन्दा च भारतं वर्षम्" सि०शि० । "तथैवालक-
 नन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य
 हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरं हसा लुठनी भारतमभि वर्षं
 दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" भा०५स्क० ।
 अलकैर्नन्दति अच् । २कन्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति ।

अलकप्रमा स्त्री अलका पर्याप्ता प्रमा यस्याः । कुबेरपुर्या-
 मलकाख्ययाम् । [(पियासाल) पीतसालवृक्षे ।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति चिक्कणीकरोति प्री-क ।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिपः ईत० । कुबेरे । अल-
 केश्वरादयोऽप्यत्र । "अत्यजीवदमरालकेश्वरौ" रघुः ।

अलक्त पु० न रक्तोऽस्मात् ५व० रस्य लत्वम् । १लाचारसे,
 स्वार्थे कृत् । अलक्तकोऽप्यत्र २तद्धेतौ लाचायाञ्च ।
 "अलक्ताकाङ्क्षां पदवीं ततान" कुमा०रघुश्च । "चिरोज्जिभ-

तालक्तकपाटलेन" कुमा० गोरचनालक्तककुङ्कुमेनेति" तन्मम् ।
 अलक्षणा न० लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न०त० । १अननुमा-
 पके, सुचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदानु-
 मापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेह-
 वत्त्वम् । शुभसूचकं चिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे
 वक्ष्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् "आचाराङ्गनमन्त्रयमाचां-
 रोहन्यलक्षणम्" मनुः । नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽप्यभि-
 चारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य । ३तद्वति ति० "आसी-
 दिद्" तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "क्लेशावहा
 भर्तुरलक्षणाहम्" रवः । "अलक्षणा भवति यद्वा नास्ति
 तदलक्षणमसन्तम्" शत० ब्रा० । "निर्ऋतीः कृष्णास्तुप-
 पक्वास्तिष्ठोऽलक्षणाः" कात्या० १७, २४, २३ ।

अलक्षितं ति० लक्ष-क्त न०त० । १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते
 "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण" रघुः "वपुर्विरूपाक्ष
 मलक्षिता जनिः काव्य० प्र० । ३अज्ञातचिह्ने च । "दक्षिणेन
 द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा" कात्या० ।
 ७, ६, १४, "अलक्षिता अनङ्गिता" कर्क० ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नज् त० । लक्ष्मीविरुद्धायां निर्द्धं तौ
 "आलक्ष्मीति" ख्यातायाम् । "अलक्ष्मीः कालकर्त्री च"
 पुरा० "अलक्ष्मीरपक्रामति" सुश्रुतः ।

अलक्ष्यं ति० न लक्ष्यते लक्ष-कर्मणि यत् न०त० । १अज्ञेये
 २दुज्ञेये । "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्ता" कुमा० । न लक्ष्या
 लक्षणया बोध्या । ३लक्षणाबोधभिन्ने 'न वाच्यत्वादिकं
 तस्य" इत्यस्य व्याख्याने 'आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि' सा०द० ।
 नास्ति लक्ष्यं व्याजोयस्य । ४व्याजशून्ये ति० ।

अलगर्हं पु० लगति स्पृशति क्लिप् लग् अर्हयति अर्ह-अच्
 अल् स्पृशन् सन् अर्दो न भवति । १विषमृन्धे जलव्याले
 पृष्ठो० धत्वम् अलः पर्याप्तो मृन्धोक्ति वा मृध-अच् वा ।
 अलगर्होऽप्यत्र । दर्शिकरगणनायां सुश्रुतः "महाशिरा
 अलगर्ह आशीविष" इति । २जलायुकाभेदे स्त्री । "अथ
 जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासासायुरिति जलायुका जल-
 मासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः
 षट् तावन्त्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा
 अलगर्हा इन्द्रायुधा सासुद्रिका गोचन्द्रमा चेति । "रोमशा
 महापाश्यां कृष्णसख्यलगर्हा" इति च सुश्रु० ।

अलग्नं ति० न लग्नः संसृष्टः । लग्नभिन्ने असंसृष्टे "अलग्न-
 मिव ह वै वाग्देव्यन्मनो न स्यात्" शत० ब्रा० "अलग्न-
 मिव वक्त्रव्यपदार्येन सहासंसृष्टम्" भा० । अलग्नमित्यपाठः ।

भाष्यानुक्तेः । ज्योतिषोक्ते पापाक्रान्तादिदुष्टलम्बे न० ।
 अलघु त्रि० न लघुः विरोधे न० त० । लघुवर्णमिद्रे १ गुरुवर्णं
 आकारादौ २ गोरवयुक्ते लाघवम्युच्ये । “जवनमलघुपीव-
 रोरुक्छ्वा” माघः २ दोषे च “अलघुप्रसारितविलोचना-
 अलिः” माघः । स्त्रियां वा ङीप् ।
 अलङ्कारण न० अलम्+ङ-भावे ल्युट् । १ भूषायाम् । करणे
 ल्युट् । २ वलयादौ भूषणे । आवसथोन्मर्दानालङ्कारणदन्त
 प्रचालनान्यध्वयोरौरोक्षितस्य” कात्या० ८, ६, २८, । न
 चालङ्कारणं धार्थ्यं कश्चिद्देहे तथा पुनः” विधवाधर्मो पुरा० ।
 अलङ्कारिणु त्रि० अलम्+ङ-इणुच् । भूषके मण्डनकरण-
 शीले । “अलङ्कारिणवस्तो च शब्दमर्थं समौ त्रिधा” अग्निपु० ।
 अलङ्कर्त्तृ त्रि० अलम्+ङ-हच् । भूषणर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अलङ्कर्त्तृण त्रि० अलं समर्थः कर्मणे च । कर्म लभे ।
 अलङ्कारणु पु० अलम्+ङ-भावे षञ् । १ भूषायाम् । करणे षञ् ।
 २ हारादौ भूषणे, साहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ ग्रन्थे,
 ४ शब्दभूषणे-अनुप्रासादौ, ५ शब्दार्थभूषणे-उपमादौ च ।
 “शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशयिनः । रसादौ
 रुपज्ज्वन्तोऽलङ्कारास्ते ऽङ्गदादिवत्” सा० द० उक्तम् शब्दा-
 र्थयोः शोभाकारित्वम् तल्लक्षणम् । ते च बहवः शब्दनिष्ठा
 अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च । तत्र जात्यादयः शब्दनिष्ठाः
 उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनश्चैवदाभासादय उभयनिष्ठाः
 तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् शब्दनिष्ठास्तु बहुवक्तेषु
 केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तद्देदा-
 स्तावत् समादिनात्वाभिधीयन्ते तत्र जात्यादयश्चतुर्विंशतिः
 शब्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिताः यथा “ये व्युत्-
 पत्त्यादिना शब्दानलङ्कर्त्तृमिह लभाः । शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते
 ज्ञेयाजान्यादयो बहुधैः” । “जातिर्गतोरीतिवृत्तिच्छाया-
 सुद्रोक्तियुक्तयः । भणितियुष्मना लथा पठितिर्यभकानि
 च । स्तेषामनुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका । गूढप्रश्लो-
 चराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्यामिनोतयः । चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दा-
 लङ्कारजातयः” । तेषां लक्षणादीनि क्रमेण यथा तत्र
 १ जातिः “तत्र संस्कृतमित्यादिभारती जातिरिष्यते । सा
 त्रौचिख्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते संस्कृतेनैव के-
 ऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिः केचित्
 केचन स्लेखभाषया । न च्छेचित्वं यज्ञादौ स्त्रीषु नामा-
 कृतं वदेत् । संकीर्णं नामिजातेषु नामबुद्धेषु संस्कृतम् ।
 देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः । पैशाचाद्यां
 पिशाचाद्या मगधं हीनजातयः । संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृ-

तेनैव चापरः । शक्योरचयितं कश्चिदपभ्रंशेन जायते” ।
 तत्र जातिरपि षोढा यथोक्तं तत्रैव । “शुद्धासाधारणी
 मिश्रा सङ्कीर्णा रम्यगामिनो । अपभ्रष्टेति साचार्य्यं जातिः
 षोढा निगद्यते” । इति जातिः १

२ गतिः । “गद्यं पद्यं च मिश्रं च वाक्यं यत् सा
 गतिः स्रुता । अर्थोचित्यादिभिः साऽपि वागलङ्कार इष्यते ।
 कश्चिद्गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते । कश्चिदेकेन च
 द्व्याभ्यां काव्यार्थः कश्चन त्रिभिः । द्रुता विलम्बिता मध्या
 साध द्रुतविलम्बिता । द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्य-
 विलम्बिता । सा लघूनां गुरुणाञ्च बाहुल्यात्सत्व-
 मिश्रणैः । गद्ये पद्ये च मिश्रे च षट् प्रकारोऽपि
 जायते । तत्र वृत्तं च जातिञ्च पद्यमाङ्करथो वृथक् ।
 समञ्चार्षसमं चेति विषमञ्च प्रचक्षते” । “वृत्तमचरसंख्यातं
 जातिर्भावाकृता भवेदिति” वृ० र० । “गद्यसुत्कलिकाप्राथं
 पद्यगन्धोत्तिच द्विधा । द्विधैव गद्यपद्यादिभेदास्त्रिसमी-
 ष्यते । ललितं निधुरं चूर्णमाविद्धं चेति योऽपरः ।
 विशेषः सत्त गद्यसो रोतिवृत्तयोर्विशिष्यते” । गतिः २ ।

३ रीतिः यथा “वैदर्थादिगतः पन्थाः काव्ये मार्ग
 इति स्रुतः । रीड् गताविति धातोश्च व्युत्पत्त्या रीति-
 रच्यते । वैदर्भी साय पाञ्चाली गौडियावन्निका तथा ।
 लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते । तत्रास-
 भासा निःशेषश्लेषादिगुणशुष्मता । विपञ्चीस्वरसौभाग्या
 वैदर्भी रीतिरिष्यते” । दर्पणे तु “माधुर्य्यव्यङ्ग्यैर्वैद्वै रचना
 ललितात्मिका अष्टत्तरित्यष्टचत्वारि वैदर्भी रीतिरिष्यते”
 लक्षिता । “समस्तपञ्चपदामोजःकान्निविवर्जिताम् ।
 मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः । समस्तालुङ्ग-
 टपदामोजःकान्निगुणान्विताम् गौडिरीयां विजानन्ति
 रीतिं रीतिविचक्षणाः । अन्नराले तु पाञ्चालीवैदग्ध्यो
 यावतिष्ठते । सावन्निका समस्तैः स्याद् द्विवैस्त्रिचतुरैस्तथा ।
 समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया वृत्तिरिष्यते । पूर्वरीते
 रनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी” । रीतिः ३ ।

४ वृत्तिः यथा । “या विकाशेऽथ विज्ञेये संकोचे विस्ते
 तथा । चेतसो वर्त्तयिती स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ।
 कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा । मध्यमार
 भटी चैव तथा मध्यमकौशिकी । सुसुकरार्थसंदर्भा कौशिकी
 तासु कथ्यते । यातु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरःरभटी तु सा ।
 कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलार्था च भारती । प्रौढार्थकोम-
 लप्रौढसंदर्भा सात्वती विदुः । कोमलप्रौढसन्दर्भा या सा

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्वैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ काया । अन्वोक्तीनामनुकृतिम्ब्याया सापोह
षड्विधा । लोकच्छेकार्भकोन्मत्तप्रोढामत्तोक्तिभेदतः” । ५

६ सुद्रां । “स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवे-
दनम् । सुद्रां तां सुद्रदायित्वात् काव्यसुद्राविदो विदुः ।
सास्त्रिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तैर्वचनस्य च । ससुच्यस्य
संघट्ट्या षोढा न्यासेन जायते” । सुद्रा ६

७ उक्तिः । “त्रिधिवारेण वा यत् निषेधेनाथ वा पुनः ।
प्रतोयते विशष्टोऽर्थः सौक्तिरत्नाभिधीयते । विधेरथ निषे-
धात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया
उपपन्नेः सेह षड्विधा” । उक्तिः ७

८ युक्तिः । “अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्थायस्य वा पुनः ।
योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव
पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं
प्रबन्धश्चाभिधीयते । योगकारणपर्यायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः ।
पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निर्दिष्टाः पदसिद्धये । विरुद्धानां पदा-
र्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं
पदार्थविषयां विदुः । गर्भः सह निगमैश्च संघट्टितः समम-
ञ्जसा । हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामिवमादयः । अतदा-
देरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारश्च वाक्या-
र्थान् युञ्जते मिथः । यदत्र द्वयशैलाद्विषणनाभ्युपपत्तये ।
वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाथैवं
युक्तिरत्ना मनोपिभिः” । युक्तिः ८

९ भणितिः । “उक्तिप्रकारो भणितिः सञ्ज्ञेऽसञ्ज्ञे
च सा । विशेषसंघट्ट्याश्चर्यं कल्पनासु च कल्पते” । भणितिः ९

१० गुम्फना । “वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यक्चनना सुस्तना
सृता । शब्दार्थसमपर्यायप्रदाक्यकृता च सा” । गुम्फना १०

११ लया । “लयेत्याहुः पदार्थानां घटना या पर-
स्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुतचित् ।
अतिक्रान्तेन कुत्वापि यथाथेवर्षयोः क्वचित् । क्वचित्
वाच्यार्थयोः क्वापि प्रकीर्णानां च दृश्यते” । लया ११

१२ पठितिः । “काकुत्सरपदच्छेदभेदोभिनयकान्तिभिः
पाठोयोऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा” । पठितिः १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थकरूपाया वाऽष्टत्ति-
वर्षसंहतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते ।
तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां
पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थाना-
नेषु प्रकल्पते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः ।

चतुस्त्रियेकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्त
मध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्व्वतः । अत्यन्तं बहुवक्ष्येण भेदाः
संभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव” अग्निपुराणे त ।
अनेकवर्णाष्टत्तियां भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं सा व्यपेत
चाव्यापेतेति द्विधा मता । आनन्तर्यादपेता स्यात् व्यपेता
व्यवधानतः । द्वैविधेनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् ।
आदिपादादिमध्यान्तेषु कद्वित्विनियोगतः । सर्व्वथा
पूर्व्वपूर्व्वेषु चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्विपदार-
म्भात्तत्पादात्तदुपदात् परम् । तृतीयं त्विविधं
पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव कोटीय-
मकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं
चक्रबालं च संदशयमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु
मैत्रीयमेव च । दशधा यमकं श्रेष्ठं तद्भेदाबहवोऽपरे”
इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकसङ्गतः “नादौ न मध्ये
नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेतं तद-
स्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्प्रायः पादसन्धौ च
बध्यते । स्वभेदे च चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च
स्वरितिः” । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः । “एकरूपेषु वाक्येन द्वयोः स्मारणमर्थयोः ।
तन्नेषु यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृति-
प्रत्ययौलौघौ विभक्तिवचनाश्रयौ । पदभाषोद्भवौ चेति
शब्दश्लेषा भवन्ति षट्” । १४ श्लेषः

१५ अनुप्रासः । “आष्टत्तियां तु वर्णानां नातिदूरा-
न्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्विङ्गानुप्रासः स दृश्यते”
“श्रुतिभिर्दृष्टिभिर्वर्णैः पदेनांभिर्दृष्टिभिः । लाटानासुक्ति-
भिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते” तत्र श्रुत्यनुप्रासः
१७८ पृष्ठे दर्शितः । स च त्रिविधः आस्थोनागर उपनागर-
ज्ञेतिभेदात् । आस्थोऽपि चतुर्विधः मष्टयोऽमष्टयो
वर्णोत्कटो वर्णासुत्कटश्चेति भेदात् । दृष्ट्यादीनां लक्षणानि
तत्रैव । “सुहृदावर्त्यमानेषु यः स्ववर्णेषु वर्त्तते ।
काव्यव्यापौ स संदभो दृष्टिरित्यभिधीयते । कास्वांटी
कौन्ली कौङ्गी कौङ्क्षी वानवासिका । द्राविडी माधुरी
मातृषी मागधी ताम्बळिपिका । औड्री पौण्ड्रीति विद्विङ्गः
सा द्वादशविधोच्यते” । तत्र कवर्णेषानुप्रासवती कास्वांटी एवं
चवर्णेषु कौन्ली, टवर्णेषु कौङ्गी, तवर्णेषु कौङ्क्षी, पवर्णेषु
वानवासिका, यवर्णेषु, द्राविडी । शवर्णेषु माधुरी, द्वित्वि-
वर्णानुप्रासवती मातृषी । हाभ्यां गर्भितैकवर्णानुप्रासवती
मागधी । खान्त्यसंयोगिकवर्णानुप्रासवती ताम्बळिपिका ।

स्वरूपसंयोगप्रथिता औडी । अस्य रूपसंयोगप्रथिता
 पौण्ड्री । अन्ये तु “सर्गादीनामसम्बन्धः सम्बन्धोवापि
 वीथिः स्फुटादिवम्भसंसिद्धौ सह दृष्टिर्निरुच्यते । सौकु-
 मार्यमथ प्रौढमन्वुरत्वञ्च तद्गुणौ । गम्भीरौजस्विनो
 प्रौढा मधुरा निहुरा स्रथा । कठोरा कोमला मिथ्या
 परुषा ललिता मिता । इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परि-
 पद्यते” इत्याहुः । “यथा चम्पकपुष्पादिस्त्रगादेर्वर्ण उच्यते
 वर्णादृष्टिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु स्तवकवान्
 स्थानो गर्भो विवृतसंघटतः । गृहीतसुक्तः क्रमवान् विपर्य-
 स्तोऽथ संपुटम् । मिथुनं वेणिका चित्तो विचित्रश्चापि
 वर्णते” । स्थानेस्थाने वर्णस्तवकस्य विन्यासात् स्तवकवान् ।
 नियतविवक्षितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानी । आटसौ
 वर्णान्तरायेण गर्भः । स्थानेस्थाने विकाशसङ्कोचायां
 विवृतसंघटतः । चक्रवालवद्दानोपादानाभ्यां गृहीतसुक्तः ।
 क्रमेण द्वित्ववर्णानां संयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् ।
 स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिश्च क्रमवान् । विपर्ययो-
 पन्यासात् विपर्ययः । आद्यवर्णवर्तिना स्वरेण सह
 पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटम् । अन्तःपादसुपसंहारो-
 पक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्तेः
 वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उक्तलक्षणेभ्योऽन्यत्रितः ।
 एकवर्णादृष्टेर्ननुप्रासस्यवर्णान्तरवैचित्त्रेण विचितः ।
 “समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्तते पदम् । पदान्तयेण
 स प्रायः पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वर
 स्थानाविवक्षया । अनिर्वाहाय स प्रायो यमकेभ्यो विभि-
 द्यते” “मन्वुरोदन्तुरः स्रक्ष्णः संपुटं सम्पुटावली । खिन्न-
 स्तवकवान् स्थानो मिथुनं मिथुनावली । गृहीतसुक्तना-
 मान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनी-
 षिभिरिहोच्यते” । असंयुक्त वर्णादृष्टेः पदानुप्रासो मन्वुरः ।
 संयोगाधिक्ये दन्तुरः । स्वरेण सहादृष्टेः स्रक्ष्णः । पदा-
 व्यवधाने संपुटम् । तेषामावली संपुटावली । रीतेरनिर्वा-
 हात् खिन्नः ॥ वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने
 निवेशे स्तवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रासः स्थानी ।
 प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोः निरन्तरमावृत्ति
 मिथुनं तदावली मिथुनावली । चक्रवालवत् पदानुप्रासो
 गृहीतसुक्तः पदानां पुनः पुनरावर्तने पुनरुक्तिमान् ।
 “समावतश्च गौण्या च वीष्णाऽभोच्छ्रादिभिश्च सा ।
 नामां द्विरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते” । आदिना
 निमूत्रसंभवादि गृह्यते । “अर्थभेदे पदावृत्तिः प्रवृत्तप्रा

भिन्नायाथ वा । स स्वरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते ।
 सचाव्ययहितो व्यस्तः समस्त उभयःपुनः । उभयं चक्र-
 वालञ्च गर्भश्चेहाभिधीयते” ॥ अनुप्रासः १५ ।

१ ई चित्तम् “वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
 नियमस्तद्बुधैः षोडा चित्तमित्यभिधीयते” ॥ स्वरस्य पृथक्
 निर्देशात् वर्णा अत्र व्यञ्जनानि एकव्यञ्जनद्विव्यञ्जनानि
 व्यञ्जनादिभेदात् नानाविधः एवमेकद्विवादिस्वरचित्तम् ।
 स्थानचित्तम् । निष्कण्ठानिस्तालव्यादिभेदात् सप्रविधम्
 आकारचित्तम् पद्माद्याकारेण चित्तम् । तत्रापदलपद्मचित्तम्
 “कर्षिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेश-
 निर्गमौ दिक्षु कुर्यादपदलाभुजे” प्रकारान्तरं यथा ।
 “अपधा कार्षिकावर्णाः पत्रेष्वष्टौ तथाऽपरे । तेषां सन्धिषु
 चाप्यष्टापदसरोरुहे” । प्रकारान्तरं यथा । “आकर्षिकं
 पुनः पक्षपक्षान्तात् पक्षकर्षिके । प्रतिपत्रं ब्रजेद्धीमानिह
 त्वदलाभुजे” इति चतुर्दलं यथा “कर्षिकातो नयेदूर्ध्वं
 पत्राकाराक्षरावलीम् । प्रवेशयेत् कर्षिकायां पद्ममेत-
 चतुर्दलम्” । षोडशदलं यथा “गोमूत्रिकाक्रमेणास्य वर्णाः
 सर्व्वे समासतः । मध्ये त्रैकाक्षरान्यासात् पद्मोऽयं षोडश-
 च्छदः” अपदत्रयं कविनामाहुः यथा “निविष्टापदलान्यास
 भिदं पादार्द्धभक्तिभिः । अस्य पृक्कर्षिकं कोणैः कविनामाहु-
 मन्वुजम् । एतानि चित्राणि अनुष्टुप्कन्दस्वैव । चक्रबन्धो
 यथा “पुरः पुरोलिखेत् पादानत्र त्रीनुत्तरीकृतान् । तर्ह्यन्तु
 भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कस्रकसंविधः” । अस्योद्धारोदर्शितो
 माषव्याख्यायां मङ्गिनाथेन । दशमखण्डलेखात्मके
 नन्मखण्डलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सङ्केतवशति
 कोष्ठं प्रत्येकं द्व्यक्षरवत् पङ्क्तित्रयं समरेखया लिखित्वा
 तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपार्श्वं क्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा
 प्रादाक्षिण्येन द्वितीयायां तृतीययां च पङ्क्तां द्वितीय तृतीयौ
 पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने वाह्यवलये साक्षरकोष्ठमटकेन
 सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्तवर्तिवर्षमारभ्य प्राद-
 क्षिण्येन तर्ह्यपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव
 माद्यन्वस्यैः तर्ह्यपादोद्धारः तदनेमिस्थाने आद्य-
 पादत्रयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे तर्ह्यद्यन्व-
 वर्णयोः संवादः” यथा “सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभ-
 सादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्धाघञयशुद्धिरुद्धतरञ्चीवत्स
 भूमिर्मुदा । सुक्ता कासमपास्तभोः परम्व्याधः सनादं
 हरेरेकोवैः समकालमभ्रसुदयो रोपैस्तदा ततस्तरैः” ।
 अत्र तृतीयवलये “माषकाव्यभिदम्” । “षष्ठवलये, शिशु-

पालबधः इति काव्यनामाङ्गयोगः । एवमन्वत्वापि यथा-
यथमूह्यम् गतिचित्रं गत्याविलोमगत्या हरङ्गादिगत्या
वा चित्रं तच्च यमकभेद एव यथोक्तं दृष्टिना ।
“आवृत्तिः प्रातिलोभ्येन पादाङ्गल्लोकगोचरा । यमकं प्रति-
लोमत्वात् प्रतिलोममिति स्तुतम्” तत्र पादगता विलोमा
वृत्तिर्बुधा “यामताश्रुतायासा सायाता कशता मया” ।
रमणारकता तेऽस्तु स्तुते ताकरणापर” अङ्गिता यथा ।
“सा रमानवरारोहा नगेभागमनाहि या । याहि नामगः
भागेन हारोरा वनमार सा” ल्लोकगा यथा । “यान
मानव मारावि कशोनानजनासना । यासुदारशताधीना
मायाभावमनादि सा । सादिनामयमाया मानाधीता
शरदाऽस्तुया । नासना जनना शोकविरामाय न
मानया” ॥ तथाच पादविलोमावृत्तौ अयुक्पादयो-
र्मतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिः । अर्द्धावृत्तौ प्रथमपादाभ्यां
गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्रमित्य-
वधेयम् । ल्लोकावृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या
ल्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येवं गतिचित्रम् । हरङ्गगति-
चित्रं यथा “क्रमात् पादचतुष्टकस्य पङ्क्तिः शः परिलेखने ।
हरङ्गपादावातेन ल्लोकोऽन्यत्रपजायते” स०क० । यथा ।

वा१ ला३० सु६ का२० ल३ वा२४ ला११ सा२६
का१६ नि१६ ला२ ल२६ क१० ला२७ लि४ ता२३
श३१ खा८ सु१७ त१४ व२१ ती६ सा२५ रा१२
द१८ पि१५ का३२ व्र७ त२८ ग१३ द्वि२२ त५

अत्र हरङ्गगत्या “बाबाललिततीव्रसा सुकला रागतर्पिका।
सुदन्तिका वर्द्धिता ता वा सा सारुता तल्लासका इति
दत्ताङ्गातुसारणे क्रमशोवर्ष्यं पश्ये ल्लोकोऽयं जायते ।
अर्द्धभ्रमगतिचित्रं सर्वतोभ्रमगतिचित्रञ्च यथा ।
“आह्वरर्द्धभ्रमं नाम ल्लोचार्द्धभ्रमणं यदि । तदिष्टं सर्व-
तोभ्रमं सर्वतोभ्रमणं यदि” स०क० । तत्तार्द्धभ्रमसक्तं
३६५ पृ ४ । सर्वतोभ्रमं तु-

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	ख	ख	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	ख	भ	व्य	व्य	भ	ख	नि

अर्द्धभ्रमणवत् सर्वं किन्तु पादानामपि अत्रलोमविलो-
माभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमण्येन सर्वतोभ्रमम् एवमप्ये दर्शयिष्य
माश्रुगोमूलिकाभ्योऽपि गोमूलगतिमत्त्वात् गतिचित्रमपि ।
अन्वयेन बन्धविशेषेण चित्रम् बन्धचित्रं तच्च नानाविधं तत्र

द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा “इह शिखरिसन्धिमात्रां विष्ट-
वादर्द्धं समान्त्रितैर्वर्षैः । द्विचतुष्कचक्रबन्धे नेमि-
विधौ चापरं भ्रमयेत्” । द्विष्टङ्गाटकबन्ध । “द्विष्टङ्ग-
द्विष्टङ्गत्रजेदिति द्विष्टङ्गाटकबन्धोऽस्मिन्नेमिः” । निविडि-
तचक्रबन्धः । “शिखरादन्यतरश्चात् प्रतिपञ्च भ्रमति
रेखा चाद्यर्द्धम् । नेमौ तदितरमर्द्धं निविडितचक्राभिधे
बन्धे” । स०क० एतेषामुद्धारोदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । शर-
पत्रबन्धः “चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तियोलिखितेष्विह ।
आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते” । यथा

न१ म१८ स्ते२ ज२० ग५ तां२२ ग५ ल२४
स६ दा२६ न११ व२८ कु१३ ल३० ल१५ य३२
स१७ म२ स्ते१६ ज४ स२१ तां६ ना२३ ल८
स२५ दा१० म२७ व१२ न२६ ल१४ ल३१ य१६
अत्र हरङ्गगत्या स एव ल्लोकः । व्योमबन्धः । “अष्टादशशिख-
रचरीं गोमूलिकया चतुष्पदीं न्यसेत् । पलायनार्द्धेऽपि
स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र”

सुरजबन्धः । “अत्र पादचतुष्टकेऽपि क्रमशः परि-
लेखिते । ल्लोकपादक्रमेण स्याद्देखासु सुरजलवी” ।

सा१ से१० ना११ म२८ म२६ ना१६ र१८ ल्ये८
र६ से२ ना२७ सी१२ द२० ना२० र७ ता१७
ता१६ र२६ ना३ द१३ ज२१ ना६ म३१ त२४
धी२५ र२५ ना१४ ग४ म५ ना२२ म२३ या३२

तद्धारस्तु मङ्गिनाथेन दर्शितः “तिथ्यं प्रेखालिखेत् पञ्च
नवोद्गास्तत्र पङ्क्तयः । अष्टकोष्ठात्तत्रः सुखासु ल्लोकं
लिखेत् क्रमात् । तत्राद्यद्विलिख्यां तु त्र्यलिङ्गा-
द्यपङ्क्तौ । आद्यद्विलिखितः पञ्चषट्सप्ताष्टमकोष्ठगः ।
दृश्यते प्रथमः पादचतुष्टकैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्या-
त्प्रथमावधिचीचक्षात् । द्वितीयादावाद्यद्विलिख्यां त्र्ये
लितरीयके । त्र्यलिङ्गोक्तृतीयाद्ये दृष्टव्योऽङ्गिर्द्वितीयकः ।
तृतीयोऽङ्गिर्द्वितीयान् आद्यसप्तमपठयोः । द्विलिपञ्च
मयोस्तुर्यपठसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्ये च लक्ष्यो-
यमथान्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यन्युत्सवयोः पङ्क्तौचि-
न्योगोमूलिकाक्रमः । तत्रैकं च द्वितीयं द्वे द्वयमेकमिति
क्रमात् । यद्वा द्वितीयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः ।
स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितीयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथम-
तुर्याङ्गौ स्वपङ्क्तौस्तदनुक्रमात् । द्वितीयोऽङ्गिर्द्विती-
यस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यासाद्यमेव
चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च ।

द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्गिरन्यकोष्ठचतुष्टये॥ विन्यासभेदास्तु-
न्येपि सन्धेव बहुकोऽल हि । विस्तरात्तु न लिख्यन्ते
स्वयमूह्या विचक्षणैः”॥ एकाक्षरसुरजो यथा । “श्लोक-
स्यैकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि । तिस्रदङ्गकरीह
स्याञ्चतुरेकाक्षरावली” । सुरजप्रसारो यथा । “क्रमेणैकस्य
पादेषु प्रसूतेषु चतुर्ष्वपि । त्रयान् सुरजभागैश्च श्लोको-
यस्यजयायते” । गोमूत्रिकावन्धः । “गतिरुच्चावचा यत्न
मार्गं मूलस्य गोरिव । गोमूत्रिकेति तत् प्राङ्गः दुष्करं
चित्तवेदिनाम् । स०क० तच्च नानाविधं दर्शितम् ।
“दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्बोधत्वादिना विधेः । दिङ्-
मालं दर्शितं चित्तं स्वयमूह्यं महात्मभिः” स०क० ।
“अनेकधा वृत्तवर्षविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्ध-
वस्तुनां चित्तमित्यभिधीयते इति सामान्यतः सर्ववस्तुना-
करकल्पनया चित्तं भवतीत्युक्तम् अग्निपु० । १६

१७ वाकोवाक्यम् “उक्तिप्रत्युक्तिमहाकथं वाकोवाक्यं
विदुर्बुधाः । इयोर्यज्ञोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे ।
ऋजुक्तिरथ यक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च । गूढप्रश्नोत्तरो-
क्तिश्च तद्भिदा त्रिविधैव तु” वाकोवाक्यम् १६।

१८ प्रहेलिका । “प्रहेलिका सङ्गतप्रश्नः सापि षोडा-
श्रुताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थवत्स्यपि ।
क्रोडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञेयाकीर्णमखण्डे । परव्या-
मोहने षापि सोपयोगा प्रहेलिका” । तत्र “चुताक्षरा
“पयोधरभराक्रान्ता सन्नभन्ती पदे पदे । पदमेकं न का-
याति, यदि हारेण वर्जिता” । अत्राहारेणैत्याकारच्युतिः
दत्ताक्षरा यथा । “कानयानुगतः कोऽयं पीनस्तब्धो
मदोद्यतः । सृगायां पृष्ठतो याति, शम्बरो रुढयौवनः” ।
शवर इति वक्तव्ये भकारो दक्षः । च्युतदत्ताक्षरा च्युतमन्यत्
दत्तञ्चान्यदक्षरं यत्न सा यथा “विदग्धः सरसो
रागो नितम्बोपरि संस्थितः । तरण्यालिङ्गितः कण्ठे
कलं कूजति को, विटः । अत्र घट इति वक्तव्ये
घकारस्य च्युतिः विकारस्य दानमिति तथात्वम् । विन्दु-
मत्यादीनामुदाहरणानि स०क०दृश्यानि । प्रहेलिका १८ ।

१९ गूढम् । “क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः ।
गोपितैः षड्विधं प्राङ्गूढं गूढार्थवेदिभिः । “पाण्डवानां
सभामध्ये दुर्योधन उपागतः । तस्यै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वान्-
ख्याभरणानि च” । अत्र क्रियापदम् गूढम् । योऽधन
उपागतस्तस्यै गवादिकसद्विरत्तयः । गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम् । “यस्तु पथं ह्ययोगस्य निर्भेदः क्रियते

पदैः । विदग्धगोष्ठां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः
अनःप्रश्नबहिःप्रश्नबहिःरन्तःमभाङ्गयैः । जातिगोलोत्तरा-
भिर्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम् । प्रश्नोत्तरम् । २०

२१ अध्येयम् “यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम् ।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्तते” । अध्येयम् २१

२२ अव्ययम् “अव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं
तथैव च । काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्वि-
धम्” । यथा रघुवंशादि । अव्ययम् । २२

२३ प्रेक्ष्यम् “यदाङ्गकैकनिवर्त्यं सृज्ज्मितं वाचिका-
दिभिः । नर्त्तकैरभिनीयेत प्रेक्ष्यं तत् च्छेडितादिवत् ।
तस्मात्संताण्डवं चैव क्लिप्तं शम्भया सङ्गं हृत्स्नीसकञ्च राभं
च षट्प्रकारं प्रचक्षते” । शङ्काररसप्रधानत्वे लास्यं वीर-
रसप्रधानत्वे ताण्डवं, शङ्कारवीररसप्रधानत्वे क्लिप्तमिति
किन्वरविषयं क्लिप्तमेव शम्भ्या । “मण्डलेन च यत्स्त्रीषां
नृत्यं हृत्स्नीसकं तु तत् । तस्माद्यको भवेदेको गोपस्त्रीषां
हरिर्यथा । तदिदं हृत्स्नीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तो
रासः । प्रेक्ष्यम् २३ ।

२४ अभिनयः “अङ्गवाक्यत्वसंहाय्याः सामान्याश्चित्र-
रत्नमी । षड्धा अभिनयास्तद्विधेयं वचो विदुः” । २४

“चत्वारो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः । शब्द-
संदर्भमालेण हृदयं हर्तुमीशते” सर० कण्ठा० ।
एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि तत्र
एवावगन्तव्यानि । अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तद्याह
तेषां समष्टिः दृष्टिना दर्शिता यथा । “स्वरूपाख्यान-
सुप्रभा रूपकं दीपकावली । आक्षेपोऽर्थात्तरन्यासो
व्यतिरेको विभावना । समासोऽतिशयोक्त्या हेतुः
सूक्ष्मो बवः क्रमः । प्रेयोरसवदूर्जसि पर्यायोक्तं
समाहितम् । उदात्तापङ्गुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने । सङ्कोक्तिः
परिवृत्ताशीःसङ्कीर्णमथ भाविकम् । इति वाचामल-
ङ्कारा दर्शिताः पूर्वस्तरिभिः” । सरस्वतीकण्ठाभरणे-
तु द्वैराशयेन तेषां समष्टिरभिहिता यथा “अलमर्थमल-
ङ्कर्तुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना । ज्ञेया जातादयः
प्राज्ञैस्तेऽर्थालक्षारसंज्ञया । जातिविभावना हेतुरहेतु
सूचमसुत्तरम् । विरोधमम्भवाव्योन्यं परिहृत्तिनिदर्शना ।
भेदः समाहितं भान्तिर्वितर्को मीलितं सृष्टिः । भावः
प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाथानि च जैभिनेः” । प्रत्यक्षाहमानीप-
मानार्थापत्त्वभावरूपाणि षट् इति चतुर्विंशतिः । एते

तु अर्धमात्रनिष्ठाः । “शब्देभ्योः पदार्थेभ्य उपमादि-
प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कवीनां सा उभयालङ्कारिका मता ।
उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपङ्गुतिः । समाध्युक्तिः
समाचोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । सतृष्ययोगितोलेषः
सषहोक्तिः ससुत्रयः । आचोपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः
परिष्कृतिः । दोषकक्रमपर्याया विषमसङ्घेपभाविकः
संघट्टिरिति निर्दिष्टास्त्वस्तुर्विशतिर्वुधैः” इत्युक्त्वा तेषां
लक्षणानि समेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण
कदादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिताः
न संज्ञेपतो गणिताः । अधार्थालङ्कारा एकत्र संघट्ट
सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता
अपि क्रमानुरोधात् सर्वत्रैव प्रदर्शने ।

३ अक्रमातिशयोक्तिः “अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहेतु
कार्ययोः” च० । “आलिङ्गन्ति ससं देव ! ज्यां परांश्च
शरास्तव” ।

४ अतद्गुणः “सङ्गतानुगत्यनङ्गीकारमाह्वरतद्गुणम्” च० । “चिरं
रागिण्यि मञ्जिसे निहितानि न रञ्जसि” ।

५ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा ।

६ अत्यन्तातिशयोक्तिः “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं हेतुप्रसक्ति-
जा” च० । “यास्यामोत्युदिते तन्प्रा बलयोऽभवदूर्मिका” ।
जर्मिका बलयोऽभवदन्वयः कश्चिन्नयात्वम् ।

७ अत्युक्तिः “अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौथौदाय्यादिवर्षनम्” च०
“त्वयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशास्त्रिनः” ॥ याचकानां
राजतोषनलाभेन कल्पतरुत्पल्यताकथनमौदार्यं स्यात्युक्तिः ।

८ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणेदाहरणभेदाः उक्ताः ।

९ अनन्वयः १४६ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणः ।

१० अनुकूलम् “अनुकूलं प्रतिकूलमासुकूल्यानुबन्धि चेत्” च० ।
“कुपिताऽसि यदि तन्वि । निधाय करजज्ञतम् । बधान
भुजपाशान्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ।

११ अनुगुणः “प्राक्सिद्धः स्वयुषोत्कर्षोऽनुगुणः परस्मिन्नेः” च० ।
“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्” ।

१२ अनुज्ञा “दोषस्याभ्यर्धनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” च० ।
“मथ्येव जीर्णतां यातु यत्तयेह कतं हरे ! । नरः प्रत्युप-
कारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ।

१३ अनुमानम् “अनुमानन्तु विच्छित्त्वा ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” च० । “यत्र पतत्त्वलानां दृष्टिनिशिताः पतन्ति तत्र
शराः । तज्जापरोपितशरो धावन्नासां पुरःशरो मन्थे” ।
स०क० विशेष उक्तः । यथा “सिद्धाद्यस्त्रिङ्गिनोज्ञानमनु-

मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् ।
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्” । तेषु यत्र कार-
णं दृष्टा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । “अविरलविलोलगल-
ज्जलकुटजाज्जुननीपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो
हन्त हताः पथिकगेहिन्यः” अत्र वर्षर्तौः कारणभूतात्
कार्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्र कार्यं दृष्टा
कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । “माभागमिष्यन्नूनं
पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे याव-
काद्र् तिलकपङ्क्तिरयम्” । अत्र कार्यभूतया यावत्तिलक-
पङ्क्तिः कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं
तत् सामान्यतो दृष्टम् “मत्ता मदान्धस्य शिखण्डयूनो-
दृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव” । सेयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथमसु-
पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमनं
गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोर्दाहर-
णानि तत्र दृश्यानि ।

१४ अन्योन्यम् “अन्योन्यं नाम यत्र सादृशकारः परस्परम्”
च० । “त्रियामा शशिना भाति शशो भाति त्रियामया” ।
स०क० भेद उक्तः । “अन्योन्यस्योपकारोयस्तदन्योन्यं
त्रिधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयसुभयात्मकम् ।
अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-
ङ्कृतावनन्तस्त्वयमेतदहैष्यते” । तत्र वाच्यम् । “कण्ठस्य
तस्यास्त्रनवभ्रुरस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-
न्यशोभाजनाद्भव साधारणो भूषणभूषणभावः । प्रती-
यमानन्तु अत्रैवान्योन्यपदानुपादाने । अन्योन्यचूलिका
अन्योन्यरूपपरिदृष्टिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च
भवति । यथा “लोचनाधरकृताङ्कतरागा वासितानन
विशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं
विनिमयञ्च वितेने” । अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य
चक्षुषि निच्छिन्नस्तेन व्यत्ययः । यच्च सुखामोदवासितया तथा
स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिदृष्टिविनि-
मयाख्यामलङ्कारावत्वान्भूताविति दृष्टव्यम् ।

१५ अपङ्गवातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगोर्थोध्य-
वसानतः । यदाऽपङ्गुतिर्गर्भवत्सैव सापङ्गवा मता ।” च०
“त्वत्स्त्रिङ्गिषु सुधा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ।

१६ अपङ्गुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा । स०कण्ठा०
अन्यथोक्तम् । “अपङ्गुतिरपङ्गुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्श-
नम्, औपस्यवत्वनौपस्या चेति सा द्विविधोच्यते” तत्र
औपस्यवती यथा “न ज्ञेतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवा-

विनो हन् हसत्यं विधिः । तद्धितेयं न चकास्ति
चञ्चला पुरःस्वरज्ज्योतिरिदं विजृम्भते तत्र केतकीसूचीनां
विधिहासतः प्रतीयमानसादृश्येन तद्धिततायाः स्वरज्ज्यो-
तिषापहृतिः । अनौपम्या यथा “राजकन्यासुरक्तं मां
रोमोद्भेदेन रक्तकाः । अगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं
वनम्” नचाल सादृश्यमस्ति ।

१५ अप्रस्तुतप्रशंसा २६४ पृष्ठे उक्तलक्षणादाहरणा ।

१६ अभावः । “असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते । स०क० प्रागभावः
ध्वंसः अत्यन्ताभाव मित्यापदार्थाभाव इतरेतराभावः अभा-
वाभावाच्च तत्र ध्वंसो यथा “धतिरसमिता गतिश्चुता
विरतं गेयस्युर्निरुत्थवः । गतमाभरणप्रयोजनं परिश्रम्यं
शयनीयमद्य मे” । इतरेतराभावो यथा । “कषोत्पलं न
चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम् । इति जानन्नपि जनो
मन्यते नेत्रदीर्घताम्” असत्याभावः यथा “प्रसीद
सद्यो सुञ्जेमं चण्डि ! मानं मनोगतम् । दृष्टमालेऽपि ते
तत्र रोषः खकुसुमायते” । सामर्थ्याभावो यथा । “मातु-
षोषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रभातरलज्जोति-
रुदेति वसुधातलात्” अन्योदाहरणानि तत्रैव दृश्यानि ।

१७ अभिदाहेतुः “अभिदेनाभिदाहेतुर्हेतुर्हेतुमता सह” । च०
“लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षवेक्षणं प्रभो” !

१८ अर्थान्तरन्यासः, ३७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षणाः ।

१९ अर्थान्तरः, ३७२ पृष्ठे उक्तलक्षणादाहरणा । स०कण्टा०
“प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते । अर्थान्तरञ्च
गमयत्यर्थान्तरं वदन्ति ताम् । सर्वप्रमाणपूर्वत्वा
देकशोऽनेकशश्च सा । प्रत्यक्षपूर्विका केल्यादिभेदैः षोडश नि-
गद्यते । प्रत्यक्षपूर्विका यथा “निर्सेतुं शक्यमस्तीति
मध्यं तव नितम्बिनि । अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः” ।
अनुभापूर्विका यथा “कपोलपुलकेनास्याः स्तुचिती
मदनज्वरः । मनो निरन्तरासक्तः सद्यः कथयति प्रिये”
योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वरः स प्रिये मनसः
निरन्तरासक्तिं विनानुपपद्यमानः अनुरागं कल्पयतीत्यनु-
मानपूर्विकार्थान्तरः एवामन्या उदाहरणार्थाः ।

२० अल्पम् “अल्पन्तु सूत्र्यादाधेयादाधारस्य सूत्रमता” ।
“मथिमालोर्म्मिका तेऽद्य करे जपवटायते” ।

२१ अवज्ञा “दृष्टिज्ञानो न चेत् स्यातामवज्ञातवृत्तिश्च” सा न ।
“सत्यमेवाशु लभते पान्थः प्राप्यापि सागरम्” “नीलनि
वदि पद्मानि का हानिरुद्धतद्युतेः” ।

२२ असङ्गतिः “विरुद्धभिन्नदेशलं कार्यं हेत्वोरसङ्गतिः ।
अन्यत्र कारणार्थस्य ततोऽन्यत्र इति च या २ । अन्यत्
कर्तुं प्रवृत्तौ च तद्विरुद्धकतिश्च या ३” च० । क्रमेणोदा-
हरणानि । “विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गनाः” ।
“अपारिजाताम् वसुधां चिकीर्षन् द्यां तद्याऽदृष्टयाः” २ ।
अपगतमरिजातं यस्याः नास्ति पारिजातो यत्र इति
च । “गोलोद्धारप्रवृत्तौ हि गोलोद्धारं पुराऽकरोः ३ ।
गोला पृथ्वी गोलः पर्वतश्च ।

२३ असम्भवः “असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम् ।” च०
“कोवेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति” ।

२४ आक्षेपः “आक्षेपः स्वयसक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् १ ।
निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते २ । आक्षेपोऽन्यो-
विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ३” । च० “चन्द्र ! संदर्श-
यात्मानमथवास्ति प्रियासुखम्” १ । “नायं दूति ! तनो
स्तापस्तस्याः कालानलोपमः २” । “गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः । समापि जन्म तत्रैव
भूयाद्यत्र गतो भवान्” । ३

२५ आगमः “यदाप्रवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया । उत्तमं
मध्यमं चाथ जघन्यं चेति तत् त्रिधा” । स०क० तत्रो-
त्तमं विधिरूपं निषेधरूपञ्च । विधिरूपं यथा “दमं दानं
दयां शिष्टे” रित्यादौ दास्यत दस द्यध्वं इति विधिः ।
निषेधरूपं यथा “निवार्यतामालि । किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः
स्फुरेतोत्तराधरः । न ज्ञेवलं यो महतोऽपभाषते
श्लेषोति तस्मादपि यः स पापभाक्” । तत्राच महानो
नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमर्यादाया निषेधरूप उप-
देशः । तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम् । मध्यम-
मपि द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्यं यथा
“कल्याणो वत गाथेयं लौकिकीं प्रतिभाति मे । एति
जीवन्मानन्दे नरं वर्षशतादपि” अत्र जीवन्तरः पश्यति
महामित्थेर्निर्दिष्टवक्तृकतया निर्दिष्टः तत्र जीवनाय
यतितव्यमिति रूपमाप्रवचनम् । “अज्ञे वसति पिशाचो
पिचुमहे दिनपतिवटे यत्नः । विश्राम्यति पद्मे श्रीशक्तिरिति
गौरी मधुकतरौ” तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्ध-
पारम्पर्यमैतिह्यम् । अत्र सर्ववाक्यानां निषेधपर्यवसानात्
अज्ञं न सेवेत, पिचुमहे न निन्देत, वटं न लिख्यात्,
पद्मं मूर्च्छि न बिभूयात्, मधुकं न पदा स्मृशेत्” इति नि-
षेधचतुष्टयरूपआगमः । जघन्यं द्वेषा कास्यं निषिद्धं च ।
तत्र निषिद्धविषयविधिव्यथा “वयं बाल्ये बालांस्तद्वि-

कनि यूनः, परिषतानपीच्छामो वृद्धा, परिषयविधान-
स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकारुण्डेन विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि ! क्वचिदपि सतीलारुण्डेनमभूत्” तदे-
तन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्नवचनमसतीवचनरूपम् ।

२६ आशीः “आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्यायंजनं यया” । दण्डो
“पातु वः परमं ज्योतिरथाङ्गमनसगोचरम्” ।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदाकृतसहितं यदुगूढोत्तररुत्तरम्” च० ।
‘यत्नासौ वेतसो पाण्य ! तत्नासौ सुतरा सरित्” ।

२८ उत्तमे चा “सम्भावनाः सुरुत्तमे चावस्तुहेतुज्ञवाः पुनः । उक्ता-
रुक्तास्यदाद्यात् सिद्धासिद्धास्यदे परे” । च० “धूमस्तोमं तमः
शङ्के कोकीरिविरहलक्ष्यम्” “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षती-
वाङ्गनं नमः” “रक्तौ तवाङ्घ्रौ षट्पदौ भुवि विक्षेपणाद्
भुवम्” । “त्वन्मुखामेक्षया नूनं पद्मे वैरायते शशी” “मध्यः किं
कुचयोर्ध्वं त्वै बद्धः कनकदामभिः” “प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं
प्राप्तुं तोये तपस्वति” । दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदा-
हृतम् यथा “भवेत्सम्भावनोत्तमे चा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं विविधा मता वाच्ये-
वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनः । जातिगुणः क्रिया
द्रव्यं यदुत्तमे च द्वयोरपि । तददृष्टापि प्रत्येकं भावा-
भावाभिमानतः । गुणक्रियास्वरूपत्वाच्चिन्तितस्य पुनश्च
ताः । ह्यति शब्दधर्ता यान्ति” । तत्र वाच्योत्तमे चा-
वासुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा “ऊरुः कुरङ्गकडश-
ञ्जलचेलाञ्जलोभाति । सपताकः कनकमयोविजयस्तम्भः
अरस्येव” । अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्यु-
त्तमे चा “ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे ज्ञाधाविप-
र्ययः । गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” । अत्र
सप्रसवत्वं गुणः ॥ “गङ्गाम्बसि सुरलाष ! कृपाणक्षत्र
निःस्वनः । ज्ञातीवारिद्रधूर्गर्भपातनपातकी” । अत्र
ज्ञातीति क्रिया ॥ “सुखमेषोदयोभाति पूर्णचन्द्र इवापरः” ।
अत्र चन्द्रइत्येकव्यक्तिवाजित्वाद्द्रव्यम् । एते भावाभि-
माने च । अभावाभिमाने यथा “कपोलफलकावस्य कण्ठं
भित्त्वा तथाविधौ । अपश्यन्नाविवान्द्योन्यमीदृषां चामतां
मती” । अत्रापश्यन्नाविति क्रियाया अभावः । एवम-
न्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्बसीत्यादौ
ज्ञातीवेत्युत्तमे चानिमित्तं पातकित्वं गुणः । अपश्यन्नाविवे-
त्यादौ चामताममनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोत्तमे चा यथा “तन्वङ्गाः स्तनयुग्मे न सुखं न
प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति

लज्जया” । अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानो-
त्तमे चा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्तमे चायां षोडशसु
भेदेषु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं लिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः”
ततोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्तमे चयोर्भेदेषु मध्ये
ये वाच्योत्तमे चयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां
ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेद-
तया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्तमे चयमेव संभवतीति
चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपो-
त्तमे चा यथा पूर्वोदाहरणेषु “अरस्य विजयस्तम्भ” इति
सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्तमे चा यथा ॥
“रावणस्यापि रामास्तोभित्त्वा हृदयमाशुगः । विवेश भुव
माख्यातसुरगेभ्य इव प्रियम्” ॥ अत्राख्यातमिति भूपवेशस्य
फलं क्रियारूपमोत्तमे चितम् ॥ हेतुत्तमे चा यथा ॥ “सैषा स्थली
यत्र विचिन्वता त्वां अष्टं मया नूपुरमेकमूर्ध्व्याम् । अदृश्यत
त्वञ्चरणारविन्दविल्ले षटुःखादिव बद्धमौनम्” ॥ अत्र दुष्करूपो-
गुणोत्तमे चोत्तमे चितः । एवमन्यत् । “उत्तरुत्तमे चोत्तमे चित्तस्य
द्विधा तत्र स्वरूपगाः” । तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु
मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उक्ते चानिमित्तस्योपा-
दानानुपादानाभ्यां ह्यति शब्दे दा इति मिलित्वा षट् पञ्चा-
शद्भेदा वाच्योत्तमे चायाः । तत्र निमित्तस्योपादाने यथा
पूर्वोदाहृते ज्ञातीवेत्युत्तमे चायां निमित्तं पातकित्वस्योपात्तम् ।
अनुपादाने यथा “चन्द्र इवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्या-
द्यतिशयोकोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपा-
दानमेव तथाहि विल्ले षटुखादिवेत्यत्र यद्यनिमित्तं बद्धमौ-
नत्वम्, आख्यातमिवेत्यत्र च भूपवेशस्योरनुपादाने अस-
ङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु
विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः” ।
यथोदाहृते तन्वङ्गास्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतुत्तमे-
चित्तः अस्यामपि निमित्तस्योपादानं न सम्भवति
इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च कीर्त्तने उक्ते चयस्य प्रमाद-
निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्तमे चायत्र न भवति धर्मात्तर-
तादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्त्व-
तिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा ॥ “अयं राजाऽपरः पाक-
यासन” इति ॥ विशेषणभावे च रूपकस्य, यथा “राजा पाकया
सन” इति तदेवं ह्यतिशयकारा प्रतीयमानोत्तमे चा “उत्तर-
रुक्ताः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा” । ता उक्ते चाः ।
उक्तौ यथा ॥ “ऊरुः कुरङ्गकडश” इति ॥ अरुक्तौ यथा

प्रभावत्वाम् । “इह हि संप्रति दिगन्तमाच्छादयता
तिमिरपटलेन । घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव ऋगमद-
द्योदैः । ततमिव तमाखतस्मिन् तमिव नीचांशुकैर्भुवनम्, ॥
अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयो व्याप्तत्वं
नोपास्यं यथा वा ॥ “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं
नभः” ॥ अत्र तमसोलेपस्य व्यापनरूपोविषयोनोपास्यः
अञ्जनवर्षणस्य तमःसंपातः, अनयोस्तुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च
तमसोऽतिबहुलत्वं धारावर्षणाधःसंयोगश्च यथासंज्ञम् ।
केचित्तु अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं
व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेने-
त्वाद्भः । “अलङ्कारान्तरोर्या सा वैचित्र्यमधिकं बहेत्”
तत्र सापञ्चोत्प्रेक्षा यथा । “अशुक्लेन सुदयोऽ-
तपावकधूमकलुषाच्छाः । अप्राप्य मानसङ्गे विगलति
बावण्यवारिपूर इव” ॥ श्लेषहेतुगा यथा । सुक्तोत्-
करः सङ्कटशुक्तिमध्यादिनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानी
महेऽस्याः कमनीयकम्बुधोवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप” ॥ अत्र
गुणवत्त्वे श्लेषः कम्बुधोवाधिवासादिवैति हेतुत्प्रेक्षाया
हेतुः । अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् “मन्ये शङ्के
ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादयः” ॥ क्वचिदुपसोपक्रमोत्प्रेक्षा
यथा । “पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्पुरारिरानीलपलाय-
राजोः । वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिचणोत्कूलितशैवा-
लाभाः” ॥ इत्यलाभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्य-
वसाने तु जलधितोरे शैवालस्थितेः संभवानुपपत्तेः संभाव-
नोत्थानमित्युत्प्रेक्षा एवं विरहवर्णने । “कैयूरयित-
मङ्गदैरित्यत्र” ॥ “विकासिनीलोत्पलभिन्नकले” इत्यायताच्छाः
कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे
“सुग्धा दुग्धधियेत्सादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रि-
कादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविर्नैव ज्ञतत्वात् ।
इह तु संभावनाकर्तृविषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः ।
सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तूत्कटा
संभाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य
पर्यवसानादसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकालएवेति
भेदः । “रञ्जिता तु विविधास्तृशैला नामितं तु गगनं
स्वर्गितं तु । पूरिता तु विषमेव धरिणी संज्ञता तु ककु-
भास्तिमिरेण” इत्यत्र तर्वाद्दौ तिमिराक्रान्ततारञ्जनादि
रूपेषु सन्देहप्रति सन्देहालङ्कारइति केचिदाहुः ।
तत्र एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देह-
त्वात् इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिबन्धविभेदव्यापनादेर्निम

रणेन रञ्जनादेः स्फुरणञ्च । अन्ये त्वनिर्द्धारणरूपविच्छिन्नप्रा-
त्ययत्वेनैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारइतिवदन्ति
अ तदप्युक्तं निगोर्स्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भा-
वना तस्याश्चात्र स्फुटतया सङ्गात्वात् सुशब्देन चेशब्दवत्तस्या
द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता अत्रमदृष्टसन्देहप्रकार-
कल्पनया । “यदेतच्चन्द्रानर्जलदलवलीलां वितरुते तदा
चष्टे लोकः शशकइति नो मां प्रति तथा । अहन्निन्दुं
मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्तरूपीकटाक्षोल्कापातप्रणयिक्य
कलङ्गाङ्गिततनुम्” इत्यत्र मन्येशब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः
सम्भावनाया अप्रतीतिवितर्कमात्रम्” नासावपञ्चोत्प्रेक्षा ।
२६ उदात्तम् “लोकातिशयसम्पत्तिवर्त्मनोदात्तस्य चेत्येवमपि प्रस्तु-
तस्याङ्गं सहतां चरितं भवेत्” सा० द० । “अधः कृताम्बोधर-
मखलानां यस्यां यथाङ्गोपलकुट्टिमानाम् । ज्योत्स्ना निपा-
तात् चरतां पयोभिः केलीवनं दृष्टिसुरो करोति” ॥ “नाभि
प्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन घाता । अहं
युगान्नोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते” ॥
३० उपमा “साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः” सा० द० ।
रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयस्य अनन्वये च एकस्यैव साम्यो-
क्तिरित्यस्याभेदः । “सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औप-
म्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्” सा उपमा
साधारणोधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतुगुणक्रियामनोज्ञत्वादि,
औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं सुखादि, उपमानं चन्द्रादि ।
“इयं पुनः । श्रौती यथेवाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।
आर्थो तस्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वर्तितः” ॥ यथेव-
वादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि
श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधय-
न्तीति तत्सङ्गात्वे श्रौती उपमा । एवं “तत्र तस्यैवेत्यनेन”
इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन
तुल्यं सुखमित्यादौ” उपमेय एव । “कमलं सुखस्य तुल्यं”-
मित्यादावुपमान एव “कमलं सुखञ्च तुल्यं” मित्यादावुपमेयत्वापि
विश्रामन्तीति तत्सङ्गात्वे आर्थी । एवं “तेन तुल्यामत्वा-
दिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । हे श्रौती, आर्थी-
च । उदाहरणम् “सौरभमम्बोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविषस्तनौ
पीनौ । हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्धृष्टा बाणे ॥” अत्र
क्रमेण त्रिविधा श्रौती । “मधुरः सुधावदधरः बल्लवतुल्यो-
ऽतिप्रेलवः पाणिः । शक्तिरुगलोचनाभ्यां सदृशी चपले
च लोचने तस्याः” ॥ “अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

“पूर्णा षडेव तत् । “लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा ह्योः । तत्राथां वानुपादाने औत्पार्थी सापि पूर्ववत् ॥ सा लुप्ता । तद्देमाह । “पूर्णावर्द्धलोपे सा विना औतीन्तु तद्विते” । सा लुप्तापमा धर्मास्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावर्द्धिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत् तद्विते औत्पार्थी असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । “मुखमिन्दुर्घा पाणिः पङ्कवेन समः प्रिये ! वाचः खुधा इवोष्ठे विम्बतुल्यो मनोऽश्ववत्” ॥ “आधारकर्मा विहिते द्विविधे च क्वचि क्वचि । कर्मा कर्तृभिर्मुनि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः” ॥ धर्मा लोपे लुप्तत्वमुपपन्नते । क्रमेणोदाहरणम् । “अन्नःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वंपौरं जनं, तव सदा रमण्यते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरद्वयुतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत् भुवि सञ्चारसि चितोश” ॥ अत्रान्नःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारस्यदत्वस्य “सुतीयसीत्यत्र” क्लेशनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मास्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि त्वत्त्वादिर्विरहात् औत्पार्थादिविशेषाचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्णास्ति प्रत्ययत्वेनास्त्वत्त्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पवादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादिस्तत्त्वतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्” इवादीनामपि वाचत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययौ स्वसार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः “वत्यादय इवाद्यर्षेऽनुशिष्यक्ते क्यङादयस्त्वाचारार्थं इति” तदपि न । न खलु क्यङादय आचरमात्तार्था अपि तु सट्शाचारार्था इति । तदेवं धर्मा लोपे दशप्रकारा लुप्ता । “उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” । उदाहरणम् । “तस्या मुखेन सट्शं रस्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्” । अत्र मुखमन्यनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च “मुखेन सट्शम्” इत्यत्र मुखं यथेदमिति “नयनतुल्यमित्यत्र” “दृग्वेति” पाठे औत्पार्थी सम्भवतोत्पन्नयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्पार्थीत्वभेदेन चतुर्धिवत्सम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । “औपम्यवाचिनो लोपे समासे षापि च द्विधा” । “वदनं ऋगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” “मर्द्भमिति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः” ॥ अत्र “मर्द्भमतीत्यत्र” औपम्यवाचिनः क्लिपो लोपः । न

चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निनदन्निति” अनेनैव निर्देशात् । “द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मापमानयोः” । “तस्या मुखेनेत्यादौ” “रस्यमिति” स्थाने “लोके इति” पाठेऽनवोरुदाहरणम् । “क्लिप्तासासगता द्वेधा धर्मावादि-विलोपने” । उदाहरणम् । “विधवति सुखाजमस्याः” । अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वधर्मा लोपः । केचित्तत्रापि क्लिपप्रत्ययलोपमाहुः । “सुखाजमिति” अत्र समासगा । “उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि” । “अरातिविक्र-मात्कोकविकस्वरविलोचनः । कपायोदपदोर्दृग्ङुः स सह-सायुधीयति” ॥ अत्र स सहसायुधमिव आत्मानमाचर-तीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवा-चकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहसायु-धेन सह वर्तत इति ससहसायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् ससहसायुधीयतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दानु-पात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तत्र विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । “धर्मापमेयलोपेऽन्या” यथा “यश्मि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सव्वे” । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारण-धर्माः शुक्लता च लुप्ता । “तिलोपे च समासगा” । यथा । “राजते ऋगलोचना” । अत्र ऋगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मा-पमानानां लोपः । “तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसं-ज्ञुकाः” । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपोमाभेदेषु मध्ये अलुप्तासाधारणधर्माेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते “एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारण्यो गुणः । भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा” ॥ तत्र एकरूपे यथा “मधुरः सुधावदधुरः” इत्यादि । विम्ब-प्रतिविम्बो यथा । “भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः शसुलैर्महीम् । तस्त्वार सरधाव्याप्तैः स चौरपटलैरिव” ॥ अत्र “शसुलैरित्यस्य” “सरधाव्याप्तैरिति” च दृष्टान्तवत्प्र-तिविम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । “सरे” विधाय नयनं विकसितसिध नोलमुत्पलं सयि सा । कथवासास कथाज्ञो मनोमतं निखिलमाकृतम्” ॥ अत्र एके एव सरेत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपभावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे । “एकदेशविवर्त्तित्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य” यथा ॥ “नैरिवोत्पलेः पद्मैर्मुखैरिव सरः त्रियः । यदे पदे विभान्ति स चक्रवाकैः सनैरिव”

अत नैवादीनां उल्लादिषादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीषा-
 द्वाङ्गनासादृश्यं गम्यम् । “कथिता रसनोपमा । यधो-
 क्तुमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता” ॥ “चन्द्रायते शुक्ल-
 रचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते
 स्रग्भुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः” ॥ “भाषो-
 पमा यदेकस्योपमानं बद्ध दृश्यते” । यथा । “वारिजेनेव
 सरसी शशिनेव निशोधिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन
 श्रीर्भवनोहरा” ॥ क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं
 दृश्यते ॥ “हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
 विमलाः कुसुदानोव तारकाः शरदागमे” ॥ “अस्य राज्ञो
 ऋहे भान्ति भूपानीता विभूतयः । पुरन्दरस्य भवने
 कल्पवृक्षमवा इव” ॥ अलोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्ष-
 वैभवा इवेति” उपमानभूता विभूतय आच्छिद्यन्त इति
 आक्षेपोपमा । अत्रैव “ऋहे इत्यस्य” “भवने इत्यनेन
 प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशोपमा इत्यादयश्च न लज्जिताः
 एवंविधैश्चित्तस्य सहस्रधा सन्दर्शनात्” सा०द० ।
 “प्रसिद्धे रत्नरोधेन यः परस्परमर्थयोः । भूयोऽवयव-
 सामान्ययोगः सेहोपमा मता” स० कण्ठा० ।

३१ उपमानम् । “सद्यथात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विषेह तत् ।
 सादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्” । स० कण्ठा० । तत्प्राप्तु-
 तार्थे यथा” सर्वं प्राणप्रवणमधवन्मत्तमाह्वय वक्षस्तुसंज्ञाता
 द्विषटितदलत्वस्त्वमुञ्जण्डरोचिः । एवं वेगात् कुलिश-
 करोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भक्तुर्विजृज्वलनकपिशस्ते च
 रोषादृहासाः” ॥ अननुभूते “तां रोहिणीं विजानीहि
 ज्योतिषामत्र मण्डले । समूहस्तारकाणां यः शकटाकार-
 माश्रितः” ॥

३२ उपमेयोपमा “पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता”
 दर्पणे । “कमलेन सतिर्भतिरिव कमला तनुरिव
 विभा विभेव तनुः”

३३ उल्लासः “एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” ।
 च० । तत्र गुणे “अपि मां पावयेत् साध्वो स्नात्वेतोच्छति
 जाङ्गवी । दोषे, “काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाञ्छन्त्यः पाद-
 पद्मयोः । गिन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्वाटीष्वरियोषितः” ।

३४ उल्लेखः “क्वचिद्देवादुपहीदृष्ट्यां विषयाणां तथा क्वचित् ।
 एकस्थानेकधोलेखः यः स उल्लेख इत्यते” सा०द० “प्रिय
 इति गोपबधूमिः शिशुरिति छद्मैरधोय इति देवैः ।
 नारायण इति भक्तैर्ज्ञोत्यपाहि योगिर्भदेवः” ।
 “ग्राम्नीर्येषु ससुद्रोऽसि गौरवेषासि पर्वतः” ।

३५ उर्जस्वि “उर्जस्वि हृदाहङ्कारम्” इति “अपकर्त्ताहसकीति
 हृदि ते मा अ भूज्वम् । विमुलेषु न मे स्वङ्गः
 प्रहृत्ते जातु वाञ्छति एवमुक्त्वा परोयुद्धे निरुद्धोदप-
 शालिना । पुंसां केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्ये
 वमादिकम्” इति च दण्डो ।

३६ एकावली पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।
 स्थाप्यतेऽपीह्यते वाचा स्यात्तथैकावली द्विधा” ।
 सा०द० स्थापने । “सरोविकसिताम्भोजमम्भोजं ऋङ्ग-
 सङ्गम् । ऋङ्गायत सङ्गीताः सङ्गीतं सङ्कारोदयम्” ।
 वर्जने । “न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं
 तद्यदलोनिषट्पदम् । न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
 न शुद्धितं तत्र जहार यत्ननः” ।

३७ कारकदीपकम् “क्रमिकैकगतानान्तु एभ्यः कारकदीपकम्” ।
 च० अत्र कारकः क्रिया कर्त्तृत्वादिस्त्राकारित्वात्
 “गच्छत्यागच्छति पुनः पान्यः पश्यति पृच्छति” ।

३८ कारणमात्रा “परंपरं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
 तदा कारणमात्रा स्यात्” । सा०द० “श्रुतं कतधियां
 सङ्गाज्जायते, विनयः श्रुतात् । लोकापुरागो
 विनयात् किं लोकापुरागतः” ॥

३९ काव्यलिङ्गम् “हेतोर्वैक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गसदाहृतम्” ।
 सा०द० “जितोऽसि मन्द ! कन्दर्प । मञ्जुत्तेऽस्ति
 त्रिलोचनः” अत्र पदार्थस्य हेतुता । वाक्यार्थस्य यथा ।
 “यत्त्वत्तत्समानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं भेध-
 क्षत्तरितं प्रिये तव मुखच्छायातुकारो शशी । वेऽपि
 त्वद्गमनात्कारिगतयस्ते राजहंसा गतास्तत्सादृश्य-
 विनोदमात्रमपि भेदेन न क्षम्यते” । अत्र चतुर्थपादार्थे
 आद्यपादत्वयार्थानां हेतुता ॥

४० काव्यार्थापत्तिः “कैसत्येनार्थसंविद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” ।
 च० “स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहाम्” ।

४१ कैतवापङ्कतिः “कैतवापङ्कतिर्व्यक्ते व्याजाद्यैर्निर्ज्ञेये षदैः” ।
 च० “निर्यान्ति स्मरनाराचा बालाहकपातकैतवात्” ।
 इवम् व्याजापङ्कतिरित्यन्ये अपङ्कतिशब्दे विवृतिः ।

४२ गूढोक्तिः “गूढोक्तिरन्योद्देश्या गौर्यदन्वं प्रति गद्यते” । च०
 “दृषामेहि परस्त्रेलादायाति चेतुरचकः” । जारोद्देशेन
 दृषं प्रत्युक्तिः ।

४३ चपलातिशयोक्तिः चपलातिशयोक्तिस्तत् पौर्वापर्यव्यति-
 क्रमः” । च० “अप्ये मानोगतः पञ्चादनुनीता प्रियेषु सा” ॥

४४ केषापङ्कतिः “केषापङ्कतिरन्यस्य शब्दातस्तस्य निङ्गमे” ।

- च० “प्रजस्यन् मत्पदे लग्नः कानः किं? न हि नूपुरः”
- ४५ तद्गुणः “तद्गुणः स्वगुणत्वागादन्यदीयगुणग्रहः” ।
च० “नयन् मधुलिङ्गः स्वैत्यसुदंशुदशनांशुभिः” ॥
- ४६ त्वययोगिता “वर्णानामितरेषां वा धर्म्मैक्यं त्वययोगिता”
“सङ्कुचन्नि सरोजानि स्वैरिषीवदनानि च” । सा त्रिधा ।
हिताहिते वृत्तितौल्यादमपरा त्वययोगिता । “प्रदीयते
परामूर्तिर्निवशात्रयोस्त्वया” । परा श्रेया भूतिरैश्वर्यं परा-
भूतिः पराभवश्च “गुणोत्कृष्टैः समीक्यत्वचोऽन्या त्वययो-
गिता” च० । “लोकपालोऽयमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि” ।
यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समीक्यतिरल ।
- ४७ दीपकम् “वदन्ति वस्त्रां वस्त्राणां धर्म्मैक्यं दीपकं बुधाः” ।
च० दर्पणेषु” अथ कारकमेकं स्यादनेकास्तु क्रियास्तु चेत् “सती
च योषित् प्रकृतित्त्व निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि
अत्र अद्गुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वाष्प्रां वस्त्रयोः ।
- ४८ दीपकावृत्तिः “त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिहेतुतः
वस्तुनो वा स्वभावेन शक्त्या वा हानिहेतुना । अकृता-
त्कीयकार्यैः स्यादहेतुव्याहृतस्तु यः” स० क० । “न विरचिता
खलाटतठव्य करीभ्रकुटी न परेषुङ्गुतेन ऋदुस्मिन्
मन्तरितम् । न तव नियुम्भसंभ्रमवशादपि दारुणया भग-
वति! चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुजम्” । अत्र कालुष्यस्य
कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र त्वन्मुखाम्बुज
वस्तुनः स्वभावोनिमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः । शक्ति-
हानितोयथा । “अनुरागवती सख्या दिवसश्च पुरस्वारः ।
अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समागमः” ॥ अत्र दैवगत्या
विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणत्वात् हेतुशक्ति-
हानिकृतम् दीपकम् । यदप्यर्थोभयावृत्तिभेदात् विध्युक्तं
चन्द्रालोकैः । यथा । “वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषां च शर्वरी
उम्मीलन्ति कदम्बानि स्मृशन्ति कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति
चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखाबलाः”
- ४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्म्मरः वस्तुनः प्रतिविम्बनम् । सा० द०
स च साधर्म्यवैधर्म्माभ्यां द्विधा । “तत्र साधर्म्ये” अविदितं
गुणापि सत्कधिचित्तिः कथंस्तु वसति मधुरधाराम् । अन-
धिगत परिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला, ।
वैवर्ष्ये । त्वयि दृष्टे कुरङ्गाख्याः असते मदनव्यथा ।
दृष्टानुदयभा जीन्दौ ग्लानिः कुहदसंहते , ।
- ५० निर्दना “सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुलचित् । यत्र
विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निर्दर्शना” ॥ सा० द० अत्र
सम्भवद्भस्त्वसम्बन्धनिर्दर्शना यथा । “कोऽत्र भूमिबलये

- जनान् सुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् । वेद्यचित्ति-
दिनेन भातुमानाससाद् चरमाचलं ततः” ॥ अत्र
रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धत्वे
ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्म्मवत्त्वात्, स च
रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेषु विम्बप्रति-
विम्बभावं बोधयति । असम्भवद्भस्त्वसम्बन्धनिर्दर्शना
त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा
यथा । “कलयति कुवलयमालाललितकुटिलः कटाक्ष-
विशेषः । अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कला-
निधेर्विलासम्” ॥ अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहति
कटाक्षविशेषादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कल-
नसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिप्रकृतमयत्
कटाक्षविशेषादेः कुवलयमालादेशु विम्बप्रतिविम्बभावं
बोधयति यथा वा । “प्रयाणे तव राजेन्द्र! मुक्ता वैरिष्ट-
गीडशाम् । राजहंसगतिः पद्मप्रासाननेन शशियुतिः” ॥
अत्र पादाभ्याससम्बद्धराजहंसगतेरुत्प्राप्तोऽनुपपन्न इति
तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगति-
सिद्ध गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा । “इदं
किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां क्लृप्तं पर्वववस्थति”
अत्र यत्तच्छब्दस्य निर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदानान्वयोऽनुपपद्य-
मानस्तादृशवपुस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्थति ।
- ५१ निरुक्तिः “निरुक्तिर्योगतो नामान्मान्यार्थत्वप्रकल्पनम्” ।
“दृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोविधो” । दोषाकरस्य-
रातिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह ।
- ५२ निश्चयः “अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः” । च०
“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीवरे एतौ । इह सविधे
सुगंधशो मधुकर । न सुधा परिभ्राम्य” ।
- ५३ निषेधाभासः । आक्षेपभेदः विध्याभासे ४० पृष्ठे विद्यति ।
- ५४ परिकरः “उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरोमतः” ।
च० “सुधांशुकलितोत्तं सस्तापं हरतु वः शिवः” ।
- ५५ परिकराङ्कुरः “साभिप्रायोविशेष्यसेत् भवेत् परिकराङ्कुरः” ।
च० “चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवशतर्भुजः”
- ५६ परिणामः “विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ।
परिणामोभवेत्तुल्यातुल्याधिकरणोद्दिधा” । सा० द० “स्मृतेनो
पायनं दूरादागतस्य कृतं सप्त । स्तनोपनीडमाल्लेषः
कृतोद्युते पणस्तथा” अन्यत्र पणोपायने वसनाभरणादिना

उपयुज्यते अत्र तु नायकसम्भावनं स्मितरुपायनम् द्यूते च
दृढतया आक्षेपरूपणनम् । अत्र प्रथमाङ्गे वैयधिकरणख्येन
द्वितीयाङ्गे सामानाधिकरण्येनेति भेदः ।

५७ परिर्वृत्तिः “परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनधिकैर्भवेत्” च०
“दत्त्वा कटाक्षलक्ष्मीं सा जग्याह हृदयं मम । मयास्यै
हृदयं दत्तं गृहीतो मदनज्वरः” “पूर्वाङ्गे समेन
शेषाङ्गे न्यूनैः” “येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमन्दु-
किरणोज्ज्वलं ययः” अन्योन्यान्तर्भावितिसं० कण्ठा० ।

५८ परिर्वृत्तिः “परिर्वृत्त्या निर्वाच्यैकमेकास्मिन् वस्तु यन्वचनम्”
च० । “रुहेहृदयः प्रदीपेषु न खल्लेषु नतभ्रुवाम्” ।

५९ पर्यस्तापङ्गुतिः “अन्यत्र तस्यारोपार्था पर्यस्तापङ्गुतिस्तु
सा” च० । नायं सुधांशु किंतिहं सुधांशुः प्रेयसीसुखम्” ।

६० पर्यायः “क्वचिदेकमेकस्मिन्नेकं चैकं कृमात् ।
भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥” सा०द०
क्रमेण यथा । “स्थिताः क्षणं पच्छद्गु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचर्णिताः । बलीषु तस्याः खलिताः
प्रपेटिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्द्वः” ॥ “विचरन्ति
विलासिन्यो यत्र चोष्णभरालसाः । वृककाकशिवास्तत्र
धावन्यरिपुरे तव” ॥ “विष्टरगागादधराच्चिर्चितस्तनाङ्ग-
रागादरुणाञ्च कन्दुकात् । कुशाङ्गुगदानपरक्षताङ्गुलिः
कतोऽक्षसूत्रप्रणयः तथा करः” । “ययोरारोपितस्तारो
हारस्तेऽरिवधूजनैः ॥ निधेयन्ते तयोः स्थूलाः स्तन-
योरश्रुविन्द्वः” ॥ एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंह-
तरूपश्च । क्वचिदाधेयमपि यथा “स्थिताः क्षणमित्यत्र”
उदविन्द्वः पक्षमादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन् ।
“विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता वृकःदयः संहतरूपारिपुरे
क्रमेणाभवन् ।

६१ पर्यायोक्तम् “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते”
सा०द० “स्युष्टास्ता वन्द्ये शक्याः केशसन्धोगलालिताः ।
सावन्नं पारिजातस्य सत्पुत्र्यैश्चय सैदिकैः” ।

६२ पिहितम् “पिहितं परवृत्तानां वातुः साकूतचेदितम्” च० ।
“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पदक्षिणवत्” । प्रिये गृहा-
गते परनारिकत्या रुहं रत्नजामरखेन प्रातःगयन-
सुचितमिति ज्ञापनाय कान्तया तल्पदक्षिणं साकूतं चेदितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभासः “आपाततो ददर्श पुनरुक्तप्रावभासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दः” सा०द० “भुजङ्ग-
कुण्डलो व्यक्तः शशिशुभ्रांशुगतयुः । जगन्त्यपि सदापाया-
दव्याञ्चेतोहरः शिवः” । अत्र भुजङ्गकुण्डलादिशब्दानाम्

आपातमात्रेण सर्पाद्यर्धतया पौनरुक्तप्रतिभासनम् । पर्य-
वसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् ।
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानम् । भुजङ्गकुण्डलो-
तिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । हरः शिव
इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशुपदयोः द्वयोरपि ।
शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्याम् अस्योभयालङ्कारत्वम् ।
“भाति सदा न त्याग इति” अत्र तु न द्वयोरपीति
शब्दालङ्कारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्वरूपम् “युनः खगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।
पूर्ववस्थासुष्टित्तश्च विद्यते सति वस्तुनि” । च० “हरकण्ठा-
शुदीप्तोऽपि शेषस्तद्युगसा सितः” । “दीपे निर्वापितेऽप्या-
सीत् काञ्चीरत्नैर्महन्महः” ।

६५ प्रतिवस्तूपमा “प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाम्ययोः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्द्दिश्यते पृथक्” सा०द०
“धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारैर्यथा समाक्षयत नैषधोऽपि ।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरली-
करोति” ॥ अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव
पौनरुक्तप्रतिरासाय भिन्नरूपतया निर्द्दिष्टा । इयं
मालयापि दृश्यते यथा । “विमल एव रविर्विशदः शशी
प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहास-
सहोदरः सहजसुन्दर एव हि सज्जनः” ॥ अत्र विम-
लविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्यप्रण यथा । “चकोर्ध
एव चतुराश्विन्द्रिकापानकर्म्मणि” ॥

६६ प्रतिषेधः “प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम्” । च०
“न द्यूतमेतत् कितवाः ! क्रीडनं निशितैः शरैः” ।

६७ प्रतीपम् “प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनम् ? । अन्योप-
मेयलाभेन वस्यप्रसानादरश्च तत् २ । वस्योपमानलाभेन
तथान्यस्याप्यनादरः ३ । वस्यप्रान्यस्योपमाया अनिष्प्रति-
वचश्च तत् ४ । प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि सन्वते” ५ च०
“क्रमेण यथा । “त्वल्लोचनसमं पद्मम्” ? “अलं गर्वणं ते
वक्तुः कान्त्या चन्द्रोभवाद्दृशः” २ । “कः क्रौर्यं दर्पस्तेऽव्यो !
त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः” ३ । “मिथ्यावादोहि
सुग्धाञ्छि ! त्वन्दुखाभं किलाम्बुजम्” । ४ । “दृष्टं चेत्
वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना” । ५ ।

६८ प्रत्यक्षम् । “प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते ।
स्वाहृत्प्रतिभवं चैवसुपचारेण कथ्यते” । स० कण्ठा० ।
तच्च युगपदेकशोवा तत्र युगपत् यथा । “क्रान्तकान्तवदन-
प्रतिवन्द्ये मग्नबालसहकारसुगन्धौ । स्वादुनि प्रथ-

दितास्त्रिणि शीते निर्व्वार मधुनोन्द्रियवर्गः” एकशो यथा । “मन्दमन्दविगलत्रपमोषञ्चतुरुक्लभितपक्ष्मदधत्या । वीक्ष्यते स्म शनकैर्नैवध्वा कार्मिनो सुखमधोसुखयेव” सुखादिविषयं मानसं यथा अस्तोकविक्रयमविस्मृत पूर्व्ववृत्तसङ्गत्नूतनभयञ्चरजर्जरं नः । एकद्वण्डुलित संघटितप्रभोदमानन्दसेकशवलत्वसुपैतित चेतः ॥

६६ प्रत्यनीकम् “प्रत्यनीकं बलवतः शतोः पक्षे पराक्रमः” च० “जैवनेलाहगौ कर्णावत्पलाभ्यामधःकृतौ” ।

७० प्रस्तुताङ्कुरः “प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः” । च० किं सङ्गः । सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकस्यया” ।

७१ प्रहर्षणम् “उत्कथितार्थसिद्धिर्निना यत्र प्रहर्षणम् । वाञ्छितादधिकार्यस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् २ । यत्रादपायसिद्धार्थात् साक्षात्प्रभः फलस्य तत् ३” च० । क्रमेण “तामेव ध्यायते तस्मै विष्टुता सैव दूतिका” । “दीपसुदीपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः” २ “विध्यङ्गनोषधीमूलं खनताऽऽसादितोनिधिः” । ३ ।

७२ प्रेयः “प्रेयः प्रियतराख्यानम्” दण्डी “अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृह्यागतेः कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तत्रैव गमनात् पुनः । इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्ताडयोः धृतिः । भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरिः” इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम् ।

७३ प्रौढोक्तिः “प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तज्जैतुत्वप्रकल्पनम्” च० । “कथाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः” ।

७४ भावः । “अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोङ्गेदोऽथ निरुङ्गे दर्शकत्वशमितश्च सः हृद्यं सूक्ष्मञ्च भिद्येते न हि भावात् कथञ्चन” तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यासुद्धिद्यमानः सोङ्गेदो भावो हृद्यमित्युच्यते । “निरुङ्गेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्तु निगद्यते । इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरमिति” स० कण्ठा० । स भावः भूमिका-न्तरमवस्थान्तरम् । तत्र हृद्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव दृश्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते ।

७५ भाविकम् “अङ्गुतस्य पदार्थस्य भूतस्याय भविष्यतः । यत् प्रवृत्तयामाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम्” २ । सा० द० तत्र भूतस्य “मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः येनैक-चुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ” । भाविनः “आसीदङ्गुनश्लेति पश्यामि तव लोचने । भाविभूषण-संभारं साक्षाद् कुर्वे तवाकृतम्” ।

७६ भेदकातिशयोक्तिः “भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्व-

कल्पनम्” च० । “अन्यद्देवस्य गान्धीर्यमन्यद्द्वैर्यञ्च भूपते ।

७७ भ्रान्तापङ्कुरः “अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापङ्कुरः भ्रान्ति वारणम्” । च० “तापं करोति सोत्कम्पं ञ्चरः किञ्चु ? सखेः सूरः” ।

७८ भ्रान्तिमान् “साभ्यादतस्मिंस्तद्भुक्तिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभो-स्थिता” सा० द० “मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते वम्भानधो वल्लवाः कण्ठे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि । कर्कन्दूलफलमुच्चिनोति शवरी मुक्तफला-शङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरसिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न । साभ्यादित्युक्तेः ‘सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः । सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे’ इत्यादौ त्रिभुवनवर्तियवद्भूतः साभ्याभावात् भ्रान्तिमान् । अयं भ्रान्तिरित्यन्ये ।

७९ मालादीपकम् “मालादीपकं पुनः । धार्मिण्यामेकधर्म्येण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्” सा० द० । “त्वयि सङ्करसंप्राप्ते धनुवासादिता शराः । शरैररिश्चिस्तेन भूस्तया त्वं, त्वया यशः” अत्रासादनक्रियाधर्मस्य यथोत्तरं सम्बन्धः ।

८० मिथ्याध्यवसितिः “किञ्चिन्मिथ्यार्धसिद्धार्थं मिथ्यार्थान्तर-कल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वैश्यां वश्येत स्वसजं वहन्” । च० मिथ्यापङ्कुरस्तु अपङ्कुरतिभेदः ।

८१ मोलितम् “मोलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” च० “रसोनालक्षि लक्ष्यायाश्चरणे सहजारुणे” ।

८२ मुद्रा “सूक्ष्मार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” । च० “नितम्ब गुर्वी तरुणी दृग्दुग्मविपुला च सा” ।

८३ यथाशंख्यन् “यथाशंख्यं क्रमेणैव क्रमिकायां समन्वयः” च० शतुमिदं विपत्तिं च जय रज्जय भङ्गय” । क्रम इत्यन्ये

८४ युक्तिः “युक्तिः पराभिरुन्धानं क्रियया मन्मगुप्तये” च० । “त्वामालिखन्ती दृष्टान्यां धनुः पौष्पं करोऽलिखत्” ।

८५ रत्नावली “क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः” च० । “चतुराङ्गः पतिलक्ष्याः सव्येशस्वः सहीपते” । चत्वारि व्याप्तानि चतुरं निपुणमास्यमास्वव्यापारो वचनं च यस्य ।

८६ रसवत् । “रसमद्रसमेषलम्” दण्डी “रसेन पेशल साख्यानसिद्धरङ्गः रसवत्” । “सृतेति श्लेष सङ्गन्तं यथा जे दरसं सतम्” सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि” तत्संघर्षञ्च तत्रैव “प्राक् प्रतिदर्शिता श्रेयं रतिः शङ्करतां गता । रूपवाहव्यवोमेन तदिदं रस-वद्वचः । वाच्यस्यान्यतावोनिर्जाधुये दर्शितोरसः ।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्रुता गिराम् । दण्डो ।
 ८७ रूपकम् “रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गवे ।
 तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा” । तत्
 “यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । प्रत्येकं केवलं
 मालारूपञ्चेति चतुर्विधम्” सा०८० । तत् स्निष्टशब्द-
 निबन्धनं केवलपरम्परितं यथा । “आह्वये जगदुद्दण्ड-
 राजमण्डलराह्वये । श्रीन्द्रसिंह ! महीपाल ! खल्यस्तु
 तव बाह्वे” ॥ अत्र राजमण्डलं नटपसमूह एव चन्द्रविम्ब
 मिथारोपो राजबाहोराजत्वारोपे निमित्तम् । तदेव माला
 रूपं यथा । “पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।
 भृष्टदावलिदम्भोलिरैक एव भवान् भुवि” ॥ अत्र पद्माया
 उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं
 भृष्टतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः
 सूर्यत्वारोपे निमित्तम् । अस्निष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा
 “पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।
 त्वैलोक्यमण्डपस्तन्मास्रत्वारो हरिवाहवः” । अत्र
 त्वैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहूनां स्तम्भत्वारोपे
 निमित्तम् । अस्निष्टमालारूपं यथा । “मनोजराजस्य
 सितातपत्वं श्रीखण्डचित्तं हरिदङ्गनायाः । विराजति
 व्योमसरःसरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविम्बम्” अत्र मनो-
 जादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्वत्वारोपे
 निमित्तम् । एषु च “राजभुजादीनां राजत्वाद्यारोपो
 राजमण्डलत्वारोपे निमित्तमिति” केचित् । “अङ्गिनो
 यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत् । समस्तस्तु विष-
 यमेकदेशविवर्त्ति च” । तत् “आरोप्याशाशेषाणां
 शाब्दत्वे प्रथमं मतम्” । प्रथमं समस्तस्तुविषयं, यथा ।
 “रावणायप्रहृल्लान्तमिति वागमृतेन सः । अभिवृष्य मरु-
 च्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥ अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे
 वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितत्वम् । “यत् कस्यचिदार्थत्वमेक-
 देशविवर्त्ति तत्” । कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा । “लावण्य-
 मधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् । लोकलोचनरोलम्ब-
 कदम्बैः कैर्न पीयते” ॥ अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः
 शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप आर्थः । न चेत्येकदेशविवर्त्ति-
 न्यपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोप्यमाणे पद्मे सुख्यतया वर्त्तनात्
 मुखे चोपचरितत्वात् । “निरङ्गं केवलस्यैव रूपं तदपि
 द्विधा । माला केवलरूपत्वात्” तत् मालारूपं निरङ्गं
 यथा । “निर्माण्यकौशलं घातचन्द्रिका लोकचक्रुषाम् ।
 क्रीडास्वहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेज्या” ॥ केवलं यथा ।

“दासैः कृतागमि भवत्युचितः प्रभूषां पादप्रहार इति
 सुन्दरि ! नात्र दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाद्यैर्ध-
 र्झित्यते स्रुद पदं ननु सा व्यधा मे” ॥ “तेनाष्टौ रूपके
 भिदाः” । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परम्परित-
 मध्येकदेशविवर्त्ति यथा । “खड्गः च्मासौविदङ्गः समिति
 विजयते मानवाखण्डलस्य” । अत्रार्थः क्षमाया मर्हिषी-
 त्वारोपः खड्गे सौविदङ्गत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य
 पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्यदाहरणं न्ययम् । “दृश्यन्ते क्वचिदा-
 रोप्याः स्निष्टाः साङ्गेऽपि रूपके” । तत्रैकदेशविवर्त्ति
 स्निष्टं यथा । “करमुदयमहीधरस्तनाग्ने गलिततमःपटलां-
 शुके निवेश्य । विकसितकुसुदेज्यं विचुम्बत्यममरेश-
 दिशो सुखं सुधांशुः” समस्तस्तुविषयं यथा । अत्रैव
 “विचुम्बतीत्यादौ” “चुचुम्बे हरिदवलासुखमिन्दुभायकेन
 इति” पाठे । न चात्र स्निष्टपरम्परितम् तत्र हि ।
 “भृष्टदावलिदम्भोलिरित्यादौ” राजादौ पर्वतत्वादिरूपं
 विना वर्षनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपं सर्वथैव
 सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश
 इत्यादौ” परम्परितं, राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य
 तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि
 राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते
 तद्विवर्त्तितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया
 विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं
 योनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न स्निष्टपरम्परितम् ।
 क्वचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा । “मुखं तव
 कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा” । क्वचिद्वैयधिकर-
 णेऽपि । यथा । “विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया
 विधिः” । क्वचिद्वैयर्थेऽपि यथा । “सौजन्याम्बुमरुत्सुली
 सुचरितालेख्यद्यु भित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरल-
 तायोगम्बुपुच्छच्छटा । यैरेषापि दुराशया कलियुगे
 राजावली सेविता तेषां मूलिनि भक्तिमात्रकुलभे सेवा
 कियत् कौशलम्” ॥ अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेष-
 मूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादार्थालङ्कारमध्ये गणनम् । एवं
 वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । “अधिकाद्द्वैविध्यात्
 रूपकं यत्तदेव तत्” । तदेवाधिकाद्द्वैविध्यात्सञ्ज्ञ-
 रूपकम् । यथा । “इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः
 शशधरः सुधाधाराधाराश्चरपरिणतं विम्बधरः । इमे
 नेत्रे रात्रिन्दिमधिकशोभे कुवलये तर्लान्वयणानां जल-
 धिरवगाहे सुखतरः” ॥ कलङ्कराहित्वादिनाधिकम् ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्याद्विगीर्थाध्यव-
सानतः” च० “पश्य नीलोत्पलद्वन्दाच्चिःसरन्नि शिताःशराः”
८९ ललितम्, “प्रस्तुते वर्खवाकार्यप्रतिविम्बस्य वर्खनम्” ।
ललित” निर्गते नीरे सेतुमेधा चिकीर्षति च० ।
९० लेशः “लेशः स्याद्दोषगुणयोरुद्देशत्वकल्पनम्” । च० “अस्त्रि-
लेषु विह्वलेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु । शुक्र ! पिञ्जरवन्धस्ते
मधुराणां गिरां फलम्” । स० क० त्व लवलेनायसुक्तः ।
९१ लोकोक्तिः “लोकोत्पदानुक्तितर्कोक्तिरिति” कथ्यते च० ।
“सहस्र कतिचिन्नासान् मौलयित्वा विलोचने” ।
९२ विकल्पः “विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधसातुरीयुतः” च० ।
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः” ।
९३ विकस्वरः “यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः” ।
च० “स न जिम्ये महान्नोहि दुर्जयाः सागराद्भव” ।
९४ विचित्रम् “विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिदफलाय चेत् च० ।
“प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीविनहेतोर्विसुञ्चति प्राणान् । दुःखीयति
सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः” ।
९५ वितर्कः “जहो वितर्कः सन्देहनिर्ख्यानान्तरधिष्ठितः ।
द्विधासौ निर्ख्यानान्निर्ख्यानान् च कीर्त्यते । तत्त्वानु-
पात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः” स० कण्ठा० ।
तेषु निर्ख्यानान्त्त्वानुपाती यथा । “मैनाकः किमयं
रुणाद्भि गगने मन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कुतः ? स
वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि । तादृशः सोऽपि समं
निजेन विभुना जानाति सां रावणसा ज्ञातं स जटाधुरेष-
जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति” । स एवातत्त्वानुपाती यथा ।
“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारै-
कनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः । वेदाभ्यासज
डः कथं नु विषयव्याटसकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत्
मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः” चन्द्रादिष्वन्यत्रमेन
प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्ख्यानोवितर्कः ।
स एव उभयात्मा यथा “चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयो
गादूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु । स्त्रीरत्नदृष्टि-
परा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः”
अत्र तत्त्वानुपातित्वाद्भयात्मा निर्ख्यानो वितर्कः ।
अनिर्ख्यानो मिथ्याविषयो यथा । “अद्रेः शृङ्गं हरति
पवनः किंस्त्रिदित्य न्मसोभिर्दृष्टोच्छ्रायशक्तिचकितं सुगम्भ
सिद्धाङ्गनाभिः” । स एवामिथ्यारूपो यथा । “अय-
मसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशि
मौलिना । समधिहृद्मनेन च जिष्णुना सिदिति वेग-

वशान्मुमुदे गथैः” । स एव उभयात्मा यथा । माया सिद्धेषा
मतिविश्वमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यं मथाहमन्यः । गाण्डीव
सुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते” ।
९६ विधिः “सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्घतिम्” च० ।
“पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।
९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये । निषे-
धाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोदिधा । अनिष्टस्य तथा-
र्थस्य विध्याभासः परोमत इति” सा० द० । उदाहरणं
तत्र ज्ञेयम् । आक्षेपभेद इत्यन्ये ।
९८ विनोक्तिः “विनोक्तिः स्याद्दिना किञ्चित् प्रस्तुतं हीन-
सुच्यते तच्चेत् किञ्चिद्दिना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” ।
च० हीनत्वे “विद्या हृद्ग्रापि सावदग्रा विना विनय-
सम्पदम्” । रम्यत्वे “विना खलैर्विभालेषा राजेन्द्र !
भवतः सभा” । विनायगम्यतायामपि सा० द० । “निरर्थकं
जन्मगतं नलिन्या यथा न दृष्टं तुङ्गिनांशुविम्बम् । उत्पत्ति-
रिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन” ।
९९ विभावना “विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म
चेत् ? हेतूनामसमपत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मताः । कार्योत्-
पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धकेश अकारणात् कार्य
जन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ४ । विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा
काचिद्विभावना ५ । कार्योत् कारणजन्मापि दृष्टा काचित्
विभावना ६” च० । क्रमेण यथा । “अपि लाचारसाऽसिक्तं
रक्तं ते चरणद्वयम्” १ । “अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति
मन्मथः” २ । “नरेन्द्रानेव ते राजानुः दशत्यसिभुजङ्गमः” ३ ।
नरेन्द्रोन्दपो गरुडविद्याभिज्ञश्च दंशनप्रतिबन्धकगरुडविद्या
सन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तेस्तृतीया विभावना” “शृङ्गाद्वी
णानिनादोऽयसुदेति महद्दुःखम्” ४ । “शीतांशुकिरणा-
स्तनीं हन्त सन्नापयन्ति ताम्” ५ । “यशःपयोराशिरभूत्
करकल्पतरुस्तव” ६ । दर्पणे तु “विभावना विना हेतुं
कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा
परिकीर्त्तिता” इति लक्षयित्वा “विना कारणरूपनिव-
ध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव
भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं कचिदुक्तं कचिद्वेति”
व्यवस्थाय उदाहृतम् “अनायासकथं मध्यमशङ्करले
दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः” । अत्र
वयोरूपं निमित्तसुक्तम् “वपुर्भाति नतभ्रुत इति पाठे
तदनुक्तमिति भेदः ।

१०० विरोधः “जातिशतभिर्जात्याद्यैर्गुणैश्च गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्यैश्च वा मिथः । विरुद्ध-
मिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः” । सा०द० क्रमेण यथा ।
“तव विरहे मलयमरुद्दावानलः शशिरुचोऽपि सोम्याणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ने मलिनोदलमपि निदाघरविरस्थाः” ।
“सन्तसुसलासङ्गाह्वरुतरग्दृक्कर्म्मघटनया नृपतौ । द्विज-
पत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः” ।
“अजस्य मृहणतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । स्वपतो
जागरुक्कस्य याथार्थ्यं वेद कस्तवः” । “वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना
हरिणचक्षुषः । राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽ-
भवत्” । “नयनयुगासेचनकं मानसदृत्त्यापि दुष्प्रापम् । रूप-
मिदं मदिराख्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” । “त्वद्वा-
जिराजीत्यादि” “वल्लभोत्सङ्गेनेत्यादि” श्लोके चतुर्थपादे
“मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे द्रव्यवोर्विरोधः । अत्र
“तव विरह” इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जा-
तिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूच्यैर्जातिगुणक्रिया-
द्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो सुखत आभासते । विरहचेतुकत्वेन
समाधानम् । अजस्येत्यादौ अजत्वादिगुणस्य जन्मपहृणा-
दिक्रियाविरोधः । भगवतः प्रभावस्थातिशयितत्वात्
समाधानम् । “त्वद्वाजीत्यादौ” “हरोऽपि शिरसा गङ्गां
न धत्ते” इति विरोधः । “त्वद्वाजीत्यादिकविप्रोढोक्त्या
तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावे-
नोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विरो-
धोक्तौ च कार्यभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयो-
रपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । “आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभासद्रव्यते
चन्द्रा० “अमिन्नजिन्मिजिजिदौजसा स यत् विचार
दृक्चारदृगव्यवस्तं नैषधम् ।

१०२ विद्वतोक्तिः “विद्वतोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविषकृतं यदि”
च० । “दृषामेहि परचेत्वादिति वक्ति सखचनम्” ।

१०३ विशेषः “यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम् । किञ्चित्
प्रकुर्वन्तः कार्यमथक्यस्येतरस्य वा । कार्यस्याकरणं
दैवादिशेषस्त्रिविधस्ततः” । सा०द० क्रमेण यथा । “दिव-
मध्युपवातानामाकल्यगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति
गिरःकथमपि कथ्यो न ते वन्द्याः” । “कानने सरिदुद्देशे
गिरीशामपि कन्दरे । पश्यन्त्यनकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः
सुरः” । “मृह्णी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते
कलाविधौ । करुणाविसुखेन मृदुना हरता त्वां वद
किं न मे हृतम् ?” ।

१०४ विशेषोक्तिः “सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा”
सा०द० । तथेत्युक्ताहुक्तानिमित्तत्वात् । तलोक्तिनिमित्ता
यथा । “धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः” अत्र महामहिम-
शालित्वं निमित्तसुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे “कियन्तः
सन्ति भूतले” इति पाठे त्वसुक्तम् । अचिन्यनिमित्तत्वं
च असुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथग्गोक्तम् यथा “स एक
शस्त्रोजयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य
शम्भुना न हृतं बलम्” । अत्र तनुहरणेऽपि बला
हरणे निमित्तमचिन्यम् । इह च कार्यभावाः कार्य-
विरुद्धसङ्गावसुखेनापि सा०द० ।

१०५ विषमम् । “गुणैः क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्धस्य च सम्भवः । विरूपयोः
सङ्घटनाया च तद्विषमं मतम्” । सा०द० क्रमेण यथा । “सद्यः
करस्यर्शमवाय चित्तं रणेरेणे यस्य कृपाणलेखा । तमा-
लनीला शरदिन्द्रपाखु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते” ।
अत्र कारणरूपसिद्धतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
सारभन्ने” इति स्थितेर्विरुद्धा शुद्धयशस उत्पत्तिः ।
“आनन्दमन्दिमं कुवल्यदललोचने । ददासि त्वम् । विर-
हस्त्वयैव जनितस्त्रापयतितरां शरीरं मे” । अत्रानन्द-
जनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । “अयं
रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वद-
नमपूरि चारवारिभिः” । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो
नाभूत् प्रत्युत चारवारिभिर्वदनपूरणम् । “क्व वनं
तस्वल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता । नियतं
प्रतिकूलवर्त्तिनोवत धातुश्चरितं सुदुःसहम्” । अत्र
वनराजत्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना ।

१०६ विषादनम् “इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनम्”
च० । “दीपसृष्टीपयेद्यावत्तावन्नित्वा एव सः” ।

१०७ व्यतिरेकः “आधिक्यसुपमेयस्योपमानानुन्यूनतायथा ।
व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥ चतुर्विधोऽपि
साध्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आश्लेषाच्च हादशधा
श्लेषोपीति विरुद्धा । प्रत्येकं स्वान्त्रित्वात्त्वत्वा-
रिंशद्विधः पुनः” ॥ सा०द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये
हेतुरुपमेयगतसत्कारणसुपमानगतं निकर्षकारणञ्च ।
तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः” प्रत्येकं सुसदायेन वाचुक्तौ
त्रिविध इति चतुर्विधोऽप्युक्तावसानोपमेयस्य निवेदनं
शब्देनार्थेनाश्लेषे चेत हादशप्रकारोऽपि श्लेषोऽपि-

ब्दादस्त्रेषुऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानान् न्यूनता-
यामनयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति भिन्नत्वाऽप्य-
त्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । “अकलङ्क-
सुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा” । अत्रोपमेयगतमकलङ्क-
त्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रति-
पादनाच्च शाब्दसौपत्यम् । अत्रैव “न कलङ्कि विधूपममिति”
पाठे आर्षम् “जयतीन्दुं कलङ्किनमिति” पाठे तु इवादि-
तुल्यादिपदविरहादाच्चिप्रम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे चोप-
मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः” द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः ।
श्लेषे यथा । “अतिगाढगुण्यायाश्च नाजवङ्गङ्गुरा गुण्याः” ।
अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दसौपत्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
योर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः श्लेषः । अन्ये भेदाः पूर्व-
वदूह्याः । एतानि चोपमेयस्थोपमानादाधिक्ये उदाहर-
णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । “क्षीणःक्षीणो-
ऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद
सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्तते यातं तु” ॥ “अत्रोपमेयभूतयौवना-
स्यैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-
र्यये वा व्यतिरेक इति” केषाञ्चिच्चक्षणे “विपर्यये वेति
पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् ।
तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र
च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वातो-
दाहरणे कथञ्चिद्गतः । “हनूमदाट्टैर्यशसा मया पुन-
र्द्विषां हसैर्दूतपथः सतीकृतः” ॥ इत्यादिषु का गति-
रिति सुष्ठुक्तं “न्यूनताय वेति” ।

१०८ व्याघातः “व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा अतम्
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेत्यस्तदन्वया । सौकर्येषु च कार्यस्य
विरुद्धं क्रियते यदि” । सा०६० “दशा दग्धं मनसिजं जीव-
यन्ति इशैव याः” । “इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते ! ऋदुरसि नचायाससहना । ऋदुत्वं मे
हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न ऋदो सोढा यद्विरहकृत-
मायासमसमम्” ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुषा नायकेन नायि-
कायाः ऋदुत्वं सहगमनाभावहेतुं नोक्तं नानिकया तु प्रकृत
सहगमने ततोऽपि सौकर्येषु तदेव हेतुतयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा “निन्दायानिन्दाया व्यक्तियोजनिन्देति
नीयते” च० । “विधेः स निन्द्योयस्ते प्राजेकमेवाहरच्छिरः” ।
अत्र एकशिरोहर्त्तु शिवनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।

११० व्याजस्तुतिः “उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां
वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः” । सा०६० । निन्दाया

स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण
यथा । “स्तनयुगसुक्ताभरणाः कण्ठककलिताङ्गयद्यो देवः ।
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्वयो जाताः” ॥
“व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं यञ्जीवनाय
जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्रन्तु ते महदिदं घन ! धर्म-
राजसाहाय्यमर्ज्ययसि यत् पथिकाञ्चिह्नम्” ॥

१११ व्याजोक्तिः “व्याजोक्तिरन्यहेतुत्वा यदाकारस्य गोप-
नम्” च० । “सखि ! पश्य ऋदुरासमपरागैरसि धूसरा” ।

११२ शुद्धापङ्कुतिः “शुद्धापङ्कुतिरन्वसारोपार्थे धर्मनिङ्गवः” ।
च० “नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्” ।

११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्षञ्च शाब्दसूक्तः ३८६ पृष्ठे
आर्षो यथा “शब्दैः स्वभावादेकार्थे श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्”
सा०६० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्वयच्छेदः ।
“सर्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्” ।

११४ संसृष्टिः “यद्येत एवालङ्काराः परस्परविभिन्नताः । तदा
पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा” सा०६० “देवः
पायादपायाच्चः अरेन्दीवरलोचनः । संसारध्वान्नि-
ध्वंसहंसः कसनिसूदनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम्
अरेन्दीवरेत्यादौ चासुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसार-
ध्वान्नेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः,
शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र ससर्गः ।

११५ सङ्करः “अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाग्रयास्थितः । सन्दि-
ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्विधः पुनः” सा०६० । तत्रा-
ङ्गाङ्गिभावे यथा । “आकाशवेगविगलङ्गु जगेन्द्रभोगनिर्म्मोक्षप-
दुपरिवेष्टनयाम्बुराशेः । मन्वव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ अत्र निर्म्मोक्षपद्माप-
ङ्गवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कुतिः । सा च मन्दा-
किन्या वस्तुत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति
श्लेषस्तथापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव
चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तिरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च “मन्व-
व्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्यत्रे चाया अङ्गम् । उत्रे चा
चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तिरङ्गम् । यथा वा । “अनुरागवती सन्ध्या दिव-
सस्तुपुरःसरः । अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समा-
गमः” ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तिरङ्गम् । सन्देहसङ्करो
यथा । “इदमाभाति मगने भिन्दानं सन्तं तमः ।
अमन्दनेयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्” ॥ अत्र किं सुखस्य

चन्द्रतयाध्वसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति सुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति सुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतवोरेकधर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणसाभ्यादप्रस्तुतस्य सुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा ऽप्रस्तुतस्य सुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मघोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनासुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः । यथा वा सुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं सुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सङ्गावे पुनर्न सन्देहः । यथा “सुखचन्द्रं चुम्बति” इत्यत्र चुम्बनं सुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम् । चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम्, “सुखचन्द्रः प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मा रूपकस्य साधको मुखे उपचरित्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः । “राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वाभालिङ्गति निर्भरम्” । अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सङ्गेशोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवादुपकम् । “एवं वदान्भुजमेणाख्या भाति चञ्चललोचनम्” । अत्र वदाने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवादुपकस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदान्भुजम्” इत्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे, “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः । एवंञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वादुपकसमास एव । एकाश्रयानुप्रवेशो यथा । “कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा वदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितशेषविषयः । सरोमाञ्चोदञ्चतृककलशनिर्मिन्नवसनः परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहृदयः” ॥ अत्र “कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि” इत्यत्र क्कानुप्रासस्य “निरीक्षेत” इत्यत्र लकारभादाय द्वन्द्वानुप्रासस्य चैकाश्रयेऽनुप्रवेशः । एवं चात्वेवानुप्रासार्थापत्यलङ्कारयोः । यथा वा । “कुरवकारवकारखतां ययुरिति” अत्र रवकारवका इत्येकं वकारवकार इत्येकमिति यमकयोः । सा०द० ।

११६ सन्देहः “स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गलङ्कृतत्वयम्” च० “पद्भुजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निर्णयः” ॥

११७ समम् “समं स्यादानुख्येण ज्ञानायोग्यस्य वस्तुनः” । सा०द० “शयिनसुपगतेशं कौसुदी भेषसक्तं जलनिधिमसुरूपं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा” । आनुख्यञ्च कारणा-

नुख्यं तदनुख्यसुख्यम् इदमपदार्थस्यायत्नसिद्धिहेतुकत्वञ्च । “सुखरूपमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः । विना यत्नेन । तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यममिति” च० उक्तेः तत्कारणात्सुख्यसक्तम् कारणात्सुख्यं यथा “नीचप्रवणता लक्ष्मि ! जलजायास्तवोचिता” । ततीयं यथा “युक्तोवारणलाभोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः” ।

११८ समाधिः “समाधिः सुकरे कार्ये दैवाइस्त्वनरागभात्” च० । “मानमस्थानिराकर्तुं पादयोर्भे पतिष्यतः । उपकाराय दिश्येदसुदीर्घं धनगर्जितम्” । स० कण्ठा० तु “समाधि मन्वधर्माणामन्यतारोपणं विदुः । निरुद्धे दोऽथ सोद्भेदः स द्विधा परिपद्यते” इति लक्षितम् । उदाहरणं नृग्यम् ।

११९ समासोक्तिः “समासोक्तिः समैर्यत् कार्यं लिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः” सा०द० ॥ तत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा । “व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया वज्रोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः । आलिङ्गसि प्रमभमङ्गमशेषमस्या धन्यस्तमेव मलयचलगम्भवाह !” अत्र गम्भवाहे हठकासुकव्यवहारसमारोपः । लिङ्गसाभ्येन यथा । “असमाप्रजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रस्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः” ॥ अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वसाभ्येण रविसन्ध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसाभ्यन्तस्मिपतया साधारण्येनौपन्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र स्मिपतया यथा । “विकसितसुखीं रागासङ्गाद्भलित्ति मिराष्टतिं दिनकरकरस्यृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः । जरठलवलीपाखण्ड, च्छायो मृशं कलुपान्नरः अयति हरितं हन् प्राचेतसीं त्रिहिनद्युतिः” ॥ अत्र सुखरागादि स्मिपता । अन्यदुदाहृत्यं सा०द० ।

१२० ससञ्चयः “ससञ्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥ शुष्मौ क्रिये वा युगपत् स्यातां तद्वा शुष्मक्रिये” सा०द० । यथा । “हंहो धीर ! समीर ! हन् जननं ते चन्दनचमाभृतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरोवारिभिः ॥ प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्षते कोकिलः” ॥ अत्र दाहे एकस्मिन्चन्दनभूषणरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां ज्वलनराणासुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि ज्वलनं शोभनत्वात् सद्योगः । अत्रैव चतुर्थपादे सत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः । सदसद्योगो यथा ।

- “शयी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगत-
वारिजं सुखमनवरं स्वाकतेः । प्रभुर्धनपरायणः सतत-
दुर्गतःसज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्र शल्यानि मे” ॥
“अरुणे च तरुणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम् ।
सुखमामतञ्च सखि ! ते ज्वलितशास्यान्तरे स्मरज्वलनः” ॥
अत्राद्योऽङ्गे गुणयोर्वींगपद्यं द्वितीये क्रिययोः । उभयो-
र्वींगपद्ये यथा । “कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्के
रुहसोदरञ्चि चक्षुः । पतितञ्च महीपतीन्द्र ! तेषां वपुषि
प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥ “धुनोति चासिं तनुते च
कीर्त्तिम्” इत्यादावैकाधिकरख्येऽप्येव दृश्यते ।
- १२१ सम्बन्धातिशयोक्तिः “सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योग
कल्पनम् १ योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्यते” २ च०
“सौधापाणि सुरस्यास्य स्मृशनि विधुमण्डलम्” ॥
“त्वयि दातरि राजेन्द्र ! स्रष्टुमात्राद्रियामहे” ।
- १२२ सम्भवः “प्रभूतकारणात्सोकात् स्यादेवमिति सम्भवः ।
स विधौ वा निषेधे वा द्वये वा नद्वयेऽपि वा” ४
स० क० क्रमेण यथा “त्वयादातुं जलसुपनते शार्ङ्गि-
णोवर्षचौरे न स्यात् सिन्धोः पूथुरपि ततो दूर
भावात् प्रवाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनभावार्थ्य
दृष्टीरेकं सुक्तागुणमिव भवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्” ॥ अत्र
उक्तरूपेण दृश्योभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं
विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्व
निषेधरूपसम्भवश्च एवंविधनिषेधतदुभयानात्मकसम्भवयो
रदाहरणे न्युते ।
- १२३ सम्भावनम् “सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये”
च० । “यदि तिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि
नायुषः स्यात् । पारेपराङ्गं गणितं यदि स्याद् गण्येयनिः-
शेषगुणोऽपि स स्यात्” ।
- १२४ सहोक्तिः “सहार्थस्य बलादेकं यत् स्याद्वाचकं द्वयोः । सा
सहोक्तिर्लभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्” सा० द० । अति-
शयोक्तिरप्यलाभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्य-
विपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेष-
निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । “सहाधर-
दलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः” अत्र रागपदे श्लेषः ।
“सह कुसुदकदर्भैः कामसुक्तासयनः सह घनतिमि-
रैवैर्धैर्यसुत्वाहरयनः । सह सरसिजपण्डैः खान-
मासीलयनः प्रतिदिशमसृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति” ॥ अत्रो-
क्तासादीनां सम्बन्धभेदादेव भेदो न तु लिख्यते ।

- १२५ सामान्यम् “सामान्यं प्रकृतस्यान्यतदात्म्यं सदृशैर्गुणैः” ।
च० “सल्लिकाचितधम्मिल्लाञ्चारुचन्दनचर्चिताः । आवि-
भाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकासमिसारिकाः ।
- १२६ साम्यम् “द्वयोर्यत्सोक्तिवाक्यार्थादौपम्यार्थोऽवगम्यते । उप-
माकारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत् । तदानन्त्येन भेदानां
संख्यानं तस्य दुष्करम् । दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्ति
रेव च । तत्रेवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते । इवा-
देरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः । वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य
न्यसनात् तत् सधर्म्मणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति-
रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्वययोगादिहेतुके । साम्ये
पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते” स० क० ॥ तत्र क्रिया-
निमित्तम् “स्थितः स्थितासञ्चलितः प्रयातां निषेदुषीमास-
नबन्धधीरः । जलाभिलाषी जलमाददानां ह्यावेव तां
भूपतिरन्वगच्छत्” ॥ इदं पूर्वम् । उत्तरं यथा ।
“रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकसुदतत्वम् ।
न कारणात् स्वादिभेदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव
प्रदीपात्” । अन्यान्युदाहर्याणि ।
- १२७ सारः “उत्तरोत्तरसुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते” । च०
“सधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः” ।
- १२८ सूक्ष्मम् “संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणो द्भितेन वा । कयापि
सूच्यते भङ्गा यत् सूक्ष्मं तदुच्यते” । सा० द० सूक्ष्मः स्थूल-
मतिभिरसंलक्ष्यः । तत्राकारेण यथा । “वक्त्रस्यन्दिस्त्रेद्विन्दु
प्रबन्धैर्द्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे । पुंस्त्वं तन्प्रा
व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिखेत्”
अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषा-
यितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम् ।
इद्वितेन यथा । “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद-
ग्धया । हसन्नेत्रापरिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम्” ॥
अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः ।
- १२९ स्तोकोक्तिः “स्तोकोक्तिर्यत् लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता” ।
च० “भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ।
- १३० स्मरणम् “सदृशानुभवाद्भवस्तु स्मृतिः स्मरणमुच्यते” । सा० द०
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलेत्खड्गनभङ्गुलम् । स्मरामि वदनं
तस्याञ्चारुचञ्चललोचनम्” । स० कण्ठ० तु भेदो-
दर्शितः । “सदृशादृष्टिनादेरनुभूतार्थवेदनम् । स्मरणं
प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्वह्निः” । तत्र सदृशवस्तुदर्शन
जन्यं स्मरणसङ्कोदाहरणे । अदृष्टहेतुकं यथा “सुनिशुताप्रणय-

स्मृतिरोधिना मम वियुक्तमिदं तमसा मनः। मनसिजेन सखे।
प्रहरिष्यता धनुमि चूतशरस निवेशितः” । अत्र कश्चिद्युता
शकनलाप्रणयस्मृतिविरोधिना अज्ञानेन मम मनो
वियुक्तमित्यदृष्टं स्मरणम् न सद्भवस्तद्दर्शनजन्यम् । चिन्ता-
जन्यम् यथा “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुद्धाम् । अहो
दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदि-
दमिति बुद्धिं जनयति, । अत्र प्रत्यक्षेषु स्रोतस्वरूपादिषु
चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं स्मरणम् आदिपक्षत्वात् पर-
प्रयत्नादपि यथा “दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृद-
येन । स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चिन्तीकृता काना” ।
अत्र परप्रयत्नजन्यत्वात्सात्वत्त्वम् । प्रत्यभिज्ञानं यथा । “स्वयं
पुरा परिचितो नियतं स एष संजीवनस मनसः परिभोह-
नश्च” । अत्र य एव पूर्वोद्भूतः स एवैष इति प्रत्यभिज्ञा
स्मरणम् । स्वरूपं यथा । नागानन्दे “अद्य खलु स्वप्ने
जानामि सैव प्रियतमा अत्र चन्दनलतामृष्टे चन्द्रकान्त-
मन्थिशिलायासुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि सासुपलभ-
मानेव रुदती मया दृष्टा” जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे
स्वप्नस्य वर्णनम् । स्वप्नप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वोद्भूतसंस्कारजात-
त्वात् स्मरणत्वम् ।

१२१ स्मभावोक्तिः “नानावस्त्रं पदार्थानां रूपं साक्षाद्दिवन्वतो ।
स्मभावोक्तिश्च जातिश्रेत्याख्यासालङ्कृतिर्मता” दण्डी “तुण्डौ
रातास्रकुटिलैः पदैर्हरितकोमलैः । त्रिवर्षराजिभिः कण्ठै-
रेजे मञ्जुगिरः शुक्लाः” । “कलकषितगभैश्च कण्ठे नार्घुर्षिते-
क्ष्णः । पारावतः परिभ्रम्य रिरं सुसुम्बति प्रियाम्” । “बभूव
मन्दरोमाञ्च कुर्वन् मनसि निर्दृष्टिम् । नेत्रे चाभीक्ष्य
क्षेप प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते” । “कण्ठेकालः करस्थेन कपाले-
नेन्दुशेखरः । जटाभिः स्निग्धताम्नाभिराविरासीद्दृषध्वजः” ।
‘जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावास्थानशीलश्चम् । शास्त्रेषुसैव
सास्त्राज्यं काव्येषुथेतदीश्रुतम्” । इयं जातिरपि ।

१२२ हेतुः “हेतोर्हेतुमता साङ्गं वर्णनं हेतुश्च्यते ॥ हेतु
हेतुमतोवैक्यवर्णनं हेतुश्च्यते २” । “ब० असावुदेति शीतांशु
मान्च्छेदेन सुभ्रुवाम्, १” । “लक्ष्मीविलासोभवतः कटाचा-
नेक्ष्यं प्रभो २ ।

१२३ हेत्वपङ्कतिः “शुक्ला स एव पूर्यं चेतुश्च्यते हेत्वपङ्कतिः”
च० स एव धम्मनिष्कव एव । “नेन्दुस्त्रीयो न निश्चर्कः
सिन्धोरौज्योऽयस्मृतिः” । अत्रेऽलङ्काराण्येवान्तरमूतः ।
देह भूषणानि च शिरस्त्रादीनि तानि च प्राधान्यादष्टौ “शिरसं

स्त्रुटं हारः कुण्डलं चाङ्गदं तथा । कण्ठकणं वलयञ्चैव मेख-
लेख्येषु वरम्, । वरं प्रधानं तेन अप्रधानानि पादकटका-
दीन्यपि । तत्र भूषणद्रव्याणि “पद्मारागस्रवज्जञ्च गोमेदो-
विजयस्तथा । रुक्ता वैदूर्यनीलानि तथा मरकतादयः ।
सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपदृश्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने
न निश्चयः । प्रधानभूषणं प्रायः शिरसोहं विधीयते, ।
भृगु० “सुसदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः” युक्ति
क० नवालङ्कारधारणे विहितनक्षत्रादि यथा “रेवत्यन्त्रि-
धनिषामु हस्तादिष्वपि पञ्चसु । गुरुशुक्रबुधाङ्गेषु वस्त्राल-
ङ्कारधारणम्” ज्योति० अत्रापवादः “उद्वाहे राजसम्माने
ब्राह्मणानाञ्च सम्मतौ । अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कार-
धारणम्” । ईनायकयोरङ्गजादिभावभेदेषु ते च यथा “यौवने
सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावहाव-
हेलास्तयोऽङ्गजाः । शोभा कानिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रग-
ल्भता । औदार्यं धैर्यं मित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः । लोला
विलासोविच्छित्तिर्विबोकाः किलकिञ्चित्तम् । मोट्टायितं कुट-
मितं विभ्रमोल्लसितं मदः । विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च
कुट्टहलम् । हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः । स्वभा-
वजाश्च भावाद्यादश्च पुंसां भवन्त्यपि” । पूर्वो भावादयो
धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यभी
नायिकाश्रिता एव विकृति विशेषं पुष्णन्ति” सा०द०
उक्ताः । एषां लक्षणाणि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते । ७अनलगुरौ
चतुषकबे” ॥ १२३कारे गणभेदे च ॥ [समर्थं धनादौ ।

अलङ्कुमारि लि० अलङ्कुमार्यै तद्गणायै । कुमारोभरण-
अलङ्कृत लि० अलम्+क-कर्णणि क्त । भूषिते मख्ण्डते ।
“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा०द०
“सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूकुदं” इत्यमरः ।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+क-भावे क्तिन् । १ भूषणे करणे क्तिन् ।
२ भूषणसाधने अलङ्कारशास्त्रोक्ते ३ उपमादालङ्कारे च “तद-
दोषो यद्दार्थावनलङ्कृती पुनःकापि” काव्य० प्र० “यो
विद्वान् मन्यते काव्यं यद्दार्थावनलङ्कृती । असौ न
मन्यते कस्मादसुष्णमनलङ्कृती” चन्द्रा० ।

अलङ्कृत्या स्त्री अलम्+क-भावे य । भूषायाम् ।

अलङ्कामिन् लि० अलं पर्याप्तं गच्छति स्थिति स्त्रियांङीप् ।
गमनसमर्थे रिपुं प्रति गन्तरि ।

अलङ्कनीय लि० न लङ्कनीयः । अनति क्रमशीले । “तद्ग-
त्वमितरा नाक्षौ नेदं सिन्धावगाधता । अलङ्कनीयता-
हेतुभयं तन्मनस्त्रिनि” भाषः ।

अलङ्कारे लि० न लङ्प्रत्ययः । अत्रत्यक्रमणोये । “लिलङ्कारविषयो लोकोक्तलङ्प्रत्यानलङ्प्रयोगः” भाषः ।
 अलङ्कारिणी अत्रा पर्याप्ता सती जायते जन-ड गौरा० डोष् । सुश्रुतोक्ते सन्निगतरीगभेदे यथा । “पूयानसः सोपनाहः स्यान्ना पर्याप्तिकालजी । कर्मिन्प्रत्ययश्च विज्ञेयारोगाः सन्निगता नव” । तल्लक्षणं तत्रैव “जाता सन्वौ युक्तव्येऽलजी स्यात्तस्मिन्नेवास्थापिता पूर्वलिङ्गैः” इति ।
 अलङ्कारिणी न लङ्कारिणी विरोधे न० त० । १ धात्वे अभावे न० त० । २ लङ्कारिणी । न० व० । ३ लङ्कारिणी लि० ।
 अलङ्कारिणी पु० अलं सामर्थ्यं जृष्णाति जृ-अच् पृ० उत् । मयिके अलिङ्कारे बह्वजलाधारे (जात्वा) षट्त्वये पात्वे । [धनादौ ।
 अलङ्कारिणी विक् लि० अलं जीविकायै ष्टत० । जीविकापर्याप्ते अलङ्कारिणी लि० अलं जुष्यते कर्मणि वा० क् । भक्षयपर्याप्ते मांसादौ । “अथ तच्छृतस्य परित्ठन्दति तदलङ्कारिणी” शत० ब्रा० “मांसं हि जीवाय भक्षयार्थं पर्याप्तं भवति” भा० ।
 अलङ्कारिणी पु० अल-वा अतिच् । गीतिमाहकायाम् खरसाधनार्थे सारिगामादिखरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीतेः प्रारम्भात्तेषां गीतिमाहकात्मम् ।
 अलङ्कारिणी लि० अलं प्रभूतं धनमख्यस्य अच् । पर्याप्तधने षट्ठवे । “निरादिपधने च प्रतिभूः स्यादलङ्कारिणी” मनुः ।
 अलङ्कारिणी अल्य० अलम्+अतिशये तरप् आसु । अत्यर्थं पर्याप्तदावर्थे “पुरोडाशभजासिद्धिः कर्तुमलङ्कारिणी” भाषः । एवं तमप् आसु । अलङ्कारिणी तत्रैवार्थे अल्य० ।
 अलङ्कारिणी पु० अलमत्यर्थो धूमः । धूमसमूहे जटाध० । [शीघरः ।
 अलङ्कारिणी लि० न लङ्प्रत्ययः । प्राप्तिभङ्गे “अलङ्कारिणी प्राप्तिपर्याप्तयोगः” अलङ्कारिणी लि० न लङ्प्रत्ययः । अप्राप्ये । “रोगे चालङ्कारिणीये च सीमन्ते पुंसवेऽपि च । यद्दाति ससुहिदं पूर्ववापि न दुष्यति” कालमा० मरी० । “अलङ्कारिणीये पुनरप्राप्यसम्बन्धनिमित्ते अथैवान्दिवसे पूर्वैव मलमासे” शु० त० रघु० ।
 अलङ्कारिणी अल्य० अल-वा० अस् १ भूषणे “जनशिल्पीमलङ्कारिणी यः प्रपद्य इव प्रियम्” अस् उपपदसंज्ञा अलङ्कारिणी “अलङ्कारिणी सुतादानं देवं धर्मं प्रचक्षते” मनुः । २ सामर्थ्ये शक्ती “विनायकदलमभूषु रिज्यायै तपसः” सुतः “कथा हि खलु पापानामलङ्कारिणीये सतः” इति च भाषः “वरेश्च शमितं लोकोक्तं दग्धं हि तत्तपः” कुमा० ३ पर्याप्तौ ४ संपूर्णतायां ६ प्राच्ये “प्रतिभूः स्यादलङ्कारिणी” मनुः अलमख्यस्य धनम् अच् बह्वधनइत्यर्थः कुङ्कु० । ७ शरणे, “अलं विवादेन यथा श्रुतं तया”

कुमा० “अलं विवादेन यथाविधीयताम्” महाना० ८ निषेधे ‘आलङ्कारिणी’ वधोऽर्थे स दारानपाहरत्” भाषः ९ निरर्थकत्वे १० अस्त्वर्थे ११ अवधारणे १२ अत्यर्थे च गम्बर० ॥
 ‘विजयायेत्यलमन्वशान्कुनिर्णाम्’ किरा० “अलं भूयः” मल्लि० । लक्ष वा रः अस् । तत्रार्थे अरङ्कृतशब्दे उदा० ।
 अलङ्कारिणी पु० अलं यत्ने निरर्थः पशुः । “अप्रशक्ते पशौ “अलङ्कारिणी” कात्या० १९, १, ४, पशुर्वाग्यः सन् यो नाम पशुचिन्दते सोऽलङ्कारिणीपशुः” कर्क० ।
 अलङ्कारिणी श्लेषायां पु० अलं समर्थः पुरुषाय “अप्रहञ्चेत्यादिना” पा० साधे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतिमङ्गादौ पुरुषे ।
 अलङ्कारिणी स्त्री अलम् व्यर्था बाधितविषयत्वात् पर्याप्ता वा बुद्धिः । मिथ्याबुद्धौ, पर्याप्तबुद्धौ च । “पश्यन्निनालङ्कारिणीमवाप” किरा० १२, ३९, श्लोक० व्या० मल्लि० ।
 अलङ्कारिणी पु० अलं पुष्पाति पुष-क पृ० पश्य वः । १ वमने ऋद्धने । २ प्रहस्ते रावणमन्त्रिराजसे ३ घटोत्कचहृते राजसभेदे च “अलङ्कारिणी तया युद्धे विचरन्मभीतवत् । हैङ्गुलिः प्रययौ तूर्णम्” इत्युपक्रमस्य ‘रिपुं निहत्यामिननन्द वै तदा हृत्लङ्कारिणीं पकमलङ्कारिणीं यथा” भा० द्रो० प० । अलङ्कारिणी पनामानौ च द्वौ राजसौ कुश्चोत्वयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः भी० प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः । ४ अप्सरोभेदे तच्छब्दे विदितः । ५ सुखीत्यां भेदि० ६ लङ्कारिणी लतायाम् ७ अन्याप्रवेशार्थं दत्तजलरेखायाञ्च स्त्री राज० । तस्याः फलम् अश् लुप् तत्फले न० । “हृत्लङ्कारिणीं पकमलङ्कारिणीं यथा” भा० द्रो० प० ।
 अलङ्कारिणी लि० अलम्+सामर्थ्ये भू-गुञ् । “समर्थे “विनायकदलङ्कारिणीं रिज्यायै तपसः सुतः” भाषः ।
 अलङ्कारिणी पु० न लङ्प्रत्ययः विरोधे न० त० । १ लङ्प्रत्ययविनि उद्भवे । “शक्रादिष्वपि लोकेषु अयमाशौ लयालयौ” रामा० अभावे न० त० । २ विनाशभावे नास्ति लयोऽस्या ३ अस्थानशून्ये भ्रमणशैले “स्नानमानमति कालिमालया” भाषः “लये लयनं कचिदस्थानं नास्ति यस्याः” मल्लि० ४ विनाशशून्ये च लि० ।
 अलङ्कारिणी पु० न० व० । देशभेदे ।
 अलङ्कारिणी पु० अलमर्कतेऽर्च्यं ते वा अर्क-अच् अर्च-घञ् वा शक० । १ श्रेतार्कघ्णे २ क्षिप्रकुक्करे ३ लभिभेदे च स च भा० शा० प० दर्शितः यथा “अथ कभिः श्लेषभेदोमांसयोषितमीजनः । दारुणो दारुणस्यार्थः कर्षस्याभ्यासमागतः । स तस्योर-

मघासाद्य विभेद रधिराशनः । न चैनमशक्तुं क्षेमं हन्तुं
वापि गुरोर्भयात् । स दृश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन
भारतः । गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमपेक्षत स्तूर्यजः । कर्णस्तु
वेदनां धैर्यादसह्यां विनिगृह्य तां । अकम्पयन्नव्यथ-
यन् धारयामास भार्गवम् । तदास्य रधिरेशाङ्गं परिसृष्टं
भृगुहृहः । तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्त्रस्तश्चेदमब्रवीत् ।
अहोऽस्माद्युचिताभ्यामः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व
मयं त्वक्ता याथातथ्यमिदं मम । तस्य कर्णस्तदाच
कृमिणा परिभक्ष्यम् । ददर्श रामस्तं चापि कृमिं शूक-
रसन्निभम् । अष्टपादन्तोच्छ्रदंष्ट्रं सूचिभिरिव संष्टतम् ।
रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलकं नाम नामतः । स दृष्टमात्रो
रामेण कृमिः प्राणानवाहजत् । तस्मिन्नेवाहजि क्लिन्न-
स्तदङ्गु तमिवाभवत् । ततोऽन्नरीचे दृष्टे विश्वरूपः कराब-
वान् । राक्षसो लोहितपीवः कृष्णाङ्गो भिषवाहनः ।
स रामं प्राञ्जलिभूत्वा बभाषे पूर्यमानसः । स्वस्ति ते
शृगुशार्दूल । गर्भम्यामि यथागतम् । मोक्षितो नरका-
दस्माद्भवता मुनिसत्तम ! भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वं प्रियं
मे भवता कृतम् । तमवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्तं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् । सोऽब्रवीद-
हमासं प्राग्दंशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात !
भृगोस्तुस्त्ववया इव । सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्या-
मपहरं बलात् । महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽमतं भुवि ।
अब्रवीद्धि स मां क्रोधात्तव पूर्वपितामहः । मूलसंभ्रा-
शनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे । शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्म-
न्त्रिलेवं तमथाब्रुवम् । भविता भार्गवाद्भामादिति माम-
ब्रवीद्भृगुः” ।

अलपस् न० न रपः पापम् न० त० रस्य लः । अपामे पुण्ये ।
अलबाल न० लबमालाति ला-क न० त० । वृक्षसेकार्थे
वृक्षमूले ऋदादिक्रते जलाधारे वेष्टने स्वार्थेऽण् । आल-
बालमथ्यत् ।

अलस त्रि० न लसति व्याप्रियते लस-अच् । अवश्यकर्त्तव्येषु
शरीरापाटवमभिनीय श्रुताप्रयासे, “ऋदुतरतनवोऽलसाः
प्रकृत्याः” माघः अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकति-
कोऽलसः । २ क्रियाभन्दे च (पाङ्गु इ) श्पादरोगभेदे,
शृङ्गभेदे च पु० । ५ हंसपदीलतायां स्त्री । पादरोगो यथा
“क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरो पादौ कण्डूदाहुरुजान्वितौ । दृष्टकर्दम
संस्पर्शादलसं च विभावय” पादौ सिक्त्वारनालेन लेपनं
ह्यलसे हितम्” इति च शृणुतः । गर्गादिगणपाठात्

शृनिभेदे ततः अपत्ये यञ् आलसस्तदपत्ये लोहिता० यूनि
ष्फ आलस्यायनः । अलसस्य भावः ष्यञ् । आलस्यम् न० तल्
अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न० । क्रियाकरणाय अप्रयत्ने ।
अलसक पु० न लसति अनेन लस करणे-बा० वुन् । शृरोगभेदे ।
यथाह शृणुतः “अजीर्णमामं विष्टम् विदग्धं च यदो-
रितम् । विस्तृत्यलसकौ तस्माद्भवेताम्” इत्युपक्रम्य “कुक्षि-
रानह्यतेऽत्यर्थं तास्यत्यत्यर्थं च कूजति । निरुद्धोमारु
तोत्रापि कुक्ष्यावुपरि धायति । वातवर्चोनिरोधश्च यस्या
त्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य त्वं” ।
तद्विरुक्तिरपि अन्यत्र दर्शिता “प्रयाति नोद्धं नाधस्ता-
दाहारो न च पच्यते । आमाशयोऽलसीभूतस्तेन सोऽल-
सकः स्मृतः” । अलस+स्वार्थे कन् । २ अलस शब्दार्थे त्रि० ।
अलात पु० न० । ला-क्त न० त० । (कोयाला) इति ख्याते
(आङ्गार) इति ख्याते च अर्द्धदग्धकाष्ठे । “निर्वाणाला-
तलाधवम्” कुमा० ।

अलातण त्रि० अलमत्यर्थमाहत्या आतर्दनाः अलम्+आ
+तद् नि० दस्य न मलोपश्च । आतर्दनशीले । “अला-
तणसो विदयेषु सुष्टुताः” ऋ० १, १६६, ७, “अलातण्यसः
अलमत्यर्थं शतृणामातर्दनाः” भा० ।

अला(बु)ब् स्त्री न लन्वते न+लबि-उ षित् नलोपश्च वृद्धिः ।
(लाउ), लन्वाम् । वा जडि । अलाबूचाल । “अलाबू
वर्तुलाकारां वार्ताङ्गु कुन्दसन्निभाम् स्मृतिः” ।

अलाबुमय त्रि० अलाबु+विकारे मयत् । शुक्लालाबुत्वङ्
निर्मिते पात्रे “यतिपात्राणि ऋद्धेषुर्दावलाबुमयानि च ।
सजिलैः शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चावधर्मणम्” या० स्मृतिः ।

अलाबुकट न० अलाबूनां रजः अलाबू+रजोऽर्थे
कटच् । लम्बीरजसि ।

अलाभ पु० न लाभः अभावे न० त० । शलाभाभावे “नायं
नलः खलु तवातिमहानलाभः” नैष० “सुखदुःखे समे
कला लाभालाभौ जयाजयौ” गी० “अलाभे चैव कन्यायाः
ज्ञातकत्रतमाचरेत्” स्मृतिः “अलाभे न विषादी स्नात्नामे
चैव न हर्षयेत्” मनुः । न० ब० । शलाभम्युत्थे त्रि० ।

अलाय त्रि० ऋ-आय-रस्य लः । शृगमनशीले २ अभिसस्य
गन्तरि शनौ च । “अलायस्य परशुननाथ” ऋ० ८, ६७, ३०,
“अलायस्य अभिगमनशीलस्य शनोः” भा० ।

अलार न० अरार्थे ते ऋ-यङ् लुक् अच् रस्य लः ।
कपाटे शब्दरत्न० ।

अलास पु० न लसति अनेन लस-करणे षञ् न० त० ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुतः । “जिह्वागास्तु कण्ठ-
कास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलास उपजिह्विका च” इत्युक्त्वा
“जिह्वाऽनिवेन स्फुटिता प्रलुप्ता भवेच्च शकच्छदन-
प्रकाशा । पिप्पेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि
कण्ठकैश्च । कफेन सुवीं वज्रलाचिता च मांसोद्भूतैः
शाल्मलिकण्ठकामैः । जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः
सोऽलाससञ्चः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति
प्रवृत्ते मूले तु जिह्वा म्भवेति पाकम्” ॥ स तु असाध्यरोगः
यथोक्तं तत्रैव । “असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्न
यादृशा” इत्युपक्रम्य “जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वुदं तथा”
इत्ययं भिधाय “असाध्याः कीर्त्तिताहेतुरेते रोगा नव दशैव च”
अलि पु० अलति दंशे, कूजिते, शब्दिते, वा समर्थो भवति
अल-इन् । १ अमरे, “अलमखेरिव गन्धरसावमू” माघः ।
“श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनाम्” “मङ्गुदपाति पटलैर-
लीनाम्” इति च माघः “अलिपङ्कीरजेकशस्त्रया” कुमा० ।
२ वृश्चिके, ३ कात्के, ४ कोकिले, ५ वृश्चिकराशौ च स च
द्वादशधा विभक्ताराशिक्रमसाष्टमो भागः विशाखाद्यपादा-
चुराधाज्येष्टारूपः । ईसुरायां च ।
अलिक न० अल्यते भूयते अल-कर्म्मणि इकन् । ललाटे ।
“असंख्यतालकिनीमलिकलेखाम्” काद० ।
अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः । १ कुलवृत्ते
राजनि० । २ भ्रमरकुलव्याप्ते त्रि० “अलिकुलसङ्कुल कुसुम
निराकुल नवदलमालतमाले” जयदेवः ।
अलिगर्भ पु० अलिखिव वृश्चिक इव मृशोति मृध-अच् ।
(आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।
अलिगु पु० अलिखिव दुःसहा गौर्वाण्यी अस्य । गर्गादिगण
पठिते ऋषिभेदे । ततः गौत्रे यज् अलिगव्यः । तदपत्ये
पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० षफः । आलिगवायनी ।
अलिङ्ग त्रि० नास्ति लिङ्गं चापकहेतुश्चिङ्गं वा यस्य । १ अनु-
मापकहेतुम्यन्ते २ चिङ्गम्यन्ते च । वेदान्तिमतसिद्धे परमा-
त्मनि पु० । न०त० । लिङ्गभिन्ने ३ अननुमापके तच्च सांख्य-
मते “हेतुमदन्तित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् ।
भावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” सा०का०
उक्तमव्यक्तम् । “अकार्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमना-
श्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति” सा०त०कौ० ।
तद्धि न कस्यापि लिङ्गम् कार्येण कारणानुमानमिह
विवक्षितं तेन सहस्यकारित्वेन परार्धतया तस्य पुरुषानु-
माकत्वेऽपि न क्षतिरिति च तत्रानुसन्धेयम् “तदलिङ्ग-

मेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः” वै०सू० । “कर्म्म न तावत् सम-
वायिकारणतया आकाशमनुमापयत् कर्म्मण एकद्रव्यत्वात्
एकमात्रमूर्त्तिसमवायिकारणत्वात्” वै०सू० उ० । ४ दुष्ट-
चिह्ने च । [भिन्ने ब्रह्मचारिप्रभृतौ ।
अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेशधरो । कपटवेशधारि-
अलिजिह्वा स्त्री अलिखिवक्षुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्यायां क्षुद्र
जिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । तत्रैव ।
अलिञ्जर पु० अलनमलिः अल-इन् तं जरयति जृ-अच्
ट्षो० सुम् । (जाला) इति ख्याते ऋणस्ये जलाधारे
पालभेदे मणिके । “उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो
मृतः । अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसङ्गप्रभम्” भा०व०प० ।
अलिदूर्वा स्त्री अलिखिवाकारेण दूर्वा । मालादूर्वाऽयाम् ।
अलिन् पु० अलं वृश्चिकपुच्छस्यकण्ठकं विद्यतेऽस्य इति,
अल-इनि वा । १ वृश्चिके, २ अमरे च । “मलिनमाऽलिन
माधवयोषिताम्” माघः स्त्रियां ङीप् अलिनी “रमता-
लिनी शिलीन्ध्रे” माघः ।
अलिन त्रि० अल-वा० इनन् । पथ्याप्ते तपोभिरतिप्रवृद्धे ।
आ पक्ष्यासोभलानसोभनन्तालिनासो विप्राशिनः” ऋ०
७।१८।७। “अलिनाः तपोभिरतिवृद्धाः” भा० ।
अलिन्द पु० अल्यते भूयते अल+कर्म्मणि क्तिन्च् । १ द्वार
प्रकोष्ठे २ बहिर्द्वारवर्तिनि चत्तराकारे प्रदेशे । “यस्या-
भलिन्येषु न चक्रुरेव सुगुणाङ्गना गोमयगोमखानिः” माघः
२ बहिर्द्वारभागमाले ३ देशभेदे ४ वृद्धेयतासिनि ५ तद्व्राजनि च
ब०व० । “अलिन्दाः कालवास्यै कुण्डकाः करटा स्त्रया”
भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने ।
गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीप् । अलिन्दी ।
अलिपक पु० कुत्सितवर्णेन लिप्यते लिप-वा० कर्म्मणि वुन् ।
१ कोकिले २ ऋद्धे ३ कुक्कुरे च भेदि० ।
अलिपत्रिका स्त्री अलिखिवृश्चिक इव पत्रमस्याः वा कपि चत्र
इत्त्वम् । वृश्चिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपर्यप्यत् ।
अलिप्रिय न० इत० । १ कोकण्ठे रत्नोत्पले २ भ्रमर-
प्रिये त्रि० ३ पाटलावृत्ते राजनि० ।
अलिमक पु० अलिखिव मक्कते-मक्क अच् पृ० कलोपः ।
१ भेके २ कोकिले ३ ऋद्धे ४ मधूकण्ठे ५ पद्मकेशरे च भेदि० ।
अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+प्थिच् अल् । मणिकारीवृत्ते
अलिम्यक पु० कुत्सितं लिप्यते वस्त्रेन लिप-वा० कर्म्मणि श
न०त० संज्ञायां कन् । १ ऋद्धे २ कोकिले ३ मधूकण्ठे ४ भेके
५ पद्मकेशरे च ।

अलिल् पु० ऋ-इलच् रस्य लः । वेदान्तप्रसिद्धे गगन-
चारिणि पद्भिर्भेदे-अलिबः पक्षिणः पुत्रो गगनाद्याति
भूतलम् । स्वबोधभावतः, स स्वबोधे गालम्बरं पुनः” ।
वेदा० वा० । अलिन इति पाठस्तु सम्यक् ।

अलिवज्रभ पु० ईत० । १ फले हहाट्टच् २ पाठस्तौ ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं वाहयति गम्भेन वह-णिच-
णिनि ङीप् । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कःकाट्टच् ।

अलीक न० अल-ईकन् । अप्रिये, रत्नलाटे, च । अलति
गच्छत्यधोऽनेन । ३ अस्त्ये । मिथ्याकथने हि नरक-
पातः । तत्र अप्रिये “गुरोःशालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्म-
हत्या” मनुः “तद्यथा स महाराजो नालोकमधिगच्छति”
रामा० । विशेषेण अलीकम् व्यलोकम् अत्र नाप्रिये
“व्यलोकनिश्वाससिवात्सर्ज” कुमा० । अलीकमस्त्यस्य
सुखा० इति न ठन् । अलीको तद्वति त्रि० त्रियां ङीप् ।

अलीके भवः दिगा० यत् अलोक्यः । मिथ्याभूतभवे त्रि० ।

अलीकमत्स्य पु० “माषपिष्टिकयालिङ्गा नागवल्लीदलैर्महत्”
तत्तु संस्त्रेदेद्युक्ता स्यात्सामङ्गारकोपरि । ततोनिष्-
काशितं खण्ड्यं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमत्स्य-
उक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं दन्ताकं भट्टित्वेण
वास्तुकेन च भक्षयेत्” राजनि० उक्तोपिष्टकभेदे ।

अलु स्त्री अल-उन् । जुद्धकलस्याम् ।

अलुकसमास पु० नास्ति विभक्तेः लुक्-यत् । विभक्तेर्लुक्शून्ये
समासे यथा मनसिजः सरसिजमित्यादि ।

अलुञ्च त्रि० न लुञ्चः । निर्लोभे लोभशून्ये ।

अलुञ्च त्रि० न लुञ्चः वेदे रस्य लः । रुच्यभिन्ने चिकण्ये “अलु-
ञ्चाधर्मकायाः” तैत्ति० उ० ।

अलोपक त्रि० नास्ति लेपः संवन्धोयस्य वा कप् । निस्सम्बन्धे
परात्मनि पु० । लिप-खुल् न० त० । लेपकभिन्ने त्रि० ।

अलीक पु० न लोकोयते लोक-कर्म्मणि घञ् । अस्मदादि-
भिरऽश्चेत् १ पातालादौ २ अऽश्च्यमात्रे त्रि० “लोकः लोक-
इवाचलः” रघुः । लोकालोकयद्भे विट्तिः । ३ लोकशून्ये
निर्जने त्रि० ३ लोकशून्ये र्हसि च न० “रत्न सन्निभान्
लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि” रा० । लोकस्याभावः अभावे
अव्ययी० । ४ लोकाभावे अव्य० । नास्ति लोकोभोग्यलोको
यस्य । ५ अकृतपुराणे त्रि० ईकट्टिगादौ ७ अलोका कर्त्तव्यजः
शत० ब्रा० तेषां दक्षिणाग्रहणेन पुराणभगिन्नाभावात् च
भोग्यलोकशून्यत्वम् । ७ इष्टकाभेदे स्त्री अलोका इष्टका
उपदधाति” । लोकते कर्त्तरि अच् । ददर्शकभिन्ने ।

अलीक्य त्रि० लोकाय स्वर्गादिलोकप्राप्तये हितः तत्र साधु
वा यत् न० न० । स्वर्गादिलोकासाधने । “यदलोक्या-
मग्निचित्याङ्गुरथ किमचैषीरिति “सहोवाच किं तु लोक्यं
किमलोक्यम् लोक्या शतायुतेत्येवाङ्गुस्तदुह पुरायुषः
स्वःकामी न प्रयादलोक्यं हि तत्” शत० ब्रा० “ययास्यो
द्विजते वाचा नालोक्यां तासुदीरयेत्” मनुः ।

अलीभ पु० लोभःधनादिष्वतिवृत्त्या अभावे न० न० । धनादि-
ष्वतिवृत्त्याभावे । लोभोहि सत्यास्तेयापरिग्रहवि-
रोधी । सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते “लोभस्य पुरतः
केऽभी सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबो च० । “लोभात् सदुः
प्रणश्यन्ति सत्यास्तेयापरिग्रहाः” पुरा० अतएव “लोभस्य
यमादिप्रतिपक्षत्वं पातदुले उक्तम् “वितर्कवःधने प्रतिपक्ष-
भावनम्” एतेषां यमनियमादीनां वितर्कैः हिंसादि-
संकल्पैः “हिनध्यास्येवम्” “अन्वतं वक्ष्यामि” “पर-
स्वमादास्ये” इत्येवंरूपैः बाधने प्राप्ते सति यमपरः
ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः ।

अलीभिन् त्रि० अलोभोस्त्यस्य इति लोभोऽनुपदं व्याख्यातः ।
तच्छून्ये “अलोमी स्यात् प्रजावित्ते मृच्छीवात् सन्निभं
करम्” भा० शा० प० ।

अलील त्रि० न लीलः । १ अचञ्चले २ वितृष्णे च ।

अलीलुप त्रि० न० त० । लोभनीयद्रव्यसेन्द्रियसन्निनेऽपि
अविक्रिये लोभशून्ये पुरुषे ।

अलीह पु० पाणिन्युक्ते नडादिगणीये ऋषिभेदे । गोला-
पत्ये नडा० फक् आलोहायनः । तस्य गोलापत्ये पु० स्त्री० ।
अलोहित न० त० । १ लोहितभिन्ने रक्तताम्र्ये । नास्ति लोहितं
यस्मात् । २ रक्तपद्मे रत्नमाला ।

अलौकिक त्रि० लोके विदितः ठक् न० त० । लोकेषु अवि-
दिते स्त्रियां ङीप् । “अधिहरि हरि डि इत्यलौकिकं
विग्रहवाक्यम्” सि० कौ० । इन्द्रियादिलौकिकसन्निकर्षा-
भावेऽपि २ सामान्यलक्षणादधीने प्रत्यक्षे न० इति नैया-
यिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च ।
अऽद्यं चक्षुरादिजन्यमन्यं तदजन्यम् । तत्र सामान्यलक्ष-
णादिसन्निकर्षजन्यमलौकिकम् ते च सन्निकर्षा अनुपदं
वक्ष्यन्ते ।

अलौकिकसन्निकर्ष पु० लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः ।
“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः । सामान्य
लक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजोमत” इति भाषा०
उक्ते प्रत्यक्षसाधनसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणादिलक्षणां

च तत्तच्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतन्नयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि० अल-प । १ क्षुद्रे, २ ईषदये, ३ सूक्ष्मे, ४ मरणाहे ।
“अथ यदल्पं तन्मल्पम्” छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकम-
प्यत् । ५ यवासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततोऽन्यूनत्वम् तत्त्वं च परिमाणभेदः अपे-
क्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षाघायकधर्माविशेषो वा तेन द्रव्य-
गुणादिधर्मत्वतस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पः श्यामः अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अलो-
ऽवकाशः । “कृचात्वविषया मतिः” रघुः । “अल्पप्रयोजन-
कतोरुतरप्रयासैः” माघः । “प्रक्षालनेन त्वत्पानामङ्गिः
शौचं विधीयते” मनुः । अस्य गुणपरतापि “करणे च
सोकाल्पकञ्चक्रातिपयस्यासत्त्वचनस्येति” पाणिन्युक्तिः
अल्पानुसक्तः अल्पतया सुक्त इत्यर्थः । वीपुसाधे शम् ।
अल्पशः अव्य० । “पतितापतस्तैरल्पशः” पा० । अस्य
संख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशयने इडन् ईयसुन् च ।
अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियं ङीप् । “संख्यायाः अल्पी-
यस्याः” वार्त्ति० अत्र प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठः कनीयान्
“कनीयान् एषसत्सृजेत्” सूत्रिः “भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो
वा” सूत्रिः । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० व्यञ् अल्प्यम्
पु० स्त्री तल् अल्पता । स्त्रीत्व-अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।
अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पत्रमस्याः । भूतकेशीदृजे ।
अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धो यस्य । १ रक्तकैरवे । २ स्वस्वगन्धयुक्त
मात्रे त्रि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः
तत्रैव त्रि० ।

अल्पतनु त्रि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १ खल्वै,
२ दुर्बले, ३ खल्वारिष्युक्ते च । पत्रके २ दृक्षमात्रे च ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १ क्षुद्रपत्रयुक्तलसीभेदे स्वल्प-
अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरस्रज)
(खरस्रज) वा इति ? ख्याते दृष्टे ! २ अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्षभेदे
यस्योच्चारणे अल्पप्राणशायोर्थापारस्तस्मिन् । स च शिचा-

यासुक्तः ‘अयुम्भवर्गयमगायणशाल्यासवः सृताः’ इति तथा च
वर्गेषु प्रथमवर्गयपञ्चमवर्गाः यमगाः यवरत्नाश्च अल्पासवः ।
कर्म० । २ ताडशवस्योच्चारणवाह्यण्यने । वाह्यप्रयत्नास्तु
एकादशधा “विवारः संवारः श्वः सोनादो घोषोऽघोषोऽल्प-
प्रः सो महाप्राण उदाहोऽहदाहः खरितश्चेति” सि० कौ० ।
अल्पः प्राणः प्राणहेतुकं बलमस्य । ३ अल्पबले त्रि० । [शाके ।

अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शकः कर्म० । (नटिया)
अल्पमेधस् त्रि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधार-
णायुक्तबुद्धौ धारणा च दृढसंस्कारः ।

अल्पम्यच त्रि० अल्पं पचति पच-बा ख सुस् उप० सं० १ मित-
म्यचे आत्मस्मरौ कृपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविच्छायाम् ।
२ अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रदृष्टे ।
अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोवा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १ खाने
पशुषु तस्मैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २ अल्पजीवन
काले त्रि० । “दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति
निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽत्यायुरेव
च” मनुः वा कप् अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म० ।
यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिति । जीवनकाले ३ आयुश्च
जीवनकालः “शतायुर्वै पुरुष” इति श्रुतेः शत-
वर्षावच्छिन्नजीवनकालोनराणामाहुः । एवमन्येषा-
मायुःपरिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतायां
ज्योतिषोक्तप्रहयोगस्य सूचकता यथा जातकालङ्कारे ।
“आयुर्मूलं जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां
सुधेव । एवमाहुः पूर्वमाचार्यवर्यास्तस्मादायुर्योगजाख्यं
प्रवक्ष्ये । लग्नाधोशोऽतिवीर्यो यदि शुभविहगैर्वीक्षितः
केन्द्रयानैर्दत्ते ह्यायुः सुदीर्घं गुणगणहितं त्रीयुतं
मानवानाम् । सौम्याः स्त्रीयालयस्था जसुषि च रज-
नीनायके स्त्रीयलङ्गे वीर्यादिषु लग्ननाथे वर्षाषि च शरदां
षट्परादुर्नराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्रालयस्थावपुषि सुर-
गुरौ लग्नतोवा सुधाशोरायुर्दुक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः
सप्ततिर्वत्सराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचराः
स्त्रीयलङ्गे सुरेज्ये लग्नाधोशोऽतिवीर्यो गगनवसु ८० समा-
संख्यमायुर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं
खेटहीनं समाः सुस्त्रिंशत् सौम्येक्षितं चेद्गगन-
हिंसकरैः संयुतोऽथ स्वभे चेतु । स्वल्पांशे चासरेज्ये मुनि-
नयन २७ मितं सर्वगो लग्नगो वा चन्द्रोद्युने शुभश्चेद्-

गमनरसमितं ६० कोणगाः सौम्यखेटाः ॥ कीटे लग्ने
 सुरेज्ये यदि भवति तदा खाष्ट ८० तल्यं लयेये धर्माङ्गे-
 वाङ्गनाथे निधनभवने क्रूरदृष्टेऽम्बुहस्ताः २४ । लग्नाथो
 शाष्टनाथौ लयभवनगतौ सप्तविंशत् २७ विलम्बे क्रूरैज्यौ
 चन्द्रदृष्टौ यदि निधनगतः कश्चनास्ते द्विपक्षाः २२ ॥
 लग्ने दू क्रूरहीनौ वपुषि सुरगुरौ रम्भं खेटहीनं केन्द्रे
 सौम्ये खशैलाः ७० सितविवधगुरु स्याच्छतं १०० केन्द्रे-
 गौ चेत् । वागीशे कर्कलम्बे शतमिह भृगुजे केन्द्रेऽथाक-
 सूना धर्माङ्गस्ये सुधांशौ व्ययनवमगते ह्यायनानां शतं
 स्यात् ॥ धीकेन्द्रायुर्नवस्था यदि खलखचरा नो
 गुरोर्भे विलम्बे केन्द्रे काव्ये गुरौ वा शतमथ निधनं सौम्य
 दृष्टं शतं स्यात् । लग्नादिन्दोर्न खेटा यदि निधन-
 गता वीर्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः स्त्रीयराशौ शुभगगन-
 चराः षट्दिकोच्चगेज्ये ॥ कोदखडान्याङ्गमङ्गं यदि सकल-
 खगाः सोङ्गगा च निजांशे गोस्ये पूर्णं च केन्द्रे
 सुरगुरुभृगुजौ लाभगेऽजे परायुः । शुके नीत्रे तनुस्ये
 निधनपदगते सोम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे शतं
 स्यादथ तनुदृष्टपम्बुङ्गः पुष्करेऽजे ॥ वागीशोवीर्यदुक्तो
 नवमभवनगाः सर्वखेटाः शतायुः कर्कौऽङ्गे चन्द्रजीवौ
 सहजरिपुभगे स्यात् कविज्ञौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्यार-
 मन्दागुरुनवलवगा वाक्पतौ लग्नयाते व्यष्टस्थानेषु शेषाः
 शरगज ८५ कलितं स्यान्नराणां तदायुः ॥ क्रूराः सौम्या-
 ष्वाता उपचयदृष्टगाः ३, ६, १०, ११, कातराः कष्टक
 १, ४, ७, १० स्याः सौम्या व्योमार्कसङ्घं १२० यदि तपनकुजौ
 रम्भगौ नो परायुः । केन्द्रे लग्ने शजीवौ नवसुतनिलये
 कष्टके १४, ७१०, नो ख लाख्याः सम्पूर्णं पापखेटायदि गुरुल-
 बगां जीवभागे च सौम्याः । युष्मन्नांशे गता वा व्ययधनदृष्टगाश्चे
 च्छुभाः शीतभातुः सम्पूर्णं लग्नयाथी शतमिह हि नृषा-
 मिन्दिरामन्दिरं स्यात् । लग्ने शः सौम्ययुक्तो वपुषि च लयपो
 रम्भो नान्यदृष्टो विंशत् केन्द्रे लयेये बलिययुजि तथा लग्नपे
 विंशदायुः ॥ इन्द्रावापोक्लिमस्ये ३, ६, ९, १२, तदनु तनुपतौ
 निर्बले पापदृष्टे दनैस्तुल्यं ३२ ततोऽर्कोऽशुभखगविवरे लग्नतो-
 ऽजान्ति संख्यम् । रिपुके केन्द्रे सुरेज्ये गुरुरिपुसहजे स्यात् स
 पापोऽङ्गनाथो रामाङ्गं कर्कलम्बे कुजतहिह्नकरौ केन्द्ररम्भे
 सहो न ॥ रामाङ्गं ३ स्याल्लयेयो वपुषि च निधनं
 सौम्यहीनं खवेदाः ४० लग्ने शोरम्भयातो वपुषि निधनपः
 स्यात्तृष्णां वाणसंख्यम् ५५ । नक्रं तिष्णांशुमन्दौ सहजरिपु-
 गतौ कष्टके १, ४, ७, १० रम्भनाथः पारावाराखिसंख्यं ४४

तदनु शुभखगाः सांशगास्त्रिंशदायुः ॥ अङ्गेशे सौम्यदृष्टे यदि
 शुभविहगावीर्यवल्लसदानीम् यातः सौम्ये गणेऽजो गुष
 सनिगणितं ७३ रम्भैर्भध्यमायुः । स्याच्चन्द्रादङ्गि पादै
 रथ तपनसुते द्वाङ्गलम्बं प्रयाते रिपुफेगोवायुरेज्यो यदि
 बलरहितं कङ्कपलाक्षसंख्यम् ५५ ॥ कर्काङ्गे चखडधामा
 खलविहगयुतः पुष्करे त्रौ द्विजन्दो वागीशोऽनस्तयावी
 विगिखपवनयुक् ७५ स्यात्तृष्णांखदस्यः । सौम्यः पीयूष
 धामान्तिमतनुविलये संस्थितोऽसौ कवीज्यावेक्ये पुष्क-
 राचं ५० व्यवरिपुनिधने मूर्त्तिपञ्चन्द्रयुक्तः ॥ मन्दांशे
 लग्ननाथो भुजगशरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा
 रम्भे नो देहनाथो व्यवरिपुनिधने पापयुक् षट् ६० रायुः ।
 राशीशोलम्बनाथो दिनमणिसहितो नृष्यगोवासवेज्यो
 नो केन्द्रे षट्दिरायुर्वपुषि दिनकरः शत्रुनोमान्वितचेत् ॥
 वागीशोहीनवीर्यो व्ययतनुजगते यामिनोशे खशैला ७०
 धर्मं सर्वैः परायुः खलखगलवगैः केन्द्रयाते रशीतिः ८० ।
 क्रूरैः क्रूरैर्वायातैः शुभभवनमतैः सौम्यखेटैः सदीय्य
 लग्नेशे स्यात् परायुः सुतभवनगतैः षट्दिरायुर्नराणाम् ॥
 सारङ्गस्यान्यभागे यदि वपुषि गते चाद्यभागे च केन्द्रे
 सौम्याः खेटाः शतं स्यादसु ८ सहज ३ सुखे ४ स्याच्चिरायुः
 समस्ताः । लग्नात् प्रालेयधान्नो निधनसदनपोरिपुफ-
 केन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यपहोने यदि नृतिभवने
 कश्चिदास्ते खराभाः ३० ॥ क्षीषे प्रालेयभानौ यदि
 खलखचरो रम्भगोरम्भे नेता केन्द्रस्यो लग्ननाथो निजवल
 रहितः खान्धि २० तल्यं तदायुः । सौम्यैरापोक्लिमस्यै
 दिनमण्डिजविधू वैरिरन्वालयस्यौ तल्यं कामाङ्गुशैः २२ स्या-
 दथ धनलयगौ रिपुगौ पापखेटौ ॥ हीनौ खर्भानुना वा
 यदि हिममहसाकाशबाह्यं २० प्रमाणं केन्द्रस्यौ सूर्य-
 मन्दो यदि वपुषि कुजः पुष्पवाणाङ्गुशः २५ स्यात् ।
 शुकेज्वावङ्गयातौ तनयभवनगौ भातुपापावनायुर्जन्मेशः
 सार्कलग्ने खलखगसहितो वेक्षितः स्यादनायुः ॥ यत्
 सम्भोक्तं योगजातम्पराखैर्हारापारावारपारप्रयातैः ।
 तस्मादायुः सारमंशं नृहीत्वा पुंसासुक्तस्युखदभाजाम्भये-
 दम् ॥ बलाबलविवेकेन पुनरागमयायिनाम् । सुकनोभिरिदं
 देख्यमायुर्धर्मादिशालिनाम् ॥
 “पापस्त्रिकोणकेन्द्रे सौम्याः षडष्टमव्ययगताः । सूर्योदये
 प्रस्ततः सयुः प्राणांख्यजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् ।
 “षडष्टमे च चन्द्रः सद्योभरन्वाय पापसंष्टः । अष्टा-
 भिश्च शुभैर्दृष्टोवर्षैर्भिन्नैस्तदङ्गेन” । चन्द्ररिष्टम् । “सुत

भदननवान्त्वत्तन्मन्त्रेष्वशुभयुतोभरणाय शीतरश्मिः ।
 श्युसुतयशियुतदेवपूज्यैर्थादि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो-
 वा” । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । “द्यूनचतुरस्रसंस्थे पाप-
 द्वयमध्यगे शशिन जातः । विलयं प्रयाति नियतं
 देवैरपि रञ्जितोबालः” । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । “क्षीणे
 शशिन विलगने पापैः केन्द्रेषु ऋत्युसंस्थैर्वा । भवति
 विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतेर्भतञ्चैतत्” । क्षीणचन्द्ररिष्टम् ।
 “नागदगोः सिद्ध २४ जाती २२ सु १ क्षमाः १ श्वि ४ त्र्यश्वि
 २३ ष्टति १८ नैकाः २० । क्षमाग्नि २ दिक् १० चेत्यजा
 द्यंशे तत्तुल्याद्देर्विधौ व्यसुः” । मेघादीनां त्रिंशंश-
 विशेषस्यचन्द्ररिष्टम् । “भौमे विलगने शुभदैरदृष्टः षडे-
 ऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः यिशुं हन्ति वदेन्मुनीन्द्रः
 स्मरे वमारौ न शुभेक्षितौ च” । त्रिविधभौमरिष्टम् ।
 “कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिशिविलग्नर्जात् ।
 चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” । बुधरिष्टम् ।
 “दृष्टस्मितिर्भौमदृष्टमस्यः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः ।
 वर्षैस्त्रिभिर्मासैर्दृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्”
 दृष्टस्मितिर्रिष्टम् । “रविशशिवने शुक्रोद्वाद्यरिपुरम्भ-
 गोऽशुभैः सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड् भिर्वर्षैः किमिह
 विचिन्तम्” । शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाहात्
 शनैश्चरः पापवीक्षितोत्तमने । संयुक्तोभासेन वर्षाच्छुद्धसु
 मारयति” । त्रिविधशनिरिष्टम् । “राज्यतुष्टयस्थोमर-
 षाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः
 केचिदाचार्याः । षट्सिंहदृष्टिकोदयकृतस्यतिजीवितं
 हरति राज्ञः । पापैर्नरीक्ष्यमाणः सप्रमितैर्निश्चितं वर्षैः” ।
 राज्ञरिष्टम् । “केतुर्व्येक्षित्तृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते
 जन्तुः । रौद्रे सर्पसुहृत् प्राणैः संत्यज्यते चाशु” ।
 केतुरिष्टम् । “लग्ने ये द्रेक्काणा निगडाहिविहङ्गमपाश-
 षरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुताः स्वपतिदृष्टाः” ।
 द्रेक्काणरिष्टम् । “मीनकर्कटयोरन्यौ दृष्टिकस्याद्यमध्यभौ ।
 सर्पाश्चत्वार एवैते द्रेक्काणा निगडाश्च ते । तृलामध्यान्-
 सिंहाश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्रुताः । दृष्टाद्यमकराद्यन्या
 द्रेक्काणाः पाशधारिणः” । लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिप्-
 फगौ प्रसवकाले । अस्ममितौ मरणकर्तौ राशिसमितैर्वदे-
 द्वर्षैः । जन्मपतिजन्मराशिसिधः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम्
 “सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन ऋत्यु-
 दास्ते यदि न शुभैस्तत्र संदृष्टाः” । सौम्यप्रहरिष्टम् ।
 “एकः पापौऽष्टमगः शत्रुः ऋद्धौ शत्रु वीक्षितोवर्षात् । मार-

यति नरं प्रसूतं सुधारसोयेन पीतोऽपि” । पापप्रहरिष्टम् ।
 “होरायाः सप्तमे सौरिर्हिवुकस्यश्च भास्करः । अस्मिन्
 योगे तु योजातः सोऽत्यायुर्भवति प्रिये । दशुषठगते जीवे
 समसप्तगते शनौ । द्वादशस्थोयदा भातुर्वर्षभेकं न जीवति” ।
 “प्रतिपद्युत्तराषाढा नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदाष्ट-
 म्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदाहोषा
 तयोदश्यां यदा मघा । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्र-
 समोभवेत्” । एवमन्येऽपि अत्यायुर्योगा आकरे दृश्याः ।
 मनुना तु “अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्जनात् ।
 आलस्यादन्नदोषाञ्च ऋत्युर्विप्रान् जिघांसति” इति अन्न-
 दोषादेरपि अत्यायुर्हेतुतात्ता । अन्नदोषश्च अभक्ष्यभक्षणादि
 तद्वाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।
अल्पाल्प ति० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प+
 प्रकारादौ द्विरुक्तिः । अल्पन्ताले पादादौ ‘फलं चाल्पात्यकं
 तस्य घर्म्मस्यार्द्धचयो भवेत्’ ति० त० स्रु० ।
अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कन् । १ सङ्गपर्याप्तम् । अल्पार्थे
 कन् २ अल्पमात्रायाम् ।
अल्पित ति० अल्पं क्रियते अ अल्प+कृत्यर्थे णिच्-कर्म-
 णि क्त । अलीकते “ऋषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः” नै० ।
अल्पिष्ठ ति० अतिशयेन अल्पः दृष्टुं । अतिशयितात्ये ।
अल्पीयस् ति० अतिशयेन अल्पः रंयसुन् स्त्रियां ङीप् ।
 अतिशयितात्ये ।
अल्ला स्त्री अल्यते इत्यल् क्तिप् अले भूषायै लाति ऋहृणाति
 ला-क० त० । १ सातरि । अलतीति अल् पर्याप्तः सन्
 लाति सर्वानस्ति ऋहृणाति जानाति वा ला-क ।
 २ सर्वज्ञायां सर्वमक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च
 अथर्ववेदे अल्लास्तेत्यादिस्त्रुते प्रसिद्धा ।
अव रक्षणे, गतौ, सृहायां, दृप्तौ, शोभायां, अवशे, व्याप्तौ,
 आच्छिन्ने, प्रार्थने, प्रवेशे, सत्तायां, दृष्टौ, पश्ये, बधे,
 सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथायथं सक०
 अक० च भृादि० सेट् पर० । अवति आवीत् ।
 आव । अव्यात् । अविता । अवितः । अवन् । अविषः । “अ-
 वल वोगिरिसुता शशिशतः प्रियतमा” उद्ग० । “अरि-
 समुदयादवतः” नलोदयः । “प्रविष्टोमिनमाविषुः” । य०
 २३, २६, तत्र तर्पणे “न मासवति सहीपा रत्नसूरपि
 मेदिनी” रघुः । रक्षणे “यदाविथ सखीवतो यदाविथ”
 ऋ० १, १३१, ५, “आविथ रक्षसि अन्यत्र तपवसि” भा०
 गतौ च आनो “बर्हिः सदताविता” ७, ५६, ६, “अविता

आगच्छत्" भा० भक्षणे च "प्रोथदञ्चो न यवसेऽविष्यन् यदा" ।
७, २, २, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" "भा० तद्विष्यन्त्रतसेषु
तिष्ठति" १, ५, २, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" भा० एवमन्या-
र्थेषूदाहार्यम् ।

अव अव-अच् । १ निचये, २ व्याप्तौ, ३ अनादरे, ४ असाकल्ये
५ आलम्बने, ६ शुद्धौ, ७ परिभवे, ८ नियोगे, ९ निम्नतायां च ।
अयं चादिः प्रादिश्च "अव ज्ञानावज्ञानचशुद्धीषदर्थव्याप्ति
पराभवातियोगेषु" गण० र० ज्ञाने अवगतोऽर्थः । अवज्ञाया-
मवजानाति । आलम्बने आलम्ब्य यद्विं गच्छति शुद्धौ
अवदातम् । ईषदर्थे अवहन्ति अल्पं हन्ति, व्याप्तौ अव-
कीर्णः । परिभवे अवप्लन्ति । अतियोगे अवघात इत्युदा-
हृतञ्च । अनादरे "अवजानासि मां यस्मात्" रघुः अव-
मानः । व्याप्तौ अवकाशः असत्यां व्याप्तौ न सर्वतः प्रवेशः
इति तस्य व्याप्तिप्रथकता । अवगाहते । निचये अवस्ति
अवसायः अवधारयति । निम्नतायाम् अवगमति अवतरति
अवन्निपति अवाचनः इत्यादि । असाकल्य-
मीषदर्थः । ब्रोहीनवहन्ति अवघातश्च वित्तप्रीकरणार्थं
एकदेशमात्रे घातः न तु सर्वविषये इति असाकल्यद्योत-
कता पराभवे शब्दन् अवहन्ति पराभवतीत्यर्थः नियोगे
अवक्लिप्तिः "एवेचानियोगे" वा० अनियोगोऽनवक्लिप्तिः
सि०कौ अवकल्पते । अस्य वाती लोपः वगाहः । "अवा-
दयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" वा० उक्तेः क्रोशार्थेऽपि अव-
क्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलः ।

अवकट अव+कार्थे कटच् । १ अवशब्दार्थे अतिशयिताधरे
ततः स्वार्थे कन् तत्त्वं । [पु० ।

अवकम्पित अव+कम्पि कर्त्तरि-क्त । १ विचलिते २ बुद्धभेदे
अवकर पु० अव+कृ-अप् । १ उपहतौ "स्तोमानवकरगन्नाहि"
ता० ब्रा० "अवकर उपहतिः" भा० । २ सम्भार्यन्यादिभिः
धूल्यादौ । "अवकरशोधनेन" ५, १२४, मनुव्या० कुल्लू० ।

अवकर्षण न० अव+कर्ष-ल्युट् । बलपूर्वकः कर्षणे स्थाना-
न्तरनवनार्थं बलेनाकर्षणे ।

अवकलित लि० अव+कल-क्त । १ दृष्टे २ ज्ञाते ३ गृह्यते च
अवका स्त्री अव-प्रक्षेपे कर्मणि कुन् चिपका० न इत्त्वम् ।
शंवाले "तद्वत् करोत्यवकासपदधाति अवकाभिः प्रच्छा-
दयति आपोवा वा अवकाः" शत० ब्रा० "अरत्निमात्रे ऽ-
पाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्ठाञ्च" कात्या० १७, ४, २८
"अवकासु शैगलेषु कर्क० । "मण्डुकावकावेतसशाखावेणौ
बद्धावकर्षति" का० १, २, १०, ।

अवकाश पु० अव+काश-घञ् । अर्वास्थितियोग्यतासम्पादके
शाले, देशे च । तत्र कालिकोऽवकाशः क्रियान्तरस्थितियो-
ग्यतासम्पादकः स चावसर इत्यप्युच्यते, "कत्वावकाशे रुचि
संक्लृप्तम्" इति भट्टिः । द्रव्यान्तरस्थितिप्रवेशयोग्यता-
सम्पादको दैशिकः स चावकाश इत्येव "अवकाशं किलो-
दत्वानिति" रघुः ।

अवकीर्ण लि० अव+कृ-क्त । १ व्याप्ते "चतुष्कपुष्पकाराव-
कीर्णः कुमा० । २ चूर्णिते रध्वस्ते च" भावे क्त । ३ "अवकीर्णत्वे,
ब्रह्मचर्यद्रव्यभङ्गे । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्या-
व्रताचरेत्" । अङ्गि० ।

अवकीर्णिन् पु० अवकीर्णमनेन दृष्टा० इनि । ध्वस्तद्वते
ब्रह्मचारिणोयद्भ्रतसक्तं स्त्रीसङ्गमादिवर्जनं तस्य भ्रंसे-
ऽवकीर्णता । "अवकीर्णी तु कालेन गर्द्धमेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन नैर्द्धं तं निश याजयेत्" अङ्गि० "कुशी-
लवोऽवकीर्णी च दृषलीपतिरेव च" मनुः अवकीर्णी-
लक्षणञ्च-"कामतोरेतसः सेकं व्रतस्यस्य द्विजन्मनः ।
अतिक्रमं व्रतस्याङ्गधर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः "अवकीर्णी भवेद्-
गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्द्धं पशुमालभ्य नैर्द्धं
स विशुध्यति" वा० सू० स्त्रियं विनाऽपि रेतसः स्त्रावे
व्रतलोपः "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियसुपेयात् अरण्ये
चतुष्पथे लौकिकोऽग्नौ रचोदैवतं गर्द्धं पशुमालभेत
नैर्द्धं वा चरुं निर्वपेत् तत्र जुह्यात् कामाय स्वाहा
कामकामाय स्वाहा निर्द्धत्यै स्वाहा रचोदेवताभ्यः
स्वाहेति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे" इति वसिष्ठोक्तेः
तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्णत्वम् । अकामतस्तु
नावकीर्णत्वं किन्तु प्रायश्चित्तात्पत्वं यथोक्तं मनुना
"स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वा क-
मर्द्धयित्वा त्रिः पुनर्वानतद्वं जपेत्" ।

अवकुञ्चन न० अव+कुञ्च-ल्युट् । १ आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च सत्
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनारम्भ-
कसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म
यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति
चम्पूति प्रलयः, तादृशं कर्म" वै० सू० उ० । करणे ल्युट्
"अतजङ्घं सर्ववेदनाभवन्ति उपक्रन्व्य" "तोदनभेदनस्तम्भन-
स्त्रावकुञ्चनाङ्गुशिका भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते २ रोगभेदे च ।
अवकीर्णव्रतम् अवकीर्णिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम् । "अघातो-
ऽकार्षिं प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः ब्रह्मचारी यथा
वकीर्ण्येत् स चतुर्थकालमङ्गं भैक्ष्यं चरेदेवं पूतो भवतीति"

यातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् । तत्प्रवानचरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्षयज्ञेककालिकम् । उपसृशःस्त्रिसवनमेनस स विगुध्यति" मन्त्रे अवकीर्त्तितपक्रम्य "तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुह्यात् ओङ्कारपूर्विकाभिः । संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग्गायत्रीं वत्सरानुगां जपेदिति" शङ्खलिखितोक्ते च "अवकीर्त्तनिमित्तत्तु ब्रह्महत्याः प्रतश्चरेत् । खरचर्म्मवासा षण्मासांस्तस्मानुच्येत क्लिप्तिभात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे । एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतो ज्ञेयः ।

अवकुटार ति० अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच् अत्यन्तनिन्दादौ । अवशब्दार्थे २ वैक्ये न० ।

अवकृष्ट ति० अव+कृष-क्त । । दूरीकृते २ अपसारिते, ३ वहिष्कारिते च । अवकृष्टं गृह्यावकरादेरवकर्षणमस्यस्य अर्थः अच् । ४ गृह्यावकरमाजके दासभेदे पु० । "पणोदेवोऽवकृष्टस्य षड्भुक्तस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः" मनुः । "अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकादिवाहादेः कर्म करस्य कुल्लु०" ।

अवकृष्य ति० अव+कृष कर्मणि क्यप् । १ आकर्षणार्थे २ दूरीकार्थे अव+कृष ल्यप् । ३ आकष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवकृप्ति स्त्री अव+कृष-क्त रोलः । सम्भावनायाम् "अनवकृत्प्रा सर्वयोः" पा० "अनवकृप्तिरसम्भावना" सि० कौ० "क्वे भोक्ष्यसे अनवकृत्प्रावेव" सि० कौ० ।

अवकेशिन् ति० अवच्युतं कं सुखं यस्मात् प्रा० व० अवकं फलशून्यतामोसितं शीलमस्य अवक+ईश-णिनि । १ अफले वृत्ते । अवसन्नाः केशा विद्यन्ते अस्य इति । २ अत्यकेशयुक्ते । [लया कुटे ।

अवकीर्त्तिल ति० अवक्रुष्टः कोकिलया प्रा० स० । कोकिल-अवक्रुष्ट्य ति० न वक्तव्यः । १ वक्तुमनर्हे अन्तिलादौ वाक्ये २ निषिद्धवचने ३ मिथ्याभूते च ।

अवकृत् ति० नास्ति वक्तव्यत् । सुश्रुतोक्ते शोणितदिनिस्सारण सुखशून्ये ब्रह्मादौ "अन्तःपूर्वेष्ववक्रोषु तथैवोत्सङ्गवत्-स्वपि । नेत्रवर्त्तगुदाव्यासनाङ्गोऽवक्राः सशोणिताः" ।

अवक्र ति० विरोधे न० त० । वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्रक्षिन् ति० अव+कृष षिनि घृ० । अवकर्षणशब्दे "अवक्रक्षिणं वृषभं यया जुरम्" ऋ० ८, १, २, अवक्र-क्षिणमवकर्षणशीलम्" भा० ।

अवक्रन्द ति० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १ नीचैः क्रन्दनशीले

"क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य० २२७ । भावे घञ् ।

नीचैः २ क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमध्यत्व न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ ।

अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन

अव+क्री-अच् । पाह्यस्य प्रतिरूपत्वेन देये १ मल्ले २ भाटके

च भाटकञ्च गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं पाह्य

मिति समथेव परायत्तीकरणम् करणेऽच् । इतत् साधने द्रव्ये

शुक्लादिस्थाने वणिग्भन्टपाय देये (माहुल) ४ करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट ति० अव+कृष-कर्मणि क्त । कृताक्रोशे यद्यद्दिश्य

क्रोशः कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्टः कोकिलया" सि० कौ० ।

अवक्लिन्न ति० अव+क्लिद-क्त । पाकादधस्तात् १ क्लिन्ने (पचा)

१ फलादौ जलादिना २ अत्यन्तार्त्रे च । पूर्व्यं पक्वततोऽ-

वक्लिन्नं राज० पूर्व्वनि० । अवक्लिन्नपक्वम् ।

अवक्लिद् पु० अव+क्लिद-भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचा-

ह्येया) क्लेदस्य जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकः

अवयवसंयोगशैथिल्यसंपादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । दृष्टुत्तरं नाशोन्मु-

खावस्थायां भावविकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय-

साधने व्यापारभेदे । "ब्राह्मणा उन्मुखावक्षयणमक्रत"

शत० ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त ति० अव+क्षिप-कर्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण ति० अव+क्षि-क्त । १ अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे

पदार्थे । भावे क्त । २ अवक्षये न० ।

अवक्षुत ति० अव+क्षु-क्त । उपरि कृतक्षुते । यक्षोपरि क्षुतं

कृतं तस्मिन् । "द्विषदन्नं नगर्थन्नं पतितान्नमक्षुतम्" मनुः ।

अवक्षेपण अव+क्षिप-भावे ल्युट् । अधःसंयोगानुकूले

क्रियाभेदे । "सुसलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन

प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया

जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकार-

णात् हस्तसंयुक्तससलेऽप्यवक्षेपणं कर्म दुग्पद्वा जायते"

वै० सू० उ० उक्तं ज्ञेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं

प्रसारणं गमनमिति कर्माणि" वै० सू० "उत्क्षेपणं तथा-

वक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि

पञ्च च" भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्येतार्थे । करणे

ल्युट् ङीप् । २ बलायामोधघौ स्त्री ।

अवक्षात न० निम्नः खातः । गभीरगच्छे ।

अवखाद पु० अवज्ञातः निन्दितः खादः खाद्यम् प्रा०स० ।

निन्दितखाद्ये “नात्वावखादो अस्ति वः” ऋ० १, ४६, ४

“अवखादः अवज्ञातः खादः जुगुप्सितहृदिविशेषः” भा०

अवगणन न० अव+गण-भावे ल्युट् । १ अवज्ञायां २ निन्दने

३ तिरस्कारे ४ परिभवे च । [च ३ तिरस्कृते ४ पराभूते च ।

अवगणित लि० अव+गण-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गम+ड डकारस्य नेत्त्वम् । गण्डस्यत्रणभेदे

गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड) ।

अवगत लि० अव+गम-क्त । १ निम्नगते, २ ज्ञाते च । “तस्मान्ना-

वगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं यस्य तु यथापूर्वं
संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव” इति शा० भा० ।

अवगति स्त्री अव+गम-भावे क्तिन् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

च “अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्म-
फलविषत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं
ब्रह्म” “ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः” ब्रह्मावगतिस्त्व-
प्रतिज्ञातेति” च शा० भा० । [उज्व० ।

अवगथ पु० अव+गा-कर्त्तरि थ नि० ह्रस्वः । प्रातःस्नाते

अवगदित लि० अव+गद-कर्मणि क्त । १ अपवादयुक्ते २ निन्दिते

अवगम पु० अव+गम-भावे घञ् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने

“प्रत्यक्षावगमं धर्म्मं सुखं कर्त्तुमव्ययम्” गीता ।

अवगाढ लि० अव+गाह-क्त । १ निविड्, २ अन्तःप्रविष्टे,

३ निमग्ने । यस्मिन् अवगाढः कृतस्तस्मिन् ४ जलादौ

५ विषयभूते पदार्थे च । यथा षट्ज्ञानेन षटत्वविधिषट्पा-

स्तनुसंसर्गश्च अवगाढः । अस्त्र वा अतोलोपे वगाढोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह-घञ् । १ ज्ञाने, २ अन्तःप्रवेशे

३ ज्ञानेन वियोगीकरणे च ॥ आधारे घञ् । ४ ज्ञान-

स्थाने । वा अलोपे वगाहोऽप्यत्रार्थे । ल्युटि । अवगाहन-

मप्यत्र न० ।

अवगाह्य लि० अव+गाह-कर्मणि क्त । १ अवगाहनादि-

योग्ये जलादौ २ अन्तःप्रवेशे ३ विषयकार्ये च ।

अव+गाह-ल्यप् । ४ अवगाहनं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवगीत लि० अव+गै-क्त । २ निर्वृदि जनापवादे २ दुष्टे

३ गर्हिते ३ सुहृद्दृष्टे भेदि० भावे क्त । ४ निन्दायाम्

४ लोकापवादे च न० ।

अवगुण पु० अव+गुण-क । दोषे । “परावगुणम् अन्य-

दोषमिति किरा० १३।४८। लोकाव्या० मल्लि० ।

अवगुण्टन न० अव+गुण्ट-ल्युट् । योषितां १ शिरःप्रावरण-

क्रियायाम् । करणे ल्युट् । २ सुखाद्याच्छादने वस्त्रे । “अव-

गुण्टनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि” सा०द० “चण्डाल-

स्तिभिरावगुण्टनपटच्छेपं विधत्ते विधुः” सा०द० ।

कस्तावगुण्टपटलक्षणात्प्रमाणः “माघः । ३ आच्छा-

दनमात्रे च क्लृप्तित्यवगुण्टनं कल्पेति” तन्त्रम् ।

अवगुण्टनमुद्रा स्त्री अवगुण्टनाय रुद्रा । “सव्यहस्तकृता

सृष्टिर्दीर्घाधोऽस्यसर्जनी । अवगुण्टनमुद्रे वसभितो भूमिता

मता” तन्त्रसारोक्ते रुद्राभेदे ।

अवगुण्टिका स्त्री अवगुण्टयति आट्टणोति अव+गुण्ट-

ण्वुल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्त्वम् । स्त्रीणां १ सुखा-

वरणशाद्याम्, २ जवनिकायाञ्च । अव-गुण्ट-धात्वर्थे

ण्वुल् । ३ अवगुण्टनक्रियायाम् ।

अवगुण्टित लि० अव+गुण्ट-क्त । १ कृतावगुण्टने आट्टे

“रजनीतिभिरावगुण्टिते” कुमा० । ३ चूर्षिते च ।

अवगुम्फित लि० अव+गुम्फ-कर्मणि क्त । अथिते ।

अवगूर्थ्य अव्य० अव+गुरी-उद्यमे ल्यप् । वधार्थं दण्डसदा-

स्येत्यर्थे “अवगूर्थ्यं चरेत् कच्छमतिकच्छं निपातने” मनुः ।

अवगृह्य न० अव+ग्रह-क्यप् । व्याकरणसिद्धे प्रमृह्यसंज्ञके

पदे । पाणिनीये प्रमृह्यमिति संज्ञा प्रातिशाख्ये तु

अवमृह्यमिति संज्ञा । यस्यावग्रहः विशेषण ग्रहः विच्छेद-

वसने भवति न सन्धिकार्यं तत् पदं प्रमृह्यमवमृह-

मिति च भस्वते । यथा हरी एतौ इत्यादि ।

अवगीरण न० अव+गुर-उद्यमे ल्युट् । वधायान्नाद्युद्यमे ।

दण्डनिपातनप्रायश्चित्तेन नान्तरीकृतया प्रसङ्गेन अवगीर-

णनिमित्तप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः” प्रा० वि० ।

अवग्र(ग्रा)ह पु० अव+ग्रह-घ १ घञ् वा । १ ट्टिजलप्रतिबन्धे

“ट्टिर्भवति सश्यानामवग्रहविशेषिणाम्” “रावण्यावग्रह-

क्लान्तमिति वागमृतेन सः” । नमोनभस्योर्दृष्टिमवग्रह-

इवान्तरे” इति च रघुः २ अनाट्टौ च “दृषेव सीतां तदवग्रह-

क्षताम्” कुमा० । ३ नियुक्ते “स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-

मनुग्रहावग्रहयोर्वदच्छया” माघः । व्याकरणोक्ते सन्धिरा-

हित्यहमे ४ विच्छेदे “इन्द्रोऽसि विश्वीजाः य० १०, २८

मन्त्रे विड्वीजा इति प्राप्ते विश्वीजाः स्यान्द्भ्रसमतएव पद-

कारो नावग्रहं चकार” वेददी० । ५ प्रतिबन्धमात्रे “अव-

ग्रहभ्येष्वनवग्रहग्रहा यथा दिशा धावति वेधसः सृष्ट्वा”

नै० । ईगजसमूहे हारा० ७ गजललाटे भेदि० । ८ स्वभावे

विका० अवग्रहस्तु ९ शामे । [भेदि० ३ ज्ञाने च ।

अवग्रहण न० अव+ग्रह-भावे ल्युट् । १ प्रतिरोधे २ अनादरे

अवघट्ट पु० अव+घट्ट-आधारे घञ् । भूमिरन्ध्रे १ क्लिष्टे तिका० ।

करणे घञ् । २ घट्टे (याता) पेषण्यत्तभेदे । भावे घञ् ।
३ चालने घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टनं तत्रैवार्थे
न० । “प्रदेशस्य बद्धशोऽवघट्टनादयोहि व्यधा” सुश्रुतः ।
युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित लि० अव+घट्ट-कर्मणि क्त । चाङिते ।

अवघर्षण न० अव+घर्ष-ल्युट् । अघःस्यापयित्वा १ घर्षणे सर्वतो
२ घर्षणे “दुन्द्यासात् ऋणवर्त्तावघर्षणम्” सुश्रुतः ३ मार्जने
च मलावघर्षणम् पात्रावघर्षणम्” सलिलैः शुद्धिरेतेषां
गोवालैश्चावघर्षणात्” या० सू० ।

अवघात पु० अव+हन-घञ् । १ अवहनने तण्डुलादेर्विदुषी-
करणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थः व्यापारभेदः
तदकरणे यज्ञासिद्धिः “व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति”
इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरभावघातजनको
व्यापारो व्रीहिनष्टः कल्पते प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय
कल्पन्ते” कुसु० तथाचावघातजन्यः संस्कारः व्रीहिनष्ट
इति भीमांसकाः । नैयायिकास्तु “संस्कारः पुंस
एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युत्थनादिषु” कुसु० उक्तेः पुरुषएव संस्का-
रोऽष्टविधो जयत इत्याहुः अवघातश्च धर्मिणि सत्येव
तदीयवितुषीकरणरूपपरिस्काररूपः २ हननभावे ३ ताडन-
भावे च “कर्णावघातैरपि ताद्यमाना दूरीकृताकरि-
वरेण” “अधरे दत्तदन्नावघाते” सा० द० ।

अवघातिन् लि० अव+हन-णिनि । अवघातके स्त्रियां डीप् ।
अवघुष्ट लि० अव+घुष-क्त । घोषण्या प्रचारिते ।

अवघूर्सन न० अव+घूर्स-भ्रमणे भावे ल्यु । सर्वतोभ्रमणे ।

अवघोटित अव+घुट-परिवर्त्ते क्त । सर्वतोवेष्टिते सम-
न्तात् परिष्टिते । सह “शिविकया प्रायादवघोटितया स्नन-
गरमनुप्राप्य” भा० व० प० । [युच् । अवघोषणायत्व स्त्री ।

अवघोषण न० अव+घुष-भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानायोच्चैर्घोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा-भावे ल्युट् । आघ्राणे “पिण्डपित्त-
यज्ञवहानप्रभृति प्रागवघ्राणात्” का० २०५११ “अवघ्रा-
णमितरेषु” का० २२, १०, ४। इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्टै-
रुक्तम् । अतएव आङ्घ्रिभोजनस्यावश्यकतया उपवास-
दिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् “आघ्राय पित्तसेवित-
मिति” सू० तेस्तथाचरणम् ।

अवचक्षण लि० अव+चक्ष-ल्यु । निन्दिताख्यानकर्त्तरि
“कुत्साभीक्ष्णायोरथ एतस्य तिष्ठः परत्वे अनुदात्तत्वम् ।

अवचन न० न वचनं कुत्सायां न० त० १ निन्दायाम् । अभावे
न० त० । २ कथनाभावे “प्रकृतौ चावचनात्” कात्या० ।

२०, ७, २१, “अवचनेऽग्निष्टोमः” । कात्या० २२, १, २ ।
न० व० । ३ वचनमूढ्ये लि० “शकुन्तला साध्वसादवचना
तिष्ठति” । शकु० ।

अवचनीय लि० वक्तुमनर्हः वच-अर्हार्थे अनीयर् न० त० ।
१ वक्तुमनर्हं अस्तीत्यादौ शब्दे “वादेष्वचनीयेषु तदेव द्विशुषं
भवेत्” मनुः १ वचनीयं निन्द्याम् न० त० । २ निन्द्याभिन्ने लि०

अवचय पु० अव+चि-अच् । पुष्पफलाद्यादाने । “ततः प्रवि-
यतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यो सख्यौ” शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि “हस्तादाने चेरस्तेषु” पा० अचोवाधको
घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । “अविरतकुसुमा-
वचायस्तेदा” माघः । अव+चि-णसल् अवचायम् । अभी-
क्ष्णमवचित्येत्यर्थे अय्य० ।

अवचारण लि० अव+चर-णिच्-ल्युट् । १ प्रचारणे सुश्रुतोक्ते
२ चारपाकविधौ च “विशेषक्रियावचारणाञ्च” “क्षेत्राणि
ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम्” “शुक्रदोषक्षयकरं
यथास्वभावचारणम्” सुश्रुतः ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडाग्रं यस्य वा डोलः । १ ध्वजा-
धोबद्धे वस्त्रे । “पिच्छावचूडकलनाभिवोरः” “पिच्छाव-
चूडमनुमाधवधामजगसुः” इति च माघः “अस्योच्चूडाव-
चूडाख्यौ मूर्द्धाधोमुखचूडयोरिति” हला० उक्तेः २ ध्वजा-
धोमुखाङ्गे चामरादौ च ।

अवचूर्णन न० सुश्रुतोक्ते १ व्रणरोगभेदे । “तत्र व्रणस्य षष्टि-
पक्रमा भवन्ति” इत्युपक्रम्य “सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णन-
व्रणधूपनम्” इत्युक्त्वा “तेषु कषायो वर्त्तितः कल्कः सर्पि-
स्तैलं रसक्रियावचूर्णनमिति शोधनरोपणानीति” ।
अव+चूर्स-भावे ल्युट् । २ पेषणे । चूर्सैर्ध्वंसते अवचूर्स-
यति अव+चूर्स+अवध्वंसार्थे णिच्-भावे ल्युट् ।
३ चूर्सनेनावध्वंसे ।

अवचूर्णित लि० अव+चूर्स-पेषे कर्मणि क्त । १ पिष्टे ।
अवचूर्सयतेनामघातोः क्त २ चूर्सने नावध्वंसे ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रहः । ध्वजाधःस्थे १ चामरादौ
ध्वजाद्यङ्गे “दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इव”
काद० । [चामरे तिका०

अवचूलको न० अवचूलमिव इवार्थे कन् संज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न लि० अव+च्छिद-क्त । अवच्छेदः विशेषणोपा-
धिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अव-
च्छेदकतानिरूपिते च “प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं यच्च

भवतीति" चिन्तामणिः । अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तन्निष्पत्तित्वमवच्छिन्नत्वं यथा
दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य
तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभाव-
प्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिक-
मवच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम् ।
परिमाणादौ च अवच्छिन्नत्वमित्याकरणात् यथा द्रोणाव-
च्छिन्नोत्रीहिः द्रोणपरिमाणेन हतपरिच्छेदोत्रीहिरित्यर्थः ।
सीमाकरणमप्यवच्छेदः । गृहावच्छिन्न आकाशः गृहाकाशः
कर्णशृङ्गवृत्तवच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि । एवमन्तः-
करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः ।

अवच्छिन्नवाद पु० अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया
जीवस्य वादो व्यवस्थापनम् । वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य
अन्तःकरणावच्छिन्नतया व्यवस्थापकौ मतभेदे । तथा हि तेषां
मतद्वयम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिविम्बितं चैतन्यं जीव
इति प्रतिपेदिरे केचित् तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति ।
तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्थानःकरणे प्रतिविम्बासम्भवेन प्रति-
विम्बस्य च मिथ्यात्वेन जीवस्य सत्यत्वानुपपत्तेः बन्ध-
भोक्तयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिविम्बादं
दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयाञ्चक्रिरे । यथा च नैयायि-
कादीनामेकस्यापि नभसः कर्णशृङ्गवृत्त्यादिभेदेन उपाधि-
कृतं नानात्वं न वस्तुगतमेवमेकस्यापि चैतन्यास्थानःकरणो-
पाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "तद्गुणसार-
त्वात्" शा० सू० "घटसंघट आकाशे नीयमाने यथा घटे ।
घटोनीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवो नभोपम" इत्युक्तेः जीवस्य
न स्वत इहलोकपरलोकगामित्वमपि तु बुद्धिरुपाधि-
भेदेन तथा व्यवहारः अतो न बन्धभोक्तव्यवस्थानुपपत्तिः
यन्निनुपाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्य जीवभावा-
त्मकतया बन्धः, यत्र च तन्निवृत्तिः न तत्र तथा, किन्तु
भोक्तः । विश्वरत्नाकरे ।

अवच्छ्रित न० । अव+छ्र-भावे क्त । १ अट्टहासे-स्वार्थं
कन् तलैव । कर्मणि क्त । २ मिश्रिते लि० ।

अवच्छेद पु० अव+च्छि-भावे घञ् । १ छेदने २ सीमाकरणे
३ विशेषकरणे ४ अवधारणे "शब्दार्थानामवच्छेदे विशेषवृत्ति-
हेतवः" वाक्य प० ५ इयत्ताकरणे ईव्याप्तौ च । अवच्छिद्यते-
ऽनेन करणे घञ् । इयत्ताकरणसाधने ७ एकदेशे अवय-
वादौ । यः कश्चित् पदार्थः कस्मिंश्चिदाधारे एकदेशे
तिष्ठति तत्रैव प्रदेशान्तरे चेन्न तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्तिः

तस्याव्याप्यवृत्तित्वाया निरूपकोऽवयवादिः । यथा दृष्टे
अपदेशे कपिसंयोगः मूलदेशे तदभावः अतः कपि-
संयोगः अव्याप्यवृत्तिः तादृशाव्याप्यवृत्तित्वाया नियाम-
कस्य मूलादिप्रदेशः तत्रावच्छेदशब्देनाभिधीयते । तादृशा-
वच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च । तत्र देशसत्त्वे काल-
विशेषे तदभावात् कालएव तत्राव्याप्यवृत्तित्वायानियामकः ।
यथा आत्मनि जाग्रदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः ।
देशरूपस्तूक्तः । अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामा-
नाधिकरण्यासिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोमणिः । अव-
च्छेदाः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन
साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्धः ।

अवच्छेदकं लि० अवच्छिन्नति अव+च्छि-खुल् । १ छेदके
२ इयत्ताकारके ३ सीमाकारके ४ अवधारके ५ अव्याप्यवृत्ति-
तानिरूपके च । अवच्छिन्नशब्दे विवृतिः । "प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः । अवच्छेदकत्वं च अव-
दके इव तदवच्छेदकोऽपि स्वीक्रियते यथा वज्रिमान् पर्वत
इति बुद्धौ वज्रप्रभावान् पर्वत इति निश्चयः प्रतिबन्धकः तत्र
प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्तद्विषयताऽपि तत्रा-
वच्छेदिका तथा च वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यतायाश्चिन्तानत्वावच्छिन्नं प्रति वज्रित्वाव-
च्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासामानाधि-
करणप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाश्चिन्तित्व-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्यैव तत्तद्विषयताया अपि
तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्यैव तत्तद्विष-
यताया अपि प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वम् । इयंस्तुभेदः अनुबन्धे-
ख्यमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकताया अव-
च्छेदकमस्ति तेन घटवज्रतुल्यमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रका-
रतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथा च यथा घटनिष्ठ-
प्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एवं घटत्वनिष्ठप्रका-
रतायानान्यदवच्छेदकमतस्तस्यनिरच्छिन्नावच्छेदकता अनु-
बन्धित्वमानेत्युक्तेः चिन्तित्वानजातेर्नस्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन
घटत्ववृत्तान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छे-
दकमस्तीति । अत्राप्ययं विशेषः धर्मप्रशं भ्रासमानः धर्मः
विशेष्यतावच्छेदकः प्रकारांशे भ्रासमानः प्रकारतावच्छेदक
एवं सर्वत्र । किन्तु प्रतियोग्यंशे भ्रासमानधर्मस्य न प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गादनापादकस्यैव धर्मस्य
तथात्वं यथा कम्बुपीवादिभासास्ति इत्याद्यभावबुद्धौ
घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् "सम्भवति तत्रौ

धर्मै गुरौ तदभावात्' दीधित्युक्तेः शक्यतावच्छेदकत्व
विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।
अवच्छेदकत्वनिश्चिन्ति स्त्री रघुनाथाशरोमणिकते अवच्छेद-
कतापदार्थनिर्णयके अनुमानखण्डान्तर्गते यन्वभेदे ।
अवच्छेद्य लि० अव+च्छिद-ल्यत् । १ छेदनाहं २ अवघात्ये
विशेषणीये ३ अवच्छेदाहं च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या
घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।
अवजय पु० अव+जि-अच् । पराजये "येनेन्द्रोकावजयाव
दमः" रघुः ।
अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा-अङ् । अनादरे । आत्मन्यवज्ञां शिथि-
लीचकार' रघुः । "गल्पार्थमन्यतेहं चेष्टावज्ञयोः" रुग्ण० ।
"अविज्ञावज्ञेयं परितपति नोच्चैरपि बुधम्" उद्भटः ।
अवज्ञात लि० अव+ज्ञा क्त । १ अनादरे २ तिरस्कृते ३ क्षतावमाने च
अवज्ञान न० अव+ज्ञा-भावे ल्युट् । १ अवमाने २ तिरस्कारे
३ अनादरे "इच्छितं तदवज्ञानात् विद्धि शार्ङ्गलमात्मनः" रघुः
अवज्ञेय लि० अव+ज्ञा-कर्माणि यत् । १ अनादरणीये २ तिरस्कार्ये
"विप्रा हि क्षत्रियात्मानोनावज्ञेयाः कदाचन" या० सू० ।
अवट पु० अव+अटन् । १ गत्ते, २ कूपे । 'रजसां गतसत्त्वानामेष
धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते' रामा० । 'भूतो-
दनो निवेद्यश्च स्नान्यापस्मारिषोऽवटे" सुश्रु० "अवटेष्वन-
यति" शत० ब्रा० । ३ देहस्थनिम्नस्थाने कण्ठमूलादौ
च "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या० सू०
'शरीरे यः अवटः कश्चिन्निम्नोदेशः कण्ठमूलकलादि' मिता०
४ ऐन्द्रजातिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवद्यः । अव-
टभवे लि० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विष्टतिः ।
अवटनिरोधन पु० अवटे गत्ते' निरुध्यतेऽल अव+नि+रुध
अवटि स्त्री अव+अटि । १ गत्ते २ कूपे च वा ङीप् अवटीत्यपि ।
अवटीट लि० अवनता नासिका प्रा० ष० नतार्थे नाशयाः
टीटादेशः अर्थ आदित्यादच् । (आदा) नतनासिके जने ।
अवटु पु० अव+टीक-मितड्ढा० डु । १ गत्ते, २ दृक्भेदे, ३ कूपे च ।
४ योवापचाङ्गणे, ५ योवाया उच्चतभागे च स्त्री ४ देहस्थे
निम्नदेशे "अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" इति
या० सू० पाठान्तरम् "अवटावथ हन्वोश्च म्रष्टह्योच-
मवेन्नरम्" सुश्रु० । न० त० ५ वटुभिन्ने पु० ।
अवटुञ्ज पु० अवटौ जायते जन-ड ७ त० । शिरःस्वचरमकेये
घाटास्थकेये "रामवानवटुजेष्ववकष्य" माघः ।
अवटीदा स्त्री न० त० अवटस्य कूपस्योदकमिव उदकमस्याः
उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्क पु० अवगतो डङ्कः शब्दो यस्यात् । हृष्टस्थाने जटा०
अवडौन न० अव+ङी-भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे ।
अवत पु० अव-अटच् वेदे पु० टस्य तः । अवटरूपे कूपदौ
निश्च० "सिक्तमवतम्" ऋ० १, १२०, २ "अवतमवटमिति"
भा० "अवते न कोशम्" ऋ० ४, १७, १६ ।
अवतंस पुं न० अव+तन्स-घञ् । १ कर्णपुरे, २ शिरोभूषाभेदे
च । "कस्यावतंसद्विगुणात्सहस्रम्" "स्वाहनचोभचत्वाव-
तंसाः" "गणा नामैरुप्रसवावतंसाः" इति च कुमा० ।
अवतंसित लि० अव+तन्स-क्त । भूषिते "समदनमवतंसिते-
ऽधिकस्यम्" माघः । वा अङ्गोपे वतंसितोप्यत्र ।
अवतंसस न० अवततं व्याप्तं तमः प्रा० ष० अच् समा० ।
व्याप्तान्वकारे । "अवतमसमिदायै भासताभ्युङ्गतेन"
माघः ।
अवतरण अव+हृ-भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १ जलाद्य-
वगाहाद्यार्थमवरोहणे । २ अन्यरूपेषु प्रादुर्भावे 'अंशावत-
रणम्" भा० आ० प० । वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३ अवरोहणे
(नाभा) "स्नान्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्त्तते । स्त्रीणा-
मपप्रजातानां स्नान्यावतरणे च यः" सुश्रु० । अवतीर्थगते
येन करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४ तीर्थे ।
अवतरणी स्त्री अवतरति यन्वोऽनयथ अवहृ करणे ल्युट् ।
यन्वप्रस्तावार्थं प्रथमसपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास)
इत्याख्यायां २ परिपाञ्चाञ्च सार्धं कन् अवतरणिकाऽप्यत्र ।
अवतान पु० अव+तन-घञ् कर्माणि घञ् । १ सन्ताने
२ अधोमुखे ३ लताप्रताने च "लताशतैरवततामवतान-
शतैस्तथा" रामा० ।
अवतार पु० अव+हृ करणे घञ् । १ तीर्थे, (सुन्दरिण्यादेः सोपा-
नपङ्गतौ) "रुद्धे मजेन सरितः सृष्ट्वाऽवतारे" माघः ।
भावे घञ् । २ प्रादुर्भावे "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" मा
भूत् परीवादनवावतारः" इति च रघुः ३ देवानामंशानेयवयेन
प्रादुर्भावे च । "अवताराहृसंख्येया" इत्युक्तेः तेषां
बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दृश्यैव विष्णोरवताराः शास्त्रप्रसिद्धाः यथा
"मत्स्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ यामनः । रामो रामश्च
रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० सुखडमावायां तु प्रकृते-
रेव एते अवतारा उक्ताः प्रकृतिविष्णुरूपानि पुंरूपस्य सहे-
चरः । एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कल्परूपा कालिका
स्यात् रामरूपा च तारिणी । वगला कूर्मभूर्त्तिः स्यात्
मीनो धूमावती भवेत् । क्षिप्रमृत्ता नृसिंहः स्याद्दराहृचैव
भैरवी । सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वासुतो भुवनेश्वरी । कमला

बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी । स्वयं भगवती काली
 कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कृष्णः कालीरू-
 पोऽभवद् ब्रजे । भागवते १ स्क० त्र प्राधान्यतः अन्येऽप्यव-
 तरा उक्ताः यथा “लीलावतारानुरतो देवतिर्यङ्गनरादिषु”
 इत्युपक्रम्य । “जम्बहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
 संभृतं षोडशकलमादौ लोकसिद्धयया । यस्याम्बुधि
 शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिहृदाम्बुजादासी-
 दुब्रह्मा विश्वरूपां पतिः । यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितोलोक-
 विस्तरः । तद्द्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्वमूर्जितम् । पश्य-
 न्यदोरूपमद्भ्रवन्नुपा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् । सहस्र
 मूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रभौत्यम्बरकुण्डलोल्लसत् । एत-
 न्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम् । यस्यांशंशेन
 हृदयन्ते देवतिर्यङ्गणादयः । स एव प्रथमं देवः कौमारं
 सर्गमाश्रितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ।
 द्वितीयस्तु भवायास्व रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्यन्नुपादत्त
 यज्ञेशः शौकरं वपुः २ । तृतीयस्तु पिसर्गं वै देवर्षित्वसुपेत्य सः ।
 तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैषकर्मणः कर्मणां यतः ३ । तृथ्ये धर्म-
 कलासर्गे नरनारायणादृषी । भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्च-
 रन्पः ४ । पञ्चमः कृपिलो नाम सिद्धेशः कालविष्णुतम् ।
 प्रोवाचासुरवे सांख्यं तन्वप्रामविनिर्णयम् ५ । षष्ठमत्वे रपत्य-
 त्वं वृतः प्राप्नोऽनुसूयया । आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादा-
 दिभ्यर्जिचिवान् ६ । ततः सप्तम आकृत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत
 सतामादयैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम् ७ । अष्टमे मेरु-
 देव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वत्स धीराणां सर्वा-
 श्रमनमखण्डितम् ८ । ऋषिभिर्याचितोभजे नवमं प्राथिवं
 वपुः । दुग्धेभामोषधीर्विप्रास्तेन यः स उग्रत्तमः ९ । रूपं स
 जम्बहे मातृस्यं चाक्षुषान्तरसंभवे । नाव्यारोथ महीमथ्या-
 मपाहं वसतं मनुम् १० । सुरासुराणासुदधिं मघ्नतां मन्द्रा-
 चलम् । दम्भे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ११ । धान्व-
 नरं-द्वादशमं त्वयोदशमेव च १२ । अपाययत् सुरा-
 नन्यान्मोहिन्याऽमोहयत् स्त्रिया १३ । चतुर्दशं नार-
 सिंहं विभ्रह्मैत्येन्द्रमूर्जितम् । ददार करजैरुवरेकां कट-
 कयथा १४ । पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
 पदत्वयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिपिष्टपम् १५ । अवतारे
 षोडशमे पश्यन् धर्महृद्दोष्टपान् । त्विसप्रकत्वः कुपितो
 निःशलाभकरोन्महीम् १६ । ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां
 पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शास्त्रा हृद्वा पुंसोऽल्पमेधसः १७ ।
 नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यं चिकीर्षया । ससृष्टनिग्रहादीनि

चक्रे वीर्यांख्यतः परम् १८ । एकोनविंशे विंशति मे दृष्टिषु
 प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भूवो भगवानहरद्भरम्
 १९ । २० । ततः कलौ संप्रहृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो-
 नान्नाजिनस्ततः कीकटेषु भविष्यति २१ । अथासौ युगसन्ध्या-
 यां दक्षुप्रायेषु राजसु । जनिता विश्वयुगशो नाम्ना कल्कि-
 र्जगत्पतिः २२ । अवताराह्यसङ्ख्या हरेः सर्वनिर्घेहिजाः ।
 यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः । हृषयो
 मनवोदेवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्वे हरेरेव स
 प्रजापतयः सृताः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
 स्वयम् । इन्द्रादिव्याकुलं लोकं गूढयनि युगे युगे ।
 “कस्मिन् काले स भगवान् किंवर्यः कोटशोन्दिभिः । नाम्ना-
 केन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्” । इति प्रश्ने ।
 “कृतं त्वेता ह्यपरञ्च कलिरित्येषु केशवः । नाना-
 वर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते” । कृते शुक्लचतुर्बाहु-
 र्जटिलोवल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीतान्नान् विभ्र-
 ह्ण्डं कमण्डलुम् । मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्व्वैराः सुहृदः
 समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च । हंसः
 सुप्रसौ वैकुण्ठोघर्मोयोगेश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽ-
 व्यक्तः परमात्मेति गीयते । त्वेतायां रक्तवर्षोऽसौ चतुर्बाहु-
 स्तु मेखलः । हिरण्यकेशस्त्वयक्तः सुकुम्भवाटुपलक्षणः ।
 तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिम् । यजन्ति विद्याया
 त्वया धर्म्मिणा ब्रह्मवादिनः । विश्वर्यज्ञः पृश्निगर्भः
 सर्वदेव उरुक्रमः । वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ।
 ह्यपरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादि-
 भिरखोभ्यलक्ष्यैरुपलक्षितः । तं तदा पुरुषं मर्त्या महा-
 राजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो
 नृप । नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च प्रद्यम्नाय
 निरुद्धाय त्वभ्यं भगवते नमः । नारायणाय ऋषये पुरुषाय
 महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः । इति
 ह्यपर उर्व्वीशं स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नाना तन्त्रविधानेन
 कलावपि यथा शृणु । कृष्णवर्षं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपा-
 ङ्गास्तुपार्षदम् । यज्ञैः संकीर्त्तनप्राथैर्यजन्ति हि सुमेध-
 सः । ध्येजं सदापरिभवन्नमभीष्टदोहं तीर्थांस्पदं शिवविरि-
 त्त्रिभुतं शरण्यम् । भूत्यार्त्तिहं प्रणथपालभवात्त्रिपोतं वन्दे
 महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥ भा० ११ स्कन्द० ।
 अन्यत्र अवतारभेदस्तत्रैवोक्तः “हंसस्वरूपवददच्युत-
 आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभोभगवान् पिता नः ।
 विष्णुः शिवाय जगतां कलयति तीर्थस्तेनाहूतामधुभिदा

सुतयोहयास्ये । शुभोऽभवे मनुर्निबोधयच्च मात्स्ये
 क्रौडो हतो दितिज उद्वरताम्भसः च्छाम् । कौर्मोष्ठतोऽद्रि
 रम्भतोन्मथने स्रष्टुवे पाहप्रपन्नमिभराजमसुच्चदासम् ।
 संस्तुन्वतोनिपतितान् अमन्थानुषींश्च शक्रञ्च वृत्तवधतस्तमसि-
 प्रविष्टम् । देवस्त्रिवोऽसुरस्त्रेपिहितान्नाथा जम्भेऽसुरेन्द्र-
 मभवाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे
 हत्वान्नेषु भुवनान्यदधत् कलाभिः । भूत्वाषवामन इमामह-
 रद्भवेः च्छां याचञ्जाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःच-
 त्रियामकृतगाञ्च त्रिसप्रकत्वोरामस्तु हेहयकुलाध्ययबाङ्-
 धान्निः । सोऽम्बिं ववन्व दशवक्त्रमहन् सबच्च सीता-
 पतिर्जयति लोकमल्लकीर्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदु-
 ष्यजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादै-
 र्विभोहयति यत्नततोऽतदर्हान् मृद्गान् कलौ च्छिति-
 भुजोन्वहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्माणि च
 जन्मत्पतेः । भूरीणि भूरियशसो वर्षितानि महाभुज !” ।
 सुरासुराद्यंशवतारा भारते आदिपर्वणि दर्शिताः यथा
 “इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन् ! विस्वञ्चताम् । आदि-
 देशे तदा सर्वान् विबुधान् भूतलक्ष्यम् । अस्या भूमेर्निर-
 चितं भारं भारैः पृथक् पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरो-
 धावेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय मन्वर्वाप्सरसां
 मषान् । उवाच भगवान् सर्वानिदं वचनमर्धवत्” । इत्युप-
 क्रम्य “स्वैः स्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अध
 शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरपुरोर्वचः । तय्यमर्षाञ्च पथञ्च
 तस्य ते जन्तुस्तदा । अध ते सर्वे शोऽंशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं
 क्षतचक्षाः । नारायणममिलम् वैकुण्ठसुपचक्रुः । यः
 स चक्रमदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः
 सुरारिभः पृथुर्बुधोऽञ्जतेक्ष्णः । प्रजापतिपतिर्द्वैवः सुर-
 नाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैतवपू-
 जितः । तं भुवः शोधनायेन्द्रः उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशे-
 भावतरेत्वेवं तथेत्साह च तं हरिः” इत्युपक्रम्य च
 “अथ नारायणेनेत्यं चकार सह संविदम् । अवतत्तुं महीं
 स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानि-
 जेव दिवोकसः । निजं गाम पुनस्तस्मात् क्षयात्नारायणस्य च ।
 तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकाहताय च । अन्तेहः क्रमे-
 ष्वैव महीं स्वर्गादिवोकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थि-
 वार्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशार्दूल यथाकामं दिवोकसः” ।
 इति सामान्यत उक्त्वा । “मानुषेषु मनुष्येन्द्रः संभूता ये
 दिवोकसः । प्रथमं दानवाश्चैव तांस्तो वक्ष्यामि सर्वशः ।

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्भानुवर्षभः । जरासन्ध
 इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः पुत्रस्तु
 वो राजन् ! हिरण्यकशिपुः स्रुतः । सजज्ञे मानुषे
 लोके शिशुपाबो नरर्षभ ! । संह्लाद इति विख्यातः
 प्रह्लादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे
 वाह्लीकपुत्रवः । अनुह्लादस्तु तेजस्वी वोऽभूत् ख्यातो
 जघन्यजः । दृष्टकेतरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः ।
 यस्तु राजञ्छिविनाम दैतेयः परिकीर्तितः । द्रुम इत्य-
 भिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वास्तवो नाम
 यस्तेषामासीदसुरसत्तमः । भगदस इति ख्यातः स जज्ञे
 पुरुषर्षभ ! । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
 तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात् पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे
 राजन् वीर्यवान्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्ष-
 भसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रताप-
 वान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽप्रकम्पां नराधिपः ।
 स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उपसेन
 इति ख्यात उपकम्पां नराधिपः । यस्त्वश्च इति विख्यातः
 श्रीमानासीन्महासुरः । अथोको नाम राजाऽभून्महा-
 वीर्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजन्मन्वपतिः
 स्रुतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ।
 दृषपर्वीति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ
 इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवद्रूपः । अजकस्त्वरो राजन् !
 य आसीद्दृषपर्वीणः । स शाल्य इति विख्यातः पृथिव्यामभव-
 द्रूपः । अश्वप्रीव इति ख्यातः सत्वान् वो महासुरः ।
 रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवद्रूपः । सृष्ट्यस्तु
 मतिमान् राजन् ! कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । दृष्टकेश इति
 ख्यातः क्षितावासीत्य पार्थिवः । तदुक्त्वा इति विख्यातो
 य आसीदसुरोत्तमः । सेनाविन्दुरिति ख्यातः स बभूव
 नराधिपः । इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः ।
 गगनजिज्ञाम राजासीद्भुवि विख्यातधिक्रमः । एकचक्र इति
 ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव
 प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेवक्षितयोधो महासुरः ।
 चित्रधर्मेति विख्यातः क्षितावासीत्य पार्थिवः । हरस्वरि-
 हरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । सुबाहुरिति विख्यातः
 श्रीमानासीत्य पार्थिवः । सुहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्ष-
 ह्वरः । वाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ।
 निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । सुष्टकेश इति
 ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निरुन्मस्त्वजितः संख्ये

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति
 स्मृतः । शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः । पौरवो
 नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः । सुक्रथस्तु महावीर्यः
 श्रीमान् राजन्महासुरः । सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ
 जज्ञे महीपतिः । क्रथस्तु राजन् ! राजर्षिः क्षितौ जज्ञे
 महासुरः । पार्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ।
 द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम
 बाह्लीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके
 ताराधिपोपमः । चन्द्रश्चेति विख्यातः काम्बोजानां नरा-
 धिपः । अक्रं इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः । स्मृता इति
 विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं
 नृपसत्तम ! । गविष्ठस्तु महातेजा य प्रख्यातो महासुरः ।
 दूमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर इति
 विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्व इति विख्यातो
 बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु
 यः । कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
 चन्द्रहनेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको
 नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनाशनस्तु चन्द्रस्य य
 आख्यातो महासुरः । जानकीर्त्तम विख्यातः सोऽभवन्नरु-
 जाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभ ! ।
 काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ! ।
 ग्रहन्त सुपुत्रे यस्तु सिंहेकाऽकेन्दुमर्दनम् । स
 क्रथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अना-
 युषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः । विक्षरो नाम
 तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः । द्वितीयो विक्षराद्यस्तु
 नराधिपः । महासुरः । पाण्डुराष्ट्राधिप इति विख्यातः
 सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
 पौण्ड्रमात्सुक इत्येवं बभूव स नराधिपः । एत इत्यभि-
 विख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमादाम राजर्षिः
 स बभूव नराधिपः । क्रोधहनेति यस्तस्य बभूवावरजो-
 ऽसुरः । दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।
 क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्तस्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति
 ख्यातः सोऽभवन्नरुजर्षभः । कालेयानान्त ये पुत्रास्तेषा-
 मष्टौ नराधिपाः । जज्ञिरे राजशार्दूल ! शार्दूलसमवि-
 क्रमाः । मगधेषु जयत्येनस्तेषामासीत् पार्थिवः । अष्टा-
 नाम्बरस्तेषां कालेयानां महासुरः । द्वितीयस्तु ततस्तेषु
 श्रीमान् हरिहरोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नरा-

धिपः । तृतीयस्तु महातेजा महाभायो महासुरः ।
 निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः । तेषामन्यतमो
 यस्तु चतुर्थः परिकीर्त्तितः । श्रेणिमानिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महा-
 सुरः । महौजा इति विख्यातो बभूवेह परन्तपः । षष्ठस्तु
 मतिमान् यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । ससुद्रसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्ग-
 णात् । विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थतत्त्ववित् ।
 वृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिप ! । बभूव राजा
 धर्म्मात्मा सर्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन् ! विख्यातो
 दानवानां मलाबलः । पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चना-
 चलसन्निभः । क्रथनश्च महावीर्यः श्रीमान् राजन्महासुरः ।
 सूर्याक्ष इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । असु-
 राणान्तु यः सूर्यः श्रीमांश्चैव महासुरः । दरदो नाम
 बाह्लीको वरः सर्वमहोक्षिताम् । गणः क्रोधवशो नाम
 यस्ते राजन् प्रकीर्त्तितः । ततः सङ्घिरे वीराः क्षिवाविह
 नराधिपाः । मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
 सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ वाल्मिकः । क्रथो विचित्रः
 सुरथः श्रीमाद्रीलश्च भूमिपः । चीरवासाश्च कौरव्य !
 भूमिपालश्च नामतः । दन्तवक्रश्च नामासीद् दुर्जयश्चैव
 दानवः । रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ।
 आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्यः सुमि-
 त्वश्च वाटधानोऽथ गोमुखः । कारुषकाश्च राजानः क्षेम-
 धूर्तिस्तथैव च । श्रुतायुर्द्वहश्चैव वृहत्सेनस्तथैव च ।
 क्षेमोऽप्यवीर्यः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । मतिमांश्च
 मरुधेन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः । गण्धात् क्रोधवशादेव राज-
 पूगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्ति-
 र्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
 स कंस इति विख्यातः उपसेनसुतो बली । यस्त्वासी-
 द्वेवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्मुख्यः
 क्षितौ जज्ञे नराधिपः । वृहस्पतेर्वृहत्कीर्त्तिर्हैवेर्षेर्विद्धि
 भारत ! । अंशात् द्रोणं ससुत्पत्तं भारद्वाजमयोनिजम् ।
 धन्विनां नृपशार्दूल ! यः सर्वास्त्रविदुत्तमः । महाकीर्त्ति-
 र्महातेजाः स जज्ञे मरुजेश्वर ! । धनुर्वेदे च वेदे च
 यं तं वेदविदो विदुः । गरिष्ठं चित्रकर्मिणं द्रोणं स्वकुल-
 वर्द्धनम् । महादेवान्कामाभ्याञ्च कामात् क्रोधाच्च भारत ! ।
 एकचसुपपन्नानां जज्ञे शूरः परन्तपः । अश्वत्यामा महा-
 वीर्यः शत्रुपन्नचयावहः । वीरः कसलपत्वाङ्गः क्षितावा-

सीद्धराधिप ! । जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः ।
 वशिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो
 भोग्नः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान् देविद्वाग्नी शत्रुपञ्च-
 ज्यङ्करः । जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुषां वरः ।
 योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन् !
 क्षपो नाम ब्रह्मपिरभवत् क्षितौ । रुद्राण्यन्तु गणादुविद्धि
 संभूतमतिपौरुषम् । शक्रनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके
 महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! संभूतमरिमर्दनम् ।
 सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ दृष्णिकुलोद्भवः । पञ्चात् स
 जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्दनः । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत
 एवाभवत्पञ्चात् । मातुषे नृप ! लोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतां
 वरः । ततश्च कतवस्मार्णं विद्धि राजन् ! जनाधिपम् । तम-
 प्रतिमकस्मार्णं क्षत्रियर्षभसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि
 सञ्जातमरिमर्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रता-
 पनम् । अरिष्टावास्तु यः पुत्री हंस इत्यभिविद्यतः । स
 गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः । धृतराष्ट्र इति ख्यातः
 कण्वद्वैपायनात्मजः । दीर्घवाङ्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नरा-
 धिपः । मातुर्द्वैशादपेः कोपादभ्य एव व्यजायत । तस्यै-
 वावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः । स पाण्डुरिति
 विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभागं
 पुत्रं पुत्रवतां वरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धि-
 मतां वतम् । कलेरंगस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
 दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्वस्य
 विद्भिः कलिपूरुषः । यः सर्वान् घातयामास पृथिवीं
 पृथिवीपते ! । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्करुणं महत् ।
 प्रौढस्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । शतं दुःशा-
 सनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव
 ये चान्येनानुकीर्त्तिताः । दुर्योधनसहायास्ते प्रौढस्या भर-
 तर्षभ ! । वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः” इति ।
 “धर्मस्यांशन्तु राजन् ! विद्धि राजन् ! युधिष्ठिरम् । भीम-
 सेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ
 रूपेणाप्रतिभौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्वभूतमनोहरौ ।
 यस्तु वज्रा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभि-
 मन्दुष्टेहकीर्त्तिरर्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् !
 सुरान् सोमोऽब्रवीद्विदम् । नाहं दद्यामियं पुत्रं मम
 प्राणैर्गरीयसाम् । समयः क्रियतामेव न शक्यमतिवर्त्ति-
 तम् । सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां क्षितौ बधः ।
 ब्रह्म यास्यत्ययं वज्रां न च स्यास्यति वै चिरम् । ऐन्द्र-

द्वैरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्जुनेत्यभि-
 विख्यातो पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता
 पुत्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोडश वर्षाणि स्यास्य-
 त्थमरसत्तमाः । अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति ।
 यत्नांशो वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिःसृदनम् । नरनारा-
 यणाभ्यां तु स संग्रामो विनाहतः । चक्रव्यूहं समस्थाय
 योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाञ्छात्रवान् सर्वान् कार-
 यिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विच-
 रिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
 सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनाङ्गेन
 महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
 बद्धशो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यते
 एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं
 वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथा-
 ऽस्त्विति दिवोकसः । प्रत्युचुः सहिताः सर्वे ताराधिपम-
 पूजयन् । एवं ते कथितं राजसत्तव जन्म पितुः पितुः ।
 अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि धृष्टद्युम्नं महारथम् । शिखण्डि-
 नमथोराजन् ! स्त्रीपूर्वं विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च
 बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सञ्जातान्
 भरतर्षभ ! । प्रतिविध्यसुतः सोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः ।
 नाकुञ्चिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । शूरी नाम
 यदुन्नेषो वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्यस्य कर्णरूपेणावतारः
 यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा ।
 अजीजनत् सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । सङ्ग-
 खलं सकवचं देवगर्भमभियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या
 चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धु-
 पक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तद्गुमारं यश-
 खिनम् । तद्यत्कृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महा-
 यथाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथिस्तदा” ।
 “पुरा नाम च तस्यासीदसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः
 कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आसृक्तकवचो वीरो
 यस्तु जज्ञे महायथाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः
 प्रथमः सुतः । स तु स्रुतकुले वीरो वष्टपे राजसत्तम ! ।
 कर्णं नरवरश्चेष्टं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य
 सचिवं मित्वं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि
 राजज्ञंशमनुत्तमम्” । “यस्तु नारायणोनाम देवदेवः सना-
 तनः । तस्यांशो मातुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च
 नागस्य बलदेवो महाबलः । सन्तुकुमारं प्रद्युम्नं विद्धि

राजन्महौजसम् । एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोऽंशा द्वि-
कसाम् । जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविर्वहनाः । गण-
स्त्वश्वरसं यो वै मया राजन् प्रकीर्तितः । तस्य भागः
क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह । तानि षोडश देवीनां
सहस्राणि नराधिप ! । बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरि-
ग्रहाः । त्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्नधं पृथिवीतले ।
भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः । द्रौपदी
त्वथ सञ्जज्ञे शचीभागादनिन्दिता । द्रुपदस्य कुले कन्या
वेदिसध्यादनिन्दिता । नातिहस्ता न महती नीलोत्प-
लसुगन्धिनी । पद्मावताक्षी सुश्रोणी स्वसिताञ्चितमूर्धजा ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णा वैदूर्यमणिसन्निभा । पञ्चानां पुरुषे-
न्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः । सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ
पञ्चानाम्मातरौ त्व ते । कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु
सुवलात्मजा । इति देवासुराणां ते गन्धर्वाश्वरसं तथा ।
अंशवतरणं राजन् ! राक्षसानाञ्च कीर्तितम् । ये पृथिव्यां
ससुहृभूता राजानो युद्धदुर्मदाः । महात्मानो यदूनाञ्च ये
जाता विपुले कुले इति । भा० व० रामावतारकथने ।
“न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावषी ! । विहितं तत्र
यत् कार्यमभितस्तस्य निग्रहः । तदर्धमवतीर्थोऽसौ मन्नि-
योगाञ्चतर्भुजः । विष्णुः प्रहरतां अष्टः स तत् कर्म
करिष्यति । पितामहस्तस्त्रेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः साहं सम्भवः त्वं, महीतले । विष्णोः सहायान्द-
क्षीषु वानरीषु च सर्वशः । जनवशं सुतान् वीरान् काम-
रूपबलान्वितान् । ततो भागास्तुभागेन देवमन्वर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महौं सर्वे मन्वयामासुरञ्जसा । तेषां समक्षं
गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः । शशास वरदो देवो गच्छ
कार्यार्थसिद्धये । पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वीं दुन्दुभी
ततः । मन्वरा मानुषे लोके कुख्या समभवत्सदा । शक्र-
प्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरतत्तमाः । वानरस्त्वश्वरस्त्रीषु जनया-
मासुरात्मजान् । तेऽन्ववर्तन् पितृन् सर्वे यशसा च
बलेन च । भेत्तारो गिरिश्ङ्गाणां शालताडशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चातिबलाक्षया । कामवीर्यबलाश्चैव
सर्वे युद्धविशारदाः । नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्नेच्छकनिवासाश्च केचिदल वनौकसः” इति एवमन्ये-
ष्वताराः पुराणादौ श्रुताः ।
अवतरत्त्वेन रूपेण करणे घञ् । येन रूपेणाविर्भूतस्तस्मिन्
४ रूपे “मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता यताऽवतावसुधाम् ।
परमेस्वरः परिपाख्यो भवता भवतापमीतोऽहम्” शङ्करः ।

अवतारण न० अव+ट्-ञिच्-ल्युट् । भूतादीनामावेशनेन
१ प्रादुर्भावे, (भूतनामान) २ अवरोपणे, ३ यन्त्रप्रस्तावने
च करणे ल्युट् स्त्री । अवतारण्यम् ।
अवतारित लि० अव+ट्-ञिच्-क्त् । अवरोपिते “सन्ता-
नार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता” रघुः ।
अवतीर्ण लि० अव+ट्-कर्त्तरि क्त । १ कृतावगाहने २ कृताव-
रोहणे “कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गभागस्यसुष्णांशुरिवाव-
तीर्षुः” भाषः ३ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च “तदर्धमव-
तीर्थो ऽसौ मन्नियोगाञ्चतर्भुजः” भा० व० प० ।
अवतलन न० तलैरवकुष्णाति तलेन तस्यापमवषडुयति
अव+तल+अवघट्टनार्थे णिच्-भावे ल्युट् । तलेन तला-
पावषडुने । [स्त्रिवाम् ।
अवतीर्ता स्त्री अवपतितं तोकमस्याः प्रा० ब० । स्वदुर्गर्भायां
अवत्त लि० अव+दो-खण्डने कर्म्मणि क्त । खण्डिते “तद्
पथोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याग्नेऽवद्यति” शत० ब्रा० ।
अवत्तिन् लि० अवत्तमनेन इटा० इनि । कृतखण्डने जने
“विविधायजमानाश्चतुरवत्तिनः पञ्चवत्तिनश्चेति” आश्व० ऋ०
अवत्सार पु० ऋषिभेदे स हि “अवत्सारस्य शृण्वाम”
इति ऋ० ५, ४४, १०, उक्तः ।
अवदंश पु० अवदश्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श-कर्म्मणि
घञ् । मद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने भ्रष्टचर्वणद्रव्ये “अन्य-
तममासवं पायवेदङ्गारमृत्स्यावदंशम्” सुश्रु० ।
अवदरण न० अव+ड-भावे ल्युट् । विदारे “दृषण्यवोवरदरणम्”
“वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्” इति सुश्रु० ।
अवदाघ पु० अव+दह-भावे घञ् न्यङ्का० ह्यस्य घः । निदाघे ।
अवदात पु० अव+दौ-क्त । १ शुभ्रे, २ पोते च वस्ये । इतद्वति
४ विशुद्धे “अन्यस्मिन् जन्मनि च न कृतमवदातम्”
काद० । ५ मनोज्ञे च लि० ।
अवदान न० अव+दो-ल्युट् । १ खण्डने, २ पराक्रमे ३ अति-
क्रमे ४ शुद्धिकरणे च, अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट् ।
५ वीरसमूहे न० ।
अवदारक लि० अवदारयति अव+ड-ञिच्-ल्युट् ।
१ विदारके अवयवविभागकारके । २ खनित्वे पु० ।
अवदारण न० अव+ड-ञिच्-भावे ल्युट् । १ विदारके अव-
यवविभाजने । करणे ल्युट् । २ खनित्वे । [विभाजिते ।
अवदारित लि० अव+ट्-ञिच्-कर्म्मणि क्त । विदारिते
अवदाह न० अवसादितो दाहो येन प्रा० ब० । वीरस-
मूहे तस्य सेवने हि तापनिवृत्तिवैद्यके प्रविष्टा

अव+दृ-भावे घञ् । २ज्वरादिहेतुके दाहे ।
 अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तद्विवारणाय
 इष्टम् । वीरणमूले उशीरे (वेषार मूल) ।
 अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तद्विवारणाय इष्टकापथं
 सोपानमिव । वीरणमूले (खसूखस्) ।
 अवदीर्ण लि० अव+ङ्-क्त । १इधीमते २विभक्तौ च ।
 अवदोह ष० अव+दुह-कर्मणि घञ् । १दुग्धे
 तिका० । भावे घञ् । २दोहने आकर्षणपूर्वकान्तःस्थित
 द्रवद्रव्यनिस्सारणरूपे व्यापारे ।
 अवद्य लि० वद-यत् न०त० । १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये,
 ४दोषे ५ कषनायोष्ये च । “निरवद्यविद्योद्गोतेन द्योतितः”
 दायभा० । “अध्वमूक्तोऽनवद्योऽस्ति” मट्टिः ।
 अवद्योतन न० अव+द्युत-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने ।
 अवधातव्य न० अव+धा-भावे-तव्य । १अवधाने “तद्वत्
 देवेनावधातव्यम्” प्रबोधच० । कर्म णि तव्य । २अवधेये लि०
 अवधान न० अव+धा-ल्युट् । मनोयोगविशेषे, यद्वात्
 विषयान्तरतो मनोनिवर्तते । “अवधानपरे चकार सा
 प्रलयान्त्रोन्निहिते विलोचने” कुमा० “सावधानावधारय” त०
 अवधार ष० अव+ध-णिच्-भावे अच् । निश्चये तदभावाप्रकार-
 रकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने “तदभावाप्रकारा धीस्तत्-
 प्रकारा तु निश्चय” इति भाषा० । “सर्वत्र यदवधारेषोच्यते
 स एकान्तः” सुश्रु० ।
 अवधारण न० अव+ध-णिच्-ल्युट् । १इयत्तापरिच्छेदे,
 अवमित्यमेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च । संख्यादिना
 ३इयत्ताकरणे “यावदवधारणे” पा० । ४अन्यतोव्यवर्तने च ।
 अवधारणीय लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि अनोयर् । ईडक्-
 तथा निश्चेतं योग्ये । “विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्” रघु ।
 अवधारित लि० अव+ध-णिच्-क्त । यस्य संख्यारूपादिना
 निश्चयः कृतः १तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तियुते २पदार्थे च ।
 अवधार्य लि० अव+ध-णिच्-कर्मणि यत् । निश्चेतं यक्ये
 इदमित्यमेवेति १निश्चये अव+ध-णिच्-ल्यप् । २निश्चि-
 त्वेत्यर्थे अव्य० ।
 अवधि ष० अव+धा-कि । १सीमायां, २काले “सर्वे निदा-
 चावधिना विस्तृताः” रघुः । “निदाचावधिना निदाच-
 ककालेन” मत्तु० । ३चित्ताभिनिवेशे च । अपादाने
 कि । ४अपादाने । “मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्
 तयोः” भर्तृ० आधारे कि । ५विले गत्ते । सीमा
 च द्विविधा पूर्वा परा च तत्र “प्रवाहमवधिं” इत्या

यावत्तु वतुष्टयमित्यादौ” पूर्वा “सञ्चारोरतिमन्दिरा-
 वधीत्यादौ परा” प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकता
 देयकता बुद्धिकल्पिता च । पूर्वोक्ते दैशिकी । “यासा-
 वधि विमोक्षान्तमित्यादौ” पूर्वा “यासकालं” समा-
 रभ्य जपेन्मोक्षावधिं प्रिये” इत्यादौ परा कालिकी “सखी-
 कर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता” । अवधित्वञ्च
 स्वाभिधेयापेक्षया विभागान्श्रयत्वम् । तच्च पञ्चम्याऽपि
 बोध्यते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यापेक्षविभागान्श्रयत्वात्
 तथात्वम् । एवं मासात् पूर्वं षट् इत्यादौ मासतो-
 विभागान्श्रयत्वात् षटादेस्तवधिकत्वम् तत्र अयमस्मात्
 पूर्वकालवर्ती इत्यादौ कालिकम् अयमस्मात् पूर्वदेश-
 वर्तीत्यादौ दैशिकं “माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आद्यतरा
 इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । “स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमोव्यव-
 स्येति सि०कौ० “सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
 व्याहृतं हास्यञ्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि ।
 चेतःकान्तसमीहितार्थि पदव्यासावधि प्रेक्षितसर्व्वं सावधि
 नावधिर्गङ्गां प्रेक्ष्यः परं क्षेत्रमित्यादौ” दैशिकं बुद्धि-
 कल्पित्यावधित्वम् “अरथापावधिदां सरस्वतीम्” कुमा०
 इत्यत्र कालिकं “जनपदतद्व्योः” पा० इत्यत्र दैशिकम् ।
 अवधिमतु लि० अवधिरस्यस्य मतुप् ! अवधिविधिष्टे अवधि
 मत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूप-
 सम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वयः अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे
 तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्-
 समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन
 निरूपकतासंशयस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रति-
 योगिता नवच्छेदकतयानन्वयः वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथा-
 त्वात् । अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेना-
 न्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भवः स्वरूपसम्बन्धस्य
 वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन
 बाधकाभावात् “अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधि-
 त्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्तरस
 सूचनाय तस्यान्ते निवेशः कृतः । “उत्तरादिभ्य एनप्
 स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये” सि०कौ० ।
 अवधीयमान लि० अव+धा कर्मणि शानच् । यस्मिन्
 विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये ।
 अवधीर अवज्ञायाम् अद०चुरा० उभय०सक०सेट् । अवधीर-
 यति ते आववधीरत् त । अनेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत्
 त । अवधीरितः अवधीरो “रसैः कथा यस्य सुधावधी-

रिषी' नै० अनेत्वस्थोपसर्गत्वे "इतीव धारामरधीर्थेति नैषध० घात्ववयवरूपत्वे तु अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर-भावे युच् । १ अवज्ञायां २ तिरस्कारे च "कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि" रघुः "अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणामशङ्कनीयां करभोर ! मन्यसे" शकु० । भावे ल्युट् । तत्तार्थे न० ।

अवधीरित लि० अवधीर-कर्मणि क्त । १ अवज्ञाते २ तिरस्कृते च अवधूत लि० अव+धू-क्त । १ कर्मिणे "पवनावधूतवसनान्यैकया" माघः "विदधेऽवधूतसुरसङ्गसम्पदम्" माघः । ऋणयजुर्वेदान्तगते २ उपनिषद्भेदे । ३ अभिभूते, ४ निवर्त्तिते, "अवधूत" रचो अवधूता अरातयः" शत० ब्रा० ५ अनादृते च । "यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्सान् आत्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते" इत्युक्तलक्षणे वर्णाश्रमधर्मत्यागिनि ईश्वरासिनि पु० । "अक्षरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् । तन्वषरुर्धसद्भवात्पूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वरसान् प्रभुङ्क्ते ऊताशनश्चापि हि सर्वभक्षकः । तथैव योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः" इति च तन्निरुक्तिरुक्तलक्षणे एवमवधूतगीतशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् ।

अवधूतगीत न० ३त० । भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे यदुन्दपं प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा 'अत्वायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कश्चिच्चरन्ममकृतोभयम् । कविं निरीक्ष्य तर्ह्यं यदुः पप्रच्छ धर्मवत् । कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मकर्तुः सुविधारदा । यामासाद्य भवाङ्गीकं विहांसरति बालवत् । प्रायोधर्मार्थकामेषु विवित्सायाञ्च मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आयुषा यशसा त्रिधा । त्वन्त कल्पः कविर्दक्षः सुभगोमितभाषणः । न कर्ता नेहसे कर्तुं जडोन्मत्तपिशाचवत् । जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तप्यसेऽग्निना युक्तो गङ्गाम्भःस्यइव द्विपः । त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् ! आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि स्वर्गविहीनस्य भवतः केवलात्मनः" इति यदुन्दपेषु तल्लक्षणशुक्तम् । एवं यदुना प्रष्टः स यदाह तदेव अवधूतगीतम् । तेन च "सनि मे बहुराजन् ! गुरवोबुद्धुपाश्रिताः । यतो बुद्धिसपादाय सुस्थोऽटामीह तान् शृणु । पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतंगोमधुकद्वुगजः । मधुहाहरिषो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः । कुमारी शरत्कृत् सर्प जर्षनामः सुपेशकृत् ।

ततो मे गुरवो राजन् ! चतुर्विंशतिराश्रिताः । शिष्यार्हत्त भिरेतेषामन्वशितमनुक्रमात्" इत्युपक्रम्य द्वित्यादिभ्यश्चतुर्विंशतेर्यथा यत् शिष्यितं तद्वर्षितम् तद्विस्तरस्तु ६ नवमाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तत्रैवानुसन्धेयः ।

अवधूनन न० अव+धू-ण्विच्-तुक् ल्युट् । १ चालने । (भाङ्गा) इति ख्याते व्यापारे "पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्टकतोनवधूननम्" मनुः । २ चिकित्साभेदे च "तत्र तृष्यं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम्" सुश्रु० । [ल्युट्] अवचूर्णने । अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि-कृत्यर्थे ण्विच्-भावे अवधूत लि० अव+धृ-अन्तर्भूतण्यर्थः कर्मणि क्त । १ अवधारिते निश्चिते "अनवधृताज्ञानसंशयविपर्यासस्तु यं कश्चित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः" इति सा०कौ० । २ कृतनियमे ३ विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४ स्थापिते च ।

अवधृष्ट लि० अव+धृष-कर्मणि क्यप् । १ अवधर्षणीये २ तिरस्कारार्थे । ३ निश्चयेनावधार्ये "नियतं यत्ने रजसं नृत्तोऽनवधृष्यम्" श्रुतिः "अनवधृष्योहि भवत्वनवधृष्यः" शत० ब्रा० । ५ पराभवनीये च । अव+धृष-ल्यप् । ईधर्षित्वेत्वर्थे अव्य० । अवधेय लि० अव+धा-यत् । १ निश्चये २ स्थापनीये यत्र चित्ताभिनवेशः क्रियते तस्मिन् ३ अज्ञेये "प्रतिपत्सितसर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति" "अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिन्नन्मत्तदुपेक्ष्येत्" इति च सा०कौ० । ४ ज्ञेये च । भावे यत् । ५ अवधाने न० ।

अव(व)ध्र लि० अव+धृ-मूलविभु० क वध-रक् न०त० वा । अहिंसके । "अव(व)ध्र-ज्योतिरदितेर्द्धतादृधः" ऋ० ७, ८२, १०, "अव(व)ध्रमहिंसकम्" भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वन्स-घञ् । १ परित्यागे, २ चूर्णिते, ३ निन्दायाञ्च "अवध्वंसइवारणः" अथ० ५, २२, ३ । अवध्वस्त लि० अव+ध्वन्स-क्त । १ नष्टे २ निन्दिते ३ अवचूर्णिते ४ त्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १ प्रीयने, २ रक्षणे, ३ प्रीतौ च "समनिन्दानवनाशं जनतालिङ्गुलं यथैव दानवनाशम्" नलोद० । अवनत लि० अव+नम-क्त । १ अधोभूते २ आनते च । "अवनतमितिकण्ठकण्ठच्छीम्" माघः । "चतुरर्यां कथाश्चा० ऋण् आवनतीयः, अवनतसच्चिदष्टदेशादौ लि० ।

अवनति स्त्री अव+नम-क्तिन् । औद्धत्याभावे, १ विनये, २ अधो-नमने च । "धनुषामवनतिः" कादम्बरी । ३ प्रणामे च । अवनद् लि० अव+नह-क्त । १ खचिते, २ रोपिते ३ वेष्टिते ४ बद्धे च "चर्मावनद् दुर्गन्धि पूषं मृतपुरीषयोः"

मनुः । ५५८ दङ्गादिवाद्यो न० । [वकावनच्] कुमा० ।
 अवनम् लि० अव+नम-र । अतिशयनच् “पर्याप्तपुष्प-
 अवनय पु० अव+नी-भावे अच् । १ अधःपातने २ निपातने ।
 अवनयन न० अव+नी-ल्युट् । अवस्थापने । “अवनयना-
 वस्तरखे चावटवत्” कात्या० ८ । ५ । २४ । “गर्तुषु प्रोक्ष्य
 शेषोदकसेचनम्” वेददी० तेन ३ तदर्थे ऽपि ।
 अवनाट लि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासिकाया-
 नाटादेशः अर्थ आद्यच् । (खांदा) अवनतनासिके जने ।
 अवनाथ पु० अव+नी “अवोदोर्नियः” पा० अचोबाधकः
 घञ् । १ अधोनयने अधःप्रापणे । [नतौ ।
 अवनाम पु० अव+नम-घञ् । अवनतौ अधोभूत्वा कृतायां
 अवनि (नी) स्त्री अव-अनि । भूषौ । “सुसाधितायामवनौ”
 इति सू० षि० । वा ङीप् अवनोत्वपि । “दीनदयालुतया-
 ऽवनिपाल” “सुसमृद्धवनी वृथाऽवनो सुवनी संपदवत्-
 पिकापि का इति च नैष० । करणे अनि । २ अङ्गुलीषु
 व० व० निरु० । अव प्रीणने कर्त्तरि अनि । ३ नद्यां
 निरु० “सं यं सुभोऽवनयः न यन्ति समुद्रं स्रवतोरोध-
 चक्रा” ऋ० १, १६०, ७ । दीर्घान्तः ४ लायमाणलतायां
 राजनि० ।
 अवनिक्त लि० अव+निज-क्त । १ चालिते २ शोधिते च ।
 अवनि(नी)नाथ पु० इत० । ऋषे भूपतौ अवनी(नि)
 नाथकादयोऽप्यत्र न ।
 अवनि(नी)पति इत० । ऋषे अवनिस्त्राय्यादयोऽप्यत्र । “पतिर-
 वनीपतीनां तैश्चक्रास्ते चतुर्भिः” रघुः ।
 अव(नि)नीपाल इत० । ऋषे “इत्यमसुं विलपन्तमसुञ्च-
 हीनदयालुतयावनिपालः नैष० । “कतिचिद्वनिपालः
 शर्वरीः शर्वकल्पः” रघुः ।
 अवनीश पु० इत० । भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।
 अवनेजन न० अव+निज-ल्युट् । १ प्रचालने “न कुर्याद्गुरु
 पुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” मनुः । आत्मे पिण्डदानार्थं
 मातृतकुशस्य जलेन सेकण्डे २ संस्कारभेदे च । “दक्षि-
 ष्स्थितप्रागपकुशमूलमध्यापेषु मातादिभ्यस्तदुत्तरं मध्य-
 स्थितप्रागपकुशमूलमध्यापेषु पितादिभ्यस्तदुत्तरं स्थित
 प्रागपकुशमूलमध्यापेषु मातामहादिभ्यः प्राङ्मुखेना
 वनेजनं कर्त्तव्यम्” कल्पप्रदीपः । रघुनन्दनेन माहप-
 जोनाहत इति भेदः ।
 अवन्ति पु० अव-न्ति । माहवदेशे । स च वृ० स०
 कूर्मचक्रविभागे “अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य “आक-

रवणावन्तिकदशपुरनोर्नहीं” इति उक्तः दक्षिणदेशस्यः ।
 तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवमूर्तिविशेषः उज्ज-
 यिनी राजधानी । तत्पुरीपरत्वे स्त्री वा ङीप् ।
 “अवन्तिनाथोऽयसुदयबाहुरित्युपक्रम्य “असौ महा-
 कालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः” ।
 “अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्भि-
 तासु विहर्त्तुम् ? च रघौ तथावर्षितम् । ज्योतिर्वि०
 विक्रमन्दपवर्षने “यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी
 सदा महाकालमहेशयोगिनी । समाश्रिता प्राण्य-
 पवर्गदायिनी श्रीविक्रमार्कोऽविनी जयत्वपि” तस्मिन्
 सदा विक्रमभेदिनीये विराजमाने शमवन्तिकायाम् ।
 सर्वप्रजामण्डलसौख्यसम्पन्नभूव सर्वत्र च वेदकर्म्म” ।
 तथाच अवनो उज्जयिनी च नामान्तरं यथोक्तं सि० शि० ।
 “यथोज्जयिन्याः कुचतुर्धभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यम
 कोटिरेव । ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती लङ्कैव तस्याः ककुभि
 प्रतीच्यान्” । इत्यञ्च लङ्कास्थानात् मूढतपोऽशंशे मेरु
 पर्यन्तगतरेखायां समसूत्रस्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव ।
 “निरक्षदेशात् क्षितिषोऽशंशे भवेदवन्ती गणितेन
 यस्यात् । तदन्तरं षोडशसंगुणं स्यात्सुभूमानमस्मात्
 बड किं तदुक्त्या” । इत्यङ्गीयमानचितवेदिनस्तु सम
 सूत्रस्थानात् किञ्चिदन्तरपश्चिमस्थेति वर्षयन्ति ।
 इत्यञ्च भोजपुरी “अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची
 अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता भोजदायिकाः” ।
 पुरा० । भा० उ० प० जम्बुखण्डविभागे जनपदगणनायाम्
 “कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः” इति उक्तेरस्य जन-
 पदवाचितया इदन्तत्वाच्च ततो भवादौ अत्र । आवन्त्यः
 तदुभवादौ लि० । बडुषु च तद्राजनि अयस्य लुक् ।
 अवन्त्यः तद्देशवासिषु ब० व० । तद्देशन्दपे च । सार्थं कन्
 अवन्तीनगर्थाम् “काशीकाञ्ची अवन्तिका” पुरा० ।
 अवन्तीपुर न० अवन्तिः पूः अच् समा० । अवन्तिनगरे
 उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्ये ब्राह्मणे ।
 अव(न्ति)न्तीब्रह्म पु० अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा० ।
 अव(न्ति)न्तीसोम पु० अवन्तिषु सोम इव । काङ्किके ।
 अवपन्न लि० अव+पद-क्त । १ सृष्टे २ सहपके च “केशकी-
 टावपन्नञ्च पदा सृष्टञ्च कामतः” मनुः । “अवपन्नं
 संसर्गदूषितम्” कुञ्ज० । “केशकीटावपन्नं च स्त्रीभिः सृष्टं
 तथैव च” हारो० अवपन्नं सहपकम् प्रा० त० रघु० ।
 अवपाक पु० अव+अपकथे पच-घञ् । १ अपकृतपाके । कर्म्मणि

घञ् । २अपकृष्टपके । “त्वच उत्कृष्टं नमवपाकानां संव्रचम्” शत०ब्रा० ।

अवपात पु० अव+पत-भावे घञ् । अधःपतने । पत-
ण्चि-भावे अच् । २पातने “शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने
“चित्तमोदयः” या०सू० । आधारे घञ् । ३गते “अवपा-
तस्तु हृष्यथै गते क्वचे दृष्टादिना” इति यादवोक्ते गज-
धारणार्थे ४गत्तभेदे च “रोधांसि निम्नचवपातमग्नम्” रघुः
अवपात्र लि० अवरं भोजनायोग्यं पात्रं यस्य । यस्य भोजनेन
पात्रे दुष्टेऽन्यस्य भोजनायोग्यता भवति तादृशे पति-
तन्वे च्छादौ जने । [अपपातितशब्दार्थे ।

अवपात्रित लि० अवपात्र+कथ्यर्थे णिच्-क्त । भिक्षोदकीकृते
अवपाद पु० अव+पद-घञ् । अधःपतने “देवावै आदित्याः
खर्गाङ्गोकादवपादाद्विभियुः” ता०ब्रा० ।

अवपाश्रित लि० अवपाशः समन्तात् पाशोजातोऽस्य तार० इतच् ।
पाशबद्धे “पश्याम्यैव हि कण्ठे त्वां कालपाशायपाशितम्” रा०
अवपीड लि० अवपीडयति अव-पीड-अच् । समन्तात् पीडके
“चिकित्साविशेषे पु० २वेगान्नेषु चावपीडं दद्यात्” सुश्रु०
“प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रशमनं तथा । शिरोविरेचनं
चेति नस्तः कर्म्म च पञ्चधा” इति चक्रदत्तोक्ते शनासिका-
चिकित्साभेदे च । तल्लक्षणं तल्लोक्तं यथा “अवपीड्य
दीयते यस्यादवपीडस्तस्तु सः । शोधनः सन्मनस
स्यादवपीडो द्विधा मत” इति ।

अवपीडन न० अव+पीड-णिच् ल्युट् । १निष्पीडने ।
सुश्रुतोक्ते २पीडनदोषभेदे “अतिपीडितता शिथिलपीडि-
तताभूयोभूयोवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडन-
दोषाः” । युच् । अवपीडना निष्पीडने स्त्री “अङ्गा-
वपीडनायाञ्च व्रणयोश्चितयोस्तथा” सुश्रु० । [तीर्त्से च ।

अवप्लुत लि० अव+प्लु-क्त । समन्तात् सित्ते १आर्द्रभूते २अव-
अवबन्ध पु० अवबन्धते आच्छाद्यते नेत्रवर्तमानेन करणे घञ् ।
सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्तमाने । “पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्म
व्यपाश्रयाः । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ने वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिता”
इत्युक्तस्य “उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथिक्यो वर्त्मशर्कराः ।
तथार्थवर्त्मशुष्कार्थस्तथैवाङ्गनामिका । वह्बं वर्त्म
यज्ञापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः” इत्यादीन्युक्त्वा “न समं
कादयेदचि भवेद्बन्धः स वर्त्मन” इति लक्षिते १रोगभेदे
वर्त्मावबन्ध, इत्येकं नामैयुचितम् । भावे घञ् । समन्तात्
२बन्धने च । [बन्धे च ।

अववाधा स्त्री अव+वाध-अच् । १समन्तात् वाधायां २प्रति-

अववाहक पु० अवबद्धो बाहुर्वेन प्रा०ब० । सुश्रुतोक्ते वायु-
रोगभेदे यथा “अंसदेशस्थितोवायुः शोषयित्वांसबन्धनम् ।
शिरास्वाकुञ्च्य तलस्थो जनयत्यववाहकम्” । [ज्ञातरि ।
अवबुद्ध लि० अव+बुध-कर्म्मणि क्त । १ज्ञाते कर्त्तरि क्त ।
अवबोध पु० अव+बुध-भावे घञ् । जागरणे । “यौ तु स्वप्राव
बोधौ तौ भूतानां प्रबुधोदयौ” मनुः । २ज्ञानमाले च
“स्वभर्तृनामपहृष्टाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः”
रघुः । भावावबोधकलुषा दधितेव रात्रौ” रघुः । प्रतिकूलेषु
तैश्चस्त्रावबोधः क्रोध इत्यते” सा०द० ।

अवबोधक पु० अवबोधयति अव+बुध-णिच्-खुल् । १अर्के ।
दृष्टायां निद्रामङ्गकारके २स्तुतिपाठकादौ च ३ज्ञापके लि० ।
अवबोधन न० अव+बुध-णिच्-ल्युट् । ज्ञायने । “स्वेतरार्थान-
नच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने” शब्दशक्ति० ।

अवभञ्जित लि० अव+भञ्ज-क्त भञ्जार्देशः । १अष्टे २दग्धे च ।
अवभाषण न० अव+भाष-ल्युट् । कथने “व्यापारान्तर-
सत्त्वव्यथावभाषणविलोकनादिकरो” सा०द० ।

अवभास पु० अव+भास-भावे घञ् । १ज्ञाने २प्रकाशे
अन्यस्य अन्यरूपेण प्रकाशरूपे ३मित्याज्ञाने च ।

अवभासक लि० अवभासयति अव+भास-णिच् खुल् ।
१प्रकाशके सर्वावभासकेकूटस्थे चैतन्ये न० । “यस्य भासा
सर्वमिदं विभाति” इतिः “वदादित्यगतं तेजो जगत्भासय
तेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यज्ञायौ तत्तेजो विद्धि सामकम्”
गीतोक्तेषु तस्य सर्वावभासकत्वम् ।

अवभासित लि० अव+भास+णिच्-कर्म्मणि क्त । प्रकाशिते ।

अवभृश पु० अव+भृ-कथन् । मुख्ययज्ञसमाप्तौ क्रियमाणे १यज्ञ
शेषकर्म्मणि, यज्ञाङ्गभूते वृत्तान्ते कार्ये २ज्ञाने च । “नावभृथं
सरस्वत्याम्” कात्या० २४, ६, २२, “सरस्वत्यां नावभृथं
कुर्यात्” कर्कः “परिपाश्वेषूदकेषु” २४ “असत्सूद्रित्यतः” कात्या०
२४, ६, २२, २४ “महति पात्रे कटाहादौ” कर्कः । अवभृश-
ज्ञानविधिसु तैत्तरीयब्राह्मणे २अष्टके ६अ० ६अनु०,
“यद्देवा देवहेडनाम्” इत्यारभ्य “समिदसि जगन्तीषि
“चेत्यनुवाकपर्यन्ते उक्तः । “ज्ञातवत्यवभृथे ततस्त्वयि”
माघः “सर्वेनोऽभृशज्ञातो ह्ययमेधे विमुच्यते” । “तथा-
ऽहमेधावभृथज्ञानाद्वा शङ्किमाप्नुयात्” । या० अ०
“भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मध्येनावभृथादपि” “ग्रीत्या-
श्वमेधावभृथाद्गृमूर्त्तेः” “भ्रातरावभृथाप्नुतो सुनिः”
इति च रघुः ।

अवभ्रष्ट लि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासिकाया-

भ्रष्टादेशः अल्पथै अच् । अवनतनासिके (खांदा) ।

अवम लि० अव+अमच् । १रत्नके २पितृगणभेदे पु० “अव-
मैस्त ऊर्ध्वैः काव्यै स्त्रे पितृभिर्भक्तितस्य मधुमतोनाराशंसस्य”
ता० ब्रा० “निविधाः पितरः अवमाः ऊर्ध्वैः काव्याश्चेति
अनुसवनं नाराशंसदेवताः । हे सोम ! अवमैः रत्नकैः
एतत्संज्ञकैः पितृभिः” भा० । अपादानेऽमच् । ३पापे
४तद्वति ५कृतसिते च लि० । अवोभवः अवस्ताद्भवः “अवोऽ-
धसोर्लोपश्चेति” सः अन्त्यलोपः । ईअधमे लि० “अनल-
कानलकानमवमां पुरीम्” रघुः । “या त ऊर्ध्वरवमा या
परमा” ऋ० ६, २५, १, “उतावमस्य पुरुहूत बोधि” ऋ० ६,
२१, ५ “प्रकृतानां सावनानाञ्चान्द्राणाञ्चान्तरमवमानोच्यते
सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्भिरधिकास्ते दिनक्षयाहा”
इति च प्रमितान्द्रोक्ते ७दिनक्षये न० । तदानयनप्रकारश्च
सि० शि० “शशाङ्कमासो नितसावनेन ०, २८, १० लि० शङ्कताः
लब्धदिनेस्तु चान्द्रैः । रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६३, ५४, ३३
क्षयाहाः, स्वात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्” । युगे चान्द्राणां
सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे
चान्द्रसावनान्तरं कुदिनात्मकं षट्हीतम् । तत्र दिवसः
शून्यम् अष्टाविंशतिर्षटिकाः दश पानीयपलानि
०, २८, १० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे त्रिंशत्तित्यात्मके
कुदिनात्मकमवसखण्डम् । यद्यनेन ०, २८, १०, त्रिंश-
द्दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा संपूर्णैर्नैकेनावमेन
क्रियन्तीति त्रैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाब्धिरसैः
६३, ५४, ३३ एकः क्षयाहो भवति स च सावनः एवं
कल्पेऽपि अनुपातात् । “सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रैः
साधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तच्छेषं तद्वशा-
त्तथा” इति सि० शि० । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव ।
“दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिम्नाः स्वर्णवाण्याश्चुह्रिस्त्रेपुदसाः”
२५०८२५५०००० । अन्तरं तरश्चिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स
विधुमाससंचयः । चन्द्रवक्रदिवसैक्यमनितं चन्द्रमासभदिनै
र्दिनक्षयाः” “अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासभदिनैक्येन
वर्जिते क्षयाहाः स्युः । अत्र वासना । चन्द्रभगणा
रविभगणैरुनाञ्चान्द्रमासाः स्युः अतो विपर्ययाञ्चान्द्रमासोना-
ञ्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरुना भभ्रमाः सावना
दिवसा भवन्ति । चान्द्राहाः क्षयाहा भवन्ति” प्रमिता० ।
“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः सृशति यत्र तद्भवत्यवम-
दिनम्” ज्योति० त०

अवमत लि० अव+मन-क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च ।

अवमताङ्गुश पु० अवमतोङ्गुशस्तदाघातोयेन । दुर्दान्ते गजे
अवमति स्त्री अव-मन भावे क्तिन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे
२तिरस्कृते च । [वमा तिथिः] ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।
अवमतिथि स्त्री कर्म० । “स्युस्त्रिस्त्रिथयो वारे एकस्त्रिच्च
अवमदिन न० कर्म० । “तिव्यन्तद्वयमेकोदिनवारी यत्र-
तद्भवत्यवमदिनम्” ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमन्तव्य लि० अव+मन-तव्य । १अवज्ञेये २अनादरेषां ये-
“बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः” मनुः ।
अवमन्तु श्रि० अव+मन-तच् स्त्रियां ङीप् । १अवज्ञातरि-
२तिरस्कृते च ।

अवमन्थ पु० अवमन्थाति अव+मन्थ-अच् । सुशुतोक्ते पालीस्ये
उपद्रवरूपे १रोगभेदे “अतजङ्घं नामलिङ्गे वक्ष्ये पाल्यास
पद्मान् । उत्पाटकश्चोत्पटकः श्यावः कण्डूयुतो
भृशम् । अवमन्थः सकण्डूको यन्थिको जम्बुलस्तथेति” ।
“प्रलेपनमिदं दद्याद् वसिन्ध्या वमन्थके” सुशु० । तत्रोक्ते शूक-
दीपनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा “लिङ्गट्टिङ्गिमिच्छतामक्रम
प्रवृत्तानां शूकदीपनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते
तद्यथा सर्पिका अष्टीलिका यन्थितं कुम्भीका अलजी
रुदितं सम्भृदपिडका अवमन्थ” इत्युपक्रम्य । “दीर्घा वङ्गुश
पिडका दीर्घेन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां
वेदनारोमर्हर्षकत्” तत्रैव लक्षितः । “अवमन्थे गते
पाकं भिन्ने तैलं विधीयते” सुशु० । ३अवमन्थनकारके लि०

अवमर्द्द पु० अव+मर्द-घञ् । ऽपीडने । “सच त्वमासाद्य
रणावमर्द्दम्” रामा० २राज्याङ्गभेदे “अवमर्द्दः प्रतीघात
स्तथा चैव बलीयसाम्” इति भा० शा० राजधर्मे ।

अवमर्ष पु० अव+मर्ष-घञ् । १आलोचनायाम्, “सुखं प्रति-
सुखं गर्भोऽवमर्ष उपसंस्कृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः”
इत्युपक्रम्य “यत्र सुखफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
शापाद्यैः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष” इति सूतः सा० ६०
लक्षिते २नाटकस्य सम्यंशभेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।

अवमान पु० अव+मन-भावे घञ् । १अवज्ञायाम् २अनादरे च
“अमृतस्येव चाकाङ्क्षे देवमानस्य सर्वदा” मनुः ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन-युच् । अपमानकरणे “तत्त्व-
ज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्वावमानना” सा० ६० । भावे ल्युट् ।
अवमाननं तत्रैव न० निर्वेदः स्वावमाननम्” हेमच० ।

अवमानित लि० अव+चुरा० मन-क्त । १कृतापमाने
२कृतानादरे च विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-
निता” सा० ६० ।

अवमानिन् त्रि० अव+मन-णिनि स्त्रियां ङीप् । अव-
ज्ञातरि २ अनाद्रियमाणे च “धिङ्मासुपनतश्रेयोऽवमा-
निनम्” शकुन्तला । [२ अनादरणीये च ।

अवमाननीय त्रि० अव+चु०-मन-अनीयर् । १ अवज्ञेये
अवमान्य त्रि० अव+मन-ण्यत् । १ अवज्ञेये २ तिरस्कृत्ये च
सातुज्ञायाधिभेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् मनुः
अव+चु० मन-ल्यप् । २ अवज्ञायेत्यर्थे अव्य० ।

अवमार्जन न० अव+मृज-भावे ल्युट् । १ प्रक्षालने करणे
ल्युट् । २ तत्साधने जलादौ “इमा ते वाजिस्रवमार्जना
नाम्” ऋ० १, १६३, ५, “अवमार्जनानि अङ्गप्रक्षालन-
साधनान्युदकानि” भा० ।

अवमूर्द्धन् त्रि० अवनतो मूर्द्धाऽस्य । अवनतमस्तके ।
अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धा सन् श्येते शी-अच् । अधो-
मुखतया शयिनि मनुष्ये । “उत्तानशयादेवा अवमूर्द्धशया
मनुष्याः” इत्यङ्गैः गर्भादौ तथाशयनाद्वा नरस्य तथात्वम्
२ तथाभूततया शयिमात्रे त्रि० । [उन्मोचने ।

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट् । बन्धनराहित्ये
अवमोचन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट् । (मोचङान) परि-
वर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोचने ।

अवयजन न० अव+यज-गतौ करणे ल्युट् । अपगमसाधने
“देवकतस्थैनसोऽवयजनमसि पितृकतस्थैनसोऽवयजनमसि
मनुष्यकतस्थैनसोऽवयजनमस्यस्तृकतस्थैनसोऽवयजनमसि
यद्विवाच नक्तं चैनश्चक्षुम तस्यावयजनमसि यत् खपतश्च
जापतश्चैनश्चक्षुम तस्यावयजनमसि यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैन-
नश्चक्षुम तस्यावयजनमस्यैनसएनसोऽवयजनमसि” ताण्ड्यां ।
“अवयजनम् अपगमनसाधनम्” भा० ।

अवयव पु० अवयूयते कार्यद्रव्येषु संबध्यते अव+यु-कर्मणि
अप । १ द्रव्यारम्भके द्रव्ये “यथा परमाणुः द्व्यणुकं द्व्यणु-
कस्तसरेषुभारभते इत्यादिक्रमेषु अन्यावयवविपर्ययानि स-
र्वानि द्रव्याणि स्वान्त्रिततया अवयविविविध्यान्तरमारभन्ते
“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुष्णान्तरम्” वै० सू०
उक्तेः । अन्यावयविविधद्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजाती-
यद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्यावयवो नित्यद्रव्यं च न
कस्यचिदारम्भकम् । आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवाये-
नाऽर्वास्त्याऽवयरत्वम् । आरम्भकद्रव्यञ्च उपादा-
नकारणतया समवायिकारणतया च व्यवहियते
अधिकमवयवविशब्दे बध्यते “अनित्या च तदस्या स्यात्
सैवावयवयोगिनी” भाषा० । अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अव-

यवत्वमिति केचित् प्रतिषेदिरे तत्र सम्यक्, घटादौ अवच्छिन्न
परिमाणवत्त्वेन तत्रातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्व-
मेवावयवत्वम् । यु अभिप्रेषणे अप् । २ देहे तस्यान्वावयवि-
तया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायशून्यत्वात्
तथात्वम् ३ हस्तादिषु देहावयवत्वात्तेषामन्वावयवत्वम् । ते च
प्राधान्येन पञ्च सुश्रुते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे
उक्ताः । अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेषु गर्भे एव उत्पदाने
क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यद्योक्तं सुश्रुते “सर्वाङ्गप्रत्य-
ङ्गानि युगवत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्म-
त्वात्प्रोपलभ्यन्ते वंशाङ्गुरवञ्चूतफलवञ्च तद्यथा चूतफले
परिपक्वे केसरमासांस्थिमज्जानः प्रत्यक् दृश्यन्ते कालप्रक-
र्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां
सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव
वंशाङ्गुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्व-
ङ्गेषु सत्स्वपि सौहृद्यात्तदनुपलब्धिः । तान्येक काल
प्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति” । अधिकं गर्भशब्दे बध्यते ।
“ततोये तु मासङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याहुः क्लिप्तु
व्यक्ताङ्गतापरा । ४ सद्यदायस्य एकदेशे “पदे न वस्यैवित्यने
वस्यैष्वयवा न च” मर्चृहृरिः “क्तेनाहोरात्रावयवाः” पा० ।
“क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न
शक्यते पिण्डीभूता निर्दर्शयितुम्” फ० भा० “शुभ्रभूतैरव-
यवैः समूहैः क्रमजन्मानाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति
व्यवदिश्यते” वाक्यप० । एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिका-
दीनां मते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु
पुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात् । न्यायादिमतसिद्धपरा
र्यानुमानसाधनेषु प्रवाक्येषु च । ते चावयवाः पञ्च
इति बहवः तय इत्यन्वये । यथा प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोप-
नयनगमरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः हेतुदाहरणो
पनयरूपा वा मतभेदेन तयः । यथा पर्वतो वज्रिमात्, धूमात्,
योयोधूमवान् स वज्रिमान् यथा महानसम्, वज्रिव्याधोधूमो
धूमवांशयम् तस्माद्वज्रिमान् । प्रतिज्ञादीनां लक्षणाणि च
तत्तच्छब्दे बध्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तामणि-
कते अनुमानस्वरूपात्तर्गते इत्यन्वये । ७ उपकरणमात्रे च ।
अवयविन् त्रि० अवयवः कारणत्वेनास्यस्य इति । अवयवजन्ते
द्रव्ये । अवयवित्वं च कार्यद्रव्यत्वम् । तच्च नैयाकिादिभिरवयव-
विन्नतया उत्पद्यते इत्युरीकतम् । तत्र उक्ता० प्रमाणमप्युप-
नयम् “ननु अवयविनि किं मानं ? परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न
च परमाणुनामतोन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

अथ एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः, नैवं परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायो-
 ग्यत्वात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपु-
 ञ्जस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरुद्भादिसन्नतौ कदाचिद् दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनस-
 न्नातेः दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न च अदृश्यद्वाराण्युक्तेन कथं त्वसरेषोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् । यतो न वयं दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्यहे परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं तथा च त्वसरेषोरुत्पत्त्यात् प्रत्यक्षं न तु द्वाराण्युक्तेः तद-
 भावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वा-
 भावात् इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्ष-
 त्वादनित्यत्वं तेषां चावयवव्यवधारया अनन्तत्वे मेरुसर्ष-
 पयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्व-
 मस्ति इति तस्य परिमाणत्वसिद्धिः न च त्वसरेषावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्वसरेषुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्वसरेषोरवयवाः सावयवाः महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चेदमप्रयोजकम् अपक्षमहत्त्वं प्रति कनेकद्रव्यवत्तुस्य प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्ये-
 दिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः । व्यख्यातञ्चै तत् दिनकर्याम् । 'बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घटइत्यादि प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुञ्ज-
 रेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपप-
 न्नेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतिरुपपत्तेरित्यर्थः । तत् समूहस्य परिमाणसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परिमाणविषयत्वादिति शेषः उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति

प्रतीतिस्तथा परिमाणपुञ्जेष्वपीति भावः । प्रत्यक्षायो-
 ग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयौग्यानां परिमाणूनां पर-
 स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न भवन्वतीति भावः । दूर-
 स्थकेशस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्त्विति तस्य दूरस्थकेशस्य । तस्यै-
 वेति एवकारश्च प्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति तथाच सन्नि-
 धान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरत्वस्य प्रति-
 बन्धकत्वात्तद्दृश्यायाम् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका-
 प्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पन्नत्वादिति क्षणभङ्गवादिनां मते परिमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्पत्तिस्थले । तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः । स्वभावात् कारणनैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादि-
 परिप्लवः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाभा-
 वदित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः परस्पर-
 विभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्पर-
 संयुक्तानां पुञ्जात्मनान्तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः नच महत्त्वा-
 भावएव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परिमाणूनां नित्यत्वाद्वादावुत्पत्ति-
 नाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात् परिमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् नच परिमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीतेर-
 अनुपपत्तिः परिमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं तन्मते कपालस्यापि परिमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तत्र घट इत्यादिप्रतीतिविषय-
 ताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयवतिरिक्ता-
 वयविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्षपयोरपीति अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्वाराण्युक्तस्य सावय-
 वारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चयिते साम्यं परिमाणता-
 रतम्याभावः परिमाणकारण्यभूताया अवयवसंख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः । नच मेरुवयवानां न सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं, सर्षपावयवानां च न मेरुवयव-
 तुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वा-
 च्यम् मेरुवयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परि-
 माणतारतम्याभावस्याप्यापादनोपत्वात् नच मेरुसर्षपयो-
 रवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेष-
 स्यापि संस्थाविशेषनियम्यत्वेन संस्थाविशेषाभावे तद्वि-

ज्ञेयानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रामान्त्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह यत् त्विति । असमवेतकार्योत्पत्ति प्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्योत्पत्ति प्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह महत्परिभाषेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रात्मनि व्यभिचारवाराय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवाराय द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्वसरेखवयसिद्धावित्यर्थः । तदसिद्धेरिति अवयववाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः त्वसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं तथाच त्रुटौ महत्त्वभावश्चकं तत्रावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्त्वाद्वाप्रयोजकत्वं द्वाणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्वसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् नचाणुव्यवहारस्याणुपरिभाषनिबन्धनतया तदान्प्रयद्रव्यसिद्धिराशङ्कीति वाच्यम् तस्यापकष्टपरिभाषनिबन्धनत्वात् महत्त्वपि महत्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्वसरेणुपुङ्गवास्त्ववयवोति वाच्यम् विशकलितेषुपि तेषु घट इत्यादिप्रत्यय प्रसङ्गात् नच तत्संयोगदृष्ट्यैव घटत्वं घटोद्रव्यमित्यादि प्रतीतौ च परम्परया तद्ज्ञानमिति वाच्यं सम्भवति साक्षात् सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । ननु परमाणुत्वयेण कृतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्वाणुकत्वेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्वाणुकैस्त्रिणुकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्वये द्वाणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगाऽकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यं त्रिभिः परमाणुभिरेव त्रिणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भे सिद्धान्तिनां द्वाणुकाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलवत्त्वेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भसंयोगकल्पनात् वस्तुतो गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्वाणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति । अयमवयवी कारणात् मित्रएव कार्यकारणयोरैक्याभावात् नियतपूर्ववर्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्सप्तनियमेन कार्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव “द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारभन्ने” इति वै० सूत्रे अन्तरपदस्यपात्तम् इति वैशेषिकादयः स्वीचक्रुः । सांख्यावेदान्तिनश्च कार्यस्य कारणैक्यमेव स्वीचक्रुः तथाहि “तदनन्तत्वनारम्भश्चन्द्रादिभ्यः” “युक्तेषु शब्दान्तराच्च” शा० सू० तद्भाष्ये प्रोक्तम् । “युक्तेषु प्रायुत्पत्तेः कार्यस्य सच्च

मनन्त्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्वर्धते दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरक्षुवर्षं चत्तिकादीन्नुपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न हि दध्यर्थिभिरुत्तिकादीनादीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् । तच्चासत्कार्यं वादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रायुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्थासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेरेव दध्युत्पद्यते न चत्तिकायाः, चत्तिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीरएव दध्नः कश्चिदतिशयो न चत्तिकायां, चत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्येत तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्यं वादहानिः सत्कार्यं वादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्पमाना नान्याऽसतो वा कार्यं नियच्छेत् असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपिच कार्यं कारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवङ्गेद्वुद्गुभावात्तादात्म्यमभ्युपगम्यन्वयम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्यमानेऽत्र विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बन्धते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बन्धते । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्यं मवयविविद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तते किं समस्तेष्ववयवेषु वर्त्तत इत्यत प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निर्घर्षाशक्यत्वात् नहि बद्धत्वं समस्तेष्ववयवेषु वर्त्तमानं व्यस्ताशयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तत तदास्थारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरवयवैरारम्भकोषवयवशवयवी वर्त्तते । कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्त्तते तर्ह्येकं कल्प व्यापारेऽन्यात्वाव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः सुप्ते सन्निधीयमानस्तद्दृष्टेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते युगपदनेकत्वं वृत्तावनेकत्वं प्रसङ्गात् देवदत्तयुच्यदत्तयोरिव सुप्ते पाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेऽवयवी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्येकं गृह्यते एवमवय-

अपि प्रत्ययवचं प्रत्यक्षेण गृह्यते नचैवं नियतं गृह्यते ।
 प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्यार्थाधिकारात्तस्य चैक-
 त्वात् शङ्केष्वपि स्तनकार्यं कुर्यात् उरसा च घृष्टकार्यं, न
 चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका
 निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव
 भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका
 चेति विप्रतिषिद्धेयम् । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घट-
 कर्तृका किन्तुर्न्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कुलाबा-
 दीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्पेयम् तथाच सति
 घटउत्पद्यते इत्युक्ते कुलाबादीनि कारणान्युत्पद्यन् इत्युक्तं
 स्यात् न च लोके घटउत्पद्यत इत्युक्ते कुलाबादय उत्-
 पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च । अथ स्वकारण
 सत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरालम्बाभश्च कार्यस्येति चेत्
 कथमलम्बात्मकं सम्बन्धेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः
 सम्भवति न सददसतोरसतो वा । अभावस्य च निरुपाख्य-
 त्वात् प्रागुत्पत्तिरिति मर्यादाकारणमनुपपन्नम् । सतां हि
 लोके चेत्यगहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि
 बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्ववर्षस्योऽभिषेकादित्येवं
 जातीयकेन मर्यादाकारणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा
 बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च बन्ध्या-
 पुत्रः कारकव्यापाराद्बुद्धं भविष्यतत इदमप्युपापत्स्यत
 कार्यभावोऽपि कारकव्यापाराद्बुद्धं भविष्यतीति । वयन्त
 पश्चान्नो बन्ध्यापुत्रस्य कार्यभावस्य चाभावत्वाविशेषात्
 यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापाराद्बुद्धं न भविष्यति एवं
 कार्यभावोऽपि कारकव्यापाराद्बुद्धं न भविष्यतीति ।
 तन्नेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्-
 सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते
 एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न
 कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थ-
 वत्त्वाद्य सन्ध्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति । नैव दोषः
 यतः कार्यकारणेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापार-
 स्वार्षवत्त्वमुपपद्यते । कार्यकारोऽपि कारणस्थात्मभूत एव
 अनात्मभूतस्थानारभ्यत्वादित्यभाषि । न च विशेषदर्शन
 मालेण वस्तुन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्त-
 पादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्तुन्यत्वं गच्छति, स एवेति
 प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि
 पित्रादीनां न वस्तुन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम
 भ्रातृरिति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरित्वात्तत्र

तत्र युक्तं नान्यतेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकार
 संस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधाना-
 दीनां समानजातीयावयवान्तरौपचितानामङ्कुरादिभावेन
 दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचय-
 वशाद्दर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदगजन्मोच्छेदान्-
 रितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा
 सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा
 बाल्ययौवनस्याविरोधपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहार
 लोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः ।
 यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्यं तस्य निर्विषयः कारक-
 व्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशस्याह-
 ननप्रयोजनखड्गगाद्यनेकायुधप्रसङ्गवत् । समवायिकारणे व्या-
 पारः कारकव्यापारः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारे
 यान्यनिष्पत्तेरिति प्रसङ्गात् । समवायिकारणस्वैवात्मातिशयः
 कार्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरा-
 दीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्यार्थ्यां
 लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं
 कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात् तेन तेन
 कार्यकारणेण नटवत् सर्व्वेव्यवहारास्तद्वत् प्रतिपद्यते ।
 एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणा-
 दवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्व्वरूपेण असद्गुणदेशि-
 नः शब्दस्योदाहृतत्वात्सतोऽन्यः सद्गुणदेशी शब्द शब्दान्तरः
 “सदेव सौम्ये दमयासीदेकमेवाद्वितीयमित्यादि” तत्रेक आ-
 च्छरसदेवेदमयासीदिति चासत् पक्षमुपनिषत् “कथमसतः
 सज्जायेत?” इत्यादिष्व “सदेव सौम्ये दमयासीत्” इत्यवधार-
 यति । तत्रेदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन
 कारणेन सामानाधिकरण्यास्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे
 प्रसिद्धतः यदि तु प्र । गुणत्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्-
 पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र
 “वेनाश्रुतं श्रुतं भवतीयं” प्रतिज्ञा पौष्टोत् सत्त्वानन्यत्वावग-
 तेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते” भा० । “पटवच्च” शा० सू० ।
 “यथा च संवेदितः पटो न व्यक्तं गृह्यते कि
 मयं पटः किञ्चान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो
 यत् संवेदितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभि-
 व्यक्तो गृह्यते यथा च संवेदनसमये पट इति गृह्यमा-
 षोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारण-
 समयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेदितरूप-
 दयं भिन्नः पटः इति । एवं तन्वादिकारणावस्थं पटादि

कार्यं सस्यष्टं" इत् तुरीयेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभि-
 व्यक्तं स्यष्टं मृच्छते । ततः संवेष्टितपटप्रसारि-
 तपटन्यायेनानन्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः" भा०। सां० कौ०
 कारणात् कार्यस्यानन्यता दर्शिता यथा "कार्यस्य
 कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणाणि । न पटस्तन्तुभ्योभि-
 द्यते तद्वर्तत्वात् इह यद्यतोभिद्यते तत्तस्य धर्मो न
 भवति यथा गौरश्चस्य । धर्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम् ।
 उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नाथयोरुपादानोपा-
 देयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तुप-
 टयोः । तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तु-
 पटयोः संयोगाप्राप्ताभावात् । यदार्थान्तरत्वे हि संयोगो-
 दृष्टो यथा कुण्डलबदरयोः अप्राप्तवर्षा यथा हिमवद्वि-
 न्ध्ययोः" नचेह संयोगाप्राप्ती तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति ।
 इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्याप्यहृणात् ।
 इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं मृच्छते
 यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषोऽ-
 धिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् पटगुरुत्वस्य
 कार्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पटइति । तान्ये
 तान्यवीतान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्त्व-
 एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तु-
 भ्योऽर्थान्तरं पटः । स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थ-
 क्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकभेदं साधयितुमर्हन्ति-
 एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्याभेतेषामविरो-
 धात् । यथाहि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि
 तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मस्तदङ्गान्यु-
 त्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या ऋदः सुवर्णस्य वा घट-
 स्रुक्टादयोविशेषा निःसरन्तु आविर्भवन्तु उत्पद्यन्तु इत्युच्यन्ते
 न पुनरसतासुत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह भगवान्
 कृष्णार्हपायनः "नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः"
 इति यथा कूर्मः स्वावयवैभ्यः सङ्कोचविकाशिभ्यो न भिन्नः ।
 एवं घटस्रुक्टादयोऽपि ऋतसुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः ।
 एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
 पपन्नः । न चार्थाक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि
 नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वज्रिर्दाहकः प्रकाशकः
 पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषा-
 मेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं
 विष्टयो वर्त्तन् दर्शनलक्षणासर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिवि-
 कावहनं भिन्नितासु शिविकां वृहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं

प्रावरणमकुर्वीणा अपि भिन्निताः आविर्भूतपटभावाः
 प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारण-
 व्यापारात् प्राक् सन्नसन्त्वा असंश्लेषत् प्राप्तं तर्ह्यसत
 उत्पादनम् । अथ सन्तु कृतं तर्हि कारणव्यापारेण ।
 न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः ।
 आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मा-
 दाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं वचः ।
 अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः सती
 असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या
 अयुत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटाद्वा-
 र्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति
 पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यतइति न वाच्यं पौनरुक्त्यात्
 विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्व
 विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा
 स्वकारणसत्तासमवायो वा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च
 तदर्थांनि कारणानि व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटादे-
 राविर्भावाय कारणापेक्षेहोपपन्नम् । न च पटरूपेण
 कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्त्राक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धि-
 त्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात्" व्याख्या-
 तञ्चैतदस्माभिस्तद्वैकायां यथा "तद्वर्तत्वात् तेषां
 तन्तूनां धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् स्वसत्त्वनियतसत्ता
 कत्वाद्वा । तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एव ऽन्य-
 व्याप्तेः प्रवेशात् व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यत् यतोभिद्यते
 इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य
 भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः । पक्षे धर्मत्वरूप-
 हेतुसत्त्वप्रदर्शनाय उपनयरूपन्यायाङ्गमाह धर्मश्चेत्यादि ।
 धर्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्मान्नार्थान्तरमिति ।
 अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं मयूरव्यंसकादित्वात् समासे
 लोवता । पटः तन्तुभ्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु अभिन्न
 एवेत्यर्थः । उपादीयते कार्यजननाय विशेषरूपेण मृच्छते
 इत्युपादानम् कार्यस्यानागतावस्थाविशेषाश्रयरूपं कारणं
 तदाश्रितस्त्वभावस्थापन्नं कार्यन्तु पादेयं तद्भावात् कार्य-
 कारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्यस्यानागतावस्था
 श्रयत्वभेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनागतावस्थापन्नकार्य-
 रूपमेव अन्यस्य दुर्वचत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्यजन-
 नाय उपादेयेरन् न च तथा उपादेयत्वे । उपादीयन्ते च
 पटादिजननाय तन्तवः न तु ऋदादयः । न च प्रागभाव
 एव तस्य नियामकः, तस्य अभावत्वेन स्वतोविशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्यपरत्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वकाले ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह प्रागभावस्य संबन्धस्थानौचित्यात् इत्यनागतावस्थापन्नकार्यात्मकत्वसुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः न तन्तुभ्यो भिन्न इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्तभावोऽस्ति । संयोगश्च अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथाच संयोगाभावः विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः संयोगोऽदृष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः स्वमते तत्र तन्वभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणे च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वैति विभागश्चेत्यर्थः तथा च संयोगानाश्रयत्वस्यैव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्वमिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादिति । अयमाश्रयः । अवयवतन्तुपरिभाषणेनेव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकं महत्परिभाषणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च स्वपतन इव स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिकादिभिरस्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्यते तदा तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषो ऽत्र दृश्यते यथा एकपलिकक्षणापेक्षया द्विपलिकक्षयस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डाद्यवनतिविशेषग्रहणायोभ्यत्वात् गुरुत्वान्तरयुक्तक्षणादिवत् तुल्यगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचारवारणाय ग्रहणायोभ्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुलादण्डारोपणे ऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न तथासम्भव इति व्यभिचक्षित्यन्वयत्वं विस्तरः । तन्तुगुरुत्वस्य कार्यं स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्यान्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न दृश्यते इत्यर्थः । अवीतानि व्यतिरेकव्याप्तिप्रयुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यतिरेकव्याप्तिस्तथानुपदं तत्रतत्र दर्शितं प्राक् । पटइति बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । फलितमाह न तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वमाशङ्कते स्वात्मनीत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया, निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्यकारणयोरभेदे कार्यस्य कारणात्मकत्वेन स्वतः स्वस्योत्पत्तिविनाशबुद्धौ सम्भव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनोत्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्यनियमः तेषां भेदः पश्चात्पुनर्दृष्टः । तथा च कार्यकारणयोरभेदे तन्तुषु पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजन-

कता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यञ्चाल प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्यत्वेन, तत्र नष्टत्वेन वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजकसंज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्यभेदवत्त्वाच्च । इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेदसाधनायात्बन्धित्वाशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति । ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तव एव भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिद्वन्द्वीति भावः । एवञ्च बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि वास्तवत्वापत्तिः । तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वज्रादेः प्रकाशनपाचनादिरूपनानाकार्याणां, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्यस्य समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्यस्य च सम्पादनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधकतेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव क्रमश्च उपपादयति एकास्मिन्नपीति । प्रध्वंसन्ते नश्यन्ति । कूर्मैत इत्यनुपपन्नः अस्मिन् पक्षे च कूर्मै इत्यर्थः सार्वविभक्तिकः सप्तम्यास्तसिद्ध । यथाहेति भगवद्गीतायामितिशेषः । असतोऽसत्त्वान्तरस्य, भावः सत्तुम्, सतः सत्त्वान्तरस्य न अभावः असत्तुम्, सदसतोरेकत्वसमावेशाभावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्ता साधयति तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः निवर्त्तमानः व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्यस्य कारणाङ्गदेम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्मतं तदनूद्य नजा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्शयति एकस्यापीति तथा च कार्यभेदाभावः न कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वज्रादौ नानाकार्यदर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः । एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शङ्कते स्यादेतदित्यादि । कृतमित्यवयवम् अत्रमर्थकं कारणव्यापारेणेतदतीतान्तेनान्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य स्वतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पटरूपेषु व्यवहित्यन्ते इत्यपि बोध्यम् । यद्दि उभयवादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिवन्दिरूपदूषणदानायाह अथासदुपपद्यत इत्यादि। उत्पत्तिः

आद्यक्षणासंबन्धः स च स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु संबन्ध-
गमनात् । गुणक्रिययोस्तदसम्भवात् तयोश्च उत्पत्ति-
व्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंबन्धविशेषस्य
अनुयोगिस्वरूपएव एवञ्च उत्पत्तिः पटरूप एव नार्था-
न्तरमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारण-
व्यापारामेक्षा भविष्यतीति शङ्कते अथोत्पत्तिरित्यादि ।
दूषयति तथापीति । पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्यैव
उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम्
तद्वाच्यार्थस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च पौनरुक्त्यात् घटो घट
इतिवत् न तत्र शब्दबोध इति भावः । पटादिशब्दस्य
उत्पत्त्यर्थकाले दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं
प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोम्यत्वादिति शेषः । पटशब्देन
पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति
चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोम्यत्वादित्यर्थः ।
अयोम्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन्
धर्म्मिणि युगपदेकदा विरोधात् सहानवस्थानात् । काला-
न्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति
वर्त्तमानताप्रतीतेर्न विभिन्नकालता तयोरिति भावः । एव-
ञ्च उत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवस्यैव अन्यरूपतास्योका-
रेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भव, एवेत्याह तस्मादित्यं पटोत्-
पत्तिरित्यादि । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु
समवायः तत्संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च
सर्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य
नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः
पक्षान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे
विद्यमानतया यः कारणे समवायस्तथा च स्वसत्ता-
कारिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्वमसत्त्वान्न न कादा-
चित्कत्वव्याघात इति भावः । उभयथापि उत्पत्तेरुभय-
रूपमध्येऽन्यतरूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति
शेषः । सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्वजनानुभवसिद्धायाः कारण-
व्यापारामेक्षाया अनौचित्यस्य उभयमतेऽपि त्वत्त्वात्
प्रतिविन्दिसमबधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्यस्य रूपेण
सम्बन्धरूपतां शङ्कते न वेति । पटरूपस्य तन्तु रूपजन्यत्वात्
तेन सह कारणानां संबन्धेव कार्यस्य उत्पत्तिस्तथा
च तस्य जन्यत्वात् कारणव्यापारामेक्षेति न समानं
दूषयति भावः । दूषयति रूपस्येति । रूपस्य भव-
न्त्यते गुणत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेश्च क्रियारूप-
तायाः सर्वैरिष्यमाणात्वात् कारणानां च क्रियातुवन्वित्ते-

नैव कारकत्वाभ्युपगमात् । तन्तुभ्यः पटत्पद्यते इत्यादिषु
च तन्त्वादीनामुत्पत्तिकारकत्वप्रतीतिश्च नोत्पत्तेः पट-
रूपसंबन्धरूपतेति भावः ।

अवयाज् पु० अव+यज-स्त्वि । अपकृष्टयाजके संबन्धौ अवयाः
अवयाह लि० अव+या-हच् । पृथक् कर्त्तरि । “अदितिर्भ-
वास्त्यवयाता हरस्य दैव्यस्य” ऋ० ८, ४८, २ । “अवयाता
पृथक्कर्त्ता” भा० ।

अवयान न० अव+या-स्तुट् । अपगतौ “इत्वं धीर्भूया अव-
यानभेषाम्” ऋ० १, १८५, ८, “एषां पापानामवया-
नमपगमम्” भा० ।

अवयुन लि० वयुनं प्रज्ञा निरु० न० व० । प्रज्ञान्मुन्वे ।
“सइत्तमोऽवयुनम्” ऋ० २, २१, २,

अवर पूजयां कण्ड्या० प० सक० सेट । अवर्थति पूजतयीत्यर्थः ।

अवर लि० ट-बा० अप् न० त० । १ चरमे, २ अक्षमे,
३ कार्ये च । पश्चाद्दर्त्तिनिपुद्देशे ईकाळे पु० ७ दिशि स्त्री
ऽतद्वर्त्ति नि लि० । इतिजङ्गायाः, ६ पश्चाद्देशे न० । “दूरेषु
हृवरं कर्म्मं बुद्धियोगाद्भनञ्जय” गी० अस्य व्यवस्थावाचित्वे
सर्वनामकार्थ्यं च ङसिङ्गेऽस्तु वा । “अङ्गघानः परां
विद्यामाददीतावरादपि” मनुः अवरस्मादिति च । व्यवस्था च
देशकता कावकता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकता
यद्वरं कौशाम्ब्याः । कावकता यद्वरमापहायस्याः ।
बुद्धिकल्पिता अवरादपीतिमानवे । मासेनावरः मासावरः
इत्यादौ समासे विपश्चवाक्ये च न सर्वनामकार्थ्यं मासा-
वराय इत्यादि । च “द्रुमनालावरं स्खिडिबुधुपलिष्व” ऋ०
४० । ५ त० । अत्यन्तश्रेष्ठे लि० ।

अवरज पु० अवरस्मिन् काले जायते जन-ड । १ कनिष्ठसोदरे
भ्रातरि, २ भ्रूरे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जघन्यजत्वात्
तथात्वम् ३ कनिष्ठसोदरभगिन्यां, ४ भ्रूरावाञ्च स्त्री टाप् ।
“अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं सां तु लक्ष्मणम्” रामा०
“यदि स्त्री यद्वरजः श्रेवः किञ्चित् समाचरेत् “मनुः
“विदर्भराजावरजा तयैवम्” । “रावणावरजा तत्र राघवं
मदनाहुरा” इति च रघुः ५ पश्चाज्जातमात्रे लि० । आत्मभूर
वरजास्त्रिप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वभावयौ ” माघः ।

अवरत लि० अव+रभ-क्त । विप्रान्ते अवरतं सततम् ।

अवरतस् अव्य० अवर+तसिल् । अवरः अवरस्मिन् अवरस्मा-
दित्यर्थे । अवरतः रमणीयम् आगतः, वसति वा ।

अवरति स्त्री अव+रभ-क्तिन् । १ विरामे, २ निवृत्तौ च ।

अवरवर्ष पु० कर्म्म० । भ्रूरे ।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन-ड । अत्र
 “आ हृ इतिपातेन स्वर्गेनावरवर्णजः” “ब्राह्मणान्
 वाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च मनुः ।

अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतमस्य । श्रुत्ये
 २ अर्कटके च । अवरम् अपमं व्रतमस्य । शहीनव्रते त्रि० ।

अवरशैल पु० अवरः पश्चाद्वर्ती शैलः । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा
 प्रश्नोत्तरादीन् अवरस्तौ अस्तौ । अवरस्तात् रमणीयम्,
 आगतः वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।

अवरहस न० अवततं रहः अच् समा० । अवतते रहसि
 अवरार्द्धे न० कर्म० । अपरभागे “सकृतकर्म” पितृशाम-
 परार्द्धं देवानाम्” इति । “अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-
 ष्टह्य” शत० ब्रा० २ देहस्य पश्चाद्भागे च ।

अवरार्द्धं त्रि० अवरार्द्धं भवः यत् । शेषभागभवे । न
 वरत्वेन अर्ध्यते ऋष-षिच-कर्मणि यत् । न्यूने ।
 “नावरार्द्धं ततः कुर्यात् पूर्यपात्रमिति स्थितिः” ऋन्दो०
 परि० । “अवरार्द्धं न्यूनम्” स० त० रघु० “दशमवावरार्द्धं
 दक्षिणा” आ० ष्ट० ।

अवरोण त्रि० अव+रिड-क्त । तिरस्कृते । [नात्ये ।

अवरोयस् त्रि० न वरोयान् न० त० स्त्रियां ङीप् । अत्य-

अवहृण त्रि० अव+रुज-क्त । श्रुत्ये २ रोगान्ति च ।

अवहृत् त्रि० अव+रुध-क्त । प्रतिरुद्धे अत्यैरसंलक्षिते श्रुत्ये
 च “अस्ति कश्चिद्राजसूनुवरवहृत्वरन्” दशकु० इतर
 गमननिषेधेन रक्षितायां स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवहृत् स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १ अवरोधने २ प्रतिरोधे
 “इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरुद्धौ” श्रुतिः ।

अवरुद्ध त्रि० अव+रुह-क्त । श्रुत्यावरोहणे उच्चस्थानात्
 निम्नगते । उच्चत्पाटिते वृक्षादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच-षिच्-
 खुल् । अवरोचके रोगभेदे “स्नेहमश्विमुचं तत्र काम-
 कासावरोचकः” सुश्रु० ।

अवरोध पु० अव+रुध-भावे घञ् । निरोधे “केनाय-
 मानं स्रोतोऽवरोधः” सुश्रु० बलादि० मनुष्यं वा ठनो
 वाधक इति अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते त्रि० ।
 कर्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्थायां शयोषिति, श्राज
 दारेषु च । “तत्र हूषावरोधानां भर्तृषु व्यक्तिक्रमम् ।
 “कलत्रवन्तसाम्नमवरोधे महत्त्वमि” रघुः आधारे घञ् ।
 ४ राजान्तःपुरे । “पश्चावरोधे शतयोसदीर्यः” इति रघुः ।

“निन्दे विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विस्वस्तवस्त्रमवरो-
 धबधूःपपात” भाषः । ल्युट् । अवरोधनं निरोधे न० ।

अवरोधक त्रि० अव+रुध-खुल् । प्रतिरोधके २ आवरके
 च । “सुधन्वा वीर्यवाद्वाजा मिथिलामवरोधकः” रामा०
 आप्तत्वात् कर्मणि न घञी ।

अवरोधायन न० दैत० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्दृक्क्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-
 न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते श्वामनादौ । अवरोधः स्थानं
 निवासत्वेनाख्यस्य ठन् । “नृपान्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री ।
 “ययुस्सुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिका” भाषः ।

अवरोधिन् त्रि० अवरोधयि अव+रुध-णिनि स्त्रियां ङीप् ।
 श्रुत्ये २ आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह-णिच्-पः ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित त्रि० अव+रुह-णिच्-पः क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह-घञ् । श्रुत्ये, (नामा) जङ्-
 देशान्निदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां घ । तरोर्मूला-
 दपपर्यन्तमारूढायां श्रुत्ये, (नामा) जङ्-
 घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगवसाने
 सर्वैः श्रुत्ये । तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-
 प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्यये-
 ऽनुशयवान् वृष्टसृष्टिभ्यां यथेतमनेवञ्च” शा० सू० ।
 “इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारूढानां
 ततः प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्प्राप्तसुखि-
 ऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत” मित्यारभ्य यावत् “रम-
 णीयचरणा ब्राह्मणादियोनिभावमापद्यन्ते कपूयचरणाः आ-
 दियोनिमिति” । तत्रेदं विचार्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्
 कर्माणोऽवरोहन्ति? आहोस्ति सानुशयाः? इति किं तावत्
 प्राप्तं निरनुशया इति । कुतः? यावत्सम्प्राप्तमितिविशेष-
 णात् । सम्प्राप्तशब्देनात्र कर्माण्य उच्यते सम्प्रत्यनेना-
 स्माह्लोकादसं लोकं फलभोगयेति । यावत्सम्प्राप्तसुखि-
 त्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । “तेषां यदा
 तत्पर्यवैतीति” च श्रुत्यन्तरेण एवाद्येः प्रदर्शयते । स्वादे-
 तत् यावदस्य ग्लोको उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुङ्क्ते इति
 कल्पयिष्यामीति नैवं कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यत्र
 परामर्शात् । “प्राथानं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-
 वम् । तद्भाष्योक्तात् पुनरेत्यसं लोकाय कर्मणे” इति
 ह्यपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कतद्दृष्टैवेह कतस्य
 कर्मणस्तत्र चयितां दर्शयति । अपि च प्रायश्चमनारभ्य-

फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्तानुपपत्तेः । तच्चाविशेषेण यदुयावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति नह्य विशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पटइत्युपपद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः “कृत्याये अनुशयवानिति” । येन कर्म इन्द्रेण चन्द्रमसमाहूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्भयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात् प्रलीयते सवित्किरणसंपर्काद्भिस्मकरकाइव हृतभ्युगच्छिःसंपर्कादिव च घटकाठिन्यम् । ततः कृत्याये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवमसव रोहन्ति । केन हेतुना? दृष्टसृष्टिभ्यामित्याह । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवररोहं दर्शयति “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा श्रथय इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा मृकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वक्ष्यिष्यति । दृष्ट्यायं जन्मनैव प्रतिप्रायुञ्जावच्छरूपउपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसङ्गावं सूचयति अभ्युदयप्रत्ययाययोः सुकृतदुःकृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेषावगमितत्वात् । सृष्टिरपि वर्णां आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रत्ये कर्म फलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधायै जन्म प्रतिपद्यन् इति सानुशयानामेवावररोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो नामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाहि स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्यैव कश्चित् स्नेहशेषोऽवति ते तथानुशयोऽपीति । अनुकार्य विरोधित्वादृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषावस्थानं न्यायम् । नायं दोषः न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतीजानीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमाहूढः । वादं तथापि स्वल्पकर्मार्थशेषमात्रेण तत्तावस्थात् न शक्यते यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलसुपसम्पन्नः चिरप्रवासात् परिक्षीणबहुपकरणैः क्षत्रपादुःकादिमात्रावशेषो, न राजकुलेऽवस्थात् शक्नोति, एव-

सानुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थात् शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्य विरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतद्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेशलं स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कश्चित् फललेशं जनयतीति” न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनावकल्पते । स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्राधरोधात् । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवृत्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्मस्येष्टादिना स्वर्गमन्वभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्पेत् ततो रमणीयपदकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रैवमनुशयविभागश्रुतिरूपरूपेण “तद्य इह रमणीयचरणाः अथ य इह कपूयचरणा इति” । तस्मादासुद्धकफले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयः तद्वन्नोऽवरोहन्ति । यद्युक्तं यत्किञ्चित्त्वविशेषेण परामर्शात् सर्वस्नेहकृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राय निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अनुशयसङ्गावस्थावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदिहकृतमासुष्टिकफलं कर्मान्तरभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते । यद्युक्तं प्रायणस्य विशिष्टत्वादनारब्धफलं कृतकमेव कर्माभि व्यनक्तं तत्र केनचित् कर्मणासुष्टिर्लोके फलभारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनुशयसङ्गावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायणस्य नारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतरस्य दृश्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले दृश्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत ततोवक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतरस्य दृश्युद्भवानुपपत्तिरेव प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्थानेकस्य कर्मणः युगपत्फलारम्भामम्भवाद्भवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य दृश्युद्भवानुपपत्तिरिति । महत्प्रकारम्भफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेककर्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिभारभतइति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्याचित् कर्मणः प्रायणस्य अभिव्यक्तिः कश्चिदुच्छेद इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्राय-
श्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते ।
सृष्टिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य-
चिरमभ्यवस्थानं दर्शयति । “कदाचित् सुकृतं कर्म
कृतस्यमिह तिष्ठति । पन्थमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्वि-
च्यते” इत्येवंजातीयका । यदि च कृतकर्मनारब्धफलं
कर्मैकस्मिन् प्रायणोऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः
सर्गनरकतित्थं ग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्माधर्मासु-
पत्तौ निमित्ताभावाच्चोत्तरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्या-
दीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्वयंभाष-
सुपरुध्यते । नच धर्माधर्मयोः स्वस्वरूपफलसाधनतादि
समाधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् ।
नच दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रयाणमभिव्यक्तं
सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यक्तत्वकल्पना ।
प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः ।
स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्छेदं दृष्टव्यं यथा हि प्रदीपः
समानोऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं
प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे
बलवतः कर्मणोऽपि सद्भावयति न दुर्बलस्येति ।
तस्मात् श्रुतिसृष्टिन्यायविरोधादस्तिशेषकर्मणोऽभिव्यक्तो-
रभ्युपगमः । शेषकर्मसद्भावेऽनिर्भोक्ष प्रसङ्ग इत्ययमप्य
स्थाने संभ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मण्यश्रुतेः । तस्मात्
स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चावरहन्तो यथेत-
ननेवञ्चावरोहन्तीति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः ।
अनेवमिति तद्विपर्ययस्येत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाने-
ऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्त्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागत-
मिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्त्तनादध्वादिसंस्थानाच्च
विपर्ययोऽपि प्रतीयते” भा० । अनतिदूरे च तत्रैव
“स्वाभावप्रापत्तिरूपपत्तेः” शा० सू० । “इष्टादिकारिण-
श्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन् यावत्सम्भावसुमित्वा ततः साह-
य्या अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते
तत्रैव अवरोहश्रुतिर्भवति “अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते
यथेतमाकाशमाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वा
ऽध्वं भवति अध्वं भूत्वा प्रवर्षतीति” । तत्र संशयः किमा-
काशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः ? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽकाशादि-
साम्यमिति ? तत्र प्राप्नन्नावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते
इति कुतः ? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात्
श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्याया न लक्षणा, तथा च वायु-

र्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत् स्वरूपोपपत्तावेव-
कल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः
आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्ते इति । चन्द्रमण्डले यदन्वयं
शरीरसुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति एकीयमानं
सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततोवायोर्वशमेति ततो धूमा
दिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशाद्वायुमित्या-
दिना । कुतः एतत् ? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते । नह्य-
न्यस्यान्यभावेऽस्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ
च वाष्पादिक्रमेणावरोहोनोपपद्यते । विभुत्वाच्चाकाशे-
न नित्यसंबन्धान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटेत ।
श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्यायमेव अत आकाशादि-
तुल्यत्वापत्तिरेवात्माकाशादिभाव इत्युपचर्यते” भा० । नाति-
चिरेषु विशेषात्” शा० सू० “तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्-
व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घं कालं पूर्व-
पूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति ? उतात्ममत्त्व-
मिति ? तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं
प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति । अल्पमत्त्वकालमाकाशादि
भावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवसापतन्ति । कुत
एतत् ? विशेषदर्शनात् । तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं
विशिनष्टि ‘अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति’ । तकार एकः
छान्दसां प्रक्रियायां लुप्तोन्नव्यः दुर्निष्प्रपतरं दुर्निः
क्रमतरं दुःखतरमस्माद्द्रीह्यादिभावाच्चः सरसम्भवती-
त्यर्थः । तदत्र दुःखनिःप्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुख
निःप्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषज्ञाय निः-
प्रपतनस्य कालात्मत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्नुपधौ शरी-
रानिष्पत्तेरुपतापासम्भवात् । तस्माद्द्रीह्यादिभावा-
पत्तेः प्रागल्भ्येनैव कालेनावरोहः स्यादिति” भा० । “अन्व-
धिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्” सू० “तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्ष-
णानन्तरं पठते” इह व्रीह्यवाच्योपधिवनस्ततयस्मिन्नभाषा
जायन्ते” इति । तत्र संशयः किमस्मिन्नुपधौ स्थावरजात्या-
पत्ताः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति ? आहोस्वित्
स्मिन्नान्तराधिष्ठितेषु संज्ञे प्रमात्रं गच्छन्तीति ? किं तावत्
प्राप्तं स्थावरजात्यापत्तास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भव
न्तीति । कुतः एतत् ? जनेषु स्वार्थत्वोपपत्तेः स्थावर-
भावस्य च श्रुतिसृष्ट्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहंसादि
योगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्थानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्-
सुखमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत् ।
अथा श्रयोनिं वा श्रुकरयोनिं वा चाख्ण्डालयोनिं वेति

सुखमेवानुशयिनां आदिजन सुखदुःखान्वितम्भवति
 एवं व्रीह्यादिजन्मापीलेवं प्राप्ते ब्रूमः । अन्यैर्जीवैरधि-
 धितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्-
 सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽ-
 नुशयिनान्तसंज्ञेषमात्मैव व्रीह्यादिभावोऽपि स्यावरैः
 संज्ञेषमात्रम् । कुत एतत् ? तद्वदेवेहास्माभिलापात् कोऽ-
 भिलापस्य तद्भावः ! कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनं यथाऽ-
 काशादिषु न कञ्चित् कर्मव्यापारं परास्त्वयति एवं
 व्रीह्यादिजनान्यपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखभाक्त्वमनुशयिनाम्
 यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्या-
 पारं 'रमणीय चरणाः कपूयचरणा' इति च । अपि च
 सुखोऽनुशयिनां व्रीह्यादिजनानि व्रीह्यादिषु लूयमानेषु
 भक्ष्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानि-
 नोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवोद्यच्छरीरमभि-
 मन्यते स तस्मिन् पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् ।
 तत्र व्रीह्यादिभावाद्देतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत,
 अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु
 भवति । एतेन जनेमेस्वार्थत्वं प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थान
 त्वञ्च स्यावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्यावरभा-
 वस्त्वावजानोमहे । भवत्वन्वेषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन
 स्यावरभावसुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, चन्द्रमसं त्वरो-
 हन्तोऽनुशयिनो न स्यावरभावसुपभुङ्गत इत्याचक्ष्महे"भा० ।
 "अशुद्धमिति चेच्च शब्दात्" सू० । "यत् पुनरुक्तं पशु-
 हिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिक्तं कर्म तस्मान्निष्टमपि फल-
 मवकस्यत इत्यतो सुखमेवानुशयिनो व्रीह्यादिजन्मास्तु
 तत्र गौषो कल्पनाऽनर्थिकेति तत् परिह्रियते ।
 न शास्त्रहेतुत्वाद्धार्षर्माधर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अयमधर्म
 इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् अतोन्द्रियत्वात्तयोर-
 नियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते
 च योधर्मोऽनुधीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेषु
 अधर्मो भवति तेन न शास्त्रादन्ते धर्माधर्मविषयज्ञानं
 कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुपहात्यात्मकोज्योतिषो-
 मोधर्म इत्ववधारितं स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् ।
 ननु "मा हिंसात् सर्वामृतानीति" शास्त्रमेव भूतविषयां
 हिंसामधर्म इत्यवगमयति" । वाढं उत्सर्गस्तु सः ।
 अपवादः "अनीषोमीयं पशुमालभेतेति" उत्सर्गाद्यवादयोश्च
 व्यस्तितविषयत्वम् तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनु-
 धीयमानत्वादनन्द्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं

फलं जातिस्वावरत्वम् । नच आदिजनवदपि व्रीह्यादि-
 जन भवितुमर्हति तद्धि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह
 वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रस्यत्वात् स्वर्लता-
 नामनुशयिनां व्रीह्यादिसंज्ञेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते"
 भा० "रेतःसिग्योगोऽयं" सू० । "इतश्च व्रीह्यादि
 संज्ञेषमात्रं तद्भावः यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्या-
 नन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते । 'योयोह्य-
 च्मन्ति योरेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति' । न चाल
 सुखोरेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्नोयैवो-
 रेतःसिग्भवतीति कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानाद्वाह-
 गतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्रावश्यं रेतःसिग्योग एव
 रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्व्रीह्यादिभावोऽपि
 व्रीह्यादियोग एवेत्वविरोधः" भा० ॥ "योनेःशरीरम्"
 सू० ॥ "अथ रेतःसिग्भावस्थानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि
 योनेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलपभोगयतनम् इत्या
 ह शास्त्रम् "तद्व्य इह रमणीयचरणा" इत्यादि ।
 तस्मादध्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव
 सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्व्रीह्यादिसंज्ञेषमात्र-
 मनुशयिनां तज्जन्नेति सिद्धम्"भा० । संज्ञायां कर्त्तरि षञ्
 'वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकोऽंशभेदे च ।
 "अवरोहगताकीर्णः वटमासाद्य तस्यहः" रामा० ।
 ज्योतिषोक्ते दशभेदे स्त्री अवरोहशब्दे उदा० ।
 अवरोहणं न० अव+रुह मावे ल्युट् । अवतरणे (नामा)
 "एवमारोहणावरोहणमतः" । कात्या० १८।१।१६ ।
 अवरोहशास्त्रिन् पु० अवरोहति द्विजोऽपि पुनः प्ररोहति
 अव+रुह-अच् कर्म०, अवरोहति अयोगच्छक्तिमूलमस्याः
 तादृशां शाखा कर्म० ततः बाह्ये मत्वर्थीय इनिर्वा ।
 वटश्चे, तस्य छेदेनेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि
 बहूनि मूलान्यवतरन्तीति तस्य तथात्वम् । ब० । अवरो-
 हिशाखोऽप्यत्र ।
 अवरोहिका स्त्री अवरोहति अत्यन्तमयोगच्छक्ति अव+रुह-
 खल् टाप् कापि अतइत्त्वम् । अश्वगन्धालतायाम् ।
 अवरोहितं पु० अवरोहितो वर्षः । अत्यरक्तवर्षं मध्या-
 दि० अचोबाधकः मतप् । अवरोहितवान् अत्यरक्तवर्षं युक्ते
 त्वि० स्त्रियां ङीप् ।
 अवरोहिन् त्वि० अव+रुह-श्विनि । १ वटश्चे । २ अवतरण-
 कर्त्तृवाले त्वि० स्त्रियां ङीप् । सा च ज्योतिषोक्ते इदशभेदे
 तथा हि दशशब्देवक्ष्यमाणस्य "व्याच'कुराजीशुक्केयुपूर्वा"

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तदशाधिपानामनु-
क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्यन्तानां क्रमेण
यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहिणे सूर्यादीनां या
दशा सावरोहिणी। तथाहि “आग्नेयादि त्रिराष्टत्या तानि
विंशोत्तरीयके” इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे
आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां यहाण्यां दशा।
तत्र यस्य सूर्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादि-
दशा आरोहिणी एवं शुक्रानन्दशाः परिसमाप्य सूर्या-
दीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते
इति सध्यायविदः। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्याङ्गे प्रथममा-
रोहिणी दशा शेषाङ्गे अवरोहिणीत्याहुः। साच यच्चविशेषे
विशेषफलदा। यथोक्तम् “उच्चाङ्गपञ्चमस्थस्य दशा स्याद-
वरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं लोशाच्छुभं नरः।
मिलोच्चांशगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्ट-
फलानर्था नीचार्यशगतस्य च। नीचाङ्गपञ्चमस्थस्य
दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमल्लोशादेव
जायते। शत्रुनीचांशगतस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा।
मिलोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता” इति सामा-
न्यतोऽभिधाव “दशाऽवरोहा दिननायकस्य क्षिक्रिया-
विच्छिन्नेष्टेनाशम्। चौराग्निपीडां कलहं विरोधं नरेश-
कोपं कुरुते विदेशम्” इति। “निशाकरस्यावरोहकाले
स्त्रीपुत्रमिताम्बरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैर्लवमेति कष्टम्”। च “धरा सुतस्यावरोहकाले
स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं
चौराग्निभूतैः सततं करोति”। म०। “शशाङ्गसूनोस्त्ववरोहिणी
या दशा महत् कष्टतरं तु दत्ते। विज्ञानहीनं पदरारसङ्गं
वृषाग्निचौरैर्भयमल कष्टम्”। ब०। “देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽ-
वरोहा करोति सौख्यं सकृदेव नाशम्। सकृद्ययःकान्ति-
विशेषजालं नरेश्वरत्वं सकृदेव याति”। इ०। “ऋगोः सुत-
स्यावरोहकाले प्रचण्डवेष्ट्यागमनं धनाग्निम्। स्त्रीपुत्र-
वञ्चार्त्तिमनोविकारम् भूमूलरोगं मदनार्त्तिमेति” शु०।
“दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्व्युत्तिं दारसुतार्थनाशम्।
माग्वक्षयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेथत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्”
सर्वार्थचि० राहुकेलीस्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति
अवर्ग पु० अकारसजातीयसराणां वर्गः अकार+प्रातिशा
स्वीकृतः वर्ग वा १स्वरवर्षं भाले, “अकचटतपयशाः वर्गा”
इतिकेरलम्। वर्गः समूहः न० ब०। २वर्गान्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा०त०। ह्रस्वदीर्घश्रुतो-
दात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादश-
संज्ञकेषु (अ)वर्षेषु “अद्वयष्टादशाना संज्ञा”सि०कौ०।
वर्णतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरो-
धिनि २अपवादे। “सोढुं न तत्पूर्वमवर्षं कीये “न
चावदङ्गर्चुरवर्षं मार्या” इति च रघुः।

अवर्त्तन न० घट-ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे
२अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
न०ब०। ३जीविकामृत्ये त्रि०। [पदार्थे]।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च
अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमानः विरोधे न०त०। इद्विभृत्ये
चयिष्णौ। [मृगने त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-
अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष-घञ्। १श्वेतवर्षे अर्ष०
आदाच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे वलक्षोप्यभवत्।

अवलग्न पु० अव+लग-क्त त्रि० इडभावः लसज-क्त वा।
(माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बलमात्रे त्रि०। “विपुल-
तरोनुसुखलोचनावलग्नम्” माघः।

अवलक्षिका स्त्री अव+लक्ष-तिकन्। गोधायाम् उज्व०।
अवलम्ब पु० अव+लवि-आधारे घञ्। १आश्रये भावे घञ्।
२द्रव्यान्तराश्रये। “सावलम्बगमना ऋदुस्त्रना” रघुः।
करणे घञ्। २अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लवि-भावे ल्युट्। आलम्बने पतना-
दिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रये “अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्
पतिष्यतः करसहस्रमपि” माघः। “सहिष्यते तत्र यमावल-
म्बनम्” कुमा०। “प्रस्थानविक्ष्वगतेरवलम्बनाय” शकु०।
आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्ब-
साधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लवि-कर्मणि क्त। १आश्रिते २आल-
म्बिते “अवलम्बितकर्षशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत”-
नैषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति त्रि०जटा०। अव+लम्ब-
कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्षे।

अवलम्बित्व त्रि० अव+लवि-णिति। १आलम्बनकर्त्तरि “यस्या
भवानपरधूर्यपदावलम्बी” रघुः “सगोपतिं नन्दिभुजावल्बी”
कुमा० “अथ धूमाभिताम्बाकं वृक्षयाखावल्बिनम्” रघुः।
२अवतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि। “भगवति मरी-
चिमालिनि अस्ताचलचूडावलम्बिनि” काद०।

अवलम्बित्व त्रि० अव+लवि-णिति। १गर्विते “न मूसैर्नावलम्बित्वैश्च

नान्वर्तान्यावसाविभिः” मनुः । २ कृतलेपने ३ समन्तात् लिप्ते च अवलीढ लि० अव+लिह-क्त । १ भक्षिते २ कृतावलेहे ३ जिह्वा-
योणासादिते ४ व्याप्ते च “अस्त्वज्ज्वालावलीढप्रतिवलयज-
धेरन्नरौर्यायभाषः” वेणी० । “पतन्निष्वावलीढञ्च शुना
संसृष्टमेव च” मनुः ।

अवलीला स्त्री अवरालीला । १ अनायासे २ अनादरे च ।
अवलुञ्चन न० अव+लुञ्च-ल्युट् । १ छेदने २ उत्पाटने
३ केशादेरवन्धने ४ अपनयने “दूराद्गुजो व्रणौष्ठस्य
सन्निहतेऽवलुञ्चनम्” च । सुशु० । [अक्षतवन्धने च ।
अवलुञ्चित लि० अव+लुञ्च+क्त । उत्पाटिते अपनीते
अवलुण्टन न० अव+लुण्टि-भावे ल्युट् । भूमौ पतित्वा परि-
वर्तने (बोटा) ।

अवलेख पु० अव+लिख भेदने भावे घञ् । अवभेदने “वंश
वलेखसंयुक्ते मूले चाजाविके भिषक्” सुशु० ।

अवलेप पु० अव+लिप् भावे घञ् । १ गर्भे “प्रियसङ्गमेधन-
वलेपमदा” भाषः बलाबलेपादधुनापि पूर्ववत्” भाषः ।
“रैरावतमदावलेपलूनापारिजातशाखा” काद० । २ लेपने
३ भूषणे ४ सम्बन्धे च ।

अवलेपन न० अव+लिप-भावे लुट् । १ विलेपे, २ अक्षये,
३ सम्बन्धे ४ गर्भे च । करणे लुट् । ५ चन्दनादौ ।

अवलेह पु० अव+लिह-घञ् । १ जिह्वायोणासादने । कर्म्मणि
घञ् । २ तदासाद्ये औषधादौ च । “अतोऽवलेहान्वष्णामः
खदिरासननिम्बराजदृक्षशालसारकाये तत्सारपिण्डान्
क्षुण्णपिष्टान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्र
मवतार्थं तस्य पाणितलपूर्वमप्रातराशोमधुमिश्रं लिह्या
देवं शालशारादौ न्यपोधारग्वधादौ च लेहान्धारयेत्”
इति सुशु० । [द्यो मधुप्रभृतौ द्रव्ये ।

अवलेह्य लि० अव+लिह-कर्म्मणि ख्यत् । जिह्वायोष आस्था-
अवलीक पु० अव+लुक्-लोक-वा घञ् । दर्शने चाक्षुषघ्राणे
“कृष्णभङ्गनयनमीलनाङ्गावलीककृत्” सा० द० ।

अवलीकन न० अव+लुक्-लोक-वा ल्युट् । १ दर्शने, २ अनु-
सन्धाने च । “न बभुवुरवलीकनक्षमाः” रघुः । करणे
ल्युट् । ३ आलोकने, ४ नेत्रे च । योगनिद्रान्तविषदैः
धावनैरवलीकनैः” रघुः ।

अवलीकित लि० अव+लोक-अर्म्मणि क्त । १ दृष्टे । भावे क्त ।
२ दर्शने न० । ततोऽस्त्वर्थेऽच् ३ बुद्धभेदे पु० ।

अवलीकिन् लि० अव+लुक्-लोक वा स्थिनि स्त्रियां ङीप् ।
मीचके दर्शके “तव प्रियं वञ्चसुरालीकिणः” कुमा० ।

अवलीप पु० अव+लुप-घञ् । १ खण्डने २ नाशने ३ विलोपने
“यदधयदधरावलीपन्त्यत्” भाषः । [असुकूले ।
अवलीम पु० अवनङ् लोम आसुकूल्यम् प्रा० त० अच् समा० ।
अवलुगुज पु० अवलुगोरशोभनाज्जायते जन-ङ । १ सोमराजी-
लतायाम् । (हाकुच) २ असाधुजाते लि० ।

अववर्षण न० अव+वृष-भावे ल्युट् । कृत्स्नवर्षणे । “सप्त
नदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयासेषु तु सकृत्कालद्रव्यै-
कार्थत्वात्” कात्या० १।७।१२ । “तथा नदीं दृष्टिञ्च
कृत्स्नामेवाभिसम्बाव मन्त्रं प्रयुङ्क्ते न चावान्तरनिद्रां
नायेकं स्रोतः, नाथेकां वर्षधारां तस्मात् सकृत्प्रयोगः
तत्र नदीसन्तरणे स्रोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यैकत्वात्
सकृन्मन्त्रः अववर्षणे कालैकत्वादेव” कर्कः ।

अववाद पु० अव+वद-घञ् । १ निन्दायाम्, २ विश्वासे,
३ अवज्ञायाम्, ४ अवलम्बने च ।

अवश लि० नास्ति वशमायसत्वं यस्य । १ अस्वाधीने, २ कामादि-
परवशे, ३ पराधीने च । “जग्ध्वाह्यविधिना मांसं
प्रेक्ष्य तैरद्यतेऽवशः” मनुः । कार्यतेऽह्यवशः कर्म्म सर्वः
प्रकृतिजैर्युथैः” “कार्यतेऽह्यवशोऽपि सन्” इति च नीता ।

अवशस् लि० अव+शन्-क्लिप् । अववादे अवशंसने “अव-
शसा निःशसा यत् परागसो पारिम जायते यत्स
पन्तः” अथ० ६।४५।२ ।

अवशानन न० अव+शद-णिच्-तल् ल्युट् । १ नाशने २ शीर्षता
करणे । “मांसानामवशाननं श्वयधुर्दंशकोष” इति सुशुतः

अवशिरस् लि० अवनतं शिरोऽस्य प्रा० ब० । अवाङ्मस्तके ।
अवशिष्ट लि० अव+शिष-क्त । १ अतिरिक्ते, २ परिशिष्टे,
३ अधिके च । “सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुलकावशिष्टकम्”
या० सू० “वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिनं आभि
जाववशिष्टं जलमिति रघु० ।

अवशीभूत लि० न वशीभूतः । अनायत्ते । अवशीकृतोऽप्यत्र ।
अवशीर्ष (क) लि० अवनतं शीर्षं यस्य वा कप् । १ अवाङ्मस्तके ।
अवाकशीर्षांस्त्वे सुशुतोक्ते २ शय्यादोषभेदे पु० “अवाक
शीर्षे दीर्घन्युजोत्तानसङ्कुचितदेहस्थिततादक्षिणपार्श्वशा
यिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषा” इति । ३ नेत्ररोगभेदे
नेत्रव्यापदोऽभिधाय “अतिपीडितवहोषान् विधिं चाश्व-
शीर्षके” इति सुशुतः ।

अवशीष पु० न० अव+शिष-भक्तेः घञ् । १ कृतपदार्थस्य शेषे
२ समाप्तौ च “तोयावशेषेख हिमामभ्रम्” भट्टिः कर्म्मणि
घञ् । अवशिष्टे ।

अवशीष पु० अव+शुष-भावे षञ् । अत्यन्तशोषे ।
 अवश्य लि० न वक्षः । अनायत्ते । अनधीने २ दुर्दान्ते ।
 अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः ।
 नियतकरणे अकरणाच्चिदृशौ “अवश्यकरणञ्चाकरणाच्चि-
 दृत्तिः” प्रा०त० रघु० ।
 अवश्यपुत्र पु० अवश्यः पुत्रः । शासितमयक्ये अवशीभूते पुत्रे ।
 तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् । आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न० ।
 अवश्यम् अव्य० अव+श्यै-डस् । १ निश्चये २ अशक्यनिवारणे च ।
 “अवश्यं याति तिर्यक्त्व” जग्धा चैवाङ्गतं ह्विः” मनुः
 “अवश्यम्भान्विर्ये वै सन्नापो नेह विद्यते” भा० शा० प० ।
 “सुभेदेवश्यमः कृत्ये तस्मात्कामनसोरपि” इत्युक्तेः कृत्यान्ते
 मलोपः अवश्यपाच्यम् । “अवश्यमव्येष्वनवपहृषहा”
 नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्थितिलोपः आवश्यकः ।
 अवश्यम्भवे लि० । “एतेष्वावश्यकस्त्वसौ” भाषा० ।
 अवश्या स्त्री अव+श्यै-क । १ कुज्भटिकायाम् २ अनायत्तायां
 स्त्रियाञ्च ।
 अवश्याय पु० अव+श्यै-ण । १ कुज्भटिकायाम्, “अवश्याय-
 कथास्त्रावासासुक्ताफलत्वपः” भट्टिः । २ अभिमाने च ।
 पु० ह्रस्वः अवश्ययोऽपि कुज्भटिकायाम् ।
 अवश्रयण न० अव+श्रि-ल्युट् । चृह्णीतोऽवतार्यं स्थापने ।
 “अधिश्रयणावश्रयणान्नादिपूर्वापरीभूतः व्यापारकलापः
 पाकादिशब्दवाच्यः” सा० द० ।
 अवष्टब्ध लि० अव+स्तम्भ-क्त पत्वम् । १ आसन्ने, २ आक्रान्ते,
 ३ अवलम्बिते, “अवष्टब्धा यष्टिः” सि० कौ० ४ प्रतिरुद्धे च ।
 अवष्टम्भ अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् पत्वम् । अवलम्बोत्थये ।
 अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ-षञ् पत्वम् । १ प्रारम्भे २ अनन्वतायाम्
 ३ आलम्बने । “अवष्टम्भकरं वापि भयन्नं दण्डधारणम्” ।
 सुशु० कर्म्मणि षञ् । ३ स्तम्भे, “रघोरष्टम्भमयेन पतिषा”
 रघुः “न पर्याप्रकावष्टम्भापाद्प्रसारणानि सुस्सन्निधौ
 कुर्यात्” सुश्रुतः ४ सुवस्त्रे च भावे ल्युट् । अवष्टम्भ-
 नम् । प्रारम्भे आलम्बने च न० । [स्नान इत्येव ।
 अवष्ठाण पु० अव+सन-षञ् पत्वम् । भोजने शब्दे अव-
 अवस् अव्य० अवर+प्रथमायाः पञ्चम्याः सप्रम्या वाऽर्थे अस्ति
 अवादेशः । १ अवरशब्दार्थे २ पञ्चादर्थे च । अवोरमण्णियम्,
 आगतः, वसति वा । अव-भावे अस्मिच् । २ रक्षणे न० । कर्म्मणि
 अस्मिच् । २ यशसि ३ अन्ने ४ धने च न० । “मित्तस्य चर्षणी
 ष्टतोऽनो देवस्य” य० ११, ६, २ “अवोरक्ष्णं द्युम्नं यशोऽञ्च
 वा” वेददी० गमने च “आवां रथोनि युवान् वक्षदवसे”

ऋ० १, १३५, ४, “अवसे रक्ष्णाव गमनाव वा” भा० ।
 अवस पु० अव+असच् । १ नृपे २ स्वर्ये सि० कौ० ३ अर्कदृष्टे
 ४ पाथेयभेदे च “एतत्ते रद्रावसं तेन” य० ३, ६, १ “अवस
 शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे
 भोक्तव्यं ओदनविशेष उच्यते” वेददी० ।
 अवसक्त लि० अव+सन्ज-क्त । १ संलग्ने । “अनुजानुमध्यमवस-
 क्तेति” किरा० । भावे क्त । २ संसर्गे न० ।
 अवसक्तिका स्त्री अवबद्धे सक्तिकी यक्षा कप् । १ पर्यङ्कवन्धे
 “शयानः प्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्तिकाम्” मनुः “अहिना
 अवसक्तिकाबन्धहेतुभूतेन” किरा० १२, २२, टी० मल्लि० ।
 अवसण्डीन न० अव+सम्+डो-क्त । विहगाधः पतनरूपे गतिभेदे ।
 अवसथ पु० अव+सो-कथन् । १ निलये, २ रामे च । अव-
 सति शास्त्रमत्र अव+सो कथन् । ३ छात्रनिलये मठे हेम० ।
 अवसथ्य पु० अवसथ+स्यार्थे यत् । अवसथशब्दार्थे ।
 अवसन्न लि० अव+सद्-कर्त्तरि क्त । १ विषादप्राप्ते २ विनायो-
 न्मुखे “अवसन्नतापमतमिस्रमभात्” भाषः । ३ स्वकार्याक्षमे च
 अवसर पु० अव+सृ-अच् । १ प्रस्तावे, जिज्ञासानिष्टत्वेऽवश्य
 वक्तव्ये २ सङ्गतिभेदे सङ्गतयस्य तच्छब्दो वक्ष्यन्ते ३ वत्सरे,
 मन्त्रभेदे, ५ वर्षे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकरूपे
 दैकालिनेऽवकाशे च । “शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः” कुमा०
 “अन्योन्यदर्शनप्राप्तोविक्रमावसरं चिरात्” रघुः “अवसर-
 मधिगम्य तं हरन्त्यः” भाषः ।
 अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत् । अर्द्धराले तत्र हि
 काले सर्वैः आलये एव स्थीयते इति तस्य तथात्वम् ।
 अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अवसर्ग पु० अव+सृज-षञ् । १ अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियता-
 मिति २ कामचारानुज्ञायां “अस्वसर्गः कामचारानुज्ञा”
 सि० कौ० । २ स्वतन्त्रतायाञ्च । [चरे ।
 अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम् । अव+सृप-अच् ।
 अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां
 ङीप् । सा च बौद्धानां कल्पकाले हेम० सच द्यकोटि-
 कोटिसागरवर्षमितः ।
 अवसाद पु० अव+सद्-षञ् । १ नाशे, २ विषादे, ३ स्वकार्याक्षमत्व
 रूपावसन्नतायाञ्च । “विपदेति तावदवसादकरी” किरा०
 “वैद्यासनावसादो वा रोगी वा सादधोसुखः” स्वरावसादो
 सुधुरक” इति च सुश्रुतः ।
 अवसादक लि० अवसादयति अव+सद्-षिच्-ल्युत् ।
 १ अवसन्नताकारके २ खेदकारके । “एष शोकः परित्यक्तः

सर्वकार्यावसादकः" रामा० । ३कार्यात्मतासम्पादके च ।
अवसादनं न० अव+सद्-श्चि-भावे ल्युट् । १विनाशने
२कार्यात्मतासम्पादने सुश्रुतोक्ते ३प्रथचिकित्साभेदे च
"अपतर्पणमालेप" इत्युपक्रम्य "ब्रह्मधूपनसुत्सादनमवसा-
दनम्" इत्यादिना षष्ठिरूपकसा दर्शिताः "उत्सन्नसुदुमां-
सानां ब्रह्मणामवसादनम्" इति च तत्र दर्शितम् ।

अवसानं न० अव+सो-ल्युट् । १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां,
४समापने ५स्यौ च । "न योषिङ्गः पृथग्दद्यादवसानं
दिनादृते" उ०त० स्मृतिः । "विरामोऽवसानम्" पा०
"होभावसाने कृतद्वयनादः" हेमा०दा०वृ०पुरा० ।
"दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्" "तच्छिष्याध्ययननिवे-
दितावसानाम्" । "दिनावसानोत्सुकनालवत्साम्" इति
च रघुः "ब्रह्मरम्भोऽवसाने च पादौ पाह्यौ गुरोः
सदा" मनुः । "दिनावसानच्छायेव" शकु०अवसति स्थाप्य-
तेऽस्मिन् "आधारे ल्युट् । ६स्थाने । "अदाद्यमोऽवसानं
पृथिव्याः य० १२, ४५, "अवसानं स्थानमिति" वेददी० ।

अवसाम् न० अवरं साम अच् समा० । अधमसामनि
अरण्यादौ अन्यकर्म्मणि च गेये सामनि ।

अवसायं पु० अव+सो-वञ् । १समाप्तौ, २शेषे, ३निश्चये च ।
ल्यप् । ४समाप्त्यर्थे ५निश्चित्यर्थे च अव्य० ।

अवसायकं लि० अव+सो-खुल् । १निश्चयकारके २समापके च ।
अवसितं लि० अव+सिच-क्त । १कृतसेके २आप्तौ ३ज्ञाते च
अवसितं लि० अव+सो-क्त । १समाप्ते, "वचस्वसिते तस्मिन्
ससर्ज गिरामात्मनः" कुमा० "अवसितं हसितं प्रसितं सुदा"
मट्टिः । २अज्ञे, ३ज्ञाते, ४परिपके ५निश्चिते, च ६सर्हि-
तधान्येन० । अव+सि-क्त । ७संबद्धे लि० ।

अवसृष्टं लि० अव+सृज-क्त । १दत्ते २त्वक्ते ३निःसृते च ।
अवसे अव्य० अव-तुमर्थे असेन् । रक्षितमित्यर्थे । "आयाति-
न्द्रोऽवस उप" य० २०, ४७ ।

अवसेकं पु० अव+सिच-भावे घञ् । समन्नात्सेचने । "अवसेको
भवेद्वस्तेस्मात् दोषान् विवर्जयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्र-
वस्तिरोगभेदे च ।

अवसेकिम् पु० असेकेन निर्दत्तः अवसेक+इमन् । वटकभेदे ।

अवसेचनं न० अव+सिच+ल्युट् । १समन्नात्सेचने
योषिताधोनिश्चारणे "योषितावसेचनोपाया जलौकसः
सुश्रु० रोगभेदे च तित्तकाद्रुमपत्राणां कार्यः काधोऽव-
सेचने" सुश्रु० ।

अवसेयं लि० अव+सो-कर्म्मणि यत् । १निश्चये २समाप्त्ये च

अवस्कन्दं पु० अव+स्कन्द-आधारे घञ् । जिमीषूणां सैन्ध-
निवेशस्थाने १शिविरे भावे घञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च
अवस्कन्दनं न० अव+स्कन्द-ल्युट् । १सर्वाङ्गेषावगाहने,
२अवतरणे, ३आक्रमणे च ।

अवस्कारं पु० अव+कृ-अप्-सुट् । विष्ठादिमले । "वर्चस्कोऽव-
स्कारः" पा० "कुत्सितं वर्चः वर्चस्वमन्नमलम्" सि०कौ ।
मलमाले च । "गृहद्वाराशुचिस्थानरथावस्कारशोधनम्"
मिता०ना० स्मृ० । अस्मिन् पक्षे च पृ० सुट् इति भेदः ।
१अपादाने अप् । २गुह्यदेशे उपस्थादौ । अवस्कारे
जातः वुन् । अवस्कारकः अवस्कारभवे त्रि० ।

अवस्कावं लि० अव+स्का-अच् । हिंसके "अवस्कावं व्यधवरं
कमोन् अथ० २, ३१, ४ ।

अवस्तरणं न० अव+स्तृ-भावे ल्युट् । १विस्तारे । "अव-
नयनावस्तरणे चावटवत्" कात्या० ५, ५, १४ ।

अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्तात् अवरमित्यर्थे अस्ता-
ति अवादेशः । अवरकालादौ । अवस्तात् रमन्वीवम्,
आगतः, वसति वा । "अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्तः" शत० ब्रा०
अवस्तारं पु० अव+स्तृ-कर्म्मणि घञ् । (परदा) इति ख्यातायां
१जवनिकायाम्, २आस्तरणे च ।

अवस्तुं न० कुत्सितार्थे न०त० । अपकृष्टे पदार्थे "अवस्तु-
निर्बन्धपरे ! कथं तु ते" कुमा० ।

अवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् । १कालकृतायां देहादेर्देशायाम्
२अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावविकारभेदः
"जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपचीयते नश्यतीति"
यास्कोक्तः षड्विधः । शास्त्रकारैस्तद्भेदो विषयभेदादन्यो
दर्शितः । यथा "यथासंख्यमवस्थामिराभिर्वोगात्तु पञ्चभिः"
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेष्व योगशास्त्रे
पञ्चावस्था दर्शिताः । सांख्यमते कार्याणां कारणात्मकतया
सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् याऽवस्था
प्रागभावस्थानीया सा अनगतवस्था, ततः कारकव्यापारेण
व्यक्ता अभिव्यक्त्यावस्था ततः ध्वंसस्थानीया कारणलयरूप-
तिरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तमते जापत् स्वप्न-
सुषुप्तिरूपा जीवस्यावस्था मोक्षावस्था चेति चतस्रोऽवस्था
इत्यञ्च शा० स्मृ० "सुगन्धेऽर्द्धसम्पत्तिः" इत्यनेन सुग्धावस्थायाः
सुषुप्तावेवान्तर्भावो दर्शितः "कौमारं पञ्चमाब्दानं
पौगण्डं दशमार्वाध । कैशोरमापञ्चदशत् यौवनं त्व ततः
परम् । आ षोडशाब्देद्वालस्तरणस्त उच्यते । दृढस्तु सप्त-
तेर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम्" इति च स्मृत्युक्ता अवस्था अष्टौ

आपञ्चदशपर्यन्तं बाल्यम् आ लिंशद्विषं कौमारम्। आ पञ्चाशद्विषं यौवनम् ततजर्ङ्गं दृढत्वमिति वेद्युकोक्ताश्चतस्रोऽवस्थाः । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अवस्थास्तिस्रः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्थाभेदा उच्येयाः । सर्वेषां पदार्थानां कालादिकतपरिणामान्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः “अवषाहर्षनाद्वापि मिथः संरुद्धरागयोः । दशाविशेषेभ्योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते” इत्युपक्रमस्य “अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्देशसंलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता स्मृतिरिति दशा कामदशाः” सा०द० उक्ता कामदशा दशविधाः । मल्लिनाथेन तु “दृढमनः सङ्गसङ्कल्पौ जागरः क्लेशताडरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” इत्यन्यविधा दश उक्ताः। एवं दैन्यावस्था-कारुण्यवस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोपि। “रसावस्थः परंभावः स्थायितां प्रतिपद्यते” “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः” इति च सा०द० । “अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः” रघुः । “अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थाङ्गतोऽपि” वा पुरा० । “तस्मात् सर्वासवस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः” रामा० । ३. आकारे च । “कुम्भकर्षः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः ससुः क्तः” रघुः । [२. स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १. निवेशने
अवस्थापित लि० अव+स्था-णिच्-कर्मणि क्त । १. निवेशिते
२. स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवस्थाप्य लि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप् ।
अवस्थाधिन् लि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अवस्थिति युक्ते ।

अवस्थित लि० अव+स्था-क्त । १. वर्तमाने २. स्थिते “अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्रज्ञानवस्थितान्” “आधिसोपनिधिश्चैव” इत्युपक्रमे “दीर्घकालमवस्थितौ” इति च मनुः ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने
अवस्थन्दन न० अव+स्थन्द-ल्युट् । क्षरणे गृहा० क् ।
अवस्थन्दनीयः तद्गवादौ लि० ।

अवस्थु लि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उत् । रक्षणच्छायुक्ते । “बभ्रारिरवस्थुरसि इवस्वान्” ता० ब्रा० । “इलानामवस्थवे यविष्ठ” ऋ० २, ६, ६, “अवस्थवे स्वरक्षणमिच्छवे” भा० ।

अवस्थंसन न० अव+स्थन्स-ल्युट् । १. अवःपतने, २. च्युतौ च ।
अवस्थंसित लि० अव+स्थन्स-णिच्-क्त । १. दलिते २. पातिते च ।

अवस्त्रम् लि० अवस्त्रंसते क्तिप् । १. भ्रंसनशीले २. खिडिते च ।
अवस्वत् लि० अवोरक्षणमन्वस्य सतुप् मस्य वः । रक्षणयुक्ते ।
अवह लि० न वहति वह-अच् न० व० । नद्यादेः स्रोतः-म्यन्ते १. देशे “सव्याहृतो ब्रजन्यनवेक्षमाणा यत्नोदकमवहं भवति तत् प्रायः सङ्गुन्मज्ज्यैकं जलाङ्गुलिमुत्सृज्य नामगोत्रे गृहीत्वोत्तीर्यान्त्यानि वासांसि परिधायेति” आश्व० ४० । “अवहं यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति” शु० त० रघु० । २. ततीयस्त्रमन्वस्ये वायुभेदे च विद्यतिर्वायुशब्दे ।
अवहत लि० अव+हन-कर्मणि क्त । अत्याघातेन वितृषीकते
अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अत्याघातेन वितृषीकरणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते घान्यादेः वितृषीकरणसम्पादके १. व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट् । देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २. पुष्पसे च । “वपावसावहनननाभिः क्षोम यकत् ह्लिहा” या० सूट् । “अवहननं पुष्पसः” मिता० ।

अवहरण न० अव+हृ-ल्युट् । १. स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २. नयने च ।

अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।
अवहार पु० अव+हृ-कर्त्तरि ण । १. चौरै, २. ग्राहनासके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३. निमन्वितविप्रादिभ्यो द्रव्यहरणे। ४. स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरनयने च । “ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत !” भा० भो० प० । ईश्वरामे ७. निवृत्तौ च “क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्वाङ्गणसंघतात्” भा० आ० प० ।

अवहारक लि० अव+हृ-एवुल् । १. स्थानान्तरनायके २. निवारके ३. युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर) ४. जलजन्तुभेदे पु० ।

अवहार्य लि० अव+हृ-एवुल् । अवहरणीये १. स्थानान्तरं नेत्रे २. अवश्यदेवे । “आधिसोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हति अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” मनुः । “अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्पथो दमः” मनुः । ३. समाप्ये च ।

अवहालिका स्त्री अवहतिवति अवःस्थित्वा जडुं स्वश्रुति अव+हृल-विक्षेपे खल् टाप् अत इत्त्वम् । प्राचोरे हारावली । [“यज्ञापहासार्थमसत्कृतोऽसि” गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १. हृदहासे २. उपहासे च ।
अवहास्य लि० अव+हस कर्मणि णि क्त । उपहासे
अवहित लि० अव+धा-क्त । कृतावधाने सावधाने ।

अव(ब)हित्या स्त्री न बहिस्तितति स्था-क एषो० । ऋद्धत-
भावे । “भयगौरवज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या, व्यापा
रानरासत्त्वन्यथावभाषणाविलोकनादिकरी” सा०द० उक्ते
व्यभिवारिभावभेदे । “एवं वादिनि देवर्षौ पाश्चै पितरधोमुखी
लीलाकमलपताषि गणयामास पार्वती” कुमा० । अयं
वर्गवमध्यस्तु न्यायः । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न० अव+हेड-अड् स्त्रियां, घञर्थे क वा डस्य लः ।
अवहेलन अव+हेड अनादरे भावे ल्युट् डस्य लः । अनादरे ।

अवहेलित लि० अव+हेड-कर्म्मणि क्त डस्य लः । अवज्ञाते ।

अवहृर लि० अव+हृ-अच् । कुटिले । [पुष्पिकायाम् ।

अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलफा) शत-
अवाक्शाख पु० अवाची शाखाऽस्य । “जडमूलमधःशाख-

मन्वत्यं प्राडरव्ययम् । ऊन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद
स वेदवित् । अधश्चोङ् च प्रवृत्तास्तस्य शाखा गुणप्रवृत्ता
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्तानि कर्मानुबन्धीनि
मनुष्यलोके । न रूपमस्तेहृ तथोपलभ्यते नान्तेन चादिर्न
च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविकृद्मूलमसङ्गमस्तेषु
दृढेन क्त्वा । तत्पदं तत्परिमार्गितव्यम्” गीतोक्ते
संसारवृत्ते । “जडसुत्तरः क्षराक्षराभ्यास्तृणैः पुरुषो-
त्तमोमूलं यस्य तम् । अध इति ततोऽर्वाचीनाः कार्योपा-
धयोऽहिरण्यगर्भाद्योग्येहर्णे ते तु शाखा इव शाखायस्य
तम् । विनश्चरत्वेन न चः प्रभातपर्यन्तमपि स्थास्यतीति
विद्यासानर्हत्वादश्वत्यं प्राडः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्य-
यञ्च । काः प्राडः ? “जडमूलोऽर्वाक्शाखएषोऽश्वत्यः
सनातन” इत्याद्याः श्रुतयः । ऊन्दांसि वेदायस्य पर्णानि
धर्माधर्म प्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्म्मफलैः
संसारवृत्तस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्णस्था-
नीयावेदाः । यस्तमेवम्भूतमन्वत्यं वेद स एव वेदार्थवित्
संसारप्रपञ्चवृत्तस्य मूलमीश्वरोऽब्रह्माद्यस्तदंशाः शाखा-
स्थानीयाः सच संसारवृत्तोऽविनश्चरः प्रवाहरूपेण नित्यः
वेदोक्तैः कर्म्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि
वेदार्थः अत एव विद्वान् वेदवित् इति स्तूयते । किञ्च अधश्चेति ।
हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयोर्जीवाः शाखास्थानीयत्वे-
नोक्तास्तेषु च त्रै इष्मृतिनस्तेऽधः पञ्चादियोनिषु प्रवृत्ता-
विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोङ् देवादियोनिषु प्रवृत्तास्तस्य
संसारवृत्तस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिदृष्टिभिर्जलसे-
चनैरिव यथायथं प्रवृत्ता इति प्राप्ताः । किञ्च विषयाकूपा-
दयः प्रवालाः पञ्चवस्थानीया यासां शाखापस्थानीयाभिर-

न्द्रियदृष्टिभिः संयुक्तात् । किञ्च अधः, चशब्दाद्भ्रुञ्च
मूलानि अनुसन्तानि विकृदानि मुख्यं मूलमीश्वर एव
इमानि त्वन्तरालानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणांनि ।
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मानुबन्धीनि कर्म्म अतुवम्भि
उत्तरभावि तेषां तानि ऊर्वाधोलोकोष्वापि भुक्तभोगवासना
भिर्हि कर्म्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनु रूपेषु कर्म्म सु
प्रदृष्टिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्म्माधिकारोनाम्नेषु लोकेषु
अतोमनुष्यलोकइत्युक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे
स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृत्तस्य तथा ऊर्वा मूलत्वादि
प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमपर्यन्तत्वात् ।
न चादिनादित्वात् । नच संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति
नोपलभ्यते । यस्मादेवम्भूतोऽयं संसारवृत्तोदुरुच्छेदो
ऽनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैराग्येण क्त्वा तत्त्वज्ञानाय
यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति” श्रीधरः ।

अवाक्शिरस् लि० अवाक्शिरोऽस्य । अवनतमस्तके “अवाक्-
शिरससुत्पादम्” भट्टिः ।

अवाक्श्रुति पु० नास्तिवाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणे
न्द्रियश्रुत्ये अनेडमूके । (कालावोवा ।)

अवाकिन् लि० उच्यतेऽनया वच-करणे घञ् वाकः, वागिन्द्रियं
नास्ति यस्य इति न०त० । १ वागिन्द्रियश्रुत्ये परात्मनि ।
“सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादरः” का० उ० । (वोवा) रमूके च
अवाच लि० अवनतमपमस्य । नञ्मुखे ।

अवाङ्मुख लि० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । “अवाङ्
मुखस्योपरि पुष्पदण्डः” रघुः ।

अवाङ्मनसगोचर पु० वाक् च मनश्च वाङ्मनसौ तयोर्गौचरो
न भवति । वक्तुमशक्ये मन्तुमशक्ये च निर्गुणे ब्रह्मणि
“यदाचानाभ्युद्यते येन वागभ्युद्यते” “यन्नानसान मनुते येन
मनोऽनुमन्यते” इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेस्तथा
त्वम् । तज्जन्वदृश्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्व-
तयोर्दृष्टिविषयत्वस्य तस्मिन्निदृष्टत्वात् “फलव्याप्यत्व-
मेवास्य शास्त्रज्ञाननिराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय
दृष्टिव्याप्तिरपेक्षिता” इत्युक्तेः अतएव “मनसैवाह द्रष्टव्यः”
“तन्त्वौपनिषदं वेदेत्यादि” श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः सङ्गच्छते
“अखण्डसच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्” वे० सा० ।

अवाच् लि० अवाञ्चति अव+अनुच्-क्तिप् । १ अधोमुखगते,
“अवाक्शिरससुत्पादम्” भट्टिः । अतरे २ देशे, ३ काठे
च । ४ दक्षिणस्यां दिशि स्त्री लोपः । नास्ति वाक् यस्य
इति । ५ वाक्यरहिते लि० वागिन्द्रियश्रुत्ये ई ब्रह्मणि

न० । “अचक्षुष्मश्रोत्रममनोऽतेजस्कम्” शत० ब्रा०
पूर्वार्धे औ अवाञ्चौ अत्र अवाचौ इत्यादिभेदः । काबाद्यर्थे
प्रथमादीनां स्थानेऽस्ताति तस्य लुक् । ७अवरकालादावर्थे
अव्य० । अच्यतेर्गत्वर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः ।
उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । ऽतद्दृष्टिं च “दुष्प्राव्यो-
ऽवहन्ते द्वाचः” ऋ० ४,२५,६, अवाचःस्तुति रक्षिताः
भा० भवादौ ख । अवाचीनस्तद्भवादौ लि० । तिसृभि-
र्भस्वावाचीनविवा”ता० ब्रा० “अवाचीनविवा अवाङ्मुख-
विवा”भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तद्भवादौ लि० ।

अवाच्य न० वच-यत् न कुत्वम् न० त० । १दुष्टवचने, “अवा-
च्यवादाश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः” गीता २वचना-
नह्ये निन्दनीये लि० २अकथनीये च “अवाच्यो दीक्षितो
नाम्ना यत्रोवाचपि यो भवेत्” मनुः अवाच्+भवार्थे यत् ।
४अवरकालादौ भवे लि० । ५अभिधाष्ट्या बोधयितुम
शक्ये च । “अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यङ्गनरूपेण”
सा० द० । असदिश्य कथ्यते इतिङ्गिने च ।

अवात लि० नास्ति वातो यत् । १वायुशून्यदेशे वा-क्त न० त० ।
२अन्यैरप्रतिगते च “वन्वन्नवातोऽस्तृतः” ऋ० ६, १६, २० ।
वातव्यापारशोषणशून्ये “न ऋष्यन्ते युवतयोऽवातोः”
ऋ० ६, ६, ७ “अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-
तया अशुष्काः” भा० ।

अवाञ्चित लि० अव+अनुच-णिच्-क्त । आनमिने “हृण-
वाञ्छया सुहृदवाञ्चितान्” भाषः । [देशे त्रिका० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भवः यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-

अवादिन् लि० वद-णिनि न० त० स्त्रियां ङीप् । १अविरोधिनि

२अवदनशीले च । [कादष्टमेकमात्रफलं किल”भा० स० प०

अवान लि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ “अवानमशु-

अवान्तर लि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १प्रधानान्व-

पातिनि अङ्गादौ, २सामान्यस्य विशेषे ३प्रसङ्गागते च “इयं

फलश्रुतिः निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु

ब्रह्मिष्ठानां भोक्तृविवक्षाऽवान्तर कर्मफलैः कर्मसु दृश्यतेतो-

त्पादनमात्म” श्रीधरः । यथा “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु

ते खण्डखण्डकान् । पितृवस्तुतः पिबति तिलमप्यतिबा-

लकः”पुरा० । “तथासवान्तरं दीक्षामपश्यन्” शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिग् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्-

रालदिशि ऐशान्यादिदिशि कीचे । “दिशोः पार्श्वेऽ-

वान्तरदिशः पार्श्वः” ह० उ० ।

अवान्तराम् अवप्र० अवान्तर+बा० आसु । सर्वमध्यपातिनि ।

“तदेतमवान्तरामात्मानमुपह्वयते” इति शत० ब्रा० ।

अवापित लि० वप-णिच्-क्त न० त० । यस्य वपनं न कृतं
तादृशे आरोपिते १धान्यादौ २अच्छेदिते केशादौ च ।
अव+अप-णिच्-क्त-३प्रापिते च । “विषमां कुण्डलना-
मवापिता” नैष० ।

अवाप्त लि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । “नानवाप्तमवाप्तवत्”
त्रिषु लोकेषु किञ्चन” गीता । [मवाप्तवत्” गीता ।

अवाप्तव्य लि० अव+आप-तवत् । प्राप्तवत् । “नानवाप्त-

अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्तौ । “तपः किलेदं तद-

वाप्तिसाधनम्” कुमा० “इष्टानवाप्नोरोत्सुक्यम्” सा० द० ।

अवाप्य लि० अव+आप यत् । १प्राप्ये । “ज्येष्ठता च निवर्त्तते

ज्येष्ठावाप्यञ्च” यङ्गनम्” मनुः । न वाप्यः । २आरोप्ये

३अच्छेद्ये केशे च अव+आप-ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अवाम न० । न० त० । वामभिन्ने १दक्षिणे “अवामे वामाङ्गे”

नैष० । वामः प्रतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न० त० ।

२अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३अशोभने च लि० । [ऋ० १०, ४, २

अवाय पु० अव+इष् घञ् । अवयवे । “अनवायं किमीदिने”

अवार न० न वार्यते जलेन दृ-कर्माणि घञ् । नद्यादेरवाक्-

तीरे । [भावे । न० व० । तच्छून्ये लि० ।

अवारण न० दृ-णिच्-ल्युट् अभावे न० त० । निषेधा-

अवारणीय लि० न वारणीयः वारयितुमशक्यः । वारयि-

तमशक्ये १रिपुप्रभृतौ २रोगादौ च । अवारणीयाश्च

रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽवारणीयमध्यायं

व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा वृषाधयो यान्यवा-

र्यताम् । रसायनादिना वत्स ! तान् श्लेखेकमना

मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमशौभगन्दरः । अश्रुतरो

मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चि-

कित्प्रा महागदाः ॥ प्राणमांसखण्डासदृश्याशोषवमि-

ज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसाररिक्ताभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।

वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूलं सुप्रतवचं

भग्नं कम्पाध्याननिपीडितम् । नरं रुजार्त्तमन्तञ्च वातव्या-

धिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविषमतिप्रसृतमेव वा ।

पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हनि मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्र-

स्रुताङ्गञ्च रक्तेनेलं हतस्वरम् । पञ्चकर्मशुशातीतं कुष्ठं ह-

न्तीह कुष्ठिनम् ॥ दृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रसृतशोषितम् ।

शोफातिसारसंयुक्तमशौव्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूलपुरी-

षाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं

परिवर्जयेत् ॥ प्रमूननाभिदृषणं रुद्धमूलं रमन्वितम् ।

अशरी क्षयत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ गर्भकोप-
 परासङ्गो मकल्लो योनिसंघतिः । हन्यात् स्त्रियं मूढ-
 गर्भं यथोक्ताश्यापुपद्रवाः ॥ पार्श्वभङ्गान्नविद्भेषयोफातिसार-
 पीडितम् । विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्ज्येदुदरादितम् ।
 यस्तास्यति विसंज्ञश्च येते निपतितोऽपि वा । शीतार्दिवोऽ-
 नरुणश्च ज्वरेण स्त्रियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रूक्षाचो
 हृदि संघातशूलवान् । नित्यं वज्रेण चोच्छेत् तं ज्वरो
 हन्ति मानवम् ॥ हिक्काश्वासपिपासार्त्तं मूढं विभ्रान्तलोच-
 नम् । सन्तोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
 आविलाक्षं प्रतास्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणित-
 मांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं
 क्षीणं ज्वरनिपीडितम् । विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो
 विनाशयेत् ॥ शुक्लाक्षमन्त्रद्वेष्टारमूर्द्ध्वाश्वासनिपीडितम् ।
 कृच्छ्रेण बद्ध मेहनं यच्छ्वा हनीह मानवम् ॥ श्वासशूल-
 पिपासान्नविद्भेषान्यिमूढताः । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च सुस्मि-
 नोऽस्युमेध्यतः ॥ आध्मानं बद्धनिष्यन्दं कर्दिहिकाटङ्-
 न्वितम् । रजान्वासासमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ पाण्डु-
 दन्तनखो यस्य पाण्डुनेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी
 च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ लोहितं कर्दयेद्यश्च बद्धशो-
 लोहितेक्षणः । रक्तान्वाञ्च दिशं द्रष्टा रक्तपिप्सी विनश्यति ॥
 अवाङ्मुखस्तन्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णु-
 रसन्देहसन्नादेन विनश्यति ॥ बद्धशोऽपस्मरन्तन्तु प्रक्षीणं
 चलितभ्रुवम् । नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥
अवारपार पु० अवारमर्वाक्तीरं पारञ्चोत्तरतीरं च स्त्रो यस्य
 अर्शआद्यच्च । उभयकूलवति ससद्रे ।
अवारपारीण ति० अवारपारे गच्छति + ख । पारगामिनि ।
अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत् । धन्याके, तस्य अतिशुष्क
 त्वेन जलशून्यत्वात्तथात्वम् ।
अवारित ति० न वारितः । अनिषिद्धे “यामेषु सैन्यैरकरो-
 दवारितः” साधः । [गन्तरि ।
अवारीण ति० अवारं गच्छति ख । नद्यादेरर्वाक्पार
अवार्य ति० न वार्यः । अवारणीये । “उपद्रवैस्तु ये जुष्टा-
 व्याधयो यान्यवार्यताम्” सुश्रु० ।
अवावट पु० “द्वितीयेन तु यः पित्रा सर्वर्षायां प्रजायते ।
 अवावट इतिख्यातः शूद्रधर्मा स जातितः” सूत्र्युक्ते कुण्ड-
 गोलकादौ ।
अवावन् ति० क्षीण-अपसारणे इवनिप् । अपसारके ।
 स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अवावरी ।

अवासस् ति० न वासोऽस्य । १ वस्तरहिते नग्ने २ बौद्धभेदे च ।
अवासिन् ति० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशील
 भिन्ने । स्त्रियां ङीप् ।
अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते ।
अवाह्य ति० न० त० । वोढुमयक्ये ।
अवि पु० अव-इन् । १ स्वर्ये, २ अकृष्टे ३ भेषे, ४ कागे,
 “महान्यपि सष्टज्ञानि गोजाविधनधान्यतः” जिनकार्मुक-
 वस्तावी पृथक् दद्याद् विशुद्धये” इति च मनुः ५ पर्वते,
 ईमूषिककम्बले, ७ प्रभौ च । टलज्जायां स्त्री वा ङीप् ।
 खार्थे कन् । अविशब्दार्थे । भावादौ प्ररोहिता० यक् ।
 आविक्यम् तद्भावादौ न० ।
अविकट पु० अवि+समूहे कटच् । १ भेषसंघाते । विकट उग्रः
 न० त० । २ उग्रभिन्ने सौम्ये ति० ।
अविकटोरण पु० अविकटे भेषसंघे देयः उरणः भेषः । नृपाय
 शुल्कारूपेण देये भेषसंघातमध्ये भेषरूपे करे ।
अविकत्यन ति न० त० । श्लाघाम्यन्ते “सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्ता
 भवेयुरविकथनाः” देवीपुरा० ।
अविकल ति० न विकलः व्याकुलः । १ व्याकुलभिन्ने २ अविस्-
 वादिनि च “कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः”
 साधः “अधिकलोऽविसंवादी” मल्लि० ।
अविकार पु० अभावे न० त० । विकाराभावे न० ब० ।
 विकारशून्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्मः ।
अविकार्य ति० न विकार्यः । १ विकार्यभिन्ने परिणामिगुणशून्ये
 “अविकार्योऽयमुच्यते” गीता । विकार्यञ्च द्वेषा “प्रकृत्य-
 च्छेदमन्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्
 पन्था सुवर्णादिविकारवत्” इति वाक्यप० उक्तं पाह्यम्
 यादृशवस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्विद्भे २ पदार्थे परात्मनस्तु
 तदुभयाभावात् सर्वथाऽविकार्यत्वमेव ।
अविकृत ति० न विकृतः । परिणामिगुणशून्ये ।
अविकृति स्त्री अभावे न० त० । १ विकाराभावे न० ब० २ विकार
 शून्ये च । “३ सांख्योक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री “भूतप्रकृति
 रविकृतिः” सा० का० ।
अविक्रिय ति० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारशून्ये ।
अविक्रीत ति० न विक्रीतः । विक्रीतस्याऽपि कालविशेषमध्ये
 पुनः प्रत्याहर्त्तुं शक्ये द्रव्यभेदे । तत्र कालनियमो यथा “क्रीत्वा
 विक्रीय वा किञ्चित् यस्यै ह्यलुशयो भवेत् । सोऽन्तर्देशहं
 तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाद्दीत वा” मनुः । क्रीतानुशयकालवत्
 द्रव्यविशेषे विक्रयानुशयकालविशेषोपाह्यः । ‘द्रव्यैकपञ्चष-

प्राहमासत्रहार्दमासिकम् । बीजायोवाहुरलस्त्रीदोह्य
पुंसं परोक्षम्” या० सू० । तथाच बीजे-त्रीहृद्दौ
पञ्चाहं, रत्ने-सुक्ताप्रवालादौ सप्ताहं, स्त्रियां-दासां मासं,
दोह्ये-गोमहिष्यादौ त्रहम्, पुंसि-दासे पञ्चदशाहं,
व्याप्य परोक्षं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्या-
हृत्य गच्छते इत्यवगम्यते एवञ्च अनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम्
एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्भवविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेयं लि० विक्रोतमनहं । सूतिनिषिद्धविक्रये लाक्षाव-
णादौ अपख्यगच्छे विवृतिः । “अविक्रेयस्य विक्रयः” सूतिः ।

अविच्छतं विच्छतः नष्टः भोगादिना दुष्टोवा न० त० । १ अविनष्टे
भोगादिना १ अदूषिते च । “विक्रोतः प्रतिदेयं तत्तन्निष्पे
वाङ्मविच्छतम्” सूतिः ।

अविच्छितं लि० नास्ति विशेषेण त्वितम् जयोऽस्य भावे क्त ।
विशेषक्षयस्यून्ये “अविच्छितास आयाया सुवीराः ३०७,
१२३४ । वा दीर्घनत्वे । अविच्छीणः तत्रैव कर्त्तरि
क्त न० त० । अविच्छीण इत्येव ।

अविच्छिपं लि० विच्छेपुं न शक्तः क्षिप-क- । विच्छेपुमशक्ते ।
सार्थं कन् तत्रैव । [अजगन्धाट्ये ।

अविगन्धा स्त्री अव्येच्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुत्रादावस्याः ।

अविगर्हितं लि० न० त० । १ अनिन्दिते

अविगीतं लि० न० त० । अनिन्दिते “अविगीतशिष्टाचार
परम्पराप्राप्तत्वेति” सुक्ता० । [२ उद्विग्नभिन्ने लि० ।

अविग्नं पु० विज-क्त न० त० । (करमचा) १ करमर्दकट्ये ।

अविग्रहं लि० नास्ति विशेषेण यज्ञो यस्य । १ विशेषरूपेणात्ताते

“अविग्रहा गतादिस्था यथा यामादिकर्मभिः” हरिः । न
विग्रहो वृत्तिसमानार्थकं वाक्यं यस्य । २ व्याकरणोक्ते नित्यस-
माप्ते । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३ निरवयवे परमेये पु०
नास्ति मीमांसकोक्ते ४ विग्रहस्यून्ये देवे च । तैर्हि देवानां विग्र-
हवत्त्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्वकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं
यथा-“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवज्जोजनस्य तदर्थत्वात्” सू०
“नैतदस्ति, -अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः-इति, सर्वा देवताः
सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ।
‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’, -भोजनं हि इदं देवतायाः,
यागो नाम, भोज्यं इत्थं देवतायै प्रदोयते, सा भो-
ज्यते-इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः अय्यते,
सम्प्रदानं च नाम कर्मणोऽपि ईश्वरतत्त्वादिभिः प्रेततरम्,
दस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते इत्यकर्मणी ।
अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति

गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् ‘अतिथिवत्’ इत्यर्थः, यथा
यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्
एवम् इदमपि-इति । आह, -“ननु एवं ब्रुवता, विग्र-
हवती देवता भुङ्क्ते च-इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते,
वाङ्, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । सूतेः,
उपचारात्, अन्यार्घदर्शनाच्च, -एवं हि स्मरन्ति, विग्रह-
वती देवता-इति, सूतिश्च नः प्रमाणम् । तथा विग्रह-
वती देवताम् उपचरन्ति, -यसं दण्डहस्तमालिखन्ति,
कथयन्ति च, तथा वरुणं प्राशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उप-
चारादपि सूतेर्द्दिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्घवचनं,
विग्रहवतीं देवतां दर्शयति, -“जम्भ्वा ते दक्षिणम् इन्द्र !
हस्तम्”-इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो
भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संष्ट
भा मघवन् ! काशिरित्ते, -इति, काशिरुष्टिः, सोऽपि
पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “तुविष्णीवो वयोदरः
सुवाङ्गरन्धरो मदे । इन्द्रोः वृताणि जिज्ञते” इति, योवा
उदरं वाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्र-
हवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? ।
सूतेः, उपचारात् अन्यार्घदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति,
भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुङ्गानाम्
इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उप-
चरन्ति । तथा च अन्यार्घवचनं भुङ्गानाम् देवतां
गमयति, -“अङ्गीन्द्र ! पिव च प्रस्थितस्य-इति, तथा
च, “विश्वासनानि जउरेषु धत्ते” इति, ‘एकया प्रति धा
पिवत्साकं सरांसि लिंशतम्’ इति । आह, “न देवता
भुङ्क्ते, यदि च भुङ्गीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत” ।
उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुक्रोवत् अवगम्यते ।
कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं नौरसं भवति, तस्मात् अन्न-
रसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते” भा० । “आर्घ्यत्याञ्च” सू० ।
“यदि कस्यचित् अर्घ्यस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च
प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्व-
न्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्घ्य-
पतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते ? । सूतेः, उपचारात्
अन्यार्घदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्घ्यानाम् ईष्टे
देवता इति । तथा, देवतामो देवत्वेत्तम् इत्युपचारस्यानेव
सूतिं दृढयति । तथा अन्यार्घवचनम् ईशानां देवतां
दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र
इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृषाम् इन्द्र इन्नेधिराणाम् इन्द्रः

क्षेमे योगे ह्ये इन्द्रः' इति, तथा, "ईशानम् अस्य जगतः स्व ईशम् ईशानम् इन्द्र! तस्युषे" इति । तथा, सृष्ट्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो धनम् अनेन लब्धम् इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, आङ्गतिभिरिव कृतादौ देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति' इति' भा० । "ततश्च तेन सम्बन्धः" सू० । "ततो" देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरित्त्वर्भवति, यो देवताम् इच्छया परिचरति, तं सा फलेन सम्बन्धाति । कथम् एतत् अवगम्यते ? । सृष्ट्युपचाराभ्यां स्मरन्ति हि, देवता यदुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण सृष्टिं दृढयति, पशुपतिः, अनेन उपचरितः पुत्रोऽनेन लब्धः इति । तथा अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, "स, इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजम्भरते धना ऋभिः । देवानाम् यः पितरभावि वासति अद्वासना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्" इति तथा, "तन्न एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति" इति तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनेनैव देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईष्टे, तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् स्वर्थः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते । कः किं प्रयच्छति ? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् स्वर्थे" भा० । "अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः" सू० । "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति अदुक्तं देवता प्रयोजिका" इति, "यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्" यजतेर्जातम् अपूर्वम् । कुतः ? । "शब्दपूर्वत्वात्, यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, शब्दश्च यजतिवाच्यात् फलम् आह, न देवतायाः । कथम् अवगम्यते ? । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिषोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः । "ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः" । सत्यमेव, किन्तु "गुणत्वे देवताश्रुतिः", द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूतभाव्य-सञ्चारणे च भूतं भाव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका । अथ अदुक्तं "कर्मण ईशितादभिप्रेततरम्"

इति न अस्य अभिप्रेतताम् अपङ्गुमहे, तद्विषयत्वेन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, । फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते । पदार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते, फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्थां च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्त्तित्त्वामहे, या ह, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते । यच्च, -यजिह्वेतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते-इति, न लोकवत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपिच, एतस्मिन् पक्षे विप्रह्वती देवता भुङ्क्ते च-इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविप्रह्वयै अभुङ्गनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति-इति" । यच्च उक्तं सृष्ट्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विप्रह्वती, भुङ्क्ते च-इति । तत्र, सृष्टेर्भन्वार्थवादमूलत्वात्, -मन्त्रेभ्यश्च अर्थ-वादेभ्यश्च सृष्टिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते-इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्वार्थवादा नैवंपराः-इत्येतत् वक्ष्यामः । आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्वार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'-इति । उच्यते, -ये आलोचनमात्रेण मन्वार्थ-वादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् सृष्टिमूलम् ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम् । अपि च कस्याचित् सृष्टिमूलं भवति । तस्मात् ततः एव सृष्टिः । उपचारोऽपि सृष्टिमूल एव । यत्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं- 'जगद्भ्या ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्'-इति । नैतत् एवस्मरं, -इन्द्रस्य हस्तो विद्यते-इति' यः तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयमगृहीतवन् इति । तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्तान् प्रतीयते । आह, 'यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्ः-इत्येवं न अवकल्पते-इति हस्तसत्ता अध्यवसनीयते, -अस्यसौ हस्तः, वयं यं गृहीतवन्ः'-इति । तत्र उपपद्यते यद्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्ः-इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतच्च अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बद्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तच्च मत्पक्षेऽपि तुल्यम् । अथ एवम् उच्यते, -तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्'-इति । उच्यते, नैतत् अध्यवसयम्, आदि मत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसौ-इत्युच्यते, प्रमाणाभावात् । 'एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्

कल्पते हस्तग्रहीता इति चेत् । तत्र, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-पूपाः' इति । यस्यापि च एष पञ्चो, विग्रहवान् इन्द्रः इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अतुवचनाय, तत्र सम्बुद्धः इत्यवगति अतुवचनं न्यायम्, न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अट्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनासुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्धः इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवतास्व' साधयित्तमं, यज्ञेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्यमाणः सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्रयते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्देशश्च उच्यते, गृह्योतवन्नो वयं तव हस्तं चदाश्रया वयम् इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्यते । तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ द्रुते अपारे यत् संवृह्णामि मधुवन्नहो ते पूजतो मुष्टिः, इति सन्निव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, "इत् महान् काशिः" अस्ति, किन्निर्हि, यस्तव काशिः, स महान् इति, अन्यार्थस्तव काशिरस्ति इति, अन्यः तव काशिरमहान् इति । "सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्वास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्टी पावाणः सुकतः, सुकलया होतश्चित् पूर्वं हविरद्यमाशत" इति । तथा, "सुखं रथं युयुते सिन्दुरश्विनम्" इति । तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थोपपत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा, "तुविपीव इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, षोवावान् इन्द्रः इति, किन्निर्हि याऽस्य षोवा, सा महती, पीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च, षोवास्तुतिः अर्थोपपत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बुद्धो न शक्नोति तुविपीवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविपीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं

च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविपीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सम्बुध्यते तुविपीवादिः, 'अन्वसो मदे इन्द्रो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—वाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि वाह्वोः रोमशत्वम् अक्षुणोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते इत्युक्ते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मतां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? । चतुर्थी-निर्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसोयते, तथा वाक्य-भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं स्थापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि ऋत्युप-चारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति । यदुक्तम् देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति । नैषदोषः, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, शीतोभूतं च । न च, असौ कस्य चित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, ऋत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता-इत्यव-गम्यते—इति । तत्र, ऋतेः मन्वार्थवाद्भुङ्क्त्वात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवयामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारभावम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तस्यै स्तं, न च यामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणाम् ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां स्थापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्यामः,—भाक्त एष शब्दः—इति । 'तत्र आह, +वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्यामः'—इति । तत्र,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितम् । येषाम् देवताम् ईशानां वर्षयन्ति, तेषाम् न अपङ्गुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् असुरुध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति । अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशियते इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्बन्धति, या तदर्थं परिचर्यते । यदुक्तं, स्तुत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्हृदाति प्रसीदति च इति । तत्र स्तुत्युपचारयोर्व्यक्तं यत् अन्यार्थदर्शनं तस्मै प्रीता इषभूर्जम् इति, तन्न, अन्यस्य विधेरान्नात् दक्षिणतः सम्परिहर्त्तव्या इत्याह” तथा “तप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति” इति अत्र ऐन्द्रस्य हविषो विधातारम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति” भा० । “अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात्” सू० । “यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्त्तव्यम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् अतिथ्ये हि तत् प्रीतिर्विधीयते अतिथिः परिचरितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति । भोजनं दानं वा कार्यम् इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् बलात् कारयितव्यम् इति इह त्व कर्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विषमम् अतिथिना” शबरभाष्यम् । तदेतद्देवान्निभिर्च मन्यते तैर्हि तेषां विग्रहत्वमङ्गीकृतं तथाच शङ्करपूर्वकं देवानां विग्रहवत्त्वं शा० सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा । “विरोधः कर्माणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द्देशनात्” शा० सू० । “सादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारोवर्ण्येत विग्रहवत्त्वात्त्वमादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोऽवश्यते न च सम्भवति । ब्रह्मणु युगपदेकस्तेन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवात्मनोयुगपदनेकरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि “कति देवाः” ? इत्युपक्रम्य “तयश्च त्री च शता च तयश्च त्री च सङ्घेति” निरुच्य” कतमे ते ? इत्यस्यां शृङ्खलां “महिमान

एवैषामेते तयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति त्रयती श्रुतिरैकैकस्य देवात्मनो युगपदनेकरूपतान्दर्शयति । तथा तयस्त्रिंशतोऽपि षड्वादन्तर्भावक्रमेण “कतमएको देव इति प्राण्य” इति प्राणैकरूपतान्देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतान्दर्शयति । तथा स्तुतिरपि “आत्मनो वै सङ्घस्याणि बहूनि भरतर्षभ ! कुर्याद्योगो बलं प्राण्य तैश्च सर्वैर्महीञ्चरेत् । प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुपनमस्यरेत् । संक्षिपेत्तु पुनस्तानि सूर्या रश्मिगणानिव” इत्येवञ्जातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्चर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किञ्च वक्तव्यमोजानसिद्धान्तं देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुरूपैरात्मनः प्रविभज्य ब्रह्मणु युगेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽनङ्गानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या । विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावोऽनास्त्रनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोविग्रहवाननेकत्वं न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा ब्रह्मभिर्भोजयद्भिर्नैकोब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । कचिच्चैको विग्रहवाननेकत्वं युगपदङ्गभावं गच्छति यथा ब्रह्मभिर्नमस्तुर्वाचैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वादिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहतीमथेकां देवतासुद्दिश्य बहवः स्वस्वं द्रव्यं युगपत् परित्यज्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विरुध्यते” भा० । “शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” सू० । “मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामुपगम्यमाने कश्चिद्विरोधः प्रसङ्गि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानींस्तु विग्रहवतो देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भूङ्गीत तथापि “विग्रहयोगादस्मादादिवज्जननमरणवतो सेति नित्यस्य शब्दस्थानित्वेनार्थेनानित्यसम्बन्धे प्रतीयमाद्ये यद्वादिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः कस्मात् ? अतः प्रभवात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकङ्कगत् प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ? अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः ? यावता वसवोरुद्रा आदित्याविश्वे देवामरुत इत्येतेऽर्था अनिष्टा एव, अतुपत्तिमत्त्वात् तदनिस्त्यत्वे तद्वाचकानां वैदिकानां वस्वा-

दिग्द्वानामनित्यत्वं केन वार्यते ? प्रसिद्धं हि लोके देव-
दत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति।
तस्माद्दिरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्।
न हि गवादिशब्दो नामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतो नामयुत्पत्तिमत्त्वं
स्यात्। इत्युत्पत्तिमत्त्वं हि व्यक्तयएवोत्पत्त्यन्ते नाकृतयः।
आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तीभिः व्यक्तीनामानन्यात्
सम्बन्धपहणाद्युपपत्तेः। व्यक्तीषुत्पद्यमानास्तथाकृतानां
नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्दिरोधो दृश्यते। तथा
देवादिशब्दप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्-
वस्त्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु
देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः।
स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादि
शब्दवत्। ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधिपतिरिति स स इन्द्रा-
दिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। नचेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथ-
न्तर्हि ? स्थितिवाचकात्मना नित्यशब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्द
व्यवहारयोग्यार्थं व्यक्ती निष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते” भा०।
“ज्योतिषि भावाच्च” सू०। “यदिदं ज्योतिर्मण्डलं दुःस्था-
नमहोरात्राभ्यां बन्धमज्जगद्वभासयति तस्मिन्नादित्यादयो
देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्व्याक्यशेषप्रसि-
द्धे च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेत-
नतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते ऋदादि-
वदचेतनत्वावगमात्। एतेनाम्नादयो व्याख्याताः। स्यादे-
तत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
वत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावन्नोको
नाम क्रिञ्चित् स्तन्त्रं प्रमाणास्तस्मिन् प्रत्यक्षादिभ्यएव ह्युच्य-
न्ति चरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात्
प्रसिद्ध इत्युच्यते न चाल् प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणास्तस्मिन्।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणात्तरमूलतामाका-
ङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्यार्थाः
सन्तो न पार्श्वगर्थेन देवादीनां विग्रहादिसङ्गावे कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसम-
वाधिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणास्तित्याचक्षते।
तस्माद्भावो देवादीनामधिकारस्य” भा०। “भावन्तु
वाद्रायणोऽस्ति हि” सू०। त्वशब्दः पूर्वपक्षं व्याव-
र्त्तयति। वाद्रायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवाना-
मपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु
व्यसम्भवाऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां

सम्भवः अर्थित्वसासर्थ्याद्यप्रतिषेधापेक्षितत्वाद्धिकारस्य।
न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्तु सम्भवस्तत्प्राथम्य-
कारोऽपोद्यते। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र योन्यायः सोऽ-
त्नापि भविष्यति। ब्रह्मविद्यासु प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं त्रैतं
देवाद्यधिकारस्य सूत्रकं “तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्” तथर्षीणांमिति “ते होचुर्हेन तमात्मानमन्वि-
च्छामो यमन्विष्य सर्व्वांस लोकांनाप्नोति सर्व्वांस कामा-
निति” “इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा-
मित्यादि” च। आर्त्तमपि च गन्धर्व्याञ्चत्कृत्संवा-
दादि। यद्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः।
ज्योतिरादिविषया अर्थादित्यादायो देवतावचनाः शब्दा-
श्चेतनावन्ममैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति
मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति हैप्रश्वर्ययो
गाहेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थात् यथेष्टं तं तं
विग्रहं यहीतुं सामर्थ्यम्। तथाहि अयूते सुब्रह्मण्या-
र्थवादे “भेधातिथिं ह काखायनमिन्द्रोमेषो भूत्वा
जहारेति”। अथ ते च “आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीसुप-
जगाम स” इति। ऋदादिष्वपि चेतना अधिष्ठतारोऽभ्युपग-
म्यन्ते “ऋदब्रवीत् “आपोऽब्रुवन्” इत्यादिदर्शनात्। ज्योति-
रादिभूतधातोरदित्यादिस्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्व-
धिष्ठतारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्।
यद्युक्तम् मन्त्रार्थवाद्योरन्यार्थत्वाच्च देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सङ्गावासङ्गावयोः कारणं नान्यार्थवमनन्यार्थत्वं वा।
तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं त्वर्षणत्वात्स्ती-
त्वेवं प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि
त्वर्षणत्वादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्ति त्वं प्रति-
पद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्श्व-
गर्थेन न दृष्टान्तविषयां प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम्।
न हि मह्वावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्या-
यकत्वमस्ति यथा “न सुरां पिबेदिति नज्जति वाक्ये पद-
त्वयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः
सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति।
अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापाणप्रति-
षेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्यापहणं” विध्युद्देशार्थ-
वादयोस्त्वर्थवादस्यानि पदानि पृथगन्वयं दृष्टान्तविषय-
स्यतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते।

यथाहि 'वायव्यं चेतमालभेत भूतिकामः' इत्यत्र विध्युद्देशवर्त्तनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः 'वायुवै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव खेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिक्रमयतीति' इत्येवमर्थवादगतानाम् पदानाम् । नहि भवति वायुर्वाअलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा अलभेतेत्यादि। वायुस्त्वावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवंविधिष्ट दैवत्वमिदं कर्मेति विधिं स्तु वन्ति । तदुच्यते योजवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरोभवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावादुपगुणवादः स्यात् आहोस्वित् प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणावैर्वाद्यमानार्थवादश्चाश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदैवत्वानि हवीषि चोदयद्भिरेवेन्द्रादिमन्त्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहितान् इन्द्रादयश्चेतसि आरोहयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यनाहूदायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । श्रावयति च 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् ताम्ब्याप्रेतं वषट्कारिष्यन्ति' । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र वाद्यं मन्त्रार्थवाद्योरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत् तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेषु सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम् । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु ब्रूवादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहृत्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्प्रम्यतिषेधेत् इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमैः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अयवस्थितप्रायान् वरुणांश्चाधर्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्यात् । तस्मात् धर्मोक्तप्रवशाच्चिरन्तनाः देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति स्मर्यते । अपि च स्मरन्ति 'स्वाध्यायादृष्टदेवतासम्प्रयोग' इत्यादि योगोऽप्यपिमाद्यैश्चर्याप्राप्तफलकः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगसाहाय्यं प्रत्याख्यापयति 'युयुपतेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगयुग्मे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्रस्य श्लोकाग्निमयं शरीरमिति' । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मण

दर्शनात् सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात् सम्बन्धितहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्बन्धे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्यत्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामर्थकारः । क्रमस्तुक्तिदर्शनान्वयेवमेवोपपद्यन्ते इति" भा० । विग्रहादिपदेन "विग्रहो हविषां भोगेश्चर्यञ्च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति" आन० गि० उक्तं पञ्चकं ग्राह्यं तच्च क्रमेण सीमांसाभाध्ये पूर्वपक्षे दर्शितम् । शब्दचिन्नामणावपि देवानां विग्रहवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा "एवं देवतादावपि इन्द्रसुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्थानियमाद्यौषण्ठयैव व्यवहाराच्चार्याद्यनध्यवसायेन लौकिके सहस्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादि विधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वर्गपदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथादुपपत्त्या 'तत्सुखं स्वःपदास्यदमिति' श्रुतेर्षार्थवादादेव शक्तिग्रहः नचेह तथार्थवादः किन्तु "इन्द्रः सहस्राक्षः इत्यादिस्तावकत्वेन प्रवृत्तिपर इति चेत् न इन्द्रः सहस्राक्षः" इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतितो बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्ववधारणात् प्रसिद्धपदसमन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थमवधारितमादायैव तेषां प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशिशिशेखराद्युपेतसुद्दिश्य हविस्स्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात् अपि च शिवाय गां दद्यादित्यादौ देवतासंप्रदानत्वश्रुतेः, शिवादिसहस्रनाम्नां पर्यायत्वेन श्रुते र्महाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वात् आराधितदेवताया वरदाहत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ देवताचेतन्ये तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य चाश्रुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्याधिकृतियव्यापारापेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् नानायागेष्वेकदाह्नाने चैकदा सन्निधानं तद्बुद्धिविशेष एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिरचेतन एव । देवता चेतना नास्ति सामानाभावात् किन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यनपदनिर्दिश्यत्वं देवतात्वम् इन्द्राद्येत्यादिपदमेव देवता । अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेऽग्निप्रणयनस्यान्तरम् अग्नये इति नियमतो हविस्स्यागः न पर्यायान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्स्यागः

इन्द्रनिष्कामिञ्जन्नकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदु-
द्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम्
अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च
इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्यं चतुर्थी किन्तु स्वाहादि
पद-योगउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नमःस्वस्तिस्वाहा-
स्वधेत्यादिस्वरूपवैयर्थ्यात् नैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थी विनापि इन्द्रो देवतेति
व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वय
प्रसङ्गाच्चः” इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य “इन्द्रसुपा-
सीत” त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐक्याक्यतयोपास्यत्वात्
देवस्वं नाददीतेत्यत्र देवसृष्टिश्च त्यक्ते शिष्टानां देव-
स्वत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्याग्नय
श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात् । नच बीजा
क्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिप्रह इति
वाच्यम् बीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वानियमात् तदप्रतीतावपि
प्रकाशितशशिशेखराद्युपेतसृष्टिश्च हविस्व्यागेन तत्रैव
याज्ञिकानां व्यवहारः । बीजाक्षराणां हविस्व्यागि
त्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं बीजाक्षराणां नानात्वा
दननुगमेन तत्तत्पदशक्तिप्रहस्याशक्यत्वाच्च नच भूर्त्तिभेदेन
शिवशरोराणां ननुगतत्वेत तवापि न शक्तिह इति वाच्यम्-
बाल्यादिना भिन्नशरोरेषु चैतत्त्वविक्रवत्वजातेरदृष्टविशे-
षोपगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टस्युच्यस्य चेश्वरस्य न
देवतात्वम् । ईशानश्च तद्भिन्न एव” ।

अविघ्न न० विघ्नं कार्यप्रतिबन्धकम् अभावे न० त० । १ विघ्ना-
भावे “अविघ्नस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुलिणाम्” रघुः
“अविघ्नस्तु सावित्राः प्रदाने दुहितुस्तव” भा० व० प०
न० ब० २ विघ्नस्युच्ये लि० “अविघ्नं गच्छ पन्थानम्”
रामा० । अर्थाभावे अव्ययी० ३ विघ्नाभावे अव्य० ।

अविचक्षण लि० विरोधे न० त० । विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ

अविचार पु० विचारः अभावे त० त० । १ विचाराभावे
“अविचारेण कर्त्तव्यम्” सृष्टिः न० ब० । २ विचारस्युच्ये
“अविचारपुरे देशे यः पलायति जीवति” हितो० । अवीनां
चारो यत्नः । ३ मेषचारणयोग्ये देशे न विगतचारो दूतो यस्य
न० ब० । ४ चारयुक्ते लि० । [विवेकाभावेनाकृते ।

अविचारित लि० न विचारितः । इदं कर्त्तव्यं न वेति

अविचाल्य लि० न विचाल्यः अन्यथा कार्यः । अन्यथा कार्य-
भिन्ने स्थिररूपे । “अविचाल्यभेददत्तं तथैव भवता
वचः” भा० व० प० ।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा० त० न० ब० । विशेषे-
षतोज्ञानस्युच्ये १ संचारहिते २ नष्टचैतन्ये । “यद्वाग्-
वदन्यविचेतनानि” ऋ० ८, १००, १० ।

अविच्छिन्न लि० न० त० । सन्तते । अविच्छिन्न तैलधारा ।

अविच्छेद पु० न विच्छेदः अभावे न० त० । १ विच्छेदाभावे
सन्ततौ न० ब० । २ विच्छेदस्युच्ये सन्तते । विच्छेदो नाम
एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन प्रवधानम् ।

अविज्ञात लि० न० त० । १ विशेषेणाज्ञाते “अविज्ञातं तु यत्
क्रीतं क्रीता वा यदि वा नृतः” नाविज्ञाते जलाशये”
इति च स्मृतिः अर्थनिश्चयस्युच्ये लि० २ यदधोतमविज्ञातं
निगदेनैव पत्रते” इति वेदाहु० ।

अविज्ञात पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षणः । १ परमेश्वरे जीवेन
हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातत्वं कल्पितमिति
तद्वासनया च तेन कुण्ठीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षणः ।
“अविज्ञाता सहस्रांगुः” विष्णुस० २ तत्तद्विषयज्ञातभिन्ने
लि० स्त्रियां ङोप् ।

अविज्ञेय लि० न० त० । १ अवेद्ये २ इदन्त्या विज्ञातमशक्ये
परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृष्ट्या
न विज्ञेयः ।

अविडीन न० न विडीनम् । पक्षिणामाभिसुख्येन गमने
अवित लि० अव-क्त । रक्षिते पालिते च ।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न० त० । सखे वचनादौ
“तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति” माघः “य आष्टणो-
त्ववितथं ब्रह्मणा अवणावुभौ” मनुः २ तद्वति लि० ।
“अवितथा वितथा सखि ! मा गिरः” माघः ।

अवितर्क्य न० तर्कयितुमशक्यः । तर्कयितुमशक्ये १ औतार्थे ।
“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण बाधयेत्” इत्युक्तेः
विपरीततर्केणाबाध्यः औतार्थः । २ तर्कमात्रेणावि-
ज्ञेये च ।

अवितारिन् लि० वितारो विगमोऽस्यस्य न० त० स्त्रियां
ङोप् । अनपायिनि “सुमेधामवितारिणीम्” ऋ० २८,
५, ६, १ । “अवितारिणीम् वितारः विगमनमपायः अन-
पायिनीम्” भा० ।

अवित्त लि० अव-दृच् स्त्रियां ङोप् । रक्षितरि “सखीयताम-
विता बोधि सखा” ऋ० ४, १७, १८, सा नो बोध्यवित्नी”
ऋ० ७, ६६, २ ।

अवित्त लि० न० त० । १ अविख्याते । न० ब० । २ धनस्युच्ये लि०
अवित्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न० त० । ३ लाभाभावे

“अहमवित्यान्व्यानटमि” छा० उ० । “अविन्त्याऽलाभेन”
भा० । १० ज्ञानाभावे च । न० व० । ३ लाभशून्ये ४ ज्ञान-
शून्ये च लि० अव्ययी० । ५ ज्ञानाभावे दैलाभाभावे च अव्य०
अवित्यज् पु० न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु त्यज-कर्मणि
वा० क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविधुर लि० व्यथ-उरच् कित् तेन संप्रसारणम्
वेदे न यस्य धः न० त० । अविद्युक्ते । “अनानता अविधुरा
ऋजीषिणः” ऋ० १, ८७, १ । “अविधुरा वियुक्ताः संङ्घी-
भूता इति भा० लोके तु अविधुरइत्येव ।

अविद्या स्त्री अवये हिता अवि+थ्यन् । अजाहितायां यूथौ
अविदुग्ध न० ६ त० । मेघोदुग्धे ।

अविदित लि० न विदितः । १ अज्ञाते । २ परमेश्वरे पु० “अन्यत्र
विदितादन्यत्राविदितादन्यत्र कृताकृतादिति” श्रुतिः ।

अविदाहिन् लि० न विदाही न० त० । १ असन्नापके
२ अदाहके च ।

अविदूर न० न० त० । १ समीपे अनतिदूरे २ तद्दर्शने लि० ।

अविदूस न० अवेदुग्धम् अवि+दुग्धे दूसच् न पत्वम् । मेघोदुग्धे ।

अविद्वकषी स्त्री न विद्वः अच्च्द्रः पणरूपः कर्षोऽस्याः ।
पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न० त० । विद्याविरोधिनि १ अ-
ज्ञाने २ ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायमते ज्ञानाभावः ।
सांख्यदिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्यायज्ञानानगतावास्था
या च पञ्चभेदाः “अविद्या पञ्चपञ्चैषा प्रादुर्भूता महात्मनः”
इति पुरा० पञ्च पञ्चाणि च “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभि-
निवेशा” इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र “अ-
नित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मस्थितिरविद्या”
पात० सू० । व्याख्यातञ्च तदुच्यते यथा अविद्या
“अतस्मिन् तद्बुद्धिरित्यर्थः अमरा देवा इत्यनित्येषु
नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ
स्त्रीकाये शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन
“स्थानाद्बीजादुपपन्नान्निष्पन्दाद्भिषनादपि । कायमाधे-
शौचत्वात् परिष्कृताहृद्रशुचिं विदुरिति” विष्णु त्रसङ्खु लं मातृ-
रदरं स्थानं, शुक्रयोषितं बीजम्, अन्नपरिणामस्ते आदि-
रुपपन्नः सर्वद्वारैर्मलानां स्रवणं निष्यन्दः । निघनं मरणम् ।
तेन हि ओत्त्रियकायोप्यत्नानाशुचिर्भवति आधेशौचत्वं
ज्ञानानुभवेपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे
भोगे सुखत्वभ्रान्तिः अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मस्थितिः
अविद्या तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूपाद्य-

विद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमितिभावः”
इयमविद्याऽदृष्टत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता “इत्येषा सह
कारिशक्तिरसमा माया दुरुचीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः
प्रबोधभयतोऽविद्योति यस्योदिता” कुसु० “यस्ये शस्य सहकार
शक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात्
सर्वकार्यापेक्षणीयत्वात् दुरुक्षेयत्वसादृश्यात् माया-
पदेऽदृष्टे लक्षणा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रति-
बध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता” हरिदासः ।
क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु “अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विप-
र्यासनिदर्शनैः । पाह्यप्राहकसंविच्छिर्भेदानिव लक्ष्यते”
इत्युक्तदिशा क्षणिकविज्ञानमेवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति
तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्याया
सर्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् सांख्ये निराकृतम् ।
यथा “नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्” सू० “अविद्या-
तोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अद्वैतवादिनां “तेषामवि-
द्याया अयथास्तत्वेन तथा बन्धायोगात् न हि स्वाप्नरज्ज्वा
बन्धनं दृष्टम् । नच “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो
न च साधकः । न सुसुप्तौ न वै सुक्त इत्येषा परार्थता” इति
“बन्धमौक्तौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथा-
त्मनःस्थितिः संसृतिर्न तु वास्तवी” इति चोक्तेः बन्धोऽप्यवास्तव
इति वाच्यम् विज्ञानाद्द्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगा-
भ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्वं
निश्चयात् तदर्थं बद्धायाससाध्ययोगाङ्गानुष्ठानासम्भवात्” भा०
“वस्तुत्वे सिद्धान्तज्ञानिः” सू० “यदि चाविद्याया वस्तुत्वं
स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्यान्तत्वस्य ज्ञानिः”
भा० । “विजातीयहैतापत्तिश्च” सू० । “किञ्चाविद्याया
वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्दिजातीयम् द्वैतं प्रसज्येत
तच्च भवतामनिष्टम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात्
सजातीयं द्वैतमिष्यते एव तैरित्याशयेन विजातीयेति ।
नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वाद्विद्याया कथं विजातीय-
द्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया
वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना
तु ज्ञानाद्दिजातीयेतिभावः” भा० । “नासद्रूपा न सद्रूपा
माया नैवोभयात्मिका । सदसद्गुणनिर्वाच्या मिथ्याभूता
सनातनी” त्युक्तिमनुसृत्याशङ्कते “विरुद्धोभयरूपा चेत्” सू०
“विरुद्धं यदुभयं सदसच्च ततो विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या
वक्तव्या अतो न तथा पारमार्थिकाद्द्वैतमङ्ग इति चेदित्यर्थः ।
वृक्तावृक्तत्वरूपसदसत्तयोः स्वमतसिद्धयोर्विरोधोनास्तीति

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्” भा० दूषयति । “न तादृक्-
पदार्थाप्रतीतेः” सू० । विरुद्धधर्मवत्पदार्थस्यासिद्धे-
रित्यर्थः । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यवन्ध-
हेतुत्व ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशात् । अस्मादिदमते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्मदीनां बन्धहेतुत्वात्
जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति” भा० ।
पुनः शङ्कते । “न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्”
सू० । “वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्पदार्थवादिनियत
पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
लक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः” भा० । परि-
हरति । “अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संपन्नोऽन्यथा वा
लोनुभक्तादिषमत्वम्” सू० । “पदार्थनियमोभास्तु तथापि
भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संपन्नो
भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालका-
द्युक्त्याप्ययौक्तिकस्य संपन्नः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक
मन्त्रिदर्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरथा-
न्तरसिद्धिरिति भावः” भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादिनर
सनेन वेदान्तसमुद्भाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव
व्यवस्थापितम् । यथा “पारम्पर्येऽथे क्व परिनिष्ठेति संज्ञा-
मात्रम्” सू० । “अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मू-
लकारणत्वेऽथे कश्चिन्नविद्यादौ यत् क्वचिन्नित्ये द्वारे पर-
म्परयाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापारिणामित्वात् ।
अतो यत् पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूल-
कारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः” भा० ॥ नन्वेवं अविद्या स्थानीय
प्रकृतेर्नित्यत्वात्पुनश्चेत्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाशत्वा-
च्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । “समानः प्रकृतेर्ह-
योः” सू० । “वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्र-
तिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रक-
तेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्यावा अपि । “अविद्या पञ्चप-
वैषा प्रदुर्भूता महात्मनः” इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या
अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयो-
गादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । “संयोगलक्षणो-
त्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति” कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुष-
योगौषोत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्चापि गौणोत्प-
त्त्यवस्थात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहकूपेणैव
वासनाद्यानादिवाक्यवद्वाक्ये यानीति । अविद्या च मिथ्या-
ज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रितमतो न नित्यत्व-

हानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय
इत्यर्थः । “यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् । कारणं
सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” इत्यादिवाक्यैः पुरुष-
स्यायुत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्यैव प्रकृते-
रपि गौण्येवोत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मशाविद्या
जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । अत् तु ।
“अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्” सर्गप्रलयनिर्मुक्तं
विद्यां वै पञ्चविंशकम्” इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोर-
विद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परि-
णामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्या-
विषयत्वसुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकारेण स्वस्वकारणपेक्षया
भूतान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वपेक्षया च स्वस्वकारणं-
विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्यु-
पाधिकमेव कर्त्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते ।
अन्यथा “अस्य लभनस्वच्छस्मित्यादि” श्रुतिविरोधापत्तेरिति
मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते “मायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिति” श्रुतौ “तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्”
“तस्मिंश्चात्मा मायया सन्निरुद्धः” इति पूर्वप्रकृतान्मायायाः
प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । “सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु
गुणत्वयम् । एतन्नयो च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता” ॥
“लोहितश्वेतकण्ठेति तस्यास्तादृशवृद्धप्रजाः” इत्यादिसृति
भ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यताह-
पपत्तेः । किञ्चाविद्याया इत्येव शब्दभावभेदो गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिमिद्धिः पुरुषस्य निर्गणत्वादित्यः ।
अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न
तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति” भा० । वेदान्तिनस्तु
ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्यायं पदार्थान्तरमविद्येति
स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ६३ पृष्ठे दर्शितम् ।
इत्यञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र
हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं
नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । “मायोपाधिरयं जीवः
अविद्योपाधिरोश्वर” इत्युक्तेः “इन्द्रोभावाभिः पुरुष-
पर्ययते” इतिश्रुतेश्च तथात्वम् । मायानाञ्च मूलाविद्या-
कार्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि । अतएव आविद्यिको
जीव इति तत्त्वस्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । अस्मा-
न्कारणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पत्ते तदीयैवाऽ-
विद्या निवर्तते नान्यत्वं इत्येकस्यैव न सर्वस्यै-

रिति बन्धसौक्ष्म्यवस्था । अधिकमाकरे दृश्यम् । वैशेषिकास्तु विपर्ययसंशयज्ञानमविद्येत्याहुः तत्कारणप्रदर्शनपूर्वकमविद्या लक्षिता वै० सू० उपस्तारे च यथा “इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या” ॥ “अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात् संशयस्वप्नान्धवसायानासक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवातपित्ताद्यभिभवकृतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते” ॥ “तच्च दुष्टज्ञानम्” सू० ॥ तद्व्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परावृत्तशक्तिं साऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारि ज्ञानमतस्किंस्तदितिज्ञानं व्यधिकारप्रकारार्वाक्चक्रविशेष्यादृष्टिप्रकारकसिंति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्थानिश्चरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्यत्वेऽपि संशयोदुष्ट एतानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयो-विपर्ययस्वप्नान्धवसायानाञ्चक्षुर्णामधुपसंग्रहः” उप० ॥ “विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः” गौ० सू० । नास्ति विद्या शास्त्रादिज्ञानं यस्य । ३शास्त्रादिज्ञानमन्ये त्रि० “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” पुरा० । “वैद्योऽविद्याय नाकामो दद्यादर्शं स्वतो धनात्” दा०भा० सूतिः । “अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेद्वनं भवेत्” मनुः” ।

अविद्वेष पु० अभावे विरोधे वा न० त० । १विद्वेषभावे २अतुरागे च । न० ब० । ३विद्वेषमन्ये ४अतुरागयुक्ते च त्रि०
अविधवा स्त्री विरोधे न० त० । सधवायां पतिवत्यां स्त्रियाम्
“इमा नारीरविधवाः सपत्नीः” ऋ० १०, १८ ।

अविधा स्त्री अभावे न० त० । प्रकाराभावे न० ब० । प्रकारमन्ये
अविधान न० अभावे न० त० । १विधानाभावे २इतिकर्तव्यता
क्रमाद्यभावे । “अविधानेन यत् कुर्यात् तत्सर्वं विफलं
भवेत्” सूतिः न० ब० । ३विधानमन्ये त्रि० ।

अविधि पु० अभावे न० त० । विध्यभावे इतिकर्तव्यता
क्रमाद्यभावे न० ब० । विधानमन्ये त्रि० ।

अविन पु० अवति यज्ञम् अवन-इनन् । अध्वर्युं उज्ज्व० ।

अविनय पु० अभावे न० त० । १विनयाभावे । विरोधे न० त० ।
२दुर्नये । “अविनयसपनय विष्णोः” शङ्करा० “ब्रह्मोऽविनया-
च्चरा राजानः सपरिच्छदाः” “वेखोविनष्टोऽविनयाच्चद्रुषश्चैव
पार्थिवः” इति च मनुः न० ब० । “विनयमन्ये त्रि० ।

अविनश्चर त्रि० विरोधे न० त० । १विनश्चरनिश्चे चिर-
स्वायिनि, २कूटस्थे परमेश्वरे पु० ।

अविनाभाव पु० विना व्यापकस्मृते न भावः स्थितिः अस० स० ।

१व्यापकस्थित्यतुरोधिसत्तारूपायां व्याप्तौ । २सम्बन्धभावे
च “अविनाभावोऽत्र सम्बन्धभात्वम्” काव्यप्र० “अथ केय-
माकाङ्क्षा न तावत् अविनाभावः” इति शब्दचिन्ता० ।
अविनाभाविन् त्रि० न विना व्यापकम् भवति भू-स्थिति ।
व्याप्ये “व्यक्ताविनाभावित्वात् ज्ञात्या व्यक्तिराक्षिप्यते”
का० प्र० ।

अविनाभूत त्रि० न विना व्यापकस्मृते भूतः । १व्याप्ये
२सम्बन्धभावे च “अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्ष्योच्यते”
का० प्र० । [“अविनाशी वा अरे अयमात्मा” सूतिः ।

अविनाशिन् त्रि० न विनाशी स्त्रियां ङीप् । अविनश्चरे नित्ये
अविनीत त्रि० न विनीतः । १विनयमन्ये २कुत्सितक्रियातुरते
३उद्धते ४अदाने च । “वष्टते विनीतमविनीतशासिभिः”
माघः । ५अशिक्षिते च “नाविनीतैर्ब्रजेद्बुधैर्न च जुष्टी-
धिषीङ्गितैः” मनुः । दैकुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु० विनीयः कल्कः कषटञ्च न० ब० । कषटमन्ये
“अविनीयसंभ्रमविकाशिमक्तिभिः” माघः ।

अविनेय त्रि० न विनेतुं शक्यः । दुर्दमे अन्नादौ ।

अविन्य पु० राक्षसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अवीनां विस्तारः अविपटच् । जेषविस्तारे ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न० त० । विचारमन्ये तात्पर्यज्ञान-
मन्ये ३अविवेकिनि च ।

अविपाक पु० विशेषेण मन्यते फलरूपेण विपच घञ् न० त० ।
फलरूपेणापरिणते १धर्माधर्मौदौ । “विपाकश्च ज्ञात्या-
युभौगाः” इति पातञ्जले उक्तः तद्द्रव्येणापरिणामश्च
फलरूपतयाऽनाविर्भावः विहिताविहितकर्मणोविशिष्ट-
देशकालनियतत्वात् यदा कर्म बलीयसा प्रतिबद्धं तदा
तत् कर्म अविपाक इत्युच्यते । विपाकः अन्नादेः
पाकः अभावे न० त० । सुशुतोक्ते १पाकाभावे २“अरोच-
काविपाकौ तु शर्करात्ते भवन्ति च” नास्ति विपाको
यत् । अग्निमान्द्यहेतुके ३रोगभेदे च “एतन्नवायसमेतेन
जाटयं न भवति सन्नोऽग्निराध्यायते दुर्गमशोफपाण्डु-
कुष्ठरोगाविपाककाशश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति” सुश्रुतः ।

अविपाल त्रि० अवीन् पालयति पा-स्थि लः उप० स० ।
जेषपालके ।

अविपुल त्रि० विरोधे न० त० । विपुलभिन्ने क्षुद्रे ।

अविप्रकृष्ट त्रि० विरोधे न० त० । सच्चकटे ।

अविप्रिय पु० अवीन् भेषान् प्रीणाति प्री-क । १श्यामाकट्ये
विप्रियसंपकारः न० त० । २अनपकारे ३आसुक्ष्मे ।

न०ब० । ४अपकारमूले लि० । पुरश्चेतालतायां स्त्री ।

अविभक्त लि० न विभुः तः नष्टः । अविनष्टे “अविभुः तत्रज्ञ-
चयः सवस्त्रां स्त्रियसङ्घहेत्” सृष्टिः ।

अविभक्त लि० वि+भज-क्त न०त० । १संख्ये विभागरहितेऽद्रव्ये-
श्चत्स्वामिनि च । “अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामिव तद्ग-
वेदिति” “अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः”
इति च सृष्टिः । ४अभिन्ने एकभावापन्ने ऽर्षे ५अव्याहृते
अधिष्ठानतया ऽसर्व्वालुस्यूते वाधामून्यत्वेन स्वस्मिन्
७वर्त्तमाने च ।

अविभावित लि० न विभावितः । २अलक्षिते २अचिन्तिते
साक्षिप्रभृतप्रभाषादिनाऽस्वकीयत्वेनालुङ्गाविते स्वरूपेण
४अज्ञापिते च ।

अविमुक्त लि० वि+मुच-क्त न०त० । १सुक्तभिन्ने । “न
विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः” इत्युक्तलक्षणे
२काशीक्षेत्रे न० । ३मूर्द्धचिवुकान्तरालस्थाने च । “यएषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्तो प्रतिष्ठितः” इति जावा०७० ।
“आमनन्ति चैनमस्मिन्” शा०सू० । “आमनन्ति चैनं
परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिवुकान्तराले” भा० इमामिव श्रुतिं
केचित् काशीविषयतया वर्णयन्ति वाक्यशेषे “अविमुक्तः
कस्मिन् प्रतिष्ठित” इति प्रश्ने नासीवरणामध्यस्थितत्वप्रत्य-
भिज्ञानात् । “अपरोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतित्वव्ये
नाशीतित्वस्यव्यत्यय इति तेषामाशयः । अविमुक्तश्चेत्तच्च
असीत्करणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्म-
कम् । तद्विवरणं काशीसङ्घेऽनुसन्वेयम् ।

अवियोग पु० अभावे न०त० । १वियोगाभावे । विरोधे न०त० ।
२संयोगे । न०ब० । ३वियोगमून्ये ४संयुक्ते च ।
वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च ।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया
कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे “अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं
विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे ज्ञातो शुक्लाम्बरप्रिया ।
हृदा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पावसं” मित्युपक्रम्य
कालिकापुराणे दर्शितम् । तद्विधिश्च हेमा० ब्र०सं०
तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्त एवावसेयः ।

अविरण न० विरमणं विनाशः अभावे न०त० षेदे मस्य लुक् ।
विनाशाभावे “सहो बभोऽविरणाय पूर्वीः” ऋ० १, १७४, ८
“अविरणाय अविनाशाय” भा० ।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न०त० । १विरा-
माभावे नैरन्त्ये । कर्त्तरि क्त न०त० । २विराममून्ये

३सन्तते द्रव्यादौ लि० क्रियाविशेषणत्वे न० । ४कार्याद्-
निवृत्ते लि० । “अविरतद्विताङ्गासङ्गसञ्चारितेन” भाषः ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न०त० ।
१निवृत्त्यभावे २विषयादौ-स्थिरचित्ततायाम् ३विरामाभावे
चान०ब० । ४विराममून्ये लि० ।

अविरल लि० न विरलः न०त० । घने, निविद्धे । विर-
लता च विच्छिन्तिः तद्विपरीतं निविद्धत्वं मध्येऽविच्छेदः ।
अविराम पु० अभावे न०त० । १विरामाभावे २विच्छेदाभावे ।

न०ब० । ३विराममून्ये ४सन्तते च लि० “अनिषिधमविरामा
रागिणां सर्व्वरात्रम्” भाषः ।

अविरुद्ध लि० न० त० । १विरुद्धभिन्ने २विरोधमून्ये ३एक-
त्वसहावस्थायिनि ४अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो
वा अभावे न०त० । सहानवस्थानाभावे ३एकत्वावस्थाने
२एकत्व समावेशे च । “श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव
गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्यं कर्त्तुं वैदिकवत् सदा,
सृष्टिः “सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे” पुरा०
“शेषं वाऽविरोधात्” कात्या० २।६।३६ । “नाविरोधात्”
कात्या० ५।१।१८ । ३विवादाभावे च ।

अविलक्षण लि० विलक्षणो भेदकधर्माश्रयः विरोधे न०त० ।
१तल्यरूपे २भेदकधर्ममून्ये ।

अविलक्ष्य लि० नास्ति विशेषण लक्ष्यं व्याजः उद्देश्यं शरव्यं
वा यस्य । १व्याजमून्ये २उद्देश्यमून्ये ३शरव्यमून्ये
४प्रतिकारमून्ये च “अविलक्षणमस्त्रमपरं कतमम्”
किरा० । “अविलक्षणमसत्प्रतिकारम्” मल्लि० ।

अविलम्ब न० अभावे न०त० । १विलम्बाभावे शौघे ।
न०ब० । २विलम्बमून्ये लि० विलम्बश्च कार्योत्पत्ति-
साधककालप्रागभावः । तच्छून्यः अविलम्बः ।

अविलम्बित लि० वि+लम्बि-क्त न०त० । विलम्बमून्ये
१त्वरायुक्ते द्रव्यादौ क्रियाविशेषणत्वे न० । “अविलम्बितो
द्वितीयः” कात्या० १०, १, ८, ।

अविला स्त्री अव-इलच् । मेघाम् १नास्ति विलं यत् ।
२गत्त मून्ये लि० । [न०ब० । ३तच्छून्ये लि० ।

अविलास पु० अभावे न०त० । १विलासाभावे २अप्रकाशे
अविवक्षित लि० न विवक्षितः । ३वक्तुमनिष्टे २तात्पर्या-
विषयीभूते “बहुत्वमविवक्षितमिति रघु० ।

अविवर लि० नास्ति विवरं विद्धं यत् । नीरज्ये घने ।
अविवाच्य न० नास्ति विशेषण वाच्यो मन्वादिः यत् ।

अत्यग्निदोमसंस्थे दशमाहे “अत्यग्निदोमोऽविवाच्यं दश-
मम्” कात्या० १२, २, २१, । “अत्यग्निदोमसंस्थमविवाच्यं
दशममहर्भवति” कर्क० । “नास्मिन्नहनि केनचित्
कस्यचित् विवाच्यमविवाच्यमित्याचक्षते” आश्व०
श्रौ० २, १२, १० । अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कत्रे
मन्त्रः कर्म वा न विवाच्यं नास्त्वावव्यमित्यर्थः कुतः ?
यस्मादेतदहः अविवाच्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्पर-
मविवचनोपमेतस्मिन्नहनीत्यविवाच्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद् पु० विरुद्धो वादः कथं व्यवहारभेदः विरोधश्च अभावे
३न०त० । १, विरुद्धवादाभावे ऐक्यमत्ये २अव्यवहारे
३विरोधाभावे च न०ब०४तच्छून्ये लि० । [विवाहसंस्कारे ।

अविवाहित लि० न०त० । विवाहितभिन्ने अनूढे अजात-
अविविक्त लि० न०त० । १एकीभूते २विवेकशून्ये ३अन्यो-
न्यतादात्म्यापक्षे “तप्रायःपिण्डवदविवक्तं सत् तदेव
महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति” वेदान्तशा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकधर्मणं ज्ञानम् अभावे न०त० ।

अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतौ १विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिकाः।
विरोधे न० २अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने
“तद्योगोऽप्यविवेकात्” सा०सू० । “अयञ्जाविवेकोऽगृही-
तासंसर्गकसुभयज्ञानमविद्यास्थलाभिषिक्तं विवक्षितः” “ब-
न्धोविपर्यात्” विपर्ययभेदाः पञ्च इत्यागामिच्छत्वद्वयात् “तस्य
हेतुरविद्येति” योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपद्व्युत्पाया
बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाज्ञान्यथास्त्वात्यनभ्युपगमएव
योगतोऽत्र विशेषोचित्यात् । न पुनरविवेकोऽत्वाभावमात्रं
विवेकप्रागभावो वा शक्यस्यापि बन्धापत्तेः जीवन्मुक्त-
स्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा
पुनर्वन्धप्रसङ्गाच्च । तथागामिच्छत्वस्य ध्वान्तदृष्टान्तात्पत्तेः
अभावस्य ध्वान्तवदावकरत्वाभावात् । तथा दृष्टिह्तासाव-
यविवेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्नते च
वासनात्मकस्यैवाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोव-
दावरकत्वदृष्टिज्ञासादिकमज्जसैवोपपद्यते । “तस्य हेतुर-
विद्येति” पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनावि-
द्यावीजं व्याख्यातम् ज्ञानस्य ‘संयोगोत्तरकालीनत्वेन
संयोगाजकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतिस्यो हि
भुङ्क्ते” इत्यादिवाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्यता-
ख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नाभावोऽपि
तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रय-
त्नेनावष्टतम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोग्येमतया-

ऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवे-
कस्त्वेषा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षात्, धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा,
रागादिदृष्टद्वारा च भवति” सां०प्र०भा० । अधिकमविद्या
शब्दे दृश्यम् । [शून्ये ।

अविवेकक लि० न०त० । विवेकभिन्ने कार्याकार्यविवेचना
अविवेन लि० “वेनतिः कान्तिकर्मा” निरु० वि+वेन-अच् न०
त० । विगतेच्छभिन्ने इच्छाशेले । “मनसाऽविवेनं तमित्
सखायम्” ऋ० ४, २४, ६, । “अविवेनमिच्छाविगमशून्यम्” भा०
अविशङ्का स्त्री विशेषेण शङ्का अभावे न०त० । १विशेषशङ्का-
भावे । न०ब० २विशङ्कारहिते लि० ।

अविशङ्कित लि० वि+शक्ति-कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाताऽस्य
इतच् वान०त० । १विशङ्कारहिते । “विदध्यादविशङ्कितः”
सृतिः । २अजातशङ्के च ।

अविशस्त लि० न विशस्ता विशसने कुशलः । यच्चियपशुहिं-
सनेऽनिपुणे शमितरि “मा ते मृधुरविशस्तातिहाय”
ऋ० १, १६२, २० ।

अविशुद्ध लि० विरोधे न०त० । विशुद्धभिन्ने सदोषे ।

अविशुद्धि स्त्री विरोधे न०त० । शुद्धिपरिती दोषे “सह्य-
विशुद्धिलयातिशयशक्तः” सां० का० । अविशुद्धिर्हिंसा-
दोषसाधनता यथोक्तम् “अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवी-
जादिबधसाधनता यथाह अ भगवान् पञ्चशिखाचार्यः
“स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः” इति । स्वल्पसङ्करः
ज्योतिषोमादिजन्मनः प्राधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसा-
दिजन्मनानथेहेतुना अपूर्वेषु सङ्करः । सपरिहारः कियतापि
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्त-
मपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि
यावदसावनर्थं सृते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहि-
ष्णुतया सह वर्धत इति । ऋष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्व-
र्गसुधामहासुदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितं
दुःखवङ्गकणिकाम् । न च “मा हिंस्यात् सर्वभूतानोति
सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण “अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”
त्यनेन” बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि
बचीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः
भिन्नविधयत्वात् । तथा हि “मा हिंस्यादिति” निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि “अ-
ग्नीषोमीयं पशुमालभेते” इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्व-
सुच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न
ज्ञानर्थहेतुत्वप्रकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा

हि पुरुषस्य दोषभावव्यति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति" सा० कौ० ।
इति सांख्या मन्वन्ते सीमासका वेदान्तिनश्च वैधर्हिंसाया
अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा० सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चे-
नोक्तम् तत्तु ४४३ पृष्ठे उदाहृतम् ।

अविशेष यु० विशेषोभेदकधर्मः अभावे न० त० । भेदक-
धर्माभावे "वायुमद्वादविशेषविशेषाभ्याम्" शा० सू० ।
२ अभादे ऐक्ये च । न० ब० । ३ विशेषशून्ये तल्ये लि० सांख्या-
दिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूल-
भूतोपादानेषु षष्ठ्यभूतेषु । तानि च तन्मात्राणि
यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्वयं न तिष्ठति तज्जातीयानां
शब्दस्वरूपरसगन्धानः साधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूला-
नामविशेषाणि । "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मा-
त्रता सूता । न शान्तानापि घोरान्ते न मूढाश्च-
विशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यायमर्थः तेषु-
तेषु भूतेषु तन्मात्रास्ति उन्नीति क्त्वा धर्मधर्म्य भेदाद्द्रव्या-
णामपि तन्मात्रता सूता । ते च पदार्थाः शान्तघोर-
मूढास्त्वैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात् ।
तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां
शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽविशेष-
संज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं
मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं
सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सां० प्र० भा० । नन्मात्रा-
ख्यविशेषाः" सां० का० । तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे
दर्शयिष्यते । नित्ययोगे इति । अविशेषीत्यपि तन्मात्रे ।

अविशेषज्ञ लि० विशेषं न जानाति ज्ञा-क असम० स० ।
विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे ।

अविशेषित लि० न विशेषितः भेदकधर्मण । यस्य इतरस्मात्
विशेषण्येन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे । [३ अक्लिष्टे च

अविश्रान्त लि० वि+अश्र-क्त न० त० । १ विरामरहिते २ सन्तते
अविश्रमनीय लि० वि+श्रम-अनीयर् न० त० । विश्वासकर-

णायोग्ये । [सिद्विश्रस्ते विश्रस्ते नातिविश्रसेत्" हितो० ।
अविश्रस्त लि० न० त० । विश्वासयोग्यताहीने "न विश्र-

अविश्वास पु० अभावे न० त० । १ विश्वासाभावे न० ब० ।
२ विश्वासानाधारे ३ विश्वासायोग्ये पदार्थे च । [कारके ।

अविश्वासिन् लि० न विश्रसिति णिनि स्त्रियां ङीप् । विश्वासा-
अविश्लिष्ट लि० विरोधे न० त० । विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते ।

अविष पु० अत्र-टिपच् । १ ससद्रे, २ नृपे च । टिच्चात् ङीप् । ३ नद्यां
स्त्री । ४ रत्नकमाले लि० । नास्ति विषं यत् । ५ विषशून्ये

लि० । "अपञ्चोपधीरविषा वनानि" ऋ० ई, ३९, ५,
"अविषा विषरहिता निरञ्जकाणि वा वनानि" भा० ।
विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतद्द्रच्) स्त्री टाप् ।

अविषक्त लि० न० त० । असंलग्ने ।

अविषम लि० विरोधे न० त० । १ विषमभिन्ने समे (जो०)
२ सुपच्चे ३ सुगमे च । [३ विषयशून्ये लि० ।

अविषय पु० न० त० । १ अगोचरे २ अप्रतिपाद्ये । न० ब० ।
अविषह्य लि० न विशेषेण सह्यः न० त० । १ सोढुमशक्ये २ इतरैर

नभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३ परिच्छेत्तु मशक्ये
च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनुः ।

अविष्टम्भ पु० अभावे न० त० । १ आलम्बाभावे । न० ब० ।
२ आलम्बनशून्ये लि० ।

अविष्ट लि० अतिशयेन अविता अविह+इठन् तृणोलोपः ।
अतिशयेन रत्नके । "यो अर्जुतो ब्रह्मज्ञातिमविष्टः"
ऋ० ७ । २८ । ५ "अविष्टः अतिशयेन रञ्जिता" भा० ।

अविध्या स्त्री अव-गतौ इत्तुन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्-भावे ।
अ । गमनेच्छायाम् । "अविध्यामनुव्रतं सवित्तः"
ऋ० २, ३८, ३, "अविध्यां गमनेच्छाम्" भा० ।

अविस् न० अव-भावे इत्तुन् । १ रत्नके २ गतौ च ।

अविसंवाद पु० विसंवादः प्रमाणात्सुररणाभावः विरोधे
न० त० । १ प्रमाणात्सुररणे २ यथार्थप्रविषयकत्वे ।

अविसंवादिन् लि० विरोधे न० त० । प्रमाणान्तरानुसारिण
१ यथार्थ विषयके २ सफल पदार्थे च ।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न षत्वम् । १ मी-
दुग्धे । न विसोढः । २ असोढे लि० ।

अविस्थल न० भारतीके यामभेदे । "अविस्थले षकस्थलं
साकन्दीं वारणावतम् । अवसानञ्च गोविन्द ! कञ्चिदेकञ्च
पञ्चमम्" भा० उ० प० ।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं श्रुतमात्रेणार्थावबोधकं सुखेन श्रव-
णायोग्यञ्च । वि+स्पश-क्त न० त० । अस्पष्टवाक्ये ।

अविस्मरण न० अभावे न० त० । १ विस्मरणभावे स्मरणे
विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणभावः
सच अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणा-
न्तराभावात् असुदृशतया स्मृतिरूपकार्यजनने, रोगा-
दिना नाशने च भवति । तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणि-
धानादिसहजतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभि-
भवनीयता च । यथाह गौ० सू० । "प्रणिधानलिङ्गा-
दिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम्" । "प्रणिधानं चित्तै-

काम्यं सुष्मूर्धति यावत् लिङ्गज्ञानं उद्बोधकम् उद्बोधकानामानन्त्यादादिपदं ज्ञानात्परतोयोजनीयं तस्य क्रमात् स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकमेकं स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति मन्व्यम् वृत्तिः” । प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तल्लैशोक्तानि । “प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित सम्बन्धानन्तर्यं वियोगैककार्यं विरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः” “स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात् परं श्रुतस्य प्रत्येक भेदेनान्वयः । प्रणिधानं मनसोविषयान्तरसञ्चारवारणम्, निबन्धनैकग्रन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्, अभ्यासः संस्कारवाङ्मयम्, एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि तादृशे शोभसद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः । अध्यासोद्वेतरसंस्कारः उद्बोधकत्वे नोक्त इति केचित् लिङ्गं व्याप्यं व्यापकस्य स्मरणं, लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जुनादेः, सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्त्रीकारस्तस्य स्वस्वामि भावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयाश्रितौ राजादि तत्परिजनौ परस्परस्मरणकौ, सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादिः, गोदृषन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्यं प्रोक्षणावघातादेः, वियोगो यथा दारादेः, एककार्यान्नेवासिप्रभृतयः परस्परस्मरणकाः । विरोधादिहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः संस्कारउपनयनादि राचार्यादिस्मरणकः, प्राप्तिधनादेर्दार्तां स्मर्याति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्, इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मरणकौ, भयं भ्रष्टादेर्भयहेतोर्वा स्मरणकम्, अर्थित्वं दातुः, शाखादेः क्रिया वायादेः, रागात्प्रीतेः पुत्रादेः स्मरणं, धर्माधर्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूत सुखादेश्च स्मरणमिति । तेषु च किञ्चित् स्वरूपसत्किञ्च ज्ञातसद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः” वृत्तिः । कथादेन तु स्मृतिसाधारणकारणसक्तं यथा “आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः” इति “उत्पद्यते इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम्, एतस्मादसम्वायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्योविशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण व्यापारी पूर्वानुभवः समुच्चोयते, अनुभवयाथाथप्रायाथार्थप्रभियमनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य तथैव स्मृतेः न च सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधा-

धीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छातुस्मरणाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पदभ्यासादरप्रत्ययजनितञ्च संस्कारादृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्मरणेच्छाद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः” इति । अर्थं ज्ञानं स्वतन्त्रता दृष्टं लक्षितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थप्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आम्नायविधादृष्यान्वेषीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वर्थेषु धर्मादिषु ग्रन्थोपनिबन्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्बन्धविशेषाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदधिभम्” इति तच्च कदाचिद्बौक्तिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति “श्वो मे भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति” उप० । संस्कारनायकानि च रोगकालजन्मान्तरादीनि । न० ब० स्मृतियुक्ते वि० अविस्मृत वि० न० त० । विस्मृतभिन्ने स्मृते । अविहृत्यं तत्रि० “हृत्यतिः प्रेषाकम्पति” यास्तः वि+हृत्य-अतच् न० त० । अनभिलषिते अनिष्टे “येनाविहृत्यं तक्रतोः” ऋ० १, ६३, २ । अविहृत्यं त क्रतोर्नभिलषित यञस्य भा० । अविहितं वि० न शास्त्रेण विहितः न० त० । १ निषिद्धे । २ अकृते च अविहृतं वि० वि+हृ-बा० अतच् किञ्च न० त० । अहिंस्ये । “ताहिं क्षत्रमविहृतम्” ऋ० ५, ६६, २, “अविहृतमहिंस्यम्” भा० । अविहृतं वि० विरोधे न० त० । व्याकुलभिन्ने स्वस्ये । अवी स्त्री अवत्यात्मानं लज्जया अव-ई । ऋतुमत्याम् । अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाश उपसर्गदीर्घः अभावे न० त० । २ प्रकाशाभावे । न० ब० । २ प्रकाशशून्ये । [नशून्ये वि० । अवीक्षणं न० अभावे न० त० । १ दर्शनाभावे न० व० । २ दर्शनाश्रयितं वि० न० त० । १ इष्टभिन्ने । भावे क्त अभावे न० त० । २ वीक्षणभावे न० । अवीचि पु० नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वात् । १ नरकभेदे तत्स्वरूपं तत्कारणञ्च भागवते ५ स्क० दर्शितं यथा “तामिस्रोन्वतामिस्रं” इत्याद्युपक्रम्य “अवीचिरयः पानमित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य “अस्त्रिहान्तं वदति साख्ये, इव्यविनमये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य भरके अवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रयात् गिरिमूर्ध्निः सम्मात्यते । यत् जलमिव स्थलमश्रुपृष्ठमवभासते तदवीचिर्नाम तिलशोविशोर्थ्यं माणशरीरो न क्षियमांशः पुनरारोपितो निपतति”-अवीचिमान् अवीचिमयोऽप्यत । २ तरङ्गशून्ये जलाशये वि० । अवीजं वि० नास्ति वीजमस्य । वीजशून्ये १ फलादौ ।

२द्राक्षायां स्त्री। वीजानाधायके त्रि० “अवीजमपि क्षेत्तं क्षेत्रं लक्ष्मिण्डलं भवेत्” मनुः । अप्राशस्ये न० त० । अङ्गु-
रोत्पादनायासमर्थे त्रैहायाणादौ ३वीजे च । “अवीज-
विक्रयो चैव वीजोत्कृष्टं तथैव च” मनुः । “अवीजं
प्ररोहासमर्थं मिति” कुल्लू० । वीजं शुक्रं न० व० ।
शुक्ररहिते ४क्षीवे न० । “न मूलं फेनिलं यस्य विषा चापु
निमज्जति । सेद्रं चोन्मादशुक्राभ्यां स क्षीव इति कथ्यते”
सूतेस्तस्य तथात्वम् । “उन्मत्तं पतितं क्षीवमवीजं
पापरोगिणम्” इति मनुः । प्रकरणस्युच्ये त्रि० दैयोगोक्ते
निर्वीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु० ।

अवीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सा० कौ० “तच्च प्रथमं
तावत्द्विविधं वीतस्योतञ्च अन्वयसुखेन प्रवर्त्तमानं
विधायकं वीतम् व्यतिरेकसुखेन प्रवर्त्तमानं निषेध-
कमवीतम्” व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः यथा “वीतं विशेषेण
इतं सङ्गतमन्वितम् अन्वयव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण
इतं ज्ञातं प्रसिद्धशाध्यव्याप्तिमित्यर्थः तद्भिन्नमवीतम्
व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धशाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः
व्यतिरेकसुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्य-
र्थः । निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाव-
वान् इति व्यतिरेकग्रहणेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य
पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य
निवारकम् । तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्ध-
वत्त्वादित्यनुमानमवीतम्” ।

अवीर त्रि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य । पुत्रादिस्युच्ये । न० त०
२वीर्यवृद्धिर्ने त्रि० । “पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता
मनोषिभिः” इति परिभाषिता स्त्री वीरा न० त० ।
३पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री । “अजातपुत्रा विधवा
साऽवीरा परिकीर्त्तितेति” सूतिः । “मा त्वा वयं
सहसावन्नवीराः” ऋ० ७, ४, ६, । “अवीराः पुत्रादि-
रहिताः” भा० । “अवीरायाश्च योषितः” सूतिः ।

अवृक त्रि० वृ-ककृ वृकः आवरकः न० व० । आवरकस्युच्ये
“ज्योतीषि कृत्स्नवृककारिण” ऋ० १५५, ६, “वृकेश्वरकेण
रहितानि” भा० ।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवनोपायः अभावे न० त० । जीविकाभावे
“आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरातिकम्” अवृत्तिकर्षिता
हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि” अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं
धर्म्मं समाचरेत्” इति च मनुः । नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य।

२अविद्यमाने । “साध्याभावदृष्टित्वम्” साध्यदन्त्यादृष्टि-
त्वम्” इति च अनुचिन्ता० । न० व० । जीविकास्युच्ये त्रि०
अवृद्धिक न० नास्ति वृद्धिः यत् कप । ऋणादौ वृद्धिः लाभ-
रूपा (सुद) तद्रहिते ३मूलधने । तच्च सूतौ दर्शितं यथा
“ऋणं पैतामहं पैतं प्रतिभाव्यागतं सुतः । समं दद्यात्
तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः” । “समं सवृद्धि
कम्” “ऋणमात्मैयवत् पितृं पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
पैतामहं समं देवमदेयं तत्सुतस्य च” या० सू० । “समं
यावत्सहीतं तावद्देयं न वृद्धिः” मिता० । “गोप्याधि-
भोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते । नष्टोदेयोविनष्टश्च
दैवराजकृतादृते” या० सू० ।

अवृध त्रि० न वर्द्धते वृध-क । वृद्धिस्युच्ये । अन्तर्भूतस्युच्ये
वृध-क न० त० । अवर्द्धके । “पनीरश्चर्द्धा अवृधो अयज्ञान्”
ऋ० ७, ७, ३, “अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः” भा० ।
अवृष्टि स्त्री अभावे न० त० । १वर्षणाभावे “अथ यदाऽवृष्टि-
र्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धर्म्मार्हापः” ।
शत० ब्रा० । न० व० । वृष्टिस्युच्ये मेघे पु० ।

अवृहत् त्रि० विरोधे न० त० । वृहद्भिन्ने क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्
अवेक्षक त्रि० अव+ईक्ष-खुल् । १दर्शके २पर्यालोचके
३आयव्ययादिषु अध्यक्षे च ।

अवेक्षणीय न० अव+ईक्ष-ल्युट् । १दर्शने, २प्रतिजागरणे,
३अवधाने च “वर्ष्णाश्रमावेक्षणाजागरुकः” रघुः “भूषा-
णामर्द्धरचना वृथा विध्वगवेक्षणम्” सा० द० “पितृमन्वा-
नुहरणे आत्मात्मने ह्यवेक्षणे” आ० त० सू०

अवेक्षणीय त्रि० अव+ईक्ष-अनीयर् १दर्शनीये । “तपस्वि-
सामान्यमवेक्षणीया” रघुः । २आलोचनीये च ।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष-भावे अ । अवेक्षणशब्दार्थे ।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष कर्मणि-क्त । १वृष्टे २पर्यालोचिते च ।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष-हृच् स्त्रियां ङीप् । अवेक्षकशब्दार्थे ।

अवेक्ष्य त्रि० अव+ईक्ष-कर्मणि ण्यत् । १पर्यालोच्ये २दृश्ये च
ल्यप् । ३दृष्ट्यर्थे ४पर्यालोच्येत्यर्थे च अय्य० ।

अवेदनाञ्च त्रि० वेदनां न जानाति ज्ञा-क अस० समा० ।

वेदनानभिज्ञे “अवेदनाञ्च कुलिशञ्चतानाम्” कुमा० ।

अवेदि स्त्री वेदवेदनम् अभावे न० त० । ज्ञानाभावे “न चेद-
वेदिर्महती विनष्टः” वृ० उ० । परिप्लुतभूमिस्युच्ये त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः । १अज्ञेये । विद-ज्ञाभे ण्यत् ।
२अलभ्ये ३अविवाहप्रस्थियां स्त्री “व्यभिचारेण वर्ष्णाना-
मवेद्यावेदनेन च” मनुः । ४गोवत्से पु० शब्द० ।

अवेत्ति लि० नास्ति वेत्ता सीमा यत् । १सीमारहिते निर्मथ्यादे
 २अपलापे पु० ३चूर्खुगुवाके स्त्री मेदि० । अप्राशस्ते
 न०त०। ४अनुचितकाले स्त्री । न०व०। ५समयशून्ये लि० ।
 अवेष्ट लि० अव+यज-क्त । नाशिते “अवेष्टादं दम्बकाः”
 य०१०,१०, “अवपञ्चोयजतिर्नाशयः” वेददी० “अवेष्टा
 इति लौहायसमाविध्यति” कात्या० १५,५,२२ ।
 अवैध लि० विधित आगतम् अण्वैधं न०त० । १विधितः
 अप्राप्ते २निषिद्धे च । “अवैधं पञ्चमं कुर्वन् रात्रौ दण्डेन
 शुध्यति” स्मृतिः ।
 अवैधव्य न० विधवाया भावः ष्यञ् वैधव्यं पतिहीनत्वम्
 अभावे न०त० । पतिशून्यत्वाभावे सपतिकत्वे । “अवै-
 धव्यप्रदं स्त्रीणाम्” कालिकापुरा० “अवैधव्यं भवेत्तस्याः
 सप्रजन्मसु निश्चितम्” पुरा० ।
 अवैमत्य न० वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न०त० । १मतद्वै-
 धाभावे ऐकमत्ये । न०ब० । २तच्छून्ये ।
 अवैयात्य न० वैयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न०त० । धार्ष्ट्या-
 भावे १सलज्जत्वे न०ब० । २तच्छून्ये लज्जावति लि० ।
 अवैर न०अभावे न०त० । १विरोधाभावे न०ब० । २विरोध-
 शून्ये लि० ।
 अवैराग्य न०वैराग्यं विषयविह्वला अभावे न०त० ।
 १विषयवह्वलायाम् २संख्योक्ते धर्माधर्मज्ञानज्ञानवैरा-
 ग्यावैराग्यैश्चर्यानेश्चर्या रूपादविधप्रकृतिधर्मभेदे च ।
 अवैलक्षण्य न० विलक्षणस्य भावः ष्यञ् वैलक्षण्यं भेदकधर्मः
 अभावे न०त० । १भेदकधर्माभावे अभेदे । न०ब० ।
 २तच्छून्ये अभिन्ने लि० ।
 अवोक्षण्य न० अव+उक्ष-भावे ल्युट् । तिरश्चा पाणिना सेचने
 “उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्चताभ्युक्षणं
 प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्” स्मृतिः ।
 अवोद पु० अव+उन्द-भावे घञ् नि०नलोपः । १अवक्लेदने
 ततः अस्पर्धे अर्शं अच् । क्लिप्ते २रुद्धे लि० जटा० ।
 अवोदेव अव्य० देवानामवस्तात् अव्ययी० । देवानामवरश्चिन्
 देशादौ “अवोदेवसुपरिमर्त्यं क्विव” ऋ० ७,१६,१२ ।
 अवोष पु० अव+उष-कर्मणि क । उष्णाच्चे । अपूपा०हितार्थे
 क्यवी । अवोषीयम् अवोष्यं तद्धिते वस्तुनि लि० ।
 अव्य पु० अव्यवत् । वत्सरे । [पत्यादयोऽथत् ।
 अव्यप पु० अव्यपवत् वर्षाधिपे अव्यपशब्दे विवृतिः । अव्य-
 अव्य लि० अविभवम् अवि+दिगा० यत् । मेघभवे लोमादौ
 “तिरः पवितं विवारमव्यम्” ऋ० ६,१०,६,१६,१६ ।

अव्यक्त पु० वि+अनुज-क्त न०त० । १विष्णौ, २कामे, ३शिवे,
 सांख्यमते सर्वकारणे, ४प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्य-
 गोचरत्वात्तथात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्याकृते
 ५अज्ञाने ईश्वरशरीरे ७सुषुप्तवस्थायां च शब्दप्रवृत्ति-
 निमित्तैर्जातिगुणादिभिर्वर्जिते निराकारे ऽब्रह्मणि न० ।
 ६अस्पष्टे वस्तुमात्रे लि० । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रि-
 यमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विव-
 रीतमव्यक्तम्” सा०का० । हेतुमत्त्वादभिव्यक्तधर्माविर-
 हितमव्यक्तम् । “अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिज्ञान्” सा०सू० ।
 “तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तत्र-विज्ञानात्” सा०का० ।
 “महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमो-
 हात्मकत्वे सति कार्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् ।
 महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्यत्वात्
 घटवत् इत्यमव्यक्तानुमानम् दर्शितम्” सा०प्र०भा० ।
 “बुद्धेरिवाव्यक्तसदाहरन्ति” रघुः । वेदान्तिभिः नामरूपा-
 भ्यामव्याकृतमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं
 तत्रैव प्रकृतिधर्माणां सर्वेषामन्तर्भावात् “अव्यक्तादीनि
 भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! अव्यक्तनिधनान्येव तत्र
 का परिदेवनेति” गीतोक्तोरपि तत्रैव तात्पर्यम् । तद्द्वारैव
 ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् “व्यक्तकारणमव्यक्तं नित्यं
 सदसदात्मकम्” भनूक्तावपि तद्द्रुपमज्ञानमेवाव्यक्तशब्देनाभि-
 धीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम्
 “महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं
 किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन
 सूक्ष्मशरीरमिति शा०सूत्रे भाष्ये च वृत्तस्थापितम् यथा
 “आनुमानिकमथ्येकोपासिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त
 गृहीतेर्दर्शयति च” सू० । “आनुमानिकमपि अनुमाननि-
 रूपितं प्रधानमेवैकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके
 हि पद्यते “महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति
 तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृति-
 प्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः
 शब्दादिहीनत्वान्न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भावात् स्मृति
 प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुप-
 पन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति
 चेन्नैतदेवम् न ह्येतत् काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्त-
 योरस्तित्वपरम् न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं
 त्रिगुणं प्रधानं तादृशप्रत्यभिज्ञायते शब्दमात्रं ह्यत्राव्य-
 क्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

योगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः । या तु प्रधानवादिनां कृतिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । नच क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यत्रस्थामे मां पश्यन्नचोऽयमित्यमदोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूपणाच्चात्र न परकृत्यत्वं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तम्हीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमवप्रकृतशब्देन परिगृह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषतश्च । तथाहि अनन्तरातीतो पन्थः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृत्प्रिं दर्शयति । “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव त्व । बुद्धिस्तु सारथिं विद्धि मनः प्रपञ्चमेव च । इन्द्रियाणि हयानाङ्गविषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तोत्याङ्गमनीषिण” इति शेषे च “इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारन्वद्विष्णोः परमं पदमभाप्नोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारम्पर्यमदमित्यस्यामाकाङ्क्षायान्तेभ्य एव प्रवृत्तेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परम्पदं दर्शयति । “इन्द्रियेभ्यः पराहृत्वा अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमवप्रकृतमवप्रकृतात् पुरुषः परः । पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति” । तत्र यएवेन्द्रियादयः पूर्वस्थां रूपककल्पनायामन्वादिभावेन प्रकृताः त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियाऽपरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्वे ह्ये च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च महत्त्वं विषयायामतिमहत्त्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिर्ह्यग्राह्य भोग्यजातं भोक्तारस्य परमिति । बुद्धेरात्मा महान् परः यः सः आत्मानं विद्धीति रथित्वेनोपनिष्पन्नः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वञ्चास्य सामित्वाद् उपपन्नम् । “तदेवं पूर्वोपरालोचनायां नास्त्वत्र परकृत्यत्वं प्रधानस्यावकाशः” भा० । “सूक्ष्मस्तु तदर्हत्वात्” सू० । “उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषायां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, याक्ता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वप्रकृतशब्द इति अत उत्तरमुच्यते “सूक्ष्मन्निवह” कारणा-

त्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्यावप्रकृतशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमवप्रकृतशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममवप्रकृतशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा “गोभिः श्रीसोत मत्सरसिति” । तथाच श्रुतिः “तद्देदं तर्ह्यवप्रकृतमासीदिति” इदमेव वप्रकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तवप्रकृतनामरूपं वीजशक्तप्रवस्थमवप्रकृतशब्दयोग्यन्दर्शयति” भा० । परमब्रह्मपरत्वे ‘ये चाप्यन्तरमवप्रकृतं तेषां के योगवित्तमाः’ “क्लेशोऽधिकतरस्तेऽग्रामव्यक्तासक्तचेतसाम्” इति च गीता । “योऽसावतीन्द्रियया ह्यः सूक्ष्मोऽवप्रकृतः सनातनः” मनुः विष्णोस्तु “अनेकमूर्त्तिरवप्रकृतः शतमूर्त्तिः सनातनः” इति विष्णुसं० । अत्रकाशितार्थे “तमशेषमस्यावप्रकृतव्यवहारस्त्वचितमर्थं मनसा जग्याह” काद० “ततः स्वयम्भूर्भगवानवप्रकृतं व्यञ्जयत्तदम्” मनुः संख्याविशेषणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १० राशिभेदे तच्च वीजानाम्ना वप्रवृत्तयते “उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण सांख्याः । वप्रकृतस्य कृत्स्नस्य तदेकवीजमवप्रकृतमीशं गणितञ्च वन्दे । पूर्वंप्रोक्तं वप्रकृतमवप्रकृतवीजप्रायप्रन्नानो विनाऽवप्रकृतयुक्त्या” इत्युपक्रम्य “यावत्तावत्कालकोनीलकोऽन्यः वर्षः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अवप्रकृतानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्तुमाचार्यं वयैः” वीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव “यावत्तावत्कल्पमवप्रकृताशेषानं तस्मिन् कुर्वतो द्विष्टमेव । तस्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्पञ्चाक्षिपत्वा वापि सङ्गुल्य भङ्गा । एकाऽव्यक्तं शोषयेदन्यपञ्चाद्रूपाख्यन्यस्येतरस्याञ्च पञ्चात् । शेषावप्रकृतेनोद्धरेद्रूपशेषं वप्रकृतं मानं जायतेऽवप्रकृताशेः । अवप्रकृतानां ह्यप्रादिकानामपीह यावत्तावदप्रादिनिष्पन्नं हृतं वा । युक्तो न वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं कापि व्यक्तसर्वं विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्षसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्षसमीकरणं वीजम् । यत्र वर्षस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्नाध्यमाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति वीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छ-क्तेन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽवप्रकृताशिसस्य मानं यावत्तावदेकं ह्यप्रादिं वा प्रकल्प्य तस्मिन्वप्रकृताशौ उद्देशकालापवत्सर्वङ्गुणभजनैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलत्वेनव्यवहारादिगणनेन कार्यम् । तथा कुर्वता ह्यौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्यौ । यद्याद्यापि समौ पक्षौ न सतः ।

तदैकतरे न्यूनं पक्षे किञ्चित्प्रचिद्य ततः अधिकपक्षात्ता-
वदेव विशेष्य वा न्यूनं पक्षं केनचित्क्षुण्डु ख्यवाधिकं पक्षं
तावतैव भङ्गा समौ कार्यौ । ततस्तयोरेकस्य पक्षस्यावप्रक्त
मन्यपक्षस्यावप्रक्ताच्छोद्ध्वम् अवप्रक्तवर्गादिकमपि अन्यपक्षरू-
पाणि इतरपक्षरूपेभ्यः शोध्यानि । यदि करण्यः सन्ति तदा
तात्रपि उक्तप्रकारेण शोध्याः । ततोऽवप्रक्तराशिशेषेण रूप
शेषे भक्ते यत्न्यते तदेकस्यावप्रक्तस्य मानं वप्रक्तं जायते ।
तेन कल्पितोऽवप्रक्तराशिरुत्याप्यः ॥ यतोदाहरणे द्वाद
योऽवप्रक्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैकं यावत्तावत्प्रकल्प्य अन्ये-
षां द्वादभिरिष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरुनं युतं वा
यावत्तावदेव प्रकल्प्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्वेषां
वप्रक्तान्येव मानानि प्रकल्प्यानि । सर्वं विदित्वेति यथा
क्रिया निर्वहति तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा शेषाणामवप्रक्तानि
व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थः । उदाहरणम् । एकस्य रूपं त्रिशती
षडश्या अथा दशान्यस्य त तल्यमूल्याः । ऋणं तथा
रूपशतं च तस्य तौ तल्यवित्तौ च किमश्वमूल्यम् । वदा
द्विवित्तस्य दलं द्वियुक्तं तत्तुल्यवित्तो यदि वा द्वितीयः ।
आद्योधनेन त्रियुणोऽन्यतोवा पृथक् पृथङ्मे वद वाजि-
मौल्यम् । अत्राश्वमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्ता-
वदेकं प्रकल्पितं वा १ तत्र त्रैराशिकं यद्येकस्य यावत्ता
वन्मूल्यं तदा षष्ठां किमिति न्यासः । १ । या १ । ६ ।
फलमिच्छागुणं प्रमाणभक्तं लब्धं षष्ठामश्वानाम्मूल्यं
यादौ अत्र रूपशतत्रये प्रक्षिप्ते जातमाद्यस्य धनं यादौ ३००
एवं दशानां मौल्यं या १० अत्र रूपशते चर्ष-
गते प्रक्षिप्ते जातं द्वितीयस्य धनं या १० रूप १००
एतौ समधनाविति पक्षौ स्वत एव समौ जातौ समशोध-
नार्थं न्यासः या ६ रूप ३००

या १० रूप १००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादिति आद्यापक्षाव्यक्तोऽ-
न्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषं या ४ । द्वितीयपक्षरूपेषु आद्या-
पक्षरूपेभ्यः शोधितेषु शेषं रूप ४०० अव्यक्तराशिशेषेण
या ४ रूपशेषे रूप ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतो-
मानं व्यक्तं १०० यद्येकाश्वस्येदं मौल्यं तदा षष्ठां
किमिति त्रैराशिकेन लब्धे षष्ठां मौल्ये ६०० रूपकशतत्रय-
युते ६०० जातमाद्यस्य धनम् । एवं द्वितीयस्यापि ६०० बीजग०
एवमनेकवर्गादीनामप्युदाहरणादीनि तत्रैव दृश्यानि ।

अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा मूलम्
प्रभवत्वात् प्रभवः अपादाने अप् प्रभवोयस्या संसारउच्चे ।

अव्यक्तराग पु० न वप्रक्तोऽन्यवप्रक्तोरागोऽरुणिमा । १ ईषद्रक्ते
अरुणे वस्ये २ तद्वति ति० ।

अव्यक्तलिङ्ग न० अवप्रक्तस्य लिङ्गमनुभापकम् । सांख्यमत
सिद्धे १ महत्तत्त्वादौ । अवप्रक्तं लिङ्गमस्य । २ अस्यर्षचिह्ने
रोगादौ ति० । न वप्रक्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य ।
युष्माश्रमयुक्ते ३ संन्यासिनि पु० ।

अव्यङ्ग स्त्री अवेरङ्गं शृङ्गमिवाङ्गमस्याः । १ शुकशिश्वाम् ।
न विकलमङ्गमस्य ईव० । विकलाङ्गमिन्ने पण्ये ति० ।
अव्यङ्गाङ्गी स्त्री अवप्रङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप् ।
सम्पूर्णङ्गयुक्तायां स्त्रियाम् “अवप्रङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी”
हंसवारणगामिनीम् । मतुः ।

अव्यञ्जन पु० नास्ति वप्रञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्गे यस्य । १ शृङ्ग-
हीनपशौ, २ सुलक्षणशून्ये, ३ चिह्नशून्ये च ति० ।

अव्यण्डा स्त्री न विगतमण्डं बीजमस्याः । शुकशिश्वाम् ।

अव्यतिकर पु० अभावे न० त० । १ संसर्गाभावे न० व० ।
२ संसर्गशून्ये ति० ।

अव्यतिकीर्ष ति० वि+अति+कृ-क्त न० त० । असङ्कीर्ष
“धाराः प्रसादयितुमवप्रतिकीर्षरूपाः” भाषः ।

अव्यथ पु० न वप्रथते पद्भ्यां न सञ्चलति वप्रथभयचलनयोः
अच् । १ सपे । २ वप्रथाम्शून्ये ति० । नास्ति वप्रथा यस्याः
सेवनेन न० व० । ३ हरितक्याम् ४ शुशुभ्राच्च स्त्री ।

अव्यथय पु० न वप्रथयति गन्तारमह्लेशेन गन्तव्यस्थान-
नयनात् वप्रथ-थिच्-वा०श् घटा० ह्रस्वः न० त० ।
अथे निरु० ।

अव्यथा स्त्री अभावे न० त० । वप्रथाभावे ।

अव्यथि ति० वप्रथ-इन् न० त० । वप्रथाम्शून्ये अक्षिप्ते
“समुद्रमवप्रथिर्जगन्वान्” ऋ० १, ११७, १५ । [शून्ये च ।

अव्यथिन् ति० न वप्रथते वप्रथ-इनि न० त० । निर्भये २ वप्रथा-
अव्यथिष न+वप्रथ-टिषच् । १ सूत्र्ये २ समुद्रे च ३ धरायां
४ रातौ च स्त्री टित्त्वात् ङीप् ।

अव्यथ्य ति० न+वप्रथ-नि० कर्त्तरि यत् । वप्रथाम्शून्ये ।

अव्यपदेश्य ति० न व्यपदिश्यते अभिलाषवाक्येन वि+अप+
दिश-ख्यत् न० त० । १ कथयितुमशक्ये न्यायमते निर्विक-
ल्पके २ ज्ञाने न० तद्वि अतीन्द्रियत्वेन अनुव्यवसायाविषय
तथा अभिलषितं न शक्यते । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्”
गौ० सू० । जाल्यादिशून्यतया १ निर्दृश्ये २ ब्रह्मणि न० ।

अव्यपेक्षा स्त्री विशेषेण्यपेक्षा व्यपेक्षा अभावे न० त० ।

१ विशेषणापेक्षाभावे समर्थस्त्वभाष्योक्ते अवयवार्थानपे-
क्षया ससदायस्य विशेष्यविशेषणभावानगाह्येकोपस्थिति
जनकत्वहूपे २ एकार्थीभावे च । “समर्थः पदविधिः” पा०
स्त्वत्वे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चित-
मन्नाभिः सरलायाम् । तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामा-
काङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा ।
राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो
यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा
राज्ञः पुरुषोऽश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य
राज्ञोऽश्वो धनञ्जयेत्यादि एतौ तु नैवम् एत्तीनामेकार्थी-
भावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभाववगाह्येकोप-
स्थितिजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टै-
कार्थबोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशे-
षणतयोपस्थितस्य च नाश्चादिसम्बन्धिता राजादीनाम् ।
जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया
पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् । देवदत्तस्य गुरुडलमित्यादौ
देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थित-
गुरुद्वारक एव मध्यस्थः यथोक्तं हरिणा “ससदायेन सम्बन्धो
येषां गुरुकुलादिना । संसृशवयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता
सहेति” । यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव
कोषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव “सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो-
नित्यं सर्व्वः समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि दृष्टावपि
न हीयते” । अतएव वार्त्तिकज्ञता “सविशेषणानां दृष्टिर्न
दृष्टस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति” सामा-
न्यतो दृष्टिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावसमि-
धायम् “अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्” इत्यनेन गुरुकुलगु-
रुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय न जा पर्युदासः
कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु “समानाधिकरणसम-
समर्थवद्भवती” त्यनेन सर्व्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात्
प्रयोगाभावो भङ्गाऽपि सिद्धः । एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा
“सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं
तद्विज्ञानीयादसमस्तविशेषणम् । प्रतियोगिपदादन्वत्
यदन्यत् कारकादपि । दृष्टिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्ते न
नेष्यते” इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि
समास इत्युक्तेः प्रधानस्य दृष्ट्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राज-
पुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षयामपि समासः । समासे
चावयवसम्बन्धेन तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावा-
द्व्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं

कल्पम् तथा न्याय्यधिककल्पना स्यादतः ससदायशक्ति-
कल्पनम् यथोक्तं हरिणा “वचूनां दृष्टिषमर्थाणां वचनैरेव
साधने । खान्दहृत्तोरव तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ।
चकारादिनिषेधोऽय वक्तव्युत्तिभङ्गनम् । कर्त्तव्यं ते न्याय-
सिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति” तथाहि इन्द्रादिविषयह-
वाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्तं तु न । वचनैरेव तन्नि-
षेधः कल्पनीयः । ससदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग
इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः
सच राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभाव-
सम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धलक्षणायास्तु किम-
पराङ्मु विशिष्टलक्षणाया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः
प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः सच प्राप्तानन्दादौ भञ्ज्येत
आनन्दकर्त्तृकप्रामाण्यकर्मत्वार्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृ-
विहितज्ञानार्थस्य कर्त्तृविशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात्
आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे ससदायशक्तिपक्षे एव
प्रवेशः । तथा प्राप्त आनन्दोयमिति विषये आनन्दादौ
अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्धारणाय दृष्टस्य न
न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते
न्यायसिद्धा इत्यादिवक्तव्यविशेषणपत्तिरतः ससदाये शक्तिः”
नास्ति व्यपेक्षा यस्य । ३ अन्पेक्षे ति० ।

अव्यभिचरित ति० वि+अभि+चर-क्त न० त० । १ व्रभिचार-
शून्ये हेतौ “का व्रभिमिः ? न तावदभिचरितत्वं तद्वि न
साध्याभाववददृष्टित्वम्” अतुमानचिन्ता० व्रभिचारश्च द्विवि-
धः अन्वयव्रभिचारो व्रतिरेकव्रभिचारश्चेति भेदात् अन्वय-
व्रभिचारोऽपि द्विधा । साध्याभावदृष्टित्वं स्वसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा
धूमवान् वज्रे रित्यादौ धूमाभाववति तन्प्रायः पिण्डे वज्रेऽदृष्टि-
मत्त्वात्, वज्रधिकरण्ये तन्प्रायः पिण्डे धूमाभावस्य विद्यमान
तया तत्प्रतियोगिना सह समनाधिकरणत्वात् वज्रौ उभ-
यविधव्रभिचारः । साध्याभावव्रभिचारोऽपि धूमाभावप्रतियो-
गित्वं व्रतिरेकव्रभिचारः यथा धूमवान् वज्रे रित्यादौ
धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तन्प्रायः पिण्डे सत्त्वेन वज्र-
भावस्य च तत्सात्त्वात् वज्रे नै साध्याभावव्रभिचारोऽपि
प्रतियोगित्वम् । इति तत्र उभयविधव्रभिचारः ।
२ अबाधितार्थं च “अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाथेभ्यः” शा० भा० ।
अव्यभिचारिन् ति० वि+अभि+चर-णिनि न० त० ।
केनापि प्रतिकूलहेतुना १ निवारवित्तमशक्ये । न्यायमते
२ साध्यसाधकव्रभिमिश्रिते हेतौ च । ३ अबाधितविषये च

‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारोति
गौ० ह० [अव्यभिचारितशब्दे विवृतिः ।

अव्यभिचार पु० अभावे न० त० । १ वप्रभिचाराभावे २ नैयत्यरूपे
अव्यय पु० न० वि+इण्-अच् न० त० । सर्वांस्तु विभक्तिषु
सर्ववचनेषु च एकरूपे १ शब्दवृत्तिधम्म विशेषे, यथास्तरा-
दयोवप्रयाः सर्वत्रैकरूपाः २ शिबे ३ विष्णौ च पु० । आद्य-
नरहिते ४ विकारान्मुन्ये लि० ५ परब्रह्मणि न० । “सदृशं
लिपु लिङ्गेषु सर्वास्तु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यत्र वेति तदवप्रयमिति” श्रुतिः । प्रवाहरूपेषु ईसर्वदा-
स्थिते च “अश्वत्थं प्राङ्मुख्यम्” गीता “मनसावय
वैः स्तब्धं सर्वभूतहृदव्ययम्” स्तब्धमाभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः
संभवत्यव्ययादव्ययम्” मनुः ७ अव्ययफलदे च “भूराद्या
स्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽवप्रयाः । कन्दोग० “अवप्रवा
अवप्रयफलदा मोक्षदा” इति आ० त० रघु० । “अवप्रयः
पुरुषः साक्षी” विष्णुसं० । [भावे ।

अव्ययात्मन् लि० अवप्रय आत्मा स्वभावो यस्य । अविनश्वरस्व-
अव्ययीभाव पु० अनवप्रयमवप्रयं भवत्यनेन अवप्रय+चि-भू-
करणे षञ् । वप्रकरणेसिद्धे समासविशेषे । तत्र हि उप-
कुम्भमित्यादौ अनवप्रयस्यापि कुम्भादिपदस्यावप्रयत्वम्
“अवप्रयीभावश्चेति” पा० सूत्रे तथामिथानात् । “इन्द्रो-
द्विगुरपि चाहं नित्यं मद्दृष्टहेऽवप्रयीभावः । तत्
पुरुषः कर्मधारय येनाहं स्यां बह्व्रीहिः” उद्भटः ।

अव्यर्थे लि० न वप्रर्थः । १ सफले २ सार्थके च ।
अव्यलीक लि० विरोधे न० त० । १ प्रिये सत्ये च “इत्यं
गिरः प्रियतमा इव सोऽवप्रलीकाः शुश्राव स्तततनयस्य
तदाऽवप्रलीकाः” माघः ।

अव्यवधान न० अभावे न० ब० । १ व्यवधानाभावे नैक्ये
“यत् पदार्थस्य अत् पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरवप्रवधाने
नोपस्थितिः कारणम्” आसक्तौ सुक्ता० । न० ब० ।
२ वप्रवधानान्मुन्ये अवप्रवधानञ्च द्विविधं देशकृतं कालकृतञ्च ।
पूर्वोत्तरक्षणादौ कालिकं द्वयान्तरेणानावरणे दैशिकम् ।

अव्यवसाय पु० वप्रवसायः निश्चयउद्यमश्च अभावे न० त० ।
१ निश्चयाभावेऽउद्यमाभावे च । न० ब० । २ वप्रवसायान्मुन्ये लि० ।
अव्यवसायिन् लि० न वप्रवसति वि+अव-सो-णिनि
न० त० । १ उद्यमाभाववति अनुद्यते २ निश्चयाभाववति
निश्चयान्मुन्ये । “बुद्धयोऽवप्रवसायिनाम्” गीता ।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था-अङ् अभावे विरोधे वा न० त० ।
“इदं कर्त्तव्यमिदं नैति” १ नियमाभावे, २ शास्त्रादिवि-

द्वायां वप्रवस्थायास् अविधौ च । “किमवप्रवस्थाञ्चलितोऽपि
केशवः” माघः । न० ब० । ३ मर्यादान्मुन्ये ४ अविहिते
५ स्थितिरहिते च ले च लि० । “स्थलारविन्दप्रियमवप्रवस्था-
मिति” कुमारः “अव्यवस्थां सञ्चारिणीम्” मल्लि० ।
अव्यवस्थित लि० वि+अव-स्था+क्त न० त० । १ शास्त्रादिमर्या-
दारहिते २ अनियतरूपे “अवप्रवस्थितचिचत्स्य प्रसादोऽपि
भयङ्करः” नीति० ३ चञ्चले च ।

अव्यवहार्य लि० वि+अव+हृ-ण्यत् न० त० । शयनासन-
भोजनादौ एकत्रावस्थानायोग्ये पतितादौ “कामतोऽवप्र-
हार्यस्तु वचनादिह जायते” सूत्रिः । अवप्रवहार्यास्तु पाति-
त्यहेतुकर्मकारिणः स्तृतावुक्तावेद्यास्तेषां संसर्गविशेषोऽपिनि-
षिद्धः यथा “याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः” देवलः “श्रणा-
गतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न त । चीर्ष्वत्रतानपि सदा
कृतघ्नसहितानपि” या० सू० । स्त्रीघातकस्यावप्रवहार्यत्वञ्च
हीनवर्णोपभुक्तावप्रतिरिक्तविषयम् “हीनवर्णोपभुक्ता या
त्याज्या बध्याऽपि वा भवेत्” दृह० सू० तौ तस्या बध्यत्वोक्तेः
अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अवप्रवहार्यत्वोक्तेः अकृत-
प्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च शङ्कापूर्वं प्रा० त०
रघुनन्दनेन समर्थितं यथा । “पापाभावे कथमवप्रवहा-
र्यता” इति चेत् या० सू० तौ वचनादिह जायते इत्युक्ते-
स्तथात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुर्यात् नास्ति
वचनस्यातिभारः तथाहि पापस्य द्वे शक्ती नरकोत्पादिका
वप्रवहारविरोधिका च । तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि
वप्रवहारविरोधिका शक्तिरस्थेवेति यथोक्तमापस्तम्बेन
“नास्यास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कर्मषण्टु विहृन्त्यते”
इति प्रत्यासत्तिर्भोजनादौ साङ्घिध्यम्” मितान्तरायान्तु
कामतो वप्रवहार्य इत्येव पाठः तथैव तेन वप्रवस्थातं च
“प्रायश्चित्तरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहा-
र्यस्तु वचनादिह जायते” या० सू० । “प्रायश्चित्तैः वस्य-
माथैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति अपगच्छति न
कामतः कृतम्” किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकत्रचनबला-
दिह लोके वप्रवहार्यो जायते इति” समर्थितवायमर्थ
आशङ्कापूर्वकं तत्रैव यथा “ननु कामकृते प्रायश्चित्ता-
भावात् कथं वप्रवहार्यत्वम्? तदभावश्च “अनभिस्मिन्नकृते-
ऽपराधे प्रायश्चित्तमिति” वसिष्ठवचनात्, “इयं विशुद्धि
रुदिता प्रमाथाकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे
निष्कृतिर्न विधीयते” इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् ।

“यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्हृष्टा मृग्यग्निपतनादते” इति । तथा “विहितं यदकामानां कामासद्विगुणम्भवेदिति” च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् “इयं विशुद्धिरदितेत्यादि” तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टत्वाद्दशवार्षिकव्रतचर्याया एव “कामतो ब्राह्मणबधे निष्कृतिर्न विरधीयते” इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कश्चाच्च स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्रवहार्यतापि कथम्भवति ? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः यत्र तु “ब्रह्महासुरापगुरु-तत्त्वगमाहपितृयोनिस्सम्बन्धावगमस्तेनास्ति कनिन्दित कर्माभ्यासिपतितान्माग्यपतितत्वाग्निः पतिताः पातक-संयोजकाश्चेति” गौतमोक्तं महापातकादौ व्यवहार्यत्वं निषिद्धं तस्मिन् पतनोये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्व-मालं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्व मनुपपन्नम् । हे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यव-हारविरोधिका च तत्रैकतरशक्तप्रविनाशेऽपि व्यवहारवि-रोधिकायाः शक्तेर्विनाशोनानुपपन्नत्वात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् “अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहरेके-श्रुतिनिर्दर्शनादिति” तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्रा-प्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनोये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । “अका-मतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धयति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति” मनुस्मरणात् । पत-नोयेऽपि कर्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मष क्षयोभवत्येव फलान्तराभावात् । “नास्यास्मिन् लोके प्रत्यास-त्तिर्विद्यते कल्मन्तु निर्हन्त्यत इत्यापस्रम्भस्मरणात्” इति ।

अव्यवहित लि० वि+अव+धा-क्त न०त० । व्रवधानरहिते साक्षात्संबन्धे । “सिंसाधयिषाविरह्विशिष्टक्षणाव्रवहितो-त्तरक्षयोत्पत्तिकानुमितिकभिच्चेति” दीधितिः ।

अव्यवहृत लि० वि+अव+हृ-क्त न०त० । अज्ञतव्रवहारे यस्य व्रवहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना अदूषिते च अव्यसन न० अभावे न०त० । अज्ञतव्रवहारे न०व० । व्रसन-

न्ये। व्रसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा “दश कामससृष्ट्यानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्रसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तोहि व्रस-नेषु महीपतिः । विद्युज्जतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्त्रमः परोवादः स्त्रियोमदः । तौर्यत्तिकं दृषाञ्चा च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यास्यार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयोविदुः । तं यत्नेन जयेज्जोभं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमक्षाःस्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याञ्चतुस्तं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारु-ष्याथर्दूषणे । क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वं त्रैवानुषङ्गिणः । पूर्वपूर्वं गुरतरं विद्याद्व्रसनमात्मवान्” ।

अव्यसनिन् लि० न०त० स्त्रियां डीप् । व्रसनन्ये, अव्यस्त लि० न व्रसतः विक्षिप्तः विपर्यस्तः पृथग्भूतो वा । अविक्षिप्तो अविपर्यस्ते असमस्ते च । [अव्यपादयोऽप्यत्र अव्याकुल लि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृत लि० वि+आ+कृ-क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटी भूते ष्वीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २ संख्यादिमते प्रधाने च । “तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” श्रुतिः । “सदेव सौम्येद-मथआसीत्” छा० उ० भा० “इदं नामरूपाभ्यामव्याकृतम्” अव्याज पु० न० अभावे न०त० । अज्ञानभावे “इदं क्लिप्ता-व्याजमनोहरं वपुः” शकु० । अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञा-नेन ललितेन योजयता” मालवि० । न० व० । २ तच्छून्ये लि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिर्ज्ञेनेन इतर-रूपेण प्रकाशार्थः व्यापारभेदः ।

अव्यापक लि० न०त० । अव्यापकभिच्चे २ परिच्छिन्ने च । व्या-पकश्च स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी तद्विज्ञानादशाभाव प्रतियोगी अव्यापकः यथा घूमो वज्जेरव्यापकः तस्य वज्ज-धिकरणे तप्रायःपिण्डे वर्तमानस्याभावस्य प्रति-योगित्वात् “अव्यापकविषयतामन्यत्वम्” सामा० गदा० ।

अव्यापार पु० अभावे न०त० । अव्यापाराभावे न० व० । २ व्यापारन्ये । व्यापारश्च कारणजन्यः क्रियाया अव्यवहित जनकः । यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः । सहि इन्द्रिया दुत्पन्नः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं छिदि-क्रियायां दातच्छेदसंयोगः । तथा यागादौ अष्टसु अनु-मितौ परामर्शः, शब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथायथ-

मह्यम्। तथा "उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः "व्यापारो-
भावना सैवोत्पादना सैवच क्रिया" हरिः ।

अव्यापिन् ति० न व्याप्नोति वि-आप णिनि न०त० स्त्रियां
ङीप् । १ अव्यापके २ परिच्छिन्ने च "हेतुमदनित्यमव्यापि
सक्रियमाश्रितं लिङ्गम्" सां०सू०सा०का०च । "अव्या-
पित्वं परिच्छिन्नत्वम्" सां०प्र०भा० ।

अव्याप्त ति० न व्वाप्तः। १ व्वाप्तभिन्ने इयत्तया २ परिच्छिन्ने च ।
अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ व्वाप्तेरभावे । व्वाप्तिश्च तदभाव
वदृष्टित्वम् व्वापकसामानाधिकरख्यमनौपाधिकत्वं
आधेयतादिवत् वस्तुस्वभावविशेषोवा मतभेदेन ज्ञेया ।
२ लक्ष्ये लक्षणस्याप्रवृत्तौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता
वव्वाप्तिमाशङ्क्याह" दीधितिः ।

अव्याप्य ति० व्वाप्तिविशेषोव्याप्यः न०त० । व्वाप्तिविशेष
भिन्ने १ व्वाप्तिभ्यन्त्ये यथा वज्रिर्धूमस्य अव्याप्यः वज्रधि-
करणे तप्रायः पिण्डे धूमस्यावृत्तेः तथात्वम् । वि+आप-त्यप्
न०त० । २ सर्व्वावच्छेदमप्रायेत्यर्थे अव्य० ।

अव्याप्यवृत्ति ति० अव्याप्य सर्व्वावच्छेदमप्राय वृत्तिर्यस्य ।
स्वाधिकरणे अंशविशेषे कालभेदे वा अस्थिते पदार्थे यथा
संयोगादिषुटादिश्च न सर्व्वादेशं व्याप्य स्वाधिकरणे
गृह्यादौ तिष्ठति । तथा आत्मनि ज्ञानादिकं न सर्व्वादा
तिष्ठति । अतः संयोगादीनां स्वाधिकरण एव अंश-
भेदे कालभेदे च असत्त्वात्तथात्वम् । अव्याप्यवृत्तिनि-
नियामकश्च देशः कालश्च तत्र देशे सत्त्वे क्वचित् कालस्य
देशभेदस्य वा नियामकत्वं क्वचित् कालसत्त्वे देशस्य इति
अव्याप्यवृत्तयश्च संयोगविभागाः द्यो दैशिकाः कालिकाश्च
तथा आत्मनि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावना-
ख्यसंस्काराः तेषां देहावच्छेदेन सत्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदे-
नासत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्व्वादाऽसत्त्वाच्च तथात्वम्
एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु
कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे एव उत्पत्तिकावे
प्रलये च परमायौष तिष्ठन्ति । संयोगेन घटाद्योऽपि
दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तयः । "अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको
विशेषगुण इत्यन्ते" भाषा० "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता-
विति" दीधितिः ।

अव्यायाम पु० अभावे न०त० । १ व्यायामाभावे परिश्रम
साधनव्यापाराभावे २ विशेषेण विस्ताराभावे च न०ब० ।
२ तच्छून्ये ति० ।

अव्यावृत्तौ ति० न व्वावृत्तवति इतरभ्यो तिवारयति

वि+आ+वृत्-णिच्-खुल् न०त० । १ रक्षादकतनिवारणे
२ इतरस्माद्भेदासाधके ३ अविशेषके च ।

अव्यावृत्तौ न० वि+आ-वृत्-णिच्-ल्युट् अभावे न०त० ।
इतरस्मादनिवारणे न०ब० । व्वावृत्तिभ्यन्त्ये ति० ।

अव्याहृत ति० विशेषेणाहृतः प्रतिरुद्धः न०त० । व्वाघात-
भ्यन्त्ये व्वाघातश्च विरोधप्रतिसन्धानेनाप्रसङ्गः २ अप्रति-
रुद्धे च । "अव्याहृताश्चः सर्व्वत्" पुरा० व्वाहृतं
मित्यर्थकं तद्धिन्ने ३ सत्ये वाक्ये न० ।

अव्याहृतत्व न० अव्यवृहृतस्य भावः त्व । १ व्वाघाताभावे हेम
चन्द्रोक्ते २ वाक्यगुणभेदे च ते च गुणाः यथा "संस्कारवत्त्वमौ-
दार्यस्यपचारपरीतता । मेघनिघोषगाम्भीर्थ्यं प्रतिनादविधा-
यिता ॥ दन्निणत्व सुपनीतरागतं च महार्थता । अव्याहृत-
त्वं ह्येत्वं संशयानामसम्भवः ॥ निराकृतान्योत्तरत्वं हृद-
यङ्गमिताऽपि च । मिश्रः साकाङ्क्षाप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनि-
ष्टता ॥ अप्रकीर्णं प्रवृत्तत्वमसंज्ञाध्यान्यनिन्दिता । आभि-
जात्यमतिस्त्रिभूमधुरत्व" प्रशस्तता ॥ अममवेधितौदार्यं
धर्माधिप्रतिबहुता । कारकाद्यविपर्यासोविभ्रमसादिविशु-
क्तता ॥ चित्तकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता । अनेक
जातिवैचित्र्यसारीपितविशेषता ॥ सत्त्वप्रधानता वर्षपद
वाक्प्रविविक्तता । अव्युत्थितिरखेदित्वम्यच्चुलिंशच्च वा
गगुणाः" ॥

अव्युत्पन्न ति० वि+उद्+पद-क्त न०त० । ससुदायशब्दस्या-
वयवशोऽर्थबोधकताशक्तिः बुत्पत्तिः तच्छून्ये अवयवार्थभ्यन्त्ये
शब्दे, "उणादयोवुत्पन्नाः प्रातिपदिकम्" पा० ।
२ शब्दावयवार्थानभिन्ने अवैयाकरणे च ।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उद्+स्था-क्तिन् अभावे न०त० ।
उत्थानाभावे २ वाक्यगुणभेदे च अव्याहृतत्वशब्दे विवृतिः ।

अव्रण ति० नास्ति व्रणोऽस्य । १ व्रणभ्यन्त्ये व्रणश्च क्षतादि
"तत्वादौ दन्तपवनं दादाशङ्कुलमायतम् । कनिष्ठि-
कापरीणाहृष्टज्वप्रायतमव्रणम्" सुशु० २ नेत्ररोगभेदे
"यत् सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययस्यायजका
तथैव । चत्वार एतेऽभिहिते विकाराः कृष्णाश्रयाः
संघृतः पुरस्तात्" इति विभज्य, गल्लक्ष्मायुक्तं
सुशुते "सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुग-
शुशुक्तम् । विहायसीवाभदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं
वदन्ति" "अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलोभिषक्" सुशु० ।

अव्रत ति० नास्ति व्रतं विहितनियमो यस्य । शास्त्रविहित
नियमभ्यन्त्ये "अव्रतानाममन्त्राणां जातिभावोपजी-

विनाम् । नैषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारयेच्छि-
लाम्” मनुः ।

अत्रत्य त्रि० व्रताय हितम् यत् न०त० । व्रतकाले-
अनाचरणीयेऽन्तकथनादौ “अव्रतं वा वप्राहरति
तन्मिथ्या करोति व्रतम्” शत०त्रा० ।

अश्रु संहृतौ-वप्राप्तौ च स्वादि०आत्म० सक० वेत् । अश्रुते
आश्रित आष्ट आनशे । अश्रिता-अष्टा अच्यते-
अश्रिष्यते अश्रुवानः अष्टः वपुष्टिः समष्टिः “खं
प्राष्टप्रेत्यैरिव चानशेऽब्दः” भट्टिः “प्रतापस्तस्य
भानोश्च युगपद्यानशे दिशः” रघुः ।

अश्रु भोजने क्रमादि० पर०सक० सेट् । अश्राति आशीत् ।
आश्र । अश्रिता अश्रिष्यति । “त्राहं परञ्च नाश्रीयात्
प्राजापत्यं चरन् द्विजः, मनुः तदहं भक्त्युपहृतम-
श्राभि प्रयतात्मनः” गीता ।

अश्रुकुन पु० न० अप्राशस्ते न०त० । दुर्द्धि मित्ते अनिष्टरुचके
काकादिदर्शने । अश्रुकुम्भश्च द्विविधा औत्पातिकाः साधर-
णाः काकादिदर्शनादयोऽसाधारणाः । अमङ्गलशब्दे
३१७, १८ पृष्ठे विवरणम् “अपयाति सरोषया निरस्ते
कतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाच्छा । कलयन्निव सव्यथोऽ-
घतस्थेऽश्रुकुनेन स्वखितं” किलेतरणं” माघः । “सा-
हस्र नैवाश्रुकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः” नैष० ।

अश्रुत् त्रि० न०त० “समर्थभिन्ने ऽकार्थ्याक्षमे” २पूर्वोत्पन्न-
मशक्तं नियतं महदादिरुद्रस्यपर्यन्तम्” सा०का० ।

अश्रुत् स्त्री अभावे न०त० । १सामर्थ्याभावे “अमेण तद-
शक्त्या वा न गुणानामियत्तया” रघुः । २अपाठवे स्मृत्-
मतसिद्धे बुद्धेः ३ज्ञानजननासामर्थ्यभेदे च सा च “एष
प्रत्ययसर्गोविपर्ययोऽशक्तिरुष्टिसिद्ध्यास्त्वः” इति सामान्यत
उक्त्या “पञ्च विपर्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा” इति । अशक्तीर्विभज्य “एकादशेन्द्रिय
बधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरहिष्टा । सप्तदश बधा बुद्धेर्विपर्य-
यात् तृष्टिसिद्धीनाम्” सा०का० । “बाधियं, कुपिताऽन्वत्,
जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता, कौश्लपङ्गुत्वं क्लौव्योदा-
वर्त्तमन्दताः” । यथासंख्यं श्रीवादीनामिन्द्रियाणां
बधाः एतावत्येव तद्भेदका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे
भवति । तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति
रुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधि-
करण्यम् । तदेवमिन्द्रियबधद्वारेण बुद्धेरशक्तिस्तन्ना स्वरूप-
प्रोऽशक्तीराह सह बुद्धिवधैरिति । कति बुद्धेः स्वरूपतोबधा

इत्यत आह सप्तदश बधा बुद्धेः, कुतः ? विपर्ययानुष्टि-
सिद्धीनाम्, तृष्टयोनवधेति तद्विपर्ययास्तद्विरूपणात्त्रयधा
भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तद्विरूपणात्
अष्टौ भवन्तीति” सा०का० दर्शिता । व्याख्यातञ्चैतदस्मा-
भिः, “पूर्वाङ्गे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाठवस्यकराङ्गे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियानुकुल्यादन्नेऽभिनिवेश इति
भेदः । तत्र बाधियं” श्रोत्रगतं शब्दग्रहणापाठवम् ।
दृष्टितात्वगतं स्पर्शग्रहणापाठवम् । अन्धत्वं नेत्रगतं
रूपग्रहणापाठवम् । जडता रसनागतं रसग्रहणा-
पाठवम् । मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाठवम् । कौश्ल्यं
हस्तगतमादानापाठवम् । पङ्गुत्वं पादगतं चलना-
पाठवम् । क्लौव्यस्यस्यगतं मैथुनासामर्थ्यम् । उदावर्त्तः
अपानगतं विषोत्सर्गासामर्थ्यम् । मन्दता मनोगतं सुखा-
दिविषयग्रहणासामर्थ्यम् । एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां बधाः स्वस्व-
कर्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्भेदकत्वात् बुद्धेः स्वविषयाग्र-
हणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्या-
दि । ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तराङ्गे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः
सह मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्युः । तथा
च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति”

अश्रुकुम्भी स्त्री अश्रुते वप्राप्नोति अश-अच् अशा स्तुभ्राति
जलमाष्टणोति स्तुनुभ-बा०-ट्ट पृष्ठोऽसलोपः टित्त्वात्
डोप् कर्म० । अत्यकालेन जलवप्रापके जलोपरिजाते
(पाना) इति ख्याते ढणभेदे ।

अशक्य त्रि० न शक्यते शक-क्यप् न०त० । असाध्ये “अश-
क्यशङ्कव्यभिचारहेतुवाणो न वेदा यदि सन्तु के त्व” नैष० ।
अशङ्का स्त्री अभावे न०त० । १संशयाभावे २त्वासाभावे च
न०त० । ३तच्छून्ये त्रि० ।

अशङ्कित त्रि० शक्ति-क्त न०त० । १अभीते २सन्देहरहिते च ।
अशङ्कु पु० न शतयति शद-ख्यर्थे त्रुन् न०त० । १चन्द्रे
शब्दच० । विरोधे न०त० । शत्रुभिन्ने रमिते च ।

अश्रु न० पु० अश्रुते व्याप्नोति अश-ल्यु । १पीतसावहृत्त्वे
दन्यमधोऽप्ययमत्वाथै भावे ल्युट् । २व्याप्तौ, ३भोजने च
“सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्”
ति०त०सृ० । कर्मणि ल्युट् । ४भोज्ये अन्ने न०
“पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत्
प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः । पूजितं ह्यशनं नित्यं बल-
मूर्जञ्च यच्छति । अपूजितं च तद्भुक्तम्” मनुः । “एवं

प्रयत्नं कुर्वीत यानश्यासनाशनैः" मनुः "अशन-
पते ! अशनस्य नोर्देहि" शत० ब्रा० ।

अशनपर्णी स्त्री अशनस्य पीतशालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
(आराटो) इति ख्याते वृक्षभेदे सा हि पीतशालतल्पपर्णा ।
अशना स्त्री अशनमिच्छति-अशन+क्यच् क्तिप् । भोजने-
कायाम् । शसाद्यचि अशन इत्यादि । "अशनापिपासि
सौम्य ! विजानीहि" का० उ० ।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ ।
भोजनेच्छायाम् । "च्युताशनायः फलवद्भिर्मूल्या" भट्टिः
"अन्नाद्वा अशनाया निवर्त्तते पानात् पिपासा" शत०
ब्रा० । "अशनाययाशनाया हि ऋत्युस्तन्ननोऽकुरुत" वृ० उ० ।

अशनार्थित लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कार्त्तरि क्त ।
१ भोजनेच्छावति क्षुधिते । भावे क्त । २ भोजनेच्छायां न०

अशनार्थक लि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-उकञ्, उन्
स्वार्थे कन् वा । भोजनाभिलाषुके । "अन्नमेव तन्मध्यतो धीयते
ऽशनायुको यजमानो भवत्यशनायुकाः प्रजाः" ता० ब्रा० ।

अशनि पुं० स्त्री अशने ते संहन्ति अश-अनि । १ भेषोत्पन्ने
१ ज्योतिषि २ इन्द्रे "स्तनयित्नु रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः
कतमः स्तनयित्नु रशनिः" शत० ब्रा० । शतृषातको ३ अनुयाजे
"अशनिरेव प्रथमोऽनुयाज" इत्युपक्रमस्य "अशनि-
रिन्द्रोऽवहन्ति" शत० ब्रा० । ४ इन्द्रास्ते वज्रे, प्रस्तरवर्षिणि
५ उल्काविशेषे, इन्द्रियुति च । "अशनेरऋतस्य चोभयो-
र्वशिनश्चान्नुषराश्च योनयः कुमा० ७ अस्मौ ऽविद्युदग्नौ
"तमब्रवोदशनिरसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्द्रु-
पमभवद्विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्वन्यशनिरवधीदि-
त्याहुः" शत० ब्रा० । वज्रं च वृत्तासुरबधार्थमिन्द्रेण
दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्म्मणा कारितमिति
भाग० ईस्क० । "मघवन् ! याहि भद्रं द्यौदध्यञ्चष्टपि-
सप्तमम् । विद्याव्रततपःसारं गालं याचत सा चिरम् ।
स वा अधिगतो दध्यङ्ङन्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।
यद्वा अश्वविरोनाम तयोरमरतां व्यधात् । दध्य-
ङ्ङायर्ष्यं वस्त्रं भेद्यं मदात्मकम् । विश्वरूपाय-
यत् प्रादात्तथा यत्त्वमधास्ततः । युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां
धर्मोऽङ्गं स दास्यति" । ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्म्मविनि-
श्चितः । येन वृक्षशिरो हर्त्ता मत्तेज उपर्षितः" । इति
विष्णुनोक्तेनेन्द्रेण तथा कृते स आह "तथाभियाचितो
देवैर्ष्वपिरार्थवञ्चो महान् । सोदमान उवाचेदं
प्रहसन्निव भारत ! । अपि वृन्दारकायूषं न जानीत शरी-

रिणाम् । संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ।
जिजीविषुषां जीवानामात्मा प्रेङ्गहेक्षितः । कउत्सहेत
तं दातुं भिक्षमाण्याय जिष्णवे" इति दधीचोक्ते देवैः
पुनरुक्तम् यथा "किं तु तद्दुस्वयं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानु
कम्पिनाम् । भवद्विधानां महतां पुण्यस्योक्तैककर्मणाम् ।
नूनं स्वार्थपरोल्लोको न वेद परसङ्कटम् । यदि वेद न
याचेत नेति नाह यदीश्वरः । इत्युक्ते दधीचोक्तम् "धर्मं
वःश्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः । एष वः प्रियमात्मानं
दुस्वयं सन्त्यजाम्यहम् । योऽभुवेणात्मना नाथा ! न धर्मं
न यशः पुमान् । ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्वावरैरपि ।
एतावानव्ययोधर्मः पुण्यस्योक्तैरुपासितः । योभूतशोक-
हर्षाभ्यामात्मा शोचति ह्यधिति । अहो दैन्यमहोक्तं
पारक्यैः क्षणमद्गुरैः । यन्नोपकुर्व्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञाति-
विग्रहैः । श्रीवादरायणिरुवाच । "एवं कृतव्यवसितो
दध्यङ्ङायर्ष्यस्तनुम् । परे भगवति ब्रह्मन्ना-
त्मानं सन्नयन् जहौ । गतात्तासुमनोर्बुद्धिस्तत्त्वद्ग-
ध्वस्तवन्धनः । आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे-
क्षितम् । अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वक-
र्म्मणा । सुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्" ।
अशब्द लि० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य ।
१ शब्दहीने, वेदे २ वाचकशब्दवर्जिते प्रधाने "ईक्षतेर्ना
"शब्दमिति" शरीरकस्तत्त्वम् ३ शब्दादिगुणहीने ब्रह्मणि
च न० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" श्रुतिः

अशरीर लि० नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य । "प्रत्यग्विज्ञान
शिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेतिनेतिस्वरूपत्वाद्दश-
रीरो भवत्ययम्" इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १ परमा
त्मानं, २ शरीराभिमानस्युन्धे जीवन्मुक्ते "अशरीरं वा वसनं
प्रियाप्रिवे न स्पृशतः" इति श्रुतिः । ३ देहस्युन्धे ४ भीमां-
सकोक्ते देवे ५ ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरी-
रत्वम् "तदैकत बद्ध स्यां प्रजायेति श्रुत्या तस्मैक्षित्वत्वं यदुक्तं
तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानानुपपत्ते रित्याशङ्कापूर्वकं
शा० भा० तत् समर्थितं यथा "प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-
रादिसंबन्धमन्तरेषोक्षित्वत्वमनुपपन्नमिति न तन्नोद्यमवत-
रति सवितप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपमित्यत्वेन ज्ञान-
साधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः
शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारण-
हितस्येश्वरस्य । मन्त्रो चैतावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामना-
वरणज्ञानतां च दर्शयतः । "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समसाध्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैश्च अग्रते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति” “अप्राणिपादोजवनो प्रहीता पश्य यचक्षुः स ष्टयोत्कर्षः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति-वेत्ता तमाङ्गरप्र” पुरुषं महान्तमिति” च । ननु मास्ति तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणानोत्तरादन्यः संसारी । “नान्योऽतोऽस्ति दृष्टेति विज्ञातेति” श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैव स्यात् । अत्रोच्यते सत्यं नैवरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इत्यतएव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतशब्दप्रत्ययव्यवहारा लोकास्य दृष्टाश्च, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमित्याबुद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादि संघातोपाधिसंबन्धाविवेककृते च संसारिभेदमित्याबुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो-मिथ्याबुद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष-मोक्षितत्वसुपपन्नं संसारिणः भा०। जीवस्यापि अवास्त्विकं सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “शरीरे पति-तेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । नह्यत्रात्मनः शरीरात्माभि-मानलक्षणं मिथ्याज्ञानं सुक्ता अन्यतः सशरीरत्वं यत्र कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वा-दिति चावोचामः । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीर-त्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्मा-धर्मयोरात्मगतत्वासिद्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयो-स्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अन्यपरस्परै-वैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृ-त्वानुपपत्तेः । सच्चिदभिज्ञानेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृ-त्वमिति चेन्न धनदानाद्युपाजितभृत्यसंबन्धत्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः । नह्यत्रात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्या-भिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः” शा० भा० ।

अशरीरत्व न० अशरीरस्य भावः त्व । १ शरीरसम्बन्धराहित्ये २ भोक्ते च । यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा० । “अशरीरं भाव सन्नं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति प्रियाप्रियस्य गेन प्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्या-शरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्म-कार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अशरीरं

शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” “अप्राणो ह्यप्रमनाः शुभ्रः अस-ङ्गो ह्यप्रमं पुरुष” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवाहुर्वेदफल विन्नशयं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्” । अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धा-भावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति । अशरीरिन् त्वि० न शरीरो । १ देहमृत्युं ब्रह्मणि २ भीमांसकोक्ते देवमात्रे च । शरीरसुच्चारयित्वेनाख्यस्य इति न० त० । ३ शरीरेणानुचार्ये आकाशशब्दे । उभयत्र स्त्रियां ङीप् । “वागुवाचाशरीरिणी” भा० आ० प० । [मृत्युं त्वि० । अशर्मन् न० विरोधे न० त० । १ शर्मभिन्ने दुःखे न० ब० । २ सुख अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः । श्रुतीदृश्ये राजनि० । २ शाखा मृत्युं दृष्टमात्रे त्वि० । अशान्त त्वि० विरोधे न० त० । शान्तभिन्ने शमहीने “नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य-अशान्तस्य कुतः सुखम्” गीता । [त्वि० । अशान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ शमाभावे न० ब० । २ शममृत्युं अशान्त त्वि० न शास्ततः । अनित्ये अस्थिरे । अशासन त्वि० अभावे न० त० । १ शासनाभावे न० त० । २ शास-नमृत्युं । [वेदादिविरोधे नास्ति कागमादौ । अशास्त्र न० शास-करणे द्रुत् शास्त्रं वेदादि विरोधे न० त० । अशास्त्रीय त्वि० शास्त्रे विहितः ह्य न० त० । शास्त्राविहिते निषिद्धे । अशास्य त्वि० शास-बा० ख्यत् । शासितमशक्ये दुर्दान्ते । अशिक्षित त्वि० विरोधे न० त० । शिक्षामृत्युं गति-नैपुण्यमृत्युं ह्यादौ । अशित त्वि० अश-कर्म्मणि क्त । १ भक्षिते “आपएव तदशितं नयन्ते” “अन्नमशितं तेषां विधीयते” “तेजोऽशितं तेषां विधीयते” इति च ऋ० उ० । कर्त्तरि क्त । २ अश-नेन ह्यप्रे आशितङ्गवीनः भावे “क्त” ३ अशने न० । अशित पु० अश-संहृतौ इति । १ चोरे । भोजनादार्थात् कर्म्मणि इति । देवभक्ष्ये २ चरौ । अशितिल त्वि० विरोधे न० त० । शितिलभिन्ने दृढे । अशितपद त्वि० न श्लिपदः पदरोगभेदः वेदे ष्ट० लङोपः न० ब० । श्लिपदरोगमृत्युं । “शिवा देवीरशितपदा भवन्तु सर्वाः” ऋ० ७, ५०, ४ । अशिमिद त्वि० “शिमिर्वधकर्म्मा” निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा-क उप० स० । अहिंसके “सर्वां नद्यो अशिमिदं भवन्तु” ऋ० ७, ५०, ४ ।

अशिर पु० अश-इरच् । इराक्षसे २अग्नौ तस्य सर्वं भक्षत्वात्तथात्वम् । शमाक्षरे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्तथात्वम् । ईनार्थां स्त्री टाप् ।

अशिरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य । शकवन्ने २अग्न्युच्ये लि० ।

अशिरस्स्नान न० न शिरसा स्नानम् । शिरोमज्जनम्युच्ये स्नाने ।

अशिव न० विरोधे न० त० । शमङ्गलभिन्ने २तद्वति लि० । ३उघे च ५व० । ४अमङ्गलशब्दोक्तौ तत्सूचके लि० ।

अशिशिषा स्त्री अशिशिष्या अश-सन्-भावे अ । भोजने-च्छायाम् “दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषाऽतो व्यादातीति” का० उ० भा० ।

अशिशु पु० विरोधे न० त० । शिशुभिन्ने तरुणे “जातमातः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः” इति सूक्त्युक्तवयोऽनिक्रान्ते २नववर्षवयस्के च । नास्ति शिशुर्यस्य । शिशुशून्ये लि० । स्त्रियां ङीप् ङोके, वेदेऽपि क्वचित् “आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः” ऋ० ३, ५५, १६ । ‘नो मा कुत्वानो-महेभ्यो धेनवोऽगुः स्तनाभुजो अशिश्वीः’ ऋ० १, १२०, ८ ।

अशिशु लि० न० त० । उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृतं तस्मिन् । शिष्टः साधुः विरोधे न० त० । २असाधौ साधुत्वञ्च वेदार्थे विश्वासवत्त्वमिति दिनकरो ३तद्भिन्ने नास्ति के ४वर्षसङ्करकारके व्यभिचारवतित् “अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया” वार्त्ति० ।

अशिष्ट लि० अश्रुति अश-अच् अतिशयाने इडन् । शोक्तृ तमे २अग्नौ पु० तस्य सर्वभक्षकत्वात्तथात्वम् । “अशीत-मेत्त्वशिष्ठो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीत न० विरोधे न० त० । उष्णस्पर्शे २तद्वति लि० । शीतं हिमं तद्वाधा न० व० । हिमबाधाम्युच्ये लि० । “अशीतास्तरवोमाषे” नीतिः । [अशीतकिरणादयोऽप्यत्र ।

अशीतकर पु० अशीत उष्णः करो यस्य । उष्णांशौ सूच्ये

अशीतम पु० अश्रुति अश-बा० इति ततः तमप् वेदे दीर्घः ।

भोक्तृतमे अग्नौ “अशीतमेत्त्वशिष्ठो ह्यग्निः” शत० ब्रा० ।

अशीति स्त्री दशानामवयवं दशतिः दशकम् अष्टगुणितया दशतिः नि० अशीत्यादेशः । अष्टगुणिते दशके (आशी) १संख्याभेदे, २तत्सङ्ग्रहान्विते च । “अशीतिभागो षड्भिः स्थान्नामिमासि सबन्धके” या० सू० । अर्वागृहादशवर्षी-यादशीतेरुर्द्धमेव च” सूतिः अशीतिः परिमाणमस्य ठन् । अशीतिकः” तत्परिमिते लि० ।

अशीर्षिक लि० नास्ति शीर्षा यस्य प्रोह्यादि० ठन् । अशीर्ष-वति शमस्तकम्युच्ये २अग्न्युच्ये च ।

अशील न० विरोधे न० त० । इष्टशीले न० त० । शीलशून्ये लि० । अशुच् लि० नास्ति शुगस्य । शोकशून्ये ।

अशुचि लि० विरोधे न० त० । शौचशून्ये २अपवित्ते मूत्रादौ च । स्त्रियां ङीप् । “अशुच्यो नैव तास्तेन येन वैकारिकं हि तत्” शङ्खः । शुचितत्कालजीविनां कर्माधिकारित्वेनाशुचेः पर्युदस्तात्वम् “अशुचिद्रव्याणि च अशुद्धिगच्छे वक्ष्यन्ते” व्रतानामुपवासानां आह्लादीनाञ्च सङ्गमे । करोति यः चौरकर्म सोऽशुचिः सर्वकर्म्मसु” सूतिः “तिरात्मशुचिर्भवेत्” सूतिः । अशुचित्वं च वैदिककर्म्मनिर्हृतप्रयोजकोधर्मविशेषः तच्च कर्त्तृनिष्ठं द्रव्यनिष्ठञ्च । सूतकनिमित्तं दुष्टद्रव्यसंसर्गकृतञ्च कर्त्तृनिष्ठम् । द्रव्यनिष्ठन्तु वस्तुस्वभावकृतम् “यथा मलमूल-पुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि सूतम् । नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलं जलमाविशेदित्यादि सूक्त्युक्तं तत्संसर्ग-युतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमशुद्धिगच्छे वक्ष्यते । शुचिः शुभः । तद्भिन्ने ३लक्षणवर्षे पु० ४तद्वति लि० । स्त्रियां वा ङीप् । तस्य भावः अण् अशौचम् घञ् आशौच्यम् । अशुचिभावे न० “आशौच्यात् विप्रसृच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं च” सूतिः वा पूर्वपददृष्टिः अशौच्यमपि तत्रैव । अशुचौ भवः घञ् वा पूर्वपदः दीर्घ अ(आ)शौच्यः तद्भिन्ने लि० ।

अशुद्ध लि० विरोधे न० त० । शुद्धभिन्ने सदोषे २अपवित्ते च दोषञ्च नानाविधः व्याकरणादिलक्षणानुसारित्वे शब्दस्य दोषः शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्म्मणां दोषः यथा हिंसादेः पापजनकतया सदोषता । स्नानाद्यपनेयमत्तादेश्य सदोषता विवरणमशुद्धिगच्छे । “सर्वतीर्थेष्वपि स्नातो ह्यशुद्धः पुनरेव सः” सूतिः एतच्च मनःशुद्धिप्रयत्नार्थवादः ।

अशुद्धि स्त्री अभावे न० त० । शुद्धभावे दोषे न० त० । २शुद्धिशून्ये दुष्टे । तत्राशुद्धिस्तत्प्रतियोगितया शुद्धिश्च निरूपिता हेमाद्रौ आ० ख० । ततः सारांशः । अशुद्धिर्नाम कर्त्तृद्रव्यादेः स्वर्गनादानर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धिस्तदीयसंस्कारापादिता तच्चिदृष्टिः । शुद्धिमतएव सकल-कर्म्मपियोगयोग्यत्वम् “श्रीतं स्वात्तं” तथा कर्म्म कर्त्तव्य-मधिकारिणा । शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक् अज्ञानवितेन च” ब्रह्मा० पुरा० उक्तेः । अतो यथाशुद्धं शुचिना शुचि-भिरेव द्रव्यैराचरणीयम् । ते चोभे अपि शास्त्रैकगम्ये । नन्वत्र किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धैः शुद्धशुद्धोः, व्यवहरत्येव हि लोको जुगुप्सितमूलशुद्धीषादिसंख्येयं द्रव्य-मशुद्धिमिति प्रचालनाद्यपनीतगन्धञ्च शुद्धिमिति, सत्यमर्थं

लोकव्यवहारः क्वचिदेव जुगुप्सितस्त्वर्शोपहतएव द्रव्ये, न सर्वत्र । तत्रापि सामान्यतयासौ व्यवहारो न द्रव्यदे-
शकालावस्थादिभेदकतो, नवा शुद्धशुद्धितारतम्य विशेष-
कृतः । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धीः शास्त्रादेव
निश्चयः । यस्तु चण्डालादिस्वर्गादावपि विशेषतश्च लोक-
व्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमात्रित्यैव यागदानहोमा-
दिषु श्रेयःसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्म-
शास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थं स्यावगतिः ? सुतार्था-
पत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शयौर्षमासाभ्यां स्वर्गका-
मोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तर-
भाविवस्नेगसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्वसिद्धिः,
यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतया-
तनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्वसिद्धिः । तथा मूल-
पुरीषादिसंस्मृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रचालनप्रोक्षणादि
संस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधत-
दभ्यनुज्ञानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्धशुद्धिरूप
सिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्धशुद्धिसूत्रे नानं
सिद्धार्थेवादर्शमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं
कल्प्यते स्वर्गसाधनार्थानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति
नियमः कार्यार्थपरेणैव वेदेन भावप्रमिति “तद्भूतानां
क्रियार्थेन समान्नायः” इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि
विध्यैकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च
कर्मविधायके प्रागुक्तब्रह्माण्डवाक्ये अधिकांशविशेष-
णतया साधनविशेषणतया च शुद्धेः, अशुद्धेः पर्युदस्ततया
सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च
प्रचालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो
वेदमूलकल्पना । अतः शुद्धशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवा-
वगम्य । तदुक्तं “शुद्धशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्भिन्नायेते यथाश्रुति”
तदेवं वसा शुक्रमिथ्यादिभिरशुद्धिचर्चनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव
विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिविधीयते । अतोऽष्टकादिसूत्रि-
वत् वेदमूले एव शुद्धशुद्धिसूत्रो । शुद्धिचर्चनैश्चाशुद्धिराक्षि-
प्यते शुद्धिर्हि मूलाद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्कार-
रूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः श्रुद्धानाम्, न हि
सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले
शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं व्रीहिस्रोक्षयवत् प्रयोगकाले
संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं
वचनं विरुध्येत अतः सिद्धं शुद्धशुद्धीः शास्त्रगम्यत्वम् ।
तत्र शुद्धानां विधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या

आभ्यन्तरा च । यथा “अथातः शौचाध्यायं व्याख्या-
स्यामस्तद्विधिविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम
तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि
गम्यलेपस्नेहोपघातेऽङ्गिरनिष्टपुरुषस्पर्शने प्रोक्षणा-
क्षुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुत्पत्ता साधुता,
कर्म्मशौचमर्गहृतकर्म्मण्यता, शरीरशौचं ऋद्धिरङ्गिञ्च,
वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठुर्यवर्जनम्, मनसो मिथ्यासंकल्प-
प्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः
पर्युपासितम्” । “बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमनःशौचमर्हि-
सनम्” इति च उच्यते । “अङ्गिः शुध्यन्ति गात्राणि
बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अर्हिसया च भूतात्मा मनः सत्येन
शुध्यति” इति “कालोऽग्निर्भनसः शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनम्
अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं
तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च परि-
क्षाया यथाविधि । शौचज्ञः कुशलो धर्मो धर्मोऽस्तुः शौच
माचरेत्” इति च बौधायनः “अनिलानलसोमस्त्वर्थका-
ञ्जनरजतभस्मतोयताम्रैः, अजसुखवालिधिमयरजआद्यैः
स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयन्ति” हारी । “आत्मयाजिनां
शरीरस्याङ्गिर्द्विञ्च, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां,
सन्तानजानां मादृष्टकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रप्रतो-
पवासादिभिः” शङ्खलि । “ज्ञानं तपोऽग्निराहारो ऋणमयो
वार्युपाङ्गनम् वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्त्तृणि-
देहिनाम्” सर्वेषामेव शौचानामज्ञशौचं परं सूत्रम् ।
योऽङ्गे शुचिर्हि स शुचिर्न ऋद्धारि-शुचिः शुचिः ।
ज्ञान्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छ-
न्नपापाजयेन तपसा वेदवित्तमाः । शोध्यं शुध्यति
ऋत्तोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन
द्विजोत्तमाः । अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
मनुः “कालोऽग्निः कर्म्म ऋद्धारि मनोज्ञानं तपो
जलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः ।
अकार्यकारिणां दानम्” क्षेत्त्रस्य श्वरज्ञानात् विशुद्धिः प-
रमा मता” या० सू० “सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्र
यसंयमः । सर्वभूतदया शौचमङ्गिस्तु पञ्चमं मतम्” यमः
“गात्रं ऋद्धमसा शुध्येच्चित्तं भूतादृशंसनात् । विद्यया
तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनाहुतापेन
होमेन तपसैव च । ध्यानेन क्षेत्तवासेन दानेनेह
परिचयः । परापवादान्मरणं परस्त्रीषामदर्शनम् । एत
स्त्रीचं श्रौतश्रौतिर्जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अप्राशिवधमस्तेयं

शुचिन्त' पादहस्तयोः । अरंक्षेवः परस्त्रीणां शरीरं
 शौचमिष्यते" वृह० । "उच्छिद्योपघातेऽभ्युत्थानाच्छु चिर्वि-
 रणुत्वं संसृश्योन्मृज्याचस्य प्रयतोभवेत्" पैठी० । "प्राणि-
 नामय सर्वेषां मृद्भिर्द्विजैश्च कारयेत् । अत्यन्तोपहतानाञ्च
 शौचं नान्यत्" विष्णुः । "विण्मूत्रोत्सर्गशुद्धार्थं मृदायां
 देयमर्थवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादश
 स्तपि । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रविट् घ्राणकर्णविट् ।
 श्लेष्माश्च दूषिकामेदो द्वादशैते नृणां मलाः" मनुः । "तथा
 शरीरस्रोतोभ्यो मल निष्यन्दविस्त्रवः । अन्नादीनां प्रदेशश्च
 स्यादशुचिर्विशेषतः । प्रभूताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाञ्च
 शुचिर्भवेत् । स्वप्राङ्स्त्वविपर्यासात् क्षुताद्द्विपरिभ्रमात् ।
 उक्त्वा वाचमनाच्छुद्भिरेन्दतं क्रूरमेव वा । अपविद्धं धनुर्लक्ष्यं
 दृष्ट्वा वा अशुचिर्भवेत् । प्रलेपस्नेहगन्धानामशुचौ चापक-
 र्षणम् । शौचलक्षणमित्याहुर्मृदन्मोगोमयादिभिः । लेपे
 स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे च दूरतः । पश्चादाचमनञ्चैव
 शौचार्यं वक्ष्यते विधिः" देवलः । "दुष्टाभिशस्तपतित
 तिर्यग्धोवर्षोपहतानां संस्पर्शाञ्चास्यस्वेदतोयपूयशो-
 णितकृद्दिलालानिडीवितरेण कर्द्दमोच्छिद्यजलविण्मूत्रपुरी-
 षादिभिर्बाह्यशरीरोपघातिभिरुपपूताभिरद्विष्टं द्विजैश्च भस्म-
 गोमयौषधिमङ्गलाचारविधिप्रयुक्तैर्बाह्यशरीरोपघातात् पू-
 तोभवति" हारीतः । "चिताधूमसेवने सर्व्व" वर्णाः
 स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोगगतकण्ठे
 वमनविरोकयोश्च । प्रसक्तकर्म्मणि कृते च । शवं शव-
 स्पृशञ्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचारण्डालयूपांश्च । भक्ष्यवर्जं
 पञ्चनखशवं तदस्थि सस्नेहञ्च । सर्व्वेष्वेतेषु पूर्व्वं वस्त्रं
 नाप्रक्षालितं विभ्रयात् । रजस्वला चतुर्थेऽङ्गि स्नानाच्छु-
 द्धयति । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावद-
 ऽस्त्रीयाद्यावन्न शुद्धा । सर्वर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वा-
 ऽस्त्रीयात् । क्षुत्वा सुप्रा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा
 निधीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रस्य मूत्रपुरीषे कृत्वा
 पञ्चनखस्य सस्नेहास्थि स्पृष्ट्वा चाचामेत् । चाण्डाल-
 क्लेशसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रवाङ्गेषु च कार्याकर्-
 मलैः सुराभिर्वोपहतोमृत्तोयैस्सदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति ।
 अन्यतोपहतोमृत्तोयैस्सदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । वत्तोपहत-
 स्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च । वसा
 शुक्रमसृङ् मज्जामूत्रविट्कर्णविट् नखाः । श्लेष्माश्च दूषिका
 मेदोद्वादशैते नृणां मलाः । गौडी माध्वी च पैठी च
 विष्णोया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्व्वान् न पातव्या

द्विजातिभिः । माधूकमैत्रवं टाङ्गं कौलं खाञ्जूरपानसै।
 मृद्गीकारसमाध्वीके मरैयं नारिकेलजम् । अमेध्यानि
 दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यञ्चैव वैश्यञ्चस्पृष्टैतानि
 न दुष्यतः "ज्ञानं तपोग्निराहारोमृदमनोवार्थुपाङ्गनम् ।
 वायुःकर्मोर्कालौ च शुद्धिकर्तृषि देहिनाम्" विष्णुः ।
 "जहुं नामेः करो सुक्ता यदङ्गसुपहन्यते । तत्र
 स्नानमधस्तात्तु ज्वालनेनैव शुध्यति । इन्द्रियेषुप्रविष्टं
 स्यादमेध्यं यदि कर्द्दचित् । सुखेऽपि संसृष्ट्यमानं तत्र
 स्नानं विशोधनम्" अङ्गि० । "रथ्या कर्द्दमतोयेन षीव-
 नाद्येन वा तथा । नाभेरुद्धं नरः स्पृष्ट्वा सद्यः स्नानेन
 शुध्यति" शङ्खः । "स कर्द्देषु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् ।
 जङ्गाभ्यां मृत्तिकास्तिष्ठः पट्ट्यां च द्विगुणाः सृताः"
 यमः । "दिवाकीर्त्तिसुदक्यां च सूतिकां पतितं तथा ।
 शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचस्य
 प्रयतोनित्यं जपेदशुचिदर्शनात् । सौर्यान्मन्वान्
 यथोत्साहं पावमानोश्च शक्तितः । नारं स्पृष्ट्वास्थि
 सस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । आचस्यैव तु निःस्नेहं गां
 स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् । वान्तोविरैकी क्षुत्वा च घृतप्राश-
 नमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वाञ्च स्नानं मैथुनिनः सृतम्"
 मनुः । मैथुनिनः स्नामृत्तौ गर्भशङ्कायामेव "अन्तौ
 तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्" शातातपोक्तेः ।
 "अजीर्णेषुऽभ्यादिते वान्ते प्रसक्तकर्म्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने
 दुर्जनस्यर्षे स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव श्वाकेन
 मृतनिर्हारकेण वा । स्पृष्ट्वास्तु कुर्वीत सचनं स्नावनं
 जलैः" मनुः । "दुःस्वप्नेदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्म्मणि ।
 मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं स्तिका-
 मन्यं शवं स्पृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सचेलं क्षुत्वाग्निं
 घृतं प्राश्य विशुध्यति । शवस्पृशं दिवाकीर्त्तिं चितायूपं
 रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा प्रमादतोविप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति"
 वृह० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्" या० स्मृ० । उदक्या-
 दिस्पृष्टैः स्पृष्टः स्नायात् हेमा० । "चण्डालं पतितं व्यङ्ग
 सुन्दत्तं शवमन्यजम् । सूतकं मृत्तिकां नारीं रजसा
 च परिश्रुताम् । शुकुक्षुटवराहांश्च पाम्यान् संसृश्य
 मानवः । सचेलं सशरः स्नातः तदानीमेव शुध्यति ।
 वृद्धशाता० । "श्वपाकं पतितं व्यङ्गसुन्दत्तं शवहारकम् ।
 मृतकमित्यादिं शातातपवत्" परा० । "अशुद्धान् स्वयमेवैतान
 शुद्धश्च यदा स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन" "उपस्पृश्या-
 शुचिस्पृष्टं ततोयमपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन

प्रलयाचम्य शुध्यति" इति च देवलः। "भानुपास्थि
वसाविषामार्त्तं वं मूत्रेरेतसी । मज्जानं शोणितं वापि
परस्य यदि संसृशेत् । स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स
शुचिर्भवेत् । तान्येव स्नानं संसृश्य पूतःस्नात् परिमार्ज्ज
नात्" देव० । "चैत्यदक्षस्वितिर्युपस्रण्डालः सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मणः सृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्" । परा० ।
"श्वपचर्मापिकप्रेतहृत्कारकशवानि संसृष्टस्य देवीराप इत्यभि-
मन्त्रितैर्जलैः स्नातः पूतोभवत्यजीर्णवान्ने प्रसमु-
कर्म्मणि पशुदिवामैथुने च" हारोतः "अथ सांस्-
शिकं व्याख्यास्यामः "चण्डालप्रस्रगानमृतहृत्कारकज-
स्रलास्रतिकाः संसृश्याऽनुदितेऽस्तमिते स्नान्दित्वा चाशु-
स्नान्दित्वास्नान्दने कर्म्मक्रोशने धित्याहरणे यूपसंसृशने"
इत्युपक्रम्य "सचेलं स्नात्वा पुनर्मानो जपेत्" कश्य० । "श्वानं
श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं यूपं
चितिं चितिकाष्ठं समद्यभाण्डं सल्लेहं भानुपास्थि
श्वसृशं रजस्रलां महापातकिनं शवं सृष्ट्वा सचेल-
वासा अम्भोजवगाह्रीत्तीर्थ्याग्निहृत्पसृशेत्" च्यव०
"शुना प्रातावलीदस्य नखैर्विदलितस्य वा । अङ्गिः प्रचालनं
प्रोक्तमग्निना चोपधूननम्" शाता० । अशुचिं संसृशेद्यस्तु
एकएव स दुष्यति । तं सृष्ट्वा न्यो न दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं
विधिः" दृक्कथा० । "यस्य संसृशं आचमनमात्रं सोऽत्वाशुचिः"
हेमा० । "श्वराहृत्खराहृत्पान् हृत्कगोमायुवानरान् ।
काककुटुम्भंश्च सृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव० ।
"भासवानरमार्जारखरोट्टाणां शुनां तथा । शूकराणाम-
भेष्यस्य संसृशं स्नानं सचेलकम्" व्यासः "पण्ड्रकं कुकुटं
काकं श्वश्रमालशिवारुकान् । चितियूपप्रस्रगानानि विड्-
वराहखराशुचीन् । अवकीर्णमन्त्र्यं च सृष्ट्वा स्नानं
विधीयते" हारी० । "अभोज्यस्रतिकापण्ड्रमार्जाराशुश-
कुकुटान् । पतितविड्वाण्डालं मृतहृत्कारंश्च धर्म्मवित् ।
संसृशन् शुध्यति स्नानात्" मार्क० पु० । "बौद्धान् पाशुपतान्
जैनान् लौकायतिककार्पिकान् । विकर्म्मस्थान् द्विजः सृष्ट्वा
सचेलोजलमाविशेत् । कापालिकांस्तु संसृश्य प्राणायामो-
ऽधिको मतः" षट्त्वि० । "शैवान् पाशुपतान्
सृष्ट्वा लौकायतिकनास्तिकान् । विकर्म्मस्थान् द्विजान्
शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्" ब्रह्मा० परा०
"शूद्रोच्छिष्टं द्विजः सृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव च ।
शुचिरप्यवगाहैरेव सचेलं स्नानमाचरेत्" ऋग० । "सृष्ट्वा
देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्" संव० । "रजकश्चर्म्म

दञ्चैव ब्राह्मणोपजीविनी । निर्णेजकः शोण्डिकश्च
नटः शैलपकस्तथा । सुखेभगस्तथा श्वा च वनिता सर्व-
वर्णगा ! चक्री ध्वजी व्याधयाजी" इत्युपक्रम्य "एभिर्यदङ्गं
संसृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु । तोयेन चालनं कृत्वा
आचान्ताः प्रयता मताः" शाता० । "उड्ङ्गं नाभेः करौ-
स्रह्णा यदङ्गं सृष्ट्यते खगः । स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं
प्रक्षाल्य शुध्यति" जा० ० । "नीली नीलीविकारं च मा-
नुषास्थीन्यपि द्विजः । चण्डालपतितच्छायां सृष्ट्वा स्नानं
समाचरेत्" संव० "सृष्ट्वा सद्रस्यनिर्म्माल्यं सवासा आशुतः
शुचिः" स्कन्द० पु० "अदस्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि
मैथुनम् । कृत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीमिश्र मार्जयेत्"
शाश्यायनिः । "रजस्रपरेते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्रला"
अङ्गि० "रजस्रला चतुर्थेऽङ्के स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात्"
शङ्खः "शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽङ्के स्नाता नारी रजस्रला । दैवे
कर्म्मणि पित्रे च पञ्चमेऽङ्के शुध्यति" अङ्गि० । "रोगेण
यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं तु प्रवर्त्तते । अशुच्यो नैव तास्तेन
येन वैकारिकं हि तत्" शङ्ख० "अकाले यद्भवेत् स्त्रीणाम्
रक्तमाङ्गर्म्मनीषिणः । काले तु तद्रजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव
साऽशुचिः" ऋग० । एवमन्यान्यपि तद्बोधकान्यनुसन्धेया-
नि । शुचितत्कालजीविनः कर्म्मधिकारित्वेन शुद्धेः कर्त्तृ-
विशेषणतया कर्म्मङ्गत्वमशुद्धेश्च तदधिकारित्वाभावः एवं
तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्म्मधिकाराज्ञानङ्गत्वे निरू-
पिते । इदानीं द्रव्याणामपि कर्म्मङ्गतया द्रव्य-
गतशुद्धशुद्धी निरूप्येते तत्र कालरूपद्रव्यस्याशुद्धिः
३६ पृष्ठे अकालशब्दे उक्तमाया । पर्युदस्तकालानां तु
कर्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम् । "रात्रौ आङ्गं न कुर्वीत"
"आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्येत्" राक्षसी
नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मसु" इत्यादौ तत्तत्-
कर्म्मणां तदितरकाले कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषा-
मशुद्धत्वमपि तेन सन्ध्यावन्दनादेः सन्ध्यारात्रयोः कर्त्त-
व्यताविधायकं "पश्चिमां तु समासीनोयावत्तारकद-
र्शनमित्यादि" "दिवोदितं यत् कर्म्मैत्युक्तस्य शर्वेयाः प्रथमे
यामे तत् कुर्वीताविचारयन्तित्यादि" च शास्त्रं
सार्धकम् । अपरद्रव्यगतं शुद्धशुद्धी तावदिदानीं निरू-
प्येते । तत्रादौ द्रव्यशुद्धशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकसुच्यते ।
"शरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्धदपहृतं तदत्यन्तोपहतम् । अत्य-
न्तोपहतं सर्वलौहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुध्येत्" सविमय
मन्त्रमयमजं च सप्ररात्रं महीनिस्त्रनेन शुध्येत् दला-

स्थिभवं स'तन्त्रणेन, दारवं ऋणयञ्च जह्यात् । अत्यन्तो-
पहतस्य प्रक्षालितस्य त्रिरवद्य तच्छिन्दात्" विष्णुः
“अत्यन्तोपहतानां सर्व्वतैजसानामग्निना शौचं ऋणयच-
र्षणां त्यागः, तन्मात्रच्छेदमित्येके धारणं हि नववाससां
शौचमित्याचार्याः तस्मात् सर्व्ववाससामाज्ञावनादेव
शुद्धिः” हारी० “तैजसानां कुणपरेतोमूलपुरीषो-
पहतानामावर्त्तनसङ्घे खनं भस्मना त्रिःसप्तकत्वः परिमार्जन
मुच्छेदनं वा” शङ्खलि० “मूलपुरीषाष्टककुणपस्पृष्टानां
तैजसानां पात्राणां पृथ्वीज्ञानानुन्यतमेन त्रिःसप्तकत्वः
परिमार्जनम्” “शौमाणि वासांसि तेषामलाभे कार्पांसिका
न्योर्स्त्रिकानि भवन्ति मूलपुरीषलोहितरेतःप्रच्युत्पहतानां
ऋदाङ्गिः प्रक्षालनं वासोवदूर्खावत्कलानां, वत्कलवत्
कृष्णाजिनानाम्” इति च बौधा० “मद्यैर्मूलपुरीषैश्च क्लेश
भिरशुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुध्यते पुनःपाकेन ऋणम-
यम् । एतैरेव यदा स्पृष्टं ताम्रसौवर्णं राजतम् । शुध्यत्या-
वर्त्तितं पश्चादन्यथा केवलाम्भसा” शङ्खत्रिशिकारश्यापः
“अलावुदारुपात्राणां वैदलानां तथैव च । अत्यन्तोपहता-
नाञ्च परिखागो विधीयते । अत्र मूलपुरीषाभ्यां रेतसा
रुधिरेश्च । चेत् यदुपहन्यते पुनः प्रक्षालयेत्, तत् ।
यद्यम्भसा न शुध्येत्, वस्त्रं वोपहतं दृढम् । केदनं तस्य
दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते । ऋत्तिकाञ्जारपातेन अशुद्धं
तत् परित्यजेत्” यमः । “वस्त्रवैदलचर्माद्ये शुद्धिः प्रक्षालनं
स्युतम् । अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छिन्वात्मशुद्धये”
उह० । “दूषितं वर्जितं दूष्यं कश्मलं” चेति
लिङ्गिनाम् । चतुर्विधमभ्येद्यं च सर्व्वं व्याख्यास्यते पुनः ।
शुच्ययशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते । अभक्ष्यभोज्यपेयानि
वर्जितानि हि वक्ष्यति । न्यङ्कुः पतितचण्डालौ याम
शुकरकुक्कुटौ । आ च नित्यं विवर्ज्याः सुः षड्भेते धर्मतः
समाः । सद्रणः स्रुतको स्रुती मत्तोन्मत्तौ रजस्वला ।
ऋतवभ्यु रशुद्धश्च वर्ज्यान्वटौ स्वकालतः । स्वेदाशुविन्द्वः
फेनोनिरस्तं नखरोम च । आद्रचर्म त्वग्लितद् दूष्यमाह
द्विजातयः । मानुषास्त्रिकफोविशारेतोमूलाचर्षवानि
च । कुणपः पूयमित्येतत् कश्मलं चेत्युदाहृतम् । दूषिते
प्रोक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः । दूष्ये मार्जन-
सस्कारैः कश्मले सर्व्वथा भवेत्” देवलः । अथभूमि शुद्ध-
शुद्धापावादि । ‘प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र
मातृषः । चण्डालैरुपितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवः ।
विष्मूले चाङ्घ्रिते यत्र कुणपोयत्र दृश्यते । एवं कल्मश

भ्यिष्टा भूरभेध्येति लक्ष्यते । त्रिकीटपदक्षेपैर्दूषिता
यत्र भेदिनी । तत्रयथा कर्षणैः क्षिप्त्वा वान्मैर्वा दूष्यतं
व्रजेत् । नखदन्तनूजत्वकृतपपांशुरजोमलैः । भस्मपङ्क
दृष्टैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् । पङ्कधा वा चतुर्धा
वा भूरभेध्या विशुध्यति । दूष्या द्विधा त्रिधा वापि
शुध्यते मलिनैकधा । दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्जन्यवर्षणं चेति शौचं पञ्चविधं स्युतम्” देव० । तस्मा घनी-
भूतक्षेपे “समार्जनेनाङ्गनेन सेकेनोत्तिखनेन च । गवां च प-
रिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः” मनुः । “खननात् पू-
षाहाहाङ्गे पनादभिघर्षणात् । गोभिराक्रमणात् कालाङ्गुभिः
शुध्यति सप्तभिः” यमः । “घनाया भूमेरुपघाते उपलेपनम्
सुषिरायाः कर्षणम् आच्छन्नाया मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम्
चतुर्भिः शुध्यते भूमिः गोभिराक्रमणात् खननाद्दहना-
दभिघर्षणात् पञ्चमाङ्गे पनात्” बौधा० “कर्षणमुपलेपन-
मङ्गिरभ्युक्ष्यं कालोदाहश्च भूमिः” शङ्खलि० शुद्धिरिति शेषः ।
“खननात् पूषाहाहाङ्गे पनादभिघर्षणात् । गोभिराक्र-
मणात् कालात् भूमिरेभ्यो विशुध्यति” हारी० । “मार्जनीपा-
ङ्गनैर्वैश्वं प्रोक्षणेन च पुस्तकम् । मार्जनेनाङ्गनेनापि सेके-
नोत्तिखनेन च । दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्”
विष्णुः “गोचर्म मातमव्विन्दुर्गोः (भूमेः) शोधयति
पातितः समूहसमूहं वा यत्र लेपो न दृश्यते” बौधा०
ऋतौ वर्णादिशेषे कालभेदः । अशुद्रपतिताद्यान्या ऋता-
श्चेद् द्विजमन्दिरे । शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं
यथा । दशरात्राच्छुनि प्रेते मासात् शूद्रे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहे अन्ये मासचतुष्टयात् । अत्यन्ते वर्ज-
येद्गोहमित्येवं मरुतब्रवीत्” इ० मनुः । अत्यन्तः श्वपाकः ।
द्विजस्य मरणे वैश्वविशुध्यति दिनत्रयात् । दिनैकेन बहि-
र्भूमि रग्निक्षेपप्रलेपनैः” यमः । यथोक्तकालानन्तरं कर्त्तव्यमाह
संवर्त्तः ऋहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिते । प्रोत्सार्य
ऋणस्यं पात्रं सिद्धमन्त्रं तथैव च । ऋहादपास्य तत्सर्वं
गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्याथ आगेनाप्रापये-
द्दुधः । ब्राह्मणैर्मन्त्रपतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः । सर्व्व-
मभ्युक्षयेद्देवस्य ततः शुध्यत्यसंशयः । “दाहवदस्य
भूम्योरावपनं च भूमेः” गौत० “मार्जनाद्देवसानां शुद्धिः”
द्विजेः शुद्धिस्तु सप्तभिः” शङ्खः । अशुद्रापवादः “ब्राह्मणावसथे
भूमिर्देवागारे तथैवच । मेध्या चैव सदा मन्ये गवां गोधे
च वा भवेत्” यमः । “रथ्याकर्हमतोयानि नावः पन्थासृ-
थानि च । स्पर्शानाञ्च प्रदुष्यन्ति पक्वेष्वरचितानि च” परा०

रथ्याकईमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यैश्च वायसैः । मरुताङ्गेण शुध्यन्ति पक्के एरचितानि च । तथैभिसु विशुध्यन्ति सूर्यसो मांशुमारुतैः” विष्णुः । अथ ऋत्तिकाशुद्धिः “वल्मीकादुत्कराह्णे पाञ्जलाध्वपथिद्वययोः । कृतशैवावशि-
 टाश्च न ग्राह्याः सप्त ऋत्तिकाः । शुचिदेशे च संप्राह्याः शर्कराभ्रसादिवर्जिताः” शाता० । अथ पक्कान्नादिशुद्धिरुद्धि-
 पायाः । “केशकीटक्षुतघ्रातं वायसोपहृतञ्च यत् क्लीवाभि-
 गस्तपतितैः स्रुतिकोदक्यनास्त्रिकैः । दूष्यं वा स्याद्यद्वं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीत विशुद्धितः । भस्मना वापि संस्पर्श्य संस्पर्श्य बोलमुखेन च । सुवर्षरजताभ्यां च भोज्यं घ्रातमजेन वा” । घृतं सपायसं क्षीरं तथैवेत्तरसो शुद्धः । शूद्रभागण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति” शाता० । “त्वक्केशकीटरोमनखास्तुपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डान्छुद्धृत्याङ्गिरभ्युक्ष्य भस्मनावकार्याभि-
 घाथ्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तम् ओं भूर्भुवः स्वरित्यपरि परिशीध्य च पुनरेवोपयुञ्जीत” बौधा० । “मस्र-
 रमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्” यमः । “माषाराजमा-
 षाः” हेमा० । पर्युषितभोजनविधानमापद्विषयम् । “शुक्लानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन । चालयित्वा तु निर्दोषाख्यापद्धर्मगतो यदा” तस्यैव वचनान्तरात् “मत्तिकाकेशमन्त्रेषु पतितं यदि दृश्यते । मूषिकस्य पुरीषं वा क्षुतं यद्वावधूतम् । भस्मनास्पृश्य वाञ्छीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा” यमः । क्षुतेनाक्रान्तमवक्षुतम् अवधूतं वस्त्रेण । “अवक्षुतं काकपतङ्गकीटैरुदक्यथा वा पतितैश्च दृष्टम् । अलातभस्मास्तु हिरण्यकागैः संस्पृष्ट-
 मन्नं मनुराह भोज्यम्” यमः । अस्यापवाद्ः “मत्तिका मशका दंशा घृणा सूक्ष्मपिपीलिका।आमिषामेध्यसेवी च नैते कीटा निरुगतः । यमः “पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं केशकीटैश्च ऋत्प्रक्षेपेण शुध्यति” मनुः । गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमत्तिकाकोटदूषिते । सलिलं भस्म ऋत्तारि प्रक्षेप्यं विशुद्धये । अत्र मत्तिका विषमत्तिका ‘केशकीटक्षुतनिधीवितं वचोऽभिहतं अभिराघ्रातं प्रोक्षितं यच्च पर्युषितम् पुनः सिद्धं । चण्डालेनावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत् हिरण्योद-
 कस्य गांत्” सुमन्तुः “आकरजानां त्वभ्यवहरणीयानां घृते-
 नाभिघारितानां शुद्धिः पुनःपचनमेव स्नेहानां, स्नेह-
 वद्रसानां, संहतानामङ्गिः प्रोक्ष्यमतिद्रवाणामुत्पवनम्, शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः परिप्लावितानां, दोषाणां

ततस्यागः” शङ्खलि० । “परोक्षमन्नं संस्कृत्य अग्नार्वा ध
 श्रित्याङ्गिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रम्” आप० । “अनिष्टगन्धोप-
 प्राणशुष्यणदर्शन केशकीटपिपीलिकाभिरन्नाद्योपघाते काञ्चन
 रजतवैदूर्यं प्रवालगोबालाजिनदर्माणामेकतमेनाङ्गिः सं-
 स्पृष्टेन मन्त्रप्रोक्ष्यं पर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं
 भवति वह्न्योपघाते ब्राह्मणमत्या तदन्तरमपनीय अजमव-
 प्राप्य पूतं भवति त्यागोरसमयानाम्” हारी० । सिद्ध
 हविषां महतां श्वायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशपिण्डसुद्धृत्य
 “पवमानः सुवर्जन” इत्यनुवाकेनाभ्युक्ष्यं मधूदके पयो-
 विकारे च पात्वान्तरनयने शुद्धिः एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्ट
 समन्वारब्धेतूदकेऽवधायोपयोजयेत्” बौधा० । उच्छिष्टसम-
 न्वारब्धे उच्छिष्टसंस्पृष्टे” हेमा० । पयोदधिविकारादि
 शुचि पात्वान्तरे स्थितम् । पावभोत्पवनाभ्यां च पर्यग्निक-
 रणेन च” लौगा० । “पवनं वस्त्रादिना गालनम्
 उत्पवनं दर्भपवित्त्वेण ‘सवितृष्ट्वाप्रसव उत्पुनामि’ इत्यनेन
 मन्त्रेण संस्करणम् । “आमसांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फल-
 सन्धवाः । न्हेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्पृताः”
 यमः “अपणं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च । भाण्डा-
 नि प्लावयेदङ्गिः शाकमूलफलानि च । सिद्धमन्नं तथा
 सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च । एतेषामवलीङ्गानां तैजसी
 शुद्धिरिष्यते काकभाजारिनकुलसर्पमूषिकपक्षिभिः ।
 संस्कृतं तु यदाह्यमवलिह्रेत् केनचित् । सुवर्षवर्ष
 तामोष्णैर्गोबालै रजतेन वा । स्पृष्टमेकतमेनापि भोज्यं
 घ्रातमजेन वा” शङ्ख० । तैजसी शुद्धिः पर्यग्निकरणम् ।
 इयं शुद्धिः केशादिकं दूषकसुद्धृत्य कार्या” हेमा० ।
 “घृतदधिपयस्तक्राणामाकरस्थितानामदोषः” ङुः “आ-
 धारदोषे तु नयेत् पात्वात् पात्वान्तरं द्रवम् ।
 घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेत्तरसं शुद्धम्” द्रव-
 द्रव्याणि भूरीणि परिप्लाव्यानि वाग्भसा । शस्यानि
 व्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च । त्यक्त्वा तु दूषितं भाग
 माप्लाव्याथ जलेन च । ब्रह्मा० पु० । “द्रोणादभ्यधिकं सिद्ध
 मन्नसुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्यभि
 मन्त्रितं सुवर्षांश्चः क्षिपेत् वस्तस्य च दर्शयेदग्नेः” । विष्णुः ।
 “शृतं द्रोणाधिकं चान्नं श्वाकैरुपघातितम् । न त्याज्यं
 तस्य शुद्धार्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । कर्त्तव्यं वचनं तेषा-
 मन्नसंस्कारकर्म्मणि” “द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्मशास्त्रेषु
 पथते । श्वाकैरवशीर्णं तु द्रोणाद्यं न विस्पर्जयेत् । पास
 सुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाक्षितं भवेत् । सुवर्षोदकेनाभ्युक्ष्य

सर्वत्र शुद्धता न पुनर्भवेत् । तस्माच्छुद्धं तु कर्मख्यं शुची-
त्वाद्धर्मनीधिषः । निर्मलं संस्कृतं द्रव्यं क्रियाहं पूतमुच्यते ।
वसतिश्चमसोयानं वाहनं साधनान्मु च । क्षुरी नौरासनं
चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । शिशवश्च स्वयंशुद्धा
योषितश्चानृतौ तथा । ब्रह्महत्या हि नारीणाश्चत-
काले न संस्पृशेत् । आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिह-
निर्णयः । भस्म क्षौद्रं सुवस्त्रं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ।
अपामार्गशभीकाशाः पद्ममामलकं मणिः । माल्यानि
सर्वेषां दूर्वाः सदा भद्राः प्रियङ्गवः । अक्षतारोचनालजा
हरिद्राचन्दना यवाः । पलाशखदिराश्चल्लस्यतीक्ष्णधातकी-
तकी । एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्यकव्ययोः ।
योक्तिकानि मलजानि शोधनानि च देहिनाम् ।
तेष्वापोगोशकन्मृच्च पवित्राणि विशेषतः । सर्वांशौच
विशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा । अक्षरमूलैः समिद्धोऽग्नि-
र्दुर्मेतुष्यैरदूषितः । सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोध-
नाय सः । द्रव्याणामग्निदग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते ।
ज्वालाभिस्तृपात्वाणां शुचित्वं नियतं भवेत् । अग्ने-
र्दृषलसक्तस्य यद्दृष्यं नाख्यनापदि । श्रपाको दृषलाभस्तु
ब्राह्मणोऽग्निरनाहितः । चण्डालान्नेरभेध्याग्नेः स्त-
कान्नेश्च कर्हचिन् । पतितान्नेश्चितान्नेश्च न शिष्टैर्षह्यं
स्मृतम् । गोशकच्छुद्धदेशस्था प्रसयानाद्यचिता शिवा ।
अपाम्ना स्तद्भवेच्छुद्धा स्तच्छणा विष्णुमूलवर्जिता । ऊर्ध्वं नामे-
द्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः देवलः । “ऊर्ध्वं वै
पुरषस्य नामेमेध्यमर्वाचीनमभेध्यमिति” श्रुतिः । “अजाश्वं
सुखतोमेध्यं न गौर्न नरजा मलाः” विष्णुः ऊर्ध्वं नामे-
पुरषो गौर्मेध्यः पृष्ठे समन्तादश्वः स्त्रियः सर्वतो हृदय-
माशामशुचि” उच्यते । “मेध्या रक्षोगता नारी स्त्री सुखे
शुचिचारिणी । स्पर्शने तु न दुष्यन्ति वातो गन्धोरसः
स्त्रियः । स्त्रीणां सुखरसश्चैव गन्धोनिश्वास एव च । सु-
खतो गौरमेध्यास्तान् मेध्योऽजोसुखतः स्तुतः । पृष्ठतो गौर्गजः
स्तन्ध्वे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा । दृष्ट्यां मूलपुरीषे तु अमे-
ध्ये मल एव च । गोपुरीषं तु मूलं च नित्यं मेध्यमिति
स्थितिः । यमः “पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य सुखं
शुचि । गत्रां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् ।
रोमोद्भेदे शशी भुङ्क्ते गन्धर्वाः कुचदर्शने । अनलस्तु
रजोभुङ्क्ते स्त्रियोमेध्यास्तु नान्यथा । बलात्कारोपभुक्ता
वा चौरहस्तगतापि वा । स्वयं वा प्रतिपन्ना वा
श्रवणा विप्रमादिता । अत्यन्तदूषितापि स्त्री न परित्या-

मर्हति । सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणां तु विशेषतः ।
स्त्रियः पवित्रमनुलं नैता दुष्यन्ति कर्हचिन् । मासिमास
रजस्तासां दुष्यन्तान्यपकर्षति । शीघ्रः शौचं ददौ स्त्रीणां
गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्ष्यं मेध्या वै-
योषितो हृतः” । ज्योतिषोक्तम् खराश्वमेक्षया इष्टसक्ये
अनिष्टस्थानस्य रव्यादिकृतयानिष्टरूचनमपि अशुद्धिः
ज्योतिषोक्तनञः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरतायाः
सर्वनिवन्मृभिर्व्यवस्थापनात् तत्र निषिद्धकालस्य न केवलं
रात्र्यादिकालादिवत् पर्युदक्षता किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध-
परतया अनिष्टविशेषरूचकतापि तेन तत्र तत्र अनि-
षिद्धकालस्याशुद्धता । अतएव गोचराशुद्धिः कालाशुद्धि-
रिति च व्यवह्रियते” तथाच ज्योतिषोक्तदिशा तत्तत्-
कालानां तत्तत्कर्मकरणाद्योभ्यताप्रयोजकतया शुक्रा-
स्तादिकालस्याशुद्धता सा च अकालशब्दे उक्तप्राया । “र-
विशुद्धौ यद्दृश्यं रविशुद्धौ व्रतोद्वाहौ” इत्युक्तेः गो-
चरे शुभस्थानस्थितौ रव्यादीनां शुद्धिस्तद्दृष्टी परीत्ये अशुद्धिः
एवं वर्षर्तुभासदिवसानामप्यशुद्धिः सा च कन्यकानां
दशवर्षाभ्यन्तरे एव विवेचनीया नातः परम् । “यद्दृश्यं
सद्दृश्यं शुद्धिर्मासस्तुर्दिवसानाम् । अर्वाग्दशवर्षेभ्यः
प्रवदन्ति कन्यकानां” इत्युक्तेः ।

अशुभ न० विरोधे न० त० । १ अमङ्गले “यः सर्वानानिष्टेह-
स्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्” गीता । २ तत्सूचके रव्यादिपा-
पपक्षे “अशुभे दण्डसंयोगे वेधश्चेत्तेन लभ्यते” ज्योति०
अशुभसूचका अमङ्गलसूचकास्ते च साधारणा असाधारणाश्च
अमङ्गलशब्दे ३१६ पृष्ठादौ दर्शिताः अन्येऽपि अशुभ-
योगा अरिष्टाध्यायोक्ताः असाधारणा वेदित्वाः । ३ अप-
वित्ते च न० ब० । ४ शुभाभाववति ति० । ५ ब० । ५ पापे न० ।
अशुभं पु० विरोधे न० त० । १ शुभभिन्ने कण्ठे २ तद्युक्ते ति० ।
अशुभं ति० न शुष्यति शुष-क न० त० । अशोवके । “रक्षो
अग्निमशुषं त्वंवाश्वम्” ऋ० । १ । ७४ । ३ ।
अशून्यं ति० न० त० । अहीने पूस्ते “अशून्यशयनं भूयान्म
जन्मनि जन्मनि” शय्यादानमन्त्रः ।
अशून्यशयनं न० न शून्यं शयनं यस्मात् । व्रतभेदे । “अस्ति
व्रतं महापुण्यमशून्यशयनं नृपः” इत्युपक्रम्य “चातुर्मास्ये
भवेद्राजन् वर्षायाम् व्रतसूक्तमम् श्रावणस्य द्वितीयायां
कृष्णपक्षे नराधिप । श्रावणादिकार्तिकान्तं कुर्या-
द्द्वैतमनुत्तमम्” इत्यादिना तस्य विधानमभिधाय “चतुर्वर्षं
प्रकुर्वीत पुरुषो नियतेन्द्रियः । एवं यः कुरुते राज्ञं

शून्यशयनव्रतम् । न तस्य शून्या शय्या स्यादिति च हेमा०
व्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

अश्रुत त्वि० न श्रुतं पक्वम् । अपक्वो पक्वमिच्छे १ आमान्नादौ ।
अशेष त्वि० शो-वनिप् न० त० । सुखकरे । “व्येतु दिद्यु-
द्विषामशेषा” ऋ० ७।३४।३ ।

अशेष पु० अभावे न० त० । १ शेषभावे । न० त० । २ शेषशून्ये
सकले त्वि० “अशेषशेषशेषोषं माषमन्नामि केवलम्”
उद्गट्यः “क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम्” रघुः “येन भूतान्य
शेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो भवि” गीता “तथाविधस्ताव दशेषमस्तु
सः” कुमा० । “अशेषतोऽर्थोपहृताः कमण्डलोः” भाषः ।

अशोक पु० नास्ति शोको यस्मात् ५ व्र० । १ स्वनामख्याते
दृष्टे, २ वज्रलदृष्टे च । ३ पारदे न० । ४ कटुकदृष्टे स्त्री ।
इत० । ५ शोकशून्ये त्वि० इविष्णौ पु० “सत्यनामा भवा
शोकः” “अशोकः शोकनाशनः” इति च विष्णुस० ।
“अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरणं नृहशोचि-
नोऽध्वगान् । अमन्यतावन्मिषैष पल्लवैः प्रतीपकामज्वल-
दस्त्रजालकम्” नैष० “सन्पूररवेण स्त्रीचरणेनाभि-
ताडनम् । दोहदं तदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्”
एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वस्तुते यथा “अस्तुत
सद्यः कुसुमान्यशोकः स्तब्धात् प्रभृत्वेव सपल्लवानि । पादेन
नापैक्षत सुन्दरीणां संस्पर्शमाशिक्षितनूपुरणेन” कुमा०
नवकिसलयरागेष्वाद्रपादेन बाला स्त्रु रितनखरुचा द्वौ
हन्तुमर्हत्यनेन । अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा
प्रथमितशिरसं वा कान्तमार्द्रांपराधम्” “अनेन तनुमध्यथा
सुषरनूपुराराविष्णा नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन सम्भा-
वितः । अशोक ! यदि सद्य एव सुकुलेन सम्पत्स्यसे
सुधा वहसि दोहदमिति” “सर्वशोकलतानां प्रथमं
रूषितवसनविभवानाम् । निर्दोहे दोहदेऽस्मिन् संक्रा-
न्तानीव सुकुलानि” इति च मालवि० । अयमशोकः
नवपत्निकान्तर्गतः “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा
भानकं कचुः । विद्धोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव
पत्निकाः” दु० त० । एतदधिष्ठात्री शोकरहिता “अशो-
कस्थायै शोकरहितायै” इति दुर्गापूजापद्धतिः । अशो-
कश्च द्विविधः रक्ताशोकः धीवाशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन
तयोः तथात्वम् । तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण “अशोकनि
भस्त्रितपद्मरागम्” कुमा० । “रक्ताशोकलताविशेषितशुषो-
विम्बाधरालक्तकः” मालवि० पीताशोकवर्णनं तु माल-
विकाम्निमित्ते तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने दृश्यम् ।

“अशोकोहेमपुमश्च वज्रलस्तामपल्लवः । कङ्कलिः पिरुड-
पुमश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा । अशोकः शीतलः स्निग्धो माही
वर्णः कषायकः । दोषापचीटषादाहृलमिशोषविषास-
जित्” भा० प्र० पर्यायगुणादि । चान्तः शोकाभावे त्विका० ।
अशोकतीर्थं न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीचेत्वान्तर्गते
तीर्थभेदे । काशीस्थप्रयागतीर्थमधिकृत्य “अशोकाख्यमिदं
तीर्थं गन्धकेशव एष वै । मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वार-
मिदं विदुः” । काशी० ।

अशोकविरातं न० न शोको यत्र तादृशं विरातम् ।
हेमा० व्र० ख० भविष्योत्तरोक्ते व्रतभेदे तत्कालादिस्तत्रै-
वोक्तः “अख्यशोकविराताख्यं व्रतं शोकभयापहम् । विरा-
तं तच्च कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्” इत्युपक्रम्य, मासि
मार्गशिरे चैव ज्येष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्या
मेकमङ्कं तु कारयेत्” इत्यादिना आरम्भकालसङ्गता
“अनेनैव विधानेन प्रतिभासं च पूजयेत् यावत् द्वादश
मासान् वै कुर्यादुद्यापनं ततः” इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म० । फाल्गुन-
पौर्णमासावधि वर्षपर्यन्तायां हेमा० व्र० ख० विष्णुधर्मो-
क्तव्रताङ्के १ पौर्णमास्यां तत्र प्रतिभासं कर्त्तव्यं २ व्रते च
यथा “अशोकपूर्णिमाभेतां शृणुष्वेकमना मम । उपोष्य
न नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गु-
नामलपत्रस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तमः” इत्युपक्रम्य विधा-
नसङ्गता “अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः
उपोष्या नृपते मासाः” इत्युक्त्वा च “आषाढादिषु
मासेषु तद्वत् प्रोक्तं तथाम्बुना । चतुर्ष्वन्येषु च प्रोक्तं तथा
वै कार्तिकादिषु” इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति रुह-णिनि ।
कटकीति ख्यातायाम् कटुकायां कटुकाशब्दे विवृतिः ।

अशोकाषष्ठी स्त्री कर्म० । चैत्रोभयषष्ठ्याम् तत्र षष्ठीदेवीपूजन
विधानान्तर्घातम्, “चैत्रे मासुषिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं प्रपू-
जयेत् । सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च”
उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोकोदुःखं सेवनादस्याम् । १ कटुकायाम्
(कटकी) शुभा० टक् अशोकेयस्त्वद्भवे त्वि० । २ चैत्रशुक्ल
षष्ठ्याञ्च “सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठीं द्वादशरूपिणी ।
वैशाखे चान्दनीत्युपक्रम्य चैत्रेऽशोका प्रकोर्त्तिता”
स्क० पु० परिभाषोक्ता ।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभाषणञ्चकृत् ऋ-इन् इत० ।

शोकाभावदायके कदम्बद्वये शब्दच० कदम्बद्वये विवर्तितः ।
अशौकाष्टमी स्त्री नास्ति शोकोयस्याः कर्म० । चैत्रशुक्ला-
 षष्ठ्यांसा हि अशोककलिकापानादशोकदायिका ।
 यथोक्तं हेमा०त्र०ख० लिङ्गपुरा० । “अशोककलिका-
 चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्ट्यां न ते
 शोकमवाप्नुयुः ।” कूर्मपुरा० । चैत्रे मासि सिता-
 षष्ठ्यां बुधवारो पुनर्वसौ । अशोककुसुमैरुद्रमर्चयित्वा
 विधानतः । अशोकस्याष्ट कलिका मन्त्रे षोक्तेन भक्षयेत् ।
 शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्तः” अत्र बुधपुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यर्थः
 हेमा० । “अशोककलिकापानमशोकतरूपजनम्” शुक्ला-
 षष्ठ्यां तु चैत्रस्य कृत्वा प्राप्नोति निर्दोषमिति” लैङ्गे चैत्र-
 शुक्लाष्टमीमात्रस्य निमित्ततोक्तेः । मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।
अशौच्य लि० शुच-कर्मणि ख्यत् न०त० । शोचनानर्हे यसु-
 द्विश्य शुच्यते तद्भिन्ने । “अशौच्यानन्शोचस्व” प्रज्ञा
 वादांश्च भाषसे” गीता ।
अशोधन न० अभावे न०त० । १शोधनाभावे । न०व० ।
 २शोधनशून्ये लि० । शोधनञ्चाशुचेर्जलादिना मलाद्यप-
 नयनम् ऋणादेः प्रतिदानञ्च तदभावोऽशोधनम् ।
अशोधित लि० न०त० । १अप्रज्ञाबिते जलादिनाऽकृत
 मलाद्यपनयने २अकृतस्नादिप्रतिदाने च ।
अशोभन लि० शुभ-कर्त्तरि ल्य् न०त० । १शोभनभिन्ने
 कुत्सिते । भावे ल्युट् अभावे न०त० । २मण्डनाभावे ।
अशोथ लि० शुष-णिच्-ख्यत् न०त० । शोषयित्तमशक्ये ।
 “अच्छेद्योयमदाहेऽप्यमक्रोद्योऽशोथ एव च” गीता ।
अशौच न० शुचेर्भावः शौचं न०त० । १शुचित्वाभावे सृष्टि-
 प्रसिद्धे, विहि-तकर्मनिषकारित्वसम्मादके २अधर्मविशेषे
 च । “जनने मरणे चैत्र त्र्यह्नाशौचस्य भागिनः” सृष्टिः ।
 “समानं लघु चाशौचं पूर्णैश्चैव विशुध्यति । असमानं
 द्वितीयेनेति” यमः । स्वार्थे ष्यञ् आशौच्यमथत् “आशौ-
 च्याद्विप्रसृच्येत” सृष्टिः । “अशौचं द्विविधं कालकृतं
 वस्तुस्वभावकृतञ्च तत्र कालकृतं “सप्रणः स्तक्रीत्या-
 दिना” अशुद्धिशब्दे ४८० पृष्ठे दर्शितम् तथाच ।
 सपिण्डमरणजननादिकृतं कालविशेषेऽशौचम् काला-
 पगमे च तद्भाषः । तच्च चेतननिष्ठम् । बद्धधा-
 चास्य शुद्धितत्त्वाद्वा प्रपञ्चः । वस्तूनामशौचं स्वभा-
 वात् यथा मलमूत्रादेः, यत्संसर्गादितरवस्तूना-
 मशौचं शुद्धभावः एवं तेषां संसर्गादिकृतं चेत-
 नादेरशौचं यथा लच्छिष्टचण्डालादिस्वर्गे एवमशौ-

चिसामिकद्रव्यविशेषाशामाप्यशौचम् शुद्धभावः । अथ
 सपिण्डासपिण्डादिभेदेनाशौचकालविशेषो यथा “जनने
 मरणे च सप्रमपुरुषपर्यन्तं विप्रस्य दशाहः, क्षत्रियस्य
 द्वादशाहः, वैश्वस्य पञ्चदशाहः, शूद्रस्य मासः । दशमपुरुष
 पर्यन्तं सर्ववर्षेषु त्र्यहः चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी
 जन्मनामसृष्टिपर्यन्तमेकाहः ततः स्नानमात्रम् । क-
 न्यायाः सापिण्डत्र्यं त्रिपौरुषम् । अथ विदेशस्थाशौचम् ।
 अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थाशौचश्रवणे शेषाहैः शुद्धिः ।
 अशौचकालोत्तरश्रवणे तु ज्ञातिजननाशौचं नास्त्येव ।
 पुत्रजनने तु सचेल्स्नानात् शुद्धिः । मरणाशौचे तु
 वर्षाभ्यन्तरश्रवणे त्र्यहत् शुद्धिः । सचेल्स्नानादङ्गा-
 स्यश्रुत्वनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे स्नानेन शुद्धिः
 सपिण्डानाम् । पुत्रादीनान्तु मातृपितृभर्तृमरणे
 वर्षोत्तरमेकाह्येन शुद्धिः, द्वितीयवर्षे श्रवणे सद्यः । संपूर्णा-
 शौचातिक्रमे त्र्यह्याशौचं न बालाद्यशौचातिक्रमे खण्डा-
 शौचातिक्रमे वा । अथ गर्भस्वाशाशौचम् । गर्भस्नावे तु
 स्त्रीषामेव षण्मासाभ्यन्तरेऽशौचं तच्च लौकिके कर्माणि
 माससमसंख्यदिनव्यापकं द्वितीयमासावधिमाससमसंख्यदि-
 नाधिकैकदिनात् परं प्राञ्जल्या वैदिककर्माधिकारः क्षत्रि-
 याया दिनद्वयात् वैश्यावादिनत्रयात् शूद्रायास्तु दिनषट्-
 कादिति हारलता प्रभृतयः । सप्रमाष्टममासीयगर्भपतने
 स्त्रीणां संपूर्णाशौचम् निर्गुणसपिण्डानामहोरात्रं यद्येष्टा
 चरणसपिण्डानां त्रिरात्रम् तच्च जातस्य तद्दिनेन मरणे
 ज्ञेयं द्वितीयदिनादौ तु मरणे नवमादिमासजातबालकवत् ।
 अथ स्त्र्यशौचम् । कन्यायाः जन्मप्रवृत्तिद्विवर्षाभ्य-
 न्तरमरणे सद्यः शौचं तदुपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ।
 वाग्दानोत्तरविवाहपर्यन्तं भर्तृकुले पितृकुले च
 कन्याया आदनजन्ममरणे सद्यः शौचम्, आ चूडादे-
 करात्कर्म, आ प्रदानात्त्रिरात्रं, स्नादिति विशेषः । दत्तक-
 न्यायाः पितृकृते प्रसवमरणयोः पितोः शयनादिसंसर्गशू-
 न्यशोरपि त्रिरात्रं तथाविधबभ्रुवर्गाश्चामेकरात्रम् सम्पर्के
 दशरात्रम् । अथ बालाद्यशौचम् । नवमादिमासजातवा-
 लकस्याशौचकालाभ्यन्तरमरणे मातापितोरस्य श्रुत्युक्तं
 तदेव जननाशौचं ज्ञातीनान्शौचं नास्ति नवमादि-
 मासकृतजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पित्रादिसपिण्डानां
 जननाशौचं संपूर्णम् । पुत्रजन्मनि सुखदर्शनात् पूर्वं
 सचेल्स्नानं कृत्वा ब्राह्मणभ्यश्च यथाशक्ति दत्त्वा बालकाय
 काञ्चनं दत्त्वा सुखं प्रयेत् । ततः पुनः सचेल्स्नानम् ।

अन्त्याशौचमध्येऽपि जातकर्म्मषठीपूजे कर्त्तव्ये । एतज-
नानिमित्तकं दृष्टिमात्रं नाङ्गीच्छेदात् पूर्वम् अशौचान्ते
वा कर्त्तव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजात्युक्तदशाहादितः
परं लौकिककर्म्माधिकारः । पुत्रजनने तु वैदिककर्म्माधि-
कारोविंशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं
स्नानात् ब्राह्मण्याः । श्रद्धायास्तून्यत्रैव मासोत्तरं
स्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे
बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षष्मासाभ्यन्तरमजात
दन्तमरणे पित्तोरैकाहः । एवं निर्गुणसोदरस्य, सपि-
ण्डानानु सद्यः । षष्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे
पित्तोस्त्रैहः सपिण्डानामेकाहः षष्मासोपरि द्विवर्षपर्यन्तं
पित्तोस्त्रैहः । सपिण्डानामकतचूडे सद्ये एकाहः कतचूडे
त्रैहः । द्विवर्षोपरि सर्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रया
धिकषड्वर्षं भावत् त्रैहः । पञ्चवर्षोपनीतस्य तदानी-
मपि दशहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि सर्वेषां दश-
हः । श्रद्धाणां तु षष्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः ।
अत्रापि कतचूडस्य द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्य-
न्तरे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् कतोद्वाहेऽपि मासः ।
षड्वर्षोपरि मासः । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन
“सूतकादिपरिच्छेदोदिनमासावद्पास्तथा । मध्यमपद्मभुक्ति-
च सावनेन प्रकीर्त्तिता” इति सूत्र्यं सिद्धान्तात् । अथामपि-
ण्डाशौचं शुद्धं मातामहमरणे तिरात्वं भगिनीमातृलानी
मातृलपितृष्वृमातृष्वृगुर्वृकनामातामहीमरणे पक्षिणी ।
श्वश्रूश्वशुरयोर्भिन्नपामस्ययोर्मरणेऽहोरात्रम् । आचार्य-
पत्नी पुलवीरुपाध्यायस्य मातृवैनालेशस्य श्यालकस्य सहा-
ध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृष्वृस्त्रीष्वृपितृष्वृ-
स्त्रीष्वृमातृलपुत्रभगिनेयमरणे पक्षिणी । पितामहभगिनीपु-
त्रपितामहीभ्रातृतद्भगिनीपुत्ररूपपितृबान्धवत्वयमरणे पक्षि-
णी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामही-
भ्रातृपुत्ररूपमातृबान्धवत्वयमरणेऽहोरात्रम् । एकपामवा-
सिनोत्तममरणेऽहोरात्रम् औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः
परपूर्वभार्याप्रसवमरणयोश्च तिरात्वं । सजातीयपुरुषान्तर-
संस्केहीतस्वभार्यामरणे तिरात्वं । मातृष्वृपितृष्वृमातृ-
लभगिनीपुत्राणां स्तृस्थितानामाचार्यस्य च मरणे तिरा-
त्वं । श्वश्रूश्वशुरयोःसन्निधिमरणे तिरात्वं श्वश्रूश्वशुरयो-
रेकपामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्वेनोदा तेनैव
जनितपुत्रा पुलसहितैवान्प्रमात्रिता पश्चात्तेनापि जनित-
पुत्रा तयोः पुलयोर्विधासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्र-

पितृस्य तिरात्वं तत्सपिण्डामामेकरात्वं तथाविधपुत्रयोः
परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्युक्तमशौचम् । दौहित्यमरणे
पक्षिणी । पितृमातृमरणे जड़ानां कन्यानां तिरात्वं । यदि
मातृष्वृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा तिरात्वं ।
मातामहादीनां तिरात्वाभ्यन्तरमरणमरणे तच्छेषेण शुद्धिः ।
तत्तत्कालोत्तरमरणे तु नाशौचं किन्वाचारात् स्नानम् ।
अथ मृत्युविशेषाशौचम् । शास्त्राननुमतवृद्धिपूर्वकामघाति-
नोनाशौचादि । शास्त्राननुमत्याऽनशनादिमृतस्य प्रमादादन-
शनाशनिवृद्धिजलोद्देशप्रपतनसंपामशृद्धिदंष्ट्रिनास्त्रिखाल
विषचाण्डालचौरहतस्य तिरात्वं । शृङ्गादिभिःस्त्रिया च
क्रौडं कुर्वतः प्रमादहतस्यापि नाशौचादि । नागविप्रय-
कारित्वेन उद्धृतस्य मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य विद्युद्धृतस्य च चौ-
र्यादिदोषेण राज्ञा हतस्य च कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैर-
समानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य वज्रेण दातृमर-
णे पाषण्डप्रायाश्चित्तस्य च नित्यं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं
प्रायोविषवर्द्धिशस्त्रोद्ध्वनजलगिरिवृत्तप्रपातैर्दृष्टस्य चर्म्ममां-
सास्थ्यादिमयपातनिर्म्मातृविप्रादेश मनुष्यवधस्थानाधि का-
रिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंस्कर्म्माशक्तनपुंसकस्य च
ब्राह्मणविषयापराधकरणाद्निहतस्य च बुद्धिपूर्वकब्राह्मण-
हतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिकं
कार्यम् । तत्कृत्वा तप्तकच्छुद्धयं कुर्यात् । स्त्रेच्छतस्करा-
दिभिर्युद्धे स्वाभ्यर्थं हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्येव । अक-
तप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनो न दाहादिकं कार्यं शस्त्रेणा-
भिसुखहतस्य सद्यः शौचं दाहादि च । गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा
दग्धेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् । नृपतिरहितयुद्धे
लगुडादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य तिरात्वं । गोविप्रपालने-
ऽभिसुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्तरात्वे । शस्त्रघाते-
तरुते सप्ताहाद्दूर्घं मरणे सम्पूर्णं, शस्त्रघाते त्रैहाद्दूर्घं
च प्रकृताशौचम् । शुद्धिंत० । एतत्प्रमाण्यानि तत्रैवा तु
सम्भेदानि । “मातृवहर्षसङ्कराः” इत्युक्ते भूद्वावसिक्ताम्बुषादीना
मनुलोमजानां मातृवर्षानुसारेणाशौचम् प्रतिलोनजानां
तु “श्रद्धेण तु सधर्म्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः सृताः” इत्युक्तेः
श्रुतुल्याशौचमिति रघुनन्दनादयः । आचारस्तु मातृ-
तुल्यतया दृश्यते अतएव चण्डालादीनां दशाहाशौचाचारः ।
देवतामन्त्रादिदातृमरणे तिरात्वं । वेदाङ्गादि शास्त्रा-
ध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाहः ‘स्तृहीतो
देवता मन्त्रः सावित्रीपह्यं कृतम् । यस्मात्तस्य तिरात्वं स्यात्
ब्रह्मविद्या यज्ञोयतः” इति “उपनीयाध्यापकोयस्तिस्रिपि

विरातकम् । वेदवेदाङ्गयास्त्राणां व्यख्यानां शिखितं यतः ।
ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासोयतः कृतः । तस्मिन्दृते
चैकरात् गुरोःशिष्ये तथैव" च मत्स्यस्त्रोक्तोः दत्तक
पुत्रस्य पत्नीत्यादिकुले विरातम् जनककुलेऽशौचाभावः ।
तत्रायं विशेषः । सपिण्डदत्तकस्यापि विरातं वाचनिकं
तत्पुत्रादीनां तु संपूर्णं मिति । असपिण्डदत्तकस्य तत्पुत्रा-
णाञ्च विरातमिति ब्रह्मवः सपिण्डासपिण्डदत्तकतत्पुत्राणां
विरातमिति "भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकराः
सृष्टाः । जनने मरणे चैव तत्राशौचस्य भागिनः" इत्युक्ते
रिति दत्तकसोमांसादयः । शवानुगमनाशौचम् । ब्राह्म-
णशवस्यानुगमने ब्राह्मणस्य सचेत्स्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः
शुद्धिः । क्षत्रियस्यैकाहेन, वैश्यस्य द्व्यहेन, शूद्रस्य प्राणा-
यामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः । प्रमादाच्छूद्रशवानुगमने
जलावगाहाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः । अनाथब्राह्मणस्य
धर्मदुष्ट्या दहनवहनयोः स्नानघृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचम् ।
लोभेन सजातीयदाहे स्वजात्युक्ताशौचम् । असजातीय-
शवस्य दहनवहनस्यैः शवजात्युक्ताशौचम् । स्नेहाद-
सम्बन्धिदाहकविप्रस्य तद्दृष्टव्यासे विरातं तत्कुलाज-
भोजने दशरातं तद्दृष्टव्यासे तदन्नाभोजने चाहोरातं
विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनोमातृलादेरस्नेहेनापि अदाहे
विरातं चिताधूनसेवने सचेत्स्नानं ऋते शूद्रेऽस्थिसञ्च-
यनकालाभ्यन्तरे तद्दृष्टं गत्वाऽशुपातने विप्रस्य विरातम
शौचं, स्थानान्तरे विशेषवचनाभावेऽहोरातं तद्दृष्टे तद्दूर्ध्वं
भासाभ्यन्तरेऽहोरातं सचेत्स्नानञ्च । सजातेर्दिवसेनैव
क्षत्रियवैश्ययोर्द्व्यहेन ब्राह्मणः शुध्यति शूद्रस्तु स्पर्शं
विनानुगमने सर्वत्र नक्तने । ऋतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सह
रोदनरहितविलापमालेऽहोरात्रेण । अस्थिसञ्चयन-
कालञ्च ब्राह्मणस्य चतुरहः शूद्रस्य दशाहः । तत्रा-
शौचे द्वितीयाहः । मरणाशौचे विप्रस्य चतुर्थाहेऽसृश्यता-
निर्वाचिः । शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य खण्डाशौचकाले
विभागकालेन अतिक्रान्ताशौचे सचेत्स्नानेन जनने तु
सपिण्डानां सृश्यतैव । पुत्रोत्पत्तौ स्नानात् पितुः सृश्यत्वं
एवं विमातृणांमपि । एवं ऋतिकास्पर्शे पितृविमातृणाञ्च
ऋतिकात्स्यकालासृश्यत्वम् । अन्वेषां स्नानमात्रं कन्या
पुत्रजनने मातृदशरात्रमङ्गासृश्यत्वं शूद्रायास्तु दश-
रात्रमसृश्यत्वम् । अशौचकालादि विषये च प्रायोजनिबन्ध-
वर्चुषां मतभेदोद्दृश्यते बाह्यल्यभयात् तत्र लिखितम् स्वस्व-
देशप्रचलितनिबन्धानुसारेण तदवसेयम् । अशौचे तु वर्षादि

विशेषादौ दश पक्षा हारवतायां दक्षेणोक्ताः यथा
"सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहचतुरहस्तथा । षड्दश
द्वादशाहश्च पक्षोमासस्तथैव च । मरणान्तं तथा
चान्यत् दश पक्षास्तु ऋतके" । तत्र मरणान्तं जननमर-
णभिन्ननिमित्तम् । यथा "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण
एव च । यथेष्टाचरणस्याङ्गभरणान्तमशौचकम्" शु० त०
ऋतिः । "अस्नात्वा चाप्यङ्गत्वा च अदत्त्वाऽन्नं स्तथा द्विजः ।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वं दा ऋतकं भवेत्" दक्षः "अन्य
पूर्वां यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः । अशौचं
सर्वं कार्येषु देहे भवति सर्वं देति" नि० सि० ऋतिः "मर-
णान्तपक्षस्तु निन्दार्थवादपरः "नामधारकविप्रस्तु दशाहं
ऋतकी भवेदिति" भाष्यघृतवचने नामधारकविप्रस्यापि
दशाहाशौचविधानात्" नि० सि० । दासाद्यशौचे विशेषः
तत्र दासाः पञ्चदशधा दासशब्दे वक्ष्यमाणस्तेषु गर्भदासस्य
सपिण्डान्तरजननमरणयोः स्वामिकार्ये सद्यः शौचं भक्त-
दासस्य तत्रहः "सद्यःसृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहा-
च्छुचिः" नि० सि० ऋत्युक्तेः कर्मकरदासानां विशेषः "मूल्यैः
कर्मकराः शूद्रा दासोदासास्तथैव च । स्नाने शरीरसंस्कारे
गृहकर्मण्यदूपिताः" शाता० उक्तः । दत्तदासदासादीनां
तु, "दासी दासश्च सर्वोवै यस्य वर्षस्य यो भवेत् । तद्वर्ष-
स्य भवेच्छौचं दासा मासस्तु ऋतकम्" अङ्गि० "स्वामि-
शौचेन दासाद्याः सृश्याः मासात्तु कर्मसु । योग्याः स्यु
मांसतोदासी ऋतके सृश्यतामियात्" षट्त्वि० । दत्त-
दासादीनां सपिण्डमरणादौ स्वास्थशौचसमर्ह्यकदिना-
दूर्ध्वम् इत्यपि भासाद्यशौचे स्वामिकार्ये सृश्यतेति हरदत्तः
एवमन्तेवासिनामपि । "दासान्तेवासिभ्यतकाः शिष्या-
श्चैकतवासिनः । स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति ऋतसूतके"
दृह० उक्तः । दासादेः स्वामितत्सपिण्डमरणेऽशौचमाह
विष्णुः "पत्नीनां दासानामानुलोभ्ये स्वामितुल्यमशौचं ऋते
स्वामिन्यात्मीयम्" अत्रानुलोभ्येनेत्युक्तेः प्रातिलोभ्येऽशौचा-
भाव एव तस्य शास्त्रीयदासत्वाभावात् "वर्षानामानुलोभ्येन
दास्यं न प्रतिलोभत" इति याज्ञ० ऋत्या प्रातिलोभ्येन
दासत्वनिषेधात् । "सूतकानां परिच्छेद इत्यादि सू० सि०
प्रागुक्तवचनात् सावनदिनस्यैव ग्राह्यता । मिताञ्जराकृता तु
रातिं विभागां कृत्वाद्यभागद्वये चेत् पूर्वदिनम्, अन्ये
चेत् परदिनमिति आरम्भकाले विशेष उक्तः । प्रागर्द्धरात्रात्
प्राग्वा सूर्योदयात् पूर्वदिनमिति मतान्तरम् । एतेषु
देशाचारतो व्यवस्था । अशौच्यचमण्येऽपि तत्तुल्य-

मशौचम् । “अथ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सद्यदेवा-
न्नमन्नाति तस्य तावदशौचम् यावत्तेषाम्” विष्णुः एतत्
ज्ञानतः, अज्ञाने तु “अनर्दशाहे भुक्त्वां स्तके सूतकोऽपि
वा तस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं प्रजल्पधः” अङ्गिरसोक्तं-
चेयम् “उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत” इति
यमः । उभयत्र जननमरणयोः दशाहानोत्पशौचकालो-
पलक्षणम् । कुलस्य स्तकयुक्तस्य सम्बन्धमसक्तुल्यैर्न-
भोक्तव्यम् । सक्तुल्यानां न पुनर्दोषः “स्तके तु
कुलस्यान्नमदोषं सत्तुरब्रवीत्” इति तेनैवोक्तत्वात्
अथ च निषेधोदाहृतोक्तोरन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते
सति द्रष्टव्यः । “उभाभ्यामपरिज्ञाते स्तकं नैव दोषकत् ।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषसुपावहेदिति षड्विंश-
न्मददर्शनात् । तथाविवाहादिषु स्तकतोत्पत्तेः प्राक्
ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । “विवाहोत्सवयज्ञेषु
त्वन्नरा स्तकस्तके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परि-
कीर्त्तित” इति वृहस्पतिस्मरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः
षड्विंशन्मते दर्शितः । “विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्नरास्त-
स्तके । परैरन्नं प्रदातव्यमभोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः । भुङ्गा-
न्नेषु तु विप्रेषु त्वन्नरा स्तकस्तके । अन्यगोहोदकाचान्ताः
सर्वे ते शुचयः स्मृताः” नि० सि० इति । तथाऽशौचपरिग्र-
हत्वेऽपि केषु चित्द्रव्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः ।
“त्वण्ये मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठदण्डेषु
दधिसर्पिःपयःसु च । तिलौषधाजिने चैव पक्वापके
स्वयंप्रहः । पख्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं स्तकस्तके”
इति । शाकमूत्रस्य जातम् । अपक्वमण्डुलादि । स्वयंप्रह
इति स्वयमेव स्वाभ्यनुज्ञातो गृहणीयात् न तद्वस्तात् ।
एतदध्यामानविषयं सत्वप्रदविषयञ्च । “अन्नसत्वप्रद-
त्तानामाममन्नमर्गहृतम् । भुक्त्या पक्वात्समेतेषांति
रात्रन्त पयःपिवेदिति” अङ्गिरः स्मरणात् । अत्र पक्वशब्दो-
ऽभक्ष्यव्यतिरिक्तोदानादिविषयः । श्वसंसर्गनिमित्ताशौ-
चे त्वङ्गिरसा विशेषउक्तः । “अशौचं यस्य संसर्गादापतेद्ग-
हमेधनः । क्रियास्तस्यैव लुप्यन्ते गृह्णाणाञ्च न तद्ववे-
दिति” । तदशौचङ्गवत् गृहमेधन एव न पुनस्तद्गृहम-
वानां भार्वादीनान्तद्गृह्याणाञ्च भवेदित्यर्थः । एव-
मेवातिक्रान्ताशौचेऽपि । “संसर्गादास्य चाशौचं यसा-
तिक्रान्तकालता । तदोयस्य पदार्थस्य नाशौचं वित्यते
क्रचित्” षट्त्वि० नि० सि० । कर्मविशेषे कर्मारम्भे
श्च तत्तत्कर्षणि अशौचाभावः यद्योक्तम् । “कारवः शि-

लिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजमृत्याश्च
सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः” प्रचेतसाः । लघुविष्णुना च “व्रतय-
ज्ञविवाहेषु आङ्गे हीमार्चने जमे । आरङ्गे स्तकं न स्था-
दनारम्भे तु स्तकम् । प्रारम्भोवरणं यज्ञे संकल्यो व्रत
बन्धयोः । नान्दीआङ्गं विवाहादौ आङ्गे पाकपरिष्कृत्या”
वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कपहृणोत्तर-
मशौचाभावः । “गृहीतमधुमर्कास्तु यजमानास्तु ऋत्विजः ।
पश्चादशौचं पतितं न भवेदिति निश्चयः” ब्रह्मपुरा०
उक्तेः एतन्मूलकमेव त्रिंशच्छ्लोक्यां तत्तत्कार्येषु
अशौचाभाववचनम् यथा “तत्तत्कार्येषु सतिव्रति-
वृत्तपनृपयद्गीक्षितार्त्विक्स्वदेशभ्रंशापत्स्वय्यनेकश्रुतिपठनभिष-
ककारुशिल्पग्राह्याणाम् । संप्रारम्भेषु दानोपनयनयजन-
आङ्गयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थाङ्गयात्राजपपरिषयनाद्युत्सवे-
ष्वेतदेव” “तीर्थेति आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं आङ्ग-
मशौचे कर्त्तव्यम् “विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थ-
कर्मणि । न तत्र स्तकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्”
पैठो० उक्तेः यात्रा रथयात्रादि । जपः पुरश्चरणादि
संकल्पितस्तोत्रपाठादिश्च । व्रती संकल्पेन गृहीतव्रतादिः
“गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति” ब्राह्मोक्तेः
“वरं प्राणान् परित्यजेत् सुगुणं शिरसोऽपि वा
न त्वनभ्यर्च्य भोज्यं भगवन्तं त्वलोचनम्” इत्युक्तनियमवतो
देवपूजायामधिकारः । कृतनियमविषया “शिवविष्णुर्चनं दीक्षा
यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्म्मणि कुर्वीत ज्ञातः शुद्धि-
मवाप्नुयात्” यमोक्तिः “जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वि-
र्तनैः नास्ति पापं यतस्तेषां स्तकं वा यतात्मनाम्” सक्ता-
वली च । “अथ स्तकनिः पूजां वक्ष्याम्यागमोदिताम् ।
ज्ञात्वा निर्वर्त्य नित्यञ्च मानस्या क्रियया हि वै । बाह्य-
पूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्” शारदा । मानसजपे तु
अकृतनियमस्यापि अशुचैरधिकारः “अशुचिर्वा शुचिर्वापि
गच्छन् तिष्ठंस्तथा स्वपन् । मन्त्रैकस्मरणोविद्वान् मनसैव
समन्वसेत् “रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः “मानसमभ्युद्युचोति”
वचनं तु पठनपाठनाविषयम् । तारादिविषये तु अकृतनि-
यमस्याधिकारः “तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेष-
तः । जनने मरणे चैव न त्वजेयुर्जपार्चनम्” इति तन्मोक्तेः ।
अथाशौचे नियमाः नि० सि० वाचस्पत्यः “इति संसृज्य गच्छे-
युर्दृष्टं बालपुरःसराः । विदस्य निम्बपलाणि निवृत्ता द्वारि
वेश्मनः । आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।
प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाग्निं पदं शनैः” । “प्रवेशानादिकं

कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि” नि० सि० । “क्रीतलब्धाशनाभूमौ
स्वप्रेयुस्ते पृथक्चित्तौ या० इदञ्चाद्येऽङ्गि । यथाशुद्धि-
तत्त्वे वैजवापः “शमीमालभन्ते “शमी मे पापं शमयत्विति”
अप्रसानमालभन्ते “अप्रसवे स्थिरोभूयासमिति” अग्निम्-
“अग्निर्नःशर्म यच्छत्विति” ज्योगित्स्वन्तरा गामजसुपसृशन्तः
क्रीत्वा लब्धावान्यगेहादेकाक्षमलवणमेकरात्” दिवा-
भोक्तव्यं “विरात्” च कर्मापरमणम्” क्रीताद्यशनसुपवासा-
शक्तस्य । आश्वलानस्तु “नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरंस्त्रि-
रात्रमचारलवणाग्निः सुर्वाद्दशरात्रं चेत्याह महागुरुषु” ।
अथतौ रत्नाकरे आपस्तम्बः “भार्याः परमगुरुसंस्थायां चा-
कालभोजनानि कुर्वीरन्” यदा ऋतिः परदिने तावत्कालमि-
त्यर्थः । दृश्यतिः “अधःशय्यासना दीना मल्लिना भोगव-
र्जिताः । अचारलवणाद्याः सु० लब्धक्रीताशनास्तथा” अक्षा-
रलवणशब्देऽचारलवणशब्दार्थ उक्तः । भोगोऽभ्यङ्गताम्बूलादिः
“तैलाभ्यङ्गो नाम्बनानामङ्गसंवाहनञ्च यत् । तेन चाथा-
यते जन्तुर्यज्ञाशुनि स्ववान्धवाः मार्क० पुरा० वाक्यन्तु अ-
न्यदिनविषयम्” अथौचान्ते तिलकलकैः स्नाता गृहं प्रविशे-
युरिति विष्णुः सपिण्डानामस्थिसञ्चयना दूर्द्धं भोगोऽयुक्तः
विष्णु० पु० । “शय्यासनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीष्यते
अस्थिसञ्चयना दूर्द्धं संयोगस्तु न योषिताम्” तिलान् ददत
पानीयं दीपं ददत जापतः । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्य
मेतत् प्रेतेषु दुर्लभम्” भारतम् । भोजनं च दिवैव । दिवा
चैव च भोक्तव्यममांसं मनुजर्षमेत्युक्तेः प्रायुक्तवैजवापोक्तेषु ।
“क्रीत्वा लब्धा वा दिवाचमशुः” पारस्करोक्तेषु अथौचमध्ये
यत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्वजान्” आदि पुरा० ज्ञातिभिः
सह भोजनञ्च तृतीयादिदिनपरम् । प्रथमेऽङ्गि तृतीये
च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमिति” मरी-
च्युक्तेः । “मांसाशनं च नाशुः शयीरंश्च पृथक् चित्तौ”
मनुः । लवणक्षीरभाषाद्यापूपमांसानि पायसम् । वर्ज्ये-
दाहृताक्षेषु बालट्टाहृतरैर्विना” देवजानीयकारि० “मत्स्य
मांसानि न भक्षयेथुरा मदानात्” गौत० “अथरुस्तरं त्र-
हभनन्नन्न आशीरन्” वसिष्ठः अथौचे पीठादिनिषेधात्
अषकाले उपवेशार्थं कटस्तस्तरः कार्यः “पाणिषु ऋणमयेषु
पस्युपेतेषु वा ऽशीरन्” हारीतः । “उपवासो गुरौ प्रेते
पत्याः पुत्रस्य चैव हि” मरीचिः । अन्यदिने विशेषः “यस्य
यस्य तु वर्षस्य यदात् स्यात् पश्चिमं त्वहः । स तत्र गृह-
शुद्धिं च वस्तुशुद्धिं करोत्वपि । सामाहृष्टस्तोगत्वा
प्रेतसृष्टे तु वाससी । अन्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं

करोत्यथ” ब्राह्मम् अत्र तिलकल्कादिस्नानं प्रायुक्तम्
अथौचाक्षेषु सर्वदिनेषु वर्जनीयधर्मकृत्यमाह शङ्खः “दानं
महोहोमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रिया
वर्ज्यमथौचे विनिवर्त्तते” अत्र विशेषोभिताक्षरायाम्
“अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्त्तकर्माधिकारनिवृत्तौ प्रस-
क्तायां केषुचिदभ्यस्तुज्ञानार्थं माह । “वैतानौपासनाः का-
र्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्” या० । वितानोऽग्नीनां विस्ता-
रः तत्र भवावैताना स्नानाग्निसाध्याः अग्निहोत्रदर्शपूर्ण
मास्याद्याः क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनसुपास्यत इत्युपासनो
गृह्योऽग्निस्तत्रभवाः औपासनाः सायम्प्रातर्होमक्रिया उ-
च्यन्ते । ता वैतानोपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्याः कथं
वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि । “यवज्जीव
मग्निहोत्रञ्जुह्यात्” इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चो-
दना स एव । तथा “अहंरहः स्वाहां कुर्यादन्नाऽभावे केन-
चिदा काष्टादिति” श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र
च श्रौतत्वविशेषणोपादानात् स्मार्त्तक्रियाणां दानादी
नामननुष्ठानङ्ग्यते । अतएव वैयाघ्रपादेनोक्तम् । “स्मार्त्त
कर्म्म परित्यागो राहोरन्यत्र स्रतके । श्रौते कर्म्म णि त-
त्कालं स्नातः शुद्धिमवाभुयादिति” । श्रौतानाञ्च कार्यत्वा-
भिधानाच्चित्त्यनैमित्तिकानां करणम् । यथाह पैठीनसिः ।
“नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं शालाग्नौ चैक” इति ।
नित्यानि निवर्त्तेरन् इत्यविशेषणावश्यकानां नित्यनैमि-
त्तिकानाच्चिदृशौ प्रसक्तायां वैतानवर्जमित्यग्नित्वयसा-
ध्यावश्यकानामर्थ्युदासः । शालाग्नौ चैक इति गृह्याग्नौ
भवानामप्यावश्यकानां पाञ्चिकः पर्युदास उक्तः । अतस्ते-
ष्वथौचं नास्त्येव । कास्यानां पुनःशौचाभावादननुष्ठानम् ।
मनुनाप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । “प्रत्यूहेद्वाग्निषु क्रिया” इ-
ति । अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेदित्यग्निसाध्यानामप्यञ्चम-
हायज्ञादीनाच्चिदृशः । अत एव संवर्त्तः । “होमन्तत्र
प्रकुर्वीत शुष्काक्षेन फलेन वा । पञ्चयज्ञविधानन्तु न
कुर्वीत नृत्त्युज्ज्वनोरिति” । वैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपि
वचनाच्चिदृशः “विप्रोदशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जित” इति
तेनैवोक्तत्वात् । “स्रतके कर्मणान्यागः सन्ध्यादीनां विधी-
यत” इतियद्यपि सन्ध्यायानिदृशः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रदे
पादिकङ्कार्यम् । “स्रतके सावित्र्या चाञ्जलिप्रक्षिप्य प्रदक्षिण्य
कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्तुयादिति” पैठीनसिस्मरणत्वात् । यद्य-
पि वैतानोपासनाः कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्ये-
न कारयितव्यम् । “अन्य एतानि कुर्युरिति” पैठीनसिस्मर-

णात् । दृष्टस्यतिनायुक्तम् । “सूतके सूतके चैव अशक्तौ आ-
 द्भभोजने । प्रवासार्दिनिनिक्षेपे हावयेन्न त्वहापयेत्” इति ।
 तथा आर्त्तत्वे ऽपि पिण्डपितृयज्ञस्य शोकात्म्याश्च युज्यादिकथ-
 नित्योहोमःकार्य एव । “सूतके तु सप्तत्यत्रे आर्त्तङ्गर्मा-
 कथन्यवेत् ! । पिण्डयज्ञं चरुं होमसगोत्रेण कारये-
 दिति” जातकण्ठस्मरणत् । यद्यपि साङ्गे कर्मग्रन्थकर्तृत्व-
 न्नापि स्वद्रव्यत्यागात्मकमन्त्रधानं स्वयङ्कुर्यात् तस्या-
 नन्यनिष्पत्त्यात् । अतएवोक्तम् । “अथैते कर्मणि तत्कालं
 स्नातः शुद्धिभवाभ्यादिति” । यत्पुनः “दानम्यतिप्रहोहोमः
 स्वाध्यायश्च निवर्त्तत” इति होमप्रतिषेधः । स कात्याभि-
 प्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः” इत्यन्तेन ।
 संध्यादीनामभ्युपवासमाहापराकेषुल्लस्यः “संध्यासिद्धिं चरुं
 होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन्
 गच्छेदधोद्विजः । सूतके सूतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् ।
 मनसोच्चारयेन्नान्वाण् प्राणायामसूते द्विजः” इत्यनुचन्द्रका-
 वांजावालः “संध्यां पञ्च महायज्ञानुचैत्यिकं सूतिकर्म च ।
 तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति” यच्च संवतः
 “सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते” यच्च विष्णु ०
 पुरा ० “सर्वकालसुपासा तु संध्यायोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र
 सूतकाशौचविभवात्तरभीतितः” इति तत् संपूर्णसंध्यापरम्
 “अर्घ्यानां मानसो संध्या कुशवारिविर्वर्जितेति” शुद्धिदोषे
 च्यवनोक्तेः पैठोनसिस्त्वत्त मन्त्रोच्चारणमथाह “सूतके सावि-
 त्प्राज्ञं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्” प्रयोगपरिजाते
 भरद्वाजोपि “सूतके सूतके कुर्यात् प्राणायामममन्त्रकम् । त-
 था मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्यं मार्जयेत् । गायत्रीं सम्यगु-
 च्चार्यं सूर्योर्वायुं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा कार्यसुपस्थानं
 न चैव हि” एवं मितान्तरपरिजातादौ अशौचे संध्या-
 करणभेदसोक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य
 श्रौतत्वेन सूत्या बाधातुचित्वादिति द्रष्टव्यम् ।
 “ग्रहणादाव्यशौचापवादमाह व्यासः “स्मार्त्तकर्मपरि-
 त्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति” लैङ्गे “सूतके सूतके
 चैव न दोषो राहोदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्वावन्मुक्तिर्न
 दृश्यते” प्रयोगपरिजाते “दृष्टस्यतिः “कन्याविवाहसंक्रान्तौ
 सूतकं न कदाचन” । महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्मविशेषे ऽ-
 शौचम् । “ज्ञानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्निर्तर्पणम् ।
 प्रथमावदे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” हेमा ० सूतिः ।
 महागुरुवत्स माता पिता भर्ता च अतिगुरुशब्दे उक्ताः “प्रमी-
 नौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि देवं न वा परं या-

वत् पूर्यो न वत्सरः” देवो पु० अग्निर्तर्पणं लक्ष्मणोमादि, न
 त्वाधानं तस्य प्रथमावदे ऽपि विधानात् यथा “पितुः सपिण्डी
 करणं वार्षिकं सूतवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्
 प्रागपि वत्सरात्” हेमा ० उच्यते । अग्निर्तर्पणमित्यत्र अ-
 न्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः । आधानादीत्यादिपदेन आ-
 वश्यकं दृष्टिनिमित्तमित्यकर्मणोर्यह्यम् । आङ्गकौस्तुभ्यां देवो
 पु० “महातीर्थस्य गमनसुपवासप्रतानि च । संवत्सरे न कुर्वीत
 महागुरुनिपातने” एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने ज्ञानपदं
 काव्यतीर्थोद्विज्ञानपरम् महादानमाहचर्यात् स्नाध्यायपद-
 मपि काव्यवेदपारायणपरम् “तथैव काव्यं यत् कर्म वत्-
 सरात् प्रथमावदे” लघुहा ० वचनेकवाक्यत्वात् “महागुरु
 निपाते तु काव्यं क्विञ्चित् न चाचरेत् । आर्त्तं ज्यं
 ब्रह्मवर्षं च आङ्गं देवयुतञ्च यत्” कालि ० पु० “सपिण्डी
 कारणाद्दूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुम्भवेत् । उद्धीष्टापूर्त्तयोम्यश्च ग-
 हस्यश्च सदा भवेत्” मत्स्य पु० । उद्धीत्यनेन दृष्टिनिमित्तक
 सपिण्डनाभावे नाधिकारोत्यर्थः गृहस्यश्च सदा भवेदित्यनेन
 गृहस्योचितमित्यपञ्चयज्ञेष्वधिकारः । अतएव पितृमरणा-
 शौचोत्तरमेव वैश्वदेवमाहं विहितम् । एवं दृष्टिमाहाभावे
 वर्षपर्यन्तं तत्तत्कर्मण्यशौचमिति स्थिते “प्रेतकर्मण्य-
 निवर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचलुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे
 शुभदं भवेदिति” ज्योतिषवाक्यं शुभदमित्युक्त्वा शुद्धार्थच-
 लुध्याङ्कर्त्तव्यमाहोत्तरं प्रागस्यमात्रपरमेव । एतच्चाशौचं
 वर्षमध्ये आवश्यकदृष्टार्थसपिण्डनाभावएव । “अर्वाक् संवत्-
 सरात् उद्धो पूर्ये संवत्सरे ऽपि वा” इत्यादि सूत्रसुसारेण
 आवश्यकदृष्टिनिमित्तसपिण्डापकर्षे तु कात्यादिकर्मकरण-
 योग्यता । अत्र विशेषमाह लौगाक्षिः । “अन्येषां प्रेतकर्मणि
 महागुरुनिपातने । कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् आङ्गमेकं तु व-
 र्जयेत्” प्रेतकर्म दाहाद्येकादशाहान्तं तत्राशौचान्तरस्या-
 प्रतिषेधकत्वात् “आद्यं आङ्गमशुद्धो ऽपि कुर्यादेकादशे ऽह-
 नीति निर्व ० सि ० छतसूतेः । तेन एकं सपिण्डनं वार्षि-
 कादि च । एवं देवो पु० वचने ऽपि पैत्रपदं पार्वणसपिण्डन-
 वार्षिकपरम् । अत्रापवादः साधवीये ऋष्य ० “पत्याः पुत्रस्य
 तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्तनयेषु च । स्तृपास्तृपोश्च पितृश्च संघातमरणं
 यदि । अर्वागवदान्मात्पितृपूर्वं सपिण्डमाचरेत्” लौगा ०
 “पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकाश्चपि । पितरौ च
 अदेकस्मिन् क्षियेरन् वासरे तदा । आद्यमेकादशे कुर्यात्
 त्रिपत्रे तु सपिण्डनम्” इदम् एकदिनमरणविषयमेव
 “महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि । कुर्यात् संवत्-

सरादङ्गागेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” इति धवलनिबन्ध-
वाक्यात् । “माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा ।
एषां ऋतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः” इति ऋगुवचनं
भिन्नदिनमरणेऽपि पितृश्राद्धं तावन्वस्य सपिण्डनं न कार्यमेवा-
नेव कार्यमित्येतत्परमिति नि० सि० । “पितर्युपरते पुत्रो-
मातुः श्राद्धान्निर्वृत्तते । मातर्यपि च वृत्तायां पितृश्राद्धा-
दृते समाम्” माध० वृह० वचनन्तु वार्षिकश्राद्धपरम्
मातुः ऋते इत्याकर्षः मातरं पितरं च विना अन्यस्य-
श्राद्धात् वार्षिकश्राद्धात् समं व्याप्य निवर्त्तते । इत्यर्थः ।
“अन्यश्राद्धं पराश्राद्धं गन्धमात्यञ्च मैथुनम् । वर्जयेद्गुरु-
पाते तु यावत् पूर्यते न वत्सरः” देवलवचने अन्यपदं
ऋगुवचनोक्तमात्रादिभिन्नपरम् । अन्नपटञ्च खिन्नान्नपरं “भि-
शौऽस्त्री भक्तमन्वोऽन्नमित्यमरोक्तेः “खिन्नमन्नरुदाहृतम्”
इत्युक्तेषु न तु परस्वामिकामात्रमात्रपरम् अन्नशब्देन रूढ्या
परिभाषया च सिद्धाच्चस्यैव भटित्युपस्थापकत्वात्
आमाश्रयस्य लक्ष्यार्थतया विलम्बेनोपस्थितेश्च । एवमे-
वाचारः “विशेषतः शिवापूजां प्रभेतपितृको
नरः । यावत् वत्सरपर्यन्तं मनसाऽपि न चिन्तयेत्”
कालिकापु० वाक्यं वार्षिकदुर्गापूजाविषयं नित्यपूजायाः
कर्त्तव्यतायाः दशाहमध्येऽपि प्रायुक्तेः । “द्वयोरेव
महायुर्वीरवृद्धमेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचं स्व-
जातिविहितात् किञ्चेति” श्राद्धकौ० धृतजातु० वचनं तु पुरु-
षविषयम् । स्त्रीणां भर्तुर्महायुरुतायाः सर्वसम्पत्तयेन
तन्मरणे अधिकाशौचसोचितत्वात् अतएव ‘महायुरु विप-
त्तिषु इत्यादिना सामान्यतो ब्रह्मवचनसुपात्तम् । “गयाश्राद्धं
ऋतानां तु पूर्ये त्वद्वे प्रशस्यते” हेमा० भवि० पु० । तीर्थ-
श्राद्धं गयाश्राद्धम् श्राद्धमन्यञ्च पैठकम् । अत्रुद्धमध्ये
न कुर्वीत महायुरुविपत्तिषु तिस्र्य० गरु० पु० ।
इदं वृहस्पिसपिण्डनाभावे । वृद्धौ सपिण्डनापकर्षं तु
वर्षमध्येऽपि दर्शादिकं कार्यमेव “पितुः सपिण्डवं कृत्वा
कृत्यान्नासातुभासिकम्” ऋन्नेगप० वचनात् “सपिण्डो-
करणाद्ब्रह्मं नरः पार्ष्णीभुगभवेत्” मातृस्वात् “ततः
प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमनुते । विन्दते पितृलोकं
च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते” इति हारीतवचनाच्चेति श्यूल
पाणिः । “उद्वाहोपनयनं प्रथमेऽव्दे महीपते ! ।
कृते सपिण्डनेऽभ्यूहं मस्युं चोद्धरणं त्वजेत् । तथापि
कर्त्तुमिच्छन्ति त्रीणि चैतानि वै सुताः । भासिकान्य
वशिष्टानि चापकृष्य चरेत् पुनः” ब्रह्म वै० पु० । अत्रेदं

बोध्यं वृद्धिं विना कुलधर्मेकेषुत्वत्वादिवशतः वर्षमध्ये
सपिण्डनापकर्षेऽपि पितृत्वप्राप्तिर्वर्षान्तएव “कृते
सपिण्डोकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परि-
त्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” विष्णु ध० उक्तेः “अर्वाक् संवत्-
साद्यस्य सपिण्डोकरणं भवेत् । प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं
वत्सरं न्यप ।” इत्यग्निपु० उक्तेश्च । तेन एतद्विषये महायुरुणां
प्रेतत्वसत्त्वेन विवाहोपनयनादौ देवपैत्रेषु च नाधिकारः
वृद्धिनिमित्ते सपिण्डने संवत्समप्राप्यापि प्रेतत्वविष-
क्तिस्तेन सर्वत्राधिकारः । “अर्वाक् संवत्सराद्ब्रह्मा पूर्ये”
संवत्सरेऽपिवा । ये सपिण्डोक्तताः प्रेता न तेषां च
पृथक्क्रिया” शाता० वाक्ये पूर्ये वत्सरस्येव वृहदारम्भ
कालस्यापि प्रेतत्वविशेषोचनहेतुः उक्तेः तथात्वम् । यतः
सपिण्डोक्तता अतो न प्रेताः प्रेतपदप्रतिपाद्या विद्युक्त
प्रेतभावा इत्यर्थः । तत्र विशेषः । “अस्थित्प्रेतं गयाश्राद्धं श्राद्धं
चापरपाचिकम् । प्रथमेऽव्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान्
सुतः” मदनपारिजातधृतवचनम् । “भक्तिमान् भक्त्यास्थ-
श्राद्धकारोति मदनपारिजातादयः । भक्तिश्राद्धं तु तिस्र्यलो-
सेतौ उक्तम् तच्च गयाश्राद्धादिपद्धतौ अस्माभिर्दर्शितं तत-
एवावगम्यम् । एवं क्षताशौचमपि कर्म विशेषानर्हत्वप्रयो-
जकम् । विवरणं क्षताशौचशब्दे” महेश्वरेऽशौचं महेश्व-
शब्दे वक्ष्यते । रजसलाशौचन्तु अशुद्धिशब्दे उक्तप्रायम् ।
‘अपाठवाद्यशौचाद्यैर्दि विभ्रं प्रजायते । तदशौचे व्य-
तीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते” तिथि० त० स्मृतिः ।
अशौचसङ्कर अशौचयोः सङ्करः । जननमरणाशौचयो
र्मध्ये पुनर्जननामरणाशौचयोः पातेन जनिते अशौच-
विशेषे । तत्कालभेदे यथा जननाशौचमध्ये जनना-
शौचान्तरपाते पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः । पूर्वाशौ-
चान्यदिने पूर्वाशौचान्तरपाते अन्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन
शुद्धिः । अन्तिमदिनोत्तरप्रभाते सूर्योदयात् पूर्वं तत्-
पाते सूर्योदयावधिदिनत्रयेण शुद्धिः । एवं मरणाशौचेऽपि ।
वर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरे अशौचान्तरपाते पूर्वैरेव
शुद्धिः । अशौचत्रितयान्तलयमेकदैव । तद्वृद्धितीवदिनकालं
तत्परदिने । अत्र दशमदिनतत्प्रभातयोः पितृमातृभर्त्तु
मरणे तु न दिनद्वयत्रयाच्छुद्धिः किन्तु स्वावधेयं सम्पूर्णा-
शौचमिति । ज्ञातिजननाशौचमध्ये स्वपुत्रजनने पूर्वार्द्धे
पूर्वैरेव, परार्द्धे परेण शुद्धिः । एवं ज्ञातिमरणमध्ये पितृमा-
तृभर्त्तु मरणे पूर्वार्द्धे पूर्वाशौचकालेन, परार्द्धे पितृमातृशौच-
कालेन शुद्धिः । स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-

जनने, पितृमातृभर्तृमरणशौचान्तिमदिनतत् प्रभातयोर्ज्ञा-
तिमरणेषुपि न दिनद्वयत्ववृद्धिः । स्वपुत्रयोस्तु तथा जनने
मातापितृयोस्तु तथा मरणे न द्विनद्वयत्ववृद्धिः । जनना-
शौचयोस्तु सन्निपाते पूर्वार्द्धे जातोयदाऽशौचामृतनरे
ऋतस्तादा सपिण्डानां सद्यः शौचेन पूर्वशौचस्य नाशः । तद्वा-
शादेव परार्द्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः । परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधि-
स्थायित्वादिति गुरुचरणाः । एवं द्वितीयजातस्य पितृयोस्तु
पूर्वार्द्धजातमरणे पूर्वशौचकालावधि अङ्गास्य श्यत्वयुक्त-
मशौचं, परार्द्धजातमरणे तु स्वावधिजननाशौचमङ्गास्य-
श्यत्वयुक्तमिति । औत्सर्गिकसमसंख्यद्वितीयजननमरणा-
शौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः । तदन्यका
लयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धिः । ततश्च पुत्रवत्यावि-
शतिरात्वाशौचान्त्यदिने पत्युर्मरणे बहूकालेन जननाशौ-
चकालेन शुद्धिः तथा सपिण्डद्वयजननजातद्वादशा-
हान्त्यदिने पितृमातृभर्तृमरणेषुपि बहूकालीनाशौचकालेन
शुद्धिः । प्रथमदिने सपिण्डमरणद्वये यावदशौचं सर्वगो-
त्रास्य श्यत्वयुक्तम् एवं प्रथमाह्ने सकुल्यद्वयरेऽङ्गास्य-
श्यत्वयुक्तं तिरात्वम् । तेनैतत् तिरात्वं गुरु विदेशम-
रणादौ तिरात्वं तु लघु ज्ञानेनैवाङ्गास्य श्यत्वानिष्ठतेः ।
ततश्चोभयोः सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः । एवं विदेशस्यमृत-
ज्ञातितिरात्वादिदेशस्यमृतपितृमातृभर्तृतिरात्वं गुरु ।
संपूर्णाशौचे तु अशक्तानामपि यावदशौचमन्तारलवणा-
शित्वदर्शनात् । अत्रापि तावत्कालं तथासिद्धत्वा-
त्तत्रापि गुरुणैव शुद्धिः । तुल्यतिरात्वयोस्तु सन्निपाते
पूर्वशौचैव शुद्धिः । तथा कन्यापुत्रयमजोत्पत्तौ मातृ-
मांसेन शुद्धिः । तयोर्शौचमध्ये मातृः कन्यामरणे सद्यः
शुद्धिर्न पुत्रमरणात्, अन्येषान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः ।
न परजातमरणात् एवमन्यद्वायं सुधीभिः” शुद्धितत्त्वम् ।

अशौचान्तं पु० अशौचस्थानोत्थत् । स्वजात्युक्ताशौचावसाना-
धारे दशमादौ दिने “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गं शय्यां दद्या-
द्विलक्षणां” । “अशौचान्ताद् द्वितीयेऽङ्गं यस्य नोत्सृज्यते
द्वेषः” इति च स्मृतिः । [२तच्छूयते लि० ।

अशौचार्थं न० अभावे न० त० । १ शौचार्थभावे अपराक्रमे न० ब० ।

अश्व लि० अश्वते व्याप्नोति अश्वति वा अश्व-नन् । १ व्यापन
शीले २ भोजनशीले च “ऋगोनाशो अति यज्जुगुय्यात्”
ऋ० १।१७३।२ “अशोव्यापकः अशनशीलश्च” भा० “कर्माणि
नन् । ३ व्याप्ते “तस्य भ्राता मध्यमो अश्वन्नः” ऋ० १।१६४।

१। “अश्वः व्याप्नः भा० ४ अश्वरभेदे पु० सुष्णन्नु षसः स्व-
यर्थे स्तवानश्व” ऋ० २।२०।५। “अश्वन्ते स्वतेजशा सर्वे
जगदित्यग्निः कश्चिदश्वरः भा० । “अश्वर्थवोयः स्वश्वं
जघान” ऋ० २।१४।५।५। करणे नन् । सोमकण्डन-
प्रस्तरे । “ऋभिर्धूतः सुतोऽश्वनैरव्यो वारैः” ऋ० ८।२।२।
अश्वनैः अश्वभिः करणभूतैः सुतोऽश्वर्युभिरभिषुतः” भा०।
अश्वन्तेऽश्वरम् । ईमेघे निरु० ।

अश्वीतपिबता स्त्री अश्वनीत पिबत इत्युच्यते यस्यां निदेश-
क्रियायाम् मयू० स० । भोजनादिनिदेशक्रियायाम्
“अश्वनीतपिबतीयन्ती प्रसृता स्वरकर्मणि” भट्टिः ।

अश्वक पु० अश्वेव स्थिरः निश्चलत्वात् इवार्थे कन् । १ ऋषिभेदे
“वेदस्थानेन वात्स्येन तथाश्वकस्तुमन्तुना” भा० शा० प० ।
२ दक्षिणदेशस्थे देशभेदे । “गन्तव्योमलयः श्रीमान् पर्वतो
धातुमण्डित” इत्युपक्रम्य “तथाश्वका पुलिन्दाश्च
कलिङ्गाश्च विशेषतः” रा० कि० का० । दृष्टत्संज्ञितायान्त
स देशः पश्चिमोत्तरस्यां दिशि । “दिशि पश्चिमोत्तरस्यां
माण्डव्यतुषारतालहनमद्राः । अश्वककुलूतनहडस्त्री-
राज्यसिंहवनखण्डाः” इति कूर्मविभागे उक्तम्” अत-
उभतत्वापि तन्नामको देशः । तस्य जनपदवाचित्वात् तद्देश-
वासिषु तद्राजनि च ततः कृताणो बहूषु लुक् । ३ तद्देश
वासिनि षतद्राजनि च ब० व० । “साल्वावयवप्रत्यग्रथकन
कूलाश्वकादिज्” पा० सू० साल्वजनपदावयवत्वेनोक्तेः
५ साल्वदेशावयवे च साल्वदेशश्च दृष्ट० सं० कूर्मविभागे नव-
सु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्तः “भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि
विभाजिता देशाः भद्रारिभेदमाण्डव्यसाखनीपोज्वि-
हानसंख्याताः” इत्युपक्रम्य “गजाह्वयश्चेति मध्यमिदम्”
इति नवखण्डे कूर्मभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता
अतः साल्वावयवनसकोऽश्वकः तदीयदक्षिणप्रदेशस्थः
इति गम्यते तेन रामायणवाक्यं तद्विषयकमिति न वि-
रोधः । अश्वके साल्वावयवे भवः इज् आश्वकः । तद्देश-
शब्दे लि० तद्राजनि च बहूषु लुक् आश्वकाः साल्वा-
वयवावश्वकवासिषु तद्राजसु च ब० व० । स्त्रियां न
लुक् आश्वक्यः । साल्वशब्देऽस्य विवृतिः ।

अश्वकदस्त्री स्त्री अश्वते अश्व-मनिन् कर्म० । काण्डकदस्याम् ।

अश्वकुट्टं पु० अश्वनि प्रस्तरएव धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट-
अण्-उप० स० । वानप्रस्थभेदे, तस्योदूखन्वादिमृग्यत्वेन
तण्डुलादेर्विहृषीकरणस्य तत्रैव विधानात्तथात्वम् । “अश्व-
कुट्टोभवेऽपि दन्तो लूखलिकोऽपि वा” मनुः । खलु ।

अश्रमकुट्टकोऽप्यत । “दन्तोलूखलिकः कालपक्षाशी
वाश्रमकुट्टकः” या० सृष्टिः ।

अश्रमकेतु स्त्री अश्रमैव केतुरस्य । क्षुद्रपाषाणभेददृष्टे ।

अश्रमगन्धा अश्रम इव गन्धो लेयोऽस्याः । पृश्निपत्नीलक्ष-
णायासासन्धौ लतायाम् । “विशाखशावाश्रमगन्धापृश्नि-
पत्नीलक्षणाश्च” कात्या० २०, ७, १७. “अश्रमगन्धा आ-
सन्धिः पृश्निपत्नीलक्षणेति” कर्क० । “न शरं नाश्रमगन्धां
नाध्यखण्डां न पृश्निपत्नीं” नाश्रमगन्धां कुर्यात्”
शत० ब्रा० । [सरकतमणौ । राजनि० ।

अश्रमगर्भ पु० अश्रमेव कृतो गर्भोऽस्य । “पक्षा इति” ख्याते
अश्रमगर्भज पु० अश्रमगर्भाज्जायते जन-ड ५ त० । सरकत-
मणौ अश्रमयोनिरप्यत्” राजनि० २ प्रस्तरजे वक्षौ पु० ।

अश्रमगुड पु० अश्रमनिर्मितो गुडः गोलाकारः पदार्थः ।
प्रस्तरनिर्मिते (गुली) प्रसिद्धे युद्धसाधने अश्रमभेदे स्त्रील-
मपि “शूलान् भुशुण्डप्रश्रमगुडाः स्थूलाः कार्ष्णायसी-
क्षया” भा० श्रौ० प० । भुशुण्डीनिर्मिता अश्रमगुडास्तदर्थः ।

अश्रमघ्न पु० अश्रमानं हन्ति ह्न-ड । पाषाणभेददृष्टे ।

अश्रमज न० अश्रमनो जायते जन-ड ५ त० । प्रस्तरजाते शिला-
जतनि, अश्रमेव जायते जन-ड । २ लौहे च ।

अश्रमजतु न० अश्रमनो जायते जन-तन् डिञ्च । शिलाज-
तनि सार्धे कन् अश्रमजतुकं तत्रैव ।

अश्रमजाति स्त्री अश्रमनो जातिः सामान्यमस्य । “पाक्षा”ख्याते
सरकतमणौ । अश्रम इव जातिरस्य । रत्नमाले अमरः
रत्नानि च । “वज्रं गारुत्मतं पुष्परागो साणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलञ्च गोमेदक्षया वैदूर्यमेव च । भौक्तिकं विद्रुमश्चेति
रत्नान्युक्तानि वै नव” भाव० प्र० । “सुक्ताफलं हीरकं च
वैदूर्यं पद्मरागकम् । पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारु-
त्मतं तथा । प्रवालमुक्तान्येतां महारत्नानि वै नव”
विश्वु ध० । अत्र पुष्परागादीनां क्लीवताऽपि । अत्र चैषां
महारत्नवैतोक्तेः तद्भिन्नानामपि रत्नत्वमस्येव यथोक्तं गारुडे
“तेषु रत्नोविषयविधिव्यालभान्यधर्मानि च । प्रादुर्भवन्ति
रत्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं सुक्ता मणयः
पद्मरागाः समरकताश्च प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनील-
मणयो वैदूर्याः पुष्परागाश्च । कर्कतैर्नकुर्वन्तिलौ रुधि-
राश्च समन्वितं स्फटिकम् । विद्रुममणिश्च” ।

अश्रमदारण पु० अश्रमानं दारयति ह-णिच्-ल्यु । पाषा-
णभेदके टङ्गनामास्त्रे ।

अश्रमदिद्यु लि० अतिशयेन द्योतते यद् लुक् वा० ड विद्यु

आयुधम् अश्रम व्यापकं अश्रममयं वा दिद्यु यस्य । अश्रम-
यायुधयुक्ते । “विद्युन्महसो नरो अश्रमदिद्यवः” ५, ५, ४, ३ ।
अश्रमदिद्युतो व्याप्तायुधाः अश्रममयायुधा वा” भा० ।

अश्रमन् पु० अश्रुते व्याप्नोति, संहन्यनेन वा कर्त्तरि करणे वा
भिनन् । पाषाणे । “अथ यदश्रु संक्षरित मासीत् सोऽश्रम
पृश्निरभवत्” शत० ब्रा० । “इत्यतः कुपुम्भकस्तकं भिनन्ना-
श्रमना” ऋ० १।१६।१।१५ । “अश्रमिकभ्यां कन्दसि”
इत्युक्तेः वेदेअस्य भूरिप्रयोगः क्वचित् लोकेऽपि “नारा-
चक्षेपशीयाश्रमनिष्पतितानलम्” रघुः । दन्तोलूख-
लिकः कालपक्षाशी वाश्रमकुट्टकः” या० “अश्रमानं दृषदं
मन्ये मन्ये काष्ठसुदूखलम् । अन्यायाश्च सुतं मन्ये यस्य
माता न पश्यति” जिनेन्द्रः । २ भेषे निरु० तस्याम्बर-
व्यापकात्वात्तथात्वम् इभूमिव्यापके पर्वते पु० । “अश्रमानं
चिद्ये विभिदः” ऋ० ४, १६, ६ । “अश्रमानं पर्वतं
मेघं वा” भा० । “अश्रमानं चिच्छवसा दिद्युतः ऋ०
५।३०४ । “अश्रमानं पर्वतम्” भा० । ४ व्यापके लि०
अश्रमदिद्युशब्दे उदा० । त० स० उत्तरपदस्यः संज्ञायां
जातौ च टच् समासान् लभते । संज्ञायाम् पिण्डाश्रमः
जातौ अश्रमताश्रमः । नित्यसभा० । अश्रमना लुखः
आश्रमनः । ऋश्यादि० चतुरर्थ्यां क । अश्रमकः ।
अश्रमादि० चतुरर्थ्यां रः अश्रमरः । उत्कारा०
चतुरर्थ्यां ङ । अश्रमीयः । तदर्हतीत्यर्थे अश्र । दि०
ठण् । आश्रमिकः । तत्र कुशल इत्यर्थे आकर्षादि० कन् ।
अश्रमकः । अपत्येशुष्मा० टक् । आश्रमेयः । अश्रा० गोता-
पत्ये फञ् । आश्रमायनः । अश्रमनोविकारः अश्र टिलोपः
आश्रमः मयट् च अश्रममयः स्त्रियां ङीप् । अवयवार्थे
तु न टिलोपः आश्रमन इत्येव ।

अश्रमन्त न० अश्रमनोऽन्तोऽत्व शक० पररूपम् । १ अश्रमे खेले,
२ चुल्लप्राञ्च । अश्रमनामन्तः । अश्रमनोऽप्यत् ।

अश्रमन्तक पु० न० अश्रमानमन्तयति अन्-सिच् ण्वल् शक० । १ चू-
लप्राम् २ दीपाधारेऽब्दादने, (आउड) ख्याते तद्विशेषे च ।
“सुझालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्रमानकवल्लजैः” मनुः ।
४ अश्रमोटकदृष्टे, ५ अश्रमपले ईकोविदारकदृष्टे च पु० ।

अश्रमन्मय लि० अश्रमनोविकारः मयट् वेदे न नलोपः ।
पाषाणमये स्त्रियां ङीप् । “शतमश्रमन्मयीनां पुरामिन्द्रो
व्यास्यत्” ऋ० ४।३०।२० । “लोके तु अश्रममयः ।

“अश्रममयमयञ्चैव” इति मनुः । [गन्धद्रव्ये ।

अश्रमपुष्प न० अश्रमनः पुष्पमिव । शिलाजतनि, शौले

अश्रमभाल न० अश्रमेव भाजयति चूर्णितं करोति । भज-श्लिष्य
अणुं पृषो० जस्य लत्वम् । द्रव्यचूर्णकारके (हामानदिस्ते)
इति स्वाति लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका ।

अश्रमभिद् पु० अश्रमानसृज्जिद्य जायते । पाषाणभेदके वृक्षे ।
क, अश्रमभिदः । अणु अश्रमभेदः । खलुल् । अश्रम-
भेदकोऽप्यत्र पु० ।

अश्रमयोनि पु० अश्रमा योनिरस्य । सरकतमर्षौ ।

अश्रमर ति० अश्रम-चतुरर्थ्याम् र । प्रस्तरसंबन्धिनि ।

अश्रमरथ पु० अश्रमेव दुर्भेदो रथोऽस्य । ऋषिभेदे गगां०
यञ् । आश्रमरथः । “अभिव्यक्तैरित्याश्रमरथः” शा० सू०

अश्रमरी स्त्री अश्रमानं राति रा-क गौरा० ङीष् । मूलकच्छ-
रोगे स हि मूलद्वारा प्रस्तरमिव कठिनमांसं रेचयति
इति तस्य तथात्वम् । तन्निदानादि सुच्यते उक्तं यथा ।

“अथातोऽश्रमरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ चतस्रोऽश्रमर्यो
भवन्ति स्त्रेष्वाधिष्ठानास्तथाया स्त्रेष्वा वातेन पित्तेन शु-
क्रेश्चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः
स्त्रेष्वा मूलसम्भक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिम्, अश्रमरीं जनयति तासां
पूर्वकृपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूलकच्छं वस्तिशिरोसुष्क-
शेफसां वेदना कच्छा ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूलस्येति ॥
यथास्वं वेदनावर्षं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् । पूर्वकृपेऽश्रमनः
कच्छान्मूलं सृजति मानवः ॥ अथ जातासु नाभिवस्ति-
सेवनीमेहनेष्वन्यतमे मेहतोवेदना मूलधारासङ्गः सर-
धिरमूलता मूलविकिरणञ्च गोभेदं प्रकाशमनाविलं ससि-
क्तं विस्मृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठेयानाध्यगमनैश्चास्य
वेदना भवति ॥ तत्र स्त्रेष्वाश्रमरी स्त्रेष्वालमन्नमभ्यवहरतोऽ-
व्यर्थसुपलिम्बाधः परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो
निरुणद्धि तस्य मूलप्रतिघाताद्वाह्यते मियते निस्तद्यत इव
वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति । अश्रमरी चाल श्वेता स्निग्धा
महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां
स्त्रेष्वािकीमिति विद्यात् ॥ पित्तयुक्तस्तु स्त्रेष्वा सङ्घातसुपगम्य
यथोक्तां परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरु-
णद्धि तस्य मूलप्रतिघातादुच्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव
वस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्रमरी चाल सरक्ता पीतावभासा
कृष्णा भङ्गातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैक्षिकी-
मिति विद्यात् ॥ वातयुक्तस्तु स्त्रेष्वा सङ्घातसुपगम्य यथोक्तां
परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य
मूलप्रतिघातात्सोत्रा वेदना भवति तथात्वर्थं पीडमानो
दन्तान् खादति नाभिं पीडयति भेदं मृद्नाति पायुं शृश-

ति विशर्द्धते विदहति वातमूलपुरीषाणि कच्छेष वास्य
मेहतो निःसरन्ति । अश्रमरी चाल श्यामा परुषा विषमा
खरा कदम्बपुष्पवत्कच्छकाचिता भवति तां वातिकीमिति वि-
द्यात् । प्रायेणैतास्त्रिस्तोऽश्रमर्यो दिवास्त्रप्रसमयनाध्यशनशीत-
स्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्द्विशेषेण बालानां भवन्ति । तेषा-
मेवात्यवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुखप्रहृष्टा
हरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्रमरी शुक्लनिमित्ता भवति ।
सैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगम-
नादनिर्लोऽमितः संगृह्य मेदृष्टप्रणयोरन्तरे संहरति संहृत्-
चोपशोषयति सा मूलमार्गमाहृष्यति मूलकच्छं वस्तिवेदनां
दृष्टप्रणयोश्च श्वयथुमापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदे-
शे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्रमरीमिति विद्यात् ॥ भवन्ति
चाल ॥ शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्रमरिवैकतम् ॥
अश्रमर्याः शर्करा ज्ञेया तल्यव्यञ्जनवेदना ॥ पवनेऽनुगुणे
सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्य-
भिधीयते ॥ हृत्पीडासक्थिसदमं कुत्सिन्मूलः सवेपथुः ।
दृष्टोर्द्विगोऽनिलः काष्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डु गालता ॥ अ-
रोचकाविपाकौ तु शर्करासौ भवन्ति च । मूलमार्गप्रवृत्ता
सा सक्ता कुर्वादिप्रवृत्तान् ॥ दौर्बल्यं सदमं काष्ण्यं कुत्सिन्म-
लमरोचकम् । पाण्डुत्वसुष्णवातञ्च दृष्ट्यां हृत्पीडनं वसिमम् ॥
नाभिपृष्ठकटीरुक्कगुदवङ्गणशेफसाम् । एकद्वारस्तनुत्वको मध्ये
वस्तिरधोसुष्ठः ॥ अलावा इव रूपेण सिरास्त्रायुपरिग्रहः ।
वस्तिर्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं दृष्टयौ गुदम् ॥ एकसम्बन्धिनी
हेति गुदास्थिविवरस्थिताः । मूलाशयो मलाधारः प्राणा-
यतनसुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूलवहास्तु याः ॥
तर्पयन्ति सदा मूलं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वा-
न्नोपलभ्यन्ते सुखान्यासां सहस्रशः । नाडीमिरुपनीतस्य
मूलस्यामाशयान्तरात् ॥ जायतः स्रपतश्चैव स निःष्वन्देन
पूर्यते । आसुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥
घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूलेण पूर्यते । एवमेव प्रवे-
शेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥ मूलयुक्त उपपत्तेहात् प्र-
विश्य कुरुतेऽश्रमरीम् । अश्रु सच्छास्त्रपि यथा निषिक्तासु
नवे घटे ॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्रमरीसम्भवस्तथा । संह-
न्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥ तद्वदलासं
वस्तिस्थसुष्मा संहन्ति सानिलः । मारुते प्रगुणे वस्तौ मूलं
सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिबोमे भवन्ति
हि ॥ मूलाघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूलदोषाश्च
ये केचिद्वस्तावेव भवन्ति हि” सुश्र० ‘अश्रमरीं क्षप-

यत्प्रायु सिकताशकरान्विताम्' सुशु० । अश्रुञ्च महा-
पापजत्वान्महारोगः । “उन्मादस्त्वग्दोषो राजयच्छा
श्वासोमधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽश्रुरीत्यष्टौ महा-
रोगाः” शु० त० नार० ।

अश्रुरीघ्न पु० अश्रुरीं मूलकच्छं हन्ति हन-ट । वरुणद्वेषे
अश्रुरीहर पु० अश्रुरीं हरति ह-ट । (दिधान) देवधान्ये ।
अश्रुवत् लि० अश्रुमास्त्वय मत्तुप् । पाषाणभूयिष्ठे देशे स्त्रियां
ङीप् । तथाविधभूयैर्गुणाश्च । ‘तत्राश्रुवती स्थिरा गुर्वी-
श्यामा कषणा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया गुणभूयिष्ठा ।
स्निग्धा शीतलासन्नोदका स्निग्धश्चक्षुस्त्रयोमलद्वयप्रया
शुक्लाशु गुणभूयिष्ठा नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलात्स
पाण्डुद्वयप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा इति’ सुशुतः ।

अश्रु सार पु० न० अश्रुमनः सार इव । लौहे । “फलादृष्टिक-
दर्भाश्रुसारचूर्णं कवारिण्या” सुशु० । “प्राणाः स-
त्वरमश्रुसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” सा० द० ।
६७० । तत्तुल्यकठिने लि० ।

अश्रुहन्मन् न० हन्यतेऽनेन हन-मनिन् हन्म आयुधम्
अश्रुनिर्मितं हन्म । लौहनिर्मिते आयुधे “अग्नि-
तस्तेभिर्युवमश्रुहन्मभिः” ऋ० ७, १०४, ५ ।

अश्रुमादि पु० ईत० । चतुरथ्यां पाणिन्युक्तरप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः अश्रुमन्, यूथ, जम, मोन, नद, दर्भ,
दृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कोट, पाम, कन्द, कान्द,
कुल, गङ्ग, गुड, कुण्डल, पीन, गुह ।

अश्रुमार्म न० अश्रुकारकमर्म । (पाथुरे) अश्रुरीरोगे ।

अश्रुमीर पु० न० अश्रुमास्त्वय ईरन् । (पाथुरे) अश्रुरीरोगे ।

अश्रुमीत्य न० अश्रुमनः उत्तिष्ठति उद्-+स्था-क ५ न० । शिला-
जलनि राजनि० ।

अश्रु न० अश्रुते नेत्रम् अश-रक् । नेत्रजले “सखीभिरश्रोत्तर-
मीक्षितामिमाम्” कुमा० “नेत्राध्यामश्रुस्तृण्डजन्”
रामा० । सुखा० अश्रुर्थे इति न मत्तुप् । अश्री अश्रु-
युक्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।

अश्रुडा स्त्री अभावे न० त० । अश्रुडाभावे विरोधे न० त० ।

अश्रुविरोधिनि २ चित्तवृत्तभेदे । “कामः संकल्लोविचि-
कित्सा अश्रुअश्रुडा धृतिधृतिस्त्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन-
एव” श्रुतिः “अश्रुदया च यद्दत्तं तस्मान्मससुदाहृतम्”
गीता । न० ब० । अश्रुदाम्यन्ते लि० । [श्रुत्ये लि० ।

अश्रुद्वेष लि० न० त० । अश्रुदानर्हे अविश्वसनीये । अश्रु-
द्वेषस पु० अभावे न० त० । अश्रुदाभावे अनायासे न० ब० ।

अश्रुवण न० अभावे न० त० । अश्रुवणाभावे न० ब० । अश्रुवण-
श्रुत्ये लि० अश्रुतेन्द्रियश्रुत्ये बधिरे लि० ४ सर्पे पु० ।

अश्रुद्वभोजिन् लि० आश्रुं न भुङ्क्ते भुज-णिनि असमर्थ
स० । सति भोजने आश्रुमेव यो भुङ्क्ते तस्मिन् । “अश्रुद्व-
भोजीत्यत्र सति भोजनेऽश्रुद्वमेव भुङ्क्ते न आश्रुमिति न
नियमः तथात्वे व्रतलोपः स्यात्” दुर्गासिंहः प्रा० त० ।

अश्रुान्त लि० अश्रु-कर्त्तरि न० त० । आन्तभिन्ने अश्रुश्रुत्ये
अश्रुविरते अक्रियाविशेषणत्वे न० । “अश्रुान्तश्रुतिपाठपूत-
रसनाविभूतभूरिस्तवेति नैष० । भावे क्त न० त० ।
अश्रुविश्रामे न० ।

अश्रुि(श्री) स्त्री अश्रुते संहन्त्येऽनया अश-वङ्गा० क्रि ।
अश्रुहादेः कोषे । आश्रुीयते संघातार्थम् आ+श्रुी-“आश्रु-
श्रीहनिभ्यां ह्रस्वच्” उपा० इन् स च ङित् । अश्रुगादेरपभागे
उभयत्र वा ङीप् । “दृत्वस्य हन्तुः कुलिशं कुलिशताश्रीव-
लक्ष्यते” कुमा० वाजपेयश्रुपं प्रकृत्य । “स वा अश्रुिभिर्वति
तस्मादश्रुिभिर्वति” शत० ब्रा० । चतुःपूर्वादेशात् अच्-
समा० चतुरश्रः । “लृप्तोपचारां चतुरश्रवेदीम्” कुमा०
योगविभागात् अन्यस्मादप्यच् । तेन लृप्त्तं षड्श्रुमित्यादि
“आयताश्रुतरश्चाश्च लृप्त्तं मण्डलिनश्चाथा” शब्दलक्षण्ये
सुशुतः “दृप्तान्तस्त्रुश्रुपूर्वायां नावाश्रुणां पृथक् पृथक्”
लीला० । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कचिच्चाच् । “तिरश्चिं
हन्ति चतुरश्रिरुपः ऋ० १, २५, २, २ । [कप्] शोभाश्रुत्ये ।

अश्रुी(क) नास्ति श्रीर्यस्य नदीत्वाभावात् न ह्रस्वः तेन वा
अश्रुीर लि० न श्रीः अश्रीः अश्रुर्थे० र । अश्रुत्सितश्रीके
“अश्रीर इव जामाता” ऋ० ८, २, २० । “अश्रीरः गुणै
र्हीनः कुलितः” भा० । अश्रुमङ्गले च । “कथं चिदश्रीरम्”
ऋ० ६, २८, ६ । “अश्रीरममङ्गलम्” भा० ।

अश्रु न० अश्रुते व्याप्नोति नेत्रमदर्शनाय अश्रु-क्रुन् । नेत्र-
जले “पपात भूमौ सह वैनिकाश्रुभिः” द्रुपयामास कैकेयी
शोकौणैः पार्थिवाश्रुभिः” “तमश्रु नेत्रावरणं प्रकृष्य”
इति च रघुः । “ह्येध्याश्रु द्रुपिका खेदः” मनुः ।

अश्रु त लि० न० त० । अश्रुतभिन्ने अश्रुणाविषयीभते “येनाश्रुतं
श्रुतं भवति येनामतं मतं भवति” दृ० उ० अश्रुते श्रुतं शास्त्रं
तज्ज्ञानं न० ब० । अश्रुस्तज्ञानश्रुत्ये मूर्खे “भागं विद्या-
धनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्” दा० भा० श्रुतिः ।

अश्रु ति स्त्री अभावे न० त० । अश्रुवणाभावे न० ब० । अश्रुवण-
श्रुत्ये लि० “अश्रुतिमेव तदधं गमयति” शत० ब्रा० ।

अश्रुपात पु० ईत० । नेत्रजलपाते क्रन्दने । “न चाश्रुपातः

पिण्डो वा कार्यं आद्वादिकं शु०त० क्वचित्” ब्रह्मपुरा० ।
 अश्रुमुखं लि० अश्रुपूर्णां मुखं यस्य । नेत्रजलप्लुतमुखे स्त्रियां
 ङीप् । “पतिज्ञानाश्रुसखी कधुकर्षी च क्रोशत
 अध० ११, ११, ७ । [स्त्रियां ङीप् नेत्रजलप्लुते ।
 अश्रुशालिन् लि० अश्रुणा शलते शल-श्लिनि ३त० ।
 अश्रुयस् लि० न श्रेयान् । हीनतरे । “अश्रेयान् श्रेयसी
 जातिं गच्छत्या सप्तमाह्युगात्” मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
 अश्रुत लि० श्रुतौ विहितः विरोधे न०त० । श्रुतिविहित-
 विरुद्धे निषिद्धे नास्तिक्वाचारादौ । श्वेदविहितभिन्ने
 स्मृतमात्रविहिते च ।
 अशाघा स्त्री अभावे न०त० । विकथनाभावे । आत्मगर्भाभावे
 न०ब० । विकल्पनशून्ये गर्भशून्ये २ विनीते लि० । [च ।
 अशिष्ट लि० न०त० । १ असङ्गते २ असम्बन्धे ३ श्लेषशून्ये काव्ये
 अश्लीक लि० नास्ति श्रीर्वस्य कप् रस्य लः । श्रीप्रतिकूले
 श्रीनाशके । “अश्लीकमेतत् साधूनां यत्र जुह्वत्यमी
 हविः” मनुः ।
 अश्लील न० श्रियं लाति गृह्णाति ला-क रस्य लः, श्री-
 सिद्धादित्वात् ल वा न०त० । १ लज्जादिसम्पादके
 वाक्ये २ श्पास्यभाषायाम् । “भास्करालोकनाश्लील
 परिवादांश्च वर्जयेत्” या०स्मृ० ३ काव्यदोषभेदे न०
 तच्च लिविधं यथा “दुःश्रवं लिविषाश्लीलानुचितार्था-
 प्रयुक्तता” सा०द० अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यङ्गक-
 त्वात्त्रिधा यथा “दृष्टारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत्तव”
 “प्रससार शनैर्वाः” । “विनाशे तन्वि ! ते सदा” ।
 “अत्र साधनत्रायुविनाशशब्दा अश्लीलवाचकाः” सा०द० ।
 तत्र साधनशब्दस्य शिश्नस्यापि वाचकतया व्रीडायाः,
 वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुप्साया, विनाशशब्दस्य
 भरश्ववाचकतयाऽमङ्गलस्य च द्योतकता । यथाक्रमं च प्रकृते
 हेतुपवनविरहबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलव्यङ्गक-
 त्वाद्दुष्टाः । ४ निन्दाव्यङ्गके वाक्ये च “यमश्रुत्याश्लीला वा
 गृह्णातीति” ता०ब्रा० “अश्लीला निन्दारूपा वाक्” भा०
 न श्रियं लाति ला-क । ५ अश्रीके लि० । “यैवैनमसाव-
 श्लीलं वाग् वदति” ता०ब्रा० “अश्लीलमश्रीकरम्” भा० ।
 अज्ञेष्वा स्त्री न श्लिष्यति यत्नोत्पन्नेन शिशुना श्लिष-पञ् न०
 त० । सप्तविंशतिधा विभक्ताराशिक्रस्य नवमे नञ्त्वे तच्चत्वं
 जातस्य शिशोःपित्वादिभिराप्रस्तासं दर्शनाभावस्याश्लेषाशा-
 न्तिशब्दे वक्ष्यमाणस्य सूचकतया तस्या अज्ञेष्वात् । तत्सूक्ष्म-
 पादि निरूपणाय सर्वताराणां स्वरूपं, संख्यविशेषः, योग-

ताराश्च प्रसङ्गादत्वाभिधीयन्ते यथाह श्रीपतिः । “१ तुरग-
 मुखसम्बद्धं २ योनिरूपं ३ क्षुराभं ४ शकटनिभमधैषस्यो-
 त्तभाङ्गेन ५ तल्लयम् । ईशसि ७ गृह ८ शर ९ चक्राभानि
 १० शालोपमं च ११ शयनसङ्गमन्यञ्चात् १२ पर्यङ्गरूपम् ।
 १३ हस्ताकारमजस्रमौक्तिकसमं १४ चान्यत् १५ प्रबालोप-
 मम् विष्णुं तोरयवत् १६ स्थितं १७ वल्लिनिभं स्यात्
 कुण्डलामं १८ परम् । क्रुध्यत्केशरिविक्रमेण सङ्गं १९ श्या
 समानं २० परम् चान्यद्दन्तविलासवत् २१ स्थितमतः (अभि-
 जित्) शुङ्गाटकव्यक्ति च । २२ त्विक्रमाभञ्ज २३ गृह-
 रूपं २४ वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् २५ । २६ पर्यङ्गत्वं
 २७ छरजानुकारमित्येवमश्रादिभचक्ररूपम्” अताङ्कारु-
 सारेणाश्रादीनां रूपाणि ज्ञेयानि । “वङ्गित्ति ऋत्विषुगुणेन्दु
 क्षताग्निभूतवाष्पाग्निनेत्रशरभूकुनगाग्निरामाः । इन्द्राब्धि-
 रामशुचिवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निर्गदिताः क्रमशोभताराः” ।
 यथा तिताराश्विनो भरणी च । षट् ताराः क्षत्तिका । पञ्च-
 तारा रोहिणी । तितारा मृगशिरा । एकतारा आर्द्रा,
 चतुस्तारा पुनर्वसुः तितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्लेषा
 मघा च तितारा पूर्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी
 पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च सप्ततारा
 विशाखा, तितारा अतुराधा ज्येष्ठा च । एकादशतारा
 मूला, चतुस्तारा पूर्वाषाढा तितारा उत्तराषाढा, श्रवणा
 चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा । द्वितारा
 पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च द्वाविंशतारा रेवती” एषां
 योगतारा स्वर्यसि० । “फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढ-
 योर्द्वयोः । विशाखाश्विनसौम्यानां योगतारोत्तरा” स्मृता
 एषाष्टकनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारास्तु सुख्या उत्तरा
 उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा । “पश्चिमोत्तर-
 तारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगतारा
 सा अविषायाश्च पश्चिमा” स्म०सि० । हस्तनक्षत्रं पञ्च-
 तारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशकारं ततो नैर्ऋत्यदिग्-
 वस्थिता पश्चिमावस्थितताराया उत्तरदिगाश्रितताराया
 द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता
 सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उत्तरतारासन्ना पश्चिमाश्रिता
 तारा हस्तस्य योगतारा” धनिष्ठायास्तारास्तु या पश्चिम-
 दिक्स्था सा तस्या योगतारा इति च रङ्गना० । “ज्येष्ठा
 श्रवणभैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्यान्नेवपित्वाणां
 रेवत्याश्चैव दक्षिणा” स्म०सि० “ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां
 पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्वात्मकत्वात् मध्यमतारा योग-

तारा' रङ्गना० । "रोहिण्यादित्त्वमूलानां प्राची सर्पस्य चैव हि । तथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्यात् योगतारका" सू०सि० रोहिणीपुनर्वसुमूलानामश्लेषायाश्च प्रत्येकं सतारासु पूर्वदिक्स्था तारा योगतारा । अवशिष्टानां आर्द्राचित्रास्वात्मभिजिच्छतताराणां यथायोग्यं सतारासु यात्यन्तं स्थूला सा योगतारा नक्षत्रप्रसङ्गात् ब्रह्मादिनक्षत्राणामपि स्थितिस्थानसक्तं तत्रैव । "पूर्वसां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्दृष्टान्ते-ऽसौ सौम्येऽष्टविंशदंशकैः" सू०सि० ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्वभागे पञ्चभिर्दंशैः दृष्टान्तनिकटे एकराशिप्रसप्तविंशत्यंशैः प्रजापतिस्त्वारामको ब्रह्मा क्रान्तिरुत्ते स्थितः । अस्य विच्छेपमाह असाविति । असौ ब्रह्मा सौम्ये उत्तराणां अष्टविंशैः स्थित इत्यर्थः रङ्गना० । "अपां वत्सश्च चित्राया उत्तरेऽशैस्तु पञ्चभिः । दृष्टत् किञ्चिद्गतो भागैरापः षड्भित्तपोत्तरे" सू०सि० । "तिष्यपुनर्वसू इन्हे पा०सू० व्याख्यायां सरलायामस्माभिर्यत् पुनर्वसोर्द्वि तारत्वसक्तं तन्मनोरमादिमूलतया प्रामादिकमेव । एतच्छास्त्रालोचनेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य चतुस्तारात्मकत्वं पुष्यस्य त्रितारात्मकत्वं तेन बद्धत्वे प्राप्ते द्वित्वविधायकं सूत्रं सार्थकमिति दृष्टव्यम् । "पादः पुनर्वसोरन्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कट" । ज्योति० नक्षत्राधिपा उक्ताः दृष्टत्सं० । "अश्विनमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजोवफणपितरः । योन्यर्थं मदिनकृत्त्वटृपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रोनिर्हृतिस्तोयं विश्वविरिञ्ची हरिर्वरुणः । अजपादोर्ह्विर्भुः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" । "चित्राश्लेषास्त्रातिविशाखा भरणीपितृप्रशक्तिकाः । नातिशस्ताः प्रयाणेषु" ज्यो०त० अस्य क्लीवत्वमपि "अश्लेषवर्जयमपितृप्रविशाखयुक्तं पूर्व्यालयं शतभिषा च नवाप्युडूनि" एतान्यधोमुखगणानि कथितानि नित्यं विद्यार्थभूमिखननेषु च भूमिगतानि" ज्यो०त० । तथा च नक्षत्रपरत्वे न० तारापरत्वे स्त्रीत्वम् । एवं मूलाश्रवणादीनामपि द्विलिङ्गत्वम् । इयं तीक्ष्णगणः "तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्दुयुक्" ज्यो०त० नास्ति श्लेषो यस्य । २ असंबन्धे त्रि० । श्लेषः काव्ये नानार्थपरता स नास्ति यत् । ३ श्लेषमूल्ये काव्ये न० ।

अश्लेषाज्ज पु० अश्लेषानक्षत्रे जायते जन-ड ईत० । केतुपक्षे तस्याश्लेषाजातत्वात्तथात्वं अश्लेषाजातादयोऽप्यत्र । अश्लेषाशान्ति स्त्री अश्लेषाजननमित्ता शान्तिः शाक्०त० । अश्लेषाजननमित्तशान्तिौ । तत्र अश्लेषाजनने दोष-

माह" ज्यो०त० । "अश्विनीमघमूलानां गण्डाद्यास्त्रिनाडिकाः । अन्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवनाः जगुः" मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डोनिशा च पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेये रेवतीतुरगर्चयोः" सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं मातरं तातं वित्तं हृनि यथाक्रमम् । सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । तातेनादर्शनं वापि यावत् पाशसासिको भवेत्" ज्यो०त० । त्यागासामर्थ्यं षण्मासपर्यन्तं सुखं न पश्येत् शान्त्या सर्वत्र शुभम् । त्रिपञ्चादिषट्किंशुक्तिर्दोषबाहुल्यार्था वस्तुतः सर्वचरणेष्वेव दोषविशेषः यथाह मारदः । "आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी ततोये । धनं चतुर्थेऽस्य शुभोऽस्य शान्त्या सर्वत्र तत्सादृहिमे विलोभम्" । सन्ध्यादिविशेषोक्तिरधिकदोषार्था । यथाह ज्योतिर्निबन्धः । "मूलाश्विपितृचरणेषु प्रथमे च नूनं पौष्णोन्द्रयोश्च फणिनश्च तुरीयपादे । मातुः पितुः स्वपुत्रोश्च करोति नाशं जातो यदा निशिदिनेऽप्यथ सन्धयोवा" । कन्यायां विशेषः विधानपारिजाते । "न बाबा हन्ति मूलर्क्षे पितरं मातरं तथा । मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् । महेन्द्रजाऽपजं हन्ति देवरन्तु द्विदेवजा । शान्तिर्वा पुष्कलास्याञ्चेत्तर्हि दोषो न कश्चन" । द्विदेवजा अश्विनीजाता तस्याः अश्विनीसुतदेवताकत्वेन तयोश्च द्वित्वात् तथात्वम् । तच्छान्तिश्च "अश्लेषायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम् जातस्य द्वादशाहे च शान्तिहोमं समाचरेत् । विभवे पञ्च कुम्भांस्तु इयं वा तदशक्तितः" इत्यादिना मानवसंहितोक्ता । सा च विधानपारिजाते अश्लेषाशान्तिविधानप्रकरणे दृश्या । तत्फलं च मन्त्रलिङ्गात् ज्ञेयम् मन्त्रो यथा । "अश्लेषाक्षज्जातस्य मातापितृर्धनस्य च । भ्रातृज्ञातिकूलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहत् । योऽसौ वागीश्वरो देवो ह्यधिदेवो दृहस्यतिः । मातापितोः शिशोश्चैव गण्डदोषं व्यपोहत् । पितरं सर्वभूतानां रचन्तु पितरः सदा । सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तं ज्ञातिं च बान्धवान्" वि०पा० पुरा० ।

अश्व पु० अश्वसुते व्याप्नोति मार्गम् अश-कान् । घोटके "गच्छन् सञ्चलितचामरचारुमश्वम्" माघः । "जितसिंहभयानागा यत्वाश्वा विलयोनयः" कुमा० । "अश्वताहाप्यतोवक्त्रे वैदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः । सान्नो हयानासुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिताः इत्युक्ते श्लेषासन्ध्याद्युत्पत्तिस्थानम् ।

होत्वपत्तिस्थानसंख्यासास्याच्च २सप्तसंख्यायाम् "काष्ठतुल्यवपु-
 र्द्वयो मिथ्याचारश्च निर्भयः । हादशाङ्गुलमेदश्च दरिद्रस्तु
 हयो मत" इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे "पद्मिनी शशकै तृष्टा
 हये तृष्टा च हस्तिनीति" रस० । अत्र प्रसङ्गात् अज्ञाना-
 मङ्गविभागविशेषसंज्ञालक्षणादिकमुच्यते जयदत्ततादश्च
 शास्त्रात् शारांशः "अतिप्रसिद्धा जिह्वा तु तस्याः शून्या
 भवेदधः । अङ्गं तालु भवेत्तस्यास्त्रतोऽप्ये दन्तपी-
 ठकम् । ततोदन्ताः समुद्दिष्टा अङ्गं दन्ता भवन्त्यधः ।
 चिबुकं चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः । चिबुकस्यो-
 षरिष्ठात् अधरोष्ठः प्रकीर्तितः । चिबुकात्पार्श्वभागे
 तु हनुनांमाभिधीयते । स्तकद्वयं विजानीयात् वक्त्रपा-
 र्श्वगतं बुधः । उत्तरोष्ठं प्रयाणाख्यं तद्रूईं प्रोष उच्यते
 नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वं प्रोथस्यैव व्यवस्थिते । नासाच्छिद्राशि-
 मध्ये तु घोषाख्या समुदाहृता । घोषापार्श्वगतौ गण्डौ-
 क्षोरिके च ततः परम् । नेत्रयोस्सरे भागे अश्रुपात उदाहृ-
 तः । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः । कनी-
 निकारस्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपगः । सितासितौ च
 तन्मध्ये नेत्रयोर्भेदलं हि तत् । प्रच्छादनं भवेद्वर्णं
 चाक्षिकूटमतः परम् । तस्माद्रूईं भुवोर्लखा ललाटं च
 तदुत्तरम् । अङ्गं ललाटदेशात् केशान्तं च ततः श्रवः ।
 ततः शिरो विजानीयात् श्रवाद्रूईं गतं बुधः । शिरः-
 पार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्भूलं सकुन्तलम् । अपाङ्गाद्दृष्टाङ्गु-
 लै चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणैः । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्षं
 समुदाहृतम् । विदोमर्म्म विदुश्चैव कर्णस्थाधः षडङ्गुले ।
 घण्टावन्मसमीपस्यो निगालः परिकीर्तितः । अधस्तले
 निगालस्य गलमाङ्गर्भनीपिथः । ततः कण्ठं विजानी-
 यादधोभागे नतं बुधः । शीवा लोकप्रसिद्धा तु
 तस्याश्चोपरि केशरः । शीवास्तम्भान्तरे चैव वाहं प्राङ्गर्भ-
 नीपिथः । वाहस्योपरि यस्तु खाल्काकसं ककुदं च तत् ।
 ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यमम् । अंसके ककुदश्चैव
 निबन्धः परिकीर्तितः । स्यातामसादधोबाहू तयोर्बाहू-
 षडङ्गुले । मन्दिरः पश्चिमोभागः कलापी जानुनोऽधिमः ।
 जानुनश्चाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षणैः । जङ्घापार्श्वं
 कलां विद्यात् सम्यक् चैषिकसंज्ञकम् । अपतः पालिहस्तः
 स्यात् पश्चात्कूर्च उदाहृतः । किञ्चस्तत्रैव मध्यस्थोऽङ्गुलोभागे
 च कुण्डली । सुरसम्भं ततोविद्यादधोभागे ततः सुरम् ।
 सुरस्य पार्श्वं पार्श्वः स्यादपभागे नखो भवेत् । सुरस्या-
 धस्तलं चैव मण्डुकी तलमध्यगा । सुरमांसं विजानीयात्

चीरकाख्यं विचक्षणैः । हृदयात्परतः कुक्षी पार्श्वं तश्च
 विभागतः । जठरं पार्श्वं मध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः ।
 रोमराजो ततो विद्यान्मूलकोशमतः परम् । आ कक्ष्याः
 पश्चिमे भागे पुटौ स्फिचौ च कीर्तितौ । पुच्छमूलं च
 वाहानां भावते पुच्छमूलतः । तस्याधः कीर्तितः पायुः
 शीवनी च ततः परम् । सुप्तौ च कटिसम्भं च
 ततोविद्यात्परं बुधः । अधस्तात्कटिसम्भेस्तु जहसन्वि-
 रुदाहृतः । सकृद्यिनी फलसम्भेस्तु जरु पादाभिधायके ।
 ततः स्थूरं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । किञ्च
 चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये सुसंस्थितम् । ततः परं
 विजानीयात् कालकूर्चं च कुण्डिकम् । खुरान्तसंज्ञं
 मण्डुकं ततो विद्याद्विचक्षणैः । अप्ये जङ्घाद्वयं चैव वक्षो
 ग्रीवाशिरोमुखम् । पूर्वकायः समुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः ।
 आ कटेः पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापरं स्मृतम्" ।

तेषां लक्षणार्थि "अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न महणो-
 चिताः । अतो लक्षणमेवादी तेषां वक्ष्यामि देहजम् ।
 ओष्ठयोः स्तकणोश्चैव जिह्वायां दशनेषु च । वक्त्रे तालुनि
 नासायां गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे
 कर्णपुटे तथा । शीवायां केशरे चापि स्तम्भे वक्षसि वाहके ।
 जङ्घायां जानुनोश्चाधः कूर्चे पादे तथैव च । पार्श्वयोः
 पृष्ठभागे च कुक्षी कक्षां सवालधौ । मेहने सुक्योश्चापि
 तथा चैवोक्तद्वये । आवर्त्ते च खुरे पुच्छे गतौ वर्णे स्तरे
 तथा । महादोषे त्वजेत्प्राज्ञश्चावायां गन्धसत्वयोः ।
 प्रमाथस्यैव वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् । शुभा-
 शुभविवेकाय तद्विद्याद्बुद्धिमान्भिषक् । शालिहोत्रादि-
 भिः सम्यक् त्रिकालज्ञानकोविदैः । आतामौ पूजिता-
 वोधौ बलिहीनौ स्तदुत्तमौ । सुप्रोषोत्तरसंस्थं च
 विपरीतं विवर्जयेत् । स्तकणोऽहं इत शक्ता जिह्वायां
 रक्तता तथा । अतश्चान्यद्वि दोषाय न त्वदीर्घा च सा शुभा ।
 घना स्निग्धा सुवहा च समा दन्ताः सुशोभनाः । षट्संख्ये
 बन्धरे वृत्ते तेषु व्यङ्ग्यसंभवः । आयतं तद्वृषोष्णं च निर्मांसं
 प्रियदर्शनम् । सुबन्धं पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम् । तालु-
 रक्तं प्रशस्तं च सुपुटे चैव नासिके । नातितनू सन्नी गण्डौ
 वाहानां कीर्तितौ शुभौ । अत्यल्पनिर्मते चैव सुबद्धे नैव
 चाविले । प्रशस्ते वाजिनं नेत्रे मद्याभे मद्यतारके ।
 स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाक्षिणी । कनक-
 प्रतिसंकाशे शक्ते वाहस्य लोचने । सावर्त्तं च विशालं च
 अन्निभं चैव वाजिनः । ललाटं पूजितं प्राङ्गुनसः शास्त्र-

कोविदाः । शिरः समं तथा दत्तमावर्त्तद्वयभूषितम् । केशश्च
 ऋद्वश्चैव बह्वश्चैव पूजिताः । ऋजुता कर्णयोश्चैव तीक्ष्णता
 तनुता तथा । अदीर्घरोमता चैव प्रशस्ता विप्रकीर्त्तिता ।
 सुवृत्ताङ्गुलिताञ्चैव धन्यां शीवां बिदुर्बुधाः । केशश्च
 जटाहीनो ऋद्वश्चैव प्रशस्यते । सुबद्धश्च दृढश्चैव स्कन्धो-
 वाहस्य पूजितः । वक्षः प्रशस्तं विपुलं निर्गतं विशरं च
 तत् । ऋजुद्वयसमौ बाहू गूढं जानु प्रशस्यते । अत्रका
 मांसहीना च वाजिजङ्घा प्रशस्यते । शुभं स्रुतं सुदत्तं च
 समं चैव नतोन्नतम् । कूर्चमेवंविधं विद्याद्गन्धिव्रणविव-
 र्जितम् । दृढमण्डलिकायुक्तो वर्चुलः स्निग्धसन्धिकः ।
 सुरः खरखुराकारः प्रशस्तः सहदाहृतः । पार्श्वे चैव समे
 दत्ते जङ्घांसांसोपशीभिते । अविलम्बि सुदत्तं च उदरं
 चातिपूजितम् । नातिदीर्घं समं पृष्ठं किञ्चिच्च विनतं
 शुभम् । सुदत्ता चैव पीना च कटिर्धन्या प्रकीर्त्तिता ।
 ऋद्वस्त्रिगन्धायतैर्युक्तं बालैः पुच्छं प्रशस्यते । वृषणौ च समौ
 दृप्तौ दीपलम्बावलोमशौ । कण्ठवर्णविहीनं तु ह्रस्वं मेहन-
 निष्यते । अनुपूर्वं परं चैव शोभनं चोरुकद्वयम् । पूर्व-
 जङ्घे च जङ्घादि खुरान् चापि पश्चिमम् । शालिहो-
 त्वादिभिः प्रीतं सुनिभिः पूर्ववेदिभिः” ।

आवर्त्तलक्षणम् “विंशतिस्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यशुभाः”
 स्रुताः । उत्तरोष्ठप्रपाणस्यास्तावर्त्ताः शुभावहाः । सूकण्ठोश्च
 या प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः । त्रयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो-
 र्यस्य रोमजाः । द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्रुतः ।
 आनुपूर्व्यां स्थिताशोर्द्धं ललाटे रोमजास्तथः । त्रिःश्रेणी
 नाम सा ख्याता भर्तुः सर्वार्थसाधिनी । शिरःकेशान्त-
 योर्मध्ये अशोनामाभिधीयते । तत्तावर्त्तः स्थितोऽश्वस्य
 भर्तुर्ज्यविवर्द्धनः । षण्णवन्धसमीपस्थो निगालः
 कीर्त्तितो वुधैः । तस्मिन्देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत
 स्रुतः । कर्णमूले तथा बाह्वोः केशान्ते मस्तके तथा ।
 आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विश्रेण्येण तु मस्तके ।
 आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः । एका
 कण्ठे भवेत् स्रुतं स धन्यः सर्वकामदः । रन्ध्रे चैव सदा
 भर्तुः शंसिताऽप्रदोमतः । उपरन्ध्रोद्भवश्चैव रोमजश्चाति
 पूजितः । शङ्खचक्रगदापद्मशुक्तिवज्रोपमाश्च ये । विशेषेण
 शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः । अत जङ्घं प्रव-
 च्छामि रोमजानशुभाय यान् । भर्तुः क्लेशवहान् सर्वा-
 न्वनप्राणापहारकान् । नासिकापुटयोर्मध्ये प्रदेशः
 प्रोथ उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय रोमजोऽश्वस्य

कीर्त्तितः । जङ्घस्यो नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेश-
 दायकः । गण्डजश्चैव भर्त्तारं हन्यावर्त्तो दुरासदः ।
 अशुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्तावर्त्तो भवेद्भीनः
 स्वामिनः कुलनाशनः । अपाङ्गादुद्गङ्गुले चैव प्रदेशः
 शङ्ख उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजः ।
 अनुवो देशे समुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृद्वियोगकाल-
 स्याद्भर्तुर्गर्थावसादकः । सव्यां शीवां शिरां विद्यात्तत्तावर्त्तस्तु
 कुत्सितः । कक्षयोश्चापि संघामे स्वामिनं चाशु घातयेत् ।
 चिबुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुर्नाम
 तत्तावर्त्तो हि दारुणः । अधरोष्ठस्य चाधस्तु चिबुको हि
 प्रसिद्धकः । तस्मिन् पापो भवेद्भर्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः ।
 कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये बालक उच्यते । तत्तावर्त्तः
 स्थितः पापः स्कन्धसन्निगतश्च यः । अधस्तात्कण्ठयो-
 र्चैव गन्धिः कूर्च इति स्रुतः । तत्तावर्त्तः स्रुतो भर्तुः
 संघामे जीवितान्नाहत् । कूर्चादृष्टाङ्गुलं चोर्ध्वं पार्श्वयोः
 ककता स्रुता । तत्र भर्तुः शराघातैर्जीवितान्नाथ रोमजः ।
 कण्ठं वृषभस्येव सुव्यक्तसुपलक्ष्यते । वाजिनो यस्य तस्य
 आवर्त्तस्तु विनाशकत् । कण्ठस्य उपरोभागे समीपे वाह
 उच्यते । भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन् नाशाय रोमजाः ।
 काकसे तु हयस्य स्यादावर्त्तो यस्य दारुणः । रणे हतः समं
 भर्त्ता कव्यादैः स विलुप्यते । क्रोडे चैवासने चापि हृदये
 चैव वाजिनः । आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येते न
 संशयः । पार्श्वयोरोमजो यस्य स चाश्वोनयति क्षयम् । सपक्षं
 चाशु भर्त्तारं नीहाराखु यथाम्बुजम् । कूर्चस्याधः प्रदेशस्तु
 कुष्टिश्च परिकीर्त्तितः । अधन्वस्तत्र वाहस्य जघन्यो जानु-
 जश्च यः । नाभिजोसुष्कजश्चैव त्रिकजश्च विशेषतः ।
 पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्त्तितः । कुक्षौ
 व्याधिः, क्षयायेव रोमजाः कुक्षिसंभवाः । पार्श्व-
 बलिमध्यस्था नैव धन्या प्रकीर्त्तिताः । स्निग्धजः खुरजश्चैव
 यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लज्जावर्त्तः स विख्यातो भर्तुः
 सर्वार्थनाशकः । शतपादीति विख्यातस्तथा वै सुकुलोऽपरः ।
 आवर्त्तश्चैव संघातः पादुकाश्चाङ्गपादुकः । शुक्तिश्चैवावली-
 दश्च आवर्त्तः कीर्त्तितोऽष्टधा । वाजिदेहगतः सय्यक्
 शुभाशुभनिवेदकः । शतपादीसमाकारः शतपादीति
 कीर्त्तितः । जातीसुकुलसंकाशो सुकुलः सहदाहृतः । आवर्त्तो
 भूमितो बालैः संघातो रोमपुङ्कः । शुक्तिश्च शुक्तिस्थानै-
 रोमभिव्यक्तलक्षणैः । एतेषामेव लोदस्तु अवलीढः प्रकी-
 र्त्तितः । पादुकः पादुकाकारस्तथाचैवाङ्गपादुकः । बालै-

विशेषसंस्थानैर्निर्दिशेत्प्रतिमान्भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामिव सर्वेषामावर्त्तानां विचक्षणैः । रोम्णां तिलकता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एवं हेम्ना दहेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा वाजिनो सख्याः ये चाङ्गादिगुणाधिकाः । दत्त्वा पाह्याः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकूदी । श्रीष्टो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अङ्गादी मेषली नाम राजरत्नप्रदाः सदा । प्रयागे मारुतं विद्याल्ललाटे च ह्यताशनम् । उरति चाश्विनौ देवौ चन्द्रासूर्यौ च मूर्द्धनि । रम्भे स्तान्दविशाखौ च उपरम्भे हरीहरौ । इत्येवं पूजिताहे त्रे दशवन्धास्तु वाजिनः । अथेकेन पिहीना ये भवेयुरशुभास्तदा” ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत जह्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणम् शुभम् । शुक्तिशङ्खगदापद्मखड्गचक्राङ्गुशोपमाः । शिरोललाटं वदनं यः पुण्ड्रौ व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः पूजितो नित्यं षडङ्कश्चैव यो भवेत् । पर्येतेन्दुपताकाभा ये च रुद्रासन्निभाः । ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्वशास्त्रानुसारतः । अशुभाञ्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः । काककङ्कबन्धाहिम्नगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्यग्गाञ्चैव विच्छिन्नाः शङ्खलापाशशोभिताः । जिह्वाकृष्णाचिरुक्षाणि भस्मवर्ष्निभानि च । शूलाया वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः । पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः” ।

अथ पुष्पलक्षणम् । ‘आगतं वत्सरन्त्ये ये भवन्यन्ववर्षकाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञा वाहिताहितलकारकाः । तेषां प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्पष्टं कीर्त्तयेत्सधुना । प्रपाथे च ललाटे च कचे मूर्द्धनि कर्णयोः । निगाढे चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्तम्भे वक्षसि कक्षे च सुप्तकयोर्बाह्वोरे सुखे । हनौ पृष्ठे च वाहानां पुष्पं स्वामिहितप्रदम् । नामौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वार्थसाधकम् । अग्रशस्तानि हृष्टानि सुनिभयानि शास्त्रतः । ताविसम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाख्यानानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोष्ठे उत्तरोष्ठे तथैव च । घोषायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः । शोवायां चैव वाहे च स्तम्भयोः स्वरके स्थिति । पायौ क्रोड्ढे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ।

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे सञ्जातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विद्यातुष्पैः शुभैर्भर्तुः शुभैश्च विपर्ययम् । सर्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशयः” ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् “दूरसुत्क्षिप्तयः पादांस्तप्तांगारान् स्पृशन्निव । पुलं याति शुभं हृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः । पूजिता वृषमातङ्गसिं हशार्दूलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टाः सर्वशुद्धतरङ्गमाः । संकीर्णा एकतोभ्रष्टा चङ्गमौघ विवर्जिताः । अत्यूर्जा चैव वक्रा च वाजिनानि निन्दिता गतिः । षोडशाक्षोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं द्विगुणितं गत्वा हस्तानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः “श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः खुग ह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कपायो रक्तकः स्मृतः । पक्कतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषवर्णः सेराहो गर्दभाभः सुरूहकः । नीलो नीलक एवाश्वः त्रिपूहः कपिलः स्मृतः । शिलहः कपिशो वाजी पाण्डुकेशः सुबालधिः । हलाहश्चितकश्चिपुलाहः श्वेतपीतकः । ईप्त्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजासुकः । कृष्णा चास्ये भवेद्देखा पृष्ठवंशानुगामिनो । उराहः कृष्णजानुस्तु मनाकपाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाणः स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः । रक्तपीतकपायोसो वर्षजो यस्य दृश्यते । दुकुलाहः स विख्यातो वर्षो वाहस्य देहजः । पूर्वोक्तानां च वर्णानां सुखपुण्ड्रेण वाजिनम् । ये भवन्ति परे भेदास्तान् ब्रवीम्यनुपूर्वगः । कोकाहः पुच्छिको नाखः कोकुराहः प्रकीर्त्तितः । खुराहखरगाहौ च हरिकोहरिराहिकः । कलाहश्चैव वोह्लाहः सिराहः सिद्धराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभराहकः । चारुराहो जयेदशो वोरुराहो न यः स्मृतः । कुलीहो दुरुणाहस्तु युद्धके नैव कीर्त्तितः । त्रिपुहस्त्रिपुलाहश्च युद्धके नैव कीर्त्तितः । त्रिपुहस्त्रिपुलाहश्च चिललाङ्गश्च यो भवेत्” ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । “यस्य गौराणि पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्तुः त्रिवन्माधत्ते यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छं वक्षो सुखं तथा । जर्द्धजङ्घा सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् । प्रभूतासितताराश्च प्रशस्ता सुनिभिः स्मृताः । यस्य पीतासितस्तारैः स धन्यः कीर्त्तितो ह्ययः । प्रशस्तः

कृष्णतारस्तु मल्लिकाञ्चः प्रकीर्तितः । श्वेतजावेष्टितं कृष्ण
रेखया तारकं च यत् । मल्लिकाञ्चः सविज्ञेयः स्वामिनः
सुखवर्द्धनः । सिततयाऽप्रशस्तश्च स्वामिनः क्लेशवर्द्धनः ।
सर्वश्वेतश्च कृष्णश्च रत्नपीतस्तथैव च । एते सांप्रामिकाः
प्रोक्तास्तुरगा मुनिसत्तमैः । हरिताः किल जायन्ते
वाजिनः पुण्यदर्शनाः । यतो हिता नरेन्द्राणामायुरारो
ग्यश्रीप्रदाः । रत्नास्यमेहनः शस्तः श्यामकर्षस्तु यः
सितः । कपोतेन च वर्षेन योज्यः शुक्लकेशरः । शुक्लपा-
दसुखो वाजी प्रशस्तः परिकीर्तितः । चतुर्षां चैव
पादानां शुक्लता यस्य वाजिनः । सुखं सिततरं चैव पञ्च-
भद्रः स उच्यते । श्वेतमण्डलचित्तश्च भर्तुः सर्वार्थ-
साधकः । पाण्डुरा यस्य रेखा स्यात् पृष्ठवंशानुगामिनी
श्वेतकृष्णशिरा यश्च नैव धन्यः प्रकीर्तितः । अन्यवर्षं
शिरो यस्य पुच्छं वा यस्य वाजिनः । पुच्छेन शिरसा
वापि नानावर्षेण निन्दितः । अव्यक्तवर्षो योवाहस्तथा ति-
त्तिरिसन्निभः । कुम्भितो वानराक्षश्च योवा व्याघ्रावलोदकः”

तथाङ्गविक्रितितोऽशुभलक्षणम् । “काकुदी कृष्णजिह्वश्च
कृष्णसेफाण्डतालुकः करालो हीनदन्तश्च शृङ्गी वाधिक-
दन्तकः । एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्जुको त्रिसरी
तथा । माज्जारापादो व्याघ्राभस्त्रिकर्षो द्विसुरी स्तनी ।
यमयो वामनश्चैव काकतित्तिरसन्निभः । वानराक्षो
विडालाक्षो सुशली चेन्द्रद्विकः । येषां पृष्ठे हतो भर्ताऽ
जातदन्तस्तथैव च । एते दोषान्विता वाहस्याख्या वै
भूतिमिच्छता । धनप्राणहराहृते बभ्रुविषहकारकाः । एषां
चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः । पूर्वं शास्त्रानुसारेण
मुनीनां वचनं यथा । आवर्त्ता यत्त ककुदे काकुदी स उदा-
हृतः । करालैर्वाधरे दन्तैर्जायते यस्य चोत्तरम् चतुर्भिः
पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्तितः । सप्रमिञ्चाष्टभिर्दन्तै
ज्जातवाधिकदन्तकः । अङ्गुष्ठपर्वसंकाशं आगच्छकोपमन्था ।
जम्बूदररूपं च तथा चामलकोपमम् । आस्त्रास्थिसदृशं
चापि हरीतक्याः फलोपमम् । दग्धवर्म्निभं चापि बालं
संस्थानमेव च । कालङ्कर्णान्तरे यस्य केयान्ते चापि दृश्यते ।
धोरेयः सर्वपापानां वाहः शृङ्गी स कीर्तितः । एवंविधेन
शृङ्गेषु शृङ्गी राष्ट्रे न वासयेत् । एकतोलप्रमाणेन
सुप्तकेचैकाण्डसंज्ञकः । अत्यन्तरोमशाभ्यां तु ताभ्यां जाताण्ड
उच्यते । स्वाम्ने वक्षसि बाह्वोश्च अंसदेशे तथैव च । अन्य
वर्षो मवेदुवाजी कञ्जुको स प्रकीर्तितः । यस्यान्यवर्षा
रेखा स्यात्पादे कञ्जु च वाजिनः । माज्जारापादः प्रोक्तो-

ऽसौ सोऽधन्यः कुलनाशनः । अन्यवर्षस्य वाहस्य शिरः
कृष्णं यदा भवेत् । त्रिसरी नाम स प्रोक्तो भर्तुः कुल-
विनाशनः । द्विसुरं गोसुराकारसुरैर्विद्याद्विचक्षणः ।
अथ वा त्रिबलिद्युक्तौ निम्नमध्यैश्च निर्दिशेत् । दृषणाभ्यां
सुजाताभ्यां स्तनाभ्यां विहित्ता स्तनी । त्रिभिः कर्षैस्त्रि-
कर्षी च व्याघ्राभो व्याघ्रवर्षकः । एकेनाङ्गेन हीनेन
निम्नेन च विशेषतः । यमयं वाजिनं विद्याद्वामनं
वामनाकृतिम् । वर्षादेकेन पादेन अन्यवर्षेण यो ह्ययः ।
सुसलीति स विख्यातो भर्तुः कुल विनाशनः । विरोधं नैव
यो याति दृष्टान् सुषुक्वर्जितः । इन्द्रद्विः स विख्यातो
भर्तुः कुलविनाशनः । अथ चेद्बद्धवां दृष्टा विरोध-
सधिगच्छति । निगूढ दृषणास्त्वस्तु स धन्यः सर्वकामदः ।
द्विवर्षं तु समारभ्य यावद्वा पञ्चवर्षिकः । दन्तानां सुषुक्-
योश्चैव सम्भवो वाजिनः स्मृतः । अत ऊर्ध्वं न जायन्ते
सुषुक्वो दन्ताश्च वाजिनः । अशुभं तु फलं वाच्यमभावे न
ततस्तथा” ।

अथान्नाङ्गचेष्टादिशुभाशुभम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि तुर-
गाणां विभागतः ज्वलितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभा-
शुभम् । यदा ज्वलति वाहानां सर्वगाले ज्ञेयताशनः । तदा
विद्यादनाष्टिभग्दमेकं न संशयः । अन्तःपुरविनाशस्तु
मेघने ज्वलिते भवेत् । उदरे वित्तनाशस्तु पायी पुच्छे
पराजयः । उत्तमाङ्गे च वक्रौ च खन्धे चैवासने
तथा । भर्तुर्जयाय वाहानां ज्वलनं यत् नैतके ।
धूमं ललाटे बाह्वोश्च तथा वक्षसि निन्दितम् । तत्रैव
ज्वलनं शस्तं तथा नासाससङ्गवः । यदा व्याधिं विना
वाजी पार्श्वं लजति दुर्मनाः । अशुपातं च कुरुते तदा
भर्तुरशोभनम् । स्वमेव यदा वक्रां हृष्टो लोकयते ह्ययः ।
रवङ्गायप्रदाने तु तदा विद्याज्जयं प्रभोः । सर्वदेव शिरो-
जस्तु सर्वेषां नैव पूजितः । वामपादाभिघातस्तु प्रभोर्वा-
तानिषेधकः । स्वामिनाहृदमात्रेण दक्षिणं पार्श्वमात्मनः ।
तरङ्गभो यदा न्यसेत्तदा भर्तुर्जयो भवेत् । पुच्छं
वाहं यदा वाहो वामतो विकिरेद्यदा । तदा भर्तुः प्रवासः
स्यात् दक्षिणे विजयस्तथा । प्रकिरन्ति यदात्थं सर्वपुच्छं
तरङ्गमाः । अङ्गुष्ठादेव जाता च तेषां भीतिः प्रभोः स्मृता” ।

अथान्नामानम् “हस्तोऽङ्गुलानां विंशत्या चतुरस्रतया स्मृतः ।
चतुर्हस्तास्तु विख्यातः शास्त्रोक्तेनोत्तमो ह्ययः । अर्द्धहस्तेन
हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गमः । सृष्टिन्यूनैः हस्तेन हीनश्चाथ-
धमः स्मृतः । अर्द्धमानप्रमाणं तु परिष्ठाहं विनिर्दिशेत् ।

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम् । अर्द्धसप्त-
महस्तं तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्दिशेत् । षड्भिक्षु सुष्टिभिर्हीनं
मध्यमं च विचक्षणः । पञ्चहस्ताप्रमाणस्तु जघन्यः सप्तदाहृतः ।
हात्त्रिंशदङ्गुलं वक्त्रसप्तमाश्रयस्य कीर्त्तितम् । षष्ठं वक्षः कटीं
चैव कुष्ठतुल्यं समादिशेत् । अङ्गुलीद्वयहीनं तु सुखादि मध्य-
माधमम् । निर्दिशेन्मतिमान्मैद्याः वाजिशास्त्रविशारदः । स-
प्ताङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्रयस्य कीर्त्तितम् । षडङ्गुलं भवे-
न्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवो-
त्तमे ह्ये । चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला ।
एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं शास्त्रशास्त्रिभिः । अपाङ्गात्
पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्रयं प्रमाश्रयेत् । खुरान्तात् कर्तुदं
यावद्दृक्मानेन बुद्धिमान् । वक्षोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा
वा स्तवक्रेष च । परिणाहं तुरङ्गस्य सापयेन्मतिमान्भिक्षुः ।
खवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गुलपूजितः । अतो हीनाधिका-
ङ्गाश्च हरयो नैव पूजिताः” ।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प०ख० ज्योति० पराशर-
संहिता । “आवर्त्तौ बहिर्मुखत्तमखण्डलोरोमा, दीर्घदृष्टार्द्ध-
रोमा शुक्तिः । कनकमन्त्रं खण्डलोरोमसंघातं, प्रफुल्लविकच-
रोम पुष्परमिति” । पुष्पं विशेषयति तत्रैव । “श्वेतं स्निग्ध-
मन्यवर्षं प्रशस्तं श्वेतस्य कृष्णं पीतं रुच्यं रक्तं वा । यस्या-
न्यवर्षं ललाटे श्वेतं बालेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्” ।

अथाश्वायुर्लक्षणम् “आयुर्लक्षणमश्वानामतजङ्घं प्रव-
क्ष्यते । शास्त्रिहोत्रादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः । सु-
र्लहाश्च ये वाहा हस्तकण्ठास्तथैव च । खरनेत्रस-
भावेषु न दोनाश्चिरजीविनः । महाघोषा महाका-
याये चाश्वाः प्रथुवक्षसः । तेषां दंष्ट्रं भवेदायुः स्निग्धा-
ङ्गाश्चैव सदा । कर्णाप्ये पीडिते येषां सिन्दूराभस्य
दर्शनम् । शोषितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः ।
न विकिरन्ति ये बालं स्वप्रासाद्य तुरङ्गमाः । न वा
जिघ्रन्ति ये चापि तेषु दीर्घायुषो मताः । कुटिकानां
क्रिया येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः । प्रतिस्त्रोतः पिब-
न्यन्मो ये च ते दीर्घजीविनः । पञ्चपत्रदलाकारं जिह्वाप्यं
यदि वाजिनः । दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च
निर्मलम् । सीत्कारं च भवेद्येषां लाङ्गुले चालनं पुनः ।
प्रसृष्टेः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः । येषां च दृढ-
रोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः । स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च
प्रोधमा यस्य वाजिनः । भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्या-
दीर्घजीविनम् । अत्रचाभरद्वारखड्गयङ्गाङ्गुशानिभाः ।

शुक्तिवज्रगदाकारा ध्वजपद्मसोपमाः । श्रीदृष्टस्वस्ति-
काभासाः प्रोधरेखाश्चिरायुषाम् । जङ्घं प्रोधोत्थिता
रेखा यस्य वामेन चानता । हस्ता वा यस्य वाहस्य न
चिरं तस्य जीवितम् । जङ्घं प्रोधसमा रेखा दृश्यते यस्य
वाजिनः । तस्य ऋषुः सप्तद्विष्टो दशमं प्राश्व वत्सरम् ।
तुरङ्गुला चेद् दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम् । त्रयो-
दशावदं स जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले । तिर्यग्गे चोङ्गो
स्यातां द्वे रेखे चैव वाजिनः । प्रोधगे वाथ वाहस्य तस्य
विद्याञ्चतुर्दश । दक्षिणेन च पार्श्वेन यः श्येते सर्वदा
ह्ययः । बद्धमूलोऽल्पमूलश्च चिरं जीवति नो ह्ययः ।
विनतः पूर्वकायेन स्यूलजातुश्च योह्ययः । श्रुनाक्षिकूटस्त-
आक्षः स्वस्यायुः स प्रकीर्त्तितः । जातन्दन्द्वयं बाल्ये
पतत्यवदे तृतीयके । चतुरो दशनान् विद्याञ्चतुर्थे पतितो-
त्थितान् । पञ्चमे पतितोऽङ्गुलान् षट् च दन्तान् सनोषिणः ।
षष्ठावदेषु च वर्षेषु कालिकादिससृज्जवः । कालिका हरिणी
शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका । शङ्खा चैव क्रमेणाश्र-
वयसः परिस्त्रचिकाः । वक्त्रान्ते कालिका रेखा कृष्णा
दन्ताप्रसंस्थिता । षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेन्
क्रमात् । आपोता हरिणी श्वेया कालिका स्थानमाश्रिता ।
नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा । कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला
दन्ते मूर्द्ध्नि ससृज्जवा । द्वादशावदं समारभ्य भवेद्याव-
ञ्चतुर्दशम् । सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता ।
पञ्चदशावदमारभ्य यावत्सप्तदशादितः । मक्षिका मक्षि-
काकारा भवेदष्टादशादिषु । विशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां
दशनोऽङ्गुला । त्रयोविंशत्यवसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु ।
शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा प्रोक्तस्थानमाश्रिता । छिद्रं
च चलनं चैव तथा पातश्च षटितः” । “अतिबद्धाः
कषायाश्च तनवश्चेति तत्रयः । ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताश्चैव
द्विजन्मना । ईषञ्च शिरसः सूक्ष्मा भवेच्च पतितोत्थिता ।
खल्लापा विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः । खल्लभागे
विनापूर्णे व्यङ्गनानां न सम्भवः । पूर्णेषु खल्लभागेषु
जायन्ते कालिकादयः । निम्नं कर्णं च दन्ताप्यं खल्लमित्यभि-
धीयते । पूर्णतां चास्य जानीयात् षष्ठप्रध्वतवत्सरे ।
खल्लेषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्या विचारणा । नियता
कालिका रेखा सुपूर्णे दन्तमस्तके । द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे
चतुर्णां सप्तमे तथा । खल्लमष्टसु वर्षेषु दन्तानां कालिका
क्रमात् । कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान् । द्वौ
द्वौ वर्षेण जानीयाद्वाजिनां व्यङ्गनं प्रति” ।

विचेष्टितमिदं नेष्टं स्रुतं वाजिनाम् । आरोहणम-
न्ववाजिनानां पर्यायादिद्युतस्य वाजिनः । उपवाह्यतरङ्गमस्य
वा ऽविकलस्यैव विपन्न शोभना । क्रौञ्चवद्विपुवभाय
हेषितं यीवया त्वचलया च सोन्मुखम् । स्निग्धसञ्चमनु-
नादि हृष्टवद् प्रासरुद्धवदनैश्च वाजिभिः । पूणेपातदधि-
विप्रदेवता गन्धःष्मफलकाञ्चनादि वा । द्रव्यमिष्टमथ वापरं
भवेद्धेषतां यदि समीपतो जयः । भक्ष्यपानसलिलाभि-
मन्दिनः पत्युरौपयिकनन्दिनोऽथ वा । सव्यपार्श्वगतदृष्टयो
ऽथवा वाञ्छितार्थफलदास्तुरङ्गमाः । वामैश्च पादैरभि-
ताडयन्तो मर्हीं प्रवासाय भवन्ति भर्तुः । सन्ध्यासु
दीप्तामवलोकयन्तो हेषन्ति चेद्भव्यपराजयाय । अ-
तोव हेषन्ति किरन्ति बालान् निद्रारताश्च प्रवदन्ति
याताम् । रोमत्वजो दीनखरस्तराश्च पांशुन् यस्सन्तश्च
भयाय दृष्टाः । ससुद्धवद्दक्षिणपार्श्वशायिनः पदं ससुत्-
क्षिप्य च दक्षिणं स्थिताः । जयाय शेषेष्वपि वाह्येष्विदं
फलं यथासम्भवमादिशेद्बुधः । आरोहति क्षितिपतौ
विनयोपपन्नो यातानुगोऽन्यतरंगं प्रति हेषते च । वक्त्रेण
वा सृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्-
प्रचिनोति लक्ष्मीम् । सुद्धर्मुद्धर्मूत्त्वशक्तं करोति न
ताद्यमानोऽप्यनुलोभयायी । अकार्यभोतोऽश्वविलोचनश्च
शुभं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते” ।

अश्वतर पु० तुरश्वः अश्व+ततुत्वे ष्टच् । अश्वायामश्वेनोत्प-
न्नत्वेऽश्वत्वं तस्य ततुत्वञ्चान्यपिष्टकत्वे । ऽगर्हभेनाश्वयासु
त्पन्ने ऽखवरेऽश्वविशेषे” २सर्पभेदे च । जातित्वेन स्त्रिया-
सुभयत्वं ङीप् । “जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
निष्कमश्वतरीरथः” इति ङा० उ० । दण्डेनोपपन्नं
यत्तुमनुत्प्लहति योनरः । स ऋषुसुपगृह्णीवाद्गर्भमश्वतरी
यथा” मनुः । “बहुत्वान्नामधेयानि पद्मगानां तपोधन !
न कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे ष्टणु । शेषः प्रथमतो-
जातो वासुकिस्रदननरम्” इत्युपक्रम्य “कम्बलाश्वतरौ चापि
नागः कालीयकस्तथा” भा० आ० प० । अथ च वरुणलोक-
स्थितः” भा० स० प० । वरुणसभावरुणे “कम्बलाश्वतरौ
नागौ धृतराष्ट्रवलाहकौ” ३गन्धर्वभेदे । “तद्यथैवादोधाव-
यतोऽश्वो वा अश्वतरो वा गदायेत” शत० ब्रा० ।

अश्वत्य पु० न श्वचिरं शालमल्लिष्टञ्चादिवत् तिष्ठति स्या-क
ष्ट० नि० । स्तनामस्थाने उक्ते, “बोधदुः पिपप्लोऽश्वत्यश्चल
पलोमजायनः । पिपप्लो दुर्जरः शीतः पित्तह्ये भ्रम्रणास्त-
जित् । शुरुस्तुवरकोरुवोवल्स्योयोनिविशोधनः” भा० प्र० ।

“अश्वत्यः सर्वदृच्छाणाम् गीता” तस्य विष्णुरूपित्वेन
सर्वामङ्गलनाशकत्वम् अश्वत्योत्पत्तिः “पार्वतीशिवयो-
र्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल । अग्निं ब्राह्मणवेशेन
प्रेष्य विप्रं कृतं पुरा । शशाप पार्वती क्रुद्धा सर्वा-
नेव दिवोकसः” इत्युपक्रम्य “तस्मान्मम सुखम्भंशात् यूयं
दृक्षत्वमाश्रय” पार्वतीशापसङ्घा “तस्माद्भूत्वमापन्ना
ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । तस्मादिभौ विष्णुमहेश्वराभौ
बभूवतुर्वोधिषटौ सुनीश्वराः !” । बोधिस्त्वयं चार्किदिनं
विनैव त्वस्यृश्र्यतामापदलक्ष्योयोगात्” पद्मपु० क्रिया०
१६० अध्या० उक्ता । “तस्य शनिवारभावे स्यृश्र्यता-
कारणमप्युक्तं तत्रैव १६१ अध्या० । लक्ष्मीं ज्येष्-
भगिन्या अलक्ष्म्या सह उद्दालकस्य विवाहसङ्घात् पत्न्या
“यावदागमनं मम तावत् अश्वत्यमूले त्वं निषीद” इत्युक्तयो
अलक्ष्म्या तत्रैव स्थितया बहुतिथे काले गतेऽपि पत्यु-
रागमनमनालोक्य क्रन्दितं, तच्छ्रुत्वा च लक्ष्म्या कनिष्ठ-
भगिन्या नोदितो विष्णुस्तत्वागत्य तासुवाच यथा ।
“लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्वागात् कपयान्वितः ।
आश्वत्थद्रव्यमूर्तो तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् । अश्वत्य-
दृक्षमासाद्य सदाऽलक्ष्मीः स्थिरा भव । ममांशसन्धो ह्येष
आवासस्ते मया कृतः । मन्द्वारे सदा ह्ये नं लक्ष्मीरत्वा
गमिष्यति । असृश्योऽश्वौ भवेत्तस्मान्मन्द्वारं विना किल”
एवञ्च अलक्ष्म्याः सर्वदावासादन्यदिने तस्यास्यृश्र्यत्वं
मन्द्वारे लक्ष्मीसमागमाच्च स्यृश्र्यत्वमिति मर्यादा कृता ।
“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो
वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपश्च । दर्शनस्पर्शनादेव ते वै
पापहराः स्रुताः” तत्रैवोक्तम् अश्वत्यस्पर्शस्तु शनिवारे
एव प्रायुक्तवचनात् । तस्य वैशाखे सेचनफलं पद्मपु०
क्रिया० ११ अध्या० । यथा “वैशाखे सेचयेत्क्षित्वं विष्णु-
मश्वत्यरूपिणम् । चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ।
गण्डूषमात्रतोयेन कुर्याद्योऽश्वत्यसेचनम् । सोऽपि
याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः” तन्मूलबन्धफलम्
तत्रैव “अश्वत्यमूलं विप्रैर्भो यो ब्रह्माति शिलादिभिः ।
अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छक्ति” । तत्
प्रणामफलं तत्रैव । “अश्वत्यद्रुममालोक्य प्रणामं कुरुते
तु यः । आयुर्दृष्टिर्भवेत्तस्य वर्द्धन्ते सर्वसम्पदः” । अत-
एव दुःखप्रदर्शनादौ “अश्वत्यरूपी भगवान् दुःखत्रं शमया-
शु मे” इति मन्त्रेण प्रणामो विहितः । “तन्मूले धर्मकर्म
चरणप्रशंसा तत्रैव । “यदाश्वत्यतले विप्र ! धर्मकर्म विधी-

यते । न्यूनातिरिक्ता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने । । तत्र तीर्थानि सर्वाणि तिस्रोतादीनि सन्ति वै । । तत्पूजनफलं तत्रैव । “अश्वत्थपूजकोयस्तु स एव हरिपूजकः । अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः” ॥ तस्य तच्छाखायाश्च छेदने निषेधः तत्रैव । “तरुज्ञानात् द्विजश्रेष्ठ ! योऽश्वत्थं हन्ति मृदधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति । अश्वत्थो वृक्षराजोऽयं हरिर्मूर्तिः प्रकीर्तितः । तस्माद्दश्वत्थहन्तृणां त्वाता कोऽपि न विद्यते । अश्वत्थशाखामेकां च स्वल्पामपि छिनत्ति यः । स कोटि ब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः” इति च । अन्यान्यापि तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि । तच्छाखाच्छेदने मयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः पशुहिंसावत्तस्यापि विहितत्वात् “अर्कः पलाशश्चद्विदः अग्रामार्गोऽथ पिपपल” इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो विधानात् । २ नन्दीवृक्षरूपे अश्वत्थभेदे च “नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररीक्षी गजपादपः । स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरो च स्याद् न सतिः । नन्दीवृक्षो लघुः स्यादुत्तिष्ठस्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसमाहीविषपित्तकफाक्षरुत्” भा० प्र० । ३ गर्हभाग्दृष्टे (वेजियापिपपल) तद्गुणादि गर्हभाग्दृष्टे दृश्यम् । ४ संसारवृक्षे तस्य चिरस्थायित्वाभावात् तथात्वम् । “जर्हमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राञ्जलव्ययम्” गीता तद्विवरणमधःशाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्या-क प्र० । ५ अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वीर्षाकारस्यास्तेषां शब्दे उक्तत्वात्तथात्वम् । अश्वत्थनक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य संज्ञायां लुप् । “अश्वत्थो मूर्च्छितः” सि० कौ० । असंज्ञायान्तु आश्वत्थमहः आश्वत्थी रात्री । चतुर्थ्यां काशा० इत् । अश्वत्थिलः उत्क० छ अश्वत्थीयः तत्सन्निलत्पदेशादौ ति० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्णमास्यामपि “अग्रहायणश्वत्थाट्टक” पा० निर्द्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः पुस्त्वम् । तत्र भवः उक् । आश्वत्थिकः । चान्द्राश्विनमासे ।

अश्वत्थक प्र० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽश्वत्थस्तत्र देयन्दणम् वुन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ । देये ऋणे । स्वार्थे, कन् । २ अश्वत्थवृक्षे ।

अश्वत्थकुण प्र० अश्वत्थस्य पाकः पीत्वा० कुणच् । अश्वत्थपाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विवृतिः ।

अश्वत्थभेद प्र० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत् । नन्दीवृक्षे

अश्वत्थामन् पु० अश्वत्थेव स्याम बलमस्य अश्वत्थ इव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्या-क वा प्र० । भारतप्रसिद्धे द्रोणाचार्यकृत्पीसुते वीरे । “गौतमान्निधुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरदतः । अश्वत्थाम्स्तु जननी क्षपयचैव महाबलः । अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबलः” भा० आ० प० । तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा० आ० १३ अध्या० । यथा “शारदतीं ततोभार्यां क्षपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैः-श्रवाह्वयः । तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्यमब्रवीत् । अश्वत्थेवास्व यत् स्याम नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” “अश्वत्थस्य स्यान्मोऽकारः वार्ति० अकारः । अश्वत्थामः । भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे । २ भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेऽस्तेन्द्रवर्माणः २ गजभेदे तत्कथा च “मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । नैव युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः । न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नुत्तमिः । आस्थीयतां जये योगो धर्मस्तुष्टय्य पाण्डवाः । । यथा नः संयुगे सर्वाच्च हन्याद्रुक्त्वाह्नः । अश्वत्थान्नि हते नैव युध्येदिति मतिर्मेम । तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् ! कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनौके स्ते महागजम् । जघान गद्या राजन्श्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवेऽस्तेन्द्रवर्माणः । भीमसेनस्तु सत्रोड उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति शब्दसुच्चैश्चकार सः । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नामाहतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांसदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् । मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्यैः ससुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्यादकम्पत” । “सन्दह्यमानो व्याधितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः । स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यते ऽन्ततम् । त्वयाणामपि लोकानामैश्वर्यार्थे कथञ्चन । तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं किञ्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि बल्याशा बात्यात्प्रभृति पाण्डवे । ततो निष्प्राण्डवासुर्वीर्यं करिष्यन् युधाम्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

व्यथितोऽब्रवीत् । यद्यर्द्धदिवसं द्रोणो युध्यते मन्युमा-
स्थितः । सत्त्वं ब्रवीमि ते सेना विनाशं ससुपैष्यति ।
स भवांस्तान् नो द्रोणात् सत्याज्जप्रायोऽन्दतं पुनः ।
अन्दतं जीवितस्वार्थे वदन्न स्पृश्यतेऽन्दतैः । कामिनीषु
विवाहेषु गवां भक्तो तथैव च । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
अन्दते नास्ति पातकम् । तयोः संवदतोरेवं भीमसेनो-
ऽब्रवीद्विदम् । श्रुत्वाँ ते महाराज बधोपायं महात्मनः ।
गाहमानस्य मे सेनां मालवस्येन्द्रवर्म्मणः । अश्वत्यामेति
विक्रान्तो गजः शक्रगजोपमः । निहतो युधि विक्रस्य
ततोऽहं द्रोणमब्रुवम् । अश्वत्यामा हतो ब्रह्मनिवर्त्त-
स्वाहवादिति । नूनं नात् ऋषावाक्यमेवं मे पुरुषर्षभ ।
स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः । द्रोणाय
निहतं शंस राजन् ! शारद्वतोऽसुतम् । तयोक्तो नैष युध्येत
जातु राजन् द्विजर्षभः । सत्यवान् हि तिलोकेऽस्मिन्
भवान् ख्यातो जनाधिप ! । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्ण-
वाक्यप्रचोदितः । भावित्वाञ्च महाराज ! वक्तुं ससुपचक्रमे ।
तमतध्यभये मर्गो जये सक्तो युधिष्ठिरः । अव्यक्तमब्रवी-
द्वाक्यं हतः कुञ्जर इत्युत । तस्य पूर्वं रयः पृथ्वां
चतुरङ्गुलमुन्नतः । बभूवैवन्तु तेनोक्ते तस्य वाहोऽस्यृश-
न्महीम्” । “अश्वत्यामा हत इति पृथास्त्रनुना स्पष्टसङ्गा
स्त्रैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” इति
वेणोःसं । [चारिणि स्त्रियां ङीप् ।

अश्वत्थिक ति० अश्वत्थेन चरति पर्पा० ङन् । अश्वत्थफलक
अश्वत्थो स्त्री० क्षुद्रोऽश्वत्थः अल्पार्थे ङीप् । क्षुद्रपिपले
ह्रस्वपत्ते वनजाते अश्वत्थाकारे क्षुद्रदन्तभेदे स्वार्थे कन्
अश्वत्थिकाऽप्यत्र ।

अश्वदंष्ट्रा स्त्री अश्वस्य दंष्ट्रेवाकारेण । गोलरद्वे ।

अश्वनाथ पु० अश्वं नयति अण्-उप०सं । अश्वपालके ।

अश्वन्त पु० अश्वस्य व्यापकस्य धर्मस्यान्तो यत् शक० । १ अ-
शुभे २ च्छेते ३ ऋते ४ चुल्ल्यां च हेम० प्राणिहिंससासा
नत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

अश्वप पु० अश्वं पाति पा-क । हयपालके । [उपभेदे च ।

अश्वपति पु० ईत० । वाजिपालके रामायणप्रसिद्धे कैकेये

अश्वपत्यादि पु० प्राग्दीवतीयेऽर्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्यु-
क्ते शस्त्रमूहे स च गणः अश्वपति ज्ञानपति शतपति घनपति
गणपति स्थानपति यज्ञपति वादपति, कुलपति ऋद्धपति
धान्यपति धन्वपति बभ्रुपति, घर्म्मपति सभापति प्राण-
पति चेतपति, । आश्वपतम् पत्न्यन्तलेऽषवादात् न रयः ।

अश्वपर्ण ति० अश्वानां पर्णं गमनं यत् । अश्वगमनयुक्ते
१ रथे अश्वं व्यापि पर्णं पतनं यस्य । २ व्यापिगमने
भेदे च । “आविदुन्मङ्गिर्मरुतः स्वर्गं रथेभिर्यात्त ऋष्टि-
मङ्गिरश्चपर्णैः” ऋ० १, ८८, ८ । यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता
तथैव भाष्ये उक्ता । [लोपः । हयपादतुल्यचरणे ।

अश्वपाद ति० अश्वस्य पाद इव पादोऽस्य हस्या० नान्य
अश्वपाल पु० अश्वान् पालयति पा+णिच्-लन् अण् । घोट-
करत्तके । खल् । अश्वपालकोऽप्यत्रार्थे ।

अश्वपुच्छी स्त्री अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्य । माषपर्णीद्वे ।

अश्वपेज पु० ऋषिभेदे । तेन प्रोक्तमधीयते शौनकादि०
णिनि । आश्वपेजिनः तत्प्रोक्ताध्यायिषु ब० व० ।

अश्वपेशस् ति० अश्वेन पेशोरूपं रूपणीयं निरु० यस्य । अश्वेन
रूपणीये । “गोअपामश्वपेशस्” ऋ० २, ५, १ ई ।

“अश्वपेशसमश्वेन निरूपणीयां रातिम्” भा० ।

अश्ववडव पु० अश्वश्च वडवा च । अश्ववडवरूपसमासाथे
न परवलिङ्गम् ।

अश्ववाल पु० अश्वस्य बालः केशर इव तदाकारपुष्पत्वात् ।
(क्याशा) इति ख्याते १ काशे । ईत० अश्वस्य २ केशे च ।

अश्ववाड पु० यदुवंश्यचित्तकस्य पुत्रभेदे । “क्रोष्टोस्तु ऋणु
राजेन्द्र ! वंशसुत्तमपौरुषम् । यदोर्वंशधरस्याथ”
इत्युपक्रमस्य । “गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भाय्ये
बभूवतः” इत्युक्त्वा “माद्रीः पुत्रौ च जज्ञाते स्त्रुतौ-
दृष्णप्रन्धकावुभौ । जज्ञाते तनयौ दृष्णेः शफल्क-
शित्तकस्तथा” इत्युक्त्वा शफल्कवंशसङ्गा च । चित्तकस्या-
भवन् पुत्राः पृथुर्विपद्गुरेव च । अश्वयोवोऽश्ववाडश्च
सुपार्श्वकगवेषणौ । अरिष्टनेभिरश्वश्च सुधर्म्मा धर्म्मवि-
त्तया । सुवाडवडवाडश्च श्रविषासवणे स्त्रियौ” हरि०
३४, ३५, अध्या० ।

अश्वमहिषिका अश्वमहिषयोर्वैरम् वुन् । अश्वमहिषयोर्वैरे ।

अश्वमार पु० अश्वं मारयति ऋ-णिच् अण् । कर्वीरे
खल् । अश्वमारकोप्यत् ।

अश्वमुख पु० अश्वस्य मुखमिव मुखमस्य । अश्वकारमुखे
पुरुषाकारान्याङ्गे किन्नरे । जातित्वात् स्त्रियां ङीप् “भिन्-
न्ति मन्त्रां गतिमश्चुरस्यः” कुमा० अश्ववदनादयोऽप्यत्र ।

अश्वमेध पु० अश्वः प्रधानतया मेध्यते हिंस्यतेऽत्र मेध-हिंसने
घञ् । यज्ञभेदे स च शत० ब्रा० १३ काण्डे पञ्चभिर-
ध्यायैरक्तः । यजु० २४ अ० तदीययूपशुविशेषा विहितता
प्रथा । तत्वाद्यमन्त्रोपोद्घाते यजु० वे० दी० उक्तम् अ-

अमेधे एकविंशतिर्यूपा सन्ति तत्र मध्यमोयूपोऽग्नि-
 वषट्कः तत्र सप्तदश पशवोनियोजनीयाः अश्वः १
 तुपरः २ (शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहोतः ऋगः)
 गोमृगः गवयः ३ । द्वौ चाग्नेयौ ४ एकादशवयवयुक्तौ ।
 अग्निममन्त्रे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गाव इति
 सप्तदश पशवो मध्यमयूपे बन्धनीयाः । द्वयोरेकादशवयवयु-
 क्तौ कृष्णधीवः, अश्वस्य रराटे पुरस्तात् ललाटे हृन्वोरध-
 स्तात् मेधो, अधोभागे शुक्लौ ऋगौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्वपादयो-
 रैकैकः । अश्वस्य नाभ्यां श्यामश्वेतकृष्णरोमाऽजः श्वेतः
 ऋगः दक्षिणपार्श्वं, वामे कृष्णः । बहुरोमपुत्रकौ
 ऋगौ पश्चात् पादयोरेकैकः । अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत्
 गर्भघातिनी, वामनः खर्वः पशुः पुच्छे एवम् एका-
 दशानामश्ववयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशि-
 नौ द्वौ मध्ययूपे बन्धनीयौ अन्येषु एकैक इति भेदः
 पृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां शतत्रयसख्यकानां
 पशूनां मध्ये पञ्चदश पशवः एकैकस्मिन् अश्वाद्यस्तयः
 एते द्वादश च इत्येते पर्यङ्क उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरं
 तन्वीफलवत् रज्ज्वा गुम्फनीयम् । ततः कृष्णधीव
 इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संबद्धा रज्ज्वा
 बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः
 इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेका-
 दशिनः इति षोडश इति भेदः” ।

अश्वादिपशुभेदाः देवसंहिताः यजु अ० २४ उक्ता यथा
 “अश्वस्तूपरो गोमृगश्चे प्राजापत्याः कृष्णधीव आग्नेयो
 रराटे । पुरस्तात्पारसतो मेघधस्ताङ्गन्वोराश्विनावधोरा-
 म्भौ बाह्वोः सौमापौष्णः, श्यामोनाभ्यां, सौर्यायामौ अतश्च
 कृष्णश्च, पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसकथौ, सक्थोर्वायव्यः
 श्वेतः, पुच्छेन्द्राव स्वपसाय, वेहद्वैष्णवोवामनः । रोहि-
 तोधूर्वरोहितः कर्कशुरोहितस्ते सौम्या, बभ्रुररुणबभ्रुः
 शुकबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरभ्रुोऽन्यतः शितिरभ्रुः समन्त
 शितिरभ्रुस्ते सावित्राः, शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः
 समन्तशितिबाहुस्ते वार्हस्रत्याः, पृषती क्षुद्रपृषती स्थूल
 पृषती ता सैत्वावरुणः २ । शुङ्गबालः सर्वशुङ्गबालो
 अखिबालस्तश्विनाः, श्वेतः श्वेताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय
 पशुपतवे, कर्षायाभा अवलिप्रा रौद्रानभोरूपाः, पार्ज-
 न्याः ३ । पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निहृर्ध्वं पृश्निस्ते सारुताः,
 फल्गुलोहितोर्षीं पलची ताः सारसत्वाः, ङ्गीहाकर्णः शुष्ठा
 कर्षोऽद्यालोहकर्णस्ते त्वाद्राः, कृष्णधीवः शितिकर्षोऽ-

ङ्गिसक्थस्तरेन्द्राग्नाः” कृष्णाङ्गिरत्याङ्गिर्महाङ्गिस्तउ-
 पसाः ४ । शिल्पा वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्त्रवयो वाचे, ऽवि-
 ज्ञाता अदित्यै, स्रुपा धात्रे, वत्सतयेयं देवानां पत्नीभ्यः । ५ ।
 कृष्णधीवा आग्नेयाः, शितिभ्रवो वरुणां, रोहिता रुद्राणां,
 श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्जन्याः । ६ ।
 उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णवाः, उन्नतः शितिबाहुः
 शितिपृषस्त ऐन्द्रावार्हस्रत्याः, शुकरूपा वाजिनाः, क-
 ल्माषा आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः । ७ । एता ऐन्द्रा-
 ग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीया, वामना अनङ्गाह आग्ना-
 वैष्णवा, वशा सैत्वावरुणो, अन्यत एच्यो सैत्राः । ८ । कृष्ण-
 धीवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, श्वेता वायव्या, अविज्ञाता
 अदित्यै, स्रुपा धात्रे, वत्सतयेयं देवानां पत्नीभ्यः । ९ । कृष्णा
 भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षा, वृहन्तो दिव्याः, शवला, वैद्युताः
 सिध्मास्तारकाः १० । धूम्रान् वसन्त्यालभते, श्वेतान् प्रीश्याय,
 कृष्णान् वर्षाभ्यो, ऽरुणाञ्छरदे, पृषतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्छि-
 शिराय ११ । त्रवयो गायत्रौ, पञ्चावयस्त्रिष्टुभे, दिव्यवाहो
 जगत्सै, त्रिवत्या अनुष्टुभे, त्र्यवहाह उष्णिचे १२ । पृषवाहो
 विराजे, उक्षाणो वृहत्या, ऋषभाः, कङ्गमे, अनङ्गाहः पङ्क्यै,
 धेनवोऽतिच्छन्दसे १३ । कृष्णधीवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्या,
 उपध्वस्ताः सावित्रा, वत्सतयः सारसत्याः, श्यामाः
 पौष्णाः, पृश्नयो सारुता, बहुरूपा वैश्वदेवा, वशा द्यावा-
 पृथिवीयाः १४ । उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, कृष्णा
 वारुणाः, पृश्नयो सारुताः, कायास्तूपराः १५ । अग्नेयेऽग्नी-
 कवते प्रथमजानालभते, भरुङ्गाः सान्तपनेभ्यः सवात्मान्,
 भरुङ्गो गृहमेधिभ्यो वस्किहान्, भरुङ्गाः ऋीडिभ्यः संष्ट-
 टान्, भरुङ्गाः स्तवङ्गोऽनुष्टटान् १६ । उक्ताः संचरा एता
 ऐन्द्राग्नाः, प्राशङ्गा माहेन्द्रा, बहुरूपा वैश्वकर्माणाः १७ ।
 धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितृणां सोमवतां, बभ्रवो धूम्रनीकाशाः
 पितृणां बर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितृणां मनिष्वा-
 त्तानां, कृष्णाः पृषन्त स्त्रियम्बकाः १८ । उक्ताः संचराः
 एता श्वनासीरीवाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्याः १९ ।
 एवं समाप्त यूपाः इत्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिक-
 शतत्रयमिताः पान्याः पशवः सर्वे उक्ताः । आरण्यानाह ।
 “वसन्ताय कपिङ्गलानालभते, प्रीश्याय कलविङ्गान्, वर्षा
 भ्यस्किञ्चिरा, ञ्छरदे वर्त्तिका, हेमन्ताय ककरा, ञ्छिशिराय
 विककरान् २० । स्रुद्राय शिशुमारानालभते, पर्जन्याय
 मण्डूका, नङ्गोमत्स्या, नित्राय कुलीपयान्, वरुणाय
 नाक्रान् २१ । सोमाय हंसानालभते, वायवे बलाका

इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्, मित्राय मङ्गून्, वरुणाय चक्र-
वाकान् २२ । अग्नये कुटरुनालभते, वनस्पतिभ्य
उलूका, नाग्नीषोमाभ्यां चाषान्, अश्विभ्यां मयूरान्,
मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् २३ । सोमाय लवानालभते, त्वष्ट्रे
कौलीकान्, गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः, कुलीका देवजामिभ्यो,
ऽग्नये गृहपतये पारुष्णान् २४ । अङ्गे पारावतानालभते,
रात्रौ सीचाप्, रहोरात्रयोः संधिभ्योः जह्, मसिभ्यो दा-
त्यौहान्, संवत्सराय महतः सुपर्णान् २५ । भूम्या आसूना
लभते, ऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्, दिवे कशान्, दिग्भ्यो नवुलान्,
बभ्रु कानवान्तरदिशाभ्यः २६ । वसुभ्य ऋश्यानालभते,
रुद्रेभ्योरुहून्, आदित्येभ्योऽन्यङ्गून्, विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृष-
तान्, साध्येभ्यः कुलङ्गान् २७ । ईशानाय परस्वत आलभते,
मित्राय गौरान्, वरुणाय महिषान्, वृहस्पतये गवयां, स्वष्ट्र-
उष्ट्रान् २८ । प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाचे
सुधी, वसुषे मशका, उक्त्राय भृङ्गाः, २९ । प्रजापतये
च वायवे च गोमृगो, वरुणायारण्योमेषो, यमाय
कृष्णो, मनुष्यराजाय मर्कटः, शार्दूलाय रोहिद्, ऋषभाय
गवयी, क्षिप्रश्वेनाय वर्तिका, नीलङ्गोः क्षमिः, ससुद्राय
शिशुमारी, हिमवते हस्ती ३० । मयुः प्राजापत्य, उलो
हलिष्णो वृषदंशस्ते धाले, दिशां कङ्को, धुङ्गान्नेयी
कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा, वाचे
क्रुञ्चः ३१ । सोमाय कुलङ्ग, आरण्योऽजो नकुलः शका ते
पौष्णाः, क्रोष्टा मायो, रिन्द्रस्य गौरमृगः, पिद्वोन्यङ्कुः ककटः,
स्तेऽनुमत्यै, प्रतिशुक्तायै चक्रवाकः ३२ । सौरौ बलाका,
शार्गः मृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः, सरस्वत्यै, शारिः पुरुष
वाक्, आविङ्गौमी, शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे, सरस्वते
शुकः पुरुषवाक् ३३ । सुपर्णः पार्जन्य, आतिर्वाहसो
दर्विदा ते वायवे, वृहस्पतये वाचस्पतये, पैङ्गराजोऽलज
आन्तरिक्षः, सुवीमङ्गुर्भृत्स्वस्ते नदीपतये, द्यावापृथिवीयः
कूर्मः ३४ । पुरुषमृगश्चन्द्रमसो, गोषा कालका दार्वाघाटस्ते
वनस्पतीनां, ककवाक्नुः सावितो, हंसो वातस्य, नाक्रो मकरः
कुलीपयस्तेऽरुपारस्य, ह्रियै शङ्गकः ३५ । एण्डङ्गो, मण्डूको
मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां, लोपाश आश्विनः । कृष्णो
रात्र्या, ऋषो जह्ः सुषिबीका तदतरजनानां, जह्का
वैष्णवी ३६ । अन्यवापोऽर्धमासानामृशयो मयूरः सुपर्णस्ते
गन्धर्वाणां, मयामुद्रो मासां, कश्यपो रोहित् कुण्डूणाची
गोबक्षिका तेऽश्वरां, मृत्खवेऽसितः २।७ । वर्षाङ्गुर्ऋत-
ना, मासुः कयो मान्यालस्ते पितृणां, बलायाजगरो,

वसूनां कपिङ्गुलः, कपोत उलूकः शशस्ते निर्हृत्ले,
वरुणायारण्यो मेघः ३८ । श्वित्वा आदित्याना, मुद्रो
एषोवान् वाधीर्नरस्ते मत्या, अरण्याय वृषरो, रूह रौद्रः,
कयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनां, कामाय पिकः ३९ ।
खड्गो वैश्वदेवः, श्वा कृष्णः कयोर्गर्दभस्तरक्षुस्ते
रक्षसा, मिन्द्राय सूकरः । सिंंहो मारुतः, ककलासः
पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृषतः । ४० ।
एवं षट्पदिकं शतद्वयमारुण्याः पशव उक्ताः । म-
ध्यमयूपे द्वौ एकादशिनौ अन्येषु एकैके एकादशिनः
इति एकविंशतियूपेषु द्वाविंशतिरेकादशिनः । अतः सप्तविं-
शत्यधिकशतत्रयम् अत्रादि सौर्यान् द्वाविंशत्या सह मिलि-
ताम् सत् जनपञ्चाशदधिकं शतत्रयम् । ताः प्रास्यापशवः
आरण्यास्तु २६० मिलिताः ६०९ पशवोऽश्वमेधे विहितताः
तदुक्तं श्लोके । “षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमे-
ऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवमिश्राधिकानि च” । तेषु
प्रास्या आलभ्या आरण्या बन्धनान्मोच्या न तु हिंसा
इति । एवञ्चालाश्वस्य प्रधाच्यात् अश्वमेधत्वम् । अश्वलक्ष-
णं तु” कात्यायनोपनिषदाशः स्वर्णवर्णकृष्णोबवी । यस्य
पाश्वानुभावर्द्धचन्द्राकारौ सुशोभनौ । पुच्छं विद्युत्प्रती-
काशसुदरं कुन्दसन्निभम् । पादाश्वैव हरिद्वर्णाः कर्णौ
सिन्दूरसन्निभौ । ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भा-
स्करोपमे, विराजितो रोभराज्या सातुलोमविद्योमया ।
विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चितोरजतविन्दुभिः । यो वेगे वायु
तल्यः स्यादुच्चैरुच्चैःश्रवायथा । यस्य गालोद्भवोगन्धो
गन्धर्वमपि मोहयेत् । एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञियः पशु-
च्यते” वाशि० रा० । “गोवीरसमवर्णञ्च कुन्देन्दुहिमसन्निभ-
म् । पीतपुच्छं श्यामकण्ठं सर्वतो गतिमत्तमम् । श्यामं वापि
महीपाल । यज्ञेऽर्कस्तुरगं विदुरिति” पुरा० । शत० ब्राह्मणे
तु “द्विरूपएवैषोऽश्वः स्यात् कृष्णसारङ्गः प्रजापतेर्वाणेषो-
ऽङ्गः सममवत् द्विरूपं वा इदं चक्षुः शुक्लं चैव कृष्णं च तदेर्न
स्वेन रूपेण समर्धयतीति । अथ होवाच सात्वयज्ञिः
तिरूप एवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः पूर्वार्धः शुक्लोऽपरार्धः
कृत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्तद्यत् कृष्णः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं
कृष्णमच्छस्तदस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्धो भवति यदेवेदं शुक्ल-
मच्छस्तदस्य तदथ यत्कृत्तिकाङ्गिः पुरस्तात्त्वा कनीनिका
स एवं रूपसम्बद्धोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत बद्धरूपो वा
द्विरूपो वा तिरूपो वा कृत्तिकाङ्गिस्तमालभेत जवेन त्वेव
सम्बद्धः स्यात्” । “कृत्तिकाकारं कृत्तिकानिकरोहिणीशकटा

कारमङ्गि पुण्यं ललाटे यस्य भा० । ललामम् । का
 त्या० २०।१।२३ । “नीलपौण्ड्रकयुक्तमिति” कर्क० ।
 तस्योत्सर्जनं चोत्तरपूर्वदिशि । “पशुवदत्सर्जनं निरष्टे
 ऽश्वशते” कात्या० २०।२।१ । “पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग्
 लक्ष्यते निरष्टे निरमणे दृङ्गतया । अध्वर्युयजमानो अ-
 श्वशते शतानामयश्चानां मध्ये पशुवदत्सर्जनं कुरुतः
 कीदृशे निरष्टे अश्वस्य वयोव्यङ्गानानि एकैकं त्रीणि
 त्रीणि वर्षाणि अनुवत्तन्ते तानि निर्गतान्यस्त्रादिति
 निरष्टम् अतोतचत्तर्विंशतिवर्षमित्यर्थः” कर्कः । तेन दृङ्गतया
 स्कन्दनसामर्थ्यादित्यं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य “बड-
 वाभ्यो वारणम्” “प्रक्षेयात्प्रोदकात्” कात्या० २०।२।१।
 २।३। वाक्येन वड्वाभ्यो निवारणं, प्रक्षेयात् यथेच्छाना-
 नाह्निदुदकाच्च मिधारणम् विहितम् । अतएव “प्रजाते
 वायव्यम्” कात्या० २०।३।२० । बड्वायां रेतःस्कन्दने
 प्रजातइत्युच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापोविहितः ।
 तस्य रत्नकाश्च यथारूपाः कर्तव्यास्तथाह शत०ब्रा० ।
 “तस्यैते पुरस्ताद्दक्षितार उपकृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः
 कवचिनः शतं राजन्या निषङ्गिणः शतं सूतप्रामरथाः
 पुत्रा इषुपर्षिणः शतं क्षात्रसंघीतिष्ठां पुत्रा दण्डिनः
 शतमश्वशतं निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिहृद्य रत्नानि”
 अवधिकालमाह “तस्मात् पारिप्लवं षट्त्रिंशतं दशाहा
 नाचष्टे” इति शत०ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते
 दीक्षा । “अशुपदीच्या चरुभिः सावितम्” इत्यादिना
 “ऋतेचादर्शने च” इत्यन्तेन कात्या० २०, ३, २० । प्रायत्तवि-
 शेपासुक्ता “अन्यस्य रथनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्” ऋते
 अश्वस्यादर्शने च” का० २०, ४, १ । अपुनरागमसम्भवे च अ-
 न्यस्याश्वस्य रथनादानादि अश्वयुक्तमश्वसंभवे अश्वोपकारकं
 सर्वं कर्म्म पुनः करोति” कर्कः । अश्वमेधारम्भकालश्च ।
 “अष्टम्यां नवम्यां चा फाल्गुनीशुक्लस्य” कात्या० २०, १, २,
 फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । “याऽसौ
 फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति” प्रकृत्य “तस्यै पुरस्तात्
 षड्द्वे वा सप्ताद्वे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति” शत०
 ब्रा० षोडशे त्वेके” कात्या० २०, १, २, “ज्यैष्ठ्याषाड-
 योः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां नेत्येके” कर्कः । एकविंशतिपूषसन्नि-
 वेशमानादि यथा “एकविंशतिपूर्वाः सर्वे एकविंशत्य
 रत्नयोराज्जुहावोऽग्निधो भवति पैतृदारवावमितः,
 षड्ब्रह्मैस्त्रय इत्यान्त्रय इत्यात्, षट् खादिरास्त्रय
 एवेत्यान्त्रय इत्यात्, षट् पालाशास्त्रय एवेत्यान्त्रय इत्यात्,

शत०ब्रा० । एतेषां नामनिर्वचनं तत्रैव दृश्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि श-
 त० ब्रा० १३काण्डे । “एष वै प्रभूनीम यज्ञः १ । यत्नैतेन
 यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूतं भवति । एष वै विभूर्नाम
 यज्ञः २ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विभूतं भवति ।
 एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः ३ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
 मेव व्यष्टं भवति । एष वै विष्टतिर्नाम यज्ञः ४ । यत्नै-
 तेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विष्टतं भवति । एष वै व्याष्ट-
 तिर्नाम यज्ञः ५ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्याष्टं
 भवति । एष वा कर्जस्त्रात्नाम यज्ञः ६ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते
 सर्वमेवोर्जस्त्रवति । एष वै पयस्त्रात्नाम यज्ञः ६ । यत्नैते
 न यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव पयस्त्रवति । एष वै द्रुह्य
 वर्चसी नाम यज्ञः ८ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्त आत्राह्यणो
 वर्चसी जायते । एष वा अतिव्याधिर्नाम यज्ञः ९ । यत्नैतेन
 यज्ञेन यजन्त आराजन्तोऽतिव्याधिर्जायते । एष वै
 दीर्घो नाम यज्ञः १० । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घा-
 रथ्यं जायते । एष वै कृप्तिर्नाम यज्ञः ११ । यत्नैतेन
 यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव कृप्तं भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम
 यज्ञः १२ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं
 भवति” । “तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” शत०ब्रा०
 “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे” भा० अश्व० प० ।
 अश्वमेधे पु० अश्वमेधोऽस्यस्य अर्ध० अच् । राजर्षिभेदे ।
 “यो भद्रति प्रवोचत्वश्वमेधाय स्हरये” ऋ० ५, २७, ४ ।
 अश्वमेधाय राजर्षये” भा० ।
 अश्वमेधिकं न० अश्वमेधमधिकृत्य कृतः पन्थः उक्त्तुं वा ।
 महाभारान्तर्गते चतुर्दशे पर्वलि । “ततोऽश्वमेधिकं पर्व
 सर्वपापप्रणाशनम्” “ततोऽश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तं तच्च तदुद्दि-
 शम्” इति च भा० आ० प० ।
 अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः “अश्वमेधाच्छ च” पा० ऋ ।
 अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम् । चात्
 ठन् । अश्वमेधिकोऽप्युक्ताये ।
 अश्वय्या स्त्री अश्वमिच्छति अश्व-क्यच् “न रुन्दस्युत्तचेति”
 पा० नेत्त्वदीर्घो भावे अ । ह्येच्छायाम् “अपुराश्वयोत
 रथया” ऋ० ८, ४६, १० । “अश्वया अश्वेच्छया” भा० ।
 अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्यस्य युच् । १ अश्वयुक्ते “गव्युरश्वयुरी-
 यते” ऋ० ३१, १५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि० नेत्त्व
 दीर्घो लुन् । २ अश्वेच्छावति । अश्वयुर्मव्यूरथयुः” ऋ०
 १, २१, १४ । “अश्वयुरश्वानिच्छन्” भा० ।

अश्वयुज् स्त्री अश्वेन हयसखाकारेण युज्यते युज-क्विप् ।
 १ अश्विनीनक्षत्रे तस्य तथाकारत्वमन्तेषांशब्दे उक्तम् ।
 अश्वयुजि जातः अश्व तस्य वा लुक् । अश्वयुक् २ तन्न-
 क्षत्रजाते त्रि० लुगभावे आश्वयुजः स्त्रियां ङीप् । अश्वेन
 हयाकारवता नक्षत्रेण युज्यते पौष् मास्यश्विन् मासे
 आधारे क्विप् । ३ चान्द्राश्विनमासे “अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य
 आङ्गं कुर्व्याद्दिनेदिने” स्मृतिः । अश्वेन नक्षत्रेण युक् पौष्-
 मासी अस्यस्य अर्थः अच् । अश्वयुजोऽप्यत्र रत्नमाला०
 अश्वयुजा युक्ता पौष् मास्यश्विन् प्रज्ञा० अण् आश्वयुजोऽ-
 प्यत्र । कर्मणि क्विप् । अश्वेन युक्ते ४ रथादौ । अश्वेन युन-
 क्ति रथम् कर्त्तरि क्विप् । रथादौ ५ अश्वयोजने त्रि० ।
 “वयोदधो अश्वयुजः परिज्वयः” ऋ० भा० ५, ५४, २ ।

अश्वरक्षक पु० अश्वं रक्षति रक्ष-ण्वल् । घोटकपालके ।
 अश्वरत्न न० अश्वोरत्नमिव उपमि० स० । उच्चैःश्रवसि
 तस्य हयश्वेष्ठत्वात्तथात्वम् “मथ्यमानेऽस्मृते जातमश्वरत्नम-
 तुत्तमन्” भा० आ० प० १७ अ० । हयरत्नादयोऽप्यत्र
 “हयरत्नमहारि च” कुमा० ।

अश्वरथ पु० अश्वयुक्तोरथः । १ अश्वयुक्ते रथे । गन्धमादन-
 सन्निलयायाम् २ नद्यां स्त्री । ‘पञ्चवर्षानि पुष्याणि
 पात्यन्ते भरतर्षभ ! । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां
 प्रति’ भा० व० प० १६० अ० ।

अश्वराज पु० अश्वानां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् । उच्चैःश्रवसि
 “यत्त जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युति” भा०
 आ० प० १७ अ० । भगवद्भिभूतित्वादिपि तस्य श्रेष्ठत्वम्
 “उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्वि यामश्नतोद्भवम्” गीता ।

अश्वरोधक पु० अश्वं रुणद्धि रुध-ण्वल् । करवीरे ध्वजे ।
 अश्वरोह पु० अश्वं रोहति रुह-अण् उप० स० । अश्व-
 रोहे सादिनि ।

अश्वल त्रि० अश्वं लाति ला-कृत् । १ हयप्राहणे ऋषिभे-
 दे “अथ हजनकस्य वैदेहस्य हीताशुलो बभूव” इ० उ० ।
 तद्वधेः याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिकाप्रति-
 पादके २ ब्राह्मणे च तच्च “अथ हजनकस्येत्यारभ्य ततोहो
 ताशुलोविरामेत्यन्तम्” इ० उ० । गोत्रापत्ये नडा० फक् ।
 आशुलायनः । तन्नोत्रापत्ये येन औतसृत्वमृह्यसृत्व-
 च्च कृतम् तस्मिन् ।

अश्वलक्ष्ण न० अश्वानां शुभाशुभज्ञापकत्वं लक्ष्णप्रत्येनेन
 लक्ष-कारणे ल्युट् इत० । अश्वस्य शुभाशुभसूचक
 चिह्नभेदे अश्वशब्दे तच्चीकम् ।

अश्वललित न० उत्तरत्नाकरोक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके
 वर्णद्वयभेदे “यदि ह नजौ भजौ भजमलगात्तदाश्व
 ललितं हरार्कयतिमत्” । इदमहितनयेति अन्दोम० ।

अश्वलाला स्त्री अश्वस्य लालेवाक्यात् । ब्रह्मरूपे हलाहल-
 रूपे जटाध० । अश्वलोमेति पाठान्तरम् । अश्वस्य लोमे
 वाक्यतिरस्य” तत्र विग्रहः ।

अश्ववक्त्र पु० अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रमस्य । १ किम्बुद्वेषे देव-
 योनिभेदे अश्ववदनहयसखादयोऽप्यत्र । २ हयपीवे विष्णु
 मूर्त्तिभेदे अश्वधिरःशब्दे विद्यति । तद्धानेन च तन्मूर्त्ति-
 रक्ता तन्मसा० । “शरच्छशाङ्गप्रभमश्व वक्त्रं सुक्तामयैराभरथैः
 प्रदीप्रम् । रथाङ्गशङ्खाञ्चितवाह्युम्भं जातुहयन्यस्तकरं
 भजामः” ।

अश्ववत् त्रि० अश्वोऽस्यस्य मतप् मस्य वः । १ अश्वयुक्ते ।
 “दधानो गोमदश्ववत् सुवीर्यम्” ऋ० ८, ४६, ५ । मन्त्रे
 क्वचित् दीर्घः अश्ववान् । “भोजनमश्वान्तं गोमन्तमा-
 पशुं नरः” ऋ० १, ८३, ४ । अश्वे इव अश्वस्येव वा वति ।
 २ हयसदृशे अव्य० । अश्वेन तुल्यं क्रिया वति । ३ हयकृत
 क्रियातुल्यक्रियायाम् अव्य० । अश्वमर्हति वति । ४ हया-
 र्हे अव्य० । [नोहेऽ सादिनि ।

अश्ववह पु० अश्वेन उह्यते वह-कर्मणि वा अच् । हये-
 अश्ववार पु० अश्वं वारयति चु० ट-अण् उप० स० ।
 हयनिवारके सादिनि “दुःखेन निश्चक्रश्चरश्चाराः”
 भाषः । ण्वल् । अश्ववारकः तत्रैव । ल्यु अश्ववारणोऽप्यत्र ।
 अश्ववारलक्षणादिकसुक्तमश्वशास्त्रे यथा “ब्राह्मणान् श-
 क्तिदानेन साम्ना चैव त्वात्तियान् । वैश्यं दण्डेन शब्देन
 शूद्रं दण्डेन वाहयेत् । प्रत्येषे वाहयेद्दिमं क्षत्रियं प्रहरे
 गते । वैश्यं संन्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत् ।
 सत्वं च त्रिविधं प्रोक्तसुक्तमाधममध्यमम् । उत्तमं चोपशा-
 मेन साम्ना दण्डेन मध्यमम् । शब्दाङ्गेन च दण्डेन वाहये
 दधमम्बुधः । सृष्टेर्जे निर्भले वाहे तैलदुग्धस्य रूपवान् ।
 शालिश्च द्विविधा प्रोक्ता बलदौर्वल्यसम्भवा । बलिष्ठो दुर्वल-
 त्वेन दुर्वलोऽपि बलेन वा । बलेनोपाधिकायांश्च सत्वं
 ज्ञात्वा च वाहयेत् । सार्द्रां हुकठिनां चैव पाषाणोदक-
 संयुताम् । तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं तु वर्जयेत् । समां
 च विपुलां चैव किञ्चित्पांशुधमन्विताम् । एकान्ते विजने
 रथ्ये रङ्गभूमिं तु कारयेत् । स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च
 चित्तोत्सुकसलासनः । अस्थाने दण्डपाती योवाजी तस्य
 न सिध्यति । प्रचलति वस्य कटिर्बुद्धं बाह्वर्दण्डपातः । न

तस्य वाहनं वाजी दुर्लभं वाजिवाहितम् । दृढासनोऽथ
 तत्त्वज्ञो जितसुष्टिर्निरालसः । अविरागो स्थिरश्चापि षड्दंते
 वाजिवाहकाः । चित्तं यो नैव जानाति हरगस्य समा-
 सतः । न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन ताडिताः । ह्येधिते
 वलिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तचित्ते
 वा षट्सु दण्डं निपातयेत् । ह्येधिते ताडयेन्मूर्खं जातुभ्यां
 वलिते तथा । क्रुद्धे उरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे ।
 भीतं च ताडयेत्पश्चान्मुखे चोन्मार्गगामिनम् । ज्ञात्वा दोषं
 च रूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् । अस्थानताडितोवाजी
 यावज्जीवं न सिध्यति । नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीव-
 त्यसौ ह्ययः । धाराः पञ्च प्रवक्ष्यामि सुनिभिव्याः प्रकीर्त्तिताः ।
 प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका सृता । तृतीया पूर्ण-
 कण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता सृता । पञ्चमी चैव या धारा
 निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । षष्ठी चैव तु या धारा श्रूयते
 न तु दृश्यते । विक्रमा भतिधारा च चतुष्का पुलका मता ।
 सुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् । स्नेच्छवा
 त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी । षष्ठी चैव तु या धारा
 स्वर्गलोकेषु गीयते । वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि सुनिभिः परि-
 कीर्त्तिताः । पुष्पवन्ती च गोकर्णोत्तलोत्तुला तुला वृथा ।
 नागखण्डो पुष्पधारी दुसुष्टो च रुतस्तनो । द्विहस्ती चैक-
 हस्ती च शुभगा शोभना मता । इत्येता द्वादश वल्गा
 सुनिभिः परिकीर्त्तिताः ” “आरूढकर्णमध्ये तु मनो
 लज्जति वाजिनः ” शनैस्तु वाहयेत्पूर्वं पशुतल्यं समादि-
 शेत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुञ्जो नाम्पयोमुखः ।
 न भवेत्स्तम्भगात्रस्तु न भवेदश्ववाहकः । स्थिरोरुः
 स्थिरपादश्च त्रिकोन्नतस्थिरासनः । दक्षिणादितरङ्गस्य
 चासने तु दृढः सदा । अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु
 भयदायकाः । मीथादिषु न वर्त्तव्यस्तु तेषु त्रिषु वाह-
 नम् । हेमनादिषु वर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः ।
 प्रतिपत्सु तयोदश्यां पञ्चम्यां वा सिते दले । धृतिविद्वा-
 तियोगेषु वारुणे चन्द्रसूर्ययोः । मूलरोहिणीहस्तेषु पुष्ये
 चैवोत्तरासु च । एवंविधे दिने सादी वाहान् संवाहयेत्
 शुभे । रङ्गभूमौ च रेवन्तं स्थापयेत् पूजयेत्ततः । पुष्पधूपैः
 प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्थया । पक्वान्नैः पञ्चशब्दैश्च
 त्रातःशुचिसुवाससा । रक्ताम्बरधरोभूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा ।
 “एकविंशतिवारांश्च ततः पर्याणयेद्भयम् । क्रोशमेकं तमाहृत्
 नयेच्छिवां शनैःशनैः । वल्गाग्रहश्च कर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव
 च । विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा ।

खलीनादौ प्रयोक्तव्या सादिना वाजिनां क्रमात् ।
 नातिस्थूलं नाति क्षयं न स्तब्धं नातिकर्कशम् । सप्ताङ्गुल-
 प्रमाणन्तु खलीनं कारयेद्बुधः । खलीनादिवु लोहेषु
 धारयेद्विक्रमादिषु । क्रमेणैव हरङ्गाणां कटानि संप्रयो-
 जयेत् । खलीनादौ तु धारासु यदा सुशिक्षितो ह्ययः ।
 तदा कटेषु तं सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभिः । शत-
 हस्तादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिनं सा-
 दी सव्यं चैवापसव्यकम् । मण्डलं चहरसं च गोमूलं चार्द्ध-
 चन्द्रकम् । नागपाशं क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् ।
 एवमन्येषु लोहेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे । य एवं वाहयेद्-
 वाहं तस्य कष्टं न जायते । दद्याद्भयमभीतस्य भीतस्यापि
 हरेद्भयम् । रक्षसं सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्नितिदितम् ।
 पूर्वोक्तेषु च देशेषु षट्सु देशेषु ताडयेत् । न जातु
 सादिनान्यस्मिन् काले दोषशतैरपि । दस्यमानस्य
 अशुश्रूयो दोषः सादिदोषतः । जायते ऽसौ निरा-
 कर्त्तुं सादिना नैव शक्यते । एवं शास्त्रविधानेन यः
 सादी वाहयेद्भयान् । हरयस्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फल-
 दायकाः । वाहनं यच्च दुष्टं च धूपलेपनमन्त्रकैः । तदहं
 संप्रवक्ष्यामि सुनिभिः कीर्त्तितं यथा । अस्थिभिर्दशनैश्चैव
 दृकाणां च यथा बुधैः । विषमक्षिकादंष्ट्राभिः धूमसंबद्ध
 सर्पिषा । एलाशुक्रमदोसीरनागकेसरचन्दनैः । सर्जिका-
 तैलसंयुक्तो धूपयेद्दुष्टवाजिनम् । विषलोहगदेलामिश्रं ला-
 ज्जदधिकचन्दनैः । निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजि-
 नाम् । विलिप्य गोमयैः प्रातर्त्रिंशोथै सर्वस्मिन् । अष्टम्यां
 च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति धूपिताः । काशीयं चन्दनं
 कौतीसिद्धार्थमरिचानि च । सैन्धवं बड्ढवामूलं गोमूलं
 कर्णजं मलम् । सुनिगुप्तानि पिष्टानि कषायाः सव-
 चानि च । अङ्गनं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि ।
 अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाणसधिमच्छति । कोपसोहं
 भयं लज्जा वश्यः स्थात्वादिनोभयम् ” ।

अश्ववाह पु० अश्वं वाहयति चालयति वह-णिच्-अश्व् ।
 अश्वचालके सादिनि । खुल् । अश्ववाहकोऽप्यत्र । ल्यु
 अश्ववाहनोऽप्यत्र पु० ।

अश्वविक्रयिन् लि० अश्वं विक्रेतं शीलसस्य वि+क्री-
 शीलार्थे इति ईत० । ह्ययविक्रयाजीविकायुक्ते लिका० ।
 अश्वविद् पु० अश्वं ह्यहृदयं वेत्ति विद्-क्लिप् ईत० । १ नल-
 न्दपतौ तस्याश्वहृदयज्ञता वर्णित्वा भा० व० प० ७२ अध्या० ।
 यथा “हृत्पथं प्रति बाहुकक्षपसु नलस्योक्तिः ‘बाहुकक्षस-

वाचाथ देहि विद्याभिमां मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं
गृहाण पुरुषर्षभ ! । ऋतुपर्षस्ततो राजा बाहुकं कार्य-
गौरवात् । ह्यज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्भवः ।
यथोक्तं त्वं गृहाणोदमन्त्राणां हृदयं परम् । निक्षेपोमे-
ऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुकम् । अश्वं विन्दते विद-क्लिप् ।
२ अश्वलक्षरि लि० “परि षो अश्वमश्वविज्ञो मत्” ऋ०
६, ६१, ३ । “अश्वविद् अश्वस्य लम्बकः” भा० ।

अश्ववैद्य पु० ६३० । षोटकचित्सके तच्चिकित्साप्रकारः ।
जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽवसेयः ।

अश्वशङ्कु पु० ६३० । १ अश्वबन्धनार्थे कोले । अश्वस्य शङ्कु-
रिव । २ दत्तुपुत्रभेदे “चत्वारिंशद्द्वयोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र
भारत” । इत्युपक्रम्य “अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च
वीर्यवान्” भा० आ० प० ६० अध्या० ।

अश्वशाला स्त्री ६३० । ह्यस्यावे मन्दुरायां वाजिशाला-
याम् तत्करणविधिश्चाश्वशास्त्रे । यथा “प्रागुदक्प्रवणे
देशे बालुकाकाष्ठवर्जिते । चिताचैत्यविहीने च शालां
कुर्वीत पण्डितः । सुशुष्का सा च कर्त्तव्या दुष्ट-
कीटाद्यसंयुता । शिशिरे स्थापयेद्देवं रेवन्तं पूजयेत्-
सदा । कार्या लिहस्तविस्तीर्णां तालाख्या पण्डि-
का शुभा । शालाप्रमाणदीर्घां च तस्यां वासं प्रकल्प-
येत् । द्वौ हस्तावुच्छ्रे तस्या मानं चैवं प्रकीर्त्तितम् ।
कर्कनधूकाष्ठदण्डं च प्रान्तेऽस्याः स्थापयेद्बृह्मिः” बालूका
पूरितं कार्यं संस्तृतं चत्वरं तथा । लुण्ठनाय च वाह्या-
नां भवेच्चङ्क्रमणाय च” “जय० अश्व० शा० “दहति ते
गृहं कोषागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्धः”
भा० व० प० १६७ अ० ।

अश्वशास्त्र न० अश्वलक्षणादिज्ञापकं शास्त्रम् । शालिहोत्रकृते
हयलक्षणादिज्ञापके १ शास्त्रे तन्मूलके जयदत्तकृते २ शास्त्रे च ।

अश्वशिरस् न० ६३० । १ वाजिमस्तके । अश्वस्य शिरश्च शिरोऽस्य ॥
२ दानवभेदे अश्वशङ्कुशङ्के विद्यति । “अयःशिरा अश्वशिरा
अश्वःशङ्कुश्च वीर्यवान् । तथागगनसूर्यश्च वेगवांशाल
पञ्चमः । पञ्चते जजिरे राजन् ! वीर्यवन्तोमहासुराः ।
कैकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षमसत्तमाः” भा० आ० प०
६६ अध्या० । ३ ह्यशिरसि विष्णुमूर्त्तिभेदे, ताडडमूर्त्तिधारण-
सक्तम्” भा० शा० प० ३४२ अध्या० “तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः
सर्षिगणास्तथा । नमस्कृत्य भगवते जन्मुर्देशान् यथे
सितान् । गतेषु लिदिनौकस्यु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः ।
दिङ्मुर्षगवन्तं तमनिरुद्धतनौ स्थितम् । तं देवो दर्शयामास

कृत्वा ह्यशिरोमहत् । साङ्गानावर्त्तयन् वेदान् कण्डलु-
विदण्डष्टक् । व्यास उवाच । ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं
देवमभितौजसम् । लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां
हितकाम्यया । मूर्त्तां प्रणम्य वरदं तस्यौ प्राङ्मुखिरग्रतः ।
स परिष्वज्य देवेन वचनं आवितस्तदा । श्रीभगवानुवाच ।
लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि । घाता
त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः । त्वयावेशितभारो-
ऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाङ्गसा । यदा च सुरकार्यन्ते
अविषह्य भविष्यति । प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्म-
ज्ञानदैशिकम् । एवमुक्त्वा ह्यशिरास्तत्त्वैवान्तरधीयत” । “कप-
र्दिने वराहाय एकश्टङ्गाय धीमते । विवस्वतेऽश्वशिरसे-
चतुर्भूर्त्तिष्ठते सदा” इति च तत्रैव ।

अश्वशृगालिका स्त्री अश्वशृगालयोर्वैरं इन्द्रात् वैरे वुन् ।
ह्यशृगालयोर्वैरे शब्दरत्ना० ।

अश्वसन्द्रा लि० अश्वसन्द्रयति आह्लादयति चदि-णिच् रक्
३त० वेदे पृ० सुट् । ह्येनाह्लादिकायां स्त्रियां “गोमघा
जरत्वे अश्वसन्द्राः” ऋ० ६, ३५, ४ । “अश्वसन्द्राः
अश्वैराह्लादयन्त्यः” भा० ।

अश्वषड्गव न० अश्व+षट्के षड्गवच् । ह्यषट्के ।

अश्वसनि लि० अश्वं सनुते ददाति-सन-इन् ६३० ।
ह्यदायके । “यस्तेऽश्वसनिर्भक्षः” यजु० ८, १२ ।
अनुसवनादि० ।

अश्वसा लि० सन-विट्-ङा ६३० । ह्यदातरि । “गोषर्षिणं
धियमश्वसां वाजसासुतं” ऋ० ६, ५३, १० ।

अश्वसाद् पु० अश्वं सादयति गमयति सद-गतौ णिच्-
अष् उप० स० । सादिनि ।

अश्वसादिन् पु० अश्वे सीदति सद-णिनि ७त० । सादिनि
(घोडसञ्चोयार) “प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी” रघुः ।

अश्वसेन पु० १ जिनपितृभेदे २ न्दपभेदे यस्त्र पुत्रः सनत्कुमारः
कुरुक्षेत्रस्येक्षुमतीनदीसमीपवासिनि तत्तकसुते ३ नागभेदे
च । “तत्तकश्वसेनश्च निर्व्यं सानुवरावुभौ । कुरुक्षेत्रे च
वसतां नदीमिक्षुमतीमनु” भा० आ० प० ३ अध्या० । “अश्व-
सेनोऽभवत्तत्त तत्तकस्य सुतो बली । स तीक्ष्णमकरोद्यत्वं
मोक्षार्थं जातवेदसः” । भा० आ० प० २२ अध्या०

अश्वसेननृपनन्दन पु० ७त० । सनत्कुमारो तिका० ।

अश्वस्तन लि० शोभवः श्वसु+शु-हृट् च श्वस्तनः न० त० ।
परदिनास्थायिनि वर्त्तमानदिनमात्रभवे । “अश्वस्तनविधा-
नेन हर्त्तव्यं मसुरब्रवीत्” मनुः स्त्रियां डीप् ।

अश्वस्तनिकृत् त्रि० अश्वस्तनिकृत् मत्वर्थे ठनु०त० ।
परदिनास्थायिधने वर्त्तमानदिनपर्याप्तघनसञ्चकारिणि
महस्यभेदे “कुम्भीधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव
वा । त्वाहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा” मनुः ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोमं स्तुतिरस्यस्य मत्वर्थे ङ ।
हयस्तुतियुक्ते स्तुतभेदे तच्च स्तुतम्” ऋ० १, ११२ ।
मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्युचम् । २ तत्प्राथ्ये होमजाते
च । “अश्वस्य वाऽआलस्यस्य मेध उदक्कामत्तदश्वस्तोमीय
मभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आ-
ज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं
मेधमेवास्मिन्साम्नो दधात्याज्येन जुहोत्येतद् देवानां
प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेषैवैनाभ्याम्ना समर्धयति ।
अश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्व-
स्तोमीयं पुरुषो द्विपदा, द्विपद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तेन
प्रतिष्ठवा समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूजं होत-
व्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो
द्विपदा वदश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्
पुरुष उपरिष्ठात् पशूनधितिऽति मोडशाश्वस्तोमीया
जुहोति” शत० ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ईत० । वाजिशालायाम् “अश्वस्थानात्
गजस्थानात् सङ्गमात् वल्मीकात् हृदात्” विष्णुध० पुरा० ।
अश्वहनु पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य । “दानवभेदे हरिश्चाश्व
हनुश्चैव वीरौ तावथ सञ्जिमौ” हरिवं० ३६ अध्या० ।
अश्वहन्तृ पु० अश्वं हन्ति हन-हच् ईत० । १ करवीरे “वीजं
विडङ्गाश्वहन्तोर्हरिरे हृहृतीद्वयम्” सुश्रुतः । २ हय
नाशके त्रि० ।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि-कर्त्तरि अच् ।
अश्वेन मतिमति “प्रत्यर्द्धिर्व्यज्ञानामश्वहयो व रथानाम्”
ऋ० १०, २६, ५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्म्मणि
अच् । अश्वव्याप्ये । “मृजन्वश्वहयैरनिशितं नभोभिः
ऋ० ८, ६६, २ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिभाषे
२ तदावेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छेदे उदा० ।

अश्वान् पु० अश्वस्याश्वोव अच् समा० । देवसर्षपष्टके ।

अश्वानि पु० पाषिन्त्युक्ते शुभाशुभसूचकनिमित्ते संयोगरूपेऽयं
ठज्प्रत्ययनिमित्ते १ शब्दसमूहे स च गणः अश्व, अश्वान् गण,
जर्षा उमा गङ्गा वर्षा वसु । गोत्रापत्ये २ फज्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे च स च गणः अश्व, अश्वान् शङ्ख, अश्वक, विद,

उट, रोहिष, खर्जूर, खञ्जार, वस्त, पिज्जल भड्डिल,
भगिडल, भड्डित, भड्डित, प्रकत, रामोद, चान्त, काश,
तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, खर, ह्युट, चक्र, अविष्ट, पविन्द,
पवित, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम, वाग्मिन्, विश्वानर
कुट, शप (आत्वेये) । जन, जङ्, खङ्, योष्ण, अर्ह,
कित, विशम्भ, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्ल
प्राच्य, धर्म्म, आनङ्गुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत,
सुमनस् इर्मनस्, मनस, प्रान्त, ध्वन, आत्वेय (भरद्वाजे)
भरद्वाज, (आत्वेये) उत्स, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद,
शिव, खदिर अश्वानि ।

अश्वामघ त्रि० अश्वामघं घनमस्य वेदे दीर्घः । “अश्वरूपधन
स्वामिनि ‘अश्वामघा गोमघा वा ऊवेम’ ऋ० ७, ०७, १, १
अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेदतेऽनेन विद-णिच् घञ् ।
हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतना-
मानं खलुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्व-
शब्दे विवृतिः ।

अश्वारि पु० अश्वसारिः ईत० । महिषे ।

अश्वारूढ पु० अश्वारूढोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।

अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह-अण् उप०स । हयवा-
हके, हयारोहणेन २ युक्कर्त्तरि च । अश्वस्तन्मेद्रमिवारो-
होमूलमस्य । ३ अश्वगन्वायां स्त्री ।

अशवावतान पु० अश्वसेवावतानोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा०
अपत्ये अज् । आशवावतानः तद्गोत्रापत्ये बज्जु गोप-
वना० न लुक् । आशवावतानाः । [गन्वाद्ये ॥

अशवावरोहक पु० अश्वस्तन्मेद्रमिवारोहति खलु । अश्व-

अश्विवन् पु० द्विव० अश्वः सन्ति ययोः इनि, अ-
श्विन्यां नक्षत्रे भवौ “सन्निवेलाद्युत्तनक्षत्रेभ्यः पा०
अश् “नक्षत्रेभ्योवज्जलम्” पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक्, अश्वान् उत्पत्तिः स्यात्तत्वेनास्यस्य इनि वा ।
१ खर्गवैद्ययोः । “किमश्विनौ सोमरसं पिपासु” भट्टिः
“वासोदश्वन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः” मनुः । “त्वाद्गी
तु सवितुर्भार्या बडशरूपधारिणी । अस्त्वयत मचाभागा
सान्नीर्योऽश्विनावुभौ” भा० आ० प० । “वा वां कशा मधु-
मत्यश्विना सुन्दतावती” यजु० ७, २ । अश्वस्तच्चिह्नवर्त्तः
अस्यर्थे इनि । “कपोलयोस्तथावत्तौ विद्योते वाजि-
मोर्वेदि । तावाश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यद्विक्रौ परौ”
इत्युक्तलक्षणयोः २ हयवोश्च द्विव० । ३ हययुक्ते त्रि० ।
स्त्रियां ङीप् । “गोमा अश्वेऽविमा अश्वी” ऋ० ४, २, ५ ।

अश्विनी स्त्री अश्वस्तुत्तमाङ्गाकारोऽख्यस्य इति डीप् ।
सप्तविंशतिधाविभक्ताराधिकरस्य प्रथमे भागे । अस्या-
स्तथाकारत्वमज्ञेयाशब्दे उक्तम् । “अश्विनीमघमूल्यानां
गण्डा आद्यास्त्रिणाडिकाः” ज्यो० नक्षत्रपरले न० ।
“पुष्याश्चिह्ना लघुः” ज्यो० अश्याया आकारोऽख्यस्याः इति
डीप् । हयरूपधारिणां त्वष्टसुतायां ३सवित्तुभा-
र्यायामरुणात्मजशब्दे २६६ ए० विवृतिः ।

अश्विनीकुमार पु० द्वि० व० । सूर्येण त्वष्टसुतायां संज्ञायां
बहुवाहपायासत्पादितयोः स्वैद्ययोः तदुत्पत्तिकथा भा०
आ० प० ६६ अध्याये अश्विनीतनयपुत्रसुतादयोऽभ्यत् ।
अरुणात्मजशब्दे २६६ ए० विवरणम् ।

अप्रवीय न० अश्वानां समूहः ऋ । १हयसमूहे । अश्वस्य हितम्
अपूपा० ऋ । २हयहिते । पक्षे यत् । अश्वोऽप्युक्तार्थे ।

अश्वोरस न० अश्वानामुर इव सुख्यम् अचसमा० । सुख्ये हये ।

अष दीप्तौ अक० गतौ, ग्रहणे च सक० स्वा० उभ० सेट् ।
अषति ते आषीत् आषिष्ट ।

अषडचीण लि० न सन्ति षड्दीप्तिश्चि ओत्वेन्द्रियाणि याहकाणि
यत् ख । ततोयजनकर्षाश्रुते द्वाभ्यामेव कृते मन्वादौ ।

अषाढ(शाड्) पु० अषाढ(शाड्)या युक्ता पौर्णमासी आषाढी
(शाड्डी)या यत् मासे अष् वा ह्रस्वः । वैशाखादितस्तृतीये
चान्द्राषाढ(ड)मासे । आषाढी पौर्णिमा प्रयोजनमस्य प्रयो-
जनार्थे अष् । २ ब्रह्मचारिण्यर्थे दण्डे, तस्य हि आषाढ-
पौर्णमास्यां विहितकर्म्मप्रयोगितात् तथात्वम् ए० ह्रस्वः ।
अषाढोऽप्युभयत् । सार्धे कन् तलैव । सह क्त वेदे-
ओत्त्वाभावः षत्वञ्च न० त० । असोदे लि० “अषाढं
युत्सुष्टृतनासु पप्रिम्” यजु० ३४, २० । “अषाढाय
सहमानाय वेधसे” ऋ० २, २१, २ ।

अषाढा(डा) स्त्री षाढिः साहनं स्रह-णित्+क्तिन् ढत्वम् अर्श
आद्यच् न० त० एप्रो० वा शत्वं ढत्वञ्च । अश्विन्यवधिके
पूर्णादिके विंशे, उत्तरादिके एकविंशे च नक्षत्रे ।

अष्टकं न० अष्टौ अध्यायाः परिणामस्य अष्टनृ+कन् ।
१ पाणिनेरष्टाध्यायीसूत्रे, प्रत्येकमष्टाध्यायात्मके २ ऋग्वे-
दांशभेदे च ३ अष्टसंख्यापरिमिते लि० “पैशुन्यं साहसं
द्रोहैर्द्विष्यां स्वयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोध-
जोऽपि गणोऽटकः” मनुः । “संख्यायाः संज्ञासङ्कल्पता
ध्ययनेषु” पा० उक्तेः ३ अष्टाष्टाध्ययनेऽपि । अष्टकं वि-
दन्ति अधीयते वा “सूत्राच्च कोषधात्” पा० अध्येतवेदि-
तप्रलयस्य बाहुल्ये लुक् । अष्टकाः पाणिनेः ४ सूत्रा-

याध्यायिषु व० व० । ५ अष्टसंख्यायाम् “ताराष्टकभिर्दे
पुख्यं भक्तिमान् वः पठेन्नरः” तन्त्रम् । गङ्गाष्टकं पठति
वः प्रयतः प्रभाते” वाल्मी० । [द्विकर्त्तृत्वात्तथात्वम् ।
अष्टकर्णं पु० अष्टौ कर्णाख्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मर्षि प्रतिसुखं
अष्टकर्म्मन् अष्टौ कर्म्माख्यस्य । “आदाने च विसर्गे च
तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य
चेक्षणे । दण्डयुद्धोः सदा रक्तस्येनाष्टगतिकोऽपः”
उशनसोक्ताष्टविधकर्म्मयुक्ते षट्पतौ “अष्टकर्म्मां दिवं याति
राजा शक्राभिपूजितः” उग्र० । अष्टगतिकोऽप्यत्र “तत्रा-
दानं करादीनाम् । विसर्गे षट्त्वादिभ्यो धनदानम्
प्रैषोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु । निषेधो दृष्टा-
दृष्टविसृष्टक्रियासु । अर्थवचनं कार्यसन्देहेन राजा-
ज्ञयैव तत्र नियमनम् । व्यवहारेऽक्षं प्रजानाष्ट-
णादिविप्रतिपत्तौ । दण्डः पराजितानां शस्त्रोक्त
धनग्रहणम् । युद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्राय-
श्चित्तसम्पादनमिति कुल्लूकभट्टः । मेधातिथिस्तु । अ-
क्षतारम्भः । कृतानुष्ठानम् । अनुष्ठितविशेषणम् ।
कर्म्मफलसंप्रहः । तथा सामदानभेददण्डाः । एत-
दष्टविधं कर्मेत्याह । अथवा “अभिः ब्रह्मिक्पथः ।
उदकसेतुबन्धनम् । दुर्गकरणम् कृतस्य संस्कारः नि-
र्णयः । हस्तिवन्धनम् । खनिखननम् । सैन्यनिवेश-
नम् । दारुणवनच्छेदनञ्चेत्याह” । तन्मूलन्तु अष्टवर्ग-
शब्दे वक्ष्यते ।

अष्टका स्त्री अश्वनि पितरोऽस्यां तिथौ अश-तकन् ।
“अष्टका पितृद्वये” इत्यजादिपाठात् न इत्त्वम् ।
“अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम्” इत्युक्ते-
लक्षणे १ सप्तम्यादिदिनत्रये, २ दिनत्रयसाध्ये कर्मधेदे च तत्रा-
श्वलायन ऋ० दर्शितम् तदपि पौषमाघफाल्गुनानां कृष्ण
सप्तम्यादिषु कर्त्तव्यं तत्र प्रधानमष्टमी, सप्तम्यामारम्भः अष्टम्यां
कृत्यं नवस्यामन्यष्टकेति भेदः । “अमावास्या चतुर्दश्याः
पौर्णमास्यष्टकासु च” “अष्टकासु त्वहोरात्रस्यत्वनासु च
रालिषु” इति च मनुः तच्च न पितृभालदेवत्वम् अन्यदेवत्व-
मपि यथाह “पितृदानाय मूढे स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिवाहं पूर्वां चैन्द्रीं हि भाष्यते । प्राजापत्या
द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी । आद्या पूर्वाः
सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा । शाकैः कार्या
तृतीया स्यादेष इव्यगतो विधिः वायु० पुरा० । मूढे
प्रधानस्थाने अमावस्या हि आद्रस्य प्रधानं काष्ठः तद्वदिति

आवत् रघु० । पञ्चभावे स्थायीपात्रेण कार्यं “अपि वा स्थायीपात्रं कुर्वीतेति” गोभिलः । एतद्विधानन्तु “स्थायीपात्रं पशुस्थाने कुर्वीत् यद्यातुकल्पिकम् । अपयेत्तं सवत्सायास्तदृश्या गोः पयस्यत्” रुन्दोग-परिशि० । अन्विति ओदनचरोः पश्चात् । अत-एत् । “पितरः सृष्टयन्त्यद्रमष्टकासु मवासु च । तस्मा-द्दद्यात् सदोद्भुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” शता० । तस्माद्द्रव्यं प्रधानं पूषादिक्लृप्तकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं, सदेति अत्रात् । “अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षेऽ-यनद्वयम्” । “पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा” वा० सू० । अत्रायं भेदः हेमन्तशिथिरयोश्चतुर्षामपर-पक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा” आ० सू० । उक्तेः समर्थासमर्धभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा अष्टका कार्येति । आयुहायस्या जङ्घं तिष्ठष्वष्टकासु” सूत-नन्तरान्तथात्वम् । अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत् । अष्टपरिमा-णमस्याः कन् । अजादिपाठा० टाप् पितृदैवत्ये इति अस्य प्रायिकत्वात् द्विपका० नेत्त्वम् । ४ अष्टमीतिथिमात्रे “अमावास्या गुरुं हन्ति शिथ्यं हन्ति चतुर्दशी । ब्रह्माष्टका पौर्णमासौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत्” मनुः । एतद्विज्ञाया स्त्रियामष्टिका अत इत्वम् ।

अष्टकाङ्गं पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयपोठे त्रिका० तानि चाङ्गानि स्वाभ्यमात्यसु हृत्कोषराद्रुर्गबलानि च । राज्या-ङ्गानि प्रकृतयः पौराण्यं श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि अष्टकिकं त्रि० अष्टकास्वस्य ब्रौह्मा० ठन् । अष्टकायुक्ते अत्र वा इति अष्टको । अत्रैवार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । अष्टकत्वस् अत्र्य० अष्टन्-क्रियाभ्यावृत्तौ कत्वसुच् । अष्टधा-भ्यावृत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोणं त्रि० अष्टौकोणा अस्य । १ अष्टकोणयुक्तचेत्वे तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च “विन्दुत्रिकोणवसुकोणद्वयारयुम्भ-मिति” तन्त्रम् “२कुण्डभेदे अष्टकोणमधैशान्यामत्यन्तं च भयप्रदम्” हेमा० व्र० सू० कुण्डप्र० । [क्रीते ।

अष्टक्यं त्रि० अष्टकेन क्रीतः गवा० यत् । अष्टसंस्थान्वितेन अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः योगवि० अच् । गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टगवमित्येव । “अष्टगवं धर्मं हल-मिति” सूतिः ।

अष्टगुणं त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण-अभ्यासे कर्मणि क । अष्ट-भिर्गुण्यते अष्टाष्टके । “मिथ्यावादी च संस्थाने दास्योऽष्टगु-णमत्वयम्” मनुः । “ददावष्टगुणैश्चैतेषां तुष्टस्तु केशवः”

भा० व० प्र० ८२ अध्या० “ततश्चाष्टगुणं पार्थ ! प्राप्स्यसे धर्मसत्तमम्” ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविध-गुणयुक्ते ३ ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ताः यथा अधा-ष्टावत्तगुणा दया सर्वभूतेषु चान्तिरनसृष्ट्या शौचमनायासो-मङ्गलमकार्पण्यमसृष्टेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्काराः न वाष्टावत्तगुणाः न स ब्राह्मणः” । अष्टाष्टको गुणोऽस्य वृत्तौ अष्टशब्दस्य तदाद्वत्परता । ४ अष्टाष्टगुण्ये पदार्थे “अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् । घृतादष्टगुणं तैलं मर्दयेच्च तु खादयेद्” वैद्यकम् ।

अष्टगृहीतं त्रि० अष्टकत्वो गृहीतः वृत्तौ मुजर्थोलुप्तः । अष्टवारगृहीते “रसमाज्यं मांसं पायसमिति संयूयाष्ट-गृहीतं गृहीत्वा जुहुयात्” गोभि० अष्टगृहीतं केवलमेज-योनाष्टवारान् गृहीतम्” सं० त० रघुनन्दनः ।

अष्ट(ष्टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् श्रा० त० आत्वम् । (आटचक्षिश्) १ संख्यायां २ तत्संख्येवे च । “अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत” इति मिताक्ष० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्य-हेतुवो दर्शिताः चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसंहिता अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च “गर्भाधानपुंसवनसीमन्तो-न्नयनजातकर्मनामकरणाक्षप्राशनचौड़ोपनयनम् । चत्वारि-वेदव्रतानि स्नानं सङ्घर्षचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञाना-मनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणाभेतेषाञ्चाष्टकान्त्रकापा-र्व्यंश्राद्धं श्रावणायुहायशीचैतान्त्रयुजीति सप्त पाकयज्ञ-संस्था, अन्याधेयमग्निहोतृदर्शपौर्णमासावयवयज्ञं चातुर्मा-स्यनिरूढपशुबन्धसौत्तमशीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टो-मोऽग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽग्नी-र्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अष्टाष्टावत्तगुणा दया सर्वभूतेषु चान्तिरनसृष्ट्या शौचम-नायासोमङ्गलमकार्पण्यमसृष्टेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नवाष्टावत्तगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं साडो-क्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽध-ष्टावत्तगुणा अथ स ब्राह्मणः सायुज्यं साडोक्यञ्च गच्छति अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते” गौ० संहितायां तु चत्वा-रिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षरात्कृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थितः ।

अष्टतयं त्रि० अष्टावयवा अस्य अष्टन्-तयप् । अष्टावयवे । “टिड्ढाणजिति” पा० सूत्रे तयपोपहृणात् स्त्रियां ङीप् ।

अष्टतयी । अवयवमाले तयप् । २अष्टसंख्यायां न० ।
 अष्टतारिणी स्त्री ब०व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
 “तारा चोपा महोपा च वज्रा कावी सरस्वती । कामे-
 श्वरी च चासुखा इत्यष्टौ तारिण्योमता” इत्युक्तासु तारा-
 दिषु अष्टषु तारिणीरूपदेवीमूर्त्तिषु ।
 अष्टविक्र न० अष्टाष्टत्तं विक्रम् । १चतुर्विंशतिसंख्यायां तत्-
 २संख्याते च “वैश्यास्याष्टविकादत्रात् सावित्रीपतनं भवेत्”
 मार्कण्डेय पु० । “अष्टविकाञ्चतुर्विंशतेः” म०त०रघु० ।
 अष्टत्वं न० अष्टनां भावः त्व । अष्टसंख्यायाम् ।
 अष्टदंष्ट्र पु० ईब० दानवभेदे “अष्टदंष्ट्रचतुर्दंष्ट्रो मेघनादी
 जलन्धमः” हरि० २२६ अ० ।
 अष्टदल न० अष्टौ दलानि यस्य । अष्टपत्रककमले “लिखे-
 दंष्टदलं पद्मं भूषणविक्रमभूषितम्” तन्त्रम् ।
 अष्टदिग् स्त्री ब०व० । कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । पूर्वाग्नेय-
 दक्षिणैर्ऋतपश्चिमत्रायव्योत्तरैशानीरूपासु अष्टसु दिक्षु ।
 “इन्द्रादीन् लोकपालांश्च अष्टदिक्षु च पूजयेत्” तन्त्रम् ।
 अष्टदिक्रिणी स्त्री ब०व० अष्टदिक्षुस्थाः करिण्यः । “करिण्यो-
 ऽम्भमुक्तिपलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताम्रकक्षीं शुभ्रदन्ती
 चाङ्गना चाङ्गनावतीत्युक्तासु ऐरावतादीनां प्रियासु अष्टसु
 हस्तिनीषु इत्यमरः ।
 अष्टदिकपाल पु० अष्टौ दिग्पालयन्ति पा-खिच्-अण्
 उप०स० । “इन्द्राग्निवमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेथान रूपेषु
 अष्टसु दिक्पालेषु ।
 अष्टदिग्माज पु० ब०व० अष्टदिक्षुस्था गजाः । “ऐरावतः
 पुण्डरीको वामनः कुम्भदोऽङ्गनः । युष्मदनः सार्वभौमः
 सुप्रतीकश्च दिग्माजा” इत्युक्तेषु अष्टसु दिक्षुस्थे ऐरावतादिषु
 गजेषु एतत्संख्यामाभ्याङ्गजशब्दाष्टसंख्यार्थकत्वम् ।
 अष्टद्रव्य न० ब०व० कर्मधा० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “अश्वत्यो-
 दुम्बरद्वन्द्वान्यपोधसभिधस्तालाः । सिद्धार्थपायसाञ्चानि
 द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधा” इत्युक्तेषु होमसाधनेषु अष्टसु द्रव्येषु ।
 “तिस्राद्रव्युक्तेर्जुडयाञ्चाष्टद्रव्यैर्देशांशतः” तन्त्रशा० ।
 अष्टधा अव्य० अष्टन्+प्रकारे धाच् । अष्टप्रकारे “भिन्न-
 प्रकतिरष्टधा” गीता । “सुरद्विपानामिव सासयोनि
 भिन्नोऽष्टधा विप्रसंसार वंशः” रघुः ।
 अष्टधातु पु० ब०व० अष्टौ धातवः कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।
 “सर्वं रूपञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च । शीघ्रं लौहं
 रसश्चेतिधातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इत्युक्तेषु अष्टसु स्वर्णादिषु
 सुश्रुते तु रसवर्जिताः सप्तैव धातवोऽभिहितः किन्तु रस-

निरूपणे “ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि श्रुतः”
 इत्युक्तेरष्टधातुताऽपि तस्याभिव्यक्ता “अष्टधातुमयप्रतिमा
 निर्माणे तु रसं विहाय पित्तबलस्य ग्रहणम् “आरकूटं
 तथैव चेति” हेमा० भविष्योक्तेरिति भेदः ।

अष्टन् त्रि० ब० व० अश-व्याप्तौ कनिन् तट् च । (आट) ? “संख्या-
 भेदे द्वौ कयोर्द्विवचनैकवचने” पा० निर्द्देशेन संख्यावाचक-
 मातस्य संख्यापरत्वनिर्णयात् । २तत्संख्यान्विते च । “अष्टौ
 तान्यत्रतन्नानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च
 गुरोर्वचनसौषधम्” स्मृतिः “निन्द्यास्वशासु चान्यासु
 स्त्रियोरात्रिषु वर्जयेत्” मनुः “अष्टानां लोकपालानां
 वपुर्धारयते षट्पः” । “अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविनाहान्
 निबोधत” इति च मनुः । दशविंशतिशब्दयोः परतः
 समासे आदन्तादेश अष्टादशः । अष्टाविंशतिः त्रिंशदादौ
 वा अष्टविंशत् अष्टाविंशत् अष्ट(ष्टा) चत्वारिंशत् अष्ट(ष्टा)
 पञ्चाशत् अष्ट(ष्टा)षड्भिः अष्ट(ष्टा)सप्ततिः अष्टाशीतिः
 अष्ट(ष्टा)नवतिः संख्याव्ययपूर्वकात् ततः बड्नीचौ डच् ।
 “निरष्टे अश्वशते” शत० ब्रा० सप्ताष्टानि अष्टानि ।
 अष्टपद्द पु० अष्टौ पादा अस्य वा अन्यलोपः ।
 १शरभे तच्छब्दे तल्लक्षणम् २खतायाञ्च हेम० ।
 अष्टपदिका स्त्री अष्टसु दिक्षु पादा अस्याः अन्यलोपः ङीप्
 पङ्गावे संज्ञायां कन् ह्रस्वः । (हापरमालि) लतायाम् ।
 कनभावे । अष्टपदीत्यप्यत्र स्त्री ।
 अष्टपल न० अष्टौ पलानि परमाख्यस्य अण् द्विगोर्लुङ्गनपठे
 पा० तस्य लुक् “जषणत्त्रिफलाकल्के वज्रमाले गुड्यात्
 पठे” । सर्पिषोऽष्टपलं पङ्का मालां मन्दानलः पिबेत्”
 चक्रदत्तोक्ते एतभेदे” ।
 अष्टपुष्पी स्त्री अष्टनां पुष्पाणां समाहारः । अनिर्णीत
 संज्ञकत्वात् द्विगुः । पुष्पादके । “कदाचिर्दुन्यस्ताष्टपुष्पिकापा-
 तोत्पादितक्रोधेन” काद० अज्ञाताऽष्टपुष्पीति कन् । तत्रैव ।
 अष्टभुजा स्त्री अष्टैर्भुजा अस्याः । देवी माहात्म्यास्य ततोय-
 चरितदेवतायां महासरस्वत्यां तन्मूर्त्तौर्ध्यानशब्दे विष्टतिः ।
 अष्टम त्रि० अष्टानां पूरणः डट् मट् च । येन अष्टसंख्या पूर्यते
 तस्मिन् । “पैशाचश्चाष्टमोऽधमः” “अष्टमं चायुषः स्थानमष्ट-
 मादष्टमं च यत् । तयोरपि व्ययस्थानं मारकस्थानमुच्यते”
 ज्योतिः परा० “गर्भाष्टमेऽव्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्”
 मनुः स्त्रियां ङीप् । “सौविष्टकल्पमी” आश्व० सिष्टिकत
 संबन्धिनो अष्टमो आहुतिः” कर्क० । सा च चन्द्रस्याष्टम-
 कलाक्रियाकूटाधाररूपे तिथिभेदे” । “चतुर्दशष्टमी चैव

अभावस्या च पूर्व्यमा पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रवि-
शंक्रान्तिरेव च” “अष्टस्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्”
ध्रुवमु पुरा० । “अष्टस्याः शेषदण्डे च नवम्या आद्य एव
च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला”
ति०त०पुरा० । “अपरपक्षाणामष्टमीषटकाः” आश्व० ।

अष्टमकालिकं त्रि० अष्टमः कालः भोजनेऽस्वस्य ठन् ।
सार्द्धदिनत्वयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तृरि-
वानप्रस्यभेदे “नक्तं चात्र” समन्नीयाद्वा वाहृत्य शक्तिः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्वाहाप्यष्टमकालिकः” मनुः । “सु-
निभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्” इत्युक्त्या
दिवसे वारह्वयभोजनस्य विधानात् सार्द्धदिदिने सप्ताहार-
मतोऽत्र चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथालं भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टपुष्टिं मङ्गलम् शा०त० । “ऋगराजो
वृषो नामः कलशो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप
इत्यष्टमङ्गलम्” इत्युक्तेषु “लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो
मोर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाष्टम”
इत्युक्तेषु च अष्टसु द्वयेषु त्र०व० । अत्र कर्म० संज्ञा-
त्वाच्च द्विगुरिति भेदः ।

अष्टमङ्गलघृत न० अष्टमिर्द्वयैर्मङ्गलार्थं घृतम् । चक्रोदत्तोक्ते
घृतभेदे “वचा कुष्ठं तथा ब्रह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।
शारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् । मेघं घृतमिदं
सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने । दृढसृष्टिः क्षिप्रमेधः कुमारो
बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च
मातरः । प्रभवन्ति कुमारानां पित्रतामष्टमङ्गलम्” ।

अष्टमभाव पु० अष्टमोभावः । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके
१ अष्टमस्थाने तन्वादिद्वादशभावमध्ये २ अष्टमे भावे च भावश्च
इष्टकालेऽंशकलाविकलादिना स्य टीकतलम्नादिः । तदा-
नयनं यथा “पूर्वं” न तं स्वाहिनरात्रिखण्डं दिवानिशो-
रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रि
खण्डं तपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्त-
भोग्यंशसंगुष्ठात् । सोदयात् खान्मिलव्यं यत् भुक्तं भोग्यं
रवेस्वजेत् । इष्टनाड्योपलेभ्यश्च मतगस्यान्निजोदयात् । शेषं
खलप्राहृतं भक्तमशुद्धेन लवादिकम् । अशुद्धशुद्धमे हीनयुक्
तनुर्व्ययनंशकम् । एवं लङ्कोदर्यैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं
पलीकतात् । पूर्वपश्चात्तदादन्त्यत् प्राग्वत्तद्दृश्यं भवेत् ।
सप्तदशे लग्ने जाया, तृथ्यौ, लग्नेनतृथ्यतः । षष्ठां-
शयुक् तनोःसन्धिरप्ये षष्ठांशयोजनात् । तयः स-
सन्धयोभावाः षष्ठांशैकयुक् सुखात् । अये तयः

षडेवं ते भार्ग्वयुक्ताः परेऽपि षट्” । नील०ता० । स्वसदेशो-
दयमानं देशान्तरयोमादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु
मेघस्य २७८, दृषस्य २६६, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३
सिंहस्य २६६, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, दृषि-
कस्य २६६, षतुषः ३२३ ऋगस्य ३२३, कुम्भस्य २६६,
मीनस्य २७८, पत्नानि । एतदनुसारेण दशमराशेः उदय-
मानं गृहीत्वा दशमभावानयनम् “खेटे भावसमे पूर्व्यं
फलं सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिस्यं भावे पूर्व्या-
परे फलम्” नील०ता० । “भुक्तं भोग्यं खेटकालान्न शुभेत्
त्रिंशन्निम्ना स्योदयान्नं लवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्तनुः
स्यात् रात्रौ लग्नं भार्ग्वयुक्ताद्भवेत् । खेटे सन्धियान्तःस्थे
फलं तद्भावजं भवेत्” । नील०ता० । “अष्टमस्थाने च
चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्” “रश्म्यायुर्द्वितीयोऽष्टमे” इति ।
ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । “ऋथौ चिरन्तमं
द्रव्यं ऋतिर्विचं रथे रिपुः । दुर्मस्थानं ऋतिर्नाशः
परीवादो मनोव्यथा” एतानि साधारणानि चिन्त्यानि
विशेषतस्तत्र ग्रहयोमाद्रिष्टाद्युक्तं जातके यथा । “आयुः
स्थानाधीश्वरः पापयुक्तः षष्ठान्वस्यः स्वसमायुक्तनोति ।
लग्नेशाढ्यश्चेदतिस्वल्पमेव दीर्घायुष्यं चाष्टमस्यः करोति ।
निघनतनुषभेगाः केन्द्रकोणलिङ्गामे १,२,४,५,७,९,
१०,११, दधति हि विषुलायुर्भानुजोऽत्र प्रशस्तः ।
पनफरचतुरस्रे मध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टाः प्रान्य-
षठे बलिष्ठाः । कमलकुसुदबन्धू ऋत्युरन्ध्रान्निमाख्ये विपदमथ
धराजो द्विद्विर्षेऽष्टमस्यः । धनलयमथ यच्छेच्छक्रतुल्ये बुधो-
ऽव्दे क्षितिगुणदशसंख्ये रोगभोगापचारौ । अरिष्टोच्छ्रास
निर्याणोच्छ्रासयोरत्र चिन्तनम् । दैवविद्भिः सदा कार्यमष्टमे
भावचिन्तने” जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योग-
विशेषात् फलसुक्तम् यथा “भौमेऽव्दपे क्रूरहते पत्न्या घातेऽव-
लोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरनष्टद्विपदमे ऋतिः । विपत्ति-
र्नरपालोऽया रिपुतस्करतोभयम् । तृथ्ये मातुः पितृव्या
हा मातृवार्त्ति स्ततोयुरः । लग्नेन्यहापतिषमापतयो
ऋतीशाशेदित्यशालिन इमे निघनप्रदाः सुः । चेत् पाक-
रिष्टमथे ऋतिरेव तत्र सार्के कुजे नृपभयं दिवसेऽव्दशेवे ।
ऋथ्ये मूररिफे सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज
गदाङ्गयं च रगस्युक्स्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरदृशा
कुजस्य रगस्युद्गोषादि नाशस्थिते दग्धे बन्धुऋती विदे-
शतइति प्राङ्गर्बुधे ताडये । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ गुप्तं
नृपभयं रजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहते पीडाकरः

सूतः । भौमस्थानेऽधिकद्वै प्रहारो वा नृपाङ्गयम् ।
 आरे खखे चतुष्पाङ्गः पातोडःखरुजोऽसृजः । विताष्ट
 गेज्यो धनहा यद्युद्देशः शुभेक्षितः । मन्दे द्यूने दुर्वचनाप-
 वादकलिभर्त्सनम् । पतिते च्चे क्रूरदशाऽऽरेत्यशाले मृतिं
 वदेत् । कुजहृदास्थिते नाशः सौम्यदृष्ट्या शुभं वदेत् ।
 यत्तर्त्ते जन्मनि कुजः सोऽद्भलग्नपगोयदा । नग्नाधिपोनष्ट-
 दग्धोयोषिद्वादाः शुभान्विते । जन्मन्यष्टमगे जीवे साधि-
 व्याधिकलिः पृथुः । जयः शुक्रेक्षणादुक्तप्रत्युत्तरवशेन
 त् । भौमेऽन्यगे धने सूख्ये वादक्लेशं विनिर्द्दिशेत् । रिपु-
 गोत्रकलिभीतिः संख्ये कुजहृतेऽद्वे । दग्धोजन्माङ्गपो-
 वर्षेऽष्टमोरोगकली दिशेत् । सूख्यद्वयोरधिकतो भौम-
 स्थाने गुरुर्हतः । पापैर्वादः स्फुटोऽप्येवं तादृशीन्दौ शनेः
 पदे । सूख्यद्वयोरधिकते चन्द्रे बुधपदे हते । क्रूरैर्विदेश-
 गमनं वादः स्थाहिमनस्कता । भेषे सिंहे धनुःस्वारोऽद्वे-
 रन्ध्रे सिते भयम् । मृतौ मृतोश्चलग्ने शौ मृत्युदौ पाप-
 दग्धयुतौ । यत्तर्त्ते जन्मनि कुजः सोऽद्भलग्नपगोयदा ।
 बुधोवर्षपतिर्नष्टबलस्तत्र न शोभनम् । सार्के शनौ भौमयुते-
 खाष्टस्ये वाहनाङ्गयम् । सार्के भौमेऽष्टमस्ये त्व पतनं
 वाहनाद्वदेत् । सारेऽद्वेपे मृगे मृत्युचन्द्रेऽन्यारिमृतौ मृतिः ।
 उदिते मृतिसङ्घे शेषे निर्बले जीविते मृतिः । पुण्यसङ्घे श्वरः
 पुण्यसङ्घमादष्टमोपगः । मृत्युष्टमेशपुण्येशोभृतिदः पाप-
 दग्धयुतः । सूख्यद्वयगतौ राशिः पुण्यसङ्घानि नाशयुक् । अद्भ-
 लग्नाष्टमर्त्तं तच्चेदित्यं स्यात्तदा मृतिः । पुण्यभं चाशुभाक्रा-
 न्तं मृतीशोऽन्यारिरन्ध्रगः । सुषहेयोऽद्वेपोवापि मृत्युं तत्र
 विनिर्द्दिशेत् । सक्रूरे जन्मपे मृत्यौ मृतिश्चेदित्यन्वितार्क
 युक् । भौममृत्युतेषु तत्र मृत्युः स्यादात्मघाततः । मन्दो-
 ऽष्टमोमृतीशेत्यशालान्मृत्युकरः सूतः । शुभेत्यशालात्
 सर्वेऽपि योगाः स्युः शुभदायकाः । सूतितरन्ध्रपतिर्मन्दोऽष्टमो-
 ऽद्भलग्नपेन चेत् । इत्यशाली क्रूरदशा तत्कालं मृत्युदा-
 यकः, नील० ता० । [अष्टसृष्टमिते परिमाणभेदे ।

अष्टमान न० अष्टौ सृष्टयः परिमाणमस्य । कुड्वरूपे
 अष्टमिका स्त्री वंद्यकोक्ते चतुस्तोलकपरिमाणे ।

अष्टमी स्त्री अष्टानां पूरणी । षोडशकलात्मकचन्द्रस्य अष्टम-
 कलाक्रियारूपायां स्वनामख्यातायां तिथौ २ अष्टसंख्या-
 पूरण्याच्च अष्टमशब्दे उदा० । अशू+क्त अष्टं संघातं
 व्याप्तिं वा माति मा-क गौरा० डीष् । कोटालतायाम् ।

अष्टसृष्टि पु० अष्टौ सृष्टयः परिमाणमस्य अण्“द्विगोर्लुगिति”
 लुक् । कुञ्जिपरिमाणे “अष्टसृष्टिर्भवेत् कुञ्जिः कुञ्जयोऽष्टौ

च पुष्कल” इति हेमाद्रिदानखण्डे परिभाषायां पुरा० ।
 अष्टमूर्त्ति पु० अष्टौ भूयादयो मूर्त्तयोऽस्य । “चित्तिर्जलं
 तथा तेजो वायुराकाशमेव च । यटाकेश तथा चन्द्रः
 मूर्त्तयोऽष्टौ पिनाकिनः” इत्युक्ताष्टमूर्त्तिधारिणि शिवे ।
 “महेश्वरेण यो राजसजीवो ह्यष्टमूर्त्तिना । कस्तसुत्सहते
 वीरोयुद्धे जरयितुं पुमान् । भा० व० अ० ४९ “अवेहि मां
 किङ्करमष्टमूर्त्तेः” रघुः । “स्वमेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः”
 “जयाह तास्माङ्गुलिमष्टमूर्त्तिः” इति च कुशा० ।
 चित्वादिमूर्त्तिभेदेन तस्य नामभेदः यथा कूर्वः चिति-
 मूर्त्तिः एवं भवोजलमूर्त्तिः सद्रोऽग्निमूर्त्तिः । उद्योवायु-
 मूर्त्तिः भीम आकाशमूर्त्तिः पशुपतिर्ब्रह्ममानमूर्त्तिः ।
 महादेवः” सोममूर्त्तिः ईशान सूख्यमूर्त्तिः । एताएव
 तस्याष्टौ मूर्त्तयः शाकुन्तले कर्षिताः “या सृष्टुः सृष्टि
 राद्या वहति विधिस्तुं या हविष्यां च होत्री ये द्वे कालं
 विधत्तः सृष्टिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् । यामाहुः
 सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राण्यवन्तः प्रत्यक्षाभिः
 प्रसन्नस्तुभिरवत्त वक्त्राभिरष्टाभिरीशः” अष्टतन्वादयोऽ-
 प्यत्र । कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । शिवस्य चित्वादिषु
 अष्टसु २ मूर्त्तिषु स्त्री ब० व० ।

अष्टमूर्त्तिधर पु० अष्ट धरः अष्टानां मूर्त्तीनां धरः ।
 शिवे “अष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमी” माघः “तद्ग्रास्थाने
 अष्टानां मूर्त्तीनां समाहारः इति वदन् मल्लिनाथः
 “दिक्संख्ये संज्ञायामिति” सूत्रास्मरणेन भ्रान्तएव
 मूर्त्तीनां प्रकृते चित्वादिविशेष संज्ञावाचित्वात्
 कर्मधारयस्यैव तत्र प्रसक्तेः त्रिलोकनाथद्वयादिवत्
 उत्तरद्विगुणैवोपपत्तौ तत्सूत्रसङ्कोचात्तुपपत्तेः इत्यलम्
 अष्टरत्नि ति० अष्टौ रत्नयः ऊर्ध्वमानमस्य । बहुसृष्ट्यष्टस्तो-
 न्माने “अष्टरत्निर्महाबाहुर्व्यूहोरस्तः सुदुर्जयः” भा०
 क० प० ७२ अध्या० ।

अष्टलीहक न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । “सुवर्चं रजतं
 तास्रं सीसकं कान्तिकं तथा । वज्रं लौहं तोच्छ्रलौहं
 लौहान्यष्टौ इमानि त्व” इत्युक्तेषु अष्टसु धातुषु ।

अष्टवर्ग पु० अष्टानामराहुरव्यादीना वर्गो यत्र । ज्योतिषोक्ते
 रेखाविशेषेण शुभाशुभसूचके चक्रभेदे यथा । “जन्मकाल-
 मृहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् । “स्वादिनकृत् शुभदः
 चितिपक्षसुद्वनगादिकपञ्चगतो १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११,
 १५ विभावरिभर्त्सु स्वार्द्धदेशगतो २, ६, १०, ११, १५
 कुजाद्विवत्, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ सोमसुतान्निश-

रर्त्तुनवादिषु यातः, ३, ५, ६, ९, १०, ११, १२, देवयुरोर्विष-
यर्त्तुनवेशगतो, ५, ६, ९, ११, १२, १३, सुरारियुरोः समयाचल-
भास्करयातः, ६, ७, १२, तीक्ष्णमरीचिकतादपि भास्करवत्,
१, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ लग्नगृहार्त्तिकाताङ्गदशा-
दिषु यातः, ३, ४, ६, १०, ११, १२ । रविरेखाः । ४८ । चन्द्रः
शुभोऽर्त्तिकाताङ्गदशावलाशाशिवस्यः, ३, ६, ७, ८, १०,
११, ततः स्वात्कुरामर्तुगवाशाशिवस्यः, १, ३, ६, ७, १०, ११,
क्षमाजादक्षिणेषुषड्गोदिगिशेष, २, ३, ५, ६, ९, १०, ११,
य च्चात् कुरामाश्विवाणागदन्तावलाशाशिवस्यः, १, २, ४, ५,
७, ८, १०, ११, जीवात् कुट्टवे दशैवेभकाष्ठाशिवस्यो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, अथ शुक्रान्निवेदेषुर्त्तुलम्पहाशाशिवस्यः,
३, ४, ५, ७, ९, १०, ११, तीक्ष्णशुद्धेहोङ्गवाद्रामवाणर्त्तुशम्भु-
स्थित, ३, ५, ६, ११, उदयाङ्गव्यवाहर्त्तुकाष्ठाशिवस्यः, ३, ६,
१०, ११, चन्द्ररेखाः । ४९ । 'कृजोऽर्त्तिकाशुभो वक्रिवा-
णर्त्तुदिक्शम्भुगो, ३, ५, ६, १०, ११, ज्येन्दुतोरासकालेशग,
३, ६, ११, स्ततः स्वात् कुट्टवे दसुन्यदिक्शम्भुगः, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, स्यान्निशानाथयुवाद्गुणेषुषड्गोपयातः ।
३, ५, ६, ११, ततो जीवतः कालकाष्ठाशिवार्त्तिकापयातो, ६,
१०, ११, १२, १३, अथ देवारिपूज्यादनेहोगजेशार्त्तिकासंस्थः, ६, ८,
११, १२, ततः स्वर्ग्यपुत्रात् कुवेदागनागपहाशाशिवस्यो,
१, ४, ७, ८, ९, १०, ११, १२, अथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक्शम्भु-
यातः । १, ३, ६, १०, ११, कुजरेखाः ३९ । बुधोऽर्त्तिकातः
शरर्त्तुगोशिवार्त्तिकागो, ५, ६, ९, ११, १२, अथ चन्द्रतोदिवे-
दकालभागदिङ्महेश्वरोपगः । २, ४, ६, ८, १०, ११, भूमि-
जात्कुट्टकक्षतागनागगोदशेशग, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, स्त-
तः स्वतः कुवर्त्तिकापडन्वादिशेषुगः, १, ३, ५, ६, ९, १०,
११, १२, वाक्पतेरसाशशम्भुस्वर्ग्यगो, ६, ८, ११, १२, अथ
शुक्रतः कुवाङ्गवर्त्तिकापडन्वादिशेषुगः, १, २, ३, ४, ५, ८, ९,
११, पङ्क्तुतः कुट्टकक्षतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ, १, २, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, लग्नतः क्षितिद्विवेदकालनागदिक्शिवे-
षुगः । १, २, ४, ६, ८, १०, ११, बुधरेखाः । ५५ । सुरराजयुरः
शुभदोरवितः कुयमानलवेदनगादिकपञ्चगतो १, २, ३, ४, ७,
८, ९, १०, ११, अथ विधोर्त्तिकाशराचलगोशिवगो, २, ५, ७, ९,
११, वसुधातनयात् कुयमाश्विनगादशेशगतो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, अथ बुधात् क्षितियुग्मकतेषुरस्यहृदिग्गि-
रिशोपग । १, २, ४, ५, ६, ९, १०, ११, स्तदनु स्वतएकयमानल-
वारिधिपर्षतनागदशेशगतो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०,
११, अथ सिताद्दुयमपञ्चरस्यहृदिग्गिशिवगो २, ५, ६, ९,

१० ११, रविनन्दनतोदहनेषुरसार्त्तिकागत, ३, ५, ६, १२,
स्वथ लग्नगृहात् कुयमाश्विनशरर्त्तुनगपहृदिग्गिरिशोप-
गतः । १, २, ४, ५, ६, ७, ९, १०, ११, गुरुरेखाः,
५, ६, 'भृगुः शुभोरवेर्गजेशस्वर्ग्यगो ८, ११, १२, अथ चन्द्र-
तः, क्षमादिपञ्चकादशेशिवार्त्तिकागः, १, २, ३, ४, ५, ८,
९' ११, १२, कुजान्निवेदकालगोशिवार्त्तिकागो, ३, ४, ६,
९, ११, १२, अथ बुधान्निवालरन्ध्ररुद्रसंस्थितः, ३,
६, ९, ११, गुरोः शरादरन्ध्रदिङ्महेशग, स्ततः ५,
८, ९, १०, ११, स्वतः कुपञ्चकादरन्ध्रदिक्शिवोपगः । १,
२, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, शनेर्गुणाश्विपञ्चनाग-
गोदशेशगो, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, अथ लग्नतः कुप-
ञ्चकादशेशिवस्थितः शुभः । १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११,
शुक्ररेखाः, ५, १, 'शुभः पङ्कुरर्त्तिकात् यमाश्विधिर्त्तिकाद-
दिक्शम्भुग, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोरासका-
लेशगतः, ३, ६, १२, क्षमासुताङ्गिवाणर्त्तुकाष्ठाशिवार्त्तिका-
पगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, अथ क्षतः कालदन्ताव-
लादिस्थितः ६, ८, ९, १०, ११, १२, जीवतोवाणकाले-
शमार्त्तिकापडयात, ५, ६, ११, २२, स्ततोदैत्यपूज्यादनेहः-
शिवार्त्तिकापयातः । ६, ११, १२, स्वतोवीतिहोत्रेषुकाशेशया-
त, ३, ५, ६, ११, स्ततोलग्नतः क्षमागुणाश्विधिषड्दि-
ङ्महेशस्थितः । १, ३, ४, ६, १०, ११, शनिरेखाः,
३९, । 'राहुः शुभोऽर्त्तिकादुभजवर्त्तिकावेदुर्त्तिकागो, २, ३, ४,
६, ९, अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गग १, ३, ४, ६, स्ततः
कुजाङ्गिवाणाङ्गरन्ध्रगतो, ३, ५, ६, ९, अथ बुधाङ्ग-
शिपञ्चवर्त्तिकाशरन्ध्रग, १, २, ३, ५, ९, स्ततो जीवाङ्गव्य-
वाहवेदाङ्गरन्ध्रग, ३, ४, ६, ९, स्ततः शुक्रात् पञ्चवर्त्तिका-
शरन्ध्रगत, २, ३, ५, ९, स्ततः सौरात् पञ्चवर्त्तिकाग,
२, ५, ६, स्ततः स्वतः शशिवेदवाणरिपरन्ध्रगो, १, ४, ५, ६, ९,
अथ लग्नाद्वेदरन्ध्रदिग्गुद्वस्वर्ग्यगतः, ४, ९, १०, ११, १२ ।
राहुरेखाः, ३९ । स्वर्ग्यादेकदिचतःसप्ताददशैकादशेषु, १,
२, ४, ७, ८, १० ११, सोमान्निषड्दशैकादशेषु, ३,
६, १०, ११, भौमान्निषड्दशैकादशेषु, ३, ५, ६,
११, बुधात् षड्दशैकादशेषु, ६, ८, ९, १०, ११, गुरोः
पञ्चषड्दशैकादशेषु, ५, ६, ११, १२, शुक्रात् षड्दशैकादश-
ेषु, ६, ११, १२, शनेस्त्रिपञ्चाददशैकादशेषु ३, ५, ८, १०,
११, लग्नादेकदिचतःषड्दशैकादशेषु, १, ३, ४, ६, १०,
११, लग्नरेखाः, ३८ । इति निगदितमिदं नेष्टमन्त्रद्विषे-
षादधिकप्रलविपाकं जन्मना तत्र दद्युः । उपचमन्त्रह-

मित्त्वसोऽङ्गाः पुष्टमिष्टं त्वपचयगृह्णीचारातिभे नेष्टसम्पत् ।
यावती यावती रेखा प्रहाणामष्टवर्गके । तावती द्विगुणी-
कृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् । अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टा-
भ्यन्तरविन्द्वः । अष्टाभिस्तु समं यत् तत्समं परिकीर्त्ति-
तम् । रेखा प्रहाच्छुभे देया विन्द्वस्वितरत्न तु । रेखाविन्दु
समानौ चेत् समस्तत्वं निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेयं
तद्विन्द्वोरथाशुभम् । श्रीरानन्दस्तथा त्रयोभोगो राज्यं
भवेत्तथा । मन्त्रिनोऽथ विपश्चैव हानिन्ष्टुर्भवेत्तथा ।
द्वादिरेखा द्वादिविन्द्वोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां
वत्सरोत्तयेः सार्द्धसप्तदिनं समे । अष्टवर्गदशायुः स्यात्
दिनं चतुर्षु विन्दुषु । इत्यष्टवर्गः । “अष्टवर्ग-
शुभैः श्रीमान् कर्म कुर्वान्नभस्वरैः । गोचरस्यैस्तद-
प्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधमैः । प्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां
क्षुरकर्मणि । अत्रियुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ।
सततं दिशति नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् ।
भावफलं प्रथमाङ्गे दृष्टफलान्यर्द्धभुक्तोषु” ज्यो०त० ।
अष्टानामकचटतपयशानां वर्गः । ज्योतिषादौ शुभाशुभ-
ज्ञापनाय विशेषरूपेण अष्टधा विभक्तोषु २ वस्ससमूहभेदेषु
यथा स्वरवर्णाः १६ । अष्टवर्गः, कादयोभावसानाः पञ्चपञ्चा-
त्मकाः कवर्गादयः ५ । यरलवाः ४ यवर्मः । शषसहा ४ शवर्गः
इत्येवमष्टौ कल्पिताः । तेषां विभागक्रमेण संख्याभेदः ।
“वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरैस्ताडितं भियः । पिण्डसंख्या भवे-
त्स्यगथा भागैस्तु कल्पना” केरलम् । “स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय
परवर्गेषान्वितं सप्ततट्” इति ज्योति० । तन्त्रोक्ते
मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञानार्थं अष्टवर्गाद्यनुसारेण ३ पञ्चिमाज्जार्-
राद्यष्टवर्गं च । यथा आगमकल्पद्रुमे “इदानीं वर्ग-
चक्रस्य विधानमभिधीयते । मन्त्रधामविशोधार्थं नामा-
द्यक्षरपूञ्जकम् । अष्टौ कोठान् समालिख्य वर्गानष्टौ
लिखेत्ततः । पञ्चिमाज्जारपञ्चास्रज्ञानः सर्पाखुदन्तिनः ।
मेघः क्रमादकारादि वसुवर्गाश्रिता इमे । साध्यसाधकयोः
प्रीतिर्ज्ञातव्या जातितः सदा” । इहच्छ्रीक्रमे “वर्णशुद्धिं समा-
साद्य मन्त्रं दद्याद्गुरुत्तमः । अष्टवर्गः पञ्चिणोत्तमो
माज्जारस्य कवर्गकः । चवर्गश्च तथा सिंहवर्गश्चैव कुक्कुरः ।
तवर्गो नाम इत्युक्तौ मूषिकश्च पवर्गकः । यवर्गश्च गजोत्तयेः
शवर्गश्चैव मेघकः । पञ्चिभुजगयोर्जैरं तथा च गज-
सिंहयोः । साज्जारमूषिकयोश्चैव तथा कक्कुरमेघयोः ।
भुजङ्गसिंहयो मैत्रौ मेघमूषिकयोस्तथा । लोकादन्यञ्च विज्ञेयं
व्यवहारप्रयोगतः” इति तन्त्रसा० । “जीवकर्मभक्तौ भेदे

काकल्याद्विष्टदिके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्वैरिति” वैद्यकोक्ते
४जीविका द्यष्टद्वये । “रात्रामष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयान्तद्गुणं भिषक् । मेदाजोव-
ककाकोलीद्विद्वन्द्वेऽपि चासति । वरीविदार्यश्चगन्वा
वारणीश्च क्रमात् क्षिपेत्” वैद्य० । नीतिवेदिनां वर्द्धनीये
पुवर्गभेदे च । “अष्टवर्णिकपथो दुर्गं सैतः कुङ्करवन्धनम् ।
खन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं
साधु ऋद्धये परिवर्द्धयेत्” नीतिः ।

अष्टविधं न० अष्ट विधाः प्रकारा अस्य । राज्याङ्गाष्टप्रकारे
कर्मणि तच्च अष्टकर्मशब्दे दर्शितम् । “अष्टकं चाष्टविधं
कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्ततः” मनुः ।
सुश्रुतोक्ते विषयविशेषविषये क्ष्ट्यादौ अष्टप्रकारे शल्यकर्मणि
तानि च यथा “क्ष्ट्याभेदात्लेख्यवेधैष्याहार्यस्त्राव्यसीव्य-
रूपाणि । तेषां विषयविशेषा अपि तत्रैव दर्शिता यथा ।
“क्ष्ट्या भगन्दरपान्थिः स्त्रीश्लिकस्त्रिलकालकः । ब्रणवर्तावुदा-
न्यशस्त्रमकीलोऽस्थि मांसगम् ॥ शल्यं जतमणिर्मांससंघातो
गलशुखिका । स्नायुमांससिराकोयो वस्त्राकं शतपोनकः ॥
अधुषणोपदंशाश्च मांसकन्द्यधिमांसकः । भेद्या विद्रधयोऽ-
न्यत् सर्वाजादपन्ययस्त्रयः ॥ आदितो ये विषर्पाश्च दृश्यः
सविदारिकाः । प्रमेहपिण्डकाशोफस्तनरोगावमन्थकाः ।
कुम्भीकालुशयीनाडो हन्तौ पुष्करिकाबली । प्रायशः
क्षुरोगाश्च पुष्पुटौ तालुदन्तजौ ॥ तृणिकेरी गिलायुश्च
पूर्वं ये च प्रपाकिणः । वस्त्रस्तयाश्शुरोहेतोश्मोदोका ये
च केचन ॥ लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलाससुपजिह्वि-
का । मेदोजो दन्तवैदर्भी अन्विवर्ताधिजिह्विका ॥ अ-
र्शांसि मण्डलं मांसकन्दी मांसोत्तितस्तथा । वेध्याः सिरा
बद्धविषा मूलवृद्धिर्कोदरम् ॥ एष्या नाड्यः सशल्याश्च
ब्रणा उन्मार्गिणश्च ये । आहार्याः शर्करास्त्रिस्तो दन्तक-
र्षमलाश्शुरी ॥ शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्षश्च निश्चितं गुदे ।
स्त्राव्या विद्रधयः पञ्च भवेयुः पर्वजाहते ॥ कुषाव
वायुं सृजः शोफो यश्चैकदेशजः । पाल्यामयाः स्त्री-
पदानि विषजुष्टञ्च शोषितम् ॥ अर्जुदानि विषर्पाश्च
पन्ययश्चादितस्तु ये । त्वयस्त्रयश्चोपदंशाः स्तनरोगा वि-
दारिका ॥ शौषिरो गलशालूकम् कण्टकाः क्षमिदन्तकः ।
दन्तवेष्टः सोपकुशः शीतादोदन्तपुष्पुटः ॥ पिच्छास्रकफ-
जाशौष्याः क्षुरोगाश्च भूरिशः । सीव्या भेदः सशल्याश्च
मिच्छाः सुलिखिता गदाः ॥ सद्योत्रयाश्च ये चैव चलस-
न्धिव्यपाश्रयाः । न चाराग्निविषैर्जुष्टा न वा मास्तवा-

हिनः ॥ नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अचूतानि यतोऽभूनि पाचयेयुर्धृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्यु-स्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं समुत्पन्नं स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् स्वरभेषु स्त्रलेषु वल्केनाश्लन्नकस्य वा । शण्डजक्षौमस्त्रलाभ्यां स्नाया वालेन वा पुनः । सू-र्वांगुडूचीतानैर्वा सीव्येद्देह्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुच्चसेवनीम् । ऋजुयन्विमयो वापि यथायो गमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सम्यौ च स्त्रची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यङ्गा मांसले वापि पूजिता ॥ धनु-र्वक्रा हिता मर्मफलकोयोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूचोस्त्रोष्णायाः सुसमाहिताः । कारयेन्नासतोऽग्र-दृन्नायपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकटे वा स्त्रचीं कर्मणि पातयेत् । दूराद्गुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकटेऽव-लुञ्चनम् । अथ क्षौमपत्रुच्छसं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्गवज्जनयश्चाह्वलोभ्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफल चूर्णैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्धाचारिकमादिशेत् । एतददविधं कर्म समासेन प्रकीर्तितम् ॥

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवणा-दयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । “अष्टनः कपाले हविषि” वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुराडाशादौ “आग्नेयोऽष्टाकपालः पुराडाशो भवति” । “अष्टाकपालाः मध्ये पुरोडाशा भवन्ति” इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुप्जातिके वर्षष्टचमेदे । “अष्टाक्षरा वै गायत्री” श्रुतिः गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् । श्वक्त्तनामके मात्वावृत्तविशेषे विषम-वृत्ते । “पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमोमतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राङ्गः केऽप्येतद्व्रतलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुप्ति स्थातम् तस्मादाक्षरता कृता” छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्र-त्याहारधारणाध्यानसमाधि रूपे योगशास्त्रोक्ते ऽयोग विशेषे “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गामीति पात० सू०” । यमोनियम-शासनञ्च प्रजाणायामस्ततःपरम् । प्रत्याहारोधारणा च ध्यानं साङ्गं समाधिना । अष्टाङ्गन्यासद्वारेतानि योगिनां योगसिद्धये इति’ पुरा० । एतेषां लक्ष्म अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । “जातुभ्याञ्च तथा पङ्गां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामो-ऽष्टाङ्गैरिति” इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे ‘आपः क्षीरं कुशाभं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धा-र्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः” इत्यष्टद्वयघटिते ३पूजोप-करणेऽर्घे, “आपः क्षीरं कुशापाणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्तितः” काशीख० उक्ते ४अष्ट-द्वय्यात्मके स्त्र्यर्घ्वे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपपङ्क्तत्वात्तथात्त्वम् । “ईशल्याद्यष्टाङ्गके आयु-र्वेदे यथा “तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरण-तन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधदृक्काष्ठपापाणपांशुलोहलोटास्थिबालनख-पूयास्त्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षारान्निर्प्राथधान ब्रह्मविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम जङ्घं जलुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनप्राणादिसंश्रितानां व्याधीनासुप-शमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्कृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोथोन्मादापस्मारऋषभेहा-दीनासुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्व्य-क्षरत्नःपितृपिशाचनागपृहाद्युपष्टेचेतसां शान्तिकर्मब-लिहरणादिप्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्था-नाञ्च व्याधीनासुपशमनार्थम् । ईशगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूताष्टश्लिकमूषिकादिदददविषव्यज्जनार्थं विविधविष संयोगविषोपहतोपशमनार्थम् ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधावलकरं रोगप्रहरणसमर्थञ्च ॥ ८वा-जीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाष्यायनं प्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमसावायु-र्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते” सुश्रुतः ॥ कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । अष्टसु तत्तदङ्गेषु न० व० व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० ‘पलङ्कषा निस्वपत्वं वचा कुष्ठं हरी-तकी । सर्षपाः सयवाः सर्षिर्धूपनं ज्वरनाशनम्” इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

अष्टाङ्गमैथुन न० कर्म० । “अरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणम्
गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव
च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः” दक्षोक्ते
स्त्रीणां अरण्यादिषु अष्टसु । यद्भावो ब्रह्मचर्यम् ।

अष्टाङ्गयोग उ० अष्टावङ्गान्यस्य कर्म० । यमनियमाद्य-
ष्टाङ्गे योगे स च अङ्गसहितोदर्शितः तन्वसारे ।
“ऐक्यं जीवात्मनोराज्ययोगं योगविशारदाः । तव स्नेहात्
समाख्याता योगविज्ञकरास्तु ये । कामक्रोधलोभमोह-
मदमात्सर्यसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेतान्निर्जित्वा योगिनो-
योगमाप्नुयुः । यमनियमावासनं प्राणायामस्ततःपरम् ।
प्रत्याहारो धारणास्त्र्यं ध्यानं साङ्गं समाधिना । योग-
ज्ञान्याङ्करेतानि योगिनो योगसाधने । यमादयस्तु
“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्ज्जवम् । क्षमा धृति-
र्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपःसन्नोष आस्तिक्यं
दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्यैर्मितश्च
जपोज्जतम् । दर्शते नियमाः प्रोक्तायोगशास्त्रविशारदैः ।
आसनानि आसनयन्त्रे वक्ष्यन्ते । “इड्याकर्षयेद्वायुं बाह्यं
षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुष्षष्टात्त मा-
त्रया । सुषुम्णा मध्यगं, सयगद्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ।
नाद्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिभं
प्राङ्गयोगशास्त्रविशारदाः । भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन
समाचरेत् । मात्वावृत्तिक्रमेणैव सम्यग्द्वादश षोडश ।
जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं विदुर्बुधाः । तदपेतं
निगर्भञ्च प्राणायामं परं विदुः । क्रमादभ्यस्यतः षंशोदेह
स्वेदोद्गमोऽधमः । मध्यमः कस्यसंयुक्तो भूमित्यागः परो-
मतः । उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते” इन्द्रि-
याणां विघ्नरतां विषयेषु निरगलम् । बलादाहरणं
तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फजानूस्त्रीमनी
लिङ्गनाभिषु । हृद्ययीवाकशरदेये तु लम्बिकायां तथा
नसि । भ्रुमध्ये मस्तके मुर्द्धिं द्वादशान्ते यथाविधि । धारणं
प्राणमरुतोधारणेति निगद्यते । समाहितेन मनसा
चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मन्यभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यान-
मिहोच्यते । समत्वभावनां नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।
समाधिमाङ्गर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं
देवि कामादिरिपुनाशनम्” । पात० सू० ल अच्योक्तम् ।
अष्टाङ्गावलेहिका स्त्री कर्म० “कटकलं पौषकरं शङ्को व्योसं
मासश्च कारवी । लक्ष्म्यूर्ध्वक्षतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् ।
एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं रुदाहणम् । हिकान्वासं

च कासश्च कण्ठरोगं नियच्छति । अर्द्धगन्धे शहरणे उष्णे
खेदादिकर्मणि । विरोधुष्णे मधु लज्जा कार्या सादाहं
जैरसैः” । चक्रदत्तोक्ते ऽवलेहभेदे ।

अष्टादश लि० अष्टादशानां पूरणः षट् स्त्रियां ङीप् अष्टा-
दशसंख्यापूरणे । अष्टौ च दश च अष्टाधिका दश वा
अष्टादशन् । १ (आटारो) संख्यायाम् शतसंख्याते च
लि० । “विद्या ह्यष्टादशैव तु” विश्वुषु० “अगाहताष्टा-
दशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयत्रियाम्” नैष०
“अष्टादश पुराणानि क्त्वा सन्ववतीसुतः” भा० आ० प० ।
अष्टादशधान्य न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः । अष्टादशविधेषु
धान्येषु । तानि च यथा । “यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गु-
कुलोत्थकाः । माषा सुद्धामसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ।
गवेषुकाश्च नीवारा आदक्योऽथ सतीनकाः । चखकाशीन-
काश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु हेमा० दा० ख० स्त० पु० ।
धान्यानि, ग्रीह्यः, गवेषुकाः, कसेरकाः । नीवाराः
आरख्यग्रीह्यः सतीनका, बर्तुलकलायाः । चीनकाः
षट्कविशेषाः । निष्पावाः शिन्धीभेदाः । हेमा० ।

अष्टादशपरिशिष्टा स्त्री ब० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः ।
यूपादिलक्षणादिषु अष्टादशसु परिशिष्टविद्यासु “परिशिष्टाश्च
संख्याता अष्टादश शृणुष्व ताः । यूपलक्षणं ऋगलक्षणं
प्रतिष्ठातुवाकसंख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पसूक्तानि परिषद-
सूत्र्यजुषमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोच्छशास्त्रं क्रतुसंख्या-
निगमा यज्ञपार्श्व होटकम् । व्रतञ्च प्रषवोत्याश्च कूर्म-
लक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु ह्यनूविंशति
संख्या” हेमा० दा० ख० देवीपु० ।

अष्टादशपुराण न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । ब्राह्मादिषु
अष्टादशसु पुराणेषु “ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा
तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमं
प्रोक्तं भविष्यत्तमन्तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गभेकादयं
तथा । वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दञ्चात्र तयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्यम् अष्टदशं तथा । मातृखञ्च गार्-
डञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा” हेमा० दा० ख० वरा० पु० ।

अष्टादशभुजा स्त्री अष्टादश भुजायस्याः । देवीमाहात्म्यस्य द्वि-
तीयचरितदेवतायां महालक्ष्म्यां तन्मूर्त्तिर्ध्यानशब्दे वक्ष्यते
अष्टादशविद्या स्त्री ब० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्विगुः । वेदा-
दिषु अष्टादशसु विद्यासु । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमां-
सान्यायवित्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याह्येताश्चल-
ईश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्याह्यष्टादशैव तु” हेमा० ब्र० ख०
विष्णुपुरा० । अङ्गानि अङ्गशब्दे उक्तानि शिखादीनिषट्
इति अष्टादशसंख्यापूर्तिः ।

अष्टादशविवादपद न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । कथा-
दानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु “तानि च मनुनोक्तानि
यथा “तेषामाद्यष्टादशानं निःक्षेपोऽस्वामिक्रयः । सम्भूय
च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदस्य
व्यतिक्रमः । क्रवविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ।
सीमाविवादधर्मस्य पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयञ्च साहस-
ञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च । स्त्रीपुं धर्मौ विभागश्च द्यूत-
माह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह” ।

अष्टादशस्मृतिकारिन् पु० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । विष्णु
प्रभृतिषु अष्टादशसु स्मृतिकारकेषु “विष्णुः पराशरो दक्षः
संवत्स व्यासहारिताः । शातातपोवशिष्ठश्च यमापस्तम्ब
गौतमाः । देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोऽग्नोऽलयः ।
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः । हेमा०
दा० ख० दहन्मनुः ।

अष्टादशाङ्ग पुंन० अष्टादश अङ्गानि यत् । वैद्यक-
प्रसिद्धे पाचनभेदे तच्च वातादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं
चक्रदत्तेन । “दशमूली शटी षड्ङ्गी पौष्करं सदुरा-
लभम् । भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टा-
दशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः । कासहृद्ग्रहपक्षा-
र्त्तिश्चासहिक्कावभीहरः । भूनिम्बदारुदशमूलमहौषध्या-
तिक्तेन्द्रवीजघनिकेभकणकपायः । तन्द्रीप्रलापकसना-
रुचिदाहमोहश्वासादिशुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति ॥ सुस्त-
पपर्णकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफलाधन्वयासञ्च नी-
लीकम्प्लकं त्रिवृत् । किराततित्तकं पाठावलाकटुक-
रोहिणी । मधुकं पिप्पलीमूलं सुसाद्यो गण उच्यते ।
अष्टादशाङ्गसुदितमेतद्वा सन्निपातसुत् । पित्तोत्तरे सन्नि-
पाते हितञ्चोक्तं मनोविभिः । मन्यास्तम्भे उरोघाते उरः-
पार्श्वशिरोपहे” ३ । अथविधमथन्यलौकं विस्तराच्च तदुक्तम् ।

अष्टादशोपचार पु० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । तन्त्रो-
क्तेषु आसनादिषु अष्टादशरूपचारेषु यथा “आसनं
स्वागतं पादमध्यं माचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च
भूषणानि च सर्वशः । गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावन्नञ्च
तर्पणम् । मात्यालुसेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने । अष्टा-
दशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्” तन्त्रसारः ।

अष्टादशोपपुराण न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः ।

सनत्कुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु “अन्यान्युप
पुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं
नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेषु तु
भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षात्तन्त्रीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं भागवं
चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माख्यं वारुणं चाथ कालि-
काह्वयमेव च । साहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरं सर्वार्थस-
ञ्चयम् । पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टा-
दशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्मसञ्चितम् । चतुर्धा संस्थितं
पुराणं संहितानां प्रभेदतः । हेमा० दा० ख० कूर्म्मपु० ।
अष्टादिशाब्दिक पु० कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । “इन्द्रचन्द्रः
काशकृत्स्नापिशिली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा
जयन्वडादिशाब्दिकाः” इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमशब्दशास्त्र
प्रवर्तकेषु इन्द्रादिषु ।

अष्टापद पुंन० ब० व० अष्टौ अष्टौ पदानि पङ्कावस्य दृप्तौ
संख्या शब्दस्य वीष्णार्थत्वाङ्गीकारः आत्त्वम् अर्द्धादिः ।
शारीफलके । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य । २ स्वर्णं । आव-
र्जिताष्टापदकुम्भतोयैः” कुमा० । “अचेष्टाष्टापदभूभिरेषुः”
माषः । उपचारात् स्वर्णस्येऽपि “अष्टापदेन बलवान् राजा
वज्रघरोपमः” इति हरिवंशः ३ शरभे ४ लूतायाञ्च पु० ।
तयोरष्टपदत्वात् । अष्टं यथा स्थात्तथा पद्यते । ५ कर्मौ ।
अष्टसु दिक्षु आपद्यते ङीलके । अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते ।
आ+पद-अप् ३त० । अष्टिभाष्टपदसिद्धियुक्तके ७ कैलासे पु० ।

अष्टापाद्य लि० अष्टभिरापद्यते मुख्यते आ+पद-कर्मणि
गद्यत् । अष्टभिर्गुणतोये “अष्टापाद्यम् शूद्रस्य सत्रे भवति
किल्बिषम्” मनुः ।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा० त० आदन्ना-
देशः । (आटाइस) १ संख्याभेदे २ तत्संख्यान्विते च । विंश-
च्छब्देन समासे तत्रैव “अष्टाविंशद्दिनम्” षट्गुः ज्यो० ।
पूरुषे ङट् । अष्टाविंशः । तत्संख्यापूरुषे लि० स्त्रियां
ङीप् । पूरुषे तसप् अष्टाविंशतितमः । तत्रैवाथै लि० ।

अष्टाविंशतितत्त्व न० अष्टविंशतौस्थानेषु तत्त्वतत्त्वज्ञानं यतः ।
रघुनन्दनभट्टाचार्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतित्त्वा-
नेषु तत्त्वज्ञापके स्मृतनिबन्धे । तानि च स्थानानि तेन
प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा “मलिन्धुचे दायभागे संस्कारे
शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते दिवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते,
दुर्गात्मने व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तद्भाभमवनोत्-
सर्गं दृष्टोत्सर्गत्वये व्रते । प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे

वास्तुयज्ञके । दीक्षायामाङ्गिके कथं ज्ञेये श्रीपुराणोक्तमे ।
सामन्नाङ्गे यजुःआङ्गे शूद्रदत्त्वविचारणे । इत्यष्टाविंशति-
स्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः” । [आष्टकोष्ठादयोऽप्यत्र ।
अष्टार ति० अष्टौ अरा इव कोष्ठा यस्य । अष्टकोषे । अष्टा-
अष्टारचक्रवत् पु० अष्टारमष्टकोषं चक्रमस्यस्य मत्तुप मस्य
वः । अष्टकोषचक्रधारके जिनभेदे ।

अष्टाल पु० घोटकदेशभेदे अश्वगन्धे विदितः ।

अष्टावक्र पु० अष्टकत्वोवक्रः दृत्तौ संख्या सुजर्घपरं पृ० दीर्घः ।

अभिभेदे स च उद्दालकशिष्यकृत्तहोष्टपुत्रः । तदुत्पत्तिकथा भा०
न० १३२ अ० । “उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना
कहोड इति विस्तृतोऽभूत् । शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्त्ती दीर्घं
कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पथ्यं चरत् स शिष्य-
स्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्यां गुरुः सः । तस्मै प्रादात् सद्य
एव श्रुतञ्च भार्याञ्च वै दुहितरं स्त्रां सुजाताम् । तस्यां
गर्भः समभवद्दम्निकल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चायुवाच ।
सर्वान् रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यगिषोपव-
र्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्वशास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि
तव प्रसादात् । इहैव गर्भं तेन पितर्ब्रवीमि नेदं त्वसः
सम्यगिषोपवर्त्तते । उपास्यः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं
कोपादुदरस्यं शशाप । यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि
तस्माद्भक्तो भविताऽस्यष्टकत्वः । स वै तथा वक्र एवाभ्य-
जायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः” । सचाष्टावक्रसंज्ञिताकारी
अष्टावक्रोच्यते न० अष्टावक्रमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः क्व । भा०
व० प० १३२ अध्यायमारभ्य अध्यायत्वयात्मक
ग्रन्थभेदे यत्र वादेन वन्दिनं जित्वाऽष्टावक्रं वन्दित्परा-
जितं तेनैव जलेनिमज्जितं पितरं कहोडनामानं सुनिं मो-
चयामास तेन प्रसन्नेन पित्रा तस्याष्टवक्रतादूरीकरणेन सौम्या-
कारता कर्ततेति वर्णितम् ।

अष्टि स्त्री अस्तते भूमौ क्षिप्यते अस-क्तिन् पृषो० षत्वम् ।
(आष्टि) इति ख्याते शीजे, शोडशाक्षरपादके कन्दोभेदे
च । “अष्ट्यष्टी ततः सृते” दृ० र० । अक्ष-व्याप्तौ-
क्तिन् । ३ व्याप्तौ । अश-करणे क्तिन् । ४ भोगसाधने देहे
“शतशरदोया युष्मान् न जरदृष्टिर्यथासम्” यजु० ३४,५,२ ।
जरती अष्टिः शरीरं यस्य “वेददी० अष्टेः षोडशाक्षरपा-
दत्वेन तत्संस्थासाध्यात् ५ षोडशसंख्यायां ईतत्संख्येये च ।
“सर्वाङ्गिपञ्चाङ्गदिने विवाहाद्दधुप्रवेशोऽष्टदिनान्तराले ।
इति सुक्ल० चि० फलाभ्यन्तरस्थास्थित्युत्पत्तिकठिनांशवाची
तु अकारमध्यः अष्टिगन्धपव ज्यायान् अस्थित्युत्पत्तया तस्या-

वित्वम् । तकारयुक्तः पाठस्तु असमीचीनः । रसमयस्य तम-
च्छादेरभावात् फलमेव रसं पिबतेति” भाग० टी० श्रीधरः ।
अष्ट्या स्त्री अस्तते चाल्यतेऽनया अक्ष-करणे ङ् । १ प्रतोदे
“शुनमद्रासुदिङ्गय” ऋ० ४,५,७,४ । “अष्ट्यां प्रतोदम्” भा०
२ रथचक्रावयवभेदे च । “अष्ट्यां पूषा शिथिरास्तु सुहरीदृजत्”
ऋ० ६,५,८,२ । “अष्ट्यामारामिति” भा० ।

अष्टीला स्त्री अष्टिस्तत्तुल्यकठिनाश्मानं रा-क रस्य लः
दीर्घः “आध्यापयन् वस्तिमृहं रुद्धा वातश्चलोक्षताम्” ।
कुर्त्यात्तीव्रात्ति मधीलां मूलस्य मार्गरोधिनीमिति वैद्यकोक्त-
लक्षणयुक्ते वातजये १ व्याधिभेदे । २ मूलाघातरोगभेदे सुश्रुतः
तल्लक्षणं तत्र यथा “अथातो मूलाघातप्रतिषेधमध्यायं
व्याख्यास्यामः वातकुण्डलिकाडीला वातवस्तिस्तथैव च”
द्वादशभेदानभिधाय लक्षितं यथा “शकृत्मार्गस्य वस्तेषु वायु-
रन्तरमाश्रितः । अष्टीलावद्गुणं यन्त्रिं करोत्यचलसुप्तमम् ।
विण्मूलानिलसङ्गश्च तत्राध्यानं च जायते । वेदना
जायते वस्तौ वाताडीलेति तां विदुः” । ३ वर्त्तुलाकारे
पाषाणखण्डे च । तदाकारत्वेन वाताडीलाया अपि तथा-
त्वम् “ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाडीलेव संहता” भा० आ०
प० ११५ अध्या० । मूलाघाते लीवत्वमपि भेदनं दीपनं
हृद्यमानाहाडीलसुप्तम्” सुश्रुतः ।

अष्टीवत् पु० नास्ति अतिशयितमस्थि यस्मिन् मत्तुप पृषो०
नि० । (आंठु) इति ख्याते जानूर्ध्वोः सन्विस्थाने ।
अष्टीवन्तौ परिकुरफौ च देहे” ऋ० ७,५,०,२, जरुभ्यां
ते अष्टीवद्भ्यां पाणिभ्यां प्रपदाभ्याम्” अथ० १०, १६३, ४,
अस्य जरुपूर्वपदत्वे इन्द्रे १ अदन्तता जर्वधीवं न० ।
“चत्वार्थ्यर्वधीवानि” शत० ब्रा० । २ षीवद्भिन्ने ति० ।
अस दीप्तौ अक० ग्रहणे गतौ च सक० भ्रादि० उभ० सेट् । असति ते
आसीत् आसिष्ट । “लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः” कुमा० ।
अस विद्यमानतायाम् अदा० अक० पर० सेट् । अस्ति स्तः
सन्ति असि स्यःस्य अस्मि स्तः स्तः । स्यात् स्युः । अस्तु
स्ताम् सन्तु एधि-असानि । आसीत् । अस्य अस्मात्संघातके
भ्रादेशः । तेन भूधातुयद्गुणम् । विद्यमानता च काल
संबन्धधारणं तदुक्तं हरिष्या “आत्मानमात्मना निश्चदस्ती-
व्यवदिश्यते । अन्नर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः”
“अस्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा” कुमा० यच्चावहासाधर्म
सत्कृतोऽसि गीता” “प्रपन्नोऽस्मि स्तैरतिरसमहानन्दनिर-
ताम्” श्यामास्तवः । “स्याद्वा संख्यावतोऽर्थस्य ससदायो-
ऽभिधायकः” फण्णिभा० “स्यातामसिन्ने सिन्ने च सङ्ज

प्राकृतावपि" भाषः कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्तुः क्रमशो
वराः" मनुः "दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "आसी-
दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः । "नत्वेवाहं जात
नासमिति" गीता । सन् सन्तौ सन्तः । "सदेव सोस्येदमप्य
आसीत्" का० उ० "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति-
पद्यते" मनुः । "नासतो विद्यततेऽभावो नाभावो विद्यते सतः"
गीता स्त्रियां ङीप् "सतो सतो योगविवृष्टदेहा" कुमा०
"सतो वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिष्णामिनो हरिः वि-
अति+व्यतिहारे परस्परमेकरूपेण स्थितौ "अन्यो
व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः" भट्टिः ।

अस ज्ञेये दिवा० पर० सक० सेट् । अस्यति अस्यत् अस्यत
आस्यत् आस्यत् आस । असिता-अस्ता असिष्यति ।
अस्यन् अस्यमानः अस्तः । असितम्-अस्तुम् । असित्वा-
अस्ता अभ्यस्य, निरस्य "आरे असद्देव्यं हेतो अस्यत्" ।
अ० १, ११४, ४, "दस्यवे हेतिमस्यार्थम्" अ० १, १०३, ३,
अति-अतिदूरक्षेपणे "बहुभिश्चैकमत्यस्यज्ञे केन च बहून्
जनान्" भा० अत्यस्तः पा० । वि+अति । वैपरीत्येन स्थापने
"व्यत्यस्तपाणिना कार्यं सुपसंग्रहणं गुरोः" मनुः "व्यत्या-
सन्धलयोगतः" स्मृतिः अधि-आरोपे आरोपश्च अतस्मिन्
तद्बुद्धिः अन्योपरिस्थापनञ्च आद्यार्थे "अप्रत्यक्षेऽपि ह्युपाकाशे
बाह्यस्तबमलिनताद्यस्यन्ति" "आह कोऽयमध्यासो नाम"
उच्यते स्मृतिरूपः परत्वपूर्वदृष्टावभासः" शा० भा० । असु-
पश्चात् सङ्घ वा ज्ञेयणे अन्वस्तः । "सुञ्जसेखला वल्कलेनान्वस्ता
भवति" शत० ब्रा० । अप-दूरीकरणे "गतिरपास्तसंस्था
मतिः" मालतीभा० "किमिच्छपास्याभरणानि यौवने" कुमा० ।
अभि-अभ्याष्टत्तौ, "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता
मजाः" कुमा० "अभ्यासेन तु कोन्तेय ! वैराभ्येण च
मृह्यते" गीता । "धैर्यवेऽभ्यस्तविद्यानाम्" रघुः ।
अव-अवक्षेपे "तामवास्ततो गच्छति च मृजम्" शत० ब्रा०
समन्तात्क्षेपे "तामवास्त्यागच्छति सुदम्" शत० ब्रा०
उद्-अर्द्धात्क्षेपणे "पुच्छदस्यति" सि० कौ० । परि+उद्
भिन्नतया बोधने । "प्राधान्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्र-
धानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यतोत्तरपदेन नञ्" मीमां०
यथा आङ्गादौ पर्युदस्तकावोरात्प्रादिः "अमावास्यायां
मिदम्भोदद्यात्" "रात्रौ आङ्गं न कुर्वीते" लुभयोरेकवाक्य-
तया रात्रौतरामावास्यायां आङ्गं कुर्वीतेति हि बोधः तत्र
रात्रिः पर्युदस्ता एवमन्यत्वापि परितःक्षेपणे च "अन्याः
सर्वे पर्युदस्ता मृषिष्ठिरनिवेशने" भा० स० प० । वि+

उद्-निवारणे । "चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महा-
वने" "रामा० त्वन्त हेतुनतीत्यैतान् कामक्रोधौ व्युदस्तच" ।
भा० स० प० । उप-समीपस्थापने "तस्याधस्तः सद्बुद्धि-
पास्यति चमसेषु" कात्या० १०, ५, नि-अर्पणे "न मंदिधे
न्यस्यति भारमग्राम्" । निक्षेपरूपेणार्पणे च "न्यासीकृता
स्थानभिदा स्मरेण" कुमा० "राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु" रघुः ।
उच्चारणपूर्वकं तत्र तत्र स्थाने अर्पणीतया ध्याने च ।
"आदादृष्टादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलि-
व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम् ।
उप+नि+वाचारम्भणे "उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्"
अमरः । प्रथमप्रयोगे च "भूतमप्यनुपन्यस्तं पूर्वमावेदितं
न चेत् । हीयते व्यवहारेण" स्मृतिः "स तु तत्र विशेष
दुर्लभः सदुपन्यस्यति कथ्यवर्त्म यः" किरा० सन्+नि त्यागे
"व्रीडादसं देवसुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः"
कुमा० विहितकर्म्मणां विधानेन त्यागे च "दयलक्षणकं
धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा सन्यस्ये-
दन्वेषो द्विजः" मनुः । "न हि संन्यसनादेव सिद्धिं
समधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्म्माणि" गीता ।
निस्-निर्-निष्ठीवने दूरीकरणे च । निरस्यति "मिच्छीवति
षिवु निरसने" पा० धातुपा० "निरस्तः परावसुः तृणनि-
रसने भवदेवः" निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्" भाषः "निरास
भङ्गं कुपितेव पद्मिनी" भट्टिः "कण्डलि फलनूपुरा
निरासे" किरा० । त्वरितोच्चारणे च "निरस्तं त्वरितो-
दितम्" अमरः ।

परा-निराकारणे "एतेन खण्डनकारमतमपि परास्तम्" चिन्ता०
परि-परावर्त्तनेन स्थापने "सुखेन पर्यस्तविलोचनेन" कुमा० ।
"पर्यस्तन्निह निचयः सङ्घसंख्याम्" किरा० । अर्पणे
च "तामौष्ठपर्यस्तस्यः स्मितस्य" कुमा० । वि-परि-वैप-
रीत्ये, परिवर्त्तने आन्तिज्ञाने च "इतरथा पाले वि-
पर्यस्येते" शत० ब्रा० । "संशयविपर्ययांसनिवारणेनेति"
चिन्ता० "विपर्ययांसितदर्शनैः" मौड्का० ।

प्र-प्रक्षेपे "अप्सु प्रास्य विनष्टानि मृह्योतान्यानि सन्धवत्"
मनुः "अग्नौ प्रास्ताङ्गितः सम्यगादित्यनुपतिष्ठते" गीता ।
अनु-प्र-आनुलोभ्येन अनुगततया एकरूपेण निवेशने अनुप्रासः
प्रति-प्रतिरूपक्षेपणे । "तद्यथाऽङ्घ्रिनिर्लेयणी वल्लीके मृता प्र-
त्यस्ता शयीत" शत० ब्रा० ।

वि-विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विश्वहवाक्यम्
तस्य समस्तवाक्यार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

तथात्वम् विभागे “विव्याम वेदान् यस्मात् स तस्मात्
व्यास इति स्मृतः” भा०आ०प०। पारावारेति व्यस्तं समस्तं
विपरीतञ्च” सि०कौ०। व्यस्तः “व्यस्तारतिन्द्वयस्य ते”
कुमा०। पृथक्करणे एवैकशः प्रयोगे व्यस्तः “व्यस्तसम-
स्तमहाव्याहृतिहोमे” भवदेव। निवारणे च “व्यस्तदु-
दत्यां शिशिरैः पयोभिः” भट्टिः। विज्ञेये “व्यस्तास्तारा-
गणाद्भव” भा०।

वि-नि-अर्पणे ‘विष्णोर्वक्षसि विञ्चनाद्यद्यतिना सिद्धान्तसुक्तावली
विन्यस्ता” सि०सु० “विभागविन्यस्तमहाधरत्वम्” भट्टिः।
सम्-संज्ञेये “समासेन निबोधत” पुरा०समस्या। संज्ञिष्यन्त्यसने
यथा पीतम् अम्बरमिति ससुदायस्य पीताम्बर इति
संज्ञेयेषु प्रयोगः समासः। “सर्वोऽप्येकदेशोऽङ्गा सह सम-
स्यते” वार्त्ति०। “समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदार्थबोध-
कत्वं बङ्गोद्भवमिति सारमङ्गरी। “समासः षड्विधोऽयैः”
हरिः साकल्ये च समस्तम् “ज्ञानमस्ति समस्तस्य देवीमा०
“व्यस्तसमस्त महाव्याहृति होमे विनि०” भवदे०
संयोजने च समस्य सम्पादयत गुणैरिमां” किरा०।
असंयतं लि० न०त०। बन्धनशून्ये “असंयतोऽपि मोक्षार्थी”
काद०। असंयतः अव्ययः अकारे विष्णौ भक्तश्च।
असंयुक्तं लि० विरोधे न०त०। १वियुक्ते। २व्यङ्गनवर्णा-
सिद्धिते व्यङ्गनवस्ते ३द्रव्यान्तरैरसंयुक्ते च।
असंयुतं लि० न०त०। संयुतभिन्ने “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तः-
स्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठमाङ्गर-
संयुतम्” पा० शिखा।
असंयोगं पु० अभावे न०त०। १संयोगाभावे न०ब०। २सं-
योगशून्ये लि०। संयोगः क्रियाजन्यः द्रव्याश्रयगुणविशेषः
हल्वर्णयोरचाऽव्यवधानञ्च। “असंयोगोपधात्” पा०।
असंलग्नं लि० न०त०। १संलग्नभिन्ने विभक्ते २असंबन्धे च।
असंघृतं लि० न संघृतः। १अनाघृते “नासंघृतमुखः कुर्यात्-
क्षुतं लिङ्गां तथैव च” स्मृतिः। संघृतं संवरणम् न०७व०।
अत्यन्तावरके २नरकभेदे न० “योह्यस्य धर्मभाचष्टे
यज्ञोपदिशति व्रतम्। सोऽसंघृतं नाम तमः सह तेनैव
गच्छति” मनुः।
असंशयं पु० अभावे न०त०। १सन्देहाभावे न०ब०।
२सन्देहशून्ये “असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्याम-
भिलाषि मे मनः” शकु०सन्देहश्च एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्ध
कोटिद्वयज्ञानम् यथा पर्वतो वल्कलानुनवा दहनतदभाव-
रूपविरुद्धकोटिद्वयमेकस्मिन् पर्वते धर्मिणि ज्ञायते “स्थायः

पुरुषो वेत्यत्र अस्थायित्वस्य पुरुषात्प्राप्यतावच्छेदकतया
सृष्टीतधर्म्यं कत्वेन विरुद्धत्वात्तथात्वमिति वेदः ३निश्चये च
असंश्रव लि० नास्ति संश्रवः सम्यक् श्रवणं यत्। सम्यक्-
श्रवणायो ग्ये दूरदेशादौ। “असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चि-
दपि कीर्त्तयेत्” मनुः।

असंश्लिष्टं लि० न०त०। संज्ञेयशून्ये १विभक्ते २असङ्गते च।
असंसर्गं पु० अभावे न०त०। १संसर्गाभावे। न०त०।
२संसर्गशून्ये निस्तम्बन्धे।
असंसर्गाग्रहं पु० असंसर्गस्य परस्परसम्बन्धाभावस्याग्रहः।
भीमांसकोक्तस्य इदमिति रजतमित्यादि ज्ञानद्वयस्यापि प्रद-
त्तिजनकताप्रयोजके परस्परसम्बन्धाभावस्याबोधे। विस्तरः
असत्स्वातिशब्दे अस्वातिपक्षनिरूपणे ५३२पृष्ठे दृश्यः।
असंसृष्टं लि० न० त०। १संसर्गरहिते। संसर्गश्च द्रव्ययोः
सम्बन्धः धनिनोरेकत्वं द्रव्ये विभागानन्तरं ससुदायस्वामित्व-
सम्पादनञ्च “विभक्तोयः पुनः पिता भ्राता चैकल सं-
स्थितः। पितृव्येषां वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते
दृष्ट० उक्तेः। संसृष्टं द्रव्यमस्यास्ति अर्थांश्च संसृष्टः।
इति संसृष्टी च विभानन्तरमेकत्वं द्रव्येऽन्येन सह सम्बन्धवन्
तद्भिन्नः असंसृष्टः असंसृष्टी च “अन्योदर्थस्तु संसृष्टो-
नान्योदर्थधनं हरेत् असंसृष्टश्चपि चादद्यात् संसृष्टो नान्य-
माहजः” या०सु०। “तस्माद्दिग्गतासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्गान्ते
पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीति” मिता०।
असंस्कृतं लि० सम्+क-क्तं सृष्टं न०त०। १शुष्मान्तराधान
समीते २अपरिच्छिते ३गर्भाधानादिसंस्काररहिते, च।
असंस्कृतः सुतो ज्येष्ठोनापरो वेदपारगः” स्मृतिः “असं-
स्कृतास्तु संस्कारार्थांश्चाहमिः पूर्वमंस्कृतैः” या०सु०।
व्याकरणसंस्कारशून्ये ४अपशब्दे पु० “संस्कारोहि सतो
गुणान्तराधानम् सच लौकिकालौकिकहेतुकः। तत्र यथा
गर्भाधानादिना अलौकिकेन हेतुना देहः संस्त्रियते तत्-
संस्काराच्च तदभिमानो देही। एवं ज्ञानाचमनादिनाऽपि।
लौकिकेन तु पाकादिना द्रव्यान्तरयोगेन वा अन्नादौ गुणा-
न्तरमाधीयते अतएव संस्कृतं भक्ष्याः इति पा० सूत्रे-
भक्ष्यस्य दध्याद्युपसेकेन संस्कार उक्तः। शरावे संस्कृतः
शावावः सक्तुः दग्नि संस्कृतः दाधिकः रूपः” सि०कौ०।
असंस्तुतं लि० न०त०। १अपरिचिते। “प्रोवान्मयसंस्तुत
इव परित्यक्तः” काद०। २सम्यगस्तुते च।
असंस्थितं लि० न०त०। १अप्रते परलोकं प्रति अप्रस्थिते
“असंस्थितान् प्राणान् संस्थापयेत्” शत०ब्रा०२संस्तुतं

अवस्थितभिन्ने ३चचे च । “गच्छति पुरः शरीरं धावति पञ्चादसंस्थितं चेतः” इति शकु० ।

असंहत लि० न संहृत्यते इतरेण संहृत्यते सम्+हन-क्त न०त० । १संघातमनापन्ने २असंलाने ‘सर्वतस्त्रितं पञ्चादतं वा बद्धमयुग्ममसंहतं प्रागग्रं मलमाच्छाद्यन्’ गोभि० ‘असंहतमसंलग्नम्’ सं०त० रघु० । सांख्यमतसिद्धे ३पुरुषे पु० । तन्मते हि प्रकृत्यादेः शय्यागृहादिवत् संहृत्यैव (इतरसापेक्षतयैव) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य तु प्रकाशरूपक्रियायां नेतरापेक्षाऽस्तीति तस्यासंहतत्वम् । संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य’ सं०भा० ‘विवादास्यदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं खेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिद्धति तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च “परार्थं संहृत्य कारित्वादिति” सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् तु यथाश्रुतमेवान्यावयवसाधारणम् । इतरसाहित्ये नार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहृत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपयां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिवृत्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति । ‘संहतपरार्थत्वात्’ सं०सू०भा० “अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यःपरः पुरुषः सिध्यति” ।

असक्त अच्य० न सक्तं न०त० । पौनःपुन्ये । “असक्तदेकरथेन तरस्विना” रघुः “अन्याद्योनासक्तञ्चैतान् युष्मैश्च परिनोदयेत्” “असक्तद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम्” इति च मनुः । “आवृत्तिरसक्तदुपदेशात्” शा०सू० ।

असक्त लि० सन्ज-क्त न०त० । १आसक्तिशून्ये २फलाभिलाषशून्ये च “असक्तः सुखमनभूदि”ति रघुः । “कृत्यात् विद्वांस्रथाऽसक्तः” इति गोता “असक्तमारुषयतो यथा यथम्” किरा० । [सक्तिशून्ये

असक्त्य (क्तिश्च) लि० नास्ति सक्त्यि यस्य वा टच् समा० ।

असक्ता स्त्री सम्+क्रम-विट् प्र० समोऽन्तलोपः न०त० । संक्रान्त्यां स्त्रियाम् । “न इषं पिन्वतमसक्राम्” ऋ०६, ६३, ८, असक्रामसक्रमशीम्” निरु० ।

असखि पु० न सखा न टच् समा० । सखिभिन्ने रिपौ ।

असगोत्र लि० न समानं गोत्रमस्य वा समानस्य सः । भिन्नगोत्रे “असगोत्रः सगोत्रोवा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । यथाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि” स्मृतिः पक्षे न सादेशः । असमानगोत्रः “असमानगोत्रार्थेषीम् भाष्यां विन्देत्” स्मृतिः ।

असङ्कल्प पु० विरोधे न० संकल्पाभावे । न०ब० । संकल्पशून्ये लि० ।

असङ्कसुक लि० न०त० । स्थिरमतौ ।

असङ्कुल लि० न सङ्कुलः । १परस्परविरुद्धे । २पामादिपथे ३विस्तीर्णे पथि च पु० ।

असङ्क्रान्तमास पु० न संक्रान्तः न राश्यन्तरं प्राप्नोरेवियत् चान्द्रमासे । शुक्लप्रतिपदादिदिशान्ते रवि सङ्क्रमणशून्ये मलमासे । “असङ्क्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्तः” विवरणमधिमासशब्दे १३१ प्र० ।

असङ्ग प पु० अभावे न०त० । १संज्ञेपाभावे विरोधे न०त० । २विस्तारे न०ब० । ३संज्ञेपशून्ये विस्तीर्णे लि० ।

असङ्ख्य लि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य । इयत्ताशून्ये ।

“प्रसङ्ग तेजोभिरसंख्यतां गतैः” भाषः । [संख्यान्विते च **असङ्ख्यात** लि० असं-ख्या-क्त न०त० । १इयत्ताशून्ये २बद्ध-**असङ्ख्येय** लि० संख्यातुमशक्यः १इयत्तारहिते २विष्णौ पु० “असंख्येयोऽप्रमेयात्मा” विष्णुसु० संख्याहर्भेदादि न विद्यते इत्यसंख्येयः भा० ।

असङ्ग पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो-विषयैर्यस्य ३पुरुषे जीवे तस्य सर्वसम्बन्धशून्यत्वात् तथात्वम् । “असङ्गोऽयं पुरुषः” सं०सू० । २सम्बन्धशून्ये ३प्रतिबन्धशून्ये च लि० । “असङ्गमद्विष्वपि सारवत्तया” रघुः । [३असंबन्धे ३सङ्गतिशून्ये च ।

असङ्गत लि० न०त० । सङ्गतभिन्ने १अयुक्ते २युक्तिशून्ये **असङ्गति** स्त्री अभावे न०त० । १सङ्गत्यभावे । सङ्गतिश्च “सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्रा, आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोद्धार्यः सङ्गतिः, जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासा” दीधित्युक्ता सा च षोडा तदुक्तमभियुक्तैः “सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वम् षोडा सङ्गतिरिष्यते” इति व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन । “निर्दिष्टोपपादकत्वस्योपादातत्वम् “चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्बुधाः” इति प्राचीनोक्तौ चिन्तापदं कदभिहितोभाव इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा च तस्यापि प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वपर्यवसन्नमित्यर्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । अन्तरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अनन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति श्रीभास्करवृत् । निर्वाहकं कारणतागिर्वाहकं कार्यत्वमिति यावत् एकं कार्यं वयोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य-

कारित्वम् प्रसङ्गवन्तु सङ्गतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम्
 “सृष्टतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग” इति प्रवादेऽपि सृष्टतत्वम-
 नन्तराभिधानप्रयोजकसृष्टतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वञ्च प्रसङ्ग-
 लक्षणोपेक्षा एव उपोद्घातादयस्तदन्यत्वं तेन ततोऽपि
 प्रागुक्तस्यैवार्थस्य लाभः” इति न्यायमतम् । वेदान्तिमते
 तु सङ्गतिसंज्ञायां “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
 स्त्रिधा । शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिसङ्गताम्” ।
 शास्त्रप्रतिपाद्यमध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यमर्थमवगम्य
 शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्च तिस्रः सङ्गतय-
 ज्ञाहृतं यद्यन्ते इति तदर्थः । तत्र “शास्त्रं ब्रह्मविचा-
 राख्यमध्यायाः सुब्रह्मविधाः । समन्वयाविरोधो द्वौ
 साधनं च फलं तथा” ब्रह्मविचारारख्यशास्त्रस्य प्रथमेना-
 ध्यायेन समन्वयः, (सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्-
 पर्थ्येणैवधारणम्) प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन अविरोधः ।
 तृतीयेन साधनम् चतुर्थेन फलम् । इत्येवमध्यायार्थाः
 एवमेषां प्रतिपाद्यसङ्गा षोडशपादप्रतिपाद्यानर्थानभि-
 धाय । “जहत्वा सङ्गतोस्त्रिस्तो याज्ञानान्नरसङ्गतीः तत
 आक्षेपऽपान्प्रत्युदाहरणादिकाः । पूर्वपक्षस्य सिद्धान्त
 युक्तिं वीक्ष्य परे नये । पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्रापेपादि
 योजयेत्” इति वेदान्त्याऽमा० अन्तरसङ्गतिस्त्रि-
 कधा । आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रसाङ्गिकसङ्गतिरित्ये-
 वमादि । उदाहृतञ्च तत्रैव तद्यथा प्रथमाधि-
 करणे ब्रह्मविचारशस्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।
 तत्र युक्तिः ब्रह्मणः संदिग्धत्वमिति । द्वितीयाधि-
 करणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति
 पूर्वपक्षः तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगद्वत्त्वादि । तद-
 भयमवलोक्य तयोराक्षेपसंगतिं योजयेत् । संदिग्धत्वा-
 द्ब्रह्म विचार्यमित्युक्तं जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्म-
 णोलक्षणत्वाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कृतस्तस्य संदि-
 ग्धत्वं विचार्यत्वं वेत्याक्षेपसंगतिः । दृष्टान्तप्रत्युदा-
 हरणसङ्गती अपि योजयितुं शक्येते । यथा संदिग्धत्वा-
 हेतुना ब्रह्मणो विचार्यत्वं तथा जन्माद्यन्यनिष्ठत्व
 हेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसंगतिः । यथा
 विचार्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसङ्गावहेतुं प-
 श्याम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते दृष्टान्तप्रत्यु-
 दाहरणसंगती सर्वत्र सुबभे पूर्वाधिकरणसिद्धान्त
 इवोत्तराधिकरणपूर्वपक्षे हेतुमत्त्वसाध्यसोत्तराधिकरण-
 सिद्धान्ते हेतुमत्त्वत्वैवलक्षणस्य च मन्दैर्युत्प्रेक्षितं

शक्यत्वात् । आक्षेपसंगतिर्यथायोगसङ्गत्या । प्रासङ्गिकसंगति
 रक्षीयते । देवताधिकरणस्याधिकारविचाररूपत्वात्समन्-
 याध्याये चेत्यब्रह्मवाक्यविषये तृतीयपादे च संगत्यभावेऽपि
 बुद्धिस्यावान्नरसंगतिरस्ति । तथाहि पूर्वोक्तधिकरणे-
 ऽङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो
 मनुष्यमात्रहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तम्
 तत्प्रसङ्गेन देवताधिकरणं बुद्धिस्यम् सेयं प्रासङ्गिकी संगतिः ।
 तदेवंन्यायसंगतिर्व्युत्पादिता” । एवं श्रीमांसासङ्गतिरपि
 अधिकरणमात्रायां दृष्ट्या विस्तरभयान्नोक्ता ईदृशसङ्गत्यभा-
 वोऽसङ्गतिः । २असम्बन्धमात्रे ३अर्थालङ्कारभेदे च अल-
 ङ्कारशब्दे ३२४ पृष्ठे दृश्यः । [२तच्चम्युन्ये लि० ।
 प्रसङ्गम पु० अभावे न०त० । १सङ्गाभावे मेलनाभावेन०त०
 असङ्गिन् लि०सन्ज-घनुरण न०त० । सम्बन्धम्युन्ये ‘संस-
 गांसङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्’ वे० परि० ।
 असच्छास्त्रे न० असत् असद्विषयकत्वेनानिष्टप्रयोजकम् शास्त्रम्;
 बौद्धान्तमे । तस्यासदर्थप्रतिपादकत्वात् वैदिकधर्मविरु-
 धार्थकत्वाच्च तथात्वम् । “असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाह्वरनी-
 श्वरमित्यादिनां तेषामीश्वरानङ्गीकारेण चासत्त्वं ज्ञेयम्” ।
 असज्जन पु० विरोधे न०त० । सज्जनभिन्ने दुर्जने ‘न
 मामसज्जनेनार्थां समानयितुमर्हसि’ रामा० ।
 असज्जज्ञा स्त्री अभावे न०त० । १संज्ञाभावे न०ब० । संज्ञा-
 म्युन्ये लि० । संज्ञा च ज्ञानं नाम ईक्षितादिज्ञापनञ्च
 तेषामभावः । “तेभ्योऽसज्जज्ञां चकार” शत०ब्रा० ।
 असत् लि० असत्+शब्द न०त० । १सङ्गिन्ने, निरुपाख्ये निःस-
 रूपे निषेधरूपेण प्रतीयमाने, २अभावत्वान्नये, “अश्रद्धया
 कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ” इति
 गीतोक्ते अश्रद्धया कृते ईहोमादौ च । ४इन्द्रे पु० । ५दृष्टा-
 चारिणि असाधौ लि० “नच सत् नामदुच्यते” गीता।स्त्रियां
 ङीप् सा च ईकृलटायाम् । “परितस्तार रवेरसत्यवश्यम्”
 भाषः नामरूपाभ्यामव्याकृते कारणात्मनास्थिते सूक्ष्म-
 रूपे ईद्व्यक्ते, च “असदेवाग्र आदीत्” कथमसतः सज्जा-
 येत” च इति का०उप० बौद्धान्तसिद्धिं सत्त्वमर्थक्रिया-
 कारित्वम् तच्छून्ये ऽवकिञ्चित्करे अभावादौ ऽवविद्यमाने
 “नामतो विद्यते भावः” इति यत्तत् सदसतोः परमिति च”
 गीता “विभेदजनकाज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो-
 ब्रह्मणाऽभेदमसन्नं कः करिष्यति” सञ्ज्ञे०था० ।
 असत्कर्मान् न० कर्म० । १वेदादिशास्त्रनिषिद्धे दुष्टकर्माणि
 न सत् कर्म यस्य । ३साध्याचारम्युन्ये लि०स्त्रियां ङाप-

असत्कृत त्रि० न० त० । अपूजिते असम्मानिते “असत्-
कृतमवज्ञातम् तत्तामसमुदाहृतम्” गीता । “अज्ञावहासा-
र्धमसत्कृतोऽसि” गीता ।

असत्ख्याति स्त्री असतः सत्त्वशून्यस्थानिर्वचनीयस्य ख्याति
ज्ञानम् । अनिर्वचनीयस्य रजतप्रपञ्चादेज्ञाने । यथा शुक्ति-
कायां रजतमनिर्वचनीयमुत्पद्यमानमिव प्रतीयते एवं ब्रह्मणि
जगत् अनिर्वचनीयतयोत्पन्नमिव ख्यायते इति हि वेदान्तिनां
मतम् । अस्ति हि सर्वलोकेषु प्रसिद्धम् इदं रजतमित्यादिज्ञानं
तच्च प्रवर्त्तकतया सर्वैरभ्युपगम्यते । तत्र चतस्रोविधाः
अख्यातिः अन्ययाख्यातिः आत्मख्यातिः असत्ख्यातिश्चेति
विवरणे स्थितम् । तत्राख्यातिवादिनामयमाशयः । इदं रजत-
मित्यादौ चक्रुराद्यसिद्धकथात् परिशेष्यात् रजतं अर्थ्यते न
तु ज्ञायते इति तस्य स्मरणस्याख्यातित्वमिति । तदेतन्न सम्यक्
रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभयमानत्वात् स्मर्यमाणस्याप्रवर्त्तक-
त्वाच्च नचेदमंशस्यैव प्रत्यक्षत्वं न रजतस्येति वाच्यम् यथा
सत्त्वरजतस्येषु इदं रजतम् अर्थं घट इत्यादिषु इतरेतर
संसृष्टौ सामान्यविशेषौ अपरोक्षतयाऽनुभूयते अत्रापि
तथानुभवात् । अथ सामान्यविशेषयोर्नैरन्त्येण प्रतिभासात्
तथा व्यवहारो न तु संसर्गज्ञानरूपविशिष्टज्ञानसम्भवा-
दिति वाच्यम् सत्यस्थलादीषु नूतनाया अदर्शनात् । अथ
पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभाव एव न्यूनतेति चेन्न पुरोवर्त्तिनि
रजतसत्त्वासत्त्वयोरेवावयोर्विवादात् तदभावस्य न्यूनत्वा
साधकत्वात् । किञ्च पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभावः कथं
निश्चीयते किं तद्गोचरज्ञानाभावात् ? किं वा नेदं
रजतमिति बाधज्ञानात् ? नाद्यः तद्गोचरज्ञानाज्ञानयोरे-
वावयोर्विवादात् अर्थाभावेन ज्ञानाभावनिश्चयेऽन्योन्या-
श्रयात् । तस्मादपरोक्षज्ञानोदयादेव पुरोवर्त्तिनि रजत
सत्ताङ्गीकार्या । न च अर्थसत्तानिश्चयाधीनः ज्ञानसत्ता-
निश्चय इति कल्पनात् प्रकृते चार्थासत्त्वात् न ज्ञानसत्त्व-
मिति वाच्यम् अर्थसत्तानिश्चयस्यापि निश्चयान्तराधीन-
तयाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मात् संविद्धिश्चयः स्वप्नाहकसा-
म्यीप्रयोज्यतया स्वतएव । तदधीनस्तु अर्थसत्तानि-
श्चयः । नापि द्वितीयः रजतमिति उत्तरज्ञानविरोधि-
ज्ञानसत्त्वे नेदं रजतमिति ज्ञानानुदयेन तेन बाधा-
योगात् । किञ्च इदं रजतमित्यत्र यथा इदमाकाररज
ताकारभोरविवेकस्त्वया कल्पते तथा नेदं रजतमित्यत्रापि
तयोरविवेक एव कल्पतां न तु विशिष्टसंसर्गसंविदित्यपि
अस्माभिर्नक्तुं शक्यते । अथ विशिष्टज्ञानस्यैव संवादिप्र-

वृत्तिजनकत्वमिव विशिष्टनिषेधबोधस्यैव निवर्त्तकत्वमिति
निषेधस्य विशिष्टसंसर्गविषयकत्वमिति चेन्न प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिभावत्वं प्रत्येव संसर्गतदभावग्रहस्य हेतुतयैवोपपत्तौ
संवादिविषंवादित्ययोः तत्र प्रवेशे गौरवात् किञ्च प्रवृत्तेः सं-
वादित्वमपि वस्तुसत्त्वासत्त्वनिबन्धनम् । तच्च सत्यासत्त्वयो-
रुभयत्वात्थस्ति । न च पुरोवर्त्तिनि रजताभावः सर्वसम्मतः ।
शुक्तिकायां यथावभासमेवासत्त्वरजतस्य शुक्तिज्ञानेन
निरसनयोग्यस्यैवास्माभिः स्त्रीकारात् । इयांस्तु भेदः
तत्र मिथ्यारजताभ्युपगमेऽपि नेदं रजतमिति त्रैकालिक
रजतनिषेधः परमार्थिकरजतविषयत्वाच्च विरुध्यते ।
नचाप्रसक्तनिषेधानुपपत्तिः । मिथ्याभूतेऽपि रजते परमार्थ
रजतार्थिनां प्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतस्य सामान्योपा-
धिना रजतत्वेन प्रसिद्धिसम्भवात् अन्यथा भूतलादौ घटादि
निषेधोऽपि अप्रसक्तनिषेधः स्यात् तत्र घटादिसत्त्वे तदभा-
वोव्याहृत्येत् । तदसत्त्वे तु अप्रसक्तनिषेधः स्यात् । ततश्च देश
सामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना वा यथा घटादि
प्रसक्तिर्न तु तत्कालिकभूतलत्वादिना तथा परमार्थरजतस्य
प्रसक्तिर्भविष्यति । एवञ्च उत्तरकाले नास्त्यत्र
रजतमिति प्रत्यक्षं सत्त्वरजतविषयम् मिथ्यैव रजतम-
भादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतविषयइत्युभयमभ्युपपद्यते ।
एतेन रजतापरोक्ष्यं विशिष्टसंसर्गज्ञानं विनाश्यापरोक्ष
शुक्तिज्ञानाविवेकादुपपद्यते इत्यपि परास्तम् । विवेकज्ञान-
कालेऽप्येतावन्नं कालं रजतमनेनाविविक्तमित्येव विवेकस्यैव
परामर्थप्रसङ्गात् एतावन्नं कालमिदं रजतमित्यभादिति
प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तेश्च । अतश्च पुरोवर्त्तिनि
असद्रजतसत्त्वपद्यते इत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा शुक्तिज्ञानात्
रजते प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः स्यात् समानविषयक-
ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ततश्च न स्मर्यमाणमिदं
रजतं किन्तु स्मर्यमाणसदृशमेव तदङ्गीक्रियते । तत्-
सादृश्यञ्च पूर्वानुभवसामेक्षज्ञानगम्यत्वेन । नह्यननुभूत-
रजतस्य पुरुषस्य रजतभ्रमोभवति । ज्ञानरूपाध्यासस्य
तु संस्कारजन्यत्वेन सृष्टिसादृश्यमिति भेदः ।
अथ ज्ञानस्य प्रमाणसृष्टिद्वैविध्यनियमेन अध्यासस्य बाधि-
तविषयकत्वात् परिशेषात् संस्कारभावजन्यज्ञानत्वाच्च
सृष्टित्वमेवास्तु । न च सृष्टित्वे अतिसादृश्याच्छुक्त्वन्तर-
मेव कुतो न स्मर्यते इति वाच्यं कर्तृगतरागादिदोषाणा-
मपि तद्धिमित्तत्वात् शुक्त्वन्तरे तदभावात् एवं तैरेव दोषैः
स्मरणाभिमानस्य प्रसङ्गित्वाच्च रजतस्मरणेऽपि तस्मांश्च उद्धि-

स्यते नवा सारामीत्यनुवृत्तयः तथा तैरेव विशेषावभासस्य प्रतिरोधान्न शुक्तिप्रहणंऽपि तदीयनीलपृष्ठादिविशेषप्रहः । तथा च इदमर्थे प्रहणं रजतांशे सारण्यसुभयात्मकमपि ज्ञानमविविक्ततया प्रवर्त्तकमिति तादृशप्रहणसारणाभ्यां रजतार्थो पुरोवर्त्तिनि प्रवर्त्तते इति चेन्न प्रहणसारणे किं द्वे अपि प्रवर्त्तके आहोस्त्रिदेकैकम् आद्येऽपि किं संभूय प्रवर्त्तके ! क्रमेण, वा नाद्यः सृष्टिप्रहणयोः युगप-
उदयासम्भवात् । क्रमविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्त्तकत्वमपि न युक्तम् पूर्वज्ञानस्य उत्तरज्ञानेन व्यवधानात् प्रवृत्तिहेतुत्वानुपपत्तेः इदमिति रजतमिति च विशिष्टद्वयोरपि ज्ञानयोः प्रवर्त्तकत्वापत्तेः । नाप्येकैकस्य प्रवर्त्तकत्वं व्यवहारस्य विशिष्टविषयकतया विशिष्टप्रवृत्तये विशिष्टसंसर्गप्रहणैव हेतुतायाः स्वीकार्यत्वादिति ।

अत्र प्रहणसारणनैरन्यथेषोत्पत्त्या प्रवर्त्तकत्वसम्भवेनासत्ख्यातिर्नाङ्कोकार्या अपि तु विशिष्टसंसर्गस्याख्यातिरेवेति अख्यातिवादिनामेकदेशिनः आहुः ।

तदपि वेदान्तिभिः निराकृतं यथा केयमख्यातिर्नाम किं ख्यात्यभावः ? उत अन्याधिनीऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतविज्ञानम् ? अथाविविक्तानेकपदार्थज्ञानम् ? । आद्ये सुषुप्तावेव सर्वज्ञानाभावसत्त्वेन तत्रैव भ्रमः स्यात् नान्यत्र जाग्रत्संशयोः । द्वितीये भ्रमिति बाधादाहस्यादिना वा यत्र प्रवृत्तिर्न जाता तत्र भ्रान्तिरिति न स्यात् । तृतीयेऽप्यविविक्तत्वप्रतियोगिविविक्तत्वं नाम किम् भेदप्रहः ? उत अभेदाप्रहः ? आहोस्त्रिदितरेतराभावभेदद्विधादिसंख्याविशिष्टज्ञानम् ? नाद्यः इदमिति रजतमिति च पुनरुक्तशब्दद्वयहेतुत्वेन सामान्यविशेषयोर्भेदप्रहः सत्यपि अविवेकासङ्गावात् । न द्वितीयः उत्तरोक्त्या भेदस्य सृष्टीतत्वादेव तद्विषयस्य भेदस्याप्रहः सति तदुपहृनिषेधरूपस्याविविक्तत्वस्य दुःसम्भवादत्वात् । तृतीयेऽपि द्विधादिज्ञानमपेक्षितं किमव्यास-
ज्वटसि उतानुषङ्गिकमपि पर्याप्तम् आद्ये गामानयदण्डेनेत्यत्र गोदण्डयोरपि साक्षाद् द्विधाद्यप्रतीतेरविवेकः प्रसज्येत । द्वितीये तु पुरोवर्त्तिरजतयोरप्यानुषङ्गिकद्विधादिज्ञानस्य सङ्गावेन दुष्परिहरणशीयत्वात् । नन्वविवेको नाम असंसर्गाप्रहः स च प्रतीयमानयोरिदं रजतयोः संभवति इदंरजते असंसृष्टे इति प्रत्ययादर्शनात् इति चेत् तदापि किं प्रहणसारणयोरेवासंसर्गो विवक्षितः ? उत ययोः कयोश्चित् ? आहोस्त्रिदितरेतराभावभेदद्विधादिसंख्याविशिष्टज्ञानम् ? आद्ये अहं मनुष्य इति भ्रमो न स्यात् उभयोरपि प्रह-

णत्वात् । द्वितीये मण्डोगौः शुक्लः पटइत्यपि भ्रमः स्यात् असंसर्गप्रतीत्यभावात् । तृतीयेऽपि स एव दोषः स्यात् न हि तत्र संसर्गाज्ञानं संभवति तद्विषयस्यैक्याभावात् ऐक्यस्य च तद्विषयत्वस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । यदि शुक्लपुण्यादि संबन्ध एव तद्विषययोरेक्यमित्युच्यते तर्हि इदं रजतमित्यत्वापि सादृश्यतत्सम्बन्धतद्विषयइत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन संसर्गप्रत्ययोदरः । अथ तत्र नेदं रजतमित्यसंसर्ग तत्प्रत्ययेन बाधाच्च संसर्गतत्प्रत्ययो सम्भवतः । तर्हि त्वन्तरेऽपि शुक्लपुण्यादेरितरेतराभावज्ञानाख्योऽसंसर्गप्रत्ययोऽस्येवेति संसर्गतत्प्रत्यययोरसम्भवात् भ्रमत्वापत्तिसदवस्था तस्मात्सांसर्गाप्रहोऽप्यविवेकः ।

अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि संस्कारजन्यैव रजतसृष्टिरिति चेत् न रजतस्य पुरोवस्थितत्वेन प्रतिभासादित्युक्तोत्तरत्वात् न च पुरोऽवस्थितत्वमविवेककृतमिति वक्तुं शक्यम् । अविवेकस्य भ्रमं प्रत्यययोजकत्वात् । तथा हि किं सृष्ट्युपाययोरविवेकः ? किं वा सृष्ट्युपायस्यार्थमाणयोः ? किं वा स्वार्थमाणयोः ? नाद्यः संप्रदशायामात्मव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यप्रहणेन द्वयोर्द्वयुपाययोरभावे तदविवेकस्य भ्रमप्रयोजकस्याप्यभावेन भ्रमाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः स्वप्ने सृष्ट्युपायेनात्मना स्वार्थमाणस्य नीलादेरविवेके सति अहं नीलमिति प्रतिभासप्रसङ्गात् । तृतीये तु परोक्षमेव सर्वभ्रान्ताववभासेत, सर्वस्यापि स्वार्थमाणत्वात् एवं च सति प्रकृतस्य पुरोऽवस्थितरजतज्ञानस्य सृष्टित्वानुमाने परोक्षावभासित्वाधिर्दृष्टव्यः । याथाश्रान्तुमानस्य चायं प्रतिप्रयोगः । विमताः प्रत्यया न यथार्थाः बाध्यमानत्वाद्भ्रान्तिव्यवहारवदिति तस्मात् बोधहैराशयदुराग्रहं परित्यज्य तृतीयं भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्त्तव्यम् ।

अन्यथाख्यातिरिति नैयायिकादयः । ते ह्यीत्यसुररोचक्रुः ननु तर्हि सा भूदख्यातिः अस्त्वन्यथाख्यातिः । तथा हि देशकालान्तरगतं हि रजतं शुक्तिप्रयुक्तेन दोषो पङ्क्तिनेन्द्रियेण शुक्लात्मना सृष्ट्युते न चैवमननुभूतस्यापि प्रहणप्रसङ्गः । सादृश्यादेर्नयाकत्वादिति ।

तदेतदसत् किं ज्ञानेऽन्यथात्वं ? किं वा ? फले उत वस्तुनि ? । नाद्यः रजताकारं ज्ञानं शुक्तिमात्मन्वते इति ज्ञानेऽन्यथात्वं वाच्यम् । तत्र शुक्तेरात्मन्वत्वं नाम किं ज्ञानं प्रति स्वाकारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् नाद्यः । रजताकारप्रसक्तं ज्ञानं प्रति शुक्तेः स्वाकारसमर्पणसम्भवात् । न द्वितीयः व्याघ्रादिदर्शन

प्रशुक्लव्यवहारविषयस्य खड्गजुन्नधनुरादेर्व्याघ्रादि
ज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य
स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्श-
नात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकायां रजत-
तादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिष्ठासः । आद्येऽपि
किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किं वा भेदाभेदौ । नाद्यः ।
अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यसम्भवात् अनिर्वचनीयस्य
त्वया अनभ्युपगमात् न्यूनतादात्म्यप्रतीतौ च गुण-
गुण्यादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तिरुर्द्ध्वारम् । समवायस्य
च प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात् । भेदा-
भेदपक्षे तु षण्डोगीरिति वदन् भ्रान्तिः स्यात् । परिष्ठास-
पक्षेऽपि बाधेन स्यात् । विमतं रजतज्ञानसमाध्यां परिष्ठा-
सज्ञानत्वात् क्षीरपरिष्ठासदुग्धज्ञानवत् । अतः क्षीरवदेव
शुक्तिर्येन पुनर्बाधेत । ननु कमलसुतुलविकाशरूपपरिष्ठास-
हेतोः सूर्यतेजसोऽपगमे पुनर्भुक्कुलीभाववद्भ्रजतपरिष्ठास-
हेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् भवैव विक-
सितमेव सुतुलमासीदिति वत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति
प्रतीत्यभावात् कथाञ्चित् तद्वदपि न परिष्ठासपक्षो युक्तः
निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् नचैकमेव क्षीरं दधि-
रूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिष्ठासमन्वयं प्रति नेति दृष्टचरं
तस्मान्नान्यथाख्यातिः सुनिरूप्या । ज्ञानलक्षण्या देशान-
रगतजतमानन्द साक्षात्कारोमीति साक्षात्कारोक्तेस्त्रिबुद्धे-
रन्यथानुपपत्त्या न सम्भवतीति दृष्टव्यम् । किञ्च ज्ञानलक्ष-
ण्याः प्रत्यासत्तित्वे तथैव पश्यते वद्विज्ञानसम्भवेनानु-
मानादेरुच्छेदः स्यात् अनुव्यवसायान्तत्सत्कल्पने तु
प्रकृतेऽपि साक्षात्कारानुव्यवसायसत्त्वेन तल्लयत्वात् । आत्म-
ख्यातिरिति बौद्धाः । तथाहि सर्वसां बुद्धेर्नां विषयमन्-
रेषापि तदाकारोक्तेः सम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया
न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः
“सङ्क्षोपालम्बनियमादभेदोनीलतद्विधोः । भेदस्य भ्रान्तिवि-
ज्ञानैर्दृष्टेतेन्द्रविवाहयः । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा वि-
षयसितदर्शनैः । यादृग्पाहकसंविस्तिभेदवानिव लक्ष्यते”
इति तेषां सिद्धान्तात् । तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं
चक्षुरादिसंभवोगं विनाऽप्यपरोक्षत्वात् सम्मतबुद्धिवत्
इत्यनुमानेन रजतादेस्त्वरूपतासिद्धिः । ते हि मन्यन्ते
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाश्च षडपि प्रत्य-
याः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपान् प्रत्ययपदवा-
च्यान् चतुरोहेत्वनपेक्ष्यैव उत्पद्यन्ते । तत्र नीलावभासरूपस्य

चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनवतो नीलाकारता भवति ।
समनन्तरप्रत्ययात् पूर्वतनज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता,
सहकारिप्रत्ययादालोकात् स्रष्टावभासः । चक्षुरादेरधि-
पतिप्रत्ययात् विषयप्रतिनियम इति । तत्रेदमुच्यते प्रकृते न
तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकात् रजताकारोदयो भवति
तस्य स्रष्टामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याञ्च-
क्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्र
हेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्वज्ञानात् ।
विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रस-
ङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्वाह्यार्थाद्भवति विज्ञानवा-
दिभिस्तस्यानङ्गीकारात् । ततश्च रजतादिवाह्यार्थासत्त्वे विज्ञा-
नस्य कथं रजताकारतासमर्पणम् । संस्कारसामर्थ्येन तत्क-
ल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्थायित्वविकल्पसह-
त्वात् । तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तज्ञानः । क्षणिकत्वे पूर्वा-
नुभवोत्तरसुतपक्षस्य वस्य द्वितीयपक्षे नाशत् रजताकारोक्तेः स-
मये तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोक्तेः सम्भवति । किञ्च
संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्त-
ज्ञानः । अद्यानादिज्ञानसन्ततौ यदा कदाचित् पूर्वं
रजतज्ञानसुतपक्षं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च
यद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित्
सजातीयं ज्ञानान्तरसुतपादयत्वेव यथा ब्रीहिवीज-
मनेकङ्कुरादिकार्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीयान-
न्तरसुतपादयति तद्वत् । अथ न पूर्वं वीजादुत्तरवीजो-
त्पत्तिः किन्तु पूर्वं वीजन्याङ्कुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति
चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्वं रजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तानएव
संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तज्ञानः । एवं पूर्वं रजतज्ञा-
नमपि ततः पूर्वं तररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासना-
प्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् आन्या बहिर्वदवभासते
इति चेत् अतोच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्भ्रजतमलौकिकं
लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत
लौकिकरजतवदेव जायते । अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे
च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात् । द्वितीयेऽपि किं
वाह्यार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्वाह्यार्थानङ्गी-
कारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दृष्टकरणजन्यज्ञा-
नादुत्पादो वाच्यः तथा च जनकस्य पूर्वसत्त्व-
नियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं मृच्छीयात् वर्तमान
पदार्थसैवाकारार्थकत्वनियमात् क्षणिकयोर्जन्यजनकयो-
र्भिन्नकानीनत्वेन रजतस्यापरोक्षकाले पूर्वज्ञानस्यासत्त्वात्

तेन यहीतमशक्यत्वात् अतो रजतापरोक्षव्यवहारो विलुप्तः
स्यात् । यदि अन्येन केनचित् दुष्टकरणजन्यज्ञानेन
तदुत्पादस्ततः स्वात्मकबुद्ध्या तदुत्पन्नः स्यादित्यङ्गीक्रियते
तदाऽतिप्रसङ्गः किञ्च दुष्टकरणजन्यज्ञानस्यैव तदुत्पाद-
कत्वं वाच्यं तत्र करणस्य दुष्टत्वञ्च अर्थक्रियाकारितान्मुन्यवि-
षयप्राप्तिर्नैव तथा च असति रजते कथं करणस्य दुष्टत्व
निर्णयः । अथ अदुष्टकरणजन्यज्ञानं तदुत्पादयति तदा तस्य
घटादिवत् अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसम्भवेन देशान्तरवर्ति-
रजतविषयकादविशेषः स्यात् । किञ्च रजतस्यानुत्पत्तौ न
तस्य ज्ञानविषयता ज्ञानाकारार्पकतयैव विषयत्वस्य त्वथा
स्वीकारात् अनुत्पन्नस्य कथं ज्ञाने स्वाकारार्पकत्वसम्भवः ।
तस्मादात्मख्यातिपक्षे रजतमेव ज्ञानेन न प्रतीयेत ।

एवमख्यात्वस्य याख्यात्यात्मख्यातिपक्षेषु निरस्तोषु इदानीम-
सत्ख्यातिपक्षः वेदान्तिभिरभ्युपगतः आक्षेपपूर्वकं प्रदर्शयति
इदं रजतमिति ज्ञानं सृष्टिप्रहणाभ्यामन्यत् अध्यास-
नामकं ज्ञानं यत्र असतोऽनिर्वचनीयस्य उत्पन्नस्य रजता-
देभानमोदयं ज्ञानमसत्ख्यातिपदवेदनीयमस्ति । ननु
ज्ञानस्य सृष्टिप्रहणाभ्यामन्यः प्रकारो न सम्भवति इति
चेन्न किं विलक्षणसामग्र्यनिरूपणात् तदसम्भवः ? उत
विलक्षणज्ञानस्वरूपनिरूपणात् ? उत विलक्षणविषया
निरूपणात् ? नाद्यः संप्रयोगसंस्कारदोषाणामेव तत्-
सामग्रीतया कल्पनात् न च दोषस्य पूर्वप्राप्तकार्यानुदयं
प्रत्येव हेतुत्वं न पूर्वकार्यानुदयं प्रतीति वाच्यं कार्यानुद-
यस्य तत्प्रागभावरूपतयाऽनादिनि तत्र दोषहेतुत्वसम्भ-
वात् । वातपिच्छेष्णञ्चापूर्वकार्यानुत्पादकत्वदर्शनाच्च
न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः तदुद्बो-
धस्य तद्व्यापारत्वात् न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽ-
न्यथासिद्धिरिति नियमात् ननु तत्पतननिपतने कुर्वन्
कुठारः क्षिदिक्रियां प्रति अहेतुर्भवति । ननु इन्द्रिय
संप्रयोगस्य इदन्तामात्रे सत्त्वात् रजतांशेऽसत्त्वात् इदन्ता-
बोधनेन तस्योपनीयत्वात् एवं संस्कारस्य सृष्टिमात्र
जनकत्वनियमेन वेदान्तिमते अध्यासात्मकज्ञानस्य सृष्टि-
त्वानङ्गीरात्, दोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वस्य कुलाप्य-
दर्शनाच्च कथं रजतावभास इति चेत् उच्यते प्रथमं दोष-
सहितेनेन्द्रियेण इदन्तामात्रविषयाऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते
तत्र इदन्तायां तदुत्पादकत्वस्यैव चैतन्यमभिव्यज्यते
तच्चैतन्यनिष्ठा शुक्लविद्या च दोषवशात्संक्षुब्धा भवति
तत्रेदमभावच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या दोषेण क्षुब्धता सती

सादृश्याद्युद्बोधितसंस्कारवशात् रजताकारेण विवर्तते ।
वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याऽविद्या तु रजतप्राप्तिवृत्तिसंस्कार
सङ्गता वृत्तिरूपेण विवर्तते । तौ च रजततद्वृत्तिरूपविवर्तौ
स्वाधिवानेन सात्त्विकचैतन्येनावभासेते इत्येवं रजतावभासः
कल्प्यते । यद्यन्यतःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेति ज्ञानद्वयम्
तथापि तद्विषयौ सत्यान्ते इदं रजते अन्योन्यात्मकताभापन्नौ
इति विषययोरैक्यात् वृत्तिद्वयस्यैक्यम् ततश्च विषयावच्छिन्नफ-
लस्याथेकत्वेन ज्ञानैक्यस्यपद्यते । एवं मिथ्याज्ञानतद्विषय-
योर्निरूपणेन द्वितीयतृतीयविकल्पौ निरस्तौ वेदितव्यौ । यद्य-
प्यन्यत्र संप्रयोगसंस्कारौ परस्परं निरपेक्षौ प्रमितिस्त्वयो-
र्जनने समर्थौ वृत्तौ तथापि क्रमेण सृष्टिप्रमित्योरुत्पत्तौ
प्रवर्तकत्वानुपत्तौ प्रवृत्त्यन्वयानुपपत्त्या ताभ्यां प्रत्यभिज्ञाव
देकं विशिष्टं मिथ्याज्ञानं जन्यते इति कल्प्यते यथा
नैयायिकादिभिः निरन्तरोत्पत्तेष्वपि वस्तुज्ञानेषु
यौगपद्याभावात् पदार्थज्ञानानुपपत्त्या पूर्वज्ञानजन्य
संस्कारसहितमन्यवर्णज्ञानमेव पदार्थबुद्धिहेतुत्वेन कल्प्यते
तद्वत् । ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वात्
रूपरसादिज्ञानवदिति चेत् न अनुमानप्रत्यभिज्ञानयोर्व्य-
भिचारात् उभयोरपि नानाकारणजन्यत्वात् । अनुमानं हि
व्याप्तिज्ञानसंस्कारलिङ्गदर्शनपरामर्शजन्यम् । प्रत्यभिज्ञा
च इन्द्रियसंप्रयोगसंस्काररजन्येति सर्वैरेङ्गीक्रियते
न च शुक्तौ अनिर्वचनीयस्य रजतस्योत्पत्तौ तस्य च शुक्तौ
संसर्गात् कथं तस्य मिथ्यात्वमसत्त्वञ्च स्यादिति वाच्यम्
सत्तावैविध्याङ्गीकारेण तत्र व्यावहारिकसत्तामुन्यत्वे नैव तस्य
मिथ्यात्वस्य कल्पनात् । तथाहि सत्त्वं त्रिविधं पारमा-
र्थिकं त्रैकालावाध्यत्वरूपं यथा ब्रह्मणः । व्यावहारिकं
ब्रह्मज्ञाननिर्वर्त्यम् यथा आकाशादेः प्रातीतिकम् अधिष्ठा-
नज्ञाननिर्वर्त्यं यथा शुक्तिरजतादेः । न च मिथ्यात्वकल्पनं
मानहीनम् "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजति" इति
श्रुतेः मिथ्यात्वं रजतमभादिति रजततज्ज्ञानयोर्मिथ्या-
त्वप्रत्यभिज्ञानस्य च मानत्वात् । अतो मतान्तरवत् वेदान्तमते
नानुभवविरोधो निर्मूलत्वं वा । अख्यातिपक्षे अपरोक्षाव-
भासिनः स्वार्थभाषणत्वं विरुध्यते । ज्ञानद्वयपक्षे रजतस्य
पारोक्ष्यं सृष्टौ स्मरणाभिमानमोषादिकम्, अन्यथाख्यातौ
रजतस्य आपरोक्ष्यानुभवविरोधः आत्मख्यातिपक्षे विषया-
भावेनापरोक्षावभासविरोधः । प्रमेयविधरणसारांशः ।

शुक्तिरजतादि ज्ञानदृष्टान्तेन ज्ञाननिर्वर्त्यं तथा सर्वेषां
घटपाटादिज्ञानानामसत्ख्यातित्वं तद्विषयाणां वस्तु-

तोऽसत्त्वात् असत्त्वेऽपि सत्त्वेन व्यवहार्यतामात्रमिति शुक्तिजतादिभ्यो घटादीनां विशेषः इति अध्यासस्वरूपमिथ्याज्ञानमाक्षिप्य तत् समर्थयता च भाष्यकृता तथैव व्यवस्थापितम् यथा “युष्मदस्मत् प्रत्यगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमः प्रकाशवद्विशुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्दर्शनामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्दर्शनाच्चाध्यासस्तद्विपर्ययेषु विषयिणस्तद्दर्शनाच्चा विषयेऽध्यासोमिथ्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरैतराविवेकेषात्मन्विचिन्त्योर्धर्माधर्माणोर्मिथ्याऽज्ञाननिमित्तः सत्यान्वते मिथुनीकत्याहमिदं समेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥ आह कोऽयमध्यासोनामेति उच्यते स्वरूपः परत्वं पूर्ववदवभासः । तं केचिदन्यतान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत् यदध्यासस्तद्विवेकायहृणनिबन्धनो भ्रम इति । अन्ये तु यत् यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मात्वकल्पनामाचक्षते इति सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः स द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो निषयधर्माणाम् ? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्थति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । नचायमस्तिविषयः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यस्थितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्यपराधे बालास्तलमलिनताद्यध्यक्षन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यऽन्यऽनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेके च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहः । तत्रैवं सति यत् यदध्यासस्तत्कृतेन शेषेण शुद्धेण वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्माऽनात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणाप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधभोजपरानि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणाणि ? शास्त्राणि चेति । उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमात्त्वानुपपत्तौ प्रमाणाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । नचाधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः

संभवति । नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चित् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्यात्मनः प्रमात्त्वस्युपपद्यते । न च प्रमात्त्वमन्तरेण प्रमाणाप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाख्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणाणि शास्त्राणि चेति । चतुर्थसूत्रभाष्ये च जगतोव्यावहारिकत्वे अन्यदीयमतं संवादितम् यथा “गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुलदेहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येव बोधे कार्यं कथं भवेत् ?” इत्याक्षिप्य । “अन्वेष्यतामिथ्याज्ञानात् प्राक् प्रमात्त्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाण्डुदोषाद्विचिन्तितः । देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणात्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्” यथा च लौकिकव्यवहार्यपदार्थानां पारसार्थिकसत्त्वाभावेऽपि तत्सत्त्वमङ्गीकृत्य सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारिकसत्त्ववत्त्वम् तथा प्रपञ्चे न समर्थितं खण्डनकृता खण्डनखण्डयाद्ये । यथा “अथ कथायां वादिनोनियमभेतादर्थमन्यन्ते प्रमाणादयः सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम् । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः ? किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य तस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रवर्तनीयवागव्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चाव्याकमाध्यमिकादेर्वाग्विषयविस्तराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्त्विरासप्रयासानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्वो भवताभ्युहितो नूनं, यस्य प्रभावाद्भवता सुरगुरुणा लोकायतस्त्रलाणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमनोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा वादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यनाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्तन्तां तन्मते वाचोभङ्गः तास्तु साधनवाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम इति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनवाधनानुपपत्तयां न नियामकं किन्तु सद्ब्रह्मनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तितः सतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मानान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते । यदि त्वसद्ब्रह्मसिद्दहचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगमस्य प्रमाणादि भवताप्र-

वर्तितोऽयं व्यवहार इति शतकत्वस्त्वयोर्यमानेऽपि नास्मा-
कमादरः । अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्ति-
तोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्य-
स्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि
न सन्ति व्यवहारएव धर्मी कथं सिद्धेऽत् दूषणादिव्यव-
स्था वा कथं स्यात् सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीन-
त्वात् । भवम् । न ब्रह्मोच्यं न सन्ति प्रमाणादीनीति,
स्वीकृत्य कथारभ्येति । किञ्चाम सन्ति न सन्ति वा प्रमा-
णादीनीत्यस्यां चिन्तायासुदासीनैर्दथा स्वीकृत्य तानि भ-
वता व्यवहृथते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्तता-
मिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमा-
रोथ्य यदिदम्भवता दूषणसक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं
कीदृशीं मर्यादां लब्ध्वा प्रवर्त्ततायां कथायां दूषण-
सक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां
प्रवर्त्ततायां कथायाम् उतासत्त्वमभ्युपेत्य अथैकेन सत्त्व-
मपरेण चसत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगत प्रमा-
णादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्यनुयोगानवकाशात् । द्वितीये तु स्वतो-
ऽप्यापत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्यु-
पगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य । अन्यथा स्वाभिप्रायमा-
लम्ब्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते
कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्याभ्युपगन्तुरेव यावन्नियम-
भरयन्वणा मङ्गीकृता स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वा-
भ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समर्थं वद्वा कथायां
प्रवर्त्ततायां भवतेदं दूषणसक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् ।
योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोऽतिदू-
रतस्तस्मिन् पराभिप्रायानावधारणप्रत्याशा । अथ वादी-
कृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बाधोऽभिधीयत इत्येव जेष्यते
शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ज्ञाप्यन्ते अतएव भाष्य-
कारः "सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत" इत्याहम् न तु
प्रतिपद्यत इति । भवम् शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्त्वाका-
देर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य
कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तद्वाधाद्यमत्वात्कथायामेव हि निषेधः ।
नापि द्वितीयः तथाहि स्यादथेव यदि कथकप्रवर्त्तनीय-
वाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्त्वज्ञानभ्युप-
गमे निवर्त्तते नचैवं सम्भवति तथा सति तत्त्वज्ञानभ्युप-
गमनृणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्यद्येत् हेतुलुपपत्तेः ।
उक्तवाचमर्थो यन्नाध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपाप-
ज्ञापो न शक्यत इति । अथ मन्वसे कथकवाग्व्यवहारं

प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगमः
यत्सत्तदभ्युपगम्यतइति स्थितेरिति । भवम् । कथापि निव-
मस्थित्वा प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतु-
त्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः ।
कथनात्पूर्वं तत्तत्त्वाधारणं वा परपराजयं वा अभि-
लषङ्गां कथकाभ्यां यावता विना तदभिर्लपितं न पर्य-
वसति तावदतुरोद्भवम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव
द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यतइति व्यवहारनियमस्यसमयमेव
बन्धीतः सच प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना
प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहा-
न्याद्यन्यतमनिघहस्थानं तस्य दर्शनीयम् तद्व्युत्पादने
प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव । तादृशेतरौ च
जेहतया व्यवहर्त्तव्यौ प्रामाणिकपक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्त्तव्य
इत्यादिरूपः । अतएवं व्यवहारनियमबन्धेऽपि हेतुवृत्तव्यः
तथा च सौऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्तइति प्र-
माणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम् ।
द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाश्रितत्त्वव्यवस्था-
जयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छवैव परिष्कृतीतत्वात्
नचैवं प्रमाणानुपपत्तस्त्वेच्छामालम्ब्यहीतमूलत्वान्मूलापरि-
शुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्यं तत्फलविभवापत्तिः स्यात् ।
अविद्याविद्यमानानादिपारम्पर्याधातस्य लोकव्युत्पत्तिष्क-
हीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्ष्यस्यतः सि-
द्धिशुद्धत्वात् । नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्यमेव ताभ्यामङ्गी-
कर्त्तुंश्रुचिता । तादृशव्यवहारनियममालेख्यैव कथाप्रवृत्त्युप-
पत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियम-
व्यतिरिक्तकथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभि-
लषितस्य कथकयोविपर्यवसानात् । नापि तृतीयः लोक-
व्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो वा स्यात् पामरादिषा-
धारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य
दुर्ज्ञे रूपात्वात् तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् ।
नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता
स्वीकर्त्तव्यतापातात् । पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेय-
तइति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भवि-
ष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा लुपगन्तव्या इति
लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावच्च
भवति । नापि चतुर्थः यादृशोभवता प्रमाणादीन्भ्युपगम्य
व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते । तस्यैव प्रमाणादि-
सत्त्वासत्त्वाहसरसोदासीनैरस्माभिरप्यलम्बनात् । तस्य

यदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकत्वं तदा त्वं प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः । स्यादेतन्नियतभागव्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगमन्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या । क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणाणां कारणभावो नियतः तद्भावश्च नियतपूर्वसत्तारूपं कारणत्वम् प्रमाणाणामनादाय न पर्यवस्येत् । दूषणाणाञ्चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्राम्नादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कष्टोत्थमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदं च्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः शक्यन्त इति । नैवम् । एभिरेपि बाधकैः कथायामारब्धावामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तबाधायामनस्तारात् । न च व्यवहारनियमस्य खेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवसायितयानां दोषः स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्राङ्गत्वं न तु सत्तायाः । तत्र किं सत्तावगममात्रात्सत्ताभ्युपगम्येति मन्यसे । अबाधितात्तदवगमादा । न तावदाद्यः मरुमरोचिकादौ जलरूपतासङ्गावभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमालस्य तस्यापि किं कथाकालमालएव बाधितत्वावगमभावात् । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधपरिहरात् । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्वयावगतस्य एकव्यथावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि अखान्तरे बङ्गलं बाध्यतादर्शनादिति । नचासौबर्धोऽसन्नपि द्विवादिपुरुषमालपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शने सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत्र सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्त्वदित्यभ्युपगमन्यम् । तदित्यं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमालस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमाले तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्वप्रकाराबाधिततत्त्वत्तावगमायसतत्त्वत्वाभ्युपगमरूयानङ्गताङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यवहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्माद्यादृग्व्यवहारनियमः कृतः तन्न्यादानेन बोद्धव्येति । यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः । यत्र वाद्युक्तनिवृत्तत्वावगमः

स निवृत्तः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय आह्वयः । अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य ह्यवमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेन नेति मध्यस्थावगमस्य विषयी भवितव्यमिति । नच वाच्यमन्तस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति । तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्त्वत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । नचैवमनवस्था तदनुसरणावश्यकभावानङ्गीकारात् । एवं त्विचतुरज्ञानजन्मनोनाधिकमतिरिति न्यायात् । नचान्तिभासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रवाहासत्त्वापत्तिस्तथाचावगममादावापि न निस्तार इति वाच्यम् । अस्त्वेवं हि तथापि त्विचतुरज्ञानकलागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततः परमननुसरणमर्थीयेनैव सम्यं बद्धा कथाया मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थावाङ्मरिहरत्वात् । नच वाच्यं सत्पक्षे स्वरूपसता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं नत्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वपकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता । एवमेवासत्ताऽविशेषेऽपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत् । असञ्चोपपादकञ्चेति घ्राह्यमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न घ्राह्यतम् । नहि सदुपपादकमसञ्च नेति कचिदावयोः सिद्धम् । ननु तदसत्ताऽविशेषात्तत्कार्यं स्थान्यदापि प्रसङ्गः, न कार्यस्याद्यसत्ताक्ष्य इवान्यदापि सामपीसत्त्वाविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्यं जन्म । अथ न मम तदानीन्तनं सामपीसत्त्वं तदातनस्य कार्यं जन्मनो निवामकं किन्तु ततः प्राक् सामपीसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्यं जन्मनो निवामकं तथादर्शनादेव । मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यं जन्मनिवामकमिति चेत् न समसमयत्वादामन्तुक्त्वाञ्चाविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामन्प्राक्तादा कार्यं नियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्वेव मन्तव्यम् । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्यजन्मकालस्य कोविशेषः । कार्यं जन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्यवसानमेव पर्यवस्येत् । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोपि किं रूपमित्यपि पर्यनुयोगस्यानुदृष्टेः । किञ्च

“अन्तर्भावितसत्त्वङ्गेकारणं तदसत्ततः ।

कान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तद सत्ततः ।”

तथाह्यन्तर्भूतसत्त्वे यदि कारणत्वं तदा स्व-
विशिष्टे स्ववृत्तिरसतः स्यान्नयत्वमापादयति । विशिष्ट-
स्थानान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तिवृत्तिरेक-
वत् स्वविशिष्टे स्ववृत्तिवृत्तिरेके नियमदर्शनात्
न सैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्यास्तस्याविशिष्टवृत्त्य-
भ्युपगमे तामसन्नित्वेऽपि कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैव
कारणमसत्पर्यवस्यति । अपरापरसत्तानिवेशने वा पर्य-
वसानमेव । न च सत्ताभेदानन्वयमस्यैवेत्यपि पादप्र-
सारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिर्व्यवहारानुगमन-
निबन्धनलङ्घनः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति । सत्त्वद्वि-
भित्तवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूप-
सत्तोपगमाय स्वस्ति भिन्नानभ्युपगमवृद्ध्याद्याधानपदेऽ-
भिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्यते । मा-
भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्थेति च वदन् तदभिर्भिषीं कारणतां
कथमनुगमयितासीति । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घ-
टाद्यात्मनो नाधिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्य-
सन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैत्यपि न
स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदपि सत्तामन्तर्भाव्य
कारणं तदानोभसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण
कोऽप्यप्रवेशविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनविष्टा
किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम-
न्यदिति मन्यसे, तर्हि मत्पक्षे सैव कारणतास्तु तर्हि कार-
णसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टुक्त्यां प्रभातमिति चेन्न भा-
वानवबोधात् सत्तामसतोमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्यु-
पगतैव । अन्यथा कासावसतोऽपि त्वमपि किं सत्तान्त-
त्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्ववत् कापि
सत्तात्वागो वा अनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । असत्ताऽ
विशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि
तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽप्यन्यथाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य
वा त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽप्यनियतो
यदा कारणाभावस्तदा कार्यभावावश्यम्भावाभ्युपगमात्
नित्यासतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्योत्पादात् ।
अन्येस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् अन्ययो
नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्योपगमात् अन्यस्यापि स-
त्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । एतेन

“आशामोदकत्वा ये ये चोपाज्जितमोदकाः ।

रसवीर्यं विपाकादि तेषां तल्लं प्रसज्यते” ॥

इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्त-
र्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च
रसवीर्यं विपाकादिजननात् । तदसत्कथं कार्यं स्यादिति
चेन्न सत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे कारणत्वकार्योप उ-
क्तदोषस्थानान्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्ववदाहतेः तस्मात् ।

“पूर्वं सम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ ।”

“हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वास्तत्त्वकथा एषा ।”

आस्तां प्रतिवन्दिग्रहप्रहः कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयं
प्राक्सत्तनियमस्य विशेषस्थानभ्युपगमात् असत्त्वस्य
चाविशेषादिति चेन्न इदमस्मान्नियतं प्राक्सदितिवृद्ध्या-
विशेषात् । भ्रान्त्यैवंबुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न
यादृश्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानवरोधविश्रान्तया
वस्तुसत्तुनिश्चयस्ते, तादृश्येव विषयीकृतस्य ममापि कार-
णतानिश्चयः । केवलान्तः परास्वपि कक्षासु बाधात्
पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं
मन्यामह इति विशेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षा-
धाविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावीपगमात्
अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन सत्त्वाविशेषात्
कथं कस्यचित् पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाभावित्वमास्मान्मि-
त्यपि निरस्तम् । अनेवंबुद्धिविषयतादशायां कोविशेष इति
चेत् यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव । अन्यथा
कथय कथमन्यदा तादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं
स्यात् । तदा सत्त्वमन्यदास्येन गृह्यत इति चेत् अन्यकालि-
कमेव तर्हितत्तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् तदेतत्
संविन्निसत्त्वमिति गीयते असती सा न विशेषिका सती
सा नेष्टेत्यभिसम्भानेन द्वैतापत्तेरि संवित्तिरपि सती न वेति
शुच्छन् प्रतिवक्तव्यः ज्ञानं तावद्द्वयवहारोपपादकतया द्वाभ्याम-
भ्यनुसृतं तस्यापि जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य
यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता, तेनेदस्युपपादितम्भ-
विष्यति । अथासत्ता तस्य पर्यवस्यति तदा असत्त्वैव तेनेद
स्युपपाद्यत इति स्वीकर्त्तव्यं भ्रमविषयेषु भ्रमे विशिष्ट-
तावप्रवहारः । अविचार्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार
आरम्भवः । अन्यथा प्रथममेव सति कर्हं मे कथारम्भमभ्य-
कृमापद्येत । स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने
विशिष्टवप्रवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य, कारणशक्तेश्च
विशेषकमसदेव कार्यम् । न च कालान्तरसम्बन्धिनो सत्ता
तस्या एकत्वान्यत्वं नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरपीति
वक्तव्यम् विशिष्टवप्रवहारप्रवृत्तिसमये द्वयोरभ्यसत्ताऽविशेषात्

प्रयोजनानुपयुक्ते कावे तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटञ्जलु-
खिते वेदज्ञानि यामिकजागरखड्गान्मनुहरति तथापि
कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च
वप्रवच्छिन्नं, तद्विज्ञानेन स्वभावत्वात् स्वविशेषणत्वेनोपादी-
यते । नत्वेवमन्यन्तासङ्गवित्तमर्हति तस्य स्वरूपतो
विशेषणतश्च वप्रवच्छिन्नतयानङ्गीकारात् कुल स्वभावतो-
विज्ञानं सम्बन्धि निरुच्यते न । उक्तमत्र असतोऽपि तदेव रूपं
तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वाद्व्यथाति-
प्रसङ्गात् आन्विषयेण दसोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिविसरेश्च ।
खण्डनखण्डखाद्यम् । [३अव्यक्तत्वे च ।

असत्ता स्त्री असतोभावः तत् । १अविद्यमानत्वे २ असाधुत्वे
असत्त्व न० असतो भावः तत् । १अविद्यमानत्वे २अव्यक्तत्वे
३असाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्यं न० त० । ४द्रव्यभिन्ने “सोऽसत्त्व-
प्रकृतिर्गुणः” इति फण्णिभा० । “क्रिया न युज्यते लिङ्ग-
क्रियानाधारकारकैः । असत्त्वरूपता तस्या इयमेवाव-
धार्यताम्” ह्युक्तायां लिङ्गसंख्यानन्वयिन्यां कर्तृकर्म-
त्वभिन्नकारकत्वान्यथायां साध्यरूपयां ५ क्रियायाञ्च । सत्त्वं
प्रकाशादिसम्पादकं प्रकृतेर्गुणभेदः न० त० । तद्विन्ने
ईरजसि ७तमसि च न० । सत्त्वं जन्तुमात्रम् न० ब० ।
दजन्तुम्युच्ये लि० । सत्त्वं सान्त्विकः गुणभेदः ।
६तच्छूये तामसादिगुणयुते लि० । सत्त्वमथेक्रिया-
कारित्वम् अभावे न० त० । १० प्रयोजनानुपयुक्ते उदा०
असत्स्वातिशब्दे “सत्त्वासत्तुकथा वृथा” खण्डनख० ।

असत्पथ पु० असत् पन्थाः अच् समा० । १शास्त्रादिनिषिद्धे
कार्यादौ २दृष्टे वर्तमानि च । [दुष्टपञ्चालम्बने ।
असत्परिग्रह पु० असतः पक्षस्य परिग्रहः स्वीकारः ।
असत्प्रतिग्रह पु० असतः निषिद्धस्य तिळादेः असद्गोवा
शूद्रादिभ्यः प्रतिग्रहः । १निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २शूद्रा-
दिभ्यः प्रतिग्रहे च । प्रतिग्रहश्च अदृष्टार्थत्वान्नद्रव्य
स्वीकारः । पारितोषिकोपढोकनादिग्रहणे तु न दोषः ।
विवरणमप्रतिग्राह्यशब्दे दृश्यम् । “शतसहस्रमसत्प्रतिग्र-
हेष्विति” विष्णु० । “असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोसुखादिप्रति-
ग्रहेष्विति” शु० त० रघुनन्दनः ।

असत्य न० विरोधे न० त० । सत्यभिन्ने १मिथ्याभूते ।
२मृषार्थके वाक्यादौ “अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाष-
णम्” मनुः । असत्यवादो असत्यभाषो असत्यवचनः ।
३ तत्प्रयोक्तारि मिथ्याभूते ४यस्तुनि च लि० ।
“असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाङ्करनीश्वरम्” इति गोता ।

असत्यत्वं वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेदः वाक्यस्य तु तथाभूत-
पदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमितिवाक्यं शुक्ति-
कायां रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्यं भवति एवमन्य-
दपि । सत्यत्वञ्च त्रैकालिकबाधमन्यत्वम् तच्छून्यमसत्यत्वम् ।
शंयुप्रजापतेः ५ भाष्यार्थभेदे, स्त्री “शंयोरप्रतिमा भाष्या
सत्याऽसत्याय धर्मजा” भा० व० प० २१६ अध्या० ।

असत्यसन्ध लि० असत्ये सन्धाऽस्य । १मृषार्थाभिसन्धानवति
२अन्यथास्थितस्यात्मानोऽन्यथा रूपाभिमानवति च । यथा
देहादिषु असत्येषु आत्माभिमानोऽसत्यसन्धा । अत
एव छा० उप० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्पितम् ।
“पुरुषं सोम्योत हस्तमृहीतमानयन्यपाहार्षीत् स्तेयमकार्षीत्
परशुमस्रं तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमा
त्मानं कुरुते सोऽन्तताभिसन्धोऽन्तेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं
तप्तं प्रतिमृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ अथ यदि
तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभि
सन्धः सत्येनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिमृह्णाति स
न दह्यतेऽथ मुच्यते । स यथा तत्र नादह्यतेतदात्म-
मिदं सर्वं तस्यत्वं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ।”
“यथा सोम्य ! पुरुषं चौर्यकर्म्मणि सन्दिह्यमानं
निग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तमृहीतं बद्धहस्तमान
यन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाङ्गरपाहा-
र्षीद्विनमस्यायम् । ते चाहुः किमपहरणभावेण बन्धन-
मर्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः
पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपाहार्षीदिति । तेष्वेवं
वदन्तु इतरोऽपद्भुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाहुः
सन्दिह्यमानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मिन्-
श्चापद्भुवति आहुः परशुमस्रं तपतेति शोधयत्वात्मानमिति
स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिष्वापद्भुते स एव-
म्भूतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभि
सन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्तं सोहात् प्रतिमृह-
णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभि-
सन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्म्मणोऽकर्त्ता भवति तत
एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा स्तैन्याकर्हत्यात्मानमन्त-
र्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिमृह्णाति सत्याभिसन्धः सच्च दह्यते
सत्यव्यवधानादयमुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुह-
स्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्म्म कर्त्तोऽनृताभिसन्धो
दह्यते न तु सत्याभिसन्धः । स यथा सत्याभिसन्धस्तप्त-
परशुमहृष्यकर्म्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वाच्चादाहेति न

दहते इत्येतदेवं सद्ब्रह्म सत्याभिसन्नेतरयोः शरीरपात-
काले च हत्यायां सत्यस्य तौ विद्वान् सत्यस्य न पुन-
र्व्याघ्रदेशादिदेहग्रहणायावर्तते, इति भा० ।

असदध्ये पु० असत् निषिद्धशास्त्रमधीते अधि-इड् ढच् ।
स्वशाखां परित्यज्यान्वशाखाध्येतरि शाखारण्डे ।
“स्वशाखां यः परित्यज्य अन्यत्र कुरुते असम् । शाखा-
रण्डः स विज्ञेयोवर्जयेत् तं क्रियासु केति” सृष्टिः
तथाध्ययननिषेधात्तदासदध्येत्वम् । स्वशाखाध्ययनो-
त्तरम् क्रमेणान्यशाखाशास्त्रान्तराद्यध्ययनकत्वे तु न
असदध्येत्वम् ।

असदागम पु० विरोधे न०त० । १सच्छास्त्रभिन्ने नास्तिकादि-
शास्त्रे २असतः द्रव्यस्यागमे च दुष्टद्रव्यलाभे च
कर्म० इदुष्टे आगमे । “सप्त वित्तागमाधर्मादायो-
लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव
चेत्युक्तधर्मोपायभिन्नः सदागमस्तद्भिन्नः असदागमः ।

असदाचार पु० अभावे न०त० । १सदाचाराभावे न०ब० ।
२सदाचारस्युच्ये त्वि० । सदाचारश्च वेदादिशास्त्रानुसारी
आचारः सतामाचारश्च ।

असदृश त्वि० न०त० । अयुक्तरूपे अनुरूपे । “यदुक्तवत्य
सदृशं वैदेही पश्चिमं वचः” भा०व०प० २७८ अ० ।
स्त्रियां ङीप् ।

असद्गृह पु० असति अविद्यमाने वस्तुनि ग्रहः आग्रहः ।
बालादीनाम् (आवदार) इति ख्याते १आग्रहभेदे ।
ईत० । २मिथ्याज्ञाने शुक्तिकारजतमित्यादिज्ञाने च ।

असङ्केत पु० असन् व्यभिचारादिदोषवान् हेतुः । न्यायोक्ते
व्यभिचारादिदोषयुक्ते हेतौ । यथा धूमवान् वङ्गेरित्यादौ
धूमाभाववति तप्रायःपिण्डे वङ्गेः सत्त्वेन व्यभिचारात्
धूमसाधने वङ्गेहेतोर्दुष्टत्वादसत्त्वम् एवमन्यत्वाप्यूहम् ।
हेतुदोषाश्च सामान्यतः पञ्चविधाः “अनैकान्तो विरुद्धाप्य-
सिद्धः प्रतिपक्षितः । कलात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च
पञ्चधा” भाषा० विस्तरो हेत्वाभासशब्दे वक्ष्यते ।

असङ्गाव पु० सतोविद्यमानस्य भावः अभावे न०त० । १असत्त्वे
अविद्यमानत्वे सन् भावः अभिप्रायः विरोधे न०त० ।
२दुष्टाभिप्राये । ब० इतद्वति त्वि० ।

असद्गृत्ति स्त्री सतो वेदादिविहिता दृत्तिः स्वभावश्च अभावे
न०त० । १सदाचाराभावे विरोधे न०त० । २निषिद्धा-
चारे । न०ब० । इतद्वति त्वि० । [इतद्वति त्वि० ।

असद्गृहहार पु० असन् दुष्टः व्यवहारः । १दुष्टव्यवहारे न०ब० ।

असन पु० अस-क्षेपे-युच् । पीतसालवृक्षे (पियासाल) “प्रिय-
विमानितमानवतीरुषां निरसनैरसनैरदृष्टार्थता” साधः
तालव्यमध्यतापि “दृन्दावने तु विकसितकन्दलदृशनैर्वीषति
दरीमुखैश्च कन्दलदृशनैः” उच्चल० । भावे ल्युट् । २क्षेपणे
न० । “दृष्टानिरसने विनियोगः” भवदेवः । धातूनामने-
कार्थत्वात् कर्त्तरि युच् । ३चलनशीले त्वि० “दृष्टानोरस्तु
रसनासुरूप्यः” ऋ० १, १५५, २, “शर्वासनामस्तु द्युन्”
ऋ० १, १४८, ४ । [सातलवृक्षे ।

असनपर्णी स्त्री असनस्य पर्यभिव पर्यमस्थाः गौ० ङीष् ।
असनि त्वि० अस-अनि । क्षेपके ऋश्यादि० चतुरर्थ्याक । अस-
निकः तत्सन्निकषददेशादौ त्वि० ।

असन्तति स्त्री सन्ततिधारा अभावे न०त० । तदभावे १विच्छेदे
सन्ततिधारा वंशश्च न०ब० २तच्छून्ये त्वि० ।

असन्तान पु० सन्नानोविस्तारः अभावे न०त० । १विस्ता-
राभावे सन्नानोवंशोविस्तारश्च न०ब० । २विस्तारस्युच्ये
३वंशस्युच्ये च त्वि० । [पस्युच्ये त्वि० ।

असन्ताप पु० अभावे न०त० । १सन्तापाभावे न०ब० । २सन्ता-
असन्तुष्ट त्वि० न०त० । सन्तोषस्युच्ये अधिकलाभेऽपि पुनरन्य
धनाभावति “असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिवा-
स्तथा” नीतिः । [२सन्तोषस्युच्ये अधिककालसावति ॥

असन्तोष पु० अभावे न०त० । १सन्तोषाभावे तदप्रभावे । न०ब० ।
असन्दिग्ध त्वि० न०त० । १सन्देहाविषये २सन्देहस्युच्ये च ।
“स्वल्पाक्षरसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमन-
वद्यञ्च स्तवं स्तवविदोविदुः” ।

असन्दित त्वि० सम्+दो-क्त इत्तुम् सन्दितं वङ्गं न०त० ।
बन्धनस्युच्ये अनिरुद्धे “पतङ्गानसंदितो वि सृज” ऋ०
४, ४, १, “असन्दितः परैरनिरुद्धः” भा० ।

असन्दिन् त्वि० सन्दा बन्धनं मत्वर्थे इनि न०त० । बन्धन-
स्युच्ये । “अदृष्टं वर्हिस्तस्यावसन्दिन्सु” ऋ० ८, १०२, १४
“असन्दिन्सवन्धनम्” भा० ।

असन्धि पु० अभावे न०त० । व्याकणोक्तसन्धिकार्याभावे
सन्धिः पूर्व्यापरवर्त्ययोः सन्निकर्षविशेषात् वर्या-
न्यथाभावलोपः उभयोर्भेलनस्थानम् राज्ञासुपायभेदश्च
न०ब० । तच्छून्ये त्वि० ।

असन्नद्ध त्वि० न सम्यक् नद्धः स्वकार्ये जमः । दृष्टे गर्हिते
पण्डितस्युच्ये तस्य सम्यक्पटुत्वाभावेऽपि दर्पेण तथात्वे-
नाभिमानात्तथात्वम् ।

असन्निकर्ष पु० अभावे न०त० । १सन्निकर्षाभावे विरोधे न०

त० । २दूरत्वे न०ब० । ३सन्निकर्षशून्ये दूरस्थे वि० ।
 असन्निकृष्ट वि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे ।
 असन्निधि पु० अभावे न०त० । १नैकव्याभावे” विरोधे न०
 त० । २दूरत्वे । न० व० । ३दूरस्थे वि० ।
 असन्निहित वि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे । २असस्यग्-
 निवेशिते च ।
 असपत्न वि० विरोधे न०त० । १शत्रुभिन्ने मिले न०व० ।
 २शत्रुशून्ये वि० ‘इमं देवा असपत्नम्’ यजु० ६, ४,
 स्त्रियां शार० डीन् “असपत्नी सपत्नी जयन्त्यभिभूवरी”
 ऋ० १०, १५, ५ । यज्ञे उपाधीयमाने इष्टकाभेदे
 ‘पञ्चस्यामन्नेष्वश्विनीवदसपत्नी’ कात्या० १७, १, १ ।
 ‘असपत्नी इष्टका’ कर्क० ।
 असपिण्ड पुं स्त्री० न समानः पिण्डः देहारम्भकावयवभेदो यस्य ।
 सप्तमपुरुषादानन्तर्गतयोः स्त्रीपुरुषयोः । “असपिण्डा
 च या मातरसगोत्रा च या पितुः” मनुः असपिण्डः स-
 पिण्डो वा षट्श्रोतश्चोपनायितः” स्मृतिः । सपिण्डशब्द-
 निर्वचनेन च सापिण्ड्यं मितत्तराकृता “अनन्यपूर्विकां
 कानामसपिण्डां यशयसीमिति” या० स्मृतिव्याख्याने
 दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डोदेहो यस्याः सा
 सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता
 चैकशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एकपिण्डता । एव
 म्भितामहाहृभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् ।
 एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभि-
 रपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वष्टमातृत्वादिभिरपि एक
 शरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृव्यत्वादिभिरपि ।
 तथा पत्या सह पत्या एकशरीरारम्भकतया । एवं
 आतृभार्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः सह एक
 शरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्न यत्न सपिण्डशब्दः तत्र तत्र
 साक्षात् परस्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः ।
 अवश्यञ्चैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्धनीयम् ।
 “आत्मा हि जज्ञ आत्मन इत्यादि” श्रुतेः तथा “प्रजा-
 मनु प्रजावस” इति तथा “स एवायन्निरुद्धः पृथक् पृथक्
 प्रत्यक्षेषोपलभ्यत” इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोप-
 निषदि । “एतत्पाट्कौशिकं शरीरन्वीषि मातृतस्त्रीणि
 पितृतः अस्थिस्रायुमज्जानः पितृतः । तद्भ्रूंसंस्धिराणि
 मातृत” इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् ।
 निर्वाण्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसन्ताने आतृ-
 व्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशक्त्यङ्गीकारेण

रूपपरिपहे अवयवशक्तिस्तत्र तत्रावगम्यमाना परित्यक्ता
 स्यात् । “असत्त्ववयवार्थेषु योऽन्यत्वार्यं प्रयुज्यते । तत्रा
 नन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति” । एवम्भारम्यैकशरीरा-
 वयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः” ।
 “असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पार-
 म्यार्थेण वा सापिण्ड्यसक्तान्त्र सञ्जस्य सर्वत्र यथाकथ-
 न्चिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह” ।
 “पञ्चमात्मप्रमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा” या० स्मृ० । “मातृ-
 तोमातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्धम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमा-
 दूर्द्धं सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति शेषः । ततश्चायं सपिण्ड-
 शब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्त्तमानोऽपि निर्वाण्य पञ्चजादि-
 शब्दवन्नियतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः
 पुत्रादयश्च षटात्मा च सप्तमः । सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तान-
 भेदः, तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्र योज-
 नीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-
 गणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते
 एवं पितरमारभ्य तत्पितादिगणनायां सप्तमपुरुषस-
 न्तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति” मित्ता० । एवमेवाशोचेऽपि
 सापिण्ड्यम् पितृपत्नीयं च येयं अदसस्त्रीणां तु त्रिपौरुषं
 सापिण्ड्यम् दत्तानां तु सगोत्रत्वाभावाच्चाशौचमिति”
 भेदः दायपहृणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दातृत्वभोक्तृ-
 त्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वमिति दायभागानुसारिणः ।
 असभ्य वि० सभायासमर्हति यत् न०त० । सभायामनुपयुक्तो
 १स्त्रीवर्षनादौ, २खले च ।
 असम वि० नास्ति समोयस्य । १अतल्ले । “संप्रभार्याब्रवीद्वाता
 न समौ नासमाविति” मनुः । समःयुग्मसंख्यानितः
 २तद्भिन्ने अयुग्मे विषमे (विजोड) एकत्रिपञ्चादि
 संख्यानिते च यथा भेषादिषु द्वादशराशिषु भेषमित्युनसिंह
 तुलाधनुःकुम्भाः असमराशयः एवमन्यत्वापि । ३बुद्धभेदे पु० ।
 असमच्च न० न समच्चम् । १अप्रत्यक्षे अनुमित्यादिज्ञाने अर्थ०
 अच् । २तद्विषये वि० ।
 असमग्र वि० न०त० । असम्पूर्णे असकले ।
 असमञ्जस न० समञ्जसं युक्तियुतं न०त० । १असङ्गते ।
 “यद्यपि का नोहानिः परस्य द्राक्षां रासभश्चरति ।
 असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः” उद्भटः ।
 असमञ्जस पु० सम्+अन्ज-असन् न०त० । सगरन्टपञ्चेठ-
 पुत्रे अंशुमतः पितरि रूयवंश्ये क्षत्रियभेदे तत्कथा
 ‘अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्वसासीन्द्राधिपः । सगरो-

नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः । विदर्भराजदुहिता
 केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्न्यासीर्द्धर्मिष्ठा सत्यवा-
 दिनी । अरिष्टनेभिर्दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि । द्वितीया
 सगरस्यासीत् पत्नी परमधार्मिकी” इत्युपक्रम्य । “अथ
 कालेन महता पुत्रं ज्येष्ठा व्य जायत । असमञ्जा इति ख्यातं
 काकुत्स्थं सगरात्मजम्” रामा० आ० २० अ० । “असमञ्जा
 इति ख्यातः सगरस्य सुतोऽह्यभूत् । यं शैव्या जनयामास पौरा-
 णां स हि दारकान् । गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्याञ्चि-
 क्षेप दुर्बलान् । ततः पौराः समाजन्मुर्भयशोकपरि-
 श्रुताः । सगरञ्चाभ्ययाचन् सर्वं प्राङ्गलयः स्थिताः ।
 त्वं नस्नाता महाराज ! परचक्रादिभिर्भयात् । असमञ्जो-
 भयाद्गौरात्ततो नस्नातुमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
 घोरं नृपतिस्तमः । सुहृत्तं विमना भूत्वा सचिवानिद-
 मब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्ताम् ।
 यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् । एवमुक्त्वा
 नरेन्द्रेण सचिवास्ते मराधिप ! । यथोक्तं त्वरिताश्चक्रु र्यथा
 ज्ञापितवान्द्रुपः । एतत्ते सर्वेमाख्यातं यथा पुलो महा-
 त्मना । पौराणां हितकामेन समरेण विवासितः” भा० व० प०
 १०७ अ० । असच् । असमञ्जसोऽपि तस्मिन्नर्थे
 “असमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः । तस्य
 पुलोऽशुमान्नाम पितामहृहिते रतः” । “असमञ्जस आत्मानं
 दर्शयन्नसमञ्जसम् । जातिस्मरः पुरा सङ्गादोगो योगाद्वि-
 चालितः । आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रि-
 यम् । सरयां क्रीडतो बालान् प्रास्यदुद्वेजयन् जनान् ।
 एवंष्टतः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै । योगैश्वर्येण
 बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो यथौ । अयोध्यावासिनः
 सर्वे बालकान् पुनरागतान् । दृष्ट्वा विस्मिन्निरे
 राजन् ! राजा चाप्यन्वतप्यत” भाग० ६म० ८अ० ।

असमदं त्रि० सह मदेन गर्वेण समदः कलहः स नास्ति यत्र ।
 कलहरहिते विरोधश्च्युते । “तथैभ्योऽसमदं करोति तदभि-
 तपति” “ताभ्यएवैतत्सह सतीभ्योऽसमदं करोति” इति च
 शत० ब्रा० “असमदमकलहं परस्परविरोधम्” भा० ।

असमनं त्रि० असममत्स्यत्वं भिन्नवर्षत्वात् नयति नी-ड ।
 विभिन्नवर्षे “असमना अजिरासो रघुप्रदः” ऋ०
 ११४०, ४, असमना भिन्नवर्षाः भा० ।

असमनेत्रं पु० असमानि अयुष्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे
 शिवे असमलोचनादयोष्यत् ।

असमर्थं पु० अपकर्षार्थं न० त० । १ दुष्टकाले २ अयोग्यकाले च

“असमये मतिरुन्निषति भुवम्” नैषधचरिते ४ सर्गः ।

असमर्थं त्रि० समर्थः शक्तः न० त० । १ अशक्ते २ दुर्बले च । समर्थः
 सङ्गतार्थः न० त० । असङ्गतार्थे, व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धे
 यत्र यस्यान्वययोग्यता तत्सहचारानपेक्षायुक्ते ३ समासे यथा
 अत्राद्भोजीत्यादौ असमर्थसमासः नञ्पदस्य आदेन
 सङ्गान्वयायोग्यत्वात् भोजनेन च सहचाराभावेऽपि तत्ता-
 न्वयस्य अपेक्षणीयत्वात्तथात्वम् ।

असमर्थसमासं पु० कर्म० । येन सह यस्य अन्वयस्यद्वयतिरे-
 केण अन्यान्वितेन पदेन समासे । यथा अत्राद्भोजीति
 असूर्यं पश्येत्त्यादि । [कन्दर्पे असमसायकादयोष्यत् ।
 असमवाणं पु० असमा अयुष्मानि वाणा अस्य । पञ्चवाणे
 असमष्टं त्रि० सम+अष्ट-कृतं न० त० । अव्याप्ते । “पिता-
 मतीनामसष्टकाव्यः” ऋ० ६, ७६, ४, “असमष्टकाव्यः अत्रा-
 प्रकर्मोति” भा० ।

असमवायिकारणं न० समवेति सम+अव-इण-णिनि
 न० त० कर्म० । न्यायमते समवायिकारणं द्रव्यं तद्भिन्नं
 द्रव्यवृत्ति यत् गुणादिकं कारणं तस्मिन्नर्थे । यथा कपा-
 लद्वयसंयोगरूपो गुणो घटस्य, द्रव्याश्रिता क्रिया संयोग-
 विभागादेः । “समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतु-
 त्वम्” । “यत् समवेतं कार्यं भवति तत्रैवन्तु समवायि जनकं
 तत्” । “तत्वासन्नं जनकं द्वितीयम्” “गुणकर्मभाववृत्ति
 ज्ञेयमथाप्यसमायिहेतुत्वम्” इति च भाषा० व्याख्यातञ्चैतत्
 सुक्ता० । “तत्र समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं
 द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयो-
 गानां पटासमवायिकारणत्वस्यात्, एवं वेगादीनामपि
 अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीना-
 मिच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिकारण-
 लक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरी-
 पटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं
 वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायि-
 कारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयम्, आत्मविशेषगुणा-
 नान्तु कुत्वाप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं
 सामान्यलक्षणे देयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं
 द्विविधं कार्यकार्यप्रत्यासन्न्या कारणकार्यप्रत्यासन्न्या च
 आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र
 कार्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन्
 कपाले प्रत्यासन्निरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति
 कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः । इत्यत्र कार्ये कार्यकारणकार्यान्वतरप्रत्यासत्त्या कारण ज्ञानादिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम्” ।

कुत्र कुत्र किंकिमसमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं ततउच्यते किञ्चित् प्रदर्शयति ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म १ । तथा हस्तसंयोगाच्च सुषले कर्म २ । अभिघातजे सुषलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ३ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ४ । अभिघातान्द्रुषलसंयोगाद्बन्धे कर्म ५ । आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ७ । नोदनविशेषाभावाच्चोर्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ८ । प्रयत्नविशेषाच्चोदनविशेषः ९ । नोदनविशेषाद्दसनविशेषः १० । हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् ११ । तथा दग्धस्य विस्फोटने १२ । यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् १३ । दृश्ये कर्म वायुसंयोगात् १४ । शक्तिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम् १५ । द्रुप्रायुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्म कारिताच्च संस्कारादुत्तरं तद्योत्तरसुत्तरञ्च १७ । संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम्” १८ । वै०सू० “संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इत्यनेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाच्चेष्टात्वात् सासमवेतस्वातिरिक्तस्पर्शवदन्यप्रयत्नजन्मक्रियाया वा । तथा हस्तसंयोगादुत्प्रेषणवद्बन्धसंयोगादित्यर्थः अत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, सुषलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २ । उदूखलाभिहतसुषलस्याकक्षाद् यदुत्पत्तं जायते तत्र कारणमाह । तत्र यद्यपि सुषलेन उत्पत्ता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः । यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषलस्यैवाकाशिकसुत्पत्तं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन सुषलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं सुषलस्य पुनरुत्पत्तं वा भवेत् इति भावः ३ । सुषलेन सहोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिघातं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह । सुषलेन सहोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मणि

आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते ४ । कुतर्साहं हस्ते तदोत्पत्तनमत आह । यथा सुषले उत्पत्तति सुषलसुषलं लोहसुत्पत्तति तथा हस्तोऽपि तदोत्पत्तति । अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पत्ततो सुषलस्य पट्टतरेण कर्मणा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रे सुषले संस्कारोजनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तसुषलसंयोगादसमवायिकारणाद्बन्धेऽप्युत्पत्तं न तु तदुत्पत्तं प्रयत्नवदात्मसंयोगमवायिकारणकम्, अवशो हि हस्तो सुषलेन सहोत्पत्ततीति भावः ५ । ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्मात्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह । आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्यथानुपपत्तिरेवोपचारवीजम् । तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्तसुषलसंयोगात् चकाराच्च वेगमसुच्चयः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्देगन्मुषलादि संयोगो यथा वातूलस्य शरीरावयवकर्माति भावः ६ ॥ प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणभारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रसुषलस्ययति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अत्र संयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिघातानादिना विघादेरनारीक्ष्यस्यापने अदृष्टवदात्मसंयोगो भन्नादिरेव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संप्रहः ७ ॥ ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोहादेरुत्पत्तिस्य क्वचिद्बुद्धं क्वचिच्च तिर्यग्गमनं कथंवेदित्यत आह । गुरुत्वतोऽपि लोहाकाण्डादेर्यद्बुद्धं तिर्यक् च गमनं तन्नोदनविशेषात् तीव्रतराच्चोदनात् । तथाच फलपक्षिवाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यक्, नचोर्ध्वं गमनमिति भावः ८ । ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह । तिर्यक् ऊर्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपाभीतिरुच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्वतो इत्यस्य लोहादेरुत्पत्तं तिर्यक् च गमनसुपपद्यते उदसनं दूरोत्प्रेषणम् ९, १० ॥ उदूखलाभिघातात् सुषलेन सह हस्ते यत्कर्मात् उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्तुल्यतया बालकस्य क्रीडाकरचर-

यादिचालनं यत्तत्तातिदिशति । बालकस्य यद्यपि कर-
चरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि हिताहितप्राप्ति-
फलकं न भवति न पुण्यपापहेतुकमित्यतिदेशार्थः ११ ॥
इदानीं प्रयत्नपूर्वकैः कर्माणि यत्नपूर्वकपापहेतुकं
तत्र दारककर्मात्तल्यतामतिदिशन्नाह । आततायिना
केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटे
वज्रिद्वते जाते सति तस्याततायिनो बभानुकृतेन प्रयत्नेन
हस्तादौ यत्कर्मा जनितं तत्र पुण्यहेतुकं न वा पापहेतुकं
यथाहुः । “नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं
वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युः सृष्टिः” । “अग्निदोगरदश्चैव
शस्त्रपाणिर्धनापहः । जेतदारापहारी च षड्भेदे आत-
तायिनः” १२ । इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति
तान्याह । प्रस्रुप्तस्यैति चैतन्याभावदशासुपलक्षयति तेन
सूचितस्य जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुगतं चलनं दृष्टव्य-
मत्र १३ ॥ शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितरायनाह ।
दृष्टपदेन दृष्टगुलमलतावतानादिकं सर्वसुपलक्षयति १४ ।
अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह । मणिपदेन कांक्षादिकसुप-
लक्षयति तेनाभिसन्निवृतं मणिकांक्षादि तस्काराभिसुखं यद्
गच्छति तत्र गमने मखादि समवायिकारणम्, अदृष्ट-
वत्तस्कारात्ममणिसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तस्कारस्य पापं
निमित्तकारणम् । सूक्ष्मभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौह-
मालं दृष्टसुपलक्षयति तथा चायस्मान्नाभिसुखं यत्सू-
च्यादेर्गमनं दृष्टकान्नाभिसुखं यत् दृष्टस्य गमनं तत्र सूच्यादि
समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन दृष्टसूच्यादि-
गमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽवसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव
निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्युह्यम् । तद्वयथा वज्रेऽर्द्ध-
ज्वलनं वायोस्त्रियर्थागमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि १५ ।
ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्यन्तमेकमेव कर्म
नाना वेति संशये निश्चयहेतुमाह । इवाविति षष्ठीर्थे
सप्रती, इदमत्वाकृतं वेगेन गच्छतां शरादीनां कुञ्जादि-
संयोगानन्तरं शरादौ सत्वेव गत्यपरमो दृश्यते अत्रान्य-
नाशस्तावन्न तत्रायकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधि-
गुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्म-
नाशक इत्युच्यते स च संयोगस्य तर्कण्ये जातः पञ्चमत्रये
कर्म नाशयति । तथा हि कर्मोत्पत्तिरथ विभागः अथ
पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेना-
युगपत्संयोगविशेषाः कर्मनानात्वज्ञापका इत्यर्थः सं-
योगविशेषा इति संयोगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा

संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म क्वचिदपि न तिष्ठेत् १६ ।
नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरखानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकर-
णमारभते । पुरुषप्रयत्ने नाकृष्टया पतञ्जिकवा सुप्तस्येपोराद्यं
कर्म जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवा-
यिकारणम्, प्रयत्नशुक्ले निमित्तकारणे, तेन चाद्येन
कर्मणा समनाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्मते न
च वेगेन, गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्रैव
कर्म जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायि-
कारणमिषुः, निमित्तकारणन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च
यावदिषुपतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्म-
सन्तानो जायते स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्का-
रेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः
न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुमुचितो
गौरवादिति दर्शयितुमाह तद्योत्तरसुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारि-
ताञ्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायनेव तु कर्मसन्तानवत्
संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रक्षिप्रशर-
योरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्व-
मन्दत्वे निमित्तम् १७ । ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्ता-
नकस्तादा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य
संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह । शुक्लत्वावत् पतनकारण-
मनुवर्त्तमानमेव तच्च शुक्लं संस्कारेण प्रतिबन्धं पतनं
नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव शुक्लं पतनं
करोतीत्यर्थः” १८ । उपस्कारः ।

‘नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म । तद्-
विशेषेष्टादृष्टकारितम् २ । अपां संयोगाभावे शुक्लत्वात्
पतनम् ३ । द्रवत्वात् सन्दनम् ४ । नास्यो वायुसंयोगादारो-
हणम् ५ । नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ६ । दृष्टाभिस-
र्पणमित्यदृष्टकारितम् ७ । अपां संघातो विक्षयनञ्च तेजः-
संयोगात् ८ । तत्र विष्णुर्ज्जुर्धुर्लिकम् ९ । वैदिकस्य १० । अपां
संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्नाः ११ । पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म
वायुकर्म च व्याख्यातम् १२ । अग्नेर्दृष्टज्वलनं वायोस्त्रियर्था-
कपवनमसूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् १३ । हस्तकर्मणा
मनसः कर्म व्याख्यातम् १४ । आत्मेन्द्रिमनोऽर्थसन्निकर्षात्
सुप्तदुःखेऽपि । तदनारम्भ आत्मस्थे मन्त्रि शरीरस्य दुःखा-
भावः स योगः १६ । अपसर्पसुपसर्पसमशितपीतसंयोगाः
कात्यान्तरसंयोगाश्चेत्तदृष्टकारितानि” १७ । वै० सू० नोदनादि
निष्पाद्य कर्मपरीक्षाप्रकरणम् तत्राह । नोदनं संयोगविशेषः
येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतु

न भवति यः संयोग शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा ।
 यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यच्चनितं कर्म
 संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषो-
 ऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्धते पङ्काख्यायां
 पृथिव्याच्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते
 तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथ-
 मसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्त-
 कारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के
 कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ।।
 ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमस-
 मवायिकारणमत आह । तदिति पृथिवीकर्म परावृत्तयति
 पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽदृष्ट-
 कारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टव-
 त्तात्संयोगस्तत्समवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्,
 अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ
 परावृत्तयति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघात-
 व्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २ ।
 इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।
 अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्,
 तत्संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयो-
 गामावस्तान्निमित्तकारणमित्यर्थः ३ । तेषामेव दृष्टिविन्दू-
 नामन्धोन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह । जितौ
 पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जला-
 वयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् खन्दनं दूरसं-
 रणं तत् द्रवत्वात्समवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वाच्चि-
 नित्तकारणात्समवायिकारणेषु ४ । ननु यदि भूमिगानाम-
 पाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं
 सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह । कारयन्तीतिशेषः
 यदपामूर्ध्वमारोह्यं तत् नाद्यः सूर्यरश्मयो वायु-
 संयोगात् कारयन्ति योश्चैवास्मिन्नाद्यः सूर्यरश्मय
 एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाद्यवायु-
 संयोगादिति स च नाद्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग
 इत्युपपादनीयः ५ । ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा
 यत् भूमिषा अप ऊर्ध्वं नयन्तीत्यत आह । नोदनेन
 बलवद्वायुनोदनेन आपोऽनादास्खन्दनात् वायुसंयुक्ता-
 रश्मयस्तत्संयुक्ता अप ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्थालीस्था
 अपः कथ्यमानाः वायुसंयुक्तरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति,
 सकार इवार्थस्तत्र च उपमानं स्थालीस्था एवापो

दृष्टव्याः ई । ननु मूले सिक्तानामपां दृष्टावन्तरेषोर्ध्वं गमनम्
 अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न वादित्परश्मयः प्रभवन्ति
 तत्कथं तदित्यत्राह । अभितः सर्पश्चमभिसर्पणं तदभि-
 सर्पणं मूले निषिक्तानामपां दृष्टे तददृष्टकारितं पत्रकाण्ड-
 फलपुत्रादितद्विज्ञतं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्ट-
 वसदात्मसंयोगात्समवायिकारणात् अदृष्टाच्चि-
 नित्तादसु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति । येन कर्मणा अप
 ऊर्ध्वं गत्वा दृष्टं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ७ । नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं
 लक्ष्यसक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमधिसर्पणं च गमनमुप-
 पादितं हिमकरकादनाच्च शैत्याद्द्रव्यमविवादसिद्धम्,
 तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत
 आह । दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाध्याः परमाण्वो
 द्वाणुकमारमभाषा द्वाणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्व-
 षु धैरवयवैर्द्वाणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वमून्या हिमकरकादय
 आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकर-
 कादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजः-
 संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारणकप-
 रमाणूनां क्रिया क्रियातौ विभागस्तत आरम्भकसंयोग-
 नाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रति-
 बन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्वाणुकेषु
 द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां विलयनं
 तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ८ । ननु बलद्विव्यतेजो-
 ऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र दिव्यासु
 अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फुर्ज्युर्लङ्घं वज्जनि-
 र्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्मन्तिकविद्युत्प्रकाशसावत्प्रत्यक्ष
 एव तदनुपदञ्च स्फुर्ज्युः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुभीयते
 यस्यान्वेषात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजोविद्युद्भू-
 मनुप्रविष्टं तदुपदम्बेन करकारणिकाशामपां द्रवत्वप्रति-
 बन्ध इति ९ । अत्रैव प्रमाणान्तरमाह । अपां मध्ये तेजोऽ-
 नुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि “आपसा अग्निं
 गर्भमादधीरन् वा अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्षम्” इत्यादि १० ।
 ननु विस्फुर्ज्युः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी
 तौ च नाहुभूयते इत्यत आह । विस्फुर्ज्युर्धुरितिशेषः अग्निः
 स्तनयित्तनोः संयोगविभागौ निमित्तकारणोभूय स्तनयित्तनो-
 रेवाकाशेन संयोगात्समवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे,
 शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचित् वायुबलात्कसंयोग-
 विभागौ निमित्तकारणे बलात्कवियत्संयोगविभागवस-
 मवायिकारणे, कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्,

यद्वा मेधाकाशसंयोगे विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामेव नोदनाभिघातजनितं कर्मात् सूचितं कर्मस्य एवाधिकारप्राप्तत्वात् ११। भूकर्मं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणशक्तं तत्रैवाकस्मिन्दिग्दाहहेतोस्तेजसः आकाशिक-दृष्ट्यादिसोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजायते तत्रा-द्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसो समवा-यिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्य द्वाष्टत्तिर्भहोल्कादिकर्मसूचनायां १२। अदृष्टवदात्मसंयो-गासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह। आद्यमिति सर्गा-द्यकाशीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिघातादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायिकारणम् आद्यमूर्ध्व-ज्वलनम् आद्यं तिर्यक्पवनमिति, इतरेषां ज्वलनपवन-कर्मणां वेगासमवायिकारणत्वमेव मन्तुमुचितं दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् १३। अनाद्यं कर्माधिकृत्याह। सुषोत्तुत्तुपश्चादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकार-णकं हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयपाह्ण्योन्द्रिये सञ्चि-कर्षार्थं यन्मनसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायि-कारणकमेव। यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात्प्रयत्नविषयस्त-थापि मनोवहनाङ्गीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मात्मत्ति र्दृष्टव्या, नाद्यास्तु त्वगिन्द्रियपाह्ण्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् अन्यथा प्राणवहनाङ्गीगोचरेण प्रयत्नेनाश्रितपीताद्याभ्यवहरणमपि न सम्भवेत् १४। ननु मनसि कर्म उल्लस्यत इत्यत्रैव न प्रमाण-मत आह। सुषुप्तदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि दृष्टव्यं मनसोवैभवं पूर्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधि-तम्, युवपज्ज्ञानानुत्पत्तिस्य मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुषुप्तदुःखे न स्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेत् पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः। यद्यपि मनःसञ्चिकर्षाधीनः सर्वोऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुषु-प्तदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वाद्गते १५। नन्वेवं यदि चपलं मनस्तदा चित्तनिरोधाभावाद्योगं विना नात्मसाक्षात्कारो न वा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रारम्भवैफल्यमतआह विषयेष्वलम्बन्यवत उदासीनस्य बहिरिन्द्रियेभ्योव्यावृत्तं मनो यदात्मस्थमात्मसात्त्वनिष्ठं भवति तदा तत्कर्मानुगुण-प्रयत्नाभावात् कर्ममनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति च एव योगः चित्तनिरोधलक्षणत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः। यद्वा तत्पदेन सुषुप्तदुःखे एवाभिधीयते प्रक्रान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभाव-

साधनत्वाद्योग एव दुःखस्याभावः “अत्र वै प्राणः” इति वत्, यद्वा दुःखस्याभावो यत्नेति बद्धमीहः, शरीरस्थेति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धि-सिद्धयथा तत्पदम्, अयं स योगः। यद्वात्मपदेनात्र प्राण उच्यते उपचारात् प्राणानुमेयत्वादात्मनः तथा च प्राण-वहनाद्यां कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यद्वा जीवनयोनि-यत्नवदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवन-योनिश्च यत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारात्तुमेवः कथमन्यथा सुषुप्तवस्थायासपि श्वासप्रश्वासगतमतमिति भावः १६। ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसो यदा मरणावस्थायासपसर्पतः देहाद्बहिर्भवतः देहान्तरो-त्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावात्तदु-भयसनुपपन्नम्, अश्रितपीतं भक्तपानीयादि तस्यापि शरीरा-वयवोपचयहेतु र्यः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भवास-दशायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत आह। अत्र “नपुंसकमपुंसकैर्नैकवज्जान्यतरस्यामिति” पा० नपुंसकनिर्देशः, संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि लाङ्-णिकम्, अपसर्पणं देहान्तरकर्मत्वे देहादेव प्राणमनसो-रुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अश्रितपीतादिषु संयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं गर्भशरीरं तत्र संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्म-संयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारणेण धातुमलकर्मणामप्य-दृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति” १७ उप०।

असमवायिन् त्रि० न समवैति सम्+अव+इन-इति न० त० स्त्रियां ङीप्। असंबन्धे अलिखिते न्यायेन २ समवाय-सम्बन्धशून्ये जात्यादौ असमवायिकारणे च “कारणन्व-समवायिनो गुणाः” वै० सू० “ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरिक्तत्वरूपेष्वपि कारणता संभवतीत्यत आह गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्माधाराः स्युः। सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यैर्कार्यसमवायात् यथाऽऽ-त्मनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे, क्वचित् कारणैर्कार्यसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु” उपस्कारः।

असमष्टत्त न० न समानि भिन्नलक्षणत्वात् न तस्यानि पदानि यत्र कर्म०। अन्तःशास्त्रोक्ते १ विप्रसृष्टे तानि च “सुखपादोऽष्टभिर्वस्त्रैः परेऽऽस्त्रान्करालयैः क्रमाद्बद्धाः”

इत्यादीनि वृत्त० उक्तानि चोयानि। ३०। २ अनुपमचरिते लि०
असमस्त लि० सम+अस-क्त न०त०। १ असंक्षिप्ते २ व्यस्ते "एते
व्यस्ताः समस्ता वेति" विद्याभित्तिवचनव्याख्याने "व्यस्ताः
असमस्ताः" प्रा०त० रघु०। ३ असमये व्याकरणोक्त-
समासस्युत्पत्ते विभक्त्यादिकार्थयुक्ते षविप्रहवाक्ये न०।

असमाति लि० समं साध्यमतति अत-इन् न०त०। अतल्ये
अनुपमे "एवाहि जातो असमात्तोजाः" ऋ० ई, २६, ई।

असमान लि० न०ब०। अतल्ये। "समानं लघु चाशौचं
पूर्वेष्वेव विशुध्यति। असमानं द्वितीयेन" यमः।

असमानयानकर्मण्यु पु० न समानं तुल्यकारिकं यानकर्म-
यत्। सन्निभेदे। त्वमप्ये याहि ततोऽहं यास्यामीति
समयं कृत्वा यत् पूर्वोत्तरं जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे
यानकर्मरूपे सन्धौ। [२ समाप्तिश्रुत्ये लि०।

असमापन न० अभावे न०त०। १ संपूर्णभावे न०ब०।

असमाप्ति लि० न समाप्तेः। १ असम्पूर्णे "असमाप्ते व्रते चैव नैव
कुर्यात् व्रतान्तरम्" स्मृतिः। संकल्पपूर्वकं कर्तव्यव्रतस्यास-
मापने व्रतान्तरस्थात्वाकर्तव्यताऽतोक्ता। आरब्धकर्मणः
संपूर्णता समाप्तिः। २ तच्छून्ये च "असमाप्ते परि-
कर्मणि स्मृतः" कुमा०। ३ सम्यगप्राप्ते च।

असमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। १ समाप्तिभावे न०ब०।

२ समाप्तिश्रुत्ये लि०। ३ सम्यगप्राप्तौ स्त्री षतच्छून्ये लि०

असमावृत्त पु० न०त०। समावृत्तः चोर्णब्रह्मचर्यतया गुरु-
णानुमतः गुरुकुलादावृत्तः षट्कर्मकरणाय कृत
समावृत्तसंस्कारः न०त०। तद्विधे ब्रह्मचारिणि
स्वार्थे कन् असमावृत्तकोऽप्युक्त्यै। "मासिकाच्च तयो-
ऽश्रियादसमावृत्त(वर्त)को द्विजः" मनुः। असमावृत्त-
कोऽप्यत्र।

असमाहार पु० समाहारी मेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च
अभावे न०त०। १ तदभावे न०ब०। २ तच्छून्ये लि०।

असमाहित लि० न०त०। १ समाधिश्रुत्ये चित्तिका
पताश्रुत्ये २ असंक्षिप्ते शिष्ये च।

असमीक्ष्यकारिन् लि० समीक्ष्य विविच्य न करोतीति
क+ण्विनि। १ विवेचनामकृत्यैव कर्मकारके, २ मूर्खे च।

असमृद्धि स्त्री ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः अभावे न०त०।

१ ऋद्धाधिक्याभावे "नात्मानमवमन्ये त पूर्वोभिरसमृद्धिभिः"

मनुः। न०ब०। २ समृद्धिश्रुत्ये लि०।

असम्यक्ति स्त्री अनुकूपात्मलाभः सम्पत्तिः लक्ष्मीस अभावे
न०त०। १ सम्यक्त्यभावे। न०ब०। २ तच्छून्ये लि०।

असम्यन्न लि०। सम्पन्नः सम्पद्युक्तः अनुकूपात्मस्वरूपप्राप्त
न०त०। तद्विधे। [२ संबन्धश्रुत्ये लि०।

असम्यक्ते पु० अभावे न०त०। १ संबन्धाभावे न०ब०।

असम्युक्तं लि० यावत्पर्यन्तानुसरणे समाप्तिस्तद्वान् सम्युक्तः न०
त०। तादृशपूर्तिश्रुत्ये। यथा असम्युक्तं चन्द्रमण्डलम्
"क्रूरग्रहः सकेतश्चन्द्रमसंपूर्णं मण्डलमिदानीम्" सुद्वारा०

असम्युक्त लि० न०। १ असंबन्धे २ असंयुक्ते।

असम्यज्ञाति लि० न सम्यक् ज्ञातः ज्ञेयादिभेदे यत्। पातञ्ज-
लोक्ते ज्ञेयज्ञानज्ञातभेदश्रुत्ये निर्विकल्पके १ समाधौ।

समाधिस्तावत् द्विविधः सम्भज्ञातः असम्भज्ञातश्च तत्राद्यः
सविकल्पकः पाह्यग्रहणग्रहीतप्रतिभासत्वात् तत्-
प्रतिभासश्रुत्यो निर्विकल्पकः सर्वविकल्पश्रुत्यत्वात्सम्भज्ञातो

द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादौ "चोषट्त्तेरभिजातस्य मये-
र्यहीतग्रहणपाह्येषु तत्स्थितदङ्गनता समापत्तिः" यथाऽ-

भिजातस्यातिसच्छस्य मण्येः स्फुटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य
स्वरूपाभिभवेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैरा-

ग्याभ्यां क्षीणत्तेरभिभूतजस्तमोदत्तिकस्य चित्तस्य स्थूल-
सूक्ष्मभूतात्मकपाह्यैः यच्चैरिन्द्रियादित्तिभिः ग्रहीता च

वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः समा-
धिर्भवति सेयं सम्भज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्विज्ञा च

असम्भज्ञाता समापत्तिः। संप्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे
वक्ष्यते। अस्या एव च निर्वीज इति संप्रज्ञानरम् "तस्यापि-

निरोधात् निर्वीजः समाधिः" पात० सू० सत्वपुरुषा-
न्यत्वस्वात्मनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्भज्ञात-

समाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्वस्य
सम्भज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-

त्वेन चित्तस्य कृतकत्वता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय
इति न्यायेन निर्वीजः समाधिर्जायते स च "आगमेनानु-

मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। विधाप्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते
योगसुत्तमम्" श्रुत्युक्तः आगमेन श्रवणेन अनुमानेन मननेन

ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन
प्रज्ञां पुरुषराजात्कारं संपादयन् योगं निर्वीजसमाधिं

लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्वीजसमाधिसंस्कार
प्रलये सति स्वप्रकृतौ चित्तं बीयते हेत्वभावात्, कृत्यशेष-

लक्षणाधिकारोहि चित्तस्य स्थितिहेतुः न हि कृतभोग-
विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदधि-

क्रियेत। प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपभावात्प्रतिष्ठः
केशवो सुक्तो भवतीति" वृत्ति०। २ सम्यगज्ञाते च।

असम्प्रति अयं तिष्ठद्गुणं समा० । १ अयोग्ये काले अनुपस्थितकाले च । “यच्चैव सस्यति दक्षोयच्चैवासस्यति” शत० ब्रा० ।

असम्बद्धं न० सम्बद्धं परस्परमन्वितं न भवति सम्+बन्ध-क्त न०त० । अर्थानुबोधकेऽनन्वितार्थके । वाक्ये । “असंबद्ध-प्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्” मनुः यथा “यावज्जीवमहं मौनीत्वादि” वाक्यम् । २ सम्बन्धशून्ये असङ्गते च लि० ।

असम्बद्धप्रलाप पु० कर्म० । १ असङ्गते २ अस्तुतस्य वा कथने, ३ निष्प्रयोजने कथने च ।

असम्बन्ध पु० अभावे न०त० । १ सम्बन्धाभावे “व्याप्तिः साध्यवदन्यच्छिन्नसम्बन्धउदाहृतः” भाषा० २ परस्परमन्वयाभावे च “गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्” जै० सू० न०ब० । ३ सम्बन्धशून्ये लि० । “असंबन्धकतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति” या०स्तुतिः ।

असंवाध लि० नास्ति सम्वाधा अन्योन्यं पीडा प्रतिबन्धो वा यत् । १ परस्परसंघर्षरूपपीडारहिते विरले, २ बाधारहिते च । “असंवाधा देवनदो स्वर्गसम्मादिनी शुभा” भा० व्या० प० । न सस्यग् बाधा अभावे न०त० । ३ सस्यग्वाधाभावे ४ चतुर्दशाक्षरपादके वृत्तभेदे च स्त्री मृतौ नसौ गावक्ष-पहविरतिरसंवाधा” वृत्त०र० ।

असम्भव पु० अभावे न०त० । १ सम्भवभावे “अन्यदेवाहुः सम्भवादन्वदाङ्गरसम्भवात्” य० ४०६० “निष्क्रियस्य तदसम्भवात्” सां० सू० न्यायोक्ते लक्ष्यमात्रे लक्षणा ननुसरणे । असम्भववारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यच्च भवतीतिव्याप्तिरक्षणे प्रतियोगितानच्छेदकं साध्यतामवच्छेदकमिति कैश्चिदुक्तम् । सम्भवः समावेशः शतभावे । सम्भवश्च प्रमाणात्तरमिति अष्टप्रमाणादिनः पौराणिकाः । सांख्यादिभिस्तु अनुमाने एव तस्य गतार्थत्वमुक्तम् यथाह” सां०कौ० । “सम्भवस्तु यथा खार्या द्रोणादकप्रस्याद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्याविनाभूतं प्रतीतं सत् द्रोणादिसम्भववगमयति” । व्याख्यातश्चैतदस्माभिः । “खारीत्वं खारीपरिमाणं महाहापरिमाणेऽवान्तरपरिमाणसमावेशोऽनुभवसिद्धिः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति खारीत्वस्य द्रोणादिपरिमाणविनाभूततया अहमानेनैव खारीपरिमाणे द्रोणादिपरिमाणसिद्धिः” ।

असम्भवत् लि० सम्+भू-शत न०त० क्लियां डीप् । असम्भवे वस्तुनि “असम्भवदुष्परसा शतालीपरिभेविता ।

करं न सहते राजन् ! भूमिर्नवबधूरिव” उद्भटः ।

असम्भय लि० सम्+भू-कर्त्तरि नि०यत् । सम्भवाविषये वस्तुनि “असम्भयं न वक्तव्यमिति” नीतिः । सम्+भू-णिच्-कर्त्तरि यत् असम्भाव्यमप्यत्र लि० । “असम्भयं पराभवन्” अय० ५, १८, १२, “तिर्यग्योनावसम्भाव्यभावश्चकमवस्थितः” भा० आदि०प० ।

असम्भावना स्त्री अभावे न०त० । सम्भावनाभावे । सम्भावना च शक्यत्कर्षमाविष्कार्तुमत्युक्तिः निश्चयप्रायश्चौत्क-आपन्नसंशयश्च ।

असम्भावनीय लि० न०त० । सम्भावनानर्हे वस्तुनि ।

असम्भूति स्त्री सम्+भू-क्तिन् अभावे न०त० । १ सम्भवभावे सम्भूतिः कार्योत्पत्तिः सा नास्ति यस्याः । अव्याकृताख्ये प्रकृतिरूपे कारणे “अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिसुपा-सते” यजु० ४, ६ । “असम्भूतिः प्रकृतिः कारणम्” वेददी० ।

असम्भृत लि० न०त० । १ अयत्नसिद्धे “असम्भृतं महाहनमङ्ग-यष्टः” कुमा० । २ असम्भक्तपुष्टे च ।

असम्भेद पु० सम्भेदोभेदनं संसर्गः अन्योन्यरूपताप्राप्तिः भेदश्च अभावे न०त० । शतभावे न०ब० । २ तच्छून्ये लि० । असम्भ्रम पु० सम्भ्रमः औत्सुक्यहेतुककार्यत्परा सस्यग् भ्रान्तिः भयहेतुकचित्तचोभश्च अभावे न०त० । १ सम्भ्रमाभावे “शशंशं तुल्यसत्वानां सैन्यबोधेऽयसम्भ्रमम्” रघुः । न०ब० । २ सम्भ्रमशून्ये ।

असम्भत लि० न०त० । सम्भतभिन्ने अननुमते “असम्भतः कस्तव सुक्तिमार्गम्” कुमा० । [२तच्छून्ये लि० ।

असम्भति स्त्री अभावे न०त० । १ सम्भत्यभावे । न०ब० । असम्भित लि० न०त० । अपरिमिते “तस्मादिमा अतिरिक्ता असम्भिता ओषधयः प्रजायन्ते” शत० ब्रा० ।

असम्भुग्धि लि० सम्+सह-क्त न०त० । १ अकृतसन्देहेऽपाणिड-त्याभिमानरहिते च ।

असम्भूढ लि० न०त० । सम्भूढभिन्ने १ स्थिरनिश्चये २ भ्रान्तिशून्ये “असम्भूढः स मर्त्येषु” “स्थिरवुद्धिरसम्भूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः” इति च गीता ।

असम्भृष्ट लि० न०त० । १ परस्परसंघर्षशून्ये २ बाधाशून्ये च “असंभृष्टोजायसे मातोः” ऋ० ५, ११, ३ । “असम्भृष्टः अबाधितः” भा० । ३ संभार्जनशून्ये च । “अग्निमग्नीत्-संभृष्टोऽतीत्यसंभृष्टमेव भवति सम्भेधितम्” शत० ब्रा० ।

असम्भोह पु० अभावे न०त० । १ अभाभावे । विरोधे न०त० प्रमात्मके यथार्थे २ ज्ञाने “बुद्धिर्ज्ञानमसम्भोहः क्षमा सत्यं

दमःशमः” इत्युपक्रम्य “भवन्ति मावा भूतानां मसएव
पृथग्विधा” इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तेः अयथार्थ-
ज्ञानपरत्वम् न० व० । ३ तच्छून्ये स्थिरप्रज्ञे त्रि० ।

असम्यक् त्रि० न० त० । सम्यग्भिन्ने १ अनुचिते २ अयुक्ते ।

“असम्यग्व्ययशौलैस्तैः” देवीमा० । स्त्रियां ङीप् असमीची

असह पु० सरति ह-उन् न० त० । (कुकुरभोज्जा) वृत्ते

असल न० अस्यते लिप्यतेऽनेन अस+कलच् । अस्त्वपो-
पयुक्ते १ मन्त्रभेदे २ लौहे च ।

असवर्षे त्रि० न सनानो वर्षोऽस्य समानस्य सादेशः ।

असजातीये भिन्नवर्षे यथा ज्ञानाणस्य क्षत्रियादिः ।

“द्विजानामसवर्षासु कन्यासूपयमस्तथा” वृहद्वा० ।

असञ्चत् त्रि० सञ्चतिर्गन्तव्यः निरु० सञ्च-शब्द न० त० । १ अगम-

नशीले स्त्रियां ङीप् “अस्य प्रजावती ऋहेऽसञ्चन्ती” ऋ०

८।३।४। “असञ्चन्ती अगमनशीला” भा० । २ अपराजिते

च “मधुजिह्वा असञ्चतः” ऋ० ८।७।३।४। “असञ्चतः

अपराजितान्” भा० ।

असञ्चुस् त्रि० सञ्च-वा उञ्चुन् न० त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे

“यानो दोहते तिरहन्नसञ्चुषी क्षुभत्” ऋ० ८।८।१।२।

“असञ्चुषी अप्रतिबद्धा” भा० ।

अससत् त्रि० सस-स्वप्ने शब्द न० त० स्त्रियां ङीप् ।

स्वप्नापारे जागरुक्ते “रेजन्ते अससन्तो अजराः” ऋ०

१।१४।३। “अससन्तः स्वप्नापारेष्वस्वपन्तः” भा० ।

असह त्रि० न सहते सह-अच् न० त० । अक्षमे असहने

असहन पु० न सहति सह-ल्यु न० त० । १ यत्नौ । २ क्षमा-

युक्त्ये त्रि० । भावे ल्युट् अभावे न० त० । ३ क्षमाभावे

असहाय त्रि० नास्ति सहायोग्यस्य । १ सहचरन्त्युक्त्ये अन्य-

साहाय्यरहिते २ सहचररहिते च “कपालं वृक्षमूढानि

कुचेवमसहायता । समता चैव सर्व्वसिद्धे तन्मूक्तस्य

लक्षणम्,” मनुः । [“स्वजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता” नीतिः

असहिष्णु त्रि० न सहिष्णुः । अक्षमे सहनशीलभिन्ने

असह्य त्रि० न सह्यः । सोढुमशक्ये “असह्यपीडं भगवन्

यमन्यमवेहि मे” “द्विषामसह्यः सुपरां तद्व्याम्” इति

च रघुः । “नववैधव्यमसह्यवेदनम्” कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न० त० । १ परोक्षे २ इन्द्रियाभोग्ये च ।

असाक्षात्कार पु० अभावे न० त० । १ प्रत्यक्षाभावे

विरोधे न० त० । २ परोक्षज्ञाने न० व० । ३ प्रत्यक्षाविषये

४ तच्छून्ये च त्रि० ।

असाक्षिकी त्रि० नास्ति साक्षी साक्षाद्गृहा अधिष्ठाता वा यस्य

कप् । १ साक्षिभ्युक्त्ये “असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोत्रि
वदमानयोः” मनुः । २ अधिष्ठातभ्युक्त्ये च असाक्षिका
जडप्रवृत्तिरनुचितेति वेदा० प्रक० ।

असाक्षिन् त्रि० न साक्षी । स्यात्तुक्ते वचनतो दोषादितोवा

साक्ष्यकर्म्मसु अपाहेय ओत्रियादौ । असाक्षिणश्च मिता०

दर्शिताः “उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहि-

तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः

ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः “असाक्ष्यापि हि शास्त्रेषु

दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्ति-

र्भूतान्तर” इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्याह ।

“ओत्रियास्त्रापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते

वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः” या० सू० तापसावानप्रस्थाः ।

आदिशब्देन पित्राविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह

शङ्खः । “न पित्राविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवान

प्रस्यनिर्यन्वयः साक्षिण” इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता

नारदेन “स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा ।

असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यञ्च विद्यत” इति । चण्डाः कोपनाः

कितवाद्युक्ततः । भेदादसाक्षिणाञ्च स्वरूपन्नेनैव दर्शितम् ।

“साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानाञ्च वादिना ।

तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्सर्वे न साक्षिण” इति । तथा

स्वयमुक्तिस्वरूपञ्चोक्तम् । “स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वय-

भवेत्य यो वदेत् । सूचीयुक्तः सशास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्ह

तीति” । सृतान्तरस्यापि लक्षणसक्तम् । “योऽर्थः आवयि-

तव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क तद्दत्त साक्षित्व

मित्यसाक्षी सृतान्तर” इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा

साक्षिणां योऽर्थः आवयितव्यो भवेत् ययमत्वार्थे साक्षिण

इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति सृतेऽर्थे च

अनिवेदिते साक्षी क कश्चिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वद-

त्विति सृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु समुर्घुणा स्वस्थेन

वा पित्रा पुत्रादयः आविताः अस्मिन्नर्थे अभी साक्षिण

इति । तत्र सृतान्तरापि साक्षी । यथाह नारदः ।

“सृतान्तरोऽर्थिनि प्रते समुर्घुआवितादृते” । तथा ।

“आवितोऽन्तरेणापि यस्त्वर्थी धर्मैर्बद्धितः । सृतेऽपि तत्र

साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहृतादिषु” । तानेवानसाक्षिणो

दर्शयति । “स्त्रीबालदृक्कितवमत्तोऽन्वाभिशस्तकाः” ।

रङ्गावतारिपाषण्डिक्रूटकृदिकृतेन्द्रियाः । पतिताप्रार्थ-

सम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च

निर्भूताद्यास्त्वसाक्षिणः” । स्त्री प्रसिद्धा । वलीऽप्राप्तव्यव-

हारः । दृष्टोऽशीतिकावरः बृहस्पहृद्यं वचननिषिद्धा नामन्येषामपि ओत्रियादीनासपलक्षणम् । कितवोऽक्ष-
देवी । सप्तः पानादिना, उन्मत्तो यहाविष्टः । अभि-
शस्तः, अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रङ्गवतारी चारुः
पाषण्डिनो निर्धन्विप्रभृतयः । कूटकत् कपटलेख्यादि-
कारी विकलेन्द्रियः ओत्रादिरहितः पतितः ब्रह्म-
हादिः । आप्तः सुहृत्, अर्थसम्बन्धी विप्रतिपद्य-
मानार्थसम्बन्धी । सहाय एककार्यः रिपुः शत्रुः तस्करः
क्लेनः साहसी स्वबलावष्टम्भकारी दृष्टदोषो दृष्टवितथ
वचनः । निर्धूतो बन्धुभिस्सक्तः । आदिशब्दादन्वेष-
णामपि स्तुत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणाभेदादसाक्षिणां
स्वयमुक्तेर्द्वैतान्तरस्य च यद्दृश्यम् । एते स्त्रीबालादयः
साक्षिणो न भवन्ति" मिता० । अत्रापवादः "सर्वः
साक्षी संयहृष्ये चौर्ये पारुष्यसाहसे" । या० सू० संयह-
ष्यादौ सर्वे वचननिषिद्धाः ओत्रियादयः तपःप्रभृति
गुणरहिताश्च साक्षिणो भवन्ति । दोषादसाक्षिणो भेदाद-
साक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो न भवन्ति सत्याभा-
वादिहेतोस्तेषु विद्यमानत्वादिति" मिता० ।

असाधन न० अभावे न०त० । १सम्पादनाभावे साधनं हेतुः
न०त० । २अकारणे न० व० । ३कारणशून्ये ।

असाधारणं लि० साधारणं सामान्यधर्मयुक्तं न०त० । १तद्भिन्ने,
तन्मात्रवृत्तिधर्मयुक्ते विशेषे २अधिके च । न्यायसते
"यस्तु भवन्माह्वारादसः स त्वसाधारणो मत" इत्युक्ते ३सप-
क्षविपक्षादसौ हेतौ पु० । यथा वज्रसाधने गगनादि-
हेतुः स च पक्षे पर्वतादौ, पक्षभिन्ने जलादौ च न
विद्यते गगनादेः कुत्रापि विद्यमानत्वाभावात् इति तस्य
तथात्वम् "साधारणसाधारणयोर्मध्येऽसाधारणे कार्य-
संप्रत्यय" इति न्यायः । ४स्वभावस्वत्वात्सदोभूते इतरस्वत्व
रहिते घनादौ च । स्त्रियां ङीष् गौरा० । "पिता
पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः माता त्वसाधारणी" मिता० ।

असाधारणानैकान्तिकं पु० कर्म० । न्यायोक्ते सर्वसपक्ष-
व्याहृते हेत्वाभासभेदे यथा शब्दोन्मत्तः शब्दत्वात्
अत्र शब्दत्वं सर्वनित्येभ्यो व्याहृतं शब्दभाववृत्तिरिति
तस्य तथात्वम् ।

असाधुं लि० न०त० । १साधुभिन्ने, २असञ्चिते, ३दुष्टे
"अतोऽर्हसि चतुस्रसाधुसाधुवा" किरा ४संस्कृतशब्दभिन्ने,
अप्रभंशादौ च । "असाधुरनुमानेन" "असाधूनां प्रयोगे
तु प्रत्यवायोऽपि नो तथा इति" च हरिः । स्त्रियां

ङीप् । असाधो भारती असाधो योषित् इत्यादि ।
असाध्यं लि० साधयितुमशक्यः । १साधयितुमशक्ये रिपौ
रोगादौ च "असाध्यः कुरते कोपं प्राप्ते काले-
गदो यथा" भाषः । असाध्यरोगाच्च सुश्रुते उक्ताः ते
च अवारण्यशब्दे ४४६ पृष्ठे दर्शिताः "अर्ह्वं साध्यमधो-
याध्यमसाध्यं युगपद्गुत" मित्यादयोऽपि विशेषतोऽसाध्या
वैद्यके उक्ताः ततएव ते वेदितव्याः । [समर्थे

असान्नापिकं लि० सन्नापाय न प्रभवति ठञ् । सन्नापाया-
असान्द्रं लि० विरोधे न०त० । अनिविडे विरले ।

असामञ्जस्य न० अभावे न०त० । १सामञ्जसाभावे २अयुक्तत्वे
३सन्निवेशसम्भवे च न० व० तच्छून्ये लि० ।

असामर्थ्यं न० अभावे न०न० । सामर्थ्याभावे अपाठने ।
"कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तत् सफलं स्रुतम्" "असमा-
र्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्वाद्यपेक्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त
केचिद्विद्वान्नि श्रुयः" योगिया० ।

असामयिकं लि० समयोऽस्य प्राप्तः ठञ् न०त० । अप्राप्त-
काले "किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभसुपात्तरंहसः"
किरा० ।

असामान्यं लि० नास्ति सामान्यं तल्ल्यता यस्य । अनुपमे ।
अभावे न०त० । तल्ल्यत्वाभावे लि० । असाध्यमप्यत्र ।

असाम्प्रतम् अव्य० न साम्प्रतम् युक्तं न०त० । अयुक्ते ।
"विषयवृत्तौऽपि संवृत्तं स्वयं क्लेशमसाम्प्रतम्" कुमा० "सम्प्र-
त्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुफलपाणिना" भाषः "अविधाद्य
विवाहसत्क्रियामनयोगस्यत इत्यसाम्प्रतम्" रघुः ।

असारं पु० न० नास्ति १सारो यस्य । सारहीने एरण्डे वृक्षभेदे ।
२निश्चारे लि० । "असारः खलु संसारः"
इत्युद्गतः । "निदर्शनमसारणां लघुर्वृद्धत्वं नरः" भाषः
"धिगिमां देहभूतामसारताम्" रघुः । ४अयुरुचन्दने
न० राजनि० । न०त० । ३सारभिन्ने तच्छून्ये पु० ।

असावधानं लि० न०त० । अवधानहीने प्रसक्ते ।

असाहाय्यं न० अभावे न०त० । १साहाय्याभावे । न० व० ।
२साहाय्यशून्ये लि० ।

असि अव्य० अस-दोषौ इन् विभक्तिं प्रतिरूपकम् । त्वमि-
त्यर्थे "कृतवानसि विप्रयं न मे" कुमा० "धन्यासि वैदर्भि !
गुणैरदारैः" नैष० । "शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयो-
ऽसि पुत्रक ! इति नीतिः ।

असि पुं स्त्री० अस्ति सेवनेन पापानि इन् वा ङीप् । वारण्यसी
दक्षिणस्थे १नदीभेदे वाराण्यसीशब्दे विद्यते । अस्ति चिप्यते

धसं-इन् । २ खडे पुं० “असिर्निशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो
 इरासदः । श्रोग्भौ विजयश्चैव धर्मपात्रो नभोऽस्तु ते ।
 इत्यटौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा” । खड्गपूजा-
 मन्त्रः, “सर्वाः श्यामाः असिकरा सुण्डमाला विभूषिताः”
 श्यामाकवचम् खड्गलक्षणन्तु दृष्टं० उक्तम् “अङ्गुलशतार्ध-
 सुप्तम जनः स्यात्तं चूर्विंशतिः खड्गः । अङ्गुल-
 नानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः ॥ श्रीष्टवर्ध-
 भानातपत्वशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम् । सट्टया व्रणाः
 प्रशस्ता ध्वजायुधस्तिकानां च ॥ लकलासकाककङ्क-
 क्रव्यादकवभ्यष्टिकाकृतयः । खड्गे व्रणा न शुभदा
 वंशानुगाः प्रभूताश्च ॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्डो वंशच्छिन्नो
 न दृष्टः मनोऽनुगतः । अस्त्रेण इति चानिष्टः प्रोक्ताविष-
 र्थस्त इष्टफलः ॥ कृषितं मरणायोक्तं पराजयाय
 प्रवर्त्तनं कोशात् । स्वयमुद्गीर्णे युक्तं ज्वलिते विजयो भवति
 खड्गे ॥ नाकारस्थं विष्टयान्न विष्टदृष्टे च पश्येन्न तत्र
 वदनम् न वदेच्च मूल्यम् । देशं न चास्य कथयेत् प्रति-
 भानयेच्च नैव सृष्टेर्नृपतिरप्रवतोऽसियष्टिम् ॥ गोजिह्वा
 संस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसट्टयश्च । करवीरपत्रशुलाय-
 मखड्वापाः प्रशस्ताः स्तुः ॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषः
 कार्यः प्रमाथयुक्तः सः । मूले म्रियते स्वामी जननी
 तस्यापतस्त्रिच्छेत्ते । मस्त्रिन् त्वरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव
 खड्गस्य । वनितानामिव तिलको गुच्छे वाच्यो मुखे
 दृष्ट्वा ॥ अथ वा सृष्टयति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशत्तदव-
 धार्य । कोशस्यस्यादेश्यो व्रणो ऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम् ।
 शिरसि सृष्टे प्रथमे ऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्थये ।
 ध्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे सृष्टे चतुर्थे च ॥ नासोष्ठकपोल-
 हनुश्रवणपोवांसकेषु पञ्चाद्याः । उरसि हादयसंस्थस्ययो-
 द्ये कक्षयोश्चैवः ॥ स्नानहृदयोदरकुञ्जिनाभीषु चतुर्दशा-
 द्यो ज्ञेयाः । नाभीमूले कक्षां गुच्छे चैकोनविंशतितः ॥
 जर्वोर्ध्वविंशे स्याद् जर्वोर्मध्ये व्रणस्तत्रोविंशे । जानुनि
 च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च ॥ जङ्घामध्ये गुल्फे
 पाष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च । षड्विंशतिकाद्याव-
 त्त्रिंशदिति मतेन नगस्य ॥ पुत्रमरणं धनाग्निर्धनहानिः
 सम्पदश्च बन्धश्च । एकाद्याङ्गुलसंस्थैर्ब्रह्मैः फलं निर्दिशेत्-
 क्रमशः ॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलभ्ययः सुतमरणधन-
 लाभौ । क्रमशो विनाशवनिताग्निचिह्नदुःखानि षट्-
 प्रभ्यति ॥ लम्बिर्हानिस्त्रीलभ्ययो बधो दृष्टिमरणपरि-
 तोषाः । ज्ञेयास्तदंशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात् ॥

वित्ताग्निनिर्वाणं धनागमो षट्सुसम्पदोऽस्त्वम् । ऐश्वर्य-
 षट्सुराज्यानि च क्रमात्त्रिंशदिति यावत् ॥ परतो न
 विशेषफलं विषमसमस्यास्तु पापशुभफलदाः । कौशिकफलाः
 प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽप्यमिति यावत् ॥ करवीरोत्पल-
 गजमददृष्टकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः । शुभदोऽनिष्टो गोमूल-
 पङ्कमेदःसट्टयगन्धः ॥ कूर्मवसासृक्चारोपमश्च भयदुःखदो
 भवति गन्धः । वैदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यदृष्टिकरः ॥
 इदमौशनसं च शस्त्रपानं रुधिरेश्च श्रियमिच्छतः प्रदो-
 ष्णाम् । हविषा गुणवत्सुताभिलिप्तोः सल्लेनेनाक्षय-
 मिच्छतश्च वित्तम् ॥ बड्डोष्टकरेणुदुग्धपानं यदि पापेन
 समीहते ऽर्धसिद्धिम् । भ्रमपित्तसृग्नाश्वस्तदुग्धैः करि-
 हृत्सिद्धिदये सतालगर्भैः ॥ आर्कं पयो ङ्कुविषाणमसी-
 समेतं पारावताखुगजता च युतं प्रलेपः । शस्त्रस्य तैल-
 मथितस्य ततोऽस्य पानं पञ्चाच्छितस्य न शिलासु भवे-
 द्विघातः ॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते
 पायितमायसं यत् । सम्यक् शितं चाश्नि नैति भङ्गं
 न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौशुद्रम्” दृ०स० । हेमा० परि०
 ख० त उज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा
 ‘वत्स ! सुरा भूतपूर्वैराचार्यैरुपदिष्टञ्चैव यन्मयाश्रुतं तदु-
 पदिशामि निबोध खड्गस्य लोहं षड्विधं भवति । योनयः
 पञ्चविधाः संस्थानं चतुर्विधं करणमा, कतिर्द्विधा द्वादश
 सुस्थानि गौरवं पञ्चदशधा विस्तारस्त्रिविधः वर्त्तुकायाव्रणपुङ्ख
 गन्धस्वरेण वा यत्र विशेषा भवन्ति तत्कौत्स्यं मानं निबोध
 तीक्ष्णं षट्दृष्टिगन्धं खरं षट्दृतीक्ष्णं वज्रं चेति जातयः
 षट्भवन्ति बालुका षट्पाषाणः षट्कोषात्स्रावश्चेति योनयः
 पञ्चधा भवन्ति । पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति । नीलेभ्योऽदृष्ट
 भवति । स्निग्धेभ्यः स्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति । रक्तभ्यो-
 द्रव्येभ्योऽदृष्टतीक्ष्णं भवति । रक्तसंभवसन्निभैर्हरिर्द्विः
 श्वितं यदन्तः उत्पद्यते लोहं तद्वज्रायुधज्ञानमभवति । तच्च
 पाषाण एव पूजित इति । भवन्ति चात्स्रोकाः । ताम्रं
 चिरादेव विवृष्टितञ्च भिन्नाङ्गनाभं बड्डसृक्क्षहीरम् पीतं
 भवेत् निर्मलरुक्कावर्णं सर्वाणि लोहानि भिन्नासितीक्ष्णम् ।
 सन्नस्यते तापसुपैति चाशु श्वेतं भवत्येव मलावनडम् । यत्-
 स्थूलहीरन्मपुवङ्गवर्णं सर्वेषु कार्येष्वपि तन्मृदु स्यात् । श्वेतं
 भवत्यभ्यधिकं स्थिरञ्च संघट्टनामेति चिराच्च तापम् । संघा-
 तलोहेन चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 खरं विशीर्येत न चैति योगम् सर्वत्र योग्यं षट्दृतीक्ष्ण-
 माहुः । यज्जातरूपं न च दह्यतेऽग्नौ तद्वज्रलोहं प्रसमीक्ष्य

वाच्यम् । तीक्ष्णस्य ऋदुनः खरस्य स्निग्धस्य ऋदुतीक्ष्णस्य
वज्रलोहस्य च विज्ञेयं कुट्टिमङ्कोशगर्भमेककोशगर्भं कुट्टि-
मकोशगर्भम् । सुतीक्ष्णं करणप्रवरं भवति । ऋदुतीक्ष्णं म-
ध्यमगर्भं कुट्टिमञ्च कारयेत् ऋदुतीक्ष्णकुट्टिमं कोशगर्भमेकगर्भा-
लयं वेति तथा तीक्ष्णं मन्दं वेति विविधमायसं भवति ।
तीक्ष्णस्य कुलानि उपकुलानि पुनः ऋदुानि वीतकंप-
धकलावावेतकं यावद्वाशिकमङ्कोञ्चं मयूरं ह्मालं वोरंकां
वरं पुष्कराकं पुष्कराङ्गक्रोडिनं वरं रौद्रं शालिकं किष्किन्धं
विस्फुलिङ्गवाह्लीकं सुराष्ट्रायसं वेति तीक्ष्णवीनयो भवे-
युरेकविंशतिरथ मन्दायसो वक्ष्यन्ते । कास्वोजं काण्डवारं
हम्बालं स्वर्यारङ्गाष्टमलयं पुन्नागपर्वतं यावतन्द्रं तीक्ष्णं
कलिपार्वतीचं सिंहालयं वानवासीसिन्धुकं मूषकं नीलासखं
मागधं देवानं मेनकं वाह्लीकं पारवं क्रधं शट्टाकं शण्डिलं
पालकं लुचुरतेलकं विन्तपालं नीलासखं कूषीराष्ट्रं
महेन्द्राष्ट्रं विचर्तुकं वेति लोहाः त्रिंशदेका भवन्ति । कुला-
नां संप्रहाद्विविधा लोहा तन्निबोध सप्त भवन्ति । माह-
वस्य खरस्य त्वष्टौ स्नेहान्वितस्य पुनः षड् भवन्ति । ऋदु-
तीक्ष्णस्य दशैवसुर्वज्रायससैकमेवेति कुलान्येतानि संप्रहा-
दुक्तानि तत्र काम्बोजं काण्डवारं हंतुपालं नीलासखं खर-
स्यैतानि भवन्ति । पावनं षट्तीक्ष्णं कालिङ्गं पार्व-
तीयं सिंहालं लङ्कासखं चेति स्नेहान्वितस्यैतानि कुलानि
षड् भवन्ति । नीलासखं कूषीराष्ट्रं महेन्द्राष्ट्रं विचर्तुकं
सौर्यं काष्टमलयं पुन्नागपर्वतं सिन्धुकं मूषिकं दक्षिणासखं
चेति ऋदुतीक्ष्णस्य दशैतानि कुलानि भवन्ति । षट्न्तु लोहं
वेदान्तरयुहासु जायते तच्च वज्रलोहमिति विद्यात् । पर-
मेतानि वज्रायसविवर्जितानि त्रिंशदेकाधिकानि । ऋदु-
तीक्ष्णं ऋदुतीक्ष्णं स्निग्धं खरं चेति । वीतकादीन्येकविंशतिं
क्ष्णानि वक्ष्यन्ते यत्र दृढत्वं बलवत्त्वं स्निग्धतां लाघवङ्गौरवं
च विशेषात्तत्र तत्र विविधं भवति उताशनकर्माणि तत्र-
क्षिप्रपाटलानिभं भवति । यत्र वचस्यां दृश्यन्ते
तु टिते चूर्णिते वा उताशनेऽपि तु क्षुमानं सद्यदेव प्रभञ्जते
मूलेऽप्ये च सर्वदक्षिणतो वैवर्धं भजेन्द्रत्यकष्टकच्छाया-
वा स्यात् लिच्छासीसविभा वा श्वेतद्वतनिष्ठावतोरहान्यैव
तत् ऋदुलोहमिति विद्यात् । त्रयाणां चीनकादीनां लक्षणं
वक्ष्यते आकृत्या संस्थानेन वस्ये न गन्धेन शब्देन क्रमशः स्यात्
पृथक् वेतसवज्जुलपत्वाथाभाकतिः करवीरपत्वाथां वा भवति ।
मङ्गैर्युतं मिश्रकैरटाशैस्त्रयैर्व्यां एतं विपुलं वा नाल-
मूलाकतिर्वेति । संस्थानतः परीक्षणीयम् निर्गुण्डीकुष्ठ-

मानामिव यत्र वर्षोऽङ्गनालनेकयोर्वा मयूरकण्डक्खविः
शुकपिच्छनिभः । काककोकिलसदृशोमक्षिकाभो वेति ।
वर्षतः परीक्षणीयं चानुलोहम् । तथा अङ्गुलसोत्पलस्य
भृषिकायाः पलस्य मधुकस्य वा गन्ध इति गन्धतः परी-
क्षणीयम् । तथा कांक्षषष्टाया वलाकानां शब्दव शब्दो
विस्फुलिङ्गायायस्येति शब्दतः परीक्षणीयावि ज्ञातव्याः” ।
उपकुलादि विस्तरभयान्नोक्तम् “युग्माङ्गुलाः प्रशस्ताः
अयुग्माङ्गुला विगर्हिताः खड्गमास्ते केऽपि ब्राह्मणस्य
परिग्रहा धमनासं दिशन्ति क्षत्रियस्यार्थविनाशं कुलक्षयं
कुर्वन्ति वैश्यस्य तु सद्योवधभावहन्ति शूद्रस्य न
कदाचिदपि वृत्तिकराः सुस्तथा व्रथाः क्षायास्निग्धवर्णाः
पूजिताः क्षिप्रा रूक्षवर्णाश्चरूपानुज्वलाश्च भर्तुरपजयाय
स्यतिगर्हिताः” । त्रिकोणाः पञ्चकोणाश्चतुरस्राव्रथाः
प्रशस्ताः । अनुलोमाश्च प्रतिलोमाश्च प्रशस्तदोर्धतायै ख-
ड्गस्य भवन्ति । ते प्रतिलोमावेदितव्याः खड्गस्यानुगता
अनुलोमा व्रथापदेशो वक्ष्यते । पूजितोनिन्दितश्च यदि
खड्गस्याद्योऽङ्गुले दृश्येत तदा पुत्रभरणम् । द्वाङ्गुले पुत्र-
वृद्धिस्तत्राङ्गुले पुत्रधननाशस्तथैव पुत्रमङ्गलम् पञ्चाङ्गुले
भरणं नरपशूनाम् । षड्ङ्गुले कर्मासिद्धिः पशुलाभश्च
सप्ताङ्गुले कलहेन विनाशं भर्तुः करोति । अष्टोऽष्टाङ्गुले
मित्प्रामिं धनस्थितिं च कुर्यात् । नवाङ्गुले भ्रातृवधधान्य-
विनाशमभर्तुः करोति, दशाङ्गुले मित्प्रत्यनानां लाभं
सम्प्रदिहृद्भिद्भिद्, एकादशाङ्गुले संप्रहयं मित्प्रविरोधश्च ।
द्वादशाङ्गुले मित्प्रलाभमभोगं सुखं च । त्रयोदशाङ्गुले प्रभु-
विनाशं चतुर्दशाङ्गुले प्रियतां गौरवमनलाभं च, पञ्च-
दशाङ्गुले शत्रुविद्विडम् । षोडशाङ्गुले शत्रुविजयं सप्त
दशाङ्गुले भयम्, स्त्रीलाभम् अष्टादशाङ्गुले, शत्रुवधम्
जनविशे, वृद्धिं विंशाङ्गुले, भरणम् एकविंशत्यङ्गुले, शत्रुज-
नितं नाशक्यं च । द्वाविंशत्यङ्गुले राष्ट्रपालनं
परराष्ट्रविनाशं च त्रयोविंशत्यङ्गुले विंशतिवर्षादेव
भरणम् । चतुर्विंशत्यङ्गुले भूषणामगमम् । पञ्चविंशत्य-
ङ्गुले, भार्याविरामम्, षड्विंशत्यङ्गुले प्रियगुणलाभं,
सप्तभार्याविरामन्तु षट्पविंशत्यङ्गुले, विपुलाश्रितोलाभमष्टा-
विंशत्यङ्गुले, एकोनविंशत्यङ्गुले एवभावे भ्रातृभि र्पहंश्च,
त्रिंशदङ्गुले वृद्धिमजिरं चेति खड्गे व्रथाः करोति । तथा
एकविंशदङ्गुले सभ्यस्त्रीवाहनं भर्तारं विनाशयति ।
द्वाविंशदङ्गुले पराजयभारिभिः करोति । त्रयस्त्रिंशदङ्गुले
भर्तारं षोडशति नीचस्य च कर्माथो वशमङ्गुरोति ।

अस्त्रिंशदङ्गुले धन्यं दानधर्मभाजनं च पञ्चत्रिंशदङ्गुले
 मरणं सद्यः करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले विजयं भर्तुर्देदाति
 सप्तत्रिंशदङ्गुले पराभवमरिभिः करोति । अष्टत्रिंशदङ्गुले
 शत्रुप्रमर्दनं करोति नवत्रिंशदङ्गुले कुञ्जनैरेव परिक्रमं
 नयति । चत्वारिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति
 त्रयेण खड्गस्थितेन । तथैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुभ्यः
 पीडनाङ्गयं लभते द्विचत्वारिंशदङ्गुले स्वराष्ट्रवर्द्धिमन्त्रिण-
 त्तिचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति सेनापतिरेव भर्ता
 भवति । चतस्रश्चत्वारिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते । पञ्च-
 चत्वारिंशदङ्गुले ब्रह्मो भयङ्क पञ्चचत्वारिंशदङ्गुले
 ब्रह्माः सुखावाहा भवन्ति । सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपुत्रं
 पीडयति परपुत्रं वर्जयति अष्टचत्वारिंशदङ्गुले राजश्रियं
 भुङ्क्ते एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं लभते । पञ्चाशदङ्गुले
 कुलदृष्टिर्भवति । एकत्रिंशदाद्याङ्गुलिषु ब्रह्मे फलविशेषोऽभि-
 हितः । अतः परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणसूक्तमम् । प्रधान-
 देहसंभूतैरन्यास्थिभिररिन्दमः । लोहं प्रधानं खड्गार्थं
 प्रशस्तं तद्विशेषतः । खरीकटुरक्षिकवज्रस्वर्गारकेषु
 च । विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमपामचेदिषु । सह-
 यामेषु वीरेषु तथा कालङ्गरेऽपि च । लोहं प्रधानं खड्गानां
 नवानां षष्ठ्युलक्षणम् । खरी कटुरजा ये च दर्शनीयाश्च
 ते स्मृताः । कार्ये दक्षाश्च क्षपिकाश्चद्वौ गुरवस्तथा”
 तीक्ष्णाश्चेदसहा वज्रा दृढाः स्वर्गारकोद्वाः । सुदृढाश्चैव
 विज्ञेया प्रभवन्ति विदेहजाः । अङ्गदेशोद्भवास्त्रीक्ष्णाः
 सहजास्ते दृढास्तथा । वेगवन्स्तथा तीक्ष्णामध्यमपाम-
 सन्भवाः । असारलवस्तोक्ष्णाश्चेदिदेशसमुद्वाः । सह-
 यामोद्भवाः खड्गाः सुतीक्ष्णालवस्तथा । निर्वह्ना
 निर्मला खड्गावीरदेशसमुद्वाः । कालङ्गराभारसहासोषां
 वक्ष्यामि लक्षणम् । शतार्द्धभङ्गुलानां तु श्रेष्ठः खड्गः
 प्रकीर्तितः । तदधोमध्यसंज्ञाभाक् ततोहीनं न धारयेत् ।
 प्रमाणाभ्यधिकं देव ! छिन्नवं शन्यैव च । दीर्घः सुमधुरः-
 शब्दोयस्य खड्गस्य भार्गव ! ॥ किङ्कणीसदृशस्तस्य धारणम्
 श्रेष्ठमुच्यते । खड्गः पत्रपलाशयोमण्डलास्यथ यस्यते ।
 करवीरपलाशयोमण्डलस्य विशेषतः । महीधृतसगन्धस्य
 पद्मोत्पलसुगन्धिकः । वरुणतश्चोत्पलाकारः सुवर्णो
 गननस्य च । समान्कुलस्याः यस्यन्ते ब्रह्माः खड्गेषु
 भार्गव ! । श्रीदक्षपर्वताकारवंशवस्तनिभाश्च ये । मङ्ग-
 ल्यानां तथान्येषां सदृशा ये च भार्गव ! । काकोलूकार्कवन्त्या
 आ विषमाङ्गुलिर्बस्यताः । वंशालुगाः प्रभूताश्च न प्रशस्ता

कदाचन । खड्गे न पश्येद्दन्तं दृष्ट्वा न दृष्टुयादस्यम् ।
 न चास्य कथयेन्मूल्यं जातिं देशं कथञ्चन । उत्सृष्टो न सृष्टेत्
 खड्गं निशिकुर्याच्च शीर्षके । दिवा च पूजयदेनं गन्धनाल्यादि
 सम्भदा । खड्गं प्रशस्तं मथिहेमचिह्नं कोये सदा चन्दन-
 चूर्चयादग्नम् । संस्थायपेङ्गमपतिः प्रयत्नान् यतेत चेह खड्ग-
 रोरञ्च” विष्णुध० । देवीपु० । “खड्गस्य लक्षणं षष्ठ्ये त्रिंश-
 खस्य तु सुन्दरि ! । नान्यशस्त्रोद्भवं कार्यं षट्दलोहमयन्तथा ।
 स्फुटितं खण्डितं ह्रस्वं सप्रणं साधितं तथा । षट्दलोहे-
 नचारभ्य सन्धितो मरणं भवेत् । सप्रणेनापि हृद्रोगी
 रेखायां पातकी भवेत् । भार्या माता तथा पुत्रो म्रियते
 खण्डितेन च । ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घतापि ह्यसिद्धिदा ।
 अन्यशस्त्रोद्भवेनापि संभवेन्मरणम् भुवम् । पञ्चाशदङ्गुलं
 खड्गं त्रिंशदङ्गुलं सुरेश्वरि । ईदृशङ्कारयेत्खड्ग
 भाशु सिद्धिफलप्रदम्” । अस्यते क्षिप्यते अस-इन् ।
 ३श्वसे “तिस्रः पत्रोऽसिपथान् कल्पयन्त्यश्वस्य स्त्रीभिः”
 कात्या० २०।७।१ । “असेः श्वासस्य पथः मार्गान्”
 कर्क० त्रि० । ४क्षिप्ते असगण्डः । [हेम० ।

असिक न० असि-संज्ञायां कन् । अधरचिबुकयोर्मध्यभागे-
 असिक्री स्त्री सो-क्त सिता केशदौ शुभ्रा जरती तद्विज्ञा
 अष्टज्ञा ज्ञादेशः ङोप् च । अन्नःपुरचारिण्यामदृष्टायां
 १प्रेष्यायाम्, २नदीभेदे च । शरालौ निह० तस्याश्च सूर्य-
 तेजःस्युन्यतया असितत्वात् तथात्वम् “त्वचमसिक्री
 भूमनो दिवस्पतिरि” ६।७३।५। “त्वद्विद्या विश्वायन्न-
 सिक्तीरसमानाः” ऋ० ७।५।३ । असिक्रीरसितवर्णा
 राजस्यः” भा० वीरस्य प्रजापतेः ४कन्याभेदे । असिक्री-
 भावहृत् पत्नीं वीवरणस्य प्रजापतेः” इति हरि० ३अ० ।
 “छन्दसि क्रमेके” वार्त्ति० उक्तेः छन्दसेवायं ज्ञादेशः
 लोके तु क्वचित् । “असिक्री स्याददृष्टायामित्यमरः” ।
 असिगण्ड पु० असिः क्षिप्रोगण्डो यत् । गण्डोपधाने ।
 असिजीविन् पु० असिना तद्ग्रापारेण जीवति जीव-शिति ।
 यस्त्वव्यापारेण युद्धादिनाजीविकावति विप्रस्य तथात्वे नि-
 न्यत्वम् “असिजीवी मसिजीवी कारुण्डे पृष्ठश्च भावक” इत्युक्तेः ।
 असित पु० सितः शुभ्रः विरोधे न०त० । १शुभ्रवर्णभिन्ने तद्वि-
 द्भे कृष्णवर्णे । २तद्वति त्रि० । ३कृष्णपक्षे पु० । ४नीलोषधौ
 अन्नःपुरचारिण्यामदृष्टायां ५प्रेष्यायाञ्च स्त्री ङोप्
 कृष्णवर्षपरतया क्रश्च असिक्रीत्येव । “असितागिरिनिभं
 स्यात् कृष्णलं सिन्धुपालम्, पुष्पदन्तः “तन्तुमवव्ययन्नसि
 तम्” ऋ० ४, १३, ४, ५यसुनायां तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्

स्त्री "सितासिते यत्र सरिदरे शुभे" काशी० । अस्याः स्त्रीत्वेऽपि कन्दसीत्युक्तेः न ऋः तेन ङीर्बपि न । इदेवले ऋषिभेदे पु० । "असितोदेवलोव्यासः स्वयञ्चैव ब्रवोषि मे" गीता । असितमुनिश्च हिमवतः एकपर्णा नाम सुतासुपयेने यथाह हरि० १८ अ० । "तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् । अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलाम् । तपसरन्त्यः सुमहद्दुश्चरं देवदानवैः । लोकान् सन्नापयामासुस्तासिस्रः स्थाणुजङ्गमान् । आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् । पाटलापुष्पमेकञ्च आदधावेकपाटला । एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यषेधयत् । उमा इति निषेधन्ती माहृस्त्रेहेन दुःखिता । सा तथोक्ता तदा-माता देवी दुश्चरचारिणी । उमेत्वेवाभवत् ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी तथैव नाम्ना तेनेह विद्युता योगधर्मिणी" । एवं तिस्रःकुमारीर्वर्णयित्वा । "सर्वाश्च ब्रह्मवादिभ्यः सर्वाश्चोद्धारैतसः । उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी । महायोगबलोपेता महादेव रूपस्थिता । असितस्रैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः । पत्नी दत्ता तथा ब्रह्मन् ! योगाचार्याय धोमते । जैजोष-व्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् । एते कन्ये महा-भागे योगाचार्य्यसुपस्थिते" । ७शनौच दञ्जसुरोभेदे स्त्री "असिता च सुवाङ्मस्य सुवृत्ता ऋदुका तथा" । हरि० व० ।

असितकार्चिस् पु० असितवर्ति षिच्-एवल् सा अर्चिः शिखा यस्य । वज्रौ तच्छिखासम्बन्धेन हि सर्वेषामसितत्वम् । असितगिरि पु० कर्म० । नीलपर्वन्ते नीलाचले । "असित-गिरिनिभं स्यात् कज्वलं सिन्धुपालम्" पुष्पद० । असित नमादयोऽप्यत्र । "असितनगनितम्बश्यामभासां घना-नाम्" । किरा० । [प्रोवम्कागैः" यजु० २१।१३ । असितग्रीव पु० असिता ग्रीवा धूमेन यस्य । वज्रौ "असित असितफल पु० असितं कृष्णं फलं यस्य । मधुनारिकेले । असितमृग पु० कर्म० । कृष्णसारभगे । असिताभ्रशेखर पु० । बुद्धभेदे । असिताम्बुज न० कर्म० । नीलपद्मे । [शिखे वज्रौ । असितार्चिस् पु० असिता कृष्णा अर्चिः शिखाऽस्य । धूम-असितालु पु० कर्म० । नीलालौ आलुभेदे । असिताग्नन् पु० कर्म० । जातित्वेऽपि अनिलत्वात् न० समा० । इन्द्र-नीलके मणिभेदे "निलयेषु नक्तमसिताग्रसनां चयैः" भाषः

असितं वि० अस-क्षेपे ढच् स्त्रियां ङीप् । क्षेपके "व वज्र-स्पर्शरूपाश्यामस्ताश्यामसितारिषु" भा० भी० प० । असितोत्पल न० कर्म० । नीलोत्पले । असितोपल पु० कर्म० । इन्द्रनीलमणौ । असिदंष्ट्र पु० असिरिव तोच्छा दंष्ट्रा यस्य । मकराख्यं यादसि । स्वार्थे कन् तल्वैव । असिद्धं वि० सिद्धोनिष्यन्नः पक्षश्च न० तं० । १अपके, २अनि-ष्यन्ने च न्यायमते आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दौर्बुद्धे ३हेतौ पु० । "अनैकान्तोविरुद्धशाम्भसिद्धःप्रतिपक्षितः । कालाख-योपदिष्टश्चेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० असिद्धियद्धे विवरणम् । अनुमानेन षअनधिगते च "तस्यादपि चासिद्धं परोल्लभाप्रवचनात् सिद्धम्" सं० का० । ५सिद्धिन्त्ये च स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" न्यायः । असिद्धि स्त्री सिध-क्तिन् न० तं० । १अनिष्यत्तौ, २पाकाभावे ३योगोक्तसिद्धभावे न्यायमते षआश्रयासिद्धिप्रभृतिहेतुदोषे च । सिद्धयश्च त्रिविधाः । "आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यतासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरत-स्त्रिधा । पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षोभवेन्नाश्रययोगिरिः । हृदो-द्भ्रव्यं धमवत्त्वादत्वासिद्धिरथापरा व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमदिके भवेत्, इति च भाषा० । नीलधूमत्वं गुरु-तया न हेतुतावच्छेदकम् समानाधिकरणव्याप्यताव-च्छेदकधर्मान्तराघटिततयैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् एतासां दूषकतावीजं तु असिद्धिसामान्यविशेषलक्षण कथनपूर्वकं दर्शितं मुक्ता० यथा "आश्रयासिद्ध्याद्यन्व-तमत्वमसिद्धित्वम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छे-दकस्याभावः । यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वज्रमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्वते परामर्शप्रतिबन्धः कलम् । स्वरूपा सिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यताभिमतस्याभावः । अत्र च हृदोद्भ्रव्यं धूमदित्यादौ पक्षे व्याप्यताभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्तानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् ॥ साध्यासिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः । सा च साध्ये साध्य-तावच्छेदकाभावः । तथा च काञ्चनमयवज्रमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यव्याप्यवत्तानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम् । सिद्धिः साध्यवत्तानिस्ययः अभावे न० तं० । ५साध्यवत्ता निस्यथाभावे "दृष्टान्तासिद्धेश्च" सं० सू० । दृष्टान्ते "अधिकत्वासिद्धेश्च न अथित्वात्मानम्" भा० । "स्थिर-

कार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम्” सां सू० ।

असिधारा स्त्री ६३० । खड्गस्य तोच्छ्वायभागे । “असि-
धारापरिहृतःकामं चक्रस्य तेन ते” । सुरगज इव
दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारैः” इति च रघुः ।

असिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरिव दुष्करं व्रतम् ।
असिधारास्थिति तल्लुपुष्करे व्रते असिधारायां स्थितौ मनाक्
खलने यथा नाशः एवं मनाक्खलने यत्नानिष्टं, तादृशे
व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा । “युवा युवत्या साङ्गं यन्
सम्भा भर्तृवृदाचरेत् । अन्तर्निष्ठसङ्गःसादसिधाराव्रतं
हि तत् “असिधाराव्रतमिदं सखे यदरिणा सह संवासः”
हितो० सतां केनोद्दिष्टं विपुलमसिधाराव्रतमिदम्” नीतिः ।

असिधाव पु० अस्मिं खड्गं धावयति मारुजयति धाव-अण् ।
शस्त्राणां मारुजनकरे । खल् । असिधावकोऽप्यत् ।
असिधेनुका स्त्री असिधेनुरिव यस्याः वा कप् । असेधै-
रुतल्यत्वेन तद्वत्सलस्यायाम् कुरिकायाम् । कवभावे
असिधेनुरप्यत् ।

असिपत्र पु० असिरिव तोच्छ्वां पत्रमस्य वा कप् । १ इत्तुष्टौ
“जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम्” रघुः । २ युगलनामकदण्डे च
असेः पत्रमिवाच्छादकम् । ३ खड्गकोषे न० । असिपत्रा-
कारोऽस्यस्य अर्थ० अच् । इत्तुपत्राकारे ४ उभयतोधारो खड्गे
च “अत्याक्षीवृ स्वासिपत्रादीनबभासत् परश्वधान्” मट्टिः ।

असिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृशं वनम् ।
असिपत्रवने नरकभेदे तत्सूक्ष्मपादि भाग० ५ सूक्त० । अन्व-
तामिस्रादिकसुपक्रम्य “कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरसुख” मित्या-
दिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्सूक्ष्मं कारणञ्चोक्तं तत्रैव
“यस्मिन् वै निजपथादनापद्यमगतः पाषण्डञ्चोपगतस्त-
मसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया ग्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो
धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्च्छिद्यमानसर्वा-
ङ्गोहाहतोस्त्रीतिपरमया वेदनया मूर्च्छितः पद्मेपदे
निपतति स्वधर्मं हा पाषण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते” असि-
पत्रवनं नाम नरकम् शृणु चापरम् योजनानां सहस्रं
वै ज्वलद्गन्यास्तृतावनिः । तस्मात्सूर्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्नि
दारुणैः । प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ।
तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपत्रं विभाव्यते । पत्राणि यत्र
खड्गानि फलानि द्विजसत्तम ! । श्वानश्च तत्र शवलाश्चर-
न्त्यासिपत्रलोभिनः । महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव
महानखाः । ततस्तद्भनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः ।
प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तटतापपरिषोडिताः । हा तात !

हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः । दह्यमागाङ्गिः युग-
लाधरणिस्थेन वङ्गिना । तेषां गतानां तत्रासिपत्रव्यापि
समीरणः । प्रवाति तेन पात्रवने तेषां खड्गान्तायो-
परि । क्लिप्ताः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये । लेलि-
ह्यमाने चातीव व्याघ्राशेषमहीतले । सारमेयास्ततः शीघ्रं
शातयन्ति शरीरतः । तेषां खण्डानि रुदतामदन्त्यान
नभीषण्याः । असिपत्रवनं तात ! भयैतत् परिकीर्तितम्”
इति मार्क० पु० । “असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव
च” मनुः ।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्त्तव्ये व्रतभेदे । [जलजन्तुभेदे ।
असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तः पुच्छोऽस्य । शिशुमारे
असिपुत्रिका स्त्री असेः पुलीव स्वार्थे कन् ह्रस्वे अत
इत्त्वम् । कुरिकायाम् । कनभावे असिपुत्रोत्पत्त्यत् ।
असिमिद पु० असिरिव तोच्छ्वाः भेदो निर्वाणो यस्य । विट्स्विट्
असिरि वि० अस+क्षेपे किरच् । क्षेपके । “यःसूर्यस्यासि-
रेण नृज्यते” ऋ० ६, ७६, ४ ।

असिलोमन् पु० असिरिव तोच्छ्वां लोमास्य । दनोःपुल-
भेदे । “चत्वारिंशद्दनोः पुलाः ख्याताः सर्वत्र भारतेत्युपक्रम्य
“असिलोमा च केशी च दुर्जयस्यैव दानवः” भा० आ० प०
६५ अध्या० हरिवंशे तु “अभवन् दनुपलाश्च शतं
तीव्रपराक्रमा” इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये “असिलोमा च केशी
च शठञ्च बलकोऽमदः” इत्युक्तम् । “असिलोमा पुलोमा च वा-
स्कलः प्रमदोऽमद” इति च हरि० । स च देवासुर-
युद्धे वायुना सह युयुधे “असिलोमाय बलिना भारतेन
महाह्वे” हरिवं २४४ अध्या० । त्रिविक्रमावसरे च
स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हतश्च “असिलोमा
हरिश्चैव जप्ततवै परस्परमित्युपक्रम्य १६१ अध्या० “विप्र-
चित्तिः शिवः शङ्कुरित्युपक्रम्य च “असिलोमा पुलोमाचेत्या-
दिना बहून् दैत्यान् युयुधानानभिधाय” “प्रमथ्य सर्वान्
दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः । जहार त्रिदिवं देवस्त्रि-
भिरिक्रम्यैर्हरिः” हरि० २६३ अ० वामनेन तद्वलन-
सक्तम् । “असिलोमोऽपहन्ता वै तथा रावणनाशनः”
विष्णुस्तवः ।

असिहृत्य वि० अस्मिना हृत्यः घातः हन-वा० क्यप् ३त० ।
खड्गेन हननीये । भवादौ अण् अनुशतिका० द्विपद-
द्विः आसिहात्यः ।

असिर्हेति पु० असिर्हेतिः साधनमस्य । खड्गेन युद्धकर्त्तरि ।
असु पु० अस्यते क्षिप्यते अस-उन् । १ चित्ते । कर्त्तरि उन् ।

२तामे । करणे उन् । ३पञ्चदशित्तुवायुभेदेषु पु० ब० व० । “शेषे जातो भवेद्द्रुसः ज्योतिः । “आचम्योदक् परादृत्त्व तिराचम्य शनैरस्नन्” मनुः । “शरीरेभ्योऽभरारोषामस्नानिव विचिन्वति” देवीमा० । “त्वजन्त्यस्नन् यस्माच्च मानिनो वरं त्वजन्ति नत्वेकमयाचितव्रतम्” नैषधम् । प्राणदृत्तीनां भेदविवक्षायामेव बद्धत्वम् एकत्वविवक्षायां तु एकवचनान्तामिच्छन्ति अतएव- ‘प्राणापानौ समौ कृत्वा’ गीता “प्राणो ह्यपिता प्राणो ह्यमाते- त्वादौ प्राणशब्दवत् असुशब्दोऽप्येकवचनः” नानददसुं ऋ० १,१४०,८ । “उदोच्चं जीवो असुर्न आगादप” ऋ० १,११३,१६, ४दशगुर्वक्षरोच्चारणकाले पलषड- भागे च “गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः षट्भिः पलं तैघ- टिका खषड्भिः” सि० शि० ५ प्रज्ञायाम् निरु० ।

असु उपतामे कण्टा० यक् । असूयति आसूयतीत् असूयाभास । असूया । असूज इत्येके असूयति ते । असुकर ति० सुखेन क्रियते सु+क-खल् विरोधे न०त० । दुस्करे ।

असुख न० विरोधे न०त० । १दुःखे असुखोदयः असुखावहः असुखोदर्कः “तत्तत् प्राप्य सुखासुखम्” गीता “याभ्यां प्राप्नोति संसृज्जाः प्रेत्येह च सुखासुखम्” मनुः । न०ब० । २सुखमून्ये । [१दुर्गमे २दुर्वोधे च ।

असुगम ति० सुखेन गम्यते सु+गम-खल् विरोधे न०त० ।

असुहृत्प पु० असुना परकीयप्राणनाशनेन हृष्यति हृत्प-क ३त० ॥ यमद्रुतभेदे “जहृषण्वासुहृत्पा उदुम्बलौ यमस्य द्रुतौ चरतोजना असु” ऋ० १०,१४,१२ । [जीवने ।

असुधारण न० असूनां प्राणादिपञ्चवायुदृत्तीनां धारणम् ।

असुन्दर ति० विरोधे न०त० । सौन्दर्यहीने असुत्कष्टे कुत्सिते ।

असुन्व ति० सु-अभिषवे दा०श न०त० । सोमामिषवाकर्त्तरि “असुन्वामिन्द्र । असुन्दम्” ऋ०, १५, १४ । “असुन्वां सोमा- मिषवहीनाम्” भा० ।

असुमृत् ति० असून् विभक्तिं ष्ट-क्लिप् ईत० । १प्राण्णिनि

असुमत् ति० असवःसन्त्यस्य मत्प । प्राण्णिनि “सततस- समतामगम्यरूपाः” भाषः ।

असुर पु० अस-दीप्तौ उर० । १सूय्ये । अस्यति क्षिपति देवान् उर विरोधे न०त० वा । सुरविरोधिनि २दैत्ये । ३रात्रौ स्त्री । असुरप्रभेदाश्च भारते आ०प० दर्शिताः “एकएव दितेः पुलो हिरण्यकशिपुः” सूतः । नाम्ना स्थातासु तस्येमे पञ्च पुलो महात्मनः । प्रह्लादः पूर्व-

जस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम् । अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्स्वाञ्च शिवाष्कलौ । प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः स्थाताः सर्वत्र भारत । विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत । विरो- चनस्य पुत्रोऽभूद्दालिरेकः प्रतापयान् । बलेश्च प्रथितः पुत्रो वाणो नाम महासुरः । रुद्रस्थानुचरः श्रीमान्महा- कालेति यं विदुः । चत्वारिंशद्गणैः पुत्राः स्थाताः सर्वत्र भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशः । शम्भरो नसुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः । असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः । अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा गगनमूर्धा च वेगवान् कैल- मांश्च सः । स्वर्भानुरन्वोऽश्वपतिर्दृषपत्वाजकस्तथा । अश्व- यीवश्च सूचमश्च तुङ्गण्डश्च महाबलः । एकपादेकचक्रश्च विरुपाक्षमहोदरौ । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपट- स्तथा । शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा । एते स्थाता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः । अन्यौ तु खलु- देवानां सूर्याचन्द्रमसौ सूतौ । अन्यौ दानवसुस्थानां सूर्याचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रथिताः सत्त्ववन्नो महाबलाः । दनुपुत्रा महाराज दश दानववंशजाः । एकाक्षोऽसुतपो वीरः प्रलम्बधरकावधि । वातापी शतु- तपनः शठश्चैव महासुरः । गविश्व वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः । असंख्येयाः सूतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत । सिंहिका सुषुवे पुत्रं राडं चन्द्रार्कमर्दनम् । सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्दनम् । क्रूरस्व- भावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् । गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्माऽरिमर्दनः । दनायुषः पुनः पुलाश्वतारो- ऽसुरपुङ्गवाः । विचरोवलवीरौ च दृढश्चैव महासुरः । कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्याः प्रहृरिणः । प्रवि- स्थाता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः । विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधः शत्रुस्तथैवान्ये कालक्रेया इति श्रुताः । हरिवंशे तु अन्येऽपि बहवोऽसुरभेदा उक्ता यथा । ‘दित्याः पुत्रद्वयं यत्रो कश्यपादिति नः श्रुतम् । हिरण्य- कशिपुश्चैव हिरण्यकश्च वीर्यवान् । सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः । सैहिक्रेया इति स्थाता यस्याः पुत्रा महाबलाः । गणेश सह राजेन्द्र ! दशसाहस्र- मुच्यते । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रशः । असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः ष्टणु । हिरण्य- कशिपोः पुत्राश्चतारः प्रथितौजसः । अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् । संह्लादश्च चतुर्वीऽभूत् ह्लादपुत्रो

हृदस्तथा । संहृदादपुत्रः सुन्दश्च निरुन्दश्चैव तावुभौ ।
 हृदस्य पुत्रो हृदायुर्वै शिविः कालस्तथैव च । विरोचनश्च
 प्राह्णादिर्विजज्ञे विरोचनात् । बलेः पुत्रशतन्वा-
 सीद्वाण्यजेडं नराधिप । धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्र-
 तापनः । कुम्भनाभो गर्हभाजः कुक्षिरित्येवमादयः ।
 वाणस्तेषामतिबलौ ज्येष्ठःपशुपतिप्रियः । पुराकल्पे हि
 वाणेन प्रसाद्योभापतिं प्रभुम् । पार्श्वतो विहरित्यामि
 इत्येवं याचितो वरः । वाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्या-
 सुदपद्यत । गणास्तथा सुरा राजन् शतसाहस्रसम्पिताः ।
 हिरण्यच्छसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः
 शकुनिश्चैव भूतसन्नापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः
 कालनाभस्तथैव च । अभवन् । दत्तपुत्राश्च शतं तीव्र-
 पराक्रमाः । तपस्विनो महावीर्याः प्राधान्येन निबोध-
 तान् । द्विमूर्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिराः प्रभुः । शङ्कु-
 कर्णो विराधश्च गवेडो दुन्दुभिस्तथा । अयोसुखः शम्बर-
 रश्च कपिलो वामनस्तथा । मरीचिर्म्मपवांश्चैव दूरा गर्ग-
 शिरा दृकः । विजोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतहृदौ ।
 इन्द्रजित्त्वर्जिश्चैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च
 विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च । एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च
 महाबलः । वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिराः ।
 स्वर्भानुर्षपवर्षा च तड्डण्डश्च महासुरः । सूर्यश्चैव निच-
 न्द्रश्च अर्धनाभो महागिरिः । असिलोमा च केशी च
 शठश्च बलको मदः । तथा गगनमूर्धा च कुम्भनाभो
 महासुरः । प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ।
 वैरूपः स विरूपान्नः सुपथोऽथ हराहरौ । हिरण्य-
 कशिपोश्चैव शतमायश्च शम्बरः । शरभः शलभश्चैव विप्र-
 चित्तश्च वीर्यवान् । एते सर्वे दनोः पुत्राः कश्यपादभि-
 जज्ञिरे । विप्रचित्तप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः ।
 एतेषां यदपत्यन्त न तच्छक्यं नराधिपः । प्रसंख्यातं
 महीपाल ! पुत्रपौत्रजननकम् । स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या
 पुलोमस्तु सुतात्रयम् । उपदानवी ह्यशिराः शर्मिष्ठा
 वार्षपर्वणो । पुलोमा कालका चैव वैश्वानरस्तुते उभे ।
 बह्वपत्ये महावीर्ये मारीचेस्तु परिग्रहः । तयोः पुत्र-
 सहस्राणि प्रष्टिं दानवनन्दनान् । चतुर्हं शतानन्यान्
 हिरण्यपुरवासिनः । मारीचिर्जनयामास महता
 तपसाऽन्वितः । पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते
 महाबलाः । अबध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः ।
 कृताः पितामहेनाजौ निहृताः सव्यसाचिना ।

प्रभाया नड्डवः पुत्रः सृज्यश्च शचीसुतः । पूरंजत्ते-
 ऽथ शर्मिष्ठा दुग्धन्तसुपदानवी । ततोऽपरे महावीर्या
 दानवास्त्वतिदारुणाः । सिंहिकायामघोत्पन्ना विप्रचित्तैः
 सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः ।
 सहिकेया इति ख्यातास्त्वयोदश महाबलाः । वंशः
 शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नसुचित्तैव
 इत्यलः खसूमस्तथा । आङ्गिको नरकश्चैव कालनाभ-
 स्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रप्रमर्दनः ।
 शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् । मरुश्चैव तड्ड-
 ण्डश्च हृदादपुत्रौ बभूवतः । मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताड-
 कायां व्यजायत । एते वै दानवाः श्रेष्ठा दहवंशविव-
 र्दनाः । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 संहृदास्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले । ससुतपदाः सुम-
 हता तपसा भावितात्मनः । तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां मणि-
 मत्थां निवासिनाम् । तेऽप्यबध्याश्च देवानामर्जुनेन निपा-
 तिताः । षट्सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्नायाः परिकीर्त्तिताः” ।
 “वासेन यस्य जनिताऽसुरभोरण्यन्त्रीः” नैष ० । “समत्सरेणा-
 सुर इत्युपेयुषा” माधः । “ततः कानीयसा एव देवा ज्ञायसा
 असुराः, य एषु लोकेष्वस्य द्वेन ते ह देवा जसुर्हन्तासुरान्
 यन्न उद्गीघेनात्ययामिति” छा० उ० । “असुषु विष्वग्विष-
 यासु प्राण्यनक्रियासु रमन्ते रम्-डु । ष्वाभाविक्यां तम
 आत्मिकायामिन्द्रियवृत्तौ । “देवासुरा वै यत्र संयेतरे”
 इ० उ० । देवाश्चासुराश्च देवादीव्यतेद्योतनार्थस्य रूपं
 शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः सेष्वेवा-
 सुषु विष्वग्विषयासु प्राण्यनक्रियासु रमन्तात् स्वाभाविक्यस्तम
 आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव” भा० । स्वार्थे पञ्चा० अथ आसुरः
 तत्त्वार्थे । तस्येदम् अण् आसुरः तत्सम्बन्धिनि दि० स्त्रियां
 ङीप् “आसुरीरान्तिरन्वत् तस्यात्ताः परिवर्ज्येत्” सृष्टिः
 “आसुरीं योनिमापन्नाः” गीता । हितार्थे यत् । असुर्यः ।
 “असुर्यानाम ते लोका अन्वेन तमसा वृताः” कठ० उ०
 सुरा सुधा पहीदत्वेनाख्यस्य अर्थ० अच् न० त० ।
 “सुराप्रतिपहाद्देवाः सुरा इत्यभिच्युताः । अप्रतिग्रहणा-
 चास्या दैतेयाश्चासुराः सृताः इत्युक्तनिर्वचनान्दपि
 तेषामसुरत्वम् । जातौ ङीप् असुरी “असुरी जिह्वो
 देवानां प्रातः सवनसत्त्वालेट्” अथ० । ष्कांसे तस्यासु-
 राह्वयत्वात्तथात्वम् । भेषे पु० निह० । [रज्जुषीये ।
 असुररत्न लि० सुखेन रत्नते सु+रत्न-सल् न० त० । सुखेना-
 असुरराज् पु० असुरेषु राजते राज् क्तिप् ७त० । प्रह्लाद-

पौत्रे बलिदैत्ये २ असुराध्यक्षमात्रे च भा० आ० प०
वकासुरवर्षने । “पुटो मानुषमांसिन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः ।
रक्षत्यसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली” ।

असुररिपु पु० असुराणां रिपुः । दानवशत्रौ विष्णौ । असु-
रारिप्रभृतयोऽप्यत्र । [तुलसीभेदे

असुरसा स्त्री न सुष्ठु रमो यस्याः ५ व० । (वायुदत्तलघौ)

असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् क्विप् । असुरनाशके ।

“प्राग्गये विश्वशुचे धियन्वेऽसुरघ्ने” ऋ० ७' १३, १ । स्त्रियां
नान्त्वत् ङीप् । असुरघ्नी ।

असुरार्थ्य पु० ईत० । शुक्राचार्ये । [अध्यक्षमात्रे च ।

असुराधिप पु० ईत० । १ प्रह्लादपौत्रे बलिदैत्ये २ असुरा-

असुराङ्ग न० असुरस्याङ्गा आङ्गा यस्य । कांखे हेम० ।

असुर्य त्रि० असुराय हितः गवा० यत् । १ असुरहिते तत्-
स्वभूते च असुरशब्दे उदा० ।

असुष्वि त्रि० सु-बा० कि द्वित्वम् न० त० । सोमाभिषवा

कर्त्तरि “विपद्यन्दादसुष्वीन् ऋ० ४, २४, ५ । जहृत्सुष्वीन्

प्रवृत्ता प्रणत” ऋ० ६, ४४, ११ । “असुष्वीन् अनभिषोतृन्-

वजमानान्” भाष्यम् ।

असुलभ त्रि० न सुलभः विरोधे । दुर्लभे दुःखेन प्राप्ये ।

असुस्र पु० अस्रन् प्राणान् सुवति स्त्र-क्विप् । बाणे “स सासिः

सासुस्रः सासोयेयायेयाययाययः” किरा० । [भूते च ।

असुस्थ त्रि० विरोधे न० त० । १ दुःखेन स्यातरि २ रोगाद्याभि-

असुहृद् पु० विरोधे न० त० । सुहृद्भिन्ने रिपौ “श्लभतां

लभतामसुहृद्गणः” भाषः ।

असु स्त्री न प्रसूते स्त्र-क्विप् । अप्रसवायां स्त्रियाम्

“यामिधेऽनुमस्त्रम्” ऋ० १, ११२, २ । [अनादरे अस्त्रायाम्

असु(त्त)क्षण न० अस्र(स्त्र)ञ्ज आदरे ल्युट् अभावे न० त० ।

असूक्ष्म त्रि० विरोधे न० त० । सूक्ष्मताविरोधस्य लत्ववति ।

असूत त्रि० न० त० । अप्रसूते । [दोषारोपणशीले ।

असूयक त्रि० (असु)अस्रञ्ज-कण्डूादि० यकि-खुल् । गुणेषु

असूया स्त्री असु (अस्र)-उपतापे कण्डूा० यक् अ । परगुणेषु

दोषाविष्कारणे “पैश्वन्यं साहसं द्रोहदंषास्त्रयार्थ-

दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोदशकोमणः”

मनुः । “क्रुधद्रुहेय्यास्त्रयार्थानां यं प्रति कोपः, पा० ।

“असूया परगुणेषु दोषाविष्कारणम्” सि० कौ० ।

असूयु त्रि० असु(स्त्र)-कण्डूा० यक् उन् । असूयाशीले

“इदन्ते ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे” गीता ।

असुर त्रि० स्ररी स्त्रम् धातूनामनेकार्थत्वात् स्तुतौ

भावे षञ् न० व० । स्तोत्ररहिते । “असूरे सन्ति सूरयः”

ऋ० ८, १०, ४ । [“असूते स्त्रते रजसि” यजु० १७, १७ ।

असूते त्रि० स्ररी क्त इडभावः न तस्य नत्वम् । “अप्रेरिते

असूर्यम्पश्या त्रि० सूर्यमपि न पश्यति दृश-खश् सुम् च

अस० समा० । अत्यन्तगुप्ते सूर्यादर्शनि राजदारादौ ।

“असूर्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुरार्यसे ?” भट्टिः ।

असूकर पु० असृक् शोणितं करोति क्त-ट । शरीरस्थे

रसघातौ, अन्नादेरशितस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य रक्त-

रूपतेति वैद्यके प्रसिद्धम् । अथ रसस्य यथा रक्तकर-

त्वम् तथोक्तं सुश्रुते । “रसाङ्गं ततोमांसं मांसान्मेदः

प्रजायते । मेदसोऽस्य ततोमज्जा मज्जः शुक्रस्य

सम्भवः” तत्पाकप्रकारमाह भाव० प्रका० । “यात्यामा

शयमाहारः पूर्वं प्राणानिरेरितः । माधुर्यं फेनभावञ्च

षड्रसोऽपि लभेत सः” । “आहार्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं

तथैव च । लेहं चूर्णं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु । भोज्यं

भोदनपूर्वादि, भक्ष्यं भोदकमण्डकम् । चर्व्यं चिपिटधानादि-

रसलादि तु लिह्यते । चूर्णमाक्षफलेह्लादि पीयते पानकं

पयः” । आमाशयमाह चरकः “नाभिस्तनान्तरे जलोत्तराङ्ग-

रामाशयं बुधाः” । तत्र विशेषमाह । “उत्तोरक्ता-

शयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः सूतः । आमाशयस्तु तदधस्तदधो-

हि मलाशयः” । अनिरेरित इति हृदयाधिष्ठानेन

प्राणनान्ना वायुना सुखंगतेनान्तःप्रवेशितः । तथाह

सुश्रुते । “योवायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहधृक् ।

सोऽन्तः प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बत” इति । तमाहारमा

माशयस्यं लोदननामकफः लोदयति लोदनात्संहतं भिनत्ति

च । उक्तं च सुश्रुते । “लोदनः लोदयन्त्रं संहतं च

भिनत्त्यतः” इति स आहारः षड्रसोऽप्यामाशये माधुर्यं

लभते आमाशयस्यस्य मधुरस्य कफस्य योगात् । उक्तं च श्लेष्म

स्वरूपम् “श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।

तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धोलवणो भवेदिति” । “फेनभावं

च लभते जठरानलतेजसा” । यत आह वाग्भटः “संघुञ्जितः

समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्गथा बाह्यः स्वा-

लीस्थं तोयतण्डुलम्” इति । अथ स एवाहारः प्राणवायुना

प्रेरितस्ततः किञ्चित्स्त्रवितः पाचकास्त्रपित्तोऽग्नेषुष्यत्त-

कोऽस्त्रोभवति । उक्तं च । “अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चा-

स्त्रतां व्रजेदिति” पाचकपित्तेन पाचकपित्तोऽग्ना ततः

स एवाहारो नाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वा

युना प्रेरितोऽहशीम् प्रति नीयते उक्तञ्च । “ततः समान

मरुता पृथ्वीमभि नीयते” । पृथ्वीलक्षणाह “पृथ्वी-
पित्तधरा नाम पाकला परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयानः स्या
पृथ्वीत्वभिधीयते” । पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं तदन्यधि-
ष्ठानं तद्धारयति । तत्र पृथ्वीमाशयपक्वाशयमध्यवर्त्ति-
पाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुच-
भवति । तथा च “पृथ्वीमाच्यते कोष्ठवर्द्धना जायते
कटुरिति” । अयमर्थः । आहारो पृथ्वीमा कोष्ठवर्द्धना
पृथ्वीस्थितपाचकपित्तेन वर्द्धना पच्यते पच्यमानः स
पृथ्वीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटुर्भवति । एत-
दाहारपाके विशेषमाह । “शरीरं पाञ्चभौतिकम्” तत्र प-
ञ्च भूतेषु पञ्चाग्नेयः तिष्ठन्ति । उक्तं च चरकैः । “भौमा-
ध्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्णाः सनाभयाः । पञ्चाहारगुणान्
स्नान् स्नान् पार्थिवादीन् पचन्त्यवु” । अतोष्णपदेनाग्निश्च्यते
आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनो
त्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागाधिनाहारवर्त्तिभूभागः
पच्यते पक्वोभूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं
जलादिभागा अपि पच्यन्ते । तथा च सुश्रुते ‘पञ्चभूता-
न्नाके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पञ्चधा-
सस्यकृगुणान् स्नानभिवर्द्धयेदिति” । गुणशब्देनात्र गुणिनः
पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थि-
वादीन् भामानभिवर्द्धयेदित्यर्थः । एवमहोरात्रेण पक्वाहारो
मिष्टञ्च कटुञ्च मधुरोभवति अम्लञ्चस्त्रोभवति । कटुस्त्रिक्तः
कषायञ्च कटुर्भवति उक्तञ्च “मिष्टः कटुञ्च मधुरमम्लोऽम्लं
पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति”
एवं विपक्वाहारस्य शरीरो निमदितोरसः श्रेयोपृथ्वी-
स्थोमलद्रवः । मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्वस्त्रिज्ञीतो-
मूलमभवति । उक्तञ्च “आहारस्य रसः शारः शारहोनो-
मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं शीतं वक्षौ मूलत्वमायुवात् ।
शेषं किट्टञ्च वत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुनानीतं
तस्मिन्मलाशये” । तत्र मलाशयेनापानवायुना प्रेरितं मूलं
मेट्रभगमार्गैः, पुरीषं गुदमार्गैः शरीराद्बहिर्व्याति उक्तञ्च
“मूलं ह्युपस्थमार्गैः पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुना-
न्निम्नं बहिर्व्याति शरीरतः” । उपस्थः शिस्तोभगञ्च । रसस्तु
समानवायुना प्रेरितोधमनीमार्गैः शरीरारम्भकस्य रसस्य
स्थानं हृदयं गत्वा तेन सहमिश्रितोभवति उक्तञ्च
“रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः । स तु व्यानेन पु-
विप्रिप्तः सर्वान्धातून् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुल्याः
ष्णन्ति विविधौषधीः तथा कलेवरे धातून् सर्वान्बर्द्धयते रसः”

रसस्तु तत्र तत्र विधा विभियते । उक्तं च चरकैः “स्थूल-
एवं मलभेदैस्तत्र तत्र विधा रसः । स्तंस्थूलैः शः परं सूक्ष्म-
शान्तो याति तन्मलम्” । अयमर्थः स्थूलैः शः स्तं याति ।
यथास्थितं तिष्ठति सूक्ष्मैः शः परं द्वितीयं धातुं याति-
तन्मलः रसादिमलस्तन्मलं शरीरारम्भकं तत्तद्भातमलं
यातीत्यर्थः यथा लौकिकाग्निनेक्षुरसः पच्यते तथा शरी-
रारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररसः पच्यते पच्यमानः
स पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेकं च यावत्प्राक्तनरसघातावेव
तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते ‘स खलु रसस्त्रीणि त्रीणि कला-
सहस्राणि पञ्चदशकला एकैकस्मिन्धातावेव तिष्ठति” इति ।
अत्र कलानां विंशतिः सुहृत्तः स च दण्डद्वयात्मकः तथा
च भोजः “घातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतोरसः ।
अहोरात्रात्स्वयंपञ्च सार्द्धं दण्डं च तिष्ठति” । प्रत्येकम् एक-
स्मिन्नेकस्मिन्निवर्त्यः ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसाम्बलौ निर्ग-
च्छति । तथा पच्यमानादाहाररसान्बलो निर्गच्छति सः
कफः उक्तञ्च सुश्रुते “कफपित्तमलाः खेषु प्रखे दोनशरीरं च
नेत्रविट्चक्षुषः सेहोधातूनां क्रमशोमलाः । खेषुमलः
कस्यादिस्तोषलः । स च कफः प्राणानिब्रमेरितोधम-
नीमार्गैः शरीरारम्भकं ह्रेदनाख्यं कफं गत्वा
पुष्पाति । ततः शारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः
स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागः शरीरारम्भकं रसं पोष-
यति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितोधम-
नीभिः सञ्चरन् पोषणक्षेत्रेणजठरानलोद्गतसन्नापनि-
वारणादिभिर्गुणैः सकलं पुष्पाति शरीरम् ततः स्थूलो-
भागः प्राणवायुना प्रेरितोधमनीमार्गैः शरीरारम्भकस्य
रक्तस्य स्थानं गत्वा यत्कृत्स्नीहरूपकृत्वा तेन सह मिश्रितो
भवति । ततः प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः
पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावत्प्राक्तनरसघातावेव तिष्ठति
ततो यथाग्निना पुनःपुनः पच्यमानादिक्षुविकारा-
द्वारंवारं मलं निर्गच्छति । तथा पुनःपुनः पच्यमाना
दाहाररसात्प्रतिवारं मलं निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना-
पच्यमानान्मलं पित्तं निर्गच्छति । तत्र पित्तं समानवा-
युना प्रेरितं धमनीमार्गैः शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्तं
गत्वा पुष्पाति । ततः शारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ
भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मोभागोरङ्गकाख्येन
पित्तेन रक्तीकृतः शरीरारम्भकं रक्तं पोषयन् व्यान-
वायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि
रुधिराणि पुष्पाति । ततः स्थूलोभागो व्यानवायुना-

प्रेरितोधमनीभिः शिरामिञ्च शरीरारम्भकाणि मांसानि याति ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डं यावन्मासेषु व तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्नालं निर्गच्छति तद्गानवायुना क्षिप्तं कर्षावागत्य कस्य विड्भवति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च ततः सूक्ष्मोभागो मांसानि पुष्पाति ततः स्थूलोभागोव्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शरीरारम्भकस्य भेदसःस्थानसुदरं याति ततोभेदसोऽग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावन्भेदसो व तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्नालो निर्गच्छति प्रखेदरूपः स च शीतः स्रोतस्त्रेव तिष्ठति शरीरोष्णणा तपञ्च तदा व्यानवायुना प्रेरितः शिरामार्गैर्लोमकूपेभ्यो वहिर्याति जिह्वादनकवाभेद्रादिमलञ्च भेदोमलमित्येके । ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागो भेदः पुष्पाति उदरे तिष्ठन् व्यानवायुना प्रेरितः स्रोतोमार्गैः सूक्ष्मास्थितान्यपि भेदांसि पुष्पाति स्थूलोभागोव्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शिरामिञ्च शरीरारम्भकाण्यस्थीनि याति ततोऽस्थिग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डं च यावदस्थिष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्नालो निर्गच्छति स च व्यानवायुना प्रेरितः शिरामिर्भागैरामत्याङ्गुलिषु नखाःस्रगैर्लोमानि भवन्ति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागोव्यानवायुना प्रेरितः स्रोतोमार्गैर्भज्जस्थानानि स्थूलास्थ्यन्तराणि याति ततो मज्जाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावन्मज्जन्येवावतिष्ठति । ततः पच्यमानात् तस्मान्नालं निर्गच्छति । तच्च व्यानवायुना प्रेरितं शिरामार्गैर्नयनयोरागत्य नेत्रविट् चक्षुस्त्रेहश्च भवति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मोभागोमज्जानं पुष्पाति ततः स्थूलोभागोव्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शिरामिञ्च शुक्रस्य स्थानं सकलं शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेषु शुक्रेषु सह मिश्रितो भवति । ततः शुक्रस्याग्निना पुनः पच्यते पच्यमाने तस्मान्नालं नास्ति स हि सहस्रधाध्मातसुवर्षवत् । उक्तञ्च “स्नाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । न शुक्रे पच्यमानेषु हि मनीवाक्षये मलः” । अन्यञ्च “स्नाग्निभिः पच्यमानेषु मज्जान्नेषु रसादिषु । षट्सु धातुषु जायन्ते मज्जानि स्रनयोजयुः । यथा सहस्रधाध्माते न मलं किल-

काञ्चने । तथा रसे सृष्टः पक्वे न मलं शुक्रतां गते” । ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मस्त्रेहभागः अजोक्तस्य लक्षणमाह । “अजः सर्वशरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितम् । सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम्” वलं चेष्टापाटवं तथा च । “चेष्टासु पाटवं यत्तु बलान्दभिधीयते इति” यत्तु सुश्रुते रसादीनां शुक्रान्नानां धातूनां यत्परन्तेजस्तत् सत्वोजसदेव बलमिति तेजस्तेजोद्रवः” । अत्रायमभिप्रायः । यस्माद्रसादोजो भवति रसः सर्वधातुस्थानगतत्वात्तद्वातवन्मन्यत इति । सर्वधातूनां स्त्रेहभोजःक्षीरे घृतमिव तदेव बलमिति” तत् कार्यकारणयोरभेदोपचारात् अभेदकथनं च विकित्सैव्यार्थम् । “अन्यञ्च “शुक्रं शीतं स्रुद्धं स्निग्धं सान्द्रं खादु स्थिरं तथाः प्रसन्नं पिच्छलं सूक्ष्मभोजो दशयुग्मं स्रुतम्” । चरके तु “अष्टविन्दुप्रमाणान्दीपद्रक्तं सपिप्तकम् । अग्निशोमात्मकत्वेन द्विरूपं वर्णितं तु तत्” । वाग्भटश्च “अजोक्तु तेजो धातूनां शुक्रान्नानां परं स्रुतम् । हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थिति निवन्धनम् । यस्य प्रहृष्टौ देहस्य तृष्टिष्टिबल्लोदयाः । यच्चाग्ने नियतोनाथो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम् । निष्पद्यन्ते यतो भावाविविधा देहसंश्रयाः । उल्काहः प्रतिभा चैव लावण्यं सुकुन भारता” । ततः स्थूलभागो रसोमासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीषां त्वात्सवं शुक्रं च भवति । उक्तञ्च सुश्रुते “एवं मासेन रसः शुक्रो भवति स्त्रीषामात्सवं च भवतीति चेति” चकारात् स्त्रीषामपि शुक्रं भवति । अतएवोक्तं सुश्रुते । “योपितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे । तच्च गर्भस्य किञ्चित्तु करोतीति न चिन्त्यते” गर्भस्य शुक्रस्य, विज्ञतस्य तु गर्भस्य कारणान्दपि भवति यत् उक्तं “यदा नार्यांषुपेयातां वृषः स्थान्यौ कथञ्चन । सुञ्जन्यौ शुक्रमन्वोऽन्यमनस्थिस्त्रात्र जावते” इति । एतेन स्त्रीषां सप्रमोधात्तरातवं शुक्रमप्यम इति बोधितम् आशयाधिक्यवत् । “स्त्रीषां गर्भोपयोनी स्नादात्सवं सर्वसम्मतम् तासामपि क्वलं वर्षं शुक्रं पुष्टिं करोति हि” । एवं रसएव केदारकुल्यान्यायेन सर्वाभ्यातुन् प्रयति मासेन त्रवदण्डोत्तरेण शुक्रमार्त्तवञ्च भवति इति सिद्धान्तः । एवं सति रसाद्रक्तमिति सङ्गतमेव ततो मांसन्ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः मांसाभेदः प्रजायते इति मांसादनन्तरं भेदः प्रजायते रसादेवेत्यर्थः । भेदसोऽस्थि भेदसोऽप्येऽस्थि जायते रसादेवेत्यर्थः । एवं ततोमज्जा मज्जाऽप्ये शुक्रस्य सम्भव इत्यर्थः । रसःशरीरे तिष्ठा सञ्च रति तथाचोक्तम् । “रसः-

शरीरे शब्दाचिर्ज्वलसन्तानवत् विधा । संचरत्त्वत्तुदपोऽयं
नित्यमेव हि देहिनाम्” । अस्यायमभिप्रायः पुरुषास्त्रीकृष्णा-
न्नयोमध्यमानयोमन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तोत्षाग्नीनां
रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यामान्नीना-
मर्च्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जल-
सन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति
यदुक्तं तन्मध्यमान्नीनधिकत्वोक्तं दोष्माग्नीनां तु रसः
किञ्चिद्दूतेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चि-
दधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः” ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति घृ+अच् । शोणितधारिण्यां
त्वचि । अण् असृग्धाराप्यत्व ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति अच् । शोणित
वहायां नाद्यां तद्विवरणं सुश्रुते “सप्त सिराशतानि भवन्ति ।
वाभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार
इव च कुल्याभिरुपस्त्रिहृतेऽलुष्टहृते चाकुञ्चनप्रसा-
रणादिभिविशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रता-
नास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् च ।
भवतश्चात्र ॥ यावत्त्वस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरी-
रिण्याम् । नाभ्यां सर्वां निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥
नाभिस्थिताः प्राणिनां प्राणाः प्राणाद्याभिर्यथाश्रिता ।
सिराभिराष्टता नाभिस्रज्जनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूल-
सिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो
दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्धु
वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति
तावत्त्व एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च
कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यत्कृत्स्नीज्जोरेवमेतानि सप्त
सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन्
सकृदि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसकृदिबाहू च व्याख्यातौ ॥
विशेषतस्तु कोष्ठे चतस्रिंशत्तासां शुद्धमेद्राश्रिताः
ओष्ठ्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोः षट् षष्ठे तावत्त्व एव ६ चोदरे
दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशत्त्वत्त्व ऊर्ध्वं, तासां चतस्रं दश
श्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट् नासि-
कायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं
वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः
शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश
कर्णयोर्दश । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त
सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । स्वाः सिराः
सञ्चरत्तं कुर्व्यान्वान्यात् गुणानामपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं

सेवते खवहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते
रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं
तथा । स्नेह्याणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः सृताः ॥
प्रदुष्टानां हि दोषाणासृच्छ्रितानां प्रधावताम् । भ्रुवस्रन्मा-
गंगमनमतः सर्व्ववहाः सृताः ॥ तत्रारुणा वातवहाः
पूर्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्चानिलाश्च शीता
गौर्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा
नात्पुष्पशीतलाः”

असृग्विमोक्षण न० दृष्टस्य दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहाद्
विमोक्षणं स्त्रावणम् ईत० । देहाद् दृष्टस्य दुष्टस्य वा
रक्तधातोः स्त्रावणे निस्सारणे । तत्प्रकारादिककृत्तं सुश्रुते
“तस्माच्च शीते नात्पुष्पे नास्त्रिन्ने नातितापिते ।
यवायुं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा
यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीया-
त्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥ बाधवं वेदनाशान्तिव्याधे-
व्यैगपरिचयः । सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥
त्वग्दोषा मन्ययः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ।
रक्तमोक्षणीतानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्ल-
प्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठा भद्रदारु-
विडङ्गचित्तकत्तिकटुकागारधूसहरिद्राकाण्डु रक्तमालफलै-
र्यथाकार्थं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैः सर्षपतैल-
लवणप्रगाढैर्ब्रह्मसुखसवधर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथा-
तिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपसङ्गगैरिकसर्जरसरसाङ्गन-
शाख्यलीपुष्पशङ्खुशुक्तिभाषयवगोधूमचूर्णैः शनैर्ब्रह्मसुखसव-
चूर्णैर्वाङ्गुल्यपेखावपीडयेत् । शालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेव-
शङ्खधवधन्वनत्वान्मूर्वा चूर्णित्वाभिः क्षौमेश्च वा ध्यापि-
तेन समुद्रफेनलाजाचूर्णैर्वा श्योक्तैर्ब्रह्मसुखनद्व्यैर्गाढं
ब्रह्मोयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिपेक-
प्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेष्वाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यधनाद-
नन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत् । काकोल्यादि-
क्लाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एषहरिणोरश्न-
शशमहिषवराहाणां वा रुधिरं चीरयुधरसैः सुस्निग्धैश्चा-
श्रीयादुपद्रवांश्च यथासुपाचरेत्” । उपद्रवास्तत्रैवोक्ता
यथा ॥ “धातुक्षयाच्छ्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः ।
पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तस्मात्तिशीतैल-
चुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदस्त्रैरनस्त्रैर्वा भोजनैः
समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्भि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्तन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ द्रव्यं कषायः

सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् । तथा सम्पाचये-
द्भक्ष दाहः सङ्कोचयेत् सिराः । अस्कन्दमाने रुधिरं सन्धा-
नानि प्रयोजयेत् । सन्धाने भ्रश्यमाने तु पाचनैः ससु-
पाचरेत् ॥ कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यैः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते । सशेषदोषे
रुधिरं न व्याधिरतिवर्त्तते । सावशेषे ततः स्थेयं न तु
कुर्थादतिक्रमम् ॥ देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैणैव धार्यते ।
तस्मादाद्येन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ सुतरक्तस्य
सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले । शोफं सतोदं कोष्णे च
सर्पिषा परिषेचयेत् ॥

ऋषाढावाचस्वविरभीरुडुर्वं खनारीसुकुमारारामानुपहृष्टं
परमसुकुमारोऽयं शोषितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौ-
कसः । तत्र वातपित्तकफदुष्टशोषितं यथासंख्यं
शुद्धजलौकावावभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतलक्षत्वात् सर्वांश्चि
सर्वैर्वा । भवन्ति चाल् । उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां
शुद्धं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्वातोपशुष्टे तु हितं तदवसेचने ।
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा । तस्मात्पित्तो-
पशुष्टे तु हिता सा त्ववसेचने । अलावु कटुकं रुचं
तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् । तस्माच्छ्लेष्मोपशुष्टे तु हितं तद-
वसेचने । तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावनज्जेन शुद्धेषु
शोषितमवसेचयेदाचूषणात् । सान्दीपयाऽलावा” ।
जलौकसां विवरणम् अक्षपाशब्दे वक्ष्यते ।
“अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितसुपवेश्य संवेश्य वा
विरुद्धं चास्य तमवकाशं ऋद्भोमयचूर्णैर्विद्यरजः स्थात् ।
ऋद्भोताश्च ताः सप्तपरजनीकल्पोदकप्रदिग्धगालीः सखिल-
सरकमध्ये सुहृत्स्थिता विगतकृमा ज्ञात्वा तामीरोगं
याहयेत् । सुख्यशुक्लाऽपिषुत्सोतावच्छन्नां कृत्वा सुख-
मपाहृषुयादऋद्भं क्षीरविन्दुं शोषितविन्दुं वा दद्या-
च्छ्लेष्मपदानि वा कुर्वीत यदोवमपि न ऋद्भोयात्तदान्यां
याहयेत् । यदा च निविशते ऽश्वरुवदाननं कृत्वोन्नय
च स्कन्धं तदा जानीयादऋद्भं शोषितां ऋद्भनीं चार्द्र-
वस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेत् । दंशे तोदकण्डूप्राड-
भां वैजां नीयाच्छुद्धनियमादस इति शुद्धमाददानामपनयेत् ।
अथ शोषितागन्धेन न सुख्येणुसमस्याः संश्लेषचूर्णैर्नाकरिरेत् ।
अथ पतितां तण्डुलकण्डूनां प्रदिग्धगालीं तैलवशाभ्यक्त-
सुखीं वामहस्ताकुण्डुलिभ्यां ऋद्भोतपुच्छां दक्षिणहस्ता-
कुण्डुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोमनुमार्जयेदा सुखाह्वामये-
त्तावद्यावत्स्यग्वानलिङ्गानीति । सम्यग्गान्ता खलिल

सरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । वा सीदति न
चेष्टते वा दुर्वान्ता तां पुनः सम्यग्गामयेत् । दुर्वान्ताया
व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां
पूर्ववत्सिद्धिदध्यात् शोषितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौ-
कोत्रस्थान्मधुनावधकृयेच्छीताभिरङ्गिषु परिषेचयेद्बभौत वा
द्रव्यं कषावमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति ।
भवति चाल् । श्लेष्माणि पृथक् जातीः पोषणं सावचार-
णम् । जलौकसाञ्च यो वेत्ति तस्माध्यान् स जयेद्दानम्” ।
असृज् न० न श्लेष्मते इतररागवत् संश्लेष्मते सहजत्वात् न-
श्लेष्म-किन्, अस्मते क्षिप्तते इतस्ततो नाडीभिः अस् श्लेष्म
वा । १ शोषिते २ मङ्गलस्य हे च तस्य रक्तवर्धत्वात्तथात्वम् ।
कुङ्कुमे, ३ विष्कम्भाविधके ४ षोडशे योगे । शोषितोत्पत्ति
रक्ता भाव० प्र० । “यदा रसोयकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः ।
रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः । रक्तं सर्व-
शरीरे तु जीवस्थाधार उत्तमः । स्निग्धं गुरु चलं
खादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्” । तस्योत्तमत्वञ्चोक्तं तत्रैव
“जीवोवसति सर्वैस्त्रिभुं देहे तत्र विशेषतः” । वीर्यं
रक्ते मले तस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्” । वीर्यं रक्ते
मले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्तपरिभाष्युक्ते शुद्धे
जीवोवसति न तु दुष्टे प्रदुष्टे रक्तस्त्रावणोपदेशस्य
विधानात् । पित्तवद्भवेदरुं भवेदित्यर्थः ॥ तस्य स्थानम्”
“यत्तत् श्लेष्मा च रक्तस्य सुख्यस्थानं तयोः स्थितम्” ।
अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पीतता भवेत्” इति भा० प्रका०
सुश्रुते शोषितोत्पादविवरणसमन्वयोक्तं यथा “अथातः
शोषितवर्षनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्र पाञ्चभौति-
कस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्यापिषुषुषुषु
वानेकगुणस्योपशुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजो-
भूतः सारः परमसूक्ष्मः स रसद्रव्युच्यते । तस्य च हृदयं
स्थानं स हृदयाञ्जलिविंशतिं धमनीरनुप्रविश्योद्भूता दश
दश चाधोगामिन्धुत्तस्य स्थिर्यग्नाः कृत्वा शरीरमहृ-
हृत्सपर्ययति वर्धयति धारयति यापयति जीवयति चाहृ-
हेतकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमाना-
इतिरूपलक्षयितव्या अथद्विविधैः । तस्मिन् सर्वं
शरीरावयवदोषभाहमलाद्यनुसारिण्य रसे जिज्ञासा
किमयं सौम्यसौजस इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी-
स्नेहनजीवनतपैषधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते ।
स खलायो रसो यत्तत् श्लेष्मानौ प्राप्य रागस्रपति ।
भवतश्चाल् ॥ “रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अव्यापनाः प्रसवेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया
रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्वाद्दशाद्द्वै वाति पञ्चा-
शतः क्षयम् ॥ आर्त्तवं शोणितं त्वाम्नेयमम्नोषोमीयत्वा-
द्भस्म पाञ्चभौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाह्वराचार्याः ॥
“विस्तृता द्रवता रागः स्रन्दनं लघुता तथा । भूम्यादीनां
गुणा हेतुते दृश्यन्ते चात्र शोणिते” । [याम् ।

असृपाटी स्त्री असृजः पाटी परिपाटी ५० । शोणितधारा-
असेचनक त्रि० न सिच्यते तद्यति मनोऽत्र सिच-ल्युट्
संज्ञायां कन् । १अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनात्मनी न
तद्यति तत्र “नयनयुगासेचनकम् मानसदृश्यापि दुष्पा-
पम्” सा०द० । सेचनं सेकः अभावे न०त० स्वार्थे
कन् । २सेचनाभावे न०व० । ३सेचनशून्ये त्रि० ।

असेवन न० अभावे न०त० । १सेवाभावे न०व० । २सेवाशून्ये
असौ अव्य० सो-वा०-लौ न०त० । अदःशब्दार्थे ।

“असौनामाऽयमिदं रूप इति” शत०ब्रा० । अयञ्च
साक्षादादिः इति बहवः । असौक्यम् । गणरत्ने तु
तत्र गणे अग्नौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च अग्नौ इति
तोष्णत्वे अमोक्षत्वेति” इति । [२सौन्दर्यशून्ये त्रि० ।

असौन्दर्यं न० अभावे न०त० । १सौन्दर्याभावे न०व० ।

असौम्य त्रि० विरोधे न०त० । सौम्यत्वविरोधिघोरत्वयुक्ते

असौम्यस्वर त्रि० असौम्यः स्वरयस्य । १काकतुल्यमन्द-
स्वरयुक्ते । २कठोरस्वरे च । [२सौष्ठवशून्ये त्रि० ।

असौष्ठव न० अभावे न०त० । १सौष्ठवाभावे न०व० ।

अस्फुल्ल त्रि० स्रन्द-क्त न०त० । अक्षरिते । “स्रस्तं हवि-
रसादिति” शत०ब्रा० ।

अस्फुल्लन त्रि० स्रम्भ-ल्युट् न०त० । १रोधनाभावे न०व० ।
२रोधनशून्ये । “अस्फुल्लने सविताद्यामदं हन्” । १०, १४६, १

अस्फुधोयु त्रि० क्षयः ह्रस्वः निरु० न०त० ५० साधु ।

१अविच्छिन्ने २अक्षये च । “अस्ते धत्तं यदसदस्फुधोयु”
ऋ० ७, ५३, ३ । “युवोर्मितावरुणावस्फुधोयु” ऋ०

६, ६७, ११ । अस्फुधोयुरजरः ६, २२, ३ । “अस्फुधो-
युरविच्छिन्नः” भा० ।

अस्वलित त्रि० न०त० । १अप्रच्युते स्वकर्त्तव्ये २अप्रमत्ते
च “भूमिर्निरयस्वलिता स्खलून्तैः” भाषः । “स मे
चिरायास्वलितोपचाराम्” रघुः ।

अस्ता च० अस्थाने स्वर्यकिरणा यत्र आधारे ऋ । १पश्चिमा-
चले, “अधिरोटुमस्तगिरिमभ्यपतत्” भाषः । “विडम्ब्य
त्यस्तनिमग्नस्वर्यन्” रघुः । कर्मणि ऋ २क्षिप्ते ३अवसिते च

त्रि० “निरस्तः परावसुः” भवदेवः । “गतिरपास्तसंस्था
भतिः” सालती० । “निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्” भाषः ।
भावे ऋ । ४दर्शनायोग्यत्वे ५अवसाने न० । आधारे ऋ ।
ज्योतिषोक्ते ङ्लग्न्यात् सप्रभे स्थाने न० । लग्न्यात् सप्र-
मस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात् । तथा
हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुनानिशं पञ्चान्नीयमानस्य
भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणो-
द्गच्छन्ति ततोदितलग्नानां च पश्चामेव दर्शनयोग्यता इत-
रेषां पश्चां तु भूमण्डलेनाच्छादनात् दृश्यता । तत्र
यस्य यस्य राशेरुदयः यस्मिन् समये जायते ततः
सप्रमराशेरुदयसमये तस्य तस्यास्तत्वम् अदर्शनयोग्यत्वं भव-
तीति सप्रमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । “जन्मलग्न्यात्
सुखास्तान्यरिपुरन्ध्रेष्वशोभना” नील०ता० । ७अदर्शनप्राप्ते
रव्योदित्यहे त्रि० स्वर्यादिप्रहाणामपि प्राशुक्तीत्या-
स्वाधिष्ठितराश्वमेक्षया सप्रमराशुदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं
सि०शि० । “निजनिजोदयलग्नसमुद्गमे समुदयोऽपि
भवेद्भनभःसदाम् । भवति चास्तविलग्नसमुद्गमे प्रति-
दिनेऽस्तमयः प्रवहक्रमात्” निशोष्टलग्नाद्दद्यास्तत्वमे
न्यूनाधिके यस्य खगः स दृश्यः । दिनेऽपि चन्द्रोरविसन्नि-
धानात् नास्तगतश्चेत् सति दर्शने भा” । “नक्षत्रा-
शामभ्युदयास्तज्ञापनमपि तत्रैव “दृक्कर्मणाः पलभवेन
तु केवलेन भानां सुनेष्टं गरिपोरुदयास्तत्वमे । कृत्वा
तयोर्दयलग्नमिनं प्रकल्प्य लग्नं ततो निजनिजे पठितेष्ट-
काले” । यत् स्यादसावुदयभासुरथास्तलग्नादव्यस्तं
विमार्धमपि लग्नकमस्तस्वर्यः । इष्टोपघटि ६० घटिका-
स्वथ वास्तलग्नान्मनं क्रमेण भदलो नितमस्तस्वर्यः ।
स्याद्भ्रमो निजनिजोदयभासुरतल्ये स्वर्योऽस्तभास्करसमेऽस्त-
मयश्च भानाम् । अत्राधिकोनकालिका रविभुक्तिभक्ता
यातैष्यवासरमितिश्च तदन्तरे स्यात् । यस्योदयाकार्काद-
धिकोऽस्तभासुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । तिम्बांशु-
सान्निध्यवशेन नास्ति धिग्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्” ।
‘भानामगस्यस्य लुब्धकस्य च पूर्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये
परन्तु केवलेन पलभवेन दृक्कर्मणा । भ्रुवस्य कृतायनदृक्कर्म-
कत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्त्तव्यमित्यर्थः । ततोदय-
लग्नमर्कं प्रकल्प्य लग्नं साध्यम् । तच्च स्वकीये पठितेष्ट-
काले । एवं यद्भग्नं सिध्यति स उदयाकार्कां ज्ञातव्यः ।
अथ यदस्तलग्नमानीतं तच्चार्कं प्रकल्प्य निजनिजेष्टकाले
विलोमं लग्नं साध्यम् । तद्वाशिषट्कोनमस्तस्वर्यसंज्ञं

भवति । अथवेष्टकिकोनाभिः षष्टिकामिरस्त
लग्नात् क्रमेषु लग्नं साधितं तद्भदलो नितमस्तसूर्यो-
भवति यदोदयभानुसमो भानुर्भवति तदा तस्य नक्षत्र-
स्योदयो भवति । यदास्तसूर्यसमस्तदास्तमयः । यदा-
गस्त्योदयः किलाभीष्टदिनात् कियद्भिर्दिनैरिति विज्ञात-
मिष्यते तदेष्टदिनाकस्यागस्त्योदयाकस्य चान्तरकला रवि-
भुक्त्या भाज्याः । लब्धादिनैरगस्त्यस्योदय एष्यः यद्युद-
याकौ महान् । यद्यूनस्तदा गतः । अतोपपत्तिः
उदयास्तलग्नसाधने तु पूर्व्वं कथितैव । उदयलग्नोदये
किल भस्योदयः यदोदयलग्नसमो रविर्भवति तदा रविणा
सह तन्नक्षत्रमुदेति । तस्मादुदयात् प्राक् पठितेष्टकिकाहृत्यं
कालं यावत् तन्नक्षत्रं रविप्रभाभिर्हृतं क्षितिजादुपरि-
स्थमपि न दृश्यते । अथ पठितेष्टकाले यत् क्रमलग्नं
तत्स्थानस्थितो रविरुदयाकहृत्यो भवति तथा रव्यस्तम-
यादनन्तरं नक्षत्रास्तमयात् पूर्व्वं प्रत्यक् क्षितिजादुपरि-
स्थमपि नक्षत्रं पठितेष्टकालं यावत् दृश्यते । अथ नक्ष-
त्रस्य क्षितिजादुपरिस्थितत्वात् प्रत्यक्क्षितिजस्थेनाकेषु
न्यूनेन भवितव्यम् । अतोऽस्तलग्नात् पठितेष्टकाले व्यस्तं
कार्यम् । तल्लग्नं प्राक्क्षितिजस्यं भवति । अतः षड्भो-
नितं प्रत्यक्क्षितिजेऽस्तसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । इष्टो-
षष्टि ६० षष्टिकास्त्रिंशत्वादी वासना सुगमैव । यस्य नक्षत्रस्यो-
दस्ताकादस्ताकौऽधिको भवति तस्य नक्षत्रस्यार्कसाक्षिध्व-
शादस्तं नास्तीति वेदितव्यम् । इदं कुत इत्यत आह
सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । यस्य भस्य सौम्यः शरो दीर्घो भवति
तस्य पलोद्गवासवो बहवो भवन्ति ॥ तैर्विलोमलग्ने क्रिय-
माणे उदयलग्नमूनं भवति । अस्तलग्नं क्रियमाणम-
धिकं भवति । ताभ्यां ह्युदयास्ताकौ साध्यौ । तत्रा-
स्ताकेषु किल न्यूनेन भवितव्यम् । अस्ताकसमे रवौ
किलादृश्यतारम्भस्ततः कियन्ति च दिनान्यदृश्यं भूत्वोदया-
कसमे रवौ तद्विष्णुसुदेति । अत उदयाकेषाधिकेन
भवितव्यम् । यतोऽर्कसन्निधिवशेनैतावुदयास्तौ । यथा
यथा सौम्यशरस्य दीर्घत्वं यथा यथाक्षवशेन गोलस्य
दक्षिणतो नामनं तथा तथोदयास्तार्कयोरल्पमन्तरं भवति ।
अत्यान्तरेऽस्यान्येव दिनानि तन्नक्षत्रमदृश्यं भवति ।
एवं यस्मिन् देशे उदयास्ताकौ तल्लयौ भवतस्ततः परं
तस्मिन् देशे तस्य नक्षत्रस्यार्कसन्नभावेनादृश्यता इति
युक्तितः सिद्धम्” प्रमि० । अस्तलग्नसाधनमप्युक्तं तत्रैव “यत्
लग्नमपमखण्डलं कुजे तदुदहाद्यभिहृ लम्नस्यते । प्राचि ।

पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे” कुजे
भूमिमखण्डलगते रेखाष्टके अपमखण्डलं ततो निस्सारदु-
मखण्डलम् । यहाणासुदयास्तांशानाह तत्रैव । “प्राच्या-
सुदेति क्षितिजोऽष्टदक्षैः २८ शक्रे १४ गुरुः सप्तकु-
भिसु १७मन्दः । स्वस्योदयान्नो नित ३६० चक्रभागै-३३२ ।
३४६ । ३४३ । सूर्यो ब्रजव्यस्तमयं प्रतीच्याम् ।
खात्त ५० जिने २४ क्षितिजयोः उदयः प्रतीच्यामस्तञ्च
पञ्चतिथिभि १५५ मुनिसप्तभूमिः १७७ । प्रागुद्गमः
शरनखै २०५ खिष्टतिप्रमाणै-१८३ रस्तस्य तत्र दश-
वङ्गिभि ३१० रङ्गदैवैः ३३६ । अवक्रवक्रास्तम-
योदयोक्तभागाधिकोनाः कलिका विभक्ताः । द्राकेन्द्रभुक्त्या-
प्रदिनैर्गैतैर्ध्वैरवक्रवक्रास्तमयोदयाः स्युः” । “बाले वा
यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तसुपागते । मलमास इवैतानि
वर्जयेद्देवदर्शनम् । पक्षं वृद्धस्तु पूर्व्वेषु दशाहं पश्चिमे-
तु । प्रत्यग्बालो दशाहन्तु पूर्व्वेषु च दिनत्रयम्” ज्यो०त०
पूर्व्वेषुति प्रातःप्रातः पूर्व्वदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्न-
तथा न दृश्यते चेदुपहस्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितान्
प्राक् पक्षं वृद्धः । पश्चिमेनेति । एवं सायंसायं
अपरदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्नतथा न दृश्यते चेदुपह-
स्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितान् प्राक् दशाहं वृद्धः” ।
“हातिं शद्विसासास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । हासप्रतिर्भ-
हृत्यस्ते पादास्ते हादश क्रमात्” । इति ज्योतिर्विदुक्त-
कालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः
पूर्व्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भङ्गान्तरेषाह ।
“पक्षं वृद्धोमहास्ते तु बालश्चात् दशाहिकः । पादास्ते तु
दशाहानि वृद्धोबालोदिनत्रयम्” इति च ज्यो०त०रघु० ।
अस्तक पु० अस्तं अपुनराष्टत्तिसु अवसानं वा करोरि अस्त-
णिच-खुल् । निर्व्वाणमोक्षे ।
अस्तग ति० अस्तमदर्शनं गच्छति गम-ड ईत० । २ सूर्य-
किरणाच्छन्नतया अदृश्ये पक्षे २ अदर्शनगतमात्रे च । अस्त-
गतादयोऽप्यत्र ।
अस्तगमन न० अस्तस्यादर्शनस्य गमनम् । यहाणां स्वाक्रान्त-
राश्यपेक्षया सप्तमराश्युदये अदर्शनममने “भीमसेनं भजे-
थास्त्वं प्रागस्तगमनाद्देवेः” भा० व्या० प० १५५ अ० ।
अस्तम् अव्य० अस-तमि । १ नाशे, २ अदर्शने च । “दण्डे-
नास्तमितविषा” कुमा० । “राज्यमस्तमितेश्वरम्” रघुः ।
“सर्व्वञ्च तिलसंबन्धं नाद्यादस्तमिते रवौ” । “नेष्टेतोद्य-
न्तमादित्यं नास्तयान्तं कदाचन” चतुरोऽस्मिते सूर्ये”

‘विशुचान्द्रायणं स्तम्भम्’ मनुः । “धृतिरस्तिमिता गति-
च्युता” रघुः । [पक्षीं [वृक्षे

अस्तमती स्त्री अस्तमति अत-अच्-गौरा० डोष् । शाल-
अस्तमन न० अन-बा-भावेऽप् अस्तम् अस्थस्य अनःगतिः ।

भगोलकक्षया तिरोधानेन, १ स्वर्यादेरदर्शनगमने
“तिरोधानञ्च यत्नैति तदेवास्तमनं रवेः । नैवास्तमनमर्क-
स्य नोदयः सर्वदा सतः” इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् व० ।

“उदयास्तमने नाथ ! दर्शनादर्शने रवेः” पुरा० “उदयास्त-
मनञ्चोहि न हृष्यति न शोचति” भा० व० २५७ अ० ।
स्वर्यास्तमनवेलायामासेदुक्ते महहनम्” भा० आ० प० २ अ०
“उदयास्तमने भातुः प्रदक्षिणमवर्त्तत” भा० भी० प० ।
२तक्कावे च ।

अस्तमय पु० अस्तोभीयते ज्ञायते यत् मिन्-अच् वा न
आत् । १ प्रलये, स्वर्यादेरदर्शने “करोत्यकालास्तमयं
विवस्वतः” किरा० । “उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवासिनां
प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तद्व्ययश्चास्तमयः न परमार्थत
उदयोऽस्तमयोवा” तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति
तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचर-
तापक्षेदद्वयस्य च तत्त्वाभावात्” छा० उ० भाष्यम् । तथा
च भूत्ताङ्गान्तरालस्थानएवोदयास्तमयौ भवतः “लङ्कापुरे-
ऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनाङ्गं यमकोटिपुर्याम् ।
अथस्तादा सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्गोमके रात्रिदलं तथैव”
सि० शि० । भूत्तचतुर्थीशे स्थितानां पुरांमध्ये प्रथमपुर्या-
सुदये तृतीयेऽस्तलोक्तेरुथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदा-
ऽमरावत्यां मध्याङ्गतः सविता तदा संयाभिन्यासुद्यन्
दृश्यते तत्र मध्याङ्गोचरोवारुण्यासुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्”
ग्रहाणां च स्वर्यस्यातिप्रत्यासन्त्या प्रकाशाभावोऽस्तत्वम्
वद्वियोगे चोदयः । “रविणास्तमयोयोगो वियोगस्तूदयो
भवेत्” इत्युक्तेः अन्यग्रहाणां ३ रवियोगे च ।

अस्तरण न० अभावे न० त० । स्तरणाभावे । तत्र दीयते
कार्यम् वा व्युत्पा० अण् । आस्तरणम् तत्र देये काव्ये”
च ति० ।

अस्ताघ ति० अस्तमघं कालुष्य-यत्न । अतिगभीरे हेम० ।

अस्ताचल पु० अस्यन्ते किरणा यत् आचारे क्त
कर्म० । पश्चिमाचले अस्तगिरौ । “अस्ताचलचूडावल-
म्बिनि भगवति मरीचिमालिनि” काद० अस्त्राद्रिप्रभृत-
योऽप्यल ।

अस्ति अव्य० अस्-शुतिप् । १ स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च

“अस्ति नास्ति न जानातीति” चाण० । २तद्वति च
अस्तिवीरा अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिकः
नास्तिकः । चतुरर्थ्यां पक्षा० फक् । आस्तायनः । तत्-
सन्निकष्टदेशादौ लि० ।

अस्तिकाय पु० अस्ति कायः स्वरूपं यस्य । जैनमतसिद्धे
विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाञ्च पञ्चविधाः
जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्ति-
कायः आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे ३२६ पृष्ठे विव-
रणम् । शा० भाष्ये तन्मतस्य निराकृतं यथा “सर्वेषां-
मध्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान्
वर्णयन्ति । सर्वत्र चेत्सम्पन्नज्ञानयन्व्यायमवतारयन्ति । स्था-
दस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद वक्तव्यः स्यादस्ति
चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्तिचावक्तव्य-
श्चेति । एवमेवैकत्वनिवृत्तादावपीमं सम्पन्नज्ञानयुज्यजयन्ति ।
अत्राचचमहे नायमभ्युपगमोयुक्त इति । कुतः “एकस्मिन्न
सम्भवात्” सू० । नष्टेऽर्कस्मिन् धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादि
विरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत् । यएते सम्पन्नपदार्था
निर्द्धारिता एतावन् एवंप्रकाशेति ते तथैव वा स्युः । नैव
वा तथा स्युः । इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्द्धारि-
तरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । ननु अने-
कालकं वस्तुति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानस्य तद्व्यमानं संशय-
ज्ञानवन्नाप्रमाणं सम्भवितमर्हति । नेति ब्रूमः निरङ्कुशं
हृत्नेकान्तं सर्व्वस्तु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणफलस्यापि
वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्तिस्यान्नास्तौत्यादिकल्पोपनि-
पातादनिर्द्धारणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्द्धारयित्तर्निर्द्धारि-
रणाफलस्य च स्यात् । पक्षेऽस्तिता स्यान्नापक्षे नास्तित्वेव
सति कथं प्रमाणभूतः संसोर्धकारः प्रमाणप्रमेयप्रमातृ
प्रमित्वनिर्द्धारितारूपपदेणुं शक्यात् कथं वा तदभिप्राया-
नुसारीणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्ति-
फलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्व्वोक्तोक्तो-
ऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा । अतश्चनिर्द्धारितार्थं शास्त्रं
प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानाम-
स्तिकायानां पञ्चत्वसंख्यास्ति वा नास्ति वेति विकल्पप्रमाणं
स्यादिति तदैकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतोन्मत्तसं-
ख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात् ! नचेषां पदार्थानामव-
क्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याश्चेत्तोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति
विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाञ्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्याश्च
इति च तथावदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति

वा एवं तद्विपरोतमसम्यग्दर्शनमर्थस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रत्याययितरूपपक्षस्य । स्वर्गा-
पवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षेचाभावः तथा पक्षे नित्यता तथा
पक्षेचानित्यता इत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादि-
सिद्धजीवप्रवृत्तीनाञ्च स्वशास्त्रावधत्तभावानामयथावष्टत
स्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदाद्येष्वेकस्मिन् धर्मिणि
सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मोऽस-
त्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवात्सत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवाद्
सङ्गतमिदमार्हतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यव्यतिरिक्ता-
व्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमानिराकृतामन्तव्याः । यत्तु पु-
द्गलसंज्ञकेभ्योऽप्युभयः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत्
पूर्वेष्वैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतसम्भवतीत्यनेन प्र-
यत्नः निराकरणाय प्रयत्यते । अस्तिनास्तिकायादयोऽप्यु-
च्येयाः । अणुवादनिराकरणञ्चारम्भवादशब्दे दृश्यम् ।

अस्तिचीरा स्त्री अस्ति चीरं यस्याः । बहुदुग्धवत्यां स्त्रीगव्यादौ ।

अस्तित्व न० अस्ति भावः त्व । विद्यमानत्वे । “न हि देहा-

न्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेषास्तित्वज्ञाने लौकायतिकाः
बौद्धाश्च प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति” इ० उ० भा० ।

“सर्वोद्गात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्तीति” शा० भा० ।

तत् । अस्तित्वात्त्व स्त्री । “गौरस्तित्वावान् अस्तिपदसमभि-

व्याहृतगौःपदस्मारितत्वात्” शब्दश० । [स्त्रियां ङीप् ।

अस्तिमत् त्रि० अस्ति विद्यमानं धनमस्य मत्तप । धनिनि

अस्तु अव्य० अस-दीप्तौ तन् । १ अस्तुचारायां, २ पोड्यायाम्

३ प्रतिक्षेपे ४ अस्तुयायाम्, ५ प्रकर्षे, ६ अङ्गीकारे, ७ प्रशंसा-

याम्, ८ लक्षणे, ९ अस्तुयापूर्वकारे च । “अस्तोश्चेति

यत्तव्यम्” वार्त्ति० सम् । अस्तुङ्कारः अभ्युपगमः ।

अस्तेन त्रि० न० त० । चोरभिन्ने ।

अस्तेय न० अभावे न० त० । १ स्तेयाभावे । “लोभस्य पुरतः

केऽसौ सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबोधच० । “अहिंसासत्या-

स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः” पात० सू० उक्ते २ यम-

भेदे च “बलाद्गृह्णति वा परविज्ञाहरणं स्तेयं तदभावेऽस्ते-

यम्” वृत्तिः । तादृशयमानुष्ठानेऽवान्तरफलमपि तत्र दर्शि-

तम् । “अस्तेयप्रतिष्ठार्यां सर्वरत्नोपस्थानम्” पात० सू० ।

दिव्यरत्नानां स्वयमागत्यनिकटे उपस्थितिरत्यर्थः ।

अस्तोभ त्रि० नास्ति स्तोमः हुं फडादिः निरर्थकः शब्दोयत्

निरर्थकशब्दस्यै “अस्तोभमनवद्यञ्च स्तत्रं कृतविदो

विदुः” विवरणं स्तोभशब्दे । [पाठान्तरम् ।

अस्य न० अस्ति विद्यमानतायै हितम् यत् । गृहे निरुक्ते

अस्यानि न० स्वै-क्त भावे न० त० । १ निन्दायाम्, २ मत्स्ये

च । कर्त्तरि क्त रूपान्ते संहृत न० त० । तद्भिन्ने त्रि० ।

अस्य न० अस्यते क्षिप्यते अस-इत् । १ क्षीयास्ते शरादौ

करणे णुन् । २ चापे, धनुषि ३ रिपुक्षेपणसाधने प्रहरण

भावे खड्ग्गादावपि । “प्रयुक्तमयस्मिती वृथा स्यात्”

“प्रत्याहृतास्त्रो गिरिशप्रभावात्” । “अतिप्रबन्धप्रहितस्त्र

वृष्टिभिः” इति च रघुः । “अस्त्रञ्चालावलीढप्रतिबलजल-

धेरन्तरौर्वायमाणः” वेणु० । [कारत्वात्तथात्वम् ।

अस्यकाष्टक पु० अस्यं कण्टकद्रव । वाप्ये तस्यापस्य कण्टका-

अस्यकार त्रि० अस्यं करोति निर्भिभीते क्त -अण् उप०

स० । शस्त्रनिर्माणकारके । खलु । अस्यकारकोऽप्यत्र ।

अस्यचिकित्सा स्त्री अस्ये च चिकित्सा । सुश्रुतोक्ते अस्ये च

चिकित्साभेदे सा च यथा । “अस्मिन् शस्त्रे शस्त्रकर्म-

प्राधान्याच्छस्त्रकर्मैव तावत् पूर्वेषुपदेक्ष्यामस्तत्सम्भा-

रांश्च ॥ तच्च शस्त्रकर्मोऽष्टविधम् । तद्यथा । वेद्यं भेद्यं

लेख्यं वेध्यमेध्यमाहार्यं विस्राव्यं सीव्यमिति ॥ अतोऽ-

न्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्व भेदोपकल्पयितव्यानि

तद्यथा यन्त्रशस्त्राग्निशलाकाशङ्खजलौकालावज्जान्म-

वोर्धपिचुष्णीतस्त्रतपत्रपटमधुधतवसापयस्त्रैतपर्यन्तकषायालेप-

नकस्त्रोप्यजनशोतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्मिणस्तु

स्त्रिधाः स्थिरा बलवन्तः ॥ ततः प्रशस्तेषु तिथि-

करणेषुहर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान्

भिषज्ज्ञाञ्जयित्वा कृतबलिमङ्गलस्त्रिवाचनं लघु भुक्त-

वन्तं प्राङ्मुखमातुरसुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो

मर्म्मसिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिषमनोः परिहरन्नलोभं शस्त्रं

निदध्यादापूयदर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च ।

महत्त्वमपि च पाकेषु द्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्रपदसक्तं

तत्वायतो विशालः समः सुविभक्त इति व्रणशुष्णाः

भवतस्तत्र ॥ आयतस्तु विशालस्तु सुविभक्तो निराश्रयः ।

प्राप्रकालकृतस्यापि व्रणं कर्मणि शस्यते ॥ शौर्यमा-

शुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्त्रेदनेपथु । असंमोहश्च वैद्यस्य

शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥ एकेन वा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तरा-

बुद्ध्यावेक्ष्यापरान् व्रणान् कुर्यात् । भवति चात्र ॥

यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च । तत्र तत्र

व्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥ तत्र भ्रूगण्ड-

शङ्खललाटाक्षिपुटोष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्गुषु तिर्थिकच्छेद

उक्तः । चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।

अङ्गचन्द्राक्षतीश्चापि गुदे भेदे च बुद्धिमान् ॥ अन्यथा

तु सिरास्त्रायुच्छेदनदतिमात्रं वेदना चिराद्द्रव्यसंरोहो मांसकन्दोप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदराशोऽश्वरीभगन्दरसुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म्म कुर्वीत । ततः शस्त्रभवचार्यं शीताभिरङ्गिराहुरमाश्रास्य समन्नातुपरिपीच्याङ्गुल्या व्रणमभिसृज्य प्रक्षाल्य कषायेण ज्योतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तां वसिं प्रस्थिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां घनाङ्गुलिकान्दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बन्नीयाद्देनारक्षोमैर्धूपैर्धूपयेद्द्रव्यैश्च मन्त्रैरूक्षां कुर्वीत । ततोयुग्मस्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्बन्धनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभेत । “ततः कृतरक्षमाहुरभागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । ततस्मृतयोऽहनि विमुच्येवं बन्नीयाद्द्वस्त्रपट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युम्नोन्नयेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विपर्ययतो व्रणाशिरादुपसंरोहति तोत्ररजश्च भवन्ति । अत ऊर्ध्वं देशकालबलादीनवेक्ष्य कषायाक्षेपनबन्धाहाराचारान्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः सान्दर्दीषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरसुखङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवन्ति चात्र । तस्मादन्वर्जहिषैव सुशुद्धं रोपयेद्द्रव्यम् । रुद्धेऽप्यजीर्णव्यायामव्यधायादोन् विवर्जयेत् । हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्यैर्यं सम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् । तत्रहाद्द्वहाच्छरङ्गोश्चवर्षास्त्रिच बुद्धिमान् ॥ प्रदोषागारवच्छोभं तत्र कुख्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्रनिपानजाता तोत्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । एतेन सा शान्तिरुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्तितेन ॥ अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिसं भिषक्” अस्त्राकारादि विवरणं तत्रैव “विंशतिः शस्त्राणि ॥ तद्यथा । लण्डलापकरपत्रद्विपत्रनखशस्त्रसृष्टिकोत्पलपत्रकार्दधारस्त्रचीकुशपलाटीसुखशरारीसुखान्तरमुखिकूर्चकुठारिकात्रीहिंसुखारावेतसपत्रकवडिशदनशङ्कोषण्य इति । तत्र मण्डलापकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च । दृष्टिपत्रनखशस्त्रसृष्टिकोत्पलपत्रकार्दधारणि छेदने भेदने च । सूचीकुशपलाटीसुखशरारीसुखान्तरमुखिकूर्चकानि विस्त्रावणे । कुठारिकात्रीहिंसुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च । वडिशोदन्तशङ्कुशहरणे । एषण्येवणे आनुलोभ्ये च । सूच्यः सेवने । इत्यष्टविधे कर्म्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगप्रहण्यसमासोपायः कर्म्मसु

वक्ष्यते । तत्र दृष्टिपत्रं दन्तफलसाधारण्ये भागे मृहीयाङ्गेदनाभ्येवं सर्वाणि । दृष्टिपत्रं मण्डलापञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने वडिशोऽवचार्यं दन्ताभ्ये विस्त्रावणानि । विशेषेण बालदृष्टिसुकुमारभोरनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च तिकूर्चकेन विस्त्रावयेत् । तत्र प्रच्छादितदन्तमङ्गुलप्रदेशिनीभ्यां त्रीहिंसुखम् । कुठारिकां वामहस्तन्यस्ताभितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याङ्गुलदृष्टिद्वयामिह न्यात् । आराकरपत्रं वख्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं मृच्छीयात् । तेषां नामभिरेवाज्ञतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्ययावदाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते वडिशो दन्तशङ्कुज्ञानतापे तोच्छकण्टकप्रथमयवपत्रसुखे । एषथी मण्डूपदाकारसुखी । प्रदेशिन्यप्यपर्वप्रदेशप्रमाणसुड्रिका । दशाङ्गुला शरारीसुखी सा कर्म्मरीति कथ्यते । शेषाणि तु वडिङ्गुलानि । तानि सुयहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितसुखायाण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्मतम् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं स्वरधारमतिस्थूलमल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरोतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रासङ्गि स्वरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्त्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराघनस्त्रायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं स्रक्काशिला माषवर्षा । धारासंस्थापनार्थं शास्त्राणीफलकमिति । भवति चात्र । यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुमृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥ अतुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुर्विन्दजलौकाम्निक्षारनखगोजी शेषालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति । शिमूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेदे भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ आहार्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवर्जजलौकसाम् ॥ वे सुर्मखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये । गोजीसेफालिकाशाकपत्रैर्विस्त्रावयेत्तान् ॥ एष्वेषण्यलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्गुरा हिताः । शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धैक्यायसानि तु । कारयेत्करथैः प्राप्तं कर्म्मरं कर्म्मकोविदम् ॥ प्रयोगज्ञस्य वैदास्य सिद्धिर्भवति नित्यशः । तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणासादितः सदा” ॥

अस्त्रजित् पु० अस्त्रं तदाघातजं व्रणं जयति निवारकत्वात् ।

(कवाटवेट्) वृक्षभेदे ।

अस्त्रजीविन् पु० अस्त्रेण जीवति णिनि । अस्त्रव्यापारेण

जीविकावति अस्त्रजीव्यादयोऽप्यत्र अण् अस्त्रजीवोऽप्यत्र ।

अस्त्रधारिन् त्रि० अस्त्रं धारयति धारि-णिनि । अस्त्र

धारके । खुल् । अस्त्रधारकोऽप्यत्र ।

अस्त्रमन्त्र पु० अस्त्राणां प्रयोगसंहारयोर्मन्त्रः ।

। अस्त्रप्रयोगादिमन्त्रभेदे । “सम्प्रोहनं नाम सखे ! ममास्त्रं

प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्” । “उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्र-

मन्त्रम्” इति च रघुः । तन्त्रोक्तो अङ्गन्यासान्तर्गते फडिति

२ मन्त्रे च । [ख्यताकारके । खुल् अस्त्रमार्जकोऽप्यत्र ।

अस्त्रमार्ज पु० अस्त्रं मार्जि ऋज-अण् उप० सं० । अस्त्रती-

अस्त्रयुद्ध न० ईत० । अस्त्रेण युद्धे ।

अस्त्रविद् पु० अस्त्रं तत्प्रयोगादि वेत्ति विद्-क्विप् ईत० ।

अस्त्रप्रयोगाद्यभिज्ञे “सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्” रघुः ।

अस्त्रविद्या स्त्री ईत० । १ अस्त्रप्रयोगसंहारज्ञापकविद्यायाम्

२ तद्बोधके शास्त्रे च धनुर्वेदशब्दे विद्यतिः ।

अस्त्रवेद पु० अस्त्रस्य तत्प्रयोगादेः ज्ञापकोवेदः शास्त्रम् ।

धनुर्वेदे तच्छब्दे विद्यतिः ।

अस्त्रसाधक पु० अस्त्रं ज्येष्ठं सायकं इव । १ नाराचास्त्रे तस्य

सायकत्वस्यतया ज्येष्ठत्वासत्वात् । अस्यते शत्रुरनेन

अस-करणे ढ्रन् कर्मा० । २ सर्व्वलौहमये वाणे ।

अस्त्रहीन त्रि० अस्त्रेण तत्प्रयोगेण वा हीनः । १ अस्त्रन्यून्ये

२ अस्त्रव्यापारन्यून्ये वाग्युद्धादौ ।

अस्त्रागार न० ईत० । आयुधागारे शस्त्रादिस्थापनशब्दे ।

अस्त्राघात पु० ईत० । अस्त्रेणाघाते । ।

अस्त्राहत त्रि० अस्त्रेणाहतः । १ अस्त्रहते २ अस्त्रेण हते च ।

अस्त्रिन् त्रि० अस्त्रं धनुरस्यास्त्र इति । १ धनुर्वेदे, २ अस्त्रधा-

रिमात्रे च । “अस्त्रीजनः पुनरनेन हतः किल स्त्री” उद्भूतः ।

अस्थाय त्रि० अस्थामस्थितिं गच्छति गम-ड। अगाधे हेम० ।

अस्थान न० अप्राशस्त्ये न० त० । अप्रकृष्टस्थाने अयोग्यस्थाने

“अस्थाने पततामतोव महताभेतादृशी स्याद्भ्रतिः” सा० द० ।

अस्थाने अव्य० स्थाने युक्तं न० त० । अयुक्ते ।

अस्थायिन् त्रि० विरोधे न० त० । चञ्चले स्त्रियां ङीप् ।

अस्थावर त्रि० विरोधे न० त० । स्थावरभिन्ने जङ्गमे ।

“प्रपौत्रपर्यन्तरहितस्य ऋतस्य विभक्ताविभक्तस्थावरास्था-

वरधने पत्नी प्रथममधिकारिणीति दायभागानुसारिणः ।

अस्थि न० अस्यते अस-क्थिन् । मांसाभ्यन्तरस्थे (हाड्) इति

ख्याते धातुभेदे । अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रका० ।

“भेदोयत्त्वाम्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम् । तदस्थिसंज्ञां

लभते स सारः सर्वविपद्ये । अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा-

तिष्ठन्ति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहाभिधन्ते देहिनां

भ्रुवम् । तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि

न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा” । अथास्यां संख्या-

माह । “शल्यतन्त्रे ऽस्थिसंख्यानां शतत्रयसुदाहृतम् ।

तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि यानि च । सर्वशक्ति-

शतन्त्र स्थ्यां शाखास्तु कथितं बुधैः । पार्श्वयोः श्रोणिफलके-

वक्षःपृष्ठोदरेषु च ! जानीयाद्भिषगेषु शतं सप्रदशोत्तरम्

श्रीवायामूर्द्धगां विद्यादस्थ्यां षट् तिसंयुताम्” । तत्र

शाखागतान्याह । “एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि

तानि पञ्चदश पादतले पञ्चास्थिशलाकास्तदाधारभूत-

मेकमस्थि । एवं षट् कूर्चे द्वे २ गुल्फे द्वे २ पाष्ठाविकैकं

२ जङ्घयोर्द्वे २ जानुन्येकैकम् २ एवं त्रिशदेक-

स्मिन् सकृद्यिनि भवन्ति । एतेनेतरसकृद्ये वाहू च

व्याख्यातौ । अथ पार्श्वदिगतान्याह । “पार्श्वयो

षट् तिसंयुतं ३६ षट् तिसंयुतं ३६ । शिश्ने भगे वा एकं

१ नितम्बयोरेकैकं २ त्रिके एकम् १ वक्षस्यष्टौ ८ पृष्ठे-

त्रिसंयुतं अक्षकसंज्ञे द्वे २” योगात् ११७ । अथ श्रीवोर्ष-

गतान्याह । श्रीवायां नव ऽकण्ठनाद्यां चत्वारि ४ हृन्वे-

रेकैकं २ दन्तेषु द्वानिंशत् ३२ नासायां त्रीणि ३ तालु-

न्येकं १ गण्डयोरेकैकं २ कर्णयोरेकैकं २ शङ्खयोरेकैकं

२ शिरसि षट् । एतान्यस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तानि

यथा “तरुणानि कपालानि रुचकानि भवन्ति च । वल-

यान्यपि तानि सुर्नलकानि च कानि चित् । अक्षिकोषश्रुति

प्राणश्रीवासु तरुणानि हि । शिरःशङ्खकपोलेषु ताल्व-

सप्रोथजादिषु । कपालानि भवन्त्येषु, दन्तेषु रुचकानि च ।

प्रायः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु । पादयोर्बलयांनि

सुर्नलकानि क्रुवेऽधुना । हस्तपादाङ्गुलितले कूर्चे च मणि-

बन्धयोः । बाह्वजङ्घाद्वये चापि जानीयात्तलकानि तु” ।

अथैषां प्रयोजनमाह “मांसान्यन्त्राणि बद्धानि शिराभिः

स्नायुभिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न दीर्यन्ते पतन्ति

न” सुश्रुते । यान्त्रं तु “प्राधान्यात् अन्याथासंख्याऽभिहिता

यथा । “स्थालैः सह चतुःषट्पिर्दन्ता वै विशतिर्नखाः । पाणि-

पादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम् । षष्ठाङ्गुलीनां द्वे

पाष्ठाविकैकं गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्यंत्रिकास्थीनि जङ्घयो-

स्तावदेव तु । द्वे द्वे जानुकपोलोत्पलकांसससङ्गवे । अक्ष-

तालुके श्रोत्रोफलके च विनिर्दिशेत् । भगास्थेऽत्रं तथा
 पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । शोवा पञ्चदशास्थिः स्याज्ज-
 त्नेकैकं तथा हनुः । तन्मूले द्वे ललाटाजिगण्डे नासा
 धनास्थिका । पार्श्वकाः स्यालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः ।
 द्वौ शङ्कुशौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशा-
 स्थीनि पुरुषस्यास्थिसंयुक्तः ” “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मा-
 सानि त्वचा त्वचम्” इति श्रुतिः “मलमूलपुरीषास्थि निर्गतं
 ह्यशुचि स्मृतम्” मनुः अत्रार्थे कन् । अस्थिकं तत्त्वार्थे ।
अस्थिकृत् पु० क-क्लिप् दंत० । अस्थिकारके भेदसि धातौ ।
 यथा भेदमोऽस्थिकारत्वं तथोक्तम् अष्टकरण्ये ५५८ पृष्ठे ।
अस्थिच्छलित न० “कण्ठकमश्चकस्यं चूर्णितं पिच्छितमस्थि-
 च्छलितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं क्विचं
 पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधमिति” काण्डभग्नसुपक्रम्य
 “पार्श्वयोरस्थिहीनोद्गतमस्थिच्छलितमिति” सुश्रुतोक्ते
 काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे ।
अस्थिज पु० अस्थो जायते जन-ड । अस्थिधातोर्जाते मज्जनि
 यथा चास्थोमज्जजन्म तथोक्तमष्टकरण्ये ५५८ पृष्ठे ।
अस्थिति स्त्री अभावे न० त० । स्थित्यभावे अस्थैथ्ये ।
 “अस्थितेश्च शरीरस्य पुंसां चैवायुयः क्षयात् । आनन्यात्
 कुलधर्माणां द्वादशाहः प्रशस्यते” इति स्मृतिः । अस्थितिः
 सङ्कीर्तसरजध्वनोनाम्” काद० । २ मर्यादाभावे । न० व० ।
 ३ मर्यादान्मन्ये ४ स्वैर्यन्मन्ये च त्रि० ।
अस्थितुण्ड पु० अस्थीव कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।
अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमयं धनुस्त्व अनङ् समा० ।
 शिवे । [पिङ्गराकारे कङ्काले ।
अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्यास्थिसंयुक्ते
अस्थिप्रक्षेप पु० मृतस्यास्यां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेपः ।
 विधानेन मृतस्यास्यां गङ्गाजले क्षेपणे तत्रकारश्च आदिपु०
 “भागीरथी यत्र यत्नास्ति तीर्थं कुलद्वये चापि यदा विपन्नः ।
 तदा तदा तत्र तस्याथ भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षे-
 पेच्च । स्नात्वा ततः गङ्गाजलेन सिद्धा हिरण्यमध्वा-
 च्चतिलैश्च योज्य । ततश्च मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन्
 दिशं प्रेतगणोपगृह्णाम् । नमोऽस्तु भर्माय वदन् प्रविश्य
 जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्वन्नमवेक्ष्य
 सूर्यं स दक्षिणां विप्रसक्त्याय दद्यात्” । “एतद्दूर्ध्वं तीर्थ-
 चिन्तामणौ अन्यथा पठितम्” तदुच्यते । “स्नात्वा-
 तपोस्तीर्थं च भास्करञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु”
 इति । “एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गं स्थितिः स्याच्च

महेन्द्रतल्या” इति च । तत्प्रयोगश्च प्रा० त० दृश्यः ।
अस्थिमत्त पु० अस्थि भक्षयति मत्त-अण् । (हाङ्गिता)
 १ पक्षिण्य, २ कुकुरे च । भुज-क्लिप् । अस्थिभुगादयोप्यत्र ।
अस्थिभङ्ग पु० अस्थो भङ्गः । अस्थिभङ्गने “अस्थिभङ्गे गवा-
 श्चैव लाङ्गूलस्य च भेदने” स्मृतिः ।
अस्थिमत् त्रि० अस्थीनि सन्त्यस्य मत्तप् । अस्थियुक्ते
 प्राणिनि “अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रञ्च प्रमाप्य च ।
 पूर्णं चानखनस्थानं तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत्” । किञ्चिदेव
 तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्थानं चैव हिंसायां
 प्राणायामेन शुध्यति” मनुः अस्थिमतां ककलासादीनाम-
 नस्थानं मत्तकुणादीनाम्” कुल्ल० । [निर्मिते अस्त्रादौ ।
अस्थिमय त्रि० अस्थोविकारः मयट् स्त्रियां डीप् । अस्ति
अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्मिता माला । अस्थिनिर्मित-
 गुटिकायां १ मालायाम् दंत० । २ अस्थिभ्रंशौ च ।
अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयो मालाऽस्त्यस्य इति । शिवे ।
अस्थियुज् पु० अस्थि युनक्ति युज-किन् । (हाङ्गोडा)
 इतिशुण्डादृत्ते । [ध्वजनाम्” काद० ।
अस्थिर त्रि० न० त० । स्थिरभिन्ने चञ्चले । “अस्थिरत्वं
अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकृशत्वात् अस्थिसारो विपन्नो देहो
 ऽस्य । १ शिवास्तुचरे भङ्गरीटे । २ अतिशोर्सेदेहे त्रि० ।
अस्थिशृङ्खला स्त्री अस्यां शृङ्खलेव योजनहेतुः । (हाङ्ग-
 जोडा) पन्थिमति दृत्ते । “काण्डं त्वग्विरहितमस्थि-
 शृङ्खलाया भाषाद्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । सम्पिष्टं सुतनु !
 ततस्त्रिलस्य तैले संपक्कं वटकमतीव वातहारि” वैद्य० ।
अस्थिशेष त्रि० अस्थिमात्रं शेषोऽस्य । भांसादिभ्यश्च अतिशये ।
अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहारति योजयति सम्+ङ्-अण्
 (हाङ्गोडा) पन्थिमति दृत्ते । “अस्थिसंहारकः प्रोक्तो
 वातश्लेष्महरोऽस्थि युक् । उष्णः सारः कृमिप्लव उर्षां भङ्गो-
 ऽन्निरोगजित् । रुद्धः स्यादुर्लघुदृष्टः पाचनः पित्तलः
 स्मृतः” भा० प्र० । [हृ-स्तुल् । (हाङ्गोडा) पन्थिमति दृत्ते
अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहारति योजयति सम्+
अस्थिसञ्चय पु० मृतस्यास्यां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां
 प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने मृतस्य अस्थिसंयुक्ते “नान्येदि-
 नांस्थिसञ्चयः स्मृतिः” ल्युट् । अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न० ।
 अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । यथाह-
 संवर्तः । “प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।
 अस्थिसञ्चयनङ्कार्यं दिने तद्भोत्वजैः सह” । क्वचित् “दि-
 तीये त्वस्थिसञ्चय” इत्युक्तम् । वैष्णवे तु “चतुर्थे दिवसेऽस्थि

सञ्चयनं कुर्यात्तेषाञ्च गङ्गाभ्रसि प्रक्षेप" इति । अतोऽन्य-
तमदिने खग्लहोक्तविधिना त्वस्थिसञ्चयनङ्कार्यम्" मित्ता० ।
अङ्गिरसा चाल विशेषो दर्शितः । "अस्थिसञ्चयने यागो-
देवानाम्परिकीर्त्तितः । प्रेतोभूतलसदिश्य यः शुचिर्न करोति
चेत् । देवतानान्तु यजनन्तं शपन्त्यथ देवताः" । देवताञ्चाल
श्रुशानवासिन्यः भूतपूर्वदग्धाः । श्रुशानवासिनोदेवाः
शवानाम्परिकीर्त्तितः" इति तेनैवोक्तम् । अतस्तान्देवान्
अचिरन्तञ्च प्रेतसृष्टिश्च भूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण
चाग्नेन तत्र पूजा कार्येत्युक्तमवति" मित्ता० प्रा० अध्या० ।
अस्थिसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्भवः अपादाने अप् ब० ।
अस्थिजाते ऽमज्जघातौ यथा च अस्थिजत्वं मज्जघातोक्त-
मदृक्करशब्दे ५५८८० । श्वज्जे च तस्य दाधीचास्थिज
त्वात् तथात्वम् "तसुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततां वरः ।
प्रहसन् स्रज्ज्या वाचा तथा वज्रसमाहृतः । ऋषेर्मानं
करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसम्भवम्" मा० आ० ३३अ० ।
यथा चास्य तदस्थिजातत्वं तथोक्तमशनिशब्दे ३७४ पृष्ठे
३अस्थिजातमाले ति० ।
अस्थिसार पु० अस्यः सारः पाकपरिणामः । अस्थिजाते
मज्जघातौ । अस्थ्येव सारो यस्य । रक्तमांसमृन्मदेहे ति०
अस्थिस्रेह पु० ईत० । मज्जनिन स्यास्थिसारभूतत्वात्तथात्वम् ।
अस्थिरि पु० स्या-बा० कूरि । एकाञ्चयुक्तशकटं स्थूरि न०त०
तद्विपरीतम् । बद्धभिरश्वादिभिर्युते शकटे । "अस्थूरि
गार्हपत्यानि सन्तु" ऋ० ई, १५, १६ ।
अस्थैर्य्य न० अभावे न०त० । ऽस्थैर्याभावे विरोधे न०त० ।
२चाञ्चल्ये । न०ब० । ३स्थैर्य्यहीने ति० ।
अस्त्राविर ति० न०त० । शिरावर्ज्जिते, स्थूलशरीरमृन्मये च ।
अस्त्रिगधदारु न० अस्त्रिगधं कृत्वां दारु कर्म० । देवदारुभेदे ।
अस्त्रेह पु० अभावे न०त० । ऽस्त्रेहाभावे न०ब० । २स्त्रेह-
मृन्मये ति० । स्त्रेहस्त्रेहादेर्युष्णभेदः प्रेम च । [मृन्मये ति० ।
अस्यन्दन न० अभावे न०त० । ऽचलनाभावे न०ब० । २क्रिया-
अस्यर्ग पु० अभावे न०त० । ऽस्यर्गसावे न०ब० । २स्यर्ग-
मृन्मये ति० "अशब्दमस्यर्गमरूपमव्ययम्" श्रुतिः ।
अस्यर्गयोग पु० "नास्ति स्यर्गःविषयसंबन्धोयत्न कर्म० । विषय
प्रतिभासमृन्मये निर्विकल्पके ज्ञाने "अस्यर्गयोगो वै नाम
सर्वसत्त्वसुखो हितः । अविवादो विशुद्धश्च देशितस्तं
नमास्यहम्" ।
अस्यष्ट ति० न०त० । अव्यक्ते । "अधेदानीमस्यष्टब्रह्मलिङ्गानि
वेदानवाक्यानि विचार्यन्ते" शा०भा० ।

अस्यृश्य ति० न स्यृष्टमर्हः अर्हार्थे क्यप् न०त० । स्यर्शायोग्ये
मलमूलादौ "मलमूलपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्यृष्टम्"
नारं स्यृष्टा तु सस्त्रेहं सचेलं जलमाविशेत मनुः । अस्यृश्य
स्यर्गने चैव सद्यः ज्ञानं समाचरेत्" स्यृष्टिः । अस्यृश्य-
द्रव्याणि च प्रायेण अर्थोचाशुद्धिशब्दयोः उक्तानि ।
अस्यृहा स्त्री अभावे न०त० । "स्यृहाभावे" । "नास्यृहेतु
परशेषे साऽस्यृहा परिकीर्त्तितः" । न०ब० । २स्यृहा-
मृन्मये ति० ।
अस्यृष्ट ति० न स्यृष्टः । व्यक्तभिन्ने । अनलङ्कृती पुनः
कापीति का०प्र० व्याख्यायां "अनलङ्कृती अस्यृष्टालङ्कारौ" ।
"कचित्प्रकाशं क्वचिदस्यृष्टार्णसम्" नैष० ।
अस्यृष्टवाक् ति० अस्यृष्टा अव्यक्ता वाक् यस्य । कवदे ।
अस्यृद् ति० अस-मदिक् । अर्हंप्रत्ययावलम्बनत्वेन वेद्ये ऽप्रत्य-
गात्मनि, २देहाभिमानिनि जीवे च । "अर्हं देवो न चान्योऽ-
सि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक्" "अहमात्मा गृह्णाकेश" । गीता
"आवां जहि न यत्नोर्वीरसन्निभेन परिश्रुता" देवी माहा०
"सर्वेवयसतः परम्" "मान्द वेद न कश्चन" गीता "यः सर्व
दास्मानपुषत् स्वपोषम्" भट्टिः "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते
सचराचरम्" गीता । अस्य लिङ्गत्वयेऽपि एकविधं रूपम् ।
आत्मवाचित्वे एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न गणकार्यम्
"अस्यदोहयोश्च" पा० । द्विवचनपरत्वे अस्यद्-अण् ।
आस्माकः । खज् आस्माकीन क् अस्यदीयः । एकवचन
परत्वे अण् सामकम् खज् सामकीनम् क् मदीयम्" । तसिल्
अस्यत्तः एकवचने मत्तः "मत्तः परतरं नास्ति" गीता ।
अस्यत्ता अव्य० अस्यद्+वा० ताच् । अस्मास्त्रियर्थे । "अस्य-
त्ता ते सभ्राक् सन्तु" ऋ० १, १३२ ।
अस्यदीय ति० अस्माकमिदम् क् । अस्यत्सम्बन्धिनि
"सहास्यदीयैरपि योधस्यैः" गीता ।
अस्यद्रान्च् ति० अस्मानञ्चति अस्यद्+अनुच्-क्विन् अद्रा-
देशः । अस्यदिभुखे । "तस्यमस्यद्राञ्चोददतो मघानि"
ऋ० ७, १६, १० शसादावचि अस्यद्दीच इत्यादि । स्त्रियाम्
ङीप् अस्यद्दीची ।
अस्यद्विध ति० अस्माकमिव विधास्य । अस्मादृशे एकवचन
परत्वे महिधः "न महिधे न्यस्यति भारमघ्नम्" भट्टिः ।
अस्यद्य ति० आत्मन अस्मान् इच्छति क्यच् उ वा० व्यत्य-
येन एत्वम् । हविःस्वीकारार्थम् आत्मनः अस्मान्
इच्छति । "उत त्वमस्यद्युर्वसो" ऋ० १, ४१, ७ ।
अस्य्वाक् ति० अस्माकमिदम् अण् अस्माकादेशः नि० वेदे अट्टिः ।

असत्सम्बन्धिनि "स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना"
ऋ० ६, ४५, १५ । लोके तु आस्माकः ।

अस्मि अय० अस्-मिन् । अहमर्थे, "त्वामस्मि वचिम् विदुषां
समवायोऽत्र तिष्ठति" सा०द० । "अस्मिता" । "दुडुम-
नास्मि सागरम्" रघुः "ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक्" ।

अस्मिता स्त्री अस्मि-भावः तल् । अहमिति ममेतिवैत्यभिमाने
"अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" पात०सू० । सचाभि-
मानोभोह इत्युच्यते यथाह सां०कौ० । "देवा ह्यष्टवि-
धमैश्वर्यभासाद्यामृताभिमानिनोऽस्मिमादिकमात्मोयं शाश्व-
तिकमभिमन्यन्ते इति सोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्यं
विषयत्वादष्टविधः" तल्लक्षणसूक्तं पात०सू० । "दृग्दर्शन
शक्तोरेकात्मतेवासिता" इत्युक्तिः पुरुषः दृश्यते इति
दर्शनं तच्छक्तिः बुद्धिः शक्तिशब्दोयोग्यतार्थः भोक्तृभोग्ययो
रत्यन्तविविक्तयोर्दृग्दर्शयोरविद्याकृता आत्मता तादात्म्यम्
इवशब्देन अहमस्मीत्यस्य भ्रान्तिगतत्वम् तादात्म्यस्य
द्योतितम् सास्मितेत्यर्थः इयं हृदयमन्विरित्युच्यते
ब्रह्मवादिभिः इति" उक्तिः ।

अस्मृति स्त्री अभावे न०त० । स्मरणभावे ।

अस्यवामीय न० अस्यवामेति शब्दोऽस्यत्व सूक्ते मत्वर्थे ङ ।
अस्य वामेति शब्दयुक्ते सूक्ते तच्च सूक्तम् "अस्य वामस्य
पलितस्य" इत्यादिकं द्विपञ्चाशद्वचम् ऋ० १, १६४, सूक्तम् ।
"स्त्रेयं कृत्वा द्विजोमोहात् त्विरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं
जम्नाऽस्यवामीयं क्षिप्रं सुच्येत किञ्चिषात् "अग्निधाने
१, २२६, । महाप्रते वैश्वशस्त्रं वैश्वदेवं निविधानं द्विप्रतीकं
तत्रास्य वामदेवस्त्रेत्वादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं, प्रतीकम्
तच्च पञ्चमारख्ये सूक्तितम् "अस्य वामस्य पलितस्य
हेत्वरिति" दीर्घतमसम् एकचत्वारिंशद्वचम् तच्च
तस्मिन्नेव सूक्ते "गौरीर्न्निधाय सलिलानि" इत्यन्तमेक-
चत्वारिंशद्वचम् । "सकृत् जम्नास्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च
अपहृत्य सुवर्षन्तु क्षणाद्भवति निर्मलः" मनुः कुल्लू०
एतद्वाख्यानं अस्य वामस्य पलितस्येति पाठः लिपिकर-
प्रमादकृतः पलितस्येत्वेव सूक्ते पाठदर्शनात् ।

अस्यहृत्पु० हृन्-वा क्यप् न०त०असिना अहृत्पुः ३त० ।

खड्गेनाहृन्नोये अनुशतिकादिकार्थम् । [शतिका० ।

अस्यहेति पु० अस्मिरेहेतिर्यस्य । खड्गासाधने योषे । अनु-
अस्यद्यत लि० अस्मिरेद्यतोयेन वा परनि० । उद्धृतखड्गे ।

अस्य पु० अस-रन् । १कोषे २केशे च । ३रुधरे ४चक्षुर्जले च न०
अस्यशब्दे उदा० ।

अस्यकण्ठ पु० अस्यः कोण इव कण्ठोऽस्य अस्ययुक्तकण्ठो
वास्य । वाखे हारा० तस्य पातने हि शत्रु रुधिराक्त मुख-
त्वात् कोणाकारमुखत्वाच्च तस्य तथास्यम् ।

अस्यखदिर पु० अस्यवर्णः रक्तवर्णः खदिरः । विट्खदिरे ।
अस्यज न० अस्मात् रुधिरात् पाकेन जायते । मांसे ।
तस्य रुधिरजातत्वमस्यक्करशब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्यप पु० अस्यं रुधिरं पिबति पा-क । १राक्षसे २तद्देवताके
मूलानजले च । "द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्मि मृदूडुनि"
सुहूर्त्तं चि० किप् अस्यपाष्यत् । [रक्तशोके भिखण्डाष्टके ।

अस्यपत्तक पु० अस्यमिव रक्तं पत्तमस्य संचायाम् कन् ।

अस्यपा स्त्री अस्यं पिबति पा-किप् क वा । (जो क) जलौ-
कसि । तस्याः भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथ
जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका
जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां
सविधाः षट् तावत्य एव निर्विधाः । तत्र
सविधाः कृष्णा कर्जुरा अलगर्हा इन्द्रायुधा सासुद्रिका
गोचन्दना चेति । तासञ्जनचूखवर्णां पृथग्विधाः कृष्णा ।
कूर्ममत्स्यदायता छिन्नोन्नतकृच्छिः कर्जुरा । रोमशा
महापार्श्वी कृष्णमुख्यलगर्हा । इन्द्रायुधवदूर्जुराजिभि-
ञ्चितिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति
चित्वा सासुद्रिका । गोदृषण्वदधोभागे द्विधाभूताकृति-
रणुमुखी गोचन्दनेति । तामिदं पुरुषे दंशे श्वयथुरति-
मात् कण्डूमूर्च्छां ज्वरोदाहृच्छर्दिर्भेदः सदनमिति
लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकम्पां
द्विषपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविधाः
सचिकित्खिता व्याख्याताः ॥ अथ निर्विधाः । कपिला
पिङ्गला शङ्खुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति ।
तत्र मनःशिलारज्जिताभ्यामिव पार्श्वीभ्यां पृष्ठे स्निग्धसङ्घ-
वर्णां कपिला, किञ्चिद्भक्ता दृक्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला ।
यत्कृष्णां शोभ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्खुमुखी । मूषिकाकृति
वर्णा निष्टगन्धा च मूषिका । सुङ्गवर्णां पुण्डरीकतस्यवक्त्रा
पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा
सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥
तासां यवनपाण्डुरसङ्गप्रपीतनादीनि ज्ञेयाणि । तेषु
महाशरोरा बलवत्यः शोभ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च
विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदहूर्मूलपुरीष
कोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः ॥ पद्मोत्पलनलिन-
कुसुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष

म्हःसु च निर्विषाः ॥ भवति चात्र ॥ क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः
सखितेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्के-
शयाः सुखाः । तासां प्रपङ्कणमार्गं चर्म्मणान्यैर्वा प्रयो-
गेर्हृषीयात् । अथैता नवे महति घटे सरसङ्गागो
दकपङ्कभावाथ निदध्यात् । मन्त्रार्थे चासामुपहरेच्छैवत्
वङ्गुरमौदकांश्च कन्दांश्च सूक्ष्मं, यथायं तन्मौदकानि च
पत्राणि, इन्द्राक्षत्रहाञ्जान्यज्जलं मध्यं च दद्यात् सप्त
रात्रात्प्ररात्राञ्च घटमन्यं संक्रामयेत् । भवति चात्र ।
स्थूलमध्याः परिक्रिष्टाः पृथुप्रो मन्दविचेष्टिताः । अग्रा-
हियोऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः” । अधिकम-
सृग्मिन्मोक्षशब्दे ५६१ पृष्ठे दृश्यम् ।

असफला(ली) स्त्री अक्षमिव लोहितं फलमस्याः । सङ्की-
टचे । मन्त्रादिपूर्वकत्वाभावेन फलानस्य प्रामादिकः टाप्
जातित्वात् ङीव युक्तः ।

असमाहता स्त्री अक्षस्य रुधिरस्य मातेव पोषिका संज्ञायां
कन् । अशिताज्ञादेः रसरूपे देहस्ये प्रथमे धातौ ।

असुरोधिनी स्त्री असं क्षतजभायु रूषद्वि रूष-णिनि ।
लज्जालुलतायाम् ।

असवत् लि० न स्रवति सु-शब्द न०त० स्त्रियां ङीप् ।
१ स्रवद्भिन्ने अक्षरिते “अनागसमस्रवन्तीमारुहेमाम्” ङ०
१०, ६३, १०, अस्रमस्यस्य मत्पु मस्य वः । ३ रुधिरयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् अस्रवती । सौ अस्रवान् इति भेदः ।

असविन्दुच्छदा स्त्री अस्रविन्दुः रुधिरविन्दुरिव ऋदो दलं
यस्याः । लक्षणा नामके दृष्टे ।

अस्रार्जक पु० अस्रं रुधिरं सेवनेनार्जयति अर्ज-खुल् ।
१ श्वेततलसीदृष्टे । २ रुधिरौत्पादके रसे च यथाऽस्रं
रक्तौत्पादकत्वं तथोक्तमस्रकरशब्दे ३ योषित्पादकमात्रे लि० ।

अस्रि स्त्री अस-क्रि । अस्रशब्दार्थे कोशे अस्रशब्दवत् समा-
सानभाक् । चतुरस्रशोभीत्यादि तच्छब्दे उदा० दृश्यम् ।

अस्रिध् लि० न सेधते सिध्-किप् न०त० । अच्योतने
“मितमदिति” दक्षमस्रिधम्” यङु० २५, १५ ।

अस्रु न० अस्रते क्षिप्यते अस-र । चक्षुर्जले अस्र तावव्यान्-
ताऽपि “श्रुत्वाश्रुत्वाश्रुधारां त्वजतीति” कीचकवधः ।

अस्रेमन् लि० स्रिव-मनिन् शुष्कबलोपौ । १ प्रशस्ये निर० ।
२ क्षयहिते च “अस्रेमाश्रं स्रिमाश्रं तरणिम्” ङ०
३, २६, १३ । “अस्रेमाश्रं क्षयिरहितम् भा० ।

अस्र लि० नास्ति स्रन्वनमस्य । १ निङ्गने । स्रः स्रकीवः न०
त० । २ स्रकीयभिन्ने लि० । एतदर्थेऽस्य सर्वनामतया

अकच् । अस्रकः स्त्रियां तु नित्यमत इत्स्वम् अस्त्रिका ।
अस्रच्छन्द लि० विरोधे न०त० । स्रच्छन्दभिन्ने पराधीने ।
अस्रजाति लि० न स्रसेव जातिर्यस्य । भिन्नजातौ यथा
विप्रस्र क्षत्रियादि

अस्रतन्त्र लि० विरोधे न०त० । स्वाधीनभिन्ने पराधीने ।

“अस्रतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना इति” वसि० । तस्या अस्त्रा-

तन्त्रप्रश्न तत्रैव दर्शितम् “पिता रक्षति कौमारे भर्ता

रक्षति यौवने । पुत्रश्च स्याद्विरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्य-

मर्हति” तथा पुत्रादीनामपि जन्माधीनं स्रत्वमिति स्यावर

धनादेर्यथेष्टविनियोगे पित्रादेरस्वातन्त्र्यमिति मिताक्षरायाम्

व्यवस्थापितं यथा “तस्मात्पैतके पैतामहे च द्रव्ये जन्म-

नैव स्रत्वम् । तथापि पितृरावश्यकेषु धर्मक्षेत्रेषु वाचनि-

केषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापहिमोक्षादिषु च स्यावरव्यति-

रिक्तं द्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्यावरे तु

स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमिव । “स्यावरं

द्विपदञ्चैव यद्यपि स्रवमर्जितम् । असंभूय सुतानुसर्वान् न

दानञ्च च विक्रयः” । “ये जातायेऽप्यजाताश्च ये व गर्भे व्यव-

स्थिताः । दृष्टिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः”

इत्यादि स्मरणात् । अस्त्रापवादः “एकोऽपि स्यावरे कुर्त्या-

हानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्म्मार्थे च

विशेषतः” इति । अस्रार्थः । अप्राप्तव्यवहारेषु दानानु-

ज्ञानादावसमर्थेषु वा तथाविधेष्वभिभक्तेष्वपि सर्व्वं कुटुम्बव्या-

पिन्याभापदि तत्पोषणे चावश्यकर्त्तव्ये स्यावरस्य दाना-

धमनविक्रयमेकोपि समर्थः कुर्त्यादिति” । यत्तु वचनम् ।

“अविभक्ता विभक्तावा सपिण्डाः स्यावरे समाः । एकोऽत्र-

नीयः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये” इति । तदस्रविभक्तेषु द्रव्यस्य

मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्व्वार्थ्यचुञ्चा अवश्यं कार्या

विभक्तेषु तु तदुत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासाय

व्यवहारसौकर्याय च सर्व्वार्थ्यचुञ्चानं न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन

अतो विभक्तानामनुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्ये-

वेति व्याख्येयम्” मिता० व्य०अ० ।

अस्रन्त न० अस्रनाम् अन्तो यस्मात् ५ ब० । १ चुञ्चां तस्याः

प्राशिवधहेतुतया मूनास्थानरूपत्वात् तथात्वम् । सुष्ठु न

अन्तो यस्य । २ अशुभोदके लि० । ईत० । ३ मरथे पु० ।

अस्रप्र पु० नास्ति स्रप्रोनिद्रा यस्य । १ देवे । २ निद्रारहिते

लि० । देवानां स्रप्रवस्थाराहित्यसक्तम् शत० ब्रा० । यथा “न

वै देवाः स्रप्रन्यनवद्भो वा एतस्यास्रप्रो भवति” दिवा-

स्रप्रभावेऽपि रात्रौ स्रप्रवतोऽस्रप्रत्वसक्तम् भा० शा०प०

२२३३ अ० । “दाननिव्यः पवित्रश्च अस्वप्रश्च दिवाऽ-
स्वपन्” ।

अस्वर पु० अग्रशस्तः स्वरोयत् । १मन्दस्वरयुक्ते “वचनं दीन-
मस्वरम्” रामा० । २स्वरवर्णरहिते व्यङ्गनवर्णमाले पु० ।

३उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूपं लि० न स्वरोव रूपमस्य । समानस्वभावान्युच्ये “न
त्वस्वरूप” इति मुग्धवो० ।

अस्वार्थं लि० स्वर्गाय हितं स्वर्ग+यत् न०त० । स्वर्गासाधने
“अस्वार्थं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत्” मनुः
“अस्वार्थं लोकविद्विष्टं धर्म्मप्रमथ्याचरेत् त्व” स्मृतिः ।

अस्वस्य लि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्था-क ७त०न०
त० । स्वस्वमिच्छे १अप्रकृतिस्ये ररोगादिना उपद्रुते च ।

अस्वाच्छन्दः न०अभावे न०त० । १स्वाच्छान्दाभावे परा-
धीनत्वे न०त० । २तद्वति लि० ।

अस्वातन्त्र्यं न० अभावे न०त० । स्वातन्त्र्यभावे पराधीनत्वे
न०त० । २तद्वति लि० । [अतिक्रमये गोक्षुरदृष्टे ।

अस्वादुकण्टकं पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोक्षुरि)
अस्वाध्यायं लि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १वेदाध्ययन

हीने “अ(निः)स्वाध्यायवष्टकारमिति” स्मृतिः । न स्वाध्यायो
यस्मिन् । २अध्ययननिषिद्धकाले अष्टयादौ अनध्यायशब्दे
विद्यति । अधीयते अधि+इङ्-कर्म्मणि षञ् अध्यायः स्वस्य
स्वस्यानुसारेण अध्यायः स्वाध्यायः न०त० । “स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्य” इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायमिच्छे ३स्वेनापाद्ये शास्त्रादौ ।

अस्वामिकं लि० न स्वामी यस्य । १स्वामिरहिते “अटव्यः
पर्वताः पुण्या नद्यस्त्रोर्षानि यानि च । सर्वान्ण्यस्वामि-
कान्याहुर्न हि तेषु परिपृहः” इति स्मृतिः ।
२निध्यादौ च । “प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य” गौत० ।

अस्वामिद्वयं लि० अस्वामिना द्वयः । अस्वामिना द्वये
विक्रयादौ “अस्वामिद्वयत्वेन तद्व्यत्वादिति” मिता०

अस्वामिविक्रयं पु० अस्वामिना द्वयो विक्रयः । १अस्वामिना
द्वये विक्रये २तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारदः
“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयते-
ऽसमर्थं यत् सन्नैवोऽस्वामिविक्रय” इति । तत्र किमि-
त्याह या० “सं लभेतान्यविक्रीतं क्रैतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।
हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः” “स्वमात्म
सम्बन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा
लभेत गृहणीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वा
भावात् । विक्रीतपहणन्दस्ताहितयोरुपलब्धार्थम् अस्वा-

मिद्वयत्वेन तद्व्यत्वात् । अतएवोक्तम् । “अस्वामिविक्र-
यन्दत्तमाधिञ्च विनिवर्तयेदिति” क्रैतुः पुनरप्रकाशिते
गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनासद्रुद्रव्यागमो-
पायहीनात् । रणसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीन-
मूल्येनात्यतरेण मूल्येन च क्रये वेलाहीने वेलाया
हीनोवेलाहीनः क्रयोरालादादौ तत्र कृतः क्रैता तस्कारो
भवति तस्कारवत् दण्डभाग्भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् ।
“द्रव्यमस्वामिविक्रीतमप्यस्वामी तदापुत्रायत् । प्रकाशकृततः
शुद्धिः क्रैतुः स्वयं रहःक्रयादिति” स्वाभ्यभियुक्तेन
क्रैता किं कर्तव्यमित्यत आह । “नष्टापहृतमासाद्य हतारं
प्राह्येन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्”
या० नष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हतारं विक्रे-
तारं प्राह्येन्नैरोद्धरणकादिभिः स्वात्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डा
प्राप्त्यर्थञ्च । “अथाविदितदेशान्तरङ्गतः कालान्तरे वा विपन्न
सदा मूलसमाहरणशक्ते विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव
तद्गननाष्टिकस्य समर्पयेत् तावत्तथासौ शुद्धो भवतीति”
श्रीकराचार्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेत-
र्हर्षनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनस्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा
व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकमिति अयमपदेशः ।
नष्टमपहृतं आत्मीयन्द्रव्यमासाद्य क्रैतुहस्तस्यं ज्ञात्वा तं
हतारं क्रैतारं स्थानपालादिभिर्प्राह्येत् देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्थानपालादाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकाला-
त्प्राक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ।
प्राहिते हर्षेति किं कर्तव्यमित्यत आह । “विक्रेतुर्दर्शना-
च्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नष्टोदमम् । क्रैता मूल्यमवाप्नोति
तस्माद्यस्तस्य विक्रयो” या० यद्यसौ गृहीतः क्रैता न मयेदमप-
हृतम् अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वाक्तं तदा तस्य क्रैतुर्विक्रेतु
दर्शनमालेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः ।
किन्तु तत्रदर्शितेन विक्रेता सह नाष्टिकस्य विवादः ।
यथाह दृष्टस्यतिः । “मूले समाहृते क्रैता नाभियोज्यः कथ-
ञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत” इति ।
तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदा तस्य नष्टापहृतस्य गन्नादिद्रव्यस्य यो विक्रयो
विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वयं द्रव्यमवा-
प्नोति नष्टपराधातुरूपन्दण्डं क्रैता च मूल्यमवा-
प्नोति । अथासौ देशान्तरङ्गतसदा योजनसंख्ययाऽऽन
यनार्थं कालोदेयः । “प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि
समर्पयेत् । मूलानयनकालञ्च देयस्तत्प्राप्तसंख्येति”

स्तरणात् । अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्तं च शक्नोति तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति । “असमाह्वयमूलस्तु क्रयमेव विशेषयेदिति” मनुवचनात् । यदा पुनः साध्या दिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभाग्भवतीति । “अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् । यथाभियोगन्धनिने धनन्दाप्योदमञ्च स” इति स्तरणात् । स्त्रं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तम् तस्मिन्नुना किं कत्तव्यमित्यत आह । ‘आगमेनोपभोगेन नष्टमाव्यमतोऽन्यथा । पञ्चबन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेना विभाविते’ आगमेन रिक्तक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिन्द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साधनीयन्तत्स्वामिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टव्यस्य पञ्चमांशोदमोनाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्रैवायं क्रमः । पूर्वं स्वामी नष्टमात्मोयं साधयेत्ततः क्रोताचौर्यं परिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रोतारमानयेत् । अधानेतुञ्च शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयित्वा इव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति । तस्करस्य प्रच्छादकमत्याह । “हृतं प्रनष्टं योद्रव्यस्मरहस्तादवाभुयात् । अनिवेद्य नृपे दण्डः स तु पशुवतिम्यणान्” या० । हृतम् नष्टं वा चौरादिहस्तस्य इव्यम् अनेनमदीयन्द्रव्यमपहृतमिति नष्टस्थानिवेद्यैव दर्पादिना योग्यह्लात्सौ षडुत्तरान्न-वर्तितम्यणान्दण्डनीयस्तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् । राजपुरुषानोतं प्रत्याह । “शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतोन्ष्टपः” या० । यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतन्द्रव्यं राजपाश्र्वं प्रत्यानीतन्तदा संवत्सरादर्वाक् प्राप्नश्चेन्नाष्टिकस्तद्रव्यमवाभुयात् । अर्द्धं पुनः संवत्सराद्राजा नृहृषीयात् । स्वपुरुषानीतञ्च इव्यं जनसमूहेषूद्दोषं यावद्वत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गोतमः । “प्रनष्टमस्त्रात्मिकमधिगम्य राज्ञे प्रभुशुर्विस्वाभ्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति” यत्पुनश्चैतुनावध्यन्तरस-क्तम् । प्रनष्टस्त्रात्मिकं इव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् त्र्यब्दाद् चेतस्वामी परतोन्ष्टपतिहरेत्” इति । तच्छ्रुतत्समस्तब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तं षड्भागादिपहृणञ्च तेनैवोक्तम् । “आददीताथ षड्भाग अनष्टाधिगताञ्च पः । दशमं द्वादशं वापि सतान्धम मनुस्मरन्निर्तति” । तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षडादयो भागावेदितव्याः । प्रपञ्चितञ्च तत्पुरस्तात् ।

सनूक्तपड्भागादिपहृणस्य इव्यविशेषे अपवादमाह । “पणानेकशफे दद्याच्चतरःपञ्च मानुषे । महिषोद्भगवां द्वौ द्वौ, पादस्मादमजाविके” या० । एकशफे अत्रादौ प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तञ्चतरःपणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये इव्ये पञ्च पणान् महिषोद्भगवां रक्षणनिमित्तमत्येकं द्वौ द्वौपणौ, अजाविके पुनः प्रत्येकस्या-दस्यादं दद्यादिति सर्वत्रानुषङ्गते । अजाविकमिति समास-निर्देशेऽपि पादस्मादमिति वीष्णावलात्प्रत्येकं सम्बन्धोगम्यते’ मित्ता० । प्रायश्चित्ततत्त्वे तु चौरात्स्वामिभ्ये विशेषोदर्शितो यथा “प्रकाशक्रये तु स्वामिनोपहृण्ये नारदृष्टहृषती । वणि-ग्वीधीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः । अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यदि वा नृत्तः । स्वामी दत्तार्द्धमूल्यन्तु प्रष्टहृषीत स्वकम्बनम् । अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्यात् व्यव-हारतः । अविज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपालने । एतद्द्वयं समाख्यातं इव्यहानिकरं परम्” इति ।

अस्त्राम्य न० अभावे न०त० । १।स्त्राम्याभावे स्वत्वाभाये न० ब० । २।स्त्राम्यन्वे त्रि० । अस्त्राम्यं हि भवेत्तत्र” स्मृतिः अस्त्रावेश त्रि० स्वस्त्रिन् स्वस्थाने स्वभावे वा अविशति आ-विश-अच् ७त० । स्वस्थाने स्वभावे वा अस्थिते “जर-दष्टस्त्रावेशम्” ऋ० ७, ३८, ७ । अस्त्रास्थि न० अभावे न०त० । १।स्त्रास्थ्याभावे “य इत्य-मस्त्रास्थ्यामहर्दिवं दिवः” भाषः । २।रोगादिद्विभवे च न०ब० । ३।इतदिति त्रि० । अस्त्रीकार पु० अभावे न०त० । १।स्त्रीकाराभावे न०ब० । २।तच्छून्ये त्रि० । स्त्रीकारोऽङ्गीकारः प्रतिपहृण्य । अस्त्रीकृत त्रि० न स्त्रीकृतः १।स्त्रीकृतभिन्ने २।अङ्गीकृतभिन्ने च । अस्त्रै र्निन् पु० स्त्री स्त्रीधीनः न०त० । १।परतन्त्रे । स्त्रियं डीप् अह गतौ आत्म०भा०सक० इदित् सेट् । अंहते आंहिष्ट । आनंहे “आनंहिरेऽद्रिं प्रति चिलकूटम्” “आंहि-षातां रघुव्याप्तौ शरभङ्गाश्रमं ततः” भट्टः । रि अंहिः पादः असुन् अंहः पापम् । इन् वा० ननुक् । अंहिःसर्पः केदारश्च । “एवा त इन्द्रोचयमहेम” ऋ० २, १८, ७, वेदे तु बा० ननुक् । बटः पञ्चानां लिटः पञ्चकादेशे ब्रुवसाहादेशः आह आहस्तः आडः आत्य आहृथुः ‘इत्याह भगवान् मनुः’ इत्यादौ तु चादिगणपठितं विभक्तिं प्रतिरूपमाहेति । [आङ्गिहत् त ।

अह दीप्तौ चुरा० इदित् उभ०अक० सेट् । अंहयति ते अह व्याप्तौ स्त्रा०प०सक० सेट् । अङ्गीति । आहीत् आह !

अह अव्य० अहि-घञ् प्र० नलोपः । १ प्रशंसायां, २ ज्ञेये, ३ वियोगे, ४ नियन्त्रे, ५ आचारातिशये, ६ अर्चने च ।
“अह तदिन्द्रोऽस्युच्यत देवो हि सः” “इदमहेदं सत्त्वं कथमन्वत्याज्जमथायम्” शत० ब्रा० ।

अहंयु ति० अहमहङ्कारोऽस्त्वस्य युष् । १ गर्वयुक्ते २ अभिमानिनि “अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः” भट्टिः ।

अहंश्रेयस् ति० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत् । अहंश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने । “अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति” छा० उ० “अथ ह प्राणाः एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहंश्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदरे नाना विरुद्धं वा ऊदरे उक्तवन्तः” भा० । “ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसि विवदमाना ब्रह्म जन्मुः” छ० उ० । “ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसि अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनात् विवदमानाः विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जन्मुः” भा० ।

अहः(हस्का)कर पु० अहः करोति छ-ट वा सत्वम् ।

सूत्रे २ अर्कटश्चे च । [रो रः । १ सूत्र्ये २ अर्कटश्चे ।

अहः(हर्ष)पति पु० अहः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अहः(हर्ष)शेष पु० अहः शेषः वा सत्वम् । १ दिवावसाने अहःशेषो यत्न ब० । २ अशौचाद्यनिमित्ते ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन छ-घञ् । १ अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २ गर्वे ३ तदाश्रये अन्तःकरणभेदे “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमानरम् । संशयोनिश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे” वेदा० परि० । सांख्यमतसिद्धे ४ अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सां० का० । “प्रकृतेर्महंस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि” इत्यदिश्य तल्लक्षणकार्ये तत्रैवोक्ते यथा ‘अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सगः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकं चैव’ । व्याख्यातं च कौ० “अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्राहमधिकतः, शक्तः खल्वहमत्वं, मदर्थो एवामी विषयाः, मत्तो नान्योऽत्वाधिकतः कश्चिदस्त्वतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तस्यपजोव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति “कृत्तव्यमेतन्नायेति” । तस्य कार्यभेदमाह तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सगः । प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गणः इन्द्रियाह्वयः तन्मात्रपञ्चकञ्चैव द्विविधएव सगोऽहङ्कारात् न त्वन्यदन्तेवकारेणावधारयति” । “सत्त्वं

रजस्तमसां साव्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्” सा० सू० । अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् “बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैवाहङ्कारस्य” सा० सू० “बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन बोधः इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमलःकरणद्रव्यं नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्तादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयत्वेनैवाहङ्कारास्त्वद्रव्यसिद्धेरेति । अत्रेत्यमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवृद्धद्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवृद्धद्रव्यमेवासिद्धिमिति चेदहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तस्मिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः । ‘बुद्धेः स्यां प्रजायेय’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तत्त्वावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्वकत्वाद्बुद्धिदृष्टिपूर्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालसृष्टौ तदन्तःकरणनाशे तस्मिन्निमित्तघटनाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण च एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् सृष्टपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणभोक्तोत्तरसृष्टेदात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य बोधेदेः “कृतार्थं प्रति नष्टमथ्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति” योगसूत्रे सृष्टपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथ वा घटादिव्यपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोटादेरिति” सां० प्रव० भा० । मनुनाप्युक्तम् “मनससाध्यहङ्कारमभिमानराशेश्वरम्” । “अहङ्कारश्च वीररसे व्यभिचारिभावः । अस्याधिष्ठाता” शङ्करः । निरहङ्काररूपत्वाद्दयवीरादरेष नः” सा० द० “नाहङ्कारात् परीरिपुः” । “अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते” गीता । अहङ्कारिन् ति० अहमभिमानं करोति छ-णिनि । १ अभिमानवति २ गर्वयुक्ते ।

अहङ्कृतं त्रि० अहमिति कृतं येन । १ सगर्वे श्चभिमानवति च । “जातिरूपवयोष्टत्तिविद्यादिभिरहङ्कृतः” याज्ञ० ।

“यस्य नाहङ्कृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते” गीता ।

अहङ्कृति स्त्री अहम्+क-क्तिन् । अहङ्कारशब्दार्थे ।

अहृतं न० हन-क्त न०त० । “इषड्वैतं नवं श्वेतं सदशं

यत्र धारितम् । अहृतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु”

इत्युक्तलक्षणे “निर्सेजकाक्षालितं यदहृतं तत् प्रचक्षते

इत्युक्तलक्षणे च वस्त्रे “अहृतैश्चैव वासोभिर्माख्यै रूचा-

श्चैरपि” भा०स०प० ४ अ० । अहृतवासा इत्यादौ

करकङ्कणादिवत् तत्काले अहृतत्वादिबोधनाय । श्भोगे-

नानाशिते “पञ्चद्वैष्टिक एवैकः सुवर्षस्याहृतस्य

इ” भा०स०प० ४ अ० ४ हृतभिन्ने च त्रि० ।

अहृति स्त्री अभावे न०त० । १ हननाभावे अविनाशे

“अजीवातवेऽहृतये पत्रस्य” ऋ०६, ६६४ न०त० । २ हन-

नशून्ये विनाशशून्ये त्रि० ।

अहृन् न० न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्तनम् ।

न+हा-कनिन् । १ दिवसे । “अहृनि च तमसिन्यां साङ्गि-

प्रहरयामान्तः” सृतिः । “अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्”

रघुः । अहःशब्दश्च दिवसएव प्रसिद्धः “अहो अहोभि-

र्महिमा हिभागमे” नैष० क्वचित्तु दिनरात्रिपरः यथा

“भासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहुरच्यते” सू०सि० ।

“विप्रः शुष्येत् दशाह्नेन द्वादशाह्नेन भूमिः । वैश्यः पञ्चदशा-

ह्नेन” मनुः । “अघाहेषु निष्ठत्सेषु” “द्वादशाहः प्रशस्यते”

सृतिः तत्परिमाणसक्तं कालमाध० विष्णुध० । “लघ्वक्षरस-

भामात्रा निमेषः परिकीर्तितः । ततः सूक्ष्मतरः कालो नो-

पलभ्योऽष्टगूत्तम ! नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं पर-

माण्युतः । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेयः प्राणः पञ्चतुटिः सृतः ।

विनाडिका तु षट्प्राणा तत्षट्पिनाडिका .सृता ।

अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या नित्यमेतत् प्रकीर्तितम् । त्रिंशत्-

सुहृत्तांश्च तथा अहोरात्रे प्रकीर्त्तिताः । तत्र पञ्चदश-

प्रोक्ता राम ! रात्रौ दिवा तथा । उत्तरां तु यदा काष्ठां

क्रमादाक्रमते रविः । तदा क्रमाद्भवेद्विदिवसस्य महाभुज !

तदाश्रितसुहृत्तां तदा उद्विः प्रकीर्त्तिता । दिन-

उद्विर्दया राम ! दोषाहानिस्तदा भवेत् । तदाश्रितसुहृ-

त्तां हानिज्ञेया तथा तथा । यदा तु दक्षिणां काष्ठां

क्रमादाक्रमते रविः । दिवसस्य तदा हानिज्ञातव्या ताव-

देव तु । जीयन्ते तस्य हानौ च तन्मुहूर्त्तास्तथैव च ।

रात्र्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रयश्च क्रमेण तु । यदा भेषं

सहस्रांशुस्तुलाञ्छैव प्रपद्यते । समरात्रिन्दिः कालो

सुहृत्तश्च तदा समः” । सुहृत्तांश्च सौतस्मार्त्तं ज्यौतिषाणि

नामानि त्रिविधानि तत्र श्रौतानि कालमा० दृष्टव्यानि ।

ज्यौतिषाणि आह कश्यपः “गौरोवल्गुभसर्पमित्पितरो

वस्त्रम्बु विश्वाह्वया ब्रह्माश्वो रूहसश्वेन्द्रुत्तगदेवेशनक्त-

ञ्चराः । तोयेशार्थमयोनयोदश तथा पञ्चाप्यभी वासरे” ।

रुद्राजाह्विर्बुध्मपूषाश्विनाः स्युः कीनाशोऽग्निर्वाहचन्द्रादि-

तीज्जः । विष्णुर्भानुस्त्वष्टृघाता सुहृत्तां रात्रौ क्रूरास्त्रनका-

जाग्निरुद्राः” । कार्तनामानि तु “रौद्रश्चैतश्च

मैतश्च तथा सारस्ततः सृतः । सावित्रो वैश्व-

देवश्च गान्धर्वः कुतपस्ततः । रोहिषश्चिखकश्चैव विभ-

वोनिर्कृतस्तथा । शम्बरोविजयश्चैव दिवा पञ्चदश-

सृताः । शङ्कराजपादश्च तथाह्विर्बुध्ममैतकौ अश्विनौ

यास्य आग्नेयो वैधातश्चान्द्र एव च । आदितेयोऽथ जैवश्च

वैष्णवः सौर एव च । ब्राह्मोनाभस्ततश्चैव सुहृत्ताः क्रम-

शोनिशि” । एतदनुसारेणैव “ब्राह्मे सुहृत्ते किल तस्य

देवोति” रघुः “मैत्रे सुहृत्ते शशलाञ्छनेन” जुमा०

“आरभ्य कुतपे आङ्गं कुर्वादारोहिणं बुधः” इत्यादि

प्रयोगः । अङ्गश्च द्विधा त्रिधा चतुर्धा पञ्चधा पञ्चदशधेति

पञ्चधा विभागकल्पनापि दृश्यते । तत्र द्विधा विभागाभि-

प्रायेण । “यथा चैवापरः पक्षः पूर्वं पक्षात् विशिष्यते ।

यथा आङ्गस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते” मनुः त्रिधा

विभागे “जङ्घं स्वर्षोदयात् प्रोक्तं सुहृत्तांश्च तत्र पञ्च-

कम् । पूर्वाह्णः पञ्चकं प्रोक्तं मध्याह्नस्तु ततः परम् ।

अपराह्णस्ततः प्रोक्तं सुहृत्तांश्च तत्र पञ्चकम्” । “तस्मा-

दङ्गः पूर्वाह्णे देवा अशनमभ्यवहरानि मध्यदिने मनुष्याः

अपराह्णे पितरः” गौत० “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं

मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्” श्रुतिः चतुर्धा विभागे

गोभिलः । “पूर्वाह्णः प्रहरं यावत् मध्याह्नः प्रहरस्ततः ।

आहतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परम्” । पञ्चधा

विभागमाह व्यासः । “सुहृत्तं त्रितयं प्रातस्तावदेव तु सङ्घवः ।

मध्याह्नस्त्रिसुहृत्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः । साया-

स्त्रस्त्रिसुहृत्तः स्यात् स्वस्वकार्ये पुरस्कृतः” एवमेव दक्षोक्त-

विभागः तच्चाहः नवविधम् “ब्राह्मं दिव्यं तथा पैतृं प्राजा-

पत्यं गुरोस्तथा । सौरञ्च सावनञ्चान्द्रमार्त्तं भानानि वै

नव” सू०सि० । तत्र ब्राह्मम् “इत्यं युगसहस्रेषु भूत-

संहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्वरो तस्य

तावतीति” । दिव्यसक्तं तत्रैव “भासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं

तदहश्च्यते" । सुरासुराणामन्योन्यमहोरालं विपर्य-
यात् यत् प्रोक्तं तद्भवेद्विष्यं भानोर्भगणपरयात् । पितृप्रमाह
"विशक्तिव्यात्मको मासश्चान्द्रः पितृप्रमहः स्मृतम् निशा च
मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" । "भचक्रभ्रमणं नित्यं
नाक्षत्रं दिनसुच्यते । मन्यन्तरव्यवस्था च प्रजापत्यसुदा-
हृतम् इति संक्रान्त्यासौरसुच्यते इति च सू० सि०
वाहस्यत्यमद्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव
व्यवहारः "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्चसावनैः"
वाहस्यत्येन षष्ठाब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः । सू०
सि० तत्र सौरनाक्षत्रादिप्रमाणसुक्तम् । "नाडीषष्ट्या तु
नाक्षत्रमहोरालं प्रकीर्तितम् । तन्विंशताभवेन्मासः
सावनोऽर्कोदयैस्तथा इति चान्द्रमाह "अर्काद्विनिः-
सृतः प्राचीं यदुयात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमसमंशैस्तु
ज्ञेया द्वादशभिस्त्रिभिः" एतेषां कार्यभेदे षष्ठ्यामाह
स एव "त्रिभिः करणसुद्धाहः सौरं सर्वाः क्रियास्तथा ।
व्रतोपवासयात्रायां क्रिया चान्द्रेण षट्हरते । उदयादुदयः
भानोः सावनं परिकीर्तितम् । सावनानि स्युरेतेन यज्ञका-
लावधिस्तु तैः । स्रतकादिपरिच्छेदो दिनमासाद्भासात्था ।
मध्यमषष्ठभुक्तिश्च सावनेनैव षट्हरते । अस्य तत्-
पुरूपान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्वाहः
पुण्याहं तु न० । अव्ययादिपूर्वपदत्वे एकदेशसमासे
द्विगौ च टच् अङ्गादेशश्च अत्यङ्गः मध्याङ्गः पूर्वाहणं पु० ।
उत्तरपदद्विगावेव अङ्गादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः
त्र्यहः । उत्तरपदे तु द्व्यङ्गप्रिय एव तद्वितार्थे नाङ्गादेशः
द्व्यहोः इत्यादि । काबलात् भवादौ ठञ् अङ्गादेशः
आङ्गिकः स्र अहीनः दिनभवे लि० । २विष्णौ तस्य
सर्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम् "अहः संवत्सरो
मासः" विष्णुस० । अर्चिरादिभागै आतिवाहिके
३अहरभिसानि देवे-च । "ते अर्चिषमभिसम्पदाने
अर्चिषोऽहः अङ्ग आपूर्यमाणपक्षम्" छा० उ० । एतद-
धिकृत्य "अतिवाहिकास्तलिङ्गात्" शा० स्रत्वे आतिवाहिक-
त्वमेषां निरूपितम् ४रात्रौ च । "यामश्चत्वारशारोर्मत्त्वाना
महनी उभे" । "अवने अहनी प्राञ्जरिति च" भा० ३स्क०
अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्वस्याः अच् नि० टिलोपादा-
भावः । ऊषायाम् निरु० । "स्रहंमहमहना यात्यच्छा"
ऋ० १, २, ३, ४ "अहना ऊषेति" भाष्यम् ।
अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययमस्यार्थे तस्य भावः तत् । अस्यार्थ-
भावे २समतायाञ्च ।

अहम् अव्य० अह-असु । अहङ्कारार्थे, अस्यार्थे "अहमर्थो-
दयोऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः । एतच्चिसद्गुमस्यास्य
बीजं विद्धि महामते" वासि० । अहंप्रत्ययः । अहङ्कारः
अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्त्वत्त वीष्णायां द्वित्वम् ठन्
न टिलोपः । १परस्वराहङ्कारे २अहमेवाप्येयास्या-
भीति रूपायामन्योन्योक्तौ च ।

अहम्पूर्विका स्त्री अहं पूर्वोऽहं पूर्वं इत्यभिधानं यत् ।
योधादीनां औत्सुक्यात् अहमेव पूर्व्यं यास्यामीत्यध्ववसाये-
नोक्तौ "जवादहंपूर्विकया विद्यासुभिः" किरा० ।

अहम्प्रत्यय पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः । अहमस्मि ममेत्या-
द्याकारे बोधे । "अहमत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि"
ट० उ० भा० । "नचायमेकान्तेनाविषयः अहमत्यय
विषयत्वात्" शा० भा० । अहंशब्दात्स्वनश्चात्मा स च
देह एवेति चार्वाकाः । क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः
देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः ।

अहम्भद्र लि० अहमेव भद्र इति निरूप्योपयत् । अहं-
श्रेयः शब्दार्थे "अथातोमनसश्च वाचश्च अहंभद्र उदितम्
मनश्च ह वै वाक्चाहं भद्र जदति । तद्द मन उवाच
अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं
वदसि यन्ममत्वं कतान्तावन् वक्त्यास्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति
अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्द त्वं
वेत्वाहं तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति" शत० ब्रा० ।
अहमिति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन-क्तिन् ।
१अविद्यायाम् अन्यास्मिन्नन्धधर्मावभासके २अज्ञाने ।

अहर लि० न हरति अच् न० त० । १हारकभिन्ने हरो-
हारकः न० ब० । २हारकस्युन्वे गणितोक्ते शुद्धे शरायौ
३असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा० ।

अहरादि पु० अङ्गः आदि । प्रभाते "शशपरमहरादौ
रागवानुष्णरश्मिः" भाषः । वासिं कोक्ते पत्न्यादिशब्द
परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्-धुर् इति
शब्दगणे ।

अहर्गण पु० अङ्गां गणः । दिनहन्दे दिनसमूहे । पचाणां
मध्यभावादिज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि श्वेतवराहकल्यावधि
कल्याणभावधि वा इष्टदिनपर्यन्तं यानि दिनानि गतानि
तेषां समूहे । तत्र सृष्ट्यवर्हणस्तावत् "इत्यं युगसहस्रेण
भूतसंहारकारकः । कल्योत्राङ्गमहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य
तावती । परमायुः शतं तस्य तवाहोरालसंख्यया ।
आयुषोऽर्द्धमितं तस्य श्रेषे कल्योऽयमादिमः । कल्यादश्चाञ्च

मनवः षट् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्यु-
गानां त्रिषणो गतः । अष्टाविंशत्याद्युगादस्माद्द्यातमेतत्
कृतं युगम् । अतः कालम् प्रसंख्याय संख्यामेकत्र
पिण्डयेत्” । सू०शि० तदानयनप्रकार उक्तः । तत्र
रुद्रादिकस्य अहर्गणस्थानयनमित्यम् । ब्राह्मदिन-
मानं मनुष्यपरिमाणेन ४३२००००००० वर्षाः रात्रि-
मानञ्च तथा, इत्यहोरात्रमानम् ४८६४०००००००
वर्षाः ब्राह्महोरात्रमानम् ३६० युगितं तस्य वर्षमानम्
१७५१०४००००००००० एवं वर्षशतं ब्रह्मणः परमायुः
१७५०४००००००००००० तस्यायुषोऽर्द्धम् ८७५५
२००००००००००००० वर्षागताः । मन्वन्तरसंख्या ३०६७२०
००० षड्भिर्युगिताः १८४०३२०००००० एते वर्षाः षण्णां
मनूनां गताः । तथा सन्धयश्च सप्त कृतयुगप्रमाणा गतास्तत्र
युगसन्धिमानम् १७२८००० कृतप्रमाणवर्षाः सप्तभि-
र्युगिताः १२०६६००० वर्षाः । सप्तमस्य वैवस्वतमनोः
२७युगानि गतानि तेषां समष्टिः ११६६६४०००० वर्षाः
सत्यादीनां त्रयाणां गतानां युगानां मानम् ३८८८००० ।
एवमादिस्तृष्टितः वर्त्तमानयुगान्तर्गतद्वापरयुगपर्यन्तम् ।
८७५५२१६७२६४४००० वर्षाः गताः
पराङ्गतः १६७२६४४००००० वर्षा गताः । वर्त्तमान
महायुगात् ३८८८००० वर्षागताः । एवमब्दपिण्डं कृत्वा
तत्र कलियुगगतादपिण्डं योज्यम् । एतानि च सौररु-
पाणोति ३६० युगितानि सौरदिनद्वन्द्वानि गतानि भवन्ति ।
“मध्यमप्रहृत्तिश्च सावनेन इत्युक्तेः सावनेरेव प्रहृत्तमध्यभा-
वज्ञानमतस्तेभ्यः सि०शि० चान्द्रसावनानयनं दर्शितम् ।
यथा “कथितकल्पगतोऽर्कसमागणो रविगुणो गतमाससम-
न्वितः । खट्वह्नै ३० गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमास
१५६३३०००००० समाहृतात् । रविदिनानि १५५५२-
०००००००० गताधिकमासकैः कृतदिनैः संहितो
द्युगणो विधोः । पृथगतः पठितावम २५०८२५५००००
संशुणाद्विधुदिना १६०२६६६००००००० प्रगतावमव-
र्जितः । भवति भास्करवासरपूर्वको दिनगणो
रविमध्यमसावनः । अधिकमासदिनक्षयशेषतोद्युषटिका-
दिकमत्र न गृह्यते” । “अत्र वासना । कल्पगताद्वा
द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैवादिगतचान्द्रतल्लयैः
सौरैरेव युतास्त्रिंशद्गुणा द्रष्टमासप्रतिपदादिगततिथि-
तल्लयैः सौरैरेव दिनैर्युताः । एवं ते सौरा जातास्तेभ्यः
पृथक्स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्रैराशिकेन । यदि

कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति ।
फलं गताधिमासाः । तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः
सौराहर्गणैः संहितचान्द्रो भवति । यतः सौरचान्द्रा-
न्तरमासमासदिनान्येव । अथ चान्द्राद् द्युगणादव-
मानयनं त्रैराशिकेन । यदि कल्पचान्द्राह्नैः कल्पावमान
लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गतावमानि । तैह-
नचान्द्रोऽहर्गणोऽतः कर्त्तव्यः । यतः सावनचान्द्रान्तर-
ेवमान्येव । एवं कृते सति रवेर्मध्यमः सावनाहर्गणो
भवति न स्फुटः । मध्यमस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गेले
कथितः । स चाहर्गणोऽर्कादिः । यतः कल्पादौ
रविवासरः । अत्राऽधिमासानयनेऽधिमासशेषं न
स्थाप्यम् । न पुनस्तस्माद्दिनाद्यवयवा म्पाह्याः । एव-
मवमशेषमपि । न तस्माद्घटिकादिकं म्पाह्यम् । नन्व-
नुपातः सावयवो भवति कुतस्तदवयवा न म्पाह्याः ।
तत्कारणं गेले कथितं व्याख्यातं च” प्रमिता० । मध्य-
मयहादयहर्गणानयनं तत्रैवोक्तम् । “सायात् स च-
क्राञ्च खगात् कृद्भ्रात् तत्कल्पचक्राप्रमहर्गणः स्यात्” ।
निरयचक्रादपि कुट्टकेन वक्ष्येऽप्यतोऽप्याञ्च तथापयोगात् ।
“प्रहृत्तस्य भगणराशिभागकला विकला अन्ते विकलाशेषं
च कुदिनैः संशुण्य खच्छेदेन विभज्योपर्युपरि निक्षि-
पेत् । तद्यथा । भगणादिप्रहृत्ते विकलाशेषावधि कल्प-
कुदिनगुणे विकलाशेषस्थाने कुदिनैर्विभज्य विकलास्थाने
फलं प्रक्षिप्य तत्र षष्ट्या ६० विभज्य कलास्थाने निक्षि-
प्यैवं भगणान् यावत् । तत्र कल्पभगणैर्हृतेऽहर्गणः
स्यात् । अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन । तथा निरयच-
क्रादपि म्पाह्यात् तथा केवलाद्यादपि तथा शेषयोः
शेषाणां वा योगादहर्गणानयनमप्रत इति प्रमाध्याये
कुट्टकविधिना वक्ष्यते” प्रमि० । कलिगतादयहर्गणानयनं
तत्रैव । “कलिगतादथ वा दिनसञ्चये दिनपतिर्भृगुजप्र-
भृतिस्तदा । कलिमुखध्रुवकेण समन्वितो भवति तद्द्युगणो-
द्भवखेचरः” । “अत्र कलिगताहर्गणेषुऽयं विशेषः ।
शुक्राद्यो वारो गणनीयः । यतः कल्पगताहर्गणात्
कलिमुखे शुक्रवारो भवति । तत्र च ये म्पाह्ये
ध्रुवसंज्ञाः कल्पिताः । तद्द्युगणभवः खेचरश्च कलि-
मुखध्रुवकेण समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि सुगमा”
प्रमि० । कुट्टकविधश्च वीजगणिते दर्शितो यथा ।
“अस्य गणितस्य म्पाह्यगणिते महानुपयोगः । तदर्थं कि-
ञ्चिदुच्यते । “कल्पगता शुद्धिविकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः

कुदिनानि हारः । तज्जं फलं सुविकला गुणस्तु लिप्ता-
पमश्चाच्च कला लवाप्यम् । एवं तदूर्ध्वं च तथाधिसासाव-
मापकाभ्यां दिवसा रवीन्द्रोः” । “अहस्य विकलावशेषाद्य-
हाहर्णाययोरानयनम् । तद्यथा । षट्भिर्भाज्यः ।
कुदिनानि हारः । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य
साध्ये गुणाप्ती । तत्र लब्धिविकलाः सुगुणस्तु कलावशेषम् ।
एवं कलावशेषं शुद्धिः षट्भिर्भाज्यः कुदिनानि हारः ।
फलं कलाः । गुणोऽवशेषम् । एवमवशेषं शुद्धिस्त्रिंश-
द्भाज्यः कुदिनानि हारः । फलं भागाः । गुणो-
राशिशेषम् । एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः ।
कुदिनानि हारः । फलं गतराशयोगुणोभगणशेषम् ।
एवं कल्पभगणा भाज्यः । कुदिनानि हारः । भगणशेषं
शुद्धिः । फलं गतभगणाः । गुणोऽहर्गणः स्यादिति ।
अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कलाधिसासा-
भाव्योदविदिनानि हारोऽधिसासशेषं शुद्धिः । फलं
गताधिसासाः । गुणो गतरविदिवसाः । एवं युगावमानि
भाज्यसन्द्विदिवसा हारोऽवमशेषं शुद्धिः । फलं गताव-
मानि । गुणो गतचन्द्रदिवसा इति” प्रमि० ।
अहर्गणानयने अधिसासावमपरित्यागे कारणमाह” सि०
श्रि० “अहर्गणस्थानयनेऽर्कमासाश्चैवादिचान्द्रैर्गणकान्विताः
किम् । कुतोऽधिसासावमशेषके च त्यक्ते यतः सावयवो-
ऽनुपातः । दर्शयति चान्द्रमसो हि मासः सौरस्तु
संक्रान्त्ववधिर्यतोऽतः । दर्शयति च संक्रममानतः प्राक्
सदैव तिष्ठत्यधिसासशेषम् । दर्शयति च यातति-
थिप्रमाथैः सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेताः । यतोऽ-
धिशेषोत्पदिनाधिकास्ते त्यक्तं तदस्त्वादधिसासशेषम् ।
तिथ्यन्तस्त्रयोदशयोज्यस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमशेषम् ।
त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगणोऽ-
नुपातः” । “मध्यममानेन यावत्यभावाद्या तदन्ते
चान्द्रमासान्तः । मध्यमार्कस्य यस्मिन् दिने संक्रान्ति-
स्तत्र संक्रान्तिकाले रविमासान्तः । तयोः रविचन्द्रमा-
सान्तयोरन्तरे यावत्प्रतिपद्यः सावयवास्ता अधिसास-
शेषतिथयः । यतः सौरचान्द्रान्तरमधिसासाः । अहर्ग-
णानयने गताह्वा रविगुणास्ते सौरा मासा जाताः ।
अतस्तेषु चैवादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजि-
तास्ते संक्रान्त्ववधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथि-
तुल्याः सौरा एव दिवसा योजिताः । अतः सौर-
चान्द्रान्तरेषाधिका जातास्तदन्तरमधिसासशेषदिनानि

भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात् । अतोऽधिसासशेषदिना-
न्तरेभ्यः शोभ्याः । अथ चाधिसासानयनेऽनुपातलब्धै-
रधिसासैर्दिनीकतैस्तच्छेषदिनैश्च युक्ताः सौराह्वाचान्द्रा-
हा भवितुमर्हन्ति । एवमत्राधिसासशेषदिनानि
क्षेप्याणि । तत्र शोभ्यानि । अतः कारणाधिसासशेषं
त्यक्तम् । अथावमशेषत्यागकारणमुच्यते । तिथ्यन्तानन्तरं
यावतीभिर्षटोभिः सूर्योदया अवमशेषषटिकाः
यतश्चान्द्रसावनान्तरमवमानि । यद्यवमशेषं न त्यज्यते
लब्धावमैरवमशेषषटिकाभिश्च तिथय जनीक्रियन्ते तदा
तिथ्यन्ते सावनोऽहर्गणो भवति । अथ च सूर्यो-
दयोऽवधिः साध्यः । तिथ्यन्ताहर्गणोऽवमशेषषटो-
भिर्युक्तः सच्च दयावधिर्भवति । अतोऽवमशेषे त्यक्ते
स्वतः सूर्योदयावधिर्भवति” प्रमि० । “अहर्गणोमध्यम-
सावनेन कुतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य । तदूनस्वेता
उदयान्तराच्च कर्माद्भवेनोद्यताः फलेन” सि० श्रि० अह-
र्गणे विशेषमाह सि० श्रि० । “अभीष्टवाराधमहर्गणश्चेत्
सैको निरेकस्त्रिधयोऽपि तद्वत् । तदाधिसासावमशेषके च
कलाधिसासावमयुक्तहीने” । “इह किल स्थूलतिथ्यानयने
यस्यां तिथौ यो वार आगतः स चेदहर्गणे नागच्छति
तदाहर्गणं सैकं निरेकं कृत्वा पचाः साध्या इति ज्योति-
र्विदां संप्रदायो युक्तियुक्त एव । यतोऽहर्गणस्य
वारो नियामकः । एवं कृते यो विशेषः सोऽभिधी-
यते । तिथयोऽपि तद्वदित्यादि । अत्रैतदुक्तं भवति ।
यदा वाराधं सैकोऽहर्गणः कृतस्तदाधिसासावमशेषाभ्यां
चान्द्राकानयने कोश्याहर्तैरङ्कतेन्दु विश्वैरित्यादौ द्वादश-
गुणास्त्रिधयोऽर्कभागेषु याः क्षेप्यास्ताः सैकाः कृत्वा
द्वादशगुणाः क्षेप्याः । यदा निरेकोऽहर्गणः कृतस्तदा
निरेकम् । तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिसास-
शेषं कलाधिसासैर्युतं कार्यम् । अवमैरवमशेषं च ।
यतः सैकास्तु तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकास्तु निरेकः ।
तथा प्रतिदिनमधिसासशेषस्याधिसासैरुपचयोऽवमैरवमशेषः
स्यात् युक्तसक्तम्” इति प्रमिता० ।

अहर्जैर पु० अहोभिः परिवर्त्तमानो लोकान् जरयति जृ-
थिच्-अच्, अहानि वाऽस्मिन् जीर्यन्ति आधारे अप्
वा । “संवत्सरे यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा
अहर्जैरम्” ६०३० ।

अहर्दिव न० अहश्च दिवा च समा० इ० तत्कार्यकतया
वीक्षा गम्यते । १प्रतिदने इत्यर्थे “य इत्यससास्यप्रमहर्दिवं

दिवः" माघः अश आद्यत् । २तद्दृत्तौ लि० । "अह-
द्विवाभिकृतिभिः" । [दयोऽथत् ।

अहर्नाथ पु० ईत० । १दिनपतौ २अर्कट्ठे चाहरधिपा-
अहर्निश न० अहश्च निशा च समा०इ० । अहोरात्रयोः
"तयोः ससुच्यो मासः पितृणां तदहर्निशम्" भा०
ईस्क० । "तस्य सोऽहर्निशस्थाने प्रसुप्तः प्रतिबुध्यत" मनुः
अहर्वाग्ध्व पु० अङ्गि बान्धव इव प्रकाशकत्वात् । १सूर्य्ये ।
२अर्कट्ठे च ।

अहर्भाज् स्त्री इष्टकाभेदे । "रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां
परिञ्चितं सम्पन्नासुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकै-
कामहर्भाजम्" । शत०ब्रा० । [ट्टे च ।

अहर्मणि पु० अङ्गि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १सूर्य्ये २अर्क-
अहर्लोक पु० इष्टकाभेदे । "ततोयाः षट्स्य लीणि च
शतान्यहर्लोकास्ता अङ्गामेव साग्निः क्रियते" शत०ब्रा० ।
अहर्विद् पु० अहः एकाहसाध्यम् अग्निष्टोमं वेत्ति
विद-क्विप् । एकाहसाध्याग्निष्टोमवेत्तरि "सुतसोमा
अहर्विद्ः" ऋ० १,२,२ ।

अहल्य लि० न हलेन कथ्यम् । १हलाकथ्ये चेत्ये । २देशभेदे
पु० । ३गोतमर्षिपत्न्यां स्त्री । अहल्योत्पत्तिर्यथा ।
"मौनल्यस्य सुतो व्येधोव्रजार्षिः सुमहायशाः । इन्द्रसेना
यतोर्गर्भं वध्रस्यं प्रत्यपद्यत । वध्रस्यान्निधुनं जज्ञे
मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या
ध यशस्विनी । शरदतश्च दाय्यादमहल्या समसूयत । शता-
नन्दस्त्वध्रेष्ठम् तस्यापि सुमहायशाः" हरि० ३२अ०
शरदतः इति गोतमस्य नामान्तरम् । यद्गंशजातः
कपाचार्य्यः शरदत इति गौतम इति चारख्यायते ।
तस्यागोतमशापकथा अफलशब्दे २ई८ पृष्ठेदृश्या । तस्याः
शापविमोचनसुक्तम् । "तस्मात् प्रविश्य रामाशु
गौतमस्त्राश्रमं विभो ! । तारयेसां महाभासामहल्यां
शापविष्णुताम् । विश्वामित्त्वचः श्रुत्वा रामः सौमित्तिणा
सह । विश्वामित्त्वं पुरस्कृत्य प्रविशेशाश्रमं ततः । स द-
दर्श सहभागं तपसा द्योतितप्रभाम् । सेन्द्रैरपि सुरैः
साक्षादनाबद्धां समागतैः । प्रयत्वाच्चिर्मितां धात्वा दिव्यां
मायाभयोभिः । धूमेनापि परिताङ्गीं दीप्तामग्निशिखा-
मिव । त्वषारेणाट्टतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव । मध्ये-
ऽम्भसो डराधर्षां दीप्तां सूर्य्यप्रभामिव । सा हि गोतम-
वाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । तयाणामपि लोकानां
ज्ञावज्ञामस्य दर्शनम् । इद्वैव राधवौ तस्याः पादौ जगृह

तस्तदा । सा च तौ पूजयामास सृत्वा गौतममाशितम् ।
पाद्यार्षासनसत्कारैर्यथावत् प्रीतमानसा । प्रतिजयाह
रामश्च पूजां तां विधिवत् तदा । सखनुर्देवाद्यानि
पुष्पट्टिष्टः पपात स्वात् । गन्धर्वाभ्युपरासां चैव महानासीत्
समागमः । साधु साध्विति देवाश्च तदाहल्यामपूजयन् ।
विशुद्धां तपसोयेण तदा रामसमागमे । गोतमोऽथ
महातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । स्वमाश्रमपदं राममागतं
प्रत्यपूजयत् । समेत्य भार्यया चैव पूतयाऽहल्यया तदा ।
तयैव सहितोभयस्तपस्तेपे महायशाः" इति रामा०आ० ।
"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः
अरेर्चित्यं महापातकनाशनम्" प्रातःअरणीये पुरा० ।

अहल्याजार पु० ईत० । इन्द्रे तत्कथा अफलशब्दे २ई८पृष्ठे ।
अहल्यानन्दन पु० ईत० । शतानन्दे ऋषौ । तस्योत्पत्तिः
कथा अहल्याशब्दे उक्ता अहल्यासुतादयोऽथत् ।

अहल्याहृद् पु० ३त० । गोतमाश्रमस्थे खनामस्थाने तीर्थ-
भेदे "ततोगच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् । अहल्या
वा हृदे स्नात्वा ब्रजेत परमां गतिम्" भा०वन ८५अ० ।
अह्लिकिक्ता पु० अहनि लीयते ली-इ नि० संज्ञायां कन् ।
प्रते । प्रेताहि रात्रौ चरन्ती दिवा शीयन्ते इति
प्रसिद्धम् । "अह्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः" ट०उ० ।
"अह्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण संबोधनं
कृतवान्" भा० । "नामान्तरेण अहनि लीयते इति प्रेता-
वाचिनेति" शेषः आनन्दगिरिः ।

अहस्कार पु० अहःकरवत् । १सूर्य्ये, "अब्रह्मकारास्य बधू-
रहस्कारः" माघः । २अर्कट्ठे च ।

अहस्त लि० न स्तः हस्तौ यस्य । हस्तान्ये प्राणिनि
१कागादौ "अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः"
मनुः २खिन्नहस्ते च । "अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रम्"
ऋ० १,३२,७ ।

अहस्यति पु० अहःपतिवत् । १सूर्य्ये २अर्कट्ठे च ।
अहह अव्य० अहं जहाति अहम्-हा-कृ प्रथो० ॥ १शब्दो-
धने २आद्यर्थे, ३खेदे, ४क्लेशे, ५प्रकर्षे च । "अहहारे त्वा
शुद्र" ऋ०उ० "अहह महतां निःशीमानश्चरित्विभूतयः"
वीरच० "अहह कष्टमपरिणतता विधेः" गणर० ।

अहहा अव्य० अहं जहाति हा-डा । "अहहशब्दाथे"
"भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षितं यदहहा" गणरत्न० ।

अहार्थ्य पु० ह-खत् न०त० । १पर्व्वते । २हर्षुसशक्ये
३अभेद्ये च लि० । "तत्रात्मभूतैः कालञ्चैरहाथ्यैः परि-

चारकैः" मनुः अहार्थैरभेदाः" कुडू० । अहार्थं मेवं
दृग्नाभिपट्टम्" गणरत्न० । "अहार्थं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञां
नित्यमिति स्थितिः" मनुः ।

अहि पु० आहनि आ+हन+डिन् टिलोपः आडो ह्रस्वश्च ।
१सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम् ।
"अशीतस्त्रैव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा" । "दर्वी-
करा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्द्विषा वैक-
रञ्जाश्च त्रिविधास्तु पुनः स्रुताः ॥ दर्वीकरा मण्डलिनो
राजिमन्तश्च पद्मगाः । तेषु दर्वीकरा ज्ञेया विंशतिः
षट्च पद्मगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ।
निर्द्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्तथैव । वैकरञ्जोद्भवाः
सप्त चित्रमण्डलिराजिनाः । पदाभिष्टया इष्टा वा
क्रुद्धा पासाधिनेऽपि वा । ते दर्शानि महाक्रोधास्तादृ-
शत्रिविषमृच्यते । सर्पितं रदितं वापि ततोवमथ निर्द्वि-
षम् । सर्पाङ्गाभिहतं क्वेचिद्विच्छन्ति खलु तद्विदः ।
पदानि यत्र दलानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥ निमग्नान्य-
त्यरक्तानि यान्युत्सृज्य करोति हि । चञ्चुमालकयुक्तानि
वैकल्यकरणानि च । सङ्गिप्तानि सशोफानि विद्यात्तु
सर्पितं भिषक् । राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः
श्वितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तनु ज्ञेयमत्यविषञ्च तत् ।
अशोफमत्यदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पदं पदानि
वा विद्यादविषं तद्विद्वित्सकः । सर्पस्यृष्टस्य भोरोर्हिभ-
येन कुपितोऽनिलः । कर्साचट् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभि-
हतन्तु तत् । व्याधितोद्दिग्दृष्टानि ज्ञेयान्यत्यविषाणि
तु । तथातिदृङ्गालातिदृष्टमत्यविषं स्रुतम् । सुपर्ण-
देवब्रह्मर्षियत्सद्विनिषेविते ॥ विषज्ञौषधियुक्ते च देशे
न क्रमते विषम् । रथाङ्गलाङ्गलच्छलसक्तिकाङ्कु-
शधारिणः ॥ ज्ञेयादर्वीकराः सर्पाः फणिनः शोत्र-
गामिनः । मण्डलैर्विधैश्चिताः पृथवो मन्दगामिनः ॥
ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनाकंसमप्रभाः । स्निग्धा
विविधवर्णाभिस्त्रियुर्गुण्णु राजिभिः ॥ चित्रिता इव
ये भानि राजिमन्तस्तु ते स्रुताः । सृक्तासृक्प्रभा
ये च कपिला ये च पद्मगाः ॥ सुगन्धिनः सर्वर्षा-
भास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्रुताः । क्षत्रियाः स्निग्ध-
वर्णास्तु पद्मगा भृशकोपनाः ॥ सूर्यचन्द्राकृति च्छलं
लच्छन् तेषां तथाम्बुजम् । कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता
वर्णतस्तथा । धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पद्मगाः
स्रुताः ॥ महिषहोपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः । भिन्न-

वर्णाश्च ये क्वेचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ कोपयन्त्यनिलं
जलोः फणिनः सर्व एव तु । पित्तं मण्डलिनश्चापि
कफञ्जानेकराजयः ॥ अपत्यसमवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्ष्यम् ।
ज्ञेयौ दोषैश्च दम्भत्वोर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ रजन्याः
पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि । शेषेषूक्ता मण्ड-
लिनो दिवा दर्वीकराः स्रुताः ॥ दर्वीकरास्तु तरुणा
दृढा मण्डलिनस्तथा । राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते
स्रुत्यहेतवः ॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहताः
क्षयाः । दृढा सुक्तत्वो भीताः सर्पास्त्वत्यविषाः स्रुताः ।
तत्र दर्वीकराः । कृष्णसर्पो ह्याहाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेत-
कपोतो महाकपोतो वलाहको महासर्पः शङ्खपालो
लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुद-
पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिसुखः पुण्डरीको भुक्तुटी-
सुखो विष्करः पुष्पाभिकीर्षो गिरिसर्पः स्रुसर्पः श्वेतो-
दरो महाशिरा खलगर्हो आशीविष इति ॥ मण्ड-
लिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चि-
त्रमण्डलः पृथतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो दृङ्ग-
गोनसः पनसो महापनसो वेणुपतकः शिशुको मदनः
पालिंहिरः पिङ्गलसन्तुकः पुष्पाण्डुः षडगोऽनिको
बभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्तक एषी-
पद इति ॥ राजिमन्तस्तु । पुण्डरीको राजिचिलो-
ऽङ्गुराजिर्विन्दुराजिः कर्दमकस्तृणशोषकः सर्षपकः
श्वेतहृत्तुर्दभ्रपुष्पक्रको गोधूमकः किङ्किसाद इति ॥
निर्द्विषास्तु । गलगोली शुकपत्नोऽजगरो दिव्यको
वर्षाङ्किकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽन्धा
हिकोऽङ्घ्रिपताकोगौराङ्किको दृक्षेशय इति । वैकर-
ञ्जास्तु त्रयाणां दर्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः ।
तद्यथा । माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति । तत्र
कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः ।
राजित्वेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः ।
कृष्णसर्पेण राजिमन्त्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजि-
रिति । तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवद्विषोत्कर्षः ।
त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्द्विषोत्कर्षोत्कर्षोत्कर्षोत्कर्षोत्कर्षः ।
पोटगलः पुष्पाभिकीर्षो दर्भपुष्पो वेदितकः सप्त तेषा-
माद्यास्तयो राजित्वत् शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेषां
सर्पाणामशीतिरिति । तत्र महानेतजिह्वाशिरसः
पुमांसः, स्रुक्ष्णनेतजिह्वाशिरसः स्त्रियः । उभय-
लक्षणाभन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति । तेषां

बहूनि पुराणेषु नामान्युक्तानि तेषां प्रधान्यतो भारते कति-
चिदुक्तानि “बहुत्वानामधेयानि पद्मगानां तपोधन ! । न
कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन त्व मे शृणु । शेषः प्रथमतो
जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । एरावतस्तत्तकश्च कर्कोटकधन-
ञ्जयौ । कालियो सणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा । नागस्तथा
पिञ्जरक एलापत्नोऽथ वामनः । भीलानीलौ तथा नागौ
कल्याणशवलौ तथा । आर्यकञ्चोपकञ्चैव नागः कलश-
पोतकः । सुरासुखो दक्षिसुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः करोटकञ्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा । निष्णानको
हेमगुहो नङ्गुषः पिङ्गलस्तथा । बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा
सुह्रपिण्डकः । कम्बलाञ्चतरो चापि नागः कालीयकस्तथा
दत्तसंवर्त्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ । नागः शङ्ख-
सुखञ्चैव तथा कुण्डाण्डकोऽपरः । जेमकश्च तथा नागो
नागः पिण्डारकस्तथा । करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको
विल्वपाण्डुरः । मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः ।
अपराजितो ज्योतिकश्च पद्मगः श्रीवहस्तथा । कौरव्यो
धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्यवान् । विरजाश्च सुवाञ्छश्च शालि-
पिण्डश्च वीर्यवान् । हस्तिपिण्डः पिठरकः सुसुखः कौष-
पाशनः । कुठरः कुञ्जरञ्चैव तथा नागः प्रमाकरः । कुसुदः
कुसुदाक्षश्च तित्तिरिह्लिकस्तथा । कर्दमश्च महानागो
नागश्च बड्मूलकः । कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहो-
दरौ । एते प्राधान्यतो नागाः कीर्त्तिता द्विजसत्तम ! ।
बहुत्वानामधेयानामितरे नानुकीर्त्तिताः । एतेषां प्रसवो
यश्च प्रसवस्य च सन्नतिः । असंख्येवेति मत्वा ताञ्च
ब्रवीमि तपोधन ! । बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्जुदानि ।
च । अशक्यान्वेध संख्यातुं पद्मगानां तपोधन ! भा० आ०
३५ अ० । “अहिपरिकरभाजो भास्वनैरङ्गरागैः”
भाषः । महतोऽप्येनसोभासात्त्वचेवाह्विर्विमुच्यते” “न
पच्यह्निप्रोष्यनाम्नीं न च भोषणनामिकाम्” लूताहि
शरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणमिति” च मनुः । ३श्रुथ्ये,
इन् ४राहौ, ५पथिके, अह-व्याप्तौ इन् । इष्टत्वासुरे तस्य
सर्वलोकव्यापकत्वात्तन्नामकत्वम् स च विश्वरूपमित्त-
स्त्वष्टुःपुलः तदुत्पत्तिकथा भाग० ईस्क० ६अ० “हृत्पुल-
स्तत्स्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शतवे । इन्द्रशत्वो ! विवर्द्धस
मा चिरं जहि विद्विषम् । अथान्वाह्वार्यचनाइत्यितो
घोरदर्शनः । जतान् इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
विष्णुविवर्द्धमानं तमिषुमानं दिनेदिने । दग्धशैल
प्रतीकाशं सन्ध्याभानीकवर्द्धसम् ॥ तप्तताम्रशिखा-

श्लथं मध्याङ्गार्कोपलोचनम् । देदीपमाने त्रिशिखे श्रुल
आरोप्य रोदसी ॥ अत्यन्तसुवचनञ्च चालयन्तं पदा महोम् ।
दरोगम्भीरवक्त्रेण पिवता च नभस्तलम् ॥ लिङ्गता जिह्वय-
र्चाणि पसता भुवनत्रयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भ-
माणं सुडर्मूङ्कः । विलस्ताडद्रुवुर्लोकावीक्ष्य सर्वे दिशो-
दिश ॥ येनादृताइमे लोकास्तपसा त्वाद्भूमूर्त्तिना । सर्व-
दृढ इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः” ॥ ७खले, दवञ्चके,
६सर्पस्वामिके अस्त्रेपानचले च । “मृदुगणस्त्रीञ्छोऽहि इद्रे-
न्द्रयुक्” ज्यो० । “द्रुतं धनुःखण्डमिवाहृद्विद्विषः” किरा० ।
“अद्विषखण्डवता निशम्यताम्” भाषः । १० व्याह्नरि ति०
“अहिरसि बुध्नः” ताण्ड्य० । अहिराह्नारिप्रष्टतीनाम्”
भा० । अह-व्याप्तौ इन् । ११ जले महोव्यापित्वात्तत्त्वम्
१२ व्यापके १३ व्याप्ते च ति० । १४ द्वावाष्टयिष्योः द्वि० व०
१५ ष्टयिष्यां १६ स्त्रीगव्याञ्च स्त्री वा डीप् नागनामत्वात्
तज्जातत्वाच्च १७ सीसे धातौ । तस्योत्पत्त्यादिकम् भावप्र०
‘दृष्टा भोगिसुतां रस्यां वासुकिस्तु व्यमोचयत्’ वीर्यं
जातस्ततो नागः सर्वरोगापहोदृष्ट्याम्” सीसं भक्षं तथा
वप्रं योगेष्टं नागनामकम् (नागोभुजशः) सीसं रङ्गयुषं ज्ञेयं
विशेषान्नेहनाशनम् । नागस्तु नागशतहल्लयवत् ददाति
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति । वज्रं प्रदीपयति
कामबलं करोति मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवितः सः ।
पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुण्यांश्च तथा-
तिकष्टम् । पाण्डु प्रमेहानिलमादशोयभगन्दरादीन् कुरुतः
प्रभुतौ” तस्य पाकविधिमाह तत्रैव । ताम्बूलरस
संपिष्टशिलावेपात् पुनः पुनः । द्वाविंशतिः पुटेनांगो
निहृद्यं भक्ष जायते । (शिला मनःशिला) अन्यञ्च ।
‘अश्रुत्यचिञ्चालकचूर्णं चतुर्थांशेन निलिमेत् । तत्पात्रे
विद्रुतो नागो लोहद्वयां प्रचालितः । यामैकेन भवेद्भक्ष
तत्तुल्या स्यान्ननःशिला । काञ्जिकेन द्वयं घृष्टा पचेत्
दृष्टपुटेन तम् । स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्टा शिलया काञ्जिकेन
च । पुनः पचेत् समेताभ्यामेवं षष्टिपुटेर्हृतिः” ।

अहिसक ति० न हिनस्ति हिनृस-एवल् न० त० । हिंसारहिते
अहिंसा स्त्री हिनृम-अड् न० त० । १वाङ्मननःकावैः
परपीडाभावे, २प्राणपीडानिदृप्तौ, ३अथास्त्रीयप्राण-
पीडनाभावे च “अहिंसापरमो धर्म” इति स्मृतिः ।
“या वेद विहिता हिंसा नियतास्त्रिशराचरे । अहिंसाभेव
तां विद्यात् वेदाह्मर्षोहि निर्वभौ” मनुना वैर्धाहिंसायां
दोषाभावउक्तः एतच्च भीमांसकादिनये सांख्यनये तु

शास्त्रीयहिंसायामपि दोषः यथोक्तं सं०का० ।
 “दृष्टवानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिजयातिशययुक्तः” । अवि-
 शुद्धिहिंसादोषसंसर्गः यथा च वैधहिंसायां दोषसंसर्गस्तथो-
 क्तमशुद्धियुक्ते ४७६ पृष्ठे । एतस्याश्च भावरूपत्वं गीता-
 यासुक्तम् “बुद्धिर्ज्ञानमसम्बोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
 अहिंसा समता तुष्टिः” इत्युपक्रम्य “भवन्ति भावा भूतानां सत्त-
 एव पृथग्विधाः” । इत्यञ्च साधारणधर्मः । “अहिंसा
 सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः” एतत् सामासिकं धर्मं
 चासुर्वण्येऽब्रवीन्मनुः” इति मनूक्तेः “क्षमा सत्यं दमः शौचं
 दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थासुररथं
 दया, आर्जवं ह्यारलोभश्च देवब्राह्मणपूजनम् । अन-
 भ्यस्तया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते” विष्णुक्तेः
 “अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं शमोदया
 ज्ञानिनः सर्वेषां धर्मासाधनमिति” याज्ञ० उक्तेश्च “सर्वेषां
 पुरुषाणां ब्राह्मणाद्याचण्डालानां धर्मासाधनमिति”
 “साधारणधर्मश्चाहिंसादिः” “न हिंसात् सर्वाभूतानोति”
 श्रुत्युक्तेः आचारण्डानां साधारणधर्मः” मिता० । इत्यञ्च “अ-
 हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” पात० उक्तेो यम
 भेदः, “अहिंसा नाम मनोवाक्कायैः सर्वदा सर्वभूतानाम-
 योढुनं सा परमः शुद्धोधर्मः” “अहिंसा परमोधर्मः” इत्युक्तेः
 अन्ये सत्यादय एतस्या एव शुद्धयोः तथा चोक्तं “स खल्वयं
 ब्राह्मणो यथा यथा तानि व्रतानि समादित्सति तथा तथा
 प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदा-
 तरूपमहिंसां करोतीति” वृत्तिः । तस्याश्च कथं कर्त्तव्यता
 तदपि “वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्” पात० सू०
 दर्शितम् “एतेषां यमनिग्रहानां वितर्कहिंसादिसं-
 कल्पैः हनिष्याम्येनमसत्यं वदिष्यामि परस्वमादासे इत्या-
 दिभिः बाधने प्राप्ते सति यमपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभाव
 नं कुर्यात् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पापच्यमानेन येन मया
 शरणमुपगतः सर्वभूताभयप्रदानेन यमादिधर्मैः स
 खल्वहं त्यक्त्वा हिंसादीन् पुनस्तानाददानस्तुल्यः शुना ।
 यथा आ वान्नाशो तथा त्यक्तस्य पुनरादाने इति वितर्क
 प्रतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः” वृत्तिः । वितर्काणां स्वरूप-
 प्रकारकारणावान्तरभेदफलानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण
 वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति । “वितर्काः कृतकारितानु-
 मोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका ऋदुमध्यातिमात्रा
 दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्” पात० सू० ।
 “वितर्क्यन् इति वितर्काहिंसादयः इति स्वरूपोक्तिः । तल-

हिंसा त्रिप्रकारा स्वयंज्ञता, कुर्विति कारिता, साधुसाध्वि-
 ल्यनुमोदिता चेति तल्लोकेका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभे-
 दात् मांसादिलोभेन, अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो भविष्य-
 तीति मोहेन च । एवं नवविधा जाता हिंसा । लोभक्रोधमोहा
 अपि प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति ऋदुमध्यातिमात्रत्वेन । तत्पू-
 र्वकाहिंसादयोऽपि ऋदुमध्या अतिमात्राश्च भवन्ति ।
 तथा कृतकारितानुमोदिताश्च प्रत्येकं नवधा भवन्तीति हिं-
 सायाः सप्तविंशतिभेदा भवन्ति । ऋदुमध्यातिमात्रा अपि
 प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति ऋदुऋदुर्मध्यऋदुस्त्रीऋदुःऋदु-
 मध्योमध्यमध्यस्त्रीमध्यः ऋदुतीव्रोमध्यतीव्रस्त्रीव्रतीव्रश्चेति
 एवं लोभो नवविधः एवं क्रोधमोहाविति तत्पूर्वकृता-
 हिंसा सप्तविंशतिभेदाभवन्ति तथा कारितानुमोदिता चेत्य-
 मेकाशीतिभेदा हिंसा भवति” वृत्तिः । तेषां फलान्याह दुः-
 खाज्ञानानन्तफला इति । मनुनापि “अनुमन्ना विशसिता
 नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्तर्त्ता चोपहृता च षड्भेदे घातकाः
 स्मृताः” इत्यनेन अनुमत्यादीनां हिंसासाधनत्वसुक्तम्
 यममध्ये ऽहिंसाफलमप्याह पात० सू० । “अहिंसाप्रति-
 ष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः” । अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्याऽ
 हिंसकस्य सुनिवर्त्यस्य सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामपि अहिंसाकु-
 लादीनां वैरत्यागः अस्याएव प्रभावात् । अतएव कविभिः
 अहिंसायमप्रभावादेव शान्ताश्रमः “विरोधिसत्त्वोऽज्झतपूर्व-
 वत्सरमित्यादि” वस्तुंते ।

अहिंसां न त्वि० न हिनसि हिनस-शीलार्थं चानश् न० त० ।

हिंसाशीलभिन्ने ‘शर्माख्यहिंसानस्य सचिरे’ ऋ० ५, ६४, ३ ।

अहिंसं त्वि० न हिंसः । १ हिंसाशीलभिन्ने । “अहिंसोदम-
 दानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथा व्रतः” मनुः “हिंसाहिंसे
 ऋदुक्रूरे धर्माधर्मादृतान्दते । यद्व्यस्य सोऽदधात्सर्गे
 तत्तस्य स्वयमाविशत्” मनुः । “हिंसाहिंसे ऋदुक्रूरे
 धर्माधर्मादृतान्दते । ते एव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः
 पुनः पुनः” शा० भा० स्मृतिः । (कुवेखाडा) २ कुलिकहत्वे
 पु० राजव० ।

अहिका स्त्री अहिरिव कायति प्रकाशते उराक्रमत्वात् ।

१ शाल्मलिहत्वे शब्दच० । २ भ्रुवनक्षत्रे पु० ।

अहिकान्त पु० अहेः कान्तः भक्ष्यत्वात् । वायौ सर्पस्य
 पवनाशनत्वेन वायोस्तत्कान्तत्वम् ।

अहिचेत् पु० अहेः चेत्त्वमिव । प्राग्देशवर्त्तितदेशभेदे । भा० व०
 २५३ अ० कर्त्तुदिग्विजये । “अवतीर्थ ततः शैलात्
 पूर्वां दिशमभिद्रुतः । अङ्गान् वङ्गान् कञ्जिङ्गान्श्च” इत्युपक्रम्य

“आवशीरांश्च योषांश्च अहिजेतं च योषयन् । पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत्” ।

अहिगण पु० । इन्द्रःशान्तप्रसिद्धे पञ्चमात्मात्मके आशुगुरुके अन्यलघुत्वयोरूपे सप्तभेदे । इत० । २सर्पाणां समूहे ।

अहिच्छत्र पु० अहेः फणाकारः क्लृप्त्वादाकः । १मेघशङ्की-वृक्षे, २नगरीभेदे स्त्री । ३देशभेदे पु० । स च देशः पार्थेन निर्जित्य द्रोणाय दत्तः । ‘अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत । एवं राजवृहच्छत्रा उरोजनपदायुता युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता’ भा० आ० प० १३८ अ० । तत्र द्रुपदराज्यं पूर्वमासीत् यथोक्तं हरि-वंशे २०अ० “अहिच्छत्रं स्वकां राज्यं पितॄं प्राप महा-द्युतिः । द्रुपदस्य पिता राजन् ! समैवानुमते तदा । ततो-ऽमृद्द्रुपदो राजा द्रोणस्तेन निराकृतः । ततोऽर्जुनेन तरसा निर्जित्य द्रुपदं रणे । अहिच्छत्रं सकाम्पत्यं द्रोणाय थापवर्जितम् । प्रतिगृह्य ततोद्द्रोणः उभयं जयतांवरः । काम्पिलं द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदितं तव” हरि० २०अ० तत्समीपान्तरं भा० आ० प० १३७अ० उक्तः । “कामन्दीमथ गङ्गायास्तोरे जनपदायुताम् । सोऽध्ववात्-सीद्दीनमनाः काम्पिलञ्च उरोत्तमम्” । दक्षिणांश्यापि पञ्चालान् यावच्चाम्पिल्यती नदीम् । द्रोणेन चैवं द्रुपदं परिभूयाद्य पाण्डिताम्” । अहिच्छत्रस्य नामान्तरं प्रत्यययः हेम० । अहिच्छत्रे भवः अण् आहिच्छत्रः । स्त्रियां ङीप् गुरुपोत्तमत्वे ऽपि गोत्रार्थमिन्नत्वात् न षड् आहि-च्छत्रो” सि०कौ० ।

अहिजित् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा जितवान् जि-क्विप् लक् च । १कण्ठे, २इन्द्रे च । तत्र कण्ठस्य कालि-यदमनात्तथात्वम् तत्कथा हरि० ६६अ० । “कण्ठ कण्ठ ! महावाहो ! गोपानां नन्दिर्वर्जन् ! । दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्परराजो विषायुधः । इमे नो बान्धवास्तात ! त्वां मत्वा मानुषं विभो ! । परिदेवन्ति करुणं सर्वं मानुषवद्भयः । तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञासमीरितम् । विक्रीड्याऽस्फोटयन् बाहू भित्त्वा तं भोगबन्धनम् । तस्य पङ्गुं समाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम् । शिरस्यु कण्ठो जग्राह स्वहस्तेनावनाय च । तस्यारुरोह सहसा मध्य मं तन्महच्छिरः । सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कण्ठः ननर्त्त रश्चि-राङ्गदः । ऋद्यमानः स कण्ठेन शान्तमूर्ध्ना भुजङ्गमः” । इति । इन्द्रस्य वृत्तासुरजयकथा भाग० ६६खण्डे ६अ० “अथेन्द्रो वज्रवृद्यस्य निर्भितं विश्वकर्माणा । सुनेः

शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्सेजसान्वितम्” इत्युपक्रम्य इन्द्रवृत्ता-सुरयुद्धं वर्णयित्वा “भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिदिभुः उच्चकर्त्त शिरः शक्रोगिरिःशङ्कमिबोजसा” इत्युक्तम् । [जिह्वाख्यलतायाम् ।

अहिजिह्वा स्त्री अहेर्जिह्वेव तदाकारशिखत्वात् । नाग-अहिण्डुका स्त्री हिण्ड-उकञ् न०त० । सुश्रुतोक्ते कीट-भेदे कीटशब्दे विष्टतिः “अहिण्डुकाभिर्दण्डे तोददाह-कण्डूश्चययवोभोहश्च” । “अहिण्डुकाभिर्दण्डानामापदो-विषनाशनम्” इति च सुश्रुतः ।

अहित पु० न०त० । १शत्रौ । २पथ्यभिन्ने वि० । सुश्रु-तोक्तानि अहितानि अपथ्यशब्दे २२६ पृष्ठे उक्तानि “अहितानिनिबोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः” रघुः “राम-नाम इति तुल्यमात्मजे वर्त्तमानमहिते च दारुणे” रघुः “निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं वदिष्यन्ति तवाहितः” गीता । चतु-र्थांमपि वर्णानां प्रेत्य चेह हितहितान् । अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहाच्चिबोधत” मनुः । “अहितो देह-जोव्याधिर्हितमारण्यमौषधम्” ।

अ(आ)हितुण्डिक पु० अहेस्तुण्डं सुखं तेन दीव्यति ठन् ठञ् वा । १व्यालग्राहिण्यि, २सर्पखेलके च ।

अहिद्विष् पु० अहिं सर्पं वृत्तासुरं वा द्विष्टवान् द्विष्-भूते क्विप् । १गरुडे, २मयूरे, ३नकुले, ४इन्द्रे गरुड मयूरनकुलानां स्वभावसिद्धं तथात्वम् इन्द्रस्य वृत्तासुर हेष्टुत्वमहिजिच्छब्दे उक्तम् “अहिद्विषस्तद्भवता निशम्य-ताम्” भाषः । क । अहिद्विषोऽप्युक्तार्थेषु । [स्वभावसिद्धे वरे ।

अहिनकुलिका स्त्री अहिनकुलयोर्वैरम् वुन् । सर्पनकुलयोः अहिनिकैक पु० अहिना निर्मुच्यते निर्+मुच-कर्माणि घञ् ईत० । सर्पकञ्चुके (खोलस) इति ख्याते ।

अहिनिर्लयणी स्त्री अहिर्निर्लयितेऽस्याम् निर्+ली-ल्युट् ङीप् । (खोलस) इति ख्याते सर्पनिर्लायके । “तद्यथाऽ-हिर्निर्लयणी वल्मीके ऋता प्रत्यस्ता शेते” व०उ० ।

अहिपताक पु० अहिषु पताका तदाकारोऽस्यस्य अच् । सर्पभेदे अहिशब्दे ५८१ पृष्ठे सुश्रुतोक्तसङ्गो दोहस्यः ।

अहिपति पु० ईत० । वासुकिनागे । अहिनाथादयोऽप्यत्र ।

अहिपुत्रक पु० अहेः पुत्रः इव कायति प्रकाशते कै-क । सर्पाकारे नौकाविशेषे (क्षिप्) ।

अहिपूतन न० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे यथा “समासेन चत-स्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति” इत्युपक्रम्य “निरहृद्युदोऽहिपूतनं वृषणकच्छर्गुदम्नं शश्वेति” तान् गणयित्वा” “शक्यत्व-

समायुक्तोऽधोतेऽपाने शिशोर्भवेत् । खिन्नस्थान्नाप्यमानस्य
कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च
जायते । एकीभूतं त्रयैर्धैरं तं विद्यादहिपूतनम्” इति तस्य
लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि ॥ “घालाः सान्य
शोधयित्वा बाले साध्यादहिपूतना” । “पटोलपत्रविफला-
रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कच्छामप्यहिपूत-
नाम्” “चिकित्सन् सुक्क कच्छुञ्चाप्यहिपूतनपानवत्” सुशु० ।
अहिफेने पु० अहेः फेनः गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिड्)
इति स्याते ऽहन्निर्यासभेदे । ६त० २ सर्पलालायाञ्च ।
अहि(वु)बुध् पु० अहेरिव बुधो योवा यस्य । ऽरुद्रभेदे, २ तद्देव-
ताके २ उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३ सञ्चूर्तभेदे च । पु० अहिर्बु-
(वु)धोऽहिर्बुधोऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।
“अजैकपादहिर्बुधः विरूपाक्षश्च रैवतः” विष्णुध० ।
सुहृत्भेदश्च अहःशब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः तच्चक्षत्रस्य तद्देव-
ताकत्वञ्च अज्ञेयाशब्दे ४६८ पृष्ठे उक्तम् ।
अहिभय न० अहेः, गृहस्थत्वात् आहताकारत्वाच्च अहि-
तल्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते ऽभये
६त० । २ सर्पभये च । [भयनाशिकायाम् भूम्यामलक्याम् ।
अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्प
अहिभानु पु० अहिव्याधौ भानुस्तद्विरस्य । सूर्यगतिहेतौ
वायौ प्रवाहानिलेनेव सूर्यगतेज्योतिषोक्तोस्तथात्वम् ।
“मरुतो अहिभानवः” ऋ० १, १७२, १ ।
अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते किप् । ऽगरुडे, २ मयूरे, ३ नकुले च
अहिभृत् पु० अहिमाभक्षणतया विभर्ति ऋ-किप् । ऽशिवे
अहिम न० विरोधे न०त० । ऽउष्णस्यै २ तद्वति लि० ।
अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । ऽसूर्ये २ अर्क-
वृत्ते च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।
अहिमन्यु लि० अहिरिव हिंस्रोमन्युरस्य । ऽहननशीले
२ अहितल्यहिंस्रकोधे च “शवसाऽहिमन्यवः” ऋ० १,
६४, ८ । ६त० । ३ सर्पकोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।
अहिमर्दनी स्त्री अहिर्मर्दनेऽनया ऋद-ल्युट् । गन्धना-
अहिमाय लि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । इलासुरादौ
“दृहसतेरहिमायान् अभि द्यून्” ऋ० १, १६०, ४ ।
अहिमार पु० अहिं मारयति ऋ-खिच्-अण् । ऽअरिभेदक-
वृत्ते सर्पमारके २ गरुडे ३ मयूरे ४ इलासुरनाशके
इन्द्रे च । [अरिभेदवृत्ते ।
अहिभेद(क) पु० अहिदाहन्ताऽरिरिव भेदोऽस्य वा कप् ।
अहिरिपु पु० ६त० । ऽगरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ कृष्णे च

५ इलशतौ इन्द्रे च । अहिजिह्वे विवृतिः ।
अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक०त०
अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । ऽताम्बूल्याम् २ अहि-
इष्टौ लता शा०त० । २ गन्धनाकुल्याम् ।
अहिविद्विष् पु० ६त० । ऽगरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ कृष्णे
५ गन्धनाकुलोवृत्ते इलशतौ इन्द्रे च “द्रुतं धनुःखण्ड-
मिवाहिविद्विषः” किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।
अहिभुञ्ज लि० अह-व्याप्नो इन् अहि व्यापि शुभं यस्य
व्यापकबले । “आस्माञ्जगम्यादहिशुभं !” ऋ० ५, ३३, ५ ।
अहिसकृथ लि० अहिरिव दीर्घं सकृथ यस्य । ऽसर्वतल्य-
दीर्घसकृथियुक्ते उपचारात् २ तदाधारदेशे पु० । तद्देश-
स्यादूरभवम् सुवास्ता० अण् । आहिसकृथः । तद्देशा-
दूरभवे देशादौ लि० ।
अहिहत्य न० हत्या हननं भावे क्यप् वेदे न० । ऽइलासुर-
हनने “अर्कमहिहृत्ये जचुः” ऋ० १, १६१, १ ।
लोके स्त्रीत्वम् । २ सर्पहनने स्त्री । [२ इन्द्रे च ।
अहिहन् पु० अहिं सर्पं इलासुरं वा हतवान् किप् । ऽगरुडे
अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अहःसमूहसाध्ये द्विरा-
त्वादियागभेदे । स च ताण्ड्र० ब्रा० भाष्ये षोडश
ऋत्विज उपक्रम्य “एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति” आपस्त० उक्तः
“तएते होत्वादिनामका षोडशत्विजोद्विरात्वादिभिरहीन-
संज्ञकैरग्निषोभादिभिरेकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति” भा० “अहीन
यजनमशुविकरमिति” श्रुतिः “अभिचारमहीनञ्च लिः
कत्वेषु विगुध्यति” मनुः । अहीनाभिनःस्वामी । २ सर्पराजे
वासुकौ पु० । न हीनः । ३ अन्यन्ते लि० न न महीन
महीन पराक्रमम् रघुः “वेदयत्रैरहीनानां प्रशस्तानां सक्-
र्म्मसु” मनुः “त्वत्तः स्रतमहीनकीर्त्तेः” भा० आ० प० ।
अहीनगु पु० सूर्यवंशे ऋषभेदे “अहीनगुर्नाम स गां समया
महीनवाङ्मद्रविषः शशास” रघुः “रामस्य तनयोजज्ञे कुश
इत्यभिविश्रुतः । अतिथिस्तु कुशाञ्जने निषधस्तस्य चा-
त्मजः । निषधस्य नवः पुत्रोऽनमः पुत्रोऽनस्य त । नमस्य
पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्रतः । क्षेमधन्वस्रतस्त्वासी-
ह्वानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानोकात्मजः
प्रभुः । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः” ।
हरि० व० १६४० ।
अहीनवादिन् लि० न हीनः वादी । “अन्यवादी क्रिया-
देषी नोस्थापता निरुत्तरः । आहूतप्रपञ्चायै च हीनः
पञ्चविधः स्रतः” इति स्रत्युक्तहीनभिन्ने वादिनि ।

अहीमती स्त्री अहिरस्यस्याम् महत्पुं शरादि० दीर्घः । नदीभेदे
अहीर पु० आभीरस्य प्रथो० साधत्वम् । आभीरे । [उक्तः ।
अहीरणादि पु० अरीहणादिगणे पाठान्तरम् स च गणः तच्छब्दे
अहीरणि पु० अहीन् ईरयति दूरीकरोति ईर-अनि ।
द्विसुखसर्पे तद्दर्शनाद्धीतरे सर्पाः पलायन्ते ।

अहीशुत्र पु० अहिरिञ्च श्रूयते श्रु-क वा० दीर्घः । शत्रौ “पिप्रु-
दासमहीशुत्रम्” ऋ० ८, २२, २ । “अहीशुत्रं शत्रुम्” भा० ।

अहु लि० अह-आप्तौ उन् । व्यापके स्त्रियां ङीप् “पर
उर्वीर्वा अन्या उपसदः परोऽहोऽरन्याः” शत० ब्रा० ।
अंहते आभारे उन् अङ्ग भगे न० । “यदस्य अङ्गभेदा
क्षु” य० २२, २८, “अङ्गभगं भेदां विदार्यं यस्याः” दीपः ।

अहुत पु० नास्ति ऊतं ह्वनं यत् । धर्मसाधनत्वेऽपि अहोमे
ऽवेदपाठे । “अहुतं च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्मं
ऊतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते” जपोऽहुतो ऊतो-
होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्मं ऊतं द्विजापाङ्गां
प्राशितं पितृतर्पणम्” मनुः यस्य ह्वनं न ऊतं तादृशं
२ हविरादौ लि० । “अथ यत् पुराणा नाश्रनि यथा
अहुतस्य हविषो नाश्रीयात् एवं तत्सम्प्रादीक्षितस्य नाश्री-
यात्” शत० ब्रा० ।

अहृणान लि० हृणो-रोषणे कण्डा० ताच्छीत्ये चानश्
वेदे नि० न० त० । अक्रोधने । “किं मे हव्यमहृणानो-
जुषेत” ऋ० ७, ८६, २ । लोके कश्चित् वेदे च अहृणीय-
मानः । “राजाना क्षत्रमहृणीयमानाः” ऋ० ५, ६२, ६ ।

अहे अव्य-अह+ए । १ छेपे, वियोगे च । “अहे राम !
घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् । यदि जीवामि शीकेन
पुनः पश्यामि ते मुखम्” ।

अहेड लि० हेड-अनादरे अच् न० त० । अवज्ञाशून्ये
अहेडमान लि० हेड-शानच् न० त० । आद्रियमाणे अव-
ज्ञाशून्ये “अहेडमानो वरुणः” ऋ० १, २४, ११ ।

अहेतु पु० न० त० । १ हेतुभिन्ने न० ब० । २ हेतुशून्ये लि० वा
कप् अहेतुकोऽप्युक्तार्थे । हेतुः कारणसङ्घेयश्च । कारणञ्च
कार्याव्यवहितक्षणे कार्याधिकरणे स्थितिशाली यथा घटा-
दिकं प्रति मृत्तिकादि कटकादिकं सुवर्णादि । तयोस्तद-
धिकरणे तत्पूर्वं स्थितत्वात् तथात्वम् । कारणताप्राप्तौ च
अन्वयव्यतिरेको । मतभेदे तदुपाहृताणि कारणशब्दे वच्यन्ते

अहेतु पु० न हिनोति हि-रु न० त० । शतमूल्याम् ।

अहेतुक लि० हेतुत आगतम् ठञ् न० त० । १ हेतुतोऽ-
प्राप्ते २ उद्दिश्यान्तरासक्ततायाऽकृते । ३ उपपत्तिशून्ये

च । “यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्यवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्” गीता ।

अही अव्य० न+हा-ङो । १ शोके, २ धिगर्थे, ३ विषादे,
४ दयायां, ५ सम्बोधने, ६ विश्वे, ७ प्रशंसायाम्, ८ वितर्के,
९ अस्तुयायाञ्च “अहो महत्त्वं महतामपूर्वम्” नीतिः
“कुसुमधनुषोमन्दिरमहो” श्यामास्तवः । “अहो अहो-
भिर्माहिमाहिमागमे” नैष० ।

अहोरात्र पु० अहश्च रात्रिश्च टच् समा० । सूर्योदयद्वय-
मध्यवर्तिकाले षष्टदण्डात्मके मानुषे दिने पितृप्रादुहोरा-
त्रमानन्तु-अहश्चशब्दे ५७६ प्रश्ने उक्तम् । लिं शकला मुहूर्त्तः
स्यादहोरात्रस्तु तावतः । अहोरात्रे विभजते सूर्योमानु-
षदैविके” मनुः । “रात्राङ्गाहाः पु० सि” पा० उक्तेः पुंस्त्वे-
ऽपि आर्षत्वात् क्लीवम् “रात्रिञ्च तावतोभिव तेऽहोरात्र
विदोविदुः” मनुः । [दिवसे गेये रथन्तरनामकसामभेदे ।

अहोरथन्तर न० अङ्गि गेयं रथन्तरम् सामभेदः न रो रः ।
अहोरूप न० अङ्गो रूपम् न रो रः । दिवसरूपे ।

अहोवत अव्य० अहो च वत च इ० । १ खेदे, २ सम्बोधने ३ अनु-
कम्पायाञ्च । “अहोवत महत् कष्टम्” गणरत्न० “अहोवत
महत् पापम्” गीता “अहोवतासि स्मृहृणीयवीर्यः” कुमा०

अङ्गवाय्य लि० हु-बा० आय्य न० त० । निङ्गवाकर्त्तरि ।
“सत्यं तत्सुर्विधे यदौ विदानो अङ्गवाय्यम्” ऋ० ८, ४५, २७

अङ्गाय अव्य० हु-घञ् षट्ठिः प्रथो० वस्य यत्वं न० त० ।
शैथ्ये । “अङ्गाय सा नियमजं क्लमस्तुससर्ज” कुमा०
“अङ्गाय तावदस्थेन तमो निरस्तम्” रघुः स्वच्छन्दो-
च्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराखुच्छटा-सूच्छन्तोसमहर्षि
हर्षविहितस्नानाङ्गिकाङ्गाय वः” का० प्रा० ।

अहर्षु लि० अहिमाहन्तारं शत्रुमृषति ऋष-उ । शत्रुं
प्रति आभिसुख्येन गन्तरि “अहर्षुणां चिन्नयां अवि-
ष्याम्” ऋ० २, २८, ३ ।

अहृथ लि० न जिह्वेति ह्री-अच् न० त० । निर्लज्जे
“वृणीमहे अहृथं वाजसृग्मियम्” ऋ० २, २, ४, ।

अहृथाण लि० ह्री-बा० “आनच् न० त० । निर्लज्जे “अप
एति युवतिरहृथाणा” ऋ० ७, ८०, २ । [ऋ० ९, ५४, १ ।

अह्रि पु० ह्र-क्रि न० त० । कर्षौ । “शुक्रं उडुहो अहृथः”
अहुत लि० ह्र-क्त न० त० प्र० । अकुटिषे “समेनमहुत
रमा गिरः” ऋ० ९, ३४, ६ ।

अह्रीक पु० नास्ति ह्रीर्यस्य । १ जपणके तस्य टिगम्बरत्वेन
बज्जाहीनत्वात्तथात्वम् २ निर्लज्जे लि० ।

अङ्गलि लि० न हलति चलति हल-अच् न० त० । भङ्गातके ।
२ विह्वलभिन्ने लि० ।

इति श्रीतारानायतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये दृष्टदभिधाने अकारादिकशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप-कृिप् पु० पलोपः । १ वाक्ये (वाक्यस्यान्य-
धात्वद्योतने पूर्वमेवममंस्था इदानीमेवमिति प्रतिपादने)
२ स्मृतौ (आ एवं मन्यसे इति स्मृतस्यान्यथा प्रतिपादने)
३ अनुकम्पयाम् । ४ ससञ्चये, ५ अङ्गीकारे, ६ ईषदर्थे
७ क्रियायोगे, ८ सीमायां ९ व्याप्तौ च । वाक्यस्मृतिभिन्ने-
ऽस्य ङित्त्वमिच्छन्ति अङितोऽस्य एकाज्जिपातत्वात् प्रष्ट-
ह्यसंज्ञा ङितस्तु न । अतवोक्तम् “मर्यादायामभिविधौ
क्रियायोगेपदर्थयोः । य आकारः स ङित् प्रोक्तः वाक्य-
स्मरणयोरङित्” तत्र सीमायाम् आ-आत्मबोध्वात्
आत्मबोध्वात् “लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” ।
व्याप्तौ ब्रह्माख्यासकलात् । सकलं व्याथेत्यर्थः । एतदर्थे
विकलेन अव्ययीभावः । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोगः
उपसर्गः । यथा आगच्छत् पामात् । ईषदर्थे आकम्पः
आक्रेकरः । वाक्यञ्च वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणं प्रमाणा-
न्तरावागतस्य ननु शब्दमात्रेणावगतस्तेति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन-अच् । ऋषिभेदे कर्सा० फिञ् ।
आकनायनिः तद्वेषे आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि-घञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन लि० आकम्पते आ+कपि-युच् । १ ईषत्कम्पनशीले ।
२ भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि-णिच्-ल्यु ।
३ ईषञ्चालके लि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ ईषञ्चालने न० ।

आकम्पित लि० आ+कपि-कर्त्त रिक्त । १ ईषत्कम्पिते ‘अनो-
कहाकम्पितपुष्पगन्धौ’ रघुः । भावे क्त । २ ईषत्कम्पने
न० । णिच्-कर्म्मणि क्त । ३ ईषञ्चालिते लि० ।

आकत्य न० न कतः स्वच्छताकारी अकतस्तस्य भावः
घञ् । अस्वच्छत्वकारित्वे । “न नज्पूर्वात्तत्पुरुषादि

त्यादि” पा० सूत्रे तस्य पर्युदासात् तत्पुरुष एव घञ् ।
बहुव्रीहौ तु तदादि । अकतता अकतत्वम् ।

आकम्पु लि० आ+कपि-र । ईषत्कम्पशीले ।

आकर पु० आकुर्वन्नि संधीभूय कुर्वन्नि व्यवहारमत आ+
क-घः । १ समूहे, “शब्दाकरकरपाममर्थमण्डलमण्डलम्”
कविल्लिङ्गु० “बभूववजाकरभूषणायाः रघुः” । २ अष्टे च ।
आकीर्यन्ते धातवोऽत्र कृ-अप् । ३ रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने
“आकरे पद्मारागाणां जन्म काचमयेः कुतः” हितो०
“शुचीनाकरकर्मान्ने भीरुनन्निवेशने” “आयव्ययौ च
नियतावाकारान् कोषमेव च” “सर्वाकरेष्वधीकारो महा-
यन्त्रप्रवर्त्तनम्” मनुः । “दिलोपस्त्रुर्भणिराकरोद्भवः”
रघुः । ४ स्थानमात्रे च कमलाकरः पद्माकरइत्यादि ।
“हरिदश्वः कमलाकरानिव” रघुः “शैलोन्द्रोहिमवान्नाम
धातुनामाकरो महान्” रामा० । आकरः स्वरपरभूरि-
कथानां प्रायशो हि सुहृदां सहवासः” नैष० ।

आकरिक लि० आकरे नियुक्तः ङञ् । सर्वाद्युत्पत्तिस्थानेषु
राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पायस-
म्भवात् तत्राधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परि-
गणना कृता । “सर्वाकरेष्वधीकार इति” ।

आकरिन् लि० आकरः उत्पत्तिस्थानं प्राशस्येनास्थस्य
इति स्त्रियां ङीप् । “प्रशस्ताकरजाते । “दधतमाक-
रिभिः करिभिः क्षतैः” किरा० ।

आकर्ण अव्य० कर्षपर्यन्तम् अव्य० । कर्षपर्यन्ते “आकर्षं
सुहृत्सितमस्य विकाशिकाशम्” माघः ।

आकर्णेन न० आ+कर्ष-ल्युट् । अत्रणे “सदा तदाकर्षं
न तत्पराम्भूत्” नैष० ।

आकर्ष पु० आकृष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कृष-घञ् ।
१ पाशके, २ शारिफलके, ३ द्यूते, ४ इन्द्रिये धन्विनी
५ धनुरभ्यासे च । भावे घञ् । ईआकर्षणे । आधारे
घञ् । ७ निकषे उपले । खलादिगतं धान्वाकृष्यतेऽनेन
करणे घञ् । अङ्गुशाकारे (आकुं डा) इति ख्याते ढकाङ-
भेदे । “आकर्षः श्वेव आकर्षश्च” सि० कौ० । आकर्षति
कर्त्तरि अच् । ८ आकर्षके लि० । मध्वित्वाकर्षैः कुशैः”
कात्या० १३, २, २० । मध्वित्वाकर्षैः कुशैः” कर्क० । “आकर्षस्ते-
ऽवाक्फलः सुप्रणीतोऽह्नि प्रोढोमन्त्रपदः समाधिः” भा०
स० ६ अ० । आकर्षकः हृदयाकर्षकः समाधिः चिन्तनम्
अवाक्फलः नीचफलः । आकर्षे (पे) ण चरति ङल्
आकर्षिकः । आकर्षणवारिणि लि० स्त्रियां ङीष् ।

आकर्षकं पु० आकर्षति सन्निकटस्थं लौहं आ+कष-खुल् ।
(सुखक) इति ख्याते । अयस्त्वान्ते । २ आकर्षणकर्त्तरि
ति० आकर्षे नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आकर्षणियुक्ते
'आकषः निकषोपल इति रेफरहितः पाठः युक्तः' सि० कौ० ।

आकर्षणं ति० आ+कष-ल्युट् । अन्यत्र स्थितस्य वस्तुनः
। बलेन अन्यत्र नयने "योषिदाकर्षणे चैव विनियोगः
प्रकीर्तितः" तन्त्रम् । आकष्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
२ आकर्षणसाधने तन्त्रोक्ते षट्कर्मन्तर्गते विधानभेदे च ।
यथा "अथाकर्षणविधानानि कथयामि समासतः । यदुक्तं
तत्रैतदुक्तं यदुक्तं भूतडासरे । श्रीवीजं मान्मथं
वीजं लज्जावीजं ससुद्धरेत् । प्रथमं प्रषणं दस्रा लि-
पुरादेविपदन्ततः । असुकोति पदं ह्यनुन्माकर्षति द्विधा
पदम् । खाहान्तं मन्त्रसुद्धृत्य जपेद्दशसहस्रकम् ।
षट्कोणञ्च समालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः । षडङ्गुलारवे-
न्मन्त्रो लज्जावीजसमन्वितम् । षड्दीर्घभाक्खरैरेव
नादविन्दुविभूषितम् । रक्तपुष्पाक्षतधूपनैवेद्यैः परि-
पूज्य ताम् । भावयञ्चेतसा देवीं विनेतां चन्द्रशेखराम् ।
बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविषहाम् । पद्मञ्च
दक्षिणे पाशौ जपमालाञ्च वामके । मन्त्रस्यास्य प्रसादेन
रन्ध्रामपि तथोर्वशीम् । आकर्षयेन्न सन्देहः किं पुन-
र्मातुषीमिह । भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तवारिणा ।
काश्रीरागुरुकस्तूरीरोचनामिलितेन तु । अनामारक्त-
मिश्रेण कामलाक्षीमनुं जपेत् । (आ ओं कामलाक्षि
असुकोमाकर्षय आकर्षय ऊं फट्) । इमं मन्त्रं जपेदादौ
सहस्रैकं जपेत् पुनः । भूर्जपत्रं समादाय गुलिकां
कारयेत् सुधीः । तेनैव साध्यपादोत्पत्तिकापङ्कवेष्टितम् ।
योषिन् तेजसा भानोर्वेष्टयेत् कटुमिस्त्रिभिः । प्रतिमां
स्त्रीनिभां कृत्वा तस्यां शिषेस्योदरे । गुलिकां पातयेत्
पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीम् । तादृशामिषुखो-
भूत्वा निर्जने निशि साधकः । यावद्गच्छति चित्तञ्च तावद्रूपं
जपेन्मनुम् । यावदावाति संलक्ष्णा मदनालसविषहा" ।
तन्त्रसा० । तत्र होमसाधनद्रव्यसक्तं तत्रैव । 'आकर्षणे
तथा लोभं सतिलं मधुरान्वितम्" ।

आकर्षणी स्त्री आकष्यतेऽनया आ+कष-ल्युट् टिप्त्वात्
ङीप् । उच्चस्यपुष्पाद्याहरणार्थं (आङ्घ्रि) । यथिकाभेदे ।
२ सुद्राभेदे च सुद्राभ्यं विवरणम् ।

आकर्षा(षा)दि पु० पाणिन्दुक्ते कन् प्रत्ययनिमित्ते यद्गणभेदे
आक(ष)र्षं, त्सरु, पिशाच, पिचरुड, अशनि, अस्मन्,

चय, निचय, विजय, जय, आचय, नय, पाद, दीप,
हृद, ह्राद, ह्लाद, गद्द, शकुनि "आकर्षा(षा)दिभ्यः
कन्" पा० ।

आकर्षिन् ति० आ+कष-णिनि । आकर्षकारके स्त्रियां
ङीप् । सम्पूर्वात् तु । दूरगामिनि गन्धे । संह
दूरादेव नासिकां प्राप्य घ्राट्पुरुषं स्वप्नदृष्टायानुकूल-
यन् सभाकर्षतीवेति तस्य तथात्वम् ।

आकालन न० आ+कल-ल्युट् । आकाङ्क्षायाम्, २ यच्छे
३ संयच्छे षगणने ५ऽनुसन्धाने च "सिव्यापि सातुनयमाक-
लनाय यन्त्रा" माघः ।

आकलित ति० आ+कल-क्त । १ अनुसृते २ यथिते च ।
प्रहितमुजाऽऽकलितस्त्रनेन निन्द्ये" । "सुवर्षस्त्रवा-
कलिताधराम्बराम्" इति च माघः ।

आकल्प पु० आ+कप-णिच्-घञ् । १ शरचनायाम्, २ भूषणे
च "रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्ग" परशुम्वगवराभीतिहस्तं
प्रसन्नम्" शिवध्यानम् । "आकल्पसाधनेस्त्वं स्तैरुपसेदुः
प्रसाधकाः" "अकृतकविधिसर्वाङ्गीण साकल्पजातम्" रघुः ।
३ कल्पयन्ते अव्य० । 'आकल्पं नरकं भुङ्क्ते' इति स्मृतिः

आकष पु० आकष्यते यत्र कष-अच् । स्वर्णादिकषसाधने
(कोष्ठि) प्रस्तरभेदे । आकषे नियुक्तः कन् । आकषकः
तत्रनियुक्ते ति० तेन चरति षल् आकषिकः तेन
चारिण । स्त्रियां ङीष् ।

आकस्मिक ति० अकस्मादित्यव्ययं कारणाभावे कारणं विना
भवः विनया० षक् टिलोपः । अकस्माद्भवे । स्त्रियां ङीष् ।
जगत आकस्मिकत्ववादिनश्चार्वाका इत्यमाहुः । अकस्मा-
देव भवति कार्यं न किञ्चिदपेक्षमिति तदेतन्मतम् गौ० सू०
उक्तम् । "अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कष्टकतैश्चन्द्रादिवत्"
एतदवतरणिकायां वृत्तिः । यदि कार्याणां साकस्मिकत्वं
तदा न परमात्मादीनामुपादानत्वं न वैश्वरस्य निमि-
त्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणाय प्रकरणमारभते
तत्र पूज्येपक्ष स्तूलम् अनिमित्तत इत्यादि । प्रथमार्थे
तसिन् । अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः तथा च षटा-
द्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कष्टकतैश्चन्द्र-
मयूरचित्तताद्युत्पत्तिवत् इति स्तूलतापर्य्यम्" कुङ्कुमा०
हरि० "अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं वा स्वातिरिक्तं
हेतुनिषेधपरं परिमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा । अतोभ-
यत्वाहेतुकत्वमन्त्येऽलीकहेतुकत्वं पर्य्यवस्यति" । तथा च
आकस्मिकशब्दस्य तादृशार्थचतुष्टयपरता । "समावा-

दित्यर्थं परं वेत्युक्ते च स्वाभाविकार्थताऽपि तु सर्वद० सं०
“नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्तुमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न
तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः” अतएवोक्तम् “अग्निरुष्णो
जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्तं
तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति चात्वाकमतम् तस्या-
युक्तत्वपरोक्षेण चात्वाकशब्दशेषे दृश्यम् ।

आकाङ्क्षा स्त्री आ+काङ्-अङ् । १अभिलाषे, न्यायमते
श्वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे
तत्पदवत्त्वरूपे, संबन्धे ३ पदान्तरव्यतिरेकेष्वान्वयाभावे च
“यत्पदेन विना यस्मानुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा” भाषा०
शब्दचिन्ताणौ तु “अथ केयमाकाङ्क्षेत्यादिष्व” उच्यते अभि-
धानापर्यवसानमाकाङ्क्षेति” लक्षयित्वा स्वयमेव तद्विदितं यथा
“यस्य येन विनास्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्यवसानं ना-
म, विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना पर-
स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम्। परमते नीलोघटोनास्तीति
नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न पर-
स्परमन्वयबोधः । विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति वि-
शिष्टवैशिष्ट्ये नैवान्वयः । किन्त्वार्थः समाजः । अस्माकन्तु
नीलोघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः । विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्था । यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबला-
द्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वम् अतोविशेषणविशेष्यभा-
वानुभावकत्वं तत्तत्पदयोर्न परस्परं विना । द्वारमित्यध्या-
हारं विना प्रतियोग्यलाभाच्च स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्व-
जिता यजेत” मयेदं कार्यं मिति प्रवर्त्तकं तात्पर्यविषयज्ञानं
नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा । यद्वा कर्तुरिवाधिका-
रिणोऽप्यान्नेपादेव लाभ इति तदन्वयोन शब्दः किन्त्वानु-
मानिकः । गौणलाक्षिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापि-
तस्याप्यध्याहृतस्येतेरपदं विना नानुभावकत्वम् घटः कर्मत्व-
मानयनं कृतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयौग्यत्वात् तत्तत्
पदेभ्यस्तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च पदान्तरं
विनैव घटमानयतीत्यत्रैव क्रमेण तथान्वयतात्पर्येऽपि
क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वा-
ख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्वयबोधे तान्त्रेव समर्थानि
न तु तदर्थकानि पदान्तराणि अग्निः करणत्वमोदनः
कर्मता पाकः कृतिरिष्टसाधनता इति पदेभ्योऽस्मिन्नौ-
दनं पचेनेत्यत्रैवान्वयबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मक-
पाकविषयकृतिरिष्टसाधनमिति वाक्यं न पदम् । अतएव
द्वारमित्यत्र पिपेहेति पदाध्याहारः । क्रियापदार्थस्यान्यत

उपस्थितावपि कारकानन्वयात् । असामर्थ्यन्तु स्वभावात् ।
अनासन्नमप्यासन्नदशायामासन्नभ्रमेणैवान्वयबोधसमर्थमेव । व-
ङ्गिना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्ये-
ऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्यान्नेर्भणिरिव ।
अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः ।
न हि स्वभावतोऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यं मिह भवति पचति-
वेति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वयबोधोऽपि । पुरु-
षपदं विनापि रात्र इत्यस्य पुल्लेख समं स्वार्थानुभावकत्वमिति
न तदाकाङ्क्षा यद्वा त्वयाणां स्मरणेऽजनितान्वयबोध-
दशयां पुरुषान्वयतात्पर्याभावाद्धान्वयबोध इत्यप्येऽपि
तथा । न च पुल्लेखोत्थिताकाङ्क्षत्वात्ते नैवान्वयबोध इति
वाच्यं तात्पर्यवशात् क्वचित् पुरुषेणैव प्रथमसन्वयबोधात्
अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सत्यजनिततात्पर्यं विषयान्वय-
बोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे
जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत् क्रियाकारकपदयोरजनिता-
न्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा । नव्यास्तु पदविशेषजन्या पदार्थो-
पस्थितिः, घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवंविधपदाजन्य-
पदार्थोपस्थितिर्वाऽऽसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासन्वयभावादेवं
विषयशब्दान्वयबोधः त्वयाथेवंविधपदार्थोपस्थितेना-
काङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यसुपेयत्वात् जनितान्वयबोधान्वयान्-
नरबोधस्तात्पर्याभावादित्याकाङ्क्षायाः कारणत्वमेव नास्ति
किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति” । अत्र दिङ्-
मात्रं माधुरी व्याख्या प्रदर्शयते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्तव्यः ।
“सिद्धान्तयति अभिधानेति अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या-
शब्देऽङ्गणपरम् अभिघत्तेयतस्तस्यापर्यवसानं फलानुत्-
पादस्तथा च तदङ्गणजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तदङ्गण-
जन्यतादृशशब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षा इति फलितं
तच्च पूर्वोक्तरूपेण दुष्टम् । न चाभिधानपदं भावव्युत्-
पत्त्या शब्दबोधपरं तस्यापर्यवसानम् अभावः तथा
च तादृशशब्दबोधे तादृशशब्दबोधाभाव आकाङ्क्षा इति
फलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्ते रित्यतः
पारिभाषिकमभिधानापर्यवसानपदार्थमाह यस्तेति । यत्
पदतिष्ठं यत्पदं विनेत्यर्थः । न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति
न यादृशान्वयबोध इत्यर्थः तस्य तदिति तत्पदस्य तत्-
पदवत्त्वमित्यर्थः । अपर्यवसानं तादृशान्वयबोधेऽभिधाना-
पर्यवसानं तथा च यत्पदनिष्ठयत् पदव्यतिरेकप्रयु-
क्तयादृशबुद्धौभावः तत्पदस्य तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबुद्धे
रभिधानापर्यवसानमिति फलितार्थः । पदत्वमत्र शब्दत्वम् ।

प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः
स्वरूपसम्बन्धविशेषः तत्प्रतियोगिजन्यतादृशप्रतियोगिकत्वं
तत्प्रयुक्तत्वम् । भवति चाव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेक प्रयुक्तो
घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्याभाव इति । घटपदस्यानु-
स्वारपदवत्त्वं तादृशान्वयबोधस्याकाङ्क्षा । एवं विनिगमना
विरहेणाव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेना-
नुस्वारपदनिष्ठस्य घटपदव्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्याभाव इति तादृशशब्दबोधेऽनुस्वा-
रपदस्य घटपदवत्त्वमपि आकाङ्क्षा । अव्यवहितपूर्ववर्तिता
रूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मत्वपदवत्त्वम्, अ-
व्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदस्य
घटपदवत्त्वञ्च न घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा-
अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपद-
निष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहा-
रसम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य च व्यतिरेकयोर्घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्याभावाप्रयोजकत्वात् । कारणाभाव-
स्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वात् अव्यवहितपूर्ववर्तिता-
सम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तिता
सम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य भेदान्वयबुद्ध्याव-
हेतत्वात् ।

‘वेदान्तपरिभाषायान्त अन्यथोक्तं यथा तत्र
पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा क्रिया-
श्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रियायाः कारणश्रवणे
इतिकत्तं व्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वः । अजिज्ञासो-
रपि वाक्यार्थबोधात् योग्यत्वसुपाप्तं तद्वच्छेदकञ्च क्रि-
यात्वकारकत्वादिकमिति नातिव्याप्तिः । अभेदान्वये च
सनानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तद्वच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादि
वाक्येषु नाव्याप्तिः । एतादृशाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे
“सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन”मित्यत्र वैश्वदेव-
यागस्थामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिव्यवहारः ।
ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाविषयत्वेऽपि तद्योग्यत्व-
सम्बन्धेन, प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविषयताव-
च्छेदकत्वात् इति चेन्न स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोध-
विरहसङ्गतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तद्वच्छेदकत्वेन वाजिन-
द्रव्यस्य स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्यबोधसङ्गतत्वेन
तादृशावच्छेदकत्वाभावात् । आमिक्षायान्तु नैवं, वाजिना-
न्यस्य तदानुपस्थानात् । उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्बलत्व

प्रयोजकाकाङ्क्षाविरह एवमेव द्रष्टव्यः । “आकाङ्क्षेयं
तदुत्तया नैव गन्तुं समर्थेति” पदाङ्गदूतम् “साकाङ्क्ष
शब्दैर्योबोधः पदार्थान्वयगोचरः” इति “योग्यताधर्गता-
काङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका” इति शब्दशक्ति ० “वाक्यं स्याद्यो-
ग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” सा० द० “आकाङ्क्षाप्रतीति
पर्यवसानविरहः स च जिज्ञासरूपः” सा० द० ।

आकाङ्क्षितं वि० आ+काङ्-कर्मणि क्त । इच्छाविषये ।
आकाङ्क्षितं वि० आकाङ्क्षति आ+काङ्-णिनि । इच्छा-
वति “अफलाकाङ्क्षिभिर्यत्तोविषदष्टोय इच्छते । यष्टव्यमे
वेति मनः समाधाय स सार्त्तिकः” गोता । स्त्रियां ङीप् ।
“तं भावार्थप्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्” रघुः ।
आकाय पु० आ+चि-कर्मणि घञ् चितौ क्तत्वम् । १ षीय-
मानेऽनौ “आकायमग्निं चिन्वीत” सि० कौ० उ० २ निवासे
इति केचित् तत्र कुत्वं चिन्त्यसूत्रम् ।

आकार पु० आ+क-घञ् । १ सूक्तौ, २ अवयवसंस्थानविशेषे
च । आक्रियते आविष्कृत्यते हृद्गतोभावाऽनेन आ-
क-करणे घञ् । ३ हृद्गतभावावेदके सुखप्रसादवैवर्त्यरूपे
प्रीत्यप्रीतिस्त्रचके देहचेष्टने । भावे घञ् । ४ हृद्गतभावावेदने,
५ इङ्गिते च । “आकारम्व्याद्यसानोऽपि न शक्योविनि-
गूहितम् । बलाङ्घ्रि विदणोत्वेव भावमन्तगतं नृणाम्”
“आकारसदृशप्रज्ञः” रघुः । “तस्य संदृतमन्त्रस्य गूढा-
कारेङ्गितस्य च” रघुः । इङ्गितं हृद्गतोभावो बहिराकार
आकृतिः । सज्जनः । ईतादात्म्ये ७ अभेदोपगमे च ।
आकारश्च सांख्यादिमतसिद्धः अभेदस्थानीयः पदार्थभेदः
विषयिताविशेषो वा । “यत् संबद्धं सत् तदाकारोक्तेष्वि
विज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति” सा० सू० । “सम्बद्धं भवत्
सम्बद्धवस्त्वाकारधरि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिदृष्टिसत्त्वं
प्रत्यक्षम् स्वार्थसन्निकर्षजन्याकाराश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षमिति
फलितम् । “वृत्तिः संबन्धार्थं सर्पती”त्यागामिसूत्रात्
वृत्तेर्न सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रहणम् चक्षुरादि
द्वारकबुद्धिदृष्टिस्य प्रदीपस्य शिखातल्या बाह्यार्थसन्निकर्षा-
नन्तरमेव तदाकारोक्तेष्वि भवतीति नासम्भवः” भा० ।
वेदान्तिभिरपि अन्तःकरणस्य सावयवत्वस्वीकारेण बुद्धि-
वृत्तेस्तदाकारत्वसुरीकृतं यथोक्तं वेदा० परिभा० । “यथा
तद्वागोदकं किद्रात्रिगन्तव्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य
तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकर-
णमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादि-
विषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्ति-

रित्युच्यते । अनुभित्वादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वङ्गादिदेशगमनं वङ्गादिदेशपुराद्यसन्निकर्षात् तथा चायं घटइत्यादि प्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिर-
रेकत्वं देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्ममेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् । सचाकारस्तेषां मते बाह्यवस्तुविषय-
सत्त्वेन तत्सन्निकर्षेण सम्भवति । बाह्यवस्तुसम्बन्धानङ्गीकर्तृमते तु अनादिवाभनयैव तदाकारोच्छेद इति यथोक्तं सर्वदर्शन-
न स० । “तस्मात् स्वव्यतिरिक्तपाह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम् “नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्त तस्या नानुभवोऽपरः । पाह्यपाह्यकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते” इति । पाह्यपाह्यकयोरभेदश्चानुभावात्तव्यः यत् येन वेद्यते तस्यतो न भिद्यते यथा ज्ञाने-
नात्मा, वेद्यन्ते ज्ञानेन नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहे-
तोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यथायं पाह्य-
पाह्यकसंविहीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा-
भेदेवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् “सहोपाबन्ध-
नियमादभेदो नीलतद्विधोः । भेदश्च भ्रान्तिवित्तानैर्दृश्ये-
तेन्द्राविवाहवे” इति । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्योसि-
तदर्शनैः । पाह्यपाह्यकसंविच्छिन्नभेदानिन्न लक्ष्यत इति”
च । न च रसवीर्यविपाकादि समानभाषामोदकोपार्जि-
तमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकार-
विधुरावा अपि बुद्धेर्व्यवहर्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नपा-
ह्यपाह्यकाकाररूपवसया तिमिराद्युपहृताच्चायां केशेन्द्र-
नाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्भवस्थोपपत्तेः
पर्यनुयोगयोगात् । यथोक्तम् “अवेद्यवेदकाकारा यथा
भ्रान्तैर्निरोच्यते । विभिन्नलक्षणापाह्यपाह्यकाकारविज्ञवाः ।
तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न
सञ्चोद्या पाह्यपाह्यकलक्षणैः” । तस्माद्बुद्धिरिवानादिवा-
सनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् । “अन्ये तु न तन्म-
न्यन्ते तथा हि यदुक्तं पाह्ये वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं
प्रमाणाभावात् । न च सहोपाबन्धनियमः प्रमाणाभिति
वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयो-
जकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपा-
बन्धनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्थान

मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशलैककालत्व-
लक्षणसङ्घटननियमासम्भवाच्च । नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे
अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः
प्रत्ययादव्यतिरेकात् । अथोच्येत ज्ञानस्वरूपोऽपि
नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वङ्गदेव प्रतिभासत इति न
तत्राहस्येण इति । यथोक्तं “परिच्छेदानरा-
द्वयोऽयं भागो बहिरिव स्थितः । ज्ञानस्थानभेदिनो बाह्य
प्रतिभासोऽप्युपप्लव” इति “यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत”
इति च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया
बहिर्वदित्युपमानोक्तोरयुक्तः न हि वस्तुमित्यो ब्रह्मापुत्र-
वदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे
अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रति-
भासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परान्तरप्रसङ्गाच्च अविशंवादा-
क्षीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जग-
त्युपेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेद-
साधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् । अतो-
बहिर्वदिति वदता बाह्यं तदुपाह्यमेवेति भावनीयमिति
भवदीय एव वाच्यो भवन्तं प्रहरेत् । ननु ज्ञानाभिन्न-
कालस्थार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नम्
इन्द्रियसन्निकर्षस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पक-
तया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः
अतएव प्रथमयोगपरिहारौ सम्यग्हीभाताम् । “भिन्नकालं
कथं पाह्यमिति चेत् पाह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव च
व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणत्वमिति” । तथा च यथा पुष्ट्या
भोजनमनुभूयते यथा च भाषयया देशः यथा वा सम्भू-
मेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुभूयम् ।
आकारे कुशलः ठञ् आकारिकः । तत्र निपुणे लि०
आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य हृदयभावस्य गुप्ति
गोपनम् । रत्यादिजनितसुखप्रसादस्य भयजनितविषादा-
देश अन्यहेतुकत्वप्रस्थापनेन वास्तविकत्वापह्नेवे गोपने ।
आकारण न० आ+क-णिच् ल्युट् । आह्वाने । युच्
स्त्रीत्वात् टाप् । आकारणाप्यत् ।
आकाल अव्य० कालपर्यन्तम् अव्ययी० । यत्काले निमित्तं
पूर्वदिने जातम् तत्परदिने तत्कालपर्यन्ते “भार्याः
परमयुत्संस्थायां चाकालमभोजनं कुर्वीरिति” आपस्त० ।
आकालिक लि० अकाले भवं ठञ् । असमयोत्पन्ने वस्तुनि ।
स्त्रियां डीप् “आकालिको वीक्ष्य सधुप्रवृत्ति” मिति कुमारः ।
समानकालौ आद्यन्तौ यस्य समानकालस्य आकालादेशः

इकञ्च नि० इति मञ्जि० । २ आशुविनाशिनि, आद्यन्त-
योरभावात् । आकालं व्याप्नोति ठञ् । ३ पूर्वदिवसे
यत्प्रमये उत्पत्तिः परेद्युस्तत्समयपर्यन्तव्यापके काले
“आकालिकमनध्यायमेतेष्विति” “एतानाकालिकान्
विद्यादनध्यायान्तावपि” “आकालिकमनध्यायं विद्यात्
सर्वान्नुतेषु च” इति च मनुः । आशुविनाशित्वात्
४ विद्युति स्त्री ।

आकाशं पुंन० समन्तादाकाशने सूच्यादयोऽत् । १ स्वनामख्याते
द्रव्यभेदे । स च न्यायादिमते नित्यः सर्वमूर्त्तिसंयोगी शब्द-
मात्रविशेषगुणकः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागरूप-
सामान्यगुणकश्च । तत्सत्त्वे प्रमाणञ्च सक्ता० दर्शितम्
यथा “शब्दो विशेषगुणः चक्षुर्प हृषायोम्यबहिरिन्द्रिय-
प्राहृजातिमत्त्वात्, स्पर्शवत् । शब्दो द्रव्यससवेतः
गुणत्वात् संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसम-
वेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्नि-सं-
योगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वक-
प्रत्यक्षत्वात्, सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय
सत्त्वं, पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुण-
पूर्वकैति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्य-
क्षेति । शब्देन दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात्, नात्म-
विशेषगुणः बहिरिन्द्रियप्राहृत्वात् रूपवत् इत्यञ्च
शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यतीति । न च
वाच्यवयेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वाद्यौ कारणगुणपूर्वकः
शब्दोत्पद्यतामिति वाच्यम् अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायु-
विशेषगुणत्वाभावात्” । “व्याख्यातञ्च दिनक० “शब्दः पृथिव्या
द्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्या-
श्रितत्वात् इत्येवं रूपं बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अत्रानुमाने
स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह तथाहीति घटादौ व्यभिचार-
वारणाय चक्षुर्प हृषायोम्येति आत्मनि व्यभिचारवारणाय-
बहिरिन्द्रियप्राहृति रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय-
जातिमदिति एतच्चानुमानमपिमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानु-
माने स्वरूपासिद्धिनिरासार्थेति बोध्यम् । गुणत्वादिति
एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमानहेतौ विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता ।
विशेषस्यासिद्धुद्धारमाह शब्देन स्पर्शवद्विशेषगुण इति ।
न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः ।
अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुणपूर्वकत्वे
सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं
पाकज इति । जलपरमाणुविति अनित्यानं पार्थिवरूपा-

दीनां केषाञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणत्वात् केषा-
ञ्चित्कारणपूर्वकत्वात्तदोपेक्षा । न दिक्कालेति शब्द इत्यनु-
वर्त्तते बहिरिन्द्रियेति । मनसोऽन्यदिन्द्रियं बहिरिन्द्रियं
तेन प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेनानात्मगुणप्राहृकैन्द्रियत्वं
बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यप्यतिप्रसक्तं तेनापि रूपादि-
ग्रहणादिति निरस्तम् । इत्यञ्च अनेन प्रकारेण पृथिव्या-
द्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च । सिद्धयति इति पूर्वोक्तपरि-
शेषानुमानेन सिद्धयतीत्यर्थः । नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्यते यदि
शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात् तत्रैव च न मानं
पश्याम इति चेत् न शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्वे-
न्द्रियप्राहृत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहण-
योग्यताराहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनु-
मानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् प्रमात्वमादाय व्यभिचारवारणाय
गुणत्वव्याप्येति गुरुत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं स-
त्त्वं, संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्त्वं ।
सांसिद्धिकद्रवत्वत्त्वे ह्यधर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि
तत्र हेतुत्वेनैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति भावः ।
पूर्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिं च आशङ्कते न चेति ।
वायाविति तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तद्भाव-
साधने बाध इति भावः । कारणगुणपूर्वकत्वकथनं तु
अकारणगुणपूर्वकत्ववर्तितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् । अपा-
वद्द्रव्यभावित्वेनेति स्वाश्रयनाश्रयनानाश्रयप्रतियोगि यद्यत्
तद्विज्ञत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं
किमिति नोपपन्नमिति चेत् चानुपपत्तेः प्रयोजकस्य महत्त्वे
सत्युद्भूतरूपयत्त्वस्याकाशेऽसंभवेन चक्षुषः प्रमात्वसम्भ-
वात् । ननु यदि आकाशे न चानुपपत्तेर्ह्यप्येति चानुपे-
ऽधिकरणत्वेन किं भासत इति चेदाहोक्त एवेति कल्प्यम्” ।
निष्क्रमणप्रवेशनाद्युत्प्रेषणधर्मवत्त्वादाकाशसिद्धिरिति सां-
ख्यादयो मन्यन्ते” सांख्यमतानिप्रायेणैव सुश्रुते ।
“आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता
चेत्युक्तम्” । “शब्दः श्रोत्रेन्द्रियञ्चापि छिद्राश्चि च विविक्तता ।
वियतो दर्शिता एते गुणा गुणाविचारिभिरिति” च वेदान्ति-
भिरुक्तमिति वेदितव्यम् । तदेतन्मतं वै० सूत्रे निराकृतम् यथा
“निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् २० । तद्विज्ञानेक-
द्रव्यत्वात् कर्मणः २१ । कारणान्नरानुक्तप्रवैधर्म्याञ्च २२ ।
संयोगादभावः कर्मणः २३ । कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो
दृष्टः २४ । कार्यान्नराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः २५
परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः २६ ।

परिशेषलिङ्गमाकाशस्य २७ । द्रव्यत्वनिवृत्ते वायुना व्याख्याते २८ । तत्त्वभावेन २९ । शब्दलिङ्गविशेषा-
द्विशेषलिङ्गमावाञ्छ ३० ।” सू० “इतिशब्दः प्रकारार्थः
उत्क्षेपणादीन्वपि कर्माणि संगृह्णाति स्पर्शवद्द्रव्य-
सञ्चारो, निष्क्रमणं, प्रवेशनञ्च तत्कार्यमाकाशस्य
लिङ्गमिति सांख्याः २० । तदेतद् दूषयितुमाह ।
निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणतया
आकाशमनुभापयति कर्माणि एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्त-
समवायिकारणकत्वात् न कर्माणि व्यासञ्चयत्तीत्यक्तं न
वाऽमूर्त्तयतीति २१ । ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनु-
भापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह । अनुक्तुप्रि-
र्लक्ष्यम् अनुक्तुप्राप्ते ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणा-
न्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुक्तुप्रिर्लक्ष्यं तद्वैध-
र्मादित्यर्थः । द्रव्यत्वात्समवायिकारणं न भवत्येव
असमवायिकारणता च कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या कार्यैकार्य-
प्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति, इयञ्चा-
समवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिक-
त्वात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं
प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघु-
प्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ
कर्माणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता
तथाच न कर्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति २२ । ननु निमित्त-
कारणमस्तु कर्म स्यात्काशम्, दृश्यते ह्युकाशे पत्ति-
काण्डादीनां सञ्चारमत आह । मूर्त्तसंयोगेन कर्मकार-
णस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणोऽभावोऽनुत्पादो न
त्वाकाशाभावात् तस्याव्यापकत्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽ-
न्वथासिद्ध एव नाकाशनिमित्ततां साधयतीत्यर्थः २३ । एवं
सांख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परि-
शेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह । पृथिव्यादिलक्षणे कार्ये
ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्वका दृष्टाः शब्दो-
ऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति वाह्यैकेन्द्रियमात्र-
माहृत्वात् रूपादिवत् तथाच तःदृशं कार्यं नोपलभ्यते
यत् कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः २४ । ननु वीणा-
वेषुन्दङ्गशङ्खपटङ्गादौ कार्ये शब्द उपलभ्यते तथाच
तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह । भवेदेवं यथा तन्तु-
कपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्सजातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं
पटपटादानुपलभ्यते तथा वीणावेषुन्दङ्गाद्यवयवेषु यः
शब्द उपलब्धस्तत्सजातीयश्चेत् वीणावेषुन्दङ्गादावप्युप-

लभ्येत नचैवम्, प्रत्यत निःशब्दैरेवावयवैर्वीणाद्वारम्भ-
दर्शनात् नोरूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटपटाद्वारम्भस्या-
दर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात्
तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयत
नहेत्कावयव्याम्बिता रूपादयो वैचित्र्येषानुभूयन्ते तस्मान्न
स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः २५ । नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा
शब्दो भविष्यतीत्यत आह । शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात्
तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्ये
अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वेवमस्ति,
किन्तु शब्दः पूर्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतिपत्तिर्बौक्तिकाः ।
किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्यैन्द्रियमाहृत्वात् रूपादि-
वत् अपि च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्याद्वाधि-
रेषाप्युपलभ्येत दुःखादिवत् । तस्मात् सुखं परत्र सम-
वायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति,
नात्ममनसोगुण इति समासे कर्त्तव्ये यदसमासकरणं
तेन तस्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्का-
लयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् २६ ।
यदर्थमयं परिकरस्तदाह शब्द इति शेषः । अत्रापि
शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतो-
दृष्टोदृष्टद्रव्यप्रतिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणसायं बाह्यैके-
न्द्रियमाहृत्वात्जातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति
विभुसमेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते ।
परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्वावयवकल्पनायां प्रमाणा-
भावाच्चित्यत्वं, सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् २७ ।
शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनिवृत्तत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह ।
अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुण-
वत्त्वाद्यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः २८ । तत्
किं बहून्याकाशानि एकमेव वेद्यत आह । व्याख्यात-
मिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा यथैका तथा-
काशमप्येकमेवेत्यर्थः २९ । नन्वनुगतप्रत्ययमहिम्ना सत्ताया
एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तदुदृष्टान्तेन सित्यती-
त्यत आह । तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः । वैभवे सति सर्वेषां
शब्दानां तदेकाग्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां क-
ल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि
शब्द एव लिङ्गं तत्राविशिष्टं न च विश्वप्रसाधकं भेदसाधकं
लिङ्गान्तरमस्ति । आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव
लिङ्गं तथापि वृत्तस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्व-
सिद्धिरिति वक्ष्यते’ ३० उप० । इत्यं च तस्य नित्यत्वं

निरवयववद्वात्वादिति सिद्धम् । सांख्यादयस्तु शब्दतन्मात्रत-
 त्तदुत्पत्तिरुरीचक्रुः “प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽह-
 ङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि” इत्युपक्रम्य “पञ्चभूतानि”
 इत्युक्तेः । वेदान्तिनस्तु अविद्यासङ्गतब्रह्मण्य
 एव सकाशात्तदुत्पत्तिमङ्गीचक्रुः तस्य चोत्पत्तिमन्त्रे
 “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः” इति श्रुति
 र्मानम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
 इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्वभूतकारणत्वान्यथानुपपत्त्याऽपि
 तस्योत्पत्तिमत्तुम् । श्रुतेर्गौषोत्पत्तिपरत्वं च आशङ्का-
 पूर्वकं शा० सूत्रभाष्ययोर्निराकृतं यथा । “नवियदश्रुतेः
 सू० “वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय
 उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिच्च ।
 तथा केचिद्वायोर्त्पत्तिमामनन्ति केचिच्च । एवं जीवस्य
 प्राणानाञ्च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः
 श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षात्मानमपेक्षत्वं
 स्थापितं तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानापेक्षत्वमा-
 शङ्केतेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्भिलत्वाय परः
 प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थं निर्भिलत्वे च फलं यथोक्ताश-
 ङ्गानिष्टत्तिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमात्रित्य विचिन्वते
 किमस्योत्पत्तिरस्युत नास्तीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते ।
 न वियदश्रुतेरिति न खल्वकाशस्युत्पद्यते कस्मात् अश्रुतेः
 नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । आन्दोग्ये हि “सदे-
 व सोम्येदमप्य आसीदेकमेवाद्वितीयमिति” सच्चिद्वाच्यं
 ब्रह्म प्रकृत्य “तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति च पञ्चानां महा-
 भूतानां मध्यमं तेजव्यादं कृत्वा त्रयाणां तेजोऽब्रह्मनासु-
 त्पत्तिः प्राव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानो-
 त्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्मादाकाशोत्पत्तिप्रतिपादिनी तस्मा-
 द्वाच्याकाशस्योत्पत्तिरिति” भा० “अस्ति तु” सू० । तृशब्दः
 पञ्चान्तरपरिपद्ये । भा नामाकाशस्य आन्दोग्ये भूदुत्पत्तिः
 श्रुत्यन्तरे त्वस्ति तैत्तिरीयकाः समासनन्ति “सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्मेति” प्रकृत्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”
 इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रसृष्टा सृष्टिः
 क्वचिदाकाशप्रसृष्टेति । नन्वेकवाक्यताऽनयोः श्रुत्यो-
 र्युक्ता । सत्यं युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते कुतः “तत्ते-
 जोऽसृजतेति” सङ्कच्छु तस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन सम्ब-
 ध्यानुपपत्तेः तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति । ननु
 सङ्कच्छु तस्य कर्तुः कर्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते यथा स
 स्रष्टुं पक्षौदनं पचतीति । एवं तदाकार्यं सृष्ट्वा ते-

जोऽसृजतेति योजयिष्यामः । नैवं युज्यते प्रथमजत्वं हि
 आन्दोग्ये तेजसोऽयमव्यते तैत्तिरीयके त्याकाशस्य । नचो-
 भयोः प्रथमजत्वं सम्भवति । एतेनेतरश्रुत्यन्तरविरो-
 धोऽपि व्याख्यातः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
 सम्भूत इत्यत्रापि तस्मात् आकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः
 सम्भूतमिति सङ्कच्छुतस्यापादानस्य सम्भयनस्य च विय-
 त्तैजोभ्यां युगपत्सम्बन्धानुपपत्तेः । वायोरग्निरिति
 च पृथगान्मानात् । अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह ।
 “गौष्यसम्भवात्” सू० । नास्ति वियत उत्पत्तिः अश्रुतेरेव ।
 या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौषी
 भवित्तमर्हति । कस्मात् ? असम्भवात् । नह्यैकाशस्योत्-
 पत्तिः सम्भवावयत्वं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु
 जीवत्सु । ते हि कारणसामग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्-
 पत्तिं वारयन्ति । समवायसमवायिनिमित्तकारणेषु
 हि किल सर्वस्युत्पद्यमानस्युत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजाती-
 मनेकञ्च द्रव्यं समवर्धय कारणम्भवति । नचाकाशस्यैकजा-
 तीयमनेकञ्च द्रव्यभारम्भकमस्ति यस्मिन् समवायिकारणे
 ऽसमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाशस्युत्पद्यते । तद-
 भावात्तदनुपपत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य
 भवति । उत्पत्तिमताञ्च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयो-
 र्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न
 बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकाल-
 योर्विशेषः सम्भाव्यते शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेर-
 नवकाशमशुधिरमाच्छेदं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातम् ।
 पृथिव्यादिवैधर्मात्तच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्व
 सिद्धिः । तस्माद्यथा लोके आकाशं कुरु आकाशो-
 जात इत्येवं जातीयको गौणः प्रयोगो भवति यथा च
 घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवं-
 जातीयको भेदव्यपदेशो भवति । वेदेऽपि आरण्याना-
 काशेष्वालभेरन्निति । एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौषी द्रष्टव्या
 भा० “शब्दाञ्च” सू० । शब्दः खल्वप्याकाशस्याजत्वं स्थाप-
 यति । अत आह “वायुशान्तरिचञ्चैतदसृजतमिति” न चा
 सृजतस्योत्पत्तिरूपपद्यते । “आकाशवत् सर्वमतश्च नित्य
 इति” चाकाशेन ब्रह्मणोनित्यत्वसर्वगतत्वाभ्यां धर्माभ्या-
 सुपरिमानः आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति । न च
 तादृशस्योत्पत्तिरूपपद्यते । यथाऽनन्तोन्यमाकाश एवमनन्त-
 आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणम् । आकाशशरीरं ब्रह्म
 आकाशश्चात्मेति । नह्यैकाशस्योत्पत्तिमन्त्रे ब्रह्मण-

स्तेन विशेषणं सम्भवति नीलेनेवोत्पलस्य । तस्मान्निख
मेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते” भा० । “स्याच्चैकस्य
ब्रह्मशब्दवत्” सू० । इदंपदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् कथं
पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य
सुख्यत्वं आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते ।
स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणसुख्यस्य
प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य “तपसा ब्रह्म
विजिज्ञासस्य तपो ब्रह्म” इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः
प्रयोग आनन्दे च सुखः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञान-
साधने ब्रह्मशब्दोभक्त्या प्रयुज्यते अज्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि
तद्वत् । कथं पुनरुत्पत्तौ नभसः “एकमेवाद्वितीयं” मि-
तीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं
ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्या-
दिति । तदुच्यते । एकमेवेति तावत्कार्याभिप्रेत्योपपद्यते ।
यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्वोद्युष्टं दण्ड-
चक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्वाणि प्रसा-
रितान्युपलभ्य ब्रूयात् ऋदेवेहैकाकिनो पूर्वोद्युरासी-
दिति । स च तयावधारणया ऋत्कार्यजातमेव पूर्वोद्यु-
र्नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत् । अद्वितीय
श्रुतिरधिष्ठात्नन्तरं वारयति यथा ऋदोऽभवत्प्रकृतेः
कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणोजगत्प्रकृतेरन्योऽधि-
ष्ठितास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म-
प्रसञ्चते । लक्ष्णान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च
प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोल्लेखान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव
संस्पर्शयोर्व्यापित्वामूर्त्त्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले
तु ब्रह्म जगदुपादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति ते-
नान्यत्वमवसोयते । तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादि श्रुति-
भ्योपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च
ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यं
सुत्पद्यमानसाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालभेवोत्पद्यते ब्र-
ह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालभेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा
तत्कार्येषु च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णं घटे-
कतिचिद्विन्द्वः प्रक्षिप्त्वा सन्तः क्षीरग्रहणेनैव ऋहीता
भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणाद्विन्दुग्रहणं परिशिष्यते
एवं ब्रह्मणा तत्कार्येषु चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्ऋहीत-
मेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति । तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भ-
वश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह । ‘प्रतिज्ञाऽहानिरव्यति-

रेकात्शब्देभ्यः” । सू० “येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति” “आत्मनि स्वल्पे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं
सर्वं विदितमिति” “कस्मिन्नु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति” न काचन सद्ब्रह्मिणा विद्यास्तीति “चैवंरूपा प्रति-
वेदानं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहा-
निरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य
विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं
विज्ञायत इनीयं प्रतिज्ञा हीयेत । सचाव्यतिरेक एवमुपपद्यते
यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते । शब्देभ्यश्च
प्रकृतिविकारव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा
हि “येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति” प्रतिज्ञाय ऋदादिदृष्टान्तैः
कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साध-
नायैव चोत्तरे शब्दाः “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” “एकमेवा
द्वितीयं ब्रह्म” “तदैक्षत तत्तेजो सृजते” इत्येवंकार्यजातं
ब्रह्मणः प्रदर्शयत्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति “येतदात्मप्रभिमदं सर्वम्”
इत्यारम्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तद्वत्तदाकार्यं न ब्रह्मकार्यं
स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायते ततश्च प्रतिज्ञा-
हानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं
युक्तं कर्तुम् । तथा च प्रतिवेदानं ते ते शब्दास्तेन तेन
दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति “इदं सर्वं यदयमात्मा”
“ब्रह्मैवेदमऋतं पुरस्तात्” इत्येवमादयः । तस्मात् ज्वलना-
दिवदेव गगनमप्युत्पद्यते । यदङ्गमश्रुतेन विद्युदुपपद्यत इति
तदयुक्तं विद्युदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात्
‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत’ इति । सर्वं
दर्शितं विरुद्धन्तु “तत्तेजोऽसृजते” इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण ।
न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम् । भवत्येकवाक्यत्वमविरु-
द्धानाम् इह तु विरोध उक्तः । सङ्कच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय
सम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्दिकल्पा
सम्भवाच्चेति । नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके
तृतीयत्वश्रवणात् ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरप्यिरेति’ । अशक्या हीयं
श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं कान्दोग्यश्रुतिः
तदाकाशं वायुञ्च ऋदा “तत्तेजोऽसृजतेति” । न हीयं
श्रुतिस्तेजोर्जनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाभाकाश-
स्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापार-
द्वयासम्भवात् । स्रष्टा त्वेकोपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं
सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन
श्रुतिर्हातव्या । नचास्माभिः सङ्कच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय

सम्बन्धोऽभिप्रेयते श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंयहात् । यथा च “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजलं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रसूखसत्पत्तिक्रमं वारयति एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजलं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रसूखसत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यं “तज्जलानिति शान्त उपसीतेति” श्रुतेः नैतत्स्रष्टिवाक्यं न तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममसुरोद्भुमर्हति । “तत्तेजोऽजतेत्येतत्स्रष्टिवाक्यं तस्मादेतद्यथाश्रुति क्रमोपहोतव्य इति । नेत्युच्यते । न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धोविवत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मत्वात् क्रमस्य । अपि च तत्तेजोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चित् शब्दोऽस्ति अर्थात् क्रमोऽसृजतेति स च वायोरग््निरित्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु विद्यते जसोः प्रथमजत्वविषयो असम्भवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्मान्नास्ति श्रुत्वोर्विप्रतिषेधः । अपि च क्वान्दोग्ये “येनाश्रुतं श्रुतं भवति”त्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमान्नातामपि विद्यदुत्पत्तावुपसंख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तेत्तिरीयके समाख्यातं न संगृह्यते । यज्ञोक्तमाकाशस्य सर्वेषामन्यदेशत्वात् ब्रह्मणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवति अतो न प्रतिज्ञा हीयते । न च “एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतिकोपो भवति क्षीरोदकवत् ब्रह्मनभसोरव्यतिरकोपपत्तेरिति । अतोच्यते न क्षीरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । स्रष्टादिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन सर्वविज्ञानं कस्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात् । न हि क्षीरज्ञानमृहीतस्रोदकस्य सम्यग्ज्ञानमृहीतत्वमस्ति । न च वेदस्य पुहषाणामिव सायाल्लोकवृत्तानादिभिरर्थावधारणसुपपद्यते । सावधारणा चेयम् “एकमेवाद्वितीयमिति” श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्यते । न च स्वकार्यापेक्षयैवेदं वस्त्वकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणञ्चेति न्याय्यम् । स्रष्टादिष्वपि हि तत्सम्भवाच्च तदपूर्ववदुपन्यसितव्यमभवति “श्वेतकेतो यद्गुप्तोऽयं महाभाना अनूचानमानीस्तस्योऽस्युत तमादशमप्राज्ञोऽयेनाश्रुतं श्रुतमभवती”त्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वापेक्ष्योपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् । यत् पुनरेतदुक्तमसम्भवाद्द्वैतो गगनस्रोत्पत्तिश्रुतिरिति । अत्र

ब्रह्मः “यावद्विकारन्तु विभागो लोकोक्तवत्” सू० । तदशब्दोऽसम्भवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । न खल्वकाशोत्पत्तावसम्भवाशङ्काकर्त्तव्या यतोयावत् किञ्चित् विकारजातं दृश्यते षट्घटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते नत्वविकृतं किञ्चित् कुतश्चिद्विभक्तसुपलभ्यते । विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते तस्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाणूनां कार्यत्वं व्याख्यातम् । नन्वात्मापि आकादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं षटादिवत् प्राप्नोति, न “आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः । यदि ह्यात्मापि विकारः सात्तस्मात् परमन्यच्च श्रुतमित्वाकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् तथा च श्रून्यवादः प्रसज्येत । आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः । नह्यत्मागन्तुकः कस्यचित् स्वयंसिद्धत्वात् । नह्यत्मात्मनः प्रमास्यमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाथान्यन्यसिद्धये उपादीयन्ते । नह्यत्माकाशादयः पदार्थाः प्रमाथानिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाथान्दिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाथान्दिव्यवहारात् सिध्यति । नचेदस्य नराकारणं सम्भवति । आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम् । य एव हि निराकरणकर्त्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । नह्यग्नेरौष्णमग्निना निराक्रियते । तथाहमेवेदं जानामि वर्त्तमानं वस्तु अहमेवातीततरञ्चाज्ञापितम् अहमेवानामततरञ्च ज्ञास्यामीत्यतीतानामतवर्त्तमानभावेनान्यथाभवत्यपि ज्ञातव्यं न ज्ञातारन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्त्तमानस्वभावत्वात् । तथा भक्षीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदोवर्त्तमानस्वभावत्वादन्यस्वभावत्वं वा न सम्भवावयितुं शक्यम् । एवमप्रत्याख्ये यस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वञ्चाकाशस्य । यत्तु स्वसमानजातीयमनेकं कारणद्वयं त्रयोन्मोनास्तीति तत्रत्युच्यते । न तावत् स्वसमानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति न हि तन्मूलां तत्संयोगानाञ्च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यत्वगुणत्वाभ्युपगमात् । न च निमित्तकारणानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति । स्यादेतत् समवायिकारणविषयएव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति तदप्यनैकान्तिकम् । सूत्रगोबालैर्ह्यनेकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैर्ह्यर्थादिभिश्च पिचिलान् कल्लान् वितन्वते । सच-

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमान-
र्थक्यम् सर्वस्य सर्वेषु समानजातीयत्वात् । नाप्यनेकमेवा-
रभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भा-
भ्युपगमात् । एकैकोहि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न
द्रव्यान्तरैः संहृत्येभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भ एतानेकद्रव्या-
रम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष
नियमो यदि संयोगसर्विवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकम-
भ्युपगम्यते तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं
नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते ऋद्धीजाद्यङ्कु-
रादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन ।
नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति ।
अतः शास्त्रप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण्य आकाशादि महाभू-
तोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते । तथा चोक्तं
“उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीति” । यज्ञोक्त-
माकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं
शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो
व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवस्यते स एव
विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । यथा च न ब्रह्म-
स्थलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् “अस्थूलमन-
स्खित्वादि” श्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत्
अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरना-
काशमच्छिन्नमिति स्थितम् । यद्युक्तं पृथिव्यादिद्वैधर्म्या-
दाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत् । श्रुतिविरोधे सत्युत्प-
त्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च
दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिव-
दित्यादिप्रयोगसम्भावञ्च । आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न
तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः । विभुत्वादीना-
ञ्चाकाशस्योत्पत्तिर्वादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चैतदुक्तं
शब्दाच्चेति । तत्रास्तत्त्वश्रुतिस्तावद्विवर्ति “अस्त्येता द्विवैकस
इतिवद्द्रष्टव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादित्वात् । “आका-
शवत् सर्वगतश्च नित्यः” इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशे-
नोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय ।
यशेषुरिव सविता धावतीति द्विप्रगतित्वाद्योच्यते नेषुतुल्य-
गतित्वाय तद्वत् । एतेनानन्तलोपमानश्रुतिवर्गीक्याता ।
“ज्वायानाकाशादिति” श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मण्यः सकाशात् आका-
शस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः । “न तस्य प्रतिमास्तीति च
ब्रह्मण्योऽनुपमानत्वं दर्शयति । “अतोऽन्यदार्त्तमिति” च
ब्रह्मण्योऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति । तपसि

ब्रह्मण्यद्वेदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गैष्यत्वमित्येतदाकाशसम्भव
श्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्माद्ब्रह्मण्यकार्यं विवदिति
सिद्धम्” ।

तस्य जन्मत्वेऽपि आप्रलयस्थायित्वात् गौणनित्यत्वम् । वैशे-
षिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदगमविरुद्धत्वात् नरक-
पालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम् । सांख्यमते
दिक्कालयोराकाशएवानर्भावः अतएव सां० कौस्तुभ्याम्
कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा “कालश्च वैशेषिकाभिमत
एकोन अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मा-
दयं यैरुपादिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवो-
पाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्वानर्गुडना काले
नेति सांख्याचार्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम
इति” सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा
“दिक्कालावाकाशादिभ्यः” सू० । नित्यौ यौ दिक्कालौ
तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव । अतो दिक्काल-
योर्विभुत्वोपपत्तिः । “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः” इत्यादि
श्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यौ तु स्वरुददिक्कालौ
तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः ।
आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति । यद्यपि तत्तदुपाधि-
विशिष्टाकाशमेव स्वरुददिक्कालौ तथापि विशिष्टस्याति-
रिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्यतावत् तत्कार्य-
त्वमत्रोक्तम्” सां०भा० । पदार्थस्वरुदने शिरोमणिना
अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः “दिक्कालावीश्वरान्नाति-
रिच्येते गगनमपि तथेति” । सौगतमतसिद्धे
आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २पदार्थभेदे च । तदेतत्
मतम्” शा० सू० भाष्ययोर्निराकृतम् “आकाशे चाभावात्”
सू० । “यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरु-
पाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताद्विरा-
कृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो-
निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव-
वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मनः
आकाशःसम्भूतइत्यादि श्रुतिभ्यः आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः ।
विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणात्तुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां
गुणानां पृथिव्यादिवस्तुश्रयत्वदर्शनात् । अपि चाव-
रणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्त्वैकान्तिमुपसृष्टे पतत्त्वावर-
णस्य विद्यमानत्वात् सुपर्यान्तरस्य पितृसतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः
यत्तावरणाभावस्यैव पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विधि-
ष्यते तर्त्तहि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य
स्नाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये पृथिवी-
भगवन् ! किंसन्निश्रयेत्यस्मिन् प्रअप्रतिवचनप्रवाहे
पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निश्रय इत्यस्य प्रअस्य प्रति-
वचनं भवति वायुराकाशसन्निश्रय इति तदाकाशस्यावस्तुत्वे
न समञ्जसं स्यात् तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि
च निरोधद्वयमाकाशञ्च त्वयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति
विप्रतिषिद्धं नह्यवस्तुनोनित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति वस्त्वा-
श्रयत्वाद्ब्रह्मधर्मव्यवहारस्य । धर्मधर्मभावे हि घटादिव-
हस्तुत्वमेव स्यात् न निरुपाख्यत्वम्” भा० । आ समन्तात्
काशते अच् । “रतिमाकाशभवा सरस्वती” कु०
“आकाशगङ्गापयसः पतेताम्” भाषः आकाशात्तु विक्र-
व्याणात् सर्वशब्दवहः शुचिः मनुः” “घटसंघटआकाशे
नोयमाने यथा घटे” सां०प्र०भा० ‘आकाशो जायते
तस्मात् तस्य शब्दगुणः स्फुटः’ मनुः । रूपादिषु मध्ये
शब्दमात्रपाहकतया श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेऽपि कर्ष्यशक्तु-
लीरूपोपाधिभेदाद्दानात्वमौपाधिकमेकस्यादिशः प्राचीत्वा-
दिवत् एकस्य कालस्य क्षणादित्ववच्च । ३परब्रह्मणि
“आकाशोहवै नामरूपयोर्निर्वर्हिता ते यदन्तरा तदन्वेष्यं
तद्वाव विजज्ञासितवुम्” श्रुतिः “यावानयमाकाशसावान-
यमन्तर्हृदयाकाश” इति ऋ०उ० । “आकाशस्तस्मिन्नात्”
शा०सू० । “आकाशवत् सर्वगतञ्च नित्यः” श्रुतिः गीता
च । ४छिद्रे गणितादिप्रसिद्धे ५ श्रून्याङ्के च ।

आकाशकक्षा स्त्री ईत० । ब्रह्माण्डपुटवेष्टने लोकालोकपर्वत-
रूपसीमापर्यन्तव्यापके सूर्यकिरणसञ्चारावधिभूते
वृत्ताकारे गगनस्य गोलक्षेत्रे । तन्मितिरुक्ता” सि०शि०
“कोटिभ्रैर्नेख नन्दषट्कनखभूभृद्भु जगेन्दुभिर्ज्योतिःशास्त्र-
विदोवदन्ति नभसः कक्षाभिमां योजनैः १८७१२-
०६६२००००००० । तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचि-
ज्जगुर्वेष्टनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः । करतलकलितमलकवदमलं सकलं विदन्ति ये
गोलम् । दिनकरकरनिकरकरम्बिततमसो नभसः परिधि-
रुदितकैः ।” तथा च सूर्यकिरणप्रचारावधिस्थानस्य
नभःकक्षात्वेन कल्पितम् । वस्तुतोऽपरिच्छिन्नत्वादाशस्य
ततोऽपि सत्त्वात् न तन्मात्रमानम् । अतएव “ब्रह्माण्डमे-
तन्मितमस्तु नो वेति” ब्रह्माण्डस्थानिर्द्धारितप्रमाणकत्वं
तत्रोक्तम् । वप्राख्यातं च प्र०भि० “एभिस्तुल्यां गणकाः
नभसः कक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति तत्र कथमनन्तस्याकाश-

स्येत्ता वक्तुं शक्यते इत्याशङ्क्य अहर्पतिदुतिभाजोनभसः
परिधेरिदं मानं वदन्ति अतएव पौराणिका-
गणकाः ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति केचिन्नोका-
लोकं वदन्ति यतस्तदन्वर्त्तिन एवाकर्षणयः । एवमन्ये
वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणशून्यत्वात्” । कर-
तलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्यवन्ति न
वयम्” । तेन पौराणिकमतमेतत् सूर्यकिरणसञ्चार-
स्थानपर्यन्तलोपाधिना तत्कल्पनमिति द्रष्टव्यम् ।

आकाशकल्प पु० ईषदसमाप्र. आकाशः आकाश+कल्प ।
ब्रह्मणि “निस्त्रङ्गत्वाद्बिभृत्वाच्च तथाऽनश्वरभावतः । ब्रह्म-
व्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम्” इत्युक्तेः व्योम-
गतजडताशून्यतया ततोवैलक्षण्यात् तस्य तत्कल्पत्वम् ।
आकाशगङ्गा स्त्री आकाशपथवाहिनी गङ्गा । मन्दाकिन्याम् ।
“उभौ यदि वप्रोन्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः
पतेताम्” भाषः । आकाशनद्यादयोऽप्यत्र । आकाशस्याव-
लम्बनत्वाभावेऽपि मेरुशिखरस्यात्युच्चतया स्वर्गताकल्पनेन
तस्यैवाकाशतुल्यता ततएव वहने आकाशे वहनोत्प्रे-
क्षणात् तथात्वम् । अतएव गङ्गाया स्त्रियथगमित्वं पुराण्ये-
षूक्तम् यथा च गङ्गायास्त्रियथगत्वं तथा गङ्गाशब्दे वक्ष्यते
आकाशगा स्त्री आकाशे अत्युच्चस्थाने सुमेरुशिखरे गच्छति
गम-ड । १ स्वर्गगङ्गायाम् २ आकाशगामिमात्वे त्रि० ।
आकाशजननी स्त्री आकाशस्य छिद्रस्य जननीव पोषिका ।
छिद्रवत्यां प्रगण्डायाम् । दुर्गमध्यस्थितानां जनानां बाह्यप्रार्थ-
दर्शनार्थं छिद्रवती भित्तिः प्रगण्डी तद्द्वारैव हि रिपुप्रत्या-
सत्तौ आग्नेयास्त्रं स्वयमलक्षिततया बहिः सेनैः क्षिप्यते।
दुर्गनिर्माणोपदेशे “प्रगण्डीः कारयेत् सस्यगाकाशजननी-
स्तथा । आपूरयेच्च परिखां स्थायुनक्रमषाकुलाम्” शा०भा०
प० ई६ अ० “सञ्चारे यत्र लोकानां दूराद्देवावबुध्यते
प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता” प्रगण्डीं परि-
भाष्य “दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणासपवेशस्थानानि प्रगण्डी ।
आकाशजननी तत्रैव एककक्षायां भित्तौ तत्रत्वानां रत्न-
णभूतायां बाह्यप्रार्थदर्शनानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वाराग्नेया-
स्त्रयुक्तिकाः प्रक्षिप्यन्ते इति” नीलक० ।

आकाशदीप पु० आकाशे दीयमानोदीपः । “तुलायां तिलतै-
लेन सायंसन्ध्यासमागमे । आकाशदीपं यो दद्यात्
मासमेकं निरन्तरम्” ब्रह्माण्डपु० उक्ते तुलास्थरवौ
सायसञ्चस्थाने दीयमाने दीपे ।
आकाशभाषित न० आकाशे भाषितम् । अलक्ष्यशरीराणां

अदृशानां देवादीनां गगनोद्भवे वचने आकाशवाण्याम् ।
आकाशमण्डल न० आकाशोमण्डलमिव । १ नभोमण्डले
 आकाशस्य निरयवलेन अनवच्छिन्नत्वेन च वेदनाकार
 मण्डलाभावेऽपि भूगोलवृत्तोपाधिकृतं तदीयं मण्डलमिव
 भवति । योहि नभोभागो भूगोलेनानाहतः सन् दृष्टिप्रचार
 पथवर्त्यालोकान् तस्यैव भूगोलोपाधिना गोलाकारत्वं
 कल्प्यते । एतेनापि प्रमाणेन भूमेर्गोलाकारत्वानुमानम् यदि
 भूमिर्गोलाकारा न स्यात् कथं तदाऽनन्तानवच्छिन्नस्याका-
 शस्य गोलाकारत्वसुपलब्धेत कस्यचिदुपाधेरेव च स्वभा-
 वात् तस्य गोलाकारत्वसुपलब्धेत इति कल्प्यम् अन्यस्य च
 परिधेरदर्शनात् परिशेषात् भूमेरेव तथात्वसिद्धिरिति तस्या
 गोलाकारता तद्वशाच्चाकाशस्य तथात्वकल्पनमिति “आकाश-
 मण्डलमध्यमध्यास्ते” का० नभोमण्डलादयोऽप्यत्र “नैत-
 द्भूमिमण्डलमन्वुराशिः” सा० द० तन्वोक्ते भूतशुद्धौ
 चिन्तनीये भूमध्यावधिब्रह्मरन्ध्रान्स्थिते दृत्ताकारे स्वच्छे
 २ नभोमण्डले च “दृत्तं दिवस्तत् षड्बिन्दुलाञ्छितं
 मातरिखनः” तन्त्र० । पदार्थादर्शे, भूतशुद्धौ वायोराकाशे
 विद्यापनसभिधाय “ततोभूमध्यादि ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं स्वच्छं
 वर्तुलमाकाशमण्डलम्” इत्युक्तम् । तदेव मण्डलं विद्वेषे
 चिन्तनीयम् यथोक्तं “जलस्य मण्डलं प्रोक्तं”मित्युक्तस्य
 “दृत्तं दिवस्तद्विद्वेषे” मन्त्रमहो० ।
आकाशमय पु० आकाश+प्रायार्थे मयट् । आकाशप्राये
 आत्मनि । “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो
 वाङ्मयः प्राणमयः चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायु-
 मयस्तेजोमयः अक्षयः पृथिवीमयः” शत० ब्रा० ।
 ‘योऽयमात्मनः संसारसंबन्धः स वास्तवो न भवति किन्त्वौ
 पाधिक एवेति तदुपाधीन् दर्शयितुमात्मनो वास्तवरूपमाह
 स वा इति । स प्रकृतः संसारी अयमविद्यातत्कार्यं विनि-
 र्भक्तः स्वप्रकाशोऽपरोक्षः आत्मा कूटस्थः साक्षी चिद्वाहुरेव-
 ञ्छूनः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतीतः परमात्मैव ।
 ब्रह्मैव सच्चयमात्माऽविद्यायाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः पुनः सम्यग्-
 ज्ञानान्ततप्रध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठतइति भावः । इदानीं
 यत्प्रयुक्तमेवंविधब्रह्मात्मनो बन्धस्तानुपाधीनाह विज्ञान-
 मय इति विज्ञानं बुद्धिस्तत्प्रायः बुद्धेरैक्याध्यासाद्धि
 तद्बन्धस्य कर्तृत्वादेरात्मनि आरोपितत्वं तत्प्रयत्नम् ।
 अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थे न तु विकारार्थे
 तत्र तदसम्भवात्” शा० भाष्यम् । [राजनि० ।
आकाशमांसी स्त्री आकाशमवा मांसी । कुङ्कुटाभांस्याम्

आकाशमूली स्त्री आकाशे भूमिभ्यन्वदेशे मूलमस्याः डीप् ।
 कुम्भिकायाम् (पाना) ।
आकाशयान न० आकाशे यायते ऽनेन या-करणे ल्युट्
 ७त० । आकाशगमनसाधने विमाने ।
आकाशरश्मिन् पु० आकाशे इव अल्लुच्चप्राचीरोपरि स्थितः सन्
 रश्मि रश्मि-शनि । दुर्गबहिःप्राचीरोपरिस्थिते रश्मिके ।
 “सञ्चारोयत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डी सा
 च विज्ञेया बहिःप्राकारसञ्चिता । पश्चिदिस्तत्र यत्नेन
 कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरश्मीति ह्युच्यते
 शास्त्रकोविदैः” । भा० शा० अ० ६६ व्या० नो० क० ।
आकाशवचन न० आकाशे वचनम् । पात्वाप्रवेशेऽपि
 तदीयवाक्यं प्रविष्टपात्रिण्यं श्रुत्वा आकाशवाक्यत्वेन कल्पिते
 नाटकाङ्गे ऽवाक्यभेदे “नेपथ्योक्तं” इतं तत्र आकाशवचनं
 तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमाशुखं नाटकादिषु”
 सा० द० । अलक्षितशरीरतया देवादिभिरुच्चार्यमाणेषु
 शवाक्ये च ।
आकाशवत् लि० आकाशः गम्यतयाऽस्यस्य मत्तप् मस्य वः
 स्त्रियां डीप् । आकाशगामिनि “प्रतिगृह्य दक्षिणमूर्-
 मपाच्छाद्य तस्मिन् सादयित्वाऽकाशवतीभिरङ्गुलीरपि-
 दध्यात्” आश्रुता० औ० सू० । [पथि ।
आकाशवर्त्म न् न० आकाशोवर्त्मेव गम्यत्वात् । आकाशरूपे
आकाशवल्ली स्त्री आकाशस्य वल्ली शाखेव अल्लुच्चशित्वात् ।
 (अमरवेत् इति) स्थातायां लतायाम् राजनि० ।
आकाशवाणी स्त्री आकाशे भवा वाणी । अदृश्योत्पादक-
 पुरुषत्वेनाकाशादिवोत्पन्नायां देवादिवाचि ।
आकाशसलिल न० आकाशात् पतितं सलिलम् । आकाशात्
 पतिते जले । तच्च चतुर्विधं मेघादिधारानिष्टतं धारं,
 चन्द्रकरतआगतं कारम्, तुषारकृतं तौषारम्, सञ्जन
 हिमखण्डेननिर्दृत्तं च हैमम् । तच्च सुश्रुते दर्शितम्
 अम्बुशब्दे ३३० पृष्ठे उक्तम् ।
आकाशस्फटिक पु० आकाशे भवः स्फटिकइव । वर्षोपले
 करकाख्ये सञ्जतजलखण्डे । तदुत्पादविषयौ श्रोपति-
 राह । “उद्भूतैः पांशुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोच्चयात् ।
 मेघमण्डलमानीतैर्मांलिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाज्जल-
 विन्दूनां पिण्डभावोभवेदिह । दृषद्वन्निपतन्त्येते इवन्ते च
 पुनःक्षितौ” ।
आकाशाश्लिकाय पु० कर्म० अर्हकृतसिद्धे जीवभिन्ने आव-
 रणाभावरूपे पदार्थभेदे । सच अर्हच्छब्दे ३२२ पृष्ठे दर्शितः

अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य
स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये पृथिवी-
भगवन् ! किंसन्निश्रयेत्यस्मिन् प्रअप्रतिवचनप्रवाहे
पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निश्रय इत्यस्य प्रअस्य प्रति-
वचनं भवति वायुराकाशसन्निश्रय इति तदाकाशस्यावस्तुत्वे
न समञ्जसं स्यात् तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि
च निरोधद्वयमाकाशञ्च त्वयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति
विप्रतिषिद्धं नह्यवस्तुनोनित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति वस्त्वा-
श्रयत्वाद्गर्भधर्मव्यवहारस्य । धर्मधर्मभावे हि घटादिव-
द्वस्तुत्वमेव स्यात् न निरुपाख्यत्वम्” भा० । आ समन्नात्
काशते अच् । “रतिमाकाशमवा सरस्वती” कु०
“आकाशगङ्गापयसः पतेताम्” भाषः आकाशात्तु विक्र-
वीर्यात् सर्वशब्दवहः शुचिः मनुः” “घटसंघटतआकाशे
नीयमाने यथा घटे” सां०प्र०भा० “आकाशो जायते
तस्मात् तस्य शब्दगुणः स्रुतः” मनुः । रूपादिषु मध्ये
शब्दमात्रपाहकतया श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेऽपि कर्ष्यशक्तु-
लीरूपोपाधिभेदादानात्वमौपाधिकमेकस्यादिशः प्राचीत्वा-
दिवत् एकस्य कालस्य क्षणादित्वञ्च । ३परब्रह्मणि
“आकाशोह्वै नामरूपयोर्निर्वर्हिता ते यदन्तरा तदन्वेष्यं
तद्वाव विजिज्ञासितवन्” श्रुतिः “यावानवमाकाशस्तावान-
यमन्तर्हृदयाकाश” इति छा०उ० । “आकाशस्तस्त्रिङ्गात्”
शा०सू० । “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः” श्रुतिः गीता
च । ४छिद्रे गणितादिप्रसिद्धे ५ शून्याङ्के च ।

श्रीकाशकटा स्त्री ईत० । ब्रह्माण्डपुटवेष्टने लोकालोकपर्वत-
रूपसीमापर्यन्त्यापके सूर्यकिरणसञ्चारवधिभूते
वृत्ताकारे गगनस्य गोलक्षेत्रे । तन्निमित्तकत्वात्” सि०शि०
“कोटिर्नैख नन्दषट्कनखभूभूद्भुजगेन्दुभिर्ज्योतिःशास्त्र-
विदोवदन्ति नभसः कक्षाभिमां योजनैः १८७१२-
०६६२०००००००० । तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचि-
ञ्जगुर्वेष्टनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
सूर्यः । करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये
गोलम् । दिनकरकरनिकरकरम्बिततमसो नभसः परिधि-
रुदितस्तैः ।” तथा च सूर्यकिरणप्रचारावधिस्थानस्य
नभःकक्षात्वेन कल्पितम् । वस्तुतोऽपरिच्छिन्नत्वादायस्य
ततोऽपि सत्त्वात् न तन्मात्रमानम् । अतएव “ब्रह्माण्डमे-
तन्मितमस्तु नो वेति” ब्रह्माण्डस्थानिर्द्धारितप्रमाणकत्वं
तत्प्रोक्तम् । व्याख्यातं च प्र०सि० “एभिस्तुल्यां गणकाः
नभसः कक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति तत्र कथमनन्तस्याकाश-

ख्येत्ता वक्तुं शक्यते इत्याशङ्क्य अहर्षतिदुतिभाजोनभसः
परिधेरिदं मानं वदन्ति अतएव पौराणिका-
गणकाः ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति केचिल्लोका-
लोकं वदन्ति यतस्तदन्वर्त्तिन एवाकर्षणयः । एवमन्ये
वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणशून्यत्वात्” । कर-
तलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति न
वयम्” । तेन पौराणिकमतमेतत् सूर्यकिरणसञ्चार-
स्थानपर्यन्तलोपाधिना तत्कल्पनमिति द्रष्टव्यम् ।

श्रीकाशकल्प पु० ईषदसमाप्तः श्रीकाशः आकाश+कल्प ।

ब्रह्मणि “निस्सङ्गत्वादिभुत्वाच्च तथाऽनश्वरभावतः । ब्रह्म-
व्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम्” इत्युक्तेः व्योम-
गतजडताशून्यतया ततोवैलक्षण्यत्वात् तस्य तत्कल्पत्वम् ।

श्रीकाशगङ्गा स्त्री आकाशपथवाहिनी गङ्गा । मन्दाकिन्याम् ।

“उभौ यदि वप्रोन्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः

पतेताम्” भाषः । आकाशनद्यादयोऽप्यत्र । आकाशस्याव-

लम्बनत्वाभावेऽपि मेरुशिखरस्यात्युच्चतया सुगताकल्पनेन

तस्यैवाकाशतुल्यता ततएव वहने आकाशे वहनोत्प्रे-

क्षणात् तथात्वम् । अतएव गङ्गाया स्त्रिपथगामित्वं पुराणो-

पुक्तम् यथा च गङ्गायास्त्रिपथगतत्वं तथा गङ्गाशब्दे वक्ष्यते

श्रीकाशगा स्त्री आकाशे अत्युच्चस्थाने सुमेरुशिखरे गच्छति

गम-ड । १सर्गगङ्गायाम् २आकाशगामिमात्रे लि० ।

श्रीकाशजननी स्त्री आकाशस्य छिद्रस्य जननीव पोषिका ।

छिद्रवत्यां प्रगण्ड्याम् । दुर्गमध्यस्थितानां जनानां वाह्यप्रार्थ-

दर्शनार्थं छिद्रवती भित्तिः प्रगण्डो तद्द्वारैव हि रिपुप्रत्या-

सत्तौ आग्नेयास्त्रं स्वयमलक्षिततया बहिः सेन्यैः क्षिप्यते।

दुर्गनिर्माणोपदेशे “प्रगण्डोः कारयेत् सस्यगाकाशजननी-

स्तथा । आपूरयेच्च परिखां स्याद्युनक्रभ्रपाङ्गुलाम्” शा०भा०

प०ई६ अ० “सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबध्यते

प्रगण्डो सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता” प्रगण्डो परि-

भाष्य “दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणासुपवेशस्थानानि प्रगण्डो ।

आकाशजननी तत्रैव एककक्षायां भित्तौ तत्रत्यानां रक्ष-

णभूतायां वाह्यप्रार्थदर्शनानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वाराग्नेया-

स्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते इति” नीलक० ।

श्रीकाशदीप पु० आकाशे दीयमानोदीपः । “तुलायां तिलतै-

लेन सायंसन्ध्यासमागमे । आकाशदीपं यो दद्यात्

मासमेकं निरन्तरम्” ब्रह्माण्डपु० उक्ते तुलास्थरवौ

सायसुच्चस्थाने दीयमाने दीपे ।

श्रीकाशभाषित न० आकाशे भाषितम् । अबल्यशरीराणां

अदृश्यानां देवादीनां मगनोद्भवे वचने आकाशवास्याम् ।

आकाशमण्डल न० आकाशमण्डलमिव । १ नभोमण्डले आकाशस्य निरयवत्वेन अनवच्छिन्नत्वेन च वेष्टनाकार मण्डलाभावेऽपि भूगोलवृत्तोपाधिकृतं तदीयं मण्डलमिव भवति । योहि नभोभागो भूगोलेनानावृतः सन् दृष्टिप्रचार पथवर्त्यालोकान् तस्यैव भूगोलोपाधिना गोलकारत्वं कल्प्यते । एतेनापि प्रमाणेन भूभेर्गोलाकारत्वानुमानम् यदि भूमिर्गोलाकारा न स्यात् कथं तदाऽनन्तानवच्छिन्नस्याकाशस्य गोलकारत्वस्यपलक्ष्यते कस्यचिदुपाधेरेव च स्य भावात् तस्य गोलकारत्वस्यपलक्ष्यते इति कल्प्यम् अन्यस्य च परिधेरदर्शनात् परिधेषात् भूमेरेव तथात्वसिद्धिरिति तस्या गोलकारता तद्वशाच्चाकाशस्य तथात्वकल्पनमिति “आकाशमण्डलमध्यमध्यास्ते” काद० नभोमण्डलादयोऽप्यत्र “नैतन्नभोमण्डलमन्वराशिः” सा०द० तन्त्रोक्ते भूतशुद्धौ चिन्तनीये भूमध्यावधिब्रह्मरभ्रान्तरिस्तिष्ठते वृत्ताकारे खच्छे २ नभोमण्डले च “वृत्तं दिवस्तत् षड्विन्दुलाञ्छितं मातरिस्वनः” तन्त्र० । पदार्थादर्थे, भूतशुद्धौ वायोराकाशे विहापनमभिधाय “ततोभूमध्यादि ब्रह्मरभ्रपर्यन्तं खच्छं वर्तुलमाकाशमण्डलम्” इत्युक्तम् । तदेव मण्डलं विद्वेषे चिन्तनीयम् यथोक्तं “जलस्य मण्डलं प्रोक्तं”मित्युपक्रम्य “वृत्तं दिवस्तद्विद्वेषे” मन्त्रमहो० ।

आकाशमय पु० आकाश+प्रायार्थे मयट् । आकाशप्राये आत्मनि । “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयः चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमयः अन्मयः पृथिवीमयः” शत० ब्रा० । ‘योऽयमात्मनः संसारसंबन्धः स वास्तवो न भवति क्लिप्तौ पाधिक एवेति तदुपाधीन् दर्शयितुमात्मनो वास्तवरूपमाह स वा इति । स प्रकृतः संसारी अयमविद्यातत्कार्यं विनिर्मुक्तः स्वप्रकाशोऽपरोक्षः आत्मा कूटस्थः साक्षी चिद्वातुरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतीतः परमात्मैव । ब्रह्मैव सच्चयमात्माऽविद्यायाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः पुनः सत्यगज्ञानात्तत्प्रध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठतइति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्तमेवं विध्वंसात्मनो बन्धस्तानुपाधीनाह विज्ञानमय इति विज्ञानं बुद्धिस्तत्प्रायः बुद्धेरैक्याध्यासाद्धि तद्बन्धस्य कर्तृत्वादेरात्मनि आरोपितत्वं तत्प्रायत्वम् । अस्मिन् प्रकारे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थे न तु विकारार्थे तत्र तदसम्भवात्” शा० भाष्यम् । [राजनि० ।

आकाशमांसी स्त्री आकाशभावा मांसी । क्षुद्रजटामांस्याम्

आकाशमूली स्त्री आकाशे भूमिभ्युद्देशे मूलमस्ताः डीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) ।

आकाशयान न० आकाशे यायते ऽनेन या-करणे ल्युट् ७त० । आकाशगमनसाधने विमाने ।

आकाशरक्षिन् पु० आकाशे इव अन्तुञ्जप्राचीरोपरि स्थितः सन् रक्षति रक्ष-षिनि । दुर्गबहिःप्राचीरोपरिस्थिते रक्षके । “सञ्चारोयत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगख्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता । प्रणविस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति ह्युच्यते शास्त्रकोविदैः” । भा० शा० अ० ६६ व्या० नी० क० ।

आकाशवचन न० आकाशे वचनम् । पात्राप्रवेशेऽपि तदीयवाक्यं प्रविष्टपात्रेण श्रुत्वा आकाशवाक्यत्वेन कल्पिते नाटकाङ्गे ऽवाक्यभेदे ‘नेपथ्योक्तं’ श्रुतं तत्र आकाशवचनं तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमासुखं नाटकादिषु’ सा०द० । अलक्षितशरीरतया देवादिभिरुच्चार्यमाणेषु वाक्येषु च ।

आकाशवत् त्रि० आकाशः गम्यतयाऽस्वस्य महत्त्वं मस्य वः स्त्रियां डीप् । आकाशगामिनि “प्रतिगृह्य दक्षिणमूर्धमपाच्छाद्य तस्मिन् सादयित्वाऽकाशवतीभिरङ्गुलीरपिदध्यात्” आश्वला० श्रौ० सू० । [पथि ।

आकाशवर्त्मन् न० आकाशोवर्त्मेव गम्यत्वात् । आकाशरूपे **आकाशवल्ली** स्त्री आकाशस्य वल्ली शाखेव अन्तुञ्जसिखत्वात् । (अमरवेत्त इति) स्वातायां लतायाम् राजनि० ।

आकाशवाणी स्त्री आकाशे भवा वाणी । अदृश्योत्पादकपुरुषत्वेनाकाशादिवोत्पन्नायां देवादिवाचि ।

आकाशसलिल न० आकाशात् पतितं सलिलम् । आकाशात् पतिते जले । तच्च चतुर्विधं मेधादिधारानिस्तृतं धारं, चन्द्रकरतव्यागतं कारम्, तुषारहतं तौषारम्, संहत हिमखण्डेननिर्दृप्तं च हैमम् । तच्च सुश्रुते दर्शितम् अम्बुयन्दे ३३० पृष्ठे उक्तम् ।

आकाशस्फटिक पु० आकाशे भवः स्फटिकइव । वर्षापले करकाख्ये संहतजलखण्डे । तदुत्पादविलयौ श्रोपतिराह । “उद्भूतः पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोच्चयात् । मेघमण्डलमानीर्मांलिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाज्जलविन्दूनां पिण्डभावोभवेदिह । इषद्विपतन्त्येते द्रवन्ते च पुनःचिंतौ” ।

आकाशास्तिकाथ पु० कर्म० अर्हन्तसिद्धे जीवभिन्ने आवरणाभावरूपे पदार्थभेदे । सच अर्हच्छब्दे ३२२ पृष्ठे दर्शितः

आकाशीय लि० आकाशसेदं ङ । नाभसे "वायव्यमिद-
माकाशीयमिति" । "शब्दवज्जलमाकाशीयं तन्मादवयौषिर-
लाघवमिति" च सुश्रुतः । दिगा० यत् आकाशमप्यत्र लि० ।

आकाशे अव्य० आ+काश-के । "दूरस्थाभाषणं यत् स्याद-
शरीरनिवेदनम् । परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशे
निगद्यते" भरतोक्ते नाटकाङ्गे वाक्यभेदे "कञ्चुकी (दृष्टा
आकाशे) विहङ्गिके । अपि श्वश्रूजनपादबन्धनं कृत्वा
प्रतिनिवृत्ता भानुमती" (कश्चिं दत्त्वा) किं कथयसि आर्या
एषा भानुमतीत्यादि" वेणोस० ।

आकिञ्चन्य न० अकिञ्चनस्य भावः अण् । दरिद्रतायाम् ।
आकिदन्ति पु० १ देयभेदे २ तद्देशवासिनि च । दामन्या०
आयुधजीविसंघार्थे ङ । आकिदन्तोयः तद्देशीयायु-
धजीविसंघे । बह्वेषु ङस्य लुक् । आकिदन्तयः ।

आकीर्णं लि० आ+कृ-क्त । १ व्याप्ते, २ विलिप्ते च ।
"आकीर्णं सृष्टिपत्नीनासृजहाररोषिभिः" रघुः । "स्वपु-
ष्पैराकीर्णं कुसुमघनुषो मन्दिरमहो" श्यामास्तवः ।

आकीर्णम् अव्य० आ-कृ-वा० ङीमि । १ वर्जने २ वितर्के च
चादिगणेषु साकीर्मित्यत्र आकीर्णम् इति पाठान्तरम् "आकी
सूर्यस्य रोचनादिह्वादेवा उषर्बुधः" ङ० १, १४, ६, ।

आकुञ्चन न० आ+कुचि-ल्युट् । सङ्कोचे, प्रसारितस्य
संचिप्रत्वसम्पादनसाधने क्रियाभेदे "आकुञ्चनन्तु सत्-
स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परभवयवानामनार-
म्भकसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यवयविकौटिल्योत्पादकं
कर्म्म, यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति
चर्म्म" इति प्रत्ययः" वै० सू० उप० । स च कर्म्मभेदः कर्म्म
च पञ्चविधम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
गमनमिति कर्म्मणि" वै० सू० । अत्र च उत्क्षेपणत्वा-
वक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्म्मत्वसाक्षाद्याः
पञ्च जातयः" वै० सू० उप० । कर्म्म च "एकद्रव्यमगुणं
संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम्" वै० सू०
उक्तलक्षणम् । विटतञ्च उप० "एकमेव द्रव्यमाश्रयो-
दस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणम्" संयो-
गविभागेष्वनपेक्षकारणमिति खोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभाव
भूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्वसंयो-
गाभावापेक्षयाञ्च नासिद्धत्वम् । खोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिका-
नपेक्षत्वं वा विवक्षितम् पूर्वसंयोगध्वंसस्यापि खोत्पत्त्यन-
न्तरानुत्पत्तिकत्वेन अभावत्वेन तस्याद्यक्षणे सम्बन्धा-
भावात् तेन नित्यादृष्टिसत्तासाक्षाद्द्रव्याण्यजातिमत्त्वं

कर्म्मत्वम् । प्रचलतीति प्रत्ययासाधारणकारणसावच्छेदक-
जातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणसावच्छेदितजातिमत्त्वं वा
खोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षेपणविभागकारणसावच्छेदकजा-
तिमत्त्वं वा" "उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मण्येतानि पञ्च च" भाषा०
"सन्निगतः पौष्टमानो न प्रवर्त्तत आकुञ्चनप्रसारणोच्च-
मनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहश्चैव स्वपति" "प्रसा-
रणाकुञ्चनबन्धनपोहनैर्भृशसुपचरेत्" अनुसंह्यते चाकु-
ञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः" इति च सुश्रुतः ।

आकुञ्चित लि० आ+कुचि-क्त । १ आभुम्ने २ सङ्कोचिते च ।
"नतांसमाकुञ्चितसवप्रपादम्" भट्टिः ।

आकुलं लि० आ+कुल-क । वप्रये । "तं तथा कृपयाविष्ट
मशुपूर्णाकुलेक्षणम्" गीता "लासाकुलः परिपतन् परितो
निकेतान्यूर्ध्वः" "अभिचोद्यं प्रतिशासुरासीत् कार्यद्वया-
कुलः" इति च माधः । निराकुलः पर्याकुलः व्याकुलः
समाकुलः । आकुलत्वञ्च मनश्चाञ्चल्यसम्पादकमानसावस्था-
भेदः सक्रियाऽसामर्थ्यञ्च । क्लेशार्थे णिच् आकुलयति
अभूततद्भावे चि क्राद्यनुप्रयोगः आकुलीभूतः आकुली-
कृतः "द्रविषं परिमितमविक्रययिनं जनमाकुलीकृतते"

आकुलाकुलं लि० आकुल+प्रकारे द्वित्वम् । १ आकुलप्रकारे
२ अत्यन्ताकुले च ।

आकुलि पु० आ+कुल-इन् । वप्रकुलत्वे ।

आकुलितं लि० आ+कुल-क्त । वप्रकुलीभूते आकुल+कल्पार्थे
णिच् कर्म्मणि क्त । आकुलीकृते "भार्गाचलवृत्तिकराकु-
लितेव सिन्धुः" कुमा० ।

आकुलीकृतं लि० अनाकुलः आकुलः कृतः आकुल+चि-क
कर्म्मणि क्त वप्रकुलतां प्रापिते । [भूते ।

आकुलीभूतं लि० आकुल+चि-भू-क्त । स्वयं तथा-

आकूतं न० आ+कू-भावे क्त । आशये अग्निप्राये । "स्वां स्वां
प्रतिपद्यन्ते परस्परकूतहेतुकां दृत्तिम्" सा० का०
यथा शाक्तीकादयः-"कृतसङ्केताः परास्कन्दने प्रवृत्ताः
तत्त्वान्यतमस्याकूतभवगम्यान्यतमः प्रवर्त्तते तथा अन्यत-
मस्य करणसाकूतात् स्वकार्यं करणाभिसुखादन्वतमं करणं
प्रवर्त्तते" इति सा० कौ० "इतीरिताकूतमनीलवाजिनः"
किरा० । [वेदनाकूषितविभागेषु" काद० ।

आकूषितं आ+कूष-क्त । ईषत्सङ्कुचिते । "भदनशरश्लक्ष्
आकूति स्त्री आ+कू-भावे क्तिन् । अग्निप्राये । "आकूती-
नाञ्च चित्तीनां प्रवर्त्तक ! नमामि ते" भा० व० २६३

अ० । द्रौपदीकृतकण्ठवः । “आकृतिः सत्या मनसो मे अस्तु” ऋ० १०, १२४, ४ । “सं म आकृतिश्च ध्यात्” ऋ० ४, २६, २ । संज्ञायां क्तिच् । स्वायम्भुवमनोः शतरूपायां पत्न्यासुत्पादिते कन्याभेदे तत्कथा यथा । “कस्य रूपमभूद्देहा यत् कायमभिचक्षते।ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् । स्त्री यासीत् शतरूपास्या महिषस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मैश्च प्रजा हेप्रधास्वभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ! । आकृतिर्देवैश्च तिस्रः प्रसूतिरिति सत्तम ! । आकृतिं वचये प्रादात् कर्द्माय तु मध्यमात् । दत्त्वायादात् प्रसूतिञ्च यत्तन्प्राप्तिरितं जगत्” भा० ३३० ।

आकृति स्त्री आक्रियते व्यज्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यञ्जकेऽवयवसंस्थानभेदे । “आकृतिपक्ष्णा जातिः” महाभा० । “जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः” गौ० सू० तत्राकृतिबन्धुत्वं तल्लोक्तम् “आकृतिर्जातिबिङ्गाख्या” गौ० । “जातेर्गोत्वादेः सास्नादिः संस्थानविशेषो हि बिङ्गमिति । “इयमाकृतिरेव शक्यार्थः इति केचिन्मन्वन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा० । “येनोच्चारितेन सास्नात्वाङ्गुलककुन्दखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्द इति” अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः इति । “लोकैऽपि ह्यक्रतिमनो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते” इति च महाभा० । गौतमेन तु इतरपञ्चनिराकरणेन त्रयाणामेव शक्यार्थत्वसुरीकृतं यथा । “आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः” सू० । आकृतिः पदार्थः कुतः सत्त्वस्य प्राणिनोगवादेर्व्यवस्थानसिद्धेर्व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदपेक्षत्वादाकृत्यपेक्षत्वात् अयमश्वोगौरवमित्यादि व्यवहारस्याकृत्यपेक्षत्वात् आकृतिरेव शक्यार्थः । इति यन्मतं तद्दूषयित्वा जातेः पदार्थतुमाह “व्यक्त्वाकृति युक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां ऋद्गवके जातिः” सू० । ऋद्गवके व्यक्त्वाकृतिरितिऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गात् जातिः पदार्थः । इतरथा ऋद्गवकस्यापि वृत्तित्वात् गवाकृतिमत्त्वाच्च वैधप्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भावः । एवं जात्याकृतिवृत्तीनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्षं निराकृत्य त्रयाणामेव शक्यत्वमित्याह । “जात्याकृतिवृत्तयस्तु पदार्थः” सू० “तुशब्देन एकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदः एककवचनं तु तिसृष्वप्येकैव शक्तिरिति सूचनाय, विभक्तशक्तौ कदाचित्

कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि युक्ते विशे-
षत्वं तथैव शक्तिपक्षात् । नचाकृत्यादिसाधारण-
शक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यैक्यम् इति वाच्यम् तथा
नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन
पञ्चादिपदस्य जात्यत्राचकत्वेऽपि न क्षतिः जातिपदं वा
धर्मे परं तथैव बन्धुस्य वक्तव्यत्वादिति” वृत्तिः । एवं
शक्यत्वं व्यवस्थाप्य आकृतेर्लक्ष्यशक्तं “आकृतिर्जाति-
बिङ्गाख्या” सू० प्रायवृष्टतम् । एतेनाकृतिशब्दस्य
जातिव्यक्त्योः संबन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनानां परास्तम्
सम्बन्धस्य जातिबिङ्गाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदसम्बन्ध-
त्वेन शक्यत्वाभावाच्च । या०भा० आकृतीनां नित्यत्वोक्तिः
तुल्याकृतिप्रवाहनिवृत्त्याभिप्रायेण द्रष्टव्या “यत्नाकृति-
सत्त्व गुणा वसन्ति” नीतिः “न तुलाविषये तवाकृतिः”
“त्वदुदाहरणाकृतौ गुणाः” इति च नैष० २ आकारे “इङ्गितं
हृद्गतोभावो बहिराकार आकृतिरिति” सञ्जनोक्तेः
३ आकृतिशुक्ते देहे “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृ-
तीनाम्” शकु० । “स्यदाकृतिः पत्नरथेन्द्रकेतोः” रघुः ।
“स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः” “नोवर्द्धनस्याकृतिरन्व-
कारि” इति च माघः । “नाकृतिगुरुता गुरुता” उद्भटः ।
४ आकारे मूल्यन्यादौ च आकृतिगणः ।

आकृतिगणः पु० आकृतौ आकारप्रसिद्धीगणः शाक० त० ।
प्राणिन्युक्ततत्तत्कर्म्मनिमित्ते शब्दसमूहे । यथा स्वरा-
दिराकृतिगणः कण्ठादिरित्यादि गणप्रारंभे भूरिप्रयोगः ।
आकृतिच्छ्वा स्त्री ऋदयति ऋद-षिच् कर्त्तरि इन् ह्रस्वः
२त० । (घोषा) घोषातकीलतायाम् ।
आकृष्टं त्रि० आ+कृष-क्त । कृताकर्षणे । “नाकृष्टं न च
टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्यात्ततः” महाना० ।
आकृष्टि स्त्री आ+कृष-क्तिन् । आकर्षणे ।
आके अव्य० आ+कन-डे । ?अनिके २दूरे च निरु० ।
“त्वमग्ने ऋभुराके नमस्य” ऋ० २, १:१०
आकेकरा स्त्री आके अनिके कीर्यते कृ-कर्म्मणि अप् ।
“दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलि-
ताङ्गाऽपरा लोके तारा व्यवर्त्तनोद्भवा” इत्युक्तबन्धुषु दृष्टिभेदे
नेत्रादिविशेषणत्वे न० “निमीलदाकेकरलोखचक्षुषा” माघः ।
आकेनिप त्रि० आकेऽनिके निपतन्नि नि+पत-ड । अनि-
कपातिनि ‘आकेनिपासो अहभिर्देविध्वतः” ऋ० ४, ४५, ६,
आकोकेर पु० ज्योतिषोक्ते मकरराशौ । “क्रियतावुरिजस
मकुलीरवेयपाथेययूककौपांस्थाः । वैशिक आकीकेरोह-

रोगश्चान्वयं चेत्यम्” ज्यो० । [पूर्वस्य वा । अपाटवे ।
आ(अ)कौशल न० अक्रुशलय भावः अण् । द्विपदद्विः
आक्रन्द आ+क्रन्द-घञ् । १सारवे रोदने, २आह्वाने,
३शब्दे, च । कर्मणि घञ् । ४मित्ते, ५भ्रातरि च । आधारे
घञ् । ईदारुणे युद्धे, दुःखिनां ७रोदनस्थाने च ।
आक्रन्दयति अच् । दपाणि पाहपवाद्भिर्त्तिमि न्पभेदे ।
अरिशब्दे ३५५ पृष्ठे विवृतिः “आक्रन्दे चायपैहीति
न दण्डं मनुरब्रवीत्” मनुः पाणि पाहञ्च संप्रेक्ष्य
तथाक्रन्दञ्च मण्डले” मनुः ।

आक्रन्दन न० आ+क्रन्द-ल्युट् । १सारवरोदने २आह्वाने च ।

आक्रन्दिक ति० आक्रन्दे दुःखिनां रोदनस्थानं धावति ठञ्
ठक् वा । दुःखिनां रोदनस्थानधावके ठञि स्त्रियां ङीप्

आक्रन्दिन् ति० आक्रन्दति आ+क्रदि+णिनि । रोदनपूर्व-
काह्वारके । “परस्वराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः” कुमा० ।

आक्रन्दे अव्य० आ+क्रन्द-आधारे के । युद्धे निरु० ।

आक्रम पु० आ+क्रम-घञ् अट्टिः । १वचेनातिक्रमणे । ल्युट् ।
आक्रमणमप्यत्र न० । आक्रम्यते परलोकोऽनेन करणे
घञ् । परलोकप्राप्तिसाधने २विद्याकर्मदादौ । “अथ यथाक्रम-
माऽयं परलोके स्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्
पापान् आनन्दंश्च पश्यति” ह०उप । “अयं पुरुषः
परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति
यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्म पूर्वप्रज्ञा-
लक्षणेन युक्तो भवति तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं
प्राप्नाङ्गुरीभावमिव वीजं तमाक्रममाक्रम्यावप्यथ” भा०
“अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते”
शत०ब्रा० । ३कृताक्रमणे ४अभिभूते ५वप्राप्ते ईआयहे
च । आक्रामति पराभवति क्षुधाम् आ+क्रम-अच् ।
७अत्रे “आक्रमोऽस्माकमाय त्वा” यजु० १५, ६ । “आक्रमोऽन्नम्” वेददीपः ।

आक्रान्त ति० आ+क्रम-क्त । १पराभूते २स्वोपरिगत्या
व्याप्ते सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरसगामिना” रघुः ।
“नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम्” माघः ।

आक्रान्ति स्त्री आ-क्रम भावे क्तिन् । आक्रमणे उपरिस्थानेन
प्राप्तौ “आक्रान्तिसम्मानितपादपीठम्” कुमा० ।

आक्रोड पु० आक्रोडत्यत्र आ+क्रोड-घञ् । क्रोडास्थाने
उद्यानादौ । “आक्रोडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु
वेश्मसु” कुमा० “कमप्याक्रोडमासाद्य तत्र विश्वमिषुः”
दशकु० । कर्तरि अच् । २विहारगोले ति० ।

आक्रोडिन् ति० आ+क्रोड-घिष्णुन् । क्रोडागोले स्त्रियां ङीप्
आक्रुष्ट ति० आ+क्रुश-क्त । १कृताक्रोशे यं प्रति आक्रोश
कृतस्त्रिण् । २शब्दिते ३निन्दिते च । “भेरीभिराक्रुष्ट-
महायुहासुखम्” माघः । भावे क्त । ४परुषभाषणे न०
“माज्जारमूषिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे” कात्या०
“आक्रुष्टे परुषभाषणे” आ०त० रघुनन्दनः ।

आक्रोश पु० आ+क्रुश-घञ् । १विरुद्धचिन्तने, २शपे ३नि-
न्दायाञ्च ल्युट् आक्रोशनमप्यत्र न० । ४अपवादे “पूरु-
मासीदुराक्रोशं स्तनतस्तस्य भूतले” रामा० “कुत्वाक्रोश-
करं लोके धिक्ते चारित्र्यमोदशम्” रामा० ।

आक्रोशक ति० आ+क्रुश-खुल् । आक्रोशकारके ।

आक्रोष्टृ ति० आ+क्रुश-टच् । आक्रोशकारके । आक्रु-
शमानेनाक्रोशेन्नन्युरेव तितित्ततः ॥ आक्रोष्टारं निर्द-
हति सुकृतं चास्य विन्दति” भा०आ०प० ८६ अ० ।

आक्ली अव्य० आ+क्लिद-ङी । विकारे उर्यादि । आक्लीकृत्य ।

आक्लीद पु० आ+क्लिद-घञ् । आक्लीभावे । [जाते वैरे ।

आक्षुत्तिक न० अक्षुत्तेन निर्दत्तम् ठक् । आक्रोडया
आक्षुत्पाटिक पु० अक्षुत्पाटे क्रोडास्थाने व्यवहारस्थाने वा नियुक्तः
ठक् । १अक्षुत्क्रोडाध्यक्षे २व्यवहाराध्यक्षे प्राङ्निवेके च ।

आक्षुत्पाद ति० अक्षुत्पादस्तेदम् अण् । १गौतमशास्त्रमते । तेन
प्रोक्तम् अण् । तत्कृते २शास्त्रे च तच्च शास्त्रं प्रमाणादि
षोडशपदार्थतत्त्वावेदकं पञ्चाध्यायात्मकम् । प्रमाणादि-
वेत्यादि सूत्रमारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः इत्यनसूत्र-
समुदात्मकम् । तस्य सञ्चिप्तार्थः न्यायशब्दे वक्ष्यते । अक्षु-
त्पादप्रणीतं वेत्ति अण् । न्यायसताभिन्ने ३न्यायिके च ।

आक्षार पु० आ+क्षर-णिच्-घञ् । अगम्यागमनं कृतं त्वयेति
पुरुषं प्रति, अगम्यगमनं त्वया कृतमिति स्त्रियं च
प्रति द्रुपणे । ल्युट् आक्षारणमप्यत्र न० । युच् टाप् ।
अत्रार्थे स्त्री । [यापवादस्तेन द्रुषिते ।

आक्षारित ति० आ+क्षर-णिच्-क्त । आक्षारोमिधुनविष-
आक्षिक ति० अक्षेण दीवृति जयति जितं वेति अक्ष+ठक् ।
१अक्षेण देवके २अक्षेण जयिनि ३अक्षजिते च ।

“प्रातिभाव्यं दृष्टादानमाक्षिकं सौरिकं च वत्” मनुः
भारभूतान्जान् हरति वहत्यावहति वा वंशा० अक्ष
पूर्वात् भारात् ठक् । आक्षभारिकः अक्षभारवाहकादौ
ति० अक्षोऽत्र वंशादिसाहचर्यात् कलिद्रुमः ।

आक्षित् ति० आ+क्षि-क्लिप् । “आवर्त्तमाने “आक्षित् पूर्वा-
स्वपरा” ऋ० ३, ५, ५ । “आक्षित् आवर्त्तमानः” भा० ।

आक्षिप्त त्रि० आ+क्षिप-क्त । १कृताक्षेपे वखाक्षेपः कृतस्त-
क्षिन् २आक्षेपे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव-णिच्-अच् । १शोभाञ्जनवृत्ते ।
क्षीव-क्त नि० क्षीवोमत्तः प्रादि० । २ईषन्मत्ते
३सस्यकप्रमत्ते च त्रि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप-घञ् । १भर्त्सने, २अपवादो, ३आक-
र्षणे, धनादिन्यासकृते, ४निक्षेपे ५अर्थालङ्कारभेदे स च
३६४ प्रुष्ठे दृश्यः । ईनिवेशने “गोरोचनाक्षेपनितात्तगौरैः”
कुमा० ७उपस्थापने “स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसम-
र्पणम् । उपदानं लक्षणं चेति” काव्यप्र० । ८अनुमाने
यथा जातिशक्तिनादिनां मते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः ।
सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मका-
नयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-
त्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति०
“गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मकत्वेनैकानयनादेरन्वयधोः
गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबुद्धिं प्रत्येव-
हेतुत्वात् गामानयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रक-
त्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोध-
सूत्रकालमाक्षेपात् । कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मता-
त्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाक्षाज्यात्” । ९सतिस्कारवचने च “विरुद्ध-
माक्षेपवचस्त्वितिच्छतः” किरा० ।

आक्षेपक त्रि० आ+क्षिप-खुल् । १निन्दके २आकर्षके । “यदा
तु धमनोः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु
सुडर्मुद्धर्देहं नभश्चरः । सुडर्मुद्धस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति
सूत्रत” इत्युक्तलक्षणे ३वातरोगभेदे ४व्याधे च पु० भेदि० ।
आक्षेपण न० आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपार्थे “पतनपी-
डनप्रहारक्षेपणवल्लभगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैः”
सुशु० ।

आ(अ)क्षेत्रक्षेत्र न० अक्षेत्र एव ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् ।
द्विपदद्विः पूर्वपदस्य वा । अक्षेत्रे चेतानभिन्ने ।

आक्षेपिन् त्रि० आक्षिपति आ+क्षिप-णिनि । १आकर्षके ।
आक्षेपः सूक्ष्मदृष्ट्या पर्यालोचनस्यस्य इनि । २सूक्ष्म-
दृष्ट्या आलोचनपूर्वकाकर्षके च । “वाह्याभ्यन्तरविष-
याक्षेपी चतुर्थः” पात० सू० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष-ओट् । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष-ओड् । शैलपीलुवृत्ते (आख-
रोट) इति ख्याते । “वित्तामलकद्वीका-

फलमाश्वातदाडिमम् । भव्यं पानिवताक्षोडम्” सूतिः
“आक्षोडन्जम्बूफलकारफलं काश्मीरप्रसिद्धम्” आब्रतन्त्रे
रघुनन्दनः ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन-ड । खनित् । अच्
स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् डोप् । आखकी बुद्ध-
खनित् स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्वतान् आ+खण्डि-
डलच् डस्य नेत्वम् । इन्द्रे । “आखण्डलः काममिदं
वभाषे” कुमा० “तमोशः कामरूपाशामत्याखण्डलविक्रमः”
रघुः । [पूर्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड-इन् आखण्डके भेदके पलप्रादि०

आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन-घ । खननसाधने
खनित् । वेदे तु प्र० षत्वम् । “एवं तथाज्ञानमाखण्ड-
त्वा” छा० उ० । न शक्यते खनितुं कुहाबादिभि
रपि ढङ्गैश्चेत् न शक्योऽखण्डत्वा” शा० भाष्यम् ।
आखनिक आ+खन-कर्त्तरि इकन् । १चौरे, २शूकरे, ३मूषिके
च ४खननकर्त्तरि त्रि० ।

आखनिक पु० आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इकवक् । खनित्
१चौरे २शूकरे ३मूषिके च ४खनके त्रि० । डर । आख-
रोष्यत् । पालेसमितादिः शुक्लारोहप्रादिस्य ।

आखर पु० आ+खन-करणे ड । खनित् ।

आखरेष्ठ त्रि० आखरे तिष्ठति स्था-क षत्वम् वेदे नित्यम-
लुक् । आखरे स्थिते “क्षणोऽप्याखरेष्ठः” सि० कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन-डु । १मूषिके, २चौरे, ३शूकरे च ।
कर्मणि डु । ४देवताडुष्टे । “विभवे सति नैवास्ति न
ददाति जुहोति न । तमाङ्गराखु” मित्युक्तलक्षणे ५कण्ठे च
आखुकर्षं परिष्का स्त्री आखुकर्षां विवा पर्यायस्या वा कप् ।
(उन्दुरकाशी) लतायाम् ।

आखुकाशी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्ष इव पर्यमस्याः
डोप् (उन्दुरकाशी) नूषिककर्षतल्यपर्यशुक्तायां लतायाम् ।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम-ड । मूषिक-
वाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गणेश-
शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपरिष्का स्त्री आखुः तत्कर्षाविव पर्यमस्याः वा कप् ।
(उन्दुरकाशी)वृत्ते । कवभावे डोप् । आखुपरिष्कापि तत्रैव ।

आखुभुज् पु० आखुं भुङ्क्ते भुज-क्तिन् । मूषिकभक्षके विडाढे ।
क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

आखुकरीष न० ६ त० । मूषिकशुष्कपुरीषरूपकरोषे "तस्मादाखुकरीषं सम्भरति" शत० ब्रा० ।
 आखुपाषाण पु० आखुः खनकः पाषाणः कर्म० "आखुपाषाणनामायं बोहसङ्करकारकः" इत्युक्ते पाषाणभेदे राजनि० ।
 आखुविषहा स्त्री आखुविषं मूषिकविषं हन्ति हन-ड । मूषिकविषहरे १ देवताडट्टे, २ देवतालीलतायाञ्च ।
 आखुत्कर पु० आखुभिरुत्कीर्यते उत्+कृ-कर्मणि-अप् । मूषिकैरुत्कीर्यमाणेषु पांशुषु । (उन्दुरमाटि) । "हिरण्यं निधायोखुत्करान्निवपति" कात्या० ४, ८, १६ ।
 आखुत्थ ति० आखुभ्य उत्तिष्ठति उद+स्था क । १ आखुत्-ङ्गवे । भावे क । २ आखुनासुत्वाने न० सि० कौ० ।
 आखेट पु० आखिद्यन्ते त्वाखन्ते प्राणिनोऽत्र आ+खिट-घञ् । प्राणित्वासाधार्यां ष्टगयायाम् । स्वार्थे कन् आखेटकोऽप्यत्र
 आखेटशीर्षक न० । आखेट इव शीर्षास्य ॥ "कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चाखेटशीर्षकम् । इति कुट्टिमसंभेदाः सुः" इत्युक्ते (सुडङ्ग) कुट्टिमभेदे । [२ तत्कुशलमात्रे च ।
 आखेटिक पु० आखेटे कुशलः ठक् । ष्टगयाकुशले १ कुकुरे ।
 आखोट पु० आखः खनित्वमिव उटानि पणान्वस्य । (आख-रोट) इति ख्याते शैलपीलौ ।
 आख्या स्त्री आ+ख्यायते अनेन आ+ख्या-अङ् । संज्ञायां ह्रस्वनाम्नि वाचकशब्दे । "पञ्चादुमाख्यां सुसुखी जगाम" कुमा नाम च "येन स्वीयपदार्थस्य सुख्यतः प्रतिपादने। खोत्तर-प्रथमापेक्षा तन्नाम स्यात्तदर्थकमिति" शब्दश० उक्तलक्षणकम् "यत् प्रातिपदिकं नाम तन्नाम्नो नातिरिच्यते" इति च तलोक्तं "यादृशशब्देन खोपस्थाप्यदर्थसुख्यविशेषकान्यबोधार्थं खोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं नाम । घटादयोहि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थसुख्यविशेषकं बोधस्तत्पादयन्ति नत्वन्यथा न हि घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिसुख्यविशेषकः सुवर्धसंख्यादेरवगमः । पीतपट्यादिकः समासोऽपि खोत्तरं प्रथमाप्रतिसम्बन्धानदशायामेव पटादिसुख्यधर्मिताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव "नापदं प्रयुञ्जीतेति" वृद्धाः । पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वको महावाक्यार्थबोधः पटादिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थं पीताद्यन्वयधियः पूर्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया प्रमाथान्तरेण पटधर्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात् । नचान्योन्यपरस्परदिनामसंबन्धाभिः "एभ्यः प्रथमा नाभिधीयते" इति

वृद्धैः खरणादिति वाच्यं मल्लाम्भान्योन्यं हन्यत इत्यादौ मल्लयोः परस्परकर्तृकहननकर्मात्त्वान्ययाहरोधेन तेषामपि प्रथमान्तत्वादन्यथा सकर्मकस्य हन्तेर्भावात्खातसाकाङ्क्षत्वात्पुपत्तेरकर्मकस्यैव धातोस्तथात्वात् । तेन न्यायभते प्रथमान्तसुख्यविशेषकशब्दबोधस्त्रीकारेण तथात्वं वैयाकरणादिभते तु न तथा "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानोति या० उक्तेः भावप्रधानत्वे नैव बोधः तथाच "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं" "कृत्तद्धितसमासाच्चेति" पा० उक्तं लक्षणं प्रातिपदिकमेव नामैत्वभिधीयते अतएवोक्तम् "उष्णाद्यन्तं कदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम् । नामसंज्ञा भवेत्तस्य खाद्युत्पत्तिस्तदुत्तरम्" तच्च नाम चतुर्विधम् "रूढञ्च लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम् । तच्चतुर्धा परे रूढयौगिकं मनुतेऽधिकम्" शब्दश० व्याख्यातं च स्वयमेव जगदीशेन । "निरुक्तं नामविभजते । रूढञ्चेत्यादि तत् नाम । चतुर्थमवधारणार्थं तेन किञ्चिद्नाम कचिदर्थे रूढमेव यथा गोप्रभृतौ गवादि, गमेडौ दाभाभ्यां तुषेड-इञ्चेत्यादेरीत्यादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वविरहात् । किञ्चिद्वचकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि, आद्यव्युत्पत्त्या पूर्वत्तरे शक्तिपहस्याविशिष्टेष्वप्याजानिकप्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्यकल्पनात् शक्तेः पूर्वपूर्वप्रयोगनियतत्वात् । किञ्चिद्व्योगरूढमेव यथा पङ्कजातपद्मादौ पङ्कजादि "किञ्चित् यौगिकमेव यथा पाककर्तादौ पाचकादि । रूढयौगिकमधिकं नाम यथा मण्डपमहारजतादि तद्धि कदाचिद्वयवदृष्ट्या योगार्थमेव कदाचिच्चसुदायशक्या रूढार्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषाम्मतम् । गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौशं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न तु ततोभिद्यते" तत्र रूढादिलक्षणां तत्रैवोक्तानि यथा "रूढं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते । नैमित्तिकी पारिभाषिकीप्राधिक्यपि तद्धिदा । यन्नाम यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि तद्दूढं योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिलष्यते न तु रूढादिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः, येन विभागव्याघातः स्यात् । संज्ञायाञ्च त्रयोभेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औप्राधिकी चेति। पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतम्यन्वयादिति ये तु रूढस्य नामन्वयव्युत्पत्त्यात्सङ्केतम्यन्वयस्यति। जातिद्रव्यशुण्यसन्दर्भैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विधं परे जशुः । गोमवयादीनां मोत्यादि

जात्या पञ्चाट्यादीनां लाङ्गूलधनादिद्रव्येषु धन्यापशु-
नादीनां पुण्यङ्गेषु प्रादिगुणेन लक्षपलादीनाञ्च शब्दानां
कर्म्मण्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव कूटानामिति ।
यदुक्तं दण्ड्याचार्यैः “शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्य-
गुणक्रियाः । चातुर्विध्याद्भीषास्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः”
इति तदेतज्ज्वलमूकमूर्खादीनामन्यन्मृत्पादीनाञ्च शब्दा-
नामपरिग्रहपत्त्या परित्यक्तमस्माभिः । नैमित्तिकसंज्ञां
लक्षयति । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी भवति ।
जातिभावे हि सङ्केतादव्यक्तेर्भानं सुदुष्करम् । यन्नाम
जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैत्वा-
दिः सा हि गोत्वचैतत्त्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकम-
भिधत्ते न तु गोत्वादिजातिभावं गोपदं गोत्वे सङ्के-
तितमित्याकारक्यहात्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवा-
देरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वप्रत्ययान्यानुभावकत्वेऽतिप्रस-
ङ्गात् । ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानय-
नादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वय-
बुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्धकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्ब-
न्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साक्षाद्ज्ञत्वात् गवादिकर्मता-
कत्वेन बोधसूत्रकालोत्तेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठ-
कर्मतात्वात् आनयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाप्ताज्यात् । न च वस्तुगत्या यद्गोत्व-
शक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं
यहादपि शुद्धगोत्वस्वान्वयबोधोपपत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्त-
त्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्त-
ताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम्
गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव
गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वा-
दिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्दसम्बन्धेन
जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमोमानाभावात्
अयं गौरित्वादिव्यवसायोत्तरमिभं गोत्वेन जानामीत्या-
कारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभि-
चाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्ततोपनयायोगात् ।
एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छि-
न्नत्वनिवृत्तात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यंशे विषयतया
सुवर्धकर्मत्वांशे च परस्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्
उक्तस्यैव एव व्यभिचारात् । नचैवं कालोगैः पदं
गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन
गोत्वादिमति तत्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादि-

सम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-
तागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घट-
त्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संवीगोघट इत्यादिप्र-
तीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्यैव
प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादिवोधस्य नियमतोगवाद्य-
भेदावगाहित्वै नैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्तिनः ।
तन्मन्वं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितोगवादिकर्मता-
कत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ
शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वा-
द्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात्
स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेषु
दुःशकत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय-
वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं
गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसङ्गतनेन गामित्या-
दिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिकोगवादिव्यक्तो-
र्बोध इति श्रीकरमतमथ्यनादेयं भिद्योविरुद्धाभ्यां शाब्द-
त्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुप-
पत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायो-
गाच्च । यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादि-
जातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षण्या गोत्वादिद्विशिष्टा
व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र
शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षण्याया वीजत्वात्
यदाङ्गमखण्डनाचार्याः “जातेरस्त्वितनास्त्विते न हि कश्चि-
द्विचक्षति । नित्यत्वाङ्गक्षणीयायाव्यक्ते स्ते हि विशेषण्ये” इति
तदपि तुच्छं व्यक्तिविनाशतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य
सुखप्रयत्नगामानेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तदिति गवादौ
लक्षण्याया वक्तव्यशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षण्यात्वात् ।
न च गोरन्धो महिष इत्यादौ पञ्चमर्थोऽवधिष्वे प्रतिबो-
धित्वे वा स्वावच्छेदात्सम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथा-
विधस्यैव एव जातौ सुखप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थ-
ोवधिष्वत्वादौ खनिष्ठगोत्वावच्छेदात्संसर्गेश्च प्रकृत्यर्थस्य
गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां
गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययोगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य
गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्त-
स्यावधित्वादौ स्वावच्छेदात्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घटणव ।
द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घट-
त्वज्ञानेनांनान्तोपगमादिति । प्रमाकारास्तु गोत्वशक्तत्वेन

ज्ञातं पदं ताद्रूप्येण गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो-
 त्वशक्तिपहाच्च गोत्वेन गवयादेः न वा द्रव्यत्वादिना गोर-
 न्वधियोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्य-
 त्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु
 जन्यशाब्दधीविषयत्वं तच्च गोत्वस्यैव गोरध्वविशिष्टनिति
 वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्यशक्तज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधी-
 जनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात्
 गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तच्चानत्वस्य
 शाब्दं प्रति जगत्कतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वय-
 बुद्धेरात्मस्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्य-
 त्वम् । अस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वा-
 दिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्विशेष्यतया तादृशशाब्दं
 प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः
 गोत्वादिना गवादेरिव गवयादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वाव-
 च्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
 हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्त-
 त्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लघुत्वात् वस्तुतो-
 गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि
 जातिव्यक्तोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तो नान-
 दुविषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादि-
 विषयत्वस्य तत्वासिद्धेः । यद्यपि जातिर्विषयत्वं
 तत्समवायिव्यक्तिविषयतया निरूपितमिति न व्याप्तिर्गो-
 त्वाद्यालोचने कालो गोत्ववानित्यादिबोधे च व्यभिचारात्
 नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनिवमः गौरयमि-
 त्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथात्वा
 त्ताथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादि-
 विशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्वाद्यविशेष्यताकत्वं
 विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् गुरुत्वात् गोत्वेन
 गवयादिबोधस्यालीकत्वात् । अतएव गवाद्यंशे गोत्वादि-
 प्रकारकबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः
 स्याद्गोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्यैव समवायावच्छिन्न-
 त्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य
 प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
 जनकतायां विषयतावच्छेदकत्वाद्गोत्वादेरेव गवादिपद-
 स्यार्थः गवादौ तद्द्रव्यवहारस्तु तादृशवच्छेदकधर्मवत्त्व-
 प्रयुक्तो गौणः । नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ
 शक्तिर्स्याद्गतित्वादिशक्तिज्ञानादेव ताद्रूप्येण गत्यादेर्गम्या-
 दिधातुतोबोधसम्भवादिति वाच्यं गुरुत्वात् गतित्वादेः

संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छि-
 न्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिपहा-
 योगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्त-
 क्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया
 तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात्
 गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातूना-
 न्तत्वं शक्तत्वेऽपि क्षयभावाच्च पत्यादिपदानामपि लोभव-
 न्नाङ्गत्वादिपर्यवसिते पशुत्वादिभावे न शक्तिस्तत्र वृत्ति-
 यज्ञोत्तरं तन्मात्रस्यैवावुभवेन तदाश्रयस्यात्ताभावात्
 लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोभवन्नाङ्गत्व-
 वान् देश इत्यद्युभवे व्यभिचारादिति प्राहुः ।
 तत्र परिभाषिको औपाधिको च तत्रैव लक्षिता यथा
 “उभयावृत्तिधर्माश्च संज्ञा स्यात् परिभाषिको । औपा-
 धिकी त्वगुगतोपाधिना या प्रवर्तते । उभयावृत्तिधर्मा-
 वच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिको यथाकाशजित्यादिः
 सा हि द्वितीयावृत्तिर्नैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रय-
 मभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव
 शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे
 शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छिन्ने शक्तिमदित्यादिप्रज्ञोत्तरं
 ततः पटत्वविशिष्टस्यानुभवाद्बुद्धं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति
 चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्न-
 शक्तिमदित्येवं अहृदशायामाकाशादिपदाच्च शब्दवत्त्वेन
 गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र
 शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते
 धर्मिण्येव शक्तिपदस्य ताद्रूप्येण पटाद्युभवं प्रति
 हेतुत्वान्नास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः ।
 परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिवैति शिरोमण्युक्तमपि
 प्र्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्मिणि शक्तिपहादेवाकाशादि-
 पदात्तदंशे निर्विकल्पकात्मकस्वरूपमन्यानुभवज्ञोत्वद्यत
 इति तु नानुभवं न वा यौक्तिकम् । वा चानुगतो-
 पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपाधिकी यथा
 भूतद्रुतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेषगुणवत्त्ववार्त्ता-
 हारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्तते शब्दादिस्तु
 सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतोद्वितीयावृत्तित्वात्तः पारि-
 भाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेः संस्था-
 नवृत्तित्वमते यदि घटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं
 तदौपाधिकमेव यदि च परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन । तदा
 नैमित्तिकमेव । वस्तुतः सामान्यस्य शाब्दबुद्धौ स्वरूपतः

प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति” । लक्षकलक्षण
सुक्तं तत्रैवं “यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि । यादृशार्थसम्बन्धवति
यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्ति-
स्युच्यं भवेत् । सम्बन्धादयञ्च शब्दास्तरगादिसम्बन्धिनि लक्षका
अपि लक्षणादाविव हरगादावपि शक्ताएव। गङ्गादयस्तु तीरा-
दावसङ्केतितः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीताएव तीराद्य-
न्ययं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव । शक्तत्वे पूर्वपूर्वप्रयुक्तत्वा-
पत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृही-
तादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्यथाबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष
इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः
सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति
तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्धित्वाभावकत्वं वा तल्लक्षकत्व-
मित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टा-
पत्तिः शक्तिलक्षणाव्यतरुत्तिसत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पद-
साधुतायां छत्तिमत्तुस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं
वदन्नुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य
गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्ब-
न्धिनो नीरस्थानुभवानर्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गा-
यामिति वाक्यस्य दुर्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानु-
भवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्रमीत्वेन तथात्वात्
नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्य-
मपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्तगुणसुखाद्यस्य
लक्षणाया चित्तगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां
नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र
नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः न हि
तीरं गभीरं नापि गभीरपदम् । तथा नद्यामित्यस्यायोग्यता-
पत्तेः नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरल-
क्षकमिति भीमांशकाः तत्र गभीरायां नद्यामिति विभक्त्य-
न्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वया-
नुपपत्तेः समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्न-
त्वात् । एतेन तादृशतीरवृत्तितयामेव तद्भागस्य लक्षण-
वापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेषु लक्ष्यत्वे घोषादाव-
भेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोर्भे-
दान्वये तान्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात् । न च
गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वम् । तदर्थे
विभक्त्यर्थं स्थानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे

विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नदीं व्रजेत्यादितो-
ऽपि गभीरनदीतीरकर्मकतादिबोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्या-
दन्यतुःच तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीर
लक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्यग्राहकमिति सिद्धान्त-
विदः । चट्टपटाद्यनुकरणस्य ऊर्फडादिस्त्रीभस्य च
स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव । गौर्वाहीक
इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशतावच्छिन्नबोधकतया गौर्ण
गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते” । तस्य
विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थं निरुद्धा-
धुनिक्यादिकाः । लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादने-
कधा । काचिल्लक्षणा शक्यादृक्छरूपेण बोधकतया
जगत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य ।
काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिर्यैव वा रूपेणा-
नुभावकत्वाद्जहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघट-
त्वादिना च घटपदस्य । काचित्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रू-
पेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकतात् निरुद्धा यथा आरुण्य-
दिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वाद्दृश्यादिपदस्य ।
काचित्त्वं पूर्वपूर्वं ताद्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा
घटत्वादिना पटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण
बोधकतया गौरुपगृह्णने यथा अग्निर्माणवक इत्या-
दावग्निसदृशत्वादिना अम्नादिपदस्य । तदेवं विविध-
लक्षणावच्छिन्नलक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविध-
मित्यर्थः । स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादि-
पदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेत्तेतर्भवेदयुक्तक्रमेण लक्ष-
कायां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादि-
शक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाया
मननुभावकत्वात् गुणानाम् अग्नौ शैलं सृष्टेदित्यादौ शक्येन
दृहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरा-
दिना सार्द्धं गृहीतासंसर्गकस्यैव सम्प्रत्यर्थाधेयत्वादेरन्वय-
बोधप्रतिपत्त्यादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य
धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुबर्थाधे-
यत्वादेर्घोषादावान्वयबोधायोगात् । न च शक्तस्यैव पदस्य
स्वसाकाङ्क्षपदान्तरापेक्षायार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं
प्रति हेतुत्वात्नान्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः
प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यतानुपपत्तेः
कुमतिः पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽनुवबोधस्याप्या-
नुभविक्तत्वाच्च तस्याच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं
भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः” ।

लक्षणभेदेन लक्षणशब्दभेदा बहवः लक्षणभेदाश्च सा०द०दर्शिताः लक्षणशब्दे विवृतिः । तत्र योगरूढलक्षणसुक्तं शब्दश० । “स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधक-
न्मिथः । योगरूढं न यद्वैकं विनान्यस्यास्ति शब्दधीः । यन्नाम स्वावयववृत्तिलयार्थेन समं स्वार्थस्यानुयवो-
क्तत् तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजलक्षणसर्पाध-
र्मादि तद्दि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादिशब्दानां वृत्तिल-
भ्येन पङ्कजनिकर्तादिना समं स्वयक्यस्य पद्मादेरनुयासु-
भावकम् । पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तं पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । इयान्तु विशेषयद्द्रुममिदं मण्डपपरयका-
रादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढार्थस्येव रूढार्थविना-
कृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं, मण्डपे येते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्तादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य म्हादेर्योग्यत्वेनान्वयाबोधत्वात् । योग
रूढन्त पङ्कजादिपदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशक्त्या चावयवत्वभ्यायं भेदादुभावयति नत्वन्व्यं व्युत्पत्तिवैचि-
त्यात्तयैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुसुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्तत्वेन, भूमौ पङ्कजसुतपद्ममित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुसुदस्यलपद्मयोर्बोध इति वार्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरनुय-
स्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थं स्यानुयधीसामान्यं प्रत्येव तादृ-
शपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्वम् एवं पुष्पं पङ्क-
जमित्यादौ अनुयवोधदर्शनासदसुरोधेन सविभक्तिकपङ्क-
जादिपदोपस्थाप्यार्थानुयवोधं प्रति स्वसमानविभक्तिक-
पदोपस्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्तरानुपस्थापिते पद्मादानुय इति चेदपङ्कजवृत्तिः
सत्तेत्यादौ स्वबदन्तरसंशोभि तरुण्या सुखपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति म्हाण । न च
धेनुपदस्य धानकर्मत्वविशिष्टायां गत्रेव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु न तु योग-
रूढिरिति साम्प्रतम् अन्यत्र कृष्णशक्तिकेन्यः पङ्कजन्यादि-
पदेभ्य एवाकाङ्क्षादिस्थाचिन्त्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्लाभ-
सम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदायाशक्यत्वादनन्या-
लभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकप्रत्यय एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवाच्च पङ्कजभागस्य तत्र
शक्तिरचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्वमित्युक्तत्वात् कतिवर्षमानत्ववोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्मिथोऽ-

न्यस्य सम्भावित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरप्ये पङ्केऽपि वा पद्मादौ तदर्थं स्थान्वयधीविरोधधीदशायां पङ्कजमस्ती-
त्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभावार्थं भवश्यम्भवात्तद्विशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढिरूपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्न-
स्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया उपप्रत्य-
योपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः अतएव पङ्कजादिपदादुत्पद्योतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्ती-
त्यादितो जात्वपि कर्तास्तीत्याकारकोनान्वयबोधः प्रत्यय-
मात्रोपस्थाप्यस्य कर्तुरन्यत्वान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्च वैभेकाच्चरकोपावधतशक्तिकानां कक्षादि-
प्रत्येकवर्णानामेव निरूढलक्षणया तत्तदर्थं शक्तिर्विधीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिर्यच्च विनापि अकादिशब्दादका-
देरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकतेऽपि समानं डादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाप्येपि पङ्कजादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । नचैवं
चित्तगुरित्यादावपि चित्तगोस्वाप्यादौ समुदायस्य शक्ति-
प्रसङ्गः समासत्वस्य विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अग्रहीता-
वयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां दृष्टेरव-
श्यापेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमा-
णत्वादिति” योगरूढभेदस्तैवोक्तः । “सामासिकं तद्विज्ञातमिति तत् द्विविधं भवेत् । योगरूढं कदन्तस्य
समासत्वव्यवस्थितेः । तत् योगरूढं सामासिकं समासा-
त्मकं लक्षणसर्पादि तद्विज्ञातं वासुदेवादि । कदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति नाधि-
क्यम् । यौगिकलक्षणविभागौ तत्रैव । “योगलभ्यार्थ-
मात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् । समासस्तद्विज्ञातञ्च कदन्तञ्चेति तद्विधा । यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां
योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यानुयवोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थं यौगिकम् । योगरूढन्त लक्षणसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूढार्थस्य बोधकं न तु तन्मात्रस्य तच्च यौगिकं त्रिविधं समासस्तद्विज्ञातं कदन्तञ्चेति । इन्तो-
ऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवच्छदि-
रादार्थं स्यानुयवोदकतया यौगिकेव । सर्वञ्चेदं रूढान्व-
त्वेन विशेषणीयं नातः लक्षणसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मण्यो अग्रूः शूद्रे त्यादौ लीवादेः
स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु स्त्री-
त्वादिमति तत्तदर्थं रूढमेव नातोपिभागस्य व्याघातः” ।

वैयाकरणमते समासानां योगरूढत्वमेव यथोक्तं वै०भू० ।
 “समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्ति-
 धर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्नह्नौरवं तस्मादेकाधी
 भाव आन्वितः । चकारादिनिषेधोऽथ बद्धव्युत्पत्तिभङ्ग-
 नम् । कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ।
 अपठ्यथैव बद्धव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । क्लृप्तत्वागन्तु-
 तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः । समास इति वृत्ति-
 मात्रोपलक्षणम् । “समर्थः पदविधिः” इत्यत्र पदसुद्दिश्य
 योविधोयते समासादिः स समर्थः विग्रहवाक्याभिधान-
 शक्तः सन् साधुरिति स्वत्वार्थस्य भाष्याज्ञाभात् । पदो-
 हेत्यत्रविधिवत्त्वं क्तद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्वधातुरूपासु
 पञ्चस्यपि वृत्तिव्यत्येव । विशिष्टशब्दस्वीकर्त्तृणां मते द्रुषणं
 शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह पङ्कजशब्दवदिति । पङ्कज-
 निकर्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि ससुदायशक्तिर्न
 सिध्येत् । न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते इति
 वाच्यम् । चित्रगवादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्-
 कल्पनाशकत्वात् । लक्षण्यैव तयोपस्थितिरिति चेत्
 पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि तथा च
 “वर्षासु रथकारोऽस्मिन्मादधीत” इत्यत्रापि विना लक्षणां
 क्लृप्तयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा
 जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वकल्पनमयुक्तं स्या-
 दिति भावः । साधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तधर्मा
 विशेषणलिङ्गसंख्याद्ययोगादयस्तेषां वचनैरेव साधने
 गौरवमित्यर्थः । अयं भावः विशिष्टशब्दस्वोकारे राज्ञः
 पुरुष इत्यत्रैव राजपुरुष इत्यत्रापि स्याद्विशेषणाद्यन्वयः
 राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषावचनञ्च
 समासनियमवारणाय कार्यमिति । ननु “सविशेषणा-
 नामिति” वचनाच्च विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनञ्च
 क्तमेवेत्याशङ्क्य समासत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव
 सूत्रम् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकाधीभावे समास-
 स्येति स्वभावेन एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि
 विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्याय-
 सिद्धमिति भावः । अतएव व्यपेक्षापक्षसङ्गाव्य अर्थतस्मिन्
 व्यपेक्षायां सामर्थ्यं योऽसावेकाधीभावकतो विशेषः स
 व्यक्तव्य इति भाष्यकारेण द्रुषणमयुक्तम् । तथा धवस-
 दिरौ, निष्कौशास्मिगौरयो वृत्तपटो गुडधानाः केश-
 चूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्रपथं इत्यादावितरेतरयो-
 गादिकान्तयुक्तपूर्वमिन्द्रसङ्घातविकारसुचप्रत्ययलोपो, वी-

ष्वाद्यधीवाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति ।
 द्रुषणान्तरमाह । चकारादीति आदिना घनश्यामः हंश-
 गमनद्रव्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानाम्बु संयहः । द्रुषणा-
 न्तरमाह । बद्धव्युत्पत्तिभङ्गनमिति । अयमाशयः चित्र-
 गुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र
 लक्षणा प्राप्नोदकोपाम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्ति-
 कर्त्तृभिन्नसुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्त्वमन्विष्यामलक्षणाया-
 मयुदककर्त्तृकप्राप्तिकर्मणामइत्यर्थाज्ञाभात् । प्राप्तेति
 क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्तृकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समा-
 नाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्न-
 प्राप्तिकर्मैति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदि-
 र्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्त्तृता-
 सम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्त्वान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा
 देवदत्तः पच्यतइत्यत्र कर्त्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भ-
 वेनान्वयानापत्तेः । अयोदकाभिन्नकर्त्तृका प्राप्तिरिति
 बोधोत्तरं तत्त्वमन्वीष्यामो लब्धत इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थ-
 तया क्तार्थकर्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भवात् ।
 प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्-
 पदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्याएव नामार्थत्वेनोदकेन समस-
 भेदान्वयापत्तेः । एवमूदरथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना
 बद्धपाचिकेयादावपि दृष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्मक-
 वहनकर्त्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः, अोदनकर्मको-
 ष्टरणावधिः बद्धपाककन्त्राधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात्
 अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्वेवोदककर्त्तृक-
 प्राप्तिकर्मत्वविशिष्टे प्राप्नोदकइत्यादिससुदायशक्त्यैव निर्वा-
 हइति भावः । साधकान्तरमाह । अपठ्यथेति । अयं भावः
 चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिसु-
 पपद्यते । न च तत्र लक्षणा सा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी
 गौरिति बोधापत्तेः । गवादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वेन तत्र
 चित्रादेरन्वयायोगात् । न च चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युप-
 स्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यतेइति
 वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण
 लक्षकत्वासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्बन्धएव विनि-
 गमक इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्नोदकः क्तविसृज्य द्रव्या-
 द्यपठ्यर्थबद्धव्रीहौ विनिगमकाप्राप्तेः । यौगिकानां कर्त्तृ-
 दार्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् । न च पदद्वये लक्ष-
 णेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधावचितप्रसङ्गात् । न च
 परस्परं तात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैकदा लक्षणा न द्वयो-

रिति न बोधादृत्तिरिति वाच्यम् एवमपि विनिगमना-
विरहतादयस्थेन लक्षणाया असम्भवात् । नच चरमपदे
एव सा प्रत्ययार्थान्वयादुरोधात् प्रत्ययानां सन्निहितप-
दार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरिति वाच्यम् एवं हि
बहुव्रीहिसम्भवापत्तेः “अनेकमन्यपदार्थे” इत्यनेकसुव-
न्नानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे तद्विधानात् । किञ्च एवं
सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात्
पूर्ववर्णानां तात्पर्यप्राहकत्वेनोपयोगसम्भवात् एव सति
चरमवर्णमात्रश्रवणेश्च बोधापत्तिरिति चेदत्राप्युदकपद-
मात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः । एवञ्च
अघटपृथग्बहुव्रीहौ वृत्तपत्यन्तरकल्पना उक्तशक्तेः अग-
त्या शक्त्वन्तरकल्पनेत्यर्थः कृत्प्रत्यागः इत्यस्य कृत्प्रशक्त्योप-
पत्तिरिति वृत्तपत्तित्यागश्च तवास्ति तत्किम् सर्वत्र
समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः । यत्तु वृत्तवा-
दिनो नैयायिकमीमांसकादायः न समासे शक्तिः राज-
पुरूप इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणेनैव राजसम्ब-
न्धभिन्नः पुरुषइति बोधोपपत्तेः । अतएव राज्ञः पदा-
र्थैकदेशतया न तत्र शोभनस्येत्वादिविशेषणान्वयः । न
वा घनश्यामनिष्कोशास्त्रिगौरयइत्यादौ इवादिप्रयोगा-
पत्तिः उक्तार्थतया इवक्रान्तादिपदप्रयोगसम्भवात् । न
वा “विभाषेति” सूत्रानावश्यकत्वम् लक्षण्या राजसम्बन्ध-
भिन्नइति बुबोधयिषायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति
बुबोधयिषायां विग्रहस्येत्वादिप्रयोगनियमसम्भवात् ।
नापि पङ्कजपदप्रतिवन्द्री शक्तिसाधिका तत्रावयवशक्ति-
मजानतोऽपि बोधात् । नच शक्यपदे लक्षण्या तेभ्यो-
त्रिशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अतएव राजादिपदशक्य-
पदे राजपुरूपसिद्धयुरित्यादौ न बोधः । नच चित्त-
गुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यघटपृथग्बहुव्रीहौ लक्षणाया
असम्भवः बहुवृत्तपत्तिभङ्गनापत्तिरिति वाच्यम् प्राप्नोदक-
इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात् । पूर्वपदस्य यौगि-
कत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्शनज्ञानसाध्यतया वि-
म्बितत्वात् । प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्यु-
त्पत्त्युरोधाच्च । घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्य-
माना विशिष्टे कल्प्यते विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् । बोधक-
त्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वसत्त्वात् । प्रकृते चात्मनसन्नधानेन
प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एव सा कल्प्यतइति विशेषः
स्वीकृतञ्च घटादिपदेऽपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसक-
सम्भ्यैरित्याहुः । अत्रोच्यते । समासे शक्यस्वीकारे तस्य

प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावात् “अर्थव-
दधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” इत्यस्याप्रपत्तेः । नच “लक्ष-
णितसमासा” स्यात् समासपदहृत्वात् सा । तस्य नियमार्थ-
तया भाष्यसिद्धताया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादित-
त्वात् । समासवाक्ये शक्यभावेन शक्यसम्यक्त्वरूपलक्षणाया
अप्यसम्भवेन लक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवात् । अथ
तिप्रसृम्भि इत्यारभ्य ङोस्सुविति तिपप्रत्याहारोभाष्य-
सिद्धः तमादायातिपप्रतिपदिकमित्येव सूत्रप्रताम् कृत-
मर्थवदादिस्त्वद्वयेन । समासपदहृत्वाच्च नियमार्थमस्तु
तथा च सुप्तिङन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात्समासस्यापि
सा स्यादिति चेत्तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणार्थ-
वत्त्वावश्यकत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थमिव । तथा च
प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूमइव
वह्निम् । किञ्चैवं चित्तगुमानयेत्यादौ कर्मत्वादान-
न्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः
विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् ।
यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत
इति तत्र उपकुम्भं अर्द्धपिप्प्लोत्यादौ पूर्वपदार्थे विभ-
क्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् । नच तत्रापि सन्निधानमेव
आनुशासनिकसन्निधेर्विवाचितत्वात् तथा च यत्पदोत्तरं
यानुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च
समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् अर्थवत्-
सूत्रेण विशिष्टस्यैव विक्तक्यनुशासनात् । अथ प्रकृति-
त्वान्नये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि
पङ्कजमानय दण्डिनं पश्य श्रुतिनं पूजयेत्यादौ पङ्क-
दण्डनृषेष्वाणयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गात् अघटमानये-
त्यत्र घटेष्वानयनान्वयापत्तेश्च । नच दण्डादीनां विशे-
षणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः । पाकाद्गीळः धर्मा-
त्सुखी इत्यादौ पाकधर्मादिहेतुताया रूपसुखादावनन्वय-
प्रसङ्गात् । यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रं
तज्जात्राविरुद्धमिति तत्र घटं पश्येत्यत्र घटपदात्ममवाये-
नोपस्थिताकाशवारणाय दृष्ट्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ।
अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपास्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्व-
मितिचेन्न गामानयति लणोदण्डेनेत्यत्र लण्णे तनीयार्था-
न्वयप्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थबोधकत्वं समा-
सोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेन्न अकृत्प्रकल्पनां कृत्प्र-
व्युत्पत्तित्यागञ्चापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति
दिक् । अपि च समासे विशिष्टशक्यस्वीकारे राजपुरुषः

चित्रगुः नीलोत्पलमिथ्यादौ सर्वान्वयप्रसङ्गः । राज-
पदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायासपि तण्डुलः पचतीत्यादौ
कर्मत्वादिप्रसंगेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय
प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेहेतु
ताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथावाभावात् । तण्डुलः
शुक्ल इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य
च शुक्ले अभेदेनैवानुयः । शुभ्रेषु तण्डुलेनेत्यादौ च
विशेषणविभक्तिरभेदार्था पार्ष्णिर्कोवान्वय इति नाति-
प्रसङ्गः । तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यि-
कैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः । किञ्च
राजपुरुषइत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा । नाद्यः
राजः पुरुष इति विवरणविरोधात् समानार्थकवाक्य-
स्यैव विग्रहत्वात् । अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयोन स्यात्
नान्वयः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्ध-
विभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदानुयव्युत्पत्तेरित्यादि प्र-
पञ्चितं वैयाकरणभूषणे । अतएव 'वषट्कर्तुः प्रथम-
भक्तः' इत्यत्र न भक्तसुदृश्ये प्राथम्यविधानं युक्तम् एक-
प्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति द्वितीये, "अङ्गैः सिद्धकृतं यजति"
इत्यत्राङ्गाववादेन न त्वित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गा-
पत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते । सङ्गच्छते
चारुणाधिकरणारम्भः । अन्यथा "अरुणया एकहायन्या
पिङ्गाङ्गा सोमं क्रीणातीत्यत्रारुण्यपद्वदितरयोरपि
एकत्वादिगुणभाववाचकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणातौ करण-
त्वासम्भवस्य त्वत्त्वादारुण्यस्यैव वाक्याङ्गेदेशङ्गाया अ-
सम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे । तस्मात्समासशक्तिपक्षो
जैमिनीबैरवश्याभ्युपेयइत्यास्तां विस्तरः" ।

आख्यात त्रि० आ+ख्या-कर्मणि क्त । कथिते । आख्यायते-
ऽनेन वा० करणे क्त । तिङ् रूपे प्रत्यये तल्लक्षणमाह शब्दश०
"धातुर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः सार्थयत्नस्य
शब्दोवाख्यातमुच्यते" इति । व्याख्यातं चैतत् खेनैव
"धात्वर्थावच्छिन्नसार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो
वाख्यातं तदेव च तिङ् इत्यर्थाङ्गम्यते तिङाख्यातयोः
पर्यायत्वात् । पाकश्चैतस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्ट
सार्थकत्वं तस्याभिधायकः षट्प्रादिकोन तु धात्वर्थेन विशि-
ष्टस्य । चैतः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधे-
यतया बोधकावपि नामधातु न स्वार्थस्य । चैतः पाचक
इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयता किन्तु
कर्तुरेव कृतां धर्मिण्यत्नत्वात् अन्यथा पाचकश्चैत इत्यादिकम

योग्यमेव प्रातिपादकार्थयोः पाचकचैतयोर्भेदान्वयस्या-
व्युत्पन्नतया कृदर्थकृतेश्चैतादावन्वयायोगाच्च । अयं पक्तुः
कालइत्यादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः,
इयं चिकीर्षेत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानु-
भाव्यते इति न तेष्वितिप्रसङ्गः । अत्रेदं तत्त्वम् ।
जीवनयोन्यादिनिश्चिन्नयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यताव-
च्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्या-
वच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वम् । चैतोनित्यसितीत्यादितोऽपि
श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः । तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य
तं करोमीतिप्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविषयता
प्रभेदस्तद्विशिष्टफलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्ग-
मर्थ्यादया भासते तथैव साकाङ्क्षादतोगत्यादिमोचरनिष्ट-
त्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः । "तत्र निश्वास-
त्त्वमात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं न तु
प्रवृत्तित्वं पचतीत्यतः पाककृतमार्गिति प्रतीतेः नहि
प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके प्रवृत्तोऽस्तीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं
करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात् नित्यकृतौ राग-
प्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्या
योग्यतापाताच्च । निविडनिखातस्तु पुरुषः समुत्थानगो-
चरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नान् अतस्तत्रायसुसिद्ध-
तीत्यादिकोन प्रयोगः नचैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि
पाकात्कूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङर्थकृतेरेवच्छेदकत्वेनैव
संसर्गेण नामार्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वाद्गुणो पचतीत्यादि
प्रयोगेक्षेपत्वात् अन्यथावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङ-
र्थकृतेः संसर्गत्वे चत्वभावाच्च । नित्यप्रयत्नव्यावृत्तसमूहासु-
कूलत्वविशेषस्य तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः ।
ईश्वरो जानातीच्छति रथोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमन्त्र-
मात्रप्रतीतेः समवायित्वे, चैतोजानातीत्यादाववच्छेदकत्वे,
बुद्धिरवगाहते षटोभासत इत्यादौ देशिकाश्रयत्वे, नश्य-
तीत्प्रादौ च प्रतियोगित्वे, तिङोनिरुद्धलक्षणा । कृतित्वव-
दाश्रयत्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि ज्ञानेच्छादेरपि
तिङः शक्तिरेव । हस्तादिकस्त्वयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको
न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावात्तः करोजानातोला-
दिको न प्रयोगः । प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि । पयः
पतति स्रन्दते इत्प्रादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङा-
नुभाव्यते न तु तदनुकूलं गुरुत्वइत्यादि येन कृतितुल्य-
शरीरेषु तेष्वपि तिङः शक्तिरपाद्यते । पटानां शतं
पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैकदेशएव शतत्वसंख्यायां

पञ्चम्यर्थपर्याग्रेरन्वयात् संख्यावाः पतनादिसमवायित्व-
विरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्या इतः प्राद्यत्तुरोधेनैव
शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात् ।

तत्र कल्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या
च तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात् चैत्रः पचति रथोग-
च्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कतिमन्त्राश्रयत्वादि-
सम्बन्धेन चैत्रादौ प्रकारत्वात् मैत्रः पच्यत इत्यादितोमै-
त्रादेः कर्त्तृत्वादिना तखडुलः पचतीत्यादौ तखडुलादेः
कर्म्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावननयेन धात्वर्थ एव
धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनानुयोऽव्युत्पन्नो न तु नामार्थेऽपि
धात्वर्थस्य । नचैवं ज्ञानं चैत्र इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य
धात्वर्थस्य आश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मिण्यनुयप्रसङ्गः, तत्र
ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थं
भेदेनानुयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः ।
तदसत् धात्वर्थानुविस्वार्थकर्त्तृतायामेव लडादेः स्तोपस्या-
भ्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कल्यादेस्तिङ्गर्थत्वं
विना तदनुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव
तिङ्गः स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकतृनियमः पाकमनिष्प्राद्य
क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीतिप्रयोगापत्तेः तदा-
नीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिङ्गाद्यन्धात्वर्थस्य
पाकादेर्वर्त्तमानकल्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे
साकाङ्क्षत्वाच्चैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिङ्गर्थत्वप्र-
त्याशया संसर्गेविधयैव तस्य ल व्यत्वात् । पचतीत्यादितो-
वर्त्तमानत्वादिदत्तप्रकारकप्रतीतेरानुभविकत्वाच्च । किञ्च
धात्वर्थस्यैव कल्यादिसम्बन्धेन चैत्रादावन्ये पचत्यपि चैत्रे
नायं पचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्य-
भावस्य तत्र सत्त्वात् कर्त्तृत्वादेर्दृष्टानियामकतया तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नपाकाद्यनुभावस्यास्तीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।
एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैवा
ख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यते इति कृतेस्तिङ्गर्थत्वाभावाद्भक्त-
लक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो-
गुणइतिवद्वृत्तिर्गुणोऽनेकाश्रिता इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च न
हि भावकतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु
यदि स्वार्थकर्त्तृत्व एव लडादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते
इति नियमः कथं तर्हि केवलत्वात् पच्यत इत्यादितः
पाकादौ वर्त्तमानत्वधीरिति चेत् कएवमाह तत्राप्येकपदो-
पात्तत्वेन कर्म्मस्वातोपस्थापिते कर्त्तृत्व एव वर्त्तमानत्वस्या
न्यत्वात् । इवानु परं विशेषोक्तं कर्त्तृविहितेन लडा

धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्म्मविहितेन तु तस्य विशेषणत्वेन
स्वार्थकर्त्तृत्वमनुभाव्यते तथैव साकाङ्क्षत्वात् । एतेन
चैत्रेण पचमित्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीय-
यैव कर्त्तृत्वमनुभाव्यते नत्वाख्यातेन, तिङ्गर्थकृतेर्धात्वर्थवि-
शेष्यत्वनियमादिति दीर्घातकन्मत्तमप्यनादेयम् एकपदोपात्त-
त्वेन स्वार्थ एव कर्त्तृत्वे शब्दानुजादेरिव लडादेर्वर्त्त-
मानत्वबोधकतया सुवर्थकृतौ तदनुयासम्भवात् सुवर्थे
तिङ्गर्थान्वयस्याहपरत्वाच्चेति । शाब्दिकास्तु चैत्रः पचती-
त्यादितः पाकादिक्रतिमत्तयेव तत्कर्त्तृभेदेनापि चैत्रादेर-
न्वयस्यानुभविकत्वात् कतिरिव कर्त्तापि तिङ्गर्थः कृतित्वम-
पेक्ष्य कर्त्तृत्वस्य शुरुत्वाच्च तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदक-
मिति तु रिक्तं वचः लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाया इव
शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तदगुरुत्वस्याकिञ्चिक्कर-
त्वात् एकैकालमिदधानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य नि-
खिलतात्मनामेव कर्त्तृत्वे शक्यतायां विपरीतत्वापवाच्च ।
न च कर्त्तृभुवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्त्तृशक्तत्वमेव
तिङ्गामसिद्धं, कर्त्तृत्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्रकारकेश्च
सङ्केतस्य तत्रावश्यकत्वावादीश्वरेच्छायाः सदर्थावगाहित्व-
नियमादन्यथा कर्त्तृभुवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङ्ग-
कर्त्तृशक्तत्वसम्भवे कल्पमेवया कर्त्तृरि गुरुत्वोपन्यासस्यो-
न्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना
घटाद्यनुयानुभावकत्वात् तत्प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन
तदपि घटशक्तं स्यात्, न स्यात् पटपदं घटे न शक्त
मित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठस्यैव
घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात् इत्या-
ख्यातं न कर्त्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्य सत्त्वात् प्रत्युत
पाणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङ्गः कर्त्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्गुणिशक्तत्वमपि व्याख्यातम्
इति प्राहुः” ।

आख्यातार्थस्य धात्वर्थादौ विशेषण तयैवान्वय इति तु वै-
याकरणाः यथाह वै०भू०सा० । “फलव्यापारवोर्धात्तराश्रये
तु तिङ्गः स्मृताः । फले प्रथमं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेष-
णम्” इति । अस्य व्याख्यायाम् “कर्त्तरि क्तु” “लः कर्मिण्य
च” पा०सूत्रान्यां चकारेण कर्त्तरि कर्मिण्य च तिङ्गः
शक्तिरिति लाभे तत्र व्यापाराश्रयः कर्त्ता फला-
श्रयः कर्मेति फलव्यापाररूपयोः विशेषणयोर्धातु-
नैवोपस्थाप्यत्वात् अनन्यत्वभ्यस्याश्रयस्यैव तिङ्गर्थत्वम् इत्येवं
व्यवस्थाम्पेत्यमाह । ‘पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति

फले इत्यादि । विहित्यादि फलं प्रति । तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः । तत्र कर्तृकर्मणो फलव्यापारयो- विशेषणं, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात् । तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारक- बोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य- कारणभावः फलितः । नैयायिकादीनामाख्यातार्थ- संख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवानुयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारक बोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्रइव सुखं दृश्यते, देवदत्तोभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रक्ताथयोः आख्यातार्थानुयादितरा- विशेषणत्ववदित इत्यतिगौरवम् । इदमपि कर्तृकर्मणो- राख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे । कालस्तु व्या- पारे विशेषणम् । तथा हि “वर्त्तमाने लट्” इत्यत्राधि- काराद्वातोरिति लब्धम् तच्च धातुर्थं वदत्याधान्याद्वा- पारमेव ग्राह्यतीति तत्रैव तदनुयः । न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवानुयः शङ्क्यः अतीतभावनाके कर्त्तरि पच- तीत्यापत्तेः अपाञ्चीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पच्यतीत्यनापत्तेश्च । नापि फले तदनुयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पच्य- तीत्यापत्तेश्चैव धेयम् । न चामवातजडोक्तकलेवरस्यो- त्यानानुकूलयत्नसत्त्वादिस्ततोति प्रयोगापत्तिः । परयत्न- स्याज्ज्ञानादप्रयोगात् । किञ्चिच्चेष्टादिनावगतौ चायसुत्ति- षति शब्दभावात् फलन्तु न जायत इति लोकाप्रतीतेरिष्ट- त्वात् । एवञ्च तिङर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम् । यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्वत् दृष्टं, तथापि “भावप्रधानमाख्यातं सत्प्रधानानि नामा- नीति” निरुक्तोक्तैः भूवादिसूत्रादिस्वक्रियाप्राधान्यबोधक- भाष्याञ्च धातुर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते । अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः सममभेदानुया- त्प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः । तथा च पश्य ऋगो- धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीया- पत्तेः । न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् शब्दप्रस- ङ्गः । एवमपि द्वितोवायादुर्वारत्वेन पश्य ऋगइत्यादिवा- क्यस्यैवासासम्भवापत्तेः । न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्या- हार्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् उक्तधवावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादादिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च । एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्त-

पदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादर- श्योयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योप- स्थितिर्भावनत्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य- कारणभावोद्भूयः । भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु कञ्ज- न्योपस्थितवत् धातुर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य ऋगोधावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक् । इत्यञ्च पचतीत्यत्रैकाग्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाग्रयिका या विहितस्तदनुकूला भावनेति बोधः । देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्तृदिभिस्तदर्थस्यभेदा- न्वयः । घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाग्रयिकोनाशानु- कूलोव्यापार इति बोधः । स च व्यापारः प्रतियोगित्व- विशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम् । अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भावित्वे नङ्गुतीति प्रयोगः । देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाग्रयिको ज्ञा- नेच्छाद्यनुकूलोवर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्त आश्रयतैवेति रीत्येह्यम् । एवञ्च वैयाकरणमते सुबु- द्धत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् “सुपां कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकं सूत्रं नास्ति तथापि लडादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्या- शक्तताज्ञापकसूत्रेषु आदेश गतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोम्यत्वभादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्वं” मयूर० गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् “प्रत्ययप्र- ह्वे तदन्तप्रह्वणम् । इति नियमात् ३ आख्यातान्ते च ।

आख्याति स्त्री आ+ख्या-क्तिन् । कथने ।

आख्यात् लि० आ+ख्या-त्च् । उपदेशके । “आख्यातो पयोगे” पा० ।

आख्यानं न० आ+ख्या-भावे ल्युट् । १ कथने । २ पूर्व- ह- स्रकथने “आख्यानं पूर्वहत्तोक्तिः” सा० द० । “यथा देशः सोऽयमरातिशोषितजलैर्यस्यिन् इदाः पूरिताः” वेणो० ३ प्रतिवचने च । प्रआख्यानयोः” पा० “विभाषाख्यानप- रिप्रशयोरिज्” पा० । करणे ल्युट् । ४ भेदके धर्मे । “लक्ष- णेत्यन्मूताख्यानैत्यादि” पा० इत्यन्तः कश्चिन् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कश्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदकोधर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तो विभुमभि । ५ आर्ष मङ्गाकाव्यान्तगतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् मङ्गाकाव्यं लक्षयित्वा

तदीयसर्गनामकरणे विशेषमाह" सा० द० "नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु" इत्यभिधाय "अखिन्नाये पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः" यथा भारते रामोपाख्यानम् । नलोपाख्यानं शकुन्तोपाख्यानमित्यादि आख्यान+अस्यर्थे अर्थ० अच् । ईप्रसिद्धाख्यानसंज्ञकसर्गयुक्ते आर्षमहाकाव्यभारतादौ । "स्वाध्यायं आवयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि । आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च" मनुः साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतराख्यानपञ्चमान्" भा०व० । स्वार्थे कन् तत्रैव "नाटकाख्यानकादेशव्याख्यानादिक्रियानिपुणैः" काद० ।

आख्यानकी स्त्री "आख्यानकी तौ जगुरु गञ्जोजे जतावनोजे जगुरु गुरुचेदिति" लक्षिते विषमदृष्टभेदे ।

आख्यायक पु० आ+ख्या-खुल् । परोक्षस्यान्यत्र कथके । द्रुते "आख्यायकेभ्यः श्रुतस्त्वुदृष्टिः भट्टिः" २ कथकमाले ति० ।

आख्यायिका स्त्री आ+ख्या-खुल् "आख्यायिका कथावत् सात् कवेर्वशादिकोर्त्तनम् । अस्याभन्यकवीनाञ्च दृष्टम् गद्यं क्वचित् क्वचित् । कथांशानां व्यञ्छेद आश्वास इति बध्यते । आख्यायिकापञ्जाणां हृन्दसा येन केनचित् । अन्योपदेशेनाश्वासः सुखे भाव्यर्थस्त्वचनम्" सा० द० उक्ते कथाभेदे कथा च "कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिश्चितम् । क्वचित्तत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापञ्जके । आदौ पद्यैर्नेमस्कारः खलादेष्टकोर्त्तन"मित्युक्तञ्चणयुक्ता तत्र आख्यायिका यथा हर्षचरितादि" कथा कादम्बर्यादिः । २ उपलब्ध्वार्थबोधककथायाञ्च" अमरः ।

आख्यायिन् ति० आ+ख्या-णिनि । १ कथके । २ आवेदके द्रुतादौ च "रहस्याख्यायिव स्तनसि हृदु कर्षान्तिकचरः" शकु० । "रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम्" याज्ञ०

आगत ति० आ+गम-क्ता । आयाते, २ उपस्थिते, ३ प्राप्ते च । "हेयं दुःखमनागतम्" पात० "क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यत्" स्रुतिः । "पिष्टतआगतम् पितृप्रमिति" दायभा० । "तत आगतः" पा० । आगता वत जरेव हिमानो सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भटः भावे क्त । ४ आगमने न० "गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता ।

आगति स्त्री आ+गम-क्तिन् । १ आगमने "लोकेत्यास्य गतागतम्" रामा० । २ प्राप्तौ च तासामध्वर्युरागतौ यवो वृषीव मोदते" ऋ० २, ५, ६ । वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरुतेन च । आन्त्या गत्वा तथाऽऽगत्या" याज्ञवल्क्यः ।

आगत्य(स्य) अव्य० आ+गम-ल्यप् वा भोबोपे लृक् । आगमनं कृत्वेत्यर्थे तत्त्वमागत्य सत्त्वेन" याज्ञ० । "आगत्य विलशाखायां चण्डिके ! कुरु सन्निधिम" पुरा० ।

आगन्तव्य ति० आ+गम-तव्य । १ आगम्ये प्राप्ते "आगन्तव्यं तु नोद्द्रु" पुनराश्रममण्डलम्" भावे तव्य । २ अवस्थागमने न० आगन्तव्यं भट्टितिमथुरामण्डलात् गोपकान्ते ! पदाङ्गदूतम् ।

आगन्तु पु० आ+गम-तन् । १ अनियतस्थायिनि अतिथौ "वैदर्भमागन्तुमजं महेशम्" रघुः । २ हठादुपस्थिते च आगन्तुना सह मैत्री न कर्त्तव्या" हितो० । ३ आगमनशीले ति० । स्वार्थे कन् । आगन्तुकोऽप्यल ।

आगन्तुज ति० आगन्तोः हठादुपस्थितात् जायते जन-ड । हठोपस्थितजाते रोगादौ । "आगन्तुजे भिषग्रोगे शस्त्रे षोत्कथ्य यत्नतः" । "दोषागन्तुजमृत्युभ्योरसमन्वविशारदौ" सुश्रुतः ।

आगम पु० आ+गम-घञ् । १ आगतौ २ प्राप्तौ ३ उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितित्तस्य भारत!" गीता, आगम्यते प्राप्यतेऽनेन करणे घञ् । ४ सामाद्युपाये "आगमैः सदृशरम्भ आरम्भसदृशोदयः" रघुः आगम्यते स्वत्वमनेन । स्वत्वप्रापके प्रकृत्यप्रतिपह्लादौ "आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिःसोकापि यत्र नो" या० स्रुतिः "अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्वद्भ्यतान्यपि" स्रुतिः" यादशागमस्य प्रामाण्यं तच्चिह्नपितम् मिता० । "भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारात् कीदृशोभोगः प्रमाणमित्यत्र आह । "आगमोऽभ्यधिकोभोगादिना पूर्वैर्क्रमागतात्" या० स्वत्वहेतुः प्रतिपह्नक्रयादिरागमः । स भोगादभ्यधिकोबलीयान् स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षतात् । यथाह नारदः । "आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छतीति" । न च भोगमात्रात्स्वत्वावगमः परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसम्भवात् । अतएव "भोगं तु केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्कर" इति स्मर्यते । अतश्च सागमोदीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तमभवति । तथा च स्मर्यते । "सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽन्यत्रोच्चिमतः । प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधेति" । क्वचिन्नागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह । विना पूर्वैर्क्रमागतादिति ।

पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमस्तेनागतो यो भोग-
स्तस्माद्दिना आगमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः । स पुनरागमाद-
भ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमज्ञान-
निरपेक्षो न सत्त्वनिरपेक्षः सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्ध-
व्यम् । विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्च स्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थम् ।
“आगमोऽभ्यधिकोभोगादिति” च स्मार्त्तकालविषयम् । अतश्च
अरण्ययोम्ये काले योग्यानुपलब्ध्यागमाभावनिश्चयसम्भवादा-
गम ज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । स्मार्त्ते तु काले
योग्यानुपलब्ध्याभावेनागमाभावनिश्चयासम्भवादागमज्ञान
निरपेक्ष एव सन्नतो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृत-
ङ्गात्वायनेन । “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते
स्मार्त्ते त्वनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरषागता” । स्मार्त्तश्च
कालो वर्षशतपर्यन्तः “शतायुर्वै पुरुष इति” श्रुतेः । अनु-
गमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्याभावेनागमाभावनिश्चया-
भावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः सन्नतोऽप्रतिरवः
प्रत्यर्थिप्रत्यक्षशागमाभावे चानिश्चिते अव्यभिचारादादि-
प्रागमः स्वत्वं गमयति । स्मार्त्तेऽपि कालेऽनागमस्मृति-
परम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव “अनागमन्तु
यो भुङ्क्ते बहुन्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डे न तस्मापन्दण्डयेत्-
पृथिवीपति” रितुक्तम् । न चानागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येकवचन-
निर्देशाद्बहुन्यब्दशतान्यपोष्यप्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य
निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यं
द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रस-
ङ्गात् नचैतदित्यते “आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु
सागमेति” नारदस्मरणात् । तस्मात् सर्वत्र निरागमोपभोगे
“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते इत्येतद्दृष्टव्यम् यदपि “अन्यायेनापि
यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमान्त्रि-
पुरषागतमिति” । पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् ।
तत्रापि क्रमात् त्रिपुरषागतमित्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम् ।
त्रिपुरषविवक्षायामेकवर्षान्तरेऽपि पुरुषत्वयातिक्रमसम्भ-
वाद्द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः
तथा सति “स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते”
इति स्मृतिविरोधः । “अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतच्चान-
न्यायेनापि भुङ्क्ते मपहर्त्तुं शक्यं किम्पुनरन्यायानिश्चय-
इति व्याख्येयमपिशब्द श्रवणात् । यज्ञोक्तम् । “यद्दिनाग-
ममत्वन्यद्भुक्तं पूर्वं स्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं
क्रमात् त्रिपुरषागतमिति” तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेत्यत्यन्त
सुपलब्धमानमागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागम

स्वरूपं विनेति आगमस्वरूपभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भव-
तीत्युक्तं क्रमान्त्रिपुरषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु अरण्ययोम्ये
काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि ।
यद्यागमः प्रमाणात्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमाच्च भोगस्य
स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् अथ प्रामाणात्तरेण नागमोऽवगतः
कथन्तद्विशिष्टोभोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रामाणात्तरेणावग-
तागमसहित एव निरन्तरोभोगः कालान्तरे स्वत्वङ्गमयति ।
अवगतोऽप्यागमोभोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वङ्गमयितुमर्ह-
मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्वमनवद्यम् ।
आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगमस्तर्हि-
भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह । “आगमेऽपि बलं
नैव भुक्तिस्तोकापि यत् नो” या० यस्मिन्नागमे स्वत्यापि भु-
क्तिर्नो नास्ति तस्मिन्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति । अयमभि-
सन्धिः स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनञ्च दानम् । परस्वत्वापा-
दानं च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते नान्यथा । स्वीका-
रस्त्वविधेमानसे वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो-
ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्याभि-
व्यवहारोक्ते स्वी स विकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपा-
दानाभिभर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्यते
“दद्यात्कृष्णाजिनस्युच्छे गां पुच्छे करिणङ्करे । केशरेषु
तथैवाश्वन्दासौ शिरसि दापयेदिति” । आश्वलायनोऽप्याह ।
“अनुमन्त्रयेत् पाणिनाभिरुशेत् प्राणिनं कन्यां चेति” । तत्र
हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्त्वमेवोपादानादिसम्भवात् वि-
विधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते । जेत्वादौ पुनः फलोपभोग
व्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वत्येनाप्युपभोगे-
न भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रयादेः सम्पूर्णतान भव-
तीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकलशागमो दुर्ब-
लो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्वा-
परकालपरिज्ञाने । पूर्वापरकालज्ञाने तु विगुणोऽपि पूर्व-
कालागम एव बलवानिति । अथ वा “लिखितं साक्षिणो-
भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतं” मित्युक्तम् । एतेषां समवाये-
कुत्र कस्य प्राबल्यमित्यत एव दसपतिष्ठते । “आगमोऽभ्यधिको
भोगाद्दिनापूर्वक्रमागतात् । आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तो-
कापि यत् नो” इति अयमर्थः । आद्ये पुरुषे साक्षिभि-
र्भावितशागमे भोगादभ्यधिको बलवान् पूर्वक्रमागताद् भोगा
द्दिना । स पुन पूर्वक्रमागतो भोगश्चतुर्थे पुरुषे लिखिते-
न भावितादागमात्बलवान् मध्यमे तु भोगरहितादाग-
मात् स्तोकोभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव

नारदेन सद्योक्तं “आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु मागमा । कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनीति” ‘पश्यतो ब्रुवत इत्यत्र विंशतिवर्षभोगादूर्ध्वं भूमेर्द्धनस्यापि दशवर्षभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम् । तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह । “आगमस्तु कृतोयेन सोऽभियुक्तस्तस्यद्वरेत् । न तत्सु तस्तस्युतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी” या० । येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्त्रीकारः कृतः । स पुरुषः कुतस्ते चेत्यादिकमित्यभियुक्तस्तभागमं प्रतिपह्यादिकं लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत् । अनेन चाद्यपुरुषस्यागममनुद्धरतो दण्ड इत्युक्तं भवति तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागमस्यद्वरेत्, किन्तु अविच्छिन्नाप्रतिरत्रसमन्तभोगम् । अनेन चागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टभोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सु तस्तृतीयो नागमं नापि विशिष्टभोगमनुद्धरेदपि तु क्रमागतभोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे वेद्यभिहितम् । तत्र तयोर्द्वितीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी । तत्रापि द्वितीये गुरुः तृतीये गरीयसीति विवेकव्यम् । त्विष्यथागमानुद्धरणेऽर्धहानिः समा नैव दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तञ्च । “आगमस्तु कृतोयेन स दण्डस्तमनुद्धरन् । न तत्सु तस्तसुतो वा भोगहानिस्तयोरपि” । अस्मात्कालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यसक्तं विना पूर्वक्रमागता दित्यत्र तस्यापवादमाह । “योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तस्यद्वरेत् । न तत्र कारणम्भुक्तिरागमेन विनाकृता” या० यदा पुनराहर्त्वादिभिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः स्यात्परलोकगतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तभागमस्यद्वरेत् । यस्मात्तत्र तस्मिन् व्यवहारे भुक्तिरागमरहितता साध्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम् ।’ व्यव० त० रघुनन्दनेन तु षष्ठीव्यवस्था कालतया उक्तः । यथा तद्वृतं व्यासवाक्यम् ‘वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वाभिनाऽव्याहता सही । भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी । त्विपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगम” इति । त्विपुरुषभोगे विशेषमाह तत्रैव व्यासः । प्रपितामहमुक्तं यत् तत्पुत्रेषु विना च तम् । तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः । पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । तत्राशां जीवतां भोगो

विज्ञेयस्त्वेकपुरुषः” इति एवञ्च शतपिष्टवर्षयोः स्मार्त्तकालत्वं देशभेदात् व्यवस्थापनीयम् । अत्रापवादः । “भुक्तिस्त्रैपौरुषी सिध्येदपरिषां न संशयः । अनिष्टत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति । अस्मानिना च यदुमुक्तं गृहचेलापणादिकम् । सुहृद्भ्यस्तु कुल्यस्य न तद्भोगेन होयते । विवाह्यत्रोत्तियैर्भुक्तं रात्राऽमात्यैस्तथैव च । सुदीर्घेषापि कालेन तेषां स्वत्वं न सिध्यति” इह० । अत्रापि विशेषमाह तत्रैव “स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां कदाचन न जीर्यति । अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि” आगम्यते तत्त्वमनेन । इतच्चावेदकशास्त्रे “तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्रागमात् सिद्धम्” सा०का० । “सिद्धं सिद्धैः प्रमात्यैस्तु हितं वात्र परत्र वा आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्तास्तत्त्वार्थवेदिनः” इत्युक्तौ ऽशास्त्रमात्रे “श्रद्धयतां जायते भुक्तिस्ततो गुरुस्तपासते । स च विद्यागमान् वक्ति विद्यायुक्तस्मान्नितो नृपः” देवीपु० । स च गुरुः विद्यासाधनभागमं वक्ति उपदिशतीत्यर्थः । त्वेदे च “रक्षोहागमलक्षसन्देहाः प्रयोजनम्” “आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयः ज्ञेयश्चेति” फ०भा० । “आगमः प्रयोजकः प्रवर्त्तकः नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति प्रयोजनशब्देन फलं प्रयोजकश्चेति कैयठः । “आगमपदेन श्रुतिरिति” उद्योतः । “बहवोऽध्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः” रघुः । ६ मन्त्रे च “सर्ववेदः क्रियामूलं ऋषिभिर्वृद्धोदितः । कालोदेशः क्रिया कर्त्ता कारणं कार्यभागमः । इत्थं फलमिदं ब्रह्मन्वरोक्तोऽजयाहुरिः” । भा० १२, ११ अध्या० “तत्र कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रियाऽनुदानं कर्त्ता ब्राह्मणादि, कारणं सुवादि कार्यं यागादि आगमो मन्त्रादिः इत्थं व्रीह्यादि फलं स्वर्गादि” इति श्रीधरः । आ+गम-गत्वर्थत्वात् ज्ञाने भावे घञ् । १० शब्दजन्यबोधे “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्वयं सुविदितं कार्यं धर्मसुद्धिमभीष्टुना” मनुः । विविधानां धर्माणां भागमोयस्मात्तु विविधागमम् । करणे घञ् । ११ शब्दबोधसाधने शब्दरूपप्रमाणे च “ऐन्द्रिह्यमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम् । ये तु सम्यक्परीक्षन्ते कुतस्तेषामनुद्धिता” रामा० “आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने । मन्त्रश्च हृदयाश्लोके तस्मादागम उच्यते” यामलोक्ते ११ तन्वशास्त्रे पुंन० तथा च आगतादीनामाद्यक्षरयुक्तत्वात् तथात्वम्

रुद्रयामले तु मतं श्रीवासुदेवस्येति पाठः क्लोवत्वेन “आग-
 मोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधोः न हि देवाः
 प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्षैर्भवेद्दीक्षा-
 ह्यगमोक्तैः श्देषु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं
 लभेन्नरः” तन्त्रसारे यामलम्’ प्रसङ्गात् तन्त्ररूपागमस्य
 प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारविशेषस्य कर्त्तव्यता
 च प्रदर्शयते । निजनिजकर्मवासनारूपपाशवद्भान् अनारम्भज्ञानं
 जन्ममरणदिल्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो
 विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्म-
 काण्डात्मकार्यान् समुपदिदेश । तत्र वेदानाम् उच्छिन्न-
 प्रायतया क्रमशो रागबाह्यत्वेन तदुक्तधर्मेषु उच्छिन्नप्रायेषु
 सत्सु अनुच्छिन्नानामर्थस्य दुर्मेधसामिदानोन्मनादीनां दु-
 रधिगमयता आयासबाह्यत्वेन च तत्प्राप्तवर्त्तमानानां
 क्रमशोविलम्बेषु श्रौतधर्मेषु कथङ्कारसङ्घारः स्यादित्या-
 कलय्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन
 जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपधिभरूपहितः सन् तत्त-
 द्गन्थान् प्रणीतवान् । तत्र कर्मकाण्डार्थं जैमिना
 मन्वादिभिश्च सम्यक्तया व्याकृतः उपासनाकाण्डार्थः स्वयं
 शिवमूर्त्यां तन्त्रशास्त्रं, नारदादिमूर्त्यां च पञ्चरात्रादिकं
 विधाय विवृतः ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्यांति विवेकः ।
 ततश्च धर्म वेदस्यैव स्वतःप्रमाणत्वेन वेदमूलकत्वादान्तेषां
 प्रामाण्यं तत्र सृष्टोनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमुत्तुम्भी-
 यते । वेदएव रामतापनीयन्त्रसिंहतापनीयाद्यात्मके आग-
 मोक्तोपसनादिसंवादात् तन्त्रलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि
 नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं सृष्टि वाक्यवत् अनुमा-
 तव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतोः सृष्टिकर्त्तृत्वात्तव आग-
 मकर्त्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य सृष्टिवाक्यवत्
 प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत्वं
 रागद्वेषादेस्तस्मिन्नसत्त्वात् । तत्र कर्मकाण्डार्थं सर्वेषाम-
 पर्थ्युद्दानामधिकारः सुसुखोरपि तत्त्वज्ञानपर्यन्तं
 चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्मणां कर्त्तव्य-
 तोपदेशात् “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन
 यज्ञेन तपसेत्यादि” श्रुतेः “आरुह्योर्भुनेर्योगम्
 कर्म कारुण्येन च । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण-
 सुच्यते” गीतावाक्याच्च । ततोऽप्येषामपि ईश्वरार्पणेन
 फलानभिसम्भानेन च कृतानां कर्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रम-
 शोसृष्टिः फलम् । एतदुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः
 श्रुतौ तपसेति निर्देशात् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-

निति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्वीतेति” श्रुत्या सोपाधिकस्ये
 अस्वोपासनाविधानाच्च । उपासना च मानसी क्रिया ध्या-
 नपरपर्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मण्योऽसम्भवात् सोपाधि-
 केश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या । सा च शुखोपाधिविशिष्ट-
 खेव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति “चिन्मयस्याद्विती-
 यस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्धार्थं
 ब्रह्मण्योरूपकल्पना” इत्युक्तेः । कल्पना च न खेच्छ्या
 किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव । तथा चागमपुराणादिषु यानि
 यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेष्वैव उपासना
 कर्त्तव्या । ब्रह्मकाण्डार्थं तु कर्मभित्तिस्तुष्टौ साकारो-
 पासनेन तदैकाग्रवतः वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधि-
 कार इति भेदः । तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि “देवोभूत्वा
 देवं यजेत्” इत्युक्तेः भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा
 उपास्यदेवेनैकोभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्यम् “अथ यो-
 ऽन्यां देवतासुपास्तेऽन्योऽभावन्त्योऽहमस्मि न स वेद यथा
 पशुरेव स देवानामिति” श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात्
 तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्मसु सावित्तज्जलरूपो
 पनमनसंस्कारस्यैव तन्त्रोक्तदीक्षायाएवाधिकारप्रयोज-
 कत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोम
 प्रतिलोमजाश्चाधिकारिणः “मां हि पार्थ ! व्यपान्त्रित्व
 येऽपि स्युः पापयो नयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा
 शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति” गीतायां भग-
 वदुपासने सर्वेषामधिकारस्य पतिपादनात् । अत्र “पुरा
 णादौ कश्चित् विशेषो दर्शितः यथा “यानि शास्त्राणि
 दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिसृष्टिविरुद्धानि
 तेषां निष्ठा तु तामसी । काराभैरवञ्चापि यामलं वाममान्त्रि-
 तम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु । मया
 सृष्टानि चान्यानि मोहायैव भवास्तवे” इति देवी-
 पुराणवचने वाममान्त्रितमिति विशेषणत्वात् श्रुतिसृष्टि
 विरुद्धानीति निर्देशाच्च श्रुतिसृष्टिविरुद्धवाममान्त्रि-
 त्वैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारविशेषस्थानधिकारो न तु
 तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः ।
 वस्तुतः “सौत्वाभण्यां सुरां पिबेत्” इति श्रुत्या
 विहितस्य सौत्वभण्यां सुरासेवनस्यैव वामदेवसामोपासकस्य
 “न काञ्चन परिहरेदिति” सर्वस्वीगमनस्यैव
 अधिकारविशेषविषये तस्यापि प्राप्तिता । अतएव
 मनुना “न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च नैधुने ।
 प्रुक्तिरेषा भूतानां तिष्ठतिश्च महाफलैति” सामा-

न्यतो विहितमद्यादौ न दोष इत्युक्तम् । कुलाचारशब्दे
 वज्रप्रमाणस्य कुलाचारधर्मस्य प्रायेणेदानीन्तानां दुष्कर
 त्वेन सुतरां तन्मार्गस्य तन्वनिर्दिष्टाधिकारिणामिदानी-
 मसन्त्वात् नैव कर्तव्यता । अथ कश्चित् प्राग्भववासनाव
 शादधिकारी सम्पद्यते तथापि कूलचूडामणौ “यत्नासवं
 तु देयं स्यात् ब्राह्मणस्य विशेषतः । तत्पार्श्वकरसं दद्यात्
 तान्त्रे वा विष्टजेन्मधु । देव्यास्तु दक्षिणे भागे चक्रपाशैः
 निवेदयेत् । मद्यद्रव्यं तु शूद्रस्य नान्येषान्तु कदाचन” ।
 “वैश्यस्य मात्तिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु साज्यकम् । ब्राह्म-
 णस्य गवां क्षीरं ताम्बे वा विष्टजेन्मधु । नारिकेलोदकं
 कांस्ये सर्वेषां चैव शोधनम् इति” च द्विजातीनामासवदान-
 निषेधेन गौशकल्य एवाधिक्रियते न सुखकल्ये । “पीत्वा-
 पीत्वा पुनः पीत्वा पतितोधरणीतले ! उल्याय च पुनः
 पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते” इति वचनन्तु चतुर्थान्त्रमविषय-
 मिति तन्त्रसारः । “निर्द्वैगुण्येपि विचरतां को विधिः को
 निषेधः” इत्युक्ते चतुर्थान्त्रमस्य विधिनिषेधातिक्लान्तत्वेऽपि
 परमहंसाश्रमस्यैव दोषाभाव इति युक्तसत्पश्यामः ।
 ‘धरं प्राप्ताः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत् सुराम्” ब्राह्मणो
 मद्यादानेन ब्राह्मण्यदेव हीयते” इत्युक्तसङ्गमतन्त्रम् ।
 अतएव कालिका पु० “अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र
 द्विजः पुनः । नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्बे वा
 विष्टजेन्मधु” इत्युक्तकल्यो गृहस्थद्विजातिमात्रे विहितः
 एवं मत्स्यसांसयोर्निषिद्धयोरपि वाममार्गिणां दाना
 दिकं न स्मृतिविरुद्धं “देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् सांसं
 न दोषभाक्” इति मनुना देवार्चनावशिष्टसांसभोजनस्य
 विधानात् । एतदपि दिव्यभावविषयमिति तन्त्रसारः “मादकं
 सर्वदा वर्ज्यं मद्यं सांसं सुलोचने ! । ज्ञानेन संस्कृतं तत्तु
 महापातककनाशनमिति” कुलासर्वोक्तेः । ज्ञानेन
 सर्वनरेषु आत्मत्वज्ञानेनेत्यर्थः । तदपि न स्मृतिविरुद्धं
 विश्वनरेषु आत्मदृष्टिमतो वैश्वानरसामोपासकस्य सर्वान्नभक्ष्य
 विधानवत् तस्यापि तादृशज्ञानमाहात्म्येन तत्र पापासुत्
 पत्तिसम्भवात् यथा वैश्वानरसामोपासकं प्रकृत्य “न किञ्च-
 नानन्नं भवति आश्रय्य आशङ्कानिभ्य इति” का० उ० सर्वा-
 न्नभोजनं विहितमेवमस्यापि ज्ञानेन पूतत्वाच्च तद्गन्धस्य
 दोषात्रहमिति । “कृते श्रुत्यदितोमार्गस्तेतायां श्रुति-
 नोदितः । हापरे तु पुराणोक्तः कलावागससम्मतः”
 इत्यागमवचनं तु प्रशंसापरम् रागादिबाह्यस्थेन
 औतादिधर्मस्य कलावसम्भवइति तादृशानां तन्त्राधिका-

रित्यसूचनार्थञ्च “चकार मोहशास्त्राणि केशवः
 सशिवस्तथा । कापिलं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चि-
 मम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः,
 कर्म पु० “शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
 येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं
 हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्” पद्मपु० इत्या-
 दिवचनैरागमस्य तामसत्वेन मोहशास्त्रत्वेन निषिद्धत्वेऽपि
 वेदाविरुद्धांशस्य ग्राह्यतैव । “तथापि योऽंशोमार्गिणां वेदेन
 न विरुध्यते । सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तः केषाञ्चिदधिकारि-
 णाम्” सूतसंहितावचनात् अत्र केषाञ्चिदित्युक्तेः न
 सर्वेषामधिकारितेति सूचितम् तत्राधिकारिणः शास्त्रपु०
 दर्शिताः । “श्रुतिभ्रष्टः सूतप्रोक्तप्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
 क्रमेण श्रौतसिद्धयं ब्राह्मणस्तन्त्रमाश्रयेत्” “पाञ्चरात्रं
 भागवतं तन्त्रं वैश्वानरसाभिधम् । वेदभ्रष्टान् ससद्दिश्य कम्-
 लापतिरुक्तवान्” इति च । ततश्च इदानीन्तानां विशे-
 षतो गौडदेशवासिनां श्रौतधर्माग्निहोत्रादिधर्मो-
 च्छेददर्शनेन तत्पापनाशाय प्रायश्चित्तपराङ्मुखताद-
 र्शनेन च श्रौतमार्गभ्रष्टतया क्रमेण श्रौताधिकारस्य
 प्राप्त्रयं तन्त्रोक्तोपासनादिषु वेदाविरुद्धेषु अधिकारः ।
 वेदाविरुद्धेषु वाममार्गेषु तु चतुर्थान्त्रमस्य तन्त्रोक्ताङ्गता-
 श्रमस्यैवाधिकारः न गृहस्थद्विजानाम् प्राणुक्तैः वचनजाते
 ब्राह्मणादिषु सुख्यमद्यादानसेवनयोर्निषेधात् गृहस्थशूद्रस्य
 तु सुख्येऽप्यधिकारः द्विजानामनुकल्पचरणेन तन्त्रार्गा-
 श्रयणेऽप्यधिकार इतिविवेकः । तल्लक्षणन्तु “सृष्टिश्च प्रलय-
 श्चैव देवानां च तथाङ्गनम् । साधनञ्चैव सर्वेषां पुर-
 शरणमेव च । षट्कर्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः
 सप्रभिलक्षणेयुक्तं त्वामं तद्विदोविदुः” इति आगमभेदाच्च
 तन्त्रशब्दे वक्ष्यन्ते । अतएव कलिधर्मप्रकरणे “एवं क्रिया-
 योगपरैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः । अर्जुन्नुभवतः सिद्धिम्
 मत्तोविन्दत्यभीप्सितम्” भाग० १२ स्कन्धे २७ अध्याये तान्त्रिक-
 पधेनाप्यर्चनं विहितम् । “अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमनो-
 दिताम्” शा० रा० । आगच्छति प्रकृतिप्रत्ययवस्तुपहृत्य उत्-
 पद्यते कर्त्तरि संज्ञायां घ । १२ व्याकरणोक्ते प्रकृतिप्रत्ययासु-
 पघातके अट् इट् इत्यादौ शब्दभेदे “आगमादेशयोर्मध्ये
 बलौयानागमोविधिः” व्याकरणान्तरपरि० “यदागमा-
 स्तद्गुणीभूतास्तद्गुणहृण्येन गृह्यन्ते” । “आगमशास्त्रमनि-
 त्यम्” इति च परिभा० । “आगमा आद्युदात्ताः”
 “आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति” च का० वा०

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट् । १ किञ्चिद्देशानधिक-
विभानजनकक्रियायामागतौ । “संवत्सरे व्यतीते तु
पुनरागमनाय च” दुर्गाविसर्जनमन्त्रः । २ प्राप्नो
“एतस्ते सर्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्” रामा० । ३ उ-
त्पत्तौ च “आगमापायिनोऽनित्याः” गीता । [आगमयुक्ते
आगमवत् लि० आगमः अस्त्वर्थे मतृप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।
आगमवृद्ध लि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः । शास्त्रालो-
चनाजनितपरिणतज्ञाने “प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी” रघुः ।
आगमवेत्तु लि० आगमं वेत्ति विद्-टच् इत० स्त्रियां
ङीप् । आगमाभिज्ञे ।
आगमवेदिन् लि० आगमं वेत्ति विद्-णिनि ईत० ।
१ आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्यपरमशुरौ गौड़पादा-
चार्ये पु० ।
आगमापायिन् लि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते अस्य
इति स्त्रियां ङीप् । उत्पत्तिविनाशशीले “आगमा-
पायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्ष्व भारत !” गीता ।
आगमावर्त्ता स्त्री आगममालेण प्राप्तिमालेण आवर्त्तते
कण्डूयनमस्याः आ+एत-अपादाने घञ् । दृशिकाल्यां
(विकाति) क्षुभेदे ।
आगमिक लि० आगमादागतः ठञ् । आगमप्राप्ते ।
आगमित लि० आ+गम-स्वार्थे-ण्विच्-क्त । अधीते ज्ञाते
२ पठिते । प्रेरणे ण्विच् क्त । यापिते ३ प्रापिते च ।
आग(गा)मिन् लि० आ+गम-भविष्यति णिनि गस्यादीना-
स्यसंस्थानमित्युक्तेः वा ह्रस्वः । भविष्यद्भागमने यामगमी”
सि० कौ० । “यद्भागमिक्रिभासुख्यकालस्याप्यनराजवत्”
काल्या० सूट् । “आगामिवर्त्तमानाह्युक्तायां निशि पक्षिणी”
अमरः स्त्रियां ङीप् । “आगामिनीं जम्बहरे जनता-
स्तृणाम्” भाषः ।
आगर पु० आगोर्यते उद्दमितमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+
ग-आधारे अप् । अभावास्त्रायां तत्र शेषयामे भक्षिता
हि चन्द्रकलाः देवैः उद्दमितमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथा-
त्वम् । “चर्हृश्लभांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अभावा-
स्थापभांशे च ततः किल भवेद्गुः” इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।
आमवीन लि० गोः प्रत्यर्षणपर्यन्तं कर्म करोति मर्यादाया-
मव्ययीभा० आयु+कर्मकारकाथे ख । गोः प्रत्यर्षणपर्य-
न्तकर्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकश्च द्विविधः दिवापालं
गोःप्रचारणे नियुक्तः । दिवारात्रं योगक्षेमे नियुक्तश्च ।
‘दिवान्कृत्यता पावे रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षे-

मेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यताभियात्” मनुना दिवारात्र
भेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभागः । तत्र
दियापालकविषये याज्ञ० “यथापितान् पशून् गोपः सायं
प्रत्यर्षयेत्तथा । प्रमादम्हृतनष्टांश्च प्रदाष्यः कृतवेतन” इति ।
आगस् न० “इण् आग अपराधे” उष्णा० इण्-असुन्
आगादेशः । १ अपराधे “मदीये हृदये नूनं सखि ! नागो
न विद्यते । वदन्तो सर्पसर्पेति किं नालिङ्गसि मामिति”
उज्ज्वलदत्तोये । “सहिष्ये शतभागांसि सूनोस्त इति
यत्त्वया” भाषः । “अभ्यर्त्समागस्कृतमस्युशङ्गिः” रघुः ।
“दासि कृतागसि भवत्युचितः प्रहारः” सा० द० अपराधश्च
स्वकर्त्तव्यकर्मणः स्वखनम् । अपराधशब्दे २३२४०
विद्यतिः आगस्तर्त्ता आगस्तारी । २ पापे ३ दण्डे च ।
आगस्त्री स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः ।
दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्त्यहितकारके ।
आगस्तीय लि० अगस्त्ये हितम् ऋण् यलोपः ।
आगस्त्य लि० अगस्त्येयम् यञ् यलोपः । अगस्त्यसम्बन्धिनि
दक्षिणदिभागे “कौवेरिदिभागमपास्य मार्गभागस्त्यस्युष्णंशुरि-
रावतीर्षुः” भाषः “अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमुक्तम्” सू० सि०
“अशीतिभागैर्यास्यायामगस्त्योमिधुनान्तगः” । स्वकीयक्रान्ति
विभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्यंशैस्तारात्मकः अगस्त्यः
मिधुनान्तगः कर्त्तादिभागे स्थितः” रङ्गनाथः । एवञ्च
तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम्
अगस्त्येयत्वं गर्गा० यञ् । २ अगस्त्येयत्वे पुंस्त्री०
अगस्त्य+कण्वादि० अण् । ३ तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री
उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोपः ।
आगाध लि० अगाध एव स्वार्थे अण् । १ अतलस्थे २ दूरधि-
गमे च । [न्दकशब्दार्थे च ।
आगान्तु पु० आ+गम-तन् नि० टङिः । १ अतिथौ २ आग-
आगामक लि० आगमयति भविष्यदस्तु बोधयति आ+गम-
ण्विच्-एवुल् । भविष्यदावेदके । “मतिरागामिका ज्ञेया
बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी” । [कालवृत्तौ च ।
आगामिन् लि० आगमिवत् । १ आगन्तुके २ भविष्यत्-
आगामुक लि० आ+गम-उकञ् । आगमनशीले । “सुधीव-
ञ्चार्यजितं मितं सर्वान्नागासुकान् द्रुतम्” भट्टिः ।
आगार न० अग-कुटिलायां गतौ घञ् आगमच्छति
ङ-अण् उप० स० । गृहे भवने ।
आगारगोघिका स्त्री ७त० । गृहगोघिकायाम् (टिकटिकि) ।
आगारधूम पु० आगारं गृहं धूमयति धूमन्वितं करोति

धूम+णिच्-अण् । (भुव) १ ऋद्धुमे । ७ त० ऋद्धृत्तिधुमे च
आगुर् स्त्री आ+गुर्-किप् । प्रतिज्ञायाम् “अस्य यज्ञस्यागुर्
 उडचमशीय” श्रुतिः । [एमष्यत् ।
आगुरण न० आ+गुर-ल्युट् । उद्यमे ष्ट० दीर्घः आगूर-
आगू स्त्री आ+गम-किप् “ज च गमादीनाम् मलोपे
 जकारदेशः प्रतिज्ञायाम् । वधूवद्रूपम् ।
आगूर्ष त्रि० आ+गुर-क्त । १ उद्यते । भावे क्त २ उद्यमे न० ।
आगूर्त्त त्रि० आ+गुर-क्त “नसत्तित्यादिना” पा० नि० वेदे
 नत्वाभावः १ उद्यते । भावे क्त । २ उद्यमे न० ।
आगूर्त्तिन् त्रि० आगूर्त्तमनेन इटा० इनि । कृतोद्यमे “आगूर्त्ती
 वा एष भवति यो दग्गोर्त्तमासाभ्यां यजते” श्रुतिः ।
आग्नापौ ण त्रि० अग्निश्च पूषा च द्व० आनङ् अग्नापूषाणौ
 तौ देवते अस्य अण् द्विपददृढिः वा० नेत् । अग्नापूषदेवताके
 हविरादौ । “आग्नापौष्णः इन्द्रापौष्णः” कात्या० १५, २ ।
आग्नावैष्णव त्रि० अग्निश्च विष्णुश्च द्व० आनङ् अग्नाविष्णू तौ
 देवते अस्य अण् द्विपददृढिः “इद्भृङ्गौ” पा० इत्त्वे प्राप्ते “विष्णौ
 न” वार्त्ति० नेत्त्वम् । अग्नाविष्णुदेवताके हविरादौ । “अथ-
 श्चोभूते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति”
 “तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति”
 इति च शत० ब्रा० । “आग्नावैष्णव ऐन्द्रावैष्णवः” कात्या०
 १५, २ अग्नाविष्णुशब्दौ विद्योते यत्न विद्युक्ता० अण् ।
 अग्नावैष्णवशब्दयुक्ते २ अध्याये ३ अनुवाके च ।
आग्निक त्रि० अग्नेरिदं वा० ठक् । अग्निस्त्वन्निनि । “प्रज्ञ-
 तान्यौदृग्मणानि कृत्वा सप्रग्निकान्याकृतिमिति” कात्या०
 १६, ५ । “द्विच स्यात्स्याः स्तुवेणेतदप्याग्निके भवति” कर्क-
 धता श्रुतिः । [दत्तसन्निष्ठादेशादौ ।
आग्निदान्तेय त्रि० अग्निदत्त+चतुरर्थ्यां सख्या० ङक् । अग्नि-
आग्निपद त्रि० अग्निपदे दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् ।
 अग्निस्थाने १ दीयमाने २ कार्ये वा पदार्थे ।
आग्निमारुत त्रि० अग्निश्च मरुतश्च द्व० आनङ् अग्नामरुतौ
 तौ देवते अस्य अण् द्विपददृढिः “इद्भृङ्गौ” पा० इत् । अग्ना
 मरुतदेवताके १ शस्त्रे स्तोत्रभेदे २ हविरादौ च ।
आग्निवारुण त्रि० अग्निश्च वरुणश्च द्व० इत् अग्निवरुणौ तौ
 देवते अस्य अण् द्विपददृढिः “इद्भृङ्गौ” पा० इत् । अग्नी-
 वरुणदेवताके हविरादौ ।
आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य ऋषेरपत्यम् गर्गा० यञ् ।
 ऋषेरपत्ये “पुरोहितञ्च कौरव्य ! वेदवेदाङ्गपारगम् ।
 आग्निवेशञ्च राजानम्” भा० आश्व० प० ६४ अ० स्त्रियां

ङीप् यलोपः । आग्निवेशी तद्गोत्रजस्त्रियाम् ।
आग्निशर्मि पुंस्त्री० अग्निशर्मणोऽपत्यं बाह्वा० इज् ।
 तदपत्ये ततः गोत्रे फक् । आग्निशर्मण्यः तद्गोत्रजे पुं
 स्त्री० आग्निशर्मो भवः गहा० ङ् । अग्निशर्मोयः तद्गोत्रे त्रि०
आग्निष्टोमिक पु० अग्निष्टोमं क्रतुं वेत्ति तत्प्रतिपाद-
 कपत्यमधीते वा ठक् । १ अग्निष्टोमयज्ञाभिन्ने २ तत्प्रति-
 पादकपत्यपाठके च । अग्निष्टोमपत्यस्य व्याख्यानः
 पत्यः ठञ् । अग्निष्टोमयज्ञव्याख्याने ३ पत्ये ४ त्रिवृतौ
 स्त्री ङीप् । [अग्निष्टोमदक्षिणायाम् ।
आग्निष्टोमिकी स्त्री० अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठञ् ङीप् ।
आग्नीध्र न० अग्निमन्त्रे अग्नीत् तस्य शरणम् “अग्नीध्रः
 शरणे रण् भञ्ज” वार्त्ति० रण् भत्वान्न जश् । अग्नीधो-
 यजमानस्य स्थाने उपचारात् २ साग्निके द्विजे
 सि० कौ० । अग्निं धारयति धृ-मूल० क् पूर्वपददीर्घश्च
 स्वार्थे अण् इति वा । साग्निके यजमाने द्विजे । “प्रति वीह
 प्रस्थितं सौम्यं मधु पिवाग्नीध्रात्” ऋ० २, ३६, १ ।
 अग्नीध्र+स्वार्थे अण् । ३ अग्नीध्रस्थाने स्त्रियां ङीप्
 अग्निध्री तदाधारभूमौ स्त्री । स्वार्थे गहा० ङ् अग्नी-
 ध्रीयः । अग्निस्थाने “गार्हपत्याद्वा अग्नीध्रीयमागच्छति”
 श्रुतिः आग्नीध्रस्येदम् दृष्ट्वात् ङः । आग्नीध्रस्त्वन्निनि
 त्रि० । “आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति” श्रुतिः ।
आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्थानमर्हति यत् । अग्निस्थानार्ह-
 शाब्दायाम् ।
आग्नेन्द्र त्रि० अग्निश्च इन्द्रश्च द्व० आनङ् तौ देवते अस्य अण्
 “नेन्द्रस्य परस्य” इति पा० नोत्तरपददृढिः दृङ्प्रभावात्
 नेत् । अग्नेन्द्रदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । “या
 वा आग्नेन्द्रैन्द्राग्नी सा” श्रुतिः ।
आग्नेय त्रि० अग्नेरिदम् अग्निदेवता वास्य ठक् । अग्निदेव-
 ताके १ हविरादौ “आग्नेयः पुरोडाशो भवति” शत० ब्रा०
 २ अग्निस्त्वन्निनि च ३ क्तिकान्त्वत्वे न० तस्य अग्नि-
 देवताकत्वान्तथात्वम् “आग्नेयाप्यतिदेवतेति” ज्योति० ।
 अग्निना प्रोक्तं पुराणं ठक् । “आग्नेयं वेदसस्मितम्”
 इत्युक्ते अग्निप्रोक्ते महापुराणभेदे अग्निपुराणशब्दे
 विद्यतिः ४ प्रतिपदि त्रिषु स्त्री तस्याः तद्देवताकत्वसक्तं
 यथा “अग्निः प्रजापतिः गौरी गणेशोऽर्हर्गुहोरविः ।
 शिवोऽर्गायमोविश्वोहरिः कानोहरः शशी । पितरः
 प्रतिपदादीनां तिथीनामधिपाः क्रमात्” । “५ स्वस्ते” तस्य
 तद्वीर्यजातत्वात् तथात्वम् । अग्निरेतःशब्दे विद्यतिः ।

ई कार्तिकेये पु० तस्य तद्वीजजातत्वात् तथात्वम्
 अग्निकुमारशब्दे विवृतिः । ७ रुधरे न० जठरानल-
 जायमानत्वात् देहस्थपितृरूपान्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-
 त्वम् । अग्नये हितम् ढक् । जठरानलादिदृष्टिकरे
 वैद्यकोक्ते ढ द्रव्यभेदे लि० ६ ब० ह्यग्निर्बर्द्धको
 जहप्रभृतौ च १० अग्निर्पर्वति ११ देशभेदे च पु० तस्य
 देशस्याग्न्यधिकृतत्वात् तथात्वम् स च देशः । दक्षिणा-
 पथसन्निकृष्टकिष्किव्यादेशसमीपस्थः माहेष्मतीपुरीयुक्तः तत्र
 हि वज्रः नीलराजकन्यासौन्दर्येण मोहितः ताञ्चकमेऽथ
 ताञ्चोद्गातत्साहाय्याथं तत्रैव पुर्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा०
 स० प० “तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः । श्रूयते
 हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिक । नीलस्य राज्ञो
 दुःहिता बभूवातीव शोभना । साग्निहोत्रसुपातिष्ठो ध-
 नाय पितुः सदा । व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्व-
 लते न सः । यावज्जातुपुटौषेन वायुना न विधूयते ।
 ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञः
 सर्वेषासुपनीतश्च सोऽभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो
 यच्छ्रया । चकमे तां वरारोहं कन्यासुत्पललोचनाम्
 तन्तु राजा यथाशास्त्रमशिष्याभिरुक्तदा । प्रजज्वल
 ततः कोपाङ्गवान् हव्यवाहनः । तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा
 जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि
 तदा नृपः । प्रददौ विप्ररूपाय वज्रये शिरसा नतः ।
 प्रतिभृह्य च तां सुधूं नीलराज्ञः सुतां तदा । चक्रे
 प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण च्छन्द्यामास
 तं नृपं खिष्टिक्तमः । अभयञ्च स जयाह स्वसैव्ये वै
 महीपतिः । ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
 जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दहन्ते स वज्रिणा । तस्यां पुर्यां
 तदा चैव माहिष्मत्यां कुरुद्वह ! । वभूर्वरनतिप्राह्या योषि-
 तश्चन्दतः किब । एवमग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीषामप्रतिवा-
 रणे । खैरिण्यस्तत्र नाय्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत ।
 वर्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ । भयादग्नेर्भ-
 हाराज ! ततः प्रभृति सर्वदा । सहदेवस्तु धर्मात्मा
 सैन्यं दृष्ट्वा भयार्हितम् । परीतमग्निना राजन्नाकम्बत
 यथाऽचलः । उपसृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं
 ततः । सहस्रेण उवाच । त्वद्योऽयं समारम्भः कृष्ण-
 वर्त्मनोऽस्तु ते । सुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि
 पावक ! । पावनात् पावकश्चासि वह्नाद्ब्रह्मवाहनः । वेदा-
 स्तदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि । चित्रभानुः सुरे-

शश्च अनलस्त्वं विभावसो ! । स्वर्गद्वारस्य श्चासि उताशो
 ज्वलनः शिखी । वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः सुवङ्गो भूरिते-
 जसः । कुमारस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकत् ।
 अग्निर्हृदात् मे तेजो वायुः प्राणं ददात् मे । पृथिवी
 बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे । अपां गर्भ ! महासत्त्व !
 जातवेदः ! सुरेश्वर ! । देवानां सुखमग्ने ! त्वं सत्येन विपु-
 नीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव देवतैरसुरैरपि ।
 नित्यं सुकृतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकेतुः
 शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः । सर्वप्राणिषु नित्यस्यः
 सत्येन विपुनीहि माम् । एतं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन
 शुचिना मया । त्वष्टिं पृष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने ! प्रयच्छ
 मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन्
 यो जुहुयाद्विभुम् । ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्वपापैः
 प्रसुच्यते । सहदेव उवाच । यज्ञविघ्नमिमं कर्तुं नार्हस्त्वं
 हव्यवाहन ! । एवमुक्त्वा तु साद्रेयः कुशैरास्तीर्थं मेदि-
 नीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ।
 प्रसुखे तस्य सैन्यस्य भियोद्विग्नस्य भारत । न चैनसत्य-
 गाद्वाङ्मोलाभिव महोदधिः । तद्युपैत्य शनैर्वज्रिण्युवाच कुरु-
 नन्दनम् । सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः । उत्त-
 षोत्तिष्ठ कौरव्य ! जिज्ञासेयं मया कृता । वेद्मि सर्व-
 भमिप्रभयं तव धर्मं सुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं
 पुरी भरतसत्तम । यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधराः
 नृपः” १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निस्त्वन्निधारणाभेदे
 स्त्री “आग्नेय्या धारणया देहं दग्धेति भूतशुद्धिः । “देहं
 धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्” भाग० १४ दक्षिण-
 पृष्ठायां दिशि स्त्री । अग्नेर्भक्तः ढक् । १५ अग्निभक्ते आग्नेयो
 वै ब्राह्मणो देवतया” श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम्
 अग्नौ भवः अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक् । १६ अग्ने
 रपत्ये १७ अग्निता आगते १८ लि० अग्निना दृष्टे सामनि
 न० “मन्त्रं भौमं तथा तथाग्नेयं वाद्ययं दिव्यमेव च ।
 वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते” इति विभज्य
 “आग्नेयं भस्मना स्नानमिति” पराशरोक्ते भस्ममर्दनपूर्वके
 १९ स्नाने न० । “प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु
 दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्यात्समिति” मनुक्ते २० नृप-
 तिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक् । २१ अ-
 ग्न्युद्दीपनसाधने जहृष्टतादौ लि० “जिघ्राणोऽस्य वसागर्भं
 सर्पिर्जहृविमिश्रितम् । कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वैश्व-
 परन्तप !” “यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्”

इति च भा० आ० प० १४४ अध्या० । २२ अग्न्युद्दीपन साधने हते २३ अस्त्रविशेषे च न० । तत आगतः ढक् । अग्निप्रकृतिके २४ कीटभेदे ते च चतुर्विंशतिविधाः यथाह सुश्रुतः । “कौण्डिल्यकः करभको वरटी पल- वृश्चिकः । विनाशिका ब्रह्मणिका विन्दलोभ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिच्छितः कुम्भो वर्चःकीटोऽरिसेदकः । पद्मकीटो दुन्दुभिश्च मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी । क्लीतः कृमिसरारीच यथाप्युक्तेयकः स्तुतः । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च । तैर्भङ्गो ह्येदृशानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः । “अ- ग्नायी देवताऽस्य ढक् पुंशङ्गावः । २५ स्वाहादेवताकेत्याली- पाके । [अग्नप्राधानदक्षिणायाम् ।

आग्न्याधानिकी स्त्री अग्न्याधानस्य यज्ञस्य दक्षिणा ठञ् ।
आग्रभोजनिक पु० अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

नियतम् अग्रभोजनदानसम्प्रदाने विप्रभेदे । (अग्रदानी) ।

आग्रयणं त्रि० अग्रे अग्रयणं भोजनं शस्यादेयेन कर्मणा
५० ह्रस्वदीर्घः व्यत्ययः । नवाद्भागमनिमित्ते साग्निककर्त्तव्ये
यज्ञभेदे तत्प्रकारः आञ्जलीयञ्चैतत्सूत्रे दर्शितो यथा
‘आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानाम् १ । शस्यं नान्नीयादग्नि-
होत्रमङ्गत्वात् २ । यदा वर्षस्य तप्तः स्यादथाग्रयणेन
यजेत ३ । अपि हि देवा आञ्जल्युपौ नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि
यजेत इति अग्निहोत्रो वै नानादयित्वा तस्याः पयसा
जुहुयात् ४ । अपि वा क्रिया यवेषु ५ । इष्टिस्तु राज्ञः ई ।
सर्वेषां चैके ७ । श्यामाकेष्ट्यां सौम्यश्चरुः ८ । सोम ! यास्ते
मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्थवान् नरे-
डाया नित्यं जपसुक्ता सव्ये पाथौ कृत्वैतरेणाभिष्टुशेत्
प्रजापतये त्वाग्रहं ऋहामि मह्यं श्रिये मह्यं यश-
से मह्यमन्नाद्याय ९ । भद्राक्षः अयः समनैष्ट देवास्त्वया-
वसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितृवाविशे ह
शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्याचम्य नाभिसाल-
भेतामोऽसि प्राण ! तद्वत् ब्रवीत्यभासि सव्वानसि प्रविष्टः ।
स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म एधि माण्डधाम
इन्द्रेति १० । एतेन मत्क्षिणो भजान् सर्वत्र नवभोजने ११ ।
अथ व्रीहियवानां धाव्ये विराजौ १२ । अग्नीन्द्राविन्द्राग्नी
वा विश्वे देवाः सोमो यदि तत्र श्यामाको द्यावापृथिवी १३ ।
आद्या ये अग्निमिच्छते सुकर्माणः सुरचो देवयन्तो
विश्वे देवास आगत ये के च जमामहि नो अहिमाया
मही द्यौः पृथिवी च नः प्रपूर्वजे पितरानव्यसीभिरिति १४ ।

‘अग्रे अग्रयणं भक्षणं येन कर्मणा तदाग्रयणम् । प्रथम-
द्वितीययोर्ह्रस्वदीर्घत्वव्यत्ययः । एषान्वायाणां द्रव्याणां
संबन्धे प्रथमनिष्पन्नानाम् आग्रयणं नाम कर्म कर्त्तव्यमि-
त्यर्थः । व्रीहियब्दस्य प्रथमनिपातो व्रीहोष्णं प्राधान्य-
स्थापनार्थम् । तेन कालचोदना व्रीह्याग्रयणस्यैव भवति ।
श्यामाकशब्दस्य मध्यनिपातो व्रीहिकाळाद्-यवकालो भिन्न
इति प्रापयति । सस्यं नवनिष्पन्नं, तन्नाञ्जीयात् आग्र-
यणेनानिष्ठा । यद्याग्रयणेनानिष्ठावतो नवनिष्पन्नेनाशनेन
विना निष्ठां हो न स्यात् तदा तेषां द्रव्याणां तत्काल-
निष्पन्नेन सायम्प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽञ्जीयात् । ततः
काल आगते त्वाग्रयणं कुर्यात् । अग्निहोत्रमङ्गत्वा
नान्नीयादिति वचनादाग्रयणेनानिष्ठाऽप्यग्निहोत्रं हुत्वाऽ-
ञ्जतो न दोष इति गम्यते । सस्यग्रहणं व्रीह्याद्यन्वदपि
यन्निष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधार्थम् २ । यदा वर्षवर्षप्रदोक्तस्य
भवति तदाग्रयणेन यजेत । अनेन प्रकारेण व्रीह्या-
ग्रयणस्य शरत्काल उक्तो भवति । एतमेव कालं सुत्या
समर्धयति ३ । अथाग्रयणेन यजेतेति इष्टिरेवाग्रयणशब्दे-
नोक्ता, इदानीमिदमप्युच्यते । अग्निहोत्रहोमार्थां घेनुर-
ग्निहोत्रोत्पद्यते । तां व्रीहिश्यामाकयवानामन्यतमम्
आशयित्वा तस्याः पयसा सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ।
इष्टिः प्रथमकल्पः, तदसम्भवेऽयमनुकल्पः इति द्वावेवाग्र-
यणकल्पावलोच्येते ४ । यवैराग्रयणस्य क्रिया भवेत् अक्रिया
वेति विकल्पः ५ । त्रयाणां वर्सानामविशेषेण कल्पद्वये प्राप्ते
राज्ञो विशेष उच्यते इष्टिरेव नान्य इति ई । सर्वेषामपि
वर्सानामिष्टिरेवेत्येके मन्यन्ते ७ । श्यामाकाग्रयणे इष्ट्यां
सोमदैवत्यश्चर्भवति । कालो वर्षा ऋतुः, शास्त्रान्तरे
दर्शनात् ८ । इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । नित्यजप-
शब्देनेडे भागमित मन्त्र उच्यते । तस्य नित्यत्वे सत्यपि
नित्यवचनम् एतेन भक्षिण इति विध्यतिदेशे तद्वर्जितस्य
प्रापणार्थम् ९ । स्मृतिप्राप्तस्याचमनस्य विधानं यस्मिन् देशे
आचमनं कृतं तस्मिन्नेव देशे स्थितस्य च नाभ्यालम्भन-
सिद्ध्यर्थम् १० । एतेन विधानेन सर्वभक्षेण सर्वे भक्षिणः
सर्वान् भजान् भक्षयेयुः । सर्वत्ववचनं प्रकरणोत्कर्षार्थम् ।
नवभोजनवचनं लौकिकेऽपि नवभोजने प्रापणार्थम् ।
सर्वत्ववचनात् प्रकरणादुत्कृष्टमपि नवभोजनवचनात् लौकिक
एव व्यतिष्ठते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोमे ‘नावानां सवनी-
यान्, इत्यत्र न प्राप्नुयात्, तत्रापि प्रापणार्थं भक्षण-
वचनम् ११ । अथानन्तरं व्रीहोष्णं यवानां चाग्रयणेऽष्ट-

च्यते । तत्र त्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः, वसन्तो यवाग्र-
यणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे
विशेषाभावात् उभयोः सहचचनं तयोर्धाय्ये विराजौ
व भवतः । “इतरत् पौष्णमासं तन्त्रं वैराजम्” इत्येता
वतैवोक्तोऽपि तावन्मातृविकारसिद्धौ सत्यां धाय्याविराज-
यणस्य विकल्पेन दृधन्वतोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययो-
र्विकल्पेनैता देवता ऋह्यन्ते । यदि श्लाभाकाग्रयणस्य-
मेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति १३ ।
इन्द्राग्निः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यादृत्तिः” १४ ।
“य आहृताग्निराग्रयणेनानिहा प्राप्नोयात्” श्रुतिः अतो-
ऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि
त अग्नि होतृदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मासा-
दीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २ तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्त्रेष्टौ
स्त्री गौरा० डीप् । “इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं
स्रुतम् । अग्निराग्रयणीनाम भानोरेवान्यस्तु स इत्युक्ते
३ स्रुत्यान्वयजे वज्रभेदे पु० । उपचारात् ४ आग्र-
यणकाले “त्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणाद्वाग्व्रीहि-
भिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्थ्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्-
त्रीह्याग्रयणाद्दर्शवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति” कर्कः ।
“शस्यान्ते नवशस्त्रेष्ट्या तथर्त्तन्ने द्विजोऽध्वरैः” मनु-
व्याख्यायां पूर्वार्जितधान्यादिशस्त्रे समाप्ते शरदि
यवानामिति स्रुतकारवचनात् असमाप्ते पूर्वशस्त्रे नव-
शस्त्रोत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यन्नयस्थानियतत्वात्
धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च” कुल्लू०
आग्रयणञ्च कर्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यद्योक्तम्
“वाप्यारामतडागकूपेत्यादिनोपक्रम्य” “गोदानाग्रयण
प्रपाप्रथमकोपाकर्म्मवेदव्रत”मित्यादीन्वुद्दिश्य “श्रवण-
वोर्वधं परीक्षां तज दृढत्वास्तशिशुत्व इच्छसितयोर्न्युना-
मासे तथा” सुहृ० चि० उक्तेः । “सोमयोगादिकर्माणि
त्याज्यानि स्यु र्भिक्षिन्नुचे । तथैवाग्रयणाधानचोत्थ्यासा-
दिकान्यह्यपि” ऋ० परि० उक्तेः । “बाणे वा यदि दृष्टे शुक्ले
वास्तं गते गुरौ । मलमासइवेतानि वर्जयेत्” दृढगोक्ते ।
आग्रहं पु० आ+ग्रह-अप् । १ आवेगे आसक्तौ अभिनिवेशे
“चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रहः” नैष० । २ आक्रमे
३ अतुपहे ४ ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु० अग्रहायण्या ऋगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्ण-
मासी अग्रहायणी अस्यत्व मासे ज्योत्स्ना० अण् ।
१ चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् ।

२ चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । “आग्रहायण्या
जङ्घं तिसृष्वेवाष्टकासु” श्रुतिः । “कार्तिक्या अग्रहायणी
मासे” सि० कौ० । यथा च ऋगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात्
मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू० सि० “नक्षत्रनाम्ना
मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः” इति “पूर्वमास्यां ऋग-
शीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षचान्द्रमासः ऋगशीर्ष एव अग्र-
हायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोस्त्वत्वमेव तदर्घः अत
एव “कार्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् ।
अन्योपान्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्वयं स्रुतम्” सू० सि०
तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकी ऋगार्द्राभ्यां
मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्ततोक्तः ।

आग्रहाय(ण)णिक न० अग्रहायण्यां देवदृष्टं वृज् ठञ्
वा । अग्रहायण्यां देवे ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० अग्रहायणी पौर्णमासि न्मासे ठक् ।
चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विभ्रे ।

आग्रहारिक लि० अग्रहारोऽग्रभागोनियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पुंस्त्री अग्रनामकस्य ऋषेः गोत्रापत्यम् नडा०
फक् । अग्रनामर्षेः गोत्रापत्ये १ अग्रोऽग्रनं शस्यस्यास्यस्य
ज्योत्स्ना० अण् । २ नवशस्त्रेष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् खुल् । रक्तापामार्गे
राजनि० चालके लि० । [नयां नभस्ततः” भाषः ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट-युच् । चालनायां “रथङ्गिराघट्ट-
आघट्टित लि० आ+घट्ट-क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाश-
नाय विहिते स्रुतभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घर्ष-घञ् । मर्द्दने “गण्डस्थलाघर्षगलनम्-
दोदक” भाषः । भाने ल्युट् । आघर्षमथ्यत् न० ।

आघाट पु० आ+हन-कर्त्तरि । संज्ञायां घञ् घृ०
नि० तस्य टः । १ अग्रभागं २ आघातके दि० ।
“यत्राघाटाः कर्त्तर्यः संवदन्ति” श्रुतिः ।

आघाटिन् लि० आ+हन-णिनि घृ० नि० । आघातके
“आघाटिमिरिव धावयन्” ऋ० १, ०, १४ ६, २ ।

आघात पु० आ+हन-घञ् । १ वधे २ आहनने ३ ताडने च
तीव्राघातप्रतिहततरु खम्बलम्नैकदन्तः” मेघ० । “अथ-
स्थानि तटाघातं निर्जितैरावतागजाः” कुमा० । “सूत्रा-
घातः स उच्यते” सुश्रुतः । आघारे घञ् । ४ वधस्थाने ।
“आघातं नीयमानस्य बध्यसेव” ।

आघातन न० आहन्यतेऽत आ+हन-स्वाधे षिच्-आधारे

ल्युट् । १ बधस्थाने हारा० भावे ल्युट् । २ हनने ।

आधार पु० आ+घृ-णिच्-कर्मणि अच् । १ इते । भावे अच् ।

आहितवज्जेः वायव्यकोणादारभ्याग्नेयं यावत् नैर्ऋतीमारभ्य

रेशानीं यावच्चावच्छिन्नधारया ऽदत्तसेचने । “तूष्णीमाघा-

राघाघार्याज्यभागौ जुहुयादग्नेये स्वाहा सोमाय स्वाहा”

आश्व० ८० । “तूष्णीं मन्त्रवर्जम् उत्तरपश्चिमाया आरभ्य

दक्षिणपूर्वाम् प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् तथा दक्षि-

णपश्चिमामारभ्य उत्तरणपूर्वाम् प्रत्याधारयेत्” तद्वृत्तिः इति

ऋग्वेदिनाम् । अजुर्वेदिनान्त मन्त्रोच्चारपूर्वकं तस्मै चननिति

भेदः उभयवेदिनामपि आधारकाले प्रजापतीन्द्रयोर्मन

सा ध्यानम् आज्यं च क्षुवे चतुर्वारं ग्राह्यमिति विवेकः ।

आघूर्णित लि० आ+घूर्ण-क्त । १ चलिने, २ भ्रान्ते च ।

आघृणि पु० आगतो घृणिर्दीप्तरस्य । सूत्र्ये । “एहि वां

विमुचो न पादाद्यणे ! संसवावहै” । “रायोधारास्याद्यणे

वसो !” ऋ० ६, ५५, १, ३ । आद्यणे ! आगतदीप्ते !

हे पूषन् !” भा० ।

आघोषण न० आ+घुप-ल्युट् । सर्वत्र प्रचारणाद्योच्चैः-

शब्दकरणे । णिच्-युच् । आघोषणाप्यत्र स्त्री ।

आघ्राण लि० आ+घ्रा-क्त । १ गृहीतगन्धे पुष्पादौ नासि-

कया यस्य गन्धज्ञानं जातं तस्मिन् ऽदृष्टे च भावे क्त ।

३ गन्धग्रहणे ४ दृष्टौ च न० ।

आघ्रात लि० आ+घ्रा-क्त वा तस्य नत्वाभावः । १ गृहीतगन्धे

पुष्पादौ ऽदृष्टे च “युष्माद्यनाघ्राततिथि-

विषयम्” ति० त० रघुनन्दनः ।

आघ्रेय लि० आ+घ्रा-यत् । प्राणने ग्राह्ये “आघ्रेयः

सर्वदेवानाम्” धूपदानमन्त्रः ।

आङ् अव्य० अत-बा० डाङ् प्रयोगे तस्य ङित्वम् । आश-

ब्दार्थे तच्छब्दे विवृतिः तत्र ईषदर्थे आताम्रः आपिङ्गलः

अभिव्याप्तौ ब्रह्माख्यासकलात् । सीमायाम् “आससद्दक्षि-

तीशानामानाकरथवर्त्मनाम्” रघुः घातविशेषयोगेनार्थ-

विशेषे आगच्छति आतिष्ठते आलम्बते “तत्रां यदारोहति

दन्तवाससा” अभ्यासे आवृत्तिः अभ्याहृत्तः । प्रत्याहृत्तौ

प्रत्यागच्छति । समन्ताद्दृत्तौ आचितः आकीर्णः ।

आङ्गशायन लि० अङ्गुशेन निर्वृत्तादि सङ्काशा० चतुरर्थ्याम्

फक् । अङ्गुशनिर्वृत्तादौ । [रण्युक्ते ।

आङ्गशिक लि० अङ्गुशः प्रहरणमस्य ठक् । अङ्गुशप्रह-

आङ्ग न० अङ्ग+स्वार्थे अण् । १ कोमलाङ्गे अङ्गादागतः अण् ।

व्याकरणप्रसिद्धे २ अङ्गाधिकारविहिते काव्ये “वर्णादाङ्गं

वलीयः” परिभाषा अङ्गदेशे भवः अण् । ३ अङ्गदेशभवे

लि० बहुवचने तु तस्य लुक् अङ्गाः । अङ्गानां राजा अण् ।

४ अङ्गदेशस्य राजनि बहुषु लुक् अङ्गाः तद्राजषु । स्त्रियां

प्राच्यत्वान्न लुक्, आङ्गी ।

आङ्गक लि० अङ्गेषु जनपदेषु भवः वुञ् । १ अङ्गदेशभवे ।

अङ्गाः क्षत्रियाः तद्देशन्यतयो भक्तिरस्य वुञ् । अङ्गदेश-

क्षत्रिया यस्य सेव्याः तस्मिन् ऽवहूनामङ्गदेशक्षत्रियाणां

सेवके । अङ्गा जनपदोभक्तिरस्य वुञ् । ३ बहुत्ववदङ्गजन-

पदसेवके च लि० ।

आङ्गविद्य लि० अङ्गविद्यां वेद “अङ्गत्रयधर्मत्रियागाद्विद्या-

नान्नेति वक्तव्यम्” वार्त्ति० ठको निषेधात् अण् । १ व्या-

करणाद्यङ्गविद्यावेत्तरि । तद्ग्राह्यानां ग्रन्थः ऋग-

यनादि० अण् । २ अङ्गविद्याव्याख्याने प्रत्ये अङ्गविद्यायां

भवः अण् । ३ तद्विद्याभवे । [समूहे ।

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः भिच्चादि० अण् । अङ्गार-

आङ्गिक लि० अङ्गेन अङ्गचालनेन निर्वृत्तम् अच्यद्यूता० ठक् ।

भावव्यञ्जके अङ्गनिष्पन्ने नटादीनां १ ध्रुविक्षेपादौ ।

“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको-

वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा” सा० द० । स्त्रीणां

चेष्टाविशेषे ऽहावादौ । “यौवने सत्वजास्त्रासामष्टाविंशति

सङ्क्राकाः । अलङ्कारास्तत्र हावभावहेलास्तयोऽङ्गजाः”

सा० द० । हावाद्यस्य तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते “अङ्गं ऋदङ्गं

तद्वाद्यं शिल्पमस्य ठक् । ऋदङ्गवादनशिल्पके लि० ।

आङ्गिरस पुंस्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । १ अङ्गिरस

ऋषेरपत्ये “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः”

मनुः । बहुत्वे ऽपो लुक् । अङ्गिरसः स्त्रियां न लुक् ङीप् ।

“आथर्वणोराङ्गिरसीर्देवोर्महर्ष्यजाडत” अथ० ८, ५, ६ ।

२ दृष्टस्तौ तस्य तदपत्यत्वम् भा० आ० प० ६६ अ० ।

“अङ्गिरसस्तयः पुत्राः लोके सर्वत्र विश्रुताः ।

दृष्टस्तितरुतयश्च संवर्त्तश्च धृतव्रतः” । अङ्गिरसा दृष्टम्

अण् । अथर्ववेदोक्ते ऽस्त्रकभेदे “अथर्वाङ्गिरसं नीलरुद्रं

देव्यपराजिता । मधु रुक्तं रौघसञ्च शान्तिकाध्यायमेव

च । अथर्वाणौ द्वारपालौ पठेतामृत्तराश्रितौ” दानपारि०

पुरा० । तच्च रुक्तं अथर्वसंज्ञितायां १८, १, ५८, ५६, ६०,

६१ मन्त्र चतुष्पात्मकम्, “अङ्गिरसौ नः पितरः” इत्या-

दिकम् । तच्च तत्रादानादिपद्धतौ अस्माभिः १८५४०

दर्शितम् अङ्गिनामङ्गानां रसः सारः स्वार्थे अण् ।

४ आत्मनि । “सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः” इति वृ० उ० । “आङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं हि यदङ्गिनामङ्गानां रसत्वं तदपाये-शेषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्माञ्चायमङ्गिरसत्वात् विशेषा-नाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः” श० भा० ।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । काशी-क्षेत्रस्ये आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थं कन् । वा रत्वम् । अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अग्नि-ऊपच् अङ्गूषः ततः स्वार्थे अण् । स्त्रोत्रे । “तिरः पुरु चिदश्विना रजां स्याङ्गूषः” ऋ० ३, ५८, ५ । “आङ्गूषं स्त्रोत्रम्” भा० । “प्रमन्त्रहे शवसानाय म्रुषमाङ्गूषम्” यजु० ३४, १६ । “अस्मा इदुप्रय इव प्रयंसि भरास्याङ्गूषं बाधे सुवृत्ति” ऋ० १, ६१, २ । [भवसन्निवृत्तदेशादौ ।

आङ्गु त्रि० अङ्गे भवः आङ्गः चतरथ्यां संकाशा० यत् । अङ्ग-आचको अव्य० आ+चक ए-विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम् निरु० । “त्वामवस्युराचके” यजु० २१, १ । आचके कामये” वे० दी० । “रम्भातरुद्रोवसुभिराचके” य० ४, २१ ।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष-शानच् । आख्यानं कुर्वति । आचतुर अव्य० चतुःपर्यन्तम् अव्ययी० अच् समा० । चतुःपर्यन्ते “आचतुरं ह्रीमे पशवोद्भवं मिथुनायने” । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण “तत्पुत्रा-दिनापीति मर्यादार्यः” सि० कौ० ।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष-वा० ङसि । आख्यानकर्त्तरि ।

आचतुर्थ्यं न० अचतुरस्य भावः “न नज्पूर्वात् इत्यादि” पा० सू० चतुरादिपर्युदासात् भावे घञ् प्रत्ययः । अनैपुण्ये

आचम पु० आ+चम-घञ् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे “दध्ना सह पलेकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे” तन्त्रशा० ।

आचमन ग० आ+चम-भावे ल्युट् । १ जलादेः पाने स्त्र्युक्ते कर्माङ्गे २ कर्तृसंस्कारके २ क्रियाभेदे च, आ० तच्चे “आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाजः । आचयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतमत्करम् । संहता-ङ्गुलिना तोयं स्त्रीत्वा पाणिना द्विजः । सक्ताङ्गु-कनिशभ्यां शेषेषाचमनं चरेत् । मासमञ्जनमात्रास्तु संसृष्टं त्रिःपिबेदपः । पाणिना दक्षिणेन “त्रिःपिबेद-

क्षिणेनापः” इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । “सपवि-त्वेन हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवि-तन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्” । मदनपारिजाते हारीतः । “अन्विर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्” । यन्वना अ-न्विरिति समुद्रकरोऽपि । आचमनानुष्ठौ देवलः । “न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न हसन् नैव संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्” । क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे षिच् । नेत्यनुष्ठौ । ‘केशाङ्गी-वीमघःकायं संस्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैतानि भयः प्रचालयेत् करम्” । अघःकायं नाभेरघः प्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुष्ठौ गोभिलः । “नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्” इति । अन्तरी यमघःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । भरीचिः । “न बहिर्जातुस्वरया नासनस्यो नचोत्थितः । न पादु-कास्यो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः । उपस्पृश ह्रिजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेच्चरः । भुक्त्वासनस्योऽप्याचामेत् नान्य-काले कदाचन” । जलस्थलोभयकर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलै-कचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । ‘अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतोबहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति । जानुनज्ज्वं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् । ‘जानोरुद्धं जले तिष्ठान्नाचान्तः शुचितामियात् । अध-स्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति” इति विष्णुक्तेः । हारीतः । “आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायनः । ‘स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवताञ्जनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” । आसनरूढपादः आसनारूढपादतलः । जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजा-नुजङ्घावन्धः तद्वयेन भेदप्रतीतिः । अत्र च “अनेको द्वाह्ये दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च संकीर्यभूता” इति बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्यात् । व्यासः । “शिरः प्राट्य कण्ठं वा सुक्तकच्छाश्लोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणि-नखाग्नेषु आचामेद्वयस्तु वै द्विजः । सुरापाशेन तत्तुल्य-मित्येवमृषिरव्रवीत् संवृत्त्येति” । सुखं संवृत्त अलोम-

ल्युट् । १ वधस्थाने हारा० भावे ल्युट् । २ हनने ।

आधार पु० आ+घृ-णिच्-कर्मणि अच् । १ धृते । भावे अच् ।

आहितवज्जेः वायव्यकोष्ठादारभ्याग्नेयं यावत् नैर्ऋतीमारभ्य

रेशानो यावद्वावच्छिन्नधारया २ धृतसेचने । “तृष्णीभाषा-

राभाषार्याज्यभागौ जुहुयादग्नेये स्वाहा सोमाय स्वाहा”

आश्व० ८० । “तृष्णीं मन्त्रवर्जम् उत्तरपश्चिमाया आरभ्य

दक्षिणपूर्वाम् प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् तथा दक्षि-

णपश्चिमामारभ्य उत्तरणपूर्वाम् प्रत्याचारयेत्” तद्वृत्तिः इति

ऋग्वेदिनाम् । वजुर्वेदिनान्त मन्त्रोच्चारपूर्वकं तस्ये चननिति

भेदः उभयवेदिनामपि आधारकाले प्रजापतीन्द्रयोर्भन

सा ध्यानम् आज्यं च स्रुवे चतुर्वारं प्राह्यमिति विवेकः ।

आघृणित लि० आ+घृण-क्त । १ चलिते, २ भ्रान्ते च ।

आघृणिण पु० आगतो हृषिदीर्घप्ररस्य । सूत्र्ये । “एहि वां

विमुचो न पादाद्यथे ! संसचावहे” । “रायोधारास्याद्यथे

वसो !” ऋ० ६, ५५, १, २ । आद्यथे ! आगतदीर्घे !

हे पूषन् !” भा० ।

आघोषण न० आ+घुप-ल्युट् । सर्वत्र प्रचारणाद्योच्चैः-

शब्दकरणे । णिच्-युच् । आघोषणात्प्रत्यल स्त्री ।

आघ्राण लि० आ+घ्रा-क्त । १ स्मृहीतगन्धे पुष्पादौ नासि-

कया यस्य गन्धज्ञानं जातं तस्मिन् २ तप्ते च भावे क्त ।

३ गन्धग्रहणे ४ तप्तौ च न० ।

आघ्रात लि० आ+घ्रा-क्त वा तस्य नत्वाभावः । १ स्मृहीतगन्धे

पुष्पादौ २ तप्ते ३ असृष्टे च “युग्माद्यनाघ्राततिय-

विषयम्” ति० त० रघुनन्दनः ।

आघ्रेथ लि० आ+घ्रा-यत् । प्राणेन प्राह्ये “आघ्रेथः

सर्वदेवानाम्” धूपदानमन्त्रः ।

आङ् अव्य० अत-बा० डाङ् प्रयोगे तस्य डित्त्वम् । आश-

ब्दार्थे तच्छब्दे विवृतिः तत्र ईषदर्थे आताम्रः आपिङ्गलः

अभिव्याप्तौ ब्रह्मास्त्रासकलात् । सोमायाम् “आससुद्रजि-

तोशानामानाकरथवर्त्मनाम्” रघुः धातुविशेषयोगेनार्थ-

विशेषे आगच्छति आतिष्ठते आलम्बते “तृणां यदारोहति

दन्तवाससा” अभ्यासे आहृत्तिः अभ्याहृत्तः । प्रत्याहृत्तौ

प्रत्यागच्छति । समन्ताद्दृप्तौ आचितः आकीर्णः ।

आङ्गशायन लि० अङ्गुशेन निर्दृष्टादि सङ्काशा० चतुरर्थ्याम्

फक् । अङ्गुशनिर्दृष्टादौ । [रण्युक्ते ।

आङ्गुशिक लि० अङ्गुशः प्रहरणमस्य ठक् । अङ्गुशप्रह-

आङ्ग न० अङ्ग+स्वार्थे अण् । १ कोमलाङ्गे अङ्गदागतः अण् ।

आकरणप्रसिद्धे २ अङ्गाधिकारविहिते कार्ये “वर्षादाङ्गं

बलीयः” परिभाषा अङ्गदेशे भवः अण् । ३ अङ्गदेशभवे

ति० बद्धवचने तु तस्य लुक् अङ्गाः । अङ्गानां राजा अण् ।

४ अङ्गदेशस्य राजनि बद्धलुक् अङ्गाः तद्राजषु । स्त्रियां

प्राच्यत्वान्न लुक्, आङ्गी ।

आङ्गक लि० अङ्गेषु जनपदेषु भवः वुञ् । १ अङ्गदेशभवे ।

अङ्गाः क्षत्रियाः तद्देश्यन्तपथो भक्तिरस्य वुञ् । अङ्गदेश-

क्षत्रिया यस्य सेव्याः तस्मिन् २ वज्रूनामङ्गदेशक्षत्रियाणां

सेवके । अङ्गा जनपदोभक्तिरस्य वुञ् । ३ बद्धत्ववदङ्गजन-

पदसेवके च लि० ।

आङ्गविद्य लि० अङ्गविद्यां वेद “अङ्गत्रयधर्मतियागाद्विद्या-

न्नात्रेति वक्तव्यम्” वार्त्ति० ठको निषेधात् अण् । १ व्या-

करणाद्यङ्गविद्यावेत्तरि । तद्ग्राह्यानां गन्धः ऋग-

यनादि० अण् । २ अङ्गविद्याव्याख्याने गन्धे अङ्गविद्यायां

भवः अण् । ३ तद्विद्याभवे । [समूहे ।

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः भिन्नादि० अण् । अङ्गार-

आङ्गिक लि० अङ्गेन अङ्गचासनेन निर्दृष्टम् अक्षद्युता० ठक् ।

भावव्यञ्जके अङ्गनिष्पत्ते नटादीनां १ भ्रूविक्षेपादौ ।

“भवेद्भिनयोऽस्वस्यानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको-

वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा” सा० ८० । स्त्रीणां

चेष्टाविशेषे २ हावादौ । “यौवने सत्वजास्त्रासामष्टाविंशति

सङ्गुकाः । अलङ्कारास्तत्र हावभावहेलास्तयोऽङ्गजाः”

सा० ८० । हावादयस्य तस्यच्छब्दे वक्ष्यन्ते “अङ्गं स्फुटं

तदाद्यं शिल्पमस्य ठक् । स्फुटङ्गनादनशिल्पके लि० ।

आङ्गिरस पुंस्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । १ अङ्गिरस

ऋषेरपत्ये “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः”

मनुः । बद्धत्वेऽणो लुक् । अङ्गिरसः स्त्रियां न लुक् ङीप् ।

“आथर्वणीराङ्गिरसीद्वैवर्षस्यजाडत” अथ० ८, ५, ६ ।

२ दृहस्तौ तस्य तदपत्यत्वम् भा० आ० प० ६६ अ० ।

“अङ्गिरसस्तथः पुत्राः लोके सर्वत्र विस्तृताः ।

दृहस्तितरुतथ्यश्च संवत्तश्च धृतव्रतः” । अङ्गिरसा दृष्टम्

अण् । अथर्ववेदोक्ते इत्युक्तेभेदे “अथर्वान्ङ्गिरसं नीलरुद्रं

देव्यपराजिता । मधु स्तुतं रौधसञ्च शान्तिकाध्यायमेव

च । अथर्वान्णौ द्वारपालौ पठेतासुसराश्रितौ” दानपारि०

पुरा० । तच्च स्तुतं अथर्वसंहितायां १८, १, ५८, ५९, ६०,

६१ मन्त्र चतुष्पात्मकम्, “अङ्गिरसो नः पितरः” इत्या-

दिकम् । तच्च तृतादानादिपद्धतौ अस्माभिः १८५४०

दर्शितम् अङ्गिनामङ्गानां रसः सारः स्वार्थे अण् ।

४ आत्मनि । “सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः” इति
 ६० उ० । “आङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् कथमा-
 ङ्गिरसः । प्रसिद्धं हि यदङ्गिनामङ्गानां रसत्वं तदपाये-
 शेषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्माच्चायमङ्गिरसत्वात् विशेषा-
 नाश्रयत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च
 तस्माद् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति
 वाक्यार्थः” शंभा० ।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । का.यो-
 ज्ञेयस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् ।
 वा रत्वम् । अङ्गुल्याक्तौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अग्नि-जपच् अङ्गूषः
 ततः स्वार्थे अण् । स्तोत्रे । “तिरः पुरु चिदश्विना रजां
 स्याङ्गूषः” ऋ० ३, ५, ५ । “आङ्गूषं स्तोत्रम्” भा० ।
 ‘प्रमन्त्रहे शवसानाय श्रुप्रमाङ्गूषम्’ यजु० ३४, १६ ।
 ‘अस्मा इदुप्रय इव प्रयंसि भरास्याङ्गूषं बाधे सुदृक्ति’
 ऋ० १, ६, १, २ । [भवसन्निवृत्तदेशादौ ।

आङ्गु वि० अङ्गे भवः आङ्गः चतुरर्थ्यां संकाशा० यत् । अङ्ग-
 आचको अव्य० आ+चक ए-विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम्
 निरु० । “त्वाभवस्युराचके” यजु० २१, १ । आचके
 कामये” वे० दी० । “रस्नातुरुद्रोवसुभिराचके” य० ४, २१ ।

आचक्षाण वि० आ+चक्ष-शानच् । आख्यानं कुर्वति ।
 आचतुर अव्य० चतुःपर्यन्तम् अव्ययी० अच् समा० ।
 चतुःपर्यन्ते “आचतुरं ह्रीमे पशवोद्वन् मिथुनायने” ।
 माता पुत्रेषु मिथुनं गच्छति पौत्रेषु प्रपौत्रेषु “तत्पुत्रा-
 दिनापीति मर्यादार्थः” सि० कौ० ।

आचक्षुस् वि० आ+चक्ष-वा० उषि । आख्यानकर्त्तरि ।
 आचतुर्थ्यं न० अचतुरस्य भावः “न नज्पृष्णात् इत्यादि” पा०
 सू० चतुरादिपर्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः । अनैपुण्ये

आचम पु० आ+चम-घञ् वा ह्रस्वः । आचमनशब्दार्थे
 ‘दध्ना सह पलैकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे’ तन्त्रशा० ।

आचमन ग० आ+चम-भावे ल्युट् । १ जलादेः पाने स्तुत्युक्ते
 कर्माङ्गे २ कर्तृसंस्कारके ३ क्रियाभेदे च, आ० तत्त्वे
 “आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाजः ।
 ‘आयतं पत्रं कृत्वा गोकर्णादतिमत्करम् । संहता-
 ङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । सङ्गाङ्गु-
 कनिडाम्यां शेषेषाचमनं चरेत् । मासमज्जनमात्मास्तु
 गृह्येत् त्रिः पितृदपः’ । पाणिना दक्षिणेन “त्रिःपितृद-

क्षिणेनापः” इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः । “सपवि-
 त्नेन हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवि-
 तन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् । मदनपारिजाते हारीतः ।
 ‘अन्यैर्यस्य पवित्तस्य न तेनाचमनञ्चरेत्’ । अन्धना अ-
 न्यिरिति समुद्रकरोऽपि । आचमनानुष्ठेत्तौ देवलः । ‘न
 गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्मृशन् । न
 हसन् नैव संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्’ । क्रमन्
 कम्पमान इति रत्नाकरः । आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं
 वीक्षयन् इति स्वार्थे षिच् । नेत्यनुष्ठेत्तौ । ‘केशाक्षी-
 वीमघःकायं संस्मृशन् धरणीमपि । यदि स्मृशति
 चैतानि भयः प्रचालयेत् करम्’ । अधःकायं नाभेरधः
 प्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनानुष्ठेत्तौ गोभिलः ।
 ‘नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वात्तरीयकम्’ इति । अन्तरी-
 यमधःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरीचिः ।
 ‘न बहिर्जातुस्वरथा नासनस्थो नचोत्थितः । न पादु-
 कास्थो नाचिसः शुचिः प्रयतमानसः । उपस्मृष्ट द्विजो
 नित्यं शुद्धः पूतो भवेत्तुरः । भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेत् नान्य-
 काले कदाचन’ । जलस्थलोभयकर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलै-
 कचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः । ‘अन्तरुदके
 आचान्तोऽन्तरेव पूतो बहिरेव आचान्तो बहिरेव शुद्धो
 भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र
 शुद्धो भवति’ इति । जानुनज्ज्वं जलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत् ।
 ‘जानोरुद्धं जले तिष्ठान्नाचान्तः शुचितामियात् । अध-
 स्तात् शतकत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति’ इति विष्णुक्तेः ।
 हारीतः । “आर्द्रं वासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।
 शुष्कं वासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायनः ।
 ‘स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतासन्नम् । प्रौढपादो
 न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु
 जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्त्यिको यस्तु प्रौढपादः
 स उच्यते’ । आसनरूढपादः आसनारूढपादतलः ।
 जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्त्यिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजा-
 नुजङ्घावन्धः तद्वयेन भेदप्रतीतिः । अत्र च “अनेको
 द्वाह्ये दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च संकीर्णभूता” इति
 बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्यात् । व्यासः ।
 “शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा सुक्तकच्छशिसोऽपि वा । अकृत्वा
 पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणि-
 नखाघेषु आचामेद्वयस्तु वै द्विजः । सुरापाथेन तत्तुल्य-
 मित्थे वष्टपिरज्वीत् संवृत्तैति” । सुखं संवृत्त अलोम-

कौटिल्यो यथा न भवतीति तात्पर्यम् । तथाच वशिष्ठः ।
 “आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च । ओष्ठौ
 संस्पृश्य च तथा यत्नं स्थातामलोमकौ” । एवञ्च प्रायुक्तहा-
 रीतवचने यत् ओष्ठयोर्भाजनसक्तं तत्सोमकयोरेवेति । ए-
 तदनन्तरं वामहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जले-
 नाभ्युक्षयेत् । तथाच कामधेनावापस्तम्बः । “त्रिराचामेत्
 हृद्गताभिरङ्गिस्त्रिरौष्ठौ परिच्छेत् । द्विरित्येके दक्षिणेन
 पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्च” । गोभिलः । “त्रिरा-
 चामेत् द्विः प्रच्छेत् पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रि-
 याण्यङ्गिः स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णविति” ।
 इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात् तिसृभि-
 रिति तर्ज्जनीमध्यमानामिकाभिः “तर्ज्जनीमध्यमानामिभुसं-
 पूर्णं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाण्डश्रुतमभिध्यात् । “प्राणं नासा-
 पुटद्वयं “तर्ज्जनीमध्यमानां स्पृशेत्सासापुटद्वयम्” इति शङ्खात् ।
 एवं पुनः पुनरिति चक्षुःश्रोतद्वयाभिप्रायेण श्रीदत्तोऽप्येवम् ।
 तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनावा-
 चारचिन्तामणावापस्तम्बः । “चक्षुषी नासिके कर्णौ सक्त-
 सक्तद्वयस्पृशेत्” । द्विरित्येके द्विरिति शाख्यनरीयम् अत्र
 गोभिलीयापस्तम्बीयप्राठक्रमो न प्राहुरः तत्क्रमस्य
 “श्वल्यर्थपठनस्थानसुख्यप्रावर्त्तिकाः” इति जैमिनिस्त्वत्वात्
 “प्राणं पश्चादनन्तरमिति” दक्षोक्तशब्दक्रमेण बलवता
 वाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । “उक्तं कर्म क्रमो
 नोक्तः न कालस्त्वत एव हि । द्विजानान्तु हितार्थाय
 दत्तस्तु स्वयमब्रवीत्” । अतश्चन्दोगपरिशिष्टेन गोभिलास्य-
 क्रमः स्पष्टीकृतः । यथा “त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्य मुखमे-
 तान्युपस्पृशेत् । आखनासाज्जिर्कर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽ-
 सकान्” । अत्र नासाज्जिर्कर्णम् । सर्वाङ्गाङ्गुष्ठयोगेन करण-
 माह पैठीनसिः । “अग्निरङ्गुष्ठसङ्घाते नैव सर्वांश्चि
 स्थानानि स्पृशेत्” । नाभिस्यर्शानन्तरं जलस्यर्शमाह
 व्यासः । “ततः स्पृशेत्प्राग्निदेशं पुनरपञ्च संस्पृशेत्” ।
 इन्द्रियस्यर्शानन्तरं भविष्ये । “यङ्गुभाबुदकं वीर ! समुत्-
 सृजति मानवः । वासुकिप्रमुञ्चानुनःगान् तेन प्रोषाति
 मानवः” । पैठीनसिः । “स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ
 प्रोक्ष्य पयः शुचिः । सव्ये पाथौ ततः शेषा अपो-
 विनिनयेदिति” प्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः । शेषा
 आचमनावशिष्टाः इति मदनपारिजातः । एतत्परमेव
 “अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः” इति गोभिलसूत्रम् । अ-
 च्छादिस्यर्शसहितमाचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति

सरत्वा । अन्ततः उपस्पृश्यात् पाणिना उदकस्यर्शं
 कृत्वा शुचिर्भवतीति भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्यर्शमभिधाय
 ततो जलशेषं वामहस्ते त्वर्जोदिति पितृदयिता । एतेन
 द्विजातीनामपि द्विराचमने षोडशस्यर्शमात्रं शास्त्रार्थः
 “प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचिर्भवति” इति गोभिलस्यहृद्गताभिर-
 ङ्गोगाङ्गिकं निरस्तम् । “हृदयं स्पृशंस्त्वमेवाचामेत्”
 इति तदनन्तरसूत्रेण हृदयस्य गृह्णन्ननियमात् । “उच्छि-
 ष्टोऽस्त्वैवातोऽन्यथा भवत” इति सूत्रान्तरेण हृद्गतत्वाभावे
 “उच्छिष्टत्वाभिधानात् एतदनन्तरमेवाथ प्रत्युपस्पृशंनम्”
 इत्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे । “निष्ठीवने
 तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च संभाषात्
 अशुच्युपहतस्य च । सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सृज्या तथैव
 च । विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवसुपस्पृशेत् । उद्धवायसं-
 स्पृशं दर्शने चान्यथासिनाम्” । प्रागर्द्धं कृत इति शेषः ।
 सन्देहेषु अप्रायत्नस्येति शेषः । शिखां सृज्या अनन्तरं बद्धा
 यज्ञोपवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चाचामेदि-
 त्यर्थः । हारोतः । “स्त्रीभ्योऽच्छिष्टसंभाषणे मूत्रपुरी-
 षोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तकाम आचामेदिति” ।
 देवलः । “उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि
 तथाविधम् । तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षास्याचन्य
 शुद्धयति” । तथाविधस्यच्छिष्टम् । याज्ञवल्करः । “क्ष्मा-
 त्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुङ्क्ता रथ्योपसर्पणे । आचान्तः
 पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च” । ब्रह्मपुराणम्
 “होमे भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि । आचान्तः
 पुनराचामेत् अन्यत्वापि सक्तत् सक्तत् । द्विराचन्य
 ततः शुद्धः सृत्वा विष्णुं सनातनम्” सृष्टिः ।
 “क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने । कर्मस्य
 एषु नाचामेद्विषयं श्रवणं स्पृशेत्” । साङ्ख्यायनः ।
 “आदित्यावसवोरुद्रा वायुरग्निश्च धर्म्मराट् । विप्रस्य
 दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः” । अत्र हेतुमाह
 पराशरः । “प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरित-
 स्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मन्त्रब्रवीत्” ।
 मार्कण्डेयपुराणम् । “कुर्यादाचमनं स्यर्शं गोष्ठस्था-
 र्कदशं नम् । कुर्वीतात्मनश्चापि दक्षिणश्रवणस्य च ।
 यथाविभवतोऽष्टैतत् पूर्वाभावे ततः परम् । न पूर्वस्निन्
 विद्यमाने उत्तरप्राग्विच्छिन्ते” । पुराणसारवायुपुराणयोः ।
 “यः कर्म कुरुते सोऽहादनाचस्यैव नास्तिकः । भवन्ति
 हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः” । इत्यन्तम् ।

मदनपारिजातेषु विशेष उक्तः । दृश्यता 'कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य स्नात्वेव इन्द्रियोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा' 'कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः । निवङ्गुशिशुकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत्' प्रचेताः । 'अनुष्णफे नशोताभिराचामेदिति' । आतुराणांमुष्णोद-कमध्यविरुद्धम् । तथाचापस्तम्बः 'उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनामिति' । अत्राचमनं भवतीति शेषः । योगीश्वरः 'अनर्जानु शुचौ देशे उप-विष्टउदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्य-सुपस्पृशेत् । तथा 'कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यप' करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्' । दक्षः । 'प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिःपित्रेदम्बु वीक्षितम् । संद-त्याङ्गुष्ठमलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम् । वीक्षितमत्येतद-हर्षिषयम् । 'रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरिति' यमस्मरणात् मनुः । तिराचामेदपः पूर्वं' द्विःप्रमृज्या-त्ततोमुखम् । स्नानि घोषस्पृशेदङ्गिरात्मानं शिरएव च' गौतमः । 'त्रिःशतवां अप आचामेदिति' चतुर्थहृषं पितृ-पक्षयेति केचित् । त्रिःपित्रेण तुष्ट्यभाव इत्यन्ये । भरद्वाजः । 'संज्ञताङ्गुलिभिस्तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् । ब्राह्मेण विप्र-स्त्रीर्थेन नित्यकालसुपस्पृशेत् । कायत्वं दक्षिकाभ्यां वा न पितृषु कदाचन । कायं प्राजापत्यं त्वैदशिकं दैवम् । यस्मिन् आचमनप्रयोगे च येन ब्राह्मणादितोर्थं स्वीकृतं तेनैव स प्रयोगः कार्यो न तीर्थान्तरेण । दक्षः । 'संज्ञता-ङ्गुलिभिः पूर्वं आस्यमेवसुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशि-न्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुः-श्रोत्रे पुनः पुनः । नामिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै । सर्गाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाप्येव संस्पृशेत् । याज्ञवल्करः । 'अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबु-द्बुदेः । त्रिःप्राक्षाल्य द्विरुन्मृज्य खान्यङ्गिः सुसुपस्पृशेत्' । अत्र विशेषमाह पैठीनसिः । 'सव्ये पाणौ शेषा अपो निनयेदिति' । शेषा आचमनावशिष्टाः । दृष्टुशङ्क-स्त्वन्वधोपपस्य र्शनमाह । 'तर्जन्यङ्गुष्ठयोरेन स्पृशेत् स्तम्भ-द्वयन्ततः । अङ्गुष्ठस्थानामिकाया योगेन श्रवणे स्पृशेत् । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोरेन स्पृशेत् स्तम्भद्वयं ततः । नाभिञ्च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु । संस्पृशेच्च तथा शीर्ष-मिति' । शङ्खस्तु 'ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्धानमा-दितः । तर्जन्यङ्गुष्ठयोरेन स्पृशेत्चेतद्वयं पृथक् । मध्य-

स्थानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात् । अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः स्पृशेत् । तर्जन्यङ्गुष्ठयोरेन नामिं हृदि तु संस्पृशेत्' । पैठीनसिः । 'अग्निरङ्गुष्ठ-स्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि स्पृशेदिति' । अत्र स्वशाखास्तुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शाखा-यामङ्गमेव नाम्नातम् अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः । तच्छाखीयानां त्वैच्छिको विकल्पः येषान्तु स्वशाखायां कतिपयाङ्गस्य र्शनं नाम्नातम् । तेषान्तु स्वशाखोक्त क्रमानुसारी शाखान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गस्य र्शे भवतीति व्यवस्था । उदकपरिमाणमाह याज्ञवल्करः । हृत्कण्ठ-तालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः । शुष्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सक्तत् स्पृष्टाभिरन्ततः' । अन्तस्तालुगाभिः । हृदङ्ग-मापरिमाणमाह उशनाः । 'नासमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति' । आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने कश्चन विशेषः प्रदर्श्यते । तत्र मार्कण्डेयः । 'सपवित्रेषु हस्तेन कृथांदाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्र-न्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् । एतद्विच्छिन्कराभिप्रायम् । हारीतेन वामे निषेधात् । 'वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचा-मति योद्विजः । उपस्पृशौ भवेत्तेन रुधिरेश मलेन चेति' । एतत् केवलवामहस्ताभिप्रायम् । हस्तद्वयाश्रयस्य र्शने गो-भिलेन फलस्मरणात् । 'उभयत्र स्थितैर्दमैः समाचामति योद्विजः । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेदिति' । अत्र विशेषमाह हारीतः । सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवि-त्रकरो बुधः । यन्निर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवे-दिति । पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः । 'अनन्तर्गमिषं साम्यं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्' । मार्कण्डेयः । 'चतुर्भिः कुशपिङ्गुलैर्ब्राह्म-णस्य पवित्रकम् । एकैकं नूनमुदितं वर्षे वर्षे यथा-क्रमम् । त्रिभिर्दमैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौरुषिकं तथा । चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कृथात् पवित्रकमिति' । अथाचमननिमित्तानि तत्र मनुः । 'उत्तोय्योदकमाचामे-दवतीर्थं तथैव च' । हारीतः । 'स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभि-माषणं मूलपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभिगच्छ'स्तु काम आचमेत्' । अथ द्विराचमननिमित्तानि । तत्र याज्ञ-वल्करः । 'स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पथे । आचान्तः पुनराचामेद्वासाविपरिधाय च' बौधायनः । 'भो-जने हवने दाने उच्चारे च प्रतिग्रहे । हविर्भक्ष्यकाले वा तदुद्विराचमनं स्रुतम्' । ब्रह्मपुराणे । होमे भोजन-

काले च सन्ध्योरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत्
अन्यत्र च सकृत् सकृत् । अङ्गिराः । “चण्डलादीन् जपे
होमे दृष्ट्वाचम्य विशुद्ध्रति । श्वादीन् दृष्ट्वापि वाचामेत् कर्णं
वा दक्षिणं स्पृशेत् । जानुनोरधस्तात्खादिस्रशं
आचमनमन्यत्र स्नानविधानात् । उदकाभावेऽ-
सामर्थ्ये वा दक्षिणश्रवणस्पर्शः । अनेनैवाभिप्रायेण
दृहस्यति । “पितृमन्त्रोच्चरे रौद्रे आमासम्भोऽधमेक्षणे ।
अधोवायुससुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे । मार्जारमूषिकस्रशे
प्रवासेऽन्तभाषणे । निमित्तेषु च सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं
स्पृशेत्” । तथा “आर्द्रं तृणं गोमयं वा भूमिं वा संस्पृशेद्
द्विजः” । सांख्यानः । जुते निष्ठीवने इत्यादि
प्रायुक्तम् । आचारसागरे । अपःपीत्वौषधं जग्ध्वा
कृत्वा तास्वल्लक्षणात् । सौगन्धिकानि सर्वाणि नचा-
चामेद् विचक्षणः । अपोजग्ध्वेति अस्तोपधानमसीत्या-
दिभिर्मन्त्रैरपोजग्धानन्तरं नित्यं नाचामेदित्यर्थः ।
बौधायनः । “पादन्नालनशेषेण नाचामेहारिणा द्विजः ।
शुभाभावे पिबेत् किञ्चित्क्षिप्त्वा भूमौ जलं स्पृशेत्” ।
आपस्तम्बः । “सन्ध्यार्थं भोजनार्थं वा पितृर्थे वा तथैव च ।
शुद्धाहृतेन नाचामेत् जपेज्याह्वनेषु च” । यमः । ता-
वन्नोपस्पृशेत् विप्रोयाकृद्भावेन संस्पृशेत् । उदके चोदक-
स्यस्तु स्थलस्यस्तु स्थले शुचिः । पादौस्याथोभयत्रापि
आचान्तोभयतः शुचिः । जले स्थले चैकैकं पादं कृत्वाचान्त
उभयत्र जलकर्मणि स्थलकर्मणि च शुद्धो भवतीत्यर्थः । “अकृ-
त्वा पादयोः शौचं तिष्ठन्नुक्तशिक्षोऽपि वा । विना यज्ञो-
पवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” । तिष्ठन्निति स्थलविष-
यम् । विष्णुना तिष्ठतोपि जलेऽभ्यनुष्ठानात् । “जान्वी-
रुर्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात्
शतकृत्वोपि समाचान्तो न शुद्ध्रति” । अधस्ताद्विषेधाज्जा-
नुदन्नेऽप्यविरुद्धम् । तथा च अर्थ्यते । “जानुभावे
जले तिष्ठन्निति” अत्राचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः ।
तथा “सोपानत्कोनचोष्णीषी पर्यङ्कशययानगः । दुर्दशे
प्रपतंश्चैव नाचमन् शुद्धिमाप्नुयात् । नरगोखरयानाश्व-
हस्यवीरोहकस्तथा । आचान्तः कर्म शुद्धः स्यात्ता-
स्वल्लौषधजग्धत् । भुक्त्वासनस्योऽप्याचामेत् नान्यकाले
कदाचन । न पादुकास्थो न त्वरितो नचायज्ञो पवीतवान् ।
स्पृशन्ति विन्द्वः पादौ जङ्घे चामतः परान् । भौमि-
कैस्ते समाज्ञेया नचैवाप्रयतो भवेत् । परेषामाचमनी-
योदके दीयमाने ये विन्द्वः पादयोः पतन्ति ते नाऽ-

शुद्धात्वर्थः” । “न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामेत् शूद्राशुच्येक-
पाखावर्जितेन” गौ० स्पष्टः क्रमः काशीखण्डे उक्तः ।
“प्रागास्य उदगास्यो वा स्तूपविष्टः शुचौ भुवि । उपस्पृशे-
द्विहोनायां तृषाङ्गारास्थिमश्रुभिः । अनुष्णाभिरफेना-
भिरङ्गिर्जुष्टाभिरत्वरः । ब्राह्मणो ब्राह्मतीर्थेन दृष्टिपूनाभि-
राचमेत् । कण्ठगोभिर्नृपः शुच्येत्तालुगामिस्तथोरुजः ।
स्त्रीशुद्धावास्तुसंस्पर्शमात्रेणापि विशुध्यतः । समस्ताङ्गु-
लिनीङ्गुल्य पाणिना दक्षिणेन तु । त्यक्त्वाङ्गुलिकनिष्ठाभ्यां
शेषेणाचमनं विदुः । शिरः प्राटत्य कण्ठं वा जले सुक्त-
शिक्षोऽपि वा । अक्षालितपदद्वन्द्व आचान्तोऽप्यशुचिर्मतः ।
त्विःपीत्वाम्बु विशुद्ध्रथं ततः खानि विशेषयेत् । अङ्गुष्ठ-
मूलदेशेन द्विर्विरोधाधरौ स्पृशेत् । अङ्गुलीभिस्त्रिभिः
पञ्चात् पुनरास्यं स्पृशेत् सुधीः । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकोष्ठौ च प्राण-
रन्ध्रे पुनः पुनः । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे
पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन नाभिरन्वृष्टुपस्पृशेत् । स्पृष्ट्वा
तलेन हृदयं समस्ताभिः शिरः स्पृशेत् । अङ्गुल्यपैस्तथा-
स्तन्धौ साम्बु सर्वत्र संस्पृशेत् । आचान्तः पुनराचामेत्
जुते रथ्योपसर्षणे । स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारम्भे
शुभकर्मणाम् । सुप्ता वासः परीधाय तथा दृष्ट्वा म्यमङ्गलम् ।
प्रमादादशुचिं स्पृष्ट्वा द्विराचान्तः शुचिर्भवेत्” ।
सन्ध्याङ्गाचमने शास्त्रिभेदे मन्त्रविशेषोऽपि अर्थ्यते ।
“सायमग्निश्च मेल्युक्त्वा प्रातः सूर्यैत्यपः पिबेत् । आपः
पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्” एभिराचमनं चरेदिति
शौनकीये पाठः । मैत्रायणीय ऋह्य परि० । “प्रातः सूर्यश्च-
मेल्युक्त्वा सायमग्निश्च मेत च । आपः पुनन्तु मध्याह्ने
कुयांदाचमनं ततः” । “ततः प्राणायामानन्तरमिति” आ० त०
रघु० । “प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।
अन्तरं स्वयते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्” योगि० या० ।
मदनपारिजाते । “सन्ध्याचमने बौधायनः अथातः सन्ध्यो-
पासनविधिं व्याख्याष्यामः तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः
प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्याग्निश्च मा मन्युश्चेति
सायमपः पीत्वा, सूर्यश्च मामन्युश्चेति प्रातरपः पीत्वेति”
अग्निश्च सूर्यश्चैति यजुर्वेदिनाममौ मन्त्रौ च्छन्दोगानां तु
सन्ध्याचमने गौतमोक्तौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ “अहश्च मादित्यश्च
पुनात्विति प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति साय-
मिति” “एतौ च मन्त्रौ प्रजापतिदृष्टौ लिङ्गोक्तद्वैतौ चेति”
अनयोश्च मन्त्रयोः सामविदिविषयकत्वेन तलोक्तावपि तयोः
सम्यग्ज्ञानात् ‘यजुः सर्वत्र पीयते’ इत्युक्तेश्च यजुर्वेदोक्ता-

वेव प्रायुक्तौ सामवेदिभिः प्रयुञ्जते । तज्ज्ञाने तु तावेव प्रयोक्तव्यौ । काशीकाण्डे तु “इमं मन्त्रं ततश्चोक्ता कुर्यादाचमनं द्विजः । आचार्याः केचिदिच्छन्ति शाखाभेदेन चापरे । अन्तरसि भूतेषु गृह्यां विश्वतोमुख ! । त्वं यत्स्वं वषट्कार आत्माज्योतीरसोऽमृतम्” । आचमने मन्त्रान्तरसुक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्यवस्थाप्यम् । मधुपर्कानाङ्गाचमने वेदिभेदेन मन्त्रभेदा मन्त्रतुलादानादिपद्धतौ दृश्याः । विस्तरभयात्तेऽतनोक्ताः । तान्त्रिकाचमनन्तु शाक्तवैष्णवभेदात् द्विधा तत् । शाक्ताचमनं यथा । “आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वैराचामेत् साधकाग्रणीः । वज्रकान्तां परे दत्त्वा शुद्धेन पाथसाचमेत्” स्वतन्त्रतन्त्रम् “आचामेदात्मतत्त्वाद्यैः प्रणवाद्यैर्द्विठान्कैः” मालिनीत । तथा च ओं आत्मतत्त्वाय स्वाहा ओं विद्यातत्त्वाय स्वाहा ओं शिवतत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । कात्यादौ विशेषः तन्त्रसारे “कालिकाभिस्त्रिभिः पीत्वा कात्यादिभिरुपसृशेत् । हाभ्यामौघौ द्विरुद्गुज्य चैकेन ज्वालयेत् करम् । सुखप्राणेष्वश्रितनाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् । आचम्यैवं भवेत् काली वत्सराक्षां प्रपश्यति” भैरवोत० । कात्यादयश्च “काली कपालिनी कुक्का कुरुकुक्का विरोधिनी । विप्रचित्ता तथोद्योयप्रभा दीप्ता ततःपरम् । नीला घना बलाका च माता सुद्रा मिता च ताः” इत्युक्ताः प्रयोगस्तु क्रीमित्यादिर्मूलमन्त्रेण त्रिरपः पीत्वा ओं काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति द्विरुद्गुजेत् । ओं कुक्कायै नमः करं ज्वालयेत् ओं कुरुकुक्कायै नमः सुखस्य स्पर्शः । ओं विरोधिन्यै नमः ओं विप्रचित्तायै नमः दत्त्वामनासिकयोः । ओं उपायै नमः ओं उयप्रभायै नमः नेत्रेयोः । ओं दीप्तायै नमः ओं नोलायै नमः श्रोत्रयोः । ओं घनायै नमः इति नाभेः । ओं बलाकायै नमः वक्षसः, ओं मातायै नमः शिरसः । ओं सुद्रायै नमः ओं मितायै नमः इत्यंसौ स्पृशेत् । ताराचमनं तु “ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया ज्वालयेत् करम् । स्त्रीं ह्रूमौघौ द्विरुद्गुज्य षट्कारैः ज्वालयेत् करम् । आस्यं नासि दशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रसृच्यते आचम्य भैरवो भूत्वा वत्सराक्षां प्रपश्यति” भैरवोत० । यथा ओं उयतारायै नमः ओं एकजटायै नमः ओं नीलसरस्वत्यै नमः इति त्रिरपः पीत्वा ह्रीमिति वीजेन करं ज्वालयेत् । स्त्रीं ह्रूं नित्येताभ्यामौघौ द्विरुद्गुज्य षडिति करं ज्वालयेत् । ओं वैरोचनाय नमः इति सुखम्

ओं शङ्खपाण्डुराय नमः ओं पद्मनाभाय नमः दक्षवामनासिके । ओं तावकाय नमः ओं मामकाय नमः नेत्रे । ओं पाण्डुवाय नमः तारकाय नमः श्रोत्रे, ओं असिताभाय नमः नाभिम् ओं पद्मान्काय नमः वक्षः । ओं यमान्काय नमः शिरः । ओं विघ्नान्काय नमः ओं नरान्काय नम इति अंसौ स्पृशेत् ।

वैष्णवाचमनं तु “केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा हाभ्यां प्रज्वालयेत् करौ । हाभ्यामौघौ च संसृज्य हाभ्यां सृज्यात् सुखं ततः । एकेन हस्तं प्रज्वाल्य, पादावपि तथैकथः । संप्रोच्यैकेन मूर्धानं ततः सङ्घर्षादिभिः । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् । स्पृशेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये” गौत० सचतुर्थीनिमोऽन्यैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः” निबन्धे । ततश्च ओं केशवाय नमः इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयश्च “केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरसङ्घर्षवासुदेवप्रद्युम्नानि कृपुरुषोत्तमाधोज्ज्वलनृशिंहाय्युतजनाहं नोपेन्द्रहरविष्णवः” तन्त्रसा० एताश्च चतुर्विंशतिविष्णुमूर्तयः । विष्णोर्द्विघोत्कीर्त्तनं मूर्त्तिभेदाभिप्रायेण चतुर्विंशतिमूर्त्तिशब्दे च तद्विवरणम् । अन्यदेवतानान्तु मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेकः । आचम्यते अनेन करणे ल्युट् । ३ आचमनसाधने देवतार्चनोपचारभेदे । “जातीफलखड्गकृकोलतोयञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति” तन्त्रसारोक्ते जातीफलादिचूर्समिश्रिते षट्पलमिते जले तत्साधने ४ जलमात्रे च भावे ल्युट् । पूजायां दत्ताचमनीयजलस्य ४ पाने च । “सुवर्णकलसेनैवाचमनं कुरु केशव ! । पद्मचक्रधरो देव ! कपालो ! परमेश्वर !” विष्णुपूजाचमनदानमन्त्रः ।

आचमनक न० आचमनस्य कं जलमत्र । १ पतद्गृहे (पिकदानि) (डावर) आचम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे कन् । २ आचमनीयजलादौ ।

आचमनीय न० आचमनाय दीयते दृष्टात् ऋ आ+चम-करणे बा० अनीयर् वा । आचमनीयाद्यैर्देये जातीफलादिचूर्समिश्रिते षट्पलमिते १ जले आचमनशब्दे प्रमाणसुक्तम् । “आचमनीयमाचनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति” भवदे० कर्माथ अनीयर् । पेयजले २ स्वार्थे कन् तत्रैव । अर्घ्यमाचनीयकम्” षोडशोपचारः “उच्छिद्योऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम्” गौतमीयम् ।

आचम्य अच्य० आ+चम-ल्यप् । १आचमनं कृत्वेत्यर्थे आ+चम-कर्मणि यत् । २आचमनीये जलादौ त्वि० ।

आचय पु० आ+चि-अच् । दूरस्थस्य पुष्पादेशयने । हस्तेन चयने तु घञ् आचाय इत्येव । तत्र नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आचयकः आचितौ नियुक्ते त्वि० ।

आचरण न० आ+चर-ल्यट् । १आचारे 'अधीतिबोध-चरणप्रचारणैः' नैष० । 'आचरत्यनेन करणे ल्यट् । २रथे ३शकटे च त्वि० । 'यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः एवमस्मिन् शरीरे युक्तः' छा० उ० । 'प्रयुज्यते इति प्रयोग्यो-ऽश्वोवलीवद्दीवा आचरत्यनेन आचरणो रथोऽनो वा तस्मिन् आचरणे युक्तः तदाकर्षणाय, एवमस्मिन् शरीरे रथस्थानोये प्राणः पञ्चदृष्टिः इन्द्रियमनोबुद्धियुक्तः पञ्चात्मा विज्ञानरूपक्रियामूर्च्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलपभोगनिमित्तं नियुक्तः ईश्वरेण राज्ञेव सर्वाधिकारे दर्शनश्रवणेषु व्यापारेऽधिकृत' इति श०भा० ।

आचरित न० आ+चर-भावे क्त । १आचारे 'वाग्देवताचरित चित्त्रितचित्त सद्भा' जयदेवः । २ऋणिकादृष्ट्यपहणोपायभेदे । 'धर्मेण व्यवहारेण कृत्वेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च' मनुः । 'तत्र ऋणिको यदि निःस्वो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा क्षणबाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् स्मृच्छीयादिति' मेधा० । कृत्वाचरितबलान्याह दृष्ट० । 'कृत्वाना याचितं चाधिमानीय ऋणिकाद्वनी । अन्याहृतादि व्याहृत्य दायते तत्र सोपधिः । दारपुत्रप-स्युन् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् । यत्वार्योदायतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । बद्धा स्वस्मृत्मानोय ताडनार्थै रूपक्रमैः । ऋणिकोदायते यत्र बलात्कारः स उच्यते' कुल्लू० धृता । कर्मणि घञ् । ३अनुष्ठिते त्वि० । 'जलं वामकरे कृत्वा वा सन्ध्याऽऽचरिता द्विजैः' काशो० ।

आचरणीय त्वि० आ+चर-अनीयर् । अनुष्ठेये 'यद्यपि शुद्धं लोकरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयमिति' सृतिः । तव्य । आचरितव्यमप्यत्र त्वि० ।

आचर्य्य न० आचर्य्यतेऽत्र आ+चर-आधारे यत् । अनुष्ठानयोग्ये देशे 'आचर्य्यमनित्ये' पा० सू० उक्तेः आचर्य्यम् । अङ्गुते त्वि० ।

आचान्त त्वि० आ+चम-क्त । आचमनकर्त्तरि '१आ-चान्तः पुनराचामेत्' काशो० सृतिश्च । कृतमाचमनं यस्य तादृशे २ जलादौ च 'आचान्तोदकाय गौ-

रिति नापितस्त्रिभ्रूयात्' संत० गोभिलसूत्रम् ।

आचाम पु० आ+चम-भावे घञ् वा वृद्धिः । आचमने कर्मणि घञ् । २भक्ष्ये ३भक्तनिस्त्रावे मण्डे (माङ्) 'पि-ण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासः स्यात् कच्छः सौम्योऽयमुच्यते' वा० । पिण्याकः निस्सृततैलस्त्रिभ्रुः अदननिस्त्रावोदस्त्रिभ्रुदकसक्तूनां पञ्चानामैकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य पष्ठेऽङ्ग उपसेदिति' मिता० । 'पिण्याकः खलिः आचामः भक्तमण्डः' प्रा०वि० । 'आचाममथ पिण्याकं तक्रञ्चोदकसक्तूकान् । त्रहं त्रहं प्रयुञ्जानोवायुभक्ष्यहृदयम् । एकविंशतिरात्रंस्तु तत्रा पुरुष उच्यते' यमः । ४सौत्वामणीयामाङ्गे सुरासाधने भक्तमण्डे च 'कृत्वा तांश्च ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्नासरम्' कात्या० १६, १, २० । 'दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्याग्नागारं नग्नहु-चूर्णानि कृत्वा । लग्नहुः क्रियन् उच्यते । तांश्च शष्पादीं चूर्णयित्वा ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्नासरमुच्यते । ब्रीहियवा-भ्याञ्च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम् तेन सा तद्वस्त्रै रभिसंबध्यते । अतस्तयोश्चतुर्मुष्टिकप्रहसपूर्वकं पृथगोदनौ निष्पाद्येते । नग्नहुद्वार्य माह । 'सज्जत्वक्-विफला चैव शुष्ठी चैव पुनर्नवा । चतुर्जातकसंयुक्ता पिप्पली गजापिप्पली । वंशोऽवका वृहच्छकृत्वा चित्तकं चेन्द्रवारुणी । अश्वगन्धां ससुत्पाद्य मूलान्येतानि निर्हृशेत् । धान्यकं च यवानी च जीरकं क्षणजीरकम् । द्वे हरिद्रे वचा चैव विहृटा ब्रीहयो वयाः' । क्रयणानन्तरं शष्पादन्यादाय दक्षिणेन कृत्वाम्नागारं प्रवेश्य लग्नहुचूर्णानि कृत्वा सज्जत्वगाद्यौषधानि तृष्णीं पिष्ट्वा तान् शष्पतोक्कलाजान् चूर्णयित्वा दर्शपाश्र्वं मासधर्मैश्च पात्वासादनादि । श्यामाकचतुर्मुष्टिकप्रहसपूर्वकं फलीकर-णान् समन्त्रकं कृत्वा वज्रतरादके पृथक् पृथक् चरु पक्त्वा श्वातबन्धानानान् ब्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगा-चामौ परिषिच्य पृथग्भिन्नयोः पातयोश्चूर्णैर्भिध्यादति रिक्तमुष्णोदकम् (मण्डम्) अवसाव्य तदुदकं (मण्डम्) लग्नहुप्रभृतिभिश्चतुर्मुष्टैः संसृज्य निदधाति स्थाप-यति तन्नासरं तस्य चूर्णं संसृष्टस्याचामस्य मासरमिति संज्ञा 'एवाभाचापयोश्चूर्णं संसर्गानन्तरमिति' च कर्कः । सौत्वामणीशब्दे • तदीयसुरासाधनसंस्कारप्रकारोवक्ष्यते आचार पु० आ+चर-भावे घञ् । १आचरणेऽनुष्ठाने स च

अनुष्ठाननिवृत्त्यात्मकभावाभावरूपः तत्र सदाचारः वेद-
स्युत्यादिविहितः तत्र निषिद्धश्च कदाचारः इति भेदात्
द्विविधः । सदाचारलक्ष्योक्तं काशी० । “सदाचारे हि सर्वोऽर्थो
नाचारात् रिष्यते पुनः । तस्मात् विप्रथे सततं भाव्यसा-
चारशाखिना । विद्वेषरागरहिता अतुतिष्ठन्नि यं द्विजाः ।
विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः” । प्रसङ्गादाचार-
पदार्थो गिरुष्यते तत्र शा० सू० भा० । “चरणादितिचेन्नो-
पलक्षार्थेति काष्णाजिनिः” सू० । “अथापि स्यात्
या श्रुतिरनुशयसङ्गावप्रतिपादनायोहता “तद्यद्गृह-
रमणोयचरणा इति” सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति
नानुशयात्” अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः “चरणं चारित्र्यम्
आचारःशीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्म-
णोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन
व्यपदिशति “यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि
कर्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुच-
रितानि तानि त्वयीपास्यानीति च” । तस्माच्चरणाद्यो-
न्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरितिचेन्नैव दोषः यतोऽनु-
शयलक्षणाद्यैवैषा चरणश्रुतिरिति काष्णाजिनि-
राचार्योमन्यते” भा० । “आनद्येक्यमिति चेन्न तदपेक्ष-
त्वात्” शा० सू० । “स्यादेतत्कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं
शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याख्यते । ननु शीलस्यैव
तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभ-
योन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित्
फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यज्ञानर्थक्यमेव शीलस्य प्रस-
ज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्म-
जातं चरणपेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः
स्यात् । “आचारहीनं न पुनन्ति वेदा” इत्यादि स्मृतिभ्यः
पुरुषार्थत्वाद्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्मा-
जाते फलमारभमाणे तदपेक्षेवाचारस्तत्रैव कश्चिदतिश-
यमारप्स्यते कर्म च सर्वार्थकारोति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः ।
तस्मात्कर्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारण-
मिति काष्णाजिनेर्भेतम् । न हि कर्माणि संभवति शी-
लाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो-
जानुभ्यां रंहितमर्हतीति” भा० । “सुकृतदुष्कृते एवेति
वादरिः” शा० सू० । “वादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव च-
रणशब्देन प्रत्याख्यते इति मन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मैत्य-
नर्थान्तरम् । तथा ह्यविशेषेण कर्मात्मा चरतिः प्रयुज्य-
मानो दृश्यते यो हि इष्टादिब्रह्मणं पुण्यं कर्म करोति तं

लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष महात्मेति । आचारो-
ऽपि धर्मविशेष एव । भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मण-
परिव्राजकन्यायेनाभ्युपपद्यते । तस्माद्गमणीयचरणाः पुण्य-
कर्माणिः कपयचरणा निन्दितकर्माणि इति निर्णयः”
भा० । अत्र शीलाचारयोः पर्यायत्वोक्त्या “वेदोऽखिलो
धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधू-
नामात्मनस्तुष्टिरेव च” मनुवचने शीलस्य पृथगुक्ति
ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम् । अतएवानन्तरं
मनुनैव “वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्गर्मास्य लक्षणम्” शील-
स्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्ममूलत्वमुक्तम् ।
शीलञ्च “ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोप-
तापिता अनसूयता ऋडुता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रिय-
वादित्वं कृतज्ञता, शरणागता, कारुण्यं प्रशान्तिञ्चेति
त्वयोदशविधं शीलमिति” हारीतोक्तं तच्चाचार भेद
एव । भेदातिथिस्तु शील समाधाविति धातोरूपमुक्त्वा
“शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसोव्यापारः यच्चेतसो-
ऽन्यविषयेषु विज्ञेयपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवृत्तता
तच्छीलमुच्यते” इत्याह । तदप्याचार एवान्तर्भवति ।
तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मू-
लत्वं स्यान्नाचाराणामित्याहुः यादृशाचारस्य धर्म-
मूलत्वं तमाह भेदातिथिः । “आचारोव्यवहारोऽनु-
ष्ठानम् । यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धम्मे-
बुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा
विवाहादौ कङ्कणधारणादि साङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते ।
याच विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः प्रख्यातवृत्तचत-
व्यथादिपूजा देशभेदेनेत्यादि” एवं होलकाद्याचरणम् ।
अन्यादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम् ।
स्पष्टकृतं प्रयोगपारिजाते स्तम्भपु० । “न यत्र साक्षा-
द्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ । देशाचारकुलाचारैस्तत्र
धर्मो निरुष्यते” अत्र न निषेधा इत्युक्तेः श्रुतिस्मृत्यो-
र्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते । तच्चानु-
पदं विवेक्तव्यम् । स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुष-
भेदाच्च नानाविधः प्रार्तिस्विकरूपेण गणयितुमशक्यः ।
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्वोऽपि सदाचारः धर्ममूलमतएवास्था-
त्याव्यत्वमुक्तम् “देशानुशयं कुलधर्ममन्यां स्वजातिधर्मं
न हि संत्यजेच्च” । एवं पितृप्राद्याचारोऽपि धर्ममूलतया
याह्यः “येनास्य पितरोयाता येन याताः पितासहाः ।

तेन यावात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते” मनुक्तेः । अत्र सम्मार्गमिति विशेषणात् कदाचारो न धर्ममूलमिति गम्यते ततश्च षोडशमहृणामहृणयोर्द्वितास्तुदितहोमयोः वैकल्पिकयोरेव पिताद्याचारस्य प्रामाण्यं तदज्ञाने आत्मतुष्टेः इति द्रष्टव्यम् । तदयं निर्गलितार्थः । यत्र श्रुतिस्मृतिद्वैधम् तत्र सदाचारदर्शनेन शास्त्रार्थं निश्चित्य सद्गुराचरितमार्गेणाचरणं प्रथमः कल्पः । तदसम्भवे तु पिताद्याचारदर्शनेन एकतरपक्षाश्रयणं तस्याप्यज्ञाने आत्मतुष्टयेत् तदेवाचरितव्यमिति । यत्र साक्षात् श्रुतिस्मृती मूलं नोपलभ्येते एवं विरुद्धान्यश्रुतिस्मृती वा नोपलभ्येते तत्रापि सदाचारस्य धर्ममूलत्वम् “न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ” इति प्रागुक्तस्कान्दवाक्यात् यत्र तु विरुद्धान्यश्रुतिस्मृती उपलभ्येते तत्र न सदाचारः प्रमाणम् यथा दान्तिष्णान्यानां शिष्टानां मातृलकन्यादि परिषयनाद्याचारः । स त्वनाचारोऽपि तद्देशीयानां स्वल्दोषायेति व्यवस्थापितमनाचारशब्दे १५७ पृष्ठे दृश्यम् । सदाचारस्य च स्मृतेरिव न साक्षात् श्रुतिकल्पकता किन्तु स्मृतिद्वारेवेति जैमिनीयन्यायमालायां प्रथमाध्याये निरूपितं तत्रैव विस्तरो दृश्यः । एवञ्च श्रुतेः स्मृत्युपजीव्यत्ववत् आचारस्य स्मृत्युपजीव्यतया ततो दुर्बलत्वम् दुर्बलेन च तेन बलीयसो बाधयोगाच्च नाचारेणोपजीव्यजातीयस्मृतिबाधोगुक्तः अतएव जैमिनिना “विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति” सूत्रे उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधे उपजीवकस्यानपेक्षता अननुष्ठानम् असति तु विरोधे उपजीवकेन स्मृत्याचारपदायेन उपजीव्ययोः श्रुतिस्मृत्योरनुमानमित्युक्तम्” ततश्च स्मृतिविरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति स्थितम् । अतएव दुर्बलत्वाभिप्रायेणैव भा० आ० प० । “धर्मं जिज्ञासामानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । द्वितीयं धर्मशास्त्रञ्च तृतीयं लोकसंग्रहः” इति लोकाचारस्य तृतीयत्वं, श्रुतेः परमत्वोक्त्या च स्मृतेर्द्वितीयत्वमुक्तम् । स्पष्टमुक्तम्” प्रयो० पा० स्मृतौ । “स्मृतेर्वेदविरोधे तु परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लौकिकाचारं स्मृतिबाधे परित्यजेत्” “तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्” इति वशिष्टेन शास्त्रालाभे एव शिष्टाचारस्य ग्राह्यताऽभिहितम् । शिष्टाचारश्च यद्यपि देशभेदात् नानाविधः तथापि मनुना ब्रह्मवर्चसदेशीयानामेव

पारम्पर्यागताचरस्यैव सदाचारताया व्यवस्थापनात् तत्र त्वपारम्पर्यक्रमगताचारएव सदाचारः । ब्रह्मवर्चसं परिभाष्य यथाह मनुः “तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः । वर्सानां सान्तरत्नानां स सदाचार उच्यते” इति तथा “कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरम् । एतद्देशप्रसूतस्य । सकाशाद्यजन्मनः । स्वं स्वं चरितं शिष्टेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः” इति मनुना ब्रह्मर्षिदेशवासि विप्रसकाशात् सदाचारस्य शिष्टणीयत्वोपदेशात् तद्देशीयाचारोऽपि सदाचार इति गम्यते । सदाचारोऽपि न केवलं शास्त्रामूलकः किन्तु शास्त्रमूलकोऽपि तत्र शास्त्रं मानवादिर्साहित्यादि । तत्र काशीखण्डे शास्त्रमूलकाः सदाचाराः सप्तद्वित्यप्रशंसापूर्वं केचित् दर्शिता यथा । “लक्षणैः परिहीनोऽपि सम्यगाचारतत्परः । अज्ञानानस्यश्च नरोजीवेत्समाः शतम् । दुराचाररतो लोके गर्हणीयः शुमान् भवेत् । व्याधिभिश्चाभिभूयेत तथात्यादुः सुदुःखभाक् । त्याज्यं कर्म पराधीनं कार्यमात्मवशं सदा । दुःखी यतः पराधीनः सदैवात्मवशः सुखी । यस्मिन् कर्मयत्नरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति । तदेव कर्म कर्त्तव्यं विपरीतं न च क्वचित् । प्रथमं धर्मसर्वस्वं प्रोक्ता यन्नियमायमाः । अतस्तेष्वेव वै यत्रः कर्त्तव्यो धर्ममिच्छता । सर्वं चमार्ज्यं ध्यानमानृशंस्यमहिं सनम् । दमः प्रसादो माधुर्यं शृणुतेति यमा दश । शौचं स्नानं तपोदानं मौनेज्याध्ययनं व्रतम् । उपोसनोपस्थदण्डोदयेति नियमाः स्मृताः । कामं क्रोधं मदं मोहं मात्सर्यं लोभमेव च । अमून् षट् वैरिणो जित्वा सर्वत्र विजयी भवेत् । शनैः शनैः सञ्चिनुयाद् धर्मं वल्कीकश्चुङ्गवत् । परपीडामकुर्वीणः परलोक सहायकः । धर्म एव सहायी स्यादसुखं न परिच्छेदः । पिष्टमाहृतभ्राह्मणोपिद्भुजनादिकः । जायेत चैकलः प्राणी प्रलीयेत तथैकलः । एकलः सुदतं भुङ्क्तेऽश्लेषाद्भ्रूतमेकलः । देहं पञ्चत्वमापन्नं त्यक्त्वा सौ काष्ठलोठवत् । बान्धवाविसुखायान्ति धर्मोऽयान्तमनुब्रजेत् । नित्यं सञ्चिनुयाद् धर्मं ततोऽसुखं सहायिनम् । धर्मं सहायिनं लब्ध्वा सन्नेद्दुस्तरं तमः । सम्बन्धानाचरेन्नित्यसुत्तमैरुत्तमैः सुधीः । अधमानधमांस्यत्वा कुलमुत्कर्षतां नयेत् । उत्तमानुत्तमानेव कुर्वन् हीनांश्च वर्जयन् । ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन श्रुताम् । अनध्ययनशीलञ्च सदाचारविलङ्घिनम् । अलसं च दुरात्मादं ब्राह्मणं बाधतेऽन्तकः ।

ततोऽभ्यस्येत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्य-
 थभिलषन्ति सदाचारसमागमम्” इति । प्रशस्य “रजनी-
 प्रान्त्ययामाङ्गं ब्राह्मणं समयउच्यते । स्मृतं चिन्तयेत्-
 प्राज्ञस्तस्मिन्नेत्याय सवेदा । गजास्यं संस्मरेदादौ ततईशं
 सहाभ्यया । श्रीकान्तं श्रीसमेतं तु ब्रह्माख्या कमलोद्भवम्
 इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिष्ठादीन् सुनीनपि । गङ्गाद्याः
 सरितः सर्वाः श्रीशेलाद्यास्त्रिलान् गिरोन् । क्षीरोदादीन्
 समुद्रान् च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः ।
 कामदुवादिक्वाः । कल्पवृक्षादिदृक्षांश्च धातून् काञ्चनसु-
 खतः । दिव्याः स्त्रीरुर्वाशीसुखा गरुडादीन् पतन्निष्ठः ।
 नागांश्च शेषप्रसुखान् गजानैरवतादिकान् । अश्वानुच्चैः-
 श्वान् सुखान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । स्मरेदरुन्ध-
 तीसुखाः पतिव्रतवतीर्वधूः । नैमिषादीन्परिणयानि पुरीः
 काशीपुरीसुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदानृक्
 प्रसुखानपि । गायत्रीप्रसुखान् मन्त्रान् योगिनः सनका-
 दिकान् । प्रणवादि महावीजं नारदादींश्च वैष्णवान् ।
 शिवभक्तांश्च वाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान् । वदान्यांश्च
 दधोच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननीचरणौ स्मृत्वा
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरं च गुरुं चापि हृदि ध्यात्वा-
 प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यं कर्तुं नैर्द्धर्तौ दिशमाश्रयेत् ।
 यामाङ्गुलः शतं गच्छेन्नगराञ्च चतुर्गुणम् । ह्यैराच्छाद्य
 वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । कर्षोपवीत्युदम्वती
 दिवसे सन्ध्ययोरपि । विण्मूत्रं विष्टजेन्मौनी निशायां
 दक्षिणासुखः । न तिष्ठन्नाभु नोविप्रगोवज्जुनिलसंसुखः ।
 न फालकष्टे भूभागे न रथ्याऽस्यैवभूतवे । नासोक्तयेद्दियो-
 भागान् ज्योतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वासेन पाणिना लिङ्गं
 धृतोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृदं समादत्ते जन्तुर्कर्कर-
 वर्जिताम् । विहाय मूषिकोत्खातां शौचोच्छिष्टाञ्च ना-
 कुलाम् । गुह्ये दद्यात्सूदृशं कां पायौ पञ्चाम्बु सान्तराः ।
 दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये षट्दः । एकैकां पादयो-
 र्दद्यात्सिन्धुपाशोर्मृदः स्मृताः । इत्थं शौचं गृही कुर्या-
 द्ब्रह्मलेपस्यवाधि । क्रमाद्द्गुणमेतस्साद्ब्रह्मचार्यादिपु-
 त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्रवर्द्धं
 च तद्वर्द्धं च पथि चौरादिगर्हिते । तद्वर्द्धं योषितां सुस्थे-
 नूनं चातो न कारयेत् । अपि सर्वैर्नदीतीर्थैर्भृक्तूटैश्चापि-
 गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धि-
 भाक् । अर्द्धधात्रीफलान्माना मृदः शौचे प्रकीर्षिताः ।
 सर्वैश्चाहुतयोऽथेवं यासाञ्चन्द्रायण्येऽपि च” ततः

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६२८ पृष्ठे दर्शिताः ।
 “अथो मुखं विशुद्धयित्वा गृहीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्य
 शुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शयन्पृष्ठीं नवम्यां
 रविवासरे । दन्तानां काष्ठ संयोगे दहत्वासप्तमं कुलम् ।
 अलाभे दन्त काष्ठानां निषिद्धेऽस्वाध वासरे । गच्छूषा द्वा-
 दश पाङ्गा सुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठापपरिमाण-
 सत्वचं निर्त्रयं दृढम् । द्वादशाङ्गुलमानञ्च सायं स्था-
 दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिहस्तासेन वस्येध्वन्येषु तूदितम् ।
 आस्त्रास्त्रातकधात्रीजमङ्कोठखदिरौद्भवम् । शय्यपामार्ग-
 खर्ज्जरीशेलुश्रीपर्शपीलुजम् । राजादनं च नारङ्गं
 कषायं कटुककण्टकम् । क्षीरद्वज्जोद्भवं वापि प्रशस्तं दन्तधा-
 वनम् । जिह्वोक्षेत्रिकां वापि कुर्यात्प्रापकतिं शुभाम् ।
 “अन्नाद्याय व्यूह्यध्वं सोमोराजायमागमत् । स मे सुखं
 प्रमाच्छ्येत यश्चा च भगेन व । आर्युर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशु-
 वस्त्रानि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च तन्नो धेहि वनस्पते” ।
 मन्त्रावेतौ समुच्चार्य यः कुर्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः
 सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्युषिते यस्माद्भवेच्च शुद्धि-
 भाङ्गनरः । ततः कुर्यात्प्रयत्नेन शुद्धयित्वा दन्तधावनम् ।
 उपवास्येऽपि नो दुष्पेद्दन्तधावनममङ्गनम् । गन्धालङ्कारस-
 द्वस्त्र पुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातः सन्ध्यां ततः कुर्याद्दन्तधा-
 वन पूर्विकाम् । प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धेतोर्थे विशेषतः ।
 प्रातः स्नानाद्यतः शुद्धेत्कायोऽयं मलिनः सदा । क्षिद्रितो
 नवभिन्दिः स्वच्छेष दिवानिश्चम् । उल्थाहमेधासौ-
 भाग्यरूपसंपत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातः स्नानं
 विशिष्यते । प्रस्वेदनाद्यास्त्रिन्ना निद्राधीनोयतोनरः ।
 प्रातः स्नानात्ततोऽर्हः स्नान्मन्त्रसोत्वजपादिषु । प्रातः प्रात-
 स्तु यत् स्नानं संजाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राहु-
 स्तन्महाधविघातकत् । प्रातः स्नानं हरेत्प्रापमलच्छीं
 ग्लानिमेव च । अशुद्धित्वञ्च दुःस्वप्नं तृष्टिं पुष्टिं प्रय-
 च्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातः स्नायिजनं क्वचित् ।
 दृष्टादृष्टफलं तस्मात्प्रातः स्नानं समाचरेत्” । अन्वत्वाध्याये
 च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यमेव च । शौचाचमन-
 माधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशेष्य सर्वं गालाणि प्रातः
 सन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि
 विविधानि च । अध्यापयेच्छुचोन् शिष्यान् हितमेधा
 समर्द्धितात् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
 ततो मध्याह्नसिद्धयर्थं पूर्वाङ्गं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा
 माध्याह्निकीं सन्ध्यासुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

नैतिकं विधिमाचरेत् । पचनाग्निं ससृज्वालय वैश्वदेवं
समाचरेत् । निष्ठावान् कोद्रवान् साधान् कलायांश्चनकां-
स्यजेत् । तैलपक्वं च पक्वान् सर्वं लवणयुक्त्यजेत् । आङ्-
कांश्च मसूरान्श्च वर्तुलान् वर्वटीस्तथा । भुक्तशेषं पर्युषितं वैश्व-
देवे विवर्जयेत् । दर्भपाणिः समाचस्य प्राणायामं विधाय
च । पूषोदेवेति मन्त्रेण पर्युक्षणमथाचरेत् । प्रदक्षिणञ्च
पर्युक्ष्य त्रिः परितोर्यं वै कुशान् । एषोहृदेवमन्त्रेण
वर्कं कुर्यात् सुसंमुखम् । वैश्वानरं समभ्यर्च्य वाज्य
पुष्पाक्षतेरथ । भूराद्याञ्चाहुतीस्तस्रः स्वाहान्ताः
प्रणवादिक्काः । ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्या-
त्तथाहुतिम् । तथा देवकतस्याद्याजुल्लयाञ्च षडा-
हुतीः । यमाय त्वत्पीमेकाञ्च तथा स्विष्टकृते इयम् ।
विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्योभूमौ दद्यात्ततो बलीन् । सर्वेभ्यश्चापि
भूतेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे । तदक्षिणे पितृभ्यश्च प्राचीना-
वीतिकोददेत् । निष्कजनोदकार्यं चैशान्यां वै यज्ज-
णाञ्चयेत् । ततो ब्रह्मादिदेवेभ्यो नमोदद्यात्तदुत्तरे ।
निवीती सनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपसव्यवान् । हन् षोडश-
भिर्यामैश्चतुर्भिः पुष्कलं स्रुतम् । यासमात्वा भवेद्भिन्ना
मृहस्यसुहृत्प्रदा । अध्वगः क्षीणवृत्तश्च विद्यार्थी
गुरुपोषकः । यतिश्च ब्रह्मचारी च षड्भेते धर्मभिक्षुकाः ।
अतिथिः पान्यकोत्तेशोऽनूचानः श्रुतिपारगः । मान्या-
वेतो मृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीक्ष्णताम् । अपि श्वपाके
शुनि वा नैवान्नं निष्फलं भवेत् । अन्नार्थिनि समायाते
पात्रापात्रं न चिन्तयेत् । शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां
पापरोगिणाम् । काकानाञ्च कमीणाञ्च बहिरन्नं
किरेद्भुवि । “ऐन्द्रावरुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये ।
प्रतिमृहन्त्स्वित्तमं पिण्डं काका भूमौ मयार्पितम् । द्वौ-
श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्रतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं
प्रदास्यामि स्नातामेतावर्हंसकौ । देवा मनुष्याः पशवो
रक्षोयक्षोरगाः खगाः । दैत्याः सिद्धाः पिशाचाश्च प्रेता-
भूताश्च दानवाः । तृणानि तरवश्चापि महत्तेनाभिला-
पुकाः । कर्मिकोटपतङ्गाद्याः कर्मवन्धा बुभुक्षिताः ।
तन्प्रार्थमञ्चं हि मया दत्तं तेषां सुदेऽस्तु वै” । इत्थं भूतबलिं
दत्त्वा कालं गोदोहमात्रकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमायानं
विशेद्धोष्यमृहं ततः । अदत्त्वा वायसबलिं नित्यश्राद्धं
समाचरेत् । नित्यश्राद्धेषु सामर्थ्यां स्त्रीन् द्वावेकमथापि
या । भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य दुर्बलः । नित्यश्राद्धं
देवहीनं नियमादि विवर्जितम् । दक्षिणारहितञ्चैतत्

दातभोक्तृप्रतोष्कितम् । पितृयज्ञं विधायेत्वं स्वच्छवद्विरना-
तरः । अदुष्टासनमध्यास्य भुञ्जीत शिशुभिः सह । सुगन्धिः
सुमनाः सग्वी शुचिवासीदयान्धितः । प्रागास्य उदगा-
स्योवाभुञ्जीत पितृसेवितम् । विधायाचमनन्तद्दुपरिष्ठा-
दधस्तथा । आपोशानविधानेन कृत्वाऽग्नीयात् सुधी
द्विजः । प्रदद्याद्भुवःपतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलिद्वयम् । सकञ्चाप उपसृश्य
प्राणाद्याहुतिपञ्चकम् । दद्याज्जठरकुण्डाम्नौ दर्भपाणिः
प्रसन्नधीः । दर्भपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते ।
केशकोटादिसंभूतं तदग्नीयात् सदर्भकः । यावत्तद-
न्नमग्नीयान्न त्रयात्तद्गुणायुषान् । भुञ्जते पितरस्त्वावद्या-
वन्नोक्ता गुणायुषाः । अतोमौनेन योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते
केवलामृतम् । अनुपीय ततः क्षीरं मर्द्यं पानीयमेव वा ।
अमृतापिधानमर्शीत्येवं प्राश्योदकं सकृत् । पीत-
शेषं क्षिपेद्भूमौ तोयं मन्त्रमिमं पठन् । सुप्रक्षालित
हस्तस्य दक्षिणाङ्गुष्ठमूलतः । “रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मा-
वुदनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामल्यसुपतिष्ठ-
ताम्” । पुनराचम्य मेधावो शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः ।
हस्तं नोदकमादाय मन्त्रमेतदुदीरयेत् । “अङ्गुष्ठमात्रः
युरुषस्त्वङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः
प्रीणाति विश्वभुक्” । इत्थं परिसंकल्प्य प्रक्षाल्य चरुशौ-
करौ । ततोऽन्नपरिपाकार्थं मन्त्रानेतादुदीरयेत् । “अग्नि-
राष्याययेद्वाहन् पार्थिवान् पवनेरितः । दत्तावकाशोनभ-
सा जरयत्वस्तु मे सुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्या-
नयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं चास्तु मयास्त्वव्याहृतं
सुखम् । ससुद्रोवद्वाग्निश्च ब्रह्मोब्रह्मस्य नन्दनः । मयाऽ-
भ्यवहृतं यत्तदशेषं जरयन्त्वमे” । सुखशुद्धिं ततः कृत्वा
पुराणश्रवणादिभिः । अतिवाह्य दिवाशेषं ततः सन्ध्यां
समाचरेत् । मृहे गोष्ठे नदीतीरे सन्ध्या दशगुणा क्रमात् ।
संभेदे स्थाच्छतगुणा ह्यनन्ता शिवसन्निधौ । उपासिता
बहिः सन्ध्या दिवामैथुनपातकम् । शमयेदन्ततोक्ताधं मद्य-
गन्धजमेव च । पश्चिमास्यो जपेत्तावद्यावन्नक्षत्रदर्शनम् ।
अतिथिं सायमायान्तमपि वा भूतणोदकैः । सन्ध्याव्य-
रिकल्पेत्थं निशः प्राक् प्रहरं सुधीः । इत्थं दिवा कर्म
कृत्वा श्रुतेः पठनपाठनैः । एककाष्ठमर्षीं शय्यां नार्ति-
तप्नोऽथ संविशेत् । उद्देशतः समाख्यात एष नित्यतनो-
विधिः । इत्थं समाचरन् विप्रोनावसीदति कर्हिचित्” ।
इत्थं नित्यधर्मां चरणसुक्ता मृहस्थवर्जावर्ज्यविशेषसत्त्वै वीक्रः

“ऋतुकालाभिगमनं धर्मोऽयं गृह्यः परः । स्त्रीणां वर
 मनुस्तु यथाकाश्यथ वा भवेत् । दिवाभिगमनं पुंसामना-
 युष्यं परं मतम् । आङ्गाहः सर्वपर्व्याणि यत्नात् त्याज्या
 नि धीमता । तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहात् धर्मात्प्रच्यवते
 परात् । ऋतुकालाभिगमो यः स्वदारनिरतश्च यः । स
 ब्रह्मचारी धर्मज्ञोविज्ञेयः स गृह्याश्रमी । ऋतुःषोडश-
 याभिन्यश्चतस्रस्तासु गर्हिताः । पुत्रास्तास्वपि या युष्माः
 अयुष्माः कन्यकाप्रजाः । त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुःस्थं सवां
 मूलां विहाय च । शुचिः संनिर्विशेषत्नीं पुं नामच विशे-
 षतः । शुचिं पुत्रं प्रच्येत् पुरुषार्थप्रसाधकम् । आर्षे
 विवाहे गोदहं यदुक्तं तन्न शस्यते । शुक्लमण्वपि कन्यायाः
 कन्याविक्रयपापकृत । अपत्यविक्रयी कल्पं वसेद्विद्वान्मि-
 भोजने । अतोनाश्वपि कन्यायाः उपजीवेत्पिता धनम् ।
 स्त्रीधनान्युपजीवान्ति ये मोहादिह बान्धवाः । न ते परं निर-
 यगास्तेषामपि हि पूर्वजाः । पत्न्या तृष्यति यत्र स्त्री तृष्येद्यत्न-
 स्त्रिया पतिः । तत्र तृषा महालक्ष्मीर्निवसेद्दानवारिणा”
 “बाण्ड्यन्तपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा । कुविवाहः
 क्रियालोपः कुले पतनहेतवः । कुर्याद्वाहिक्के वज्रौ गृह्यं
 कर्मान्वहं गृही । पञ्चयज्ञक्रियां चापि पत्तिं दैनन्दिनी-
 षपि । गृहस्थ्याश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म्म दिनेदिने ।
 कण्डूनी पेषणी चूली उदकुम्भस्तु मार्जनी । तासाञ्च
 पञ्चसूतानां निराकरणहेतवः । क्रतवः पञ्च निर्हाटगृहि-
 ष्टोऽभिर्वर्द्धनाः । पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणञ्च पितृ-
 क्रतुः । होमोदैवो बलिर्भौतोऽतिथ्यर्चा क्रतवः क्रमात् ।
 पितृप्रीतिं प्रकुर्व्याणः कुर्वीत आङ्गमन्वहम् । अन्नोदक
 पुंयोमलफलैर्वापि गृह्याश्रमी । गोदानेषु च यत्पुण्यां पात्राय
 विधिपूर्वकम् । सक्त्य मिच्छेत् भिक्षां दत्त्वा तत्फलमाप्नु-
 यात् । तपोविद्यासभिहीप्ते ङ्गतं विप्रास्वपावके । तार-
 वेद्विज्ञसंघेभ्यः पापाब्धेरपि दुस्तरात् । अनर्चिताऽतिथि-
 र्गोहात् भग्नाशो यस्य गच्छति । आजन्म सञ्चितात्
 पुत्रात् तत् क्षणात् स बहिर्भवेत् । सान्त्वपूर्व्याणि
 वाक्यानि शयार्थां भूस्तृणोदकैः । एतान्यपि प्रदेयानि सदा
 गन्तुकतृष्ये । गृहस्थः परपाकाट्यः प्रेतः सन्
 पशुपतां व्रजेत् । अथः परार्थपुष्टस्य गृह्णीयादन्न-
 दोषतः । आदित्योद्गोऽतिथिः सायं सक्तव्यः प्रयत्नतः ।
 असक्ततोऽन्यतो गच्छन् दुप्लुतं भूरि यच्छति ।
 भुञ्जानोऽतिथिशेषान्मिहायुर्धनभाग्भवेत् । प्रणोद्यातिथि
 सन्नाशी किल्बिषी च गृह्याश्रमी । वैश्वदेवान्तसंप्राप्तः

सूर्योद्गोऽतिथिः स्युतः । न पूर्वकाल आयातो न च
 दृष्टवरः क्वचित् । बलिपात्रकरे विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः ।
 अदत्त्वा तं बलिं तस्मै यथाशक्त्यन्नमर्पयेत् । कुमाराश्च सुवा-
 सिन्योर्गर्भस्थोऽतिरुजान्विताः । अतिथेरादितोऽप्येते भो-
 ज्या नात्र विचारया । पितृदेवमनुष्येभ्योदत्त्वाद्वाद्यन्तं
 गृही । स्वार्थं पचन्नघं भुङ्क्ते क्वचनं खोदन्भारिः । माध्या-
 ह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत् । पत्नी सायं वलिं-
 दद्यात् सिद्धार्चैर्मन्त्रवर्जितम् । एतत्सायन्ननं नाम वैश्व-
 देवं गृह्याश्रमे । सायं प्रातर्भवेदेवं वैश्वदेवं प्रयत्नतः ।
 वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्ये न विवर्जिताः । सर्वे ते वृषला-
 ज्ञेया प्राग्वेदा अपि द्विजाः । अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते
 ये द्विजाधमाः । इह लोकेऽन्नहीनाः स्युः काकयोनिं
 व्रजन्त्यथ । वेदोदितं स्वकं कर्म्मनिव्यं कुर्यादतन्वितः । तद्
 कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गतिं पराम् । षष्ठ्यष्टयो-
 र्विसेत्यापं तैले मांसे सदैव हि । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां तथैवच
 भगे क्षुरे । उदयनं न चेत्ते नास्तं यानं न मध्यगम् ।
 न राक्षणोपसृष्टं च नाम्बुसंस्थं दिवाकरम् । न वीक्षे-
 तात्मनोरूपमशुधावेत् वर्षति । नोङ्कुवेद्वत्तन्त्रीं न नग्नो-
 जलमाविशेत् । देवतायतनं विप्रं धेनुं सधु घृतं गृहम् ।
 जातिदृष्टं वयोदृष्टं विद्यादृष्टं तपस्विनम् । अश्वत्थं चैत्य-
 दृष्टं च गुरुं जलभृतं घटम् । सिद्धार्चं दधि सिद्धार्चं
 गच्छन् कुर्यात्प्रदक्षिणम् । रजस्वलां न सेवेत नाश्रीयात्
 सद्य भार्याया । एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोक्तठासने ।
 नाश्रुतीं स्त्रीं सभोक्षेत् तेजस्कामोद्विजोत्तमः । असंतर्प्य
 पितृन् देवान् नाद्यादन्नं नरः क्वचित् । पकान्नं चापि-
 नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः । न मूत्रं गोव्रजे कुर्या-
 न्न वस्त्रोक्ते न भस्मनि । न गर्शेषु ससत्पेषु न तिष्ठन्न व्रज-
 न्नपि । गोविप्रस्वर्यवायुग्निचन्द्राकांभुगुरुबपि । अभिपश्यन्न
 कुर्वीत मूत्रोच्चारविसर्जनम् । तिरस्त्रत्यावनीं लोष्ट्र
 काष्ठपर्णदृष्टादिभिः । प्राट्यवाससा मौलिं मौनो विष्णु-
 त्वमुत्सृजेत् । यथासुखसुखोरात्रौदिने ऋयाभका-
 रयोः । भौतिषु प्राणवाधायां कुर्यान्मलविसर्जनम् ।
 मुखेनोपधमेद्गाम्निन्नग्नं नेच्छेत् योषितम् । नाङ्घ्री प्रता-
 पवेदग्नौ न वस्तु शुचिं निक्षिपेत् । प्राणिर्हिंसं न कुर्वीत
 नाश्रीयात्सन्ध्ययोर्दयोः । न संविशेच्च सन्ध्यायां प्रत्यक्-
 सौम्यशिरा अपि । विष्णुत्वधीवनं नाशु कुर्याद्दीर्घं
 जिजीविषुः । नाचक्षीत धयन्तीं गां नैन्द्रं चापं प्रदर्शयेत् ।
 नैकः सुष्यात् क्वचित् म्रुण्ये न शयानं प्रबोधयेत् । पन्थानं

नैकको धायान्न वार्यञ्जलिना पिबेत् । न दध्युद्धृतसारं च
 भक्षयेद्दधि नो निशि । स्त्रीधर्म्मिणीं नाधिवसेत् नाद्यादा
 त्वप्ति रात्रिषु । तौर्यतिक्रप्रियोनस्यात् कांखे पादौ न
 धावयेत् । न धारयेदन्यभुक्तं वासञ्चोपानहावपि । न
 भिन्नभाजनेऽश्रीयान्नाग्न्यादिपरिदूषिते । आरोहणं गवां
 घृष्टे प्रेतधूमं सरित्तरम् । बालातपं दिवास्वापं त्यजेद्दीर्घं
 जिजीविषुः । स्नात्वा न मार्ज्जयेद्गालं विष्टजेन्न शिखां
 पथि । हस्तौ शिरोन धुनुयान्नाकर्षेदासनं पदा । चाङ्ग
 क्त्वा परश्चाङ्गेऽश्रीयात् ज्ञानविवर्जितः । दाहः आङ्गफलं
 नास्ति भोक्ता क्लिषभभुग्भवेत् । नोत्पाटयेत्सोमनखं
 दशनेन कदाचन । करजैः करजच्छेदं त्वणच्छेदं विवर्ज-
 येत् । शुभाय न यदायत्यां त्यजेत्कर्म यत्नतः । अपहारे
 न गन्तव्यं स्वप्रेक्षपरवेष्टनोः । क्रीडेन्नाद्यैः सहासीत न
 धर्म्मज्ञैर्न रोगिभिः । न श्योत क्वचिन्नग्नः पाणौ भुञ्जीत
 नैव च । आर्द्रपादकरासोऽन्नन्दीर्घकालं च जीवति ।
 सर्वशेन्नार्द्रचरणो नोच्छिष्टः क्वचिदाब्रजेत् । शयनस्थोन-
 चाश्रयान्न पिबेन्न जपेद्द्विजः । सोपानक्त्वश्च नाचाभेन्न तिष्ठ
 न् धारया पिबेत् । सर्वं तिलमयं नाद्यात्पायं शर्म्माभि-
 लाषुकः । न निरीजेत विष्णुत्वे नोच्छिष्टः संसृष्टोच्छरः ।
 नाधितष्ठेत्तुषाङ्गार भस्मकोशकपालिकाः । पतितैः सह-
 संवासः पतनायेव जायते । आवयेद्द्वैदिकं सन्धं न शू-
 द्राय कदाचन । ब्राह्मण्यङ्गीयते विप्रः शूद्रो धर्म्माच्च ही-
 यते । धर्म्मापदेशः शूद्राणां स्वश्रेयः प्रतिपातयेत् ।
 द्विजशुश्रूषणं धर्म्मः शूद्राणां हि परोमतः । कण्डूयनं
 न शिरसः पाणिभ्यां शुभदं मतम् । न ताडयेत् कराभ्यां
 च क्रोशनं केशलुञ्चनम् । अशास्त्रवर्त्तनो भूपासोभात् क्त्वा
 प्रतिपहम् । ब्राह्मणः सान्वयोयाति नरकानेकविश-
 तिम् । अकालविद्युत्क्षनिते वर्षतौ पांशुवर्षणे । महावा-
 तध्वनौ रात्रावनध्यायाः प्रकीर्त्सिताः । उल्कापाते च
 भूकम्पे दिग्दाहे मध्यरात्रिषु । सन्ध्योर्वृषलोपान्ते राज-
 चन्द्रस्य स्रतके । दर्शोऽपकासु भूतानां आङ्गिकं प्रतिगृह्य
 च । प्रतिपद्यपि पूर्यायां गजकुम्भप्रा क्तान्तरे । खरोद्भ्रकोष्टु
 विरुते समवाये रुदत्यपि । उपाकम्भेण चोत्सर्गे नाविमार्गे
 तरौ जले । आरग्यकमधीत्यापि वाणसान्नोरपि ध्वनौ ।
 अनध्यायेषु चैतेषु नाधीयोत द्विजः क्वचित् । क्तान्तरा-
 यो न पठेद्भेकास्त्रुश्चाह्विबध्नुभिः । भूताष्टयोः पञ्चदशोर्ब्र-
 ह्मचारी सदा भवेत् । अनायुष्यकरञ्जेह परदारोपसेव-
 नम् । पर्व्वर्द्धिभिः परित्यक्तमात्मानं नावमानयेत् । सदो-

द्यमवतां यस्माच्छ्रियोविद्या न दुर्लभाः । सर्वं ब्रूयात् प्रियं
 ब्रूयाच्च ब्रूयात्कर्मप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मो-
 षटोद्भवः । भद्रमेव वदेद्वित्यं भद्रमेव विचिन्त्येत् । भद्रैरेव
 हि संसर्गोनाभद्रैश्च कदाचन । रूपविचकुलैर्हीनान्
 सुधीर्नाधिक्रिपेन्नरान् । पुष्पवन्तौ न चेत्ते त्वशुचिर्ज्योतिषा-
 ङ्गणम् । वातवेगं मनोवेगं जिह्वावेगञ्च वर्ज्जयेत् । उत्को च
 द्यूतदौत्यात्तद्रव्यं दूरात् परित्यजेत् । गोब्राह्मणान्गो-
 रुच्छिष्टः पाणिना नैव संसृशेत् । न स्मृशेदनिमित्तं च
 खानि खानि त्वनातरः । गुह्रं जान्यपि लोभानि तत्स-
 र्शादशुचिर्भवेत् । पादशौचोदकं मूलसच्छिष्टाद्योदका-
 नि च । निष्ठीवनञ्च स्नेह्वाणं गृह्णाहूरं विनिःक्षिपेत् ।
 अर्हन्निशं श्रुतेर्ज्याच्छौचाचरनिषेवणात् । अद्रोहरत्या-
 गत्या च पूर्व्वजन्म क्षरेद् द्विजः । उद्भान् प्रयत्नादन्देत्
 दद्यात्तेषां स्वमासनम् । विनम्रधर्मानिस्तस्मादनुयायाद्यतश्च-
 तान् । श्रुतिभूदेवदेवानां नृपसाधुतर्पासनाम् । पतिव्र-
 तानां नारीणां निन्दां कुर्याच्च कर्हिचित् । न मनुष्यस्त्विति
 कुर्यात्सत्मानमवनामयेत् । अभ्युद्यतं न प्रशुदेत्परमर्म्माणि-
 नोच्चरेत् । अधर्म्मापदेशे पूर्व्वं विद्महे नपि संजयेत् ।
 सर्वतोभद्रं पश्येच्च ततो नश्येच्च सान्वयः । उद्भृत्य पञ्च गृह-
 पिण्डान् स्नायात् परजलाशये । अनुद्भृत्य च तत्कर्त्तुरेनसः
 स्यात्तुरीयभाक् । अङ्गया पालभासाद्य यत्किञ्चिद्दीयते
 वसु । देशे काले च विधिना तदानन्त्याय कल्पते ।
 भूपदो मण्डलाधीशः सर्वत्र सुखितोऽन्नदः । तोयदाता
 सदा तप्तो रूपवान् रूपदो भवेत् । प्रदीपदो निर्मलाक्षो
 गीदारार्थमलोकभाक् । स्वर्षदाता च दीर्घायुस्त्रिलदः स्याच्च
 सुप्रजाः । वेप्रसदोऽत्युच्चसौधेषोवस्त्रदश्चन्द्रलोभाक् । ह्य
 प्रदीदिव्ययानोलक्ष्मीवान् दृषभप्रदः । सुभार्थः शिविका-
 दाता सुपर्य्यङ्गप्रदोऽपि च । धर्मैः सर्वद्विभाक् नित्यमभय-
 प्रदर्शिता । ब्रह्मदो ब्रह्मलोकेष्यो ब्रह्मदः सर्वदोमतः ।
 उपायेनापि यो ब्रह्म दापयेत्सोपि तत्त्वमः । अङ्गया प्रतिगृ-
 ह्णाति अङ्गया यः प्रयच्छति । सर्गिणौ तावभौ स्यातां
 पततोऽन्नङ्गया ह्यप्रः । अनृतेन चरेच्चक्षस्तपोविष्णयतः
 चरेत् । चरेत्कीर्त्तनतोदान मायुर्विप्रापवादातः । गन्धपुष्प-
 कुशान् शय्यां शकं सांसं पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं धान्यं
 पाह्यमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्यमयद-
 क्षिणाम् । अभ्युद्यतानि पाह्य्राणि त्वेतान्यपि निरुदतः ।
 दासनापितगोपालकुलमिताद्दसीरणः । भोक्त्वाचाः
 शूद्रवर्गेऽमी तथात्मविनिवेदकः । इत्यमानृष्यमापाद्य दे-

वर्षिपितृजाट्यात् । माध्यस्थमाश्रयेत् गेह्नी सुते विष्व-
 म्बिस्तुज्य च । गृहेऽपि ज्ञानमभ्यस्त्येत्कार्शी वाध समाश्रयेत् ।
 सम्यग्ज्ञानेन वा सुक्तिः किं न विश्वेश्वरेश्वरि ? । सम्यग्-
 ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां भ्रुवा-
 सुक्तिः शरीरलागमात्ततः । अद्यश्चोवा परश्चोवा काला-
 द्वाथ परःशतात् । सत्वरं गत्वरोदेहः काश्यां चेदमृती
 भवेत् । सा च वाराणसी लभ्य । सद्चारवता सता ।
 मनसापि सदाचारमतो विद्वान्न लङ्घयेत् । वसिष्ठस्तुतौ च
 “आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भि-
 रङ्गैः । अर्द्धांशेन मृत्युकाले लजन्ति नोऽङ्गं शकुन्ताइव
 जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड्-
 ङ्गाश्चिन्ताः सपक्षाः । कां प्रीतिस्तथापयितुं समर्थाः अ-
 भ्यस्य दाराइव दर्शनीयाः । नैनं अर्द्धांसि वृजिनात्ता-
 रयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम् । तत्कारे सम्य-
 मधोयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदितम् । दुराचारोहि
 पुरुषोलोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधि-
 तोऽत्यायुरेव च । आचारात् फलते धर्ममाचारात्
 फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारोहन्य-
 लक्षणम् । सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्तरः ।
 अहं धानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आचारनिर्हा-
 रविहारयोगाः सुसंयता धर्मविदा तु कार्याः । वाग्नु-
 द्विवीर्याणि तपस्तथैव धनायुषो युप्रतमे च कार्ये । उभे
 मूलपुरीषे तु दिवा कुर्याददृष्टुष्वः । रात्रौ कुर्याद्दक्षि-
 ष्ठास्य एवं ह्यशुभं रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिस्पर्शञ्च प्रति गां
 प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति
 मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्यं न पथि न च भस्मनि ।
 न गोमये नवा कष्टे नोप्ते चोले न श्राद्धे । आयायामन्व-
 कारे वा रात्रावर्हनि वा द्विजः । यथासुखसुखः कुर्यात्
 प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरङ्गिः कार्यं कुर्याच्च ज्ञान-
 मनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससि
 कर्ता तथा । अन्नर्जले देवगृहे वस्त्रिके मूषिकस्थले । कत-
 शौचार्वाशटे च न पाह्याः पञ्च सृत्तिकाः । एका लिङ्गे
 करे तिस्रसुभाभ्यां द्वे तु सृत्तिके । पञ्चापाने दशैक-
 सिद्धुभवोः सप्त सृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं
 ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तं चतुर्गुणम् ।
 अष्टौ पासा सुनेर्भक्तं वानप्रस्थस्य षोडश । द्वाविंशत्यु-
 गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनङ्गान् ब्रह्मचारी च
 आहिताग्निश्च ते त्वयः । भुञ्जानाएव सिध्यन्ति नैषां

सिद्धिरनश्रताम् । तपोदानेऽपहारेषु व्रतेषु निवसेषु च ।
 इज्याध्ययनधर्मेषु योन शक्तः स निष्कृत्यः । योगस्तपो-
 दमोदानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-
 क्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्वकर्मां जिते-
 न्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः । प्रतिज्ञे सङ्गुचिता गृह-
 स्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । अस्त्रयुः पिशुन-
 श्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्मचारुण्डाला जन्म-
 तश्चापि पञ्चमः । दीर्घवैरमस्रयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् ।
 पैशुन्यं निर्दयत्वञ्च जानीयाच्छूललक्षणम् । किञ्चिद्देमयं
 पालं किञ्चित् पालं तपोमयम् । पालाणामपि तत्पालं
 शूद्रान्नं यस्य नोदरे । शूद्रान्नसपुलाङ्गोऽह्यधीयानोऽपि
 नित्यशः । इत्वापि च जपित्वापि गतिमूर्खां न विन्दति
 शूद्रान्नं नोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-
 करोऽप्यस्यस्य वा जायते कुले । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन
 मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रानच स्वर्गा-
 र्हेकोभवेत् । स्वाध्यायाद्यं योनिमित्तं प्रशान्तं चैतन्यस्यं
 पापभीरुं बद्धुम् । स्त्रीयुक्ताच्च धार्मिकं गोशरस्यं
 व्रतैः ज्ञानं तादृशं पालसाच्च । आमपाले यथा न्यस्तं
 क्षीरं दधि दत्तं मधु । विनश्येत् पालदौर्वल्यात्तच्च पालं
 रसाच्च ते । एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं मर्हो तिलान् ।
 अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गं नखञ्च
 वादितं कुर्यात् नचापोऽञ्जलिना प्रिवेत् । न पादेन
 पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् ।
 नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्म-
 पुटकोभवेत् । नश्चेच्छभाषां शिष्येत् । अथाशुदाहरन्ति ।
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोभवेत् । नचाङ्गचपलो-
 विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्यागतोऽपेधां वेदः
 सपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणाज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।
 यच्च सन्नं नचासन्नं नाश्रुतं न बद्धुतम् । न सुवृत्तं
 न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणं । एवंमन्वादि-
 संहितादौ बहव आचारा उक्तप्रायाः दर्शिताः ।
 भावापरपर्यायः तन्त्रोक्ताचारश्च दिव्याचारवीराचार-
 पञ्चाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।
 ‘अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलावने ! । विना येन
 न सिध्येत् जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि !
 दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः
 पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
 शक्तिमन्ने वराहोहे ! पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे-

महेशानि । जायते सिद्धिरुत्तमा । दिव्ये वीरे न भेदोऽस्ति-
ताभ्यां भेदः पशोस्ततः । दिव्यवीरौ प्रवक्ष्यामि सर्वभावोत्तमो-
त्तमौ । विना शक्तं न पूजास्ति मत्सं मांसं विना प्रिये ! ।
सुद्राञ्च मैथुनञ्चापि विना नैव प्रपूजयेत् । स्त्रीभगं
पूजनाधारं स्वर्णरूपकमेव च । अभावे सर्वद्रव्याणा-
मनुकल्पः कलौ युगे । अथ वा परमेशानि । मानसं सर्व-
माचरेत् । ज्ञानन्तु मानसं प्रोक्तं वैदिके मानसं सदा ।
यत्न भुक्त्वा महापूजा मानसं भोजनन्तु तत् । स्त्रीयां
परकीयां वा मानसन्तु रमेत् स्त्रियम् । मानसं मद्यसीनादि
स्त्रीकृत्यात् साधकोत्तमः । स्त्रैरन्तु कुसुमं तद्वत् मानसं
समुपाचरेत् । मानसं भगरोभादि मानसं भगपूजनम् ।
सर्वन्तु मानसं कृत्यात् तेन सिद्धिसुपालभेत्” इति
पिच्छिन्नातन्त्रे पूर्वखण्डे दशमः पटलः । तद्विवरणं
तत्तच्छब्दे दृश्यम् । आचारचन्द्रिका आचारचिन्तामणिः
आचारदीपः आचारमाधवः आचारमयूसः आचारादर्शः
आचाराङ्कः इत्यादायश्च ग्रन्थाः आचारवेदनार्थाः भारत-
वर्षे देशभेदे च प्रसिद्धाः । तत एवाचारभेदा अवसेयाः ।
निषिद्धाचारश्च अनाचारः सच अनाचारशब्दे २५७ पृष्ठे
उक्तप्रायः । अधिकं निषिद्धशब्दे वक्ष्यते ।

आचारदीप पु० आचारार्थः नीराजनार्थोदीपः । राज्ञां
वाजिप्रभृतीनां वा नीराजनाथो दीपे ।

आचारवत् लि० आचारः शास्त्रोक्तानुष्ठानं कर्त्तव्यतयाऽस्त्वस्य
मत्पु मस्य वः । शास्त्रोक्तानुष्ठानयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आचारवर्जित लि० आचारेण वर्जितः । शास्त्रोक्ताचारहीने
आचारहीनादयोऽप्यत्र ।

आचारवेत्तु लि० आचारं वेत्ति विद-त्तच् स्त्रियां ङीप् ।
आचाराभिज्ञे । [स्त्रियां ङीप् ।

आचारवेदिन् लि० आचारं विद-णिनि । आचाभिज्ञे
आचारवेदी स्त्री आचारस्य वेदीव । पुण्यभूमौ हेम० ।

आचाराङ्ग न० आचारमङ्गमिव । दृष्टिवादे द्वादशसु
अङ्गेषु मध्ये अङ्गभेदे हेमचन्द्रः ।

आचारिन् लि० आचरति शास्त्रोक्तानुसारेण आ+चर-
णिनि । शास्त्रोक्तानुष्ठानवर्ति स्त्रियां ङीप् ।

आचारी स्त्री० सम्यक् चारः प्रसरणं द्रव्याः गौ० ङीष् ।
(हेलञ्चा) हिलभोचिकालतायाम् ।

आचार्य्य पु० आ+चर-णत् । “उपनीय त्त यः शिष्यं
वेदमध्यापरेत् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं
प्रवक्षते” इति मनूकलक्षणे १ वेदाध्यापयितरि,

“आम्नायतत्त्वविज्ञानान्ज्वाराचरसमानतः । यमादियो-
गसिद्धत्वादाचार्य्य इति कथ्यते” इत्युक्तलक्षणे २ मतप्र-
स्थापके शङ्कराचार्यादौ च । स्त्रियां टाप् आचार्या ।
आचार्य्यपत्यान्तु ङीष् आनुक् च आचार्यानी न
णत्वम् । “अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापायेज्ज
यः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रवक्षते” दक्षः
“कलादाचार्य्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्तर्यान् आचिनोति
बुद्धिमति वा” निरु० “आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्षते” ङा०
उप० “आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।
कालेन पादमादत्ते पादं सत्रज्ञचारिभिः” नीलकण्ठप्रता
प्लुतिः । क्रमेणाचार्य्यसिच्छिष्यधर्मभ्रातृकतीर्थिनः”
याज्ञ० । यज्ञादौ कर्मोपदेशके ३ गुरौ “आचार्य्यस्तु
यथा स्वर्गे शक्रादीनां दृश्यतिः तथा त्वं मम यज्ञे
स्निधाचार्य्यो भव सुद्रत ! यथा शक्रस्य वागीश आचार्य्यः
सर्वकर्म सु । तथा मया त्वमाचार्य्यः दृतोऽस्मिन् यज्ञक-
र्मणि” इति विधानपारि० पुरा० । ४ पूज्यमात्रे लि०
सुराचार्य्यः दैत्याचार्य्यः ५ शिष्यकामात्रे च “लङ्कास्त्रोणां
पुनश्चक्रे विलापाचार्य्यकं शरैः” रघुः ।

आचार्य्यक न० आचार्य्यस्य कर्म भावो वा योपधगुरुहोत्तम-
त्वात् वुञ् । आचार्य्यकर्मणि । “लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे
विलापाचार्य्यकं शरैः” रघुः “नैव जातु महेश्वासः पार्थम-
क्षिप्तकारिणम् । हन्यादाचार्य्यकं दीप्तं संसृत्य
शरनिर्मितम्” भा० उ० प० १६६ अध्या० । “आचार्य्यकं
विजयि मान्द्यमाविरासीत्” त्व आचार्य्यत्वं तत्त्वं न०
तत् आचार्य्यता तत्त्वं स्त्री । शोचिरेषैव कालेन
परमाचार्य्यतां गतः” ।

आचार्य्यभोगीन लि० आचार्य्यभोगाय हितम् ख “आ-
चार्यादणत्वम्” वार्तिकोक्तेः न णत्वम् । आचार्य्यभोग-
पथ्याप्ते इत्यादौ ।

आचार्य्यमित्र पु० आचार्य्योमित्रः । अतिशयपूज्ये ।

आचिख्यासा स्त्री आख्यातमिच्छा आ+ख्या-सन-अ ।
आख्यातमिच्छायाम् । [आख्यातमिच्छौ ।

आचिख्यासु लि० आख्यातमिच्छु आ+ख्या-सन उ ।

आचित लि० आ+चि+क्त । १ व्याप्ते, “कचाचितौ विष्मगिवा-
गजौ गजौ” किरा० “फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितं स्वाड-
भिर्दशम्” (वदरीं दृश्युः) भा० व० प० १४५ अ० ।
२ गुम्फिते यद्यिते “अर्द्धाचिता सत्त्वस्त्वस्थितायाः” कुमारः
रघुश्च “तुला पलशतं तासां विंशत्या भार आचितः” इत्युक्ते

भारात्मके इदिसहस्रपलमाने । आचितं दश भाराः
 स्वात् शकटोभार आचित इत्युक्ते ४ दशभारमाने न०
 शकटभारे पु० । परिमाणवाचकत्वान् ५तन्नितेऽपि ।
 ६संस्कृते ७ ऋचे च । “आठकाचितपात्वात् खोऽन्यत-
 रसाम्” पा० “आचितं सम्भवति (स्खिन् सन्निशयति)
 अवहरति पचति वा ख ठञ् वा । आचितोः आचि-
 तिकः । आचितपरिमाणद्रव्यस्य स्खिन् समावेशनाहं
 तदवहारके तत्पाचके च लि० । ठञि स्त्रियां ङीप्से टाप् ।
आचितादि पु० आचित आदिर्यस्य । गतिकारकोपपदात्
 ऋणान्नोदात्ततायां पाणिना पर्युदस्ते गणभेदे आचित,
 पर्याचित, अस्थापित, परिमृहीत, निरुक्त प्रतिपन्न,
 अपल्लित, प्रल्लित, उपहित, उपस्थित संहितागवि ।
आचूषण न० आ+चूष-ल्युट् । ओषसंयोगविशेषेण रसानु-
 भवार्थं रसाकर्षके व्यापारभेदे (चोषा) विषशल्याद्यपकर्ष-
 षार्थं श्लोषादिसंयोगभेदेनाकर्षणे च । “नाडीयन्त्राख्यनेक-
 प्रकाराण्यो” लुपक्रम्य “तानि आचूषणार्थमिति” । सुशु०
 करणे ल्युट् शतसाधने (शिङ्गा) “तत्रप्रच्छिते तनुवस्तपट-
 लावनङ्गेन शङ्केण शोषितमवसेचयेदाचूषणात्” सुशु० ।
आच्छद् लि० आच्छाद्यतेऽनेन आ+च्छद्-णिच्-क्लिप् हुस् ।
 आच्छादने वस्त्रे षजर्थे क । आच्छदोऽप्यल पु० ।
आच्छन्न लि० आ+च्छद्-क्त । आउते “मेवाच्छन्ने ऽङ्गि दुर्दि-
 नम्” अरुः । [आवरणे ।
आच्छाद् पु० आच्छाद्यतेऽनेन आ+च्छद्-णिच्-करणे षञ् ।
आच्छादक लि० आ+च्छद्-णिच्-खल् । आच्छादनकर्त्तरि
आच्छादन न० आ+च्छद्-णिच्-करणे ल्युट् । आवरण-
 साधने षज्क्ते भावे ल्युट् । रआवरणे न० ।
आच्छादित लि० आ+च्छद्-णिच्-क्त । आउते ।
आच्छादिन् लि० आ+च्छद्-णिच्-णिनि । आच्छादके
 “स्तनयुगपरिष्ठाङ्गाच्छादिना वस्त्रलेन” शतु० ।
आच्छाद्य अव्य० आ+च्छद्-णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्वर्थे
 “आच्छाद्य चाञ्जयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्” मनुः आ+
 छद्-णिच्-कर्मणि यत् । शआवरणीये स्तनादौ श्गोप्ये
 च लि० । [च ।
आच्छिन्न लि० आ+च्छिद्-क्त । षलेन मृहीते शस्यक्छिच्
आच्छिन् पु० आ+च्छो-बा० हु संज्ञायां कन् । (आइच्) ।
 ट्से ।
आच्छुरित न० आ+च्छुर-क्त । श्गद्वहासे, शनखाघाते
 शनखवाद्ये च । स्वार्थे क । आच्छुरितकमप्यल ।

“सामोन्मुखेनाच्छरिता प्रियेष दत्तेऽप्य काचित् पुलकेन
 भेदे” भट्टिः । ४मिदिते च लि० ।
आच्छेद पु० आ+च्छिद्-घञ् । शसमन्ताच्छेदने शरीषच्छेदने
 बलात्कारेण श्प्रहणे च । ल्युट् । आच्छेदनमप्यल न०
आच्छोटन न० आ+स्फुट-ल्युट् ट् । अङ्गुलिमोटने
 (ढडिदेओया) । [अङ्गुल्यादौ ।
आच्छोटित लि० आ-स्फुट-क्त ट् । मोटनेन कतध्वनौ ।
आच्छोदन न० आ+च्छिद्यन्ते ऽल छिद्-ल्युट् ट् षो० इतच्छोत् ।
 मृगवायाम् अमरः ।
आच्युतदत्ति पु० अच्युतदत्तस्यापत्यम् इज् । आयुधजीविभेदे
 ततः दामन्यादि० स्वार्थे ङन् आच्युतदत्तीयः । संघीभूते
 आयुधजीविभेदे ।
आच्युतन्ति पु० अच्युतन्त्यापत्यम् इज् । आयुधजीविभेदे
 ततः दामन्यादि० स्वार्थे ङन् । आच्युतन्तीयः । संघी-
 भूते आयुधजीविभेदे ।
आच्युतिक लि० अच्युतस्य कालः काशादि० षञ् जिट्
 वा । अच्युतच्छात्रे षञि स्त्रियां ङीष् ।
आच्छ आयाभे (दीर्घविस्तारे) इदित् भादि० पर० सक्०
 सेट् । आच्छति आच्छोत् । आनाच्छ-आच्छ
 आच्छिता । कर्मणि आच्छति । णिच् आच्छयति ते आञ्चि-
 क्त-त । सन् आञ्चिच्छिषति । क्तिप् आन् आच्छौ । च्छो-
 रिति स्त्रुवे अतकोऽपि यदृणमिति आन् आंशौ इत्येके ।
 “आच्छतः आच्छित्वा “आञ्चेदतिच्छिप्रम्” । “चक्रयोगे-
 नाञ्छेद्वर्जस्थिनर्गतम्” इति च सुशु० ।
आज न० आज्यतेऽनेन आ+अनृज-घजर्थे क । श्दते जटा० ।
 अजसेदम् अण् । श्काममांसादौ लि० । “अलङ्कृतं कु-
 मारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतभैष्येयेन वाऽजि-
 नेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । आजनेन वैश्यम्” आश्व० ।
 म० “गव्यमाजं तथा चौड्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वा-
 याश्चैव नार्थाश्च करेणूनाञ्च यत् पयः” सुश्रुतः । अज-
 भावे षञ् न वीभावः । श्विच्छेपे आजानेयः ।
आजक न० आजानां समूहः वुञ् । ङागसमूहे ।
आजकरोण लि० आजकेनोपलक्षिता रोशीनदीभेदः तस्याः
 सञ्चिह्नदेशादि अण् । अजसमूहोपलक्षितनदीसञ्चिह्नटादौ
आजकार पु० अजस्थायमाजः कारो यस्य । शिवदृष्टे लि-
 पुरासुरबधकाले विष्णुना दृषभहत्यकरणात् तस्य तथात्वम्
 यथा । “अथ विष्णुमहायोगी सर्वतोऽदृश्यतत्पतः ।
 दृषरूपं समास्थाय प्रोज्जहार रथोत्तमम् । समा-

ज्ञानं देवगणैः समयबलपौरुषैः । बलवांस्कोलयित्वा तु
विषाणाभ्यां महाबलः । ननाद प्राणयोगेन मथ्यमान इ-
वास्त्रैः । ततोयं वायुविषयं समाकृत्य विषाणवान् । न-
नाद बलवान्नादं समुद्र इव पर्वणि” हरि० २२४ अ० ।

आजगर न० अजगरं सर्परूपं नक्षत्रमधिकृत्य जतोपत्यः
अण् । अगस्त्यशापेनाजगररूपतां प्राप्तस्य नक्षत्रस्य यु-
धिष्ठिरेण संवादरूपे भारतान्तर्गतवनपर्वणि अजान्तर पर्व-
भेदे तच्च भा० वनपर्वणि १७६ अ० अथपि १८० अ-
ध्यायपर्यन्ताध्यायषट्कात्मकं तत्कथा तत्रैव दृश्या । “निव-
तकचैर्युद्धं पर्वं चाजगरं ततः” भा० आ० प० १ अ० ।

आजगत्र न० अजगत्रमेव प्रज्ञाद्यत् । शिवधनुषि अजगत्रश-
ब्दार्थे विवृतिः अजगत्रं तत्सादृश्यमस्त्वत् अण् । तत्तुल्य
डठे २धनुषि च “आजगत्रं नाम धनुः शराः षडङ्गोद्भवश्च वे”
भा० व० प० १२७ अ० “तथेत्यङ्गा पृथुर्वख्योऽहो-
त्वाजगत्रं धनुः” भा० द्रो० प० ६६ अ० ।

आजधेनवि पुंस्त्री० अजधेनुरस्य पृ० पुं वत् तस्यापत्यम्
वाङ्मादेः आकृतिगणत्वादिञ् । ऋगीरूपधेनुयुक्तधेनुरपत्ये ।
आजनन अय्य० आ+जन-ल्युट् । विख्यातजनने “तेषा-
माजननं पुण्यं कर्मणः प्रीतिभावहेतु” भा० आ० प०
सीमायाम् अव्ययी० । रजन्मपर्यन्ते अय्य० ।

आजन्म(न) अय्य० जन्मनः पर्यन्तम् सीमायाम् अव्ययी०
वा अच् । जन्मपर्यन्ते “सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्” रघुः ।

आजन्मसुरभिपत्र पु० आजन्मम् सुरभि पत्रमस्य । मरु-
वक्त्रे राजनि० । [मारापत्ये ।

आजमार्य पुंस्त्री० अजमारस्यापत्यम् कूर्वादि० ग्व । अज-
आजमीठ पु० अजमीठो देशभेदस्तत्र भवः अण् । (आजमीर)

देशभवे तस्य राजा अण् । तद्देशाधिपे २न्द्रे बद्धेषु तस्य
लुक् । अजमीठाः । “सधस्तुतिमाजमीठासोऽम्भन्” ऋ०
४, ४४, ६, “अजमीठासः तत्सम्बन्धिन” भा० । श्याद्व
नृपभेदे च “भरतस्य कुरोः पूरोराजमीठस्य चानघ ! याद-
वानामिमं वंशम्” इत्युपक्रान्तम् भा० आ० प० ७५ अ० ।
“ओमित्येव वशिष्ठोऽपि भारतान् प्रत्यपद्यत । अथाभ्य-
पिञ्चत् साम्राज्ये सर्वज्ञत्वस्य पौरवम् । विषाणभूतं सर्वस्यां
पृथिव्यामिति नः श्रुतम् । भरताधुषितं पूर्वं सोऽध्य-
तिउत् पुरोत्तमम् । पुनर्वलिभ्यतथैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ।
ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरोजे महाबलः । आजमीठो
महावज्रैर्वेद्धभिर्भूरिदक्षिणेः ८४ अ० । अजमीठेषु भवः
बुञ् । अजमीठकः बद्धत्वदामीठभवे ति० ।

आजयन न० आजीयतेऽत्व आ+जि-आधारे ल्युट् । युद्धे
आजरस अय्य० जरापर्यन्तम् अव्ययी० अच् जरसा-
देशः । जरापर्यन्ते । आगता जरा यस्य प्रा० व० अच्
जरसादेशश्च । प्राप्तजरभावे “आजरसाय समनक्षर्यमा”
ऋ० १०, ८५, ४२, ।

आजवस्तेय पुंस्त्री० अजवस्तेऽर्षेः परत्यम् शुभा० ढक् । अ-
जवस्तिनामकर्षेरपत्ये षष्ठा० ढञ् । “आवस्तिकोऽथत्
स्त्रियां ङीप् ।

आजवाह ति० अजोवाहृतेऽत्व वह्-शिच् आधारे षञ्
अजवाहोदेशभेदः तत्र भवादि अण् । अजवाहृदेश-
भवादौ । सच देशः वदरिकाश्रमादुत्तरस्यां पर्वतोपरिस्थः
तत्र हि अजैरेव भारो वाहृते इति तस्य तथात्वम् ।

आजातशत्रु पु० अजातशत्रोरपत्यम् अण् । शुधिष्ठिरा-
पत्ये न जातः शत्रुरस्य । अशत्रुकाय नृपभेदस्यापत्ये २भद्र-
सेने नृपे च । “एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रुवमा-
रुषिरभिवचार” शत० ब्रा० अजातशत्रुश्च काशी-
राजः वधोक्तम् ऋ० उ० “सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं
ब्रह्म ते ब्रवाणोति” ।

आजाति स्त्री आ+जन-क्तिन् । आजनने जन्मनि “ताड-
यित्वा ह्येनापि संवादान्मतिपुष्कम् । एकविंशतिमाजातीः
पापयोनिषु जायते” । “साध्येऽनृतं वदन्पाशैर्बध्यते वारु-
णैर्भृशम् । विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साध्ये वदेद्वतम्”
इति च मनुः ।

आजाद्य पुंस्त्री अजमत्ति अद-अण् उप० स० तस्यापत्यम्
गगां० वञ् । ऋगभक्तकस्य सुनेरपत्ये स्त्रियां ङीप् गखोपञ्च ।

आजान अय्य० जनोजननमेव अण् जानः तत्पर्यन्तम् अ-
व्ययी० । सृष्टिकालपर्यन्ते सुख्ये । “अङ्गः सम्भृतः पृथि-
व्यै रसः विश्वकर्मणः समवर्तताये तस्य त्वष्टा विदधद्
यमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमप्ये” यजु० ३१,
१७, “पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्नः
स्तूयते । “अङ्गः जलात् पृथिव्याः सकाशात्
पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात्
योरसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः
कालस्य रसात्प्रीतेः योरसोऽप्ये प्रथमं समवर्तत समभवत्
भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात् पुरुष-
मेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्चभूतानि पुष्टानि कालस्य
ततः पुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूपोत्तमजन्मप्रद उत्पन्न
इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा, आ-

दित्थः एति पत्न्यहसदयं करोति अये प्रथमं मर्त्यस्य म-
नुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं सुख्यं
देवत्वम् सूर्यरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदे-
वाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः सृष्ट्यादावु-
त्पन्ना आजानदेवाः ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः “ये शतं
कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति
श्रुतेः” वेददी० जननसाधने २ प्रकृतौ च । “न हस्तिनं
प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानो हि हस्तेति” शत० भा०
पुरुषाजानः पुरुषप्रकृतिकः” इति भा० । आ+जन घञ्
दीर्घः” ३७त्पत्तौ पु० ।

आजानज ति० आजानं जायते । सृष्टिकालादभ्यजाते
देवादौ । द्विविधा हि देवाः केचित् कर्मदेवाः
केचिदाजानदेवाश्च यथ “ते ये शतमाजनजानां देवाना-
मानन्दाः स एकः ये कर्मणा देवानपियन्ति” ऐत० उ० ।

आजानदेव पु० आजानं सृष्टिकालमारभ्य देवः देवत्वमाप्तः ।
कर्मणा नुत्पन्नदेवभावे चिरप्रसिद्धे देवे “अथ ये शतं
कर्म देवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च
ओत्वियोऽजिनोऽकामहृतोऽथ ते शतमाजानदेवाना-
मानन्दाः” इ० उ० । “आजानदेवानामेक आनन्दः उत्-
पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवाः” भा० ।

आजानि ति० आ+जन-अन्तर्भूतख्यर्थे इण् ऋन्दसीति
दीर्घः । १जनके जननकर्त्तरि । “तीण्यायूषि तव जातवेद-
स्तिस्त्र आजानोरुपसस्ते अग्ने !” ऋ० ३, १७, २ । आजानोः
जनयित्वोऽमातरः” भा० । अन्तर्भूतख्यर्थाभावे । २ अनु-
जाते च “तत्रैव पञ्चान्तरे आजानयः अनुजाताः सप्तार
इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।

आजानिक्य न० आजानो भवः ठन् तस्य भावादौ
पुरो० यक् । आजानसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च ।

आजानेय पु० आजो विभेदेऽपि आनेयोऽश्ववाहो यथा
स्थानमस्य । “शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्वबलन्तश्च पदेपदे ।
आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः सृताः” इत्युक्त-
लक्षणे उक्तमाश्वे । [स ब्रह्मणोऽपत्ये ।

आजायन पुंस्त्री अजस्यापत्यम् नडा० फक् । अजनामकण्ठप-

आजि स्त्री अजन्त्यस्याम् अज-इण् न वीभवः । १ समरभूमौ
२ संग्रामे, “आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वः” ऋ० ६,
२४, ६, “ते वावन् एमाजो तावान् स दृश्ये परैः” रघुः ।
“अस्माकमिन्द्र ! दुष्टर पुरोयाचालमाजिपु” ऋ० १, ३१, ७
“आजिषु संग्रामेषु” मा० । ३ मर्यादायां स्त्री वा डोप् ।

“अतोवान्यानि वीर्यवन्ति कर्मोष्णि यथाग्नेर्भन्वन्म
आजेः सरथम् इदस्य धनुषआयमनम्” ऋ० उ० “आजेः
मर्यादायाः सरथं धावनम्” शङ्करभा० पूजणे ईमार्गे
पु० । “धन्वना गां धन्वनाजिं जयेम” यजु० २८, ३८ ।
“धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
न्नुसावाजिमार्गः” वेददी० । भावे इण् ७ आक्षेपे ।

आजिनीय ति० अजिन+चतुरर्थ्यां कथाश्चा० ऋण् । चर्म-
सन्निकषदेशादौ । [सन्निकषदेशादौ ।

आजिरि ति० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ् । अङ्गन-
आजिरेय ति० अजिर+शुभ्रादि० ढक् । अङ्गनभवादौ ।

आजिहीर्षा स्त्री अ.हर्त्तुमिच्छा आ-हृ सन्-भावे अ ।
आहरणेच्छायाम् । उ । आजिहीर्षुः । आहरणेच्छौ ति० ।

आजीकृण न० आजो कृणति आटयोति यस्मिन् आ+कृण-
आधारे क । मर्यादावरके देशभेदे ततः धूम्रादि० भवादौ
पथ्यादौ वुञ् । आजोकृषिकः । आजीकृषदेशभवे-पयि
अध्याये, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोमये च ।

आजीगर्त्ति पुंस्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा० इञ् । अजी-
गर्त्तस्यापत्ये ।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव-करणे घञ् ।

१ आजीवनोपाये द्रव्यादौ २ उपाये च । अज्ञाशनसुप्रक्रम्य
“तस्मिन् काले स्यापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं
लेखनीञ्च । स्वर्णं रौप्यं यञ्च गृह्णाति बालस्तैराजीवै-
सस्य वृत्तिः प्रदिष्टा” सु० चि० । नृणां जन्मखणावधि
दशमभावे मेषादीनां चेतोरोराद्रेक्कायनवांशदादश्या-
शक्तिं शाश्वरूपैः षड्भिर्वर्गैः क्रमेण्यजीवोप्रायविशेषज्ञानं
भवति यद्योक्तं जातके “अथ कल्याणवर्णोक्तं
दशमेऽंशभेदजाम् । वृत्तिचिन्तां लिखेत्कर्माजीवो-
क्तमपि चिन्तयेत् । “वाटिकात्तत्रवृषिपससेवाद्रुत्वतोऽ-
जगणतः स्वप्ने भवेत् । जीवनं दृषयथाज्ञानधर्दैः पञ्च-
धान्यशकटादिसंयुतैः । मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्यै-
र्विद्रुमादिकवणिक्क्रियादिभिः । इन्द्रभागत अधो कु-
ले, रते, नोरजैर्विषमभागान्निशरुजैः । वनाद्रिकावसञ्चाह
कुष्याङ्गुयैश्च धान्यकैः । क्षिपिपाषाणवाणियज्यैर्वृत्तिः
सिंहशतः स्वप्ने । गात्रवैशिल्पशकटैर्मण्डितैकर्मण्यन्वक्र-
यैर्नभसि षट्कगणैश्च लेख्यैः । हेमाम्बुगोमहिषधान्यक्षि-
प्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तुल्योत्थवर्गे । स्त्रीसङ्गमाप्तघनचौ-
र्यविक्रित्वितैश्च निन्द्योदमैर्नृपतिसदनतोऽलिखर्गे । भैषज्यरू-
पगणित्यादिकयन्त्रविद्याभूषालमन्त्रगिरिदुर्गवशाङ्गनुस्ये ।

वराङ्गना वारिभवोऽखवित्ताः श्रेष्ठा रताश्चापि रसायने स्युः ।
 क्रीडासु रामासु महापथेषु षट्गास्यवर्गे दशमेऽतिवित्ताः ।
 यस्मान्निभेदखननादकर्मिभ्यः भारस्त्वन्वोपदृष्टिरपि बाहु-
 बलादृषटोत्थे । स्वस्ये गणे ऋषभवे जवशस्त्रवाहयोनि
 प्रपायनधनानि नरस्य पर्य्यैः” भावे घञ् । ३आजीवार्थ-
 मालम्बने । आजीवति कर्त्तरि अच् । ४आजीवनकारिणि”
 कर्म्मार्जीवः नृपाजीव इत्यादौ तु आ+जीव-अच् ।
 उप०स० इति भेदः ।

आजीवन न० आजीवत्यनेन करणे ल्युट् । वृत्त्युपाये
 भावे ल्युट् । वृत्त्यर्थमुपायपदहृणे “आजीवनाथं
 धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः” मनुः “स्त्रीणामाजीवनाथञ्च
 प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकम्” । “स्त्रीणामाजीवनकथादिति” च
 स्युतिः ।

आजीविका स्त्री आजीवयति आ+जीव णिच्-खुल् ।
 जीविकायां वृत्तौ जीवनार्थे व्यापारे । आ+जीव-कर्त्तरि
 खुल् । आजीवकः आजीवनकर्त्तरि लि० ।

आजीव्य लि० आजीव्यतेऽनेन वा० करणे ख्यत् । आजी-
 वनोपाये ऽवृत्त्यादौ “आजीव्यः सर्व्वभूतानाम्” रामा०
 आजीव्यते वृत्त्यर्थमालम्बप्रतिषेधौ आ-जीव-कर्मणि अच् ।
 २वृत्त्यर्थमालम्बनीये नृपादौ । आजीव्यतेऽत आधारे वा०
 ख्यत् । ३आजीवनीयदेशे “रम्यमानत सामन्तं स्त्रीजीव्यं
 देशभावसेत्” मनुः । तेऽपि सर्व्वे निवर्त्तन्तां येऽपि स्रदातु-
 यायिनः मया वधोचितताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः”
 भा०व०प० ६३अ० ।

आजू स्त्री आजवति आ+जू-किप् दीर्घः । भृतिं विना कर्म-
 कारके । (वेगार) ‘कृष्ठादभृतिः क्लेशैर्दृष्टिराजुश्च
 कीर्त्तते । इत्युक्ते कर्मकारभेदे ।

आजूर् स्त्री आ+ज्वर-किप् जठ् । विष्टौ सुकटः ।

आज्ञप्त लि० आ+ज्ञा-णिच् पुक् क्त ह्रस्वः । आदिष्टे क्तादेशे

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा-णिच् पुक् क्त ह्रस्वः । आज्ञायाम् ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा-अङ् । ऽआदेशे आदेशश्च निकृष्टस्य
 भ्रत्यादेः क्त्यादौ प्रवृत्त्यर्थव्यापारभेदः । “आज्ञया
 नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्मस्यतस्तृते तथा । बन्धभोजनस-
 दोक्षणेऽपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु” ज्योति० ।
 “तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञाम्” कुमा० । “पश्चात् वनाव
 गच्छेति तदाज्ञां सृद्धितोऽप्यहीत्” रघुः । “अनतिक्रमणीया
 दिवस्यतेराज्ञा” शकु० । “दूरापावर्जितच्छतैस्तस्याज्ञां
 याचनार्पिताम्” रघुः “गिरीभिराज्ञामपरे महीभुजः” ।

भावः । २ज्योतिषोक्ते चरणावधिदशमभावे तन्वोक्ते
 भ्रूमध्यस्थे सुषुम्णानाद्यन्तर्मते ४आज्ञाचक्रे च विवरणमा-
 ज्ञाचक्रशब्दे । “आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्ति-
 तेति” तन्त्रम् ।

आज्ञाकर लि० आज्ञया करोति क्त-अच् ३त० । आज्ञाह-
 सारेण कर्मकर्त्तरि दासादौ णिनि आज्ञाकारी तत्रैव लि०
 स्त्रियां ङीप् । किप् आज्ञाकृत् तत्रैवार्थे लि० ।

आज्ञाचक्र न० आज्ञासंज्ञकं चक्रम् । तन्त्रप्रसिद्धेदेहाव-
 स्थितसुषुम्णानाडीमध्यगते भ्रूमध्यस्थे हिदले पद्मा-
 कारे चक्रभेदे । विशुद्धचक्रसङ्ख्या “आज्ञाचक्रं तदूर्द्ध्वं
 आत्मनोऽधिष्ठितं परम् । आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति
 कीर्त्तिता” । तत्र निहितचित्तस्य पुरुषस्य सर्वपदार्थसाक्षात्
 कारेण “एवं भूतम्, एवं वर्त्तते, एवं भविष्यतीति” ज्ञानेन
 गुरोरीश्वरस्य तदूर्द्ध्वं सहस्रदलकमले स्थितस्याज्ञायाः
 “इतः परं त्वया इत्थं कर्त्तव्यमिति” नियोगस्य संक्रमणं
 भवति तेन तदाज्ञास्थं चक्रमित्यर्थः । यथा च षट्-
 चक्राणां देहे स्थितस्तथोक्तं शारदायाम् । ‘षष्ठवत्यङ्गुला-
 यामं शरीरसुभयात्मकम् । शुद्धजान्तरे कन्दसत्सैषाद्-
 द्वाङ्गुलं विदुः । तस्य द्विशुषुषुवित्तारं विन्दु-
 रूपेण शोभितम् । नाद्यस्तत्र ससङ्गता मुख्यास्त्रिस्रः प्रकी-
 र्त्तिताः । इडा शमि स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे मता ।
 तयोर्माध्यगता नाडी सुषुम्णा वंशमाश्रिता । पादाङ्गुला-
 दपक्रान्ता शिखाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्मस्थानं समा-
 पन्ना सोमसूर्याग्निरूपिणी । तस्यामध्यगता नाडी चि-
 ताख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरन्ध्रं विदुस्तस्यां पद्मदल-
 निभं परम् । आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदानेकधा ।
 दिव्यमार्गमिमं प्राञ्जलस्तानन्दकारकम् । इडया सहस्र-
 लेखन्दः पिङ्गलायां दिवाकरः । ज्ञातौ योगनिदानज्ञैः
 सुषुम्णायाञ्च तावुभौ । आधारकन्दमध्यस्थं त्रिकोणमिति
 सुन्दरम् । ज्योतिषां नित्यं दिव्यं प्राञ्जरागमवेदिनः ।
 तत्र विद्युज्जलाकारा कुण्डली परदेवता । परिस्फुरति
 सर्वात्मा सुप्राहिसदृशाकृतिः । विभक्तिं कुण्डली शक्तिरा-
 ज्ञानं हंसमाश्रिता । हंसः प्राणाश्रयोनिष्ठं प्राणा नाडी
 पथान्श्रयाः । आधारादुत्थितोवायुर्ध्रुवावत् सर्व्वदेहि-
 नाम् । देहं प्राप्य खनाडीभिः प्रवाच्यं कुरुते बहिः ।
 हादशाङ्गुलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः” । तच्च-
 चिन्तामथौ षष्ठप्रकाशे । “आज्ञानामाब्जं तद्विभक्तस-
 दृश्यं ध्यानधाम प्रकाशम् हृत्ताभ्यां वै कलाभ्यां प्रविब-

सितवपुर्धुम्पलं सुशुभम् । तन्मध्ये हाकिमो सा शशि-
समधवला वक्त्रपटुं दधाना विद्यासूत्रां कपालं
उभरजपवटीं विभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निव-
सति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” एतदभिप्रायेणैव “मनो-
ऽपि अस्मध्ये निवसत्यानन्दलह्यासुक्तम् । मनसस्तत्र
स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ
हार्दविद्यायां “हृद्यं तस्माद्भृद्यम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्या-
नार्थादत्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्दश
भुवनामि सूक्ष्मरूपेषु स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येया-
नीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं
भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य
जनोलोकतया ध्येयतासुक्ताह ।

“एतत्पद्मसोर्द्धदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमा-
युक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये बीजकोषे स्मरे-
च्चिन्तामण्यः पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परम-
दुर्लभम् । शम्भुबीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।
हंसः पद्मब्रह्मरूपः साकारः शिवरूपकः । तारचक्रवृ-
त्तारोहे निर्गमगमपत्तवान् । शिवशक्तिपदद्वयं विन्दु-
त्रयविलोचनः । विहारसास्य हंसस्य हेमपद्मजपूजिते ।
यत्र हंसोमन्त्रिणीये तस्य क्रोडे परः शिवः । वामे तस्य
शिङ्गकली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य
सर्वकर्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रं ! सर्वलोकस्य
दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् ।
मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं
गोलोकस्य चतुर्लक्षणं शिवे ! । ब्रह्मलोकेषु ये देवा
वैकण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योहि तेजोभक्ति-
परायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे ।
तपोलोकसमेनास्ति लोकमध्ये सुलोचने ! । सालोक्यं हि
महोलोके साक्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके
निर्वाणं हि तद्दुर्लभं । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोका-
र्षिनः सदा । इति ते कथितं कालं ! चक्रपटुस्य लक्ष-
णम् । यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधकः ।
यज्ज्ञात्वा जननीगर्भं न विशेत्, कदाचन” ।

आज्ञातं लि० आ+ज्ञा-क्त सम्यग्ज्ञाते “आज्ञातं यदना-
ज्ञातं यन्नस्य क्रियते भिद्यः” यजु० शिवसङ्कल्पः ।

आज्ञातीर्थं न० इत० । तन्त्रे मानसज्ञानाङ्गे ध्येयतयोक्ते
आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा ज्ञाति
निर्वाणसिद्धये” । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न० आ+ज्ञा-ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्ति-
भेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । “संज्ञानं विज्ञानं
प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्भक्तिर्मनीषा जतिः स्मृतिः
संकल्पः क्रतुरसुः कामोवशः इति सर्वाण्येवैतानि
प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ०उ० । “तदन्तःकरणोपाधि-
कस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण्य उपलब्ध्यायां अ-
न्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्तिविषयविषयास्ता इमा इत्यु-
च्यन्ते । संज्ञानं संज्ञप्रियतेनभावः । आज्ञामम् आज्ञ-
प्रियोश्चरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं
प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा यन्वधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टि-
रिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारण्यसवसन्नानां
शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तन्मनं भवति । धृत्या शरीरसुदृढ-
नीति हि वदन्ति । भक्तिर्भजनम् । मनोषा तत्र स्वा-
तन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसोरुजादिदुःखिभावः । स्मृतिः
स्मरणम् । संकल्पः शुक्लकणादिभावेन संकल्पनम्
रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीव-
नक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा ।
वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिवाष इत्येवमाद्याः अन्तःकरण-
वृत्तयः” शङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग लि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-ड इत० । आदे-
शानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगताऽप्यत्र लि० ।

आज्ञानुगामिन् लि० आज्ञामनुगच्छति अनु+गम-णिनि
इत० स० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् लि० आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि
इत० स० स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्तिन् लि० आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत्-णिनि इत०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् लि० आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि इत०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्मकारके दासादौ

आज्ञापक लि० आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा-णिच्
खुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्ने(इकुमनामा)

आज्ञापत्र न० आज्ञापत्रपत्रं पत्रम् शाक०त० । आदेशज्ञापके
आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचारा-

भावः । आदेशसाकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे
(इकुम नामाना) । “दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव त्यक्त-
मानावलेपाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप ! नृपतयस्त्वादृशाः
सार्जभौषाः” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडासुपचिन्वता
चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपल्लोकेरूपल्लोक-

यितव्यं" इति च सुहाराक्षसम् । [आज्ञानुक्ते दासादौ आज्ञावृह पु० आज्ञां वहति वह-अव् । आदेशवाहके आज्ञासम्पादिन् पु० आज्ञाम् आदिष्टविषयं सम्पादयति सम्+पद+णिच्-णिनि ईत०स० स्त्रियां ङीप् । आदिष्ट विषयसम्पादके अनुक्ते दासादौ ।

आज्य न० आज्यते आ+अनुज-क्यप् नलोपः । ऽष्टते । "सर्षिर्विलीनमाज्यं स्याद्दानीभूतं दत्तं भवेदित्युक्ते २ विलीने सर्षिषि 'स्रुवेण दत्तभागादाज्यं गृहीत्वा' भवदेवः 'पूतं पवित्त्वे-वाज्यमापः शुभ्वन्तु मैनसः" द्रुपदमन्त्रः ३ श्रीवासे चन्द्रने पु० अजयपालः । "आजिमोयुस्तस्मादाज्यानामाज्यत्वमिति निरुक्ते सामस्तोमभेदे । स च" स्तोमः सामवि० ब्रा० भा० उक्तः "वह्निष्प्रमानसूक्तस्य आद्यम् अग्न आवाहिवीतये" इत्यादि सूक्तम्, आनो मित्वावरुण इति द्वितीयम् "आयाहि स्रुच्य आहृत इति तृतीयम् । "इन्द्राग्नी आगतमित्यादि चतुर्थम्" उत्तरा० १ प्र० ३, ५, ६, ७, सूक्तानि तान्ये तानि प्रातः सवने गायत्रसाम्ना गीयसानानि आज्यस्तोत्रा-ख्युच्यन्ते तेषु चाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमो भवति तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवाम्नायते । "पञ्चभ्योर्हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्योर्हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्योर्हिङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभिः" सामविधानब्राह्मणम् "एवं त्विरावर्त्यं तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमायास्त्रिरा-वृत्तिः द्वितीयावृत्तौ मध्याया स्त्रिरभ्यासः । तृतीयावृत्तौ उत्तमायास्त्रिरभ्यासः । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति" आज्यदोह न० सामवेदिपाद्ये सूक्तभेदे "वामदेव्यं दृष्टत्साम ज्येष्ठसाम रथन्तरम् । तथा पुरुषसूक्तञ्च रुद्रसूक्तं ततः परम् । आज्यदोहानि सामानि शान्तिकं भारुडानि च । पश्चिमे द्वारपालौ त्व पठेतां सामगौ तथा" दानपारि० पु० तानि च सामानि देवव्रतसंज्ञकानि त्रीणि यथा । "अधि पतायि मित्वा पतायि क्षत्रप तायि स्वाः प तायि धनप ता २, यि ना २, माः । मन्युना दत्तहा सू-र्येण स्वराद्यन्नेन मषवा दक्षिणास्य प्रिया तनूराज्ञा विशं दाधार । दृषमस्त्वष्टा दृत्वेण शचीपतिरन्नेन पयः पृथिव्या सृष्टिकोऽग्निना विश्वं भूतम् । व्यभवो वायुना विश्वाः । प्रजा अभ्यपवथा वषट्कारेणाह्व भाक् सोमेन सोमपाः समिञ्चा परमेष्ठी । ये देवादेवाः । दिविषदः । स्थलेभ्यो वो देवादेवेभ्यो नमः । ये देवादेवाः । अन्नरि-क्षसदः । स्थलेभ्यो । ये देवा० । पृथिवीषदः । स्थलेभ्यो ।

ये देवा० । असुषदः । स्थलेभ्यो० । ये देवा० दिक्षुसदः । स्थलेभ्यो० । ये देवा० । आशासदः । स्थलेभ्यो० । अव-ज्यामिव धन्वने विते मन्युक्षयामसि सृष्टतां नरुह अस्त्र-भ्यम् । इडा २, ३, भा । यद्दं विश्वं भूतं युयो २, । आउ । वा २, ३, ना २, ३, ४, माः ॥१॥ अ-धिप तायि मित्वा प तायि क्षत्रप तायि । स्वः-प तायि धनप ता २, यि । ना २, माः । नम उत्ततिभ्यश्चोत्तन्वानेभ्यश्च नमो नीषङ्गिभ्यश्चोपवीतिभ्यश्च न-मोऽस्यङ्गाश्च प्रतिदधानेभ्यश्च नमः प्रविध्यङ्गाश्च प्रव्याधि-भ्यश्च नमः स्वरङ्गाश्च त्वारिभ्यश्च नमः श्रीतभ्यश्च आयि-भ्यश्च नमस्तिष्ठङ्गाश्चोपतिष्ठङ्गाश्च नमो यते च वियते च नमः पथे च विपथाय च अवज्यामिव धन्वने इत्यादि प्रा-ग्वत् ॥२॥ अधिप । तायि । मित्वा प । तायि क्षत्रप । तायि । स्वःप । तायि । धनप । ता २, यि । ना २, माः । नमोऽज्ञाय नमोऽज्ञपतय एकाज्ञाय चावपज्ञादाय च नमो नमः । रुद्राय तीरसदे नमः स्थिराय स्थिरधन्वने नमः प्रतिपदाय च पठरिणे च नमस्त्रियम्बकाय च कपर्दिने च नम आश्रयेभ्यश्च प्रत्याश्रयेभ्यश्च नमः क्रव्येभ्यश्च विरिम्भे-भ्यश्च नमः संदते च विदते च अवज्यामित्यादि पूर्वै वत् ३ । (सामारण्यौ ५ प्र० १ अ० ६, ७, दमा०) गाना-शक्तौ अधिपतये इत्याद्यनुवाकं त्रिधा जपेत् अधिपतये मित्वापतये क्षत्रपतये स्वःपतये धनपतये नम इत्येव पठनीयमेवमग्रेऽपि अस्त्रभ्यमित्यनन्तरं यद्दं विश्वं भूतं युयोवे नम इति नीषङ्गीत्यत्र निषङ्गीत्येव पठनीयं मन्यत् गानांशं स्तोमं विहाय समानम् ।

आज्यप पु० आज्यं पिबन्ति आज्य+पा-क उप०स० । पुलस्त्यस्य पुत्रे वैश्यानां पिददेवेषु । "सोमपा नास विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सु कालिनः" मनुः । "पुलस्त्यस्याज्यपाःपुलाः" इति भा० आ० प० । "देवा आज्यपा आवहेति" "देवा आ-ज्यपा अग्निं होलायावहेति" च शत० ब्रा० ।

आज्यभाग पु० आज्यस्य भागः । ऽष्टकदेशे "सरस्वत्याज्य-भागा भवति" शत० ब्रा० । षतस्य २ वैदिकाहुतिभेदे च स च ऋग्वेदिनामग्नेरुत्तरभागे स्रुवेणाग्नेये दीयमान आहुति-विशेषः तद्दक्षिणभागे सोमाय दीयमान आहुतिभेदश्च । "तूष्णीमाषार्याधारावाज्यभागौ जुहुयादग्नेये स्वाहा सो-माय स्वाहेति" आश्व० ऋ० । यजुर्वेदिनान्तु अग्नेये स्वाहा इदमग्नेये इति उत्तरपूर्वार्द्धे सोमाय स्वाहा इदं

होमायेति दक्षिणपूर्वाङ्गे इति भेदः । “ता उहैता देवताज्जुः यादमा अग्नीषोमावन्वाजगन् रुग्नीषोमौ युवं वै नौ भूधियभाजौस्योययोर्वाभिदं युवयोरस्मानन्वाभजतमिति। तौहोचतः किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वृपास्त्रदां पुरस्तादाज्यस्य यजानति तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादा-ज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति” शत० ब्रा० । इति तयोः सर्वदेवानां यज्ञस्यादौ आज्यभागदानं विहितम् । “आज्य-भागाभ्यां चरत्त्वान्नेयेन सौस्येन” कात्या० ३, ३, १, ।

आज्यभुज् पु० आज्यं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं विलीनं सर्पिः भुङ्क्ते भुज्-क्विप् । १ हविर्भुजि वज्रौ तन्मन्त्रेण हविर्भोजि २ देवे च ।

आञ्जन न० आ+अञ्ज-ल्युट् । समन्तादभ्यञ्जने । “तेज वा एत-ल्योर्यदाञ्जनम्” ऐ० ब्रा० अञ्जनायां भवः अण् । २ हनु-मति वानरभेदे स च दाशरथिसहायः “दाशरथिवलैरिवाञ्ज-ननीलनक्षपरिगतप्रानैः” काद० । अञ्जनस्येदम् अण् । ३ अञ्जनसम्बन्धिनि लि० ।

आञ्जनिक्य न० अञ्जनाय हितम् ठन् ततः पुरो० भावे कर्मणि च यक् । अञ्जनसाधनत्वे ।

आञ्जनेय पु० अञ्जनाया अपत्यं ढक् । अञ्जनागर्भजाते हनु-मति वानरे । “अञ्जनागर्भसंभूतो वायुपुत्रो महाबलः” । हनुमत्स्तुतिः । [अञ्जलिकरणे ।

आञ्जलिक्य न० आञ्जलिरेव स्वार्थे कन् ततः पुरो० यक् । आञ्जनेय पु० अञ्जिन्यां भवः ढक् (आजनाद्) कीटभेदे । आञ्जिहिषा स्त्री आंङ्हितमिच्छा आ+अन्ह-सन्-अ । आगमनेच्छायाम् “आंङ्हि जाताञ्जिहिषः” भट्टिः ।

आटरूप पु० अटरूप एव स्वार्थे अण् । वासकवृक्षे स्वार्थे कन् तत्रैव “आटरूपकवर्षाभाङ्ग्याः यान्यतुयायि-नाम्” भा० द्रो० प० ।

आटविक लि० अटव्यां चरति भवो वा ढक् । अरल्य-चारिणि “प्रच्छन्नवज्रकास्त्रेते ये स्तेनाटविकाद्यः” मनुः “दण्डेषु सुहृत्कुमारटाविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च” सा० द० २ “सैन्यभेदे। सैन्यानि च षड्विधानि। यथा “मौलं सत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विशदाटविकं बलम्” मल्लिनाथ धृतकोषः । तदभिप्रायेणैव “षड्विधं बलमदायेति” रघुः ।

आटवी स्त्री अटव्याः सच्चिददा पूः अण् । दक्षिणदिक्स्थ-यवनपुरीभेदे । सहदेवदिग्विजयवर्षने । “दूतैरेव वशे चक्रे करञ्चै नानदापयत्” पाण्डुरांश्च द्रविडांश्चैव सहितां-ञ्चोड्कोरलैः । अस्यांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गातुष्ट्रकर्षिकान् ।

आटवीञ्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा” भा० स० प० । आटि पु० आ+अट्-इण् । १ शरारिपक्षिणि । २ मत्स्यभेदे च जातित्वेन स्त्रियां वा ङीप् । आत्प्रादिषु पाठात् शाला-शब्दे परेऽस्योदासत्वम् ।

आटिक लि० आटाय गमनाय प्रवृत्तः ढण् । गमनप्रवृत्ते स्वार्थे षञ् । आटिक्यमथल न० ।

आटिकी स्त्री आटम् अटनमर्हति अण्-ङीप् । गृहाङ्गिर्ग-न्तुमर्हयामनुपजातपयोधरायां स्त्रियाम् । “मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायथ इभ्यपामे प्रद्राण उवास” आ० उ० । आटिक्याऽनुपजातपयोधरादि स्त्रीव्यञ्जनया जायया सह” इति भा० ।

आटीकन न० आटीक्यत ईषद्गम्यते आ+टीक-ल्युट् । वत्सानां प्रथममल्पगतौ स्वार्थे कन् तत्रैव हारं बान्ततया पाठः प्रासादिकः ।

आटीमुख न० आद्याः शरारिभेदस्य सुखमिव सुखमस्य । सुशुतोक्ते शस्त्रभेदे “सूचीकुशपलाटीसुखशरारीसुखेत्यादि विंशतिशस्त्रगणनायाम् सुशु० अर्द्धधारशब्दे विवृतिः ।

आटोप आ+हप-घञ् षष्ठो० ढत्वम् । १ दर्पे, २ संरम्भे, ३ आङ्ग्वरे च । “साटोपसुञ्जीर्भिन्यां नैदलः” साधः “मदजलदुर्हिनाभ्यकारगजघटितघनघटाटोपपरि-पालितापि” काद० “साटोपं परिक्रम्य” वेणी० “कलापरचि-राटोपनिचितान् सुकुटानिव” भा० व० प० । ४ वातजन्ये उदरशब्दभेदे “आसाटोपापचिह्नो ह्यगुल्मो क्रिमिविका-रिणाम्” सुशु० ।

आडम्बर पु० आ+डवि-ङ्गेषे, अरन् । १ हर्षे, २ दर्पे, ३ तृर्थस्त्रने, ४ आरम्भे ५ संरम्भे, ६ अलिलोन्नि, घनगर्जि-ते, ७ आयोजने च । मत्वर्थे इनि । आडम्बरिन् त-द्युक्ते लि० । [भेदे । ततः गोत्रप्रत्ययस्य बङ्गेषु लुक् ।

आडारक पु० अड-उद्यमे घञ् ततः आरक् ऋषि-आडि पु० अड-उद्यमे इण् । स्वनामस्वाते मत्स्यभेदे । शरारीविहगे च पुंस्त्री० स्त्रीत्वे वा ङीप् स्वार्थे कन् आडिकाथल ।

आडू पु० अल ज लस्य डः नि० षट्ठिः । (भेदा) उद्यमे ।

आडक पु० आडौकते आ+डौक-घञ् ष्टु० । “अष्टसुष्टिर्भवेत् कुञ्चिःकुञ्चयोऽष्टौ त एषकलम् । एषकलानि च चत्वारि आडकः परिकीर्तित इति” मतभेदे चतुर्विंशत्यधिकस-हस्रसुष्टिमाने “द्वादशप्रसृतिभिः कुड्वस्रस्रतर्मुथोत्तरं प्रस्थादकहोषा, इत्युक्ते द्विनवत्युत्तरशतप्रसृतिमाने च

एतच्च धान्यादेर्माने । सुवर्णादिमाने तु सुश्रुतः ।
 “द्वादश धान्यभाषाः मध्यभाषसुवर्णभाषकः ते षोडश
 सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा एकोनविंशतिर्हरणं
 तान्यङ्गे हतोर्यानि कर्षं ततश्चोङ्गं चतुर्गुणमभिवर्द्धयन्तः
 पलकुड्वप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिष्पद्यन्ते इत्युक्ते २५ ई
 पलमाने च । अङ्गं चादिपाठात् कोपधादन्तत्वे ऽपि
 अस्य पु० न० लिङ्गता । अस्य परिमाणवाचकत्वात् आढकोत्री
 हिरित्यादौ प्रथमायाः परिमाणमर्थः आढकपरिमाण
 परिच्छेद्योत्रीहिरित्यादि बोधः । आढकं सम्भवति
 अवहरति पचति वा ख टज् वा । आढकीनः आढ-
 किकः आढकमितधान्यस्थापने तद्वहारके च पात्रे तत्-
 पाचके सूदादौ लि० ठञि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

आढकजम्बु पु० आढकमिता जाम्बूर्यत् देशे । स्यूलजम्बु युक्त-
 देशे तत्र भवः दृष्टात्प्राचाम् ठञ् कस्यापवादकः ।
 आढकजम्बुकः । तत्र भवे लि० ।

आढकी स्त्री आढौकते अच् प्रषो० गौ० ङीप् । (अरहर)
 इति ख्याते शमीधान्यभेदे । “आढकी तुवरी कृत्वा मधुरा
 शीतला लघुः आहिषी वातजननी वर्यां पित्तकफास-
 र्जित्” भावप्र० फले अस्य पुस्तमपि “आढकाञ्च मरुराञ्च
 कोद्रवान् लवणं त्वजेत्” काशी० ख० वैश्वदेवे वर्जने ।

आढर लि० आ+ध्रै-क प्रषो० । १ युक्ते, २ विशिष्टे ३ सम्भवे
 ४ धनिनि च । युक्ते धनाढरः पुण्याढरः विनयाढरः ।
 सम्भवे सम्भद्युक्तः “आढरास्तथा ऽव्यसनिनः खरुरक्ताञ्च
 सर्वदा” भा० स० प० ५ अ० । “आढरोद्व्यति द्रुप्रोधर्मा-
 मतिक्रामति धर्ममतिक्रामन् पापं करोतीति नीलकण्ठदृष्टता
 स्रुतिः “धेनुः पञ्चभिराढरानाम्” स्रुतिः “आढरादिव
 प्रापणिकादजसम्” भाषः ।

आढरकुलीन पुंस्त्री आढरकुले भवः खः । आढरकुलभवे ।

आढरङ्गरण न० अनाढरमाढरं करोत्यनेन आढर+ङ-
 कण्ठे ख्युन् सुम् उप० स० । अभूताढरस्य आढरताकरणे ।

आढरचर लि० भूतपूर्व आढरः चरट् । भूतपूर्वार्धे
 स्त्रियां ङीप् ।

आढरतम लि० अतिशयेन आढरः तमप् । अतिशयादेर् ।

आढरपदि अव्य० आढरं पदं प्रहरणं यत् द्विदण्डप्रा०
 इच् इजन्तादव्ययत्वम् । आढरपदप्रहरणयुक्ते युञ्जे ।

आढरभवन न० अनाद्य आद्योभवत्यनेन आद्य+भू-करणे
 ख्युन् सुम् उप० स० । अनाद्यस्य आद्यभवनसाधने ।

आढरभविष्णु लि० अनाद्य आद्यो भवति आद्य+भू-विष्णु-

च् सुम् उप० स० । अभूतपूर्वार्धे आढरताम् प्राप्ते
 “आढरभविष्णुर्यशसा कुमारः” भट्टिः ।

आढरभावुक लि० अनाद्य आद्योभवति आद्य+भू-सुकज्
 सुम् उप० स० । अनाद्ये आढरतया भूते ।

आढरवात पु० आढरोवातोयत् । “ककमेदोदतो वायुर्वदोह
 प्रतिपद्यते । तदाङ्गमई शैथिल्यरोमहर्षरुजाञ्चरैः
 निद्रया चार्दितौ सन्धौ शीतलावप्रचेतनौ । गुरुकाव-
 स्थिरावूह न स्वाविव च मन्यते । तमूरुस्तम्भमित्याङ्ग-
 राढरवातमथापरे” सुश्रुतोक्तलक्षणे ऊरुस्तम्भरोगे ।

आणक लि० अणक एव स्वार्थे अण् । १ अधमे कृतसिते सुकृतः ।
 “आणकं सुरतं नाम दम्पत्योः पार्श्वसंस्थयोः” इत्युक्त
 लक्षणे २ सुरतभेदे न० ।

आणव न० अणोर्भावः दृष्टादि० वा अण् । अणुत्वे ।

आणवीन लि० अणुधान्यानां शर्षपादीनां भवनं चेतम् वा
 खज् । (सुनाडाङ्गा) चेतभेदे क्षत्र शर्षपादाद्युधान्या
 न्युत्पद्यन्ते तस्मिन् । पक्षे यत् अणव्यमथ्यत् ।

आणिव पुंस्त्री० अण-इण् स्त्रियां वा ङीप् । रथचक्रापस्थे १ कीलके,
 २ कीटौ ३ सीम्नि च । “मयोभवा सरथा यातमर्वाग्गन्तं
 निधिं धुरमाणि न नाभिम्” ऋ० ४, ४३, ८ । “आणिं
 न रथ्यममृतापितस्युः” ऋ० १, ३५, ६, सुश्रुतोक्ते मर्मास्थान-
 भेदे, अत जङ्घं प्रत्येकशोमर्मास्थानं व्याख्यास्याम”
 इत्युपक्रम्य । “जाहुर जङ्घं सुभयतस्त्वङ्गुलमाणिर्नाम
 तलशोफामिदृङ्घिः स्रव्यसकृधिता च” उक्रम् ।

आणीवेय पुंस्त्री० अणिरस्यस्य वा दीर्घः अणोवः ऋषि-
 भेदे स्तस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक् । अणोवर्षैरपत्ये ।

आण्ड लि० अण्डे भवः अण् । १ अण्डसम्भवे पतिप्रभृतौ
 स्त्रियां ङीप् वेदे तु क्वचित् टाप् । “आण्डे व भित्त्वा शकु-
 नस्य गर्भम्” ऋ० १, ६८, ७, २ अण्डजाते हिरण्यगर्भे पु०
 “तदण्डमभवद्भ्रमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं
 ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इति मनूक्ते स्रव्याण्डजातत्वात्
 तथात्वम् । “विराड्वहेभावाण्डौ खराट् च’ शत० ब्रा० ।
 अण्डमेव स्वार्थे अण् । ३ पुरुषदृषथे स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित्
 लिङ्गवचनातिक्रमस्येष्टत्वात् पु० “यस्य ह्य्राण्डौ भवतः
 रेतः सिञ्चति” शत० ब्रा० । “आनन्दनन्दामाण्डौ मे’ यजु०
 २०, ६, “आण्डौ दृषणौ वेददी० । “अण्डं दृषणो ऽरुस्य
 अण् । ४ दृषणयुक्ते “आण्डौ वै रेतःसिचौ” शत० ब्रा० ।
 अण्डेन निर्दृप्तः अण् । अण्डनिर्दृप्ते ५ कपालरूपे द्युलोके
 भूलोके च । “तस्मिन् अण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम्

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदखण्डमकरोद्द्विधा । ताभ्यां स य-
कलाभ्याञ्च द्विवर्गं भूमिञ्च निर्गमे इति” अनुनाऽखण्डयक-
लाभ्यां तयोस्त्वत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम् ।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन-उ स्वार्थे अण् ।

! अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २तच्छरीरे न० “तेषां खल्लेषां
भूतानां त्रीख्येव वीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजसङ्ग-
जम्” इति छा०उ० । “तेषां जीवाविष्टानां ख-
ल्लेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशा-
च्चतु तेजःप्रवृत्तीनाम् । तस्मात्तेषां खल्लेषां भूतानां
पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीख्येव नातिरिक्तानि वीजानि
कारणानि भवन्ति । कानि तानोक्त्युच्यन्ते । अण्डजम-
ण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो
हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां
वीजम् सर्पः सर्पाणां वीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं
तज्जातीयानां वीजमित्यर्थः ॥ नन्वण्डाज्जातमण्डजस्यच्यते
ऽतोऽण्डमेव वीजमिति युक्तं कथमाण्डजं वीजस्यच्यते ।
सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्वा श्रुतिः स्यात्सतन्वा
श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव वीजं नाण्डादीति । दृश्यते
चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्त्यभावो नाण्डाद्यभावे ।
अतोऽण्डजादीन्वेव वीजान्यण्डजादीनाम्” भा० ।

आण्डायन लि० अण्डेन निर्दृष्टः पक्षा० फक् । अण्ड-
निर्दृष्टे लि० । [अण्डोर इत्येव साधुरित्यन्ते ।

आण्डीर पु० आण्डमस्त्वस्य ईरच् । वृषण्युक्ते इत्यपरे अ-
आण्डीवत पु० राजभेदे । तेन निर्दृष्टम् कखा० फिञ् ।

आण्डीवतार्यिनः तन्निर्दृष्टे लि० ।

आत् अव्य० अत-विष् । १अनन्तरमित्यर्थे । “आदस्य
वातो अनुवाति शोचिः” ऋ० १, १४८, ४ २अपिचेत्यर्थे
“विश्वकर्मा विमना आदिहायाधाता विधाता परमोत्
सन्दृक्” यजु० १७, २६, “आत् अपि च” वेददी० आ+
स्वरूपे तकार । २आकाररूपे वस्ते पु० “आतश्चोपस-
र्गे कः” पाणिनिस्तत्त्वम् ।

आत लि० आ+अत् अच् । सततगते प्रवृत्ते । “पक्षोभिः
अयमाशा उदातः” यजु० २६, ५, “आतैः प्रवृत्तैः” वेददी०

आतक लि० अत+खुल् । १सततगतरि २सर्पभेदे पु० “बाहु-
कश्चाजष्टङ्गश्च धूस्रकः प्रातरातकौ । कौरव्यकुलजास्तेते
प्रयाता हृव्यवाहनम्” भा०आ०५७ अ० ।

आतङ्ग पु० आ+तङ्गि-घञ् । १रोगे, “दीर्घतीव्रामयपस्तं
ब्राह्मणं गामथापि वा । वृद्धा पथि निरातङ्गं क्वा वा

ब्रह्महा श्रुचिः” या० २सन्तापे, “प्रश्नेन च विजानीयात्
देशं कालं जातिसात्प्रमातङ्गं ससत्पत्तिं वेदनासस-
च्छायम्” इत्यादि सुश्रुतः । ३सन्देहे, ४सुरजशब्दे, ५भये
च । “पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गानिरोतयः” रघुः ।

आतञ्चन न० आ+तन्च-ल्युट् । १वेगे, २प्रापणे, ३आस्था-
यने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय ४अस्त्वद्रव्यप्रक्षेपे, (दम्बल
देओया) ५निक्षेपे, ६उपद्रवे, ७द्रवद्रव्यप्रक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य
चूर्षणे गलितस्वर्सादेर्द्रव्यानुरयोगेण ऽजारखे च । करणे
ल्युट् । ८दधिसाधन इत्ये (दम्बल) । गोभ्योहिदशविधाः दु-
ग्धादय उत्पद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ “प्रतिधुक् तस्यै श्रुतं तस्यै
शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै
श्रुतं तस्या आमिच्छा तस्यै वाजिनम्” शत०ब्रा० । तत्र
प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् १श्रुतं पक्वपयः २। शरः पक्वचीर-
स्योपरि सारभूतम् ३। घनीभूतं वस्तु दधि ४। दधिभवं
सारभूतसुदकं मस्तु ५, । नवनीतघटे ६, ७, प्रसिद्धे आत-
ञ्चनं दधिभावकारणम् ८। आमिच्छा तत्र पयसि दधानयने
सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिच्छा ९। द्रवात्मकं वाजि-
नम् १०” भा० “यत्पूर्व्वेद्युद्गं हविरातञ्चनं तत्तृक्वीत
कात्या० । [स संसदा” रघुः ।

आतत लि० आ+तन-क्त । विस्तृते “आततज्जमकरोत्
आततायिन् लि० आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं
शीलमस्य अय-णिनि । बधोद्यते । विषयभेदेन आततायि
बधे दोषादोषौ” प्रा०वि०उक्तौ यथा वृह० “नाततायिवधे
हन्ता क्लिप्तं प्राप्नुयात् क्वचित् । विनाशार्थिनमायान्तं घात-
यन्नापराद्गुयात्” । क्लिप्तभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः अप-
राधाभावो दण्डनिषेधार्थः । यतः “सर्वत आत्मानं गोपा-
योतेति” श्रुतिभूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षण-
भावे इदं बोद्धव्यम् । कात्यायनः । “आततायिनमायान्तं
मपि वेदान्तं रणे । जिघांसन् जिघांसीयाच्च तेन ब्रह्महा
भवेत्” जिघांसी सन् इयाङ्च्छेदित्यर्थः । देवलः । “उद्यम्य
शस्त्रमायान्तं श्रूणसप्याततायिनम् । निहृत्य श्रूणहा
न स्यादहत्वा श्रूणहा भवेत्” । श्रूणो ब्राह्मणविषेभः । दोष-
दर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णु । “गुरुं वा नास्त्वह्नी वा
ब्राह्मणं वा बद्धश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्याद्देवावि-
चारयन्” एवकारो नियमार्थः । तथा “नाततायिवधे दोषो
हन्यते भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्यु-
च्छति” । यस्माद्मन्युर्हन्यमानमन्युः नाशयति न पुनः
पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । आततायिन-

माह वशिष्ठः । “अग्निदोगरदशैव शस्त्रपाणिर्दनापहः ।
 ज्वेत्तदारापहारी च षड्भेते आततायिनः” । विष्णु-
 कात्यायनौ । उद्यतासिन्धुषाग्निञ्च शपोद्यतकरस्तथा ।
 आथर्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु । भार्यातिक्रमि-
 णञ्चैव विद्यात्मप्राततायिनः । यथोचितहरानन्याना-
 ङ्ङर्भार्थहारकान्” । विशेषमाह कात्यायनः । “अना-
 चारितपूर्वोयस्त्रपराधे प्रवर्त्तते । प्राणद्रव्यापहारे च प्र-
 दृक्षस्याततायिता” । अनाचारितोऽनपकतः । तेन पूर्वक-
 तापकारस्य भारणोद्यतस्य नाततायिता । तेन प्रत्युपका-
 रकवधे दोषएव । ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हन्-
 ने दोषमाह सुमन्तुः । “नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्रा-
 ह्मणात् यदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात्” । तथा भविष्ये ।
 “घातकानपि गोविपात्र हन्याद्द्वै कदाचनेति” । अतः पू-
 र्ववचनविरोधः । सत्यम् । अत्र व्यवस्थामाह कात्यायनः ।
 “आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः । बधस्तत्र
 तु नैव स्यात् पापे हीने बधोमतः” । जन्मपदेन जातिः
 कुलञ्चोच्यते । तेन हन्नुपेक्षया तपोविद्याजातिकुलैरु-
 क्तोनायतायी बध्यस्तदन्वोबध्यएव । अतएव भगवद्गीताया
 माह । “पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिन” इति ।
 एतान् भीष्मादीन् अत्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः । एवंभूता-
 ततायिनश्चाहनेने फलमप्याह दृष्टस्यतिः । “आतता-
 यिनस्तुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । योन हन्याद्बधप्राप्तं-
 सोऽश्वमेधफलं लभेत्” । यद्यपि “गुरुस्त्वङ्शुतं हन्यादिति” ।
 श्रूयते । तथापि गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्य-
 स्थाप्युत्कर्षसम्भवः । एवं बद्धशुतादावपि । एवमधमवर्ण-
 स्तोत्तमवर्णो न बध्यः । पूर्वकृतापकारविषयं वा सुमन्तुवच-
 नम् । गौराततायिपि न बध्यः । “नस्त्रिणां श्टङ्गिणाञ्चैव
 दंष्ट्रिणाञ्चाततायिनाम् । हस्यश्चानान्तथान्येषां बधे हन्ता न
 दोषभागिति” कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तश्टङ्गिणविषयम् ।
 विशेषमाह कात्यायनः । उद्यतानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो
 न विद्यते । निदृक्षस्तु यदारम्भाद्गृहणं न बधःस्वतः”
 इत्यन्नेन । तत्रत्यक्षू णशब्दार्थमाह देवलः “अनूचानो गुणो-
 पेतो यत्रस्वाध्याययन्त्रितः । भ्रू ण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी
 जितेन्द्रियः” । मिताचारायामपि “गुरुं वा बालदृष्टौ वा
 ब्राह्मणं वा बद्धशुतम् । आततायिनमायान्तं हन्या-
 देवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तनूमन्युमृच्छति” । तथा
 “आततायिनमायान्तमपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्त-

जिघांसोयात्र तेन ब्रह्महा भवेत्” इत्याद्यर्थशास्त्रम् ।
 “इयं विशुद्धिरुद्रिता प्रमाथ्याकामतोद्विजम् । कामतो
 ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते” इत्यादि धर्मशास्त्रमनयो-
 विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वा-
 सम्भवेन विरोधाभावाच्च बलावलचिन्ना अवतरति । तथा
 हि “शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यन्धर्मोयत्नोपरुध्यते” इत्युपक्रमस्य
 “आत्मनश्च परिव्राणोदक्षिणानाञ्च सङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युप-
 पत्तौ च धर्मेण मन्त्रं दुष्यती” त्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञो-
 पकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहंसायाञ्च आत-
 तायिनमकूटशस्त्रेण मन्त्रं न दण्डभागित्युक्ता तस्यार्थ
 वादार्थमिदमुच्यते । “गुरुं वा बालदृष्टौ वेत्यादि” । गुर्वादी-
 नत्यन्ताबध्यानप्याततायिनोहन्यात् किञ्चिदान्यानिनि । वा-
 शब्दश्रवणादपि वेदान्तगमित्वाप्यपिशब्दस्य श्रवणाच्च गुर्वा-
 दीनां बध्यत्वप्रतीतिः “नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणव-
 धादिति” सुमन्तुवचनात् । “आचार्यं च प्रवक्तारम् पितर-
 म्मातरं गुरुम् । न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गात्रं सर्वान्शैव तपस्विन”
 इति मनुवचनाच्च । आचार्यादीनामाततायिनां हिंसा-
 प्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवन्नान्यथा हिंसाभावात्प्रतिषेधस्य
 सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । “नाततायिवधे दोषोहन्तु-
 र्भवति कश्चन” इत्यतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव । यतः
 “अग्निदोगरदशैव शस्त्रपाणिर्दनापहः । ज्वेत्तदारहरश्चैव
 षड्भेते आततायिनः” तथा “उद्यतासिन्धुषाग्निञ्च शपो-
 द्यतकरस्तथा । आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ।
 भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान् वि-
 जानोयात्स्वर्वावेततायिन” इति सामान्येनाततायिनो-
 दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादय आततायिन आत्मादिता-
 णार्थं हिंसानभिषन्निना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विप-
 द्येरंस्तत्र लघु प्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति” । ब्राह्मणा-
 द्याततायिवधे दोष उक्तः । अतएव भीष्मादीनामा-
 ततायिनामपि हनेने “अश्वमेधेन शुष्यन्ति महापातकिन-
 स्त्रिमे” इति भारते युधिष्ठिरादीनां महातकित्वसङ्गतम् ।
 श्रातनि त्रि० आ-तन-इन् । आतानके विस्तारके । “त्वं
 विशिचुरासि यज्ञमातनिः” ऋ० २, १, १० ।
 श्रातप् त्रि० आतपति आ+तप-क्विप् । तापके “परिवाम-
 रुषावयोष्टणावरन् आतपः” ऋ० ५, ७३, ५ । “आतपः
 आतापिनः” भा० ।
 श्रातप पु० आ-तप-ष । १ उद्द्योते, २ निविड्किरश्चे
 रौड्रे च । “आतपः कटुकोरुचः खेदमूर्च्छादृषा-

प्रदः । दाहवैवर्ण्यजननोनेतरोगप्रकोपनः” सुश्रुतः ।
 “भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि” भाषः । “आतपात्यवसं-
 क्षिप्रनीवाराधु निषादिभिः” रघुः । “तमातपक्लान्तमनात-
 पत्वम्” रघुः । “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० ।
 “शीतातपाभिषाताश्च विविचानि भयानि च” मनुः ।
 आतपश्च विरलसंयोगापन्नः सूर्यस्य किरणभेदः
 स एव रौद्रशब्दाभिधेयः प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसंयोगा-
 पन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः । अस्य च निविडतेज-
 स्कत्वाद्गुणस्पर्शवत्त्वम् तेन दुःखदायकत्वमनुनोक्तम् ।
 एवं “आतापतापितभूमौ साधव ! साधव ! सा धावेति”
 यशोदावाक्येऽपि । ३ प्रकाशे “आयातपो ब्रह्मविदे-
 वदन्ति” श्रुतिः ।

आतपत्व न० आतपात् त्वायते त्वै-क । क्ल्वा । स्वार्थे कन् ।
 आतपत्वकमप्यत्व । “तमातपक्लान्तमनातपत्वम्” । “एकात-
 पत्वं जगतः प्रभुत्वम्” । “पद्मा पद्मातपपत्वेण भेजे
 सासाज्यदीक्षितम्” इति च रघुः । “राज्यं स्वह-
 स्तधृतदण्डमिवातपत्वम्” शकु० । “तस्यातपत्वं बिभरा-
 म्बभवे” भाषः । “निजातपत्वस्य तलस्यत्वे नलः” नैष०
 आतपत्वोत्पत्तिर्यथा भार० आनु० प० ६२, ६३ अ० ।
 “यदिदं आङ्गत्वेपु दीयते भरतर्षभ ! । क्लवञ्चोपानहौ
 चैव केनैतत् संप्रवर्त्तितम् । कथञ्चैतत् ससुत्पन्नं किम-
 र्धञ्चैव दीयते । न केवलं आङ्गत्वेपु पुण्यकेष्वपि दीयते ।
 बह्वेष्वपि निमित्तेषु पुण्यमात्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो
 ब्रह्मन् ! श्रोतृमिच्छामि तत्त्वतः । भीष्म उवाच । शृणु
 राजन्नुवाहितश्चलोपानहविस्तरम् । यथैतत् प्रथितं लोके
 यथा चैतत् प्रवर्त्तितम् । यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्य-
 ताञ्च यथा गतम् । सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप ! ।
 जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः । पुरा स भव-
 वानुसाक्षाद्भुषाऽक्रीडत प्रभो ! । सन्धाय सन्धाय शरां-
 श्चिक्षेप किल भार्गवः । तान् सर्वान् रेणुका क्षिप्रान्स्त्रे-
 षून् दीप्ततेजसः । आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसहद-
 च्युत ! । अथ तेन स शब्देन ज्यायाश्चैव शरस्य च ।
 प्रहृष्टः सम्प्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् । ततो
 मध्याङ्गमाकृष्टे ज्येष्ठामूले दिवाकरे । स सायकान् द्विजो
 सुक्ता रेणुकाभिदमब्रवीत् । गच्छानय विशालाक्षि ! शरा-
 नेतान् धनुश्चुरतान् । यावदेतान् पुनः सुभ्रु ! क्षिपा-
 नीति जनाधिप ! । सा गच्छन्त्यन्तरा आयां वृक्षसाम्प्रत्य
 भाविनी । तस्यौ तस्य हि सन्तमं शिरः पादौ तथैव च ।

स्थित्वा सा तु हृत्कर्त्तुं वै भर्तुः शपभयाच्छुभा । यया-
 वानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा । प्रत्याजगाम च
 शरांस्तानादाय यशस्विनी । सा वै खिन्ना सुचार्वङ्गी
 पद्भ्यां दुःखं नियच्छती । उपाजगाम भर्त्तारं भया-
 ङ्कर्त्तुः प्रवेपती । स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभा-
 ननाम् । रेणुके ! किं धिरेण त्वभागतेति पुनः पुनः ।
 रेणुकोवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ! ।
 सूर्यतेजोनिरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता । एतस्मात्
 कारणाद्ब्रह्मन् शिरायैतत् कृतं मया । एतच्छ्रुत्वा मम
 विभो ! सा क्रुधस्त्वं तपोधन ! । जमदग्निस्त्वाच । अद्यै नं
 दीप्तकिरणं रेणुके ! तव दुःखदम् । शरैर्निपातयिष्यामि
 सूर्यमस्ताग्नितेजसा । भीष्म उवाच । स विस्फार्य
 धनुर्द्विभ्यं गृह्णीत्वा च शरान् बहून् । अतिष्ठत् सूर्यम-
 भितो यतो याति ततोसुखः” । इत्येवं क्रोधेन आत्मानं
 (सूर्यं) पातयितुमिच्छवे जमदग्नेय विप्ररूपं धृत्वागत्य तं
 च परितोष्य तस्मै क्लवसुपानहौ च सूर्योद्दावित्युक्तं
 ततोऽध्यायान्तरे यथा ।

“एतावद्ब्रह्मास तदा तृष्णीमासीद्भृगूत्तमः । अथ सूर्योऽद-
 दत्तस्मै चलोपानहमाशु वै । सूर्य उवाच । महर्षे !
 शिरसस्ताणं क्लवं मद्राश्रसवारणम् । प्रतिगृह्णीष्व
 पटुभ्याञ्च त्वाणार्थं चर्मपादुके । अद्यप्रभृति चैवेह लोके
 सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमक्षयमेव च ।
 भीष्म उवाच । क्लवोपानहमेतत्सु सूर्यैरेतत् प्रवर्त्ति-
 तम् । पुण्यमेतदभिख्यातं लिषु लोकेषु भारत ! । तस्मात्
 प्रयच्छ विप्रेषु चलोपानहसत्तमम् । धर्मस्तेषु महान्
 भावी न मेऽस्ति विचारणा । क्लवं हि भरतश्रेष्ठ ! यः
 प्रदद्याद्द्विजातये । शुभम् शतशलाकं वै स प्रोत्सु सुख-
 मेधते” । एतल्लक्षणं क्लवशब्दे वक्ष्यते ।

आतपवत् त्रि० आतपोऽस्यत्व मत्पृ मस्य वः । आतपयुक्ते
 “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० ।

आतपवर्थ त्रि० आतपे निमित्तेसति वर्षन्ति वा० कर्त्तरि यत् ।
 वृष्टिजले “अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्णातपवर्षाः” कात्या०
 १५, ४, ५, अन्तरिक्षात् पृहीतव्या आतपवर्षणाः या
 आतपे वर्षन्ति ताः । अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्ण भूमिपतनात्
 प्रागेवाकाशात् पतन्तीरादाय गृहीतव्या” कर्क० ।
 अतएव वृष्टिजलस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वाभि-
 प्रायेण तासां यज्ञकाले गृह्णासम्भवेन पूर्वं संपाद्यतो-
 क्ता “यूपसुक्षरेण नैमित्तिकसम्भवात्” कात्या० १५, ४, ३

“या आपोनिमित्तेन प्राप्यन्ते ता नैमित्तिक्यः यथा गोख्यगाः आतपवर्षास्त्रासामखिन्नु काले पक्ष्णसम्भवात् अतः पूर्वं गृहीत्वा यूपसुत्तरेण पुनर्यहणमिति” कर्कः । अतएव श्रुत्या वृष्टेरातपनिमित्तत्वसक्तम् “तस्माद्यत्नं क्वचित् शोचति खेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापोजायन्ते” इति छा० उ० पुरुषदेहस्य सन्नाप खेदयोरातपनिमित्तत्वात् वृष्टेरातपहेतुकत्वम् । व्यक्तमाह यादवः “तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने चतुः शतं वृष्टिवाहाः सर्वास्ता अमृताः स्त्रियः” इति सूत्र्य-रश्मीनां मध्ये चतुःशतस्य वृष्टिसर्जकत्वेन वृष्टेरातप-निमित्तकत्वमत्र व्यक्तमेव ।

आतपवारण न० आतपं वारयति वृ-ण्विच् ल्यु । क्त्वे । “वृष्टतिक्रुदं दत्त्वा यने सितातपवारणम्” अनुदिताय-सितातपवारणम्” इति च रघुः ।

आतपात्यथ पु० इत० । रौद्रापगमे सूत्र्यकिरणविगमे । “आतपात्यथसंज्ञिपनीवारासु निषादिभिः” रघुः ।

आतपाभाव ईत० पु० आतपस्याभावरूपायाम् छायायाम् । आतपीय त्रि० आतपस्य सन्निकृष्टदेशादि उत्करा० छ । आतपसन्निकृष्टदेशादौ ।

आतपोदक न० आतपे लक्ष्यमाणसुदकम् शा०त० । सूत्र्य-मरीचौ-लक्ष्यमाथे उदके. ऋगट्षिणिकायाम् ।

आतमाम् अव्य० आ+तमप् आस । अतिशयाभिमुख्ये अत्य-न्तसमन्नाङ्गावे च “महोदेवं कथमातमाऽख्यायत आत्मा हि महदुक्तम्” शत० ब्रा० ।

आतर पु० आतरत्यनेन आ+तृ-अप् । नद्यादेःतरणाथं देवे शुक्ले “आतरलाघवहेतोर्मुहुरः तरणिं तवावलम्बे” इत्युद्भटः इत्यभेदे आतरमानसक्तं मनुना “पथं यानन्तरे दायम्युरुषोऽर्द्धपथन्तरे । पादम्पशुश्च योषिञ्च पादाङ्गं रिक्तकः पुमान् । भास्त्रपूर्णानि यानानि तार्यं दाय्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत् किञ्चित् पुमांसञ्चापरिच्छदाः”

आतर्पण न० आ+तप-ल्युट् । १ तृप् । णिच्-ल्युट् । २ प्री-णने ३ मङ्गलात्पने । कर्त्तरि ल्युट् । ४ तृप्कारके त्रि० ।

आतव पु० आ+त-अप् । १ हिंसने कर्त्तरि अच् । २ हिंसके त्रि० । ३ राजभेदे पु० तस्यापत्यम् अन्वा० फक् । आतवायनः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

आता स्त्री आभिमुख्येन अत्यते गम्यते प्राणिभिः आ+अत-कर्म्मणि घञ् । दिशि निरु० । ‘प्रवे द्वितादिव अङ्ग-न्याताः’ ऋ० ३, ४३, ६ ।

आतान पु० आतन्यते आ+तन-घञ् । १ आभिमुख्येन विस्तारे २ दोर्घविस्तारे षटादिवयनाथं दीर्घविस्तारे (टाना देओया) “यथा लूता आतानवितानाभ्यां जालं विस्तारयतीति” वेदान्तप्र० कर्म्मणि घञ् । ३ विचार्ये ४ क्रियमाणे च “एष एव निव्य एकाहातानः” शत० ब्रा० ।

आतानक त्रि० आ+तन-खुल् । विस्तारके ।

आतापि पु० आ+तप इष् । असुरभेदे स चागस्येन भक्षितः “आतापिर्भक्षितोवेन वातापिञ्च महासुरः । समुद्र-शोषितोवेन स मेऽगस्यः प्रसीदतु” मन्त्रलिङ्गादवगम्यते ।

आतापिन् पु० आतपति आ+तप-णिनि । (चिब) पक्षि-भेदे क्षीरस्वामी ।

आतायिन् पु० आ+ताय-णिनि । (चिल्) इतिख्याते पक्षिभेदे ।

आतार पु० आतीर्यतेऽनेन आ+तृ-बा० घञ् । नावा-तरणार्थं देवे शुक्ले ।

आताली अव्य० आ+तल बा० इष् । विधुरस्याकुलोकरणे जर्था० “आतालीकृत्य विधुरमाकुलोक्त्यर्थः” गणरत्नम् ।

आति पु० अत-इष् । शरारिपक्षिणि । “सुपर्णः पार्श्वेन्य आतिवाहसोः” यजु० २४, ३४ । “त आतयोन तन्यः शुभतः स्त्रा” ऋ० १६, ६५ । २ सततगन्तरि त्रि० ।

आतिथिग्व पु० अतिथिमभिगच्छति गम-इ अतिथिग्वो-दिवोदासोराजा तस्यापत्यम् अण् । दिवोदासराजपुत्रे । “पराहृन्नतिथिग्वाय शस्यं करिष्यन्” ऋ० ६, २, ६, ३ “अ-तिथिग्वाय अतिथीनामभिगन्त्वे दिवोदासाय” भाष्योक्तेः दिवोदास एव ऋग्वेदेऽतिथिग्वत्वेन प्रसिद्धः “सुरथा आतिथिग्वे स्वमीशू रार्त्ते” “षड्भ्रा आतिथिग्व इन्द्रोते बधुमतः” ऋ० ८, ६८, १६, १७ । “आतिथिग्व एत-न्नामकराजस्य पुत्रः तस्यै” भा० ।

आतिथेय न० आतिथये इदं ढक् । १ अतिथिनिमित्तके भोज-नादौ । “आतिथेयमनिवारितातिथिः” भाषः “द्वै-पितृप्रातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” मनुः । तत्र साधु ढञ् । २ अतिथिसपर्यायां कुशले त्रि० । “प्रयथावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः” रघुः । “शय्योत्थायं ऋगान् विध्य-न्नातिथेयो विचक्रमे” भट्टिः “प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “तमातिथेयो बहमानपूर्व्या” कुमा०

आतिथ्य न० अतिथेरिदं जप् । १ अतिथिपरिचर्यायाम् । “तमातिथ्यक्रियाशान्तरथकोभपरिभ्रमम्” रघुः “लघुपतन कस्य यथोचितमातिथ्यं विधाय” हितो० । स्त्रीत्वमपि “आतिथ्यायाः प्राक्प्रायणीयम्” शत० ब्रा० भाष्यम्

अतिथिपरिचर्याप्रकारश्च परिशिष्टखण्डे वक्ष्यते । सार्धे
 ष्यञ् । २ अतिथौ हेम० ।
आतिदेशिक लि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते ।
 यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । “आतिदे-
 शिकमनित्यम्” इति वृत्त० परिभाषा ।
आतियात्रिक लि० अतियात्रायां नियुक्तः ठक् । आति-
 वाहिकदेवे विवरणमातिवाहिकशब्दे ।
आतिरेक्य न० अतिरेक्ये कर्मणि षञ् तस्य भावः ष्यञ् ।
 अतिरेके वृत्तौ स्वपरिष्ठातिरेके ।
आतिवाहिक लि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे
 नियुक्तः ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते
 अर्चिराद्यभिमानीदेवगणे धूमाद्यभिमानीदेवगणे च ।
 “आतिवाहिकास्तस्मिन्नात्” शा० सू० । अतिवाहने नियु-
 क्ताश्च द्विविधाः दक्षिणमार्गं उत्तरमार्गं च तत्र कर्मिणां
 दक्षिणमार्गेषु ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेषु गमनात् तत्र
 नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादयः अर्चिरादयश्च ते च
 छा० उ० दर्शिता यथा ।
 “अथ य इमे याम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभि-
 सम्भवन्ति धूमाद्रातिं रात्रेपरपक्षमपरपक्षाद्यान्षड्द-
 क्षिणैति मासांस्तादृशैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः
 पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाञ्चन्द्रमसमेव सोमो
 राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति” । “इष्टापूर्ते
 इष्टमन्निहोत्वादि वैदिकं कर्म, पूर्ते वापीकूप-
 तडानारामादिकरणम् । दत्तं च बह्विन्दे, यथाशक्त-
 र्हेय्यो द्रव्यसम्हागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचर-
 ष्यत्वाद्याद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
 ते दर्शनवर्जितत्वाद्भूयं धूमाभिमानीर्नो देवतामभिसुख्येन
 सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्रातिं रात्रि-
 देवतां, रात्रेपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानीम-
 परपक्षात् यान् षष्ठासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति
 सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षष्ठासाभिमानी-
 नीर्देवताः प्रतिपद्यन् इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षष्ठा-
 सदेवता इति मासानिति ब्रह्मवचनप्रयोगस्तासु । नैते
 कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानीर्नो देवताम-
 भिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रति-
 षिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोऽत्रैकस्यावयवभूते
 दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रसङ्गानामुदगयनमासे-
 भ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदव-

यवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
 संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते
 नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृ-
 लोकादाकाशमाकाशाञ्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्तैः प्रायः
 चन्द्रमाः य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
 तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
 अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
 नन्वनर्थावेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः ।
 अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विविक्तत्वात् । न हि ते कवलो-
 त्क्षेपेषु देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
 भवन्ति ते स्त्रीपशुभत्यादिवत् । दृष्टवान्शब्द उप-
 करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च
 तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति ।
 तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः
 क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां तेषूपभोगयोग्यं चन्द्रम-
 खण्डे आप्यमारभ्यते । तदुक्तं “पुरस्ताच्छ्रद्धा यन्दा आपो
 द्युलोकान्नो ह्यताः सोमो राजा सम्भवन्तीति” । ता आपः
 कर्म समवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्रायः चन्द्र-
 त्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।
 इति भा० पितृयानःपन्था दर्शितः देवयानस्तु ।
 “अथ यद् वैवाञ्छिच्छब्दं कुर्वन्ति यदि च नाञ्चिषमेवाभि-
 सम्भवन्त्यञ्चिषोऽहरञ्च आपूर्थ्यमाणपक्षमापूर्थ्यमाणपक्षा-
 दयान् षडुदङ्घेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरा-
 दादित्यमादित्याञ्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
 स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-
 माना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते” “अथेदानीं
 यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यदादि उ च एवाञ्चान्नेवं-
 विदि शय्यं शवकर्म न्यते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति
 ऋत्विजः, सर्वं धाम्ये वंविक्तेन शवकर्मणा अकृतेनापि न
 प्रतिब्रह्मो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्मणाऽस्य कश्च-
 नाभ्यधिको लोकः “न कर्मणा वृद्धेते नो कनीयानिति”
 श्रुत्वनरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति, न
 पुनः शवकर्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि
 शवकर्मणि कर्मिणां फलारम्भे प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते
 अन्यत्र । अत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्मं स्थाहा
 न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये
 सुखाकाशमक्षिण्यं संयद्दामनीत्वेनोपासते प्राय-
 सञ्चितामग्निविद्यां, तेषामन्यत्कर्म भवतु मा वा भूत्

सर्वथापि तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिरभिमानीनीं देवता-
भिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन् इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिर्देव-
ताया अहरहरभिमानीनीं देवतामङ्ग आपूर्यमाणपक्षं
शुक्लपक्षदेवतामापूर्यमाणपक्षान् षष्ठासानुदङ्कुत्तरां
दिशमेति सविता तान्मासानुत्तरायणदेवतां, तेभ्यो मासेभ्यः
संवत्सरं संवत्सरदेवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्याञ्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्तत्स्थांस्तान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्म-
लोकादेत्यस्मानवो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽ-
स्मानवः स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्यं गमयति ग-
न्तुगन्तव्यगमयित्वत्त्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्र ब्रह्मप्राप्तौ तद-
नुपपत्तेः । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि वक्तुं न्याय्यम् ।
सर्वभेदनिरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादिष्टो
मार्गो गमनायोप्रतिष्ठते । “स एनमविदितो न भुनक्तोति”
श्रुत्यन्तरात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयित्वेना-
धिष्ठितैरुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तेन
चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो
ब्रह्म इमं मानवं मनुसम्बन्धिनं मनोः सृष्टिलक्षणमा-
वर्त्तन्ते । आवर्त्तन्ते ऽस्मिन् जननमरणप्रबन्धचक्रा-
रूढा षटीयन्तवत् पुनः पुनरित्यावर्त्तन्तं न प्रतिपद्यन्ते ।
नावर्त्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलया विद्यायाः परिसमाप्ति-
दर्शनार्थां भा० ।

यथा चैषामातिवाहिकत्वं तथा निरूपितम् शा०
सू०भा० । “आतिवाहिकास्तस्त्रिङ्गात्” सू० ।
‘तेष्वर्चिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गचिङ्गान्युत
भोगभूमयोऽथ वा नेतारोगन्तृष्णामिति । तत्र मार्गलक्षण-
भूता अर्चिरादय इति तावत् प्राप्तं तत्स्वरूपत्वा-
दुपदेशस्य । यथा हि कश्चिन्नोको ग्रामं नगरं
वा प्रतिष्ठासमानोऽनुश्रियते गच्छेत्स्वमद्यं गिरिं ततो-
न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्नु-
षीति । एवमिहाप्यर्चिरर्चिषोऽहरङ्ग अपूर्यमाणपक्ष-
मित्वाह । अथ वा भोगभूमय एता इति प्राप्तम् । तथा
हि लोकशब्देनाग्न्यादीनुपवभाति अग्निलोकमागच्छन्ती-
त्यादि । लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते
मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति च । तथा च
ब्राह्मणम् ‘अहोरात्रेषु लोकेषु सृज्यन्ते’ इत्यादि । तस्मा-
त्आतिवाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वादिषु तेषामा-
तिवाहिकत्वाद्युपपत्तिः । चेतना हि लोके राजानियुक्ता
पुरुषाः दुर्गेषु मार्गैश्चतिवाह्यानतिवाहयन्तीत्येवं प्राप्ते

ब्रूमः । आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः त-
स्त्रिङ्गात् । तथा हि चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽस्मानवः
स एतान् ब्रह्म गमयतीति सिद्धवद्गमयित्वत्वं दर्शयति । या-
वद्दचनं वाचनिकमतिन्यायात् । तद्दचनं तद्विषये एवोपक्षो-
ष्यमि तिवेत्न प्राप्तमानवत्वनिष्ठत्तिमात्रपरत्वाद्द्विशेषणस्य ।
यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो-
युक्तं तन्निष्ठव्यर्थं पुरुषविशेषणमस्मानव इति । ननु-
स्त्रिङ्गमात्रगमकं न्यायाभावात् । नैष दोषः । उभयव्या-
मोहात्तत्सिद्धेः । एतावदर्चिरादिमार्गमास्ते देहविद्यो-
गात्संपिण्डितकरण्यामादित्यस्तन्त्राः । अर्चिरादीनाम-
प्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्यमित्यतोऽर्चिराद्यभिमानीनश्चेतना देव
ताविशेषा अतिवाहायां नियुक्ता इति गम्यते । लोके-
ऽपि हि सत्तमूर्च्छितादयः संपिण्डितकरण्यामाः परप्रभु-
क्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्ग-
लक्षणत्वोपपत्तिः । न हि रात्रौ प्रेतस्याहःस्वरूपाभिस-
म्भव उपपद्यते । न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्तमधस्तात् ।
भुवत्वाद्देवतात्मनां नायं दोषो भवति । अर्चिरादिशब्दा-
चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते । अर्चिषोऽहरित्यादि
निर्देशस्त्वातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते । अर्चिषा हेतुनाह-
रभिसम्भवन्ति अङ्गा हेतुनापूर्यमाणं पक्षमिति । तथा च
लोके प्रसिद्धेष्वर्चिषातिवाहिकेष्वेवंजातीयक उपदेशोद्देश्य-
ते गच्छेत्त्वमितोवत्त्ववर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णयुग-
मिति । अपिचोपक्रमे तेऽर्चिषभिसम्भवन्तीति सत्त्वमा-
त्रसक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित् । उपसंहारे तु “स एतान्
ब्रह्म गमयतीति” सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहिकत्वलक्षण-
उक्तः तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्द्धार्यते । संपिण्डित-
करण्यामत्वाद्देव च गन्धृषां न तत्र भोगसम्भवः । लो-
कशब्दस्तु अनुपभुञ्जानेष्वपि गन्धृषु गमयितुं शक्यते अ-
न्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वा-
मिकं लोकं प्राप्नोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकलोकं प्राप्नो
वायुनेति योजयितव्यम् । कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे
वरुणादिषु तत्त्वम्भवः विद्युतोऽह्यधिवरुणादय उपलक्षिताः ।
विद्युतश्चानन्तरमा ब्रह्मप्राप्तेरमाभवस्वैव पुरुषस्य गमयि-
त्वत्वं श्रुतमित्यत उत्तरं पठति । “वैद्युतेनैव तच्छ्रुतेः” ।
ततो विद्युदभिसम्भवाद्ब्रह्मं विद्युदनन्तरवर्त्तनैवामानवेन
पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्ती-
त्यवगन्तव्यम् । तान् वैद्युतान् पुरुषोऽस्मानवः स एतान्
ब्रह्मलोकं गमयतीति तस्यैव गमयित्वत्त्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु

तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन 'साहचर्यानुष्ठानेन वा केनचि-
दनुयाहकादत्यवगन्तव्यम् । तस्मात्सूक्तमातिवाहिकादेव
तात्मानोऽर्चिरादय इति' शाङ्करभाष्यम् ।
अतिवाहे अतिवाहकाले इतोऽलोकात्तरगतिकाले भवः
ठञ् । अनुष्णाणां दृश्यकालभवे २ देहभेदे पु० शरीरविशेष-
खत्वे न० । "तत्तन्नात्तदेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् ।
उर्द्धं प्रजन्ति भूतानि त्रीष्वस्मान्तस्य विग्रहात्" ।
विष्णु ष० । त्रीषु भूतानि तोजोवायुकाशानि उर्द्धं
गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत
इत्यभिप्रायः तत्तन्नात् मृत्युत्वं प्राप्येत्यर्थः "आति-
वाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ! केवलं तन्नानुष्णाणां
नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" । इति च तत्रैवोक्तम् । पञ्च-
भूतानामुर्द्धाधोगतिश्च स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणां तु लिङ्ग-
शरीराश्रयतया सर्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहान्तरसा-
धनतया सङ्घैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरि-
षुक्तः प्रश्नरूपेणाभ्याम्" शा० सू० व्याख्यातमिदं शङ्करा-
चार्यैव "जीवोच्छ्रयप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोविद्या-
कर्म पूर्वप्रज्ञापरिपक्वः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रति-
पद्यत इत्ये तद्वगतं अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमा-
देरन्यत्रवतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्नात् संसारप्रकरणस्याच्छ-
व्दात् धर्माधर्मकलोपभोगसंभवाच्च । स किं देहवीजै-
भूतसूक्ष्मैरसंपरिषुक्तो गच्छति आहोस्वित् संपरिषुक्त
इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तं असंपरिषुक्त इति ।
कुतः कारणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रयतवात् । 'स एता-
स्तंजोमात्राः समभ्यादानः' इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन कर-
णानामुपादानं संकोचयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्त्तनात् ।
नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्त्तनमस्ति सुखभास्य सर्वत्र भूत-
मात्रा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां
नयनं निम्नयोजनम् । तस्मादसंपरिषुक्तोयातीत्येवं प्राप्ते
पठ्याचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिषुक्त" इति ।
तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहवीजैर्भू-
तसूक्ष्मैः संपरिषुक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्नरूपे-
णाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः
पुरुषवचसो भवन्तीति" । निरूपणञ्च प्रतिवचनं दुःप्रपञ्चन्य
पृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्त्वग्निषु अद्वासोमष्टश्चरतो-
रूपाः पञ्चाहुतीर्देवयिजा "इति तु पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । तस्माद्भिः परिवेष्टतो
जीवोरं हतीति गम्यते । भवन्त्या श्रुतिर्जलौकावत् पूर्व देहं

न सुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तद्यथा
दृश्यजलायुकेति तत्रापपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोप-
स्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावाय दीर्घोभावमात्रं जलौ-
कयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्ति
प्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां क-
रणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशाद्भूतिलाभस्तत्र
तत्र भवति केवलस्यैव वात्मनोऽपत्तिलाभस्तत्र तत्र भवति ।
इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान
उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीव-
एव वा उत्पन्नस्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक्रद्रव दृक्चाद्-
दान्तरमित्येवमाद्याः, ताः सर्वाएवानादत्तव्याः श्रुति
विरोधात् । ननुदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभि-
रङ्गिः संपरिषुक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्यशब्दश्रवण-
सामर्थ्यात् तत्र कथं सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्वैरेव भूत-
सूक्ष्मैः संपरिषुक्तो रंहतीत्यतउत्तरं पठति । "तत्रात्मक-
त्वात्तु भूयस्तावत्" सू० । "तुशब्देन चोदितामाशङ्कासुच्छिनत्ति
तत्रात्मिका ह्यापः तिष्ठत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्तभ्युप-
गतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्याभ्युपगन्तव्यं भवति तत्रात्मकश्च-
देहः तयाणामपि तेजोबद्धानां तस्मिन् कार्योपलब्धेः पुनश्च
तत्रात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तस्रग्भिवर्गप्रत्यात्
न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरङ्गिरारब्धुं शक्यते ।
तस्माद्भूयस्तापेक्षोऽयम् "आपः पुरुषवचसइति" प्रश्नप्रतिव-
चनयोरप्यशब्दो न केवल्यापेक्षः सर्व देहेषु हि रसलोहि-
ताद्द्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवोधात्तुर्भूयिष्ठोदेहे-
षूपलब्धते नैष दोषः इतरापेक्षयापं बाहुल्यं भविष्यति
दृश्यते च शुक्रयोषितलक्षणे पि देहवीजे द्रवबाहुल्यम् ।
कर्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्मणि चाग्नि-
होतादीनि सोमाज्यपयःप्रधत्तिद्रवद्रव्यव्यपान्त्रयाणि क-
र्म्मसमवायिन्यश्वापः अद्वाशब्दोदिताः स च कर्म्मिभिर्यु-
लोकाख्येऽग्नी हूयन् इति वक्ष्यति तस्मादप्यपं बाहुल्य
प्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्यशब्देन सर्वेषामेव देहवीजानां
भूतसूक्ष्माणां उपादानमिति निरवद्यम् । "प्राणगतेश्च" सू०
"प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः आव्यते" तसुक्तामन्तं
प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणानूत्क्रा-
मन्तीत्यादि" श्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्त-
रेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूताना-
मपामपि भूतान्तरपृष्ठानां गतिरवगम्यते । न हि निरा-
श्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽर्शनात्

भा० । मनुरपि "यदाणुमातिक्रमन्तु वीजं स्यान्नु चरिष्णुच । समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति" सूक्ष्मभूतैः संसृष्टस्यैव गतिमाह । अत्र अणुपदं पुर्यष्टकोपलक्षणम् । "भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकार्यवायवः । अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टकमिदं पुनः" सनन्दोक्तेः "पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणायामेन स युज्यते । तेन बद्धस्य वै बन्धोसोचोसक्तस्य तेन वै" ब्रह्मपु० उक्तेश्च संसृष्टिकाले पुर्यष्टकस्य परलोकगामित्वसिद्धेः । आतिवाहिकशरीरसत्त्वेऽन्यथासुपपत्तिरेव प्रमाणम् तत्स्वरूपञ्चोक्तं सांख्यसूत्रभाष्यादौ । "तद्वीजात् संसृष्टिः" सू० । तस्य शरीरस्य वीजात् तयोर्विश्रितवत्त्वरूपात् सूक्ष्माद्भेदोः पुरुषस्य संसृष्टिर्गतागते भवतः कूटस्थस्य विभूतया स्वतो गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः तयोर्विश्रितवत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्वोक्तकर्मभोगार्थं देहाद्देहं संसरति । "मानसं मनसैवायसुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम्" इत्यादिसृष्टिभिः पूर्वसर्गीयकारणैरेवोत्पन्नगतः सर्गान्तरेषूपभोगसिद्धेः । अतएव ब्रह्मसूत्रम् "तदन्तरप्रतिपत्तौ रं हति सम्परिप्लुक्त इति" । संसृष्टैरवधिमथाह । "आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम्" सू० । "इन्द्ररानीन्द्रत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्यन्तमेव प्रवर्त्तनं संसृष्टिरावश्यकी विवेकोत्तरं च न सा तत्र हेतुमाह । "उपभोगादितरस्य" सू० । इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः । देहसत्त्वेऽपि संसृष्टिकाले भोगो नास्तीत्याह । "सम्प्रति परिसृक्तो द्वाभ्याम्" सू० । सम्प्रति संसृष्टिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वैः परिसृक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत्कारिकयोक्तम् । "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" । इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः । अतः परं शरीरद्वयं विशिष्य वक्तुसुप्रक्रमते । "मातापितृजं स्थूलं प्रायश् इतरन्न तथा" सू० । स्थूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येनावोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य अरणादितरञ्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापितृजं सर्गादावुत्पन्नत्वादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकया । "पूर्वोत्पन्नसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" इति नियतं नित्यं द्विपराधस्थायि गौणनित्यं प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात् । प्रकृते तु तन्नाशः श्रुतिसृष्टिप्रामाण्यदिधत्ते । गतिकाले भोगाभाववचनसूक्ष्मर्गाभिप्रायेण । कदाचित् तु वायवीय-

शरीरप्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति । अतो वसमागं दुःखभोगावाक्यान्युपपद्यन्ते । स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषस्य द्वन्द्वयोगस्तद्वधारयति । "पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य" सू० । पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं सुखदुःखकार्यकत्वं कृत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाद्यभावस्य न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह । "सम्प्रदशैकं लिङ्गम्" सू० । सूक्ष्मशरीरमध्यधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सम्प्रदश मन्त्रित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादेशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सम्प्रदश । अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । चतुर्थसूत्रे वक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सम्प्रदशल्लिङ्गं मन्त्रव्यं न तु सम्प्रदश एकं चेत्पटादशपरतया व्याख्येयम् । उत्तरसूत्रेषु व्यक्तभेदस्योपपाद्यतयात् लिङ्गकाले एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्च । "कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते । स सम्प्रदशकेनापि राशिना युज्यते च सः" इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सम्प्रदशत्वसिद्धेः सम्प्रदशावयवा अत्र सन्तीति सम्प्रदशको राशिरित्यर्थः । राशिश्च न स्थूलदेहवलिङ्गदेहस्यावयवित्वं निराकृतम् । अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् । स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षासुरोधेन कल्पयत इति । अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः । प्राणश्चान्तःकरणस्यैव उत्तिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सम्प्रदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति "लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य" इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव सुखं शरीरलक्षणम् । तदान्यतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पञ्चाद्वक्त्रोभविष्यति । "चेदेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति" तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति । ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः सुस्तत्वाह । "व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्" सू० यद्यपि सर्गादौ हिरण्यकर्मोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पञ्चाद्वक्त्रिभेदो व्यक्तिरूपेणाशतो नानात्वमपि भवति । यथेदानीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति । जीवान्तराणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिजीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवतीत्यावातम् । अथ

च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्यक्तः । यथा मनौ समष्टिपु-
 रुषस्य षडिन्द्रियोत्पन्ननन्तरम् । “तेषां त्वययवान् सृ-
 क्ष्णान् षष्ठास्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्व-
 भूतानि निर्ममे” इति षष्ठास्यमिति समस्तलिङ्गशरीरो-
 पलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा
 च तत्रैव वाक्यान्तरम् । “तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः क-
 रणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः” ।
 इति नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले
 कथं शरीरत्वव्यवहारस्तदाह । “तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वा-
 दात् तद्वादः” सू० । तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो व-
 क्षत्रमाश्रयभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देह-
 वादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः
 लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य
 देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्म
 पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्वयं सिद्धम् । यत्
 तु “आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ।
 सर्वासां भूतजातानां ब्रह्मणस्त्वेक एव किम्” इत्यादिशा-
 स्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीर-
 योरन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति ।
 ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरा-
 न्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायाभाह । “न स्वातन्त्र्यात् तदते
 कायावच्छिन्नवच्च” सू० । “तल्लिङ्गशरीरं तदतेऽधिष्ठानं विना
 स्वातन्त्र्याच्च तिष्ठति । यथा काया निराधारा न तिष्ठति
 यथा वा चित्रमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोका-
 न्तरगमने लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्य-
 तीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायासुक्तम् । “सूक्ष्मा
 मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः सुः । सूक्ष्मा-
 स्तेषां नियता मातापितृजा निर्वन्तते” इति । अत्र
 तन्मात्रकार्यं मातापितृजशरीरापेक्षया सूक्ष्मं यद्भूतप-
 ञ्चकं यावलिङ्गस्यायि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीर-
 मिति लब्धं कारिकान्तरेण । “चित्रं यथाश्रयवृद्धे स्था-
 स्त्रादिभ्यो विना यथा काया । तद्वद्विना विशेषेण ति-
 ष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” । इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सू-
 क्ष्मास्थैः, स्थूलावान्तरभेदेरिति यावत् । अस्यां कारि-
 कायां सूक्ष्मास्थानां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराङ्गेदावग-
 मेन “पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्” ।
 इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्व-
 वार्धः किन्तु महदादिरूपं यल्लिङ्गं तत् साधारसूक्ष्मप-

र्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटक-
 पदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्यमिति चेत् । “वासना-
 भूतसूक्ष्मं च कर्माविद्ये तथैव च । दशेन्द्रियं मनो बुद्धि-
 रेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र
 लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याश-
 येन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्माविद्यानां प्रथयुपन्यासः ।
 भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा । दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रिय-
 भेदेन पुरोद्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्गश-
 रीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं
 चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति । ननु मूर्त-
 द्रव्यतया वायुादेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्गेनाधारोऽस्तु
 व्यर्थमन्यत्र सङ्गकल्पनमिति तत्राह । “मूर्तत्वेऽपि न स-
 ङ्गातयोगात् तरणिवत्” सू० मूर्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्याद-
 सङ्गतयावस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूर्यस्यैव सङ्गातसङ्गातु-
 मानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्र-
 व्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशभयमतो
 भूतसङ्गतमिति । लिङ्गस्य परिभाषामवधारयति ।
 “अणुपरिमाणं तत्क्षतिश्रुतेः” सू० तल्लिङ्गमणुपरिमाणं
 परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवस्योक्तत्वात् । कुतः
 क्षतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः । “विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि
 तनुतेऽपि च” इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञान-
 स्य लिङ्गस्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया
 न सम्भवति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचोनः । लिङ्ग-
 शरीरस्य च गतिश्रुतिः “तद्युक्तामन्त्रं प्राणोऽनुक्तामिति
 प्राणमनूत्क्रामन्” सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानुक्ताम-
 तीति” सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा
 स्यात् यथा संसरति चेत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तर-
 भाह । “तदन्नमयत्वश्रुतेः” सू० तस्य लिङ्गस्यैकदेश-
 तोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति । विभुत्वे सति
 नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिः “अन्नमयं हि सौम्य ! मन
 आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिः” । यद्यपि मन
 आदीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसृष्टसजातीयान्शुपूरुषा-
 दन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः । अचेतनानां लि-
 ङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसञ्चार इत्याशङ्काया-
 भाह । “पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां रूपकारवद्वाचः” सू०
 यथा राज्ञः रूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं
 तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः” प्र० भाष्यम्
 सूक्ष्मदेहसन्ते प्रमाथं सांख्यतत्त्वकौमुद्यामित्यं दर्शितम् ।

“सादेतद्बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कतं स्र-
 ष्यशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह । “चित्तं यथाश्रय-
 ष्ठते स्थाखादिभ्योविना यथा छाया । तद्विना विषे-
 षैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” । लिङ्गनात् ज्ञाप-
 नात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न तिष्ठति । जन्म-
 प्रयाणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीरश्रिताः प्रत्युत्पन्न-
 पञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरवृत्ति-
 बुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः ।
 आगमश्चात्र भवति ‘अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमोवला-
 दिति” । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मात्मपलक्षयति आत्मनो-
 निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि-
 स्थूलशरीरे गते” । एवञ्च सर्वेषां भूतानां संसरणकाले
 सूक्ष्मदेहस्यावश्यकाले स्थिते मनुष्याणामेव दाहादूर्द्ध्वम्
 आतिवाहिकदेहान्तरोत्पत्तिर्नित्येषां प्रागुक्तवचनात्
 असति तु दाहादौ नृणां श्लाथानिकभूतभावप्राप्तिरिति
 भेदः यथोक्तम्” शुद्धित० विष्णु० । “अतिवाहिक-
 संज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव ! । केवलं तन्मनुष्याणां
 नाशेषां प्राणिनां क्वचित्” इत्युपक्रमस्य प्रेतपिण्डस्यैवा
 दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव ! । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमा-
 देव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्ष-
 णम् । श्लाथानिकेभ्यो भूतेभ्यो नाकल्पमेव विद्यते । तत्वाऽस्य
 घातना वीरा शीतवातातपोद्भवा इति” अत्र प्रेतका-
 र्याकरणे शेषाभिधानम् । निन्दार्थवादे विधेयस्त्यर्थम्
 “न निन्द्यं निन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तोताति”
 न्यायात् । एतच्च विद्विङ्गविषयम् छा० उ० विदुषः
 दैवान्तदकरणेऽपि अर्चिरादिप्राप्ते रक्तेः “अथ यदु चैवा-
 स्मिन् शय्यं कुर्वन्ति यदि न, अर्चिषमेवाभिसन्धव-
 न्तीति” । एतद्भाष्यञ्च ६५१ पृष्ठे प्राग् दर्शितम् ।
 एवं गयात्रादावापि “अग्निदग्धाश्च ये जीवा नाग्नि-
 दग्धास्त्रासापरे तेषामुदङ्गणार्थाय इमं पिण्डं ददा-
 म्यहमिति । मन्त्रलिङ्गेनानग्निदग्धस्याष्टुद्धारप्रतिपादनात् ।
 निष्कर्षस्त संवृत्तिकाले प्राण्यिमावस्य सूक्ष्मदेहप्राप्तिः तत्र
 पञ्चादीनां दाहादिकर्मादिकमन्त्रेषापि स्वस्वकर्मांश-
 सारेण देहान्तरप्राप्तिः मनुष्याणाम् तद्विद्वदादिव्यतिरिक्तानां
 दाहादिकमन्त्रेषु श्लाथानिकभूतभावप्राप्तिः कते तु
 दाहादौ आतिवाहिकदेहप्राप्तिः पूरकपिण्डादौ पुनः
 भेतदेहप्राप्तिः सपण्डीकरणात्परं भोगदेहप्राप्तिः । तीर्थ-
 ष्ठानां न तु पुंसदेह इति भेदः “कते सपिण्डीकरणे नरः

संवत्सरात्परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते
 इत्युक्तेः” “ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा”
 इत्युक्तेश्च विदुषां महातीर्थष्ठानां तु दैवात् दाहा-
 दिकार्याकरणेऽपि अर्चिरादिमार्गैश्च तत्तत्स्थानयोग्य-
 देहप्राप्तिरिति ।

आतिशय्य न० अतिशय एव स्वार्थे ष्यञ् । अतिशये ।
 आतिशयान् लि० अतिक्रान्तः श्वानम् नि० न समासान्तः
 अतिश्वा दासः अत्यधीनत्वात् अतिश्वन+चत्तरर्थ्यां
 पक्षा० फक् । दाससन्निकटदेशादौ ।

आतिष्ठ न० अति+स्था-क षत्वम् अतिष्ठस्तस्य भावः अण् ।
 अतिक्रम्य स्थितौ उत्कर्षे । “आधिपत्याय स्वावश्यायाति-
 षायाऽऽरोहामि” ऐ० ब्रा० ।

आतु पु० अत-उण् । भेलके । (भेला) उडपे ।

आतुच् पु० “आतुर्चिर्गमनार्थ इति” ऋ० भा० आधारे क्तिप् ।
 सूर्यस्यास्तगतिकाले तस्य निम्नोचनकाले अस्तकाले ‘यदद्यह्
 उदिते यन्मध्यदिन आतुचि” ऋ० ८, २७, २१, “आतुचि
 सायम्” भा० ।

आतुजि लि० आ+तुज-हिसाबलादाननिकेतनेषु ङ् ।
 हिंसके बलस्यादायके च । “पिबतं सोममातुजी” ७, ६६
 ६८, “आतुजी हिंसकौ आदातारौ वा” भा० ।

आतुर लि० ईषदर्थे आ+अत-उरच् । कार्याक्षेपे उज्ज्व०
 ‘हतसुत्तमं विधिविपकमाहितं प्रपिबन्निदं जयति कुष्ठ-
 मातुरः” उज्ज्व० वैद्य० २ षोडिते च । “रावणावरजा तत्र
 राषवं मदनातुरा” रघुः । “न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो
 न महानिधि” “बालपृष्ठातुरैरिना” “अःकाशेशास्तु
 विज्ञेया बालपृष्ठातुरा” इति च मनुः । आतुरे नियमो
 नास्ति” स्मृतिः । [धिर्वक्ष्यते ।

आतुरसंन्यास न० ६१० । संन्यासभेदे संन्यासशब्दे तद्वि-
 आतुरोपक्रमणीय पु० आतुरमधिकृत्य रोगनिवारणाय
 उपक्रमणीयम् । आतुरस्य चिकित्साार्थमायुर्व्याधृत्यग्निवयो-
 देहबलसत्वसात्प्रकृतिभेषजदेशानुसारेण उपक्रमणीये व्या-
 पारभेदे तदधि कृत्यकतोग्न्यः क् । २ तत्रप्रतिपादकपण्ये च ।
 स च सुश्रुतान्तर्गतोऽध्यायभेदः । तत्रोक्तविशेषं ज्ञात्वा
 वैद्यैरातुरस्य रोगनिवारणायोपक्रमणीयम् । स चाध्याय-
 स्तावद्दृश्यते यथा “अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायम्
 व्याख्यास्यामः ॥ आतुरस्योपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परी-
 क्ष्येत । सत्यप्यायुषि व्याधृत्यग्निवयोदेहबलसत्वसात्प्रकृति-
 भेषजदेशान् परीक्षेत ॥ तत्र महापाणिपादपार्श्वे पृष्ठस-

नापदशनवदनस्त्वल्बलाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्वीच्छासप्रेक्ष-
 बाङ्गम् विस्तीर्णं भ्रूस्तनान्तरोरस्त्वम् हृत्सजङ्गामेदृशीवम्
 गम्भीरसत्वस्वरनाभिमनुचूर्णैर्ब्रह्मस्तनसुपचितमहारोमशकण्डेम्
 पश्चान्नास्तिष्कम् स्याताञ्जलिप्रमूर्त्तांनुपूव्यां विशुष्य-
 माणशरीरम् पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम्
 जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तोपक्रमेत् ।
 एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरत्यायुर्मिथैर्मध्यमायुरिति ॥ भवन्ति
 चात्र ॥ गूढसन्धिसिराङ्गायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।
 उत्तरोत्तरसुचेतो यः स दीर्घायुश्च्यते ॥ गर्भात्प्र-
 ष्टत्यरोगो यः शनैः ससुपचीयते ॥ शरीरज्ञानविज्ञानैः
 स दीर्घायुः समासतः ॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्धं
 निबोध मे । अधस्तादक्षिणायस्य लेखाः सूर्य्युक्तमायताः ॥
 हे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ ।
 नासाग्रमूर्द्धञ्च भवेदूर्द्धलेखाश्च पृथतः ॥ यस्य सुस्तस्य
 परममायुर्भवति सप्रतिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्धं
 निबोध मे ॥ ह्रस्वानि यस्य पञ्चांघ्रि सुमहञ्चापि
 मेहनम् । तथोरखवलीढानि नच स्यात्पृथमायतम् ॥
 ऊर्द्धञ्च श्रवणौ स्थानाद्नासा चोच्चा शरीरिणः । हसतो
 जल्यतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते । प्रेक्षते यस्य
 विभ्रान्तम् स जीवेत्पञ्चविंशतिम् ॥ अथ पुनरायुषो
 विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः । तत्वाङ्गान्य-
 न्तराधिसक्थिवाङ्गशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति ।
 तत्र खैरङ्गुलैः पादाङ्गुलप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदे-
 शिन्यास्तु मध्यमाङ्गामिका कनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चम-
 भागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपद-
 पादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पाष्णिः । चतुर्द-
 शाङ्गुलायतःपादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फ
 जङ्गुजातुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्गुजा जानूपरि-
 ष्टाद्दालि शदङ्गुलमेवं पञ्चाशत् । जङ्गुयासमावूरु ।
 द्व्यङ्गुलानि षष्णुचिवुक्कदशननासापुटभागकर्णमूलनय-
 नान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकखल-
 बाटपीवोच्छ्रायदृष्टान्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तार-
 मेहननाभिहृदयपीवास्तान्तरसुखायासमर्षिबन्धप्रकोष्ठ-
 स्यौल्ल्यानि । इन्द्रविस्तरपरिणाहंसपीठकूर्परान्तरायासः
 षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । दालि शदङ्गुल-
 परिमाणौ भुजौ दालि शत्यपरिणाहवूरु । मणिवन्धकूर्परान-
 तर् षोडशाङ्गुलम् । तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् ।
 अङ्गुलमूलप्रदेशिनोश्चपाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चा-

ङ्गुले । अर्द्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धत्रयङ्गुलौ
 कनिष्ठाङ्गुलौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं सुखपीवम् ।
 त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्यादा । नयनत्रिभागप-
 रिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टः । केशान्तमस्तकान्त-
 रमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः कर्णा-
 वटवन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्री-
 श्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णसुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य
 कटो । सविंशमङ्गुलगतं पुरुषायाम इति । भवन्ति चात्र ।
 पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे । समत्वा-
 गतवीथीं तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः खैर-
 ङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्तितः । युक्तःप्रमाणेनानेन पुमान्
 वा यदि वाऽङ्गुना । दीर्घमायुरयाप्नोति वित्तञ्च महद-
 च्छति । मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् । अथ
 सारान् वक्ष्यामः । सृतिभक्तिप्रज्ञायौथ्यौचोपेतं कल्या-
 णाभिनवेशं सन्वसारं विद्यात् । स्निग्धं संहतश्चेतासिदन्त-
 नखं बद्धलकामप्रजं शुक्रेण । अक्षयसुत्तमबलं स्निग्धगम्भीर
 खरं सौभाग्योपपन्नं महानेतञ्च मज्जता । महेशिरःस्त्वन्व-
 ददन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः, स्निग्धमूलस्वेदस्तरं वृहच्छ-
 रीरमायाससहिष्णुं मेदसा । अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं
 सांसोपचितञ्च मांसिन । स्निग्धतास्नखनयनतालुजह्वौष्ठ-
 पाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नदुलभोमाणं त्वक्सारं
 विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि ।
 भवति चात्र । सामान्यतोऽङ्गुलप्रमाणमाद्य सारतः ।
 परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु । व्याधि-
 विशेषास्तु प्रागभिहितः सर्व एवैते त्रिविधाःसाध्या
 याथाः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत कि-
 मसावोपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रोपसर्गिको
 यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरूपसृजति
 स तन्मूलएवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो
 व्याधिरपूर्वरोपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणो यो भविष्यद्प्राधि-
 ख्यापकः स पूर्व रूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरो-
 धेनोपक्रमेत बलवन्सुपद्रवं वा । प्राक्केवलं यथास्त्रं
 प्रतिकुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादव्याधौ प्रयतेत । भवति
 चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्सन्नाहिचक्षणः ।
 अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिसुपाचरेत् । प्रागभिहितता
 अतवः । शीते शीतप्रतीकारलक्षणे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा
 कुख्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् । अप्राप्ते
 वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रियाहीना-

ऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । यात्युदीर्घं
 शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु
 या व्याधिं हरत्यन्यसुदोरयेत् । (ब्रह्मप्रश्ने) प्रागभिहितो-
 ऽग्निरन्नस्य पाचकः । स चतुर्विधो भवति दोषानभिपन्न
 एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः
 पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्वसास्यादिति ।
 तत्र यो यथा कालमन्नस्यपयुक्तं सम्यक्पचति । स समः
 समैर्दोषैः । यः कदाचित् सम्यक्पचति कदाचिदाग्निमशू-
 लोदावर्त्तितसारजठरगौरवान्मूत्रजनप्रवाहणानि कृत्वा । स
 विषमः । यः प्रभूतमप्युक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः स
 एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते स सुद्धर्मुद्धः प्रभूत-
 मप्युक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्लोष्ठशोषदा-
 हसन्तापान् जनयति । यः खलमप्युक्तसुदरशिरोगौरवका-
 सश्वासप्रसेकच्छर्दिगालसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति
 स मन्दः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनि-
 मित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ।
 तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीत, विषमे स्निग्धास्तलवणैः क्रि-
 याविशेषैः प्रतिकुर्वीत, तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च,
 एवमेवात्यग्नौ विशेषेण माहृषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे
 कटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च । जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य
 पाचकः । सौख्यप्राप्तिसानादानो विवेक्तुं नैव शक्यते ।
 प्राणायानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः । ध्यायते
 पात्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः । वयस्तु
 त्रिविधम् बालम् मध्यम् दृढमिति । तत्रोन्नयो-
 ऽश्वर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा
 अन्नादाइति तेषु संबन्धरपराः क्षीरपा द्विसंबन्धरपराः
 क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति ॥ षोडशसप्रत्योरन्तरे
 मध्यम् वयस्तस्य विकल्पो दृष्टिर्द्यौवनम् संपूर्णता हानि-
 रिति । तत्रा विंशतेर्दृष्टिः, आ त्रिंशतो यौवनम्, आ चत्वारिंशतः
 सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यसम्पूर्णता । अतजर्द्धमीपत्
 परिहाणित्यावत्प्रतिरिति । सप्ततेर्दृष्टिः क्षीयमाणधात्विन्द्रि-
 यबलवीर्योत्साहमहन्यहनि बलीपलितखालित्यजुष्टं का-
 सश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानम् सर्वक्रियाससम-
 र्थम् जीर्णमारमिवाभिरुपमवसीदन्म दृढमाचक्षते ॥
 तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासुत्तरोत्तरा भेषजमात्वा-
 विशेषा भवन्धृते च परिहाणित्यावत्पेक्षया प्रतिकुर्वीत ।
 भवन्ति चान् ॥ बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव त्र ।
 भविष्यं वर्द्धते वायुद्वे तद्विष्य योजयेत् ॥ अग्निचार-

विरेकैस्तु बालदृढौ विवर्जयेत् । तत्राध्येषु विकारेषु
 षड्दोषं कुर्यात्क्रियाम् शनैः ॥ देहः स्थूलः कृशो मध्य
 इति प्रागुपदिष्टः । कर्षयेद्दृष्टयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ
 नरौ । रक्षषञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततम् भिषक् ॥
 बलमभिहितगुणम् दौर्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवे-
 क्षितव्यम् ॥ यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव-
 प्रधानमधिकरणानाम् ॥ केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूला-
 शाल्यबला नराः । तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः
 प्रतकेयेत् ॥ सत्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वैकल्य-
 करम् । सत्त्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
 राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ॥ प्रकृतिम्
 भेषजम् चोपरिष्टाद्विद्यामः ॥ सात्त्विकानि तु देशकालजात्यु-
 तरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि
 यान्यबाधकराणि भवन्ति । यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव
 निषेवितः । व्यायामजातमन्यद्वा तस्यात्मप्रसिति निर्दि-
 शेत् ॥ देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥ तत्र बहू-
 दकनिश्चोन्नतनदीवर्षगहनो षडुशीतानिलो बृहमहापर्व-
 तदृष्टो षडुसुजुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभु-
 विष्वानूपः ॥ आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिष्टप्रयो-
 ऽत्यवर्षप्रस्त्रवणोदपानोदकप्रायउष्णदारुणवातः प्रविरला-
 ल्यशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायोवातपित्तरोगभूविष्व
 जाङ्गलः ॥ उभयदेशलक्षणैः साधारण इति ॥ भवन्ति
 चान् ॥ समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमाहताः ।
 दोषाणाम् समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः ॥ न तथा
 बलवन्तः सुर्जलजा वा स्थूलाहृताः । सदेहे निचिता दोषा
 अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥ उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति
 देशकृतम् भवम् । आहारस्वप्नेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ।
 देशप्रकृतिसात्त्विकुविपरीतोऽचिरोत्थितः । सम्पत्तौ भिष-
 गादीनां बलसत्वायुषां तथा ॥ केवलः समदेहाग्नेः
 सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कच्छी
 व्यामिश्रलक्षणः ॥ क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामर्द्धा
 प्रयोजयेत् । पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियः सङ्करो
 हितः ॥ गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता ।
 कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि ॥ य एवमेनं
 विधिभेकरूपं विभक्तिं कालादिवशेन धीमान् । ऋतु-
 पाशान् जगतो गदौषान्क्लिनन्ति भेषज्यपरश्वधेन
 श्रातुरोपद्रव उ० ईत० । आतरस्य उपद्रवे ते च उपद्रवा
 संप्रतीकारोपायाः सुश्रुते दर्शिता यथा

“अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । स्नेह-
पोतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य सुतासृजः । निरूढस्य च काया-
ग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽन्नैरत्यर्धगुरुभिरुपयुक्तैः
प्रशाम्यति । अत्योमहद्भिर्बहुभिश्चादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥
सचात्यैर्लघुभिश्चात्रैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरुपभिरत्यैश्च
सन्धुचित इवानलः । हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः
स्युतः । त्रीणि चाल प्रमाणानि प्रस्योऽङ्गाढकभाढकम् ॥
तत्रावरं प्रस्यमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥ प्रस्ये परिरुते
देया यथागूः स्वत्यतण्डुला । द्वे चैवाङ्गाढके देया तिस्रसा-
ष्याढके गते ॥ विवेपीसुचिताङ्गात्तच्चतुर्थांशकतां ततः ।
दद्याद्युक्तेन विधिना क्लिप्तसिक्धामपिच्छिलाम् ॥ अस्ति-
ग्धलवणं स्वच्छसृजयुतान्ततः । अंशद्वयप्रमाणेन दद्या-
त्सुस्निग्धमोदनम् ॥ ततः सष्टमन्नेन हृद्येनेन्द्रियबा-
धिना । त्रीनंशान् वितरेद्भोक्तुमातुरायोदनं षडम् ॥ ततो
यथोचितं भक्तम्भोक्तुमसौ विचक्षणः ॥ लावणैर्हरिणादीनां
रसैर्हृद्यात्सुसंस्कृतैः । हीनमध्येत्तमेष्वेव विरेकेषु विधिः
स्युतः ॥ एकद्वित्रिगुणः सस्यगाहारस्य क्रमो हि सः ।
कफपित्ताधिकान्मद्यनिव्यान्हीनविशोधितान् ॥ पेयाभिष्य-
न्धवत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः । वेदनालाभनियमशोक-
वैचिन्त्यहेतुभिः ॥ नरानुपोषितांश्चापि विरिक्तवदुपाचरेत् ।
आढकाङ्गाढकप्रस्यसङ्गा च्छेपा विरेचने ॥ एको विरेकः
ज्ञेयान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन । बलं यन्निविधं प्रोक्त-
मतस्तत्र क्रमास्तथा ॥ तत्रानुक्रममेकन्त बलस्यः सकदा-
चरेत् । द्विराचरेन्मध्यबलस्तीन्वारान्दुर्बलस्तथा ॥ केचि-
देवं क्रमं प्राङ्मन्दमध्योत्तमानिषु । संसर्गेण विद्वेऽग्नौ
दोषकोपभयाङ्गजेत् ॥ प्राक् स्वादुतिक्तौ स्निग्धाभ्ललवणानु-
कटुकं ततः । स्वाद्भलवणानुभूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥
स्निग्धरूक्षानुसंश्लेषं व्यत्यासात्स्वस्थवत्ततः । केवलं स्नेह-
पोतो वा वान्तो यश्चापि केवलम् ॥ स सप्तरात्रं मरुजो
भुञ्जीत लघु भोजनम् । कृतः सिराव्यधो यस्य कृतं यस्य
च शोधनम् ॥ स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान्भवेत् ।
एकैकस्मिन्परिहरेद्दसौ वसौ त्र्यहं त्र्यहम् ॥ ततोये तु
परीहारे यथायोगं समाचरेत् । तैलपूर्णासदङ्गाण्डसध-
र्माणो व्रथातराः ॥ स्निग्धशुद्धाक्षिरोगार्त्ता ज्वरातीसा-
रिणश्च ये । क्रुध्यतः कुपितं पित्रं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥
आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रमच्छति । मैथुनोप-
भसाहोरान् व्याधोनाप्नोति दुर्मतिः ॥ आक्षेपकं पक्षघात-
मङ्गप्रयत्नमेव च । गुह्यप्रदेशे श्वयथुं कासश्वासौ च दा-

रुणौ ॥ शुक्रवच्चापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्त्तते । लभते च
दिवास्वप्नासांस्तान् व्याधोन् कफालकान् ॥ स्त्रीहोदरं प्रति-
श्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् । मोहं सदनमङ्गानाम-
विपाकं तथाऽरुचिम् ॥ तमसा चाभिमभूतस्तु स्वप्नेवाभिन-
न्दति । उच्चैः सन्धाषणाद्वायुः शिरसापादयेद्भुजम् ॥
आन्ध्यं जाड्यमजिघ्रत्वं वाषिथ्यं मूकतां तथा ॥ हस्तमोक्ष-
मधीमन्धं मर्द्दितञ्च सुदारुणम् । नेत्रस्तम्भं निमेषं वा
तृष्णां कासं प्रजागरम् ॥ लभते दन्तचालं च तांस्तंशा-
न्यानुपद्रवान् । यानयानात्तु लभते च्छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमङ्ग-
मान् ॥ तथैवाङ्गमहं घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमम् । चि-
रासनात्तथा ज्ञानाच्छ्रोत्र्यां भवति वेदना ॥ अतिचङ्गुम-
णाद्वायुर्जङ्घयोः कुरुते रुजः । सर्कथप्रशोषं शोषं वा
पादहर्षमथापि वा ॥ शीतसम्भोगतोयानां सेवा सारुतद-
द्वये । ततोऽङ्गमर्द्दिविष्टम्भशुलाघ्नानप्रवेपकाः ॥ वातात-
पाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात् । विरुद्धाध्यशना-
न्मृत्युं व्याधिं वा घोरच्छति ॥ असात्मप्रभोजनं हन्या-
द्बलवर्णमसंशयम् । अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि । व्यापदां
कारणं वीक्ष्य व्यापत्वेतासु बुद्धिमान् ॥ प्रयतेतातुरारोग्ये
प्रत्यनोकेन हेतुना ॥ विरिक्तवान्नेर्हरिणैर्लावकाः शशश्च
सेव्यः समयूरतिक्षिरः । सषटिकाश्चैव पुराणशालयस्तथैव
सुहा लघु यञ्च कीर्त्तितम् ॥ एवमन्येऽपि ततएवावगम्याः ।
आतुर्यं न० आतुरस्य भावः ध्वज् । १ आतुरत्वे २ फलनाशके
ज्वरांशभेदे च “ज्वरांशाश्च वस्तुभेदेन नानाविधाः” हरि०
१८३ अध्या० दर्शिताः । ‘कृष्णलवाच । शृणुष्व ज्वर । सन्देहं
यथा लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावर
जङ्गमे । त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे ।
चतुष्पदान् भज्जैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो
यश्चतुर्भागो मानुषेषु प्रपत्स्यसे । त्रिधा भूतं वपुः कृत्वा
पत्सिषु त्वं भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते
ध्रुवम् । एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः । मानुषे-
ष्वेकपादेन वस त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथ विशेषासु
शिवसत्वं शृणुष्व मे । दृक्षेपु कीटरूपेण तथा सङ्घोच
पलकः । पाण्डुपलश्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च
पद्मिनोषु हिमोभूत्वा पृथिव्यामपि चोपरः । अपान्तु
पीलिकां विद्याः शिखीङ्गेदश्च वर्हिणाम् । गैरिकः पर्वते-
ष्वेव मत्प्रसादाङ्गविष्यसि । गोष्पपक्षारको भूत्वा खोरकश्च
भविष्यसि । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले । दर्शनात्

स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां बधमेव्यसि । ऋते देवमनुष्याञ्च
नान्यस्तां विषद्विष्यते” । “आतुर्यं जालकैकदेशे
सङ्कोचः नीलकण्ठः ।

आट्टि ति० आ+ट्ट-क्त । ऽहंसिते २ छिन्ने च । “तस्मा-
दाट्टस्यात् प्रेरितो दृष्टादिवाहतात्” शत० ब्रा० ।

आट्टयि न० आट्टयत्यनेन आ+ट्टप-वा० करणे क्यप् ।
(आता) फलभेदे ।

आतोद्य न० समन्तात् लद्यते आ+लद-ल्यत् । वीणादौ
वाद्ये । “सज्जमातोद्यशिरोनिवेशिताम्” “आतोद्यं प्रा-
हयामास समत्याजयदायुधम्” इति च रघुः । [रघुः ।

आत्ति ति० आ+दा-क्त । गृहीते ‘गामात्तसारां रघुरथवेच्य’

आत्तगन्धि ति० आत्तोऽगृहीतोऽरिणा गन्धो गर्वो यस्य ।
१ शत्रुणाभिभूते, २ गृहीतगन्धे पुष्पादौ च । “नात्त-
गन्धसवधूय शत्रुभिः” माघः आत्तगन्धमनाप्रातसौरभमन-
भिभूतञ्चेति” मल्लिनाथः ।

आत्तगन्धे ति० आत्तोऽगृहीतोऽर्ग्वो यस्य । १ अभिभूते ।

आत्मकर्म्मन् ति० ईत० । आत्मनः स्वस्य कर्त्तव्ये कार्ये
“आत्मकर्म्मन्तमं देहं जालोधर्म्म इवाश्रितः” रघुः ।

आत्मकाम ति० आत्मानं कामयते कम-णिङ् अण् उप०
स० । विषयान्तरेच्छानिवर्त्तनेन १ अस्मिन्मात्राभिलाषुके
२ आत्ममात्रज्ञानेच्छायुक्ते । “योऽकामोनिष्काम आप्तकाम
आत्मकामः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” ट० उ० । “आप्ताः
कामा येन स आप्तकामः कास्यन्ते कामाः आत्मकाम-
त्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदाधौ-
भवति । “आत्मैवान्तरोवाहृष्टः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एक-
रसोनोद्धं न तिर्यग्नाथः” नात्मनोऽन्यत् कामयितव्यं
वस्त्वन्तरं यस्य “यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुया
त्विजानोयाद्वा” सर्वात्मभूतं विजानन् किं कामयेत् ज्ञाय-
मानोऽह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति नचासावन्त्यो
ब्रह्मविद् आप्तकामस्यास्ति” भा० । आत्मकामस्यैव यथा-
प्तकामता तथाप्तकामशब्दे वक्ष्यते ।

आत्मकामेय ति० आत्मकामाया इदम् ढक् । आत्मकामास-
स्वमिनि ततः स्वार्थे राजन्या० वुञ् । आत्मकामेयकः तदर्धे ।

आत्मगुप्त ति० आत्मना गुप्तः । स्वशक्त्यैव रक्षिते । (अल-
कुशी) लताभेदे स्त्री तस्याः स्पर्शने हि अतिकण्डूयनं नृणां
भवति तद्वयाच्चान्यैर्न सा स्पृश्यते इति तस्या आत्मगुप्तत्वम् ।

आत्मप्राहिन् ति० आत्मानं आत्मार्थमेव वा गृह्णाति पृह-
णिनि १ उदरस्मरौ २ आत्मज्ञे च ।

आत्मघातिन् ति० आत्मानं देहं हन्ति हन्-णिनि ईत० ।

“व्यापादयेत् दृथात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः ।
अवैधेनैव मार्गेण आत्मघातो म उच्यते” इत्युक्तलक्षणे
आत्मनः स्वशरीरस्य प्रायेण सह वियोजयितरि जने
आत्मघातश्च द्विविधः वैधोऽवैधश्च अवैधोऽपि द्विविधः
ज्ञानपूर्वकस्तदपूर्वकश्च । तत्र वैधात्मघाते न दोषः
तदाहृतः मनुद्विगर्गौ “द्विः शौचस्मृते लुप्तः प्रत्या-
ख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु ऋग्वग्ना-
नशनाम्बुभिः । तस्य तिरात्मशौचं द्वितीये त्वस्थिस-
ञ्चयः । तृतीये तदकं कृत्वा चतुर्थे आङ्गमाचरेत्”
हेमाद्रौ अवैधात्मघातनिन्दनेन तत्राधिकारिणमाह
विष्णुध० । “नरस्तु व्याधिरहितो न त्वजेदात्मनस्तनुम्
असूय्यां नाम ते लोका अन्धेन तमसादृताः । तांस्ते प्रत्यभि-
गच्छन्ति ये के चात्महनेजनाः । अरिदैरात्मनोऽज्ञात्वामृत्यु-
कालमुपस्थितम् । व्याधितोभिषजा त्यक्तः पूस्यं चायुषि चा-
त्मनः । यथायुगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुम् । तस्मिन् काले
तनुत्यक्त्वा यथेष्टफलमाप्नुयात्” अपराके ब्रह्मगर्भः “यो
जीवितं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः । सोऽग्न्युदकं महा-
यात्रां कृत्स्वपि न दुष्यति” । तेन प्रयागाद्यादिरिक्तेऽपि अचि-
कित्सरोगादीनामधिकारः । एतच्च वानप्रस्थस्यैवेति विज्ञा-
नेश्वरादयः । “आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति मनुना वान-
प्रस्थस्यैव मरणाधिकारप्रतिपादनात् । गृहस्थस्याप्यधिकार
इति निर्णयसिन्धुः । प्रयागाद्यादिरिक्ते विप्रस्य तु नाधिकारः
“सूद्राश्च क्षत्रिया वैश्या अन्यजातास्तथाधमाः । एते
त्यजेषुः प्राश्नान् वै वर्ज्जयित्वा द्विजं नृपः पतित्वा
ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा चात्मघातकृत्” तद्वृतवचनात् अत्रा-
ह्मणोऽसौ स्वर्गादि महाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं
तोयं करोत्यनशनं तथेति” आदित्य पु० वाक्याच्च ।
तत्र प्रयागादिषु सर्वे वर्षा वैधात्मघाताधिकारिणः यथा
“दुश्चिकित्सेर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानपि । प्रवि-
शेज्ज्वलनं दीपं करोत्यनशनं तथा अगाधतोयराशिं
च भृगोः पतनमेव च । गच्छेन्महापथं वापि लुपारगिरि-
मादरात् । प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति च । स्वयं-
देहविनाशश्च काले प्राप्ते महाभतिः । उत्तमान् प्राप्नु-
यात्तोकात्तात्मघातो भवेत् क्वचित् । महापापक्षयात् स्वर्गे
दिव्यान् भोगान् समश्नुते । एवञ्चिकित्कारस्तु सर्वेषां सर्व-
जन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववस्त्रेषु सर्वथा । ईदृशं मरुथं

येषां जीवानां कुलचिद्भवेत् । अशौचं तु तत्रहं तेषां वज्जानलहतेषु च" आदि० पु० "वाराणस्यां श्रियते यः प्रत्याख्यातभिषक्तिः काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाङ्गलजलमध्यगः । अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतोहरः । प्रखण्डं तारकं ब्रूते नान्यथा कुलचित् क्वचित्" मात्मे, भारते च" न लोकवचनात्तात् ! न वेदवचनादपि मतिरुक्तमणीया ते प्रयागमरणं प्रति" अतएव विष्णु धर्मे रोग्यादिमरणशुद्धोक्तम् "यथायुगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुमिति" प्रयागादौ विशेषः त्विस्थलीसेतौ खान्दे "यथा कथंवितीर्थेऽस्मिन् प्राणत्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राणुयादोभ्रिता-न्यपि । पाप्मे विष्णुः "देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम सन्निधौ । ममसुं प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नराः" कौर्मि "व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धोवापि भवेन्नरः । गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् दैमितान् लभते कामान्वदन्ति सुनिपुङ्गवाः" तथा "या गतिर्योग्युक्तस्य सत्वस्यस्य मनी-विष्णुः । सा गतिरुजतः प्राणान् गङ्गायमुनसंगमे" । वाराहे "तत्र योसञ्चति प्राणान् वटमूलेषु सुन्दरि । सर्वलोकानतक्र-स्य मम लोकं प्रपद्यते" । तथा "अक्रामोवासकामो वा वट-मूलेषु सुन्दरि । शीघ्रं प्राणान् प्रसञ्चेत यदीच्छेत्परमां गतिम्" तथा "पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य तु मण्डले । व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्याञ्च चतुर्दश । नरस्तरयते सर्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत्" ब्राह्मे "ध्यात्वा विष्णु पदान्भोजं प्रयागे विष्णु तत्परः तनुन्यजति वै माघे तस्य सुक्तिर्न संशयः । दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी । हरिं ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रायशो मुक्तिर्भाग्भवेत्" भविष्यो-त्तरे "समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमनौ पतने च षोडश । महाहवे षष्टिरशीति गोप्रहे अनाशने भारतः । चाक्षया गतिः अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्तो विधानतः प्रविशन्ति सुखन्ते मे निःसंदिग्धं वरानने ! इति सामान्यतोऽपि फलशुक्तम् एवमन्योऽपि विधयोच्चेयाः । एवं विहितं मरणं तु कलौ निषिद्धमेव "ऋग्विष्णुमरणं चैव वृद्धादिमरणं तथेति माधवीये कलिबज्जप्रभूक्तेः यत्तु गौडाः प्रयागादिमरणं ब्राह्मणभिक्षुविषयमित्याहु-स्तत् त्विस्थलीसेतुजता दूषितं प्रायुक्तवचनात् "सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापारान्नमस्य च प्रायश्चित्त-मनुज्ञातमग्निपातो महापथः । धर्माजनासमर्थस्य कर्तुः-पापाद्धितस्य च । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमो-क्षणमिति" हेमाद्रौ विवस्वदुक्तेषु अप्रपार्कं चैवमेव । सहगमनं

कलौ भवत्येव "कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहानुगमनादृत" इति ब्रह्मवैवर्तात् एतेन मरणान्तिकप्रायश्चित्तमपि व्याख्यातम् कार्शखण्डादौ चातुर्वर्ण्यस्य तनुत्यागविधयश्च युगान्तरपरा एवं प्रयागेऽपि । अवैघात्मघाते तु "आत्मघातिनसुपक्रस्य" विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्ना-स्युदकं क्रियेति कू० पु० वचनात् नाशौचादि । तस्य च क्रियाकरणे चान्द्रायणद्वयसहितं वस्त्रिबधप्रायश्चित्तं नारायणबलिं च कृत्वा वत्सरादूर्द्धं क्रिया कर्तुं शक्यते । वत्सरान्ते तु सर्वमौर्ध्वं देहिकं कुर्यात् इति हेमाद्रिप्रथमतः । "गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च । जडं संव-त्सरात् कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वं देहिकमिति हेमाद्रौ षट्-विंशन्मतात्, ब्राह्मे "क्रियते पतितानान्त गते संवत्सरे क्वचित् देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे स्वबन्धुभिः मार्तण्डपा-दमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन्" स्वर्थपद इत्यर्थः तत्र वर्षमध्येऽपि कृत्यशुक्तमपराकं वायुपुराणे "शुक्त-पत्ते तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धन्तु वत्सरे । द्वादशा-हनि वा कुर्याच्छुक्ते च प्रथमेऽहनि" छागलेयः "नारायण बलिः कार्यलोकगर्हाभयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः" व्यासः "नारायणं ससुहृदस्य शिवं वा यत्प्रदेयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति" सचात्म-घातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः तदुक्तं हेमाद्रौ षट्विंश-शब्दते "कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि । नारायणबलिः कार्यलोकगर्हाभयान्नरैः । पिण्डो-दकक्रियाः पञ्चादृषोत्सर्गादिकं च यत् । एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा । इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा-विषादिनः । घातयन्ति स्वमात्मानञ्चाखण्डात्वादिहृताश्च ये । तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिभूताः यथा श्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णु नामप्रतिष्ठितम् तथा ते संप्रवक्ष्यामि नम-स्कात्य स्वयम्भुवम्" इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेषु तत्रैव बौधाय नोऽपि "अथ नारायणबलिं व्यख्यास्यामोऽभिषक्तपतितसु-रापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि-वा कुर्वीतेति" गृह्यपरिशिष्टे तु चण्डालादीत्याद्युक्त्वा "दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः । प्रायश्चित्तं तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयमित्युक्तम् । प्रमादमरणे तु न-दोषः मदनरत्ने ब्राह्मे "प्रमादादपि निःशुद्धस्वकस्मादि-धिचोदितः चाखण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतोयत् कुलचित् । तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः । चान्द्रायणं तत्प्रकच्छद्वयं तस्य विशुद्धये । यद्वा कच्छान् पञ्चदश कृत्वा

तु विधिना दहेत् “बुद्धिपूर्वकृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेदित्युक्तम्” सूत्रिरत्रावस्थां तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वावांगम्यद्वात्मवं कार्यमित्युक्तम् आत्मनोधातशुद्धयं चरेच्चान्द्रायणद्वयं तत्रकृच्छ्रचतुष्कञ्च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः । अर्वाक् संवत्सरात्कुर्याद्दहनार्दि यथोदितम् कृत्वा नारायणबलिमन्त्रित्वात्तदायुष इति” इदञ्चात्मबधनिमित्तं तस्यजातिबधप्रायश्चित्तेन समुच्चितं कार्यम् । प्रमादमरणे तु “अथ कश्चित् प्रमादेन श्रियेतान्मुद्दकादिभिः तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया” इत्युक्तेः सर्वं कार्यं तत्र तु “वोयान्निष्ठपगोविप्रैरन्वक्ष्णात्माघातिनाम्” याज्ञवल्क्येन सद्यःशौचं विहितं प्रायश्चित्तवचने तत्रहाशौचमिति तत्र तत्रहाशौचसद्यःशौचयोर्विकल्पइति भेदः । तत्रहाशौचमिति रघुनन्दनादयः । सद्यःशौचमिति मिताक्षरा । ख, ल् आत्मघातकोऽप्यत्र लि० ।

आत्मघोष पु० आत्मानं घोषयति स्वशब्दैः । १काके, २कुक्कुटे, च, ताभ्यां हि (का का) (कु कु) स्वसध्वनिनैवात्मनामैकदेशो घोष्यते इति तयोस्तथात्वम् ।

आत्मज पु० आत्मनो मनसो देहाद्वा जायते, आत्मा वा जायते जन-ड । १मनोभवे २पुत्रे च “अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवत् दुहिता नृणांमिति” सूतिः “आत्मा वै जायते पुत्र इति” श्रुतिः ३कन्यायां, ४मनोजन्यायां बुद्धौ च स्त्री । “वर्जिताः पुरःपतिसुपेतुमात्मजाः” भाषः वन्द्यं युगं चरणयोजनकात्मजायाः” रघुः । ऋ । आत्मजातोऽप्यत्र पुं स्त्री० ।

आत्मजन्मन् पु० आत्मनो जन्म यस्य । अपत्ये “अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने” कुमा० । “तमात्मजन्मानमजं चकार” रघुः । ईत० । पुत्ररूपात्मोपत्तौ न० “तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” रघुः ।

आत्मज्ञान न० आत्मनोज्ञानम् । यथार्थरूपेणात्मनो ज्ञाने तज्ज्ञानस्य च मोक्षसाधनत्वं श्रुतावुक्तम् “अभयं वै जनकः प्राप्नोऽसि येनात्मानमेवावेः” “महान् विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” श्रुतिः आत्मस्वरूपञ्च आत्मशब्दे वक्ष्यते तस्य इतरत्वात् भेदज्ञानं यथास्वरूपज्ञानञ्चात्मज्ञानम् तच्च साक्षात्काररूपम् तस्यैव मोक्षसाधनत्वात् “आत्मज्ञाने शमे च साङ्गेदाभ्यासे च यत्नवान्” । “सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं सूतम् । तद्व्यग्रं सर्वविद्यानां प्राथमेऽह्यसूतं यतः” इति च मनुः । ईत० । आत्मनोधादयोऽप्यत्र ।

आत्मतत्त्व पु० आत्मनस्तत्त्वम् । आत्मनो यथार्थस्वरूपे १चै-

तन्यरूपे मतभेदेऽकर्तृत्वादिरूपे । आत्मतत्त्वं च उदयनाचार्यैः चार्वाकादिमतनिरसननेन आत्मतत्त्वविवेके दर्शितम् यथा “इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्वजनसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासवः सर्वे एव तद्धानोपायमविद्वांसोऽनुसरन्तः सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्ति न ततोऽन्यम्, प्रतियोग्यतुयोगितया आत्मैव तत्त्वतो ज्ञेयः । तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि वात्मास्ति वस्तुभूत उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेवेत्यत्राथेकवाक्यतैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते इत्यादिना, विस्तरस्तु तत्रैव अवगन्तव्यः आत्मैव तत्त्वं परमपदार्थः । ३आत्मरूपे परमपदार्थे च ।

आत्मतुष्टि क्रि० आत्मन्येव तृप्तिरस्य । आत्ममात्रज्ञानलाभेन १प्राप्ततृप्तौ आत्मज्ञे ब्रह्मविदि । ईत० । २आत्मनः सन्तोषे स्त्री । सा च विकल्पविषये धर्म्मं प्रमाणम् “वेदोऽखलो धर्म्ममूलं सूतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति” मनुः । [घातिनि आत्मघातिशब्दे उदाहरणम्

आत्मत्यागिन् लि० आत्मानं देहं त्यजति त्यज-घितुण् । आत्म-

आत्मदर्श पु० आत्मा देहः दृश्यतेऽत्र दृश-आधारे घञ् । १दर्पणे आदर्शे हेम० । “प्रमादमात्मीयमिवात्मदर्शः”

रघुः । भावे घञ् ईत० । २आत्मनोदर्शने आत्मसाक्षात्कारे ।

आत्मदर्शन न० आत्मा दृश्यते साक्षात्क्रियतेऽनेन दृश-करणे ल्युट् ईत० । आत्मसाक्षात्कारसाधने १श्रवणे २मनने ३निदिध्यासने, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः” इति श्रुतौ साक्षात्कारसाधनतया श्रवणादीनां तयाणां विधानात् तेषां तथात्वम् “श्रोतव्यः श्रुति वाक्येभ्योमन्तव्यश्चोपपत्तिभिः” इत्युपक्रम्य “एते दर्शनहेतवः” इत्युक्ते च तेषां तथात्वम् भावे ल्युट् । २आत्मसाक्षात्कारे “एष वै परमोधर्म्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्”, ३आत्मत्वेन सर्वभूतेषु ज्ञाने च “स्वप्नलोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम्” या० ।

आत्मद्रोहिन् लि० आत्मने द्रुहति द्रुह-णिनि । आत्मघातिनि

आत्मध्यान न० आत्मनोध्यानम् योगविशेषः । आत्मसाक्षात्कारसाधने मानसवृत्तिभेदे । तत्रकारश्च शङ्खसूतौ दर्शितः “ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वस्माद्योगतः शुभम् । हृदि स्यादेवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि ज्योतीर्षिभूयश्च हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम् । स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्म्मथनाभ्यान्तु विष्णुं पश्येद्बुद्धिस्थितम् । हृद्यर्केशन्दमः सूर्यः सोममध्ये ह्यतयनः । तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः । अशो-

एषीयान् महतो महोयानात्मास्य जन्तोर्बिहितोयुहा-
याम् । तेजोमयं पश्यति वीतशोकोधातुः प्रसादान्महिमा-
नमात्मनः । वासुदेवस्तमोऽन्धानां प्रत्यक्षो नैव जायते । अ-
ज्ञानपटसंवीतैरिन्द्रियैर्विषयेषु भिः । एष वै पुरुषोविष्णु-
र्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः । एष धाता विधाता च पुराणानि-
ष्कलः शिवः । वेदाहमेतं पुरुषं महान्मादित्यवर्षं त-
मसः परस्तात् । सन्तैर्विदित्वा न बिभेति षट्त्वनोर्नन्यः
पन्था विद्यतेऽस्थायनाय । पृथिव्यापस्तथा तेजोवायुराका-
शमेव च । पञ्चैमानि विजानीयान्माहाभूतानि पण्डितः ।
चक्षुः श्रोत्रं स्पर्शनञ्च रसना घ्राणमेव च । बुद्धीन्द्रियाणि
जानोवात् पञ्चैमानि शरीरके । शब्दोरूपं तथा स्पर्शो-
रसोगन्धस्तथैव च । इन्द्रियस्थान् विजानोयात् पञ्चैव
विषयान् बुधः । हस्तौ पादावुपस्थञ्च सुखं पायुस्तथैव
च । कर्म्मैन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यं सन्ति शरीरके । मनो-
बुद्धिस्तथेवात्मा व्यक्ताव्यक्तं तथैव च । इन्द्रियेभ्यः परा-
ण्योह चत्वारि प्रवराणि च । तथात्मानं तद्व्रतीतं पुरुषं
पञ्चविंशकम् । तन्तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जनाः साधुष्ट-
त्तयः । इदन्तु परमं शुद्धमेतदक्षरसुत्तमम् । अशब्दमर-
सस्पर्शमरूपं गन्धवर्जितम् । निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः
परमं पदम् । विज्ञानसारधिर्यस्तु मनःप्रप्रहवन्धनः ।
सोऽध्वनः पारमात्रोति तद्विष्णोः परमं पदम् । आरा-
प्यशतशोभामः कल्पिनस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशोभा-
गाज्जीवः सूक्ष्मउदाहृतः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्वा काष्ठा सा परा
गतिः । एष सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरलः सदा । दृश्यते
त्वप्प्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” । जोवात्मपरमा-
त्मानोरेकतया क्वचिदोश्वरधर्मैश्च क्वचिच्च जीवधर्मैश्च ध्यान-
मुच्यते । आत्मस्वरूपसुक्ता तस्य ध्यान प्रकारः या० सुतौ
उक्तः यथा । “अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्ततीन्द्रियम् ।
ध्येय आत्मा स्थितोयोऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः” । “आत्म-
व्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्ततीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मै-
कविषयाणि कृत्वात्मा ध्येयः योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्यप्रदीपव-
द्देदीपमानो निष्प्रकम्बोहृदि तिष्ठति एतदेव तस्य ध्येय
त्वं यज्ञित्तत्तर्बेह्विर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणता-
माम शरावसम्पुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्वैव प्रदीपस्यै
कनिष्ठत्वम्” मितौ ।

आत्मन् पु० अत्र-मनिष्ण । १ स्रष्टुपे, २ यत्ने, ३ देहे, ४ मनसि,
५ बुद्धिस्ये निजे, ६ बुद्धौ, ७ अस्मै, ८ वद्भौ, ९ वायौ, १० जीवे,

११ ब्रह्मणि च । “आत्मानं चेद्विजानीयदहं मन्मीति पुरुष
इति श्रुत्युक्तेः अहं प्रत्ययविषयत्वमात्मनः । अहं प्रत्यय-
विषयत्वे च ब्रह्मः वादिविप्रतिपत्तयः शा० भाष्ये दर्शिताः ।
‘देहमात्रं चैतन्यविशेषमात्रेति प्राकृताजना लौकायति-
काश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाख्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन-
इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति
देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्तृत्वपरे । भोक्तृव
केवलं न कर्त्तृत्वके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः
सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तु रित्यपरे । एवं हि
ब्रह्मोविप्रतिपन्नाः युक्तिवाक्यतदाभाससमान्रयाः सन्तः” ।
विष्टतञ्चैतत् विप्रतिपत्तिकारणसामान्यधर्मप्रदर्शनपुरः-
सरं विवरणोपन्यासे साधवाचाख्येण “यथा
रज्जुद्रव्यस्य दण्डसर्पधारादावनुष्युत्तरेण प्रतीयमा-
नत्वमेव सामान्यम् तथाऽऽत्मनः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्य
कर्त्तृभोक्तृसर्वज्ञब्रह्माख्यपदार्थेषु विप्रतिपत्तिरुक्तध्वेषु अनु-
ष्युत्तत्वेन प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धेऽपि
शरीराद्यर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मावचिनोः हंशब्दस्य गोशब्दवद-
र्थविप्रतिपत्तिरुपपद्यते । गोशब्दस्य हि तत्तत्प्रवृत्तिसिद्धव्य-
क्ताकृतिजातिक्रियागुणाद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थत्वेन
वैदिकैः प्रतिपन्ना, व्यक्तिः सांख्यादिभिः, उभयं वैयाकरणैः,
स्वाययवसस्यानाख्याकृतिरार्हतादिभिः । त्रितयमपि नै-
यायिकादौ । अथ गोशब्दप्रयोगे जात्यादीनामन्वयव्य-
तिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का । तच्च हंशब्दप्रयोगेऽपि शरी-
रादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्कास्तु । तत्र वि-
चारविरहितं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाश्रित्य चेतनमानोऽहंमा-
त्रेति प्राकृताः शास्त्रसंस्कारवर्जिता जनाः प्रतिपन्नाः ।
तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लौकायतिकाश्च, मनुष्योऽहं
जानामीति शरीरस्याहंप्रत्ययालम्बनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन
चावगम्यमानत्वात्तदेवात्मेति मन्यन्ते । अन्ये पुनरेवमाहुः
सत्यपि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना रूपादिज्ञानाभावादिन्द्रि-
याख्येव चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणप्रया ज्ञानान्वय
व्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः । करणत्व कल्पनादुपादान
त्वकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात् । अतः अन्तोऽहं काणोऽहं
सूकोऽहमित्यहं प्रत्ययालम्बनानि चेतनानोन्द्रियाणि प्रत्ये-
कमात्मत्वेनाभ्युपेयानि शरीरे त्वहंप्रत्ययालम्बनत्वं चेतन-
त्वञ्चात्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वादन्यथासिद्धम् । नन्वेकस्मिन् श-
रीरे ब्रह्मनामिन्द्रियाणां चेतनत्वे यथाहं पूर्वं रूपमप्रा-
प्तं स एवेदानीं शब्दं श्रयोमीति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् ।

तथा भोक्तृत्वं रूपादिषु युगपदेव स्यात् क्रमेणेति चेत्
 सर्वम् न हि चेतनैकत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्निमित्तं
 किन्त्वैकशरीराश्रयत्वमेव । ततो यथैकस्मिन् गृहे बहूनां
 पुरुषाणामेकैकस्य विवाहेऽन्येषामुपसर्जनत्वं तथेन्द्रियात्म-
 नामपि एकैकस्योपभोगकालेऽन्येषामुपसर्जनत्वम् । अन्ये तु
 मन्यन्ते स्वप्नेचक्षुराद्याभावेऽपि केवले मनसि विज्ञानाश्रय-
 त्वमहं प्रत्ययात्मन्वन्तं चोपपद्यते । न च रूपादिविज्ञा-
 नानां चक्षुराद्याश्रयत्वं, तथासति केवले मनसि रूपादि-
 स्त्वत्युपपत्तेः । ततः करणान्येव चक्षुरादीनि अहंप्र-
 त्ययस्तु तत्र कर्तृत्वोपचारात् सिद्धति । न चानेकात्म-
 स्वेकशरीराश्रयत्वमात्रेण प्रत्यभिज्ञा युज्यते एकप्रासा-
 दमाश्रितानामपि तत्प्रसङ्गात् । तस्माच्चक्षुरादिकरणकं
 शरीराद्याधारं मनएवात्मेति । विज्ञानवादिनस्तु क्षणिक-
 विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सद्भावमनुभवविरुद्धम् भन्वा-
 नास्तस्यैव विज्ञानस्यात्मत्वमाहुः । प्रत्यभिज्ञानं तु
 ज्वालायामिव सन्ततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपद्यते वि-
 ज्ञानानां हेतुफलसन्तानमात्रादेव कर्मज्ञानबन्धमोक्षा-
 दिसिद्धिः । माध्यमिकास्तु सुषुप्तौ विज्ञानस्याप्यदर्शना-
 च्छून्यमेवात्मतत्त्वमित्याहुः यदि सुषुप्तौ विज्ञानप्रवाहः स्या-
 त्तदा विषयावभासोऽपि प्रसज्येत । निरात्मन्वन्ज्ञानायो-
 गात् जापत्प्रज्ञानानामेव सात्मन्वन्त्वं न सौषु-
 प्तिकज्ञानानामिति चेत् न विशेषाभावात् विमतं
 सात्मन्वन्त्वं प्रत्ययत्वात् संमतवदिति । उल्लिख्यस्य
 सौषुप्तविषयस्त्वत्यभावनिश्चयमात्रं तत्र विषय इति चेत् ।
 तर्हि तत्र नियमेनाकार्यभाष्यत्वादेव ज्ञानमपि सा भूत् । न
 च ग्रन्थे विवदितव्यं यथा सविकल्पकः स्वविषयविपरीत
 निविकल्पकजन्यस्य सत्प्रत्ययोऽपि स्वविपरीतशून्यजन्य
 इत्यभ्युपेयत्वात् एवं चोल्याने सति जायमानस्याहम-
 स्मीति सत्प्रत्ययस्य समनन्तरपूर्वप्रत्ययलक्षणकारणरहितस्य
 वास्तवत्वायोगाच्छून्यमेव तत्त्वमिति । अपरे पुनः शरीरे-
 न्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्थायिनं संसारिणं
 कर्तारं भोक्तारमात्मनमाहुः । न च शून्येऽहंप्रत्यय उप-
 पद्यते बन्धापुत्रादावपि तत्प्रसङ्गात् । नापि क्षणिक-
 विज्ञाने क्रमभावी व्यवहारो युज्यते सर्वो हि लोकोऽनुकूलं
 वस्तु प्रथमतो जानाति ततः इच्छति ततः प्रयतते तत-
 स्त्वं प्राप्नोति ततः सुखं लभते । यद्येतादृशमेककर्तृकतया
 भासमानं व्यवहारमेकधन्वावर्तिनो बहव आत्मानः
 परस्परवार्त्तानभिज्ञा क्षपि निष्ठादवन्ति तदा भिन्नसन्ता-

नवर्त्तिनः किञ्च निष्ठादवेयुः । तस्मादाश्वाहमिदं वस्त्वज्ञा-
 सिषं सएवाहमिदानीमिच्छामीत्याद्यावाधितप्रत्यभिज्ञाननि-
 र्वाहाय स्थायी आत्माभ्युपेयः । न चासौ विज्ञानरूपः अहं-
 विज्ञानमित्येकत्वानुभवाभावात् । ममेदं विज्ञानमिति
 संबन्धोऽस्तुभयते । नचायमनुभवोममात्मेतिवदौपचारिकः
 बाधकाभावात् । एतेन शरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्यु-
 क्तम् । तत्रापि संबन्धतत्प्रत्ययस्यानिवार्यत्वात् अहंसुखे-
 स्वस्यात्वाध्यासिकत्वात् । नचायमात्मा सादिः । शरीरो-
 त्पत्तिसमनन्तरमेव सुखदुःखप्राप्तिमाशोक्य तद्भेदभूतयोः
 पुण्यपापयोः कर्त्ता पूर्वमप्यस्तीत्यवगमात् । नचायम-
 नित्यः विनाशानिरूपणात् । न तावत् स्वतोविनाशः
 निर्हेतुकविनाशस्यातिप्रसङ्गिनः सुगतैतरैरनङ्गीकारात् ।
 नापि परतः । निरवयवस्य विनाशहेतुसंसर्गसंभवात् सं-
 भवे वा न विनाशः सिद्धोत् । कर्मनिमित्तोद्गम्यस्य संसर्गः
 स च तत्कर्मफलोपभोगायात्मनोऽवस्थितिमेव साधयेत्
 विनाशं तस्मादनादेरविनाशिनोऽनन्तरशरीरेषु यातायात-
 रूपः संसारः सिद्धः । निर्विकारस्य भोगासंभावादिका-
 रस्य क्रियाफलरूपस्याभ्युपगमे क्रियावेशात्मकं कर्तृत्वमनि-
 वार्यम् । भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं शरीरादिषु विज्ञानपर्यन्तेषु
 अनुपपन्नत्वादुक्तात्मन्येव पर्यवस्यति । तथा हि । शरीरं
 तावत् पञ्चभूतसंघातरूपम् “पञ्चभूतात्मके तत्तच्छरीरे पञ्च-
 ताङ्गत” इत्यादिशास्त्रात् । यत्तु नैयायिका मन्यन्ते मूलो-
 कवासिनां शरीरं पार्थिवमेव तत्र क्लेदनाद्युपलब्धिविज्ञान-
 दाविव भूतान्तरोपष्टम्भादिति । तदसत् । शोषणादिना
 जलाद्यपगमेऽपि यथा वस्त्रादिस्वरूपस्य नापचयः । तथा
 क्लेदनपाचनव्यूहनावकाशानामपगममेऽपि शरीरस्यापचया-
 भावप्रसङ्गात् । यच्च वैशेषिकैरुच्यते पञ्चभूतात्माकत्वे
 शरीरस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः वायुकाशयोरप्रत्यक्षतया प्रत्य-
 क्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वादिति तदप्ययुक्तम् । तथासति सर्वावयव
 विनामप्रत्यक्षत्वापातात्तेषां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षावयववृत्तित्वात् ।
 न हि सूक्ष्माः परभागस्थिताश्चावयवविनोऽवयवाः प्रत्यक्षी-
 कर्त्तुं शक्यन्ते । तस्माद्भूतसंघातः शरीरम् । न च गन्धा-
 दिभूतां तद्द्रवितानाञ्च भूतानामेककार्याजनकत्वं पर-
 स्परविरोधादिति वाच्यम् तथा सति नीलादीनामेकाव-
 यविजनकत्वस्यैकचित्तरूपारम्भकत्वस्य चासम्भवप्रसङ्गात् ।
 अनुभवबलादेव तत्र तथा स्वीकारे प्रकृतेः पि न तद्दृष्टवा-
 रितम् । तत्र शरीरस्य भोक्तृतां यदन्तो स्वीकायतिकाः
 प्रष्टव्याः किं व्यस्तानां भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वस्य सम-

ज्ञानाम्, आद्येऽपि न तावद्युगपत् सर्वेषाम्भोक्तृता । तदा-
 स्वार्षप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्यमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तौ
 संघातापत्यभावप्रसङ्गात् । अन्यरेखैव संघातम्भोक्तृत्वे देहा
 द्वहिरप्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृत्वोपलभ्येत । नापि क्रमेण
 तेषां भोक्तृत्वं संघातानुपपत्तितादवस्थ्यात् । न च वर-
 विवाहान्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैषम्यात् । य-
 धैकैकवरस्यासाधारणत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्थी
 पृथिव्यग्नेजोवायूनां भोक्तृणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्य-
 स्थिताः । कथं क्रमभोगः । अथ कथञ्चित् व्यवतिष्ठेरन् । तदा
 युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः । यथैकस्मिन्
 मूहूर्त्ते प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रम-
 विवाहो गुणप्रधानतया संघातोवा नास्ति तद्वत् । नापि स-
 मस्तानां भोक्तृत्वसम्भवः । प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य
 संघातेऽप्यभावाद्भोगानुपपत्तेः । अथ मन्यसेऽमनौ प्रक्षिप्तेषु
 तिलेषु कैकस्य ज्वालानजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा-
 तज्जनकत्वं तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संघा-
 तापत्तौ हेतुवन्तव्यः । आगामिभोगो हेतुरिति चेन्न
 यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽ-
 न्यं गुणप्रधानभाररहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्यं
 तु भोगस्यानुपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात् । न च वाच्यं शे-
 षिण्यं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्तोषुं शरीरयोः भोक्तोः
 संघातापत्तिः इति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वासंप्रतिपत्तेः ।
 ज्वालानां प्रति तिलानां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सौ-
 ऽपि तवासिद्धः संघातानिरूपणात् । न तावत् संघातोनाम
 भोग्यभोगिनोर्वनवदेकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्या-
 येन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वाच्चैतन्यभोगयोः सार्व-
 त्रिकत्वप्रसङ्गात् । नापि तदारब्धोऽवयवी संघातः तस्य भूते-
 भ्योभेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात् । अथेदे भूतमात्रतया
 संघातत्वासम्भवात् । भेदाभेदयोश्चानङ्गीकरणात् । अथाव-
 यविनः पारतन्त्र्याच्च पञ्चमतत्त्वापत्तिस्त्विह जलादेः पृथि-
 व्यादितन्त्रत्वाच्च तत्त्वचतुष्टयमपि सिध्येत् । न चैकद्रव्यबद्धा-
 वन्वययोग्यतापत्तिः संघातः, वस्तुतो ऽनेकेषु कत्ववु-
 द्धेर्विभ्रममात्रत्वात् । न चैकार्थक्रियायां युगपदन्यः
 संघातः, तदानीं काष्ठान्त्येषु वज्रना वायुससृजते जले-
 माप्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात् ।
 नचान्ययः पिण्डवत्संज्ञेषु संघातः, शरीरे वायोस्तथा
 च्छेधाभावात् । वज्रव्याग्नेनायः पिण्डेन सन्नापितजले
 वायुसंयुक्ते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरि-

हारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनिवृत्तिः शङ्कनीया
 सर्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्धारणात् । यत्
 तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम् ।
 शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन
 निराकरणायम् । ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि तेषां
 भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः ।
 तच्छक्तय इति भीमांसकाः । तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तरा-
 णीत्यन्ये सर्वे वादिनः । तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं
 कर्णशृङ्खल्यादिविरहिष्णामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्ध-
 सङ्गावात् दृक्षाणां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्ब-
 सत्त्वाच्च “तस्मात्पश्यन्ति पादपा” इत्यादि साक्षात् । न च
 दृक्षाणामचेतनत्वं हिंसाप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात्
 एवं गोलकशक्तत्वमिन्द्रियाणाम् न । अथ मन्यसे
 शक्तिमद्द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्प-
 ने लाघवमिति । तर्ह्येत्यन्तलाघवादात्मन एव क्रमकारिस-
 र्वविज्ञानसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्व-
 गतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः,
 त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात् ।
 एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यति-
 रेकौ शरीरएवान्यथासिद्धौ । अतो भीमांसकमतमह-
 पपन्नम् । सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि तानि गोलके
 विशेषसंबन्धाच्चक्षुरादिशब्दवाच्यानीति । तदप्ययुक्तम् ।
 तेषु प्रमाणाभावात् । विमताः रूपद्युपलब्धयः करण
 पूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छिदिक्रियावदिति चेत् करण
 प्रेरणात्क्षणे कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽन
 वस्थानात् । “एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि” चे-
 त्स्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेन्न न आगमसंस्कारविरहि-
 ष्यामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रि-
 याणि, रूपादिज्ञानाख्यं लिङ्गमनपेक्ष्य साक्षिमात्रेण चक्षु-
 रादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्माच्च मन्येवेन्द्रियाणीति ।
 अतोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगमादेवाव-
 गम्यन्ते । न हि तस्य संस्काररहितास्तानि जानन्ति किन्तु
 गोलकान्तेव । यत्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं सा-
 क्ष्यैरुच्यते । तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा
 कृतञ्चकार्यव्यापिनी काचिदहङ्काराख्या प्रकृतिः, उभयत्वा-
 पि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे नानापुराण
 वचनानि मानन्तश्च श्रुतिविरोधात् । “अक्षयं हि सौम्य-
 मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि” श्रुते

भूतविकारत्वावगमात् । अतः पुराणवचनानीन्द्रियाणा-
महङ्काराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति । यच्च शुष्कतार्किकैः
भौतिकत्वमिन्द्रियाणासक्तम् । तदप्ययुक्तम् । तैर्मानस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि सावयवत्वात्
घटादिवत् सावयवत्वं च मध्यमपरिमाणत्वादिति चेत्
न, इन्द्रियाणामणुपरिमाणत्वे ऽपि बाधाभावात् हेत्वसि-
द्धेः विषयावभासस्याप्यणुत्वप्रसङ्गोबाध इति चेत् न त्वन्म-
तेऽणुपरिमाणेनापि मनसा विस्तृतात्मादिवस्तुदर्शनसङ्गा-
वात् । चक्षुः रूपगुणवत्प्रकृतिकं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये
रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् यस्य यद्वियमेनावभासकं तत्त-
द्गुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यञ्जकरूपवत्प्रकृतिको-
दीपः एवमन्यत्वायूहनीयमिति चेत् न शब्दस्यैवाभि-
व्यञ्जके श्रोत्रे शब्दगुणवदाकाशानारब्धे ऽनैकान्तिकत्वात्
कर्णशृङ्गुल्यवच्छिन्नाकाशमात्रस्य त्वया श्रोत्रत्वाभ्युपगमात्
विशेषव्याप्तौ नानैकान्तिकत्वमिति चेत् । एवमन्यत्प्रसङ्गो-
दुर्वारः । रूपादिचतुष्टयाभिव्यञ्जकस्य मनसोभूतचतु-
ष्टयारभ्यत्वस्य सुसाध्यत्वात् । अभूतस्याप्यात्मादेर्याह-
कतया मनोन भूतारभ्यमिति चेत् तर्हि संख्यापरिमा-
णादेरपि ग्राहकतया चक्षुरादीनां भूतारभ्यत्वं न स्यात्
असाधारणविषयारभ्यत्वाङ्गीकारे सति भौतिकत्वसिद्धिरिति
चेत् तर्हि मनोऽप्यसाधारणविषयेषारभ्येत एकद्रव्यस्या-
त्मनः सावयवद्रव्यानारम्भकत्वे निरवयवं मनोद्रव्यं प्रत्यार-
म्भकत्वं किञ्च स्यात् । तस्मान्न शुष्कतर्कादिन्द्रियाणां भौति-
कत्वसिद्धिः किन्तु आगमादेव । तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वग-
त्वानीति योगाः प्रतिपेदिरे तदपि मानहीनम् । आत्मेन्द्रि-
यमनांश्चि सर्वगतानि सर्वत्रदृष्टकार्यत्वात् आकाशतत्त्ववत्
दृश्यते हि ज्ञानं तत्कार्यं च सर्वत्रेति चेत् न सर्वत्रेत्त्वेनेन
कतञ्चनगद्विज्ञायामसिद्धिप्रसङ्गात् । यत् शरीरं तत्
सर्वत्रेति विवक्षायां शरीर एवानैकान्तिकत्वात् । दृश्यते हि
यत् सर्वत्र शरीरं तत् शरीरकार्यं न च शरीरस्य सर्वगत-
त्वमस्ति । अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि परोपाधिकगमनत्वात्
आकाशवत् । यथाऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रि-
याणां गमनं शरीरोपाधिकमिति चेत् न शरीरावय-
वेषुनैकान्तिकत्वात् । प्राणोपाधिकं हि तेषां गमनम् । किं
च इन्द्रियाणां सर्वगतत्वे युगपत्सर्वविषयोपलब्धिः स्यात् ।
शरीर एव दृष्टिबाधाम्न दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रिय
सङ्गावकल्पना न प्रमाद्यं प्रयोजनवती च । तस्माद्सर्वगतानी-
न्द्रियाणि । यच्च तान्यप्राथकारोषीति सुगताः कल्पयन्ति

तदप्ययुक्तम् । तत्र किं चक्षुःश्रोत्रयोरप्राथकारित्वम् उच्यते
तदिरेषामपि न तावदितरेषां दूरत एव स्य शरीरसम्बोधोपल-
प्रसङ्गात् नापि प्रथमः विमते चक्षुःश्रोत्रे प्राथकारिणी बाधो-
न्द्रियत्वात् प्राणादिवत् । तेजसञ्जातिदूरशीघ्रगमनदर्शनात्
उन्मीलन मात्रेण चक्षुषो भ्रुवादिप्राग्भिरविरुद्धा शब्दस्य च
यीचिसन्धानवत् परस्परया श्रोत्रसमवायप्राग्भिरिति'यत्ता-
र्किकैरुच्यते । तदस्य तथा सति इह श्रोत्रे शब्द इति प्रतीयते
प्रतीयते तु तत्र शब्द इति । तस्माद्यथासुभवं श्रोत्रस्यैव तत्र
गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छिन्नानि प्राथ-
कारोषीन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् । किं तर्हि मनोनाम य-
स्मिन्नात्मत्वमपरे लौकायतिकैकदेशिनोमन्यन्ते । नित्यं निरव-
यवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तत्र न तावन्नित्यं
परिच्छिन्नत्वात् यदवत् । विमतं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात् आ-
त्मवदिति चेत् न हेत्वसिद्धेः । विमतं सावयवद्वरणत्वाच्चक्षु-
रादिवत् । अन्यथा मनसोऽन्नमयत्वं श्रुत्युक्तं बाध्येत । कथं
तर्हि मूर्त्तद्रव्यानभिघात इति चेत् जीवनदशायां दे-
हाह्वहिर्निर्गमनाभावादिति ब्रूमः । मरणदशायां तु साव-
यवत्वेनाभिमतानां चक्षुरादीनामप्यप्रतिघातोविद्यत एव ।
अतएव सावयवत्वात् संयोगवत्त्वाच्च घटादिवक्षाणुपरिमाण-
त्वम् सर्वगतत्वे च युगपत् सर्वेन्द्रियसंयोगात् सर्वज्ञान-
प्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वे तु न कोऽपि दोषः । स्थूल-
सूक्ष्मेषु हस्तिपुलिकादिदेहेषु क्रमेषु प्राथमाशेषु कथं तद्देहं
समानत्वेन दृष्टिरिति चेत् अवयवोपचयापचवाभ्या-
मिति ब्रूमः । शाक्यास्तु समनन्तरप्रत्ययएवोत्तरज्ञान-
कारणतया मन इति प्रतिपेदिरे तत्र सङ्गतं व्याप्तिमनपेक्ष्य
केवलस्य पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानजनकत्वायोगात् लिङ्गज्ञान-
स्य व्याप्तिप्रापेक्षस्यैव चिद्धिज्ञानजनकत्वदर्शनात् ।
शब्दज्ञानं व्याप्तिज्ञानमनपेक्ष्यैवार्थज्ञानजनकमिति चेत्
न त्वन्मते शब्दस्यानुमानान्तःपातितत्वात्वापि व्याप्तिप्रा-
पेक्षत्वात् । विशेषणज्ञानं व्याप्तिमनपेक्षमेव विशिष्टज्ञान-
जनकमिति चेत् न विशिष्टज्ञानस्य संप्रयोगजन्यत्वात् ।
अथ समनन्तरातीतप्रत्ययः उत्तरज्ञानं न जनयति किं
तु तस्याकारमात्रं समर्पयतीति चेत् न आकाराकारि-
शोरभेदात् । आकारस्य स्वाभाविकतयाऽनन्यापेक्षितया
ऽन्यापेक्षाभावात् । तस्मादन्यदेव सावयवं मन इति सिद्धम् ।
ननु कशायं वास्तव आत्मा योदेहादिषु विज्ञानान्तेषु आत्मै-
र्वादिभिरारोप्यते । तत्र सर्वगतोऽयं जीव आत्मेति क्वचित् तद-
स्य । शुष्कतार्किकाणां साधकाभावात् । अथ भतं देहाह्वहि-

रन्तः सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तदु-
 व्यापारश्चादृष्टवादात्मसंयोगापेक्षः । अतोऽसौ सर्वगत इति ।
 तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उता
 दृष्टोपलब्धितात्मसंयोगः । नाद्यः । देहावच्छिन्नात्मसमवे-
 तादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीयः भोक्षेऽपि भोग-
 प्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः । नचाय-
 मात्मा जडः प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् ।
 तच्च प्रत्यक्षं सौषुप्तमवगन्वन्मम् । अनुमानान्यपि आत्मा-
 स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदी-
 ववत् संवेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्तृत्वात् प्रदीवपवत्,
 विषयप्रकाशाश्रयत्वादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे
 सति अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि
 अजन्यप्रकाशगुणः प्रकाशगुणत्वादादिवत् । आगमश्चात्
 “अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । सचायमात्मा सर्व-
 शरीरेषु क एव सर्वत्राह्मिलेकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात्
 गोलवत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भो-
 गानुसन्धानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्यस्यापि मनुष्यशरीरस्य
 प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यत्वापि आत्मनोभोगाननुसन्धानं
 प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया
 तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालामयप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम्
 तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात्
 अत्र तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् ।
 तमेतमात्मतत्त्वमवैदिका देहादिवद्भ्रान्तपदार्थरूपत्वेन प्रति-
 पन्नाः भीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रति-
 पद्यापि कर्तारमभोक्तारमिच्छन्ति । तदेतत् सारव्या न
 सङ्गन्ते । न तावदात्मनः कर्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य
 निरवयवस्यात्मनः परिधन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशयो-
 गात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचि-
 दपि व्यभिचरेत् । नापि कर्तृत्वमागन्तुकं निरवयवे
 कर्तृत्वहेतुपरागायोगात् । नापि बुद्धेः कर्तृत्वमात्मन्या-
 रोपयितुं शक्यं अख्यातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मा-
 द्वास्ति कर्तृत्वम् । न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्तुं शक्यम् ।
 न हि सुखदुःखान्वयोभोगः येन कर्तृत्ववत् व्यभिच-
 रेत् । किन्तु चिद्रूपत्वेन दृश्यसाक्षित्वम् । तस्माद्भो-
 क्तावात्मेति संख्यानां पक्षः । वैशेषिकयोगनैयायिकाः
 उक्ताद्भोक्तुर्जीवादतिरिक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ईश्वरः
 कश्चिदस्तीत्यनुमिते । विमतं जगत् स्वरूपोपादानाद्य
 भिन्नकर्तृकं विविधकार्यत्वात् प्रासादादिवत् तत्र

कल्पनालाघवेनैककर्तृत्वोपादानात् प्रवृत्तादिसिद्धिरिति
 वैशेषिकाः । विमताः ज्ञानैश्वर्यं शक्तयः क्वचित् पराङ्गाष्ठा
 पाप्नाः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं
 धर्माधर्मफलं कर्म तत्फलभोक्तृत्वाद्यभिज्ञेन दीयते व्यव-
 हितकर्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । नन्वीश्वर
 पक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे
 ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रकान्ता, नैषदोषः प्रत्यगात्मा
 तस्मादीश्वरादन्योऽनन्योवेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्य-
 वसानात्” इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चाव्याकादिशब्दे
 वक्ष्यते । भाषापरिच्छेदे सुक्तावल्याच्चात्मनिरूपणा-
 येत्यमभ्यधाय “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि
 सकर्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं नृतेषु व्यभिचारतः । तथा-
 त्वञ्चेदिन्द्रियाणासुपघाते कथं स्मृतिः । मनोऽपि न तथा
 ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो
 विशेषगुणयोगतः । प्रष्टव्याद्यनुभयोऽयं रथगत्वेव सारथिः ।
 अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः । विभुर्बुद्धादि-
 गुणवान्” भाषा० । “आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रि-
 येति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवाविकारणताव-
 च्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्यैव अदृष्टादि-
 रूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूप-
 योग्यस्य फलावशम्भाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् ।
 परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्यैव प्रमाणाभावात् न च
 दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवचनेन विभजनादिति वदन्ति ।
 इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया
 चैतन्यसम्पादकः । यद्यप्यात्मनि “अहं जाने अहं
 सुखीत्यादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्यैव तथापि विप्रतिपन्नं
 प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नसत्प्रतीतिगोचर इति
 प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति करण-
 मिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्तारमन्तरेण
 फलानुपधानं दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणाणां फलो
 पधानमपि कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता
 कल्पते । ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्तु अत आह शरीर-
 स्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव सुक्तात्मनां तन्मत इव
 नृतशरीरास्यामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन
 ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाह्ये
 विद्योक्तस्य स्थाविरे स्वरूपानुप्रपत्तेः शरीरास्यामवयवो-
 पचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरी-
 रोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उपपद्यत इति

वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्देहेतुत्वात्तदानीमिष्टसाधनतास्मारकाभावात् मन्मते जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदापि स्मर्यतामिति वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादष्टमेवोद्बोधकं कल्पते इत्यञ्च संस्कारस्यानादितया आत्मनोऽपि अनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशसम्भवात् नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । ननु चक्षुरादीनां ज्ञानादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावात्त आह तथात्वमिति चैतन्यमित्यर्थः उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव, कथमिति ? पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानाञ्चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवित्तरभावात् अन्यदृष्टस्य अन्येन स्मरणासम्भवात् अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः । ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यात् अत आह मनोऽपीति न तथा न चेतनम् । ज्ञानादीति । मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसो ज्ञानसुखादिमत्त्वे तत्रत्यज्ञानुपपत्तेरित्यर्थः यथा मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते । नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकन्तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्तावालयविज्ञानघारा निराबाधैव नृगमदशासनाया वसनइव पूर्वं पूर्वं विज्ञानजनितसंस्काराणासुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्विषयत्वे सार्वज्ञ्यापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विविगमनाभावात् सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः । तदानीं निराकारा चित्त्वन्तितरनुवर्त्तत इति चेन्न तस्य स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुभोऽभावादिति वाच्यं घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेत् किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानासिद्धिं समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तो न । नातिरिच्यते चेत्सिद्धिं समूहावलम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात्, अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् इतरथा विरोधस्यैव दुरूपपन्नत्वात् । न च वासनासंक्रमः

सम्भवति माहपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् न च उपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं वासनायाः संक्रमासंभवात् । उत्तरास्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न तदुत्पादकाभावात् । उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पादकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्पत इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च । एतेन क्षणिकशरीरेषु चैतन्यमपि प्रत्युक्तं गौरवादतिशये मानाभावाच्च बीजादावपि सहकारिसमवधानादेवोपपत्तेः कुर्वद्द्रूपत्वाकल्पनाच्च अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्निष्ठाविज्ञानमेवात्मा “अविनाशी वा अदरे अयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न तस्य विषयत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयत्वस्याप्यनुभवात् । अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखितदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः, अन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः, योऽपीश्वरभेदबोधकोवेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन् सुतीति अभेदभावने च यतितव्यमिति वदति । अतएव “सर्व एव आत्मनि समर्पिता” इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे नाशयोगात् भेदनाशेऽपि व्यक्तित्वं स्यात्सत्येव । न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं तत्र निर्द्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तददितिवत् द्वित्वाभावेऽपि द्वयात्मकौ तावति सुवचत्वात् भिद्यत्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिदं चेत एकत्वाभावो व्यक्तित्वयात्मको द्वित्वसम्युच्यतं प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इति वत् । अतएव “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति दिव्यमिति” श्रूयते ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः, “यः सर्वज्ञः” इत्यनुरोधत् आनन्दम् इत्यस्यापि आनन्दवदित्यर्थः अर्थ आदित्वान्मत्वर्थीयात्प्रत्ययात्, अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते भाराद्यपनमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत् दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात् । अस्तु वा तस्मिन् आनन्दो न त्वसौ, आनन्दम् इत्यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययविरोधात् । “आनन्दं ब्रह्मणो विद्यात्

सिमेति कदाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः । एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः । सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमयुच्यते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदापह्नात् ममेदं कर्तृव्यमिति मद्दंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिविम्बादतात्त्विको दर्पणस्त्वेव सुखोपरागः । इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्त्वेव मलिनिमा । कर्तृव्यमिति व्यापारावेशः । तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिन्नेव सुखस्योपलब्धिश्चरुच्यते । ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् । कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे अम इति चेत् कृत्ये किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारपत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न अविद्धेः कर्तृजन्यत्वे मानाभावात् । "वीतरागजन्मादशेनात्" अनादित्वम् । अनादेनांशसम्भवान्नित्यत्वम् । तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमदात्मा कर्ताहमिति मन्यते" इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्ताहं कर्ताहमेव इत्यस्य तदर्थत्वात् "तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं हयः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादाशय इति संक्षेपः । धर्माधर्माश्रयः इति । आत्मेत्यनुषज्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्माणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तिः । विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहङ्करोमि इत्यादि प्रतीतेः । प्रवृत्तीति । अथमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुभवीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च

यत्नसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुभवीयत इति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह । रथेति यद्यपि रथकर्म्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्यथाऽनुभवीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्म्मणा परात्मापीति भावः । अहङ्कारश्चेति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् । विभुरिति । विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्वोक्तमपि स्पष्टार्थसुक्तम् । बुद्ध्यादिति बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दश गुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः । ते च "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिषट्कं भावना तथा । धर्माधर्मा गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" इत्युक्ताः बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छाद्वेषः यत्नःसंख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः भावनाख्यसंस्कारः धर्मः अधर्म्मश्चेति । एते च गुणा मनस एवेति सांख्यादयः । "कामः संकल्पोचिचिकित्सा अज्ञाऽअज्ञा धतिरधतिर्हीर्षीभीरित्येतत् सर्वं मनएवेति" श्रुतेः कामादीनां मनोधर्मत्वावगमात् तथा ६३३पृष्ठे आज्ञानशब्दोदिता अपि । मिता० "किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह । "महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि । कोऽन्यथैकेन नेलेख दृष्टमन्येन पश्यति । वाचं वा कौविजानाति पुनः संशुल्य संशुताम्" या०सू० । "यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणप्राप्तत्वात्तथात्मापि सत्यः, अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तोज्ञाता भ्रुवो न, तर्ह्येकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तुन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति । यमहमद्राघ्नन्ममहं स्मृशामीति । तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणं वाचन्स्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ज्ञाता भ्रुव इति सिद्धम् किञ्च ! "अतोतार्था सृतिः कस्य कोवा स्वप्नस्य कारकः । जातिरूपवयोदृक्त्विद्यादिभिरहंकृतः । शब्ददिविषयोद्योगहर्म्मा मनसा गिरा" या० । "यद्यात्मा भ्रुवो न स्यात्तर्ह्यहं भूतार्थगोचरा सृतिः पूर्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत्, नह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य सृतिरुपपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । नहीन्द्रियाणाम् उपरतव्यापाराणान्तकारकत्वम् । तथाहमेवाभिजनत्वादि सम्पन्न इत्येवंविधानुसन्धानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य" तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्धार्थसद्योगं मनोवाक्यैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा-

स्थिरः” इत्यनेन आत्मविवेके च उदयनाचार्यैः अहमिति प्रत्यक्षविषयत्वमादौ आत्मनो व्यवस्थाप्य देहाद्यतिरिक्तविषयत्वं तत्रत्ययस्य व्यवस्थापितं यथा ।

“अथात्मसङ्गावे किममाद्यं प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति वि-
कल्पस्य प्राणभ्रन्नातिसिद्धतात् । नचायमवस्तुकः सन्दिग्ध
वस्तुकोशा, अशाब्दत्वादप्रतिषेधाच्च न च लौकिकः, अननुसं-
हितलिङ्गस्यापि संप्रत्ययात् । नच स्मृतिरियम्, अननुभूते
तदनुपपत्तेः । अनादिवासनावशादनादिरयमवस्तुकोवि-
कल्प इत्यपि न युक्तं, नीलादिविकल्पसाधारण्यात् । इह
वासनासुपादायानाश्चासे प्रमाथान्तरेऽपि कः समाश्वासः,
यतो नीलादिविकल्पेषु समाश्वासः स्यात् । तस्माद्वास
नामात्रवादं विहायागन्तुकमपि किञ्चित् कारणं वाच्यम् ।
तद्वाप्रानामप्रसङ्गौ वा लिङ्गतदाभासौ वा प्रत्यक्षतदाभासौ
वेति । तत्र यथा प्रथममध्यमप्रकाराभावान्नीलविकल्प
शरमं कल्पमालस्वते तथाऽहमिति विकल्पोऽपि, तत्रापि
“प्रत्यक्षपृष्ठभात्रित्वे साक्षादेव सवस्तुकः । तदाभासे तु
मूलेऽस्य पारम्पर्यात् सवस्तुतेति” । न च बाह्यपत्यक्षनि-
वृत्तावेव निर्मूलत्वं, बुद्धिविकल्पस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । तत्र
स्वसंवेदनं मूलम्, इहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्वि-
शेषः । शरीरादिवस्तुको भविष्यतेति चेन्न निरुपाधिशरीरे-
न्द्रियबुद्धितत् समुदायात्मस्वनत्वेऽतिप्रसङ्गात् । स्वसम्बन्धि-
शरीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र कः स्वीयइति वचनीयम् ।
अनन्यत्वं स्वत्वं सभायानां, तथा च यदा तेनैव तदनुभूयते
तदा प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकादहमिति स्यात् । अतएव
वटादयेन कदाचिदनन्यानुभविष्ठाका इति न कदाप्यहमा-
सदमिति चेत् एवमर्हति त्वन्मतेऽप्यहंप्रत्ययः शरीरादावारो-
पहूपएव ततः प्रत्येतुरन्यत्वात् । बुद्धौ सुख्यएवेति चेन्न तस्याः
क्रियात्वेनानुभूयमानाया भिन्नस्य कर्तुरहं किञ्चिद्वीतिव-
दहं जानामीत्यनुभवात् । नीलादिप्रत्येतव्याकारवत् प्रति-
पन्नाकारोऽपि प्रतिपत्तेरेवायमात्मा तथा भासत इति
चेत् तर्हि प्रत्येतव्यप्रतिपन्नाकारयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् सिद्धं
नः समीहितम् । अस्तु खोपादानमात्रमिति चेन्न तत्प्र-
तिभासने तदाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् आकारसन्तरे-
णाकारिणोऽनवभासात् । प्रवृत्तिसन्तानान्नान्योबुद्धिसन्तानः
प्रतिपत्ता, वयं तमालयविज्ञानमात्रवच्छह इति चेत् अस्तु
तर्हि प्रवृत्तिविज्ञानोपादानसनादिनिषेधः प्रतिपत्ता । स
किं सन्नन्यमानज्ञानरूपः तद्विपरीतोवा इति चिन्नावशि-
ष्यते निःशेषिता चासौ प्रागिति” । स्थानान्तरे च तत्रैव

“ननु सिद्धमिदं विशेषणं देहस्यैव चेतनत्वात् मैवं देहत्वमू-
तत्वमूर्त्तत्वरूपादिमत्त्वादिभ्यः । नच भूतानां समुदायपर्यव-
सितं चैतन्यं, प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वानुभूतस्याखरण
प्रसङ्गात् । नच प्राकपर्यवसितं, करचरणाद्यवयवविगमे त-
दनुभूतस्याखरणप्रसङ्गात् । देहस्य चेतनत्वे बालस्य प्रथमम-
प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च इच्छादेवावन्तरेण प्रयत्नानुपपत्तेः इहाभ्यु-
पायताप्रतिसम्भानं विना चेच्छानुपपत्तेः । इह जन्मन्यन
नुभूतस्य प्रतिबन्धस्यासृष्टतौ प्रतिसम्भानायोगात्, जन्मान-
रानुभूते चानुभवितरि भस्मासाङ्गते अन्येन स्मरणायो-
गात् अनुभवादेनां प्रवृत्त्यन्तानाञ्च कार्यकारणभावस्य
इहैव जन्मनि निश्चितत्वात् । तथा च तदभावे तदभावस्य
सुलभत्वात् अन्यथा स्वतस्त्वप्रसङ्गः । अतएव नेन्द्रियाणि
चेतयन्ते दर्शनस्य र्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाच्च । नच मनस्तथा, तस्य
करणत्वे नैवानुभवादिति प्रतिबन्धसिद्धिः परदेहात्मसिद्धिश्च ।
अनादिशासौ वीतरागजन्मादर्शनात्, अनन्तश्च सतोऽनादि
त्वात्, इवैवञ्च समवायिकारणत्वात्, विभुश्च नित्यइवत्वे
सत्यमूर्त्तत्वात्, अमूर्त्तश्च निष्क्रियत्वात्, निष्क्रियश्च नित्य
इवत्वे सत्यसदादिप्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षधर्माश्रयत्वाच्च । तर्का
श्चात्र भवन्ति आदिमत्त्वे प्रथमप्रवृत्त्यनुपपत्तौ सर्वदेवाप्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः । सान्तत्वेऽनादेः सत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । अप्रवृत्ते
निर्गुणत्वप्रसङ्गः अविभुत्वे दहनपवनादेः क्रियानुपपत्तिप्र-
सङ्गः । नच संयुक्तसंयोगात् तदुत्पत्तिः साक्षात्क्रियाहारकस्य
तस्याभावात् अतथाभूतस्य तद्वैतत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मूर्त्तत्वे
नित्यप्रसास्मदादिप्रत्यक्षधर्मानाधारत्वप्रसङ्गः विशेषगुणवत-
श्चारम्भकत्वप्रसङ्गः, सक्रियत्वे मूर्त्तत्वप्रसङ्ग इति शास्त्रार्थ
संग्रहः । अपुरेवासौ विज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधार-
त्वात् मनोवत् “अणीयांसमणोरपीति” बाधविरोधाविति
कश्चित् तदयुक्तम् आत्मन्यविभौ ममसोऽणुत्वादिभ्यः तत्त्व-
योगक्रमादेव क्रियाक्रमोपपत्तेः आगमस्तु “महतोऽपि मही-
यांसमिति” प्रथमपदमपहाय उपन्यस्तस्तदलभित्वन्नेन” ।
स्त्वन्वपञ्चकस्यात्मत्ववादिनां मतं संघातानुत्पत्त्या शा०सू०
भा० निराकृतम् यथा ‘समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः”
सू० ‘तत्रैते त्रयोवादिनो भवन्ति । केचित् सर्वास्तित्व
वादिनः केचिद्विज्ञानास्तित्वसात्ववादिनः अन्ये पुनः
सर्वान्युत्पत्तवादिनः इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादि-
नोबाह्यमानरश्च वस्तुभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं
चैतञ्च तान् तावत् प्रति ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधा-
त्वादयः । भौतिकं रूपादयश्चुरादयश्च चतुष्टये च पृथि-

व्यादिपरमाणवः खरस्त्रे होष्णप्रेरणस्त्रभावाः ते पृथि-
 व्यादिभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञान-
 वेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाःतेऽप्यध्यात्मं सर्व-
 व्यवहारास्मदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तत्रेद-
 मभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः ससुदायः
 परेषामभिप्रैतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः पञ्च-
 स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूपः । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि
 ससुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात् ससुदायाप्राप्तिः
 ससुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च ससुदायि-
 ङ्गाधीनत्वात् अन्यस्य च कश्चिच्चैतनस्य भोक्तुः प्रशासित-
 र्त्वां स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्ष प्रवृत्त्युपगमे च
 प्रवृत्तानुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्तानन्यत्वाभ्यामिनिह-
 यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्तानुप-
 पत्तेः तस्मात् ससुदायानुपपत्तिः । ससुदायानुपपत्तौ च
 तदान्त्रया लोकयात्रा लुप्येत । “इतरैतरप्रत्ययत्वादिति
 चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्” सू० । यद्यपि भोक्ता प्रशा-
 सिता वा कश्चिच्चैतनः संहन्ता स्थिरोनाभ्युपगम्यते तथा-
 ष्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्या-
 च्छोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चा-
 विद्यादयः अविद्या संस्कारोविज्ञानम् नाम रूपं पडा-
 यतनम् स्पृशोवेदना तृष्णोपादानम् भवोजातिर्जरा मरणं
 शोकः परिवेदना दुःखं दुर्मनस्तेत्यवम् जातीयका इतरै-
 तरहेतुकाः सौगते समये क्वचित् संज्ञिप्रा निर्दिष्टाः क्वचित्
 प्रपञ्चिताः । सर्वेषामप्ययमधिद्यादिकलापोऽप्रत्या-
 ख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्त
 नैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्र
 उपपन्नः संघात इति चेत्तन्न कस्मात् ? उत्पत्तिमात्र
 निमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य
 किञ्चिन्निमित्तमवगम्यते न त्ववगम्यते यत इतरैतरप्रत्य-
 यत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वं पूर्वंसुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिमात्र
 निमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं
 सम्भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम्
 अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादयएव
 संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति
 ततस्तस्य संघातस्य किञ्चिन्निमित्तं वक्तव्यं तच्च नित्ये
 षुष्यणुषुभ्युपगम्यमानेषुआश्रयाश्रयीभूतेषु च भोक्तृषु
 सतसु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुनः
 क्षणिकेषुषुषु भोक्तृरहितेषुआश्रयाश्रयीभावस्येषु चा-

भ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्या-
 दय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्यात्मा-
 नं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघात
 एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तते तदान्त्रयाश्रयविद्या-
 दय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरसुत्वद्यमानं
 नियमेन सटशमेवेत्पद्यते अनियमेन वा सटशम्, त्रिसटशं
 वोत्पद्यते । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्य-
 ग्योनिनारकप्राप्तिभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपग-
 मेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो-
 वा पुनर्मनुष्यो भवेत् इति प्राप्नुयात् । उभयसभ्युपगम-
 विरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थं संघातः स्यात् स जीवोनास्ति
 स्थिरोभोक्तेति तवाभ्युपगमः ततश्च भोगो भोगार्थेव
 सन्नाऽन्येन प्रार्थनीयः तथा मोक्षोभोक्षार्थ एवेति सहस्रशुण-
 नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतीभयं, भोगमोक्ष
 कालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणि-
 कत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्त-
 त्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघातः
 सिध्येत् भोक्ताभावादित्यभिप्रायः इत्यन्तेन । एतन्मत
 मनुसृष्ट्यैव “सर्वकार्यशरीरेषु सत्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
 सौगतः नाभिवान्मन्योनास्ति मन्त्रोमहीभृता मिति” माघः ।
 आत्मनो देहपरिमाणत्वमाहृता मन्यन्ते । तदेतन्मतसुत्याय
 दूषितं शा०सू०भा० यथा । “एवं चात्माकातस्त्रिम्”
 सू० । “यथैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवोदोषः
 स्याद्वादे प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकातस्त्रि-
 मपरोदोषः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो
 हि जीव इत्याहृता मन्यन्ते । शरीरपरिमाण-
 तायाञ्च सत्यामकतस्त्रोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आ-
 त्मेत्यतो घटादिवदित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणा-
 च्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवोमनुष्यशरीरपरिमाणो-
 भूत्वा पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नु-
 वन्न कतस्त्रं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च
 प्राप्नुवन्न कतस्त्रः पुत्तिकाशरीरे संभूयते । समान एष
 एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः ।
 स्यादेतत् अनन्तावयवो जीवस्तस्य तएवावयवा अल्पे शरी-
 रे सङ्कुचेदुम हति विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
 जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्त्येत वा न वेति
 वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावदानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे
 समीचेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषाम-

वयवानां प्रथिमातुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवनामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । अथ पर्यायेण वृहच्छरीर-प्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्राप्युच्यते । “न च पर्यायाद्वाद्स्याप्यविरोधोविकारादिभ्यः” सू० । न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेव तत्तद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतः ? विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमः पूर्यमाणस्योपक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं विक्रियावत्त्वे चर्मादिवदन्तिवत्त्वं प्रसज्येत ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमोबाध्यते कर्मादिकपरिवेष्टितस्य जीवस्याबाववत् संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वं गामित्वमभवतीति । किञ्चान्यत् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्मवत्त्वादेशनात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् । न च स निरूपयितुं शक्यते अवयवसर्विति । किञ्चान्यत् आगच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति, अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च निलीयेरन्, अर्भोतिवाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयववाधारो निरूपयते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यत् अनवष्टतस्वरूपस्यैव संत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात् । अतएवमादिदोषप्रसङ्गाच्च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा पूर्वेषु सूत्रेषु शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकात्स्न्यदोषप्रसङ्गनद्वारेणानित्यतायाञ्चोदितायाम् पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनोनित्यता स्यात् यथारक्तपटादीनाम् विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विसंचामपीत्याशङ्कानेन सूत्रेषु षोडशसुच्यते । सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्मवादप्रसङ्गः वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पञ्चसंज्ञानुपपत्तिरिति । “अन्यावस्थितैश्चोभयनित्यत्वाद्विशेषः” सू० । अपि चान्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनेः तद्वत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गाद्विशेषप्रसङ्गः स्यात् एकशरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः । अथ वाऽन्यस्य

जीवपरिमाणसंज्ञावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरप्यवस्थितपरिमाणएव जीवः स्यात् । ततश्चाविशेषेण सर्वदेवाऽणुर्महान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः । अतश्च सौगतवदाहृतमपि मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यम् । इत्यन्तेन जीवस्याणुपरिमाणत्वं ये स्वीचक्रुः तन्मतमुपन्यस्य शा० सू० भा० दूषितं यथा । “उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्” सू० । इदानीन्तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते किमणुपरिमाणः उत मध्यमपरिमाण आहोस्वित् महापरिमाण इति । ननु च नात्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यरूपस्यैवमित्युक्तमतश्च परएवात्मा जीव इत्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाह्नातं तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति उच्यते सत्यमेतत् उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रातयन्ति स्वशब्देन चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाह्वयते तस्य सर्वस्थानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादणुर्जीवइति उत्क्रान्तिस्त्वावत् “स यदाएतस्माच्छरीरादुत्क्रान्तिं सहेवैतैः सत्त्वैस्त्वास्तीति” गतिरपि “ये वै के चास्मात्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति” । आगतिरपि “तस्मात्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाश्च कर्मणे” इति आसासुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीवः इति प्राप्नोति न हि विभोश्चलनमवकल्पत इति । सति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्माहृतमतपरीक्षायां निरस्तत्वाद्युरात्मोति गन्त्यते । “स्वात्मना चोत्तरयोः” सू० । उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्थान्यनिर्गच्छित्वद्देहस्याभ्यनिर्गच्छ्या कर्मक्षयेणावकल्पेत् उच्चरेत् गत्यागतो नाचलतः सम्भवतः स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धो भवति गमेश्च कर्तृस्वक्रियात्वात् । अतोऽमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागतो अणुत्व एव सम्भवतः । सत्योश्च गत्यागतोऽत्क्रान्तिरपस्त्रिरेव देहादिति प्रतीयते नञनपस्त्रस्य देहात्प्रदेशागती स्यातां देहप्रदेशानाञ्चोत्क्रान्तावपादनत्ववचनात् “वक्षुद्यो वा मूर्ध्नि वा अन्ये लोवा शरीरदेशेभ्यः” इति । “स एतास्तेजोमात्वाः समभ्याददानोद्दयमेवान्वक्रामति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमिति” चान्तरेऽपि शरीरे शरीरस्य गत्यागती भवतः तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः । “नासुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्” सू० । अथापि स्यात् नाणुरयमात्मा, कस्मात्, अतच्छ्रुतेः अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । “स वा एष महानजः” “आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” “सत्तं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे” त्वेवं जातीयका हि श्रुति-

रात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेत् नैष दोषः । कस्मात् इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्चतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, "विरजःपर आकाशात्" इत्येवं विधानाच्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु- "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति" शरीरोमहत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वयं निर्दिश्यो वाम- देववद्दृष्टव्यः । तस्मात्प्राणविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य, न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते । "स्वग्रन्थोन्मानाभ्याञ्च" सू० इत- श्चाणुरात्मा यतः सान्नादेवास्याणुत्ववाचो शब्दः श्रूयते "स एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा सं- विवेशेति" प्राणसम्बन्धाच्च जीवएवायमणुरभिहितइति गम्यते तथाचोन्मानमपि जीवस्याणिसानं गमयति "बालाग्रशतभा- गस्य शतधा कल्पितस्य च । भागोजीवः स विज्ञेय" इति । "आराग्यमात्रोद्यवरोऽपि दृष्ट" इति चोन्मानान्तरम् । नन्व- णुत्वे सत्येकदेशस्यस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते दृश्यते च जाङ्गवीहृदनिमग्नानां सर्वाङ्गे शैत्योपलब्धिनिर्दाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरितिचेत् उत्तरं पठति । "अविरोधश्चन्दनवत्" सू० । यथा हि हरिचन्दनविन्दुःशरी- रैकदेशे सम्वहोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्ये- वमात्मापि देहैकदेशस्यः सकलदेहव्यापिनोमुपलब्धिं करि- ष्यति । त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरु- द्धते । त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः कृतस्त्रायान्त्वचि वर्त्तते त्वक् च सर्व शरीरव्यापिनोति । "अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्यु- पगमाद्भृदि हि" सू० । अत्राह यदुक्तम् "अविरोधश्चन्दनव- दिति" तदुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतत्त्वत्वात् सिद्धे ह्यात्म- नोदेहैकदेशस्यत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षन्तु चन्दन- स्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्यत्वं सकलदेहाह्लादनञ्च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमत्त्वं प्रत्यूचं नैकदेशवर्त्तित्वम् । अनुमेयन्तदिति यदुच्येत न चात्मानुमानं सम्भवति । किमा- त्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्यैव सकलदेह व्यापिनः सतः किं विभोर्नभसइव, आहोस्त्रिचन्दनविन्दो- रिवाणोरेकदेशस्यस्येति संशयाऽनतिदृष्टेरिति । अतोच्यते- नायं दोषः । कस्मात् अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यतेऽह्यात्मनो- पि चन्दनस्यैव देहैकदेशवर्त्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम् । कथ- मिति उच्यते । हृदि श्लेष आत्मा पथते वेदान्तेषु, "हृदि- श्लेष आत्मा" "स वाएष आत्मा हृदि कृतमः ? आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्त्येतिः पुरुष" इत्याद्युप-

देशेभ्यः । तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैतदवि- रोधश्चन्दनवदिति । "गुणाद्बालोक्तवत्" सू० । चैतन्यगुण- व्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरु- द्ध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्त्ति- नामपि प्रभा अपवरकव्यापिनी सती कृतस्त्रेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहव्याह्लादादयित्वं नत्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विसर्पे- दित्याशङ्क्य "गुणाद्बालोक्त" इत्युक्तम् । कथं पुनर्गुणो- गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तते न हि पटस्य शुक्लो गुणः पट- व्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तमानोदृश्यते । प्रदीपप्रभावद्भवे- दिति चेन्न तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निविडायवयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः विरलावयवन्तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति अत उत्तरं पठति । "व्यतिरेके गन्धवत्" सू० यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गन्धद्रव्यव्यतिरेकेण दृष्टिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कृष्णमादिषु गन्धोपलब्धेः एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्य- गुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वात् रूपवदान्त्रयविक्षेपानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतो ग- न्धस्यान्त्रयविक्षेपदर्शनात् । गन्धस्यापि सच्चैत्रान्त्रयेण वि- क्षेप इति चेन्न यस्मान्मूलद्रव्याद्विक्षेपस्तस्य त्रयप्रसङ्गात् । अतीयमाणमपि तत्पूर्वव्याप्यताऽवगम्यते अन्यथा तत्पूर्- व्वावस्थैर्गुणत्वादिभिर्हीयते । सप्रादेतत् गन्धाश्रयाणां विक्षेपानामत्यत्वात्तच्चपि विक्षेपो नोपलब्ध्यते सूक्ष्मा हि- गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृतागन्धवृद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति चेन्न अतोन्द्रियत्वात् पर- माणुनां स्पृष्टगन्धोपलब्धेश्च नागकेशरादिषु । न च लोके प्रतीतिर्गन्धवृद्धवृत्तमात्रातमिति गन्धएवात्रात इति लौ- किकाः प्रतियन्ति । रूपादिष्वान्त्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्ग- न्धस्याभ्युपगमाश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमाना- प्रदृष्टेः । तत्राद्यद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुगमनवंप्रतिरूप- कर्तान्यथा । न हि रसोगुणोजिह्वयोपलभ्यतइत्यतो रूपा- दयोपि गुणाजिह्वयोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते । "तथा च दर्शयति" सू० । श्रुतिर्हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव "आलोमभ्य आमखाग्रोभ्यः" इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । "पृथगुप- देशात्" सू० । "प्रज्ञया शरीरं समाकुर्येति" चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्येन गुणेनैवास्य शरीर- व्यापितावगम्यते । "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-

दावेति च” कर्तुः शरीराद् पृथग्विज्ञानस्योपदेश एतमे-
वाभिप्रायस्युपोद्भवति तस्माद्गुरोत्वेवं प्राप्ते ब्रूमः ।
‘तद्गुणसारत्वात् तद्गुणपदेशः प्राज्ञवत्’ सू० । तदुच्यतेः
प्रज्ञं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति अणुरात्मेति उत्क्रान्त्याद्य-
त्रवशात् । परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादा-
त्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम् । परमेव चेद्-
ब्रह्मजीवस्तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति
परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमान्नातं तस्माद्भिर्भुजैः । तथा
च ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु,
इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मा-
त्तांश्च समर्थिता भवन्ति । नचाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता
वेदनोपपद्यते । त्वक्स्वभावात् स्यादिति चेन्न त्वक्कण्टक-
तोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत त्वक्कण्टक-
योर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्त्तते त्वक् च कृत्स्न-
शरीरव्यापिनीति पादतलएव तु कण्टकतुङ्गां वेदनां
प्रतिबभूवे । नचाणोर्गुणस्य व्याप्तिरूपपद्यते गुणस्य गुणि-
देशत्वात् गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत ।
प्रदोषप्रभायाच्च इवान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि
गुणत्वाभ्युपगमात् सान्द्रय एव सञ्चरितुमर्हति अन्यथा
गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता द्वैपायनेन
‘‘उपलभ्यासु तद्भवं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तं
विद्यादपोवायुञ्च संश्रितमिति’’ । यदि च चैतन्यं जीवस्य
समस्तं शरीरं व्याप्युयान्नाणुर्जीवः स्यात् चैतन्यमेव ह्यस्य
स्वरूपं अग्नेरिवौष्णप्रकाशौ, नात्र गुणगुणिविभागोविद्यत
इति । शरीरपरिमाणत्वञ्च प्रत्याख्यातं परिशेषाद्भिर्भुजैः
कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इति अत आह ‘‘तद्गुणसारत्वा-
त्तु तद्गुणपदेशः’’ इति । तस्याबुद्धेर्गुणाः तद्गुणा इच्छा द्वेषः
सुखं दुष्खमित्येवमादयः तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः
संसारित्वे सम्भवति स तद्गुणसारः तद्भावस्तद्गुणसा-
रत्वम् । न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वम-
स्ति बुद्धुर्पाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-
लक्षणं संसारित्वमकर्तृभोक्तृत्वाध्यासनिमित्तमित्यसुक्तस्य
सत आत्मनः । तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य
परिमाणव्यपदेशः तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्य-
पदेशो न स्वतः । तथा च ‘‘बालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय
कल्पित’’ इत्यणुत्वं जीवस्त्वोक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यामाह
तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य

भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यम् । नह्युभयं मुख्यमव-
कल्पेत । नचानन्त्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं
सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादादिष्वतत्वात् ।
तथैतद्विद्वान्माने ‘‘बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराप-
मात्तोह्यवरोऽपि दृष्ट’’ इति बुद्धिगुणसम्बन्धेनैवारा-
पमात्वतां शास्त्रे न स्वेनैवात्मना । ‘‘एषोऽणुरात्मा चेतसा
वेदितव्यः’’ इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते ।
परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यानवमाहात्वेन ज्ञानप्रसादावगम्यत्वेन
च प्रकृतत्वात्, जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः ।
तस्माद्दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा
दृष्टव्यम् । तथा ‘‘प्रज्ञया शरीरमारुह्य’’ इत्येवंजातीय-
केष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धोपाधिभूतया जीवः शरीरं
समारुह्येत्येवं योजयितव्यं व्यपदेशमात्रं वा शिष्या-
णुत्वकस्य शरीरमित्यादिवत् । नह्यत्र गुणगुणिविभागो
विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव
तदायतनत्वात् । तथोत्क्रान्त्यादीनामभ्युपाध्यायत्ततां
दर्शयति ‘‘कस्मिन्नहसुदक्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि’’ इति
‘‘कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृ-
ज्यतेति’’ । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञा-
यते, नह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् । एवमुपा-
धिगुणसारत्वाज्जोवस्याणुत्वव्यपदेशः प्राज्ञवत् यथा
प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपानेषूपधाधिगुणसारत्वा-
दणीयस्त्वादिव्यपदेशः ‘‘अणुयानुर्गोर्ह्येवै यवाद्वा, मनो-
मयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः’’
इत्येवं प्रकारः तद्वत् इत्यन्तेन । इति शाङ्करानुयायिनः
रामानुजमाध्यायस्य जीवस्याणुत्वपक्षसुरीचक्रुः । तत्र-
पञ्चस्तत्तच्छस्त्रे दृश्यः तयोर्युक्तायुक्तत्वं नैयायिकवैशेषि-
काङ्गीकृतविभुत्वप्रदर्शकशुक्तीरवलोका सुधीभिः समर्थनोयम्
न्यायसूत्रदृष्टौ चात्मनोदेहाद्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितं यथा
‘‘तत्रेन्द्रियं ज्ञानवद्भवेति संशये करणत्वेन सिद्धानामिन्द्रि-
याणां चैतन्यमस्तु लाघवात्तथा चात्मशब्दस्य नानार्थत्वादि-
न्द्रियाणामभौतिकत्वाद्वा न साङ्ख्यमितीन्द्रियचैतन्यवादिन-
स्तन्निराकरणायाह । ‘‘दर्शनसंश्रान्ताभ्यामेकार्थग्रह-
णात्’’ १। ‘‘न विषयव्यवस्थानात्’’ २ । ‘‘तद्गुणवस्थानादेवात्म-
सद्भावादप्रतिषेधः’’ ३ । ‘‘शरीरदाहे पातकाभावात्’’ ४ ।
‘‘तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात्’’ ५ । ‘‘न
कार्याश्रयकर्तृवधात्’’ ६ । ‘‘सत्येन दृष्टस्ये तरेण प्रत्य-
भिज्ञानात्’’ ७ । ‘‘नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभि-

मानात्” ८ । “एकनाशे द्वितीयाविनाशात्” ९ । “अव-
 ज्वनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः” १० । “दृष्टान्तविरोधाद्-
 प्रतिषेधः” ११ । “इन्द्रियान्तरविकारात्” १२ । “न
 सृष्टेः स्वर्त व्यविषयत्वात्” १३ । “तदात्मगुणत्वसङ्गावाद्-
 प्रतिषेधः” १४ । “अपरिसङ्ख्यानाञ्च सृष्टिविष-
 यस्य” १५ । “नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्” १६ ।
 “ज्ञातज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्मम्” १७ । “निय-
 मश्च निरनुमानः” १८ । “पूर्वाभ्यस्तसृष्टयुत्पन्नाज्जातस्य
 हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः” १९ । “पद्मादिषु प्रबोध-
 सम्भोलनविकारवत्तद्विकारः” २० । “नीलशतवर्षाकाल-
 निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्” २१ । “प्रेत्या-
 हाराभ्यासकृतात् सन्त्याभिलाषात्” २२ । “अयशोऽय-
 खान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्” २३ । “नान्यत् प्रवृत्त्य-
 भावात्” २४ । “वीतराजजन्मादर्शनात्” २५ । सूत्राणि
 “एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने
 ज्ञानविशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पर्शनेभ्य-
 वत्त्वेनैकस्य धर्मिणः प्रतिस्त्वानादित्यर्थः । तथा च
 योऽहं षट्मद्राचं सोऽहं सृष्ट्यामीत्यनुभवादात्मोन्द्रियव्यति-
 रिक्त एक इति १ । अत्र शङ्कते चक्षुस्त्वगदीनां रूपस्पर्शादि
 नियतविषयत्वाच्चक्षुरादेश्चाक्षुषादिसमवायित्वमित्यङ्गाभेद-
 प्रत्ययोभ्रान्त इति भावः २ । समाधत्ते उक्तप्रतिषेधेन
 युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसङ्गावादतिरिक्तात्मकत्व-
 नादित्यर्थः । अयंभावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं
 प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वाववच्छिन्नं प्रति,
 व्युत्पत्त्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावात् । तेन जन्यज्ञान-
 त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च
 नित्यतायावच्छमाणत्वाच्चक्षुरादिनाशेऽपि स्मरणाच्चक्षुरह-
 मिद्याद्यप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादोयुज्यत इति ३ । समाध-
 मिन्द्रियप्रकरणम् । ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रती-
 तेरस्तु शरीरमात्मत्वाशङ्क्य दूषयति । पातकाभावात्
 पातकादेरभावप्रङ्गात् तथाचोत्तरकालिकं दुःखादिकं
 न स्यादिति । यद्वा दाहोनाशः तथा च शरीरनाशे
 क्ते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि
 भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते तथापि तस्य प्रसा-
 ध्याङ्गकत्वादेकदेशिनः पूर्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति
 भावः ४ । तथापि तस्योदोष इत्यङ्गङ्कते । तद-
 भावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः
 तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनोनित्यत्वात् नित्यत्वेन निर्विका-

रत्वं तेन जन्यधर्मानामवयवत्वमभिमतमित्येवम् । तन्न-
 त्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादि-
 त्यपि कश्चित् । किञ्च सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः पातका-
 भावः स्यात् तस्यात्मनोनित्यत्वेन तद्वाशकत्वाभावात् ५ ।
 परिहरति । कार्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्तुः कल्पवच्छेदकस्य
 शरीरस्यैव नाशः नत्वात्मन इति न पातकाभावः ।
 यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्याश्रयकर्तुर्बाधात्
 शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात्तद्वाशा-
 देव पापोत्पत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अपूर्वशरीरावच्छिन्न
 प्राशंसयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राशंसयोग-
 ध्वंसविशेषत्वाकं मरणसम्यात्मनः सम्भवति अन्यथा शरीर
 विनाशनोद्धन्वनसुखनिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातका-
 नभ्युपगन्तृवात्कादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाण-
 युक्तिभिरिति ध्येयम् ६ । समाप्रदेहेदप्रकरणम् प्रसङ्गा-
 च्छुद्धैतप्रकरणमारभते । वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन
 चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं
 तन्निराकरण्यायैतदुपन्यासः ७ । एतद्दूषयति । मध्य-
 स्थसितुना तडागस्यैव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरा-
 वच्छिन्नतया ह्यैतप्रत्ययोभ्रम इत्यर्थः ८ । आक्षिपति ।
 चक्षुरेक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्वत्वं स्यादिति भावः ९ ।
 अत्रैकदेशी परिहरति । अवयवस्य शाखादेशेऽप्यवय-
 विनोदस्य प्रत्यभिज्ञानाद्वावयवनाशे सर्वज्ञावयविनाश-
 नियमस्तथा चैकनाशेऽपि नाशत्वमिति १० । एकदेशिमतस्य
 पूर्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम् ।
 उक्तप्रतिषेधेन युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न
 हि शाखाच्छेदे दृष्टास्ति इति तथा सति दृष्टस्यानाशप्रसङ्गा-
 दतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृत्तीत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम् ।
 एतेनैकनाशे द्वितीयाविनाशाङ्गेदसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षु-
 र्नाशेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुःसम्भवात्
 इत्यञ्च लाषवाच्चक्षुरहैतमिति टीकास्वरसिद्धम् । परे तु च-
 क्षुर्हैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः । सूत्रं
 सञ्चोनेति । शङ्कते नैकस्मिन्निति । समाधत्ते एकेति । शङ्कते
 अवयवेति । निराकरोति दृष्टान्तेति । शाखानाशे दृष्टनाशा-
 वश्यकत्वात् दृष्टान्तेन युक्तः । यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य
 विरोधादन्यथानुपपन्नत्वाद्दृष्टं हि नृत्तस्य चक्षुरधिष्ठानगो-
 लकद्वयं भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११ । आत्मन इन्द्रिय
 भेदे युक्त्यन्तरमाह । चिरवित्वाद्यन्तद्वेषे दृष्टे तद्रसश्च-
 रणाद्दोदकसंज्ञवरूपपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त

आत्मा सिद्धति १२। आत्मापति। सृतिर्हि सत्सर्वव्यविषयि-
णीति नियमस्तस्याच्च दर्शनादिना सामानाधिकरण्ये मा-
नाभावात् अस्तु वा विषयतयैव सामानाधिकरण्यमिति
भावः १३। समाधत्ते। उक्तप्रतिषेधो न युक्तः धर्मिणाहकमानेन
सृतेरःत्वगुणत्वात्परिशेषेणात्मगुणत्वसिद्धेरहं आत्मीत्यनुभ-
वात् विषयनिःकार्यकारणभावे चैतस्य ज्ञानान्मैतस्य
आरणापत्तेरिति भावः १४। विषयाणां सत्सर्वव्यानां
सृतिसमवायित्वम् स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते। अपरिस-
ङ्गानात् आनन्यात् तथा च लाघवादतिरिक्तात्मसिद्धिः।
इदं न सूत्रं किन्तु भाष्यमिति केचित् १५। समाप्तं चक्षु-
रद्वैतप्रकरणम्। ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्क-
ते। नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधकमानानां मनसार्थान्-
रत्वमिति भावः १६। समाधत्ते। यदि मनसो ज्ञातत्वं तदा
व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तरसवश्यं वाच्यं तथा चैको-
ज्ञाता ज्ञानसाधनं चैकं सिद्धं मन आत्मास्त्विति संज्ञा-
मात्रं किञ्च व्यासङ्गोपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्म-
नश्च प्रत्यक्षोपपादकतया सहस्रमिति भेद आवश्यक इति
भावः १७। ननु रूपादिप्रत्यक्षम् सकरणकमस्तु न तु
सुखादिप्रत्यक्षम् एवंपरमाखन्तरस्यातीन्द्रियत्वेऽपि मनसः
प्रत्यक्षम् स्यादत्राह। उक्तो नियमविशेषो निरनुमानः
निष्प्रमाणकः गौरवाद्द्वैपरीतेषु च विनिगमकाभावाच्चेति
भावः १८। समाप्तम् मनोभेदप्रकरणम्। एवं साधितेऽपि
देहादिभिन्ने आत्मनि विना तद्विप्रतृप्तं न परलोकार्थिनः
प्रवृत्तिरतः आत्मनितृप्ताप्रतिपादनाय सूत्रम्। जातस्य
बालस्य एतज्जन्मानुभूतेष्वपि हर्षादिहेतुषु सत्सु हर्षा-
दीनां सम्प्रतिपत्तिः उत्पत्तिस्तस्याः पूर्वोपपूर्वानुभवाधीन
सृतिसम्बन्धादेव सम्भवात् इत्यं वेदानोत्पन्नस्यात्मनः
पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश भावस्य न नाश इति
नितृत्वसिद्धिरिति भावः १९। अत्र शङ्कते। बालस्य
हर्षादयो मुखविक्रासाद्यनुभेया न च तत्सम्भवः पद्मादीनां
प्रबोधादिवदृष्टविशेषाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तेरिति
भावः २०। सिद्धान्तयति। उक्तं न युक्तं यतः पद्मात्म-
कानां पाञ्चभौतिकानां पद्मादीनां ये विकारास्तेषाम्
उष्णकालादिनिमित्तत्वात् मनुष्यादीनान्तु हर्षादिनिमि-
त्तका मुखविक्रासादय इति न तद्व्यतितीति भावः २१।
आत्मनितृप्त्ये हेतुत्वरमाह। प्रेत्य मृत्वा जातमात्रस्य
यः स्तन्याभिलाषः स तावदाहाराभ्यासजनितः जन्मा-
न्तरीयाहारेऽसाधनताधीजन्यजीवनादष्टोद्धोषितसंस्कारा-

धीनेऽसाधनताकारणेन हि बालः स्तनपाने प्रवर्तते
इत्यनेनादित्वमिति २२। शङ्कते। यथाऽयस्कान्तसिद्धि-
तस्यायसोऽयस्कान्ताभिसुखतया गमनं तथैव वत्सस्यापि
स्तनोपसर्पणं न त्विऽसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्वा चे-
यमित्यर्थः २३। समाधत्ते। स्तनपानएव बालः प्रवर्तते
नत्वन्व्यतेति नियमः कथं स्यात्। वस्तुतस्तु अन्तत् अयसि
प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि चेष्टानुमिता लिङ्गं न तु क्रिया-
मात्रमतेन व्यभिचार इति भावः २४। हेतुत्वरमाह
वीतरागोरागम्यून्यस्तावन्नोत्पद्यतेऽपि तु सरागतएव
जन्मान्तरीयेऽसाधनताज्ञानाधीनकारणं हेतुरिति पूर्वं
स्तन्याभिलाषउक्तः सम्प्रति तु पतगादीनां कर्णादिभक्षणा-
भिलाषसाधारणं रागमात्रमितृप्तौ नरुक्तम् २५। इतिः।
वैशेषिकसूत्रोपस्कारयोरात्मसाधनपुरस्कारं तस्य देहा-
द्यतिरिक्तता साधिता यथा “इन्द्रियाद्येऽप्रसिद्धिरिन्द्रि-
यार्थेभ्यो ऽर्थान्तरस्य हेतुः” १। “सोऽनपदेशः” २।
“कारणाज्ञानात्” ३। “कार्येषु ज्ञानात्” ४। “अज्ञा-
नाच्च” ५। अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः” ६। “अर्थान्तरं
ज्ञार्थान्तरस्याऽनपदेशः” ७ सू० “इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्म-
प्रोक्षायासुपयोगमाह। हेतुर्लिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः
इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यस्तद्वद-
भ्यश्च यदर्थान्तरम् आत्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः। यद्यपि
ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धेरु-
पादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया ताद्रूप्येणैव लिङ्गत्वसक्तम्।
तथाहि प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत्
गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रिया-
त्वात् छिदिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियं तच्च
कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा यत्वेयं प्रसिद्धि-
राश्रिता, यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोज्जा स आत्मा १।
ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं
प्रति तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्मृततरत्वात् किं तदन्या-
श्रयकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात्
तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि वाच्यमित्याशङ्क्याह।
अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं
प्रदीपजन्यज्ञानादावनेकान्तिकत्वादनपदेशइत्यर्थः २। ननु
तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदी-
पादीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार
इत्याशङ्क्याह। शरीरकारणानां करचरसादीनां तद-
वयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानम्यून्यत्वादित्यर्थः। पृथिव्यादि-

विशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम् । नन्वस्तु शरीरकारणेषुपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावप्रसङ्गात् न हि बहूनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदानानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यतः “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः” इति । किञ्च शरीरनाशे तत्कृतं हंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् नहि चैतरेण कृतस्य पापस्य फलं भौतो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ३ । ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्काह । यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यःत् तदा तदारब्धेषु कार्येषु घटादिषुपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानाम् सर्वपार्थिववृत्तित्वात्प्राप्तेः कार्येषुपि घटादिषु चैतन्यं स्यान्न च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ४ । ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्त्येवेत्याशङ्काह । सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कस्मादौ न चैतन्यमित्यर्थः । सर्वप्रमाणागोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषयादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ५ । ननु ओत्वादिभिः करणैरधिघाताऽनुभूयते इत्युक्तं तदुक्तं नहि ओत्वादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचाविनाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्युक्तं आह । हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मात्सादात्म्यघटितो हेतुरहेतरनपदेश इत्यर्थः ६ । ननु ओत्वादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि वास्ति नहि बद्धेधूम इव आत्मनः ओत्वादि-कारणस्युत्पद्यते इत्यत आह । हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरम् तथा कारणादङ्गदेरर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु बद्धिमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशोभवत्येव तथा च कार्यमविवक्षितस्वभावभेदेन अनपदेशः, तथा च तादात्म्यतदुत्पत्ती एवाऽविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्यवसानम् ताभ्यां समानोपायौ वा तदुभयमात्रग्रहाधो नग्रहौ वेति स्वशिष्यव्यामहोनाय परिभाषामात्ममिति भावः” ७ ॥ उपस्क० । अनतिदूरे च तत्रैव “आत्मेन्द्रियार्थं सन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्” १८ सू० । “ज्ञानमात्मन्युभयथा लिङ्गम्, ज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्य-

त्वाद्रूपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्मृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्यत्वं नासिद्धं यन्निष्पद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतोदृष्टेऽत्र विरोधाभावात् । नचानैकान्तिकम्, तत एव, तथा च स्वगत-कार्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतोदृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्, प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्तृकैथोव्यावर्तमानमेककर्तृकतायां पर्यवस्यति । न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावनबन्धनमेव प्रतिसम्भानम्, शिष्यगुरुवृद्धोरपि प्रतिसम्भानप्रसङ्गात् । उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसम्भानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य इत्यधर्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्वानुभूतप्रतिसम्भानानुपपत्तेः, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च कालान्तरस्युत्तो प्रतिसम्भाने वाऽसामर्थ्यात् । आलयविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव स्वत्ता च प्रतिसम्भवाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपश्चेत् तदा पूर्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः । अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र प्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञानानारुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात् उपादानताव्याप्तत्वात्निमित्ततायाः, माऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्धक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात् प्रवृत्तिविज्ञानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयसुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपरात्मनव्यवसंयोगादिभिः, व्यासज्येष्ठसितायास्त्वयाप्यभ्युपगमात् । तस्माज्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसम्भानं स्थिरत्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यद्वा नित्या बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति साङ्ख्यमतनिरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं यच्चयोच्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति हि पर्यायाभिधानं, तच्चात्मादिसन्निकर्षादुत्पन्नम् । अन्यदेव त्वदभ्युपगतादन्तःकरणादित्यर्थः तथाच भवति तत् आत्मनो लिङ्गमिति भावः” १८ । “प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टं परत्र लिङ्गम्” १९ । “आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह । प्रत्यगात्मनोति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती

प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्मणी चेष्टाबलक्षये जन्ये ते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठोवा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मात्मानुमानम्” १६ उपस्क०। आङ्गिकान्तरे “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम्” १। “तस्य द्रव्यत्वनिर्गुणत्वे वायुना व्याख्याते” २। “प्रयत्नाद्यौगपद्याज्ञानायौगपद्याच्चैकम्” ३। प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतोन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि” ४। “तस्य द्रव्यत्वनिर्गुणत्वे वायुना व्याख्याते” ५। “यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते” ६। “सामान्यतोदृष्टाच्चाविशेषः” ७। “तस्मादागमिकः” ८। “अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम्” ९। “यदि दृष्टमन्वचमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति” १०। “दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृष्टत्वात् प्रत्यूच्यवत् प्रत्यूयः” ११। “देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः” १२। “सन्दिग्धरूपचारः” १३। “अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्वाभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः” १४। “देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहं हारः” १५। “सन्दिग्धरूपचारः” १६। “न तु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुभित्तयोर्ज्ञानं विषयः” १७। “अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः” १८। “सुखदुःखज्ञाननिर्गुण्यविशेषादैकात्म्यम्” १९। “व्यवस्थातोनाना” २०। वैशेषिकसूत्राणि “इदानीमात्मपरीक्षाशेषम् उद्देशकमलङ्कनेन मनःपरोक्षामवतारयन्नाह। मनोगतिमात्मनोलिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्परितं मनः इन्द्रियान्तरादभिमतविषयप्राहिण इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्कनम्। आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकर्षे ज्ञानस्याभावोऽनुपादस्तन्नन इत्यर्थः। ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मात्वादेव ज्ञानायौगपद्यासुपपद्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुण्युद्भवत्वात् कालवत् ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्पर्शान्नाभाववत्त्वादाकाशवदित्यादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत् सैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रियसन्निकर्षात्ततः सर्वेन्द्रियकमेकमेव

ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधान्नैवमिति चेन्न नहि सामग्रीविरोधाविरोधमाकलयति येन चानुपपत्तरासनत्वादिविरोधाय विभ्येत्, चित्तरूपवत् चित्ताकारमेव वा स्यात्। भवत्येव दीर्घशेषवत्तीभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येभीति कथमनुव्यवसाय इति चेन्न शोभसञ्चारमनोजनितेषु पञ्चसु सृष्ट्युपनीतज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात्। व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उत्तोत्तरत्वात्, बुभुक्षाधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुक्षायां सर्वविषयकसर्वोद्देश्यप्रसङ्गात् बुभुक्षाया अपि अभिमतार्थप्राप्तेन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात्, तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्यथानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः। ततो धर्माप्राप्तकमानवाधिताः वैभवहेतवः। किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात्, विभुकार्याणामसमवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्। तत्रापि सुखादीनामणुदेशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात्। तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननाविरोधात्। ममापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेन्न उत्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजोऽसाविति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अवच्छेदभेदेनोभावव्यवच्छाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वरूपसाधोर्नत्वात् अजयोस्तु तदभावादितिदिक् १। ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदित्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया, तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह। यथाऽवयवविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुगुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च द्रव्यम्, तथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनो गुणवत्त्वाद्द्रव्यं, नहि तस्य इन्द्रितसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न स्यात्। किञ्च सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदिन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमित्यतः सिद्धमेव मनसोद्भवत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्यानाश्रितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनश्रितत्वमिति २। तत् किं प्रतिशरीरभेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह। मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकच्छिन्नपि शरीरे बहूनि मनांसि स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात्। यत्तु नर्त्तकीकरचरणाङ्गुलीषु

युगपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तद्युक्तं मनसः शोभसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां योगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्रिचतुःपञ्चानां तत्तद्न्द्रियसंयोगे द्वे त्रयोष चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, योगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनसश्चक्षुःगुड इति ज्ञानद्वययोगपद्यापत्तिरपि करणधर्मात्वादेव नास्ति, द्वित्रिचतुःशोभाभुजगादावापि अवयवद्वये कस्मै खड्गगाद्यभिघाताद्वा मनस आशुसञ्चाराद्वा तदानीमेवावच्छेदेन पण्ड-मनोन्तरग्रहणाद्वा । यत्तु मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्त्वज्ञोचविकाशाभ्यां ज्ञानयोगपद्यायौगपद्ये इति तत्, तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् ३ । इदानीं क्रमलङ्घनप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरोक्षाशेषं वर्त्तयिष्यन्नाह । प्रसिद्धिर्ज्ञानमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणोद्देशोऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि । तथाहि शरीरान्तस्त्रिणि समीरणे प्राणोपानलक्षणे ऊर्ध्वधोगती उत्तरेपश्चात्तरेपणे सुषुप्तादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवंस्वभावविपर्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्धदिक्क्रिययोर्वाच्योः सल्लयोरिवोर्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्युर्ध्वगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुकारादौ वा तिर्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्ध्वमधो वा प्रेरयति । सुषुप्तिदशायां कथं प्राणोपानयोर्ऊर्ध्वधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सङ्गावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते । एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याभिघातात्परमनुपापयतः । तथा हि निमेषस्तावत् अक्षिपच्छापोः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म, एते च कर्मणो-नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरसुप्तद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्यते यथा दारुपुत्रकनर्त्तनं कस्यचित् प्रयत्नात्, तथाऽक्षिपच्छानर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते । एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणाया जीवनकार्यं दृष्टिचतमन्संरोहणादि लक्षयति । तथा च यथा षट्पतिर्भग्नस्य षट्स्य निर्माणां करोति, लघोयो वा षट् वृद्धयति, तथा देहाभिघाता षट्स्यानीयस्य देहस्याहारादिना दृष्टिमुपचयं करोति अतश्च भेषजादिना

प्ररोहयति मन्सञ्च करचरणादि संरोहयति तथा च षट्पतिरिव देहस्याप्यभिघाता विध्यतेति । एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथा हि मनस्तावन्मूर्त्तमसु चेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषयस्याहिण्ये इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा च यस्तेच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा षट्कोष्ठावस्थितोदारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा षट्हाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेरयति । ननु दारुपुत्रकनर्त्तयिता षट्पतिर्दार्को वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीरमेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारात्पत्वात्, भवति हि गौरोऽहं स्य लोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरथेन प्रत्ययः । यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने वाङ्मके वा स्मरति तत्र चैतन्यमैतवच्छरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् “नान्यदहं स्मरन्त्वम्” इति तत्र चैतन्ययोर्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं माऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्नानैकत्वात् कार्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुपपत्स्यत इति । तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदयोर्वाचक इति चेत् दृष्टेन बालशरीराद्भेदेनैव स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः अनुपपत्तव्यपिदकस्य बालस्य शरीरभेदाग्रहस्यापि सत्त्वात् । मम शरीरमिति ममकारणभावेनाहङ्कारस्य भानात् । समात्मेत्यत्रापि तथेति चेन्न तत्र ममकारणस्यैव चारिकत्वात् राहोः शिर इति वदभेदेऽपि षष्ठ्युपपत्तेः । हिंसादिफलञ्च कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पातकमिच्छतोभूतचैतनिकस्य क्लृप्तानमज्ञताभ्यागमश्च दोष इति दिक् । इन्द्रियान्तरविकारात् खल्वपि दृश्यते हि नागररुक्स्य चिरविल्लस्य वा रूपविशेषसङ्घचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलसुपलभमानस्य रसगर्द्धिं प्रवर्त्तितो दन्तोदकसंज्ञः, स च नाश्वरसानुमितमन्तरेण, अनुमिति नै व्याप्तिस्त्वितिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्तिप्रभुत्वमन्तरेण, स च न भूयोर्दर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथा च गौतमीयं सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि दृष्टव्याः । तथाहि सुखादिकं कश्चिदान्त्रितं द्रव्यान्त्रितं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यान्त्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्यापकानान्त्रिता इच्छा द्रव्यान्त्रितेति पृतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यान्त्रितत्वं प्रकारमनादाय पर्यवस्यति यत् तत् पृथमं न बाधावता-

रस्तत्वाद्द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिसाध्यमिति भावः । व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तुच्छम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथा द्रव्युकं कार्यानाश्रितं सत् क्वचिदाश्रितम् अवयवित्वादिद्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न स्यात् ४ । ननु सिद्धात् आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्यमित्यत आह । यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथात्मनोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ५ । पूर्व्यं पक्षमाह । सन्निकर्षे सति अयं यत्तदत्त इति प्रत्यक्षं नास्ति चेत् तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति, यथा वज्रिणा प्रत्यक्षेण सञ्चरितो गृहीतो धूमो वज्रौ दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः ६ । ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतोऽदृष्टमेव लिङ्गं भविष्यति नहि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्व्यं यथी आह । सामान्यतोऽदृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत् आत्मत्वेन अद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां क्वचिदाश्रितत्वमात्रं सिद्धेयत् तच्च नात्ममननौपधिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति ७ । तत् किं योऽप्यहत्तयापमा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक एवेत्याशङ्क्य स एवाह । आगममात्रसिद्ध एवमात्मा न त्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोऽदृष्टयोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सन्त्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते न तु मननप्रसालिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्त्वमतन्त्रम्, दृष्टं हि भूतदशकनदीसन्तरणादावुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारि ज्ञानमूढ । तदेवं विभिः सूत्रैः पूर्व्यं पक्षे सिद्धान्तवाद्याह । नागममात्रं प्रमाणमात्मनि, किन्त्वहमिति पदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकाद्वाद्यत्तेरित्यर्थः । नहि भवत्यहं पृथिवी अहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः, प्रत्ययो वा । शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वसात्मभिन्नस्थानिरुक्तेः सम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाच्च । नन्विदमपि सामान्यतोऽदृष्टमेव तच्च विशेषापार्थ्यवसन्नमिति दूषितमेवेति चेन्न अहम्पदेऽहन्त्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथा च पक्षधर्मात्तत्त्वादेवाऽहन्त्वस्य प्रवृत्ति-

निमित्तत्वं पर्यवसन्नं तच्चानन्यसाधारणमेवेति विशेषसिद्धेः एवं सामान्यतोऽदृष्टादपि बाधसहकृताद्विशेषसिद्धिः । यच्चोक्तं श्रवणादेव साक्षात्कारः किं मननेनेति तदद्युक्तम् नहि मननमन्तरेण सङ्गुक्तस्याश्रद्धामलक्षणात्मन्, नच तदन्तरेण तत्र निदिध्यासनाधिकारः, नच निदिध्यासनमन्तरेण सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमस्तत्साक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि कामात्तरसाक्षात्कारः, नहि शाब्दानुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिङ्मोहादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्केतमह इति चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्ममहः । कथमन्यथाऽहं सुखी जानामीच्छामि यते दुःखीत्यादिप्रत्ययः नञ्जयमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्, नच लैङ्गिकः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमायत्वात्, नापि शाब्दः, तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्, तर्हि क्वचिदनाभासविषयोऽपि । नञ्प्रमितमारोप्यते इत्यावेदयिष्यते ८ । एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्व्यपक्षवादी आह । इतिगन्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे-क्तप्रत्ययान्तरम्, अन्वक्षमित्यध्यक्षं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यत्तदत्त इति प्रकारकं दृष्टं दर्शनं अध्येक्ष्येवासि यद् किमनुमानप्रयासेन “नहि करिषि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमितेऽनुमातारः” १० । अतः सिद्धान्त्याह । दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतसासर्पिके सति एक एव एकवैयर्थिक एव प्रत्ययः । प्रत्यय इति निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कित्वात्, कुत एवमित्यत आह दृष्टत्वात् प्रमाणसंप्रवेनान्यथाभावशङ्कानिवर्तनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा दूरात्तोयप्रत्यक्षे सत्यपि संवादार्थं बलाकालिङ्गेनाऽपि तदनुमानं तदुक्तम् “प्रत्यक्षपरिकल्पितमध्यर्धमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः” इति, इदमलाकृतम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि अहं गौरः अहं कथ इत्यादिविरोधिप्रययान्तरतिरस्कृतो न तथा स्येमानमासादर्याति विद्युत्सम्भ्रातसञ्जातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन अनन्यथासिद्धेन ज्ञानान्तरसुलभ्यमानं पूर्व्यज्ञानमेव स्थिरीकरोति । किञ्च “श्रोतव्यो मन्त्रव्यं” इत्यादिविधिवोधितस्यात्ममनस्य दृष्टसाधनत्वावगतौ अनुमित्तयाऽवश्यमात्मन्यनुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यासनासम्भवे साक्षात्काराभावेऽप्यर्गाशम्भादिति भावः । अहं देवदत्तोऽहं यत्तदत्त इति प्रती-

तिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं सूचयितुम् ११।
 ननु यदि यत्तदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यत्त-
 दत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्याभानमनुपपन्नमि-
 त्यत आह । अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्र-
 त्ययः अस्ति च मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो
 गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः,
 ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्ति-
 जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगे यथार्थ
 एव च प्रत्ययः । तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रगु-
 क्तञ्चेत् तदोपचारिकं बोद्धव्यम् १२। अत्र शङ्कते । तत्रशब्दः
 पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्र-
 योगश्च इत्यते तत्र क मुख्यः क वीपचारिक इति सन्देहः १३।
 समाधत्ते। अर्थान्तरभात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्य-
 योऽर्थान्तरप्रत्यक्षः । अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्य-
 गात्मनि स्वात्मनि भावाद् परत्र परात्मनि अभावात्
 अर्थान्तरे स्वात्मत्वेव मुख्यः कल्पयितुमचितः यदि तु
 शरीरे मुख्यः स्यात् तदा बहिरिन्द्रियस्याहः स्यात् न हि
 शरीरं मानसप्रत्यक्षं मानसज्ञायमहमिति प्रत्ययः बहिरि-
 न्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं
 सुखी जाने यते इच्छास्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहि-
 तस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं लौकिको लिङ्गा-
 नुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकल-
 नमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव । मनसश्च
 बहिरस्वातन्त्र्येण शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः । किञ्च
 यदि शरीरे स्यात्, परशरीरे स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात्
 तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्याती-
 न्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणो-
 पग्रहेण तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं
 किन्तु इत्यमालस्य, इयं हि योग्यविशेषगुणोपग्रहेणैव
 प्रत्यक्षं भवति । आकाशमपि तर्हि शब्दोपग्रहेण प्रत्यक्षं
 स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि औत्वं इत्यग्राहकं भवेत्, आ-
 काशं वा रूपवत् स्यात् । आत्मनोऽपि नीरूपत्वं तल्यमिति
 चेत् बहिर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्व-
 त्वात्, प्रत्यगित्यर्थं शब्दोऽन्वयावृत्तमाह १४ । पुनः शङ्कते ।
 अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं
 प्रत्यक्षं विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छ-
 नीत्युपचारात्वात् प्रयोगः प्रत्ययो वा स्वया समाहितः
 सवोपचार आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं कथः

सौभागिनेयोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाशो-
 पचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः १५ । सिद्धान्तमाह ।
 तत्रशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति । उपचारोऽयमाभिमानिकः
 किन्तु शरीर एवायमहमत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह
 एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटसाक्षित्वेन विशे-
 षावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्र क्रियमाणे निमीलि-
 ताक्षसाध्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने बहिरिन्द्र-
 यागोचरे वस्तुनि स मन्व्यः, शरीरे भवन् परशरी-
 रोऽपि स्यात् चक्षुर्नैरेपेक्ष्येण च न स्यात् । अहं कथः स्थूलो
 वा सूक्ष्मीति कथं सामानाधिकरण्यामिति चेन्न सुखाद्यव-
 च्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरभानसम्भवात् सिंहनादवदिदं
 नहन्मिति वत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोप-
 स्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं
 शरीरमिति वत् १६ । सिद्धान्तमुद्रं ह्यन्नाह । ज्ञानमिति योग्यं
 सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यत्तदत्तविष्णु-
 मित्ययोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि
 भिन्नमेव तथा च यथा यत्तदत्तस्येदं शरीरं तथा यत्तदत्तस्य
 ज्ञाने सुखादौ वाऽनुत्पन्ने अहं सुखी जाने यते इच्छा-
 मीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन
 तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च
 सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो
 वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादि-
 त्यर्थः तथा च शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं, न तु विषय इति
 ल्यङ्गोपे पञ्चमी १७। नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात्
 निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत्, यथा चाह कथो गौर
 इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः, किञ्चिदहं सुखी-
 त्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां
 सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पमित्युचितम्,
 यथोष्णं सुरभि जलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयो-
 रौष्णसौरभयोर्जले समारोपः, नत्वेतदनुरोधेन जलप्र-
 त्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्य-
 ष्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्त-
 त्तारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्य-
 धारत्वेन यत्कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि अह
 इत्यत आह । अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो
 नागमिको न शाब्दो नापि लौकिकः शब्दबिद्ध्योरनुसन्धा-
 नमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निर-
 वयवत्वञ्च यद्वाधकमुक्तं तद्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति

तत्र हि रूपवत्तानेकद्रव्यवस्तुयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्र-
 क्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं
 स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवद्वातिरेकाव्यभिचारा-
 द्विशेषसिद्धेरिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरे-
 कोऽव्यभिचारी नियतस्तेन तदाश्रयस्यापद्रव्यातिरिक्तसा-
 काशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु
 व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अपद्रव्यातिरिक्तेन
 भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु
 प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति
 अहमितोतिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं
 शब्दलिङ्गासुषुभानमन्तरेण निमोक्षिताक्षस्य यदुत्पद्यते
 तत्मुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनी-
 यम्, न तु शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेकस्य व्यभिचारात्
 अभावात् । मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पू-
 रण्ययम् आत्मानि प्रमाणानि बहूनि सन्ति मन्थगौरवमिया
 नोक्तानि मयूखेऽन्वेष्टव्यानि । आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्त्य
 इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।
 एक एव आत्मा चैतनमैवादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःख-
 ज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वं शरीरावच्छेदेन
 सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशेषैव यतः यद्यात्मभेद-
 साधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिद्धेदात्मभेदः, न च तदर्थात्,
 यथा तत्तत्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गावि-
 शेषादेकमेवाकाशम् यौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव
 कावः पूर्वोपरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक् । ६ । सिद्धान-
 तमाह । नाना आत्मानः कुतः ? व्यवस्थातः व्यवस्था प्र-
 तिनियमः । यथा कश्चिदाढ्यः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् सुखी,
 कश्चिद्दुःखी, कश्चिदुच्चाभिजनः, कश्चिनोचाभिजनः, क-
 श्चिद्विद्वान्, कश्चित् जात्या इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमन्त-
 रेणासुपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदेम्, न च जन्मभे-
 देन बाल्यकौमारवार्द्धक्यभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा
 व्यवस्था तथा चैतनमैवादिदेहभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं काव-
 भेदेन विरुद्धधर्माध्याससम्भवात्” २० । उपस्वरः
 मांस्वस्वत्वभाष्ययोश्च प्रत्येकं भूतेषु चैतन्यादर्शनेन
 समुदाये न चैतन्यमित्युक्तं यथा “न सांसिद्धिकं
 चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः” १ । “प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च” २ । “मद-
 शक्तिवञ्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांख्ये तदुद्भवः” ३ सां० सू०
 “देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह । भूतेषु पृथक्कृतेषु
 चैतन्यादर्शनाज्ञौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं चैतन्यं कि-

न्वौपाधिकमित्यर्थः १ । माधकान्तरमाह । प्रपञ्चस्य सर्वस्वैव
 मरणसुषुप्ताद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्या-
 दित्यर्थः । मरणसुषुप्तादिकं हि देहस्याचेतनता सा च
 स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वभावस्य यावद्द्रव्य-
 भावित्वादिति २ । प्रत्येकादृष्टेरिति यदुक्तं तत्राशङ्क्य
 परिहरति । ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्या-
 दृष्टिरपि मिलितद्रव्ये वर्तते एवं चैतन्यमपि स्यादिति
 चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांख्ये तदुद्भवः सम्भवेत् ।
 प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति । अतो दृष्टान्ते प्रत्येकं
 शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाशे
 मादकत्वाविर्भावमात्रं सिद्धयति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येक-
 भूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः
 ननु समुच्चिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्ति-
 रनुमेयेति चेन्न अनेकभूतेषुनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायां
 गौरवेण षाधवादेकस्यैव नित्यचित्सुरूपस्य कल्पनौचि-
 त्यात् । ननु यथावयवेऽवर्त्तमानमपि परिमाणजलाहर-
 णादि कार्यं घटादौ दृश्यते एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति
 चेत् मैवम् भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणज-
 न्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति भा०
 अयमात्मा सांख्यैः पुरुषशब्देनाभिधीयते ते च नाना
 “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषवद्भूतत्वम्” सां० सूत्रात् । वेदान्ति-
 नस्तु तद्वैकल्येऽपि उपाधिभेदेन कर्त्तृशक्त्यादिभेदेनाकाश-
 भेदवत् नानात्वं वस्तुत एकत्वम् “इन्द्रोमायाभिः पुररूप
 ईयते” “रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतेः अक्षी-
 ननाव्यपदेशात्” “तद्गुण्यसारत्वादिति” च न्यायाच्चेति ।
 एतत्प्रपञ्चस्तु शा० भा० द्रष्टव्यः ।
 भित्ताक्षरायाम् देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणं दर्शितं यथा
 “भूतकैतन्यवादिपक्षम्परिजिहीर्षुराह” । “वेदैः शास्त्रैः
 सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च । आर्त्ता गत्या तथाऽऽगत्या-
 सत्त्वेन ह्यन्वतेन च । अथवा सुखदुःखाभ्याङ्गमभिच
 गुभाशुभैः । निमित्तशक्तुनज्ञानपहसंयोगजैः फलैः ।
 तारानक्षत्रसञ्चारैर्जागरैः स्वप्नैरपि । आकाशपवन
 ज्योतिर्जलभूतिभिरैस्तथा । मन्वन्तरयुगप्राप्ता मन्वौषधि-
 फलैरपि । विज्ञात्मानं विद्यमानम् कारणजगतस्तथा” वा०
 वेदैः “स एष नेति नेतीत्यात्मेति” अस्थूलमनस्वहृत्स्वमपा-
 श्विपादम्” इत्यादिभिः । शास्त्रैश्च भीमांसास्त्रीक्षिप्यादिभिः
 विज्ञानैश्च मभेदं शरीरमित्यादि देहव्यतिरिक्तात्माह
 भवैः । तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मान्तरासुष्ठितधर्म

नियताभ्यान्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आत्मा जन्मान्तरगतकर्मानुष्ठाननियततया । तथा गमनागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि सम्भवति यतः कारणगुणप्रक्रमेण कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भोदष्टः । न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमात्वादिषु चैतन्यादि समवायः सम्भवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेषु नुपलम्भात् । न च मदशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तरसंयोगज इति वाच्यम् शक्तेःसाधारणगुणत्वाद्यतो भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसमवायङ्गीकर्तव्यः । सत्यान्वते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे आसुप्तिके । तथा शुभकर्मानुष्ठानमशुभकर्मापरित्यागः । एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि शक्नुनज्ञानस्मिङ्गलादिपततिचेटालिङ्गकम् ज्ञानम् ग्रहाःसूर्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । ताराश्चिन्त्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीषि नक्षत्राण्याश्चयुक्प्रसृतीनि एतेषां सञ्चारैः शुभाशुभफलद्योतनैः । जागरैर्जागरावस्थाजन्तैश्च सच्चिद्रादिव्यादिदर्शनैः । तथा स्वप्नजैः खरवराहशुक्तरथारोहणादिज्ञानैः । तथा आकाशाद्यैश्च जागोपभोगार्थतया सृष्टैः । तथा मन्वन्तरप्राप्ता युगान्तरप्राप्ता देहेऽनुपपद्यमानया तथा मन्त्रौषधिफलैः प्रोक्षापूर्वकैः कुरुकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्विद्यमानं हे सुनयो विस्र जानोत । किञ्च । “अहङ्कृतिः सृष्टिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः । इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते । स्वर्गः स्वप्नश्च भावानाम्भरणं मनसोगतिः । निमेषश्चेतना यत्न आदानम्भाञ्च भौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः । तस्मादस्ति परोदेहादात्मा सर्वग ईश्वरः” या० । अहङ्कृतिः अहङ्कारः । सृष्टिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना स्तन्यपानादिगोचरा । सुखमैहिकम् । धृतिर्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य सञ्चारः यमहमद्राजन्महं स्मृशामीत्येवमनुसम्भानरूप इन्द्रियान्तरसञ्चारः । अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्वश्लोकेऽनुगमनसत्यवचनादिहेतुतयार्थिकम् लिङ्गत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । तथा धारणं शरीरस्य, जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गोऽनियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः । स्वप्नः प्रसिद्धः पूर्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया लिङ्गत्वमत्र स्वरूपेणैवपौनरुक्त्यम् । भावानामिन्द्रिया-

दीनाम्भरणं मनसोगतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्रा । निमेषः प्रसिद्धः तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेषु नुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वात्मनोद्योतकानि दृश्यन्ते । तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धम्” इत्यन्तेन मित० ।

देहात्मनोः स्वभावभेदपर्यालोचनयाऽपि न यथा तयोरैक्यं तथा दर्शितं विवेकचूडामणौ “देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोपश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्मांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्वं जनेरपि मृतेरधुनायमस्ति जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैकोजडश्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गोऽपि जीवनात् । तस्य च्छक्तेरनाशाच्च न नियम्योनियामकः । देहतद्वर्त्मतत्कर्म्म तदवस्थादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतः सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकण्ठः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति । विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभूतम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवाविदुषस्त्वहंधीः । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि । अत्मात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे ! त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ । स्वर्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व । देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितां विद्वानहन्तां न जहाति यावत् । तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवाचांम्यस्त्रेष वेदान्तनयान्तर्दशी । छायाशरीरे प्रतिविम्बगात्रे यत्स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मधारेण नृणामसिद्धयां जन्मादिदुःखप्रभवस्य वीजम् । यतस्तत्स्वं जहि तां प्रयत्नात् त्वत्तेऽद्य चित्ते न पुनर्भवाशा” । आत्मस्वरूपसक्तं विवेकचूडामणौ “अस्ति कश्चित् स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलम्बनः । अवस्थात्वयसाक्षी सन् पञ्चकोषविलक्षणः । योविजानाति सकलं जापत्स्वप्नसुषुप्तिषु । बुद्धितद्वृत्तिसङ्गावमभावमहमित्ययम् । यः पश्यति स्वयं सर्वं यं न पश्यति कश्चन । यश्चेतयति बुद्ध्यादिं न तु यं चेतयत्ययम् । येन विश्वमिदं व्याप्तं यन्न व्याप्नोति किञ्चन । आभाकरूपमिदं सर्वं यं भानमनुभात्य-

यम् । यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः । विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव । अहङ्कारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादयः । वेदान्ते षट्पद्वयेन नित्यबोधस्वरूपिणा । एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः । सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो येनेपिता वागभवत्परानि । अत्रैव सत्यात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाशउरूपकाशः । आकाश उच्चैरविवत् प्रकाशते स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् । ज्ञाता मनोऽहङ्कृतिविक्रियाणां देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणाम् । अयोऽग्निवत्तानुवर्त्तमानो न चेष्टते नो विकरोति किञ्चन । न जायते नो म्रियते न वर्द्धते न क्षीयते नो विकरोति नित्यः । विलोयमानेऽपि वपुष्यस्य भ्रान्तं न लोयते कुम्भ इवाम्बरं स्वयम् । प्रकृतिविकृतिभिन्नः शुद्धबोधस्वभावः सदसदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः । विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्थास्वहमहमिति साक्षात् साक्षिरूपेण बुद्धेः । नियमितमनसाद्यं त्वं स्वमात्मानमात्मन्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात् । जनिमरणतरङ्गापारसंसारसिन्धुं प्रतर भव कृताद्यै ब्रह्मरूपेण संस्थः । अत्वानात्मन्यहमिति सतिर्वन्ध एषोऽस्य पुंसः प्राप्नोऽज्ञानाज्जननमरणलेश संपातहेतुः । येनैवायं वपुरिदमसत् सत्त्वमित्यात्मबुद्ध्या पुष्ययुक्त्यवति विषयैस्तन्तुभिः कोशकवत् । अतस्मिंस्तद्बुद्धिः प्रभवति विमूढस्य तमसा विवेकाभावाद्द्वैत्युरिति भुजगे रज्जुधिषणा । ततोऽनर्थप्राप्तौ निपतति समादाहुरधिकस्ततो योऽसद्व्याहः स हि भवति बन्धः शृणु सखे ! । अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् । समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा तमोभयो राहुरिवार्कविम्बम् । तिरोभूते स्वात्मन्यमलतरतेजोवति पुमाननात्मानं सोहादहमिति शरीरं कलयति । ततः कामक्रोधप्रपृथतिभिरसुं बन्धनगुणैः परं विक्षेपाख्या रजस उरुशक्तिर्व्यथयति । महासोहयाहृद्यसनगलितमात्मावगमनो धियोनानावस्थां स्वयमभिनयंस्तद्गुणतया । अपारे संसारे विषयविषपूरे जलनिधौ निमज्जोन्मज्ज्यायं भ्रमति कुमतिः कुत्सितगतिः । भानुप्रभासञ्जनिताब्ध्रपङ्क्तिर्भानुं तिरोधाय विजृम्भते यथा । आत्मोदितहङ्कृतिरात्मतत्त्वं तथा तिरोधाय विजृम्भते स्वयम्” ।

शरीरमध्ये आत्मध्यानस्थानं स्वरूपञ्च या० सूतौ मितान्तरायाञ्चोक्तम् । “हासप्रतिसहस्राणि हृद्यादभिनिःसृताः । हिताहिता नाम नाद्यस्तासां मध्ये शशिममम् । मण्डलनख मध्यस्थ आत्मा दीपइवाचलः । सञ्जेयसं

विदित्वेह पुनराजायते न त्व” या० । “हृदयप्रदेशान्दभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेशरवत्सर्वतो निर्गता हिताहितकरत्वेन हिताहितेति संज्ञा हासप्रतिसहस्राणि नाद्यो भवन्ति । अपरास्तिस्त्रोनाद्यास्तासामिडापिङ्गलाख्ये द्वे नाद्यौ सव्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्यस्ते नासाविवरसम्बद्धे प्राणापानायतने । सुषुम्णाख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरभ्रुविनिर्याता । तासां नाडीनां मध्ये मण्डलञ्चन्द्रप्रभम् । तस्मिन्नात्मा निवातस्यदीपइवाचलः प्रकाशमान आस्ते । स एवम्भूतो ज्ञातव्यः । यतस्तत्त्वाज्ञात्करणादिह संसारे न पुनः संसृत्यस्तत्वम्नाप्नोति” मितान् ।

आत्मशब्दनिर्वचनञ्च वेदान्तसुक्तावल्याम् “यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयान् बहून् । यच्चास्य सन्नतोभावस्तस्मादात्मेति कथ्यते” अन्यत्र च “प्रत्यग्रूपः पराग्रूपात् व्याप्तोऽनुभवात्मकः । प्रथते यः स आत्मेति प्राङ्गुरात्मविदोजनाः इति” स च पञ्चधा । “भूतात्मा देन्द्रियात्मा च प्रत्यगात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा मत” इत्येकस्यैवात्मनो भूतादिषु अधिष्ठानत्वेनावस्थितेः पञ्चविधत्वम् । “त्वज्यमानेऽपि न त्वक्तः प्रथ्यमाणेऽपि नाप्यते । आगमापायसाक्षी यः स आत्मानुभवात्मक” इति तत्र देहे “मर्त्तृषूपसखि निक्षिपतीनामात्मनोमधुमदोद्यमितानाम्” किरा० “आत्मनोदेहान्” मल्लि० “प्रमानविनं भाविनमनमात्मनः” भाषः । आत्मनोनित्यत्वेन देहस्यैवान्तकत्वमिह विवक्षितम् तद्वच्छिन्नचैतनस्यात्मशब्दार्थत्वेऽपि विशेषे नाशान्वयासम्भवात् विशेषेण तदन्वयः । एवं “व्यापादयेद्य आत्मानमित्यादौ” “ये केवात्महृजो जना” इत्यादौर्वाप “स्थितः सर्वोद्वेतेनोर्वी” क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना” रघुः । “आत्मना शरीरेण” मल्लि० “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्” गीता । यत्र “कर्मात्मा त्वपरोयोऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते” इति कर्मणि आत्मा यतोयस्त्वर्थः । भूतात्मेत्यादौ आत्मशब्दः गौणः आत्मोपकरणत्वात् आत्मजन्यत्वाद्वा “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यादिश्रुत्या भूतानामात्मन उत्पत्तिप्रतिपादनत् । स्वभावे, बुद्धौ च “तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा” रघुः । “अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः आत्मसम्पन्नं बुद्धिसम्पन्नम्” मल्लि० । १२ देहावच्छिन्ने चैतन्ये च “आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः” सूतिः । अन्तःकरणे, “आत्मानमात्मना वेत्सि” कुमा० । “तन्मनोऽहङ्करतात्मन्वी स्याम्”

६०७० “अनेनात्मना मनसा आत्मन्वी मनस्वी खाम्”
भा० खरूपे” अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणोति” छा० उ० । जीवात्मनि “आत्मानं रथिनं
विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः
प्रपहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः” कठ० उ० ।
“अत्मात्मानं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि” भा० ।
बुद्ध्यादौ “इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च
परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्
पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित् का काथा सा परा गतिः ।
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वमप्या
बुद्ध्या ह्यक्षया ह्यक्षदर्शिभिः । यच्छेद्वाङ्मानसी प्राज्ञ-
स्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति यच्छे-
त्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि” कठ० उ० । “ज्ञाने प्रकाशखरूपे
बुद्ध्यात्मानि बुद्धिर्हि मन आदिकरणानि प्राप्नोतीत्यात्मा तेषां
प्रत्यग्ज्ञानम् । बुद्धिमात्मनि महति प्रथममुत्पन्नेयच्छेत्
प्रथमजत्वात् स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः ।
तच्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यक्षमिरूपे
अविक्रिये सर्वान्तरे सर्व बुद्धिसाक्षिणि सुख्ये आत्मनि” भा०
तत्र पुत्रादौ आत्मशब्दो गोणः समात्मा भद्रसेन इति
वत् देहादौ तु मिथ्याभिमान इति भेदः एतदभिप्रायेणैव
“गोणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिवाधनादिति” शा०
भा० उक्तम् । परमात्मनि “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः
व्याकाशः संभूतः” । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इति च
श्रुतिः खरूपे तदात्मा पृथगात्मा “आत्मानमात्मना
बिभ्रदस्तोति व्यपदिश्यते” वाक्यप० । बुद्धिविशेषस्थधर्मो-
पलक्षितार्थे स्वशब्दार्थे “यामेषात्मविष्टेषु” रघुः
“देवात्मशक्त्या स्वगुणैर्निगूढाम्” श्रुतिः । भावे तु आत्म-
त्वम् आत्मधर्म न० । “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः
प्रतियोगिता” उदयनः । तत् तत्त्वैवार्थे स्त्री “तदा-
त्मताध्यातधवा रते च का” नै० । व्यञ् टिलोपः ।
आत्मप्रम् तत्रार्थे न० । हितार्थे ख । आत्मनीनः
आत्महिते लि० । तस्येदं छ आत्मोयः । तत्सम्बन्धिनि
लि० । गूढात् परत्वेऽस्य पृ० वर्षे विकृतौ गूढोत्मा
“गूढोत्मावर्ष्यं विकतेरिति” व्या० कारिका “गूढोत्मा न
प्रकाशते” इति कठ० उ० । स्नात्मनः प्रत्यक्त्वं, परा-
त्मनः पराक्त्वमिति भेदः तयोर्भेदाभेदपक्षौ च भेदेन
प्राक् दर्शितौ ।

आत्मनिष्ठ लि० आत्मनि आत्मज्ञाने निष्ठा यस्य । आत्मज्ञान-
मात्मान्वेषिणि ब्रह्मनिष्ठे सुसुचौ ।

आत्मनीन लि० आत्मने हितम् ख । १ आत्महिते “तामात्म-
नीनाहृदबोद रासः” भट्टिः । “अद्यापि नैवात्मनीनं कृतं कर्म
यातं जनुः” नीतिः २ पुत्रे ३ श्याले नाटकप्रसिद्धे विदू-
षके च पु० अजयः ४ प्राणधारके बलिनि लि० ।

आत्मनेपद न० आत्मने आत्मार्थफलबोधनाय पदम् अलुक्
स० । आत्मगामिफलबोधके व्याकरणप्रसिद्धे तडादौ । “तडा-
नावात्मनेपदम्” पा० “अनुदात्तङितः आत्मदेपदम्” ।
“स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले” पा० उक्तेः
आत्मगामिन्येव क्रियाफले तत्पदस्य विधानात् तथात्वम्
तद् प्रत्याहारः स च “तत्रातां भयात् आथांश्चम् इड्
वर्हमर्हड्” पाणिन्युक्तः” एतेषां स्थाने एव लका
रभेदे तत्तद्रूपाणि आटिष्टानि ।

आत्मनेपदिन् पु० आत्मनेपदं विहितत्वेनास्यस्य इति ।
पाणिन्युक्ते धातुभेदे ते च गणपाठे अनुदात्तेतोऽङ्गलन्ताः
स्वरान्तङितश्च पठिता धातवः । एवमन्येऽपि धातवः स्वरिते
तोऽङितश्च कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले एव तथा अर्थविशेषे
उपसर्ग विशेषयोगेन कर्त्तरि वाच्ये चात्मनेपदिनोऽपि भवन्ति
ते च पाणिन्यनुशिष्टाः संक्षिप्त आत्मबोधेऽस्माभिर्दर्शिताः
यथा । “विपरार्थ्यां परस्मात्तु जयतेरात्मनेपदम् । परिव्य-
वेभ्यः क्रीष्णान्तेस्तङ् स्यात् कर्त्तरि नैर्विशः । आङो दोऽसु-
खविस्तारे शपथे शपतेर्भवेत् । पर्यन्तवाङ् क्रीडः स्याद-
कूजार्थात्तु तङ् मतः । आङो नौतेः पृच्छतेश्च क्षमा-
यामागमेर्भवेत् । नाथतेराशिधि भवेत् जिज्ञासायान्तु
शिक्षतेः । हर्षात् भक्षाच्चवासाय लेखनार्थात् किरस्तु
तङ् । उपात् कर्त्तरि सुट् तस्य चतुष्पादेऽथ पक्षिणि ।
प्रतिज्ञायां, निर्णयार्थमाश्रये,ऽभीष्टबोधने । वर्त्तमानात्ति-
ष्टतेस्तङ् तथा कर्मविवर्जितात् । देवपूजासंगमयोर्भैत्रां
भार्गगतौ तथा । उपात्तङ् तिष्ठतेश्चैव मन्त्रसाधनकाच्च
तङ् । तथा संप्रपरिभ्यःस्य उद्वानूर्द्धकर्मणि । स्वाङ्गक-
र्माकर्मकात् तडुद्भिर्भ्यां तपतेर्भवेत् । हनो यमस्तथाभूता-
दाङ् कर्त्तरि तङ् भवेत् । समः कर्माविवक्षायां गस्य
त्तिष्ठत्यो भवेत् । उपसर्गादस्यतेस्तङ् हतेश्च विभा-
षया । निरसंब्युपेभ्यो ह्ययतेः सङ्गायामाङ् एव तङ् ।
सूचने, भर्त्सने, दुष्टे-सङ्घैव प्रवर्त्तने । सती गुणान्तरा-
धाने, सेवायां विनियोजने । कथने च कञस्तङ् स्या-
दधेस्तु सङ्घने तथा । वेः शब्दकर्मणस्तस्मात् कर्मणा र-

हिताच्च तद्ध । शास्त्रार्थवेदानेनैव सम्माने तत्त्वनिश्चये ।
उत्क्षेपणे प्रार्थने च ऋणनिर्यातने तथा । अन्निकप्रापणे
भृत्यां व्यये चापनये तथा । अमूर्त्ते कर्त्तृगे कर्मखेषु तद्ध-
नयतेर्भवेत् । उत्याहे चाप्रहितौ वृद्धौ च क्रमतेस्तु तद्ध ।
परोपाभ्याञ्च त्रार्थे तडाडो ज्योतिरुद्गमे । प्रोपाभ्यां तद्ध-
समारम्भे वेः पादचलनार्थकात् । विभाषया क्रमेस्तद्ध-
स्यादुपसर्गविवर्जितात् । निरुद्धे ज्योऽकर्मकाच्च संप्रति-
भ्यामचिन्तने । यत्र च ज्ञानपूर्वोक्तौ विभतावुपसान्वने ।
प्रार्थने च वदेव्यक्तौ संभयोच्चारणे तु तद्ध । अनोरकर्मका
द्वयत्वे सत्त्वोक्तौ विभते तु वा । अवाङ्गिरः कर्त्तरि तद्ध-
प्रतिज्ञायां समस्तथा । उदश्वरः कर्म युक्तात् समोयुक्तात्
हृतीयया । हृतीया चेत्तुर्थ्यर्थे दाणः संपूर्वकात् तद्ध ।
ज्ञानस्युपशयतेश्च स्यात् सनन्तात्कर्त्तरीष्यते । अनोर्जिज्ञास-
तेनैव प्रत्याङ्ग्याच्च तथा श्रुवः । खराद्यन्तोपसर्गात्तद्ध युजे न
यत्तया वक्ते । अपाबने भुजेस्तद्ध स्यात् श्रुवः संपूर्व-
कात् तद्ध । अस्युत्थयस्य धातोर्थत् कर्म्मखलस्य चेद्भवेत् ।
खलस्य कर्त्ता स, तदा तस्मात् खलनात् भवेत्तु तद्ध ।
णिजन्ताच्च मध्येवृत्तेः प्रतारार्थे तु तद्ध भवेत् । कविकल्प-
द्रुमग्रन्थे जिन्त्वेन पठितास्तु ये । णिजन्ताश्चोभयपदा-
स्तोभ्यस्तद्ध कर्त्तृगे फले । अपाद्दोयमोऽग्रन्थे ससु-
दाङ्ग्यस्तथैव तद्ध । उपसर्गादने व्रश्च तथा तद्ध कर्त्तृगे
फले । समोपस्थपदेनैव कर्त्तृगस्य फलस्य चेत् । द्योतनं
स्यात्तदा तत्र तद्ध कर्त्तरि विभाषया” उदाहरणं तत्रैव
दृश्यम् । “परस्मैपदमिच्छन्ति आत्मनेपदिनः क्वचित्”
व्या०कारिका । [स०] व्याकरणप्रसिद्धे आत्मनेपदशब्दार्थे ।

आत्मनेभाषा स्त्री आत्मने तद्देशेन भाषा परिभाषा अलुक्
आत्मन्वत् लि० अत्माऽस्यस्य महत्प वेदे भवात् न नलोपः
स्त्रियां ङीप् । १ आत्मविशिष्टे “तमूह्युर्नोभिरात्मन्व-
तीभिः” ऋ० १, ११६, ३ । “आत्मन्नभोदह्यते घृतं
पयः” ऋ० ९, ७४, ४ । लोके तु आत्मवान् इत्येव ।
२ यत्नवति ३ सुमनस्के च लि० स्त्रियां ङीप् ।

आत्मन्विन् लि० आत्मन्+अस्यर्थे बा० विनि भत्वम् । मन-
स्विनि ‘तन्मनोऽङ्कुरतात्मन्वी स्यामिति’ ङ० उप० “आत्म-
न्वी मनस्वी” भा० ।

आत्मपुराण न० आत्मनः पुराणं सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वादिरूप-
भित्तुसमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । आत्मनोजगत्-
सृष्ट्यादिरूपेतिदत्ताधिकारेण शङ्करादुद्गते अष्टा-
दशाध्यायात्मके उपनिषदर्थप्रकाशके ग्रन्थभेदे । तत्र

प्रतिपाद्यानि १ अ० ऐतरेयोपनिषदर्थविष्टतिः । २ अ०
उद्ददारस्यस्य कौपीतकिन्नाह्वणार्थविष्टतिः । ३ अ० ङ०
गार्भ्यजातशत्रुसंवादार्थविष्टतिः । ४ अ० ङ० मधु-
कारणार्थविष्टतिः । ५ अ० ङ० याज्ञवल्क्यकारणार्थ
विष्टतिः । ६ अ० ङ० याज्ञवल्क्यजनकसंवादार्थविष्टतिः ।
७ अ० ङ० याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादार्थविष्टतिः । ८ अ०
श्वेताश्वतरोपनिषदर्थविष्टतिः । ९ अ० काठकोपनिष-
दर्थविष्टतिः । १० अ० तैत्तिरीयोपनिषदर्थविष्टतिः ।
११ अ० गर्भाद्युपनिषदर्थविष्टतिः । १२ अ० छान्दोग्यस्य
श्वेतकेतुसंवादार्थविष्टतिः । १३ अ० छा० सनत्-
कुमारनारदसंवादार्थविष्टतिः । १४ अ० छा० प्रजा-
पतीन्द्रसंवादार्थविष्टतिः । १५ अ० तलवकारोपनिषदर्थ
विष्टतिः । १६ अ० सुखकोपनिषदर्थविष्टतिः । १७ अ०
प्रश्नोपनिषदर्थविष्टतिः । १८ अ० माण्डूक्येशाजावालि-
प्रभृतीनामुपनिषदां सारांशार्थविष्टतिः । एतत्पुरा-
णञ्च सुगमोपायेन वेदान्तमतज्ञानार्थमतीवोपयोगि विष्टत-
त्त्वैतत् काकारामशास्त्रिणा ततएव तत्रत्याशेषार्थाः सुस्पष्टाः ।

आत्मप्रकाश लि० आत्मनः प्रकाशः । आत्मनश्चैतन्यस्य पदार्था-
वभासनरूपे प्रकाशे । “आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्पदार्थाव-
भासनम् । नाग्न्यादिदीपवद्दीपनिर्भवत्यान्ध्रं यतो-
निशि” इत्युक्तेः अग्न्यादिप्रकाशविलक्षणनित्यप्रकाशत्वेन
तत्प्रकाशेनैव घटादिस्फुरणेन च तस्य तथात्वम् । “बुद्धि-
वृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्तौ घटम् । तत्राज्ञानं धिया
नश्येदाभासात्तु घटः स्थुरेत्” इत्युक्तेस्तस्य सर्वप्रकाशकत्वम् ।

आत्मप्रभ लि० आत्मना स्वयमितरनैरपेक्षेण प्रभा यस्य । १ स्वयं-
प्रकागमाने “लोकानात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनोविस्मया-
न्वितः” भा० व० प० ४२ अ० । २ परमात्मनि पु० “हृद्यन्तः स्वयं
ज्योतिरिति” श्रुतेः “न तद्भासयते सूर्योऽन शशाङ्कोन पा-
वक” इत्युक्ते च तस्य भासने इतरापेक्षाभावात्तस्य तथात्वम् ।
३ त० । ३ स्वयंप्रभायां स्वयं प्रकाशे स्त्री ।

आत्मप्रभव पु० प्रभवत्यस्मात् प्र+भू-अपादाने अप् आत्मा
देहः मनो वा प्रभवो यस्य । १ तनुजे पुत्रे मनोभवे ३ कामे
च ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री आत्मभवादयोऽप्यत्र ।
५ आकाशादिषु च च परमात्मनः प्रभवत्वात्तेषां तथात्वम् ।

आत्मबन्ध पु० आत्मनो बन्धुः । १ आत्ममिते “आत्म-
मातुः स्वसुः पुत्राः आत्मपितुः स्वसुः सुताः । आत्ममातु-
लपुत्राश्च विज्ञेयाह्यात्मबन्धवाः २ इत्युक्ते” मातृपितृस्वस्रोः
२ पुत्रे ३ मातृलपुत्रे च । “पतीदुहितरश्चैव पतरौ भ्रातर-

सथा । तत्सुतो गोलजोबन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः”
या० वचने बन्धुपदेन एतेषामात्मबन्धुनां पितामहबन्धु-
नाञ्च ग्रहणम् । आत्मबन्धुवादयोऽप्यत्र । ४ आत्मनि च
“आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः” इत्युक्तेरात्मन-
एव आत्मोपकारज्ञानसाधनत्वेन बन्धुत्वात्तथात्वम् ।

आत्मभू पु० आत्मनो मनसो देहात् वा भवति भू-किप् ५त० ।
मनोभवे १ कामे देहभवे २ पुत्रे ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री ।
आत्मनैव भवति भू-किप् । ५ ईश्वरे पु० स हि “ब्रह्म स्यां
प्रजायेयेति” ईक्षणपूर्वकं सृज्यवस्त्वाकारेण विवर्तनात्
तथा । “सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः” रघुः
“आत्मभूवरजाखिलप्रजः” इति माघः ईशिवे ७ विष्णौ च
परमेश्वराभेदात्सोस्तथात्वम् । आत्मनः ब्रह्मणः भवति
भू-किप् । आदिजोवे ईहिरग्यगमे “यो वै ब्राह्मणं
विदधाति पूर्वम्” इति श्रुत्या “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपपद्मञ्च
जायते इति” श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मजन्यत्वोक्तेस्तस्य
तथात्वम् ब्रह्मेति लीवं क्वान्दसम् “यमात्मन्यात्मभूवोऽपि
कारणम्” “वचस्वसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः”
कुमा० अच् आत्मनो भवति भू+अच् ५त० । आत्म-
भवादयोऽप्युक्ताश्चेष्टु ।

आत्मभूत त्रि० आत्मनो देहात् मनसो वा भूतः । तदुजे १ पुत्रे
मनोभवे २ कामे च । ३ कन्यायां ४ बुद्धौ च स्त्री ५ मनो-
जन्यमात्रे त्रि० । अनात्मा आत्मा भूतः अगत्या० कर्म० ।
अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ईदेहादौ त्रि० “आत्मभू-
तानीन्द्रियाणांति शा० भा० । ७ अनुकूले सेवकभेदे च ।
“तत्त्वात्मभूतैः कालञ्चैरहार्थैः परिवारकैः” मनुः ।

आत्मभूय न० आत्मनो भावः भू-भावे क्यप् ६त० । आ-
त्मत्वे ब्रह्मरूपे “आत्मभूयाय कल्पते” पुरा० ।

आत्ममय त्रि० आत्मात्मकः आत्मन्+मयट् । आत्मस्वरूपा-
पद्मे “सर्वमात्ममयं जगत्” पुरा० स्त्रियां ङीप्

आत्ममानिन् त्रि० आत्मानसुक्लर्षेण मन्यते मन-णिनि
ईत० । १ आत्मोत्कर्षाभिमानिनि गर्विष्यते २ सर्वभूतेषु
आत्मत्वेन ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् ।

आत्ममूर्त्ति पु० आत्मनो मूर्त्तिरिव मूर्त्तिरस्य । १ भ्रातरि
तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन, “भ्राता सोमूर्त्तिरात्मनः”
इति मनुना भ्रातुः स्वहृत्स्यमूर्त्तिलोक्तेश्च तथात्वम् ।
ईत० । वेदान्तिमते आत्मनः स्वरूपे २ चेतन्यादौ न्याय-
मते ३ कर्तृत्वादौ च स्त्री ।

आत्ममूली स्त्री आत्मैव रक्षणे मूलमस्याः दुःस्पर्शतयेतर मई-
नतः स्वस्य स्वयं रक्षणात् गौ० ङीष् । १ दुरालभा लतायाम् ।
आत्मा परमात्मा मूलं यस्य । २ जगतिन० । तस्यात्मप्रभ-
वत्वात् तथात्वम् “ब्रह्म खानिलतेजांसि जलं भूञ्चेति धातवः ।
इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम् ! सृष्ट्वाऽऽक्र-
संयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् । करोति त्वणसृत्काष्ठं
गृहं वा गृहकारकः । हेममात्रसुपादाय रूप्यं वा हेम-
कारकः । निजलालासमायोगात् कोशं वा कोशकारकः ।
कारणान्येवमादाय तासुतास्त्रिहृ योनिषु । सृजत्या-
त्मानमात्मा च संहृत्य करणानि च” या० स्मृतावात्मनो
भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे “सहस्रात्मा मया योव
आदिदेव उदाहृतः । सुखवाहुरूपज्जाःस्युस्तस्य वस्त्रां
यथाक्रमम् । पृथिवी पादतस्तस्य शिरसोऽौरजायत ।
नस्तः प्राणा दिशः” इत्युक्तेः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम्
“आत्ममूलमिदं सर्वमात्मन्येव प्रलीयते” इति पुरा० ।

आत्मम्भरि त्रि० आत्मानं विभर्त्ति भू-खि सुम् च उप०स० ।
स्रोटरमात्रपूरके देवातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य
तथात्वम् “आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नाराणाम्” भट्टिः ।
“यथा तत्रात्मम्भरयोः कल्याणाद्यासङ्गवत्त्वात् प्राणादयः
न तथात्मम्भरिर्मुख्यः प्राणः किन्तु सर्वार्थः, कथमित्युच्यते
तेन सुखेन यदन्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन
चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति” छा० उ० भा० ।

आत्मयाजिन् आत्मानं ब्रह्मरूपेण कर्मकरणादिकं भावयन्
यजते यज-णिनि । “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नी
ब्रह्मणा हुतम्” इत्यत्र ब्रह्मभावनया ज्योतिशोमादिक-
कर्मकर्त्तरि आरुरुच्यौ ब्रह्मनिष्ठे १ कर्मयोगिनि “सर्वभूतेषु
चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजो स्वा-
राज्यमधिगच्छतीति” मनूक्ते आत्मतया २ सर्वभूतदर्शिनि च

आत्मयोनि पु० आत्मा योनिरस्य । १ चतुर्मुखे ब्रह्मणि २ शिवे
३ मनोभवे “प्रहृत्सुमस्यद्यतमात्मयोनिम्” कुमा० । ४ विष्णौ
च “आत्मयोनिः स्वयं ज्ञाता” विष्णुस० । आत्मैव योनि
रूपादानकारणं नान्यदिति भाष्योक्तेः विष्णौ स्त्रीत्वमपि ।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः । १ इन्द्रवारुणीश्रेष्ठे
ईत० । आत्मनो रक्षा । २ शास्त्रोक्ते विघ्नकर्त्तृभ्य आत्मनो
रक्षणे च “आत्मरक्षायां जपे विनियोगः” सन्ध्याप्रयोगः ।

आत्मराम पु० आत्मनि रमते संचायां कर्त्तरि घञ् । आत्म-
ज्ञानमात्रेण तन्ने योगीन्द्रे ।

आत्मलक्ष्मि पु० आत्मनो लाभः । आत्मनो यथास्वरूपज्ञानेन

आत्मस्वरूपप्राप्तौ “आत्मलाभात्परोलाभो नास्तीति मुनयो विदुः” पुरा० “आत्मलाभपरिणामनिरोधैः” किरा० ।
आत्मलीक पु० आत्मैव लोकः प्रकाशः । स्वप्रकाशे आत्मनि ।
आत्मलीमन् न० ६८० । सुखजाते लोमभेदे । प्रसशुणि (दाडि) २ आत्मलोमभाते च ।

आत्मवत् ति० आत्मा चित्तं वश्यतयाऽस्वस्य महत्प मस्य वः स्त्रियां ङीप् । वश्यचित्ते । “उदयादिष्विवकर्मिनसः सत्त्वसुच्यते । आत्मवान् सत्त्ववानुक्तं” इत्युत्पलमालोक्ते २ निर्विकारचित्ते च “प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया” रघुः “तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः” । “मृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः” “पूर्वं पूर्वं गुरतरं विद्यात् व्यसनमात्मवान्” “ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यापोह्यात्मवत्तया” इति च मनुः । “न त्वामेवंविधो भावः स्पृष्टुमर्हति मानद । आत्मवन्नमिव व्याधिः पुरुषं दृडसेविनम्” भा० व०प० २७६ अ० । आत्मा प्रकाशतया विद्यतेऽस्य । आत्मप्रकाशके ३शास्त्रे “श्रुतमाविष्कृतमात्मवत् त्वया” रघुः । आत्मना तुल्या क्रिया वति । ४ आत्मतुल्यक्रियायाम् अव्य० । “आत्मवन्नम्यते जगत्” इति नीतिः “माहवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोड्रवत् । आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डित” इति चाणक्यः ।

आत्मवश क्रि० आत्मनोवश आयसतात् । आत्माधीने । “यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत् सेवेत यत्नतः” “सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्” इति च मनुः ।

आत्मवश्य ति० आत्मा मनो वश्योयस्य । वशीभूतमनस्के “आत्मवश्योविधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति” गीता २ आत्मनोवश्ये च ।

आत्मविक्रय पु० ६८० । स्वदेहविक्रये । स च “गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रय” इति मनुक्तेरुपपातकभेदः ।

आत्मविद् ति० आत्मानं यथार्थरूपेण वेत्ति विद-क्रिप् ६८० । आत्मस्वरूपामित्रे “आत्मविदोजनाः” आत्म शब्दे उदा० “अधीयन्नात्माविद्विद्याम्” भट्टिः “तरति शोकमात्मवित्” श्रुतिः “ध्यानयोगकुपागस्य प्रसन्नसतयः सदा । सुखोपचयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवित्तमाः” भा० आश्व०प० ५१ अ० । आत्मानं स्वपक्षं वेत्ति क्रिप् । २ स्वपक्षं ज्ञातरि “य इहात्माविदो विपक्षमध्ये” भाषः ।

आत्मविद्या स्त्री आत्मनोविद्या । आत्मनो यथास्वरूपवेदकविद्यायाम् “आन्विचिकीञ्चात्मविद्यां वात्सरम्भांश्च लोकेतः” मनुः । “आत्मविद्या च पौराण्यी धर्मया-

स्त्रात्मिका तथा” नन्दिपु० सा च उपनिषद्रूपा तदुपकारिशारीकविद्या च । तद्विद्यासाधने २शास्त्रे च ।

आत्मवीर ति० आत्मा प्राणः वीर इव यस्य । १ विशिष्टबलयुक्ते २ श्यालके ३ एते विद्रुषके च पु० भेदिनिः ।

आत्मवृत्ति स्त्री आत्मनोवृत्तिः । १ आत्मनोवर्त्तनोपाये । आत्मनि वृत्तिः स्थितिर्यस्य । २ स्वदृष्टौ पदार्थे ति० ।

आत्मशक्ति स्त्री ६८० । आत्मारुरूपसामर्थ्ये । “दैवं निहृद्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या” नीतिः शक्तिश्च कार्यजननाहुकूलः सामर्थ्यभेदः सा च देहप्राणादिनिष्ठा । आत्मनः परमात्मनो जगज्जननशक्तौ २ भावायाञ्च “देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्” श्रुतिः । [य्यांम् राजनि० ।

आत्मशला स्त्री आत्मा स्वरूपं शल्यमिव यस्याः । शताव-
आत्मशुद्धि स्त्री आत्मनः देहस्य मनसो वा शुद्धिः । १ देह-
 शुद्धौ २ चित्तशुद्धौ च शुद्धिश्च अशुद्धिशब्दे व्याख्याता ।

आत्मज्ञाघा स्त्री ६८० । आत्मनोऽसत्यगुणाविष्करणे गर्वभेदे “आत्मज्ञाघा विवर्जितः” महापुरुषब्रह्मणम् ।

आत्मसंयम पु० आत्मनो मनसः संयमः । चित्तसंयमेन “आत्मसंयमयोगाग्ना जुह्वति ज्ञानदीपिते” गीता ।

आत्मसमुद्भव पु० आत्मा देहोमनः परमात्मावा ससृज्जवोऽस्य । १ एते “हताग्निहन्ते ह नरर्षभेश वयं सुरेशात्मससृज्जवेन” भा० द्रो०प० ११८ अ० । २ मनोमये कामे च पु० ३ मनोजन्ये सुखादौ ति० ४ कन्यायां ५ बुद्धौ च स्त्री परमात्मसम्भूते ईआकाशादौ ति० । ७ चतुर्मुखे दशिवे ८ निष्णौ १० परमात्मनि च पु० ।

आत्मसम्भव पु० सम्भवत्यच्चात् सम्+भू-अपादाने अप् आत्मा सम्भवो यस्य । तनूजे १ एते । “एवमात्तरितरात्मसम्भवान् तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः” । “चकार नाम्ना रघुरात्मसंभवम्” “तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः” इति च रघुः २ मनोजन्ये ति० ३ कामे सुखादौ पु० ४ कन्यायां ५ बुद्धौ च स्त्री । ईआकाशादौ ७ भूते ति० । “तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति” श्रुत्युक्तेषां तथात्वम् आत्मसंभतादयोऽप्यत्र । आत्मा परमात्मा सम्भवोऽस्य । ७ चतुर्मुखे पु० आत्मना सम्भवति ब्रह्म च । दशिवे ८ निष्णौ १० परमात्मनि च पु० ।

आत्मसाक्षिन् ति० आत्मनः बुद्धिदत्तेः साक्षी प्रकाशकः । वेदान्तादिमतसिद्धे बुद्धिद्विप्रकाशके चैतन्ये ।

आत्मसात् अव्य० कात्स्न्येनात्मनोऽपीनो भवति सम्पद्यते

अधीनं करोति वा साति । कात्स्न्येनात्माधीनतया सम्बन्धे तथा भूते तथा क्रियमाणे च । अस्य च सम्बन्धादियोगे एव साधुत्वम् आत्मसाङ्गतः आत्मसात् सम्बन्धः आत्मसात्कृत इत्यादि । “इरितैरपि कर्तुमात्मसात्” रघुः “अग्नीन् वाप्यात्मसात्कृत्य” या०सु०तिः । [च ।
आत्मसिद्धि त्रि० आत्मना सिद्धः । १ स्वयंसिद्धे २ अयत्ननिष्पन्ने आत्मसिद्धि स्त्री आत्मरूपा सिद्धिः । आत्मभावलाभे मोक्षे आत्मसुख त्रि० आत्मैव सुखमस्य । आत्मलाभमात्रेण सुखिनि १ आत्मैव सुखं सच्चिदानन्दरूपत्वात् । २ आत्मरूपे परमानन्दे न० ।
आत्मस्य त्रि० आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते स्था-क ४त० । १ आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्था-क ७त० । २ मनोवृत्तिपदार्थे त्रि० । [विद्योजने ।
आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम् । देहस्य प्राणै-
आत्महन् त्रि० आत्मानं हतवान् हन-क्तिम् । “येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्त्तारं स्वयंप्रभुम् । कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते तेषामात्महानो जनाः” इत्यतैलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञानरहिते, १ देहाद्यभिमानिनि, ‘अभ्यं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्मनोजनाः’ कठ० उ० “उष्वा कथञ्चिन्नरजस्य दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् । यस्त्वात्मसुख्यै न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसदृशहात्” विवे०चू० । आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्वसुक्तम् । “असुख्यानाम ते लोका अभ्येन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्यामिगच्छन्ति ये के चात्महानोजनाः” ईशोप० । “मयासुकूलेन नभस्तेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा” भाग० २ आत्मघातिनि जने च । आत्मघातिन्शब्दे विवृतिः ।
आत्माधीन पु० आत्मनोऽधीनः । १ पुत्रे, २ श्यालके ३ विद्व-
 पके च हेम० ४ बलशुक्ते ५ स्वाधीने त्रि० ।
आत्मानुरूप त्रि० आत्मनोऽनुरूपम् । जातिवृत्तादिना स्व-
 त्तुल्ये “तस्यामात्मानुरूपयात्मात्मजन्मसत्सुकः” रघुः ।
आत्मापहारक त्रि० आत्मानमपहरति निङ्गुते अप+हृ-
 खुल । आत्मनो यथास्वरूपनिङ्गवकारिणि “योऽन्यथा मन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते । स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः” मनुः । षिनि । आत्मपहारी अपहृत् “किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा” सु०तिः स्त्रियां ङीप् ।
आत्माराम त्रि० आत्मा आराममिव रतिस्थानं रति-
 साधनं वा यस्य । ज्ञानाय यतमाने योगिनि “आत्मा-

रामाविहितरतयोनिर्विकल्पे समाधौ” वेणो० । “आत्म-
 क्रीडस्य सततं सदात्मभिद्युनस्य च । आत्मन्वेव सुहृत्प्रस्य
 योगसिद्धि न दूरतः । यथात्मव्यतिरेकेण किञ्चिद्विशं
 न पश्यति । आत्मारामः स योगीन्द्रो ब्रह्मभूतो भवे-
 दिति” काशी० उक्ते २ योगीन्द्रभेदे च ।
आत्मात्म पु० ६त० । हृदयस्यार्थे “पितृमन्वानुहरणे आत्मा-
 लम्बेवेच्छक्षणे” कात्या०सु० “आत्मात्मन्मे हृदयस्यार्थे” रघु० ।
आत्माग्नि पु० आत्मानं सङ्कुलमग्निं अश-षिनि ६त० ।
 सङ्कुलमन्त्रके मीने तस्य सङ्कुलमन्त्रकत्वात् तथात्वम् अतएव
 “अबलसङ्कुलाग्निभयान्” नै० “मत्स्या इव जना-
 नित्यं मन्त्रयन्ति परस्परमिति च” रामा० वर्णितम् ।
आत्माश्रय पु० आत्मानसाश्रयति आ+श्रि-अच् ६त० । १ स्वस्य
 स्यापेक्षित्वहेतुकानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे । तर्कः पञ्चविधः
 तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र “स्वस्य स्यापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः
 स च उत्पत्तिस्थितिज्ञानद्वारा तेषा यथा यद्यं घटएत-
 द्द्वटजन्यः स्यात्तदैतद्द्वटानधिकरणक्षणेत्तरवर्त्ती न स्यात्,
 यद्ययं घटएतद्द्वटवृत्तिः स्यात् एतद्द्वटव्याप्येन स्यात्, यद्ययं
 घटएतद्द्वटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसास्यीजन्यः स्यात्
 एतद्द्वटभिन्नः स्यादिति वा सर्व्वत्वापादायम्” न्यायसूत्रवृत्तिः ।
 २ स्वाश्रिते ३ चिन्ताश्रिते च त्रि० ६त० । ४ स्वसाश्रये पु० ।
आत्मीय त्रि० आत्मनोऽयम् छ । आत्मसंबन्धिनि । “आ-
 त्मीयां सतिमादाय कुरु सञ्जनरञ्जनम्” सा० द० “किमिदं
 द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा” कुमा० “प्रसाद-
 मात्मीयमिवात्मदर्शः” रघुः अहमेनं प्रज्ञावलेनात्मीयं
 करिष्यामि” हितो० ।
आत्मेश्वर त्रि० आत्मनो मनस ईश्वरः । चित्तविकार-
 निवारके मनःसंबन्धकारके “आत्मेश्वराणां न हि जातु
 विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” कुमा० ।
आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्ति-
 कर्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगः । स्वोपाधीभूतान्तःकरणवृत्ति-
 कर्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मनि । तदुत्पत्ति-
 प्रकारः भिताक्षरायां दर्शितो यथा ।
 “निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणो वशी । अजः शरीर
 यदृष्यात् जात इति कीर्त्तिते” “आत्मनः सकलजगत्प्रप-
 ञ्चाविर्भावेऽ विद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमि-
 त्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम् । न पुनः कार्य्यकौटि-
 निविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः । ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य
 सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्य्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनाद्गुण-

वत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृत्वोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्म-
णः । सैवं संस्थाः । आत्मैव कर्ता । यस्मादसौ जीवोपभोग्य
सुखदुःखहेतुपुण्यापुण्यादेर्बोद्धा न ह्यचेतनायाः प्रकृतेर्ना-
मरूपव्याकृतविचितभोक्तृवर्गभोगासुकूलभोग्यभोगायतनादि
योगिजगत्प्रपञ्चना घटते । तस्मादात्मैव कर्ता । तथा स
एव ब्रह्म हृङ्कोविस्त्वारकः । नचासौ निर्गुणः, यतः तस्य
त्रिगुणा शक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया विद्यते ।
अतः स्वतोनिर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुणयोगी कथ्य-
ते । नचैतावता प्रकृतेः कारणता यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रो
न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रत्वान्तरनाद्विधत्ते प्रमाणाभावा-
त् । न च वचनीयं शक्तिरूपापि सैव कर्तृभूतेति । यतः
शक्तिमत्कारकं न शक्तिस्तस्मादात्मैव जगतस्त्विधमपि
कारणम् । तथा अजउत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि
साक्षाज्जननं नोपपद्यते । तथापि शरीरग्रहणभावेण जात
इत्युच्यते । अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तिर्गृहस्योजात इति
वत्” मिता० देहोत्पत्तिप्रकारः कायशब्दे वक्ष्यते ।

आत्मोद्भवा स्त्री आत्मनैवोद्भवति भू-अच् । माषपक्षीष्टिजे
आत्मा उद्भवो यस्याः । २कन्यायां ३बुद्धौ च ४पुत्रे
पु० । “आत्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य” रघुः । ईमनोभवे
कामे ७चिचभवे शोकादौ च ८आत्मभवार्थमात्रे च त्रि० ।

आत्मोपजीविन् त्रि० आत्मना देहव्यापारेण उपजीव्यति
उप+जीव-णिनि ३त० । स्वदेव्यापारोपजीवके भारि-
कदासादौ “मृद्रांश्चात्मोपजीविनः” “नैष चारणदारेषु
विधिर्नात्मोपजीविषु” इति च मनुः । [च त्रि० ।

आत्मोपम त्रि० आत्मा देहउपमा यस्य १पुत्रे २निजसदृशे
आत्मोपम्य न० उपमायाभावः ध्वञ् औपम्यम् आत्मन औप-
म्यम् । आत्मसादृश्ये “आत्मोपम्येन सर्वत्र” गीता ।

आत्यन्तिक त्रि० अत्यन्त+भवार्थे ठञ् । अतिशयेन जाते ।
“आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्धीः” नै० “नात्राह्मणे सुरौ
शिथो वासमात्यन्तिकं वसेत्” मनुः । “विभेदजनकात्ताने नाश-
मात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणा भेदमसन्नं कः करिष्यति”
वे०प० स्त्रियां ङीप् । “आत्यन्तिकी स्वनिवृत्तिः” मिता०

आत्यन्तिकदुःखनिवृत्ति स्त्री आत्यन्तिकोदुःखनिवृत्तिः । अप-
वर्गे सुप्तौ । सा च स्वाधिकरणदुःखप्रागभावासमानाधि-
करणा दुःखनिवृत्तिः यादृश्या दुःखनिवृत्तेरुत्तरं पुन-
र्दुःखान्तरं नोत्पद्यते तादृशी दुःखनिवृत्तिः । दुःखञ्च अना-
गतस्त्वस्मावस्थं “हेयं दुःखमनागतमिति” पात० सूत्रात्
अतीतदुःखस्य नष्टत्वात् वृत्तमानदुःखस्य च तृतीयक्षण

एव स्वयं नाशात् न तद्विधत्तेः पुरुषार्थत्वमिति बोध्यम् ।
आत्यन्तिकप्रलय पु० कर्म० । प्रलयभेदे । प्रलयसावत्
चतुर्विधः” यथाह वेद०प० “स च चतुर्विधः नित्यः
प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः
तस्याः सकलकार्यप्रलयरूपत्वात् धर्माधर्मपूर्व्यं संस्काराणाञ्च
तदा कारणात्मनामस्थानं तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखा-
द्यनुपपत्तिः न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुषुप्तावनतः
करणस्यापि विनाशे तदधीनप्राणनादिक्रियानुपपत्तिः
वस्तुतः आसाद्यभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रम-
सावत्त्वात् सुषुप्तशरीरोपलम्भवत् । नचैवं सुषुप्तस्य परे-
तादविशेषः, सुषुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना
तत्रैव वर्तते परेतस्य तु लोकान्तरे इति वैलक्षण्यात् ।
यद्वा अन्तःकरणस्य द्वे शक्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति
तत्र ज्ञानशक्तिर्विशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः न तु
क्रियाशक्तिर्विशिष्टस्येति प्राणनाद्यवस्थानमविरुद्धम् । “यदा
सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा
भवति अथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति सता सौम्य !
तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवतीत्यादि” इतिरुक्तं सुप्तौ
मानम् । प्राकृतप्रलयस्तु कार्यब्रह्मविनाशनमित्तकः
सकलकार्यविनाशः । यदा तु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्-
कारस्य कार्यब्रह्मणो ब्रह्माण्डाधिकारलक्षणप्रारम्भ-
कर्मसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परा मुक्तिः तदा तल्लोक-
वासिनामभ्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेह
कैवल्यम् “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्पन्ने प्रतिसञ्चरे । पर-
स्थान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति” श्रुतेः । एवं
स्वलोकावासिभिः सह कार्यब्रह्मणि सुच्यमाने तर्दधिउ-
तब्रह्माण्डतदन्तर्वर्त्तिनिखिललोकतदन्तर्वर्त्तिस्थावरादीनां
भूतानाञ्च प्रकृतौ मायायां लयः न तु ब्रह्मणि, बाधरू-
पविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वात्ततः प्राकृत इत्युच्यते नै-
मित्तिकप्रलयस्तु कार्यब्रह्मणोदिवसावसाननिमित्तकः
त्रैलोक्यमात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मादिवसगत-
र्युगसहस्रपरिमितः “चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणोदि-
नमुच्यते” इत्यादिवचनात् । प्रलयकालोऽपि दिवस-
कालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् ।
प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि प्रमाणाणि
“द्विपराद्भै” त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रक-
तयः सप्त कल्पान्ते प्रलयाय हि । एष प्राकृतिकोराजन् !
प्रकृतौ यत्र लीयते” इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

‘एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयोऽयं विश्वसृक् । श्रेतेऽन-
नासने नित्यमात्मसाकृत् चान्तामूरिति’ वचनं नैमित्तिक
प्रलये मानम् । तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः
सर्वगोक्तः सचैकजीववादे युगपदेव नानाजीववादे तु क्रमे-
ण ‘सर्वैकोभवन्ति’ इत्यादि श्रुतेः । तत्राद्यास्तयोऽपि
लयाः कर्मोपरमनिमित्ताः तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो-
लयोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः । अत्र तुरीयः आत्य-
न्तिकः तत्र विशेषमाह सि० शि० “दृष्टिर्वि-
धेरङ्गि भुवः समन्तात् स्याद्योजनं भूभवभूतपूर्वैः । ब्राह्मे
लये योजनमात्रद्वेर्नाशो भुवः प्राकृतिकोऽखिलायाः ।
दिनेदिने यन्स्त्रियते हि भूतैर्दैर्नदिनं तं प्रलयं
वदन्ति । ब्राह्मं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले भूतानि यद्-
ब्रह्मतनुं विशन्ति । ब्रह्मात्म्ये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति स-
र्वाण्यतः प्राकृतिकं कृतोन्द्राः । क्षीनान्यतः कर्मपुटान्त-
रत्वात् पृथक् क्रियन्ते प्रकृतिर्विकारैः । ज्ञानान्दि-
ग्धाखिलपुण्यपापा मनः समादाय हरौ परेशे । यद्यो-
गिनो यान्त्यनिवृत्तिमस्मादात्यन्तिकं चेति लयश्चतुर्धा” ।
“अत्र लयो भूतविनाशः । स तु सास्त्रतं प्रत्यहसुप्तद्यते
स दैर्नदिन उच्यते । यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्राव-
साने लोकलयस्य संहारः स ब्राह्मो लय उच्यते । तत्रा-
क्षीणपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रवि-
शन्ति । तत्र सुखं ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रियाः, ज-
रुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशान्तसाने
पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो सखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटा-
न्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति । तस्मिन्
प्रलये भुवो योजनमात्रद्वेर्विलयो नाखिलायाः । अथ
यदा ब्रह्मण आयुषोऽन्तस्तदा यः प्रलयः स महाप्रलय
उच्यते । तत्र ब्रह्मा ब्रह्माण्डे, तत् पाञ्चभौतिके,
भूर्जले, जलं तेजसि, तेजो वायौ, वायुराकाशे,
आकाशमहंकारे, अहंकारो महत्तत्त्वे, महत्तत्त्वं
प्रकृतौ । एवं सकलभुवनलोका अक्षीणपुण्यपापा एवा-
व्यक्तं प्रविशन्ति । यदा भगवान् सिद्धेः प्रकृतिपुरुषौ
क्षोभयति । तदा तानि भूतानि कर्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेः
स्तत एव निःसरन्ति । यथाह श्रीविष्णुपुराणे पराशरो
जगदुत्पत्तिकारणम् । “प्रधानकारणोभूता यतो वै सृज्य-
यत्तय” इति सृज्ययत्तयस्तत्कर्माणि । तान्येव सृष्टौ सुख्यं
कारणम् । इतराणि निमित्तकारणानि । अन्यैरप्युक्तम् ।
“नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” । “नद्यात्मनां

भवति कर्मफलोपभोगः कायादिनेत्यादि” । अस्मिन् प्रलये
ऽखिलाया भुवो नाश इत्यर्थः । तथा “ज्ञानान्दिग्धाखि-
लपुण्यपापा योगिनो विषयेभ्यो मनः समादाय समाहृत्य
तद्भरौ समाहितं कृत्वा यान्ति देहं त्यजन्ति । अनि-
वृत्तं यान्ति । स आत्यन्तिको लय इति” प्रमिता० ।
आत्ययिकं लि० अत्ययः नाशः प्रयोजनमस्य ठक् । नाशप्रयो
जनके कर्मणि “अशिश्रवन्नात्ययिकं समेत्य” भट्टिः ।
“एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये” प्राप्ते भयप्रदे” मनुः ।
“कच्चिदात्यमिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाख्यनुभवन्
शेषे न त्वमन्तःपुरे नृप !” भा०स०प०पृ० ।
आत्येयं पु० अत्वेरपच्यम् ठक् । अतिस्नेहपत्ये तस्याप-
त्यानि बहूनि तेषु मन्वन्तरभेदे केचित् सप्तर्षिमध्य-
पातिनः यथा मन्वन्तरे “वेदबाह्व्यदुम्वश्च सुनिर्वेद
शिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाह्वश्च
सोमजः । सत्यनेत्रस्तथात्वेय एते सप्तर्षयोऽन्तरे” ।
मन्वन्तरे । “रामोव्यासस्तथात्वेषो दीप्रमानिति वि-
श्रुतः भारद्वाजस्तथाद्रौषिरश्चत्यामा रुचाद्युतिः । गोत-
मस्यात्मजश्चैव शरद्धानाम गौतमः । कौशिको दानवश्चैव
रुरुः काश्यप एव च । एते सप्त महात्मानो भविष्यासुनि-
सप्तमाः । ब्रह्मणः सद्यश्चेति धन्याः सप्तर्षयः सृताः” ।
६ मन्वन्तरे । “मिधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप
एव च । ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा ।
सवनश्चैव वाशिष्ठ आत्वेयोह्यववाहनः पौलहः सत्य
इत्येते सुनयो रौहितेऽन्तरे” । १० मन्वन्तरे “हविष्मान्
पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्त्तिस्तथा
ऽत्वेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः सृतः । पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोग-
श्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः”
११ मन्वन्तरे । “हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च
भार्गवः । तरुणश्च तथात्वेयो वासिष्ठस्तनयस्तथा ।
अङ्गिराश्चोदधिष्णश्च पौलस्त्योनिश्चरस्तथा । पौलहश्चाग्नि-
तेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः” १२ मन्वन्तरे । “द्युतिर्व-
सिष्ठपुत्रश्च आत्वेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तमसोमूर्त्ति-
स्तपस्वी काश्यपस्तथा । पयोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च
तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयश्च ततोऽपृतिः” ।
१३ मन्वन्तरे । अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो ह्यव्यस्त
यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्-
प्रकम्पस्तथाऽऽत्वेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा । सुतपाश्चैव
वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः” १४ मन्वन्तरे । अग्नीध्रः

काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा । भार्गवो ह्यतिबाहुश्च
 शुचिराङ्गिरसस्तथा । शुक्रश्चैव तथात्रेयः शुक्रो वासिष्ठ
 एव च । अजितः पौलहृश्चैव अन्याः संप्रर्षयोमताः”
 हरिवं० ७ अ० । तथा च मन्वन्तरभेदे संप्रर्षमध्ये अत्रि-
 पुत्रा सत्यनेत्रादयः । वैवास्वते तु मन्वन्तरे दत्तः दुर्वासाः
 सोमश्चेति त्रय आत्रेयाः प्रसिद्धाः । ते च ब्रह्मेशा-
 च्युतांशजाः तथोक्तम्” भाग० ४ स्क० १ अध्या० ।
 ‘अत्रेःपत्न्यनसूया त्रीनु जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं
 दुर्वाससं सोममात्मेश ब्रह्मसंभवान् । श्रीविदूरउवाच ।
 अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्न्यन्तश्चेतवः । किञ्चिच्चि-
 कीर्षवोजाता एतदाख्याहि मे गुरो । श्रीमैत्रेयउवाच ।
 ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावत्रिब्रह्मविदांवरः । सह-
 पत्या यथाष्टकं कुलाद्रिं तपसिस्थितः । तस्मिन् प्रसूत
 स्तत्रकपलाशाशोककानने । वार्षिः स्रवङ्गिरुष्टे नि-
 र्व्विभ्रायाः समन्ततः । प्राणायामेन संयस्य मनो वर्ष
 शतं मुनिः । अतिषुद्धेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ।
 शरणं तं प्रपद्योऽहं य एव जगदोत्तरः । प्रजाभात्मस-
 मां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन् । तथ्यमानम् त्रिभु-
 वनम् प्राणायामैधसाग्निना । निर्गतेन मुनेर्भूर्ध्वः स-
 मोक्ष्य प्रभवस्त्रयः । अप्सरोमुनिगन्धर्व्वसिद्धविद्याधरो-
 रगैः । वितायमानयशसस्तदान्प्रमपदं ययुः । तत्प्राडु-
 र्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः । उत्तिषुद्धेकपादेन दृष्ट्ये
 विबुधमभान् । प्रणस्य दण्डवद्भ्रूभावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः ।
 दृषहंसद्रुपर्णस्थानुसैः सैश्चिह्नैः सुषिङ्गितान् । कृपावलोकेन
 हसद्वदनेनोपलम्बितान् । तच्छोचिषा प्रतिहृते निमील्य
 मुनिरक्षिणो । चेतस्तत्प्रवर्णं युञ्जन्स्तावोत् संहताञ्जलिः ।
 श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः । अत्रिर-
 वाच । विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्स्पर्शायुशैरनुयुगं
 विन्दहीतदेहाः । ते ब्रह्मविष्णु गिरिशाः प्रणतोऽस्म्यहम्
 वस्त्रेभ्यः कएव भवतां स इहोपहृतः । एकोमयेह भग-
 वान् विविधप्रधानैश्चिह्नोक्ततः प्रजननाय कथं नु ययम् ।
 अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानि-
 ह विष्णयोमे । श्रीमैत्रेयउवाच । इति तस्य वचः सुत्वा-
 त्रयस्ते विबुधर्षभाः । प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य
 तच्छर्षिं प्रभो ! । श्रीदेवाञ्जुः । यथा कृतस्ते संक-
 ल्पोभयस्तेनैव नान्यथा । स ते सङ्कल्पस्यते ब्रह्मन् यद्द्वै ध्या-
 वति ते वयम् । अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजालोक
 विश्रुताः । भवितारोऽङ्ग भद्रन्ते विस्मयन्ति च ते

यशः । एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजन्मुः सुरेश्वराः । सभा-
 जितास्तयोः सम्यग्दम्भत्योमिषतोस्ततः । सोमोऽभू-
 द्ब्रह्मणोऽंशेन दत्तोविष्णोस्तु योगवित् । दुर्वासाः शङ्क-
 रस्यांशोनिबोधोङ्गिरसः प्रजाः” । आत्रेयश्च शुक्रयजुः
 सम्प्रदायप्रवर्तकः वंशगणनायाम् “भरद्वाज आत्रेयात्
 आत्रेयोमाण्डेः” शत० ब्रा० पठितः स्त्रियां ङीप् ।
 ‘आत्रेय्यस्मि’ उत्तरच० शुक्रयजुषां सम्प्रदायप्रवर्तक
 वंशगणनायाम् “आत्रेयोपुत्रादात्रेयीपुत्र इति” शत०
 ब्रा० । “पुत्रमन्यनकर्मणः स्त्रीसंस्काराङ्गत्वेनोक्तत्वात्
 तत्तन्निषानादयं वंशः स्त्रीप्राधान्येनोच्यते” भा० ।
 २ अतिगोत्रमध्ये श्रेष्ठे पु० । “आत्रेयाय चाग्नी-
 भवत्सदसःपुरस्तादुपविष्टाय क आत्रेयं क आत्रेय-
 मिति तिरुक्ता” कात्या० १०, २, २१ । “आत्रेयाय अत्रि-
 सगोत्राय अतिप्रवराय” वा कर्कः “आत्रेयाय हिरण्यं
 ददाति” शत० ब्रा० । बह्वुषु ढकोलक् अत्रयः अत्रि-
 पुत्रेषु क्वचिद् । “आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेया-
 शोत्तमप्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः पूजिता ब्राह्म-
 णास्तथा” भा० व० २१ अ० । तेषां श्रेष्ठत्वं च यत्र
 अनिन्दत्विद्भ्योऽपि तेभ्यो दक्षिणादानस्य” शत० ब्रा०
 उक्तेः यथा “आत्रेयाय हिरण्यं ददातोपुपक्रस्य
 “अत्रिर्वा ऋषीणां होतासावैतत् स दोऽसुरतमसमभिपुप्रवे
 त ऋषयोऽतिमनुवचे हि प्रत्यङ् इदं तमोऽपजहतीति
 स एतत्तमोऽपाहृन्नयं वै ज्योतिर्य इदं तमोऽपावधी-
 दिति तस्मा एतद्दक्षिणामनयन् ज्योतिर्हिरण्यं तद्वै स
 तत्तेजसा वीर्यैर्षिस्तमोऽपजघानाद्येष एतेनेवैतज्ज्यो-
 तिषा तमोऽपहृन्ति तस्मादात्रेयाय हिरण्यं ददातीति” ।
 अत्रिप्रशंसया च तदंशजानां प्रशंसा । सचान्दत्ति-
 नेव “आत्रेयाय चाग्नीभवदित्यनन्तरम् “अत्रिभ्यो
 दक्षिणां ददातीति कात्या० सूत्रे” अत्रिकत्वविशेष-
 णात् तत्पूर्वस्य अन्वत्त्वमिति” कर्कः । ३ देहस्य रसभेदे” हेम०
 ४ नदीभेदे स्त्री “करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानद”
 भा० स० प० ६ अ० वर्हिता । “आत्रेयी वक्ष्यामो रजसला-
 ष्टत्प्लातामात्रेयीमाहुः अत्रेत्येषामपत्वं भवतीत्यात्रेयी-
 मिति” वशिष्ठोक्तनिर्वचनयुक्तायान्दत्तप्लातायां ५ स्त्रियां स्त्री
 “इत्वा गर्भं भविष्ठातमेतदेव व्रतं चरेत् । राजन्यवैश्यावी-
 जानावात्रेयीमेव च स्त्रियम्” मनुः “आहिताने ब्राह्मणस्य
 हत्वा पत्नीमनिनिन्दिताम् । ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयी-
 ष्टस्यैव च” अङ्गि० । “आगस्त्यत्त्वविड्धावी चरेद्ब्रह्म-

हनोत्रतम् । गर्भहा च यथावर्षं तथात्वे योनिस्तदकः”
या० । आत्वे योयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु ब्रह्मह-
त्याव्रतद्विगुणप्रतम् कार्यम् ब्रह्महत्याव्रतसङ्गा “एवं
तु समभिज्ञातामात्रेयी वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्म-
हत्या वै आत्वे योनिधने भवेत्” भा०शा०प० । १६५ अ०
उक्तेः । अश्वादि० भरद्वाजाथे फञ् । आत्वे यायणः भार-
द्वाजरूपे तद्भोजे पुंस्त्री० । ऋगलशब्दात् आत्वे यार्थे अण् ।
ऋगल आत्वे यः अन्यः ऋगलिः सि०कौ० । आत्वे यो+स्वार्थे
कन् । आत्वेयिका ऋतमत्यान्तुस्त्रातायां स्त्रियाम् स्त्री ।
आथर्वण पु० अथर्वणा सुनिना ङो वेदः अण् आथर्वणः तम-
धीते वेत्ति वा पुनः अण् । १ अथर्ववेदश्चे ब्राह्मणे,
आथर्वणिकस्य धर्म आन्त्रायो वा अण् इकलो-
पञ्च । २ अथर्ववेदधर्मे ३ तदाह्वये च । अथर्वणं वेदम-
धीते वेत्ति वा अण् । ४ अथर्ववेदस्याध्वेतरे ५ वेत्तरि च
तत्कल्पजातरि ईपुरोहिते पु० । तेषां समूहः अण् ।
७ अथर्वसमूहे न० । अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य
तु बङ्गपु लुक् । अथर्वण इत्येव । अथर्वणि विहितं
कर्म अण् । अथर्ववेदविहिते ऽभिचारादौ कर्मणि
न “आथर्वणेन ह्ना च” सृष्टिः ६ तत्रत्ये कर्ममात्रे च
“अग्नौ सावित्र्याथर्वणेन विधिनाऽर्थमणम्” दशकुमा० ।
आथर्वणिक लि० अथर्वणं वेदमधीते वेत्ति ठक् दाण्ड्या०
नि० । अथर्ववेदपाठके विप्रे ।
आदंश पु० आ+दन्श-भावे यञ् । दंशने । “आदंशः
सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणम्” सुश्रु० । आदंशश्च दन्नादि
साध्यव्यापारभेदः । आदंशते अत्र आधारे घञ् ।
२ आदंशस्थाने “आदंशं खेदितं चूर्सैः प्रच्छितं प्रति-
सारयेत्” सुश्रु० । करणे घञ् । ३ दन्ते
आददि लि० आ+दा-कि द्विश्च । आदानकर्त्तरि “वीलु
हेषा अनुवश ऋणमाददि” ऋ० २, २४, १३ ।
आदर पु० आ+ङ-कप् । १ गौरवहेतुके कर्मणि सम्माने ।
“न जातहार्दने न विद्विषादरः” किरा० । “दरादराभ्यां
दरकर्मिणो ममे” नैष० । “तद्दर्शनादभूच्छम्भोभूयान्
दारार्थमादरः” कुमा० । २ आरम्भे ३ आसक्तौ । “तां
प्रथामादरस्तज्जाम्बू नदविभूषणाम्” कुमा० । ४ यत्रे च
“यह्यन्मपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता” कुमा० ।
आदरणीय लि० आ+ङ-अनीवर । सम्माननीये । तव्य ।
आदत्तव्योऽप्यत्र लि० ।
आदर्श पु० आदृश्यतेऽत्र इय-आधारे घञ् । १ दर्पणे, तत्र हि

विम्बपदार्षस्य प्रतिविम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्लीनां
परावर्त्तने वा विम्बपाहितया विम्बं दृश्यते इति
तस्य तथात्वम् । “आदर्शविम्बस्तिमितायताक्षी” कुमा०
नेपथ्यदर्शनशब्दाया तस्यादर्शहिरण्ये” रघुः । आदृ-
श्यते सम्यग्रूपेण ज्ञायते मन्यार्थोऽस्मिन् । टीकायां
३ प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्रत्यमक्षरसन्निवेश इहा तदनुरूप
मन्यल्लिख्यते तादृशे पुस्तके । “यथादर्शं तथा लिखित
मिति भूरिप्रयोगः । आदर्शगुणानाम् काद० । तत्र
तदीयगुणान् इहा परैस्तथागुणा आश्रीयन्त इति तस्य
तथात्वम् ४ जनपदसोमाभेदे च । ततोभवादौ वुञ् ।
आदर्शकः । जनपदावधिसूचकस्थानभवे ति० ।

आदर्शमण्डल पु० आदर्शइव मण्डलमस्य । आदर्शाकार
मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदाशुक्ला । “मण्डलनिनस्तु
आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलः” इति सुश्रु० उक्तः । आ-
दर्शमण्डलमिव । २ मण्डलाकारे दर्पणे न० ।

आदहन न० आ+दह-भावे ल्युट् । १ दाहे २ हिंसायां
३ कुतूहने च । आदहतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४ श्मशाने ।
“अह्नमादहनं प्राप्त आसीनोदक्षिणासुखः” कन्दो०प० ।
“आदहतेऽस्मिन्निति आदहनं श्मशानम्” शु०त०रघु० ।

आदात् लि० आ+दा-टच् । यहीतरि “दाता नित्यमना
दाता सर्वभूतानुकम्पकः” या० आदाननित्याच्चादात्ः” मनुः ।
आदादिक लि० अदादिगणे पठितः ठक् । अदादिगणपठिते
धातुभेदे । “आदादिकस्य यच्छणं” सि०कौ० ।

आदान न० आ+दा-भावे ल्युट् । यच्छणे । “कुशाङ्कुरादान
परिहृताङ्गुली” कुमा० । “आदानं हि विसर्गाय सतां
वारिसुचाभिव” रघुः । “आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रिय-
कारकम्” “आदाननित्याच्चादात्ः” “निन्दितेभ्योऽध-
नादानं बाखिल्वं शूद्रसेवनम्” मनुः आदाने नियमविशेष-
पाश्च सृष्टौ दर्शिताः । “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमेः
कृत्वा प्रदक्षिणम्” विष्णुध० । प्रदक्षिणं न सर्वस्य भूमेः
किन्तु तत्रस्थायाः प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं भूमेरसन्निधाने
तासुद्दिश्य प्रदक्षिणम् रघु० तत्रैव । “करे गृह्य तथा कन्यां
दासदासौ द्विजोत्तमाः । करन्तु हृदि विन्यस्य धर्मोऽज्ञेयः
प्रतिग्रहः । आरुह्य च गजस्योक्तः कणं चाश्वस्य कीर्त्तितः ।
तथाचैकशफानान्तु सर्वेषामविशेषतः । प्रतिगृहीत गां
पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा । आरण्याः पशवश्चान्ये
याज्ञाः पुच्छे विचक्षणैः । प्रतिग्रहमथोद्भस्य आरुह्य च
तथा चरेत् । वीजानां सुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।

वस्त्रं दशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः । आरुह्यो-
पनाहौ यानमारुह्यैव च पादुके । ईशावान्तरु रथो यान्त्र
म्ब्रतदण्डौ च धारयेत् । आयुधानि समादाय तथा
भूष्यं विभूषणम् । धर्मध्वजौ तथा स्मृद्धा प्रविश्य च तथा
गृहम् । अथतीर्थं च सर्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः । ।
द्रव्याण्यन्यान्यथादाता स्मृद्धा योब्राह्मणः पठेत् । प्रति-
पहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत् । ततस्तु सार्द्धं द्र-
व्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम्” । भूमिर्विशुदेवताकेत्यादि
कीर्त्तयेदित्यर्थः । “समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रति-
पहम् । विधिं धर्ममथोच्यतावा यस्तु कुर्यात् प्रतिपहम् ।
दाता सह तरत्येव कालदुर्गाणि वै द्विजः” । विष्णुध०
“गां पुच्छे करिणं करे” मिता० वाक्यस्य प्रथमं करे गृहीत्वा
पश्चादारोह इत्यर्थः एवमन्यत्र विरोधः समाधेयः ।
आदोयते औषधार्थं वैद्यैः आ+दा-कर्मणि ल्युट् ङीप् ।
२हस्तिघोषायां स्त्री रत्नमाला ।

आदाय अय० आ+दा-ल्यप् । गृहीत्वेत्यर्थे “तेषां सर्व-
स्वमादाय राजा राष्ट्रात् प्रवासनम्” मनुः । आ+दा-
भावे षञ् । २आदाने पु० ।

आदायचरति आदाय चरति चर-ट उप०स० । गृ-
हीत्वा चारिणि । “द्विषन् वनेचरायग्राणां त्वमादाय-
चरोवने” भट्टिः ।

आदायिन्ति आ+दा-णिनि स्त्रियां ङीप् । पहीतरि
“योऽदत्तादायिनो हस्ताङ्गिभेत् ब्राह्मणोधनम् । याज-
नाध्यापनेनापि यथा स्नेनस्तथैव सः” मनुः ।

आदार पु० आ+ङ-वेदे बा० षञ् । आदरे “आदारो वा
समानाम्” ऋ० १, ४६, ४ ।

आदारिविम्बी स्त्री आदारिणी विम्बीव नि०पु०वत् । (आनेरी)
अन्धवेतसतल्ल्युप्यायां लतायां “आदारिविम्बीं सुकदम्ब
पुष्पीं विपाच्य सर्पिर्विपचेत् कषाये” सुश्रु० ।

आदि पु० प्रथमं दीयते गृह्यते आ+दा-क्वि । १प्रथमे,
२प्राक्सत्तायाम्, ३कार्थे, ४सामीप्ये, ५प्रकारे, ६अवयवे
च । ७आद्ये ति० अमरः । “जगदादिरनादिस्त्वम्”
कुमा० । “अपएव ससर्जादौ तासु वीजमवाहजत्” ।
“वेदगन्धेभ्यएवादौ घृथक्स्थ्याश्च निम्भे” “मरीच्छादींस्तथा
सुनीन्” इति च मनुः । “कथमेतत् विजानीयां त्वमादौ
प्रोक्तवानिति” । “अहमादिश्च भूतानाम्” इति च
गीता । “भूवादयोधातवः” पा० । भूश्च वाश्च भूवौ
आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी येषाम् आद्य आदि

शब्दः प्रभृत्यर्थः द्वितीयः प्रकारार्थत्वेन भूप्रभृतयो वा प्रकाराः
क्रियावाचित्वेन धातवइत्यर्थः । एवमेव वैया० भू० ।
आदिशब्देन गणोऽपि सूच्यते । “भ्वाद्यादौ जुहोत्यादि-
र्दिवादिः स्वादिरेव च । तदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादि
चुरादयः” व्या० कारिका । तत्र भवः दिगा०
यत् । आद्यः डिमच् । आदिमः । आदिभवे ति० ।

आदिकरति आदिं करोति अहेतादावपि ट स्त्रियां
ङीप् । प्रथमकारके प्राक्सत्ताकर्त्तरि ।

आदिकर्त्तुं पु० आदिः कर्त्ता । आद्यकारके ईश्वरे “कस्माच्च
ते न नमेरन् महात्मन् ! गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्तु”
गीता ।

आदिकर्मन् न० कर्म०स० । १क्रियाकूटात्मकस्य कर्मणोऽ-
वयवभूते प्रथमे कर्मणि प्रथममारभ्यमाणक्रियायाम् ।
“उदुपधाद्भ्वादेर्विभाषा भावादिकर्मणोः” “भावादिकर्म-
णोरन्यतरस्याम्” “आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च” पा० ।
२प्रथमजे कर्ममात्रे च । ब० । ३तथाकर्मयुक्ते ति० ।

आदिकवि पु० आदिराद्यः कविः । हिरण्यगर्भे तस्य प्रथमो-
त्पन्नत्वात् स्वयंप्रतिभातवेदत्वाच्च कवितया तथात्वम् ।
“तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये” भाग० । २वास्वीकौ च ।

आदिकारणं न० आद्यं कारणम् । १परमेश्वरे तदधीनत्वात्
इतरकारणानाम् स हि प्रथमं स्वोपाधिभूताविद्यया सू-
क्ष्ममानजीवाऽऽवशादिदमित्यं कर्त्तव्यमिति ईश्वरपूज्यं
स्रष्टव्यपदार्थाकारेण विवर्त्तमानः सूक्ष्मभूतानि प्रथमसुत्-
पाद्य ततः स्थूलभूतानि भौतिकानि च सज्जैस्त्वामसिद्धम्
इति वेदान्तिनः । सांख्यमते २प्रधाने प्रधानं हि मूलकारणं
तस्यैव महदाद्याकारेण परिणमनात्तथात्वम् । नैया-
यिकादिमते कारणशब्दस्य निमित्तार्थत्वे ईश्वरस्यैव तथा-
त्वम् । समयायिकारणार्थत्वेपरमाणूनां मूलकारणत्वमिति
भेदः इति तेन तन्मते ईश्वरे ४परमाणु च ।

आदिकाव्यं न० आदि आद्यं काव्यं पादचतुष्टयरूपच्छन्दोबद्धं
वाक्यम् । वास्वीकिरचिते रामायणे तस्य चाद्यकाव्यत्वं
दर्शितं तत्रैव आदिका० २सर्गे “ददर्श क्रौञ्च-
योस्तत्र मिथुनं चारुदशेनम् । तस्माच्च मिथुनादेकमाग-
त्वानुपलक्षितः । जघान बहानुशयो निषादो मुनिसं-
निधौ । तं शोषितपरीताङ्गं चेष्टमानं महोत्तरे ।
दृष्ट्वा क्रौञ्ची रुरोदातार्त्तकरुणं स्त्रे परिभ्रमा । तं तथा निहृतं
दृष्ट्वा निषादेनाण्डजं वने । सुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं
समजायत । ततः करुणवेदित्वाङ्गमात्मा स द्विजोत्तमः ।

निश्चय करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तां जगाविदम् । मा नि-
षादः प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुना-
देकमवधीः काममोहितम् । तस्येदमुक्त्वा वचनं चिन्ताभूत्
तदनन्तरम् । यत्कृतं शोचता ह्येवं किमतेदम्राहृतं मया
सुहृत्तमिव च ध्यात्वा वाक्यं तत् प्रविष्टस्य च । शिष्यमाह
स्थितं पार्श्वे भारद्वाजमिदं वचः । पादैश्चतुर्भिः संयुक्तमिदं
वाक्यं समाक्षरैः । शोचतोक्तं मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको
भवत्विति । एवं चिन्तयतस्तस्याश्रमे स्वयं ब्रह्मणागल्यो-
पदिष्टम् । “महर्षे ! यदयं प्रोक्तस्त्वया क्रौञ्चबधाश्रयः ।
श्लोक एवास्वयं बद्धस्व वाक्यस्य शोचतः । स्वच्छन्दा-
देव ते ब्रह्मन् ! प्रवृत्तयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृतं
कुरु त्वमृषिसत्तम । इत्युपदिष्टस्य वाल्मीकेः रामायणरचने-
मतिरभूत् यथाह तत्रैव । “तस्य बुद्धिरभूत् तत्र वाल्मी-
केरथ धीमतः । कृतं रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवाग्य-
हम्” इत्येवमभिविषयं कृत्वा कृतं रामायणं कृतमिति
सर्गशेषे तत्रैवोक्तम् “ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यस्यिनो यशस्करं काव्यसुदा-
रणीः परम्” । इह लोके चतुष्पादश्लोकस्यादौ तेनैव प्रचा-
रणात् तत्कृतकाव्यस्यादिकाव्यत्वम् । वेदे तु बहूनामनुष्टु-
पच्छन्दस्त्वानां श्लोकानां सत्त्वेऽपि लोके प्रथमप्रचारा
भावात्तस्याद्यत्वम् । तेन “ईशा वासुमिदं सर्वं” यत् किञ्च
जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा भूधः कस्य
खिडनम्” इत्युपक्रमे “असुर्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा
वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महृनो जनाः”
इत्यादयः श्लोकाः शु० य० वे० ४० अध्याये पठिताः ।
एवम् ऋग्वेदादावपि महर्षः तथाविधाः सन्ति” तथा
च वेदे सत्त्वेऽपि लोके तेन प्रथमप्रचारात्तस्याद्यका-
व्यत्वम् । यत् तु उत्तरचरिते “चित्तमान्नायाद-
न्याऽयं नूतनम्बन्धसामवतार” इति वर्णितम् तत् यथा
श्रुतार्थेऽसङ्गतमेव । अन्यः लोकविद्ववाक्यादित्यध्याहारैश्च
आन्नायात् आन्नायं वेदं मूलत्वेन प्राप्य बन्धसां
नवावतारइति व्याख्याने तु न कोऽपि दोष इति युक्तम् ।
आदिकेशव पु० कर्म० काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे “आदिकेशव
पूर्वेषु स्वयमादित्यकेशवः” “आदिकेशवसुखांश्च केश-
वान् परितोष्य च” इति च काशी० ।
आदिगदाधर पु० १ काशीस्थे विष्णु मूर्त्तिभेदे ‘दत्तात्रेये-
श्वरात् पूर्वेषु आदिगदाधर’ इति काशी० ३६ अ० ।
२ गयातीर्थस्थे विष्णु मूर्त्तिभेदे च । “आद्येन गद्या चासौ

यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादि
गदाधरः” इति वायु० गया० २ अ० तन्नामनिश्चिः उक्ता ।
“गयाशिरस्कादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला । काला-
न्तरेण व्यक्तश्च स्थित आदिगदाधरः । तथा व्यक्तोऽव्यक्त
रूपो आसीदादौ गदाधरः । आदिरादौ पूजितोऽत्र
देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः । पादार्घगन्धसुष्पाद्यैरत आदि
गदाधरः” इति गारु० पु० निश्चिः । “आगत्य विष्णुः
क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् । शिलायां निश्चलत्वाय
स्वयमादिगदाधरः” वायुपुराणम् ।

आदिजिन पु० कर्म० स० । ऋषभदेवे हेम० ।

आदितस् अव्य० आदि+तसि । १ आदौ इत्यर्थे “पतीन् प्र-
जानामसृजन्महर्षीनादितोदश” मनुः । आद्या० पञ्चम्या-
स्तसिः । २ आदेरित्यर्थे च । “इदं शास्त्रन्तु क्त्वादौ मामेवं
स्वयमादितः” मनुः आदित आदिमारभ्येत्यर्थः ।

आदिताल पु० कर्म० । “एकएव लघुर्ध्रुव आदितालः स
लघुः । गुरुस्तत्परतोवाच्यः प्रायेणैतद्विदर्शनम्” सङ्गी-
तशास्त्रलक्षिते तालभेदे ।

आदितेय पु० अदित्या अपत्यम् टक् । १ सुरमात्रे २ सूर्ये
च अदितिजगद्दे विवृतिः पृ० २ १५ । “यदेनमधुर्ध्रुवित्-
यासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम्” ऋ० १०, ८८, ११ ।

आदित्य पु० अदितेरपत्यं ण्य । १ देवमात्रे “तस्मा आदित्याश्च
विश्वे च देवास्तृतीयसवने संप्रयन्ति” ऋ० ७० ।
२ सूर्ये च “आदित्यो ब्रह्मोत्पादेशः” ऋ० ७० । “जिगी-
पुरेप दिनकदादित्योऽपि कल्पते इति” भाषः । “अमी-
च कथमादित्याः प्रतापजतिशीतलाः” कुमा० । ३ तद-
धिष्ठिते गगने दिवानिशं बभ्रम्यमाथे लोकप्रकाशकरे तेजो
मण्डले च “अग्नौ प्रस्ताहतिः सम्यगादित्यसपतिषते ।
आदित्याज्जायते एष्टिर्ष्टेरन्नं ततः प्रजाः” मनुना
अग्निहोतद्रव्याणां हविराज्यादीनां परमाणु मात्वतयाऽव-
स्थितानां दग्धशेषाणां सूर्यरश्मिनाकर्षणेन सूर्यलोक-
प्राप्ता एष्टिहेतुत्वसक्तम् तच्च मण्डलार्थपरत्वएव सम्भवति
“अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्ग्य वक्षीलं परः कण्ठं
तत्त्वाम्” “अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा, अथ
यक्षीलं कण्ठं तदम्” इति च ऋ० ७० । अत्र शुक्लकण्ठभा-
युक्ततया मण्डलपरत्वं गम्यते । “असौ वा आदित्यो देवमधु”
ऋ० ७० अत्र च मण्डलपरत्वम् उत्तरत्वात् आकाशे रश्मि सम्बन्ध
कीर्तनात् स्पष्टमेव । “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” शा० सू०
भाष्ये च चक्रवृत्ते निरोधकं शार्ङ्ग रादिकं तमउच्यते तस्या

एवातुग्याहकमादित्यादिकं ज्योतिः” इत्यादित्यस्य चक्षुर्द-
त्तेरुग्याहकतया ज्योतिःपदार्थपरत्वसक्तम् । ४आदि-
न्यमण्डलान्तर्गते हिरण्यस्य परमपुरुषे” विष्णौ
“स्वयंभूः शम्भुरादित्यः” विष्णुसु० । विष्णोश्चादित्य-
शब्दाच्चत्वे कारणसक्तभाष्ये यथा “आदित्यमण्डला-
न्तःस्थोहिरण्यस्यः पुरुष आदित्यः, द्वादशदित्येषु विष्णुर्वा,
“आदित्यानामहं विष्णुरिति” स्मृतैः, अदितेरखण्डिताया
महत्या अयं पतिरिति वा “इयं वा अदितिर्मही” “देवी
विष्णुपत्नीति” स्मृतेः यथादित्यएकएवानेकजलेष्वनेकवत्
प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु एकएवानेकवत् प्रति-
भासत इत्यादित्यसाधम्प्राज्ञा आदित्यः” तत्र हिरण्य
यपुरुषस्य स्वर्यमण्डलमध्यवर्त्तित्वे च “य एषोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्यस्यः पुरुषोऽश्नते हिरण्यस्यस्युः हिरण्यकेश
आप्रणखात् सर्वे एव सुवर्णः” इति ऋ० उ० स्मृतिर्मानम्
“अयं य एषोऽन्तरादित्ये आदित्यस्थान्तर्मध्ये हिरण्यस्यो
हिरण्यस्य इव हिरण्यस्यो नहि सुवर्णविकारत्वम् देवस्य
सम्भ्रमति, ऋक्सामगेश्वापहृतपापमत्वासम्भवात् । नहि
सोवर्णोऽवेतने पापमादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत
चान्तुषे चायहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्यस्यशब्दो
ज्योतिर्मय इत्यर्थः । उत्तरेष्वपि समाना योजना ।
पुरुषः पुरि शयनात्, पूरयति वा स्नेनात्मना जगदिति ।
दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यार्थिदसा-
धनापेक्षैः । तेजस्विनोऽपि शस्युकेषादयः कृष्णाः स्फुरित्यतो
विशिनष्टि हिरण्यस्यस्युर्हिरण्यकेश इति । ज्योतिर्म-
यान्येवास्य शस्युश्चि केशाश्चेत्यर्थः” शाङ्करभाष्यम् । उपा-
सकानामतिवाहनाय ईश्वरनियुक्ते अर्चिंरादिमार्गस्थिते आ-
तिवाहिकेऽदेवभेदे च “संवत्सरादादित्यमादित्याञ्जन्मसम्”
ऋ० उ० । आदित्याश्च द्वादश यथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे भारते
च “धाता मित्तोऽर्थ्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो
विवस्वान् पूषा च सत्रिता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा
त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते” इति विष्णुध० । “धाता-
र्थ्यमा च मित्तश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान्
पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णु-
रजघ्नो जघन्यज” इति भा० आ० प० कल्पभेदादनयोर्व्य-
वस्था । मासभेदे आदित्यभेदा आदित्यहृदये दर्शिता यथा
“अरुणो मासमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा । चैत्रे मासि
च वेदज्ञो वैशाखे तपनः स्मृतः । ज्येष्ठे मासि तपेदिन्द्रः
आषाढे तपते रविः । गमस्तिः आश्विने मासि यमोभाद्रपदे

तथा । इषे हिरण्यरेताश्च कार्तिके च दिवाकरः । मार्ग-
शीर्षे तपेक्षितः पौषे विष्णुः सनातनः । इत्येते द्वादशा-
दित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः” । ईश्वरकण्ठे पु० ।
आदित्यस्यापत्यम् ख्य यलोपः । ७आदित्यापत्ये पुंस्त्री० ।
आदित्यकेतु पु० छराष्ट्रपुत्रभेदे तद्गणनायां भा० आ० प०
६७ अ० । “आदित्यकेतुर्ब्रह्मशी नागदत्तानुयायिनौ”
ईत० । आदित्यस्य केतौ अरुणे ।
आदित्यकेशव पु० आदित्यपूजितः केशवः । काशीस्थे “केशव-
मूर्त्तिभेदे “आदिकेशवपूर्वेषु स्वयमादित्यकेशवः” काशीष० ।
आदित्यपत्र पु० आदित्यस्य अर्कवृक्षस्य पत्रमिव पत्रमस्य ।
क्षुपभेदे । ईत० । अर्कवृक्षपत्रे न० ।
आदित्यपर्णिनी स्त्री आदित्यवर्षं नित्यं पर्णमस्यस्या इति ।
“मृत्निनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्ता शुक्रकोमलैः । आदित्य-
पर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्णिनी” “आदित्यपर्णिनी
ज्ञेया तथैव हि हिमन्त्रये” सुश्रुतोक्तलक्षणायामोषधौ ।
आदित्यपुराण न० आदित्येनोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे ।
उपपुराणगणनायाम् “माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं पारा-
शराह्वयम्” । कौर्मिं सौरत्वेनदं पठितम् । मत्स्यपुराणे तु
“यत्र साम्बं पुरस्त्वय भविष्योत्कथानकम् । प्रोच्यते तत्
पुनर्लोके साम्बमेव शुचिब्रतम् । एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव
परिपद्यते” आदित्यसंज्ञमित्युक्तं देवीपु० “पराशरोक्तमपरं
भारीचं भास्कराह्वयम्” भास्करत्वेनोक्तं तथा चादित्य-
पुराणस्यैव नामान्तरं सौरं भास्करञ्चेत्यादि । अधिकस्यप-
पुराणशब्दे वक्ष्यते । एतदीयप्रतिपाद्यविषयाः सौर-
शब्दे दृश्याः ।
आदित्यपुष्पिका स्त्री आदित्यवर्षं रक्तं पुष्पमस्याः । रक्त-
पुष्पे अर्कवृक्षे । [वल्लभायाम् ओषधौ ।
आदित्यभक्ता स्त्री आदित्यभक्ता । (ङङ्ङिड्या) अर्क-
आदित्यव्रत न० आदित्यस्य तदुपासनायं व्रतम् । सूर्यो-
पासनार्थं व्रतभेदे । आदित्यव्रतस्य ब्रह्मचर्यमस्य ठञ् ।
आदित्यव्रतिकः तद्व्रतार्थब्रह्मचर्ययुक्ते लि० ।
आदित्यसुनु पु० ईत० । सूर्यपुत्रे १सुयोने २कश्यपे,
३यमे ४शनैस्वरे च अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ५० ।
आदित्सु पु० आ+दा-सन्-उ । यहीतुमिच्छौ, “आदित्सुभि-
र्नूपुरशिक्षितानि” कुमा० ।
आदिदेव पु० आदौ दीव्यति स्वयं राजते दिव-अच् ७त० ।
१नारायणे २शिवे । आदिः कारणं देवः । ३आदि-
कारणे परमात्मनि । “सहास्रात्मा मया योव आदिदेव

उदाहृतः” या० सू० । “पुरुषं शास्वतं दिव्य-
मादिदेवमजं विभुम्” गीता । “वासुदेवो ब्रह्मज्ञानुरादि-
देवः पुरन्दरः” विष्णुसं० । “आदिः कारणं देव इत्यादि-
देवः दानादिगुणवान् वा” भा० । “देवोदानात्दीपनात्
भवतीति” यास्कोक्तदेशञ्जिनरुक्तिमाश्रित्य भाष्ये तथोक्तम् ।
आदिदेव पु० कर्म० । हिरण्यकशिपौ दैत्ये तस्य देतेः
प्रथमजत्वात्तथात्वम् । “एक एव दितेः पुत्रः हिरण्यक-
शिपुः पुरा” भा० आ० प० ६५ अ० । आदिदैत्योमहा-
वीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा” भा० व० प० १०४ अ० ।
आदिन् ति० अत्तीति अद-णिनि । भक्तके । ह्रियां डीप् ।
आदिनव पु० आदीनवस्य पृ० वेदे ह्रस्वः । आदीनवशब्दार्थे “आ-
दिनव” प्रतिदोषे षतेनास्मां अभिन्नर” अथ० ७.११०, ४ ।
आदिपर्जन्यं न० आदि आद्यं पर्वं । महाभारतान्तर्गते आद्ये
पर्वणि । “इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमम्ब्रह्मविस्तरम्” भा० आ० ।
आदिपुराणं न० आदि आद्यं पुराणम् कर्म० । पुराणभेदे
सर्वेषामष्टादशानां पुराणानामष्टपुराणानाञ्चादिभूते चतु-
र्लक्षात्मके ब्रह्मनिर्मिते पुराणभेदे । नारदपुराणे
उपसंहारपादशेषे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् “अष्टादश-
मनौपस्य सारात् सारतरं द्विज ! । ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं
पुराणत्वेन पश्यते । तदेव व्यस्य गदितमत्पाष्टादशधा पृथक् ।
पाराशर्येण सुनिना सर्वेषामपि मानद” । वस्तुग्रहाय
तेनैव सुनेनां भावितात्मनाम् । सत्तः श्रुत्वा पुराणानि
लोकेभ्यः प्रचकाशिते । सुनयो धर्मशोलास्ते दीनानुग्रह-
कारिणः । मया चेदं पुराणन्त वसिष्ठाय पुरोदितम् तेन
शक्तिमुतायोक्तं जातकस्यैव ते न च । व्यासोऽब्रुवा
ततश्चैतत् प्रमञ्जनमुखोद्गतम् । प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन्
प्रावर्त्तयदनुत्तमम्” तथा च व्यासोक्तब्रह्माण्डन्त द्वादश-
साहस्रं तस्यैव संक्षेपार्थप्रतिपादकम् । एवञ्च तस्यैव
चतुर्लक्षात्मकस्य सर्वपुराणमूलतया आद्यत्वात् आदि-
पुराणत्वम् । देवल्लोके तु आदिपुराणस्य शतकोटिल्लोकात्म-
कता यथोक्तं तत्रैव । प्रथमपादे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् ।
“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां ससृज्यम् । यस्मिन् ज्ञाते
भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् । पुराणमेकमेवासीत्
सर्वकल्पेषु मानद ! । चतुर्वर्गस्य वीजञ्च शतकोटिभुवि-
स्तरम् । प्रवृत्तः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ।
कालेन भ्रसनं दृष्ट्वा पुराणस्य महाभक्तिः । हरिव्यास
स्वरूपेण जायते च युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे
द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूलोके निर्दिशत्यपि ।

अद्यापि देवल्लोके तु शतकोटिभुविस्तरम् अस्त्येव तस्य
सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते” एवञ्च तदानीं लोकप्रसिद्धचतु-
र्लक्षात्मकस्य ब्रह्माण्डनामकपुराणान्तरस्यैव व्यासप्रणीत
चतुर्लक्षात्मकाष्टादशपुराणानामादिभूतत्वादादिपुराणत्वेन प्र-
सिद्धमासीत् । तच्च क्रमशः उच्छिन्नप्रायं संस्कृत शालायान्तु
तस्य स्वल्पांशमात्रस्य सत्त्वेऽपि सर्वांशस्य प्रायशः कुत्वापी-
दानोमत्ताभात् न तत्रत्यप्रतिपाद्यविषया वर्णयितुं शक्याः ।
हेमाद्रि माधवादिभिरादित्यपुराणनाम्ना बहूनि वचनानि
लिखितानि । तेषां काले च तत्पुराणस्य प्रचार आसीत्
क्रमशः इदानीमुच्छिन्नप्रचारतया समग्रलाभासम्भवः इति
तत्रत्यप्रतिपाद्यविषयप्रदर्शनादुपरतमस्माभिः ।

आदि(पु)पुरुष पु० आदौ पुरि देहे वसति वस-उपन्
स्वेनात्मना पूरयति जगत् पूर-उपन् वा पृ० वा ह्रस्वः ।
आदिर्जावे १ हिरण्यगर्भे २ नारायणे च । “ते च प्रापुर-
दन्वन्तं बुबुधे चादिपु(पु)रुषः” रघुः । “दैत्ये श्वरसमां गत्वा
पाणिं संसृष्ट्य पाणना । दैत्यानामादिपुरुषः सरारिर्दिति-
नन्दनः” भा० व० प० २७१ अ० । ह्रस्वाभावे पूरुषोऽप्यत्र
“तमर्घ्यमर्षादिकयादिपूरुषः” माघः ।

आदिभव पु० आदौ भवतीति भू-अच् । १ हिरण्यगर्भे
“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताय” इति श्रुतौ तस्याप्रभवलोकेः
तथात्वम् । २ सर्वस्थादिः कारणं भवति । सर्वस्य
कारणभूततयाविभूते ३ विष्णौ च “रसातलादादिभवेन
पुंसां” रघुः २ अग्रजमात्रे ति० ।

आदिम ति० आदौ भवः आदि+डिमच् । आदौ भवे ।

आदिमत् ति० आदिरस्यस्य मत्पृ स्त्रियां डीप् । आदि-
युक्ते १ सकारणे २ आदिषीमायुक्ते च ।

आदिराज पु० आदिराद्योराजा टच् समा० । पृथुनामके
नृपतौ तस्य राज्ञामादित्वात्तथात्वम् तत्कथा भाग० ४ स्क०
“अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः । बाह्व्यां
मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तद्दृष्ट्वा मिथुनं जात-
विस्मया ब्रह्मवादिनः । जचुः परमसंतुष्टा विदित्वा
भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी ।
इयञ्च लक्ष्मीसंभूतिः पुरुषस्यानपायिनी । क्षत्रियः प्रथमो
राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः । पृथुर्नाम महाराजोम-
विष्यति पृथुश्रवाः” । तस्य वेषस्थैत्यर्थः ।

आदिवराह पु० आदिराद्यो वराहः । यज्ञवराहरूपेणा-
विभूते विष्णोरवतारभेदे तत्कथा “ततो महात्मा
मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् । किं तु रूपमहं

कृत्वा उद्गुरेयं वसुध्वराम् । जले निमग्नं घरणीं
येनाहं वै ससुद्धरे । इति सञ्चिन्त्य मनसा हरिर्नारा-
यणः प्रभुः । जलक्रीडारचित्तस्त्राद्वाराहं वपुरक-
रत् । हरिरुद्धरणे युक्तस्तदाऽभूदस्य भूमिष्टक् । अधर्ष्यं
सर्वभूतात्वा वाङ्मयं ब्रह्मसञ्चितम् । दशयोजनविस्ता-
रसञ्चितं शतयोजनम् । नीलजीभूतसङ्काशं मेघस्तनित-
निस्वनम् । गिरिसंहननं भीमं श्वेतदीप्तोपदंष्ट्रिणम् ।
विद्युद्ग्नप्रकाशाक्षमादित्यसभतेजसम् । पीनवृत्तायतस्कन्धं
दृग्ग्यादूर्लविक्रमम् । पीनोन्नतकटीदेशं वृषलक्ष्णल-
क्षितम् । रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः ।
पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम् । वेदपादो यूप-
दंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चित्तोसुखः । अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्र-
ह्मशीर्षो महातपाः । अहोरात्रेक्ष्णधरो वेदाङ्गश्रुतिभू-
षणः । आज्यनासः स्रुवत्खण्डः सामघोषस्वनो महान् ।
सत्यधर्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः । क्रियासत्वम-
हाघोषः पशुजानुर्भ्रंखाकृतिः । उद्गातन्वो होम-
लिङ्गो वीजौषधिमहाफलः । वायुन्तरात्मा सत्वस्मिक्
विकृतः सोमशोषितः । वेदिस्तन्वो हविर्गन्धो ह्यक-
व्यातिवेगवान् । प्राग्शकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिर-
न्वितः । दक्षिणाहृदयो योगी महासत्वमयो महान् ।
उपाकर्मैष्टरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः । नात्राच्छन्दोगति-
पथो गुह्योपनिषदासनः । आयापतीसहायो वै मण्यष्टङ्ग
इवोच्छ्रितः । भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागधः प्राविशद्गुरुः ।
अङ्गिः सञ्छादितासृचीं स तामार्च्छत् प्रजापतिः ।
रसातलजले मग्नं रसातलतलं गतः । प्रभुर्लोकहि-
तार्थाय दंष्ट्राघ्रेषोञ्जहार गाम् । ततः स्वस्थानमा-
नीय पृथिवीं पृथिवीधरः । सुभोच पूर्वं सहसा धार-
यित्वा धराधरः । ततो जगाम निर्व्राणं मेदिनी तस्य
धारणात् । चकार च नमस्कारं तस्मै देवाय विष्णवे ।
एवं यज्ञवराह्येष भूत्वा लोकहितार्थिना । उद्भूता
पृथिवी देवी सागराम्बुधरा पुरा” हरिवं० २२४ अ० ।
आदिविद्वस् पु० आदिराद्योऽखिलसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वात्
विद्वान् । सांख्यशास्त्रकारके सर्वसम्प्रदायप्रवर्त्तके उपासन-
यासिद्धे जगत्कर्त्तारि कपिले । “आदिविद्वान् सिद्ध” इति
कापिलः” कुसुमा० कपिलशब्दे विवृतिः ।
आदिशक्ति स्त्री आदिराद्या शक्तिः । परमेश्वरस्य शमायरूप-
यज्ञौ २ देवीमूर्त्तिभेदे च । आद्याशब्दे विवृतिः ।
आदिशरीर न० आदि आद्यं शरीरम् । भोगार्थं परमेश्वरे

आद्ये लिङ्गाख्ये शरीरे । “अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन
मानवः । शुभानामशुभानाञ्च कुरुते सञ्चयं महत् ।
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् । संभवत्येव
युगपद्यतो नास्वन्नरा भवः । तत्रास्य स्वकृतं कर्म
आयेवानुगतम् तदा । फलवत्य सुखाहो वा दुःखा-
हो वाऽथ जायते” भा० व० प० १८४ अ० । आदि कारणं
शरीरं कर्म० । २ अविद्याख्ये २ सूक्तशरीरे च वेदान्तिमते
शरीरं त्रिविधं कारणसूक्तस्यूलभेदात् तत्राविद्यायाः
कारणशरीरत्वं सर्वकारणत्वात् विद्याया शीर्यमाणत्वाच्च
अविद्यां प्रकृत्य “सा कारणशरीरं स्यात्” पञ्चद० । [त्वर्थे च ।
आदिशु अव्य० आ+दिश-त्यप् । १ अर्त्तुशब्दोत्थर्थे २ उक्ते-
आदिष्ट न० आ+दिश-भावे क्त । १ आज्ञायाम्, २ उपदेशे
च । कर्मणि क्त । ३ उपदिष्टे, ४ व्याकरणप्रसिद्धे स्थानि-
जाते वस्ये च लि० यथा इकः स्थाने यच्च आदिश्यते इति
इकोयणादिष्टइत्युच्यते । ५ आज्ञप्ते ईउच्छिष्टे ७ अनुशिष्टे
च लि० “उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि” विश्वा० ।
आदिष्टिन् पु० आदिष्टमादेशोव्रतादेशः अस्यस्य इति ।
व्रतादेशोयस्य कतसादृशे, ब्रह्मचारिणि । “आदिष्टी नो-
दकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात्” महः आदिष्टं व्रतादे-
शोऽस्यस्येति आदिष्टी ब्रह्मचारी” कुल्लू० । आदिष्टमनेन
इष्टा० इति । २ आदेशकर्त्तारि लि० स्त्रियां ङीप् ।
आदिसर्ग पु० कर्म० । प्राकृतप्रलयोत्तरं प्रथमसृष्टौ अव्यक्तात्
पूर्वं सत्त्वन्नो महानात्मा महामतिः । आदिर्गुणानां सर्वेषां
प्रथमः सर्ग उच्यते । महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शब्दुश्च
वीर्यवान् । बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धश्च तथा स्वातिर्धृतिः
सृष्टिः । पर्यायवाचकैः शब्दैर्माहानात्मा विभाव्यते ।
तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रभोहं नाधिगच्छति ।
सर्वतः पाण्डिपादश्च सर्वतोऽक्षिशरोसुखः । सर्वतःश्रुति-
मान् लोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति । महाप्रभावः पुरुषः
सर्वस्यैव हि निश्चितः । अणिमा लघिमा प्राप्तिरीधानो
ज्योतिरव्ययः । तत्र बुद्धिविदो लोके सद्भान्निरताश्च वे ।
ध्यानिनो मित्ययोगाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः । ज्ञानवन्वच
ये केचिदलुब्धा जितमन्ववः । प्रसन्नमनसो धीरा निर्भमा
निरहङ्गताः । विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वसुपयन्त्युत ।
आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम् । अहङ्गा-
रात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै । पृथिवी वायुराकाश-
मापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । तेषु भूतानि युज्यन्ते महा-
भूतेषु पञ्चसु । ते शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च ।

महाभूतविनाशस्तु प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्वप्राणवृत्तां
धीरा महदुत्पद्यते भयम् । स धीरः सर्वलोकेषु न मोह-
मधिगच्छति । विष्णु रेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः ।
एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं सुरुषं
विश्वरूपम् । हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान्
बुद्धिमतीत्य तिष्ठति” भा०आश्व०प०अ०४० । स च सर्गः
दर्शविधः प्राकृतः षड्विधः, वैकृतस्त्रिविधः, उभयात्मक एक-
विधः इति भेदात् तद्विवरणम्” भाग०३स्क०१०अ० ।
‘विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णु मायया ।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना १२ । यथेदानीं
तथाप्ये च पश्चादप्येतदेदृशम् १३ । सर्गो नवविधस्तस्य
प्राकृतो वैकृतश्च यः । कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसं-
क्रयः १४ । आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमोयत् द्रव्यज्ञानक्रियोदयः १५ । भूतसर्ग-
स्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् । चतुर्थ ऐन्द्रियः
सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १६ । वैकारिको देवसर्गः
पञ्चमोयन्मयं मनः । षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्तु बुद्धिकृतः
प्रभोः १७ । षड्भिः प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे षड्गु
रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिभेषः १८ । सप्तमो सुख्य
सर्गस्तु षड्विधस्तस्य षाड्भ्यः । वनस्पत्योषधिलतात्वक्
सारावीरुषो द्रुमाः १९ । उत्स्रोतसस्तमः प्राया अन्नः स्पर्शा
विशेषिणः २० । तिरश्चात्मसः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो भवतः ।
अविदो भूरितमसो प्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २१ । गोरजो महिषः
क्षणाः शूकरो गवयो रुरुः । दिशपाः पशवश्चैमे अवि-
द्वश्च सप्तमः । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्च मरी तथा
एते चैकशपाः क्षतः ! षड्गु पञ्चनखान् पशून् २२ । चा
ष्टगालोऽष्टको व्याघ्रो माज्जूरः शशशङ्खकौ । सिंहः कपिगजः
कूर्मो गोधा च सकरादयः । कङ्कटप्रवक्ष्ये नभासमल्ल-
कवर्हिणः । हंससारसचक्राहकाकोलूकादयः खगाः २३ ।
अर्वाक्षोतस्तु नवमः क्षत्रकविधोऽष्टगाम् । रजोऽधिकाः
कर्म परा दुःखे च सुखमानिनः २४ । वैकृतास्तय एवैते देवस-
र्गश्च सप्तमः । वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २५ ।
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः । गन्धर्वाश्चरसः
सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः । भूत प्रेतपिशाचाश्च विद्याभ्राः
किन्नरादयः । दर्शते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृकृताः” ।
“स्वयतिरिक्तसृज्याभावं दर्शयन् कालस्य सृष्टिनिमि-
त्ततां दर्शयति विश्वमिति । विष्णु मायया संस्थितं सं-
हृतम् । ब्रह्म तन्मात्रं सत दिश्वं ईश्वरेण कर्ता कालेन

निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक् प्रकाशितम् । अव्यक्ता मूर्तिः
स्वरूपं यथेति स्वतो निर्वाणेषता दर्शिता १२ । अप्र-
तिष्ठत्वं दर्शयितुं तत्कार्यं विश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठा माह
यथेदानीमस्ति तथाग्ने पूर्वमप्यासीत् । पश्चादपि तथा
भविष्यति १३ । एवं सामान्यतः कालं निरूप्य विशेषतो
निरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्य पूर्वसर्गस्य पूर्वोक्तानेव
भेदान् अनुवदति सर्गइति । यस्तु प्राकृतो वैकृतश्च स तदशमः
तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमाह कालेनैव बलेन नित्य-
प्रलयः द्रव्येण सङ्घर्षणसुखान्ग्रादिना नैमित्तिकः गुणैः
स्वस्वकार्यं यमसङ्घः प्राकृतिकः १४ । तानेव सर्गान् प्रप-
ञ्चयति । आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । महतो
लक्षणम् आत्मनो हरेः सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति ।
अहमः अहङ्कारस्य । तस्य लक्षणं यत्नेति । द्रव्यादयो-
वक्ष्यमाणास्तयः सर्गाः १५ तन्मात्रो भूतसर्गः । ततः-
सूक्ष्मसर्ग इत्यर्थः । द्रव्यशक्तिमान् महाभूतोत्पादकः
ज्ञानकर्म्मोन्द्रियात्मकश्चतुर्थः १६ । पञ्चमो वैकारिकः ।
इन्द्रियाधिभारो देवाः मनश्च । षष्ठस्तमसः पञ्चपूर्वा-
विद्यायाः । अबुद्धिर्जीवानामावरणम् विचेपश्च तां करोतीत्य-
बुद्धिकृत् तस्य १७ । मे सत्तः षड्गु अनुहगेन श्रोतव्य-
तामाह । यद्विषया भेदा संसारं हरति तस्य हरेर्लीला ।
यद्वा इयमिति तमश्चादिसर्गरूपा । रजोभाज इति
ब्रह्मरूपस्येत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽबुद्धिकृत इति प्रथमानं
अनवधानकृत इत्यर्थः १८ । सुखमिव प्रथमं कृतः सुख्यः
सर्गः । तस्युषां स्थावराणाम् । षड्विधमेवाह । ये पुष्यं
विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः फलपाकान्ताः ।
लताः आरोहणपेक्षाः । त्वक्सारं वेखादयः । लता एव
काठिन्येन आरोहणपेक्षा वीरुधः । ये पुष्यैः फलन्ति ते-
द्रुमाः १९ । तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्ध्वं श्रोत
आहारसञ्चारो येषाम् । तमः प्राया अव्यक्तचैतन्याः ।
अन्नः स्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः ।
विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः २० ।
तिर्यक्श्रोतसं सर्गमाह तिरश्चात्मिति । स चाष्टविंशति-
भेदः । तिरश्चां लक्षणम् अविदः स्वस्तनादिज्ञानमून्याः ।
भूरितमसः आहारादिभावनिष्ठाः । प्राणज्ञाः प्राणै-
वेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानमून्याः ।
तथा च श्रुतिः । “अथेतेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवा-
भिज्ञानं विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः
स्वस्तनं न लोकालोकाविति” २१ । अष्टविंशतिभेदानाह

गवाद्यउषट्रान्ताः द्विशफाः द्विखुरानव । खरादयः च-
मर्थान्ना एकशफाः षट् । श्वाद्योगोधान्ताः पञ्चनखा द्वा-
दश २० । एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः । मकराद्योजलचराः
कङ्कादयश्च खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृह्णीताः । तदेवम-
ष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति । तेषु कृष्णरुरुगौराः ऋग-
विशेषाः अन्येषामपि तिर्यक्प्राणिनामेतेष्वेव यथायथ-
मन्नभावः २३ । अध आहारसञ्चारोयस्य सोऽर्वाक्स्त्रोताः ।
हृत्सवार्धम् । नृणां सर्गः । नृणां लक्षणम् । रजः अधि-
कं येषु २४ । एते त्रयोवैकताएव न कौमारवदुभयात्मकाः देव-
सर्गोवैकत इत्यनुषङ्गः । वैकारिकस्तु देवसर्गः प्राकृतेषु पू-
र्वमेव प्रोक्तः अयन्तु ततोऽन्यत्वाद्द्वैकतः देवसर्गएदन्-
भूतः सनत्कुमारादेनान्तु सर्गः प्राकृतोवैकतश्च देवत्वेन मनु-
ष्यत्वेन च सृज्य इत्यर्थः २५ । वैकतश्च देवसर्गोऽष्टविधः अत्र
विविधाद्यस्तयोभेदाः गन्धर्वाप्सरसएकः यक्षरक्षांस्येकः ।
मृतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारणविद्याभ्राः एकः किन्नराएकः
आदिशब्दात् किंपुरुषाश्चस्वाद्ययः” श्रीधरव्याख्या ।

एवं सामान्यतः सर्गसङ्ख्या तत्रैव २६ अध्याये विशेषेण उक्तः
“भगवानुवाच १० । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदा-
त्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राङ्गणविशेषं विशेषवत् ११ ।
पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्विंश-
तिकं गुणं प्राधानिकं विदुः १२ । महाभूतानि पञ्चैव
भूरापोऽग्निर्म्हरुद्रमः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धा-
दीनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृशसंनना-
सिकाः । वाक्करो चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते ।
१३ । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यरात्मकम् । चतुर्धा ल-
क्ष्यते भेदोऽन्या लक्षणरूपया १४ । एतावानेव संख्यातो
ब्रह्मणः सगुणस्य च । सन्निवेशोमया प्रोक्तोयः कालः
पञ्चविंशकः १५ । प्रभावं पौरुषं प्राङ्गः कालभेदे यतो-
भवम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः १६ ।
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि । चेष्टा यतः स
भगवान् काल इत्युपलक्षितः १७ । अन्तः पुरुषरूपेण काल-
रूपेण यो बहिः । तमन्वेषेण सत्वानां भगवानात्ममायया
१८ । देवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां स्वस्थां योनौ परः
पुमान् । आधत्त वीर्यं सासूत महत्तत्त्वं हिरण्य-
यम् १९ । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः ।
स्वतेजसा पिवत्तीव्रमात्मप्रसापनं तमः २० । यत्तत् सत्व-
गुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहृत्वांसुदेवाख्यं
चित्तं तन्महदात्मकम् २१ । स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्व-

मिति चेतसः । उत्तिभिलक्ष्णं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः
परा २२ । महत्तत्त्वाद्दिकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यं सम्भवात् ।
क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत २३ । वैकारिक
स्तैजसश्च तामसश्च यतोभवः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां
महतामपि २४ । सहस्रशिरसं साक्षात् यमनन्तं प्रव-
क्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् २५ ।
कर्तृत्वं करणत्वञ्च कार्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तघोर
विमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः २६ । वैकारिकाद्दिकुर्वाणा-
न्मनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाम्यं वर्तते कामस-
म्भवः २७ । यद्बुद्धिर्निरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ।
शारदेन्दोवरश्यासं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ । तैज-
सात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत् सति । द्रव्यस्फुरणवि-
ज्ञानभिन्द्रियाणामनुग्रहः २९ । संशयोऽथ विपर्यासो
निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्ष्णं वृत्तितः
पृथक् ३० । तैजसानीन्द्रियाख्येव क्रियाज्ञानविभागतः ।
प्राणस्य हि क्रिया शक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ३१ । तास-
साञ्च विकुर्वाणाद्भवद्वीर्यं नोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तन्मा-
त्रमः श्रोत्रान्तं शब्दगम् ३२ । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य
द्रष्टुर्लक्षणमेव च । तन्मात्रञ्चैव नभसो लक्षणं कवयो
विदुः ३३ । भूतानां ब्रह्मदाहत्वं बहिरन्तरमेव च ।
प्राणोन्द्रियात्मधिष्णात्वं नभसोऽवृत्तिलक्षणम् ३४ । न-
भसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकृतेतः । स्पर्शोऽभव-
त्ततोवायुस्त्वक् स्पर्शस्य त्वसंप्रहः ३५ । ऋदुत्वं कठिनत्वञ्च
शैत्वसुष्णत्वमेव च । एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं
नभस्ततः ३६ । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेहत्वं द्रव्यशब्द-
योः । सर्वोन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्म्मभिलक्षणम् ।
वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं देवेरितादभूत् । समुत्थितं
ततस्तेजश्चक्षुरूपोपलम्बनम् । इव्याकर्म्मत्वं गुणताव्यक्तिसं-
स्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि । रूपमात्रस्य वृ-
त्तयः ३८ । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् ।
तेजसोऽवृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्क्षुब्धे च । रूपमात्राद्दिकु-
र्वाणात्तेजसोदेवनोदितात् । रसमात्रमभूत्सादम्भो-
जिद्धा रसग्रहः ४० । कषायोमधुरस्तिक्तः कङ्कह इति
नैकधा । भौतिकानां विकारेण रस एकोविंशतिभेदो ४१ ।
क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाश्रयनोद(न्द)नम् । तापापनो
दोभूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्रिधाः ४२ । रसमात्राद्दिकुर्वा-
णादम्भसो देवनोदितात् । गन्धमात्रमभूत्सात् दृष्टी-
प्राणस्तु गन्धगः ४३ । करम्भपूर्तिशौरभ्यशालोदम्भो-

दिभिः पृथक् । इत्यावयववैषम्याद्गन्ध एकोविभित्ततोऽ४ ।
 भावनं ब्रह्मणःस्थानं धारणं सद्भिषेपणम् । सर्वसत्त्व
 गुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४५ । नभोगुणविशेषोऽर्थो
 यस्य तत् श्रोत्रसुच्यते । वायोगुणविशेषोऽर्थो
 यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्च-
 क्षुच्यते । अन्मोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः
 भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य घ्राणः स उच्यते ४६ । परस्य दृ-
 श्यते धर्म्मोऽप्यपरस्मिन् समन्वयात् । अतो विशेषो
 भावानां भूमावेशोपलभ्यते ४७ । एतान्यसंहृत्य यदा
 महदादीनि सप्त वै । कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपा-
 विशत् ४८ । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् ।
 उखितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठदसौ विराट् । एतदण्डं
 विशेषाख्यं क्रमदुर्द्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं
 प्रधानेनाकृतं बहिः । यत् लोकवितानोऽयं रूपं
 भगवतोऽहरेः ५० । हिरण्ययादण्डकोषादस्मात् सलिले-
 शयात् । तमाविश्य महादेशो ब्रह्मधा निर्विभेद खम् ५१ ।
 निरभिद्यतास्य प्रथमं सुखं वाणी ततोऽभवत् ।
 वाख्या वह्निरथो नासि प्राणोतो घ्राण एतयोः ५२ ।
 घ्राणाद्वायुरभियो तामक्षिणी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूक्ष्मो-
 ऽन्वभिद्येतां कक्षीं श्रोत्रं ततोदिशः ५३ । निर्विभेद वि-
 राजस्वप्नोमश्रुत्वाद्यस्ततः । ततः श्रोत्रधयज्ञासन् शिशुं
 निर्विभेदे ततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् ।
 गुदादपानोऽपानाच्च सृष्ट्युर्लोकभयङ्करः ५४ । हस्तौ च
 निरभिद्येतां बलं ताम्यां ततः खराट् । पादौ च निर-
 भिद्येतां गतिस्त्राभ्यां ततोऽहिरिः ५५ । नाड्योऽस्य निरभि-
 द्यन्त ताम्योऽहोहितमाश्रितम् । नद्यस्ततः समभवत्तुदरं सम-
 भिद्यत । क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्वेतयोरभूत् । अ-
 थास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्नम उखितम् ५६ । मनसश्च-
 न्द्रमाजातोबुद्धिश्चुद्गैरिंपतिः । अहङ्कारस्ततोरुद्रः
 चित्तञ्चैत्यस्ततोऽभवत् ५७ । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्तो-
 त्यापनेऽशकन् । पुनराविशुः खानि तस्युपापयितुं
 क्रमात् । वह्निर्यावा सुखं भेजे नोदतिष्ठत्तोविराट् ।
 घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्तो विराट् । अक्षिणी
 चक्षुराक्षियो नोदतिष्ठत्तो विराट् । हस्ताविन्द्रोवलेनैव
 नोदतिष्ठत्तो विराट् । त्रिणुर्गले चरखौ नोदतिष्ठत्तो
 विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्तो विराट् ।
 क्षुत्तुड्यासुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्तो विराट् । बुद्ध्या ब्रह्मापि
 हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् । श्रोत्रेण कक्षी च दिशो नो-

तिष्ठत्तो विराट् । रेतसा शिशुमापस्तु नोदतिष्ठत्तो
 विराट् । गुदं सृष्ट्युरपानेन नोदतिष्ठत्तो विराट् ।
 रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्तो विराट् । चित्तं
 हृदयं चैत्यः क्षेत्तः प्राविशददा । विराट् तदैव पुरुषः
 सलिलादुदतिष्ठत् ५८ । यथा प्रसुप्तं हृदयं प्राणोन्द्रिय
 मनोन्वयाः । प्रभवन्ति विना येन नोत्याप्रयित्तमोजसा ।
 तस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगविदत्तया । भक्त्या विरक्त्या
 ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत् ६० । व्याख्यातमेतत् श्रीधरेण
 “देवाञ्जीवाद्यवशात् क्षुभिता धर्म्मा गुणायस्थाः । योनौ
 अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्यं चिच्छक्तिम् । सा प्रकृतिर्माहृत-
 त्वमसूत । महतः स्वरूपमाह हिरण्यस्यं प्रकाशब्रह्म-
 लम् ५९ । विश्वं अहङ्कारादिप्रपञ्चं आत्मगतं स्वस्मिन्
 सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यञ्जन् प्रकटयन् तमोऽपवत्, कूटस्थः
 लयविशेषश्चैत्यः, आत्मानं प्रस्थापयतीति तथा यत्
 पूर्वं प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ विलापयमासेति २० ।
 प्रसङ्गात् चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्वांगमप्रसि-
 द्धत्वमाह । स्वच्छं विशदं शान्तं रागादिरहितं भगवतः
 पदसुपलम्बिस्थानम् । अतएव वासुदेवाख्यं यदाहः । अय-
 मर्थः अधिभूतरूपेण तस्यैव महानिति, अध्यात्मरूपेण
 चित्तमिति, उपास्यरूपेण वासुदेव इति, अधिघाता तत्त्वस्य
 क्षेत्तः, एवमहङ्कारे सङ्घर्षेण उपास्यः, रुद्रोऽधिघाता,
 मनसि अनिरुद्ध उपास्य ब्रह्माधिघाता, बुद्धौ प्रद्युम्न
 उपास्य ब्रह्माधिघातेति ज्ञातव्यम् २१ । स्वच्छत्वं भग-
 वदिभूतियाहित्वम् अविकारित्वं लयविशेषराहित्यं
 अपांप्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्थापरा भूतसंसर्गात्
 प्राक्तनी सा यथा मधुरा स्वच्छा शान्ता च तद्वदित्यर्थः २२
 अहङ्कारस्योत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति
 चतुर्भिः । क्रियासु शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः २३ । तस्य
 त्वंविध्यमाह वैकारिक इति । तस्य कार्यं माह यतोयस्मान्न
 आदीनाम् भवत्पत्तिरिति २४ । तस्मिन्नुपास्यं ब्रह्म
 माह सहस्रशिरसिति २५ । कर्तृत्वं देवतारूपेण,
 करणमिन्द्रियरूपेण, कार्यत्वं भूतरूपेण, शान्तत्वादिकं
 तत्कारणगुणत्वरूपेण २६ । मनस उत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह
 वैकारिकादितिद्वाभ्याम् । संकल्पचिन्तनम् विकल्पोविशेष-
 चिन्तनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसम्भोवर्त्तते
 इति कामरूपा वृत्तिलक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नोत्पत्ति-
 स्तस्य संकल्पादिकार्यत्वाभावात् उपास्यब्रह्मस्य अनिरुद्ध-
 स्तोक्तेः २७ । शारदं शरत्कालानमिन्दीवरं नीलोत्पलं

तदिव श्यामं तच्छनैः संराध्यं वशीकर्तुमयोग्यं दुर्ग्रह-
त्वात् २८ । बुद्धेरुत्पत्तिपूर्वकं लक्षणमाह तैजसादिति-
द्वाभ्याम् हे सति । द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमिति चित्त
व्यावृत्त्यर्थसक्तम् । इन्द्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञाने
हृषीकाणामधीश्वर इति यदुक्तं तत्तु निर्विकल्पक
ज्ञाने २९ । द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपञ्चः संशयादिः । विप-
र्यासो मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो-
निद्रा, “प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासृष्टतयः” इति पात-
ञ्जलोक्ते ३० । इन्द्रियाणासत्पत्तिमाह तैजसाह-
ङ्काराज्जातानि वैकारिकत्वशङ्कानिदृष्ट्यर्थमेवकारः द्वि-
विधान्यपीन्द्रियाणि तैजसान्येवेत्यर्थः । तत्र हेतुः
प्राणस्येति हि यत्राप्राणस्य क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञान-
शक्तिरा अतः प्राणस्य तैजसत्वात् तदीयशक्तिमता-
मिन्द्रियाणां तैजसत्वम् । तथा बुद्धेस्तैजसत्वात् तदीय-
ज्ञानशक्तिमतामपि ज्ञानेन्द्रियाणां तैजसत्वमपीत्यर्थः ३१ ।
तन्मात्रोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिन्लक्षणञ्चाह ।
तामसादिति पञ्चभिः । ओत्पत्ति शब्दगमित्यादिभि-
र्विषयोत्पत्त्यनन्तरं तत्सम्बन्धमात्रं कथ्यते न तत्पत्तिः प्रागेवो-
त्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगम ३२ । शब्दस्य
लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वं अर्थवाचकत्वं द्रष्टृलिङ्गत्वं कुडप्रान्त-
रितस्य द्रष्टृर्ज्ञापकत्वं तदुक्तं “लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोरिति, न
भसः तन्मात्रत्वं सूक्ष्मत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३ । छि-
द्रदाहत्वमवकाशदाहत्वं बहिरान्तरव्यवहारासदत्वम् आत्मा
मनः । प्राणादीनाम्भिष्णप्रत्यमाश्रयत्वं नाद्यादिच्छिद्ररूपेण
वृत्तिः कार्यमेतल्लक्षणम् । एवमुत्तरत्वापि एकेन श्लोकेन
तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं ततो-
येन महाभूतलक्षणं द्वयनुसन्धेयम् । आकाशाच्चक्-
स्यस्य संप्रहः सम्यग्ग्रहणं यथा पुंस्त्वं नियतलिङ्गत्वात् ।
यद्वा स्पर्शस्य संप्रहस्ततोभवतीति शेषः । शब्दतन्मात्रादि-
त्वादि तन्मात्राणासुत्तरोत्तरान्वयार्थसक्तम् ३५ । स्पर्शत्वं
स्वरूपलक्षणमित्यर्थः । नभस्वतो वायोस्तन्मात्रत्वञ्च ३६ ।
चालनं वृक्षशाखादेः । व्यूहनं मेहनं तणादेः प्राग्निः संयोगः
द्रव्यस्य गन्धवतोप्राणं प्रति नेतृत्वं यथा शौल्यादिमतः स्पर्-
शं, शब्दस्य ओत्वं प्रति नेतृत्वं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वम्
उपोद्बलकत्वं कर्मणा कार्येणामिलक्षणं भावे ल्युट् । कर्म-
वाभिलक्षणमिति विग्रहे तु करणे ३७ । द्रव्याकृतित्वं द्रव्य-
स्याकारसमर्पकत्वं गुणता द्रव्योपसर्जनतया प्रतीतिः श-
ब्दस्य तु स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः । अप्रत्यक्षद्रव्यस्य स्पर्शा-

देरपि स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्यायं
विशेषउक्तः । व्यक्तिंसंस्थात्वं द्रव्यस्य या संस्था सच्चिदेषः
सैव संस्था यस्य द्रव्यपरिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः । तेजस-
स्तेजस्त्वमसाधोरणत्वम् ३८ । द्योतनं प्रकाशनं पचनं
तण्डुलादेः क्षुत्क्षुत् अशनाया पिपासा च तद्द्वारेण पानम-
दनञ्च ३९ । जिह्वा रसनेन्द्रियं रसोऽदृष्टतेऽनेनेति रसय-
हस्ततो भवतीत्यर्थः ४० । कषायादिषु लवणोऽपि दृष्टव्यः ।
भौतिकानां संसर्गद्रव्याणां यएकोमधुरएव सन् अनेकधा
भित्तिते स रसइत्यर्थः ४१ । क्लेदनमाद्रीकरणं ष्टदादेः पि-
ण्डीकरणं तन्निदाहत्वं प्राणनं जीवनम् “आपोमयः प्राण”
इति” श्रुतेः आभ्यायनं तद्वैकल्यनिवर्तनं उदनं ष्टदकरणम्
उन्दनमितिपाठे सएवार्थः । भूयस्त्वं कृपादाबुद्धतस्यापि
पुनःपुनरुद्गमः ४२ । गन्धगः गन्धं प्राप्नोति ४३ । कर-
म्भोमिश्रगन्धः यथा व्यञ्जनादीनां हिङ्गादिसंस्कारेणैव ।
पूतर्दुर्गन्धः सौरभ्यं कर्पूरादेः, शान्तः शतपत्तादेः, उदयो-
लसुनादेः, संसर्गिणां इव्यावयवानां वैषम्यात् यएवंविभि-
द्यते स गन्धइत्यर्थः ४४ । ब्रह्मणोभावनं प्रतिमादिरूपेण सा-
कारतापादनं, स्थानं जलादिविलक्षणतया नैरपेक्ष्येण स्थितिः ।
धारणं जलाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छे-
दकत्वं प्राणिनां तत्तत्गुणानाञ्च पुंस्त्वादीनासुतद्भेदः परि-
णामविशेषैः प्रकटोकरणम् ४५ । ओत्वादीनां शब्दादिप्रा-
हकत्वसक्तं तेषाञ्च लक्षणमेतदेव इत्याशयेनाह पञ्चभिः
श्लोकाङ्गैः नभसोऽपि विशेषः शब्दोऽपि प्राणविषयः ४६ ।
गुणविशेषं शब्दव्यावृत्त्यर्थं दर्शयति परस्य कारणस्य धर्मः
शब्दादिः अपरस्मिन् कार्ये वायुादौ कारणान्वयाद् दृश्यते अ-
तोभावानामाकाशादीनां विशेषगुणः सर्वोऽपि शब्दादिः
भूमावेवोपलभ्यते चक्षुर्णां तत्रान्वयात्, जलादिषु यथान्वय-
मेव न सर्वम् आकाशेऽन्यान्ययाभावेन एकएवेति ४७ ।
एवं कारणोत्पत्तिसक्तौ कार्योत्पत्तिमाह साङ्गैः स्तम्भिः ।
एतान्यसंहृत्य अभिलित्वा यदा स्थितानि तदा जगदादिरीश्वरः
प्राविशत् सप्तेति प्राधान्याभिप्रायेणोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेषुपि-
विवक्षितएव ४८ । अचुविद्वेष्यः क्षुभितेष्यः यस्मादसौ
विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ४९ । भगवतो रूपमिति पुरुषाभेदा-
भिप्रायेण ५० । तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह हिरण्य-
यादिति नवभिः । उत्याय औदासीन्यं विहाय, तमाविश-
अधिष्ठाय । महंश्चासौ देवश्चेति खं छिद्रम् ५१ । वायुया
सहवर्द्धिरभवत् प्राविशत् । नासे निरभित्येतां प्राणोतः
प्राणेन जतः स्यूतः सन् प्राणएतयोर्नासिकयोरभवदित्य-

सुषङ्गः ५२ । प्राणादनन्तरं वायुः । प्राणोत्कृति विशेषणं सर्वेन्द्रियेषुपि दृष्टव्यं न्यभिद्योतामिति अन्वभिद्योतामिति पाठद्वयेऽप्येकैवार्थः । श्रोत्रं दिशः प्राविशन् ५३ । आदिशब्देन केशः ५४ । खराट् इन्द्रः । हरिविष्णुः ५५ । आभृतं जातम् ५६ । बुद्ध्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानम् । गिरांपतिर्ब्रह्मा, चैत्यः चेतनः ५७ । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतनं विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवभिः ५८ । विवाङ्देहस्य व्यष्टिदेहं दृष्टान्त्वने दर्शयन् साङ्गप्राप्तकथनस्य प्रयोजनमाह यद्येतिद्वाभ्याम् ५९ । प्रथमं परमश्वरेभक्तिः ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततोयोगप्रवृत्ता धीः एकाग्रचित्तं ततोयज्ञज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं चेतनं स्वस्वनात्मानि कार्यकारणसङ्घाते विविच्य चिन्तयेत्” ई० । वेदान्तिमते अत्र कश्चिद्विशेषः पञ्चदश्यासक्तः । “चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसम्बन्धिता । तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वशुद्धविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्या च ते मते । मायाविम्बोवशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञेश्वरः । अविद्यावशगत्स्वत्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा । सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्त्वाभिमानवान् । तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराक्षया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभूवोभूतातिजज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्दीन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्रचगच्चिरसनप्राणास्त्रसुपजायते । तैरन्नःकरणं सर्वैर्दृष्टिभेदन तत् द्विधा । मनोविमर्षरूपं स्यात् बुद्धिः स्याच्चिन्तयात्मिका । रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि त्र । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे । तैः सर्वैः संहितैः प्राणोदृष्टिभेदात् ष पञ्चधा । प्राणोऽपानः समानशोदानव्यानौ च ते पुनः । बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्रदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गसुच्यते । प्राज्ञस्तत्त्वाभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामोशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता । समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मताशात्मवेदनात् । तदभावात्ततोऽप्ये त कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया । तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने । पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम् । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः । स्वस्वतरहितोयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते । तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोग्यान्त्रयोद्भवः । हिरण्यगर्भस्यल्लेऽस्मिन् देहे वैश्वानरोभवेत् । तैजसा विश्वतां यातादेवतिर्यङ्ङ्नरादयः । ते पराग्दर्शिनः । प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः । कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुञ्च भुञ्जते” ।

एतन्मतप्रपञ्चस्तु ‘तत्र सर्गादिकां परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्मसङ्घतापरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सत्त्वामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकलञ्च इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति ‘तदैक्षत ब्रह्मस्यं प्रजायेयेति’ श्रुतेः । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्चभूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपादानि उत्पद्यन्ते । तत्राकाशस्य शब्दोद्युषोवायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वायुदावपि तदुपलम्भात् । नासौ भ्रमः बाधकाभावात् । इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि । एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनप्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिहृद्धारचित्तानि च जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्वाताकवर्णाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराद्युताः अधिष्ठातृदेवताः । एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण वङ्गीन्द्रोपेन्द्रसृष्ट्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याजायन्ते । तत्र प्रागननवान् वायुः प्राणोनासाग्रस्थानवर्त्ती । अवागननवानपानः पायादिस्थानवर्त्ती । विष्णुगननवान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती । जङ्घमननवानुदानः कण्ठस्थानवर्त्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभिस्थानवर्त्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते “तासां त्रिष्टयं त्रिष्टयमेकैकां करवाणीति” त्रिष्टयत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्यम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वायादिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम् । एवं वायुं द्वेषा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेजोऽप्युप्यथ्यंशानामपि । तदेवमेकैकभूतस्याङ्गं स्वांशात्मकं अर्द्धान्तरञ्च चतुर्विधभूतसयमिति पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् । “वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद” इति शा० सू० । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्यन्तस्यापि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादियञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । ‘प्रपञ्चप्राणमनोबुद्धि

दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्सं सूक्ष्माङ्गं भोग-
साधनमिति । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्य-
गर्भलिङ्गशरीरम् । अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरम् । तत्र
हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वम् अस्मदादिलिङ्गशरी-
रञ्चाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः प-
ञ्चीकृतभूतेभ्योभूम्यन्तरिक्षस्वर्गमहोजनस्तपःसत्यात्मकसोऽर्द्ध-
लोकसप्रकस्य अतलपातालवितलसुतलतलातलरसातल-
महातलाख्यस्याधोलोकसप्रकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डज
खेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्यूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र
जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपञ्चादिशरीराणि ।
अण्डजानि अण्डेभ्योजातानि पक्षिपद्मगादिशरी-
राणि । खेदजानि खेदाज्जातानि यूकमशकादिशरी-
राणि । उद्भिज्जानि भूमिसुद्भिद्युजातानि वृक्षादिशरी-
राणि वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरि-
त्वम् । तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशा-
वयवोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्यूलशरीरोत्पत्तौ
च साक्षात्कर्तृत्वम् इतरन्निखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्य-
गर्भद्वारा “हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवनात्मना-
सुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” श्रुतेः । हिरण्यगर्भो-
नाम मूर्त्तिं त्रयादन्यः प्रथमोजीवः “स वै शरीरी प्रथमः
स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माण्डे समव-
र्त्तते” “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताम्रे इत्यादि” श्रुतेः । वेदा० प०
सूक्ष्मादिस्थूलभूतान्तोत्पत्तिश्च ब्रह्माण्डोत्पत्तिमाह
आत्म पु० “उत्पाद्य स्थूलभूतानि भगवान् भूतभावनः नीरेषु
स्वात्मनो वीजं सहसैव समाक्षिपत् । क्षिप्रं तेन हि तद्वीर्यं
नीराणासुपरिस्थितम् । दधिमण्डोपमम् कालात् काठिन्य-
मगमद् धनम् । कठिना पृथिवी सेयं रूक्षा सा दृश्यते ऽधुना ।
तस्याः सारससङ्गुतो गोलकोऽभून्महालयः । कुक्कुटाण्डसमा-
कारः सप्रलोकस्य संस्थितिः । अनुसंवत्सरं कालं नीरेष्वासीत्सम-
न्ततः । शुष्ककालावसुसोनित्यं वायुनाभ्याहृतोभृशम् । स तु संव-
त्सरे पूर्णे विभिन्नः कुक्कुटाण्डवत् । तदन्तःपुरुषोजज्ञे सप्र-
लोकशरीरभृत् । इदं सर्वं पुमानेव मृतं भावि स्थितं च
यत् । एष भोगस्य मोक्षस्य सर्वदृष्टेर्भृहेश्वरः । अन्नेन वर्धय-
त्येष स्यावराणि चराणि च । वचस्रमाणोऽस्य महिमा विज्ञेयः
सर्वदा न्दभिः । पादः सर्वाणि भूतानि त्रिपादात्मनि तिष्ठति ।
महिमाश्रयमृतो यो महिम्नः सोऽधिको यथा । तथैवास्व
महिम्नोऽपि पुमानभ्यधिकोमतः । मार्गद्वयस्य कर्त्तार्यं
वैदिकस्य सदा प्रभुः । प्रदत्तेषु निदत्तेषु स्वर्गभोक्षपुरं प्रति ।

अयमभ्यधिको यस्मात् सर्वस्माद्भौतिकादजः । तस्मात् वि-
राडिति प्रोक्तो विशेवाद्वाजते यतः । अधिधाय पुरः सर्वा-
स्थिरजङ्गमदेहिनाम् । परयत्यात्मना यस्मात् अतोयमधिपू-
रुषः । यस्मादभ्यधिकः सोऽयं ब्रह्माण्डान्तःस्थितः पुमान् ।
तस्य कार्यमिदं सर्वं गिरिदेहधरादिकम् । अयं यत्तुपमान्
हेतुर्दृक्सामयजुषामपि । ऊर्न्दांसपि च सर्वाणि गायत्र्या-
दीनि जज्ञिरे । अस्मादजादयश्चापि विराजः पुरुषोत्तमात् ।
इन्द्रश्चाग्निश्च विप्राश्च सुखतोऽस्य विनिर्गताः । क्षत्रियाब्राह्म-
न्तद्वत् जज्ञौ वैश्याश्च जज्ञिरे । भूमिः स्यूदास्तथा पद्भ्यां जाता
अस्य महात्मनः । चन्द्रमामनसोजातो नेत्वात् तद्वत् दिवा-
करः । प्राणात् प्रभङ्गनोजातो नाभेस्तु गगनं महत् ।
मस्तकात् स्वर्गलोकोऽयं श्रोत्राज् जाता इमादिशः । एवमन्ये-
ऽपिपुं सोऽस्मात् जाता लोका महात्मनः । इन्द्र्याणि वा तथा
कालोवसन्ताद्यात्मको महान् । देवता यजमानो वा क्रिया-
वातः परा न हि । सहस्रमस्तको देवः सहस्रेन्द्रियवानपि ।
भूतभौतिकजातं स आद्यन्यात्मा परः स्थितः । बुद्धिसाक्षिण-
मात्मानमेतस्मात् परतः स्थितम् । स्वप्रकाशमह वेदसर्वा-
ज्ञानविवर्जितम् । नामरूपात्मकं सर्वं कृत्वाऽस्ते योवदन्नव
शक्र ! त्वं धात्ववदनात् सम्यक् विज्ञास्यते भवान् । दिशोऽपि
प्रदिशस्तद्वदध जङ्घं स एव हि । यतस्ततोऽत्र यज्ञेन
यत्प्रान्ते तेन तं द्विजाः । धर्मशब्देन तेनैते स्वर्गं यास्वन्ति
तच्छिरः । पुंसोऽस्य मूर्धा स्वर्गः स्यात् चन्द्रसूर्यौ च
चक्षुषी । प्राणः प्रभङ्गनः प्रोक्तो मध्यदेहोऽन्तरिक्षकम् ।
स्थलानि विविधान्यस्व मूलाशय उदोरितः । भूर्लोकस्तु
समग्रोऽयं पादावस्य प्रकीर्त्तितः । वक्त्रमाह्वनीय-
स्तद्दृदयं चावसत्यकः । स गार्हपत्यनासः स्याद्दक्षिणाग्निर्म-
नोमतम् । उरोवेदिस्तथा दर्भालोमजातसुरः स्थितम् ।
ओषधोवनस्यतयः शेषाः केशाः शरीरगाः । किं
बहूक्तेन शक्राद्य संक्षेपेणावधारय । यदस्ति यच्च नास्वत्
तत्सर्वं स महेश्वरः” ।
काणादादिमते तु आदिसर्गे वायवीयेषु परमाणुषु
भृज्यमानजीवावष्टवशात् क्रियोत्पद्यते सा च क्रिया
स्वाश्रयं परमाणुं परमाण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो-
द्युष्णकादिक्रमेण महान् वायुरुत्पद्यते तेन नोदितेषु
तैजसपरमाणुषु क्रियोत्पद्यते तथा परमाणवः परमाण्व-
न्तरेण संहन्वमानाः संयुज्यन्ते इत्येवंरूपेण महाभूतो-
त्पत्तिरेवं शरीराणि चेन्द्रियाणि चतुर्दश भवनान्युत्पद्यन्ते
सर्वत्र चेश्वरोनिमित्तकारणम् । एतद्विवरणमारम्भवादयच्छे

दृश्यम् । तथा च आदिसर्गे एवैतेषां सर्वेषां सृष्टिः ।
 नैतिकप्रलयोत्तरन्तु न सर्वेषाम् किन्तु येषामेव
 सादृशप्रलयदशायां नाशस्तोषामेव कतिपयानामिति भेदः ।
 बीजाङ्कुरवत् सृष्टेः प्रवाहरूपेणानादित्वेऽपि एतत्सृष्टेः सा-
 दित्वमपि तत्तद्बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेश्च यथा सादित्वमेवमेव
 वर्तमानब्रह्मण आदिसर्गकाले महदादेरुत्पत्तेरादिसर्ग-
 त्वमवगन्तव्यम् 'यद्येदानीमित्यादि' भागवतवचनेन 'सूर्याच-
 न्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति' मन्त्रलिङ्गेन च
 प्रवाहस्यैवानादित्वं सूचितं न तु तत्तद्भूतेः । कर्मासापेक्ष
 स्यैव ईश्वरस्य सृष्टृत्वोक्तेः पूर्वं कर्मणामभावे विचितसृष्ट्य-
 सम्भवः । अन्यथा वैषम्यनैष्टं गये ईश्वरस्य प्रसज्ये-
 याताम् जीवस्य च कतहान्यकताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति दिक् ।
आदीनव पु० आ+दी-भावे क्त आदीनस्यवानं प्राप्तिः वा० क
 १ दोषे, २ क्लेशे, च । कर्मणि क । ३ दुर्दमे ४ परिक्लिष्टे च ति० ।
आदीपक ति० आदीपयति अन्यग्रहमग्निना आ+दीप-
 णिच्-खुल् । १ परग्रहस्य दाहके । "राज्ञोवधं चिकी-
 र्षेद्यस्तस्य चित्तो बधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य वर्ससङ्क-
 रिकस्य च" भा० शा० ८६ अ० । २ उद्दीपके च ।
आदीपन न० आ+दीप-णिच्-ल्युट् । तण्डुलादिचूर्णमि-
 श्रितजलेन गृह्यदौ १ चित्ताकारलेपनभेदे (आलिपना)
 २ उद्दीपने च । [ज्ञनादौ । २ उद्दीपिते च ।
आदीपित ति० आ+दीप-णिच्-क्त । दत्तादीपने १ गृहा-
आदुरि ति० आ+दृ-अन्भृतख्यर्थे कि । दारयितरि "वामं
 वामं त आदुरे देवोददात्वर्थमा" ऋ० ४, ३०, २४ ।
 "हे आदुरे ! शत्रूणां दारयितः !" भा० ।
आदृत् ति० आ+दृ-कर्त्तरि क्त । १ सादरे कतादरे । कर्मणि
 क्त । यस्यादरः कतस्तस्मिन् २ सम्मानिते ३ पूजिते च ।
आदृत्य ति० आ+दृ-कर्मणि क्यप् । आदरणार्थे १ आदर्त्तव्ये ।
 ल्यप् । २ सम्मान्येत्यर्थे अत्र्य० ।
आदृष्टि स्त्री प्रा० ष० । त्रिविभागसंकोचितदृष्टौ ।
आदेय ति० आ+दा-यत् । साह्ये । "पञ्चाशद्भाग आदेयो
 राज्ञा पशुहिरण्ययोः" "अनादेयस्य चादानादादे
 यस्य च वर्जनात्" इति च मनुः ।
आदेवक ति० आदीव्यति आ+दिव-खुल् । द्यूतकारके
आदेवन न० आ+दिव-भावे ल्युट् । १ द्यूतक्रीडायाम्
 करणे ल्युट् । २ द्यूतसाधने पाशकादौ । आधारे ल्युट् ।
 द्यूतक्रीडाधारे (कक) ३ द्यूतफलके ।
आदेश पु० आ+दिश-भावे घञ् । १ उपदेशे २ आज्ञायाम् "अथात

आदेशोनेति नेतोति" वृ० उ० "उत तमादेशमप्राजः" "उत
 स क आदेशः" । "आदियोज्ञेत्यादेश" इति च छा० उ०
 "आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः" रघुः व्याकरण-
 प्रसिद्धे कस्यचित् वर्सादितः ३ कस्यचिद्वर्सास्योत्पत्तौ च । आ-
 दिश्यते कर्मणि घञ् । ४ आदिष्टे ५ कथिते ईउपदिष्टे क-
 स्यचित् स्थाने जाते कस्मिंश्चिद्वर्षे च "धातोः स्थान इवादेशं
 सुप्तीवं सन्नप्रवेशयत्" रघुः "आदेशप्रत्यययोः" पा० "आग-
 मादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधिः" व्या० कारि० "स्थानि-
 वदादेशोऽनलविधौ" पा० "लोपोऽप्यादेशउच्यते" व्या०
 का० "ज्योतिर्विदुयुक्ते दशुभाशुभफले च" नादेशास्तस्य निष्-
 फलाः" वृहत्सं० । [कारके २ आज्ञाकारके ।
आदेशक ति० आदिशति आ+दिश+खुल् । १ आदेश-
आदेशन न० आ+दिश-भावे ल्युट् । आदेशे "कतोपनयन-
 स्यास्य व्रतादेशनमिष्यते" मनुः ।
आदिग्नि ति० आदिशति आ+दिग्-णिनि । १ आदेश-
 कारके "कपोलपाटलादेगि वज्रव रघुचेदितम्" रघुः २ दैवज्ञे
 गणके पु० हेम० । [३ कथनार्थे च ।
आदिश्य ति० आ+दिश-कर्मणि गृह्यत् । १ उपदेशे २ आज्ञाये
आदिष्टु पु० आ+दिश-लृच् । ऋत्विजं प्रति ममेतसम्पा-
 दनार्थं कर्म क्रियतामित्यादेशकर्त्तरि १ यजमाने, २ आज्ञा
 कर्त्तात्वे ति० स्त्रियां ङीप् ।
आद्य ति० आदौ भवः दिगा० यत् । १ आदिभवे । "एत-
 दन्नाद्य गतयो ब्रह्माद्याः सकृदाहृताः" । "स्वायम्भु,
 वाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः" मनुः । अशौचान्न द्विती-
 यदिनकर्त्तव्ये २ प्रेतआहुभेदे न० "गृताहनि तु कर्त्तव्यं"
 प्रतिमासन्तु षत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशे-
 ऽहनि" या० सूत्र० । तस्य षोडशस्याह्वानामादिभूतत्वात्
 आद्यत्वम् । "आहुमग्निमतः कुर्याद्वाहादेकादशेऽहनि ।
 भुवाणि तु प्रकुञ्चीति प्रसीतानां च सर्वदा । हादश प्रति-
 मास्थानि आद्यां षाण्सापिके तथा । सर्पिखडीकरणञ्चैव इत्ये-
 तत् आहुषोडश" कन्दो ग० प० । निरग्नेस्तु मरणवध्देव-
 एकादशाहे तत् कर्त्तव्यमिति भेदः । एकादशपदञ्च खजा-
 तुक्ताशौचान्नद्वितीयदिनपरम् । ३ प्रधाने अष्टे ति०
 "आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रथमम्बन्धुसासिव" रघुः
 अद+कर्मणि गृह्यत् । ४ अदनीयद्रव्यमात्रे ति० ५ धान्ये
 न० राजनि० तस्यादनीयत्वात् "अन्नमूलं हि जीवनम्"
 इत्युक्तेषु जीवनमूलत्वेन प्रधानत्वाद्वा आद्यत्वम् [ल्योको च
आद्यकवि पु० कर्म० । आदिकवौ चतुर्मुखे १ हिरण्यगर्भे २ वा-

आद्यमाषक पु० मध्यतेऽनेन करणे घञ् कर्म० । पञ्चगुञ्जा-
परिमाणे, (माषा) इति ख्याते “माषकः सप्त कण्णला”
इत्युक्तेराद्यत्वविशेषणम् तस्य कार्यविशेषोपयोगितया
गौणत्वान्न सुख्यत्वम् अतएव “दशाङ्गुञ्जं प्रवदन्ति माष-
मिति”भास्कराचार्येण माषस्य पञ्चगुञ्जात्मकत्वमेवोक्तम् ।
आद्यवीज न० कर्म० । मूलकारणे आदिकारणे, १ ईश्वरे
सांख्यमते २ प्रधाने च ।

आद्या स्त्री आदौ भवा दिगा० यत् । १ दुर्गायां तन्त्रोक्तायां युग-
भेदे २ सुन्दर्यादौ च “सत्ये तु सुन्दरी आद्या, त्वेतायां भुव-
नेश्वरी, द्वापरे तारिणी आद्या काली काली प्रकीर्त्तिता”
सुखडभालातन्त्रोक्तेस्तासां तथात्वम् । आदिभवायां ति-
थ्यादौ च । “युगाद्या वर्षष्टद्विषेति” ति० त० पुरा० ।

आद्याकाली स्त्री नित्यस० संज्ञात्वान्न पुं वत् । “कालसंप्रसनात्
काली सर्वेषामादिरूपिणी । कालत्वादादिभूतत्वात्
आद्याकालीति गीयते” निर्वाणतन्त्रोक्तायां परमप्रकृतौ
आद्यादि पु० आदिराद्यो यस्य । पञ्चम्याः स्थाने तसिप्रत्यय
निमित्ते का० वा० उक्ते शब्दगणभेदे । स च आदि, मध्य,
अन्त, पृष्ठ, पार्श्व, आकृतिगणः तेन “स्वरतो वषतो
वेति” सिद्धम् ।

आद्युदात्त ति० आदिः उदात्तो यस्य । यस्य आदिरुदात्तः
ताडये प्रत्ययादौ । स च पाणिन्यादिभिर्दर्शितः “प्रत्ययः”
इत्यधिकारे “आद्युदात्तः” पा० असति अपवादे सर्वेऽपि
प्रत्यय आद्युदात्तः । कर्त्तमत्र तेति उदात्तः । “स्वपादि-
हिंसानामच्यनिटि” पा० अदाद्यन्तर्गणस्वपादेर्हिंसस्तेष्व अ-
निटि अजादौ लसार्धधातुके परे आदिरुदात्तो वा । स्वपति
इत्यत्र खेत्यस्य वा उदात्तता । “अभ्यस्तानामादिः” पा०
पूर्वोक्तविषये अभ्यस्तसंज्ञकानामादिरुदात्तः । दधति, इत्यादौ
देत्यस्योदात्तता “अनुदात्ते च” पा० अविद्यमानोदात्ते ल
सर्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि अनजा-
दावपि देत्यस्योदात्तता “आदिर्णसुल्यन्तरस्याम्” पा०
अभ्यस्तानाम् दिर्णसुलि परे उदात्तो वा । लोलूयं लोलूयम्
पक्षे लिखरः । “अचः कर्त्तृयकि” पा० कर्मकर्त्तरि यकि
परे उपदेशेऽजन्तानामादिरुदात्तो वा । लूयते केदारः
खयमेव । “सर्वस्य सुपि” पा० सुपि परे सर्वशब्दस्य आदि-
रुदात्तः सर्वे अत्र सेत्यस्योदात्तता । “ज्नित्यादिनिव्वम्” पा०
जिदन्त्यस्य निदन्त्यादिरुदात्तः । ध्वजोञ्जित्वात् तदन्त्यादि-
रुदात्तः “पथिमथोः सर्वनामस्थाने” पा० अनयोरादिरुदात्तः
सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः पेत्युदात्तः । “ज्योनिवासे” पा०

निवासाद्यै ज्यस्यादिरुदात्तः । “जयः करणम्” पा०
करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः । “दृषादीनाञ्च” पा०
एषामादिरुदात्तः ! दृष जन ज्वर पृह ह्य गय नय ताय
तय चय अम वेद सूद अंश गुह्य (शमरणौ संज्ञायाम्)
(संमतौ भावकर्मणोः) । मन्त्र शान्ति काम याम तारा धारा
कारा वृह कल्प पाद । “आकृतिगणत्वात् अविहितलक्ष-
णमाद्युदात्तत्वं दृषादिषु ज्ञेयम्” सि० कौ० । “संज्ञाया-
सुपमानम्” पा० चञ्चेव चञ्चा । “निष्ठा च ह्यजनात्” पा०
निष्ठान्तस्य इत्रचः संज्ञायामादिरुदात्तः नत्वाकारान्त ।
दत्तः । आकारस्तु स्नातः । “शुष्कष्टौ” पा०
एतावाद्युदात्तौ असंज्ञायाम् “आशितः कर्त्ता” पा०
कर्त्तृवाचो आशितशब्द आद्युदात्तः “रित्ते, विभाषा”
पा० रित्तेत्यादिरुदात्तः असंज्ञायाम् । “जुष्टा-
पिते च छन्दसि” पा० एतौ आद्युदात्तौ असंज्ञायाम्
“युष्मदस्यदोर्द्धसि” पा० अनयोः ङसि परे आदिरुदात्तः ।
“ङयि च” पा० अनयोर्ङयि परे आदिरुदात्तः । “यतोऽ-
नावः” पा० यत्प्रत्ययान्तस्य ह्यच आदिरुदात्तः नावं विना ।
गव्यम् काम्या । “ईडवन्दृहसदुहं खयतः” पा० खयद
न्तानामेषामादिरुदात्तः । “विभाषा वेष्टिभ्यानयोः” पा०
एतयोरादिरुदात्तः । “त्वागरागहासकुहश्चठक्रथानाम्” पा०
एषाम् आदिरुदात्तः । फिट्स्त्वत्वे शान्तनवाचार्यैरन्येऽपि
आद्युदात्ता उक्ता यथा “दक्षिणस्य साधौ” फि०
स्याङ्गार्थकदक्षिणशब्दादिरुदात्तो वा दक्षिणोवाङ्कः “छ-
न्दसि च” फि० “शुक्लगौरयोरादिः” फि० “अनयोरादि-
रुदात्तः “अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दस्यन्तः” फि० लोके तु
आदिरुदात्तः । “अथादिः प्राक् शकटेः” फि० २ पादे १ स्त० ।
अधिकारोऽयम् शकटिशकञ्चोरिति यावत् । “ह्रस्वान्तस्य
स्त्रीविषयस्य २” आदिरुदात्तः स्यात् । वलिः तनुः । “नञ्-
विषयस्थानिसन्तस्य” ३ । वनं वयः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नपुं
नपुंसकम् । “दृषधान्यानां च द्वेषाम्” ४ । द्वेषानित्यर्थः ।
कुशाः, काशाः, मापाः, तिला, बह्वचान्तु गोधूमाः । “नृः
संख्यायाः” ५ । पञ्च, चतस्रः । “स्वाङ्गशिष्टामदन्ता-
नाम्” ६ । शिट् सञ्जेनाम, “कस्याभ्यां चुचूकादधि” “ओ-
ष्ठाविव मधु” “विश्वो विहायाः” । “प्राणिनां हुपूर्वम्” ७ ।
कवर्गात् पूर्व आदिरुदात्तः । काकः, टकः, “शुक्लेषु
मे” । प्राणिनां किम्, “क्षीरसर्पिर्भधूदकम्” । “खयु-
वस्यं कृत्विमाख्या चेत्” ८ । खयि परे उवर्षस्युदात्तं स्यात्,
कन्दूकः, “उनर्त्वनन्तानाम्” ९ । उन । “वस्यं वोऽदि-

धादसम् । ऋ । “स्वसारन्वाकष्यै” । वन् । “पीवानं
मेधम्” । “वर्षानान्तणितानानाम्” १० । आदिर्-
दात्तः, एतः हरिणः, शितिः, घृन्निः, हरित् ।
“ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमन्ट ताच्छील्ये” ११ । ऋद्धं ह्रस्वा-
न्त्यादिभूतं ह्रस्वदात्तं स्यात् । घनिः । “अन्त्यादे-
वनस्य” १२ । आदिर्दात्तः, “तस्य नाक्षः” देवने तु
“अक्षैर्मा दीव्य” । “अर्द्धं स्यासमद्योतने” १३ । अर्द्धो याम-
स्य, समेऽंशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः । “पीतद्रुघांनान्”
१४ । आदिर्दात्तः, पीतद्रुः, सरलः । “ग्रामा-
दीनाञ्च” १५ । यामः, सोमः, यामः । “लुबन्स्यो-
पमेयनामधेयस्य” १६ । चञ्चवे चञ्चा, स्निग्गन्स्येति पा-
ठान्तरम् । स्निगिति लुपः प्राचां संज्ञा । “न दृक्षपर्वत-
विशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्” १७ । एषामुपमेयनाम्ना-
मादिर्दात्तो न । ताल इव तालः, मेरुरिव मेरुः,
व्याघ्रः, सिंहः, महिषः । “राजविशेषस्य यमन्वा चेत्”
१८ । यमन्वा दृङ्, आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्यु-
दाहरणम् । “स्त्रीविषयवर्णाक्षुपञ्चाणाम्” २० ।
एषान्त्वयाणांमाद्युदात्तः, स्त्रीविषयः, मल्लिका, वर्षः,
श्लेनी, हरिणी, अक्षुशब्दात् पूर्वोऽस्येषान्ते अक्षु-
पूर्वाः, तरक्षुः । “शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम्” २१ । पूर्व
लघु उदात्तं स्यात्, कुक्षुटः, तित्तिरिः । “नर्तुप्राख्या-
ख्यायाम्” २२ । यथा लक्षणं प्राप्नुदात्तत्वञ्च, वसन्तः,
लकलासः । “धान्यानाञ्च दृङ्घानानाम्” २३ । आदिर्-
दात्तः, कान्तानाम्, श्यामाकाः, घान्तानाम्, राज-
माषाः । “जनपदशब्दानामपान्तानाम्” २४ । केकयः,
“हयादीनामसंयुक्तान्तानामन्तः पूर्व्वं वा” २५ । ह्यिति
ह्रलः संज्ञा । पललम्, थललम्, हयादीनां किम् एकलः
असंयुक्तेति किं मल्लः । “इग्नानाञ्च द्रुषाम्” २६ ।
आदिर्दात्तः, षषिः एतानि २पादस्थानि । “मक-
रवर्द्धपारेवतवितस्तेज्जिह्वाकलोभाकाशायुतवा का-
शीनामादिर्वा” २७, २८ । एषामादिर्द्वितीयो वा उ-
दात्तः । मकरः वर्द्धः । “कन्दसि च” १० । असकराद्यर्थ
आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्तं
ज्ञेयम् । “कदेमादीनाञ्च” ११ । आदिर्द्वितीयं वोदा-
त्तः । “सुगन्धितेजनस्य ते वा” १२ । आदिर्द्वितीयं
ते शब्दश्चेति पर्यायेण वोदात्तः । “नपः फलान्ता-
नाम्” १३ । आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ।
“ईषान्तस्य हलादेरादिर्वा” १४ । हलीषा लाङ्गलीषा ।

उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशीरशरावहृदय-
हिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्” १९ । “एषामादिर्दात्तः
स्यात् । “महिष्याषाढयोज्जविष्टकाख्या चेत्” २० । आदि
रदात्तः, “महिषी जाया” आषाढा उपदधाति । एतानि
३पादस्थानि । “निपाता आद्युदात्ताः” फि० ४, १२ ।
स्वाहा “उपसर्गाञ्चाभिवर्जम्” फि० ४, १३ ।
तथा ष पाणिनिशान्तनवाचार्यादिभिर्यस्यादेरुदात्तत्वं
विहितं ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।
आद्यून त्रि० आ+दिष-क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिक्ते (पेटुक्)
जिगीषावर्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्यूतः ।
जिगीषया देवनकर्त्तरि । [मावधिशेषपर्यन्ते ।
आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्तः अन्तपर्यन्तः । प्रथ-
माधमन न० आधीयते आ+धा-कमनन् । बन्धकदाने
आधौ, । “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यस्य वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” सूतिः
“एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्” सूतिः
एकोऽहानीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” कात्या० सूतिः
आधिशब्देऽस्य विवृतिः ।
आधमर्षेण न० अधमर्षस्य भावः कर्म वा ध्वञ् । ऋणग्रहणे
अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे “आवश्यकाधमर्षयोर्णिनिः” पा० ।
आधर्मिकं त्रि० अधर्मं चरति ठञ् । अधर्मशीले दैववशात्
अधर्मानुघातरि तु नास्य साधुत्वम् । अधार्मिक इत्यत्र
तु न धार्मिक इति विग्रह इति भेदः ।
आधर्षे पु० आ+धृष-भावे घञ् । इतिरस्तारे श्वलादुपीङ्गे च
आधर्षेण न० आ+धृष-भावे ल्युट् । आधर्षे श्वलात्पीङ्गे ।
आधर्षितं त्रि० आ+धृष-क्त अवैयात्ये इट् गुणश्च । अवमा-
निते इतिरस्तारे श्वलात्कारेणाभिभूते च “सूत्याचारव्य-
पेतेन सागैषाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्वाच्ये व्यवहा-
रपदं हि तत्” या० सूतिः धार्ष्ट्ये तु आधृष्ट इत्येव ।
आधर्ष्यं त्रि० आ+धृष-श्चिच्-यत् । अवमाननीये श्वलात्
पीङ्गीये इदुर्बले च भावे यत् । ४ इर्बलत्वे न० । “आध-
र्ष्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नधर्षवशाद्भवेत् । विवादे शान्तिष्-
स्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः” नार० । “आधर्ष्यं
इर्बलत्वम्” व्य० त० रघु० ।
आधानं न० आ+धा-भावे ल्युट् । संस्कारपूर्व्वकं प्रज्ञादेः
स्वापने ऽअग्नप्राधाने श्गर्भाधाने च । “आधाने सोम-
पाने च वपनं सप्रसु स्रुतम्” प्रा० त० पु० । “भार्यायै पूर्व्व-
मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्

पुनराधानमेव च" मनुः । विद्यमानपदार्थेषु गुणान्तरस्य
 शक्ये "प्रजानां विनयाधानात् रक्षणाद्भरणादपि" रघुः
 सतो गुणान्तराधानं प्रतिपद्यतः" सि० कौ० । ४निवेशने
 "गुणोविशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः" सा० द० । ५. बन्धक-
 दाने च "आधानं विक्रयञ्चैव दानं नैव समाचरेत्" स्मृतिः
 "विक्रयवक्रयाधानयाचितेषु पथा दश" या० स्मृतिः
 अग्न्याधानञ्च विवाहसमये कर्तव्यं यदि तत्राहितान्ते
 प्रमदादिना नाशः तदा पित्रमरणोत्तरमेव कर्तव्यं सति तु
 पितरि नैव कर्तव्यमिति, तत्र कालनक्षत्रादिविशेषाश्च
 निर्णयसिन्धौ दर्शिता यथा "प्राजापत्ये पूषभे सद्दिवे
 पुष्यज्येष्ठास्त्रेन्दवे क्तिकासु । अग्न्याधानं ह्युत्तराणां
 त्रयेऽपि चित्वादित्ये कीर्तितं गर्गसुख्यैः" रत्नमा०
 आश्वलायनः "अग्न्याधेयं क्तिकासु रोहिण्यां ऋगशिर-
 सि फाल्गुनीषु विशाखयोस्तरयोः प्रौष्ठपद्योरेतेषां
 कस्मिंश्चिद्दसन्ते पर्वणि ब्राह्मण्य आदधीत, यीश्ववर्षाशरत्-
 सु क्षत्रियवैश्वोपकृष्टाः" यस्मिन् कस्मिंश्चिदतावादधीत
 सोमेन यज्यमाणो नर्तुं शृच्छेन्न चक्षुःसोमाधाने ऋत्वा-
 दनालोचनमात्तपरम् "अथो खलु यदैवैनं अङ्गोपनमेदथाद-
 धीत सैवास्वार्धिरिति सोमेन यज्यमाणो नर्तुं शृच्छेन्न चक्षुः
 तदेतदार्त्तस्यातिवेलं वा अद्वायुक्तस्य भवतीति" बौधायनोक्तेः
 मदनरत्ने दृढगार्ग्यः "पुष्याग्नेयत्पुत्तरादित्यपौष्णज्येष्ठा-
 चित्वाकं द्विदेषु भेषु । कुर्युर्वज्राधानमाद्यां वसन्तप्रीणोष्णा-
 न्नेष्वेव विप्रादिवर्षाः" कालादर्श "अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमा-
 सावभ्युत्तरायणे । उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः ।
 सोमं च पशुबन्धञ्च सर्वाश्च विक्रतीरपि । सोम्यायेन यथा-
 कालं विदध्युर्गृह्मेधिनः" पारस्करः "आवसय्याधानं दार-
 काले दायाद्यकाल एकेषामिति" दायाद्यकालो विभागकालः
 मदनरत्ने व्यासः "अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।
 पितर्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः । योऽगृहीत्वा विवा-
 हाग्निं गृहस्य इति मन्वते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं दृथा-
 पाको हि स स्मृतः" । ज्येष्ठभ्रातरि पितरि वा साग्नौ
 कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाऽग्न्याधानेऽपि न दोषः तदाह तत्रैव
 गार्ग्यः "पितृपाको जीवी वा भ्रातृपाको पजीविकः ।
 ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्ये ताग्निना विना" । इदञ्चाधानं
 ज्येष्ठेऽकृताधाने न कार्यम् "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते
 योऽप्यजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविचिस्तु पू-
 र्वज" इति मनुशातातपोक्तेः आर्त्तस्येवम् "सोदर्ये तिष्ठति
 कुले षेन कुर्याद्दारसंघम् । आवसय्यं तथाधानं पतितस्तु

तथ भवेदिति" तत्रैव गार्ग्योक्तेः आज्ञायां त्वदोषमाह
 सुमन्तुः "ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्वयेत् ।
 अदुत्तानस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा" दृष्टवसिष्ठः
 "अप्यजस्तु यदाऽग्निरादध्यादनुजः कथम् । अप्यजो-
 ऽनुमते कुर्याद्दिग्निहोत्रं यथाविधि" । हारीतः "सोद-
 राणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिविद्यन्ते
 नाग्निहोत्रेण नेज्यया" । अधिकारिणोऽपि भ्रातृरनुज्ञया
 कुर्यादिति मदनपारिजातः विवाहस्तनुज्ञयापि नेत्यर्थः
 सोदरोक्ते रसोदराणां सापत्नदत्तकादीनां दोषः । दत्तक-
 स्यापि सोदरविवाहाभावेऽदोष एव तदाह हेमाद्रौ वसिष्ठः
 "पितृव्य पुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा दाराग्निहोत्र
 संयोगे परिविन्दन् दुष्यति । परनारीसुताः दत्तकादयः । दे-
 शान्तरे विशेषमाह स एव "अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि वा ज्येष्ठ-
 भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तो भवतीति" क्लीबा-
 दावप्यदोषमाह कात्यायनः "देशान्तरस्थक्लीवैकदृष्टणान
 सहोदरान् । वैश्यानिष्ठश्च पतितस्तुद्रहत्यातिरोगिणः ।
 जडमूकान्धबधिरकुजवामनखड्गकान् । अतिद्विजानभार्याश्च
 क्षपिसक्ताञ्च पश्य च । धनदृष्टिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।
 कुटिलोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् दुष्यति" अपराकेऽपि
 "उन्मत्तः किलिषी कुषी पतितः क्लीवएव वा । राज्य-
 क्षामयावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितम्" एवं
 ज्येष्ठे च्छिन्नहस्तादावपि न परिवेत्तम् तदाह त्रिकाण्ड-
 मण्डनः "दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंघहम्
 अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थिते । न कुर्याज्जनके
 ज्येष्ठे सोदरेऽचाप्यकुर्वति । क्षेत्रजादावनीजाने विद्य-
 मानेऽपि सोदरे । नाधिकारविधातोऽस्ति भिक्षोर्दर्येऽपि
 चौरसे । पङ्ग्वन्धसूकबधिरपतितोन्मादद्रूपणे । संन्यस्ते-
 च्छिन्नहस्तादौ यद्वा षण्डादिद्रूपणे । जनके सोदरे
 ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियामिति" "आरोहतं दशतं शकरीर्म-
 भेत्याधान मन्त्रवर्षांश्च शकरीरङ्गुलीः तन्वरते ऽप्युक्तम् "अङ्ग-
 वैकल्यात्पूर्वमाहिताग्निहोत्रेऽधिक्रियेतैव नित्येषु । आधानन्त-
 न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" । एवं च हरङ्गुलेऽपि, षडङ्गुल
 काण्यविवर्णदिरस्थे वाधिकारः एकादशसु दशान्तर्गतेः श-
 रीरकाश्यं वा विप्रतिपिद्धमिति" हिरण्यकेशिपत्ने कर्मा-
 शक्तिहेतोरैवाङ्गवैकल्यस्य निषेधात् अतएव द्वाहायणसूत्रे
 ग्राज्यञ्च प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैरिति न्यूनाङ्गस्याप्यधिकार उक्तः ।
 अपराके उशनाः "पिता पितामहोयस्य अग्रजो वाथ कस्य-
 चित् । तपोग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने" पितराज्ञाया-

मध्यदोषमाह मदनरत्ने सुमन्तुः 'पित्वा यस्य त्वनाधानं कथं
 पुत्रस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथेति'
 नाधानं कर्तव्यमर्थः एतदाज्ञायामेवेति हेमाद्रिः यत्तु 'पितुः
 सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचनेति' तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम्'।
 एवं सृष्टिरूतयोरनाधारानस्याकरणे प्रत्यवायश्रवणादाधानं
 नित्यमेव । एतेन कलिवज्जेषु आदित्यपुराणेऽग्निहो-
 त्रसोत्कीर्त्तनदर्शनेन गौडानां तदनाचरणमनाचार
 एव सृष्टितः पुराणस्य दुर्बलतया सृष्टिर्विहिताधानस्य
 बाधकत्वायोगात् 'नैवानाहिताग्निर्हि येतेति' श्रुतेः
 सर्वाभिज्ञया बलवत्त्वाच्च । तेन सृष्ट्युत्कालात् पूर्वमध्या-
 धानं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते व्यक्तं भविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ।
 आधानसंस्कारादिकम् आश्व०श्रौ०सू० नारायणीयवृत्त्यो-
 र्दर्शितं यथा 'अग्न्याधेयप्रभृतीत्याह वैतानिकानि'सू०१२।
 अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरूपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृ-
 तीनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, आधानं कर्त्तव्यं
 व्यानीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह, वैतानिकानीति । वितानेषु
 भवानि वैतानिकानि, वितानसाध्यानीत्यर्थः । वितानशब्दो-
 ऽस्मिन् सूत्रे भावसाधनोऽनोनां विस्तारवाची, पूर्वस्मिन्-
 स्वधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः । एतदुक्तं
 भवति, गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि श्रौतानि क-
 र्माणि, अग्न्यस्यसाधनसाध्याः, तस्मादाधानप्रभृतित्वं
 सिद्धं श्रौतानां कर्मणाम् । बह्ववचनं सर्वश्रौतपरिग्रहायं
 सर्वाणि श्रौतान्याधानाद्बह्वैव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि,
 श्रौतसाधनानां गणित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्त्तव्यत्वनिरा-
 करणेनाग्न्यर्थत्वमर्थात् साधितं भवति । तद्यदि कर्त्तव्यं
 स्यात् प्रति कर्म क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्तादपि स्यात्,
 यस्य परस्तादाधानं स्यात् तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विह-
 न्येत । आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः । अतो बह्व-
 वचनेनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति । तस्मादानाहि-
 तान्तेः क्षामवत्त्वादयो न भवन्ति, अवकीर्णना पश्चादा-
 र्थञ्चाधानं न कर्त्तव्यं, साधितं भवति न परस्तात्' इतिः
 'अग्न्याधेयम्' १,३,६, सू० प्रथमप्राग्माधानसुच्यते ।
 विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्ह-
 पत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थं यदङ्गाराणां निधानं तदग्न्याधेयसु-
 च्यते । अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं, तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः
 ६ इतिः । कस्मिन् काल इत्याह । 'कृत्तिकासु रोहिण्यां
 ऋगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः'
 १०सू०। एतेषां कस्मिंश्चित् ११। वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण

आदधीत' १२। श्रीश्रवणशरत्सु च त्रियवैश्योपक्रुष्टः १३।
 यस्मिन् कस्मिंश्चिदतावादधीत' १४ । सूत्राणि एषां
 नारायणीया इतिः 'फल्गुनीष्विति पूर्वं उत्तरे च
 ऋद्धौते, अविशेषाद्बह्ववचनाच्च । प्रोष्ठपदासुत्तरे एव ।
 अतः सप्त एतानि नक्षत्राणि, तेषामेकस्मिन्नक्षत्रे-
 ऽग्न्याधेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः १०। एतेषां कस्मिन्-
 श्चित् पर्वणि । एवमेतत्सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यम् । उत्तरञ्च
 सूत्रं 'वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत' इति । एवं
 कृते सर्वमनुगुणं भवति एतेषां नक्षत्राणां कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे-
 पर्वणि वाग्न्याधेयं कर्त्तव्यमिति सूत्रं पर्वनक्षत्रसमुच्चय-
 मग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति । पूर्वसूत्रान्तु केवलं
 नक्षत्राणामेवाधानसम्बन्धं विदधाति । अतो द्वौ पक्षौ
 स्तः । समुच्चयस्य प्रथमः कल्पः । तदसम्बन्धे केवलं
 नक्षत्रमेवेति विनिवेशो युक्तः । इदं कल्पद्वयं सोमाधान-
 वर्जितेषु सर्वेष्वेवाधानेषु भवति ११। इदमपि सूत्रमर्थत एव
 भवति । अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुणकसाधानं विधीयते १२।
 वैश्यस्य कर्मोपजीवी उपक्रुष्ट इत्युच्यते । अस्मिन् सूत्रे
 त्रयोऽसाधनानि विधीयन्ते । श्रीश्रे चतुर्विधगुणकं, वर्षासु
 वैश्यगुणकं, शरदि उपक्रुष्टगुणकञ्च । एते वसन्तादयः
 शब्दा ऋतुवाचकाः । ऋतवो नाम षट् । वसन्तश्रवणं
 शरद्वेगन्तशिशिराः । ते च चैतसासमारभ्य द्वौ द्वौ मासा-
 दृत्वः । वसन्तादयो मासाश्चैत्वादय एव १३। आदधीतेति
 स्थिते पुनरादधीतेतिवचनं आपत्कल्पोऽयमाधानविधिरिति
 दर्शयति । अत्रापि समूर्पोः सर्वेष्वुत्सु आधानं क-
 र्त्तव्यं 'नैवानाहिताग्निर्हि येतेति' । इदञ्चापरमाधानं, पू-
 र्वोक्तानि चत्वारि, तेषु सर्वेषु पर्वनक्षत्रविधये उपसं-
 र्त्तव्याः, न पर्वन्तुस्वातन्त्रेणाधानस्य कालविधयो भवेयुः ।
 अत एव सूत्रकारः पर्वनक्षत्रविधीनाऽऽहविधिभिः स-
 म्यङ्गानामेवाधानकालताप्रदर्शनार्थमेवैतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्त
 इति पर्वनक्षत्रसमुच्चयविधिपरे सूत्रे उत्तरसूत्राव पठि-
 तव्यम् ऋतुशब्दं व्यतिष्यञ्च पठितवान् । पर्वनक्षत्रविध्यो-
 ऋतुविध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति, तत्रैव तयोरन्त-
 र्भावदर्शनादिति १४। 'अश्वत्याच्छमीगर्भारणो आहरेदन-
 वेक्षमाणः १६। यो अश्वत्यः शमीगर्भ आरुरोह त्वेक्षसा । तं
 त्वाहरामि ब्रह्मणा यच्चिर्थः केतुभिः सृष्टेति, पूर्णाङ्गव-
 न्तमग्न्याधेयम् १७। शस्या गर्भः शमीगर्भः । शमीगर्भाद्-
 श्वत्यादरख्णाहरणं कुर्यात् । तज्जाधानार्थम्, आहारेण कृते
 अश्वत्युणा अरण्याहरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानो-

ऽग्नेन सन्निष्ठाहरेत् । अग्नवेक्षमाणः पृष्ठतोऽग्नवेक्ष-
माणः । अयञ्जापरोऽर्थः कुर्यां न कुर्यामिति नान्यदपे-
क्षमाणः, अध्ववसिताधान इत्यर्थः १६ । पूर्णाहुतिरन्ते यस्य
तत् पूर्णाहुत्यन्तम्, अग्नप्राधेयं कर्तव्यम् । तच्चाग्नप्राधेय-
मरण्याहरणादि पूर्णाहुत्यन्तं भवतीत्यर्थः । अस्य सूत्रस्य
प्रयोजनं पूर्णाहुत्यन्ते आहिताग्नित्वप्राप्तिः । कथमिति चेत् ।
श्रुतावेवमाह्वानात् । “अग्नयः पुरुषार्थसाध्याः” इति
प्रस्तुत्य “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्येवमादीनि व-
सन्नादिकालानि ब्राह्मणादिकर्तृकाणि कर्तृगामिक्रियाफल-
युक्तानि निरधिकाराणि आधानानि विधाय, “ततोऽ-
रणी आहरेत्, सम्भारान् सम्भरेत्, अग्नप्रायतनानि
कुर्यात्, केशप्रश्नान् वपेत्, ब्राह्मोदनिकमौपासनिकं निद-
ध्यात्, तस्मिन् ब्रह्मोदनं पचेत्, समिध आदध्यात्,
आयतनेषु सम्भारान्निदध्यात्, ब्राह्मोदनिकमरण्योः समा-
रोप्य मथित्वा गार्हपत्यादीनादध्यात्, तत्र काञ्चित्, स-
मिध आदध्यात्, अग्निहोतं जुहुयात्, पूर्णाहुतिं
जुहुयात्, तत आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् तदहरेव,
तदहारादिसंवत्सरान्नानां कालानां कस्मिंश्चित् काले पव-
मानहवींषि निर्वपेत् ततश्चान्यानि हवींषि” इति १७ ।
एवञ्च विवाहनादपुस्तके बौधायनवचने अन्यतराभावे कार्या
प्रागग्नप्राधेयेति पाठे दृष्ट्वाऽन्यथा मया व्याख्यातम् प्राग-
ग्न्याधेयादिति पाठे तु अग्नप्राधेयात् अग्नप्राधानात् प्रागि-
त्यर्थः इति बोध्यम् अयमेव पाठः समीचीनः प्रति-
भाति एतच्च उदाहरण्ये विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यामः । आ-
धानप्रयोगश्च शास्त्रभेदेन पद्धतिविशेषे विस्तरतोऽज्ञेयः ।
सोमाधाने विशेषश्च विस्तरभयान्नोक्तः आश्व० श्रौतसूत्रादौ
ज्ञेयः । कात्या० श्रौ० सूत्रे आधाने रथकारस्याधि-
कारमाह “रथकारस्याधाने” कात्या० १, १, ६ । आधान
पूर्वकत्वादन्वत्पि तस्याधिकारः यथोक्तं भिन्ना० “क्षत्रियेषु
वैश्यायास्तृपादितोमाहिष्यः वैश्येन शूद्रायास्तृपादितो
करणी तस्यां माहिष्येषोत्पादितो रथकारोनाम जात्या-
भवति तस्य चोपनयनादि सर्वं कार्यं वचनात् यथा ह
शङ्कः । “क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरितोत्पन्नजोरथकारस्त-
स्याध्ययनेज्यादानोपनयनसंस्कारक्रियाश्चाप्रतिषिद्धाः” एव-
मेव कर्कहृत्तौ स्थितम् । [कृत्वैत्यर्थे भावे चञ् । ३ आधाने पु०

आधाय अव्य० आ+धा-त्सुल् । १ स्थापयित्वत्यर्थे २ आधानं
आधायकं लि० आ+धा-त्सुल् । आधानकारके ।
आधानिकं पु० आधानं गर्भधानं प्रयोजनमस्य ठञ् ।

गर्भधाननिमित्ते वेदविहिते गर्भपाल संस्कारभेदे ।
आधार पु० आ+ध-आधारे षञ् । १ अधिकारणे, आश्रये,
“अपामिवाधारमनुसरङ्गम्” कुमा० “चराचराणां भूतानां
कुक्षिराधारतां गतः” कुमा० “वसुधाधारस्त्रेहयोगाद्यथा
दीपस्य संस्थितिः” या० ष्टुतिः । २ व्याकरणप्रसिद्धे औप-
स्ये पिकवैषयिकाभिव्यापकाख्ये ऽधिकरणकारके, शस्यस-
म्पादनार्थं जलरोधनायै श्वभने दृक्षसिकार्थं जल-
धारणार्थे ऽअलबाले च । “आधारबन्धप्रमुखैरिति रघुः” ।
“आधारोऽधिकारणम्” पा० अधिकारणञ् साक्षात्परम्भ-
रथा वा क्रियान्त्रयः अधिकारणशब्दे विवृतिः तच्च त्रिवि-
धम् औपस्ये पिकवैषयिकाभिव्यापकभेदात् । तत्र औप-
स्ये पिक एकदेशसम्बन्धः यथा कट आस्ते । वैषयिकः भोक्षे
इच्छास्ति । अभिव्यापकः तिलेषु तैलमस्ति । सुग्ध-
बोधकारस्तु “सामीप्यास्त्रेवविषयैर्वाप्राधारश्चतुर्विध इति
सामीप्यसम्बन्धेनाप्याधारतेत्याह । तच्चिन्त्यम् “गङ्गायां
घोषोवसतीत्यादाविव लक्षण्यायैव गङ्गासमीपतीरस्थोपस्थितौ
न तस्य विभक्त्यर्थत्वमिति” पाणिनीयाः । ५ तन्त्रोक्ते षट्-
चक्रमध्ये आद्यचक्रस्याधारे ‘आधारे लिङ्गनामौ तदनु च
हृदये तालुमुखे ललाटे’ आनन्दलहरी । आधारस्य भावः
तत् आधारता सम्बन्धविशेषेण पदार्थविशेषस्याधेयतासम्पा-
दके धर्मविशेषे तथा च आधारता अधेयतायाः निरु-
पिका अधेयता च आधारताया इति तयोः परस्पर
निरुप्यनिरूपकभावः आधारताया अनतिरिक्तवृत्तिर्धर्म
आधारतावच्छेदकः । एवमाधेयताया अनतिरिक्तवृत्ति
र्धर्म अधेयतावच्छेदकः यथा संयोगेन घटाधारे
भूतले भूतलत्वमाधारतावच्छेदकं भूतलाधेये षटे च षटल
माधेयतावच्छेदकम् तयोश्चावच्छेदकत्वात् ताभ्यामाधार-
ताऽऽधेयता चावच्छिद्यते यथा षटलावच्छिन्ना षटनिष्ठा
ऽऽधेयता तथा भूतलत्वावच्छिन्ना भूतलनिष्ठाऽऽधारता इति
नव्यनैयायिकानां रीतिः आधार+त्व । तदर्थे न० ।
आधारशक्ति स्त्री आधारस्य शक्तिः । सर्वधारशक्तिरूपायां
परमेश्वरशक्तौ १ भावायां २ प्रकृतौ च तन्त्रोक्तायां मूला-
धारस्यायां कुण्डलिन्वां ३ परदेवतायाम् । ४ पीठपूजनीय
देव भेदे च “आधारशक्तिं प्रकृतमित्यादि” प्रकृत्य “प्रश-
वादिनसोऽग्नेन पीठशक्तिः प्रपूजयेत्” तन्त्रसा० पीठशक्ति-
शब्देऽस्य विवृतिः ।

आधाराधेयभाव पु० आधारआधेयश्च तयोर्भावः ।
एकस्य यदपेक्षया आधारत्वम् अपरस्य तदपेक्षयैव यत्न

आधेयत्वं तादृशे सम्बन्धभेदे । यथा घटभूतलयोः ।
आधि पु० अधीयतेऽभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन
 आ+धा-कि । मानसदुःखकारके व्यथाभेदे “नाध-
 योव्याधयः क्लेशाद्वैभुतात्महेतवः” भा०प्र० । “यान्येवं
 गृह्णीयदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः” शकु० ।
 आधिदैविकशब्देऽस्य विवृतिः । ईषत् अधिक्रियते
 उत्तमस्योऽल आ+ईषदर्थे धा-अधिकारार्थे आधारे कि
 अधीयते ऋणशोधनार्थम् आ+धा-कर्मणि क्तिवा
 ऋणशोधनार्थं प्रतिभस्यानोयतया बन्धकत्वेन उत्तमस्य
 समीपे अधमर्णेनाधीयमाने उत्तमस्य ईषत्स्वत्व-
 हेतुभूतव्यापारविशिष्टे २द्व्येऽस्य विवृतिः मित्ता० ।
 “धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतु प्रतिभूराधिस्य । यथाह ना-
 रदः । “विश्वम्भहेतु हावल प्रतिभूराधिरिव चेति” तत्र
 प्रतिभूनिरूपित इदानीमाधिनिरूप्यते । आधिनाम गृही-
 तस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्थाधिक्रियायै
 अधीयत इत्याधिः स च द्विधेव कृतकालोऽकृतकालश्च पुन-
 र्द्वैकैकयोर्द्विविधः गोप्योभोग्यश्च । यथाह नारदः । “अधि-
 क्रियतइत्याधिः स विज्ञेयोद्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च
 यावद्देयोद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्योभोग्यस्त-
 थैव चेति” । कृतकाल आधानकालएवासुप्तिन् काले
 दीपोत्प्लावादौ भयायमाधिर्मात्तयोऽन्यथा तवैवाधिर्भ-
 विष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्योभो-
 चयितव्यः इत्यर्थः । देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम्
 उद्यतोनियतः स्थापितइत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतोयाव-
 द्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः
 गोप्योरक्षणीयः । एवञ्चतद्विधस्याधेर्विशेषमाह । “आधिः
 प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न सुच्यते । काले काल-
 कृतोनश्येत् फलभोग्यो न नश्यति” या० । प्रयुक्ते धने
 सकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्सेन
 द्रव्यदानेन न मोच्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनं प्र-
 योक्तुः संभवति । कालकृतः कृतकालः आहिताग्न्या-
 दिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले
 निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्वैगुण्यात्प्रागुद्धंवा । फल-
 भोग्यः फलः भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः चेतारामादिः
 स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च
 तत्कालातिक्रमे नाशउक्तः “काले कालकृतोनश्येदिति ।
 अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशभावउक्तः “फलभोग्यो न नश्य-
 तीति” पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येत्दित्येदेतदकृतकालगोप्याधि-

विषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण
 च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् इहस्यतिवचनात्
 “हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ । बन्धकस्य
 धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनन्दत्त्वा
 ऋणो बन्धमवाप्नुयादिति” । नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम्
 अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् मनुवचन-
 विरोधाच्च “नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः”
 इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं
 तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न निसर्गोऽस्ति ना-
 न्यत्वाधीकरणमस्ति न च विक्रयः एवमाधीकरण
 विक्रयप्रतिषेधाद्भिननः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति, उच्य-
 ते आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः ।
 आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः ।
 तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्त
 निवृत्तेरेनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्त-
 मर्णस्य चाल्पनिकं स्वत्वम्भवति । न च मनुवचनविरोधः
 यतः “नत्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति”
 भोग्याधिं प्रस्तुत्येदसुच्यते “नचाधेः कालसंरोधान्निस-
 र्गोऽस्ति न विक्रयः” इति भोग्यस्याधेश्चिरन्तनकालावस्थाने-
 ऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धिननः स्वत्वत्वास्तीति । इहा-
 प्युक्तं “फलभोग्येन नश्यतीति” । गोप्याधौ तु पृथगारम्भ-
 मनुना । “न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानोवृद्धिसत्सृजे-
 दिति” । इहापि वक्ष्यते “गोप्याधिभोगे नोवृद्धिरिति”
 आधिः प्रणश्येद्द्विगुण इति तु गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति
 सर्वमविरुद्धम् । किञ्च “गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽध-
 हापिते । नद्येदयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते” या० । गो-
 प्याधेस्ताम्बकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे
 महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उप-
 कारकारिणि बलीवर्हताम्बकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धि
 के हापिते हानिं व्यवहारात्समत्वं गमिते नो वृद्धिरिति
 सम्बन्धः नटोविक्रितकृतस्ताम्बकटाहादिम्बुद्भेदादिना
 पूर्ववत् कृत्वा देयः तत्र गोप्याधिर्नष्टेत्पूर्ववत् कृत्वा
 देयः । उपभुक्तोऽपि चेद्द्विरपि हातव्या भोग्यादित्येदि नष्टः
 तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः । वृद्धिसङ्गावे वृद्धिर्वा हातव्या विनष्ट
 आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयोमूल्यादिद्वारेण तद्दाने
 सवृद्धिकं मूल्यं लभते यदि न ददाति तदा मूलनाशः
 “विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृतादृते” इति नारदवच-
 नात् । दैवराजकृतादृते दैवमनुदकदेशोपभवादि ।

दैवकतादिनाशादिना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकतात् ।
 दैवराजकते तु विनाशे सट्टिकं मूल्यं दातव्यमधर्मणा-
 ध्वन्तरं वा यथाह । “स्रोतसापहृतं क्षेत्त्रे राज्ञा चैवापहा-
 रिते । आधिरन्योऽथ कर्त्तव्योदेयं वा धनिने धनमिति” ।
 तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकतोपलक्षणम् । अपि च
 “आधेः स्त्रीकरणात्त्रिद्वोरव्यमाषोऽप्यसारताम् । यातश्चे-
 दन्य आधेयोधनभाग्वा धनी भवेत्” या० । आधे-
 र्गीप्यस्य भोग्यस्य च स्त्रीकरणादुपादानादाधिर-
 णसिद्धिर्न साक्षिलिखनमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
 यथाह नारदः । “आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तोज-
 ङ्गमःस्वावरस्तथा । सिद्धिरत्वोभयस्यापि भोग्योद्य-
 क्षि नान्यथेति” । अस्य च फलम् । “आधौ प्रतिपद्ये क्रीते
 पूर्वा तु बलवत्तरेति” । या स्त्रीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा-
 बलवती स्त्रीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति । सचाधिः
 प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव
 सट्टिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताङ्गतस्तदाधिरन्यः कर्त्तव्यः । “ध-
 निने वा धनन्देयं रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति” वदताऽऽधिः
 प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् । आधिःप्रण-
 श्येद्द्विगुण इत्यस्यापवादसाह । “चरित्वबन्धककतं सट्ट्या-
 दापयेद्वनम् । सत्याङ्कारकतन्द्रव्यं द्विगुणभ्रतिदापयेत्” या०
 चरित्वं शोभनाचरितम् चरित्वेण बन्धकम् चरित्वबन्धकम्
 तेन यत् द्रव्यमात्मसात्कृतम्पराधीनं वा कृतम् । एत-
 दुक्तम्भवति धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बद्धमूल्यमपि द्रव्य-
 माधीकृत्याधमर्षेणान्यमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि वाऽ-
 धमर्षस्य स्वच्छाशयत्वेनात्ममूल्यमाधिं गृहीत्वा बद्ध-
 द्रव्यमेव धनिनाधमर्षाधीनं कृतमिति तद्गनं नष्टोदङ्गा
 सह दापयेत् । अयमाशयः एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि
 द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणन्दातव्यमिति । तथा
 सत्यङ्कारकतं करणङ्कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः सत्य-
 ङ्कारः “कारे सत्यागदस्येति” पा० उम् सत्यङ्कारेण कतं सत्यङ्का-
 रकतम् । अयमभिसन्धिः यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्यं
 परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव
 दातव्यम् नाधिनाश इति तदा तद्द्विगुणन्दापयेत् इति ।
 अन्योऽर्थः । चरित्वमेव बन्धकञ्चरित्वबन्धकम् । चरित्व-
 शब्देन गङ्गाङ्गानाग्निहोतादिजनितमपूर्वमुच्यते यत्
 तदेवाधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मत्वात्कृतम् । तत्र तदेव
 द्विगुणभूतन्दातव्यन्नाधिनाश इति । “आधिप्रसङ्गादन्य-
 दुच्यते । सत्यंकारकतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वा-

हाय यद्यङ्गुलीयकादि परहृक्ते कृतं तद्द्रव्यस्यातिक्रमे द्वि-
 गुणन्दातव्यं तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्द्रव्य-
 स्यातिवर्त्ती तेन तदेव हातव्यम् । इतरश्चेद्द्रव्यस्याति-
 वर्त्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणस्यतिदापयेदिति ।
 किञ्च “उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।
 प्रयोजकोऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमात्रयात्” या० । धन-
 दानेनाधिभोक्तव्यायोषस्थितस्याधिभोक्तव्योधनिना वृद्धि-
 लोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा अधोक्षणे स्तेन शौर-
 वद्गण्डो भवेत् । असन्निहिते पुनःप्रयोक्तारि कुले तदा-
 प्रहृक्ते सट्टिकं धनं निधायाधमर्षः स्त्रीयं बन्धकं गृ-
 ह्णीयात् । अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्राप्त्य धनस्य
 ग्रहीतारो न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तारि आधि-
 विक्रयेण धनदित्वाऽधमर्षस्य तत्र किं कतेव्यमित्यपेक्षिते
 आह । “तत्काकतमूल्योवा तत्र तिष्ठेदट्टिकः” या० ।
 तस्मिन् काले यत्सत्याधेम्भूत्यन्तपरिकल्प्य तत्रैव धनिनि
 तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेन्न तत ऊर्ध्वं धनं वर्द्धते याव-
 द्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्य-
 ष्टयिने । प्रवेशयति यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुण-
 भूतमेव ग्रहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति विचारितव्य-
 यत्काल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते
 वाऽधमर्षे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह । “विना
 धारणाकादापि विक्रीणीत ससाक्षिकम्” या० । धारणा-
 कादधमर्षादिना असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्राप्त्य सह-
 तमाधिं विक्रीय तत् धनं गृह्णीयाद्दनी वाशब्दो
 व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णयत्काले द्विगुणीभूतेऽपि
 धने धनमेव गृहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति न विचा-
 रितम् । तदा आधिः प्रणश्येत् द्विगुण इत्याधिनाशः ।
 विचारिते त्वयं पक्ष इति । भोग्याधौ विशेषमाह ।
 “यदा तु द्विगुणीभूतव्यधमाधौ तदा खलु । मोच्य आधि-
 स्तदुपन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने” या० यदा प्रयुक्तं धनं स्वक-
 तथा वृद्ध्या द्विगुणीभूतन्दाधौ कते तदुत्पन्ने आधुत्यन्ने
 द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिनाधिभोक्तव्यः यदि वादाने-
 वाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिभोक्तव्य इति परि-
 भाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणी-
 भूतव्यन्दाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्य
 द्विगुणे सत्याधिभोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् ।
 सर्वथा सट्टिकमूल्यार्पाकरणाध्याप्यभोगविषयमिदं वच-
 नम् । तमेन क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः यत् तद्दुपपन्नं

एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि याव-
न्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम एतदेव स्पष्टीकृतं दृश्य-
तिना “ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा
द्रव्यञ्च सामकम् । यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा ल धनभा-
ग्धनी । ऋणी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विना” अस्वार्थः ।
फलभोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः
सद्विक्रमूलापाकरणार्थं दृष्टिमात्रापाकरणार्थञ्च तत्र
सद्विक्रमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो-
यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी । यदा सद्विक्रमं मूलं
फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टन्तदा बन्धमवाप्नुयादित्यर्थः दृष्टि-
मात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयादृणी । समं
मूलं सममेव सामकम् । अस्यापवादमाह । यदि प्रक-
र्षितं तत्स्यात्तद्वन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं दृष्टेरभ्यधिक-
फलं यदि स्यात्तदान धनभागधनी । सामकं न लभेद्वन्धं,
मूलमदत्त्वेवर्षी बन्धमवाप्नुयादिति यावत् । अथाप्रकर्षितं
तद्वन्धकं दृष्टयेऽप्यपर्याप्तन्तदा सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभे-
तमर्णः दृष्टिशेषदत्त्वेव लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्वापवाद-
माह । परस्परमतं विना उत्तमर्णाधर्णयोः परस्परा-
नुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ
त्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी नि-
कृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमणोऽलभत इति” ।

आधिकरणिक पु० अधिकरणे विचारस्थाने नियुक्तः ठक् ।
विचारस्थाने नियुक्ते प्राड्विवेकादौ ।

आधिन्व न० अधिकस्य भावः प्यञ् । अधिकतायाम् अति-
शयितायाम् । “यदावगच्छेदायत्नामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः”
मनुः “युन्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तदा । कन्या
च पुंश्च भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्” ज्योतिस्तत्त्वम्
“प्रातिपदिकभावे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये” सि०कौ० “एव-
मेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थितम्” सुशु० ।

आधिज्ञ त्रि० आधिं मनःपीडुं जानाति अनुभवति
ज्ञा-क इत० । व्याथानुभावकै व्यथितै अजयपालः ।

आधिदेविक त्रि० अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधि-
कृत्य प्रष्टतः वा ठञ् अनुशक्तिका० द्विपददृष्टिः । देवाधि-
कारेण प्रष्टते, १शास्त्रे “अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव
च” मनुः देवताधिकारेण प्रष्टवेदभागस्तु उपनिस्तु-
प्रसिद्धः । वातादिनिबन्धने २दुःखे च । दुःखं हि त्रिवि-
धमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादिः सु-
श्रुते दशितः यथा

“तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक-
मिति । तत्तु सप्तविधे व्याधायुपनिपतति । ते पुनः
सप्तविधा व्याधयः । तद्यथाऽऽद्विबलप्रष्टता जन्मबलप्रष्टता
दोषबलप्रष्टताः संघातबलप्रष्टताः कालबलप्रष्टताः दैव-
बलप्रष्टताः स्वभावबलप्रष्टता इति । तत्राद्विबलप्रष्टता
ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुटार्थः प्रष्टतयः । तेऽपि
द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च ॥ जन्मबलप्रष्टता ये मातृ-
रपचारात्पङ्गुजात्त्वन्धवधिरमूकमिश्रखवामनप्रष्टतयो जाय-
न्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौहृदापचारकृताश्च ॥ दोष-
बलप्रष्टता ये आतङ्कससुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च
तेऽपि द्विविधा आमाशयससृत्याः पकाशयससृत्याश्च पुनश्च
द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः ॥
संघातबलप्रष्टता ये आगन्तवो दुर्बलस्य बलवद्विप्रहासेऽपि
द्विविधाः शस्त्रकृता बलादिकृताश्च । एत आधिभौति-
काः ॥ कालबलप्रष्टता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रष्टतिनिमि-
त्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च ॥
दैवबलप्रष्टता ये देवद्रोहादभिशक्तका अशस्त्रकृता उप-
सर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युद्गनिकृताः पिशा-
चादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकाशिकाश्च ॥
स्वभावबलप्रष्टताः क्षुत्पिपासाजरासृद्युनिद्राप्रष्टतयस्तेऽपि
द्विविधाः कालकृताश्चकालकृताश्च तत्र परिरक्षकृताः
कालकृता अपरिरक्षकृता अकालकृता एत आधि-
दैविकाः” । एतदभिप्रायेणैव “अथ त्रिविधदुःखात्यन्त-
निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” इति सा०सू० “दुःखत्वया-
भिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके ज्ञेते” सा०का० दुःख-
त्वयसक्तं विदतञ्च सा०त० कौ० । “दुःखानां त्वयं दुःख-
त्वयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च
तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वात-
पित्तकृष्णाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभ-
मोहभयेष्वर्थाविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैत-
दान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपाय-
साध्यञ्च दुःखं द्वेषा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधि-
भौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृष्टपस्थावरनिमित्तम् । आधि-
दैविकं यत्रराक्षसविनायकपहावेशनिबन्धनम्” । “ताप-
त्वयोन्मूलनम्” भाग० १स्क० उक्तम् । दुःखञ्चात्मधर्म
इति वैशेषिकादयः । अन्नःकरणादि धर्म इति सांख्या-
दयः । अन्नःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यत्वात्
प्रीत्यप्रोतिविषादानां त्रिगुणधर्माणां स्वस्वकार्ये संक्र-

भात् सर्वेषां विषयाणामेव दुःखादिमत्त्वमिति भेदः ।
आधिपत्यं न० अधिपतेर्भाः कर्म वा पत्यन्तत्वात् यक् । सामित्वे
 “अवाप्य भूमावसपत्तुष्टङ्गं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ।
 गीता । “राष्ट्रस्याधिपत्यं मे देहि” ऋ० १०, ११४, ५ ।
 “तदेनमासां प्रजानामाधिपत्याय राज्याय” शत० ब्रा०
 “सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति” इति मनुः
 “यज्ञाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च” भा० व०
 २७४ अ० । २ राजकार्ये प्रजापालनादौ । “दुर्व्योधनं
 त्वहितं वै निवृत्तं पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वधिपत्ये ।
 अजातशत्रुर्हि विरुक्तरागो धर्मरक्षेमां पृथिवीं शास्त्र
 राजन्” भा० व० प० ४ अ० ।

आधिवन्ध पु० आधिः बहुप्रजानां कथं पालनं स्यादिति
 चिन्ता एव बन्धः । बहुप्रजारक्षणार्थं चिन्तारूपबन्धे ।
 “कथं राजन् ! प्रजारक्षणाधिबन्धेन युज्यते” युधिष्ठिरप्रश्ने
 तच्चिन्ताधिरूपबन्धनिवारणाय यथा राजाचरणोयं
 तथोक्तं तं प्रति भोग्येण भा० शा० ७० अ० “समासेनैव
 ते राजन् ! धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विस्तरे-
 षेह धर्माणां न जातन्तमवाप्नुयात् । धर्मनिष्ठान् श्रुत-
 वतो देवव्रतसमाहितान् । अर्जुनित्वा यजेथास्व गृहे
 शुश्रूषतो द्विजान् । प्रत्युत्पायोपसंगृह्य चरणावनिवाद्य
 च । अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ।
 धर्मकार्याणि निर्वर्त्य भङ्गलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान्
 वाचयेथास्वमर्थसिद्धिजयाशेषः । आर्जवेन च सम्पन्नो
 हृत्वा बुद्ध्या च भारत ! । यथार्थं प्रतिगृह्णीयाः काम-
 क्रोधौ च वर्जयेः । कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽयं राजा-
 ऽनुतिष्ठति । न स धर्मं न चायर्थं प्रतिगृह्णाति वा-
 लिशः । मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थेषु प्रययुजः ।
 अलुब्धान् बुद्धिसम्पन्नान् सर्वकर्मसु योजयेः । मूर्खो
 ह्याधिकतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः । प्रजाः क्लिश्नात्ययो-
 गेन कामक्रोधसमन्वितः । बलिषष्ठेन शुक्लेन दण्डेना-
 थापराधिनाम् । शास्त्राणि तेन लिप्सेया वेतनेन धना-
 गमम् । दापयित्वा करं धर्मं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि ।
 तथैतं कल्पयेद्राजा योगक्षेममतन्द्रितः । गोपाधितारं
 दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् । अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति
 मानवाः । मा स्माधर्मेण लोभेन लिप्सेथास्व धनागमम् ।
 धर्माव्याधुवौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् । अर्थशास्त्र-
 परो राजा धर्मार्थान्नाधिगच्छति । अस्थाने चास्य त-
 द्वित्तं सर्वमेव विनश्यति । अर्थमूलो हि हिंसाञ्च कुरुते

स्वयमात्मनः । करैरशास्त्रदृष्टिर्हि भोहात् समीडेत्
 प्रजाः । ऊधश्चिन्त्यान्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्
 पयः । एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्द्धते । यो हि
 दोग्ध्रीसुपास्त्रे च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रसुपा-
 येन भुङ्गानो लभते फलम् । अथ राष्ट्रसुपायेन भुञ्ज-
 मानं सुरक्षितम् । जनव्यवहारां नित्यं कोपदृष्टिं युधि-
 ष्टिर ! । दोग्ध्री धान्यं हिरण्यञ्च मही राज्ञा सुरक्षिता ।
 नित्यं स्त्रेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः । साला-
 कारोपमो राजन् ! भव नाङ्गारिकोपमः । तथा युक्तश्चिरं
 राज्यं भोक्तुं शक्यसि पालयन् । परचक्राभियानेन यदि
 ते स्याद्वनन्तयः । अथ साम्नां लिप्सेया धनमब्राह्मणेषु
 यत् । मा स्म ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्यं प्रच छेन्ननः । अ-
 न्यायामथवस्थायां किञ्च स्कीतस्य भारत । धनानि तेभ्यो
 दद्यास्व यथाशक्ति यथाऽर्हतः । सान्त्वयन् परिचरन् च स्व-
 र्गमाप्स्यसि दुर्जयम् । एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्वं परि-
 पालय । स्वल्पं पुण्यं यथो नित्यं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ! ।
 धर्मैव व्यवहारेण प्रजां पालय पाण्डव ! । युधिष्ठिर ! यथा
 युक्तो नाधिबन्धेन योज्यसे । एष एव परो धर्मो यद्वाजा
 रक्षति प्रजाः । भूतानां हि यदा धर्मो रक्षणं परमा
 दया । तस्मादेव परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः । यो
 राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् । यदङ्गा कुरुते
 पापमरुतान् भयतः प्रजाः । राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्-
 भधिगच्छति । यदङ्गा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्तेफलं दिवि । स्वष्टिः स्वधीतिः
 सुतपा लोकान् जयति यावतः । क्षणेन तानवाप्नोति
 प्रजा धर्मेण पालयन् । एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय ! परि-
 पालय । ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योज्यसे” ।
आधिभोग पु० आधेर्वन्धकद्रव्यस्य भोगः । बन्धकद्रव्यस्य भोगे
 “गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः” आधिशब्दे उदा०
 आधेर्मनोव्यथाया अनुभवरूपे २ भोगे च ।
आधिभौतिक ति० भूतानि व्याप्तसर्पादीन्धिषक्त्य जातम् ।
 अधिभूत+ठञ् द्विपददृष्टिः । व्याप्तसर्पादिजनिते दुःखे ।
 आधिदैविकशब्दे विवृतिः ।
आधिमन्यव अधिमन्यवे हितः अण् । ज्वरान्नौ हारा०
 ज्वरसन्नाप्ते हि अधिकव्ययोज्जवाप्तस्य तथात्वम् ।
आधिरथि पु० अधिरथः छतराष्ट्रसारथिः तस्यायम् इञ् ।
 सूतपुत्रे कथं “हिरण्यकण्ठीः प्रमदाः पामान् वा बहु-
 गोकुलान् । किं ददानीति तं विप्रसुवाचाधिरथिस्ततः भा०

ध० प० ३०८ अध्या० । तस्माधिरथपुत्रत्वप्राप्तिकथा
स हि कन्यावस्थायां स्वर्येण कुन्याम् उत्पादितः पश्चाच्च
तथा स्त्रुलभयात् जले त्यक्तः अधिरथेन गृहीतो
वद्वित्तय यथोक्तं “निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज्जं जले कुली तं कुमारं यथस्निनम् । तद्यत्सृष्टं
जले गर्भं राधाभर्ता महायथाः । राधायाः कल्पयामास
पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य
तावुभौ । दम्भती वसुषेणेति” भा० आ० ६७७० ।

आधिराज्य न० अधिराजस्य भावः कर्म्म वा अञ्ज । आधि-
पत्ये “बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमव्याप्य सः” रघुः ।
आधिवेदनिक त्रि० अधिवेदनाय विवाहोपरिविवाहाय
हितं उक्तं तत्र काले दत्तं ठञ् वा । अधिवेदनार्थं तत्र
काले च स्त्रियै पत्या दीयमाने स्त्रीधनभेदे । “पितृमातृप-
तिभ्रातृ दत्तमध्यगुपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं
परिकीर्त्तितम्” या० सू० “यच्च द्वितीयविवाहार्थिना पूर्वं-
स्त्रियै पारितोषादिकं धनं दत्तं तदाधिवेदनिकमधिकस्त्री-
लाभार्थत्वात्तस्त्रेति” दायभा० । मितान्तरायां तु “आधिवे-
दनिकाद्यञ्चेति” पठितम् आधिवेदनिकम् अधिवेदननि-
मित्तमिति व्याख्यातञ्च आद्यपदेन क्रयविक्रयादिप्राप्तस्य
अहणमित्युक्तम् । तत्र अधिवेदननिमित्तदाने विशेषः
आ० सूत्र्युक्तः “अधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम्
न दत्तं स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वङ्गं प्रकल्पयेत्” “एतदपि
सामर्थ्ये असामर्थ्ये तु यत् किञ्चित् भरणपर्याप्तं दत्त्वा
परितोषयेदिति भेदः । “एकामृदा तु कामार्थमन्यां
वोटुं वदच्छति । समर्थस्तोषयित्वाष्टैः पूर्वोढामपरां व-
हेत्” सूत्रतो समर्थपदस्वारस्यात्तथात्वम् । एवमेव
मदनपारिजातविधानपारिजातादयः ।

आधिस्तेन पु० आधेगैप्याधेर्भागात् स्तेनइव । गोष्या-
धेर्वलात्कारेण भोक्तारि । “न भोक्तव्यो बलदाधिर्भुञ्जा-
नोऽद्विद्विद्विद्वेत् । सूत्येन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा
भवेत्” मतुना तद्भोगे स्तेनत्वस्योक्तेस्तथात्वम् ।

आधीकरण न० अनाधिराधिक्रियते आधि+चि+क- ल्युट् ।
बन्धकीकरणे आधिषब्दे मितान्तरावाक्ये उदा०” क्त
आधीकृतः । दत्तबन्धके द्व्यादौ त्रि० ।

आधुत त्रि० आ+धु-क्त । चालिते । [अप्राचीने च स्त्रियां ङीप्
आधुनिक त्रि० अधुना भवः ठञ् । १साप्रतभवे २अर्वाचीने
आधुष्टि त्रि० आ+धुष-भावे क्तिन् । १परिभवे २बलाद्
निग्रहे च ।

आधेय त्रि० आ+धा-कर्म्मणि यत् । १उत्पाद्ये । ‘आधेयश्चा
क्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” व्या० का० । यस्य सतो
गुणान्तरसत्त्वाद्यम् २तादृशे उतपाद्यगुणान्तरे विद्यमाने
एव यत्र घटादिपदार्थे पाकादिना रक्तताद्युष्णान्तरमाधीयते
तादृशे घटादौ । आधानविधिना ३स्थापनीये वज्रौ पु० ।
४अधिकरणेऽभिनिवेशनीये “अधिकं पृथुलाधारादाधेया-
धिक्यवर्त्सनम्” चन्द्रा० । ५स्थापनीये इत्येव । भावे यत् ।
६आधाने न० । “अग्न्याधेयम्” आश्व० श्रौ० सू० ।
“अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात्” बौधा० सू० ।

आधोरण पु० आ+धोर-गतिचातुर्ये ल्यु । हस्तिगतिचात-
र्येणे हस्तिपक्षे । स्वल्पवलेनापि महाबलस्य हस्तिनः
सङ्केतादिनैव चालनात्तस्य गतिचातुर्यवत्त्वात्तथात्वम् ।

आधमात त्रि० आ+ध्मा-क्त । १अद्वित्ते, २दग्धे, ३वातदोष-
जातोदरस्फीततासम्पादकरोगयुक्ते “साटोपमलुपरुजमा
ध्मातसुदरंश्रमम्” सुश्रु० । भावे क्त ४आध्माने न० ।

आधमान पु० आ+ध्मा-आधारे ल्युट् । ‘आध्मानमिति
जानीयाद्दोषं वातनिरोधकत्वं” इत्युक्ते १वातव्याधौ । “शू-
बञ्च मूलं सुडर्मुडः प्रवृत्तिं वस्तिरोदमाध्मानञ्च” सुश्रु०
भावे ल्युट् । २उदरस्फीततायाम् । ३अग्निसंयोगजे शब्दभेदे
न० । करणे ल्युट् । ४नलिकानामगन्धइत्ये स्त्री० ङीप् ।

आधमापन न० आ+ध्मा-णिच्-पुक्-भावे ल्युट् । १अद्वि-
निष्पादने २आध्माननिष्पादने सुश्रुतोक्ते ३शल्यापसार-
णीयव्यापारभेदे च । “अणुन्यत्तयल्यानि परिषेचना-
ध्मापनैर्बालवस्त्रपाणिभिः प्रमाञ्जयेत्” सुश्रु० ।

आध्यक्ष्य न० अध्यक्षस्य भावः अञ् । १अधिष्ठातृत्वे २अधि-
कर्त्तृव्यापारे ३प्रत्यक्षत्वे च । [सूत्रौ

आध्या स्त्री आ+ध्यै-भावे अङ् । १चिन्तने २ओत्सुक्येन
आध्यात्मिक त्रि० आत्मानं मनःशरीरादिकमधिकृत्य भवः
ठञ् । शोकमोहज्वरादिरूपे दुःखे । आधिदैविकशब्दे-
ऽस्य विवृतिः । [व्यंकशरणे च ।

आध्यान न० आध्यै+ल्युट् । १चिन्तायाम्, २उत्कण्ठापू-
आध्यापक पु० अध्यापकएव स्वार्थेऽण् । अध्यापके शब्दरत्ना०

आध्यायिक पु० अधीयतेऽध्यायोऽध्वोयोवेदस्तमधोते ठञ् ।
अधीतवेदे “युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः” तैत्ति० उ० ।
“आध्यायिकोऽधीतवेदः” भा० ।

आध्यासिक त्रि० अध्यासेन कल्पितः ठक् । वेदान्तिमते
अध्यासेन कल्पिते अतद्वति तत्त्वारोपेण कल्पिते पदार्थे
यथा शुक्तिकादौ रजतादि कल्पितम् एवं ब्रह्मणि जगदादि

आरोपितमिति तस्याध्यासिकत्वमिति वेदान्तसिद्धान्तः ।

आधु पु० आ+धृ-क । आधारे । “आधस्य चित् प्रमतिरु-
च्यसे” ऋ० १,२१,१४ । “आध्रेण चित्तद्वेकं चकार”
ऋ०७,१८,१७ ।

आध्वनिक ति० अध्वनि कुशलः ठक् । पथिकुशले “कान्तारे-
ष्वपि विभ्रामे जनस्थाध्वनिकस्य वै” भा० आ० ।

आध्वरायण पुंस्त्री० अध्वरोयज्ञाभिन्नस्य गोत्रापत्यम्
नडा० फक् । यज्ञविज्ञोत्रापत्ये ।

आध्वरिक पु० अध्वरस्य व्याख्यानो गम्यः ठक् । अध्व-
रव्याख्याने । गम्ये । अध्वरं यज्ञं वेत्ति तत्प्रतिपादकग-
म्यमधीते वा ठक् । २ यज्ञवेत्तरि २ तत्प्रतिपादकगम्या
ध्येतरि च ति० ।

आध्वर्यव ति० अध्वर्योर्यजुवेदविद इदम् अञ् । अध्व-
र्यु सम्बन्धि कर्मादौ । “यदि वाध्वर्यवं राजा नियुन-
क्ति पुरोहितम्” अथ० १०,५२,२ । “ऋग्वेदेन हौत-
मकुर्वन्त यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनोद्गीथम्” शत० ब्रा० ।

आन पु० आनित्यनेन आ+अन-करणे क्तिप् आ प्राणवायुः
ततः सुवास्वा० अदूरभवादौ अष् । सम्यग्जीवनसाधनस्य
अनःस्थितस्य प्राणवायोर्नासिकया बहिर्निस्सारणे उच्छ्वासे

आनक पु० आनयति सोत्साहान् करोति अन-णिच् खुल् ।
। पठहे, २ ऋदङ्गे, “ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः
सहसैवाभ्यहन्यन्त” गीता ३ शशब्दमेघे च । ४ उत्साहके
ति० । कर्णादि० चतुरर्थ्यां फिञ् । आनकायनिः ।
तत्सन्निकषदेशादौ ति० ।

आनकट्टुभि पु० आनकः प्रोत्साहकोऽनुर्भवेववाद्य-
विशेषो यस्य । । कणपितरि वसुदेवे । कणजन्मोत्सवे हि
तथा वाद्यं तदुच्छे जातमिति तस्य तथात्वम् । २ ऋदङ्क-
कायां स्त्री वा ङीप् ।

आनकस्थली स्त्री आनकप्रधाना स्थली शा० त० । आनक-
प्रधानस्थल्यां देशभेदे तस्यां भवः अदूरदेशादौ धूमा०
वुञ् । आनकस्थलकः तत्सन्निकषदेशादौ ति० ।

आनडुह न० आनडुह इदम् अष् । । षष्ठसम्बन्धि गोमय
चर्मादौ । “आनडुहोगोमयः क्षयरः स्यात्पीपाकः” गोभि०
“चर्मग्यानडुहे रक्ते स्याथं भद्रासने तथा” या० ऋ० ।
अनडुहा कृतम् अष् । २ खनामख्याते तीर्थभेदे तच्च तीर्थं
सञ्जगिरिसन्निकषदेशस्थितम् यथा क्रौञ्चपुरं वर्णयित्वा ।
“तमद्वैव राजानं निवासाय गतेऽर्हनि । तीर्थसाडुहं
नाम गमिष्यामः सनातनम् । ततश्च तं गमिष्यामः सञ्जस्य

विवरे गिरिम्” गोमन्तमिति विख्यातम्” हरिवं० ८६ अ० ।

आनडुहक ति० अनडुहा कृतम् संज्ञायां कुलबा० वुञ् ।
अनडुहकृते गोमयादौ ।

आनडुह्य पु० अनडुहोगोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् ।
अनडुह्यामकस्य सुनेर्गोत्रापत्ये । ततः पुनः गोत्रापत्ये
अष्वा० फक् । आनडुह्यायनः तदपत्ये पुंस्त्री० ।
चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ् । आनडुह्यायनिः तत्सन्निकष
देशादौ ति० ।

आनत ति० आ+नम-क्त । । कृतप्रमाणे, २ अधोमुखे, ३ विन-
येन नते च “तं व्यासस्त्वनुममलं सुनिमानतोऽस्मि” भा०
। मस्कन्धे । “स्युश्चान्करेणानतपूर्वकायम्” रघुः ।

आनति स्त्री आनमति प्रवशीभवत्यनया आ+नम-करणे-
क्तिन् । आनुगतजन्ये । सन्तोषे “यञ्च चिरावस्थितेर्व्य-
भिचारात् न प्रतिग्रहकारणत्वमानतेरिति” “आनतिद्वारा
न प्रतिग्रहार्थत्वं द्रव्यस्येत्तं तन्मन्दतरम् आनतिद्वारेण
चिरात्प्रयथादीनां प्रतिग्रहकारणत्वादिति” “आनतेरनि-
यतोपायपरिणामादिति” च दाय० भा० । भावे क्तिन् ।
२ नस्त्रीभावे, ३ अधोभवने, ४ नञ्तायाञ्च “आत्मजातिस-
दृशी क्लिबानतिम्” किरा० ।

आनङ्ग न० आ+नङ्-क्त । चर्मणा बद्धमुखे । पटहृत्तरजादौ
वाद्यभेदे, । २ यथिते, ३ व्याप्ते, ४ बद्धे केशभूषादिके च
ति० । “मूलवहे हे तयोर्मूलं वस्त्रिर्मेदुश्च तत्
विज्ञानइवस्त्रिता” सुश्रु०

आनन न० अनित्यनेन आ+अन-करणे ल्युट् । मुखे मुखेन
हि जलपानादिना प्राणादेः स्थितिरतस्तस्य तथात्वम्
“सारसैः कलनिर्हार्दैः क्वचिदुन्नमिताननौ” “तदाननं
ऋतुसुरभि च्छितोश्चरः” नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्”
इति च रघुः ।

आनन्तर्य न० अनन्तरमेव चतुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । । अव्यवहिते
अनन्तरस्य भावः ष्यञ् । २ अव्यवधाने । “आनन्तर्यात् स्व-
योन्यास्तु तथा बाह्येषुपि क्रमात्” मनुः “ययसः कान्ता-
नन्तर्यधर्मानुग्रहेभ्यः” कात्या० ४, २, १६ ।

आनन्त्य न० अनन्तएव स्वार्थे ञ् । । अनन्ते २ असीमे अन-
न्तस्य भावः ञ् । ३ शीमाशून्यत्वे ४ नाशराहित्ये “हवि-
र्यच्चिररात्राय यज्ञानन्त्याय कल्पते” मनुः । “लोकानन्त्यं
दिवः प्राग्निः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकै” या० ऋतिः । “आनन्त्यात्
कुलधर्माणां द्वादशाहे विधीयते” आ० त० पु० ५ शाश्वतप्रति-
ष्ठायाञ्च “यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते । अशङ्कमानः

कल्याणि ! सोऽमृतानन्त्यमन्नुते” भा० व० प० ३१ अ० ।
आनन्द पु० आ+नन्द-घञ् । १ हर्षे सुखे, २ दुःखाभावे,
 ३ ब्रह्मणि च । अर्थआदिवाद् । ४ आनन्द-
 वति त्रि० “सत्त्वं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिः । नैयायिका
 आनन्दशब्दः दुःखाभावे लाक्षणिक इत्याहुः ब्रह्मणि
 आनन्दाभावेऽपि दुःखाभावरूपानन्दस्य तत्र सत्त्वात् आन-
 न्दवत्त्वमिति ते मन्यन्ते वेदान्तिनस्तु छान्दसं ननु सक-
 मिति आनन्दस्वरूपत्वमेव ब्रह्मणः दुःखाभावरूपस्या
 नन्दस्याधिकरणस्वरूपत्वादित्याहुः एतदभिप्रायेणैव
 विवरणे “आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्नि-
 धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते इत्युक्तम्”
 यथा च ब्रह्मण आनन्दप्रचुरत्वादानन्दमयत्वं तथा
 “आनन्दमयोऽभ्यासात्” शा० सू० भा० व्यवस्थापितम्
 त्वैत्ति० उप० आनन्दमयं प्रकृत्य “तस्य प्रियमेव शिरो-
 भोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा
 ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” । “तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्ट-
 पुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् ।
 भोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकटो
 हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यम्,
 आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुसृतत्वादानन्द
 इति परं ब्रह्म । तद्वि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने
 पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधान्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा ।
 प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्र-
 सिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽन-
 वस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम् । तदादन्तःकरणं तपसा-
 तमोन्नेन, विद्याया, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया च निर्मलत्वमाप-
 द्यते यावत्तावद्विद्विक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उ-
 ल्लस्यते विपुलो भवति । वक्ष्यति च “रसो वै सः रसं
 हेवायं ब्रह्मानन्दी भवति एष हेवानन्द्याति” “एत-
 स्रैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्मासुपजीवनीति” श्रुत्यन्तरात्
 एवञ्च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष
 आनन्दस्य वक्ष्यते । एवञ्चोत्कर्षमागस्थानन्दमयस्यात्मनः
 परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं
 सत्त्वज्ञानान्दलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चाक्षादिमयाः
 कोशा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे
 आत्मवत्सत्त्वं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाः” भा० ब्रह्मण आनन्द-
 रूपरसत्वमपि तत्रैव दर्शितं यथा “यद्वैतत् सुकृतं रसो
 वै सः रसं हेवायं ब्रह्मानन्दी भवति कोऽहेवा-

न्यात् कः प्राण्यात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्
 एष हेवानन्द्याति यदा हेवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मेऽ-
 निरुक्तेऽनिलयेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते” तै० उ० ।
 “कृतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह । यद्वैतत् सुकृतं
 रसो वै सः । रसो नाम तद्विहेतुरानन्दकरो मधुरा-
 न्नादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्धा प्राप्मानन्दी
 सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । वाह्या-
 नन्दसाधनरहिता अप्यनोहा निरेषणा ब्राह्मणा वा-
 ह्यरसलाभादिवा सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो मूनम् । ब्रह्मैव
 रसस्तेषाम् तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म ।
 इतश्चास्ति कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि
 हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अपानेनापानिति ।
 एवं वायव्या ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संज्ञतः कार्यकार-
 यैर्निर्वर्त्तमाना दृश्यन्ते । तच्चैकार्यवृत्तित्वेन संज्ञनम्
 संज्ञनमानं च नान्तरेण चेतनं संज्ञतं सम्भवति अन्यत्वादर्थ-
 नात् । तदाह यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गु-
 हायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को हेव लोकेऽ-
 न्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । कः प्राण्यात् प्राणनं कु-
 र्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थाः कार्यकारणप्राणना-
 दिचेष्टाः? तत्कृत एवानन्दो लोकस्य । कुतः ! एष हेव पर
 आत्मा आनन्द्याति आनन्द्याति सुखयति लोकं धर्मा-
 नुरुपम् । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्या परिच्छिन्नो विभा-
 व्यते प्राणिभिरित्यर्थः” भा० । सर्वानन्दपेक्षया ब्रह्मरूपा-
 नन्दस्योत्कर्षस्तत्रैव दर्शितो यथा “सैधानन्दस्य मीमांसा
 भवति । युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः । आशिशो दृढिशो
 वलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्या स्यात् ।
 स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः
 स एको महर्ष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकाम-
 हतस्य । ते ये शतं महर्ष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको
 देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
 ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितृणां चिर-
 लोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
 ये शतं पितृणां विरलोकानामानन्दाः । स एक
 व्याजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ।
 ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्म-
 देवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि यन्ति, श्रोत्रियस्य
 चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्म देवानामानन्दाः स एको
 देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं

देवानामानन्दाः स एक इन्द्रस्नानन्दः त्रोलियस्य चाकामहृतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्नानन्दाः स एको वृहस्पतेरानन्दः त्रोलियस्य चाकामहृतस्य । ते ये शतं वृहस्पतेरानन्दाः । स एक प्रजापतेरानन्दः त्रोलियस्य चाकामहृतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः त्रोलियस्य चाकामहृतस्य । स यज्ञायं पुरुषे यज्ञासावादित्ये स एकः । स य एवं-वित् अस्मान् लोकात्मेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" तैत्ति० उप० 'तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा मीमांसा विचारणा भवति किमानन्दस्य मीमांसमित्युच्यते । किमानन्दो विषय-विषयिसम्बन्धजनितो लौकिकानन्दवदाहोस्वित्वाभाविक् इत्येवमेवानन्दस्य मीमांसा । तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिनिमित्तउत्पन्नः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनानन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽध्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्वाऽविद्यया तिरस्क्रियमाणोऽविज्ञातो उत्कृष्टमाणायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मावशादाथाविज्ञानं विषयादि-साधनसम्बन्धवशो विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः सम्पद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहृतविद्धोऽत्रोलियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्विरहगर्भस्य ब्रह्मण्य आनन्द इति । निरस्त्रोऽविद्याकृते विषयविषयविभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्णैक आनन्दोऽद्वैते भवतोऽत्ये-तमर्थं विभावयिष्यन्नाह । युवा प्रथमवयाः साधुयुवेति । साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणम् । युवायसाधुर्भवति साधुरस्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति । आध्यायिकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशासृत्तमः । इद्विष्टो इद्वतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसम्पन्नः । तस्येयं पृथिवी उर्वीं सर्वां विसृज्य विसृजेनोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेन च कर्मासाधनेन सम्पन्ना पूर्णा । राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मनुष्यादानन्दाच्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो

भवति । मनुष्याः सन्तः कर्माविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वंप्राप्ताः मनुष्यगन्धर्वाः ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिरसम्पन्नाः सूक्ष्मकार्य-कारणाः । तस्मात्प्रतिघातात्पत्वं तेषां इन्द्रप्रतिघातशक्ति-साधनसम्पत्तिश्च । ततोऽप्रतिघन्त्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः । तस्य प्रसादविशेषात्सु-खविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्थाः पूर्वस्था भूमेरुत्तरस्था-सुत्तरस्थां भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनानन्दोत्कर्षं उप-पद्यते । प्रथमन्त्वकामहृताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकाम-नाभिहतस्य त्रोलियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनानन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधु युवाध्यायिक इति त्रोलियत्वावृजिनत्वे गृह्यते । ते ह्यविशिष्टे स-र्व्वत्वं । अकामहृतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षा-पकर्षाय विशिष्यते । अतोऽकामहृतग्रहणम् । तद्विशेषतः शतगुणात् सुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहृतत्वस्य परमानन्दप्राप्ति-साधनत्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्वत् । देवगन्धर्वा जा-तित एव । चिरलोकाणामिति पितृणां विशेषणम् । चिर-कालस्थायी लोको येषां पितृणां ते चिरलोका इति । आजान इति देवलोकस्तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा देवाः स्मार्त्तकर्मा विशेषतो देवस्थानेषु जाताः । कर्मा-देवा ये वैदिकेन कर्माग्निहोवादिना केवलेन देवा-नपि यन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्भिरभुजः । इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्यो वृहस्पतिः प्रजापतिर्विराड् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा । समष्टिव्यष्टिरूपः संसार-मरणानलव्यापी । यत्रैत आनन्दभेदा एकतां गच्छ-न्ति । धर्माश्च तन्निमित्तं ज्ञानञ्च तद्विषयमकामहृतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैव आनन्दः त्रोलियेषावृजिनेनाकामहृतेन च सर्व्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यत्र गम्यते । तत्र त्रोलियत्वावृजिनत्वे निवृत्ते अकामहृतत्वं तूक्तव्यते इति प्रकृष्टसाधनतावगम्यते । तस्य तस्याका-महृतत्वं प्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः त्रोलियप्रत्यक्षो ब्रह्मण्य आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्वा एकदेशः । 'एतस्यै-वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्वासुपजीवन्तीति' इत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्वा समुद्रान्मस इव विप्रुषः प्रविभक्ता यत्रैकताङ्गताः स एष परमानन्दः स्वाभाविको-ऽद्वैतत्वात् । आनन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽत । तदेतस्मी-मांसाफलमुपसंस्तुयते स यज्ञायं पुरुष इति । गुहायां निहितः परमे व्योम्नाकाशादिकार्थं इष्टं इन्द्रमयानं

तदेवानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । स एकोऽसावयं
 पुरुषे यथासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो
 निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखाहास्युप-
 जोवन्ति स यथासावादित्ये इति स एकः । तं सोमांसया
 च सिद्धसुपसंस्कृतं भिन्नप्रदेशस्थषटाकाशाकाशैकत्ववत् ।
 नन्वानन्दस्य सोमांसा प्रकृता तस्या अपि फलसुपसं-
 हर्तव्यम्, अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विप-
 यविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदसुरूपएवायं
 निर्देशः स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एक इति
 भिन्नाविकरणस्थविशेषोपमर्देनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेष-
 षयपहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उक्तवर्षापकर्षापोहार्थत्वात् ।
 इतस्तु हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योक्तर्षः सवित्प्रत्यन्तरगतः
 स चेत् पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति
 न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्तेषुभयं प्र-
 तिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम् । “स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्र-
 ह्मोत्कृज्योत्कर्षापकर्षमर्देतं सत्त्वं ज्ञानमनन्तमस्त्विति ।
 एवमस्य प्रकृतपरामर्शात् । स किम् ? अस्मात्सोका-
 त्मेय इष्टादृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्मात्सो-
 कात्मेय प्रत्यादृष्ट्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातम्
 अन्नमयमात्मानसुपसङ्क्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डा-
 त्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं
 पश्यतीत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्म-
 स्वमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमय-
 मात्मानसुपसंक्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्मोऽनिरुक्तेऽनिल-
 वप्रेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते तत्रैव नान्यत्र च” शाङ्करभाष्यम्
 अत्र प्रसङ्गात् सुखदुःखादीनां स्वरूपकारणादिकं
 तावन्निरूप्यते प्रकृतेः सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगु-
 ष्वरूपत्वात् सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वम् । यथोक्तं
 सां० का० “प्रोत्यप्रोतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनिय-
 मार्याः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिद्युनसदृश्यस्य गुणाः”
 अस्याः सां० कौ० व्याख्या ।
 ‘प्रोतिः सुखं प्रोत्यात्मकः सत्वगुणः, अप्रोतिर्दुःखं अप्री-
 त्यात्मकोरजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण
 इति । ये तु मन्यन्ते न प्रोतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते
 एवं दुःखमपि न प्रोत्याभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मग्रह-
 णम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्म-
 शब्दस्य भाववचनत्वात् प्रोतिरात्मा भावो येषां ते प्रोत्या-
 त्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चेषा-

मनुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु परस्परश्रयापत्ते-
 रेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपभेदासक्त्या
 प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्याः अत्रापि यथासं-
 ख्यमेव । रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि
 तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियतन्तु कश्चिदेव-
 प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनसक्त्या
 क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिद्युनसदृश्यस्य वृत्तिः
 क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभवदृश्यः
 एषामन्यतमेनार्थवशाद्दुःखेनान्यदभिभूयते । तथा हि सत्त्वं
 रजस्तमसो अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिबभूते
 एवं रजः सत्त्वतमसो अभिभूय घोरासु, एवं तमः सत्त्व-
 रजसो अभिभूय मूढामिति” ।
 “प्रोत्यप्रोतिविषादादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्” सां०
 सू० । “गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्वयाणामन्योन्यं सु-
 खदुःखविषादाद्यैर्वैधर्म्यम् कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः
 सुखादिकं च घटादिविषयाणामपि रूपवदेव धर्मोऽनैक-
 रणोपादानत्वात् सर्वकार्याणां, तसद्गुणत्वौचित्यात्
 एतच्चानुपदं निरूपयिष्यते । मनसः संकल्पात्मकतावत्
 सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकता धर्म धर्मप्रभेदात्” सां० प्र० भा० ।
 “हेयं दुःखमनागतम्” इत्युपक्रम्य “द्रष्टृदृश्यसंयोगो हेय-
 हेतुः” पात० सू० हेयस्य दुःखस्य कारणं द्रष्टृदृश्ययोः संयो-
 गसक्त्या “प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगा-
 पवर्गाद्यं दृश्यम्” पा० सू० हेतुः दृश्यपदार्थो निरूपितः ।
 अयमर्थः प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, प्रकाश-
 क्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तमः । तत्र सत्त्वं
 ऋदुत्वात् तथं, तापकं रजः रज्जुकत्वात् । एवं सत्त्व-
 रजसोस्तप्यतापकभावे सति तमसा मोहः सम ताप इत्येवं
 रूपभ्रान्तिरूपमोहः पुरुषस्य भवति । तदिदं गुण-
 त्वयं स्वस्वकार्ये मिथः सहायमविवेकिभोग्यं विवे-
 कित्याज्यं परस्परश्रयं परस्परभिभाव्याभिभानकभावञ्च
 गच्छति” इत्येवं स्थिते सति कारणान्तरे रजस्त-
 मसो अभिभूय सत्त्वं यदा प्रवर्द्धते तदा सत्त्वोद्रेकात् सुखं
 जायते । सत्त्वतमसो अभिभूय सति कारणान्तरे यदा रजः
 प्रवर्द्धते तदा रज उद्रेकात् दुःखं भवति सत्त्वरजसो
 अभिभूय यदा तम उद्रेक्तं भवति तदा मोह
 विषादादिकं जायते इति सुखादिसुखद्वयप्रकारः ।
 तत्र कारणं धर्माधर्मोदिसचिबोरागादिरेव । यथाह
 “सुखानुशयो रागः” दुःखानुशयो, द्वेषः” पा० सू०

सुखानुभवे सति स्त्रिया तज्जातीयसुखान्तरे तत्साधने वा तद्व्यास रागः सुखमनुभवेते विषयीकरोति सुखानु-
शयीत्यर्थः एवं दुःखानुभवितुः स्त्रिया दुःखे तत्सा-
धने वा यः क्रोधः स द्वेष इत्यर्थः । एवञ्च सुखस्य
स्मरणत्वात्तज्ज्ञानात् सुखे इच्छा नान्येच्छाधीना इति
तस्य स्वतःप्रयोजनत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयस्यैव
तथात्वात् । तत्साधने तु सुखसाधनत्वज्ञानादेवेच्छा अत-
स्तस्य गौणप्रयोजनत्वम् । स्मरणत्वात्तदुःखज्ञानाच्च दुःखे
द्वेषः तत्साधने तु तत्साधनत्वज्ञानात् द्वेषः यथाह भाषा०
‘सुखन्तु जगतामेव कास्यं धर्मेण जन्यते । अधर्मजन्यं
दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुःखत्वे सुखे
नेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादित्यो-
पायत्वधीर्यदि । चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या
भवेत् । तद्वैतः कृतिसाध्यैः साधनत्वमतिर्भवेत् । बल-
वद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका । तद्वैतत्वबुद्धेस्तु
हेतुत्वं कस्यचिन्नाते । द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद् द्वेषस्य कार-
णम्’ । इच्छया च तत्साधने प्रवृत्तिः । द्वेषाच्च तत्साधने
निवृत्तिः । यत् सुखनान्तरीयकविषया दुःखसत्प्रपद्यते ता-
दृशे कर्माणि द्विष्टसाधनत्वज्ञाने सत्यपि इच्छातत्कार्ययोर्दर्शनात्
बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव इच्छायां प्रवृत्तौ च कारणत्वेन
तस्य तज्ज्ञानरीयकत्वान्न बलवद्द्विष्टत्वम् । अतएव कस्यचि-
न्मत्स्यभक्षणादौ सत्प्रधान्यादिग्रहणे च प्रवृत्तिः । कासकादेः
परदारदिग्गमने नरकसाधनत्वं विदुषोऽपि प्रवृत्तिस्तु
तत्काले ऐहिकसुखापेक्षया कालान्तरभाविनि नरकादौ बल-
वद्द्वेषाभावेन बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानादेवेति न विरोधः ।
तत् सुखं प्रथमं द्विविधं ज्ञानप्रसादलक्षं ब्रह्मानन्दाद्यपर-
पर्यायं निरतिशयम्, वैश्विकं सातिशयञ्च” तच्च तैत्तिरीय
श्रुतौ मनुष्यादारभ्य ब्रह्मपर्यायानाम् ७१७७७ प्राग्दर्शितम्
सातिशयञ्च सुखं विवेकिनः दुःखमेव । यथोक्तम् विषय-
तद्व्यासहित्यरूपोपरतिस्वरूपतद्विप्रदर्शने” शं०कौ० ।
“अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः
पञ्च भवन्ति । तथा हि सेवाद्योधनोपार्जनोपायास्ते
च सेवाकादीन् दुःखानुर्वन्ति । इष्यद्गुरोश्चरद्वाःस्थहस्तद-
त्तचण्डाङ्गचन्द्रजां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्र-
सज्जते? । एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखा इति विषयोप-
परमे या तृष्टिः सैषा पारसुच्यते । तथार्जितं धनं राज-
कागारिकाग्निजलौषादिभ्योविनङ्गतीति तद्रूपे महद्दुः-
खमिति भावयतोविषयोपरमे या तृष्टिः सा द्वितीया सु-

पारसुच्यते । तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं
क्षीयते इति तत्रक्षयं भावयतोविषयोपरमे या तृष्टिः
सा तृतीया पारपारसुच्यते । एवं शब्दादिभोगाभ्या-
साद्बुद्धन्ते कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति
भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तृष्टिः सा चतुर्थी अ-
नुत्तमान्म उच्यते । एवं नानुपहृत्य भूतानि विषयोपभोगः
रुम्भयतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तृष्टिः
सा पञ्चमी उत्तमान्म उच्यते” । ‘परिणाम तापसंस्कार-
दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः”
पात० सूत्रे चोक्तम् । अयमर्थः परिणामोऽन्यथाभावः
तापः वर्त्तमानः, संस्कारोभूतः एतान्येव दुःखानि
तैरिति विग्रहः तथा च विषयसुखभोगात् कामानलो
वर्द्धते “न जातु कामः कामानामुपभोगेन शायति ।
हृविषा कृष्णवत्त्वेव भूय एवाभिवर्द्धते” इति भारतीकः
तद्वृद्धौ च सत्यां कदाचित् कास्यालाभे दुःखमवश्यं
भावि कदाचिदुलाभेऽपि कुत्वच्चिद्भोगसङ्कोचे दुःखम् ततः
सङ्कोचके द्वेषः ततः कामद्वेषाभ्यां पापस्थोपचयात् दुःख-
मवश्यं भावि । असङ्कोचे व्याधिः पापञ्च ततोऽदुःखम् एवं
भोगस्य परिणामदुःखता । तथा सुखभोगस्य तद्व्या-
धनस्य नाशे तापः अनुतापः स च दुःखमेवेति तस्य
तापदुःखता । तथा भोगनाशेऽपि तत्संस्कारः तिष्ठ-
त्येव सति तस्मिन् तज्जातीये पुनः रागः रागे च पुण्या-
पुण्यसाधनावश्यम्भावः ततः पुनः सुखदुःखभोगः ततः
पुनः संस्कार इत्यनन्तदुःखसन्निधिः तथा च यथा भोग-
नाशे न संस्कारो भवेत् तथा यतितव्यमिति अतएवोक्तम्
“असक्तः सुखमन्वभूत्” सर्वमेव विषयभोगसाधनं विषय-
जन्यं सुखं च दुःखपक्षे निक्षेपप्रत्यम् । तत् हेतुः गुण-
वृत्तिविषय्यादिति गुणानां चित्तात्मना परिणतानां
सत्त्वरजस्तमसां वृत्तीनां सुखदुःखमोहानां विरोधात् परस्पर-
रामिभाव्याभिभावकत्वरूपविरोधात् इति । तथा च त्रिगु-
णचित्तस्य यदा रजस्तमसी सत्त्वात् किञ्चिद्दूने भवतः
तदा ते मियुनीभूय सत्ताभिभवाभिमुखे भवतः । तदानीञ्च
तमसा सत्त्वापिधाने कृते रजसैश्वर्यं कामयमानेन विषयः
प्रियो भवति तदा तेन सत्ताच्छादनेन चित्तं विच्छिन्नं
भवति । यदा तु तमः प्रधानं तदा चित्तं मूढं भवति
सत्त्वोद्रेके तु सुखम् इत्येवमेकस्यैव चित्तस्य सत्तादि-
कारणोद्रेकभेदेन सुखदुःखादिरूपता ।

सुखादिकञ्च अन्तःकरणधर्मः धर्माधर्मफलत्वात् “शा-

स्वदेशितं फलमनुष्ठातरोति" न्यायेन कथादीनामन्तःकरण-
धर्म्मत्वेन तद्वर्म्मत्वौचित्योत् पुरुषे तु तानि तदविवेकादौ-
पाधिकानि 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्मणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा वक्तारहमिति मन्यते" गीतोक्तेः
प्रकृतिगुणानां वास्तविककर्तृत्वसिद्धेः । "तस्मात् संयो-
गादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वे च तथा
कर्त्ता भवत्युदासीन" इति सां० का० राजसदृशेः अन्तः-
करणस्यैव वास्तविककर्तृत्वोक्तेः क्रियाफलस्य सुखादेरपि
तस्मान्नाधिकारणम् । एतदाशयेनैव "तत्र जरा-
मरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः । लिङ्गस्या-
विनिवृत्ते स्तकाद् दुःखं स्वभावेन सां० का० उक्तिः पुरुषे
औपाधिकदुःखस्य सद्भावपरा" । किञ्च अन्तः-
करणस्य तावत् सुखादिभिरन्वयव्यतिरेकौ सर्वसम्मतौ
इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य तस्योपादानत्वमेव
सांख्यादिभिः कल्प्यते न पुनस्तस्य निमित्तत्वं प्रकल्प्य
आत्मनस्तत्र समवायिकारणत्वकल्पनं गौरवपराहृतत्वात्
निर्गुणत्वादित्यतिविरोधाच्च । सत्यपि तस्य स्वाभाविकाकर्तृत्वे
भोक्तृत्वमस्यैवेति सांख्या आहुः यथोक्तं सांख्यसूत्रभाष्ययोः
"चिद्वसानो भोगः" सू० । "पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं
यस्य तादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्त-
नाय चिद्वसान इति । चितः परिणामित्वरूपधर्मत्वादि-
शङ्कानिरासायावसानपदम् । चितौ भोगस्य स्वरूपे पर्यव-
सितत्वान्न कौटस्थ्यादिहानिरित्याशयः । तथाहि प्रमाणा
ख्यवृत्त्याहृदं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे
प्रतिबिम्बितं सद्भासते । अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिपतिविम्बाव-
च्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य
च फलमिति । ततश्च प्रतिबिम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया
वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे । "भृह्मी-
तानिन्द्रियैर्यानात्मने यः प्रयच्छति । अन्तःकरणरूपाय
तस्मै विश्वात्मने नमः" इति । राज्ञो हि करणवर्गः
स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति । भोग-
शब्दार्थस्याभ्यवहरणम् आत्मसात्करणमिति यावत् ।
स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः । विशेषस्त्वयम् ।
अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिबिम्बादान
मात्रम् । अत्रेषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति ।
अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे
प्रतिषिध्यते "बुद्धेर्भोग इवात्मनीत्यादिभिरिति" मन्वयम् ।
अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा चिद-

वसानताया एवात्र भोगत्ववचनादिति ननु कर्तुरेव लोके
क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत एव सञ्चारोख्य-
दुःखभोग इति तत् कथं बुद्धिकृतधर्म्मादिफलस्य सुखा-
द्यात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्या-
शङ्कयामाह । "अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्" सू० ।
बुद्धिकर्म्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तदकर्तुरपि पुरुषस्य
युक्तः अन्नाद्यवत् । यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो
भवति तद्वदित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा
भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः । सुखदुःखादेः कर्म्म-
फलत्वमस्यपेत्य बुद्धिगतं कर्म्मफलं पुरुषो भुङ्क्ते इत्यु-
क्तम् । इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्म्मफलत्वं स्वीकृत्य
बुद्धिकर्म्माणां पुरुष एव फलसुत्पद्यत इति सुख्यसिद्धान्त-
माह । "अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः" सू० ।
अथवा कर्तरि फलमेव न भवति सुखं भुङ्कीयेत्यादि-
कामनाभिभोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं
भवति "शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरोति" शास्त्रेषु कर्तुः
फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः
कर्तृबुद्ध्याविवेकादित्यर्थः । योऽहं करोमि स एवाहं
भुङ्क्ते इति हि लौकिकानुभव इति । या च सुखं
मे भूयादित्यादिकामना सा पुत्रो मे भूयादितिवत्
फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य साधनम् ।
अतः स एव फलमिति सुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य
पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते श्रोत्रवत् कार्यता
बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचित्तेरेव भोगत्वात् । अस्मिन् च
भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः ।
अथवा भोग्यतारूपस्वत्वसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव
फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धनादेरेव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठ-
त्वादिति प्र० भा० युक्तञ्चैतत् "कामः संकल्पो विचिकित्सा
अज्ञाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतस्यै मन एवेति"
श्रुत्या कामादेरन्तःकरणधर्म्मत्वोक्तत्वात् फलस्य सुखादेस्तद्व-
र्म्माचित्यात् तेषां मनोधर्म्मत्वमिति सांख्यादीनां मतमेव
वेदान्तिनाम् "तद्गुणसारदिति" शा० सू० तथैव भाष्यकृता
निर्णीतत्वात् । इवांस्तु विशेषः सांख्यैर्विषयेष्वपि त्रिगुण-
कार्यत्वात् सुखादिकमस्तीति मन्यन्ते यथोक्तम्" सां० कौसु-
द्याम् । "सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वस्वरूपाणि
सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषाञ्च
परस्परमभिव्याभिभावकभावादान्नात्वम् । तद्यथा एकैव
स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्

कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ? तत्रप्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रिया सर्वभावा व्याख्याताः । तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तददुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उच्येयन्ते एवं दुःखोपपन्नकत्वप्रवृत्तकत्वैरेव मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति” । सां० सूत्रे प्र० भाष्ये चोक्तम् ।

“सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मात्मकव्यजन्त्या कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्यगुणौचित्यं चात्मानुक्लृप्तकर्मः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् । ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति । अहं सुखीत्याद्येवानुभवात् तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान इति चेन्न सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्यतया सकृत्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वमपरिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवम् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुखग्रहणायास्मन्नये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलसुखत्वान्न दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम् । “तत् सन्त चेतस्यथवापि देहे सुखानि दुःखानि च किं ममात्” इति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं धनीत्यादीप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावस्वसम्बन्धविषयकत्वेनां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वसमनिरासाथं तु सुखदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेविति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्थसमवायात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखसुक्तप्रमाणेभ्यः । विषयगतसुखादेश्च बुद्धिभावप्राज्ञत्वं फलवत्त्वात् । यत् तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्म आत्मसुखमुच्यते इति” ।

वैशेषिकाद्यस्तु सुखादिकमात्मनएवधर्मः “बुद्ध्यादिपट्कं

संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्माधर्मौ गुणाएते आत्मनः स्युश्चतुर्दश” इति भाषा० उक्तेः । मनसोऽणुत्वाङ्गीकारेण तेषां तद्गुणत्वे ज्ञानसुखादीनामप्रत्यक्षत्वापत्तेः । प्रत्यक्षे चाश्रयमहन्तस्य हेतुत्वात् मनसश्च ज्ञानायौगपद्येनाणुत्वेन महत्त्वाभावादिति युक्तिं प्रदर्श्य श्रुतौ मनोधर्मत्ववचनन्त आयुष्टं तमित्यादिवदौपचारिकमित्यङ्गीचक्रुः । तदेतन्मतमसमीचीनम् एकदा हृदावगाहे सकलदेहव्यापिशैत्योपलब्धेः नृत्यगीताभिनयादेरेकदा श्रवणदर्शनादेर्दर्शनात् मनसोऽणुत्वासिद्धेः श्रौतमनोधर्मत्वस्य निमित्तपरत्वकल्पनेऽपि “अन्नमशितं त्वेषा विधीयते तस्य यःस्थविशोधातुस्तत्पुरीषं यन्मध्यमं तन्मांसं योऽण्विष्ठस्तन्मन” इति ऋ० उ० श्रुत्या “अन्नमयं हि सौम्य ! । मन” इत्युक्तस्य मनसोऽन्नविचारत्वस्य समर्थनाय प्रवृत्तया बोधितस्य मनसोऽन्नजन्यत्वस्य अन्नभोजनोपचयापचयाभ्यां तद्दृष्टिद्विज्ञासावगतेर्नाणुमानता मनस इति आगमविरोधे अनुमानाप्रवृत्तेः अङ्गीकृतञ्च तैरपि शङ्खदृष्टान्तेन प्राण्यङ्गत्वहेतुना नरकपालशुचित्वानुमाने “नारं स्पृष्ट्वास्त्रि संक्षेहं सचेत्” जलमाविशेत्” मनुस्मृत्या बाधादप्रामाण्यमतः प्रकृतेऽपि तद्वेति । मनसोऽनणुत्वाभिप्रायेणैव “क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तयः” सां० सूत्रे मनसोऽनणुत्वनिरासेन युगपद्वृत्तयोऽङ्गीकृताः । तथा सांख्यकारिकाकौमुद्योक्तम् । “युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा । दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्वयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः” का० “दृष्टे यथा यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद्वाप्रमभिसुखमतिसन्निहितं पश्यति तदा खल्वस्यलोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्पत्य तत्स्थानादेकपदेऽपसरति । क्रमशश्च यदा मन्दालोके प्रथमं तावदस्तुमात्वं सम्गुग्धमालोचयति अथ प्रसिद्धितमनाः कर्णात्नाकृष्टसशरः कुञ्चितपादः शिञ्जितज्यामण्डलोक्तकोदण्डः प्रचण्डतरः पाटञ्जरोऽयमिति निश्चिनोति अथ च सां प्रत्येतीत्यभिमन्यते अथाध्यवस्यति अपसरासीतः स्थानादिति । परोक्षे तु अन्तःकरणत्वस्य बाह्येन्द्रियवर्जं वृत्तिरित्याह अदृष्टे त्वयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः । अन्तःकरणत्वस्य युगपत् क्रमेश्च च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकीति । अस्मानागमस्मृतयोहि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवृत्तौ नान्यथा । यथा दृष्टे तथा, अदृष्टेऽपीति योजना” कौ० आकरेऽस्य प्रपञ्चः । तच्च सुखं त्रिविधम्” । यथा

“सुखं त्विदानीं विविधं दृष्टुं मे भरतर्षभ ! ३६ । अभ्यासाद्भ्रमते यत्र दुःखान्नाञ्च नियच्छति । यत्तदप्ये विषमिव परिणामेऽदृष्टतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगाद्दुःखतदप्येऽदृष्टतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं सृष्टतम् ३८ । यदप्ये चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालसप्रमादोऽथं तन्नामसमुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुन । सत्त्वं प्रकृतिर्जैष्ठिकं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४० ”गीतोक्तेः । “सुखस्य त्वैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्विति । अष्टोऽर्थः ३६ । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति सार्द्धेन । यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्भ्रमते न तु विषयसुखद्वय सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणस्य दुःखस्थानभवसानं नितरां यच्छति प्राप्नोति । कीदृशं, यत्तत् किमपि अप्रै प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखावहमिव भवति परिणामे त्वदृष्टतदप्येऽथं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादोरजस्तमोभयत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततो जातं यत् सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसंसर्गादिसुखं अदृष्टतदप्ये यस्य तादृशं भवति । अथे प्रथमं परिणामे च विषयस्यं इहासुत च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं सृष्टतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अथे च प्रथमज्ञे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलसञ्च प्रमादञ्च कर्त्तव्यावधानराहित्येन मनोप्याहमेतेभ्य उचितवति यत्सुखं तन्नामसमुदाहृतम् ३९ । अनुक्तमपि संसृष्टं प्रकरणार्थसुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा यत् स्यात्तत् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु च कापि नास्त्यर्थः” श्रीधरः ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षजज्ञानात् जायमाने अनुभूयेते क्षणिके च “मात्रास्वर्थास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ! इति गीतोक्तेः । वैषयिकसुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवेकिभिः त्वाज्यत्वमेव “त्वाज्यं सुखं विषयसङ्गमजनम् ५” इत्युक्तेः प्रायुक्तपातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातन्त सुखं राजसं प्रायुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयाच्च शब्द-

स्वर्शरूपपरसगन्धाः यथायथं तद्वन्तश्च तत्र शब्दविशेषरूपगीतादिषु अवशेषेन्द्रियसंबन्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिकमेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तैकाग्रतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० सृष्टौ भिताक्षरायाञ्च ।

“यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्द्विराकारालम्बनतया समाधीनाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्वाह । “यथाविधानेन पठन् सामगानमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति” या० “स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं साम्नेगानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्वव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्त्वलितम् । सावधानः सामध्वन्यसुसूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः शब्दाकारब्रह्मण उपसने परब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । “शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति” । यस्य पुनर्वैदिक्याङ्गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगतानुसूतात्मोपासनद्वार्यमित्याह । “अपरान्तकसुल्लोप्यं मद्रकम्भकरीन्तथा । औवैणिकं सरोविन्दुसुस्तरङ्गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादश्चविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणात्मोक्षसंज्ञितम्” या० । अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकार्योवैणिकसरोविन्दुसहितञ्चोत्तरमित्येतानि प्रकारस्थाख्यानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासारितवर्द्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्याञ्चतस्रोगीतिका गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्याञ्चतस्रोगीतिका इत्येतत्परान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावम्भोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्वव्यम् तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । “वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति” या० । भरतसुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी श्रूयत इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथा हि षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतय ऋषभधैवतौ प्रत्येकं द्विश्रुती । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त श्रुताः सङ्करजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः ताल इति गीतप्रमाणद्वयते तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादत्यायासेनैव सुक्तिप्रथम्ययच्छति प्राप्नोति । चित्तवृत्तेपाद्यन्तारायोपेतस्य गीतज्ञस्य फलात्परमाह । “गीतज्ञोयदि योगेन नाप्नोति परममदम् ।

रुद्रस्यानुचरो भूत्वा सह तेनैव भोदते" या० । गीतज्ञो यदि-
कथञ्चिद्योगेन परममदन्न प्राप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवो-
भूत्वा तेनैव सह भोदते क्रीडति"मिता० । विवृतिर्गानशब्दे ।

सुखं दुःखञ्च न प्रतिनियतविषयजन्यं व्यक्तिभेदेन
कालभेदेन देशादिभेदेन च सुखहेतोरपि दुःखहेतुत्वं
दुःखहेतोरपि सुखहेतुत्वम् । तथा हि खलादिं प्रति
साधुभिरुक्तस्य विनयवाक्यस्यापि तं प्रति दुःखहेतुत्वं कथ-
मन्यथा तस्य श्रवणात् खलादेरहितकर्मणि प्रवृत्तिः स्यात्
एवं वैरिणं प्रत्यपि सामवादास्य दुःखहेतुत्वम् एतदा-
शयेनैव "सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः" इति
भाषे वर्णितम् । तथा चन्द्रकिरणनलिनभ्रमरध्वन्यादेरन्यत्र
सुखकरस्यापि विरहिणं प्रति दुःखहेतुत्वम् । एवं दुःखहेतो-
र्विषाहारादेरपि शृकरं प्रति सुखकरत्वम् इति तत्र न वस्तु
नियमः । अतएवोक्तम् "विषमस्य मृतं कविद्भवेदमृतं वा
विषमोश्चरेच्छया । हिमसेकविपत्तिरुत्तमे नलिनो पूर्व-
निदर्शनं गता" रघुः एवं कालभेदेऽपि सुखदुःखकरयो-
र्विपर्ययः यथा शीतकाले दुःखहेतोः शीतो सुखहेतुत्वम्
एवमग्न्यादितापस्य शीतकाले सुखकरस्य शीतो दुःखकरत्वम्
एवं देशभेदेऽपि यथा तिन्निद्यादेरन्यत्र सेवने रोगादि
दुःखदत्वं चारदेशे तु सुखकरत्वम् अतएवोक्तं
"किमाश्चर्यं चारदेशे प्राणदा यमदूतिकेति" यथा च
वस्तुमालस्य त्रिगुणात्मकत्वात् व्यक्तिभेदेन कालादि-
भेदेन च सत्त्वरजस्तमसां समुद्रेकात् विपर्यस्तरूपता-
पत्तिः तथा प्रायुक्तसांख्यतत्त्वकौमुदीवाक्ये स्पष्टैव । अत
एव रसादौ लोकविद्विक्कारणविपर्ययः" सा० द० उक्तः यथा
"हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् । शोकहर्षा-
दयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः । अलौकिकविभा-
वत्त्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् । सुखं सञ्जायते तेभ्यः
सर्व्वेभ्योऽपीति का कृतिः । ये खलु रामवनवासादयो
लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्य-
माद्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवस्तुया कारण-
शब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते ।
तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते ।
अतश्च लौकिकशोकहर्षादिक्कारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो
जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः
"सर्व्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते" इति
नियमान्न कश्चिदोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिवरितस्य
काव्यनाद्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामशुपातादयो जायन्ते इ-

त्युच्यते । अशुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः" ।

वैषयिकमुखेषु काव्यादिरसास्वादसुखमतीवचमत्कारा-
धायकतया ब्रह्मानन्दसुखमित्यालङ्कारिका मन्यन्ते यथोक्तम्"
सा० द० । "सत्वेरेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः । वेद्या-
नरस्यर्शमून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः । लोकोत्तरचमत्कार-
प्राणः कैश्चित् प्रमादभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमाखा-
द्यते रसः । रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते ।
इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेवविषुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः
सत्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसो अभिभूयाविर्भावः । अत्र च
हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशोहनम् । अखण्ड इत्येक
एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशलक्षचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरोत्या ।
चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्तार-
रूपो विस्मयापरपर्यायः" । "रसे सारश्चमत्कारः सर्व्व-
त्वाप्यनुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्वाप्यद्भुतो रसः" ।
"पुण्यवन्तः प्रमिखन्ति योगिवद्रसमन्ततिमिति" । यद्यपि
"स्वादः काव्यार्थसम्भेदाशक्तानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा
रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वसक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति
काल्पनिकं भेदसररीकृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तम् ।
"रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादन्य एव हि रस"
इति च । "आनन्दजाशुभिरनुस्रियमाणमार्गान्" "स तमान-
न्दमविन्दत द्विज" इति च नैषधम् एवं तत्रत्यसर्व्वसंगेषु
उपान्तिसल्लोकेषु उदा० । "आनन्दाद्भेदे प्रजाः प्रजायन्ते
आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविशीयन्ते" इति श्रुतिः ।
५ विष्णौ । "आनन्दो नन्दो नन्द" विष्णु स० । ६ आदिशुरौ-
तिकले दगणे ७ षड्विंशैरगणै रचिते दण्डकन्दोभेदे ।
आनन्दयति आ+नदि-णिच्-अच् । ट् आनन्दकरे त्रि० ।
षट्संवत्सरमध्ये अष्टाचत्वारिंशे एवर्षभेदे पु० । "निष्पत्तिः
सर्व्वशस्थानां सर्व्वशस्यमहार्घता । एतं तैलं समं याति
आनन्दे नन्दिनी प्रजा" ज्योति० तल्लक्षणम् । १० मध्ये न० ।
११ षट्भेदे च तल्लक्ष्य षट्भेदे वक्ष्यते । १२ विष्णु-
गणभेदे पु० ।

आनन्दकानन न० आनन्द हेतुः काननम् । अविस्मृते
काशीक्षेत्रे आनन्दवनादयोऽप्यत्र । तस्यानन्दवननामनि-
रुक्तिः काशीखण्डे २६ अ० दर्शिता यथा अविस्मृतं
प्रकृतम् । "अस्यानन्दवनं नाम सुराकारि पिनाकिना ।
क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादाविस्मृतमनन्तरम् । आनन्दकन्धी-
जानामद्भु राण्य यतस्ततः । ज्ञेयानि सर्व्वलिङ्गानि तस्मि-

ज्ञानन्दकानने" । तस्य चानन्दहेतुत्वं तत्र मरणेन तत्त्व-
ज्ञानसम्पादनद्वारा ब्रह्मसखरूपानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् यथोक्तं
जावालोपनिषदि अविमुक्तं प्रकृत्य "तत्र हि जन्तोः
प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तरकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावष्टती-
भूय मोक्षी भवति" ।

आनन्दज त्रि० आनन्दात् जायते जन-ड ५ त० । आन-
न्दजाते अशुपातादौ सत्त्वगुणोद्भेदे हि चेतसो द्रुत्वात्
नेत्रादिद्वारेण तत्प्रेरितस्य जलविन्दोः क्षरणं भवति
यथोक्तम्" सा० द० "अशुपातादयस्तद्द्रुतत्वाच्चेतसोमताः"
"आनन्दजाशुभिरनुस्त्रियमाणमार्गान्" नैष० ।

आनन्दधु पु० आ+नदि-भावे अधुच् । आनन्दे सुखे
नन्दधुरयत् "यस्यासौ तस्य नन्दधुः" भट्टिः ।

आनन्दत्त पु० आनन्दोदत्तो येन । मेहने शब्दचि०
मेहनाद्धि प्रचुरानन्दो भवतीति तस्य तथात्वम् ।

आनन्दम न० आनन्दयत्यनेन आ+नदि-णिच् करणे ल्युट् ।
यातायातकाले मित्रादेः १ आरोग्यस्वागतादिप्रश्ने २ तात्का-
लिकालिङ्गने च । भावे ल्युट् । ३ सुखजनने ।

आनन्दपट पु० आनन्दजनकः पटः । नवोढावस्त्रे हारा० ।

आनन्दपूर्ण पु० आनन्देन पूर्णस्तृप्तः । सदाप्रकामत्वेन
कास्यान्तराभावात् परित्यजे परमात्मनि । २ अतिशयिता
बन्दयुक्ते त्रि० ॥ आनन्दप्रचुरादयोऽप्युभयत् । नैयायिका-
दिमते तु आनन्देन दुःखाभावेन पूर्णः अपरिच्छन्नतया
विभुत्वात् इति इति भेदः ।

आनन्दप्रभव पु० आनन्दः प्रभवः प्रभवापादनं यस्य ।
१ वीर्ये रेतसि तस्य सत्विकानन्दोदयादेव प्रवृत्ते स्तथात्वम् ।
२ भूतादिप्रपञ्चे "आनन्दाद्देव प्रजाः पजायन्ते आनन्देन
जीवन्ति आनन्दे प्रविर्तीयन्ते" इति श्रुत्या भूतानां ब्रह्म-
सखरूपानन्दभवत्वात् तथात्वम् ।

आनन्दभुज् पु० आनन्दं भुङ्क्ते भुज-क्लिप् । सुषुप्तप्रवस्थापन्ने
प्राज्ञे जीवभेदे "आनन्दभुक् चेतोसुखः प्राज्ञः" इति
श्रुतिः यथा लोके आयासम्पूज्यः सुखी आनन्दभुगुच्यते तथा
सुषुप्तोऽपि सर्वायासम्पूज्यतया आनन्दभुगित्युच्यते ।

आनन्दभरव पु० कर्म० । शिवमूर्तिभेदे तस्य पत्नी ङीप् ।
प्रकृतिसखरूपायां परदेवतायाम् तत्पत्न्यां स्त्रो अन-
योरेव रुद्रयाम्भे प्रप्रतिवचनकर्तृत्वम् ।

आनन्दमय पु० आनन्दः प्रचुरोऽस्य प्राचुर्ये मयट् । प्रचुरा-
नन्दसखरूपे परमात्मनि "आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा० सू० ।
यथा च आनन्दप्रचुरत्वात् तस्य आनन्दमयत्वं तथा तद्भा-

ष्ये निरर्णीतम् यथा "तैत्तिरीयकेऽन्नमयं मनोमयं
विज्ञानमयं चानुक्रम्यान्नायते "तस्माद्वा एतस्मा
द्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय" इति तत्र
संशयः किमिहानन्दमयशब्देन परएवात्मोच्यते यत्प्र-
कृतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" किं वाच्यमयादिवत् ब्र-
ह्मणोऽर्थान्तरमिति । किन्नावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरमसुख
आत्मानन्दमयः स्यात्कस्मात् ? अन्नमयासुखात्मप्रवाहपतित-
त्वात् । अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयोसुख एवात्मे-
ति, न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्चारो रत्वश्रवणाच्च । सुख-
शेदात्मा स्यात् न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् इह तु "तस्य प्रियमेव
शिर" इत्यादि श्रूयते । शरीरत्वञ्च श्रूयते । "तस्यैकएव-
शरीर आत्मा यः पूर्वस्तेति" । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमय-
स्यैकएव शरीर आत्मा यएव आनन्दमय इत्यर्थः । न च
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शोऽप्यवयवशक्तः । तस्मात्
संस्पर्शवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते । परएव
आनन्दमयो भवितुमर्हति कुतः ? अथासात्परिक्रमेव ह्या-
त्मन्यानन्दशब्दो बद्धकालोऽभ्यस्यते आनन्दमयं प्रस्तुत्य "र-
सोवै स" इति तस्यैव रसत्वसङ्गोच्यते "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी
भवति कोहेऽन्यात् कः प्राण्याद्यदेश आकाश आनन्देन
सादेष ह्येवानन्दायति सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" ।
"एष आनन्दमयमात्मानसुपसंक्रामति" "आनन्दं ब्रह्मणो-
विद्वान् न विभेति कुतश्चन" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना-
दिति" च । श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" ब्रह्म-
ण्येवानन्दशब्दोदृष्टः । एवमानन्दशब्दस्य बद्धकालोऽब्रह्मणो-
वाभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्कृत्तम्
अन्नमयाद्यसुखात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्यासुखात्म-
त्वमिति । नासौ दोषः आनन्दमयस्य सर्वान्तर-
त्वात् । सुखमेव ज्ञात्मानसुपदिदन्तु शास्त्रं लोकावुद्धि-
मनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तभूदानामात्मत्वेन
प्रसिद्धमनूय मूषानिषिक्तद्रुवताच्चादिप्रतिभावत् ततो-
ऽन्तरमित्येवं पूर्वेषु पूर्वेषु समानसुतरसुतरमनात्मा-
नमात्मेति याह्यत् प्रतिपक्षिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं
सुखमानन्दमयमात्मानसुपदिदेशेति ह्येतदरम् । यथा-
ऽरुश्वतोनिदर्शने बह्वीष्यपि ताराखसुखासखश्वतोषु दर्शि-
तासु याऽन्या प्रदर्शयते सा सुख्यैवाश्वती भवति एव-
मिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुक्त्वमात्मत्वम् । यत्तु
ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्वादिक्लेशानुपपन्ना सुखस्यात्मन
इति अतोतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्य-

दोषः । शरीरत्वम्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्शमानत्वात् न पुनः साक्षादेव सशरीरत्वं संसारिवद् तस्मादानन्दमयः परएवात्मा । “विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात्” सू० । अत्राह नानन्दमयः परात्मा भवितुमर्हति कस्मात् ? विकारशब्दात् । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटोविकारार्थत्वात् तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्यात्पि मयटः स्मरणात् “तत्प्रतिज्ञतवचने मयडिति” (पा०) प्रचुरतायामपि हि मयट् स्मर्यते । यथाऽन्नमयो यन्न इति अन्नप्रचुर उच्यते । आनन्दप्रचुरत्वञ्च ब्रह्मणः मनुष्यत्वादारभ्योत्तर-स्मिन्मुत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट् । “तद्देतव्यपदेशाच्च” सू० । इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणोव्यपदिशति श्रुतिः “एष हेतवानन्दायतीति” । आनन्दयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति यथा लोके योऽन्येषां धनित्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः परएव आत्मा । “मान्ववर्णिकमेव च गीयते” सू० । इतश्चानन्दमयः परएवात्मा यस्माद् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इत्युपक्रम्य हि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यस्मिन्मन्त्रे यद्ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायाऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रकान्तं, तन्मान्ववर्णिकमेव ब्रह्म हे गीयते “योऽन्योन्तर आत्मानन्दमय” इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रिये स्थातां, न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योन्तर आत्माऽभिधीयते एतद्विधैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेतिव्यजानादिति” । तस्मादानन्दमयः परएवात्मा” शा० भा० ।

२ आनन्दप्रचुरे ति० सर्वायासन्त्यनुषुषु प्रवस्थापन्ने ३ आनन्दमयकोषाभिमानिनि जीवे च । “काचिदन्तर्मुखा उत्तरानन्दप्रतिबिम्बभाक् । पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण जायते । कादाचित्कील्यतोनात्मा स्यादानन्दमयोऽव्ययम् । विम्बभूतोय आनन्द आत्मासौ सर्वदा स्थितः” पञ्चद० उक्तेः जीवस्य पारमार्थिकानन्दरूपपरात्मस्वरूपत्वेऽपि

सुषुप्तौ तस्य स्फुरणेऽपि च स्वल्पकालिकत्वात् ब्रह्मानन्दवै लक्षण्यम् । स्थियां ङीप् । साच षडुर्गामूर्त्तिभेदे स्त्री० । आनन्दमयकोष पु० आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरकः । वेदानिमित्तसिद्धपञ्चकोषमध्ये पञ्चमे कोषे अविद्यास्वरूपे कारणशरीरे । आनन्दमयकोषस्वरूपादिकसुक्तं विवे० चू० ।

“आनन्दप्रतिबिम्बस्मिततनुर्दृष्टिस्तमोजृम्भिता स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वैरार्थलाभोदयः । पुण्यस्यानुभवे विभाति कतिनामानन्दरूपः स्वयं भूत्वानन्दति यत् साधुतनुन्मत्तः प्रयत्नं विना । आनन्दमयकोषस्य सुषुप्तौ स्फूर्तिरुक्तता । स्वप्नजागरयोरोषदृष्टसन्दर्भनादिना । नैवायमानन्दमयः परात्मा सोपाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात् । कार्यत्वहेतोः सुकृतक्रियायां विकारसङ्घातसमाहितत्वात् । पञ्चानामपि कोषाणां निषेधे युक्तितः श्रुतेः । तद्विषेधावधिः साक्षी बोधरूपोऽवशिष्यते । योऽयमात्मा स्वयं ज्योतिः पञ्चकोषविलक्षणः । अवस्थान्तयसाक्षी सन् निर्बिकारो निरङ्गनः । सदानन्दः स विद्मैः स्वात्मत्वेन विपश्चिता” ।

आनन्दमयशब्देऽधिकसुक्तम् । “गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः । बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविच्यताम् । देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः । ततः कर्त्ता ततोभोक्ता गुहा सेयुं परम्परा” पञ्चद० ।

आनन्दसम्भव पु० आनन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य सम्भवः प्रकाशः । तत्त्वज्ञानप्रयोज्ये ब्रह्मानन्दस्फुरणे । “आनन्दसम्भवे लीनोनापश्यन्नुभयं सुने ! पुरा० । सम्भवन्मत्तात् अपादानेऽप्य आनन्दः सम्भवोऽस्य । २ भूतादौ ति० आनन्दप्रभवशब्दे विवृतिः ।

आनन्दा स्त्री आनन्दयति सेवनात् आ+नदि-णिच्-अच् । विजयायाम् (सिद्धि) राजनि० ।

आनन्दार्णव पु० आनन्दः अर्णव इव असीमत्वात् । ब्रह्मानन्दे अखण्डानन्दरूपत्वात्परिच्छिन्नाच्चास्य तथात्वम् । प्रमोदास्य वाटयोऽप्यत । “ब्रह्म प्रमोदास्यवमित” नैष० । आनन्दि पु० आ+नदि-इन् । १ ह्रस्वे “कौशल्यानन्दवर्द्धनोराम” इति रामायणम् । २ कौतुके च ।

आनन्दित ति० आ+नदि-क्त । १ ह्रस्वयुक्ते सुखिनि, आ+नदि-णिच्-क्त । यस्यानन्दो जनितस्तस्मिन् २ अभिनन्दिते ति० ।

आनन्दिन् ति० आ+नदि-णिनि । १ आनन्दयुक्ते णिच्-

णिनि । २आनन्दकारके त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।
आनन्दी स्त्री आनन्दयति आ+नदि-णिच्-अच्-गौरा०
 ङीप् (आकन पाता) वृश्भेदे शब्दच० ।
आनमन न० आनस्यते वशीक्रियतेऽनेन करणे ल्युट् । सन्तो-
 भार्यासुगन्धादौ १ आनतौ । भावे ल्युट् । २सस्यनमने ।
 णिच्+ल्युट् । नञ्तापादके ३व्यापारे ।
आनमित त्रि० आ+नम-णिच्-क्त । आवर्जिते आनती-
 षते असकृलीषते ।
आनम्य त्रि० आ+नम-णिच्-कर्मणि यत् । १नन्वीकार्ये
 आ+नम-ल्यप् । २नमस्त्वर्थे अव्य० वा सलोपे ठकि
 आनत्येत्वथत्व अव्य० ।
आनय पु० आ+नी-भावे अच् । देशात् देशानन्तरनयने ।
 आनीयते वेदाद्यध्ययनायात् आधारे अच् । उपनयनसं-
 स्कारे हेम० । भावे ल्युट् । आनयनमप्युभयत्र न० ।
आनर्त्त ङ० आन्त्वत्यत्र आधारे घञ् । १न्यशास्त्रायां
 २युद्धे च तत्र हि वीरैर्हर्षात् न्यमिव क्रियते इति तस्य
 तथात्वम् । ३स्वर्ध्वंशे राजभेदे “मनोवैवस्वतस्यासन् पुत्रा
 वै नव तत्समाः । इच्छाकुशैव नाभागो धृष्णुः शर्याति-
 रेव च” इत्युपक्रम्य “शर्यातेर्मथुनं त्वासीदानर्त्तानाम
 विश्रुतः । पुलः, कन्या सुकन्याख्याया पत्नी च्यवनस्य ह ।
 आनर्त्तस्य तु दायदोरेवोनाम महाद्युतिः । आनर्त्त-
 विषयञ्चासीत् पुरी चास्य कुशस्यली । रेनस्य रैवतः पुलः
 ककुब्धीनाम धार्मिकः । ज्येष्ठः पुलशतस्यासीद्वाज्यं प्राप्य
 कुशस्यलीम् । स कन्यासहितं श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणो-
 ऽन्तिके । सुहृत्भूतं देवस्य गतं बह्नुयुगं प्रभो ! । आज-
 गाम युगैर्वाथ स्वां पुरीं यादवैर्दृताम् । कतां द्वारवतीं
 नान्ना बह्नुद्वाराद्वृत्तोरणाम् । भोजयन्पुत्रान्वकैर्गुप्तां वासु-
 देवपुरोगमैः । ततस्तद्भवतोज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम् ! ।
 कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा
 जगाम शिखरं मेरोरुपसि संशितः” हरिवं० १०अ० ।
 तत्कृते ४देशभेदे आनर्त्तनामस्त्वर्थं वंशकृतत्वात्तस्य देशस्य
 आनर्त्तनामत्वम् । तत्रैव देशे च इच्छाकुशत्वहृद्य-
 ञ्स्य पश्चात् राज्ञमासीत् यथोक्तम्”
 “आनर्त्तं नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायतं महत् । तद्ग-
 विष्यमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ! । अध्यास्यतां
 यथाकालं पार्थिवं वृत्तसुत्तमम् । यायातमपि वंशस्ते
 समेधति च यादवम् । अनुवंशञ्च वंशस्ते सोमस्य
 भविता किल । एष मे विभवत्सात तमेतं विषयोत्तमम् ।

दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं वरुणालयम् । लवणेन
 समायुक्तस्त्वमिमं विषयोत्तमम् । पालयस्वाखिलं तात !
 स्वस्य वंशस्य वृद्धये । वाढमित्येव हृथ्यञ्चः प्रतिजयाह
 तत्पुरम् । स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् ।
 हृथ्यञ्च महामतेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे । निवेशयामास
 पुरं वासार्थममरोपमः । आनर्त्तं नाम तद्वाङ्गं सुराङ्गं
 गोधनायुतम् । अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत ।
 अनूपविषयञ्चैव वेलावनविभूषितम् । निविष्टं चेत्यस्यादृष्टं
 प्राकारयामसंकुलम् । शशास स नृपः स्मृतं तद्वाङ्गं
 राष्ट्रवर्द्धनः” ८४अ० । अत्र च ससुद्रवेलादिकं तस्मीमादिक-
 सुक्तम् । ५तद्देशवासिजनेषु दैतद्राजेषु च ७चन्द्र-
 वंशे राजभेदे पु० । “वर्षकेतोस्तु दायदो विभुर्नाम प्रजे-
 श्वरः । आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रो सुकुमारस्ततोऽभवत्” हरि-
 वं० ३२ । तत्र तद्देश राजपरत्वे “आनर्त्तान् कालकृतांश्च
 कुलिन्दांश्च विजित्य सः” भा०स० २४अ० । देशवासिपरत्वे ।
 “उक्तवांश्च महावाहो ! कासौ दृष्टिक्कुलाधमः । वासु-
 देवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः । तस्य युद्धार्थिनोर्दपं
 युद्धे नाशयिताऽश्माहम् । आनर्त्ताः ! सत्यमाख्यात तत्र
 गन्ताऽस्मि यत्र सः” इति आनर्त्तवासिनः प्रति साल-
 वाक्यम् देशरपत्वे । “आनर्त्तेषु विमर्दञ्च ज्येष्ठत्वात्नि
 कौरवः इति भा०व० १४ अ० । “आनर्त्तमेवाभिसुखाः
 शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः” भा०व० १८३ अ० ।
 कृत्तिकादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीडितैः क्रमेण
 देशविशेषराजाशुभस्य ८०सं० प्रतिपादनात् स्यात्वादिभि
 स्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीडितैस्तद्देशे ग्रहपस्याशुभं भवति यथा
 ८०सं० कूर्मवि० । “वगैरोग्नेयादृष्टैः क्रूरग्रहपीडितैः
 क्रमेण नृपाः । पाञ्चालोमागधिकाः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति ।
 आवन्तोऽथानर्त्तौ ऋतुं चायति सिन्धुसौरिवरः । राजा
 च हारहौरोमद्रे वशोन्यञ्च कोणेन्द्रः” । आन्त्वत्यतीति
 कर्त्तरि अच् । ८जले न० तस्य तरङ्गरूपेण न्यत्यस्यैव
 करणात्तथात्वम् ९नर्त्तके त्रि० भावे घञ् । १०नर्त्तने पु०
आनर्त्तके त्रि० आनर्त्तदेशे भवः धूमा० वुञ् । १आनर्त्तदेश-
 भवे । आन्त्वत्यति आ+न्त्व-खुल् । २समन्ता-
 न्तर्त्तके त्रि० । [पुर्याम् ।
आनर्त्तपुर न० आनर्त्तदेशस्य प्रधानं पुरम् । द्वारवत्याम्
आनर्त्तीय त्रि० आनर्त्तदेशे भवः वृद्धत्वात् ङ । आनर्त्त-
 देशभवे ।
आनर्थक्य न० अनर्थस्य भावः घञ् । १निष्प्रयोज-

नत्वे प्रयोजनाभावे । “श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत्” कात्या०
७१,८,५, “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्”
जै० सू० । अनेन क्रियाप्रतिपादकभिन्नवेदभागानामान-
र्थक्योक्तेः वेदान्तवाक्यानां न स्वार्थं प्रामाण्यं सप्तद्वीपा
वसुमतीत्यादिवाक्यवत् तेषां भूतार्थोपदेशकत्वात् तथा
च उपासनाविधिविशेषतयैव तेषां प्रामाण्यम् इति
मीमांसका मन्यन्ते । तदेतन्मतम् पूर्वं पक्षत्वेनोपन्यस्य “तच्च
समन्वयादिति” शारीरकसूत्रभाष्ये निराकृतं यथा
“यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिवि-
षयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्थते । यथा यूपाहवनीया-
दीन्यलौकिकान्यपि विधिविशेषतया समर्थन्ते तद्वत् । प्र-
वृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथा हि शास्त्रतात्-
पर्यविद आहुः । “दृष्टोहि तस्यार्थः । कर्मावबोधन-
ञ्चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् । तस्य ज्ञानसुपदेशः ।
तद्भूतानां क्रियार्थेन समाप्तायः” । “आम्नायस्य क्रिया-
र्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति च” । अतः पुरुषं क्वचिद्विषय
विशेषे प्रवर्तयत् कृतसिद्धिषयविशेषाच्चिबर्त्तयन्त्वार्यवच्छा-
स्त्रम् तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तस्यामान्याद्देदा-
नानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्व-
वथा स्यर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते एव-
ममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम् । नन्विह
जिज्ञास्यैवैलक्षण्यसुक्तम् । कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः
इह त्वं भूतं नित्यत्वं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्म-
ज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितु
मर्हति । नार्हत्वेवं भवितुम् । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव
ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अरे दृष्टव्यः”
“योऽयमात्माऽपहृतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासि-
तव्यः” । “आत्मेत्येवोपासीत” । “आत्मानमेव लोकनुपा-
सीत” “ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति” इत्यादिषु हि विधानेषु
सत्सु कोऽसावात्मा ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे
वेदान्ता उपयुक्ताः नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतप्त्रो नित्य
शुद्धबुद्धसक्तस्वभावो विज्ञानानन्दं ब्रह्मत्वेवमादयः । तद-
उपासनाञ्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टोभोक्तः फलं भविष्यति । कर्तव्य-
विध्यननुप्रवेशेन वस्तुमात्रकथने ज्ञानोपादानासम्भवात्
“सप्तद्वीपा वसुमती” “राजासौ गच्छति” इत्यादि वाक्यवद्दे-
दान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि
रञ्जुरियं सर्प इत्यादौ श्रान्तिजनितमीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं
दृष्टं तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वश्रान्तिनि-

वर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेवं यदि रञ्जुस्वरूपश्रव-
णइव सर्पश्रान्तिः संसारित्वश्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमा-
त्रेण निवर्त्तते श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादि
संसारित्वधर्मदर्शनात् । “श्रोतव्योमन्नव्योनिदिध्यासितव्यः”
इति च श्रवणोत्तरकालयोर्भनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् ।
तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माऽभ्युप-
गन्तव्यमिति” (पूर्वपक्षः) । “यद्यपि शास्त्रं तात्पर्यं विदा-
मनुक्रमणम् । दृष्टोहि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादि ।
तत् धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्ब्रह्मिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं दृष्ट-
व्यम् । अपि च “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शान-
नाम्” इत्येतदेकाल्नेनाभ्युगच्छतां भूतोपदेशानामानर्थक्यप्र-
सङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतञ्चेत् वस्तूपदिशति
भव्यार्थत्वेन, कूटस्थं नित्यं भूतं नोपदिशतीत्यत्र कोहेतः ? ।
न हि भूतसुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेपि
भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थत्वं भूतोपदेश इति चेन्नै-
ष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिमद्वस्तूपदि-
ष्टमेव । क्रियार्थत्वेन प्रयोजनं तस्य, न चैतावता वस्तुसुप-
दिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तत्र तेन स्यादिति
उच्यते । अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति ।
तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं
क्रियतइत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । अत्र
च “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदि-
श्यते । न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम् । अक्रि-
यार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादि
निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तदज्ञानेष्टम् । न च स्व-
भावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नजः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं
कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नज
चैव स्वभावोयत् स्वस्वन्विनोऽभावं बोधयति । अभाव
बुद्धिस्तौदासीन्यकारणम् । सा च दग्धेन्वनाग्निवत् स्वय-
मेवोपशम्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव
ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र
प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्या-
नादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं दृष्टव्यम्” भा० ।
(सिद्धान्तः) वाक्यादेः स्वार्थबोधकताभावे च । मीमांसकमते
कार्यान्वित एव शब्दानां शक्तिग्रहणियमात् लिङ्गदेश
कार्यताबोधकतया तच्छून्यवाक्यस्वार्थबोधकत्वाभाव इति
प्राभाकरामन्यन्ते ।

आनव त्रि० अनिति अन-उष् आनुः प्राणी तसेदप् अण् ।

प्राणिसम्बन्धिनि बलादौ । “व्यानवस्य तत्सवे गयम्” ऋ०७,१८,१३ । “आनोः सम्बन्धिनो बलस्य” भा० । “चिद्वचस आनवाय” ऋ०६,३,६ स्त्रियां ङीप् ।

आनय्य न० आनोर्नरस्य इदं यत् । नरसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते मलद्वये । “मायिकं नाम योषोत्यम् पौरुषं कार्मणं मलम् । आनय्यं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम्” तन्त्रसारे प्रपञ्चसारः ।

आनस लि० अनसः शकटस्य पितृर्वा इदम् अण् । शकट सम्बन्धिनि । “द्वयानि वै वानस्यत्वानि चक्राणि रथ्यानि चानसानि” शत०ब्रा० । २पितृसम्बन्धिनि च ।

आनाथ्य न० अनाथस्य भावः घञ् । स्वामिभ्यून्यत्वे ।

आनाम्य लि० आ+नम-कर्मणि खत् अनिट्कत्वात् न ह्रस्वः । नमस्कार्यै ।

आनाय पु० आनोयते मत्सोऽनेन आ+नो-करणे “जाल-मानायः” पा० उक्तेः घञ् । मत्स्यधारणार्थे शण-सूत्रादिनिर्मिते जाले । अन्यत्र अच् । आनय इत्येव ।

आनायिन् लि० आनयति आ+नो-णिनि । १देशाद्देशान्तर प्रापके । आनायोजालमस्यास्ति आनाय+इनि । २जालके धीवरे “आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्” “आनायिनस्तद्वि-चये नदीष्णान्” इति च रघुः । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनाय्य पु० आनायते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियतेऽसौ आ+नो-ण्यत् नि० आधादेशः । वैदिकप्रसिद्धे दक्षिणाग्निभेदे । “आनाय्योऽनित्ये” पा० “दक्षिणाग्निविशेष एवेदं निपा-तनम् स हि गार्हपत्यादानोयतेऽनित्यञ् सततमप्रज्व-लनात् वैश्वदिकुलयोगिकत्वेन वैकल्पिकत्वाच्च । अन्यत्र तु यत् आनेयो घटादिः” सि०कौ० वैश्वकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निस्तु आनेयएव “वैश्वकुलात् विप्रतोभ्राष्ट्रात् गार्हपत्याद्वा” आश्व०सूत्रे अग्नियोनिविकल्पश्रवणात् गार्हपत्यादानेयस्यैव आनाय्यत्वं नान्यस्य ।

आनाह पु० आ+नह-घञ् । १वन्धे२देर्ध्वे आनह्यते अपसरण प्रतिरोधेन बन्धते विष्णुत्वादि अनेन आ+नह+करणे घञ् । ३विष्णुत्वरोधसाधने वैद्यकोक्ते रोगभेदे “आमं शकृदा निश्चितं क्रमेण भूयोविवद्धम् विगुणानित्थेन । प्रवक्तं मानं न यथास्मिन् विकारमानाहसुदाहरन्ति” भा०नि० । वातादिदोषासुक्ता स्थानविशेषान्त्रयत्वेन तेषां रोगविशेषजनकत्वसुक्तं सुश्रु० । “अत ऊर्ध्वं स्थाननसंश्रयं वक्ष्यामः । एवं कुपितास्मांस्तान् शरीर-प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदोदर-

सन्निवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाह-विस्त्रुचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति” । “आनाहार्त्तं ततो-दृष्टा तत्सैन्यमसुखार्दितम् । पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुक-न्येदमथाब्रवीत्” भा०व०प०१२२अ० ।

आनाहिक पु० आनाहे तत्प्रतीकारे विहितः उक्त् । आ-नाहुरोगोपशमनीये विधौ । “आस्त्रापनं मारुतजे, स्त्रिन्ने स्त्रिन्ने विशिष्यते । पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको-भवेत्” सुश्रु० ।

आनिचेय लि० समन्ताच्चिचीयते आ+नि+चि-कर्मणि यत् । समन्तात् सञ्चयनीये स्त्रियां शार्ङ्ग०पाठात् ङीन् ।

आनिरुद्ध पुंस्त्री० अनिरुद्धस्यापत्यम् छणित्वात् अण् । अनिरुद्धस्य जपापतेरपत्ये स्त्रियां ङीप् । निरुद्धभिन्नस्या-पत्ये तु इज् । आनिरुद्धिरित्येव ।

आनिर्हत पु० अनिर्हत एव स्वार्थे अण् । देवहृदयतया प्रधाने देवभेदे “नम आनिर्हतेभ्य इत्येते ह्योभ्यो लोकेभ्यो ऽनिर्हताः” शत०ब्रा० “एतानि देव हृदयानि यथा हृदयं प्रधानं तथैतेऽपि प्रधानानि” भा० ।

आनिल लि० अनिलस्वेदम् अण् । १वायुसम्बन्धिनि अनि-लोदेयताऽस्य अण् । २वायुदेयताके हविरादौ स्त्रियासुभयत्र ङीप् । सा च स्वातितारायाम् सा हि अनिलाधिष्ठातृका

आनिलि पु० अनिलस्यापत्यम् इज् । भीमे स हि पाण्डोः क्षेत्रे कुन्यां वायुनोत्पादितः यथा “ततस्तथोक्ता भर्त्ता तु वायुभेवाजुहाव सा । ततस्तामागतो वायुर्मृगाकूटोमहा-बलः । किल्ले कुन्ति ! ददाभ्यद्य ब्रूहि यस्ते हृदि स्थितम् । सा सबज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ! । बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभङ्गनम् । तस्माज्जज्ञे महाबाहोभीमो-भीमपराक्रमः” भा०आ०प० १२३ अ० । २हनूमति च तस्य केशरिचक्षेत्रे अञ्जनायां वायुना जनितत्वात् तथा-त्वम् तत्कथं संक्षिप्ता यथा “अहं केशरिणःक्षेत्रे वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्राक्ष ! हनूमाक्षम वानरः” भा०व०प० १४० अ० । भीमं प्रति हनूमहाक्यम् । अत-एव तयोः क्षेत्रभिन्नोत्पन्नत्वेऽपि एकनोत्पादनात् भ्रातृ-त्वम् तेन “तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने । भ्रातृः प्रियमभीष्टन् वै चकार सुमहद्वपुः” “भ्राता मम गुण-श्रेष्ठो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गव” इति च तल्लैवाध्याये तयोर्भ्रातृ-त्वेनोक्तिः । अनिलसुतादयोऽप्युभयत्र ।

आनीत लि० आ+नो-कर्मणि क्त । देशाद्देशान्तरं नीते ।

“आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरित्रीसुता”
नाटकम् । [प्रियानीतिरामोरज्जोबधे स्थितः] सुगंधं ।
आनीति स्त्री आ+नो-क्तिन् । आनयने “चङ्कमित्वा
आनील पु० ईषदर्थे आङ् प्रा०स० । ईषद्वीलवर्षे २तद्वति
ति० । ३नीलघोटके पु० हेम० । ४तज्जातिस्त्रियां स्त्री डोप्
आनु ति० अन-उण् । प्राणिनि आनवशब्दे उदा० ।
आनुकल्पिक ति० अनुकल्पं वेत्ति तद्बोधकप्रत्ययमधीते वा
उक्था० ठक् १ अनुकल्पाभिन्ने २तद्बोधकप्रत्ययाध्येतारि च
अनुकल्पेन प्राप्तः ठक् । ३अनुकल्पेन प्राप्ते । अनुकल्पाय
हितम् ठक् । ४अनुकल्पसाधने । [वर्त्तमाने ।
आनुकूलिक ति० अनुकूलं वर्त्तते ठक् । आनुकूल्येन
आनुकूल्य न० अनुकूलस्य भावः कर्म वा ध्वञ् । अनुकूलता-
चरणे १साहाय्ये २अनुगुणतायाञ्च । “यत्नानुकूल्यं दम्ब्यो
स्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते” या०सू० “रमतत्त्वानुकूल्येन ययुः
संवत्सरा दय” रामा० । [पञ्चाङ्गवादौ ।
आनुगङ्गा ति० अनुगङ्गं भवः परिसुखा० ज्ञ् । गङ्गा-
आनुगतिक ति० अनुगतमनुगमनं भावे क्त तेन निर्दृष्टः
अच्युता० ठक् । अनुगमेन निर्दृष्टे सन्तोषादौ ।
आनुगत्य न० अनुगतस्य भावः कर्म वा ध्वञ् । १अनुगमन
रूपाचरणे २अनुगतत्वे च । [स्त्रिये ठक् । पञ्चाक्षयके ।
आनुगादिक ति० अनुगदतीति अनुगादौ स एव अनुगादिन्+
आनुगुणिक ति० अनुगुणमधीते वेद वा वसन्ता० ठक् ।
१अनुगुणाभिन्ने २तद्बोधकप्रत्ययाध्येतारि च । स्त्रियां डोप् ।
आनुगुण्य न० अनुगुणस्य भावः कर्म वा ध्वञ् । १अनुकूल-
ताचरणे २अनुकूलत्वे च । [स्त्रियां डोप् ।
आनुग्रामिक ति० अनुग्रामं भवः ठक् । ग्रामपञ्चाहृभवाद्दौ
आनुचारक न० अनुचारकस्य धर्मं महिष्यादि० अण् ।
अनुचरधर्मोऽत्र आचरणे ।
आनुति पुंस्त्री० आनुतस्यापत्यम् इज् । आनुतनास्त्रोयुने-
रपत्ये । “इजः प्राचाम्” ततः युवप्रत्ययस्य लुक् तौल्ल-
स्यादित्वात् न । आनुतिः पिता आनुतायनः पुत्रः ।
आ+नु-क्तिन् । सम्यक्त्वने स्त्री । [पञ्चाङ्गवादौ ।
आनुतिल्य ति० अनुतिलं भवः परिसुखा० ज्ञ् । तिलस्य
आनुदृष्टिनेय पुंस्त्री अनुदृष्टौभवः शुभा०ठक् कल्या०आनङ्
च । अनुदृष्टिभवे । [ध्वंसपञ्चाहृभवे स्त्रियां डोप् ।
आनुनाश्र ति०अनुनाशं विनाशस्य पञ्चाहृ भवः संका०ण्य ।
आनुनासिक्य न० आनुनासिकस्य भावः ध्वञ् । अनुना-
सिकधर्मं नासासहिततत्त्वस्थानोच्चार्यत्वे “प्रतिज्ञानु-

नासिक्याः पाणिनीयाः” व्याकरणोया परिभाषा ।
आनुपथ्य ति०अनुपथं भवः परिसु०ज् । मार्गस्य पञ्चाङ्गवादौ
आनुपदिक ति० अनुपदं धावति ठक् । अनुपदं १धावमाने
पदस्य वेदपाठविशेषस्य पञ्चात् अनुपदं तद्वेत्ति तद्बोध-
कप्रत्ययं वाऽधीते उक्था० ठक् । २पदप्रत्ययाध्येतारि
३तदभिन्ने च स्त्रियां डोप् । [पञ्चाङ्गवादौ ।
आनुपद्य ति० अनुपदं भवः परिसुखा० ज्ञ् । पदस्य
आनुपूर्वी स्त्री पूर्वमनुक्रम्य अनुपूर्वं तस्य भावः ध्वञ् ततो
वा डोषि यलोपः । परिपाद्यान् भूलावधिके क्रमे
“षडानुपूर्वी विप्रस्य क्षत्रस्य चहरोऽवरान्” मनुः ।
डोषभावपक्षे आनुपूर्वमप्यत्र न० । “वसीरन्नानुपूर्वेषु
शाणक्षौमाविकानि च” मनुः ।
आनुमानिक ति०अनुमानादागतः ठक् स्त्रियां डोप् । अनुमा-
नप्राप्ते १युक्तिसिद्धे २व्याप्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानादवगतं अनुमितं
पदार्थं यथा धूमदर्शनात् वज्ररतुमीयते स च वज्रिः
स्वव्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानेनैवावगत इति तस्य तथात्वम् ।
अनुमानमालेष्वावगम्ये वेदे वाचकशब्दमून्ये सांख्यमत-
सिद्धे ३प्रधाने न० । “इत्येतेर्नाशब्दमिति” या०सूत्र
भाष्ये तस्य च वेदशब्दप्रतिपाद्यत्वं निराकृत्य “रचनानु-
पपत्तेर्नानुमानम्” सू० भा० अनुमानगम्यत्वमपि निरा-
कृतम् । तस्य च यथानुमानिकत्वं तथा ४द्वैतं, ६७ पृष्ठे
अव्यक्तशब्दे दर्शितम् “आनुमानिकमयेकैषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तद्वहीतेर्दर्शयति च” या०सू० ।
आनुमाय्य ति० अनुमायं भवः परिसुखा० ज्ञ् । माषस्य
पञ्चाङ्गवादौ । [ज्ञवादौ ।
आनुयय्य ति० अनुययं भवः परिसुखा० ज्ञ् । ययस्य पञ्चा-
आनुयूथ्य ति० अनुयूथं भवः परिसुखा० ज्ञ् । यूथस्य पञ्चा-
ङ्गवादौ । [२आनुगत्ये च ।
आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रनुज-क्तिन् । १अनुरागे
आनुराहति पुंस्त्री० अनुरहतोऽपत्यम् बाह्वा० इज्
अनुश० द्विपदद्विः । सुनिभेदे युवापत्ये त ततः फक्
तौल्लत्वा० न लुक् । आनुराहतायनः । तस्य युवापत्ये ।
आनुहारति इति पाठान्तरम् ।
आनुरोहति पुंस्त्री० अनुरोहतोऽपत्यम् बाह्वा० इज् । अनु-
रोहन्मनेगौतापत्ये तस्य युवापत्ये फक् तस्य तौ० न लुक् ।
आनुरोहतायनः तदीययुवापत्ये ।
आनुलेपिक ति० आनुलेपिकायाः स्त्रिया धर्मं महिष्या०
अण् । अनुलेपिकाया धर्मं कर्मणि ।

आनुलोमिक ति० अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक् ।
 अनुलोमाचारवति । स्त्रियां ङीप् ।
आनुलोम्य न० अनुलोमस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्म० ष्यञ् ।
 १ अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जाता ज्ञेयास्तएवते ।
 "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बोपौ तथा सृत्तौ" इति च
 मनुः अनुब्रूवते "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्युपितो-
 ऽनिलः" सुश्रु० । [पञ्चाङ्गवादी ।
आनुवंश ति० अनुवंशं भवः परिसुखा० अण् । वंशदत्तस्य
आनुवेश ति० "अनुवेशं वसति "अव्ययीभावाच्च" पा० अण्
 प्रातिवेशसन्निपद्यन्वृत्तवासिनि । "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च
 कल्याणे विंशतिद्विजे" मनुः । "निरन्तरदृष्ट्वासी प्रातिवेश्यः
 तदनन्तरदृष्ट्वासी आनुवेश्यः इति कन्नू० अव्ययीभावा-
 च्चेति सूत्रे परिसुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायि-
 कस्तेनात्प्रापित बोध्यम् । [शतिकासम्भिनि ।
आनुशान्तिक अनुशान्तिकस्येदम् अण् द्विपददृष्टिः । अनु-
आनुशान्तिक ति० अनुशान्तनाथ इति ठक् । १ अनुशान्तना-
 थने नीतिवाक्यादौ श्राव्यनीतेरनुशान्तार्थे भारतान्तर्गते
 पर्वभेदे । "ततः पर्वे परिज्ञेयमानुशान्तिकं परम्" भा०
 आ० १ अ० ।
आनुश्रविक ति० गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवोवेदस्तत्र विहितः
 ठक् । स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म्म समूहे "दृष्टव-
 दानुश्रविकः स ह्यनुश्रवित्प्रयतिशययुक्तः" सां० का० ।
 "नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनादृष्टियोगा-
 दगुरुपार्थत्वम्" सां० सू० ।
आनुषङ्गिक ति० अनुषङ्गात् आगतः ठक् स्त्रियां ङीप् ।
 उद्देश्यान्तरप्रदत्तस्य तत्कर्मनान्तरीयतया प्राप्ते प्रासङ्गिके
 अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वोन्वाचयः" सि० कौ०
 यथा भो वटो ! भिक्षामट यदि गां पश्येः ताञ्चानयेत्यादौ
 भिक्षार्थप्रदत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुष-
 ङ्गिकं ततोद्देशत्वाभावात् । [पूर्व्याम् ।
आनुषज् अव्य० आ+अनु-सन्ज-क्तिप् स्वरा० । आनु-
आनुषण्ड ति० अनुषण्डे देशभेदे भवः कच्चा० अण् ।
 अनुषण्डदेशभवे ।
आनुष्टुभ ति० अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा० अञ् ।
 १ अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप् । "अनु-
 श्यावाश्चाभ्योगवे आनुष्टुभे ऋचे भवत" इति सामसं०
 भा० छता श्रुतिः । अष्टुभ इदम् अञ् । २ अनुष्टुप्सम्ब-
 न्धिनि । अनुष्टुप्सरस्वती देवताऽस्य अण् । ३ सार-

स्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" ऋ०
 १०, १८१, १ । "आनुष्टुभोवा अश्चः" आनुष्टुभैषा
 दिक्" शत० ब्रा० । अत्र आन्दसोऽङीवभावः स्वार्थे
 अण् । ४ अनुष्टुप्छन्दसि न० स्वार्यिकस्य क्वचित्
 प्रकृतिविङ्गातिक्रमस्य देवतावदित्वात्विङ्गान्यत्वम् ।
आनुसाय ति० अनुसायं भवः परिसुखा० अण् । सायस्य
 पञ्चाङ्गवादी ।
आनुसीत्य ति० अनुसीतं भवः परिसुखा० अण् । लाङ्गल
 पङ्कतेः पञ्चाङ्गवे । [पञ्चाङ्गवादी ।
आनुसीर्य ति० अनुसीरं भवः परिसुखा० अण् । लाङ्गल-
आनुसूय ति० अनुसूयया अतिपत्या दत्तम् अण् । अनुसू-
 यया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा विभ्रती शा-
 श्वतमङ्गरागम्" रघुः । [इनङ् च । अनुसरणभवे ।
आनुसृतिनेय ति० अनुसृत्तौ भवः शुभ्रा० ढक् कल्याख्या०
आनुसृष्टिनेय ति० अनुसृष्टौ भवः शुभ्रा० ढक् कल्या०
 इनङ् च । अनुसर्जनभवे ।
आनुहारति ति० अनुहरति भवः बाह्या० इञ् अनुशति०
 द्विपददृष्टिः । अनुहरणकृत्विति भवे ।
आनूप ति० अनूपदेशे भवः कच्चा० अण् । अनूपदेशभवे स्त्रियां
 ङीप् । २ जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्राणिन-
 स्तन्मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूपवर्गस्तु
 पञ्चविधः । तद्यथा कूलचराः ज्ञवाः कोशस्थाः पादिनो
 मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुचमरसृमररोहित
 वराहखड्गिगोकर्म्मकालपुच्छकोड्रनङ्कुरण्डगवयप्रभृतयः कू-
 लचराः पशवः । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रस-
 पाकयोः । शीतला बलिनिः स्निग्धा मूत्रलाः कफ-
 वर्द्धनाः । विरूक्षणा लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तदूषणः ।
 स्वाद्वन्तलवणस्तेषां गजः स्नेहानिलापहः । गवयस्य तु
 मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं चापि
 व्यवायस्य तु वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्त-
 र्पणो गुरुः । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् । तथा
 चमरमांसस्तु स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं
 चापि वातपित्तप्रणाशनम् । सृमरस्य तु मांसञ्च कषाया-
 नुरसं सृत्तम् । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ।
 खेदनं हृह्वणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं अमा-
 निलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गिर्मांसितं
 कषायमनिलापहम् । पित्तघ्नं पवित्कषायुषं बद्धमूत्रं वि-
 रूक्षणम् । गोकर्म्ममांसं मधुरं स्निग्धं ऋदु कफा-

वहम् । विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ।
हंससारस्रौ चक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवकवक-
बलाकापुण्डरीकपत्रशरीरीसुखनन्दीसुखमद्गुत्प्रोशकाचा-
क्षमल्लिकायशुक्राक्षपृष्कारशायिकाकोनालकाम्बुकक्कुटिकामे-
घरावञ्चेतचरणप्रभृतयः श्लवाः सङ्घातचारिणः । रक्त-
पित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः ।
सूट्मूलपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः । गुरुणमधुरः
स्निग्धः स्वरस्य बलप्रदः । वृंहणः शुक्रलक्ष्णं हंसो
भारतनाशनः ।

शङ्खशङ्खनखशुक्तिगन्धकभल्लकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्म-
कुम्भीरकर्कटककणककटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः ।
शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुद्रुदः । शीताः स्निग्धा
हिताः पित्ते वर्चसाः श्लेष्मवर्द्धनाः । कण्ठकर्कटकस्तेषां
बल्यः कोष्णोऽनिलापहः । शुक्रः सम्भानकत् सूट्पविण्मू-
त्वोऽनिलपित्तहा । मत्स्यस्तु द्विविधा नादेयाः सासु-
द्राश्च । तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाटलाराजीवव-
न्मिगोमत्स्यक्रण्यमत्स्यप्रवागुञ्जारसरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो ना-
देयाः । नादेया मधुरा मत्स्यप्रवागुरवोभारतापहाः ।
रक्तपित्तकराशोष्णा वृष्याः स्निग्धात्ववर्चसः । कषयातु-
रसस्तेषां शय्यशैवालभोजनः । रोहितो भारतहरो ना-
त्यर्थं पित्तकोपनः । पाठेनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः
पिथिताशनः । दूषयेदस्त्वपिक्तन्तु कश्चरोगं करोत्यसौ ।
सरली वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा । सरस्तडा-
गसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः सूताः । महाक्षुद्रेषु
बलिनः स्वल्पेऽस्मत्स्रवलाः सूताः । तिमिङ्गिलहलिश-
पाकमत्स्यप्रनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामी-
नराजीवप्रभृतयः सासुद्राः । सासुद्रा गुरवः स्निग्धा
मधुरा नातिपित्तलाः । उष्णा वातहरा वृष्या वर्चसाः
श्लेष्मवर्द्धनाः । बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्
ससुद्रजाः । ससुद्रजेष्योनादेया वृंहणत्वाद्गुणोत्तराः ।
तेषामथनिलप्रत्वाच्चौशट्प्रकौष्यौ गुणोत्तरौ । स्निग्धत्वात्
स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाथा गुणोत्तराः । नादेया
गुरवो मध्ये यस्मात्पुच्छास्यचारिणः । सरस्तडाग-
जानान्तु विशेषेण शिरो लघु । अदूरगोघरा यस्मात्त-
स्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु
ते । अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः सूताः ।
उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गलघु सूतम् । इत्यानूपो महा-
भिसन्दिमांसवर्गे व्याख्यातः । “मनुष्यतत्स्ययोर्वुज्”

पा०मनुष्ये तत्स्येहसितादौ वाच्ये तु वुज् । आनूपक इत्येव
श्रान्तं त्रि० अन्तं शीलमस्य क्त्वा० अण् । सततमित्यानु-
शीलनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

श्रानृण्य न० अन्तृण्यस्य भावः कर्म वा घञ् । ऋणमृण्यत्वे
ऋणशोधने । “वक्तव्यं सर्वदा सद्भिरप्रियञ्चापि यद्वितम् ।
आन्तृण्यमेतत् ज्ञेहस्य सद्भिरेव कृतं पुरा” नरसिंहपु० ।
श्रानृशंसि पुंस्त्री० अन्तृशंसयापत्यम् इज् । दयालोरपत्ने
गहा० भवादौ क् । आन्तृशंसीयः तद्भवादौ त्रि० ।

श्रानृशंस्य न० अन्तृशंसस्य भावः कर्म वा घञ् । अग्नि-
दुरतायां रकारण्ये “आरोहुं सुमहाप्राज्ञ आन्तृशंसा-
च्छुना विना” भा० आश्र० २ अ० । “आन्तृशंसात् ब्राह्म-
णस्य भुञ्जते हीतरे जनाः” मनुः । ३ अतुकम्मायाञ्च ।
“अर्हणं तत्कुरारीणामान्दृशंसं हि केवलम्” उद्गा०त०
सूतितः । “आतृशंसमनुकम्पा” रघु० । स्वार्थे ष्यञ्
३कारण्ययुक्ते त्रि० “एष धर्म्मपरोनित्यमान्दृशंस्यस्य
पाण्डवः” भा० व० प० ७१ अ० ।

श्रानेत त्रि० आ+नी-लच् । आनयनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।
श्रानेत्य त्रि० आ+नी-कर्मणि यत् । देशदेशान्तरमाने-
तव्ये ष्टटादौ वैश्यकुलात् विप्रतोभाप्रादा आनेतं योष्ये
२दक्षिणाग्नौ पु० आनाय्यशब्दे विवृतिः “आनेयो षटादि
वैश्यकुलादेरानेयोदक्षिणाग्निश्च” सि०कौ० ।

श्रानैपुण्य न० अन्तृपुण्यस्य भावः अण् उत्तरपदवृद्धिः
पूर्वपदस्य वा । अपाटवे नैपुण्याभावे ष्यञ् । पूर्ववत् वृद्धिः
आ(अ)नैपुण्यमथत्व ।

श्रानैश्वर्य्य न० अन्तृश्वरस्य भावः घञ् । उत्तरपदवृद्धिः
पूर्वस्य पदस्य वा । ऐश्वर्याभावे ऐश्वर्य्यविरोधिनि सांख्या-
दिमतसिद्धे बुद्धिर्धर्मभेदे धर्म्माधर्म्माज्ञानान्वैराग्यावैराग्यै-
श्वर्यान्वैश्वर्य्यरूपा अदौ बुद्धिर्धर्मास्ते च भापरूपा एव तैरभा-
वानङ्गीकारात् तत्र ज्ञानभिद्धानां सप्रानां बन्धहेतुत्वम् ज्ञा-
नेन मोक्ष इति तेषां सिद्धान्तः यथाह सांका०कौसद्योः”
“रूपैः सप्रभिरेव तु ब्रह्मात्मानमानमात्मना प्रकृतिः । सैव च
पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण” तत्त्वज्ञानवर्जं ब-
भ्राति धर्मादिभिः सप्रभिः रूपैरिति पुरुषार्थं प्रति
भोगापवर्गौ प्रति आत्मनात्मानमेकरूपेण तत्तुज्ञानेन विवे-
कख्यात्या विमोचयति पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः” ।

श्रान्त त्रि० अम+क्त नि० वा इडभावः उपधादीर्घः । पीडिते
इटपत्वे अमितोऽप्यत्व । [नान्तरोधर्म्मः सत्वम्] सा०द०
श्रान्तर त्रि० अन्तर्मध्ये भवः अण् । आभ्यन्तरे । “कश्च-

आन्तरतम्य न० अन्तरतमस्य अत्यन्तसङ्गस्य भावः घञ् ।
सौसाहस्ये "बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सर्वसंज्ञावामनुपयुक्ता-
स्तथाअन्तरतम्यपरीक्षायासुपयोष्यन्ते" सि०कौ० ।

आन्तरांगारिक ति० अन्तरांगारस्य धर्म्यम् ठक् । अन्तरा-
गारनिवृत्तपुरुषस्य धर्म्ये अवरोधररक्षणदौ ।

आन्तरप्रपञ्च पु० कर्म० । आध्यात्मिके आभ्यन्तरे द्वैतविक्षारे
स चान्नमयादिकोषपञ्चकं शरीरतयम् जन्मस्थित्यादयः षड्-
भावविकाराः त्वद्-मांसादिषाट्कौशिकस्थूलदेहः अयना-
याःपिपासादि षडूर्ध्वयः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वागाभिक-
र्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआद्यान्तःकरणचतुष्टयं
सङ्ख्याद्यान्तःकरणचतुष्टयः जागराद्यवस्थात्रयं तदभिमानि-
विश्वतैजसप्राज्ञाःसमाधिर्मुर्च्छादयः क्रोधाद्यारिषड्वर्गः साध-
नचतुष्टयं सत्त्वादिगुणत्रयं सुखदुःखज्ञानाज्ञानादि
अविद्यादिक्लेशपञ्चकम् मैत्रादिभावनाचतुष्टयं यमाद्य-
ष्टाङ्गम् प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्गः रोगारोग्यससदायोय-
धायोग्यं विविधनामरूपगुणधर्मादयः भोगापवर्गौ च ।
एवमन्यमतेऽप्यहम् ।

आन्तराल ति० अन्तरालं मध्यस्थितिं वेत्ति अण् । देहाभ्य-
न्तर एवात्मनः स्थितिचेत्तरि जीवस्याणुत्ववादिनि पूर्व-
प्रक्षे माध्वे स हि आत्मनोविभुत्वखण्डनेन देहाभ्य-
न्तरे एव स्थितिं मन्यमानस्तस्याणुत्वम् प्रतिपेदे
आत्मशब्दे तन्मत्तनुक्तप्रायम् अधिकं माध्वशब्दे वक्षते ।
"अणुं वदन्यान्तरालाः सूक्ष्मनाडीप्रचारतः । रोमणः
सहस्रभागेन नाडीषु प्रचरत्ययमिति" तस्य सिद्धान्तः
"बालाद्यशतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः
स विज्ञेय इति" श्रुतिमनुसृत्य तथा तेनाङ्गीकृतम् ।
दुर्विज्ञेयवेन सूक्ष्मत्वमौपचारिकमिति तु वेदान्यादयः ।

आन्तरि(री)क्ष ति० अन्तरि(री) क्षे भवः अण् । आकाश-
भवे ऽउत्पातादौ "उत्पातांस्त्रिविधान् प्राह नारदो
भगवान् प्रभो । दिश्यांश्चैवान्तरोक्षांश्च पार्थिवांश्च पिता-
महः" ज्यो० । २अन्तरोक्षभवे जले च । अस्तु शब्दे ३३०
पृष्ठेऽस्य विवर्तितः ।

आन्तरीपक ति० अन्तरीपे भवः घूमा० वुञ् । अन्तरीप-
भवे घूमादिगणे द्वीपसहचर्यार्थं देशवाचित्वाच्च अन्तरीप-
शब्देऽत्र बोध्यः अन्तरीय इति पाठस्तु प्राभादिकः । [डीप् ।

आन्तर्गणिक ति० अन्तर्गणं भवः ठक् । गणमध्यभवे स्त्रियां

आन्तर्गोहिक ति० अन्तर्गोहं भवः ठक् । गेहमध्यभवे
स्त्रियां डीप् अन्तर्गोहिकान्तर्गोहकादयोऽप्यत्र ।

आन्तर्य न० अन्तरस्य भावः घञ् । अन्तर्वर्तित्वे ।
आन्तिका स्त्री अन्तिकेन अष् अजा० टाप् । जेठायाम्
भगिन्याम् ।

आन्त न० अमयनेन अम-गतौ क्त लपघादार्धः । १वायु-
वाहकनाडीभेदे । अन्तसेदम् अण् । २अन्तसम्बन्धिनि
ति० स्त्रियां डीप् ।

आन्दोल दोलने सुडञ्चालने अद० सुरा० उभय० सक० सेट् ।
आन्दोलयति ते आन्दुदोलत् त । क्त आन्दोलितः ।
आन्दोलक पु० आन्दोलयति खुल् । दोलनकर्त्तरि ।
आन्दोलन न० आन्दोल-भावे ल्युट् । १पुनःपुनर्दोलने,
२सुडञ्चालने "किन्त्वासामिन्द्रकुन्दरदृशां द्राक् चामरा-
न्दोलनात्" उद्भटः ३अनुसन्धाने च ।

आन्वसिक ति० अन्वो भक्तं शिल्पमस्य ठक् । पाचके सूदे ।

आन्वीगव न० अन्वीगुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम-अण् । तृती-
यसवने गेये आर्भवपवमानसूक्तगते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्
ऊह्गाने १प्र० १ १क० पठितम् तच्च साम० स० भा० दर्शितम्
यथा "श्यावश्चान्वीगवेऽनुष्टुपानेये अथ्यतेऽथ वा । पुरेव
लिङ्गं जगती चतुर्विंशति-कीर्त्तनम् । इदमास्त्रायते "पञ्च-
छन्दा आवापः आर्भवः पवमानः सप्तसामा. गायत्र-
संहिते गायत्रे तच्चे भवतः, श्यावाश्चान्वीगवे आनुष्टुभे
तच्चे भवतः, उष्णिहि शफम्, ककुभि पौष्कलम्, काव-
मन्यं जगतीषु" इति । अथमर्थः अस्ति तृतीयसवने
पवमानः आर्भवसंज्ञकः, तस्मिन् पञ्च सूक्तानि, सप्त
सामानि, "स्वादिश्या मदिश्या" इत्येकं सूक्तम् (उ, १प्र,
१५), तस्मिन् गायत्रप्रस्तिस्त्र ऋचः तासु "गायत्रम्"
"संहितम्" (उ, १प्र, ८) चेति द्वे सामानी, "उ-
रोजितो वो अन्वसः" इति सूक्तान्तरम् (उ, १प्र, १८)
तत्रैकानुष्टुपुत्तरे द्वे गायत्रौ तासु "श्यावाश्चम्"
(ज, १प्र, ११) "आन्वीगवम्" (उ, २प्र, ११) चेति द्वे सा-
मनी, "इन्द्रमच्छ सुता" इत्यपरं सूक्तम् (ज, १प्र, १८),
तस्मिन् उष्णिहस्तिस्त्रः तासु "शफम्" साम, "पवस्त्र
मधुमत्स" इति प्रगाथः (उ, १प्र, १६), तस्मिन् पूर्वा
ककुप्, उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र "पौष्कलम्" (ज, १प्र, ६)
साम, "अभिप्रियाणि पवते च नोहित" इत्यन्यं सूक्तम्
(उ, १प्र, १६), तत्र तिस्रो जगयः तासु "कावम्"
(ज, १प्र, १३) साम ।

आन्व्य न० अन्वस्य भावः घञ् । दृष्टिगतिकराहित्ये यत्र
प्रतिघाते तद्भवति तद्दर्शितं सुशु० शिरानाडीरूपकस्य "धूप-

च्छान्तयोरधोऽच्छोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्त्वान्तरं दृश्यं प-
 चातो वा इति" तत्कारणञ्चोक्तम् "शोणितमतिनिर्दिष्टं य-
 माणं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत् । अत्युष्णा-
 भिस्त्रिणातिविद्धेषु चैर्विस्त्रावितमतिप्रवर्त्तते अतिप्रवृत्तं शि-
 रोऽभितापमाभ्यमधिमन्त्" तिनिरप्रादुर्भावमित्यादि चापा-
 दयति" सुशु० । २ प्रकाशसूत्र्यत्वे "जगदान्द्यप्रसङ्गः" वे० प्र०
 श्रान्त् पु० आ+अन्व-रन् । १ देशभेदे २ तद्देशवासिनि ३ तन्नृपे
 च ब० व० । "आन्वाःशका पु० लन्दाश्च यवनाश्च नराधि-
 पाः" भा० व० प० १८८ अ० । स च देशः दृ० स० कूर्माविभागे
 आग्नेयां दिशि वसितः यथा "आग्नेयां दिशि को-
 शलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः कौणिकविर्दभवत्साम्बुचे-
 दिकाशोर्द्धकण्ठाश्च" ग्रहभक्तौ च तत्रैवोक्तम् "द्रविड-
 विदेहान्ध्रन्हेच्छकभासापुरं कौङ्गणाः समान्दीपकाः । कु-
 नलकेरलदण्डककान्तिपुरन्हेच्छसङ्करजाः । नासिक्यमोग-
 वर्द्धनविराटविश्याद्रिपार्श्वगादेशः । ये च पिबन्ति सुतोयां
 तार्पीं ये चापि गोमतीसलिलम्" । तेन विश्याद्रि-
 पार्श्वगः गोमतीतापीनद्योःसन्निकटोऽयं देश इति गम्यते ।
 श्रान्त ति० अन्नं लब्ध्वा अन्न+ण । अन्नं लब्ध्वरि ।
 श्रान्यतरेय पुं स्त्री० अन्त्यतरस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक् । अन्त्य-
 तरस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
 श्रान्यभाव्य न० अन्वोभावोयस्य अन्वभावः तस्य भावः ब्राह्म०
 ध्यञ् । अन्त्यरूपत्वे । [स्त्रियां ङीप्
 श्रान्वयिञ् ति० अन्वये प्रशस्तकृते भवः ङञ् । प्रशस्तकृत्जति
 श्रान्वष्टक्य न० अन्वष्टका+स्त्राय ध्यञ् । अन्वष्टकाशब्दार्थे
 "अपरेदुरान्वष्टक्यम्" आश्व० ग० २० ।
 श्रान्वाहिक ति० अह्नि अह्नि अन्वहम् तत्र भवः ङञ्
 अनुश० द्विपदद्विङ् । प्रतिदिनसाध्ये पाकादौ "वैवाहि-
 केऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधा-
 नञ् पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृही" मनुः ।
 श्रान्तीक्षिकी स्त्री अत्रणादसु ईच्चा पर्यालोचना सा-
 प्रयोजनमस्याः ङञ् । तर्कविद्यायाम् गौतमप्रणीताया
 सात्मविद्यायाम् । तत्प्रतिपादकग्रन्थश्च अन्नपादेन
 पञ्चाध्यायी रचितः तत्रादिमं सूत्रं "प्रमाणप्रमेयसंशय
 प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिश्चयवाद्दजल्पवतण्डाहे-
 त्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेय-
 साधिगम" इति अन्निमसूत्रञ्च "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः"
 इति । तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च पदार्थतत्त्वज्ञानानुशक्ति
 फलं तत्र क्रमोक्तिः । प्रत्यक्षानुमानोपमानागमरूप-

प्रमाणचतुष्टयम् तेषां लक्षणविभागादि । आत्मदेहेन्द्रिया-
 र्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रत्येकभावफलदुःखापवर्गरूपप्रमेयविभा-
 गः । इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मलक्षणानि ।
 चेष्टावदन्यावयवित्त्वमिन्द्रियाश्रयत्वं वा देहलक्षणम् ।
 प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियविभागः तेषां पृथि-
 व्यादिभ्यः क्रमेणोत्पत्तिः । तत्कारणानि च क्रमेण पृथि-
 व्यप्तेजोवायुकाशात्मकानि पञ्च भूतानि । गन्धरस-
 रूपस्पर्शरूपविषयपञ्चकं पृथिव्यादीनां विशेषगुणास्तेषां च
 क्रमेण प्राणादिभिर्ग्राह्यता । महत्सत्त्वापर्यायाया बुद्धे-
 र्ज्ञानरूपत्वम् । मनसो लक्षणम् । प्रवृत्तिलक्षणम् रागद्वे-
 शाभिनिवेशरूपदोषतयलक्षणम् । पुनरुत्पत्तिरूपप्रत्येकभाव-
 लक्षणम् प्रवृत्तिजनितार्थरूपफललक्षणम् । वाधनारूपं दुःख-
 लक्षणम् । दुःखात्यन्तनिर्वाच्यरूपपरिगलक्षणम् । एकस्मिन्
 धर्म्मिणि भावाभावविरुद्धकोटिद्वयज्ञानत्वं संशयलक्षणम्
 तत्र साधारणधर्म्मवर्द्धन्मिज्ञानमसाधारणधर्म्मवर्द्धन्मिज्ञानं
 विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोटिद्वयोपस्थितश्च कारणम् । प्रवृ-
 त्तिहेत्वच्छाविषयत्वं प्रयोजनलक्षणम् । वादिप्र-
 तिवादिनोः साध्यसाधनद्वयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्य-
 तरनिश्चयविषयत्वं दृष्टान्तलक्षणम् प्रतिवादिनिरसनेन निः-
 सन्धिघ्नतया व्यर्थनिश्चयरूपत्वं सिद्धान्तलक्षणम् । सर्वतन्त्र-
 सिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः अभ्युगम-
 सिद्धान्त इति सिद्धान्तचतुष्टयविभागाः तल्लक्षणानि च । प्र-
 तिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमरूपावयवविभागः । भाष्ये तु
 जिज्ञासा, संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति
 अधिकाः पञ्चावयवा उक्तास्तेन दशावयवा इति स्थितम् ।
 तात्पर्यार्थटीकायां तद्व्याख्यातञ्च तत्र जिज्ञासाऽज्ञातादिबु-
 द्धिसिद्धये प्रवर्त्तिका इच्छा जिज्ञासा । तज्जन्यश्च संशयः
 शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशयव्युदा-
 सस्तर्कः इति । जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति केचित् । ए-
 तेषां न्यायावयवत्वं नास्तीति दृष्टौ स्थितम् । साध्यविशि-
 ष्टतया पक्षस्य निर्देशः प्रतिज्ञालक्षणम् व्याप्तिविशिष्टहेतु-
 बोधकः शब्दो हेतुरूपपावयवः । व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेक
 भेदेन द्विविधा तथा च ज्ञातान्वय व्याप्तिकहेतुबोधकः
 अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकश्च । साधनवत्ताप्रयुक्तं
 साध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्तिप्रदर्शकः
 उदाहरणम् तत्र व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयव्यतिरेकश्च ।
 प्रकनोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिमहेतुविशिष्टपक्षबोधक उप-
 नयावयवः व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेकभेदेन द्विधा

प्रविष्टा । व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तिकाकथन-
पूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षबोधकवाक्यत्वं निगमनलक्षणम् ।
व्यापकाभाववत्त्वेन निश्चीते धर्म्मिणि व्याप्यस्याहार्था
रोपात् व्यापकस्याहार्थारोपः तर्क इति तर्कलक्षणम्
यथा निर्वाङ्गित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वाङ्गिः स्यान्नधि-
मः स्यादित्यादि । सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य
बाधनयुक्त्या च अर्थावधारणं निर्णय इति तल्लक्षणम् ।
इत्येते १ म अ० १ म आङ्गिके पदार्था दर्शिताः । वादादिल-
क्षणानि । तत्र प्रमायतकेसाधनोपालम्भः सिद्धान्तावि-
रुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवाद् इति
वादलक्षणं प्रमायतकीभ्यां स्वपक्षस्य साधनं विपक्षस्योपा-
लम्भो दूषणं च यत् । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः
परिग्रहः तस्माधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यवि-
शेषो वाद् इति तदर्थः । क्लृप्तजातिनिग्रहस्थाना-
दिकं विपक्षे समुद्भाव्य तस्य दूषणेन स्वपक्षस्थापन
वाक्यत्वं जल्पलक्षणम् । स्वपक्षस्थापनाराहित्येन परपक्ष-
निराकरणवाक्यत्वम् वितण्डालक्षणम् । सव्यभिचारविरुद्ध
प्रकरणसमसाध्यसमातीतकालरूपान् पञ्च हेत्वाभासान्
विभज्य तेषां लक्षणानि । वाद्युक्तवचनस्य अर्थान्तरपर-
त्वकल्पनेन युक्त्या तत्खण्डनं क्लृप्तमिति क्लृप्तलक्षणम् । त-
च्च वाक्श्लार्थच्छ्लोपचारच्छ्लभेदेन त्रिविधम् । व्याप्तिनिर-
पेक्षतया दूषणोक्तिर्जातिः तद्भेदासत्त्वविशतिः ५ अ० वाच्याः ।
उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं निग्रहस्थानलक्षण
मिति १ अ० २ आङ्गिके एते पदार्था उक्ताः । संशयका-
रणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाण-
लक्षणे परिशिष्टविवेचनम् । मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यस्य
हेतुतयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य क्वचिदनुमित्यात्मकताशङ्का-
यां तन्निराकरणम् । अवयवेष्वेवोऽवयविनोऽतिरिक्तता
साधनम् । अनुमानाप्रामाण्यशङ्कातन्निरासौ । वर्तमाना-
नावस्थानिराकरणतत्स्थापने । उपमानाप्रामाण्यशङ्का
निराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वमाशङ्क्य
शब्दबोधस्थानुमानेऽन्तर्भावमाशङ्क्य च तद्विवारणम् । सश-
क्तिकस्यैव शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थ-
कत्वेन शब्दवैविध्यम् । तत्रादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य
अन्ततव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यमाशङ्क्य युक्त्या
प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूप
वेदभागस्य त्वैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । सुतिः
निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्शवादाचात्तुर्विध्योक्तिः

विधिविहितस्यानुकथनमनुवादइत्यनुवादलक्षणम् । वेदै-
कदेशविषहरमन्वादेः आरोग्याधीषधादिप्रतिपादका-
युर्वेदभागस्य संवादिफलकत्वेन तद्दृष्टान्तेन इतरवेद-
भागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । २ अ० १ आङ्गिके एते
पदार्थाः । ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावरूपाणात्मतिरिक्तप्र-
माणत्वमाशङ्क्य ऐतिह्यस्य शब्देऽन्तर्भावः अर्थापत्तिसम्भवाभा-
वानाञ्जानुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम् । अभावस्य प्रमेयत्व-
व्यवस्थापनम् । शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम् । शब्दस्य घटा-
द्याश्रयकलनिराकरणम् । व्याकरणाविधौ वर्णानां विकारपक्ष-
निराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम् । वर्णानामविकारित्वे-
ऽपि गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दं ह्यासदृष्टिलेशक्तेषु वै विकारव्यवहार
इति व्यवस्थापनम् । तत्र उदात्तेऽनुदात्तत्वं गुणान्तरापत्तिः ।
उपमर्द्दौ धर्म्मि निवृत्तिः यथा अस्तेभूः । ह्यासः दीर्घस्य
क्षुत्वात्, दृष्टिर्ह्रस्वस्य दीर्घता, शेष एकदेशविकृतिः यथा अस्ते-
रत्नोपः । श्लेषः आगम इडादि । एतैर्विकारव्यवहारः ।
पदलक्षणम् । जात्यादीनां प्रत्येकं पदार्थत्वपक्षं निराकृत्य
जात्याकृतिव्यक्तीनां समुदितानां पदार्थत्वव्यवस्थापनम् ।
व्यक्त्याकृतिजातीनां लक्षणानि एते २ अ० २ आङ्गिक
गतार्थाः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । भूतचैतन्य-
वादनिराकरणम् उभयगोलकेनेत्रैक्यव्यवस्थापनम् । आ-
त्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । मनस आत्मत्वनिराकरणम् ।
आत्मनित्यतासाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् ।
तस्य पार्थिवायतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतो-
पन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणां
गोलकातिरिक्तत्वस्य व्यवस्थापनम् । तेषामाहङ्कारिकत्वनि-
राकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वे
ऽप्यनुमेयताव्यवस्थापनम् । चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम् ।
इन्द्रियैकत्वमाशङ्क्य तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेष-
गुणाः तेषाञ्चैकेन्द्रिययाद्यतेति निरूपणम् । प्राणादीना-
मनुद्गत्तगन्धादिसाधनम् । ३ अ० १ म आङ्गिकगतार्थाः ।
सांख्यमतसिद्धवृद्धे नित्यत्वनिराकरणम् । मनसोऽणुत्वेन-
ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसोविभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन
सर्वेन्द्रियैः सर्वदासम्भन्दापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदो-
षात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षख-
ण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रिय धेयोरन्वयव्यतिरे-
कसत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्म्मत्वं किन्तु आत्मधर्म्म-
त्वमिति समर्थनम् । ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् स्मरण्यायौगपद्यो
कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्म्म-

त्वव्यवस्थापनम् । इतरगुणत्वनिवारणेन ज्ञानादेरात्मधर्मत्वव्यवस्थापनम् । अरण्योपयोगिप्रणिधानादिका रणानि । बुद्ध्यादेः आशुविनाशित्वव्यवस्थापनम् । रूपादेरिव वावद्द्रव्यभावित्वाभावेन ज्ञानादिविशेषगुणानां देहधर्मत्वनिरासेनात्मधर्मत्वसमर्थनम् । केशनखादिषु सुखाद्यनुलब्धेः त्वक्यर्प्यन्तस्यैव देहस्य सुखाद्यवच्छेदकत्वसाधनम् । प्रतिदेहं मनसो नानात्वखण्डनम् । एकत्वेऽपि मनसः शीघ्रसञ्चारः । ज्ञानयोगपद्यस्य भ्रमत्वसमर्थनेन मनोऽणुत्वसाधनम् । देहस्य अदृष्टसापेक्षोत्पत्तिकत्वसाधनम् । अदृष्टसहकारेणैव मातापितृाहारस्य तदारम्भकत्वसमर्थनम् । अदृष्टाभावे नित्यात्मनः संयोगेऽपि न देहोत्पत्तिरिति निरूपणम् । आत्मनोविभुत्वे सर्वशरीरैः संयोगे सत्यपि तददृष्टजन्यदेह एव तस्य विशेषसंयोगः भोगसाधक इति नियमनम् । परमाणुगतादृष्टाङ्गीकर्तुरार्हतस्य मतनिराकरणम् अदृष्टस्य मनोगुणत्वस्यापि तन्मत्तसिद्धस्य निराकरणम् । ३अ० २आ० गतार्थाः । प्रवृत्तिसाधनरागद्वेषाभिनिवेशात्मकदोषत्वैविध्यकथनम् । तत्र मोहस्य सञ्चानर्थमूलत्वेन पापीयस्त्वसमर्थनम् । आत्मनो नित्यत्व एव प्रेत्यभावसिद्धिः अनित्यत्वे न तत्सिद्धिस्तथा च एकजातीयशरीरेणाद्यःसम्बन्ध उत्पादः तत्र चरमसम्बन्धनाशोभरणं तयोरेकस्मिन् आत्मनि नित्ये एव सम्भवः शरीरादेर्नष्टत्वात् न तदाश्रयत्वमिति समर्थनम्, उत्पत्तिप्रकारनिरूपणम् । बीजानामुपभर्त्तेनाङ्कुरोत्पत्तिदर्शनात् अभावादेव भावोत्पत्तिरिति अभावोपादबलमतनिराकरणम् । कर्मानिरपेक्षस्य ईश्वरस्यैव जगत्कारणत्वमतखण्डनेन कर्मसापेक्षस्य तस्य जगत्कारणत्वव्यवस्थापनम् । परमाखादिवदीश्वरस्य नोपादानत्वमिति व्यवस्थापनम् । भाष्ये तु गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वर इतीश्वरलक्षणसक्तम् । तदर्थञ्च “गुणैर्नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपविशेषगुणैः सामान्यगुणैश्च संयोगादिभिर्विशिष्टम् आत्मान्तरं जीवेभ्यो भिन्न आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्त्ता वेदद्वारा हिताहितोपदेशकोजगतः पितेति” इत्यावुक्तः । कण्ठकतैश्चण्डवज्जगतामाकस्मिकत्वखण्डनम् । सर्वानित्यत्वखण्डनम् । सर्वानित्यत्वखण्डनम् । घटादीनां परमाणुपुञ्जात्मकतावादखण्डनेन एकाव्यविस्थापनम् सर्वभूतानामाभावरूपतानिराकरणम् । संख्यैकान्तवादनिराकरणम् । संख्यैकान्तवादाच्च भाष्ये बहवो दर्शिताः । “सर्वमेकं सद्विशेषात्, सर्वं द्वेषा नित्यानित्यभेदात्, सर्वं तेषा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति, सर्वं चतुर्णां

प्रमाता प्रमाणम् प्रमितिः प्रमेयमिति, एवमन्येऽपि” । तत्र यथा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां द्वैधं तथा सत्त्वेनैक्यम् षटः सन् षटः सद्भित्तिकाकारसत्त्वप्रतीनेः । अन्ये तु एकमित्यद्वैतमाहस्तथा च ब्रह्मैकैकं निर्दिशेषं सत् सर्वमन्यन्मिद्यथा । अन्येऽपीति रूपसंज्ञासंस्कारवेदानुभवाः पञ्च स्कन्धाः षट्पदार्थी सप्तपदार्थीत्यादि मतभेदाः । तत्राद्वैतपक्षनिराकरणं यथा ब्रह्माद्वैतस्वीकारे तत्साधकप्रमाणस्यासिद्धिः प्रमाणसत्त्वे तु न सत्त्वैकत्वसिद्धिरित्यं दूषणेन सत्त्वैकत्वादनिराकरणम् । यथा दृक्मूलसेकात् तदीयावयवोपचयद्वारवशेन फलोत्पत्तिस्तथा वागादेर्नाशेऽपि तज्जन्यादृष्टरूपद्वारसत्त्वात् स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति व्यवस्थापनम् । स्वर्गादेः स्वरूपेण फलत्वसाधनम् । फलस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन शशष्टद्गादेरिव उत्पत्त्यसम्भवः सत्त्वे च उत्पत्त्यव्यवयवतया कारणव्यापारानर्थक्यं सदसत्त्वाङ्गीकारे च विरोध इत्याशङ्क्य फलस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वव्यवस्थापनम् असत् उत्पत्तौ इह तन्तुषु षटो भविष्यतीति प्रागभावज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतयाऽनियमवारणम् । कर्मकर्त्तृदेहादेर्नाशेऽपि अदृष्टस्यात्मन्येवोत्पत्तेः तेनैव चादृष्टेन जायमाने स्वर्यादिदेहे सुखभोगे सामानाधिकरण्यसम्भवेनादृष्टजन्यस्वर्गादिफलस्यात्मनिष्ठत्वव्यवस्थापनम् । सुखदुःखयोरेव सुख्यफलत्वं स्त्रीपुलादेस्तु तत्साधनत्वादौपचारिकफलत्वमिति नादृष्टसामानाधिकरणव्याघात इति समर्थनम् । देहसम्बन्धस्यैव विविधवाधनायोगहेतुत्वाद्दुःखरूपत्वकथनम् विविधदुःखयुक्ततया शरीरस्य दुःखत्वेन भावनाकथनम् दुःखमध्ये सुखस्याप्युत्पत्तेस्तत्प्रत्याख्यानानौचित्येऽपि तदुपार्जनादौ दुःखवाङ्मत्यात् देहसंबन्धं सर्वं दुःखमित्येव भावनीयमिति निरूपणम् । प्रतिषिद्धभोजनभैथुनादौ प्रवृत्तिनिवारणार्थमपि दुःखस्य हेयोत्वोक्तिः । आर्षदैवपैतृणांपाकरणाह्वयभेनापवर्गकालाभावमाशङ्क्य आशुष्यत्तुर्भागोऽपवर्गसाधनकालत्वसाधनम् तथा कामनामृत्यस्य विरक्तस्य ततोऽर्वागपि तत्सेवनव्यवस्थापनम् । तन्नुज्ञानोत्पत्तौ प्रारब्धातिरिक्तकर्मजन्यादृष्टमातनाशेन न स्वर्गफलकादृष्टेन प्रतिबन्ध इति कथनम् । क्लेशानुबन्धतापवर्गाभावमाशङ्क्य सुषुप्तस्य सर्वक्लेशाभाववदपवर्ग इति सुषुप्तिदृष्टान्तेन हेत्वभावेनाऽपवर्गे दुःखाभावसाधनम् । रागमृत्युन्याहृतपत्तेः रागादीनां च मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वेन तन्नुज्ञानेन च मिथ्याज्ञाननिरुद्धौ दुःखनिरुत्तिरिति

क्रमकथनम् ४ अ० १ अ० गतार्थाः । देहात्मबुद्धेर्दोष-
जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्तुज्ञानात्
आत्मनोदेहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरा-
सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्यां च सत्यां क्रमेण प्रवृत्तिनि-
वृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्तु
ज्ञानमित्येवंप्रतिपादनम् । साधुतया भावितानां रूपदि-
विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम् । सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्त्र-
ल्लणोऽयसुकरपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यं बुद्धे रागा-
धीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम् ।
भाष्ये तु “परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोष-
दर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनोया” इत्युक्तम् । तथा च “खेल-
तुखञ्जननयना परिणतविम्बधारा पृथुश्लोणी । कमलसु-
कुलस्तनीयम् पूर्वैन्दुसुखी सुखाय मे भवितेति” अनुरञ्जन-
संज्ञा । “चर्मनिम्बितपात्नीयं मांसासूक्ष्मपूरिता । अस्यां
रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः” अशुभसंज्ञा
एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम् । परमाणुपुञ्जस्यैव घटादि-
रूपताऽतोनास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्वान्तिकवैभाषिकयो-
र्मतस्य पूर्वदूषितस्यापि स्वमतदाट्टेऽप्य पुनर्दूषणम् ।
परमाणुस्फुटिपरत्वव्यवस्थापनम् । आकाशस्य सर्वगतत्वं
सर्वमूत्तसंयोगित्वं तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-
भेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूत्तं पदार्थस्यै-
वावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्या तस्य निरयव-
त्वसमर्थनम् । सर्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानु-
मानात् आकाशस्य सर्वमूत्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे
च प्रतिहतस्य परावर्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्र-
तिबन्धरूपविदम्बसाभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम् । पर-
माणोः संयोगवृत्तान्यथापत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य
अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेः शवच्छेदकभेदं विना सत्त्वा-
सम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व
कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगव-
च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम् । ज्ञानाति-
रिक्तोवाद्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञा-
नातिरिक्तप्रमाणरूपबाह्यस्य सत्त्वान्न बाह्याभावः अथ तत्र
प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वाच्च तत्सिद्धिरित्येवं
रूपेण बाह्यार्थाभावाङ्गीकर्तुमतिरानिराकरणम् । स्वप्नस्य
सृष्टिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाय शुक्तिरजतविज्ञाने
रजतांशस्य ज्ञानलक्षण्या उपनीतस्य संसर्गभाव
बोध इति व्यवस्थापननेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञान-

मात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम् । इत्येवंबाह्या-
र्थभङ्गनिराकरणम् । ज्ञानसामान्यात् तत्तुज्ञानस्यापि
क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्ववासनावशात्
मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्यतेति तत्तुज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-
च्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः । समाधिविशेषाभ्या-
सात् तत्तुज्ञानस्य विवृद्धिः । तद्बुद्ध्या च मिथ्याज्ञानवास-
नातिरोमावाच्च तत् फलायात्मभिति समर्थनम् । ततश्च
तत्तुज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति
व्यवस्थापनम् । तत्र प्रतिबन्धश्च कार्याजमत्वसम्पादनं वि-
नाशोवेति । स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् स-
माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्वकृतेश्वराधनादिना अभ्यास-
पाटवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम् ।
तथा च पूर्वकृतेश्वरानुसन्धानादिमहकारेणैव तत्तुज्ञाने
जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम् । अरण्यगुहा-
पुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम् । अपवर्गे प्रारब्ध
कर्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदरूपपदार्थमाससद्भा-
वकथनम् । प्रारब्धकर्मानुसारेण देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्ति
कथनम् । समाधिसिद्धये यमनियमाद्युपाङ्गयोगाभ्यास
स्यावश्यकतोक्तिः । अथमनननिर्दिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-
त्पत्तिकथनम् । एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्निग्धतायदाट्टार्थं
एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्तु संवादः कर्तव्य इति प्रति-
पादनम् । संवादश्च शिष्यगुरुसम्बन्धवारिन्ने योर्धिभिः
जिगोपाहीनैः सह कार्य्य इति निरूपणम् । तत्तुनिर्ह्यार्थं
प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगोषयेति
निरूपणम् । तत्तुनिश्चयसंरक्षणार्थं वीजप्ररोहसंरक्षार्थं
कण्ठकवरणवत् तयीबाह्यैः सह जल्पवितण्डे आनय
स्त्रीये न वाद इत्येत्कथनम् तथा च यदि तयीबाह्यैः
स्वप्नदृष्ट्यालिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां
मतं खण्डनीयम् । एते अर्थाः ४ अ० २ अ० उक्ताः ।
साधस्यैवैधस्योत्कर्षापकर्षवर्णावर्ण्य विकल्पसाध्यप्राप्तप्रा-
प्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेतुत्वार्थान्त्यविशे-
षोपपत्त्युपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाद्यत्विर्वाशितं जातो-
र्विभज्य तल्लक्षणाभ्युक्तानि । कथामात्रप्रकरणम् । ५ अ०
१ स अ० गतार्थाः । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञा
विरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थक
मविज्ञातार्थमप्राप्तकालं न्यूनसधिकं पुनरुक्तमननुभा-
षणनज्ञानमप्रतिभा विज्ञेपोमतात्तुज्ञा पर्थनुयोज्योपेक्ष्यं
निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाच्च निष्पह-

स्थानानि इति निग्रहस्थानानि विभज्य तेषां क्रमेण लक्षणानि उक्तानि ५ अ० २ आ० गतार्थाः । यथा पदार्थं तत्त्वज्ञानादपवर्गस्तथा तन्मत् सर्व० द० समप्याह । यथा “ननु तत्त्वज्ञानाद्भिः श्रेयसम्भवतोक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते, नेत्युच्यते तत्त्वज्ञानाद्, - खजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभाव इति । तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु च द्वेषः वस्तुतस्तात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किञ्चित् समस्ति परस्परानुबन्धत्वात्तु रागादीनां, मूढोरुच्यति रक्तो सञ्जाति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति ततस्तदौषैः प्रेरितः प्राणो प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्याचरति वाचा अन्वतादीनि, मनसा परद्रोहादीनि, सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्मभावहतीति । शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्यागादीनि, वाचा हितसत्यादीनि, मनसा अहिंसादीनि, सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मम् । सेयमुभयो प्रवृत्तिः ततः स्वातन्त्र्यं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः तस्मिन् सति प्रतिकूलवेदनोपतया वासनात्मकं दुःखं भवति त इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्त्तमानाः संसारशब्दार्थो घटोचक्रवद्भिरवधिरनुवर्त्तते । यदा कश्चित् पुरुषधौरेयः पुराणतसुव्रतपरिपाकवशादाचार्योपदेशेन सर्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुषक्तञ्च पश्यति तदा तत्सर्वं हेयत्वेन बुध्यते ततस्तद्विवर्त्तकमविद्यादिनिवर्त्तयितुमिच्छति तद्विद्वत्प्रायश्च तत्त्वज्ञानमिति कस्यचिच्चतमृभिर्विद्याभिर्विभक्तं भावयतः सत्यदर्शनपदवेदनीयतया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, मिथ्याज्ञानापाये दोषाः अपयान्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यापाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमत्यन्तं निवर्त्तते सात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्य सजातीयस्य पुनस्तत्त्वानुत्पाद इति तथा च पारमर्षस्त्वम् “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग” इति । ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदपि कफोषिगुडायितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्वा व्यर्हाह्वयत इति चेन्नैवं सर्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तौत्स्यार्थस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात् नह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदवि-

वादम् । अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति तत्र सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवर्द्धितः तदरिक्तो वा । प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् । द्वितीयेतस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं न खलुकश्चित् प्रेक्षानु “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति” सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते सर्वोहि प्राणो मुक्त इति व्यवहरति । ननु धर्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च भावनाचतुर्थं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्कानाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षे न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति शोपलवस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपलवस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते । आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निर्गलः । अङ्ग भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमावरणम् ? धर्माधर्मभ्रान्तय इति चेत् इदमेव । अथ देहेमेवावरणं तथा च तद्विद्वत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुक्लमेवात्मनः सततोद्भूतगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तौऽमूर्त्तौ वा । प्रथमे निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतोन्द्रियत्वं प्रसज्येत् । सावयवत्वे यत् सावयवं तदन्वित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसज्येयातान् । अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तं प्रतिबन्धात् । पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेद्विवादम् । ऐश्वर्यं चेत् सतिशयतया सदत्तया च प्रेक्षानुतां नाभिमतम् । प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्यपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति एतावदवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न स्मिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् स्थाननिरोधापातान्नापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः । किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिर्भोक्षः स्वभावस्थानपायात् द्वितीये सम्प्रति संसारोऽस्तमियात् । नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञाद्यभिमतोऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपङ्कतमध्यास्ते । श्रुतिसत्त्व प्रमाणमिति

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशाद्यकाशे वा पा-
 वणावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्भुक्ति-
 रिति पद्यं परिग्रह्य दुःखनिर्दत्तरेव सुक्तिरिति स्वीकारः
 क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेत्त-
 देतन्नाटकपक्षपतितत्वद्वय इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य साति-
 शयत्वेन प्रत्यक्षतया बद्धप्रत्यनोकाक्रान्ततया साधनप्रार्थना-
 परिहृष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत्
 दुःखपक्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसन्धितसतोऽपरं प्रच्यवते
 इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकास्यो-
 ऽयं पक्ष इति चेन्नैवं संस्थाः सुखसम्पादने दुःखसा-
 धनबाद्धल्यानुषङ्गनियमेन तन्नायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या
 प्रवर्त्तमानेन साध्यापातात् तथा हि न्यायोपाज्जितेषु
 विषयेषु कियन्तः सुखखद्योतः कियन्ति दुःखदुर्दि-
 नानि, अन्यायोपाज्जितेषु तु यद्भवति तन्मनसापि चि-
 न्तयित्वा शक्यमित्येतत् सानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तोविदां-
 कुर्वन्तु विदां वरा भवन्तः । तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरा-
 नुग्रहवशाच्छ्रमणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौ-
 रेयस्य दुःखनिर्दत्तरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् ।
 नन्वीश्वरसङ्गावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानभागमो वा न
 तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रिवत्वात् ना-
 प्यनुमानं तद्ग्राह्यलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात्
 किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्नापातः
 द्वितीये परस्परान्नयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कमनि-
 यतविषयत्वात् । तस्मादेऽश्वरः शयविषयाण्यते इति चेत्त-
 देतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवा-
 दास्यदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत् ।
 न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात् ।
 ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवा-
 यित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः तन्वा-
 दावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्नैवं वादीः
 समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवा-
 न्तरसहन्त्ववत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि
 विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः,
 पक्षादन्वत् एतेरदर्शनात् । नापि कालात्ययोपदिष्टः, बाध-
 कानुपलब्धात् । नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात् । ननु
 नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत्
 परीक्षात्समीक्ष्यते नहि कठोरकच्छीरस्य कुरङ्गशयवः प्र-
 तिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवै-

र्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि
 सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अतुकूलतर्कसम्भवात्
 यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्योऽपि न स्यादिह जगति नास्येव
 तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्यात्मानमासादयेदित्ये-
 तदविवादम् । तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्थ्यादं कर्तृत्वं
 चेतारकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं
 ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्तृव्याप्तस्यैतदुप-
 हितसमस्तकारकव्याप्ततावकारणककार्योत्पादप्रसङ्ग इति
 स्थूलः प्रमादः । तथा निरटङ्गि शङ्करकिङ्करेण । “अतुकूलेन
 तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे
 नोपाधिसम्भव” इति । यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी
 स्यादित्यादिप्रतिकूलं तर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध-
 सिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन ! “आगमादेः
 प्रमाणात् बाधनादिनिषेधनम् । आभासत्वे तु सर्वं
 स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता” इति । न च विशेषविरोधः
 शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहृतत्वात् । तदेतत्
 परमेश्वरस्य जगन्निष्ठाये प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था
 परार्था वा आद्येऽपीहप्राप्तार्था अनिष्टपरिहाराार्था वा
 नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदुपपत्तेः अतएव न
 द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्तानुपपत्तिः कः खलु परार्थं
 प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्यु-
 पपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान्
 प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशयवान्
 करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेषु हि
 कारुण्यं तस्मादेऽश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं
 भट्टाचार्यैः । “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते ।
 जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति” । नास्ति-
 कश्चिरोमणे ! तावदीर्षाक्रियायिते चक्षुषी निमोत्य परि-
 भावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्येव न च निःसर्गतः
 सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृष्ट्यप्राणिनस्तदुद्भूतदुष्कृतपरिपाकविशे-
 षाहैचिल्लोपपत्तेः न च सातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्नाङ्गं
 स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तद्विनाश्यात् एक
 एव रूद्रो न द्वितीयोऽवतस्ये” इत्यादिरागमस्यत्वं प्रमाणम् ।
 यद्येवं तर्हि परस्परान्नयवाधव्याधिं समाधत्वेति चेत्
 तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्परान्नयः शङ्कते ज्ञप्तौ
 वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य
 नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमा-
 धीनन्नपि कत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

ज्ञप्तौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधम्मोपेतत्वादिना ह्यगम-
त्वात् । तस्मान्निवृत्तं कथम्मानुशानवशादीश्वरप्रसादसिद्धा-
वभिसतेऽसिद्धिरिति सर्वमवदातम् । अस्याश्चात्मतत्त्व-
ज्ञानहेतुत्वादात्मविद्यात्वम् । “त्वयो चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता
च भरतर्षभ ! दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निर्दिशिताः”
शा०प०५६ अध्या० । “त्रैविद्येभ्यस्तयो विद्यां दण्डनीतिञ्च
शाश्वतीम् । “आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकेतः”
मनुः “तत्रौपरिषदं तात परिशेषन्तु पार्थिव । मथ्यामि
मनसा तत्त्वं दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम्” भा०शा०प० ।
“आन्वीक्षिकी कोशलानामिति” गीता । “स्यैसान्वीक्षिकी
विद्या प्रमाणादिभिः पदाद्यैः प्रविभज्यमाना । प्रदीपः
सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां
विद्योद्देशे परीक्षिता” पञ्चलस्वामी । अन्वीक्षा शील-
मस्याः तस्यै हितं वा ठक् । २ दुर्गायाञ्च “आत्मवेदनशी
लत्वादन्वीक्षणपराऽथ वा । अन्वीक्षाकारणत्वाद्वा तस्मा-
दान्वीक्षिकी सृता” देवोप० तन्निरुक्तिः ।

आन्वीषिक ति० अन्वीषं वृत्ते ठक् । अत्रुकृषे ।

आप प्राप्नो वा चुरा०उभ० पक्षे स्वादि० प०सक० अनिट् ।
आपयति ते आपिपत् त । पक्षे आप्नोति आप्नतः
आप्नुवन्ति आप्नयात् आप्नोत आप्नोत् आप्नवन् । आपत्
आप आपथुः आपुः आपिथ । आप्ना आप्यात् आप्नाति
आप्नात् । आप्न्यः आप्यम् आपनीयम् आप्ना
आप्नः आप्निः आप्ना अवाप्य । क्तिप् ह्रस्वः आपः अपः
अङ्गिः । अहन् आपः । शठ आप्नवन् ताच्छीत्ये चानश्
आप्नुवानः । “अथशोमहदाप्नोति” “इहायत्रां कीर्त्ति-
माप्नोति” मनुः । “नत्वेवाधौ सोपकारे कौषीदीं वृद्धिमा-
प्नुयात्” या०सृतिः “यत्नमेवंगुणोपेतं चक्रवर्त्तिन-
माप्नुहि” शङ्ख० “येन श्रेयोहृत्समाप्नुयात्” गीता “स दुष्पा-
पयथाः प्रापत्” रघुः । “यतं क्रतूनामपविन्नमाप सः”
रघुः । “यदिदं सर्वं षट्पुत्राप्तम्” श्रुतिः “नानवाप्तमवाप्तव्यं
वत् एव च कर्म्मणि” गीता । कर्म्म षि आप्यते आपि ।
प्रेरणे षिच् । आपयति ते आपिपत् त । सन् ईप्सति
ईप्सितः । [प्राप्तिःसंयोगः स उदाहृतः” भाषा० ।
प्र-प्रकषेणाप्तौ प्राप्नोति प्राप्नः प्राप्तिः “अप्राप्नस्य च या
सम्+संपूर्णतायां समाप्नः समाप्तिः समापनम् । [साधनं” कुमा० ।
अव+प्राप्तौ, “अनवाप्तमवाप्तव्यम्” गीता “तपः क्लिबेदं तदवाप्ति
परि+प्रचुरत्वे समर्थत्वे ससुहितत्वे पर्याप्तः पर्याप्तिः ।
“सहि धर्मः सुपर्याप्तः सर्वस्य पदवेदने” गीताभा० ।

“अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं
त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम्” गीता ।

अनु+प्रा-पञ्चात्प्राप्तौ “नदीं गङ्गामनुप्राप्ताः” भा०आ०प० ।
वि+विशेषेण आप्नौ व्याप्नः व्याप्नः, व्याप्यः व्यापकः व्याप-
नम् “व्याप्तस्य पञ्चधर्मत्वधोःपरामर्श उच्यते” । “व्याप्तिः
साध्यवदन्यस्तिन्नसम्बन्ध उदाहृतः” भाषा० । “अस्यात्मनेप-
दित्वमपि स्वाराज्यं प्राप्नुते भवान्” इति दुर्गादासः ।
आप पु० आप्यते आप-कर्म्मणि घञ् । अष्टसु वसुषु
मध्ये षर्थे वसौ, “धरो भ्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलो-
ऽनलः । प्रलूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः”
विष्णु ध० । “सव्यदक्षौ वसोर्वस्य चोद्धौ हस्तौ सशक्तिकौ ।
सीराङ्गु शान्वितौ चाधः स भवेदापसञ्चकः” इति तद्भ्रान्तु
“आपञ्चैवानिलश्चैव वर्षर्षतरिन्दमौ” हरिवं० २४५ अ०
देवासुरयुद्धे । “आपस्य दुहिता भार्या सहस्य परमा
प्रिया ! भूपतिर्भुवभर्त्ता चाजनयत् पावकं परम्” भा०
व० २२१ अ० । भा०आ० प० ६६ अ० तु “धरोभ्रुवश्च
सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः । प्रलूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ-
विति सृताः । धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो भ्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वासायाः श्वसनस्तथा । वाता-
याश्चाप्यहः पुत्रः शाखिल्याश्च ऊताशनः । प्रलूषश्च
प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ सृताः” इति आपस्थाने अह
इति नामान्तरत्वेन कीर्त्तितम् कल्पभेदादविरुद्धम् ।
प्रभासस्यैव द्युनामता अष्टमस्य वसोः आपगोयशब्दे दर्शयि-
ष्यमाणे भा० ६६ अध्याये द्युनामतोक्तेः अपां समूहः
अण् । २जलसमूहे न० । ३आकाशे निरुक्त० । तस्य
सर्वभूतसंयोगित्वात्तथात्वम् ।

आपक ति० आप-खुल्ल । प्राप्तरि । गौरा० स्त्रियां ङीष्
आपकर ति० अपकरे भवः अण् अञ् च । अपकर-
जाते स्त्रियां ङीष् ।

आपकी न० ईषत् पकम् आ+पच-क्त । ईषत्पके कला-
यादौ भर्जिते हरितयवादौ (हडापोडा) २ ईषत्पक-
वस्तुभावे ति० । [पत्ये स्त्रियां क्रौद्या० ष्यञ् । आपक्षिया ।

आपक्षिति पु० अपक्षितस्यापत्यम् इञ् । अपचयापन्नस्या-
अपगा स्त्री आपनेन जलसमूहेन गच्छति वहति ड । नद्याम् ।
“फेनायमानं पतिमापगानाम्” “सम्भूयाम्भोवि-
मध्येति महानद्या नगापगा” भावः । “शिखरिण्यामिव
सागरमापगाः” रघुः ।

आपनेय पु० आपगायां गङ्गायां भवः ठक् । गाङ्गेये भीष्मे तस्य

तत उत्पत्तिकथा भा०आ०६८अ० शान्तनुप्रार्थने गङ्गा-
वाक्यं यथा । “एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सखितं वृद्धवल्गु च ।
वृद्धनां समयं श्रुत्वाऽथाभ्यगच्छदनिन्दिता । उवाच चैव राज्ञः
सा ह्लादयन्ती मनो गिरा । भविष्यामि महीपाल ! महिषो
ते वशानुगा । यत्तु कुर्यामहं राजन् ! शुभं वा यदि वा
शुभम् । न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम् ।
एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव ! । वारिता
विप्रियं चोक्ता त्वज्येयं त्वामसंशयम्” । वैश० उक्तिः
“तथेति राज्ञा सा ह्लादा तदा भरतसत्तम । प्रहर्ष-
मत्तुं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् । आसाद्य शान्त-
नुस्ताञ्च बुभुजे कामतो वशा । न प्रष्टव्येति मन्वानो न
स तां किञ्चिदुचिवान् । स तस्याः शीलवृत्तेन
रूपौदार्यगुणेन च । उपचारेण च रहस्तोष ज-
गतीपतिः । दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगा-
मिनी । मानुषं विप्रहं क्त्वा त्रीमन्तं वरवर्षिणी ।
भाष्योपनतकामस्य भार्या चोपनताऽभवत् । शान्तनोर्दृ-
पसिंहस्य देवराजसमद्युतेः । सम्भोगस्नेहचातुर्यैर्हावलास्य
मनोहरैः । राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ।
स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः । संवत्सरावृ-
त्त्यासान् बुबुधे न बहून् गतान् । रममाणस्तया सार्द्धं
यथाकामं नरेन्द्रः । अष्टावजनयत्पुत्रांस्तस्याममरसन्नि-
भान् । जातं जाञ्च सा पुत्रं क्षिप्रत्वम्भसि भारत ।
प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमञ्जयत् । तस्य तत्र-
प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा । न च तां किञ्चनोवाच
त्यागाङ्गीतो महीपतिः । अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रह-
सतीमिव । उवाच राजा दुःखार्त्तः परीशन् पुत्रमात्मनः ।
मा बधीः कस्य काऽसीति किं हिनस्ति सुतानिति । पु-
त्रमिह ! सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुमर्हितम्” । स्थुवाच ।
“पुत्रकाम ! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर ! । जीर्णोऽस्तु
मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः । अहं गङ्गा जहृहुता
महर्षिगणसेविता । देवकार्यार्थसिद्धार्थसिपिताऽहं त्वया
सह । इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः । तेषां जनयिता
नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते । महिषा मानुषो धात्री लोके
नास्तीह काचन । तस्मात्तज्जननोहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वस्त्रनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः । देवानां
समयस्त्वेव वृद्धनां संश्रुतो मया । जातं जातं मोक्षविधे
जन्मतो मानुषादिति । तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य

महात्मनः । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महा-
व्रतम् । एष पर्यायवाचो मे वृद्धनां सन्निधौ कृतः । मत्प्र-
सूतं विजानोहि गङ्गादत्तमिमम् सुतम्” । हृत निज-
धेतुकान् वृद्धन् प्रति गङ्गया वशिष्ठशापस्तत्तैवोस्यः
६६अ० । “अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः ।
नचापश्यत्स मां तत्र सवत्सां काननोत्तमे । ततः
स वृद्गयाभास वने तस्मिंस्तपोधनः । नाध्यागमञ्च
वृद्गयंस्तां मां सुनिरुदारधीः । ज्ञात्वा तथाऽपनीतां
तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः । ययौ क्रोधवशं सद्यः
शशाप च वृद्धंस्तदा । यस्मान्ने वसवो जहृगुं वै दो-
ग्रीं सुबालधिम् । तस्मात्सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु
न संशयः । एवं शशाप भगवान् वृद्धंस्तान् भरतर्षभ ! ।
वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो सुनिसत्तमः । शत्रा च
तान्महाभागस्तपस्त्रेव मनो दधे । एवं स शप्तवान् राजन् !
वृद्धनष्टौ तपोधनः । महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोध
समन्वितः । अथोश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः ।
शप्ताःस्त इति जानन् ऋषिं तस्यपचक्रुः । प्रसादयन्-
स्तस्मिं वसवः पार्थिवर्षभ ! । वेभिरे नच तस्मात्ते प्रसा-
दवृत्तिसत्तमात् । आपवात्पृथग्व्याप्तः सर्वधर्मविशारदात् ।
उवाच च स धर्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः । अनुसं-
वत्सरात्सर्वे शापमोक्षमवाप्तुमथ । अयन्त यत्कृते यूयं
मया शप्ताः स वत्स्यति । द्यौस्त्वदा मानुषे लोके दीर्घ-
कालं स्वकर्मणा । नान्दतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युष्मान्
यदब्रवम् । न प्रजास्ति चाप्येष मानुषेषु महात्मनाः ।
भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः । पितः प्रिय-
हिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति । एवमुक्त्वा वृद्धन् सर्वान्
स जगाम महानृषिः । ततो मानुषजन्मुक्ते समेता वसव-
स्तदा । अयाचन् च मां राजन् ! वरं तच्च मया कृतम् ।
जातान् जातान् प्रक्षिपास्मान् स्वयं गङ्गे ! त्वमस्मसि ।
एवं तेषामहं सस्यक् शप्तानां राजसत्तम ! । मोक्षार्थं
मानुषाङ्गीकाद्यथावत्कृतवत्यहम् । अयं शापाद्विषेसस्य एक
एव नृपोत्तम । द्यौराजन् ! मानुषे लोके क्षिरं वत्स्यति
भारत ! । वैशाम्नायन उवाच । एतदास्त्राय सा देवी त-
त्त्वैवान्तरधीयत । आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथे-
श्रितम् । स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेक्ष इति चाभवत् । द्यु-
नामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः” ।
“अथापनेयं भीष्मं तं रामेभ्योऽस्मि धीमता । रथे विनि-
र्जितं वृष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः” “यदि त्वामापनेयो वै

न नयेद्गजसाह्वयम्" इति च भा० उ० प० ७७ अ० ।

आपचिक्रि लि० आपदं चिक्रि क्लन्ति चिक्रि-अष् प्र० कलोपः । आपत्कत्तके । गौरा०स्त्रिवां डीष् ।

आपटव न० न सन्ति पटवोऽस्य तस्य भावः अण् । पटुन्-न्यत्वे । न पटुरपटुरिति तत्पुरुषात्तु षञि उत्तर-पदस्यैव द्विः । अपाटवम् । "अपाटवाद्यथौचाद्यैर्यदि विभ्रं प्रजायते" सूतिः ।

आपण पु० आपणायन्ते विक्रीण्यन्त आ+पण-नि० आधारे च । १ हृष्टे, २ क्रयविक्रेयद्रव्यशालायाञ्च । "शकटापणवेशाञ्च बणिजोवन्दिनस्तथा । नराञ्च ऋगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रणः" भा० व० प० २३८ । "भक्ष्यमाख्यापणानाञ्च दृश्युः श्रियसुक्तसाम्" भा० स० प० ४ अ० । "अस्मिना तु यद्भुक्तं गृह्येत्पणानादिकम् । सुहृद्भुक्तस्य न तद्भोगेन होयते" दा० त० ट० । "आपणः पण्यबोधिका" रघु० व्य० त० । "आपणो विक्रयस्थानम्" तेनैवोक्तम् । "पूर्णापणाविपणिनो विपणीर्विभेजुः" भाषः । भावे षञ् आपणः । क्रयविक्रयव्यवहारे पु० ।

आपणिक लि० आपणादायस्थानादागतः ठक् । १ हृष्टस्थानादागते राजकरादौ । आपणस्य धर्म्माम् ठक् । २ हृष्टस्थवणिग्धर्म्माम् । आपणस्यावक्रयः राज्यप्राप्त्यः ठक् । ३ हृष्टस्य राजप्राप्त्ये द्रव्ये (तोला) आ+पण-इकन् । ४ बणिग्जने उच्चबलदत्तः ।

आपतन न० आ+पत-भावे ल्युट् । १ आगमने २ प्राप्तौ ३ चाने "क्वचित् प्राकराण्यकादर्थद्राकराण्यकार्थास्यापतनम्" सा० द० देववशात् ४ पतने च ।

आपति पु० आपतति आ+पत-इन् । सततगामिनि वायौ 'आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि" य० ५, ५, आपतिः सततगतिर्वायुः" वेददो० । [२ दैवायत्ते लि० उच्चबलदत्तः ।

आपतिक पु० आपतति शीघ्रम् आ+पत-इकन् । १ श्येने आपतित लि० आ+पत-क्त । १ इठादागते २ दैवायत्तपतने च

आपत्कल्प पु० आपद्युचितः कल्पोविधिः शा० त० । आपत्कालिकविधौ स च विधिगौतमेनेक्तः यथा "आपत्कल्पो ब्राह्मणस्या ब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषाऽऽसमाप्ते ब्राह्मणो गुरुः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषां पूर्वः पूर्वोपुरुस्तदलाभे क्षत्रवृत्तिस्तदलाभे वैश्यवृत्तिः तस्यापण्यं गन्धरसन्नतान्नित्राण्यौमाजिनानि रक्तनिर्णिके वाससी क्षीरञ्च सविकारं मूलफलपुष्पौषधमधुमांसलणोदकापथ्यानि पयवश्च हिंसासंयोगे पुरुष-

वशाकुमारीवेहतश्च नित्यं भूमिद्रीह्रियवाजाव्यश्च ऋषभेन्वनडूहश्चैके । विनिसयस्तु रसानां रसैः पशुनाञ्च न लवणकृताञ्चयोः, तिलानाञ्च समेनामेन तु पक्षस्य संप्रत्यर्थं सर्वधाहृत्तरशक्तावन्मूत्रेण तदप्येके प्राणसंशये, तद्वर्षसङ्करोऽभक्ष्यनियमस्तु प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि यस्त्वमाददीत राजन्यवैश्यकर्म, राजन्यो वैश्यकर्म"

आपत्काल पु० आपद्युक्तः कालः शा० त० । आपद्युक्ते समये "अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते" मनुः "आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं मूद्रमृष्टे यदि । मनस्तापेन शुष्येत्तु द्रुपदां वा शतं जमेत्" प्रा० त० सू० ।

आपत्कालिक लि० आपत्काले भवः काश्या० षञ् जिठ् वा । आपत्कालभवे षञि स्त्रियां डीष् जिठि तु टाविति भेदः ।

आपत्ति स्त्री आ+पद-क्तिन् । आपदि आपञ्च रोगाद्यभिभूततावस्था सम्यग्वर्तनोपायातुपलम्बश्च । आपदि धर्माचरणञ्च या० सू० दर्शितम् यथा

"क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः । निस्त्रीयं तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि । फलोपलक्षौमसोम-मनुष्यापूपवीरुधः । तिलौदनरसचारान् दधि क्षीरं दत्तं जलम् । शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाञ्च वर्हिषः । ऋक्ष्मा पुष्पकृतपके शतक्रविषक्षितोः । कौशेयनीललवणमांसकशफसीसकान् । शाकाद्रौषधिपिण्याकपशुगन्धांस्त-यैव च । वैश्यवृत्त्यापि जीवन्तो विक्रीणीत कदाचन । धर्म्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्प्रसाः । लाक्षाल-वणमांसानि पतनीयानि विक्रये । पयोदधि च मद्यञ्च हीनवर्णकराणि च । आषड्गतः सम्यग्ज्ञान् भुङ्गानो वा यतस्ततः । न लिष्येतेनसा विप्रोज्वलनार्कसमो हि सः । क्षपिः शिल्पं ऋतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः । सेवाऽ-नूपं नृपो भैलमापत्तौ जीवनामि तु । बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिमृष्ट्य तदास्वयम-भियुक्तेन धर्मतः । तस्य दत्तं कुक्षं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः । ज्ञात्वा राजा कुटुम्बञ्च धर्म्मां दत्तं प्रकल्पयेत्" । विस्तरस्तु भा० शा० प० आपद्गर्म्म पर्जन्ये दृश्यः । १ प्राप्तौ । "स्थानापत्तेर्द्वेषु धर्मलाभः" कात्या० ४, ३, १६ "इतरेतरभावापत्तिः" शा० भा० व्यतिरेकव्याख्या ३ अर्थादेः सिद्धौ । अर्थापत्तिः ४ अनिष्टप्रसङ्गे स च व्याप्यस्याहार्था-रोपात् व्यापकस्याहार्थरोपः । यदि निर्वर्द्धिः स्यात् निर्धूसः स्यादित्येवं रूपः ।

आपत्य पु० आपत्याधिवारे विहितः अण् । पाण्ड्यादिभिः

तस्यापत्यमित्यधिकारे विहिते प्रत्यये । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति” पा० ।

आपयि पु० अभिसुखः पन्थाः यस्य वेदे नि० इत् समा० । अभिसुखमार्गसम्बन्धिनि “आपययोविपययोऽन्तस्यथा अहु-पथाः” ऋ० ५.५२ १० । आपययः अभिसुखा मार्गा येषां ताडथाः” भा० स्त्रियां वा ङीप् “हिरण्ययेभिः पविभिः पयोदधः उज्जिप्रन्त आपय्यो न पर्वतान्” ऋ० १, १६४ ११ ।

आपद् स्त्री आ+पद-सम्पदा० क्तिप् । विपसौ आपत्तिशब्दे विवृतिः” दैमीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहृत्तां त्वमापदाम्” रघुः । “सम्पदो मे निरापदः” रघुः “अविवेकः परमापदां पदम्” किरा० “मन्त्रगन्तिविनिवारितापदः” भाषः । “आप-त्कल्पः आपत्कालः । आपत्प्राप्तः । आपद्गतः । आपद्-यत्नः । आपद्गर्भः” हलन्तत्वाद्वा टाप् । आपदायत्न । आपत्काले न्यूनादपि विद्याधिगन्तव्या यथा वृ० उ० “वाचा अ वै पूर्वं उपयन्ति सङ्घोपायनकीर्त्यावास” अत्र भाष्यम् “वाचा अ किल पूर्वं ब्राह्मणाः विद्याधिगन्तव्यः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान् वा क्षत्रिया वैश्यानुपयन्ति शिष्यवृत्त्या उपगच्छन्ति नोपायनशु-श्रूषाभिः अतः स गौतम उपायनकीर्त्या उप-यमनकीर्तनमालेणैव उवास क्षत्रियान् नोपायनचकार” । “आपदि समादधिकाद्वा विद्याप्राप्तप्रसङ्गवावस्थायाम् उपायनसुपगमनं पादोपसर्पणम्” आन० ।

आपदकाल पु० आपदा क्तोऽकालः । आपदा क्तने दुष्टे काले “पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव !” भा० शा० प० ५६ अ० ।

आपदेव पु० आपस्य जलसमूहस्य देवः । वरुणे ।

आपद्गर्भ पु० आपदि कर्तव्यो धर्मः । १ आपदावृष्टये धर्मो आपद्गर्भमधिकृत्य कृतोपन्यः अण् । भारतान्तर्गत-शान्तिपर्वमध्यगते व्यासकृते २ अवाप्तरपर्वभेदे न० तच्च भा० शा० प० १३१ अध्यावधि १७३ अध्यायपर्यन्तम् ।

आपन न० आप+भावे ल्युट् । १ प्राप्नो । कर्मणि ल्युट् । २ मरोचे शब्दच० । [मणौ २ किराते च उज्ज्वलदत्तः ।

आपनिक लि० आ+पन-स्तौ कर्मणि इकन् । १ इन्द्रनीले आपनेय लि० आ+अप+नो-कर्मणि यत् । समन्तादपनेये दूरोकाय्ये “नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञा-नाय प्रेक्ष !” कठोप० । “येयमागमप्रतिपाद्यात्मनि मतिः

येषा तर्केण स्वबुद्ध्याभूहमालेष नापनेया नापनेतव्या

न हन्तव्या । तार्किकोद्गुणागमत्तः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति अतएवच सेयमागमप्रसूता मतिः तार्किकः दान्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्यैरेव प्रोक्ता सती-सुज्ञानाय भवति” भा० ।

आपन्न आ+पद-क्त । २ आपद्गर्भो आपन्नः संकृतिं घोरां-यद्गाम विवशोऽष्टेत् । ततः सदोविमुच्येत यद्विभेति स्वयं भयम्” भाग० “आपन्नाभयसत्त्वेषु दोषिताः खलु पौरवाः” यजु० “आत्मापराधादापन्नसत्त्वं किं भीमं जिघांससि” भा० स्त्री० प० १३ अ० १ प्राप्ते भेदि० आपन्नसत्त्वा आपन्नसत्त्वा स्त्री आपन्नं प्राप्तं गर्भरूपेण सत्त्वं प्राप्ती यया । गर्भिण्यां स्त्रियाम् “समापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाखुर-त्विषः” रघुः । [निमयं दत्त्वा क्रोते ।

आपमित्यक्त लि० अपमित्य परिवर्त्यं निर्दत्तम् कक् । वि-आपया स्त्री आपनेन जलपूरेण याति या+क् । १ जलपूरवाहि नदीभेदे “दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदोहि” ऋ० १, २२, ४, । “आपया नाम काचित् नदी” भा० २ आपगारूपनदीमाले च ।

आपयिहृत् लि० आप+ण्विच्-हृच् । प्रापयितरि “आप-यिता इ वै कामानां भवति यएवं विद्वानक्षरसुहृष-सुपास्ते” ऋ० उ० । “आपयिता इ वै कामानां यज-मानस्य भवति” भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपराध्य न० अप+राध-ण्विच्-बा० य तस्य भावः ब्राह्म-ध्यञ् । अपराधकर्तृत्वे ।

आपराहृणिक लि० अपराहृषे भवः ठञ् । १ अपराहृष-भवे २ तद्वापने च स्त्रियां ङीप् । “पितृभ्ये चापराहृष-की” स्रुतिः ।

आपर्त्तिक पु० अतमधिकृत्य अध्यायः तत्र विहितः कल्पः । अतावध्यायबोधके छान्दसे कल्पयन्मभेदे । “अतावध्यायस्कान्दसः कल्प आपर्त्तिकः” कौशीतिकसूत्रम् ।

आपव पु० आपुनाति स्पर्शमालेण आपु जलं तदधिष्ठाता वरु-णोऽपि आपूः तस्यापत्यम् । कल्पभेदे वरुणस्यापत्ये १ वशिष्ठे मुनौ तस्य वत उत्पत्तिकथा यथा भा० आ० प० ६६ अ० “यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ! वशिष्ठनामा स मुनिः स्थात आपव इत्युत” “तत्ते शपा-द्विर्विमुक्ता आपवस्य महात्मनः” इति च आपण्येयशब्दे वि-वृतिः । आपं जलपूरं वाति प्राप्नोति आश्रयत्वेन वा-क । २ नारायणे परमपुरुषे । “आपोनारा इति प्रोक्ताः आपोवे नरसूतवः । अयनं तस्य तमः पूर्वं” तेन नारा-

यणः सृष्ट" इत्युपक्रमस्य । "उच्चावचानि भूतानि गात्रे-
म्यस्तस्य जज्ञिरे । आपवस्य पजासर्गं सृजतो हि प्रजा-
पतेः" स सृष्टा तु प्रजास्त्वेवमापवो वै प्रजापतिः"
इति च हरिवं० ।, २७० ।

आपस् न० आप-असुन् । जले । "आपोनिर्माज्जनं
कृत्वा" सृष्टिः । "अन्नमयं लि सौम्य ! मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वाक्" छा० उप० । "सर्वमापोमयं जगत्"
देवीमा० । "ब्रुवते कतमेऽपि न पुंसकमाप" इति
वृत्तिघृतकोषात् क्लीबत्वम् । तुडभावे ह्रस्वः अप
इत्येव । तट् पक्षे अण् इत्यपि । कर्मणि ।

आपस्तम्ब पु० ऋषिभेदे स च कल्पस्तवकारः धर्मशास्त्र
कर्ता च "यमापस्तम्बसंवत्तः कात्यायनवृहस्पती" इत्याद्य-
भिधाय "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" या० सू० । तदीय
संहिता च दशाध्यायो तस्यां प्रायश्चित्तविधानमात्रसु-
क्तम् । तस्यापत्यम् विदा० अञ् आपस्तवः तदपत्ये पुंस्त्री
स्त्रियां ङीप् । आपस्तम्बस्येदम् क । आपस्तम्बीयः ।
तत्सम्बन्धिनि लि० आपस्तवेन प्रोक्तमधीयते अण् तस्य
लुक् । आपस्तम्बप्रोक्तशाखाध्येट्पु व० व० । आपस्तम्ब्रां भवः
ढक् । आपस्तम्बेयः । आपस्तम्बापत्यस्त्रीभवे लि० ।

आपस्तम्भिनी पु० आपः स्तम्भानि स्तम्भ-णिनि । लिङ्गिन्यां
लतायाम् ।

आपाक पु० समन्तात् परिवेष्ट्य पच्यतेऽत्र आ+पच-आधारे
घञ् । १ कुम्भकारस्य सृष्टण्यपात्रपचनस्थाने (पोयान) ।
भावे घञ् । २ ईषत्पाके ३ सन्यक्पाके ४ पुटपाके च ।

आपाङ्ग न० अपाङ्गे देवम् अ । अपाङ्गे देवे अङ्गने ।
"शलाकया दक्षिणेन क्षिप्रेत्कानीनमङ्गनम् । आपाङ्गं
वा यथायोग्यं कुर्याच्चात्र गतागतम्" सुश्रु० ।

आपात पु० हठात् अविवेकात् कारणान्तरसाचिव्याभावे
ऽपि आगत्य पातः । अविविच्यत्वगतौ "आपाततोयदर्धस्य
पौनस्त्यावभासनम्" सा० द० २० अतर्कितागमने । "गरुडा-
पातविल्लिष्टसेवनः दास्त्रवन्धनः" रघुः । "तदापातभयात्
पयि" कुमा० आपतत्यत्राधारे घञ् । इतत्काले वर्त्तमान-
काले "आपातरस्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः" किरा०
"आपातरम्भास्तकालरमणीयाः" मल्लि० । ४ उपक्रमे च
'मध्वःपातोविषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः" मतुः ।
'मध्वापातो मधुरोपक्रमः" कुल्लू० ।

आपातलिका स्त्री वृत्तर० उक्ते माताभेदे "कथितेयं मातु
गुरुकावथ पूर्वमन्यत्" तल्लक्षणं अन्यत् वैतालीयगतम्

तच्च 'षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्तास्तु समे स्युर्नोनिर-
न्तराः । न समात्र पराश्रिता कला' इत्येव प्रथमं निवे-
श्यान्ते जगणं दत्त्वा गुरुद्वयं चतुर्षु चरणेषु देयमित्यर्थः ।

आपाततस् अव्य० आपात+तसिच् । १ कारणं विनेत्यर्थे
२ अकस्मादित्यर्थे ३ अनयधार्थ्येत्यर्थे च । "एतच्चापाततः"
जगदी० "आपाततो यदर्धस्येति" सा० द० ।

आपात्य लि० आपतति स्वयमाक्रमितभागच्छति । "भव्यो-
येत्यादि" पा० नि० कर्तरि ण्यत् । १ स्वयमाक्रमित-
भागाग्निनि । "आपात्यश्चैकनिराकरणाकूलेन" माघः ।
भावे ण्यत् । २ कर्तव्यापतने ३ कर्मणि ण्यत् । आपात्ये
देशादौ लि० आ+पत-णिच् ल्यप् । ४ समन्तात्पातयित्वे-
त्यर्थे अव्य० ।

आपाद पु० आ+पद-घञ् । फललाभे "ध्यानापादांशा
इव" वृ० उ० "ध्यानस्यापादनमापादः ध्यानफललाभः"
इति भा० २ आगतौ च पादपर्यन्तम् अव्ययी० ।
३ पादपर्यन्ते अव्य० ।

आपादन न० न० आ+पद-णिच्-ल्युट् । १ आपत्तिविषयो-
करणे आपादकज्ञानेन आपद्यन्निश्चये" पद-भावे
णिच्-ल्युट् । २ सम्पादने "द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने"
सि० कौ० ।

आपान न० आपीयते सम्भूय सुरा पीयतेऽत्र आधारे ल्युट् ।
सुरापानाय सम्भूयोपवेशनस्थाने । पानार्थसमायाम्
(चक्र) "गन्धर्वापसरसोभद्रे ! मामापानगतं सदा"
भा० व० प० २८० अ० । "आपाने पानकलिता 'दैवे-
नाभिप्रणोदिताः" दर्शय यदुवीराणामापाने वैशसं महत्"
इति च भा० आ० प० २ अ० । भावे ल्युट् । २ सम्भूय
सुरापाने । "ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः"
रघुः । "यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु" कुमा० ।
स्वार्थे कन् । आपानकममपि पानगोष्ठ्याम् । सुरापाने
च "आपानकघृतसवः" काद० । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आपायिन् लि० आपिपति आ+पा-णिनि । सुरापान
आपालि पु० आ+पा-क्लिप् तदर्धमलति अल-इन् ।
केशकीटे (उङ्गुत्) सहि शोषस्थरुधिरापानप्रसक्तः

आपि पु० आप+णिच्-इन् । १ धनादिप्रापके । 'हये देवा
यूयमिदापयः" ऋ० २, २६, ४ । "आपयः धनस्य प्रापयि-
तारः" भा० । आप्यते कर्मणि इन् । २ आप्ते बन्धौ
तस्य भावः आपित्वं बन्धुत्वे "आपित्वे नः प्रपित्वे"
ऋ० ८, ७, ३ । "आपित्वे बन्धुत्वे" भा० ।

आपिञ्जर न० ईषत्पिञ्जरं प्रा०स० । १खर्खे राजनि० ।
२ईषत्पिञ्जरवखे पु० इतद्वति ति० “आपिञ्जराबद्धरजः-
कणत्वात्” रघुः ।

आपिशलि पु० अपिशलस्य सुनेरपत्यम् इञ् । आदि-
शाब्दिके छनिभेदे । “इन्द्रश्चन्द्रः काशकत्स्नापिशली शाक-
टायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजयन्त्यटादिशाब्दिकाः” कवि
क० “वा सुभ्यापिशलेः” पाणिनिनोक्तेस्ततोऽप्यस्यादित्वम्
स्त्रियां क्रोद्या०ष्यञ् । आपिशल्या तस्यस्त्रपत्ये स्त्री ।
आपिशलिना प्रोक्तम् अण् । आपिशलम् । तदीये शास्त्रे न० ।

आपी ति० आ+प्याय-क्विप् प्रोभावः । १आपीने वृद्धिमति ।

आपीड पु० आ+पीड-अच् । १शिखामाख्ये, २शिरोमूषणे,
“तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीडितम्” रघुः । “विचित्त-
सुकुटापीडा विचित्तकवध्वजाः” भा०व०प० १७३
अ० “बद्धापीडांश्चारुपुत्रंश्च यूनो व्यूढोरस्ताःस्तःसमात्मान्
ददर्श” भा० आ०प० १६७अ० । २गृहवर्हिनिःसृतकाडे
च । ३आपीडकमात्रे ति० ।

आपीडा स्त्री आ+पीड-अच् । सस्यकूपीडने “तत्र तर्षणं
गलापीडं कृत्याञ्चाप्यधूननम्” सुश्रु० गलस्यापीडा
मर्द्दनं यत्नेति तदर्थः ।

आपीडित ति० आ+पीड-क्त । १निष्पीडिते २निर्मृष्टे ।

आपीत न० ईषत् पीतम् प्रा०त० । मात्तिके धातौ ।
२ईषत्पीतवखे पु० इतद्वति ति० । ईषत् पानं कृतं
यस्य तादृशे षजलादौ ति० ।

आपीन न० आ+प्याय-क्त प्रोभावः तस्य नत्वम् । (मेड्)
१गवादेः ऊधसि “आपीनमारोहचनप्रयत्नात्”
रघुः २कूपे पु० । “आपीनमूधः आपीनोऽम्बुः”
सुश्रु० । अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तु संघानइत्येव आड्
पूर्वकस्यापि अम्बूधसो रेवार्थयोःप्रोभावो नान्यत्र ।

आपूपिक ति० अपूपः शिल्पमस्य ठक् । १अपूपमाचक्षे
अपूपे अपूपमन्त्रेण साधु गुडा०ठक् । २अपूपमन्त्रणसाधने
गुडादौ । अपूपो भक्तिरस्य अचित्तत्वात् ठक् । ३अ-
पूपमन्त्रणासिक्ते । अपूपःपण्यमस्य ठक् । ४अपूपविक्रे-
तरि । अपूपस्तद्मन्त्रणशीलमस्य ठक् । ५अपूपमन्त्र-
शीले । अपूपस्तद्मन्त्रणं हितमस्य ठक् । ईहितत्वेन अपू-
पमन्त्रणकृत्तरि । अपूपानां समूहः अचित्तत्वात् ठक् ।
७अपूपसमूहे न० ।

आपूप्य पु० अपूपाय साधुः वा ज्ञ । अपूपसाधने चूर्णे ति०

आपूर पु० आरूप्यतेऽनेन आ+पूर-घञ् । जलादि

प्रवाहे “खेदापूरोयुवतिसरितां व्याप गण्डस्यलानि”
माघः भावे घञ् । २सस्यकूपरणे ३ईषत्पूरणे ४अभि-
व्याप्तौ च ।

आपूरण न० आ+पूर-भावे ल्युट् । १“समन्नात्पूरणे आपू-
रयति ल्यु । २सस्यकूपरणकर्त्तरि ति० ३नागभेदे पु०
“कालिको मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा”भा० आ०प०
३५अ० । [२अभिव्याप्ते च ।

आपूरित ति० आ+पूर-क्त । यस्यापूरणं कृतं १तस्मिन्
आपूर्यमाणे ति० आ+पूर-कर्मणि शानच् । सस्यकू-
पूर्यमाणे २समन्नात्प्रकृते “आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यदत्” गोता । आधारे शानच् ।
सूर्यकिरणैः पूर्यमाणचन्द्रस्याधारे पक्षे । “उदग-
यने आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदान
विवाहाः” आश्व०शु० । “अर्द्धिपोःहरङ्ग अपूर्य-
माणं पक्षम्” आ०उप० ।

आपूष आ+पूष-वृद्धौ करणे घञ् । रङ्गे (राड्) धातु-
भेदे, तस्य पुष्टिसाधनत्वादिकसुक्तं भा० प्र० “रङ्गं
वङ्गं तपु प्रोक्तं तथा पिञ्चटमित्यपि । खरकं मिश्रकं
चापि द्विविधं रङ्गस्यत्ये । उत्तमं खरकं प्रोक्तं मिश्रकं
गर्हितं भवेत् । रङ्गं लघु सरं क्लृप्तस्यमेहकृमी-
नपि । निहन्ति पाण्डुं सञ्चासं चक्षुष्यं पित्तलं
सनाक् । सिंहे यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वङ्गो
ऽखिलमेह्यगम् । देहस्य सौख्यम् प्रवलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्” ।

आपृच् ति० आ+पृच-क्विप् । संसर्गयुक्ते । “मित्कृत्योयच्छ-
सान न गावः पृथिव्या आपृगसुया स यत्ने” ऋ०१०,
८६,१४ ।

आपृच्छा स्त्री आ+प्रच्छ-अड् । १आलापे, २जिज्ञासायाम्
३आभाषणे गतागतकाले षशुभप्रश्ने ५आनन्दने च ।

आपृच्छति ति० आ+प्रच्छ-वेदे नि०क्यप् । जिज्ञासे । “आ-
पृच्छं वरुणं वाज्यर्षति” सि०कौ०ष्टता श्रुतिः । आ+
प्रच्छ-ल्यप् । २जिज्ञासित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आपेक्षिक ति० अपेक्षित आगतः ठक् । अपेक्षया प्राप्ते
“किन्तु मध्यत्वमापेक्षिकम्” सि०कौ० “अष्टतमश्रुते
इत्यापेक्षिकमस्यत्वम्” आ०उ०भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपोक्तिम न० ज्योतिषोक्ते जन्मलम्नार्वाधततीयषष्ठ-
नवमहादशस्यानेषु । “ततीयं षडनवममन्यञ्चापोक्तिमं
विदुः” ज्यो०त० । “आपोक्तिमे यदि खगाः स किले-

स्युतारो न स्याच्छुभं क्वचन ताजिकथास्त्रगोतम्" नो० ता० ।

आपोमय लि० आपसु+विकारे प्राचुर्ये वा मयट् । जलविकारे
 'आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' का० उ० । "आपो-
 मयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत्" भा० आ०
 १८० अध्या० "भूर्भेगन्वयुषान् भुङ्क्ते पिबन्नापोमयान्
 रसान्" भा० आ० २८ अ० । "मनुजोऽग्निर्दहन्नापो
 षोकाह्नापोमयाः स्रुताः" भा० आ० १८० । जलज्ञाविते
 २ जलप्रचुरे "विबोक्त्य ताभ्यां गदितः सर्वमापोमयं जगत् ।
 आवां जहि न यलोर्वीं सल्लेन परिभूता देवीमा० ।

आपोमूर्ति ५० । स्वारोचिषस्य मनोः १ पुत्रभेदे । "हविषः
 स्रुततिज्ज्वैतिरापोमूर्तिरयस्ययः । प्रथितश्च नभस्यश्च नभ
 ऊर्जस्तथैव च । स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात !
 महात्मनः" हरिवं० ६ अ० । दशमे मन्वन्तरे आत्रेये
 सप्तमिमध्ये २ ऋषिभेदे च "दशमे त्वय पर्याये द्वितीयस्थान्तरे
 मनोः । हविष्मान् पौलहस्यैव स्रुततिश्चैव भार्गवः । आपो-
 मूर्तिस्तथात्रैवो वागिषश्चाष्टकः स्रुतः" इति हरिवं० ७ अ०

आपोऽज्ञान न० आपसा जलेन अज्ञानं अशु-व्याप्तौ
 भावे वा० आनञ् । जलेन उपरिष्ठादधस्ताच्चास्तरण-
 रूपे अज्ञानाच्छादनार्थे कर्मणि । "आपोऽज्ञानेनोप-
 रिष्ठादधस्तादन्नता तथा । अनग्ममस्रुतश्चैव कार्यमन्नं
 द्विजलना" या० सू० । "भुङ्गानेन द्विजन्मना उप-
 रिष्ठादधस्ताच्च आपोऽज्ञानाख्येन कर्मणा अन्न-
 मनमस्रुतं च कार्यम्" मिता० । "आपोऽज्ञानक्रिया
 पूर्वं सत्कृताच्चमकुत्सयन्" या० सू० । "आपोऽज्ञानक्रिया
 पूर्वं अस्रुतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यादिकं कृत्वा" मिता०
 "आपोऽज्ञानं कर्म कुरु" भवदेवः ।

आप्त लि० आप-क्त । १ प्राप्ते २ प्रत्ययिते विश्वस्ते । ३ यथार्थ-
 ज्ञानयुक्ते ४ युक्तियुक्ते च "आप्तस्तितिराप्तवचनं तु"
 वा० का० । "आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् आप्ता चासौ
 स्तितिश्चेति आप्तस्तितः स्तित्वांस्त्यजनिता वाक्यार्थज्ञानं
 तच्च स्वतः प्रमाथम् अपौरुषेयवाक्यजनितत्वेन सकल
 दोषाशङ्कानिर्मुक्तत्वेन युक्तं भवति एवं वेदमूलकस्रुतो-
 तिहासपुराणजनितज्ञानमपि युक्तम् । कपिलस्य कल्यादौ
 कल्यानराधीतस्तुतिस्तरणसम्भवः सुप्तबुद्धयेव पूर्व-
 द्युरवगतार्थानामपरेदुः । आप्तप्रहृष्टेन चायुक्ताः शाक्य-
 भिक्षुनिर्घन्यकसंसारभोचकादीनामागमाभासा निराकृता
 भवन्ति अयुक्तत्वञ्चैतेषां विगानात् किञ्चमूलत्वात् प्रमाथ-
 विरुद्धाभिधानात् कैश्वदेव स्वेच्छादिभिः पुरुषापसदैः

पशुप्रायैः परिपाहाद्बोध्यम्" सा० त० कौ० "तस्मादपि
 चासिद्धं परोक्षमात्रागमात् सिद्धम्" वा० का० । यथार्थ-
 ज्ञानविशिष्टरूपान्तेनोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुत्वमिति
 श्रीमांसकाः नैयायिकास्तत्र मन्वन्ते यथोक्तं शब्दस्य० प्र०
 "साकाङ्क्षात्वादिधीरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवदुक्तत्वरूपस्या-
 प्रोक्तत्वस्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतो नैकपदार्थधर्म्मि-
 कोऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽस्तुमितिः सिद्धिषत्त्वे विना-
 स्तुमित्यां तदसम्भवात् परन्तुमितेरन्यत्र किल्लुप्तौ
 ष्टहीतयाहित्वाच्च प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन
 समानकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्यथार्थज्ञानस्यैवा-
 ष्टहीतयाहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्ष-
 व्यक्तीनां समानाकारपदोत्तरवर्तित्वेऽपि न तासां प्रमा-
 त्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्रुती-
 नामिति जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्यति । नाप्रो-
 क्ता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुञ्जते । वाक्यार्थाना-
 मपूर्वत्वात् संशयेऽप्यन्वयोदयात् । यद्येकपदार्थवदपरपदा-
 र्थपर्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्वरूपाया आप्तोक्त-
 ताया निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव
 रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया अप-
 रपदार्थानुमितेरनुत्पादो नचैवं, शाब्दधियः पूर्वं वाक्या-
 र्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्गर्भस्याप्रोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्य-
 कत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः एकपदार्थोऽप-
 रपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शा-
 ब्दमतेरनुत्पादाच्च । अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेक
 निश्चये वान्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यन्निश्चयस्तत्र हेरित्यपि
 प्रत्युक्तम् अशिद्धेः । ५ कुशले "प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः" मनुः ।
 "आप्तः कुशलः" कुल्लू० । ६ सन्मुखे "यजेत राजा ऋतुभि-
 र्विधैराप्तदक्षिणैः" मनुः ७ ब्रह्मो "निष्पत्तात् स्रुतरा-
 प्तानां वषाच्च अनदानुजः" रघुः ८ जटायां स्त्री हारा०
 ९ सन्बद्धे १० लब्धे च लि० हेम० ।

आप्तकाम लि० आप्तः प्राप्तः कामीयेन । १ ब्रह्मात्मैक्यावग-
 न्तरि यथा चास्याप्तकामत्वं तथोक्तं ४० उ० १०, भाष्ययोः ।
 "तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहृतपाप्माभयं रूपम् ।
 तद्यथा प्रियवा ह्रियवा सम्परिष्वक्तो न वाह्यं किञ्चन वेद
 नान्तरमेवायं पुरुषः प्राप्तेनात्मना सम्परिष्वक्तो न वाह्यं
 किञ्चन वेद नान्तरम् । तद्वा अस्यैतदाप्तकामकामं रूपं
 योक्तान्तरम् । अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता
 षोका अशोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः । अत्र स्त्रीभो-

ऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः
 पौल्लसोऽपौल्लसः अमणोऽमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं
 पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति" इ०७०
 "इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रिया-
 कारकफलमूयं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते । यत्वाविद्या-
 कामकर्मणि न सन्नि तदेतत्प्रस्तुतं "यत् सुप्तो न
 कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति" । तदा
 अस्य रूपम् । यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इ-
 त्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः रूपपरत्वात् । छन्दः
 कामोऽतिगतः छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम् ।
 अन्योऽसौ असन्तः छन्दःशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाचो ।
 अयन्तु कामवचनोऽतः स्वरान् एव । तथाप्यतिच्छन्दा
 इति पाठः स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्यः । अस्ति च लोके काम-
 वचनप्रयुक्तः छन्दःशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अ-
 तोऽतिच्छन्दमित्येवमुचितं कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे ।
 तथाऽप्रहृतपाप्मा पाप्मशब्देन धर्माधर्मवुच्यते । "पा-
 प्मभिः संसृज्यते" "पाप्मनी विजहति" इत्युक्तत्वात् ।
 अप्रहृतपाप्म धर्माधर्मवर्जितमित्येतत् । किञ्चाभयम् भयं
 हि नामाविद्याकार्यम् "अविद्यया भयं मन्यते" इति
 श्रुतम् । तत्कार्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् अभयं रूप-
 मित्यविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभा-
 वरूपेतदतिच्छन्दाप्रहृतपाप्मभयं रूपं सर्वसंसारधर्म्म-
 वर्जितमतोऽभयं रूपमेतत् । इदञ्च पूर्वमेवोपन्यस्तमतो-
 तानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ । "अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि"
 इत्यागतः । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितम् दर्शितागमार्थप्र-
 त्ययदादृष्टाय । अयमात्मा स्वयंचैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्वे
 स्वेन चैतन्यज्योतिषावभासयति । "स यत्तत्र किञ्चि-
 त्पश्यति रमते चरति जानाति च" इत्युक्तम् । अतः स्थित-
 च्चैतन्नप्रायतो नित्यस्वरूपं चैतन्यज्योतिषमात्मनः । स
 ब्रह्मात्मात्वाविन्दः स्वेनैव रूपेण वर्तते कस्माद्यमहम-
 स्मीत्यात्मानं वा बहिर्वैभानि भूतानीति जायत्स्वप्रयोरिव
 न जानातीत्युच्यते । इदं एवाज्ञानहेतुम् एकत्वमेवा-
 ज्ञानहेतुत्कथम् ? इत्युच्यते । दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति
 विवक्षितोऽर्थ इत्याह । तत् तत्र यथा लोके प्रियवेष्टया
 स्त्रिया सम्परिषक्तः सत्यक् परिषक्तः कामयन्त्या कासुकः
 सन्न बाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तोऽन्यद-
 स्त्विति । न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी चेति
 अपरिषक्तस्तु तथा प्रविभक्तो जानाति । सर्वमेव ब्राह्म-

माभ्यन्तरञ्च । परिषङ्गोत्तरकालन्वेकत्वापत्तेर्न जानाति ।
 एवमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्वासंसर्गतः
 सैश्वर्यखल्यवत् प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्का-
 र्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन
 स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिषक्तः
 सत्यक् परिषक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं
 किञ्चन वस्तुनरं नाप्यान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी
 दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह
 न जानातीति यदप्राज्ञीस्वत्वायं हेतुर्मयोक्तः । एकत्वं
 यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिषक्तयोः । तत्रार्थाज्ञानात् वि-
 शेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति । नानात्वे च कारणमात्मनो-
 वस्तुनरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्योक्तं तत्र चाविद्याया यदा
 प्रविभक्तो भवति तदा सर्वैकत्वमेवास्य भवति । ततश्च ज्ञा-
 नहेत्यादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः
 कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि ।
 यस्मादेवं सर्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्द्वै अस्यात्मनः स्वयं
 ज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्रकाशं यस्मात्प्रस्तमेतत्समा-
 दाप्राः कामा अस्मिन् रूपे तद्विदमाप्रकाशं यस्य ह्यन्य-
 त्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्रकाशं भवति । यथा जागरि-
 तावस्थायां देवदत्तादिरूपम् । न त्विदं तथा कुतश्चित्प्र-
 विभज्यतेऽतस्तदाप्रकाशं भवति । किमन्यस्मादस्वल्परान्त्रं
 प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तदस्वल्परान्त्रं आह । ना-
 न्यदस्मात्मानः । कथम् ? यतः आत्मकाममात्मैव कामा यस्मि-
 न् रूपे येऽत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन कास्यमाना यथा जाप-
 त्स्वप्रयोस्तेऽस्यात्मैवान्यत्प्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभा-
 वादात्मकाममत एवाकासमेतद्रूपं कास्यविषयाभावाच्छो-
 कान्तरं शोकच्छिद्रं शोकमून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति
 वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः । प्रकृतः
 स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम् ।
 असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां, तत्रैवाशङ्का जा-
 यते चैतन्यस्वभावत्वे सत्ययुक्तीभावान्न जानाति स्त्रीपुं-
 सयोरिव सम्परिषक्तयोरित्युक्तम् । तत्र प्रासङ्गिकमेत-
 दुक्तं कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिषमप्यास्यात्मनो न
 स्वभावः । यस्मात् सम्प्रसादेनोपलभ्यत इत्याशङ्कायां
 प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन
 विद्वानस्यैव स्वयंज्योतिषस्य सुप्तोऽप्रहृतमेकीभावा-
 ज्ञेतेर्न तु कामकर्मादिवद्गान्तुकम् । इत्येतन्नप्रासङ्गिकम-
 भिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्त्तयति । अत्र चैतत्प्रकृत-

सविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपम् । यत्सुप्त आत्मनो ष्टहाते प्रत्यक्षत इति तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसम्बन्धाधीनमेतद्रूपमिति । तस्मादेतत्तस्मिन् सुप्तस्थानेऽतिच्छन्दापहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादेव पिता जनकः तस्य च जनयित्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च कर्मणाऽयमम्बद्धोऽस्मिन् काले, तस्मात्पिता पुत्रसम्बन्धनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पितामहापिता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितृरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्भवति उभयोर्हि सम्बन्धनिमित्तं कर्म । तदयमतिक्रान्तो वर्त्ततेऽपहतपाप्मेति ह्युक्तम् । तथा माताऽमाता । लोकाः कर्मणा जेतव्या जित्वाश्च तत्कर्मसम्बन्धाभावाद्भोक्ता अलोकाः । तथा देवाः कर्माङ्गभूतास्तत्कर्मसम्बन्धात्ययादेवादेवाः । तथा वेदाः साध्यसाधनसम्बन्धविधायकाः ब्राह्मणलक्षणा मन्त्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूता अधीता अध्येतव्याश्च कर्मनिमित्तमेव सम्बन्धन्ते पुरुषेण । तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन् काले वेदा अथवेदाः सम्पद्यन्ते । न केवलं शुभकर्मसम्बन्धातीतः । किन्तुहि अशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एवायं वर्त्तत इत्येतमर्थमाह अत्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्षहर्ता भ्रूणहासहपाठादत्रगम्यते । स तेन घोरैश्च कर्मणैतस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवति । येनायं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा तथा चारण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नैव कर्मणा विनिर्मुक्तः । किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एवायम् । चण्डालो नाम शूद्रेण ब्राह्मणयासुत्पन्नः चण्डाल एव चण्डालः स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसम्बद्धत्वाद्चारण्डालो भवति । पौलकसः पुलकस एव पौलकसः शूद्रेणैव क्षत्रियायासुत्पन्नः । तथा सोऽप्यपौलकसो भवति । तथा शुभलक्षणैश्च कर्मभिरसम्बद्धो भवतीत्युच्यते । अमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वाद्अमणः । तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः । सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणं किं बह्वना । अनन्वागतं न अन्वागतमन्वागतमसम्बद्धमित्येतत् पुराणेन शास्त्रविहितेन कर्मणा । तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वात्सुसकलिकम् । अभयं रूपमिति ह्यनुवर्त्तते । किं पुनरसम्बद्धत्वे कारणमिति तद्वैतरुच्यते । तीर्थोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन् काले सर्वाञ्छो-

कान् शोकाः कामा इदविषयप्रार्थनाः ते हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यन्ते । इदं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान् सन्तप्यते पुरुषोऽतः शोको रतिः काम इति पर्यायाः । यस्मात् सर्वकामातीतो ह्यत्वायं भवति । न कञ्चन कामं कामयते अतिक्रान्ता इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापरितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्महेतुर्विच्यति हि । “स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुत” इति अतः सर्वकामातीतोऽस्तीत्याद्युक्तमनन्वागतं पुराणेनेत्यादि । हृदयस्य हृदयमिति पुरण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्थमनःकरणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते तात्स्थान्मात्राक्रोशनवत् । हृदयस्य बुद्धेर्यं शोकाबुद्धिसंश्रया हि ते । “कामः संकल्यो विचिकित्सेत्यादि” “सर्वं मन एव” इत्युक्तत्वात् वक्ष्यति च “कामा येऽत्र हृदि श्रिताः” आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हीदं वचनम् । “हृदि श्रिता हृदयकोशा” इति च । हृदयकारणसम्बन्धातीतसायमस्मिन् कालेऽतिक्रामति ष्ट्योरूपाणीति ह्युक्तम् । हृदयसम्बन्धातीतत्वात्तत्संश्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम् । ये तु वादिनः हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानमुपसर्ष्योपसिध्यन्ते । हृदयवियोगेऽपि चात्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्य इव पुष्पादिगन्ध, इत्याचक्षते । तेषां “कामः संकल्यः” “हृदये ह्येव रूपाणि” हृदयस्य शोका “इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव । हृदयवरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् न हृदि श्रिता इति विशेषणात् । न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति वचनं समञ्जसम् । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति च । आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वाद्बुद्ध्यणवचनं यथार्थमेव युक्तम् । “ध्यायतीव लेलायतीवेति च” श्रुतेरन्यार्थासम्भवात् । “कामा येऽस्य हृदि श्रिता” इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत् न अनाश्रितापेक्षात्वात् न चाश्रयान्तरमपेक्ष्यते हृदीति विशेषणं किन्तुहि ? ये हृदयानाश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये त्वप्रकृष्टा भविष्या भूताः स्वप्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हृदि श्रिताः, सम्भावन्ते च ते । अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये प्रकृष्टा वर्त्तमानादिविषये ते सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । तथापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् न तेषु यत्नाधिक्याद्वैयर्थ्यत्वात् । इतरथाऽश्रुतमनिष्टञ्च कल्पितं स्यादात्माश्रयत्वञ्च कामानाम् । “न कञ्चन कामं कामयते” इति

प्राप्तप्रतिषेधादात्मश्रयत्व' कामानां श्रुतमेवेति चेत् न "सुधीः स्वप्नो भूतेति" परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेः असङ्गवचनाच्च । न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते । सङ्गश्च काम इत्यशेषोचाम । आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयेऽस्य कामो भवतीति चेत् न व्यतिरिक्तकामनाभावाद्यत्वात्संस्थाः, वैशेषिकादितन्मन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् न हृदि श्रिता इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्तावैशेषिकादितन्मनोपपत्तयः श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् स्वयंज्योतिर्बाधनाच्च । कामादीनाञ्च स्वप्ने केवलश्रिमात्रविषयत्वात् स्वयंज्योतिर्द्वं सिद्धम् स्थितञ्च बाध्यतात्मसमवायित्वे । इत्युक्तानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत् । इष्टुर्हि इष्ट्यर्थान्तरभूतमिति इष्टुः स्वयंज्योतिर्द्वं सिद्धम् तद्बाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत । सर्वशास्त्रप्रतिषेधाच्च । परस्मैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कथ्येत । एतच्च विरुदेष चतुर्थेऽशेषोचाम । महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः । आत्मनः परेषैकत्वशास्त्रार्थसिद्धेः । तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथेच्छादीनामात्मधमेत्' कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाञ्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनाच्चादरणीया' ।

"काममय एवायं पुरुष इति यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" इत्युपक्रमस्य "तदेव सत्तः सह कर्मस्यैति लिङ्गं मनोयत्न निपत्तमस्य । प्राथानं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मान्नोकात् पुनरेत्यन्मै लोकाय कर्मणे" इति लोकासदाहृत्य "इति तु कामयमान" इत्युक्त्वा कामयमानस्यैव जन्मादिहेतुत्वसंबन्धा

"अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामेन तस्य प्राणाद्युत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति वृ० उ० प० । "इति तु एवं तु कामयमानः संसरति यस्मात् कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकाययमनो न क्वचित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता । अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यते । एवं कथं पुनरकामयमानो भवति ? योऽकामो भवत्यसावकामयमानः । कथमकामता ? इत्युच्यते । यो निःकामो यस्माच्चिर्गताः कामाः सोऽयं निष्कामः । कथं कामा निर्गच्छन्ति ? । य आप्तकामो भवति । आप्ताः कामा येन स आप्तकामः ।

कथमायन्ते कामाः ? आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति । आत्मैवान्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्धं न तिर्यग्नाथः । आत्मनोऽन्यत्कामयितुम् "यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा" एवं विजानन् किङ्कामयेत् ? । ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति । न चासावन्वो ब्रह्मविद् आप्तकामस्यास्ति । य एवात्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते । न हि यस्यात्मैव सर्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्माचान्यः कामयितव्यः । सर्वज्ञात्मैवाभूदिति प्रतिषेद्धम् सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कामानुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति । प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात् । येन चाशनायाद्यातीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः । यस्य नित्यमेवाशनायाद्यातीतमात्मानं पश्यति । यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म न शक्यत एव सम्बद्धम् । यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मति न विरोधः । अतः कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव । तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्धं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः । सर्वान्तनो हि ब्रह्मणो वृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपम् । "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति" । तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंक्षिप्यते । अथाकामयमान इत्यादिना । स कथमेवम्भूतो मुच्यते ? इत्युच्यते । यो हि सुषुप्रावस्यमिव निर्विशेषमद्वैतमनुप्रचिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणवागादयो नोत्क्रामन्ति । किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते । स ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति । यस्माच्चिह्नं तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति । तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यी भावः देहान्तरप्रतिषेधानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्मायेतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विद्वित्तोऽर्थ आत्मैकतास्यः स बाधितो

भवेत् । कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति । स चानिष्टः अनित्यत्वञ्च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रियानिर्दोऽर्थो नित्यो दृष्टः । नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते । “एष नित्यो भहिमेति” मन्त्रवर्णात्” इ० उ० भा० । २ परमात्मनि तस्य सर्वेषामात्मत्वेनान्यकामयितव्याभावात् आप्तकामत्वम्” आप्तः युक्तः उचितः कामः इच्छा यस्य इति विग्रहे तु । नैयायिकमतसिद्धे ईश्वरे च सद्भिषय-केच्छान्त्रयत्वादीश्वरस्य तथात्वम् ।

आप्तकारिन् लि० आप्तं युक्तं करोति क-षिनि ईत० । १ युक्तकारके आप्तवाचकौ कारो । २ प्रत्ययिते आज्ञाकारके भत्यादौ । “अरक्षिता गृहे रुद्राः पुरुषैश्चाप्तकारिभिः” मनुः । “भोग्नादीनाञ्च सर्वेषां सुहृदामाप्तकारिणाम्” “अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः” भा० । भा० आश्र० प० ११ अ० ।

आप्तगर्भा स्त्री आप्तगर्भो यथा । गर्भिण्याम् स्त्रियाम् ।

आप्तवाच् स्त्री आप्ता युक्ता प्रमादादिदोषमृन्वा वाक् ।

१ वेदे तन्मूले २ स्मृतीहासपुराणादौ च “आप्तवागनुमानानाम्नां साध्यं त्वां प्रति का कथा” रघुः आप्तवचनाप्रवाक्यादयोऽप्यत्र न० । आप्ता युक्ता वाग्यस्य । प्रमादमृन्ववाक्ये महर्षिप्रभृतौ लि० । आप्तवचनाप्रवाक्यादयोऽप्यत्र लि०

आप्तश्रुति स्त्री कर्म० । १ वेदे २ स्मृत्यादौ च आप्तशब्दे उदा० ।

आप्ति स्त्री आप-क्तिन् । १ संयोगे, २ संप्राप्तौ ३ स्त्रीसंयोगे”

मेदि० ४ संबन्धे, ५ लाभे हेम० ईसमाप्तौ “कामस्याप्तं जगतः प्रतिष्ठाम्” कठोप० । कामस्याप्तं समाप्तम् तत्र हि सर्वे परिक्रामाः समाप्ताः” भा० ७ सम्यदि च “सैवास्याप्तिर्यां सम्भत्” शत० ब्रा० । तत्र संबन्धे “मृथोराप्तिमतिमुच्यते” शत० ब्रा० । लाभे “सर्वावाप्तौ सर्वस्यावरुद्धौ” शत० ब्रा० “तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनम्” कुमा० “दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधाप्रये ततः” भा० आश्र० १८ अ० । ८ उत्तरकावे आयती च त्रिकाण्ड० ।

आप्त लि० आप-तव्य वेदे नि० । १ आप्तव्ये “पतित आप्तेरा यजतः” ऋ० ५, ४१, ६ । “आप्तः आप्तव्यः” भा० लोके तु आप्तव्य इत्येव । आप्तमहेति यत् । २ आप्तियोग्ये लि० ।

आप्तवान् पु० अप्तवानएव स्वार्ये अण् । अप्तवानशब्दार्थे

वत्सगोल प्रवरे ऋषिभेदे ।

आप्य लि० अपामिदम् अण् चातु, स्वार्ये ष्यञ् । १ जलसन्व

न्विनि अपां विकारे तु अस्मयमित्येव” सि० कौ० आप-यत् । २ प्राप्ते लि० “योनोनेदिशमाप्यम्” ऋ० ७, १५२,

३ चाक्षुषमन्वन्तरीये देवभेदे च । “चाक्षुषस्थान्तरे तात ! मनोर्देवानिमान् शृणु । आप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः । लेखानाम महाराज पञ्च देवाः प्रकीर्त्तिता” हरिवं १७ अ० । “मातुषा आशापाला अद्यैते देवाश्चाप्याः साध्याः अन्वाध्या सरुतः” इति शत० ब्रा० कर्मभिराश्र-त्वात्तेषामाप्यत्वम् इत्यव्यम् । ४ (कुड) इच्छे पु० रायसुकुटः ।

आप्यान न० आ+प्याय-भावे क्त । १ प्रीतौ २ इडौ च । कर्त्तरि क्त । ३ प्रीते इडङ्गे च लि० ।

आप्यायन न० आ+प्याय-ल्युट् । १ इडौ, २ प्रीतौ च । णिच्

ल्युट् । ३ तर्पणे प्रीणने इवङ्गे च “अग्नेः सोमयमाभ्यां च कत्वाप्यायनमादितः” मनुः । ल्यु । ५ प्रीणनकर्त्तरि लि० । “पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः” भा० व० प० ८३ अ० । “दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम्” मनुः तन्वोक्ते ईदीक्षणीयमन्त्रसंस्कारभेदे “मन्त्राणां दश-कथन्ते संस्काराः सिद्धदायिनः । जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा । अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंक्रियाः” इति विभज्य । “कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यस्मिं प्रोक्ष्यं मनोः । तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्” शा० ति० उक्तम् ।

आप्यायित लि० आ+प्याय-णिच्-क्त । १ प्रीणिते २ पूरिते ३ वर्द्धिते

च । “एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः । पौर्णमास्यां स दृश्येत संपूर्णो दिवसक्रमान्” कू० पु० । ४ आनन्दिते च ।

आप्त लि० आ+पृ मूल० क । १ पूरके । “सजेषे भर आप्रस्य

वक्त्रानिः” ऋ० १, १३२, २ “चक्षुर्मितस्य वरुणस्याग्ने राप्ता द्यावा” सूर्योपस्थानमन्त्रः ।

आप्रच्छन् न० आ+प्रच्छ-ल्युट् । गमनागमनसमये

१ बभूनामच्योन्यकुशलजिज्ञासायाम् २ आनन्दसम्पादने च ।

आप्रच्छन्न लि० आ+प्र-च्छ-क्त । १ अत्यन्तगुप्ते २ ईषद्गुप्ते

च अस्याप्रच्छनार्थत्वोक्तिः शब्दकल्पद्रुमे प्रामादिकी हेमचन्द्रे आप्रच्छन्नमित्येव पाठः द्वित्वनकारयुक्तपाठस्तु प्रमादिकः ।

आप्रपद अव्य० प्रपदं पदायं तत्पर्यन्तम् अव्ययी० । पादायपर्यन्ते

आप्रपदीन लि० आप्रपदं पादायान्तं व्याप्नोति ख । पादा-यान्तं लम्बमाने वस्त्रादौ । [ईषद्द्रवणे ।

आप्रवण लि० ईषत् प्रवणः । ईषद्द्रवणे आ+पृ-ल्युट् ।

आप्री स्त्री आप्रीणात्यनया आ-प्री-इ गौरा० डीष् । प्रया-

जयाज्यायाम् “प्रैषेभिः प्रैषेणाप्रीत्याप्रीभिराप्रीर्य-ज्ञस्य” यजु० १६, १६ । “आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिः”

वेददी० ताञ्च याज्याः सूक्तविशेषात्मका गोत्वभेदेन भिन्नरूपाः “एकादश प्रयाजाः तेषां प्रैषाः प्रथमं प्रैषसूक्त-
 उक्तं द्वितीये । अध्वर्युं प्रेषितो भैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रेषै-
 ह्यौतारम् । होता यजत्वाप्रोभिः प्रैषलिङ्गभिः” इत्यु-
 पक्रम्य “समिद्धो अग्निरिति” शुनकानां “जुषस्व नः
 समिधमिति वशिष्ठानां, “समिद्धो अद्येति” सर्वेषाम् यथा-
 ऋषि वा’ इति आश्व० श्रौ० गोत्वभेदेन सूक्तभेदस्योक्तेः ।
 अत्र नारायणवृत्तिः । “यो यस्य ऋषिस्तदानुशुण्वं
 यथर्षिशब्देनोच्यते तथा वाऽऽप्रीसूक्तं पृहीतव्यम् । स्वयं
 वा ऋषिनामभेदस्यानुशुणा आप्तः कर्त्तव्या इत्यर्थः ।
 तत्र भगवता शौनकेन यथाऋषिपक्षे आप्तोविवेकार्थमेव
 श्लोक उक्तः । “कखाङ्गिरोऽगस्त्यगुनका विश्वामितोऽतिरेव
 च । वशिष्ठः कश्यपो वाध्रश्चो जमदग््निरयोत्तमः” । तत्र
 दशानां सूक्तानां प्रथमं कखानाम् “समिद्धो न आवह”
 इति । द्वितीयं तद्वर्जितानामङ्गिरसाम्, “समिद्धो अग्न
 आवह” इति । तृतीयमगस्त्यानाम्, “समिद्धो अद्य राजसि”
 इति । चतुर्थं शुनकानाम्, “समिद्धो अग्निर्निहितः”
 इति । पञ्चमं विश्वामित्यानाम्, “समित्यमित्युभनाः”
 इति । षष्ठमतीत्याम्, “ये समिद्धाय शोचिषे” इति ।
 सप्तमं वशिष्ठानाम्, “जुषस्व नः समिध” इति । अष्टमं
 कश्यपानाम् “समिद्धो विश्वतस्पतिः” इति । नवमं वाध्र-
 श्वानाम्, “इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वेड” इति । शुनक-
 वाध्रश्चानाम् ऋगूणां दशमं, “समिद्धो अद्य मनुषो
 इरीणः” इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम्” ।

आप्रीत लि० आ+प्री-क्त । १सम्यक्प्रीते ३ईषत्प्रीते च ।
 भावे क्त । सम्यक्प्रीतौ न० ।

आप्रीतप पु० आप्रीतं याति पा-क । विष्णौ “अथ यद्या-
 ध्यायमानः किञ्चिदाप्रद्येते विष्णव्वाप्रीतपाय स्वाहेति
 जुहुयात् विष्णुर्हि स तद्वाप्रीतपा भवत्यपपाप्मानं हत
 उपैतं यज्ञोन्मति” शत० ब्रा० । क्विप् । आप्रीतपा अथत्व ।

आप्लव पु० आ+प्लु-घञभावपक्षे अप् । १ज्ञाने, जलानां
 सञ्चतः स्रुच्छब्दे । ल्युट् आप्लवनम् तल्वैव न० ।

आप्लवव्रतिन् पु० आप्लवः समावर्त्तनज्ञानमेव व्रतमस्यस्य
 इति । स्नातके गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दार
 परिपहार्थं कृतसमावर्त्तनज्ञानः दारत्वाभात् प्राक् स्मार्त्तं
 व्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे “अलाभे चैव कन्यायाः
 स्नातकव्रतमाचरेत्” सूत्र्युक्तं व्रतं च दर्शितं विधानपा०
 यथा “स्नात्वैवं विधिना कावे मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु सुखस्यस्तु प्रयत्नवान् । निःसोरोगा-
 र्दितोभीत आपन्नोऽन्यैश्च कारणैः । स्नातकः प्रयतो
 वज्रिं न त्यजेदिति वै श्रुतिः । नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात्
 पञ्चयज्ञपरायणः । जपतीर्थरतोवा स्यात् स्नातकोत्तमस्य
 वर्जितः । आङ्गे निमन्त्रितो गच्छेत् कुर्यात् षट्कर्म
 च द्विजः । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्यां न लोपयेत् । शक-
 लान् जुहुयात् प्रातः” श्रुतिः अत्र प्रातरिति विशेषणात्
 न सायम् । तेन प्रातः सन्ध्यासुपास्याग्निकार्यं कृत्वा
 शकलहोमः कार्यः तन्मन्त्राञ्च तैत्तिरीयारण्ये पठिताः
 “द्वैजतस्यै नसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिकाः । तदीय
 होमद्रव्यविशेषोबोधायनेनोक्तः “सएष उपनयनप्रभृति
 व्याहृतिभिः षड्भरेव समिद्धिः आ समावर्त्तनात् ।
 समावर्त्तनप्रभृति आच्येनैव आ पाणिपहृणात् ।
 पाणिपहृणप्रभृति प्रोहृभिर्यवैर्वा व्यक्तेनेकेन पञ्चाहुतो
 जुहुयात्” “वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रत्यहारम्भणं भवेत् ।
 स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको गृहे यदि” शौनकः ।
 “यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कस्युल्लुम् । क्वञ्चोष्णीष-
 माते च पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कस्युले वेणुं
 क्तकेशनसः शुचिः । स्याध्याये नित्ययुक्तः स्यात् बर्हिर्मा-
 ल्यञ्च धारयेत् । शुक्लान्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
 न जोस्मिन्मलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तसुल्लव्यं
 चान्यदृष्टं वासो न कन्यिकास्” कूर्मपुरा० । “उपानहौ च
 वासद्वष्टमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलङ्कारं स्रजं क-
 नकमेव च” मनुः । “स्नातः ससृद्धेत् कन्यां प्रव्रजेत्तद-
 निच्छुकः । वनस्थो वा भवेद्विप्रः सुखस्यो विधिना शुचिः ।
 अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेषु
 विना तिष्ठन् प्रायस्तीयते हि सः” इति विधा पा० घृता
 श्रुतिः । तस्य कन्यालाभाद्यं कान्यजप उक्तं ऋग्विधाने
 “सुषुभं प्रजपेत् सूक्तमथ सम्यक् शिवालये । अयुतं तु
 जपेत् कन्यां षण्मासात् लभते नर” इति ।

अत्रानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृह-
 स्थभेदोद्विजातिमात्रः समावर्त्तनज्ञानस्य तेषामेव सम्भ-
 वात् । अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम् ।
 तथा हि विधानपारिजातधृतयोः श्रुत्योः “स्नात्वैव वि-
 धिना कावे” इत्यादौ स्नातः ससृद्धेत् कन्यामित्यादौ
 चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अना-
 श्रमदोषकीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेक-
 विषयकत्वौचित्यात् । एतेन “स्वीकरोति यदा वेदं चरेद्देद-

व्रतानि च । ब्रह्मचारी भवेद्दूर्ध्वं ततः स्नातो भवेद्दृष्टी ।
द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनोषिभिः । उप-
कुर्वाणकस्वाद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः । योग्येहाश्रम
नस्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः । न यतिर्न वनस्थश्च सर्वा-
श्रमविवर्जितः । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि
द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ।
जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतस्तु यः । नासौ तत्-
फलमाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्चतः । त्रयाणामा-
नुलोम्यं हि प्रातिलोम्यं न विद्यते । प्रातिलोम्येन
योयाति न तस्मात् पापक्षमः” दक्षवचनमपि वेदाध्य-
यनोत्तरस्नातकानामेवोपक्रमे कीर्त्तनात् अन्ते च त्रयाणा-
माश्रमाणामानुलोम्यविधानाच्च द्विजमात्रविषयकम् यत्तु
तद्वाक्यैकदेशमादाय रघुनन्देन अनाश्रमी न तिष्ठेत्त्वित्यादि
वाक्यं शूद्रोपलक्षणपरसक्तं न तदुक्तमुपक्रमोपसंहाराभ्यां
द्विजमात्रविषयकत्वनिश्चयात् । किञ्च त्रयाणामानु-
लोम्योक्तेरपि न शूद्रविषयकत्वं तत्प्रदर्शितवासन
पुराणवचने शूद्रस्वैकमात्राश्रमावगतेः तथा च येषामेव
आश्रमचतुष्टयं तत्त्रयं तद्द्वयं वा सम्भवति तेषामेवानुलोम्य
प्रातिलोम्यसम्भव एकमात्राश्रमस्य शूद्रस्य कथनरामानु-
लोम्यप्रातिलोम्यसम्भवः । एतेन “व्रतेषु लोपकोयश्च आ-
श्रमादिच्युतश्च यः । संदंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि”
इति भविष्यपुराणवचनेन दक्षपुत्रेः सङ्कोचनमपि परास्तम्
“श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत् इत्यते । तत्र श्रौतं
प्रमाणं तु तयोर्द्वेषे स्मृतिर्वरेति” विधान पा० धृतव्यास-
वाक्येन पुराणापेक्षया स्मृतेर्वरत्वकीर्त्तनेन पुराणेन स्मृते-
र्बाधस्यायोग्यत्वात् “विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति”
जैमिनिस्मृत्येण श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेराप्रमाण्यस्येव
स्मृतिपुराणयोर्विरोधेऽपि पुराणस्याप्रमाण्यस्यैवोचितत्वात्
वस्तुतः नात्र विरोधः “सप्तस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार
इत्यते” इतिन्यायेनार्थक स्मृतौ द्विजपदस्य सप्ततया अ-
न्योपसंहारकत्वासम्भवेन पौराणिकयच्छब्दास्स एतद्यथा
तत्परत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ विरोधाभावात् तथा च
भविष्यपुराणवचनमेव द्विजातिविषयकं न शूद्रविषय-
कमित्येव कल्पनीयमिति । अत्रेदं विवेक्यं किं पौरा-
णिकास्स एतद्यथा कश्चिच्छब्दस्य यावद्दृश्यं विषयकत्वसुत सप्त-
शकत्वे क्वाक्यतया त्वैवार्थकमात्रविषयकत्वं तत्र पुरा-
णेन स्मृतेर्बाधयोगेन पौराणिकयच्छब्दस्यैव स्मृत्युक्तवि-
वक्ष्यं परत्वकल्पनं युक्तमित्युक्त्यामः । यदपि ‘चत्वार आश्र-

माश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यं वान-
प्रस्थञ्च भिक्षुकम् । क्षत्रियस्यापि कथिता आश्रमास्तत्र
एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ।
गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” वाम० पु०
वाक्यं तत् शूद्रस्य गार्हस्थ्यमात्राधिकारबोधकम् ।
न तु तदकरणे पापजनकताबोधकमपि उचितमिति
पदस्वारस्यात् उचितपदस्य योग्यार्थकत्वात् तेनैव उदा०
त० क्षणसत्त्वमिति व्याख्यानेन तदीयगृहस्थाश्रमस्योत्-
सवार्थकत्वोक्त्या कास्यत्वसूचनात् “चत्वारंशदत्सराणां
साष्टानाञ्च परे याद । स्त्रिया विद्युज्यते कश्चित्
स तु रण्डाश्रमी मतः । अष्टाचत्वारंशदब्दं वयोयावन्न
पूर्यते । भार्यापुत्रविद्युक्तस्य नास्ति यज्ञेऽधिकार-
रितेति” भविष्यपुराणवचनमपि यज्ञेऽधिकारिताप्रति-
षेधात् द्विजविषयकमेव शूद्रस्य यज्ञेऽधिकारात् ।
द्विजातीनामेव यज्ञीयाज्यावेक्षणादेः पत्नीसाध्यतया
पत्यभावे कथमाज्यावेक्षणाद्यङ्गसिद्धिरिति युक्तः तेषामन-
धिकारः” यज्ञाधिकारे शूद्रस्य पर्युदस्ततया तदधिकारा-
भावकथनमनर्थकं स्यात् । अतो येषामेव यज्ञाधिकारस्तेषा-
मेव भार्याराहित्ये अनधिकारिताप्रतिपादने वचनं सार्थ-
कम् । तेन तद्द्विजविषयकमेव । एवं प्रागुक्तदक्षवचने जपे-
होमे तथा दाने स्वाध्याये निष्फलत्वकथनमपि उप-
क्रमोपसंहाराभ्यां होमस्वाध्याययोर्द्विजातीनामेव सम्भ-
वाच्च द्विजातिविषयकमेव । अतः शूद्राणां विवाहस्य उत्-
सवार्थतया कास्यत्वेनाकरणे न पत्यवाय इति सुस्थितम् ।
एतेन बद्धविवाहवादे मया दक्षवचनस्य द्विजपदस्योपल-
क्षणार्थकत्वं यत् खण्डितं तत् सुस्थितमेवेति दृष्टव्यम् ।
आस्राव पु० आ+सु-पक्षे षञ् । आस्रावशब्दार्थे । [व्याप्ते ।
आस्रावित लि० आ+सु-णिच्-क्त । जलादिप्रवाहेनाभि-
आस्राव्य लि० आ-सु-नि० कर्त्तरि ख्यत् । १ आस्रावनका-
रके । भावे ख्यत् । २ कर्त्तव्यास्रावने न० । कर्मणि ख्यत् ।
जलादिना ३ अभिव्याप्ते लि० ।
आस्रावित लि० आ+सु-क्त । १ स्नाते २ आर्द्राभूते च ३ स्नातके
गृहस्थभेदे पु० । भावे क्त । ४ स्नाने न० ।
आस्रावतव्रतिन् पु० आस्रावस्य स्नातस्य व्रतमस्यस्य इति ।
स्नातके गृहस्थभेदे । आस्रावव्रतिशब्दे विवृतिः ।
आस्राव्य अ० आ+सु-ल्यप् । स्नात्वेत्यर्थे, २ उत्स्राव्य
उल्लम्प्येत्यर्थे च ।
आस्राव्य लि० आ+सु-क्त । १ ईषद्गधे २ सम्यग्दग्धे च ।

आपुं पु० आप-वन् । वायौ सि० कौ० कण्ठस्थाने उज्वल०
 वन्प्रत्ययाधिकारे उणादौ निपा० अदन्तएवावम् ।
 यद्कल्पद्रुमे नान्तत्वकल्पनं चिन्त्यम् । [वैद्यकम् ।
 आफूक न० ईषत् फूकारइव फेनोऽल पृ० तलोपः । अफेने
 आवडू न० सम्यक् आवडून्+वन्-भावे क्त । दृढवन्ने । १ आ-
 धारे क्त । २ प्रेम्णि । कर्मणि क्त । ३ बडे ४ आप्ते प्र प्रति-
 रुडे च लि० । “पयोधिमावडूचलज्जलाबिलम्” भाषः
 “आवडूभीमभ्रुकुटीकरालम्” भट्टिः । “स्यन्दनावडूड-
 टिपु”रघुः । ईभूषणे च । बा०करणे क्त । ७ योक्ते ।
 आवन्ध पु० आ+वन्ध-घञ् । १ दृढवन्ने, करणे घञ् । २ योक्ते
 आधारे घञ् । ३ प्रेम्णि च । ल्युट् आवन्धनम्यत्व न० ।
 आवर्ह पु० आ+वर्ह-हिंसायां घञ् । १ उत्पाटने २ हिं-
 सने च ल्युट् । आवर्हणम्यत्व न० ।
 आवर्हिन् लि० आवर्होऽस्य इति । उतपाटनयुक्ते
 “मूलमस्यावर्हि” पा० आवर्ह आवर्हणं तदस्यासि
 आवर्हि”सि० कौ० ।
 आवाध पु० आ+वाध-घञ् । पीडायां “आवाधे” पा०
 “आवाधे पीडायाम्” सि० कौ० “यथासुखसुखः कु-
 र्यात् प्राणाबाधभये च” “न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणा-
 बाधमाचरेत्” मनुः “तत्र मनःशरीराबाधकराणि श-
 ल्यानि” सुश्रु० नास्ति वाधा यस्य । ३ पीडाशून्ये लि० ।
 आवाधा स्त्री आ+वाध-भावे अ । १ पीडायाम् २ तापतये
 लोके च । “आवाधाभरणभवाचिषा चिराय” किरा०
 लोलावत्युक्ते ३ अबाधाशून्ये २ ३ ८ प्रुष्ठे विवृतिः ।
 आविल लि० आ+विल-भेदने क । १ अस्वच्छे कालुष्ययुक्ते अ-
 स्वच्छस्य हि जलादेः सम्यग्दृष्टिप्रसारभेदनासत्तात्वम् ।
 “पयोधिमावडूचलज्जलाबिलम्” भाषः । २ भेदके लि०
 आविलकन्द पु० आविलोभूमेरभेदकः कन्दो मूलमस्य ।
 मालाकन्दे ज्ञापभेदे तस्य मालाकारकन्दतया भूमेः
 समीगभेदनासत्तात्वम् ।
 आवृत्त पु० आपनमाप् क्तिप् आपे प्रार्थ्यं उक्तान्यति उदु+
 तम-ड । नाञ्चोक्तौ भगिनीपतौ । बडुप्राप्तौ सन्तोषा
 भावेन दु खित्वात्तस्य तथात्वम् । [२ भेषसम्बन्धिनि च ।
 आवृत्ति लि० आवृत्ते भेषे भयः तस्येदम् इति वा अण् । १ भेषभवे
 आभग पु० सम्यक् भगं साहात्म्यं यस्य । आभाग्येदेवै “सोमो-
 मूत्यावपानेष्ठा भगोदेवोदेवेष्वभग.” ऋ० १, ३६, ४
 आभण्डन न० आ+भण्ड-ल्युट् । निरूपणे यद्चि० ।
 आभयजात्य पुंस्त्री अनयजातस्यापत्यं गणा० यञ् ।

अभयजातस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । ततः कखा०
 अण् यलोपः । आभयजातः तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्
 आभरण न० आ+भ-कर्मणि ल्युट् । भूषणे । “किमित्यपा-
 स्याभरणानि योवने” कुमा० “वेधाभरणसंशुद्धाः स्युः श्रेयुः
 सुसमाहिता” “वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राख्याभरणानि
 च” मनुः “पाण्डवानां सभामध्येऽदुर्योधन उपागत ।
 तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाख्याभरणानि च” विदग्धसु०
 भावे ल्युट् । २ सम्यक्पोषणे न० ।
 आभरित लि० आभर आभरणं जातोऽस्य इतच् आ+भ-
 वा० इतच् इट् च १ प्ररिते २ अलङ्कृते । “हस्ताभरणपूर्णेन
 केयूराभरितेन च” हरिवं० १६ अ० ।
 आभर्मान् न० आ+भ+मानिन् । १ सम्यग्भरणे गर्भादेः २ पोषणे
 आभा स्त्री आ+भा-अङ् । १ दोषो, २ शोभायासु कान्तौ, ३ उप-
 माने, आभा “ववूलपथ्यायः कथितः कोविदैरिह” भा० प्र०
 उक्ते ४ ववूले च । “आभाफलत्रिकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः
 तल्यगुगुलुरायोज्योभग्नसन्धिप्रसाधकः” चक्रद० ।
 आभाति स्त्री आभाति त्युल्यरूपतया आ+भा-क्तिच् ।
 प्रतिविम्बे राजनि० । तस्य विम्बतल्यतया दोषेस्तथात्वम् ।
 आभाषण न० आ+भाष-ल्युट् । परस्परकथने २ आलापे
 “सम्बन्धमाभाषणपूर्थमाहुः” रघुः । ३ सम्बोधने च ।
 आभाष्य लि० आ+भाष-ल्यत् । आमन्त्रणायै १ संबोधये
 ३ आलाप्ये च “जनमाभाष्यमिभं न मन्यसे” रघुः । आ+
 भाष-ल्यप् । ५ संबोधयेत्यर्थे अय्य० ।
 आभास पु० आभासते आ+भास अच् । उपाधितल्यतया
 भासमाने १ प्रतिविम्बे “आभासोरूपस्यै कवत्” शा० सू०
 “बुद्धिचित्तिचिदाभासौ हावेतौ व्याप्रुतो घटम् । तत्ता-
 ज्ञानं धिया नश्येदाभासात् घटः स्फुरेत्” वेदा० का० ।
 २ दृष्टे हेत्वादौ “हेत्वाभासाश्च पञ्चधा” भाषा० ।
 “सव्यभिवारविरुद्धप्रकरणमसाध्यसमातीतकाला हेत्वा-
 भासाः” गौ० सू० । पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षा-
 सत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नोहेतुर्गमकः स इवा-
 भासत इति हेत्वाभासस्तेन तद्गन्तव्ये सति तद्गन्तव्य-
 वत्त्वम् पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेणाभासमानत्वं
 हेत्वाभासत्वमिति फलितायैः “हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः”
 गौ० सू० । एवं प्रमाणाभासः युक्त्वाभासः आग-
 माभासइत्यादावपि प्रामाण्याद्यभाववत्त्वे सति प्रमा-
 णादिरूपेणाभासमानत्वमर्थः । “एवं बहवो विप्रतिप-
 न्नाशुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः” शा० भा० ।

तथा च यद्वाचकपदोत्तरभासाशब्दः प्रदुज्यते तस्य दुष्टत्वं तेन गम्यते । रसाभासादावपि तिर्यग्योव्यादिगतत्वेन परनायकगतत्वेन च दुष्टत्वाद्द्रसाभासत्वम् । पुनरुक्तवदाभासादौ च न दुष्टत्वम् किन्तु पुनरुक्तभिद्वलेनाभासमानत्वात् वस्तुतोऽपुनरुक्तत्वमेव गम्यते इत्येव तत्र विशेषः । “रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तिदर्शनात् भावतदाभासादयोऽपि ऋद्धन्ते” सा०द० तत्र रसाभासः “मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे” इत्यादि । “अत्र हि सम्भोग ऋङ्गारस्य तिर्यग्विषयत्वाद्द्रसाभासत्वम्” सा०द० । “आपाततोयदर्शस्य पुनरुक्तावभासनम् । पुनरुक्तवदाभासः” सा०द० । भावे षञ् । इत्युक्तप्रकारे । आभास्यतेऽनेन आ+भास-णिच्-करणे अच् । अन्यावतारणार्थं षयन्याभिप्रायवर्त्तने व्याख्यानार्थभेदे च ।

आभासुर लि० आ+भास-पुरच् । सम्यग्दोषिणीषे ।

आभास्वर लि० आ+भास-वरच् । १ सम्यग्दोषिणीषे चतुः षट्मिमे २ गणदेवभेदे “आत्मा ज्ञाता दमोदान्तः शान्तिज्ञानं शमस्तपः । कामः क्रोधोमदोमोहो हादशाभास्वरादमे” इत्युक्ते ३ हादशमिते गणभेदे च पु० । एषाञ्च स्वष्टिच्यभास्वरत्वात्तथात्वम् ।

आभिचरणिक् लि० अभिचरणं प्रयोजनमस्य ठञ् । अथर्ववेदादिप्रोक्ते शत्रुपृष्ठतेमोरथोच्चाटनवशीकरणादिरूपभिचारसाधने षमन्वादौ तत्साधने २ विधानभेदे च । “रौद्रं राक्षससासुरमाभिचरणिक् सन्वसृष्ट्वा पितृमात्मानं चालभ्योपसृशेदपः” कात्या० १, १०, १४, “अभिचरणम् अभिचारः प्रयोजनमस्यासावाभिचारणिक् प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् । “बधान देव ! सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विभ्रस्तमतोमा मौक् यजु० १, २५, “द्विपतो बधोऽसि य० १, २८ इत्यादि तत्र शत्रुनामादिसंयुक्तः अभिचारार्थमेव प्रयुज्यमान आभिचरणिक् इत्युच्यते तेमाभिचरणबुद्धभावे मन्वस्याभिचरणप्रयोजनाभावान्नाभिचरणिक्त्वम् अतस्तदुच्चारणे उदकस्य शोभाव” कर्कः । एवमन्येऽपि मन्वा अथर्ववेदोक्ता ज्ञेयाः । तद्विधानञ्च अथर्ववेदान्तर्गते आङ्गिरसकले विस्तृतम् । एवं तन्वोक्ताभिचारविधानम् तन्वसारादौ विस्तृतम् । अभिचार+प्रयोजनार्थे ठञ् । आभिचारिकोऽप्यत्र । स्त्रियासुभयत्र डीप् ।

आभिजन लि० अभिजनादागतः अभिजनश्चेद् वा अण् । अभिजनाद्वादागते “तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना”

कुमा० । २ वंशसम्बन्धिनि च । [खिल्ये ३सौन्दर्ये च । **आभिजात्य** न० अभिजातस्य भावः षञ् । १ कौलीन्ये २ पा-
आभिजित लि० अभिजिति नचत्वे जातः अण् । अभिजित्तत्वे जाते तस्य वा लुक् । अभिजिदपि तत्रैवार्थे । अभिजित इदम् अण् । गवामयनान्तर्गताभिजिद्रामकदिन सम्बन्धिनि सामादौ लि० । [अभिजिद्भवे । **आभिजित्य** लि० अभिजिति भवः अण् ततः स्वार्थे यञ् । **आभिधा** स्त्री अभिधैव स्वार्थेऽण् । अभिधाशब्दार्थे षञ्-
दृत्तिभेदे २ कथने च

आभिधानक न० आभिधां तर्कितं सहते अच् । शब्दे **आभिधानीयक** न० अभिधानीयस्य भावः योपधगुह्यपोत्तमत्वात् वुञ् । कथनीयत्वे

आभिप्लविक लि० अभिप्लवे विहितः ठक् । अभिप्लवविहितं सूक्तसामादौ । अभिप्लवशब्दार्थस्य अभिप्लवशब्दे दृश्यः । तच्च साम “ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्यादि” सूक्ते गेयम् । अभिप्लवाय हितः ठक् । गवामयनान्तर्गतषड्भेदे पु० ।

आभिमानिक लि० अभिमानेन निर्दुत्तः ठक् । सांख्यमतसिद्धे अभिमानोत्पादिते उभयेन्द्रिये शब्दादिपञ्चनान्त्रे च । यथेषाभिमाभिककत्वं तथोक्तं सां० प्र० भा० “तन्नात्रेन्द्रियाख्यभिमानवद्द्रव्योपादानकान्यभिमानकार्यद्रव्यात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेत् अहं गौर इत्यादि दृष्ट्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकिमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलसर्कः “बद्धं स्यां प्रजायेयेत्यादि” श्रुतिस्मृतिभ्यस्त्वावद्भूतादिदृष्टेरभिमानपूर्वकत्वाद् बुद्धिपूर्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं साधवात्”

आभिसुख्य न० अभिसुखस्य भावः षञ् । अभिसुखत्वे आरुक्त्वार्थसम्मुखीभवने “प्राप्ताभिसुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते” वाक्यप० । “अनुकूलत्वे २ विशेषादाभिसुख्येन चरन्तोव्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्भग्नास्तयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः” सा०द० । तत्र यात्रादौ राहोराभिसुख्यनिषेधः ज्यो० त० “पश्चादके विधौ वज्रौ सौम्यां ज्ञे वायवे कुजे । रक्षोऽधीशे ष्टगौ यास्यां सुरावीशे शनौ दिने । राहोर्व्रमति यामार्हादंश्वगत्या च वामतः । प्रतीच्यां वज्रिकोषे तु ततः सौम्यामतोऽसृष्टे । ततः प्राच्यामतोवायौ तस्माद्यान्यां ततः शिवे । रवावेवमन्यवारेषूह्यमेवं क्रमेण हि

द्युते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम् ।
 राक्षं विवर्जयेत् यत्राद्यदोच्छेत् कर्मणः फलम्” । एवं
 योगिन्याभिमुखेऽपि गमनं न शस्तम् यथा “प्रतिपन्नवभो
 पूर्वं रामा रुद्राश्च पावके । शरस्त्रयोदशी यास्ये वेदा भासाश्च
 नैर्हते । षष्ठी चतुर्दशी पश्चात् वायव्यां सुनिर्गच्छे ।
 द्वितीया दशमी वक्षे ऐशान्यामष्टमी कुहूः । योगिनी
 नवदश्याश्च शेषा वज्र्या विशेषतः । दक्षसम्मुख-
 योगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति” ज्यो०त० । पीयूष-
 धारायान्त “ग्रहतोदक्षिणे वापि योगिनोगमने
 हिता । वामसम्मुखो नैव वायुमेवं चिन्तयेत्” जयकल्पलता
 वाक्ये तन्मूलके सुहू० चि० वाक्ये च “नवभूयः शिवव-
 द्भयोऽक्षविश्वेऽर्कदत्ताः शक्रस्तुरङ्गतिथ्यः । द्विदशमावसवश्च
 पूर्वतः सुस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः” वामगाया
 अशुभत्वसक्तम् । अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन । कालपाशयो-
 राभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् “कौवेरीतो वैपतोत्येन
 कालो वारेऽर्काद्यो सम्मुखे तस्य पाशः । यात्रायुद्धे सम्मुखे
 वर्जनीयावेतो रात्रौ व्यस्तसंज्ञौ विचिन्त्यौ” सुहू० । स्पटं
 रत्नसारे “रवावृत्तरतः कालः सोम्ये वायव्यभागके । भौमे तु
 पश्चिमे भागे बुधे नैर्हतकोणके । जीवे च यास्य
 दिग्भागे भृगो चान्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व-
 दिग्भागे कालवक्रं प्रकोर्त्तितम् । पाशस्तसम्मुख-
 खदिशि” कालापेक्षया पञ्चमदिशि पाश इत्यर्थः यथा
 रत्रौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेयां, भौमे पूर्व्यां,
 बुधे ऐशान्यां, गुरावृत्तरस्यां, शुके वायव्यां, शनौ पश्चि-
 मायाम् । कालपाशयोरभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं
 वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह खरो० “दक्षि-
 णस्तु शुभःकालः पाशोवामदिगाश्रयः । यात्रायां समरे
 अशस्ततोऽन्यत्र न शोभनः” “अन्यत्र सम्मुखग्रहभाग-
 द्योः” पी० धा० । रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्यासेन
 स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम् । पूर्वदिदिग्भिमुखानि नक्ष-
 त्राणि । “पूर्वादिषु चतुर्दशु सप्त सप्तानलक्षतः” सुहू०
 तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व दिग्मुखानि । मघादीनि सप्त
 दक्षिणाभिमुखानि । अनुराधादीनि साभिजित्कानि
 सप्त पश्चिमाभिमुखानि । धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त
 उत्तराभिमुखानि । तैस्त्वेतैर्नक्षत्रैस्तद्दिग्भिमुखग्रहकरणं तत्र-
 वे शश शुभाय । “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिग्द्वारैरुक्तैः स्यात्
 सन्निवेशे न सर्वैः” वशि० । पूर्वादिदिग्भिमुखा रा-
 श्यो यथा । “पूर्वादिदिग्भिमुखाः क्रमाद्दिग्द्वाराराशयः ।

दिग्द्वाराराशयः सर्वे तद्दिग्धातः शुभप्रदाः ।
 तद्दिग्धात तदंशाश्च तद्दिग्धातस्तथाविधाः” वशिष्ठः ।
 “दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च ।
 ज्ञानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्यात् तथा दिक् प्रति-
 लोमलगे” इति सूहू० । शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् “उद-
 यति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भवक्रे
 यत्र दिग्द्वारभेषु । त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं
 सुनिभसदयएव त्यज्यते तत्र यत्रात्” श्रीपतिः । “उदेति
 यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ कङ्कभचक्रे ।
 त्रिधोच्यते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न
 यायात्” सुहू० । “शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां
 वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः
 सम्मुखः अयमेकः प्रकारः । अथ गोलभ्रमात् उत्तर
 दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां
 वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति
 द्वितीयः प्रकारः । प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतवशेन
 यद्दिग्द्वारभे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः
 सम्मुखः स्यादिति तृतीयः प्रकारः । तत्रोदयशुके दोषा-
 धिक्त्वमिति” पी० धा० । अतएव वशिष्ठः “पश्चादभ्यु-
 दिते शुके प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्” इति उद-
 यदिगातस्यैव शुक्रस्याभिख्येयात्वादि न्येधत् । अत्रापवादः
 ‘बुधोऽनुकूलो यदि तत्र संचलन् रिपून् जयेन्नैव जयः
 प्रतोन्दुजे’ सुहू० । शुक्राभिमुख्यादिदोषसङ्गा । “एवं विधे-
 ऽप्यास्तुजिते च यायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्ती” श्रीपतिः ।
 अनुकूलः ग्रहदिकसंस्थ” इति पी० धा० । अपवादा
 न्तरम् “नोचगोऽरिग्रहस्थो वा वक्रगोवा पराजितः ।
 यात्रभगप्रदः शुक्रः स्तोत्रस्थश्चेद्द्वन्द्वः” इति नारदः ।
 प्रतिशुक्रादिदोषोन्वेषां प्रथमयात्रायां रात्र्यां च विजय
 यात्रायासेव यथाह रैभ्यः । “प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने
 गमने नृणाम् । रात्र्यां विजययात्रायां नान्यदा
 दोषमात्रहेत्” चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः ।
 “यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्यो पादे शुकोऽन्धो न इतोऽ
 यद्दक्षे” सुहू० । “पौष्णादिवृद्धिभाद्याङ्गु” याव-
 त्तिष्ठति चन्द्रमाः । तावच्छुक्रो भवेदन्वः सम्मुखे गमनं
 हितम्” पराशरः । रात्र्यां विजययात्रायां विशेषः ।
 मध्ये मार्गं मार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वे-
 ऽपि तस्य” सुहू० । अन्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात् ।
 शान्तिश्च पी० धा० यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया ।

नृपविजययात्रायां बुधकुजशुक्राभिसुख्यमपि निषिद्धम् ।
“प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतोऽपः । बलेन शक्रक्रतु-
ल्योऽपि हतसैन्योनिवर्त्तते” इति वशिष्ठः ।

एतदभिप्रायोऽयं कुमा०वर्णितम् । “दृष्टिप्रपातं परिहृ-
त्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयागे” इति । दिगोशाभि-
सुख्ये गमनं शस्तं प्रातिषुख्येऽशस्तम् । तत्र दिगोशाः “सूर्यः
शुक्रः क्षमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री
च पूर्वोदेनां दिगोश्वराः । दिगोशाहे शुभा यात्रा
पृष्ठाहे मरणं भुवम्” ज्यो०त० ।

नववध्वागमनेऽपि शुक्राभिसुख्यनिषेधः सप्रतिषवः ज्यो०
त० दर्शितो यथा ।

दीपिकायां “स्त्रीशुशालिघटाजसंगतरवौ काले विशुद्धे
भृगुं संख्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्रा प्रवेशोचिते ।
त्यक्त्वाहस्तु निरंशकं नववधूवात्राप्रवेशौ पतिः कुर्यादेक-
पुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छान्ति दोषं बुधाः” । पैतागारे
कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो भवति
यदा संसुखोवापि शुक्रः । मेघे कुम्भेऽल्लिनि च न भवेत्
भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेश्येन्मन्दिरं
स्वम् । भर्तुगौरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे
सूर्ये के.टघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णे तरे । हित्वा
च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चानोता
गुणशालिनी नववधूर्निव्योत्सवा मोदते । एकग्रामे
चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविल्लवे । पतिना नीयमानायाः
पुरः शुक्रो न दुष्यति” । तथा “काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्व-
त्प्राङ्गिरसेषु च । भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दोष-
कृत्” शम्भोराभिसुख्यं पूजने निषिद्धं यथा “न प्राची-
मपतः शम्भोर्नोदोचीं शक्तिं संस्थिताम् । न प्रतीचीं
यतः पृष्ठमतोदक्षं समाश्रयेत्” रुद्रया० । “यजमानः शम्भोः
प्राचीभवस्थितये न समाश्रयेत् । शम्भोर्जगत्संहा-
रकस्याग्रतः संसुख्यात् पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्य-
वस्थितम् एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा” ति०त० रघु० ।

आभिरूपकं न० अभिरूपस्य भावः मनो० बुज् । सौन्दर्ये

आभिरुह्य न० अभिरूपस्य भावः ष्यञ् । सौन्दर्ये “आभि-
रुह्याञ्च विस्वानां देवः सन्निध्यच्छति” ह्य०रा० ।

आभिषिक्तं त्रि० अभिषिक्तमभिषेकः तेन निर्वृत्तः
सङ्गा० अञ् । अभिषेकनिर्वृत्ते ।

आभिषेचनिकं त्रि० अभिषेचनं राज्याभिषेकः प्रयोजनमस्य ठञ्
राजाभिषेकसाधने द्रव्यभेदे “आभिषेचनिकं यत्ते

रामार्घ्यसुपकल्पितम् । भरतस्तद्वाप्तोत्” भा०व० २७५ अ० ।
तत्रत्यद्रव्यदिविधानानि” भा०शा०प० ४० अ० पुराकल्पव्या-
जेनोक्तानि यथा “ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
दृश्युर्धर्मराजानमादाय बद्धमङ्गलम् । पृथिवीञ्च सुवर्णञ्च
रत्नानि विविधानि च । आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसम्भा-
रसम्भृतम् । काञ्चनौदम्बरास्रात राजताः पृथिवीमयाः ।
पूर्णाः कुम्भाः सुमनसोलाला वहींषि गोरसम् । शमी-
पिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिणी । सुव औदम्बरः शङ्ख-
स्तथा हेमविभूषितः । दाशाहेयाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौस्य
पुरोहितः । प्रागुदकप्लवने वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च ।
व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्र आसने । दृढपादप्रतिष्ठाने
ह्युताशनसमन्विषि । उपवेश्य महात्मानं कृष्णाञ्च द्रुप-
दात्मजाम् । जुहाव पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
ततउत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम् । अभ्यषिञ्च-
त्पतिं पृथ्व्याः कूलीशुलं युधिष्ठिरम् । धृतर-
राष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा । अनुज्ञातो-
ऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः । पाञ्चजन्याभि-
षिक्तश्च राजाऽष्टतसुखोऽभवत् । ततोऽनु वादयामासुः
पणवानकदुन्दुभीन् । धर्मराजोऽपि तत्त्वैर्षं प्रतिजग्राह
धर्मतः । पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः । ततो
निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन् । वेदाध्ययन-
सम्पन्नान् प्रतिशीलसमन्वितान्” । एतानि द्रव्यादीनि
राजाभिषेचनिकानि ज्ञेयानि अधिकं राजाभिषेकशब्दे
वक्ष्यते स्त्रियां ङीप् । अभिषेचनमधिकृत्य कृतो-
ग्रन्थः ठक् । अभिषेकाधिकारेण कृते २भारतान्तर्गते
अवान्तरपर्वभेदे “आभिषेचनिकं पर्वधर्मराजस्य धीमतः”
भा०आ० १ अ० । अभिषेचनं स्नानं प्रयोजनमस्य ठञ् ।
३स्नानार्थं विधाने तत्रत्ये षड्रव्यमन्त्रादौ च स्नानविभाग
पूर्वकं तत्रत्यद्रव्यविधानमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र स्नानं तावत्
सप्तविधम्” मान्दं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमत् । “आपोहिष्ठा-
दिभिर्मान्त्रम् ष्टदालम्बाश्च पाथिवम् । आग्नेयं भस्मना
स्नानं वायव्यं रजसा कृतम् । अङ्गिरातववर्षाभिः स्नानं
तद्दिव्यसुच्यते । वारुणञ्चावगाह्यश्च मानसं विष्णुचि-
न्ननम्” योगिया० तत्र विशेषस्तेनैवोक्तः” “शत्रु
आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् । एतंस्तु पञ्च
भिर्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानं तदुच्यते” मन्त्राणां सहस्रयोजिकल्पोवा
शक्त्यपेक्षया । तत्र वारुणं स्नानं सुख्यमसामर्थ्यं अन्यानि

ज्ञानानि “ज्ञानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणसुखप्रमेदतः । तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् । नित्यं नैमित्तिकं कास्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । क्रियाज्ञानं तथा षडं षोढा ज्ञानं प्रकीर्तितम्” व्यासोक्तेः तत्र नित्यादीन्यनुपदं वक्ष्यन्ते । “असामर्थ्याच्छरीरस्य देश कालाद्यपेक्षया । मन्त्रज्ञानादितः सप्त केचिद्विद्वन्ति सूरयः जा० स्मृ० । “गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते । विधिलोपं न ते कुर्युः सामर्थ्ये सति कर्मसु” जैमि०स्मृ० । “अत्यन्ताद्गोमकालस्य बहुत्वात् ज्ञानकर्मणः प्रातर्न तनुयात् ज्ञानं होमलोपोविगर्हितः” काल्या० स्मृ० । “प्रातः संक्षेपतः ज्ञानं शौचार्थं तु तदिष्यते । मन्त्रैस्तु विधिनिष्ठाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम्” वशि० । अत्यन्ताशक्तौ । “अशिरस्यं भवेत्ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मिण्याम् । आद्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः । कृताभिमन्त्रितैस्त्रोयैः प्रोक्षयेन्मूर्ध्नि सर्वतः । अतुकल्पमिदं ज्ञानं सर्वपापहरं नृणाम्” जावा० स्मृ० । एकवाससाऽपि ज्ञानं कर्तुं शक्यते “एकेन वाससा ज्ञायाद्वाभ्यामनियमः स्मृतः । वज्रवासोनिषेधश्च ज्ञाने फलमभीष्टतः” विष्णुक्तेः नैकवासाः क्रियां कुर्यात् ज्ञानं कर्म विना क्वचित्” तदुक्तेश्च “असृष्ट्यस्यर्शने चैव वार्त्तायां युवजन्मनि । एतद्द्विवाससा कार्यमन्यत्रैकेन वाससा” वसि० “न नग्नो नान्यदीयेन नार्द्रेण न स्त्रुच्या प्रथितेन न विकृतेन च ज्ञायात्” इत्याचारतिलकः । तत्र नित्यं प्रातःज्ञानम्, “प्रातः समाचरेत् ज्ञानं तत्र नियमिति स्मृतम्” मार्क० पु० । चन्द्रसूर्योपरागे अशौचादौ असृष्ट्यस्यर्शने च ज्ञानं नैमित्तिकम् । “पुष्टोऽके जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टौ । अमावाञ्च नदीज्ञानं पुनात्वा सप्रमात् कुलम्” इत्याद्युक्तं ज्ञानं कास्यम् । धर्मकर्म कर्तुं यत् पूर्वज्ञानं तत्क्रियाङ्गम् । “मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकम् । मलापकर्षणायैव तत्प्रवृत्तिसु नान्यथा ।” तत्र ज्ञानविधिश आश्व० गृ० परि० उक्तः यथा । “अथ ज्ञानविधिस्तत्रातर्ध्याह्ने च गृहस्थः कुर्यादेकतरत्र वा प्रातरेव, ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विः त्रिर्वा वानप्रस्थः । तत् प्रातः सहगोमयेन कुर्यान् स्मृदा मध्यन्दिने सायं शुद्धाभिरङ्गिः । न प्रातःज्ञानात् प्राक्सन्ध्यासुपासोत प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्त्रिचस्यं सङ्गृह्य भूमिं वोपर्यधश्च संत्यक्तं तीर्थमेत्य धौतपादपाशिसुख आचम्य सन्ध्योक्तवदात्माभ्यक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः

संयतप्राणः कर्म सङ्कल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेषा विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमं “मानस्तोकं” इत्युच्चाभिमन्त्र्य, “गन्धद्वाराम्” इत्यनया मूर्द्धादि-सर्वाङ्गमालिष्य प्राङ्गलिः “वरुणं हिरण्यशृङ्गमिति” द्वाभ्याम् “अव ते हेड” इति द्वाभ्यां “प्रसम्नाजे वृहदुचेति” स्मृतेन प्रार्थ्य “हिरण्यशृङ्गं वरुणं पप्रदो तीर्थे मे देहि वाचितः । यत्तया भुक्तमसाधुनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः । यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो वृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः” इत्यर्थः याः प्रवतो निवत उदत” इत्येतया तीर्थमभिमन्त्र्यावगाह्य ज्ञातो द्विराचम्य मार्जयेत् अश्वयोयन्यध्वभिः” इत्यष्टाभिः “आपो-हिउति” च नवभिरथ तीर्थमङ्गुष्ठेन “इमं मे गङ्ग” इत्युच्चा विःप्रदक्षिणमालोद्य प्रकाशपृष्ठमग्नौ अथमर्षणस्मृत्तं तिरावर्त्य निमज्जोन्मज्ज्यादित्यमालोक्य द्वादशकत्व आङ्गुल्य पाणिभ्यां शङ्खसूत्रया योनिमुद्रया बोदकमादाय मूर्ध्नि सुखे बाह्योरसि चात्मानङ्गायत्वप्राभिषिच्य “त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति” द्वाभ्यात् “तरत्समन्दीधातीति” च स्मृतेन पुनः ज्ञायान्मूर्ध्नि चाभिषिच्येत् “तद्विष्णोः परमम्पदम् “अग्ने रक्षाणो अंहसो यत्किञ्चेदं वरुणदेव्ये जने” इत्येता जपेत्, सोतोऽभिसुखः सरित्खु ज्ञायादन्यत्वादित्याभिसुखोऽथ साक्षताभिरङ्गिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृति-भिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वाथो-दङ्गुलः निवीती सयवाभिरङ्गिः प्राजापत्येन तीर्थेन क्षण्यद्वैपायनादीन् ऋषोस्ताभिव्याहृतिभिर्व्यस्ताभिसुर्पयित्वाथ दक्षिणाभिसुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलमङ्गि-व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमो अङ्गिरसानग्नि-स्रताः कव्यवाहन इत्यादीं स्त्रीस्त्रीस्तर्पयेदेतत्ज्ञानाङ्गत-र्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिसुखः प्राचीनावीती “ये के चासत्कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञो-पवीत्यप उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्विती-यज्ञोत्तरीयं पर्युक्षितं प्राहृत्य द्विराचामेदथोक्तसन्ध्या-सुपासोतिदं प्रातःज्ञानविधानम् । अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपाणिपादसुखो द्विराचम्या-यतप्राणः ज्ञानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्पाणिः शुचौ देशे स्नानत्वेण भूमिङ्गायतप्रक्षेपे स्नात्वोपरिस्मृदञ्चत्तरङ्गुलसद्वाद्य तस्मात्साम्भृदं तथा स्नात्वा गायत्र्यादाय गर्तमुद्वासितया

ऋदां परिपूर्णं ऋदसुपाचां शुचौ देशे तोरे निधाय गायत्र्या प्रोच्य तच्छिरसा तेषां विभज्यैकेन मूर्ध्ना आनाभेरपरेषु चाधस्ताद्भ्रमरुलिष्यापस्त्राद्युक्त्या चालयित्वादित्यङ्गिरोच्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मन्त्रज्ञानमाह्वरथ तोरे द्विराचम्य ततो-यमस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दक्षु दशसु विनिक्षिप्योत्तरनीधे क्षिप्त्वा तृतीयज्ञायत्र्याभिमन्त्रितादित्याय दर्शयित्वा तेन मूर्ध्ना आपादात् गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमरुलिष्य “सुमित्थियान आप ओषधयः सन्ति” सकृद्द्विरात्मानमभिषिच्य “दुर्मित्रास्तस्यै सन्तु योऽस्मान्हेति यच्च वयन्दिश्व” इति ऋक्शेषमङ्गिः चालयेद्य वरुणप्रार्थना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना स्नायात् । नास्त्रिन् प्राक् ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्त्रं निष्पीडयेदपुत्रादयो ह्यन्ते तथा इत्येष स्नानविधिसूत्रेदेतद-सम्भवेऽङ्गिरेव कुर्याद्भौमदिनादिषु च न गृहे ऋदा स्ना-यात् च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायान्मन्त्र-विधिं वर्जयेद्ब्रह्मिणां शुचौ देशे सर्वे पश्चात्कुर्यादिति । अथाशक्तस्य मन्त्रज्ञानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणा-नायस्य दर्भपाणिः सव्ये पाण्यावपः कृत्वा तिसृभिरापो हिषोद्याभिः पक्कः प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्भर्जयेत् । पादयो मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोः मूर्ध्नि चाथार्धचर्मयो मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ ऋक्यो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ त्वेन मूर्ध्नीति मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रिता अपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्रज्ञानम् । शास्त्रिभेदेनान्यविधवि-धानं तत्तत्स्त्रेषु वृश्यम् । ततश्च स्त्राद्याद्युक्तद्रव्याणां तत्रत्य मन्त्राणां तद्विधानानाञ्चाभिषेचनिकत्वं बोध्यम् कर्मान्ते प्रयजमानाभिषेकार्थं मन्त्रे च । ते च मन्त्राः वैदिकाः पौराणिकाश्च । तत्र मन्त्रास्तु मत्कृततत्त्वज्ञानादिपद्धतौ २० ईं पृष्ठादौ द्रव्याः । पौराणिकतान्त्रिकतत्त्वकर्म्मस्व-धिकारसिद्ध्यर्थं स्थाभिषेकस्य साधने इमन्त्रादौ ७ तद्द्रव्यभेदे दत्तविधाने च तत्र पौराणिकाभिषेकद्रव्यविधानादि “शिवमन्त्राभिषेकं यः कुर्याच्छिष्यादिक्रमिये” इत्यारभ्य “अस्तरत्वाभिषेकं” इत्यन्तेन अग्निपुराणे दर्शितम् । शाक्ता-भिषेकद्रव्यविधानानि च तन्त्रे ज्ञेयानि । एतद्द्राभिषेक द्रव्ये १० तद्विधाने च तद्द्रव्यविधानादि च विधानपारिजाते रुद्रकल्पपद्धतौ च दृश्यम् ११ देवाभिषेकादिसाधनद्रव्यादौ

आभिहारिक त्रि० आभिमुख्येन हारः अभिहारः प्रयोजनमस्य तत्र साधुर्वा ठञ् । अभिहारसाधने

उपदौकनीये (भेटो) इति जगतीप्रसिद्धे द्रव्ये ।

आभीक न० अभीकेन दृष्टं साम अण् । अभीकर्षिदृष्टे साम-भेदे “आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके कात्या० २५, १४, १५ । एके आचार्यां आभीकाद्यान्यपि सामान्याव-पन्ति” कर्क० ।

आभीक्ष्ण न० अभीक्ष्णस्य भावः व्यञ्ज् । सातत्ये पौनःपुन्ये आभीक्ष्णञ्च अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनम् । “नित्य-वोस्योः” पा० सूत्रे “आभीक्ष्णे वीक्ष्णायाञ्च द्योत्ये” सि०कौ० । “बहुलमाभीक्ष्णे” पा० “आभीक्ष्ण-णसुल्” पा० । “जहृकर्मणा बहुलमाभीक्ष्णे कर्त्तारं चाभिदधाति” पा० ग० सू० ।

आभीर पु० समन्तात् भियं राति रा-क । गोपे सङ्कीर्णं जातिभेदे स हि अल्पभोतिहेतोरप्यधिकं विभेतीतितस्य तथा-त्वम् “आभीरवाममयनाहृतमानसाय दत्तं मनोयदुपते ! तदिदं गृहाण” उद्गतः स च सङ्कीर्णवर्णः । “ब्राह्मणा दुपकन्यामाहृतोनाम जायते । आभीरोऽभ्वष्टकन्यायामा-योगव्यान्तु धिग्वशः” इति मनूक्तः । “श्रीकोङ्कशादधो-भागे तापीतः पश्चिमे तटे । आभीरदेशोदेविशि ! विन्ध्य शैले व्यवस्थित” इति शङ्किसङ्गम० उक्तं २ देशभेदे इतद्देश-वासिनि ४ तद्देशराजे च ब० व० । “एकादशकलधारि कविकुलमानसहारि । इदमाभीरमवेहि जगणमन्वयम-लुपेहि” इत्युक्तलक्षणे ५ मात्वाहृत्भेदे न० ।

आभीरपत्नी स्त्री स्त्री ईत० वा डीप् । गोपप्रधाने यामे घोषे (गोयालपाड़ा) ।

आभीरी स्त्री आभीरस्य पत्नी आभीरजातिवर्गं स्त्री डीप् । १ आभीरभार्यायाम् २ गोपजातिस्त्रियां सहास्रद्वयाम् ।

आभील न० समन्तात् भयं लाति ददाति ला-क । १ कष्टे २ दुःखे ३ भयानके तदस्यास्ति अच् । ४ तद्वति त्रि० “आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवश्यन्” माघः । “रात्रौ नि-शीथे सामीले गतेऽर्द्धसमये न्यप” इति भा० व० प० ११ अ० ।

आभीश्रव अभीश्रुना दृष्टं साम-अण् । सामभेदे “आभीकम-भिनिधनमाभीशवानि चैके” कात्या० २५, १४, १५ । “आभीकाद्यानि सामान्यावपन्ति” कर्कः ।

आभु त्रि० समन्तात् भवति आ+भू-डु । विभौ व्यापके “तच्छेनाभूपिहितं यदासीत्” ऋ० १० १ २६, ३ । “आभु-व्यापकम्” भा० क्षिप् आभूरप्यव “आभूमिरिन्द्रः अथयज्ञनाभवः” ऋ० १, ५, १, ६ । [२ ईषद्वके ।

आभुग्न त्रि० आ+भुज कर्म्मकर्त्तरि क्त तस्य नः । १ आकुञ्चिते

आभूति स्त्री आ+भू-क्तिन् । व्याप्तौ "आभूतिरेषा भूतिः" ऐ० उ०
आभेरी स्त्री रागिणीभेदे हलायुषः ।

आभोग पु० आ+भुज-आधारे घञ् । परिपूर्णतायां,
यस्य यावदपेक्षितं रूपं तत्पूर्णत्वे हि आभोगा-
धारतेति तस्य तथात्वम् । "अकथितोऽपि ज्ञायत एव
यथायमाभोगस्तपोवनस्येति" शकु० "पञ्चताभोगवर्णाण-
सतिक्रायं महाबलम्" भा० व० १७८ अ० "कदमि-
हितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्योक्तेः आभोग-
वत्पर्वततल्ल्यदेहमित्यर्थः । "यत्नैव कविनाम स्यात् स
आभोग इतीरितः" इति सङ्गीतदामोदरोक्ते गानसमाप्तौ
(भणित्वा) ख्यातेः कविनामख्यापने । आभुज्यतेऽनेन करणे
घञ् । इत्यत्र यत्नादिनैव हि भोगः सम्यग् सम्पद्यते इति
यत्स्य तथात्वम् । "ना सुखोऽयं नवाभोगोघरणिस्पोहि
राजसः" किरा० "नवाभोगः अभिनवोत्साहः" मल्लि०
सम्यक् भोगः प्रा० स० । ४ सम्यक् सुखाद्यनुभवे "विषया-
भोगेषु नैवादरः" शान्तिब्रह्म । ५ वरुणस्य कृते च मेदि० ।

आभोगय लि० आभोगं याति या-क । आप्रूष् "आभोगयं
प्रयदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मन केचिदापयः"
ऋ० १, ११०, २ ।

आभोगि लि० आभोगं करोति आभोग+णिच्-इन् । विषया-
भोगकारके "जिह्वस्थे चरितवे मघोन्याभोगय इपये"
ऋ० १, ११३, ५ ।

आभोगिन् लि० आभोगोऽस्य इति । परिपूर्णे स्त्रियां ङोप्

आभ्यन्तर लि० अभ्यन्तरे भवः अण् । मध्यवर्तिनि "कञ्चि-
दाभ्यन्तरेभ्यश्च ब्राह्मेभ्यश्च विशास्यते!" भा० स० प० ५ अ० ।
"वर्षोच्चारणे, प्रयत्नो द्विधा आभ्यन्तरोबाह्यश्च आद्यन्तर्द्वौ
स्रष्टेः षत्स्रष्टविष्टतस्रष्टतभेदात् । तत्र स्रष्टं प्रयतनं
स्रष्टानाम् । ईषत्स्रष्टमन्तःस्थानाम् विष्टतमृगणां स्तराणाञ्च
ह्रस्वस्वारणस्य प्रयोगे संष्टतं प्रक्रियादशायां न्तु विष्टतमेव"
सि० कौ० । "एतेषाञ्चाभ्यन्तरत्वं वर्षोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात्
"तथा हि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणवायुः
ऊर्ध्वं माक्रामन्तुरः प्रष्टतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्षस्य
तदभिव्यञ्जकध्वनेर्गोत्पत्तिः ततोत्पत्तेः प्राक् जिह्वायो-
यायमध्यमूलानि वर्षोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सन्त्यक्
स्रष्टन्ति तदा स्रष्टता, ईषत्स्रष्टे ईषत्स्रष्टता, समी-
पावस्थाने संष्टतता, दूरावस्थाने विष्टतता । अतएव इत्तु-
यशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवगे उच्चारयितव्ये जिह्वा-
यस्य तालस्थानेन सम्यक्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्रष्टः, शकारे,

समीपेऽवस्थानम् इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम्" मत्कतसरला ।
आभ्यवहारिक लि० अभ्यवहाराय हितं ठक् । भोजनयोग्ये
अन्नादौ । [ठक् । कुटुम्बभरणव्याप्तते हेम० ।

आभ्यागारिक लि० अभ्यागारे तत्स्यकटुम्बाभरणे व्याप्तः
आभ्यादायिक न० आभिसस्येनादानसभ्यादानं तत्र नियुक्तः
ठक् । पितृमातृकलादिप्राप्ते स्त्रीधनभेदे ।

आभ्यासिक लि० अभ्यासे निकटे भवः ठक् । १ निकटस्थिते
"अल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम्" भा० आ० २७ ई
अ० । अभ्यासात् पौनःपुन्यात् आगतः ठक् । २ अभ्यास-
प्राप्ते दृढसंस्कारादौ ।

आभ्युदयिक न० अभ्युदयः प्रयोजनस्य ठक् । २ दृङ्निमित्ते
आह्वये तत्र कन्दोगानामाभ्युदयिकश्चाङ्गविधिर्गोभिल-
सूतकन्दोगपरिशिष्टयोरुक्तः यथा ।

गोभिलः । "अथाभ्युदयिके आह्वे युग्मानाशयेत् ।
प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्न-
मिति तृप्तिप्रश्नः दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दी-
सुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दी-
मखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो माता-
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो दृढप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां, न
खधाञ्च प्रयुञ्जीत" इति । "आभ्युदयिके अभ्युदयनिमि-
त्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादिः तदर्थं आङ्गं
आभ्युदयिकम् । तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूतं
पुत्रजन्मादि भविष्यद्दिवाहादि एवञ्च आङ्गविवेकादौ आ-
ङ्गभेदगणने दृङ्गिश्चाङ्गत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभयत्व-
मुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलाषे आ-
भ्युदयिकश्चाङ्गमिति प्रयोज्यम् । तत्र यवैस्तिलार्थेऽत्यनेन
पार्वण्यश्चाङ्गप्राप्तिलक्ष्याने यवविधानानादाभ्युदयिकस्यापि
पार्वण्यप्रकृतिकत्वं प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थेऽत्यनेन
दानं व्यर्थं स्यात् । ततश्च पार्वण्यप्रकृतिकत्वेन पितृपक्षेऽ-
युग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वो-
पदेशः । दैवे युग्मत्वस्य पार्वण्यत्वेन प्राप्तत्वाच्च तदोपदेशः
"अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणासप्रदक्षिणम्" इति याज्ञ-
वल्क्यवचनेन देवकर्मान्तरं पितृकर्म्मकरणे प्राप्तवाभो-
पचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन दैवपितृकर्म्म कर-
णाय दक्षिणावत्तेन गन्तव्यम् । द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय
ऋजवोदर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः । तृप्राः स्य इत्यनेन
तृप्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योग्यत्वात् सम्पन्नमिति
प्राप्ते वक्ष्यमाणकन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्यु-

त्तरम् । एतद्दर्भमयब्राह्मणपत्रेऽप्युक्तत्वाद्वाच्यम् । दधि-
बदराक्षतमिश्राद्यनेन दध्यादिमिश्रणभावश्यकम् । अततो-
यवः “अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता षट्ठा धाना भवन्ति ते” इति
भट्टनारायणश्रुतकोषात् अतएव वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्ट-
वचनेऽन्तमनुक्त्वा “संयोज्य यवकर्कशूदधिमिरिति” निः-
सन्दिग्धसुक्तम् । स्वधावाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः । तत्र स्वधां वाचयिष्य इति
पितृपञ्चएव प्रश्नः । अतएव तद्विद्वत्तये दैव इति । देवपत्रे
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरञ्च
प्रीयन्तामिति । ततः पितृपत्रे स्वधावाचनस्थानीयत्वेन
दृष्टप्रमातामहे यश्चेति चकारनिर्देशेन च स्वधोच्यतामि-
तिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति गृच्छेत् । प्रत्युत्तरञ्च
अस्तु स्वधेति वत् तन्नेत्येव प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दी-
मुखाः पितरइत्यादि नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः इति नि-
र्देशेन च “नान्दीमुखं पितृगणमिति” विष्णुपुराणेन च
“मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव चेति” ब्रह्मपुराणे
च नान्दीमुखपदस्युत्तरे द्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देव-
त्वात् ततश्चात्रापि प्रीयन्तामितिवन्नान्दीमुखेभ्यः प्रपिता-
महेभ्य इत्यादि वाच्यम्” आ० त० रघु० । छन्दोग० “कर्मा-
दिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन
पूजिताः पूजयन्ति ताः । प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता
वा पटादिषु । अपि वाक्षतपुत्रेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।
कुडालगनां वसोवर्षारं सप्त वारान् एतेन तु । कारयेत्
पञ्च वारान् वा नातिनोचां नचोच्छ्रिताम् । आयुष्मा-
निति शान्तर्यं जत्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृ-
भ्यस्तदनु आहुदानमुपक्रमेत् । वशिष्ठोक्तविधिः कृत्स्ना-
दृष्टव्योऽत्र निरामिषः । अतः परं प्रवक्ष्यमि विशेष
इह यो भवेत् । प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युष्मानुभय-
तस्तथा । उपवेश्य कुशान्दद्यात् ऋजुनेव हि पाणिना”
तथा “निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितृन्पत्यत्र दैवतम् । पितृभ्य इति
दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् । गोत्वनामभिरामन्त्य पितृ-
नस्यै प्रदापयेत् । नात्वापसव्यकरणं न पितॄन् तीर्थमि-
ष्यते । पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव तु कारयेत् ।
ज्येष्ठोत्तरकरान् युष्मान् कराग्र्यान्प्रवित्तकान् । कृत्वाभ्यं
सम्पादात्थं नैकैकस्यात् देयते । मधुमध्विति यस्तत्र
विर्जपोऽग्नितुमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्र-
विवर्जितः । नचाश्रुत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहि-

ताम् । अन्यएव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ।
प्रकारोऽत्रस्य यस्तत्र तिलवट्टयवतथा । उच्छिष्टसन्निधौ
सोऽत्र तन्नेषु विपरीतकः । सम्पन्नमिति तन्नाः सः
प्रश्नस्यानु विधीयते । सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषपत्रं निवे-
दयेत् । प्रागप्येष्वथ दर्भेषु आद्यामामन्त्रं पूर्ववत् । अपः
क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिच्छेति निस्तिलाः । द्वितीयञ्च ततो-
यञ्च मध्यदेशायदेशयोः । मातामहप्रभृतीस्तु एतेषामेव
वामतः । सर्वस्मादन्नसङ्कल्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च । संयोज्य
यवकर्कशूदधिमिः प्राङ्मुखस्थितः । अवनेजनवत् पिण्डान्
दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् । तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यव-
नेजयेत् । उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम् । भवे-
दधशाधरणाभयोऽधः आहुकर्कशु । तस्मात् आहुषु सर्वेषु
दृष्टिमत्स्वितरेषु च । मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तान्च नि-
र्वपेत् । गन्धादीनिःक्षिपेत् तृणीं तत आवाकयेत् द्विजान् ।
अन्यत्राप्येष एव स्यात् यत्रादिरहितो विधिः । दक्षिणा-
श्रवने देशे दक्षिणाभिममुखस्य तु । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषो-
ऽन्यत्र विधिः स्मृतः । अथाग्रभूमिसिञ्चेत् रुद्रप्रोचि-
तमस्त्विति । शिवा आपः सन्विति च युष्मानेवोदकेन च ।
सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतञ्चा-
रिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत् । अन्नथ्योदकदानन्तु
अर्घ्यदानवदिष्यते । षष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदा-
चन । प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्त्रेव द्विजोत्तमैः । पश्चि-
त्तान्निर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकत् । युष्मा-
नेव स्वस्तिवाचप्राणङ्कुष्ठपहृषं सदा । कृत्वा धूर्यस्य
विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः” ।

अत्र षड्भ्य इति कीर्त्तनं छन्दोगानां मातृपञ्चनिरासार्थम्
अन्यवेदिनां तु मातृपञ्चाधिक्यमत्वास्ति “मातृपञ्चं
तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च
दृष्टौ दृष्टौ भवेत् तथा” आ० त० शातातपोक्तेः
कृत्वा कृत्वाभ्युदयिकं कर्त्तव्यं तद्दर्शितं नि० सि०
ब्राह्मे “जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च । पितृ-
न्नान्दीमुखानाम तर्पणे द्विधिपूर्वकम् । वेददत्तेषु चाधान
वज्रपुंसवनेषु च । नवाक्षभोजने स्नाने जटायाः प्रथमार्तवे ।
देवारामतडागादिप्रतिष्ठासूतसवेषु च । राजाभिषेके बाला-
क्षभोजने दृष्टिसंज्ञकान् । वनस्याद्याश्रमं गच्छन् पूर्वैद्युःस्व-
धया पितृन् । पूर्वोक्तविधिना सव्यक् तपयेत् कर्मासङ्गये” ।
विष्णुपुराणे “यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।
पुत्रजन्मदृष्टीत्सर्गे दृष्टिश्चाङ्गं समाचरेत्” बह्वृचकारिका-

आभ्यु “स्यादाभ्युदयिकं आङ्गं” उद्भिद्युक्तेषु कर्मसु । पुंसवन-
सोमन्तचौलोपनयनेषु च । विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौत-
कर्मणि । इदं आङ्गं प्रकुर्वन्ति द्विजा उद्भिनिमित्तकम् ।
अन्यैः षोडशसंस्कारसरख्यादिषु प्रोष्यते । वाय्वाद्यु द्याप-
नादौ तु कुर्युः पूर्वनिमित्तकम्” वोपदेवकालादयौ “सोम-
न्तव्रतचौलनामकरणाप्रशशोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञ-
तनयोत्पत्तिप्रतिश्रासु च । पुंसव्यावसथप्रवेशनसुताद्यास्या-
वलोकाश्रमस्त्रोकारद्विदिपाभिषेकदयिताद्युक्ती च नान्दी-
सुखम्” आङ्गकौस्तुभ्यां निर्णयान्ते च मात्स्ये “अन्नप्राशे
च सोमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च
नववैश्वदेवप्रवेशने । देवदत्तजलादीनां प्रतिश्रायां विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे” उद्भिआङ्गं प्रकीर्तितम् । तत्र गर्भाधाने
आभ्युदयिकं छन्दोगेतरपरं यथोक्तं आङ्गतत्त्वे
छन्दो०प० । षष्ठोत्सर्गे उद्भिआङ्गं कास्य विषयम् ।
अथौचान्द्वितीयदिनादिविहिते न उद्भिआङ्गमिति
भेदः । “असहृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्माका-
रिणा । प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः आङ्गमेव च । आधाने
होमयज्ञे च वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्माणि दर्शे च पौर्ण-
मास्ये तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ।
एकमेव भवेत् आङ्गमेतेषु न पृथक् पृथक् । नाष्टकासु
भवेत् आङ्गं न आङ्गे आङ्गमिष्यते । न सोधन्तीजात-
कर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु । विवाहादिः कर्म्मणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रम यस्तु चान्ते । विवाहादावेकमेवात्
कुर्यात् आङ्गं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् । तथागणशः
क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सक्तम् । सक्तदेव भवेत् आङ्ग-
मादौ न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत् आङ्गं तत्र तत्रैव
मातरः” । इदं चावश्यकम् । “उद्भौ न तर्पिताये वै
पितरो गृहमेधिभिः । तद्भौनमफलं ज्ञेयमासुरोविधिरेव
सु” इति शातातपोक्तेः । “अष्टकामास्याभ्युदयास्तीर्थ
पात्रोपपत्तयः । पितृभ्यामतिरेकोऽयं मासिकान्नात्प्रुवः
सृष्ट इति देवी०पु० उक्तेश्च भुव आवश्यक इति आ०त०
रघु० । अत्र आङ्गत्वयमाह शाता० । “मातृआङ्गं तु पूर्वं
स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ततो मातामहानाञ्च उद्भौ आङ्ग-
त्वयं सृष्टतम्” तत्कालसाहृ पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः “मातृ-
आङ्गं तु पूर्वद्युः कर्माहनि तु पितृकम् । मातामहं
चोत्तरेद्युर्द्वौ आङ्गत्वयं सृष्टतम्” । अत्राप्यशक्तौ स एव
“पृथक्दिनेष्वशक्तश्च देकस्मिन् पूर्ववासरे । आङ्गत्वयं
प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्नि कर्मिति” उद्भमरुरपि “अला-

भेऽभिन्नकालानां नान्दीआङ्गत्वयं बुधः पूर्वद्युर्वै प्रकु-
र्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्” अत्र “महत्सु पूर्वद्युस्तद-
हरत्येष्विति” गृह्यपरिशिष्टव्यवस्था ज्ञेया । कर्म्मदिवस एवेति
गौडाचारः । तच्च प्रातरैव । “पार्वण्यञ्चापरह्णे तु
प्रातर्द्विनिमित्तकमिति” निर्यु० सि० शातातपोक्तेः ।
अत्र प्रातःशब्दः सार्द्धाहरपरः “प्रहरोऽप्यर्धसंयुक्तः
प्रातरित्यभिधीत इति” गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः ।
“आवत्त नसमीपे वेवा, इत्तेः मध्याह्नावधिरिति” गौडाः ।
इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् तदाह्वानिः “पूर्वाह्णे
वैश्वदेवद्विर्विना जन्मानिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत आङ्गं
तात्कालिकं बुध इति” एतदनियतनिमित्तपरम् “निय-
तेषु निमित्तेषु प्रातर्द्विनिमित्तकम् । तेषामनियतत्वे
तु तदानन्तर्यमिष्यते” इति बोगाक्षिसृष्टेः । आधानाङ्गं
नान्दीआङ्गं त्वपराह्णे एव “आमआङ्गं तु पूर्वाह्णे
षिद्धाक्षेण तु मध्यतः । पार्वण्यं चापराह्णे तु उद्भिआङ्गं
तथाग्निमिति” निर्णयान्ते गालवोक्तेः “नान्दीसुखा-
दयः प्रातराग्निकं त्वपराह्णत” इति विष्णुक्तेश्च ।
इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण छन्दोगेतरैः
नवदैवत्यं कार्यम् तत्र मातामहादयस्तु सपत्नीकाः
“मातामहप्रमातामहउद्भप्रमातामहानां सपत्नीकानामिति”
पृथ्वीचन्द्रोदये गद्यरूपेण गारुडवाक्यात् । हेमाद्रौ शङ्खः
“नान्दीसुखे सत्यवद्र संकीर्त्तौ वैश्वदेविके” । उद्भपराशरः
“नान्दीखेभ्योदेवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यस्त-
न्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति सृष्टिः” । आङ्गे मातादान
निषेधेऽपि उद्भौ माताविशेषदानं विहितम् । “मातृत्याः
शतपलाया मल्लिकाकुजयोरपि । केतक्याः पाठलाया वा
देवा माता न लोहिता” कू०पु० उक्तेः । “कुशस्थाने च
दूर्वाःस्युर्मङ्गलस्याभिरुद्धय” इति हेमा० ब्रह्मा० पु०
“अजवोदर्भा इति प्रागुक्तं वाक्यं तु छन्दोगविषयम् ।
अत्राधिकारी निरूप्यते । “जातस्य जातकर्माणि क्रिया-
काण्डमशेषतः । पिता पुत्रस्य कुर्वीत आङ्गं चाभ्युदया-
त्वकम्” विष्णु०पु० । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसं-
स्कारकर्मसु । पिण्डानोद्भृतात् तेषां तद्भावेऽपि तत्-
क्रमात्” छन्दोग० । “जीवत्पितृकस्याप्यत्राधिकारः ।
अनग्निर्कोऽपि कुर्वीत जन्मादौ उद्भिर्कर्मणि । येभ्य एव
पिता दद्यात् तानेवोद्भिस्तु तर्पयेदिति” हारीतोक्तेः “उद्भाहे
पुत्रजनने पुत्रेभ्यः सौमिके मशे । तीर्थे ब्राह्मण्य आयाते
षड्भेते जीवतः पितुः । भैतायणपरिशिष्टम् “जीवतः जीवन्तं

पितरमनाड्य उल्लङ्घ्येत्यर्थः । प्रथमविवाहे एव पितरधि-
कारः द्वितीये तु स्वस्रैवेति भेदः । “नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यात्
आद्ये पाणिग्रहे बुधः । अत जङ्घं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु
नान्दिकम्” नि० सि० छतसूतेः । ऋन्दोग० वाक्ये तदभावे
तस्य पितरभावे तत्क्रमात् “असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः
पूर्वसंस्कृतैरिति” वा० यः कर्त्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्राता-
दद्यात् इति पृथीचन्द्रोदयः । हेमाद्रिस्तु पितरभावे यः
पितृव्यमातृत्वादिः संस्कार्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्य
पितृक्रमात् न तु स्वपितृभ्य इति व्याचख्यौ । तेन असु-
कस्येति संस्कार्यनामाभिधाय पितरिति प्रयोज्यमेव
मेव एषुनन्दनादयः । “दृष्टौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च
पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं
सुतः । कात्या० सूतेः जीवत्पितृकस्य तीर्थादौ विशेषः
पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा यदाऽन्यस्तत्पुत्रं धर्म्म-
बुद्ध्या संस्कार्यात् तदा संस्कार्यपितुः पितादिभ्यो दद्यात्
न संस्कार्यपितादिभ्यः निरु० सि० । एवं जीवन्मा-
तृकेणापि मातरमतिक्रम्य पितामहार्दानां तिष्ठणाम्
श्राद्धं ऋन्दोगेतेरेण करणीयमिति “योयो जीवति
तमति दद्यादिति” सूतौ पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् ।
पितादितिकस्य जीवने तु तद्वर्गश्राद्धनिष्ठितः किन्तु जीव-
द्भिरेव तैः तच्छ्राद्धं भोज्यं “पितामहे वा तत्श्राद्धं स्वयं
भुञ्जीतेति” मनुवचनात् । एवं सात्वादित्रयेऽपि बोध्यम् तेन
जीवद्गर्गपरित्यागेनेतरवगेश्राद्धं करणीयम् “यदि जीवति
वर्गस्तु तं वर्गं तु परित्यजेत्” नि० सि० वचनात् ।

आभ्रिक लि० अभ्र्या खनति ठक् । काष्ठकुहालेन खनके ।

आभ्र लि० अभ्रे आकाशे भवः कुर्वा० एण । आकाशभवे ।

आम् अव्य० अम-गत्यादिषु णिच्-वा अह्रस्वः क्तिप् ।

१ अङ्गोकारे २ निश्चये ज्ञाने ३ सूतौ ४ प्रतिवचने च ।

आम पु० । आस्यते ईषत्पच्यते आ+अम-कर्म्मणि घञ् । १ ईष-
त्पके असिद्धे २ पाकरुद्धे । अम-करणे घञ् । २ रोगभावे ।
वैद्यकोक्ते षट्त्रिंशे अजीर्णे ३ रोगभेदे च आमाटोपा-
पचोक्ते षड्गुल्यात्मविकारिणाम्” सुश्रु० । तल्लक्षणादि
यथा निदा० “आहारस्य रसः सारः योन पकोऽग्नि-
लाघवात् । आमसंज्ञां स लभते बद्धव्याधिसमा-
श्रयः । आममन्त्ररसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम् । प्रथम
दोषदुष्टिं वा वदन्ति बद्धपिच्छिलासु । सादनं
सर्वगत्वाणामाममित्यभिप्रायव्युत्तम्” “तेनामेन सदा
युक्ता दोषा दुष्याश्च तादृशाः । तदुङ्गवा आमयाश्च

सामा इति बुधैः सूताः” तेनास्य क्लीबत्वपि ।
आमस्य निदानस्वरूपभेदादि निदाने उक्तम् “आमं विद-
ग्धं विष्टम् तथा पित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचि-
दिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अजीर्णं पञ्चमं केचिन्नि-
र्द्दोषं दिनपात्रि च । वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्र-
तिवासरम् । तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डात्किंकृतकः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धं प्रवर्त्तते” । तस्य चामना-
मत्वे कारणमप्युक्तम् तत्रैव । “भुक्तमन्नावशेषं यत् रसमूतन्व
पाचितम् । गतमाभाशये यस्यात्तस्मादात्मं प्रचक्षते इति”
अधिकमामाशयशब्दे वक्ष्यते ।

अपाकरूपामात् तृष्णाधिक्यं जायते तदुक्तम् सुश्रु० ।
“तिस्रः सूतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्याम-
समुद्भवा” च इत्यादिना सप्तविधास्तृष्णाविभज्य “त्रिदो-
षलिङ्गामसस्रुवा च हृच्छूलनिधोवनसादयुक्ताः । त्रिगुणं
तथास्तं लवणञ्च भुक्तां गुर्वन्नमेवातिदधी-
करोति” आमस्यातिसाररोगादिहेतुत्वं सुश्रुते उक्तम्
आमाजीर्णैः प्रदृताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः
संप्रदुष्टाः सभक्तम् । नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
कच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेन वदन्ति । संदृष्टमेभिर्दोषैस्तु मल-
मस्रुवसीदति । पुरीषं श्चदुर्गन्धं पिच्छिलं चामसंज्ञि-
तम्” इति आमातिसारं लक्षयित्वा । अतः सर्वातिसारास्तु
ज्ञेयाः पक्वामलत्रयैः तत्र लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेषु
देहिनाम्” । तत्र लङ्घनस्य कर्त्तव्यतामुक्त्वा अनेन विधिना
चामं यस्य नैवोपशान्यति । हरिद्रादिं वचादिं वा
पिबेत् प्रातः स मानवः । आमातिसारिणां कार्यं नादौ
संयच्छणं नृणां”मित्यनेन विशेष उक्तः तेन ४ अतिसारभेदे
“शस्यं क्षेत्तगतं प्राङ्गः सतृषं धान्यसुच्यते । आमं विद-
ग्धमित्युक्तम् स्वन्नमन्नसुदाहृतमिति” सूतिपरिभाषिते
अपके ५ सतृषेऽन्ने च । “आमं शूद्रस्य पक्वानं पक्वसिच्छिष्ट-
मुच्यते” सूतिः । आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रस्वरूपमेहे
तथा “आमश्राद्धं त्रिजैः कार्यं शूद्रेण तु स देव त्वं”
प्रचे० पाकश्च अग्निसंयोगात् कालवशात् वा वस्तुपरि-
णामविशेषः तत्रादादीनासामत्वमग्निविशेषसंयोगाभावात् ।
यथा आमामन्नघटादेः । यद्यत् फलादि यद्यत्काले पच्यते
तत्कालात् प्राक् तस्य पाकाभावे आमत्वम् यथाच्चादेः ।
तथा व्रणादेरपि परिपाकाभावे आमत्वम् कालिकम् । यथा
“आमं विपच्यमानं च सम्यक् पक्वं च योमिषक्” व्रणपा-
काभावे” सुश्रुतः ।

आमगन्धि त्रि० आमस्यापकस्य गन्धइव गन्धो यत् इत्
समा० । अपकमांसादिहल्यगन्धादेः । लीवमित्येके ।

आमज्वर पु० आमोऽपकः ज्वरः । अपकज्वरे नवज्वरे
“खेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषञ्चति” माघः ।

आमनस्य न० अप्रशस्तं मनो यस्य तस्य भावः ध्वञ् । दुःखे ।

आमन्त्र पु० आमादजीर्णात् त्रायते स्वफलतैलेन मलनिस्का-
रणात् त्रै-कं पृषो० । १ एरण्डवृक्षे राजनि० आमण्ड इति
वा पाठः । तत्फलतैलेन हि अजीर्णं मलनिस्कारणा-
त्तथात्वम् आ+मन्त्र-अच् । २ आमन्त्रणशब्दार्थे च ।

आमन्त्रण न० आ+मन्त्र-ल्युट् । १ अभिनन्दने, २ संबोधने,
३ कामचारानुज्ञारूपे क्रियाभेदेषु प्रवर्तनव्यापारे च ।
“विधिनिसन्त्रणामन्त्रणेत्यादि” पा० । अवश्यकर्त्तव्ये
नियोगो निमन्त्रणं यथा आज्ञादिभोजने । यस्याकरणे प्रत्य-
वायोनास्ति तादृशव्यापारे, नियोजनमामन्त्रणम् यथा स्थल-
विशेषे शयनायामन्त्रणम् । नवपत्रिकाप्रवेशपूर्वदिवसे सायं
विल्वतरोः संबोधनरूपे ऽव्यापारे च युच् आमन्त्रणायत्न स्त्री

आमन्त्रित त्रि० आ+मन्त्र-क्त । १ अनावश्यकं कर्मणि
नियोजिते २ व्याकरणपरिभाषितायां सम्बोधनार्थकप्रथमा-
विभक्तौ न० ‘सामन्त्रितम्’ पा० “सम्बोधने या प्रथमा
सामन्त्रितसंज्ञा स्यात्” सि०कौ । “आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत्” नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् पा० ।
३ निमन्त्रिते त्रि० “प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्” छन्दोग० ।

आमन्त्र्य अव्य० आ+मन्त्र-ल्यप् । १ सम्बोधयत्यर्थे ।
“आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्” छन्दोग० आ+मन्त्र-कर्म्मणि
यत् । २ संबोधनीये आवश्यककार्ये ३ नियोज्ये च त्रि० ।

आमन्द पु० आमं रोगं द्याति दो-ड वा०सुम् । वासुदेवे ।

आमन्दा स्त्री आमन्दमीषन्दां करोति आमन्द+णिच्-अच् ।
खट्वाभेदे (नेत्रारेखाट) शब्दचि० ।

आमन्द्र पु० ईषन्न्द्रः प्रा०स० । १ ईषद्गम्भीरशब्दे “आ-
मन्द्रमन्धनिदत्ततालम्” भट्टिः । २ तद्युक्ते त्रि० ।

आमपाक पु० आमस्य अजीर्णं विशेषस्य पाकः । वैद्यकोक्ते
शोफरोगाद्यङ्गे आमस्य पाकभेदे । तद्विरणमुक्तं सुश्रुते यथा
“स यदा बाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सम्भावितः प्रशम-
यितुं क्रियाविपर्ययाद्बहुत्वाद्वा दोषाणां, तदा पाकाभि-
मुखो भवति । तस्यामस्य पच्यमानस्य पकस्य च लक्षण-
सुच्यमानमनधारय । तत्र मन्देऽप्यता त्वक्स्वर्णता शीत-
शोफता स्वैर्यं मन्दवेगतात्स्यशोफता चामलक्ष्यसुदृष्टम् ।
रूचिभिरिव निस्तुद्यते, दृश्यत इव पिपीलिकाभिः, ताभिश्च

संशुध्यत इव, छिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभिः, ता-
द्यत इव दण्डेन, पीड्यत इव पाणिना, घट्टयत इव चाङ्गुल्या,
दृश्यत इव पच्यत इव चाग्निद्वाराभ्यामोषचोषपरोदाहाश्च
भवन्ति दृष्टिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमु-
पैति आध्मातवस्तिरिव । अतश्च शोफो भवति त्वग्वैवर्ण्यं
शोफाभिदृष्टिर्द्वरदाहपिपासा भक्तारूचिश्च पच्यमानलि-
ङ्गम् । वेदनोपशान्तिः पाण्डुतात्स्यशोफता बलीप्राडु-
र्भावस्त्वक्परिपुष्टनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युत्पन्नं
वस्ताविवोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते चाव-
पीडिते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्डूरुत्तता च व्याधेरु-
पद्रवशान्तिभक्ताभिकाङ्क्षा च पक्कलिङ्गम् । कफजेषु तु
रोगेषु गम्भीरगतित्वादिभिघातजेषु वा केपुचिदसमस्तं
पक्कलक्षणं दृष्ट्वा पक्कमपक्कमिति मन्यमानो भिषग्मोह-
सुपैति यत्तु हि त्वक्स्वर्णता शीतशोफता स्वैर्यमल्य-
रजताप्रसवहनता न तत्र मोहमुपेयादिति । भवन्ति
चात् । आमं विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्कञ्च यो भिषक् ।
जानीयात् स भवेद्द्वैष्टः शेषास्तस्करवृत्तयः । वातादृते
नास्ति रुजा, न पाकः पित्तादृते, नास्ति कफाच्च पूयः ।
तस्मात्त्वमन्ताः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्वय एव
दोषाः” ।

आमपात न० कर्म्म० । अपक्ते पाते (काँचा) नृत्स्यपाते
“विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपातमिवाग्नि” मनुः ।

आमय पु० आमं रोगं यात्यनेन या-करणे घञर्थेक आ+मीञ्
हिंसायां करणे अच् वा । रोगे आमशब्दे तद्विरक्ति-
र्दृश्या “आमयस्वति रागसम्भवः” रघुः “तद्युक्तं विविधैर्योगै-
र्निहन्त्यादामयान् बहून्” सुश्रुतः । अनामयः निरामयः ।
“समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्सन्नावामयः स च” भावः ।

आमयाविन् आमयोऽस्यस्य विनि दीर्घश्च । रोगयुक्ते ।
“क्षयामयाव्यपस्मारिश्चित्तुष्ठितुलानि च” “अन्नहर्त्ताऽऽ
मयावित्त्वम्” इति च मनुः । [आमशब्दे विवर्तितः ।
आमरक्त न० आमस्य पक्कं रक्तम् । रोगभेदे रक्तातिसारे
आमरणान्तिक त्रि० आमरणान्तं मरणरूपसीमापर्यन्तं
व्याप्नोति ठञ् । मरणकालपर्यन्तव्यापके “अन्योन्य-
स्याव्यभिचारो सवेदामरणान्तिकः” मनुः ।

आमर्द पु० आ+मृद-घञ् । वलात् निष्पीडने । “आमर्द-
काले राजेन्द्र ! व्यपसर्पेत्ततः परम्” भा० आश्र० प० १ अ० ।
‘अर्द्धपीतस्तनं मातरामर्द्धक्षिपकेशरम्’ शकु० भावे ल्युट् ।
आमर्दनमप्यत न० ।

आमर्द्दिन् ति० आ+मृद-णिनि । बलाच्चिप्रीडके ।
आमर्श पु० आ+मृश-स्पर्श घञ् । सस्यक्ष्स्पर्शे । ल्युट् ।
 आमर्शनमप्यत्र न० ।
आमर्ष पु० न+मृष-घञ् “अन्येषामपि” पा० दीर्घः ।
 १कोपे असहने । “निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरि-
 नन्दनम्” नीतिसा० आ+मृष-घञ् । २सम्यग्विवेके च ।
आमलक ति० आ+मल-कुन् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । (आ-
 मला) १धात्रीदृष्टे । “विष्णामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफ-
 लाऽमृता । रक्तपित्तप्रमेहहृन्नं पथ्यं दृष्यं रसायनम् । हन्ति
 वातं तदस्त्वत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः । कफं रूचकषायत्वात्
 फलं धात्व्यास्त्रिदोषजित् । यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं
 भवति यादृशम् । तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि
 निर्दिशेत्” भावप्रका० अस्य स्त्रीत्वपक्षेऽपि तस्याः इदम्
 फलमण् फले लुकि स्त्रीत्वमेवेति भेदः । “यः सदा म-
 लकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् । बलीपलितनिर्मुक्तोः
 जीवेद्वर्षशतं नरः” वैद्य० “ओक्तामः सर्वदा स्नानं कुर्वीताम
 लकैर्नरः” गरुड पु० । गौरादिगणे आमलयद्पाठात्
 आमलयद्देऽप्यत्र स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् आमली । दृहृङ् ।
 पुराण्ये तु अमलात् कात् नेत्रजलादागतम् अण् ङीप् ।
 इत्यभिप्रायेण निरुत्थनरम् दर्शितं यथा “सजये !
 विजये ! देवि ! नावेव स्मृतयोस्तदा । नयनेषु च जातानि
 अमलाशुजलानि च । तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेत-
 भुवि हे सखि ! । ततो जाताद्रुमाः पृथ्वा चत्वारो विम-
 लप्रभाः । स्याता आमलकी नाम्ना जाता कादम-
 लाद्यतः । श्यामलच्छददृन्दास्ते कर्पूर-स्खन्धमू-
 लकाः । शिरापथितपलाशीमालाकलितपत्रकाः” “माघे-
 मासि सितायां तामेकादश्यां ससुङ्गवाम् दृष्ट्वाद्यागत्य देवोऽत-
 दधारानन्दयुक्तनुम् । तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्या-
 मलकी पुनः” इति च “सर्वदामलकी आह्या परित्यज्य-
 रवेर्दिनम्” । “पयोधरैरामलकीवनाश्रिताः” माघः ।
 “विल्यपत्रं च मास्यञ्च तमालामलकीदलम् । कङ्कारं
 तलसी चैव पद्मञ्च सनिपुष्पकम् । एतत् पर्युषितं न स्यात्
 यच्चान्यत् कलिकालकम्” योगि० त० । “न धात्रीकाननं
 यत्र विष्णोस्तु तलसीवनम् । तं स्वेच्छदेशं जानीयात्
 यत्र नो याति वैष्णवः । यत्र मातृपरा मर्त्या यत्र
 द्वादशीक्षरः । तलसीकाननं धात्री तत्र विष्णुः
 श्रिया सह । दूर्वा हरति पापानि धात्री हरति पात-
 कम्” आङ्गि० त० स्कन्द पु० ।

आमवात पु० आमोऽपकहेतुः वातः । भा० प्र० उक्ते वात
 व्याधिभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं तत्रैव “युगपत्कुपितावेतौ त्रिक
 सन्धिप्रवेशकौ । स्वस्वञ्च कुरतो गालभामवातः स उच्यते”
 (एतौ वातहो भ्राणौ) तस्य लक्षणमुक्तं निदा० । “अङ्गमर्दोऽ-
 रुचिस्तृष्णाऽस्नातन्त्र्यं गौरवं च्वरः । अपचीशूलजङ्ग-
 लभामवातः स उच्यते” । तत्र निदानादि यथा “विरुद्धा-
 हारवेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च । स्निग्धं भुक्तवतोऽल्लानं
 व्यायामं कुर्वतस्तथा । वायुना प्रेरितो ह्यामः ह्येष्टस्थानं
 प्रधावति । तेनात्यर्थमपकोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ।
 वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः । स्रोतस्यभिष्व-
 न्दयति नानावर्षोऽतिपिच्छलः । जनयत्यग्निदौर्बल्यमि-
 न्द्रियस्य च गौरवम् । व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽग्नि-
 लोह्यम्” (ह्येष्टस्थानमामाशयसन्ध्यादि) । तेन
 ह्येष्टस्थानगमने पाकाभावात् दूषकता पित्तस्थानगमने
 तु तेन पाकसम्भवात्त दोषजनकतेति । अतिदृढस्य लक्षण-
 मुक्तं तत्रैव “स कष्टः सर्वरोगाणाम् यदा प्रकुपितो भवेत् ।
 हृत्पादशिरोऽुल्लस्यति कजानूरुसन्धिषु । करोति सरुजं
 शोफं यत्र दोषः प्रपद्यते । स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध
 इव दृष्टिकैः । जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यम् प्रसेकारुचिगौर-
 वम् । उत्साहहानिं वैरस्यं दाहनं बद्धमूलताम् ।
 कुक्षौ शूलं कठिनतां तथा निद्राविपर्ययम् । षट्छर्द्दि-
 मृशमूर्च्छांश्च हृद्युपान्विविड्विबद्धताम् । जाह्यान्द्रुज
 नानाहृत्कुष्ठांश्चान्यातुपपद्रवान्” । तत्र दोषभेदे लक्षणानि
 “पित्ताद्वाहं सकाशञ्च सशूलं पवनान्मकम् । स्तिमितं
 गुरु कण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत् । एकदोषाहुगः
 साध्यो द्विदोषोयाथ उच्यते । सर्वदोषगतः शोफः स कष्टः
 सान्निपातिकः” इति ह्यु० ।

आमश्राद्ध न० आमिन् अपकोनात्नेन श्राद्धम् । “आमन्तु वितुषं
 प्रोक्तमित्युक्तेषु वितुषेषापकोनात्नेन कर्त्तव्ये श्राद्धे” आप-
 द्यननौ तीर्थे च चन्द्रस्तर्यं पचे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः
 कार्यं शूद्रेषु च सदैव तु” प्रचे० अत्र विशेषः “निरग्ने-
 रामश्राद्धे तु अन्नं न चालयेत् कचित् । दृष्टौ च चालयेदन्नं
 संक्रमे पृथुषु च, ति० त० पु० ।

आमहीय ति० आमहाय व्यागमनाय हितम् छ । व्यागमन-
 साधने मन्त्रभेदे “अपाम सोमम्” इत्यस्यामृचि स्त्री “उदय
 मित्युच्चेतोन्नोता आमहीयां जपन्तो गच्छन्त्यपाम सोमम-
 ष्टता अभूमागन्त ज्योतिरविदास देवान् किं नूनमखान्
 कष्यदरातिः किमु भूर्तिरमृतमर्त्यस्येति” का० १०.६,७,

“वासःपरिधानानन्तरम् उदयमित्यनेन मन्त्रेणोद्वेलोद्वीता जलमध्यात् वह्निर्षक्ताशिताः सन्वृत्विजः सयजमानाः आमह्नीयामित्येवंसंज्ञकाम् अपामेत्येतामृचं जपन्तः सर्वे देवयजनं प्रति गच्छन्ति” कर्कः ।

आमह्नीयव न० आमह्नीयुना ऋषिभेदेन इष्टं साम अण् । सामभेदे तस्ययत्नपाद्यता तत् सा०सं०भा० दर्शितम् यथा “तृतीयसवने सप्त सूक्तानि तेषु नव सामानि गेयानि तत्र प्रथमे सूक्ते गावत्समह्नीयवं चेति द्वेसामनी” आमह्नीयवञ्च साम ऊहगाने ऊहगानारम्भे प्रथमं साम ।

आमाति(तो)सार पु० आमकृतोऽति(तो)सारः । आमकृते षडे अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे तस्य विवृतिः । अस्य निदानादि उक्तं सुश्रुते यथा । “अन्नाजीर्णात् प्रदुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान् मलंश्च । नानावर्णाङ्गैकशः सारयन्ति पृथोपेतं षष्ठमेनं यदन्ति” आमातिसारे नो कार्यमादौ संग्रहणं नृणाम्” सुश्रु० ।

आमात्य पु० आमात्यएव स्वार्थे अण् । अमात्ये ।

आमानस्य न० अप्रशस्तं मानसस्य अमानसः तस्य भावः अज् । दुःखे शब्दरत्ना० ।

आमावास्य वि० अमावास्यायां भवः सन्निवेद्यादि० अण् । अमावास्याभवे “आमावास्याेन हरिषेष्टा पौर्णमासेन वा” श०ब्रा० । वा वुन् अमावास्याक इत्यपि तत्रैव वि० ।

आमाशय पु० आमस्यापक्वाञ्जाशयः । देहमध्यस्थे नाभेरूर्ध्वस्थाने भुक्तापक्वाञ्जादिस्थाने । आशयाहि देहस्थाः सप्त सुश्रुते दर्शिता यथा “आशयस्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयः मूलाशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति आमाशयस्थानएव दोषरूप श्लेष्मस्थानं यथोक्तं सुश्रु० । “दोषस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः तत्र समासेन वातःश्रोणिगुदसंश्रयः । श्रोणिगुदयोरुपर्यानाभि पक्वाशयः पक्वाशयमध्यं पित्तस्य । आमाशयः श्लेष्मस्यः । तत्र स्थानं निर्णीतं भावप्र० यथा “अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ने प्रतिहन्यते । स ऊर्ध्वमागम्य पुनः ससुत्वृत्तिपति पावकम् । पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्ध्वमामाशयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः नित्यं प्रतिधिताः” चरके तु “नाभिस्थानोत्तरं जलोराह्वराभाशयं बुधाः” इति अत्र विशेषमाह “उरोरक्ताशयस्तस्मादधःश्लेष्माशयः स्मृतः । आमाशयस्तु तदधस्तदधोऽन्नाशयोमतः” इति अपक्वाशय प्रसङ्गात् आहारपाकप्रकारस्तावदुच्यते भावप्रकाशे सुश्रुतः “यो वायुः प्राणनामासौ हृषं

गच्छति देहृष्टक् सोऽन्तःप्रवेश्य गच्छेत्तं प्राणवाधावलस्वते” इति तमाहारमाशयस्यः क्लेदननामा कफः क्लेदयति क्लेदनात् संहतिं भिनत्ति च उक्तं च सुश्रुते “स आहारःषड्भोऽप्यामाशये माधुर्यं लभते आमाशयस्यस्य मधुरस्य कफस्य योगात् उक्तं च श्लेष्मस्वरूपं “श्लेष्मा श्वेतो-गुरुःस्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा । तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धोलवणो भवेत् । फेनभावं च लभते जठरानलतेजसा” । अत्र आह वाग्भटः “संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । अदुर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलमिति” प्राणवायुना प्रेरितस्ततः किञ्चिच्चक्षितः पाचकाख्यपित्तोष्णेष्वपको भवति उक्तं च “अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चान्द्रतां व्रजेदिति” पाचकपित्तेन पाचकपित्तस्योष्णता ततः एवाहारोनाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितोऽपहृषीं प्रति याति उक्तं च । “ततःसमानसरता मृहणीमभिधावति” । मृहणीलक्षणमाह “पटी पित्तधरा नामया कला परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयान्तःस्था मृहणी साभिधीयते” पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं यदग्न्यधिष्ठानं तद्धारयति तत्र मृहण्यामामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च भवति तथा च “मृहण्यां पच्यते कोष्ठवर्द्धिना जायते कटुरिति” । अयमर्थः, आहारोमृहण्यां कोष्ठवर्द्धिना मृहणीस्थितपाचकपित्तस्थेन च वर्द्धिना पच्यते पच्यमानः स मृहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तयोगात्कटुर्भवति एतदाहारपाके विशेषमाह शरीरं पाञ्चभौतिकं तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाम्नवस्तिष्ठन्ति उक्तं च चरके “भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः । सनाभसाः पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यतः” । अत्रोष्णपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागः पच्यते पकोभूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते तथा च सुश्रुते “पञ्चभूतात्मको देह आहारः पाञ्चभौतिकः । विपकं पञ्चधा सव्यगुणान् स्वानभिवर्द्धयेदिति” गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदिति एवमहोरात्रेषु पक्वाहारोमिष्टः कटुश्च मधुरो भवति अस्त्रोऽस्त्रो भवति कटुतिक्तःकषायश्च कटुर्भवति उक्तं च “मिष्टः कटुश्च मधुरोऽथास्त्रोऽस्त्रः पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति” एवं विपकस्याहारस्य सारो रसशेषोमृहणीस्थो मल इव

मलः। अस्य जलभागः शिराभिर्वस्तिनीतोमूलं भवति उक्तं च “आहारस्य रसः सारःसारहीनोमलद्रवः। शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिमूलत्वमाप्नुयात्। शेषं कीदृशं भवेत्तस्य तत् पुरीषं निगद्यते। समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये” तत्र मलाशयालयेनापानवायुना प्रेरितं मूलं मेदुभगमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण, शरीराद्बहिर्गच्छति। उक्तं च “मूलान्पस्यमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गतः। अपानवायुना क्षिप्रं बहिर्गच्छति शरीरतः”। उपस्थः शिशोभगश्च। रसस्तु समानवायुना प्रेरितोऽधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति उक्तं च “रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् विवर्द्धयेत्। केदारेषु यथा कुल्या पुष्पाति विविधौषधीः। तथा कलेवरे धातून् सर्वान् बर्द्धयते रसः”। रसस्तु तत्र तत्र तिधा भिद्यते उक्तं च चरके “स्थूलसूक्ष्ममलैर्भेदैस्तत्तत्र तिधा रसः”। अधिकआहारपाकशब्दे वक्ष्यते।

आमिच्चा स्त्री आमिष्यते सिच्यते मिष-सक्। तप्ते पक्वे दुग्धे दधियोगाज्जाते (क्षाना) पदार्थे। “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिच्चा भवति वाजिभ्योवाजिनम्” श्रुतिः। “आमिच्चापदसन्निध्यात् तस्यैव विषयार्पणम्” भट्टका०।

आमिचीय न० आमिचायै हितं क्। आमिचोपकरणे दधि “आमिचीयं दधि चीरं पुरोडाशश्चतथौषधम्” भट्टिः। ख आमिचोणमयत्वं न०। यत् आमिच्यमयत्वं न०।

आमितौजि पुंस्त्री अमितौजसोऽपत्यम् बाह्वा० इज् सलोपश्च। अमितौजसोऽपत्ये स्त्रियां ङीप्।

आमिचि पुंस्त्री अमितस्यापत्यं इज्। अमित्वापत्ये तत्र भवादि गहा० क्। आमिचीयः तद्भवादौ लि० युवापत्ये तु नडा० फक्। आमित्वायणः अमितयुवापत्ये आमिते-रपत्यम् तिका० फिज्। आमित्वायणः तदपत्ये। अमितसेदम् अष्। आमितः शतोःसम्बन्धिनि लि०। “न्रसामामितो व्यथिरादर्धति” ऋ० ६, २८, ३।

आमिश्र लि० आ+मिश्र-घञ्। मिलिते संश्लिष्टे। “वेतो-जन्मशरप्रस्तनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैष०। वेदे क्वचित् रस लः। आमिहः। “स सोम आमिहस्तमः” ऋ० ६, २६, ४।

आमिष् न० आमिषति सिञ्चति स्नेहम् आ+मिष-क्लिप्। मांसे “आयेवयो नवर्हतत्यामिषि” ऋ० ६, ४६, १४ “आमिषि मांसे” भा०।

आमिष न० आमिषति स्नेहम् आ+मिष-सेचने क् अम-टिषच् दीर्घश्च, वा। १मांसे स्नेहातिरेकात्तस्य तथात्वम् २भोग्यवस्तुभावे ३उत्कोचे ४सुन्दररूपादौ ५लोभे ६लोभनीये विषये च। तत्रमांसे “उपानयत् पिण्ड-मिषामिषस्य” रघुः “आमिषं कलहं हिंसां-वर्षद्वौ विवर्जयेत्” श्रुतिः “भुङ्क्ते यश्च निरामिषं स हि भवे-ज्जन्मान्तरे पण्डितः” ज्योति० “जन्मान्तरे पाण्डित्यकाभो जन्मतिथावामिषं न भुञ्जीतेति” गदाधरः। “कालशाकं महाशाकं खड्गलोहामिषं मधु” दश मांसांस्तु तद्यन्ति वराहमहिषामिषैः” मनुः “सात्विकी जपयज्ञश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः” दुर्गो० त० पु० नाघोयीतामिषं जग्धुः “तच्चाभिषेण कर्त्तव्यम्” इति च मनुः। लोभनीये “रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ” “आकृष्य सङ्गु-जुषा सुरसामिषेण” आनन्दवृन्दा०। “प्राधानेवात्तु-मिच्छन्ति नवानामिषगर्जिनः” मनुः। “पलाणामामिषं पसें जम्बीरञ्च फलेष्वपीति” श्रुतौ निरामिषव्रते आमिष-तल्लयतया बर्जनीये ऽपस्ते ८ जम्बीरफले च।

आमिषप्रिय पु० ईत०। १कङ्कपक्षिणि। २मांसामिला-षिणि लि०।

आमिषाग्नि लि० आमिषमन्नाति अश-णिनि ईत०। मांसभक्षके “दिनोपवासी तु निशामिषाशी” हास्या० स्त्रियां ङीप्। आमिषभगादयोऽप्यत्र।

आमिषी स्त्री आमिषं तदाकारोऽस्यस्य जटायाम् अर्श० अच् गौरा० ङीष्। जटामांस्याम्। ततः चतुरर्थ्याम् भध्वा० यत्। आमिष्यः आमिषीसन्निकृष्टदेशादौ लि०।

आसुक्त लि० आ+सुच-क्त। परिहिते “आसुक्तसुक्ता-लतमस्य वचः” भाषः।

आसुक्ति स्त्री आ-सुच-क्तिन्। १परिधाने, मर्यादायाम् वा अव्ययो०। २सुक्तिपर्यायिने अव्य० “आसुक्ति म्रियमन्विच्छेत्”। समासाभावे आ सुत्तेरित्येव।

आसुख न० आसुखयति अमिहसुखीकरोति दर्शनार्थं परि-षदोऽनेन आसुख+णिच्-करणे अच्। नाटकाङ्गभेदे “तल्ल-क्षणेभेदोदाहरणानि” सा० द० यथा “नटो विदूषकोवापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारस्य संहिताः संलापं यत् क्वर्तते। चित्तवैवाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपि-भिर्मिथः। आसुखं तच्च, विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि वा। सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधारउच्यते। तस्यासुचरः पारिपार्श्विकः। तस्मात् किञ्चिद्बुद्धनोऽनटः”।

तस्य भेदाः पञ्च यथाह तत्रैव “उह्यात्यकः कथोह्यातः प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावना भिदाः । तत्र । पदान्यन्यगतार्थानि तदर्धगतये नराः । योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते? । यथा सुद्रा-राचसे सुव० । “क्रूरपङ्कः सकेलुचन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदा-नीम् । अभिभविषुमिच्छति बलात्” । अनन्तरं नेपथ्ये आःक एष मयि जीवति सति चन्द्रगुणमभिभविषुमिच्छति । अ-त्वान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थावगत्या अर्थान्तरे संग-मथ्य पात्रप्रवेशः । सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थ-मस्य वा । भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोह्यातः स उच्यते २ । वाक्यं यथा रतुवावल्याम् । “हीपादन्यस्मादपि घटयति विधिरभिसुखीभूतः” इत्यादि । सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः हीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थं यथा वेण्याम् । “निर्वाणवैरदहनाः प्रथमादरोणां नन्दन्तु पाण्डु-तनयाः सह साधवेन । रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविपहाञ्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभ्यताः” इति सूत्र-धारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये । आः दुरात्मन् ! वृथामङ्गलपाठक ! कथं स्वस्था भवन्तु मयि जी-वति धार्तराष्ट्राः । ततः सूत्रधारोनिष्क्रान्तः भीमसेनस्य प्रवेशः । यदि प्रयोगएकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ३ । यथा कन्दमा-लायाम् । नेपथ्ये “इतद्गतोऽवतरत्वार्या” सूत्र० कोऽयं खलु आर्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति विलोक्य कष्टमतिकरुणं वर्त्तते । “लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन । निर्वासितां जनपदा-दपि गर्भगुल्फीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” । अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सुत्रधारेण “सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति” सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूत्रयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयानएव प्रयोगः प्रयोजितः । कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्ण-येत् । तदान्प्रयञ्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकम् ४ । यथा ‘आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्नःशरत्समय एष विशुद्धकान्तः । उत्खाय गाढतमसं घनकालमयं रामोदशा-स्यमिव सम्भूतबन्धुजीवः” ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टोरामः । यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगतं बुधैः ५ । यथा शाकुन्तले । सूत्र० नटीं प्रति ‘तवास्मि गोतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः । एष

राजैव दुग्धन्तः शारङ्गेषातिरंहसा” । ततोराज्ञः प्रवेशः । योज्यान्यत्र यथाकामं वीथ्यङ्गानीतराख्यपि । अत्र आ-सुखे उद्घात्यकालगितयोरितराणि बोध्यङ्गानि वक्ष्यमा-णानि । नखकुट्टस्तु “नेपथ्यात्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमासुखं नाटकादिषु” । एषामासुखभेदानामेकं कञ्चित्प्रयोजयेत् । तेनार्थमथ-पात्रं वा समाश्रित्यैव सूत्रधृक् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छे-त्ततोवस्तु प्रयोजयेत् । तत्र पूर्व्वं पूर्व्वरङ्गः सभार्चन मतः परम् । कथनं कविमञ्जादेर्नाटकस्याभिधा ततः । रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूत्रकैः । रूपकस्य कवेराख्यां गोलायपि च कीर्त्तयेत् । अतश्च कञ्चित्प्रमायेण भारतीं वृत्तिसमाश्रितः । तस्याः प्ररोचनः वीथी” ।

आमुप पु० आमे पीडायै उच्यते वप-वज्रार्थे क । (वेडवास वंशभेदे । [अ० ४, ३१, ६।

आमुर् लि० आ+सुर्व्व-क्तिप् । हिंसके । “राधोवरन आमुरः”

आसुष्मिकी लि० असुष्मिन् परलोके भवः ठक् सप्रत्याः अलुक् टिलोपः । परलोकभवे “कुर्यादासुष्मिकं श्रेयः” मरुः । स्त्रियां ङीप् । “नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादासुष्मि-कोर्यातनाः” सा० ८० ।

आसुष्मिकुलका न० अमुष्मिकुलस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक् । प्रशस्यकुलत्वे “आमुष्मिकायणामुष्मिकुलिकासुष्मिकुलिका” इति वार्त्तिकोक्तेः अस्य स्त्रीत्वमपि ।

आसुष्मिकुलीन लि० अमुष्मिकुले साधुः प्रतिस० रुञ् तद्गणपाठात् षट्प्रा अलुक् । अमुष्मिकुले साधौ ।

आसुष्मिकुलीन स्त्री अमुष्मिकुलस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक् । अमुष्मिकुलस्य भावे । आसुष्मिकुलकगण्डे प्रदर्शितवार्त्तिकान्तः स्त्रीत्वम् ।

आसुष्मिकायण न० अमुष्मि रव्यातस्यापत्यम् नडा० फक् अलुक् । प्रख्यातवंशोद्भवे “आसुष्मिकायणोवै त्वमसि” श्रुतिः ।

आसुष्मि लि० आ+सुष्म-क्त् । आधर्षिते २ मर्दिते च “आसु-ष्मिस्तिलकरुवः सजोनिरस्ताः” भाषः । आ+सुष्म-क्त् । ३ परिमार्जिते ४ विधोषिते च । आ+सुष्म-क्त् ५ संसृष्टे च

आमोक पु० आ+सुच-वज् । परिधाने । ल्युट् । आमो-चनमध्यत्र न० ।

आमोद् पु० आ+मोदयति आ+सुद-यिच्-अच् । अतिदूरगे गन्धे “आमोदसुपजिघ्रन्तौ स्वनिहासासुकारिणो” रघुः “आमोदकर्मव्यतिहारमीयुः” भाषः । उत्तमस्त्रीणां २ सुखनिश्चारादिगन्धे च । “सुखामोदं मद्दिश्या कृतानु-

व्याघ्रहृद्गिरन्" भाषः । आ+सुद-घञ् । ३प्रहर्षे ल्युट् । आमोदनमप्यत्र न० ।

आमोदनं लि० आ+सुद-णिच् ल्यु । प्रहर्षजनके सुगन्धि-सम्पादने "अमुञ्जतामोदनमोदनं जनाः" नैष० । भावे ल्युट् । १प्रहर्षसम्पादने २सुगन्धसम्पादने च ।

आमोदितं लि० आ+सुद-णिच्-क्त । १प्रहर्षिते २कतामोदे ३सुरभीकते च ।

आमोदिन् लि० आमोदयति सुरभीकरोति आमोद+कृत्यर्थे णिच्-णिनि । सुखवासने १कपूरदादौ । आमोद+अस्त्वर्थे इनि । २आमोदयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "नवकुटजवनस्यामोदिनो गन्धवाहाः" ।

आमोषं लि० आमुष्णाति-आ+मुष-पचाद्यच् । सम्यगपहाराके चौरादौ । आ+मुष-भावे घञ् । २अपहरणे । "यथा विभ्यदामोषमीयात्" शत०ब्रा० ।

आम्नातं लि० आ+म्ना-क्त । १सम्यगभ्यस्ते २सम्यगधीते वेदादौ । ३कथिते च "समौ हि शिष्टैराख्यातौ" भाषः भावे क्त । ४सम्यगभ्यासे न० ।

आम्नातिन् लि० आम्नातमनेन इटा० इनि । १कतवेदाद्याभ्यासे २कतवेदाध्ययने च स्त्रियां ङीप् । "आम्नातिभिर्नीतिषु बुद्धिमद्भिः" भट्टिः ।

आम्नानं न० आ+भावे ल्युट् । १वेदादिपाठे २तदभ्यासे च "विष्णुर्वासावास्यायां हौताम्नःनात्" कात्या० ३, २, २५ ।

आम्नाय पु० आ+म्ना-घञ् । १सम्यगभ्यासे २सम्यक्पाठे च अभ्यासस्य सम्यक्त्वं च नियमधारणपूर्वकत्वं गुरुसुखवशपूर्वकचञ्च । कर्मणि घञ् । ३वेदे "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्शानाम्" जैमि० । "आम्नाये स्तुतितन्त्रे च" रघु० छतपु० । "आम्नायवचनं सत्यमित्यर्थं लेःकसंयहः-आम्नायेभ्यः पुनर्वेदाः प्रकृताः सर्वतोमुखाः भा०शा० २६१ अ० । [वृज् । अम्बरीषपुत्रविषयादौ ।

आम्बरीषपुत्रक पु० अम्बरीषपुत्र+चतुरर्थ्यां राजन्या०

आम्बष्ठ पुं लो० अम्बउस्थापत्वम् शिवा० अम्ब । अम्बष्ठापत्ये ज्ञञ् । आम्बष्ठः । स्त्रियाम् चाप् ।

आम्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यं शुक्ला० उक् । विचित्रवीर्यस्य चोले काशिराजस्य मध्यमकन्यायाम् अम्बिकायां व्यासे-नोत्पादिते । १इतराष्ट्रे स हि अकाशे दिवं गतस्य विचित्रवीर्यस्य अम्बिकास्त्रिकयोःपत्न्योर्मध्ये अम्बिकायां अम्बिकायां सत्यवत्यानिद्युक्तेन व्यासेनोत्पादितः तत्कथा इति "ततोऽम्बिकायां प्रथमं निद्युक्तः सत्यवाम्बिकः । दोष-

मानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह । तस्य कृष्णस्य कपिस्या जटा दीपे च लोचने । बभ्रू णि चैव ब्रह्मभूषि दृष्ट्वा देवी न्यमील-यत् । संवभूव तथा सार्धं मातुः प्रियचिकीर्षया । भयात् काशीसुता तन्तु नाशक्रोदभिर्वीक्षितम् । ततो निष्क्रान्तमागत्य माता पुत्रसुवाच ह । अप्यस्यां गुणयान् पुत्रोराज-पुत्रो भविष्यति ? । निश्चय तद्वचोमातुर्व्यासः सत्यवतीसुतः । प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः । नामायुत-समप्राणो विद्वान् राजर्षिसत्तमः । महाभागो महौदार्यो महाबुद्धिर्भविष्यति । तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः । किन्तु मातुः स वैशुण्यादस्य एव भविष्यति" इत्युपक्रम्य पाण्डुविदूरोत्पत्तिमुपवर्ष्य प्र च "एते विचित्रवीर्यस्य चोले द्वैपायनादृषेः । जन्त्रे देव-गर्भाभाः कुरुवंशविवर्द्धनाः" इत्युक्तम् भा०आ०प०१०६ अ० । अम्बिकायाश्च यथा विचित्रवीर्यमर्थात्वं तथोक्तं अम्बाशब्दे ३२८पृष्ठे "आम्बिकेयेन दृश्ये राज्ञा दुष्योधनेन च" भा०व०प०१२अ० "परं श्रेयः पाण्डवेभ्यः । यथा ह भीष्मस्तत्र श्रुतवान् आम्बिकेयः" भा०व०प० ५अ० । अम्बिकायाः पार्वत्या अपत्यम् उक् । २कार्तिकेये । तस्य तदुत्पत्तिकथा अग्निकुमारशब्दे ६५पृष्ठे दृश्या ।

आम्बिसिक पु० आम्बिसा वृत्तते उक् । मत्स्ये सि०कौ० ।

आम्बि लि० अम्बसो जातादि बाह्या० इज् सलोपश्च । अम्बोजातादौ ।

आम्ब पु० अम्ब-गत्यादिष् रन् दीर्घश्च । १खनामख्याते वृक्षे तस्य फलम् अम्ब तस्य लुक् । २तत्फले च न० । अम्बस्य फलपुत्रादिगुणा उक्ता भा०प्र० । यथा "आम्ब-पुत्रमतीसारकफपित्तप्रमेहहृत् । अष्टगुदुष्टिहरं शीतं रुचिकत् पाहि वातलम् । आम्बं बलं कषायान्दं रुच्यं भार्गवपित्तलत् । तरुणं ह तदल्पम् रुच्यं दोषलया हृत् । आम्बमामं त्वचा हिनमातपेऽतीव शोषितम् अम्बं खादु कषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् । पक्वन्तु मधुरं वृष्यं सिध्दं शुक्रबलप्रदम् । गुरु वातहरं हृद्यं बल्यं शीतमपित्तलम् । कषायानुरसं वज्रहृत्शुक्र-विवर्द्धनम् । तदेव वृक्षसम्भवं गुरु वातहरं परम् । मधुरान्दं सरं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपकम् । आम्बं कृत्विमपकं यत्तद्भवेत् पित्तनाशनम् । रसस्याम्बस्य हानेस्तु माधुर्याच्च विशेषतः । चूषितं तन् परं रुच्यं बलवीर्यकरं वृषु । शीतलं शीघ्रपाकं स्याद्वा-तपिच्छरं सरम् । तद्रसोमाचितो बल्यो गुरुवात

हरः सरः । अहृद्यस्तर्षणोऽतीव हृहणः कफवर्द्धनः । तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च । मधुरं हृहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् वातपित्तहरं रुच्यं हृहणं बलवर्द्धनम् । वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाक्तं गुरु शीतलम् । मन्दानलत्वम् विषमज्वरञ्च रक्तामयं बद्ध मुदोदरञ्च । आम्नातिद्योगो नयनामयञ्च करोति तन्नादति तानि नाद्यात् । एतदन्नाम्नविषयं मधुराम्नं परं न ह । मधुरस्य परं नेलहितत्वाद्या गुणायतः । शुष्ट्राम्नस्वनुपानं स्वादाश्नाणामतिमन्त्रये । जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चसेन च । आम्नशीजं कषायं स्याच्छर्दातीसार नाशनम् । रूषदन्तञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् । आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् । पल्लवमत्र नवदलम् । अस्य शाकपाकप्रकारस्तत्रैव "सिद्धा निष्पीडिताः कामं कोकिलाहारपल्लवाः । इतसिन्धूत्यसंसिद्धा रुच्या रामठवांसिताः । सर्पिषा खण्डयुक्तास्ते तल्लिताश्चाप्यल्लवाः । लवङ्गाङ्कसंयुक्तामरीचै रुचिकारकाः" । अस्य पल्लवमुकुलानां पाकप्रकारस्तत्रैव "आम्रस्य चैव नवताम्रस्विप्रबालाः खण्डीकृतालवणमिश्रितपिण्डिताश्च । वाह्लीकधूपनजुषोदतदुग्धसिद्धाः सन्दीपयन्ति पवनस्य सखायमेते । मुहुलः सहकारशाखिनः शृतखण्डीकृतसंश्लवान्वितः । दधिमन्वमरीचसंस्कृतश्चिरजातामरुचिं क्षिनन्ति हि । कफपित्तहरौ हृद्यौ मुखवैरस्य नाशनौ । वङ्गसङ्गननौ रुच्यौ श्रूतजौ पुष्पपल्लवौ । आम्रसामं जलसिद्धं मर्दितं दृढपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेननिर्मितम् । सदोर्बुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रिय तर्पणमिति" । [शाकभेदे राजनि० ।

आम्रगन्धक पु० आम्रस्यैव मन्धोऽस्य कप् । समष्टिवृद्धे, आम्रगुप्त पु० गोत्रप्रवर्तके ऋषिभेदे । तस्यापल्लम् उदीचं वृते फिज् । आम्रगुप्तायनिः पु० स्त्री० प्राचान्द मते इज् । तदपत्ये सि० कौ० ।

आम्रपेशी त्रि० आम्रस्य पेशीव । शुष्काम्रकोषे (आमसी) आम्रमय त्रि० आम्रस्य विकारः अत्रययो वा दृढत्वात् मयट् । आम्रविकारे । २तदत्रयवे च ।

आम्रसाकृति स्त्री आम्रस्यैवाकृतिः स्वादो यस्याः । पीताम्बु रसाभाभेदे । तत्पाकप्रकारो यथा भा० प्र० "किञ्चित् कुङ्कुमसंयुक्तं विषस्तुदधिगालितम् । सशर्करं भवेत् पीता पक्वाम्बरसञ्ज्ञिभा । पीता शिखरपी या सा लज्जो

वसुवती हि सा । सुहृद्या मधुरा बल्या वातपित्तहरामता" अत्र पीताम्बुशिशिरण्याः पक्वाम्बरसतुल्यत्वोक्त्वा तथात्वम् । [दायारामके वने ।

आम्रवण पु० आम्रस्य वनम् नित्यं यत्नम् । आम्रवृक्षसु-
आम्रात पु० आम्रमाम्बरसमतति अत-पचा० अच् । (आमडा) इष्टे २तत्फले न० । तत्फलस्याम्बुल्यार-
त्वात्तथात्वम् । "आम्नातमम्बुं वातघ्नं गुरुणं रुचिकत् परम् । सुपकं तुवरं स्वादु रसपाकं हिमं सृष्टम् । तर्पणं श्लेष्मलं क्षिण्णं रुच्यं विष्टम्बुं हृहणम् । गुरु बल्यं मरुत्पित्तघ्नतदाहृद्ययाञ्जित्" भा० प्र० ।

आम्नातक पु० आम्र इवातति आम्रात् किञ्चिद्गुणरसफलक-
त्वात् अत-खुल् । (आमडा) इष्टे २तत्फले न० । आम्रेषु तत्फलरसेन तक्ते प्रकाशते आ+तक-हासे अच् । शुष्काम्रसनिर्मिते (आमट्) द्रव्यभेदे तत्-
करणप्रकारः भावप्र० उक्तः । यथा "आम्रस्य सह-
कारस्य कटे विस्तारितोरसः । धर्मशुष्को सुदुर्दत्त आम्रातक इति सृष्टः" ।

आम्नातकेश्वर पु० आम्रातक इव ईश्वर ईश्वरलिङ्गमत्र । सिद्धस्थानभेदे । "आम्नातकेश्वरे सृष्ट्या सृष्ट्यास्वा पर-
मेश्वरो" देवीपु० ।

आम्नावती स्त्री आम्र आम्रसो विद्यतेऽस्यां मत्तए मस्य वः शरा० दीर्घः । नदीभेदे । तस्या आम्रतुल्यरसतोययुक्तत्वात्तथात्वम् ।

आम्नावर्त्त पु० आम्रइव तुल्यरसतया ईषत् वर्त्तते आ+
इत-अच् । आम्रातकवृद्धे २तत्फले न० । आम्रेषु आम्र-
रसेन आवर्त्तते निष्पाद्यते आ+इत-षिच्-कर्मणि घञ् (आमट्) ख्याते ३पदार्थे आम्रातकशब्दे तत्करणाप्रकार उक्तः "आम्नावर्त्तसृष्ट्याहृदि वातपित्तहरः सरः । रुच्यः हृद्यैर्गुभिः पाकात् लघुश्च स हि कीर्त्तितः" भावप्र० ।

आम्रिमन् पु० आम्रारसोऽस्यस्य प्रज्ञा० अच् दृढा० गन्ध-
पाठात् रस लः ततोभावे दृढा० इमनिच् । आम्रले-
रसभेदे वा अज् । आम्रमयत्व न० ।

आम्नेडित त्रि० आ+नेड-उन्नादे अच् आम्रेडेन उन्नासे-
नेवाचर्यते आम्रेड+आचारे क्तिप् ततः क्त । उन्नासेन यथा कथितस्य पुनःपुनः कथनं क्रियते एवं द्विस्त्रिःकथिते "आम्नेडितस्थान्दस्य ह वा" पा० ।

आम्नेवेतस पु० आम्रः आम्ररसयुक्तः वेतस इव । आम्र-
वेतसवृद्धे राजनि० स्वार्थे संज्ञादां वा कन् । २तन्निडी-
वृद्धे (तेतव) ।

आस्ता स्त्री० सम्यक् अन्वो रसो यथाः । १तिन्निद्याम् (तेतल) स्वार्थे कनि आम्बिकाप्यत् । २अन्तरसयुक्ते ति० । मनोज्ञा०भावे वुञ् अम्बिका । २अन्तरसे ३अन्वोद्गारे च यद्गमात् । अन्तरसोऽस्य अण् डीप् । आन्वोत्वपि तिन्निद्याम् ।

आय पु० आ-इण-अच् अय-घञ् वा । १लाभे २प्राप्तौ, “आयव्ययविशोधितात्” सृतिः आयव्ययौ च नियता-वाकरान् कोषमेव च” मनुः । ३धनागमे, ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके राश्ववधिके च ४एकादशस्थाने, ४वनितागार-पालके च कर्मणि अच् घञ् वा । यामादितः स्वामिप्रा-ह्यभागे, लभ्ये ५धनादौ “तदस्मिन् दृष्ट्यायलाभोपदा दीयते” पा० यामेषु स्वामिप्राह्योभाग आयः” सि० कौ० लग्नावधिकैकादशस्थानस्यायत्वं च तत्-स्थाने आयस्य चिन्तनीयत्वात् । तत्र वर्षलग्नावधि-कैकादशस्थाने ग्रहविशेषयोगादिभिरायोपायविवेकः । नीलकण्ठता० “अद्भ्ये ज्ञेऽर्थगे लाभो बाणिव्यात् शुभदृग्भ्युते । सेन्यहेऽस्मिन् लग्नगे तु लाभः पठ-नलेखनात् । अस्मिन् षडाष्टान्त्यगते सक्रूरे नीचकर्मतः । क्रूरक्षणेन लाभोऽसंगतेन लिखनादिभिः । जीवेऽद्भ्ये क्रूरहते लग्ने हानिर्दृष्टाद्भयम् । अस्मिन्नधिकते द्यूने व्यवहाराद्भनाप्रयः । लग्नाधिपेनेत्यशावे लाभः स्वजनगौ-रवम् । सर्वेऽपि लाभे विस्वाप्तौ सवत्वा निर्बला न तु । सवीर्योच्चः ससुयहोलग्नो ऽर्थसहमे शुभम् । ददाति खात-द्रव्यस्य लाभः पापदशान न तु” । आयसहसन्तु सहसशब्दे वक्ष्य-ते आयभावानयनञ्च ५।१६प्रठे अष्टमभावशब्दोक्तदिशावसे-यम् । जन्मनावधिकैकादशस्थाने ग्रहस्थित्यादिभिरायविवेकः जातकप० उक्तः यथा “स्वामिसदुपहृयुतेऽन्नित्त आये सर्वलाभ सहितः शुभवर्गे । क्रूरदृष्टसहिते खलवर्गे नो शुभं खल-शुभे च विमिश्रम् । सर्वं खेचरयुतं त्वय दृष्टं लाभमस्वल-लाभकरन्तु । तव यो बलयुतो निजदृष्ट्या स्वं धनं दिशति सम्यगदृच्छम् । उच्चै स्वमित्त्वहोवल्वांश्च पूरुं, शतोर्गृहे तु खचरश्चरणं ददाति । नीचारिभांशकगतोऽर्द्धफलप्रदः स्यादसंगतोऽल्पकफलः खलु लाभभावे । लाभभे रवि-युतीक्षणवर्गैः संयुते न्दपचतुष्पदचौथ्यैः । युद्धतोऽपि हि धनं विधुजैस्त्वोद्यदन्तियुवतिप्रभवं स्यात् । लाभे कुजे क्षितयुते कुजवर्गयुक्ते वित्तं प्रबलमणिभूषणकाञ्चनादृम् । स्यात् साहसैश्च गमनागमनैस्तथाग्निशस्त्रप्रपञ्चजनितैर्वच-नान्दुनीनाम् । बुधदृष्टेऽथ वा युक्ते लाभे बुधगणेषुपि वा ।

वित्तं लिखनशिल्पाद्यैरङ्गवेसरकास्यजम् । आये दृष्ट-स्यतियुतीक्षणवर्गयुक्ते यज्ञादिहेमसुतविक्रमनागरैः खम् । शौक्रेक्षणे गणयुते गमनाङ्गनाभ्योवाराङ्गनारजतपत्तमयं धनं स्यात् । शनियुक्ते लाभदृष्टे शनिदृष्टे शनेर्गणे । महिषी लोहकण्ठ्युयं धनं स्यावरकर्मभिः । निजाद्भ्येऽर्कः प्रतु-रार्थलाभं लक्ष्मीं कुजोऽजस्र धनं नृपाद्भ्ये । ज्ञः पञ्चवेदे धनमिन्द्रपूज्यो लक्ष्मीं सितोऽर्के कुजवच्चनित्सु” । राश्व-वधिकैकादशस्थाने च गोचरे सर्वे ग्रहाः शुभाः “सर्वेऽप्यु-पान्ये शुभाः” इत्युक्तेः अत्र विशेषो गोचरशब्दे वक्ष्यते ।

आयःपूर्णांक ति० अयःश्रुतेनार्थान् अन्विच्छति+अयः श्रुल+ठक् । “तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत् स आयःश्रुतिको जन” इत्युक्ते तीक्ष्णकर्मण्यार्थकरे ।

आयजि ति० आभिसुख्येन इज्यते आ+यज-कर्मणि-इन् । १आभिसुख्येन इज्यमाने “आयजे । त्वामनवे जातवेदसम्” ऋ० ८, २३, १७ भावे इन् । २आभिसुख्येन यागे ।

आयज्यु ति० आत्मन आयजिमिच्छति क्यच् उण् नि० इलोपः । आभिसुख्येन यागमिच्छति । “आयज्यवःसुमतिं विचचारः” ऋ० ६, २७, २६ ।

आयत ति० आ+यम-क्त । १दीर्घे आयामयुक्ते “धनुरायत भोगवासुकिज्या” किरा० । आ+यम-अन्तर्भूतण्यर्थे कर्मणि क्त । २आकृष्टे “आरजितानायतबलवन्मैः” माघः । “आयता आकृष्टा बलावन्मायैः” मल्लि० । ३दूरे च आकृष्टे “प्रजविभिरायतन्तरङ्गैः” किरा० । “आयतं दूरमिति” मल्लि० । “भूयसी तव यदायतायति” माघः ४नियमिते च । त्रिजपेदायतप्राणः” योगिया० । प्राणनियमनञ्च यथेष्ट-प्राणवृत्तिनिरोधनम् । [तिका० ।

आयतच्छदा स्त्री आयतः दीर्घशब्दोऽस्याः । कदल्याम् आयतन न० आयतनेऽव यत-आधारे ल्युट् । १देवादिव-न्दनस्थाने, २आश्रये, “क्षेत्ररुदेकायतनं जगाम” कुमा० । “नरेन्द्रमूलायतना दनन्तरम्” रघुः । “रोगा-यतनमातुरम्” न जीर्णदेवायतने न बल्मीके कदाचन” “सीमासन्निवृत्त कार्याणि देवतायतनानि” इति च मनुः । ३विश्रामस्थाने ४यज्ञस्थाने च ।

आयतस्तु ति० आयतं स्तौति स्तु-क्विप् नि० दीर्घः । आ-यतस्तावके । “क्विवचिप्रच्छायतस्तूकठप्रुजश्रीणां दीर्घोऽसम्भारखञ्ज” वार्त्ति० ।

आयति(ती) ति० आ+या-डति वा डीप् । १उत्तरकाले आ-गामिकाले २प्रभावे कोषदण्डजे तेजसि ३फलदानकाले च ।

“आयति सर्वकालानां तदात्वं च विचारयेत्” मनुः
 “भूयसी तत्र यदायतायति” माघः “नियता लघुता निरा-
 यतेः” किरा० । आ+यम-क्तिन् । ४आयामे दैर्घ्ये ।
 “सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्त” माघः । ५संयमे “केशन-
 खानामायतिभङ्गः” का० ६ प्रापणे ७सङ्गमे च अत्र क्तिन्-
 न्त्वात् न ङीविति भेदः । ८कर्मणि च “हिरण्यभूमिसं-
 प्राप्ता. पार्थिवो न तथैषते । यथा मितं भुवं लक्ष्मा
 कशमप्यायतिवमम्” मनुः । “आयतिवमं कर्मवमम्”
 कुल्लू० ।

आयतीगव अय० आयन्ति गावोऽत्र तिष्ठद्गुप्र० अव्ययी०
 नि० । गोडाद्गवागमनकाले । “आ तिष्ठद्गु जपन्
 सख्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्” भट्टिः ।

आयतीसम अय० आयन्ति समा अत्र तिष्ठद्गुप्र० नि०
 अव्ययी० । वत्सरागमनकाले ।

आयत्त त्रि० आ+यत-क्त । अधीने १वशीभूते “दैवायत्तं
 कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्” वेणी० । २कृतप्रयत्ने च ।

आयत्ति स्त्री आ+यत-क्तिन् । १स्नेहे, २वशित्वे, ३सामर्थ्ये,
 ४शोचिन्, ५शयने, ६प्रभावे ७आगतौ च उपाये च
 “अनायत्या च तत्कल्पनम्” शा० भा० ।

आयथातथ्य न० न यथातथं तस्य भावः अज् वा
 पूर्वपदद्वयः । अनौचित्ये यस्य यद्दूषं नोचितं
 तद्दूषे । उत्तरपदद्वयौ अयाथातथ्यमप्यत्र न० ।

आयथापूर्व्य न० पूर्वमनतिक्रम्य यथापूर्वं न० त० तस्य भावः
 अज् वा पूर्वपदद्वयः । यथापूर्वमनुसारित्वे उत्तर
 पदद्वयौ तु अयाथापूर्व्यमप्यत्र न० ।

आयन न० अयनमेव स्वार्थे अण् आ+अयनं वा प्रा०स० ।
 १सस्यगमने “आयने ते परायणे दूर्वा रोहन्तु पुष्पिणीः”
 अ० १०, १४२, ८ । अयनस्येदम् अण् । ग्रहाणां
 दक्षिणोत्तरगमनरूपायनस्य २सम्बन्धिनि त्रि० तच्च आयनव-
 लनायनदृक्कर्मणां दि ज्योतिषप्रसिद्धं तत्रायनवलनं यथा
 सि० शि० “युतायनां शोडुपकोटिशिङ्गुनो जिनांशमौर्व्या
 १३६७ गुणिता विभाजिता । द्युजोषया लब्धफलस्य
 कार्मुकम् भवेच्छशाङ्गायनदिक्कमायनम्” । “ग्रहस्य
 सायनांशस्य कोटिज्वा जिनांशज्ज्याया गुण्या द्युज्ज्याया
 मक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति यस्मिन्नयने
 ग्रहोवर्त्तते तद्दिक् भवति” प्रमिता० । आयन
 दृक्कर्म सि० शि० उक्तं यथा । “आयनं वलनमस्फुटेषुणा
 संगुणं द्युगुणभाजितं हतम् । पूर्णपूर्णष्टतिभिर्दृष्टांशित-

व्यक्तभोदयद्दयनाः कलाः । अस्फुटेषुवलनाहतिस्तु वा
 यदिहृत् फलकलाः सुरायनाः । ता ग्रहेऽयनशुषत्कयोः
 क्रमादेकभिन्नकर्मभोर्ऋणं धनम्” । “ग्रहस्य यदायनं वलनं
 तदस्फुटशरेण संगुण्य तद्दुज्ज्याया भजेत् । फलमष्टा-
 दशशतैः १८०० संगुण्य यस्मिन् राशौ ग्रहोवर्त्तते तस्य
 निरक्षोदयास्तुभिर्विभजेत् । फलमायनकला भवन्ति । अथ
 वायनवलनकला अस्फुटेन शरेण संगुण्य यस्या विभजेत् ।
 फलमायनकलाः स्वयान्तरा भवन्तीत्यनुकल्पः । ग्रहो
 यस्मिन्नयने वर्त्तते तस्यायनस्य ग्रहशरस्य च यद्येका दिक्-
 तदा ता आयनाः कला ग्रहे ऋणं कार्याः । यदि तयो-
 र्भिन्ना दिक् तदा धनं कार्याः । एवं कृतायनदृक्कर्मको
 ग्रहो भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तराभिहिता ।
 अथेहापि किञ्चिदुच्यते । क्रान्तिदृक्ते यद्ग्रहस्थानचिह्नं
 तद्यदा क्षितिजे लगति न तदा ग्रहः । यतोऽसौ
 शराभ्ये । शराभ्यं हि कदम्बाभिमुखम् । यदोत्तरकदम्बः
 क्षितिजादुपरि भवति तदा तदनुपलेन शरेण ग्रहः क्षिति-
 जादुन्नान्यते । क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदेवोत्तरमायनं
 वलनम् । यदा क्षितिजादधः कदम्बस्तदा शरेण ग्रहो
 नास्यते क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदा दक्षिणं वलनम् ।
 अतो वलनवशेन ग्रहस्योच्चासनं नामनं च । उच्चासितो
 ग्रह आदावेवोदितः । नामितः पश्चादुदेत्यतः । स च
 कियता कालेनेति तदायनं तैराशिकेन । यदि विज्या-
 त्रल्लये कर्णे कद उक्षितिजयोरन्तरकला वलनसंज्ञा लभ्यन्ते
 तदा अस्फुटशरत्रल्लये किमिति फलं ग्रहादधोऽवलम्ब-
 रूपाः कला भवन्ति । ग्रहस्थाने यद्दुज्ज्यादृक्त्वं तत्र ता
 जीवाकृपाः । तासां विज्यादृक्त्परिणामायान्योऽनु-
 पातः । यदि द्युज्ज्यादृक्त्परतावती ज्वा तदा विज्यादृक्त्ते
 कियतीत्येवं याः फलकलास्ता एवासवः । फलस्य धनुः
 स्वल्पत्वाच्चोत्पद्यत इति न कृतम् । तैः क्रान्तिदृक्त्ते
 परिणामायान्योऽनुपातः । यदि निरक्षोदयास्तुभी राशिकला
 अष्टादश शतानि लभ्यन्ते तदैभिरस्तुभिः किमिति फलं क्रा-
 न्तिदृक्त्परिणताः कला भवन्ति । यदोत्तरं किञ्च वलनसुत्तरस्य
 विक्षेपस्तदा तेन विक्षेपेणोच्चासितो ग्रहो यावत् क्षितिजं
 नीयते तावत् क्रान्तिदृक्त्ग्रहस्थानात् पृष्ठतः क्रान्तिदृक्त्ते
 क्षितिजे लगति तदेव स्थानं कृतदृक्कर्मको ग्रहः । किं
 बद्धना गोले क्रान्तिमण्डले यथास्थानं विमण्डलं विन्यस्य
 तत्र ग्रहं च दत्त्वा चिह्नं कार्यम् । अथ भ्रुवाद्ग्रहोपरि
 नीयमानं दृक्त्कारं स्यात् यत्र क्रान्तिदृक्त्ते लगति तत्र

कतडकर्मको यहः । एवं भुवानीयमानेन सूत्रेण शरकतं
त्रसं भवति । क्रान्तिवृत्तपहस्यानादयतः पृथतो वा
आयनकलादल्येऽन्तरे तत् सूत्रं क्रान्तिवृत्ते लगति ।
अत आयनकला भुजः, अस्फुटः विक्षेपः कोटिः, शरा-
प्रक्रान्तिवृत्तयोरन्तरे यावत् सूत्रखण्डं स तत्र कर्णः ।
एतत् त्रसं वलनत्रसंभवम् । अतस्त्रैराशिकेन वलन-
कलानामानयनम् । यदि यदिकोद्या वलनकलाभुजो
लभ्यते तदा अस्फुटविक्षेपकोद्या किमिति फलमायन-
कला इति सर्वसुपपन्नम् प्रमिताक्षरा ।

आयमन न० आ+यम-ल्युट् । १ देवो णिच्-ल्युट् ।
२ नियमने ३ संयतकरणे ष्टस्य संकुचितस्याक्षय्य ४ दीर्घो-
करणे च । “यथा ष्टस्य धनुष आयमनम्” छा० उ० ।

आयन्न पु० आयन्नं लीयते अत्र ली-आधारे वा० ड
ततः संज्ञायां क्तु । उत्करुणायाम् हेम० ।

आयस लि० अयसो विकारः अण् स्त्रियां ङीप् । लौहमये ।
“शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा” “पुमांसं दाह-
येत् पापं धयने तत्र आयसे” इति च मनुः । “स च कर्म-
परश्चात् तत् अयस्त्वान् इवायसम्” रघुः । “मूहुवुद्धिमिवा-
त्मानं हैमोभूतमिवायसम्” कुशा० । २ लौहमयकवचे च
३ अङ्गरक्षिकायां जालिकायां स्त्री । अयएव स्वार्थे अण् ।
४ लौहे । ततः विकारे मयट् लोहमये लि० स्त्रियां ङीप् ।

आयसीय लि० अयसः सन्निकटदेशादि० कुशा० ऋण् ।
लौहसन्निकटदेशादौ ।

आयस्कार पु० अयस्कार एव स्वार्थे अण् । लौहकारे त्रिका०

आयस्त लि० आ+यस-क्त । १ क्षिप्ते “आयस्तसिंहाक-
तिरुत्पपात” किरा० २ क्लेशिते ३ प्रतिहते ४ तीक्ष्णिकते
५ आयासयुक्ते च ।

आयस्थान न० ईत० । १ लाभस्थाने, राज्ञां २ शुल्कग्रहणम-
गदाद्याकरस्थाने “ठञ् ठगावायस्थानेभ्यः” पा० । ज्योति-
षोक्ते ३ लग्नादेकादशस्थाने च ।

आयस्थूण लि० अयोमयी स्थूणायस्य तस्यापत्वं शिवा०
अण् । अयस्थूणापत्ये स्त्रियां ङीप् । [त्वैत्यर्थे] ।

आयस्य अव्य० आ+यस-ल्यप् । आयासं क्त्वा भ्रशं यति-

आयात लि० आ+या-क्त । आगते स्थानात् स्थाना-
न्तरं प्राप्ते । “यामोयातस्तथापि नायातः” सा० द० ।

“आयाता मधुयामिनी” उद्भटः । “आयाता ब्रह्मणः
शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते” देवीभा० ।

आयाति पु० आ+या+क्तिच् । “यातिर्ययातिः संयाति

रायातिः पश्चिमोमतः” हरि० ३० अ० “यातिर्ययातिः
संयातिरायातिः सयतिस्तथा । नङ्गभोजनयासास षट्-
सुतान् प्रियवादिनः” इति च हरि० उक्ते १ नङ्गभुतभेदे
आ+या-भावे क्तिन् । २ आगमने स्थानान्तरगमने ।

आयान न० आ+या-ल्युट् । १ आगमने आयाति याव-
द्दृश्यम् आ+या-ल्यु । २ स्वभावे जटा० स्वभावस्य याव-
द्दृश्ययायित्वात्तथात्वम् ।

आयाम पु० आ+यम-भावे घञ् । दीर्घपरिमाणभेदे “अणु-
महद्दृष्टस्वदीर्घभेदात् परिमाणचातुर्विध्यमिति वैशेषि-
कादयः स्वीचक्रुः । अणुमहद्द्रूपं परिमाणद्वयमिति
साङ्गताः ह्रस्वदीर्घयोर्महत्त्वएवान्तर्भावात् । तत्र अल्प-
संख्यकावयवत्वमणुत्वम् अधिकावयवजन्यत्वं महत्त्वम् तेषु च
अवयवप्रचयेषु ययोः पार्श्वयोरधिक्यां तत्र दीर्घत्व-
व्यवहारः यत्र च पार्श्वयोरल्पत्वं तत्र विस्तीर्णत्वं ह्रस्वत्वं
च व्यवहियते “अस्यूलमनखलह्रस्वमदीर्घमिति” श्रुतौ च
अवान्तरभेदमाश्रित्यैव परिमाणचातुर्विध्योक्तिर्दृष्ट्या अस्य
गुणमात्रवाचित्वम् न तु अणुमहदादिवत् गुणगुण्युभयवा-
चकत्वमपि इति भेदः । “आयामाङ्गिः करिणां घटाशतैः”
भाषः “यावानूर्ध्वं वाङ्कः पुरुषस्तावदायामः” आश्व० ग०
“वस्य चायामः” पा० “शीतवृद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति
सास्मत्तम्” रामा० । आ+यम+णिच्-अच् । २ नियमने
प्राणायामः प्राणवायोर्नियमनम् “प्राणायामैस्त्रिभिः
पूतस्तत ओङ्कारमर्हति” “एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणा-
यामः परं तपः” मनुः । आयामोऽस्यस्य बला० वा
इति पक्षे मत्तप् । आयामी आयामवान् आयामयुक्ते
लि० स्त्रियां ङीप् । यामशब्दस्याङ्ग मर्यादायाम्
अव्ययीभावः । ३ प्रहरपर्यन्ते अव्य० ।

आयास पु० आ+यस-घञ् । अतियत्ने “क्लेहमूलानि
दुःखानि देहजानि भयानि च । शोकहर्षौ तथायासः
सर्वं स्नेहात् प्रवर्तते” मा० व० २०० अ० “रत्यायास
मनस्तापन्नुत्पिपासादिसम्भवा” सा० द० ।

आयामक लि० आ+यस-खुल् । १ आयासयुक्ते । णिच्-
खुल् । २ आयाससम्पादके च ।

आयासिन् लि० आयस्यति आ+यस-णिनि । आयासयुक्ते
“कामं प्रिया न सुखभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि” शकु० ।

आयिन् लि० आयोलामोऽस्यस्य इति । १ लाभयुक्ते मत्तप्
आयवानपत्यत्वं लि० इण-णिनि । २ गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आयु लि० “अन्दसीषः” उणा० इण-उण् । गमनशीले “ता अस्य

वर्षमायुषोनेटः सचत्त घेनवः" ऋ० २, ५, ५ । "आयुषो-
गन्त्रः" भा० उवङ् क्खान्दसः "अभि सोभास आयवः पवन्ते
सद्यं मदम्" ऋ० ९, २३, ४ । २ आयुषि न० "कालः-
क्रीडति गच्छत्यायुरित्युक्तेः कालगत्यैव तस्य गामित्वात्तथा-
त्वम् । जीवनस्य कालरूपत्वे तु कालस्य सततगामित्वात्तथात्वं
युक्तमेव "अग्ने जरस्व स्वापत्य आयुन्यूर्जा" ऋ० २, ३, ७ ।
"वत्सं न पूर्ध्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः" ऋ०
९, १००, १ आयुनि आयुषि" भा० ब्राह्मणकात् भाषा-
यामपि उष्ण उच्च० । तेन "वायुना जगदायुना" वसिष्-
विवेकः । "मा बध्ना जटायुमाम्" मट्टिः । 'तटीं
विन्ध्यस्याद्देरभजत जटायोः प्रथमजः' इति अभिनन्दः ।

आयुक्त लि० आ+युज-कर्मणि क्त । १ सस्यग्व्यापारिते ।
"आयुक्तकृशलाभ्याञ्चासिवायाम्" पा० "आयुक्तः व्यापा-
रितः" सि०कौ० । "कृशलोऽन्येषणस्याहमायुक्तो दूत-
कर्मणि" मट्टिः २ ईषद्युक्ते च "आसिवायां किम् ?
आयुक्ता गौः शकटे ईषद्युक्तः" सि०कौ० । भावे क्त ।
३ सस्यग्नियोजने न० । आयुक्तमनेन इशा० इनि । आयुक्ती
सस्यग्नियोजनकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुध न० आयुध्यतेऽनेन आ+युध-करणे घञर्थे क ।
शस्त्रमात्रे । तस्य भेदाः समासतस्त्रिधा प्रहरणहस्तसुक्त
यन्त्रसुक्तभेदात् । तत्र हस्तस्थितयैः प्रहियते तानि प्रह-
रणानि यथा खड्गादीनि । हस्तसुक्तानि चक्रादीनि,
यन्त्रसुक्तानि शरादीनि । तेषां सर्वेषां युद्धसाधनत्वादा-
युधत्वम् । "न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम्" रघुः ।
"येऽपीन्द्रपाणिद्वलितायुधलूनपत्न्याः" माघः । "न सुप्रं न
विसन्नाहं न लग्नं न निरायुधम्" मनुः ।

आयुधधर्मिणी स्त्री आयुधस्यैव धर्मोऽस्त्यस्या इनि ङीप् ।
जयन्तीवृक्षे शब्द० । साहि रोगनाशने आयुधसमा

आयुधन्यास पु० आयुधानां न्यासः तत्तत्स्थानस्पर्शपूर्वकं
तन्मन्त्राणांमर्षणबुद्ध्या स्थापनम् । श्रीविद्यापूजाङ्गे "एवं
कामकलारूपं देवतासयमात्मनः । वपुर्विचिन्त्य शिव-
योरायुधन्यासमाचरेत्" इत्यादिना ज्ञानार्थोक्ते
न्यासभेदे । तन्त्रगारे श्रीविद्यापूज्याप्रकरणे विवृतिर्दृश्या ।

आयुधागार न० ईत० । राज्ञां प्रहरणस्थापनार्थे गृहे ।
"ससृद्धमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः" । "आयुधागार-
सादीप्य" इति च भा० आ० प० १४७, ४८ अ० । "कोडा-
गारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनुः । आयुधागारे
नियुक्तः ठक् । आयुधागारिकः तत्रनिवृत्ते लि० । तत्र-

लणसुक्तं मात्स्त्रे । "स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रति-
जागृतः । राज्ञः स्यादायुधागारे दत्तः कर्मसु चोद्यतः" ।
आयुधिक पु० आयुधेन तद्गवहारेण जीवति ठक् । शस्त्राजीवे
पक्षे ह् आयुधीयोऽप्यत्र । आयुधाजीवादयोऽप्यत्र ।

आयुधिन् पु० आयुधमस्यस्य इनि । शस्त्रधारके ।
आयुध्य न० युद्धप्रति युध-क न० त० ततो भावे अचतरा-
दिपाठात् ष्यञ् न त्वतलौ । १ योद्धुभिन्नत्वे । आ+युध-
ल्यप् । २ सस्यग्वुद्धं क्तत्वेत्यर्थे व्यय० ।

आयुर्दाय पु० आयुषोदायः दानम् । बलविशेषस्थितियोगा-
दिभिः ज्योतिषोक्ते रव्याधिभिः आयुषोदाने तद्विवरणं
श्रीपतिपद्धतौ यथा

"आयुर्ज्ञानादेव होराफलानां कर्तुं यस्मान्निर्णयः शक्य-
तेऽत्र । आयुर्दायः संप्रदायागतोऽयं सच्छिष्याणां प्रीतये
कथ्यतेऽत्र । एकोनदीर्घतिसमादिह गच्छतो यद्रूपादि-
रूपचयसंकलितद्वयं स्यात् । चेष्टोच्चरिभ्रजमथ स्वमरी-
चिभक्तं तज्जायतेऽत्र गुणकद्वितयं तदाख्यम् । जने भवे
तां निजदीर्घतिसभ्यः श्रेढीफले ते यदि रश्मियुक्ते ।
तदर्द्धिते स्वांशुभिरुद्धते ते तद्वातमूलं गुणकः स्फुटः स्यात्" ।
इति गुणकानयनमन्त्राय भेदस्तट्टीकायासुक्तः । "अत्याश्चेत्
किरणाः सैकाश्चतुर्भक्ता भवेद्गुणः । अधिकाश्चेद्द्विरैकास्ते
दलिता गुणको भवेत्" "वर्गोसमे स्वभवने खनवांशके च
स्वत्वंशके च गुणकोद्वितयं निरुक्तः । अर्ध्यर्द्धरूप ३/२
माघमित्रगृहे सुहृद्भे सत्वंशकं ४/३ समगृहे खलु रूपमेव ।
त्वत्वंशोनितं २/३ रिपुगृहेऽध्वरिभेदलं १/२ स्यादेभ्योगुणो-
भवति यः खलु कश्चिदेकः । वेदोद्धतः सभगुणोगुणकैः प्रदि-
ष्टोहोरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तदर्द्धम् । एतेऽपि गुण्यागदि-
तामहङ्गिरपेक्षयानन्तर ताडकानाम् । ७ नगांशका १ कर्-
मितास्त्रभीष्टराशौ सुहृद्भे शसनि मूर्च्छनांशः । १९ नवाश्विनो
१ रूपसदासराशौ २ कुल्लंशका १ विश्वसमा द्विपद्मे ।
त्वयो नगांशा अधिशत्वराशावेते भसंज्ञाअथ राशिवर्जम् ।
वर्गोत्तमात्मीज्भा नवलिभागस्थिते यद्दे त्व द्वितयं २ गुण-
चेत् । एतैरभोष्टादिगुणैर्निहन्त्यादुदोरितैराशिशुणं पुन-
स्तम् । गृहादिके वर्गगणे स्वकीये द्विकोगुणस्तिगविवर्जिनः
सः । अभीष्टभे मित्रगृहे नवांशा विश्वेऽथ रूपञ्च समस्य
नेहे । नवांशकाः पञ्च विरोधराशौ गुणांशकः स्यादधिर्वै-
रिणोभे । पूर्वमूर्ध्वागुणकाय उक्ता वर्गेषु सप्तस्त्रिह गु-
णसंज्ञाः । गुण्यागुणैस्त्वैस्त्रिधकारलक्षैस्तु गुणैः स्यादथ
भिद्भित्तैः । स्मृतोवुधैराश्रयसंज्ञितोऽयमस्य स्फुटस्त्रापि

बधो भवेद् यः । तस्यैव मूलं खलु कर्मतोऽस्य आयुर्विधाने
गुणकार उक्तः । पृथक्स्य लिप्राः खलुसिद्ध २४०० भक्ताः
प्रोक्ताः कलाः शेषमिहायुषोऽत्र । लग्नं प्रहोनं यदि
षड्दृष्टेयो हीनं तदानीं हरसंभवः स्यात् । नैवा-
धिके तत्र खगोललग्ने लिप्रीकृते राशिकला १८००
विभक्ते । आयुःकलानां स हरः स्फुटः स्यात् रूपाद्य-
दात्यः सहरस्तदानीम् । रूपादिशुद्धोगुणकस्तु तासामेवं
हि पापशुचरोनलग्ने । शुभोनलग्ने तु हरोद्विनिम्न
आयुः कलाभ्योहरलब्धलिप्राः । विशोधनीया यदि
रूपकोनोहरस्तदानीं गुणकेन गुण्यः । चक्रार्द्ध-
हानौ बद्धेषु द्वयोर्वा द्युचारिणोरेकदृष्टस्योस्तु । सत्या-
भिधानस्य मतेन सत्यं स्वांशं हरत्येव बलोक्तोयः । एवं
कार्यां चक्रपातार्द्धहानिरायुर्दाये ह्यंशजे पिण्डजे
च इत्यंशायुः “नैसर्गाख्ये जीवशर्मादिते च हारं
कृत्वात्वेककोनोगुणः स्यात्” निसर्गायुषिविशेषः । “आयु-
र्लिप्राः खगुणगुणिता व्योमन्मन्व्याश्चि २०० भक्ता
अद्भ्यमासादिवसघटिकाः स्युर्विनाद्यः क्रमेण” “एवं
यथावथ” गुणकगुणिता आयुर्लिप्राः २०० भक्ता
अद्भ्य भवन्ति शेषं विकला द्वादशभिर्गुणयित्वा षष्ट्या विभज्य
लब्धं कलासु संयोज्य पुनरपि ताः कला द्विशत्या विभजेत्
तेन मासा भवन्ति । पुनःशेषं त्रिंशता गुणयित्वा कलासु
संयोज्य द्विशत्या भागे दिवसा भवन्ति पुनःशेषं
षष्ट्यागुण्य कलासु संयोज्य द्विशत्या विभज्य लब्धं घटिका
भवन्ति । एवं पलानि च” । “एवं सर्वं द्युचरजनितं
ह्यायुरनीय लग्नादायुः साध्यं कथितविधिना किन्तु लग्ने
विशेषः” । “एवं द्युगणजनितमिति रव्यादिपृथक्चितं तेन
तत्तदुपहृदत्तायुश्च्यते इत्यर्थः” । “लग्ने तु वीर्याभ्यधिके
भतुल्यैर्वैर्युतं तत्र विधेयमायुः । भागादिकादध्यनुपातलब्धं
मासादिना संयुतमेव कार्यम्” वीर्याधिके षडधिके इत्यर्थः ।
अनुपातस्तु लग्नभागादि द्विगुणं कृत्वा पञ्चभिर्भक्ता लब्धं
मासाः शेषं त्रिंशतागुण्य पञ्चभिर्भक्ता लब्धं दिनानि
शेषं षष्ट्यागुण्य पञ्चभिर्भक्ता लब्धं घटिका एवं पलादि-
कस्येयम् । एवं लग्नायुः” अथ रव्यादीनां पिण्डायुः ।
“नन्देन्दो १६ वाण्यमाः २५ शरत्सा १५ दिवाकराः १२
पञ्चभुवः १५ कृपलाः २१ । नखाश्च ० भास्वत्प्रखण्डाणां
पिण्डायुषोऽद्भ्या निजहृद्गणानाम् । निजोच्चशुद्धः खच-
रोविशोध्योभमण्डलात् षड्वनोनकश्चेत् । यथा स्थिः
षड्वननाधिकस्तु लिप्रीकृतः संयुणितो निजाद्भ्यः ।

तत्र खाभ्ररसचन्द्रविलोकै २१६०० रूढते सति
यदाप्यते फलम् । वर्षमासदिननाडिकाच्चतुतं तद्वि
पिण्डभवमायुरिष्यते” इति पिण्डायुः । “त्र्यंशुकं
हरति शत्रुभे पृथः स्वायुषोऽत्र न तु वक्रचारगः ।
सूर्यलुप्तकिरणोऽर्द्धहारकः प्रोज्झ्य भार्गवदिनेशनन्दनौ ।
खचरोजायते योऽर्द्धत्र्यंशयोरपहारकः । आयुषः स
हरेदद्दं त्र्यंशं शुक्रशनेश्वरौ । प्राग्वत्फलानि खहरै-
र्विधाय तदैक्यतो यत्पृथक्संख्ययाप्रम् । तदत्र ह्यसं-
बलिनो पृथस्य जगौ मणित्योहरिरित्यमेव । हरयुति-
र्विह्वनापृथसंख्यया स च हरोपचयश्च ततः फलम् ।
अधिकवीर्यवतोऽम्बरचारिणो निगदतीति मुनिः किल देवलः!
लिप्रीभूतैर्लग्नभागैर्नहन्त्यादादायुर्दायं खेचराणां पृथक्-
स्यम् । व्योमाकाशत्वं न्दुपद्मैरे १६०० भजेत्तं स्वायुर्दायात्
शोध्यमद्दादि लब्धम् । एवं क्रूरे लग्नगे सौम्यदृष्टे तस्मि-
न्दाये तत्फलार्द्धं विशोध्यम् । एतद्दाये नांशसंज्ञे विधेयं
पिण्डायुर्वत् कर्म नैसर्गिकेऽपि, अत्र विशेषो लघुपद्मतौ ।
“लग्नेदेदुभस्तदोदयदृष्ट्यात् हित्वांशनिम्नं फलं क्रूरसोदय
भावजं यदि तनौ द्वौ तद्वलिष्य च । चेत् सास्येऽधिक
भावजेन बलयोस्तेन पृथायुः कला निप्राः खाभ्ररसेन्दु-
दक्ष २१६०० विह्वता लब्धं त्यजेत् स्वायुषः” । लग्नगपा-
पस्य लग्ने सत्त्वे तु न त्यागः “योयो भावः स्वामिदृष्टो
युतो वेत्यादिना” तस्य पुटत्वाभिधनात्, “क्रूरःसोऽपि
शुभेक्षितो यदि तदा लब्धस्य खण्डं त्यजेत् नैतत् कर्म
विलग्नमे तनुगते क्रूरेऽपि नांशायुषीत्युक्तेषु” पृथाणां
बलं च बलशब्दे वक्ष्यते । नखाः २० शशी १ द्वौ २ नवकं
६ छतिश्च १८ कृतिः २० खवाणा १० रविपूर्वकाणाम् इयं
निरुक्ताक्रमशोपृथाणां नैसर्गिके ह्यायुषि वषसंख्या” ।
इति नैसर्गिपृथदत्तायुः इदानीमंशायुः प्रवृत्तानां कस्य कुल
प्राप्तता तदाह । “अंशोद्भवं लग्नवलात् प्रसाध्य-
मायुश्च पिण्डोद्भवमर्कवीर्यात् नैसर्गिकं चन्द्रमसोवलेन
ब्रूमस्त्याणामथ वीर्यसास्ये । अंशोद्भवं लग्नवलेन हन्यात्
पिण्डाख्यमायुश्च बलेन भानोः । नैसर्गिकं चन्द्रमसो वलेन
सर्वाण्यथैकैव विधाय तानि । त्रिलग्नतिग्मांशुहृमद्युतीनां
हरेद्वलैक्येन ततो यदाप्रम् । वर्षाद्यमायुस्तदह स्फुटं स्यात्
श्रीनीलकण्ठादय एवमूचुः । लग्नसूर्यशशिनोवलमन्व्याः
सूर्यदात परमायुरगांशम्” हीनबलत्वमाह दामोदरः
रूपत्वयात्पं किल षड्वलैक्यं भवेदिलग्नस्य खगस्य यस्य ।
खस्वामिना नो संहितो न दृष्टः स हीनवीर्यः कथितो-

सुनीन्द्रैः” । केशवोऽपि “तत्राल्पे हीनबली बली षडधिके वीर्ये मह्यचोदयः” । “सर्व एव खचरा ददतीदं जीवश-
र्भगदितं हि तदायुः । महः खोच्चहीनः स चेतु षड्-
गृहो नो भचक्राद्विशोधोऽथ भागीकृतः सन् । कुवेदरुनागै
८६४१ हंतो वेदखात्तै ५०४ विभक्तोदिनाद्यन्भवत्येव-
भायुः” अहोभ्यः खरामै २० हृतेभ्योऽधिसासाः पत-
ङ्गैश्च तेभ्योभवेयुस्तदाऽऽः । भचक्रार्द्धं हान्यादिकोऽन्यो-
विधिर्यः सपिण्डोद्भवयुर्वदेवात् कार्यः इति । आयुः-
स्वयैतेषु बलादालम्ने विहाय राशीन् कृतलिपिकेऽल
भक्ते द्विशत्या २०० फलमन्पूर्वं यत्स्यात् विलम्नायुषि
तच्च योज्यम् । लग्नाकर्कशशङ्खयोश्च लग्नोडुपत्योरपि
वीर्यसाथ्ये । तदायुषोरैक्यदलं भवेद्यत् तत् श्रीधराद्यैः
स्फुटमायुरुक्तम्” इति लग्नायुः । “ये धर्मकर्मनिरता विजि-
तेन्द्रियाये ये पथ्यभोजनजुषोद्विजदेवभक्ताः । लोकोत्तरन्द-
धति ये कुलशीलबीलां तेषामिदं दितमायुरुदारधीभिः” ।
अष्टवर्गादपि आयुर्दायज्ञानं भवति तच्चाष्टवर्गशब्दे उक्त
प्रायम् । ५२२ पृष्ठे दृश्यम् नक्षत्रायुःकेन्द्रायुःप्रभृतीनां
विस्तारभयादिहास्तिकाराकरे तच्च दृश्यम् ।

आयुर्द्रव्यं न० आयुःसाधनं द्रव्यम् शा० त० । १औषधे
रत्नमा० २आयुःसाधने हते च “आयुर्वै” हतमित्युक्तेः
हतस्यायुर्जनकत्वात्तथात्वम् ।

आयुर्योग पु० उचितस्यायुषोत्तापकः योगः । ज्योतिषोक्ते
महयोगभेदे सचायुःशब्दे दृश्यः ।

आयुर्दृष्टि स्त्री आयुषो दृष्टिः । द्रव्यविशेषसेवनेनायुषो
दृष्टौ तानि च द्रव्याणि कतिचिदुच्यन्ते । रस एव तावत्
सर्वापेक्षयायुर्दृष्टिकरः “अशक्तं तव वीजन्तु मम वीजन्तु
पारदः । अनयोर्भेलनं देवि ! स्युदा रिरुद्रनाशनम्”
इति सर्व० द० गौरीं प्रति शिववाक्यम्” कर्मयोगेन देवेशि !
प्राप्यते पिण्डधारणम् । रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो
द्विधा स्युतः । मूर्च्छितो हरति व्याधीन् स्युतो जीवयति
स्वयम् । बद्धः खेचरतां कुर्याद्रसो वायुश्च भैरवि !” इति
सर्व० द० तन्त्रवाक्यम् । यथा च वायोनिरोधेनैव आयु-
र्दृष्टिः । तथोक्तं काशो० “संनियस्येन्द्रियधामं नातिगो-
चोच्छ्रितासनः । मध्यमज्ञोत्तमं चाथ प्राणायामसुप्रक-
मेत् । चलेऽनिले चलं सर्वं निश्चलं तत्र निश्चले । स्थाणुत्व-
माप्रयाद्योगोततोऽनिलनिरोधनात् । यावद्देहे स्थितः
प्राणो जीवितं तावदुच्यते । निर्गते तत्र सरणं ततः प्राणं
निरोधयेत् । प्राणायामेन युक्तेन सर्व्व्याधिचयोभयेत्

अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्व्व्याधिससङ्गवः” ततश्च प्राणायामस्य
सर्व्व्याधिहरत्वादयायुर्दृष्टिकरत्वम् । अस्यचायुर्दृष्टिकरत्वे
ऽन्यदपि कारणम् तथा हि “षट्पिञ्जासैभवेत् प्राणः षट्प्राणा
नाडिका मता । षट्पिनाड्यस्त्रहोरात्रो जपसंख्याक्रमो-
मतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शतानि महेश्वरि ! जपति
प्रत्यहं प्राणीवि’तन्मोक्ष्या २१६०० एतन्मिताः श्वाश्रुपाः
प्राणक्रियाः अहोरात्रे भवन्ति वत्सरसंख्यया ३६० गुणि-
तासाः ७७७६००० एतन्मिता वत्सरे भवन्ति । ‘शतायुर्वै
पुरुष’ इति श्रुत्या मनुष्याणां स्वाभाविकशतायुर्दोक्तैः शतेन
गुणितास्ताः ७७७६००००० एतन्मिताः प्राणक्रिया
मनुष्याणां जीवनकाले भवितुमर्हन्ति तत्र प्राणायाम-
मादिना प्राणवायोनिरोधे प्राणक्रियानुत्पत्तेः प्राणक्रिया
रोधकाले च यावत् प्राणक्रिया भवितुमर्हन्ति तावन्तः काला
आयुषो बर्द्धन्ते इति । उक्ताः प्राणक्रियाश्च सुस्थस्वैव भवन्ति
रोगाद्युपसर्गे श्रीभ्रधावनादिपरिचरमे च प्राणक्रिया-
धिक्यं भवति तेन स्वल्पकालमध्ये यावत्प्राणक्रिया अपेक्षिता-
स्ततोऽन्यकालमध्ये तासां सुत्पसावायुःक्षयः । शतायुश्च
स्वाभाविकं कर्मवशात् ततोऽन्यनताऽपि जात्यायुर्भोगानां
कर्मविपाकत्वस्य योगशक्तौ उक्तेः । तादृशात्यायुर्दृष्टिकरको
महविशेषयोगादिज्योतिषे उक्तः । अन्नदोषादीनाञ्चात्सा-
द्युद्गप्रयोजकत्वं स्युक्तमष्टद्वारैव । वैद्यकोक्तापथ्यभोजनस्य
तथात्वञ्च रोगोत्पत्तिद्वारेति भेदः । रोगोपसृष्टदेहं च जीवो
दुःखहेतत्वात् वज्राद्यापद्रुतदेशवत् श्रीभ्रं परिजिहीर्षति ।
तथा च देहे यथा न रोगादिभिरुपसृज्येत” तथा यति-
तव्यमित्येतदर्थं शास्त्रेषु पथ्योपदेशः इति बोध्यम् ।
एवं खेचरीसुद्रादीनामप्यायुर्दृष्टिकरत्वम् काशो० उक्तम् ।
“कपालकुहरे जिह्वा पविष्टा विपरीतगा । श्वोरन्तर्गता-
दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च
लिप्येत कर्मणा । बाध्यते न स कालेन योसुद्रां वेत्ति
खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता ।
तेनैषा खेचरी नाम सुद्रा सिद्धैर्निषेविता । यावद्दिन्दुः
स्थिरोदेहे तावन्मृत्युमयं कुतः । यावद्दृष्ट्वा नभोसुद्रा ताव-
द्दिन्दुर्न गच्छति । उड्डीनं कुरुते यस्मादहोरात्रं महा-
स्वगः । उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते । जठरे
यद्दिमं जातु नामेकद्वैत्तं धारयेत् । उड्डीयानं ह्ययं
बन्धोऽन्योरपि भयं जयेत् । वज्राति हि शिराजालं
अधोगामि न भोजनम् । एष जालन्धरोबन्धः कण्ठे
दुःखौषनाशनः । जलन्धरे हते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे ।

न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति । पाणिभागेन
संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् । अपानमूर्द्धमाकथ्य मूल-
बन्धोऽभिधीयते । अपानप्राणयोरैक्यं क्षये मूलपुरीषयोः ।
युवा भवति दृडोऽपि सततं मूलबन्धनात् । एवमन्या-
न्यपि स्नात्तांश्च कर्मांश्च आयुर्द्विकराणि “मत्स्थान्
मोचयतो हिजाय ददतोऽध्यायुश्चरं वर्द्धते” “आयुष्यं प्राड्-
सखोभङ्गे” इत्यादीनि ।

रसवत् अन्यान्यपि द्रव्याणि सेवितानि आयुर्द्विकराणि
सुशुते दर्शितानि तानि रसतुल्यतया रसायनानि यथा

“अथातः सर्वोपघातशमनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ।
पूर्वं वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुञ्जीत
भिषक् प्रातः स्निग्धशुद्धतनोः सदा । नात्रिशुद्धशरीरस्य
युक्तो रासायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्ग-
योग इवाहितः । शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसा-
स्तथा । उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् । शी-
तोदकं पयः चौरं सर्पिरित्येकशो द्विशः । त्रिशः समस्त-
सथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः । तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्ण-
माहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत शी-
ततोयं चानुपिबेदेवमहरहर्मासं तदेव मधुयुक्तं भङ्गातक-
कायेन वा मधुद्राक्षाकाथयुक्तं वा मध्वामलकरसभ्यां वा
गुडचीकाथेन वा । एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जीर्णो
सङ्गामलकयषेणालवणेनाल्पक्षेहेन घृतवन्तमोदनमश्रीयात् ।
एते खल्वैशांसि क्षपयन्ति कर्मोनुपघ्नन्ति गृह्यधारण-
शक्तिं जनयन्ति भासेभासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिष्टद्विर्भ-
वति । विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्वेद्य
विगतकषायं खिन्नमवतार्य दृषदि पिष्टमायसे दृढे
कुम्भे मधूदकोत्तरं प्राष्टपि भस्मराशावन्मृहे चतुरो
मासान्निदध्यात् वर्षाविगमे चोद्भृत्योपसंस्कृतशरीरः सह-
स्रसम्पाताभिद्धतं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत,
जीर्णं मुद्गामलकयषेणालवणेनाल्पक्षेहेन घृतवन्तमोदनम-
श्रीयात् पांशुशय्यायां शयीत । तस्य मासादूर्ध्वं सर्वाङ्गेभ्यः
कर्मघो निःक्रामन्ति तानशुतैलेनाभ्यक्तस्य वंशविदलेना
पहरेत् । द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये यूक्तास्तथैवापहरेत्
चतुर्थे दन्ननखरोमाख्यवशीर्यन्ते पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्ष-
णानि जायन्ते । अमानुषं चादित्यप्रकाशं वपुरधिग-
च्छति दूराच्छ्रवणानि दर्शनानि चास्य भवन्ति रजस्त-
मघी चापोह्य सत्वमधितिष्ठति । श्रुतिनिगाद्यपूर्वात्पादो
गजबन्धोऽञ्जवः पुनर्युवाटौ वर्षशतान्यायुरवाप्नोति ।

तस्याणुतैलमभ्यङ्गार्थे । अजकर्मकषायमुत्सादनार्थं शी-
शिरं, कूपोदकं स्नानार्थं, चन्दनमुपलेपनार्थं, भङ्गातकवि-
धानवृदाहारः परिहारश्च । काशस्यार्थाणां निष्कुली
कृतानामेष एव कल्पः पांशुशय्याभोजनवर्जम् । अत्र हि
पयसा ष्टेतेन भोक्तव्यम् आशिशश्च पूर्वेषु समानाः ।
शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेषु तेपामुपयोगः । यथोक्तमा-
गारं प्रविश्य बलामूलाङ्गपलं पलं वा पयसालोड्य
पिबेत् । जीर्णं पयः सर्पिरोदनइत्याहारः । एवं द्वादश-
रात्रमुपयुज्य द्वादश वर्षाणि व्यस्तित्वति । एवं दिवसश-
तमुपयुज्य वर्षशतं व्यस्तित्वति । एवमेवातिबलानागबला-
विदारोशतावरीणामुपयोगः । विशेषतस्त्वतिबलामुदकेन,
नागबलाचूर्णं मधुना, विदारोचूर्णं वा क्षीरेण, शतावरीम-
ध्येव, पूर्वेष्वन्यत् समानमाशिशश्च समाः । एतास्तीषधयो
बलकामाणां शोणितं कर्दयतां विरिच्यमानानां चोप-
दिश्यन्ते । वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततोमात्रां मधु-
युक्तां पयसालोड्य पिबेत् जीर्णं पयःसर्पिरोदनइत्या-
हारः । प्रतिषेधोऽत्र पूर्ववत् क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो
वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्षयताम् । एतेनैव चू-
र्णेन पयोऽवचूर्णं ष्टशतशतमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य मधुयुतमु-
पयुञ्जीत सायम्प्रातरैककालं वा जीर्णं पयःसर्पिरोदन
इत्याहारः । एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णो
पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । चक्षुःकामः प्राणकामो
वा बीजकसारान्निमन्वमूलं निःकाश्रं माघप्रस्थं साध-
येत् तस्मिन् सिध्यति चित्तकमूलानामक्षमात्रं कल्कं दद्या-
दाभलकरसचतुर्थभागं ततः खिन्नमवतार्य सहस्रसम्पाता-
भिद्धतं कृत्वा शीतोभूतं मधुसर्पिभ्यां संक्षुध्योपयुञ्जीत
यथाबलं लवणं परिहरन् भक्षयेत् जीर्णं मुद्गामलकयषेणा-
लवणेन घृतवन्तमोदनमश्रीयात् पयसा वा मासत्रय-
मेवमाभ्यां प्रयोगाभ्यां चक्षुःसौम्यं वृद्धवत्यनल्पबलो
बलवान् स्त्रीषु चाक्षयो वर्षशतायुर्भवतीति । भवति चात्र ।
पयसा सह सिद्धानि नरः सनफलानि यः । भक्षयेत्
पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न शीर्यति ।
अथातो मेधायुष्कामोयं रसायनं चिकित्सितं व्या-
ख्यास्यामः ! मेधायुःकामः श्वेतवल्गुजफलान्यातप-
परिशुष्काराद्याय सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन सह
समालोड्य केहकुम्भे सप्तरात्रं घान्यराशौ निदध्यात्
सप्तरात्रादुद्धृत्य हृतदोषस्य यथाबलं पिष्टुं प्रयच्छेद-
वृद्धिते स्वयं उष्णोदकं चानुपिबेत् । भङ्गातकविधान-

वस्त्रागारप्रवेशो जीर्णैषधश्चापराह्णे हिमाभिरङ्गिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा शर्करामधुरे-
स्यौदनमन्त्रीयादेवं परसासानुपयुज्य विगतपाप्मा वल-
वर्षीप्रेतः श्रुतिनिगादी स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति ।
कुष्ठिनं पाण्डुरोगिण्यमदरिणं वा कृष्णाया गोमूले-
षालोडग्राह्णपिण्डं पिण्डं विगतलौहिल्ये सवितरि पाय-
येत्, अपराह्णे चालवयेनामलकग्रूपेण सपिण्डं नोदनमन्त्री-
यात् । एवं मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति
एष एवोपयोगश्चिन्तकमूलानां, रजन्याश्चिन्तकमूले विशेषो
द्विपिण्डिकं पिण्डं परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ।

हृतदोष एव प्रतिसंस्मृतभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य
मण्डूकपक्षींस्वरसमादाय सहस्रसम्माताभिद्धतं कृत्वा यथा-
बलं पयसालोडग्रा पिबेत् पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णयां
यवाच्चं पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वा सह भक्षयित्वा त्वोन्मासान्
पयोऽनुपानं जीर्णं पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवमु-
पयुञ्जानः ब्रह्मवर्चसी श्रुतिनिगादी भवति वर्षशत-
मायुरवाप्नोति तिरात्वोपोषितश्च तिरात्वमेनां भक्ष-
येत् । तिरात्वाद्ब्रह्मं पयःसर्पिरिति चोपयुञ्जीत ।
विल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोडग्रा पिबेदेवं दशरात्रमुप-
युज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति । हृतदोष एवागारं प्रविश्य
प्रतिसंस्मृतभक्तोब्राह्मीस्वरसमादाय सहस्रसम्माताभिद्धतं
कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णैषधश्चापराह्णे यवागूमल-
वर्षां पिबेत् क्षीरसात्वरो वा पयसा भुञ्जीत । एवं सप्तरा-
त्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी भवति । द्वितीयं सप्तरात्र-
मुपयुज्य ग्रन्थमीषितसत्पादयति । नष्टञ्जास्त्र प्रादुर्भवति ।
तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य द्विकञ्चारितं शतमध्यवधारयति ।
एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति मूर्च्छिकतो चैनं
नापदे व्युत्तप्रविशति सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः
पञ्चवर्षशतायुर्भवति । ब्राह्मीस्वरसप्रस्यद्वये हतप्रस्यं विड-
ङ्गतखड्गलानां कुड्डं हे हे पले वचात्रिष्टतयोर्होदश हरीत-
कामलकविभीतकानि श्लक्ष्णपिष्टान्यावाथ्यैकध्वं साधयित्वा
स्त्रतुगुप्तं निदध्यात् । ततः पूर्वविधानेन मात्रां यथाबल-
मुपयुञ्जीत जीर्णं पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एतेनो-
द्धं मधस्त्रियं कृमयो निःक्रामन्ति अलक्ष्मीरपक्रामति ।
शुष्करकर्षः स्थिरवयाः श्रुतिनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतेदेव
कुष्ठविषमज्वरापसारोन्मादविषभूतग्रहेषु च महा-
व्याधिषु च संशोधनमादिशन्ति । हृतदोष एवागारं
प्रविश्य ह्रैमवत्त्वा वचायाः पिण्डमामलकमात्रमभिद्धतं

पयसालोडग्रा पिबेत् जीर्णं पयःसर्पिरोदन इत्याहारः ।
एवमादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं विव्रियते द्विर-
भ्यासात् स्मृतिमान् भवति त्रिरभ्यासाच्छतमादत्ते चतुर्दश
दशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति किल्लिषं ताच्छं दर्शनमुत्पद्यते
शतायुश्च भवति । हे हे पले इतरस्या वचाया निः-
काय्य पिबेत् पयसा समानं भोजनं समाः पूर्वैणा-
शिशश्च । वचाशतपाकं वा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्ष-
शतायुर्भवति गलगण्डापचीह्नीपदस्वरभेदांश्चापहन्तीति ।

अथायु कामीयं वक्ष्यामः । मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सर-
फलप्रदम् । विल्वस्य चूर्णं पुष्ये तु हतं वारानु सहस्रयः ।
श्रीकृत्नेन नरः कल्पे ससुवर्णं दिने दिने । सर्पिर्मधु-
युतं लिह्यादलक्ष्मीनाशनं परम् । त्वचं विल्वस्य मूलस्य
मूलकाथं दिने दिने । प्राञ्जीयात् पयसा साह्यं स्नात्वा
हृत्वा समाहितः । दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् ।
हृत्वा विशालाकायन्त मधुलाजैश्च संयुतम् । अमोघं
शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतम् । सुवर्णपद्मवीजानि
मधुलाजाः प्रियङ्गवः । गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं
प्रतिषेधयेत् । नीलोत्पलदलकाथो गव्येन पयसा शृतः ।
ससुवर्णतिलैः साह्यं मलक्ष्मीनाशनः स्मृतः । गव्यं पयः
सुवर्णञ्च मधुक्कृष्टञ्च मात्तिकम् । पीतं शतसहस्राभिद्धतं
युक्तरथं स्मृतम् । वचाष्टसुवर्णञ्च विल्वचूर्णमिति त्रयम् ।
मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् । वासामूलतुला-
काथे तैलमावाप्य साधितम् । हृत्वा सहस्ररुञ्जीया-
न्नेध्रमायुष्यमुच्यते । यावकांस्तावकान्मत्सेदभिभूय यवां-
स्तथा । पिप्पलीमधुसंयुक्तान् शिञ्जाचरणवद्भवेत् । मध्वा-
मलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् । प्राश्यारिष्टच्छी-
तोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् । शतावरीष्टतं मस्यगुपयुक्तं
दिने दिने । सत्त्वोद्भं ससुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्दशे । गोच-
न्दनामोहनिकामधूकं मात्तिकं मधु । सुवर्णमिति संयोगः
मेयः सौभाग्यमिच्छता । पद्मनीलोत्पलकाथे यष्टीमधु-
कसंयुते । सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् ।
पयसालुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे । अलक्ष्मीघ्नं सदा-
युष्यं राज्याय सुभगाय च । यत् नोदीरितो मन्त्रो योगे-
ष्वेतेषु साधने । शब्दिता तत्र सर्वत्र गायत्री लिपदी
भवेत् । पाप्मानं नाशयन्त्येता दशु शौषधयः श्रियम् ।
कुर्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमम् । सतताध्ययनं
वादः परतन्प्रायलोकनम् । तद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धि-
मेधाकरोगणः । आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाञ्चाविधा-

रणम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्जनम्” ।
एवम् “सद्योमांसं नवान्नञ्च वाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतसण्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि घट” इत्याद्युक्तानि
सुश्रुते हिताहितोयाध्याये हिततया चोक्तानि च आयु-
वृद्धिकराणि ।

आयुर्वेद पु० आयुर्विद्यते लभ्यतेऽनेन विद-लाभे करणे षञ्
आयुर्वेद्यनेन चिञ्ज्ञापनेन विद-ज्ञाने करणे षञ् वा ।
चिकित्साशास्त्रे तन्निरुक्त्यादिकं सुश्रुते दक्षितं यथा ।
“शल्यं शालक्यमित्यादि अष्टाङ्गशब्दे ५२३४ उक्त
सुप्रकृत्य “इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां
व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च । आयुरस्मिन् विद्यते
ऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्युमागम-
प्रत्यक्षात्मानोपमानैरविरुद्धस्यमानसुपधारय । एत-
द्ब्रह्मं प्रथमं प्रागभिघातव्रणसंरोहाद्यद्यशिरःसन्धानाञ्च ।
अयुते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरस्मिच्छन्मिति ततो
देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्नौ नः श्रेष्ठतमौ युवां
भविष्यथः । भवद्भ्रातां यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यम् । तावूच-
त्तरेवमस्त्विति । अथ तयोरथे देवा इन्द्रयज्ञभागेन प्रा-
सादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरःसंहितमिति । अष्टा-
स्त्रपि चायुर्वेदतन्त्रेष्वेतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियाकरणा-
द्यन्त्रशस्त्रक्षारान्निप्रणिधानात्सर्वतन्त्रसामान्याच्च । त-
दिदं शास्त्रतं पुण्यं स्वयं यशस्यमायुष्यं वृत्ति-
करञ्चेति । ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः । भवति चात् । अहं हि
धन्वन्तरिदिदेवो जरारुजास्युहरोऽमराणाम् । शल्या-
ङ्गमङ्गरपरैरुपेतं प्राप्नोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम्” ।
स चाथर्ववेदस्योपवेदः “विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं
प्रकाशयन् । खनाम्ना संहितां चक्रे लक्षलोकमयीमृजुम्”
इति भावप्रकाशोक्तेः । चरणयूहमते ऋग्वेदस्यो-
पवेदः आयुर्वेदः अथर्ववेदस्य तु शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ।
स च षोडशभिप्रणीतत्वात् षोडशविधः यथोक्तं ब्रह्मवै० पु०
“ऋग्यजुः सामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः । वि-
चिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः । कृत्वा तु पञ्चमं
वेदं भास्कराय ददौ विभुः । स्वतन्त्रं संहितां तस्मात् भा-
स्करश्च चकार सः । भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसं-
हिताम् । प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ।
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च । व्याधि-

प्रणाशवीजानि सर्वाधि ! मत्तो निशामय । धन्वन्तरिर्हि-
वोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ । नकुलः सहदेवाकीं
चप्रवनो जनको बुधः । जावालो जाजलिः पैलः
करधोऽगस्त्यएव च । एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्या-
धिनाशकाः । चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रमनौप-
मम् । धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ! । चिकि-
त्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः । चिकित्साकौसुदीं
दिव्यां काशीराजश्चकार सः । चिकित्सासारतन्त्रञ्च
भ्रमङ्गं चाश्विनीसुतौ । तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च च-
कार सः । चकार सहदेवश्च व्याधिषिन्धुविमर्द्दन्म् ।
ज्ञानार्थं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः । च्यवनो
जीवदानञ्च चकार भगवान्दधिः । चकार जनको योगी
वैद्यसन्देहभङ्गनम् । सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्र-
सारकम् । वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः ।
पैलो निदानं करयस्तन्त्रं सर्वधरं परम् । इधनि-
र्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः । चिकित्साशास्त्रवी-
जानि तन्त्राण्येतानि षोडश । व्याधिप्रणाशवीजानि
बलाधानकराणि च । मथित्वा ज्ञानमन्यानैरायुर्वेदप्रयो-
निधिम् । ततस्तन्त्राण्युज्जहर्नवनीतानि कीविदाः ।
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् । आयु-
वेदं सर्व्वीजं सर्व्वं जानामि सुन्दर ! । व्याधेस्तत्त्वप-
रिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न
वैद्यः प्रभुरायुषः । आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु
यथार्थवित् । धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ।
तस्य लक्षणं यथा भा० प्र० । “आयुर्विद्यताहितं व्याधिनिदानं
शमनं तथा । विद्यन्ते यत्र विद्विद्भिः स आयुर्वेद उच्यते”
तस्य निरुक्तिस्तत्रैव । “अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्वि-
न्दति वेत्ति च । तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः” ।
“देहजीवयोर्योगीजीवनं तेनावच्छिन्नः काल आयुः
आयुर्वैधद्वारा आयुष्याख्यनायुष्याणि द्रव्यगुणकर्मणि
ज्ञात्वा तेषां सेवनत्यागाभ्याम् आरोग्येणायुर्विन्दति तेनैव
हेतुना परस्माद्युर्वेत्ति च येन तद्दोषद्वारा स आयुर्वेदः”
भा० प्र० अथायुर्वेदं वंशप्रादुर्भावस्तावदभिधीयते यथा भावप्र०
“विधाताऽथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् । खनाम्ना-
संहिताञ्चक्रे लक्षलोकमयीमृजुम् । ततः प्रजापतिं दत्त्वं
दत्त्वं सकलकर्मसु । विधिधीनीरधिः साङ्गमायुर्वेदस्यपादि-
शत् । अथ दत्तप्रादुर्भावः । अथ दत्तः क्रियादत्तः स्वर्व-
द्योदेववल्लभः । वेदयामास विद्वांसो सूर्यांशौ सुरसप्तमौ ।

अथाश्विनप्रादुभावः “दत्तादधीत्य दसौ वितेनहःसंहितां
स्वीयाम् । सकर्त्वाचक्रित्यकलोकप्रतिपत्तिविष्टद्वये धन्याम् ।
स्वयम्भुवः शिरस्त्रिभ्रं भैरवेण रूपाय तत् । अश्विभ्यां संहितं
तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ । देवासुररण्ये देवा दैत्यैरे
सन्धताः कृताः । अन्नतास्ते कृताः सद्योदस्त्राभ्यामद्भुतं
महत् । वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्त्राभ्यां चिकित्सितः ।
सीम्नि निपतिते चेन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः । विशीर्षद-
शनाः पूषोनेत्रे नटे भगस्य च । शशिनोराजवत्साऽभू-
दश्विभ्यान्ते चिकित्सिताः । भागवश्चप्रवनः कामी वृद्धः
सन् विक्रतिं गतः । वीर्यवर्षं स्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां
पुनर्युवा । एतैश्चायैश्च बह्वभिः कर्मभिर्भिषजां वरौ ।
बभूवतर्भ्रंशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवोकसाम् । अथेन्द्रप्रादु-
भावं । संहृश्य दस्योरिन्द्रः कर्माख्येतानि यत्नवान् । आयु-
र्वेदं निरुद्धे गं तौ यथाचे शचीपतिः । नासत्यौ सत्यसन्धेन
शक्रेण किल याचितौ । आयुर्वेदं यथाधीतं ददतः शत-
मन्यवे । नासत्याभ्यामधीत्यैष आयुर्वेदं शतक्रतुः । अध्या-
पयामास बहुनात्वेवप्रसूतान् सुनीन् । अथात्वेयप्रा-
दुभावं । एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः ।
चिन्तयामास भगवानात्वेयो सुनिपुङ्गवः । किं करोमि क्व
गच्छामि कथम् लोका निरामयाः । भवन्ति, सामयानेताञ्च
शक्नोमि निरोक्षितम् । दयालुरहमत्यर्थं स्वभावो दुरति-
क्रमः । एतेषां दुःखतोदुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् । आयु-
र्वेदं पठिष्यामि नैरुज्वाय शरीरिणाम् । इति निश्चित्य
गतवानात्वेयस्त्रिदशालयम् । तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा
शक्रं ददर्श सः । सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः ।
भासयन्तं दिशोभासा भास्करप्रतिमन्विषा । आयु-
र्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवोकसाम् । शक्रस्तु तं
निरोक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ । तदग्रे पूजयामास
भृशं भूरितपस्करम् । कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमन-
कारणम् । स सुनिर्वक्तुमारुभे निजागमनकारणम् ।
व्याधिनिर्व्यथितालोकाः शोकाकुलितचेतसः । भूतले
सन्ति, सन्तापं तेषां हृत्तुं कथां कुरु । आयुर्वेदोपदेशं मे
कुरु कारुण्यतो नृशान् । तथेत्युक्तः सहस्राचोऽध्यापया-
मास तं सुनिम् । सुनोन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः ।
अभिनन्द्य तमार्शाभिर्राजगाम पुनर्भ्रह्मीम् । अथात्वेयो
सुनिश्चेष्टो भगवान् करुणापारः । खनाम्ना संहितां चक्रे-
नरचक्रालोकमया । ततोऽग्निवेशं भेङ्गं च जातूकणं पराश-
रम् । सीरपाणिं च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् । तन्मस्य

कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत्पुरा । ततोभेङ्गादथशक्रुः स्वस्व-
तन्त्रं, कृतानि तु । आवयामासुरात्वेयं सुनिदन्देन वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदतिनन्दनः । यथावत्सू-
वितन्त्रस्मात्प्रहृष्टाकुनयोऽभवन् । दिवि देवर्षयोदेवाः श्रुत्वा-
साध्विति तेऽब्रुवन्” । अथ भरद्वाजप्रादुभावं : “एकदा हिमव-
त्पार्श्वे देवादागताः सुनयोबह्वस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम्
भरद्वाजोसुनिवरः प्रथमं समुपागतः ततोऽङ्गिरास्ततोर्गर्गो
मरीचिर्भर्तुर्गुभार्गवौ । पुलस्त्योऽगस्तिरसितोवशिष्ठः सपरा-
शरः । हारीतोर्गौतमः सांख्यो मैत्रेयश्चप्रवोऽपि च ।
जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च । नारदो
वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिलः । शाण्डिल्यः सह
कौण्डिल्यः शाकुनेयश्च शौनकः । आश्वलायनसाङ्ख्यौ
विश्वामित्रः परीक्षितः । देवलोगालवोधौम्यः काप्यकात्या-
यनावभौ । काङ्कायनो वैजवापः कुशिकोवादरायणः ।
हिरण्यान्धश्च लौगाक्षिः शरलोमा च गोभिलः । वैश्वान
सावालिखित्यास्तथैवान्ये महर्षयः । ब्रह्मज्ञानस्य निधयो
यमस्य नियमस्य च । तपन्स्तेजसा दीप्राहृयमाना इवाग्नयः ।
सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम् । धर्मार्थकाम
मोक्षाणां मूलमुक्तां कलेवरम् । तच्च संसिद्धये शक्तं भवेद्यदि
निरामयम् । तपःस्वाध्यायधर्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ।
हर्षारः पुरतीरोगा यत्र तत्र च सर्वतः । रोगाःकाश्यक-
रावलक्ष्यकरादेहस्य चेष्टाहरा दृष्ट्यादीन्द्रियशक्तिसंचय-
कराः सर्वाङ्गपोडाकराः । धर्मार्थाखिलकामसक्तिषु महा-
विघ्नस्वरूपाबलात्प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कृतः
प्राणिनाम् । तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्योभवद्भ्रुवुधै-
र्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं सुनिनेऽब्रुवन् । त्वं योग्यो
भगवन् ! सहस्रनयनं याज्ञो हि शीघ्रं क्रमादायुर्वेदमधीत्य य-
द्ददमयान्मुक्ता भवामोवयम् । इत्यं स सुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो
विनयान्वितैः । भरद्वाजो सुनिश्चेष्टो जगाम त्रिदशालयम् ।
तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् । दृष्टवान् दृढह-
न्तारं दीप्यमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जयाशीर्भिर-
भिनन्द्य सुरेश्वरम् । ऋषीणां वचनं सत्यक् आवयामास
सत्तमः । व्यधयो हि ससुन्दराः सर्वप्राणिभयङ्कराः । तेषां
प्रथमनोपायं वदावद्भक्तमहर्षि । तदुवाच सुनिं साङ्गमायु-
र्वेदं शतक्रतुः । जीवेदृषसहस्राणि देही नीरुङ्गिष्यस्य यम् ।
सोऽनन्तपारन्त्रिस्त्वभ्यामायुर्वेदं महासर्तः । यथावदचिरा-
त्सर्वं ब्रुवुधे तन्मना सुनिः । तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो
निरामयम् । अन्द्यानपि सुनीश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः ।

तत्तन्त्रजनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः । गुणान् द्रव्याणि कर्माणि दृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः । आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् । आयुर्वेदोक्तविधिनाऽन्येऽपि सुसुप्तनयो यथा” ।

अथ चरकप्रादुर्भावः “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्भूतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेद साङ्गमवाप्तवान् । अथ-वान्तर्गतं सस्यगायुर्वेदं च लब्धवान् । एकदा स महोदत्तं द्रष्टुं चर इवागतः । तत्र लोकान् गदैर्षं स्तान् व्यथया परिपीडितान् । द्रुमान् स्थलेषु पुष्पाट्टान् स्त्रियमाणांश्च दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वा तु दयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्तस्त्रिनयामास रोगोपशमकारणम् । सचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह । यतश्चर इवायातोन जातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले । स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि । सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसोरुजां कृतः । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् । मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संख्यत्य समाहृत्य विपश्चिता । चरकेणात्मनो नाम्ना अन्योऽयं चरकः कृतः । अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः । एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भ्रंशपीडिताः । तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् । दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिसुवाच ह । धन्वन्तरे ! सुरश्रेष्ठ ! भगवन् ! किञ्चिदुच्यते । योग्योभवसि भूतानामुपकारपरोभव । उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा । त्वै लोकाधिपतिर्विष्णु रभून्मत्स्यप्रादिरूपवान् । तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशंमध्ये नृपोभव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय । द्रव्यज्ञा सुरशाहूलः सर्वभूतहितेऽप्यया । समस्तमायुषोवेदं धन्वन्तरिसुपादिशत् । अधीत्य चायुषोवेदमिन्द्राद्भन्वन्तरिः पुरा । आगत्य-पृथिवीं काश्यां जातो ब्राह्मजवेषमनि । नाम्ना ततोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति क्षितौ । बालएव विरक्तो भूञ्जचार च महत्तपः । यत्नेन सहता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम् । ततो धन्वन्तरिलोकैः काशीराजोऽभिधीयते । हिताय देहिनां स्त्रीया संहिता विहिताऽसुना । अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठयत्” । अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः । अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् । अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽय उच्यते । विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स ! वाराणसीं गच्छ विश्वेश्वरवत्सभाम् । तत्र नाम्ना दिवोदासः काशी-

राजोऽस्ति वाङ्मजः । स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेद-विदांवरः । आयुर्वेदं ततोऽधीषु लोकोपकृतिहेतवे । सर्वप्राणिदयातीर्थमुपकारो महामखः । पितृवचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकाङ्गतः । तेन साङ्गं समध्येतुं मुनिस्तनुशतं ययौ । अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थाश्रमे श्रितम् । भगवन् ! सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्वज्रभिः स्तुतम् । काशीराजं दिवोदासन्तोऽपश्यन् विनयान्विताः । स्वागतं च इति स्नाह दिवोदासो यथोधनः । कुशलं परिपत्रच्छ तथाऽऽ-गमनकारणम् । ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् । भगवन्मानवान्दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् । क्रन्दतोस्त्रियमाणांश्च जातास्माकं हृदि व्यथा । आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः । आयुर्वेदं भवानस्मान्ध्यापयितुमर्हति । अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् । व्याख्यातं तेन ते यत्नाञ्जगदुर्मुनयो मुदा । काशीराजं जयाशीर्भिर-भिनन्द्य मुदान्विताः । सुश्रुताद्याः सुसिद्धानां जग्मुर्गेहं स्वकं स्वकम् । प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनरे । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सु-श्रुतं ब्रह्मभिर्यतः । तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले चरके तु आयुर्वेदनिरुक्तिस्तत्प्रणेतृवंशोऽन्यथाभ्यधापि यथा “ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः । जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः । अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् । ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रसुपागमत्” ब्रह्मादिभारद्वाजान्त्वंशसङ्घा ततो यथा भरद्वाजस्य प्राप्तस्तदपि तत्रैवोक्तम् । यथा कर्ताचिन्मुनीनु-पक्रम्य ‘ब्रह्मज्ञानस्य निधयोयमस्य नियमस्य च । तपसस्तेजसादीन्नाहूयमाना इवाग्नयः । सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्ड्रं चक्रुः कथामिमाम् । धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलसुखसम् । रोगस्तस्यापहन्तारः श्रेयसो जीवितस्य च । प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् । क. स्यात्तेषां शमोपायद्रव्यज्ञा ध्यानमास्थिताः । अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा । स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः । कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् ; अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः । भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः । स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणसमूहम् । ददर्श बलहन्तारं देयमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् । प्रोवाच भगवान्धीमान् ऋषीणां वाक्यसुत्तमम् । व्याधयो हि ससुतपद्माः सर्वप्राणिभयङ्कराः । तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ! ।

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः । पदैरत्यैमैतिं बुद्ध्वा
विपुलां परमर्षये । हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्याह्वरपराय-
णम् । त्विच्छत्वं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः । सोऽ-
नन्तपारं त्विच्छन्नमायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात्
सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः । तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः
सुखान्वितम् । ऋषिभ्योऽनधिकं तन्तु शशासनवशेषयन् ।
ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगद्भक्तं प्रजाहितम् । दीर्घमायुश्चि-
कीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः । तेनर्षयस्ते दृश्युर्यथावज्ज्ञान-
नचक्षुषा । साभान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कमे च ।
समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः । लेभिरे परमं
शर्म जीवितञ्चाप्यनश्वरम् । अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं
पुनर्व्वं सुः । शिष्येभ्योऽत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ।
अग्निवेशश्च भेदश्च जातूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षार-
पाणिश्च जगद्भक्तन्मुनेर्वचः । बुद्धेर्विशेषस्तवासीन्नो-
पदेशान्तरं मुनेः । तन्मस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशोयतोऽ-
भवत् । अथ भेडादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं । कर्त्तानि च ।
श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः । श्रुत्वा च सूत्र-
मर्थानामष्टषयः पुण्यकर्मणाम् । यथावत् सूत्रितमिति
प्रहृष्टास्तेऽनुमिनिरे । एवमायुर्वेदं शशुक्त्वा तस्य निरुक्ति-
स्तत्र दर्शिता यथा “हितहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य
हितहितम् । मानञ्च तच्च यतोक्तमायुर्वेदः उच्यते ।
शरीरेन्द्रिसत्त्वादिसंयोगधारिजीवितम् । नित्यगन्धानुब्रम्भश्च
पर्यायैरायुरुच्यते । तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां
मतः । वक्ष्यते यन्मुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः” ।
एवं बहूनामायुर्वेदानां सत्त्वेऽपि तेषां विरलप्रचा-
रतया लुप्तमायत्वात् सुश्रुतचरकयोर्लोकैः प्रचाराच्च
तत्रत्यविषयास्तावत् संक्षेपेणोच्यन्ते । तत्र सुश्रुतस्यायुर्वेद-
स्याष्टाङ्गत्वम् तच्च अष्टाङ्गशब्दे ५२३ पृष्ठे शल्यं शालक्य-
मित्यादि दर्शितम् । तच्छास्त्रस्य प्रयोजनं रोगचिकित्सा
सा च पुरुषविषयैवेति पुरुषस्वरूपतदुत्पत्तिगर्भादक्रमेणाभि-
धाय तदीयशरीरसंस्थानं रोगनिदानरोगोपशमनद्रव्यादि
दीनि क्रमेणोक्तानि । तदेतत् संक्षेपेण सुश्रुते उक्तम्
“अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः इत्यु-
च्यते । यस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम्, कस्मात् ? लोकस्य
द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्यावरो जङ्गमश्च ।
द्विविधात्मक एवान्नेयः सौम्यश्च तद्गूयस्त्वात् । पञ्चात्म-
को वा । तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः खेदजाण्ड-
जोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपक-

रणमन्यत् । तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानम् । तद्दुःखसंयोग
व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्विधा आगन्तवः शारीरा
मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघात-
निमित्ताः । शरीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणित-
सन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्ष
विषादेर्ष्याभ्यसूयादैरन्यमात्मार्थकामलोभप्रभृतयश्चाद्द्वेषभे-
दैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजराभृत्युनिद्राप्रभृ-
तयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधन-
संशमनाहाराचाराः सस्यक् प्रयुक्ताः निग्रहहेतवः ।
प्राणिनां पुनर्मूलमाहारी बलवर्णौजसाञ्च । स षट्सु रसे-
ष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोषधयस्ताः
द्विविधाः स्यावरा जङ्गमाश्च । तासां स्यावराश्चतुर्विधाः ।
वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुत्राः
फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः
स्तस्विन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति ।
जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजखेदजो-
द्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः ।
खगमर्दसरोरुहप्रभृतयोऽण्डजाः । कर्मिकोटपिपीलिका-
प्रभृतयः खेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः ।
तत्र स्यावरेभ्यस्तृप्तपुष्पफलमूलकन्दनिर्यासस्वरसादयः
प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्मनखरोमरुधिरादयः । पार्थिवाः
सुवर्णरजतमणिसुक्तामनःशिलासूक्तपालादयः । काल-
कृतास्तु प्रजातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतो-
ष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासवर्षयनादयः संवत्सरविशेषाः ।
त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रती-
कारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च । भवन्ति चाल । शरीराणां-
विकाराणामेष वर्गश्चतुर्विधः । चये कोपे शमे चैव हेतु-
रुक्तश्चिकित्सकैः । आगन्तवश्च ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति
हि । मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ।
शरीरपतितानान्तु शरीरवद्वप्रक्रमः । मानसानान्तु
शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः । एवमेतत्पुरुषो व्याधि-
रौषधं क्रियाकाल इति चतुर्थं समासेन व्याख्यातम् ।
तत्र पुरुषग्रहणात्सत्त्वम्भद्रव्यसमूहो नूतादिरुक्तस्तदङ्गप्र-
त्यङ्गविकल्पाश्च तद्व्यासिरास्त्रायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणा
द्वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एव
व्याधयो व्याख्याताः । ओषधिग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य-
विपाकप्रभावाणामादेशः । क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि क्लेशा-
दीनि च कर्म्मणि व्याख्यातानि । कालग्रहणात्सर्व्व-

क्रियाकालानामादेशः । भवति चात्र । वीजं चिकित्सित-
स्यैतत्प्रभासेन प्रकीर्तितम् । सर्विंशमध्यायगतमस्य
व्याख्या भविष्यति । तच्च सर्विंशमध्यायगतं पञ्चसु
स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थाननिदानशारीरचिकित्सितकल्पे-
षुर्ध्वशात्सर्विभज्योत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः” ।
चरके तु त्विस्कन्दमित्युक्तम् तच्च हेतुलिङ्गौषधरूपस्त्वन्व-
तयं बोध्यम् । अथञ्चायुर्वेदे अष्टादशविद्यान्तगतः ।
“आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रय” इति ५२५ पृष्ठे
अष्टादशविद्याशब्दे उक्तवाक्यात् । अस्मिन् शास्त्रे द्वि-
जानामेवाधिकारो नान्येषां यथाह सुश्रुतः । “अथातः
शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणवृत्ति-
यवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्यं शौचाचारविनयशक्ति
बलमेधाष्टतिस्त्रुतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौषदन्ताग्र-
मृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक्
शिष्यसुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्” ।

विप्रेण वैशुकन्यायासुत्पन्नस्याम्बुश्यापि द्विजधर्मतया
उपनयनादिस्कारवत्त्वात् “अम्बुशस्य चिकित्सितम्”
इति मनुक्तेश्च अत्राधिकार इति भेदः । तत्रायं विवेकः
द्विजमात्राणां चिकित्सितेऽधिकारेऽपि तत्रत्यवृत्तिप्रहृष्ये
तु तेषां निन्द्यतैव । “पूयं चिकित्सकस्यान्नमिति” मनु-
ना निन्दितत्वात् । अम्बुशानां तु तद्वृत्तौ दोषाभावः मनुना
“सूतानामश्वसारथ्यमम्बुशस्य चिकित्सितम्” इत्यनेन तेषां
चिकित्सावृत्तिकलेनाभिधानात् अम्बुशस्य च यथोपनयने-
ऽधिकारस्तथाऽम्बुशशब्दे ३२८ पृष्ठे निरूपितम् । अतएव-
“भिषक् केशवनन्दनः । वोपदेवश्चचारुदेवं विप्रोवेदपदा-
स्यदम्” । विप्रोपदेवस्य पितुः केशवस्य भिषकत्वं स्वय-
मेव तेनोक्तम् । तस्य निन्दितत्वे तन्नोच्येत इति द्रष्टव्यम् ।
अन्यत्र चायुर्वेदस्य चतुर्व्यूहत्वमुक्तं रोगरोगनिदानरोग-
निवृत्तितदुपायरूपविषयचातुर्विध्यात् । “सचायुर्वेदः नर-
गजाश्वगोवृक्षाधिकारभेदेन पञ्चविधः तत्र नरायुर्वेदः
चरकसुश्रुतादिर्लोकप्रसिद्धः गजायुर्वेदोऽश्वायुर्वेदोऽपि शालि-
होतकतः तयोश्च लोके प्रचाराभावात् अग्निपुराणतः
सस्रष्टुत्वात्तौ दृश्येते तत्र गजायुर्वेदो यथा

“गजलज्ज्य चिकित्सां च लोसपादः वदामि ते” इत्युपक्रम्य
“पाकलेपु तु सर्वेषु कर्त्तव्यमनुवासनम् । एततैलपरीपाकं स्थानं
वातविषजितम् । स्तम्भेषु च श्रिया कार्या तथा पाकलव-
नृप । गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजनीभ्यां घृतं द्विजः ।
आनःचे तैलसिक्तस्य निषेकस्तस्य शरुते । लवणैः पञ्च-

भिर्मिन्त्रा प्रतिपानाय वारुणी । विडङ्गतिफलाव्योससैन्धवैः
कवलान् कृतान् । मूर्च्छासु भोजयेन्नागं चौद्रतोयञ्च-
पाययेत् । अभ्यङ्गः शिरसः शूले नखञ्चैव प्रशस्यते ।
नागानां स्नेहकटकैः पादरोगानुपक्रमेत् । पश्चात्कल्क-
कषायेण शोधनञ्च विधीयते । शिखितित्तिरिखावानां पि-
प्पलीमरिचान्वितैः । रसैः समर्पयेन्नागं वेपथुर्यस्य
जायते । बालं विल्वं तथा लोभ्रं घातकी सितया सह ।
अतीसारविनाशाय पिण्डो भुञ्जीत कुङ्करः । नखं करपहे
देयं घृतं लवणसंयुतम् । मागधीनागराजाजीववागूमण्डु,
कान्विताः । उत्कर्सुके तु दातव्यो वाराहश्च तथा-
रसः । दशमूलकुलथाश्चकाकमाचीविपाचितम् । तैल-
प्राशनसंयुक्तं गलपहृगदापहम् । अष्टाभिल्वसैः पिष्टैः
प्रसन्नं पाययेद्दृष्टम् । मूललंशेखरावीजं कथितं त्रिपुषस्य
च । त्वग्दोषेषु पित्रेञ्चैव दृषं वा कथितं द्विपः ।
गवां मूलविडङ्गानि कर्मिकेषु शस्यते । शृङ्गवेरकणाद्रा-
क्षाशकराभिः शृतं पयः । क्षतक्षयकरं पानं तथा
मांसरसः शुभः । अक्षोदनं व्योषयुतमरुचौ तु प्रशस्यते ।
तिष्ठद्गोसाग्निदन्यकस्यामाचीरेभिपिप्पली । एतैर्गुल्म-
हरः स्नेहः क्षतश्चैव तथा रसः । भेदनद्रावणाभ्यङ्गस्नेह-
पानानुवासनैः । सर्वानेव समुत्पन्नान् विद्वान् समुपाह-
रेत् । षट्कं सङ्गयुषेण सारदेन तथा पित्रेत् । बालवि-
ल्वैस्तथा लेपः कुश्ररोगे प्रशस्यते । विडङ्गेन्द्रयवौ हिङ्गु-
सवलं रजनीद्वयम् । पूर्वाह्णे पाययेत् पिण्डान् सर्वशूलो-
पाशान्तये । प्रधानभोजने तेषां षट्कद्वीहिशालयः ।
मध्यमौ यवगोधूमौ शेषा दल्लिनि चाधमाः । यवञ्चैव तथै-
वेक्षुर्नागानां बलवर्द्धनः । नागानां यवसं शुष्कं तथा
वात प्रकोपणम् । मदक्षीणस्य नागरूपयः पानं प्रशस्यते ।
दीपनीयैस्तथा द्रव्यैः शृतोमांसरसस्ततः । वायसः कुरम-
शोभौ काकोलूककुलाहविः । भवेत् चौद्रेण संयुक्तं पिण्डो-
युद्धे मदाय हि । कटुमस्या विडङ्गानि क्षीरकोषातकी-
पयः । हरिद्रा चेति धूमोऽयं कुङ्करस्य जयावहः ।
पिप्पली तण्डुलास्तैलं माध्वीकं माञ्जिकनघा । नेत्रयोः
परिषेकोऽयं दीपनीयः प्रशस्यते । पुरोधं च कषायाश्च तथा
पारावतस्य च । क्षीरवृक्षकरीरश्च प्रसन्नायेऽपमञ्जनम् ।
अनेनाञ्जितनेत्रस्तु करोति कदनं रणे । उत्पलानि च
नीलानि सुस्तं तगरमेव च । तण्डुलोदकपिटानि नेत्र-
निर्वापणं परम् । नखद्वौ नखच्छेदः तैलसेकश्च मास्यापि ।
शय्यास्थानं भवेच्चास्य करीपैः पांशुभिस्तथा । शरन्निदा-

घयोः सेकः सर्पिषा च तथाप्यति" । इति गजायुर्वेदः ।
 अथाश्वायुर्वेदः तत्रैव "अश्ववाहनसारं च वक्ष्येऽश्वस्य चि-
 कित्सितम्" इत्युपक्रम्य "दृषो निम्बदृह्यौ च गुडुची च स-
 माज्जिका । सिंहानकहरी पिण्डी खेदश्च शिरसस्तथा । हि-
 ङ्गुपुष्करमूलञ्च नागरं सास्त्रवेतसम् । पिप्पलीसैन्धवयुतं
 शूलम्लस्यवारिणा । नागराऽतिविषासुक्ता सानन्ता विल्ल-
 मालिका । काथमेषां पिबेद्वाजी सर्वातीसारनाशनम् ।
 प्रियङ्गुलोध्रमधुभिः पिबेद्दृषरसं हयः । क्षीरं वा पञ्चको-
 लाद्यं कासनाद्विप्रसुच्यते । विक्लनेषु च सर्वेषु श्रेय
 आदौ विशेषणम् । अभ्यङ्गावतं निम्बे हनस्यवत्ति क्रमः-
 स्तः । त्वरितानां हरङ्गाणां पयसैव क्रियाक्रमः । लोध्र-
 करङ्गयोर्मूलं मातुलाङ्गाग्निनागराः । कुष्ठं हिङ्गुवचा-
 रास्ता लेपोऽयं शोधनाशनः । मञ्जिशा मधुकं द्राक्षादृह्यौ
 रक्तचन्दनम् । तपुषीबीजमूलानि शृङ्गाटककशेरुकम् ।
 अजापयःश्वेतमिदं शशीतं शर्करान्वितम् । पीत्वा निर-
 शनोवाजी रक्तमेहात् प्रसुच्यते । मन्याहनुनिगालस्यशिरः
 शेफोगलपहः । अश्वङ्गः कटुतैलेन तत्र तेषु वै शस्यते ।
 प्रत्यकपुष्पी तथा वङ्गिः सैन्धवं सौरसो रसः । कृष्णाहिङ्गु-
 युतैरेभिः कृत्वा नस्यं न सोदति । निये ज्योतिष्मती पाठा
 कृष्णकुष्ठं वचामधु । जिह्वास्तम्भे च लेपोऽयं गुडमूलयुतो-
 हितः । तिलैर्यष्ट्या रजन्या च निम्बपत्रैश्च योजिता ।
 क्षौद्रेण शोधनी पिण्डी सर्पिषा व्रणरोपणी । अभिघातेन
 खञ्जन्ति येष्यश्वास्तोव्रवेदनाः । परिषेकक्रिया तेषां तैलेना-
 शु रजापहा । दोषकायाभिघाताभ्यां तनुजे लिङ्गिते तथा ।
 शान्तिमत्स्यास्त्वस्ताभ्यां पक्वमद्यमथ क्रमात् । अश्वत्थोडुम्बर
 लक्ष्मधूकवटवल्कलैः । प्रभूतनलिकाकायः सुखोष्णो
 व्रणशोधनः । शताह्वा नागरं रास्तामञ्जिशाकृष्णसैन्धवैः
 देवदारुवचायुष्मरजनीरक्तचन्दनैः । तैलं सिद्धं कषायेण
 गुडुच्या पयसा सह । स्रक्वणं वस्त्रिनस्ये च योज्यं सर्वत्र
 लिङ्गिते । रक्तसावो जलौकाभिर्नैवान् पित्तरोगिणः ।
 खादिरोडुम्बराश्वत्थकषायेण च साधितम् । धात्रोदुराल-
 भातिक्ताप्रियङ्गुकुसुमैःसमैः । गुडुच्या च कृतः काथः
 कल्कीयुक्तो विबन्धिते । उत्पाते शिशिरे आव्ये सृषकशोथे
 तथैव च । क्षिप्रकारिणि दोषे च सद्योवेधनमिष्यते ।
 गोशक्तसर्जिकाकुष्ठरजनीतिलसर्पपैः । गवां मूलेण
 पिष्टैश्च मर्दनं कण्डुनाशनम् । शीतोमधुयुतः काथो
 नासिकायां सर्शरः । रक्तपित्तहरः पानादश्वकण्डोस्तथैव
 च । सप्तमे सप्तमे देयमश्वानां लवणं दिने । तथा भुक्त-

वतां देया अतिपाते तु वास्वी । जीवनीयैः समधुरै-
 र्द्वीकाशर्करायुतैः । सर्पिपप्लीकैः शरदि प्रति
 पानं सपद्मकैः । विडङ्गपिप्पलीधान्यशताह्वालोध्र
 सैन्धवैः । सचित्तकैस्तुरङ्गाणां प्रतिपानं हिमागमे ।
 लोध्रप्रियङ्गुकायुक्ता पिप्पली विश्वभेषजैः । सक्षौद्रैः
 प्रतिपानं स्याद्वसने कफनाशनम् । प्रियङ्गुपिप्पली-
 लोध्रयश्चाह्नैः समहौषधैः । निदाघे सगुडा देया
 मदिरा प्रतिपानके । लोध्रकाष्ठं सलवणं पिप्पल्यो-
 विश्वभेषजम् । भवेत्तैलयुतैरेभिः प्रतिपानं घनागमे ।
 निदाघेऽङ्गिताहाराः शरत्सु पुष्टयोणिताः । प्राड्डिम्ब-
 युरीषाश्च पिबेयुर्वाजिनोद्यतम् । पिबेयुर्वाजिनसैलं कफ-
 वायुधिकास्तु ये । स्नेहव्यापद्मको येषां तेषां कार्यं विह-
 क्षणम् । तत्रहं यवागुरुवा स्याद्भोजनं तत्रसंयुतम् ।
 शरद्निदाघयोः सर्पिस्तैलं शीतवसन्तयोः । वर्षासु शि-
 शिरे चैव वस्तौ यमकमिष्यते । गुर्ध्वमिष्यन्दिभक्तानि
 व्यायामं स्नानमातपम् । वायुर्वेषञ्च वाहस्य स्नेहनीयस्य
 वर्जयेत् । स्नानं पानं सक्तदृष्टमश्वानां सल्लिमागमे ।
 अत्यर्थं दुर्दिने काले पानमेकं प्रशस्यते । युक्तं शीतातपे
 काले द्विः पानं श्वनं सक्तम् । शीघ्रे त्रिः स्नानपानं
 स्याच्चिरं तस्यावगाहनम् । निस्तुषाणाश्मदातव्या यवा-
 नाञ्जतराटकी । चणकत्रीहिमौद्गाणां कलायान् वापि दा-
 पयेत् । अहोरात्रेण वाहस्य यवसस्य तुला दश । अष्टौ
 शुष्कस्य दातव्या चतस्रोऽथ वुषस्य वा । दूर्वां पित्तं, यवः
 कासं, वुषस्य स्नेहसंज्ञकम् । नाशयत्यर्जुनःश्वासं, तथा शालि-
 बल्लयम् । वातिकाः पैत्तिकाश्चैव स्नेहजाः सान्नि-
 पातिकाः । न रोगा पीडयिष्यन्ति दूर्वाहारं हरङ्गमम् ।
 हौ रज्जुबन्धौ उटानां पक्षयोःसमयोरपि । पश्चाद्भवश्च
 कर्त्तव्यो दूरकीलव्यपात्रयः । वसेयुस्त्वारुते स्थाने कृतधूपनभू
 मयः । वनोपन्यस्तयवसाः सप्रदीपाः सुरक्षिताः । कत-
 वन्वाश्च कपयोधार्थाश्चाश्वगृहे ष्टगाः" इत्यायुर्वेदः अ-
 धिकं जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृश्यम् ।

अथ गवायुर्वेदः अग्निपुं 'गवाग्वाहात्प्रसुक्तं हि
 चिकित्साञ्च तथा शृणु" इत्युपक्रम्य । "शृङ्गाभयेषु
 धेनूनां तैलं दद्यात् स सैन्धवम् । शृङ्गावेरवलासांसीकल्क-
 सिद्धं समाज्जिकम् । कर्णमूलेषु शूलेषु मञ्जिशाहिङ्गु-
 सैन्धवैः । सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा
 पुनः । विल्लमूलमपामार्गो घातकी च सपाटला । कुटजं
 दन्मूलेषु लेपोऽह्मूलनाशनः । दन्मूलहरैर्द्वैर्द्वैतं

वापि विपाचितम् । सखरोगहरं ज्ञेयं जिह्वारोगेषु सै-
न्धवम् । शङ्खवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला च गलप्रहे ।
हृक्छूले वस्तिशूले च वातरोगक्षये तथा । त्रिफला दृढमिन्द्रा
च गवां पाने प्रशस्यते । अतोसारे हरिद्रे द्वे पाठाञ्चैव
प्रदापयेत् । सर्वेषु कोष्ठरोगेषु तथा सास्त्रागतेषु च ।
शङ्खवेरञ्च भार्गी च कासश्वासे च दापयेत् । दातव्या
भग्नसन्धाने प्रियङ्गुर्लवणाश्विना । तैलं वातहरं पिप्पे मधु-
यष्टिर्विपाचितम् । कफे व्योषञ्च समधु संपिष्टकरजोऽसृजे ।
तेलाज्यं हरितालञ्च भग्नक्षतदृढं ददेत् । माषास्त्रिभुजाः
सगोधूमाः पशुक्षीरं दृढन्तथा । एषां पिण्डी स-
लवणा वत्सानां पुष्टिदा त्वियम् । बलप्रदा दृषाणां स्यात्
पहनाशाय धूपकः । देवदारुचामांसीहृङ्गुगुग्गुल
सर्षपाः । यहादिगदनाशाय एष धूपोगवां हितः । घण्टा चै
व गवां कार्या धूपेनानेन धूपिता । अश्वगन्धातिलैः शुक्लै
स्तेन गौः क्षीरिणी भवेत् । इति गवायुर्वेदः

अथ दृचायुर्वेदस्तत्रैव “दृचायुर्वेदमाख्यास्ये लक्ष-
शोत्तरतः शुभः । प्राग्गतोयाम्यतश्चास्य आयुः ऽश्वल्यः
क्रमेण तु । दक्षिणादिसमुत्पन्नाः समीपे कण्टकिद्रुमाः ।
उद्यानं गृह्णामे स्यात्तिलानप्यथ पुष्पितान्” इत्युपक्रम्य
“अरिष्टाशोकपुन्नागाः शिरीषाः सपियङ्गवः । अशोकक-
दलोजम्बुस्तथा बहुलदाडिमाः । सायं प्रातस्तु घर्मान्ते
शीतकाले दिनान्तरे । वर्षर्तौ तु भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता-
द्रुमाः । उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं दृचाणां द्वादशान्तरम् ।
त्रिफलाः सुर्धनादृजाः शस्तेषादौ हि शोधनम् ।
विङ्कणदृढतक्तात्तान् सेचयेच्छोतवारिणा । फलनाशे
कुलत्पैश्च मापैर्मुद्गैर्यवैस्त्रिलैः । शृतशीतपयःसेकः फल-
पुष्पाय सर्वदा । आविकाजशकन्मूलं यवचूर्णं
तिलानि च । गोमांसमुदकञ्चेति सप्ररात्वं निधापयेत् ।
तत्सेकः सर्वदृचाणां फलपुष्पादिदृष्टिदः । मत्स्याम्भसाऽ-
वसेकेन दृष्टिर्भवति शाखिनः । विङ्कणतण्डुलोपेतं मत्स्यं
मांसं हि दोहदम् । सर्वेषामविशेषेण दृचाणां रोगमर्ह-
नम्” । दृहत्संहितोक्तो दृचायुर्वेद आरामशब्दे दृश्यः ।
आयुर्वेदमधीते वेद वा उक्तथा० ठक् । आयुर्वेदिकः
आयुर्वेदाभिज्ञे त्रि० । आयुर्वेदे साधु कथा० ठक् ।
आयुर्वेदिकः आयुर्वेदे साधौ त्रि० । [न्नरौ ।

आयुर्वेदमथ पु० आयुर्वेदेन प्रचुरः प्राचुर्यं मयट् । धन्व-
आयुर्वेदिन् त्रि० आयुर्वेदोवेद्यतया विद्यतेऽस्य इति ।

आयुर्वेदाभिज्ञे चिकित्साशास्त्रस्य वेत्तरि वैद्ये ।

आयुषज् त्रि० आयुना सजते सन्ज-किप् षत्वम् । आयुः
सम्बन्धे “सोमः पवत आयुषक्” ऋ०६,२५,५ । “पवस्व
देवायुषगिन्द्रं गच्छत ते मदः” ऋ०६,६३,२२ ।

आयुषक् पु० आयुषा कार्याति कै-क । आयुषा प्रकाशमाने
प्रशस्त्यायुषके ।

आयुष्काम त्रि० आयुः कामयते काम-णिङ्-अण्
उप० स० । आयुरभिलाषुके “अथात आयुष्कामोयं रस-
यनम्” इति सुश्रुतः । “आयुष्कामेण वप्रव्यं न जात पर-
योषिति” मनुः ।

आयुष्वृत् त्रि० आयुः करोति कृ-किप् ईत० । आयुर्वृद्धि-
करे रसरसायनादौ अयुर्वृद्धिशब्दे ७७५ पृष्ठे तान्यु-
क्तानि । ट । आयुष्कर इत्यप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुष्टीम पु० आयुः साधनं स्तोमः शाक०त० षत्वम् ।
१ आयुःसाधने ऋक्समुदायात्मके स्तोमभेदे २ तत्स्तोमयुक्ते-
यागभेदे च ।

आयुष्मत् त्रि० आयुर्विद्यतेऽस्य मत्तुप । १ चिरजीविनि “आयु-
ष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने” “आयुष्मन्तं
सुतं सूते यशोभेधासमन्वितम्” मनुः स्त्रियां ङीप् ।
२ विष्कम्भावधिके तृतीये योगे पु० । “विष्कम्भः प्रीतिरायु-
ष्मान्” ज्यो० ति० । आयुरिति शब्दोऽस्त्यस्य मत्तुप । ३ आ-
युःशब्दयुक्ते मन्त्रभेदे “आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जपत्वा-
चैव समाहितः” ऋ०प० । तच्च आयुष्यसूक्तशब्दे
दृश्यम् । भवदादिषु पाठात् तस्मिन् परे प्रथमार्थेऽपि तसि-
लादि । ततश्चायुष्मान् तत्रायुष्मान् ।

आयुष्य त्रि० आयुः प्रयोजनमस्य “स्वर्गादिभ्यो यत्” पा० भा०
यत् । आयुःसाधने आयुर्वृद्धिशब्दोक्ते रसरसायन-
द्रव्यकर्मादौ । “आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्-
मुखः” “इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम्” “धन्यं
यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं च्चातिथिपूजनम्” इति च मनुः
“आयुष्यो ह्यवा अस्वैष आत्मनिष्कवयो भवति” शत० ब्रा० ।

आयुष्यसूक्त न० कर्मधा० । “आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जपु-
तत् समाहितः” ऋ०प० उक्ते “आभ्युदयिकस्त्राद्वादिषु जप्ये
सूक्तभेदे तच्च सूक्तम् । “आयुर्विश्वायु विश्वमायु रसोर्माह ।
प्रजान्त्वष्टधर निधेह्यस्मै शतं जीवेम शरदां वयन्ते ।
आयुषे पवस्व वर्चसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या दिवोजनि-
त्प्राः शृण्वन्नापोऽध्यक्षरन्ती सोमो होद्गुगाय मसायुषे
मम ब्रह्मवर्चसाय यजमानस्यार्हा अमृष्य राज्याय” भव-

देवभद्रपुत्रम् अत्रासुष्येयत् षष्ठ्युत् संस्कार्यनामोक्ते ख्यम् ।
सामवेदिनाञ्चैतत् पात्रं वेदभेदेऽन्यदाकरे ज्ञेयम् ।

आयुस् न० इष-असि णिञ् । जीवितकाले “आयुरारोग्य
मत्तलं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते” देवीस्तुतिः । “आयुर्देहातिगैः
पोतं रुधिरं च पतन्निभिः” रघुः । “चतुर्थमायुषोभाग-
सुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो-
गृहे वसेत्” मनुः । “समारुरुद्धवमायुषः क्षये” रघुः ।
“आयुषि त्वक्षुर्निर्मद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्” भट्टिः । “अष्टमं
चायुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत्” इति पराशरोक्तेः
जन्मलग्नावधिके अष्टमस्थाने तृतीयस्थाने च तद्विवेच्यम् ।
स्थानविशेषे च ग्रहविशेषयोगदृष्ट्यादिवशात् आयुर्विशेषः
अष्टमस्थाने चिन्तनोपपदार्थं संहितः । सर्वा० चिन्ता० दर्शितः ।
यथा “मरणाञ्जीवितमरणं गुप्तस्थानं च मरणहेतुञ्च । अन्त-
सुखमरणदेशं परिभवमपि चिन्तयेत् प्राज्ञः । रभ्येश्वरे पापयु-
तेऽन्यराशावल्यायुरस्येति वदन्ति षष्ठे । तत्रापि लग्नेश्वर-
योगजाते त्वल्यायुरस्येति वदन्ति सन्तः । स्वज्ञेत्वसंस्थे सति
रभ्यनाथे दीर्घायुरारुर्जनयोमहान्तः । मन्देन वा चिन्त्य-
मशेषमायुः स्वज्ञेत्वमित्त्वैव गृह्यतेन । रभ्येश्वरेणापि
युते विलग्ननाथे रिपौ वा व्ययराशियुक्ते । षष्ठान्यपे वा
यदि लग्नयुक्ते दीर्घायुरभ्येति शुभेक्षितश्चेत् । कर्मेश्वरेणापि
विचिन्त्यमायुर्दीर्घं सुहृत्स्वोच्चयुतेन तेन । केन्द्रस्थितैः कर्म-
विलग्नरभ्यनाथैस्तथैवायु रूदाहरन्ति । प्रोक्तग्रहैर्व्योमचरै-
स्त्रिभिर्वा सभानुजैः केन्द्रगतैस्तथैव । स्वज्ञेत्वकोणादिग-
तैर्विशेषाद्दन्ति दीर्घायु रूदारविज्ञाः । चतुरस्रे शुभैर्युक्ते
लग्नेशे शुभसंयुते । गुरुणा दृष्टिसंयोगे पूर्णमायुर्विनि-
र्दिशेत् । केन्द्रान्विते विलग्नशे गुरुशुक्रसमन्विते । ताभ्यां
निरोद्धिते वापि दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । त्रिषड्वायगताः
पापाः शुभाः केन्द्रत्विकोणगाः । लग्नेशे बलसंयुक्ते
पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षट्सप्तत्रयभावेण शुभेशसहितेषु
च । त्रिषड्वायेषु पापेषु पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । रभ्याधिपे
विलग्नस्ये गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे केन्द्रराशौ वा दीर्घ-
मायुर्विनिर्दिशेत् । रभ्याधिपे तु केन्द्रस्थे गुरुशुक्रेक्षिते
युते । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । लग्नाधिपो
यदा केन्द्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि
विलयं नयेत् । उच्चात्नितैस्त्रिभिः खेटैर्लग्नरभ्येशसंयुतैः ।
रभ्ये पापविहीनैस्तु दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रभ्यस्थितैस्त्रिभिः
खेटैः खोच्चमित्त्वखेहृगैः । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमा० ।
पारावतादिभागस्थाः पापाः सर्वे शुभास्तथा । केन्द्रत्विको-

णविलयाः पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षष्ठाष्टमव्यये पापा
लग्नेशे दुर्बले यदि । अत्यायु रनपत्यो वा शुभदृग्योगव-
र्जिते । क्रूरषष्ठांशके वापि रभ्येशे भानुजेऽपि वा । पापा-
न्विते पापदृष्टे त्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । चतुष्टयगते पापे शुभ-
दृष्टिविर्जिते । बलहीने विलग्नशे त्वल्पमायुर्विनिर्दि-
शेत् । व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टिविर्जितौ । क्रूरषष्ठांशगौ
वापि स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । आयुर्व्योमस्त्विधा प्रोक्तः स्व-
ल्पमध्यचिरायुषः । द्वाविंशत्पूर्वमत्यायुर्मध्यमायुस्ततो
भवेत् । सप्तत्याः प्राक्, ततः पूर्णमायुरत्र वदन्ति हि ।
अत्यायुर्दिननाथस्य यत्नौ लग्नाधिपे यदा । समत्वे मध्य-
मायुः स्थान्नित्रे दीर्घायुरादिशेत् । बलहीने विलग्नशे
जीवे केन्द्रत्विकोणगे । षष्ठाष्टमव्यये पापे मध्यमायुरुदाह-
तम् । शुभे केन्द्रत्विकोणस्ये शनौ बलसमन्विते । षष्ठे
वाप्यष्टमे पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । लग्ने त्रिकोणे केन्द्रे
वा मध्यमायुश्च मिश्रिते । अत्यायुर्व्योमजातानां विपत्या-
के षट्तिप्रदः । मध्यमे प्रत्यरिभेशान्मृतिं दद्याद्विशेषतः ।
अष्टमेशदशा कटा पूर्णायुर्व्योमसंज्ञके । योगायुरिति नि-
श्चित्य जातस्यैव वदेद्दुःखः । आयुर्विलग्ननाधिपतौ बलेन
हीनौ धरास्त्वन्वहितेशयुक्तौ । युद्धे षट्तिं तस्य वदन्ति
तज्जाः शस्त्रेण वा तन्दरणं विशेषात् । रभ्याङ्गनाथौ यदि
वा रिपुस्यौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ समन्दौ । व्रणेन युद्धे षट्-
तिमाङ्गरायाः शस्त्रेण वा तन्दरणं विशेषात् । रभ्याङ्ग-
नाथौ यदि वा रिपुस्यौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ समन्दौ ।
तद्भक्तिकालेऽप्यथ वा विपाके शस्त्रेण चौरैर्मरणं प्रयाति ।
रभ्याङ्गपौ वाहननाथयुक्तौ तस्मान् षट्तिं तस्य वदन्ति
सज्जाः । षट्तिं त्वजोर्णाद्गुरुसंयुतौ तौ देहेशजीवौ रि-
पुगावजोर्णात् । लग्नेश्वरे वाहननाथयुक्ते वागेश्वरे-
णापि युते त्वजोर्णात् । देहेश्वरे वाहनवित्तभावनाथान्विते वा
मरणं त्वजोर्णात् । रभ्येशयोगान्तरणं दशायामन्दशायामथ
वा वदन्ति । पित्रादिभावाधिपयोगदृष्ट्या पित्रादिकानां
मरणं तथैव । षट्यङ्गपौ भानुसुतेन युक्तौ दुस्स्थानगौ
वा विषमक्षणेन । राहुध्वजाभ्यां संहतौ च दुस्स्थावृद्ध-
भनात्तस्य षट्तिं वदन्ति । षष्ठेश्वरे भानुसुते सराहुकेतौ
ऋगाङ्गीतिरुदाहरन्ति । जीवेन युक्ते गजभीतिमस्य जातस्य
चन्द्रेण युतेऽशुभीतिम् । सूर्यान्विते तादृशभानुसुते ऋगात्स-
ष्टङ्गात् शुनकात् सभौमे । षष्ठस्थिते भानुसुतेऽपि चैवं वि-
ना स्वतुङ्गस्वगृहं सखेटे । सुखेशभाग्ये शिविलग्ननाथास्त्रि-
कोणगाः केन्द्रगताश्च सर्वे । भुक्तौ यदा तत्परिपाकाकाले

पित्वा सहेवातुष्टतिञ्च सातः । रन्ध्रे शशाङ्के फणिनाथ
युक्ते हीने त्वपसारयुतः समन्दे । तत्र स्थिते हीनबले
शशाङ्के पिशाचपीडा च जलाद् द्विपाञ्च । भौमाहि-
मन्दान्यतमेन युक्ते क्षीणे शशाङ्के निधनस्थितेऽपि ।
उःस्थे त्वपसारभयान्मृतिःस्नात्पिशाचबाधादथ वा
ष्टतिस्तु । रन्ध्रे सराहौ यदि वा सकेतौ चातुर्थिका-
पीडनमाङ्गरस्य । रन्ध्रे श्वरेणापि युते तथैव क्रूरादि-
षष्ठांशयुते तु सत्यम् । नीचस्थिते वाऽमरनायके वा
षष्ठाष्टमस्थे यदि पापदृष्टे । रात्रां प्रकोपानुमरणं
पितृषु तत्पीडया विसृजिनाशमेति” । अधिकमल्पायुः-
शब्दे ४१२ष्टके उक्तम् । अस्य पुरुषादिपूर्वपदकत्वे अच्
समा० “पुरुषायुषजीविन्ः” रघुः तत्रायुषम् मनुष्यायुष
मित्यादौ वा० अच् समासान्तः ।

आयुर्योगश्च सर्वा० च० दर्शितः यथा “अथायुर्योगः ।
केचिद्योगं प्रशंसन्ति दशं केचिद्द्वन्द्वं हि । तद्विना चायुषां
ज्ञानं न शक्यन्तु मनीषिभिः । त्रिविधश्चायुषो योगः स-
ल्यायुर्मध्यमोत्तमः । इति शतपूर्वमल्लन्तु तदूर्ध्वं मध्यमं
भवेत् । आ सप्ततस्तदूर्ध्वन्तु दीर्घायुरिति सम्मतम् ।
उत्तमायुः शतादूर्ध्वं सनेः शंसन्ति तद्विदः । आ हा-
दशाद्वाज्जन्तूनामायुर्ज्ञानं न शक्यते । जपहोमचिकित्साद्यै
वांलरक्षां तु कारयेत् । पितृहो शैर्ऋताः केचित्केचिद्
बालयु हैरपि । अपरे रिष्टयोगाच्च त्रिविधाः कालमृत्यवः ।
जन्मतः प्रवलेनैव बालानां पुष्टिर्जनम् । कथयेदवशेषं तु
तथा योगो निरूपितः । अत्यायुर्लग्नये भानौ शतौ मध्यं
तु मध्यमे । मित्ने लग्ने श्वरे तस्य दीर्घमायुरुदाहृतम् ।
अत्यायुर्योगजातस्य विपत्तारे मृतिं वदेत् । जातस्य मध्यमे
योगे प्रत्यरौ तु ऋतिर्भवेत् । दीर्घायुर्योगजातानां बधमे तु
ऋतिर्भवेत् । त्रिषु योगेषु सर्वेषु प्रत्येकं त्रिविधं भवेत् ।
अत्यायुर्लग्नमध्यं तु पूर्णायुस्त्रिविधं ऋतम् । मध्यमादल्पमध्यं
तु पूर्णायुस्त्रिविधं भवेत् । दीर्घायुषोऽल्पमध्ये तु पूर्णायुस्त्रि-
विधं भवेत् । एवञ्च त्रिविधं प्रोक्तमायुषां तु विनिर्णयः । पञ्च-
म्याराह्या ऋत्युं दद्यात् षष्ठी युरोस्तथा । शनेश्चतुर्थान्मृत्युः
स्याह्या राहोश्च सप्तमी । विपद्भे शदशा कष्टा प्रत्यरीश-
दशा तथा । बधभे शदशा कष्टा पापा स्यादशुभेक्षिता ।
नीचारातिविमूढस्या विपत्त्यरिर्नैधनाः । दशा दद्युर्ऋतिं
तस्य पापैर्युक्ता विशेषतः । राशिसन्धिषु ये जातास्ते बाला
ऋतजीविनः । पापदृष्टो युतो वाऽपि निःसंशयऋति प्रदः ।
गण्डान्तेषूद्भवो मर्त्यः पितृमाहबलात्ततः । यदि जीवेत्स-

गपालो गजवाजिसमन्वितः । ततोयगौ भानुनिशाकरौ
वा क्रूरर्क्षगौ क्रूरनिरीक्षितौ च । व्याधिं नरस्थापि
वदन्ति तजज्ञास्त्रिवर्षमात्रं त्वविलम्बमेतत् । चन्द्रात् रुरे-
वासरनाथभौमौ कुजादयो वा मरणं दशाहात् । उद्यद्देष्काण
जामित्वे यस्य स्याद्दाराणो ग्रहः । क्षीणचन्द्रे विलग्नस्थे
सद्योहरति जीवितम् । आपोक्तिमे स्थिताः सर्वे ग्रहा
बलविवर्जिताः । एकमासं द्विमासं वा तस्यायुः सद्यदाहृतम् ।
विलग्नधाधिपतिर्नीचे निधने चार्कसंयुते । कृच्छ्रेण जीवनं
विन्देन्मृतप्रायो भविष्यति । केतोरुदयः पूर्व्वे पश्चाद्-
ल्काग्निपवननिर्घातः । रौद्रे सति च मूहत्से प्राणभ्य-
स्थज्यते जन्तुः । ग्रहणपरिवेशकाले जातः पापान्विते
विलग्नस्थे । लग्ने श्वे बलहीने जीवति पक्षवयं
त्रिमासं वा । अंशाधिपतिर्जन्मपतिर्लग्नपश्चास्तसुपागतो
यस्य । लग्नावसानमरणं भवेत् कतिपयाहेन । सन्धि-
चतुष्टयकाले जाते ऋत्युं समादिशेत्तज्ज्ञः । पापयुते
दृष्टे वा शीघ्रैः सौम्यैरदृष्टयुते । राहौ केन्द्रे पापयुक्ते-
क्षिते वा क्षिप्रं नाशं याति सौम्यैरदृष्टे । पापैः केन्द्रे
वार्कलग्ने त्रिकोणे सौम्यैः षष्ठे चाष्टमेऽन्त्ये वदन्ति । जातः
क्षीणे शीतगौ लग्नसंस्थे पापैर्दृष्टे नाशमाशु प्रयाति ।
उच्चक्षेत्रे मेघराशिं च हित्वा राहुर्युक्तस्तेषुपि प्राण-
नाशः । लग्नात्त्वान्यौ पापयुक्तौ यदि सन्तत्षष्ठान्ये वा
विनश्येन् क्षणेन । लग्नाद्बले चाष्टमे पापचारैः सोमे क्षी-
णे त्वष्टमाब्दं च जीवेत् । केन्द्रैश्चन्द्रात्पापयुक्तैरसौम्यैः
स्वर्गे यानं प्रोच्यते वत्सरेण । जन्माधिपे लग्ने क्रूर-
युक्ते पश्यत्यार्किचाष्टमे जीवर्गे । षष्ठे वर्षे द्वादशे वाऽष्टमे
वा सन्धौ राशेर्जातको ऋत्युमेति । षष्ठेऽष्टमे वा हिमगौ
च यस्य क्षीणे चन्द्रे पापयुक्तेऽथ वापि । सौम्यैर्दृष्टे त्वष्ट-
माब्दञ्च जीवेत् पापैः सौम्यैर्मिश्रितैस्तद्दलं स्यात् । जीवे-
विलग्नने मिथुने तुलायां शुक्रेण युक्ते शशिसुनुना च ।
पापैर्दृष्टे ऋत्युराशिस्थिते वा जीवेद्वर्षं चाष्टमं चैव बालः ।
लग्ने क्षीणे शशिनं निधनं रन्ध्रेकेन्द्रेषु पापैः पापा-
न्तःस्थे निधनहिचुकुके द्यूनयुक्ते च चन्द्रे । एवं लग्ने भवति
मदनच्छिद्रसंस्थे च पापे मात्वा साकं यदि च न शुभैर्वीक्षितः
शक्तिमद्भिः । राहुर्यस्ते शीतरश्मौ विलग्नने क्रूरे युक्ते
चाष्टमे भूमिपुत्रे । मात्वा साङ्गं चन्द्रवङ्गाकारेण यस्तो
वा तेनाशु ऋत्युं प्रयाति । अस्तङ्गते दिनपतौ रविजे
विलग्नने भौसे ऽथ वापि निधनं व्रजति त्रिवर्षात् ।
एवं स्थितेऽपि हिमगावशुभैरदृष्टैराशुग्रहे च नियतं

भवतीह चाष्टौ । वृहस्पतिर्भौमदृष्टस्यः सूर्येन्दुभौमा-
र्कजदृष्टमूर्तिः । अन्यैस्त्रिभिर्गवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्राप-
यति प्रसूतम् । वक्रो शनिर्भौमदृष्टं प्रयातस्किं च
षष्ठे च चतुष्टये वा । कुजेन संप्राप्तबलेन दृष्टो वर्षद्वयं
जीवयति प्रजातम् । सौरिस्मरस्ये यदि वा विलग्ने जन्म-
स्थलग्ने शशिदृष्टिके वा । सौम्येषु केन्द्रोपगतेषु सद्यो जातस्य
मृत्युर्यवनोपदिष्टः । नीचस्य देवपूज्ये तु भौमद्वेतगते-
ऽथ वा । सखित्वेऽपि जातस्तु मासान्मृत्युं स गच्छति ।
नक्षत्रसम्भौ तिथिराशिसम्भाविकत्वात्वात्प्रसवस्तिपत्वात् ।
जातस्य मृत्युं समुपैति सद्यः शुक्रेऽङ्गि जीवेदति नन्दि-
कोक्तम् । षष्ठ्यां जातस्यार्कलग्ने कुजे वा गण्डान्ते वा
मृत्युयोगेऽथ वापि । भौमे हनि प्राणिनां तत्क्षणेन जीवे-
दिति चेन्न भवेत् प्रजातः । भौमोदये तद्विषये कशेन्दौ
होरेष्वरे वारभूते शशाङ्के । जातः सुखी ब्रह्मपदं
प्रयाति प्रसाधनाद्यैरिह मन्त्रसिद्ध्या । वर्गोत्तमे लग्न-
गते कुलीरे केन्द्रे गुरौ भूमिभूते कलत्वे । सिंहासनांशे
मृत्युजे विषेषाद्वायनाद्यैरभितायुरेति । कर्मान्यलग्ने स-
बुधे कलत्वे जीवे यदा गोपुरभागयुक्ते । मृदुशके वा दिन-
नाथपुत्रे जातस्त्वसंख्यायुषैति सूनुः । देवलोकांशके
शुक्रे केन्द्रस्ये धरणासुते । सिंहासनांशके जीवे केन्द्रे
जातस्त्वसंख्यकः । उत्तमांशे भृगो केन्द्रे शनी पाराव-
तांशके । स्वर्गलोके गुरौ केन्द्रे त्वौषधाधारसंख्यकः । गो-
पुरांशे गुरौ केन्द्रे शुक्रे पारावतांशके । त्रिकोणे कर्क-
लगे तु युगान्तं स तु जीवतिः । चापांशे कर्किलगे च
तस्मिन् देवेन्द्रसृजते । त्रिचतुर्भिर्षुः केन्द्रे जातो ब्रह्म-
पदं लभेत् । तृतीयैकादशे शुक्रे गोपुराख्यांशकान्विते । दृष्टे
वर्गोत्तमे लग्ने ब्रह्मणः परमं पदम् । लग्ने शुक्रे गुरौ
कामे कर्माग्नेऽसरनायके । चापमेषांशके लग्ने जातो याति
परं पदम् । पञ्चमे बुधसंयुक्ते गोपुराख्यांशकान्विते । गुरौ
षष्ठे विलग्नेऽस्मिन् जातो ब्रह्मपदं लभेत् । केन्द्रे गुरौ
लाभगतेऽर्कपुत्रे धने रवौ मन्द्युते कलत्वे । भाग्ये
धरासूनुयुतेऽत्र जातो युगान्तकालं सममुपैति मन्तुः ।
त्रिकोणगौ जीववधौ विषेषाल्लग्नो दृष्टे तत्र द्युते धराजे ।
निशाकरे गोपुरभागयुक्ते जातः सहस्रद्वयवर्षमेति ।
पद्मे सिते जन्म यदाङ्गि काले केन्द्रे गुरौ वा शशिमे
विलग्ने । दारे कुजे भानुसुते सुखस्ये जातस्तु जीवे-
दयुताद्दसंख्यम् । जीवमन्दारशुक्राणाभन्योन्यं केन्द्रसं-
भवे । त्रिकोणे वा यदा याति जातस्त्वयुतवत्सरेः ।

शुभैर्युक्ते चतुष्केन्द्रे पापैः षट्त्रिभवात्नितैः । सिंहलग्ने
यदा जातो जीवेत् षडयुतानि स । कर्कादिस्थैर्षुः हैः
सर्वैर्गुरुचन्द्रादिभिर्यदा । शन्यन्तैः परमोच्चस्थैर्षुनि-
तुल्यो भवेन्नरः । शन्यादिभौमपर्यन्ता लग्नादौ खचराः
स्थिताः । वैशेषिकांशसंयुक्ताजातस्त्वमरसंज्ञिभः । आकल्पं
जीवति नरो मृगे लग्ने कुजादिकाः । रथ्यन्ताः
खचराः सर्वे खोज्जे जीवेऽङ्गि जन्तुनि । मेषान्यलग्ने
सगुरौ भृगो वा निशाकरे गोधनमध्यमांशे । सिंहास-
नांशे यदि वा धराजे जातस्त्वसंख्यायुषैति मन्त्रैः ।
स्थिरे रवौ सोमसुतेन युक्ते चन्द्रे दृष्टस्येमिशुने च शुक्रे ।
गुरौ कुलीरे यदि वा विलग्ने शनी तुलायां सुनिसा-
स्यमेति । देवलोकांशके मन्दे भौमे पारावतांशके । सिंहा-
शके गुरौ लग्ने जातो सुनिसमो भवेत् । मेषलग्ने रवौ
माने जीवे खोज्जसमन्विते । त्रिपडायगते पापे जातो
सुनिसमो भवेत् । इति त्रिन्नामणौ प्रोक्ता आयुःसंख्या
मनीषिणाम् यदुक्तं पूर्वकैः सख्यैस्तद्देव मयाऽऽधुना ।
पारिजातांशद्यास्तु सर्वाः विल दर्शिताः । 'मूलत्रिकोण-
कोणोच्चस्वर्गकेन्द्रेऽत्तमांशकाः । सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशका-
धिसित्वांशमित्रकाः । वर्गा इमे दश प्रोक्ताः पञ्चावाथ्यै
मङ्गर्षिभिः । वर्गद्वयादिसंयोगे पारिजातादिमंजकाः ।
उत्तमं तु त्रिवर्गैक्यं चतुर्वर्गं तु गोपुरम् । वर्गपञ्चक
संयोगे सिंहासनमिहोच्यते । वर्गद्वयं पारिजातं पट्टकं
पारावतांशकम् । सप्तकं देवलोकाख्यं स्वर्गलोकमयाऽऽकम् ।
रैः वतन्तु नवकं फलं तेषां पृथक् पृथक् । जात-
कपटतौ तु रिष्टमङ्गसहितायुर्वीगविषेषः गजाद्यायुः-
प्रमाणं सहित उक्तः यथा
'लग्नसप्तमगौ पापौ चन्द्रः पापयुतो यदा । शुभपहै न
दृष्टः स्यादचिरान्मृत्युकारकः । ज्ञेयेन्दौ व्ययगे पापै
लग्नादृष्टमनिवासिभिः । केन्द्राणि शुभहीनानि यदि क्षिप्रं
तदा मृतिः । पापयुक्तः शशी लग्नसंप्राप्तदादृष्टस्तितः ।
केन्द्रादृष्टानगैः सोम्यैर्न दृष्टो मृत्तुदायकः । पापे राश्य-
लग्ने सख्याकाले होरा विधेय्यदा । मृत्युर्वा स्याच्चन्द्र-
पापै र्युते सर्वं चतुष्टये । कर्कान्त्यगे चक्रपूर्वं पञ्चाङ्गं
पापद्वयुते । मृत्युर्वाऽसकेन्द्रस्थैः पापैः क्षीण्ये विधौ तनौ ।
षड्वाद्दशमैः पापैरथवा द्वादशसंस्थितैः । लग्ने वा पाप-
नक्षत्रस्ये सप्तमे वा मृतिं द्रजेत् । चन्द्रे षष्ठेऽऽसे वापि
सरणं पापयुजिते । शुभैरेवेदिते वर्षाटकान्मिध्वैस्तद्द्वैतः ।
शुभैः पडास्तगे पापैर्वलिभिः प्रविलोकिते । मासान् मृत्युः

सप्तमे वा लग्नेशे पापसंयुते । तृथ्यसप्ताष्टमश्चन्द्रः पापान्तः-
स्थो मृतिप्रदः । क्षीण एवं लग्नगोऽपि पापे सप्ताष्टमे
सति । शुभाष्टे विधौ भान्ते केन्द्रकोषोपगैः खलैः ।
मृतिराशु सचन्द्रेऽङ्गे पापैर्वा सप्तमैः स्थितैः । सपापोऽङ्गे
विधौ मृते समात्कशिशोर्विधः । भौमेऽष्टमे रवावेव-
विधे लग्ने तु शस्त्रजः । चन्द्रार्कौ वा तनौ पापैः सबलैरष्ट
कोणगैः । शुभैर्न युक्तदृष्टे च्छेन्नरणं बालकस्य हि । लग्नाष्ट
नवमान्येषु कुजचन्द्रार्कैस्त्वर्थजैः । बलिद्वयुर्व्यष्टैः स्था-
ज्जातस्य मरणं भ्रुवम् । पापयुक्तो विधुर्लग्नसप्तको-
षान्यमृत्युगः । मरणाय बलिदोऽस्त्रिकयुग्ं वीक्षितो न
चेत् । योगकर्तृबलिदोऽनाधिष्ठिते च बलो विधुः । स्वभे
वा लग्नभेऽद्धान्तः पापदृष्टस्तदा मृतिः । मेघालिगो गुरु-
र्मृत्यौ विशुक्लैरवलोकितः । त्रिवर्षान्मृत्युदोमन्दः स
सूर्येन्दुर्नवाब्दतः । दृश्यादृश्ये सौम्यपापैर्लग्नेऽग्नावि-
धुभिर्मृतिः । बुधः सर्कविधुः पापदृष्ट एकादशाब्दतः ।
लग्नेऽथ रिपुगोराशिमितैर्वैमृतिप्रदः । मासैर्देवैर्काण-
नाथस्तु दिवसैरंशनायकः । लग्ने शनिः षोडशाहात्
पापदृष्टोऽथ संयुतः । मासाद्विशुक्लो वर्षात्तु शिशोर्मृत्युकरः
स्युतः । लग्नेऽर्ककुजमन्दाश्चेत् षष्ठे वा सप्तमे विधुः ।
क्षीणो न दृष्टो गुरुणा सप्तवर्षान् मृतिप्रदः । राशि-
लग्नेऽत्ररावस्तं यातौ षष्ठाष्टरिपुफगो । राश्यादृष्टत्व्यवर्षे
स मरणाय शिशोः स्युतौ । राहुःपापेक्षितः केन्द्रसंस्थो
मृत्युकरः शिशोः । वत्सरैर्दशभिः केशित् स्युतः षोडश-
वत्सरैः । एकोऽपि पापोमृत्युस्यः शत्रुगेहे खलेक्षितः ।
अमराभिकमयेव वर्षान्मृत्युवर्षं नयेत् । शुक्रः कर्कमृगा-
रस्थोव्ययाष्टरिस्थितैः खलैः । सर्वैः प्रदृष्टः षड् वर्षै-
जातस्त्रारिष्टकारकः । बुधः कर्कस्थितः षष्ठेऽष्टमे वा चन्द्र-
वीक्षितः । वर्षैश्चतुर्भारिष्टस्य कारकः कथितो बुधैः । सूर्यः
कर्कस्थि शन्यारक्षेत्स्यः पापवीक्षितः । मरणाय शिशोः
केतुदयभं जन्मभं तथा । षष्ठाष्टमस्याः शुभदाश्च पापा-
धन्मात्तजस्याश्च यदा भवन्ति । पापैः प्रदृष्टा न शुभा प्रदृष्टा
वर्षाष्टकान्मृत्युकराः प्रदृष्टाः । लग्नपः पापयुक् द्यूने-
रिष्टकक्षोभनस्थितः । नवाब्दैः सखलोऽज्जांशे व्यये चेन्दोः
खलेक्षितः । सूर्यशुक्रशनीनाञ्च योगो भवति जन्मनि ।
गुरुदृष्टोऽपि रिष्टाय प्रदृष्टो नववत्सरैः । गजैरङ्कैर्नवनेतै
र्द्विपन्नैः शरैरेककेनाभिर्बिर्बिङ्गनेतैः । गजाज्जैर्नखै
स्वर्गसंख्यैश्च दिग्भिर्विधोर्भेषतो भागवर्षैर्भृतिः स्यात् ।
कर्कलग्ने गुरौ सेन्दौ चशुक्रौ केन्द्रगौ यदा । त्रिलोभारि-

गताः शेषा इहायुरमितं स्युतम् । आयुषो योगजस्यापि
रिष्टं बाधकमत्र हि । तद्बाधकोरिष्टमङ्गः स चेद्वलिकतो-
भवेत् । शुभाश्चन्द्रात् षष्ठसप्ताष्टमस्या नो खलान्विताः ।
रिष्टनाशाय गर्दताः प्रणामोन्मृहरेयथा । शुभद्रेष्काणगैः
सर्वैः शुभैर्युक्तोविधुः शिशोः । रिष्टहा परिपूर्यो वा द्वा-
दशांशे शुभे स्थितः । सम्पूर्णाङ्गः शर्वरीनायकश्चेत् सर्वै
र्दृष्टोरिष्टहा संप्रदृष्टः । उच्चस्थो वा मित्त्रभागस्थितो वा
चन्द्रारिष्टं नाशयेत् शुक्रदृष्टः । केन्द्रे चगुरुशुक्राणामेकः
कोणोऽथ वीर्यवान् । अरिष्टनाशकः केन्द्रे पापोऽपि परमो-
च्चगः । मित्त्रराशिगताः पापाः शुभाश्च नवपञ्चमाः । नाशं
नयन्ति रिष्टानि कृष्णोरिष्टासुरं यथा । बली जन्मेश्वरोमित्त्र
शुभदृष्टो हि रिष्टहा । स सर्वप्रदृष्टो हि षष्ठे रिष्टविनष्टि
कृत् । वर्गोत्तमे शुभाः सर्वे स्वभे चारिष्टहानिदाः । शु-
भवर्गगता दृष्टाः सद्दृष्टा रिष्टनष्टिदाः । कृत्तिकापुष्य-
दाक्षेषु चन्द्रोवाध त्रिपुष्करे । पूर्योर्वर्गोत्तमगतः स्त्रीव-
रिष्टविनाशकत् । मेघकर्मगतश्चन्द्रः केन्द्रे शुभनिरीक्षितः ।
अशुभं नाशयत्याशु हरिर्मत्तगजं यथा । शुक्लपक्षे निशा-
याञ्चेत् कृष्णे जन्म यदा दिवा । शुभाशुभेक्षितश्चन्द्रः
षष्ठाष्टस्योऽवकः शिशोः । व्यतोपातेऽथ गखान्ते वैष्टौ
रिष्टिसन्ध्ययोः । जातस्य रिष्टं नास्त्वैव स्युतिकर्तुर्मतं
यथा । इति चन्द्ररिष्टमङ्गः । “सर्वोय्ये गुरौ लग्नगे रश्मि-
युक्ते विनाशं तदैवाशुभं सर्वमेति” । बलिद्वैः शुभैश्चा-
शुभैर्वीर्यहीनैः शुभर्त्तं तनुः सद्दृष्टैर्वीक्षितं वा । त्रिष-
ड्कादशे राहुः शुभदृष्टो यदा भवेत् । मृत्युनाशाय स-
विभुर्मृत्युद्वय इवापरः । मेघोत्तकर्मलग्नस्यो राहुश्चायु-
दयो मुनेः । अगस्त्यस्य मुनीनां च सप्तानां रिष्टनाशकः ।
शीर्षोदयगतैः सर्वैर्भृत्युदोषो विनश्यति । पसन्नैः कुखदै-
श्चापि नभोदिग्वाङ्गिवायुभिः । मृत्युभं महहीनं केत्
केन्द्रे पूर्यबले शुभे । त्रिंशद्वर्षं तदायुः स्याच्चत्वारिंश-
त्सुभेक्षिते । गुरुः स्वभे खड्ग्राणे सप्तविंशतिवर्षकम् । स्वभ-
स्थिताः शुभाश्चन्द्रे स्त्रीञ्चेऽङ्गस्थे खषट्समाः । लग्ने
गुरौ शुभैः केन्द्रस्थितैर्मृत्यो यज्ञोच्चिते । सप्तत्यब्दं भवे-
दायुरष्टाङ्गे तदवीक्षिते । कर्कऽङ्गगे गुरौ कोणस्थितैः सर्व-
शुभप्रहैः । अशीतिरायुषः काष्ठा केन्द्रे शुक्रे शतं समाः ।
सूर्ये बलिद्रे पिराडायश्चन्द्रे स्यात्तु निवर्गजम् । लग्नेऽ-
शायुर्हीणबले त्रिकेऽस्त्रिन् जीवशस्त्रजम् । नन्देन्दुतत्त्व
तिथ्यर्कतिथिस्वर्गनखा रवेः । वर्षांशयुञ्जे यज्ञे नीचे त्वं
मध्येऽनुपाततः । नखैकद्विदृष्टतयो विशत्खाद्या निश-

र्जजाः । समाः सूर्यात् पूर्ववत् स्याद्देभ्योऽप्यावुरथांशजे ।
 इष्टमहलवास्त्रिणा दशभक्ताश्च यत् फलम् । वर्षमासा-
 दिकं चैव भवेद् द्वादशभिः स्फुटम् । जैत्रे परायुः
 सप्तशो यहायुः परमोज्ज्वले । लग्नमशसमन्वायु-
 र्दद्याद्दोषयुं च भैः । सर्वमङ्गं तृतीयोऽंशः प्रादः
 पञ्चाङ्गभागकौ । व्ययाद्दामं विधीयेत पापे त्वङ्गं शुभमप्यहे ।
 एकभावगतानां यो बली भागहरस्तु सः । अङ्गमस्तं गतो-
 हन्ति त्वक्त्वा शुक्रशनैश्चरौ । कुजन्यक्त्वा शत्रुभस्यैस्त्रि-
 भागो नाशयते निजः । लग्ने सपापैः लग्नस्थनवांश-
 म्नाङ्गहायुषः । अष्टोत्तरः शतांशः स्याद्गीनः सौम्ये-
 क्षिते दलम् । उच्चक्रगतास्त्रिंशद् द्विंशं स्वांशोत्तमादिगाः ।
 दद्यायुर्पुष्पास्ते चेद्द्विजौ नित्यं स्वभादिगाः । अपि त्रिद्वेष्टे
 कण्ठदाः केन्द्रादाविति केचन । लग्ने सपापे हानि-
 यो नासांशंभवायुषि । हानिद्वयेऽधिकैव स्याद्गुणोऽप्येवं
 वराहगोः । खाकाः परायुर्नरदन्तिनोः १२० स्याद्दन्ता ३२
 हयानां च जिना ०४ वृषादेः । खरोद्भयोस्तत्त्वसमाः २५
 शुनोऽर्का १२ व्याघ्राज्यादेर्हिन्दपाः १६ परायुः । आ-
 युर्द्वयत् समानीय स्वस्वपूर्णांयुषा हतम् । नृपरायुर्हृतं
 स्पष्टं गजाद्यायुर्भवेदिति । दीपस्तैलादियुक्तोऽपि यथा
 वाते विनश्यति । अजितेन्द्रियतापथ्यैरेवमायुर्विनश्यति ।
 अत्र हयानां दन्तैर्यथायुर्ज्ञानं तथोक्तमश्वशब्दे
 ५०३ पृष्ठे जयदत्तकतादशशास्त्रासिद्धिशेषोऽव गन्तव्यः ।
 दन्ताद्वालिंशद्वर्षा इतो ह त्तम्
 इक्ष्मायुश्च सदाचारादेव, अपथ्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आ-
 युःसत्त्वेऽपि नाशः उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा०
 आनु० प० १०४ अध्याये सदाचारादितएव आयुर्दृष्टिरुक्ता
 “शतायुर्कुरु पुरुषः शतवीर्यश्च जायते । कस्मान्मिन्मयने
 पुरुषा बाला अपि पितामहः । आयुष्मान् केन भवति
 अत्यायुर्वाऽपि मानवः । केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा
 लभते श्रियम् । तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तथौषधैः ।
 कस्मिन्ना मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामहः । भीष्म
 उवाच । अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ।
 अत्यायुर्थेन भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानवः । येन वा
 लभते कीर्त्तिं येन वा लभते श्रियम् । यथा वर्त्तयन्
 पुरुषः श्रेयसा सम्युज्जते । आचारात्लभते चायुराचा-
 रात्लभते श्रियम् । आचारात्लभते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य
 चेह च । इराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
 यस्मान्नस्यन्ति भूतानि तथा परिभवन्ति च । तस्मात् कुर्या-

दिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । अपि पापशरीरस्य
 आवारो हन्यलक्षणम् । आचारलक्षणो धर्मः सन्त्या-
 रितलक्षणाः । साधूक्तञ्च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् ।
 अप्यष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्मचारिणम् । भूतिकर्माणि
 कुर्वन्तं तं जनाः कुर्वन्ते प्रियम् । ये नास्तिका निष्-
 क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिर्लाङ्घिनः । अधर्मज्ञा इराचारास्ते
 चरन्ति गतायुषः । विशोका भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्ण-
 मैथुनाः । अत्यायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ।
 सर्वलक्षणहीनोऽपि ससदाचारवाचनः । अङ्गधानोऽन-
 सूर्यश्च शतं वर्षाणि जीवति । अक्रोधनः सत्यवादी भूता-
 नामविहिंसकः । अनसूर्युरजिह्वश्च शतं वर्षाणि जीवति ।
 लोष्टमहीं तृणच्छेदो नखखादी च यो नरः । नित्यो-
 च्छिष्टः सङ्गुको नेहायुर्विन्दते महत् । ब्राह्मे सुहृत्
 बुध्येत धर्माथौ चातुचिन्तयेत् । उत्यायाचस्य तिष्ठेत् पूर्वा
 सभ्यां कृताञ्जलिः । एवमेवापरं सभ्यां ससपासीत
 वाग्यतः । नेक्षेतादित्यसुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम् । ऋषयो
 नित्यसभ्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् । तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वां
 पश्चिमाञ्चैव वाग्यतः । ये न पूर्वासुपासोरन्दिजाः सभ्यां
 न पश्चिमा । सर्वास्तान् धार्मिको राजा मूढकस्मांश्च
 कारयेत् । परदारान् गन्तव्याः सर्ववस्त्रेषु कर्हिचित् ।
 नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुष-
 स्येह परदारोपसेवनम् । यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रोषां
 गालेषु निर्भिताः । तावद्दृषसहस्राणि नरकं पर्युपासते ।
 प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् । पूर्वाह्णएव
 कार्याणि देवतानाञ्च पूजनम् । पुरोधमूले नोदोक्षेच्चा-
 धितिष्ठेत् कदाचन । नातिकल्पं नातिपायं न च मध्य-
 न्दिने स्थिते । नाज्ञातैः सह गच्छेत् नैकोन वृषलैः सह ।
 पन्थादेयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च । वृद्धाय
 भारतप्राय गर्भिण्यै दुर्ध्वलाय च । प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत
 परिज्ञातान् वनस्पतीन् । चतुष्पथान् प्रकुर्वीत सर्वानेव
 प्रदक्षिणान् । मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रौ च सर्वदा ।
 चतुष्पथं न सेवेत् उभे सभ्ये तथैव च । उपानहौ च
 वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्
 पादं पादेन नाक्रमेत् । अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्द-
 श्याञ्च सर्वशः । अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा
 भवेत् । । वृथा मांसं न खादेत् पृष्ठमांसं तथैव च । आ-
 क्रोधं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्जयेत् । नारुन्दः स्यान्न

नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत । यथाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुपतीं पारलोक्याम् । वाक्सायका वदनाद्भिष्यतन्ति तैराहृतः शोचति रात्रप्रहाणि । परस्य नो मर्म्मसु निष्पतन्ति तान् पण्डितो नावस्त्वजेत् परेषु । रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तया विद्धं न संरोहति वाक्वतम् । कस्मिंन्नालिका नाराचान्निह्नरन्ति शरीरतः । वाक्शल्यस्तु न निर्हन्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः । हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् विगर्हन्तान् । रूपद्विषणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत् । नास्तित्रयं वेदिनन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् । द्वेषस्तम्भाभिमानञ्च तैष्ण्यञ्च परिवर्ज्येत् । परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् । अन्यत् पुत्राच्छिष्याञ्च शिष्टार्थं ताडनं स्युतम् । न ब्राह्मणान् परिवदेत् न चत्वाणि न निर्दिशेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते । कृत्वा मूलपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः । पादप्रवालनं कुर्यात् स्वाध्याये भोजने तथा । त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकलयन् । अष्टमर्द्धिर्निर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते । संयावं कशरं मांसं शष्कलीभ्यायसन्तथा । आत्मार्थं न प्रकर्त्तव्यं देवार्थन्तु प्रकलयेत् । नित्यमग्निं परिचरेद्भिषां दद्याच्च नित्यदा । वाग्यतो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समाचरेत् । न चाभ्युदितशायी स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत् । मातापितरस्तुत्याय पूर्वमेवाभिवादेत् । आचार्यमथ वाथन्यं तथायुर्विन्दते मङ्गत् । वर्ज्येह्नकाष्ठानि वर्जनीयानि नित्यशः । भक्षयेच्छास्त्रदण्डानि पर्वस्वपि विवर्ज्येत् । उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्यात् समाहितः । अथत्वा पादशौचञ्च नाचरेद्दन्तधावनम् । अथत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत् कदाचन । अन्यत् तु गुरुं दृढं धार्मिकं वा विचक्षणम् । अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः । न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्भिषीं वा कदाचन । उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च । प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विधानथवा दक्षिणाशिराः । न भग्ने नावशीर्षं च शयने प्रस्वपीत च । नान्तर्धाने न संयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन । न चापि गच्छेत् कार्येण सनयाद्वाऽपि नास्तिके । आसनन्तु पदाक्षय न प्रसज्येत्तथा नरः । न नग्नः कर्हचित् स्नायाच्च निगथां कदाचन । स्नात्वा च नावस्त्वजेत् गात्राणि सुविचक्षणः । न चानुजिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निङ्गुनेत् । न चेवाद्वाणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ।

सजश्च नावकथ्येत न बहिर्द्वारयीत च । उदक्या च संभाषां न कुर्वीत कदाचन । नोत्स्वजेत पुरीषञ्च क्षेत्पामस्य चान्तिके । उभे मूलपुरीषे तु नाशु कुर्यात् कदाचन । अन्नं बुभुक्षमाणस्तु निर्मुखेन स्पृशेदपः । भुक्त्वा चान्नं तथैव तिर्धिः पुनः परिमार्ज्येत् । प्रङ्मुखो नित्यमग्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । प्रस्नान्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् । आदुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशसं दक्षिणासुखः । धन्यं प्रदङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः । अग्निमालभ्य तोयेन सर्वान् प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं प्राणितले तथा । नाधितिष्ठेत्तुषं जातु केशभस्मकपालिकाः । अन्यस्य चाथवस्नातं दूरतः परिवर्ज्येत् । शान्तिहोमांश्च कुर्वीत सावित्राणि च धारयेत् । निपस्वञ्चापि खादेत न तु गच्छन् कदाचन । मूलं नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोत्रजे । आर्द्रपादस्तु भुङ्क्ती नार्द्रपादस्तु संविशेत् । आर्द्रपादस्तु भुङ्क्तानो वर्षाणां जीवते शतम् । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्टं व्यालभेत कदाचन । अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा ह्यायुर्न हीयते । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्टं उदीक्षेत कदाचन । स्वर्थाचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः । ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविर आयति । अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते । अभिवादेयत दृष्टांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् । कृताङ्गलिरुपासीत गच्छन् पृष्ठतोऽन्विधात् । न चासीतासने भिक्षे भिक्षवांस्यञ्च वर्ज्येत् । नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति । स्वप्रथ्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् । उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः । केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्तेतान् विवर्ज्येत् । न संहृताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेत्तामनः शिरः । न चाभीक्षणं शिरःस्नायात्तथाऽस्यायुर्नरिच्यते । शिरःस्नातेश्च तैलैश्च नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् तिलभट्टं न चाग्नीयात्तथाऽस्नानरिष्यते । नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन । वाते च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत् । अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । आयुरस्य निकृन्तामि प्रजास्तस्माददे तथा य उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायज्ञाधिगच्छति । यश्चानन्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः । तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते । तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन । प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गाञ्च प्रति द्विजान् । ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति

मतायुषः। उभे मूलपुरीषे तु दिवा कुर्याद्ददञ्जुखः। दक्षिणा-
भिसखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते। त्रीन् कशाद्वावजानी-
याद्दोर्धमायुर्जिजीविषुः। ब्राह्मणं क्षत्रियं सपे सर्वे ह्या-
शीविषास्त्वयः। दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत् पश्यति
चक्षुषा। क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा।
ब्राह्मणस्तु कुलं, हन्याद्ब्रानेनावेक्षितेन च। तस्मादेतन्नयं
यत्पादुपसेवेत पण्डितः। गुरुणा चैव निर्बन्धो न कर्त्तव्यः
कदाचन। अरुमान्यः प्रसादाश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिरः।
सम्यङ्प्रियाप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह। गुरुनिन्दा-
दहत्यायुष्मन्नुष्याणां न संशयः। दूरादावस्थान्मूलं
दूरात् पादावसेचनम्। उच्छिष्टोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं
ह्रितैषिणा। रक्तमाख्यं न धार्यं स्यात् शुक्तं धार्यन्त
पण्डितैः। वर्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो!।
रक्तं शिरसि धार्यन्त तथा वानेयमित्यपि। काञ्चनी-
याऽपि सावा या न सा दुष्यति कर्हिचित्। स्नातस्य
वर्णकं नित्यमाह्नं दद्याद्विशाम्यते!। विपक्ष्येयं न कुर्वीत
वाससो बुद्धिमान्नरः। तथा नान्यदृतं धार्यं न चापदश-
मेव च। अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तमः।
अन्यद्व्यासु देवानामर्वायामन्यदेव हि। प्रियङ्गुचन्दना-
भ्याञ्च विस्वेन तगरेण च। पृथगेवानुलिम्पेत केश-
रेण च बुद्धिमान्। उपवासञ्च कुर्वीत स्नातः शुचिरल-
ङ्कृतः। पर्वकालेषु सर्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत्।
समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नानं जनेश्वरः। आलोढया परि-
दृतं न शयीत कदाचन। तथा नोद्धृतसारणि प्रोक्षितं ना-
प्रदाय च। न सन्निकषो मेधावी नाशुचेर्न च सत्पु च।
प्रतिषिद्धान् धर्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः। पिप्पलञ्च
वटञ्चैव शण्शकं तथैव च। उडुम्बरं न खादेच्च भवार्थी
पुरुषोत्तमः। आव्यं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज-
येत्। वर्जयेच्छुष्कमांसञ्च तथा पर्युषितञ्च यत्। न
पाशौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयात्त च रात्रिषु। दधि-
सक्तञ्च भुञ्जीत वृथा मांसञ्च वर्जयेत्। सायं प्रातश्च
भुञ्जीत नान्तराले समाहितः। बालेन तु न भुञ्जीत पर-
न्नाह्नं तथैव च। वाग्यतो नैकवस्त्रञ्च नासंविष्टः कदा-
चन। भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शञ्जवत्।
तोषपूर्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशेषतः। पञ्चाङ्गुञ्जीत
मेधावी न चाप्यन्यमना नरः। समानमेकपङ्कगान्त भो-
ज्यमन्नं नरेश्वरः। विषं हलाहलं भुञ्जे योऽप्रदाय हृद्-
ज्जने। पानीयं पावसं सक्तून् दधि सर्पिर्भूधून्यपि।

निरश्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्त कस्यचित्। भुञ्जानो मनु-
जव्याम्! नैव शङ्कं समाचरेत्। दधि चाप्यनुपानं वै कर्त्त-
व्यञ्च भवार्थिना। आचम्य चैकहस्तेन परिप्लाव्यं तथोद-
कम्। अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत्। पाणिं
शुद्धिं समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः। ज्ञातिश्रेष्ठ-
सवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः। अङ्घ्रिः प्राणान् समालभ्य
नाभिं पाणितले तथा। स्पृशञ्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्या-
द्रेण पाणिना। अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थसदा-
हृतम्। कनिष्ठिकायाः पश्चात् देवतीर्थमिहोच्यते।
अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत। तेन पितृणां
कुर्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा। परापवादं न ब्रूयान्ना-
प्रियञ्च कदाचन। न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवा-
र्थिना। पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्जयेत्। संसर्गं
न च गच्छेत तथायुर्विन्दते महत्। न दिवा मैथुनं गच्छेत्
कन्यां न च बन्धकीम्। न चात्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायु-
र्विन्दते महत्। स्त्रे स्त्रे तीर्थे समाचम्य कार्यं ससुप-
कल्पिते। त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य क्षतशौचो भवेन्नरः।
इन्द्रियाणि सक्तु स्पृश्य त्रिरभ्युत्पन्न च मानवः। कुर्वीत
पितृन् दैवञ्च वेददृष्टेन कर्मणा। ब्राह्मणार्थं च यच्छौचं
तच्च मे शृणु कौरव!। पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्त-
योस्तथा। सर्वशौचेषु ब्राह्मणे तीर्थेन ससुपस्पृशेत्।
निडीव्यं तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत्। दृष्टो
ज्ञातिस्तथा भित्त्वं दरिद्रो यी भवेदपि। गृहे वासयि-
तव्यास्ते धन्यमायुषमेव च। गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च
सहस्रारिकाः। गृहेष्वेते तु पापाय तथा वै तैलपा-
यिकाः। उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा। निवि-
शेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत्। अमङ्गल्यानि चैतानि
तथोत्क्रोशा महात्मनाम्। महात्मनोऽतिगुह्यानि न
वक्तव्यानि कर्हिचित्। अगम्याश्च न गच्छेत रात्रः पत्नीं
सखीं तथा। वैद्यानां बालदृष्टानां भत्यानाञ्च
युधिष्ठिरः। बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च।
सर्वभ्रिनाञ्च राजेन्द्र! तथायुर्विन्दते महत्। ब्राह्मणस्य-
पतिभ्याञ्च निर्मितं यद्विवेशनम्। तदावसेत् सदा प्राज्ञो
भवार्थी मनुजेश्वरः। सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन्तु! विद्यां
न च समाचरेत्। न भुञ्जीत च मेधाधी तथायुर्विन्दते
महत्। नक्तं न कुर्यात्पितृणां भुक्त्वा चैव प्रसाधनम्।
पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता। वर्ज-
नीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत!। शेषाणि चाव-

दातानि पानोयञ्चापि भोजने । सौहित्यं न च कर्त्तव्यं
 रात्रौ न च समाचरेत् । द्विजच्छेदं न कुर्वीत भुक्तौ न
 च समाचरेत् । महाकुले प्रसूताञ्च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा ।
 वयस्थाञ्च महाप्राज्ञः कन्याभावोऽदुमर्हति । अपत्यसुत्-
 पाद्य ततः प्रतिशाम्य कुलं ततः । पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु
 कुलधर्मेषु भारत ! । कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय
 धीमते । पुत्रा निवेश्याश्च कुलादृन्या लभ्याश्च भारत ! ।
 शिरःस्नातोऽथ कुर्वीत देवं पितृप्रमथापि वा । नक्षत्रे
 न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौढपदयोः
 कार्यं तथाग्नेये च भारत ! । दारुणेषु च सर्वाेषु प्रत्यरिञ्च
 विवर्जयेत् । ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्वाणि
 भारत ! । प्राङ्मुखः शस्युकर्माणि कारयेत् सुसमाहितः ।
 उदङ्मुखो वाराजेन्द्र ! तथायुञ्जिन्दते महत् । परिवादं
 न च ब्रूयात्परेषामात्मनस्तथा । परिवादो ह्यधर्माय प्रोच्यते
 भरतर्षभ ! । वर्जयेद्वाङ्मनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ! ।
 समर्षा व्यङ्गिताञ्चैव मातुः सकुलजां तथा । इहां प्रव्र-
 जिताञ्चैव तथैव च पतिव्रताम् । अयोनिञ्च वियोनिञ्च
 न च गच्छेद्विचक्षणः । पिङ्गलां कुण्डिनीं नारीं न त्वमा-
 वोदुमर्हसि । अपस्मारिकुले जातां निहोनाञ्चैव वर्जयेत् ।
 त्रिणिषाञ्च कुले जातां क्षयिणां मनुजेन्द्र ! । लक्षणै-
 रन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः । मनोज्ञा दर्शनीया
 च तां भवान् वोदुमर्हति । महाकुले निवेष्टव्यं सद्यसे
 वा युधिष्ठिर ! । अपरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता ।
 अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः । वेदे च
 ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः समाचरेत् । न चेर्ष्या स्त्रीषु
 कर्त्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्वशः । अनायुष्या भवेदीर्ष्या
 तस्मादीर्ष्यां विवर्जयेत् । अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथा-
 ऽभ्युदितशायिता । प्रजे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः
 स्वपन्ति वै । पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
 यत्नतो नैव कर्त्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ! । सन्ध्यायां न च
 भुञ्जीत न स्नायान्न पठेत्तथा । प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च
 किञ्चित् समाचरेत् । ब्राह्मणान् पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा
 नराधिप ! । देवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरुंश्चाप्यभिवादयेत् ।
 अनिमन्वतो न गच्छेत् यज्ञं गच्छेत् दर्शकः । अनर्चिते
 ज्ञानायुष्यं गमनं तत्र भारत ! । न चैकेन परिव्रज्यं न गन्तव्यं
 तथा निशि । अनागतायां सन्ध्यायामागत्य च गृहे वसेत् ।
 मातुः पितृगुरुणाञ्च कार्यमेवाह्युशासनम् । हितं वाऽ-
 प्यहितं वाऽपि न विचार्य कथञ्चन । धनुर्वेदे च वेदे

ऽथ यत्नः कार्यो नराधिप ! । हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथच-
 र्यासु चैव ह । यत्नवान् भव राजेन्द्र ! यत्नवान् सुख-
 मेधते । अप्रदृष्टश्च शतूणां शूलानां खजनस्य च । प्र-
 जापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् । युक्तिशास्त्रञ्च
 ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रञ्च भारत ! । गान्धर्वशास्त्रञ्च
 कलाः परिज्ञेया नराधिप ! । पुराणमितिहासाश्च
 तथाख्यानानि यानि च । महात्मनाञ्च चरितं
 श्रोतव्यं नित्यमेव च । पत्नी रजस्वला या च
 नाभिगच्छेत् चान्द्रयेत् । स्नाताञ्चतुर्थे दिवसे रात्रौ
 गच्छेद्विचक्षणः । पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान्
 भवेत् । एतेन विधिना पत्नीसुपागच्छेत् पण्डितः ।
 ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्वशः । यद्यथञ्च
 यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदर्शयैः । अत ऊर्ध्वं मरुदञ्च सेवि-
 तव्यं नराधिप ! । एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकी-
 र्त्तितः । शेषस्तैर्विद्वद्भ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ! ।
 आचारो भूतिजनन आचारः कौत्सि वर्द्धनः । आचाराद्-
 ष्ढते ह्यायुराचारो ह्यन्यलक्षणम् । आगमानां हि सर्वै-
 षामाचारः श्रेष्ठ उच्यते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मादायु-
 र्दिवर्द्धते । एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्वयनं महत् ।
 अनुकम्प्य सर्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतम् । अन्ये चा-
 चारा आचारशब्दे ई३० पृष्ठे उक्तास्ते ऽपि आयुर्द्विकराः ।
 आयुःकालश्च स्वाभाविकः जीवभेदेन भिन्नः । तथा हि
 “ब्रह्मणो वर्धशतमिति” श्रुतेः ब्रह्मणो निजपरिमाणेन
 वर्धशतायुः तच्च” सि०शि० दर्शितम् “चतुर्थ्युगसहस्रेण
 ब्रह्मणो दिनमुच्यते । निजेनैव तु मानेन आयु-
 र्वर्धशतं सृष्टम् । तत् परास्त्वं तदईं तु पराईम-
 भिधीयते” “सूर्याब्दसंख्यया द्वितिसागरैर्युताहृतैः
 संध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्थ्युगम् । इत्थं
 युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्मणमहः
 प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती । परमायुः शतं तस्य
 तथाहोरात्रसंख्यया” सू० सि० । तेन सौरैः ४३२०००००
 वर्षैः चतुर्थ्युगं तेन सहस्रगुणितेन ब्राह्मणमहः
 ४३२००००००० रात्रिश्च तावतीति ८६४०००००००
 वर्षास्तस्याहोरात्रमानं तस्य ३६० गुणने तस्य वर्षमानम्
 ३११०४००००००००० एतच्छतगुणितं तस्यायुर्मानम्
 अयमेव महाकल्पः “शतायुः सदानन्द एवं प्रदिष्टस्त-
 दायुर्महाकल्प इत्युक्तमाद्यैः” सि०शि० उक्तेः । जैगी-
 प्रव्यस्य च दशमहाकल्पजीविता “दशसु महाकल्पेषु

विपरिवर्त्तमानेन मयेति" सा०कौ० "तद्वाक्यात् तेन
 ब्राह्मणायुःकाला दशगुणितः" ३१०४४००००००००००००००००
 तस्यायुः। अथ मनुनामायुःप्रमाणम् । "युगानां सप्ततिः
 सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" सू० सि० । चतुर्थ्युगमानञ्च
 ४३२००००००तच्च ७१गुणितम् ३०६७२०००००००सौरवर्षाः ए-
 कैकमनूनामायुःकालः। मार्कण्डेयस्य सप्तकल्पान्तजोवितेत्युक्तेः
 ४३२०००००००० सप्तभिर्गुणितम् ३०२४००००००००००
 तस्यायुः कालः । देवानामायुस्तु ब्राह्मणदिनमानम् 'यदा
 स देवो जागर्त्त तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति
 शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति" मनुक्तेः ब्राह्मणदिनपर्यन्तं
 तेषां स्यादित्यम् "कर्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां
 प्रभुः" इति मनुना कल्पादौ तेनैव तेषां सृष्टत्वोक्तेः प्रति-
 कल्पेऽपि तथैव सृष्टत्वमिति । एवं युगभेदेन नराणामायुर्भेदः
 मनुनोक्तः । "अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः । कते
 त्वेतादिषु ह्येषामायुर्द्विसति पादशः" तेन सत्ययुगे ४००
 वर्षाः । त्रेतायां ३००वर्षाः । द्वापरे २००वर्षाः । कलौ शतं
 वर्षाः । पुराणान्तरे सत्यादिषु लक्षायुतसहस्रशतव-
 र्षायुर्भेदेः मनुविरोधादप्यहैव । सत्कर्म भित्तु प्राणाय-
 यामतपस्यादिभिः रसायनादिभिश्चायुर्वर्द्धते तच्चायुर्वर्द्धिश्चे
 ७७५ पुच्छे उक्तम् । तेन दमरथादीनां दशवर्षसहस्रराज्य-
 करणं रामायणोक्तं सङ्गच्छते । सत्कर्मभिप्रायेणैव
 पुराणवचनं लक्षाद्यायुर्बोधकं मन्त्रव्यभिक्तं तु युक्तम् ।
 ततश्च जातकप० उक्तेः नरगजयोः १२० वर्षाः । अश्वस्य
 दन्तसंख्यया । ३२वर्षा वा । गोमहिषादेः २४ वर्षाः खरो-
 ङ्गयोः २५ वर्षाः । श्वनः १३ वर्षाः व्याघ्रादिः १६वर्षाः
 परमायुः । तत्र नरस्य शतायुःइत्युक्त्यापि विंशोत्त-
 रीयविभागार्थमिह १२० वर्षोक्तिरिति बोध्यम् ।
आयोग पु० आ+युज-घञ् । गन्धमाख्योपहारे, २व्यापारे
 ३रोधे ४सम्यक्सम्बन्धे च "शरत्तैः कस्मिंकारैश्च किंशुकैश्च
 सुपुष्पितैः । स देशोभ्रमरायोगःप्रदीप इव लक्ष्यते" रामा०
आयोगव पुंस्त्री० अयोगव एव स्वार्थे अण् । वैश्वकन्यायां
 शूद्रेषोत्पादिते जातिभेदे । "शूद्रादायोगवः क्षत्रा
 चण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैश्वराजन्यविप्रासु जायन्ते
 वर्सवङ्कराः" "आयोगवोऽयं क्षत्रा च चण्डालश्चाधमो-
 नृणाम् । प्रातिभोस्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्वयः" इति
 च मनुः "मत्स्यघातो निषादानां तद्विस्त्वायोगवस्येति"
 मनुक्ताम् काष्ठतच्छं तस्य दृष्टिः। स्त्रियां जातित्वात् डोप्
आयोजन न० आ+युज-ल्युट् । १उद्योगे, २आहरणे च ।

आयोजित वि० आ+युज-ण्विच्-क्त । १कृताहरणे २सम्यक्
 सम्पादिते च "कुसुमायोजितकार्मुकं मधुः" कुमा० ।
आयोद पु० अयोदस्यापत्यम् वा० अण् । धौस्ये सुनौ ।
 "एतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्विधौम्यनामायोदस्तस्य शिष्यास्त्वयो
 वसूवरूपमसुराराहृषिवैदेशेति" भा०आ० ३अ० ।
आयोधन न० आ+युध+आधारे ल्युट् । १युद्धस्थाने ।
 "आयोधने स्याद्युक्कमस्त्रजातम्" भट्टिः "आयोधने
 कृष्णगतिं सहायम्" रघुः । "आयोधनाग्रसरतां त्वयि
 वीर ! याते" रघुः । भावे ल्युट् । २योधने, युद्ध-
 क्रियायाम् ।
आर पु० आ+अ-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । १मङ्गलमूहे,
 २शनिमूहे, "आरे खस्ये चतुष्पाङ्गप्रोभयम्" नील०ता०तत्र
 मङ्गलस्य वक्रगत्वात् शनेश्च स्वभावेन मन्दगतित्वात् तथात्वम्
 कुजस्य त्रिकोणाकारत्वादिपि तथात्वम् ३मधुरास्त्रफले वृत्र-
 भेदे च । ४प्रान्तभागे ईसण्डलोहे ७पित्तने च न० ।
 अरा इव स्वार्थे वा अण् । ढकीणे । कोणस्य चक्राकार-
 सदृशकारवत्त्वात् तथात्वम् । द्वादशारचक्रं षोडशार-
 चक्रम् । "विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्-त्रयोचक्रमेत-
 दुदितं परदेवतायाः" तन्त्रम् । "आरान्तरेण्यवपतत् संज्ञि-
 प्याङ्गं क्षणेन ह" इति भा०आ० ३३अ० । भावे घञ् ।
 ६गमने पु० । आ+अ-कर्मणि घञ् । १०दूरे च
 दूरस्य च वृद्धयत्नेन प्राप्यत्वात् तथात्वम् । "इषुधिस्त-
 वारेऽस्मन्निधेहि" यजु० १६, १२, 'आरे दूरे' वेददी० ।
 "आरेबाधस्य दुच्छानाम्" य० १६, ३८,
आरकूट पु०न० । आरं पित्तलं कूटयति स्तूपीकरोति अच्
 १पित्तलाभरणे । "किमारकूटाभरणेन न श्रियः" इति
 नैषधम् । आरमतिभ्यश्च कूट्यते दंढस्यते कूट-दाहे
 कर्मणि घञ् । २पित्तलमात्रे च तस्यातिथयदाहस-
 हत्वात् तथात्वम् ।
आरक्त पु० ईषत् रक्तः प्रा०स० । १ईषद्रक्तवस्त्रे २तद्वति
 ३सम्यगुरक्ते च लि० । भावे क्त । ४अनुरागे न०
आरक्ष पु० आ+रक्ष-अच् । १हस्तिकुम्भाधःस्थले, "आर-
 क्षमन्ममवमत्य स्थिणं शिताग्राम्" भाषः २हस्तिमस्तक
 चर्मणि, ३सैन्ये च । ४रक्षके लि० । "शतसाहस्रमारक्षं
 मध्यगं रक्षसां कपिः" भट्टिः । "तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं
 नियोजयेत्" मनुः । भावे घञ् । ४रक्षायाम् पु० "रक्षांसि
 हि विलुप्तानि आङ्गमारक्षवर्जितम् । भावे अ । आरक्षा
 तत्कार्ये स्त्री रक्षा च वैदिककर्मादौ श्वेतसर्षपादिज्ञेयेष

मन्त्रसूक्तादिपाठेन विप्रकारकनिर्गारणार्थो व्यापारः ।
आरग्वध पु० आ+रगे-शङ्कायां क्तिप् आरगं रोगशङ्कामपि
 हन्ति अच् बधादेशश्च । (सो'दाल) इति ख्याते ष्टुके ।
 "आरग्वधो गुरुः स्वादुः शीतलः संसनोत्तमः । ज्वर-
 हृद्रोगपित्तान्ध्रयोदावर्त्तशूलरुत् । तत्फलं संसनं
 रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम् । ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठ-
 सुद्विकरं परम्" इति भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

आरग्वधाद्यतैलं श्वितहरं यथा । "आरग्वधं धवं
 कुष्ठं हरितालं मनःशिला । रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्
 तैलं विधानवत् । एतेनाभ्यङ्गयेच्छिली क्षिप्रं श्वितं
 विनश्यति" चक्रद० ।

आरग्वधतैलं रोमहृम् । "आरग्वधमूलं कर्षद्वितयं
 शङ्खचूर्णस्य । हरितालस्य च खरजे मूलप्रस्थे कटुतैलं
 पक्कम् । तैलं तदिदं शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् । निर्मूल-
 यति च रोमाख्यन्येषां सम्भवो नैव" चक्रद०

आरग्वधादिपाचनम् तत्रैव यथा "आरग्वध-
 यन्धिकसुस्तित्ता हरीतकीभिः कथितः कषायः । सामे
 सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च" ।

आरट लि० आरटति आ+रट-अच् । १सम्यक् शब्दकारके
 २नटे पु० स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

आरट्ट पु० आरट्टते विख्याप्यते आ+रट्ट टच् टस्य नेत्त्वम् ।
 विशिष्टाञ्चोत्पत्तिस्थाने (आरव) देशे । अश्वशब्दे विवर्तितः ।

आरट्टज पु० आरट्टे देशे जायते जन-ङ । (आरव)
 देशजाते घोटेके । "आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातसुच्चैः"
 माघः अश्वशब्दे ५०४तद्देशाश्चधर्मा ज्ञेयाः ।

आरणि पु० आ+र-अनि । जलानां स्वयं भ्रमणे आवर्त्ते ।

आरण्य पु० अरण्यां भवः अरणो+ढक् । १शुकदेवे तस्या-
 रण्योसम्भवकथा अरण्योसुतशब्दे ३५६ष्टुके विवृता ।
 अरण्यमरण्यहरणमधिकृत्य कृतोपन्यः ढक् । भारतवन-
 पर्वान्तर्गते अरण्यहरणाधिकारेण व्यासेन कृते अवा-
 न्तरपर्वभेदे तच्च पर्वं वनपर्वणि ३११ अध्यायावधि ३१४
 अध्यायपर्यन्तम् "आरण्यं ततः पर्वं" भा० आ० १ अ०
 अरुण्यददं, सार्थं वा ढक् । अरण्योसम्बन्धिनि श्यन्त्वभेदे
 ४अरण्यां च "आरण्येयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तर्पस्वने ।
 भा० व० ३१४ अ० ।

आरण्य लि० अरण्ये भवः ण । वनभवे १पशुप्रभृतौ पशवश्च
 द्विविधा यस्या अरण्याश्च यथाह पैठी० "आर्यारण्याश्च-
 तर्द्धगोविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्हभोमनुष्यश्चेति सप्त यस्याः

पशवः, महिषवानरकृत्तसरोरुपकरुष्टमन्मृगाश्चेति सप्तार-
 ण्याः" एते च कर्मविशेषोपयुक्ता एतद्भिन्ना अन्येऽपि पशवः
 यस्या अरण्याश्च अश्वमेधशब्दे ५०८ षष्ठादौ उक्ताः ।
 पशुत्वञ्चेह यागार्थालभ्यमानत्वस्यात् शक्तनादीनामपि
 "उष्ट्रो वा यदि मेघश्यागो वा यदि ह्ययः । पशुस्थाने
 नियुक्तानां पशुशब्दोविधीयते" इति यज्ञपार्ष्वाङ्गैः । अत
 एव अश्वमेधे "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत श्रीघ्नाय कल-
 विङ्गान्" इत्यादौ पक्षिणामपि यावे० २४ अ० मन्त्रव्या-
 ख्याने "अथारण्याः पशव उच्यन्ते" वेददीपे उपक्रान्तम्
 अन्ते च कपिञ्जलादयः प्रपतान्ताः आरण्याः पशव
 इत्युक्तं तच्च अश्वमेधशब्दे ५१० षष्ठे दृश्यम् तत्र
 स्त्रीपशुनामहिंसत्वम् "अबध्नाञ्च स्त्रियं प्राङ्गस्त्रियर्ग्योनि
 गतामपीति" शास्त्रात् ति० त० यन्निर्णीतं तत् अश्वमेधा-
 तिरिक्तविषयं तत्र स्त्रीपशूनां बहूनामालम्बनविधा-
 नात् तच्च अश्वमेधशब्दे दृश्यम् । "आरण्यानाञ्च सर्वेषां
 ऋगाणां महिषं विना" । "आरण्याञ्च पशून् सर्वान्"
 इति च मनुः । "आरण्याःसुमनसईषिरे न ऋङ्गैः" साधः
 "सप्त यस्या ओषधयः सप्तारण्याः" तैत्ति० ब्रा० तद्विशेषा-
 ओषधिशब्दे वक्ष्यन्ते २ अक्षरपच्यधान्यभेदे च । "यदक्षरे
 पच्यते तेनारण्यम्" शत० ब्रा० । ज्योतिषोक्ते ३ मकरा-
 दिमाङ्गे ४ सिंहे दिवसे ५ भेषे ६ षष्ठे च राशौ च स च "मक-
 रादिमाङ्गसिंहौवन्यौ दिवसेऽजष्टपभौ च, ज्यो० त० उक्तः
 ७ अरण्यभवे गोमये पु० सि० कौ० । अरण्यमरण्यवासमधि-
 कृत्य कृतोपन्यः अण् । यद्विहरादीनां वनवासधिकारेण
 व्यासेन कृते भारतार्गते उपर्वभेदे । रामस्य वनवासधि-
 कारेण वाल्मीकिकृते रामायणान्तर्गते ६ काण्डभेदे च ।

आरण्यक लि० अरण्ये भवः मनुष्यादिः वुञ् । १ अरण्यभवे
 पथि अध्ययनेत्याये विहारे मनुष्ये हस्तिनि च एवार्थवुञ्ः
 सापुत्रं तद्भिन्ने न वुञ् कित्तु ण एव । आरण्यः पशुः
 गोमये तु वा आरण्यकः पक्षे षः । तत्र मनुष्ये "आरण्य-
 कोपात्तफलप्रसूतिः" रघुः । अध्ययने एतरेयारण्यकम्
 तैत्तिरीयारण्यकं दृहदारण्यकम् "अरण्येऽध्ययनादेव-
 आरण्यकमुदाहृतं" मित्युक्ते रारण्यकत्वमेवाम् । तानि च
 तत्तद्भेदभागभेदाः । "आरण्यकमधीय च" मनुः ।
 "आरण्यकञ्च वेदेभ्यश्चौषधियोऽस्मृतं यथा" भा० १ अ० ।
 "शास्त्रे चारण्यके गुरुः" भा० उद्यो० १७४ अ० ।
 "अनुस्मृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अपीह
 स्यादपीह स्यात् सारसारदिद्वयथा । वेदादानतिक्रम्य

शास्त्राण्यारण्यकानि च । विपाद्य कदलीसम्भं सारं दृशिरं नते” इति भा०शा० १८अ० । ४अरण्यगेये सामभेदे च । स्वार्थे कन् । उक्तार्थे भारतान्तर्गते पूर्व-पूर्वार्थे “एतदारण्यकं पञ्च भा०आ०प०१अ० । आरण्यककाण्डम् । रामायणान्तर्गते ईकाण्डभेदे

आरण्यकुक्कुटं पुंस्त्री० अरण्ये भवः आरण्यः कुक्कुटः कर्म० । वनकुक्कुटे “आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो दृंहणः स्नेहणोगुरुः । वातपित्तक्षयवनीविषमजूरनाशनः” इति भा० प्र०तन्मांसगुणा उक्ताः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

आरण्यगानं न० आरण्यं वनगेयं गानम् । सामवेदान्तर्गते गानपन्थभेदे तस्वारण्ये गेयत्वात् तथात्वम् ।

आरण्यपशु पु० कर्म० । स्त्र्युक्ते महिषादौ सप्तविधे १पशौ आरण्यशब्दे विवृतिः ।

आरण्यमुद्गं पु० नि० कर्म० । वनसृजे । आरण्यमुद्गसेवाकारः पर्णेऽस्त्यस्याः अच् टाप् । (सुगानी) मुद्गपर्यायं स्त्री राजनि०

आरण्यराशि पु० नि० कर्म० । आरण्यशब्दोक्ते १सिंहे २मकरादिमार्गे दिवसे ३भेषे ४दृषे च राशौ ।

आरति स्त्री आ+रम-क्तिन् । १उपरमे, २निवृत्तौ च ।

आरतं लि० आ+रम-क्त । १उपरते २विरते च “अनारतं तेन पदेषु लम्बिताः” किरा० । [(एका)(वगी) प्रभृतौ ।

आरथ पु० ईषद्रथः प्रा०स० । एकाञ्चने गमनसाधने रथे

आरद्धं लि० आ+रध-क्त । संसिद्धे तिका० फिज् । आरद्वायनिः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

आरनालं न० आर्कति आ+र-अच्, आरः नल-गन्धे घञ् आरौ नालोगन्धो यस्य । काञ्जिके । “आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्नान्निस्तुषोक्तैः । पक्वैर्वा सन्वितैस्तैस्तु सौवीरसदृशं युष्णे” भा०प्र० । “आरनालं दवि क्षीरं कन्दुपकं च सक्तवः । स्नेहपकञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति” अत्रिस० । वा कम् । आरनालकमथत् ।

आरब्धं लि० आ+रभ-क्त । कृतारम्भणे “प्रारब्धादन्य-कार्याणां करणं परिवर्त्तकः” सा०द० । “अनारब्धकार्ये एव तु” इत्यादि शा०सू० । यस्य कियदंशं कर्तुमारंभे तादृशः पदार्थः आरब्धः । भावे क्त । २आरम्भे न० व्रतय-क्षविवाहेषु आङ्गे होमैः चर्चने जपे । आरब्धे रूतकं न स्याद-नारब्धे तु स्रुतकम्” तिथि०त० विष्णुः ।

आरब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोः तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि यावत्फलसमाप्तिं न नाशः इत्येतत् शा०सू०भा० स्थिरीकृतम् यथा “ब्रह्महेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादंशेपविनाशसिद्धेरवश्यं भावि-

नी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति । “अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधि” शा० सू० । “पूर्वयोरधिकर-णयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्य-योरेवेति विचार्यते तत्र “उभे ह्येष एतेन तरतीत्येव-मादि” श्रुतावविशेषप्रवणादविशेषेणैव ज्ञयइत्येवंप्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्तफले एव पूर्वे जन्मान्तरसञ्चिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते च सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले, याम्यामितद्ब्रह्म-ज्ञानायतनंजन्मनिर्मितम् । कुतएतत् ? “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इति” शरीरपातावधिकरण्यात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्रुयते तत्र शरीरपातप्रतीक्षां ना-चक्षीत । ननु वस्तुवलेनैवायमकर्त्तात्मबोधः कर्माणि-क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानि चिञ्चोपेक्षेत नहि समानेऽग्निवीजसम्पर्के केषाञ्चिद्वीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्त्तुमिति, उच्यते न तावदनाशित्वारब्धकार्यं कर्माण्यं ज्ञानोत्पत्तिरूप पद्यते । आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेग-स्थान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्तात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्यु-च्छिनत्ति । बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्त्ततएव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदां कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्रहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेपत् शक्येत । श्रुतिस्रुतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्य-योरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् ज्ञय इति निर्णयः” भा० । “चक्रभ्रमणवद्भूतशरीरः” सांख्यसूत्रेण फलजनकस्य कर्मयोगनाशेऽपि चक्रजन्यवेगस्य चक्रनाशेऽपि स्थितिवत् देहरूपस्य कर्मफलस्य संस्कारात्मना स्थितिरित्यवधारितम् । यथा च आरब्धफलस्य कर्मणो यावदधिकारस्थितिस्तथा निश्चीतं शा०सू०भा० ३अ० ३पादे यथा “यावदधि-कारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” शा०सू० “विदुषो वर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्दृष्टिः स्याद्वेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्ता-

वोदनीभवेन्नवेति चिन्ता सम्भवति नापि भुञ्जानस्तृष्यति न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना त्वियं चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषाञ्चिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा-ज्ञापान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणार्थिः विष्णुनियोगात् कलिद्वापरायोः सम्यौ कृष्णहैपायनः सम्भूवेति स्मरन्ति । वशिष्ठश्च ब्रह्मणोमानसः पुत्रः सन्निभिशपादापगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्निवायव्याभ्यां भूग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्तन्दत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ, श्रुता वपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यन्ते । ते च क्वचित्पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते, क्वचित्तु स्थितएव तस्मिन् योगैश्वर्यं वशादनेकदेहादानन्यायेन । सर्वे चैते समधिगत-सकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्ति-दर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पात्तिकं मोक्षहेतुत्व-महेतुत्वं वेत्त्यत उक्तममुच्यते । न, तेषामपान्तरतमःप्रभृ-तीनां वेदप्रवर्तनादिकञ्चोक्तस्थितिहेतुषधिकारेषु नियुक्ता-नामधिकारतन्त्रात् स्थितेः । यथासौ भगवान् सविता सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति “अथात जड्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतकलएव मध्ये स्थातेति” श्रुतेः । यथा च वर्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनु भवन्ति “तस्य तावदेव चिरं यावच्च विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य” इति एवमपान्तरतमःप्रभृत्तयोऽपि श्वराः परमेश्वरेण तेषु तेषुधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावन्नीयकर्मणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदव-साने चापहृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेषुधि-कारफलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण ष्टहादिव ष्टहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिका-रनिर्वर्तनायापरिमुषितस्मृतयएव देहेन्द्रियप्रकृतिवशि-त्वाज्ञियासकवलेन युगपत् क्रमेषु वाऽधितिष्ठन्ति ! नचैते जातिस्मारा इत्युच्यन्ते तएव त इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा सुलभा ब्रह्मवादिनी जनक्रेण विवदितकामा व्युत्स्य स्वं देहं, जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन, पश्चात्तं स्वमाविवेये वि स्मर्यते । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मा-न्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्ध

वीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्यतेति ब्रह्मविद्यायाः पात्तिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशङ्केत न तवेयमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्म वीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथा हि श्रुतिः “भित्तये हृदयमन्विरत्येवमादिः” “स्मृतिलक्ष्णे च सर्वं यन्थीनां विप्रमोक्ष” इति च । स्मृतिरपि “यथैधांसि समि-द्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति” । “वीजान्यन्नुपपद्यन्ति न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा सम्पाद्यते पुन-रिति” चेवमाद्या । नचाविद्यादिल्लेशदाहे सति ह्लेश वीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाहएकदेशप्ररोहस्येत्पुपपद्यते न ह्यग्निदग्धस्य शालिवीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्त-फलस्य तु कर्माशयस्य सक्ते शरीरवेगक्षयाच्चित्तिः “तस्य तावदेव चिरमिति” शरीरपातक्षेपकरणात् । तस्मादुप-पन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः” भा० । अतएव वाचस्पत्ये उक्तम् “उपासनादिसंसिद्धितोषिते-श्वरनोदितम् । अधिकारं समाधैव प्रविशन्ति परं पदम्” इत्यविरुद्धे “ध्यानं घनारब्धमिवाह्वरात्” किरा० । “घनारब्धम् मेधावरुद्धम्” मल्लि० । घनारुद्धत्वेव उच्चायान् पाठः तेनास्य अविरुद्धार्थकत्वे प्रमाणाभावेऽपि न क्षतिरिति आरभटी स्त्री० आरभ्यतेऽनया आ+रभ-अटि डीप् । नाशे अर्थविशेषयुक्ते सा० दर्पणोक्ते रचनाभेदे सा च भेदो-दाहरणसहिता सा० द० उक्ता यथा “मायेन्द्रजालसंघामक्रोधोद्भ्रान्तादिचोर्षितैः । संयुक्ता पण-वध्याद्यैरुद्धटाऽऽरभटी मता । वस्तूत्यापनसंफेटौ संक्षिप्ति रवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभ्याः प्रकी-र्त्तिताः । मायाद्युत्यापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते । यथो-दात्तराघवे । “जीयन्ते जयिनोनिशान्तिमिरत्नार्तैर्वि-यद्वापिभिर्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कक्षादकक्षा-दमी । एते चोपकवम्बकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरासुञ्च-न्माननकन्दरानलमुचस्रोत्रान् रवान् फेरवः” इत्यादि । संफेटस्तु समाधाय युद्धसत्वरयोर्द्वयोः । यथा मासल्यां माधवाघोरघरुदयोः । संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पिरित-रथाऽपि वा । संक्षिप्तिः स्यात् निवृत्तौ च नेतृनेतृन्तर-पहः । उदयनचरिते किलिङ्गहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा । बालिनिवृत्त्या द्युद्योवः यथा वा परशुरामस्यौह्य-निवृत्त्या शान्तत्वापादानं “पुण्या ब्राह्मणजातिरन्ययुषः शास्त्रं चरितं च मे येनैकेन हृतान्यमूर्ध्न हरता चैतन्य सात्वामपि । एकः सन्नपि भूरिदोषगहनं सोऽयं त्वया

प्रेयसा वत्स ! ब्राह्मणवत्सलेन शमितः ज्येष्ठाय दर्पोमम ।
प्रवेशश्चासनिष्क्रान्तिहर्षविभ्रवसम्भवम् । अवपातनमित्युक्तम् ।
यथा कालरावणे मधेऽङ्गे । प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इत्यतः
प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् । सर० क० उक्ते शब्दालङ्कार-
रूपे रत्तिभेदे च सा च ३८८ पृष्ठे दृश्या । आरः
शानर्थेन मासी भटः । ३शूरे वीरे पु० हेमचन्द्रः ।

आरभ्य अर्थ० आ+रभ-ल्यप् । १उपक्रम्येत्यर्थे “आरभ्य
तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्”
दुर्गा०त०पु० अनारभ्याधीतत्वात्”भीमांसा । कर्मणि
क्यप् । २आरम्भणार्हे आरम्भणीये त्रि० ।

आरभण न० आ+रभ-भावे ल्युट् । १आरभे, विश्रामे
आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट् । आरतिषाधने “स आत्मदार-
मखं नाविन्दत्” तैत्ति० चतुषोरेवैते आरमणे कुरुतः”
शत० ब्रा० ।

आरम्भण न० आ+उवि-ल्युट् वेदे लस्य रः । आरम्भने
“तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्भणान्यादायात्मानं परियन्ति”
छा०उ० अनारम्भणानि अनारम्भणानि”भा० “यदिदम-
न्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गलोक-
नाक्रमेत्” वृ०उ०

आरम्भ पु० आ+रभ घञ् सुम् । १उद्यमे श्वरायां स्त्रीयं परार्थं
वा ३स्वहादिसम्पादनव्यापारे ४उपक्रमे प्रथमकृतौ ५प्र-
स्तावने ईबधे ७दर्पे च । “अनारम्भेऽपि परस्वहसुखी
सर्पवत्” सा०सू० “आरम्भे कर्मणां विप्र ! पुण्डरीकं
स्वरेडरिम्” सूतिः “न कर्मणामनारम्भात् नैषकर्म्यं पुरु-
षोऽभ्युते”गीता “मीनादिस्योरवियेषामारम्भः प्रथमक्षणे ।
इति म०त० व्यासः “अथवाबलमारम्भः” भाषः ।
“आगमैः सृष्टारम्भा आरम्भसृष्टयोदयः” इति
रघुः क्रियाकूटात्मकपाकादिक्रियाणां प्राथमिक-
व्यापारोपक्रमआरम्भः । अत्रैतस्मात्कर्मविशेषे अङ्ग-
विशेषारम्भेऽपि प्रकृतकर्मारम्भस्तेन आरम्भत्वान्न सृष्ट-
कादेः प्रतिबन्धकत्वम् । यथा “आरम्भोवरणं यज्ञे
संकल्पोव्रतजयथ्येः । नान्दीआङ्गं विवाहादौ आङ्गे पाक-
परिष्किया । तथा निमन्त्रणं आङ्गे आरम्भः स्यादिति
श्रुतिः आरम्भे सूतकं नस्यादिनि”ति०त०विष्णुः । इत्याणां
इत्यान्तरेण गुणानां गुणान्तरेषोत्पादने वैशेषिकोक्ते
द्व्यापारे “इत्यारम्भस्यतुर्षु स्यात्” भाषा० कर्मणि घञ् ।
६आरभ्यमाणे “फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
इव” रघुः । “द्विजापितारम्भइवावतस्ये” कुमा० ।

आरम्भक त्रि० आरभते आ+रभ-खल् सुम् । १आरम्भ-
कारके वैशेषिकादिमतसिद्धे महत्त्वाद्युपचयाय अवयावानां
२विजातीयसंयोगे च । “तत आरम्भकसंयोगनाशः”
सुक्ता० आरम्भवादशब्दे शा०भा०उदा० ।

आरम्भण न० आ+रभ-ल्युट् सुम् । २आरम्भशब्दार्थे
कर्मणि ल्युट् । २आरभ्यमाणे च । यथा “सौम्यैकेन
मत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृण्मयं विज्ञातं भवति
वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्”छा०उ०
“तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः”शा०सू० आरम्भणं प्रयो-
जनमस्य अतुप्रचना० अण् । ३आरम्भणप्रयोजनपदार्थे
त्रि० । आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ४उपादानकारणे “किं
स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्तितकथासीत्” यजु०
१७,१८ । “लोकै हि षटादि चिकीर्षुः कुलालो षट्हा-
दिकं स्थानमधिष्ठाय षट्पेक्षारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपायै
निष्पादयति ईश्वरस्य तदादिष्यते । स्विदिति वितर्के द्यावा-
भूमी षडजतोविश्वकर्म्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् निवासस्थानम्,
अद्यतना गिरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति
वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेति
आरम्भणसुपादानकारणम् षट्दिव षटानाम्” वेददी० ।

आरम्भणीय त्रि० आ+रभ-शक्यार्थे अनोयर् सुम् । यस्य
आरम्भःकर्तुं शक्यते तस्मिन् प्रयोजनादियुक्तो पदार्थः
“तत्पुनः शास्त्रमारम्भणीयमिति” विवरणोपन्यासः ।

आरम्भवाद पु० आरम्भस्य वादः परीक्षापूर्वकः कथामेदः ।
वैशेषिकाद्यभिमतं परमाणुभ्य एव जगदुत्पत्तिनिर्णयके
वादे । स च “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणा-
न्तरमिति”वै०सू० दर्शितः “आत्माकाशाणुसुखतः कारणं
पूर्वमिष्यते । कुलात्वादिवदण्डन्तु षटवज्जन्मनाशभाक् ।
पृथिव्यम्भोऽग्निवायूनां कर्मसंयोजिताणवः । द्युकादि
क्रमेणाण्डमारभन्ते इदं महदिति” हि तेषां वादः ।
शा०भाष्ये तु तदेतन्मत्तुत्याय निराकृतं यथा
“परमाणुकारणवादइदानीं निराकर्तव्यः । तत्रादौ ताव-
द्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेष्यते स
प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः कारण
द्रव्यसमवायिनोगुणाः कार्यद्रव्यसमानजातीयं गुणा-
न्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवद-
र्शनात्तद्विपर्ययाऽदर्शनात् । तस्मात्तेनस्य ब्रह्मणो जग-
त्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं सम-
वेद्यात् तददर्शनात् । न चेदनं ब्रह्म जगत्कारणमवित्तमर्ह-

तीति । इममभ्युपगमन्दीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ।
 “महद्दीर्घवद्गुणपरिमण्डलाभ्याम्” सू० । “एषा तेषां
 प्रक्रिया परमाणवः किल किञ्चित्कालमनारम्भकार्या यथा-
 द्योगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिर्धन् । ते च
 पश्चाददृष्टादिपुरःपराः संयोगसचिवाश्च सन्तोद्गुणुकादि-
 क्रमेण कृत्स्नं कार्यं जातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्यं गुणा-
 न्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमा-
 णुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयोद्गुणुके शुक्लादीनार-
 भन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यम् न द्व्यणुके
 पारिमाण्डल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगा-
 भ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे
 वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि
 समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनारम्भकत्वम् ।
 अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुर-
 णुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदा-
 पि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसङ्घितो
 वा परमाणुः कार्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना ।
 तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात्मनोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्य-
 णुकं जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम् । यथा
 वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतोमहद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जा-
 यते नाणु नोत ह्रस्वम् एवं चेतनादृक्क्षणाऽचेतनं जगज्ज-
 निष्यत इत्यभ्युपगमे तव किं छिन्नम् । अथ मन्यसे विरो-
 धिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादि ततो-
 नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनि इत्य-
 भ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत
 आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्यं चेतनान्तरं
 नारभेत । नह्यचेतनानां चेतनाविरोधो कश्चिद्गुणोऽ-
 स्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात् पारिमाण्डल्यादि
 वैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, भवै-
 मस्याः यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादी-
 नामनारम्भकत्वमेव चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् ।
 न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनार-
 म्भकत्वे कारणं प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्ड-
 ल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः आरम्भमपि कार्यं द्रव्यं
 प्राग्गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् ।
 न च परिमाणान्तरारम्भे व्यप्राप्ति पारिमाण्डल्यादी-
 नीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परि-
 माणान्तरस्यान्यहेतुकत्वाभ्युपगमात् । “कारणबहुत्वात् प्रच-

यविशेषाच्च महत्” “तद्विपरीतमणु” । “एतेन दीर्घत्वह्रस्व-
 त्वे व्याख्याते” इति हि काष्णभुजानि सूत्राणि । न च
 सन्निधानविशेषात् कुतश्चित् कारणबहुत्वादीनि एवार-
 भन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्यते इत्यान्तरे गुणा-
 न्तरे वाऽऽरम्भमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वान्यसम-
 वायाविशेषात् । तस्मात् यथा स्वभावादेव पारिमाण्डल्या-
 दीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि दृष्टव्यम् संयो-
 गाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समान-
 जातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणम-
 युक्तमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षित-
 त्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्त्तव्यं गुणस्य वा गुण-
 एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य
 गुणसदाजहार “प्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चा-
 त्मकत्वं न विद्यत” इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः
 समवयन् संयोगोऽप्यप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु
 भूतेषु समवयत् शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीरं
 दृश्यते तस्मान्न प्राञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च
 संयोगोद्रव्यं शरीरम् । दृश्यतेत्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः
 प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैवैतद्भवत्, नेति ब्रूमः तत्-
 सांख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि
 समानन्यायतःकृतः “एतेन शिष्टपरिश्रद्धा अपि व्याख्याताः”
 इति सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीचारम्भे तत्प्रक्रि-
 यानुगतेन निर्दर्शनेन प्रपञ्चः कृतः । “उभयथापि न कर्मा-
 ऽतस्तदभावः” सू० । इदानीं परमाणुकारणवादं निराक-
 रोति । स च वादइत्थं सञ्चित्तवति । पटादीनि हि साक्यवानि
 द्रव्याणि खानुगतैः संयोगसचिवैस्तन्वादिभिर्द्रव्यैरारम्भ-
 माणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किञ्चित् सावयवं
 सर्वन्तु खानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैर्द्रव्यैरारम्भमिति
 गम्यते । सचायमवयवविविधभागोयतो निवर्त्तते सोऽपक-
 र्षपर्यन्तगतः परमाणुः । सर्वञ्चेदं गिरिससुद्रादिकं ज-
 गत् सावयवं सावयवत्वादाद्यन्तवत् न चाकारणेन कार्येण
 भवितव्यमित्यतः परमाणवोजगतः कारणमिति कणभुग-
 मिप्रायः । तानोमानि चत्वारि भूतानि भूम्यग्नेजःपवना-
 ख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिक-
 ल्यान्ते । तेषाञ्चापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतोविभागसम्भवा-
 द्विनश्यताञ्च पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तविभागो भवति
 स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीश्वेषु छदष्टापेक्षं
 कर्मात्पद्यते तत्कर्म स्थाय्यमणुमखन्तरेण संदुनक्ति ततो

द्व्यणुकादिक्रमेण वायुसूत्पद्यते एवमग्निः एवमापः एवं
 पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः
 सम्भवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रू-
 पादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काण्डा मन्यन्ते ।
 तत्रेदमभिधीयते वियोगावस्थानां तावदणुनां संयोगः
 कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्त्यः कर्मवतां तन्वादीनां संयोगदर्शनात् ।
 कर्मणश्च कार्यं त्वान्निमित्तं किमभ्युपगन्त्यम् अनभ्युप-
 गमे निमित्ताभावाद्वाणुषुपाद्यं कर्म स्यात् । अभ्युपगमेऽपि
 यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणोनिमित्त-
 त्तमभ्युपगम्येत् तस्यासम्भवाद्वाणुषुपाद्यं कर्म स्यात् न हि
 तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् ।
 शरीरप्रतिषेधे हि मनस्यात्मनःसंयोगे सत्यात्मगुणः प्र-
 यत्नो जायते । एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टनिमित्तं प्रत्या-
 ख्यातव्यम् । सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो
 निमित्तं सम्भवति । अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणोनिमित्तमि-
 त्युच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा उभय-
 थापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत् अदृष्टस्याचेतन-
 त्वात् । नञ्चेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रव-
 र्त्तयति चेति साङ्ख्यपरोक्षायामभिहितम् । आत्मनश्चातु-
 त्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवा-
 यित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणोनिमित्तं स्यात् अस-
 म्बन्धात् । अदृष्टवता पुरुषेणाख्यणुनां सम्बन्ध इति चेत्
 सम्बन्धघातत्वात् प्रवृत्तिसातत्वप्रसङ्गः नियामकान्तराभा-
 वात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावा-
 द्वाणुषुपाद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तद्विबन्धनः संयोगो-
 न स्यात् संयोगाभावाच्च तद्विबन्धनं द्व्यणुकादि कार्यजातं
 न स्यात् । संयोगश्चाणोरणुनरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदे-
 शेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गोद-
 विपर्ययप्रसङ्गश्च प्रदेशत्वतोद्भवस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण
 संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः ।
 परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानाम-
 वस्तुत्वादवच्छेदं संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायि
 कारणं न स्यात् असति चासमवायिकारणे द्व्यणु-
 कादि कार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गं
 निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति
 एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां
 सम्भवेत् । न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तद्विमिसं-
 दृष्टमस्ति । अदृष्टमपि भोगप्रसिद्धार्थं न प्रलयप्रसिद्धार्थ-

मिति अतोनिमित्ताभावाच्च स्यादणूनां संयोगोत्प-
 त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थञ्च कर्म । अतश्च संयोगविभागावच्छयोः
 सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादनुपपन्नोऽयं पर-
 माणुकारणवादः । “समवायाभ्युपगमाच्च सास्यादनवस्थितेः”
 सू० समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिरा-
 करणेन सम्बध्यते । हाभ्याञ्चाणुभ्यां द्व्यणुकसत्पद्यमान-
 मत्यन्तभिन्नमणुभ्यामख्योः समवैतौत्यभ्युपगम्यते भवता न
 चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम्, कुतः ?
 सास्यादनवस्थितेः । यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं
 समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते एवं समवा-
 योऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येनैव
 सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसाभ्यात् ततश्च
 तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रस-
 ज्येत । नन्विह प्रलयप्राज्ञः समवायो नित्यसम्बन्धएव
 समवायिभिर्गृह्यते नासम्बन्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ततश्च न
 तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्योयेनानवस्था प्रसज्येत । ने-
 तुच्यते । संयोगोऽथैव सति संयोगिभिर्नित्यसम्बन्ध ए-
 वेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्
 संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तद्वै-
 र्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षते । स च गुणत्वात् संयोगः
 सम्बन्धान्तरपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम्
 अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् ।
 तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतां प्रसज्येतैवानवस्था ।
 प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वांसिद्धेर्द्वाभ्या-
 मणुभ्यां ह्यणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-
 कारणवादः । “नित्यमेव च भावात्” सू० । अपि च अणवः
 प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा
 अनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतु-
 र्धापि नोत्पद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भा-
 वात् प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव
 निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वञ्च विरो-
 धादसमञ्जसम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृ-
 त्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्नि-
 धानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्यप्र-
 वृत्तिप्रसङ्गः तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः । “रू-
 पादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्” सू० । नावयवानां द्रव्या-
 णामवयवशोविभज्यमानानां यतः परोविभागो न सम्भ-
 वति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपा-

दिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका
 अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव यतो-
 रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वमित्यत्रविपर्ययः प्रस-
 ज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमित्यत्र तेषामभिप्रेत
 विपरीतमापद्येतेत्यर्थः । कुतः ? एवं लोके दृष्टत्वात् ।
 यद्वि लोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलम-
 नित्यञ्च दृष्टं तद्यथा षट्सन्तान्मपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति
 तन्वच्चान्मपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति । तथा
 चासी परमाण्वोरूपादिमन्तस्त्रैभ्युपगम्यन्ते तस्मात्तेऽपि
 कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च
 नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं “सदकारणवन्नित्यमिति” । तद-
 प्येवं सत्यणुषु न सम्भवति उक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वो-
 पपत्तेः यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणसक्तम् “अ-
 नित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभाव” इति । तदपि ना-
 वश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति असति हि यस्मिन्
 कस्मिंश्चिद्विद्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते
 न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्षते तच्चास्येव नित्यं परम-
 कारणं ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिद-
 र्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यव-
 हारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणसक्तम् ।
 “अविद्या चेति” । तद्यद्येवं विव्रियेत सतां परिदृश्यमानका-
 र्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति ततोद्वेषु कनि-
 त्यताप्यापद्येत । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्यते तथाप्य-
 कारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत तस्य च प्रागे-
 वोक्तत्वादविद्या चेति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि कारण-
 विभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोर-
 सम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्या-
 ख्यायेत । नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टमर्ह-
 तीति नियमोऽस्ति संयोगसत्त्वे ज्ञानेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्या-
 न्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात् यदा त्वपास्तविशेषं
 सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भ-
 कमभ्युपगम्यते तदा दृत्तकार्थव्यविलयनवत् स्मृत्यवस्थाविलय-
 नेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्रूपादिमत्त्वात् स्यादभि-
 प्रेतविपर्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकार-
 णवादः । “उभयथा च दोषात्” इति । गन्धरसरूपस्पर्शगुणा
 स्थूला पृथ्वी, रसरूपस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्श-
 गुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमोवायु रित्येव-
 जेतानि चत्वारि भूतानुपपत्तितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्म-

तारतम्योपेतानि च लोके लब्धन्ते तद्वत् परमाणवोऽप्युप-
 चितार्पितगुणाः कल्पेरन् न वा । उभयथापि तद्वी-
 षानुषङ्गोऽपरिहृत्य एव स्यात् । कल्पप्रमाने तावदुपचि-
 तापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्व
 प्रसङ्गः । नचान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचये भवती-
 त्युच्येत कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अक-
 ल्पप्रमाने त्वुपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये
 यदि तावत् सर्व एव एकैकगुणा एव कल्पेरन् ततस्तेजसि
 स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात् अमु रूपास्पर्शयोः, पृथिव्यां रूप-
 रसस्पर्शानां, कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानाम् । अथ
 सर्वं चतुर्गुणा एव कल्पेरन् ततोऽप्युपि गन्धस्योपलब्धिः-
 स्यात् तेजसि च गन्धरसयोः, वायौ च गन्धरसरूपाणां, न
 चैवं दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः” ।
 यतेनादृष्टस्य सातत्येऽपि कालवशात् नियमसमर्पणम् प-
 रेषामकिञ्चित्करम् । महाकालस्यैकत्वेन नियामकत्वाभा-
 वात् खण्डकालस्य च तदानीं क्रियाद्यभावेन विशेषकत्वा
 सम्भवात् क्रियायाः भूतद्रव्याधोनत्वान्मूर्तस्य चावयव-
 संयोगाधोनत्वेन सर्गोत्तरमेवोत्पत्तेस्तदाऽसत्त्वात् । यच्च
 निरवयवस्य परमाणोर्दिगवच्छेदेन संयोगसम्भवसमर्पणं
 तदप्यकिञ्चित्करं नित्यायादिशस्तद्वच्छेदकत्वासम्भवात्
 दिग्विभागस्यैवावच्छेदकत्वस्य लोके दृष्टत्वात् दिग्विभा-
 जकस्य चावयवभेदस्य परमाणोरसम्भवेन तत्त्वायो
 गात् । किञ्च “षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः
 षडंशतेत्यापत्तिश्च तथा हि दिगवच्छेदेन संयोगे हि
 पूर्वादिचतुर्दिग्भेदेन जड्वाधोदिग्भेदेन च षट्सु दिक्षु
 विनिगमनाभावेन युगपद्योगापत्त्या परमाणोः षडं-
 शतापत्तिस्तेन निरवयवत्वं तस्य न सिध्येत । वस्तुतः प्रा-
 च्यादिव्यवहारस्य उदयगिर्यादिसम्बन्धाधोनत्वेन तस्य च
 सर्गोत्तरकालीनतया तदानीं तद्व्यवहारः सर्वथा न
 सम्भवत्येवेति दिगवच्छेदेन परेषां संयोगकल्पनं सर्वथा
 ऽयुक्तमेव । अधिकम् अवयवशब्दे ४३३पृष्ठादौ दृश्यम्
आर(रा)व यु० आ+र-अप् पक्षे षञ् । सम्यक्शब्दे ।
 “वानराश्चक्रुरारवम्” राधा० । “उच्छ्राववान् घनारावो
 वानरं जलदारवम्” भट्टिः ।
आरस्य न० अरसस्य भावः चतुरादि० घञ् । रसभिन्नत्वे
 नास्ति रसोयस्य बहु० तु त्वतलौ न घञ् । अरसत्वसर-
 सता वेत्येव “उच्चैरस्यति मन्दतामरसतामिति” चन्द्रा० ।
आरा स्त्री आ+र-अच् । १ चर्मभेदकास्तभेदे । (टेको) इति

ख्याते श्लोहास्त्रे । “आराममात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः”
श्रुतिः ३ प्रतोदे च “या पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां विभर्ष्यामृषे”
ऋ० ६,५,८, । “उद्यस्यारामप्रकायोत्थितस्य” भाषः ।
“आरां प्रतोदम्” मल्लिनाथः ।

आराग्र न० आरायाः ऋषम् । १ आरायाः अग्रे “आराम-
मात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” श्रुतिः । “अङ्गं चन्द्राकारप्रादिधाराम्
सुखसुच्यते । आरामन्तु सुखं तेषां पुष्पत्वादिभेदेतः”
इति हलायुधोक्ते २ अङ्गं चन्द्राकारप्राद्यस्त्रसुखे च ।
आराज्ञी स्त्री सम्यक् राजते आ+राज-कनिन् ङीष् ।
देशभेदे धूमा० देशवाचित्वात् वुञ् । आराज्ञकः । तद्देश-
भवे त्वि० ।

आरात् अव्य० आ+रा षा० आति । १ दूरे, २ समीपे च । आ-
दाहं दयितमिवावगाहमारान्” भाषः । “तमर्च्यमारान्-
भिवर्त्तमानम्” रघुः । “विचित्रसुखैः सुवमानमारान्” भट्टिः
आराति पु० आ+रा-क्तिच् । शतौ । द्विरूपकोषः ।

आरातीय त्वि० आराट्भवः जातः आगतो वा दृङ्वात् ङ
आराच्छब्दवर्जनात् नाव्ययस्य टिलोपः । १ निकट-
दूरयोर्भवे २ तत्र जाते ३ ताभ्यामागते च ।

आरातिक न० आरात्प्रापि निर्वृत्तं ठञ् । (आराति) नीराजन-
कर्म्मणि । दीपो हि रात्वावेव प्रदर्श्यते इदं दिनेऽपि
दर्श्यते इति तस्य तथात्वम् “तत्र मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्ज-
लित्वयम् । महानोराजनं कुर्यात् महावाद्यजयस्त्रनैः ।
प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण घृतेन वा । आरातिकं शुभे
पात्रे विषमानेकवर्त्तिकम्” हरि० । विलासे तल्लक्षणादि ।
तस्य देहांशभेदे आमण्यप्रमाणमपि तत्रोक्तं यथा “आदौ चतुः
षाट्पते च विष्णोर्द्वौ नाभिदेशे सुखमण्डलकम् । सर्वेषु
षाङ्गेषु च सप्त वारान् आरातिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्” ।
“शिरसि निहितभारं पात्रधारालिकस्य अमयति मयि
भूयस्ते कपार्द्रः कटाक्षः” चतुःषष्ट्युपचारे शङ्करा०

आराधन न० आ+राध-ल्युट् । १ पाके, २ संसिद्धौ षिच्-
ल्युट् । ३ साधने ४ अवाप्नो ५ तोषणे ६ सेवने तोषणसेवन-
योः संसिद्धिहेतत्वात् तथात्वम् “साध्वसाराधनमपि
रमणीयमस्याः” शकु० । “आराधनायास्य सखी
समेताम्” कुमा० । आराध्यतेऽनेन षिच्-करणे ल्युट् ।
७ सेवासाधने “इदं तु ते भक्तिन्ध्वं सतामाराधनं वपुः”
कुमा० । “सर्वत्र दैत्याः समतासुपेत समत्वसाराधन-
मच्युतस्य” भाग० प्रह्लादोक्तिः । [सेवायाम् ।

आराधना स्त्री आ+राध-षिच्-युच् स्त्रीत्वात् टाप् ।

आराधनीय त्वि० आराधयितुम् शक्यः आ+राध-षिच्-
शक्यार्थे अनीयर् । आराधनयोग्ये “सोऽहं कथं नाम त-
वाचरेयमारानधीयस्य ऋषेर्विधातम्” रघुः ।

आराधय पु० आ+राध-षिच्-वा० श् । आराधनकारके
ब्राह्म० भावादौ घञ् । आराधयम् आराधनकर्त्तृत्वे न० ।

आराधयित त्वि० आ+राध-षिच्-त् । १ परिचारके ।
२ सेवके “नन्वयमेवाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते” शकु० ।

आराधित त्वि० आ+राध-षिच्-क्त । सेविते । “नाराधितोयैः
पुरुषः प्रधानः तेषां दृष्ट्या जन्म नराधमानाम्” भाग० ।

आराम पु० आरम्यतेऽत्र आ+रम-आधारे घञ् । कतिम
वने १ उद्यावे “आत्मारामाधिहितरतयोनिर्विकल्पो समा-
धौ” वेणी० आत्माआरामइव । घञ्जनस्य पुंस्त्वानु
शासनात् स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी । “वायारामतडाग-
कूपभवनारम्भप्रतिष्ठाव्रतेत्यादि” सुह्रू० चि० । “क्षेत्रकूप-
तडागानामारामस्य गृहस्य च” “गृहं तडागमारामं क्षेत्रं
वा भीषया हरन्” “तडागारामदाराणामपत्यस्य
च विक्रयः” इति च मनुः “जलाशयारामसुर-
प्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्गशुक्रे । ऋषे गृहक्षि-
प्रचरध्रुवे स्यात् पक्षे सिते स्वर्क्षितिधक्षणे वा रिक्तार-
वर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता” दत्तर० टी० उक्ते षोडशभिश्च रणै-
राराम इत्युक्ते २ दण्डकभेदे च । आ+रम-भावे घञ् ।
३ आरतौ “योऽन्नः सुखोऽन्नरारामः” गीता । अन्त-
रात्मनि आरामोयस्येति विग्रहः “अघायुरिन्द्रिया-
मोमोघं पार्थ ! स जीवति” गीता । आरामकरण-
प्रकारः “दृष्टुं सं० उक्तः यथा “प्रान्च्छायाविनिर्मुक्ता
न मनोज्ञा जलाशयाः । यस्मादतो जलप्रान्शेधारामान्
विनिवेशयेत् । गृहो भूः सर्वदृष्ट्यां हिता तस्यां तिलान्
वपेत् । पुष्पितांस्तान् गृह्णीयात् कर्म्मैतत्प्रथमं भुवि ।
अरिष्टाशोकपद्मागशिरोषाः सप्रियङ्गवः । मङ्गल्याः
पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा । पनसाशोककदली-
जम्बू लज्जुचदाडिमाः । द्राक्षापात्नीवताश्चैव वीजपूराति
सुक्ताः । एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः ।
मूलच्छेदे ऽथवा स्तम्भे रोपणीयाः प्रथमतः । अजात-
शाखाञ्छिरे जातशाखान् हिमागमे । वर्षागमे च
सुखान्मान् यथादिक् प्रतिरोपयेत् । हतोशीरतिलक्षौद्र-
विडङ्गक्षीरगोमयैः । आमूलस्तम्भलिपानां कुङ्कुमेन विरो-
पणम् । शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः ।
रोपयेद्दोषितश्चैव पत्नैस्त्वेव जायते । सायं प्रातश्च

घर्मान्ने, शीतकाले दिनान्तरे । वर्षासु च भुवः शोषे
 सेतय्या रोपिता द्रुमाः । जम्बूवेतसवानोरकदम्बोदुम्ब-
 रार्जुनाः । बीजपूरकण्टकीकालकुचाश्च सदाडिमाः ।
 वञ्जुलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा । तिमिरे
 ऽन्नातकश्चैव षोडशानूपजाः स्रुताः । उत्तमं विंशति-
 हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् । स्थानात्, स्थानान्तरं कार्ये
 दद्यात् षोडशान्तरम् । अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः
 परस्परम् । पत्रैर्मूलैश्च न फलं सन्यग्यच्छन्ति पीडिताः ।
 शीतवातातपैरोगो जायते पाण्डुपत्रता । अष्टद्विंश
 प्रवालानां शाखाशोषो रसक्षुतिः । चिकित्सितमद्यैतेषां
 शस्त्रेणादौ विधोधनम् । विडङ्गद्वयपङ्काक्तान् सेचयेत्
 क्षीरवारिणा । फलनाशे कुलत्थैश्च मार्षैर्मुद्गैस्त्रिलैर्वैवैः ।
 शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाभिद्वये । अविकाजशङ्क-
 चूर्णस्यादके द्वे तिलादकम् । सक्तुप्रस्यो जलद्रोणो गोमांसं
 तलया सह । सप्तरात्रोषितैरैतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः ।
 वल्लीगुल्मलतानां च फलपुष्पाय सर्वदा । वासराणि
 दश दुग्धभावितं बीजमाज्ययुतवस्तयोजितम् । गोमयेन
 बद्धशो विह्वलितं क्रौडमार्गपिशितैश्च धूपितम् । मत्स्य-
 शूकरवसासमन्वितं रोपितं च परिकर्मितावनौ । क्षीर-
 संयुतजन्नावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमेव तत् । तिन्नि-
 लोत्पि करोति वल्लरीं श्रोत्रिमाषतिलचूर्णं सक्तुभिः ।
 पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया ।
 कपित्थवल्लीकरणाय मूलान्यास्कोतधात्रीधववासकानाम् ।
 पलाशिनीवेतसद्वयं वल्लीश्यामातिसक्तैः सहिताष्टमूली ।
 क्षीरे शृते चाप्यनया सुशीते नालाशतास्त्रं तु कपित्थ-
 बीजम् । दिने दिने शोषितमर्कषाकैर्मांसं विधिस्त्रेष
 ततो ऽधिरोष्यम् । हस्तायतं तद्द्विगुणं गभीरं खात्वा ऽ
 वटं प्रोक्तजलावपूष्यम् । शुष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तत्
 प्रलेपयेद्भ्रूणसमन्वितेन । चूर्णोक्तैर्मांसतिलैर्वैवैश्च प्रपूरये-
 नृत्तिकयान्तरस्थैः । मत्स्यप्रामिषाम्भःसहितं च हन्याद्
 यावद्घनत्वं समपागतं तत् । उप्तं च बीजं चतुरङ्गुलाधो
 मत्स्यप्राम्भसा मांसजलैश्च सिक्तम् । वल्ली भवत्वाशु शुभ-
 प्रबाला विस्फापनी मण्डपमादृशोति । शतशोऽङ्गोत्स-
 म्भूतफलकल्केन भावितम् । एतत्तैलेन वा बीजं श्लेष्मा-
 तकफलेन वा । वापितं करिकोन्मिश्रं मृदि तत्त्वथजन्म-
 कम् । फलभारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम् ।
 श्लेष्मातकश्च बीजानि निष्कुलीकृत्य भावयेत्प्राञ्चः । अ-
 ङ्गोत्सहिज्जलाङ्गिस्त्र्यायायां सप्त कृत्वैवम् । माहिषमोमय-

दृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य । करकाजलमृद्योगे
 न्युप्तान्यङ्गा फलकाराणि । भ्रुवमृदुमूलविशाखा गुरुभं
 श्रवणक्षयाश्विनी हस्तम् । उक्तानि दिव्यदम्भिः पादप-
 संरोपणे भानि” ।

आरामशीतला स्त्री आरामे तन्मध्ये शीतला । सुगन्धि-
 पत्रयुक्ते दृक्षभेदे राजनि० ‘आरामशीतला तिल्ला शीतला
 पिसहारिणी’ वैद्य० ।

आरामिक लि० आरामे तद्रूपे नियुक्तः ठक् । उद्यानपाले
आराल लि० ईषदरालम् प्रा०स० । ईषत्कुटिले तारक्ता०
 इतच् । आरालितः ईषत्कुटिलिते लि० ।

आरालिक लि० आरालं कुटिलं चरति ठक् । १पाचके
 २कुटिलचारिणि च । धनलोभेन परप्रेरितोहि पाचको-
 विषादिसंसृष्टं पचतीति तस्य कुटिलचारित्वम् । अतो-
 राज्ञा यथाभूता पाचकानियोज्यास्तद्दृष्टितम् सुश्रुते
 यथा “रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वेऽकृत्यतां गताः ।
 सिद्धन्वः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशम् । विषैर्निह-
 न्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः । स्त्रियो वा विविधान्
 योगान् कदाचित्कृभगेच्छया । विषकन्योपयोगाद्वा
 क्षणाञ्जझादस्त्रवरः । तस्माद्द्वैद्येन सततं विषादृष्यो
 नराधिपः । यस्माच्च चेतोऽनिव्यत्वमश्रवत् प्रथितं नृणाम् ।
 न विश्वस्यान्ततो राजा कदाचिदपि कश्चित् । कुलीनं
 धार्मिकं क्षिप्रं सुभृतं सततोत्थितम् । अलम्बमशठं
 भक्तं कृतघ्नं प्रियदर्शनम् । क्रोधपारुष्यमात्सर्यमदालस्य-
 विवर्जितम् । जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ।
 मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् । पटुं प्रगल्भं
 निपुणं दक्षं मायाविवर्जितम् । पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं
 सन्निहितागदम् । महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजि-
 तम् । प्रसन्नदिग्देशकतं शुचिभाण्डं महच्छुचि । सजा-
 लकं गवाक्षाद्यमात्मवर्गनिषेवितम् । विकचसृष्टसंसृष्टं
 सवितानं कृताञ्जनम् । परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि
 महानसम् । तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायोवैद्यगुणान्वितम् ।
 शुचयो दक्षिणा दद्या विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः
 सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः । स्नाता दृढं संयमिनः
 कतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाज्ञाविधेयाः सुर्विदिधाः
 परिकर्म्मिणः । आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो
 यतः । तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।
 माहानसिकनोदारः सौपौदनिकपौपिकाः । भवेयुर्वैद्यव-
 शगा ये चाप्यन्ये तु केचन । इङ्गितज्ञो मनुष्याणां

धाक्चेटासुखवैकतैः । विद्याद्विषस्य दातारभेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धि-
मान् । न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च ।
अपार्थं बद्ध सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् । स्फोटयत्य-
ङ्गुलीभूमिमकम्बाद्विलिखेद्वसेत् । वेपथुर्जायते तस्य त्वस्त-
शान्त्योऽन्यमीक्षते । क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चि-
च्छिनन्त्यपि । आलभेतासङ्गहीनः करेण च शिरोरुहान् ।
निर्विधासुरपद्धारैर्वीक्षते च पुनः पुनः । वसते विपरीत-
स्तु विषदाता विचेतनः । केचिद्भ्यात् पार्थिवस्य त्वारिता
वा तदाज्ञया । असतोमपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति
मानवाः । तस्मात् परीक्षणं कार्यं मृत्यानामादितो
दृष्टैः । अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने । उल्सा-
दने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने । सन्तु वस्त्रेषु शय्यासु
कवचाभरणेषु च । पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् ।
विषजुष्टेषु चान्येषु नखधूम्राङ्गनादिषु । लक्षणानि प्रव-
क्ष्यामि चिकित्साभ्यनन्तरम् । दृष्टमक्ताङ्गलि' न्यस्तं सविषं
भक्षयन्ति ये । तत्रैव ते विनश्यन्ति मज्जिकावायसादयः ।
ऊतभुक्तेन चान्नेन मृशं चटचटायते । मयूरकण्ठ-
प्रतिभो जायते चापि दुःसहः । भिक्षार्चिंस्तीक्ष्णधूमश्च
न चिराद्भोपशाम्यति । चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते
क्षिप्रमेव तु । इष्टान्नं विषसंरुष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः ।
कोकिलः स्वरवैक्यं क्रौञ्चस्तु मद्मृच्छति । हृद्येन्मयूर-
उद्विग्नः क्रोशतः शुक्रसारिके । हंसः जेडति चाल्यर्थं
भङ्गराजस्तु कूजति । पृथतो विष्टजल्यशु विष्टां सुञ्जति
मर्कटः । सन्निकषांसतः कुर्याद्राक्षस्तान् मृगपक्षिणः" ।
आराविन् त्रि० आरौति आ+रु-खिनि । सम्यक्शब्दकारके
उच्चैःशब्दकारके स्त्रियां ङीप् ।
आरितिक त्रि० अरित्त्वे भवादि काश्या० षञ् जिठ् वा ।
अरित्त्वभवादौ स्त्रियां षञ् जिठ् ङीप् जिठि टाप् ।
आरिन्दमिक त्रि० अरिन्दमे भवादि षञ् जिठ् वा । अरि-
न्दमभवादौ स्त्रियां षञ् जिठ् ङीप् जिठि टाप् ।
आरिश्चोय त्रि० रिष-हंसि मन् न०त० अरिष्णः अहिं-
सकः तस्य सन्निकषदेशादौ कशा० ङण् । अहिंसक-
सन्निकषदेशादौ ।
आरीहणक त्रि० अरोहणेन निर्वृत्ते अरोहणादि० वुञ् ।
शत्रुघातकनिर्वृत्ते अरोहणेति गणपाठे निर्देशात् देशः ।
आरु पु० ऋ-उष् । इष्टभेदे, २ककटे, ३मूकरे, च ।
आरुज त्रि० आरुजति आ+रुज-क । १सम्यक्पोडके,
२आभिसुखेन हन्ति च "विद्या हित्वा धनञ्जयमिन्द्र ।

ददा विदारुजम्" ऋ० ८ ४५, १३ । "आरुजं शतूणा-
माभिसुखेन मङ्गारम्" भा० । रावणपत्नीये २राक्षसभेदे
पु० । "पर्वणः पतनोजम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रवसश्चैवमादयः" भा० व० २८४ अ० ।
आरुणक त्रि० अरुणदेशे भवादि धूमा० वुञ् । अरुणदेश-
भवादौ ।
आरुणि पु० अरुणस्यापत्यम् इज् । उद्दालके गोतमे सुनौ "उद्दाल-
ककोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच" का० उ० । २वैशम्पाय-
नान्नेवासिभेदे । तस्यान्नेवासिनश्च आलम्ब लङ्ग कमल
रुचाभारुणि ताण्ड्यश्यामायन कठ कलापिनोनेति बो-
ध्यम् । तेनाधीतं णिनि । ब्राह्मणे तस्य लुक् । आरुणिः ।
३सामवेदब्राह्मणभेदे आयोदधोम्यशिये ४सुनिभेदे आयो-
दशब्दे उदा० ५ अरुणसुनेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
"यदारुणीषु तावधीरयुग्धम्" ऋ० १, ६४, ७ । अरुण-
स्येदम् इज् । ६ अरुणसम्बन्धिनि अरुणस्य सूर्यस्यापत्यम्
इज् । ७ अरुणतनये अरुणसुतशब्दोक्ते यमादौ ।
अरुणस्यायमनुजातत्वात् इज् । अरुणासुजे विनतायाः
ऽसुतभेदे । "तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्य गरुडश्च महाबलः ।
अरुणश्चारुणश्चैव विनतायाः सुताः सृताः" हरिवं० २२६
अ० "अरुणश्चारुणश्चैव तस्य प्राञ्जलयः स्थिताः" हरिवं०
२६१ अ० । अरुणस्य गरुडाग्रजस्यापत्यम् इज् । ८ गरु-
डाग्रजस्यापत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् ।
आरुणिन् पु० ब० व० आरुणिना वैशम्पायनान्नेवासिना
प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्नेवासिनिशेषेण
आरुणिना प्रोक्ताध्यायिषु ।
आरुण्येय पु० आरुण्येर्द्दालस्यापत्यम् ङक् । उद्दालकपुत्रे श्वेत-
केतौ । "उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचेति" का०
उ० "श्वेतकेतोरुद्दालकपुत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्" "श्वेतकेतरारु-
ण्येयः कं स्विहेवापरीषु" "श्वेतकेतरारुण्येयो ब्रह्मचारी"
"श्वेतकेतुनारुण्येयन" इति च शत० ब्रा० ।
आरुन न० आ+रु-भावे क्त । आरात्रे "शकुनं वायसा-
रुतम्" शकुनशा० । कर्तरि क्त । २ आरावयुक्ते त्रि० ।
आरुद्ध त्रि० आ+रुध-क्त । प्रतिरुद्धे निरुद्धे वादिना कृतगत
प्रतिरोधे प्रतिवादिनि ।
आरुरुक्षु त्रि० आरोदुमिच्छति आ+रुह-सन्-उ । आरो-
दुमिच्छौ "आरुरुक्षोर्हनेयोः कर्म कारणसुच्यते"
गीता 'कैलासगौरं दृषमारुरुक्षोः' । "समारुरुक्षुर्दिव-
मायुषः जये" इति च रघुः ।

आरुधी स्त्री मनोः कन्याभेदे च्यवनपत्न्याम् । तत्कथा “तस्मिन्नि-
युक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे । अन्यसुत्पादयामास पुत्रं
भृगुरनिन्दितम् । च्यवनं दीप्रतपसं धर्मात्मानं यशस्वि-
नम् । यः सरोपाञ्चु तोगर्भान्मातृर्भोजाय भारत ! । आ-
रुधी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः । और्वस्तस्यां
समभवदूरं भित्त्वा महायशाः” भा०आ०६६अ० ।

आरुधीय लि० अरुषः व्रणस्य सन्निवृत्तदेशादिः कशा०रुण् ।
व्रणसन्निवृत्तदेशादौ ।

आरुह लि० आ+रुह-क । आरुहणकर्त्तरि ।

आरुह पु० ऋ-ज-णिच् । १पिङ्गलवस् २तद्युक्ते लि० ।
आरुहद्वारे ३कर्कटशूकरादौ च । ततः संज्ञायां कन् ।
(आहु) हिमाचलप्रसिद्धौषधीभेदे च ।

आरुढ लि० आ+रुह-कर्त्तरि क्त । १आरुहणकर्त्तरि
“आरुढो नैडिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं
न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा” स्मृतिः “योगा-
रुढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” गीता । “अत्यारुढो
हि नारीणामकालज्ञोमनोभवः” रघुः । २उत्पन्ने
“तदागमारुढगुरुप्रहर्षः” रघुः “आरुढ उत्पन्नः” मल्लि० ।
कमेषि क्त । यत्वारुहणं कृतं तस्मिन् ३कृतवारुहणे
प्रासादादौ “आरुढकविताशाखं वन्दे वात्सीकिकोकिलम्”
रामा० भावे क्त । ४आरुहणे न० “अत्यारुढं रिपोः
सोढं चन्दनेनेव भोगिनः” रघुः ।

आरुढि स्त्री आ+रुह-क्तिन् । आरुहणे । “अत्यारुढि-
र्भवति महतामथपभ्रंशनिष्ठा” शकु० ।

आरुक् पु० आ+रिच-घञ् । १आरुक्चने २अतिरेके च ।

आरुचित लि० आ+रिच-णिच्-क्त । ईषदाकुञ्जिते “आरे-
चितभूचहरैः कटाक्षैः” कुमा० ।

आरुवत पु० आरुवयति रेचयति मलं आ+रुव-णिच्-अतच् ।
अत्यन्तसारकफलके (सोन्दा) १आरुवधवृत्ते तस्य
फलम् अण् तस्य णुक् । २तत्फले न० । तयोर्गुणादि
आरुवधशब्दे ७६४ पृष्ठे उक्तम् ।

आरोग्य न० अरोगस्य भावः घञ् । रोगशून्यत्वे “आरोग्यं
चित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्तरणजं फलम्” प्रा०त०पु० वैश्वं क्षेमं
समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च” मनुः । “धर्मार्थकामभो-
क्षाभारोग्यं साधनं यतः” वैद्य० ।

आरोग्यव्रत न० आरोग्यार्थं व्रतम् । ब्राह्मपुराणोक्ते माष-
शुक्लसप्तमीमारुध्य वत्सरपर्यन्तं प्रतिशुक्लसप्तमीतिथि
कर्त्तव्ये सूर्यव्रतभेदे । यथा “अतःपरं महाराज !

व्रतमारोग्यसंज्ञितम् । सितायां माघमासस्य सप्तम्यां
सप्तमिषितः” इत्युपक्रम्य “षष्ठ्याञ्चैव कृताहारः
सप्तम्यासुपवासकृत् । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधि-
र्भूतः । अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्भुविम् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मानि जायते” हेमा०ब्र०
वरा०पु० इदमारोग्यसप्तमीव्रतत्वेन ततोक्तम् ।

आरोग्यशाला स्त्री आरोग्यार्था शाला शा०त० । चिकित्-
सार्थं राजादिकारिते ष्टभेदे तत्करणप्रकारो वैद्यके
उक्तो यथा “धर्मार्थकामभोक्षाभारोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः । आरोग्यशालां
कुर्वीत महौषधपरिच्छदाम् । विदग्धवैद्यसंयुक्तां बह्वन्नर-
संयुताम् । वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः ।
ओषधीमूलतत्त्वज्ञः ससङ्गरणकालवित् । बलवीर्यविपाकज्ञः
शालिमांसौषधीगणैः त्यागिवद्देहिनां तद्दत्तकुलः प्रियंवदः”

आरोग्यज्ञान न० आरोग्ये रोगशून्यत्वे तन्निमित्तकं ज्ञानम् ।
रोगनिर्मुक्तौ कर्त्तव्ये ज्ञाने तत्र नञ्त्वादिकमुक्तं ज्यो०
त० । “व्यादित्येषु चरेषु शक्रदिनकृत्युष्योश्चन्द्रेषु च
क्रूराहव्यतिपातविष्टदिवसेष्विन्दावशस्ते तथा । केन्द्र-
स्थेष्वशुभेषु कामतिथिषु ज्ञानं गदोन्मुक्तितः शस्त्रं तत्र
न शोभनारविभुजङ्गवेन्दुसद्वासाराः” भुज०भीम० प० ।

आरुधन न० आ+रुध-भावे ल्युट् । १अवरोधने २निरोधे
“मध्य आरोधनं दिवः” ऋ०१,१०५,११ । ल्यु । ३आ-
रोधके लि० आरुध्यते कर्मणि ल्युट् । ४आरुधनीये ।
करणे ल्युट् । ५आरुधनसाधने “विदुष्टरोदिव आरोधनानि”
ऋ०४,७,८ । “आरुधनानि आरोधनसाधनानि” भा० ।

आरुप पु० आ+रुह-णिच् करणे ल्युट् । अन्यपदार्थं
अन्यधर्मस्यावभासरूपे भिव्याज्ञाने । यस्मिन् यो धर्मोनास्ति
तादृशधर्मस्य तत्र बुद्ध्या अर्पणाद्बुद्धेस्तयात्वम् । यथा शुक्तौ
रजतत्वं तत्तादात्म्यं वा नास्ति बुद्ध्या च तत्र तयोरवगा-
हनेन तद्गर्भस्थारोपणं क्रियते इति तस्या आरोपत्वम् ।
तथा च अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानमारुपः इति नैयायिकाः
सचाध्यास इति वेदान्तिनः अध्यासे कारणमेव तत्र कार-
णम् तत्र अध्यासशब्दे १४० पृष्ठे विदितम् स च द्विविधः
आहार्यः अनाहार्यश्च यत्र वाधनिश्चयसत्त्वे ऽपि इच्छया
तथाज्ञानम् स आहार्यः । स च इच्छाप्रयोज्य एव इतरबु-
द्धेर्वाधनिश्चयप्रतिबध्यत्वात् । स च प्रत्यक्षवद् शाब्दोऽपि यथा
सुखं चन्द्र इति रूपकयुक्तवाक्यजबोधः तत्र हि सुखे चन्द्र-
त्वाभावनिश्चयेऽपि चन्द्राभेदेन सुखस्य बोधनादाहार्यत्वम् ।

“परोक्षज्ञानममाहाय्यं निश्चयश्चेति सिद्धान्त” इति प्रवादस्तु शाब्दबोधोक्तिरिक्तपरः । एतदभिप्रायेणैव “रूपकं रूपितारोपादित्यादिकं रूपकलक्षणम्” सारोपात्मकलक्षणा-भेदकथनञ्च सा०दर्पणोक्तं वेदितव्यम् यथा । “विषयस्या-निगीर्णस्थान्यतादात्म्यप्रतीतिज्ञत् सारोपा स्यात्” इति सा०द० । “विषयसारोप्यस्य अनिगीर्णस्य स्फुटतया प्रतिभासमानस्थान्यतादात्म्यसाभेदस्य प्रतीतिजनकत्वेन लक्षणायाः सारोपात्वम् । “आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इति” चिन्ता० । “एवं वस्तुन्य-वस्वारोपः इति” वेदान्तसारः ।

आरोपक पु० आ+रुह-णिच्-खुल् । वृक्षादीनां वापके “मृहसंवेशकोद्रुतो वृक्षारोपक एव च” मनुः ।

आरोपण पु० आ+रुह-णिच्-ल्युट् । १ आरोपशब्दार्थे २ आरोहणसम्पादने च । “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्” कुमा० रघुञ्च ।

आरोपित लि० आ+रुह-णिच्-क्त । यसारोहणं कारितं १ तादृशे पदार्थे । “आरोपितं यद् गिरिधेन पञ्चात्” “तं देशमारोपितपुष्पापः” इति च कुमा० २ आसञ्जिते च । “आरोपितपर्याणञ्च त्वरितहरग-परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधम्” काद० । [आरोप्ये वस्तुनि

आरोपणीय लि० आ+रुह-णिच्-अनीयर् । आरोपाहं आरोप्य लि० आ+रुह-णिच्-कर्मणि यत् । १ आरोपणीये यथा सुखं चन्द्र इत्यादौ सुखे चन्द्रत्वमारोप्यम् । २ अध्यास-विषये च इत्यांस्तु भेदः आरोप्यसन्निकटस्थाने अन्यथा-ख्यातिः यथा जवासन्निकटे स्मटिकादौ लोहितस्य भ्रान्तिः तदसन्निकटस्थले तु अध्यासः असत्ख्यातिरेव यथा रुद्रं रजतमित्यादौ वेदान्तिनः । वे०प० विवरणं दृश्यम् । नैयाकास्तु उभयत्रान्यथाख्यातिः ।

आरोह पु० आ+रुह-वच् । १ आक्रमणे २ नीचस्थानादूर्ध्व-देशगमने ३ अङ्कुरादिप्रादुर्भावे शब्दच० ४ गजवाजिना सुपरिगमने ५ दीर्घत्वे ६ उच्चत्वे च ७ नितम्बे । “वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्षिणी” इत्यमरः “सारमानवरारोहा” उद्भटः । “आरोहैर्निविडवृद्धन्त-ञ्चविम्बैः” भाषः ।

आरोहक लि० आ+रुह-खुल् । आरोहण कर्त्तरि ।

आरोहण न० आ+रुह-ल्युट् । १ नीचस्थानादूर्ध्वस्थानगमने “आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्” कुमा० ३ अङ्कुरादिप्रादुर्भावे च आरुह्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।

सोपाने च “आरोहणं स्यात् सोपानम्” अमरः ।

आरोहणीय लि० । आरोहणं प्रयोजनमस्य अनुग्र० क् । १ आरोहणसाधने पदार्थे । आ+रुह-कर्मणि अनोयर् । आरोहुं योग्ये २ हयादौ ।

आरोहवत् लि० आरोहोविशेषितनितम्बस्थानमस्यस्य मत्प-पत्ते इति । प्रशस्तनितम्बयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आरोहिन् लि० आ+रुह-णिनि । १ आरोहणकर्त्तरि नीचा-दूर्ध्वस्थानगामिनि स्त्रियां ङीप् । सा च ग्रहाणां १ नक्षत्र दशाभेदे । सा च अवरोहिशब्दे ४४ ३ पृष्ठे लक्षितलक्षणा । ग्रहविशेषाणामारोहिण्याः दशायाः फलसुक्तं सर्वार्थ-चि० यथा ।

सूर्यस्य “आरोहिणी वासरनायकस्य दशा महत्त्वं कुरुते च सौख्यम् । परोपकारं सुतदारभूमिं गोवाजिमातङ्गक्षपि-क्रियादीन्” ।

चन्द्रस्य “आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्तोपुत्वविज्ञास्वरसौख्य-कान्तिम् । करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं भूषण-तर्पणञ्च” ।

कुजस्य “आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यत्र नरेशपूजाम् प्रधानतां धैर्यमनोभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिसंघम्” बुधस्य “आरोहिणी सौम्यदशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोवृषवाजि-संघम् । मृदुञ्जभूषास्वरपानलाभं बाणिज्यभूम्यर्थपरोपकारम्”

गुरोः “आरोहिणी देवगुरोर्महत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुतेऽर्थभूमिम् गानक्रियास्तोसुतराजपूजां स्वोर्थतः प्राप्नोत्यर्थः प्रतापम्” ।

शुक्रस्य “आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना धामास्वराबद्धृतिकान्ति-पूजाम् । प्रवृत्तिमिष्टिं स्वजनैर्विरोधं मातृदिनाथं पर-दारसङ्गम्” । कुरुते इत्यनुषङ्गः सर्वत्र ।

शनेः “आरोहिणी वासरनायकनोर्दशा विपाके नृपलक्षभाग्यम् । बाणिज्यलाभं क्षिभूमिलाभं गोवाजिलाभं सुतदारलाभम्” ।

आर्कलूष पु० अर्कलूषस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् विदा० अञ् । अर्कलूषापत्ये स्त्रियां ङीप् । ततोयूनि अपत्ये हरिता० फञ् । आर्कलूषायणः । तद्वेषैर्यून्यपत्ये । [पैरपत्ये ।

आर्कलूषि पुंस्त्री अर्कलूषस्यापत्यं बाह्वा० इञ् । अर्कलूष-आर्कायण लि० अर्कस्य गोत्रम् हरिता० फञ् । अर्कस्य १ गोत्रे । ततः चतुर्थ्यां अच्वा० फिञ् । आर्कायणिः तत्-सन्निकटदेशादौ० लि० अर्कस्यायनाय सूर्यलोकस्य प्राप्नोत्ये हितम् अण् पूर्वपदादिति षत्वम् । सूर्यलोकगतिसाधने २ यज्ञादौ । “आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मं स्तोषां फलेनेह च नागतोऽस्मि” भा० आनु० १०४ अ० ।

आर्कि पु० अर्कस्यापत्यम् इज् । अर्कपुत्रे १यमे २शनौ,
३वैवस्वतमनौ ४सुपीवे ५कर्षे च अर्कसुतशब्दे तत्सुतत्वकथा ।

आर्चीद् पु० ऋचोदः पर्वतोऽभिजनोऽस्य अण् । ऋचोद-
पर्वतस्थाने पितृादिक्रमेण वासिनि द्विजभेदे सि०कौ० ।

आर्त्तं लि० ऋचस्वेदम् अण् । नाक्षत्रदिनादौ स्त्रियां ङीप् ।

आर्त्त्यं लि० ऋचो भवः गगां० यज् । नक्षत्रभवे स्त्रियान्तु
लोहिता० ष्फः पित्वात् गौरा० ङीष् । आर्त्त्यांयथी

आर्ग्य(ण)न लि० ऋगयनस्य व्याख्यानोपन्यः तत्र भवो वा
अण् गिरिनद्या० वा णत्वम् । १ऋगयनव्याख्याने
यन्ये २तत्रभवे च ।

आर्गल स्त्री०न० अर्गलमेव स्वार्थे अण् स्त्रीत्वे ङीप् । अर्गल
शब्दार्थे द्वाररोधककाष्ठभेदे द्विरूपकोषः । [शब्दच० ।

आर्गवध पु० आरग्वध+प्रषो० । आरग्वधवृद्धे (सोन्दाल)

आर्घा स्त्री आ+अर्घ-अच् । पीतवर्णायां दीर्घतृण्डायां
षट्पदाभायां मधुमत्तिकायाम् राजनि० आर्घ्यशब्दे विवर्तितः ।

आर्घ्यं न० आर्घया निर्दत्तं यत् । १आर्घ्याख्यमत्तिका-
निष्पादिते २जरत्कार्यान्ममधूकृच्छनिर्यासरूपे च म-
धुनि । तद्विवर्तितः भाव०प्र० “मधूकृच्छनिर्यासं” जरत्-
कार्यान्ममोद्भवाः । स्वन्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे
पुनः । तीक्ष्णतृण्डास्तु याः पीता मत्तिकाः षट्पदोपमाः ।
आर्घ्यास्तास्तृकतं यत् स्यादार्घ्यमित्यपरे जगुः । आर्घ्यं
मध्यतिचाद्भुष्यं कफपिसहरं परम् । कषायकटुकं पाके
तिक्तञ्च बलघुष्टिदम्” ।

आर्चं लि० अर्चाऽख्यस्य अर्चार्चाभ्योणः” पा०ण् । अर्चायुक्ते
आर्चभिन् पु०ब०व० ऋचाभेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्त-
मधीयते षिनि । ऋचाभेन प्रोक्ताध्यायिषु । “कार्त-
कौजपादि० आर्चाभिनीमौद्गला इत्यत्र पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ।

आर्चायण लि० ऋचिभवः नडा०फक् । ऋचिभवे सामादौ ।

आर्चिकं लि० ऋचि भवः ऋचो व्याख्यानो यन्यो वा ठञ् ।
ऋचिभवे १सामभेदे २तदुपन्यभेदे च तत्र हि ऋचियोनौ
तत्तत् साम गीतमिति तस्य तद्यत्त्वम् यथा आर्चिकः
उत्तरार्चिकः एष च सामवेदुपन्यभेदः । २तदुपन्येन
यन्ये च ।

आर्चीकं लि० ऋचोक्ते पर्वते भवः अण् । १ऋचीकपर्वतभवे
स्वार्थे अण् । २तत्पर्वते च । स च पर्वतः पुष्करतीर्थ
सन्निकटः यथोक्तं भा०व०१२५अ० ।

“उष्करेषु महाराज ! सर्वेषु च जलं सृष्टुम् । स्थायो मन्वा-

णि च जपन् सिद्धिं प्राप्नुयसि भारत ! । सन्निर्द्धयोर्नरश्रेष्ठ !
त्वेताया द्वापरस्य च । अयं हि दृश्यते पार्थ ! सर्वपाप
प्रणाशनः । अत्रोपसृष्ट चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ।
आर्चीकः पर्वतश्चैव निवासोऽत्र मनीषिणः । सदाफलः सदा-
स्रोतो मरुतां स्थानसुत्तमम् । चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिद-
शानां युधिष्ठिर ! । एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
वैखानसा बालखिल्याः पावका वायुभोजनाः । शृङ्गाणि
त्वेषि पुण्यानि त्वेषि प्रसवणानि च । सर्वान्खलु परि-
क्राम्य यथाकाममुपसृष्ट । शान्तुश्चात्र राजेन्द्रः शुन-
कश्च नराधिपः । नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सना-
तनम् । इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
आर्चीकपर्वते तेपुस्तान् यजस्व युधिष्ठिर ! । इह ते वै
चरुन् प्राश्नुन्मृषयश्च विशाम्भते ! । यमुना चाक्षयस्त्रोताः
क्षणाश्चेह तपोरतः । यमौ च भीमसेनश्च क्षणा चाभित
कर्षण ! । सर्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव ! । एतत्
प्रसवणं पुण्यामिन्द्रस्य मनुजेश्वर ! । यत्र धाता विधाता
च वरुणश्चोर्द्धुमागतः । इह तेऽप्यवसन् राजन् ! ज्ञानाः
परमधन्मिणः । मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ।
एषा सा यमुना राजन् ! महर्षिगणसेविता । नाना-
यत्नचिता राजन् ! पुण्या पापभयापहा”

आर्जव न० ऋजोर्भावः अण् । १सरलतायां “दूरं यात्युदरञ्च
रोमलतिका नेतार्जवं धावति” सा०द०२परप्रतारणाराहिल्ये
सारल्यं च दैहिकं मानसञ्च । तत्र दैहिकं कुटिलसंयोग-
राहिल्यम् । मानसञ्च बाह्याभ्यन्तरे विहितनिषिद्धयो
रेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वम् बाह्ये यथा प्रवृत्तिनिवृत्ती
अन्तरेऽपि तथैव न पुनः अन्तरस्य भावमप्रकाश्य बाह्ये
अन्यथापादनम् । तथा स्वाधिगतार्थागोपनेन यथाज्ञा-
तार्थप्रकाशनञ्च मानसं सारल्यं वाचिकमार्जवमपि
मनोधीनत्वात् मानसमेव आर्जवं च समचित्तत्वेन लक्षि-
तम् आ०त० भारतवाक्येन । “क्षमा इन्द्रसदृशेषु त्व-
मार्जवं समचित्तता” । आर्जवञ्च महस्त्वस्मादक्रोगुण-
विशेषः यथोक्तं भा० १प्र० १६ अ० “सत्यं शौचं
दया ज्ञानिख्यागः सन्तोषआर्जवम् । शमोदमस्तपः सान्यं
तितित्तोपरतिः श्रुतम् । ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं
तेजोबलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिधैर्यं मा-
द्वैवमेव च । प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सहज्योजोबलं भगः ।
गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः । एते चान्ये
च भगवन्निन्या यत्र महागुणाः । प्राथ्यामहत्त्वमिच्छद्भिः”

एतच्च ज्ञानसाधनं यथोक्तं गीतायाम् “अमानित्वमद-
म्भित्वमहिंसा ज्ञान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं
स्थैर्यं भात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यतनहृद्धार
एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिक्षुःखदोषानुदर्शनम् ।
असक्तिरनभिपुङ्गुः पुत्रदारगृह्यादिषु । नित्यं च सम-
चित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि ज्ञानन्ययोगेन भक्तिर-
व्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्त्वमरतिर्जनसंसदि ।
अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञान-
मिति प्रोक्तम्” ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः ज्ञानसाधन-
मित्यर्थः स्वार्थे अण् । ३सरलेऽपि । “सर्वं जिज्ञां मृत्यु-
पदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्” “किं व्याजेनार्जवे जने” रामा० ।

आर्जुकी ति० ऋजीकसेदम् अण् । ऋजीकदेशसम्बन्धिनि
“सुप्तोमे शर्थ्याणावत्यार्जुकीके” ऋ० ८, ७, २६ । “ऋजीकोदेश-
भेदस्तत्सम्बन्धिनि” भा० ।

आर्जुनायान पुंस्त्री० अर्जुनस्य गोत्रापत्यम् अन्वा० फञ् ।
अर्जुनगोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् । तस्य विषयोदेशः ।
राजन्या० वुञ् । आर्जुनायनकः । तद्विषये देशे ।

आर्जुनावक ति० अर्जुनवे देशे भवः धूमा० वुञ् । अर्जु-
नावनामदेशभवे ।

आर्जुनि पु० अर्जुनस्यापत्यं बाह्वा० इञ् । अर्जुनापत्ये
अभिमन्यौ । तदुत्पत्तिकथा “ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य
प्रिया स्वसा । जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्मज्जीजनत् ।
दोषवाङ्महोरस्कं वृषभाक्षमरिन्दमम् । सुभद्रा सुध्रुवे
वीरमभिमन्युं नरर्षभम् । अभीष्ट मन्वुसांश्चैव ततस्तमरि-
भर्द्दनम् । अभिमन्युमिति प्राङ्गारार्जुनिं पुरुषर्षभम्” भा०
आ० प० २२१ अ० । स च वचोनामसोमपुत्रस्यावतारः
यथोक्तं भा० आ० ६७ अ० । “यस्तु वच्चा इति ख्यातः
सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्हृत्कीर्त्तिरर्जुनस्य
सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् । सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं दद्यामिभ्यं पुत्रं समं प्रार्थेर्गरीयसम् । समयः क्रियता
मेव न शक्यमतिवर्त्तितुम् । सुरकार्यं हि नः कार्यं मनु-
राणां क्षितौ बधः । तत्र यास्यत्ययं वच्चां न च स्यास्यति
वै चिरम् । ऐन्द्रिर्चरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा ।
सोऽर्जुनेत्वभिविख्यातो पाण्डोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तस्यायं भविता पुत्रो बालोभुवि महारथः । ततः षोडश-
वर्षाणि स्यास्यत्वमरसत्तमाः ! । अस्य षोडशवर्षस्य स संप्रामो
भविष्यति । यत्वांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिस्सदनम् ।
नरनारायणाभ्यां तु स संप्रामो विना कृतः । चक्रव्यूहं

समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः ! । विस्रुखाञ्छात्रवान्
सर्वान् कारयिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं
विचरिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति ।
सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्याशं नयिष्यति । दिनार्द्धेन महा-
बाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत्य
वृद्धशोरसे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति ।
एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं वंशं
स भूयोधारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति
दिवोकसः । प्रत्युचुः संहिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः” अभिमन्यु-
शब्देऽस्य युद्धचर्या २६५ पृष्ठे उक्ता ।

आर्जुनेय पु० अर्जुन्या अपत्यं टक् । अर्जुनीपुत्रे “कौत्से
ऋषौ “अहं कुत्समार्जुनेयं न्यूञ्जेऽहम्” ऋ० ४, २६, १ “आ-
र्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्सम्” भा० । आर्जुनी च गाभीः
कुत्सस्य गाभ्या प्रतिपालितत्वेन तत्पुत्रत्वात् तयात्वम् ।

आर्त्त ति० आ+ऋ-त्त । १ षोडशिते, २ दुःखिते, ३ अस्तुस्ये च ।
अप्राप्तलिङ्गसंज्ञकश्चैव धातोर्दृङि वदन् दुर्गादासः अर्त्तं पं-
दसिद्धिं कर्त्तुमशक्नुवन् प्रत्याख्येयः । आर्त्तं रवः आर्त्तनादः
इत्यादि । “द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तं स्व यथौषधम्”
“तुमुलेनार्त्तं रवेण वेजिताः” । “बलमार्त्तं भयोपशान्तये”
“तदीयमाक्रन्दितमार्त्तं साधोः” । “राजापि यद्वियोगार्त्तः”
“अभिपेदे निदाघार्त्तं” इति च रघुः । “न दुर्वहश्रोणिषयोध-
रार्त्तं” कुमा० “विदितवात्तावात्तौ” दश० अत्र विदित
वात्तौ आर्त्तौ इत्येव छेदः साधुः तद्व्याख्यानेऽस्माभिर्य-
दन्यथाच्छेदमभिप्रेत्य व्याख्यातं न तत् साधु । “नार्त्तोऽप्य-
पवदेद्दिप्रान्” मनुः । “सुखेनार्त्तेन वा दत्तं आर्त्तं धर्म-
कारणात्” शु० त० सृतिः “आर्त्तार्त्तं सुदिता हृष्टे प्रवामे
मलिनानां कथाः” शु० त० स्क० पु० “आर्त्तिर्नाशोऽ-
स्त्यस्य अच्” । ४ विनाशिनि “अतोन्वदार्त्तम्” वृह० उ० ।
“अतएतस्माद् ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतात्मस्वरूपान्निवृत्त-
प्राद्यदन्यद्विद्याविषयमेषणालक्षणं वस्तुनरम् तद् आर्त्तं
विनाशि, आर्त्तिपरिष्टहीतम्” शाङ्कोभा० ।

आर्त्तगल पु० आर्त्तं इव गलति गल-अच् । नीलभिरुष्टाम्
आर्त्तपर्षि पु० ऋतपर्षिस्थापत्यम् इञ् । ऋतपर्षिन्धपस्थापत्ये
सुदासे स्त्र्यै वंश्ये ऋतभेदे । “भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्य-
भिविन्दुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् एतः परमधार्मिकः ।
अरुरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् । अयुताजित्तु
दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् । अयुताजित्तुसुतः दा-

सीदतपर्णो महायशः । दिव्याच्च हृदयज्ञो वै राजा नलसखो
बली । ऋतपर्णस्य तस्यासीदार्त्तं पर्णिमहीपतिः । सुदास-
स्तस्य तनयो राजा इन्द्रसखोऽभवत्” इति वंशे १५ अ०
आर्त्तभाग पुंस्त्री ऋतभागस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् विदा० अञ् ।
ऋतभागर्षेर्गोत्रापत्ये । स्त्रियां ङीप् ।

आर्त्तव त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः अण् । ऋतुभवे १ पुष्पादौ “आर्त्त-
वान्यु पुमुञ्जना पुष्पाणि च फलानि च” रामा० “स्वयमङ्गेपु
मभेदमात्तं वम्” कुमा० स्त्रियां ङीप् । “अभिभूय विभूति-
मात्तं वीम्” रघुः । ऋतुर्मांसद्वयात्मकः हेमन्तादिः कालः
“ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रातयः षोडश स्रुताः” इति
मनूक्तः स्त्रीणां मध्यस्थशोणितदर्शनयोग्यः षोडश
रातिकः कालश्च । स कालोयस्य प्राप्तः तादृशे स्त्रीणां
२ रजसि च । “नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमात्तं वदशने” ।
तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तं वै स्त्रियम्” मनुः ।
स्त्रीणामात्तं वं (शोणितविशेषः) पुंसः शुक्रमिव मासेन रस
पाकेन जायते यथोक्तं सुश्रुते । “एवं मासेन रसः शुक्रो-
भवति स्त्रीणामात्तं वम्” । यथा च रसस्य पाकस्तथाऽऽकृ-
शब्दे ४६ २ पृष्ठे उक्तम् । बाल्ये तस्य सत्त्वेऽपि बालस्य शुक्रप्रा-
दुर्भावोभाववत् न तस्यामवस्थायामभिव्यक्तिर्यथोक्तं सुश्रुते
“यथा हि पुष्पसुकुलस्योग्न्धेन शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव
नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं
सौख्यप्राप्ताभिव्यच्यते स एव गन्धो विद्वतपत्रकेशरैः
कालान्तरेष्वाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरि-
णामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोऽथात्तं वाद-
यश्च विशेषा नारोणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः
स्तनगर्भाशययोन्यभिव्यच्छेत्”

“तदभिव्यक्तिकालादिकं तद्दर्शने दम्पत्योरितिकर्त्तव्य-
तासिद्धितम्” भाव० प्र० दर्शितं यथा ।

“द्वादशाहत्तरादूर्द्धमापञ्चाशत्समं स्त्रियः । मासि मासि
भगद्वारा प्रकृत्यै वार्त्तं वं स्रवेत् । आर्त्तवस्त्रावदिवसाहत्
षोडश रातयः । गभेपहृणयोग्यस्तु स एव समयः
स्रुतः । सर्वेषामेव वर्णानां स्त्रीणां सर्वादि संमतः” । स एव
पूर्वोक्तः समयः । यन्मान्तरे वर्णभेदात् विशेषः । तद्यथा “स्ना-
दिवसादूर्द्ध्वं द्वादशरात्रावधिर्ब्राह्मण्याः दशरात्रावधिः
क्षत्रियायाः अष्टरात्रावधिर्वैश्यायाः षड्रात्रावधिः शुद्रायाः
गर्भधारणशक्तिः” । अथ स्त्रीणां नियममाह “आर्त्तं वस्त्राव
दिवसात् त्रहं सा ब्रह्मचारिणी । शयीत दर्भशय्यायां
पश्येदपि पतिं न च । करे शरावे पर्णे वा हविष्यं त्रह-

माचरेत् । असुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमसुलेपनम् । नेत्र-
योरञ्जनं स्नानं दिवास्नानं प्रधावनम् । अत्युच्चशब्दश्रवणं
हसनं बद्धभाषणम् । आयासं भूमिखननं प्रवातं च
विवर्जयेत् । एतस्यानियमाकरणे दोषमाह । “अज्ञानाद्वा
प्रमादाद्वा लौख्याद्वा देवतश्च वा । सा चेत् कुर्यान्निपि-
ह्वानि गर्भोदोषांस्तदाप्नुयात् । एतस्यारोदनाद्गर्भो भवेद्वि-
द्वतलोचनः । नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत् ।
अनुलेपात्तथा स्नानाद्दुःखशीलोऽञ्जनादृक् । स्नापशीलो
दिवास्नापात् चञ्चलः स्यात्प्रधानात् । अत्युच्चशब्दश्रवणा-
द्वधिरः खलु जायते । तालुदनौष्ठजिह्वासु श्यावो हस-
नतो भवेत् । प्रलापी भूरिकथनादुन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
खलतिभूमिखननादुन्मत्तो वातसेवनात् । अथ रजस्रवा-
कृत्यम् “ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता सद्दसनादिभिः । भूषिता
सुमनाः पश्येद्भर्त्तारं समलङ्कृतम् । पूर्वं पश्येदहत्स्नाता यादृशं
नरमङ्गना । तादृशं जनयेत्पुत्रं ततः पश्येत्पतिं प्रियम् ।
प्रियमिति भर्त्तर्यनासन्ने पुत्रादिकमपि पश्येत् । चतुर्थ-
दिवसेऽपि रजोनिवृत्तौ स्त्री पत्या सङ्गच्छेत् न तु रजो-
ऽनुवृत्तौ यत आह । “प्रवहत्सखिले क्षिप्रं द्रव्यं गच्छ-
त्यधो यथा । तथा वहति रक्ते तु क्षिप्रं वीर्यमधोव्रजेत् ।
अथ भर्तृकृत्यम् । अथ गर्भाधाने निषिद्धं विहितञ्च काळं
तयोः फलञ्चाह । “आयुःक्षयभयाद्भर्त्तारं प्रथमे दिवसे
तथा । द्वितीयेऽपि दिने भर्त्तारं त्यजेदहमर्तो स्त्रियम् । तत्र
यश्चाहितो गर्भो जायमानो न जीवति । आहितो य-
स्मृतीयेऽङ्गि स्वत्यायुर्विकलाङ्गकः । अतश्चतुर्थी षष्ठी
स्यादटमी दशमी तथा । द्वादशी चापि या रात्रिस्तस्यां तां
विधिना भजेत् । विधिना गर्भाधानविधिना । अत्रो-
त्तरोत्तरं विद्यादायुदारोग्यमेव च । प्रजाः सौभाग्यमै-
श्वर्यं बलं चाभिगमात् फलम् । युग्मायुग्मरात्रीणां फल-
माह । “युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु” ।
तत्र दम्पत्योः संभोगे यादृक् पुमान् युक्तस्तादृगुच्यते “स्नात-
श्चन्दनलिप्राङ्गः सुगन्धसुमनोऽञ्जितः । भुक्तवृष्यः सुवसनः
सुवेषः समलङ्कृतः । ताम्बूलवदनस्तस्यामनुरक्तोऽधिकस्वरः ।
पुत्रार्थी पुरुषो नारोसुपेयाच्छयने शुभे” । तत्रायोग्यं
पुरुषमाह “अत्याशितोऽष्टतिः क्षुद्धान् सव्यथाङ्गः पिपा-
सितः । बालो हृद्भोऽन्धवेगात्सख्यजेद्रोगो च मथुनम् । तत्र
स्त्री यादृशी योग्या तादृशुच्यते । “पुरुषस्य सुशैथिल्या
विहितमनूजभोजना । नारी ऋतुमती पुंसा सङ्गच्छेत्
सुतार्थिनी । तत्रायोग्यां स्त्रियमाह । ‘रजस्रवा व्याधि-

सती विशेषाद्योनिरोगिणी । वयोऽधिका च निष्कामा
सखिना गर्भिणी तथा । एतासां सङ्गमात् पुंसां वैगुण्यानि
भवन्ति हि तत्र रजस्वला दिनत्रयं यावद्वतौ निषिद्धा यत
उक्तम् । “प्रथमेऽहनि चारुखाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजस्वी पुंसा यथा वर्ज्या तथाङ्गना । व्याधिमती
वर्ज्या तत्र स्त्रीणां व्याधयः । प्रदरादयः तद्युक्ता निषिद्धा
तत्रापि विशेषाद्योनिरोगिणी” भावप्रकाशः ।

आर्त्तवदोषाश्च सर्चित्साः सुश्रुते दृशिता यथा ।
“आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोषितचतुर्थैः शुथगृह्यैः समस्तै-
र्वैपस्वदमबीजं भवति तदपि दोषवर्णनेदनादिभिर्विज्ञेयम् ।
तेषु कुण्डपयन्यपूतिपूयत्रीणमूलपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्य-
मन्यद्भवति । भवन्ति चाल । तेष्वद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन्
स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् । क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरव-
स्तिभिः । पाययेत् नरं सर्पिर्भिषक् कुण्डपरेतसि । घातकी-
पुम्रस्रदिरदाङ्गिर्भार्जुनसाधितम् । पाययेदय वा सर्पिः
शालसारादिसाधितम् । यन्विभूते शठीसिद्धं पालाशे वापि
भस्मनि । परुषकवटादिभ्यां पूयप्रख्ये च साधितम् । प्रा-
गुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं चोत्तरेतसि । विट्प्रभे पाय-
येत् सिद्धं चित्तकोशीरहिङ्गुभिः । स्निग्धं वानं विरक्तञ्च
निरुद्धमनुवासितम् । योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरव-
स्तिना । विधिसुत्तरवस्त्यन्तं कुर्यादासर्ववशुद्धये । स्त्रीणां
स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु । कुर्यात् कल्कान्
पिचूश्चापि पथ्यान्याचमनानि च । यन्विभूते पिबेत् पाठां
त्र्युषणं दृक्तकाषि च । दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतल्ये तथा-
र्त्तवे । पिबेद्ब्रह्मश्रयः काथञ्चन्दनकाथमेव च । शुक्र-
दोषहराणाञ्च यथास्मभवचारणम् । दोषाणां शुद्धिकरणं
शेषास्त्वार्त्तवार्त्तिषु । अन्नं शालियवं मद्यं हितं
मांसञ्च पित्तलम् । स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि
च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभन्तथा । शशाङ्क-
प्रतिमं यत् यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्षवं प्रशंसन्ति
यद्वासो न विरञ्जयेत् । तदेवातिप्रसङ्गेन प्रयत्नमन्वतावपि ।
असृग्दरं विजानीयः द्रवोऽन्यद्रक्तलक्षणात् । असृग्दरो
भवेत् सर्वः साङ्गमर्द्दः सवेदनः । तस्यातिष्ठत्तौ दौर्बल्यं
भ्रमो मूर्च्छा तमस्रृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा
रोगाश्च वातजाः । तरुण्या हितसेविन्यासदलोपद्रवं
भिषक् । रक्तपित्तविधानेन यथावत्सुपाचरेत् । दौर्भैराष्टत-
मार्गत्वादात्तवे नश्यति स्त्रियाः । तत्र मत्स्यकुलत्याम्ब-
तिलमाषचुरा हिताः । पाने मूलसदृशञ्च दधि युक्तञ्च

भोजने । क्षीणं प्रागीरितं रक्तं सलक्ष्णचिकित्सितम् ।
तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत्” ।
इत्थं दोषापसारणेन शुद्धे आर्त्तवे भोजनादिनियमवत्यां
दिवसविशेषे स्त्रिया सह संवेशादि कर्त्तव्यं यथोक्तं सुश्रुते ।
एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्त्तं वा ऋतौ प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्म-
चारिणी दिवास्वप्नाङ्गनाशुपातङ्गानानुलेपनाभ्यङ्गनखण्डे-
दनप्रधानवहसनकथनातिशयश्रवणाबलेखनानिलायासान्
परिहरेत् । किङ्कारणम्—दिवा स्वपन्याः स्वापशीलोऽ-
ङ्गनादन्धो रोदनाद्विकृतदृष्टिः । स्नानानुलेपनाद्दुःखशील-
स्तौलाभ्यङ्गात् कृषी नखापकर्त्तनात् कुनखी प्रधावनाञ्च-
ञ्चलो हसनाच्छावदन्तौश्रतालुजिह्वः प्रलापी चाति-
कथनादतिशयश्रवणाद्धिरोऽबलेखनात् खलति मारु-
तायाससेवनादुन्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् ।
दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपस्त्रान्यतमभोजिनीं हृदिष्यं
त्र्यहञ्च भर्तुः संरहेत् । ततः शुद्धस्तातां चतुर्थेऽह्न्यह-
तवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्त्तारं दर्शयेत् ।
तत् कस्य हेतोः ? । पूर्वं पश्येद्वृत्ताता यादृशं नर-
मङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः ।
ततो विधानं पुत्नीयसुपाध्यायः समाचरेत् । कर्मान्ते
च क्रमं ज्ञेनमारभेत विचक्षणः । ततोऽपराहृषे पुमान्
मासं ब्रह्मचारी सर्पिः स्निग्धः सर्पिः क्षीरास्यां
शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां तैलमा-
षोत्तराहारं नारीसुपेयाद्वातौ सामादिभिरभिविश्वास्त्र
विकल्पत्रैवञ्चतुर्थ्यां षष्ठांमष्ट्यां दश्यां चोपेयादिति पुत्र-
कामः । एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजासौ-
भाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै । अतः परं पञ्चम्यां
सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः । तयोदशीप्रभृतयो
निन्द्याः । तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं
पुंसां भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमु-
च्यते । द्वितीयेऽप्येवंऋतिकाम्बुहे वा तृतीयेऽप्येवमस
सूर्साङ्गोऽप्यादुर्जा भवति चतुर्थे तु समपूर्साङ्गो दीर्घायुश्च
भवति । न च प्रवृत्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं शुष्करं
भवति यथा नद्यां प्रतिस्त्रोतःप्लावि इव्यं प्रतिक्षिप्तं
प्रतिनिवृत्तं ते नोहं झञ्जति तद्वदेव इष्टव्यम् । तस्मान्नय-
सवतीं तिरात्वं परिहरेत् अतःपरसुपेयात्” ।

दिनविशेष आर्त्तवकालगमने पुत्रादिविशेषजननसुक्तम्”
नि०सि० व्यासेन “रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादत्यायुर्बल
वर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठां पुत्रस्तु मध्यमः ।

सप्रस्यां सप्रजा योषिदष्ट्यामीश्वरः पुमान् । नवस्यां सुभगा नारी दशस्यां प्रवरः सुतः । एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः । तयोदश्यां सुता पापा वर्ससङ्करकारिणी । धर्मक्षत्र कतक्षत्र आत्मवेदी दृढव्रतः । प्रजायते चतुर्दश्यां, पञ्चदश्यां पतिव्रता । आशयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान्” । मनुवचने स्वाभाविक इत्युक्तेः रोगादन्यत्र कालेऽप्यातव भवति तेन तत्राशुद्धौ विशेषः नि० सि० व्यवस्थापितो यथा “प्रथमरजोदर्शनात् सप्तदशदिनपर्यन्तं पुनारजोदर्शने स्नानमात्रम्, अष्टादशे एकरात्रम्, एकोनविंशे ह्यहं, विंशतिप्रभृतिदिनेषु त्रिरामशुचिर्भवति । “जड्वं चतुर्दशदिनादशुचित्वं न विद्यते” इति वाक्यन्तु स्नानदिनावधिचतुर्दशदिनमध्ये पुनारजोदर्शनेऽशुचित्वाभावपरम्” “रोगेण यत् रजः स्त्रीणामन्यत्र हि प्रवर्त्तते । नाशुचित्वं भवेत्तेन यस्माद्देकारिकं मतमिति” वचनात् । रोगजे रजसि शुद्धावपि धर्माधिकारिता रजोनिवृत्तावेव । “साध्याचारा न तावत् स्यात् स्नातापि स्त्री रजस्वला । यावत् प्रतर्त्तमानं हि रजोनैव निवर्त्तते इति” हेमा० आ० ख० शङ्कोक्तेः ।

आर्त्ति स्त्री आ+ङ-क्तिन् । १।पोडायाम् २।मनोव्यथायाञ्च । “आर्त्तिं न पश्यसि पुरुवरसस्तदर्थाम्” विक्रमो० । “पार्श्विकयूतचौर्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः” नारदः । “यदि दीक्षितमार्त्तिर्विन्देत्” शत० ब्रा० । “न विद्यमानेष्वर्थेषु नान्यार्त्तमपि यतस्ततः” “नचार्त्तिं मृच्छति क्षिप्रम्” इति च मनुः । “दाहातिसारपित्तासृक्छूच्छामद्यविषार्त्तिषु” सुश्रु० ३।विनाशे च ।
आर्त्ति (ती) स्त्री आ+ङ-त्वा० नि आर्त्तभावश्च वा ङीप् । गतिकर्त्तृप्राप् । “संविदाने आर्त्ती इमे” ऋ० ६, ७५, ४ । “अतैव वोऽपिनस्त्रास्युभे आर्त्ती इव ज्यया” ऋ० १०, १६६, २ ।
आर्त्तिज त्रि० ऋत्विज इदम् अण् । ऋत्विक्सम्बन्धिनि ।
आर्त्तिजीन पु० ऋत्विजं तत्कर्त्तृर्हति खञ् । स्वयं यजमाने” सि० कौ० । “दक्षिण्यदिष्टं कतमार्त्तिजीनैः” भट्टिः “वयं वा आर्त्तिजीनाः स्त्रोवयं दक्षिणीयाम्” शत० ब्रा० ।
आर्त्तिज्य न० ऋत्विजोभावः कर्म वा घञ् । ऋत्विक्-कर्मणि याजने “स मा सर्वैरार्त्तिज्यैर्वृणीते” “सहोवाच भगवन्तं वा सर्वैरार्त्तिज्यैः” इति च” ऋ० ७ ।
आर्थ त्रि० अर्थादागतः अण् । अर्थतः प्राप्ते वाक्यार्थ-मर्थ्यादया प्राप्ते” स्त्रियां ङीप् । सा च अलङ्कारोक्तायामर्थ-सम्भवायां २।व्यञ्जनायाम् । तल्लक्षणादि सा० द० । यथा एवं शब्दैर् व्यञ्जनाद्यन्ता आर्थी” व्यञ्जनामाह “वक्तृबोद्ध-

व्याक्यानामन्यसन्निधिवान्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां काकोशेऽदिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्पार्थ-सम्भवा” । व्यञ्जनेति सम्बध्यते तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये यथा । “कालोमधुः कुपितएष च पुष्य-धन्वा धीरावहन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीय-मपि वज्जुलकुञ्जमज्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” । अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकासुकस्त्वया प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा । “निःशेषच्युतचन्दनं स्नानतटं निवृष्टं परागोऽधरोनेत्रे दूर-मनञ्जनेः पुलकिता तन्वो तत्रेयं तनुः । भिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे ! वापीं स्नातमितोगतासि, न पुनस्तस्याधमस्थानिकम्” । अत्र तदन्निकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रति-पाद्यदूतवैशिष्ट्याद्बोध्यते । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा “उच्च शिञ्जल शिष्यन्द्भिसिणीपत्तन्नि रेअइ वलाव्या । शिम्मलसरगअभाअण-परिठिठआ संखुत्ति व्व” । उत्र वलाकाया निस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्त्वं तेनास्य देशस्य विज-नत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्न-कासुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थ-वैशिष्ट्यं प्रयोजनम् । भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभि-धीयते । इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदाः आकरादिभ्यो-ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा । “गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशस्यतोगन्तुम् । अलिङ्गलकोकिबललिते नेष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ” । अत्र नेष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा । “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेतार्पिता कृतं लीलापद्मं निमीलितम्” । अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रा-दीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् । त्वैविध्यादिव्यम-र्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्य-त्वेन त्रिरूपतया सर्वा अर्थनन्तरोक्ताव्यञ्जनास्त्रिविधाः तत्र वान्छार्थस्य व्यञ्जना यथा । कालोमधुरित्यादि । ल-क्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा उच्च शिञ्जलेत्यादि” ।
 भाट्टमते ३।भावनाभेदे । भावना हि भावयितुर्व्यापारः सा च द्विविधा श्रौतो आर्थी च । तत्र प्रयोजनसाधनतया तदिच्छाविषयनिष्पादको व्यापारः आर्थी भावना सा चाख्या-तेनोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् । सा चा-

श्रवणवती किं भावयेत्, केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षात्वयोदयात् । तत्रपोषणोपशमश्रवणञ्च साध्यं साधनमिति-कर्त्तव्यता चेति । तथा च किं भावयेदिति साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादिः-साधनत्वेन, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमिति-कर्त्तव्यतात्वेन । तेन प्रायाजाद्यङ्गजातेतिकर्त्तव्यताकेन या-गेन स्वर्गादिफलं साधयेदिति विशिष्टवाक्यार्थ बोधः इति भाट्टा मन्वने ।

आर्थिक लि० अर्थं गृह्णाति ठक् । १ अर्थप्राप्तये । अर्थश्चेह अभिधेयं प्रयोजनं धनञ्च । अर्थादागतः ठक् । २ अर्था-दागते वाक्यार्थमर्थ्यादया प्राप्ते च । [डीप् ।

आर्द्र लि० आ+अर्द्-अच् । सत्यकपीडके स्त्रियां गौरा० आ(अ)र्द्धकसिक लि० अर्द्धकसेन क्रीतम् ठक् “अर्द्धात् परि-भाष्येति” पा० उत्तरपदस्य वृद्धेः “पूर्वपदस्य वेति” च प्राप्नो नातः पारस्येति” पा० निषेधात् नोत्तरपदवृद्धिः “कंसाट्टिठन्” पा० इति तु न प्रवर्त्तते समासे तदन्तविधि-प्रतिषेधात् । अर्द्धकंसक्रीते । एवं आ(अ)र्द्धप्रस्यकः । अर्द्धप्रस्यक्रीते आ(अ)र्द्धकौडविकः आ(अ)र्द्धद्वैष्टिकः इत्यादौ अदन्तत्वाभावात् उत्तरवृद्धिः । अर्द्धकौडवादि क्रीते लि० ।

आर्द्धधातुक न० “आर्द्धधातुकं शेषः” पा० परिभाषिते तिङ्शिदङ्गोभिन्ने धात्वधिकारविहिते प्रत्ययभेदे “आर्द्ध-धातुकस्येडवलादेः” सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः” इति च पा० ।

आर्द्धपुर न० अर्द्धं पुरस्य एकदेशित० स्वार्थे अण् । पुरस्य समा-नेऽङ् प्रतिपूर्वस्य तत्पुरुषे अच्चादि० नानोदात्तता ।

आर्द्धरात्रिक लि० अर्द्धरात्रे भवः ठक् । अर्द्धरात्रभवे ।

आर्द्धवाह्निक लि० “अर्द्धवाह्नेन जीवति वेतना० ठक् । अर्द्धवाह्नेन जीवति ।

आर्द्धिक पुं स्त्री “वैश्वकन्यासप्तपत्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । आर्द्धिकः स तु विन्नो योभोज्योविप्रैर्न संशयः” इति परा-शरोक्ते १ अश्वत्थवर्णे स्त्रियां जातित्वात् डीप् । अर्द्धं चोत्त शस्यार्द्धमर्हति ठक् । चोत्तशस्यार्द्धस्य वेतनरूपतया स्वामिस-कायात् याह्नेके २ कषकभेदे पु० । “आर्द्धिकः कुलमिलं च गोपालोदासनापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्नायश्वात्मानं निवेदयेदिति” मनुनाऽऽर्द्धिकस्य शूद्रेत्वेन कीर्त्तनात् अश्व-त्थस्य च शूद्रभिन्नत्वेनास्य पराशरोक्तार्द्धिकाङ्गित्वत्वं प्रती-यते । एतदभिप्रायेणैव” मिता० कृता अर्द्धसीरिशब्दे दशित वाज्रवल्कलसृष्टितिव्याख्याने कषिफलशस्यार्द्धहारिण एव शूद्रेषु भोज्यान्ततोक्ता ।

आर्द्र लि० अर्द्-रक् दीर्घश्च । १ क्लिप्ते २ सरसे ३ सरजे वस्तुनि तद्भेदाच्च वैद्य० दर्शिताः । “आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा । सदुग्धं गुग्गरसकं द्विधा नीरसमुच्यते । वास्तूकं सार्धपं शाकं निर्गुण्डो रण्डुमार्धकम् । धस्तूराद्य-भिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते । वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रं द्रव्यं तु नीरसम् । सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं षट्पदुत्क्षेपमिति क्रमात् । शातलावज्जसीङ्गण्डुसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः । दुग्धकाक्षोरिण्याद्याश्च षट्पदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः” । आर्द्रा-क्षतारोपणमन्वभूताम्” कुमा० रघुश्च । “तेषां गुर्वीं स्वाडु शीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा” आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वाडु-सौगन्ध्यहृद्यताम्” सुश्रु० “धूपोष्णणा त्वाजितमार्द्रं भावम्” कुमा० “४ काठिन्यशून्ये आतुगुण्डयुक्ते च “धनुर्भूतोऽप्यस्य दयार्द्रं भावम्” रघुः । अश्विन्यवधिके राशिचक्रस्य मिथुन-राशिघटके षष्ठे नक्षत्रे स्त्री न० । “कन्यायां क्षणपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा । नवम्यां बोधयेद्देवीं यथाविभव विस्तारैः” दु० त० लिङ्ग पु० । “इषे मास्यसिते पक्षे नव-स्यामार्द्रयोगतः” बोधनमन्त्रः । “आर्द्राद्यादि विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” ज्यो० षट्गणेशसोऽर्द्धं चार्द्रां पुनर्वसुति-पादं मिथुनम्” ज्यो० आर्द्रास्वरूपयोगतारादिकम् अह्नेषाशब्दे ४९७ पृष्ठे उक्तम् अस्याधिघाता शिवः ।

आर्द्रक न० अर्द् यति रोगान् अर्द्-अन्भूतण्यर्थे रक् दीर्घश्च संज्ञायां कन् आर्द्रायां भूमौ जातं वा वुन् आर्द् यति जिह्वां आर्द्रा-णिच्-कुन् वा । (आदा) मूलप्रधाने वृक्षभेदे आर्द्रिकाप्यत्र स्त्री । “आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका सधुरा पाके हृत्वा वातकफापहा, ये गुणाः कथिताः शुण्डास्तेऽपि सन्यार्द्रकेऽखिलाः । भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभ-क्षणम् । अग्निमन्दीपनं रच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् । कुष्ठे पाण्ड्यासत्रे कच्छ्रे रक्तपित्ते कफज्वरे । दाह्ये निदाघे शरदि नैव पूजितमार्द्रकम्” भा० प्र० । “चक्षुष्यं रोचनं स्वर्थं विकाशि विशदं सरम् । स्वम्भाटोपाभिलषञ्च लवणार्द्रकभक्षणम् । गुडार्द्रकं वातहरं चक्षुष्यं पित्त-नाशनम् । ज्वरघ्नं चातितृष्यञ्च वर्षाभेदिकफापहम् । षट्चचारहितमद्भुरतः सत् चालितं विमलकैर्बद्धतो-यैः । मिश्रितं लवणनिम्बपयोभिर्बालमार्द्रं कक्षुपैति योग्य-ताम् । तैलासुरीरजनिसिन्धुजपङ्गसङ्गिप्रस्यन्दमाननवनिम्बु-रसप्रसक्तम् । स्वाडूत्तरं शिशिरवासरभोजनेषु कक्षैति वस्य नपथं खलु षड्भवेरम्” । वृषोष्णं दीपनं हृद्यं सक्तेहं

लघु पाचनम् । रोचनं तर्पणं बल्यं चाद्रकं परिकीर्त्तितम् । वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणाम् । एक एव-
निहन्तास्ति लवणाद्रककेशरी” वैद्य० ।

आर्द्रपदी स्त्री आर्द्रौ पादौ यस्याः कुम्भपद्या० नि० पाङ्गावः
डोप् च पदादेशः । आर्द्रचरणायां स्त्रियाम् । [राजनि० ।

आर्द्रमाषा स्त्री० नित्यकर्म० । (माषाखी) माषपर्शुत्रां
आर्द्रम् अयम् । आ+आर्द्र-वा० रसु साक्षादादिगणपाठात्
नि० मान्तवं वा । सरसत्वे । आर्द्रङ्गुत्य आर्द्रे क्त्वा ।

आर्द्रशाक न० आर्द्रं शाकमस्य । आर्द्रके ।

आर्द्रवृत्त पु० कर्मधा० । सरसवृत्ते ततः उत्करा० चत-
रथ्यां ङ । आर्द्रवृत्तीयः तद्दृक्षसन्निकृष्टदेशादौ लि० ।

आर्द्रालुब्धक पु० आर्द्रानल्लले तत्सन्निकृष्टस्थाने लुब्धकद्रव ।
केतुपद्मे हलायुधः ।

आर्भवे पु० ऋभुणा दृष्टं साम ऋभुर्देवतास्य वा अण् । ततीयसवने
गेये पञ्चसूक्तात्मके सप्तसामात्मके पवमानभेदे । “आन्वीगव-
शब्दे ७३३ पृष्ठे विवृतमेतत् । “अथ ततीयसवने आर्भवे
पवमान उद्गातारमन्वारभमाणाः ऋभुरधि जगच्छन्दाः”
शत० ब्रा० । “पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवेः पवमानः सप्त
सामा” सा०सं० भा० धृता श्रुतिः ।

आर्थ्य पु० ऋ-गथत् । १।स्वामिनि, २।शुरौ, ३।सृष्टिदि च ।
४।अष्टकुलोत्पन्ने ५।पृच्छे, ६।अष्टे, ७।सृजते, नाच्योक्तौ दमान्ये,
८।उदारचरिते, ९।शान्तचित्ते “कर्त्तव्यमाचरन् कार्यम-
कर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्थ्य इति
सुटतः इत्युक्तलक्षणे १।जने च लि० । “पहीतुमार्यान्
परिचर्य या सुडः” भाषः । “त्यजेदकस्मात्, पतिरार्थ्यदृष्टः”
“वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् । आर्थ्यरूपभिवानार्थं
कर्मभिः स्वैर्विभावयेत्” “जातो नार्थ्यामनार्थ्यायामार्थादायै
भवेद्गुणैः । जातोऽप्यनार्थादायामनार्थ्यइति निश्चयः” ।
“अनार्थ्यं मार्थ्यकर्माणभार्थ्यं चानार्थ्यकर्मिण्यम्, । संप्रधार्था
प्रवीदेतौ न समौ नासमाविति” इति च मनुः ।

आर्थ्यत्वेन सम्भाषणे नाटके नियमविशेषाः सा०द०
उक्ता यथा “राजन्नित्युपभिवार्थ्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्निर्प्रविप्र आर्थ्येति चेतरेः” विप्रैतरै
विप्रः आर्थ्येति वाच्यः “वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्धनाम्ना
परस्परम्” । नद्या सूत्रधारः आर्थ्येति वाच्यः सूत्रधारेषु
च नटी आर्थ्या इति वाच्या । “वयस्येत्युत्तमैर्वाच्योमर्थ्यै
रार्थ्येति चाप्यजः” । “आर्थ्यं बालचरितप्रस्तावनाडि-
सिद्धम्” इति वीरच० रामचरितवर्षने लक्ष्मणोक्तिः । “वक्ष्य !

पुत्रक तातेति संज्ञागोत्रेण वा युतः । शिष्योऽनुजश्च वक्त-
व्योऽमात्य आर्थ्येति चेतरेः” इतरैरमात्य आर्थ्येति वक्तव्यः

“दृत्तेन हि भवत्यार्थ्यो न धनेन न विद्यया” भा०
उ० ८६ अ० उक्तेः सदाचारेणैव नराणामार्थ्यत्वम् ।
आर्थ्याऽप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति” कुमा०
१२ प्राकृतभाषायां स्त्री “सुखबाहूरुपज्जानां या लोके
जातयो बहिः । स्वेच्छवाचश्चार्थ्यवाचः सर्वे ते दस्यवः
सुटाः” मनुः । १३ शशुरे पु० । आर्थ्यपुत्रः पतिः
“आर्थ्यो ब्राह्मणकुमारयोः” पा० उक्तेः कर्मधारये
ब्राह्मणकुमारयोः परतः प्रकृतिस्वरः ।

आर्थ्यक लि० आर्थ्य+स्वार्थे कन् । आर्थ्यं शब्दार्थं स्त्रियां टापि
वा अत इत्त्वम् आर्थ्यका-आर्थ्यिका । संज्ञायां कन् ।
२।पितामहे पु० । “बालां मामार्थ्यकस्तुभ्यं क्रोडन्तीं
कन्दुहस्तिकाम् । अदात्तु कुन्निभोजाय सखा सख्ये महा-
त्मने” भा० उ० प० ८६ अ० तुभ्यमार्थ्यकः तवार्थ्यकः पिता-
मह इत्यर्थः । कृष्णं प्रति तत्पितृस्वस्रुः कन्या वाक्यमिदम् ।
आर्थ्यगृह्य लि० आर्थ्यस्य गृह्यः पक्ष्यः । आर्थ्यपक्षीये ।
“तमार्थ्यगृह्यं निरुहीतधेनुः” रघुः ।

आर्थ्यदेश पु० आर्थ्याणां वासाहोदेशः । आर्थ्यावसाहोदेशे
आर्थ्यधर्म पु० आर्थ्यस्य धर्मः । सदाचारे ।

आर्थ्यपथ पु० आर्थ्याणां पन्थाः अच् समा० । सदाचारे
आर्थ्यमार्गादयोऽप्यत्र । [पुत्रे च ।

आर्थ्यपुत्र पु० आर्थ्यस्य शशुरस्य पुत्रः । १।भर्त्तरि २।मान्यस्य
आर्थ्यं प्राय पु० आर्थ्यः प्रायो बद्धलोऽत्र । आर्थ्यावर्त्तादौ
देशे “जाङ्गलं शशुसम्भन्नमार्थ्यं प्रायमनाविलम् । वश्यमान-
तसामन्लं स्वाजीव्यं देशमावसेत्” मनुः ।

आर्थ्यभट्ट पु० ज्योतिषपन्थविशेषकारके विद्वद्भेदे सहि
“प्रणित्यैकमनेकं सत्यां देवतां परं ब्रह्म । आर्थ्यभट्टस्त्रीञ्चि
वदति गणितं कालक्रियां गोलम्” इत्युपक्रम्य गणि-
तकालक्रियाभूगोलं निखीतवान् । भूगोलखगोलशब्दयोः
तन्मतसुदाहरिष्यते । तस्य च जन्मकालः स्वपन्थे एव
तेनोक्तः “ब्रह्मज्ञानां परिषदा व्यतीतास्त्रयश्च युगफादाः ।
अधिका विंशतिरव्दासादिह मम जन्मनोऽतीताः” । तेन
कलेः ३६२० वर्षेषु गतेषु तस्य जन्म । तन्मतसुदायश्च
सि० शि० कचित् कचित् दूषितमिति तस्य भास्कराचा-
र्यात् प्राचीनत्वम् । [पत्य विज्ञापयामि” प्रबो० ।

आर्थ्यमित्र पु० कर्म० । गौरवान्विते “एवमार्थ्यमित्रान् प्रणि-
आर्थ्यवृत्त न० आर्थ्यस्य वृत्तम् । सदाचारे ‘सत्यधर्मार्थ्यवृत्तं

च शौचे चैवारमेत् सदा” मनुः । आर्यं श्रेष्ठं वृत्तमस्य ।
 २ सदाचारयुते त्रि० “रक्षणादार्यवृत्तानां कष्टकानाञ्च
 शोधनात्” मनुः । [वेशोऽस्य । २ आर्यं लिङ्गधारिणि त्रि०
 आर्यं वेशे पु० आर्यस्य वेशः । १ साधूनां वेशे । आर्यस्येव
 आर्यं व्रत न० आर्यस्य व्रतं नियमः । आर्यस्य कर्त्तव्ये १ नियम-
 भेदे । आर्यस्येव व्रतमस्य । २ श्रेष्ठव्रतधारिणि “आर्यव्रतञ्च
 पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः” भा० आ० २० १ अ० ।
 आर्यं श्रेष्ठं पु० आर्यं श्रेष्ठं श्रेष्ठं चरितं यस्य । श्रेष्ठचरिते
 ततः शिवादि० अपत्ये अण् । आर्यं श्रेष्ठतस्तदपत्ये पुंस्त्री
 स्त्रियां ङीप् ।
 आर्यं हलम् अव्य० आर्यं हन्ति हन-उ तस्मिन् लीयते
 ङी-वा० डसु । बलात्कारे बलात्कारस्य आर्यहन्तिरि
 समान्यनियमात् तथात्वम् स्वरा० अव्ययत्वम् ।
 आर्या स्त्री ऋ-एलत् । पार्वत्याम् आर्याशतकम् । २ श्रद्धां
 श्रेष्ठयां ३ स्त्रियाञ्च ४ मात्वाट्टभेदे “लक्ष्मीतत्
 सप्रगणा गोपेता नेह भवति विषमे जः । षडोजञ्च नलघू
 वा प्रथमेऽङ्गे नियतमार्यायाः । षष्ठे द्वितीयत्वात्
 भरके नृत्वे सुखलाञ्च सयति पदनियमः । चरमेऽङ्गे पञ्चमके
 तस्मादिह भवति षडोः” वृत्त० र० उक्ते ५ ऊन्दोभेदे स्त्री ।
 आचार्या नवविधा यथा “पथ्या विपुला चपला सुखचपला
 जघनचपला च । गीत्युपगीत्युद्गीतष आर्यागीतिश्च
 नवधा चार्या” इति । तासां लक्षणम् वृत्तर० । “त्रिंश-
 शक्रेषु पादो दल्योरादो षु वृत्तते यस्याः । पथ्येति १ नाम
 तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन । उल्लङ्घ्य गणत्वयमादिर्भ
 शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो
 विपुलामिति २ समाख्याति । उभयाङ्गयोर्जकारौ द्वितीय-
 त्वयौ गमध्यगौ यस्याः । चपलेति ३ नाम तस्याः
 प्रकीर्तितं नागराजेन । आर्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म
 ऋपलागतं यस्याः । शेषे पूर्वजलक्ष्मा सुखचपला ४ सोदिता
 मुनिना । प्राक्प्रतिपादितमङ्गं प्रथमे प्रथमेतरे तु चप-
 लायाः । लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीर्भजघनचपला ५ सा ।
 आर्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।
 दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिर्दे गीतवान् भुज-
 ङ्गेशः । आर्याद्वितीयकेऽङ्गे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात् ।
 उभयोरपि दलयोरुपगीतिं ७ तां मुनिर्व्रूते । आर्याश-
 कलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद् यस्याः । सोद्गीतिः ८
 किल गदिता तद्दंशभेदसंयुक्ता । आर्यापूर्वाङ्गं यदि
 गुरुषुकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरसद्विचित्रि

यदीवसदितेयमार्यागीतिः” ९ । “पादे द्वादश विषमे
 मात्वाष्टादश द्वितीये हि । पञ्चदश चत्तुरीये कथि-
 ता गाथा तथैवार्या” मन्वान्तरे यथाकर्थाञ्चद्वादशाष्टा-
 दशाक्षरादिमात्वात्मकपादत्वोक्तावपि वृत्तरत्नाकरोक्तेर्गण-
 नियमोऽस्येव सामान्यशास्त्रोऽपवादशास्त्रस्य प्रबल-
 त्वात् । तेन यथाकथञ्चित्थामात्वानिवेशोऽनुचितएव ।
 “शिष्यपरस्परयागतमीश्वरकण्ठेन चैतदार्याभिः । संचिप्र-
 मार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्” सा० का० “कचिदत्र
 भवेदार्या कचिद्वक्त्रापवक्त्रके” सा० द० कथालक्षणम् । “आर्या-
 वक्त्रापवक्त्राणां ऊन्दसा येन केनचित्” सा० द० । “अति-
 स्यद्वर्णस्वरसंस्कारवत्या गिरा राजानस्यद्विष्टार्याभिमां
 पपाठ” काद० । [भेदे आर्याशब्दे तल्लक्षणसुक्तम् ।
 आर्यागीति स्त्री आर्या गीतिरिव । वृत्तर० उक्ते मात्वाट्ट-
 आर्यावर्त्त पु० आर्या आवर्त्तन्ते अत्र आ+वृत्-आधारे
 घञ् । देशभेदे स च देशो मनुना दर्शितः । “आ सस्रह्रात्
 वै पूर्वार्दा सस्रह्राञ्च पञ्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायां-
 वर्त्तं विदुर्वुधाः” इति तयोः विन्ध्यहिमाचलयोः कवैवर्त्त
 मिति यं प्राङ्गरार्यावर्त्तनिवासिनः” मनुः ।
 आर्याविलास पु० आर्याणां प्राकृतभाषायुतमात्वाट्टतानां
 विलासो वाङ्मयम् यत् । प्राकृतभाषया रचिते “भाषा
 विभाषानियमात् काव्यं सर्गससुञ्जितम् । एकार्थप्रवणैः
 पद्यैः सन्धिसामप्रवर्जितमिति” सा० दर्पणोक्तलक्षणयुक्ते
 प्राकृतकाव्यभेदे । ईत० । आर्यायादुर्गाविलासे च ।
 आर्ष त्रि० ऋषेरिदम् अण् । १ ऋषिसम्बन्धिनि तत्कृतपुराण
 काव्यादौ । “धर्मो यस्याभि शङ्करः स्यादापि वा उर्वलात्मनः ।
 वेदात् श्रद्ध इवापेयात् स लोकादजरामरात्” भा०
 व० प० ३१ अ० । आर्षं मन्वादिमतं यस्याभि शङ्कर-
 मित्यर्थः “अस्मिन्नापि पुनःसंचा भवेदाख्यानसंचकाः
 सा० द० । “इत्यापे रामायणे” इत्येवं रामायणसर्गसमाप्तौ
 भूरिप्रयोगः । ऋषिणा जुष्टम् । २ ऋषिसेविते वेदे पु० ।
 “आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणा-
 नुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः” मनुः ।
 ऋषिवेदस्तस्तेदम् अण् । ३ वैदिके । “सम्बुद्धौ शाकल्येतेता
 वानार्षे” पा० “अनार्षे अर्षेदिके” सि० कौ० । “आर्षं
 प्रमाणसुत्क्रम्य धर्मं न प्रतिपालयन्” भा० व० प० ३१ अ० ।
 ऋषेरयं वाचकः अण् । ५ ऋष्यभिधायिनि “स्यञ्चित्य-
 जितोयूनि अण्जोः” पा० (आर्षात्) “ऋष्यभिधायिनः”
 सि० कौ० संस्कारहीनत्वेपि ऋषिणा प्रयुक्तः अण् ।

व्याकरणोक्ताशुशासनसुल्लङ्घ्य ऋषिणा प्रयुक्ते असाधुन्यपि साधुत्वेनाभिमतं ५ शब्दभेदे । आर्षः प्रयोगः । ऋषीणां समूहः प्रवरगणभेदः अण् । गोत्रप्रवर्त्तककुनीनां ७ व्यावर्त्तकप्रवरर्षिसमूहे न० “अरोगिणीं भ्रातृमतोमसामानार्ष-गोत्रजाम्” या० । मित्वा० त्व ऋषेरिदमार्षं नाम प्रवर इति व्याख्यातम् ऋषिवेदेस्तत्र विहितः अण् । ७ विवाहभेदे ‘यज्ञस्थायत्विजे दैव आर्षं आदाय गोयुगम् । चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्’ या० “अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत । ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षः प्राजापत्य-स्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाधमः स्मृतः” इत्युपक्रम्य “एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः । कन्या-प्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते” मनुस्मृतौ धर्म इत्युपादानात् कन्यादृशंस्थार्थं गोयुगपहणेऽपि न दोषः । अतएव मनुना तादृशस्य गोमिथुनपहणस्य स्वभोगसाधनत्वाभावेन युक्तत्वमेव निराकृतम् “आर्षे गोमिथुनं युक्तं केचिदाहुः ऋषेव तदिति” “आर्षोऽजाजः सुतस्त्रीनु-त्तौ” मनुः । गोत्रभेदे प्रवरभेदाच्च विश्वादर्शं दर्शिता यथा । “अत्र गोत्रप्रवराणां स्वरूपं महाप्रवरपाठादवगतन्वयम् । तत्र महान्तः प्रवरा एकद्वित्रिपञ्चार्षेया जनपञ्चाशदेव ते च सप्तानां गोत्राणां गणश्च उच्यन्ते । तावतैवोपचित-सिद्धेः । यथा वत्सानां भार्गवच्यवनानुवानौर्वजामदग्नेप्रति १ विदानां भार्गवच्यवनानुवानौर्वविदेति २ । आर्षिषेणानां भार्गवच्यवनानुवानौर्वविदेति २ । जामदग्न्यानां भार्गव-च्यवनानुवानौर्वजामदग्नेप्रति ४ । एते समानप्रवराः । अर्षाधिकर्षित्तुल्यत्वात् । यास्कानां भार्गववोतहृद्वसा-वेदसेति ५ । मित्रध्रुवाणां भार्गववाध्रुवद्वैवोदासेति ६ । वैश्वानां भार्गववैश्वपार्थेति ७ । एते भार्गवानुष्टत्तावपि न मिथः समानप्रवराः ऋगुं सङ्कोति वचनात् । शुन-कानां शौनकेति वा गार्ह्यमदेति वा । अत्र गोत्र प्रवरभेदोपयोगित्वेन पक्षे प्रवरैक्यादविवाहः । एते सप्त ऋगवः । अथाङ्गिरसा गौतमा भारद्वाजाः शुद्धाश्चेति त्रि-विधाः । तेषु गौतमास्त्रावत् । आयास्यानामाङ्गिरसायास्य गौतमेति १ । शारदतानामाङ्गिरसशारदहतगौतमेति २ । कौमण्डकानामाङ्गिरसौदक्यकाक्षीवत गौतमकौमण्डेति ३ । दोषतमानामाङ्गिरसौदक्यकाक्षीवतगौतमदैर्घ्यतमेति ४ । का-रेषुपालानामाङ्गिरस गौतमकारेषुपालेति ५ । वामदेवा-नामाङ्गिरसगौतमवामदेवेति ६ । औशसानानामाङ्गिरसौशस-

नगौतमेति ७ । एते सप्त गौतमाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्षाधिकर्षित्तुल्यत्वात् । भारद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्य-भारद्वाजेति १ । रौद्रायाणानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाज चान्दनमाहवचसेति । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभार-द्वाजगार्ग्यं शैत्येति । आङ्गिरसगार्ग्यं शैत्येति वा २ । तत्र एते भरद्वाजाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्षाधिक-र्षित्तुल्यत्वात् । गार्ग्याणां त्र्यार्षेयपक्षेऽर्षाधिकर्षित्तुल्यत्वा-भावेऽपि पक्षे समानप्रवरत्वाद्भारद्वाजैरविवाहः । विष्णु-द्विजानामाङ्गिरसपौरुत्तुल्यजामदग्नेप्रति १ । कात्यायनामा-ङ्गिरसाजमीढकाश्चेति २ । हरितानामाङ्गिरसाभ्यरीष यौवनाश्चेति ३ । सांक्रतोनामाङ्गिरससांक्रत्यगौरवीतेति ४ । रथीतराणामाङ्गिरसवैरुध्यरथीतरेति ५ । सुदलानामाङ्गिरस भार्ग्याश्चमौद्गलेति ६ । कपीनामाङ्गिरसामक्ष्यवार्क्ष्येति ७ । एते सप्त शुद्धाङ्गिरसाः भिन्नप्रवराः आङ्गिरसानु-ष्टत्तावपि आङ्गिरससम्बुद्धेति वचनात् । अतीषामात्रेया-र्चनानसंश्लेषावाश्चेति १ । गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानस गविष्ठिरेति २ । बभ्रूदकानाम् आत्रेयार्चनानसबभ्रूदकेति ३ । सुदलानामात्रेयार्चनानसपौर्वतिष्ठेति ४ । एते चत्वारः समानप्रवराः त्तुल्यर्षित्वात् । काश्यपानां काश्यपावत्सार-रनैध्रुवेति १ । रेभाणां काश्यपावत्साररैभेति २ । शाण्डि-ल्यानां काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति ३ । काश्यपावत्सार-वैदेति वा काश्यपावत्सारसितेति वा शाण्डिल्या-सितदेवलेति वा इति चतुर्धा प्रवराः । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति ५ । एते समानप्रवराः । काश्य-पानुष्टत्तेः चतुर्थप्रवरे काश्यपानुष्टत्त्यभावेऽपि त्रिभिः प्रवरैः समानप्रवरत्वात् काश्यपैरविवाहः । लौगाक्षीणां वासिष्ठपदानुष्टत्या द्व्यासुष्यायणत्वाद्वासिष्ठैरविवाहः । वासि-ष्ठानां वासिष्ठेति १ । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुण कौ-ण्डिन्येति २ । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदभारद्वस्तिरेति ३ । पराशराणां वासिष्ठशक्तिपराशरेति ४ । एते वासिष्ठाश्च-त्वारः समानप्रवराः वासिष्ठानुष्टत्तेः । कुशिकानां वैशा-मित्तदैवरातौदलेति १ । रौहितानां वैश्वामित्राष्टकरोहि-तेति २ । रौत्यकानां विश्वामित्ररौत्यकरैवतेति ३ । विश्वा-मित्राणां वैश्वामित्रारसेद्वतरसेति ४ । मौड्यायानां विश्वामित्रमधुच्छन्दमौड्येति ५ । धनञ्जयानां वैश्वामित्र-माधुच्छन्दसधनञ्जयेति ६ । कतकानां वैश्वामित्रकात्याक्षी-लेति ७ । इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति ८ । अधमर्षणानां वैश्वामित्राधमर्षणकौशिकेति ९ । पौराणां

वैश्वामित्रपौराण्येति १०। एतेषां दशानां कुशिकानां विश्वामित्रपदासुवर्चमिथः समानप्रवरत्वम् । अगस्तोनामगस्तिदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति । दार्भवाहानामगस्त्यागस्त्यदार्ढ्यच्युतदार्भवाहेति १ । साम्भवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसाम्भवाहेति २ । सोमवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति ३ । यज्ञवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतयज्ञवाहेति ४ । चतुर्णामगस्तोनामागस्त्यपदासुवर्चमिथः समानप्रवरत्वमिति प्रवरनिर्णयः । अत्र संहृत्तोक्ताः । “एकोऽपि च छिनिर्येषां प्रवरेष्वनुवर्त्तते । सगोत्रास्ते भियोज्ञेया ऋगुमङ्गिरसं विना । शुनकाः स्युर्दत्तमदैः काश्यपैः शाण्डिला अपि । भारद्वाजास्तथा गर्गाः पक्षे त्वर्षिर्ददर्शनात्” । इहा । “व्यवने गौतमोऽगस्त्योभरद्वाजोऽत्रिकश्यपौ । विश्वामित्रोवशिष्ठश्च यज्ञप्रवरोध्वमी । वर्त्तन्ते ते सगोत्राः स्युः कश्यपैः शाण्डिलास्तथा । शुनकाः स्युर्दत्तमदैर्भारद्वाजैश्च गर्गका” इति । अत्र प्रमादेन समानगणगोत्रप्रवरकृत्योहाहे ज्ञानोत्तरकालं माहवदेनाम्बिभ्ययात् । गर्भश्चेदुत्पन्नः स न दुष्यति । काश्यपो भवति गोत्रेण । ज्ञात्वा गच्छन् गुरुतत्पगः । तदुत्पन्नश्चण्डालवद्भवति । आइमपि सभोत्रप्रवराय न देयमित्याहुः । प्रवरविज्ञानात् विहीनो भवति एतत्समस्तं संप्रधार्य निश्चितं दास्यामीति तेषामुक्तं ते गृह्यङ्गच्छन्ति” ।

तत्रैव अथ मतान्तरम् । “सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाण्यगारिः । कथं ज्ञाप्रीस्त्रक्तानि भवेयुः । कथं प्रयाजा इत्यपि । नानागोत्राः स्युरिति शौनकः । तन्त्राणां व्यापित्वात् गृह्यपतिगोत्रान्वयाविशेषात् । तस्य राङ्गिरसुराङ्गिः । सर्वेषां प्रवरास्त्वावर्त्तन् आवापधर्मित्वात् । जामदग्न्या वत्सादयः पञ्चाधेयाः । यथा भार्गवाप्रवानौर्वजामदग्न्येति । वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव । आर्षिषेणानां भार्गवच्यवनाप्रुवानौर्विषेणेति । विदानां भार्गवच्यवनाप्रुवानौर्विदेति । यास्त्वाम्बूलमौलमौकशार्करास्त्रिषार्षिर्सावर्षिंशालङ्कायनदैवत्यायनानां भार्गववैतह्वयसावेदेति । शैत्यानां भार्गवशैत्यपार्थेति । मित्यनां भार्गवदैवोदासवाङ्मृश्वेति । शुनकानां भार्गवशौनकागात्समदेति । गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति । राङ्गणानामाङ्गिरसराङ्गणगौतमेति । सोमराजिकीनामाङ्गिरससौमराजिगौतमेति । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेवगौतमेति । वृहदुकथानामाङ्गिरसवाहंङुकथगौतमेति । पार्षदश्चानामाङ्गिरसपार्षदश्चवैह-

मेति । अष्टादंष्ट्रा इत्येके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसम् । अष्टादंष्ट्रापौरुक्त्वत्वासदस्यवेति । ऋचाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्वभरद्वाजवान्दनमाहवचसेति । कक्षीवतामाङ्गिरसगौतमौशिजकाक्षीवतेति । दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यर्द्वैतमसेति । भारद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसवार्हस्यत्वभारद्वाजेति । सुह्रलानामाङ्गिरसभार्यश्चमौह्रत्येति । तार्क्ष्यं ह्रैके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यं भार्यश्चमौह्रत्येति । विष्णुवृहानामाङ्गिरसपौरुक्त्वत्वासदस्यवेति । गर्गाणामाङ्गिरसवाहस्यत्वभारद्वाजगर्गशैत्येति । आङ्गिरसशैत्यगार्गेति वा । हरितकुत्सपिङ्गवाङ्गदर्मभैमगवानाम् आङ्गिरसाभ्वरीषयौवनाश्चेति सङ्कृतिपूर्तिमापतण्डिशङ्कभौमगवानाम् आङ्गिरसगौरुवोतसंक्रत्येति । शाक्निगौरुवोतसंक्रत्येति वा । काण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति । घोरमिह्रैके ब्रुवते अतीत्याजमीढम् । आङ्गिरसघोरकाण्वेति । कपीनामाङ्गिरसामन्त्र्यवाच्येति । अथ शौङ्गशैशिरयः । भरद्वाजाः स्युः शुङ्गाः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रवृणोते एकमितरोद्वावितरः त्वीनितरः । न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानाम् । आङ्गिरसवार्हस्यत्वभारद्वाजेत्यादि । कपी प्रसिद्धावुदिताविह्र द्वौ स्वतन्त्र एकस्त्वपरोऽस्वतन्त्रः । तत्र स्वतन्त्रस्य कपोर्विवाहं मिथो भरभाजकुलेन चाहुः । अथातीर्णांमात्रेयार्चनानसस्यावाश्चेति । गविष्ठिराणामात्रेयगविष्ठिरपौर्वेतिथेति । विक्रितगालवकालवमसुतन्तुकुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदेवेति । श्रौमतकामकायनानां वैश्वामित्रदेवश्वसदैवोदासेति । धनङ्कयानानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति । पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौराणेति । कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति । अधमर्षणानां वैश्वामित्राधमर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरेणवेति । वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति । शालङ्कायनशालाक्षलोहितलोहितजङ्गनां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति शालङ्कायनकौशिकेति वा । काश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । निभ्रुवाणां काश्यपावत्सारनैभ्रुवेति । रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति । शाण्डिलानां काश्यपावत्सारदैवलेति शाण्डिलासितदैवेति वा । वासिष्ठवसिष्ठानां योऽन्यउपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः । उपमन्यूनां वासिष्ठाभरद्वास्त्रिप्रमदेति । पराशराणां वासिष्ठशक्तिपराशरेति । कुण्डिनानां वासिष्ठकैलावरुण-

कौण्डिन्येति । अगस्तोनामागस्त्यदाटं च्युतेभ्यवाहेति । सोमवाहानामागस्त्यदाटं च्युतसौमवाहेति । पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । अथ यदि सार्धं प्रवृत्तोरन् । मानवेङ्ग-पौड्रवःकुत्सेति शस्त्राणि । तान्यदक्षिणानि । तेषामन्ते ज्योतिष्टोमः पृथ्व्यमनीयसहस्रदक्षिणः । अन्यो वा प्रजातदक्षिणः । दक्षिणावता पृथा शमनोयेरन्निति विज्ञायते । स एव हेतुः प्रकृतिभावे । “भृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्मादितोमिथः । शैनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते । यस्मात् वै गौतमादीनां विवाहोनेष्यते मिथः । दीर्घतमस्तयौतथः कन्धोवांचैव गोतजः । भरद्वाजाग्निवेश्यार्जाः शौङ्गाः कात्याञ्च शैशिराः । एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै । पृषदश्चासुइला विष्णु वृद्धाः काण्डोऽगस्त्यो हारितः सङ्कृतिश्च । यस्काञ्चैषां मिथ इष्टोविवाहः सर्वैरन्वैर्जामदग्न्यादिभिश्च । ह्यार्षेयाणां त्वापार्षेयसन्निपाते न विवाहः । त्वापार्षेयाणां पञ्चार्षेयसन्निपाते न विवाहः । “एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामितोऽनुवर्त्तते । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् । जमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा । विश्वामितः कश्यपश्च वसिष्ठोऽगस्त्योऽष्टमाः” । सप्ताना-सृष्टीणामगस्त्यष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते “एकएव ऋषिर्यावत् प्रवरैष्वनुवर्त्तते । तावत् समानगोत्राः स्युर्भृगुमङ्गिरसं विना । वसिष्ठौ द्वौ च विज्ञेयो ब्रह्म-सुत्रोऽथ शापतः । सैत्वारुणिरित्येव वासिष्ठोवि-यहानरात् । ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुक्रादयः । ज्ञेयो विवेकस्त्वनयोर्द्वितीयोत् कुण्डिनादयः । अतएव भिन्नशरीरत्वात् भिन्नगोत्रप्रवरत्वाच्च वसिष्ठवासिष्ठगणयो-र्विवाहः । जामदग्न्यविश्वामित्वाणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाहः । अत्रिविश्वामित्वाणां धनङ्कयवर्जं सर्वत्र विवाहः इति” प्रवरनिर्णयः ।

अथ सौत्रप्रवराः तत्रैव “जामदग्न्यावीतहव्यागार्त्तं मदा वाध्युश्चावैन्या गौतमाः भरद्वाजाः कपयोहारीताः काण्डा विरूपा मौइला विष्णु वृद्धा आत्रेया विश्वा-मित्वाः कश्यपा वासिष्ठा आगस्त्या इत्यष्टादश गणाः स्युः । आदितः पञ्चगणा भृगवो भवन्ति । भृगुजाम-दग्न्या वत्सश्रीवत्सच्यवनाप्रवानाः । और्वसावर्षि-जोवन्तिजावात्यतिशाद्यायनवैरोहिष्यावटमण्डु प्राचीनयो-म्यार्षिषेणानां भृगवो न मिथो विवाह्याः । वीत-हयथास्काधूलमौनमौकसावेदसा भृगवो न मिथो वि-

वाह्याः । गार्त्तं मदशोनकौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । वाभ्युश्चमित्रयवौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । वैण्ड-पार्थी भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । आङ्गिरसाया-स्यौतथ्यौ शिजकाक्षीवतवामदेवष्टदुक्थ्यान्ना गौतमा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसवाहैस्त्वभारद्वाज-कुक्कुटाग्निवेश्यौ ज्जापनसर्वेस्तम्बस्तम्बशुङ्गकतशैशिरपत्निक-क्षवान्दन्माहवचसस्तन्त्र कपिगार्ग्यकपिशैन्यान्ना भर-द्वाजा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसकथ्यमहा-योक्षाजः कथवश्या न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसमौह-पिताम्बरीषयौवनाश्वमाभ्याहशङ्कपिङ्गदभृकुत्सहारिताः न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसाजमीटकण्ठा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसविरूपपृषदश्च रथीतराष्टादंष्ट्रा विरूपाः न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसमौइल्यश्च-वोसुइला न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसविष्णुवर्धन-त्वासदस्यवाघमर्षणभद्रणमद्रणवाद्रायथौपमित्यौपगविसात्व-किसात्वकान्यारुणित्तन्द्याविष्णुवर्धा न मिथो विवाह्याः आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वगविष्ठिरधनङ्क्यातिथिसुमङ्गलवाम-रथ्यवीजवाप्यसुइलान्ना आत्रेया न मिथो विवाह्याः । विश्वामित्देवरातचिकित्तमनुदन्तौलकिवास्त्रकियज्ञवल्कोलू-कलट्टहृदग्निवभुशालखिश्यालायनश्यालङ्कायनकालव वौद-रश्रौतकामकायनदैवश्रवसाज्यमाधुच्छन्दसधनङ्क्याष्टकलो-हितपूरुषपारिधायाघमर्षणकौशिककतस्तुपनसधुमजठरवा-बलौकहृव्याग्निदैव्यन्ना विश्वामित्वा न मिथो विवाह्याः । काश्यपावत्सारनैप्रवरैर्भरैभशण्डिल्यशाण्डिल्यदैवरातासि-तान्नाः काश्यपा न मिथो विवाह्याः । वसिष्ठशक्ति-पराशरवासिष्ठा न मिथो विवाह्याः । आगस्त्यदाटं च्यु-तेभ्यवाहृदाभवाहृसाम्बाहृसोमवाहृयज्ञवाहान्ना अग-स्तयो न मिथो विवाह्याः” । एवं प्रवरज्ञानस्य विवाहो-पयोगितोक्ता । अस्य होमविशेषोपयोगिताऽपि आर्षेयशब्दे वक्ष्यते । निस्स्यसिन्धौ अत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा । “अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते । तत्र बोधायनः गो-त्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्षुदानि च जनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्” ।

“तत्र सप्त भृगवः वत्सा विदा आर्षिषेणा यस्का मित्यवावैन्याः शुनका इति ७ । वत्सानां भार्गवच्यवना-प्रवानोर्वजामदग्न्येति १ । भार्गवोर्वजामदग्न्येति वा भार्गवच्यवनाप्रवानेति वा । विदानां पञ्च भार्गवच्यव-नाप्रवानोर्ववेदेति २ । भार्गवोर्वजामदग्न्येति वा एतौ

द्वौ जामदग्न्यसंज्ञौ । आर्षिषेणानाम् भार्गवच्यवना-
प्रवानार्षिषेणानूपेति । भार्गवार्षिषेणानूपेति वा ।
एषान्त्वयाणां परस्परमविवाहः । वात्स्थानाम् भार्गव-
च्यवनाप्रवानेति वत्सपुरोधसयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्र-
वानवात्स्यपुरोधसेति । वैजवननिमित्थयोः पञ्च भार्गव-
च्यवनाप्रवानवैजवननैमित्थेति । एते त्रयः क्वचित् एषा-
मपि पूर्वैरविवाहः । अत्र तत्तद्गणस्याङ्गपयोन्यश्च विशेष
स्तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः । यस्त्वानाम् भार्गववैतह्य-
सावेदसेति । मितयूनानाम् भार्गववाध्युश्चदिवोदासेति ।
भार्गवच्यवनदिवोदासेति वा वाध्युश्चैत्येको वा । वैन्यानां
भार्गववैन्यपार्थेति । एतएव श्यैताः । शुनकानां शुन-
केति वा गार्त्सामदेति वा भार्गवगार्त्सामदेति द्वौ वा
भार्गवशौनहोत्रगार्त्सामदेति त्रयो वा । वेदविश्वज्योतिषां
भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति । शठरमाठराणां भार्गवशठ-
रमाठरेति एतौ द्वौ क्वचित् यस्कादीनां स्वगणन्यत्वा
सर्वैरविवाहः । तदुक्तं सत्यर्थसारे “यस्त्वामित्यववैन्याः
शुनकाः प्रवरैक्यतः । स्वं स्वंहित्वा गणं सर्वं विवहेयुः
परापरैरिति” ।

‘अथाङ्गिरसः ते गौतमाः भरद्वाजाः केवलाङ्गिरस-
श्चेति विधा । अत्र गौतमा दश आयास्याः शरद्वनः
कौमण्डादीर्घतमसः औशनसः कारेणुपालाः राह-
गणाः सोमराजकाः वामदेवाः दृहदुकथाश्चेति तत्वाया-
स्थानाम् आङ्गिरसायास्वगौतमेति शरद्वताम् आङ्गि-
रसगौतमशरद्वतेति । कौमण्डानां आङ्गिरसौतथ्यकाची
वदिति गौतमकौमण्डेति वा । आङ्गिरसानामायास्यौशिज-
गौतमकाचीवदिति वा आङ्गिरसौतथ्रगौतमौशिज-
काचीवदिति वा । आङ्गिरसौशिजकाचीवदिति त्रयो वा ।
दीर्घतमसाम् आङ्गिरसौतथ्रकाचीवतगौतमदैर्घतमसेति
आङ्गिरसौतथ्रदैर्घतमसेति त्रयो वा । औशनसानाम्
आङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रयः । कारेणुपालानाम् आ-
ङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति त्रयः राहगणानां आङ्गिरस-
राहूगणगौतमेति । सोमराजकानाम् आङ्गिरससोमरा-
जकगौतमेति । वामदेवानाम् आङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति
दृहदुकथानाम् आङ्गिरसवामदेव्यदुकथगौतमेति । आङ्गि-
रसवामदेववामदेव्येति वा । उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्र-
गौतमेति । औशिजानामाङ्गिरसौशिजकाचीवदित्याप-
स्तम्बः । आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाचीवदिति कात्या-
यनः । एतौ द्वौ क्वचित् रघुवाणाम् । आङ्गिरसराघुवन

गौतमेति केचित् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । एषां सर्वेषां
गौतमानामविवाहः ।

अथ भरद्वाजाः ते चत्वारः । भरद्वाजा गर्गा-
ङ्गचाः कपय इति भरद्वाजानामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारद्वा-
जेति त्रयः । गर्गाणां आङ्गिरसवार्हस्यत्यभारद्वाज-
शैत्यगार्ग्येति पञ्च । आङ्गिरसशैत्यगार्ग्येति वा अन्ययो-
र्व्यत्ययो वा । भारद्वाजगार्ग्यशैत्येति वा । गर्गभेदानाम्
आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति ऋक्षाणां कपिलानां चाङ्गि-
रसवार्हस्यत्यभारद्वाजवान्दन्माटवचसेति पञ्च । आङ्गि-
रसवान्दन्माटवचसेति त्रयो वा । कपिलानामाङ्गिरसा-
महोयवङ्गचयसेति । आत्मभुवाम् आङ्गिरसभारद्वाजवार्ह-
स्यत्यमन्त्रवरात्मभुवेति पञ्च । अयं क्वचित् भरद्वाजानां
सर्वेषामविवाहः ।

अथ केवलाङ्गिरसः हरितानाम् आङ्गिरसान्वरी
षयौवनाश्चेति । आद्योमान्वाता वा । कुत्सानाम्
आङ्गिरसमान्वाटकौत्सेति । कण्ठानामाङ्गिरसजमीढ-
कास्वेति आङ्गिरसघोरकास्वेति वा । रथीतराणामा-
ङ्गिरसवैरूपराथीतरेति आङ्गिरसवैरूपपार्थदश्वेति वा ।
अष्टादंष्ट्रपार्थदश्ववैरूपेति वा । अन्ययोर्व्यत्ययो वा ।
सुह्रलानामाङ्गिरसभार्ग्याश्वमौह्रल्येति आद्यस्वाक्ष्यौ वा
आङ्गिरसताविमौह्रल्येति वा । विष्णुदृष्टानामाङ्गिरस-
पौरुक्त्वत्वासदस्वेति । एषां स्वगणं विहाय सर्वैरविवाहो
भवति । हरितकुत्वयोस्तु न भवति ।

अथात्रयः ते चत्वारः आत्रेयाः वाङ्मुतकाः गविष्ठिराः
सुह्रला इति । आद्यानामालेयार्चनानसख्यावाश्चेति । वाङ्मु-
तकानाम् आत्रेयार्चनानसवाङ्मुतकेति । धनञ्जयानाम्
आत्रेयार्चनानसधानञ्जयेति क्वचित् । गविष्ठिराणामालेया-
र्चनानसगविष्ठिरेति । आत्रेयगविष्ठिरपौर्वातिथेति वा ।
सुह्रलानामालेयार्चनानसपौर्वातिथेति । वामरथ्यसुमङ्गल-
वैजवापानामालेयार्चनानसतिथेति आत्रेयार्चनानस-
माविष्ठिरेति वा । सुमङ्गलानाम् अत्रिसुमङ्गलश्यावाश्चेति
केचित् । अत्रेयः पुत्रिकापुत्राणाम् आत्रेयवामरथ्यपौत्रि-
केति । अत्रेयाणां सर्वेषामविवाहः ।

अथ विश्वामित्राः ते दश कुशिकाः कौह्रिताः रौक्षकाः
कामकायनाः कताः धनञ्जयाः अधमर्षणाः पूरणाः इन्द्र-
कौशिका इति कुशिकानां विश्वामित्रदेवरातौदलेति ।
कौह्रितानां विश्वामित्राष्टकलौह्रितेति । अन्ययो-
र्व्यत्ययो वा विश्वामित्रमाधुच्छन्दाष्टकेति वा । विश्वा-

मित्राएकेति द्वौ वा । रौचकाणां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति
वैश्वामित्ररौचकरैवणेति वा । कामकायनानां वैश्वामि-
त्रदेवश्रवसदैवतरसेति वा । अजानां वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दसाजेति वैश्वामित्राश्रवसवाधूलेति वा अघ-
मर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । पूरणानां वैश्वामि-
त्रपौरणेति द्वौ वा । वैश्वामित्रदेवरातपूरणेति वा
इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ । धनञ्ज-
यानां विश्वामित्रमाधुच्छन्दसघानञ्जयेति । वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षी-
लेति एते वौधायनोक्ताः । रौहिण्यानां वैश्वामित्रमा-
धुच्छन्दसरौहिणेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरेण-
वेति । जह्नुनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आ-
श्रवस्थानां वैश्वामित्राश्रवस्थवाधूलेति । वेणूनां वैश्वामित्र-
गाथिनरैवणेति एते आश्वलायनामाख्योक्ताः अन्यैस्त्व-
न्येऽपि षट्शतका जज्ञाः तेऽन्यत्र तत्कृतौ ज्ञेयाः एषां
विश्वामित्राणामविवाहः ।

अथ कश्यपाः ते पञ्च निभ्रवाः कश्यपाः शण्डिलाः
रेभाः लौगाक्षयश्च । निभ्रवाणां काश्यपावत्सारनैभ्रवेति ।
कश्यपानां काश्यपावत्सारसितेति । रेभाणां काश्यपावत्सा-
रैभेति । शण्डिलानां काश्यपावत्सारशण्डिल्येति । अन्य-
स्थाने देवलोवासितो वा । शण्डिलासितदेवलेति वा ।
कश्यपासितदेवलेति वा । अन्यथोर्व्यत्ययो वा देव-
लासितेति द्वौ वा । लौगाक्षीन् वक्ष्यामः । एषां कश्य-
पानामविवाहः ।

अथ वसिष्ठाः ते पञ्च वसिष्ठाः कुण्डिनाः उपमन्यवः
पराशराः जातूकर्णान्शेति । वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति
वासिष्ठेत्येक वा । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डि-
न्येति । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति ।
वासिष्ठाभरद्वस्वित्प्रमदेति वा । आद्यथोर्व्यत्ययो वा परा-
शराणां वासिष्ठशाक्यपाराशर्येति । जातूकर्णानां
वासिष्ठानां सर्वेषामविवाहः । अन्यस्याऽतिभिश्च ।

अथागस्त्याः ते चत्वारः इध्मवाहाः साम्भवाहाः
सोमवाहाः यज्ञवाहाश्चेति आद्यानाम् आगस्त्यदार्द-
ग्र्युतेध्मवाहेति आगस्त्येको वा । सोमवाहानाम् आग-
स्त्यदार्दग्र्युतसोमवाहेति । सांभवाहानां सांभवाहोऽन्यः
आद्यौ पूर्वकावेव सोमवाहानां तदन्तास्त्वयः दर्भवाहानां
तदन्तास्त्वयः ।

अगस्त्योनाभागस्त्यमाहेन्द्रमाद्योभुवेति पूर्वसासानाम्

आगस्त्यपौरुषमासपारणेति । हिमोदकानाम् आगस्त्यहैमस-
र्चिहैमोदकेति । पाण्डिकानामागस्त्यपैनायक पाण्डिकेति ।
एते षट् क्वचित् । अगस्त्येनां सर्वेषामविवाहः ।

अथ द्विगोत्राः शौङ्गशैशिरीणाम् आङ्गिरसवाहस्यत्व-
भारद्वाजकात्याक्षीलेति पञ्च कात्याक्षीलयोः स्थाने शौङ्ग-
शैशिरी वा आङ्गिरसकात्याक्षीलेति तयो वा एषां भर-
द्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । एवं कपिलानां कतानाम्
संज्ञतिपूतिभाषादीनाम् आङ्गिरसगोस्वीतसांज्ञत्येति शा-
त्त्वगोस्वीतसांज्ञत्येति वा एषां स्वगणस्यैर्वसिष्ठैः शौङ्गशै-
शिरीलैर्गाक्षभिश्चाविवाहः । कश्यपैरपीति प्रयोगपारि-
जाते । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति काश्यपा-
वत्सारसितेति वा एतेऽहर्वसिष्ठा नक्तं कश्यपाः एषां
वसिष्ठैः कश्यपैः संज्ञताद्यैश्चाविवाहः । देवरातस्य जाम-
दग्नेर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते
यदुक्तं बह्वृचश्रुतौ “यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयात्तव पुत्र-
ताम् । आङ्गिरसोजन्मनास्याजोगर्तिः श्रुतः कविरित्य-
ङ्गिरसगणस्यत्वेन भार्गवजामदग्नेत्स्यतेर्वाधात् । तेन
प्रत्यक्षश्रुत्या हरिवंशादिस्मृतेश्च वाचात् तेन द्वौ देव-
रातौ एक आङ्गिरसः श्रुत्युक्तः अन्यो भार्गवः तयोः
कल्पभेदेऽप्याङ्गिरसेन देवरातेन जामदग्नेर्भवत्येव विवाहः
भार्गवेण तु नेति तत्त्वम् । धनञ्जयानां विश्वामित्रैर-
तिभिश्चाविवाहः जातूकर्णानां वसिष्ठैरतिभिश्चाविवाहः
एवं दत्तक्रोतञ्जतिमस्वयंदक्षपुत्रिकापुत्रादीनाम् उत्पादक-
पालकयोः पितृगोत्रप्रवरा वज्र्या इति प्रवरमङ्गीरी
नारायणवृत्तप्रयोगपारिजातादयः । अत्र सर्वत्रोपपत्तयः
मूलं च तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक् । क्षत्रियवै-
श्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्वसिद्धान्तः यद्यपि
बह्वृचपरिशिष्टे कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तस्तथापि
“भरद्वाजासृक्प्रयोगगर्गौक्षायणा इमे । चत्वारोऽपि भर-
द्वाजगोत्रैक्याद्भान्वयुर्मिथः । कपिगर्भभरद्वाजासिथोरौ-
क्षायणा द्विजाः । नोदहेयुः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याञ्च
कुत्वचिर्दति” स्मृत्यर्धसाराद्युक्तेरविवाह एव तथोरिति
प्रवरमङ्ग्या यद्यपीदसक्तम् तथापि भृग्वङ्गिरोगणेषु तु
भवत्येव यथा बह्वृचपरिशिष्टे बौधायनः “एक एव-
ष्टमियां वत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत्प्रमानगोत्रत्वेत् भृग्वङ्गि-
रोगणात्” माधवीये स्मृत्यन्तरं “पञ्चानां त्रिषु सामान्याद-
विवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं श्रेष्ठकोऽपि
वारयेदिति” एवं विश्वादर्शप्रयोगपारिजाताचारमाधवीय-

निर्णयसिन्धु प्रभृतिषु भृग्वङ्गिरोगणेषु पञ्च प्रवाषाणां मध्ये त्रिषु सास्ये । त्रिषु प्रवरेषु द्वयोः सास्येऽपि श्रेषगोत्राणामेकैर्षिसास्येऽपि समानप्रवरत्वाद्विवाह्यात् सिद्धमेतेन अनूनानतिरिक्तसंज्ञासंख्याकत्वेन समानार्थत्वं यत् रघुनन्दनेनोक्तं तन्निर्मूलत्वादप्राज्ञं बौधायनादिस्मृति विरुद्धत्वात्तदर्शनविरुद्धितत्वाच्च एव वत्ससावर्षगोत्रप्रवरेषु आप्रवत्प्रवरत्वकथनमपि प्रवरध्यायान्नानविलसितम् । अधिकमार्षेयशब्दे वक्ष्यते । ऋषेरयं अण् । ऋषिष्ठतस्मरणे । वेदे यन्मन्त्रं येन ऋषिणा कत्यादौ स्मृतं तन्मन्त्रस्य तदार्थत्वम् । “आर्षं कन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः” योगिया । [शब्दे २३क्तआर्षविवाहे च ।

आर्षधर्म पु० न० कर्म० । १मन्वादिप्रोक्ते धर्म० । आर्ष-
आर्षभ त्रि० ऋषभस्य वृषस्येदम् अण् । वृषसम्बन्धिनि ।
“यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव तत् सर्वं भोषं स्तान्दित्तमर्षभम्” मनुः ऋषभदेव चरिते न० । [वृषभेदे ।

आर्षभि पु० ऋषभस्यापत्यम् इज् । ऋषभदेवपुत्रे चक्रवर्त्तिनि
आर्षभी पु० ऋषभस्येयं प्रिया अण् ङीप् । १कपिकच्छाम्
राजनि० । ऋषस्येयम् त्र्यल्यकारत्वात् अण् ङीप् । वायुपुरा-
णोक्ते मध्यमार्गस्थवोधीत्यमध्येवोधीभेदे ऐरावतीशब्दे विवृतिः

आर्षभ्य पु० ऋषभस्य प्रकृतिः जप् । वृषभतायोय्ये वत्-
से वत्सो हि वयःक्रमेण वृषभतां प्राप्नोतीति तस्य वृषभ
प्रकृतित्वात् तथात्वम् [यक् । ऋषिधर्म०

आर्षिक्य न० ऋषिरेव ऋषिकः ऋषिकस्य भावः पुरो०
आर्षिषेण पु० स्त्री ऋषिषेणस्य गोत्रापत्यम् विदा० अज् ।
ऋषिषेण ऋषेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् । ऋषिषेण इति वा
मणे पाठे आर्षिषेणस्तदपत्ये आर्षशब्दे प्रवरनिर्णये उदा० ।

आर्षेय न० ऋषीणां समूहः टक् । ऋषिगणरूपे प्रवर
भेदे तज्ज्ञानस्य विवाहोपयोगिता आर्षशब्दे उक्ता ।
होमभेदोपयोगिताऽपि प्रवराध्याये दर्शिता यथा । “प्रव-
रान् व्याख्यास्याम आर्षेयं वृषीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्त्या
इति विज्ञायते तदुवै न मनुष्यैरार्षेयं वृषीते ऋषि-
भिरैवार्षेयं वृषीते इति विज्ञायते आर्षेयमन्वाचट
ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनुबुध्यन्त ” इत्युक्तम् ।
“योवा अन्यःसन्नयान्यस्यार्षेयं प्रवृषीते स वा अस्यत
ऋषिरिष्टं वीतं वृङ्क्त इति विज्ञायते । त्रीन् वृषीते मन्त्र-
व्रतो वृषीते यथार्थमन्त्रव्रतो वृषीते इति विज्ञायतेऽ

यैकेषामेकं वृषीते द्वौ वृषीते त्रीन् वृषीते न चतुरो-
वृषीते न पञ्चातिप्रवृषीते इति विज्ञायते । तत ऊर्ध्वं
नध्वर्युर्दृषीते सुतरेवांचाहेतेति विज्ञायते । पुरोहितस्य
प्रवरेण राजा प्रवृषीते इति विज्ञायते । भृगूणामेवाग्ने-
व्याख्यास्यामो जामदग्न्यावत्सास्येषां पञ्चार्षेयः प्रवरो-
भार्गवच्यवनाप्रवानौर्वजामदग्नोति जमदग्निवदूर्ववदाप्र-
वानवच्यवनावदृष्टगुवदिति त्प्रार्षेयसुहैके भार्गवौर्वजाम-
दग्नोति जमदग्निवदूर्ववदृष्टगुवदित्येष वा विवृतः ।
सावर्षिजीवन्तिजामलैतिशासनवैरोहित्यावटमण्डु प्राचीन-
योग्यानामथार्ष्टिषेणानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यवनाप्र-
वानार्ष्टिषेणानूपेति । अनूपवदृष्टिषेणवदाप्रवानवच्यव-
नवदृष्टगुवदिति त्प्रार्षेयसुहैके भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति
अनूपवदृष्टिषेणवदृष्टगुवदिति । अथ वीतहव्या यास्तवा-
धूलसौनमौकास्तेषां त्प्रार्षेयो भार्गववीतहव्यसावेदसेति
सवेदोवद्वीतहव्यवदृष्टगुवदिति । गात्संमदाः शुनकास्ते-
षामेकार्षेयो गात्संमदेति होता वदति गृह्यसमदवत् इत्य-
ध्वर्युः अथ वाध्रश्वामितयवस्तेषामेकार्षेयो वाध्यश्चेति
होता वदति वध्रश्ववदित्यध्वर्युः । अथ वैन्याः पार्थास्तेषां
त्प्रार्षेयो भार्गवैवैन्यपार्थिव्येति । वृथिवोवद्वेनवदृष्टगुवदिति ।
इमे भृगवोव्याख्याताः । अथातोऽङ्गिरसामायास्यागोतमा-
स्तेषां त्प्रार्षेयआङ्गिरसायास्यगोतमेति । गोतमवदयास्य
वदङ्गिरोवदिति । अथौ तथ्यागौतमास्तेषां त्प्रार्षेय आङ्गि-
रसौतथ्यगौतमेति गोतमवदुतथप्रवदङ्गिरोवदिति ।
अथौशिजागोतमास्तेषां त्प्रार्षेयः आङ्गिरसौशिजकाची-
वदिति कक्षीवदुशिजवदङ्गिरोवदिति । अथ वामदेवा गौ-
तमास्तेषां त्प्रार्षेयः आङ्गिरसवामदेववाहृदुक्थेति वृह-
दुक्थवद्वामदेववदङ्गिरोवदिति । अथ भरद्वाजानां त्प्रार्षेय
आङ्गिरसवार्हस्यत्यभारद्वाजेति भरद्वाजवदृष्टहस्यतिवदङ्गि-
रोवदित्येष वा विवृतः । कुकुटार्ग्निवेश्योञ्जायनानां सर्वेषां
च स्तम्बस्तम्भशब्दानामथ द्वापृषुधायणानां कुलानाम् ।
यथा शुङ्गशैथिरयोः भारद्वाजाः शुङ्गाः कताः शैथि-
रयस्तेषां पञ्चार्षेयआङ्गिरसवार्हस्यत्यभारद्वाजकात्या-
चीवदिति अचीवत्कतवद्भारद्वाजवदृष्टहस्यतिवदङ्गिरोवदिति
त्प्रार्षेयसुहैके आङ्गिरसकात्याचीवदिति अचीवत्कतवद-
ङ्गिरोवदिति । अथ रुक्षाणां पञ्चार्षेय आङ्गिरसवार्हस्यत्य-
भारद्वाजवान्दन्माहवचसेति । माहवचोवद्वन्द्वनवद्भारद्वा-
जवदृष्टहस्यतिवदङ्गिरोवदिति त्प्रार्षेयसुहैके आङ्गिरस-
वान्दन्माहवचसेति माहवचोवद्वन्द्वनवदङ्गिरोवदिति । अथ

कपोनां त्वाप्येय आङ्गिरसामहोयवैरुच्येति उरुच्यवदम-
होयवदङ्गिरोवदिति । अथ गर्गाणां त्वाप्येय आङ्गिरसगार्ग्य-
शैत्येति शिनिवदुगर्गवदङ्गिरोवदिति । भरद्वाजसृष्टैकेऽ-
ङ्गिरसःस्थाने भरद्वाजगार्ग्यशैत्येति शिनिवदुगर्गवद्भरद्वाजव-
दिति । अथ हरितानां त्वाप्येय आङ्गिरसाम्बरोषयौवनाश्चेति
युवनाश्वदम्बरोषवदङ्गिरोवदिति । मान्वातासृष्टैकेऽङ्गि-
रसःस्थाने मान्वाताम्बरोषयौवनाश्चेति । युवनाश्वद-
म्बरोषवन्मान्वातवदिति । अथ कुत्सानां त्वाप्येय आङ्गि-
रसमान्वातकौत्सेति । कुत्सवन्मान्वातवदङ्गिरोवदिति । अथा
गमोढाः काख्वास्तेषां त्वाप्येय आङ्गिरसाजमोढकाखेति
कखवदजमोढवदङ्गिरोवदिति । अथ विरूपा रथोतरास्तेषां
त्वाप्येय आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्चेति पृषदश्वद्विरूप-
वदङ्गिरोवदिति अष्टादंष्ट्रसृष्टैकेऽङ्गिरसःस्थाने अष्टादंष्ट्र वै-
रूपपार्षदश्चेति पृषदश्वद्विरूपवदष्टादंष्ट्रवदिति । अथ सुद-
लानां त्वाप्येय आङ्गिरसभाम्यश्वमौद्गलेति सुदलवद्भाम्य-
श्ववदङ्गिरोवदिति । त्वंसृष्टैकेऽङ्गिरसःस्थाने तार्क्ष्यभाम्य
श्वमौद्गल्येति सुदलवद्भाम्यश्ववत्सृष्टवदिति । अथ विष्णु हृद्धानां
त्वाप्येय आङ्गिरसपौरुक्तत्वासदस्त्विति । तसदस्त्वव-
त्पुरुकुत्सवदङ्गिरोवदित्येष एव विक्रतः । अथमर्षणभद्रण-
मद्रणवाद्रायणौपमित्यौपगविसाल्यकिसाल्यकाम्यारुणित-
न्दीनामथात्वीणां त्वाप्येयआत्वेयार्चनानसश्यावाश्वेति
श्यावाश्ववदर्चनानसवद्विवदिति । अथ गविष्ठराणां
त्वाप्येयआत्वेयार्चनानसगाविष्ठरेति गविष्ठरवदर्चना-
नसवद्विवदिति । अथातिथीनां त्वाप्येय आत्वेया-
र्चनानसातिथेति अतिथिवदर्चनानसवद्विवदित्येष एव
वा विक्रतो वामरथपुसुमङ्गलवीजवापो नाम् । अथ विश्वा-
मित्वाणां देवराताऽश्विकितमनुतन्वीलकिबालखिल्ययज्ञ-
वल्कोलूकृष्टदग्निवभु शालखिशालावतशालङ्कायनकालवा-
स्तेषां त्वाप्येयो वैश्वामित्रदेवरातौदलेति । उदलवद्देवरात-
वद्विश्वामित्रवदिति । अथ श्रौमन्त्कामकायनानां त्वाप्येयो
वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवतरसेति देवतरसवद्देवश्रवोवद्विश्व-
ामित्रवदिति । अथाजानां त्वाप्येयो वैश्वामित्रभाधुच्छन्द-
साज्येति । अजवन्धुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथ धान
ज्जयानां त्वाप्येयो वैश्वामित्रभाधुच्छन्दसधानज्जयेति धन-
ज्जयवन्धुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथाष्टकालोहितस्तेषां
द्वाप्येयो वैश्वामित्राष्टकेति । अष्टकवद्विश्वामित्रवदिति । अथ
पूरुषपारिधामयन्नास्तेषां द्वाप्येयो वैश्वामित्रपौरुषेति पूर-
ुषवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कतानां त्वाप्येयो वैश्वामित्र का-

त्याचीलेतिअचीलवत्कतवद्विश्वामित्रवदिति । अथाथमर्षणाः
कुशिकास्तेषां त्वाप्येयो वैश्वामित्राथमर्षणकौशिकेति कुशि-
कवदथमर्षणवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कश्यपानां त्वाप्येयः
काश्यपावत्सारनैधुवेति निधुववदवत्सारवत्कश्यपवदिति ।
अथ रैभास्तेषां त्वाप्येयः काश्यपावत्साररैभेति । रैभव-
दवत्सारवत्कश्यपवदिति । अथ शाण्डिलानां द्याप्येयो
देवलासितेति । असितवद्देवलवदिति । त्वाप्येयसृष्टैके
काश्यपदेवलासिवेति असितवद्देवलवत्कश्यपवदिति
द्याप्येयास्तेवं न्यायेनैकाप्येया वसिष्ठा अन्यत्र पराशरोभ्यो
वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्वर्युः स्थाप्येयसृष्टैके वासिष्ठे-
न्द्रप्रमदाभरद्गविति अभरद्गवद्विन्द्रप्रमदवद्वसिष्ठवदिति ।
अथ पराशराणां त्वाप्येयो वासिष्ठयात्पराराशयेति
पराशरवच्छक्तिवद्वसिष्ठवदिति अथ कुण्डिनानां त्वाप्येयो
वासिष्ठमैलावरुणकौण्डिन्येति । कुण्डिनवन्मैलावरुणवद-
सिष्ठवदिति । अथ संङ्कृतिपूतिमाषाणां त्वाप्येयःशात्त्वसं-
कृत्यगौरुवीतेति । गुरुवीतवत्संङ्कृतिवच्छक्तिवदिति । अथा
गस्तोनान् एकाप्येय आगस्त्येति होताऽगस्त्यवदित्यध्वर्युः-
स्थाप्येयसृष्टैके आगस्त्यदार्ष्ट्युतेध्यावाहेति इध्यावाहवत्
दृढच्युतवदगस्त्यवदिति । अथ क्षत्रियाणां यद्गृहसार्षं प्रष्ट-
णीरक्षे एवैषां प्रवरो मानवेडुपौरुखरवसेति पुरुरवोवदिड-
वन्मनुवदिति अथ येषासृष्ट सन्वजतो न स्युः पुरोहित
प्रवरास्ते प्रष्टणीरन् अथ येषां स्युः पुरोहितप्रवरास्ते
पुरोहितप्रवराप्येयास्तेषां न्यायेनैकाप्येया एव विशां वात्स
प्रेति होता । वत्सप्रीवदध्वर्युः । अथाप्रजातबभ्रुराचा-
र्यांस्यःयणमनु प्रब्रवीताचार्यप्रवरं प्रष्टणीतास्तु ह ताण्डिन
एकाप्येयं सार्वशिकं समामानन्ति मानवेति होता मनुव-
दित्यध्वर्युर्मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम् । एवं
प्रवरभेदं निस्सीय होमविशेषोपयोगिता तदुत्तरयन्वेनोक्ता ।
“आर्षेयाणि सृष्टपतेः प्रवरत्वात्मादीनां सुखानाम्”
आश्व०श्रौ० “आर्षेयवरणे सृष्टपतेः प्रथमं वरित्वा आत्मा
दीनां सुखानां प्रष्टणीते” इति वृत्तिः । अग्निं कुटस्यष्टि
भारभ्य अयं प्रवरइत्यर्थेऽकिं मूलपुरुषावधिप्रवरभिभेदपेया
एवायः यथोक्तं “अथाप्येयं प्रष्टणीते ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवे-
भ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्योयो यज्ञं प्रापदिति । तस्मा-
दप्येयं प्रष्टणीते परस्तादर्वाक् प्रष्टणीते । परस्ताद्वि-
र्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्ञायसस्तय उ चैवैतं निङ्कृत-
इदं हि पितृवाग्येऽथापुलोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक्
प्रष्टणीते । स आर्षेयसृष्टाह” शत०ब्रा० । “होतकर्तृ

प्रवरो विधीयते । तत्र धर्मविशेषमाह परस्तादिति तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे कूटस्थमृषिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादि क्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् । यथा आङ्गिरसवार्ह-
स्यत्यभारद्वाजेत्यादि । तथा च ज्येष्ठस्य पतये एवैतं निङ्गुते अनेन प्रवरणेन निवेदयति भा० । “असमानार्षेयां कन्यां वरयेत्” विष्णुः । “प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तिक मुनेर्व्यावर्त्तिको मुनिगण” इति साधवाचार्यः ।

ऋषिरेव स्वार्थेऽङ्कः । इमन्त्रदृष्टिः ऋषौ “प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत्” प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं, देवा द्वितीयां चिति मपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयम्, इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चिति मपश्यन् एव तस्या आर्षेयम् ऋषय-
श्चतुर्थी चिति मपश्यन् ऋषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी-
पञ्चमी चिति मपश्यत् परमेष्ठेव तस्या आर्षेयं स यो हैतदेवं चितोनामाप्येवं वेदाप्येवत्यो हास्य वन्मु मत्यश्चि-
तयो भवन्ति” इति शत० ब्रा०

आर्ष्टिषेण पु० । चन्द्रवंसे शलन्तपात्मजे नृपभेदे “क्षत्र
दृढात्मजस्तत्र सुनहोलीमहायथाः । सुनहोत्वस्य दायदा
स्तयः परमधार्मि काः । काशः शलश्च द्वावतौ तथा गृत्-
समदः प्रभुः । पुत्रो गृह्णन्मदस्याय शुनकोयस्य शौनकः ।
आक्षणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च । शलात्मज-
आर्ष्टिषेणस्तनयस्तस्य काश्यपः” । हरि० व० २० । अ० ।
आर्ष्टिषेणोदिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः” स० भा० प० ।
२ गोत्रप्रवरभेदे आर्षशब्दे उदा० ।

आर्ष्टिषेणाश्रम न० इत० । तीर्थभेदे तच्च व० प०
१५५ अध्याये दर्शितं यथा । “अनैव पथा राजन् !
प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारयणस्थानं वदरोत्वभिर्विशु-
तम् । तस्माद्वासासि कौन्तेय ! सिद्धचारणसेवितम् ।
बद्धपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वाणः । अतिक्रम्य च तं
पार्थ ! आर्ष्टिषेणाश्रमे वसेः” ।

आर्हतं लि० अर्हत इदम् अण् । जैनसम्बन्धिनि । २ तन्मते
न० तन्मतञ्चार्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शितम् ।

आर्हन्ती स्त्री न० अर्हन्तो भावः ब्रह्म० अण् लुम् च पिप्वात्
ङीष् यलोपः । योग्यतायाम् । “श्रीत्वार्हन्ती चण्डुर्गुणै
र्नर्हर्षभिरर्हनिशम्” सि० कौ० । स्त्रीत्वाभावपक्षे ।
आर्हन्तप्रमित्यपि तत्रार्थे न० ।

आर्हायण स्त्री अर्हस्यापत्यम् अश्वा० फञ् । अर्हन्नाम-
कर्मगोत्रापत्ते । स्त्रियां ङीप् ।

आर्हाय्य पु० अर्हमभिव्याप्य आर्हम् तत्र विहितः तस्येदम् वा

दृष्टत्वात् ङ् । “आर्हात् इत्यारभ्य “तदर्हति” इत्यन्त
स्त्वजातेन तत्तदर्थेषु पाणिनिविहिते । प्रत्ययभेदे ।
२ तद्विषये तत्तदर्थे च । “आर्हयिष्ये” सि० कौ०

आल न० आलति भूषयति आ+अल-भूषादौ अच् । । ह-
रिताले तद्धि वस्योत्कर्षेण स्वयुक्तपदार्थं भूषयतीति तस्य
तथात्वम् । “ततो हरिद्रागृहधूमरोध्रपत्नाङ्गुसूः समनः-
शिलाभैः” । “मनःशिलाभधुकृष्टचन्दनपद्मकैः”
“रसाङ्गनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशिलाभे लघुनञ्च तस्यम्”
सुशु० । हरितालभेदगुणाद्युक्तम् भा० प्र० । “हरि-
तालं तु तालं स्यादावं तालकमित्यपि । हरितालं द्विधा प्रोक्तं
पत्राख्यं पिण्डसंज्ञितम् । तयोराद्यं गुणश्रेष्ठं ततोहीन-
गुणं परम् । स्वर्षवस्त्वं गुरु क्षिप्रं सपत्रं वाभ्रपत्रवत् ।
पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम् । निष्पत्रं
पिण्डसदृशं सलसत्वं तथा गुरु । स्त्रीऽप्युष्णारकं सल्य
गुणं तत् पिण्डतालकम् । हरितालं कटु क्षिप्रं कषा-
योष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकृष्टास्यरोगाभ्रकफपित्तक
फत्रथान् । हरति च हरितालं चारुतां देहजातां सू-
जति च बद्धतापानङ्गसङ्कोचपीडाः । वितरति कफजातौ
कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमशुद्धं मारितं वाप्यसम्यक्” ।
आ+अल-पर्याप्तौ अच् । २ अनल्पे ३ श्रेष्ठे च लि० ।

आलक्षि लि० आ+लक्ष-इन् । ज्ञातरि स्त्रियां गौरा० ङीष् ।
आलक्षित लि० आ+लक्ष-क्त । १ सम्यग्ज्ञाते, २ लिङ्गेन ज्ञाते च
आलक्ष्य लि० आ+लक्ष-यत् । १ सम्यग्ज्ञेये २ लक्षणेन वेद्ये च
“आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि” रघुः । आलक्ष्याश्चैव
पुरुषाः कुले जाता महागुणाः भा० व० २० ७ । ल्यप् ।
३ सम्यक् ज्ञात्वैत्यर्थे अल्य० ।

आलगर्ह पु० अलगर्ह एव स्वार्थे अण् । जलसर्पे । [ङीष्
आलजि लि० आ+लज-इन् । आमाषके स्त्रियां गौरा०
आलभ्य लि० आ+लभ-क्त । १ संसृष्टे २ संयुक्ते “चन्दनेन
समालम्बे कुङ्कुमेन विलिपिते” दुर्गाचामिन्द्रः ! ३ सृष्टे
४ हिंसिते च । [क्तिन्नन्त्वैऽपि गौरा० वा ङीष् ।

आलब्धि स्त्री आ+लभ-क्तिन् । स्वार्थे २ हिंसायां च
आलभन न० आ+लभ-ल्युट् । १ हिंसायां २ स्वार्थे । पक्षे लुम्
३ मर्द्दने च । “तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालम्भनञ्च
तैः” भा० आ० प० ६८ अ० । तत्रार्थे “आलम्भनम्”
कात्या० ६, २, १८ ।

आलभनीय लि० आ+लभ-अनीयर् । १ सृष्ट्ये २ हिंसनीये
च लुम् । ३ मर्द्दनीये “मङ्गलात्मनीवानि प्रायणीया-

न्युपस्करान्' । यागादौ आलम्भनीयः पशुः ।
आलभ्य त्रि० आ+लभ-यत् । १स्मृश्ये २हिंसे
 अ+लभ-ल्यप् । ३स्मृष्ट्यर्थे ४हिंसित्वेत्यर्थे च अव्य० ।
आलम्ब पु० आ+लबि-कर्मणि घञ् । आश्रयणीये, "निराल-
 म्बोलम्बोद्वजननि ! कं यामि शरणम्" जगन्नाथः, "इह हि
 पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्" शान्ति० श
 "रामे सलक्ष्मणे याते सीतां शून्ये यथासुखम् । निरा-
 लम्बां हरिष्यामि" रामा० । ३वैशम्पायनान्तेवासिभेदे
 आरुणिशब्दे ८०३४ष्ठे विवृतिः । भावे घञ् । ४आश्रयणे
आलम्बन न० आ+लबि-कर्मणि-ल्युट् । १आश्रयणीये
 "यस्मादेव विभावादिस्मृहालम्बनात्मकः" सा०द०
 उक्ते २रसालम्बने नायकादौ । "आलम्बनं नायकादिस्त-
 मालम्ब्य रसोद्भवात्" इति तस्यालम्बनशब्दार्थत्वेकारणमुक्तं
 तत्रैव । रसभेदे आलम्बनभेदाच्च"सा०द०उक्तायथा शृङ्गारे
 "प्ररोटां वर्जयित्वा तु वेष्ट्याञ्चानुरागिणीम् । आलम्बनं
 नायिकाः सुर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः" । रौद्रे "आलम्ब-
 नमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्" । हासे "विक्रताकार-
 वाक्चेष्टं यदालोक्य हसिञ्जनः । तदालम्बनं प्राङ्स्त-
 च्चेष्टोद्दीपनं मतम्" । करुणे । "शोच्यमालम्बनं मतम्" ।
 वीरे "आलम्बनविभावास्तु विजेतव्याद्योमताः" भया-
 नके । "यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदेवालम्बनं मतम्" । जुगु-
 ष्पायाम् । "दुर्गन्धमांसपिशितन्तदेवालम्बनं मतम्" । वि-
 क्षये । "विक्षये च वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्" शान्ते
 "अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनोऽसारता तु या । परमालम्बरूपं
 वा तस्यालम्बनमिष्यते" । ४बौद्धमतसिद्धे प्रत्ययभेदे च
 "चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्य-
 धिपतिरूपा" इति विभज्य "तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य
 नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलोक्तेखिप्रत्ययात् नीलाकारता
 भवतीति" सर्वदर्श० । अधिकमालयविज्ञानशब्दे वक्ष्यते ।
आलम्बित स्त्री आलम्बस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् इज् । वैशम्पाय-
 नान्तेवासिन आलम्बधैरपत्ये स्त्रियां गौ० ङीष् ।
 सा च शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतेर्भाता "आलम्बोऽपत्वात् आल-
 म्बोऽपुलः" शत० ब्रा० । इजन्तात् यूनि फञ् । आलम्बायानः
 तस्य यून्यपत्ये स्त्रियां ङीष् । सा च शुक्लयजुर्वेदंशान्तर्गतर्षि-
 भेदमाता । "आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रः" शत० ब्रा०
आलम्बित त्रि० आ+लबि-क्त । १धृते २गृहीते च ।
आलम्बित् त्रि० आ+लबि-णिनि । आश्रयिणि । "गजा-
 जिनालम्बि दुक्खलधारि वा" कुमा० । 'देवस्ततभजालम्बी-

जैत्रमध्यास्त राधवः" रघुः । "आलम्बिभिसन्नुकिष्णां
 कलापैः" माधः स्त्रियां ङीष् । आलम्बेन वैशम्पा-
 यनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । आलम्बप्रोक्ता-
 ध्यायिषु व०व० ।
आलम्भ पु० आ+लभ-घञ् लुम् । संस्पर्शे । वर्ज्येदित्य-
 लुपङ्गे "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च" मनुः
 २हिंसने च । 'अश्वालम्भं गवालम्भं संन्यासं पल
 पैटकम्" आदिपु० । "दृष्टजानामोषधीनां जाता-
 नाञ्च स्वयं वने । दृष्टालम्भेऽनुगच्छेद्गुणं दिनमेकं
 पयोव्रतम्" मनुः" । "बास्यं प्रीतान्यमालम्भायालुमन्यते
 तयालुमतमालभते" शत० ब्रा० । "आलम्भसमये तस्मिन्
 गृहीतेषु पशुष्वथ । महर्षयो महाभाग ! बभूवुः कपया-
 न्तिताः" भा०आ०६१ अध्याये । [गौः" सि०कौ"
आलम्भ त्रि० आ+लभ-लुम् ग्यत् । हिंसे । 'आलम्भो
आलय पु० आलीयतेऽस्मिन् आ+लो-आधारे अच् । 'गृहे
 २आधारे च 'हिमालयोनाम नगाधिराजः" कुमा०
 "तत्रामरालयमरालमरालकेशी" नैष० । "न हि
 दुष्टात्मनामार्था निवसत्यालये चिरम्" रामा० "आलयं
 देवशूलूणां सुघोरं खण्डवं वनम्" भा०आ०
 २२३ अ० । भावे घञ् । ३संक्षेपे मर्यादायामव्ययी० ।
 ४लयपर्यन्ते अव्य० । "पिबत भागवतं रसमालयम्" भाग० ।
आलयविज्ञान न० आलयं लयपर्यन्तस्थायि विज्ञानम् ।
 बौद्धमतसिद्धे अहमासदे विज्ञानभेदे । "तत् स्यादालयविज्ञानं
 यद्भवेदहमासदम् । तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यच्चीर्त्वादिक्
 सुक्लिखेत्" तेषां मते हि विज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो
 नास्ति, ज्ञानस्यैवाकारविशेषः अर्थोऽस्तीति । आलयविज्ञानस्य
 सदातन्त्रेऽपि कदाचित् नीलाद्युक्तेखिता तथा हि विवादा-
 ध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यध्यालयविज्ञाने कदाचिदेव
 नीलाद्युक्तेखिताः काचित्कत्वात् इति विज्ञानस्य कादाचित्कत्व
 सिद्धिः "तस्मादालयविज्ञानसन्नानातिरिक्तः कादाचित्कः
 प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाह्योऽर्थो स्याद्य एव न, वासनापरिपाक-
 प्रत्ययस्य कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।
 विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्नानवर्तिनामालय-
 विज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्यात्-
 पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं
 स्वसन्नानवर्त्तिपूर्वक्षणः कक्षीक्रियते सन्नानान्तरनिवम्ब-
 त्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञान-
 वर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽध्यालयविज्ञानवर्त्तिकः

क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम् । न चेदेवं कोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्तिताविशेषात् । सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपात्तुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेणानिच्छताप्यच्छमतिना स्नानुभवमनाच्छाद्यपरिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः । विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्तेर्नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपत्वोपलम्भात् । एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि दृष्टव्यानि । एवं चित्तचैत्तात्मकस्तम्भः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्तम्भः । आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्तम्भः । प्रागुक्तस्तम्भद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्तम्भः । गौरित्यादिशब्दोक्तेखिविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्तम्भः वेदनास्तम्बनिवन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मत्मानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्तम्भः” सर्वदं विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वक्षणिकविज्ञानसंस्काराणासुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रमः तत्संक्रमाच्च स्मरणं, सुप्तप्रौ च आलयविज्ञानस्य सत्त्वात् तत्रैव सर्वसंस्काराणामवस्थितेः सुप्तोत्थितस्य स्मरणसम्भव इत्यतो बौद्धैः आलयपर्यन्तं क्षणिकविज्ञानव्यक्तिधाराणां स्थायित्वमङ्गीक्रियते ।

आलर्क न० अलर्कसेदम् अण् । चित्तकुक्षुरविषे । “निहन्ति-विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः” सुशु० ।

आलवण्य न० न लवणं त० न० अलवणस्य भावः घञ् । लवणरसभिन्नत्वे । नास्ति लवणं यत् बद्धं तत् त्व वा न घञ् । अलवणता स्त्री अलवणत्वं तु न० लवणशून्यत्वे

आलवाल न० समन्तात् लवं जललवमात्राति आ+ला-क । दक्षमूले सेकार्थं ष्टदादिनिर्मिते जलाधारे सेतौ । “विश्वसाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्” रघुः । “विपुला-लबालस्यतवारिदर्पणः” भाषः । पृ० वसुधः वर्ग्यमध्योऽपि “जर-दुग्दृष्टनिभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः” (पादपैः) काद०

आलस त्रि० आलसति रेषत् व्याप्रियते अच् । १ क्रियामन्दे अलसस्यापत्यम् विदा० अच् । २ अलसापत्ये पु० स्त्री० यून्यपत्ये हरिता० फञ् । आलसायनः तस्य यून्यपत्ये पुं स्त्री० ।

आलस्य न० अलसस्य भावः घञ् । विहितक्रियाकरण्यानुत्वाहे आलस्यञ्च “किमालस्यं च कः शोकः” इति यक्षप्रश्ने “धर्म्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते” भा० व० ११२ अ० युधिष्ठिरेण लक्षितम् । “शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्म्मखालस्यमुच्यते” सुश्रुतेन लक्षितञ्च बोध्यम्” सा० द० उक्ते व्यभिचारिभावभेदे च “आलस्यं अमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकत्” यथा “न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् । जृम्भते सुद्धरासीना बाला गर्भभरालसा” सा० द० “आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिषांसति” मनुः । भारतोक्तधर्मक्रियामुन्यत्वरूपम् अत्रालस्यम् ।

आलात न० अलातमेव स्वार्थेऽण् । अलाते वङ्गिदीप्राङ्कारे ।

आलान न० आलीयतेऽल आ-ली-ल्युट् । १ गजबन्धनस्तम्भे करणे ल्युट् । २ तद्वन्धनरज्ज्वाम् भावे ल्युट् । ३ बन्धनमात्रे च । तत्र स्तम्भे । “अरन्तुदमिवालयानमनिर्वाणस्य दन्तिनः” रघुः । “इभमदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन” काद० “तज्जालानतानं प्राप्नैः सह कालायुरुद्रुमैः” बन्धने “गजालानपरिक्लिष्टैराक्षौटैः सार्द्धमानताः” रघुः ।

आलानिक त्रि० आलानमिव स्वार्थे विनयादि० ठक् । १ आलाने । आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्य ठक् । गजबन्धनसाधने कावादौ “आलानिकं स्याणुमिव द्विपेन्द्रः” रघुः

आलाप पु० आ+लप-करणे-घञ् । स्वरसाधनाक्षरे सारिगसादौ (आलापचारी) “आलापैरिव गान्धर्व्वमदीषत पदातिभिः” भाषः “आलापैः स्वरसाधनैरक्षरविशेषैः” मल्लि० । भावे घञ् । २ कथनमात्रे च “काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च” विश्वु पु० आ+लप-णिच्-अच् । ३ परस्परकथने । “अथे दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालापइव श्रूयते” शकु० । एकस्य कश्चित् प्रति कथने तेन तत्कथनप्रेरणात् तं प्रति कथ्यते इति परस्परकथनस्य इतरेतरकथनप्रयोज्यत्वात्तथात्वम् ।

आलापन न० आ+लप-णिच्-करणे ल्युट् । १ परस्परकथोपकथने आभाषणे आलापशब्देऽस्य प्रवृत्तिहेतुत्वसक्तम् “स्यादालापनमाभाषः इत्यमरः २ स्वस्तिवाचने च “मङ्गलालापनैर्होमैः” रामा० । [२ आभाषे

आलाप्य त्रि० आ+लप-कर्म्मणि गथत् । १ कथनीये णिच्-यत् ।

आलावु(वू) स्त्री अलावु पु० पूर्वपदीर्घः वा उड् ।

(लाउ) तुम्बाम् शब्दरत्नावली ।

आलावर्त्त न० आलं पर्याप्तमावर्त्तते आ+वृत्-णिच्-क-
र्मणि-अच् । वस्त्रनिर्मिते व्यजने हेम० । [सम्यग्दृष्टे न०

आलास्य पु० आलं पर्याप्तमास्यं यस्य । कुम्भीरे । प्रा०स० ।

आलि पु० आलति दंशे समर्थो भवति आ+अल-पर्याप्तौ इन् ।

१ वृश्चिके २ भ्रमरे ३ तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप् । आल-

यति भूषयति अलभूषणे-णिच्+इन् । ४ सख्यां वयसा-

याम् "असम्भवदुधनरसा शतालिपरिषेविता । करं न

सहते राजन् । भूमिर्नवधूरिव" उड्ढटः वा ङीप् । आ-

लोल्ययत् । "आलोव पश्य प्रतिषेधतीयं कपोतङ्कङ्कारगिरा

वनाली" नैष० । "तत्कालमालीभिरहस्यतालम्" नैष०

"ममालि ! प्राचीनैः प्रचुरसुकतैरद्य फलितम्" उड्ढटः ।

"निवार्यतामालि ! किमप्यर्थं वटुः" कुमा० "स्मित-

सुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्छितम्" सा०द० । "आ-

लति वारयति जलम् आ+अल-इन् वा ङीप् । आग-

न्तकस्य क्षेत्तस्थस्य च जलस्य निवारके पूसेतौ" । "शता-

लिपरिषेवितेति" आ+अल-पर्याप्तौ इन् वा ङीप् ।

इसन्तौ श्रेणौ च वनाली नैष० "तोयान्तर्भास्तरालीव

रेजे सुनिपरम्परा" कुमा० लीनामालीभिव तरवोबि-

भाणाः" माघः । ७ रेखायाञ्च स्त्री वा ङीप् "विषमहरि-

चन्द्रनालिना" माघः । दशुद्धानःकरणे ऽअनर्थे

च त्रि० सेदि० ।

आलिगव्य पुंस्त्री अलिगोरपत्यं गर्गा० वज् । अलिगुसुने-

रपत्ये स्त्रियां यजन्तत्वात् ष्फः षित्त्वात् गौरा० ङीष् ।

आलिगव्यायनी ।

आलिङ्गन न० आ+लिङ्-ल्युट् । आक्षेपणे अङ्गेनाङ्गसं-

योजनभेदे । "आलिङ्गनान्यधिकताः स्फुटमापुरेव" माघः

"प्रियालिङ्गननिर्वृतिम्" रघुः । तच्च सप्रधा । आसो-

दालिङ्गनं सुदिवालिङ्गनं प्रेमालिङ्गनं मानसालिङ्गनं

रुच्यालिङ्गनम् मदनालिङ्गनम् विनोदालिङ्गनमिति भेदात् ।

आलिङ्गित त्रि० आ+लिङ्-कर्म णि क्त । १ आस्त्रिष्टे "तरु-

णालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः" सा०द०

टीकाष्टतपहेलिका "योगोनाभ्यसितोन्नतं न चरितम्-

नालिङ्गिता कामिनी इहं जन्म निरर्थकं क्षितितलेऽरण्ये

यथा मालती" सा०द० । "विश्वस्यार्त्तान्निशदण्यैः स्यादा-

लिङ्गितो ह्येषौ" तन्वसारोक्ते विश्वचरारावध त्रिं

शब्दचरके २ मन्त्रे भेदे पु०

आलिङ्गिन् त्रि० अ-लिङ्-णिनि । आलिङ्गनकर्त्तरि
स्त्रियां ङीप् ।

आलिङ्ग्य पु० आ+लिङ्-ण्यत् । आलिङ्गनीये प्रियादौ

२ आलिङ्ग्य वादनीये ष्टदङ्गभेदे पु० स च "चतरङ्गुलही-

नोऽङ्गान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः । यथाकतिःस आलिङ्ग्य

आलिङ्ग्य स हि वाद्यते" इति शब्दार्णवोक्तलक्षणः ।

आ+लिङ्-ण्यत् । ३ आस्त्रिष्टेत्यर्थे अच् ।

आलिङ्ग्यायन पु० आलिङ्ग्यस्य ष्टदङ्गभेदस्यायनं यत् ।

१ यामभेदे तस्यादूरभवं नगरम् अण् वरणा० तस्य लुप् ।

तद्व्यामस्यादूरभवे नगरे । "लुपि व्यक्तवचने" पाणि-

त्युक्तेः नगरेऽपि पुंस्त्वम् । [वृहत्पात्रे त्रिका० ।

आलिङ्ग्यर पु० अलिङ्ग्य एव स्वार्थे अण् । (जाला) मृण्यये

आलिन्द पु० अलिन्द एव स्वार्थे अण् । १ बहिर्द्वारप्रकोष्ठे

२ गृह्याभ्यन्तरशय्यायवेद्याञ्च शब्द० ३ गृहकक्षेत्रे अमरमा० ।

स्वार्थे कन् । आलिन्दकः तेष्वर्थेषु पु० ।

आलिप त्रि० आ+लिप-क । आलेपनकारके ।

आलिप्त त्रि० आ+लिप-क्त । १ कतालेपने २ दक्षादीपने च

आलिम्पन न० आ+लिप-ल्युट् ष्ट० सम् । तच्छुल्लचूर्ण-

भिन्नितोदकेन मङ्गलार्थं दीयमाने आलेपने आदीपने ।

(आलिपना) त्रिका० ।

आलीढ त्रि० आ+लिङ्-क्त । १ आस्वादिते २ क्षते "सेन्यान्व

मालीढमिवासुरास्त्रैः" रघुः । "स्थानानि धन्विनां पञ्च

तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्र्यन्तरे पादौ मण्डलं

तोरणाकृति । अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढं तु ततोऽ-

प्यतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः" इत्यु-

क्तलक्षणे अपतो दक्षिणं पादं व्यवस्थाय वामपादाङ्ग-

ञ्चनेन स्थितिरूपे ३ युद्धार्थे धन्विनां स्थानभेदे न० । "अतिष्ठ-

दालीढविशेषशोभिना" रघुः । "पायाञ्जीलोत्पलामा रवि-

शशिविलसत्कुण्डलालीढपादा" तन्वसा० रक्षाकालीध्या०

अग्निपुराणे तु समपदादीन्यन्यथा निरुक्तानि यथा

"अङ्गुष्ठशुल्फपाण्यङ्गि स्त्रिष्टाःस्युः सहिता यदि । इष्टं

समपदं स्फोतमेतल्लक्षणतस्तथा । बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ

स्तत्रजानुकामायतौ । त्रिवितस्त्र्यन्तरे स्थानमेतद्वैशा-

खमुच्यते । हंसपङ्क्याकृतिसमे दृश्यते यत्र जानुनी ।

चतुर्वितस्त्या विच्छिन्ने तदिदं मण्डलं सृष्टम् । भुगवाम-

पदं पश्चात्, स्तत्रजानूदक्षिणम् । त्रिवितस्त्र्यः पञ्च विस्तारे

तदालीढं प्रकीर्तितम् । एतदेव विपर्यस्तं प्रत्यालीढं-

प्रकीर्तितम्" विकटादिस्थानं धन्विस्थानशब्दे वक्ष्यते ।

“नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्” कुमा० टी० मल्लिनाथेन
आकुञ्चितसव्यपादत्वेन आलीढस्थानके स्थितमिति
व्याख्यातम् । स्वार्थे कन् तत्त्वं । शुभ्रा० पाठात् ढक् ।
आलीढेयः तद्भवे त्रि० । संज्ञायां कन् । आलीढकम् ।
वत्सानां स्थलेषु क्रीडनभेदे न०

आलीन त्रि० आ+ली-कर्त्तरि क्त । १ आस्त्रिष्टे भावे क्त ।
२ संज्ञे भेदे न० । तत्र साधु अण् । ३ वङ्गे धातुभेदे तस्य
धात्वन्तरसंज्ञेपकारकत्वात् तथात्वम् संज्ञायां कन् ।
तत्रैव । तद्गुणादि रङ्गशब्दे वक्ष्यते ।

आलु पु० आलाति आ+लो-मित० ङु । ऋ-उ णिच् रस्य
लः वा । १ पेचके २ भेलके शब्दरत्ना० स्वल्पवारिधानिकायां
सनाले ३ जलपात्रभेदे (भारी) स्त्री० । ४ कन्दभेदे न० राज-
नि० । तस्य भेदा नानाविधाः “कन्दो बहुविधो लोके
आलुशब्देन भग्यते । कञ्चालु चैव घण्टालु पिण्डालु शर्करा-
दिक्कम् काष्ठालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकशः” ।
इत्युक्तेः । आलुकशब्दे विहितः ।

आलुक पु० आ+लाति घृञ्चो कासरोगं वा आ+ला-मित० ङु
संज्ञायां कन् । १ शेषनागे २ कासालौ च । आलु+स्वार्थे
कन् कन्दभेदे न० तद्भेदगुणादि भा० प्र० उक्तं यथा ।
“आलुकमप्यालुकं तत् कथितं वीरसेनस्य । काष्ठालुकशङ्खालुक-
हस्त्यालुकानि कथयन्ते । पिण्डालुकमध्यालुकरत्नालुकानि
कथितानि” तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तं (काठारु) शङ्खालुकं
श्वेततायुक्तं शङ्खाकारम् (शांखआलु) हस्त्यालुकं दीर्घतायुक्तं
सहाशरीरम् (चुवडोआलु) पिण्डालुकं वर्तुलाकारं (सुधनी)
मध्यालुकं माधुर्ययुक्तं दीर्घसुखं शर्करालु (शकरन्द) रत्नालुकं
रक्ततायुक्तं (रतालु) तेषां गुणास्ततोक्ताः “आलुकं शीतलं
सर्वं विष्टम्भमधुरं गुरु । ऋत्तमूलमलं हृत्तं दुर्जरम्
रक्तपित्तनुत् । कफानिलकरं बल्यं दृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्” ।
गौरा० ङीष् । दीर्घाकारशुद्धयुक्तरत्नालुके स्त्री ।
“रत्नालुभेदो वा दीर्घां तन्वो च प्रथितालुकी । आलुकी-
वलङ्घत् स्निग्धा गुर्वी हृत्कफनाशिनी । विष्वम्भकारिणो-
तैले तलिताऽतिरुचिप्रदा” भावप्र०

आलुञ्चन न० आ+लुचि ल्युट् । उत्पाटने । केशादेः
बन्धराहित्ये च । [आलुञ्जितमूर्द्धजा” ।

आलुञ्चित त्रि० आ+लुचि-क्त । उत्पाटिते असंयते केशादौ
आलुण्टन आ+लुटि-ल्युट् । बलादपहरणे (लुट्) ।

आलुल त्रि० आ+लुल-क । उन्मुक्ते चलीभूते । ऋशा० च्प्रथे
अङ्क्त्-आलुलायितः असंयते त्रि० ।

आलू पु० आलूनाति आ+लू-क्तिप् । आलुशब्दार्थे स्वार्थे
कन् तत्रैव । “आलुकमप्यालुकमिति” भाव० प्र० । “आलुकं
शीतलं सर्वमिति” भाव० प्र० पाठान्तरम् ।

आलून त्रि० आ+लू-क्त । १ ईषच्छिन्ने २ सम्यक्छिन्ने च
“तेनाभरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः” कुमा० । [लेखपत्रे ।

आलेख पु० आ+लिख-घञ् । १ सम्यक्लेखने । आधारे घञ् ।
आलेखन न० आ+लिख-भावे ल्युट् । १ सम्यक्लेखे । आ-

लिखति ल्यु । २ आलेखनकर्त्तरि त्रि० । ३ आचार्ये
पु० तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम् । “संस्थिते ऽपायती-
ष्ववष्टथं गमयेयुरित्यालेखनः” । आश्व० श्रौ० । आलेखन
आचार्यः” इति । करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियांङीप्

आलेख्य त्रि० आ+लिख-ण्यत् । चित्वादौ लेख्यदेवादिप्रति-
विम्बे “विधातुमालेख्यमशक्तुवन्तः” भाषः “इति संरन्धिणो
वाणीबलस्यालेख्यदेवताः” भाषः । “अहोरूपमालेख्यस्य”
शक्तु० २ लेखनीये त्रि० । आधारे ण्यत् । ३ चित्ते ।

आलेख्यशेष त्रि० आलेख्यं चित्तमेव शेषो यस्य बहु० । ऋते,
हेम० । ऋतस्य हि चित्ते एव प्रकतिरूपेण अवस्थानात्
तथात्वम् । “आलेख्यशेषस्य पितृविवेश” । रघुः ।

आलिप पु० आ+लिप-घञ् । १ उपलेपे २ आलिम्बने च ।
(आलिपना) ल्युट् तत्रैवार्थे न० । “जाताताङ्का-
रचयति चिरं चन्दनालेपनानि” सा० द० । आलिप्यते
कर्मणि ल्युट् । २ आलिप्यमाने च ।

आलोक पु० आलोक्यतेऽनेन आ+लुक-लोक-वा करणे
घञ् । (आलो) १ स्वर्यादिप्रकाशे, “मृह्णाति
चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः” भाषा० उक्तेः
अलोकसंयोगस्य द्रव्यचक्षुषप्रत्यक्षे कारणत्वम् इति
नैयायिकाः अन्धकारस्य द्रव्यत्ववादिनां मते तद्भिन्न-
द्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वमिति भेदः । तथाहि पेशकादिचा-
क्षुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिदर्शनात्
आलोकसंयोगस्य न सर्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्धकारेऽपि
तथा कल्पनमिति । एतदभिप्रायेणैव दिवाभ्याः प्राणिनः
केचिद्रात्रावन्नास्तथा परे । केचिद्दिवा तथा रात्रौ
प्राणिनस्तुल्यदृश्य इति” देवीमा० केषांचिद्दिवाभ्यन्तरोक्तिः ।
“आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या” कुमा० रघुश्च । भावे
घञ् । २ दर्शने । “आलोकमात्रेण सुरानशेषान्” कुमा० ।
“वत्सालोकप्रवर्तिना” रघुः । “वैवस्वर्कम्बवैरसपाश्यां-
लोकास्यशेषकृत्” सा० द० । “स्त्रीणां प्रियालोकफलो
हि वेशः” कुमा० । “मलिनो हि यथादशैरूपालोकस्य

स क्षमः" या० सू० "यदालोके स्तूयते" व्रजति सहसा तद्विपुलताम्" शकु० । "जनास्तदालोकपथात् प्रतीयुः" रघुः ।
आलोकन न० आ+लुक-लोक-वा भावे ल्युट् । दर्शने "ततस्तदालोकनतत्पराणाम्" । "भुवनालोकनप्रतिः स्वर्गिभिरानुभूयते" कुमा० । "व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" माघः ।

आलोकनीय त्रि० आ+लुक-लोक-वा अनोयर् । दर्शनीये इष्टुं योग्ये "चित्रन्यस्ताइव गताः प्रकामालोकनीयताम्" कुमा० ।

आलोकित त्रि० आ+लुक-लोक-क्त् । दृष्टे । [डीप् ।

आलोकित् त्रि० आ+लुक-लोक-वा-णिनि । दर्शके स्त्रियां

आलोक्य त्रि० आ+लुक-लोक-वा-ण्यत् । दर्शनीये । ल्यप् । दृष्टव्ये अव्य०

आलोचक त्रि० आ+लुच्-णिच्-क्त् । आलोचनाकारके ।

आलोचन न० आ+लुच्-णिच्-भावे ल्युट् । विशेषधर्मा-

दिना विशेषेण नैया० सामान्यविशेषान्यतया इन्द्रियजन्ये निर्विकल्पकस्थानीये सांख्यमतसिद्धे २ अन्तःकरणवृत्तिभेदे । यद्योक्तं सां०कौ० आलोचितमिन्द्रियेण भवति इदमिति सम्प्रगम् । इदं नैवमिति एवं कल्पनया विशेष्यविशेषणभावेन विवेचयतीति यथाहुः । "सम्प्रगं वस्तुमात्रान्त प्राक्गृह्यन्त्यविकल्पितम् । तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनोविषयः" । तथा हि "अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं सुगन्धस्तुकमिति । ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्धिया । बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता" । तच्च विशेष्यविशेषणसंसर्गानवगाहि ज्ञानम् "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः" सां०का० णिच्-युच् । आलोचनायत् स्त्री इत्यने च । "पश्याथैशानालोचने" हशेरनालोचने कञ् च" पा० । षलोचनपर्यन्ते अव्य० "आलोचनान् अवर्णं वितत्य" रघुः ।

आलोचित त्रि० आ+लुच्-णिच्-क्त् । आलोचनाविषयीभूते विशेषदर्शनादिना क्तालोचने "आलोचितमिन्द्रियेणेति" सां०कौ० । इतिकर्तव्यतया २ अवधारिते च

आलोच्य त्रि० आ+लुच्-ण्यत् । आलोचनाहे आलोचनाविषयीकार्ये । आ+लुच्-णिच्-ल्यप् । आलोचनं कृत्वत्यर्थे अव्य० ।

आलोडन न० आ+लुड-मन्य-ल्युट् । षलोडने २ मर्हने मन्यने "भावनालोडने चास्य कर्तव्ये भेदजैर्हितैः" सुश्रु० ।

आलोडित त्रि० आ+लुड-क्त् । षमयिते २ मर्हिते इच्छुषी-

कृते च "अलोडितः काञ्चनभूपरागः" इति माघः ।

आलोल त्रि० ईषत् लोलः प्रा० स० । ईषच्चञ्चले "आलोलपुष्करसुखोल्लसितैरभीक्ष्णम्" माघः । "क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयन्त्यः भेषदूतम् ।

आलोलित त्रि० आ+लुल-णिच्-क्त् । ईषच्चञ्चलीकृते **आलोष्टी** अव्य० ईषत् लोष्टमिव करोत्वनेन आलोष्ट+णिच्-वा० ई उर्यादि । हिंसायां गण० ।

आलोहायन त्रि० अलोहे भवः नडा० फक् । अलोहभवे **आवक** त्रि० अवति अव-खुल् । रक्षके ।

आवय्य पुंस्त्री अवटस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । अवटर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियाम् "आवय्याञ्चाप्" पा० चाप् । आवय्या । अवटश्च प्रवरभेदः आर्षशब्दे दृश्यः ।

आवनतीय त्रि० अवनतस्य सन्निकटदेशादिः कशा० ऋण् । अवनतसन्निकटदेशादौ ।

आवनेय पु० अवन्या अपत्यं ढक् । मङ्गलग्रहे तस्य महीत उत्पत्तिकथा काशी० १७अ० । "उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामी भूस्तोऽयं यथाऽभवत् । पुरा तपस्ततः शम्भोर्दां चाययत् विधीगतः । भालस्थलात् पपातैकः स्वेदविन्दु महीतले । ततः कुमारः संजज्ञे लोहितान्महीतलात् । स्नेहसंबद्धितः सोऽथ धात्रा धात्रीस्वरूपया । माहेय इत्यतः ख्यातिं परामयं गतस्ततः" अतएव तस्य कुजभौमेत्यादिसंज्ञा

आवन्त पु० अवन्तेरयं राजाअण् । अवन्तिदेशाधिपे चन्द्रवंश्ये ऋषभेदे । "कुन्तेष्टः सुतो जज्ञे रणष्टः परान् प्रति । ष्टस्य जज्ञिरे शूरास्तवः परमधार्मिकाः । आवन्तश्च दशार्हश्च बजो विषहरश्च यः" हरि० ३७अ० । "दृष्टेत्कोसलाजादाजग्नः" पा० अण्विधानात् आवन्त्यएवेति पाठः उचितः आवन्त इति तु लिपिकरप्रमादात् ।

आवन्त्य त्रि० अवन्तिषु भवः तस्य राजा वा इदन्त्वात् जग्नौ । अवन्तिदेशभवे २ तद्वृत्ते च बहुषु लुक् अवन्त्यः । विन्द्यानुविन्द्यावावन्त्यौ सैन्येन सहतादृशौ" भा० व० प० ३०अ० । "विन्द्यानुविन्द्यावावन्त्यौ दन्तवक्रश्च वीर्यवान्" हरि० व० ६२अ० । ब्राह्म्याद्ब्राह्मण्यात् सवर्णायामुत्पन्ने ३वर्ष भेदे ब्राह्म्यात् तु जायते विप्रात् पापात्मा भुर्जकण्ठकः "आवन्त्यशटपुधानौ च सुप्रधः शैख एव च" मनुः ।

आवपन न० ओष्यते स्थाप्यतेऽत्र आ+वप-आधारे ल्युट् । षधान्यस्थापनपात्रे (यत्या) इति ख्याते । "गोषो आवपनञ्चेत्" सि० कौ० आ+वप-भावे ल्युट् । इभूमौ वीजादेर्निधाने (वीजा) "अथात आसूतीनामेवावपनस्य" कात्या० ।

प्रभुरन्विः प्रपचने भूमिरावपने प्रभुः भा० आ० ८८ अ० ।
करणे ल्युट् । ४ वपनसाधने लि० 'भूतानामावपनं
सर्वेषाम्' शत० ब्रा० ख्रियां छेप् । त्वमस्यावपनी जना-
नाम्' अथ० १२, १, ६१ । अन्तर्भूतशयर्थे ल्युट् ।
५ केशादेः सर्वसुखने ।

श्रावपनिष्कारा स्त्री आवप निष्कार इयुच्यते यस्यां क्रियायां
मयूर० स० । आवपननिष्कारार्थनिदेशक्रियायाम् ।
श्रावथ पु० आ+अज-अच् वीभावः । १ आगतौ । कर्त्तरि
अच् । २ आगन्तरि ३ देशभेदे पु० । धूमा० वुञ् आवयकः ।
आवयदेशभवे लि० । [आच्छादके वस्त्रादौ ।

श्रावरक न० अ+ह-करणे अप् संचायां वुन् । अपवरके,
श्रावरण न० आत्रियते देहः चैतन्यं वाऽनेन आ+ह-करणे
ल्युट् । (टाल) १ चर्मफलके । वेदान्तिमतसिद्धे
चैतन्यावरणे २ अत्राने आवरणशक्तिशब्दे विवृतिः ।
३ आच्छादनसाधनमात्रे "तमश्च नेत्रावरणं प्रवृज्य"
रघुः "स्फुटमिवावरणं हिममारुतैः" माघः "लब्धान्तरा
सावरणेऽपि नेत्रे" रघुः पुरादिषु आच्छादनसाधने ४ प्राची-
रादौ च यथा काश्यां सप्तावरणानि । वेङ्गा) ५ वेष्टने
भावे ल्युट् । ६ आद्यतौ "हृदयावरणं नित्यं कुर्याच्च मित
मध्यगः" सुश्रु० । "स्रोतसां भेदकोयश्च तेषां चावरणे
रतः" मनुः । "स्त्र्ये तपत्यावरणाय वृष्टेः" "तस्य सावरण
दृष्टिसम्भयः" रघुः "नलिनीदलकल्पितं स्तनावरणम्" शकु०

श्रावरणशक्ति स्त्री आवरणे शक्तिः आदृष्टोति
संचायां कर्त्तरि ल्युट् कर्म षा० वा । वेदान्तिमतसिद्धे
अज्ञानस्य चैतन्यापिधानशक्तिभेदे यथोक्तं वेदा० सा०
आवरणशक्तिस्तावदलोऽपि भेषोऽनेकयोजनायतमादित्य-
मखलमवलोकयत्नयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव
तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिण-
मवलोकयित्वा बुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं साम-
र्थ्यम् । तदुक्तं "घनच्छद्दृष्टिर्घनाच्छद्मकं यथा निष्प्रभं
मन्यते चातिमूढः । तथा बद्धवद्भाति यो मूढऽष्टेः स
नित्योपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा" अनयादृष्टस्यात्मनः कर्त्तृत्व-
भोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वः दिसंसारसंभावनाऽपि भवति यथा
स्वाप्नानादृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसंभावना ।

श्रावरममक न० अवरं समानाम् एक० त० 'श्रीश्रावर-
समात् वुञ्' पा० नि० ह्रस्वः अवरसमे वर्षस्याद्यकाले
देयमृणम् वुञ् । वर्षस्याद्यसमये देये ऋणे ।

श्रावर्जित लि० आ+वृज-खिच्-क्त । १ दत्ते २ त्यक्ते "न हि

तेन पथा तनुत्थजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः" नूनमाव-
र्जितं मया "हृदिरावर्जितं ह्येतस्त्वया विधिवद्भ्रमणु"
इति च रघुः । ३ निस्त्रीकृते च "अधःप्रस्थापिताश्चैन
समावर्जितकैतना" "आवर्जितजटामौर्त्वावर्त्वाव-
शिकोटयः" कुमा० ।

श्रावर्त्त पु० आ+वृत्-भावादौ घञ् । चक्राकारेण जलस्य
स्वयं भ्रमणे (घुरणो) प्रवाख्ये घोटकाचङ्गे श्रोमसंस्थान-
भेदे राजावर्त्तनामके ३ मणौ ४ आवर्त्तने । ५ जेचा-
धिपभेदे च ६ भाक्तिकघातौ न० । "न्दपं तमावर्त्तमनोच्च-
नाभिः" रघुः "तथापि समतावर्त्तं मोहगर्त्तं निपातितः"
देवीमा० "लियुते, शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । आवर्त्तौ
निर्जलोभेषः संवर्त्तश्च बहुदकः । पुष्करोदुष्करजलो
द्रोणः सम्यक्प्रूरकः" ज्यो० त० । "आवर्त्तिनः शुभफल-
प्रदशुक्तियुक्ता आपन्नदेवमणयोभृतरन्ध्रभागाः । अश्वा-
धधर्वसुमतीमतिरोचमानासूक्ष्मं पयोधय इवोर्षभिरा-
पतन्तः" माघः । "आवर्त्तिनः दशावर्त्तयुक्ताः प्रशंसायां
णिनि । ते च "हावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपर-
भ्ययोः । एकोभावे ह्यपाने च दशावर्त्ता धृवाः स्मृताः"
पयोधिपक्षे जलभ्रमः" मन्त्रि० आश्वावर्त्तश्च अश्वशब्दे
५० ३३४ उक्तः । ७ आवर्त्ताकारे देहिनां रोमसंस्थानभेदे
पु० अश्वानामपि उक्तप्रवृत्तपावर्त्तौ रोमसंस्थानविशेष एवेति
बोध्यम् । खिच्-भावे अच् । ८ पुनः पुनश्चालने ९ परिघट्टने
(आश्रोतान) १० धातूनां द्रावणे (गलान) ११ चिन्ता-
याञ्च चिन्तया हि चित्तं स्वविषयेषु पुनः पुनश्चाल्यते
इति तस्याः तथात्वम् । आवर्त्तप्रते समन्तात् अनेक-
कोटिषु आ+वृत्-खिच्-कर्मणि अच् । अनेक कोटिसंज्ञिनि
१२ संशये "भ्रमं संभोहभावसंभयासाह्वितोजयेत्"
भा० शा० २७३ अ० आवर्त्तमनेककोटिसंज्ञेन संशयम्
अभ्यासात् तच्चाभ्यासात्" नोलक० । आवर्त्तते कर्त्तरि
अच् । १३ आवर्त्तमाने लि० "दक्षिणावर्त्तशङ्कोऽयं हन्त
चूर्स्रिकितोमया" सा० द० १४ संसारे पु० तस्यानिशमावर्त्त-
मानत्वात्तथात्वम् । "इममावर्त्तं नावर्त्तन्ने" इति ह्युक्तिः
"शङ्खनाभ्याकृतियोर्निस्त्वावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्मृतीवे
त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" "शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उप-
र्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः संप्र-
कीर्त्तिताः" इति सुश्रुतोक्ते देहान्तर्वर्त्तनि आवर्त्ताकारे
१३ नाडोसद्विवेशभेदे च ।

आवर्त्तकं पु० आवर्त्तएव स्वार्थे कन् । १ मेघाधिपभेदे “रजनि-
करविम्बचुम्बितावर्त्तकाम्बुदविडम्बकेन” काद० । तदीयास्त्रो-
यदेष्वय्य पुष्करावर्त्तकादिषु” कुमा० जातं वंशे भुवनविदिते
पुष्कराकर्त्तकानाम्” मेघदू० । आवर्त्त इव कायति
कै-क । २ आवर्त्तकारे आवर्त्त शब्दोक्ते अश्वरोमचिह्नभेदे
आवर्त्तयति आ-इत-णिच्-खल् । ३ पुनः पुनरावर्त्तकेति०
आवर्त्तकी स्त्री आवर्त्त इव कायति प्रकाशते कै-क-गौ०
डीप् । कोङ्कण्ये (भगतवल्ली) प्रसिद्धे लताभेदे सा तु
विषाणाकारा रक्तपुष्पी रङ्गाकारा पीतकीलकयुक्ता
चर्मरञ्जनकारिणी “कषायास्त्रा शीतवीर्यकारिणी पित्त-
नाशिनो” वैद्य० २ भद्रदन्तिकायां च राजनि० ।

आवर्त्तन न० आ+इत-आधारे ल्युट् । स्वर्थस्य पश्चिमदि-
गवस्थितच्छायायाः १ पूर्वदिग्गमनसमये मध्याह्नकाले
“आवर्त्तनाम्बु पूर्वाह्नोऽपराह्णस्तु ततःपरम्” स्युतिः ।
“आवर्त्तनसमीपे वा दृडिन्वाह्नसपक्रमेत्” स्युतिः आ+
इत-णिच्-भावे ल्युट् (आओटान) २ आलोडने ३ गुणने च
धातूनां ४ द्रावणे (गलान) । आवर्त्तयति संसारचक्रम् आ+
इत-णिच्-कर्त्त रि ल्यु । ५ विष्णौ “आवर्त्तनोनिष्ठतात्मा”
विष्णु सह० ६ जम्बुद्वीपोपद्वीपभेदे च । आवर्त्तयतिऽनया
ल्युट् डीप् । ७ दर्व्याम् स्त्री आधारे ल्युट् डीप् ।
(सुचि) धातुद्रव्यद्रावणाधारे ढमूषायाम् स्त्री करणे
ल्युट् । ८ वेष्टने प्राचीरादौ न० ।

आवर्त्तनीय ति० आ+इत-णिच्-अनीयर् । १ द्रावणीये
धात्वादौ २ आलोड्ये दुग्धादौ शुण्ये ३ अङ्गादौ च । पुनः
पुनः ४ पाथे पदादौ च । “लिङ्गिपदभावर्त्तनीयम्” सा० कौ०
आवर्त्तमणि पु० आवर्त्तकारोमणिः । राजावर्त्तमणौ ।
आवर्त्तिकं ति० आवर्त्तः प्रयोजनस्य उक्त् । आवर्त्तकारधूम-
साधने धूपादौ “आवर्त्तकैर्गुग्गुलिधूपैरामोदिमन्दिरे”
काशी० ।

आवर्त्तित ति० आ+इत-णिच्-क्त । १ कृतावर्त्तने दुग्धादौ
द्राविते २ घात्वादौ, ३ युषिते ४ अभ्यस्ते च । आवर्त्तो
जातोऽस्य तार० इतच् । ५ जातावर्त्ते जलादौ ।

आवर्त्तिन् ति० आ+इत-णिनि । १ पुनः पुनर्वर्त्तनशौके “आ-
ब्रह्मभुवनाह्नोकाः पुनरावर्त्तनोजनाः” गीता “काबाल-
रावर्त्तिशुभाशुभानि” हितो० । णिच्-णिनि । आवर्त्तके
२ द्रावके ३ दुग्धादेरावर्त्तनकारके स्त्रियासुभयतो डीप् ।

आवर्त्तिनी स्त्री आवर्त्तः मेघशङ्काकारवेष्टनमन्थस्याः इनि
डीप् । अजशङ्कीष्टचे राजनि० ।

आव(व)र्हित ति० आ+इह-उद्यमे णिच्-क्त आ+वर्ह-ह्रि-
सायां क्त वा । उत्पाटिते उन्मूलिते ।

आव(लि)ली स्त्री आ+वल-इन् वा डीप् । १ श्रेणौ सजातो-
यससुदायेन कृतपङ्क्तौ “दृक्षावलिः धनावलिरिति । “के वा
न सन्ति भुवि तामरसावतंसा हंसावलीबलयिनो जलसद्भि-
वेशाः” उद्भटः । “द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिः”
माघः । “व्यलोकयद्भूम्यककोरकावलीः” नैष०
२ परम्परायाञ्च । [च ।

आवलित आ+वल-चलने क्त । ईषञ्चलिते सम्यक्चलिते
आवशीर पु० अवशीरदेशे भवः तस्य राजा वा अज् । १ अव-
शीरदेशभवे जने २ तन्मृषे च । “आवशीरांश्च योधांश्च अहिच्छलं
च योधयन्” भा० व० २५३ । स च देशः वत्सभूमिः
पूर्वदिग्वर्त्ती “पूर्वा दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं
तथागमत्” इत्यनन्तरङ्गोके पूर्वा दिशमित्यभिधानात् ।

आवश्यक न० अवश्यं भावः मनोज्ञा० वुज् । १ अवश्यं भावे
नैयत्ये “एष आवश्यके” पा० अवश्यं भवः वा० २ वुज्
२ नियते ति० “एतेष्ववश्यकस्त्वसौ” भाषा०” ३ अवश्य-
कर्त्तव्ये नियमात् कर्त्तव्ये “उत्थायावश्यकं कृत्वा
कृतशौचः समाहितः” मनुः । कालप्रतीक्षारार्हाहृत्येन
४ निरवकाशे च “नेहेतात् विशेषेण्यामन्यत्वावश्यकदिधेः”
पु० “आवश्यकत् निरवकाशात्” मन्व० त० रघु० ।

आवश्यकपुत्रकं न० न वश्यः अवश्यः पुत्रः तस्य भावः मनोज्ञा०
वुज् । पुत्रस्य वश्यत्वाभावे ।

आवसति स्त्री वसत्यल ष्टहे वसतिः रात्रिः सम्यक्वसतिः
प्रा० स० । निशये वसतेः सम्यक्त्वञ्चावश्यष्टह्वासयो-
ग्यत्वं तच्चाङ्गिरालेऽवश्यं भवतीति तस्य तथात्वम् ।

आवसथ पु० आवसत्यत्वात् आ+वस-अथच् । १ वसतिस्थाने,
२ विश्रामस्थाने ३ ग्रामे ४ व्रतभेदे च । तत्र वासस्थाने
“दूरादावसथान्मूलं दूरात् पादावसेचनम्” मनुः
विश्रामस्थाने । “आसनाव सथौ शय्यामनुव्रज्यास-
पासनाम्” मनुः विश्रामस्थाने “स किलान्प्रसमन्यमा-
श्रितो निवसन्नावसथे पुराह्वहिः” रघुः । ग्रामे “सह-
सर्वं त आवसथान् मापयाञ्चके” आ० उ० । ५ आर्या-
च्छन्दोरचिते कोषभेदे । [ष्टहस्ये ।

आवसथिक ति० आवसथे ष्टहे वसति ठण् स्त्रियां डीप् ।
आवसथ्य पु० अवसथसायं अज् । १ ष्टहसम्बन्धिनि लौकि-
केऽग्नौ “आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीपिमग्निं महाप्रभम्”
भा० व० २ १ अ० । “आवसथ्यस्तथाधाने” इत्युक्ते

अन्नाधानकर्माङ्गे २वङ्गौ च । “आवसथ्याह्वनीयो दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्योर्गार्हपत्य इत्येते पञ्च वङ्गयः इत्युक्ते यज्ञाङ्गवङ्गिपञ्चकान्तर्गते ३वङ्गभेदे च । स च गृह्याग्निः अवसथशब्दार्थगृहसम्बन्धाच्च तस्य गृह्यात्वम् । [सोमान्वाग्निस्त्रियां ङीप् ।

आवसान लि० अवसानमभिजनोऽस्य तत्र० अञ् । याम-
आवसानिक लि० अवसाने तत्काले भवः ठञ् । अव-
सानकाले (शेषकाले) भवे स्त्रियां ङीप् ।

आवसित न० आ+अव+सो-क्त । १पक्षधान्ये, मर्दानानन्तर-
मपनीतदृष्टे राशीकृते २धान्ये च । २निर्णीते ४अव-
धारिते ५समाप्ते च लि० ।

आवस्थिक लि० अवस्थायां भवः ठञ् । कालकृतावस्थाभवे
“आवस्थिकं क्रमञ्चापि मत्वा कार्यं निरूहणम्” मनु० ।

आवह पु० आवहति आभिसुखेन गच्छति आ+वह-अच् ।
सप्तस्कन्धापञ्चवायोः प्रथमे स्कन्धे १भूवायौ । “भूवायुरावह
इह प्रवहस्तदुर्द्धम्” सि०शि० । अनिलशब्दे १६४
श्लोके विवृतिः “आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।
परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः । तथा परिवहः
श्रीमान्” हरिवं० २३६ अ० । आवहति प्रापयति आ+
वह-अच् । २प्रापके लि० “क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहम्”
रघुः । फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलावहम्” मनुः ।
“ससत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” मनुः ।

आवहमान लि० आ+वह-शानच् । क्रमागते ।

आवाप पु० आ+वप-आधारे वा घञ् । १आलवाले तत्र हि
जलसेकेन दृष्टान् आवपन्तीति तस्य तथात्वम् २धान्यादेः
पात्रभेदे, (थल्या) भावे घञ् । ३समन्तात् वपने । “शस्यावापे
कृषीवलाः” भार० ४धान्यादिस्थापने ५यत्, चिन्तने ईपर-
राष्ट्रचिन्तने, “तन्वावापविदा योगैर्मण्डलान्यधिष्ठिता”
साधः । ७प्रधानहोमे च । ८आक्षेपे, “आवापो
द्वापाभ्याम्” सा० ८० । आक्षेपोत्क्षेपाभ्यामित्यर्थः
आ+वप-कर्मणि घञ् । ९आवपनीत्रे प्रक्षेपणीये
“पञ्चस्कन्दा आवाप चार्ववःपवमान” इति ताण्ड्य० ब्रा०
अवापः आवनीयः आवापश्च स्तोमद्वये साम्न आक्षेप
इति भा० १०वलये च । ईषद्दृश्यतेऽत्र आधारे घञ् ।
१निम्नोन्नतभूमौ तत्र हि शस्यादिकं न सम्यक् वपुं
शक्यते इति तस्यास्तथात्वम् ।

आवापक पु० आ+वप-कर्मणि घञ् संज्ञायां कन् । १प्रकोष्ठा-
भरणे उलयादौ । कर्त्तरि खलु । २आवपनकर्त्तरि लि० ।

आवापन न० आ+वप-णिच्-करणे ल्युट् । (तात) १सूत्रयन्त्रे ।
भावे ल्युट् । २केशादेः सम्यग् सुखने च ।

आवापिक न० आवापाय साधु ठक् । आवापे साधौ ।

आवारि न० समन्तात् त्रियते आच्छाद्यते आ+ट-वा० इष् ।
१समन्तादाच्छाद्ये दृष्टस्थाने शब्द्वि० । २सम्यग्जल-
युक्ते लि० ।

आवाल न० आवालयते जलमनेन आ+वल सञ्चरणे णिच्
करणे अच् । १आलवाले दृष्टादेरधोभागे गृदादिनिर्मिते
जलाधारे सेतुभेदे । आ+वन-भावे घञ् । २सञ्चारे ।

आवास पु० आ+वस-आधारे घञ् । १वासस्थाने गृहादौ
“आवासोन्मुखवर्हिणान्” रघुः । आवासमेवोपशमाय
शोधम्” भा० आ० ११६ अ० । भावे घञ् । २सम्यग्वासे
आवाहन न० आ+वह-णिच् ल्युट् । सान्निध्याय देवा-
नामाह्वाने । “चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदैवतम्” पुरा०
“प्रतिमास्थानेषु सृष्टौ नावाहनविसर्जने” ति० त० पुरा० ।

आवाहनी स्त्री आवाहतेऽनया आ+वह-णिच्-करणे ल्युट्
ङीप् । देवाह्वानार्थे “हस्ताभ्यामङ्गलिं बद्ध्वाऽनामिका
मूलपर्वणोः । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेद्यत्र मुद्रा सावहनी सृता”
तन्त्रोक्तलक्षणे मुद्राभेदे ।

आविक स० अविना तन्नोपना निर्मितं ठक् । १कम्बले ।
‘सर्वञ्च तान्नवं रक्तं शाण्ण्यौमाविकानि च’ मनुः अवे-
भैष्य २सम्बन्धिनि लि० “आविकं सम्बन्धीनीचीरं विव-
त्वायाश्च गोः पयः” । “वसोवज्रातुपूर्येष शाण्ण्यौमा-
विकानि च” मनुः । कौशेयाविकयोर्हृषैः कुतपानामरि-
टकैः” मनुः ।

आविकसौत्विक न० सूत्रमेव सौत्रं कर्म० आविकसूत्रेण
निर्मितम् ठक् । मेषकोमनिर्मिते । “वैश्यस्त्वाविक-
सौत्विकम्” मनुः ।

आविक्य न० आविकानां भावः पुरो० यक् । आविकसम्बन्धित्वे
आविग्न् पु० आ+विज-कर्त्तरि क्त । उद्दिग्ने (पाषिआमला)
दृष्टे पु० ।

आविज्ञान्य न० अविज्ञानमेव चात० स्वार्थे धञ् । विज्ञान-
हीने “तदाविज्ञान्यमिव हवीषि” शत० ब्रा० “आवि-
ज्ञान्यं विज्ञानविहीनमिव” भा० । [विदूथे” पा० ।

आविदूर्य न० अविदूरस्य भावः धञ् । सन्निकर्षे । “अभेशा-
आविदू लि० आ+व्यध-क्त । १ताडिते २विद्धे ३क्षिद्रिते
४क्षिप्ते च “नश्यतोपर्यथाऽऽविद्धः” मनुः । [पाठायाम् ।

आविद्वकर्षा स्त्री आविद्वौ कर्षाविव पलमस्याः गौः ङीप् ।

आविध ५० आविध्यतेऽनेन आ+व्यध- घञर्थे क । काष्ठादि-
 वेधनसाधने (भ्रमर) (हरपिन) कृच्याकाराद्ये अस्ते ।
 आविर्भाव ५० आविस्+भू-घञ् । प्रकाशे सांख्यमतसिद्धे
 उत्पत्तिस्थानीयेऽभिव्यक्तिस्वरूपे २ भावधर्मभेदे तथा हि
 नैयायिकादयः क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्था-
 भेदात् कार्यस्य कारणात् भिन्नतया कारणादुत्पत्तिरित्य-
 द्भोचक्रुः तदेतन्मनूय सां०त०कौ० दूषयित्वा सतामेव
 कार्याणामाविर्भावः इति स्थिरीकरणेन कार्यकारणयो-
 रभिन्नत्वं समर्थितम् यथा स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धि-
 व्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुं
 मर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्सद्विशेषाविर्भावान्तरोभावाभ्यामेतेषां
 सविरोधात् यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि-
 तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गा
 न्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या नृदः सुवर्णस्य वा-
 षटसुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त
 इत्युच्यन्ते न पुनरसतास्त्यादः सतां वा निरोधः । यथाह
 भगवान् कष्टद्वैपायनः 'नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते
 सत इति' । यथा कूर्मः स्वावयवैभ्यः सङ्कोचविकाशिभ्योन
 भिन्नः एवं षटसुकुटादयोऽपि सङ्खुवर्णादिभ्योन भिन्नाः ।
 एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु-
 पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदसापादयति एकस्यापि
 नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वज्रिर्दाहकः प्रका-
 शकः पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः
 तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा
 प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणासर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु
 शिविकावहनं, मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्नवः
 प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वन्त्या अपि मिलिताः आवि-
 र्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् । आविर्भावः
 पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्नसन् वा असंशेत् प्राप्तं
 तर्ह्यसत उत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण,
 न हि सति कार्यकारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आवि-
 र्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भू-
 तपटभावास्तन्नवः क्रियन्त इति रिक्तं वचः । अथासदुत्पद्यत
 इत्यत्रापि मते, केयमसदुत्पत्तिः सती असतो वा, सती चेत् कृतं
 तर्हि कारणैः, असतो चेत्तस्या अभ्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था ।
 अथोत्पत्तिः पटाद्यार्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि
 आवदन्तं भवति पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यतइति । ततश्च
 पटइत्युक्ते उत्पद्यतइति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतोत्प-

पि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात्
 तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वरूपसमवायो वा स्वसत्तासम-
 वायोवा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणाणि
 व्यापार्यन्ते एवं पटादेराविर्भावेऽपि कारणापेक्षेणुपपन्नम् ।
 न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रिय-
 त्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वा-
 भावात् । तस्मात् सत्कार्यमिति युक्तम् सा०कौ० ।
 प्रपञ्चस्तु अभिव्यक्तियुक्ते ३०० पृष्ठादौ दृश्यः । बाह्य-
 मेयविद्युत्सतापादकः कश्चनान्तरो धमः सत्त्वं तस्योद्रेकः
 रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः सा०द० । देवादीनां
 मनुष्याद्याकारप्रवृत्त्यरूपे अत्रतारे च । "तदा मे मनसा-
 ध्यातो दयासिन्धुर्जनार्दनः । भक्तानामनुकम्पायं यथा-
 विर्भावमिच्छति जैमि०भा० ।

आविर्भूत लि० आविस्+भू-कर्त्तरि क्त । प्रकटिते २ अभिव्यक्ते
 "आविर्भूता महाधोरा योगिनीकोटिभिः सह योगि०त०
 आविर्भूतप्रथमसुकुलाः कन्दलीशानुकच्छम्" मेघदू०
 "आविर्भूतपटभावाः" सा०कौ० ।

आविल लि० आविलति इटिंश्रुणाति विल-सृतौ क ।
 १ कलुषे अयं विल भेदने विलप्रकृतिकत्वात् इव्यं वमध्य-
 इतिरायसु० "समलक्ष्यत विभ्रदाबि(वि)लाम्" "तस्यावि-
 (वि)लाम्भ परिशुद्धिहेतोः" । "ननन्दुरानन्दजलावि(वि)
 लाक्षाः," रघुः "यथा त्वदीयैश्चरितैरनावि(वि)लैः" कुमा० ।

आविष्करण न० आविस्+क-भावे ल्युट् षत्वम् । प्रकाशने
 "असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्" सि०कौ० करणे ल्युट् ।
 २ प्रकाशसाधने स्त्रियां ङीप् । घञ् । आविष्कारोऽप्युभयत्व
 ५० आविष्कारातिशयशामिधेयवत्प्रतीयते सा०द० ।

आविष्कर्तृ लि० आविस्+क-हृच् । प्रकाशके स्त्रियां ङीप् ।
 आविष्कृत लि० आविस्+क-कर्मण क्त । प्रकाशिते ।

"कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रयः" माघः "बाह्या-
 दनाविष्कृतलाञ्छनेन" कुमा० "आविष्कृतसदन्वता" रघुः
 आविष्ट लि० आ+विष-क्त । १ भूतादिप्रस्ते, २ अनेयुक्ते,
 ३ निविष्टे ४ व्यप्ते च ।

आविस् अव्य० आ+अव-इसुन् । प्रकाशे । हस्तस्त्रियोगेऽस्य
 गतित्वम् । एतेन सह भूधातुः प्रकाशार्थे यश्च आवि-
 र्भावः, कञ्धातुः प्रकाशकरणेऽर्थे यथा आ-ष्कारः ।
 "स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम्" "तेषामाविरभूत् बह्ना परि-
 न्दानसुखत्रियाम्" कुमा० देवानां कार्यमिच्छेमावि-
 र्भवति सा यदा' देवीमा० । "आचार्यक मितोय साब्ज-

धमाविरासोत्” “सरसत्तमशिङ्गतमाविष्कुरुते भुजा-
मूलम्” सा०द० ।

आविस्तराम् अव्य० आविस्+तरप् आह । अतिशय
प्रकाशे “आविस्तरां वा अग्निः कर्मणा”श०ब्रा० । तमप्
आह आविस्तमाम् । अत्यन्तप्रकाशे ।

आवी स्त्री अवीरेव स्त्रियै अण् डोप् । रजसलायां । नार्थ्यां
२ गर्भवत्याञ्च । “गर्भस्यन्दनमावीनां प्रयाशःश्यावपाण्डुता”
सुश्र० ।

आवीत् ति० आ+व्ये-क्त । १ समन्तात्स्यूते उत्क्षिप्य २ हृते
च । भावे क्त । ३ सम्यक् स्यूतौ ४ उत्क्षिप्य धारणे च न० ।

आवीतिन् पु० आवीतमनेन इष्टा० इति । “उड्डृते दक्षिणे
पाषाणवप्रीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीन आवीती निवेती
कण्ठलम्बिते” मनु०के सव्यपाणिं वद्विषकृत्य दक्षिणस्कन्धो-
परिधृतयज्ञस्त्रले प्राचीनावीतिनि । [नाद्योक्तौ जनके ।

आवुक पु० अवति रत्ति अव-वा० उण् संज्ञायां कन् ।

आवीरचूर्णं पु० आ समन्तात् विशेषेण ईर्यते क्षिप्यते
आ+वि+र-घञ् कर्म घा० (आवीर) इति ख्याते फल्-
गुनि “आवीरचूर्णं रुचिरं मृद्वतां परमेश्वर” ! पुरा०

आवृत् स्त्री आ+वृत्-सम्प० क्तिप् । १ आवर्तने २ भ्रामणे
३ पुनःपुनश्चालने “सूर्यस्यावृत्तमन्वावर्त्ते दक्षिणामन्वावृत्तम्”
अथ० १०,५,२७, ४ पुनःपुनरेकजातीयक्रियाकरणे ।
आधारे क्तिप् । ५ परिपाश्याम् अनुक्रमे ईदृत्तिकर्तव्यताप्र-
कारे । “अनयं वाहता कार्यं पिण्डनिर्वापणं बुधैः” मनुः ।
“आवृते सोमपीतये” ऋ० ३,४२,३, ७ संस्कारे च । “अ
“मन्त्रिका तु कार्या वै स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं
शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्” मनुः । ८ तूष्णीम्भावे
च । “आवृतेव पर्यग्नि क्तोदकं नयन्ति” आश्व०श्र० ।
“आवृतेव तूष्णीमेवेत्यर्थः” इति । कर्त्तरि क्तिप् ।
९ आवर्त्तमाने ति० ।

आवृत् ति० आ+वृ-क्त । १ कृतावरणे अप्रकाशीकृते आच्छा-
दिते “अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” गीता
एतज्ज्ञानावृत्तत्वेन विषयम् आवृते तु पुनर्मार्गत्वेनेऽपि
दोष एकेति” भिता० “ब्राह्मणादुपकन्यायामावृतो नाम
जायते” मनु०के २ संकीर्णवस्त्रभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जाति-
त्वात् डोप् ।

आवृत्ति स्त्री आ+वृ-क्तिन् । आवरणशब्दार्थे ।

आवृत्ति ति० आ+वृ-क्तिन् । १ पुनःपुनरभ्यस्ते २ आवर्त्तमाने च
३ परावृत्ते ४ प्रतिनिवृत्ते च “आवृत्तानां गुरुकुलात् विप्राणां

पूजकोभवेत्” मनुः । “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैहदा
वृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” कटोप० “आवृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः
ओत्तादिकमिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य” भा० ।

आवृत्ति स्त्री आ+वृ-क्तिन् । १ पुनः पुनरभ्यासे २ भूयस्क-
जातीयक्रियाकरणे “आवृत्तिः सर्वशास्त्राणां बोधादपि
गुरोयसी” उद्भटः । “उदयावृत्तिपथेन नारदः” रघुः । “एक-
द्वये कर्मावृत्तौ सकन्धवचनम्” कात्या० १,७,६ । “आवृ-
त्तिरसकडुपदेशात्” शा० सू० । ३ प्रत्यावृत्तौ ४ “पुनरागतौ
“अनावृत्तिः शब्दात्” शा० सू० “तत्र प्राप्रविवेकस्याना-
वृत्तिः” शा० सू० । “यत्र कावे त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव
योगिनः” गीता । “युर्वीं कामापदं हतुं कृतमा-
वृत्तिसाहसम्” किरा० । “तपोवनावृत्तिपथं गता-
भ्याम्” रघुः ।

आवृत्तिदीपकं न० आवृत्त्या दीपकम् । दीपकावृत्ति-
रूपे अर्थात्कारभेदे तल्लक्षणं २०० उक्तम् ।

आवृष्टि स्त्री आ+वृष-क्तिन् । सम्यग्वर्षणे “भूयश्च शत
वार्षिक्यामनावृष्टावनम्भसि” देवीमा० ।

आवेग पु० आ+विज-घञ् । उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च
मानसे वेगे । वेगश्च क्रियाजन्यः गुणविशेषः मानसवेगस्योत्
कण्ठादिसाधनत्वे आवेगत्वम् । “सावेगमप्राङ्गुलिरस्य
तूष्णीं” किरा० । २ व्यभिचारिभावभेदे । व्यभिचारिणस्य
सा०द० दर्शिता यथा निर्वेदावेगदैन्यश्ममदजडता
औष्ण्यमौहौ विरोधः” इत्यादयः । तत्र आवेगः सम्भ्रमस्तत्र
वर्षजे पीडिताङ्गता । उत्पात्तज्ञे सत्वताङ्गे धूमा-
द्याकुलताग्निजे । राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियो
जनम् । गजादेः सन्धकम्पादिः पांश्याद्याङ्गता
निलात् । इष्टाङ्गर्षाः शुकोऽग्निष्टाङ्गो यान्शान्ये यथायथम्” ।
आवेगी स्त्री आवेगोऽस्त्यस्याः अर्थ आद्यच् गौरा० डोष् ।
वृद्धदारकवृत्ते ।

आवेदकं ति० आ+विद-णिच्-स्वल् । १ विज्ञापके “सृष्ट्या-
चारव्यपेतेन मार्गेषार्घादित परैः । आवेदयति चेद्वाज्ञे व्यव-
हारपदं हि तदिति” सृष्ट्युक्ते व्यवहारोत्थापके २ वादिनि च
आवेदनं न० आ+विद-णिच्-ल्युट् । १ विज्ञापने व्यवहा-
रोत्थापने (नालिशकरा) “राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेद-
नं यः” इति नारदः । आवेदयते अनेन करणे ल्युट् ।
व्यावहारोत्थापके ३ भाषापत्वे (आरजी) तल्लक्ष-
णादि सृष्टौ दर्शितं यथा “प्रथमिभोऽप्रतोलेखं
यथाऽऽवेदितमर्थिना । समामासतदर्शानामजात्यादि-

चिह्नितम्” या०सू०। “निवेश्य कालं वर्षञ्च मासं पक्षं तिथिं तथा । केषां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृतौ वयः । साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च संख्यां नाम तथात्मनः । राज्ञां च क्रमशोनाम निवासं साध्यनाम च । क्रमात् पितृणां नामानि पीडाभाहर्तृदायकौ । क्षमाबिद्धानि चान्यानि पक्षं संकल्प्य कीर्तयेत्” कात्या० । “अर्थवत्-क्रमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवद्वाचकपदं प्रकृता-र्थातुबन्धि च । प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च । वर्षक्तु-मासपक्षाह्वैलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्या-जात्याकारवयोयुतम् । साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् । क्षमाबिद्गा-त्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम् । यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते” नार०अत्र विशेषः वीरमि०। “देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जातिः संज्ञा निवासश्च प्रमाणं क्षेपनाम च । पितृपैतामहञ्चैव पूर्वराजातुकीर्त-नम् । स्थानेषु विवाहेषु दर्शयानि निवेशयेत्” कात्या० संख्याविशेषनिर्देशे “आसनं शयनं यानं तासुं कांस्य-मयोमयम् । धान्यमप्रसमयं यच्च द्विपदञ्च चतुष्पदम् । मणिसुक्ताप्रबालानि हीरकं रूप्यकाञ्चनम् । यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्या तदैव तु । यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं तेन मानेन मीयते । तेन तस्मिंस्तदा संख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः” हारी० “देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्या विवर्जितः । क्रियामानविहीनश्च पक्षोनादेय इष्यते” कात्या० । क्रिया प्रमाणं, मानं साध्यपरिमाणम् । भाषादोषाश्च नारदोक्ता यथा । “अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः” इति विभज्य तेषां लक्षणान्याह स एव । “अर्थे साधारणेऽप्येकोऽसम्बन्धोऽयानियुक्तकः । लेखयेत् यन्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः । ब्रह्महायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः । साध्यञ्च मोचयेत् पश्चादर्थहीनन्तु तं विदुः । गणिते लिखिते भेदे तथा क्षेपणहृ-दिषु । यत्र संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता । विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लक्ष्यं क्रीतं क्रमागतम् । न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा । समा मासस्तथा पक्षस्तिथिवारस्तथैव च । यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्य-हीनां तु तां विदुः” लेखयित्वा तु तां भाषामनि-र्दिष्टे तथोत्तरे । निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्वमधिकं तां

विनिर्दिशेत् । यत्र स्यात्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्व-वादिना । सन्धिगन्धमेव लेख्येन भ्रष्टं भाषां तु तां विदुः” । भाषादोषान्तरमाह कात्या० । अप्रसिद्धं नि-राकाशं निरर्थं निःप्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्” । तत्र अप्रसिद्धमाह वृह० “न केनचित् कृतोयस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः” । यथा हलसहस्र कषं क्षेपणपक्षतम्” वीरमि० “मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छति” मिता० “स्वत्यापराधः स्वत्यार्थो निरर्थक इति सूतः” वृह० “यथाहमनेन सन्धितमीक्षित इति” सूति-चन्द्रिका । “कार्यं बाधाविहीनस्तु विज्ञेयोनिसप्रयो-जनः” वृह० । “यथाऽयं देवदत्तोमदीयगृहसन्निधौ सुखरमधीते इत्यादि” मिता० निरर्थकनिष्प्रयोजनौ अन्यथाऽपि वृह० लक्षितौ यथा “कुसीदाद्यैः पदै हीनोव्यवहारो निरर्थकः । वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञे-योनिसप्रयोजनः” । “कुसीदगृहदानं तत्प्रभृतिभिश्च-तुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारैः हीनो निरर्थकः, पारुष्यादिभि-र्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजनः” वीरमि० । असा-ध्यविरुद्धावाह वृह० । “ममानेन प्रदातव्यं शशगृहकृतं धनुः । असम्भाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर्मनीषिणः । यस्मिन्नावेदिते पक्षे ग्राह्यविक्रय्ये राजनि । पुरे राष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते” अन्येऽपि पक्षाभासाः सूतिचन्द्रिकायाकृता यथा “भिन्न-क्रमसोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः । अतीत-कालोवा द्विष्टःपक्षोनादेय इष्यते । यथास्थानानिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना । गम्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदा-हृतः” । व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशोभिन्नक्रम इत्यर्थः । व्युत्-क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थबोधकः । प्रकीर्णार्थोऽस-ङ्गलितार्थः । “मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणोयत्र लिख्यते । निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः । भूतकालमति-क्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते । अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यविरुद्धः । यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकाल-विमर्षणम् । विवृण्वते क्रियाभेदात् द्विष्टः स इह चोच्यते” । अन्ये च भाषाया दोषास्तत्रैकीकृताः । “अन्याक्षरनिवेशेन अन्यथागमनेन च । आकुलं तु भवेन्नोख्यं क्रिया चैवा-कुला भवेत् । साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत् । उक्तिक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिद्ध्यति । विरु-द्धाविरुद्धश्च द्वावप्यर्थो निवेशितौ । एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं इतरतश्चजेत् । परापरविरुद्धानि यः पदानि

निवेशयेत् । विरुद्धपदसंकीर्णा भाषा तस्य न सिध्यति”
अनेकपदसंकीर्णस्य दुष्यत्वं च युगपत्सत्साधनायोग्यस्यत्वे
एव । क्रमेण तु तत्साधनयोग्यत्वे तदपि व्याज्जमेव “बद्ध प्रतिज्ञं
यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा
तत्त्वबुभुत्सुर्येत” कात्या० उक्तैः भाषापत्रञ्च संस्कृतदेशभा-
षान्यतरेण यथाबोधं लेख्यम् मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादि
तादर्शनात् अतएव अध्यापनेऽपि तथात्वं विष्णु ध० उक्तम् ।
“संस्कृतैः प्राकृतैर्वाङ्मयैः शिष्यमनुहृतः । देशभाषाद्युपा-
यैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” इति । येन सर्वेषामवबोधस्तथा
लेख्यम् व्य०त० रघु० । तच्च यावदुत्तरं पाण्डु लेखं कृत्वा
शोधनीयम् ययोक्तं पूर्वपत्रं स्वभावोक्तं प्राड्विवेकोऽभि-
लेखयेत् । पाण्डु लेखेन फलके ततः पत्रे निवेशयेत्”
बृह० । “पाण्डु लेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
जनाधिकं तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ।
शोधयेत् पूर्वशादन्तु यावन्नोसरदर्शनम् । अवष्टब्धस्रोतरेण
निवृत्तं शोधनं भवेत्” नार० ।

आवेदनीय ति० आ+विद-णिच्-अनीयर् । १ विज्ञापनीये
यं प्रति ज्ञानाय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदा-
र्थस्यावेदनं क्रियते तस्मिंश्च । व्यवहारे २ आवेद्ये कृष्णा-
दानादौ च ।

आवेदित ति० आ+विद+णिच्-कर्मणि क्त । १ विज्ञापिते
यं प्रति विज्ञापनं कृतं तस्मिन्, यस्य पदार्थस्य वेदनं कृतं
तस्मिंश्च । व्यवहारे आवेदनकाले ३ निवेदिते पदार्थे च ।
“लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वभावेदितं न चेत्”
नारदः “यथावेदितमर्थिना” या० स्मृतिः ।

आवेदिन् ति० आ+विद-णिच्-णिनि । १ विज्ञापके । व्यवहारे
२ वादिनि च । “अनिष्टावेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वा” रामा० स्त्रियां
ङीप् । आ+विद-णिनि । २ आज्ञातरि ति० स्त्रियां ङीप्

आवेद्य ति० आ+विद-णिच्-यत् । १ विज्ञाम्ये २ आवेदनीयार्थे
आ+विद-णिच्-ल्यप् । ३ विज्ञाप्येत्यर्थे अव्य० ।

आवेध्य ति० आ+विध-ण्यत् । आवेधाहे संज्ञादिमणौ ।

आवेश पु० आ+विश-घञ् । १ अहङ्कारभेदे, २ संरम्भे, ३ अभि-
निवेशे, ४ आसङ्गे, ५ अनुप्रवेशे, यथा भूतावेशः ।
६ प्रहृष्टभये, ७ भूताद्यावेशरोगे च । “तस्मैस्त्रयावेश-
विवर्जिताय” रघुः “तपनं प्रियविक्षेदे स्मरावेशोऽ-
न्यचेष्टितम्” सा० द० । “आवेशमोहौ क्रोधश्च गान्धारी-
धृतराष्ट्रयोः” भा० आ० प० । १ अ० ‘पञ्चाना-
मिन्द्रियार्थानां शोकावेशश्चातुलः” भा० व० ११ अ०

आवेशन न० आ+विश-आधारे ल्युट् । १ शिल्पशाळायाम्
तत्र हि मनोऽभिविशेषेनैव कार्यं करणात्तस्यास्तथात्वम्
२ भूतावेशादिरोगे ३ सूर्येन्दुपरिधौ च । “मनःक्षेपस्त्वपस्मारो
महाद्यावेशनादिजः” सा० द० । “जीर्णोद्यानान्यरण्यानि
कारुकावेशनानि च” मनुः आवेशशब्दार्थे ४ कोपादौ च
आधारे ल्युट् । ५ गृहे च । आ+विश-णिच्+ल्युट् ।
६ प्रवेशसम्पादने व्यापारे

आवेशिक ति० आवेशे गृहे भवः आगतौ वा टज् तत ।

१ अतिथौ २ असाधारणे ३ बाभ्रवादौ च । [२ वेष्टके (वेडा)

आवेशित ति० आ+विश-णिच्-क्त । निवेशिते, “न मया-
वेशितधियां कामः कामाय कल्पते” भाग० । “मयावेशित
चेतसः” गीता ।

आवेष्टक पु० आवेष्टयति ल्युट् । आवरणकारके प्राचीरादौ

आवेष्टन न० आ+वेष्ट-भावे ल्युट् । १ आवरणे करणे ल्युट् ।

आवरणसाधने २ प्राचीरादौ । (वेडा) इति ३ पदार्थे च

आविद्क ति० अवे भवः ठक् । वर्षभवे आज्ञादौ “आदिक्के
पितृकाले च चान्द्रं मासं विनिर्दिशेत्” स्मृतिः “तथा
त्याल्योपहीतव्योराष्ट्राज्ञादिक्कः करः” मनुः षट्त्वि-
शदादिकं चर्थम्” मनुः असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाविद्कं प्रथमं
द्विजैः” लघुहा० । “एकाहः पुनरादिके” स्मृतिः । [मादौ

आव्य ति० अवेर्भेषस्य विकारः घञ् । भेषसस्त्विति इग्भलो-
आव्याध पु० आ+व्यध-घञ् उपसृष्टत्वात् न अप् । सव्यक्पोङ्गे
आव्याधिन् ति० आ+व्यध-णिनि । सव्यक्पोङ्गे । स्त्रियां
ङीप् । सा च २ चोरसेनायाम् “नर्चीकाः पुरुषव्याघ्राः
परिमोषिण आव्याधिन्वस्तस्करा अरण्येषाजायेरन्”
शत० ब्रा० “आव्याधिन्वः चोरसेनाः” भा० ।

आव्रश्चन न० ईषत् व्रश्चनं केदनम् प्रा० स० । १ ईषच्छेदने,
“आव्रश्चनाहनस्तयोऽनुप्रजायन्ते” शत० ब्रा० । आधारे
ल्युट् । २ केद्युत्तप्रदेशे ति० आङ्गत्या हि यो यूयः
संस्कर्त्तव्यः सस्याणुः आव्रश्चनशब्देन उच्यते “अतस्त्वमित्या-
व्रश्चने जुहोति” कात्या० द्, १, २० । आङ्गुष्पते यूपोऽञ्चा-
दाव्रश्चनः स्याथौ केदनप्रदेशः” वृत्तिः “आव्रश्चनमभिजु-
होति” शत० ब्रा० ।

आव्रस्क पु० आ+व्रश्-घञ् कृत्वम् । ईषच्छेदने । आत्मनो-
ऽनाव्रस्त्राय” तैत्ति० श्रुतिः । [वुञ् । निर्लज्जदेशे ।

आव्रीडक पु० अव्रीडस्य निर्लज्जस्य विषयो देशः राजन्या०

आश पु० अश-भोजने घञ् । भोजने । प्रातराशः, भायभाशः,
कर्मणि उपपदे कर्त्तरि अश उपपदस० । तत्तदस्तुभचके

यथा कृताशः आश्रयाशः भांसांशः पलाशः हविष्वाशः ।
 आशंसा स्त्री आ+शंस-ञ । अप्राप्तस्य १ प्राप्तीच्छायाम्,
 २ इष्टार्थाशंसने च । “निदधे विजयाशंसां चापे सीताञ्च
 कल्पये” रघुः “आशंसायां भूतवच्च” “आशंसावचने”
 तिङ् पा० । ल्युट् आशंसनस्यत्वं न० “इष्टार्थाशंसन
 भाशीः” रघु० । [भूते । भावे क्त ३ आशंसायाम् न० ।
 आशंसित लि० आ+शनुष-क्त । १ कथिते २ इच्छाविषयो-
 आशंसित लि० आ+शंस-टच् । भाविशुभेच्छावति । स्त्रियां
 ङीप् । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 आशंसिन् लि० आ+शनुष-णिनि । आशंसौ आशंसा
 आशंसु लि० आ+शनुष-उ । इच्छाकारके भाविशुभाशंसा-
 वति “लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेष कुलहलात्” भट्टिः
 आशंक लि० अस्माति अश-खुल् । १ भक्तके २ भोगयुक्ते ।
 षिच्-खुल् । ३ भोगसम्पादके । “तमेतं ब्राह्मणा-
 विविदिषन्ति-तपसाऽनाशकेन” श्रुतिः ।
 आशक्त प्रि० सम्यक् शक्तः प्रा०स० । सम्यक्शक्तियुक्ते
 आशङ्कनीय लि० आ+शकि-अनीयर् । १ शङ्कया विष-
 यीकार्ये २ अनिष्टतया चिन्तनीये च ।
 आशङ्का स्त्री आ+शकि-अ । १ भये तासे अनिष्टतया
 २ चिन्तने “समुद्रवृताशङ्कमनीचकार्ये” माघः । “रत्या च
 साशङ्कमनुप्रवातः” कुमा० । “युदपरिकर्त्त नमाशङ्का पाण्डु-
 रोगप्रहृषीदोष योषाम्नाम्” सुश्रु० सम्यक्शङ्कायां ३ सन्देहे
 इत्याशङ्कायामाह इति मूरिशः जगदीशः गदाधरश्च प्रायुङ्क्त ।
 आशङ्कित लि० आ+शकि-कर्त्तरि क्त । १ भीते कर्मणि क्त
 अनिष्टतया २ चिन्तिते ३ सन्दिग्धे च । भावे क्त । ३ भये
 ४ सन्देहे ५ अनिष्टतया चिन्तने च न० ।
 आशङ्किन् लि० आ+शकि-णिनि । आशङ्कायुक्ते “रघोरभि-
 भवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः” रघुः । अशुभाशङ्कि हृद-
 यम्” रामा० कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकरात्रोक्षपा-
 शङ्किनः” रत्ना० । स्त्रियां ङीप् ।
 आशङ्क्य लि० आ+शकि-कर्मणि गत्यत् । १ सन्देहविषयोकार्ये
 २ अनिष्टतया चिन्त्ये ल्यप् । ३ संदिग्धेत्यर्थे ४ अनिष्टतया
 ज्ञात्वेत्यर्थे च अव्य० अव्यायट्तिताध्यकसङ्घेताव-
 व्याप्तिमाशङ्क्याह” दीपतिः ।
 आशन्न पु० अशनएव स्वार्थे अष् । १ अशनट्ठे द्विरूपकोषः
 अश-णिच् ल्यु । २ भोजयितरि लि० । अशनिः अशनि-
 जीवी स्वार्थे षष्ठी० अष् । ३ अन्नजीविनि लि० आशनः आ-
 शनौ षष्ठ्यु तस्य लुक् अशनव इत्येव । अशनिरेव प्रज्ञा०

अष् । ४ वज्र स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गत्वात् पुंस्त्री० ।
 आशय पु० आ-शी-अच् । १ अभिप्राये, २ आधारे, ३ विभवे,
 ४ पनसट्ठे वैद्यकोक्ते ५ स्थानभेदे च । आ फलविपाकात्
 चिसभूमौ शेते इति कर्त्तरि अच् कर्मजन्ये ईवासनारूपे
 संस्कारे, “क्लेशजन्यकर्म विपाकाशयैरप्रराष्टटः पुरुषविशेष
 ईश्वरः” पात० सू० धर्माधर्मरूपे ऽद्वयट्ठे च । अधारे अच् ।
 आशयवति ऽचित्ते । “अहमात्माशुद्धाकेश । सर्व-
 भूताशयस्थितः” गीता० । भावे अच् । १० शयने ११ स्थाने
 च “यो वक्ता नेटगाशयः” किरा० “यहोतकामादरिणाश-
 येन” नैष० विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसा-
 मिवाशयः” किरा० “दृष्टोत्तैतानि संयाति वायुर्गन्धा-
 निवाशयात्” वैद्यकोक्ताः देहान्त्वर्त्तिन आशयास्तु सप्त
 यथा ह” सुश्रुते “त्वचः सप्त, कलाः सप्त, आशयाः
 सप्त” इति विभज्य आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः
 क्लेशाशयः रक्ताशयः आमाशयः पक्वाशयः मूलाशयः,
 स्त्रीणां गर्भाशयोऽप्यम” इति । एषां स्थानानि भावप्र० ।
 “उरोरक्ताशयस्तस्मादधः क्लेशाशयः स्रुतः । आमा-
 शयस्तु तदधः तल्लिङ्गं चरकोऽवदत्” नाभिस्तना-
 न्तरं जन्नोराह्वरामाशयं बुधाः । आमाशयादधः
 पक्वाशयादूर्ध्वं त या कला । पृच्छीनामिका संव
 कथितः पावकाशयः । जर्जुमग्न्याशयो नाभेर्मध्य-
 भागे व्यवस्थितः । तस्योपरि विलं च्येयं तदधः पवना-
 शयः । पक्वाशयस्तु तदधः सएव च मलाशयः । तदधः
 कथिता वस्तिः सा हि मूलाशयो मतः । पुरुषेभ्योऽधिका-
 शान्ये नारीणामाशयास्तयः । एकोगर्भाशयः प्रोक्तः पित्त-
 पक्वाशयान्तरे । स्तनौ प्रसिद्धौ तावेव बुधैः स्तन्याशयौ
 स्रुतौ” । १२ कोष्ठागारे १३ भौजसतसिद्धे आलयविज्ञान
 रूपे विज्ञानसन्ताने १४ आश्रये १५ किंपचाने पशुधार-
 णार्थगर्त्तरूपे १६ स्वातभेदे च । “अयञ्च पार्थो कीमत्सु-
 र्वरिष्ठोज्जाविकर्षये । आस्ते परमसन्तप्तो नूनं सिंह इवा-
 शये” भा०व० ३५ अ० ।
 आशयाश पु० आशयमाश्रयमस्माति अश-अष् लप०स० ।
 वज्रौ क्षीरस्वामी तस्य स्वाश्रयकाष्ठादेर्मत्तकलेन तथात्वम्
 आशर पु० आश्रयाति अ+श-अच् । १ अग्नौ, २ रात्रौ च ।
 आशव न० आशोर्भावः पृथ्वा० वा अष् । शीघ्रत्वे पक्षे
 इमनिच् आशिमा पु० । त्व आशुत्वम् न० तल् आशुता स्त्री
 तत्त्वार्थे ।
 आशस् लि० आ+शनुष-क्लिप् । १ आशंसनकर्त्तरि । भावे क्लिप्

आशंसने “नमसा ष्टच्छ्रमानस्तवाशसा जातवेदोयदी-
दम्” ऋ० ४, ५, ११, “तवाशसा त्वत्स्तुत्या” भा० ।

आशसन न० आ शन्स-वा क्युन् । षकथने २ आशं-
शयाञ्च । “तस्या आहननं क्त्या मेनिराशसनम्” अथ०
१२, ५, ३६, “क्षिप्रं ऽस्याशसनं जनिष्यते” शत० ब्रा० ।
आशस्त लि० आ+शन्स-क्त । स्तुते । “यच्चिद्धि सत्य सोमपा
अनाशस्ता इव आसि” ऋ० १, २, ६१ ।

आशा स्त्री समन्तात् अश्रुते आ+अश-अच् । दिशि,
“अगस्त्याचरितामाशसनाशास्यजयोययो” रघुः “कर-
भकशुकङ्कारमाशाः” भाषः । “गच्छतस्तस्य चित्ररथतनया
न केवलमन्तर्बहिरपि सर्वं सर्वांशानिबन्धनमासोत्” काद० ।
दिक् च नैयायिकादिमते संख्यापरमितिप्रयुक्तसंयोगवि-
भागाश्रयोद्भवभेदः दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-
संयोगाश्रयतया तत्सिद्धिः तस्या एकत्वेऽपि उपाधि-
भेदात् प्राच्यादिव्यवहारः तथा च यत्पुरुषस्य उदय
गिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यव-
हिता प्रतीची तत्पुरुषीयमेरुसन्निहिता दिग्दीची “सर्वे-
षाञ्चैव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः” इत्युक्तेस्तस्यास्तथा-
त्वम् । तद्यवहिता दिक् अवाची । इयञ्च दिक् ईश्वर
एवेति रघुनाथः “दिक्कालानीश्वरान्नातिरिच्यते” इति
पदार्थखण्डने तस्योक्तेः सां०कौ० मते यदुपाधिना पूर्व्या-
परत्वव्यवहारस्तदुपाधेरेव दिक्शब्दाच्चत्वं न तदाश्रयत्वे-
नातिरिक्तादिक्कलनम् तथा च गगनात्मकत्वमेव दिशः
“दिक्कालावाकाशादिभ्यः” सां०सू० आकाशोपा-
धिभ्यामेव दिक्कालयोर्नाथान्तरत्वमिति व्यवस्थापितम् ।

२ अशक्योपायार्थविषयायाम् तीव्राकाङ्क्षायाम् ३ अ-
प्राप्तप्राप्तीच्छायां तृष्णायां च । “आशा बलवती
राजन् ! शल्योजेष्यति पाण्डवान्” “तामाशां हृदये
कृत्वा” भा० शल्यप० । “आशा हि परमं दुःखं
नैराश्यं परमं सुखम् । यथा संखिद्य कान्ताशां सुखं
सुष्वाप पिङ्गला” पुरा० “मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्” ।
“राषवोरथमप्राप्तं तामाशाञ्च सुरद्विषाम्” रघुः आशा-
याश्च ब्रह्मरूपेणोपासनं श्रुतौ विहितं यथा “अरा-
हाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति” प्रश्ने “आशा-
वाव अराद्भूयस्याशेद्भोवै अरोमन्वानधीते कर्माणि कुरुते
पुत्रांश्च पशून्चेच्छत इमं च लोकमसञ्चेच्छत आशासुपा-
स्तेति । स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्वं कामाः
समृद्धान्यमोघाः हास्याशिषो भवन्ति यावदाशया

गतं तवास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्यु-
पास्ते” छा० उ० व्याख्यातं च भा० । यथा “आशा वाव
अराद्भूयसी । अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम
इति यामाहुः पर्यायैः । सा च अरात् भूयसी । कथम् ?
आशया ज्ञानःकरणस्थया अरति अर्त्तव्यम् । आशा
विषयरूपं अरत्तसौ अरो भवति आशेद् आशयाभिवर्द्धितः
अरभूतः अरद्भृगादीन्मन्वानधीतेऽधीत्य च तदर्धं ब्राह्म-
णेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्फलशयैव ।
पुत्रांश्च पशून्श्च कर्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव
तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्भव अरन् लोक-
संप्रहसेत्तभिरिच्छन्नसञ्च लोकमाशेद्भुः अरन् अराकाशा-
दिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि, अत आशायाः
अरादपि भूयस्त्वमित्यत आशासुपास । यस्त्वाशां
ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् आशया सदोपासितयासो-
पासकस्य सर्वं कामाः समृद्धानि समृद्धिं गच्छन्त्यमोघा-
हास्याशिषः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत् पार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थः” । ईषद्भेदमादायैव आशाकामतृष्णादे-
भेदः तदभिप्रायेणैव “आशा नाम मदी मनोरथजला तृष्णा-
तरङ्गाकुला” इत्यादौ आशादीनां भेदेन वर्णनम् ।

आशा(उ)ढ, पु० आषाढ+ष्ट० । आषाढशब्दार्थे द्विरूपकोषः
आशाढा(डा) स्त्रीष्ट० आषाढानक्षत्रे “मार्गे च फालगुने चैव
आशा(डे)ढे कार्तिके तथा । पक्षयोर्भाषमासस्य द्वितीयां
परिवर्जयेत्” मल० त० पु० । आशाढा प्रयोजनमस्य
अण् । २ ब्रह्मचारिधार्थे पालाशे दण्डे । आशाढानक्षत्र-
युक्ता पौर्णमासी अण्डीप् । आशाढी चान्द्राशाढपौर्ण-
मास्याम् स्त्री सा यत्त मासे अण् । चान्द्राशाढे पु० ।
आशादामन् न० आशा दामेव उपनि० स० । आशा रूप
बन्धनसाधने दामनि आशा रूपशब्दञ्च ।

आशापाल पु० आशां दिशं पालयति पा-णिच्-अण्
उप० स० । षदिक्पाले इन्द्रादौ ते च “इन्द्रोवह्निः
पितृपतिर्नैर्ऋतोवरूपोमरुत् । कुबेरईशः पतयः
पूर्वादीनां दिशां क्रमात्” इत्यमरोक्ता अष्टौ उर्धा-
धोदिशोश्च ब्रह्मानन्तौ चेति दश । २ अश्वमेधीयपशुरक्षके
राजकुमारभेदे च । तेषां स्वरूपपादिकसुक्तं शत० ब्रा० ।
“आदित्यानेवैनं गमयति देवा आशापाला एतं देवेभ्यो-
ऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षतेति शतं वै तल्पत्रा राजपुत्रा
आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातोह रन्तिरिह रमता-
सिह धतिरिह स्वधतिः स्वाहेति संवत्सरमाहुतोर्जुहोति

षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रसक्तो बन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वा-
अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रसक्तो बन्धनं
जहाति । राष्ट्रं वा अश्वमेधः राष्ट्रएते व्यायच्छन्ते
येऽश्वं रक्षन्ति तेषां य उद्वचं गच्छन्ति राष्ट्रैव ते राष्ट्रं
यन्ति अथ ये नोद्वचं गच्छन्ति राष्ट्रान्ते व्यायच्छन्त्यन्ते तस्मा-
द्राष्ट्रियोऽश्वमेधेन यजेत परा वा एष सिच्यते योऽबलोऽश्व-
मेधेन यजेत यद्यमितो अश्वं विन्देत यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत
पापीयान् तस्माच्छतं कवचिनो रक्षन्ति यज्ञस्य संतत्या अ-
व्यवच्छेदाय न पापीयान् भवत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः, सैव
तत्र प्रायश्चित्तः” शत० ब्रा० । अधिकमश्वमेधशब्दे दृश्यम् -
आशापुर न० पुरभेदे यत्र प्रशस्तशुग्गुलुसम्भवस्ताड्ये नगरे ।
आशापुरसम्भव न० आशापुरे सम्भवति सन्+भू अच् ।
शुग्गुलुभेदे ।

आशावन्ध पु० आशां दिशं बध्नाति अच् । १ मर्कटजाले,-
बन्ध-घञ् ३त० । १ लक्षणाबन्धे ३त० । ३ दिशां बन्धे च ।
४ समाश्रयसे । आशा बन्धइव । ५ आशा रूपे बन्धे । “आ-
शावन्धः कुसुमसङ्घं प्रायशो ह्यङ्गनानाम्” मेघदू० ।

आशावहृ लि० वह्-अच् ३त० । १ आशाधायके आशासं-
पादके । २ नृपतिभेदे “आशावहो निरुद्धसमीकः सारि-
मेजय” भा० आ० १८६ अ० ३ दिवः पुलभेदे च पु० “दिवः
पुलो दृष्टवानुश्चुरात्मा विभावसुः । सविता स ऋची-
कोऽर्कः भानुराशावहो रविः” भा० आ० १ अ० ।

आशास्य लि० आ+शास-ण्यत् । आशीःसाध्ये, आशं-
सनीये “आशास्यमन्यत् पुनरुक्तमेव” रघुः । “अना-
शास्यजयोयौ” रघुः ।

आशित लि० आशति आ+अश-क्त । १ मस्यग्भुक्ते, अन्नादौ
भावे क्त । २ मस्यग्भुक्ते न० । आशितमस्यस्य अर्श०
अच् । ३ अशनेन तप्ते लि० “नातिप्रगे नातिसायं न
सायं प्रातराशितः” मनुः ।

आशितङ्गवीन लि० आशिता अशनेन तप्रागावो यत्र खञ्
नि० सुम् । यत्र स्थले घासादिभक्षणेन गावस्तृप्तिमाप्तास्ता-
दृशे प्रचुरघासे स्थले “ह्रित्वाशितङ्गवीनानि” भट्टिः ।

आशितम्भव लि० आशितोऽशनेन तप्तो भवत्यनेन आशित+भू-
करणे खच् सुम् उ० स० । १ यस्य भोजनेन प्राशिनस्तृप्ता-
भवन्ति २ तादृशेऽन्नादौ । भावे खच् । ३ अशनेन तप्तभवने
न० । “फलैर्वैष्वाशितम्भवम्” भट्टिः । [डीप् ।

आशित लि० आ+अश-टच् । तस्या भक्तके हेम० । स्त्रियां

आशिन् लि० अश-भोजने णिनि । भक्तके “शुशानवासी
सांसाशी खर्पराशी मखान्तकत्” वटुकस्तोत्रम् । “नायन्वित-
स्त्रिवेदोऽपि सर्वांशी सर्वविक्रयी” “भोजनार्थन्तु ते शंसन्
वान्ताशीत्युच्यते बुधैः” “आगारदाही गरदः कुण्डाशी
सोमविक्रयी” “विषसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽस्तभोजनः”
इति च मनुः । “दिवोपवासी तु निशामिषाशी” हास्या०
“एवं कृत्वा हृषिष्याशी जपेत्तन्मनन्यधीः” तन्त्रम् ।

आशिन् लि० आशिन्+स्वार्थे अण् वेदे नि० न टिलोपः ।
भक्तके “नमोयुवभ्योनम आशिनेभ्यः” ऋ० १, २७, १३ ।

आशिमन् पु० आशोर्भावः पृथ्वा० इमनिच् डिङ् । शीघ्रत्वे ।

आशिर् लि० आशीयते पच्यते आ+शी-क्लिप् नि० ।
पच्यमाने क्षीरादौ “शुक्रा आशिरं याचन्ते” ऋ० ८, २,
१० । “आशिरं क्षीरादिकं अपण्डव्यम्” भा० ।
“ता आशिरं पुरोडाशमिन्द्रियम्” ऋ० ८, २, १० । “इन्द्रा
य गाव आशिरं दुदुह्ते वज्रिणे मधु” ऋ० ८, ५, ६ ।

आशिर लि० आशीरेव स्वार्थे अण् । अपणीये क्षीरादौ ।
“अथ यज्ञे तु भवति साशिरमेवैतत् क्रीषाति” शत० ब्रा०
३, २, १ । आ+अश-व्याप्तौ भोजने वा इरच् । २ अग्नौ
३ स्थूयै ४ राक्षसे च पु० सि० कौ० । अग्निराक्षसयोः
सर्वभक्षकत्वात्, स्थूयस्य च दीप्रा सर्वव्यापित्वात्तथात्वम् ।
आशिषिक लि० आशिषा चरति ठक् “इसुसुकृतानात्”
पा० सूत्रे प्रतिपादोक्तस्यैव इसो अहृणात् न कः किन्तु
इक एव । आशीर्वादेन चारिणि आशीरभिरते ।

आशिष्ट लि० आ+शास-क्त । कृताशीर्वादे ।

आशिष्ट लि० अतिशयेन आशु इष्टन् डिङ् । अत्यन्तशीघ्रे ।

आशिस् स्त्री आ+शास् क्तिप् आङ्पूर्वकत्वात् अतइच्चम् ।
१ इष्टार्याविषकरणे । “यां वै काञ्च यत्त ऋत्विज आशि-
पमाशासते यजमानस्यैव सा” शत० ब्रा० १, ३, १, २६ ।
“आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशोवाऽपि तन्दुखे” सा० ८० ।
“जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः” कुमा० “अमोघाः प्रति-
गृह्णन्तावर्षानुपदमाशिषः” रघुः । २ प्रार्थनायाञ्च तस्य
कामाः सन्ध्यन्त्यमोघाहास्याशिषो भवन्ति” छा० उ० ।
“आशिषः प्रार्थनाः” भा० “वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषस्यैव
कर्मणाम्” मनुः । आशीञ् “वात्सल्यादाल मान्येन कनिष्ठ-
स्याभिधीयते । इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिको-
र्त्सिता” इत्येवं लक्षणा प्रार्थनावाक् अत्र कनिष्ठस्येत्युपलब्ध-
णम् । “तस्मै जयाशीः सन्धजे पुरस्तात् सप्रधिभिस्तान्
स्मितपूर्वमाह” कुमा० सप्रधिस्ततश्चिवाशीर्वाद्दवर्षनात्

आशी स्त्री आशीर्थतेऽनया आ+श्टृ क्तिप् ष्ट० । “१सर्प-
दंष्ट्रायाम् । आशीविषः । “विषमाशोभिरनारतं वमन्तः
माषः । “आशीमिव कलाभिन्दोः” राजेश्वरः “आशी
उरगदंष्ट्रायाम्” वैद्य० । “आशी तालुगता दंष्ट्रा तया
विद्धो न जीवति” आशिष् ष्ट० । २ आशीर्वादे द्विरूप-
कोषः ३ दृङ्निनामोषधौ च । स्त्रियां ङीप् ।
आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशुः इयसु डिङत् । अत्यन्तशीघ्रे
आशीर्त्तं त्रि० आ+शी-क्त वेदे नि० । आश्राणे पक्ते दुग्धादौ
“मध्यत आशीर्त्तः” सि०कौ० घृता श्रुतिः ।
आशीवेत् त्रि० आशीरस्यस्य मतप् वेदे मस्य वः । आशी-
र्वाद्युक्ते “सवनान्याशीर्त्तं” कात्या० २, ८, ८ लोके
तु आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।
आशीर्वाद पु० आशिषो वादः वचनम् । इष्टार्थाविषकरण-
वाक्ये “मङ्गल्यं दीर्घवर्षान्तिमाशीर्वादाभिधानवत्” मनुः
“संज्ञानन्त्यतलं वीर्यमाशीर्वादापरायणाः” भा० आ० प०
८ अ० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । “आशीर्वचनसंयुक्तां
नित्यं यस्मात् प्रकुर्वते” सा० द० ।
आशीविष पु० आश्यां विषमस्य । १सर्पे तद्भेदाच्चाहिशब्दे
५८१ ष्टे उक्ताः । “गरुडदाशीविषभोमदर्शनैः” रघुः
२ दर्शिकरसर्पभेदे च आहिशब्दे सुश्रुते उदा० “आशीविषैः
कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार
च शत्रुहा” भा० व० १२ अ० । “तैर्यिकं भुञ्जते यस्तु
मणिनागस्य भारत ! । दृष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते
विषम्” भा० व० ८४ अ० । “मृद्भन् सतः सत्यशीलान्
सत्यधर्मानुपालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन्
परिचरास्यहम्” भा० व० २३२ अ० ।
आशु त्रि० अश-व्याप्तौ ङ् । १ शोघ्रे “यदाशुभिः पतति
योजना पुरः” ऋ० २, १६, ३, गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् ।
वर्षाभवे २ धान्यभेदे पु० (आउस) । तस्य षट्दिवसमध्ये
पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणलक्षणानि भाव-
प्र० । “वार्धिकाः काण्डिताः शुक्लाव्रीहयश्चिरपाकिणः ।
कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालीमुखोजत
मुख इत्याद्याव्रीहयः सृताः । कृष्णव्रीहिः स विचो यो
यः कृष्णतृषतखडुलः (कोद्रव) । पाटलः पाटलापुत्र
वर्षको व्रीहिरुच्यते (राङ्गिधान्य) कुक्कुटाण्डाकतिव्रीहिः
कुक्कुटाण्ड इहोच्यते । शालीमुखः कृष्णशुकः कृष्णतखडुल
उच्यते । लाक्षावर्षं मुखं यस्य ते योजतसुखस्तु सः ।
व्रीहवः कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिमाः । अल्पाभि-

धन्दिनोवद्भवचस्काः षट्कैः समाः” “कृष्णव्रीहिवर-
स्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे” ३ पाटले व्रीहौ न० ।
४ क्रियाविशेषणत्वे न० । “प्रत्युद्धातः कथमपि भवान्
गन्तुमाशु व्यवसेत्” शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतोवर्त्त
भानोस्यजाशु” मेघदूतम् “स जीवसन्नेव मृद्भत्वमाशु गच्छति
सान्धयः” कुलान्वेव नयन्याशु समस्तानि च मृद्भताम्” मनुः
आशुकारिन् त्रि० आशु शीघ्रं करोति कृ-णिनि स्त्रियां
ङीप् । १ शीघ्रकरे “आशुकारी तथाशुत्वाद्भावत्यम्भसि तैल-
वत्” सुश्रुतोक्ते २ द्रवभेदे च । क्तिप् । आशुकदप्यत्र त्रि० ।
आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे “अष्टा-
स्यथयुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति” सुश्रु० ।
आशुग पु० आशु+गम-ङ । १ वायौ, २ सूर्य्ये च । एतयोः
शीघ्रगामित्वात् तथात्वम् । “वायुर्वै क्षिपिषा देवनेति” श्रुतौ
क्षिप्रगामित्वोक्तेः शीघ्र गतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोस्तथात्वम्
सूर्य्यस्याशुगत्वमनुपदं वक्ष्यते श्वाणे “पपावनास्वादितपूर्व्व-
साशुगः” “रावणस्यापि रामास्तोभित्वा हृदयमाशुगः” रघुः
४ शीघ्रगामिनि त्रि० विनीतैस्तु प्रजोन्नत्यमाशुगैर्लक्षणा-
न्वितैः” मनुः । “दिशां गजन्तु श्वेताख्यं (रैरावतम्)
श्वेताऽजनयताशुगम्” भा० आ० प० ६६ अ० । “जवनानाशुगां-
श्चैव करार्थं ससुपानयत्” भा० स० प्र० २६ ३ अ० “शोभ-
माना रथेयुक्तास्तरिष्यन्तद्वाशुगाः” भा० व० प० १६ १ अ० ।
आशुगत्वं च अल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति
कालाल्पत्वञ्च आपेक्षिकं ततश्च “शीघ्रोऽल्पभागे वृद्धभाग-
मन्दे” इत्यादौ नील० ता० ग्रहाणां शीघ्रमन्दत्वभाषेक्षिक-
मिति बोध्यम् तथा च स्वस्वकक्षायां ग्रहाणां तल्यगतित्वे-
ऽपि कक्षाणामल्पत्ववृहत्त्वाभ्यां गन्तव्यदेशाल्पत्वाधिकत्वभे-
दात् गतिभेदः ग्रहाणां कक्षाभानं च ग्रहकक्षाशब्दे
वक्ष्यते । तथा च स्वस्वकक्षास्यग्रहस्य वृहत्कक्षा-
स्यग्रहापेक्षया शीघ्रगत्वम् तच्च स्वाभाविकम् ।
अत्र प्रसङ्गात् ग्रहाणां शीघ्रमन्दगतित्वे कारणमुच्यते
तथा हि सर्वेषां ग्रहाणां राशिचक्रस्य स्वस्वकक्षासु
तल्यप्रागर्गतित्वेऽपि स्वस्वकक्षाणामल्पत्ववृहत्त्वाभ्याम्
अल्पाधिककालाभ्यामेव स्वस्वकक्षास्यराशिचक्रस्य स्थान-
भोगः इत्यतो यस्य कक्षा लक्ष्मी स शीघ्रगः यस्य च
वृहतो स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव ग्रहाणां राशि-
भोगे कालभेदे द्रवितः यथा “रविर्मासं निशा-
नाथः सपाददिवसइयम् । पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टा-
दश वासरान् । वर्षमेकं सुराचार्य स्वटाविंशं दिनं मृगुः ।

शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं राहुः सार्द्धसमां तथा” ज्यो०
सूर्यस्य यद्यपि चन्द्रबधुक्रापेक्षया मन्दगतित्वम् तथापि
कुजगुरुराहुशन्यपेक्षया शीघ्रगतित्वात् आशुगत्वम् । स्वस्व-
कक्षायां सूर्ययोगेन च ग्रहाणां पुनःशीघ्रगत्वं “सूर्य-
युक्ता ग्रहाः शीघ्रा इत्युक्तेः । ग्रहाणां शीघ्रकेन्द्रशीघ्र-
फलादिकम्” सि० शि० दर्शितं विस्तरभयाक्तं तत एवा-
वसेयम् । किञ्च सर्वग्रहापेक्षया राशिचक्रस्य शीघ्रगति-
त्वात् प्रतिदिनं स्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां प्राग्गतित्वेऽपि
राशिचक्रस्य प्रवृत्त्यायुना पश्चात् नोयमानतया तदाहृदर-
व्यादेः पश्चाद्गतित्वभ्रमात् तदनुसूयशीघ्रगत्वमारोप्यते ।
ग्रहाणां राशिचक्रभोगार्थं स्वस्वकक्षासु वा प्राग्गति-
स्तस्या अत्यकालबाध्यत्वे शीघ्रत्वमिति बोध्यम् । एवं
ग्रहाणां सामाविक्यां स्वस्वकक्षासु गतौ स्थितायामपि प्रव-
हानिलेन पश्चाद्गत्यायुस्य राशिचक्रस्य प्रतिदिनं पृथिवी-
भ्रमणात् तद्गतेश्च सर्वग्रहापेक्षयाऽतिशीघ्रत्वात् तत्र च
वंभ्रम्यमाणराशिचक्रस्य गतौ तत्स्थग्रहागतित्वारोपेण
नौकागतौ तत्स्थवस्तुगतित्वारोपवत् ग्रहाणां राशि-
चक्रतुल्यशीघ्रगतित्वं पुराणादावुक्तम् यथा “योज-
नानां सङ्घे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन
निमिषाङ्गेन क्रममाणे ! नमोऽस्तु ते । नवतियौजनानाञ्च
सङ्घस्याणि च सप्रतिः । यावद्वृष्टिकालेण तावच्चलति
भास्करः” आदित्यहृ० । “यदा चेन्द्राः पृथ्याः
प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यास्यां सपादकोटिद्वयं
योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति”
भाग० पू० सू० ३० अ० “साधिकानि पञ्चविंशतिसङ्घा-
धिकानि” श्रीधरः । तेन पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यदि
२३७७५००० योजनानि तदा ६० दण्डात्मके दिने का-
नोति चतुर्भिर्गुणितानि तानि प्रत्यहं राशिचक्रगतमानं
तदारोपाञ्च सूर्यादीनां तथागतित्वमिति बोध्यम् । एतदपि
पुराणाश्रितं वस्तुतोरशिचक्रस्य प्रत्यहं पृथ्वीभ्रमणात्
राशिचक्रपरिधिमानमेव अहोरात्रे गन्तव्ययोजनमानमेतच्च
खगोलशब्दे वक्ष्यते । तथा च अत्यकालेन गन्तव्यस्थान-
गामित्वमाशुगत्वमिति सिद्धम् ।

आशुगामिन् स्त्री आशु गच्छति गम-णिनि । १ शीघ्रगामिनि
स्त्रियां ङीप् । २ सूर्ये पु० “आशुगामी तमोन्नच्च
हरिताश्वस कीर्त्यते” भा० व० प० ३ अ० सूर्यस्तवः ।

आशुङ्ग लि० आशु गच्छति वेदे नि० खच् सुम् । शीघ्रगामिनि
“निर्वन्नासेतः प्रपताशुङ्गः शिशुको यथा” अथ० ६, १४, ३

आशुतोष पु० आशु शीघ्रं तोषो यस्य । १ शिवे स्वल्पकाला
चनेनैव तस्य लुप्तत्वात् तथात्वम् । २ शीघ्रतोषिणि लि० ।
आशुपत्नी स्त्री आशु पतं यस्याः गौ० ङीष् । शक्तकीलतायाम्
आशुपत्न्यं पु० आशु पतति पत-वनिप् । १ शीघ्रगामिनि
“श्येनः श्येनेभ्य आशुपत्वा” ऋ० ४, ६, ४ । स्त्रियां ङीप्
रच् । आशुपत्नरी ।

आशुमत् लि० आशु शैघ्रं विद्यतेऽस्य महत्पु । शीघ्रताशुक्ते
“यथा सूर्यस्य रश्मयः परापतन्त्याशुमत्” अथ० ६, १०५, ३
आशुव्रीहि पु० कर्म० । वार्षिके धान्यभेदे (आउष)
आशुशब्दे विवृतिः ।

आशुशुक्षणि पु० आ+शुष-सन्+चनि । १ अग्नौ, २ वायौ च ।
अस्य च वेदएव प्रयोगः लोकोऽपि क्वचिन्नेन “मन्त्रपूतानि
हवींषि प्रतिगृह्णान्येतत्प्रोत्याशुशुक्षणिः” काद०
“अनरात्मा ह्ययं साक्षाच्चिन्वितो ह्याशुशुक्षणिः” काशी० ।

आशुषाण लि० आ+शुष-बा० कानच् । सम्यक् शुष्यभाषे
आशुषेष् लि० आशु+हेष-शब्दे-असुन् । शीघ्रं शब्दा-
यमाने । “इन्द्राविष्णू अश्विनो वाशुषेष्सा” ऋ० ८, १०, २,
“आशुषेष्सा शीघ्रं शब्दायमानौ” भा० ।

आशू लि० आशु+वेदे ष्ट० दीर्घः । शीघ्रे । “इन्द्रः प्राशू-
भवा सचा” यजु० ३४, ५, ६, “आशुशब्दो दीर्घश्चान्दसः”
वेददोषः । [कृटिति-णिनि । पर्वतभेदे शब्दमाला ।

आशोकुटिन् पु० आशेतेऽस्मिन् आ+शी+विच् स इव
आशोकेय लि० अशोक+चतुरर्थ्यां सख्या० ङङ् । अशोक
वृक्षसन्निष्ठपदेशादौ । अशोका+शुष्मा० ङङ् । अशोकाया
अपत्ये । स्त्रियां तु शाङ्करवा० ङीन् । आशोकेयी ।
आशौच न० अशुवेर्भावः अण् “नजः शुचीत्या०” पा० पूर्व
पदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम् । आशौचशब्दार्थे ४८६
पृष्ठे विवृतिः । “दशाहं शावमाशौचं ब्राह्मणस्य विधीयते”
“सर्वेषां शावमाशौचं मातापितृस्तु स्रुतकम्” “तिराव-
भाङ्गराशौचमाचार्ये संस्थिते सति” मनुः अज् ।
आशौच्यमप्यत्र न० “आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान्
सस्तिवान्य च” शु० त० सू० १० ।

आशुच्यं न० आ+चर-यत् “आशुच्यं मनित्वे” पा० सुट् ।
१ अङ्गुते २ विक्रयरसे ३ तद्वति लि० । “शेषाः स्थिरत्व
मिच्छन्ति किमाशुच्यमतः परम्” भा० व० । “आशुच्यवत्
पश्यति कश्चिदेनमाशुच्यवत् वदति तथैव चान्यः-आशु-
च्यवच्चैनमन्यः शृणोति” मीता । “पुण्यमाशुच्यं मेघाः”
रघुः । “किमाशुच्यं चारदेशे प्राणदा यमदूतिकाः” उद्भटः ।

आश्रो(श्रो)तन ति० आ+शु(शु)त-ल्यु । १सन्धक्त्वरणधीवे भावे ल्युट् । २सन्धक्त्वरणे न० । “तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमै- राश्रोतनेस्तथा” । “हितमङ्गोदकं सेके तथाश्रोतनमेव” च । “क्षौमावद्धं पथ्यमाश्रोतने वा सर्पिर्दृष्टं यष्टि- काह्वं सरोध्रम्” इति च सुशु० ।

आश्र पु० अश्रनोविकारः अण् वा टिलोपः । प्रस्तरविकारे आश्रक पु० अश्रना कायति कै-क । साल्देशावयव यामभेदे ‘साल्शावयवप्रत्ययकलकूटाश्रकादिञ्’ पा० । तत्र भवः इञ् । आश्रकः तद्व्यामभवे ति० ।

आश्रन पु० अश्रनोविकार अण् वा टिलोपाभावः । पाषाण विकारे “यश्चापमाश्रनप्रख्यं सेषुं घत्तेऽन्यद्वहम्” भट्टिः । अश्रनः सूर्यसारथेरपत्यम् अण् तदपत्ये पुंस्त्री आश्रन्य ति० अश्रन्+चतुरर्थ्याम् संकाश्या० ख्यः । प्रस्त रसञ्जितदेशादौ ।

आश्रभारक ति० अश्रभारं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । प्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्ररथ्य पु० अश्ररथस्य सुनेरपत्यम् गर्गा० यञ् । अश्रर- रथधेरपत्ये “अभिव्यक्तेरित्याश्ररथ्यः” शा० सू० । गोला- पत्ये तु कखा० अण् । आश्ररथ इत्येव स्त्रियां ङोप् ।

आश्ररिकं पु० अश्ररथ्ये स्वार्थे बा० ठञ् । अश्ररीरोगे “भिन्नवस्त्रिराश्ररिको न सिध्यति” सुश्रुतः ।

आश्रायन पुंस्त्री अश्रनोगोलापत्यम् अश्वा० फञ् । अश्रना- मर्षेर्गोलापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्रिक ति० भारभूतमश्रानं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । भारभूतप्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्रिय पुंस्त्री अश्रन्+शुभा० ङक् । अश्रनामकर्षेरपत्ये ।

आश्रान ति० आ+श्र-क्त । घनीभूते शुष्कप्राये “पथ्याश्रान- नकर्दमान्” रघुः । “अनुरालगनाश्रानहरिणरुधिर- विन्दुना” काद० ।

आश्र ति० अश्रमेव स्वार्थे ङण् । चञ्जुर्जले ।

आश्रपण न० आ+श्रा-णिच् पुक् ह्रस्वे ल्युट् । पाके ।

आश्रम पुंन० आ+श्रम-आधारे घञ् अष्टदिग्भिः । ब्रह्मचर्या- दिके शास्त्रोक्ते १धर्मभेदे, “विनाश्रमं न तिष्ठेत्तु दिन- नेकमपि द्विजः । आश्रमेषु विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः” दत्तः । अत्र द्विजपदस्योपलक्षणपरता यत् रघु- नन्दनेन स्थापितं तदाल्लुतयञ्चे निराकृतम् ७५२ पृष्ठे दृश्यम् । छनीनां २वासस्थाने, ३मठे ४तपोवने “प्रत्युद्यवा- वाश्रममश्रमेषु” “तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मत-

राश्रमम्” । “स किलाश्रममन्थमाश्रितः” स दुष्प्रा- पवशाः प्रापदाश्रमं श्रान्त्वाहनः” “अभ्युत्थिताग्नि- पिशुनैः-अतिथीनाश्रमोन्मुखान्” इति च रघुः । “कमलासनमिवाश्रमगुरुम्” इति काद० । “ब्रूया देवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः” मेघदू० । सर्व्वल्लेशहानेन विश्रामस्थाने ५ परमेश्वरे च । “आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णी वायुवाहनः” विष्णुसह० “आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्य भ्रमतां विश्रामस्थानत्वादाश्रमः” इति भा० तत्र आश्रमेषु कुत्र कस्याधिकार इति तावन्निर्णीयते । “चत्वार आ- श्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्म- चर्यञ्च वानप्रस्थं तु भिक्षुकम् । क्षत्रिये चापि कथिता आश्रमास्तथैव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमावहेत्” माध० ४ तवामनपु० । “चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुति- नोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकोवैश्यशूद्रयोः” नि० सि० कूर्मपु० वसुक्रमेण चातुराश्रम्यादयः इति । तत्र कलौ दीर्घकालब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमौ न स्तः गृहस्थभिक्षु- काश्रमावेव । “गृहस्थो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे” इति स्मरणात् । तत्र संन्यासे “विप्रस्यैवाधिकारः ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जावालश्रुतेः “आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहादिति” या० सू०तेरिति” वहवः । “ब्राह्मणः क्षत्रि- योवाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति” कौर्मवाक्यात् क्षत्रि- यादीनामपि तत्राधिकारः पूर्व्ववचनन्तु कषायादिवस्त्र विदण्डधारणविषयम् “सुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्ग- धारणम् राजन्यवैश्ययोर्नैव दत्तालेयसुनेर्मतम्” बौधा० सू०तेः । अयमेव पक्षो मल्लिनाथेन समर्थितः यथा अत्र यद्यपि “ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति” इति श्रुतेः “आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणाः प्रव्रजेद्गृहात्” इति मनुस्मरणात् “सुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहु- जातो रजातानामयं धर्मो न विद्यते” इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरिति तथापि “यद्- हरेव विरजेत् तद्दहरेव प्रव्रजेत्” इत्यादिश्रुतेस्त्वैवर्णिक- साधारणत्वात् “त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आ- श्रमाः” इति स्मृतकारवचनात् “ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्” इति स्मरणात् “सुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातो रजातानां वि- दण्डं न विधीयते” इति निषेधस्य विदण्डविषयत्व- दर्शनाच्च कुत्रचिद् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्

त्वैर्वर्षिकाधिकारं प्रप्रेदिरे । तथा सति “स किलाश्रम-
मन्व्यमाश्रितः” इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विव-
क्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थान्श्रमतया व्या-
ख्याने “विदधे विधिमुख्यं नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्नि-
मग्निचित्” इति वक्ष्यमाणेनानग्निसंस्कारेण विरोधः
स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् ।
अतएव मनुना “अग्नेन क्रमयोगेण परिव्रजति यो द्विजः
इति द्विजमात्रस्य परिव्रज्यधिकार उक्तः । एवञ्च महता
प्रयत्नेन शङ्कराचार्येण ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽधिकारस्य
समर्थनं विदग्धविषयमिति । एतेषु आश्रमेषु ब्रह्म-
चर्यस्य नित्यत्वम् इतराश्रमाणां “यमिच्छेत्तु तमावसेत्”
इति मिता० छतवचनात् इच्छाधीनतया कास्यत्वम् ।
तत्राश्रमाणां समुच्चयपक्षः कामनावतएव, विकल्पस्तु अका-
मनावतो विरक्तस्य, । अधिकारिभेदाच्च आश्रम समुच्चय-
विकल्पपक्षौ मिता० समर्थितौ यथा
“वनात् गृह्णाद्वा क्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् । प्राजा-
पत्यान्तदन्ते तानग्नीनारोष्य चात्मनि । अधीतवेदो जपकृत
पुत्रवानक्षदोऽग्निमान् । शक्या च यज्ञकर्मोक्षे मनः कुर्यात्तु-
नान्यथा” या० । यावता कालेन तीव्रतपःशोधितवपुषोविषय
कषायपरिपाको भवति । पुनश्च मदोद्भवाशङ्कानोद्भाव्यते ।
तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् ।
वनगृहशब्दाभ्यान्तत्सम्बन्ध्याश्रमोलक्ष्यते । मोक्षशब्देन च
मोक्षैकफलकश्चतुर्थ्याश्रमः । अथ वा गृह्णात् गार्हस्थ्यप्रा-
दनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यादनेन च पूर्वोक्तश्चतराश्रमसमु-
च्चयपक्षः पाक्षिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो
जावालश्रुतौ श्रूयते । “ब्रह्मचर्यं स्मरिसमाप्य गृह्णी भवेत्
गृह्णी भूत्वा वनो भवेत् वनो भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा-
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृह्णाद्वा वनाद्धेति” । तथा गार्हस्थ्ये-
तराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शितः । “एकाश्रमन्त्वाचार्याः
प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्येति” । एषाञ्च समुच्चयवि-
कल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः ।
अतो यत्कैश्चित् पण्डितमन्यैरुक्तम् । आर्त्तत्वान्नैष्ठि-
कत्वादीनाङ्गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधः । गार्हस्थ्येनधि-
कृतान्ब्रह्मविद्विषयता वेति । तत्राध्यायाध्ययनवैधुर्य-
निवन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च । यथा विष्णुकर्मणा-
ज्यावेक्षणद्याक्षमतया पङ्कवादीनां श्रौतेधुनधिकारस्तथा
आर्त्तेषुप्युदकुम्भाहरणभिक्षाचर्याक्षमत्वात् कथं पङ्कवादिवि-
षयतया नैष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः । अस्मिंश्चाश्रमे ब्राह्म-

णस्यैवाधिकारः । “आत्मन्यग्नीन् समारोष्य ब्राह्मणः प्र-
“व्रजेद्गृह्णात्” । तथा “एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य
चतुर्विधः” इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधि-
कारप्रतिपादनात् । “ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति” श्रुतेश्चाश्र-
मजन्त एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु
त्वैर्वर्षिकानाम् प्रकृतत्वात् “त्वयाणाम् वर्षानाम् वेदमधीत्य
चत्वार आश्रमा” इति स्तवकारवचनाच्च द्विजातिमात्र-
स्याधिकारमाहः । यदा वनात् गृह्णाद्वा प्रव्रजति तदा
सर्वे वेदसदक्षिणाम् सार्ववेदसी सर्वधनसम्बन्धिनी दक्षिणा
यस्याः सा तथोक्ता ताम् प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा
तदन्ते तान्त्वैतानानग्नीन् आत्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समा-
रोष्य चशब्दात् “उदगयने पौरुषमास्यान् पुरश्चरणमादौ
कृत्वा शुद्धेन कायेन अष्टौ आह्वानि निर्वपेत् द्वादश वा” इति
बौधायनाद्युक्तं पुरश्चरणादिकञ्च कृत्वा । तथाऽधीतवेदो
जपपरायणो जातपुत्रो दीनान्ब्रह्मपणार्थिसार्थाय यथाशक्त्य-
न्नदश्च भूत्वा अनाहिताग्निज्यैष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे
कृताधानो नित्यनैमित्तिकान् यज्ञान् कृत्वा मोक्षे मनः
कुर्यात् चतुर्थ्याश्रमं प्रविशेत् नान्यथा । अनेन न
पाकतर्णत्वस्य गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामनधिकारन्दर्शयति ।
तथाह मनुः । “ऋणानि तीर्ण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्रजत्यथ इति” । यदा तु
ब्रह्मचर्यात् प्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः ।
अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकाराद्वागप्रयुक्तत्वाच्च विवा-
हस्य । न च ऋणत्वयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति
शङ्कनीयम् । विद्याधनार्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसम्भवे-
तस्थानाक्षेपकत्वात् । ननु “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋणयान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः,
प्रजया पितृभ्यः” इति जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादी-
न्यावश्यकानीति दर्शयति, भवम् न हि जातमात्रो-
ऽकृतदारान्निपरिग्रहो यज्ञादिषुधिक्रियते । तस्मादधि-
कारो जायमानो ब्राह्मणार्थिर्द्विजादीनश्रुतिष्ठेदिति
तस्यार्थः । ततश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् । कृत
दारपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति” ततश्च ब्रह्मचर्या-
श्रमस्यैव नित्यत्वमितरेषां तु “यमिच्छेत्तु तमावसेत्” इति
मिताक्षराछतवचनात् कास्यत्वमेव । ऋणत्वयापाकरणावश्य-
कता तु कृतविवाहस्यैवेति सिद्धम् ।
आश्रमाश्च चतुर्विधाः । ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं वानप्रस्थ-
भिर्ब्रह्मवेदात् । “ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोय-

तिस्तथा । एते गृहस्थप्रभवश्चत्वारः पृथगाश्रमाः 'मनूक्तेः
तत्र ब्रह्मचारी द्विविधः । नैष्ठिक उपकुर्वाणश्च
मरणान्तं गुरुकुलवासितया कृतब्रह्मचर्यः नैष्ठिकः ।
षट्त्रिंशदब्दादिकं गुरौ वसित्वा गार्हस्थ्यार्थं कृतसमावर्त्तन
उपकुर्वाणः । गृहस्थोऽपि द्विविधः । अकृतदारः
स्नातकः कृतदारश्च । तत्र कृतसमावर्त्तनोऽपि
कन्यालाभात् पूर्वं धृतस्नानार्थं भेदः स्नातकः ।
तद्वर्माश्च आमुतयञ्चे ७५२ पृष्ठेऽभिहितः । कृत-
दारोऽपि द्विविधः साग्निर्निरग्निश्च साग्निरपि द्विविधः
श्रौताग्निशुक्तः स्नानार्त्ताग्निशुक्तश्च । वानप्रस्थोऽपि द्विविधः
सदारोऽदारश्च 'पुत्रेषु दारान् निलिप्य वनं गच्छेत्
सहैव वा' मनूक्तेः सदारोऽदारत्वपत्नयोः समधिगमात् । तत्र
अदारस्य अपचमानाप्रसङ्गकृकदन्तोलूखलादिसंज्ञा । सदारस्य
पचमानसंज्ञा । भिक्षुरपि चतुर्विधः कुटीचक बहूदक हंस-
परहंसैतिभेदात् । भिक्षुकोऽपि प्रकारान्तरेण द्वि-
विधः विविदिषासंन्यासी विद्वत्संन्यासी च तदेतत्
जीवन्मुक्तौ विद्यारण्येन निरूपितं यथा 'वक्ष्ये विवि-
दिषान्यासं विद्वन्प्रासञ्च भेदतः । हेतुं विदेहसु-
क्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥ संन्यासहेतुवैराग्यं यदहर्बि-
रजेत्तदा । प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्त्रेह्येदस्तु पुराणतः ।
विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रतीव्रतरैति च । सत्यामेव तु
तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके ॥ शक्तो बहूदके तीव्रतरायां
हंससंज्ञिते । सुसुप्तुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने ।
पुत्रदारवनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः । धिक्
संसारमितोदकं स्याद्विरक्तैर्मन्दता हि सा ॥ अस्मिन् जन्म-
नि मा भूवन् पुत्रदारादयो मम । इति या सुस्थिरा बुद्धिः
सा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ पुनरावृत्तिसहितो लोको मे मास्तु
कश्चन । इति तीव्रतरत्वं स्यान्मन्दे न्यासो न कोऽपि हि ॥
यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रे न्यासद्वयं भवेत् । कुटीचको-
बहूदक्षे लुभावेतौ त्रिदण्डिनौ । इयं तीव्रतरे ब्रह्म-
लोकमोक्षविभेदतः । तल्लोके तत्त्वविद्वंसोलोकोऽस्मिन्
परहंसकः ॥ एतेषान्तु समाचाराः प्रोक्ताः पारा-
शरस्मृतेः । व्याख्यानेऽस्माभिरत्रायं परहंसो विविच्यते ।
जिज्ञासुर्ज्ञानवाञ्छेति परहंसो द्विधा मतः । प्राङ्गर्ज्ञानाय
जिज्ञासोर्न्यासं वाजसनेयिनः । 'प्रव्राजिनोलोक-
मेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि' । एतस्यार्थन्तु गद्येन वक्ष्ये-
मन्दविबुद्धये ॥ लोको हि द्विविधः आत्मलोकोऽनात्म-
लोकश्चेति । तत्रानात्मलोकस्य त्रैविध्यं दृष्टदाराण्यके

तृतीयाध्याये श्रूयते । 'अथ त्रयोवाव लोकाः मनुष्यलोकः
पितृलोको देवलोक' इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रैश्चैव ज-
योनान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक'
इति । आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते । 'यो ह्यवा अस्मा-
ल्लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्त्येति'
'आत्मानमेव लोकमुपासीत' 'सय आत्मानमेव लोकमुपास्ते
न ह्यस्य कर्म क्षीयत' इति च । षष्ठाध्यायेऽपि 'किं प्रजया-
करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयञ्च लोक' इति । एवञ्च सति
एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्यत्र आत्मलोको-
विवक्षित इति गम्यते 'सवा एष महानज आत्मेति' प्रकान्त-
स्यात्मन एव एतच्छब्देन परान्दृष्टत्वात् । लोक्यते अनु-
भूयत इति लोकः । तथा चात्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति
श्रुतेस्तात्पर्यार्थः सम्पद्यते । स्मृतिस्य 'ब्रह्मविज्ञानलाभाय
परहंससमाह्वयः । शान्तिदान्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो-
भवेदिति' इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुव-
चनादिभिरुत्पन्नया विविदिषया सम्पादितत्वादयं विविदिषा
संन्यासो द्विविधः जन्मापादककर्मादित्यागमात्मात्मकः
प्रौढोच्चारणपूर्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूपश्चेति । त्यागश्च
तैत्तिरीयादौ श्रूयते 'न कर्मणा न प्रजया न धनेन, त्यागे-
नैके अष्टतत्त्वमानश्रुति' । अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोऽप्यधि-
क्रियन्ते । अतएव मैत्रेयीशक्यमान्नायते' येनाहं नाष्टता स्यां
किमहं तेन कुर्याम् यदेव भगवन् । वेद तदेव मे ब्रूहोति' ।
ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्नमित्तेन सन्प्रा-
साश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्मेऽनुष्ठीयमानेष्व-
पि वेदनार्थं मानसकर्मादित्यागो न विरुध्यते श्रुति
स्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशान्तत्त्वविदां बहूनामुपल-
म्भात् । यस्तु दण्डधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंस-
साश्रमः स पूर्वैराचार्यैर्बुद्ध्या प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपर-
स्यते । इति विविदिषासंन्यासः ।

'अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः ॥ सम्यगनुष्ठितैः श्रव-
णमनननिदिध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमानो वि-
द्वत्संन्यासः । तच्च याज्ञवल्क्यः सम्पादयामास । तथा हि विद्व-
च्छिरोमन्निर्भगवान् याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां बद्धविषेन
तत्त्वनिरूपणेनाश्वलायनप्रभृतीन्मुनीन् विजित्य वीतराग
कथायां सन्तोषविस्ताराभ्यामनेकधा जनकं बोधयित्वा
मैत्रेयीं बुबोधयिषुस्तस्यास्वरया तत्ताभिसुख्याय स्वकर्त्त-
व्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे ततस्तान् बोधयित्वा संन्यासञ्चकार ।
तदुभयं मैत्रेयीप्राङ्गणस्याद्यन्तयोरास्नायते' 'अथ ह

याज्ञवल्क्योऽन्यदृत्तसपाकरिष्यन् भैत्रेयीति होवाच याज्ञ
वल्क्यः, प्रव्रजिष्यन् वा अरे अहमसस्मात् स्थानादस्मीति,
एतावदरे खल्वभृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति” ॥
कहोले ब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते “एतवैत-
मात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च
लोकैषणायाश्च बुभ्रुयायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति” । नचैत-
द्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शङ्कनीयं” पूर्वकालवा-
चिनोविदित्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रस-
ङ्गात् । नचाल ब्राह्मणशब्दोजातिवाचकः वाक्यशेषे पा-
ण्डित्यवाक्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवणमनननिदिध्यासनैः
साधनं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्याथ ब्राह्मण इत्यभि-
हितत्वात् । ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पाण्डित्यादौ
प्रवर्त्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः तस्मात् ब्राह्मणः
पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठति” मैवं भाविनी
वृत्तिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । अन्यथा
कथमथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिन
मथशब्दं प्रयुञ्जीत । शरीरब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यासवि-
विदिषासंन्यासौ स्पष्टं निर्दिष्टौ “एतमेव विदित्वात्यसु-
निर्भवत्येवमेव प्रव्रजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति” ।
सुनिवृत्तं मननशीलत्वम् । तच्चासति कर्त्तव्यान्तरे
सम्भवतीत्यर्थात् संन्यास एवाभिधीयते । एतच्च वाक्यशेषे
स्पष्टीकृतम् “एतद्व स वैतत् पूर्वं विद्वांसः प्रजां न
कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामोवेषां नोऽयमात्मायं
लोक इति” “ते स पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैष-
णायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति” । अयंलोक
इत्यापरोक्ष्येणानुभूयत इत्यर्थः । नन्वत्र सुनिवृत्तेन
फलेन प्रलोभ्य विविदिषासंन्यासं विधाय वाक्यशेषे
स एव प्रपञ्चितः अतो न संन्यासान्तरं कल्पनीयं मैवं
वेदनस्यैव विविदिषासंन्यासफलत्वात् । न च वेदन
सुनिवृत्तयोरेकत्वं शङ्कनीयं विदित्वा सुनिर्भवतीति पूर्वो-
त्तरकालीनयोस्तयोः साध्यसाधनत्वप्रतीतेः । ननु
वेदनस्यैव परिपाकातिशयरूपमवस्थान्तरम् सुनिवृत्तम्
अतोवेदनद्वारा पूर्वं संन्यासस्यैवैतत् फलमितिचेत् वाढम्
अतएव साधनरूपात् संन्यासादन्व्यं फलरूपमेतं संन्यास-
ब्रह्मः । यथा विविदिषासंन्यासिना तत्त्वज्ञानाय
श्रवणादीनि सम्पादनीयानि तथा विद्वत्संन्यासिनापि
जीवन्मुक्त्यै मनोनाशवासनाक्षयौ सम्पादनीयौ ।
एतच्चोपरिष्ठात् प्रपञ्चविषयः । सत्यप्यनयोः संन्यासयो

रवान्तरभेदे परमहंसत्वाकारेणैकीकृत्य चतुर्विधा भिन्न
इति स्मृतिषु चतुःसंख्योक्ता । पूर्वोक्तयोः संन्यासयोः
परमहंसत्वं जावालशुताववगम्यते । तत्र हि जनकेन
संन्यासे पृष्टे सति याज्ञवल्क्योऽधिकारिविशेषविधाने-
नोत्तरकालानुष्ठेयेन च सहितं विविदिषासंन्यास-
सभिधाय पश्चाद्विषया यज्ञोपवीतरहितस्याक्षिप्तेऽ
ब्राह्मण्ये पश्चादात्मज्ञानमेव यज्ञोपवीतमिति समादधौ
अतोबाह्ययज्ञोपवीतभावात् परमहंसत्वं निश्चीयते ।
तथान्यस्यां कण्डिकायां तत्र परमहंसोनामेत्युपक्रम्य
संवर्त्ताकादीन् बह्वविधान् ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तानुदाहृत्य
“अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदा-
चरन्तः” इतिविद्वत्संन्यासिनोर्दर्शिताः । तथा “विदण्डं
कमण्डलुं शिक्यं पातं जलपवितं शिखां यज्ञोपवीत-
ञ्चेत्येतत्सर्वं भूःस्वाहेत्यसु परित्यज्यात्मानमन्विच्छे-
दिति” विदण्डिनः सत एकदण्डलक्षणं विविदिषा-
संन्यासं विधाय तत् फलरूपं विद्वत् संन्यासमेवसुदाजहार ।
“यथा जातरूपधरोनिर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्त्वत्त्वब्रह्ममार्गे
सम्यक् सम्भ्रतः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले
विसृज्यो भैक्षमाचरन्नुदपात्त्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा
शून्यागारे देवष्टहृदणकूटवल्मीकहृत्तुलालशाला-
ग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्भरस्थाण्डले-
ष्वनिकेतनवासप्रयत्नोनिर्म्मसः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्म-
निष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्म्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति
स परमहंसोनामेति” । तस्मादनयोरुभयोः परमहंसत्वं
सिद्धम् । समानेऽपि परमहंसत्वे सिद्धे विरुद्धधर्मा-
क्रान्तत्वाद्दान्तरभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्यः । विरुद्धधर्म-
त्वञ्चारण्युपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्यालोचनायामव-
गम्यते । “केन भगवन् ! कर्म्मण्यशेषतोविसृज्यामीति” शि-
खायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्म्मत्यागरूपे वि-
विविदिषासंन्यासे शिष्येणारुणिना पृष्टेसति गुरुः प्रजापतिः
“शिखां यज्ञोपवीतम्” इत्यादिना सर्वत्यागसभिधाय “दण्ड-
माच्छादनं कौपीनञ्च परिग्रहेदिति” दण्डादि स्त्रीकारं विधाय
“तिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् । सन्धिं समाधावात्मन्याचरेदिति”
“सञ्जेषु वेदेष्वारण्यमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषद-
मावर्त्तयेदिति” वेदनहेतुनाश्रमधर्मानसुष्ठेयतया विधत्ते ।
“अथ योगिनं परमहंसानां कोऽयं मार्गः” इति विद्वत्
संन्यासे नारदेन पृष्टे सति गुरुर्भगवान् स्वपुत्रमिते-
त्यादिना पूर्ववत् संन्याससभिधाय “कौपीनं दण्डमा-

च्छादनञ्च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेदिति" दण्डादिस्त्रीकारस्य लौकिकत्वमभिधाय "तच्च सुखे नास्तीति" शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य "कोऽयं मुख इति चेदयं मुखोन दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनञ्चरति परमहंसः" इति दण्डादिलिङ्गराहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा 'न शीतं न चोष्णं' मित्यादिना वाक्येन "आशाम्बरो निर्नमस्कार" इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातीतत्वमभिधायान्ते "यत्पूर्वानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकलो भवति" इत्यनेन अन्येन ब्रह्मात्मनुभवमात्रपर्यवसानमाचष्टे । अतो विरुद्धधर्मापेक्षितत्वादस्त्वानयोर्महान् भेदः । स्मृतिष्ययं भेद उक्तदिशा द्रष्टव्यः । "संसारमेवं निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृश्यया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैरान्ममाश्रिताः । प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदहं बुद्धिमान्" इत्यादिविदिषासंन्यासः । "यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संदृष्ट्वा सोपवीतं शिखां त्यजेत् । ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्वं त्यक्त्वा परिव्रजेदिति" विद्वत्संन्यासः । ननु कलाविद्यादां विव कदाचिदौत्सुक्यमात्रेणापि वेदितमिच्छा सम्भवत्येव विद्वत्साध्यापातदर्शिनः पण्डितं मन्यमानस्याप्यवलोक्यते । न च तौ प्रव्रजनौ दृष्टौ अतो विविदिषाविद्वत्संन्यासो कोटिश्यौ विवक्षिते इति चेदुच्यते । यथा तोत्रायां बुभुक्ष्वायासुत्पन्नायां भोजनादन्यो व्यापारो न रोचते । भोजने च विलम्बोन सोढुं शक्यते । तथा यदा जन्महेतुषु कर्मस्वल्पममरुचिः वेदनसाधनश्रवणादिषु च त्वरा महती सम्पद्यते तादृशी विविदिषा संन्यासहेतुः । विद्वत्साध्या अवधिरूपदेश साहस्यप्रामिहितः । "देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानवाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि सुच्यते" इति । अतावपि "मिद्यते हृदयपन्थिस्त्रिदशान्ते सर्वसंशयाः । जीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति" । परमपि हैरख्यगर्भादिपद्मवरं यस्मादसौ परावरः । हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तदात्प्राध्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन पन्थिवद्दृढसंज्ञे परूपत्वाद्दुपन्थिरित्युच्यते । आत्मा साक्षीकर्ता वा, साक्षित्वेऽप्यस्य ब्रह्मत्वमस्ति न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तद्बुद्ध्या वेदितं शक्यते न वा, शक्यत्वेऽपि तद्देनमात्रेण सुक्तिरस्ति न वेत्यादयः संशयाः । कर्माख्यनारञ्जानि आगामिजन्मकारणानि । तदेतत् पन्थ्यादित्यसविद्यानिमित्त-

त्वादात्मदर्शनेन निवर्तते । स्मृतावध्ययमर्थ उपलभ्यते "यस्य नाहंत्वतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । इत्यापि स इमांस्तोकात् न हन्ति न निवध्यते" इति । यस्य ब्रह्मविदो, भावः सत्ता स्वभाव आत्मा, नाहं त्वतोनाहंकारेण तदात्प्राध्यासादाविर्भावितः, बुद्धिलेपः संशयः । तद्भावे त्वैलोक्यबधेनापि न निवध्यते किमुतान्येन कर्मणेत्यर्थः । नन्वेवं सति विविदिषाफलान् तत्त्वज्ञानेनैवागामिजन्मनां निवारितत्वाद्ब्रह्मज्ञानजन्मशेषस्य भोगमन्तरेण निवारयितुमशक्यत्वादलम्बनेन विद्वत्संन्यासप्रयासेनेति चेन्नैवं विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । तस्माद्देनाय यथा विविदिषासंन्यासः एव जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः सम्पदनीयः इति विद्वत्संन्यासः ।

"दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं मु इत्यादित्यपुराणे यद् कलिवर्जो दीर्घकालब्रह्मचर्यं संन्यासाश्रमयोः कर्त्तव्यं तत् नैतिकब्रह्मचर्यं षट्त्विंशद्द्विंशद्ब्रह्मचर्ययोर्निषेधपरम् न पुनर्यहणान्तिकब्रह्मचर्यं मात्रस्य निषेधः दीर्घकालेति विशेषणसामर्थ्यात् तेन 'षट्त्विंशदादिकं चर्यं गुरौ त्वैवेदिकं व्रतम् । तदद्विकं पादिकं वा यहणान्तिकमेव वा' इति मनुनीतपञ्चचतुष्टयमध्ये अल्पकालिकस्यै कलौ कर्त्तव्यता । "तथाऽग्निहोत्रं गवाक्षम्" संन्यासं पलपैतकमिति" निगमवाक्यमपि त्रिदण्डविषयम् "यावद्दर्शविभागोऽस्ति यावद्देदः प्रवर्त्तते । संन्यासञ्चाग्निहोत्रञ्च तावत् कुर्यात् कलौ युगे" देवलश्रवणात् । "चत्वार्यव्दसहस्राणि चत्वार्यव्दशतानि च । कलैर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्वेतापरिग्रहः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विशेषतः" इति व्यासवचनन्त त्रिदण्डविषयम् । महानिर्वाणतन्त्रे तु । "पुरैव कथितं तावत् कलिधर्माविचेष्टितम् । तपःसाध्यायहीनानां नृणामत्यायुषामपि । क्षेयप्रवाहाशक्तानां कुतो देहपरिश्रमः । ब्रह्मचर्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये । गार्हस्थ्यभैक्षुकौ चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे ! गृहस्थस्य क्रियाः सर्वा आगमोक्ता कलौ शिवे । नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः कदापि गृहमेधिनाम् । भैक्षुकोऽप्याश्रमे वापि वेदोक्तं दण्डधारणम् । कलौ नास्त्येव तत्त्वज्ञे ! यतस्तच्छ्रौतसंस्कृतिः । शैवसंस्कारविधिनाऽवधूताश्रमधारणम् । तदेव कथितं भद्रे ! संन्यासपरिग्रहणं कलौ । विप्राणां पितरेषाञ्च वर्सानां प्रबले कलौ । उभये आश्रमे देवि ! सर्वेषामधिकारिता । सर्वेषामेव संस्कारकर्माणी शैववर्त्मना । विप्राणां पितरेषाञ्च

कर्म लिङ्गं पृथक् पृथक् । उभावेवाश्रमौ विहितौ एत-
द्वागमाधिकारिणः पतितब्राह्मणादेरकृतप्रायश्चित्तस्यैव
बोधम् । आगमविधावधिकारिणश्च आगमशब्दे ई१४
पृष्ठे उक्ताः इतरेषान्त न श्रौतदण्डादिधारणनिषेधः तेषां
श्रौत एवाधिकारात् । वस्तुतः आगमवाक्येऽपि प्रवले
कलाविति विशेषोक्तेः प्रवले कलौ सर्वेषामेव पतित
प्रायत्स्वावश्यम्भावादागमधर्मस्यैवावलम्बनीयतया तेषामेव
तदानीमागमोक्ताश्रयद्वयेऽधिकार इति भेद इति दिक् ।

आश्रमगुरु पु० आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां गुरुर्नियन्ता ।
आश्रमनियन्तरि ऋषे । “कर्तुमाश्रमगुरुः स नाश्र-
मत्” भाषः ।

आश्रमधर्म पु० आश्रमविहितोधर्मः । ब्रह्मचर्यादि-
विहिते धर्मो धर्मो हि षड्विधः वर्णधर्म आश्रमधर्मो
वर्णाश्रमधर्मो गुरुधर्मो निमित्तधर्मोसाधारणधर्मश्चेति ।
तत्र वर्णधर्मो ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्जयेदित्यादिः ।
आश्रमधर्मोऽनीम्नभैक्ष्यब्रह्मचर्यादिः वर्णाश्रमधर्मो ब्रा-
ह्मण्यादि क्रमेण पालाशादिदण्डधारणादि नैमित्तिकधर्मो-
विहिताकरणनिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम्, साधारण-
धर्मोऽहिंसादि मांहेसात् सर्वाभूतानीत्याचारण्डालं
साधारणधर्मः श्रत्युक्तः इति” मित्ता० । अन्यत्र चान्ये
आश्रमधर्माः दर्शिताः । “ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायः, गृह-
स्थस्य दानं दमो यज्ञश्च, वानप्रस्थस्य तपः, भिक्षुकस्य
“अभयं सत्वसंशुद्धिज्ञानयोगव्यवस्थितिः” इत्यादिकः तथा
च “यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते । स खल्वा-
श्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिकं यथा । यतीनां तु शमो-
धर्मो नियमोवनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा
ब्रह्मचारिणामिति” श्रुत्या स्मृत्या च ये धर्मा यत्र यत्राश्रमे
विहितास्ते आश्रमधर्मशब्देनोच्यन्ते ते च धर्मास्तत्तच्छब्दे
प्रपञ्चेन वक्ष्यन्ते । [वनादौ आश्रमस्थानादयोऽप्यत्र ।

आश्रमपद न० आश्रमस्य पदम् । अन्यादेर्विश्रामस्थाने तपो-

आश्रमवास पु० आश्रमे वासः । अन्यादीनां श्रमोवनदौ
वासे आश्रमवासमधिकृत्य कृतोपन्यः अण् । छतराष्ट्रा-
दोनामाश्रमवासाधिकारेण व्यासनिर्मिते भारतान्तर्गते
२पर्वभेदे । “एतदाश्रमवासाख्यम्” भा०आ० १अ० ।

आश्रमवासिक न० आश्रमवासः प्रतिपाद्यतयाख्यस्य ठन् ।
भारतान्तर्गते छतराष्ट्रादेराश्रमवासप्रतिपादके पर्वभेदे ।

आश्रमसद् वि० आश्रमे सीदति सद्-क्विप् । आश्रम-
वासिनि तपोवनवासनिरते वानप्रस्थादौ ।

आश्रमिक वि० आश्रमोऽख्यस्य ठन् । आश्रमयुक्ते ।

आश्रमिन् वि० आश्रमोऽख्यस्य इनि । आश्रमयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

“तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितम्” “चत-
भिरेपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः” मनुः ।

आश्रय न० आश्रयतेऽचौ आ+श्रि-कर्म्मणि अच् । आश्र-
यणीये “वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति” “द्रव्याश्रये-
ष्वपि गुणेषु रराज नीलः” भाषः । “चित्तं यथाश्रय
कृते स्थास्वादिभ्यो विना यथाच्छाया । तद्वद्विना विशेषै
र्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” सां०का० २आधारे
“आसत्तिराश्रयणान्तु सामान्यज्ञानभिष्यते” “हेतोरे-
काश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता “जन्यानां जनकःकालो
जगतामाश्रयो मतः” भाषा० “तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य
तेजसः” रघुः ३गृहे । “पितृमात्राश्रये गच्छ”
४अवलम्बे “विनाश्रयं न तिष्ठन्ति पण्डिता वनिता
लता” उद्भटः “निराश्रयं मां जगदीश ! रच” पुरा०
५विषये “बभूव यत् प्रेमपरस्परआश्रयम्” रघुः अरिभिः-
पीड्यमानेन बलवदाश्रयणरूपे षड्गुणान्तर्गते राज्ञां
ईगुणभेदे यथाश्रयः कर्त्तव्यस्तथोक्तमग्निपुराणे “बलिनी-
द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । ईधीभावेन तिष्ठेत
काकाक्षिवदलक्षितः । उभयोरपि संघाते सेवेत बलव-
त्तरम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ ।
तदोपसर्पेत्तच्छक्रमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो
बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोत्पन्नं सत्यमार्थ-
मासेवेत बलोत्कटम् । तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भाव-
भाविता । तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः कृतम्” ।
भावे अच् । ७अवलम्बने । “योऽवमन्येत ते भूले ह्येत-
शास्त्राश्रयेण च” मनुः । ८आश्रयणे “गुणवदाश्रयलम्ब-
गुणोदये” भाषः । त्व । आश्रयत्वम् आधारत्वे न० ।
“आश्रयत्वविषयत्वभागिनी” सं०शा० तल् । आश्रयता ।
तत्कार्ये स्त्री आधारशब्दे विवर्तितः ।

आश्रयण न० आ+श्रि-ल्युट् । आसेवायाम् २अवलम्बने च ।
कर्त्तरि ल्युट् । ३आश्रयकर्त्तरि वि० स्त्रियां ङीप् ।

“अहमेत्य पतङ्गवर्त्म ना पुनरङ्गाश्रयणी भवामि ते” कुमा० ।

आश्रयणीय वि० आ+श्रि-कर्म्मणि अनीयर् । यस्याश्रयः
क्रियते श्रित्वा २अवलम्बे च ।

आश्रयवत् वि० आश्रयोऽख्यस्य मत्पृ मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।

आश्रययुक्ते सावलम्बे साधारे पदार्थे ।

आश्रयाश्र पु० आश्रयमश्राति अश्र-अण् उप०स० ।

१ वङ्गौ तस्य आश्रयस्य काशादेर्द्वाहकत्वात्तथात्वम् ।
“दुष्टं त्तः क्रियते धूर्त्तैः श्रीमानात्मविद्वद्भ्ये । किं नाम
खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाश्रवत्” उद्भूतः २ चित्तकण्ठे
३ क्तिकानक्षत्रे च । ४ आश्रयनाशके त्रि० ।

आश्रयासिद्धि पु० आश्रयोऽसिद्धोऽस्य । न्यायोक्ते हेत्वाभास
भेदे यथा गगनपद्मं सुरभि पद्मत्वात् सरोजपद्मवदित्यादौ
गगनपद्मरूपस्य हेतोराश्रयस्याप्रसिद्धत्वात् हेतोर्दुष्टत्वम् ।
आश्रयासिद्धि स्त्री आश्रयस्या सिद्धिः अप्रसिद्धिः न्यायोक्ते
हेतोर्दोषभेदे असिद्धिशब्दे ५५४४ प्रष्टे विष्टतिः ।

आश्रयिन् त्रि० आश्रयति आ+श्रि-इनि । आश्रय
कारके आश्रिते । “मयूरपृष्ठाश्रयिणा सुहेन” रघुः “पर्य-
न्ताश्रयिभिर्निजस्य सङ्घं नाम्नः किरातैः कतम्” रत्ना० ।

आश्रय त्रि० आश्रयति वाक्यम् आ+श्रु-अच् । वाक्यस्थिते
वाचि प्रवणे वाक्यं श्रुत्वा तदर्थांशुश्रयिनि । “संगवस्तु भिष-
जामनाश्रवः” रघुः । भावे+अप् । ३ अङ्गीकारे ३ श्लोके च ।

आश्राव त्रि० आ+श्रु-णिच्-अच् । १ श्रावणे २ अङ्गीकारणे च
आश्रि स्त्री सम्यक् अश्रिः प्रा०स० । सम्यक्कोणे शब्दच०
आश्रित त्रि० आ+श्रि-क्त । आश्रयप्राप्ते, शरणागते, आधेये
“प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु” कुमा० “अथ द्रव्याश्रिता
गुणाः” । “अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते
इति” च भाषा० ।

आश्रित्य अव्य० आ+श्रि-ल्यप् । अवलम्बेऽत्यर्थे ।

आश्रिन् त्रि० आश्रं चक्षुर्जलमस्यस्य सुखा० इनि । चक्षुर्जल-
युक्ते स्त्रियां डीप् । [क्तिप् । २ अङ्गीकर्त्तरि त्रि० ।

आश्रुत् स्त्री आ+श्रु-भावे क्तिप् । १ अङ्गीकारे । कर्त्तरि
आश्रुत त्रि० आ+श्रु-क्त । १ अङ्गीकृते, २ आकर्षिते च ।
“एवं सर्वत्राश्रुतेषु” कात्या० ३, २, ६ ।

आश्रुति स्त्री आ+श्रु-क्तिन् । १ अङ्गीकारे २ श्रवणे च ।

आश्रयेय त्रि० आ+श्रि-यत् । १ आश्रयणीये २ अवलम्बे च ।

आश्रिष्ट त्रि० आ+श्रिष-क्त । १ आश्रिष्टे २ संबन्धे “शिखा-
भिराश्रिष्टद्वारान्भसानिधिः” “आश्रिष्टभूमिं रसितार-
सुञ्चैः” इति च भाषः ।

आश्लेष पु० ईषदेकदेशेन श्लेषः संबन्धः आ+श्लिष-घञ् ।
१ एकदेशसंबन्धे । “सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्राधाराश्रुतविधः”
सुगधव० । २ आश्लिङ्गने च । “आश्लेषलोलुपवधुस्त्रनकार्कश्य
साक्षिणीम्” भाषः वेदे नि० क्वचित् लस्य रः ।
आश्लेषोऽप्युक्तार्थे पु० अश्लेषैव स्थाप्ये अण् । अश्लेषा-
नक्षत्रे स्त्री । “आश्लेषा नक्षत्रं सर्पा देवताः” तैत्ति०

आश्व न० अश्वानां समूहः अण् । १ अश्वसमूहे अश्वैरुच्यते
शैषिकः अण् अश्वस्येदं वाह्यम् अञ् वा । २ अश्ववाह्ये
त्रि० सि० कौ० । अश्वस्य भावः कर्म वा प्राणभृज्जा-
तित्वात् अञ् । ३ अश्वभावे ४ तत्कर्मणि च न० ।
अश्वस्येदम् अण् । ५ अश्वसंबन्धिनि त्रि० । “आश्वं
कफहरं मूलं क्मिद्द्रुषु शस्यते” सुश्रुतः ।

आश्वतराश्वि पु० अश्वतराश्वस्यापत्यम् इञ् । बुद्धिलसुनौ ।

आश्वत्य न० अश्वत्यस्य फलमण् लृच्चा० तस्य न लुक् । १ अश्वत्य
फले । अश्वत्यस्येदम् अण् । २ अश्वत्यसंबन्धिनि त्रि० स्त्रियां
गौ० डोष् । आश्वत्यी शाखा समिद्धा । “सर्पिरासिच्याश्व-
त्यीस्त्रिभुः समिधः” शत० ब्रा० । तस्मादाश्वत्ये ऋतुपात्रे
स्याताम्” शत० ब्रा० अश्वत्येन युक्ता अण् । अश्वत्यनक्षत्र-
युक्तायां शरातौ स्त्री । गहा० ऋ । आश्वतीयः आ-
श्वत्यसंबन्धिनि त्रि० ।

आश्वत्यिक च० अश्वत्यशब्दे ५०७ प्रष्टे विप्रहादि । चा-
न्द्राश्विने मासि । [संबन्धिनि ।

आश्वपत त्रि० अश्वपतेरिदम् अश्वपत्या० अण् । अश्वपति

आश्वपस् त्रि० आश्व आश्रोति अश्वन् ह्रस्वः । शीघ्रप्राप्तरि ।

आश्वपालिक पुंस्त्री अश्वपाल्याः अपत्यं रेवत्या० ठक् ।
अश्वपाल्या अपत्ये । [श्रिनि । अश्वपेजर्षिप्रोक्ताध्याविषु ।

आश्वपेजिन् त्रि० व० व० । अश्वपेजेन प्रोक्तमधीयते शौनका०

आश्वबाल त्रि० अश्वबालाया ओषधेरयम् अण् । अश्व-

बालोषधेः संबन्धिनि । “आश्वबालः प्रस्तारः, यज्ञोह
देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वभूत्वा पराडावर्त्तं तस्य देवा अशु
हाय बालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुष्य साङ्गं संन्यासुस्त
तएता ओषधयः समभवन् यदश्वबालाः शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं जघनार्घो बाला उभयतएवैतद्यज्ञं परिगृह्णा-
ति यदाश्वबालः प्रस्तारोभवति” शत० ब्रा० ।

आश्वभारिक त्रि० अश्वबाह्यं भारमश्वमृतं भारं वा हरति
वर्हति आवहति वा वंशा० ठञ् । अश्वबाह्यस्य अश्व-

भूतस्य वा भारस्य १ हारके २ वाहके ३ आवाहके च ।

आश्वमेधिक त्रि० अश्वमेधाय हितं ठन् । अश्वमेधसाधने
द्रव्यादौ अश्वमेधद्रव्याणि च अश्वमेधशब्दे ५११ प्रष्टे
उक्तानि अश्वमेधमधिकृत्य कृतः पन्थः ठण् । शतपथ-
ब्राह्मणान्तर्गते १२ प्रपाठके पञ्चाध्यायीरूपे पन्थभेदे
तत्र पञ्चस्रध्यायेषु अश्वमेधस्योत्पत्तिः फलञ्च । तस्य धर्म-
विधयः आध्वर्य्वौज्ञातब्रह्मत्वयाजमानविषयाः तत्र
प्रथमाध्यायतयेषु मन्त्रव्याख्यानानि सह विशेषधर्मां

अनुक्रान्ताः । शेषाध्यायद्वयेन च तत्र धर्मान्तरसहिता अनुक्रान्ता इति भेदः । अश्वमेधमधिकृत्य क्रतोपन्यः ढण् । युधिष्ठिराश्वमेधाधिकारेण व्यासकृते भारतान्तर्गते ३पर्वभेदे न० । “इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महा-
द्भुतम्” भा०आ० प० १ अ० । अश्वमेधः प्रतिपाद्य-
तयाऽप्यस्य ढन् । अश्वमेधिकमप्यत्र न० । “ततोऽश्वमेधिकं
नाम पर्वं प्रोक्तं चतुर्दशम्” भा०आ०प०१अ० ।

आश्वयुज पु० आश्वयुजी अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
यस्मिन् मासेऽण् । शुक्लप्रतिपदादिके दर्शान्ते चान्दे
आश्विने मासे । “त्यजेदाश्वयुजे मासि सुव्यञ्चं पूर्वशश्वि-
तम्” मनुः, “भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा” “गाङ्गमाश्वयुजे मासि
प्रायशोवर्षति” इति च सुशु० ।

आश्वयुजक ति० आश्वयुज्यासुप्तौ मासः वुञ् । चान्द्राश्विन-
पौर्णमास्यासुप्ते मासे स हि तस्यामेव तिथौ उग्रः सन्
प्ररोहति बर्द्धते च इति लोकप्रसिद्धिः ।

आश्वयुजी स्त्री अश्वयुजा अश्विनीनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी
“नक्षत्रेण युक्तः कालः” पा० अण् । आश्विनमासीय-
पौर्णमास्याम् “आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालु-
कास्यं वात्” बृहस्प० । “तेन यज्यमाणः पञ्चवर्षाण्याश्व-
युजीशुक्लेषु चतस्त्रिंशत् पशूनालभते भारतान्” कात्या०
२३,२,४ । “आश्वयुज्या वुञ्” पा० ।

आश्वरथ ति० अश्वयुक्तो रथः अश्वरथस्तस्येदम् पत्रपूर्व-
कत्वात् अञ् । अश्ववाह्यरथसम्बन्धिनि ।

आश्वलक्षणिका ति० अश्वलक्षणं वेत्ति तज्ज्ञापकशास्त्रम-
धीते वा ठक् । १ अश्वलक्षणामिज्ञे २ तद्वोधकशास्त्राध्येतरि च

आश्वलायन पु० अश्वल+अश्वप्राहकः सुनिभेदस्तस्यापत्यं
नडा० फक् । ऋग्वेदीयश्रौतगृह्यसूत्रकारके ऋषिभेदे
“गृह्यसूत्रकारं सुकृतं सूत्रं ब्राह्मणसन्निभम् शिष्याश्वलायन
प्रोत्थे शौनकेन विपाठितम्” इत्युक्तेः शौनकोपदिष्टेन तेन
च “अथैतस्य सनाम्ना यस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामः”
इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मकं
वैतानिककर्मोपयोगि श्रौतसूत्रम् “उक्तानि वैतानिकानि
गृह्यणि वक्ष्यामः” इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम्
अध्यायचतुष्टयात्मकं गृह्यकर्मोपयोगि गृह्यसूत्रं, तत् परि-
शिष्टाध्यायचतुष्टयात्मकं सूत्रं शौनकाचार्यप्रसादात्
रचितम् । तदीयसूत्रोपरि देवस्वामिना भाष्यं कृतं तन्मूलक-
तया गर्गगोत्रेण नरसिंहपुत्रेण नारायणोपाध्यायेन वृत्तिः
रचिता तत्र श्रौतसूत्रे प्रतिपाद्यविषयास्त्वादभिधीयन्ते ।

तत्र प्रथमाध्याये प्रधानस्याङ्गसंहतिज्ञानाय सर्वादौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानम् । १ अग्निहोत्रादिषु ऋक्समाम्ना
यस्य प्रयोगस्वरूपकथनप्रतिज्ञा । २ ऋक्समाम्नातकर्मसु आ-
हिताग्नेरधिकारकथनम् । ३ अङ्गसङ्घेरूपविध्यन्तरज्ञानायादौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यान प्रतिज्ञा । ४ दर्शपूर्णमासयोर्व्याखा-
रम्भः । ५ अगोषधिहृद्विष्करूपेऽप्रणोते कर्मणि अपरेणेषु-
प्रपदनम् । ६ अवतरूपवात्वालवत्स्य पशुसोमादिषु अप-
रेण चात्वालप्रपदनम् । ७ चात्वालरूपस्याध्वनी वैदिकी
तीर्थसंज्ञा । ८ होतुः प्राङ्मुखत्वस्य मनोवाक्काययन्त्रणा-
दीनाञ्च चेष्टाया नित्यता । इति परिपाषा संग्रहः ।
९ उरूपस्थीकरणरूपाया अङ्गधारणाया नित्यत्वम् । १०
यज्ञोपवीतमण्डणनियमस्यान्विहारे शौचनियमस्य च नित्य-
त्वम् । ११ विहारे कर्म कुर्वतस्तत्पठतः करणनिषेधः ।
१२ एकाङ्गोक्तेरे दक्षिणप्रतीतिः । १३ सर्वदक्षिणा-
लङ्गेखेऽपि दक्षिणप्रतीतिः । १४ कर्त्तरहिते क्रिया-
विधौ होतयैव कर्त्तृज्ञानम् । १५ दानविधौ यजमाने
कर्तृज्ञानम् । १६ कुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्मणि
कर्तृज्ञानम् । १७ ऋचो मूलपक्षे कर्त्तव्येदम् । १८
सूक्तादौ गायत्र्यादिभागरूपे पादे हीने गृह्यमाणे सूक्त-
ज्ञानम् । १९ सूक्तादावसूक्तादौ चाधिकपादपक्षे तद-
ज्ञानम् । २० अस्मिन् शास्त्रे जपादीनामुपांशुप्रयोक्तव्य-
त्वम् । २१ मन्त्राणां कर्मकरणानामुपांशुत्वकथनम् ।
२२ सामान्यविशेषयोर्विशेषविधेर्वलौक्यत्वम् । २३-२४
होतुरवस्थानकथनम् । २५ कर्तुरासनकथनम् । २६ वच-
नादतिरिक्तस्य कर्त्तव्यत्वम् । २७ सामिधेन्यर्थं प्रेषितस्य
होतुर्जपविधानम् । २८ सूत्राणि प्रथमं कश्चिद्व्याख्याम् ।
१ सामिधेन्यर्थजपः । २ तज्जपानन्तरं सामिधेनीनाम् ऋचा-
मनुवचनम् । ३ हिङ्गकरणापूर्वकप्रणवान्व्याहृतित्वयजप-
विधानम् । ४ सजर्पाहिङ्गारस्याभिहिङ्गारसंज्ञाकथनम् ।
५ कौत्समते निरोङ्गारव्याहृतित्वयजपानन्तरहिङ्गारदर्श-
नम् । ६ कौत्समते सामिधेन्यर्थोक्तजपस्याकरणम् । ७ ऋचा-
मेव सामिधेनीत्वप्रदर्शनम् । ८ सामिधेनीनाम् ऋचामैकश्रुत्येन
सान्त्वयेन चासुवचनम् । ९ ऐकश्रुत्यलक्षणम् । १० सन्ततलक्षणम्
११ सन्ततस्यावसानत्वकथनम् । १२ पूर्वोक्तासाविधेये उत्त-
रोक्तासारम्भः । १३ प्रणवेनावसानकथनम् । १४ विहिते
एवावसाने प्रणवस्य चतुर्भावत्वेनोच्चारणम् । १५ प्रणवा-
न्मकारस्य वर्षान्तरापत्तिकथनप्रतिज्ञा । १६ प्रणवान्-
मकारेण स्वप्नात् परस्य यस्य कस्यचित् स्वर्गवर्षस्य तद्वर्षी-

यान्तवर्णपादनम् । १७ प्रखशान्तमकारेण यवबाल-
 स्थासु परान्तस्यानामनुमासिकत्वापादनम् । १८ रेफोऽसु
 वर्णेषु प्रखशान्तमकारस्यानुस्वारत्वापत्तिः । १९ प्रथमो-
 क्षमे ऋचौ त्रिरध्वर्षीकृत्य तयोरनुवचनम् । २० अध्वर्षयो
 ऋचोर्वचनावसानेऽध्वर्षचतुष्कात्किचोर्द्वयोर्ऋचोर्वचनम् ।
 २१ उत्तमायाऽर्ध्वि आदौ द्वे षष्वात् अध्वर्षा । २२ ए-
 कादशानाऽर्ध्वि द्वयोस्त्रिरभ्यासयोगेन पञ्चदशसंख्यापूरण-
 निदर्शनम् । २३ शस्त्रयाज्यादिषु सामिधेनीनां कतिपयधर्मा-
 तिदेशः । २४ सामीधेनीभ्योऽन्यत्वाध्वर्षकरणप्रतिषेधादयः
 २५ विहितेष्वसानेऽभिहिङ्गाराभ्यासनिषेधः । २६ शस्त्रे-
 ष्वेव होतृकाणामभिहिङ्गारविधानात् प्यावस्तुतस्त्रिषे-
 धसाधनम् । २७ प्रखवेन निगदसन्धानानन्तरं तेनैव तद-
 वसानविधानम् । २७०० १०० २०० । १ यजमानस्यार्धेय-
 प्रवरणम् । २ अन्यत्वे जातद्गामुध्यायणार्धभाषेयप्रवरण-
 प्रकारः । ३ राजन्यविशं त्वैर्वर्षिकानुलोमस्त्रीजातानाञ्च
 पुरोहितार्धेयभागित्वम् । ४ राज्ञां राजर्षिप्रवरणं पुरोहित्य
 प्रवरणं वा ५ प्रवराज्ञाने तत्संशये च वर्षेत्तयस्य मानव-
 प्रवरः । ६ चतुर्दशनिवृत्तपदकथनम् आवाहननिगदकथनं,
 सामिधेन्यादीनां चावाहनीयाभिधायित्वम् । ७ अग्निरूप-
 प्रथमदेवतावाहनम् । ८ अग्नीषोम देवताजप्रभागयाग-
 योराख्या । ९ अग्नेरग्नीषोमयोश्च पौरुषपास्यां प्रधान-
 देवतात्वम् । १० अमावास्यायां दधिपयोभ्यां यागमकुर्वतो-
 ऽग्नीषोमयोः स्थाने इन्द्राग्न्योः प्रधानदेवतात्वम् । ११ त-
 द्विने उक्तयागरूपसन्नयनकारिणोऽग्नीषोमस्थाने इन्द्रमहे-
 न्द्रयोरन्यतरावाहनम् । १२ उभयोरपि पर्वण्योरैतरेयिणाम्
 विष्णुदेवताकोपांशुयागकरणम् । १३ शाखान्तरीयाखाम्
 उभयोरपि पञ्चयोरुपांशुयागभिन्नयागाभावः । १४ पितृप्रायश्चो-
 पांशुयागानाम् आवाहनादिनिगदचतुष्टये आवाहनदीनां
 षष्ठां पदानाम् उच्चैरिति संज्ञाविधानम् । १५ उपांशुयाज-
 वचनानामन्येषाम् परोक्षाणाम् उपांशुत्वानुवादः, विकल्पे-
 नोच्चैः संज्ञाविधानं च । १६ विहितदेवतानामरूपस्य प्र-
 त्यक्षस्योपांशुत्वम् । १७ प्रतिनोदितदेवतमावाहनभेदः ।
 १८ एकप्रदानानां सर्वासां देवतानामावाहने सकृदेवावह-
 शब्दप्रयोगः । १९ उत्तरनिगमेषु एकदेवतात्वेन संस्तवः ।
 २० एकप्रयोजनार्थाया देवतायाः कारणवशात् एकव-
 चनेनैव समानता । २१ अपराव्यवहिताया देवताया निगमेषु
 सकृदेकवचनभाक्त्वम् । २२ आवापोद्धारयोग्यासु प्रधानदेव-
 तासु कृतावाहनासु देवाज्जपस्त्रिषु कृतामावाहनप्रक्रिया ।

२३ आश्रावयिष्यतेऽध्वर्षवेऽनुमन्त्रणं तदनन्तरकरणीयञ्च ।
 २४ उत्खानपूर्वकं षष्टिष्वेतिमन्त्रपाठः । २५ अंसे पार्श-
 स्थेन पाणिनाध्वर्युन्वारम्भणम् । २६ सव्येन पाणिनाङ्गे-
 नोरुणा वाऽऽग्नीध्रकर्त्तृकमन्वारम्भणम् । २७ उत्तोभया-
 न्वारम्भणे साधारणमन्त्रः । २८ इध्मसन्नहनरूपैस्तृणैरा-
 त्कसुखसंमार्जनम् । २९ संस्कारकर्त्तादृत्तिमात्रे सकन्त्र-
 न्त्वेण द्विस्तूर्षी संस्कारणम् । ३० उदकस्यार्शनन्तरं हो-
 तृषदनाभिमन्त्रणम् । ३१ दक्षिणोत्तरिणोपस्थेनोपवेशनं
 होतृषदनात् तृणभिरसनञ्च । ३२ उत्तयोरैतयोर्निर-
 सनोपवेशनयोः सर्वासनेषु प्रथमप्रयोग एव समानत्वम् ।
 ३३ गौतमाचार्यमते द्वितीयेऽपि प्रयोगे तादृशनिरसनोप-
 वेशनयोः सङ्गावः । ३३०० १०० २०० । १ अग्न्याग्नेये
 ब्रह्मोद्गमप्राशनकाले ब्रह्मणो निर्निरसनोपवेशनकरणम् ।
 २ सर्वेषु सोमेषु बहिष्प्रवमानात् प्रत्येत्य ब्रह्मणः
 पूर्वार्सने पुनः करणम् । ३ आसने पश्वर्धसुपविष्टस्य
 होतः सदःप्रसर्पणानन्तरं तत्रैव पुनः करणम् । ४ पशौ
 स्वाहाकृत्यर्धयोः सुगवदापनयोः पुनः करणम् । ५ पत्नी-
 संयाजार्थोपवेशनाकरणम् । ६ कौत्वमते होतृभिन्ना-
 नामेतयोर्निरसनोपवेशनयोरकरणम् । ७ उपविश्यानन्तरं
 देवत्यादिमन्त्रपाठः । ८ जान्वधेः बर्हिरूपसृष्ट्य अ-
 भिहिषेत्यादिमन्त्रजपः । ९ इध्मप्रदीप्ते उक्तजपानन्तरं
 भूपतये नम इति निगदेनाध्वर्षवे सुगावदापनम् । १०
 अग्निर्होतेति निगदमवसाय होतारमवस्था इति मन्त्रजपः
 ११ अग्निर्होतेत्यादिना सह दत्तवतीत्यादिकमेकनिगदं
 विधाय तत्समापनम् । १२ उक्तनिगदे समाप्तेऽध्वर्युकर्त्त-
 कमाश्रावणम् । १३ उत्तरदेशे तिष्ठत आग्नीध्रं प्रत्या-
 श्रावणप्रकारः । १३०० १०० २०० । १ शाब्दलक्षणप्रया-
 जैर्यजनम् । २ तनूनपाद्गराशंसयोरन्यतरेण प्रयाजानां
 पञ्चसङ्ख्याकत्वम् । ३ सकृत्प्रेषितस्य न सर्वयजनम् ।
 ४ अनसुयाजानां सर्वासां याज्यानामादिरागू-
 भवतीति । ५ ये यजामह इति आगूः स्वरूपं, षष्टकारस्त्र-
 रूपञ्च । ६ याज्याया एव उच्चैस्तरत्वबलीयस्त्वोभयधर्म-
 वचनम् । ७ आगूर्वषट्कारयोराद्योः सुतिकरणम् ।
 ८ याज्यान्तस्य ज्ञावनम् । ९ विविक्तयोः सन्दिजात
 योरैकारैकारयोरोकारौकारयो आ इ, इति आउ इत्वेवं,
 व्यञ्जनान्तानां सम्यक्काराणां सर्वदा स्वरूपेणैव च ज्ञावनम् ।
 १० अनवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । ११ रेफि-
 संज्ञिनोऽवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । १२ षष्ट-

कारसन्धौ अरेफसंज्ञस्वावर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य लोपः ।
 १३ वर्गाणां प्रथमस्य स्ववर्गीयतृतीयवर्णापादनम् । १४ म-
 कारे सानुनासिकभावस्य नित्यत्वम् । १५ वौषट्शब्दस्य
 वषट्कारस्वरूपत्वम् । १६ इत्येवंरूपः प्रथमप्रयाजः । १७
 वषट्कारोच्चारणपूर्वकोऽनुमन्त्रणप्रकारः । १८ वषट्कारस्य
 दिवाकीर्त्तनीयत्वम् । १९ अनुमन्त्रणस्यापि दिवाकीर्त्त-
 नीयत्वम् । २० इत्येवं याज्यास्वरूपम् । २१ वशिष्ठादि-
 निघ्नानां तनूनपादित्यादिः द्वितीयप्रयाजः । २२ वशिष्ठादीनां
 नरांशुस इत्यादिः द्वितीयप्रयाजः । २३ इडो अग्न इत्यादिः
 सर्वेषां तृतीयप्रयाजः । २४ वर्द्धिरग्ने इत्यादिः चतुर्थः स्वाहा-
 सुमित्यादि पञ्चमप्रयाजः । २५ अग्निमन्त्रनादौ मन्द्रस्वरप्र-
 योजः । २६ शंशुवाकादूर्ध्वं मन्द्रस्वरेण प्रयोगः । २७ प्रयाजेभ्य
 ऊर्ध्वमास्त्रिदकतो मध्यमेन प्रयोगः । २८ इडादिशंशु-
 वाकान्तरूपस्य शेषस्तोत्रमेन प्रयोगः । २९ पूर्वोत्तरयो-
 राज्यभागनामकयागयोरागोरणदेवतादेशयाज्यासम्भानपूर्वको
 यागः । ३० अनुवाक्यावतीनामप्रैषाणां चान्याया-
 त्याभ्योऽन्यासां देवतानाम् आदेशपूर्वकयागः । ३१ अङ्ग-
 प्रधानरूपे सोमकर्मणि वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दबोध-
 तयोः पदार्थयोर्मध्ये तत्रोत्पन्नाभ्यो देवताभ्योऽन्यासाम्
 आदेशपूर्वको यागः । ३२ पौर्यासास्यामाज्यभागयोः
 सनिमित्ता वात्संज्ञा । ३३ अनुवाक्यातएवविचारा-
 वगमादि । ३४ याजुषोरासुवाक्यादेवतानन्यत्वम् । ३५
 आदित आरभ्याजुभागपर्यन्तं वाग्यमनम् । ३६ याज्या-
 दिभ्योऽन्यदप्यारभ्यासमाप्रैर्वाग्यमनम् । ३७ यज्ञसाधन-
 वचसोऽन्यत्र वाग्यमननियमः । ३८ वाग्यमननिय-
 मातिक्रमे अतो देवा अवनु न इति वैष्णव्या ऋचो
 जपः । ३९ उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या ऋचो जप-
 विधानम् । ४० सू० १७०५ क० । १ विधिक्रमप्राप्तानां देवतानां
 वक्ष्यमाणलिङ्गक्रमाभ्यां याज्यासुवाक्यायोजना । २ प्रधा-
 नानन्तरं स्विएकतो यागः सर्वत्र च पूर्वमनुवाक्यायाः
 पञ्चयाज्याया प्रयोगः । ३ ये याजभङ्गे इत्युक्त्वा षड्रा
 विभक्त्या देवतामादिश्य प्रिया धामान्यथाडिति मन्त्रपाठः ।
 ४ प्रथमदेवतायाः पुरस्तादयाडग्निशब्दन्यक्त्वा उत्तरासाम-
 याट्शब्दस्यैव सर्वासासुपरिष्ठात् प्रिया धामानिशब्दस्य च
 मन्त्रप्रयोगः । ५ याज्याविशेषेऽनुष्ठासस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
 ६ याज्यापाठे अर्धवे वैष्णव्यासकर्त्तव्यता । ६ सू० १७०६ क०
 १ अर्धयुष्णा प्रदेशीनपर्वानुपवकौषापवगेशोधने । २
 कौषाधरशोधनस्य मन्त्रविशेषः । ३ अर्धयुष्णा इडा-

पह्णपूर्वकावान्तरेडावदापनप्रकारः । ४ स्वयं यजमानेन
 इडाया अवान्तरेडापह्णप्रकारः । ५ अर्धयुष्णकर्म वा
 तद्गहणम् । ६ इडोपह्णानप्रकारः । ७ सङ्घ द्विवेत्वादिना
 तस्मिन्नुपहृत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपह्णानम् । ८ होतृय-
 जमानपञ्चमानां वा सर्वेषामवान्तरेडाभक्षणपूर्वकेडाभक्-
 णम् । ८ सू० १७०७ क० । १ इडाभोक्तुं सर्जनपूर्वकमनु-
 याजचरणम् । २ सर्जनप्रकारः । ३ अनुयाजलक्षणम् ।
 ४ प्रयाजासुयाजयोगुणकथनम् । ५ अनुयाजानां त्रित्व-
 व्यवस्थापनम् । ६ एकैकं प्रेषितस्य यजनविधानम् ।
 ७ अनुयाजमन्त्राणां स्थलविशेषे क्वचिदवसानपूर्वकं क्वचि-
 ज्ञानवसानपूर्वकं यजनविधानम् । ७ सू० १७०८ क० । १ इत्त-
 वाकाय सस्मेषितस्य देवतादेशानन्तरम् इदं हविरित्युपस-
 न्ननम् । २ उत्तरा अपि देवता आदिश्येदं हविरित्येव-
 सुपसन्ननम् । ३ द्विदैवतबहुदैवतयोरर्धवशेनाकृतस्य
 स्थाने अक्रातामक्रतेत्युहस्य कर्त्तव्यता । ४ आवाह स्वहेति-
 निगदस्य पशुयागेऽपि प्रयोगः । ५ आवापिकदेवताक्रमप्राप्-
 र्थम् आवापिकान्तमित्येतदादिकथनम् । ५ सू० १७०९ क० ।
 १ शंशुवाकाय प्रेषितस्य तच्छंशोरिति मन्त्रपाठे प्रखननिषेधः ।
 २ तादृशप्रेषितायाध्वर्युणा वेदानम् । ३ वेदप्रह्णेषे
 वेदोऽसीति मन्त्रपाठः । ४ प्रकृतिविकारभावेऽपि क्तुस्त्वमन्-
 प्राप्तिः, आज्येन सोमयाग एव याज्यासुवाक्याव्यवस्थापनं
 द्यागएव केवलं देवताविशेषाणामनुष्ठितकथनं च । ५ मन्त्र-
 भेदानां पत्नीसंयाजसंज्ञाविधानम् । ६ प्रजाकामस्य यज-
 मानस्य यागभेदः । ७ यजमाने सन्निहितेऽपि होतरेव कर्त्तव्यं
 याज्यासुवाक्ययोर्हीतकर्त्तव्यस्यान्ततः प्रसिद्धिः, कुक्षुसङ्घ-
 मिति मन्त्रपाठे यजमानस्य स्वयंकर्त्तव्यं च । ८ पाणि-
 तलस्याज्यरूपेडोपह्णानानन्तरं तद्गहणविधिः । ९ आज्ये-
 षाया ऊर्ध्वं शंशुवाको मवति न वेति संशये इतिकर्मव्यता-
 विधानम् । १० सू० १७१० क० । १ होताध्वर्युणा वा पत्यै
 वेदं प्रदाय वेदोऽसीत्यादि-कामायेत्येवमन्त्रमन्त्रवाचनम् ।
 २ प्रजाकामायाः पत्न्या वेदशिरसा स्नानाभ्यालम्बनम् ।
 ३ कामनाभावे वाचनानन्तरं योक्तव्यमोकः । ४ द्विशुषितं
 योक्तं निधाय तस्योपरिष्ठात् वेददद्यानां निधानम् ।
 ५ तयोभ्यं पुरस्तात् वेददद्यात्संस्तुत्यस्य पूर्णपात्रस्य निधानम् ।
 ६ आत्मानमभिभृशतीं पत्न्यामभिभृशतः पूर्णमसीति मन्त्रवाच-
 नम् । ७ पूर्णपात्रादुदकं गृहीत्वा तदुदकं तां चैवं कुर्वतीं
 वाचयतीत्युक्तिः । ८ योक्तव्यसाधस्तात् पत्न्याल्लिखुमानात्मनस्य
 स्वयं पाणिमुत्तानं निधाय पूर्णपात्रं निनयन् माहं प्रजा-

मिति तां वाचयतीत्युक्तिः । १६ वेददृष्टानि गृहीत्वा गार्हपत्या-
दारभ्य तन्तु तन्वन्नित्यादिना सन्ततं स्तृणन् आह्वनीयं
गच्छतःत्युक्तिः । १० सर्वाणि वेददृष्टानि न स्तरितव्यानि
नियमेन शेषितव्यान्तु स्तरक्रियार्थमित्युक्तिः । ११ श्रौता-
तिरिक्तेषु गार्होष्पि मन्वसाध्येषु कर्मसु स्वाहाकारस्यैव
कर्त्तव्यत्वं न वषट्कारस्येत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां
होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च
विधानम् । १३ एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायेन व्याहृ-
तिभिरिति बहुवचननिर्देशात् चतुर्थी कर्माणां क्रमेणैव
करणम् । १४ प्रयोगमध्ये मार्यान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि
नियमा भवन्येवेत्यस्य व्यतिरेकसूत्रेण व्यवस्थापनम् । १५
संस्थाजपः तस्य च सोमेष्टिषु निषेधः । १६ होतरेव केवल-
मेतावत्त्वम् अग्नीधस्यान्यदपीत्युक्तिः । १६ स्त० १ अ० १ क० ।
१ ब्रह्माधिकारे विधयः । २ व्याख्यातानां होताचमन-
यज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् । ३ तत्र कर्मसु
कश्चिद्गच्छति कश्चित्तिष्ठति तत्र भूयसामेव धर्मास्वाचरणं
ब्रह्मणः इति व्यवस्थापनम् । ४ बर्हिर्वेदि ऋत्विजामभिसुखा-
यादिशः प्राचीत्वोक्तिः । ५ एकस्मिन्नपि प्रयोगे क्वचिदासनस्य
क्वचित् स्थानस्य च लाभोक्तिः । ६ तिष्ठतां होमेषु अव-
षट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः । ७ अनन्तरस्तत्रइयविष-
यादन्यत्वासनकथनम् । ८ समस्तपाण्डुङ्गुष्टस्याधोणाह्वनीयं
परीत्य तस्य दक्षिणतः कुशेषूपवेशनम् । ९ उक्तोपवेशना-
नन्तरं मन्त्रभेदजपः । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११ अध्व-
र्युकर्त्तकम् उपविष्टातिसर्जनम् । १२ ओं प्रणयेत्येता-
द्वशातिसर्जनरूपानुज्ञाप्रकारः । १३ कर्मानुरूपानाम्
आदेशानां कर्त्तव्यत्वोक्तिः । १४ उत्तरविवक्षार्थम् उच्चैः
प्रथवादिकथनम् । १५ प्रथवादुर्द्धं वा उच्चैर्भावोक्तिः ।
१६ प्रथोताप्रणयनकालादुर्द्धं हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्यन्तं
वाग्यमनपूर्व्वं कमासनम् । १७ पशुयागे चात्वालमार्जन-
पर्यन्तं वाक्यसंयमः । १८ सर्व्वं सोमेषु धर्माभिप्रैषा-
रम्भपूर्व्वकं सुब्रह्मण्यापर्यन्तं वाङ्मयमः । १९ प्रात-
रनुवाककालात् परम् अन्तर्यामपहृयागपर्यन्तं वाग्य-
मनोक्तिः । २० सवनत्वयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिडा-
पर्यन्तं वाग्यमनोक्तिश्च । २१ स्तोत्रादौ स्तुध्मिल्यादि-
शस्तयाज्यावषट्कारपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २२ पव-
मानस्तोत्रेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः
२३ सर्व्वं त्वं मन्त्रव्रति कर्म्मणि वाग्यमनोक्तिः ।
२४ उक्तादन्यत्रापि विषये होतृदृष्ट्यावाग्यमनभावः ।

२५ वाग्यमनभेषे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीषो-
मीयप्रणयनावधिवाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो ब्रजत
यवाशुःशिशान इति सूक्तजपः । २८ गमनापरिसमाप्तावपि
उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे
अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेधः । ३० विष्टृष्टवाक्यस्यापि
यज्ञमनस्तोक्तिः । ३१ विपर्यासान्तरितयोः प्रायश्चित्त-
विशेषोक्तिः । ३२ वेदभेदेन श्लेषेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
३३ सर्व्वेभ्यो वेदेभ्यो यूगपदुर्द्धं पापाते समस्ताभि-
र्द्धग्मिरेकास्तितरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ सुगादापनात्
प्रागङ्गारस्य बहिःपरिधि पाते कर्म्मभेदः । ३५ तत्र
दिग्भेदेन निर्गतौ होमभेदः कर्म्मणि स्वाहाकारान्तत्व-
भावः । ३६ अध्वर्त्तुप्रहरणोक्तिः ३७ । सहस्रष्टङ्ग
इत्यादिना प्रकृताङ्गारहोमोक्तिः । ३७ स्त० १ अ०
१२ क० । १ प्राशित्हरणनिधानपूर्व्वकं तत्प्राशनम् ।
२ इडाभक्षणमार्जनपूर्व्वकं चतुर्धकारणे कृते प्राशित्-
हरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित्-
हरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् ।
४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणात्वाहार्यावेक्षणम् । ५ अन्ये-
नाङ्गेनात्वाहार्यावेक्षणविधानं ब्रह्मभागे शिष्टभागविधा-
नञ्च । ३ प्रस्यास्याम इति अध्वर्त्तुमन्त्रपाठानन्तरं प्रति-
ष्ठेत्वे वासुक्तोक्तिः । ७ समिदनुज्ञानं, जघन्यीभवतः
सर्व्वप्रायश्चित्तहोमः, आग्नीधस्य ब्रह्मान्वारम्भणं च ।
८ इतरेषां होतारम्भणविधिः । ९ उक्तयोरेतयोर्होम
एव कार्य्ये अन्वारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्व्वेषां होम-
कर्त्तृणामन्वारम्भकर्त्तृणां च संस्थाजपेन उपासनविधा-
नम् । १० स्त० १ अध्याये १३ क० ।

१ पौर्ष्वमासेनेष्टिपशुसोमानासुपदिष्टत्वम् । २ उप-
दिष्टैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्ष्ववास्यां वा यागस्य
कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययोः पर्व्वणोरैवाग्नि-
होतृहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययोः
पर्व्वतरेषु कालेषु तपस्विब्राह्मणायौदनदानम् । ५ ऋत-
सत्यस्वभावस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा
होमविधानं न केवलं पर्व्वणोरित्युक्तिः । ६ बहूनां
समानानां पश्चाद्विधाने सति क्रमेण सम्बन्धोक्तिः ।
७ एकस्या एकस्या देवताया हे हे ऋचौ याज्यासु-
गक्ये । ८ देवताविशेषस्य तस्मिन्नाज्यासुवाक्यानादेशे
नित्ययोस्तयोर्प हीतव्यत्वोक्तिः । ९ कर्मानुष्ठानभूता-
नामग्न्याधेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थमङ्गार-

निधानरूपान्नाधानम् । १० छत्तिकादीनां सप्तानां
 नक्षत्राणामन्यतमेऽग्न्याधानविधानम् । ११ उक्तानां
 सप्तानां कस्मिंश्चित् नक्षत्रे पर्वण्ये वाऽग्न्याधानस्य
 कर्त्तव्यत्वम् । १२ वसन्ते ब्राह्मणगुणकाधानविधिः ।
 १३ यौष्णे क्षत्रियगुणकं वर्षासु वैश्यगुणकं शरदि उप-
 क्रुष्टगुणकं चेति आधानतयविधानम् । १४ आपदि
 आधानपक्षे कालनियमाभावः । १५ कृतसोमयाग-
 सङ्कल्पस्य आधानमिच्छत आधानकालानवेक्षणम् ।
 १६ आधानाथमध्वर्युयजमानयोःशमीगर्भादञ्चत्यादरखा-
 हरणविधिः । १७ अग्न्याधेयस्य पूर्णाङ्गत्वनस्य कर्त्त-
 व्यत्वम् । १८ इष्टोनामग्निसाधनत्वोक्तिः । १९ प्रथ-
 मायामिष्टौ क्षेत्रज्ञानिपवसानाग्निनामके द्वे देवते । २०
 पवसानगुणकस्य द्वितीयस्याग्नेर्याज्यानुवाक्योक्तिः । २१
 स्विएकत्वन्मन्त्रिन्योर्याज्यानुवाक्योक्तौ चोः संयाज्यात्वसं-
 ज्ञा । २२ सर्वत्र देवतागमे प्राकृतीनां सर्वासां देवताना-
 सुद्धारोक्तिः । २३ आज्यभागौ स्विएकतं चान्तरा
 यष्टव्यानां देवतानासुद्धर्त्तव्यत्वं विद्यते पुनर्विहितानां
 तद्धर्मिकत्वञ्चेति । २४ देवताभ्योऽन्यत्रापि अतिदिष्टस्य
 विधेरेककार्यत्वोक्तिः । २५ द्वितीयायामिष्टौ पावकाग्नि-
 गुच्यग्निनामिके द्वे देवते । २६ साह्वानित्यादेर्द्वाग्-
 दयस्य संयाज्यात्वकथनं, तृतीयायामिष्टौ अधिकसामि-
 धेनीद्वयोक्तिः । २७ अग्नीषोमाविन्द्राग्नी विष्णु-
 रित्यस्य वैकल्पिकत्वम् । २८ अदितिनामिका इष्टिः ।
 २९ अदितोर्धेयाज्योक्तिः । ३० प्रेष्ठो अग्न इमो
 अग्न इत्यनयोः संयाज्यात्वोक्तिः विराजौ धाथ्ये
 इत्युक्तिश्च । ३१ आद्योत्तमे इष्टौ । ३२ आद्या वा इष्टिः ।
 ३३ आद्यायां धाथ्याविराजौ । ३४ वैराजतन्प्राया
 इष्टेर्ज्ञापनम् । ३५ आधानेनेष्टिमिश्च सिद्धा अग्नयो
 द्वादशाहोरात्रं सर्वे स्वरूपेष्वेव धार्यन्ते इत्येतदज्ञधार-
 णोक्तिः । ३६ गतत्रयासग्नयो यावज्जीवमजज्ञा भवन्ति न
 द्वादशाहमेवेत्युक्तिः । ३६ स्त्र० २ अ० १ क० । १ गार्हपत्यात्
 ज्वलदाहवनीयोद्धरणम् । २ देवं त्वेति मन्त्रेणाग्निहोत्रार्थ-
 सुद्धरणम् । ३ आहवनीयं प्रति मन्त्रपूर्वकाग्निप्रणयनमन्त्रः ।
 ४ आहवनीयायतनेऽग्निनिधानमन्त्रः । ५ सायं प्रातरूपः कालेषु
 निधानान्तकर्मकरणम् । ६ रात्रिं यदेन इति मन्त्रेणा-
 ग्निप्रणयनम् । ७ आहिताग्नेर्ब्रतचारित्वोक्तिः । ८ अनु-
 दितहोमिन ओद्याद्व्रतचारित्वोक्तिः । ९ अस्तमन-
 समये होमविधानम् । १० आचमनस्य नित्यत्वम् ।

११ अग्निपर्युक्षणमन्त्रोदकादानविधिः पर्युक्षणे अग्नी-
 नासत्पत्तिक्रमस्य होमक्रमस्य वा विधानम् । १२ दक्षि-
 णाग्निगार्हपत्याहवनीयपर्युक्षणे क्रमोक्तिः । १३ गार्हपत्या-
 दविच्छिन्नोदकधाराहरणम् । १४ अधिअयणार्थं गार्हपत्यात्
 कतिपयाङ्गारप्रथक्करणविधिः । १६ होमसाधनभूताग्निहो-
 त्राधिअयणम् । १७ अधिअयणे मन्त्रविकल्पः । १८ दध्यधिअ-
 यणानधिअयणविकल्पः । १९ स्त्र० २ अ० २ क० । १ अकाम-
 कर्त्तव्यस्य नित्याग्निहोत्रहोमस्य पयसा कार्यता । २ यामा-
 द्वाद्येन्द्रियतेजस्तामानां यवाग्वोदनदधिसर्पींषि यथासङ्गा-
 मग्निहोत्रद्व्याषि भवन्तीत्युक्तिः । ३ कालविच्छेपं विना
 अधिअयितमात्र एवावज्वलनविधानम् । ४ अपकद्रव्यदध्या-
 दीनामधिअयितानामध्वज्वलनविधिः । ५ पयसा होमे सम-
 न्तकं दोहनपात्रप्रक्षालनपूर्वं सुवेषेण प्रतिषेकविकल्पः । ६ एक-
 स्मिन् पुरुषे प्रतिषेकाप्रतिषेकयोरसङ्करत्वोक्तिः । ७ अव-
 ज्वलनार्थं मन्त्रपूर्वकं गार्हपत्यात् गृहीतेनोत्सुकेन पुनः
 परिहरणविधानम् । ८ पच्यमानपयोऽवतारणमन्त्रः ।
 ९ गार्हपत्येऽङ्गाराणां प्रक्षेपमन्त्रः । १० आहिताग्नेर-
 तिसर्जनमन्त्रः । ११ आहिताग्नेः पत्याश्च इति-
 कर्त्तव्यताकलापः । १२ अतिष्टदस्योत्तयनविधिः ।
 १३ पुत्राणां तारतम्यमिच्छतः सपुत्रस्य यजमानस्य
 कास्यकल्पः । १४ एकपुत्रस्यापि कास्यकल्पः । १५ सभि-
 ङ्गरणानन्तरं समन्तकं तदाधानविधानम् । १६ सभिदा-
 धानानन्तरम् आचमनपूर्वकं तदधिहोमविधानम् । १७ पूर्वा-
 ङ्गत्वनन्तरं कुशेषु सुक्सादनपूर्वकं गार्हपत्यावेक्षणम् ।
 १८ पूर्वाङ्गतेः प्रागुदक् उत्तरतो वा उत्तराङ्गत्वं
 द्रव्योत्पादनविधानम् । १९ होमेषु सर्वत्र प्रजापतिध्यान-
 विधानम् । २० भूयिष्ठद्रव्यपूर्वसुक्कम्पमानन्तरं तद-
 तलेपवमर्जनं पाणितलगतलेपमार्जनञ्च । २१ लेपनिमा-
 र्जनकुशमूलानां दक्षिणतो उत्तानाङ्गुलिनिधानम् । २२ कु-
 शमूलानां दक्षिणतो जलावनिनयनविधानम् । २३ सुङ्-
 निधानानन्तरं जलोपसर्जनम् । २४ आहिताग्निकर्त्तृकालु-
 मन्त्रणविधानम् । २५ समन्तकसाधेयमानसभिदसुमन्त्रणम् ।
 २६ ता अस्येत्यृचा पूर्वाङ्गत्वनुमन्त्रणम् । २७ समीपस्थेन
 सकटाक्षभीक्षित्वाङ्गत्वनुमन्त्रणम् । २८ याभिः कामिश्च
 तत्रैराभिराग्नेयोभिर्कृमिभिरुत्तराङ्गत्वनुमन्त्रणम् । २९ पूर्व-
 स्त्रोक्तस्य ऋचां तयस्य निरूपणम् । २९ स्त्र० २ अ० ३ क० ।
 १ पूर्णं पूर्णं संवत्सरेऽधिकामिर्कृमिः सकृदनुमन्त्रणम् ।
 २ पूर्वविहितयवाग्वादिना सायस्मातर्होमेषु यजमानस्य स्वयं

कर्तव्यम् । ३ पूर्वसंवसत्तरकाले येन केनापि
 ऋत्विजाग्निहोतृहोमः । ४ पुत्रशिष्ययोरन्यतरेणान्ते-
 वासिना होमस्तद्गतविशेषश्च । ५ होमकर्तुः स्रुग्ग-
 तशेषभक्षणप्रकारः । ६ अपरत्विजोहोमपूर्वकं स्रुग्गतशेष-
 भक्षणम् । ७ प्रथमोत्तरभक्षणद्वये मन्त्रभेदौ । ८ समि-
 दाधानपूर्वको गार्हपत्ये होमविधिः । ९ उत्तराहुते-
 नित्यत्वोक्तिः । १० समिदाधानपूर्वकं दक्षिणाग्निहो-
 मप्रकारः । ११ उत्तराहुतेः पूर्ववत् नित्यत्वोक्तिः ।
 १२ उक्तशेषभक्षणानन्तरं स्रुचाऽपां निनयनम् । १३ स्रुक्-
 प्रज्वालनानन्तरं प्रागुदीच्योः चतुर्णां पूर्णानां स्रुचां
 निनयनीयत्वम् । १४ कुशदेशे पञ्चमी स्रुक् गार्हपत्यस्य
 पश्चात् षठीत्युक्तिः । १५ आह्वनीये प्रतापितायाः स्रुचो-
 ऽन्तर्वेदिदेशे निधानम् । १६ परिचारकरूपाय परिक-
 र्मिणे वा तादृश्याः स्रुचोदानम् । १७ उदङ्मुखेन
 समिन्त्रयस्याधानं पर्युक्षणादिकरणञ्च । १८ तिस्रुणां समिधां
 प्रथमायाः समन्त्रकाधानम् । १९ आह्वनीयगार्हपत्यदक्षि-
 णाग्निषु दीदिहि दीदाय दीदिदायेति मन्त्राणां क्रमेषु
 स्वाहान्तानां पाठत्वम् । २० उक्तकार्ये पूर्ववत् पर्युक्षणा-
 विधानम् । २१ पर्युक्षणद्वयधर्मस्य परिसमूहनद्वयेऽतिदेशः ।
 २२ पर्युक्षणाभ्यां परिसमूहनयोः पूर्वभावोक्तिः । २३ सायं-
 प्रातरुभयत्वाग्निहोतृहोमयोरेकाकारत्वम् । २४ सूर्यादयस-
 मीपकालशेषकालादित्योदयकालानां प्रातर्होमस्य प्रधानका-
 लत्वम् । २५ प्रातर्होमे विशेषोक्तिः २७०४क० । १ प्रवत्स्रुत
 आहिताग्नेरग्निप्रज्वालनाचमनाभिक्रमानन्तरं तदुपस्था-
 नम् । २ दक्षिणाग्नुपासनानन्तरं समन्त्रकं गार्हपत्याह्व-
 नीयेक्षणविधानम् । ३ आह्वनीयदक्षिणाग्नुपासनपूर्वकं
 गार्हपत्याह्वनीयेक्षणं कृत्वाह्वनीयसमीपं गत्वा तदु-
 पस्थानम् । ४ पृष्ठतोऽग्निनवेक्षमाणस्याहिताग्नेर्यथेष्ट-
 गमनम् । ५ अग्निसमीपं गत्वा वाग्विसर्गविधानम्, इतः
 प्राक् वाग्व्यमविधानञ्च । ६ अभिलपितदेशगामिनं
 पन्थानं प्राप्य सदा सुगः पितुरिति मन्त्रपाठः ।
 ७ यदि दैवात् मानुषाद्वा निमित्तात् अनुपस्थिताग्नेः
 प्रोषितस्य इहेवेति मन्त्रपूर्वकं प्रतिदिशमग्नुपस्था-
 नम् । ८ प्रोष्य स्वपामसमीपं प्राप्य अपि पन्थामिति
 मन्त्रपाठः । ९ समित्पाष्येर्वाग्व्यतस्याहिताग्निज्वलनज्ञाना-
 भिक्रमपूर्वकम् आह्वनीयेक्षणम् । १० नानाग्निषु समिध
 उपनिधायाह्वनीयोपस्थानम् । ११ उपनिहितानां समि-
 धामभ्याधानम् । १२ दक्षिणाग्निसमीपे स्थितस्याहिता-

ग्नेः गार्हपत्याह्वनीयेक्षणविधानम् । १३ वाग्विसर्गस्य
 प्रकारभेदः । १४ दशरातादूर्ध्वं प्रोष्य चतुर्द-
 हीतेनाज्येन प्रायश्चित्तहोमः । १५ एकानेकाग्निहोतृवि-
 छेदे पूर्वोक्तयाहुत्या होमविधानम् । १६ उक्ताहुति-
 होमानन्तरं प्रतिहोमविधानम् । १७ अनाहिताग्नेरपि
 ईक्षणप्रपदनयोः कर्त्तव्यत्वविधानं न केवलमाहिताग्नेस्त-
 दित्युक्तिः । १८ प्रवासादागतस्य तदहर्नि विदितस्याप्यलीकस्य
 न निवेदनीयत्वम् । १९ प्रवासादागतस्याहरहराग्निहोतृ-
 होमोपस्थानं तत्स्थानं तत्प्रयोगक्रमश्च २७०५क० ।
 १ अमावास्यायामपराहृष्ये पिण्डपितृयज्ञविधानम् ।
 २ दक्षिणाग्नेरेकोल्लसुकं गृहीत्वा तस्मादेव प्राग्दक्षि-
 णायां दिशि मन्त्रपूर्वकं तत्प्रणयनम् । ३ अर्वाशिष्ट-
 दिक्कानां सर्वेषां कर्मणां प्राग्दक्षिणां दिशमभि-
 कर्त्तव्यत्वम् । ४ उभयोरपि अग्नोरुपसमाधानपरिस्तर-
 णपूर्वकं दक्षिणाग्नेः प्रागुदक् प्रत्यगुदग् वा एकैकशः
 चरुस्थालीप्रभृतीनां यज्ञपात्राणां सादनम् । ५ अग्निसमी-
 पस्थितं शकटं दक्षिणत आरुह्य श्रुषोपरि व्रीहिपूर्णा-
 स्थालीनिमार्जनरूपतदास्यदेशाद्ब्रीहिपातनम् । ६ स्थाल्या-
 स्यदेशात् श्रुषोपरि पातितानां व्रीहीणां शकटे निधा-
 नम् । ७ कृष्णाजिननिहिते उलूखले स्थाल्यन्तर्गताव-
 शिष्टान् व्रीहीन् कृत्वा यजमानपत्नीकर्त्तव्यस्तदवधत्तः ।
 ८ अवहृतानां व्रीहीणां दक्षिणाग्नेो अरण्यम् । ९ दक्षि-
 णाग्नेरितिप्रस्रोतयोरन्तराले रेखोल्लेखनम् । १० सकृदाच्छि-
 द्वावस्तीर्णाभ्युक्षितरेखायां भ्रुवास्थितमाज्यं दक्षिणतो
 दक्षिणाग्नेनिधाय तेनाज्येन अभिघारितस्य स्थाली-
 पाकस्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादनम् । ११ आज्ञना-
 दीनां दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो निधानम् । १२ प्राचीना-
 वीतिनो यजमानस्य उपसमाहितैरिष्टैर्मन्त्रेणैव गृही-
 तैरवदानसम्भदा होमः । १३ स्वधानमःशब्दस्य स्थाने
 स्वाहाकारं कृत्वा होमः । १४ अग्नौ भेक्षणात्प्र-
 हरणपूर्वकं पिण्डस्थानेषु लेखायां त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रि-
 निनयनम् । १५ रेखायां पिण्डनिपरणम् (दानम्) ।
 १६ गणगारिमते पित्रादीनां त्रयाणां वे ऋताः स्रुक्षे प्रां
 पिण्डदानं जीवतां प्रत्यक्षार्चनम् । १७ तौत्वलि-
 मते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः प्रोतेभ्यो जीवद्भ्यश्च सर्वेभ्यो
 निपरणम् । १८ गौतममते त्रयाणामेकस्मिन् द्वयोः सर्वेषु
 वा जीवत्सु यावदर्थं परान् पितॄन् गृहीत्वा त्रिभ्यः
 प्रोतेभ्यः पिण्डनिपरणम् । १९ पित्रादीनां जीवितानां

ऋतानाञ्च पिण्डदाने उपायविशेषकथनप्रतिज्ञा । २० क्र-
 मेष गौतमगाणगारितौल्लोनां मतद्रूपणाति । २१ जी-
 वव्यवहितेभ्यः पितृभ्यो न निपरणम् । २२ जीवेभ्यो
 होमः ऋतेभ्यो निपरणम् । २३ सर्वजीविनः सर्व-
 ङ्गतविधाने तत्र पिण्डहोमस्य निपरणमन्त्रेण स्वाहा-
 कारेण कर्तव्यत्वम्, अन्येषामपि प्रयोजनानां चिन्त्य-
 नोयत्वञ्च । २४ पित्रादीनां नामाज्ञाने तत्पितामह-
 प्रपितामहशब्दानां नामस्थाने प्रयोगः । २५ ० ६० ।
 १ निपूर्त्तानां पिण्डानामनुमन्त्रणम् । २ उक्तानुमन्त्रणप्रयोगे
 नियमोक्तिः । ३ इत्युक्ते चरोः प्राणभक्षणस्य कार्यत्वम् ।
 ४ उदकोपनयननिनयनस्य नित्य कर्तव्यत्वम् । ५ पिण्डेषु अन्ध-
 ज्ञानाञ्जनदानम् । ६ पिण्डेषु वासोदानं तत्र विशेषोक्तिः ।
 ७ यजमानस्य पितृपासनं तत्र मन्त्रञ्च । ८ तिसृभि-
 र्ऋग्भिः पितृपस्थानम् । ९ पिण्डस्थानां पितृणां
 प्रवाहणम् । १० यजमानस्य दक्षिणाग्निं प्रति गतिः ।
 ११ दक्षिणाग्निप्रतिगमनान्तरं यजमानस्य गार्हपत्याग्निं
 प्रति गतिः । १२ यजमानकर्तृकं पिण्डानां मध्यमादानम् ।
 १३ पत्नोर्कर्मकं तादृशदहीतमध्यमपिण्डप्राशनम् ।
 १४ अत्रशिष्टपिण्डद्वयस्याभ्युपसृष्टेः । १५ अतिप्रचीते
 वाऽग्नेौ प्रक्षिप्य तादृशपिण्डद्वयदाहः । १६ यस्या-
 न्नेच्छाभावो निर्मित्तः तादृशेन पिण्डस्य प्राशनम् ।
 १७ ज्वरज्वरादिमहारोगवतः तादृशपिण्डाद्यने सद्य एवा-
 रोगित्वमरणयोरन्यतरगतिलाभोक्तिः । १८ अनाहिता-
 ग्नेरथेवं पिण्डपितृयज्ञकरणम् । १९ चरुश्रपस्थानान्तरं
 तदतिप्रणयनं ततस्तदुपसमाधानतत्परिस्तरणे कृत्वा
 होमकरणम् । २० द्विशः चरुपूर्णपालाशास्रसर्गः ।
 २१ एकस्त्रातिरिक्तस्य ढ्येन द्वित्वं सम्पाद्य तदुत्सर्ग-
 करणविधानम् । २२ ० ७ मक० । १ दर्शपूर्णमासा-
 वारश्रुमानस्यान्वारम्भणीयेष्टकरणम् । २ अग्नेर्भंगीति-
 गुणोक्तिः । ३ इष्टेर्याज्यानुवाक्योक्तिः । ४ आधा-
 नानन्तरं तत्संबन्धरे रोगार्थहानिरूपमिन्मत्सङ्गावे
 पुनराधेयस्य, पुनराधेये च वक्ष्यमाणायाम् इष्टेः कर्तव्य-
 त्वम् । ५ उक्तायामिष्टौ विभक्तिभिः सहिताभ्यां प्रयाजानु-
 याजाभ्यां यजनम् । ६ नराशंसिनां नराशंसः ।
 ७ आग्नेययोराज्यभागयोर्ऋक्तिः । ८ आज्यभागयोर्गुण-
 द्वयोक्तिः । ९ निगमेषु सशुण्ययोरेवानुदृष्ट्युक्तिः ।
 १० याज्यायां देवतादेशरूपाया इज्यायाः कथनम् ।
 ११ अनुब्राह्मणिनामाचार्याणां मते पूर्वस्य केवल-

स्याग्नेः, अग्निर्वाणीत्यनुवाक्यायाश्च नित्यत्वम् । १२ उक्त-
 मते उत्तरस्यापि केवलस्याग्नेरुक्तानुवाक्यायाश्च नित्यत्व-
 विधानम् । १३ उत्तरे याज्यामन्त्रे हविःशब्दस्य नित्य-
 त्वोक्तिः । १४ संयाज्यामन्त्रभेदः । २५ ० ८ क० ।
 १ त्रीह्रियामाकयवैः संबन्धरे प्रथमनिष्पन्नैः आप्रयण-
 कर्मकरणम् । २ आप्रयणेनानिद्वा नवनिष्पन्नस्य भोजन-
 निषेधः । ३ वर्षत्प्रस्य लोकस्य आप्रयणेन यागविधानं
 त्रीह्रियाप्रयणे शरत्कालस्य प्राधान्यम् । ४ आप्रय-
 णाख्या इष्टिः प्रथमः कल्पः, तदसम्भवेऽग्निहोतीयां
 धेनुं त्रीह्रियामाकयवानामन्यतममाशयित्वा तत्प-
 यसा सायंप्रातरग्निहोतहोम इति द्वितीय इति
 कल्पद्वयम् । ५ यवैराप्रयणस्य क्रियाऽक्रिया वा इति
 विकल्पः । ६ अविशेषेण वर्षत्वयाणां कल्पद्वये प्राप्ते
 रात्र इष्टिरेव नान्य इति विशेषोक्तिः । ७ एकेषां मते
 सर्वेषां इष्टिरेवेति व्यवस्थापनम् । ८ वर्षायां श्यामा-
 काप्रयणेष्टौ सोमदैवत्यचरुव्यवस्थापनम् । ९ अवान्तरे-
 डाजपानान्तरम् सव्ये पाणौ कृत्वा तदभिमर्शनम् ।
 १० इडाप्राशनानन्तरम् आचमनपूर्वको नाभ्यालम्भः ।
 ११ उक्तेन विधिना सर्वभक्षेषु सर्वेषां भक्षिणां सर्वभक्षणम् ।
 १२ त्रीह्रीणां यवानां चाप्रयणेष्टौकालादि तत्र यवाप्रयणस्य
 वसन्तकालविधानम् ध्याय्याविराजपहणञ्च । १३ श्यामाका-
 प्रयणस्य समानतन्त्रेण करणे सोमस्य ततोयत्वव्यवस्थापनम् ।
 १४ तत्र इन्द्राग्न्योः सोमस्य च याज्यानुवाक्याः । २५ ०
 ९ क० । १ चातर्मास्येभ्यः पूर्वं कात्या इष्टयः । २ आयुष्का-
 मेष्ट्यां जीवातमत्यौ द्वे देवते अग्निरिन्द्रश्च । ३ उक्तयो-
 र्देवतयोरग्नेरायुष्मन्त्वं गुणः, इन्द्रस्य च तादृत्वं गुणः ।
 ४ आयुष्कामेष्ट्याम् अग्नीन्द्रयोर्देवतयोः संयाज्ये । ५ स्व-
 स्वयनीयेष्ट्यां रक्षितवन्तौ देवौ अग्निः सोमश्च । ६ उक्त-
 योरग्नीषोमयोः संयाज्ये । ७ पुत्रकामेष्टौ अग्निः पुत्री
 देवता । ८ उक्तायामिष्टौ द्वे संयाज्ये । १० वक्ष्यमाण-
 योरिन्द्रदेवतात्वम् । ११ मूर्ध्नन्तोऽग्नेर्नित्ये संयाज्ये ।
 १२ कामगुणकसाग्नेर्याज्यानुवाक्ये । १३ उत्तरयो-
 रिष्ट्योर्वैष्टध्यत्वं, तयोर्याज्यानुवाक्यायुगलयोर्वक्ष्यमाण-
 योरिन्द्रदेवतात्वं, तस्य चेन्द्रस्य वैष्ट्यस्यदुगुणकत्वं वैष्ट्य-
 र्थगुणकत्वं वा, अतस्तयोर्वैष्ट्यसंज्ञाभाक्त्वञ्च । १४ इष्टि-
 कामस्य याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रो दाता स पुन-
 दाता वा देवता भवति । १६ उभयथापि इन्द्रस्य या-
 ज्यानुवाक्ये । १७ आशानामाशापालानां वा देवता-

त्वम् । १८ आशाशापालानां याज्यानुवाक्यासास्यम् ।
 १९ इष्टिविशेषस्य लोकोटिसंज्ञोक्तिः । २० पृथिव्यादीनां पृथ-
 ग्देवतात्वकथनम् । २१ त्रयाणां हविषां याज्यानुवाक्या-
 पास्तिस्र ऋचः । २२ त्रयाणां हविषां तिसृणाम् ऋचां विनि-
 वेशनम् २३ ०१० मक० । २४ सित्तलञ्चिहेतुभूता महावैराजी
 नामेष्टिः । २५ महावैराज्यामन्त्रादीनां दशानां देवतात्वम्
 एकप्रदानत्वञ्च । २६ उक्तानां दशानां देवतानामनु-
 वाक्योक्तिः । २७ प्रतिलोममादिष्टानामुक्तानां दशानां
 यजनम् । २८ अष्टौ वैराजतन्त्रा इष्टयः । २९ तासां
 प्रथमाः षडिष्टय एकहविषः । ३० क्षुषाश्वशुरीया नाम
 आभिवारिकी इष्टिः । ३१ क्षुषाश्वशुरीयेष्टौ याज्या-
 वाक्यालिङ्गात् देवतायाः कल्पनीयत्वं, सा चेन्द्रः, इन्द्रः
 सूरगुणो वेति । ३२ पूर्वोक्ताया देवतायाः संयाज्ये ।
 ३३ स्वामिभ्यत्ययोः सम्प्रतिकामानां संज्ञानी नाम इष्टिः ।
 ३४ संज्ञान्यां चतसृणां गुणानां देवतानाम् एकप्रदान-
 त्वम् । ३५ अग्निमोमिन्द्रादित्यानां सगुणानां देवतानां
 प्रतिपादनम् । ३६ भेदकामानाम् ऐन्द्रामारुती इष्टिः ।
 ३७ इन्द्रस्य नित्ये याज्यानुवाक्ये । ३८ इन्द्रमरुतो-
 र्विकल्पविधानम् । ३९ भारुताद्यागाद्भूमि ऐन्द्रो यागः ।
 ४० राजविशोरसम्प्रतिकामानाम् आहितान्नीनां च प्रक-
 ल्यैव संज्ञानो नामेष्टिः । ४१ शत्रुभिः प्रष्टव्यमाणानाम्
 ऐन्द्रावाहस्यत्या नाम इष्टिः । ४२ अध्वर्यवश्चेत् ऐन्द्रा-
 वाहस्यत्यं निरुष्य इन्द्राय नोदयेयुः यद्वा वाहस्यत्यं
 निरुष्य इन्द्राय नोदयेयुः तदा उभयोरपि पञ्चयोः
 याज्यानुवाक्यासास्यम् ४३ सू० । २३० ११ क० ।
 १ संवत्सरमतिप्रवसतः शुद्धिकामस्य पवित्तेष्टिविधानम् ।
 २ पवित्तेष्टौ पावकत्रयौ धाये । ३ पवित्तेष्टौ न याज्ये ।
 ४ पवित्तेष्टौ संयाज्ये । २३० १२ क० वर्षकामाणां कारीरी
 नामेष्टिः । २ कारीर्या धाय्याद्वयम् । ३ वर्षकामेष्टिसाले-
 ऽशुमन्तौ गायत्रौ देवौ । ४ वर्षकामेष्टिसाले ऽग्नेः सो-
 मस्य च मन्त्रभेदः । ५ उक्तोष्टिसाले धामच्छद्गुणको-
 ऽग्निः । ६ उत्तरास्तिस्रो मरुद्देवताइष्टयः पिण्डी-
 संज्ञकाः । ७ धामच्छद्गुणकस्याग्नेर्याज्यानुवाक्याद्वयस्य व्यव-
 स्थया योजनीयत्वम् । ८ पिण्डीयागस्य करणम्
 ९ संस्थितायामिष्टौ सर्वासां दिशाम् उपासनम् २३०
 १३ क० । १ इष्टयनसंज्ञकानि कर्माणि । २ एका-
 नेकसंवत्सरसाध्यानि सांवत्सरिकाणि कर्माणि । ३ सांव-
 त्सरिकाणां कर्मणां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्रां वा

प्रयोग । ४ तुरायणं नाम इष्टयनम् । ५ अह्न्यहनि अग्नि-
 देवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्तिस्र इष्टयः त्रिषु
 सवनेषु यथासङ्ग्रहम् एकैकेष्टेः कार्यत्वञ्च । ६ त्रिहवि-
 ष्काया एकस्या एवेष्टे रक्ताभिर्देवताभिर्युक्तायाः प्रतिदिनम्
 प्रातःसवन एव कर्त्तव्यत्वम् । ७ दाक्षायण्यज्ञे पौर्ण-
 मास्यामावास्यायागद्वयम् । ८ आद्यतयोः पूर्वो ये ते
 नित्ये न विक्रते । ९ उत्तरयोस्तु एष विकारो यत्
 पौर्णमास्यां द्वितीयं हविस्तस्य ऐन्द्रत्वम् । १० अमा-
 वस्यायां द्वितीयस्य हविषो मेत्वारुणत्वम् । ११ प्रतिपर्व-
 कर्त्तव्यं प्राजापत्यम् इडादधो नामेष्टयनम् । १२ द्वावा-
 पृथिव्योरयनं नामेष्टयनम् । १३ उक्तस्य इष्टयनस्य
 कालविधाम् । १४ एतच्छास्त्रानाम्नातास्त्रिषु पौर्णमासात्
 तन्त्रान्यत्वविधानम् । १५ यजुर्वेदेव प्रकृतं तन्त्रं नान्य-
 दपरमिति । १६ अग्निमन्त्रनसंयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव
 तन्त्रम् । १७ अग्निमन्त्रेण सत्यापि धाय्ये एव क्वेचे तन्त्रं
 न तदन्वत् । १८ याज्यानुवाक्यास्वरूपोक्तिः ।
 १९ अनुवाक्यालक्षणाः । २० असम्भवे विहितच्छन्द-
 सोऽन्यस्य वा याज्यानुवाक्यानां कर्त्तव्यत्वम् । २१ सर्वथा-
 ऽनुवाक्यापेक्षया याज्याया न ह्यपीयस्त्वम् । २२ उष्णि-
 गृह्यत्योने याज्यात्वम् । २३ क्षामनदृष्टतदगधवतीनां वर्ज-
 नम् । २४ देवतापदसत्त्वे न लक्षणान्तरान्वेषणम् । २५ देव-
 तापदेऽव्यक्ते लक्षणस्य गायत्रादेराश्रयणीयत्वम् । २६ देव-
 तानामानधिगमे शाखान्तरादाहर्त्तव्यत्वोक्तिः । २७ सर्व-
 थाऽनधिगमे याभ्यां कार्याञ्चिदगभ्यां यागोऽनुवच-
 नञ्च । २८ व्याहृतिभिर्वा यागानुवचने । २९ द्वितीयया
 विभक्त्या देवतामादिश्य प्रणवनं यजनञ्च । ३० नम्रसंज्ञा-
 भ्याम् ऋग्भ्यां वा प्रणवनयजने । ३१ नम्रसंज्ञके ऋचौ ।
 ३२ देवतापदरहिते ऋचौ भवत इति । २३० १४ क० ।
 १ अग्निदैवत्ये चातुर्भासाख्येष्टयनस्यारम्भायं पूर्वोदु-
 र्विज्ञानरपार्जन्याया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् । २ अग्न्याधेयादीनां
 उपांशुप्रधानत्वोक्तिः । ३ सोमोत्पन्ना इष्टयः । ४
 प्रायश्चित्तप्रकरणोत्पन्ना इष्टयः । ५ अन्वायात्यानाम् एक-
 कपालानाञ्च यागानां उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ६ सर्वत्र
 वा वारुणवर्जम् उपांशुत्वम् । ७ चातुर्भासेषु सावित्रियागस्य
 उपांशुत्वम् । ८ वैश्वदेवरूपप्रघासमाहेन्द्रशुनासीरीयेष्ट्याम्
 उपांशुत्वम् । ९ तन्त्रशुक्तानां पितृोपसन्नासकानामिष्टीना-
 मुपांशुत्वम् । १० उत्तमादनुयाजात् प्राक् पुनराधेयेष्टेः
 स्वतन्त्रोपांशुत्वम् । ११ स्वतन्त्रोपांशुत्वविशिष्टानां सर्वसाम-

धेनीपीनां सुमन्द्रतन्त्रत्वम् । १२ आगूः प्रणववषट्काराणां सर्वत्र
 उच्चैर्भावोक्तिः । १३ आग्रयणेऽपौ आग्नेन्द्रस्य ऐन्द्राग्नस्य
 वा प्रथमस्य हविष उच्चैर्भावकथनम् । १४ उच्चविहितस्य
 पुरोऽनुवाक्याप्रणवस्य प्राणसन्ततत्वम् । १५ याज्याया आगूर्व-
 षट्कारयोः प्राणसन्ततत्वम् । १६ उपांशोस्तन्त्रस्वराणाम् उच्च-
 त्वम् । १७ उपांशुतन्त्राणां तानि उच्चानि मन्द्रस्वराणि
 भवन्तीत्युक्तिः । २७० १५ क० । १ प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित-
 स्थाग्निमन्वनीयानुवचनाभिहिङ्कृतिकरणे । २ संप्रैषश्रवण-
 पर्यन्तं पूर्वैश्वदेवसाने आरामो नोत्तरादानम् । ३ मध्ये
 ऋगवसाने यत्वारामविधिः तत्प्राथम्यैपान्नोत्तरारम्भः ।
 ४ मध्यमानोऽग्निश्चेन्न जायते तदाऽग्नेराजन्मनः पुनः
 पुनः अन्ने हंसीति स्तृक्तावापनम् । ५ अग्निजन्मश्रवण-
 नन्तरम् उक्तस्तृतीयप्रणवेन शिष्टार्धैर्चापसन्तननम् । ६ अ-
 नावापपक्षे जातश्रवणानन्तरं शिष्टेनार्द्धेन उत्तराया
 ऋच उपसन्तननम् । ७ यज्ञेनेत्यनया ऋचा समापनम् ।
 ८ सर्वत्र शस्त्रादिषु उक्तमाया ऋचः समापनीयत्वम् ।
 ९ बहिरग्न इति प्रयाजानन्तरं प्रयाजान्तरादीनामापनम्
 १० देवताष्टकोल्लेखः मरुतां स्वतवस्वेति गुणकथनञ्च ।
 ११ प्रकरणपठितानां निर्गुणानां मरुतां धात्याद्वयकथ-
 नम् । १२ अनयाजानां देशकथनम् । १३ अनुयाजाद्यन्व-
 तमे काले वाजिभ्यो यामः । १४ ऊर्ध्वं जानुनाऽन-
 वानयाज्याप्रयोगः । १५ यत् ऋच विषये एकस्मिन्नेवा-
 ध्वर्युसंप्रैषे त्वत्यरूपयोरुत्त्यरूपयोर्द्वयोर्वषट्कारयोः स-
 मस्तयोर्द्विरनुमन्त्रणम् । १६ याज्याधर्मसु इतरेषु अनुवषट्-
 कारादिषु आगुरः प्रतिषेधः । १७ इष्टशिष्टं वाजिनम् इडा-
 मिव भक्षार्थं अञ्जलौ निधाय उपह्वयाचनम् । १८ अध्व-
 र्युब्रह्माग्नीभ्राणां समीपे उपह्वयाचनम् । १९ उक्तवाजि-
 नस्य किञ्चिदादाय स्तृक्तामन्त्रेणायप्राणम् । २० होतृर्भक्ष-
 षानन्तरम् अध्वर्युब्रह्माग्नीभ्राणां क्रमेण वाजिनभक्षणम् ।
 २१ यज्ञमानादितरेषां सर्वेषां दीक्षितानां गृहपतेरन्यथाञ्च
 प्रत्यक्षमेव तद्भक्षणम् । २२ वैश्वदेवीष्टदिवसादपरिष्कन्
 दिने पौर्णमासेनेहा तदानीमेव वक्ष्यमाणानां चातुर्मासव्र-
 तानां क्लेशनिवर्तनमध्वादिवर्जनरूपाणाम् आचरणारम्भः ।
 २३ केयनिवर्तनम् । २४ शसश्रुवापनाधःशय्ये कार्ये मधु-
 मांससलवणस्त्रयवेखनानि वज्रानि । २५ कालविशेषे प्रति-
 षिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थम् ऋतौ भायोर्यगमनविधानम् ।
 २६ उत्तरविवक्षायांनुवादरूपं सर्वपर्वसु वापनम् ।
 २७ आद्योत्तमयोर्वा पर्वण्योर्वापनं न मध्यमयोरिति ।

२७० १६ क० । १ प्रकृतवैश्वदेवैष्टिकायां पौर्णमासीमारभ्य पञ्च-
 म्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैर्यागविधानम् । २ प्रणीयमान-
 स्थाग्नेः पश्चादुपविश्य प्रेषितस्थाग्निप्रणयनीया प्रतिपत्तिः ।
 ३ आसीनस्य सप्रणवायाः प्रथमाया उपांशुवचनम् ।
 ४ उपांशुस्वरस्थानां स्वरान्तरस्थानसङ्क्रमणे प्रणवेनावसाय
 अर्धच्छस्य उत्तरस्या ऋच आरम्भः । ५ उक्तावमानानुच्छा-
 सपूर्वकम् उत्तरारम्भस्य प्राणसन्ततभावित्वम् । ६ प्रणीय-
 मानयोर्द्वयोरुत्तरमग्निमनुव्रजत उत्तरासाष्टचामनुवच-
 नम् । ७ राजन्यवैश्वयोराद्यै ऋचौ । ८ उत्तरस्या
 वेदेः पश्चादवस्थाय शेषसमापनम् । ९ सोमेषु उत्तर-
 वेदेः पश्चादवस्थाय समापनम् । १० यस्मिन्नेवासने पूर्वोक्त
 मनुवचनमारब्धं तस्मिन्नुपविश्य व्याहृतित्वयत्परवाग्विस-
 र्जनम् । ११ अन्यथापि अनुवचनानुव्रजनयोर्वाग्विसर्गः ।
 १२ तिष्ठतः संप्रैषेषु तिष्ठत एव वाग्विसर्गः । १३ वैश्वदेव्या
 समानाऽग्निमन्वना नाम इष्टिः । १४ षष्ठादीनां तिष्ठणां
 हविषाम् ऐन्द्राग्नादीनां कर्त्तव्यत्वम् । १५ तत्स्त्वत्पगतम-
 न्त्रस्य उपह्वयाचने तृतीयत्वम् । मन्त्रेषु चतुर्थत्वम् । उपह्व-
 याजनमन्त्रणयोश्च विशेषकथनम् । वैश्वदेव्यामपि एवम्भावश्च ।
 १६ इष्टौ संस्थितायामवष्टतकर्मनिमित्तं अध्वर्यूणाम् उदक-
 देशगमनम् । १७ अवष्टयस्थानित्यत्वत् इच्छामावेऽन्येषामपि
 अवधानादीनां सम्भवश्च । १८ चातुर्मासाङ्गत्वेन द्वयोर्मा-
 सयोरैन्द्राग्नासकपञ्चनरविधानम् । २७० १८ क० ।
 १ वरुणप्रघासेभ्यः परम् ऐन्द्राग्नवत्परं अनोक-
 वदाद्यादित्यान्तकर्मरूपाणां साकमेधानां यजनम् ।
 २ साकमेवीयपौर्णमास्याः पूर्वोद्युः सवने सवने एकैका
 इष्टिः । ३ उक्तानुसवनीयानामिष्टीनां प्रथमायामनीकवान्
 अग्निः एतदुत्तरस्यां दृधन्वन्तौ, मरुतः सान्तपनाः
 तदुत्तरा आज्यभागप्रभृतीङ्गाना इष्टिः । ४ गृहमेधेभ्यो
 मरुद्भ्यो देवताभ्य आम्नातयोर्द्विचोरुल्लेखः । ५ पुष्टि-
 मतोर्विराजयोर्निगदरहितसंयाज्यात्वम् । ६ गृहमेधीया-
 दन्यथापि आवहनरहिते स्थले अनिगद्योः संयाज्ययोः
 सम्भवः । ७ पितृप्रायां पयौ चेतोष्टिद्वये आवाहने सत्यपि
 अनिगदं संयाज्याद्वयम् । ८ समापितैष्टिकायां रात्रौ
 बहूनां याज्ञिकानाम् अन्नदानम् । ९ रात्रेः पश्चाद्वागे
 पौर्णमस्यैर्द्विनासकस्य होमकर्मणः कर्त्तव्यत्वम् । १० दृषभरवे
 न्यूनमाथे उक्तहोमकालः । ११ मेघध्वनौ श्रूयमाणे
 तद्दोमकालः । १२ तस्योक्तद्वयस्याथाभावे ब्रह्मपुत्र-
 शब्देनाग्नीध्रं सम्बोध्य कौशित् रवप्रावर्तनम् ।

१२ पूसां दीर्घादिमन्त्रयोरध्वर्षुणा होतप्ररेणे याज्यानु-
वाक्यात्वम् । १४ क्रीडिभ्यो मरुद्भ्य उच्यते इति । १५
क्रीडिनां मरुतां परोक्षवात्तन्नावाज्यभागौ । १६ अक्रीडिनां
मरुतां याज्यानुवाक्ये । १७ माहेन्द्री इति । १८ माहे-
न्द्रामिष्टौ अष्टदेवतोक्तिः । १९ माहेन्द्र्यां याज्याकथनम् ।
१९ सू० २ अ० १८ क० । १ दक्षिणाग्नेरग्निमानीय तम-
न्यत्र स्थापयित्वा तत्र पितृप्राख्यकर्मकरणम् । २
पितृप्राया इटेर्लुप्रजपातुमन्त्रणादित्त्वम् । ३ तस्यां पितृप्रा-
यामिष्टौ कर्मणां प्राङ्मुखत्वम् । ४ अन्यस्यामिष्टौ दक्षि-
णामुखत्वम् । ५ इतरदिङ्मुखानि प्रकृतौ यथान्वयं
करणीयानि । ६ अनुच्छ्रुता उच्यन्ते तस्या ऋचस्त्रि-
रनुवचनं तत्र च तासामेव शामिधेनीनां न पुनरभ्यासः ।
७ तासां सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेन प्रतिपत्तिः ।
८ आज्यपान्देवतावाहनानन्तरं प्राकृतात् खिष्टकृता-
वाहनात् परं कव्यवाहनाख्याग्निमनावाहनम् । ९
उत्तमे च प्रयाजे आज्यप्रेभ्यः पूर्वं कव्यवाहनाख्याग्नि-
निगमनम् । १० सूक्तवाके विशेषोल्लेखः । ११ कार्यार्थमन्त्र-
लोपेऽपि कार्यलोपप्राप्तौ कार्यस्य लोपप्रतिषेधः ।
१२ पितृप्रायामिष्टौ अवान्तरैडामन्त्रेषु डामन्त्रणयोरभावः ।
१३ इडामन्त्रे भार्जनाभावः । १४ सूक्तवाके यजमान-
नामादेशाभावः । १५ ईक्षितः सोढ होतरिति वोक्तस्योपवे-
शनम् । १६ सव्योपयुपस्थानां प्राचीनावीतिनां हविर्भिर्जीवा-
तमद्वारणम् । १७ पितृप्रायामानीधस्य दक्षिणत्वम् अ-
ध्वर्योरुत्तरत्वम्, अनुवाक्याद्वयम्, अध्वर्ष्यायामनवानम् ।
१८ आश्रावणप्रत्याश्रावणसम्प्रैषेषु ओँ स्वधेत्यादीनां दीर्घा-
नानां प्रयोक्तव्यत्वम् । २० सुतीनां नित्यत्वव्यवस्थापनम् ।
२१ पितृणां सोमवत्ता सोमस्य पितृमत्ता बर्हिपदः अग्नि-
ष्वात्ताचेतिगुणोक्तिः । २२ पञ्चानां पितृणां तिस्रस्त्रिस्र ऋच
इत्युक्तिः । २३ वैश्वस्य देहेवतात्वं तदा उत्तमे त्रिके
मध्यमाया याज्यात्वं प्रथमोत्तरयोरनुवाक्यात्वम् । २४
खिष्टकृतो याज्योक्तिः । २५ खिष्टकृतोऽग्नेः कव्यवाहन-
संज्ञा । २६ खिष्टकृत जङ्घे प्रकृतिभावः । २७ मन्त्र-
लोपादिभिन्नानां सव्योपयुपस्थतादीनामभावाय प्रकृ-
तिभावविधानम् । २८ प्रकृतिभावादेवानुवाक्याया एकै-
कत्वम् । २९ वषट्कारक्रियायाजिव संयाज्याद्वयम् ।
३० विशेषनियमार्थं दक्षिणावृतो दक्षिणाग्नेरुपस्थानम् ।
३१ पितृप्रायामिष्टौ आवर्त्तनविरहेणोपस्थानम् । ३२ दक्षि-
णाग्नेरुपह्वानमन्त्रः । ३३ गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम् ।

३४ आहवनीयोपस्थानमन्त्रः । ३५ तन्मन्त्र इत्येकवचनं
गार्हपत्योपस्थानम् । ३६ प्रादक्षिण्ये न गार्हपत्यमभितः समा-
गमने मन्त्रः । ३७ गार्हपत्यानन्तरं सव्यावृद्धिस्यम्बकरूपकर्म-
भेदार्यगमनम् । ३८ अध्वर्युक्तस्य यजमानैरपि कर्त्तव्यत्वम् ।
३९ प्रत्येक्य अदितिदेवताकया ऋचा चरणम् । ४० पुष्टि-
मत्यौ धाव्ये विराजौ । ४० सू० २ अ० १९ क० ।
१ साकमेधकालभारभ्य पञ्चस्यां पौर्णमास्यां शुनासोरीया
नामेष्टिः । २ पञ्चस्याः पौर्णमास्या अर्वागपि वा शुना-
सोरीयारम्भः । ३ नियुत्त्वानिति वायोर्युषः
शुनासोरीयः शुनश्चेति इन्द्रस्य गुण इत्युक्तिः । ४ एतत्-
प्रकरणगतानां शास्त्रान्तरीयाणाञ्च देवतानां एतत्-
प्रकरणाभ्याता एव याज्यानुवाक्या इत्युक्तिः । ५ ज्योतिष्टो-
मप्रकृतिकौ चातुर्मास्याङ्गभूतौ पशुसोमौ ताभ्यां शक्तिभेदेन
व्यस्तसमस्ताभ्यां यागः । ६ चातुर्मास्यानां समाप्तौ
पुनरभ्यासः ६ सू० २ अ० २० क० ।

३ अध्याये पशुकर्माधिकारः । १ प्रायश्चित्तात् पूर्वं पशु-
गुणकं कर्म्म । २ पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरणम् ।
३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेरग्निदैवत्याधिकत्यः । ४ पशु-
यागसम्बन्धिन्या इष्टेः करणपक्षे देवताधिकत्यः । ५ एक-
स्मिन् पशुप्रयोगे आग्नेयी चाग्नावैष्णवी चेति इष्टि-
द्वयम् । ६ उभयेष्टिकरणपक्षे एकस्याः पुरस्तात् अपरस्या
उपरिष्ठात् कर्त्तव्यत्वम् । ७ सविधिकस्य वारुणप्राधा-
सिकस्योक्तस्याग्निप्रणयनस्य पुनरुल्लेखः । ८ पशुवन्धयाग-
सम्बन्धिन्या वेदेः पञ्चादुपविष्टानुवचनार्थं प्रेषितस्य
यूपमज्यमानमभिधातुम् ऋग्विशेषानुवचनम् । ९ अज्य-
मानयूपानुवचनपरिधानयोस्मन्त्रभेदौ । १० सप-
शुकयूपबद्धे एकपशुतन्त्रके कर्मणि अन्ययूपानुवचनं
परिधानान्ययूपसंस्तवनञ्च । ११ प्रथमोत्तमयोरनभ्यासवि-
धानम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तरं वनस्त्यावाहनम् ।
१३ संमार्गैः संमार्जनानन्तरं प्रवृताङ्गतिभिर्होमः ।
सकृदुपहृणपूर्वकैकाङ्कतिहवनानन्तरं पुनः सकृदुपहृण-
पूर्वकपञ्चाङ्कतिहोमः, मन्त्रविपहृणञ्च । १५ सौत्ये
एवाहनि पूर्वोक्तहोमः । १६ तीर्थेनैव लब्धविहारप्र-
दनाय प्रशास्ते समन्त्रकदण्डदानम् । १७ प्रशास्तुर्द-
क्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समन्त्रकदण्डप्रतिग्रहणम् ।
१८ यावत् प्रैषवचनं नास्ति तावत् उक्तो न दण्डेन
स्वपरयोः संस्पर्शननिषेधनियमः । १९ उपशुक्तानाम-
न्येषामपि यज्ञाङ्गानां विहारेण व्यवर्थाभिषेधः ।

२० प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रेषानुवचनप्रकारः । २१ मै-
त्रावरुणस्यानुवाक्यानुवचनम् । २२ मैत्रावरुणस्य पर्याग्नि
स्तोत्रमनीयतोन्नीमानसूक्तपाठः । २३ आसीनेनैव मैत्राव-
रुणस्य सोमाधिकरणकर्मन्तरस्य करणम् । २३ सू० ३३०
१०० । १ पशुयागे एकादशप्रयाजनियमः । २ तत्र
तेषां प्रयाजानां प्रेषा अपि एकादशसंख्याः । ३ प्रकृता-
वुक्तमप्राकृतैष्वपि प्रेषेषु स्यादित्येवमर्थं पूर्वोक्तस्य प्रेष-
सूक्तस्य पुनरुपदेशः । ४ अध्वर्युप्रैषस्य होतरना-
काङ्क्षणीयत्वम् । ५ प्रैषलिङ्गाभिराग्नीभिर्होतयजनम् ।
६ शुनकानां, वसिष्ठानां, सर्वेषाञ्चाग्नीसूक्तभेदकथनम् ।
७ ऋषिनामधेयस्यानुगुणानामाग्नीषां स्यात्त्वम् ।
८ प्राजापत्ये तु वसिष्ठगुणकसहितानां सर्वासामाग्नीषां
जामदग्नत्वम् । ९ दशसु सूक्तेषु प्रेषितस्य मैत्रा-
वरुणस्य प्रैषवचनम् । १० उक्तप्रैषवचनस्य होतरन्वेदि
दण्डनिधानम् । ११ अध्वर्युशब्दाच्च्ये दैव्याः शमितार
इत्यादिके मन्त्रे ऽङ्गादि शब्दानामूहः । १२ स्त्रीषु संयोः समा-
हारे सुलिङ्गैर्नैवोहः । १३ स्त्रीदेवतायामभिधेयायां मेघ-
पतिशब्दस्य पुंवद्वचनम् । १४ स्त्रीपशौ मेघशब्दस्य पुंवदा
स्त्रीवदा वचनविकल्पः । १५ अध्वर्युशब्दस्य अङ्गादिशब्दाना-
मितरेषाञ्चोहनं, स्त्रीषु समाहारेषु सर्वत्र पुंवदेवाभिधा-
नञ्च । १६ न केवलमस्योहविधेः पशुकर्मार्थत्वं किन्तु सर्वेषु
यज्ञेषु निगदेषु चार्थवशेन कार्यत्वम् । १७ प्रकृतौ समर्थ-
निगमेषूहनम् । १८ मन्त्रगतानां शब्दानां प्राकृतत्वेन ऊह-
नम् । १९ प्रतिनिधिष्वपि प्राकृतातां शब्दानामूहनम् ।
२० उपमाध्यानां श्येनादीनां शब्दानामूहनम् । २० सू०
३३० २३० । १ अध्वर्युनामकमन्त्रविशेषकथनं तत्रस्थानां
पदानामूहश्च । २ अस्त्रेत्यादीनां त्रयाणां शब्दानां स्त्रे
स्त्रे स्थाने उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ३ षट्त्रिंशतिशब्दाभ्यास-
नियमः । ४ मन्त्रविशेषजपानन्तरं विहारादाहृत्य दक्षिणाष्टत
आवर्त्तनम् पृष्ठतः कृत्वा आसनञ्च । ५ मैत्रावरुण-
स्याहृत्य पृष्ठतः करणम् । ६ पुनरावर्तनकाले पराचामेवासनम्
६ सू० ३३० ३३० । १ वपायां अथ्यमाख्यायां तत्-
संस्कारार्थं प्रेषितस्य स्तोत्रेभ्योऽनुवचनम् । २ स्नाहाकृत्यर्थं
सुगादापनस्य कर्तव्यत्वम् । ३ उत्तमा आग्नीयाज्या ।
४ वपा पुरोडाशोहविरिति पशोर्यागाः । ५ नानादैवतेषु
पशुषु याज्यानुवाक्याभेदादेव वपायागवत् पृथग्भावः ।
६ प्रतिपशु मनोतामन्त्रस्यावर्त्तनम् । ७ एकेषां मते मनो-
ताया अनावर्त्तनम् । ८ उक्तप्रदानगतप्रैषाणां समान-

लिङ्गत्वोक्तिः । ९ प्रदानप्रैषेषु विकृतिषु च वा देव-
तास्तासामेकैकस्या देवताया अग्नीषोमस्थाने निर्दिश्य
यष्टव्यत्वम् । १० गोमेघयानामेकैकस्या जातेर्होतयोः
शब्दयोर्नियमनस्य वैकल्पिकत्वम् । ११ वनस्पतिस्विष्ट-
कृत्सूक्तवाकप्रैषेषु प्रदानप्रैषीयप्रयोगवत् प्रयोगः ।
१२ सूक्तवाकप्रैषेषु पुरोडाशेन पशुदेवतावर्द्धनम् ।
१३ हविषां नानारूपत्वात् स्त्रेण स्त्रेणैव शब्देन निग-
मने प्राप्ते पुरोडाशशब्देनैव चर्वादीनां निगमनविधा-
नम् । १४ मेघोरभीयानित्येतयोः पदयोः पञ्चभिधायकत्वम् ।
१५ आम्नायसिद्धानां द्विवचनान्नानाम् एकवचनवद्विवचनयो-
रिष्टलकारपरिग्रहार्थं पाठविशेषः । १५ सू० ३३० ४०० ।
१ वपाहोमानन्तरं सब्रह्मकानां बह्वृचानां सर्वेषां सह मार्ज-
नम् । २ इदमाप इत्यनयर्चां सजुषा च उभाभ्यां मार्जनम् ।
३ प्रत्यङ्गभूतायामिष्टौ आतिदेशिकमार्जनस्य प्रत्यर्थस्यौ
मार्जनस्य एतावत्त्वोक्तिः । ४ पुरोडाशप्रपणपर्यन्तं
तीर्थेन निष्कृत्यासमविधिः । ५ प्रधानस्विष्टकृतो-
भेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रधानेन चरित्वा स्विष्टकृता चरणविधिः ।
६ स्विष्टकृत्तरणावसरे आगन्तुकैर्यागैरथे पशुपुरोडाश-
स्विष्टकृतां चरणम् । ७ अन्वायत्तदेवतानां हविषां चावाहना-
दिषु निगमेषु अतुष्ट्यभावः । ८ पुरोडाशानामिति हविर्भेदे
प्रैषस्योक्तत्वम् । १० इडाया ऊर्द्धम् उक्तप्रैषस्योक्तता १० सू०
३३० ४०० । १ इडोपधानानन्तरं मनोतासुचरणम् । २ ह-
विषा चरणम् प्रैषाणां तत्सल्लिङ्गत्वञ्च । ३ हविःप्रैषे कतर
एवाग्नीषोमावेवेत्यत्र ऐतरेयाणां सम्प्रतिः । ४ द्विदेवता-
दन्त्यत्र एकदैवते बहुदैवते पशौ मैत्रावरुणयोर्देवतात्वम् ।
५ एकदैवतेषु बहुदैवतेषु च प्रैषेषु तथाहृत्यत्वम् । ६ प्रकृति-
भावे गायगारिमतोक्तेः । ७ अर्थभेदरहिते आम्नाये
विकारस्य निरार्थकत्वम् । ८ वपाहोमे कृते अर्द्धयोर्मध्ये
याज्यायाः समापनम् । ९ प्रैषसमाप्तायपठितं वनस्पति-
प्रैषमभितो ये ऋचौ तयोर्वनस्पतियाज्यानुवाक्यात्वम् ।
१० आज्यभागयोः करणे प्रेषे प्रधानदेवताङ्गदेवतयोर्नि-
गमनम् । ११ स्विष्टकृति इडोपहानानन्तरम् अन्वयाजैश्च-
रणम् । १२ उक्तस्त्रोऽनुयाजानामेकादशसूक्ताविधानम् ।
१३ प्रकृतिभ्योऽन्यासां वैश्वदेव्यानामाहृत्यत्वम् । १४ प्रैषा-
धिकारनिवृत्त्यर्थम् अनवानशब्दस्य पुनरावृत्तिः । १५
पुनरनवानस्य व्याख्यानार्थोक्तेः । १६ सूक्तवाकप्रैषे
आज्यभागयोर्ग्रहणम् । १७ पशुतन्त्रे षडत्यस्याभ्यासत्वा-
भावाय पठितस्यापि पुनरभ्यासः । १८ देवताना-

भेकजातीयपशुकत्वकथनम् । १६ पशुशब्दानामेवावर्त्तनं
नान्ययोर्देवयोः । २० उत्तरे पूर्वोक्तस्योक्तेः । २१ अन्-
वभ्ये कर्माणि स्रक्तवाकप्रैषसमापनानन्तरम् आह्वनीये
दण्डानुप्रहरणम् । २२ सावभ्ये कर्माणि अवभ्यथानु-
प्रहरणम् । २३ वेदस्तरणोत्तरकल्पः संस्थाजपात् प्राक्
निष्कस्य उदस्यमानस्य हृदयशूलस्यानुमन्त्रणे मन्त्रश्च ।
२४ उदस्यमानस्य हृदयशूलस्य उपरिष्ठात् अपासुपस्य-
र्शनमन्त्रः । २५ अस्यृष्टाष्टहृदयशूलानाम् अन्योन्यसंस्-
र्शविक्षणमन्तरेणैव सर्वेषामेकैकेन समिन्त्रयस्य यज्ञम् ।
२६ मन्त्रविशेषपूर्वकं प्रथमायाः द्वितीयायाः तृतीयायाश्च
समिधोऽभ्याधानम् । २७ पूर्वयज्ञीहरेव पूर्वमाभ्याधानं
न सर्वेषां दुग्पत् । २८ संस्थाजपान्तं पशुतन्त्रम् ।
२८ सू० ३५० ६०० । १ प्रदानाख्यकर्माङ्गप्रैषा एव
सर्वत्र भवन्ति नान्ये इत्युक्तिः । २ येषां पशूनां
यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्याकथन-
प्रतिज्ञा । ३ सर्वत्र पूर्वस्रक्ता अनुवाक्याः उत्तरा याज्या इति
ज्ञापनम् । ४ याज्यानुवाक्यालिङ्गितदैवतेन वक्ष्यमाणानां
पशूनां नानात्वोक्तिः । ५ अग्नेर्याज्यानुवाक्याः । ६ सर-
स्वत्या याज्यानुवाक्याः । ७ सोमदेवतायाः याज्यानुवाक्याः ।
८ पूषो याज्यानुवाक्याः । ९ वृहस्यतेर्याज्यानुवाक्याः ।
१० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्याः । ११ इन्द्रस्य
याज्यानुवाक्याः । १२ मरुतां याज्यानुवाक्याः । १३ इन्द्रा-
ग्नोर्याज्यानुवाक्याः । १४ सवितुर्याज्यानुवाक्याः । १५ वरु-
णस्य याज्यानुवाक्याः । १५ सू० ३५० ७०० । १ अष्टा-
दशभिर्हृदिभिः पशुकर्मविधानम्, तासाञ्चर्चां प्रजापति-
देवताकत्वम् । २ याज्यानुवाक्यालिङ्गकल्पितदैवत्वाना-
मिष्टिरूपाणां पशूनां विधानं, साकल्येनैतदध्यायगणितानां
तासां त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वोक्तिः । ३ खण्डद्वये समान्ना-
तानां पशूनां मध्ये केषाञ्चित् सोमाङ्गलं केषाञ्चित्
खतन्त्रत्वञ्च । ४ पशूनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्नस्य निरूढ-
नामकस्य पशोः कर्त्तव्यत्वम् । ५ निरूढस्य पशोः षट्शु
षट्शु मासेषु वत्सरे वत्सरे वा कार्यता । ६ प्राजापत्योपांशु-
सवित्वसौख्यैष्णवैश्वकर्माण्यरूपपाशुकतन्त्रेषु उपांशुजप-
विकारोक्तिः । ७ प्रैषादेरपि आगुरः स्थानभाजित्वम् ।
८ आददादीनां सप्तानां यथास्थानसुपांशुत्वम् । ८ सू०
३५० ८०० । १ सौतामण्याख्य कर्माधिकारः । २ तत्राश्विनसा-
रस्वतैन्द्राः पशवः वाहस्यत्यश्वतर्धः ऐन्द्रसवित्ववारुणाः पशु-
पुरोडाशाः यथासङ्घेन भवन्तीत्युक्तिः । ३ चात्वात्सर्जना-

नन्तरम् आश्विनसारस्वतैर्धै प्रचरणं तेषाञ्चानुवाक्या प्रैष-
याज्यानां कथनम् । ४ कुम्भीस्यसुरावेक्ष्यसमन्त्रः यज्ञपा-
तस्यसुरावेक्ष्यप्रकारश्च । ५ सुरायज्ञपयोयज्ञयोर्भक्षजप-
विधानम् । ६ सुरायज्ञेष्वेव प्राणभक्षविधानम् । ६ सू०
३५० ६०० । १ विधानान्यथाभावे प्रायश्चित्ताधिकारः ।
२ विहितस्याभावे प्रतिनिध्युपादानम् । ३ इष्टिमध्य-
रूपस्यान्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ अग्नीनां पृथगु-
चयनम् । ४ समन्त्रकं साज्याङ्गतिहोमकं समारोपणं
कृत्वा गमनविधानम् । ५ समारोपस्वरूपम् ।
६ यजमानकर्त्तृकं गार्हपत्ये पाणिद्वयस्य सङ्कृतप्रतप-
नम् । ७ उक्तप्रकारेणाहिताग्नेः समारोपणानन्तरमङ्गत्वा-
गमनविधानम् । ८ यजमानकर्त्तृकं समन्त्रकमरणी-
मन्यनविधानम् । ९ अवदीप्यमानस्याह्वनीयस्य शस्यापरा-
सादर्वाक् संवपनम् । १० यदि त्वतीयाद्यद्यमावासां पौ-
र्णमासीं वातीयाद्यदि वाऽन्यस्याग्निषु यजेत यदि वास्या-
न्योऽग्निषु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निरग्नीन् व्यवेयाद्यदि
वा साग्निहोत्र उपसन्ने हविषि वा निरूपे ऋची-
वक्ष्णा पुरुषोवाऽविर्विहारमन्त्रिरियाद्यदि वाध्वे प्रभीवेत
इत्येवं निमित्ते इष्टिविधानम् । ११ उक्ताया इष्टेः
पथिङ्गणकाम्निदेवताकत्वम् । १२ उक्तायामिष्टौ अनडु-
ह्विषा । १३ पूर्वोक्ताया इष्टेः अग्निभिन्नव्यवधाननि-
मित्तकत्वे विधानभेदः । १४ शुना व्यवाये श्वपदानां भक्षण-
परिपूरणम् । १५ भस्मराजप्रोदकराज्या च सन्नने
प्रतिराजि मन्त्रावृत्तिः । १६ उक्तराजिभ्यां समानं कृत्वा
ऽऽह्वनीयानुगमनानन्तरं ततः प्रणीय तदुपस्थानम् । १७
पथि ऋतस्य अन्यवत्त्वेन दोहनीयाया गोः पयसाग्निहोत्रा-
नन्तरं प्रातरादौ प्राक् देहाग्निं संस्कारात् कृत्वा दाह इत्यु-
क्तिः । १८ अपरपक्षे आहिताग्नेर्भरणशङ्कायां तत्पक्षा-
वशिष्टाङ्गतिभिः एतत्पूर्वपक्षनयनम् । १९ आवाहनानन्तरं
प्रधानयागादर्वाक् हविर्व्यापत्तौ तस्य प्रधानयागादेः
सर्वस्याज्वेनेष्टिं ससाय्य पुनरिज्या न भवतीत्युक्तिः । २०
च्युतकेशनखादिभिरन्यैर्वा बोभत्सैर्हविषु दुष्टेषु नान्यः
एत्युक्तः शुश्रुपायः । २१ कठिनानां भेदने द्रवाणां क्षरणे
हविषां दुष्टत्वम् । २२ दुष्टानां हविषां अशुप्रक्षेपः ।
२३ सान्नायस्य दुष्टस्य मध्यमेन पलाशपस्यैव वल्भोक-
द्वारे प्रतिषेचनम् अशु वा तूष्णीमिति विकल्पः ।
२४ अन्नः परिधिदेशे विध्यन्द्मानस्य हविषो निर्वपणम् ।
२५ प्रातर्दोहे अदुष्टे द्वयोः पात्रयोः कृत्वाऽन्यतरत्

दधिभावाय आतच्य ताभ्यां दधिपयोभ्यां प्रचरणम् ।
 २६ पयसि दुष्टे तत्स्थाने पुरोडाशव्यवस्था । २७ दधि-
 पयोरूपे सान्नाय्यद्वये दुष्टे इन्द्राग्निदेवत्वोदनसिद्धार्थं
 पञ्चशरावपरिमितव्रीहिनिर्वपणम् । २८ इन्द्राग्नेः
 पृथक् चरणम् । २९ एकेषां भते केवलमित्येवताकपञ्च-
 शरावोत्पादनानन्तरम् इन्द्राग्नेः पृथक्चरणम् ।
 ३० सान्नाय्यार्थमपाकतानां वृत्तानां पाने वायुदेव-
 त्वया यवाग्वा यजनम् । ३१ गर्भमिति मन्त्रेण स्व-
 तोऽभिश्चितस्याग्निहोत्रस्याभिमन्त्रणम् । ३१ सू० ३२०
 १० क० । १ उपावृष्ट्याया दुह्यमानायाश्च अग्निहोत्रा
 गोरभिमन्त्रणम् । २ उक्ताया गोरुपापनम् । ३ उक्ताया
 गोरूपसि मुखे चोदपात्ररुपोदुष्टं दुग्ध्वा ब्राह्मणाय
 पानार्थं नत्प्रदानम् । ४ शयमानायै उक्त्यायै गवे यव-
 सदानम् । ५ दुग्धस्य शोषिताकारत्वे निरवशेषस्य गार्हपत्ये-
 दाहविधानमन्त्रेण द्रव्येण च होमकरणम् । ६ दोह-
 नोत्तरं पात्रस्य भेदने पात्रात् पतने वा विक्षिप्तपतित-
 त्वागेनान्यस्यादुष्टस्याभिमन्त्रणम् । ७ दोहनावस्थायां पयसः
 स्कन्दने स्कन्नांशभिमन्त्रणम् । ८ परिशिष्टेन स्थालीस्थेन
 होमः । ९ होमस्यापथ्याग्नौ अभ्यानीयान्येन होमः ।
 १० पयसि स्कन्ने प्रायश्चित्तम् । ११ स्कन्ने स्कन्नाभिमर्शनम् ।
 १२ पयःशेषेण होमविधिः । १३ सुगुतस्याऽशेषे पुन-
 रुद्धीय होमकरणम् । १४ स्थालीपात्रे शेषभावे संकृते-
 नाज्येनोद्धीय होमः । १५ प्रधानहोमद्वयपर्यन्तम्
 उक्तं प्रायश्चित्तिः । १६ पूर्वोक्तहोमे प्राक्तस्य मन्त्र-
 स्थापवाद्रूपया वारुण्या ऋचा होमः वारुणीजपश्च ।
 १७ वारुणीजपो वारुणीहोमः अनशनमिति त्वयस्य
 शेषेण होमे मात्रापचारहोमे पुनरुद्धीय होमे च
 कर्त्तव्यता । १८ गाणगारिमते उक्तपञ्चत्वये पुनर्होमः ।
 १९ सरसरेत शयमानस्याग्निहोत्रद्रव्यस्य अभिमन्त्र-
 णम् । २० उद्वासिते विष्यन्दिते च प्रायश्चित्तान्तरम् ।
 २१ त्रिभक्तौ मध्यमेन पलाशपर्णेन होमः । २२ अभि-
 दष्टेऽधिकसमिदाधानम् । २३ उत्तरस्था आहुतेः
 स्कन्दने समिदाधानम् । २३ सू० ३२० ११ क० । १
 सायं होमस्य प्रदोषान्कालविधानम् । २ सङ्गवान्तस्य
 प्रातर्होमकालत्वम् । ३ सायं प्रातर्होमेऽतीते चतु-
 र्दशोत्तेनाज्येन होमः । ४ कस्मिन् काले केन मन्त्रेण
 होमस्तु इति । ५ अग्निहोत्रे समाप्ते वारुणीष्टः
 कार्त्वा । ६ होमोत्तरकाले प्रातः वृष्ट्यान्ने वरदानम् ।

७ अग्निहोत्रसमाप्तौ आहवनीयस्याह गमनं कृत्वा पुनस्तदुद्ग-
 रणम् । ८ तन्निमित्ता मितस्त्वर्थोभयदेवताका इष्टिः । ९
 इष्टिसमाप्तौ यतवाचोः पत्नीयजमानयोरग्नीन् ज्वलयतो-
 रनश्रुतोरहःशेषहोमेषणम् । १० द्वयोर्गोवर्द्धुर्गधेन रात्रेः
 पूर्वचतुर्थभागे सायमग्निहोत्रहोमः । ११ एकस्मिन् पय-
 स्याभिश्चिते द्वितीयमवनीय तेन होमकरणम् । १२ प्रातःका-
 लातिपातनिमित्ता प्रातरिष्टिः । १३ उक्तायामिष्टौ व्रत-
 ष्टङ्गुणकस्याग्नेर्देवतात्वम् । १४ स्वकाले एव प्रणीतेष्वग्निषु
 होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तोक्तिः । १५ दुःखेनाशु-
 पाते प्रायश्चित्तिः । १६ अग्निहोत्रार्थं विधिनानुद्धृते-
 आहवनीये यद्यस्तमित्यादर्कस्तदा बद्धविद्व्राह्मणेन तस्य
 निधानान्नं कारयेदित्युक्तिः । १७ पूर्ववत् अनुद्धृतेऽभ्युदितौ
 यद्यर्को बद्धविद्व्राह्मणेन तत्प्रणयनम् । १८ आज्यस्य हेमर-
 जतापनयनरूपकार्यान्तरौक्तिः । १९ कालात्ययेन प्रायश्चित्त-
 विशेषोक्तिः । २० उक्तविषये प्रातःकाले विशेषोक्तिः । २१ विद्य-
 माने आहवनीये गार्हपत्याहुगमने इतिकर्त्तव्यताविधानम् ।
 २२ मधनसमर्थत्वाभावात् भस्मान्नाऽरणी लेपयित्वा तन्म-
 न्यनम् । २३ मन्यनविषये इतिकर्त्तव्यताकलापः ।
 २४ उक्तमन्यनविषये द्वितीयः कल्पः । २५ पुनर्मन्यन-
 विषये कल्पान्तरम् । २६ त्रिगुणयुक्तोऽग्निरेवात्र मन्यनवि-
 षये एका देवता । २७ अग्निहोत्रार्थं प्रणीते आहवनी-
 येऽनुगतप्रायश्चित्तत्वेन इष्टिविशेषोक्तिः । २८ ज्योतिष्मद्गु-
 णकाभिवरणयोः प्रकृते देवतात्वोक्तिः । २९ सर्वेष्वग्नि-
 ष्वनुगतेषु आदित्येऽस्तमिते उदिते वाऽस्याग्नेः पुनरा-
 धानरूपप्रायश्चित्तोक्तिः । ३० अरण्योः समारूढेषु
 अग्निषु अरुणोर्नाशे अग्न्याधेयस्य पुनराधेयस्य वा कर्त्तव्य-
 त्वम् । ३० सू० ३२० १२ क० । १ अतःपरं भाविनीनामिष्टीनाम्
 आग्नेयत्वोक्तिः । ३१ व्रतातिपाते आग्नेयोऽष्टिः । ३२ तेऽग्नि-
 कर्म्मशिदोषेनेष्टिः किन्तु व्याहृतिहोमः । ३३ आगारदाहे
 क्षामायाम्नये, शावार्गिनसंसर्जने च शुचयेऽग्नये, इष्टिः ।
 ३४ सर्वेषां द्वयोर्वा अग्न्योः परस्परं संसर्गे विविचयेऽग्नये
 उक्तेः । ३५ गार्हपत्याहपनीययोः संसर्गे वीतयेऽग्नये इष्टिः
 ३६ पचनाग्निना संसर्गे संवर्गायाम्नये इष्टिः । ३७ वैद्यु-
 तेऽग्नौ अशुभं गुणकाय, शत्रूणां सन्नभोजने वैश्वानरनाम-
 कायाम्नये चेष्टिकरणम् । ३८ पुरोडाशकपाले नष्टेऽनु-
 दासिते पूर्वोक्तैवेष्टिः । ३९ अभ्याश्राविते उक्ताया
 इष्टिः कर्त्तव्यत्वम् । ४० जीवत्येवाहितान्नौ षटशब्दीशेखे
 सुभतयेऽग्नये इष्टिः । ४१ तलेष्टौ मरुतोदेवता ।

१३ आमावास्याख्ये कर्मण्यारब्धे चन्द्रमसः पुरस्ताद्-
भ्युदये जाते मरुद्देवताका उक्तेष्टिः । १४ प्रायश्चित्त-
प्रकरणोक्तानां ब्राह्मणोक्तानाञ्चोपीनां वैकल्पिकत्वकथ-
नम् । १५ हविषां स्तनानामभिमर्शनम् । १६ बहि-
ष्परिधि स्तनयथा आहुत्या आग्निभक्तृको होमः । १७ उ-
तवते आग्नीभाय पूर्णपावदानम् । १८ देवताविपर्यास-
रूपव्युत्क्रमे महाव्याहृतहोमः प्रायश्चित्तं हिरण्यदानञ्च ।
१९ कश्चिंश्चित् कर्मणि यद्यदेवतावाहनमकृत्वा उत्तरकर्म-
प्रवृत्तौ यदा स्मरणम् भवति तदैवोत्थाय तदावाहनं कर्तव्यम्
। २० मनसा वा तदावाहनमित्यन्यमतम् । अस्थानिन्याः
देवताया स्मरणक्रमेण यागः । २० सू० ३ अ० १३ क० ।
१ अपक्वहविषा होमे कृते चतुःशरावौदनेन चतुर्ब्राह्मण-
भोजनरूपा प्रायश्चित्तिः । २ अदग्धं किञ्चिद्वाविरवदानेभ्यो
न पर्याप्तञ्चेत्तदा पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् । ३ हविष्यशेषे दग्धे
पुनरावृत्तिः कार्य्या । ४ आवाहनात् प्राक् हविर्दोषे
पुनरावृत्तिरेव । ५ गुणभूतानां पुनरावृत्तिकथनम् ।
६ स्विष्टकृतः प्राक् प्रधानभूतानां पुनरावृत्तिकथनम् ।
७ अवदानदोषे पुनरायतनादवदानोक्तिः । ८ चामे शेषे-
षोद्वा द्वेषे दक्षिणादानं न ऋत्विग्य इत्युक्तिः । ९ सर्वेषु कर्मसु
विहितदक्षिणादाने शस्यसम्बन्धभूमिदानम् । १० पुरोडाश-
अपणादूर्ध्वं प्रायश्चित्ताभावः । ११ आदिभिरवलोदानां
तद्दर्शनादिभिरभिक्षिप्तानाम् अन्यथा वाऽशुचिसम्बन्धानां
कपालानामभिधानाम् अपामभ्यवहरणम् । १२ कपालेभ्यो-
ऽन्येषां नृण्ययानां भिक्षानामभिधानाञ्च अपामभ्यवहर-
णम् । १३ स्फुटितोत्पतितपुरोडाशानां निधानाभिमन्त्र-
णे । १४ अग्निहोत्रहोमावाग्निप्रणयनकाले मय्यमाने-
ऽग्नौ न जाते सौतिकमग्निं प्रणीय तत्र होमकरणम् ।
१५ अन्यादीनुक्ता तेषां पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरपहणम् ।
१६ ब्राह्मणपाख्यादिषु पञ्चषु आहुतिधारणार्था समिद्ध-
वति इत्यनार्थाः समिधो न भवन्त्येवेति । १७ होमानन्तरं
मन्थनमपि भवतीत्युक्तिः । १८ यदि पाणौ जुहुयात् तदा
वासाधिनी ब्राह्मणस्य नावरोधः करणीय इत्युक्तिः । १९
यद्यजकूर्ध्वं जुहुयात् तदा क्षामांसवर्जनम् । २० सन्धे
चेत् दभेणासनधिशयनम् । २१ अशु चेतु भोजनोयाभोज-
नोयहूपविवेकाभावः । २२ सांवत्सरिकयावज्जीविकयोर्वि-
तयोर्विवेकोक्तिः । २३ आहुत्योरन्तराऽग्नानुगमने सति
निहिते हिरण्ये द्वितीयाहुतिहोमः । ३ अ० १४ क०
चतुर्थाध्याये सोमयागेतिकर्तव्यताकलापः ।

१ आधानानन्तरमारब्धयोर्दर्शपूर्णमासयोरनन्तरम् इष्टि-
पशुचातुर्मावैरिद्धा सोमेन यजनम् । २ एकेषां मते
दर्शपूर्णमासानन्तरम्, अन्येषां मते ताभ्यां पूर्वमपि
सोमेन यजनम् । ३ सोमयागकर्तृणां ऋत्विजां
संख्यानिरूपणाय प्रतिज्ञा । ४ ते च त्रिपुरुषत्रयस्य त्वारस्तेन
तत्र षोडशर्त्विजः । ५ वक्ष्यमाणसूत्रे षोडशर्त्विजां
मध्ये स्वस्वपिचया उत्तरे त्रयः स्वस्वगणभूता इति चतु-
र्त्विजैव सुख्यत्वमित्युक्तिः । ६ होता भौतावरुणोऽ-
च्छावाकोपावस्तुत् इत्येको गणः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्था-
ता नेष्टे चोता इत्येको गणः । ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी
आग्नीध्रः पोता इत्येको गणः उद्गाता प्रक्षोता प्रतिहर्ता
सुब्रह्मण्य इत्येको गण इत्येवं चतुर्षु ऋत्विगुणेष्वप्याद्या
सत्वारोसुख्याः । ७ एतेपामेव ऋत्विजाम् अहीनैकाहैर्याजनं
न सदस्यमिष्टचमसाध्वर्युणां कर्तव्यमिति ज्ञापनम् । ८-
९ ऋत्विगुणप्रदेशानामुक्तानां षोडशानाम् ऋत्विजां सर्वै-
र्यजनम् । ९ ऐष्टिके तन्त्रे सत्विषां पुरुषाणां समावापा-
दिकर्मणि यथार्थमूहस्य कर्तव्यत्वम् । १० अन्-
मनां दीक्षणात् प्रभृत्वेव यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे
इत्युक्तिः । ११ याजप्राप्तुवाक्ययोः अग्निमुखमित्युक्तिः ।
१२ दण्डप्रदाने जहविधानम् । १३ प्रेषेषु निवित्तु
अप्राप्तस्य जहस्य विधानम् । १४ अनैष्टिकचातु ऋक्-
त्वाच्च घतयाज्यायामप्राप्तोहविधानम् । १५ ऋत्विगात् प्राप्नो
कुह्याञ्चोहविधिः । १६ अच्छावाकस्य निगदे उपहवे प्रत्यु-
हवे चोहः । १७ आर्षेयप्रवरणे ऋत्विगुणप्रवरणानन्तरम् आ-
त्मादीनां सुख्यानां प्रवरणम् । १८ सर्वात्मवर्गादिवं
सुलोक्तक्रमश्च । १९ समानार्थेषां समानगोत्राणां
तन्त्रता । २० द्रव्यान्वयानां संस्काराणाम् आवर्तनम् ।
२१ एकेषां मते अग्निचित्यावत्सु क्रतुषु उखासम्भरणीयम्
ऐष्टिकं कर्म । २२ ब्रह्मण्यत्तत्त्वत्तत्त्वत्तद्गुणकानां
तथागामग्नीनां देवतात्वोक्तिः । २३ इन्द्रमृत्तिकमृणां
उत्तरोत्तरं शनैस्तरां भवितव्यत्वम् । २४ उक्तसोखासम्भ-
रणीयस्य पौर्णमासात् शनैस्तरत्वोक्तिः । २५ सोमप्रवह-
णस्य प्रायणीयादित्यतोक्तिः । २६ औपवसथ्येऽग्निप्रणय-
नस्य प्रथमाया जहुं स्वरेषु नियमाभावः । २७ षमे मध्य-
भोक्तमयोर्नियमाभावोक्तिः । २७ सू० ४ अ० १ क० ।
१ दीक्षणीयायामिष्टौ विराजौ धाये । २ दीक्षणी-
यायामग्नाविष्णु देवते । ३ साग्निचित्ये त्रीण्यन्यानि
हवींषि । ४ अन्ययोरुभयोरान्नावैष्णवाधिकानि ह-

वीप्रि । ५ भुवद्ब्रह्म आदित्येभ्यः भुवनपतिभ्यो वा आदि-
 ल्येभ्यो याजप्राप्तुवाक्ये । ६ इदमादिषु उदयनोयायाः
 प्राक् मार्जनाभावोक्तिः । ७ इडायां सूक्तवाके च
 स्थितानामाशिषां स्थाने आगूर्नामकमन्त्रस्य प्रयोगः ।
 ८ इडानिगदकथनम् । ९ सूक्तवाकनिगदोक्तिः । १० ना-
 मादेशाभावोक्तिः । ११ सवनीयपञ्चिडायाः कथनम् ।
 १२ अग्निप्रणयनोत्तरकालं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये
 दीक्षितानामासनयथनरूपसञ्चारदेशः । १३ रेसविणां दीक्षा-
 विधानम् । १४ महाव्रतसहिते सत्वे विशेषोक्तिः । १५ द्वाद-
 शाहृतापञ्चितेषु यत्संख्याः सुत्यासूतसंख्या एवोपसदो
 दीक्षाश्च भवन्तीति । १६ विक्रयेकाहानां कर्माचारः ।
 १७ दीक्षाकाल एव विधातव्ये दीक्षोपसत्सहितानामेकाहः-
 प्रयोगकालविधानम् । १८ दीक्षाहःसु परिसमाप्तेषु अनन्तरं
 यदहस्तभिन्नहृदि सोमक्रयविधानम् । १९ सू० ४ अ०
 २ क० । १ सोमक्रयदिवसे प्रायश्चित्तिकरणम् । २ प्रायश्चो-
 यष्टेः शंभन्तत्वम्, नोदयनीयान्तत्वमिति । ३ उक्ताया
 इष्टरेनाज्रभागत्वं नोदयनीयत्वमिति । ४ अहर्गणेषु
 सोमक्रयस्य सकृदेव कर्तव्यत्वम् । ४ सू० ४ अ० ३ क० ।
 १ सोमक्रयरूपं कर्म । २ क्रीतं सोमं प्राग्वंशसमीपं
 नेष्यत्सु अध्वर्युषु अनसः पश्चात् त्रिपदमात्रेऽतीते
 षक्रवर्त्मनोर्मध्यभागस्य सरलदेशे प्रेषितस्य सतः पाष्णी-
 अचालयतः प्रपदेन दक्षिणस्यां दिशि त्रिःपाम्बुद्वपनम् ।
 ३ अन्तरेणैव वर्त्मनो अनुव्रजतएव उत्तराअनुवचनम्
 न व्रजनविशेषे इत्युक्तिः । ४ अवस्थितस्थानसो दक्षिणपार्श्वेन
 सोमसमीपं गत्वा तमीक्षमाणस्य तत्रैवावस्थानम् ।
 ५ अवस्थितेऽनसि दक्षिणात् पश्चादभिक्रान्तस्य सोमा-
 भिसुखे अवस्थानम् । आहवनीयस्याप्यतोऽनुव्रजनञ्च । ६ सोमे
 निहिते तिष्ठतएवं परिधानोक्तिः । ७ उपसर्गनविष-
 यस्य विक्रयोक्तिः । ७ सू० ४ अ० ४ क० ।
 ८ इडान्ता आतिथ्या नाम इष्टिः । २ आतिथ्यैरग्नि-
 मन्थनरूपाङ्ककथनम् । ३ आतिथ्येदौ धाय्याद्वयं,
 संवाञ्जद्वयम्, आतिथ्यं करिष्यतां स्वयमभिमर्शनम् ।
 ४ उदकस्य शानन्तरं सोमाप्यायनम् । ५ उपसत्सु
 उदकस्यै उष्णोदकप्रहणम् । ६ आप्यायनमन्त्रः ।
 ७ उदकस्य शानन्तरं नमस्काराञ्जलिद्वारेण पाणिनिधानस्य
 कर्तव्यत्वम् । ७ सू० ४ अ० ५ क० । १ उदकस्य शानानाम्
 आप्यायननिष्प्रवर्ग्याङ्गलोक्तिः । २ प्रत्यृचमनवानसुद्धा
 प्रणवेन तद्वसानम् । ३ पूर्वस्थाभिष्टवनस्य एतावत्प्रकथनम्

३ सू० ४ अ० ६ क० । १ याजप्राप्तुवधाने सत्यधेक-
 भेवाभिष्टवनम् । २ होत्रादिषु उपविष्टेषु अध्वर्यु-
 कर्तृकवर्मदुवाहानस्य उत्तरारम्भे हेतुलोक्तिः ।
 ३ अभिष्टुद्धारवर्जम् उत्तराभिष्टवनविधानम् । ४ उत्तर-
 पटलस्य समष्टिप्रयोजनानि । ५ उत्तमयोः प्रवर्ग्ययोः
 स्वरूपकथनम् । ५ सू० ४ अ० ७ क० । १ प्रव-
 र्ग्योपसदोः सम्बन्धाय प्रवर्ग्यार्थं प्रपन्नस्य उपसत्करण
 विधानम् । २ उपसदि पितृप्राया जपलोपः । ३ पितृप्रायैव
 प्रवेशोपवेशनयोर्व्याख्यानम् । ४ पितृप्राया उपवेशनाति-
 देशात् दक्षिणोपर्युपस्यताविधानम् । ५ उपसद्यायमीदृशे
 इत्याद्याः तिस्रः सामिधेन्यः । ६ ईतासासुत्तमेन प्रणवेनाग्निं
 सोमं विष्णुमावाह्योपवेशनम् । ७ एकेषां मते देवतानाम्
 नावाहनम्, अनावाहनेऽपि उक्ता एव देवताः इत्युक्तिः ।
 ८ खिष्टकदादिप्रयाजाज्रभागलोपकथनम् । ९ आप्या-
 यननिष्प्रवयोर्नित्यत्वकथनम् । १० अपराहृष्टेऽपि कर्त्तव्याया-
 सुपसदि विशेषादिकथनम् । ११ तत्र पूर्वोपरार्ह्यककर्त्तव्यम् ।
 १२ पूर्वोपरार्ह्यकीनासुपसदां सुपूर्वोहृष्टे, अपरार्ह्यकीनाञ्च
 स्वपराहृष्टे कार्यतोक्तिः । १३ पूर्वोपरार्ह्यक्यापराहृष्टक्या-
 वुपसदौ एकीकृत्य एकोपसद्व्यवहारः, तादृश्या उपसदश्च
 लिप्सहःसु कर्त्तव्यत्वम् । १४ षट्सु वेति व्यवस्थाविकल्पः ।
 १५ अहीनादीनाम् अध्वर्युप्रत्ययादुपसद्विशयः । १६ एकेषां
 शाखिनां ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे धर्मोच्छाभावोक्तिः ।
 १७ औपवसथ्येऽहनि वर्त्तमानयोरुपसदोः पूर्वोहृष्टएव
 कर्त्तव्यत्वम् । १८ होता दीक्षितश्चेत् तदा औपवसथ्येऽ-
 हनि प्रथमोपसदि समाप्रायां प्रेषितः पुरीष्यचित्त्वर्धम-
 नुवचनम् । १९ होतरि अदीक्षिते यजमानस्यानुवचनम् ।
 २० पश्चात् पदमात्रे स्थित्वाऽभिष्टुत्वा पुरीष्यासोऽग्नयः
 इति सप्रणवाया ऋचस्त्विनुवचनम् । २१ सुमन्द्रे शैवा-
 नुवचनं नोपांश्विति । २२ व्रजत्सु अध्वर्युषु अनुव्रज-
 तोऽनुव्रजनम् । २३ तिष्ठत्सु अध्वर्युषु अनुवचनारम्भ-
 स्थाने स्थित्वा भूर्भुवः स्वरिति वाचं विशृज्य प्रणयतेति
 सम्प्रपानुवचनम् । २४ होता दीक्षितश्चेत् प्रक्षोत्कटं
 सञ्चितस्य अग्नेः अनुगीतस्याशंसनरूपसंस्कृतिः ।
 २५ लिप्सार्थमया वाचा पूर्वोक्तमग्न्यनुशंसनम् । २६ अग्नि-
 दुच्छस्य पश्चात् वैश्वानरीययजनम् ॥ साग्निचित्येषु क्रतुषु
 पुरीष्यचितिः, अनुशंसनं, वैश्वानरीयमित्येतत् त्वर्थं भव-
 तीत्युक्तिः । २७ ब्रह्मणो नियमभेदः । २८ उक्तसाग्नि-
 प्रणयनस्य कर्त्तव्यत्वम् । ३० दीक्षितश्चेद्ब्रह्मा तदा तस्य

अधोर्धाराहोमकाले तत्प्रतिगमनविधानम् ३० सू० ४ अ०
 ८ क० । १ हविर्धानयोः शकटयोः अध्वर्युर्कर्तृकं प्रवर्त्तनम् ।
 २ उक्तप्रवेत्तने सोमप्रवहणेन कार्यतोक्तिः । ३ पूर्वो-
 क्तानुवचने विशेषकथनम् । ४ रराद्यामब्रह्मायाम् अधिद्वयोरि-
 त्यस्या ऋच अर्द्धचैवसानम् । ५ पूर्वज्ञां रराटोमोक्षसायस्य
 ऋग्विशेषानुवचनम् । ६ उपनिहतयोर्भेद्योः ऋग्विशेषेण
 परिधानम् ६ सू० ४ अ० ६ क० । १ प्रेप्रितानुवचने इतिकर्त्त-
 र्यताकथापः । २ अनुव्रजत उत्तरानुवचनम् ।
 ३ ऋग्विशेषसमाप्तौ प्रणवेनोपरमः । ४ आग्निध्रियम-
 भिव्रजतसु अध्वर्युषु उत्तरेण तमतिव्रज्य ऋग्विशेषस्तानु
 वचनम् ऋग्विशेषस्य चार्द्धचे आरामः । ५ प्रपद्यमानस्य
 सोमस्याऽनुप्रपदनप्रकारः । ६ शालासुखे भक्षोपवेशन-
 प्रकारः । ७ ब्रह्मकर्त्तृकस्य सोमप्रणयनस्य पात्निकत्वकथनम् ।
 ८ सोममप्रणयतो ब्रह्मणः कर्त्तव्यभेदः । ९ आहव-
 नोयस्य दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशने नियमः । १० अग्नि-
 चित्वासहितायां सोमयागक्रियायाम् अग्निपुच्छस्य
 दक्षिणत उपवेशनम् । ११ अग्निषोमीये पशौ उक्त
 ब्रह्मासनातिदेशः । १२ सौत्ये चाहनि वपाहोमपर्यन्तमाह-
 वनीयस्य दक्षिणत आसनम् । १३ गृहपतये सोमं प्रदाय
 हविर्धाने चाग्नेयं यदि गतः स्यात्तदा प्रपद्य-
 माने सोमे आसादनार्थं पुनः प्रत्येयादित्युक्तिः । १४ सू०
 ४ अ० १० क० । १ अग्निषोमीयेण पशुना चरणम् ।
 २ प्रणयनपर्यन्तसुत्तरवेदिसमीपे आदण्डप्रदानञ्च कार्य-
 भेदाः । ३ होतुः स्वस्य धिष्णस्य पश्चादुपवेशने कार्यभेदः ।
 ४ भैत्वावरुणस्य स्वधिष्णस्य पश्चादवस्थानम् । ५ देव-
 सूनां हवींषीति संज्ञाकथनम्, तत्र सर्वासामष्टानां देव-
 नानां मगुणत्वम्, रुद्रस्य गुणविकल्पश्च । ६ उक्तदेवतानां
 याज्यानुवाक्याकथनम् । ६ सू० ४ अ० ११ क० । १ सर्व-
 श्रुतानि विवक्ष्यमाणानां हविषां संज्ञा, तासाञ्चान्वायात्यत्वं
 तद्देवतोपदेशस्य ध्यानार्थत्वं तासामष्टौ संज्ञाः तत्रादितः
 षष्ठीमेकैकस्याश्चत्वारश्चत्वारो गुणशब्दाः ततोविष्णुपत्नी
 अदितिरित्येका, ततश्चानुमतिरिति द्वे । उक्तानामष्टानां
 देवतानां याज्यानुवाक्याकथनम् । वैश्वानरोयस्य नव-
 भत्वं, कायस्य दशमत्वञ्च । ३ औपयाजैरङ्गारैर्व्यावपरि-
 हारे यत्नस्य कार्यता । ४ आग्नीध्रसोत्तरेण होतुर्नयनं
 दक्षिणे होतोये निधानम् । ५ शमितोदाहरणे दक्षिणेन
 भैत्वावरुणं, होतोय एव निधानम् । ६ उपोत्थाननिष्क्रमणे
 कृत्वा वेदप्रवहणम् । ७ हृदयशूलोद्वासनप्रकारः ।

दवसतीवरीणां परिहारे क्रियमाणे दीक्षितानामन्तर्भावः,
 अदीक्षितानां बहिर्भावश्च । ४ अ० १२ क० । १ यस्यां
 रात्रौ पशोः समाप्तिस्तस्यान्तुर्थ्यभागे पक्षिप्रवादान्तात्
 प्राक् प्रातरनुवाकायामन्वितस्य विधिपूर्वकः आहूति-
 होमः । २ उक्तविषये द्वितीयाहूतिहोमः । ३ ब्रह्म-
 णश्च होतुश्चायं विधिः समान इति । ४ हविर्धाने
 प्राय्य रराद्यभिमर्शनम् । ५ दक्षिणेन पाणिना पर्यायेण
 रराद्यभिमर्शनम् । ६ मन्द्रसूत्रेण प्रातरनुवाकानुवच-
 नम् । ७ प्रातरनुवाकार्यमाह्वानविशेषः । ८ अग्नि-
 देवताकक्रतुः ४ अ० १३ क० । १ औषस्यक्रतुः ॥ २ त्वेति-
 कर्त्तव्यताकलापः ४ अ० १४ क० । १ आश्विनः क्रतुः । २ तत्र
 प्रातरनुवाकः । ३ पूर्वोक्तादन्यः प्रातरनुवाकः । ४ अन्यै-
 श्वन्दोभिराग्नेयस्य गायत्रस्य च्छन्दसोनात्यावपनम् ।
 ५ राजन्यस्य न त्वैष्टुभं, वैश्यस्य न जागतमिति ।
 ६ अध्यासवत् एकपदद्विपदानां संहितानामन्ते प्रणवक-
 रणम् । ७ माङ्गलादीनां ययाक्रमं वक्तव्यता । ८ प्रौष्यतः
 स्वर्गकामस्य माङ्गलकथनम् । ९ तमसोपघातपर्यन्तं
 इडेद्यावेयसूक्तावर्त्तनम् । १० वमसोपघातकाले इडेद्या-
 वीयस्य उत्तमयर्वा प्रतिप्रियतममिति सूक्तस्योपसन्नवनम् ।
 ११ उत्सर्पणस्वरूपकथनम् । ११ सू० ४ अ० १५ क० ।
 ५ अध्याये । १ परिधानोत्तरानुवचनप्रकारः । २ तत्र
 निगदादि । ३ अपोनप्रीयायां प्रयोगमन्त्रौ । ४
 प्रातःसवनस्य मन्द्रसूत्रेण प्रयोगः । ५ अध्वर्युकारस्या-
 नुच्छासेन वचनम् । ६ दृष्टिकामस्य सामधेनीवत् प्रकृत्या-
 वचनम् । ७ प्रकृतिभावे यथर्चमर्द्धचै लिङ्गाकाङ्क्षा । ८
 दशमीप्रवहणे ब्रह्मणानुवादः । ९ एकधनासु असु आव-
 र्त्तनीयर्चकथनम् । १० दृष्टिपथमागतासु तासु जप्यमन्त्रः ।
 ११ समीपागतासु तासु जप्यमन्त्रः । १२ वसतीवरीषु समा-
 यातासु ब्राह्मणोक्तकार्यचरणम् । १० तीर्थदेशे होतुचमसे अ-
 पां पूर्यमाणे आपोनदेशे इति मन्त्रं समाप्य प्रणवेनोपरमः ।
 १४ निगदकथनेन निष्क्रमणविधिः । १५ आसामेकधना-
 नामागच्छन्तीनां सुखतो गत्वा ता ! अपरेणातीत्य उत्तरतः
 स्थितिविधिः । १६ तासुदूरेणातीतास्त्वनावर्त्तनम् । १७
 अन्वाष्टव्य मन्त्रक्रमेण व्रजनम् ऋग्वानपक्षे प्रणवेनस-
 न्नामक्रिया । १८ तिष्ठणाम् उत्तमयानुप्रपदनम् । १९ दृष्टानि-
 रसनेन होमाभिसुखे उपवेशनप्रकारः । १९ सू० ५ अ०
 १ क० । १ उपांशुनामग्रहे ह्यमाने तदभिसुखीभूय प्राण-
 वायोर्नासिकाद्वारेण बहिष्करणम् । २ बहिःस्थस्य वायो-

नासिकया देहे प्रवेशनप्रकारमन्त्रौ । ३ उपांशुपहार्यसो-
मसवनसाधनपाषाणं व्यानाय त्वेत्यभिसृष्ट्य वाग्विसर्गः ।
४ मैत्रावरुणब्रह्मणोः कार्यभेदः । ५ ताभ्यामितरेषां
दोक्षितानां कार्यभेदः । ६ विप्रुडोमौ क्त्वा अध्वर्यु-
सुखा अन्वोन्वं सृशन् आतोर्धदेशात् सर्पन्तीत्युक्तिः ।
७ बह्विष्वपवमानस्तुत्यर्थसुज्ञातारममिमुखोज्ज्वलत्विजा-
सुपवेशनम् । ८ तत्रैवासोनेन होत्वा तेषामुपविष्टानामनु-
मन्त्रणे मन्त्रः । ९ होतुर्दोक्षितत्वेऽनुमन्त्र याजमानार्थं ग-
मनम् । १० दोक्षितस्य होतुरुत्तरसवनयोः सर्पणमपि ।
११ ब्रह्ममैत्रावरुणयोर्विधानभेदः । १२ प्रातःसवने ब्रह्मणः
कार्यभेदः । १३ तस्यैव द्वितीयतृतीयसवनयोः कार्यभेदः ।
१४ मन्त्रभेदं जह्वा मैत्रावरुणं प्रति स्तुध्वमित्युच्चैस्तेन
नियोजनम् । १४ सू० ५ अ० २ क० । १ सवनीयेन
पशुना चरणम् । २ शाखान्तरे या देवता पाथोरुक्ता
तद्द्वैवतः पशुः कार्यः । ३४ क्रतुभेदे देवताभेदः । ५
अग्नीषोमीयपशुधर्म्मविशेषातिदेशः । ६ परिव्ययणप्र-
कारः । ७ ऐष्टिकेषु निगमेषु आवाहनप्रकारः । ८ ह्य-
रियोजने विशेषः । ९ विषयभेदे प्रावित्वादिनिषेधः ।
१० अनिर्दिष्टदेवताकसोमानां देवताः सवनदेवता एवेति
तासामावाहनम् । ११ सूक्तवाक्येऽपि तासामनुवर्त्तनम् ।
१२ अक्षावाकं विनाऽन्वेषां वषट्कर्त्तृशाम् प्रष्टताङ्कति
होमः । १३ चात्वालमाज्जं नप्रष्टति पाशुकं कर्म्म क्त्वा सौ-
मिककर्म्मकरणम् आदित्याद्युपस्थानञ्च । १४ आदित्या-
द्युपस्थानप्रकारः । १५ निर्म्मन्वदेशे यूपदिभिः सङ्घ आदि-
त्यादीनामुपस्थानम् । १६ शामितोवध्यगोहृचात्वालोत्-
करास्तावानां सव्याहृतासुपस्थानम् (आस्तावोवह्विष्वमान-
स्तुतिदेशः) । १७ आग्नीध्राक्षावाकवदनस्थानदक्षिणमार्जा-
लीयपह्वचमससादनदेशरूपखराणां दक्षिणाहृतासुक्तप्रकारेण
उपस्थानम् । १८ आग्नीध्रसुत्तरेण परिव्रज्य सदोद्वारं प्राप्य
सदोऽभिमर्शनमन्त्रः । १९ द्वारिभवे स्थूणे अभिसृष्ट्य शाला-
सुखोद्यादीनामुपस्थानम् । २० उपस्थितानुपस्थितयोर्दृश्यन-
पूर्वकं सर्वतोऽष्टा सदसः पूर्वं द्वारस्थे नोपस्थानं कार्य-
म् । २१ उरुद्र इत्यृचं सङ्घजपन्तः होता मैत्रावरुणः
ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टेत्येते पञ्च पूर्वद्वारेण सदःप्रविश्यो-
पतिउत्तरद्विज्युक्तिः । २२ तेषामुक्तक्रमेण सदःप्रवेशः, व्युत्-
क्रमेण उपवेशनं ततो मन्त्रविशेषजपः । २३ प्रसर्पकाणां
मृत्विजामुपस्थानादिजगन्तधर्म्मस्य ब्रह्मण्यतिदेशः ।
२४ स्वस्वभक्ष्यचमससमीपे तेषामुपवेशनम् । २५ उक्त-

रूपेषाम्नीध्रस्य सुप्रकाशम् आग्नीध्रीवस्थानप्रवेशः ।
२ ईप्रसर्पिणां तेषां दक्षिणादय उदक् संस्थानानीत्युक्तिः ।
२७ आद्ययोर्होतमैत्रावरुणयोर्वैपरीत्यं ततश्च मैत्रावरुण-
दक्षिणतः स्वस्थानतश्चोत्तरतोहोतः स्थानम् । २८ तेषां यथा-
स्थानमुपविष्टानां स्वस्वस्थानस्योत्तरदेशस्य विसंस्थितसंचार-
संज्ञा । २९ अनुक्तस्थानानामृत्विजां दक्षिणाधिष्णुमत्तरेण
विसंस्थितसञ्चारइत्युक्तिः । २९ सू० ५ अ० ३ क० ।
१ प्रतिसवनमिन्द्रदैवतैः पुरोडाशैश्चरणम् । २ प्रातःसवने
धानावन्तं करन्मिणमित्यनुवाक्या । ३ माध्यन्दिनतृतीय
सवनयोः प्रौषभेदः । ४ आदेशपदसुद्धयं तेनैव पदेन यागः ।
५ यत्र क्वचित् कर्म्मणि प्रौषेण यागे कर्त्तव्ये यज योऽस्तु
इत्युद्धृत्य तयोः स्थाने आगूर्वषट्कारौ क्त्वा यागइत्युक्तिः ।
६ अनुसवनमनुवाक्याभेदः । ७ अनुवाक्यास्यपुरोडाशस्य
बहुवचनान्ततोक्तिः । ८ ऋग्भेदे जह्वनिषेधः । ८ सू०
५ अ० ४ क० । १ द्विदैवत्ययाज्याप्रैषानुवाक्याभिश्चरणम् ।
२ द्विदैवत्ययोरनुवाक्ययोरुक्तिः, तेऽप्यष्टयक्षप्रणवे प्रयोज्ये
ते च सहानवानम् । ३ प्रौषाणामनवाननिर्णयः । ४ ऋग्-
भेदे द्वे याज्ये ते च सहानवानम् एकाशुरेष्टयक् वषट्
कारे च वक्तव्ये इत्युक्तिः । ५ प्रातःसवने इदमादि अनवानं
याज्यानुवाक्ययोरिति निर्णयः । ६ प्रौषौ याज्यानुवाक्ये च
उत्तरयोर्पह्योरनवानं भवतीत्युक्तिः । ७ सोमस्यहृष्य-
पात्रमज्जत्वा अध्वर्युणा तदुप्याहम् । ८ तत्र च मन्त्रः । ९
तदुष्टहोत्वा दक्षिणोरुच्छादनेन तत्र स्यापयित्वा आकाश-
वतीभिरङ्गुलीभिरपिधानम् । १० एवमुत्तरपात्रयोर्पह्यणा-
सादनपिधानानि । ११ प्रतिमहमन्त्रकाले सव्येन पिधा-
नम् । १२ मैत्रावरुणस्यासादने विशेषः । १३ अनुवचन-
याज्यासंप्रैषाः नित्यमध्वर्युणा कार्याः । १४ अनु-
सवनं चमसेषुक्षीयमानेभ्यः सोमेभ्य एकाैकसूक्तजपः ।
१५ अनुसवनं प्रेषितस्य होतुःस्वाभिः प्रस्थितयाज्याभि-
र्यजनम् । १६ प्रशास्तादीनां नामादेशं प्रेषिताना-
मेव यजनम् । १७ प्रशास्तादिप्राज्ञकथनम् । १८ प्रा-
तःसवनीयप्रस्थितयाज्योक्तिः । १९ तृतीयसवनीयासु-
वषट्कारः । २० मारुत्वतीये ह्यरियोजने प्रस्थितया-
ज्यादिभेदः आश्विने याज्यामृत्यन्त्वञ्च । २१ यज्ञ-
गाथा । २२ प्रतिवषट्कारं भक्षणम् । २३ तृष्णीभिवो-
त्तरभक्षणम् । २४ अध्वर्योराहवनीयदेशात् सदसो-
गतिः । २५ यगच्छन्तमध्वर्युं प्रति अयभग्नीदिति होतुः
प्रश्न । २६ ष्टयस्य तस्य होतारं प्रति अथाङ्गित्युत्तरोक्तिः ।

२७ ततो होतृजयमन्त्रः । २७सू० ५अ० ५क० ।
 १ इतरपात्रद्वयं सव्येनापिधाय ऐन्द्रावायव पात्रं दक्षिणह-
 स्तेनोत्तरभागे गृहीत्वा अध्वर्युणापि तस्य ग्रहणाय एष
 वसुरिति मन्त्रेण होत्रा प्रणयनम् । २ नासिकाभ्यामव-
 प्राय होत्रा सोमस्य भक्षणे मन्त्रः । ३ होत्रा भक्षितमध्व-
 र्युणा च प्रतिभक्षितं होतृचमसे किञ्चिद्वनीय अनाचस्यै
 वोपह्वानादि कृत्वा पुनः सह भुङ्क्ता शेषं होतृचमसे आ-
 नोय तत्पात्रोत्सर्गः । ४ उत्तरग्रहपात्रे उक्तधर्मा-
 तिदेशः । ५ उत्तरग्रहपात्रयोर्न पुनर्भक्षणम् । ६ द्विदै-
 वत्वानां मध्ये कस्यचित् ग्रहस्य होतृचमसे अनवनीतस्य
 नोदुसर्गः । ७ होत्रा मैत्रावरुणस्य ग्रहपात्रस्याध्वर्यवे
 पूर्ववत् प्रणयनम् । ८ तस्य दक्षसव्याभ्यां नेत्राभ्यां
 क्रमेणक्षणम् । ९ मैत्रावरुणस्योत्सर्गान्तं कर्म कृत्वा
 दक्षहस्तेनाश्विनमपिधाय सव्येन होतृचमसादाने-
 मन्तोक्तिः । १० सव्यस्वारतिना सव्योरुवसनमाच्छाद्य
 तत्र निधायट्टाङ्गुलीभिरपिधानम् । ११ होतृचमसं
 सव्येनापिधाय दक्षिणेनाश्विनं गृहीत्वा पूर्ववत् प्रणाम-
 नम् । १२ आश्विनसुतृष्ट्य दक्षहस्तेन होतृचमसं
 निधाय जलं स्पृष्ट्वा इडोपह्वानम् । १३ इडोपह्वान-
 काले चमसिनः स्वस्वचमसस्येडासमीपे उद्यमनम् ।
 १४ अत्रान्तेरेडं प्राश्याचम्य होतृचमसभक्षणम् । १५
 दीक्षितस्य होतृः दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमस-
 भक्षणम् । १६ यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा होतृचमस
 भक्षणम् । १७ सुखान् प्रति पृथक् तत्तन्नाभोत्कीर्त्तनेन इत-
 रानसुखान् प्रति होत्रका उपह्वयध्वमिति कीर्त्तनेन च
 चमसभक्षणम् । १८ उक्तप्रमाणे दीक्षितादीक्षितानां मैत्रा-
 वरुणादीनां स्वस्वचमसभक्षणम् । अदीक्षितानां समान
 भक्षं प्रति पूर्ववत् उपह्वानं कृत्वा चमसभक्षणमिति भेदः
 २० अवसमानां सुखचमसाङ्गक्षणम् । २१ द्रोणकलशा-
 दुद्धृत्याचमसानां सोमभक्षणम् । २२ सर्वत्र सोमभक्षणे
 वाग्देवीत्यादिमन्त्रजपः । २३ होतृवषट्कर्तृत्वात् प्रथम-
 भक्षणं पञ्चादुद्गात्रादीनां भक्षणमिति गौतममतम् ।
 २४ तौल्लिमतं इतरेषामभक्षणम् । २५ गाणगारिमते
 सर्वेषां भक्षणम् । २६ सोमभक्षोत्तरं सुखहृदयस्पर्शं मन्त्रः
 २७ प्रथमद्वितीययोः सवनयोराद्यानां द्वितीयानाञ्च चम-
 सानां जलेनाभिमर्शने मन्त्रद्वयम् । २८ तृतीयसवने आद्या-
 नामे व तथाभिमर्शनम् । २९ ऊर्ध्वपात्राणि विना सर्व-
 पात्राणां सुखहृदयाभिमर्शनम् । ३० इत्यमाध्यायनेन

सादितानां चमसानां नाराशंसंज्ञा ३०सू० ५अ० ६क० ।
 १ अश्विनकाले अच्छावाचस्याग्नीध्रस्योत्तरं सदोगत्वा
 स्वस्थाने उपवेशनम् । २ अध्वर्युणा दक्षं पुरोडाशखण्ड-
 मिडामिवोद्यस्य प्रेषितस्याच्छावाकस्य जप्यं तचम् । ३
 यजमानेत्यादिना अन्येन प्रणवेनोपसन्तननरूपनिगदः ।
 ४ उक्तनिगदसमाप्तौ अध्वर्युणा होतरूपहवाकाङ्क्षा । ५ उप-
 ह्वाने प्रकारः । ६ उर्ध्वीयमानाय प्रत्यस्मा इति सूक्तस्या-
 च्छावाकेनानुवचनपूर्वकं यजनम् । ७ पुरोडाशखण्डं नि-
 धाय जलं स्पृष्ट्वा चमसभक्षणम् । ८ अस्पृष्टोदकानां सोमे-
 लेतरहविषां स्पर्शनिषेधः । ९ पुरोडाशखण्डप्राशनप्र-
 कारः । १० यदाच्छावाक उपविष्टस्तदा ब्रह्मा तीर्थेन निष्कस्य
 बहिर्वेद्याभ्याग्नीध्रियं प्राप्नोति अच्छावाकश्च दृगलरूपं पुरो-
 डाशखण्डं प्राश्य तीर्थेन निष्कस्य चम्य तं देशं प्राप्नु-
 यात् इतरे होत्रादयोऽथ्यनुपविष्टएवाच्छावाके तं देशं
 प्राप्नुयुरित्युक्तिः । ११ अश्विन काले क्षुद्रित्यर्थमन्यदपि
 प्राश्य प्रतिस्पृश्य उत्तरकाण्डकोक्तं कर्म कार्यम्
 ११सू० ५अ० ७क० । १ सर्वेषु प्रतिस्पृष्टेषु ऋतयाजै-
 शरणम् । २ तत्र प्रैषाः । ३ प्रैषसमान्नाये पञ्चमसूक्तस्य
 ऋतयाजानां प्रैषत्वम् । ४ स्वस्वप्रैषेण प्रेषि तस्य यजनम् ।
 ५ अध्वर्युगृहपतिभ्यां प्रेषितस्य होतृयजनम् । ६
 पार्ष्णिक्के षष्ठेऽहनि अध्वर्युगृहपतिभ्यां स्वयंयजनम् ।
 ७ तयोर्यजनप्रकारः । ८ वषट्कर्तृत्वामानान्त्येण ऋत-
 पात्रभक्षणम् । ९ तत्र अध्वर्योः पृथक्भक्षणम् । १० तत्रैव
 काले प्रतिभक्षकस्योपह्वानम् ५अ० ८क० । १ ऋत-
 पात्रभक्षोत्तरमध्वर्योः कार्यप्रकारः । २ प्रातःसवने शस्त्रा-
 दिषु पूर्वाङ्गप्रकारातिदेशः, पर्यायप्रवृत्तीनां सर्वत्रान्तःश-
 स्तत्वम् । ३ उक्तोपाह्वानेनोत्तरयोरुपसन्तननम् ।
 ४ ओथामोदैवेत्यस्य प्रतिगरसंज्ञा सच शस्त्रस्वरतल्यस्वरः
 इत्युक्तिः । ५ आहावे शोऽसामोदैवेत्यादेः प्रतिगरसंज्ञा
 ईप्रणवे जुतादि अवसाने अश्रुतादिरिति परिभाषितम् ।
 ७ आहावोत्तरे प्रणवे प्रणवत्वं न जुतादित्वम् । ८ अव-
 साने प्रणवस्य प्रतिगरसंज्ञा । ९ प्रणवान्तस्य उक्तविषयद्वय
 विकल्पः । १० अन्तःशस्यप्रणवावसाने प्रतिगरसंज्ञा शस्त्रान्ते
 तु प्रणवत्वं न जुतादित्वम् । ११ त्रिपदषट्पदादौ
 शंसनावसानविशेषः । १२ निविदो यथापठितमवसानं
 कर्त्तव्यं तत्रैकश्रुत्यञ्च । १३ निविदां आह्वानाभावः ।
 १४ तस्या उपसन्तननाभावश्च । १५ निविदासुत्तमेन
 पदेनाज्यसूक्तस्योपसन्तननम् । १६ उक्तप्रकारेण सर्वा

निविदः शंस्तव्या इत्युक्तिः । १७ पदसमास्त्रायानामपि निविदां तल्लयशंस्तव्यत्वम् । १८ अस्या निविदोऽन्यासु निवित्सु पदसमास्त्रायेषु च उपसन्नननम् । १९ अन्यासु निवित्सु आह्वानञ्च भवतीत्युक्तिः । २० यत्न द्वे स्तुते त्रीणि वा आज्यकाथ्ये विहितानि तत्राद्यस्यैवाद्यायाः त्रिःशंसनं नोत्तरस्तेति निश्चयनम् अर्द्धचैशोविगृह्य च तथात्वम् । २१ विग्रहे प्राणसन्धानस्य कार्यता । २२ प्रतिपदानाद्याया ऋचः पूर्वोक्तप्रकारेण गन्तव्यता । ऋगावानस्य तथात्वञ्च । २३ ब्राह्मणविहितस्य आनुपूर्व्ये विकल्पः । २४ याज्यान्तानां शस्त्रत्वसुत्तमाया आह्वानपूर्वकपरिधानीयत्वञ्च । २५ सर्वांसु शस्त्रपरिधानीयासु उक्तधर्मातिदेशः । २६ उक्त्यं वाचीत्यादि शस्त्रा जपः तत्र याज्याः उक्त्यपात्रस्याग्रे भक्षणञ्च २७ सर्वशस्त्रयाज्यान्तेषु चमसिनश्चमसभक्षणम् । २८ आदियसावित्पह्येर्विषट्कर्तुर्भक्षणभावः । २९ अ० ६३० । १ शस्त्रात् परं स्त्रोत्रं भवतीत्युक्तिः । २ एषेति प्रोक्ते प्रस्तोत्रा उद्गातुर्हिङ्कारकाले प्रातः सवने शस्त्रायाह्वयोरनु इत्युक्तिः । ३ उत्तरयोः सवनयोः प्रतिहारकाले तथाह्वानम् । ४ वायुरग्नेया यज्ञप्रीरित्यादीनां सप्रानाष्टवां पुरोरुक्संज्ञा तस्यास्तस्या उपरिष्ठात् त्वचं त्वचं तत्र शंसेदित्युक्तिः । वायवायाहि दर्शतेति सप्रानां त्वचसंज्ञा हैशस्त्रस्य प्रउगसंज्ञा । तत्र द्वितीयायास्तुःपायत्वम् । ७ पुरोरुक्संज्ञकानां सप्रानाष्टवां मध्ये विश्वान् देवानित्येतस्या षष्ठाः अर्द्धचै अर्द्धचै विरवसानेनाह्वानम् । ८ पुरोरुवा उत्तमया न शंसेत् तस्या अंशसने ऽपि त्वचे आह्वानं कर्त्तव्यम् । ९ प्रउगस्य माधुच्छन्दार्पणत्वम् । १० उक्त्यं वाचि ह्योकायत्विति शस्त्रा जपः । तत्र विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । प्रगस्ता ब्राह्मणाच्छंसी अच्चावाक इत्येते त्रयः शस्त्रिणोहोत्राकाश्च इत्युक्तिः । ११ उक्तानां त्रयाणां प्रातः सवने चतुराह्वानि शस्त्राणि । तृतीयसवने पर्यायेषु अतिरिक्तेषु भवन्तीत्युक्तिः । १२ माध्यन्दिने पञ्चाहावानि । १३ स्तोत्रियासुरूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगाथेभ्यः षाथ्याभ्यश्च पृथगाह्वानं कार्यम् । १४ होतरथेतानि उपहावस्य निमित्तानि । १५ तेभ्योऽन्यदथनन्तरम् । होत्रा कर्त्तव्यम् । १६ आदौ निविदानीयानां स्तुक्तामनेकञ्चेत् प्रथमेष्वाहावः । १७ आपोहि षा इत्यादि त्वचे आहावः कार्यः । १८ तेषां शस्त्रादिषु ये त्वचास्ते स्तोत्रियासुरूपस्तेषु आहावः कार्यः । १९ माध्यन्दिने तेषामेव

शस्त्रेषु तृतीया आदेशास्ते प्रगाथाः ज्ञेयाः । २० प्रगाथ इत्युक्ते स्तोत्रियो भवति नान्यथेत्युक्तिः । २१ याज्यान्तानि शस्त्राणि । उक्त्यं वाचीत्यादि शस्त्रा प्रातः सवने जपः । २२ षोडशिन ऊर्द्धं यानि शस्त्राणि तेष्वपि अयमेव शस्त्रा जपः कार्यः । २३ षोडशिनि उक्त्यं वाचीत्यादे माध्यन्दिने विशेषः । २४ अनन्तरस्य पूर्वेषु तल्लयविधत्वोक्तिः । २६ छन्दःप्रमाणलिङ्गदैवतैः स्तोत्रियाणां तल्लयता । २८ आर्षेणापि तल्लयतेत्येके आहुः । २८ अनोभित्वावरुण इत्यादयो याज्याभेदाः तासां मध्ये कासाञ्चित् स्तोत्रियासुरूपत्वम् । तासां मध्ये यासु कासुचिद्यदि छन्दोगाः स्तुगोरनु तदा तिसृभिरेव स्तोत्रियां कृत्वा शिष्टाभिरनु रूपः कर्त्तव्य इत्युक्तिः ५ अ० १०० क० । १, २, ३, ४, ५ अतिरात्रषोडशिनि होत्रादीनां निष्क्रमणप्रवेशादिप्रकारः । ६ यजमानस्य पूर्वद्वारेण प्रतिर्षणम् ५ अ० ११ क० । १ उक्तकाले यावस्तुतः प्रपदनम् । २ तस्य उपसर्पणमपि तदैव । ३ तस्य हविर्दानशकटस्य उत्तरशिरोरूपाक्षशिरोदेशे तृणनिरसनं कृत्वा सोमाभिमुखं स्थितिः । ४ तत्रोपवेशने मन्त्राभावः । ५ उपविष्टस्य यो अद्य सौम्येति मन्त्रजपः । ६ अध्वर्युणा तस्मै उष्णीषदानम् । ७ तस्याञ्जलिना ग्रहण्येन तेन संसृजे शिरसोऽपेक्षोत्तरं सोमाभिषवाव यावाभिषवनम् । ८ इदमादि मध्यमसवनं तत्र मध्यमस्तरेण प्रयोगश्च । ९ अर्बुदनामधेयस्तुतोक्तिः । १० तस्य प्रागुक्तमायाः आ व ऋज्जसे इति सूक्तपाठः । ११ उक्तस्तुतोरुपरिष्ठात् शिष्टयाऽर्बुदसोत्तमया परिधाय वेद्यं यजमानस्योष्णीषं तस्मै देयम् । १२ अन्येषु दिनेषु आदाय पुनर्यजमानाय दानम् । १३ अन्यदिनेषु येन तद्वत् तस्मै एव तद्दानम् । १४ गाणगारिमते अपराभिरुपकरणम् । १५ आप्यायस्य समेत ते इत्यादयः द्वादश ऋचस्ताश्च चत्वारस्तृचा भवन्ति अर्बुदस्य चतुर्थी उडर्त्तव्या तत्र उत्तमा परिधानीया शिष्टा द्वादश ता अपि चत्वारस्तृचा एताः पावसान्यः । १६, १७, १८, १९, एषां चतुर्णां त्वचानां क्रमेण कर्म्मभेदे विनियोगज्ञापनम् यथा उदकसेकरूपे आप्यायने प्रथमम् मार्जने द्वितीयम् दोहने तृतीयं अभिषवेण द्रवीकृतस्याधवनीये सम्भरणरूपे आसेचने चतुर्थम् । १० प्रतिदृष्टच्छब्दं चतुर्थी विनियोगः । ११ शब्दने मा चिदन्यद्वीति ऋचो विनियोगः । १२ अर्बुदपावमानोभ्योऽन्यत् सर्वं समानम् । १४ केषाञ्चिन्नते अर्बुदस्यैव समता १५ अन्यमते प्र वो यावाण इत्यस्य समता १६, १७ स्तुते

माध्यन्दिने पावमाने विह्वलाङ्गारान् उपसर्षणम् । ५ अ०
 १२क० । १ प्रवर्षति क्रतौ दधिधर्मण चरणम् । (दधिधर्मः
 कर्मभेदः) । २ ऋगावानस्य तद्धर्मत्वम् । ३ भक्षिण
 इज्या । ४ होतवदस्तेत्युक्तस्य उत्तिष्ठतोऽवपश्यतेत्युक्तिः ।
 ५ आतं हविरित्युक्तौ आतं हविरित्यनुवचनम् इयमनु-
 वाक्याः । ६ परि त्वाग्ने इत्यादि मन्त्रजपे निमित्त-
 भेदोक्तिः । ७ दोक्षितस्यैव अनिष्टा जपः । ८ सव-
 नीयानां पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा पशुपुरोडाशेन चरणम् । ९
 एकमते तेन नाचरणम् । १० आश्वरथप्रमते तेनाचरणम् ।
 ११ अहो नैकाहेषु नारांशंसासादनात् परं दक्षिणानयनम्
 १२ अहो नैकाहेषु दोक्षितस्य जप्यमन्त्रोक्तिः । १३ आग्नी-
 ध्रेण उल्लेख्यमानानां दक्षिणाहुतीनां हवनम् । १४ आहुति-
 मन्त्रप्रकारौ १५ विहारदेशाभिक्रमेण नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु
 मध्ये प्राणिरूपदक्षिणाद्रव्यप्रतिग्रहे मन्त्रभेदः । १६ अप्राणि-
 द्रव्यस्याभिमर्शनमात्मम् । १७ कन्याया दैवविवाहविधि-
 ना दत्ताया आदानेऽभिमर्शनमात्मम् न पाणिग्रहणम् ।
 १८ एवं प्रतिग्रहणनियमः सर्वत्र । १९ प्रतिगृह्णामीश्रीयं
 प्राय उच्छिष्टहविषः सर्वैः प्राणम् । ५ अ० १३क० ।
 १ मरुद्देवतेन यज्ञेन चरणम् । २ तत्पातभक्षणे मन्त्रः ।
 मरुद्देवतशस्त्रशंसनम् । ३ माध्यन्दिनसवने शस्त्रादिषु
 अश्वर्थोराहावप्रकारः । ४ मरुद्देवतौ प्रतिपदनुचरसंज्ञौ
 तृचौ । इन्द्रनिहवः प्रगाथः । ६ ब्राह्मणस्यत्यप्रगाथः ।
 ७ तृचाः प्रतिपदनुचराः, हृचाः प्रगाथाः । आज्यमारभ्य
 ब्राह्मणस्यत्यपर्यान् सर्वमर्द्धचर्मम् । ८ स्तोत्रियानुचराः
 प्रतिपदनुचराः सर्वत्र प्रगाथाः । ९ गायत्रादीनि
 पङ्क्तानि अर्द्धचर्मः शस्यानि भवन्तीत्युक्तिः । १० पङ्क्ता
 उत्तरेषु त्रिषु या अचतुष्पदास्तासामर्द्धचर्मः शंसनम् ।
 ११ पञ्चपदासु पङ्क्त्यु द्वयोर्द्वयोः पादयोर्द्विरवसानम् ।
 १२ आश्विनशस्त्रे याः पङ्क्त्यस्तासामर्द्धचर्मः शंसनम् ।
 पङ्क्त्यंशंसनं वेति विकल्पः । १३ स्तुतगतायाः पङ्क्तेः पच्छः
 शंसनकथनम् । १४ पङ्क्तेः पच्छः शंसने ये उत्तमे पदे
 अतिरिच्छेते तयोः समं कृत्वा शंसनम् । १५ उक्ता-
 दन्त्यत्र पच्छः शंसनम् । १६ अर्द्धचर्मन्ते प्रणवं कृत्वा
 सन्तननम् । १७ तत्र धायाभेदाः । १८ मरुद्देवतः प्रगा-
 थः । १९ जनिष्ठा उप्य इति सूक्तोक्तिः । २० उक्त
 सूक्तस्यार्द्धा एकाधिकाः शस्त्रा तदन्तराले इन्द्रो मरु-
 त्वान् इत्येतस्या निविदोधानम् । २१ माध्यन्दिने
 अयुष्मासु तथा धानम् । २२ तत्रे एकां शस्त्रा युष्मासु च

अर्द्धां शस्त्रा निविद्वानम् । २३ तृतीयसवने एकां
 शस्त्रा निविद्वानम् । २४ त्रिष्वपि सवनेषु नेत्रे ऋजतात्मनः
 पापं ध्यायता च निविद्धेया । २५ सर्वत्र तयैव परिधाना-
 तिदेशः । २६ शस्त्रा जप्यमन्त्रः याज्यामन्त्रश्च । ५ अ० १४क० ।
 १ निष्केवल्येति शस्त्रनाम । २ यदि पृष्ठकार्ये रथन्तरं साम-
 सामगाः कुर्वीरन् अभि त्वा शूर ! नोतु मः अभि त्वा पू-
 र्वपीतय इत्येतौ प्रगाथौ स्तोत्रियानुचरौ स्याताम् पृष्ठ-
 शब्देनात् ज्योतिष्टोमाङ्गभूतं सामाभिव्यक्तमृगक्षरं
 सम्पाद्य स्तुतिजन्यं शास्त्रैकसमधिगम्यं कार्यमुच्यते ।
 ३ अन्ययोरपि प्रगाथयोः स्तोत्रियानुरूपत्वोक्तिः ।
 ४ उक्तानां सर्वेषां प्रगाथत्वम् सामगोर्द्विपदोत्तरं तृचाकार-
 तया गानेऽपि बद्धचैरर्द्धचर्मत्वेन शंसनम् कार्यम् । अ-
 नभ्यासेन तृचाकारस्तवनेऽपि ता हृचा एव न तृचाः
 कार्याः ताभिश्च शंसनं कार्यम् । ६ इहतीच्छन्दस्को हृचे
 प्रगाथे चतुर्थषडौ पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयोः पाद-
 योरवसानकरणविधिः । ७ यदि तिस्रोऽहृत्वा एव चिकी-
 र्षितास्तदा चतुर्थषडौ पादौ द्विरभ्यस्यावसानं कार्यम् ।
 काकुभेषु प्रगाथेषु तृतीयमञ्चमौ अश्वस्यावसानं कार्यम्
 ८ प्रत्यादानेन उत्तरा ऋष्यु पा भवति । १० येष्वहःसु-
 वृहद्रथन्तरं वा तयोः संहतिर्वा पृष्ठकार्यं भवति तत्र
 वृहद्रथन्तरस्तोत्रियानुरूपयोः शंसनं यथा भवति तथा
 इन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यानां शंसनम् । ११ इतरपृष्ठेषु तेषां
 वृहतीं कृत्वा शंसनम् । १२ यदा वृहद्रथन्तरे गाय-
 त्रादिषु अभ्यञ्जापु तिसृषु ऋक्षु स्तुवते स्वयोनिषु वा
 द्विपदोत्तराकारं तदापीन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यानां वृहतीं
 कृत्वा शंसनम् । १३ शेषां होतृकाणां प्रगाथाः स्तोत्रियानु-
 रूपाः तेऽपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यवच्छस्याः । १४ उक्तभिन्नस्य
 सर्वस्य यथाश्रुतं शंसनम् । १५ एकस्मिन् दिने सर्व-
 धर्मभागितया उपदिश्यमानोज्योतिष्टोम एकाहशब्दवाच्यः
 परिमितशस्यः परिपूर्वं शंसनयुक्तः । १६ स एकाहः यद्यु-
 भयसामा वृहद्रथन्तरसामसाध्यः तस्य पवमाने योनिरनुरूपा
 भवतीति । १७ ज्योतिष्टोमभिन्नः यः कश्चिदुभयसामा एकाहः
 स्यात् तत्र पवमाने यत् कृतं तस्य योनिरनुरूपा शस्या ।
 १८ निष्केवल्ये धायाया जर्द्धं स्थानं योनिस्थानं तदेव
 शंसनस्थानम् । १९ अनेकासां सामयोनीनां सह शंसने
 प्राप्ते आदावेव सर्वासामाह्वानं सद्गत् पृथक् वा कार्यम् ।
 २० ब्राह्मणस्यत्यमरुत्वतीयसामप्रगाथानामनेकेषां सह-
 पातेषु इन्द्रनिहवाद्दूर्द्धमाहावः कार्यः । २१ तत्र

धाव्यासामप्रगाथयोः प्रदर्शनम् । २२ ऋग्विशेषे ऐन्द्री
निविदु धेयेत्युक्तिः । २३ अतुब्राह्मणं स्वरः उक्तं वाची-
त्यस्य शस्त्रा जपः । पिवा सोममित्यादि याज्या । ५ अ०
१५ क० । होत्रकाणां स्तोत्रियासुरूपौ प्रगाथौ याज्या चेति-
निर्णयः । १ तत्रैव याज्यान्तरं तत्काले सवनसंस्था
निमित्तकर्म कार्यता ५ अ० १६ क० । १ उत्तमस्वरेण
तृतीयसवनम् २ आदित्यग्रहेण चरणम् । ३ ह्यमान
ग्रहाणामीक्षणे जप्यमन्त्रः । ४ स्तुते आर्भवे पवमाने विहृ-
त्याङ्गारान् मनोतादिपञ्चिङ्गान् पशुकर्म कृत्वा नारा-
शंसवादनपर्यन्तं पुरोडाशादिकर्म कार्यम् । ५ नाराशंसेषु
सादितेषु पुरोडाशस्य ऋतुतमात् प्रदेशात् गृहीत्वा सर्व-
चमस्मिन्ः पुरोडाशं तिस्रः तिस्रः पिण्डोक्तत्वात् स्वात् स्वा-
च्चमसात् दक्षिणतः स्वान् स्वान् पितृवृद्धिष्य चमसान्तिके
अत्र पितर इति मन्त्रे स्व स्व पितृ पश्यतेत्युक्तिः ६ स्व्याद्यतः
आग्न्योधीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं सर्वे प्राप्नोयुः । ५ अ०
१७ क० । सावित्रेण ग्रहेण चरणम् । २ तत्र मन्त्रभेदः ।
३ षष्ठ्युक्ते होत्रः शस्यवैश्वदेवशस्त्रोक्तिः । संशता तेन
द्वेष्यदिशं विहाय सर्वदिग्ध्यानञ्च । ४ माध्यन्दिनसव-
ने शस्त्रादिषु आहावमन्त्रः । ५ तत् सवित्तरित्यादि
नवर्चां वैश्वदेवतोक्तिः तत्र उत्तमायाः परिधानीय
त्वम् । ६ वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तेषु सावित्वादिनि
विदोधानम् । ७ तत्र चतस्रोवैश्वदेवशस्त्रे प्रयोज्याः
८ आग्निमारुते शस्त्रे उत्तरास्त्रिस्रश्चः पाथाः ।
९ सूक्तानां देवतस्यैव निविदेवतात्वम् । १० देवतेन
सूक्तान्नानात्वम् तथाच यावतां सूक्तानामेकं देवतं
तावदेक एव सूक्तान् इत्युक्तिः । ११ वैश्वदेवाग्निमारु-
तयोरेकपातित्य एव धाव्याः । १२ सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ
च वैश्वदेवशस्त्रे द्विः पञ्चः अर्द्धचंशः सद्यद् भूम्युपस्यर्शने
परिधाने च मन्त्रः १३ उक्तं वाचीत्यादि शस्त्रा जपः ।
विश्वे देवाः शृणुतेत्यादियाज्याः । ५ अ० १८ क० ।
१ सौम्यस्य चरुहविष्कर्मभेदस्य याज्या । २ तस्योभय
पात्रौ घृतयाजाभ्यासपांशुयागः । ३ तत्रैव विशेषोक्तिः ।
४ अर्धयुष्णाऽऽहृतस्य उद्गाहभ्यः पूर्वं गृहीत्वा चण्डस्य मन्त्रः ।
५ तस्मिंश्चरौ घृतयुते स्वस्वच्छायाऽदर्शने नैमित्तिकः मन्त्र-
इयजपः तौ च मन्त्रौ । ६ अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामाज्येन
नेत्रे अभ्यञ्ज्य ऋन्दोगेभ्यः प्रदानार्थमध्यर्थे वेदानम् ।
७ दर्भोकाभवाग्निषु विहृतेषु पात्नीवतस्य आग्नीध्रस्य
उपांशुजप्यमन्त्रः । ८ नेष्टुर्विसंस्थितसञ्चारेण तमसु

प्रपद्य तस्मान्तिक उपविश्य पात्नीवतस्य भक्षणम् । ५ अ०
१९ क० । १ सदसोनिघ्नस्य आग्नीध्रं प्रति गतिः ।
२ आग्निमारुतं शस्त्रं द्रुतयाद्यत्या प्रयोक्तव्यम् । ३
तस्याद्याद्यत्तं पञ्चः ऋगावानं शंसेत् यदि सा पञ्चः शस्या
भवेत् तदा पादेपादेऽनुच्छूसन्नेव शंसेत् । ४ यदि सा
अर्द्धचंशः शस्या तदा र्द्धचेऽवसायानवानम् । ५ उत्तमेन वच-
नेन द्वितीयायाः सन्तननं कर्तव्यम् । ६ स्तोत्रारम्भे
प्राद्यतशिरस्कृत्वादिभूमिस्पर्शान्तगुणोक्तिः । ७ परि-
धानीयाया उत्तमेन वचनेन भ्रुवग्रहस्यावसेचनं होत्रच
मसे कार्यम् । ८ आग्निमारुते याज्याकथनम् । एत-
दन्तसोमयागस्याग्निटोमसंज्ञा ५ अ० २० क० ।

ईअध्याये । १ तृतीयसवने होत्रकाणामपि शस्त्राणि
भवन्ति । २ तत्र याज्याङ्गर्शस्त्राणां प्रदर्शनम् ।
३ तदन्तस्य उक्त्युक्तत्वम् । ३ सू० ईअ० १ क० । १ यदि
षोडशी क्रतुः स्यात् तदा तृतीयसवने होत्रकशस्त्रानन्तरं
तस्य कार्यता । अथ शस्त्रनाम षोडशी तस्य विधाना-
धिकारः । २ तत्र स्तोत्रियासुरूपौ तत्र च षडृचः ।
३ तत्र तिस्रो गायत्रः । ४ एका इष्ट्या पङ्की । ५ तत्रौ
उष्णिह्वार्हता । आधूर्षा स्वा इति द्विपदा सा च पञ्चः
शस्या । ६ अन्येषां त्वानां त्रिष्टुवादीनासुक्तिः ।
७ तत्र पूर्वं त्वचं द्वेषा कृत्वा शंसेत् एकैकाऽद्यत्तं द्वे द्वे
कृत्वा शंसेत् । अस्य त्वचस्य सप्तपदात्मकत्वात् एकैका
ऽद्यत्तमेकैकामनुष्टुभमेकैकां गायत्रीञ्च सम्पादयेत् तथा च
आद्यैश्चतुर्भिश्चतुर्भिः पादैरनुष्टुभः शिष्टैस्त्रिभिस्त्रिभिः
गायत्रः । अनेन प्रकारेण त्वचा अपि षड् भवन्तीति ।
८ निविदतिपत्तौ अस्मिन्न्यानुष्टुभे त्वचे निविद्धेयेति
परिधानीयानुष्टुभत्त्वदर्शनम् । १० उत्तरमस्योत्तमां-
शिष्वा उत्तमां निविदं दध्यात् । ११ निविद्विशेषस्य बिङ्ग-
प्रदर्शनम् । १२ परिधानीया ऋक् । तां जप्त्वा यागः
ई अ० २१ क० । १ विहृतस्य षोडशिनः इन्द्रा
जुषस्त्वत्याद्याः सूत्रे पठिताः षडृचः स्तोत्रियासु-
रूपौ भवतः । २ स्तोत्रियासुरूपाम्भ्यामूर्द्धं विहृते
वच्छस्यं तदेव गन्तव्यम् । ३ द्वाभ्यां पादाभ्यामनर्द्ध-
चान्तेऽवसानम् अनृगन्ते प्रणव इत्यमर्द्धचंशः शंसनम् ।
४ पूर्वार्थां पूर्वदानां शंसनम् । ५ गायत्रीणां पङ्क्ति-
भिर्विहरणम् । ६ पङ्कीनां द्वे द्वे शिष्येते ताभ्यां प्रणव-
नम् । ७ उष्णिहोत्रहृतीभिर्विहरणम् उष्णिहासुत्त-
मान् पादान् द्वौ कुर्यात् । ८ चद्रोभागान् कृत्वा

दृष्टीपादैर्विहरणम् तेन अष्टाक्षरमन्त्रमाद्यं चतुरक्षरं यथा भवति तथा विहरणम् । ९ द्विपदाश्च तत्र ताः सर्वाश्चतुर्णां कर्त्तव्याः । प्रथमायां सर्वे भागा व्यूहेनाव्यूहेन च पञ्चाक्षराः उत्तरास्तु चतुरक्षराः । तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहरेत् । उत्तरास्तिस्रो जगतीभिः । १० उत्तमायाद्विपदाया यज्ञतुर्धमक्षरं तत् प्रथमस्य भागस्यान्यं तदेव द्वितीयस्याद्यम् । ११ तत्र विहरणप्रकारः । १२ उत्तरासु इतरान् पादान् षडान् कृत्वाऽनुष्टुभं च कृत्वा शंसनम् । १३ स्तोत्रियासु रूपाभ्यामूर्ध्वं प्रोषुष्या इत्येवदन्तस्य शस्त्रावयवस्य विहृतसंज्ञा । १४ यत्र यत्र विहृतो भवति तत्र तत्र यौ प्रतिगरी तयोर्द्विद्विहितः । १५ याज्यायाजपेन मिश्रणम् । १६ मिश्रणप्रकारः । १७ विहृतस्य विशेषस्ततोऽन्यत्र सर्वमविहृतेन समानम् । १८ विहृतस्यैव विशेषः । १९ आहुतं षोडशिपदात् सप्तपदात् भक्षयेत् । २० धम्मये भक्षितोऽपि भक्षवन्तीत्यतिदेशः । २१ सुब्रह्मण्यवर्जितमैत्रावरुणादयस्त्वयश्चन्दोगाः । २२ षोडशिमन्त्रमन्त्रः । ईश्व० ३०० । १ अतिरात्राधिकारः । २ प्रथमे पर्याये ये स्तोत्रियासु रूपास्तोषामाद्यस्याद्याह्वं विना अन्यासु सर्वासु ऋक्षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वा तत्रावसानम् । ३ शिष्टयोः पादयोः समस्य प्रणवनम् । ४ होतराद्यां विना मध्यमानि सर्वासां पदानि सकृदुक्त्वाऽवसाय तान्येव प्रख्यादाय तैश्च गन्तानि सन्वाय प्रणवनम् । ५ उत्तमे पर्याये स्तोत्रियासु रूपासु सर्वासां पदानि मध्ये सर्वे साक्षावाकाः द्विरुक्त्वा तैः प्रणुयुः । ६ उत्तमे पर्याये अक्षावाकाः अन्नश्चतुरक्षराणि द्विरुक्त्वा प्रणुयात् । ७ शस्त्राणां चतुःपर्यायत्वम् । ८ तत्राद्यं शकं होतुः । ९ याज्याभ्यः पूर्वप्रतीकानि पर्यायसंज्ञा । १० पर्यायोदाहरणम् । तेषां पर्यायसंज्ञापि । ११ पर्यायमिन्द्रानां गायत्राणां भावपत्वम् । ईश्व० १ अतिरात्रे पर्यायेषु समाप्तेषु चन्दोगा आश्विनशस्त्रेषु स्तुवते । २ शंसिष्यत् विसंस्थितसञ्चरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीये जातुभङ्गेन षड्जातुर्जुहुयात् तत्र मन्त्राः ततः आज्जगोषप्राशनं तृष्णोमेव कुर्यात् । ३ होमार्थं पृथक्, कृतस्याज्यस्य शिष्टमाज्यं प्राश्य अप उपरुयेन्नाचामेत् अनाचमनेऽपि नाशुन्निरित्यत्र देवस्य इत्यादिऽतिनिदर्शनम् । ४ प्राश्य प्रतिप्रसृष्य पश्चात् स्वस्यस्थानस्य, समस्तजङ्घोहररत्नभ्याम् उपस्यं कृत्वा (पादाङ्गुलीभिर्) मिमाश्रित्वा उत्पतिष्यन् पक्षीव उपविशेत् । ५ कृतोपस्थोपवेशन-

स्यैव आश्विनशंसनम् । ६ एकपातिन्याः प्रतिपदः पञ्चः शंसनम् । ७ प्रतिपदा गायत्रस्याग्नेयस्योपसन्नननम् । ८ स्तोत्रशंसने प्रातरनुवाकधर्मातिदेशः । ९ त्रयो वार्हता सृचा स्तोत्रियाः प्रगाथा वा तान् यथादैवतं यथाश्रुतं शंसेत् । १० अन्येषु च्छन्दःसु यथादैवतं शंसेत् । ११ द्विपदाः पञ्चः शंसेत् । १२ एकपदाः प्रणवेनोपसन्ननुवात् । १३ एकपदाभ्यो याउत्तराः ताः एकपदान्तगैः प्रणवैरुपसन्ननुवात् । १४ अर्द्धचंशेषु पञ्चः शस्याः पञ्चः शस्येषु चार्द्धचंशस्या वास्ता उडरेत् । १५ सृक्तन्यायेन वा शंसनम् नोद्धार इति विकल्पः । लिष्टुङ्गतीभ्योऽन्यत्र विशेषः । १७ उदिते सूर्ये प्रतिप्रियतममित्यस्योत्तमेन प्रणवेन सूर्योर्नोदिव इत्येतत् सन्वाय तदादीनि सौर्याणि सूक्तानि शंसेत् । १८ सौर्यसूक्तानि सूर्योर्नोदिव इत्यादीनि दर्शितानि । १९ दृश्यते अति यदर्थ इत्यादि परिधानीया । २० प्रतिपदे परिधानीयाया आहावत्वविधानम् । २१ यदि दृष्टत्साम कुर्यात् तस्य योनिम् त्वामिद्विह्वामह इति ढवम् । एतेषु प्रगाथेषु द्वितीयासु इन्द्रक्रेतमित्यस्योपरिष्ठात्, तृतीयासु अमि त्वेत्यस्योपरिष्ठात् शंसेत् । २२ तत्र विकल्पः । २३ आश्विनपक्षेण पुरोडाशेन चरणम् । तत्र अनुवाक्या प्रैषः याज्याह्वयम् अर्ध्याह्वानवानञ्च क्रमेणोक्तानि । २४ आश्विनपुरोडाशस्य खिष्टकृताचरणे संयाज्याह्वयम् इत्यन्तोऽतिरात्रः क्रतुः । ईश्व० ५०० । १ नैमित्तिककार्यभेदकथनाद्योत्तरपन्थः यदि सर्वे पर्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति इत्येवमाशङ्क्या स्थात् अतिक्रान्त्वा रात्रिः सा पर्यायाणां आश्विनस्य चापर्यायेति तदा सर्वेभ्यः पर्यायेभ्यः एकं पर्यायं सप्तभुज्य कुर्युः । २ तत्र करणप्रकारः । प्रथमात् पर्यायात् होता संशस्त्रमाददीत । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वितीयात् पर्यायात् स्वे शस्त्रे, उत्तमादच्छवाकः स्वमेव शस्त्रमित्येवं प्रकारः । ३ यदा तु प्रथमः पर्यायः प्रयुक्तः मध्यमोत्तमाप्रयुक्तौ तयोराश्विनस्य चापर्याया रात्रिरित्याशङ्क्या स्थात् तदैवं कुर्युः । द्वौ होतृमैत्रावरुणौ प्रथमात्, ब्राह्मणाच्छंसिच्छवाकौ तु उत्तमात् शस्त्रमाददीत । ४ सर्वेषां वा स्तोमनिर्हासः । ५ स्तोमनिर्हासे शस्यनिर्हासप्रकारः । ६ स्तोमनिर्हाससम्भारस्योर्निर्हासविधानम् । ७ एके शाश्विनः होतृचर्जं स्तोमनिर्हासं कुर्यान्नि । ८ अग्ने ! विवस्वदूषस इत्येतत् आश्विनोव एकस्तोत्रियः । ९ अग्नेवे क्रतौ तस्य एकस्तोत्रियस्य दृष्टीच्छन्दः । १० त्रीणि षट्शतानि

आश्विने पुरस्तात् सकृच्छंशनम् यथाश्रुतमनुदैवतं
 ११ । १२ द्विषामद्विषां वा नद्यादिभिरव्यवधाने सुत्या-
 सन्निपाते सम्भवोदोषः । १३ तथा दोषसम्भावनायाम्
 आ सवनदेवतावाहनात् सम्यक्चरां कृत्वा कर्म कार्थ्यम् ।
 १४ सम्भवे दोषे सति मरुत्वतीये शस्त्रं यस्मिन् सूक्ते निवि-
 ङ्गीयते तस्य सूक्तस्य पुरस्तादिदं सूक्तं शंसेत् । १५ निष्को-
 बल्ये योजात इवेति सूक्तशंसनम् । १६ वैश्वदेवशस्त्र वैश्व-
 देवसूक्तस्य पुरस्तात् शंसनम् । १७ एतेषु आगन्तुषु
 निविदादध्यात् यस्य पुरस्तात् शस्यानि सूक्तानि विहिं-
 तानि तान्युद्धारेत् । १८ निविदः स्थानं यद्यतिहरेत्
 तदा यस्मिन् सूक्ते निविदतिपन्ना तत्पूर्वापरभूतं
 समाप्य आगन्तुकात् दैवतात् पुरस्तात् "मा प्रगानेति" भूक्तम-
 खण्डितं शस्त्रान्यस्मिन्नागन्तुके तद्दैवतानां निविदं
 दध्यात् । ईअ० ६क० । १ सवनार्थस्य सोमस्य सवने
 समाप्ते अतिरेके सोमातिरेकसंज्ञा । स च स्तुतशस्त्रो-
 पजननो भवति तत्र रुन्दोगैः स्तोत्रव्यं, बह्वृचैः शस्तव्यम् ।
 २ तत्र प्रातःसवने स्तोत्रियानुरुहपयाज्याकथनम् । ३ गाय-
 त्रा वैष्णव्या यजनं वेति विकल्पः । ४ गायगारि-
 मते इन्द्रावैष्णव्या यजनम् । ५ "इन्द्रावैष्णवी" च सं वां
 कर्मणेत्यादि" त्रिष्टुप्कृन्दस्कात् यजने भ्राह्म्या । ई
 माध्यन्दिनसवने स्तोत्रियानुरुहपयोः याज्यायाश्च उक्तिः ।
 ७ हृतीयसवने यद्यग्निदोषे सोमातिरेकः तदा उक्त्यं
 कुर्यात् । यद्युक्त्ये सोमातिरेकस्तदा षोडशिनं कुर्यात्
 यदि षोडशिनं तथा स्यात् तदाऽतिरात्रं कुर्यात्
 इत्युक्तिः । ८ आतिरात्राच्चेत् सोमातिरेकस्तदा प्रतचे इत्यादि
 स्तोत्रियानुरुहपौ कृत्वा माध्यन्दिनसवनवत् शेषकरणम् ।
 ९ साय्यदनीययाज्यात्वम् ईअ० ७क० । १ क्रीते
 सोमे नडे दग्धे वा प्रायश्चित्तविधिः । २ सदोऽपिधा-
 नानि हविर्धानानि अमन्त्रकं कुर्यु रिति पूर्वपक्षः । ३ सम-
 न्त्रकं वा तदाचरणमिति सिद्धान्तः । ४ सोमेन यागसिद्धिरि-
 त्यतोऽन्यसोमविधानेन सोमाभिषवः । ५ सोमान्तरात्सोमे
 पूतिका फालानानि वा संस्पृष्टान्यभिषुण्युः । (पूतिका सोम-
 सृष्टी लतारूपा फालानानि च स्तम्बरूपा ओषधिभेदाः
 अभियुक्तोपदेशेन स्वरूपतो ज्ञेयाः) । ६ फालानाम्
 दूर्वादिभंसुष्टपूतिकाग्रहणम् । ७ दोक्षास्त्रकतासु क्रीतसोम-
 नाथे आ सोमनाथात् दोक्षाकालवर्द्धनम् उपसत्सु जातासु
 सोमनाथे उपसत्कालवर्द्धनम् । तत्र सर्व्वे प्रधानका-
 लानुरोधेन - कालवर्द्धनम् । कालवर्द्धनेऽपि सोमालाभे

प्रतिनिधिना प्रधानकालमध्ये यः स समापनम्
 इत्येकः पक्षः । भूः स्नाहेति प्रायश्चित्तं कृत्वात्सं
 प्रयोगं विद्विज्य सोमं सम्पाद्य पुनर्यागकरणमिति सिद्धान्त
 पक्षः । ८ सुत्यासु नष्टे सोमे तदलाभे प्रति-
 निधिप्रयोगकरणमेव न तत्राहर्षद्विः प्रयोगत्यागोवेति
 सिद्धान्तः । प्रातःसवने सोमे नष्टे प्रतिनिधिद्रव्यम-
 भिषुण्य तद्गसेन प्रतिदुहोमिषणम् (सदोदुग्धं पयः
 प्रतिधुक्) । १० साध्यन्दिने तत्र पक्वपयोमिषणम् ।
 ११ हृतीयसवने पूर्व्ववत् दधिमिषणम् । १२ फालाना-
 नां प्रतिनिधित्वेन यद्गृहे आयत्नीयं साम ब्रह्म-
 साम भवति वारवन्तीयञ्च यज्ञायत्नीयस्थाने ।
 १३ ब्रह्मसाम तु तत्रविषये आयत्नीयं साम यज्ञायत्नीयं तु
 यथोक्तमेवेति एकमतम् । १४ प्रतिनिधिना उदवसानो-
 यान्तं यज्ञं समाप्य तस्माद्देशादुदवसाय सोमं सम्पाद्य
 पुनर्यागः कार्यः । १५ पुनः प्रयोगे पुनर्दक्षिणा । १६ यद्यु-
 पात्तेऽपि प्रतिनिधौ यागात् प्राक् सोमलाभः तदा-
 प्रतिनिधिद्रव्यत्यागेन यथोक्तमेव सोमेन यजनम् प्रतिनि-
 धिमिषणानि सोमप्रपणादीनि न भवन्ति । यदा पुनर-
 हर्गणेषु सुत्यासम्भवात् प्रतिनिधिनैवेकमहः क्रियते
 तदा सत्प्रयोगं समाप्य उदवसाय तदेवाहः पुनः
 प्रयुञ्जीरन् तथा च आरत्सं फलसाधनं यज्ञं प्रयुज्य-
 समाप्यैतत् कर्त्तव्यं नावान्तरमेकस्याहः प्रयोगः एका-
 हेषु प्रतिनिधावुपात्ते प्रतिनिधिनैवेद्वा पुनर्यागः । १६ सू०
 ईअ० ८क० । १ दीक्षितानां मध्ये कस्यचित् व्याध्या-
 द्युपतापे प्रायश्चित्तविधानम् । २ जोवानामस्यता इत्यादि
 मन्त्रचतुष्टयेन वा ओषधीरिति सूक्तेन च पीडितं
 स्तपयित्वातुमार्जनं कार्यम् एतत्सर्व्वं ब्रह्मणा कार्यम् ।
 ३ अनुमार्जने मन्त्रभेदाः । ४ एतदुपतप्रस्य कर्म्मश्च कृते
 सवेषां यथास्थानं गतिः । ५ तस्मिन्निमित्ते त्वातार-
 मिन्द्रमित्याद्या ऋक् ताच्यं कार्यं स्याद्या भवति । ६ तस्मिन्
 वैश्वदेवसूक्तादिजपः कार्यान्तरञ्च । ७ रोगनिवृत्तौ यथो-
 पदिष्टतया प्रकथ्यैव सर्व्वं कार्यम् । ७ सू० ईअ० ९क० ।
 १ सूते तस्मिन् अतीर्थेन निर्गमय अवभृताद्यं सङ्कल्पिते
 देशे सूतस्य प्रेतालङ्कारादिकरणम् । २ सूतस्य केशशस्त्र-
 क्षोभनस्त्रापनम् । ३ उशीरेणानुलेपनम् । ४ नलकृत-
 मालापरिधापनम् । ५ प्रेतस्य देहस्थान्नाथि निःपुरीषाथि
 कृत्वा पृषदाज्येन पूरयित्वा पुनर्देहे बन्धनीयानी
 त्येकमतम् । ६ सूतस्य वाससा वेदनप्रकारः । ७ तस्यैव

वस्त्रस्यैकदेशस्य प्रेतक्रियाधिकारिणा ग्रहणम् । ८ प्रतेस्या-
 म्नीन् द्वयोररख्योः सनारोष्य देवयजनस्य बहिर्वेदिं प्रेतमा-
 नोयाग्निं मथित्वा विच्छेद्य तत्रैव दहेद्युः । ९ अनाहिताग्ने-
 रौपासनरूपेणाऽऽहार्येण दाहः । १० दीक्षितस्य पत्नीमर-
 षेऽपि क्षौकिकाग्निना दाहः । आहिताग्नेरपि सर्वा-
 धाने क्षौकिकाग्निनैव पत्न्या दाहः । औपसनाग्निसत्त्वे
 त्त तेन दाह इति भेदः । ११ प्रेतदाहदेशादागत्य पूर्वा-
 परीभूताहः समापनं यथाविहितं कुर्युः । १२ दी-
 क्षितदहनोत्तरं शास्त्रानुवचनाभिष्टवनसंस्तवनेषु विशे-
 षोक्तिः । १३ श्मशानायतने परितः कर्त्तव्यभेदः ।
 १४ होतः स्वस्थानात् पश्चादुपवेशनम् । १५ तत्र अध्व-
 र्यौरुपवेशनप्रकारः । १६ तत्र आर्यं गौरित्यादिषु ऋक्षु
 उपांशुस्तुतिप्रदर्शनम् । १७ स्तवनोत्तरं होतः कर्त्त-
 व्यम् । १८ । १९ । तत्र यमदृष्टान्ततया प्रेहिप्रोहीत्यादि
 दृक्तजपः । २० अतद्रवणास्थिसञ्चने कृत्वा यथासन-
 ष्ट्विजामासादनम् । २१ तेषां भक्ष्यप्रकारादि । २२
 दीक्षितस्य ऋजुदिने उक्तप्रकारं कर्म समाप्य सप्तदशस्तोमं
 त्रिदशपवमानकं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोमसंस्थं दृष्टदृथन्तरं
 दीक्षितमरणनिमित्तं सत्वमध्ये सतिष्ठः कुर्युः । २३ उक्ते
 अङ्गि समाप्ते एतान्वस्थीनि अवभृत्काले अवभृतायं संङ्ग-
 ल्पितास्वप्नु कुम्भेन सह क्षिप्रेयुः एतस्य ऋतस्य तद-
 हरिति वदन्तः सर्वे सतिष्ठः कुर्युः । २४ ऋतस्य दाहा-
 दारभ्य कार्यान्तरोपदेशः । २५ शेषसमापने ऋतस्य संख्या-
 प्रणयाय त्स्मृत्तिः दीक्षितत्वात् सत्वसमापनं कुर्युः
 २६ ऋहृपतौ ऋते तदहःप्रवृत्तं समाप्यावभृत्
 कृत्वा सदोदग्ध्वा च सत्वाडुयानं भवति न पुनः शेष-
 समापनम् । २७ ऋहृपतेरपि अस्थिसञ्चपादयः पूर्व्वेण तस्याः
 कार्याः । २८ एकाहृषु यजमानस्य पूर्व्वसने तस्य तस्य
 शयनम् । २९ ऋतस्य ऋहृपतेः वहनीषु अशु अवभृत्
 कर्म कृत्वा प्रेतस्य तत्र निक्षेपः एवमालेखनस्य आचा-
 र्यस्योक्तिः । ३० आश्विनमथते तस्य यज्ञपात्रैः सह-
 दाहः । ३१ एतत्पक्षे अयमेव अवभृथोनान्यः ।
 ई० १०० । १ सोमयागस्य अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
 षोम उक्थः षोडशी वाजदेयोऽतिरात्रोऽग्नीषोम इति
 सप्त संस्थाः । २ तासां मध्ये यासुपयन्ति तस्यान्ते यज्ञपुच्छं
 नाम कर्म कर्त्तव्यम् । ३ यज्ञपुच्छस्य प्रकारः । तत्र
 सूक्तवाकप्रैषस्य उत्तमत्वम् । ४ पूतत्र पुरोडाशकरणं
 तद्देवता च । ५ सवनीयस्य पयोः पशुपुरोडाशपक्षे अवीदधेतां

पुरोडाशैरिति वचनमित्युक्तिः । ७ सवनीयैः कर्म्मभिः
 इन्द्रद्विः पशुपुरोडाशेन पशुदेवताद्विः । ८ शंयु-
 वाकाद्भुव्वं हारियोजनं कार्यम् । ९ हारियोजनस्य अनु-
 वाक्याप्रैषयाज्याः । १० अहर्गणेषु अन्येष्वहःसु उक्ते
 एव याज्यानुवाक्ये । ११ अहर्गणेष्वन्येभ्योऽन्यानि, तेषां च
 प्रतीकोक्तिः । १२ सारस्वतसत्वादिषु यानि सुत्त्वानि सौत्या-
 होभिरुत्तरवन्ति तेष्वन्येषु अनुवाक्या । १३ हारियो-
 जने मैत्रावरुणस्य अनुवषट्कारात् प्राक् अतिप्रैषनामक-
 प्रैषकथनम् । १४ अतिरात्रे तेऽहः इत्यत्र तेऽद्येति
 प्रयोगः । १५ वक्ष्यमाणे श्वः सुत्यामित्यत्र अद्य सुत्या-
 मिति प्रयोगः । १६ आग्नीध्रः अतिप्रैषस्थानं श्रुत्वा
 यज्ञः श्वः सुत्यामित्यादि मन्त्रं वदेत् ई अ०
 ११० । १ उक्तेत्वाहृतं द्रौणकक्षयमिडाभिव प्रतिष्ठस्यो-
 पहृवमिद्वा द्रोणकलशस्थसोममवपश्येत् । २ शस्तुः प्राणभक्त
 मन्त्रः हरिवत इत्यादि । द्रोणकलशस्थसोमं गृह्णीत्वा
 मन्त्राभ्यां सुसहृदथमभिष्टस्य येन पथा सदोहृवि-
 धानं वा गतः तेन पथा तत्र प्रतिनिष्ठतिः । विनि-
 ष्टप्राङ्गतिनामकौ होमौ कुर्यात् तत्र होममन्त्रौ च ।
 ३ षड्भिर्मन्त्रैः आह्वनीये षट्षट्कलाभ्याधानम् ।
 ते च देवकतस्यैनसद्व्यादयः स्रतोक्ताः षट् । ४ द्रोण-
 कलशाङ्गानागृह्णीत्वा पश्येयुः तत्र मन्त्रः आपूर्या इत्युक्तिः
 ४ तृष्णीमवघ्राय ता धानाः अन्तःपरिधिदेशे निवपेयुः ।
 आह्वनीयदेशात् सर्वे दक्षिणावृत्तः प्रत्वेत्याग्नीध्रीयं
 गच्छेयुः विनिसृष्टाङ्गतिपर्यन्तमेतत् सर्वं सर्वं कुर्युः ।
 ७ तांश्चमसान् गत्वा आर्द्रदूर्वाजातोयानि निष्पीड्य
 खेले चमसेऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वे चमसिनः खान् खान्
 चमसान् दूर्वादिरसयुक्तान् गृह्णीत्वा प्रोक्षिताभिरङ्गिः खं
 खमात्मानं दक्षिणैः पाण्डिभिरप्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ८ सव्यं
 वा पाण्डिभिः प्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ९ तत्र पर्युक्षणे गाथा-
 मन्त्रः । १० पित्वादित्यजीवने नैता गाथा पाथ्याः नापि
 पर्युक्षणं कुर्युः तद्वजं सर्वं सर्वं कुर्युः । ११ स्वघ्राणा-
 भिमर्शनमन्त्राः । १२ सयजमानत्विजां परस्परस्य हस्त
 ग्रहणे मन्त्राः ई० १२० । १३ पत्नीसंवाजैश्चरित्वा-
 पत्न्यै वेदप्रदानादि पूर्व्वपात्रनियननान्तं कर्म कृत्वा
 वेदस्तरणं कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि जुहूयात् ।
 २ पञ्चमत्तिकस्य साम्नोनिधनरूपामन्यां भक्तिं कृत्वा
 सर्वैऽवभृत्थं कुर्युः । ३ जले क्रियमाणा इष्टिरवभृथेष्टः ।
 तया चरणम् । ४ अत्र विशेषाः । अस्मानिष्टौ प्रया-

जाद्यनुयाजान्ता नास्यामिडा न बर्हिग्नौ प्रयाजातुवा-
जावशु मन्तौ तौ च गायत्रौ । ६ तत्र वारुणं हविः
हविर्दोषे सति यागावसरे हविरेवोत्पाद्य यष्टव्यम् । ७
खिदिहद्यागे अग्नीवरुणौ देवते अव ते होडोवरुण नमो-
भिरिति हे ऋचौ तत्र साधनम् । अत्र च निगदाभावात्
अग्नीवरुणावादिश्व स त्वं न इत्युच्चा यष्टव्यम् । ८ अस्या-
मिदौ नमोवरुणाय इति मन्त्रेण दक्षिणानुपादातुदके
निदध्युः । ९ तत्र आचमने मन्त्रलयम् । १०
आचमनप्रकारः । ११ यौचाङ्गमाचमनं कृत्वा क्षाना-
ङ्गमाचमनं कृत्वा आङ्गायुः तत्र मन्त्राः । १२ अदीक्षिता-
नासक्तमन्त्रैराङ्गावनं वाऽभ्युक्ष्यं वा । १३ उच्येता स्व-
शाश्वोक्तविधिना सर्वाऽनुदकदाडुत्तारयेत् । १४ उच्ये-
ता उच्येयमानाः उच्येतरित्वादि मन्त्रं जपेयुः । १५ उद-
कादुत्तीर्थ उदयं तमस इत्यादि मन्त्रं जपेयुः । १६ इत
ऊर्द्धं संस्थाजपपर्यन्तं हृदयस्थेन समानं तथा च
अनवेक्षमाणाः इत्यादयः समिदाधानान्ताः सर्वैः
कार्याः । १७ अपष्टसकर्मणः संस्थाजपं कुर्यात् १७ सू०
ईश्व० १३क० । १ गार्हपत्ये उदयनीयवा चरणम् ।
२ वा च प्रायणीयवा त्रय्या । ३ सर्वसास्येऽपि अयं
विशेषः । तत्र चतस्र आञ्ज्यहविषोदेवता अदितिः
पञ्चमो चरुहविः पथ्या स्रष्टिस्तत्र प्रथमा इह
चतुर्थी भवतीति । ४ याञ्ज्यातुवाक्ये च विपरीते तत्र या
याञ्जा वा इह अनुवाक्या । तत्रानुवाक्या इह याञ्जा ।
५ प्रायणीयायाः कर्त्तार एवात्र कर्त्तारः । ६ संया-
ञ्जाया ऐकहृष्यं न याञ्जात्वेन वैपरीत्यम् । ७ उदय-
नीयायां समाप्रायां मैत्रावरुणदैवतोऽनूबन्ध्यः पशुः ।
८ सदसि आसीनैर्होत्रादिभिः पशुः कार्यः स च वारुणीय
इत्येके ९ उत्तरवेदिसमीपे आसीनैस्तैः कार्यं
इत्येके । १० तत्र नैमित्तिकः कर्मभेदः । अनूबन्ध्यप्रपशो-
र्वपायां उतायां यद्येकादशिन्यपतः कृता तदाऽग्निषो-
मावीयेषु सञ्चरेषु गत्वा गार्हपत्ये त्वाङ्गेषु पशुना चरणम् ।
११ त्वाङ्गपशुकरणप्रकारः । त्वाङ्गं पशुं यूपान्नादि-
कृत्वा उत्सृजेत् इत्येकः पद्यः । १२ यदि आध्वर्यव
आञ्जेन तं पशुयागं समापयेयुः तदा होत्रापि तथा कुर्यात्
१३ आञ्जेन समापने अनेके पद्याः । ब्राह्मणोक्तदिशा-
वेद्याः । १४ आञ्जेन करणपत्त्रे पशुवत् शब्दप्रयोगः । १५
यद्यत्र देविका हवीषि अन्तुनिर्वपेयुः धाताऽनुमतिः राका
विनीवाञ्जी कुहूरिति पञ्च देवताः । १६ तत्र धातुरपस्थाने मन्त्र-

भेदः । १७ एषाञ्च पञ्चानां देव्य इति संज्ञा । देवीत्वपक्षे सूर्यः
द्यौः ऊषा गौः पृथिवीति पञ्च देवताः । १८ तत्र सूर्यस्य चा-
तुर्मास्येभ्यो याञ्ज्यातुवाक्ये पाञ्चे । १९ अनुबन्ध्यपशुद्वयसा-
ञ्जाभे मैत्रावरुणीया पयस्या कर्त्तव्याः । २० सा च आञ्ज-
भागादिः वाजिनान्ता कार्या । २१ कर्मिण्यो वाजिनं भक्ष-
येयुः । सत्रविषये सर्वे भक्षयेयुः । २२ उदवसनीयया चरणं
तत्करणप्रकारः । २३ प्रकृतेन ज्योतिषोमास्येन सोमेन
यजमानदक्षिणीयया दीक्षां प्रविष्टः स सोमेनेहा अवष्टयेत्
दीक्षोन्मोचनं कृत्वा तस्मादुत्थित एवानूबन्ध्यान्तं प्रयोगं
समाप्य तदन्तेऽग्नीनरग्योः समारोष्य उदग्देवयजनात् यो
देशश्चास्मिन्नग्नीन्मथित्वोदवसनीयया यजते इत्येकोऽर्थः ।
अपरस्तु यदि सर्वे दीक्षिताः स्युः सत्रञ्चेति दीक्षिता
उत्थिता इति पाठः कर्त्तव्यः समासपाठेऽर्थस्य दुर्गमत्वात्
यदि सर्वे दीक्षिताः सुस्रदा पूर्ववदेवानूबन्ध्यान्तं कर्म-
कृत्वा सर्वे स्नान् स्नानाग्नीन् स्वे स्वे चारुणीम् पृथक्
पृथक् समारोष्य पूर्ववन्मथित्वा पृथगेवोदवसनीयया
वजेरक्षिति विशेषतोऽर्थः । सेयसुदवसनीया एवं-
रूपा भवति । पुनराधाने याञ्जाता इष्टिष्टरूपा ।
सा च अविद्यता अविभक्ताञ्ज्यभागविकारा उपांशुत्वरहिता
केवलमग्निदेवता । ईश्व० २४क०

इत्थं पूर्वाङ्गस्य षष्ठाध्यायीरूपस्य प्रतिस्मृतमभिधेयार्था
दर्शिताः उत्तरार्द्धमपि षडध्यायीरूपम् बाहुल्यमयात् तत्र-
त्यप्रतिसूत्रप्रतिपाद्यार्था न दर्शिता सूत्रपत्रे दृश्याः । संज्ञे-
पेयायमर्थस्त्वत्यः । सप्रभाष्टमाध्याययोः सत्राधिकारेण
इतिकर्त्तव्यतादिदर्शनम् । नवमे अहोनेकाहाधिकारेण इति
कर्त्तव्यताकल्पः । दशमे रात्रिसत्रविवरणम् । एकादशे कामना
विशेषेण तदाचरणम् गवामयनचरणञ्च । द्वादशे गवायमनस्रैव
दिनसङ्कलनादि । प्रागस्य चतुरध्यायात्मकत्वोक्तिः प्रामादिकी ।

तदीयस्यस्मृतत्वे प्रतिपाद्यविषया स्त्रावदभिधेयन्ते ।
तत्र प्रथमाध्याये स्थालीपाकाद्युपाकर्मान्तानि कर्माणि ।
१ गृह्यव्याख्यानप्रतिज्ञा । २ पाकवन्नप्रकारः ।
३ पाकवन्नप्रकारस्य त्रैविध्योपदेशः । ४ एतान्यपि
कर्माणि नित्यानि अतैस्तुल्यानि आहिवाग्नेरपीत्युक्तिः ।
५ पाकयज्ञानामर्थवादरूपं ब्राह्मणम् । १क० १क० ।
१ सादस्यातःपक्वहविष्यहोमः । २ देवयज्ञः । ३ स्वा-
हाकारेण बलिहरणम् । ४ बलिप्रदानार्हदेवतानिर्णयः ।
५ दिक्षु देवताभ्यो देवतापुरुषेभ्यो बलिहरणम् । ६ मध्ये
ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यश्च बलिहरणम् । ७ मध्ये वित्रेभ्यो

देवेभ्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, द्विसि, दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । १० सर्वशेषे रक्षोभ्यो बलिहरणम् । ११ पितृयज्ञे प्राचीनावीती अन्यत्र निनयादिषु दक्षिणावीतीत्युक्तिः । १२ अ० २०० । १३ व्यसामाणकर्मणां होमविधिः । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पन्नम् । ३ पवित्रलक्षणोत्पन्नयोर्निर्णयः । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्यं वा न रेति निर्णयः । ४ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्यौ वा न वेति निर्णयः । ५ धन्वन्तरियज्ञं शूलगवञ्च वर्जयित्वा सर्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्यौ वा न वेति निर्णयः । ७ अनादेशे नामधेयेन होमः । ८ अनादेशे देवतानिर्णयः । ९ एकवर्हिरादियज्ञाः समानकालिकाः । १० पूर्वोक्तस्य प्रमाणार्थं यज्ञगाधोदाहरणम् । ११ अ० ३०० । १२ चोत्कर्मणादीनां कालविधिः । २ एके आचार्याः सर्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । ३ आज्यहोमः । ४ ऋगाङ्गतयो व्याहृत्याङ्गतयश्च । ५ उभयाङ्गतिससञ्चयपक्षः । एके अनादेशाङ्गतिमिच्छन्तीत्युक्तिः । ७ तेषामाङ्गतयः । १२ अ० ४०० । १३ वंशपरीक्षा । २ वरगुणकथनम् । ३ कन्यागुणकथनम् । ४ परीक्षान्तरम् । ५ ज्ञेयान्दृष्टव्यत्विग्णैः परीक्षा । ६ पिण्डानां ऋद्धिशेषकथनम् । १२ अ० ५०० । १३ ब्राह्माद्यविधिविवाहोक्तिः । १४ अ० ६०० । १४ विवाहे देशधर्मप्रामाण्यं कुलधर्माणां कर्तव्यता । २ जनपदादिधर्मस्य सर्वत्र समानत्वमित्युक्तिः । ३ पाणिग्रहणविधिः । पुत्रकामिना अङ्गुष्ठस्य ग्रहणम् । ४ दुहितृकामिना अङ्गुलेर्ग्रहणम् । ५ उभयकामिना अङ्गुष्ठाङ्गुलिर्ग्रहणस्तस्य ग्रहणम् । ६ अग्न्युदककुम्भप्रदक्षिणे वधूजप्यमन्त्रः । ७ अन्नारोहणे आचार्यजप्यमन्त्रः । ८ लाजहोमप्रकारः । आत्मादिर्द्विर्लाजानावपतीत्युक्तिः । ९ वरोजामदनग्रहेत् त्विर्लाजानावपति । १० लाजेषु हविरेवधारणम् । ११ वरकर्तृकमवदानम् । १२ अवदानस्य सर्वत्रानिदेशः । १३ वरकर्तृकहोममन्त्राः । १४ अमन्त्रकं सूर्यपुटेन वधूकर्तृकं लाजदानम् । १५ एके लाजानोप्यपश्चात्परिणयमाङ्गरित्युक्तिः । १६ शिखाविमोचनम् । १७ दक्षिणशिखाविमोचनम् । १८ उत्तरशिखाविमोचनम् । १९ सप्तपदीगमनम् । २० उभयोः शिरसि उदकुम्भसेचनम् । २१ यामान्तरगमने अन्तरा वसतिः । २२ ध्रुवारुम्भत्यादिदृष्ट्वा वाग्विसर्जनम् । १२ अ० ७०० । १३ यानारोहणमन्त्रः ।

२ यानारोहणमन्त्रः । ३ उदकादुत्तारणमन्त्रः । ४ वधूर्धदिरोदिति तदा ऋग्विशेषं जपेत् । ५ विवाहाम्निं गृहीत्वा गन्तव्यम् । ६ देशदृष्टचतुष्पथादौ जप्यमन्त्रः । ७ पथिका ईशकाः सन्ति चेत् तदीक्षणमन्त्रः । ८ गृहप्रवेशमन्त्रः । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाङ्गनादयः । १० विवाहावधि ब्रह्मचर्यधारणादिः । ११ तिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्यधारणम् । १२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्यधारणम् । १३ व्रतानन्तरं वधूवस्त्रदानम् । १४ ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् । १५ स्वस्तिवाचनम् । १६ अ० ८०० । १ पाणिग्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिग्रहणम् । ३ एके अग्न्युपशान्तौ पत्न्या उपवासं वदन्तीत्युक्तिः । ४ तदग्निपरिग्रहणं अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्तिः । ५ होमादिकालव्यवस्था । ६ होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रतिनिधिः । ८ सायम्प्रातर्होमः । १२ अ० ९०० । पात्रस्थालीपाकः । २ भोजननियमः । ३ इध्मवर्हणोर्व्यसनम् । ४ तद्देवता । ५ काश्यदेवता । ६ सूर्यसृष्टिनिर्वाणम् । ७ सूर्यसृष्टिप्रोक्षणम् । ८ अवघातप्रज्ञाबनेनानेकत्र अपणानि । ९ एकत्र अपणं वा । १० नानाअपणप्रकारः । ११ एकत्र अपणप्रकारः । १२ आज्योत्पन्नादिः । १३ आधाराज्यभागौ स्विष्टकृद्धोमश्च । १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोर्ग्रहणरूपत्वम् । १६ यज्ञपुरुषस्य उपवेशननियमः । १७ अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे होमः । १८ हविःस्थापनदेशः । १९ पश्चाद्वर्तिहोमनिर्णयः । २० स्विष्टकृद्धोमनियमः । २१ स्विष्टकृद्धोमे हविःशेषाभावः । २२ स्विष्टकृद्धोममन्त्रः । २३ पूर्णपात्रनिनयनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनकालः । २५ पाकयज्ञतन्त्रम् । २६ दक्षिणादानम् । १२ अ० १००० । १ पशुकल्पः । २ पशुपस्पर्शनम् । ३ पशुप्रोक्षणम् । ४ पशुनिनयनम् । ५ मन्त्रवर्जम् पशुनिनयनम् । ६ उल्मुकाहरणम् । ७ शामित्योक्तिः । ८ पश्वन्वारम्भणम् । अन्वारम्भे कर्तृकथनम् । १० वषाहोमः । ११ स्थालीपाकप्रणयम् । १२ पश्वदानं स्थालीपाकहोमश्च । १३ अवदानसहितहोमो वा । १४ प्रत्येकावदाने द्विर्द्विरवदानम् । १५ तृतीया हृदयशूलारणम् । १६ अ० १११०० । १ चैत्ययज्ञे स्विष्टकृतः प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्य चैत्यपक्षे पलाशदूतेन बलिहरणम् । ३ भयसम्भावनायां दूताय शस्तदानम् । ४ नद्यन्तरा चेत् ह्रवदानम् । ५ धन्वन्तरि-

चैत्यश्वेतपुरोहिताय बलिहरणम् । १अ० १२क० ।
 १ पुंसवनम्, अनवलोभनञ्च । २ तृतीयभासे पुष्यनक्षत्रे
 उपोष्य हृत्पुत्र्यावित्वायागोर्दधिमात्रया प्राशनम् । ३ प्रश्न-
 वचनम् । ४ त्रिःप्राशनम् । ५ दूर्वारसस्य नासिकायां
 सेचनम् । ६ नस्तस्तद्धरणम् । ७ हृदयस्पर्शनम् । १अ०
 १३क० । १ सीमन्तोन्नयनं कर्म । २ तस्य कालनिर्णयः ।
 ३ होममन्त्रः । ४ सीमन्तव्यूहनम् । ५ चतुर्धा व्यूहनम् ।
 ६ वीणागाधकप्रेषणम् । ७ गेयगाथाकथनम् । ८ ब्राह्मण्यो
 यद्ब्रूयुस्तदाचरणम् । ९ दक्षिणादानम् । १अ० १४क० ।
 १ जातकर्म । २ मेधाजननजपः । ३ अंसस्पर्शनम् ।
 ४ नामकरणम् । ५ नामलक्षणम् । ६ चत्वरक्षरं वा नाम ।
 ७ नाम्नि कामनाभेदेनाक्षरनिर्णयः । ८ पुं नामधेयानि युग्मा-
 क्षराणि । ९ स्त्रीनामधेयानि अयुग्माक्षराणि । १० येन
 नाम्ना उपनीतः तेनाभिवादनं कुर्यात् । ११ मूर्द्धावघ्राणे
 मन्त्रजपः । १२ कुमार्या अमन्त्रकं कर्म । १अ० १५क० ।
 १ अक्षप्राशनम् । २ अजमांसाक्षान्नाशनम् । ३ तित्तिरिमां-
 साक्षान्नाशनम् । ४ दत्तौदनाक्षान्नाशनम् । ५ अक्षान्नाशनम् ।
 ६ कुमार्या अमन्त्रकम् । १अ० १६क० । १ चौलं कर्म ।
 २ पूर्णपात्राधानम् । ३ कुमारावस्थानं द्रव्यासादनञ्च ।
 ४ कुशपिञ्जलहस्तकुमारपितृवस्थानम् । ५ ब्रह्मा वा
 कुशपिञ्जलानि धारयेत् । ६ अपां निनयनमन्त्रः ।
 ७ शिरउन्दनमन्त्रः । ८ कुशपिञ्जलनिधानमन्त्रः ।
 ९ तेषु ताम्रक्षुरस्थापनमन्त्रः । १० केशच्छेदनमन्त्रः ।
 ११ केशस्थापनम् । १२ द्वितीयस्य तृतीयस्य मन्त्रौ ।
 १३ चतुर्थस्य मन्त्रः । १४ एवसत्तरतस्त्रिवारम् । १५ क्षुर-
 धारशोधनमन्त्रः । १६ नापितानुशासनम् । १७ केश-
 सन्निवेशकरणम् । १८ कुमार्या अमन्त्रकम् । १अ० १७
 १ गोदानं कर्म । २ तत्र कालनिर्णयः । ३ मन्त्रे
 केशशस्त्रेषु श्रुत्युपकरणम् । ४ श्रुत्युपपनम् । ५ क्षु-
 रधारशोधने विशेषमन्त्रः । ६ नापितानुशासनम् ।
 ७ आचार्याय दानप्रार्थना । ८ गोमिद्युनदक्षिणा-
 दानम् । ९ संवत्सरव्रताचरणदेशः । १अ० १८क० ।
 १ उपनयनम् । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य । २ गर्भाष्टमे
 वर्षे वा । ३ एकादशे वर्षे क्षत्रियस्य । ४ द्वादशे वैश्यस्य ।
 ५ आ षोडशत् ब्राह्मणस्य नातीतः कालः । ६ आ द्वा-
 विंशत् क्षत्रियस्य, आ चतुर्विंशत् वैश्यस्य । ७ अत्र जर्द्धम्
 अचीर्णप्रायश्चित्तान् नाध्यापयेत् । ८ संवीतचर्मनि-
 र्णयः । ९ परिधेयवासोनिर्णयः । १० मेखलाधिकारः ।

११ जातिभेदे मेखलानिर्णयः । १२ दण्डाधिकारः ।
 १३ जातिभेदे दण्डनिर्णयो दण्डपरिमाणञ्च । १अ० १९
 क० । १ सर्वे दण्डाः सर्वेषां वा भवन्ति । २ आचार्या-
 न्तिके उपवेशननिर्णयः । ३ ब्रह्मचारिण उपवेशननिर्णयः ।
 ४ साङ्गुष्पाणिग्रहणम् । ५ पाणिग्रहणमन्त्रः । ६ आदि-
 त्यावेक्षणम् । ७ तत्र जप्यमन्त्रः । ८ प्रदक्षिणावर्त्तनम् ।
 हृदयस्पर्शनम् । १० अमन्त्रकं समिदाधानम् । १अ०
 २०क० । १ एकमते मन्त्रेण समिदाधानम् । २ सुख-
 भार्जनम् । ३ तेजसा भार्जनम् । ४ सावितृपुपदेशप्रार्थना ।
 ५ सावितृपुपदेशः । ६ सावित्रीवाचनम् । ७ ब्रह्मचारिणो
 हृदयदेशे जर्द्धाङ्गुलिस्थापनं मन्त्रञ्च । १अ० २१क० । १ ब्रह्म-
 चर्यादेशः । २ ब्रह्मचर्यादेशमन्त्रः । ३ वेदब्रह्मचर्य-
 कालनिर्णयः । ५ वेदग्रहणात् वा ब्रह्मचर्यं भवति ।
 ५ भिक्षाकालनिर्णयः । ६ समिदाधानकालनिर्णयः ।
 ७ प्रथमभिक्षानिर्णयः । ८ भिक्षामन्त्रः । ९ भैक्ष्यमाहृत्या-
 चार्याय निवेदनम् । १० पाकयज्ञः । ११ आधाराज्व-
 भागान्तहोममन्त्रः । १२ सावितृप्रा द्वितीयम् । १३ महा-
 नान्नादिहोमः । १४ ऋषिभ्यस्तृतीयम् । १५ सौविष्टिकतं
 चतुर्थम् । १६ वेदसमाप्तिवाचनम् । १७ ब्रह्मचर्यव्रत-
 धारणम् । १८ मेधाजननम् । १९ उदक्कुम्भाभिषेक-
 वाचनम् । २० व्रतादेशशेषः । २१ अनुपेतस्य
 विधिविशेषः । २२ उपेतस्य विधिः । २३ कृतम-
 क्तञ्च । २४ गोदानमनूक्तम् । २५ कालोर्गनरुक्तः ।
 २६ प्रायश्चित्तार्थे सावितृपुनरम् । १अ० २२क० ।
 १ ऋत्विग्बलक्षणम् । २ एकै युवानं वदन्ति । ३ वरण-
 निर्णयः । ४ वरणविशेषनिर्णयः । ५ सदस्यवरणम् ।
 ६ वरणविशेषः । ७ होतवरणमन्त्रः । ८ ब्रह्मवरण-
 मन्त्रः । ९ अध्वर्यादिवरणमन्त्रः । १० होतप्रतिज्ञा ।
 ११ ब्रह्मप्रतिज्ञा । १२ अपरप्रतिज्ञा जप्यमन्त्रञ्च । १३ याज्व-
 लक्षणम् । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ आयाज्य
 निर्णयः । १९ सोमप्रवाकप्रश्नः । २० कल्याणैः सह संप्रयोगः ।
 २१ तत्र निषिद्धानि । २२ आज्याहुतिहोमः । २३ अना-
 हिताग्निगृह्यशेषः । १अ० २३क० । १ ऋत्विजे मधु-
 पर्काहरणम् । २ एवं गृहागताय स्नातकाय, विवा-
 हार्थिने । ३ रात्रे उपस्यताय । ४ आचार्यश्चक्षुर
 पितृव्य मातृलेभ्यः । ५ मधुपर्कस्वरूपनिर्णयः । ६ सध्व-
 लाभे हतद्रव्यप्रतिनिधिः । ७ आसनपादाघ्रातसनीयानि
 गाञ्च त्रिस्त्रिवेदेयेत् । ८ आसनग्रहणे मन्त्रप्रकारौ ।

६ पादप्रक्षालननिर्णयः । १० वामपादादिप्रक्षालनम् ।
 ११ अर्घ्यग्रहणम् । १२ अर्घ्यग्रहणमन्त्रः ।
 १३ मधुपर्कग्रहणमन्त्रः । १४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्राः ।
 १५ त्रिरुद्धरणम् । १६ मधुपर्कभोजनम् । १७ सर्व-
 भक्षणनिषेधः । १८ तृप्तिनिषेधः । १९ अविशष्टमधुपर्क-
 प्रक्षेपः । २० सर्वभक्षणं वा । २१ आचमनम् । २२ द्वि-
 तोयाचमनम् । २३ आचान्तोदकाय गोदानम् । २४ आ-
 लम्बनपक्षे जपोऽनुज्ञा च । २५ उत्सर्गपक्षे उत्स-
 र्गमन्त्रः । २६ मधुपर्काङ्गं भोजनसमांसं न भवति ।
 १७० २४०० ।

२ अध्याये । १ अवशाकर्मकालः । २ सक्तकलश-
 दूर्वीस्थापनम् । ३ दिवाक्षतदानादि । ४ अस्तमिते
 स्थालीपाकहोमः । ५ अवस्थाननिर्णयः । ६ पुरोडाशो-
 परिहोमः । ७ धानाङ्गलिहोमः । ८ कृतशेषस्य प्रतिपत्तिः
 ९ सर्पबलिहरणम् । १० प्रदक्षिणोपवेशने परिदान-
 मन्त्रश्च । ११ अमात्याय परिदानम् । १२ परिदानान्त-
 रम् । १३ बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुरन्ये । १४ साय-
 आतर्बलिहरणम् । १५ प्रकारान्तरबलिहरणम् । २४०
 १०० आश्वयुज्याम् आश्वयुजीकर्म । २ स्थालीपाक-
 होमः । ३ प्रघातकहोमः । ४ आहिताग्नेः आयुह्य-
 यन्नेतायां स्थालीपाकश्च । ५ अनाहिताग्नेर्लौकिकेऽग्नौ-
 २४० २०० । मार्गशीर्ष्यां चतुर्दश्याम् प्रत्यवरोहण-
 कर्म । २ पौर्णमास्यां वा । ३ पायसहोममन्त्रौ ।
 ४ खिष्टकृत्त्रिषेधः । ५ ध्यानं तन्मन्त्रश्च । ६ पुनर्जप्य-
 मन्त्रः । ७ अमात्याप्रवेशः । ८ इष्टइष्टतर प्रवेशः । ९ मन्त्र-
 विदो मन्त्रजपः । १० उत्याय त्रिर्जप्यमन्त्रः । ११ त्रिदिङ्गु-
 खानां जपब्राह्मणभोजनस्वस्त्ययनानि, चतुर्थजप्यमन्त्रश्च
 १२ स्वस्त्ययनवाचनम् । २४० ३०० । १ अष्टकाकर्मकालः ।
 २ एकस्याम् अष्टन्यां वा । ३ पूर्वदिवसे सप्तम्यां पितृभ्यो
 दानम् । ४ तत्र ओदनकृषरपायसानां श्रवणम् ।
 ५ चतुःशरावपरिमितधान्यं पिष्ट्वा पूषश्रवणम् । ६ मन्त्रा
 षकैर्होमः, यावद्भिः कामयेत तावद्भिर्जा । ७ परदिने
 अष्टस्याम् अष्टका, पशुना स्थालीपाकेन वा । ८ अनु-
 जुहो यवसमाहरेद्वा । ९ त्रयाणामध्यसम्भवे अग्नि-
 ना कर्त्तव्यं दहेत् । १० यवसदाने कक्षदाहे मनसा
 ध्यानम् । ११ चतुर्णामेकस्याप्यनुष्ठाने नानष्टकः स्यात् ।
 १२ देवताविकल्पप्रदर्शनम् । १३ वपाहोममन्त्रः ।
 १४ सप्त होममन्त्राः । १५ खिष्टकृति अष्टमहोमः ।

१६ ब्राह्मणभोजनोत्तरं स्वस्त्ययनवाचनम् । २४० ४०० ।
 १ आन्वष्टक्यं तदुत्तरनवम्यां कार्यम् । २ मांसकल्यादि । ३
 पिण्डपितृयज्ञकल्पत्वप्रदर्शनम् । ४ पितृभ्यः मधुमन्थवर्जं
 पिण्डनिपरणम् । ५ मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः सुराच-
 मेन पिण्डनिपरणम् । ६ अवटसंख्यानिर्णयः । ७ पितृवा-
 दिपिण्डस्थानम् । ८ मातादिपिण्डस्थानम् । ९ भ्रात्रापरप-
 क्षीयसप्तम्यादिदिनत्रये कर्त्तव्ये साध्यावर्षे उत्सर्गमाति
 देशः । १० कृष्णपक्षे अयुष्मासु तिथिषु आन्वष्टक्यवत् ।
 मासि मासि पितृभ्य एव श्राद्धं कर्त्तव्यं न मातादिभ्यः ।
 ११ आन्वष्टक्ये नवावरान् भोजयेत् । १२ अशक्तौ सप्त पञ्च
 त्रिण् एकं वा । १३ वृद्धिकर्मणि पूर्त्तिकर्मणि च युग्मान्
 भोजयेत् । १४ इतरत्र युग्मब्राह्मणभोजनम् तिलस्थाने यव-
 दानञ्च । २४० ५०० । १ रथारोहणात् पूर्वं तत्-
 स्मर्शनमन्त्रः । २ अक्षस्मर्शनमन्त्रः । ३ आरोहणक्रमस्त-
 न्मन्त्रश्च । ४ रश्मिस्मर्शनमन्त्रः । ५ गमनप्रवर्त्तमानेषु
 रथेषु जप्यमन्त्रः । ६ शकटाद्यारोहणेऽपि तस्य जपः । ७
 शकटाद्यङ्गस्मर्शनमन्त्रः । ८ नावारोहणमन्त्रः । ९ नवरथे
 विशेषः । १० कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् । ११ गृहसमीपाग-
 मनम् । १२ रथावरोहणमन्त्रः । १३ नवरथावरोहणमन्त्रः ।
 १४ तत्र जप्यमन्त्रः । १५ तत्र पुनर्जप्यमन्त्रः । २४० ६०० ।
 १ वास्तुपरीक्षा । २ भूमिलक्षणम् । ३ भूमेरपरलक्षणम् ।
 ४ भूमेरन्यलक्षणञ्च । ५ विरुद्धदुष्टद्वेषोत्पादनम् । ६ भूमेरुच्च-
 निम्नतानिर्णयः । ७ भोजनमष्टस्थाननिर्णयः । ८ तत्-
 फलम् । ९ सभागृहस्थाननिर्णयः । १० तत्फलम् ।
 ११ तदपरस्थाननिर्णयः २४० ७०० । १ वास्तुपरीक्षण
 क्रमः । २ तत्र खातखननं तत्पूरणञ्च । ३ प्रशस्तमध्य-
 मगर्हितवास्तुनिर्णयः । ४ अस्तमितेऽर्के जलैस्तत्पूरणम् ।
 प्रशस्तमध्यमगर्हितनिर्णयः । ६ ब्राह्मणवास्तुनिर्णयः ।
 ७ क्षत्रियवास्तुनिर्णयः । ८ वैश्यवास्तुनिर्णयः । ९ बह-
 द्रलैः वास्तुकर्मणम् । १० समचतुष्कोणं दीर्घं वा । ११
 वास्तुप्रोक्षणम् । १२ अविच्छिन्नधारया प्रोक्षणे मन्त्रः ।
 १३ अवान्तरमृहप्रभेदनिर्णयः । १४ स्थूणानां गर्त्तेषु विशे-
 षविधिः । १५ मध्यमस्थूणागर्त्ते विशेषः । १६ मध्यमस्थूणा-
 गर्त्ते मन्त्रः । २४० ८०० । १ वंशाधानानुमन्त्रणम् । २ वंशा-
 धानमन्त्रः । ३ मणिकप्रतिष्ठापनम् । ४ तन्मन्त्रान्तरविधानम् ।
 ५ मणिकसेचनमन्त्रः । ६ वास्तुदोषशमनम् । ७ तत्प्रो-
 क्षणम् । ८ अविच्छिन्नजलधारादानम् । ९ स्थालीपा-
 कश्रवणादि शिववाचनञ्च । २४० ९०० । १ गृहप्रपदनम् ।

०वीजवद्गृहप्रपदनम् । ३ तत्कालनिर्णयः । ४ तत्र होम-
कर्म्म । ५ अनुमन्त्रणम् । ६ आयातीनां गवामनुमन्त्रणे
मन्त्रः । ७ एके अन्यस्त्रुक्तमिच्छन्ति । ८ अयातीनां गवा-
मनुमन्त्रणे । २ अ० १० क०

तृतीयाध्याये पञ्चयज्ञादिसन्नाहान्तानि कर्माणि ।
१ पञ्चयज्ञप्रतिज्ञा । २ पञ्चानां नामकथनम् । ३ पञ्चानां
स्वरूपकथनम् । ४ तेषामहरहःकर्त्तव्यता । ३ अ० १ क० ।
१ स्नाध्यायविधिः । २ स्नाध्यायाध्ययननियमः । ३ ओ-
पूर्वा व्याहृतीः समस्ता ब्रूयात् । ४ सावि-
त्राध्ययननियमः । ३ अ० २ क० । १ स्नाध्यायक्रमः ।
२ अध्ययने दैवाङ्गतिनिर्णयः । ३ अध्ययने पैत्राङ्ग-
तिनिर्णयः । ४ अध्ययने कालावधिनिर्णयः । २ अ०
३ क० । १ देवतर्पणम् । २ ऋषितर्पणम् । ३ प्राचो-
नावीती । ४ आचार्यतर्पणम् । ५ पितृतर्पणम् ।
दक्षिणावीती । ६ तिथिविशेषादौ निषेधवचनं नित्यस्नाध्या-
यस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य । ७ ब्रह्मयज्ञानध्यायः ३ अ० ४ क० ।
१ अध्ययनप्रारम्भः । २ अध्ययनकालनिर्णयः । ३ तत्र
कालान्तरम् । ४ आज्यभागङ्गतिः । ५ दधिसक्तु-
होमः । ७ होममन्त्रः । ७ तत्रान्ये वृत्रा मन्त्राः । ८ ए-
कोमन्त्रः । ९ तत्रापरोमन्त्रः । १० देवताहोमादिमार्ज-
नम् । ११ जपनियमः । १२ व्याहृतिसावित्रीजपोवे-
दारम्भश्च । १३ उल्लर्गविधिः । १४ अध्ययनकालनिर्देशः ।
१५ ब्रह्मचारिधर्म्मयुक्तोऽधीयीत । १६ ब्रह्मचारिणामपि
अध्ययनम् । १७ समावृत्तौ जायां गच्छेदित्येके । १८ प्र-
जोत्यर्थं जायागमनमपरे । १९ उपाकरणकर्म्म । २०
माध्यां पौर्णमास्यां तत्करणम् । २१ तत्र सावित्त्रादि-
तर्पणम् । १२ आचार्यादितर्पणम् । २३ ततः षष्मासो-
त्तरमुत्सर्जनकर्म्म । ३ अ० ५ क० । १ काव्यकर्म्म-
स्थाने पाकयज्ञः । पुरोडाशस्थाने चरुः । ३ काम-
प्राप्तिफलम् । ४ नैमित्तिकहोमः । ५ होममन्त्रः ।
६ अशुभस्वप्नदर्शने उपस्थानमन्त्रः । ७ तत्र मन्त्रान्तरम् ।
८ जृम्भणादौ जप्यमन्त्रः । ९ अगमनीयगमनादौ आज्य-
होमः । १० तत्र समिदाधानं वा । ११ तत्र मन्त्र-
जपो वा । ३ अ० ६ क० । १ अभ्युदितेऽर्के स्वपतः प्रायश्चित्तम्
२ तत्र मन्त्रचतुष्टयम् । अभिनिर्मुक्तस्य प्रायश्चित्तहोमः ।
३ सन्ध्यापासनम् । ४ तत्र सायङ्काले कर्त्तव्यभेदः ।
५ तत्र प्रातर्नियमभेदः । ६ तत्र कालनिर्णयः । ७ कपोत-
पाते होमजपो । ८ अर्घार्थं गच्छतो होमजपो ।

९ नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छतो होमजपो । १० महान्तम-
ध्वानं गमिष्यतो होमजपो । ३ अ० ७ क० । १ समाव-
र्त्तनम् । तत्र आचार्याय आत्मने वा एकादशद्रव्या-
हरणम् । २ उभयोद्देश्यद्रव्यालाभे आचार्यायैव दानम् ।
३ समिदाहरणनियमः । ४ कामनाविशेषे समिन्निर्णयः ।
५ उभयकामस्यार्द्रशुष्का समित् । ६ समिदाधानादि गोदा-
नम् । ७ मन्त्रान् आत्मवाचकान् कुर्यात् । ८ करञ्चोन्मर्दनम् ।
९ स्नानाञ्जनविधिः । १० कुण्डलबन्धनम् । ११ अनु-
लेपनविधिः । १२ स्रग्बन्धनम् । १३ त्रान्यविधिः ।
१४ कृत्वादानम् । १५ वैष्णवदण्डादानम् । १६ मण्युष्णी-
षसमिधादानम् । ३ अ० ८ क० ।

तृतीये १ उपदेशमन्त्रः । २ प्रत्यृचं समिदा-
धानम् । ३ मधुपर्कस्य पूजनम् । ४ अनुज्ञाते समा-
वर्त्तनज्ञानम् । ५ व्रतविशेषः । ६ निषेधविशेषः । ७
निषेधान्तरम् । ८ स्नातकस्य माहात्म्यम् । ३ अ० ९ क० ।
१ गुरवे नामकथनम् । २ उपवेशनानुज्ञा । ३ उच्चै-
र्नामकथनम् । ४ उपांशुकथने मन्त्रः । ५ शिष्य-
स्य उपांशुकथने मन्त्रः । ६ आचार्यजप्यमन्त्रः । ७ जपा-
न्तरम् अनुमन्त्रणञ्च । ८ तत्प्रशंसा । ९ पक्षिणाम् अम-
नौज्ञा वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्रः । १० ऋगस्यामनोज्ञा
वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्रः । ११ भयप्राप्तौ जप्यमन्त्रः ।
३ अ० १० क० । १ सर्वाभ्योदिग्भ्यो भयप्राप्तौ जप्यमन्त्रो-
होमश्च । २ तत्र जप्यमन्त्रः सूक्तविशेषश्च । ३ अ० ११ क० ।
१ राजसन्नाहनम् । २ तत्र जप्यमन्त्रः । ३ राज्ञे कवचदाने-
मन्त्रः । ४ धनुर्दाने मन्त्रः । ५ राज्ञो जप्यमन्त्रः ।
६ स्त्रीयजप्यमन्त्रः । ७ रूपधिदाने मन्त्रः । ८ रथगमने
जप्यमन्त्रः । ९ अश्वानुसन्त्रणम् । १० इधूनवेत्तमाणस्य जप्य-
मन्त्रः । ११ संनस्यमानराजजप्यमन्त्रः । १२ सारथिनारो-
प्यमाणे ऋषे जप्यमन्त्रः । १३ राजेच्छणमन्त्रः । १४ सौपर्ण-
मन्त्रः । १५ अनुक्रमेण रथगमनम् । १६ शुद्धप्रदेशनिर्णयः ।
१७ इन्दुभिवादाने मन्त्रः । १८ दवाणस्यागमन्त्रः । १९ उद्यमाने
राजनि पुरोहितजप्यमन्त्रः । २० तत्र पुनर्म्मन्त्रः । ३ अ० १२ क०
चतुर्थाध्याये । अर्हिताग्नेः पौडाशप्रशमनादिशन्ताती-
यजपान्तानि कर्माणि । १ व्याधिपीडितस्थाहितार्थैः कर्त्त-
व्यम् । २ यामकामले प्रमाणम् । ३ यामे वास्तव्यत्वे प्रमाणम् ।
४ अगदः सोमादिभिरिद्धा यामं प्रविशेत् । ५ अर्निद्धा वा
यामं प्रविशेत् । ६ ऋतस्याहितान्नेऽहिताभूमिखननम् ।
७ खातस्य निम्नोच्चतानिर्णयः । ८ खातस्य आयामनिर्णयः ।

६ स्वातस्य विस्तृतिनियमः । १० स्वातस्य अधोनिर्णयः ।
 ११ प्रसृष्टानदेशनिर्णयम् । १२ तत्स्थानस्य वज्रलौप-
 धिकत्वम् । १३ कण्टकिउज्जाद्युद्वासनम् । १४ दहन-
 लक्षणप्रसृष्टानस्य विशेषविधिः । १५ प्रेतस्य केशादि-
 वपनम् । १६ बर्हिंराज्यादिसंस्थापनम् । १७ पृषदाज्य-
 नयनम् । ४ अ० ३ क० । १ अग्नियज्ञपात्रादिनयनम् ।
 २ प्रेतनयनकर्तृनिर्णयः । ३ शकटादिना प्रेतन-
 यनमित्येके । ४ अनुस्तरणीपशुस्त्रीनयनम् । ५ अनु-
 स्तरणीं गामाङ्गरेके कृणाम् एकवर्षाभजांमित्यपरे
 ८ पशोः सव्यबाहुवन्धनं कृत्वा आनयनम् । ९ तदनु-
 अमात्यादीनाभागमनम् । १० दाहकर्तुः कर्तव्यभेदः ।
 ११ दक्षिणपूर्वदेशे आहवनीयनिधानम् । १२ उत्तरपश्चिमे
 गार्हपत्यनिधानम् । १३ दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्निनिधानम् ।
 १४ चित्वाग्निचयनम् । १५ चित्वायां प्रेतसंवेशनम् ।
 १६ प्रेतपत्नीसंवेशनम् । १७ क्षत्रियप्रेतस्य धनुःसंवे-
 शनम् । १८ देवरादिना पत्न्याऽप्यापनम् । १९ तत्र दृषणे
 उखापके कर्त्रा, देवरे तेनैव मन्त्रस्य जपः । २० धनुःप-
 नयने मन्त्रः । २१ पुनः कर्तव्यापकयोर्मन्त्रजपः ।
 २२ धनुर्भक्ता जपः । ४ अ० २ क० । १ पात्रयोजनम् ।
 २ दक्षहस्ते जुहूयोजनम् । ३ सव्ये उपमृतानयनम् ।
 ४ त्रै पात्रेषु स्फुरस्य सव्येऽग्निहोतृवन्द्या योजनम् ।
 ५ उरः प्रभृतिषु भ्रवादिनिधानम् । ६ नासिकयोः
 स्तुवाधानम् । ७ एकां स्तुवं भित्त्वा नासिकाद्वये
 योजनम् । ८ कर्णयोः प्राशित्राधानम् । ९ एकञ्चेत्
 भित्तोभयत्र तद्विधानम् । १० उदरे हविः पात्रीनिधा-
 नम् । ११ तत्र समवत्तधानचमससंयोजनम् । १२ उपस्थे
 शस्थानिधानम् । १३ अरणीमूर्त्तौ, उदूखलदृषणे जङ्घयो
 र्निदध्यात् । १४ प्रादद्वये शूर्पनिधानम् । १५ एकञ्चेत्
 क्त्वा निधानम् पूर्ववत् । १६ आसेचनपात्रे पृषदा-
 ज्यपूरणम् । १७ दृषदुपलाद्युपयोगद्वयनिधानम् ।
 १८ बौहृष्टण्णयादिनिधानम् । १९ अनुस्तरण्या वपासुत्-
 खिद्य तत्र प्रेतस्य शिरोसुखाच्छादनं तन्मन्त्रश्च । २०
 प्रेतपाख्योर्बुक्कयोर्निधानम् । २१ हृदये हृदयाधानम् ।
 २२ प्रेतपाख्योः पिण्डप्राधानमित्येके । २३ वृक्षाभावे
 पिण्डप्राधानमित्येके । २४ प्रयोताप्रणयनानुमन्त्रणे ।
 २५ दक्षिणजानुपातेन दक्षिणाग्नेौ चतुराज्याङ्गतिहोमः ।
 २६ प्रेतस्योरसि पञ्चमाङ्गतिहोममन्त्रः । ३ अ० ३ क० । युगप-
 दग्निप्रज्वालने प्रेषणम् । आहवनीयस्य प्राक् प्रेतदेहप्राप्तौ

प्रेतस्य स्वर्गलोकगतः पुत्रविशिष्टश्च फलम् । गार्हप-
 त्यस्य तथात्वे प्रेतस्यान्तरिक्षलोकप्राप्तिः पुत्रस्य वृद्धिश्च
 फलम् । दक्षिणाग्नेस्तथात्वे प्रेतस्य मनुष्यलोकप्राप्तिः
 पुत्रस्य वृद्धिश्च फलम् । ५ युगपत्प्राप्तौ सर्वसमृद्धिः फलम् ।
 ईदहनमन्त्रः । ७ दहनप्रशंसा । ८ जानुमात्रे गर्तेऽव-
 स्थाय दाहोत्तरमातिवाहिकशरीरमास्थाय धूमेन सह
 स्वर्गलोकगमनम् । ९ दाहकर्तृजप्यमन्त्रः पृषतोऽनीक्षित्वा
 सर्वेषां गमनञ्च । १० सकृत्स्नात्वा प्रेताय जला-
 ङ्गलिं दत्त्वा न्यानि वासांसि परिधाय दिवा आ-
 नक्षत्रदर्शनात् तत्रावस्थानम् । ११ रात्रौ आदित्यमण्डलं
 दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत् । १२ गृहप्रवेशे दृष्ट्वादिपूर्वापरनिर्णयः
 १३ गृहभागव्य अग्नादीनामुपसर्गः । १४ तस्मिन् दिने
 अन्नं न पचेरन् । १५ क्रीताद्यज्ञेन वर्त्तेरन् । १६
 सपिण्डानां तिरात्रमक्षारं लवणाद्वाशनम् । १७ महागुरु-
 ष्टौ द्वादशारात्रं तथाशनं दानाध्ययनवर्जनञ्च
 १८ सपिण्डेषु दशाहं दानाध्ययनवर्जनम् । १९
 उपनेतृगुरौ अक्षपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वाऽशौ-
 चम् । २० अदत्तासु स्त्रीषु ष्टासु दशाहम् । २१
 एकदेशाध्यापकेषु तिरात्रम् । २२ अक्षपिण्डज्ञातौ
 तिरात्रम् । २३ दत्तासु स्त्रीषु तिरात्रम् । २४ अद-
 नजाते तिरात्रम् । २५ अक्षस्पर्शगर्भे तिरात्रम् । २६
 महाध्यायिषु ष्टेषु एकाहम् । २७ समानपामीये
 ओत्विये एकाहम् । १ अस्थिसञ्चयनम् । २ स्त्रीषु
 रूपभेदेन कुम्भनियमः । ३ प्रोक्षणमन्त्रः । ४ सञ्चयने
 पूर्वापरनिर्णयः । ५ सञ्चयनानन्तरमवधाननिर्णयः ।
 ६ पांशुपक्षेपः । ७ पांशुपक्षेपानन्तरम् उत्तराष्ट्रं
 जपेत् । ८ षट्कपालेन कुम्भं पिधाय पृषतोऽनवेक्षं प्रत्या
 गत्याप उपसृश्य प्रेतस्य आह्वानम् । ४ अ० ५ क० । १ षट्-
 गुरुकस्यान्यतो वाऽपत्नीषमाणपञ्चादिकस्याभावस्यायां शान्ति-
 कर्म । २ क्रव्यादाग्निहरणम् । ३ चतुष्येते तदग्निपरित्यागः ।
 ४ पृषतोऽनववेक्षणादि कृत्वा प्रत्यागत्याप उपसृश्य केशा-
 दीन् वापयित्वा नवघटादिकुशपिङ्गलान्तकल्पनम् । ५ पच-
 ननामाग्निजननम् । ६ अग्निदीपनम् । ७ अग्निसेचनम् ।
 ८ अनहुञ्चर्मरुदमात्यारोहणम् (कर्तृ भिन्नाः सव्ये पुसां-
 सः स्त्रियश्चाभात्याः) । ९ परिधिपरिधानम् । १० आहुति
 चतुष्टयमन्त्रः । ११ अमात्याः स्त्रियः तरुणत्वार्थेनवनीतं गृ-
 हीत्वा तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां चक्षुषी आङ्गीरन् । १२ अज्व-
 मानानां स्त्रीणां कर्त्रां वीक्षणम् । १३ कर्तुः अग्नाभिभर्षणम्

१४ परिक्रमणजपः । १५ स्थितिद्वयसमापनम् । १६ अहृतवाससाक्षाद्योपवेशनम् । १७ आ उदयादखपल आसीरन् । १८ होमसमापनम् । १९ अ० ६० । १ आङ्गाधिकारः । २ पार्वण्यकाम्यद्विआङ्गैकोदिरूपश्राद्धेपालविप्रलक्षणसंख्ये । ३ सपिण्डीकरणभिन्ने यथेष्टं विप्रसंख्या तत्र त्वयाणां त्वय एव कार्य्या इति भेदः । ४ पिण्डपितृयज्ञे पितृणां पिण्डनिपरणादीनां श्राद्धेऽतिदेशः । ५ ब्राह्मणाय जलदानम् । ६ दर्भासनदानम् । ७ पुनर्जलदानम् । ८ अर्घ्यपाले तिलावपनं तन्मन्त्रश्च । ९ पितॄं कर्म अर्घ्यदानं कार्य्यम् । १० अर्घ्यदानम् । ११ अर्घ्यदानात् पूर्वं जलदानम् । १२ अर्घ्यस्यजलनिवेदनम् । १३ अर्घ्यानुमन्त्रणं तन्मन्त्रश्च । १४ अर्घ्या आपो यस्मिन् पाले एकीकृताः तत् प्रथमपालं नोद्धरेत् । १५ अ० ७० । १ गन्धादिदानम् । २ अग्नौ करणानुज्ञा । ३ प्रत्यनुज्ञा । ४ अग्नौ करणहोमः । ५ पाण्येष्वेव वा होमः । ६ देवपितृणां क्रमेण अग्निमुस्रपाणिसुस्रले । ७ भोजनपालेऽन्नदानविधानम् । ८ उदशेषादानम् । ९ भोजनपाले अधिकान्नदानम् । १० भोजनात् तृप्तेषु पायमन्त्रः । ११ पिण्डार्धमन्नस्रुत्य शेषनिवेदनम् । १२ अनाचान्तेषु पिण्डनिपरणम् । १३ आचान्तेषु तदित्येके । १४ ब्राह्मणानुज्ञानविकिरदानम् । १५ अस्तु स्वधेति प्रत्यनुज्ञानम् । १६ अ० ८० । १ अथ शूलगवः । २ तस्य कालादिनिर्णयः । ३ पशुनिरूपणम् । ४ पशुलक्षणम् । ५ कृष्णविन्दुयुक्तः पशुरित्येके । ६ जम्बुसदृशं कृष्णं कामं गृह्णीयात् । ७ पञ्चभिषेकः । ८ शिर आरभ्य पुच्छदेशपर्यन्तमभिषेकः । ९ पशुत्वर्गः । १० पशोर्द्विपर्यन्तं पालनम् । ११ तत्र दिग्निर्णयः । १२ ग्रामदर्शनायोग्यदेशे पालनम् । १३ अर्द्धरात्रादूर्ध्वं सुदितेऽर्धे वा काले शूलगवः कार्य्यः । १४ यूपनिस्सनं तत्र पशुवधनञ्च । १५ प्रोक्षणादि पशुकल्पेन समानम् । १६ विशेषस्तथं पालना पलाशेन वा वपाहोमः । १७ हर्रादि द्वादशनामकः होममन्त्रः । १८ उग्रादिषड्नामको वा मन्त्रः । १९ रुद्रनामको वा मन्त्रः । २० बलिहरणम् । २१ चतुर्भिः सूक्तैश्चतुर्दिशसुपस्थानम् । २२ सर्व्वरुद्रयज्ञे तस्यातिदेशः । २३ स्थालीपाकत्रीहीणां तुषफलीकरणानां पुच्छकर्म्मशिरःपादानामग्नावनुहरणम् । (सूक्तकणाः फलीकरणाः) २४ शंवात्वमते विशेषः । २५ अङ्गावदनसमये शोषितनिनयनम् । २६ संज्ञपनदेशे भूमौ निपतितं रुधिरं सर्पेभ्य उद्दिशेत् । २७ सर्व्वशब्दानां रुद्रनामधेय

त्वोक्त्वा तस्य सर्वात्मत्वम् । २८ अथैव सर्वा सेनाः । २९ सर्वाण्युत्कृष्टान्यस्यैवांशभूतानि । ३० इत्थेवं विदं यजमानं रुद्रः प्रीणाति । ३१ अस्य कर्म्मणो वक्तारश्च रुद्रो न हिनस्ति । ३२ अस्य उदशेषं न प्राप्नोयादेकमतम् । ३३ अस्य द्रव्याणि यानं नाहरेयुः । ३४ नात्रागन्व्यमिति पुत्रादीन् प्रतिषेधयेत् । ३५ नियमेन उदशेषं प्राप्नोयाति सिद्धान्तः । ३६ शूलगवस्य फलानि ३७ शूलगवनेष्टा अन्यं पशुसुत्सृजेत् । ३८ सर्व्वथासुत्सृष्टपशुनैव स्यात् ३९ शूलगवनामकेन पशुकर्म्मणा रहितो न भवेत् तेन शूलगवस्य नित्यता । ४० शन्तातीयं जपित्वा गृहप्रवेशः । ४१ शूद्रपतापे गोष्ठे अथैव रुद्रस्य वजनम् । ४२ स्थालीपाकं निधाय सर्व्वदत्तं कुर्यात् । ४३ प्रतिधूमं श्वानयनम् । ४४ शन्तातीयं जपन् पशूनां मधुप्रमियात् । ४५ समाप्तिज्ञापनार्थं आचार्य्यनमस्कारः । ४६ अ० ४५ क० आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टप्रतिपाठार्थाः । १ आचमनादि सामान्याङ्गम् । २ सन्धोपासनाङ्गाचमनादि । ३ मार्जनम् । ४ पापशोधनम् । ५ गायत्रीसूत्रपादि । ६ तस्या ध्यानादि । ७ आचमनमन्त्रादि । ८ सन्नाथाः ऋषिदैवतच्छन्दांसि । ९ स्नानविधिः । १० माध्यन्दिन स्नानविधानम् । ११ मन्त्रस्नानम् । १२ वैश्वदेवः । १३ खस्तिवाचनादि । १४ होमे स्थण्डिलादि । १५ सुक्त्तुवादिसमार्गः । १६ ब्रह्मणः पञ्च कर्म्मणि । १७ पार्वण्यस्थालीपाकः । १८ नित्यमौपासनम् । १९ पुनराधानम् । २० अनेकभार्य्यस्य परतजडाया धर्म्मभागित्वम् । २१ कन्यावरणम् । २२ उपयमनादि । २३ अन्योन्वावलोकनम् । २४ आर्द्राक्षतारोपणादि । २५ अतृप्ततीक्ष्णत्वादि । २६ जातकर्म्मदि । इत्येते १ अ० गताः २ अध्याये १ ग्रहयज्ञादि । २ ग्रहयज्ञसम्भारार्दि । ३ अर्चनाङ्गानि । ४ अर्चनविधिः । ५ आवाहनमन्त्राः । ६ ग्रहाणामधिदेवतादि । ७ गणपत्यादिदेवतावाहनम् । ८ अग्नुरुपधानादि । ९ यजमानाभिषेकः । १० होमविधानादि । ११ भोजनविधिः । १२ शयनादिविधिः । १३ आङ्गानि । १४ ब्राह्मणनियमः । १५ गन्धादिदानादिपिण्डपितृयज्ञानां कर्म । १६ अग्नौ करणादिकर्म । १७ पिण्डदानादिश्राद्धशेषसमापनानां कर्म । १८ अग्निदग्धपिण्डदानादि । १९ आभ्युदधिके विशेषः । इत्येते २ अ० गताः पदार्थाः । तृतीयाध्याये १ पितृभेदः । २ अग्निदानानियमः ।

३ अग्निकार्य समापनम् । ४ कर्तुं रुदकविधिः । ५ पिण्ड-
क्रिया । ६ नवआङ्गानि । ७ सञ्चयनम् । ८ दशाहकथम्
९ एकोद्दिष्टम् । १० एकोद्दिष्टविधिः । ११ सपिण्डीकर-
णम् । १२ आमन्त्राङ्गम् । १३ अतीतसंस्कारः । १४ पाला-
शविधिः । १५ नारायणवलिः । १६ नामवलिः । १७
पुराणमेकोद्दिष्टम् । १८ उषोत्सर्गः । १९ पदार्थाः ।

४ अध्याये १ पुस्तककर्मादीनि अग्निकार्यान्मानि कर्माणि ।
१ पूर्सानि । २ मण्डलादिविधिः । ३ प्रतिमाद्रूप्याणि । ४
प्रासादप्रतिष्ठादि । ५ तदनुष्ठानादि । ६ अग्निस्थापनादि ।
७ देवाभिषेकादि । ८ शान्तिप्रतिष्ठादि । ९ वाप्यादिविधिः
१० आरामादिविधिः । ११ होमविशेषः । १२ प्राचीं
दिशमन्वावर्त्तते । १३ दक्षिणां दिशमन्वावर्त्तते । १४
प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्तते । १५ उदीचीं दिशमन्वावर्त्तते
१६ पृथिवीमन्वावर्त्तते । १७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते
१८ दिवसमन्वावर्त्तते । १९ रात्रिमन्वावर्त्तते । २०
परमन्वावर्त्तते । २१ सर्वा दिशोऽन्वावर्त्तते । २२
अग्निकार्यफलम् । ४ अ० गताः एते पदार्थाः ।

आश्वायन पुं स्त्री अश्व+गोत्रे अश्व+फञ् । अश्वधर्मोत्पापले
स्त्रियां ङीप् । [अश्ववतानधर्मपत्रे स्त्रियां ङीप् ।

आश्ववतान पुं स्त्री० अश्ववताननामधर्मपत्रम् विदा० अञ् ।

आश्वस पु० आ+श्वस-घञ् । निर्दृते २ आश्वयदाने ३ भीतस्य
भयनिवारणार्थे व्यापारे ४ सान्त्वने च “धारणमाश्वस-
जननं अमम्रञ्च” सुशु० । [२ सान्त्वनासम्पादके ।

आश्वसक लि० आ+श्वस-णिच्-खुल् । आश्वसकारके

आश्वसन न० आ-श्वस-णिच्-ल्युट् । सान्त्वने । “आश्व-
सनञ् कश्चन दुःखार्तायाः प्रकीर्त्तितम्” भा० आ० । अ०
कर्त्तरि ल्यु । २ आश्वसकारके “तदिदं द्वितीयं हृदया-
श्वसनम्” शकु० । [तद्भावदर्शनाश्वसि” शकु० ।

आश्वसिन् लि० आ+श्वस-णिनि । प्रत्याशायुक्ते । “मनस्तु

आश्वस्य लि० आ+श्वस-णिच्-भत् । सान्त्वनीये । ल्यप् ।
२ सान्त्वयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आश्विक लि० अश्वान् भारभूतान् हरति वृद्धि आवृद्धि
वा ठञ् । भारभूतस्याश्वस्य १ हारके २ वाहके ३ आवाहके
च । अश्वस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठक् ।
अश्वलाभरूचके ४ संयोगे ५ उत्पाते ६ निमित्ते च ।

आश्विन पु० आश्विनी पूर्णिमा यस्मिन् मासे अण् । खनाम
ख्याते चान्द्रे मासभेदे “अहमप्याश्विने तद्वत् सायाङ्गे बोध-
यास्यहम्” दुर्गाबोधनमन्त्रः । १ अश्विमाहपधान आसा-

मिष्टकानाम् अण् मतोलुक् । २ इष्टकाभेदे स्त्री ङीप् । “ये
हैता आश्विनीरुपदधाति” शत० ब्रा० ८, २, १, ११ । आश्विनौ
देवते अस्य अण् । ३ चित्तभेदे च “प्रत आश्विनीः पवमानः”
ऋ० ८, ८६, ४, पञ्चाश्विन्यो ह ऋतव्ये पञ्च वैश्वदैव्यः पञ्च-
प्राणभृतः पञ्चायस्या एकया न विंशतिर्वयस्यास्ता एकचत्वा-
शिशद्द्वितीया चितिः” शत० ब्रा० । ४ यज्ञियकपालभेदे पु०
“सौम्येन सहाश्विनो द्विकपालः सर्वत्व” कात्या० १२, ६, ३,
“भैलावरुणश्च स आश्विनश्च मे इति” यजु० १८, १६, अ-
श्विन्यां भवः अण् । ५ अश्विनीकुमारयोः द्वि० व० । अश्विनौ
देवते अस्य अण् । अश्विनीकुमारदेवताके ६ यज्ञे
७ शस्त्रे च । आश्वलायनशब्दे उदा० ।

आश्विनी स्त्री अश्विना अश्वकारवता नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा
नक्षत्राण् । १ आश्विनपौर्णमास्याम् २ आश्विनशब्दोक्तार्थे च ।

आश्विनेय पु० द्विव० अश्विन्याः घोटाकारवत्याः संज्ञायाः
अपत्यं ढक् । १ अश्विनीकुमारयोः तयोः तस्या उत्पत्ति-
कथा अरुणात्मजशब्दे ३२६ पृष्ठे दृश्या । तस्यापत्यं विदा०
अञ् । २ नकुले ३ सहदेवे च पु० तयोर्माद्रासश्विनीकुमारा-
भ्यामुत्पादितत्वात् तथात्वम् । “जिगाय समरे वीराना-
श्विनेयः प्रतापवान्” भा० स० प० ३ अ० । अश्वसैकाहगमः
पन्थाः ढक् । ३ अश्वसैकाहगम्ये अर्धानि ।

आश्वीन पु० अश्वसैकाहगमः पन्थाः वा खञ् । अश्वसैकाह-
गम्ये देशे “सहस्राश्वीनो वा इतः स्वर्गो लोकः” ऐत०
ब्रा० । चतुश्चत्वारिंशाश्वीनानि” श्रुतिः ।

आश्वेय लि० अश्व देवता अस्य ढक् । १ तद्देवताके
हविरादौ अश्वयाया अपत्यम् शुभ्रा० ढक् । अश्वभावे ।

आषाढ पु० आषाढी पूर्णिमाऽश्विन् मासेऽण् । खनाम
ख्याते चान्द्रे १ मासभेदे “आषाढस्य प्रथमदिवसे” मेघदू०
“शेते विष्णुः सदाषाढे कार्तिके प्रतिबुध्यते” इति पुरा० ।
आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य अण् । व्रतितनां धार्यो
पालाशे २ दण्डे “उपहिताषाढम्” काद० “तत्पुत्रेषु च
सृष्टीतव्रतेनाषाढिना” काद० । “अथाजिनाषाढधरः
प्रगल्भवाक्” कुमा० । ३ मलयपर्वते पु० मेदि० पृ० ढस्य ङः ।
आषाढोऽयुक्तार्थेषु । स्वार्थे कन् आषाढकोऽयुक्तार्थेषु ।

आषाढा स्त्री आ+सह-क्त “श्रवणाषाढेति” पा० निर्हे-
शात् लि० षत्वभोच्चाभावश्च । राशिक्रमस्ये १ विंशतितमे
२ एकविंशे च नक्षत्रे “मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्रावणसंज्ञ-
कोषणी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा चाङ्गं धनिष्ठाया” इत्युक्तेः
सा च पूर्वा उत्तरा च । तत्र पूर्वस्याः प्रथमपादस्य

धनुराशिषट्कत्वसुत्तरायाश्च शेषपादत्रिकस्य मकरराशि-
षट्कत्वम् तत्रार्थे न० च आषाढभूः” मङ्गलग्रहः तस्य
तत्र जातत्वात्तथात्वम् ।

आषाढाभव पु० आषाढायां नक्षत्रे भवति भू-अच् । मङ्गल-
ग्रहे आषाढाजातोऽथत्वत् किप् । आषाढामूरथत्वत् ।

आषाढि स्त्री आ+सह-क्तिन् नि० न ओत् षत्वञ्च । ऽस्यक्
सहने ‘तथाषाढेः सौश्रमतेयस्योपदधुः’ शत० ब्रा० ६, २, १,
३७ । २ रतिदेव्याः स्थाने च शङ्कार्धर० ।

आषाढी स्त्री आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूरिमा “नक्षत्रेण
युक्तः कालः” पा० इत्यण् । १ आषाढमासीयपौर्णमास्याम् ।
२ यज्ञियेष्टकाभेदे च ।

आषाढीय त्रि० आषाढायां भवः “अविष्टाषाढायामिति” पा०
तस्येदम् इद्वत्वात् वा छ । १ आषाढानक्षत्रे भवे २ आषा-
ढसम्बन्धिनि च ।

आष्टम पु० अष्टमोभागः अण् । अष्टमे भागे ।

आष्ट्र अश-व्याप्तौ ष्ट् वृद्धिश्च । आकाशे उज्ज्व० ।

आस उपवेशनेऽदादि० आ० अक्० सेट् । आस्ते आस्ताम्
आसते आसीत आस्ताम् आस्यु आहुम् आस्त आसत
आसिष्ट आसांश्चभूव आसांमास आसाञ्चक्रे आसिता
आसिष्यते । आसीनः आसितम् आसितवान् आसितम्
आसिता आसितः आसः आसनम् आसना “य आस्ते मनसा
स्मरन्” गीता “दिवि देवास आसते” ऋ० १, २०, २ ।
“आसीतामरणात् ज्ञान्ता” नासीत गुरुणा सार्द्धं शिला-
फलकनौषु च” इति च मनुः । “सुखितमास्यु ततः शरदां
शतम्” सा० द० । “निबद्धमाध्वं पिबतात्त शेषम्” भट्टिः ।
“जगन्ति यस्यां सविकाशमासत” भाषः । “आसिष्ट नैकत्र
शुचा व्यरंसीत्” भट्टिः भावे आस्यते “आस्यतामिति
चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः” मनुः । “इच्छामि नित्य-
मेवाहं त्वया पुत्र ! सहासितम्” भा० व० । अ० “जन-
कोह वैदेह आसाञ्चक्रे” शत० ब्रा० १४, ६, १, १ ।
तृष्णीभ्य भयादासाञ्चक्रिरे ऋगपक्षिणः” भट्टिः “कैलास-
शिखरासीनम्” तन्त्रम् “आसीनानां सुरभितशिलं नामि-
गन्धैर्भूषणाम्” सेवदू० । “आसितं भाषित चैव मतं
यज्ञाप्यनुष्ठितम्” रामा० । “जृम्भासितादिजन्तु” सा० द० ।

अधि-अध्यारोहणे सक० । गगनमध्यमध्यास्ते दिवाकरः
काद० “छायामध्यास्य सैनिकाः “ययौ ऋगाध्यासित-
याद्वलानि” इति च रघुः । जम्बू विटपमध्यास्ते
परश्वता” विक्रमो० । “आचख्यौ दिवमध्यास्य

शासनात् परमेष्ठिनः” रघुः । अत्राधारस्य कर्मता ।
अनु-पश्चादुपवेशनेन सेवने सक० । “अन्वासितमन्वत्वा
स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः । “एतः सखायमन्वास्ते
सदैव धनदं नृपः” भा० स० १० अ० ।

अभि-आभिसुख्येन स्थितौ नैकथे च अक्० अभ्यासः अ-
भ्यासोवक्ते कप्रयत्ननिमापद्येरन्” छा० उ० ।

उद्-अौदास्ये प्रकृतकर्मण्य उपरमे अक्० “विधाय वैरं सामर्थे
नरोऽरौ य उदासते” भाषः । “उदासीनवदासीनः” गीता
उप-सेवने सक० । “नोपास्ते यश्च पश्चिमास्” मनुः ।
“उपास्येते हरिहरौ लकारोऽभ्यते यतः” वाक्यप० ।
“वायुवच्चानुगच्छन्ति तथा दीनानुपासते” मनुः । “ऋतवस्त-
सुपासते” कुमा० ।

परि-उप-उपासनस्य प्रकर्षार्थे “यद्यैव क्षुधिता बाला मातरं
पथ्युपासते” “पितामहं च के तस्यां सभायां पथ्युपासते”
भा० स० १ अ० । (एनम्) “भुजङ्गाः पथ्युपासते” कुमा० ।

सम्-उप-सम्यगुपासने सक० । “ससुपास्यत पुत्रभोग्यंवा” रघुः
परि-परितः स्थितौ अक्० सम्यक् सेवने सक० । तामेतेद्देवाश्च
पथ्यासते वे चेमे ब्राह्मणाः” शत० ब्रा० ।

सम्-सम्यक् स्थितौ उपवेशने च । “भोगिभोगसमासीनम्”
“पश्चिमां तु समासीनः” मनुः ।

आस अथ्वा आ+अस्-क्तिप्-आस+किप् वा । १ स्मरणे
२ आक्षेपे “आः क एष मयि जीवतीति” सुहारा० ।
“आदुरात्मन् दृषामङ्गलपाठकः” वेणी० । ३ कोपे,
४ सन्नापे, ५ पीडयां सर्गवर्जने च । “आः किमेतदिति
क्रोधादाभाष्य महिषासुरः” देवीमा० । ईस्ते “विद्या-
मातरमाः प्रदर्श्य नृपस्युन् भिक्षामहे निषत्वापाः” उद्गतः ।

आस पु० आस-घञ् । १ आसने २ स्थितौ ३ उपवेशने आस्यतेऽ-
नेन करणे घञ् । ४ उपवेशनस्थाने गुह्यपार्श्वभागे “यथा
कथासं पुण्डरीकमेवमस्याक्षिणी” छा० उ० छान्दसं न० ।
अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस-करणे घञ् । ५ धनुषि “स सासिः
सासुस्तः सासः” किरा० “सासः सचापः” मङ्गि० ।
इयासः अस क्षेपे भावे घञ् । ६ विक्षेपे निरासः ।

आसक्ति त्रि० आ+सन्ज-क्त । १ आसङ्गवृत्ते विषयान्तरपरि-
हारेण तदेकतानतयाभिनिष्टे ३ अनवरते न० जटा० इत-
द्विति ४ सम्यक्संबन्धे च त्रि० आसक्तचित्तः आसक्तचेताः ।

आसक्ति त्रि० आ+सन्ज-क्तिन् । विषयान्तरपरिहारेण
कविषयावलम्बने “ते देवा आसक्तिमन् वदन्तः” “आस-
क्त्यन्तं वदन्तः इति च” शत० ब्रा० ६, २, १, १, १, २ । “नीळ-

लोहितं भवति कलासक्तिर्व्यज्यते” ऋ० १०, ८५, २८ ।

आसङ्ग ७० आ+सन्ज-घञ् । अभिनिवेशे, प्राप्तस्योपस्थितस्य वा नश्यतो वस्तुनः २ रक्षणाभिभाषे, ३ भोगाभिभाषे, ४ कर्तृत्वाभिमाने ५ विषयान्तरपरिहारेण चेतस एकत्वाभिनिवेशे च । “नयनप्रोतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः” सा० द० । “तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयञ्चक्रुः” शत० ब्रा० १, १, २, ३ “तथोहैन ह्ययमान मासङ्को न विन्दति” शत० ब्रा० ५, २, ३, ५, “त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्” गोता । ६ सम्यक् सम्बन्धे “सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते” कुमा० । आसज्गते कर्मणि घञ् । ७ आसङ्गनीये उत्तरासङ्गः “त्वयुत्तरासङ्गवर्ती निवीतिनीम्” कुमा० । ८ सौराष्ट्रसत्तिकायां राजनि० ९ अनवरते न० १० तद्वति त्रि० जटा० । सौराष्ट्रसत्तिकाया गात्रे आसङ्गनीयत्वात्थात्वम् । अनवरतस्य च सततसम्बन्धात् आसङ्गत्वम् ।

आसङ्गत्य न० न सङ्गतः तस्य भावः व्यञ् चतुरादिषु पर्युदासात् नोत्तरपदशब्दिः । साङ्गत्वाभावे असम्बन्धे ।

आसङ्गिनी स्त्री आसङ्गः सातत्यमस्त्वस्य इनि ङीप् ।

१ वात्वायां त्रिकाण्ड० । २ आसङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आसङ्गिम पु० आसङ्गे भवः डिभच् । सुश्रुतोक्ते कर्षु वेषाङ्गकर्षु बन्धनाकृतिभेदे । “तत्र समासेन पञ्चदश कर्षु बन्धनाकृतयो भवन्ति वक्रञ्च वन्धूरक आसङ्गिम” इत्यादिना विभज्य “अध्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः” इति सुश्रुते लङ्घितः ।

आसञ्जन न० आ+सन्ज-ल्युट् । आसङ्गे २ सम्यक्सम्बन्धे “प्रततिवलयसाङ्गनात्” शकु० । णिच्-ल्युट् । ३ योजने

आसञ्जित त्रि० आ+सन्ज-णिच्-क्त । संयोजिते

आसन्ति स्त्री आ+सद्-क्तिन् । १ नैक्यसंबन्धे २ प्राप्नो न्यायमते ३ प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षे “आसन्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते” भाषा० । ४ शाब्दबोधोपयोगिन्यामव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितौ । “आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते । कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते, भाषा० । “यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न सतिः । ननु यत्र ऋत्वि कुरङ्गली वासस्त्री देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्वरणकाले पूर्वपदस्वरणस्य नाशात् अव्यवधानेन उत्तरपदस्वरणासम्भव इति चेन्न प्रत्येकपदसंस्कारैश्चरमतावद्विषयकस्वरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः

नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्यैव नानासंस्कारैरेकस्वरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्षं ज्ञानस्थीद्वोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णकपदस्वरणम् । परन्तु तावत्पदार्थानां स्वरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावानान्वयबोधरूपः शब्दबोधो भवतीति केचित्’ सुक्ता० ।

शाब्दबोधतुहेः आसत्तिस्य शब्दचित्तामणौ निरूपिता यथा । “आसत्तिस्याव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः सा च स्मृतिर्नानुभवोऽतो नान्योन्याश्रयः अथ नानाविशेषककर्मकर्तृकरणाधिकरणक्रियादिपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न योगपदं सम्भवति आशुतरविनाशिनं क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति कथन्तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्द्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् श्रौतप्रत्येकवर्षानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः न चान्यविषयसंस्कारेणान्यस्य न स्वरणमिति वाच्यं वाक्यार्थानुभवानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेण तत्र कस्वरणकल्पनात् प्रत्येकवर्षं संस्काराणामिवानन्यगतिकतया पदस्वरणे । अथ “यदाकाङ्क्षितं योष्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते” नचैवमन्यथान्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं एवमपि प्रथममन्वये हेतुननुपन्यासात् उत्तरस्य हीदं सामग्रीवैकल्यं न पूर्वस्येति चेत् अस्तु तावदेवं तथापि चरमन्तावत्पदार्थवटितवाक्यार्थानुभवे उक्तैव गतिरनन्यगतिकत्वात् । अत्र वदन्ति । सन्निधानं पदजन्यवान्वयबोधहेतुः द्वारमित्यादावध्याहृतेनापि पिधानादिनान्वयबोधदर्शनात् न च द्वारं पिधेहीतिशब्द एवाध्याहृतियते अनुपयोगात् अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वादावश्यकत्वाच्च अर्थापत्तेरुपपादकविषयकत्वात् न च शब्दमात्रसुपपादकमपि तु तदर्थः । अवश्यं कल्पप्रार्थसाहचर्येण दैवतशसम्बन्धशब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्यान्यबोधकत्वमिति नियमशक्तिकल्पनापत्तिः स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधकमिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् लक्षणायां व्यभिचारात् तत्राक्षेपाक्षिप्तेन कर्त्तारान्वयबोधाच्च अथ द्वारपदसहभावमात्रं पिधेहि शब्दस्य कल्पप्रते भाषवात् न च पिधानाभिधायकानेकशब्दोपस्थितौ विनिगमकविरहः संस्कारतारतम्यात्-

पदविशेषस्येति चेत् न आकाङ्क्षादिमत्प्रतियोग्य-
न्वितस्यार्थपरत्वस्य क्लृप्तत्वात्साधनेनार्थाध्याहारत् न च
श्रुतपदानि लक्ष्यप्रयोजनानीति कथमध्याहृते तेषां तात्-
पर्यमिति वाच्यं श्रुतार्थान्वयानुपपत्त्याध्याहृते वात्पर्यात्
कथन्तर्ज्ञादनं पचतीत्यत्र समभिव्याहृतमात्रादन्यबोधः
कलायादेरपि श्रुतत्वादिति चेत् न तात्पर्यनियमादित्य-
वेहि 'यत्परः शब्दः सशब्दार्थः' इति न्यायात् अन्यथा
तत्रापि देवशात् श्रुतकलायपदोपस्थानेनान्वयबोधः
स्यात् अथ देवश्च ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्या-
हाराभावेन कर्तुरनभिधानात् ततोया स्यादिति चेत्
न अध्याहृतेनार्थापचतिपदेन कर्तुरनभिधानात् । कर्त-
संख्याभिहितेति चेत् न, देवदत्तस्य पाकइत्यत्र ततोयापत्तेः
तात्पर्यं तत्रैव व्यवस्थेति चेत् तत्र ननु द्वारं पिधेहीत्यादौ
पिधानशब्दानुभवे पिधानोपस्थापकपदत्वेनान्वयबोधो
जनकत्वमिति चेत् न अन्यप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन-
जनकत्वात् न तु तदुपस्थापकयावत्पदत्वेन गौरवात् एवंपि-
धानान्वयबोधेऽपि अन्यथा गौणलक्षणिकयोरन्वयबोधो
स्यात् तयोरननुभावकत्वादिति उच्यते क्रियापदोपस्था-
पिता क्रिया कारकपदोपस्थापितं च कारकं परस्परमाका-
ङ्क्षति न तूपस्थितिमात्रम् अन्यथा द्वारं कर्मता पिधेहि
द्वारं पिधानकृतिरित्यत्रापि क्रियाकर्माध्याहार इवानुयबोध-
प्रसङ्गः क्रियाकर्माणोरुपस्थितेस्तुल्यत्वात् एवंविधपदोपस्थापि-
ते परस्परमाकाङ्क्षा नास्तीति चेत् तर्ज्ञाकाङ्क्षायां पद विशेषो
पस्थापितत्वं तन्न नतूपस्थितिमात्रम् । अर्थविशेषेऽसाधुत्वात्
न तत्रान्वयबोध इति चेत् न पिधेहीति पदं विना द्वार
मित्यस्याप्यसाधुत्वात् तदर्थप्रयोगे साधुत्वस्य तुल्यत्वात् सा-
धुत्वज्ञानस्यान्वयबोधेऽप्रयोजकत्वाच्च गोणीत्याद्यपञ्चशादाव-
प्यन्वयबोधोऽपि न चात्वासंसर्गाग्रहोबाधकाभावात् ।
तस्मात् क्रियापदस्य कारकपदेन, कारकपदस्य च क्रियापदेन
सहान्वयबोधकत्वं नत्वेकं विनापरस्य । अपि च सकर्मक-
क्रियापदप्रयोगं विना द्वितीयानुपपत्तिः क्रियाप-
दार्थयोगे द्वितीया चेत् षटः आनयनं कतिरित्यत्रापि
द्वितीयापत्तेः तथा पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहयतिपदाध्याहारं
विना चतुर्थानुपपत्तिः यदि च स्पृहयतिपदार्थयोगे चतुर्थी
तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात् स्पृहयतीच्छति पदयोरेका-
र्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थं द्वारं पुष्पेभ्य इत्यत्र पिधेहि स्पृह
यति पदाध्याहारोऽनुमन्यते नत्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वय
प्रतियोगिज्ञानः देवोत्पत्तेरिति चेत् तर्हि क्रियापदप्रयोगं

विना न कारकविभक्तिः कारकपदप्रयोगं विना न तदन्य
योग्यं क्रियापदमिति केवलकारके क्रियापदाध्याहारः
केवलक्रियायाञ्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमावश्यक
इति तज्जन्यैवोपस्थितिरन्वयबोधोपयिकी । तस्मात् क्रिया
कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रियाकारकयोः परस्परानुय
इति शब्दाध्याहारएव कर्त्ताक्षेपे वक्ष्यामः' ।
व्याख्यातं चैतत् मथुरानाथेन दिङ्मात्रमत्वोदाह्रियते
"आसत्तिं निरूपयति आसत्तिश्चेति अन्यप्रतियो-
गिनोःपदार्थयोरव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः सा-
व्यवहितत्वसम्बन्धेन तत्पदार्थोपस्थितिमतौ तत्पदार्थो-
पस्थितिस्तत्पदार्थं तत्पदार्थस्यासत्तिरिति फलितार्थः
नचैवमासज्ञानासन्नविभागव्याघातः समूहात्मन्वरूपपदा-
र्थोपस्थितेरेव सर्वत्र शब्दाबोधोपयोगितया गिरिभुक्त-
मग्निमान् देवदत्तेनेत्यादावपि शब्दानुभवाव्यवहित-
पूर्ववर्त्ति समूहात्मन्वरूपोपस्थितिमादायैवाव्यवधानेनोपस्थिति
सत्त्वात् उपस्थितेरैक्येन व्यवधानासम्भवादिति वाच्यं
भेदगर्भाव्यवधानस्य पूर्वोत्तरक्षणसाधरणस्यात् प्रवेशात् तच्च
स्वध्वंसाधिकरणमिच्छत्वे सति यः स्वप्रागभावाधिकरणसमय
प्रागभावानधिकरणत्वस्यस्तद्वच्छेदेन स्वसमवायिदेशोत्पत्तिक
त्वे सति स्वभिन्नत्वम् । इत्यञ्च प्रथमं या प्रत्येकपदेभ्यः प्रत्येक
पदार्थानां क्रमिका सृतिः सैवासत्तिरन्वयबोधोपाव्यवहित-
पूर्ववर्त्तिसमूहात्मन्वरूपोपस्थितिः । अतएवासत्तिज्ञानं
हेतुः प्रत्येकपदजन्यपदार्थोपस्थितौनासाशुविनाशिनोनां
युगपच्छब्दबोधात् पूर्वमसम्भवेन स्वरूपसङ्घेत्तत्वासम्भवात्
नचैवं दण्डो कुण्डलो सङ्गो देवदत्तइत्यादावेकविशेष्य-
कनानाविशेषणकान्वयबोधस्थले आसत्त्यभावप्रसङ्गः तत्र वि-
शेषणोपस्थितेर्विशेषणान्तरोपस्थित्या व्यवधानादिति वाच्यं
प्रकृतान्वयबोधाननुगुणोयः स्वध्वंसाधिकरणत्वस्यङ्गिन्न-
त्वस्याव्यवधानघटकीभूतसत्यन्दलार्थत्वात् विशेषणान्तरो-
पस्थिरक्षणश्च न प्रकृतान्वयबोधाननुगुणः अननुगुणत्वञ्च
फलबलकल्पं यादृशयादृशक्षणेन व्यवधानेऽप्यन्वयबोधोऽ-
नुभवसिद्धस्तत्क्षणमिच्छत्वस्यैवाननुगुणत्वरूपत्वात् । अतएव
गिरिभुक्तमित्यादौ भुक्तादिपदार्थोपस्थितिक्षणोयत्क-
पदोच्चारणानन्तरं चिरतरं विह्वलान्यपदसञ्चारितं तत्रा
व्यवधायकत्वोऽपिचाननुगुणत्वात्तान्वयबोधानुत्पत्तेरवि
तदुभयत्र नासत्तिः । नचैवं यत्र पदोपस्थितिव्यवधानेन,
पदार्थोपस्थित्याव्यवधानेन, तत्राप्यासत्त्यापत्तिरिति वाच्यं
तत्पदोपस्थित्यव्यवहिततत्पदोपस्थितिन्या तत्पदार्थो

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्-
पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात् । एवञ्च
यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितश्च व्यवधानेन,
यत्र वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन, पदोपस्थितश्च व्यवधानेन,
तत्रोभयत्रापि नासत्तिः कित्त्वे कपदोपस्थितजन्यपदार्थोप-
स्थितिरपरपदोपस्थितश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदा-
र्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितश्च समूहालम्बनरूपेत्या-
दिक्रमेण पदार्थोपस्थितस्तत्रैवासत्तिः पदोपस्थिते
रव्यवधानमपि पूर्वोत्तरक्षणसाधारणं प्रकृतान्वयबोधा-
नतुगुणलक्षणघटितं बोध्यम् ननु आसत्तिभ्रमादन्वबोध
इति सर्वैर्गीयते स कुत्रेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोप-
स्थितावव्यवहितत्वधोव्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ अव्य-
वहितत्ववीर्णा तत्र तत्सम्भवात् । अथैवमासत्तिज्ञानस्य
शाब्दबोधहेतुत्वे रूपसत्याः पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्-
कारणत्वे किं मानं, न च विशेषणज्ञानसाध्यं विशिष्ट-
ज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आस-
त्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति
चेन्न तद्विलम्बेनापि शाब्दधीविलम्बात् तस्यापि पृथक्-
कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थाने आसत्तिविलम्बादेव
शाब्दधीविलम्ब इति वाच्यं नञ्जासत्तिः स्वरूपसती
हेतुः किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थानेऽपि सम्भवादिति
निर्णयकृतस्तदसत् एकलडुपस्थाप्यकृतिवर्त्तमानत्वयोरन्वय-
बोधस्थानेऽव्याप्तेर्यत्नानुमित्वादिना एकदैव पदजात
मनुमितं स्रुतं वा ततश्च समूहालम्बनपदार्थसाधारणं
जातं तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् नच
तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यम्
अनुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र
शाब्दबोधस्यानुभविक्त्वात् किञ्चित्तस्याः स्वरूपसत्त्वेत्वं स्वय-
मेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितेः शाब्दबो-
धात् पूर्वमं चिनष्टत्वात् नाथेतज्ज्ञानं कारणं
मानाभावात् नह्युपस्थितिज्ञानविलम्बात् शाब्दबोधविलम्ब-
नानुभविक्कः न च दैवादृष्टादिना पदार्थोपस्थितौ पद-
जन्यत्वभ्रमेण शाब्दबोधानुदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति
वाच्यं वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसतीहेतुत्वा-
त्तदभ्रमे शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानांश्वैयर्थ्याच्च न
चैतदभ्रमानन्तरं शाब्दानुभवदर्शनादेतज्ज्ञानं हेतुरिति
वाच्यं नहि यत्सत्त्वे यदुत्पद्यते तदेव तत्कारणं,
घटाव्यवहितपूर्ववर्त्तिवावत्पदार्थानामेव घटहेतुत्वापत्तेः

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपद-
जन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च
शाब्दबोधानुत्पत्तेस्तन्निश्चयोहेतुः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने
गौरवादिति वाच्यं तात्पर्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वव्य-
वहितपदजन्यत्वग्रहेऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेवा-
सिद्धेः नचैवं व्यवहितपदकदम्बात्मकज्ञोक्तादौ योजनायां
कारितायामेवान्वयबोधोन्वयत्वात् इत्यत्र किं वीक्ष्यमिति
वाच्यं योजनायास्तात्पर्यग्राहकत्वात् । अतएव यस्य
योजनां विनैव तात्पर्यग्रहस्तस्य न योजनापेक्षा । एतेन
अन्वयप्रतियोगिपदं तदुपस्थापकपरं तथा च तदुपस्थाप-
कपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितस्तयो
रासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितोनामव्यवधानमपेक्षितमिति
केषाञ्चिन्मतमप्यपास्तं वक्ष्यमाणान्योन्याशङ्कानुत्थितेः
समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्वत्रास्याः सत्त्वेन
आसन्नानासन्नार्थविभागव्याघासापत्तेः । न च भेदगर्भमव्य-
वधानं विवक्षणीयं पूर्वोक्तदोषाणामपि वृत्तेः । एतज्-
ज्ञानस्य कारणत्वेऽत्ररूपेण मानाभावाच्च । केचित्तु अव्यव-
धानेनेति विशेषणे तृतीया अन्वयप्रतियोगिपदञ्च अन्व-
प्रतियोगिन उपस्थिति र्थात् इति व्युत्पत्त्या अन्वय-
प्रतियोग्युपस्थापकपरं तथा च तत्पदार्थान्विततत्पदा-
र्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नह्युप-
स्थितोनामव्यवधानं विवक्षितं मौनिहोक्तादौ लिप्यादि-
रूपदोषविशेषात् अव्यवधानसम्भेदान्वयबोधः । न चैवं
ज्ञोक्तादौ योजनायामप्यन्वयबोधो न स्यात् वक्तोदं व्यव-
धानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन अमासम्भवात् इति
वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात्
न तु ज्ञोकादितः । अव्यवधानज्ञानतुगुणलक्षणभेदाभेद
साधारणं स्वरूपसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थि-
तयोः कृतिवर्त्तमानत्वयोरन्वयबोधेऽपि न कायनुपपत्ति-
रित्याहुः तदप्यसत् वक्ष्यमाणान्योन्याशङ्कानुत्थितेत्वात्
पर्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दबुद्धेरानु-
भविक्त्वाच्च नव्यास्तु वृत्त्या पदधोजन्यपदार्थोपस्थितिरा-
सत्तिरियञ्च स्वरूपसत्त्वेव हेतुः अतएव विद्वत्प्राम् आस-
त्तिस्तु यद्यपि स्वरूपसत्त्वेव प्रयोजिका इत्यादिप्रभाक्-
रोपाध्यायेनोक्तं न च एतस्या अपि कारणत्वे-
मानाभाव इति वाच्यं तथासति आनयेति वाक्यमा-
कस्यतः प्रत्यक्षेण घटं पश्यतोघटस्य शाब्दबोधापत्तेः
प्रदमानयेति वाक्यमाकस्यतः कारणतया घटपदकारणा

काशस्वरणवत् आकाशस्य शाब्दबोधापत्तेः नचैवं गिरि-
भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितोगिरिरग्निमान् भुक्तं
देवदत्तेनेत्यन्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य-
ग्रहसत्त्वे इष्टापत्तेः कदाचित् तत्र तथान्वयबोधस्य
सर्वैरेव इष्टत्वात् नचैवं क्वचिद्व्योजनायाः कथमुपयोग-
इतिवाच्यं तात्पर्यग्रहार्थं तदुपयोगितेत्युक्तत्वादिति प्राहुः
अन्वयधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च
शाब्दबोधादेव तथा घ तस्यापि आसत्तिः कारणं सा च
शाब्दबुद्धिरूपा तस्याञ्च यद्यपरासत्तिः कारणं तदा अन-
वस्था फलीभूता चेत् अन्योन्याश्रय इत्यतश्चाह सा चेति
प्रसङ्गादन्वयबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं
प्रदर्शयि उभाशङ्कते अथेति नव्यास्तु ननु षष्ठा पद जन्यप-
दार्थोपस्थितिश्चेदासत्तिस्तदा नानाविशेषणकस्याने कथमन्वय-
बोधः ? सर्वासां पदार्थोपस्थितीनाम् एकदाऽसम्भवादि-
त्याशङ्कते अथेति इत्याहुः। भेदकं भेदनम् । विशेषणज्ञान-
साध्यत्वादिति विशेषणं पदार्थस्तदुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थः
षष्ठा पदधोजन्वेत्यादिः । विशिष्टज्ञानस्य शाब्दबोधानुभ-
वस्य । भेदकात् समूहात् एकदैव तावत्पदस्युक्तिः न च सक-
लपदगोचरस्वरणाभावेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थ-
स्वरणाहितसंस्कारेभ्य एव सकलपदार्थगोचरमनेकं स्वरणं
सम्भवति तथा च सकलपदगोचरैकस्वरणपर्यन्तानुधा-
वनं विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः
शाब्दबोधाहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनात्
ननु श्रोत्रेण प्रत्येकपदानुभवेऽपि न सम्भवति तथाहि
आदौ धोत्पत्तिस्ततो द्वितीयकाले षष्ठत्वंनिर्विकल्पकोत्पत्तिः
अकारोत्पत्तिश्च अथ तृतीयकाले अकारतत्त्वंनिर्विकल्पक-
षत्वविशिष्टधीटोत्पत्तिघनाशाः ततश्चतुर्थकाले अत्वविशिष्टधी
टटत्वंनिर्विकल्पकाकारनाशचरमाकारोत्पत्तयः इदानीञ्च
घकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् ततः
पञ्चमकाले टत्वविशिष्टबोधाकारतत्त्वंनिर्विकल्पकटकारनाशाः
इदानीं प्राथमिकाकारभानं न सम्भवति तदभावात् ततः
षष्ठक्षणे अत्वविशिष्टबोधाकारनाशौ इदानीं टकारभानं
न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं वर्षसमूहात्मकपद-
गोचरश्रौत्वानुभवः न च पूर्वपूर्ववर्षोपनयसहितान्य-
वर्षसन्निकर्षात् श्रौत्वानुभवसम्भव इति वाच्यं बहि-
रिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति
नियमात् प्रत्येकवर्षसमूहस्य विशेष्यकपदप्रत्यक्षस्वोपनय-
सर्वाद्याश्रयसम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं सर्वस्य वर्षस्य

स्यविशेष्यत्वात् न च पूर्ववर्षोऽन्यवर्षविशेषणतया
भासते इति वाच्यं पूर्ववर्षोऽन्यवर्षविशेषणत्वनियामकस्य
तत्सम्बन्धस्थाभावात् इति चेत् मैवं घादिसमुदायमात्रं न
घटादिपदं घटादेरपि घटपदत्वापत्तेरपि तु अव्यवहितो-
त्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्षवदुत्तरोत्तरवर्षे एव पदं तच्च अव-
सा न दुर्ग्रहं पूर्वपूर्ववर्षोपनयसहकारेणाव्यवहितोत्तरत्व-
सम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्षविशेषणतया पूर्वपूर्ववर्षग्रहसम्भवात्”
वैयाकरणेभ्यः पूर्ववर्षज्ञानरूपाया उपनयसामग्र्याः सत्त्वे-
ऽपि पूर्ववर्षस्योत्तरवर्षे विशेषणत्वेन भाने नियाम-
काभावात् विनिगमनाभावेन अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेनैव
उत्तरोत्तरवर्षस्यापि विशेषणतया भानस्य दुर्वारतया
अतुतशब्दयोस्तुल्यपदत्वापत्तेः तथा च अत्पदोच्चारणे
तपदस्य श्रवसा पाह्यत्वापत्तिरित्यतोवर्षसमुदायान्यः स्फोट-
एव पदमित्याहुः तद्विशेषश्च स्फोटशब्दे वक्ष्यते ।
अत्रायं विशेषः । चिन्तामणिमते शब्दाध्याहारएव मधु-
रानाधेन तु आसत्तिग्रन्थेषु आर्थाध्याहारोऽपीति
व्यवस्थापितम् । यथा “अस्तु वा शब्दाध्यहार एवावश्यकं
स्यथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितत्वेन कुतोहेतुत्वं” लाघ-
वात् पदार्थोपस्थितत्वेन हेतुत्वसोचितत्वात् तथा च
ओदनं पचतोत्यादौ सति तात्पर्यं पचे यथाकथञ्चिदुप-
स्थितकलायादेरप्यन्वयबोध इत्यर्थाध्याहारपक्ष एव सम्यक्
“वाक्यं स्याद्व्योग्यताकाङ्क्षासत्तिशुक्तः पदोच्चयः” सा०६० ।
“आसत्तिक्रमेणान्वयः” रघु० ।

आसदनं न० आ+सद-ल्युट् । १। प्राप्नो २नैकस्यसम्बन्धे च ।
आसनं न० आस-ल्युट् । १। स्थितौ “एकत्वासनभोजनैः”
स्युतिः। २। स्वस्थानस्थितिरूपे राज्ञां षड् गुणान्तवर्त्तिशुष्-
भेदे च । तद्विदितिराग्नेये । “परस्परस्य सामर्थ्य-
विधातादासनं स्युतम् । अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत्
पञ्चधा स्युतम्” । यानस्य पञ्चविधत्वञ्च । “विष्टञ्च
सन्धाय तथा संभूयाश्च प्रसङ्गतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानिं
पञ्चविधं स्युतमिति” तत्रैवोक्तम् । “परस्य स्वस्य सैन्यानां
साम्यं ज्ञात्वा विचक्षणः । आसनं सामिने ब्रूयात्
मन्त्री सामिहिते रतः इत्युक्ते ३। विजिगीषोर्थात्तानि-
वर्त्तकव्यापारे च । आसतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४। उपवेशना-
धारे कम्बलाद्यासने । “आसनं वसनं यथा दारामत्रं
अमण्डलुः । आत्मनस्तु शुचि प्रोक्तं न परेषां कदाचन”
आ० त० पु० । “प्रयत्नसङ्गासनया गृह्णागतः” रघुः ।
“सहस्रदत्ते सुनिमासने सनिः” माध. “कृप्रासनं कौतुकवे-

दिमध्यम्' कुमा० 'शुची देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः'
 गोता 'स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्येषु ऋणाम्'
 मनुः । 'स वासनेनासनसन्निहृतम्' 'प्राञ्जलिर्जलजासनम्'
 कुमा० । ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तद्भेदादि कालि०
 पु० । 'आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा । वास्त्रं
 वा चार्म्यं कौशं मण्डलस्योत्तरे सृजेत् । पौष्पासनं यद्वि-
 हितं यस्य तद्व्यदि गर्भकम् । निवेदयेत्तदा पद्मे विपुलं द्वारि
 चोत्सृजेत् । पौष्पं पुष्पौघरचितं कुशसूतादिसंयुतम् ।
 अतिप्रौढिकरं देव्या समाश्रयस्य भैरव ! । वज्रदारुसस-
 द्भूतमासनं मण्डलं शुभम् । नोच्छ्रायं नातिविलीर्यमासनं
 विनियोजयेत् । अन्यदारुद्रव्यापि दद्यादासनसुत्तमम् ।
 सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारु शारविषर्जितम् । चैत्यप्रस्थान
 संभूतं वर्जयित्वा विभोतकम् । वास्त्रलं कौषजं फालं वस्त्र
 भैतल्यं मतम् । रोमजं कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम् ।
 अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये । सिंहव्याघ्रतरङ्गुणां
 कागस्य महिषस्य च । गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य
 चर्मणा । सुमरस्याथ रामस्य षट्पाणां नवभेदिनाम् । चर्म
 भिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं सृजतम् । वास्त्रेषु कम्बलं
 शस्तमासनं देवतुष्टये । राङ्गवं चार्म्यं श्रेष्ठं दारुवं च-
 न्दनोद्भवम् । यज्ञासनं कुशमयं तदासनमसुत्तमम् । सर्वेषां
 अपि देवानामष्टपीणाञ्च यतात्मनाम् । योगपीठस्य सदृश
 मासनं स्थानसुच्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्ति
 मानुयात् । सुमरो रोहितो न्यङ्गुः शंवरौ बभ्रुणो
 हरः । शशेणहरिणाञ्चेति ऋगा नवविधा मताः ।
 हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ! । ऋष्यः खड्गो
 हरश्चैव पृथतश्च ऋगस्तथा । एते वलिप्रदानेषु चर्म-
 दाने च कीर्तिताः । सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठ
 सुच्यते । आयसं वर्जित्वा तु कांस्यं सीसकमेव च ।
 शिलाभयं मणिभयं तथा रत्नभवं मतम् । आसनं देवता-
 भ्यस्तु धृत्वै सुखं समुत्सृजेत् । अत्रैव साधकानाञ्च
 आसनं श्रेष्ठु भैरव ! । वत्रासीनः पूजकस्तु सर्वसिद्धि
 भवाप्रवात् । रेणञ्च चार्म्यं वास्त्रं तैजसञ्च अतुष्टयम् ।
 आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम् । पूर्वोक्तं
 यञ्च देवैभ्य आसनं परिकीर्तितम् । तत् सर्वमासनं शस्तं
 पूजाकर्म्मणि साधके । न वष्टेष्टासने भृवात् पूजाक-
 र्म्मणि साधकः । काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेवं सदा
 बुधः । चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुल-
 विलीर्यंभुत्सेधे चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं वा कुर्यात्तु नोच्छ्रितं

चाल कारयेत् । पूर्वोक्तं वर्जयेद्वर्ज्यमासनं पूजनेष्वपि ।
 वास्त्रं द्विहस्ताक्षो दीर्घं सार्द्धहस्ताक्ष विस्तृतम् । त्र्यङ्गु-
 लान्तु तथोच्छ्रायं पूजाकर्म्मणि संश्रयेत् । यद्येष्टं चार्म्यं
 कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् । षडङ्गुलाधिकं कुर्यान्नो-
 च्छ्रये तु कदाचन । कम्बलं चार्म्यं चैवं महामायाप्रपू-
 जने । प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यास्तथैव च । त्रिपुरा-
 खास सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् । बहुच्छ्रायं न चैव स्यात्
 तथैव वृद्धविस्तृतम् । दारु भूमिसनं प्रोक्तमप्यापि सर्व-
 कर्म्मणि । पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम् ।
 न पत्रमासनं कुर्यात् कदाचिदपि पूजने । न प्राण्यङ्ग-
 न मुद्गभूतमस्थिजं द्विरदाहते । मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं
 कामिके चरेत् । चर्म पूर्वोदितं प्लाह्यं तथा गन्धकस्य च ।
 खिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासन
 भासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् । तोये शिलामयं कुर्या-
 दासनं कौशमेव वा । दारुवं तैजसं वापि नान्यदासन
 भाचरेत् । आसनारोपसंस्थानस्थानाभावे तु पूजकः ।
 आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले । यदासनस्य
 संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते । अन्वल वा तदा स्थित्वा
 देवपूजां समाचरेत् । इत्येतत् कथितं पुत्र ! पूज्यपूजक
 सङ्गतम् । आस्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ५ देहस्यैव साधने
 करचरणादिबन्धभेदरूपे योगाङ्गभेदे 'यमनियमासनप्राणा-
 यामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावङ्गानि' विभज्य
 'स्थिरसुखमासनम्' पात० सू० लक्षितं तस्य दृष्टिः यथा
 'निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाङ्गम् । आस्यतेऽनेने-
 त्यासनं तच्च द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैलाजि-
 नकुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं पद्मसक्तिकादि । तत्र पद्मासनं
 प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे,
 दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वन्तरे, निक्षिपेदिति स्वस्तिकासनम् ।
 द्वे पादतले दृषणसमीपे संपुटीकृत्य संपुटोपरिपाणिक-
 ष्कपिकां न्यसेदिति भद्रासनम् । योगपट्टेन सोपाश्र-
 यासनम् । जानुप्रसारितवाह्यो शसनं पथ्यङ्गासनं क्रौञ्चो-
 द्रनजादिवदुपवेशनं क्रौञ्चाद्यासनं दृष्टव्यम् । आसन-
 स्थैर्योपायमाह । 'प्रयत्नशौथिल्यानन्तसमापसिध्याम्'
 पात० सू० । 'स्वाभाविकः प्रयत्नश्चलत्वादासनविघातकः
 तस्योपरमेणासनं सिध्यति अनन्ते नागनायके स्थिर-
 तरफ्यासहस्रविष्टतविश्वमण्डले चित्तस्य समापन्या देहा-
 भिमानाभावेनासनदुःखास्फूर्त्तोरसनं सिध्यति । तत्सिद्धि-
 सिद्धमाह । 'ततोद्वन्द्वानभिघातः' पात० सू० । 'आसन-

जयाच्छीतोष्णादिमिरनभिघातो बाधाभावो भवति” इतिः
 इदञ्च राजयोगाङ्गं हृद्योगाङ्गानि पुनरन्येऽपि वन्धाः-
 काशी० उक्ताः यथा ‘महासुद्रां नभोसुद्रासुडुयानं जल-
 न्धरम् । मूलबन्धन्तु योवेत्ति स योगी योगसिद्धिभाक् ।
 शोधनं नाडिजालस्य घटनञ्चन्द्रसूर्ययोः । रसानां शोषणं
 सम्यक् महासुद्राभिधीयते । योनिं वामाङ्घ्रिणापीड्य कृत्वा
 वज्रःस्थले हनुम् । हस्ताभ्यां प्रसृतं पादं धारयेद्वज्रिणाञ्चि-
 रम् । प्राणान् कुक्षौ समापूर्य चिरं सञ्चारयेच्छनैः ।
 एषा प्रोक्ता महासुद्रा महारोगविनाशिनी । चन्द्राङ्गे तु
 समभ्यस्य सूर्याङ्गे पुनरभ्यसेत् । या वज्रल्या भवेत्
 संख्या ततोसुद्रां विसर्जयेत् । न हि पथ्यसपथ्यं वारसाः
 सर्वेऽपि नीरसाः । अपि घोरं विषं पीतं पीयूषमिव
 जीर्यति । ज्यकुष्ठगुदावत्तं गुल्माजीर्णपुरोगमाः । तस्य
 दोषाः ज्ञयं यान्ति महासुद्राञ्च योऽभ्यसेत् । कपाल-
 कुहरे जिह्वा प्रतिष्ठा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टि-
 सुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत क-
 र्मणा । बाध्यते न स कालेन योसुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चि-
 त्तञ्चरति खे यस्माञ्जिह्वा चरति खेगता । तेनैषा खेचरी
 नाम सुद्रा सिद्धिर्निषेविता । यावद्विन्दुः स्थितोदेहे ताव-
 न्मृत्युभयं कुतः । यावद्बद्धा नभोसुद्रा तावद्विन्दुर्न गच्छति ।
 उड्डोनिङ्गुरुते यस्मादहोरात्रं महासुद्राः । उडुयानं
 ततः प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते । जठरे पश्चिमं जानु-
 नाभेरुर्द्वञ्च धारयेत् । उडुयानं ज्ञयं बन्धोऽन्तोरपि
 भयं जयेत् । ब्रह्माति हि शिराजालमधोगामिन भोजनम् ।
 एष जलन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः । जलन्धरे कृते
 बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षण्ये । न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः
 प्रधावति । पण्णं भागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ।
 अपानमूर्द्धभाकथ्य मूलबन्धोऽभिधीयते । अपानप्राणयो-
 रैक्यं ज्ञये मूलपुरीषयोः । युवा भवति दृढोऽपि सततं मूलबन्ध-
 नात्” ।

इद्रयामलेऽनेकविधान्यासनानि दर्शितानि यथा । “अथा-
 सनप्रभेदञ्च शृणुष्व सिद्धिकाङ्क्षिणाम् । यत्र तत्र
 पूजकानां सिद्धिरत्र महीतले । अधोसुखासनं नाथ !
 सर्वेषां प्राणिनां सुखम् । ऊर्ध्वसार्गेण देवेश ! धारयेत्
 मारुतं सुधीः । सर्वासनानां श्रेष्ठं हि ऊर्ध्वपादो हि यत्-
 चरेत् । तदैव महितां सिद्धिं ददाति वायवी कला ।
 पद्मासनं तथा कुर्यात्प्राणवायुषु सिद्धये । शुभासनं सदा
 ध्यायेत् पूरयित्वा पुनःपुनः । उरुमूले वामपादं पुन-

सिद्धिदणं पदम् । वामोरौ स्थापयित्वा च पद्मासनमिति
 सूतम् । सव्यापसव्ययोगेन आसनं परिकल्पयेत् । तदैका-
 सनकाले तु द्वितीयासनमारभेत् । पृष्ठे पादद्वयं शीघ्रि-
 दृष्ट्वाङ्गुष्ठद्वयं सुधीः । कायसङ्कोचमाकलय कृत्वा बद्धासनं
 भवेत् । इति बद्धासनं बद्धा वायुबद्धः पुनःपुनः ।
 चिबुको स्थापयेद्यत्नाङ्गिदि तेजश्च भास्करे । इत्यासनं हि
 सर्वेषां प्राणिनां सिद्धिकारणम् । वायुं वशे तु
 कुर्याद्यः स योगी नात्र संशयः । भावसिद्धिकरं नाथ !
 सर्वेषां दृष्टिकारणम् । वामपादतले कुर्यात् पादं दक्षिण-
 भेव तत् । सव्यापसव्ययोगेन आसनद्वयमेव च । सर्वत्रैवं-
 प्रकारञ्च कृत्वा नातीव साधयेत् । शृणुष्वान्यान्यासनानि
 द्वानि शतसंख्यकानि च । सव्यापसव्ययोगेन द्विगुणं प्रभ-
 वेदिह । चतुःषष्ट्यासनानोह वदामि वायुशोधनात् । हा
 त्रिंशद्गुणान्भेदेन कल्पयेत् वायुवृद्धये । कार्मुकासनमा-
 कलय उदरे पूरयेत् सुखम् । तदा वायुवशं वाति कालेन
 सूक्ष्मवायुना । बद्धपद्मासनं मन्त्री वेष्टयित्वा प्रधा-
 रयेत् । करेण दक्षिणेनैव वामपादाङ्गुलीतटम् । सव्या
 पसव्यद्विगुणं कार्मुकासनमेव च । कार्मुकद्वययोगेन शरव-
 वद्वायुना नयेत् । कुक्कुटासनमावच्छेप नाडीनिर्मलहेतुतः ।
 सत्कुलागमसार्गेश कुर्यात् वायुनिवेशनम् । निजहस्त-
 द्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः । पद्भ्यां बद्धा करौ
 देव ! कर्परद्वयमध्यतः । सव्यापसव्ययुगलं कुक्कुटं ब्रह्मणा-
 कृतम् । बद्धं कृत्वा अधःशीर्षं यः करोति खगासनम् ।
 खगासनप्रसादेन अमलोपोभवेद्भूतम् । पुनःपुनः अमा-
 देव विषयत्रमलोपकृत् । लोलासनं सदा कुर्यात् वायु-
 लौल्यापघातनात् । स्थिरवायुप्रसादेन स्थिरचेता भवेद्
 द्रुतम् । पद्मासनं समाकृत्य पादयोः सन्निगद्धरे ।
 हस्तद्वयमधोदेशे नियोज्य कुक्कुटाकृति । निजहस्तद्वयं
 लम्बं निपात्य हस्तनिर्भरम् । तस्मात् शरीरसत्यास्य स्थिरप-
 द्मासनेऽनिलम् । स्थित्वैतदासने मन्त्री अधःशीर्षं करोति
 चेत् । उत्तमं त्वासनं ज्ञेयं योगिनामतिदुर्लभम् ।
 एतदासनमात्रेण शरीरं शीतलं भवेत् । पुनःपुनः
 शोधनेन चेतना कुण्डली भवेत् । सव्यापसव्ययोगेन
 यः करोति पुनःपुनः । पूरयित्वा मूलपद्मे सूक्ष्मवायुं
 विकुम्भयेत् । कृत्वा कुम्भकमेवं हि सूक्ष्मवायौ लसद्भिधौ ।
 मूलादिब्रह्मरन्धान् स्थापयेत् गगने पदे । एतत् शुभा-
 सनं कृत्वा सूक्ष्मरन्ध्रेष्वशेषतः । सूक्ष्मरन्ध्रे यथा सूक्ष्मं
 पूरयेत् सूक्ष्मवायुना । एवं क्रमेण पद्मासात् पूरकस्यापि

लक्षणम् । महासुखं समाप्नोति योगाष्टाङ्गनिषेवणात् ।
 अथ वक्ष्ये महादेव ! पर्वतासनसुत्तमम् । यत् कृत्वा स्थिर-
 रूपः स्यात् षट्चक्रादिविलोडनः । योन्यासनं सर्व-
 योगे योगिनामवलम्बनम् । तत्कालं सकलं तावत् खे-
 चरोयावदेव हि । पादगोष्ठेन चाक्रम्य लिङ्गायं योनियो
 जयेत् । अन्यं पादसुरौ दत्त्वा तत्र योन्यासनं भुवि ।
 एतन्मध्ये महादेव ! बद्धयोन्यासनं शृणु । यत् कृत्वा विचरेत्
 योगी पृथिव्यामीश्वरो यथा । कृत्वा योन्यासनं नाथ !
 लिङ्गयुद्धादिवन्धनम् । सुखनासानेतकस्यं कनिष्ठाङ्गुलि-
 भिस्तथा । ओष्ठाधरं कनिष्ठाभ्यामनामाभ्याञ्च नासिके ।
 मध्यमाभ्यां नेत्रयुग्मं तर्जनोभ्यामथ श्रुती । एतत् सिद्धा-
 सनं नाम योगिनामतिदुर्लभम् । कृत्वा वायुस्तम्भनं च
 मूलमारभ्य स्तम्भयेत् । सव्यापसव्ययोगेन सिद्धो भवति
 साधकः । शनैःशनैः समारुध्य कुम्भयेच्च प्रपूरयेत् । अरु-
 थोदयकालाच्च वसुदण्डेन भैरव ! ! सव्यापसव्ययोगेन-
 ष्टहीत्वा बाह्यगानिलम् । द्वितीयप्रहरे कुर्यात् बाह्य-
 पूजां मनोरमाम् । एतदासनमाकृत्य सिद्धो भवति
 साधकः । अथान्यदासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा चामरोभ-
 वेत् । मत्साधकः शुचिः श्रीमान् कुर्याद्भावाभि-
 भावितः । भेकनासासनं योग्यं नाथ ! वक्ष्यामि तद्गु-
 णम् । निधाय पादयुगलं स्तम्भे वाह्यौ पदोपरि । ध्याये
 दिष्टपदं श्रीमान् आसनस्थः सुखाय च । यदि
 सर्वाङ्गसुसौख्यं गगने खेचरासनम् । महाभेकासनं प्रोक्तं
 सर्वसिद्धिप्रदायकम् । महाविद्या-महामन्त्रं प्राप्नोति
 जपतीह यः । एतत् प्रभेदं वक्ष्यामि यः करोति सचा-
 मरः । एकं पादसुरौ बद्ध्वा स्तम्भेऽन्यपादरक्षणम् । एतत्
 प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वायुं मूले
 समारोष्य प्रत्याकुञ्च्य प्रसारयेत् । केवलं पादभेकञ्च
 स्तम्भे चारोष्य यत्नतः । एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्ड-
 वत् प्रभो ! । अपानासनमेतद्भिः सर्वेषां पूरकान्त्रयम् ।
 कृत्वा सूक्ष्मशीर्षपद्मे समारोष्य च वायुभिः । तदा मिद्धो
 भवेन्मर्त्यो नात्र कार्या विचारणा । प्राणापानासने कृत्वा
 मन्त्री योगेश्वरो भुवि । समानासनमावच्छेदं सिद्धिमन्त्रादिषा-
 धनम् । एकं पादसुरौ दत्त्वा युद्धेऽन्यं लिङ्गवत्तन्त्रे । एत-
 द्वीरासनं नाथ ! समानासनसंज्ञकम् । इत्याकृत्य जपे-
 न्मन्त्रं धृत्वा वायुं चतुर्दले । कुण्डलीं भाययेन्मन्त्री कोटि
 विद्युत्कृताकृतिम् । आत्मचन्द्राश्चतुर्दशस्रुतां योगिनीं
 सदा । वीरासनं तु वीराणां योगवायुप्रसाधनम् । योजा-

नाति महावीरः स योगी भवति भ्रुवम् । अथ वक्ष्ये
 महाकाल । समानासनसाधनम् । भेदक्रमेण यज्ज्ञात्वा
 वीराणामधिपोभवेत् । समानासनमाकृत्य बद्ध्वाङ्गुष्ठं करेण
 च । एतेन साधुकारी स्यात् सर्वयोगादिसाधने । आसनं
 योहि जानाति वायुना हरणं तथा । कालादीनां निरस्यन्तु
 स कदाचित् न नश्यति । कालेन लभ्यते सिद्धिः काल-
 रूपोमहोज्ज्वलः । साधकैर्योगिभिर्ध्येयः सिद्धवीरासना-
 त्मना । अथ वक्ष्ये नीलकण्ठ । यन्मिभद्रासनं शुभम् ।
 ज्ञात्वा रूद्रो भवेत् क्षिप्रं सूक्ष्मवायुनिषेवणात् । कृत्वा-
 पद्मासनं मन्त्री जङ्गायाः कुहरे करौ । कर्परस्थलपर्यन्तं
 विभिद्य स्तम्भधारणम् । भित्त्वा पद्मासनं मन्त्री हस्ताङ्ग-
 न विपाटयन् । येन शीर्षं भवेन्नक्षं सर्वाङ्गुलिभिराश्रितम् ।
 यन्मिभेदासनं कुर्यात् खेचरादिप्रदर्शनम् । कृत्वा सूक्ष्म-
 वायुलयं परमात्मनि कारयेत् । अथान्यासनमावच्छे-
 योगपूर्वकरक्षणात् । कृत्वा पद्मासनं पादाङ्गुष्ठं जङ्गां
 हि संस्थितम् । हस्तमेकन्तु जङ्गायां कार्मुकं कर्परो
 ङ्कम् । पद्मासने समाधाय अङ्गुष्ठं परिधारयेत् ।
 कार्मुकासनमेतद्भिः सव्यापसव्ययोगतः । पद्मासनं वेष्ट-
 यित्वा अङ्गुष्ठं च प्रधारयेत् । यः करोति सदा नाथ !
 कार्मुकासनसुत्तमम् । रोगादिनाशं शतूणां क्षयं नीत्वा
 सुखी भवेत् । अथ वक्ष्येऽत्र संक्षेपात् सर्वाङ्गासनसुत्त-
 मम् । यत् कृत्वा निपुणो योगी विद्याभिः पण्डितो
 भवेत् । अथो निधाय शीर्षञ्च ऊर्ध्वं पादद्वयञ्चरेत् । पद्मा-
 सनं तु तत्रैव भूमौ कर्परयुग्मकम् । दण्डे दण्डे तु यः
 कुर्यात् श्रासशान्तिपरः सुधीः ! नित्यं सर्वासनं हित्वा
 न कुर्याद्वायुधारणम् । सासेन तस्य सिद्धिः स्यात् सर्व-
 रोगविनाशनम् । अन्यान्यप्यासनानि तत्रोक्तानि विस्त-
 रात् दर्शितानि । निर्वर्णतन्त्रे जन्तुसंख्यया चतुर-
 शीतिलचसंख्यकान्यासनान्युक्तानि किन्तु तेषां लक्षणवि-
 शेषास्तत्र नोक्ताः तेषां मध्ये द्वयोरेव प्राधान्यमित्यपि
 तत्रैवोक्तम् । यथा "आसनानि कुलेशानि । वावन्नोजीव-
 जन्तवः । चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं ससदाहृतम् । आस-
 नेभ्यः समस्तैभ्यः साम्प्रतं द्वयमुच्यते । एकं सिद्धासनं
 नाम द्वितीयं कमलासनम्" । एषां बद्धविधानासासनानां
 मध्ये "सुखेनैव भवेदासिद्धासने ब्रह्मचिन्तनम् । आसनं
 तद्विजानीयादितरत् सुखनाशनम्" इत्यभियुक्तोक्तेः
 पातञ्जलोक्तस्य स्थिरमुखसुखासनस्य ब्रह्मचिन्तने श्लाघ-
 तेत्वेवसेयम् । तन्मसारे योगाङ्गासनानि पञ्च सबलक्षणां-

ज्ञानि यथा “पञ्चासनं खलिकार्षं भद्रं वज्रासननया ।
वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम् । उर्वोरुपरि
विन्द्यस्य सम्यक् पादतले उभे । अङ्गुली च निबन्धोयाद्ब-
स्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः । पञ्चासनमिदं प्रोक्तं योगिनां
हृदयङ्गमम् । जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायो विशेषोगी खलिकान्तं प्रचक्षते । सीमनि
पार्श्वयोर्न्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् । वृषणाघः पार्श्व-
पादौ पाणिभ्यां परिरक्षवेत् । भद्रासनं ससङ्घिष्टं
योगिभिः परिकल्पितम् । उर्वोः पादौ क्रमात्प्रसृष्टास्तोः
प्रत्यङ्मुखाङ्गुली । करौ निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् ।
एकस्मादमघः कृत्वा विन्द्यस्योरो तथेतरम् । ऋजुकायोविशे-
न्मन्त्री वीरासनमितीरितम्” यत्र महामात्रोवसति
तस्मिन् ईगजस्कन्धदेशे आस्यतेऽनेन आ+अस-कर्म्मणि
ल्युट् । ७सम्यक् विक्षेपणसाधने । असनएव अण् । ८अस-
नइच्छे पु० ९जीवकइच्छे पु० । आसनशब्दस्थाने शसादौ
तद्धितयाजादौ च परे आसन्नादेशः इति काशिकादयः
मसोरमायान्तु तत् दूषयित्वा आस्यशब्दस्थाने एव तदादेश
इत्युक्तं यथा “यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति
काशिकायास्तन्नात् प्रामादिकम् “आसोष्टकस्य वृत्तिं काम-
भीक्षे” इति मन्त्रे सुखादित्यर्थस्यौचित्यात् “ष्टकस्य चित्
वृत्तिकामनरास्यादिति” मन्त्रान्तरसंवादाच्च वाख्यातञ्च
तथैव वेदभाष्ये इति । [“निषेदुषीमासनवन्धधीरः” रघुः ।

आसनवन्ध पु० आसनार्थो वन्धः । करचरणादीनामन्योन्यवन्धे
आसनमन्त्र पु० आसनस्य शुद्धार्थो दानार्थो वा मन्त्रः । त-
न्त्रोक्ते “आधारशक्तिकमलासनाय नमः” इत्यादिके तत्तत्त्व-
करसोक्ते ऽमन्त्रभेदे २देवेभ्य आसनदानार्थे मन्त्रभेदे च ।
स च मन्त्रः “पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतस्येशानो यदन्नेनाभिरोहति” त्रौतः । “शेष-
मञ्चं महादिव्यं फणामणिसहस्रकम् । कोटिस्त्रयप्रती-
कार्णं म्हाशासनमीश्वर !” इति पौराणिकञ्च । एव-
मन्योऽपि तत्तत्कल्योक्तो श्रेयः । आसनपरिपहार्ये
३मन्त्रे च “आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः सुतलं ब्रह्मः
कूर्मोदेवता आसनपरिपहे विनियोगः” तन्त्रसा० ।

आसना स्त्री आस-युच् । १स्थितौ २उपवेशने ।

आसनादि पु० आसनमादिर्यस्य । मन्त्रोक्ते पूजाङ्गे आसन-
प्रथतौ उपचारगणे “आसनं स्वागतं पादमर्घसाचम-
नोयकम्” उपचारशब्दे निवृत्तिः ।

आसनी स्त्री आस-आघारे ल्युट् ङीप् । १ विषयौ

२मर्त्यादायाञ्च भेदि० । [नि० । वासुदेवे भेदि० ।
आसन्द पु० आसीदत्यस्मिन् प्रलयकाले आ+सद्-अच् । १
आसन्दी स्त्री आसद्यतेऽस्याम् आ+सद्-अच् । नि० गौरा०
ङीप् । १ उपवेशनयोग्ये आसनयन्त्रे (केदारा)
२ जुष्टखट्वायाम् (कौच) । ३सभामध्यवेदिकायाम्
“औदम्बरोमासन्दीं नाभिदम्भारलिभात्तासुताहरन्ति”
कात्या० ७, २७ । ४उक्तलक्षणायां षोडशिकायाञ्च । आसन्दी-
शब्दस्य निरुक्तिरपि शत० ब्रा० दर्शिता । “इयं वा
आसन्दी अस्यां हीदं सर्वमासन्नम् तस्मादस्या
आसन्दीमाहरन्ति” इति । स्वल्पार्थे कन् । जुष्टास-
नयन्त्रभेदे स्त्री । “जाबूनदमयीमासन्दीकाम्” काद० ।
आसन्दी+अस्यर्थे मत्तप् मध्वा० मस्य वः । आसन्दीयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् । “आसन्दीवान् यामभेदः” सि० कौ० ।

आसन्न ति० आ+सद्-क्त । १निकटस्थे, २उपस्थिते च ।
“आसन्नपतने कूले कूलं पिपतिषतीति” शा० भा० ।
३सन्निधानयुक्ते ऽसम्यक्स्थिते च “सर्वमत्तासन्नमिति”
शत० ब्रा० । ईशाब्दबोधसाधनासत्तियुक्ते वाक्ये “आसन्ना-
नासन्नविभागव्याघातः” शब्दचिन्ता० । ५सुसूषी च ।
आसन्नकाल पु० आसीदत्यस्मिन् काले आ+सद्-आधारे क्त
कर्म्म० । मृत्युकाले ।

आसन्य पु० आस्ये भवः यत् आसन्नादेशः । सुखभवे
सुखान्तर्विलस्ये सुख्ये प्राण्ये “अथ ह्येनमासन्यं प्राण-
मूचुः” शत० ब्रा० ।

आसनवत् ति० आस्यसमानार्थकः आसन्शब्दोऽस्ति ततः
अस्यर्थे मत्तप् । आस्ययुक्ते समुत्त्वे । “यद्भूतं यच्च
भाव्यमासन्नत्तेन ते चारये विषम्” अथ० ई, १२, २ ।

आसमञ्ज पु० असमञ्ज एव स्वार्थे अण् । स्वार्थवशे सगर-
पुत्रे क्षत्रियभेदे ।

आसम्बाध ति० समन्तात् संबाधा इति । सङ्कीर्णस्थाने
परस्परसंघर्षणेन क्लिष्टे । “आसम्बाधा भविष्यन्ति पन्थानः
शरट्टिभिः” रामा० ।

आसव पु० आस्यते आ+स-कर्म्मणि अण् । १ अभिषव-
खोये मद्ये (चोयानमद्) तन्नक्षत्रादि भावप्र० । “यच्च
पक्वौषधान्मुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । आसवस्य वीज-
द्रव्यगुणैर्नैयागुणाः समाः” नवपुराणमद्ययोगुणास्तत्तैव ।
“मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकः परम् । अकृच्छं
दृंह्यं प्याहि दुर्गन्धं विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्यु
कसिद्धेऽपानिबापहम् । इदं सुगन्धिं गुणवत्तु अम-

विशोधनम् । सात्विकादिपानकर्तृभेदेन चेष्टाविशेषाश्च त-
ल्लोक्ताः “सात्विकोगीतिहास्यादि राजसो साहसादिकम् ।
तामसो निन्द्यकर्माणि निद्रां च मदिरां चरन्” । चरन्
पिबन् कुर्यादिति शेषः । “विधिना सात्वया काले हितै
रन्यैर्यथाबलम् । प्रहृष्टोयः पिबेन्नद्यं तस्य स्यादृष्टं
यथा । किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवात्तं तथा सृष्टम्”
सृष्टुते तु मद्यभेदेन गुणविशेषादिकमुक्तं यथा
“सर्वं पित्तकरं मद्यमस्त्वं दीपनरोचनम् । भेदनं कफ-
वातघ्नं हृद्यं वस्त्रिविशोधनम् । पाके लघु विदाह्युष्णं
तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् । विकाशि सृष्टविष्मूलं श्लथु
तस्य विशेषकम् । माद्वीकमविदाहिलान्मधुरान्वयतस्तथा ।
रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैने प्रतिविध्यते । मधुरं तद्वि
रुद्धञ्च कषायानुरसं लघु । लघुपाकि सरं शोथविषम-
ञ्चरनाशनम् । माद्वीकाल्यान्तरं किञ्चित् खार्जूरं वात-
कोपनम् । तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु ।
कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धोन्द्रियबोधनम् । कासार्यो-
ग्रहणोदोषमूलाघातानिनापह्ना । स्तन्यरक्तचयहिता-
सुरा वृंहणदीपनी । कासार्योग्रहणोश्वासप्रतिश्यायविना-
शिनी । श्वेता मूलकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा । कर्ष्य-
रोचकहृत्कुक्षितोदम्बुलप्रमर्दनी । प्रसन्ना कफवातार्शो-
विबन्धानाहनाशिनी । पित्तलात्यकफा रुक्षा यवै-
र्वातप्रकोपणी । विष्टम्बिनी सुरा गुर्वी श्लेशला तु मधू-
लिका । रुक्षा नातिकफा वृष्या पाचनी चाक्षिकी सृता ।
विदोषो भेद्यश्लथु कोहलो वदनप्रियः । ग्राह्युष्णो-
ऽजगलः पक्ता हृत्सृष्टकफयोफहृत् । हृद्यः प्रवाहि-
काटोपदुर्नामानिलशोधहृत् । वक्रसो हृतसारत्वा-
द्विष्टम्बो वातकोपनः । दीपनः सृष्टविष्मूलो विश-
दोऽल्पमदो गुरुः । कषायो मधुरः शीधुर्गौडः पाचन
दीपनः । शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्त्रिविशोधनः ।
वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः । तद्वत् पक्क-
रसः शीधुर्बलवर्षकरः सरः । शोफघ्नो दीपनो हृद्यो
रुच्यः श्लेशार्शसां हितः । कर्षणः शीतरसिकः श्वयधूदर-
नाशनः । वर्षलञ्चरणः स्तयो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः ।
आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नोव्रणः संप्राहको लघुः ।
कषायमधुरः शीधुः पित्तघ्नोऽसृष्टकफसादनः । जाम्बवो
वद्विनिसन्दस्त्वरो वातकोपनः । तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो
मूलकः कफवातघ्नः । सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽ-
निलनाशनः । लघुर्भ्रामासवम्बेदी मेहकुष्ठविषापहः ।

तिक्तः कषायशोफघ्नोऽक्षयः स्यादुरवातघ्नः । तीक्ष्णः
कषायो मदकटुनामकफगुल्महृत् । क्मिमेदोऽनिलहरो
मैरयो मधुरो गुरुः । बल्यः पित्तहरो वण्डो मृद्धी-
केलुरसासवः । शीधुर्भ्रामासवो विदाह्यग्निबलप्रदः ।
रुच्यः कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणः । निर्दिशेद्रसत-
शान्यान् कन्दमूलफलासवान् । नवं मद्यमभिसन्दि गुरु
वातादिकोपनम् । अनिष्टगन्धं विरसमहृदाञ्च विदाहि
च । सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु क्मिनाशनम् ।
स्फुटकोतस्तरं जीर्णं लघु वातकफापहम् । अरिष्टो
द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः । बद्धदोषहरश्चैव दोषा-
णां शमनश्च सः । दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्त-
विशोधनः । श्लेशघ्नानोदरघ्नीहृत्चवराजीर्णार्शसां हितः ।
पिप्पल्यादिकतो गुल्मकफरोगहरः सृष्टः । चिकि-
त्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः शुधक् । अरिष्टास-
वशीधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्ध्या यथास्वं
संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं
विरसं क्मिलं गुरु । अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भा-
जनस्थितम् । अत्योषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च
यत् । तद्वक्ष्यं सर्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषेणु यद्भवेत् ।
तत्र यत् फोक्तसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु । कफप्रकोपि
तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बद्धलं तीक्ष्ण-
मुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनिलं पूत क्मिलं विरसं
गुरु । तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिहकोपनम् । सर्व-
दोषैरुपेतन्तु सर्वदोषप्रकोपणम् । चिरस्थितं यातरसं
दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं स-
दावहम् । तस्थानेकप्रकारस्य सद्यस्य रसयोर्यतः । सौ-
च्छ्रादादौष्ण्यञ्च तैलुग्याञ्च विकारिग्याञ्च वद्विना । समेत्वं
हृद्यं प्राथ्य धमनोऽर्द्धभागतम् । विषोभ्येन्द्रियचेतांसि
वीर्यं मद्यतेऽचिरात् । चिरेण श्लेशिके पुंषि पानतो
जायते मदः । अचिराद्वातिके वृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु ।
सात्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलासः । गीताध्ययन
सौभाग्यसुरतोत्साहकन्दः । राजसे दुःखशीलत्वमात्म-
त्यागं ससाहसम् । कलहं सादुबन्धन्त करोति पुरुषे
मदः । असौचनिद्रामात्स्यार्थागमनलोभताः । अस-
त्यभाषणञ्चापि कुर्याद्वि तामसे मदः । रक्तपित्तकरं
शुक्तं क्खेदि भुक्तविपाचनम् । वैस्वर्थ्यं जरणं श्लेशपाण्डु-
क्रिमिहरं लघु । तीक्ष्णोष्णं मूलकं हृद्यं कफघ्नं कटु-
पाकि च । तद्वत्तदासुतं सर्वं रोचनञ्च विशेषतः । गौडानि

रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरतराख्य-
भिस्यन्दकराणि च । तेषां तु दीपनं हृद्यं हृत्पा-
ण्डुलभिरोगनुत् । यहृण्यशोविकारज्ञं भेदि सौवीरकं
तथा । धान्यास्त्रं धान्ययोनित्वाद्दीपनं दाहनाशनम् ।
स्यर्शात्पानात्तु पवनकफतृष्णाहरं लघु । तैल्यप्राञ्च निर्ह-
रेदाशु कफं गण्डूषधारणात् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमल-
शोषकमापहम् । दीपनं जरणं भेदि हितमास्यापनेषु
च । ससुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्मप्रसुच्यते ।”

सुतौ तु जातिभेदेन मद्यविशेषपाननिषेधार्थं मद्य-
विभागादिं दर्शितं यथा प्रा० वि० मनुहारीतयमैः ।
“सुरा वै मलमद्दानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मण
राजन्यौ वैश्यश्च न सुराभ्यवेत्” । तथा च श्रुतिः “सुरा
वै मलमद्दानाभ्यन्तं पाप्मतमं सुरेति” । यद्यप्यन्नशब्दः शूक-
धान्यतरण्डुलविकारविशेष ओदने प्रसिद्धस्तथापि बद्धतर
वचनात् पिष्टयवाच्चादिविकारमपि लक्षयति । तेनान्न-
विकारविशेषो मद्हेतुः सुरा इत्युच्यते । अतिः । “गौडी-
पैठी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा
सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति” त्रिविधैव सुरेति पन-
सादिविकारव्यावृत्तस्य त्रितयस्यानुगतस्यैकस्य प्रवृत्तिनिमि-
त्तस्याभावात् न पानक्रियाव्याप्यत्वम् इतरव्यावर्तकधर्माच्च
महापातकहेतुपानकर्मत्वसुपाधिः सुराज्ञानाधीनं महा-
पातकं तज्ज्ञानाधीनञ्च सुराज्ञानम् इतरेतराश्रयापत्तेः-
पुलस्त्वचनविरोधाच्च यथा पुलस्त्यः । “पानघं द्राघं माधूकं
खार्जूरं तालमैत्रवम् । मात्तिकं टाङ्गं माध्वीकमैरेयं नारि-
कोलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।
द्वादशन्तु सुरा मद्यां सर्वेषामधमं सुतम्” । अनेनैकादशानां
सुरात्वं निषेधति । मद्यशब्दस्तु मद्हेतुद्रवद्रव्यमात्र-
वचनः अस्मादेव वचनात् न तु मद्यमात्रं सुराशब्दस्यार्थः
तथा च दृश्यतिः । “गौडीं माध्वीं सुरां पैठीं पीत्वा-
विप्रः समाचरेत् । तप्तकच्छं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्र-
मात्” । तयाणां सुरास्ये क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् ।
तथा भविष्ये “सुरा पैठी तु सुख्योक्तान तस्याश्चेतरे समे” ।
पैठीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणम् । इतरे गौडी-
माध्वौ । अतो अन्नविकार एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात्
त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्वौगौणसुरात्वज्ञापनार्थम् तेनै-
तत्पानेऽपि महापातकत्वमतिदिशति यथैवैका तथा सर्वैति
पैष्ठां पूर्वं प्रसिद्धिं दर्शयति यथा पैठी सुरा तथा सर्वा
गौडी माध्वी च । पूर्ववचनोक्तापि पैठी दृष्टान्तत्वेनात्र-

दर्शिता । न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।
त्रैवैर्स्विकपरत्वे उत्तमपदानर्थक्यात् । न तु बद्धवच-
नानर्थक्यपरीहारार्थं सुप्तमप्रातिपादिकानर्थक्यं युक्तं
बद्धवचनस्य सजातीयोपस्थापकत्वेन चरितार्थत्वात् । अतो
ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापानं महापातकम् । “क्षत्रियवैश्य-
योस्तु” सुरा वै मलमद्दानामिति वचनेन पैष्ठीवेति स्थितम्
गोविन्दराजविश्वरूपवीरेश्वराणामयमनुमतोऽर्थः । अत
एव “एवं माध्वी च गौडी च पैठी च त्रिविधा सुरा ।
द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचित्” इति मनुवच-
नेऽपि द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव । अतएव द्विविधसुरा-
पाने क्षत्रियादीनां महापातकं तावदस्तु दोषाभावमेवाह
दृश्यञ्चत्कः । “कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथ-
ञ्चन । मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते” तदेवं पैठी
निषेधस्तैवैस्विकानाम् गौडीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणस्यैव
ननु ब्राह्मणराजन्याविति कर्तुं विशेषणं पुंलिङ्गं तत्र विवक्षि-
तम् अतः कथं ब्राह्मणस्याः सुरापानं महापातकम् उच्यते
निषिध्यमानक्रियायाविधेयत्वेन तत्कर्तुरनुपादेयत्वात्
द्विशेषणं लिङ्गमविवक्षितम् हविरुभयत्ववत् । अतस्त-
ज्जातिस्त्रीणामपि पाननिषेधः । तथा च भविष्ये
“तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरामद्यं कथञ्चन । ब्राह्मणस्यापि न
पेया वै सुरा प्रापभयावहा” । “यद्ब्राह्मणी सुरापी स्यात्तां
देवाः पतित्वाकं नयन्तीति” श्रुतिः । “पतत्यर्द्धशरीरेण
भार्या यस्य सुरां पिबेत् । पतितार्द्धशरीरेण सिक्कृतीर्नो-
पपद्यते” । न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः ब्राह्मणी-
पदस्य निषिद्धसुरापानकर्तृभार्यापलक्षकत्वात् “भार्या यस्य
सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च ।

वेदविहितः मद्यसवनप्रकारस्तु सौत्वामशीशब्दे वक्ष्यते ।
“यत्तच्छः पिशाचाच्च” मद्यां सांसं सुरासवम् । तत्ब्राह्म-
णेन नात्तव्यं देवानामश्रुता हविः” मनुः । “अनासवास्त्रं
करणं मदस्य” कुमा० । “नानासवपालसङ्गुलम्”
काद० । “दुखं लालाक्षिन्नं पिबति चषकं सासवमिव”
शान्तिश० । “संविदासवयोर्मध्ये संविदैव गरीयसी”
तन्त्र० । भावे षञ् । २ मद्यादेरभिषवे (मद्चोयान्)
आस्रयतेऽत्र आधारे षञ् । ३ अभिषवपाले । आ+सू-
प्रसवे अच् । ६ प्रसवकर्त्तरि लि० । “देवस्य सवितुर्मति-
मासवं विश्वदेव्यम्” श्रुतिः । [त० । ताडयत् ।
आसवद्, पु० आसवस्य (ताड्यी) मद्यभेदस्य कारणं द्रुः शाक०
आसवनीय लि० आ+सु-कर्मणि अनीयर् । अभिषवशीये-

आसा स्त्री आ+सो-अङ् । अन्तिके निरु० “पितृर्न यस्या-
सया” ऋ०१,१२७,८, “आसया अन्तिकेन” भा० । तस्य
क्लोवत्वमपि । “आ न इन्द्रो दूरादासात्” ऋ०४,२०,१,
“आसादन्तिकादिति” भा० ।

आसादन न० आ+सद-णिच्-ल्युट् । ऽसन्निधापने, ऽस्थापने
“कत्वोत्तरपरिग्रहादि करोत्याज्यासादनात्” कात्या०६,२,५,
आश्वला० शब्दे उदा० । ऽआसन्नतासम्पादने ऽमर्द्दने च
“वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि” भा०स०२०अ० ।

आसादित लि० आ+सद-णिच्-क्त । ऽनिकटीकृते ऽप्राप्ते च
“आसादितप्रकटनिष्कलचन्द्रहासः” सा०द० । ऽआयो-
जिते ऽसन्निधापिते ऽसम्पादिते ऽकामकेलिपरे च ।

आसाद्य लि० आ+सद-णिच्-वत् । प्राप्ते “अभूदनासाद्यम-
धिज्यधन्वनः” रघुः । ऽनिकटीकार्थे ऽअवसादं प्रापणीये
आ+सद-णिच्-ल्यप् । ऽप्राप्येयर्थे अय्य० ।

आसार पु० आ+सृ-घञ् । ऽपारासम्पातेऽवेगष्टपै, “त्वामा-
सारप्रशमितवनोपल्लवं साधु मूर्ध्ना” । “पुआसारैः स्रपयत्
भवान् व्योमगङ्गाजलाद्गैः” मेघदू० । “आसारसिक्तचित्ति-
वाश्रयोगात्” रघुः । ऽप्रसरणे, ऽसैन्यानां सञ्चते व्याप्तौ
च । ऽप्रकरणे घञ् । सुहृद्वले । ईडादशराजमण्डलमध्ये
वृषभेदे । द्वादशराजमण्डलज्ञानो ये दर्शितम् यथा
“आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् । समन्तात्तस्य
विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य त । उपेतस्तु हृहृत् ज्ञेयः
शत्रुमित्तमतः परम् । मित्तमित्तमता ज्ञेयं मित्तमित्त
रिपुस्ततः । एतत् पुरस्तात् कथितं पश्चादपि निबोध मे ।
पार्श्विप्राहस्तजः पश्चात् तत आक्रन्द उच्यते । आसारस्तु
ततोऽन्यः स्यादाक्रन्दासार उच्यते । जिगीषोः शत्रुयु-
क्तस्य विस्तृतस्य तथा द्विज ! । तत्रापि निश्चयः शक्योवक्तुं
मनुजपुङ्गव ! निग्रहानुग्रहे शक्तोमध्यस्थः परिकीर्तितः ।
निग्रहानुग्रहे शक्तः सर्वेषामपि यो भवेत् । उदासीनः
स कथितो बलवान् पृथिवीपतिः । मण्डलं तव संप्रोक्त
मेतत् द्वादशराजकम्” । ईषड् विश्वरगणैः रचिते
दण्डदृच्छन्दोभेदे च ।

आसाद्य लि० आ+सु-रयत् । अभिषवणीये मद्यादौ ।

आसिक पु० असिः प्रहरणमस्य ठक् । खड्गेन युद्धकारके
आसिका स्त्री पथ्यांशेपासनम् आस-पथ्यांशे खल् । पथ्यां-
शेष उपवेशने । “उद्रासिकाः सुप्यन्ते” पात०भा० ।

आसित्त लि० ईषत् सम्यक् वा सित्तः आ+सिच-क्त । ऽईषत्
सित्तं ऽसम्यक्सित्तं च ।

आसित न० आस+भावे-क्त । ऽउपवेशने । आसधातौ
उदा० । आधारे क्त । उपवेशनाधारे स्थाने । आसि-
तस्य छनेरपत्यं शिवा० अण् । असितछनेरपत्ये स च
शाण्डिल्यगोत्रे प्रवरः ।

आसिधार न० असिधारा इवास्त्वत्सु । “युवा युवत्या साङ्गं
यत् सुग्धमर्चुवदाचरेत् । अन्ननिर्वृत्तनद्धः स्यात् आसिधार-
त्रतं हि तत्” इति यादवोक्ते व्रतभेदे “अभ्यस्यतीव व्रत-
मासिधारम्” रघुः ।

आसिद्ध लि० आ+सिध-क्त । राजाज्ञया वादिना कृतावरोधे
प्रतिवादिनि “नासिद्धस्तं विबल्लुयेत्” नार० ।

आसिनासि पुंस्त्री आसिस्त्वि तीक्ष्णाय नासा यस्य असिनासः
शुनिभेदस्तस्यापत्यम् इज् । तदपत्ये ततः युपापत्ये फक्
तौल्ल० न लुक् । आसिनासायनः तत्पौत्रे ।

आसिवन्धकि पु० असिवन्धकस्यापत्यम् इज् । असिवन्धका-
पत्ये ततः युपापत्ये फक् तस्य तौल्ल० न लुक् । आसि-
वन्धकायनः तत्पौत्रे ।

आसीन लि० आस+शानच् । उपविष्टे आसधातौ उदा०
आसीनप्रचलायित न० आसीनेन उपविष्टेनैव प्रचलवत्
आचरितम् प्रचल-क्यच् भावे क्त । उपविश्य निद्रावशेन
प्रचलनरूपे (वसेढोला) दोलने ।

आसुत् लि० आ+सु-क्तिप् । कृताभिषवे । तस्येदम् गहा०
ख । आसुतीयः । तत्सं बन्धिनि लि० ।

आसुति स्त्री आ+सु-क्तिन् । सोमादिनिष्पीडने ऽअभिषवे,
ऽमद्यानिष्पादने(चोद्यान)इति ख्याते मद्यापाके च । “परिष्कृ-
तस्य रसिन इयमासुतिशारुमदाय” ऋ०८,१,२६ । आ+सु-
प्रसवे क्तिप् । ऽप्रसवे । “योनाविन्द्र ! क्षुध्यद्भोवय आसुतिं
दाः” ऋ०१,१०४,७ । आसुतेः सन्निकष्टदेशादि चतुरर्थ्या
मध्वा० मत्तप् । आसुतिमत् तद्वति लि० स्त्रियां ङीप् ।
आसुतीवल पु० आसुतिरस्यस्य बलच् दीर्घः । ऽशौण्डिके ।
ऽसोमाभिषवशालिनि याज्ञिके च ।

आसुर लि० असुरस्येदम् अण् । असुरसंबन्धिनि । “आसुरं
तद्भवेत्तयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्” ऋतः । “कुन्डाल-
चक्रनिष्पन्नमासुरं नृण्ययं सृष्टम् । तदेव हृत्तघटितं
स्थाल्यादि दैविकं भवेत्” कात्या०सृ० । तेन (मालसा)
प्रष्टितवृष्ण्यस्य हृत्तघटितत्वेन प्राज्ञताऽन्येषां
त्वयाज्यता । स्त्रियां ङीप् । “आसुरी रातिरत्यत्र तस्मातां
परिवर्जयेत्” ऋतः । ऽअसुरवदाचारयुक्ते तदाचारश्च
गीतायासुतोयथा ।

‘द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैवआसुरएव च । दैवोविस्तरशः प्रोक्तआसुरं पार्थ मे शृणु । प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः । न शौचं नापि चाचारं न सत्यं तेषु विद्यते । असत्यमप्रतिष्ठन् जगदाङ्गरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवन्त्युपकम्पायः क्षयाय जगतोऽहिताः । काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहाद्गृहीत्वाऽसदुपाहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिद्रताः । चिन्तामपरिभेयाञ्च प्रलयान्तामपाश्रिताः । कामोपभोगपरमाएतावदिति निश्चिताः । आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् । इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्नोते मनोरमम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् । असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी । आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यच्छे दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः । अनेकचित्तविभ्रान्तामोहजालसमाहृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ । आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः । यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् । अहङ्कारं बलं दपं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः । मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यस्तयकाः । तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् । क्षिपास्यजस्त्रमशुभास्त्रासुरीष्वेव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि । मामप्राप्त्यैव कौन्तेय ! ततोयान्यधमां गतिम् । त्रिविधं नरकखेदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैस्त्रिभिरंरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततोयाति परां गतिम् । यः शास्त्रविधिसुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानीत्तं कर्म कर्तुमिहाहृषिः ।

३असुरवत् कर्तव्ये विवाहभेदे पु० । स च ‘ब्राह्मोदैवस्तथैवार्थः प्रजापत्यस्तथासुर’ इति विभज्य ‘पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यो कदाचन’ इति निषिध्य ‘ज्ञातिभ्योऽद्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः । कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्याऽदासुरोधम उच्यते’ इति मनुना लक्षितः । ब्राह्मणादिविवाहेषु प्रयस्य ह्यललाभरूपफलसुखा ‘इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसान्दतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मा द्विषः सुताः’ । अन-

न्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितनिन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्’ । ‘कुविवाहैः क्रियालोपै वदानध्ययनेन च कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेषु च’ इति मनुना तस्य निन्दा कृता ‘आसुरोऽद्रविणदानात्’ या० सू० । आसुरादिविवाहेस्तु कर्त्तव्योऽग्निसाक्षिकः’ इत्युक्तेः तत्राप्यग्न्याधानं कार्यमेव ‘आसुरादिविवाहेषु पितृगामि भवेत्तनम्’ सूतिः ‘अप्रजस्त्रीधनं भर्तृव्राज्यादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्’ या० सू० । ‘शेषेष्वासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु भार्यात्वं प्राप्नायाः’ इति मिता० । दायभागकृता तु तत्तद्विवाहकालेषु दत्तधनमिति व्याख्यातम् । ४राजसर्षपे (राइसरिषा) स्त्री राजनि० । ५ विडलवणे न० । स्वार्थे अण् । ६ असुरे । ‘तस्माद्यस्त्रेहाददानमश्रद्धानमयजमानमाह-रासुरोवर्तेति’ का० उ० उक्ते ७ अयजनशीले अयजनादिकर्त्तृत्वादस्यासुरत्वम् । अतएव मनुना ‘अयज्वनां हि यद्विषमासुरसं तदुच्यते इति’ तद्द्रव्यस्यासुरधनत्वमुक्तम् । ततश्च शास्त्रानभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना, वैदिकनिषेधातिक्रमेषु स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिसर्वानर्थहेतुप्रवृत्तिहेतुभूता च राजसी प्रवृत्तिः आसुरी प्रकृतिः । आसुरी सम्पत्तु असुरमणहेतुभूता रजस्तमोमयी सम्पद् सा च अशुभवासनासन्ततिजन्या तस्मिन् तद् ‘दम्भोर्दोषोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! । सम्पदमासुरीम्’ गीतोक्तम् । ‘दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता’ गीता दक्षेदात्मकचित्तुसाभेदे स्त्री शब्दच० ।

आसुरस्तु न० ईत० । ‘अयज्वनान्तु यद्द्रव्यमासुरसं तदुच्यते’ इति मनुक्ते अयाज्ञिकधने ।

आसुरायण पु० आसुरेरपत्यं युवा फक् । आसुरैर्युवगोत्रापत्ये स च शुक्रयजुःसम्पदाय प्रवर्त्तक ‘आसुरायणाञ्च यास्त्रादासुरायणः’ शत० ब्रा० ‘आसुरैरुपसंख्यानम्’ वार्त्ति० उक्तेः स्त्रियां ष्फे षित्त्वात् ङीप् । आसुरायणी ।

आसुरि पु० तत्त्वज्ञानोपदेशेन अस्मिन् संसारम् अश-उरच् असुरः कपिलस्तस्य छात्रः इज् । साङ्ख्ययो गाचार्ये कपिलशिष्ये ऋषिभेदे । ‘एतत्पवित्रमग्र्यं सनि-रासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ । आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बद्धधा कृतं तन्त्रम्’ सा० का० । सएव प्रत्यहं तपे शो-यधिगणे पठितः । ‘सनकश्च सनन्दश्च हतीयश्च सनातनः । कपिलसासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथेति’ तर्पणे सूतिः ।

युवापत्ये त फक् तस्य तौल्ल० न लुक् । आसुरिः तत्पुत्रः
आसुरायणः तत्पौत्रः स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्तकः
आसुरायणशब्दे उदा० ।

आसुरिवासिन् पु० आसुरौ तत्समीपे वसति खिनि ।
आसुरिसुनेरन्नेवासिनि प्राञ्चोपुत्रे शुक्लयजुःसंप्रदाय
प्रवर्तके ऋषिभेदे । ‘प्राञ्चीपुत्रात् आसुरिवासिनः
प्राञ्चीपुत्रः’ शत०ब्रा० । [२सम्यक्सके च ।

आसेक पु० आ+सिच-घञ् । जलादिना षट्पादेरीषत्सेचने
आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच-ख्यत् वा । ‘पितोस्तु
तल्ल्यथीर्थे त्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य
लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम्’ इति वैद्यकोक्ते नपुंसकभेदे ।
ध्वजोन्नतये तस्य जन्मोत्तरं शुक्रसेकयोग्यत्वात् तथात्वम् ।

आसेचन लि० न सिच्यते ल्यप्ति मनोऽत्र आधारे ल्युट्
असेचनः स्वार्थेऽण् । षट्दर्शने मनो न ल्यप्ति तन्निन्
मन आनन्दविशेषहेतौ पदार्थे । स्वार्थेकन् । तत्रैव । ‘न-
यनयुगासेचनकम्’ सा०द० । रायसुकुटस्तु असेचनइत्ये-
वाह । आ+सिच-भावे ल्युट् । २सम्यक्सके न० ।
‘तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा’ शत०ब्रा० । करणे ल्युट् ।
३आसेचनसाधने पात्रे । ‘या पात्राणि पूष्ण आसे-
चनानि’ ऋ० १, १६ २, १३ । षटादृशे जुद्रपात्रे स्त्री ङीप् ।

आसेदिवस् लि० आ+सद-कृत् । ऽनिकटागते २प्राप्ते च ।
स्त्रियां ङीप् वसोत्त्वम् इटोनिष्ठात्तश्च । आसेदुषी ।

आसेद्धृ लि० आ+सिध-लृच् । व्यवहारे राजाज्ञया
प्रतिवादिनो गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप् ।
आसेधशब्दे उदा० ।

आसेध पु० आ+सिध-भावे घञ् । व्यवहारे राजाज्ञया वादि-
ना प्रतिवादिनः स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे, तत्कालप्रका-
रभेदादिः भिता० नारदेनोक्तः । ‘वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्सत्-
क्रामन्तश्च तद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वा
नदर्शनम् । स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मण-
स्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ।
आसेधकाल आसिद्धः आसेधं योऽतिवर्त्तते । स
धिनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेधो दण्डभाग् भवेत् । नदीसन्तार
कालान्तरदुर्द्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधसुत्-
क्रामन्नापराधुयात् । निर्वेष्टकामोरोगार्थी यियक्षुर्व्य-
सने स्थितः । अभियुक्तस्तयान्येन राजकार्ये द्यतस्तथा ।
गवां प्रचारे गोपालाः शस्त्राग्रमे लषीवलाः । शिल्पिन-
श्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विप्रहे’ । नासेध्याइति शेषः

आसेवन न० सम्यक् सेवनम् । ऽसतसेवने २पौनःपुन्ये च ।
‘निसस्तपतावनासेवने’ पा० । ‘आसेवनं पौनःपुन्यम्’
सि०कौ० ।

आसेवा स्त्री आ+सेव-अ । १पौनःपुन्ये ‘पौनःपुन्य-
मासेवा’ सि०कौ० । २सम्यक्सेवायाञ्च ।

आसेवित लि० आ+सेव-क्त । १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्ये न
सेविते च भावे क्त । ३आसेवायां न० । ततः इष्टा० इनि ।
आसेवितिन् । आसेवनकर्त्तरि लि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्कन्द पु० आ+स्कन्द-घञ् । १उत्प्लवने २आक्रमणे
३संशोषणे षट्तिरस्तारे षोडशानामास्कन्दिताख्ये ष्ण्णितिभेदे
आस्कन्दन न० आस्कन्दतेऽत्र आधारे ल्युट् । १युद्धे भावे
ल्युट् । २तिरस्तारे ३आक्रमणे ‘इरणास्कन्दननामिताच-
लेन्द्रः’ किरा० । ४अश्वगतिभेदे च ।

आस्कन्दित् आ+स्कन्द-स्वार्थे णिच्-क्त आस्कन्दोजातोऽस्य
तारका० इतच् वा । १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्च-
विधः तल्लक्षणसुक्तं हेमचन्द्रेण । ‘गतयः पञ्च धारास्थास्तु-
रङ्गाणां क्रमादिमाः । तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं
धौरितञ्च तत् । बभ्रुकङ्कशिशिक्रोडगतिवद् बलिगतं
पुनः । अपकायससृज्जासात् कृञ्चितायं नतत्विकम् ।
भुतं तु लङ्घनं पक्षिष्टगयोरनुहारकम् । उत्तेजितं
तेरितं स्यात् मध्यवेगेन या गतिः । उत्तेरितमुपकण्ठ-
मास्कन्दितमित्यपि । चतुर्भिश्च पदैः कोपादिव उत्प्लु-
त्य या गतिः’ । संज्ञायां स्वार्थे वा कन् । तत्रैव । तार०
इतच् । २आस्कन्दनयुक्तभावे लि० ।

आस्त्रु लि० आ+क्रम-ड वेदे नि० सुट् । आक्रामके ‘आनो-
विश्वा आस्त्रुा गमन्तु देवाः’ ऋ० १, १८ ३, २ । ‘आस्त्रुाः
शत्रूणामाक्रमितारः’ भाष्यम् ।

आस्त लि० आ+अस+विच्चेपे क्त । सम्यक्चिप्ने ।

आस्तर पु० आ+स्तृ-कर्मणि अप् । ऽहस्तिट्ठस्यकम्बवे (भुल)
इति ख्याते । २विस्तरेण्ये कटादौ ‘वासो वल्लमास्तरः
किसलयः’ शा०श० । भावे अप् । ३हुविस्तारे

आस्तरण न० आस्तृर्यते कर्मणि ल्युट् । १आस्तृर्यमाणे
कटादौ ‘दिवास्तरणसंकीर्णं विस्तीर्णं गमनोत्तमे’ । ‘दर्भा-
स्तरणमास्तृर्य’ भा० प० २५० अ० । २आस्तरण
पञ्चाम् स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् । ३विस्तारे । ‘निवेशनं
पुनर्नवीकृत्य लेपनास्तरणोपस्तरणैः’ आश्व० गट० । आस्तरणे
दीयते कार्यं वा व्युष्टा० अण् । ४आस्तरणे दीयमाने
५तत्र कार्यं च लि० ।

आस्तरणिक त्वि० आस्तरणं प्रयोजनमस्य ठक् । आस्तरण-
साधने वस्त्रादौ । ‘अथास्तरणिकं सर्वं घृताक्तं समवेशयन्’
रामा० । तस्येदम् वृद्धत्वात् ऋ । आस्तरणीय आस्तरण
सम्बन्धिनि त्वि० ।

आस्तायन त्वि० अस्तौल्यव्ययम् अस्ति+विद्यमानस्य सन्निकष्ट-
देशादि पञ्चा० षक् । विद्यमानसन्निकष्टदेशादौ । [च
आस्तर ए० आस्तौर्थ्ये ते आ+स्त-घञ् । विस्तार्ये २विस्तारे
आस्तरपङ्क्ति स्त्री कर्म० । वैदिके छन्दोभेदे सा च सर्वा०
कात्या० दर्शिता यथा ‘पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतु-
ष्पदाद्या विराट् दशका । अथुजौ जागतौ ततो वृहलयौ युजौ
तद्विपरीतादौ चेत् प्रस्तरपङ्क्तिरन्यौ चेदास्तरपङ्क्तिरा-
द्यन्यौ चेत् संस्तरपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः’ ।

आस्ताव ए० आस्तुवन्यत् आ+स्तु+आधारे घञ् । यज्ञे
स्तोत्रृणां श्वनाधारे देशे । ‘ततोद्गाहृतास्तावे स्तो-
ष्यमाणास्तुपोपविवेश’ छा०उ० । ‘उद्गातृन् उद्गाहृत्पुर-
वान् आगन्तु आस्तुवन्यस्मिन्निति आस्तावस्तस्मिन्ना-
स्तावे’ भा० । ‘उद्ब्रोग्वाऽऽस्तावत्वात्वात्वात्वात्वा-
त्वान् उद्ब्रुखोनभोऽसंभृटः’ द्राज्ञायणः ।
‘उद्ब्रुखस्तित्तः ततः आस्तावदेशं चाल्वात्वं शमित्वं च
स्तुत्वादिभिर्मन्त्रैर्वाधाक्रमरूपतिसरेण’ ताराण्डप्रभा० भा० ।
‘वह्निर्वेद्यास्तावे वा स्यापयेयुः’ आश्व० श्रौ० । भावे
घञ् । २सम्यक्सत्त्वे ।

आस्तिक त्वि० अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य ठक् । परलोक-
स्तित्ववादिनि ‘आस्तौल्यक्त्वा गतो यस्मादास्तिकस्तेन
कथ्यते’ इति निरुक्तसंज्ञके जरत्कारसुनिश्चिते २मनिभेदे
आस्तिकोत्पत्तिकथा आस्तिकशब्दे वक्ष्यते । ‘आस्तिकस्य
सुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा जरत्कारसुनेः पत्नी
मनसादेवि ते नमः’ मनसाप्रणाममन्त्रः ।

आस्तिकार्थद् ए० आस्तिकायार्थं ददाति दा-क । जनमे-
जये राजनि शब्दच० ।

आस्तिक्य न० आस्तिकस्य भावः घञ् । आस्तिकत्वे पर-
लोकाम्य पगन्तृत्वे ‘माहात्मप्रमपि चास्तिक्यं सख्यं शौचं
दयार्जवम् । विद्विद्धिः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः ।
भा० आ० श्रौ० । ‘भावितैः करणैः पूर्वभास्तिक्या-
च्छ्रुति दर्शनात्’ भा०व० ८५ अ० । ‘आस्तिक्यशुद्धि-
वतः प्रियधम्मर्षं भूमं’ किरा० ।

आस्तौक ए० वासुकिभगिन्यां जरत्कारनाम्न्यां जरत्का-
रसुनेः सुने मुनिभेदे तदुत्पत्तिकथा यथा ।

‘तत्र तां भैलुककन्यां प्रादात्तस्यै महात्मने । नगरेन्द्रो
वासुकिर्ब्रह्म स तां प्रत्यगृह्यत । अस्ननामेति वै सत्वा
भरणे चाविचारिते । मोक्षभावे स्थितश्चापि इन्द्रभूतः
परिग्रहे । ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ शृगुनन्दन ! ।
वासुकिं भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह । भा०
आ० ४३ अ० । ‘सौतिरुवाच । वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं
जरत्कारुष्टम् तदा । सनाम्नी तव कन्येयं स्वसा
मे तपसाऽन्विता । भरिष्यामि च ते भार्यां प्रतीच्छेमां
द्विजोत्तम । रक्षयञ्च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन ! ।
त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया सुनिवरोत्तम ! । ऋषिरुवाच ।
न भरिष्ये ऽहमेतां वै एष वै समयः कृतः । अप्रियञ्च न
कर्त्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम् । सौतिरुवाच । प्रतिश्रुते
तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति । जरत्कारुष्टदा वेद्मन् भुज-
गस्य जगाम ह’ इत्युपक्रम्य । ‘उत्सृजेऽस्याः शिरः कृत्वा
सुप्राप परिशिञ्चवत् । तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सविताऽस्त-
मियाद्विरिम् । अक्रुः परिच्छये ब्रह्मस्ततः साऽचिन्तय-
त्तदा । वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्घनस्मिनी ।
किञ्चु मे सुकृतं भूयाद्भर्तृत्वात्पन्नं न वा । दुःखशीलो
हि धर्मात्मा कथं नास्यापराधुष्याम् । कोपो वा धर्म-
शीलस्य धर्मलोपोऽथवा पुनः । धर्मलोपो गरीयान् नै
स्यादित्यत्ताकरोन्मातम् । उद्यापयिष्ये यद्येनं भ्रवं कोपं
करिष्यति । धर्मलोपो भवेद्यस्य सन्ध्याऽतिक्रमणे ध्रु-
वम् । इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भुजङ्गमा । तस्मिंश्च
दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् । उवाचेदं वचः हृत्स्व
ततो सधुरभाषिणी । उत्तिष्ठ त्वं महाभाग ! स्वर्योऽस्त-
सुपगच्छति । सन्ध्यासुपास्तु भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रत ! ।
प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं सुहृत्सो रम्यदारुणः । सन्ध्या
प्रवर्तते चैयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ! । एवमुक्तः स भगवान्
जरत्कारुर्माहातपाः । भार्यां प्रस्फुरमाच्छौष इदं वच-
नमब्रवीत् । अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया भम भुजङ्गमे ! ।
समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम् । शक्तिरहि
न वामोह ! मयि सुप्ते विभावसोः । अस्तं गन्तुं यथाकाल
मिति मे हृदि वर्त्तते । न वाऽप्यवमतस्येह वासो रोचेत
कस्यचित् । किं पुनर्ब्रह्मशीलस्य मम वा महिषस्य वा ।
एवमुक्त्वा जरत्कारुर्भर्ता हृदयकम्पनम् । अब्रवीद्भगिनी
तत्र वासुकेः सन्निवेशने । नावमानात्कृतवती तवाहं
विप्रबोधनम् । धर्मलोपो न ते विप्र ! स्यादित्येतन्नया
कृतम् । उवाच भार्यामित्युक्तो जरत्कारुर्माहातपा ।

ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्वक्तु कामो भुजङ्गमासु । न मे वाग-
 न्तं प्राह गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ! । समयो ह्येव मे पूर्वं
 त्वया सह मिथः कृतः । सुखमश्नुषिषितो भद्रे ! त्रूयास्त्वं
 भ्रातरं शुभे ! । इतो मयि गते भीरु ! गतः स भगवानिति ।
 त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा
 साऽनवद्याङ्गो प्रत्यवाच मुनिं तदा । जरत्कारं जर-
 त्कारस्त्रिंशत्शोकपरायणा । वाद्यगद्गदया वाचा मुखेन
 परिशुष्यता । कृताङ्गलिङ्गं रारोहा पर्यश्चुनयना ततः ।
 धैर्यमालम्ब्य वामोर्हृद्दयेन प्रवेपता । न मामर्हसि
 धर्मज्ञां परित्यक्तुमनागसम् । धर्मं स्थितां स्थितो धर्मो
 सदा प्रियहिते रताम् । प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं
 द्विजोत्तम ! । तदलम्बवतीं सन्दं किं मां वक्षति वासुकिः ।
 माहृयापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ! । अपत्यमी-
 क्षितं त्वत्तत्तच्च तावच्च दृश्यते । त्वत्तोह्यपत्यलाभेन ज्ञा-
 तीनां मे शिवं भवेत् । संप्रयोगो भवेद्भार्यं मम मोघ-
 स्वया द्विज ! । ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवन्स्त्वां प्रसादये ।
 इममव्यक्त रूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ! । कथं त्यक्त्वा महात्मा
 सन् गन्तुमिच्छस्यनागसम् । एवमुक्त्वा स मुनिर्भार्यां
 वचनमब्रवीत् । यदुक्तमनु रूपञ्च जरत्कारं तपोधनः ।
 अस्थयं सुभगे ! गर्भस्तव वैश्वानरोपमः । ऋषिः परमध-
 र्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्का-
 र्महाण्डपिः । उपाय तपसे भूयो जमाम कृतनिश्चयः” ।
 “ततः प्रवृत्ते गर्भो महातेजा महाप्रभः । यथा सोमो
 द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लपक्षोदितो दिवि । अथ काले तृसा ब्रह्मन् !
 प्रजज्ञे भुजङ्गससा । कुमारं देवगर्भां पिष्टमाहृभयाप-
 हम् । वृषे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने । वेदांश्चापि-
 जमे साङ्गान् भागवाञ्छ्रवनाद्गुनेः । चीर्ष्व्रतो बाल एव
 बुद्धिसत्त्वगुणाढितः । नाम चास्याभवत् स्थातं लोकेषु-
 स्तीक इत्यत । अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव
 तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम्” ।
 भा० आ० ४७ अ० “यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ
 महायथाः । आस्तीकः सर्पसत्वे वः पद्मगान् योऽभ्यरक्षत ।
 तं स्मरन्तं महाभाग ! न मां हिंसितुमर्हथ । सर्पापसर्प-
 भद्रं ते गच्छ सर्प ! महाविष ! । जनमेजयस्य यज्ञान्ते
 आस्तीकरचनं स्मर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न
 निवर्त्तते । यतथा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशुद्वजफलं यथा” तत्रैव ।
 “आस्तीकस्य कवेः साधोः सुश्रूषापरमास्ति नः” भा०
 आ० १५ अ० आस्तीकमधितव्यं कृतोपन्यः अथ । २ आस्ती-

कचरिताख्यापके भारतान्तर्गते अत्रान्तरपर्वभेदे । “पौषं
 पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम्” भा० आ० १५ अ० ।
 “आयुश्चानिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते” भा० आ०
 १५ अ० । आस्तीके भोजयेद्राजन् ! दद्याच्चैव गुडौदनम्”
 भा० स्वर्गा० प० ६ अ० । [जरत्कारुस्त्रिपत्याम् ।
 आस्तीकजननी स्ती दैत० । मनसादेव्यां वासुकिभगिन्यां
 आस्तीर्ष्वं ति० आ+स्तृ-क्त । विस्तीर्ष्वं कृतप्रसारणे “आ-
 स्तीर्ष्वं तत्परचित्तवसयः क्षणेन” माघः । “आस्तीर्ष्वं ज-
 नरत्नासु” रघुः ।
 आस्तृति ति० आ+स्तृ-क्त । विस्तीर्ष्वं
 आस्तीय स्ती अस्तौत्यव्ययं तत्र विद्यमाने भवः “इतिकुची-
 त्यादि०” पा० ढक् । विद्यमानपदार्थभवे ।
 आस्त्र ति० अस्त्रस्येदम् अण् । अस्त्रसम्बन्धिनि “त्वं त्यमिन्द्र-
 त्यामास्त्रबुध्नाय वेद्यम्” ऋ० १०, १७ १, ३ । “आस्त्रबु-
 ध्नाय अस्त्रस्त्रस्त्रिस्त्रस्त्रस्त्रमूलाय” भा० ।
 आस्था स्ती आ+स्था-अङ् । १ आलम्बने, २ अपेक्षायां,
 ३ श्रद्धायां, ४ स्थितौ, ५ यत्ने “ईं आदरे च “अनास्थया
 स्तनकरप्रसारिणीम्” नैष० । “स्ती पुमानित्यनास्थैषा”
 “अनास्था बाह्ववस्तुषु” इति च कुमा० । “मर्त्येषा-
 स्थापराड्स्त्रिः” “पिण्डेषु घनास्था खलु भोतिकेषु” रघुः ।
 “कास्याभकेऽस्त्रिन् तव राम ! रामे” भट्टिः । आधारे
 अङ् । ७ सभायाम् आस्थाने ।
 आस्थान न० आस्थीयतेऽत आ+स्था आधारे ल्युट् । १ सभा-
 याम् “तदोयमास्थाननिकेतनाजिरम्” किरा० “राजा-
 नमास्थानमण्डपगतम्” काट० । २ विनामस्थाने ।
 आस्थानीयपि सभायाम् । टित्त्वात् ङीप् । आस्था
 बोधूर्त्तः सभाधूर्त्तः । भावे ल्युट् । ३ आस्थायां
 ४ श्रद्धायाञ्च न० ।
 आस्थापन न० आ+स्था-णिच्-एक् ल्युट् । १ सम्यक्स्थापने ।
 करणे ल्युट् । २ सुश्रुतोक्ते व्रथोपक्रमणीयवृत्तिभेदे च ।
 “द्विविधोवस्तिः नैरुहिकः स्त्रैरुहिकश्च । आस्थापनं
 निरुह इत्यनर्थान्तरम् । “सदोषनिर्हरणात् शरीररोम
 हरणाद्वा निरुहः वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम्”
 आस्थापित ति० आ+स्था+णिच्-एक् क्त । सम्यक् स्थापिते
 आचितादिपाठात् अस्थानोदात्ततान ।
 आस्थायिका स्ती आ+स्था-धात्वर्थनिर्देशे खुल् स्तीत्वात्
 टापि अत इत्त्वम् । १ आस्थाने आस्थितौ । “जनकोह वैदेह
 आसाञ्चके का० उ० भाष्ये “आसाञ्चके आस्थायिकां दत्त-

वानितित्युक्तम् कर्त्तरि खल् । आस्यावकः २ आस्थान-
कर्त्तरि लि० । स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् ।
आस्थित लि० आ+स्था-क्त । १ अत्रस्थाने २ प्राप्ते ३ आरूढे
“एकं सन्दनसास्थितौ” रघुः । ३ आश्रिते च ।
आस्थिति आ+स्था-तिन् । १ कतास्थायां २ तात्पर्येण वर्त्तने च ।
आस्थिय लि० आ+स्था-कर्मणि यत् । अवलम्बे । “न ह्येषा
बुद्धि रास्थेया” रामा० । “यत्नान्तरमास्थेयम्” काशिका ।
आस्तात् लि० आ+स्ता-कर्त्तरि क्त । कतस्नाने कतावगाहने
आस्तान लि० आ+स्ता-भावे ल्युट् । प्रचालनेन शुद्धौ ।
“आस्ताने तां नि दध्मसि” अथ० १४, २, ६५ । [आस्यभावे ।
आस्तेय लि० आस्ये भवः ढक् आसन्नादेशः अतो लोपः ।
आस्यद् न० आ+पद्-घ सुट् च । १ प्रतिष्ठायाम्, २ पदे, ३ स्थाने,
“ध्यानास्यदं भूतपतेर्विवेश” स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दना-
स्यदे “सरागमस्या रशनागुणास्यदम्” इति च कुमा० ।
“तदास्यदं शीर्षुवराजसंज्ञितम्” । रघुः, “व्योम्नीव शुकु-
टोच्छलेन वदने केतुसकारास्यदम्” भाषः ४ कथ्ये, ५ प्रभुत्वे च
इ अवलम्बने ७ विषये च । “निधनता सर्वापदामास्य-
दम्” किरा० । “तस्मात् केवलप्रकृतास्यदा त्वत्प्र
योगितेति” भाषस्य ५, २ १ व्या० मङ्गि० । ८ अत्रस्थाने उप-
गच्छास्यदञ्चैव” मनुः । ९ लग्नावधिदशमस्थाने ।
“कर्मस्थानञ्च दशमं मेस्वरणमास्यदं खञ्ज” ज्योतिषम् ।
आस्यन्दन न० आ+स्यन्द-ल्युट् । १ शेषत्कम्पने २ शेषचलने
आस्यत् न० आस्यरूपं पात्रं ष्टु० आस्यरूपे पात्रे “आस्य-
पात्रं जुहूर्देवानामिति” शत० ब्रा० १, ४, २, १३ । “आस्यरूपं
पात्रास्यपात्रम्” भा० ।
आस्याल ष्टु० आ+स्यल-चाले णिच्-अच् स्तुल+घञ्
स्फालादेशः वा । १ चालने २ हस्तिकर्षे चालने हारा०
आस्यालन न० आ+स्यल-चाले-णिच्-ल्युट् । १ ताडने
२ चालने च । “शेरावतास्यालनकर्कशेन” कुमा० सुरद्विपास्फा-
लनकर्कशाङ्गुलौ “शेरावतास्यालनविज्ञथं यः” “आस्यं
जलास्यालनतपराणाम्” रघुः । अनवरतधनुर्ज्यास्याल-
नेति” शकु० । “एलावतास्यालनलव्यगन्धः” भाषः ।
३ आटोपे ४ प्रागल्भ्ये च ।
आस्यालित लि० आ+स्यल+णिच्-क्त । १ चालिते २ आघटिते
३ ताडिते च । “अजस्रमास्यालितवल्गुकी गुणः” भाषे पाठान्तरम्
आस्यजित् ष्टु० अस्त्वु लति आ+स्युल-वा० ङु तं जयति जि-
क्विप् । शुक्राचार्ये । “शुक्रोभृगुर्भृगुसुतः सित आस्यु-
जिञ्ज” ज्यो० त०

आस्योटि ष्टु० आ+स्युट-णिच्-कर्त्तरि अच् । १ अर्कवृत्ते
शब्दरत्ना० २ नवमङ्गिकायां स्त्री । ३ शूरादेर्वाङ्गशब्दे (ता-
ल् ठोका) ३ संघर्षजगतशब्दभावे “लाङ्गुलास्योटि-
शब्दाच्च चालितः स महागिरिः भा० व० १ ३ अ० ।
आस्योटिक च० आ+स्युट-णिच्-खुल् । (आस्योटि)
१ प्रसिद्धे पर्वतपीलुभेदे २ वाङ्गशब्दकारके लि० ।
आस्योटिन न० आ+स्युट-णिच्-भावे ल्युट् । १ प्रकाशने
२ वाङ्गादेः शब्दकारणे “आस्योटिननिनादांश्च बालानां
खेलतां तथा” रामा० । ३ शूर्पादिना धान्यादेस्तुषादि
निरमने (आच्छान) व्यापारे च । “कुञ्चनास्योटि-
नाध्यानवेपथुव्यथनैः” सुश्रु० ।
आस्योटिनी स्त्री आस्योद्यते विदार्यतेऽनया अ+स्युट-णिच्-
करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् । (हरपिन) वेधनास्त्रे ।
आस्योटित न० आ+स्युट-णिच्-भावे क्त । वाङ्गादेः शब्दे
२ प्रकाशने च । कर्मणि क्त । विदलिते लि० ।
आस्योत ष्टु० आ+स्युट-अच् ष्टुषो० टस्य तत्वम् । १ अर्कवृत्ते
२ कोविदारवृत्ते, ३ पलायवृत्ते च “आस्योतजातिकरवीर-
पतैः” सुश्रु० । स्वार्थे कन् । आस्योतकोऽर्कवृत्ते ।
आस्योती स्त्री आ+स्युट-अच् ष्टुषो० । १ अपराजितायां,
सा च द्विविधा श्वेतपुष्पी नीलपुष्पी च तयोर्गुणपर्यायो
भावप्र० “आस्योती गिरिकर्षी च विष्णुक्रान्ताऽपरा-
जिता अपराजिते ऋटुके शोते कण्ठसुहृष्टिके ।
कुष्ठगुल्फातिरोषामशोयज्वरविषापहे । कषाये कटुपाके च
सुतिके सृतिवृद्धिदे । २ सारिवायाम् (हापरमाली)
लताभेदे च ।
आस्योक्ता लि० अस्माकमिदम् अस्मद्+इदमर्थेष् अस्मा-
कादेशः । अस्मत्सम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । “रामादि-
तादात्म्याङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तश्रयामधिगम्य”
सा० द० । [सम्बन्धिनि ।
आस्योकीनि लि० अस्माकमिदम् खञ् अस्माकादेशः । अस्मत्-
आस्य न० अस्मते आसोऽल+अस-आधारे खल् । १ सुखे
“तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिक्काङ्क्षिताम्” मैष० । “तं हि
स्वयंभूः स्वादास्यात् यस्यास्तेन सदाश्रन्ति” “पाश्यास्योहि
द्विजः सृतः” “नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणाम्” इति च मनुः ।
२ तन्मध्ये च । शसादौ तद्धितयाजादौ अस्स स्थाने
वा आसन्नादेशः । तदादेशपक्षे आस्ये भवः आसन्त्यः
यथा च अस्सैव आसन्नादेशस्थानिता तथासनशब्दे ढदई
ष्टु उक्ता । आस्ये भवः यति वा नासन्नादेशः यलोपः ।

इसुखभवे लि० । 'तुल्यास्यप्रयत्नम्' पा० आखे भवमाखं
तात्वादिस्थानम्' सि०को० ।

आख्यन्दन आ+खन्द-भावे ल्युट् । ईषत्क्षरणे ।

आख्यन्धय लि० आख्यं धवति-धे-ख-मुम्-उप०स० ।
मुग्ध० । मुखान्तास्वादेके मुखचुम्बके ।

आख्यपत्र न० आख्यमेव पत्रमख्य । १पद्मे शब्दचन्द्रिका ।

आख्यलाङ्गल पु० आख्यं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य ।
शूकरे । [(दाडि)]

आख्यलोमन् न० आख्यभवं लोम । पुरुषमुखजाते लोम्नि

आख्यहात्य लि० असिनाऽह्याऽहननम् ततः अस्यर्थे
विमुक्तादि० अण् । अनुशक्तिका० द्विपदद्विद्धिः । खड्गेन
हननमन्ये ।

आख्या स्त्री आस-भावे क्यप् । १स्थितौ, गतिराहित्ये ।

"आख्या वर्षं करी स्यात्स्यौक्यमार्थं करी शुभा" सुशु० ।

आखासव पु० आख्यसासव इव । (बाल) इति ख्याता-
याम् बालायाम् ।

आख्य न० अख्यमेव ख्यार्थेण् । रुधिरं । ततः सुखादि० अख्यर्थे
इति । आख्यो रुधिरयुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।

आख्यप पु० आख्यं रुधिरं पिबति पा-क उप०स० ।
१राक्षसे तद्देवताके २मूलनक्षत्रे च ।

आख्यव पु० आख्यवति मनोऽनेन करणे अण् । १क्षेत्रे । कर्त्तरि अच् ।
२अर्हन्मत्सिद्धे पदार्थभेदे । अर्हच्छब्दे ३८ः पृष्ठे विवृतिः ।

आख्यव पु० आख्यवति रुधिरमखात् अ+सु-अपादाने
धञ् । १क्षेत्रे "जातएष तवासावस्वन्तु मोहाच्च बुध्यसे"
भा०उ०पृ०अ० । भावे धञ् । २सम्यक्क्षरणे कर्त्तरि ण ।
सम्यक्क्षरणयुक्ते लि० । आख्यवति आ+सु-ण ।
मुखलालायाम् "च्युतेरासाववत् विद्यात् निगिरन्नेव
तत् शुचिः" आ०त०गीत० "आसावोलाला" रघु० ।

आख्यविन् लि० आ+ख-णिनि । मदादिक्षरणशेले । "महा-
गजइवासावो प्रभङ्गन् विविधान् द्रुमान्" भा०व०प०१४ ई
आसावयुक्ते च "दुष्टयोगिनासावो दीर्घकालानुबन्धी चेति
दुष्टवर्णलिङ्गानि" सुशु० ।

आख्यनित आ+खन-क्त पञ्जे इट् । शब्दिते ।

आखाद पु० आ+खद-कर्म णि षञ् । १मधुरादिरसे २शङ्करा-
रादिरसे च । भावे षञ् । ३रसानुभवे । "मध्यापातोवि-
षाखादः, ननुः "न जायते तदाखादो विना रत्यादिवा-
सनाम् । "तदाखादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते"
सा०द० "चूताङ्कुराखादकषायकण्डः" कुमा० । आखादश्च

माधुर्यादिरसानुभवहेतुव्यपारभेदः स च लोके चर्चणादिः
शङ्करादिरसाखादे अन्यविधेय व्यापारः यथाह सा०द० ।

"न जायते तदाखादोविना रत्यादिवासनाम् । वासना
चेदानीलनी प्राक्तनी च रसाखादहेतुः तत्र यदि आद्या
न स्यात् श्रोत्रियजरन्मोमांसकादीनामपि सा स्यात् यदि
द्वितीया न स्यात् रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधेन
दृश्यते तत्र स्यात् उक्तञ्च धर्मदत्तेन 'सवासनानां सभ्यानां
रससाखादनं भवेत् । निर्व्यसनान्स्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्या-
श्लसन्निभाः" इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः
सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधइत्युच्यते । व्यापा-
रोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः । तत्रभावेन
यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः । सभ्यानां तदभेदेन स्वात्मानं
प्रतिपद्यते । ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावु-
त्साहोद्बोधइत्युच्यते । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्य-
भिमानतः । नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ।
रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । साधारण्येन
रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते । रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन
प्रतीतौ सभ्यानां पीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्य-
त्वापातः । विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते
इत्याह । परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च । तदा-
खादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते । ननु तथापि
कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते । विभा-
वनादिव्यापारमलौकिकमप्येषाम् । अलौकिकत्वमेतेषां
भूषणं न तु दूषणम् । आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे ।
तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण व्याखादाङ्कुरणयोग्यता-
नयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसा
दिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्-
चारणम् । विभावादीनां यथासंख्यं कारणकार्यसङ्-
कारित्वे कथं तयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते
कारणकार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः । रसोद्बोधे
विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः । ननु तर्हि कथं
रसाखादे तेषामेकः प्रतिभासइत्युच्यते । प्रतीयमानः
प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते । ततः संवलितः सर्वोविभावादिः
सचेतसाम् । प्रपानकरसत्यायाञ्चैव प्रमाथोरसोभेदेत् । यथा
खण्डमरिचार्दानां संमेलनादप्युत्पन्न इव कश्चिदःखादः प्र-
पानकरसे संजायते विभावादिषु संमेलनादिहापि तथैत्यर्थः"
'ज्ञाताखादो विवृतजवनां को विहात' समर्थः" येमदू०
ल्युट् । आखादनमप्यत्र न० उक्तं सा०द०वाक्ये उदा० ।

आस्वादक न० आ+स्वद-खुल् । आस्वादनकर्त्तरि 'दर्शयन् नर्त्तकोनैव रसस्वादादको भवेत्' सा० द० ।

आस्वादित लि० आ+स्वद-णिच्-क्त । कतास्वादे भञ्जिते पदार्थे "आस्वादितार्द्रकसुकाः समुद्रात्" माघः ।

आस्वाद्य लि० आ+स्वद-णिच्-यत् । १ आस्वादयोग्ये पदार्थे 'प्रायेण न तदात्रेयं नास्वाद्यञ्चैव जिह्वया" भा० आ० प० ३० अ० । 'आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्याः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः" हितो० । आ+स्वद+णिच्-ल्यप् । २ भञ्जयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आस्वान्त लि० आ+स्वन-इडभावे दीर्घः । शब्दिते ।

आह अव्य० ऋ अच् षि० आहादेशः उवाचेत्यर्थे तिपोषलि ऋवादेशस्तु वर्त्तमानकथनवाची एतस्माद्भिन्नः तच्च क्रियापदम् अयन्त क्रियाप्रतिरूपकमव्ययम् । "अथाह वरुणीं विदितो महेश्वरः" कुमा० ।

आहक पु० आहन्ति आ+हन-ड संज्ञायां कन् । वैद्यकोक्ते ज्वरभेदे (नासाज्वर) "तनुना रक्तशोथेन युक्ता नासा-पुटान्तरे । गात्रमूलज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकोज्वरः" वै० ।

आहत लि० आ+हन-क्त । १ ताडिते, "आह्लादिकह्ला-रसमोरणाहते" "नयनयुगमिन्मोलत्तावदेवाहतोऽसौ" माघः । २ बभ्यासुतोहमित्यादौ ऋषार्थके वाक्ये न० । ३ टक्कायाम् पु० । "ईषद्धौतं नवं शुभ्रं सदृशं यन्न धारि तम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्" वसिष्ठोक्तलक्षणे ४ वस्त्रे न० । "आहतेन वसनेन तां परिदध्यात्" गोमि० । "आच्छादनं तु योदद्यादाहतं आङ्गकर्म्मणि" वायु० पु० । "परिधाष्याहते शुक्ले वाससो हेम-कुण्डले" ऋन्दो० ५ पुराणवस्त्रे न० तस्य उपभोगेन मर्दितप्रा-यत्वात्तथात्वम् । ईआघातप्राप्ते ७ मर्दिते लि० "पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्निनमधिरोज्जितं" माघः । ८ आघूर्णिते । ९ अश्वत्थे १० गुणिते च लि० "सूर्याम्बिसंख्यया द्वि-सागरैरयुताहृतः" स्र० सि० ।

आहतलक्षण पु० आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य । गुणैः प्रसिद्धे अमरः प्रसिद्धगुणानां हि सर्वैर्ज्ञातत्वेन परिचित-तयाभ्यस्तगुणत्वात् तथात्वम् ।

आहति स्त्री आ+हन-क्तिन् । शब्दहेतुसंयोगभेदे १ आघाते २ ताडने "प्रभातवाताहतिकम्पिताहतिः" भट्टिः ३ आगमने अत्र श्लोके पक्षे आहतिरागतितिरत्यर्थः ४ गुणने "अंशा-हतिश्चेद्वधेन भक्ता" बीजा० । ५ मर्दने च ।

आहनन आ+हन-करणे ल्युट् । १ ताडनसाधने दण्डादौ ।

तत्र भवः यत् । आहनन्यः । आहननदण्डादिभवे "नभो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च" यजु० १६, ३५ । "आहन्यते वाद्यतेऽनेनाहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भवस्तस्मै" वेददी० । भावे ल्युट् । २ आहतिशब्दार्थे ।

आहनम् लि० आ+हन-असुन् । १ आहननीये २ निष्पीड्ये सौमादौ । "तदाहना अभवत् पिप्युषी" ऋ० २, २३, १ । आहनाः आहननीयः सोमादिः" भा० आहनसे साधु यत् । "आहनस्यं तत्साधने लि० । "आहनस्याद् रेतः सिच्यते" ऐत० ब्रा० ।

आहर लि० आहरति आ+हृ-अच् । सञ्चयकारके "वना-न्तरादुपाहृतैः समित्कुशफलाहरैः" रघुः । टचि तु कर्मोपदेव साधुतेति भेदः ।

आहरकरटा स्त्री आहर करट् । इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयूर० । करटं प्रति आहरणार्थायां निदेशक्रियायाम् आहरचेटा स्त्री अहर चेट् । इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर० । चेटं प्रति आहरणार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरण न० आ+हृ-भावे ल्युट् । स्थानात् स्थानान्तर-प्रापणे १ आनयने । "ऋदाहरणसंघट्टौ प्रतिष्ठाह्वानमेवच" । देवीपु० "करुणं तयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्" सां० का० "समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्" शकु० २ आयो-जने अनुष्ठाने च "अश्वमेधस्य कौरव्य ! चकाराहरणे मतिम्" भा० आश्व० ७; अ० । कर्म्मणि ल्युट् । ३ आहृ-यमाणे पदार्थे ४ विवाहादौ उपढौकनद्रव्ये "सत्त्वानुहृपा-हरणोद्धतयोः" रघुः । [यनीये ३ उपढौकनीये च ।

आहरणीय लि० आ+हृ-अनीयर् । १ आयोजनीये २ आन-आहरनिवया स्त्री आहर निवय इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूर० । आहरणनिवयार्थं निदेशक्रियायाम् ।

आहरनिष्किरा स्त्री आहर निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रिया-याम् मयूर० । आहरणनिष्किरणनियोगक्रियायाम् । एव-माहरविताना आहरवसना आहरसेना इत्यादयोऽपि मयूर० पठिताः तत्तत्कर्म्मार्थं नियोगक्रियायास्तु ।

आहर्त्ता लि० आ+हृ-हृच् स्त्रियां ङोप् १ अज्जके । "आहर्त्ता शोधयेत् मुक्तिमागमञ्चापि संसदि" वृह० २ आयोजके "आहर्त्ता तस्य सत्वस्य त्वन्नाभ्योऽस्ति नराधिप" भा० आ० ५ अ० ३ आनेतरि "आहर्त्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां न सुखा-वहः" भा० व० १ ४ अ० । ४ अनुष्ठाने "आहर्त्ता ऋतूनाम्" काद० शौलाथे टणि तु कर्म्मणि न षष्ठी । "आत्मनो-बधमाहर्त्ता कासौ विह्वगतस्कार" विक्रमो० ।

आहव न० आहूयन्ते ऽरयोऽत्र आ+ङ्-अप् संप्रसारणे
 गुणः । १ युद्धे । “एवं विधेनाहवचेष्टितेन” रघुः “प्रावि-
 शन्नाहवपत्रा आहवसुपलिभुवः” भट्टिः “न च श्रेयोऽनुप-
 श्यामि हत्वा स्वजनमाहवे” गीता । “उद्यतैराहवे शस्त्रैः
 क्षत्रधर्म्महतस्य च” “डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पाथिर्वेन
 च” इति च मनुः । आहूयतेऽत्र आ+ङ्-आधारे अप् ।
 २ यज्ञे “तत्र नामभद्रसौ महाहवे” भाषः आहूयोयागः भक्ति०
 आहवन न० आहूयतेऽस्मिन् आधारे ल्युट् । १ यज्ञे “द्रष्टुमाह-
 वनमयजन्मनाम्” भाषः । भावे ल्युट् । २ समन्ताङ्घ्रने च
 “ले अग्ने आह्वनानि भूरि” ऋ० ७, १, १७ ।

आहवनीय पु० आहूयते १ प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र आ+
 ङ्-कर्मणि आधारे वा० अनीयर् आह्वनमर्हति क्व वा ।
 १ अग्निभेदे । तदुद्धारणप्रकारः आश्व० सौ० उक्तः । ‘उत्सर्गे-
 ऽपराह्वणे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुडा
 द्वित्तवतो वा वैक्योनय इत्येके धियमाणं वा प्रज्वाल्या-
 ऽरणीमलं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयसुद्धरेत्’ सू०
 दिवाशेषवत्तर्थाग्ने गार्हपत्यं प्राडुषक्य दक्षिणाग्निं प्र-
 ज्वालय च वैश्वदेहात् द्रव्यवतोवाच्यस्य गृह्यात् गार्हपत्याद्वा
 आनयेत् । तथा च अग्निमन्यनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षि-
 णाग्निं साधयित्वा गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थ-
 सुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादिति तदर्थः । तत्र मन्वा-
 दिकविनियोग उत्तरसूत्रादावुक्तः । “आहवनीये
 वैश्वानरं द्वादशकपालमधिश्रयति” तैत्ति० । “यस्य गार्ह-
 पत्याहवनीयो मिथः संसृज्याताम्” ऐत० ब्रा० । “पिता वै
 गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्रुतः । गुरुराहवनीयस्तु
 साग्निर्वेता मरीचसी” मनुः । कर्मणि अनीयर् । २ सव्यग्-
 होतव्ये हविरादौ लि० ।

आहार पु० आ+हृ-घञ् । १ आहरणे । उपसर्गयोगात्
 २ भोजने “निराहारौ यताहारौ तन्मनस्सौ समाहितौ”
 देवांसा० आहारविधिश्च सुश्रुते उक्तः यथा “अषाहा-
 रविधिं वक्ष्ये । विस्तरेणाखिलं शृणु । आप्तान्वित-
 मसंकोशं शुचिं कार्यं महानसम् । तत्राप्रैर्गुणसम्पन्न-
 मद्यं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् । शुचौ देशे सुसंगुप्तं ससुपस्थापये-
 द्विषक् ॥ विषमैरगदैः स्रुष्टं प्रीक्षितं व्यजनोदकैः ।
 सिद्धमैन्वैहृतविषं सिद्धमद्यं निवेदयेत् । वक्ष्याम्यतः परं
 कृतसमाहारस्योपकल्पनम् । इतं काष्ठाप्रायसे देयं पेया
 देया तु राजते । फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्दलेषु
 च । परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्षेषु प्रकल्पयेत् । प्रद्रवाणि

रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् । कटुराणि खडांश्चैव सर्वाङ्गान्
 शैलेषु दापयेत् । दद्यात्ताम्रमये पाले सुशीतं सुशुतं
 पयः । पानीयं पानकं मद्यं मृदमयेषु प्रदापयेत् ।
 काचस्फटिकपालेषु शीतलेषु शुभेषु च । दद्याद्द्वैदूर्यं पालेषु
 रावखाण्डकशर्कराः । पुरस्ताद्दिग्गले पाले सुविस्तीर्णैः
 मनोरमे । सूदः सूपोदनं दद्यात् प्रलेहांश्च सुसंस्कृतान् ।
 फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च । तानि
 दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् । प्रद्रवाणि रसांश्चैव
 पानीयं पानकं पयः । खडान् यथांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे
 प्रदापयेत् । सर्वाङ्गान् शुद्धिकारंश्च रावखाण्डकशर्कराः ।
 पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो हयोरपि च मध्यतः । एवं
 विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने
 रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ । सुगन्धिपुष्परचिते समे
 देशेऽथ भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसा-
 दिभिः । मनोज्ञं शुचिं नात्युष्णं प्रत्ययमशनं हितम् ।
 पूर्वं मधुरमश्रीयान्मध्यं ऽम्बुलवणौ रसौ । पश्चाच्छेषान्
 रसान् वैदो भोजनेष्ववचारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत
 दाडिमादीनि बुद्धिमान् । ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यां
 श्चिन्तांस्ततः परम् । धनस्य पूर्वं समश्रीवात् केचिदाहु-
 र्विपर्ययम् । आदावन्नेच मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं दृश्याम् । मृणालविस-
 शालूककन्देषुप्रभृतीनि च । पूर्वं योज्यानि भिषजा ननु
 भुक्ते कथञ्चन । सुखसुखैः समासीनः समदेहोऽक्षतत्परः ।
 काले सात्प्रलघुस्त्रिभुवं क्षिप्रप्रणं द्रवोत्तरम् । बुभुक्षितो-
 ऽक्षमश्रीयान्मातावद्विदितागमः । काले भुक्तं प्रोषयति
 सात्प्रमद्यं न बाधते । लघु शीघ्रं क्रजेत्पार्कं क्षिप्रधोर्दं
 बलवद्भृदम् । क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् ।
 सुखं जीव्येति सात्प्रवद्वातुषाम्यं करोति च । अतीवा
 यतयामास्तु क्षपा येषूतषु स्रुताः । तेषु तत्रत्यनीकाद्यं
 भुञ्जीत प्रातरेव तु । येषु चापि सवेद्युश्च दिवसा भृश-
 मायताः । तेषु तत्कालविहितमपराह्वणे प्रशस्यते । रजन्यो
 दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्रुताः । क्त्वा सममहो-
 रात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नाम्नाप्रातोत्कालं वा
 होनाधिकमथापि वा । अप्राप्रकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यज-
 चौ नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ।
 अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहृतेऽनले । कृच्छ्रादिपच्यते
 भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति । हीनमात्रमसन्नोर्षं करोति
 च बलक्षयम् । आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुर्वतेऽ-

धिकम् । तस्मात्सु संस्क्रुतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् ।
यद्योक्तगुणसम्पन्नसपसेवेत भोजनम् । विभज्य कालदेधा-
दीन् कालयोरुभयोरपि । अचोर्त्तं (अपरितम्) डट-
सुच्छिष्टं पाषाणतणलोपवत् । द्विष्टं व्युषितमखादु-
पूति चान्नं विवर्जयेत् । चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्न-
सुशोक्तं पुनः । अशान्नसुपदग्धञ्च तथा खादु न
लक्ष्यते । यद्यत् खादतरं तत्र विदध्यादुसरोत्तरम् ।
प्रक्षालयेदङ्गिरास्यं भुञ्जानस्य भुङ्क्ष्मङ्गः । विशुद्धे रसने
तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् । खादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि
तर्पितम् । न तथा खादयेदन्यत्तस्मात्प्रचाख्यमन्नरा ।
सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम् । खादु
सञ्जनयत्यन्नम् खादु च विपर्ययम् । भुङ्क्ता च यत्प्रार्थयते
भूयस्तत् खादु भोजनम् । अशितसोदकं युक्त्या भुञ्जान-
श्चान्नरा पिबेत् । दन्तान्नरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ।
कुर्यादनाहृतं तद्धि मुखस्थानिपगन्धताम् । जीर्णोऽन्ने
वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव त । भुक्तमात्रे कफश्चापि
तस्माद्भुक्ते हरेत्कफम् । धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायक-
टुतिक्तकैः । पूगककौलकपूरलवङ्गसुमनःफलैः । कटुति-
क्तकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुग-
न्धैर्वा विचक्षणैः । भुक्ता राजवदासीत यावदन्नकमो गतः ।
ततः पदशतं गत्वा वामपाश्वे त्तु संविशेत् । शब्दरूप-
रसस्पर्शान् गन्धान्श्च मनसः प्रियान् । भुक्तवानुपसे-
वेत तेनान्नं साधु तिष्ठति । शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि
जुगुप्सिताः । अयुच्यन्तं तथाभुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत् ।
शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम् । नाग्नप्रातपौ
न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् । नचैकरससेवायां प्र-
सज्येत कटाचन । शाकावरात्रभूयिषमस्त्रञ्च न समाचरेत् ।
एकैकशः समस्तान् वा नाप्यग्रायाद्दसान् सदा । प्राग्-
भुक्ते त्वविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् । पूर्वभुक्ते
विदग्धेऽन्ने भुङ्क्तानो हन्ति पावकम् । मातागुरुं परिह-
रेदाहारं द्रव्यतत्र यः । पिष्टान्नं नैव भुङ्क्तीत मातया वा
नुभक्षितः । द्विगुणञ्च पिबेत्तोयं सुखं सस्यक् प्रजीर्यति ।
पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । गुरुषाम-
र्द्धसौहित्यं लघूनां तद्विपरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न
मातागुरुरिष्यते । द्रवाट्टमपि शुष्कन्तु सस्यगेवोपप-
च्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ।
पिष्टोक्तमसंक्लितं विदाहसुपागच्छति । स्रोतस्यन्नवहे
पित्तं पक्नो वा यस्य तिष्ठति । विदाहं भुक्तमन्यद्वा तस्या-

यन्नं विदह्यते । शुष्कं विरुद्धं विष्टम् विष्टव्यापदमा-
वहेत् । आमं विदग्धं विष्टम् कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
अजोर्त्तं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अत्रास्वपाना-
द्विषमाशनाद्वा सन्वारणात्प्रविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्कं
लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभव-
स्रोधपरिहतेन लुब्धेन रग्दैन्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन
च सेव्यमानमन्नं न सस्यक् परिणाममेति । साधुर्यमन्नं
गतमाससंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमश्लभावम् । किञ्चिद्विपक्वं
भृशतोदन्युलं बिष्टम्भावद्विरुद्धयातम् । उद्गारशुद्धावपि
भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु
सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्त्यजीर्णम् । मूर्च्छाप्रलापो वमथुः
प्रसेकः सदनं क्षमः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजी-
र्णतः । तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।
विष्टम् स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च । वामयेदाशु तं
तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना । कार्यं चानशनं तावद्यावन्न
प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतस्यै न लङ्घनैः ससुपाचरेत् ।
यावन्न प्रकृतिस्यः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । हितार्हाह-
तोपसंयुक्तमन्नं समशनं श्रुतम् । बद्धं स्तोत्रकाले वा
विज्ञेयं विषमाशनम् । अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशन
मुच्यते । तथमेतच्चिह्न्याशु बहून् व्याधीन् करोति च ।
अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
तद्यस्य शैत्ये न निहन्ति पित्तमाह्नेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ।
विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दहेत्तत् हृत्कण्ठगलञ्च यस्य ।
द्राक्षाभयां सात्तिकसम्प्रयुक्तां लीढाभयां वा स सुखं लभेत ।
भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जलोर्बलिनोऽन्न-
काले । प्रातःशुशुहोमभयामशङ्को भुङ्क्तीत सम्प्राश्य हितार्थं ।
स्वल्पं यदा दोषविवद्धमासं लीनं न तेजःपथ-
माष्टयोति । भवत्यजोर्त्तंऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं
विषवन्निहन्ति । 'पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्च-
भौतिकः । विपक्वः पञ्चधा सस्यगुणान् खानभिवर्द्ध-
येत् । अविदग्धः कफः पित्तं विदग्धः, पवनं पुनः ।
सस्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिहृहयेत् । विण्मूत्र-
माहारमलः सारः प्रागीरितो रसः । स तु व्यानेन वि-
क्षिप्तः सर्वान्धातुन् प्रतर्पयेत् । कफः पित्तं दलः शेषः
स्वेदः खान्नखरोम च । नेत्रविट्त्वक्तु च क्लेशो धातुनां
क्रमशोमलाः । दिवाविबुद्धे हृदये जायतः पुण्डरीकवत्
अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णे मिहितं निशि । हृदि सन्नी-
लिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः । क्लिन्नविषधातुत्वादजी-

खै न हित दिवा' भाव० प्र० भोजनकालदेशपात्रादि-
भेददर्शनपूर्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् कृता यथा । "आहारं
पचति शिखो दोषानाहारः पचति । दोषक्षये धातुनृप-
चति पचति च धातुक्षये प्राणान् । आहारः प्राणिनां सद्यो-
बलक्षेहधारणः । सृत्यायुःशक्तिवर्धनसत्वशोभाविर्द्धनः ।
अधोक्तगुणसम्पन्नसुपसेवेत भोजनम् । विचार्य देशकाला-
दीन्कालयोरुभयोरपि" । उभयोःकालयोः प्रातः सायं च ।
तथा च "सायंप्रातर्भुष्याणामभशनं श्रुतिबोधितम्" नानरा
भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः" । प्रातः प्रथमयामाहु-
परि द्वितीययामाहुर्वाक् तथा च "याममध्ये न भोक्तव्यं
यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तियामयुग्माह-
लक्षयः" अन्यच्च "कुक्षं भवति पक्षे रसदोषमलेषु च । काले
वा यदि वाऽकाले सोऽक्षकालउदाहृतः" । रसादौ पाक-
ज्ञानमाह "उद्धारशुद्धिश्चाहो वेगोत्सर्गौ यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने" । स्थानमाह
'आहारन्त नरः कुर्ष्यान्निर्हारसपि सर्वदा । निर्जने
लक्ष्म्युपेतः स्यात्प्रकाशे होयते श्रिया । निर्हारो मलमू-
त्रोत्सर्गः । अन्यच्च "आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव
सङ्घिर्विजने विधेयाः" इति । भाजनमाह "दोषहृद्भृष्टिदं
पथ्यं ह्येभं भोजनभाजनम् । रौषं भवति चाक्षुष्यं पित्त-
हृत्कफवातकृत् । कांस्थं बुद्धिप्रदं रूच्यं रक्तपित्तप्रसा-
दनम् । पैत्तलं वातकफरूक्षसृष्टं क्रमिककफप्रणुत् । आयसे
कान्तपाले च भोजनं सिद्धिकारकम् । शोधपाण्डु हरं बल्यं
कामलापहसुत्तमे । शैलजे मृत्स्यये पाले भोजनं श्रीनि
वारणम् । दारुह्रवे विशेषेण रूचिदं श्लेष्मकारि च । पालं
पत्रमयं रूच्यं दोषनं विषपापहृत् । जलपालं तु प्रागुक्तं
तदभावे मृदोहितम् । पवित् शीतलं पालं घटितं
स्फटिकेन यत् । काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसंभवम् ।
(प्रागुक्तं सुश्रुते शैवर्षादुप्राक्तं तस्मान्मुशब्दे ३३०
पृष्ठे" दर्शितम्) । "भोजनाद्ये सदा पथ्यं लवणाद्रकभ-
क्षणम् । अग्निहन्दीपनं रूच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्"
लवणस्य पित्तजनकत्वादाद्रकस्य कटुत्वेन पित्तलत्वात् बुभु-
चितस्य हृत्पित्तस्य कथं प्रथमं लवणाद्रकभक्ष-
णसुचितम् उच्यते "लवणं सैन्धवं क्षेयं चन्दनं रक्तच-
न्दनमिति" वचनाल्लवणमत्र सैन्धवं तन्निदोषघ्नम् यत
आह गुणमन्त्ये "सैन्धवं लवणं स्वादु दोषनं पाचनं लघु ।
स्निग्धं रूच्यं हिमं वृष्यं सृक्क्षं नेत्रं विदोषहृत्" आद्रकं
तु पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् यत आह तत्रैव "आ-

द्रिका भेदिनी गुर्ची तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका
मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा" । अन्यदपि लवणाद्रकं
च नात्रपित्तविरोधि संयोगस्वभावात् संयोगस्वरूप-
ञ्चैतादृशं भोजनस्य पूर्वं लवणाद्रकभक्षणबोधकवचन-
मेव प्रमाण्यति । भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय ब्रह्मा-
दीन् करेत् । तद्यथा "अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णुर्भोक्ता देवो
महेश्वरः । इति संचिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते ।
अञ्जनागर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् । दृष्टिदोषविना-
शाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्" "अश्रीयान्मन्मना भूत्वा पूर्वं तु
मधुरं रसम् । मध्येऽस्तुलवण्यौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ।
फलान्यादौ समश्लेष्महाङ्गिमादीनि बुद्धिसान् । विना
भोचाफलं तद्वहजं नोया च कर्कटो । मृणालविसशालूकक-
न्देक्षुप्रभृतोन्यपि पूर्वंमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदा
चन" । मृणालं पद्मनालं, विसं विसषण्डकं, शालूककन्दं
प्रसिद्धम् । "गुरु पित्तमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि । न
जातु भुक्तयान् खादेन्मात्रां खादेद्भुक्षितः । एतपूर्वं सम
श्लेष्मात्कठिनं प्रकृतौ मृदु । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये
न सञ्चति" अयमर्थः प्राक् एतपूर्वं कठिनं समश्लेष्मात्
यथाकाश्यादिवासिनः प्रथमं सव्यञ्जनां एतपूर्वां रोटिकां
भुञ्जते ततो मृदुलसूपादिकमोदनं भुञ्जते अन्ते पुनर्द्रवाशिनः
भोजनान्ते दधिदुग्धतक्रादि भुञ्जते । "यदत्र स्वादुत्तरं तद्वि
विदध्यादुत्तरोत्तरम् । भुक्त्वा यत्पार्थ्यते भूयसुदुक्तं स्वादु भोज
नम्" । स्वादुनास्य गुणमाह । "सौमनस्यं बलं पुष्टिस्तुसाहं
रसनासुखम् । स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम्" ।
अत्युष्णाच्च बलं हनि शीतं शुष्कं च दुर्जरम् । अतिक्रिन्नं
ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् । अतिद्रुततयाहारो
गुणान् दोषान् विन्दति । भोज्यं शीतमहृष्टं च स्याद्विलम्बि-
तमश्रुतः । त्विधिं गुरु तद्विवारयन्नाह "मन्दानलो नरो द्रव्यं
मात्रागुरु विवर्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ।
मात्रागुरुस्तु सहादिर्माषादिः प्रकतेरुः । संस्कार-
गुरु पिटाक्षं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् । आहारः षड्विधः
शूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं
गुरु विदग्नाद्यथोत्तरम् । चूर्णं इक्षुदाहिमादि, पेयं
पानकशर्करोदकादि । लेह्यं रसालाक्षधितादि (कडी)
इति लोके पसिद्धम् । भोज्यं भक्तसूपादि । भक्ष्यं लड्डु, क-
मखुकादि (खरं विशदमव्यवहार्यं भक्ष्यमिति पात० भा०) ।
चर्व्यं चिपिटवणकादि । स्वभावगुरुसंस्कारगुरुयोः स्वभाव-
लघुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह "गुरुषामर्द्धसौहित्यं

रूपान् तद्विरिष्यते" अयमर्थः सांसपिटाद्यादिभिरङ्गं सौहित्यं कर्त्तव्यं मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या सात्वया तद्विः कर्त्तव्येति । "द्रवोद्रवोत्तरश्चापि न सात्वागुरुरिष्यते" । द्रवः पेयादिद्रवोत्तरः तक्राद्रुधिकोदनादिः सात्वातोधिकोऽपि सात्वागुरुर्न मन्यव्यः पेयस्य सर्वतोऽप्युत्तात् उक्तञ्च सुश्रुते 'पेयवेद्याद्यभक्षणां गुरु विद्याद्यथोत्तरमिति' पेयं क्षीरादि वेहं रसात्वादि व्याद्यम् ओदनरूपपादि भक्ष्यं ओदकादि "द्रवाद्रुमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपच्यते । विशुष्कमसमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति" । अयमर्थः शुष्कमपि क्षोतोरोधकरमपि द्रवाद्रुमपि सम्यक् पाकं याति । केवलस्य शुष्काद्यस्य दोषमाह विशुष्कमसमभ्यत्यादि । अपकं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह "पिण्डोक्तमसंक्लिष्टं विदाहसुपगच्छति" पिण्डोक्ततम् अशोलावङ्गूतम् असंक्लिष्टमसम्यगाहं विदाहसुपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः । शुष्कादीनां वैशुष्यमाह "शुष्कं विरुद्धं विटस्मि वज्रव्यापदमावहेत्" शुष्कं विटस्मि विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, विटस्मि चणकमसूरादि, वज्रव्यापदमाह र्यात् । न भूत्वा न रदैस्मिन्त्वा, न निशायां न वा बहून् । न जलान्तरितानङ्गिः सक्तूनद्यान्न केवलान् । पुनर्हानं पृथक्पानं सामिषसम्यया निश्चि । दन्च्छेदनमुष्णं च सप्त शक्तुषु वर्जयेत्" विषमाशनस्य लक्षणमाह । "बहु शोकाभावे वा श्रेयं तद्विषमाशनम्" बहुलात्यस्य भक्षितस्य दोषमाह "आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम् । हीनमात्मसन्तोषं करोति च बलक्षयम्" अधिकमन्नम् । अकाळे भुक्तौ दोषमाह "अप्राप्तकाले भुक्तानो ह्यसमर्थतनुर्जरः तांस्तान् व्याधीनवान्नोति मरणश्चाधिकच्छति" अप्राप्तकाले कालादतिप्राक् भुक्तानः असमर्थघरोरो भवति तथा सति तांस्तान् व्याधीन् शिरोव्यधाविस्त्रपिकाऽलसकविलम्बिकादीन् आन्नोति तेषामाधिको मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः "कालेऽतीतेऽशुतोऽजन्तोर्वायुनोपहृतेऽनले । कृच्छ्रादिपच्यते भोक्तुर्न स्याद्भोक्तुं पुनः सृष्ट्वा" । कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यं सृष्टीये वारि पूरयेत् । वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्" । "रसेनाद्यस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता । न तथा स्नादुमाप्नोति यथा सेव्याम्बु नान्तरा" "आत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानान्न स एव दोषः । तस्मात्तरो वज्रिविवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेद्भूरि । भक्त्यादौ जलं पीतं कार्श्यं मन्दाग्निदोषकत् । मध्येऽग्निदोषं न्येदमन्ने सौख्यकफप्रदम् । अन्यच्च "समस्य च त्रया

भुक्तमध्यान्तप्रथमांशुपाः" इति वाग्भटः "भुक्तं भोजनम् "तद्वितस्तु न चास्त्रीयात् क्षुधितो न पिनेच्छन्नम् । तद्वितस्तु भवेद्भुक्ष्मी क्षुधितस्तु जलोदरी । ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत्क्षयमुचितं यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजनकालस्य प्रथमो भागोवातस्य, द्वितीयः पित्तस्य, तृतीयः कफस्य, यत आह "अस्त्रीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽन्तलवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्" अस्यायमभिप्रायः भोजने पूर्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति । भोजनमध्ये भुक्तो अन्तलवणौ पित्तोपशमनेन वज्रवृद्धिं कुरुतः । भोजनान्तसमये भुक्ताः कटुतिक्तकषाया रसाः कफं शमयन्तीति । अतोभोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात् तत्र कथं क्षेपजनकं दुग्धं पातनुचितं भवति । यत उक्तम् "दुग्धं स्नादुरसं क्षिग्वभोजस्यं धातुवर्द्धनम् । वातपित्तहरं दृष्यं क्षेपलं शुभ्रशीतलमिति" उच्यते "विदाहीन्वसपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः । तद्विदाहोप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिनेत्" अतएव ब्रह्मपुराणे "कुष्यात् क्षीरान्नामाहारं न दध्यन्तं कदाचनेति लवणान्त्वकटुटानि विदाहीन्यापि यानि तु । तद्विदं हर्तुमाहारं मधुरेषु समापयेदिति" भोजनावसानसमये दुग्धधादिमधुरभोजने वातकफोपशमनेन लवणान्त्वकटुभोजनजनितान् पित्तस्य वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन च पित्तवृद्धिरुपशोषा भवतीति कफवृद्धिरग्निमान्द्यादीनुत्पादयित्तं न शक्नोति" ।

आह्निकतत्पेक्षात्तार्त्तारविधिस्तौ यथा विष्णुः । "स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् । इन्द्रियप्रीतिजननं तथापाकं विवर्जयेत्" तथा सुवासिनीर्दुःखिनश्च गर्भिणीवृद्धबालकान् भोजयेत् । संस्तुताद्येन प्रथमं, चरमं न्येही । अभुक्तवस्तु चैतेषु भुङ्क्तु भुङ्क्तेऽतिदुष्कृतिम् । अतश्च नरकं गत्वा क्षेपभुग्जायते नरः । अस्नात्वाशो मलं भुङ्क्ते अजत्या पूयशोषितम् । अज्जत्वा च कर्मिं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् असंस्नात्वाभुङ्क्तुलं बालादिप्रथमं शक्यत् । भुङ्क्तश्च यथा पुंसः पापबन्धेन जायते । इह चारोग्यमस्तुलं बलवृद्धिस्तथा न्ये" । तथा "प्रशस्तरत्नपाश्वस्तु भुङ्क्तीत प्रयतोऽप्येही । अघं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणेदकैः । न कुम्भिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्" । विष्णुः "मन्वाभिमानितं शक्यं न च पर्युषितं न्ये । अन्यत्र फलमासेभ्यः शुष्कशाकादिकात्तथा । तद्विदाहरिकेभ्यश्च शुद्धपक्के अथैव च ।

भुञ्जीतोऽतसाराणि न कदाचिन्नरेश्चर ।। नाशेषं पुरुषो-
ऽग्नीयादन्यत्र जगतीपते ।। मध्वन्नदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च
विवेकवान् । अग्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।
अवणास्तौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः । प्राग्द्वं
पुरुषोऽग्निं वै मध्ये च काठनाशनः । पुनरन्ते द्वाग्नी
तु वलारोग्ये न सुञ्जति । अनिन्यं भक्षयेदित्यं वाग्यतो-
ऽन्नमक्तुत्सयन् । पञ्च पासान् महाभौनं प्राणाद्याप्य-
माय तत् । मन्त्राभिर्मन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति
वचनात् गायत्र्यभिर्मन्त्रितम् । गारुडे “शाकं रूपञ्च भूयिष्ठं
अत्यश्चञ्च विवर्जयेत् । नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन” ।
छन्दोग ० प० । “सुनिभिर्द्विरयनसुक्तं विप्राणां मर्त्य-
वासिनां नित्यम् । अह्नि च तथा तमस्त्रिन्यां सार्द्धं प्रह-
रवामानः” । अह्नि अचिरो दितास्तमितसूर्यैरतिरदिन-
मात्रे । तत्राप्यायुर्वेदोये विशेषः । “याममध्ये न भोक्तव्यं
त्रियामन्तु न लङ्घयेत्” । याममध्ये रसस्तिष्ठेन्नियामे
तु रसश्चयः” । तत्रापि पञ्चमयामार्द्धोऽस्यकालो दक्षवचनात्
(तत्राङ्गिकशब्दे ६०६ पृष्ठे षष्पते त्रियामन्त्रितद्वियाम-
मित्येवायुर्वेदोये पाठः । दक्षवचनानुरोधत् त्रियामन्त्रित
पाठकल्पनं बोध्यम्) । महाभौनं हृद्गारादिरहितम् ।
तथाचालिः “भौनव्रतं महाकटं हृद्गारेणैव नश्यति । तथासति
महान् दोषस्तस्मात् नित्यतश्चरेत् । एष क्रमः पौराणिकत्वात्
सर्वसाधारणः । विष्णुः । “न तृतीयमथाग्नीयादापद्यपि
कदाचन” । गोतासु । “आयुःसत्त्वबलारोग्यवृद्धिप्रतीतिवि-
वर्द्धनाः रक्षाः क्लिग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
प्रियाः । कटुम्बलवणालुण्ठीक्ष्णरूचविदाहिनः । आहारा
राजसश्लेष्ठा दुःखयोक्तामयप्रदाः । यातयामं गतरसं पूतिप-
र्युषितश्च यत् । उच्छिष्टमपि चासेधं भोजनं तामसप्रियम्”
मनुः । “आयुष्यं प्राणुसोभुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणासुखः ।
त्रियः प्रत्यक्षुसोभुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्यदुःसुखः” । निय-
मे त्वेवम् अनियमे तु नोदुःसुखः । हारोतः “नो-
दुःसुखोऽग्नीयात्” । निष्कामस्य तु प्राणुसुखेनैव यथाह
देवबः । “प्राणुसुखोऽज्ञानि भुञ्जते शुचिः प्रीठमधिष्ठितः ।
विशुद्धनदनः प्रीतोभुञ्जते न विदुःसुखः” । जीवन्मातृकस्य
दक्षिणासुखत्वनिषेधमाह आप० “दक्षिणासु-
खो न भुञ्जते एवं विषमभोजनमनायुष्यं मातृरूपदिशति” ।
केचिन्नु “कुहूक्षानं मयाप्राहं तिलैस्तर्पणमेव च ।
न जीवत्पिहकः कुर्याद्विष्णुसुखभोजनम्” इत्याचार
रत्नाकरपृताज्जीवत्पिहकस्यापि निषेध इत्याहुः । व्यासः

‘पञ्चाङ्गैर्भोजनं कुर्यात् प्राणुसुखोभौनमास्थितः । हस्तौ
पादौ तथैवास्त्रमेषु पञ्चाङ्गता मता’ । व्यासः “अथे-
कपङ्क्त्यां नाग्नीयात् संततः स्वजनैरपि । कोऽहं जानाति
किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भक्षस्तत्त्वजलद्वारमार्गैः
पङ्क्तिञ्च भेदयेत्” । जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु शङ्कः ।
“एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि
त्यजेत् पालं शेषमन्नं विवर्जयेत् । मोहात् भुञ्जीत यः
पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्र-
यान्तपनन्तथा” । एतत्त्वमानार्द्धमभिधायाह गोभिलः ।
“भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पालं परित्यजेत् । भोजने विप्रक-
र्मासौ ब्रह्महापि तथोच्यते” । आप० “दिवा पुनर्न भुञ्जी-
तान्यत्र फलमूलेभ्यः” । मनुः “नातिप्रगे नातिसायं न सायं
प्रातराशितः” अतिप्रगेऽचिरोऽदितसूर्यै अतिसायं सूर्या-
स्तमितसमये एव प्रातराशितः दिनभोजनेनातिदुःखः न
सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः । आप० “यस्तु भो-
जनशालायां भोक्तुकामउपस्थृयेत् । आसनस्थोनचान्यत्र
स विप्रः पङ्क्तिदूषकः” बौधा० “उपलिप्ते समे स्थाने
शुचौ लघ्नासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च
वर्तुलञ्चाङ्गचन्द्रकम् । कर्त्तव्यमाचुपूर्व्येण ब्राह्मणा-
दिषु मण्डलम्” । “अलत्रा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽ-
धमयोनयः । तेषान्तु यच्चरन्त्यांसि हरन्त्यन्नानि
तद्दुःखात्” । आप० । “भिन्नकांक्षे तु योविप्रोयदि
भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासिन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्धति”
तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपालेऽपि वृद्धमनुः “ताम्ब
पाले न भुञ्जीत भिन्नकांक्षे मलाविले । पलाशपद्मपलेषु
सुही भुङ्क्तेऽन्नं चरेत्” । नव्यवर्द्धमानधृताग्निपु०
“अर्कपले तथा पृष्ठे आयसे ताम्बभाजने । करे कर्प-
टके चैव भुङ्क्ता चान्द्रायणञ्चरेत्” । पृष्ठे कदलीपत्रादि-
पृष्ठे । पैठी० “ताम्बरजतसुवर्णाश्रयणञ्चगुक्ति-
स्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति न दोषः” । अत्र पाषाण-
पालं भोजने विहितम् । “तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्या-
श्रमयस्य च । भक्षणाद्भिर्दृष्टं चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः”
इति मनुना पाषाणपालस्य शुद्धिविधानाञ्च । प्रचेताः
“ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपाले च भोजनम् । यतिश्च
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” । आलिः “आसने
पादमारोप्य योभुङ्क्ते ब्राह्मणः काचित् । हस्तेन चाक्षमन्नाति
तस्य गोमांसभक्षणैः” । सुखेन हस्तोचोत्तनं विना
गवादिवदित्यर्थः । आश्रमेधिके “आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत

प्राङ्मुखश्चासने शुचौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः” । बौधा० “भोजनं हवनं दानमुपहारः परिग्रहः । बहिर्जांतु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्” हारोतः “माजनाञ्जावलिर्कर्म भोजनानि देवतोर्धेन कुर्यात्” । पराशरभा० वृद्धमनुः “न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्” । मार्क० पु० “पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः” । मनुः “पूजयेदशनं नित्यं चाद्याञ्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव सर्वदा । अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अन्नाकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्” । विष्णु-पु० “नागः कर्मश्च क्रकरो देवदत्तो धनञ्जयः । बहिःस्था वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते । अदत्ता बाह्य वायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमयेत्” । इति शिष्टपठित-वचनाद्वागादिभ्योवलिदानमिति प्राचीनाचारः । तत्रान्नं देवेभ्योदत्तैव भोक्तव्यं तथा च गोता “इष्टान् भोगान् हि वोदेवा दास्यन्ते यत्तभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो-योभुङ्क्ते स्तेन एव सः” । यज्ञैः भाविता संवर्द्धिताः वोयुग्रभ्यं भोगानन्नादीन् वृष्ट्यादिद्वारा दास्यन्ति अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्ता योभुङ्क्ते स चौर एव । स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाङ्कतिः । होतव्या जठरे वज्रौ स्तेन पाषितलेन तु” । तेन पादो-दकेनापोशानं कृत्वा प्राणाङ्कतिर्नैवेद्येन कार्या । स्वदत्त-नैवेद्यमक्षयन्त पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपु० “आपो-शानञ्च गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतो-पस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च । अत्र चास्तरणार्थन्तु प्राश्यते ह्यस्मृतं सकृत् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति च समुद्धरेत्” । सव्यापद्धतौ लिखितवचनं प्रमाणय-न्तोऽपीत्येतदनन्तरं स्वाहाकारं कुर्वन्ति । ब्रह्मपु० “हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं नोदकेन कदाचन । दम्भाद्यो लङ्घयेन्मुञ्जस्तेनान्नं निहतं भवेत् । हतञ्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः । प्राणैभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणवसं-युताः । पश्चाद्धतोस्तु जुहुयात् प्रलयग्निनिभेषु च । प्राणाङ्कतिस्त्रामाह शौनकः । “तर्जनीमध्यमाङ्गुलीना प्राणाङ्कतिर्भवेत् । मध्यमानाभिकाङ्गुलीरपाने जुहुया-त्ततः । कनिष्ठानाभिकाङ्गुलीर्याने च जुहुयाद्भविः । तर्ज-नीन्तु अहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः । समाने सर्वहस्तेन चसदावाहुतिर्भवेत्” । स्मृत्यर्थे सारे । “प्राणाङ्कतौ घृता-

भावे पश्चाद्भुञ्जीत नो घृतम्” । देवलः “न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थो भोजनद्वये । पवित्रमथ जुष्टञ्च सर्पिराहुरधा-पहम्” । काशी० “दर्भपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते । केशकीटादिसम्भूतस्ततोऽग्नीयात् सदर्भकः । यावदेवाक्षमश्रीयाच्च ब्रूयात्तद्गुणायुषान् । अतोमौनेन-योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते केवलास्मृतम्” । मनुः “स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्” । उद्धरेद्वस्त्राद्बहिः कुर्यादि-त्यर्थः । बौधा० “आचम्य संवृते देशे उपविश्यान्नं संगृह्य सर्वाङ्गुलीभिरशब्दमश्रीयात्” । संगृह्य अन्न-पात्रं सम्यक्स्पृष्ट्वेत्यर्थः । काशी० “प्रदद्याम्भुवः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलि-लयम् । आपोशानं विधानेन कृत्वाश्रीयात् शुचीर्द्विजः” । ब्रह्मपु० “तेजोसीति जपस्त्वन्नं प्रणमेदस्मृतञ्च यत् । आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतो-पस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च” । अन्नमयस्य विष्णो-र्यदास्तरणमसीत्यर्थः ततश्च तेजोसीति नमस्कृत्य भुञ्जीतेत्यर्थः । भविष्यो० “स्नातस्तु वरुणस्तोजी जुह-तोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न-व्याहरेत्त्रिषु” । मौने विशेषमाह आप० । “तत्र त्वं विद्यावर्द्धं भूमिभिरन्यैराश्रमिभिर्बहुश्रुतैर्दानैर्दानानसन्वा-यान्ममुख एव यावद्यावदर्थं भाषेत न मन्त्रलोपोभवतो-तिविज्ञायते इति” मन्त्रलोपोमौनव्रतलोपः । ब्रह्मपु० “यस्तु पाषितले भुङ्क्ते यस्तु ऊङ्कारसंयुतम् । प्रस्मृता-ङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवद्भवेत् । करेण च पिबेत्तोयं यावन्मांसं न भक्षयेत् । मांसलिप्रकरे तोयं तुल्यं गोमांसमक्षयैः” । अत्र मांसलिप्रकरेण जलपाननिषेधात् मांसलिप्रकरं प्रक्षाल्यैवापोशनं कर्तव्यम् । प्रत्यापोशाने तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मांसलिप्रकरं प्रक्षाल्य पुनरङ्गलिप्र-करेण प्रत्यापोशानं कर्तव्यम् । षट् त्रि० “पिब-तो यत् पतेत्तोयं भाजने सुस्वनिःस्मृतम् । अभक्ष्यं तद्भवे-दन्नं भुङ्क्ता चान्द्रायणञ्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते वोये यो-भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः । यासे यासे मलं भुङ्क्ता पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यामाने तु हस्ते तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । तोयं पिबति वज्रैरेण श्वादिर्जायित नात्यथा । उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः । सुरापानेन तुल्यं स्नात् मनुराह प्रजापतिः” । वामहस्तेन केवलवामहस्तेन । अत-एव “पीतशेषन्तु यत्तोयं तत्पिबेच्च द्विजोत्तमः” । “पीतशेषं पिबेन्नैव” इति ब्रह्मपु० अविशेषात् सर्वं

निषिद्धम्" । ब्रह्म० "तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च । न त्यजेदङ्गजग्धानि सक्तं शकं कदाचन" । भारते "पानीयं पायसं सर्पिर्दधिकौद्र-घृताद्यपि । निरश्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्" । एतन्न त्याज्यं अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थः । निरश्यं निःशेषमशनीयमित्यर्थः । तथा "अन्नं प्रशक्तं पयश्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः" । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्ते-सरमन्त्रणे दोषमाह मनुः "आलस्यादन्नदोषाच्च स्युर्वि शान् जिघांसति" । अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्टद्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः । दृष्टद्वारकश्चायुष्मदोक्तः । अदृष्टद्वारकः स्युक्तः । उभयलोक्तास्तु बालवत्साविवत्सा-दुग्धादिदोषादृष्टादृष्टद्वारकाः । अतएव मनुनेवोक्तम् "खा-ध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च" युक्त उद्भुक्तः । हारीतः "पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं पाय-सानि च । दन्तच्छेदनस्यञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्" ।

सचाहारस्त्रिविधः सात्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं गीतायाम् "आहारस्तपि सर्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु" इत्युपक्रम्य "आयुः-सत्त्वेत्यादि" तच्च वाक्यम् आ०त० ६०१प्रश्ने दर्शितम् । अत्र सर्वत्र "कदम्बिहितोभावोद्व्यवत् प्रकाशते" इति भा-ष्योक्तेः आह्वयते भुज्यते कर्मणि घञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भावप्र० "आहारः षड्विधसूष्य-मित्यादि" ८६६प्रश्ने उक्तम् । स च षोढा "आहार्येषु षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्यं तथैव च । खेद्यं चूर्ष्यं तथा पेयं तदुदाहारणानि तु । भोज्यमोदनपूपादि भक्ष्यमोदन-मण्डके । चर्यं चिपिटधानादि रसालादि तु लिङ्गते । चूर्ष्यमात्मफलेच्छादि पीयते पानकं पयः" भाप्रप्र० उक्तेः । आह्वयते इत्याह्वारः । शब्दादिविषयज्ञाने च आहा-रशुद्धि शब्देषां भा० वाक्यम् उदा० ।

आहारपाक पु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादि-भावेन परिणामः । वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिरूपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकारः पदा-र्यादर्शष्टतयमासु ववाक्ये उक्तः तच्च आग्निशब्दे ४६प्रश्ने दर्शितम् । भावप्रकाशोक्तत्प्रकारस्तु अष्टकरशब्दे ४५८ प्रश्ने उक्तः ।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादेः शुद्धिः । १भक्ष्यादि-द्रव्यस्य १शुद्धौ सा च शुद्धिः स्युक्तदिशाऽवसेया । सा च अभक्ष्यमर्जनेन भक्ष्यभोजनएव भवति । अभक्ष्याणि च

अभक्ष्यशब्दे २७४प्रश्ने उक्तानि । आहारदोषनिवारणार्थां शुद्धिः । २दृष्टाहारजन्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रायश्चित्ते । "आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्के निगदतः शृणु । अचारलवणं मैत्रं पिबेद्ब्राह्मीं सुर्वसम्" इत्यादिना अत्रिसं० दर्शिता । शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ भ्रुवा स्मृतिः" का०उ० । "आह्व-यते इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् तद्वि भोक्तु भौगाया-ह्वयते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिं राहारशुद्धिः रागद्वेषमोहदोषैरसंस्पर्धविषयविज्ञान-मित्यनर्थान्तरं तस्याहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरण सत्त्वस्य शुद्धिर्भैष्यं भवति" भाष्यम् । आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतामपचाय तथा व्याख्यानं तु "रागद्वेषवि-घ्नैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्" इति गीतोक्तिमनुसृ-त्यैवेति आनन्दगिरिः ।

आहारसम्भव पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्-भू-अच् । आहारपाकजे देहस्थे रसधातौ । रसस्य यथा-ऽऽहारजत्वं तथाऽऽष्टकरशब्दे ४५८प्रश्ने उक्तम् ।

आहार्यं वि० आ+हृ-ण्वत् । १आहरणीये "अथ मूलमना-हार्यं प्रकाशक्रयशोधनम्" मनुः । २व्याथे "कार्यञ्च तस्य दशधाहार्यं धार्यं प्रकाश्यञ्च" सा०का० "आहार्यं व्याथ्यं कर्मैन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथं व्याप्यास्ते च यथावथं दिव्यादिव्यतया दशेत्याहा-र्ये दशधेति" सा०को० । कृत्विमे "आहार्ययोभा-रहितैरमायैः" भट्टिः । स्वार्थे कन् तलैव "आहार्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभत" ७, २१, कुमा०सन्नि० । ४लौ-किके ५ औपासनिकेऽग्नौ च "आहार्यैणानाहिता-ग्निम्" "पत्नीञ्च" आश्र०श्रौ० । "येनाहिताग्निना सर्वाधानं कृतं तस्य पत्नीं लोकिकेन, यस्यौपासनशक्ति तस्य पत्नीमौपासनिकेन दहेथुः" नारा० । ईदृक्प्रयो-ज्यारोपेण विषयीकार्यैर्बाधनिश्चयकालिके तद्वन्माभाववति तद्वन्मवत्त्वेन ज्ञेये । भावे क्त । ७तादृशज्ञाने न० । यथा निर्वाङ्गिः पर्वतो वङ्गिमानिति ज्ञानं तच्च वङ्गभाववति पर्वते वङ्गिप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्यम् । तच्च प्रत्यक्षमेव तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि धर्मिणि तद्दोषस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् "परोक्षज्ञानम् अनाहार्यम् निश्च-यश्चेति सिद्धान्तः" चिन्ता० । "शब्दबोधोऽप्या-हार्योभवत्यालङ्कारिका यथा अयं मुखमित्यादौ चन्द्र-भिन्ने मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्यमेव ८०४प्र० आरो-

पशब्देऽधिकसक्तम् । “भवेद्भिनयोऽवस्थाहकारः स चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहाय्यः सत्विकस्तथा” सा०द०उक्ते नटादिभिरात्मनि कर्तव्ये रामाद्यारोपहेतुके ऽअभिनयभेदे च । आ+हृ-कर्मणि ग्यत् उपसर्गयोगात् ६भक्ष्ये “आहाय्यं षड्विधं भक्ष्यमित्यादि”भाव० प्र० ।

आहाव पु० आ+ह्वे+घञ् संप्रसारणे वृद्धिः । कूपसमीपे मवादीनां जलपानाय प्रस्तरादिना रचिते(खाल) ? क्षुद्रजलाशये निपाने “प्राविशन्नाहवप्रज्ञा आहावसुपलिप्तवः” भट्टिः । “आहावसुदकाधारम्”जयम० “निपानमाहावः” पा० । २युद्धे । भावे घञ् । ३आह्वाने आ+ह्वे-आधारे घञ् । ४अग्नौ । “नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमि संनवन्” ऋ० ६,७,२ । आहूयतेऽस्मिन्नाहावमग्निम् वृष्ट्युदकधारणमाहावं निपानास्थानीयं वा” भा० । आ+ह्वे-भावे करणे वा घञ् । ५मन्त्रविशेषेणाह्वाने ईआह्वानसाधने मन्त्रभेदे च “आदौ निविडानीयानां सूक्तानामनेकञ्चेत् प्रथमेषुआहावः” आश्व०श्रौ० । “तस्यानेकत्वे प्रथम एवाहावः” वृत्तिः “तृतीयसवने शस्त्रादिषुआहावः आश्व०श्रौ० । “एषु आहावः प्रातःसवनेन शास्त्रादिषु” आ०श्रौ० । “एषु स्थानेषु ऋगक्षरेणाह्वाने विहिते शोःसामोमित्यनेनैवाह्वानं कुर्यात् नान्ये नेति नियम्यते” वृत्तिः “शोः सामो दैवेत्साहावे” आश्व०श्रौ० प्रतिगरसंज्ञार्थमिमे सूत्रे ।

आहिंसि पुंस्त्री अहिंससापत्यम् इञ् । अहिंसकापत्ये ततः युवापत्ये फक् तौल्व० तस्य न लुक् । आहिंसायनः तत्पौत्रे । आहिक पु० अहिरिव कन् स्वार्थे अण् । १केतुपहे हेमच० तस्य सर्पतल्याकृतितात्तयात्वम् । २पाणिनिसनौ च त्रिका० । आहिच्छत्र ति० अहिच्छत्रदेशे भवः अण् । अहिच्छत्रदेशे भवे आहिण्डिक पु० निषादेन वैदेह्यां जनिते अन्यजवस्य सङ्करभेदे “आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते” मनुः । “बाह्यसंरक्षणादावाहिण्डिकानाम्” औशनससूत्रोक्ता तद्वृत्तिर्ज्ञेया ।

आहित ति० आ+धा-क्त ज्ञादेशः । १न्यस्ते, २स्थापिते, ३अर्पिते । “व्यावर्त्तनैरहितेरेयमाहिताङ्कः” किरा० ४कृते, ५कृताधानसंस्कारे च “प्रणीताश्चाप्रणीतश्च यथाऽग्निदैवतं नृणास्” मनुव्या० “आहितोऽनाहितोऽग्निरिति” कुञ्ज० । [विख्याते २न्यस्तचिद्धे च ।

आहितलक्षण ति० आहितं उन्नयं यस्य । १गुणादिद्वारा आहिताग्नि ति० आहितोऽग्निर्येन । वेदमन्त्रादिना कृत

संस्काराग्नियुक्ते तदाधानप्रकारः आधानशब्दे ७०८ पृष्ठे उक्तप्रायः । आश्व०श्रौ० २प्र० २क० विस्तरेणोक्तः । “न दर्शने विना आहुमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः” मनुः । “गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः” रघुः । “आहिताग्निः सन्नप्रत्यमिदं चरेत्” तैत्ति० “न वाऽऽहिताग्निनान्दतं वदितव्यम्” शत० ब्रा० २,२,२,२० । “देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति” ऐत०ब्रा० । आहाय्येष्वेवांनाहिताग्निम्” आश्व०श्रौ० । वा परनिपाते अग्न्याहितोऽप्यल ।

आहिताग्निगण पु० पाणिन्युक्ते वा परनिपातार्थं शब्दसमूहभेदे । स च गणः आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातप्रसुश्च तैलपीत ऋतपीत मद्यपीत जटभार्य गतार्थं “आकृतिगणः तेनान्येऽपि” सि०कौ० ।

आहिति स्त्री आ+धा क्तिन् ज्ञादेशः । १स्थापने २आधाने मन्त्रेषामग्न्यादेः संस्कारे ३आहुतौ च । “तस्मिन् यत्किञ्चात्वाद्ध्यादाहितय एव ताः आहितयोह वै ता आहुतय इत्याचक्षते” शत० ब्रा० १०, ६, २, २२, । [(सापुङ्) ।

आहितुण्डिक ति० अहितुण्डेन दीव्यति ठक् । व्याख्याहिणि आहित ति० अहिततोऽदूरभवः अण् । सर्पविशिष्टदेशादूरभवे ।

आहुक पु० यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे स च वसुदेव एव । “केशवोऽपि सदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् । पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुपसेनसुखैस्तथा । आहुकं पितरं वृद्धं सातरं च यशस्विनीम् । अभिवाद्य बलञ्चैव स्थितः कमललोचनः” इति भा० सभा० २अ० । अत्र केशवपितृत्वेन कीर्त्तनात् वसुदेवस्य नामान्तरत्वं तस्य प्रतीयते “एवं आहुकचाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमतांवरौ” हरि० ३८अ० । एवमाहुकिन् तद्वंश्ये क्षत्रिये पु० ।

आहुत न० उद्देश्यस्याभिसुखेन साक्षादेव कृतं दत्तम् आ+ह्वे-क्त । ऋहस्यकर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु १मनुष्ययज्ञे, २मृतयज्ञे चेत्यन्ये । कर्मणि क्त । ३आभिसुखेन कृते देवादौ ति० आहुति स्त्री आ+ह्वे-क्तिन् । देवोद्देशेन मन्त्रेषामग्नौ हविःक्षेपे । “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सय्यागादित्यसुपतिष्ठते” मनुः । “वेत्यसौस्य ! यथा पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” ऋ०उ० । “प्रातराहुत्यां हुतायां पूर्वाहुत्यन्ते वरदानम्” कात्या० २०, १, २० । “जुहुयात्सर्षिराहुतीः” मनुः “प्राणाद्याहुतिपञ्चकम्” सूतिः । आहूयते कर्मणि क्त । २आहूयमाने हवनीयद्रव्ये हविरादौ । “पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः” रघुः । “ब्रह्माहुतिहुतं यच्च” मनुः ।

आहुत्य न० आ+हृ-वा०क्यप् संप्रसारणञ्च । काश्री-
रादौ (तरवट) इति प्रसिद्धे काञ्चनवर्षपुष्पे शि-
ल्वीफले क्षुपभेदे ।

आहुव ति० आ+हृ-वजर्थे कर्मणि क संप्र०उवङ् । आह्वा-
तव्ये “अनुकटीनामन्वाहवः” ष्ट० ८, २२, १६, आह्ववः
आह्वातव्यः”भा० । [२आहूयमाने च ।

आह्व ति० आह्वयति आ+ह्वे-क्तिप् संप्र० । १आह्वयके ।

आह्वत ति० आ+ह्वे-क्त । क्ताह्वाने १आकारिते “आहूत
इव मे शीघ्रम्” भाग०१०स्कन्धे । “नचाहूतोवदेत् किञ्चि-
द्धीनोदण्डस्य स स्तुतः” या०स्तुतिः । “यियत्तभाषेनाहूतः
पार्थेनाथ द्विषन्, रम्” भाषः । “आहूतो न निवर्त्तते द्यूता-
दपि रणादपि” आभूत+ष्ट०भस्य हः । २आभूतप्रलयपर्यन्ते
“पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकसहितानि च । न त्यजेत् का-
र्त्तिके यस्तु यावदाहूतनारको” ति०त०पु० “आहूतम्
आभूतप्रलयपर्यन्तम्” रघु० ३नामकृतव्यपदेशे विन्धे च ।
ऋष्टिकावे हि भूतानां तत्तन्नामव्यपदेश इति विश्वव्यपदेश
पर्यन्तमित्येव तस्यार्थोन्यायः । भावे क्त । ४आह्वाने ।

आह्वतप्रपलायिन् ति० आहूतः विवादनिसर्थाय राज्ञाहूतो-
ऽपि प्रपलायते प्र+परा-अय-णिनि रस्व लः । व्यवहारे
हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः । “अन्यवादी क्रियाद्वेषी,
नोपास्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्च-
विधः स्तुतः” मिता०स्तुत्युक्तेः ।

आह्वतसंप्लव पु० आहूतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
संप्लवोयत् । प्रलयकाले तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
व्यपदेशाभावेन व्यवहार्यत्वाभावात् । “आहूतसंप्लवस्थानमस्तुतत्वं
भाषते” इति पुराणे आभूतेत्यत्राहूतेति पाठान्तरम् ।

आह्वति स्त्री आ+ह्वे-क्तिन् । आह्वाने (डाका) ।

आह्वय अव्य० आ+ह्वे-ल्यप् । आह्वानं कृत्वेत्यर्थे “आहूय
दानं कन्याया ब्राह्मोपधर्मः प्रकीर्त्तितः” मनुः ।

आह्वत ति० आ+ह्वे-क्त । आनीते कृताहरणे ।

आह्वति स्त्री आह्वे-क्तिन् । आहरणे आनयने ।

आह्वत्य अव्य० आ+ह्वे-ल्यप् । आहरणं कृत्वा आनीये-
त्यर्थे “समाह्वयान्यतन्वाशि” अमरः ।

आह्येय ति० अहेरिदम् ढक् । संप्रसम्बन्धिनि विषवर्म्मास्थ्यादौ
आह्ये अव्य० आ+ह्ये-डो । १प्रश्ने, २विकल्पे, ३विचारे च ।

“यत्रायं पुरुषोन्वियत उदङ्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति”
शत०ब्रा०१४, ६, २, १२, “आहो विद्वानसु” लोकं प्रेत्य-
क्ष्वित् समञ्जते” कठो० । “आहो निवत्सति

समं हरिणाङ्गनाभिः” शाकुन्तले सखीप्रति दुष्मन्तप्रश्नः ।

आहोपुरुषिका स्त्री अहमेव पुरुषः शूरः मयू० अहो पुरुषः
तस्य भावः बुज् स्वीत्वात् टाप् । दर्पजन्ये आत्मनि
उत्कर्षसम्भावने (वाहाडरी) “आहोपुरुषिकां पश्य मम
सद्वक्तान्निभिः” भट्टिः ।

आहोस्वित् अव्य० आहो च स्वित् इ० । १विकल्पे, २प्रश्ने च
“आहोस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तमः” भा०
स०५अ० । द्विपदमित्येके ।

आह्व न० अह्वं समूहः खण्डिका० अज् । दिनसमूहे “अहो-
रात्रे वा अभिर्वत्तमाने संवत्सरमाप्नुतः संवत्सर इदं
सर्वमाह्वयैवैतासरिति” सस्तिमाशास्त्रे” शत०ब्रा०६, ६,
४, ३, अह्वानिर्वादि चतुरर्थ्याम् संकलादि० अज् ।
दिननिर्वादादौ ति० ।

आह्विक ति० अह्वि भवः अह्वानिर्वात्तं साध्यं उज्स्त्रियां
ङोप् । १दिनभवे २दिनसाध्ये च । “भरद्वाजस्तु कौन्तेय
कृत्वा स्वाध्यायमाह्विकम्” भा०व०१३७अ० । “अत्राह्विकं
सुरभ्ये षोडशपते समरुद्रस्य” भा०व०१४२ अ० । दिनकर्त्त-
व्यानि आह्विकतत्त्वे आह्विककालप्रदीपादौ उक्तानि ।
दिवसकर्त्तव्यान्वाचारशब्दे ६३१ पृष्ठे उक्तप्रायाणि दिन-
विभागेषु कर्त्तव्यभेदोदघोषे संक्षेपात् दर्शितो यथा ।

“प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं सं-
प्रवक्ष्यामि द्विजानासुपकारकम् । उदयास्तमयं यावन्न
विप्रः क्षणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्मुक्तः कामैश्चान्यैर-
गर्हितैः । यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
अज्ञानादुद्यदि वा मोहात् स तेन पतितोभवेत् । दिवस-
स्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च
चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च षुक्
पृथक् । विभागेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् । ततः स्नानं
प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । अत्यन्तमलिनः कायो न
वच्छिद्रसमन्वितः । स्वत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विधो-
धनम् क्लियन्ति हि प्रहृष्टस्य इन्द्रियाणि स्वानि च ।
अह्वानि समतां यानि उत्तमान्यधर्मैः सह । नानास्वेद-
समाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । अस्नात्वा नाचरेत्
कर्म जपहोमादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातः-
स्नायी भवेत् सदा । समस्तजन्मजं पापं त्विभिर्वर्षैर्व्यपो-
हति । उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायास्तदिते रवौ । प्रा-
जापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् । प्रातःस्नानं प्र-

शंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातः-
स्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपसर्शनमु-
च्यते । अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।
प्रचाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पित्रेदम्बु वीक्षितम् । सं-
दृष्ट्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोसुखम् । संहृत्य तिसृभिः
पूर्वमास्यमेवसुपसृशेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि
ससुपसृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेयिन्या प्राणं पश्चादनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठनामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनःपुनः । कनिष्ठा-
ङ्गुष्ठेन नाभिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्वाभिस्तु शिरःपश्चा-
द्बाहू चाग्रेण संसृशेत् । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने
च ततः पुनः । सन्ध्यां नोपासोत यस्तु ब्राह्मणोहि विशे-
षतः । स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्नतः श्वा चैव जायते ।
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नैत्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु । यदन्यत् कुरुते
कर्म न तस्य फलमश्नुते । सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयंहो-
मोविधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ।
ऋत्विक् पुत्रो गुरुभ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभि-
रेव उतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि । देवकार्यं ततः कृत्वा
गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च
मध्यमे । पितृश्रावणपराह्णे च कार्याण्येतानि यत्नतः ।
पौर्वाह्णिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत् । न तस्य
फलमाप्नोति बन्धस्त्रीमैथुनं यथा । दिवसस्याद्यभागे तु
सर्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासोवि-
धीयते । वेदाभ्यासोहि विप्राणां परमं तपश्च्यते । ब्रह्म-
यज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्वं
विचारोऽभ्यसनं जपः । ततोदानञ्च शिष्येभ्योवेदाभ्या-
सोहि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदा-
हृतः । तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् । पिता
माता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः । अभ्यागतोऽ-
तिथिशान्त्यः पोष्यवर्गउदाहृतः । ज्ञातिर्वन्धुजनः क्षीणस्त-
थाऽनाथः समाश्रितः । अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्गउदा-
हृतः । भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं
पीडने चास्य तस्माद्दृष्टत्वेन तं भरेत् । सार्वभौतिकमन्नाद्यं
कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं
व्रजेत् । स जीवति यएवैकोब्रह्मिणोपजीव्यते । जीवन्तो-
ऽस्तकाशान्ये य आत्मभारयो नराः । वृहथै जीव्यते कै-
शिव् कुटुम्बार्थं तथा परैः । आत्मार्थेऽन्योन शक्नोति स्तो-
दरेणापि दुःखितः । दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिम-
च्छता । अदत्तदाना जायन्ते परमाभ्योपजीविनः । यद्-

दाति विशिष्टेभ्योयज्जुहोति दिने दिने । तत्तु वित्तमर्हं
मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं
मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्वमे जले ।
नित्यं नैमित्तिकं कास्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तेषां मध्ये
तु यत्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते विधा । मलापहरणं पश्चा-
न्मन्त्रवक्तु जले स्ततम् । सन्ध्यास्नानसमाभ्याञ्च स्नानभेदाः
प्रकीर्त्तिताः । मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामोयतस्ततः ।
उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्प्राजपञ्च्यते । सपिता देवता
यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः । विश्वामित्रऋषिःश्वन्दोगा-
यत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे च तथा भागे संविभागोय-
थाहृतः । पितृदेवमनुष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव
मनुष्यैश्च तिर्यग्भिसोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मा-
त्तस्माज्जोषाश्रमी गृही । तयाणामाश्रमाणास्तु गृहस्थो
योनिरुच्यते । तेनैव सोदमानेन सोदन्तीहेतरे त्रयः ।
मूलप्राणोभवेत् स्कन्धः स्कन्धाच्छाखाः सपञ्चवाः । मूलेनैव
विनष्टेन सर्वमेतद्दिनश्यति । तस्मात् सर्वं प्रबलेन रक्षित-
व्योगृह्याश्रमी । राज्ञा, चान्यैस्त्रिभिः पूज्योमाननीयश्च
सर्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृह्याश्रमी ।
न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः । अस्नात्वा चाभ्यङ्गत्वा
चाजप्याऽदत्त्वा च मानवः । देवादीनामृषी भूत्वा नरकं
प्रतिपद्यते । एकएव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ।
न भुज्यते सएवैकोयोभुङ्क्तेऽन्नं ससाल्लिणा । विभागशीलो
योनिर्त्यं क्षमायुक्तोदयापरः । देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः
स तु धार्मिकः । दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः
कृतज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्यश्च्यते ।
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्नमेव । भुङ्क्ता तु
सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः
षडङ्ग सप्रमं नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु बहिःसन्ध्या
ततः पुनः । होमोभोजनकञ्चैव यज्ञान्यदुगृह्यत्यकम् ।
कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् । प्रदोष
पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामहयं शयानोहि
ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि कास्यानि निपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते ।
अस्त्रिज्ञेव प्रयुञ्जानो ह्यस्त्रिज्ञेव तु लीयते । तस्मात् सर्व-
प्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्वत्र मध्यमौ यामौ उ-
तशेषं हविश्चयत् । भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणोनावसीदति'
अङ्गा पाठ्यम् ठञ् । इत्येतात्मकशास्त्रभाष्यस्य पादांश-
व्याख्याभेदे न० । यथा कथादगौतमपाणिनिस्त्वभाष्यस्य

पादांशव्याख्यारूपाणि अङ्गा पाद्यत्वात् आङ्गिकानि
“तमघोष्टोभृतो भूतोवेति” पा० उञ् । दिवसे-सत्कल-
नियोजिते श्वध्यापके श्रुते वेतनेन क्रीते दासादौ
५ भूते स्वसमया व्याप्ते च्चरादौ च ।

श्राद्धाद् ए० आ+हृद-घञ् । आनन्दे । “नन्दस्वात्मज
उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः” भाग० ।

श्राद्धादन द० आ+हृद-णिच्-ल्युट् । आनन्दसम्पादने
कर्त्तरि ल्यु । आनन्दसम्पादके त्रि० । करणे ल्युट् ।
आनन्दसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

श्राद्धादित त्रि० आ+हृद-णिच्-क्त । इकतानन्दे । यस्या-
नन्दे जनितस्तस्मिन् । आह्लादोजातोऽस्य तार० इतच् ।
जाताह्लादे च ।

श्राद्धादिन् त्रि० आ-हृद-णिनि आनन्दयुक्ते णिच्-
णिनि । आनन्दकारके । स्त्रियामुभयतो ङीप् ।

श्राद्ध त्रि० आह्वयति आ+ह्वे-ड । आह्वानकारके ।

श्राद्धय ए० आह्वयति प्रायते या-घञर्थे क इत० ।
नामनि आह्वयकैर्हि नामोच्चारणेनैव आह्वयते इति
आह्वयकत्वप्राप्ता नाम्नाकरणत्वात्तथात्वम् । आ+ह्वे बा०
करणे श् इत्यन्ये “काव्यं रामायणाह्वयन्, रामा० ।
गजाह्वयं शताह्वयं नागाह्वयम् इत्यादि । २ प्राणिभिर्मेधा-
दिभिः सपण्यदूतभेदे च सचाष्टादशविवादानर्गतः । “तेषा-
माद्यन्तृणादानम्” इत्युपक्रम्य “दूतमाह्वयएव च । पदा-
न्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति” मन्त्रोक्तेः । अस्य सम्-
पूर्वकतापि “अप्राणिभिर्यत् क्रियते तन्नोक्ते दूतमुच्यते
प्राणिभिः क्रियमाणस्य स विज्ञेयः समाह्वयः” मनुना तथा
प्रयोगात् तत्स्वरूपसक्तं मिता० नार० “अक्षवधशला-
काद्यैर्देवनं ज्ञेयकारितम् । पण्यक्रीडा वयोभिश्च पदं
दूतसमाह्वयम्” व्याख्यातञ्च मिता० यथा “अक्षाः
पायकाः बध्नश्चर्मपट्टिका शलाका दन्नादिमथ्यो दीर्घचतु-
रक्षाः आद्यपश्चात् चतुरङ्गादिक्रीडासाधनकरिहरगा-
दिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पण्यपूर्विका-
क्रियते तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः
चशब्दान्नाल्लमेधादिभिश्च प्राणिभिर्या पण्यपूर्विका क्रीडा
क्रियते तदुभयं दूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । दूतञ्च
समाह्वयश्च दूतसमाह्वयम् । तत्प्रकारः, तत्रैव दर्शितो यथा ।
“तत्र दूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह । “ग्लहे शतिकद्वेस्तु
सभिकः पञ्चकं शतम् । ग्लहोयादूर्तकितवादितराद्दृशकं श-
तम्” या० । परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पितः

पणोग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतप-
रिमितादधिकपरिमाणा वा द्विविधस्यासौ शतिकद्विः
दूर्तकितवात्पञ्चकं तस्मात् शतमात्मदृशकं सभिको ग्लहो
यात् । पञ्च पणाव्योयस्मिन् शते तच्छतं पञ्चकं “तद्
स्मिन् वृत्रायबाभेत्यादिना” (पा०) कन् । जितस्य ग्लहस्य
विंशतितमभागं ग्लहोयादित्यर्थः । सभा कितवनिवासायां
यस्याख्यसौ (उन्) सभिकः कल्पिताच्चादिनिखिलक्रीडोप-
करणसदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतर
स्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकद्वेः कितवाद्दृशकं शतञ्जितद्रव्यस्य
दशमभागं ग्लहोयादिति यावत् । एवं ग्लहप्रवृत्तिना
सभिकेन किङ्कर्तव्यमित्यत आह । “स सत्यकपालितोद्
द्याद्राज्ञे भागं यथा कृतम् । जितसदुपाह्वयेज्जले दद्या-
त्सत्त्वं वचःक्षमी” या० । य एवं ग्लहप्रवृत्तिद्यूताधिकारी
स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा कृतं
सम्प्रतिपन्नमशन्द्यात् । तथा जितं यत् द्रव्यन्ददुपाह्व-
येद्वन्मकपहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धरेदु-
द्धृत्य च तद्वनं जेत्वे जयिने सभिकोदद्यात् । तथा क्षमी
भूत्वा सत्यञ्च वचोविवासायं द्यूतकारिणां वदेत् ।
तदुक्तकारदेन । “सभिकः कारयेद्यूतन्देयन्दद्याच्च यत्कृत
मिति” । यदा पुनः सभिकोदापयितुञ्च शक्नोति तदा राजा
दापयेदित्याह । “प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु” या० । प्रसिद्धे
ऽप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कित-
वसभाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितव-
सविप्रतिपन्नं जितसम्पन्दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभि-
करहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितसम्पन्ने न दापयेत् ।
जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह । “दृष्टारो व्यव-
हारानां साक्षिणश्च तएव हि” या० । द्यूतव्यवहारानां
दृष्टारः सभ्यास्तएव कितवाएव राज्ञा नियोक्तव्याः न
पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादिनिवर्तोऽस्ति । साक्षिणश्च
द्यूते द्यूतकाराएव कार्य्याः न वा तत्र स्त्रीबालद्विकितवेत्या-
दिनिषेधोऽस्ति । कश्चित् द्यूतनिषेधुन्दृष्टमाह । “राज्ञा
सचिद्विवासाः कूटाक्षोपधिदेवनः” या० । कूटैरक्षा-
दिभिरुपधिना च सतिवञ्जनहेतुना सभिसन्धौषधादिना
ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्राच्चिर्वा-
सयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः । “कूटाक्षदेवनः
पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमाबासासञ्ज्
सञ्जेषां विनयः स्मृत” इति । यानि च मनुवचनानि द्यू-

तन्निषेधपराणि “द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजबिड्भिः” इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसमि-
करहितद्यूतविषयतया च योज्यानि । किञ्च “द्यूत-
मेकमुखं कार्यन्तस्करज्ञानकारणात्” या० । यत्पूर्वोक्तं
द्यूतनदेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् ।
राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्कर-
ज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपस्ययोजनस्यर्थात्तन्व्य ।
प्रायशः चौद्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौर
विज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् । द्यूतधर्मं समाह्वयेऽति-
दिशन्नाह । “एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राण्यद्यूते समाह्वये”
या० । गृह्ये शतिकण्डे रित्यादिना यो द्यूते धर्म उक्तः
स एव प्राण्यद्यूते मल्लभेषमहिषादिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञके
ज्ञातव्यः” ।

आह्वयन न० आह्वयं करोत्यनेन आह्वय+णिच् करणे ल्युट् ।
नामादेशसाधने शब्दभेदे । कर्त्तरि ल्यु । आह्वानकारके
ति० “रामस्याह्वयना द्विजाः” रामा० ।

आह्वयितव्य ति० आह्वयं करोति आह्वय+णिच्-कर्मणि
तव्य । आह्वानीये आकारणीये । “नेयमाह्वयितव्या ते
शयने वर्षपर्वणो” भा० आ० ८२ अ० ।

आह्वर ति० आ+हृ-अच् । ङुटिणे २ उशीनरदेशोत्पञ्चे
च । तेन कन्याशब्दस्य षडीसमासे लीवत्वम् । आह्वर-
कन्धम् । अतोत्तरपदस्याङ्गुटात्त्वम् ।

आह्वा स्त्री आ+ह्वे-अच् । आह्वाने । करणे अच् । २ संज्ञायाम्
नामनि “लेपश्च शस्यते सिकथ्यताह्वगौरसर्षपैः” सुश्रु० ।

आह्वान न० आ+ह्वे-ल्युट् । आकारणे (डाका) “दूराह्वाने
च गाने च रोदने च झु तोमतः” व्या० का० । करणे लुट् ।
२ संज्ञायां नामनि नाम्नां वाऽऽकारणां हि क्रियते इति तस्य-
तथात्वम् । करणे ल्युट् । ३ आह्वानसाधने राजकीय-
पत्ने । (तलवनामा) “यावदाह्वानदर्शनम्” भावे ल्युट् ।
व्यवहारे विवादनिर्णयार्थं ४ राज्ञाऽऽकारणे (तलपकरा)
तत्र वर्ज्यावर्ज्यं प्रकारादि मित्वा सृष्टिवाक्यात् दर्शितम् ।
यथा “विष्टय कार्यं न्यायं चेदाह्वानार्थमतः परम् ।
सुद्रां वा निष्पेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत् ।
अकल्यवालस्यविरविषमस्यक्रियानुष्ठानम् । मत्तोन्मत्तप्रम-
त्तात्तन्मत्तान्नाह्वानयेत्तुपः । न हीनपक्षां युवतिं
कुलजातां प्रहृतिकाम् । सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञाति-
प्रभुकाः स्युताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिखोगणिकाश्च

याः । निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते ।
कालं देशञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम् । अकल्या-
दीनपि शनैर्यानाह्वानयेत्तुपः । ज्ञात्वाभियोगं येऽपि
सुर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्व-
कोपयन्निति” अत्र सर्वत्र आह्वानं-करोति षिचि
आह्वानयेदिति सिद्धम् । “कतोल्लुक् प्रकृतिवच्च कारक मिति
वार्त्तिकं तु नेह प्रवर्तते वञ्चलप्रहृणात् ।

आह्वायक ति० आ+ह्वे-खुल् युच् । आह्वानकारके आका-
आह्वारक ति० आ+हृ-खुल् । कुटिणे ।

रके । “आह्वायकेभ्यः श्रुतस्त्वुष्टसिः” भट्टिः षिनि
आह्वाधीत्यथल स्त्रियां ङीप् ।

आह्वृति स्त्री आ+हृ-क्तिन् । १ कौटिल्ये कर्त्तरि क्तिच् ।
२ राजभेदे “रुक्मी चैवाह्वृतिश्चैव नीलोनार्मदएव च” हरि०
१४१ अ० “रुक्मी चैवाह्वृतिश्चैव तस्यतर्निश्चितौ रथे” हरि
व० १४२ अ० “जरासन्धं समाश्रय्य तथैवाह्वृतिभीष्मकौ,
हरि० १६० अ० ।

इति शीतारानाथतर्कवाचस्पति संकलिते वाचस्पत्ये

आकारादिशब्दार्थनिर्णयः ।

इ

इ पु० अस्य विष्णोरपत्वम् अ+इज् । १ कामदेवे स हि-
रुक्मिण्यां विष्णोरंशात् कृष्णात् जातः तत्कथा यथा
“रुक्मिण्यां वासुदेवाच्च लक्ष्म्यां कामोष्टतव्रतः । शम्बरान्त
करो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः” हरि० १६३ अ० ।
एवं व्युत्पत्तिमत्त्वेन कामदेवस्यैव इशब्दार्थता नाभि
शाष्येति बहवः । कामदेवदेवत्याच्च अभिलाषे औपचारिक
इत्यन्ये । नजर्थकस्य अ इसेदम् अ+इज् । २ भेदे, ३ रोषो-
क्तौ, ४ निराकरणे, ५ अनुकम्पायाम्, ६ ईगदे, ७ विषय्ये, ८ नि-
न्दायाम्, ९ सम्बोधने च अय्य० चादि । निपातैकाच्कत्वात्
अस्य प्रसङ्गसंज्ञा तेन इ इन्द्र इत्यादौ न सन्धिः

इ गतौ भ्वादि० पर० सक० अनिट् । अयति ऐषीत् इयाय
इयतः इयुः इयथिथ इयेथ । अयन् इतः इतिः अय-
नम् । आयः इत्वा । “उदयति अ तद्गुत्तमाब्धिभिः”
नैष० “अयसुदयति सुद्राभङ्गनः पद्मिनीनाम्” उद्गट् ।
“उदयति विततोर्ह्वरश्मिर्ज्वौ” भाषः । अयञ्च धातुः

कटो गतौ इत्यत्र इ ई इति प्रल्लोषात् लब्धः सि०कौ०
इक्षु स्वरणेऽधिपूर्वक एव कित् कित्करणमधीगर्थेत्यादौ विशेषा-
र्थम् अदादि० पर० सक० अनिट् । अध्येति अध्येषीत्
अध्यगात् इत्यन्ये इष्य इवास्व तिङि रूपं न कति ।
अधोयन् । “ससीतयोराधवयोरधोयन्” भट्टिः । एतद्योगे
कर्त्तृणि संवन्धविवक्षायां षष्ठी । साहचर्येति । प्रति-
पदविहिततयाऽनया षष्ठा न समासः साहचर्ययनम् ।
“कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति क्रियन्मातुः कियत् पितुः”
ऋ० ४, १७, १२ । “रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव
लक्ष्मणः” भट्टिः संवन्धाविवक्षायां तु द्वितीया । “अग्निं
स्वर्ग्यं मध्येषि ष्ट्यो !” कटो० । “अवमारुणिः संप्रती-
समात्मानं वैश्वानरमध्येति” ऋ० ७ । “अधीहि
भगवन् । व्रज्जोति” ऋ० ७ । [वंशाङ्कुरे

इकाट पु० एति भूमिमुद्गयि गच्छति इ-कटञ् वा गुणाभावः ।
इक्काट पु० ईत्यते इ-किप् इत् लभ्यः कटो यस्मात् पृ० तस्य कः ।
कटसाधने तृणविशेषे त्रिका० इत्कट इति हारा० ।
तस्य सन्निकटदेशादिः कुमुदा० चतुर्थ्यां षच् । इत्कटिक
तत्सन्निकटदेशादौ लि० स्त्रियां ङीष् । प्रीक्षा० चतु-
र्थ्याम् इनि । तदर्थे स्त्रियां ङीष् ।

इक्षुवाल पु० ‘चेत् कण्टके (१ ४ ७ १०) पनफरे (२, ५, ८, ११)
तु यद्वाः समस्ताः स्यादिक्रमाल इति राज्यसुखाग्नि हेतुः”
नील० ता० उक्तो वर्षलग्नतः उक्तस्थानानामन्यतमस्थाने-
रव्यादिसमस्तग्रहाणां स्थितिहेतुके राजयोगभेदे ।

इक्षु पु० इष्यतेऽसौ माधुर्यात् इष+कृत् । मधुररसयुते अस्मि-
पत्ने स्नानमख्याते वृत्ते । तद्भेदगुणादिकसुक्तं भावप्र० ।
इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च । गुडमूलोऽस्मि-
पत्नश्च तथा मधुतृणः सृताः । इक्षुवोरक्तपित्तभावल्यादृष्याः
कफप्रदाः । स्नादुपाकरसाः स्निग्धागुरवोमूलला हिमाः ।
अथेक्षुभेदाः “पौण्ड्रकोभीरुक्त्वापि वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्नकः । नैपालोदीर्घप-
त्नश्च नीलपोरोऽथ कोशकत् । इत्येताजातयस्तेषां कथयामि
गुणानपि । तत्र पौण्ड्रकोभीरुक्त्वायोर्गुणाः वातपित्तप्रशमनोमधु-
रोरसपाकयोः । सुशीतोदृहणोबल्यः पौण्ड्रकोभीरुक्त्वा
अथ (कुशिया) कोशकतो गुणाः “कोशकारो गुरुःशीतोर्क्त
पित्तत्रयापहः । अथ (काजला) कान्तारेक्षु गुणाः कान्तारे-
क्षुर्गुरुदृग्धः श्लेष्मलोदृहणः सरः । (बडौखा) वंशकगुणाः
“दीर्घपोरः सुकठिनः सन्नारो वंशकः सृताः । शतपोरकगुणाः
“शतपर्वाभवेत्किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः । विशेषात्किं-

चिद्रूक्षश्च सन्नारःपवनापहः” सुश्रुते तु काण्डेक्षु रित्यत्र
काण्डेक्षुरिति पाठः इतोऽवशिष्टानां गुणास्ततोक्ता यथा
“कान्तारतापसाविक्षुवंशकालुकरौ गुणौ । एवंगुणस्तु
काण्डेक्षुःस तु वातप्रकोपणः । सूचीपत्नो नीलपोरो नैपालो
दीर्घपत्नकः । वातलाःकफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः”
भाव० प्र० “बालयुवद्वेक्षुगुणाः बालदक्षुः कफं कुर्या-
न्नेदोभेदकरश्च सः । युवा तु वातहृत्स्नादुरीषत्तीक्ष्णश्च
वातलुत् । रक्तपित्तहरोदृग्धः क्षतहृद्बलवीर्यकत् । अथा-
ङ्गभेदेन गुणभेदः मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः
सृताः । अपेक्षन्निषु विज्ञेय इक्षुणां लवणोरसः ।
अथ दन्तपीडितेक्षुरसस्य गुणाः दन्तनिष्पीडितस्त्रेक्षोरसः पि-
त्तासनाशनः । शर्करासमवीर्यः स्यादतिदाही कफप्रदः । अथ
यन्तपीडितेक्षुरस गुणाः मूलापजन्तुगन्ध्यादिपीडनान्मूल-
सङ्गरात् । तस्माद्दिदाही विदम्भी गुरुः स्यादान्त्विकोरसः ।
अथ पर्युषितेक्षुरसगुणाः रसः पर्युषितोनेष्टो हृत्स्नोवातापहो-
गुरुर्विकफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूलकः । अथपक्ष्म-
क्षुरसस्य गुणाः इक्षोर्विकारासृष्ट्वाहृमूर्खीपित्तासनाशनाः ।
गुरवोमधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सृताः । दृष्यामोह-
हराः स्याता दृहणाविषहारिण्यः । अथ (भोला) फाणितस्य
लक्ष्यं गुणाश्च इक्षोरसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्दाढो बद्धद्रवः ।
स एवेक्षु विकारेषु स्यातः फाणितसंज्ञया । फाणितं गुर्वभि-
ष्यन्दि दृहणं कफशुक्रकत् । वातपित्तप्रमान् हन्ति मूल-
वस्तिविशोधनम् । अथ मत्स्यखण्ड्याः (सारगुड) (राव) इति
ख्याताया लक्ष्यं गुणाश्च इक्षोरसोयः संपकोपनः किञ्चि-
द्दृवान्वितः । मन्ववत्स्रान्दते यस्मात् मत्स्यखण्डोति ततः
सृता । मत्स्यखण्डो भेदिनी बल्या लब्धो पित्तानिलापहः ।
मधुरा दृहणी दृष्या रक्तदोषापहः सृता । अथ
(दिमे गुड) गुडस्य लक्ष्यं गुणाश्च इक्षोरसोयः
सम्भकोजायतेक्षोद्वहृदः । स गुडो गौडदेशे तु
मत्स्यखण्डेव गुडोमतः । गुडोदृषेप्रागुरुः स्निग्धोवातघ्नो
मूलशोधनः । नातिपित्तहरो भेदःकफक्रमिबलप्रदः ।
अथ नवपुराणगुडगुणाः गुडोभवः कफत्रासकास-
कमिहरोऽग्निकत् । पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातघ्नो-
ऽष्टकप्रसादनः स पुराणोऽधिकगुणो बुधैः पय्यतमः
सृताः” इत्यभेदेन युक्तस्य गुडस्य गुणाः श्लेष्माण्यभाशु
विनिहन्ति सदाङ्केषु पित्तं निहन्ति च तदेव हरीत-
कीभिः । शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्यं दोषत्व-
यक्षयकराय नमो गुडाय” (खांड) खण्डस्य गुणाः

खण्डन्तु मधुरं दृष्यं चक्षुष्यं दृग्दृश्यं हिमम् । वातपित्तहरं
स्निग्धं बल्यं वातहरं परम् । (चिनि) सितायाः
लक्षणं गुणाश्च खण्डन्तु सिकतारूपं सुश्रेतं शर्करा
सिता । सिता सुमधुरा रूच्या वातपित्तासदाहृहृत् ।
मूर्च्छार्च्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी । अथ
“(मिचरि) सितोपलगुणाः भवेत् पुष्पसिता शीता
रक्तपित्तहरी मता । सितोपलनिभा लक्ष्मी वातपित्तहरा
हिमा । शर्करा छर्द्यतोसारहृदाहररक्तपित्तवृत् ।
यथा यथैव नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौरव-
शैत्यानि सरत्वं च तथा तथा” इति भावप्र० इक्षुवर्गः ।
एतत्प्रसङ्गात् सुश्रुते खण्डादिजातद्रव्याणामन्यद्रव्यजातशर्क-
राणाञ्च गुणा उक्ता यथा । “यो यो मन्त्रं खण्डाखण्ड-
शर्कराणां स्वको गुणः । तेन तेनैव निर्देश्यास्तेषां विस्वा-
वये गुणाः । सारस्थिता सुविमला निःचारा च यथा-
यथा । तथा तथा गुणवतो विज्ञेया शर्करा बुधैः । मधु-
शर्करा पुनश्चर्द्यतोसारहरी रूच्या छेदनी प्रह्लादनी कषा
वमधुरा मधुरविपाका च । अवासशर्करा मधुरकषाया
तिक्तानुरसा ह्लेशहरी सरा चेति । यावत्तः शर्कराः
प्रोक्ताः सर्वा दाहप्रणाशनाः । रक्तपित्तप्रशमनाश्चर्दिमू-
र्च्छार्च्छापहाः । रूच्यं मधूकपुष्पोत्वं फाणितं वातपित्त-
हृत् । कफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिद्रवणम्”
“मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेत्रुयष्टिः कदापि
रन्दो” । श्रीफलञ्चक्षुदण्डश्च विप्राणां तु बलिर्मतः”
कालिकापु० “कुष्माण्डमिच्छुदण्डाञ्च” देवी पु० इक्षो-
र्विकारः अण् । ऐक्ष्व गुडादौ लि० । “ऐक्ष्वं गुड-
वर्जितम्” स्मृतिः । इक्षूणां भवनं ज्योत्वं शाकटच् शाक-
नच् च वा तद्भवने ज्योत्वे । इक्षूणां छाया । इक्षु-
च्छायम् न० “इक्षुच्छायानिषादिन्य” रघुः अत्र
आनिषादिन्य इतिच्छेदः सि० कौ० इक्षूणां वनम् । अवन-
सतित्वात् नित्यं शत्वम् इक्षुवणम् । २ कोफिलाष्टके च
राजनि० । ३ इक्षुच्छायाम् [इक्षुभेदे स्वार्थे कन् । २ इक्षुदृष्टे
इक्षुक पु० इक्षुप्रकारः स्युला० कन् । १ इक्षुतुल्यस्वादे (नडा)
इक्षुकाण्ड पु० इक्षोः काण्ड इव काण्डोऽस्य । १ काशदृष्टे
२ सुश्रुतये (सुज) इक्षुः काण्ड इव ३ इक्षुदण्डे च । “क्षिप्रं
पुरो न जमहे मङ्गरिक्तुकाण्डम्” भाषः ।
इक्षुकीय लि० इक्षवः सन्त्यस्मिन् क्व नडा० कुक् च । इक्षु-
शुक्ते देये तत्र भवः अण् विल्व० कस्य लुक् । ऐक्षुकफल
भवे लि० स्त्रियां ङीप् ।

इक्षुकुट्टक पु० इक्षून् कुट्टयति कुट्ट-शिल्पिनि कुन् ईत० । इक्षु-
च्छेदके गुडकारके कषीवल्भेदे । [३ काशदृष्टे स्त्री भावप्र०
इक्षुगन्ध पु० इक्षोरिव गन्ध एकेदशावयवो यस्य । १ इक्षुगोक्षुरे
इक्षुगन्धा स्त्री इक्षोर्गन्ध इव गन्धोऽस्याः । शुक्लविदार्याम्,
इक्षुज लि० इक्षोस्तद्रसाज्जायते जन-ड ५ त० । इक्षुविकारे
गुडादौ “फाणितञ्चैव मत्स्यखण्डो गुडः खण्डकमेव च ।
सिता सितोपलाञ्चैते षड्भेदा इक्षुजामताः । इक्षुशब्दे
ष्टे तद्गुणादिकसक्तम् । [विशेषे ३ काशदृष्टे च ।
इक्षुतुल्या स्त्री इक्षुणा तल्या पलादिना । (जनार) १ धान्य-
इक्षुदण्ड पु० इक्षुर्दण्ड इव दण्डकारे दीर्घञौ इक्षुयष्टिरप्यत्र स्त्री
इक्षुदर्भा स्त्री इक्षोरिव दर्भावन्धोऽस्याः । तृणपत्रिकायाम्
राजनि० । [इक्षुरसतल्यजलवाहिनि नदीभेदे ।
इक्षुदा स्त्री इक्षुमिच्छुरसास्वादं ददाति जलेन दा-क ।
इक्षुनेत्र न० इक्षुनीयते पुनरुत्पादनायारोप्यतेऽनेन नी-इन्
इक्षोनेत्रमिव वा । इक्षुनेत्राकारे तदुपन्यौ ।
इक्षुपत्र पु० इक्षोः पत्रमिव पत्रमस्य । (जनार) धान्यभेदे ।
इक्षुपाक पु० इक्षोः पाकः पच्यमावोरसादिः । गुडादौ
इक्षुप्र पु० इक्षुरिव पूर्यते ष्ट-कर्मणि घञर्थेक ह्रस्वपक्षे नोत् ।
शरदृष्टे रत्नसा० ।
इक्षुवालिका स्त्री इक्षोर्वालः केशइव बालः शीर्षस्थपत्रादि-
रस्याः । इक्षुतल्वप्रशीर्षे काशदृष्टे राजनि० ।
इक्षुभक्षित्ती स्त्री इक्षुर्भक्षितो यथा जातिवाचकपूर्वपदनि-
ष्ठान्त्वात् ङीप् परनि० । इक्षुभक्षकक्षत्रां स्त्रियाम्
इक्षुमती स्त्री इक्षुः इक्षुरसोऽस्यस्याम् नद्यां सतृप् ङीप् ।
नदीभेदे “सीता चेक्षुमती वेदा देविका च महानदी” भा०
आ० ८ अ० । [ईत० । इक्षुमूले २ तदुपन्यौ न० ।
इक्षुमूल पु० इक्षोर्मूलं पन्थिरिव मूलं पन्थिर्वस्य । १ वंशदृष्टे ।
इक्षुमेह पु० इक्षुरसतुल्योमेहः । सुश्रुतोक्ते प्रमेहभेदे तद्भेदा
विंशतिर्निदानसहितास्ततोक्ता यथा “द्वास्त्रप्रव्यावामा-
लस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमद्यद्रवाक्षपानसेविनं पुरुषं
जानीयात्प्रमेहो भविष्यतीति । तस्य चैवं प्रदक्षस्यापरिपक्वा
एव वातपित्तह्लेशाश्चो यदा भेदसा स्रक्कत्वसुपेत्य मूल-
वाहिस्रोतांस्तुसृष्ट्याधो गत्वा वक्षोर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते
तदा प्रमेहान् जनयन्ति । तेषान्तु पूर्वरूपाणि हस्त-
पादतलदाहः स्निग्धपिच्छिलगुरुता गात्राणां मधुर-
शुक्लमूलता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च आसस्तालु
गलजिह्वादानेषु मलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां दृक्त्रिच
नशानाम् । तत्राविलप्रभूतमूललक्षणाः सर्व्व एव सर्व्व

दोषसह्याः सह पिडकाभिः । तत्र कफाद्दकेषुसुरा-
सिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहाः दश साध्या दोष-
दूषाणां सक्रियत्वात् । पित्ताक्षीलहरिद्राश्लक्षारमञ्जि-
ष्ठाशोणितमेहाः षट् व्याध्या दोषदूषाणां विषमक्रिय-
त्वात् । वातात्सर्विषसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमा
महात्वयिकत्वात् । तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा
श्लेष्मप्रमेहान् जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं
पित्तं पित्तप्रमेहान् । कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो
वायुर्वीर्यप्रमेहान् । तत्र श्वेतमवेदनसुदकमेही मेहति
इक्षुरसत्त्वमिच्छुमेही, सुरामेही सुरातल्यं, सर-
जम् सिकतासुविद्धं सिकतामेही शनैः सकफ सृत्स्नं
शनैर्मेही, विशदं लवणतल्यं लवणमेही, हृदरोमा पिष्ट-
रसत्त्व्यं पिष्टमेही, आविलं सान्द्रं सान्द्रमेही, शुक्रतल्यं
शुक्रमेही स्तोत्रं स्तोत्रं सफेनं फेनमेही मेहति । अत जडं
पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः । सफेनमच्छं नीलं नीलमेही मेहति
सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही, अश्लरसगन्धमन्त्रमेही, स्रुत
क्षारप्रतिभं क्षारमेही, मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही ।
शोणितप्रकाशं शोणितमेही मेहति । अत जडं वात-
निमित्तान्वक्ष्यामः । सर्पिः प्रकाशं सर्पिर्मेही मेहति
वसाप्रकाशं वसामेही, शौद्ररसवर्णं शौद्रमेही, मत्तमातङ्ग
वदनुप्रवृद्धं हस्तिमेही मेहति । मलिकोपसर्पणमालस्यं
मांसोपचयः प्रतिश्लायः शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्र-
सेकच्छर्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजानामुपद्रवाः । वृष-
णयोरवदरपं वस्तिभेदो मेदुतोदो हृदिशूलमन्त्रीकाञ्चरा-
तोसारारोचका वमथुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छां पिपासा
निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविष्णुत्वनेत्वञ्चेति पैत्ति-
कानाम् । हृद्गुहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्ध-
पुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् । एवमेते विंशतिः प्रमेहाः
सोपद्रवा व्याख्याताः । तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य
लिभिर्दोषैश्चातुगतघातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते ।
तद्यथा । शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता
पुत्त्रिणी मक्षरिका अलजी विदारिका विद्रुधिका चेति ।
शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका । गौरसर्षप-
संस्थाना तद्रूपा च सर्षपी । सदाहा कूर्मसंस्थाना
ज्ञेया कच्छपिका बुधैः । जालिनी तीव्रदाहा तु मांस-
जालसमाहता । महती पिडका नीला पिडका विनता
स्रुता । महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्त्रिणी ।
मक्षरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मक्षरिका । रन्ध्रसिता

स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् । विदारो कन्दवद्भृत्ता
कठिना च विदारिका । विद्रुधैर्लक्ष्यैर्युक्ता ज्ञेया विद्रुधिका
बुधैः । ये यन्मयाः स्रुता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः ।
गुदे हृदि शिरसंसे शुद्धे मर्माणि चोत्थिताः । सोप-
द्रवा दुर्ज्वलस्य पिडकाः परिवर्ज्येत् । कृत्स्नं शरीरं
निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः । अधः प्रक्रमते वायुस्तेना-
साध्यास्तु वातजाः । प्रमेहपूर्व रूपाणामाकर्तयत्वं दृश्यते ।
किञ्चिच्चाप्यधिकं मूलं तं प्रमेहिणमादिशेत् । कृत्स्नान्य-
ङ्गानि वा वस्त्रिन् पूर्वरूपाणि मानवे । प्रष्टत्समूलमत्यर्थं
तं प्रमेहिणमादिशेत् । पिडकापीडितं गाढमुपसृष्ट-
मुपद्रवैः । मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्तितः ।
स चापि गमनात् स्थानं, स्थानादासनमिच्छति । आसनाद्दृ-
णुते शय्यां, शयनात् स्वप्रमिच्छति । यथाहि वस्त्रानां पञ्चा-
नासुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण शवलवभ्रुकपिलकपो-
तमेचकादीनाम् वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भवति । एवमेव दो-
षघातमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण
भवति चाल । सर्वेव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि तत्रैव चिकित्-
सास्थाने सर्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण द्वैविध्यसक्तम् ।
यथा “द्वौ प्रमेहौ सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः तत्र
सहजोसाहपित्तवीजदोषकृतः । अहिताहारजोऽपथ्यनि-
मित्तः । तयोः पूर्वेषोपद्रुतः कथोरुद्धोऽत्याशी पिपासुर्भृशं
परिसरणशीलश्च भवति उत्तरेण स्थूलोबद्धाशी स्निग्धः
शय्यासनस्वप्नप्रायेणेति” ‘तत्रोदकमेहिनं पारिजात-
कषायं पाययेत् इक्षुमेहिनं वैजयन्ती कषायम्” च सुशु०
इक्षुयन्त्र न० इक्षोर्निष्पीडनं यन्त्रम् शा०त० । इक्षुनिष्पीडके
यन्त्रे (महाशाल) “गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षु-
यन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि” स्रुतिः ।
इक्षुयोनि पु० इक्षोरिव योनिर्यस्य । पुण्ड्रके इक्षौ राजनि०
इक्षुर पु० इष-बा०-कसुरच् । । कोलिकाहृत्ते (कुलेखारा)
रत्ना०२गोक्षुरे (गोक्षुरी) इक्षौ च शरारत्ना० ४काशे
राजनि० । संज्ञायां कन् । । कोलिकाहृत्ते । २काशतथे
इक्षुलशरे च राजनि० ।
इक्षुरस पु० इक्षोः रस इव रसो यस्य । (नडा) इति ख्याते
काशे । इक्षुमेदे । ‘काशः काशेषु हृदिः स स्यादिक्षुरसस्तथा ।
इक्षुलिकेकुम्भ्या च तथा पोडगलः स्रुतः । काशः-
स्थान्मधुरस्ततः स्वादुपाको हिमः सरः । मूलकच्छ्राशु-
रीटाहृद्यपित्तामरोगकृतं भाव० प्र० । इत० ।

इक्षोः रसे पु० । तस्य गुणादिकमिच्छुशब्दे उक्तम् ।
 इक्षुरसकाथ पु० इक्षुरसस्य काथः पाकभेदः । फाणित्तादौ ।
 इक्षुवल्ली(स्ररी) स्त्री इक्षुरिव सुखादा वल्ली वल्ली वा लता ।
 क्षीरविदार्याम् । (क्षीरकन्द) । राजनि०
 इक्षुवालिका स्त्री इक्षुरिव वलति बल-खुल् । (तालमा-
 खना) इति ख्याते ऽष्टौ शकाशे च ।
 इक्षुवाटी स्त्री इक्षोर्वाटीव । पुण्ड्र के इक्षौ राजनि० ।
 ईत० । इक्षुत्पादकत्रोत्वे । स्वार्थे कन् । उभयत्व ।
 इक्षुविकार पु० ईत० । इक्षुजशब्दश्रिते षड्विधे गुडादौ
 इक्षुवेष्टन पु० इक्षोरिव वेष्टनमस्य । भद्रसञ्ज्ञे । “भद्रसञ्ज्ञः शरो-
 वातनेजनस्त्रिजुवेष्टनः । सञ्ज्ञद्वयं तु सधुरं तुवरं शिशिरं
 तथा । कम्पासदाहृत्षणार्त्तमूलवस्यचिरोगहृत् । दोष-
 त्वयहरसुणं मेखलासृपयुज्यते” भावप्र० ।
 इक्षुशर पु० इक्षुरिव शृणाति श्-अच् । षकाशभेदे तद्वने
 हि गन्तुर्गात्रक्षतेर्दृष्टत्वात् तस्त्रेक्षुवत् हिंसकत्वम् ।
 इक्षुशाकट न० इक्षुणां भवनं क्षेत्तम् इक्षु+शाकटच् ।
 (दोकल्प) इति ख्याते इक्षुभवनयोग्ये क्षेत्ते । तदर्थं
 शाकिनच् । इक्षुशाकिनशब्देऽप्यत्रार्थे न० ।
 इक्षुसमुद्र पु० इक्षुरसस्वादूकः समुद्रः । समुद्रभेदे । “लवणेषुसुरा-
 सर्पिर्देहिदग्धजलान्तकाः” पुरा० तत्स्थलम् सि०शि०
 उक्तम् । “भूमेरई” चाररसिन्धोरुदकस्य जम्बुद्वीपं प्राङ्गरा-
 चार्यवर्याः । अत्रेऽन्यस्मिन् द्वीपपटुकस्य यास्ये, चारक्षी-
 राद्यम्बुधीनां निवेशः” “दक्षोद्यतस्त्रेक्षुरसस्य तस्मान्मदास्य
 च स्वादुजलस्य चान्ते” ।
 इक्षुमार पु० ईत० । फाणित्तादौ ।
 इच्छाकु पु० इच्छुमिच्छामाकरोति इच्छु+आ+क-डु । ऽकटुत्-
 स्व्याम् ऽसूयवश्ये आदिराजे च । “यस्येच्छाकुरपत्रति”
 ऋ० १०, ६, ४ । स च वैवस्वतमनोः पुत्रः । “मनोवैवस्वत-
 स्यासन् पुत्रा वै नव सप्तमाः । इच्छाकृष्वैव नाभागोष्टणुः
 शर्यातिरेव च । नरिष्यः प्रांशुषडास्ते नाभागारिषसप्रमाः
 करूपस्य पृषध्रुव नवैते भरतर्षभ” । “इच्छाकृष्वैवदा-
 यादोमध्यदेशमवाप्रवान्” हरिवं० १०, ४० । “तस्योत्पत्तिप्रका-
 रस्तत्रैवोक्तः क्षुवतस्तु मनोः पुत्रइच्छाकुरभवत्ततः” । “तस्य
 पुत्रगतं चासंदिच्छाकोर्भूरिदक्षिणम् । तेषां ज्येष्ठो
 विक्रिन्तिस्तु विक्रिजित्वादयोधिनाम्” “इच्छाकृस्तु विक्रिन्ति वै
 अष्टकायामत्रादिशत्” हरि० । इच्छाकोरपत्यम् । अण्
 दण्डि० नि० । ऐच्छाकसदपत्ये बह्वेषु तस्य लुक् इच्छाकवः -
 “इच्छाकृणां डुरामेऽर्थे” “गलितवयसामिच्छाकृणांमिदं हि

कुलव्रतम्” “इच्छाकृभिः पुण्यतरीकृतानि” इति च रघुः ।
 इक्षारि पु० इक्षुरिव समन्तादच्छति आ+क्ष-इन् । काश-
 त्पणे । [इक्षुरिवाल्ति अल-खुण् वा । काशत्पणे भावप्र०
 इक्षालिका स्त्री इक्षुणामालिरिव कायति प्रकाशते कै क-
 इख गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । इक्षति ऐखीत् ।
 इक्षेख इखतः । ऐखिता ऐखेष्यति ऐखिष्यत् ।
 इख गतौ इदित् भ्वादि० पर० सक० सेट् । इक्षति ऐखीत् ।
 इक्षाम्-बभूव-आस-चकार । इक्षिष्यति । इक्षिता
 ऐक्षिष्यत् । प्रेक्षन् प्रेक्षितम् प्रेक्षणम् ।
 इग गतौ इदित् भ्वादि० पर० सक० सेट् । इङ्गति ऐङ्गीत् ।
 इखिवत् । इङ्गतम् । “त्वया सृष्टमिदं विश्वं यञ्जेङ्गं
 यञ्च नेङ्गति” भा० व० ४२ अ० । तस्यात्मनेपदित्वमपि
 “योऽवतिष्ठति नेङ्गते” यथा दोपोनिपातस्यो नेङ्गते
 सोपमा सृता” गीता । अत्र स्रन्दनमात्रपरतायाम-
 ऽकर्मकत्वम् । णिच्-इङ्गयति चालयतीति प्रेरय-
 तीति वार्धः । उह-प्रेरणे “शुनसद्रासृदिङ्गय” ऋ० ४,-
 ५७ ५७, । सम्+सस्यक् चालने । “पुष्करिणीं समिङ्गयति
 सर्व्वतः” ऋ० ४, ७, ७,
 इङ् अर्धयने अधिपूर्वे एव डित् अदा० आत्म० सक० अनिट् ।
 अधीते अधीयते अध्यैष्ट-अध्यगीष्ट । “अधिजगे, अध्यै-
 ष्यत-अध्यगीष्यत “योऽधीते शक्तितोऽन्वहम्” सृतिः ।
 “नाधीयते कदाचन” मनुः । “अध्यैष्ट वेदांस्त्विदशानवष्ट”
 भट्टिः शानच् अधीयानः । अर्द्धाङ्गिण कर्त्तरि शब्द
 अधीयन् “अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्कारिव्रतम्”
 भट्टिः अध्येतव्यम् “अतोव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदा-
 चन” । “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” श्रुतिः । अध्ययनीयम् ।
 अध्ययः “वेदएव सटाऽध्येयः” सृतिः । अध्येता । अधीतः
 “अधीतवेदवेदाङ्गत्वेन” वेदन् सा० । ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तरि क्त
 अधीतः “अधीते शतसाहस्रम्” सृतिः “अधीतिः “अ-
 धीतिबोधारणप्रचारणैः” नैष० । अध्येष्यभाषः ।
 “पीत्वापोऽध्येष्यमाणस्तु आचमेत् प्रयतोऽपि सन्” मनुः
 भावे अधीतम् । अधीतमनेन इति अधीती । “त्वयुष्म-
 रासङ्गवतीमधीतिनोम्” कुमा० अधीत्य “अनधीत्य द्विजोने-
 दान् योऽन्यत् कुरुते अमम्” सृतिः । “अधीत्य चतुरोवे-
 दान्” पुरा० । अध्ययनम् । “अध्ययनेनाविप्रकष्टः” पा० ।
 “सत्ताण्डवैरध्ययनं विनापि” मथुरा० अध्यायः “स्वाध्या-
 योऽध्येतव्यः” श्रुतिः णिच् अध्यापयति “अष्टवर्षं ब्राह्मण-
 सुपनयीत तमध्यापयीत” श्रुतिः अध्यापयत् अध्यजिगपत्

“अध्यापयामास पितृन्” मनुः खिच्-सन् । अध्यापि-
पयिषति-ते अधिजिगापयिषति-ते केवलात् सन् । अधि-
जिगांसते । अध्यापकः अध्यापकशब्दे उदा० अध्यापितः
“अध्यापितस्त्रीश्वनसापि नोतिम्” कुमा० । “भृतका-
ध्यापको यस्य भृतकाध्यापितस्तथा” मनुः ।

इङ्ग पु० इगि भावे घञ् । १चलने कम्पने २इङ्गिते च ।
कर्त्तरि अच् । ३इङ्गमे“त्वया सृष्टमिदं सर्वं यज्ञेऽङ्गं यज्ञ
नेङ्गति” भा० व० ४२ अ० । ४अङ्गुते च लि० मेदि० ।

इङ्गन न० इगि भावे ल्युट् । १इङ्गिते २चलने ३ज्ञाने च ।
णिच्-ल्युट् । ४चालने । “उपांशुसवनस्थानिङ्गनश्रुतेः”
कात्या० १०'१, ६, यतउपांशुसवनस्थानिङ्गनमचालनम्
श्रूयते “अनिङ्गमानानि सुरे आहृतीयसवनात्”
श्रुतिः । कर्त्त० । युच् इङ्गना प्यत्व स्त्री ।

इङ्गि(ड)ल पु० इगि-इलच् वा लस्य डः । इङ्गुदृष्टे । “वी-
रणहलमिअमङ्गिडुप्रसुटेन जुहोति” श्रुतिः ।

इङ्गित न० इगि-भावे क्त । १चलने २हृत्तभावावेदके चेष्टा
विशेषे “इङ्गितं हृत्ततो भावः इति” सञ्जनोक्ते ३हृदय-
स्थे भावे । “अगृहसद्भावमितोङ्गितज्ञया” कुमा० “बाह्यै
विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं दृश्याम् । स्वररस्योङ्गिता
कारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च” मनुना तस्य अन्तर्गतभावा
वेदकत्वसक्तम् । “तत्र स्वरो गद्गदादिः, वस्योऽस्त्राभाविकः
इङ्गितं स्वे देवेषुरोमञ्चादि” व्यव० त० रघु० । “स
विद्यादस्य क्त्यानि निगूढे ङ्गितचेष्टितैः” आकारमिङ्गितं
चेष्टां भयेषु च चिकीर्षितम्” “इङ्गिताकारचेष्टा-
त्तं शुचिं दत्तं कुलोद्भवम्” मनुः । “तस्य संवृतमन्त्रस्य
गूढाकारेङ्गितस्य च” रघुः । कर्त्तरि क्त ४चलिते लि० ।

इङ्ग, पु० इङ्गित चलत्यनेन इगि-उण् । रोगे ।

इङ्गुद पु० इङ्गुः रोगस्तम् अति दोःक । १तापसतरौ
“इङ्गुदः कुष्ठभूतादिपहव्रणविषकमीन् । हन्यु-
ष्णः श्वितश्चलन्नस्त्रिककः कटुपाकवान्” भाव० प्र० । गौरा०
उण् इङ्गुदीत्यप्यत्व स्त्री । “ताइङ्गुदीक्षे हस्तप्रदीपम्” रघुः
तस्याः फलम् अण् लङ्गादि० न लुक् । ऐङ्गुदं तत्फलं न० ।
अस्याः पर्यायद्वारा लक्षणं दर्शयते । हिङ्गुपत्रता विष-
हारिता वातनाशकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकण्टकता पूति-
गन्धिता क्रोष्टुफलत्वम् । २ज्योतिष्मतीदृष्टे पु० रत्नमा० ।

इङ्गुज पु० इङ्गते भोगार्थम् इगि-रन् इङ्गुः लण्डुदेशस्तत्र
जायते जन-डअलुक् समा० । लण्डुस्थजने । “पूर्वाम्नाये
श्वशतं षड्शीतिः प्रकीर्त्तिताः । फिरङ्गभाषया मन्त्रा-

स्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपामण्डलानाञ्च संसा-
धेषुपराजिताः । इङ्गुजाः नवषट्पञ्च लण्डुजाश्चापि
भाविनः” मेरुत० २३प्रकाशे ।

इच्छक पु० इच्छा+अस्यत्वेत्यर्थे अच् इच्छकमिव रसोऽस्य
कप् । (टावालेवु) इति रखाते १इच्छे । अस्यर्धे अच्
स्वार्धे कन् । २इच्छायुक्ते लि० ।

इच्छा स्त्री इष-भावे श । इदं मे भूयादिति वेदान्तादिमते
मनोधर्मभेदे सुखतत्साधनविषयचिन्तितौ न्यायमते,
सुखादिज्ञानेन तत्साधनत्वज्ञानेन च जायमाने इदं मे
भूयादित्येवंरूपे आत्मधर्म २अभिलाषे च । “आत्मजन्या
भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या
भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” न्यायसिद्धान्तः ।
‘कामः संकल्पोविचित्सा अङ्गाऽश्रद्धा छतिरष्टति
द्रीधीभीरिलेतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः मनोधर्मत्व-
मिति सांख्यवेदान्तिनः । “विगतेच्छाभवक्रोधाः” गीता
“जन्मनि क्लेशवडलं किं न दुःखमतः परम् इच्छासं-
पद्यतो नास्ति यत्वेच्छा न निवर्त्तते” हितो० । “नीतो रात्रिः
क्षणद्वय मया सार्द्धमिच्छारतैर्या” मेघ० । “महीं महे-
च्छः परिकीर्य स्तनौ” “विषमस्यसृतं कचिद्भवेदमृतं
वा विषमीश्वरेच्छया” रघुः । “थोऽहिंसकानि भूतानि हिन-
स्त्यात्मसुखेच्छया” “देवदत्तां पतिभार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः”
“लक्षं शस्तमृतां वासाद्विदुषामिच्छयात्मनः” इति च मनुः ।
“स्वेच्छया विभजेत् सुतान्” दायभा० स्मृतिः । सा च द्वि-
विधाफलोपायरूपविषयभेदात् यथाह भाषा० “सुखन्तु
जगतामेव कास्यं धर्मेण जन्यते । अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्
प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुखत्वे सुखे वेच्छा तज्ज्ञाना-
देव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादुपायत्वधीर्यदि ।
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तद्भेदः
कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिभवेत् । बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः
स्यात् प्रतिबन्धिका । तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचि-
न्मते” । व्याख्यातं च सुक्ता० । “इच्छा हि फलवि-
षयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च ।
तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव स्वतः
पुरुषार्थः सम्भवति । यज्ज्ञातं सत् स्वर्ष्टान्तयेष्यते स
स्वतः पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छा-
विषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतिष्टसाधनताज्ञानं
कारणम् । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविष-
यिणीच्छा चिकीर्षापाकं क्त्या साधयामीति तदनुभवात् ।

चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च कारणम् । अतएव इच्छां कृतिसाध्यताज्ञानाभावाच्च चिकीर्षां । बलवदिति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम् । अतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षां । बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये । कस्यचिन्मत इति । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः । कृतिसाध्यताज्ञानादिमतो बलवदनिष्टसाधनताज्ञानशून्यस्य बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षायां विलम्बाभावात् कस्यचिन्मत इत्यस्वरसो दर्शितः” ।

विष्टतमेतत् दिनकं यथा “तत्र तयोर्मध्ये । अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव पुरुषार्थः संभवतीति सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभवतीत्यर्थः । ननु यज्ञज्ञातं सदित्यादेः स्वविषयज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थस्तथा चोपायेऽतिव्याप्तिः तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वात् अत आह । इतरेच्छेति” ।

अत्र ईश्वरेच्छामादायातिव्याप्तिवारणार्थं द्वितीयेच्छायां जन्यत्वं विशेषणीयम् । असम्भवारणाय व्याद्येच्छायामपि जन्यत्वं विशेषणीयम् । भवति च सुखेच्छायाः इतरविषयकेच्छानधीनत्वम् उपायेच्छायाश्च फलेच्छाधीनत्वञ्च । इष्टसाधनस्य फलेच्छाधीनेच्छाविषयित्वात् न तत्र लक्षणप्रसरः । पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिव्याप्तिवारणाय समवायइयधटित सामानाधिकरण्यां निवेशनीयम् वस्तुतः स्वसमवायिसमवेतत्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वयत्वासभिन्नाया जन्येच्छायाविषयत्वं तत्त्वम् स्वपदमिच्छापरम् इत्यन्यत्र विस्तरः । तत्रैवं बोध्यं फलेच्छायां कारणं यत् सुखज्ञानसुखं तत् कारणानुमित्यादिसाधारणम् । प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षं प्रतिविषयस्य हेतुतया विषयज्ञानजन्यसुखादेर्वर्त्तमानत्वे एव तत्सम्भवेन वर्त्तमानस्य सुखस्य सिद्धत्वात् सिद्धे च इच्छा विरहात् न तद्विषयकेच्छासम्भव इति स्तवितं चैतत् कथादसूत्रोपस्कारयोः” यथा । “सुखाद्भागः” का० सू० । “स्रक्चन्दनविनतासेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा जायते” उप० “तन्मयत्वाच्च” सू० विषयासङ्गजनितो हृदतरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वम् तद्वशात् कामाहुरस्य कामिनीसम्भमानस्य सर्वत्र कामिनोर्दर्शनम्” उप० । “तन्मयत्वे तत्प्रकाशो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा” इत्यन्यत्राप्युक्तम् । अत्र संस्कारादेव इच्छा जायते इत्युक्तेः संस्कारसाध्यसृष्टिद्वारैव संस्कारस्य हेतुत्वमवसीयते । क्वचिददृष्टवशात् क्वचित्

जातिभेदवशाच्च इच्छासम्भवः तदप्युक्तम् तत्रैव “अदृष्टाच्च” “जातिविशेषाच्च” सू० । ‘यद्यप्यदृष्टं साधारणं कारणं तथापि क्वचिदसाधारणकारणतामनुभवति शैशवे तज्जन्माननुभूतकामिनीसेवनसुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः’ उप० । न च तत्रापि अदृष्टप्रसूतबालकस्य स्तन्यपानरागइव जन्मान्तरीयत्वसंस्कारजज्ञानस्यैव हेतुत्वमस्तु किमदृष्टस्य साधारणकारणस्यासाधारणकारणताकल्पने नेति चेत् तत्कल्पनेऽपि तत्र जीवनादृष्टस्यैव अत्रापि अदृष्टविशेषस्यैवोद्बोधकस्यानीयतया अवश्यकल्पनीयत्वे तस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । पदार्थभेदे जातिभेदकत एव रागः । यथा मनुष्यजातीतानामन्नदौ रागः कृगजातीयानां दृणादौ, करभजातीयानां कण्टकादौ, शूकरादेर्विडादौ रागोत्पत्तिः । तथा च विषयविशेषरागं प्रति जातिविशेष एव कारणतया कल्पनीयः । तत्रापि जातिविशेषोत्पादकतयादृष्टसाधारणत्वेऽपि जातिविशेषस्य कारणत्वमस्यैव तमनुत्पाद्यादृष्टसाधारणत्वादिति बोध्यम् सुखं मे मूयादिति दुःखं मे मा मूयादित्येवं रूपः सुखदुःखाभिलापः ।

उपायेच्छां प्रति तु इष्टसाधनताज्ञानं हेतुः । भवति च पाके भोजनसाधनतया, भोजने च क्षुद्रिष्टसाधनतया ज्ञानात् इच्छा । तदुल्लेखिवाक्यन्तं पाको जायताम् इत्येवं रूपम् । सेयमिच्छा ज्ञानकत्यादिवत् स्वविषया तद्विषयश्च द्विविधः बाधिताबाधितभेदात् । यत्र इष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्वज्ञानादिच्छासा सद्विषयिणी यत्र तु अनिष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्व भ्रमजा असद्विषयिणी । सा च प्राणिमात्रसाधारणी ईश्वरेच्छा तु सदा सद्विषयिणी तस्या बाधितपदार्थविषयकत्वाभावादेव तथात्वम् तेन तस्या नित्यत्वेन इष्टसाधनत्वज्ञानाधीनत्वाभावेऽपि न क्षतिः । योगिनां तु प्राकायकामावसायितारूपैश्वर्ययोगात् कामाहुरसारिण्येव विषयाभवन्तीति नासद्विषयिणीति भेदः यथोक्तं सां० कौ० । “प्राकायसिद्धानभिधातः यतो भूमावुन्नजति निमज्जति यथोदके । कामावसायित्वं सा महसङ्कल्पता । यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनान्तु निश्चेतव्याः पदार्थाः निश्चयम्” । निश्चेतव्यनिश्चयशब्दौ काव्यकामावुपलक्ष्यतः तथा च यथाकामं तेषां विषया भवन्तीति न असद्विषयकत्वं तेषां कामानामिति विवेच्यम् । इयमिच्छा

प्रवृत्तौ हेतुः इच्छाया बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिर्विष-
यादिनो तदुत्तरं फललाभाभावेन तस्याः विषयादित्वात् ।
सद्विषयकत्वे संवादिन्येवेति भेदः तथा च प्राणि-
मात्राणां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुर्नैश्वरस्य प्रवृत्तौ तस्या
नित्यत्वात् । गवादीनामपि हरितदृष्ट्यदर्शनादिना जाय-
मानायाः प्रवृत्तेरुपलम्भात् तत्कारणमिच्छास्तीत्यनुमीयते
इत्यांस्तु भेदः तेषां वस्तुनः सदसद्विवेकानुन्यतया-
ऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते । सेयमिच्छा सुबन्तोत्तरविहित
काम्यचक्यजादिना, घातुत्तरविहितसनादिना च वाच्या ।
तत्र पुत्रकाम्या, अशनाया, उदन्या इत्यादौ काम्य-
जादिवाच्या, पिपासा बुभुक्षा लिप्सा इत्यादौ सन्-
वाच्या । सर्वत्र च इष्टसाधनज्ञानादेव तत्तद्विषयेषु
इच्छा जायते सन्प्रत्यववाच्यायां चिकीर्षायां तु नैवं
किन्तु तत्र मतभेदे कारखान्तरमप्यस्ति तथा हि
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षां पाकः कल्या साध्यता-
नित्यारिका । तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति
श्रवः तेन दृष्टिजलादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र
चिकीर्षां । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवद्विदितानुबन्धि-
त्वज्ञानञ्च हेतुरिति नैयायिकाः । तेन दृष्ट्याजलताड-
नादौ कृतिसाध्यत्वपक्षेऽपि न चिकीर्षां तत्र इष्टसाधनत्व-
अभावात् । विषमिच्छिताच्चादेरिष्टसाधनत्वपक्षेऽपि बल-
वद्विदितसाधनत्वपक्षाच्च चिकीर्षां । तदेतत् सुक्ता० उक्तं
तच्च प्राक् दर्शितं तत्रत्यदिनकरीशेषो यथा ।
“ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे
शानाभावः । तद्वर्भावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्वर्षप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपा-
कत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः
सम्भवादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं
न गृहीतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेने-
ष्टसाधनत्वं च गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरानुभाविक-
तया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अस्मावश्यकत्वेन तद्विर्वाहाय
कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् ।
अथ कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव दृष्ट्यादौ
चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति-
हेतुत्वे शानाभावइति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्य-
तद्वच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया क-
ृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । इष्टसाधनताज्ञान-
मिति । अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्यवन्दनादौ

चिकीर्षापत्तिरिति भावः । अत्रेदम्बोध्यम् । पाकविशेष्य-
केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यपाक-
गोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनवि-
रहात् पाकोजायतामितीच्छाया असंप्रहापत्तेश्च
किन्तु पाकत्वावच्छिन्नसुखविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्यं
सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय मुख्येति ।
इष्टसाधनतेत्वेच्छा स्वरूपसती विशेषणम् । तेनेच्छा-
ज्ञानानुन्यतयाऽपि चिकीर्षानिर्वाह इति । अतएव कृतिसा-
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवद्द्विष्टेति । द्विष्टं द्वेषविष-
यभूतं द्वेषश्च दुःखे तादृशेषु ज्ञानात्, सर्पादौ तस्याधनता-
ज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं च जातिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति ।
ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चै-
त्यस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य
तादृशद्वेषानुन्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञान-
वतइच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः एवं चैत्यस्यैव कालान्तरे
तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि । न च तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति
प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्विष्टजनकत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पते । अतुपुरुषस्य यदा न कापि
द्वेषस्तत्कालपुरूपान्तर्भावेन तादृशप्रतिबन्धकत्वस्याक-
ल्पनाच्च तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरतस्तदभावरूपका-
रणस्याभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्पुरुष-
स्य यदाऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरुष-
स्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्का-
लीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेन
तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषीयान-
गम्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति
चेन्न तद्वर्षप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्वर्भावच्छिन्नजनक-
त्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् ।
तद्वर्षप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेषाभावः, ता-
दृशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छायां तद्वर्भावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावः
कारणम् । बलवद्द्वेष इति । पाकादिगोचरेच्छायां
बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरेद्वेषः
प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वद्वयकल्पनापेक्षया लाघ-
वादिति भावः यत्र चोक्तदुःखोक्तदुःखजनकमेकास्मान्
कर्मणि गृहीतं तत्र सत्प्रतिपक्षस्यैव इवेच्छाद्वेषयोरनु-
त्पत्तेस्त्वन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छा-
त्पादापत्तिः । न च यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन दृ-
तीयक्षणे द्वेषोजनितप्रवृत्तराशे इच्छोत्पादापत्तिस्तवा-

भीति वाच्यम् । तत्र चोत्पादस्थेत्वात् क्षणविलम्बस्य
शपथनिषेधत्वादिति अन्यद्व्यनेनास्तरसः सूचितः ।
बलवदनिष्टानुवन्धित्वज्ञानमिति । अत्रापि तद्वर्त्मप्रकारक
द्वेषोत्तरेच्छायां तद्वर्त्मप्रकारकज्ञानकत्वज्ञानं कारणं तादृश
द्वेषोत्तरेच्छायां तु तद्वर्त्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति
निष्कर्षो बोध्यः । मूले कस्य चिन्मत इत्यनेनास्तरसः
सूचितः । स च बलवदनिष्टानुवन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुताव-
च्छेदकत्वे बलवदनिष्टानुवन्धित्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष-
यतायावत्तादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौर-
वात्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं
युक्तम् । अत्रापि साधनज्ञानानास्त्विन्दितबलवदनिष्टानु-
वन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयानास्त्विन्दिततदनु-
वन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वा-
च्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योर
दयाद्वलवदनिष्टानुवन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्त-
दननुवन्धित्वसंशयस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया च-
विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टानुवन्धित्वज्ञान-
नस्याप्रवर्त्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् “न कलञ्जं
भक्षयेदित्यादि”—वाक्यानाम् प्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलव-
दनिष्टसाधनत्वज्ञानविषयकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृ-
त्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपाद्यात् । अत्र
यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृ-
तीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशाङ्ग-
वत्त्वे चतुर्थक्षणे उपायेच्छा । यत्र फलेच्छादिक्रमेणैवापाद्य-
त्तत्त्वं फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । एवम-
न्यत्रापि । आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति
बलवदनिष्टानुवन्धित्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न
युक्तं न युक्तञ्च बलवदनिष्टानुवन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं त-
द्यापि द्वित्वक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानु-
भयिकतया ज्ञानयोरैव वा यौगपद्यात्मित्युपगमाद्वा पूर्वोक्त-
प्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य आवश्यकत्वमिति ध्येयम् ।

शब्दचिन्तामणौ तु प्रपञ्चः । तत्र कृतिसाध्यत्वनिश्चयस्य
चिकीर्षादिहेतुत्वम् पूर्वं पक्षोक्तस्य अत्रोच्यते इत्यादिना
स्मृतसिद्धं कारणं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं यथा । “विष-
भक्षणादिव्यावर्त्तकं कृतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्वं विषय
तथावच्छेदकं साधवात् न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिस-
म्मानजन्यत्वं गौरवात् न च सिद्धसिद्धत्वयोः सा-

ध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः निर्विशेषितयोरविरोधात् पाक्षी-
ऽसिद्धः साध्यः सिद्धः साधनञ्चेत्यनुभवात् तदा साध्यत्व
हि तदा साधनत्वविरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपात्
सहानवस्थाननियमात् न तु साधनत्वस्य अन्यदा साधन-
त्वस्य वा तयोरप्रतिक्षेपात् अन्यदासाधनत्वेऽपि साधन-
त्वमस्यैव सामान्यभावे विशेषभावप्रसङ्गात् एवन्तदासिद्ध-
त्वस्य तदऽसिद्धत्वेन विरोधः नियमयस्तस्यैव प्रतिक्षेपात् न
तु सिद्धत्वमात्रेण अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात् ।
निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोश्चान्यतरदेव
प्राकादौ स्यात्तु समयभेदेऽप्युभयम् न च तदा कृतिसाध्य-
त्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकम् । अतएव “वाजपेयेन
यजेतेत्यत्र” यागस्य करणावस्थायां सिद्धत्वेन वाजपेयस्य न
साध्यता एकदाद्वयविरोधादिति कर्मनामधेयत्वं न तु कर-
णस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्यरूपे तयोः सत्त्वात्
अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादायैकत्व प्रतीतिः स्यात् न च
कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादाय प्रतीतिरस्ति
तथा सिद्धत्वाभावादिति चेत् न साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधस्यो-
क्तत्वात् एवं सिद्धासिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः
एकधर्मिगतत्वेन मानसिद्धत्वात् । एवं संयोगतदभावयोरिव
येन प्रकारेण ययोर्विरोधस्तेन तयोरेकधर्मिगतत्वं न प्रतीयते
न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्वसाधन-
त्वयोर्विरोधस्तदापीष्टसाधनत्वेन कार्यसाधनत्वेन वा कार्य-
त्वं नास्तुसीयेत हेतुसाध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्या-
भावेन व्याप्तिसिद्धेः पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरासत्त्वे बाधा-
सिद्धयोरन्यतरप्रसङ्गाच्च । न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसा-
ध्यत्वं साध्यम् अप्ये मदिष्टसाधनत्वं हेतुः, दैवादानधीनत्वे
सति यद्ये मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः
तथा च समयभेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोध
इति । इदानीमग्निमपदार्थयोर्नात्वाद्गुणतरुपाभावेन
व्याप्तेरप्यहात् एवंन्यायेनान्यत्रापि तत्तत्समयान्तर्भावेन
साध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीतिः । प्रतीतौ वा मत्सापीदानीं
कृतिसाध्यत्वे सत्यप्ये इष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु । न
च पाकसाध्यत्वे त कृतिसाध्यत्वमनुमेयं असिद्धावस्था-
वतः पाकादिष्टानुत्पत्तेः पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्-
साध्यत्वमिष्टसाधनत्वमवगम्य असिद्धत्वज्ञावगम्य कृतिसा-
ध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधोऽत्रापि दुर्वारः । अपि
च स्वविशेषणधीजन्यकार्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं
चिकीर्षा, न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सासिद्धावगा-

धस्य विषमज्ञादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात् । अथोपायचिकीर्षायां तत्कारण इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति इयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु बाधवात् सुखत्वज्ञानवद्विषयसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् । अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति चिकीर्षा न तु दृष्ट्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितिच्छामात्रं सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षावृत्तपक्षेः । वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टीच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत् तेन विनापि स्यादित्यप्रयोक्तृत्वात् उपायेच्छायास्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् दृष्टे च स्वतोऽसुकरत्वेन इच्छावृत्तपक्षेः । अनुगतोपायेच्छाया अनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च । न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वमिच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं गौरवात् सुखेच्छयां तदभावाच्च । एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनताज्ञाने ध्रुवे ऽतिप्रसङ्गारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिर्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय मन्वाव ; क्लृप्तकारणं विना कार्यवृत्तपक्षेः । अतएव स्तनपानप्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन स्पृहीतस्तेष्टसाधनताज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कारणतायाः । ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मात्वात् दृष्ट्यादौ तत्साध्येऽज्ञानादिच्छेति चेत् न निर्विशेषतयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असिद्धत्वं तत्सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव । यत्तु तत्साध्येऽज्ञानात् दृष्ट्यादाविच्छेति तत्तुच्छं असिद्धावस्थादृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेरवश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाच्च सिद्धत्वमिति तत्रापि विरोधएव दृष्टौ सत्यामिष्टं तथा विना नेष्टत्वव्यतिरेकपक्षस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिनिरूपितेषु साध्यत्वभाहकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं मण्डलीं कुर्यादितिवाक्यं प्रमाणं स्यात् विषयाबाधात् । एतेन नवीनमतसपास्तं परस्य हि कृतिसाध्यत्वोदनकामनावच्छेष्टसाधनताज्ञानानां ज्ञानं तथान्यस्य ओदनकामनावच्छेष्टसाधनताज्ञानस्य

ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु सत्कृतिसाध्यत्वे सति मद्विषयसाधनताज्ञानमेव बाधवात् तथा च साध्यसाधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च यथा, तथोपपादितं परस्तात् । किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वमन्तरेणापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितेच्छियादौ, यौवने कामोद्भेदात् संभोगादौ प्रवृत्ते च च्छेष्टं प्रवर्तकम् । वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं “पाकं कल्या साधयामीतीच्छा” ? सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्धविषयत्वस्वभावत्वात् । एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कार्यकारणभावो न त्वेकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया अनगतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथा कल्याणात् सुखादोच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छानुरोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शयित्वात् । अस्तु चैवं तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्तकमस्तु स्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च ।

सेयमिच्छा अन्नःकरणधर्मानात्मधर्मः इति वेदान्तिनः प्रतिपेदिरे । आत्मनो निर्गुणत्वात् प्रागुक्तया “कामः संकल्पः इत्यादि श्रुत्या मनोधर्मत्वावगमाच्च तद्भावम् । यथा च कामादीनां नात्मधर्मत्वं तथा शङ्काधर्मकं द० उ० भाष्ये समर्थितम् । यथा “सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनाच्चेति चेत् न “न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य” इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत् न उपाध्यायजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः “न दृष्टेर्दृष्टारं पश्ये विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातं” इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम्, किन्तु बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽस्मिन्निवेमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विशेषेण विषयिण्यः सामानाधिकरण्योपचारात् “नान्यदतोऽस्ति दृष्टु” इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेषत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् “आत्मनस्तु कामाय” इत्यात्मार्यत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेत् । “यत् वा अन्यदिष स्यात्” इत्यविद्याविषयात्माथत्वाभ्युपगमात् “तत्केन कं पश्येत्” “नेह नानास्ति किञ्चन” “तत्र को मोहः कः शोक” इत्यादि विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

चेन्न युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः । न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेषत्वं, प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । न हि सुखपाहकेषु प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणसुपपद्यते । तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसङ्गः । एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न युगपदसम्भवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्य पाह्यपाहकत्वं प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वे मानुमानम् दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य, सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविद्यया संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयत्नपयन्वा दृष्टः कश्चित् । न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं कश्चित् अनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम् । न चाकाश आगमनादिभिर्नित्यतयावगम्यते । न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति विक्रियमाणमपि तत्रत्ययानिदृष्टेर्नित्यमेवेति चेन्न द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः । वज्रादिप्रदुर्दर्शनाच्चेति चेन्नानुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य । तस्मात्तानुमेयदुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः । परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याऽप्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात्” ।

यथा च कामस्य दृष्ट्याश्रितत्वं तथाऽऽप्तकामशब्देऽप्युच्ये दर्शिते दृ०भा० वाक्ये प्रपञ्चितम् । एवमेव सांख्याः पातञ्जलाश्च ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छा द्वेषप्रयत्न धर्मा धर्मा अपि बुद्धेरेव धर्मा इत्याहुः । ईश्वरेच्छा तु समूहालम्बनात्मिका सर्वं जगत् भूयादित्याकारिका । “सोऽकामवत बह्वृत्सां प्रजायेयेत्यादि” श्रुतिः । “सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिद्धचुर्विधाः प्रजाः” इति श्रुतिश्च तस्य तत्त्वत्त्वे प्रमाणम् । सा च निश्चेति नैयायिकादयः नित्यत्वाच्च न तत्र कारणमेच्छा । व्योमादिवदनित्येति वेदान्तिनः । मित्यत्ववादिमतेऽपि सृज्यमानजोवाहृष्टरूपसङ्कारेणैव तत्तत्कार्योत्पत्तिरिति ईश्वरशब्दे वक्ष्यते । मनोधर्मात्ववादिमते मनसस्त्रिगुणात्मकत्वेऽपि रजसएव तत्कारणत्वम् “काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः” गीतायां कामस्य रजोगुणकार्यत्वोक्तेः । ततश्च बुद्धेस्त्रिगुणात्मकत्वेन रजःकार्यकामस्य

तद्गुणत्वमेवोचितम् । अतएव इच्छाशक्तिक्रियाशक्तिज्ञानशक्तिस्वरूपिणीत्यादौ प्रकृतेरिच्छाशक्त्यादिरूपत्वकथनमपि सङ्गच्छते शक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रकृतिशक्तित्वाच्च तस्या बुद्धिगुणत्वमवगम्यते । अतएव “या देवी सर्वभूतेषु इच्छारूपेण संस्थिता” देवीमा० सर्वभूतेषु इच्छारूपेण प्रकृतिस्थितिरक्ता ।

ईश्वरोपाधिमावाया इच्छादिमत्त्वे नैवेश्वरस्य तद्वत्त्वं रत्नत्वपरीक्षायास्तत्त्वं यथा ‘नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशय सुखं ब्रह्म चैतन्यमेकं धर्मो धर्मीति भेदहितयमपि पृथग्भूय मायावशेन । धर्मस्तत्त्वानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्यानुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगुणस्वाश्रयस्तोक एव । कर्तृत्वं तत्र धर्मी कलवति जगतां पञ्चदृष्ट्यादिदृष्टे धर्माः पुंरूपमाप्ता सकलजगदुपदानभावं विभर्ति । स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्तुः, प्रोक्तौ धर्माप्रभेदावपि निगमविदा धर्मीवत् ब्रह्मकोटी” इति तथा च एकमेव ब्रह्मानादिसिद्धया मायया कर्मा धर्माश्चेति द्विविधमभूदित्यर्थः । तन्मोक्षे कालिकायाः शरीरशक्तिभेदे । “इच्छाज्ञानक्रियाश्चैव कामिनी कामदायिनी । रतीरतिप्रया नन्दा मध्ये चैव मनोन्मनी” तन्मसा० कालिकापीठशक्ति कथने ।

इच्छाकृत वि० इच्छया कृतः । “कामकृते । ऽशशीतिभागो वृद्धिः स्यात्” इत्युक्तातिक्रमेण अधमर्थेन यथेष्टं कृतायां शब्दौ स्त्री “वृद्धेर्द्विचक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिकी । इच्छाकृता कामकृता कायिका कायकर्माणा” आङ्गि० त० याज्ञवल्क्यनत्वेन धृतम् । मिताक्षरायां तु नैतद्वचनं दृश्यते । तत्र कारिता वृद्धिर्नारदवचनेन दर्शिता “वृद्धिः सा कारिता नाम यथिक्तेन स्वयं कृतेति” इच्छानिवृत्ति स्त्री इत० । पितादीनां धनादिभोगदृष्ट्यो परमे । “पितर्युपरतस्यृष्टे इत्यादि” श्रुतेः तादृशसृष्ट्या निवृत्तौ पितादेः स्वत्वज्ञानिः, पुत्रादेः स्वत्वोत्पत्तिश्च । तेन पुत्रादीनां तत्र पैत्रादिधनविभागः ।

इच्छावत् वि० इच्छाऽस्यस्य मत्प मस्य वः । धनादिसृष्ट्या युक्ते स्त्रियां ङीप् । सा च धनादितृष्णायुक्तायां कासुकायाम् स्त्रियां रमणेच्छायुक्तायां तु कासुकीति भेदः ।

इच्छावसु पु० इच्छयैव वसु यस्य । कुबेरे जटा०

इच्छित पु० इच्छा जातास्य तारका० इतच् । सृष्टायुक्ते इच्छे वि० इच्छति इष-उ नि० इच्छादेशः । इच्छाशोके “वसुधैव कुटुम्बकः” “उभयेच्छुभयोः” कात्या० १८, ५, १२, १२

इज्जल पु० ईयते कर्मणि-क्विप् इत् सञ्चिष्टतया गतं
जलमनेन । (हिजोळ) छन्दे तस्य जलसञ्चिष्टदेश-
जातत्वात् तथात्वम् ।

इज्य पु० इज्याऽस्त्यस्य अर्थ० अच् । इहृष्यतौ “जीवा-
किंभानुजेज्यानां चोलाणि स्युरजादयः” ज्यो०त० “वित्-
सितेज्जदिसे” सु० चि० । जीवदेवताके २पुष्यनक्षत्रे च
“त्यक्त्वा हराज्ये द्दुकरान्यमैत्रेयादि दीपि० ३गुरौ ४पर-
मेश्वरे ५विष्णौ च । “यत्तद्दृज्यो महेज्यश्च” विष्णु० स० ।
“यद्यज्योऽप्यश्रमेवेतोज्यः” ये यजन्ति च सार्वानि दैवतानि
पितृनपि । आत्मानमात्मना निश्चं विष्णुमेव यजन्ति
ते ४हरिंशोक्तेः” भा० ई०पूज्यमात्रे वि० । सुरेज्यः

इज्याः स्त्रा यज-भावे क्यप् स्त्रोत्वात् टाप् । इयज्ञे, “सोऽह-
मिज्याविशुद्धात्मा” । “जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया”
रघुः यजेदानीत्यर्थत्वात् २दाने, ३सङ्गमे च । कर्मणि
क्यप् । ४प्रतिभावाम् ५कुट्टिनन्याञ्च । [जूके अमरः ।

इज्याशील पु० इज्या शीलमस्य । सततवजनशैले याय-
इञ्चाक पु० चञ्चा दीर्घाऽस्त्यस्य आकत् प्र० । (चिङ्गिङि)
मत्स्यभेदे त्रिका० २जलटञ्चिके इति केचित् ।

इट गतौ आदि०पर०सक०सेट् । एटति ऐटोत् । इथेट ईटतुः
“त्वं त्वमिततो रथमिन्द्र प्रावः सुतावतः” ऋ० १०, १७१, १ ।

इटसून न० इट-क इटं सूदनं सूदनं चि-क्तं प्र०शस्य सः ।
शाखामये कटे । “वैतसे इटसून उत्तरतोऽश्वस्थावद्यन्ति”
शत०ब्रा० १२, २, १६, “इटसूने शाखामये कटे” भा०

इट्चर पु० इष-संपदा०भावे क्विप् इषा कामेन चरति चर-
अच् । गोपतौ (षाड्) वृषभे

इड् (ल) स्त्री इल-क्विप् वा लस्य ड । इड्विषि अन्ने “होता
रमिलः प्रथमं यतथ्यै” ऋ० ३, ४, १, “इडो हवीरूपाय्य-
न्नानि” भा० “इडस्पतिर्मषवा दक्षवर्चाः” ऋ० ई०, ५, ८,
४, “इडः अन्नस्य पतिः” भा० २भूमौ “इन्द्रपानमूर्ध्नि
दक्षतेडः” ऋ० ७, ४७, १, “इडुड्वाया भूमेः” भा० ईद्यते
ईड-क्विप् प्र० ३अन्ने ४वर्षेत्तौ ५प्रजाकु दर्शपौर्णमासा-
ङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाश्च
“समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति
स्वाहाकारं यजतीति” श्व्युक्ताः पञ्च । तेषां प्रयाजत्व-
निर्वचनपूर्वकं पञ्चानामृत्तुत्वरूपत्वसक्तम् यथा “ऋत
धोह वै प्रयाजाः तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च ऋतवः”
इत्युपक्रम्य “ततो देवा अर्चन्तः आस्यन्तश्चेरुस्तएतान् प्रया-
जान् ददृशुस्तैरयजन्त ते ऋतुं संवत्सरं प्रायजन्तृत्यः

संवत्सरात् सपत्नानन्तरावस्तस्मात् प्रजया प्रजया च वै
नामैतत् यत् प्रयाजाः इति तथो एवैष एतैर्ऋतुं संव-
त्सरं प्रजयत्युत्तम्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्
प्रयाजैर्यजते” इति प्रयाजनिर्वचनेन ऋतुत्वरूपत्वमेव
समिधाव समिदादीनां वसन्तादिर्ऋतुत्वसक्तं तत्रैव यथा
“समिधो यजति तद्वसन्”, समिन्वे स वसन्तः समिदोऽन्या-
ऋतुत् समिन्वे ऋतवः समिदाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च
पचन्ति तद्देव खलु सर्वाऋतुः चराहाऽथ यजयजेत्येवोत्तरा
नाहाऽजामितायैजामिह कृथ्याद्यत्तनूनपातं यजेडो
यजति ब्रूयात्तस्माद्यज यजेत्येवोत्तरानाह, स वै समिधो
यजति । वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा अट्टङ्कत वसन्तात्
सपत्नानन्तरायन् वसन्तं वेष एतद्दृङ्के वसन्तात् सपत्नान-
न्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तदूनपातं यज-
ति । योषो वै तनूनपादयोषो ह्युःसां प्रजानां तनूस्त्वपति
योषमेव तद्देवा अट्टङ्कत योषात् सपत्नानन्तरायन् योषो-
वेष एतद्दृङ्के योषात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं
यजति । अथेडो यजति । वर्षा वा इड् इति हि वर्षा
इडो यदिदं जुह्वं सरीस्वपं योषहेमन्ताभ्यां नित्यक्तं
भवति तद्वर्षा ईडितमिवाक्षमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा
इडो, वर्षा एव तद्देवा अट्टङ्कत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन्
वर्षा उएवैष एतद्दृङ्के वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति त-
स्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति
हि शरद्बर्हिर्या इमा ओषधयो योषहेमन्ताभ्यां नि-
त्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्धन्ते ताः शरदि बर्हिषो रूपं
प्रसीर्णाः शरे तस्माच्छरद्बर्हिः शरदमेव तद्देवा अट्टङ्कत
शरदः सपत्नानन्तरायच्छरदं वेष एतद्दृङ्के शरदः सपत्ना-
नन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति ।
अन्तो वैष यत्तस्य स्वाहाकारोऽन्त ऋतुनां हेमन्तो वसन्तादि
पराङ्गोऽन्तेनैव तदन्तं देवा अट्टङ्कतान्तेनान्तात् सपत्नानन्-
तरायन्नन्तेनो एवेष एतदन्तं दृङ्केऽन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति
तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति” शत० ब्रा० १, ५, ३, ११ । समि-
दादीनां निरुत्तरं प्रदर्श्य प्रजाः रूपत्वभिडुस्त्वोक्तं
यथा ‘स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्रा-
णानेवैतत् समिन्वे प्राणैर्हाय पुरुषः समिद्वस्तस्मादभिन्-
शेति ब्रूयाद्यद्युपतापो स्वाह यद्युष्णः स्वादेव तावच्छंसेत
समिदो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्वाहाशंसेत ।
तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात् समिधो यजति ।
अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत एवैतत्त्वञ्चति

तस्मान्ननुनपातं यजति । अयेडो यजति प्रजावा इडो
यदा वै रेतः सिक्तं प्रजायतेऽथ तदीडितमिवाग्नि-
च्छमानं चरति तत् प्रवेतञ्जनयति तस्मादिडो यजति ।
अथ बर्हियजति । भूमा वै बर्हिर्भूमानमेवैतत् प्रजनयति
तस्माद्बर्हियजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हेमन्तो
वा ऋतुनां स्वाहाकारो हेमन्तो ह्रीमाः प्रजाः स्वं
वशमुपनयते तस्माद्हेमन्तान्मुद्यत्योषधयः प्र वनस्पतीनां
पलाशानि सुच्यन्ते प्रतितरामिव वयांसि भवन्यधस्तरा-
मिव वयांसि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो
भवति हेमन्तोह्रीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते । शत०
ब्रा० १,५,४,३ । ऋतुनां पञ्चप्रयाजभागिवमग्निः
प्रार्थनयैव जातम् इत्युक्तं तत्रैव “ऋतवोह वै देवेषु यज्ञे
भागमीषिरे आनो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वै-
व नोऽपि यज्ञे भाग इति । तद्वै देवा न जन्तुः । त ऋतवो-
देवेष्वजानत्सुसुरानुपावर्तन्नाप्रियान्देवानां द्विषतो भ्रात-
व्यान् । ते हेतामेधितुमेधाञ्चक्रिरे । यामेषामेतामनु
शृण्वन्ति कृपन्तो ह स्वैव पूर्व्वे वपन्तोयन्ति लुनन्तोऽ-
परे ऋणन्तः शश्वद्भ्योऽकृष्टपथ्या एवोषधयः मेचिरे ।
तद्वै देवानामागम्यस । कर्नायइन्तुतोद्विषन्धिषतेऽरा-
तोयति किञ्चेतावनृभावमुपजानीत यथेदमितोऽन्यथा
सदिति । ते होतुः ऋतुनेशानुमन्त्रयामहा इति के
नेति प्रथमानेवैनान् यज्ञे यजामेति । सहाग्निस्वाच ।
आयतनां पुरा प्रथमं यजथ काहं भवानीति न त्वामा-
यतनाङ्गावयाम इति ते यद्वहनमिह्वयमानाअथाग्नि-
मायतनाङ्गावययंस्तस्माद्ग्निरच्युतेनो ह वा आयतना
ञ्चवते यस्मिन्नायतने भवति य एवमेतमग्निमच्युतं वेद ।
ते देवा अग्निमब्रुवन् । परे ह्येनांस्त्वमेवानुमन्त्रयस्वैति स
हेसाग्निस्वाच, ऋतवोऽ विदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति
कथं नोऽविद इति प्रथमानेव वो यज्ञे यच्छन्तीति । त
ऋतवोऽग्निमब्रुवन् आ वयं त्वाम्नासु भजामो वो नो
देवेषु यज्ञे भागमविद इति स एवोऽग्निर्हृत्तुष्वाभक्तः समि-
धो अग्ने तन्नपःदग्न इडो अग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाग्नि-
मिति” शत० ब्रा० १, १, ७, ८ । प्रयाजैश्चरन्तीत्युपक्रम्य “इड
अग्न आज्यस्य व्यन्विति ततोयः” आश्व० श्रौ० । “इडस्यदे
समिधसे” यजु० १५, ३० “इडः प्रथिव्याः” वेददी० ।

इडा (ला) स्त्री इड-अच् वा लस्य डत्वम् । १गवि, २वाचि,
३भूमौ, “प्रब्रुव्यते नूनमिडातलस्यः भा०व० २३५ अ० ।
“इडा पिन्वते विश्वदान्मीम्” ऋ० ४, ५, ०, ८, “इडा

भूमिः” भा० । इड+गतौ करणे घञर्थे क । देहस्ये
४नाडीभेदे । “इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च सरस्वती
अलम्बूषा कुहूश्चैव शङ्खिनी चित्तिष्पी तथा । विश्वो-
दरी विश्वसुखी व्याम्नाह्येताश्चतुर्दश” इति तन्त्रोक्तासु प्रधा-
नासु चतुर्दशसु नाडीषु तिस्रः प्रधानाः तथा हि । “शिराः
शतानि सप्तैव” या० “शिराः नाभिर्बद्धाश्चत्वारिंशत्
वातपित्तकेश्वाहिन्यः सकलकलेवरव्यापित्योनानाशाखाः
सद्यः सप्त शतानि भवन्तीति” मित्ता० । “सप्त शिराशतानि,
कुशु० । तेन देहमध्ये सप्त शतानि नाड्याः तन्मध्ये एता-
श्चतुर्दश प्रधानतयोक्ताः । तासु मध्येऽपि तिस्रः प्रधानाः
देहस्यनाडीरूपक्रम्य । शारदा० “नाड्यास्तत्र सप्तसु तासुस्वा-
स्तिस्रः समीरिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिङ्गला
दक्षिणे मता । तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णा च समा-
हिता । पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिखाभ्यां शिरसा पुनः ।
ब्रह्मस्थानं समापन्ना सोमसूर्याग्निरूपिणी । तस्या मध्यगता
नाडी चित्वाख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरन्ध्रं विदुस्तत्र पद्म-
सूतनिभं परम् । इडायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवा-
करः । ज्ञातौ योगनिदानज्ञैः सुषुम्णायां तु तावुभौ” तत्-
स्थानसङ्गा कार्यमाह “इडयाकर्षयेदायुं बाह्यां षोडशमा-
तया । धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ठा तु मातया । सुषु-
म्णामध्यगं सम्यक् द्वाविंशन्मातया शनैः । नाड्या पिङ्गलाय
चैनं रेचयेद्योगवित्तमः । प्रणायामसिभं प्राङ्मुखं गशास्त्र-
विशारदाः” २५ पटले । “पिङ्गलायां स्थिता ह्रस्वा इडायां
सङ्गताः परे (दीर्घाः) । सुषुम्णामध्यगा ज्ञेयाश्चत्वारो
ये नपुंसका” शार० ५५ प० । दीर्घादिरयमित्येके । ५६ वि-
रन्ने च “यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति” श्रुतिः । इत्य
ल्लेप्यत्रैव “इडां नोमितावरुणोत वृष्टिम्” ऋ० ७, ६, ३, २
“इडामन्नम्” भा० “इतैर्गव्यूतिमुच्चतमिन्नाभिः” ऋ०
७, ६, ४, ४ । “इडाभिरद्वैः” भा० । ईदेवीभेदे “श्रुतिः प्रीति-
रिडा कान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा । शिष्टाश्च देव्यः”
इत्युपक्रम्य । “उपतस्युर्महासत्त्वं बलिमिन्द्रं महारथम्”
हरिवं० २५६ अ० “इडा देवी भारती विश्वहृत्सिः” ऋ०
५, २, ८ । “अभि न इडायूथस्य माता” ऋ० ५, ४१, १६ ।
“इडामोरूपधरा मनोः पुत्री माध्यमिकी वाक् वेति”
भा० । बुधस्य जायायां पुरुवरसो मातरि पश्चात्समु-
पल्लवे सुद्युम्नतया स्वातायां मित्वावरुणयोर्गंशजातायां
कन्यायाञ्च तत्कथा हरिवं० “अकरोत् पुत्रकामस्तु
सतुरिष्टिं प्रजापतिः । मित्वावरुणयोस्तात पूर्व्वमेव

विशाम्भते ! । अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेषु तु भारत ! । तस्यान्तु वर्त्तमानायामिच्छां भरतसत्तम ! । मित्रावरुण-योरशे मनुराडतिमाजुहोत् । आड्ड्यां ह्यमानायां देवगर्भानवाः । तद्विञ्च परमां जग्मुर्मुनयश्च तपो-धनाः । अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहोऽङ्ग, तम् । तत्र दिव्याम्बरधरादिव्याभरणभूषिता । दिव्यभङ्गना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः । तामिलेत्येव होवाच मनुर्हृण्ड-धरस्तदा । अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिडा प्रथुवाच ह । धर्म-युक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् । इडोवाच । मित्रावरुणयोरशे जाताऽस्मि वदतांवर ! । तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् । सैवसुक्ता मनुं देवं मित्रावरुणयोरिडा । गत्वाऽन्निकं वरारोहा प्राञ्जलि-र्वाक्यमब्रवीत् । अंशेऽस्मिन् युवयोरजाता देवौ ! किं करवाणि वाम् । मनुना चाहसुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति । तां तथा वादिनीं साध्वीमिलां धर्मपरा यणाम् । मित्रश्च वरुणश्चोभाभूचतुर्थ्यन्निबोध तत् । अनेन तत्र धर्मोऽप्यशेष एमेन च । सयेन चैव सुश्रोणि । प्रीतौ स्त्रीवरवर्णिनि ! । आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कथ्येति यास्यसि । मनोर्विशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातस्तिषु लोकेषु शोभने । जगत्त्रियो धर्मा-शोभो मनोर्विशिवर्द्धनः । निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा ग-च्छन्ती पितृरन्तिकम् । बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपम-न्विता । सोमपुत्राद्वाधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुहुरवाः । जनयित्वा सुतं सा तमिडा सुद्युम्नतां गता । दडुर्गायाञ्च “आचार्यां मदिरां चण्डीमिलां मलयवासि-र्नम्” हरिवं० १७८ अ० दुर्गास्तवः । इडैव स्वार्थेकन् ततार्थे इडाचिका स्त्री इडावत् सूक्ष्मं मध्यभागम् अचति अत्र-एषुल् ईत० टापि अत्र इत्तम् । वरटायाम्” (बोवता) शब्दच० इडिक पु० वनमने कागे हेम० [अप् । वृषे चोरस्वा० इडुर पु० इच्छतीति इट् वृषस्त्वनी तथा त्रियते वृ-कर्माणि इडोय वि० इडाया अन्नस्यादूरदेशः उत्करा० क । अन्न-सादूरदेशादौ इण् शिच् इडोभेदार्थम् अदा० पर० सक० अनिट् । एति इतःयन्ति । इयात् इडि ऐत् आयन् अगात् इयाय ईयतः ईयुः इयविय इयेय ईयिव । एता एष्यति ऐष्यन् एतव्यम् अयनीयम् इत्यम् । एता, आवकः इतः इतिः अवनम् अयः आवः यन् ईयिवान् ईयुषी । इत्या इत्वा उपेत्य । ‘सन्नयन्नेति नानदत्” ऋ० १, १४०, ५,

“इतः अ सौत्वावरुणौ किमेतौ ?” भट्टिः “अहञ्च भाष्य-कारश्च कुशापीवधियावभौ, नैव शब्दाब्धुधेः पारम्” कलापप० “एमीदेषां निष्कृतं जातिरणीव” ऋ० १०, ३४, ५. “आयन्नापोऽयनमिच्छमानाः” ऋ० ३, ३३, ७, “अगात् सराजं जलमभ्ययोध्यम्” “ईयुर्भरद्वाजसुनेर्निकेतम्” “तत्पृष्ठतः प्रष्टमियाय नञः” भट्टिः “सुष्टृधोवर्त्तते यन्” ऋ० १, १८३, २ “यन्ति वा आप एत्वादित्य एति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि” शत० ब्रा० ११-५, ७, १० “मामेवैष्यत्य संशयम्” “मामेवैष्यति कौन्तेय !” इति च गोता “अपो० दानो स वस्मात्मा इयान्मे दर्शनम् रहः” भा० आ० ८२ अ० कर्माणि ईयते “इन्द्रोमायाभिः पुरुषुपईयते” श्रुतिः “वनितयाऽ नितया” रजनीवधूः रघुः अति+अतिक्रमे सक० “नात्येति सकटाहृता” स्रुतिः “षड्-शीतिसुखेऽतीते” “अतीते चोत्तरायणे” स्रुतिः “अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतेत्य परतोभवेत्” शुद्धित० स्रुतिः अभि+ अति+आभिसुखेनातिक्रमे सक० “योऽस्य स्वर्गोऽलोकोऽ-जितोभवेत् तमभ्यत्येति” शत० ब्रा० १२, ५, २, ८, । वि+अति+विशेषेणातिक्रमे “व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः” अधि+चिन्तने गत्यर्थस्य प्राप्तरर्थत्वात् ज्ञानार्थनाञ्च चाभे ज्ञाने च । इकवत् अनु+अनुगमने सक० । “आदित्यं वा अस्तं यानमन्ये देया अनुयन्ति” शत० ब्रा० ११, ६, २, ४ । “शुक्लान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः” भट्टिः सन्तसम्बन्धे अग्वयः । “तदन्वये शुद्धिमति” रघुः शाब्दबोधोपयोगिसम्बन्धभेदे च । ‘साक्षाद्गर्भदेयी बोधस्तदर्थान्वयगोचरः” शब्दशक्ति० सम+अनु सम्यगन्वये । “तत्सुसम्बन्धात्” पा० सू० । अन्तर्+अन्तर्गतौ अन्तरायः अन्तरेति इड् शब्दे १६८ उदा० अप+अपगमने अपसरणे अक० “अनुपेतमपेतकत्वम्” भाग० “ध्रुवमपायेऽपादानम्” “अपाये वडुदासीनम्” भर्तृह० “सत्वे निद्रियतेऽपैति” भाष्यका० वि+विशेषेण विगमे “व्यपैति ददतः स्वप्ना” स्रुतिः “स्रुत्याचारव्यपेतेन मार्गेषा-धर्मितः परैः” वा० स्रुतिः । अपि+प्राप्तौ सक० “स्वमपोतो भवतीति स्वपितोत्याच ते” श्रुतिः “पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सप्तोत्तसः” वाज० लये अक० अप्ययः अपीतिः “अपीतौ दर्शनात्” “स्वाभ-यात्” शा० सू० अभि+आभिसुखेन गतौ सक० “देहान् यथेष्टमभ्येति हित्वे-मां मानुषीं तनुम्” अभि+उप+आभिसुखेन प्राप्तौ सक० ।

“व्यतीतकालस्तद्व्युत्पत्तयः” रघुः ‘यज्ञे तसान गणितं तदि-
हाभ्युपैति’ उद्भटः स्त्रीकारे “अभ्युपेय चसुश्रूषाम्” सृष्टिः
अव-अवगमे, ज्ञाने, सक० ‘अभिमि ते सारमतः खलु त्वाम्’
कुमा०। अधोगतौ अक०। अनु+अव+सन्ततसम्बन्धे । अन्व-
वायः । वि+अव+व्यवधाने “गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवे-
यात्” कात्या० १, ८, २३ । “नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवे-
यात्” श्रुतिः “अनुमत्या व्यवेयात्” सृष्टिः स्त्री पुंस्योः संभो-
गार्हव्यापारे व्यवाय । सम्+अव+सस्यक्सम्बन्धे अयुतसिद्ध-
रूपसंबन्धे । स चावयवावयविनोः, गुणगुणिनोः, क्रिया-
क्रियादतोः जातिव्यक्तयोश्च सम्बन्धः । समवेतः समवायः ।
“संयुक्तसमवायतः तत्रापि समवेतानाम्” भाषा० ।
सम्बन्धमात्रे च “एते ह वै रात्रौ सर्वा रात्रयः समवयन्ति”
शत० ब्रा० ११, १७, ४, सांख्ये, “सिनायां समवेताये सैन्यास्ते”
अमरः ‘अर्धं जेत्वे कुरुजेत्वे समवेतायुयुत्सवः’ गीता ।
आ-आगमने सक० । “पञ्चाङ्गनां समितिमेयाय” “स्तम्भ-
सवाय” तस्मात्सोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय” ऋ०
७० ‘यूनः स्यविरआयति’ मनुः अनु+आ+सस्यग्गमने
सक० । अभि+आ+अभ्यागमने आभिमुख्ये नागतौ
“गङ्गामभ्येहि सततं प्राप्सुसे सिद्धिमस्तमाम्” भा० अनु०
२६ अ० । उद्+आ+उद्गमने । उप+आ । समोपागमने ।
प्रति+आ+प्रत्यागमने “प्रत्यायव्यां रात्रौ” शत० ब्रा० २,
३, ४, २ । “नेनप्रेते रश्मयः प्रत्यायन्ति” शत० ब्रा० १४,
८, ६, ३ ।
उद्-उद्गतौ अक० । “उदेति सविता तारुस्ताव एवास्तमेति
च” सा० द० । उदयः । उत्क्रमणे अक० । उदेति
हवै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो एव वेद” ऋ० ७० । अभि+
उद्+आभिमुख्ये नोद्गतौ “किञ्चिदभ्युदिते रवौ” म० त० पु० ।
प्रति+उद् प्रत्युदयानेन गतौ “प्रत्युदयाय पार्श्वती” कुमा०
सम्+उद् सस्यगुदये “यथादित्यः ससुद्यन् वै तमः पृथ्वी व्यपो-
हति” भा० व० २० ६ अ० । “एककार्यं ससुद्यन्तौ कृणौ
युद्धेऽपराजितौ” भा० सभा० १ अ० । सांख्ये च ससुदयः
उप+समीपगमने प्राप्नो च “उपेदुषां मोक्षपथं मनीषिणाम्”
माघः “योगो परं स्थानमुपैति दिव्यम्” गीता उपायः
डर+डुगमे । [च्छलुहस्तं त्वम्” भट्टः
निर-निर्गमने । “नियदन्वविभूषितम्” दुर्गाध्यानम् । निरगा-
परा-प्रेतभवप्राप्तौ परेतः । पलायने च “यः परैति
स जीवति” प्रतिपत्तौ “नैव श्रेयो धार्तराष्ट्रः परैति”
भा० व० ५ अ० ।

परि-व्याप्तौ सक० परीतः “पवित्वं पथ्यैषि विश्वतः” ऋ० ७,
१० ६, १४, परिक्रमणे “प्रदक्षिणमन्त्रं परीत्व” ऋ० ७ ।
परिपायाम् पथ्यायः “जिह्वा पथ्येति मे सुखम्” भा०
आदि० १५२ अ० । [यन्ति” अथ० १५, १७, ८ ।
अनु+परि+परिपाया अनुगमने “संवत्सर एतद्वतवोऽनुपरि-
आ+परि आभिमुख्येन व्याप्तौ वि+परि+व्युत्क्रमप्राप्तौ
विपर्ययः “विपर्ययन्तौ वा एतावन्नि भवतः” शत०
७, २, १, १५ । “विपरीतमतोन्यथा” ज्योति० । “निमित्तानि
च प्रश्नाभि विपरीतानि केशव !” गीता ।
प्र+परलोकगतौ अक० प्रेतः “प्रेत संज्ञास्ति” कठो०
अपगतौ च “तस्मात्तदाहस्यात् प्रैति रसः” ऋ० ७ ।
प्रकर्षणे गतौ सक० “प्रयन्ति सर्व्वीजानि रोम्यमाणाणि
चैव ह” भा० व० १६१ अ० ।
अभि+प्र+अभिलाषे “कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्”
पा० अभिप्रायः ‘अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलम्’ रघु० ।
प्रति+प्रतिगमने “सरस्तोद्द्वैतवनं प्रतीयुः” “रात्रः प्रती-
याय गुरोः सकाशम्” रघुः प्रतीयुषा पूर्वदृष्टे जनेन
भट्टिः । ज्ञाने प्रत्ययः प्रतीतिः । “उच्चावचा जान-
पदधर्मां ग्रामधर्माश्च तान् विवाहे प्रतीयात्” आश्व०
प० “सर्व्वीजात्मास्तीति प्रत्येति न नाहमस्मीति” “सर्व्वी-
लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्” शा० भा० “कलहंसमालाः
प्रतीयरे ओल्लुखैर्निनादैः” भट्टिः । विख्यातौ “सोऽयं
वटः श्यामइति प्रतीतः” रघुः “तं प्रतीतं स्वधर्मेश”
मनुः “चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतः-प्रतीतैव” सा० द०
विश्वासे “पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मूखी प्रियाम्” रघुः “बल-
वदपि शिहितनामात्मन्यप्रत्ययं देतः” “बलवदपि दूयमानं
प्रत्यापयतीव मां हृदयम्” शकु० “ताः खचारित्वसिद्दिश्य
प्रत्याययतु मैथिली” रघुः ।
सम्+प्रति+सस्यग्ज्ञाने निश्चये सस्यग्विश्वासे च । “किं तत्कथं
वेत्युपलब्धसंज्ञाविकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीदुः” भट्टिः ।
वि+विगमे करिष्ये “पितरः कामं व्येत् वेमानसोऽज्वरः” भा०
आ० ६ ६ अ० “अहमानं द्विविधं वीतमवीतञ्च” सा० कौ०
“वीतशोकमयो विप्रो ब्रह्मलोके रुहोवते” “नियतो
वीतवत्सरः” मनुः । “वीतशोकमयोऽशोधः” गीता ।
सम्+सङ्गमे सेवने अक० “अप्यायस्व सेनोऽसि विश्वतः सोम !
दृष्टुम्” ऋ० १० ६, १६, “पार्थिवाः सर्वे सदाऽस्तुत भारत !”
भा० आ० १८ अ० “राजसो हरियुक्ताभ्यां उभराय समी-
यतुः” “किनयौ राक्षसैश्च समीयुर्मर्षः रुह” रामा०

अभि+सम् अभिसृष्टेन सव्यगृहो सक्तं 'तं जातमभिस-
यन्ति देवाः' अथ ११, ५, २, षिचि अबोधने गमादेशः ।
गमयति ते अजोगमत् त बोधनेत् प्रत्यः(प)ययति ते प्रत्यापिपत्
त-प्रत्यायिषत् त । सनि अबोधने गमादेशः जिगमिषति
बोधे तु प्रतीयिषति । उपसर्गस्यावर्णात् परस्य गुण-
भावेन एत्वं प्राप्नो वृद्धिरेकादेशः । अवैति अवैमि उपैति ।
इण्ड पु० न० इदि-रण् ष्ट० । अखाकषेके संदशाकारे पदाथे
'अथैनमिण्डुकाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य
एषोऽग्निरहोरात्रे इण्डु असुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां
परिगृह्णाति तस्मादेशोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः यद्दे-
वैनमिण्डुकाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषो
अग्निरिमा उभयलोकानिण्डु असुं तदादित्यमाभ्यां
लोकान्यां परिगृह्णाति तस्मादेश आभ्यां लोकान्यां परि-
गृहीतः परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ ह्रीमौ लोकौ
मौञ्जे विद्यते तस्यो एवोक्तोऽथो अनतिदाहाय" शत०
ब्रा० ६, ७, १, २, ५, २६, "परिमण्डलाभ्यामिण्डुकाभ्यासुखां
परिगृह्णाति" कात्या० १६, ५, २, ३, "उखा याभ्यां
गृह्णाते तौ इण्डुौ" कर्क० ।

इत् वि० एति गच्छति इ-क्लिप् । गत्वरे व्याकरणोक्ते प्रक्रिया-
कालोच्चारिते प्रयोगकालेऽस्याविनि वर्णवेदे यथा तिप्
मिप् इत्यादौ प्रकारादि ते च "उपदेशेऽजनुनासिक
इत्" "हलन्त्यम्" "न विभक्तौ तुस्माः" "आदिअटुडवः"
'षः प्रत्ययस्य' 'चुट्' "लशक्तद्धिते" पा० सूत्रे षु साप-
वादं दर्शिताः तस्य लोप" इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽदर्शनञ्च
विहितम् "आदिरन्त्येन सहेता" पा० ३ अनन्तरार्थे
प्रथमधारणार्थे च अव्य० "यदेदन्ता अदृहन्त पूर्व
आदिद्" यजु० १७, २५, "आत् इत् इति च्छेदः इत्
एवार्थे वेददी० "उपोपेनु मभवन् । भूय इजु" यजु० २, ३४,
इत् एवार्थे" वेददी० ५ इत्यमित्यर्थे च "सम्प्राज्ञिषेत्तानि
वरुणस्य ब्रवानि" यजु० ४, ३०, इदित्यव्ययमि-
त्यमित्यर्थे" वेददी०

इत् वि० इ-क्लि० गते "वनितानितया रजनीबधूः" रघुः भावे क्त ।
२ गतौ "तदितादियादयो पयः" शत० ब्रा० ६, २, १, ३ ।
३ ज्ञाने च न० । "वीतमवीतञ्चेति" सां० कौ० ।

इतर वि० इजा कामेन तीर्थेते ष्टृ-अप् तरति पचाद्यच् वा ।
इनीचे पाकरे "इतरइव परिभूय ज्ञानम्, अविगणय
तपःप्रभावम्, उन्मूल्य गान्धीर्यं, मन्मथेन जडोक्तः"
काद० । इयतेऽनेन इतः विशेषम् राति रा क ।

२ भेदान्तये । "इतरतापयतानि यथेच्छया वितर तानि
सहे चतुरानन ।" उद्गटः । "यत् हि द्वैतमिव भवति
तत्वेतर इतरम् पश्यति" श्रुतिः । "ते यतध्वं परं
शक्त्वा विजयायेतराय वा" भा० आ० १० अ० । वर्णा-
श्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः" या० सू०
"इतराणि च रक्षांसि मेतुर्वानरकोटिषु" "इतरोदहने
स्वकर्म्मणाम्" रघुः "तमिसं कुरु दक्षिणेतरेम्" कुमा० ।
अस्य सर्वनाम कार्यम् । इतरे इतरस्मै इतरस्मात्
इत्यादि । "विजयायेतराय वै इत्यादि ह्यान्द्सम् न तत्-
कार्यम् । वर्णश्रमेतराणामित्यत्र बह्व्रीहिः तेन न
सर्वनामकार्यम् । एवं "शरं सरोतरे भुजे" रघुसुक्तेऽपि
बह्व्रीहिः । तसिल् इतरतः । "जन्माद्यस्य यतोऽन्या
दितरतश्चार्थेष्वभिन्नः स्वरराट्" भाग० । याल् इतरथा "एवं
देवत्वेतरथा सासुषे" शत० ब्रा० ६, ८, १, ८, इतरेण निर्दत्तम्
संकलादि० अच् । ऐतरः । इतरनिर्दत्ते लि० इतरस्या
पत्यम् शुभ्रा० ढक् । ऐतरेयः तदपत्ये पुं स्त्री ।

इतरैतर लि० इतर+दित्वं समासवद्भावश्च । अन्योन्यशब्दार्थे ।
'स्त्रीनपुंसकयोश्चत्तरपदस्थायाविभक्ते रान्भावो वा वक्तव्यः'
वार्त्ति० इतरेतराम् इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ वुले
वा भोजयतः 'सि० कौ० । समासवद्भावात् टत्तिभावे पुंभावः
इतरेतरेण "दलद्वये टाबभावः क्लीवे चाङ्गविरहः स्वमोः ।
समासे सोरलुकचेति सिद्धं बाहुल्यकात्रयमित्युक्तं कार्यं
तेन क्लीवे इतरेतरमित्येव । "इतरेषां तु वर्णानामित
रेतरकाम्यया" मनुः । "यथा नाभिचरेतां तौ विद्युक्ता
वितरेतरम्" मनुः । परमत्तदादिवत् सर्वनामकार्यम् ।
किन्तु नाटुड इति भेदः "ब्रूहावुभौ तावितरेतरस्मात्" रघुः
इतरैतरयोगः पु० इतरेतरस्य योगः अन्यथः । प्रत्येकप्राधा-
न्येन सर्वेषामन्वये । तदर्थे हि इन्द्रसमास इष्यते सचाने-
कवत् प्रत्येकप्राधान्यात् । धवश्च खदिरश्च इति वाक्ये हि
धरखदिरो इत्यत्र भिनत्तीत्यादि क्रियायां प्रत्येकस्य प्राधा-
नान्येनैवान्वयः तथा च एकजातीयक्रियान्वयितावच्छेदक
विशिष्टे प्रत्येकान्वयबोधकत्वे इतरेतर योगास्यः इन्द्रः संहति-
प्राधान्ये तु समाहारइन्द्रः इति भेदः । २ परस्परसम्बन्धे च ।
इतरेतराश्रय पु० इतरेतरमाश्रयति आ+श्रि-अच् । अन्यो-
न्याश्रये तर्कदोषभेदे अन्योन्याश्रय शब्दे २१७० ष्टे विवृतिः ।
इतरेद्युस् अव्य० इतर+अङ्गि इतर+एद्युस् । इतर-
दिवसे इत्यर्थे ।
इतस्ये तस्य अव्य० । इतश्च द्वित्वम् । अनियतदिग्भागादौ ।

“इतश्चेतश्च विवरन् तस्मिन् सुनिवराश्रमे” देवीमा० ।

इतस्तत् अयं इवः । अभियतस्थाने इत्यर्थे “लाङ्गूल-
विशेषविशेषिणोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः” कुमा० ।

इतस् अयं इदम्+तस्मिन् इगदेशः । अस्मादित्यर्थे “इत-
स दैत्यः प्राप्सन्निनैत एवाहति जयम्” कुमा० । २ अ-
स्मिन्नित्यर्थे च । “इतोनिषेदेति विष्टुर्भूमिः” कुमा० ।
‘प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वथा स्यात्’ रघुः ।

इति अयं इण-क्तिच् । १ हेतौ, २ प्रकाशने, ३ निदर्शने,
४ प्रकारे, ५ अहुकर्षे, ६ समाप्तौ, ७ प्रकरणे, ८ स्वरूपे,
९ साद्विधे, १० विवक्षानियमे, ११ मते, १२ प्रत्यये, १३ अत्र-
धारणे, १४ व्याख्यायाम्, १५ परामर्शे, १६ ईमाने, १७ इत्य-
मर्थे, १८ प्रकर्षे, १९ उपक्रमे च । तत्र स्वरूपद्योतकता विधा-
गच्छस्वरूपद्योतकता प्रातिपादिकार्थद्योतकता वाक्यार्थ-
द्योतकता चेति भेदात् । तत्र गच्छस्वरूपद्योतकत्वे तद्योगे
न प्रथमा । “कथ्येति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते”
पुरा० । “अतएव गविष्याह भूषत्तायामितीदृशम्”
भर्तृहरिः । “रामरामेति रामेति क्लृप्तं सधुरं वचः”
रामा० । “रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा जपन्”
रामकवचम् । प्रातिपादिकार्थद्योतकत्वे प्रथमा ।
“चयस्त्रिभानित्यवधारितं पुरस्ततः शरीरोति विभावित-
कृतिम् । विभुर्भिक्तावयवं पुमानिति क्रमादसुं नारद
इत्यबोधि सः” भावः । “दृगर्थ इत्युदाहृतः” भट्टिः ।
“वदन्त्यपस्मृतिं च तं पुराविदः” कुमा० । वाक्यार्थ-
द्योतकत्वे न प्रथमा निपातेनाभिहिते प्रतिपादिकार्थे एव
प्रथमाविधानात् वाक्यस्य च शक्त्या लक्षणया वा एकार्थ-
बोधकत्वाभावेन प्रातिपादिकत्वाभावात् “भूषत्तायामिति-
दृशम्” भर्तृ० । “सुतार्थस्य परिव्यागादशुताशुतार्थस्य
कल्पनात् । प्राप्स्य वाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका”
मीमांसका० । तत्र हेतौ “इतोव धारःमवधीर्य” नेप०
‘इति स मा कारुण्येण लेखितम्’ नेप० । प्रकारे “इति
सदमदनाभ्यां रागिणः स्मृतागाः” भावः प्रकाशार्थे
इतिहरि इत्यादौ अयवो इदमर्थे “विरोधिसिद्धिमिति-
कर्त्तुमद्यतम्” प्रकरणे इतिकथ्यमितिकर्त्तव्यम् । इति-
वृत्तम् । भाषे क्तिन् । २० गतौ २१ ज्ञाने च स्त्री
‘प्रासःशीद्विप्लुप्र चतुष्पदित्ये’ ऋ० १०२४ः१ । २२
ऋषिभेदे पु० ।

इतिक वि० इतं गमनमस्यस्य ठन् । गतिमति ततः नडा०
पोलापत्ये फक् । ऐतिकायनः तद्दोलापत्ये पुंस्त्री

इतिकथ्य वि० इति इत्थं कथा यस्य । अर्थम्युन्यवाक्य-
प्रयोक्तारि अत्रज्ञेयवचने ।

इतिकथा स्त्री इति इत्थं कथा । अर्थम्युन्यवाक्ये भेदि० ।
इतिकर्त्तव्य वि० इति इत्थं कर्त्तव्यम् । इत्थं कर्त्तव्ये परि-
पाटीयुक्ते कर्त्तव्ये । ‘एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमा-
त्मनः’ मनुः । “संदिदेशेति कर्त्तव्यम् वज्रवेगप्रमायिनौ”
भा० व० २८५ अ० । “स च व्यवहारः कोटशः कतिविधः कथञ्चे-
तिकर्त्तव्यः कत्रापोनाभिहितः” इति मिता० । कथयन्त्विति
कर्त्तव्यं श्वःकावे करवामहे” भा० आ० १६५ अ० ।
‘धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करुणात्मना । इतिकर्त्तव्यता-
भागं सीमांसा पूरयिष्यति’ पुरा० । इतिज्ञयादयोष्यत् ।
“तेषु तेषु पितृह्यत्र हि पुरुषस्य समाप्यते” मनुः ।
‘ततोऽर्जुनश्च कथञ्च विनिश्चित्येति कथ्यताम्’ भा०
आ० २२० अ० ।

इतिवृत्त न० इत्थं वृत्तम् । इदं प्रकारान्विते चरिते । “इति-
वृत्तं नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनाम्” भा० आ० २४०
उपचारात् तज्ज्ञापके २ पुराणादौ च । “ममेतिवृत्तं
क्लिं गेयमद्भुतम्” रामा० । “दूरानुवर्त्तिनि स्यात्
तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु” सा० द० ।

इतिश पु० ऋषिभेदे । तस्य गोलापत्यम् नडा० फक् । ऐति-
शायनस्त्रोलापत्ये पुंस्त्री ।

इतिह अयं इति एवं ह किल इवः । उपदेशपरम्परायाम्
यथाऽत्र वटे यत्र इत्युपदेशपरम्परैव न तु केनापि
दृष्टा तथा कथितम् । इति तस्य प्रसिद्धिभावात् “इति
होचुर्दृडा” सा० की० ।

इतिहास पु० इतिह पारंपार्योपदेश आस्तेऽस्मिन् आस-
आधारे षज् इति । “धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशमन्वितम् ।
पूर्वदृष्टकथयत्युक्तमितिहासं प्रवचते” इत्युक्तलक्षणे पुराहृत-
प्रकाशके भारतादिग्रन्थे । “इतिहासपुराणादौः षठ्
सप्तमं नयेत्” दत्तः । “स्वाध्यायं प्रावयेत् पितृणां धर्मशास्त्राणि
चैव हि । आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च”
मनुः । “वाकोमाक्येतिहासपुराणः पञ्चभोवेदानां वेदः”
आ० उ० । “इतिहासोत्तमादद्याज् जायन्ते कावि बुद्धयः ।
पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकांशं विधयस्तवः । भारतस्येतिहासस्य
पुण्यां चत्वार्यंशयुताम् । संस्कारोपगतां द्वाह्वीं ना-
नाशास्त्रोपहं हिताम्” भा० आ० १ अ० इत्युक्ते, भारतस्येति
हासस्युपचयम् । “इतिहासपुराणादौ वेदं” सप्तपदं ह्येव”
ऋतिः । २ अन्यस्मिन् पुराहृते स च भारते शान्तिम-

वर्षादो "अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम्" इत्यनेन
बहुवचो दर्शितः । "नरमेऽहनि ताच्छीरे वैपश्चितस्तस्य
वयांसि त्रियस्तानोमान्यासत इति वयांसि ब्रह्मवारिण
इत्पसमानोताः स्युस्तानुपदिशतीतिहासोवेदः सोयमि-
तीतिहासमाचक्षीत" आश्व० श्रौ० वेदभागविशेषस्यैवेतिहा-
सरूपत्वसक्तम् । तच्च पुरावृत्तप्रतिपादकत्वात् तथेति
बोध्यम् तदभिप्रायेणैव "वाकोव्याकोतिहासपुराण इति"
छान्देग्यशाक्यमिति दृष्टयम् । पौराणिकमतसिद्धे ऐतिस्यो
प्रमाणे च ।

इतिहासपुराण न० इतिहासावेदकं पुराणम् । आथर्वण-
वेदभागभेदे समा० इ० २ इतिहासपुराणसमाहारे च ।

इत्पु० इतं गन्तारं जनं कृति आवृणोति स्वशिखास्थफलेन
कट-आवरणे अच ईत० (ओकडा) दृष्टे तत्समीपगन्तुर्व-
स्तादौ हि तत्फलसंयोगात् गतिनिरोध इति लोकरूपसिद्धम् ।
इत्किला स्त्री किल-शौक्ये क किलः इत् गतः किलः शौक्ये
यस्मात् । रोचनायाम् गन्धद्रव्यभेदे शब्द च० ।

इत्यम् अय० इदम्+थस । इदं प्रकारे इत्यभावः इत्यभूतः ।
२ अनेन प्रकारेणेत्यर्थे च "इत्यमसुं विलपन्तमसञ्चत्" नैष० ।
"इयं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपम्" कुमा० "इत्यं व्रतं
धारयतः प्रजायते" रघु । "इत्यमारारुध्यमानोऽपि" कुमा०
"इत्यं त्रितीयेन वसिष्ठेणः" रघु । "सिद्धाप्रयोगे एतस्मिन्
उपपदे षष्ठम् । इत्यङ्कारम् इत्यभावमित्यादि ।

इत्यभावः पु० इयं भावः प्राप्तिः भू-प्राप्तौ षञ् । कस्यचित्
प्रकारस्य प्राप्तौ ।

इत्यभूत् ति० इत्यं कञ्चित् प्रकारं भूतः प्राप्तः भू-कर्त्तरि क्त ।
कञ्चित् प्रकारं प्राप्ते "इत्यभूत्तलक्षणे" लक्षणेत्समा-
ख्यानभागवेषुःस्थिति" च पा० ।

इत्यङ्कारः पु० इयं शल-अच् पु० नील० ता० उक्ते योगभेदे
तद्विदितः यथा "शोभेऽत्यभागेऽहभागमन्देऽप्रस्ये निजं
तेज उपाददति स्यादित्यशःलंऽयनथो विविधप्रालिप्राङ्-
हीनोयदि पूर्णमेतत् । शोभेयदा भान्यलमस्यतः सन्
मन्देऽप्रस्ये निदधाति तेजः । स्यादित्यशालोयमथैष
देः प्रांशकाधिकं शैरिह मन्देऽह्ये । तदा भविष्यदणनोयमि-
त्यशालं त्रिधैः सुयगोबलानुद्धः" । "लज्जे शकार्याधिपयो-
यदैष योगसदा कार्यं सुयन्ति सन्तः । लज्जे शकार्याधि-
पतत्सहाय यत् सूरस्मिन् पतिशोभ्यते । तदा बलादं
कथयन्ति योगं विरोधतः स्नेहदशाऽतिसक्तः । स्वर्वा-
दिषन्स्थानगतः शुभैचेत् युतेऽन्विभूतवित्ताप्यघास्ते ।

तदा शुभं प्रागभवत् सुपूर्णे मये भविष्यत्यपवर्त्तते च ।
व्यत्यस्तमस्माद्विपरीतभावेऽथेष्टे त्रितीऽनिष्टयहं प्रपन्नः ।
अमृच्छुभं प्रागशुभं त्विदानीं संयातुकामे न च भावि
वाच्यम्" नील० ता० । "प्रागिक्वालोऽपर इन्दुवाररुधे-
त्यशालोऽपर ईसराफः" "चिदप्रभेदेन कतेत्यशालः" नील०
ता० कम्बूलादौ विशेषः ततच्छब्दे वक्ष्यते अस्यर्थे इति ।
इत्यशाली तादृशयोगवति पक्षे ।

इत्या अव्य० इदम्+थाल्-इदादेशः । इत्यमित्यर्थे । "क इत्या
वेद यत् सः" कठो० "इन्द्रमित्यागिरोममाच्छाः" ऋ०
२० २, ४, ३ । २ सत्ये निरु० इदम्+थम् डादेशः । इदं-
प्रकारेत्यर्थे । "इत्याधिया यत्तवन्तः" ऋ० ३, २७, ६,

इत्य ति० इण-कर्मणि क्यप् । गत्ये । "इयः शिष्येण
गुरुवत्" भट्टः । "इत्येऽनभ्यासस्य" वार्त्ति० इम् अन्य-
भ्यासमित्यः दूरतः परिहर्तव्यः" सि० कौ० । भावे क्यप् ।
२ गतौ स्त्री । "स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्कारस्य" यजु० १२, २३
"इत्यां गतिम्" वेददी० ।

इत्यक् पु० इत्यार्थं कायति शब्दायते कै-क इत्यायां गतौ
राजभवनप्रवेशे अधिकतोवा कन् ह्रस्वः । प्रतीकाराधि-
कारिणि द्वारपाले । [ईत्वरौ ।

इत्वन् ति० इण्-कनिप् । गन्तरि स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।
इत्वर ति० इण्-करप् । १ पथिके २ नोचे, ३ क्रूरकर्मणि च ।
४ षष्ठे पु० । स्त्रियां करबन्तत्वं ङीप् । सा चाभि-
सारिमायां ५ स्त्रियाञ्च "सपत्नीत्वरं स्या जगत्" ऋ०
१०, ८८, ४ । [इच्छे ७० ।

इद अव्य० इदि क्तिप् वा० नलोपः । इत् इत्यस्यार्थे एवकारार्थे
इद ऐच्यर्थे इदित् स्वा० पर० अक० सेट् । इन्दति ऐन्दीत्
इन्दाम्-वभूव आस चकार । इन्द्रः ।

इदंयुग न० कर्म० । एतद्युगे । इदंयुगे साधुः प्रतिदुगा०
खञ् । ऐदंयुगिनः एतद्युगसाधौ ति० ।

इदङ्कार्या स्त्री इदं कार्यं यस्याः । १ इराजभायां शब्द च०
२ एतद्द्रव्यकार्यान्विते ति० ।

इदन्तन ति० अस्मिन् काले भवः नि० व्युत् तट् च । इदानी-
काले "यत्किञ्चानैरिदन्तनैः" वृह० सृष्टिः ।

इदन्ता स्त्री इदमो भावः । इदंशब्दार्थभावे अङ्गुल्यादिना
दशेनयोग्यतायाम् "अनिर्द्देश्यमिति" श्रुतिपदव्याख्याने
"इदन्त्यानिर्द्देशुमशक्यम्" भाष्यम् ।

इदंयुग पु० इदं पश्यति इय-वा० इम् ईत० । परमात्मनि
तस्य निरुक्तिरैतरेये दर्शिता यथा "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म

ततममपश्यद्विदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रोनाम इदन्द्रो-
ह्वै नामैवमिदमिदमिन्द्रं सन्निमित्वाचक्षते परोक्षेण, परोक्ष
प्रिया हि देवाः” ऐत० उ० विद्वत्तुतद्वाप्ये । “यस्मादिदमि-
त्येव यत्साक्षात्परोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्यन्नपरोक्षेण ।
तस्मादिदं पश्यतीति इदन्द्रो नाम परमात्मा । इदन्द्रो-
ह्वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वरः । तमेव इदन्द्रम् ।
इदमितिपरोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहारार्थं
पूज्यतमत्वात् प्रत्यक्षनामग्रहणभयात् । तथा हि परो-
क्षप्रियाः परोक्षनामग्रहणप्रिया एव ह्येव हि यस्माद्देवाः
किमु सर्वदेवानामपि देवो महेश्वरः” विद्वत्तमेतदानन्दगि-
रिणा ‘तस्मै इन्द्रनामप्रसिद्ध्यापि तस्य ज्ञानस्याऽपरोक्षत्वमिति
वक्तुं तस्मादिन्द्र इति वाक्यम् तद्ग्राह्ये । यस्मादिति ॥
यस्मात् सर्वान्तरं ब्रह्म इदमित्यपरोक्षं प्रत्यगात्मैवेवाऽपश्य-
दित्यन्वयः । कथमिदन्द्रनामत्वमन आह । इदन्द्रो ह वा
इति । नन्विन्द्रो मायाभिरित्यादादिन्द्रप्रसिद्धेर्न त्विदन्द्र
इत्यत आह । तमेवमिति । इदन्द्रस्यैव स्वतः परोक्ष-
त्वार्थम् अक्षरलोपेनेन्द्र इत्याहुरित्यर्थः । परोक्षोक्तेः
प्रयोजनमाह । पूज्येति । पूज्यानां परोक्षतयैव नाम
वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह । तथा हीति । देवा इति
पूज्या इत्यर्थः । अत एवाचार्या उपाध्याया इत्युक्तावेव
प्रीतिं कुर्वन्ति लोके, न तु विष्णुमित्रादिनामग्रहण
इति भावः । नान्नः परोक्षत्वं नाम यथार्थनाम्नो रूपान-
न्तरकरणेन स्वरूपाच्छादनमिति ज्ञेयम्” ।

इदम् त्रि० इदि-कमि नलोमञ्च ? परोवर्त्तिनि २४श्ये ३७इन्द्रो-
पस्यापिते “इदमस्तु सन्निकृष्टं समोपवर्त्ति चैतदोक्तम् ।
अदसस्त विप्रकृष्टम् तदिति परोक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेः स-
न्निकृष्टवाचित्वमस्य अतएव “अस्तेति प्रत्यक्षादिसन्निकृष्टापितस्य
जगत इदमितिदशः” या० भा० उक्तम् । सन्निकृष्टत्वञ्च बुद्धि-
मालेण, तच्च ज्ञानलक्षण्या आरण्यादिना च भवति तेन
“कौमुदीयं विरच्यते” इत्यत्र भाविन्यामपि कौमुद्यां बुद्ध्या
सन्निकृष्टापितत्वेन इदंशब्दप्रयोगः । अतएव तदादेः बुद्धिस्य-
त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिरिति नैयायिकादयः । तादृ-
शार्थपरत्वे एवास्य सर्वनामता शब्दस्वरूपपरत्वे तु न । “इ-
दमोऽन्वादेशे” पा० “इदमितिदशः” या० भा० “इदमस्तु सन्निकृ-
ष्टम्” “अयमुदयति विततोर्द्धरश्मिजालः” माघः । “अ-
यमञ्चति पञ्चशरानुचरः” सा० द० टी० “इदं किलाव्याजम-
नोहरं वपुः” शकु० “अयमसौ भगवानुत पाण्डवः”
ऋषिः । “इमं विवस्वते योगम्” गीता “इमं

लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्” मनुः । अन्वा-
देशे एनादेशः द्वितीयाटोस्सु “एनं युवानं पतिं वः” इति
दृषोत्वर्गमन्तः” । “यद्येनमुष्मसि तदा कतरोवरस्ते”
नैष० । “अनेन यूना सह पार्थिवेन” रघुः । अनूक्तौ
एनेन । एवम् अनयोः एनयोः । सर्वनामकार्यम् । इमे
अस्मै अस्मात् एषाम् अस्मिन् स्त्रियाम् इयम् । “इयं
महेन्द्रप्रभृतीनिधम्रियः” कुमा० “इतीयं वैदिकी स्तुतिः”
मनुः । अस्मैः अस्याः आसाम् । अत्वाक्त् । इमकौ
इमकेतेत्यादि प्रत्यक्षविषयतयास्मच्छब्दार्थेऽस्य क्वचित्
वृत्तिः “अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने !” “जनोऽयमुच्चैः
पदलङ्घनोत्सुकः” “इतः स दैत्यः प्राप्स्यन्नीतएवार्हति
क्षयम्” कुमा० । इह । यस् इत्यम् थाल् इत्या । दानीम्
इदानीम् । तल् अत् तसिल् इतः । अयम् अव्यय-
मपि । तेन श्रुत् तट्च । इदन्तनः । मयट् इदन्तयः ।
स्त्रियां ङीप् । वति इयान् स्त्रियाम् ङीप् इयती ।

इदा अव्य० इदम् दाच् वेदे नि० । इदानीमित्यर्थे “इदाहिते
ने विषतः” ऋ० ६, २१ “इदा इदानीमिति भा० । इत्
आ इन्द० । सम्यगवधारणादौ तद्युक्ते इत्येवंरूपे ।
इदावत्सरः । तस्य निरुक्तिस्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

इदानीम् अव्य० इदम्-दानीम् इश् च । सम्प्रत्यर्थे । “इदा-
नीमावयोर्मध्ये सरित्सागरभूधराः” उद्भटः । “सा चे-
दानीं प्रचेतसः” रघुः “इदानीञ्चेन्नातः क्षिपसि यमना-
प्येव द तदा” जगन्नाथः । भवार्थे श्रुत् तट्च । इदानीन्तनः
वत्तमानकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । “वासना चेदानीन्तनी
प्राक्कनी वेति” सा० द० ।

इदावत्सर पु० इदाचिञ्जितः वत्सरः । वत्सरपञ्चकान्त-
र्गते वत्सरभेदे तदानयनप्रकारो यथा “यथाङ्गात् पञ्च-
भिःशेषात् समाद्याद्यास्तु वत्सराः । संपरोदानुपूर्वाञ्च
तथोदापूर्वका मताः” ज्यो० तथा च एकाङ्के शिष्टे सवत्सरः,
द्व्यङ्के परिवत्सरः, त्र्यङ्के इदावत्सरः, चतुरङ्के अरुवत्सरः,
पञ्चाङ्के शिष्टे उदावत्सरः । तेषां फलन्तु मल० त० विष्णु-
ध० । “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परि-
पूर्वे तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्वेष्वव-
स्त्राणां धान्यानाञ्चानुपूर्वके । उदासंवत्सरे दानं रजतस्य
महाफलम्” उदावत्सरस्थाने इदुवत्सरोऽपि “परिवत्स-
रोऽसीदःवत्सरोऽसीदत्सरोऽपि” राज० शु० “नभोमण्डलं
सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कात्स्नेयं सह भुञ्जीत तं
कालं संवत्सरं परिवत्सरमिदावत्सरमनुवत्सरमुद्द-

त्वरमिति भानोर्मान्यशैथ्यसमागतिभिः समासननन्ति' भाग०५५० । "मण्डलाभ्यां चन्द्रकर्मण्डलाभ्यां सह-भुञ्जीतेति तेन यदा सूर्यस्य शुक्लप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः । ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्द्धन्ते चान्द्रमानेन च षट् हस्तनीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरप्यपञ्चाङ्गावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र द्वौ मलमासौ भवतः । ततः पुनः षष्ठः संवत्सरः" श्रीधरः । तथा च समकालारब्धसौरचान्द्रमासयुक्तोवत्सरः संवत्सरः चान्द्रसौरमासयोरारम्भे समत्वपरिवर्जितमासारब्धोवत्सरः परिवत्सरः । इह इत्थं परिवत्, आरम्भे समत्वपरिवर्जनवत्त्वेऽपि अन्ते तयोः समत्वस्यागतिमान् वत्सरः इदावत्सरः । अत्रुगतः सौरसंक्रान्तिं चान्द्रो-मासो यत्र तादृशोवत्सरः अनुवत्सरः । अथ वर्षस्या-संक्रान्तमासस्युत्पत्तया संक्रान्त्यनुगतचान्द्रमास घटितत्वेन तथात्वम् । उत्क्रान्तो रविसंक्रान्तिं चन्द्रमासोऽत्र पुनः समकालारम्भागतिसमंश्च योवत्सरः स उदावत्सरः । अ-खैव इदमर्थं चान्द्रसौरयोर्मासयोरारम्भे समकालप्राप्त्यैव । एवमेवामन्वर्थकता द्रष्टव्या । पञ्चमवर्षे मलमासद्वय-पातकथनमपि "पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिसासकौ । तेषां कालातिरेकेषु यद्वाप्यामतिचारतः" एतच्च प्रायिकं "द्वात्रिंशद्भिर्मासैः दिनैः षोडशभिस्तथा । घटिकानां चतुष्केषु पतति ह्यधिसासकः" काल० घटिसिद्धान्तवाक्यात् तेन प्रागुक्तभारतवाक्यं "मलमासः स विज्ञेयोमासे त्रिंशत्तमे भवेदिति" काठकण्टकावक्यञ्च ज्योतिःशास्त्रो-क्तमध्यमानमाश्रित्यैव । सिद्धान्तवाक्यं तु स्फुटमानमा-श्रित्येत्यनयोरविरोधः । एवमेव माधवादयः

इदुवत्सर ५० इह-उ वत्सरः । इदावत्सरे । "इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय" अथ० ६, ५५, ३ ।

इह न० इन्व-भावे क्त । १ आतमे, २ दीप्तौ, ३ आश्रये । च । कर्त्तरि-क्त । ४ दीप्ते ५ दग्धे च लि० । "समिद्धशर-णादोप्ता" भट्टिः । "तमिद्धमाराधयितुं सकर्त्तव्यैः" भाषः । "इद्वावोधेरिति" मट्टौ बोधे इद्वत् सर्वशास्त्रसहस्राध्या-हित्वम् शासने इद्वत्समप्रतिष्ठतत्वम् । [महो ददासि] भाग० ।

इद्वा अव्य० इन्व-धाच् नि० । प्राकाशये खरादिः "समिद्धमिद्धेश" इध न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्व-मक् । १ काठे "यस्त इध्यां जतरत् सिध्दान्तः" ऋ० ४, २, ६, "इध्यां काठभारम्" भा० । २ यज्ञियसमिद्धे दे ५० । तत्प्रमास्यकरणप्रका-

रादि कात्या०श्रौ० दर्शितम् । 'अयुग्धात् न युनानि' सू० । "इध्वावन्वर्द्धिर्वन्वनाथानि युनानि संनहनानि रज्ज-वोऽयुग्धातूनि भवन्ति । धातवस्तृणसृष्टिप्रक्षेपाः अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिविषमसंख्या धातवोयेषां तान्ययुग्धातूनि । तथा चापस्तम्बः "त्रिधात् पञ्चधात् वा शुल्वं करोतीति" शुल्वं रज्जुमित्यर्थः । "पञ्चविंशतिकुशमयानि युनानि" इति यज्ञपाश्वे । तथा "समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्ववत् शुल्वं कत्वो-दगमं निधायति" इध्वाप्रस्तावे । मानवे च "शुल्वं प्रति-दधात्वयुग्धात् प्रदक्षिणमिति" । तित्तिरिहत्वे । "अथ त्रिरन्वाहितं शुल्वं कृत्वेति" कर्क० बर्हिषो बन्धन प्रकारमाह । "प्रागप्ये युनउदगमं बर्हिराचिनोति" सू० । प्रागप्ये युने प्रागप्ये संनहने बन्धनार्थायां रज्जौ उद-गमं बर्हिराचिनोति बन्धनार्थं स्थापयति" कर्क० । अथ-ध्वान्वनस्य प्रकारमाह । "उदगप्ये प्रागप्यमिध्वाम्" सू० । आचिनोतोत्सुवर्तते उदगप्ये युने संनहने प्रागप्यमि-ध्वामाचिनोति बन्धनार्थं निदधाति" कर्क० । "प्रत्यगप्य-न्धीनवगूहति" सू० । इध्वावर्द्धिर्वन्वनाथानां युनानां पन्थीन् प्रत्यगवगूहति युने गाढं बद्ध्वा युनस्याप्यमूले संकल्प्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्वावर्द्धिषोरप्यभागे प्रोत-यित्वा पश्चादिति तयोर्भूलभागे अवगूहति प्रेरयति प्रत्यक्शब्देन इध्वावर्द्धिषोः पश्चाद्भागो मूलभाग इत्यु-च्यते दिग्वाचिनोर्वाह्य्युदगप्ये निहिते असम्भवात् । काठके "यन्विं कृत्वा पुरस्तात् प्रत्यङ्मपकर्षतीति" । मानवे "शुल्खान्तौ समायग्य "पूषा ते यन्विमिति" प्रदक्षिणमावेष्टयति पश्चात् प्रत्यङ्मपकर्षतीति" तैत्तिरीयेऽपि "पश्चात्प्राङ्मुपगूहतीति" । आपस्तम्बः "पुरस्तात् प्रत्यङ्म यन्विमुपगूहति पश्चाद्वा प्राङ्मिति" । "अष्टादशेध्वां परिधिदृक्षाणाम्" सू० । "परिधीनां दृक्षाः पलाशखदिरविकङ्कतादयः परिधिदृक्षाः तेषां परिधिदृक्षाणां सम्बन्धिनः अष्टादशसंख्यकाठकमिध्वां कुर्यात् । मानवे "समूलैर्दमैः पलाशं खादिरं रौहितकं वाष्टादशदाविध्वां संनहति त्रींश्च परिधीन् योयज्ञियदृक्षस्तसेति" । काठके "अष्टादशदारु शुल्वं समानदृक्षस्य संनहति विंशति मिटौ पशुबन्धे चेति" । अतएव सामिधेनीविद्वद्वौ काठ दृक्षिर्भवति ह्यासि च ह्यासो न भवति पितृप्रादौ, तथा-हापस्तम्बः "सामिधेनीविद्वद्वौ काठानि विवर्धन्ते प्रकृतितो ह्यसमानासु प्रकृतिवदिति" । उपसङ्गु तु "मातावदिध्वा

बर्हिरिति' वचनात् ह्यासः । “इध्प्रमाणं चारत्निरिति सङ्घिः प्रकीर्तितमिति” कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) तथा “समित्-पवित्वं वेदं च कुर्यात् प्रादेशसंमितम् । इध्स्तु द्विगुणः कार्यः परिधिस्त्रिगुणः स्मृतः” “स्मार्ते प्रादेश इध्पो वा द्विगुणः परिधिस्तत” इति । “एकविंशति वा” सू० । अथ वा एकविंशतिमेकविंशतिसंख्याकाठकमिध्मं कुर्यात् तथा चापस्तम्बः “खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति” । “ततः परिधीनेके” सू० । एके आचार्यास्तत एकविंशतिसंख्याकाठकादिध्मात्त्रीणि काष्ठान्यरत्निभात्वाख्येवोपादाय परिधीन् परिदधति “तद्वैकइध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधतीति” श्रुतेः । अथ वैकमेवेदं सूत्रम् “एकविंशति वा ततः परिधीनेके” इति एके आचार्या विकल्पेन एकविंशतिसंख्याकाठमिध्मं कुर्वन्ति तत इति तस्मादेवैकविंशतिकाठकेध्मात् परिधीन् परिदधति च । एतदेव युक्ततरम् आपस्तम्बसूत्रे एकविंशतिकाठानां विभागदर्शनात् । तथाचाहापस्तम्बः “खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति त्वयः परिधयः पालाशकाठकाः खादिरोदुम्बरविल्वरोहितकविकङ्कतानां ये वा यन्नियाष्टन्ना आर्द्राः शुष्का वा सत्वचकाः, स्यविधो मध्यमोऽणीयान्द्राघीयान्दक्षिणार्धो ह्यसिष्ठ उत्तरार्धो द्वे, आधारसमिधावनुयाज समिधेकविंशतिः समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्ववच्छुल्वं जत्वोदगपं निधायेति” । अथ एतन्विधमेकोयमतम् यदेकविंशतिकाठकः इध्मः । तस्मिन् पक्षे चेध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानमिति । बन्धनान्तरमिध्मवर्हिषोर्भूमौ निधानं न कार्यम् आपस्तम्बसूत्रे अनधोनिदधातीत्युक्तत्वात् । तद्वैकइध्मस्यैवैताम् परिधीन् परिदधतीत्यत्र हरिस्वामिनः तदु तथा न कुर्यादनवक्लुप्ता हि तस्यैते भवन्तीति बाङ्गमालैः परिधिमिराईश्च भवितव्यम् । इध्मस्तु शुष्कः इन्धनत्वादेव द्विप्रादेशश्च तेन ते इध्मैकदेशभूताः परिधित्वायासमधोः स्युः तदिदमाह अभ्याधानाय हीति शुष्को ह्यादावाधेयः वावत्खरमात्र्याहवनीये खरे सम्भवन्तीत्यभिप्रायः यस्तु परिधिवुद्ध्या आहरति सोऽवध्यवेधनीयादग्निखरादतिरिक्तमेवाहरति अग्निवेधनं च दाहभयान्न शुल्वमिति तदपवावक्लुप्ता इति” कात्या० १, २, १४, २१ । “अपरमितं प्रणयनीयं त्रियूनम्” सू० । “प्रणयनस्यायं प्रणयनीयः तं प्रणयनीयमग्निप्रणयनार्थमिध्मसपरमितमपरिमितकाठकं त्रियूनं तिसृभिः संनहनरञ्जु भिर्वैष्टं कुर्यात्

त्रिणि यूनानि बन्धनानि यस्य स त्रियूनः तं त्रियूनमिति । अपरमितत्वं च प्रायुक्तो ध्मकाठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिकसंख्यकाठकत्वम् । तेन चतुर्विंशतिसामिधेनीको षड्दकापशुस्तत्र सप्तविंशतिः काष्ठानि भवन्ति । ततश्च प्रणयनीये ततो ऽध्यधिकानि अष्टाविंशतिप्रवृत्तीनि द्वादकासंख्यानिकाठानि भवन्ति” कर्क० ।

बन्दोगप० “प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् । एवंमिताः स्युरेवेह सधिधः सर्व्वकर्म्मसु । समिधोऽष्टादशेन्द्रस्य प्रवदन्ति मनोषियः । दर्शे च पौर्षमासे च क्रियास्यन्यासु विंशतिः । समिदादिषु होमेषु मन्वदैवतवर्ज्जिता । पुरस्ताद्धोपरिष्ठाञ्च इन्धनार्थं समिद्धवेत् । द्रष्टोऽप्येधार्थमाचार्यैर्हविराहुतिषु स्मृतः । यत्र चास्य निवृत्तिः-स्यात्तत् स्वटीकरवाख्यहम् । अङ्गहोमसमित्तन्मेषोष्यन्यास्येषु कर्म्मसु । येषां चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च । अक्षमङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्म्मणि । सोमाहुतिषु सर्वांसु नैतेषुध्मो विधीयते । “इध्मजातीयकाठार्द्धप्रमाणं मेक्ष्यं भवेत्” । “सुन्वन्द्भीतिरिध्मभृतिः पक्य्यकैः” ऋ० ६, २०, १३ । “इध्मानां काष्ठानां ऋतिः” भा० । तृषितदेवगणभेदे स च भाग० ४ स्त० १ अ० दर्शितो यथा “तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिबस्वतिः । इध्मः कविर्भिः स्नाङ्गः सुदेवो रोचनोद्विषट् । तृषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे” भाग० ।

इध्मजिह्व पु० इध्मं काष्ठं जिह्वेवास्व । वज्रौ ।

इध्मवाह पु० लोपासुद्रागर्भजाते अगस्त्यपुत्रे ऋषिभेदे “सहस्रसन्धितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन !” इति लोपासुद्रयाप्राथितोऽगस्त्यस्यैव पुत्रस्युत्पादायास तस्य नाम दृढस्युरिध्मवहनाञ्च इध्मवाह इति नामान्तरं तदेदुक्तं भा० व० । ६६ । “तत आधाय गर्भन्तमगमत् वनमेव सः” “तस्मिन् वनगते गर्भोवदधे सप्त शारदान् । सप्तमेऽवदे गते षाय प्राच्यवत् स महोच्छ्वलः । ज्वलद्ग्निस्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ! । साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपद्भिव महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदधेः स तपस्वी महाहिजः । स बाहव तेजस्वी पितृस्तस्य निदेशने । इध्मानां भारवहनाञ्चेध्मवाहस्ततोऽभवत्” ।

इन गतो तना० पर० सक्र० सेट् । निरुक्तो इन्वतीति बद्धवचमान इति केचित् इनोति इनुतः इन्वन्ति इनोमि इन्वः-इनुवः इनुयात् इनोत इनु इन्वन्ति येनोत् । येनोत् इयेन । निरुक्तो इन्वति इति एकवचनान्तस्तेन इन्वधातुरेवायमिति

वह्वः स च भ्वादि० प० सेट् । इन्वति ऐन्वीत् इन्वासास
 तद्रूपम् । “क्वथायमाण इन्वति” ऋ० १, १७६, १ ।
 इन् ए० इण-नक् । १ सूत्र्ये, “नन्दतिषड्ङ्गन्भवत्तुल-
 व्यया इनाङ्घषपदं स्वभोजम्” नील० ता० । २ प्रभौ
 “न न महीनमहीनपराक्रमम्” रघुः । ३ नटपविशेषे च ।
 इन्त् एण् गतौ छान्दस इकारोपसर्जनः भ्रा० पर० स० नन्-
 षद्रूपम् इन्वति “दूरेचत्तायच्छन् सङ्गहनं यदिनच्छत्”
 ऋ० १, १३२, ६, “इन्वत् व्याप्नोति एण् गतौ छान्दसइ-
 कारोपसर्जन इति भा० “शुक्रेण शोचिषाद्यामिनवत्,
 ऋ० १०, ४५, ७, [वृक्षे राजनि० ।
 इन्वानी स्त्री इन्मानयति अन्-णिच्-अण् गौरा० । वटपती
 इन्द्रिया स्त्री ताजकोक्तायां सुघहायाम् । तदानयन-
 प्रकारादि नील० ता० उक्तम् यथा “स्वजन्मलम्नात् प्रति-
 वर्षभेकैकराशिभोगा सुघहा क्रमेण । स्वजन्मलम्नं रवि-
 तष्टयातं शरदयुतं सा भस्त्रेण्यिहा स्यात् । प्रत्यहं शरत्प्रा-
 भिवर्द्धते सातुपाततः । सार्द्धमशदयं सासद्व्याहः केऽपि
 स्वरयः । स्वामिसौम्येक्षणात् सौम्यं क्षुतदृष्ट्या भयं रुजः ।
 भावालोकेनसंयोगात् फलसस्या निरूप्यते । वर्षलम्नात्
 सुखासान्यरिपुरन्ध्रेष्वशोभना । पुण्यकर्मायगा स्वास्यं
 दत्तेऽन्यतोद्यमाद्भनम् । शत्रुक्षयं मानसतृष्टिभामं प्रतापवृद्धिं
 नृपतेः प्रसादम् । शरीरपुष्टिं विविधोद्यमांश्च ददाति
 सौख्यं सुघहा तनुस्या । उल्हाहतोऽर्षांगमनं यशश्च
 स्वप्नसम्मानसुपाश्रयाञ्च । मिष्टान्नभोगोबलपुष्टिसौख्यं
 स्यादर्शभावे सुघहा यदावदे । पराक्रमाद्विजयशःसुखाग्निः
 सौन्दर्यसौख्यं द्विजदेवपूजा । सर्वोपकारस्तुपुष्टिकान्तिर्द-
 पान्शयश्चेन्मुथहा तृतीये । शरीरपीडा रिपुभीः स्वर्गैर्दं
 मनस्त्रापनिरुद्यमत्वे । सान्त्वन्वहायां सुखभावगायां जना-
 पवादासवद्विदुःखम् । यदीन्द्रिया पञ्चमगावदेवेषे सद्-
 बुद्धिसौखात्मजवित्तलाभः । प्रतापवृद्धिं विविधाविलासा
 देवद्विजाञ्च नृपतिप्रसादः । क्लमत्वमङ्गेषु रिपूदयश्च भयं
 रुजस्तस्करतो नृपाहा । कार्याधनाशो सुघहाऽरिगा चेत्
 दुर्बुद्धिवृद्धिः स्वकतेऽनुतापः । कलत्रबन्धुव्यसनारिभीतिरुत्-
 साहमङ्गो धनधर्मनाशः । सारोपगा चेन्मुथहा तनोः स्ना-
 द्रुजा मनोमोहविरुद्धचेष्टा । भयं रिपोस्तस्करतोविनाशो
 धर्मार्थयोःसुव्यसनासयश्च । स्त्र्युस्थिता चेन्मुथहा नराणां
 बलक्षयः स्याद्भमनं विदूरे । स्वामित्वमर्थोपगमो नृपे
 भ्योधर्मोत्सवःपुत्रकलत्रसौख्यम् । देवद्विजाञ्च परमं
 वशश्च भास्त्रोदयो भाग्यगतेन्द्रिया स्यात् । नृपप्रसादं च

जनोपकारं सत्कर्मसिद्धिं द्विजदेवभक्तिम् । यशोऽभिवृद्धिं
 विविधार्थलाभं दत्तेऽम्बरस्या सुघहा धनाग्निम् । यदी
 न्यिहा लाभगता विलाससौभाग्यनैरुज्यमनःप्रसादाः ।
 भवन्ति राजाश्रयतोधनाग्निः सन्निवृत्ताभिसताप्रयश्च ।
 व्यवोऽधिको दुष्टजनैश्च सङ्कोरुजस्यथा विक्रमतोऽप्यसिद्धिः ।
 धर्मार्थहानिर्भुयहा व्ययस्या यदा तदा सज्जनतोऽपि वैरम् ।
 क्रूरैर्दुष्टैःक्षुतदृशा यो भावो सुघहात्वे चेत् । शुभं तद्भा-
 वजं नश्येदशुभञ्चापि वर्द्धते । शुभस्वामियुक्तेक्षिता वीर्य-
 युक्सेन्द्रिया स्वामिसौम्येक्षणात् प्रपन्ना । शुभं भावजं
 पोषयेद्वाशुभं साऽन्यथात्वेऽन्यथा भाव जज्ञोविमृश्य ।
 जनुल्लेखतोऽस्तान्यषण्णसृष्टुबन्धुस्थितावदे हता क्रूरैस्त्रैस्तु
 चेत् । विनश्येत् स यत्नेन्द्रिया भाव एवं शुभस्वामिदृष्ट्या
 न नाशः शुभं च । यदोभयत्वापि हतो भावोनश्येत् स स-
 र्वथा । उभयत्वं शुभत्वेऽपि भावोऽसौ वर्द्धतेतराम् । वर्षत्व-
 निष्टगेहस्था यद्भावे जनुषि स्थिता । क्रूरपेषातात्तं भावं ना-
 शयेत् शुभयुक् शुभा । जनुल्लेखस्तुत्यगा सौम्ययुक्तावदेवेषे
 पितृर्द्व्यलाभं विधत्ते । नृपाङ्गीतिदा पापयुक्तातिकष्टाष्टमा-
 दावपीत्यं विमृश्याभिधेयम् । यत्किन्तु भावे स्वामिसौम्येक्षिता
 सा भावोजन्मन्वेष यस्तस्य वृद्धिः । एवं पापैर्नाश उक्तस्तु
 तस्त्रैस्तु वीर्यावर्धतः सौख्यमेव । यदीन्द्रिया स्त्र्युत्तरे
 युतेक्षिता स्त्र्युत्तरे राज्यं नृपसङ्गमञ्च । दत्ते गुणानां
 परभागमाग्निं स्थानान्तरस्था फलदा दृशेति । कुजेन युक्ता
 कुजभे कुजेन दृष्टा च पित्तोष्णरुजननोति । शस्त्रामिषातं
 रुधिरप्रकोपं सौरेक्षिता सौरुद्रे विधेयात् । चन्द्रेण युक्ते-
 न्दुष्टेऽथ दृष्टेन्दुनापि वा धर्मयशोऽभिवृद्धिः । नैरुज्यस-
 न्नापमतिप्रवृद्धिं ददाति पापेक्षणतोऽतिदुःखम् । बुधेन
 युक्तेण युतेक्षितापि तद्गोऽपि वा स्त्रीमतिलाभसौख्यम् ।
 धर्मं यशश्चाप्तत्वं विधत्ते कष्टं च पापेक्षणयोगतः स्यात् ।
 युतेक्षिता वा गुरुणा गुरोर्भे यदीन्द्रिया पुत्रकलत्रसौ-
 ख्यम् । ददाति हेमाम्बररत्नकोषं शुभेयशालादिह रा-
 ज्यलाभः । शनेर्गृहे तेन युतेक्षितापि यदीन्द्रिया वातरुजं-
 विधत्ते । मानक्षयं वृद्धिभयं धनस्य हानिं च जीवेक्षणतः
 शुभाग्निम् । तमोसुखे चेन्मुथहा धनाग्निर्धनःसुखं धर्मसु-
 द्रतिश्च । सितेज्ययोगेक्षणतः पदाग्निः सुवर्षरत्नाम्बरल-
 व्ययश्च । भोग्या राहोर्लवास्तस्य सुखं पृष्ठं गता लवाः ।
 ततः सप्तमभं पुच्छं विमृश्येति फलं वदेत् । तत्पृष्ठभागेन
 शुभा यदा स्यात्तत्पुच्छगापिऽपुभीतिदुःखम् । पापेक्ष-
 णार्थसुखस्य हानिश्चेज्जन्मनीयं दृष्टवित्तनाशः । वे जन्म-

काले बलिनोऽव्दकाले चेद्बलास्तैरशुभं समान्ने । विपर्यये-
पूर्वमनिष्टसक्तं त्वयं फलं स्यादुभयत्र साध्ये । षष्ठेऽष्टमेऽ-
ऽन्त्ये भुवि चेन्विज्ञेयोऽस्तगोऽय वक्रोऽशुभदृष्टयुक्तः । क्रूरा-
च्चतुर्थास्तगतश्च भव्योऽन स्याद्जं यच्छति वित्तनाशम् । यद्य-
ष्टमेशेन युतोऽयदृष्टः क्षुताख्यदृष्टो न शुभस्तदापि । योगद्वये
स्यान्निधनं यदैकोयोगस्तदा ऋत्युसमत्वमाहुः । सुचहा-
तत्पतिर्वापि जन्मनीक्षितयुक्तं शुभैः । वर्षारम्भे शुभं
दत्तेऽव्देचेदनेऽन्यथा शुभम्” ।

इन्दुम्बर इदि-किप् इन्दु ऐश्वर्यान्वितमम्बरमिव नो लवस्त्-
त्वात् । नीलोत्पले” शब्दमा० ।

इन्दि (न्दी) स्त्री इदि-इन् । लक्ष्म्याम् वा ङीप् तत्रैव ।

इन्दिन्दिर पु० इन्दि-किरच् नि० । अमरे त्रिका० ।

इन्दिरा स्त्री इदि-किरच् । लक्ष्म्याम् “इन्दिरा लोकमाता च
लक्ष्मीस्तवः । [वल्लभः २पद्ये ६त० । ३लक्ष्मीष्टहे ।

इन्दिरामन्दिर न० इन्दिरायामन्दिरमिव । १विष्णौ राज-

इन्दिरालय पु० ईत० । १पद्ये २नीलोत्पले च । क्षीवत्वमपि ।

इन्दिवर न० इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्यावरं वरस्वीयम् । नीलोत्पले वा ङीष्
इन्दिवरमप्यत्र । “इन्दिवरदलश्याममिन्दिरानन्दवर्द्धनम्”

विष्णुस्तवः “इन्दिवरैरुत्सवचितान्नेरेव” रघुः २उत्पलमात्रे

च “नीलेन्दोवरलोचनत्वययुताम्” तन्न० [२तद्युक्तत्वतायाञ्च ।

इन्दिवरिणी स्त्री इन्दिवर+सम्भवे इनि । १उत्पलसप्तदाये,

इन्दिवरी स्त्री इन्दी लक्ष्मीं वृषाति वृ-अच् गौरा० ङीष् ।

शतभूल्याम् । भेदि० इन्द्रचिर्भिक्षां टाबन्तः राजनि० ।

इन्दीवार पु० इन्द्यालक्ष्म्यावारो वरणमत्र । नीलोत्पले ।

इन्दु पु० उनसि चन्द्रिकया भुवं क्षिप्त्वां करोति उन्द-उ

आदेरिञ्च । १चन्द्रे, “दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः

क्षीरनिधाविव” रघुः “तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखप्रसादम्” मङ्गो-

दधेः पूरद्वेन्दुदर्शनात्” रघुः “रामस्तेन्दोरिव त्रियः” रघुः

“न नमसाचिव्यमकारि नेन्दुना” “क्षिप्त्वा इवेन्दोः सरुचो-

ऽधिवेत्तम्” भावः “करैरिन्दोरनलम्बुरित इव संभिन्नमुकुलः”

वेणो० अस्मृतकैः सकलतापनवारणेनास्य इन्दुत्वम् ।

२तद्देवताके ऋगशिरोमन्त्रे “त्वङ्गा हरीज्येन्दुकरान्त्य-

मैत्रे दीपिति ३एकसंख्यायुक्ते, नवेन्दुवेदेऽप्युक्ताश-

लक्ष्म्या” सि० शि० । ४कर्पूरे च ।

अयं गगनमण्डले राशिक्रमे पहाणां मध्ये सर्वेषाम

वस्तात् स्थितः यथाह सू० सि० । “मन्दामरेज्यभूपुत्र

सूर्ययुक्तेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्येषोऽधस्ताः” । तस्य

कक्षामानसङ्गम् । सि० शि० यथा “साङ्गादिमोभु

सुरास्त्रिमितार्ककक्षा (४३३१४६७ । ३०) चान्द्री सहस्र

गुणिता जिनरामसंख्या” (३२४००००) । एतन्मितयोजनानि

इन्दु कक्षामानम् । अनुक्षणं गच्छतां पहाणां राशिक्रमे

इष्टसमये कीदृशांशेऽवस्थितिरिति ज्ञानाय अहर्षथेन तस्य

स्युटी करणप्रकारादि तत्रैव दर्शितं यथा । “अम्बोष्मिभाङ्ग

गजकुङ्करगोऽङ्गपक्षाः (२५६८८६८५०) कक्षां ऋष्यन्ति

गणका भगणस्य चेमां । “अत्र रविकक्षातो भकक्षा षष्ट

गुणा, एवं भकक्षायाः षष्ठ्यं सोरविकक्षा” प्रमि०

“कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिनगति

र्गनेचरस्य । “पादोनगोऽक्षतिभूमितयोजनानि (११-

८५८४०) खेटा व्रजन्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे”

सि० शि० “यदि कुदिनौ कक्षामितयोजनानि गच्छन्ति

तदैकेन किमिति फलं दिनगतियोजनानि । तानि

च स्युत्पलेन तावत् पादेनगोऽक्षतिभूमितानि

स्युः” प्रमि० । अज्ञानयनमाह । “अहर्गणात्

कक्षिनवाङ्गनिष्ठात् (६६२१) नवेन्दुवेदेऽप्युक्ताश

(३५४१६) लक्ष्म्या । अहर्गणो गोऽक्षतिन्दु (११

८५६) निम्नो विवर्जितः सुर्गतयोजनानि” खया-

खया तानि पृथक् च कक्षया कृतानि वा सुर्गणादिका-

पहाः” सि० शि० । “अहर्गणे भूनेत्वनवनन्द ६६२१

गुणे नवशशिश्रुतिवाणाग्निभिः ३५४११ भक्ते यल्लब्धं

तेन विवर्जितः कार्यः । कः ? । नन्देन्द्रियष्टतोन्दु ११८

गुणोऽहर्गणः । एवं गतयोजनानि स्युः तेभ्यः पृथक् पृथक्

खया खया कक्षया भाजितेभ्यो भगणादिका पहालभ्यन्ते

अत्रोपपत्तिः । दिनगतियोजनैरहर्गणे गतयोजनानि भव-

न्तीति सुगमम् । अत्र सुखार्थं गोऽक्षतिन्दुभिः ११८५६

संपूर्णैरहर्गणो गुणितः । सोऽधिको जातः । यदधिकं

तच्छोध्यम् । तस्याधिकस्य ज्ञानार्थमुपायः । परमोऽ-

हर्गणः कुदिनतल्यः । तेन गुणकेन गुण्यः । एवं गोऽ-

क्षतिन्दुनिघ्नः सन् खकक्षातोऽधिको भवति । तस्यात्

खकक्षां विशोध्य शोधेणानुपातः । यदि कुदिनतल्येनाह-

र्गणेनेतावदधिकं भवति तदिष्टेनाहर्गणेन किमिति । अत्र

कुदिनानां तस्य शेषस्य च पञ्चपञ्चयुगवेदैरयुतगुणितं ४४५

५०००००रपवर्ते कते सति शेषस्थाने कक्षिनवाङ्गा उत्पन्नाः

कुदिनस्थाने नन्देन्द्रुवेदेऽप्युक्ताशयाः । एवं त्रैराशिकेन

यल्लभ्यते तेन स्थूलगतियुणितेऽहर्गणे वर्जिते गतयोज-

नानि भवन्ति । सर्वेषां पहाणां तान्येव गतेस्तु-

ल्यत्वात् । अथ पहाणार्थमुपातः । यदि कक्षातल्यैर्भ-

तयोजनैरेको भगणस्तदैभिः किमिति फलं गतभग-
णाद्याः सर्वे मह्य भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमिता० ।
“महस्य कक्षेव हि तद्गुपातयोः प्रथक् च कल्याणं तदोय-
सिद्धये । अर्कस्य कक्षेव सितज्ञयोः सा ज्ञेया तयोरानयना-
र्थमेव । उक्ते तयोर्ध्वं चलत्कक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतोऽ-
र्कगत्या” सि० शि० “अतोऽस्य पातस्य च या कक्षा गच्छति सा
तयोरानयनार्थमेव कल्प्या । अन्यथा या महस्य कक्षा
सैव तयोरपि । यतो महकक्षाया उच्चप्रदेशस्योच्चव्यप-
देशः । यत्र च विमण्डलेन सह संपातस्तस्य प्रदेशस्य
पातसंज्ञेति गोले सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशु-
क्रयोरत्र ये अर्ककक्षातुल्ये कक्षे आगच्छतस्ते तयोरान-
यनार्थमेव । किन्तु तयोर्ध्वं चलकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतः
परमर्कगत्या । एतदुक्तं भवति भूमध्यादकं प्रति नीतं
सूत्रं यत्र ज्ञचलकक्षायां लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रच
चलकक्षायां लगति तत्र शुक्रो भ्रमतीत्यर्थः” प्रमि० ।

अत्र गगनकक्षा च कल्याहृगणः । यथाह्यार्थभट्टः ।
“योयत्र भ्रमति खगस्तद्वृत्तं भवति तस्य कक्षास्यम् ।
अम्बरकक्षा कल्याहृगणनामा भवेद्दृगुगतिः” । स्वस्व-
कक्षायां स्थितानामपि मह्यणां नीचोच्चस्थानस्थितिवशतः
परिधिभेदादिकं भवतीति मह्यशब्दे वक्ष्यते । अत्र बुधशुक्र-
कक्षयोः रविकक्षातुल्यत्वं यदुक्तं तन्मध्यकक्षया फलानयना-
र्थम् । श्रीपतिना तु मह्यान्तराणां कक्षामितिरुक्ता यथा । “अ-
ष्टाङ्गपञ्चमनुगजाः (८१४ ६९१६) क्षितिनन्दनस्य, त्रस्ये शदन्
कतखेन्दुमिताथ (१०४ ३२११) जैवौ । रूपाञ्चनाग
युगशैलगुणेन्दुवाणाः (५१३७८२१) खाम्गुङ्गागर
रसोत्कृतयः (२६६६४६३०) सितस्य । भूधराहिन-
गनागरसर्चुक्त्वाधराशिशिनः (१२७६६६८७८७)
शनिकक्षा । एतच्च खगोलशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

इन्दुश्च जलमयः सूर्यसम्पर्कात् उज्वलितो भवति तेन च
दिने दिने यथा यथा शुक्ले पक्षे रविविद्योगभेदात्तेजः
सम्पर्कविशेषस्तथा तथा वर्द्धते कृष्णे तु रविमण्डलसन्नि-
कषटतया क्रमशो दिने दिने तत्तेजःसम्पर्कविशेषाभावसत्ते न
क्रमेण दिने दिने क्षय इत्यादिकमप्युक्तं सि० शि० ।
“तराणिकिरणसङ्गादेश पीथुर्षापण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्च-
न्द्रिकाभिश्चकास्ति । तद्वतरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्री
षट इव निजमूर्त्तिच्छाययैवातपस्यः । सूर्यादधःस्यस्य
विधोरधःस्यमर्धं नृदृश्यं स्वकलाऽसितं स्यात् । दर्शेऽथ भा-
र्धान्तरितस्य शुक्लं तत् पौर्णमास्यां परिवर्त्तनेन । कक्षा-

चतुर्थे तरणोर्हे चन्द्रः कर्षान्तेरि तिर्यागनो यतोऽजात् ।
पादोनषट्काष्ट (८५ । ४५) लवान्तेरेऽतो दलं नृदृश्यस्य दलस्य
शुक्लम् । उपचितिसुपयाति शौक्ल्यमिन्दोऽस्यजत इतं प्रजतश्च
मेचकत्वम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णवि-
षाणरूपतास्य । यद्यास्योदक् तपनशशिनोरन्तरं सोऽच
बाह्यः कोटिस्तूर्ध्वाधरमपि तयोर्ध्वं तिर्यक् स कर्षः ।
दोर्मूलेऽर्कः शशिदिशि भुजोऽप्याच्च कोटिस्तदधो चन्द्रः
कर्णो रविदिगनया दीयते तेन शौक्ल्यम्” ।

“प्राग्बृहत्ते रुस्तरपाञ्चै चन्द्रकक्षां रविकक्षां च विलिख्य
ततोर्ध्वं रेखां तिर्यगेखां च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्ध्वं रेखासंपाते
चन्द्रविम्बं विलिख्येदं दर्शयेत् । तिर्यगेखाया उपरि
चन्द्रकक्षाव्यासार्धमितेऽन्तरेऽन्यां तिर्यगेखां कुर्यात् । सा
रेखा प्रत्यम्बिकक्षायां यत्र लग्ना तत्र स्थित एवार्कं ऊर्ध्वं
रेखाविम्बे चन्द्रविम्बाधं पश्चिमतः शुक्लं भवति । तस्यार्ध-
मधस्तनं मनुष्यऽश्यम् । तत्रस्येर्के व्यक्तेन्दुसपादचत-
र्भांगोनं (८५ । ४५) राशित्वयं भवति । एतावत्येव व्यक्तेन्दुभुजे
विम्बाधं पश्चिमं पूर्वं वा शुक्लं भवितुमर्हति प्रमि० “धाम्ना
धामनिधेरयं जलमयो धत्ते सुधादीधितिः सद्यः कृत्त-
वृषालकन्दविशदक्षायां विवस्वर्दिशि । हस्ये वर्मघृषेः
करेषु इवान्यस्मिन् विभागे पुनर्वालाकुन्तलकालतां कलयति
स्वच्छां तनोऽस्त्रायया” श्रीपतिः । “भानुश्चेत् प्रतिविम्बतो
जलमये शीतांशुगोले दिवा निस्तेजा निशि सुप्रभः कथमयो
किं सूर्यान्निवासमः । गोलाधे रविणोऽज्वलं च सकलं न
स्यात् तद्भागे यथा मासार्धेऽखिलदृश्यतेति गणकान्
ज्ञानाङ्गयः पृच्छति” ज्ञानराजः ।

इह सं० शौक्ल्यदि प्रकारादि प्रदर्श्य तस्मिन्प्रादिफलसूक्तं
यथा “नित्यमधःस्यस्येन्दोर्भाभिर्भानोः सितं भवत्यङ्गम् । स्व-
च्छाययान्यदसितं कुम्भस्येवातपस्यस्य । सलिलमये शशनि
रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदर-
निहिता इव मन्दिरस्थानः । त्यजतोऽर्कतलं शशिनः
पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम् । दिनकरवशात्तयेन्दोः
प्रकाशते ऽधःप्रष्टत्युदयः । प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थान-
विशेषेण शौक्ल्यपरिदृष्टिः । भवति शशिनोऽपराद्धं पश्चा-
द्भागे षटस्येव । ऐन्दुस्य शीतकिरणो मूलाषाढादयस्य वा
यातः । यास्येन, बीजजलचरकाननहा वङ्गिभयदश्च ।
दक्षिणपार्श्वेन गतः शशी विशाखानुराधयोः पापः ।
मध्येन तु प्रशस्तः पितृस्य विशाखयोऽपि । षडनाग-
तानि पौष्णाद् द्वादश रौद्राच्च मध्ययोगिनि । ज्येष्ठाद्यानि

नवकीराद्युपतिनातोत्य युज्यन्ते । उन्नतभीषच्छृङ्गं नौसं-
स्थाना विशालता चोक्ता । नाविकपीडा तस्मिन् भवति
शिवं सर्वलोकस्य । अर्धोन्नते च लाङ्गलमिति पीडा
तदुपजीविनां तस्मिन् । प्रीतिश्च निनिमित्तं मनुजपतीनां
सुभिन्नं च । दक्षिणविषाणमर्धोन्नतं यदा दुष्टलाङ्गलाख्यं
तत् । पाण्डुरानरेश्वरनिधनदुष्टदोगकरं बलानां च ।
समशशिविनि सुभिन्नमेवमद्यः प्रथमदिवससदृशाः स्युः ।
दण्डवददिने पीडा गवां नृपक्षोपदण्डो ऽव । काष्ठं करुषे
युवानि यत् त ज्ञ्या ततो जयस्तेषाम् । स्थानं युगमिति
यास्योत्तरायतं भूमिकम्पाय । युगमेव यास्यकोष्ठां किञ्चि-
त्तुङ्गं स पर्वशायति । विनिर्हान्ति सार्धवाहान् दृष्टेश्च
विनिपहं कुर्यात् । अयुच्छ्रायादेकं यदि शशिनोऽवाङ्मुखं
भवेच्छृङ्गम् । आवर्जितमयसुभिन्नकारि तन्नोधनस्यापि ।
अव्युच्छिन्ना रेखा समन्ततो मण्डला च कुण्डलाख्यम् ।
अस्मिन्नाण्डलिकानां स्थानत्यागो नरपतीनाम् । प्रोक्तस्थाना-
भावादुदयुज्यः सखद्विष्टिकरः । दक्षिणतद्गच्छन्द्रो दुर्भिक्ष-
भयाय निर्दिष्टः । शृङ्गेणैकेनेन्दुं विन्देनमथवाश्ववाङ्मुखम्
शृङ्गम् । सम्पूर्णं चाभिनवं दृष्ट्वा जीविताङ्गयं पश्येत् ।
संस्थानविधिः कथितो रूपराखलाङ्गवर्णि चन्द्रमसः । स्वलो-
दुर्भिक्षकरो महान् सुभिन्नावहः प्रोक्तः । मध्यतनुर्वज्राख्यः
क्षुद्रयदः सम्प्रभाय राज्ञां च । चन्द्रो नृदङ्गरूपः
क्षेमसुभिन्नावहो भवति । ज्ञेयो विशालमूर्तिर्नरप-
तिलक्ष्मीविष्टये चन्द्रः । स्थूलः सुभिन्नकारी प्रियधान्य-
करस्तु तनुमूर्तिः । प्रखलान् कुट्टपांश्च हन्युडुपतिः
शृङ्गे कुजे नाहते, शस्त्रक्षुद्रयज्यमेन, शशिजेनाष्टिदुर्भि-
क्षकत् ! अथान् हन्ति नृपान्महेन्द्रगुरुणा, शुक्रेण चात्या-
नृपान्, शुक्ले यास्यमिदं फलं पृहकतं कृष्णे यथोक्तागमम् ।
भिन्नः सितेन मगधान् यवनान् पुलिन्दान् नेपालशृङ्गि-
मरुक्कसुराष्ट्रमहान् । पाञ्चालकैकयङ्गलूतकपूरुवादान्
हन्यादुशेनरजनानपि सप्त भासान् । गान्धारसौवीरक-
शिम्बुकोरान् धान्यानि शैलान्द्रविडाधिपांश्च द्विजांश्च
भासान्द्रश् शीतरश्मिः सन्तापप्रेहाकूपतिना विभिन्नः ।
उयुक्तान् सह वाहनैर्नरपतेस्त्वैर्गतकान्माखवान् कौलि-
न्दान् मणुपुङ्गवावश्च शिवीनायोध्यकान् पार्थिवान् । हन्यात्
कौरवमत्स्यशुत्यधिपतीन् राजन्यसुखानपि प्राणेषांशुरसृग्-
पहे तनुगते षण्मासमथादद्या । यौधेयान् सचिवान् सकौ-
रवान् प्रागीशानथ चाजुनाशनान् । हन्यादकर्मिन्म-
ण्डलः शीतांशुर्देगनासपीडया । मग्धान्मथुरां च पीड-

येद् वरणायाश्च तटं शशाङ्कजः । अपरत्न कृतं युगं वदेद्
यदि भित्त्वा शशिनं विनिर्गतः । क्षेममारोग्यसुभिन्नविनाशी
शीतांशुः शिखिना यदि भिन्नः । कुर्यादाद्युजोविविनाशं
चौराणामधिकेन च पीडाम् । उल्कया यदा शशी यस्त
एव हन्यते । हन्यते तदा नृपो यस्य जन्मनि स्थितः ।
भस्मनिभः पुरुषो ऽरुणमूर्तिः शीतकरः किरणैः परिहीणः ।
श्यावतनुः स्फुटितः स्फुरणो वा क्षुत्समरामयचौरभवाय ।
प्राणेषुक्षुन्दसुदस्फटिकावदातो यत्नादिवाहिसुतया परि-
भृज्य चन्द्रः । उच्चक्रतो मिथि भविष्यति मे शिवाय योऽ-
श्यते स भविता जगतः शिवाय । यदि कुमुदसृष्ट्यान्तहार-
गौरस्तिथिनियमात् क्षयमेति वर्धते वा । अविगतगतिमण्ड-
लांशुयोगी भवति नृणां विजयाय शीतरश्मिः । शुक्ले पक्षे
सम्प्रदृष्टे प्रवृद्धिं ब्रह्मक्षत्रं याति दृष्टं प्रजासु । ह्येने हा-
निस्तुल्यता तल्यनायां कृष्णे सर्वं तत्फलं व्यन्येन ।
“भूमध्यात् चन्द्रादेरुच्छ्रितियोजनमपि” सि० शि० उक्तं
यथा “नमनगाग्निमवाष्टरसा (६८६३७७) रवेः रसरसेषु
महीषुमिता ५१५६६ विधोः । निगदितावनिमध्यत
उच्छ्रितिः श्रुतिरियं किञ्च योजनसंख्यया” अलोपपत्तिः
कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः कक्षे कथिते किन्तु व्यासौ
नोक्तौ तौ त्वैराशिकेनानेयो । यदि भनन्दाग्निमित
३६२७ परिधेः स्ववाणस्य मितो १२५० व्यासः (लीला-
वल्कुलदिशा आनीतः तदा) ४३२१४६७ । ३० मितायाः
स्यार्थकक्षयाः, ३२४००० मितचन्द्रक्षया वा कीदृश
इत्यनुपातेन व्यास आनेयः तद्वैमेव श्रुतिः । इवमेव भूम-
ध्यात् चन्द्रार्कयोः उच्छ्रितिः प्रमि० इयं मध्यश्रुतिः, उच्च-
नीचयोरन्वैय यथा “मन्दश्रुतिर्द्राक् श्रुतिवत् प्रसाध्या”
वि० शि० उच्चनीचदत्तपरिधिना उच्छ्रितिः साध्या
त्वैराशिकेनानेया” प्रमि० युक्तश्चेदम् पहाषां सख-
कक्षाया सञ्जादिस्थानविशेषाऽस्ति तलोच्चस्थानस्थितौ
परिधेराधिक्यं नीचस्थाने तन्नुप्यता मध्ये मध्यतया इति
तदनुसारेण परिधिवैलक्षण्यात् उच्छ्रितिवैलक्षण्यमिति ।
एवमन्येषां पहाषामपि स्वस्वकक्षाभिरनुपातेन व्यासमानोक्त
तदङ्गं मध्य श्रुतिरिद्वयादवगम्यम् । अनेदं सृष्ट्युत्पीच्छीयम्
अत्र भूमध्यादिति भूमिव्यासार्द्धमध्यादित्येवार्थकं न त
भूषुष्टमध्यत इत्यर्थकम् । तथा च भूव्यासार्द्धस्य तत्तदुच्छ्रि-
तेर्वर्जने भूषुष्टादुच्छ्रितिर्भवति भूषुष्टात्, उक्तः उच्छ्रायोः
नैव युज्यते अहःणां कक्षाहूपपरिधेयांसांस्व भूगोला-
र्द्धकान्तत्वेन तद्वैपथ्यं नमेव तदुत्तव्यासार्द्धत्वौचित्यादिति

एवं सौरागमादिभिः इन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलादधः
 स्यादित्ये सिद्धे” भाग० पू० स्क० । “एवं चन्द्रमा अर्कगभ-
 स्तभ्य उपरिष्ठात् लक्ष्ययोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्-
 सरभुक्तिं, पक्षाभ्यां मासभुक्तिं, सपादक्षाभ्यां दिनेनैव पक्ष-
 भुक्तिमुपचारो द्रुततरगमनोभुक्ते अथापूर्वमाणाभिरप-
 क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितृणामहोरात्राणि पूर्व्याप-
 रपक्षाभ्यां वितन्वन् सर्वजोवनिवहप्राणो जीवश्च एकमेकं
 नक्षत्रं त्रिंशता सुहृत्सैर्भुक्ते य एष षोडशकलः पुरुषो
 भगवान्मनोमयोऽम्भयोऽम्भतमयोदेवपितृमनुष्यपशुपक्षिपरी-
 स्तृपवोरुधां प्राणायामयनशीलत्वात् सर्वमय इति वस्यथ-
 न्ति” । अत्र अर्कगभस्तभ्य इत्यत्र हेतौ पञ्चमी अन्वयस्यास्य
 उपलभ्यमान इत्यत्र । यथा च सूर्याकरणैरेष चन्द्रस्यो-
 पलब्धिसत्त्वं प्रागुक्तवचनैः समर्थितम् । न तु अपादाने
 पञ्चमी उपरिष्ठात् इत्यत्रान्वयिनी । तथात्वे सौरा-
 गमविरोधः स्यात् । उपरिष्ठात् इत्यत्र भूमेरित्यध्या-
 हार्यं लक्ष्ययोजनमिति बहुयोजनपरमिति न काचिद-
 नुपपत्तिः । एवमन्यान्यपि पौराणिकवचनानि व्याख्या
 तव्यानि । इन्द्रपक्षद्वयेन यथा पितृादिनस्य सम्पा-
 दनं तदप्युक्तम्” सि० शि० । “विधूर्त्तभागे पितरो वसन्तः
 स्वाधःसुधादोषधितमामनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निज-
 मस्तकोद्धे द्र्यं यतोऽस्मात् द्युदलं तदेषाम् । भार्दान्त-
 त्वाद् विधोरधःस्थं तस्माद्भिः शोषः खलु पौर्णमास्याम् ।
 कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्”
 अत्राधःस्थत्वमर्कस्य पितृप्रेक्षया बोध्यम् तद्विषयमेव वा
 पौराणिकं सूर्यस्याधःस्थत्ववचनमिति न किञ्चिद-
 नुपपत्तम्” । चन्द्रस्याधःस्थत्वं यथा तिथ्यादिसम्भवः
 तथोक्तम् कालमाधकीये “अर्कादिनिःसृतः प्राचीं
 यदुमात्सहरहः शशीति” वचननव्यस्थाने ।
 “अयमर्थः अधः प्रदेशवर्ती शीघ्रगामी चन्द्रः ऊर्ध्व-
 प्रदेशवर्ती अशीघ्रगामी सूर्यः । तथा सति तयोर्मतिविशेष
 वशाद्दृष्टे चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्य-
 मण्डलस्याधो भागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्यरश्मिभिः
 साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते । उप-
 रितने दिने शीघ्रगत्या प्राचीं याति राशेर्द्वादभिरंशैः
 सूर्यसुल्लङ्घ्य गच्छति । तदा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम
 भागोदर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभि-
 धीयते तत्कलानिष्पत्तिपरिमितकालः प्रतिपत्तिर्भवति
 एवं द्वितीयादितिथिष्वगन्तव्यमिति” । तदेतद्विष्यु

धर्मात्तरे विस्मृतमभिहितम् ‘चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो
 यदा भवेत् । तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमात्रित्वनिर्णयम् ।
 भगणेन समये ष ज्ञेया द्वादश राशयः । त्रिंशंशश्च तथा
 राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्याद्विप्रकटस्तु भाग-द्वा-
 दशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम ! तिथिरित्यभिधीयते”
 “ सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्यसुल्लङ्घितवतो प्रथमा चन्द्रकला
 षडङ्गयोपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्लाभीषदुपयाति उत्त-
 रोत्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षात् तारतम्यात्
 सारेण शौक्लासुपचीयते । अनयैव रीत्या सन्निकर्षतार
 तम्येन मेचकत्वमुपचीयते तदेतदुक्तम्” सि० शि० ।
 उपचयसुपयाति शौक्लाभिन्दोरित्यादि । ६३१ षष्ठे उक्तम् ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोर्वचनान्दर्श-
 पूर्णमयोः संपद्यते तदाह गोभिलः । ‘ यः परोविप्र-
 कर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पूर्वमासी यः परः सन्निकर्षः
 सासावास्येति’ नन्वत्र चन्द्रकलानां सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ प्रती-
 येते सोमोत्पत्तौ ६३४ षष्ठे वज्रादिदेवतासु । नायन्दोषः ।
 अस्मादादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् सोमो-
 त्पत्तौ तु वज्रादिदेवतानान्तकालप्रयुक्ता ह्यभिर्विवक्षिता
 तत्र यदि सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वज्रादिदेवतादिषु
 सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः’ कालमा०
 ग्रहाणां कक्षासारेणैव स्वस्वकक्षास्वराश्वंशादिमानम्
 तथा च स्वस्वकक्षायां स्थितस्य राशंशकलादिकं स्वल्पं मह-
 त्वां स्थितस्य महत् यथोक्तमार्थमद्वेन “षष्ठा सूर्याब्दानां
 प्रपूरयन्ति ग्रहा भपरिष्ठाहम् । दिव्येन भपरिधिं समं
 भ्रमन्तः स्वकक्षासु । मण्डलमल्पमधस्तात् कावेनाल्पेन
 पूरवति चन्द्रः । उपरिष्ठात् सर्वेषां महद्भ्रमहता
 शनैश्चापि । अल्पे हि मण्डलेऽत्योमहति महान्तश्च रा-
 शयोज्ञेयाः । अंशाः कलास्तथैवं विभागतल्याः स्वल्पे षु ।
 भानामधःशनैश्चरः सुरगुरुभौमार्कभ्युबुधचन्द्राः ।
 एषामधश्च भूमिर्मधीभूता च मध्यस्था” । तेन ग्रहाणां
 प्रागुक्तस्वस्वकक्षा द्वादशभिर्भक्ताः राशिप्रमाणाद्योजनानि ।
 ते च पुनस्त्रिंशद्भक्ता अंशमानयोजनानि । ते षष्ठा
 भक्ता कलामितयोजनानि एवं षष्ठाभागे विकलादियोज-
 नानि । अधिकं ग्रहशब्दे वक्ष्यते । एतन्मण्डलाधिवाह-
 चन्द्रोत्पत्तिरतिजातशब्दे १११ षष्ठे उक्तम् ।

इन्द्रोक्तं पु० इन्द्रुरिव शुभ्रत्वात् कम् । अश्वत्थकटके । राजनि०
 इन्द्रोक्ता स्त्री इत० । चन्द्रस्य राशिचक्रस्ये परिधौ तन्मा-
 नमिन्द्रुशब्दे ६३१ षष्ठे उक्तम् ।

इन्दु कमल न० इन्दुरिव शुभ्रं कमलम् । सितोत्पले राजनि०
 इन्दु कला स्त्री ईत० । चन्द्रस्य षोडशभागैकभागे । कलाञ्च
 षोडश । अमाशब्दे ३२० पृष्ठे दर्शितास्ताञ्च कृष्णपक्षे क्र-
 मेण वज्रादिभिः पीयन्ते यथोक्तं कालमा० सोमोत्-
 पत्तिवाक्यम् “प्रथमं पिबते वज्रिर्द्वितीयां पिबते रविः ।
 विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सल्लिबाधिपः । पञ्चमीं
 तु षष्ठ्यकारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीं कृष्णयो-
 दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः
 प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशी
 सुभा । द्वादशीं पितरःसर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः ।
 त्रयोदशीं घनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् । चतुर्दशीं
 पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतः कलयाम् शेषञ्च-
 न्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या सा त्वपः प्रविशते
 सदा । अमायां तु सदा सोमस्वीषधीः प्रतिपद्यते ।
 तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यनुगतं च यत् । तत्क्षीर-
 मश्नते भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हतमग्निषु यज्ञेषु
 पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्ण-
 मास्यान्तु पूर्यते” इति । “पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव
 क्रमेण वज्रादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्तीति”
 साधवः । यथा च कलापानसम्भवस्तथा इन्दुशब्दे
 दर्शितेन ६३३० कालमा० वाक्येन समर्थितम् । तासां क-
 लानां यद्यपि तिथिविशेषरूपता तथापि नामान्तराणि
 शारदा० उपासनार्थमुक्तानि यथा । “अन्धता मानदा
 पूषा रृष्टिः पुटीरतिर्घृतिः । शशिनश्चन्द्रिका कान्तिः
 ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा । पूर्णा पूर्णाश्चताह्वा च का-
 मदा स्वरजाः कलाः” । तथा च षोडशभ्यः स्वरेभ्य
 आसासत्पत्तिरपि ध्येयाः” “शतमिन्दुकलाक्षये” इति ।
 इन्दु कलिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रा कलिका यस्याः । ऐत-
 क्यम् । ईत० स्वार्थे कन् । २ चन्द्रकलायाम् ।
 इन्दु कान्त ५० इन्दुः कान्त इव निष्पन्दकारित्वात् प्रियोऽस्य ।
 १ चन्द्रकान्ते मणौ इन्दुः कान्तः परितः स्तोदयेन कारकत्वा-
 दीशो यस्याः । २ रात्रौ । इन्दुः कान्त इव प्रकाशकत्वात्
 यस्याः । ३ ऐतक्याम् । ईत० । ४ चन्द्रप्रियायाञ्च स्त्री ।
 इन्दु क्षय ५० । इन्दुः क्षीयतेऽल क्षि-आधारे अच् ईत० ।
 १ दर्शं तत्र हि इन्दोः कलानां सूर्यकिरणस्यार्त्तं क्षय-
 इव भवतीति इन्दुकलाशब्दे दर्शितम् “शतमिन्दु क्षये पुण्यं
 अहसं तं दिनक्षये” मन्० त० पु० । भावेऽच् । २ चन्द्रस्य क्षये ।
 इन्दुज ५० इन्दोर्जायते जन-इ । इहस्यपतिभाष्यां तारागर्भे

चन्द्रेषोत्पादिते बुधे तदुत्पत्तिकथा हरिवं० २६६०
 सोमस्य राजसूययज्ञकरणानन्तरमैश्वर्येण मत्स्य सति-
 भ्रान्तिसुपवर्णम् “वृहस्पतेः स वै भार्या तारां नाम
 यशस्विनीम् । जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान्”
 इत्युपक्रम्य ऋषीणां तत्र युद्धं वर्णयित्वा तत्र युद्धोप-
 द्रव्येण उपद्रुतदेवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा यत् कृतं
 तदुक्तं तत्रैव “ततो निवार्योशनसं तं वै इन्द्रं भयङ्क-
 रम् । ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः ।
 तामनःप्रसवां दृष्ट्वा तारामाह वृहस्पतिः । मदी-
 यायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथञ्चन । यीनेरुदस्यसं
 वै कुमारं दस्युहन्तमम् । इषोकास्तम्भासाद्य ज्व-
 लन्तमिव पावकम् । जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षि-
 पदसु । ततः संशयमापन्नाकारामुषुः हुरोत्तमाः ।
 सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ वृहस्पतेः । प्रच्छ्रमाना
 यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा । तदा तां शम्भुमारब्धः
 कुमारोदस्युहन्तमः । तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां प्रपच्छ
 संशयम् । यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे ! कस्य सुतोद्ययम् ।
 सा प्राञ्जलिस्वाचेदं ब्रह्माणं वरदं शनैः । सोमस्तेति म-
 हात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम् । तं मूर्ध्नाप्राथ तनयं
 सोमोधाता प्रजापतिः । बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धी-
 मतः” । अस्मैव अहत्वप्राप्तिः काशी० वर्णिता यथा “हरि-
 र्वशवत् बुधस्योत्पत्तिं वर्णयित्वा । ततः सर्वेभ्यो देवेभ्य-
 स्तो जोरूपञ्जलाधिकः । बुधः सोमं समापृच्छ तपसे धृत
 निश्चयः । जगाम काशीं निर्वाणराशिं विश्वेशपालिताम् ।
 ततो लिङ्गं प्रतिष्ठाय स्नान्ना स बुधेश्वरम् । तपश्चार
 चाल्पमुग्धं संशीलयन् हृदि” । इति तप्तमेवर्णितम्
 तत्तपसा तोषितश्च महादेवस्तस्मै अहृत्पेण गगनेस्थिति
 रूपं वरं ददौ यथा “ततः प्राह महेशानस्तत्स्तुत्वा परि-
 बोधितः । रौहिणेय ! महाभाग्य ! सौम्य । सौम्यचो-
 निधे ! । नक्षत्रलोकादुपरि तव लोको भविष्यति । मध्ये
 सर्वपहाणाञ्च सपर्यां लक्ष्मसे पराम्” राशिचक्रे
 तत्स्थानञ्च सू० सि० “मन्दाभरेज्जमूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजे-
 न्दवः । परिक्षमन्थधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधराधनाः”
 इत्यनेन चन्द्रस्थानादुपरि शुक्राश्चाधः प्रदेशे उक्तम् ।
 तत्कक्षामानञ्च । इन्दुशब्दे ५०६३ श्रीपतिवाक्ये उक्तम्
 तस्य चारप्रकारः वृहत्संहितायां दर्शिता यथा ।

“नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रो ब्रजत्युदयम् ।
 जलदहनपवनभयकृद्धान्यार्धक्षयविष्टश्च वा । विचरञ्चकृष्ण-

धनिष्ठाप्राजापत्येन्दुविश्वदेवानि । इन्द्रं हिमकरतनयः
 करोत्वृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघानान्युपाश्रिते
 चन्द्रजे प्रजापोडा । शस्त्रनिपातक्षुद्रयोरोगानावृष्टिसन्तपैः ।
 हस्तादीनि विचरन् षडुच्चार्युपपोडयन् गवामशुभः ।
 स्नेहरसार्धविद्विं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यमृणं
 हौतमृजं भाद्रपदासुचरां यमेशं च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन्
 प्राणश्रुतां धातुसङ्घवकत् । आश्विनवारुणमूलान्युपचन्द्रन्
 रेवतीं च चन्द्ररुतुः । पश्यभिषमनौजीविकसलिजजतर-
 गोपघातकरः । पूर्वाद्युत्तितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिष्ट-
 द्नीयात् । क्षुब्धस्तस्करामयभवप्रदायी धरन् जगतः ।
 प्राकृतविभिन्नसङ्घिप्रतीक्षणयोगान्तघोरपापाख्याः । सन्न परा-
 शरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः । प्राकृतसंज्ञा वायव्य-
 यान्यपैतामहानि वडलाश्च । मित्रा गतिः प्रदिष्टा शशि-
 शिवपितृभुजगदैवानि । सङ्घिप्रायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गु-
 नोद्वयं चेति । तोच्छायां भाद्रपदाद्वयं शशाक्राश्वयुक्
 पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुत-
 स्नेन्दोः । घोरा श्रवणस्ताड्रं वसुदेवं वारुणं चैव । पापाख्या
 सावित्त्रं मैत्रं शक्रान्तिदेवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः
 स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशच्चिंशद् द्विसमेता
 विंशतिर्द्वि नवकं च । नव मासाधिं दश चैकसंयुताः प्राकृता-
 द्यानम् । प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसख्यप्रवृद्धयः क्षेमम् ।
 सङ्घिप्रभिन्नयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरोतम् । ऋज्वैरतिवक्रा
 वक्रा विकला च मतेन देवत्वसैताः । पञ्चतर्होक्ताहा
 ऋज्वं [ादीनां षडभ्यस्ताः । ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं
 गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोग-
 सञ्जननी । पौषाषाढाश्रवणवैशाखेऽप्यिन्द्रजः समाधेषु ।
 दृष्टो भयाव जगतः शुभफलकत् प्रोषितस्तेषु । कार्तिके
 ऽश्वयुजि वा यदि भासे दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
 शस्त्रचौरहृतभुम्हादतोयकुङ्कयानि च तदा विदधाति ।
 वृद्धानि सौम्येऽस्त्रमिते पुराणि यान्दुहते तान्युपयान्ति
 मोक्षम् । अन्ये तु पञ्चाडिते वदन्ति लाभः पुराणां भव-
 तीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुक्रवर्णः सख्येन
 मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्तिरलषुष्य हिताय व्यत्यये
 न शुभकच्छिपुत्वः” । गगने बुधस्थानसुक्तां भा० ५५० ।
 “ततो बुधः सोमसुत उलभ्यमान तत उपरिष्ठात् प्रायेण
 युक्त्वत् । यदाकीत् व्यतिरिच्येत तवातिभयप्रायाना-
 वृष्ट्यादिभयमाशंसते” । इन्द्रजातेन्दुनन्देन्दुपुत्रादयोऽ-
 प्तव । २११११दायां नद्यां स्त्री सा च मेकलकन्यका

सोमसुता सुनिशापात् नदीत्वमाप्ता । इयं च प्रतीच्यामवेनिषु
 स्थिता प्रत्यक्षोतोवृष्टा च यथा । “अवन्निषु प्रतीच्यां वै
 कीर्त्तमिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्या-
 न्यायतनानि च । प्रियङ्गवाक्षबणोपेता वानीरफलशालिनी ।
 प्रत्यक्षोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ! ।
 त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्व-
 नानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ !
 सह सिद्धिर्षिचारयैः । स्नातमायान्ति पुण्यौषैः सदा वारिषु
 भारत” भा० आ० ८६५० ।

इन्द्रजनक पु० ईत० । १ अविस्मनौ तस्य तत उत्पत्तिकथा अवि-
 जातशब्देः १११ पृष्ठे दृश्या । २ ससृष्टे ततस्तस्योत्पत्तिकथा
 “ततः शतसहस्रांशुर्भयमानास्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा
 समतुपन्नः सोमः शीतांशुरुल्लसत्” भा० आ० १८५० ।
 दृश्या । [जाङ्गलीदृष्टे ।

इन्द्रपुष्पिका स्त्री इन्द्रुरिव शुभं पुष्पमस्ताः । (विषलाङ्गला)
 इन्द्रुभ न० इन्द्रोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके
 ऽस्यशिरोनक्षत्रे अक्षोषाशब्दे ४९८९४ नक्षत्राणामोशा
 दर्शिताः । २ कर्कटराशौ च “कुजशुक्रबुधेर्नक्षत्रसौम्यशुक्रावनी
 भुवाम्-क्षेत्राणि स्युरजादयः ज्योः । [२ चन्द्रप्रभायाम् ।
 इन्द्रुभा स्त्री इन्द्रुना भाति भा-क ३० । १ कुसुद्वत्याम् । ईत० ।
 इन्द्रुभृत् पु० इन्द्रुं विभर्त्ति ऋ-किप् । शिवे । तस्य चन्द्र-
 लाधारणमिन्द्रुमौलिशब्दे ६३६९४ सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।
 इन्द्रुमणि पु० इन्द्रुः कालोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादृशो
 मणिः शाक० त० । १ चन्द्रकालमथौ तस्य चन्द्रोदये निष्प-
 न्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियोमणिः स इव शुभोमणिर्वा ।
 २ सुक्तायाम् ।

इन्द्रुमण्डल ति० ईत० । चन्द्रस्य विम्बे मण्डलाकारे
 पदार्थे “इत्वा सुत्वा नमस्कृत्य विन्दुजेदिन्द्रुमण्डले”
 तन्मसा० । तन्मण्डलमानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा ।
 “विम्बं रवेर्द्विद्विशरतु (६५२२) संख्यानीन्दोः खनागा-
 म्बुधि (४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमि-
 न्द्रुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लक्षफलेन हीना
 भवेत् कुभाविसृतिरिन्द्रुमागे” “रवेर्योजनात्मकं विम्बं मध्यमं
 द्वियमवाणषट्कतल्ल्यानि (६५२२) योजनानि । इन्द्रोस्तु
 न्यून्यवसुवेद (४८०) मितानि । अथ राहोर्हृत्ये । रवि-
 विम्बं भूव्यासेन (१५८१) हीनं (१५९) कृत्वेन्दु कर्णेन स्फु-
 टेन योजनात्मकेन संशुष्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन
 भूव्यासतो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभावाप्तो भवति ।

फलानि योजनविम्बानि । अत्रोपपत्तिः यस्मिन् दिने
 अक्षय मध्यतल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने
 उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन मूल-
 मिलितेन तलस्थच्छा तदप्राभ्यां विम्बप्रानौ विध्येत् ।
 वा यष्ट्ययोरन्तकलास्ता रविबिम्बकला भवन्ति मध्यभाः ।
 ताश्च हातिंशत् किञ्चिदधिकैकतिंशद्विकलाधिकाः ३२
 ३२ । ३३ । एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव
 गतिः स्पष्टा तदा विध्येत् तस्यैव हातिंशत् कलाः
 ३२ । ० । ६ । उत्पद्यन्ते । बिम्बकलानां योजनोकरणा-
 वानुपातः । यदि त्रिज्याव्यासार्ध एतावत्प्रमाणं विम्बं
 तदा पाठतश्चतुस्रयोजनैः किमित्येवसत्पद्यन्ते द्विद्विध-
 र्तु (६५२२) संख्यानि योजनानि । विधोस्तु खनागा
 स्तुधि (४८०) मितानीति । प्रमि० । बिम्बमेव गोलस्य
 व्यासशब्देनाभिधीयते “व्यासार्वीन्दुचितिगोलकानां क्रमेण
 तेजोजलमृत्प्रयानाम् । स्य योजनन्याकृतिवाणषड्भिः (६५
 २२) व्योमादवेदः (४८०) कुगजेषुचन्द्रैः । (१५८१)
 इति श्रौपतिना विम्बस्थाने व्यासशब्दप्रयोगात् । तस्यैव विष्-
 कम्भ इति संज्ञा । “विष्कम्भमानं किल यत् सप्त” इति
 लोबा० व्यासस्थाने विष्कम्भशब्द प्रयोगात् अतएवार्थभट्टेन
 पावनिकारणे । “शशिविष्कम्भविवर्जितमित्युक्तम् । “व्यासे
 भनन्दाग्नि (१६२७) हृते विभक्ते खवाणसूयैः (१२५०
 परिधिः स सूक्ष्मः” इति लोबा० उक्तदिशा रविचन्द्र-
 योरुक्तव्यासमानेन परिधिरानेयः । स च रवेः किञ्चिद्गून
 (२०४६६) योजनमितः, चन्द्रस्य किञ्चिद्गून (१५०८)
 योजनमितः । तथा च मण्डलशब्दस्य व्यासपरत्वे (४८०)
 योजनानि परिधिपरत्वे किञ्चिद्गून (१५०८)
 योजनानि इन्दोर्मण्डलस्य मानमित्यवधेयम् ।

इन्दुमती स्त्री इन्दुः प्रयस्तोऽप्यस्याम् प्राशस्व्ये मह्यम् ।
 १ पौर्णमास्याम् २ अजन्तपत्रां विदर्भराजभगिन्याञ्च ।
 “अथेश्वरेण ऋषिकेशिकानां स्वयंवरायं खगुरिन्दुमत्याः”
 रघुः । “मनोवन्देन्दुमतीनिरासम्” रघुः । सा च
 हरिणो नाम सुराङ्गना तृणविन्दुयापात् मानुषजन्मप्राप्ता
 तदेतत् वस्यंत रवी । “चरतः किल दुश्चरं तपस्तृण-
 विन्दोः परिशुद्धितः पुरा । प्रजिषाय समाधिभेदिनीं हरि-
 रक्षै हरिणो सुराङ्गनाम् । स तपःप्रतिवन्द्यमन्युना प्रसृष्टा
 विष्कृतचारुक्रिया । अशपङ्गव मातृधीति तां शमवेला-
 प्रलयोर्भिषा भुवि । भगवन् ! परवानयंजनः प्रतिकूला-
 चरितं क्षमस्व मे । इति चोपनतां चितिस्त्रुशं कृतवानासु-

रपुष्पदर्शनात् । ऋषिकेशिकवंशसम्भवा तव भूत्वा महिषी
 चिराय सा । उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शोपनिष्ट-
 त्तिकारणम्” इति अजं प्रति वसिष्ठसन्देशः ।

इन्दुमौलि पु० इन्दुमौलावस्य । महादेवे स हि इन्दुतपसा
 तृप्तस्तत्कलां शिरस्त्रेकां दधारति काशी० कथा यथा
 “तृष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ या धृता सदा । आदाय तां
 कलामेकां जगत्संजीवनीम् पराम् । पश्चात् दक्षेण
 शप्नोऽपि सासान्ते जयमाप्य च । आप्यायन्तेऽसौ
 कलया पुनरेव तथा शशो” ।

इन्दुरत्न न० ईत० इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम् वा । सुक्तायां तस्या
 अन्द्रदेवताकत्वात् चन्द्रदोषोपशान्त्यर्थत्वेन तत्प्रोतये
 दीयमानत्वात् तद्वच्छुभ्रत्वाच्च तद्रत्नत्वम् । पञ्चशब्दे पञ्च-
 रत्नानि वक्ष्यन्ते ।

इन्दुलेखा स्त्री इन्दोर्लेखेव । चन्द्रकलायाम् २ तदंशजन्त्यायां
 १ सोमस्यतायाम्, तस्याः सोमादुद्भवकथा इन्दुवस्त्रिशब्दे
 ६३६ पृष्ठे दृश्या । तद्वदाप्यायनकारिण्यसाम् अमृततायां, तद्व-
 द्द्वल्लभगुणत्वात् ४ यमानिकायाञ्च । लस्य रः । इन्दुरेखायत्न ।
 इन्दुलोक पु० ईत० । चन्द्रलोके । स हि कर्मिणामुपभोग-
 स्थानतया श्रुत्यादिषु कथितः । चन्द्रलोके कर्मिणाम्
 आप्यशरीरं जायते तच्च कर्मसम्भवाद्यिजलसृष्ट्याऽभ्य
 एवेति निरूपणाय का० उ० पञ्चान्निविद्या प्रस्ताविता यथा
 “असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्ध,
 रश्मयो धूमो, ऽहरर्चि, अन्द्रमा अङ्गारा, नक्षत्राणि विस्फुलि-
 ङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः अर्वां जुह्वति तस्या आहुतेः
 सोमो राजा सम्भवति १ । पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य
 वायुरेव समिदम् धूमो, विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा, ह्लाड-
 नयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं
 राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति २ । पृथिवी
 वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो,
 रात्रिर्चिर्दियोऽङ्गारा, अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ।
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं
 सम्भवति ३ । पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्,
 प्राणो धूमो, जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गारा, श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ।
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुतेरेतः
 सम्भवति ४ । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्य एव
 समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो, योनिरर्चिर्वेदन्तः करोति ते-
 ऽङ्गारा, अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्मर्षः सम्भवति ५ । इति

त पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गभी दश वानव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाय जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दृष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति' का० उ० । "असौ वाव लोकोऽग्निर्ह्यगौतम ! यथाऽग्निहोत्राधिकरणम् आह्वनोयम् इह तस्याग्नेर्द्युलोकस्वस्वादिष्य एव समित् तेन हीडोऽसौ लोको दीप्यते अतः समिधनात् समिदादित्थः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् समिधो हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् आदित्यका र्थत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः अङ्गः प्रथमेऽभिव्यक्तोः अर्चिधो हि प्रथमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विष्कृलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवाः यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः अधिदैवतं अङ्गाम् अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थरूपाः सूक्ष्मा आपः अङ्गामाविताः अङ्गा उच्यन्ते "पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यथां हीस्यतता प्रथे श्रुतत्वात् । "अङ्गा वा आपः अङ्गामेवारभ्य प्रथोय प्रचरन्तीति" च विज्ञायते । तां अङ्गामत्रूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा । अपां अङ्गाशब्दाव्यानां द्युलोकान्मौ हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधु-करोपनीतास्त आदित्ये यय आदिकाथं रोहितादिरूप-लक्षणाभारम्भन इत्युक्तम् । तथेमा अग्निहोत्राहुतिसम-वायिन्यः सूक्ष्माः अङ्गाशब्दाव्या आपोद्युलोकमनुप्र-विश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहोत्राहुत्योः । यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिसया आहुतिभायना-भाविता आहुतिरूपेण कर्माणाऽऽकटाः अङ्गाशुमवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूताभवन्ति । तदर्थं हि तैरग्नि-होत्रं हुतम् । आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निस्वस्वक्र-मेष प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थम् । न यजमानानां गतिम् । तां त्वविदुषां धूमादिद्रुमेणोत्तरत्वं वक्ष्यति वि-दुषाञ्चोत्तरां विद्याकृताम् १ । द्वितीयहोमपर्यायार्थमाह । पजेन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमःग्निः पर्जन्योनाम वृष्ट्यु-पकरणाभिमानो देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित्, वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिधते पुरोवातादिप्रा-बल्ये दृष्टदर्शनात् । अथ धूमो, धूमकार्यत्वाद्भूमवच्च-वक्ष्यमाणत्वात् । विद्युर्दर्विः प्रकाशसामान्यात् । अश-निरङ्गाराः काठिन्यात् विद्युत्सम्बन्धात् । ह्याडुनयो

विष्कृलिङ्गाः । ह्याडुनयो गर्जितशब्दाः मेघानां वि-प्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नेतौ देवाः पूर्ववत् सोमं राजानं जुह्वति । अस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अ-ङ्गाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्याये पर्जन्या-ग्निं प्राप्य दृष्टित्वेन परिणमन्ते २ । पृथिवी वाव गौतमा-ग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्यास्वस्वाग्नेः संवत्-सर एव समित् संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी श्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवो-त्थित आकाशो दृश्यते यथाऽग्नेर्धूमो, रात्रिर्चर्चिः, पृथिव्याह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः तमोरूप-त्वात् अग्नेरिवात्तु रूपमर्चिः । दिशोऽङ्गारा उपशान्तत्वसा-मान्यात् । अवान्तरदियो विष्कृलिङ्गाः क्षुद्रत्वसा-मान्यात् । तस्मिन्नेत्यादि समानम् । तस्या आहुतेरङ्गं श्रीह्यवादि सम्भवति ३ । पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् वाचा हि सुखेन समिधते पुरुषो न सूकः । प्राथो धूमो धूम इव सुखाद्भिर्गमनात् । जिह्वार्चिर्बो-हितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात् । श्रोत्रं वि-ष्कृलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । समानमन्यत् । अन्नं जुह्वति श्रीह्यादि संस्कृतम् । तस्या आहुते रेतः स-म्भवति ४ । योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्य एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिधते । यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्चिर्बोहितत्वात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अ-ग्निस्वस्वत्वात् । अभिनन्दाः सुखलवा विष्कृलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नेतौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति ५ । एवं अङ्गासोमवर्षाच्चरेतोह-वनपर्यायक्रमेषाप एव गर्भीभूतास्ताः । तत्रापामाहुति-समवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चस्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । नत्वाप एव केवलाः सोमादिका-र्थमारभन्ते । न चापोऽतिष्ठत्कृताः सन्तीति । त्रिष्ट-त्कृतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञात्वाभो दृष्टः पृथिवीवमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुत्यनिमित्तः । तस्मात्ससु-दितावभृतानि बाहुल्यात्कर्मसमवायीनि सोमादिकायां-रम्भकाख्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुत्यं सोम-वृष्ट्यच्चरेतोदेहेषु वहुद्रवञ्च, शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चस्यामाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः । इति तु एवन्त पञ्चस्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तद्युलकादीनां प्रत्याहृतवोरा-

ह्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य लोकं प्रलुप्यायो भवतीति वाजसनेयके उक्तं तत्रासङ्गिकमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रशु उक्तं वेद्यं यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायस्यप्रक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः परिणामविशेषः आङ्कितिकम्पसमवायिनोनां अङ्गाशब्दावाच्यानाम्, उलबा- हृत उलबेन जराशुष्णाऽऽहृतो वेष्टतो दश वा नव वा मासानन्तर्मातः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन न्यूनेना- तिरिक्तेनानन्तरं जायते । उलबाहृत इत्यादिवैराग्यहे- तोरिदृश्यते । कष्टं हि मातः कुक्षौ मूलपुरीष- वातपित्तक्षेप्रादिपूर्णे तदनुबिप्रस्य गर्भस्योल्वाऽशुचि- पूयाहृतस्य लोहितरेतोऽशुचिवोजस्य मातुरशितपोतर- सातुप्रवेशेन च विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्य- तेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड्य- मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राह- यति । सुहृत्समिपसङ्गं दश वा मासानतिदोषकालभन्तः शयित्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्वद्ग- मनगमनाय कर्म कुर्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि षेज्जीवन् वैदिके कर्मिण्ये चाने वाधिरुतस्तमेन मृतमितोऽ- स्मादुपामादग्नयेऽग्न्ययमृत्वित्जो हरन्ति एवावान्यकर्मणे, यत एव इत आगतेऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धाद्याङ्कितिक्रमेण, यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवति तस्मा एवा- ग्नये हरन्ति स्वामेव योनिमग्निमापादयन्तीत्यर्थः” भा० । एवं चन्द्रभावप्राप्तिप्रकारयुक्त्वा तत्प्राप्त्युत्पुणं कर्मभेदं प्रदर्श्य तत्र गतिप्रकारमाह “अथ य इमे गृहस्थाः पाम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभि सम्भवन्ति, धूमाद्वातिं, रात्रे रपरपक्षम्, अपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांश्चाक्षैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाश, माकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्दे- वानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत्सम्प्राप्तस्यपि- त्वाऽऽतमध्वानं पुनर्निवसन्ति” का० उ० । “अथेत्यर्थान्तर प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । पाम इति गृहस्थानाम- साधारणं विशेषणमरस्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् । यथा वाजसप्यपरिवाजकानामरस्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्याव- र्त्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म पूर्त्ते वापोक्षुपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वैदि- बधायस्वर्गैभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम् इत्येवंविधं परिचरण-

परित्यागाद्युपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनीं देवतामाभिस- स्त्वेन सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमा- द्वातिं रात्रिदेवतां, रात्रे रपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षा- भिमानिनीम्, अपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता तान्, मासान् दक्षिणायनान् षण्मा- साभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिणी हि षण्मासदेवता इति मासानिति बद्धवचनप्रयोगत्वात् । नेते कर्मिण्यः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सरमभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोहो- कस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृ- त्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्ति- श्रुत्या तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापद्यत्त- स्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्तैः प्राप्यते चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिण्यो देवैर्भक्ष्यन्ते । नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यद्भूता देवैर्भक्ष्येरन्, नैष दोषः अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विव- क्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते, किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते, स्त्रीपशुभत्यादि- वत् । इष्टाद्यशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं रा- त्रामित्यादि । न च तेषां कृपादीनां पुरुषोपभोग्यत्वे ऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्मिण्यो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखीप- भोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आम्भमारभ्यते । तदुक्तं पुराणा- च्छ्रद्धाशब्दा आपोद्युलाकान्मौ ह्यताः सोमो राजा स- म्भवतीति । ता आपः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्यु- पासकानां भवन्ति । अन्यायाच्च शरीराद्युत्पन्नौ ह्य- तायासग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन स- होर्द्ध्वं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिका- स्थानीया वाह्यशरीरारम्भिका भवन्ति । तदारब्धेन च श- रीरेषेष्टादिफलसुभुज्जाना आसते यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः । सम्मतन्ति तेनेति सम्पातः कर्मणः क्षयो या-

पञ्चम्यातं यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिन् चन्द्रमण्डले
उन्नित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गम् पुन-
र्निवर्तन् इति प्रयोगात्पूर्वमप्यस्य चन्द्रमण्डलं गता निष्ट-
त्ताश्चासन्निति गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य
चन्द्रं गच्छन्ति तत्क्षये चावर्तन्ते । क्षयमात्रमपि तत्र
स्यात् न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् स्नेहक्षया-
दिव प्रदीपस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमाकूट-
वास्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति ।
किन्ततः । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्यस्यैव
सोद्यः स्यात् न वेति तत आगतस्यैह शरीरोपभोगादि न
सम्भवति । ततः शेषेष्वेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टा-
पुनर्दक्षव्यतिरेकेणामि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि
कर्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उप-
भोगः । अतः क्षान्दानि यन्निमित्तं चन्द्रमाकूटास्थान्येव
क्षीणानोन्मविरोधः शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्याद-
विरुद्धः भा० । एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्रामिहेतुः ।

इन्दुलौह न० ईत० । इन्दुदेवताके, लौहे धातौ रौप्ये
धातुमध्ये तस्मिन्दुवस्तुत्वात् इन्दुदोषोपशान्त्यर्थं देय-
त्वाच्च तघात्वम् । स्थायै कन् । तत्रैव ।

इन्दुवदना स्त्री 'इन्दुवदना जजसनैः सगुरुयुग्मैः' इत्त० र०
उक्ते चतुर्दशचरपादके वर्षे इत्तमेदे

इन्दुवल्ली स्त्री ईत० । चन्द्रनामिकायां सोमसतायाम् । तत्-
प्राप्तिस्थानसुक्तं सुसुते यथा "मैवासादवितुं शक्या
सोमाः सोमसमास्तथा । पीतावशेषमस्तुतं देवैर्ब्रह्मपरो-
गमैः । निहितं सोमवीर्यासु सोमे चाश्लोषधीमतौ । देवसुन्दे
हृदवरे तथा सिन्धौ महानदे । इत्युते च जलानेषु
मध्ये ब्रह्मसुहृत्वाः" तत्समाश्च ओशधिशब्दे वक्ष्यन्ते

इन्दुवार पु० "आपोक्लिमे (३, ६, ६, १२) यदि खगाः स किले-
न्दुवारो न स्याच्छुभः क्वचन ताजकयास्तुगीतः" नी०
ता० उक्ते वर्षे लग्नतः (३, ६, ६, १२) स्थानानामन्यतम-
स्थाने सर्वपक्षस्थितिरूपयोगभेदे ।

इन्दुव्रत न० इन्दुलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् शाक० त० । चान्द्रायणे
व्रते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिसाधनत्वात् चन्द्रहास्यद्विवशालु-
सारेण भोजने ह्यास्यद्विमन्वाच्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् प-
ञ्चविधं तत्स्वरूपविभागादि प्रा० वि० दर्शितं यथा ।
'एकैकं ह्यासयेत् पिण्डं' कथ्ये, शुक्ले च वर्जयेत् । उपसृशं-
द्विपवणभेतच्चान्द्रायणश्चरेत् । एतदेव विधिं कृत्वा आच-
रेत् अवमध्यमे । शुक्लत्वादि नियतस्यैच्चान्द्रायणव्रतम् ।

'अष्टावष्टौ समञ्जीयात् पिण्डान्मध्यदिने गते । निय-
तात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणश्चरन् । चतुरः प्रातर-
ञ्जीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते
सूर्ये' शिशुचान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समञ्जीयात्
पिण्डान्मध्यदिने गते । मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति
सलोकताम्' मनुः । एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पि-
पीलिकातनुमध्यम्, अवमध्यं, यतिचान्द्रायणम्, सर्वतो-
मुखं शिशुसंज्ञम् । यथाह जावालः "पिपीलिकायव-
मध्यं यतिचान्द्रायणतथा । चान्द्रायणतथा ज्ञेयं चतुर्थं
सर्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुसंज्ञम् तत्त्वं पुण्यफलो-
दयम्" । कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा
पिपीलिकामध्यं भवति, शुक्लप्रतिपदारभ्ये अवमध्यसुभयता-
मावास्यायामभोजनं कृष्णप्रतिपदि चतुर्दशप्रासभोजना-
रभ्ये ह्यासक्रमेण चतुर्दश्यामेकप्रासः अमावास्याया-
मभोजनम् एवं प्राप्नोति तथा च वसिष्ठः । "मासस्य
कृष्णपक्षादौ प्रासानद्याच्चतुर्दश" । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंश-
त्युत्तरं प्रासयतइत्यं स्यात् न चत्वारिंशदुपासाधिकं यतइ-
यम् तच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम् "यथा कथाञ्चित् पिण्डानाञ्च-
त्वारिंशच्छतइत्यमिति" । "यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रो-
ऽशीतोः समाहितः" इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते संवम-
दिवसे पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा पञ्चदशप्रासभोज-
नेन संख्यापूरणसम्भवात् अथ वा पञ्चदश्यादिक्रमेवेदं
व्रतम् न प्रतिपदादिकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः ।
यथाह भोतमः पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासान् भुञ्जी
कैकापचयेनापरपक्षमञ्जीयात् अमावास्यायासुषोष्ण एकै-
कोपचयेन पूर्वपक्षम्, विपरीतमेकेषाम्" शङ्खलिखितौ
"अमावस्यायां व्रतोपासनं अवमध्यम् अमावस्यायां पञ्च-
दश पिण्डानञ्जीयात्" उपासनमारभ्यः । युक्तञ्चेदम्
अमावास्यायामपि पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्यप्रविष्ट-
त्वात् तत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु दृष्टिशब्द-
व्यञ्जत्वात् । जावालः "एकैकं वर्जयेदुपासं शुक्ले कथ्ये
च ह्यासयेत् । अमावस्यां न भुञ्जीत अवमध्यश्चरन् द्विजः ।
एकैकं ह्यासयेदुपासं कथ्ये शुक्ले च वर्जयेत् । पौर्णमास्यां
न भुञ्जीत पिपीलितनुमध्यमम्" । अथ कल्पतरुव्याख्या-
नम् । एकैकं ह्यासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशप्रास-
मारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोप्रासः तदनन्तरं
शुक्लप्रतिपदि द्वौ प्रासावेवं दृष्टिक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश
प्रासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्याश्चोपवास इति" पिपीलिका

तनुमध्यं चान्द्रायणम्” । ऋषिचान्द्रायणमाह यमः
 “तींस्त्रीन् पिण्डान् समशीयात् नियतात्मा दृढव्रतः ।
 हविष्यान्नस्य वै मासन्तृषिचान्द्रायणं सृष्टम्” । अत्र
 चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति । मासपरिमाणमाह परा-
 शरः “कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
 एवं मासं विजानीयाच्छुद्ध्रायं कायशोधनम्” । सकल
 चन्द्रायण एव चतुर्दश्यासपवासं कल्पापरदिने पञ्चदश्यां
 संयमः कार्यः । यथा बौधायनः “शुक्तां चतुर्दशीसप-
 वसेत् कण्ठचतुर्दशीं वा केशशस्त्रुनखलोमानि वापयित्वा”
 इत्याद्यभिधाय “तिथिनक्षत्रादिहोमं प्रत्यहसूक्तवान्”
 विस्तरभयान्न लिखितम् । अत्र सामान्यव्रतधर्मः कर्त्तव्यः ।
 विशेषमाह यमः “आर्द्रवासाश्चरेत् कच्छं स्नात्वा वस्त्रं
 न पीडयेत् । अकुल्ययस्थितं मासं गायत्र्या चाभि-
 मन्त्रयेत् । भक्षयित्वा उपस्य श्य पुनरेवाभिमन्त्रयेत् ।
 आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् । अमुराणां
 हि तत् पात्रं पानपात्रमचक्रजम्” अचक्रजं कुवालचक्रा-
 निष्पन्नम् । अपरे धर्मा बौधायनादिषु दृष्टव्याः । तेन
 एकत्रिंशद्दिनसाध्यं चान्द्रायणव्रतम्” । या० सू० ।
 “तिथिदृष्ट्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्मि-
 तान् । एकैकं ह्नासयेत् कण्ठे पिण्डं चान्द्रायणं
 चरन् । अथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ।
 मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् । कुर्यान्निषवण
 स्नायी कच्छं चान्द्रायणं तथा । अनादिष्टेषु पापेषु
 शुद्धिचान्द्रायणेन तु । धर्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सत्तो-
 कताम्” अत्र (२४०) माससंख्योक्तेर्मध्ये नोपवास इति
 प्रतीयते तथा हि प्रतिपादादिपञ्चदशसु मासवर्द्धनेन
 भक्षणे “सैकपदपदाङ्गमथैकाद्याङ्गयुतिः किल सङ्कलिता-
 ख्येति” लौला० उक्तदिशा (१२०) माससंख्या, पुनः कण्ठे
 ह्नासेन तथैव संख्येति (२४०) भोज्यमाससंख्या ।
 तथाच समर्थासमर्थभेदेन अनयोर्व्यवस्थेति सिद्धान्तः ।

इन्द्रशेखर पु० इन्द्रुः शेखरे यस्य । महादेवे इन्द्रमौण्डि
 शब्दे ६३६६० विवृतिः । चन्द्रशेखरादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रूर पु० उन्द्रूर+पृ० उत्त्वम् । मूषिके जटाध० ।

इन्द्र पु० इदि-रन् । इपरमेश्वरे । “इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप
 दयते” श्रुतिः । हादाशादित्मध्ये २आदित्यभेदे ।
 ते च आदित्यां कश्यपेनोत्पादिताः “धाताऽयं मा च मित्तश्च
 वरुणोऽशुर्भगस्तथा । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो
 दशमः सृष्टः । ततस्तथा ततोविष्णु रजधन्यो जघन्यजः”

विष्णुध० । भा० आ० ६५ अ० त इन्द्रस्थाने शक्रनाम्ना
 पठितः यथा “अदित्यां हादाशादित्याः सम्भू ता भुवनेश्वराः ।
 ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! । धाता-
 मितोऽयं मा शक्रो वरुणस्त्वंशुरेव च । भगो विवस्वान्
 पूषा च सविता दशमः सृष्टः । एकादशस्तथा त्वष्टा
 हादशोविष्णु रच्यते । जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणा-
 धिकः” । कल्पभेदाच्चासभेद इति न विरोधः ।
 इन्द्रजटो ४ रात्रौ च धरणिः ५ भारतवर्षोप-
 होपभेदे शब्दमा० इन्द्रदेवताके ईज्येदानक्षत्रे विष्कम्भा-
 द्विषु योगेषु ७षड्विंशे योगे इन्द्रोऽप्यप्रसिद्धे षष्णात्वा
 प्रस्तावे आदानगुरुद्वयेन लघुद्वयमध्येन युते ऽचतुर्थे भेदे ।
 ६देवराजे स च मन्वन्तरभेदात् चतुर्दशविधः यथा
 “मन्वन्तरं मनुदेवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽंशा-
 वतारश्च हरैः षड्विधसृच्यते” भाग० ८ स्क० १ अ० । इत्यं मन्व-
 न्तरे षड्विधकीर्त्तनीयसुप्रक्रमस्य मन्वन्तरभेदेन तत्तन्नामानि
 कथितानि अतोनामभेदात्तस्य चतुर्दशसंख्या ततोक्ता यथा
 “तृषिता नाम ते देवाः आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे । मरीचि-
 मिश्राश्च योयज्ञः सुरगणेश्वरः” भाग० ८ स्क० १ अ० । १ मन्व-
 न्तरे यज्ञः । “स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुवर्मेः सुतोऽभवत्”
 इत्युपक्रमस्य “तत्रेन्द्रोरोचनस्वासीत् देवाश्च तृषितादयः”
 तत्रैव । २ म० रोचनः । “द्वितीय उत्तमोनाम
 प्रियव्रतसुतो मनुः” इत्युपक्रमस्य “सत्यावेदश्चता भद्राः
 देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्” तत्रैव । ३ म० सत्यजित्” “चतुर्थ-
 उत्तमभवाता मनुर्नाम्ना च तामसः” इत्यु० “सत्यका
 हरयो वीरा देवास्त्रिंशश्च ईश्वरः” तत्रैव । ईश्वरइन्द्रः
 ओधरः । ४ म० त्रिंशश्च । “पञ्चमो रैवतोनाम मनु-
 स्तामससोदरः” इत्यु० “विभुरिन्द्रः सुरगणा राजन् ! भूत-
 रयादयः” तत्रैव ५ अ० । ५ म० विभुर्नाम । “षष्ठश्च चक्षुषः
 पलशाक्षुषो नाम वै मनुः” इत्यु० “इन्द्रो मन्वद्रुमस्यैव
 देवा आस्यादयो मताः” तत्रैव ५ अ० । ६ म० मन्वद्रुमः ।
 “मनुर्विंशतः पलः आङ्गदेव इति श्रुतः । सप्तमो वर्त्त
 मानोऽयम्” इत्यु० “आदित्यावसवोरुद्रा विश्वे देवा
 मरुद्गणाः । अश्विनाष्टभवे राजन्निन्द्रस्तेषां पुरन्दरः” ।
 तत्रैव अ० १३ । ७ म० पुरन्दरः । “अष्टमेऽन्तर आयाते
 सावर्षिर्भविता मनुः” इत्यु० “तत्र देवाः सुतपसो वि-
 रजा अष्टतप्रजाः । तेषां विरोचनसुतो बलिरिन्द्रो भ-
 विष्यति” १३ अ० । ८ म० बलिः । “नवमो दक्षसावर्षिर्भुव-
 रुषसम्भवः” इत्यु० प० “परोमरोविगर्भाद्या देवा इन्द्रः

श्रुतः स्रुतः” तत्रैव १३७०। ६००श्रुतः । “दशमो ब्रह्म-
सावस्मि रूपलोकसुतोमहान्” इत्यु० “सुवासनविरु-
द्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः” १३७०। १०००शम्भुः ।
“मनुर्वै धर्मसावस्मि रेकादशम आत्मवान्” इत्यु० “विह-
ङ्गमाः कामगमानिर्वाणरुचयः सुराः । इन्द्रस्तु वैष्टतस्तेषां
श्रवणश्रवणादयः” १३७०। ११००वैष्टतः। “भविता रुद्रसा-
वस्मिर्नाम द्वादशमो मनुः” इत्यु० “ऋतधामा च देवेशो
देवाश्च हरितादयः” १३७०। ११००ऋतधामा । “मनुस्त-
योदशोभव्यो वेदसावस्मि रात्मवान्” इत्यु० “देवाः सुक-
र्म्मस्त्वामसंचा इन्द्रोदिवस्यतिः” १३७०। १३००दिव-
स्यतिः । “मनुर्वा इन्द्रसावस्मिश्चतुर्दशम एष्यति” इत्यु०
“पवित्राञ्चाक्षुषादेवाः शुचिरिन्द्रे भविष्यति” १३७० ।
१४००शुचिः । पुराणान्तरादौ नामान्तराणि चतुर्दश-
कल्पभेदादविरुद्धानि । विस्तरभयात्तानि नोक्तानि । एवंशक्र-
नामसंख्यासाध्यात् १० चतुर्दशसंख्यायाम् । स च शची-
पतिः दृत्वादिहन्ता, पूर्वदिग्पालः, दृष्टिदायकः,
अमरेशः मेघवृषणः तस्य पुत्रो जयन्तः, वनं नन्दनं
हयउच्चैःश्रवाः गजशैरावतः, पुरी अमरावती नेत्राणि
सहस्रं वज्रमस्त्रम् हरीवाहः । विष्टतिस्तत्तच्छब्दे दृश्या ।
तस्यानेकविधानि कार्याणि पुराणादौ वर्णितानि विस्त-
रभयान्नोक्तानि मनुकालपर्यन्तं तस्याधिकारकालस्तत्-
समाप्तौ तस्य प्रजापतेः सकलात् ब्रह्मविद्याप्राप्तेरप्ये-
वत्समाप्तत्वात् कैवल्यप्राप्तिः “योयो देवानां प्रत्यबुध्यत”
इत्यादिश्रुतेः । इत्येतत् नानाशास्त्रश्रुतीतिहासेषु प्रसिद्धम्
स्वकालमध्येऽपि त्वष्टृपुत्रविश्वरूपबधजनितब्रह्महत्या-
स्वन्दनभिया तस्य स्वपदच्युतिः । तत्पापस्य विभज्यान्वत्
संक्रामसे पुनः स्वपदप्राप्तिः । असुरादिभिरपि बलाधिक्य-
वशात्तं युधि निर्जित्य कियत्कालपर्यन्तं तत्पदेऽधिकारिता
प्राप्ता इत्यपि पुराणादौ प्रसिद्धम् “जित्वा च सकलान् देवान्
इन्द्रोऽभून्महिषासुरः” देवीमा० “शतान्शमेधकरणे अन्यस्यापि
इन्द्रत्वप्राप्तिर्योम्यतेत्यत्र इन्द्रलोकशब्दे प्रमाणं वक्ष्यते ।
इन्द्रश्च प्रजापतिसकाशात् एकशतवर्षं ब्रह्मचर्याचरणेन
ब्रह्मविद्यां प्राप्तेति का० उ० वरुणं यथा “यदाङ्कुरेकशतं
है कं वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यं सुवास तस्मै
होवाच । मघवन् ! मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं स्रुत्युना तद-
स्यास्रुतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्मा वै सशरीरः प्रिया-
प्रियाभ्यामात्तो न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपह-
तिरस्यशरीरं वाव सन् न प्रियाप्रिये सृशतः इत्यादि ।

“मघवन् ! मर्त्यं वै मरणधर्म्मं शरीरम् । यन्मन्यसेऽव्या-
धारादिलक्षणः सम्भसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाश-
मेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणम् । यदिदं शरीरं वै
पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तच्चात्तं स्रुत्युना यस्तं सन्त-
मेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा
सन्नासो भवति यथा यस्तमेव सदा व्याप्तमेव स्रुत्युने-
त्युक्ते इति वैरग्यार्थं विशेष इत्युच्यते आत्तं स्रुत्यु-
नेति । कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सच्चिवर्चत
इति । शरीरमित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छ-
रीरमस्य सम्भसादस्य तिस्थानतया गम्यमानस्यास्रुतस्य
मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्म्मवर्जितस्येतत् । अस्रुतस्येत्व-
वेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वायादिवत्सा-
वयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे मा भूतामिति । आत्मनो भोगाधिष्ठानम्
आत्मनो वा सत ईक्षितस्तेजोऽबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधि-
ष्ठानम् जीवरूपेण प्रविष्य सदेवाधिष्ठितस्यैविति वाधि-
ष्ठानम् । यस्येदमीदृशं नित्यमेव स्रुत्युपस्तं धर्म्मधिष्म-
जनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्धान् सशरीरो
भवति । अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव
चाहमित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वम् । अत एव स-
शरीरः सन्नात्तो यस्तः प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत् तस्य
च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंबन्धिग-
वियोगयोर्निमित्तयोर्बाह्यसंबन्धोर्भवययोगौ समेति मन्यभा-
नस्यापहृतिर्विनाश उच्छेदः सन्तिरूपयोर्नास्तीति । तं
पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निर्वर्त्तितविवेक-
ज्ञानमशरीरं सन् प्रियाऽप्रिये न सृशतः । सृशतिः
प्रत्येकं सम्बध्यते प्रियं न सृशत्यप्रियं न सृशतीति
काक्यद्वयं भवति । न स्वेच्छाशुच्यधार्म्मिकैः सह सम्भा-
षेतेति यद्वत् । धर्म्मधिष्मं कार्यं हितार्हिते, यतोऽ-
शरीरता एतत्स्वरूपमिति । तत्र धर्म्मधिष्मं योरसम्भवात्त-
त्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये सृशतः ।
ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न सृशतीति यन्मघवतोक्तं
सुषुप्तस्य विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम् ।
नैष दोषो धर्म्मधिष्मं कार्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रिया-
प्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् “अशरीरं न प्रिया-
प्रिये सृशतः” इत्यादिश्रुत्या । आगमापायिनोर्हि स्पर्श-
शब्दो दृष्टो यथा श्रोतस्पर्श उष्णस्पर्श इति । न त्वग्ने-
रुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श एव भवति ।
तथाम्नेः सवितुर्वोष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

नेह प्रतिषेधो "विज्ञानमानन्दम्" "आनन्दो ब्रह्मेति" श्रुतिभ्यः इहापि "भूमैव सुखम् इत्युक्त्वात्" भा०। इत्यु-
पक्रम्य बहूपदेशः कृतः। प्रपञ्चकाल इत्यः।

इन्द्रश्च देवानां मध्येऽतिशयेन ब्रह्मवित्तमः तथाहि। केनोपनिषदि असुरविजये देवानां महिमाभिमाने जाते तदभिमानापनोदनार्थं यत्कभूतेनाविर्भूतेन परब्रह्मणा अ-
स्मिन्वाधोरभिमाननिरसनं तयोर्निष्ठसौ इदमभक्तिमिन्द्रं प्रत्येव
हैमवत्पुपदेशेन तस्यातिशयमहिमा सूचितः ततो दिग्मात्रं
तद्वाप्यवृद्धं प्रति। "ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह
ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐशानाऽस्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह
प्रादुर्भूव तन्न व्यजानन् किमिदं ब्रह्मिति। तेऽग्निमनुवन्
जातवेदः। एतद्विजानीहि किमेतद्यत्नमिति तथेति
तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्वाऽहमस्मीत्यब्र-
वीज्जातवेदा वा अहमस्मीति। तस्मिंस्तथि किं वीर्य-
मित्यपोदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति। तस्मै त्वं
निदधावेतद्देहेति तदुप प्रेयाय सर्वजनेन तन्न शशाक दग्धुं
स तत एव निवष्टते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यत्नमिति"
वे० ७०। एवं वायोरप्यभिमाननिरसनसुपवर्ग्यं
"अथेन्द्रमनुवन्नाधवन्ने तद्विजानीहि किमेतद्यत्नमिति तथेति
तदभ्यद्रवत्तसत्त्वात्तिरोदधे। स तस्मिन्नेवाकाशे स्थितमाज-
गाम बह्व्योभमानासुमां हैवतीं तां होवाच किमेतद्यत्न-
मिति। सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये मही-
बध्नमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति। यस्माद्वा एते
देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येन
चेदिष्टं पस्वर्शुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति
तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् स ह्येनचेदिष्टं पस्वर्शुं
स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति"वे० ७०। "तथेन्द्र-
मनुवन्नाधवन्ने तद्विजानीहि इत्यादिपूर्ववदिन्द्रः परमेश्वरो
मभवान् बलवत्त्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपग-
तात्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां
निराकर्त्तव्य इत्यतः संवादमात्रमपि नादात् ब्रह्मेन्द्राय।
तद्यत्न यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरो-
भूतमिन्द्रं ब्रह्मणश्चिरोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत्
स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्यौ। किं तद्यत्नमिति ध्या-
यन् निवष्टतेऽग्निप्रादिवत्तथेति यत्ने भक्तिं बुद्ध्या
विद्या उमाकृपिणी प्रादुर्भूता स्त्रीरूपा। स इन्द्र-
आसुमां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमां विद्यां

तदा बहुशोभमानेति विशेषणसुपपदम्भवति। हैवतीं
हैमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानानामित्यर्थः। अथवा
उमैव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेन
ईश्वरेण सा वृत्तत इति ज्ञातुं समर्था इति क्त्वा
तासुपजगाम इन्द्रां ह उमां किञ्चोवाच प्रपञ्च
ब्रह्म किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं दर्शयति। सा ब्र-
ह्मेति होवाच ह किञ्च ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजये ईश्वरे-
शैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव
विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ। एतदिति
क्रियाविशेषणार्थम्। मिथ्याभिमानस्य युष्माकमेव महि-
मेति। ततस्तस्मादुभावाक्याद् एव विदाञ्चकार ब्रह्मे
तीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण। यस्मादग्नि-
वायुन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना स-
मीपसुपगतास्मादैश्वर्यं युषेरतितरामिव शक्तिगुणादि-
भिर्महाभ्याग्यैरन्यान्देवानातितरामतिशयेन शेरते इवेति
देवाः। इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा। यदग्निर्वा-
युरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेतद्ब्रह्म नेदिष्टमनिकं समीपं
प्रियतमं पस्वर्शुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादि-
प्रकारैश्चे हि यस्माच्च हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः
प्रधानाः सन् इत्येतद्विदाञ्चकार विदाञ्चकुरित्येतद्ब्र-
ह्मेति। यस्मादग्निवायु अपोन्द्रवाक्यादेव विदाञ्चकृतः
इन्द्रेण ह्युभावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्मत्वतस्तस्माद् इन्द्रो-
ऽतितरामतिशयेन शेरते इवान्यान्देवान्, स ह्येनचेदिष्टं
पस्वर्शुं यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति" भा०
११ अनरात्मनि "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यादि" पा०
१२ ऐश्वर्यान्विते त्वि०। भावे रनु। १३ ऐश्वर्ये। १४ इन्द्र
वारुण्यां स्त्री टाप्। राजनि०। "इन्द्रायेन्दो! पवस्वते"
ऋ० ८, ६४, २२। "तदिन्द्रवन्दितस्येन्द्र! यद्वचः" भाषः।।
"हरो इन्द्रस्य" निरु०। १५ उपमात्वे "महीमहेन्द्रसमवेक्ष्य
स चक्षुम्" नैष०। "राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं राज्ञां चैवामिषेचनम्।
अग्निन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत" ३। १० शा० ६७ अ०
"देवताहश्चेत्तरपदस्यस्य नेन्द्रस्य परस्य न दृष्टिः आग्ने-
न्द्रम् कर्म सि० कौ० लिङ्गादर्थे ष। इन्द्रियम्।
इन्द्रियशब्दे विवर्तितः। इन्द्रो जीविकास्य देपपया० कन्
तस्य लुप्। इन्द्रस्य नुर्मुञ्जि जीविकायति लुपि व्यक्तवचन-
त्वात् षु०। इन्द्रो देवताऽस्य अश्। इन्द्रदेवताके हविरादौ
"इन्द्रं दध्यभावस्थायाम्" श्रुतिः। स्त्रियां ङीप्।
"इन्द्रा माहृपत्यसुपतिष्ठते" श्रुतिः। "इन्द्रो तमसुदेश्वरम्"

देवीमा० ऐन्द्रो दिक् “उपमितसमासे उत्तरपददस्यः
 अष्टत्वद्योतकः मनुजेन्द्रः वारणेन्द्र इत्यादि ।
 इन्द्रक न० इन्द्रस्य राक्षः कं सुखं यत् । १सभाम्हे हेम० ।
 ईत० । २इन्द्र सुखे ।
 इन्द्रकर्म्मन् पु० इन्द्रस्येव ऐश्वर्यान्वितं कर्म्मस्य । विष्णु
 “इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णुस० ।
 इन्द्रकील पु० इन्द्रस्य कील इव अत्युच्चत्वात् । १मन्दरपर्वते
 इन्द्रस्य कील इव । २इन्द्रध्वजे न० “विषमैन्द्रकीलचत-
 ष्ययश्चभ्राणामुपरिष्टात्” सुशु० ।
 इन्द्रकुञ्जर पु० ईत० । ऐरावते तस्यामृतमन्थनकाले इन्द्रेण
 गृह्यते तत्वात् तथात्वम् यथाह “श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महा-
 कायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रधृता
 धृतः” भा० आ० १८अ० । इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यत्र ।
 इन्द्रकूट पु० इन्द्र ऐश्वर्यान्वितः कूटोऽस्य । पर्व तभेदे
 “ततस्तु पर्वताः सप्त केशवं समपस्थिताः । जयन्तो व-
 जयन्तोऽथ नीलो रजतपर्वतः । महामेरुः सकैलास
 इन्द्रकूटश्च नामतः” हरि० १७१ अ० ।
 इन्द्रकृष्ट न० कष्टं कर्षणं भावे क्त ततः अस्त्यर्थे अच् इन्द्रेण
 इन्द्रहेतुककर्षणेन कर्षणजातम् । वृष्टिजलसम्पन्ने धान्यभेदे
 “इन्द्रकृष्टवृत्तेयन्ति धान्यैश्चैव नदीसखैः” भा० स० ५ अ० ।
 इन्द्रकीष पु० इन्द्रस्य कोष इव सुखदायकत्वात् । १मञ्जे,
 २खड्गायाञ्च । [पर्व तादयोऽप्यत्र ।
 इन्द्रगिरि पु० इन्द्रनामा गिरिः । महेन्द्रपर्वते । इन्द्र-
 इन्द्रगुरु पुः ईत० । वृहस्पतौ इन्द्राचार्यादयोऽप्यत्र ।
 इन्द्रगोप पु० इन्द्रो गोपो रक्षकोऽस्य वर्षाभवत्वात्तस्य । वर्षा-
 कालिके कोटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र । “अविरलवपुर-
 सुरेन्द्रगोपाः” किरा० । “इन्द्रगोपकवर्षाभां शुक्लवर्षां
 मनोजवाम्” भा० स० ४० अ० । शुश्रूषतया वर्षनात्
 “हृद्योवनया शक्रगोपकालोहितरागेष्वांशुकेन” काद०
 रक्ततया वर्षनाच्च तस्य कोटस्य द्वैविध्यं रक्तश्वेतभेदात् ।
 इन्द्रघोष पु० इन्द्र इतिशब्देन विस्पष्टं घुष्यते पुष-कर्म्मणि
 घञ् । इन्द्रे “इन्द्रघोषस्ता वसुभिः पुरस्तात् पातु” यजु०
 ५,११ । [श्वेतचन्दने राजनि० ।
 इन्द्रचन्दन न० इन्द्रप्रियं चन्दनम् शा० त० । हरिचन्दने
 इन्द्रचाप पु० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके भेदे चाप इव । १शक्रधृतिषि ।
 “विद्युत्पन्नं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचिलाः” मेघ-
 दू० । “विद्युता संहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा”
 भा० व० २३० अ० । तदुत्पत्तिप्रकारादि वृह० स० उक्तम्

इन्द्रायुधशब्दे विवृतिः ईत० । २शक्रस्य शरासने च
 इन्द्रचिर्भिटी इन्द्रस्यात्मनः प्रिया चिर्भिटी सा० त० । लताभेदे ।
 सा च इन्द्रतस्यवर्षकुसुमा उपमान्वितमञ्जरीका दोषदृष्ट्या,
 युष्मफलान्विता कक्षी शीतवीर्या पित्तक्षेपकासत्रण-
 दोषक्षमिनाशिनो चक्षुष्या च राजनि० ।
 इन्द्रच्छन्दस् न० इन्द्र इव सहस्रनेत्रेण सहस्रयुच्छेन व्याद्यते
 छद-असुन् नि० नुट् । सहस्रयुच्छे हारभेदे हेम० ।
 इन्द्रजनन न० इन्द्रस्यात्मनः जननं देहसम्बन्धभेदः । आत्मा-
 नोदेहसम्बन्धभेदे । तदधिकृत्य कृतः पन्थेः क् । इन्द्रज-
 ननीयं तदधिकारेण कृते पन्थेभेदे न० ।
 इन्द्रजाल न० इन्द्रेण कौशलाद्यैश्वर्येण जालं द्रष्टुर्नेलावरणं
 यथास्थितवस्तुदर्शनाच्चमत्तसाधनात्, इन्द्रस्य परमेश्वरस्य
 जालं मायेव वा । मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य
 वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (वाजी) १पदार्थे
 २मायारूपे जाले च । “अतएव महान्नोऽस्याः प्रवदन्ती-
 न्द्रजालताम् । एतस्मात् किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासिस्थितं
 रेतश्चेति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्गुरम् । पर्यायेण शि-
 शुत्वयौवनजरावेशैरनेकैर्दृष्टं पश्यत्येति प्रष्टोति जिघ्रति तथा
 गच्छत्यथागच्छति । देहवद् वृत्तधानासौ सुविचार्यावलोकाय-
 ताम् । क धानाः क्त व वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चितु”
 प० ८० “स्यूणाकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च ससर्ज क्रुद्धनन्दनः” भा०
 व० २७४ अ० । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम् ।
 ३सूद्रोपायभेदे च । इन्द्रजालञ्च इव्यविशेषसंयोगेन
 अद्भुतवस्तुदर्शकव्यापारः (किमिष्टरि) इति इल्लशब्दभाषा
 प्रसिद्धः मन्त्रइव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणञ्च ।
 तच्च दत्तात्वे यतन्त्रे मन्त्रविशेषसाध्यम् विस्तरेणाभिहितम् ।
 इन्द्रजालतन्त्रे तु औषधिविशेषेण तथाचरणं यदुक्तं
 ततोदिङ्मालं प्रदश्यते । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्र-
 जालमनुत्तमम्” इत्युपक्रम्य
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि औषधीनां विधिं वरे ! । येन विज्ञा-
 नमात्रेण सर्वं सिद्धिर्भाविष्यति । महाकालस्य वीजानि प्रस्थः
 मेकं समाहरेत् । धात्रीरसेन देवेष्टि ! सप्त वारान् विभाव-
 येत् । कर्त्तव्या गुटिका तां तु सुखे निक्षिप्य पार्ष्वति ! ।
 अचिरेणैव कालेन स्वयं पारावतो भवेत् । अथातः संप्रव-
 क्ष्यामि प्रष्टव्यं त्वं मम वक्ष्ये ! । आगस्य शीर्षं संगृह्य
 तत्र कृष्णवृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धस्तूवीजानि वापयेत्
 यत्काले तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यक्षोपरि

निक्षिपेत् स ऋगो भवति । मयूरशीर्षमादायकृष्ण-
चतुर्दश्यां ऋत्तिकां पूरयेत् शण्वीजानि वापयेत्
यदा फलितः पुष्पितो भवति तदा शण्वीजानि
पीवायां बभूयेत् मयूरो भवति । कृष्णचतुर्दश्यां
मयूरशीर्षमादाय कृष्णऋत्तिकां पूरयेत् कार्पासवीजा-
नि वापयेत् तदा फलिताः पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले सं-
गृह्य समस्तं मेषयित्वा अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य
यदा जले तिष्ठति तदा मयूरो भवति । कृष्णकाकशीर्षमा-
दाय काकमाचीवीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता
भवति तत्फलं संगृह्य सुखे प्रक्षिप्य काको भवति । काक
द्वय गच्छति मञ्जुसङ्घीर्षे भोजः । पारवतशीर्षमादाय
कृष्णऋत्तिकां पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोद-
केन सेचनीयं यदा पुष्पितो भवति तदा सुखे संस्था-
प्य अन्नर्हितो भवति । तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा तेन
चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवति । सर्वस्वं ददाति ।
तानि तिलानि संगृह्य नेत्राङ्गनेन सह पिष्ट्वा कपिला-
दुग्धेन गुटिकां कारयेत् सप्तरात्रं पाचयेत् तां गुटिकां
सुखे निक्षिप्य अन्नर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनु-
ष्याणां का कथा । उद्गीर्षे पुरुषो भवति । जीवेद्विध-
शतं स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्या भवन्ति । गृध्रशिरः सभा-
दाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णऋत्तिकायां निक्षिपेत् लघुनवी-
जानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्पनक्षत्रे
पुष्पं गृहीत्वा अङ्गनेन सह कपिलाघृतेन कज्जलं पातयेत्
चक्षुरङ्गनीयं यावत् तावत् योजनशतं पश्यति मेदिन्यां,
द्विधा नक्षत्राण्यपि पश्यति । एवं उद्ग्रहर्षमहि-
पादीनां दृष्ट्वाजीवानां शिरसि यत् यत्वीजं यस्य
शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा यस्य
वीजानि सुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः ।
मातुलङ्गस्य मूलन्तु धुरुरवीजकेन च । पलाण्डु
पुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । योऽस्य गन्धं
समाप्राप्ति स च स्नेहेन पश्यति । दुन्दुभिं पटङ्गश्चैव
शङ्खाश्चैव तु लेपयेत् । एष भूतोपस्फटानां कुमारीणां
दृष्टेषु च । भूपतिं सेवमानानां तथा तत्कर्म-
जीविनाम् । न चाग्निर्दहते वेदस्य यत्तैष सोऽगदो
भवेत् । पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
अङ्गनं रोचनायुग्मं वनितावशक्तं परम् । कपालं मानुषं
गृह्य कनकस्य फलानि च । कर्पूरं मधुसंयुक्तं निषृथ्य ति-
बकेन च । नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यम् ।

एष कापालिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम् । नरजिह्वां
सहस्रतुल्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । जलेन च सुशीतेन
दापयेत्तद्विषक्षणः । पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये
च दापयेत् । प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादृन्वती
सापि रक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति । हरितालं
प्रशयाने कृष्णचतुर्दश्यां क्षित्वा कुर्वाभिमन्त्रं प्राह्यम्
अवश्यं वशीभवेत् स नरः । नरतैलं प्रोताम्बरवर्तिकं कृत्वा
पात्रे रात्रौ प्रज्वाल्यार्कटक्षेत्रे कज्जलं कृत्वा चक्षुषी
अभ्यङ्गेत् यं पश्यति स वश्यो भवति । कर्णदन्तमलं
लाला स्वदेहाक्षिमलतयम् । नासिकोद्भवरक्तञ्च चूर्णमे-
तद्वलायुतम् । एतत् सर्वं सहस्रतुल्य गुटिकां कारयेद्बुधः ।
पानभोजनके देयं वशीकरणसुत्तमम् । काकजिह्वा
वचा कुडमात्मनो रुधिरं स्त्रियः । तद्भासदन्नं क-
ञ्जिषा तगरं गौरसर्षपाः । शिवनिर्मात्यसंयुक्तं समभा-
गानि कारयेत् । भोज्ये पानेऽथवा देयं स्त्रीष्वान्त
वशकारकम् । नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ।
कृष्णसर्षपाङ्गुलप्रमाणं शिरस्स्वत्वास्यास्य सर्षपादिभिः ।
पूरयित्वा ऋष्याशुष्कं शोषयेत् । परतः सर्षपान् प्राह-
यित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति । पूगोफलं
गिहित्वाऽपानमार्गेषु निर्गतं संगृह्य धुरुरसान्तरितं
कृत्वा सप्त दिनानि पूजयेत् । पुनः कुङ्कुमचन्दनैरधि-
वास्य यस्मै दीयते स वश्यो भवति । दर्दुरयुग्मं गृहीत्वा
तद्भूमेन दाहयेत् । तद्भूमे सह पानेन वश्यकृत् परमो
मतः । अजगन्धस्य पत्राणां वचां कुष्ठेन भावयेत् ।
प्रशयानभक्षसंयुक्तं चूर्णञ्चेत्त्रिषु दुर्लभम् । अनेनैव त
चूर्णेन योजयेत् तीक्ष्णं पादपान् । पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा
चूर्णं दृष्ट्वाद्विषग्नयेत् । तत् क्षणात् फलते दृष्टो नरना-
रोषु का कथा । जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रि-
तम् । ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात् ।
गोपितं सैन्धवञ्चैव दृष्ट्वातीक्ष्णमेव च । लेपमेतत् प्रयोक्तव्यं
नरनारीवशङ्करम् । उद्घातुः पञ्चमलिन आत्मनो
रुधिरान्वितम् । स्त्रीसंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणसुत्तमम् ।
श्वेताकं रोचनायुक्तमात्ममूलेषु मेषयेत् । ललाटे तिलकं
कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् । दृष्ट्वातीक्ष्ण
तेनैव सर्वो भवति किङ्करः । श्वेताकं चन्दनैर्नैव
रञ्जयेत् सह लेपयेत् । दीयते कस्य चिद्वापि पश्चात्
दासो भविष्यति । मधूकं सह तैलेन सर्षपेषु तद्विष-
येत् । एतेन प्राणिसभ्यञ्च भर्त्रा सा संहिता खपेत् ।

संघते सैथनीभावे पतिर्दासो भविष्यति” । “यानि कानि च वीजान्यङ्गोत्तैलेन मेलयेत् । सफलो जायते ह्यः सिद्धियोग उदाहृतः । श्वरुखे विन्दुमालं तत्तैलं निःक्षिपेद् यदि । एक्यामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् । शिषु वीजस्थितं तैलं पारावत पुरीषकम् । वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् । गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिलाम् । एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरोन्मपः । उल्लु विष्टं गृहीत्वा त्वरेण्डतैलेन पेषयेत् । यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं सक्षिप्तो जायते ध्रुवम् । सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् । ककलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्त कारयेत् । यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम् । सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् । तस्मिन्प्रवस्त्वं शिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम् । अर्कवीरं वटवीरं चौरं दुम्बरसम्भवम् । गृहीत्वा पातके बिम्बे जलचूर्णं करोति च । दुग्धं तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम् । अङ्गोत्तैल-बिम्बाङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः । पलायन्ते नराः सर्वे यशुपक्षिगजा हयाः । अङ्गोत्तस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेत्परः । रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले । बुधे वा शनिवारे वा ककलां यास्य यत्नतः । शत्रुभूलयते यत्र ककलां तत्र निःक्षिपेत् । निखनेद्भ्रूमिमध्येषु उद्धृते च पुनः सुखी । नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम् । गन्धकं हरितालञ्च गोमूलञ्च विषं तथा । सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिद्दङ्गिं विनिःक्षिपेत् । विष्णाः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः” दत्तात्रेय तन्त्रे ११५०

इन्द्रजालिक लि० इन्द्रजालं शिल्पतयाऽस्त्यस्य उतु । इन्द्रजालकारके । इनि इन्द्रजालीत्यथ त्व स्त्रियां ङीप् ।

इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि-भूते क्तिप् । दिति-वंशोये असुरभेदे चाक्षुषमन्वन्तरे “दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति विश्रुतम् । हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्यालक्ष वीर्यवान्” । इत्युपक्रमस्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्षने “इन्द्रजित् सर्वजिज्ञैव वज्रनाभस्तथैव च” हरिवं० ३५० । २रावणपुत्रे मेघनादे च “पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यधावत । जहि रामममितमं सुयो-वञ्च सबलक्षमम् । त्वया हि मम सत्पुत्र ! यथो-दीप्तसपार्जितम् । जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षम् शचीपतिम्” भा०व० २८७ । “तौ वीरौ शरबन्धेन ब्रह्मविन्द्रजिता रथे” भा०व० २८८ अ० ।

इन्द्रजिह्वन्तृ पु० इन्द्रजितं हन्ति हन-हच् ईत० । दशरथात्मजे लक्ष्मणे । तद्हननकथा । “अविध्य-दिन्द्रजिह्वीः सौमित्रिं मर्म्मभेदिभिः । सौमित्रि-शानलस्यैरविध्यद्रावणं शरैः” । इत्युपक्रमस्य “एकेनास्य धनुमन्तं वाह्यं देहादपातयत् । द्वितीयेन शरेशास्य भुजं भूमौ न्यपातयत् । ततोयेन तु वाक्येन पृथुधारेण भासता । जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्ड-लम् । विनिक्षत्तभुजस्तस्य कवचं भीमदर्शनम् । तं हत्वा स्रतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः” भा०व० २२८ अ० ।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+षिच्+ल्यु । असुरभेदे “इन्द्रतापनवातापी केतुमान् बलदर्पितः” असुर-नामोत्कीर्त्तने” हरिवं० २६५ अ० । २मेघनादे च । दश-पीवञ्च बाली च मेघराजो दशवरः । टिट्टिभोविटभूतञ्च संहारदञ्चे चन्द्रतापनः” भा०स०प०० अ० वरुणसभावर्षणे ।

इन्द्रतूल न० इन्द्रस्यैव तूलमाकाशे उडुयमानत्वात् । आकाशे मरुता चाल्यमाने कार्पासे सूत्रे तिका० ।

इन्द्रतोया स्त्री इन्द्रमैश्वर्यान्वितं तोयमस्याः, इन्द्रेण पूरितं तोयमस्या वा । गन्धमादनसमीपस्थे नदीभेदे । “इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसञ्चिधौ” भा० अनु० प० २४ ।

इन्द्रदमन पु० “बाणस्य चेन्द्रदमनो लौहित्यासुदपद्यत” हरिवं० ३५० उक्ते बाणासुरपुत्रभेदे ।

इन्द्रदारु पु० इन्द्रस्य तद्दुधजस्य साधनं दारु । देवदारुद्वये । इन्द्रध्वजशब्दे ६४ ईं पृष्ठे तस्य तद्दुधजसाधनत्वम् दृश्यम् । इन्द्रद्रुमादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्यैव द्युम्नं धनमस्य । भालवेये ऽश्विभेदे २ असुरानबाराजभेदे ३ राजभेदे च । तत्र असुररूपोन्मपः कृष्णेन हतः यथा । “इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्युवनञ्च कसे-रुमान् । हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम्” भा० व० १२ अध्याये कृष्णं प्रति व्यासवा-क्यम् । अश्विभेदस्तु । “ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वकं दाम्भप्रम-पूजयन्नित्युपक्रमस्य “द्वैपावनो नारदश्च जामदग्नः पृथुश्रवाः । इन्द्रद्युम्नोभालविश्व कृतचेताः सहस्र-पात्” इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधायाह । “एते चान्ये च बहुवोब्राह्मणा संशितव्रताः । अजातशत्रु-मानर्चुः पुरन्दरमिवर्षयः” भा० व० २६ अ० । राजभेदस्तु मार्कण्डेयादपि प्राचीनः तत्कथा भा०व० १६८ अ० । युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यम् । “स तानु-वाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीय-

पुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः कीर्त्तिर्मे व्युच्छिन्नैति स मा-
सुपातिवदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति । तमह-
मब्रवं न वयं वासायनिकाः कार्य्यचेष्टाकुलत्वाच्च प्रत्य-
भिजानाम्यात्मनोऽर्थां नामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः
समारभामोऽर्थां नामनुष्ठानं स मासुवाच अस्यन्यस्त्वत्तश्चिर-
जात इति तमहमब्रवम् अस्ति खलु हिमवति प्रावा-
रकर्मो नामोलूकः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजातो भवन्
यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्रत्वासौ
प्रतिवसतीति । ततः स समाश्वो भूत्वा तत्वावहद्यत्न
बभूवोलूकः अथेनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां
भवानिति । स महूर्त्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
भवन्मिति । स एवमुक्तं इन्द्रद्युम्नः पुनस्तसुलूकमब्रवो-
द्वाजर्षिः । अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति
स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्त्रिणाडी-
जङ्घो नाम वकः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं
पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्चोलूकमादाय तत्सरोऽगच्छ-
द्यत्वासौ नाडीजङ्घो नाम वकी बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टो
भवानिमिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं सुहूर्त्तं
ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ततः
सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतो ऽन्यश्चिरजाततरोऽस्मीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं सरस्तस्त्रिणाडी नाम कच्छपः
प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः स यदि कश्चिद्वदि-
मानोवादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छन्मिति । ततः
स वकेस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्यस्माक-
मभिप्रेतं भवन् कश्चिदर्थमभिप्रेतुं साध्यागम्यतां ता-
वदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरसः उत्थायाभ्यगच्छ-
द्यत्न तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तरे आगतञ्चैनं वयमपृच्छाम
भवानिमिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति । स सुहूर्त्तं
ध्यात्वा वाप्यसम्पूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विमञ्च-
कल्पः प्राङ्गुलिब्रवीत् । कथमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामी-
ह ह्यनेन सहस्रजलवृत्तिषु यथा व्याहृताः । सरस्वदेतस्य
दक्षिणाभिर्द्वाभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र
चाहं प्रतिवसामीति । अथैतन् सकलं कच्छपेनोदाहृतं
श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीराद्वाचश्चाशू-
यन् इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यद्योचितं स्थानं
प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्यव्ययो याहीति” ।

एतत्सरसोक्तवाक्ये वर्णितं तच्चाधिकृत्य । “इन्द्रद्यु-
म्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च । शतशृङ्गं महाराज !

तापसः समतप्यत” इत्युक्तेः शतशृङ्गपर्वतसमीपे
हंसकूटानन्तरं तत्सरः इति गम्यते । “हंसकूटस्य
यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति” इति हरिवं० १५७ उक्तेषु
हंसकूटसन्निकटत्वमस्यावगम्यते । पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाश-
कशापरः पुरुषोत्तमशब्दे तद्विष्टतिर्वक्ष्यते ।

इन्द्रद्रु प० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजार्योद्गुः । अर्जुनवृक्षे । तस्य तद्-
ध्वजनिर्माणे प्रथमोपात्तत्वात् तथात्वम् । इन्द्रध्वजशब्दे
विष्टतिः । इन्द्रनामा द्रुः । शकुटजपृष्ठे राजनि० ।

इन्द्रद्रुम न० इन्द्रद्रुवत् विपद्गः । अर्जुनवृक्षे शब्दर० ।
इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे धनुरिव । इन्द्रायुध
शब्दे वक्ष्यमाणे पदार्थे “विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्र
धनूषि च” सतुः । तस्य चञ्जुत्वे रोहितत्वम् । वक्रत्वे
इन्द्रधनुश्चमिति भेदः ।

इन्द्रध्वज प० इन्द्रस्य तत्सन्तोषार्थो ध्वजः । भारद्वाज
हादस्यां स्वराज्ये पृच्छादिशस्यवृद्ध्यर्थं तत्प्रीतये राज्ञा
क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पत्तितत्करणप्रकारादि दर्शितं
पृष्टत्संहितायां यथा

“ब्रह्माण्मूर्चुरमरा भगवच्छक्ताः स्य नासुरान् समरे । प्रति-
योषयित्तमतस्त्वां शरस्यं शरणं ससुपयाताः । देवानुवाच
भगवान् क्षीरोदे केशवः स वः केतुम् । यं दास्यति तं
दृष्ट्वा नाजौ स्यास्यन्ति वो दैत्याः । बभ्रवराः क्षीरोदं
गत्वा ते तदुवुः सुराः सेन्द्राः । श्रीवत्साङ्गं कौस्तुभ-
मणिकरणोद्गासितोरस्कम् । श्रीपतिमचिन्त्यमसमं सम-
न्ततः यर्वदेहिनां स्तच्छम् । परमात्मानमनादिं विष्णु-
मविज्ञातपर्यन्तम् । तैः संस्तुतः स देवस्तुतोष नारायणो
ददौ चैषाम् । ध्वजमसुरसुरबभूवुस्सकमलवनतुषारतीक्ष्ण-
शुम् । तं विष्णु तेजोभवमपचक्रे रथे स्थितं भासति
रत्नचित्ते । देदीप्यमानं शरशिव सूर्यं ध्वजं समासाद्य
सुमोद शक्रः । सर्किङ्खणोजालपरिस्थितेन सक्त्वावष्टापि-
टकान्तिनेन । समुच्छ्रितेनामरराड् ध्वजेन निन्द्ये विनाशं
समरे ऽरिसैन्यम् । उपरिचरस्यामरपो वसोर्ददौ चेदिपस्य
वेषुमयीम् । यष्टिं तां स नरेन्द्रो विधिवद्भ्यज्यामास ।
प्रीतो महेन मधवान् प्राहैवं ये नृपाः करिष्यन्ति ।
वसुबलहेमवन्तस्ते भुवि सिद्धात्ता भविष्यन्ति । सुदिताः
प्रजाश्च तेषां भयरोगविवर्जिताः प्रभूताक्षराः । ध्वज एव
चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदसत् । पूजा तस्य
नरेन्द्रैर्वृद्धद्विजयार्थिभिर्यथा पूर्वम् । शक्राक्षया प्रयुक्ता
तामागमतः प्रवक्ष्यामि । तस्य विधानं शुभकरव्यदिवस-

देवीमा० ऐन्द्रो दिक् “उपमितसमासे उत्तरपददस्यः
 अथत्वद्योतकः मनुजेन्द्रः वारणेन्द्र इत्यादि ।
 इन्द्रक न० इन्द्रस्य रात्रः कं सुखं यत् । १सभाम्हे हेम० ।
 ईत० । २इन्द्र सुखे ।
 इन्द्रकर्म्मन् पु० इन्द्रस्यैव ऐश्वर्यान्वितं कर्म्मस्य । विष्णौ
 “इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः” विष्णुस० ।
 इन्द्रकील पु० इन्द्रस्य कील इव अत्युच्चत्वात् । १मन्दरपर्वते
 इन्द्रस्य कील इव । २इन्द्रध्वजे न० “विषमेन्द्रकीलचतु-
 ष्यश्वभ्राणासुपरिष्टोत्” सुशु० ।
 इन्द्रकुञ्जर पु० ईत० । ऐरावते तस्यामृतमन्यनकाले इन्द्रेण
 मृतोत्तत्वात् तथात्वम् यथाह “श्वेतैर्दलैश्चतुर्भिस्तु महा-
 कायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवद्भ्रज्जम्बता
 धृतः” भा० व्या० १८३० । इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यत्र ।
 इन्द्रकूट पु० इन्द्र ऐश्वर्यान्वितः कूटोऽस्य । पर्वतभेदे
 “तस्तु पर्वताः सप्त केशवः समुपस्थिताः । जयन्तो व-
 जयन्तोऽथ नीलो रजतपर्वतः । महामेरुः सकैलास
 इन्द्रकूटश्च नामतः” हरि० १७१ अ० ।
 इन्द्रकृष्ट न० कृष्टं कर्षणं भावे क्त ततः अस्त्वर्थे अच् इन्द्रेण
 इन्द्रहेतुकर्षणेन कर्षणजातम् । वृष्टिजलसम्पन्ने धान्यभेदे
 “इन्द्रकृष्ट वैचेयन्ति धान्यैश्चैव नदीमुखैः” भा० स० ५५० ।
 इन्द्रकोष पु० इन्द्रस्य कोष इव सुखदायकत्वात् । १मञ्चे,
 २खड्गायाञ्च । [पर्वतादयोऽप्यत्र ।
 इन्द्रगिरि पु० इन्द्रनामा गिरिः । महेन्द्रपर्वते । इन्द्र-
 इन्द्रगुरु पु० ईत० । वृहस्पतौ इन्द्राचार्यादयोऽप्यत्र ।
 इन्द्रगोप पु० इन्द्रो गोपो रक्षकोऽस्य वर्षाभवत्वान्तस्य । वर्षा-
 कालिके कोटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र । “अविरत्नपुर-
 सुरेन्द्रगोपाः” किरा० । “इन्द्रगोपकवर्षाभां शुक्लवर्षां
 मनोजवाम्” भा० स० ४० अ० । शुश्रूतया वर्षनात्
 “रुद्रयोवनया शक्रगोपकालोहितरागेषांशुकेन” काद०
 रक्ततया वर्षनाच्च तस्य कोटस्य द्वैविध्यं रक्तश्चेतभेदात् ।
 इन्द्रघोष पु० इन्द्र इतिशब्देन विस्पष्टं वृष्यते वृष-कर्म्मणि
 घञ् । इन्द्रे “इन्द्रघोषस्ता वसुभिः पुरस्तात् पातु” यजु०
 ५,११ । [श्वेतचन्दने राजनि० ।
 इन्द्रचन्दन न० इन्द्रप्रियं चन्दनम् शा० त० । हरिचन्दने
 इन्द्रचाप पु० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे चाप इव । १शक्रधनुषि ।
 “विद्युत्वनं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचिताः” मेघ-
 दू० । “विद्युत्ता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा”
 भा० व० २३० अ० । तदुत्पत्तिप्रकारादि वृह० स० उक्तम्

इन्द्रायुधशब्दे विवृतिः ईत० । १शक्रस्य शरासने च
 इन्द्रचिर्मिटी इन्द्रस्वात्मनः प्रिया चिर्मिटी सा० त० । लताभेदे ।
 सा च इन्द्रतुल्यवस्त्रकुसुमा पुष्पान्वितमञ्जरीका दीर्घटना,
 युग्मफलान्विता कद्दी शीतवीर्या पित्तहृत्प्रकासत्रय-
 दोषक्षमिनाशिनो चक्षुष्या च राजनि० ।
 इन्द्रच्छन्दस् न० इन्द्र इव सहस्रनेत्रेण सहस्रगुच्छेन छाद्यते
 छद-असुन् नि० नुट् । सहस्रगुच्छे हारभेदे हेम० ।
 इन्द्रजनन न० इन्द्रस्वात्मनः जननं देहसम्बन्धभेदः । आत्म-
 नोदेहसम्बन्धभेदे । तदधिकृत्य कृतः पत्येः छ । इन्द्रज-
 ननीयं तदधिकारेण कृते पत्यभेदे न० ।
 इन्द्रजाल न० इन्द्रेण कौशलाद्यैश्चर्येण जालं द्रष्टुर्नैतावरणं
 यथास्थितवस्तुदर्शनात्मत्वसाधनात्, इन्द्रस्य परमेश्वरस्य
 जालं मायेव वा । मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य
 वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (वाजी) १पदार्थे
 २मायारूपे जाले च । “अतएव महानोऽस्याः प्रवदन्ती-
 न्द्रजालताम् । एतस्मात् किमिन्द्रेजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं
 रेतश्चेत ति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्गुरम् । पर्यायेण शि-
 शुत्वयौवनजरावेशरनेकैर्घृतं पश्यत्वत्ति शृणोति जिघ्रति तथा
 गच्छत्यथागच्छति । देहवद् वटधानासौ सुविचार्यावलोक्य-
 ताम् । क्त घानाः क्त च वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चितु”
 प० द० “स्यूषाकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथाचूर्जुनः ।
 आग्नेवञ्चापि सौम्यञ्च ससर्ज कुरुदनन्दनः” भा०
 व० २७४ अ० । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम् ।
 इन्द्रोपायभेदे च । इन्द्रजालञ्च द्रव्यविशेषसंयोगेन
 अद्भुतवस्तुदर्शकव्यापारः (किमिष्टरि) इति इल्लण्डभाषा
 प्रसिद्धः मन्त्रद्रव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणञ्च ।
 तच्च दत्तात्वे यतन्त्रे मन्त्रविशेषसाध्यम् विस्तरेणाभिहितम् ।
 इन्द्रजालतन्त्रे तु ओषधिविशेषेण तथाचरणं यदुक्तं
 ततोदिङ्मालं प्रदश्येते । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्र-
 जालमनुत्तमम्” इत्युपक्रम्य
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि ओषधीनां विधिं वरे ! । येन विज्ञा-
 नमालेण सर्वं सिद्धिर्भविष्यति । महाकालस्य वीजानि प्रस्य-
 मेकं समाहरेत् । धात्रीरसेन देवेष्टि ! सप्त वारान् विभाव-
 येत् । कर्त्तव्या गुटिका तां तु सुखे निक्षिप्य पर्व्वति ! ।
 अचिरेणैव कालेन स्वयं पारावतो भवेत् । अथातः संप्रव-
 क्ष्यामि शृणु त्वं मम वल्लभे ! । आगस्य शीर्षं संस्पृष्ट्य
 तत्र क्षणवृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धस्तूरवीजानि वापयेत्
 यत्काले तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि

निक्षिपेत् स ऋगो भवति । मयूरशीर्षमादाय कृष्ण-
चतुर्दश्यां ऋत्तिकां पूरयेत् शण्वीजानि वापयेत्
यदा फलितः पुष्पितो भवति तदा शण्वीजानि
श्रीवायां बन्धयेत् मयूरो भवति । कृष्णचतुर्दश्यां
मयूरशीर्षमादाय कृष्णऋत्तिकां पूरयेत् कार्पासवीजा-
नि वापयेत् तदा फलिताः पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले स-
मृद्ध समस्तं पेषयित्वा अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य
यदा जले तिष्ठति तदा मयूरो भवति । कृष्णकाकशीर्षमा-
दाय काकमाचोवीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता
भवति तत्फलं समृद्ध सुखे प्रलिप्य काको भवति । काक
इव गच्छति मल्लासुहीर्ये भोजः । पारवतशीर्षमादाय
कृष्णऋत्तिकां पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोद-
क्तेन सेचनीयं यदा पुष्पितो भवति तदा सुखे संस्था-
प्य अन्नार्हितो भवति । तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा तेन
चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवति । सर्वस्वं ददाति ।
तानि तिलानि समृद्ध नेत्राङ्गनेन सह पिष्ट्वा कपिला-
दुग्धेन गुटिकां कारयेत् सप्तरात्रं पाचयेत् तां गुटिकां
सुखे निक्षिप्य अन्नार्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनु-
ष्याणां का कथा । उद्गीर्यं पुरुषो भवति । जीवेद्वर्ष-
शतं स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्यो भवन्ति । गृध्रशिरः समा-
दाय कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णऋत्तिकायां निक्षिपेत् लशुनवी-
जानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्पनक्षत्रे
पुष्पं गृहीत्वा अङ्गनेन सह कपिलाघृतेन कज्जलं पातयेत्
चक्षुरङ्गनीयं यावत् तावत् योजनशतं पश्यति मेदिन्यां,
दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति । एवं उष्ट्रगर्दभमहि-
षादीनां दृष्ट्वाजीवानां शिरसि यत् यत्वीजं यस्य
शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा यस्य
वीजानि सुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः ।
मातुलङ्गस्य मूलन्तु धुसूरवीजकेन च । पलाण्डु
पुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । योऽस्य गन्धं
समाप्नोति स च स्नेहेन पश्यति । दुन्दुभिं पटहाञ्चैव
यद्वाञ्चैव तु लेपयेत् । एष भूतोपसृष्टानां कुमारीणां
दृष्टेषु च । भूपतिं सेवमानानां तथा तत्कर्म-
जीविनाम् । न चार्निर्दृष्टते वेदस्य यत्नैष सोऽगदो
भवेत् । पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोषितम् ।
अङ्गनं रोचनायुग्मं वनितावशक्तं परम् । कपालं मानुषं
मृद्ध कनकस्य फलानि च । कर्पूरं मधुसंयुक्तं निघृथ्य ति-
लकेन च । नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति नित्यशः ।

एष कापालको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम् । नरजिह्वां
ससृष्ट्व्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । जलेन च क्षुशीतेन
दापयेत्तद्विचक्षणः । पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये
च दापयेत् । प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादरन्वती
सापि रक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति । हरितालं
श्लशाने कृष्णचतुर्दश्यां क्षिप्त्वा कुर्वामिन्त्रं पाञ्चाम्
अवश्यं वशीभवेत् स नरः । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा
पालेरात्रौ प्रज्वाल्यार्कदृक्स्थान्त्रे कज्जलं कृत्वा चक्षुषी
अभ्यङ्गेत् यं पश्यति स वश्यो भवति । कर्णदन्तमलं
लाला स्वदेहाक्षिमलत्रयम् । नासिकोद्भवस्तत्र चूर्णमे-
तद्वलायुतम् । एतत् सर्वं ससृष्ट्व्य गुटिकां कारयेद्दुग्धः ।
पानभोजनके देयं वशीकरणसुत्तमम् । काकजिह्वा
वचा कुष्ठमात्मनो रुधिरं स्त्रियः । तद्वात्तदन्नं क-
ञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्षपाः । शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभा-
गानि कारयेत् । भोज्ये पानेऽथवा देयं स्त्रीणान्त
वशकारकम् । नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ।
कृष्णसर्षपाङ्गुलप्रमाणं शिरश्चिक्त्वास्यास्य सर्षपादिभिः ।
पूरयित्वा ऋष्याशुष्कं शोषयेत् । परतः सर्षपान् प्याह-
यित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति । पूगोफलं
गिलित्वाऽपानमार्गेषु निर्गतं समृद्ध धुसूररसान्तरितं
कृत्वा सप्त दिनानि पूजयेत् । पुनः कुङ्कुमचन्दनैरुधि-
वास्य यस्मै दीयते स वश्यो भवति । दर्दुरयुग्मं गृहीत्वा
तङ्गुमेन दाहयेत् । तद्गन्धं सह पानेन वश्यकृत् परमो
मतः । अजगन्धस्य पञ्चाण्य वचां कुठेन भावयेत् ।
श्लशानभक्षसंयुक्तं चूर्णञ्चेत्त्रिषु दुर्लभम् । अनेनैव त
चूर्णेन योजयेत् तीक्ष्णं पादपान् । पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा
चूर्णं दृष्ट्वाहिलग्नयेत् । तत् क्षणात् फलते दृष्ट्वा नरना-
रीषु का कथा । जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रि-
तम् । ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात् ।
गोपितं सैन्धवञ्चैव दृष्ट्वातीफलमेव च । लेपप्रमेतत् प्रयोक्तव्यं
नरनारीवशङ्करम् । उद्घातुः पद्ममलिन आत्मनो
रुधिरान्वितम् । स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणसुत्तमम् ।
श्वेताकं रोचनायुक्तमात्ममूलेषु पेषयेत् । ललाटे तिलकं
कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् । दृष्ट्वात्वेण
तेनैव सर्वो भवति किङ्करः । श्वेताकं चन्दनेनैव
रञ्जयेत् सह लेपयेत् । दीयते कस्य चिद्वापि पश्चात्
दासो भविष्यति । मधुकं सह तैलेन शर्षपेण तु पेष-
येत् । एतेन पाश्चिमभ्यङ्ग भर्ता सा संहिता स्वपेत् ।

संघे सैथुनीभावे पतिदांसो भविष्यति” । “यानि कानि च बीजान्यङ्गोलतैलेन मेलयेत् । सफलो जायते एतः सिद्धियोग उदाहृतः । शवकुले विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद् यदि । एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् । शिष्यबीजस्थितं तैलं पारावतपुरीषकम् । वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् । गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिलाम् । एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरोन्दपः । उल्लुविष्टं गृहीत्वा त्वेरङ्गुलैलेन मेषयेत् । यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं सक्षिप्रो जायते ध्रुवम् । सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् । ककलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्त कारयेत् । यस्याङ्गे निक्षिपेत्त्र्यं सद्यो याति यमालयम् । सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् । तक्षिप्रवस्त्रं शिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम् । अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं दुम्बरसम्भवम् । गृहीत्वा पात्रके क्षिप्ते जलपूर्णं करोति च । दुग्धं तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम् । अङ्गोलतैल-क्षिप्राङ्गे दृश्यते राजसाधतिः । पलायन्ते नराः सर्वे पशुपत्तिगजा ह्याः । अङ्गोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेत्तरः । रात्रौ पश्यति मृतानि खेचराणि महीतले । बुधे वा शनिवारे वा ककलां ग्राह्य यत्नतः । शत्रुमूलयते यत्र ककलां तत्र निःक्षिपेत् । निखनेद्भूमिमध्येषु उद्धृते च पुनः सुखी । नपुंसकं भवेत् सद्यं नान्यथा शङ्करोदितम् । गन्धकं हरितालञ्च गोमूलञ्च विषं तथा । सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिद्दक्षिं विनिःक्षिपेत् । विप्लाः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः” दत्तात्रेय तन्त्रे ११५०

इन्द्रजालिका त्रि० इन्द्रजालं शिल्पतयाऽस्त्यस्य उन् । इन्द्रजालकारके । इनि इन्द्रजालीत्यप्त्वं स्त्रियां ङीप् । इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि-भूते क्तिप् । दिति-वंशोत्तरे असुरभेदे चान्द्रमन्वन्तरे “दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति विश्रुतम् । हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्य-क्षत्र वीर्यवान्” । इत्युपक्रम्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्षने “इन्द्रजित् सर्वजिज्ञैव वज्रनाभस्तथैव च” हरिवं० ३३० । २रावणपुत्रे मेघनादे च “पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यधावत । जहि रामममितम्रं सुधी-वञ्च सबलस्यम् । त्वया हि मम सत्पुत्र ! ययो-दीप्तसुपार्जितम् । जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षम् शचीपतिम्” भा०व० २८७ । “तौ वीरौ शरन्नयेन ब्रह्माविन्द्रजिता रणे” भा०व० २८८ अ० ।

इन्द्रजिह्वन्तु पु० इन्द्रजितं हन्ति हन-हृच् ईत० । दशरथात्मजे लक्ष्मणे । तद्वननकथा । “अविध्य-दिन्द्रजिह्वान्तुः सौमितिं मर्मभेदिभिः । सौमिति-शानलस्य शैरविध्यद्रावणिं शरैः” । इत्युपक्रम्य “एकेनास्य धनुष्मन्तं वाङ्गं देहादपातयत् । द्वितीयेन शरेणास्य भुजं भूमौ न्यपातयत् । तृतीयेन तु वाण्येन पृथुधारेण भासता । जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्ड-लम् । विनिकस्यभुजस्तन्मं कवन्मं भीमदर्शनम् । तं हत्वा सूतमप्यस्त्वैर्जघान बलिनां वरः” भा०व० २२८ अ० ।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+णिच्+ल्यु । असुरभेदे “इन्द्रतापनवातापी केतमान् बलदर्पितः” असुर-नामोत्कीर्त्तने” हरिवं० २६३ अ० । २मेघनादे च । दश-धीवञ्च बाली च मेघराजो दशवरः । टिट्टिभोविटभूतश्च संहादश्चेन्द्रतापनः” भा०स०प० ०० अ० वरुणसभावर्षणे ।

इन्द्रतूल न० इन्द्रस्यैव तूलमाकाशे उड्डीयमानत्वात् । आकाशे मरुता चाख्यमाने कार्पासे सूत्रे त्रिका० ।

इन्द्रतोया स्त्री इन्द्रसैश्वर्यान्वितं तोयमस्याः, इन्द्रेण पूरितं तोयमस्या वा । गन्धमादनसमीपस्थे नदीभेदे । “इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ” भा० अतु० प० २४ ।

इन्द्रदमन पु० “बाणस्य चेन्द्रदमनो लौहित्यासुदपद्यत” हरिवं० ३३ अ० उक्ते बाणासुरपुत्रभेदे ।

इन्द्रदारु पु० इन्द्रस्य तद्ध्यजस्य साधनं दारु । देवदारुश्चेत् । इन्द्रध्यजशब्दे ८४६ ई पृष्ठे तस्य तद्ध्यजसाधनत्वम् दृश्यम् । इन्द्रद्रुमादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्यैव द्युम्नं धनमस्य । भागवते १ अक्षिभेदे १ असुरावतारराजभेदे ३ राजभेदे च । तत्र असुररूपोन्दपः कृष्णेन हतः यथा । “इन्द्रद्युम्नोहतः कोपाद्युवनस्य कसे-रुमान् । हतः सौमपतिः शाल्वस्तया सौमं च पातितम्” भा० व० १२ अध्याये कृष्णं प्रति व्यासवा-क्यम् । अक्षिभेदस्तु । “तस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वकं दाम्भ्रम-पूजयन्त्रित्युपक्रम्य “द्वैपायनो नारदश्च जामदग्नः पृथुश्रवाः । इन्द्रद्युम्नोभालविश्व कृतचेताः सहस्र-पात्” इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधायाह । “एते चान्ये च बहुब्राह्मणा संशितव्रताः । अजातशत्रु-मानर्चुः पुरन्दरमिवर्षवः” भा० व० २६ अ० । राजभेदस्तु मार्कण्डेयादपि प्राचीनः तत्कथा भा०व० १९८ अ० । युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यम् । “स ताह-वाचास्ति सत्तु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीण-

पुण्यस्त्रिदिवान् प्रच्युतः कीर्त्तिर्भो व्युच्छिन्नेति स मा-
सुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति । तमह-
मब्रवं न वयं वासायनिकाः कार्य्यवेष्टाकुलत्वान्न प्रत्य-
भिजानाम्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः
समारभामोऽर्थानामनुष्ठानं स मासुवाच अख्यन्यस्त्वत्तश्चिर-
जात इति तमहमब्रवम् अस्ति खलु हिमवति प्रावा-
रकस्यो नामोलूकः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजातो भवन्तं
यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांसत्वासौ
प्रतिवसतीति । ततः स ममाश्वो भूत्वा तत्वावहृद्यत्वं
बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां
भवानिति । स महुँत्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
भवन्मिति । स एवसुतो इन्द्रद्युम्नः पुनस्तस्यलूकमब्रवो-
द्राजर्षिः । अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति
स एवसुतोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्मिन्नाडी-
जङ्घो नाम वक्रः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरोस्तं
पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्चोलूकमादाय तत्परोऽगच्छ-
द्यात्वासौ नाडीजङ्घो नाम वक्रो बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टो
भवानिमिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं सहुँत्तं
ध्यात्वाऽब्रवीद्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ततः
सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सरस्यकूपरो नाम कच्छपः
प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरोः स यदि कथञ्चिदभि-
चानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति । ततः
स वक्रस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्यस्माक-
मभिप्रेतं भयन्तं कश्चिदर्थमभिप्रेतुं साध्यागम्यतां ता-
वदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरसः उयायाभ्यगच्छ-
द्यात् तिमामो वयं तस्य सरसस्तीरे आगतञ्चैनं वयमपृच्छाम
भवानिमिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति । स सहुँत्तं
ध्यात्वा वाष्पसम्पूर्णनयन उद्विम्नहृदयो वेपमानो विमंत्त-
कल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । कथमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामी-
ह ह्यनेन सहस्रकत्वचित्पि युषा आहिताः । सरस्वेदमस्य
दक्षिणाभिर्द्वाभिरगोभिरतिक्रमसाणाभिः कृतम् । अत्र
चाहं प्रतिवसामीति । अथैतन् सकलं कच्छपेनोदाहृतं
श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाहेवरथः प्रादुरासीराद्वाचश्चाश्रू-
यन् इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं
प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्यव्यग्रो याहीति” ।
एतत्परश्वोक्तवाक्ये वर्णितं तस्माधिकृत्य । “इन्द्रद्यु-
म्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च । शतशृङ्गं महाराज ।

तापसः ममतप्यत” इत्युक्तेः शतशृङ्गपर्वतसमीपे
हंसकूटानन्तरं तत्सरः इति गम्यते । “हंसकूटस्य
यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति” इति हरिवं० १५७ उक्तेषु
हंसकूटसन्निकृष्टत्वमस्यावगम्यते । पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाश-
कशापरः पुरुषोत्तमशब्दे तद्विदितव्यमिति ।

इन्द्रद्रु पु० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजार्योद्गुः । अर्जुनवृक्षे । तस्य तद्-
ध्वजनिर्माणे प्रथमोपासत्वात् तथात्वम् । इन्द्रध्वजशब्दे
विद्यतिः । इन्द्रनामा द्रुः । शकुटजपक्षे राजनि० ।

इन्द्रद्रु म न० इन्द्रद्रुवत् विपहः । अर्जुनवृक्षे शब्दर० ।
इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके भेषे धनुरिव । इन्द्राशुभ
शब्दे वक्ष्यमाणे पदार्थे “विद्युतोऽशनिभेषांश्च रोहितेन्द्र
धनूंषि च” मनुः । तस्य ऋजुत्वे रोहितत्वम् । वक्रत्वे
इन्द्रधनुश्चमिति भेदः ।

इन्द्रध्वज पु० इन्द्रस्य तत्सन्तोषार्थो ध्वजः । भारद्वाज
द्वादश्यां स्वराज्ये पृच्छ्यादिशस्यद्वयार्थं तत्प्रीतये राज्ञा
क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पत्तितत्करणप्रकारादि दर्शितं
पृच्छत्संज्ञितायां यथा

“ब्रह्मण्यमूर्चुरमरा भगवच्छक्ताः स्य नासुरान् समरे । प्रति-
योधयित्तमतस्त्वां शरस्यं शरणं समुपयाताः । देवानुवाच
भगवान् क्षीरोदे केशवः स वः केतुम् । यं दास्यति तं
दृष्ट्वा नाजौ स्यास्यन्ति वो दैत्याः । लब्धवराः क्षीरोदं
गत्वा ते तृष्टुवुः सुराः सेन्द्राः । श्रीवत्पाङ्कं कौस्तुभ-
मणिकिरणोद्भासितोरस्कम् । श्रीपतिमचिन्त्यमसमं सम-
न्ततः यर्वदेहिनां सूक्ष्मम् । परमात्मानमनादिं विष्णु-
मविज्ञातपर्यन्तम् । तैः संस्तुतः स देवस्तुतोष नारायणो
ददौ चैषाम् । ध्वजमसुरसुरबधूसकमलवनतुपारतीक्ष्णं-
शुम् । तं विष्णुतेजोभवमष्टवक्रे रथे स्थितं भास्वति
रत्नचित्त्रे । देदीप्यमानं शरशीव सूर्यं ध्वजं समासाद्य
समोद शक्रः । सकिङ्कणीजालपरिच्छतेन सक्कत्वषष्टापि-
टकान्वितेन । समुच्छ्रितेनामरराड् ध्वजेन निन्ये विनाशं
समरे ऽरिसैन्यम् । उपरिचरस्यारमपो वसोर्देदौ वेदिपस्य
वेणुमयीम् । यष्टिं तां स नरेन्द्रो विधिवत्सम्पूजयामास ।
प्रीतो महेन मघवान् प्राह्वैवं ये नृपाः करिष्यन्ति ।
वसुबलहेमवन्तस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति । सुदिताः
प्रजाश्च तेषां भयरोगविवर्जिताः प्रभूताश्च । ध्वज एव
चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदसत् । पूजा तस्य
नरेन्द्रैर्वृद्धद्विजयार्थिभिर्यथा पूर्वम् । शक्राज्ञया प्रयुक्ता
तासाममतः प्रवक्ष्यामि । तस्य विधानं शुभकरणादिवस-

सौधश्चेत्सौम्यम् अथेत् । यदा कलानिधिः कापि दर्शो-
दृश्यत्वमावहेत् । तदा स्वश्रेयसीं ज्योत्स्नां सौधेषु-
निगूहयेत् । यदच्छभित्तो वीक्ष्य स्वमन्ययोषिद्विशङ्किता ।
सुग्धा नाशु विशेञ्जितमपि स्नां चित्तशालिकाम् । हृद्येषु
नीलमणिभिनिर्मितेष्वल निर्भयम् । स्वनीलिमानमाधाय
तमोऽहःस्वपि तिष्ठति । चन्द्रकान्तशिलाजालसुतमाता-
मलं जलम् । तत्र चादाय कलसैनेच्छन्त्यज्जालं जनाः ।
कुविन्दा न च सन्त्यत्र न चाल पश्यतोहराः । चेलान्यलङ्क-
तान्यत्र यतः कल्पद्रुमार्षणात् । गणका नाल विद्यान्ते
चिन्ताविद्याविशारदाः । यतस्मिन्नन्ति सर्वेषां चिन्तां चिन्ता-
मधिर्दुतम् । रूपकारा न सन्त्यत्र रसपाकविचक्षणः ।
दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुगतोऽनिशम् । कीर्त्तिरुच्चैः श्रवा-
यस्य सर्वतो वाजिराजिषु । रत्नसञ्चैः श्रवाः सोऽत्र ह-
यानां पौरुषाधिकः । ऐरावतो दन्तिवरश्चतदनेऽत्र
राजते । द्वितीय इव कैलासोजङ्गमः स्फटिकोऽज्जलः ।
तरुत्वं पारिजातः स्तोरत्वं चोर्वशी त्विह । नन्दनं वन-
रत्नं च रत्नं सन्दाकिनो ह्यपाम् । त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या
कोटिः श्रुतिसमीरिता । प्रतर्कते सावसरं सेवायै प्रत्यहं
त्विह । स्वर्गेषु पदादन्यत्र विशिष्येत किञ्चन । यद्यन्ति
लोक्यामैश्वर्यं न च हृद्यमनेन हि । अश्वमेधसहस्रस्य
लभ्यं विनिमयेन यत् । किन्तेन हृद्यमन्यत् स्यात् पवित्र-
मधया महत् । अर्चिष्कतो मंत्रमनी पुण्यवत्यनिलावती ।
गन्धवत्त्वलकेशी च नैतच्छुल्या महर्द्धिभिः । अयमेव सह-
स्नात्स्वयमेव दिशस्ति । शतमन्युरयं देवोनामान्यो-
तानि नामतः । अत्रापि लोकपाला ये तएनं सकृपासते ।
नारदाद्यैर्षं नवरैरयनाशभिर्निज्यते । एतत्स्यैथ्येण
सर्वेषां लोकानां स्वर्गमिष्यते । पराजयान्महेन्द्रस्य त्रै-
लोक्यं स्यात् पराजितम् । दनुजा मनुजाद्वैत्यास्तपस्वन्त्यु-
पसंयमाः । गन्धर्वायक्षरक्षांसि माहेन्द्रपदलिप्तवः ।
सगराद्यामङ्गीपालानाजिमेधविधायकाः । हतवन्तो महा-
यत्नं शक्रैश्चर्यजिह्वयः । निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं यः
कश्चित् कुरुतेऽवनौ । जितेन्द्रयोऽमरावलां स प्राप्नोति
पुलोमजाम् । असनाप्रक्रतुशता वसन्त्यत्र महोभुजः ।
ज्योतिषोमादिभिर्यागैर्वै यजन्यपि ते द्विजाः । तृणाहुर-
षदानादि महादानानि षोडश । ये यच्छन्त्यमलाका-
नस्ते लभन्तेऽपरावताम् । अङ्गीववादिनोवीराः संध्याभेद-
पलाविनः । विश्रान्ता वरशयने तेषु तिष्ठन्ति भूमजः ।
इत्यहं शात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितः । यायजू-

कावसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः” १० अ० । “अतिथि-
स्विन्द्रलोकेशः” इति मनुना अतिथिपरिचर्याभिरपि
तत्प्राम्निरुक्ता । एवं राजसूययज्ञेनापि तत्प्राम्निः
भा० स० उक्ता । शक्रलोकादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रवंशा स्त्री “स्वादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः” वृत्त० र०
उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्षे वृत्तभेदे ।

इन्द्रवज्रा स्त्री “स्वादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” वृत्त० र०
उक्ते एकादशाक्षरपादके वर्षे वृत्तभेदे ।

इन्द्रवल्ली स्त्री इन्द्रप्रिया वल्ली शाक० त० । पारिजातलतायाम्
“सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं विश्वस्य कण्टकान्” सुश्रु० ।
(राखालसमा) २ इन्द्रवारुण्यां लतायाञ्च इन्द्रवल्लीरित्यत्र ।

इन्द्रवस्ति पु० इन्द्रस्यात्मनो वस्तिरिव । जङ्गामध्यभागे । “इन्द्र-
वस्तिपरिणाहंसपोठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः”
सक्त्विमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमुल्फेन्द्रवस्ति-
जात्वुर्वीलोहितान्नाक्षि विटपञ्चेति” विभज्य “पार्ष्णि-
प्रति जङ्गामध्य इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम्”
इति च सुश्रु० । अतोऽस्य जीववसतिहृद्यत्वात्तथात्वम् ।
इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रस्यात्मनोवारुणीव प्रिया । (राखालसमा)
तिक्तरसायां श्वेतमूलायां पीतपुष्पायां लतायाम् । स्वाधं
कन् । इन्द्रवारुणिकापि अत्रैवार्थे ।

इन्द्रवीज न० इन्द्रस्य कुटजस्य वीजम् । इन्द्रयवे । “चव्ये-
न्द्रवीजं लिफलासर्पिर्मासरसास्त्रुभिः” सुश्रु० ।

इन्द्रवृक्ष पु० इत० देवदारुवृक्षे जटाधरः । तस्य इन्द्रध्वजहेत-
त्वात्तथात्वम् । तस्येन्द्रध्वज साधनत्वहेन्द्रध्वजशब्दे उक्तम् ।

इन्द्रवृद्धा स्त्री “अथातः क्षुद्ररोगान् व्याख्यास्याम” इत्यु-
पक्रम्य । “बल्लिकमन्द्रवृद्धेत्यादि विभज्य” । “पद्मपुष्-
करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां
विद्याद्वातपित्तोदितं भिषक्” सुश्रुतोक्तलक्षणे क्षुद्ररो-
गभेदे । “पिष्टतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्हणीं जालगर्हभम् ।
इरिविह्वान् गन्धनाम्नीं कलां दिस्फोटकांस्तथा । पित्तजस्य
विसर्पस्य क्रियया साधयेत् निपज्” इति सुश्रु० ।

इन्द्रव्रत न० इन्द्रस्यैव वर्षेण व्रतम् । “वार्षिकान्दुरी मासान्
यथेन्द्रोऽप्यभिषर्षति । तथाभिषर्षेत् स्वं राष्ट्रं कार्भौरिन्द्र
व्रतं चरन्” इति सुश्रुक्ते प्रजापालने राष्ट्रव्रतभेदे ।

इन्द्रशत्रु पु० इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य । इन्द्राशुरे । इत्ता-
शुरस्य तथाभवत्तस्मिन् यथा ‘स त्वया क्षुक्रोध । कुदिनोऽनुप-
हृतः सोऽमभद्वदिति स स्वयोः यज्ञस्यैव चक्रे सद्योद्गोष-
कलसे शुक्रः परिशिष्ट आ शतं प्रवसता चकारेन्द्रशत्रु-

ईर्ष्येति सोऽग्निमेव प्राप्य सम्भूजान्तरैव सम्भूवेत्युच्येते
 प्राहुः अग्नीषोमावेवाभि सम्भूय सर्वाविद्याः सर्वं यशः
 सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रीम् । स यद्वर्तमानः समभवत् । तस्मा-
 द्दृत्वोऽथ यदपात् समभमन्तद्वादहितं दत्तञ्च दनायुञ्च ।
 मातेव च पितेव च परिजग्दहस्तस्माद्दानव इत्याहुः अध
 यदप्रवोदिन्द्रशत्रुर्वधस्वेति तस्मादुहैनमिन्द्र एव ज-
 घानाय यद्ध शश्वदवर्च्यादिन्द्रस्य शत्रुर्वधस्वेति शश्वदु ह स
 एवेन्द्रमहनिष्यत्' शत० ब्रा० १, ३, ८, ९, १०, "इन्द्रशत्रु-
 रिति पूर्वपदोदात्तयेन्द्रः शत्रुर्यस्येति ब्रह्मव्रीहिसमासं
 कृत्वा मन्त्रं प्रयुक्तवानतस्मिन्दो जघान । यद्यसौ अन्यो-
 दात्ततया तत्पुरुषसमासेन, इन्द्रस्य शत्रुरिति व्यस्तनि-
 देशेन वा ब्रूयात्तदा निश्चितमेव स इन्द्रं हन्यात्" इति मा०
 भा० तथा च षष्ठीतत्पुरुषेऽन्तोदात्तस्वरः तथात्वे इन्द्रस्य
 शत्रुरित्यर्थको भवेत् ब्रह्मव्रीहौ तु पूर्वपदस्वरतेति तथा तेन
 प्रयोगात् तमेव इन्द्रोजघान "अतएव वेदे स्वरहीनतयोच्चार-
 णे यजमानस्थानिष्ठं फलं भवति यथोक्तं शिञ्जयायाम् ।
 "मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थ-
 माह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः
 स्वरतोऽपराधात्" । उक्तश्रुत्यनुसारिणी कथा भाग० यथा
 त्वष्टुः पुत्रस्य विश्वरूपस्य गुणादिकसुपवर्ण्य "तस्यासन्
 विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत । सोमपीथं सुरा-
 पीथमन्नादमिति शुश्रुम । सर्वे बर्हिषि देवेभ्यो भागं
 प्रत्यक्षरुचुकैः । अवददस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ! ।
 स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान् प्रति । यजमानो
 ज्वह्रङ्गागं मातृक्षेहवशातुगः । तद्देवहेलनं तस्य धर्मा-
 नीकं सुरेश्वरः । आलक्ष्य तरसा भोतस्तच्छीर्षांस्वाच्छिन
 द्रुषा । सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत् कपिञ्जलः । क-
 लविद्धुः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः । ब्रह्महत्या-
 मञ्जलिना जघाह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदधं भूतानां
 स विशुद्धये । भूम्यम्बुद्रुमयोषिदुभ्यश्चतुर्णां व्यभजद्धरिः ।
 भूमिस्तुरीयं जघाह खातप्रवरेण वै । ईरिणं ब्रह्महत्या-
 वा रूपं भूमौ प्रदृश्यते । तुर्यं केदविरोहेण वरेण जग्द-
 र्द्रुमाः । तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते । शश्वत्
 कामवरेणां हस्तुरीयं जग्दुः स्त्रियः । रजोरूपेण तास्त्र-
 होमासिमासि प्रदृश्यते । द्रव्यूयोवरेणापस्तुरीयं जग्दु-
 ष्मलम् । तासु बुद्धुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्वरति क्षिपन् ।
 हतपुत्रस्ततस्तथा जुह्वेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रुर्विर्वर्जस
 सा चिरं जहि विद्विषम् । अधान्वाहार्यपचनाडित्यतो

घोरदर्शनः । कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमयो यथा ।
 विष्वग्निवर्द्धमानं तमिषुमात्वं दिने दिने । दग्धशैल-
 प्रतीकाशं सन्ध्याभानीकवर्द्धसम् । तप्तताम्रशिखाश्रम्युं
 मध्याङ्गाकीर्णलोचनम् । देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरो-
 म्य रोदसी । नृत्यन्तसुल्बदन्तञ्च चालयन्तं पदा महीम् ।
 दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् । लिङ्गता जिह्वय-
 चांषि यसता भुवनत्रयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं
 रुद्धमुद्धः । विलखादुद्गुवुलैका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ।
 येनादृता इमे लोकान्पसा त्वाद्भूमूर्त्तिना । स वै ह्यत्र
 इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः भा० ईस्क० ८८५० । ततः
 "स इन्द्रशत्रुः कुपितोभृशं तथा महेन्द्रवाहुं गद्योपवि-
 क्रमः इति" तयोर्युद्धमभिधाय "भित्त्वा वज्रेण तत्कांसं निष्-
 क्रम्य बलभिद्रुषा । उच्चकर्त्त शिरः शत्रोर्गिरिश्चक्रमिवो-
 च्तम्" भाग० ईस्क० १०५० इन्द्रेण तस्य इननं वर्णितम् ।

इन्द्रशत्रुभेषु० इन्द्रजातः वर्षाकालजातः शत्रुभः । इन्द्रगोपे ।
 इन्द्रसारथि पु० ईत० । इन्द्रस्य सारथी मातङ्गी ।
 इन्द्रसारथि पु० चतुर्हंशे मनौ । "मनुर्वा इन्द्रसारथिश्चतु-
 र्हंशमण्यति । उरुगम्बरव्रजाद्या इन्द्रसारथिर्वीर्यजाः ।
 पवित्राश्चाक्षुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । अग्नि
 बाहुः शुचिः शुक्रो मान्धाताद्यास्तपस्विनः । सत्वायणस्य
 तनयो वृहद्गातुस्तदा हरिः । विनतायां महाराज ! क्रिया-
 तन्नून वितायिता" भा० ८८५० १३५० । हरिर्बंशे तु "भूत्या-
 ञ्चोत्पादितो देव्यां भौत्वोनाम रुचेः सुतः" इति भौत्वोत्पत्ति
 सुक्ता "चतुर्हंशेऽथ पर्याये भौत्वस्त्वान्तरे मनोः । अग्नीध्रः
 कश्यपश्चैव पौलस्त्योभार्गवस्तथा । भार्गवश्चाग्निबद्ध
 शुचिराङ्गिरस्तथा । युक्तश्चैव तथात्वेवः शुक्रोवाः षष्ठ एव
 च । अजितः पौलहश्चैव मान्याः सप्रर्षयश्च ते इति" चोक्त्वा
 "देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ । तरङ्गभोर
 वप्रश्च तरङ्गानुप्रएव च । अभिमानी प्रवीणश्च सुतः
 संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सरणश्चैव भीत्यस्ते मनोः सुता ।
 भौत्वस्यैवाधिकारे तु पूर्णं कल्पस्तु पूर्यते" । अग्निपु० व
 "मनुश्चतुर्हंशो भौत्वः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । चाक्षुषाद्याः
 सुरगणा अग्निबाह्वादयो द्विजाः । चतुर्दशस्य भौत्वस्य
 पुत्रा उरुहस्ता मनोः" इत्युक्तं तेन नामभेदविरोधः
 कल्पभेदात् समाधेयः ।

इन्द्रसुत पु० ईत० । जवन्ते, २ मध्यमपाण्डवे पार्थे, ३ अर्जुन
 वृक्षे, ४ वालिनामके वानरे च । इन्द्रपुत्रादयोऽप्यत्र
 इन्द्रसुरस पु० इन्द्रः कुटजवृक्ष इव सुरसः पथ्यरसः । (निशिन्दा)

सिन्धुगारे । अमरे इन्द्रसुरिसिंति पाठान्तरे ५० । तत्रैव इन्द्रसुरा स्त्री इन्द्रस्यात्मनः सुरेव प्रिया । (राखालसभा) इन्द्र-
वारण्याम् राजनि० “वार्त्ताकुशिम्बीन्द्रसुरापटोलेत्यादि”
सुशु० । “शुडचोन्द्रसुरा कृष्ण कृष्णसर्षपनागरैः । तैलमेभिः
शनैः पक्वं सुरास्त्रादिरसाम्बु तम्” सुशु० ।

इन्द्रस्तु क्त न० इन्द्रदेवताकं सूक्तम् । ऋग्वेदान्तर्गते सूक्त-
भेदे तच्च “इन्द्र” विश्वा अवीष्टधन्” इत्यादि एकादशशब्दम् ।
ऋ० १०११ सूक्तम् एतच्च तत्तत्कर्माणि इन्द्रस्तुत्यर्थं प-
ठनीयं तथा द्वारपालेन तुलादानादौ मण्डपस्य पूर्वदिशि
पाठञ्च “श्रीसूक्तं पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम् । शान्त्य-
ध्यायञ्चेन्द्रसूक्तं रत्नोष्णं चेति बह्वृचौ । पूर्वं द्वारं समा-
न्वित्य पठेतामिति निश्चयः” विधानपारि० पु० । तच्च सूक्तं
तुलादानादिपद्धतौ ६२ पृष्ठे ऽस्त्राभिः प्रदर्शितम् ।

इन्द्रसेन पु० इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य । ऽ न्दपभेदे स च परि-
क्षितः पुत्रभेदेः “परिक्षितोऽभवत् पुत्राः सर्वे धर्माधिकोविदाः
कक्षसेनोपसेनौ च चित्सेनश्च वीर्यवान् । इन्द्रसेनः
सुषेणश्च भोमसेनश्च नामतः” भा० आ० ६४ अ० अथञ्च
प्रसिद्धात् परिक्षितः प्राचीनः कुरुवंश्यएव इन्द्रभण्डे
विद्यतः । सुधिष्ठिरस्य २ भृत्यभेदे । “इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः
परि चतुर्ह्यथ । रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः”
भा० व० ११ अ० “इन्द्रसेना विशोकश्च पुरुशार्जुनसारथिः ।
अद्वाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकारिणः” भा० स० २२ अ०
इन्द्रसेना स्त्री ६त० । इन्द्रस्य ऽसेनायाम् । २ बभ्रस्यमातरि
भौहल्यस्य ज्येष्ठ पुत्रपत्न्याम् । “भौहल्यस्य सुतो ज्येष्ठो
ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः । इन्द्रसेना यतोगर्भं वभ्राख्यं प्रत्न-
पद्यत” हरि० ३२ अ० “नारायणीवेन्द्रसेना बभूव वश्या
नित्यं सुहलस्याजमीढ” भा० व० ११ २ अ० ।

इन्द्रसेनानी पु० इन्द्रसेनां नयति नी-क्तिप् ६त० । शक्रस्य
सेनापतौ कार्तिकेये तत्कथा । कार्तिकेयेन पराजितेनेन्द्रेण
कार्तिकाय इन्द्रत्वपदं दातुमीहमानेन सह तस्य उक्तिप्रत्युक्ति
वर्णनेन तेन तत्सेनापत्यममङ्गोद्धतमेतत् भा० व० २८ अ०
वर्णितं यथा “शक्रउवाच भवसेन्द्रो महावाहो ! सर्वेषां
नः सुखावहः । अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तुं रूपोऽसि सत्तम ! ।
याधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्ययोविजये रतः । अहन्ते किङ्करः
शक्रो न ममेन्द्रत्वमोषितम् । बलं तवाद्भुतं वीर ! त्वं देवा-
नामरीन् जहि । अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव
विक्षिताः । इन्द्रत्वं तु स्थितं वीरे ! बलहीनं पराजितम् ।
आवधोश्च मिथोभेदं प्रथयिष्यन्त्यतन्द्रिताः । भेदिते च त्वयि

विभो ! लोकोद्भवसुपैष्यति । द्विधामृतेषु लोकेषु निश्चितेषु-
वयोस्तदा । विषहः संप्रवर्त्तत भूतभेदान्महाबल ! ।
तत्र त्वं मां रणे तात ! यथाञ्जद्विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो
भवानेव भविता मा विचारय । स्तान्द उवाच । त्वमेव
राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव च । करोमि किञ्च ते
शक्र ! शासनं तदुब्रवीहि मे । इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो
भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ! । यदि सत्यमिदं वाक्यं
निश्चयाद्भाषितं त्वया । यदि वा शासनं स्तान्द ! कर्तुमि-
च्छसि मे शृणु । अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।
स्तान्द उवाच । दानवानां विनाशाय सेनापत्ये ऽभिषिञ्च
माम्” । भा० व० २२ अ० शक्रसेनापतिशक्रसेनाधि-
पादयोऽप्यत्र । “शक्रसेनापतिः स्तान्दः” पु०

इन्द्रस्तुत् पु० इन्द्रः स्तूयते ऽत्र । इन्द्रस्तुत्यधिकरणे उक्त्य
यत्ने द्वितीयाह “इन्द्रस्तुदुक्त्यो द्वितीयमहर्भवति ।
इन्द्रो वै सर्वदेवाः सर्वेषां देवानामाग्नौ तस्यैन्द्रायहा
भवन्त्योन्द्रः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसदिति” यत०, १२, ७,
१, ४, अथस्तुत्यसाध्यः तदुपक्रमएव कात्या० २१, १, ४, ।
“त्रय उक्त्या अग्निष्टुत् इन्द्रस्तुत् स्तूयं स्तुत्” इत्यभिधानात् ।
इन्द्रस्तोम पु० अतिरात्राङ्गे यागभेदे स च कात्या० २४,
४, ६, । अतिरात्रोपक्रमेण “इन्द्रस्तोमो विश्वजिता”
विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमः कार्यः” कर्क० ।
पूर्वोक्तसुपक्रम्य तत्प्रकारादि तत्र दर्शितम् । अवञ्चरात्रा
कार्यः “इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः” “सहस्रं दक्षिणा” कात्या०
२२, ११, १५, १६, स च उक्त्यसाध्यः “उक्त्यः” कात्या०
१२, ११, १७ उक्तेः ।

इन्द्रह स्त्री इन्द्रः हूयतेऽनया ह्ये-क्तिप् ६त० । शक्राह्वान
साधने ऋग्भेदे । कर्त्तरि क्तिप् । २ तदाह्वानकर्त्तृसंनिभेदे च ।
ततो गगां० अपत्ये यञ् । ऐन्द्रहव्यस्तदपत्ये पुंस्त्री ।

इन्द्रा स्त्री इदि-रन् । ऽफणिज्भकड्जे (काटाजमीर)
भेदिनिः (राखालसभा) २ इन्द्रवारण्याम् । राजनि०
३ यच्याम् गड्ढर० ।

इन्द्राग्नि पु० द्वि० व० । इन्द्राग्निश्च देवताह् । शक्राग्नी-
भिलितयोर्देवयोः । “इन्द्राग्नी यत्र हूयेते” म० त०
सृष्टिः “पुरोहितकामस्येन्द्राग्नीः स्तोमः” कात्या० २२,
११, २०, २१ उक्तः । तत्र स्तोमे पुरोहितस्य राज्ञो वा
सह वाऽधिकारः तत्र ब्राह्मणस्य दक्षिणा चतुर्विंशतिर्गावः
राज्ञः अपचत्वारिंशद्गावः कर्क० तौ देवते अस्य अश्व ।
ऐन्द्राग्निं तद्देवताके हविषि शक्ते च । इन्द्रस्य पञ्चम-

स्वाग्निः । मेघभवे विद्युदग्नादौ पु० । २ इन्द्राग्निधूमः ।
इन्द्राग्निधूम पु० इन्द्राग्नेः पर्जन्याग्नेधूम इव । हिमे
धूमस्य यथाऽग्निप्रभवत्वम् तथा जलमयहिमस्य पर्जन्या-
ग्निसम्पर्कादेव जायमानत्वात् तथात्वम् ।

इन्द्राणी स्त्री इन्द्रस्य पत्नी-ह्रीप् आनुक् च । इन्द्रपत्न्यां
शच्याम् “अदित्यै राक्षसीन्द्राण्या उष्णीषः” यजु०
३८, २ । “नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनाथी न रोहिणी”
भट्टिः यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ” भा०
आ० १८६ अ० । “आजगाम रुहेन्द्राण्या शक्रः सुर-
गणौर्वृतः” भा० व० ४१ अ० । इन्द्रं परमैश्वर्यमानयति
आ+नो-बा० ड गौ० ङीष् । “ऐश्वर्यं परमं यस्या वशे चैव
सुरासुराः । इदि च परमैश्वर्ये इन्द्राणी तेन सा सृता” इति
देवीपु० उक्तनिरुक्तिर्गौ । २ दुर्गायक्तिभेदे । “ब्रह्माणोन्द्राणि ।
रुद्राणि । भूतभव्ये । यशस्विनि । त्वहि मां सर्व दुःखेभ्यो
नारायणि । नमोऽस्तु ते” हरिवं० १७८ अ० ” सा च
अष्टमार्तकान्तर्गता ऐन्द्रीत्यपरपर्याया तस्याश्च इन्द्ररू-
पातुकाविरत्वादपि तथात्वम् । इन्द्र इव आनयति जीवयति
रोगोपशमनेन अन+णिच्-अच् पूर्वपदा० णत्वम् । ३ स्थूलै-
बायां राजनि० । ४ स्त्रीणां करणे षनीलमिन्दुवारदृष्टे
(सोम्याल) भेदि० । (निमिन्दा) इदृष्टे अमरः, स्वार्थे कन् ।
इन्द्राणिकाप्युक्ताथेषु ।

इन्द्रादृश पु० । इन्द्रस्येवादर्शनमस्य आ+दृश-टक् ईत० ।
इन्द्रगोत्रे कीटे ततः तात्त्वा० विकारे अञ् । ऐन्द्रादृश-
सद्विकारे लि० ।

इन्द्रानुज पु० ईत० । १ वामने स हि अदित्यामिन्द्रजन-
नोत्तरं कश्यपेनोत्पादितः तदवतारयुक्ते २ नारायणे च
“इन्द्रः सुजातुचरभूपतयोऽध्यवात्सुः” भाषः । इन्द्रा-
वरजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्राभ पु० कुरुवंशधृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे अथवा धृतराष्ट्रः आग्नि-
केयादभ्यः तथा हि “ततः संवत्सत् सौरो सुधुवे तनयं
कुरुम्” इत्युपक्रम्य तस्य “अविज्ञितमभ्यन्तमित्यादिना”
अथौ अविज्ञितादीन् सुतासुक्त्वा “अविज्ञितः परिज्ञितु”
इत्यादिना तस्यापि परिज्ञितादीनथौ सुतासुक्त्वा “जन-
मेजयस्य तनया भवितव्य महाबलाः । धृतराष्ट्रः प्रथमजः
पाण्डुर्बाह्वुक एव च । निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बू-
नदो बली” इत्यादिना जनमेजयस्याथौ पुत्रासुक्त्वा धृ-
तराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः हस्ती वितर्कः
क्रावश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः । हरिश्च वसुधेन्द्रामः

भूमन्युच्चापराजितः” इति भा० आ० ६४ अ० उक्तः ।
इन्द्रायुध न० ईत० । १ शक्रस्यास्ते वज्रं “सनादं मेवनादस्य
धनुचेन्द्रायुधप्रभम्” रघुः । इन्द्रे तदधिष्ठितमेघे आद्युध-
मिव । ह्यर्थकिरणसंपर्कात् मेघे जायमाने २ धनुराकारे-
पदार्थभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं वृ० स० “सूर्यस्य विविधवर्णाः
पवनेन विषट्टिताः कराः साभ्ये । विद्यति धनुः संस्थाना
ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः । केचिदनन्तु लोरगनिःश्यासो-
द्भूतमाञ्जराचार्याः । तद्यायिनां नृपाणामभिसुखमज-
यावहं भवति । अक्लिन्नमवनिगाढं द्युतिमत् स्निग्धं धनं
विविधवर्णम् । द्विरुदितमनुलोमं च प्रशस्तमन्मः प्रय-
च्छति च । विदिगुद्भूतं दिक्स्वामिनाशनं व्यभजं मर-
ककारि । पाटलपोतकनीलैः शस्त्राग्निचतुक्ता दोषाः ।
जलमध्येऽनादृष्टिर्भुवि शस्त्रबधस्तरौ स्थिते व्याधिः । वल्-
मीके शस्त्रभयं निशि सचिवबधाय धरुरैन्द्रम् । दृष्टिं क-
रोत्यदृष्ट्यां दृष्टिं दृष्ट्यां निवारयत्वैन्द्राम् । पञ्चात् सदैव
दृष्टिं कुलिशभृत्तश्चापमाचष्टे । चापं मघोनः कुरुते
निशायाम् आखण्डलायां दिशि भूपपीडाम् । या
स्यापरोदकप्रभवं निहत्यात् सेनापतिं नायकमन्त्रिणौ
च । निशि सुरचापं सितवर्णमं जनयति पीडां द्विजपू-
र्वाणाम् । भवति च यस्यां दिशि तद्दृश्यं नरपतिदृश्यं
न चिराद्भ्रान्यात्” । “न दिवोन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्त्विदु-
दर्शयेद्भुधः” मनुः “इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम्” रघुः ।
ततः तात्त्वादि० विकारे अञ् । ऐन्द्रायुधस्तद्विकारे लि० ।
इन्द्रारि पु० ईत० । अहुरे ।

इन्द्रालिष पु० इन्द्रमिन्द्रधुरालिष्यति लिष-तौच्छे-क ।
इन्द्रगोत्रे कीटभेदे तस्य विकारः तात्त्वा० अञ् । ऐन्द्रालि-
षस्तद्विकारे लि० ।

इन्द्रादसान पु० इन्द्रस्य पर्जन्यस्यावसानमत्र । मरुदेशे ।
ततः उल्हादि० भवा० अञ् । ऐन्द्रादसानः मरुभवे लि० ।
इन्द्राशन पु० इन्द्राय ऐश्वर्याय अश्रुते भुज्यते अश-कर्मणि
ल्युट् । (सिद्धि) । भङ्गायास् शङ्कर० । तत्सेवने हि राज्य-
मपि तुच्छं भवतीति तस्याः स्यातात्वम् । इन्द्रः इन्द्रधुरिव
अश्रुते अङ्गिरक्तवर्णफलत्वात् । (कुँच) २ युद्धादृष्टे हारा० ।

इन्द्रासन पु० इन्द्र आत्मा अश्रुते विक्षिप्यतेऽनेन अश-क्षेमे
करणे ल्युट् । (सिद्धि) । संविदादृष्टे तत्सेवने हि आत्म-
नोविक्षिप्तत्वात् तस्य तथात्वम् । पञ्चमात्मिकस्य प्रज्ञाने आदि
लक्षुके शेषदुरुद्वयारोके २ प्रथमे भेदे न० ।

इन्द्रिय न० इन्द्रस्य व्याप्तनो लिङ्गं इन्द्र+व । ज्ञान-

क्रियासाधने ? चक्षुरादौ २ हस्तादौ च । ‘इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गमिन्द्रः षडमिन्द्रः षडमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा’ पा०
तस्या नैकाविधार्थकता दर्शिता इति शब्दः प्रकारार्थे इन्द्रेण
‘दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि’ सि० कौ० । अत्र सूत्रे इन्द्रेण
परमात्मना षडमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य अक्षदादीनां
प्रत्यक्षागोचरतां निरस्यति । यदा इन्द्रेणात्मना षड-
सात्मत्वेनाभिसतं काणोऽहं बधरोऽहमित्याद्यभिसतम् ।
‘एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि चेति’ श्रुतेः
इन्द्रियस्य ईश्वरस्यैवत्वम् । इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्यं
दत्तोऽसौ स्वस्वकार्ये हि तेषामैश्वर्यमीश्वरेण दत्तम् अतएव
तानि बलादिव गृह्णीत्वा विषयेषु प्राणिनं स्वस्वविषयप-
हृष्याय प्रवर्त्तयन्ति । असति ह्यैश्वर्ये न तद् सम्भवति ।
चक्षुरादीनामात्मानुभापकत्वञ्चैत्यम् । करणव्यापारः सक-
र्त्तकः करणव्यापारेत्वात् छिदिक्रियायां वा-
स्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरभानगन्तवे
तत्साजात्वात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्त्तकं करणत्वा-
दिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुमानम् । तथा
इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरुणिका क्रिया-
त्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुमानम् तत्सत्त्वे प्रमाणम् ।
तत्तन्मतेभेदेन इन्द्रियस्य भौतिक त्वाभौतिकत्वसर्व-
गतत्वासर्वगतत्वप्राप्त्यकारित्वाप्राप्त्यकारित्वादिकम् आत्म-
शब्दे ईई५ पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम् । इ-
न्द्रियञ्च द्विविधं ज्ञानकाम्पेन्द्रियभेदात् तत्र श्रोत्रा-
दीनि ज्ञानेन्द्रियाणि हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि । ‘श्रोत्रं
त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं
हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता’ मनुः । ‘नासिका-
लोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च । हस्तौ पायु-
रुपस्थञ्च वाक्पादौ च दशैव तु’ शारदा० । ‘बुद्धीन्द्रि-
याणि श्रोत्रघ्राणरसनत्वगास्थानि । वाक्पाणिपादपायू-
पस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः’ सां० का० । एतानि च
बाह्येन्द्रियाणि । ‘अभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियञ्च
साधकमप्रातु’ सां० का० मनस्तूभयविधकरणोपकारित्वात्
करणम् । तच्च ज्ञानकर्म्मव्यापारसामान्ये कारणमपि
न तत्र कारणम् असाधारणकारणस्यैव कारणत्वात् रूपा-
दिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तस्य असाधारणबाह्यपाह्यवि-
शेषाभावात् किन्तु सुखाद्युपलब्धौ असाधारणत्वात् तत्रैवास्य
करणत्वमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रि-
यत्वमङ्गीकुर्वन्ति तच्च आत्मशब्दे दर्शितम् । अतएव ‘पञ्च-

प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतमूतोत्थं
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति’ मनोबुद्धोरिन्द्रियात् पृथग्-
निर्देशः । सांख्यमते ‘सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैक-
तादहङ्कारात् । भूतादेश्चान्नातः स तामसश्चैजसादुभयम्’
सां० का० रजोगुणोपलब्धसात्विकादेवाहङ्कारात् एकाद-
शेन्द्रियोत्पत्तिरुक्ता तेनाहङ्कारिकाशोन्द्रियाणि । ‘घ्राण-
रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः’ गो० सू०
भौतिकानीति नैयायिकाः । ‘एतस्माज्जायते प्राणः मनः
सर्वेन्द्रियाणि चेति’ श्रुतेः आत्मोपादानानीति वेदान्तिनः ।
अत्र इन्द्रियेभ्यः मनसः पृथग्निर्देशादपि मनसोनेन्द्रिय-
त्वम् अतएव कठोपनिषदि गीतायाञ्च ‘इन्द्रियेभ्यः परा-
ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः’ इन्द्रियाणि हयानाहुर्मनः प्रपह-
मेव चेति’ च इन्द्रियमनसोर्भेदनिर्देशः । यथा च तदुत्प-
त्तिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् यथा । ‘तमः प्रधानप्रकृते
सद्भोगायेश्वरेच्छया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि ज-
ज्ञिरे । सत्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्बुद्धीन्द्रियपञ्चकम् ।
श्रोत्रत्वग्निरसनघ्राणाख्यसुपजायते । तैरनःकरणं
सर्वैर्वृत्तिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः
स्यान्निस्रयात्मिका । रजोशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रि-
याणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञि-
रे’ १ दीपे । तेषां स्थानकार्यादिकसुक्तं तत्रैव २ दीपे
‘श्रोत्रं त्वक्चक्षुषो जिह्वा घ्राणं चेन्द्रियपञ्चकम् ।
कर्णादिगोलकस्य तत्प्राप्त्यै धावेत् बहिर्मुखम् । कदाचित्
पिहिते कर्से भ्रूयते शब्द आन्तरः । प्राणवायौ जा-
ठरानौ जलपानेऽन्नमक्षये । व्यञ्जने ज्ञानतराः स्पर्शा-
भोलने चान्तरं तमः । उद्गारे रसगन्धौ चेत्यज्ञाणामा-
न्तरपहः । पञ्चोक्त्वादानगमनविमर्गानन्दकाः क्रियाः ।
क्षिपवाणिव्यसेवाद्याः पञ्चस्वन्मर्भवन्ति हि । वाक्पाणिपाद-
पायूपस्थं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्-
पद्मगोलकस्थितम् । तच्चान्तःकरणं बाह्येषु स्वतन्त्रं विने-
न्द्रियैः । अक्षेष्वापिर्षितेषु व गुणदोषविचारकम् । सत्त्वं रज-
स्तमसास्य गुणा, विक्रियते हि तैः । वैराग्यं चान्तिरौदा-
र्यमित्याद्याः सत्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभमोहावि-
त्याद्या रजउत्थिताः । आलस्यभ्रान्तिनन्दाद्या विकारास्त-
मउत्थिताः । सात्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च रा-
जसैः । तामसे नोभयं किन्तु दृषाद्युःक्षपणं भवेत्’ । तत्रे-
न्द्रियाणां कार्यभेदा अपि सां० का० दर्शिताः यथा ‘शब्दादिषु
पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः । वचनादानविहरण्येत्

सर्गान्द्राच्च पञ्चानाम्”। आदिपदात् स्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणम् तथा च श्रोत्रस्य शब्दग्रहणम्, त्वचः स्पर्शग्रहणम्, चक्षुषो रूपग्रहणम् । जिह्वाया रसग्रहणम् । घ्राणस्य गन्धग्रहणमसाधारणं कार्यं भवति । एवं वागादीनां वचनादिकर्माण्युक्तानि । “अन्नःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्वयस्य विषयाख्यम् । सास्यतकालं बाह्यं, त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्” सां० का० । “अन्नःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति । शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वाद् अन्नःकरणम् । दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्वयस्यान्नःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसंकल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति । तत्र बुद्धीन्द्रियाख्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथासं व्यापारेण” सा० कौ० । “विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । “शौचमिन्द्रियनिग्रहः” मनुः । “इन्द्रियस्येन्द्रियस्थार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” “इन्द्रियाणि प्रमाथीनि” गीता० । पञ्च बाह्यानि ज्ञानेन्द्रियाणीति मनुष्याद्यभिप्रायम् क्वचित् जीवे अट्टपवशात् ततो न्यूनताऽपि । यथा वृक्षाणाम् स्पर्शसाधनत्वमिन्द्रियमात्रम् शङ्खशुक्त्यानीनाम् त्वग्जिह्वे द्वे इन्द्रिये महीलतादीनां त्रीण्येन्द्रियाणि । सर्पादीनां चत्वार्येन्द्रियाणि तेषां श्रोत्राभावात् कुम्भीरस्य च चत्वारि तस्य जिह्वाभावात् इत्यबोधयम् । एतेषाञ्च जीवानां लिङ्गशरीरसन्त्वेऽपि तत्तद्गोलकस्थानमन्यत्वाच्च तत्तत्कार्यार्थं वृत्तिः । बौद्धमते गोलकान्ये वेन्द्रियाद्याणि । तन्मतं विवरणोपन्यासे दूषितं तच्च ईदृदृष्टं दर्शितम् । श्वेतसि ३ वीर्ये च । “इन्द्रियकामस्य” श्रुतिः “समावदिन्द्रिया भवन्ति ताण्ड्रः” “समानसामर्थ्याः” भा०

इन्द्रियगोचर पु० इन्द्रियस्य गोचरः विषयः । शब्दादिषु विषयेषु, ते हि प्रतिनियतमेकैकक्षेत्रेन्द्रियस्य ग्राह्या यथा श्रोत्रस्य ग्राह्यः शब्दः, त्वमिन्द्रियस्य स्पर्शस्त्वद्विषिदृश्यञ्च, चक्षुषोरूपं तदाश्रयद्रव्यञ्च, रसनायाः रसः, घ्राणस्य गन्ध इत्यादि । एवमन्यान्यपि न्यायादिमते तत्तदिन्द्रियग्राह्याण्युक्तानि यथा ‘घ्राणस्य गोचरोगन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसोरसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः” । आदिपदात् सुरभिर्दुर्गन्धव्योर्ग्रहणम् । तथा रसत्वसाधुर्थादिसाहचरः । एवं मद्भवतारत्वमन्त्वादिसहितः “उद्भूतं रूपं नयनस्य गोचरोद्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये” विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रव्यत्वं परिमाणयुक्तम् । त्रिः जातिं योन्यष्टिं ससवायं च तादृशम् । ग-

ह्लाति चक्षुः, सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः । उद्भूतस्य श्रवद्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः । रूपान्यञ्चक्षुषो योन्यं रूपमत्रापि कारणम्” भाषा० सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि चकारात् तद्वृत्तिसर्शत्वदुत्कठिनत्वादि ग्राह्यम् । एते च बाह्येन्द्रियाणां विषयाः । तेषां मते मनस इन्द्रियत्वात् तद्ग्राह्यास्तत्रैवोक्ता यथा “मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषोमतिः कतिः” एवं सुखत्वदुःखत्वादिकमपि इन्द्रियग्राम पु० ईत० । इन्द्रियसमुदाये “बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति” मनुः । इन्द्रियवर्गाद्योऽप्यत्र । “निर्वार मधुनीन्द्रियवर्गः” माघः ।

इन्द्रियजं त्रि० इन्द्रियाज्जायते जन-उ० । इन्द्रियसन्निकर्षजाते प्रत्यक्षे । “तदिन्द्रियजतद्वर्ष्यबोधसामग्र्यपेक्षते” भाषा० । इन्द्रियजाताद्योऽप्यत्र इन्द्रियाणि च विषयसन्निकर्षद्वारा ज्ञाने करणानि विषयसन्निकर्षञ्च तत्र व्यापारः व्यापारेणैव तेषां जनकत्वात् ज्ञानानां तज्जन्यत्वम् । इन्द्रियज्ञानं न० इन्द्रियेण जनितं ज्ञानम् । प्रत्यक्षे ज्ञाने । इन्द्रियनिग्रह पु० इन्द्रियाणां निग्रहः यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेभ्यः निवर्त्तनेन निरोधः । इन्द्रियाणां यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेषु । प्रसङ्गनिवारणे । स च सर्ववर्णसाधारणधर्मः “श्रुतिः क्षमा दयाऽस्त्येयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” मनुः । इन्द्रियनिग्रहः अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेऽनतिप्रसङ्गः” एका० त० रघु० । २योगसाधनाङ्के श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां च कर्मेन्द्रियाणां स्वस्वव्यापारेषु अनियोजनरूपे रोषने च । सर्वेषामनिरोधे योगसिद्धिभावे भङ्गाया गीतायास्तुक्तः” । “इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम् । तदस्य हरति प्रज्ञां इतेः पातादिवोदकम्” मनसो निग्रहादेवान्येषां निग्रहो भवति नान्यथा “इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाग्निमि” गीतायां तथोक्तेः । मनोनिग्रहोपायश्च “असंशयं महाबाहो ! मनोर्दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च नृहते” गीतोक्तेः अभ्यासवैराग्यरूपः । यथेच्छमिन्द्रियप्रसङ्गे प्रापमप्युक्तम् “विहितस्थानदुष्टानात् निन्दितस्य च सेवनात् । अनियन्त्राच्चन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” या० स्मृ० । इन्द्रियजयोप्यत्र इन्द्रियजवे च शौचमेव हेतुः । यथा ह पात० सूत्रभाष्ययोः, “शौचात् स्वाङ्गजुशुशा परैरसंसर्गः” “सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदशानि

च' सू० "शुचेः सत्वगुह्यस्तः सौमनसं तत ऐकाग्रं तत इन्द्रियसक्ततत्त्वदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति" भा० एष च बाह्य उपायः । आभ्यन्तर उपायस्तत्रैवोक्तः । "ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः" पा० सू० "सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्माहः तेषुन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं (रूपम्) न च तत्त्वामान्यमात्रग्रहणाकारम् कथमनालोचितः सविषयविशेष इन्द्रियेण मनसानुव्यस्येतेति ! स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम् । (२रूपम्) तेषां तृतीयं रूपम् । अस्मितालक्षणेऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः । चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, वेषामिन्द्रियाणि साहच्यकारिणि परिणामः । पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वेतेषु इन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः" भाष्यम् तत्फलमपि तत्रोक्तम् । "ततो मनोजवित् विकरणभावः प्रधानजयश्च" पा० सू० "कायस्य मनोबदनुत्तमगतित्वाभो मनोजवित्त्वम् । विदेहानाम् (देहानपेक्षाणाम्) इन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयामेवो वृत्तिलाभः अतीतानागतदूरस्थबाह्यार्थविषयश्च वृत्तिलाभो विकरणभावः । सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानभावः इत्येतास्त्रिस्तः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करण पञ्चक रूपजयादधिगम्यन्ते" भा० एतासाञ्च बाह्यसिद्धीनां पारम्पर्येण सत्वपुरुषान्यतारख्यातिरेव तु मुख्यं फलमिति तत्रैव प्रसिद्धम् ।

इन्द्रियबध पु० इन्द्रियाणां बधः स्वस्वकार्येषु शक्तिविधातः । इन्द्रियाणां स्वस्वकार्यारुक्लशक्तिप्रतिघाते ते च एकादशधा यथाह सां० का० कौसद्योः "एकादशेन्द्रियबधाः सह बुद्धिबधैरक्तिरुद्दिष्टा" का० एकादशेन्द्रियबधाः स्वस्वकार्यैककल्परूपाः तच्च "बाधिर्यमित्यादि कौ० वाक्यम् अशक्तिशब्दे ४७३ पृष्ठे उदाहृतम्

इन्द्रियबोधन वि० इन्द्रियं बोधयति स्वपानसाध्यवैकल्य बुध+ णिच्+ ल्यु । स्वपानसाध्यवैकल्यबोधके मद्ये मद्यपाने हि इन्द्रियमात्रस्य स्वस्वकार्यव्यापारापाटवकरणात् आत्मवीर्यं तानि बोधयतीति तस्य तथात्वम् । "सर्वं पितृकरं मद्यम्" इत्युपक्रम्य पाके लघु विदाद्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् । "कषायमधुरं मद्यं सुगन्धोन्द्रियबोधनम्" । "मातृगो मधुरप्रायोहृद्य इन्द्रियबोधनः" सुशु० ।

इन्द्रियवत् वि० इन्द्रियं वश्यतया प्राशस्त्येन वास्त्यस्य मनुप् मस्य वः । १वशेन्द्रिये २प्रशस्तेन्द्रिये च स्त्रियां ङीप् । इन्द्रियेण तुल्यम् इन्द्रियस्यैव इन्द्रिये इव वा वति । इन्द्रियतुल्ये अव्य० इन्द्रियं वीर्यं मस्यस्य मनुप् मस्यवः वेदे पूर्वपद नि० दीर्घः । वीर्यान्विते । "तेजः पशुनां हविरिन्द्रियावत्" वाज० । हविष्य इन्द्रियवान् मर्दिन्नतम" वाज० । काचित् वेदे दीर्घान् । सर्वं उतमिन्द्रियवत्" यजु० १४, २,

इन्द्रियवृत्ति स्तो ६ त० । "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्" सांख्योक्ते श्रोत्रादीनां शब्दादिषु प्रकाशनार्थे १ व्यापारे कर्म्मोन्द्रियाणां श्वचनादानादिव्यापारे च । तत्र बुद्धीन्द्रिय वृत्तिस्य इन्द्रियजन्या बुद्धेस्तत्तदाकारेण परिणामः साच निर्विकल्पकस्यानीया इति सा० कौ० समर्थितं तच्च ८२ ईष्टु० आलोचनशब्दे दर्शितम् कर्म्मोन्द्रियवृत्तिस्य वचनादानादिरूपोव्यापारः । मनोरूपेन्द्रियवृत्तिस्य संकल्पविकल्पाध्यवसायरूपा मनोबुद्ध्योः परिणामभेदः ।

इन्द्रियसंप्रयोग पु० इन्द्रियाणां संप्रयोगः स्वस्वविषयेषु प्रयोगः व्यापारणम् । विषयेरिन्द्रियसम्बन्धे असत्स्वातिशब्दे ५२३ पृष्ठे उदा० ।

इन्द्रियसन्निकर्ष पु० इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्षः सम्बन्धभेदः । प्रत्यक्षसाधने इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सम्बन्धभेदरूपे प्रत्यक्षजनकव्यापारे । स च न्यायमते षोढा यथा "विषयेन्द्रियसंबन्धोव्यापारः सोऽपि षड्विधः । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः । तद्दृष्टीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः । विशेषणतया तद्दृष्टमावानां ग्रहो भवेत्" भाषा० । तथा च द्रव्यस्य प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतगुणकर्म्मज्ञातीतां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म्मत्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः । शब्दस्य प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः शब्दवृत्तिशब्दत्वादेः, श्रेत्रसमवेतसमवायः कारणम् । "अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसंयुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणता हेतुः । वैशपिकमते तु समवायस्य न प्रत्यक्षम् । अत्र यद्यपि विशेषणतानानाविधा तथा हि भूतलादौ षटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम-

वेवतसवेतविशेषणतया । शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्न-
विशेषणतया । कादौ स्वताद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेत-
विशेषणतया । एवं कत्वावच्छिन्नाभावे स्वताभावादिकं
विशेषणविशेषणतया । एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः
संयुक्तविशेषणविशेषणतया । एवमन्यद्यूह्यम् तथापि
विशेषणतात्पर्यैकैव सा गण्यते अन्यथा पीडा सन्निकषे
इति प्राचां प्रवादो व्याहृत्येति' सक्ता० । इन्द्रिय
संयोगादयोऽप्यत्र

इन्द्रियस्वाप ५० इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु स्वाप इव अप्र
दृत्तिरत्र । ?सुषुप्रवस्थायाम् तत्र हि मनःसहितसर्वे-
न्द्रियाणासुपरमः श्रुत्यादावुक्तः 'सुषुप्तिकाले सकले
प्रलीने' इति श्रुत्या 'यत्र सुप्तो न कञ्चन पश्यतीति' श्रुत्या
इन्द्रियमात्रलयश्चव्यात् । इन्द्रियैः स्वस्व स्वरक्षणभावस्यापः
प्राप्तिर्यत्र । इन्द्रियाणां स्वरूपतः स्वरक्षणलयकाले
प्रलये । मरणे तु न स्वरूपतस्तेषां लयः । "तसुप्तक्रामन्
प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणसुप्तक्रामन् मनोऽनुत्क्रामतीत्यादि"
श्रुतेः "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्ची-
कृतभूतेत्यं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं" मिति श्रुतेश्च प्राणा-
नामाप्रलयस्थायित्वावगतेः । तत्र गोलकाभावेन दृत्तिमात्रं
न भवति पुनर्देहान्तरे गोलकादये दृत्तिमात्र इति भेदः
"तदन्तरप्रतिपत्तौ र'हति संपरिपूक्त" इति शां० सू०
भाष्ययोर्विद्वतिः एवं सांख्यमतेऽपि किन्तु तन्मते लिङ्गदेहे
प्राणपञ्चकं विहाय पञ्चभूताणां प्रवेश इत्येतावन्मात्रभेदः ।
इन्द्रियात्मन् ५० इन्द्रियमेवात्मा । ?इन्द्रियस्वरूपे कर्माधा० ।
२ इन्द्रियेषु ।

इन्द्रियादि ५० ६त० । सांख्यमतसिद्धे इन्द्रियकारणे अहङ्कारे
"सात्विक एकादकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सा०का०
इन्द्रियाधिष्ठात् ६त० । इन्द्रियाणामचेतनानां स्वस्वकार्येषु
व्यापारसम्पादनाय ईश्वरनिर्णयिते देवभेदे । तेच देवाः
"दिग्मातार्कप्रचेतोऽग्निवज्रीन्द्रोपेन्द्रमिलकाः" । शारदा०
दर्शिताः पदार्थादर्श एतद्ग्रा० "एते इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाः ।
वदाङ्गः वैकारिकादिगद्याश्च चन्द्रोऽणैकादश सृताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते सात्विकाः मता" इति तथा
च श्रोत्रस्याधिष्ठातृदेवता दिक् । त्वचः वायुः, चक्षुषः
अर्कः । रसनायाः प्रचेताः, घ्राणस्याश्विनौ, वःचः
अग्निः, पाण्डेः शक्रः, पादस्य उपेन्द्रः (विष्णुः), पायोः
मिलः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा । मनसः चन्द्रमाः ।

इन्द्रियायतन ६त० । श्रोत्राद्याधारे देहे तस्य इन्द्रियाधा-

रत्वत्तायात्वम् । स च सूक्ष्म एव देहः । यथाह सा०का०
"पूर्वोत्पन्नम (श) सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" । 'प्रधाने-
नादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकसुत्मादितम् आ चादिसर्गात् आ
च महाप्रलययादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहङ्गा-
रैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां ससुदायः सूक्ष्मश-
रीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्द्विशेषः । नन्वस्तेत-
देव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं इत्यभ्यानेन षाट्कौशि-
केन शरीरेषेत्यत्राह संसरतीति उपात्तसुपात्तं च शरीरं
जहाति हायंहायं चोपादत्ते, कश्चात् ? निरुपभोगं यतः,
षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं निरुपभोगं, तस्मात्सं-
सरति । ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीर-
स्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत्र आह भावैरधिवा-
सितं धर्माधर्मज्ञानान्नानवैराभ्यावैराभ्यान्वैश्वर्यानिश्वर्याणि भा-
वास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि
भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पकसम्पर्काद्दहन् तदामो-
दवासितमभवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्संसरति । क-
श्चात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठती-
त्यत्र आह लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य
लिङ्गत्वमिति' भावः । सा०का० । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशे-
न्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतेत्यं सूक्ष्माङ्गं भोगसा-
धनम्" श्रुतिः । पञ्चद० इदमेव वाक्यसुपन्यस्तम् ।
न्यायादिमते स्थूलदेहएव इन्द्रियायतनं तैः सूक्ष्मदेहा-
नङ्गीकारात् इति भेदः जीवाहृदयशादेवापूर्वदेह एव
तत्तदिन्द्रियाण्यपि तत्तद्देहे उत्यद्यन्ते मनांसि तु अन-
न्तानि तानि च नित्यानि तेषाञ्च अहृदयशात् एकैक-
स्मिन् देहे एकैकस्य प्रवेश इति हि तेषां सम्मतम् ।
२ आत्मनि च "आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठतो" लिङ्गशरीरशब्दे
एतेषां युक्तायुक्तत्वपरीक्ष्यम् करिष्यते ।

इन्द्रियाराम लि० इन्द्रियेषु आरमति आ+रम-वञ् । इ-
न्द्रियार्थभोगप्रसक्ते "अथायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ !
स जीवति" गीता० ।

इन्द्रियार्थ ५० ६त० । इन्द्रियगोचरशब्दार्थे शब्दादौ "इ-
न्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः" मनुः । इन्द्रः ? इ-
न्द्रिये तद्विषये च द्वि०व० । "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प-
न्नम्" गौ०सू० । इन्द्रियेणार्थससन्निकर्ष इत्येव तत्र
विपक्षस्तु न्यायः ।

इन्द्रियाविन् लि० इन्द्रियं वक्ष्यतया प्राशस्येन वास्वस्य वा०

विनि वेदे पूर्वपददीर्घ । १ वश्येन्द्रिये २ प्रथस्तेन्द्रिये च ।
‘सएवास्मिन्निन्द्रियं दधा तन्द्रियाव्येव भवति’ श्रुतिः ।
इन्द्रियेश पु० इत० । १ जोत्रे तदधिष्ठानेनैव तेषां वृत्त्यु-
त्पत्तेस्तथात्वम् २ इन्द्रियाधिष्ठादृदिगादिदेवादिषु च ।

इन्द्रेज्य पु० इत० । वृहस्पतौ शक्रोज्येन्द्रपूज्यादयोऽप्यत्र
इन्द्रेश्वर पु० इन्द्रेण स्थापित ईश्वर ईश्वरलिङ्गम् । सहे-
न्द्रपर्वतस्थे वृत्तासुरबधजनितब्रह्महत्याविधातायै शक्रेण
स्थापिते शिवलिङ्गभेदे तत्कथा प्रा० वि० कालि० पुरा-
णम् । “वृत्तं हत्वा ततः शक्रोमाहेन्द्रे स्थाप्य शङ्करम् ।
लिङ्गं विसृज्यः पापौघैस्ततः स त्रिदिशं गतः । अद्यापी-
न्द्रेश्वरं वृद्धा तथा रामेश्वरं प्रभुम् । उच्यते ब्रह्महत्या-
या नरो वै नात्र संशयः” ।

इन्द्र दीप्तौ रुधा० आ० अक्त्० सेट् निष्ठावामनिट् । वर्त्त-
मानेचाऽतोनिष्ठा । इन्द्रे, इन्द्राते, इन्द्रते, “यं त्वां जनास
इन्द्रते ऋ० ८, ४, ३ इन्द्रोत, इन्द्राम् । इन्स् इन्द्रम् ।
ऐन्द्र ऐन्दिष्ट इन्द्राम्-बभूव । आस चक्रे इन्दिष्टते ऐन्दि-
ष्टत । इन्दिष्टव्यम् । इन्दिष्टता इन्द्रनम् । इन्द्रोवर्त्तते ।
क्विप् समित् इन्द्रानः “अग्निमिन्द्रानो मनसा शिवम् सचेत
मत्सः” ऋ० । भावे इध्यते ऐन्दि । “परो यदिध्यते दिवि
का० उ० त पदगणव्यत्यासः ।

इन्द्र पु० इन्द्र+करणे-घञ् । १ काठे इन्द्र-अच् । २ दीप्प्रियुक्ते ।
३ तन्नामके ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रे नडा० फक् । ऐन्द्रा-
यनस्तद्गोत्रापत्वे पुंस्त्री । दीप्प्रियुक्ते दक्षिणनेत्रे विशेषेण
स्थिते ४ परमात्मनि पु० । तस्य तर्द्धत्वञ्च समर्धितम्
वृ० उ० भा० । “इन्द्रोह वै नामैष योऽयं दक्षिणोऽलन्
पुरुषस्तं वा एतमिन्द्रं सन्मिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षैवेव,
परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः” “इन्द्रोह वै नाम
इन्द्र इत्येवं नामायां ‘चक्षुवै ब्रह्मेति’ आदि-
त्यान्मृतः पुरुष एषः, योऽयं दक्षिणोऽलन् आक्षिण्य विशे-
षेण व्यवस्थितः । स च सत्यनामा तं वा एतं पुरुषं
दीप्प्रियुषत्वात् प्रत्यक्षं नामास्य इन्द्र इति तमिन्द्रं
सन्मिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, यस्मात् परोक्षप्रिया
इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामयद्दृष्टं द्विषन्ति” भा०
“इन्द्रयति दीपयति इन्द्र-णिच्-अच् । ५ दीपके लि० ।
एतस्मात् पूर्वस्थयो ! आङ्गाम्नेयाः समासे सुम् । भ्रा-
दृमिन्द्रः अग्निमिन्द्रः । “होताध्वर्युरावयो अग्निमिन्द्रो
यावपाभः” यजु० २५, २८, अग्निमिन्द्रश्च अग्नीत्
नाम ऋत्विक् ।

इन्द्रान् न० इध्यतेऽनेन इन्द्र+करणे-ल्युट् । १ काठे “इन्द्रो नौष-
घगप्यग्निस्त्रिषा नात्येति पूषणम्” माघः । “कामिनीषु
विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्वने” मनुः । इन्द्रने इन्द्रना-
पहारे इत्यर्थः “इन्द्रनार्थमशुष्कायाम्” प्रा० वि० श्रुतिः ।
इन्द्रयति इन्द्र-णिच्-ल्यु । २ दीपनकर्त्तरि लि० । भावे
ल्युट् । ३ प्रज्वालने न० ।

इन्द्रन्वन् लि० इन्द्रन+मत्वर्थीयः । वेदे वनिप् नि० वर्य-
लोपः । इन्द्रनयुक्ते । “इन्द्रन्वभिर्धेनुभोरसूदधभिः” ऋ०
२, २४, ५, “इन्द्रन्वभिः समिन्द्रनवङ्गिः” भा० ।

इन्द्र गतौ भ्रा० निरु० । इन्द्रघातौ ६२८ पृष्ठे विवृतिः ।

इन्द्रका स्त्री इन्द्रति इन्द्र-अक् स इन्द्र कायति कै-क । ऋग-
शिरोनक्षत्रोपरिस्थे इन्द्रबाह्यतारासु अमरटीका ।

इभ पु० इण्-भ किञ्च । १ हस्तिनि, “वन्द्येभदानाभिलगन्व-
दुर्गैराः माघः २ तत्संख्यातुल्यसंख्याके अष्टलंखान्विते
च । गजाहि अष्टसु दिक्षु स्थिता ऐरावतादयोऽष्टौ
वर्त्तन्ते इति तेषामष्टत्वम् । ते च “ऐरावतः पुण्डरीकः
वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पवन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च
दिग्गजाः” अमरोक्तक्रमेण पूर्वादीशानान्नादिक्षु स्थिताः ।
अस्य च उत्तरपदस्थत्वे त्रैशार्थद्योतकता व्याघ्रादेराकृति
गणत्वात् उपमितसमासः । स्त्रियां ङीप् । जातित्वात्
घोटाशब्देन समासेऽस्य पूर्वनिपातः पुं वद्भावश्च इभपोटा
इभलक्षणविभागादि वृह० सं० “मध्याभदनाः सुविभ-
क्तदेहा न चोपदिग्धाश्च कथाः क्षमाश्च । गात्रैः समैश्चाप-
समानवंशा वराहस्तल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ वक्रोऽथ कक्षावलयः
क्षयाश्च लम्बोदरं त्वग्वृहती गलश्च । स्थूला च कुन्तिः
सह पेचकेन सैङ्गे च वृहन्मन्मत्तङ्गजस्य ॥ ऋगास्तु
ह्रस्वाधरावल्भेद्रास्तन्डिम्बकण्डद्विजहस्तकर्णाः । स्थूलेक्ष-
णाश्चेति यथोक्तचिह्नैः सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्र
चिह्नाः ॥ पञ्चोन्नतिः सप्त ऋगस्य दैर्घ्यमष्टौ च ह्रस्वाः
परिष्वाहमानम् । एकद्विद्विजवथ मन्द्भद्रौ सङ्कीर्णनागो
ऽनियतप्रमाणः ॥ भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य मन्दस्य
हारिद्रकसन्निपातः । कृष्णो मदश्चाभिहितो ऋगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥ ताञ्चौषतालुव-
दनाः कलविङ्गनेलाः क्षिण्वोन्नतापदशनाः पृथुलाय-
तास्याः । चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशास्तन्वेकरोर्माचत-
कूर्मसमानकुम्भाः । विस्तोर्यैर्कर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्मोन्नतैर्हिनवविंशतिभिर्नखैश्च । रेखावयोपचितवृत्तकराः
सुवालाः धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च । दीर्घाङ्ग-

लिरक्तपुष्कराः सजलान्भोदनिनादृष्टिः । दृष्टदायत-
 टक्तकन्धरा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः । निर्मदाभ्यधिक-
 हीननखाङ्गान् कुजवामनकमेधविषाणान् । दृश्यकोशफल-
 पुष्करहीनान् श्यावनीलश्वलासिततालून । स्वल्पवक्त्र-
 रूहमकुण्ठपण्डान् हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् । ग-
 र्भिणीं च नृपतिः परदेशं प्रापयेदतिविरूपफलास्ते” ।
 हेमा० वरि० ख० लक्षणसमुच्चये विष्णु ध० । “नागाः प्रशस्ता
 धर्मज्ञ ! प्रमाणादधिकाश्च ये । दीर्घहस्ता महोच्छ्राया-
 ऽवामनाश्च विशेषतः । निगूढवंशामध्वजा व्यूढा व्यूढोच्च
 मस्ताकाः” (व्यूढा विपुलाः) “विंशत्पटादशनखाः । शीतका-
 लमदाश्च ये । ते प्रशस्तामहानागाः ये तथा सप्तसङ्क्रिताः ।
 दन्तच्छेपु दृश्येत येषां स्वस्तिकलक्षणम् । ऋङ्गारवालव्य-
 जना वर्द्धमानाङ्कुशास्तथा । धार्या नैते तथा धार्या वामना
 ये च मत्कुशाः । हस्तिन्योयाश्च गर्भिलोये च मूढा मत
 ङ्गजाः । अपाकलाश्च कुजाश्च सद्गना एव भार्गव ! ।
 कुदन्ताश्च तथा वर्द्धा वामकूटाश्च बलतः । अशु-
 स्तयश्च कूटाश्च ये षड्ढा विकटाश्च ये” । राम उवाच
 वामनाद्याश्च ये नागाः प्रोक्तानिन्दितनक्षत्राः । तेषां तु
 श्रोतृमिच्छामि लक्षणं वरुणात्मज ! । पुष्कर उवाच ।
 आनाहायामसंपूर्णोऽधिच्छसो भवेद्गजः । वामनः स
 समाख्यातो मत्कुण्डोदन्तवर्जितः । (आनाहः स्यू लता) (आ-
 यामो देर्घ्यम्) दशां चतुर्थी संप्राप्य वर्द्धते यस्य न द्विजौ ।
 स्थूणाधनायतौ स्यातां स मूढो हि गजोऽधमः । अपा-
 कलो विशालेन दन्तेनैकेन वारणः । संक्षिप्तवक्त्रो ज
 धनः पृष्ठमध्यसमुच्चतः । प्रमाणाहीननामिश्च स कुजोवा-
 रणाधमः । अनुन्नताभ्यां सद्गन्तः कुदन्तः स्यात्ततो बहिः ।
 (बहिर्दन्तसीमनि) । वामदन्तोच्चतो नागो वामकू-
 टश्च कथ्यते । दन्तावशुस्पृशौ यस्य सोऽशुस्पृगिति की-
 र्तितः । एकदन्तस्तथा नागः कूट इत्यभिधीयते । पादयोः
 सन्निकर्षः स्यात् यस्य नामस्य मच्छतः । स षण्डोऽध्वनि युद्धे
 च लक्षणं जैनं पूजितः । अरत्यभ्यधिकं यस्य विस्तरेण-
 स्तनान्तरम् । विकटः सविनिर्दिष्टो दुर्गतनिन्दितोगजः ।
 राम उवाच । श्रोतृमिच्छाम्यहम् देव ! कुञ्जरं सप्तसङ्क्रितम् ।
 यं प्राप्य किञ्च राजानोजयन्ति वसुधां नृपाः । पुष्कर
 उवाच । वर्चः सत्वस्वल् रूपद्वान्निःसहननञ्जवः । सप्तै तानि
 सदा यस्य स गजः सप्तसङ्क्रितः । ये वामवर्द्धलक्षणपार्श्व-
 भागेनास्त्रादृक्कामाः पिटकोत्थयापि । ते नागसुख्या विजयाय
 युद्धे भवन्ति रात्रां न हि संशयोऽस्त्व” तत्रैव पराशर-

संहिता । “हस्तिनां जातिदेशवर्णाकृतिप्रमाणावेष्टादि-
 लक्षणमनुव्याख्यास्यामः । तत्र जातयश्चतस्रो भवन्ति ।
 भद्रा मन्दा ऋगा मित्राश्चेति तत्परिज्ञानमाकृतिचेष्टा-
 दिभिरुपदिश्यते । तत्र भद्र जातिश्चाष्टाश्रयतसुखोव्यूढो-
 च्चमस्तकः उदयसत्वोऽनुष्टक्तकरः श्रोता दीर्घपुष्क-
 राङ्गुलिबालधिः महामन्योरोमशपीवः । स्यू लमेदोदर-
 तास्रतालुजिह्वौष्ठः सुपार्श्वः क्षिग्धः सर्वस्वमृदुरोमा
 कूर्मपादः स्तर्ध्वास्थितिचित्तानसः पृथ्वासनः सृष्ट्वाविन्दु-
 चित्तोवह्वुरोमोपचितश्रोत्रः सुनखो धनुःपृष्ठवंशो मधु-
 वर्षतालुर्व्यूधाभिरक्षिता सहिष्णु रन्वर्धवेदो बलवान् कामा-
 त्तरोष्टलावमदीं षट्दुनोपायेन साध्य आश्रुपदे शयाही च
 भवति” । (उदयो उच्चः अनुष्टक्तकरः अनुक्रमेण वृक्तकरः
 पुष्करः कराद्यं मन्या धमनी अन्वर्धवेदी अपे वक्ष्यते) ।
 मन्दजातिः संकेताभिन्नः सुहृसो महोदरकरश्रोताः
 स्यू लदन्तस्तपृष्ठवंशः स्यू लहस्तजिह्वांसपीवः, पृथुह-
 स्तमस्तकः सुविभक्तोरः शिराः सुष्टुदृष्टश्रोत्रः स्यू लास्थि-
 करकवापीवलपादः सृष्ट्वाभिन्नतामत्वकर्णकटः
 दीर्घोच्चमेदोङ्गुलिबालबालधिर्मुष्करन्वृक्तचरणोपादिग्धोह-
 र्थ्वः सुबद्धजघनः सट्त्तोरक्तोगम्भीरवेदी मन्दजातिः
 जातशङ्कोदृढमन्यस्कोच्छसाध्योयूथानुगामी पृष्ठगतोपि
 नारिभयमाविशति । (गम्भीरवेदी वक्ष्यते उपदिग्धो क्षिप्रः)
 ऋगजातीयः पुनर्हस्तपुष्करोच्चहृहस्तवाहमेहनसुद-
 न्नस्यपृष्ठवंशमीवास्त्रोदरमेदुतर्हिवालनेत्रस्रथाष्टततनु-
 श्रोत्रः कुण्ठोष्ठो धनायतापकायः संक्षिप्तकराबो
 म्यस्तमस्तकोदीर्घजिह्वोविषाणोपनोतः शीश्रोबहुशनेभार-
 साहो मनस्वी दुर्दमः स्वयुधपथं नानुचारी भिक्षुपुरीषोऽ-
 तिक्रमणवेदी क्लेशसहः क्रन्दनश्चेति । मित्रास्तु तेषां
 परस्परसंयोगजाः सर्वसंकुललक्षणा इति । भद्रा श्रेष्ठा भव-
 न्त्यासां मन्दा मध्या कनीयसी । ऋगा मित्राऽधिकै श्रेष्ठा
 गुणदोषैः समासवः । अथ वनभेदेन गजनेदाः । अथैषां
 प्राच्यकारुषदशार्थमार्गं ये यककारुल्लङ्कारानिकसौराष्ट्र
 पञ्चनदाख्यान्यष्टौ वनानि वासस्थानानि तेषां पृथक्
 पृथक् कर्म लक्षणमुपदेक्ष्यामः तत्र हिमवद्भङ्गा-
 प्रयागलौहत्यान्तरे प्राच्यवनमत्तोत्पन्नाः कपिलाः अव्यपाः
 कुनखपार्श्वो योवारणाश्चलपृथुपेकवंशमिच्छकाः पृथुहस्ता-
 मन्दवेगाश्चाश्चपलाकृतयो भवन्ति । (पेचकः पुच्छमू-
 लम्) मेकलो मत्स्यो गङ्गावतारश्चेति कारुकाख्यवन-
 मत्तोत्पन्नाः श्यामाश्चण्डाः सुचरणाश्चुखानात्या-

यताः शोषोदयाष्टहृद्भिर्हामैर्दन्तैर्दन्तिनो भवन्ति । महागिरिदशार्थविन्धुप्राटवीरावतीनां मध्ये दशार्थं वनमभिस्थातमत्र दोर्घाङ्गुलिषुकराः पाद्मभाः श्यामा वा दुर्गहाः सुवृत्तजघनायाः सितसूक्ष्मविन्दुचिता-सूतफलतुल्यमद गन्धिनोविशालोत्सङ्गदन्ताः स्थूलहस्तास्थिरापीवा मध्वहाः स्वासनाःसत्वन्तश्च । पारि-पात्वैदिश्रवन्नावत्तवनानामन्तर्माग्येयकं वनमत्तोदग्नाः शीघ्रदीर्घक्रमेषोपदिग्धाङ्गाः बलवन्तोऽभिजाताः सुप्र-मायाः मध्वलाःसुदुल्वचः कचाविलप्राया अल्पपेच-काहरिश्यावाखण्डच्छन्नाः सुहस्ताः स्निग्धरोमाणः स्थिराः सुशरीराः करेण नामधिपतयः स्वल्पतापश्च । विपुलसङ्घदक्षिणारण्योत्कलानां मध्ये कालिङ्गकं वन-मत्र कबजिङ्गाक्षाः सर्वश्रेताः स्थिरपदाः शीघ्राः स्रद्धरुषरोमाखसुतुवगुरादीर्घकेशबालधवो दोर्घ-क्रमाः बलवन्तोऽल्पपेचकाः पद्मप्रभा यातुरदग्ना धनुः-पृष्ठवंशारक्ततालुजिह्वौषाः सुप्रयोगग्रहसुखाःवराहज-घनाः नीचटत्तनखाःस्थिरचरणाः आशुसुवेदिनोमधुद-यनाः पीतसुखशिरोधराः महोरगटहृत्कराः स्रद्ध-दीर्घहस्ताहस्तिनो भवन्ति । नर्मदोदधिसेवदेशानो-पहारखामन्नरतोऽपरान्तिकं वनमत्र मानिनो धीराः श्यामाःसप्रप्रतिठिताः दृश्यजघनशिरोधरा पीनायतविधा-याः स्वासका स्रद्धुल्वच उदपादीर्घरक्ततास्वोष्ठजिह्वा-महोत्सङ्गाः पद्ममदगन्धिनो धनुःपृष्ठवंशविट्टास्ना-नान्यवनविचारिणः । द्वारकार्बुदावर्त्तनर्मदान्तरतः सौ-राष्ट्रकं वनमत्राल्यायुष्यगणाः पिङ्गायताक्षाः मध्या-यताङ्घ्रयोऽल्पपेचका स्रद्धुविभक्तमात्राप्रतिबोमलोमशचर-रथास्तनुत्वक्कथनखाः सूक्ष्मदन्ताः शिचांलज इति । हिमवन्निम्बुत्रुजजाङ्गलकानामभ्यन्तरे वनं पञ्चनदास्यं तत्र स्फुटितरुक्षन्वेतांशुदन्तास्तनुविन्दु पचितकराः सुगन्धयोःस्रद्धोमहापेचकदेशाङ्गप्रमायाःसूक्ष्महृत्त्वचोदु-र्विनेयाध्यानशीलाः कबलहृषो भवन्त्यपि । वनेषुतेषु जायन्ते प्रधानामध्यमोत्तमाः । प्रशस्ता निन्दिताद्यापि तेषां वक्ष्यामि लक्ष्यम् । नन्वजतुकावसङ्गायं हृत्स्वमल्याङ्गु-ष्ठपुष्टं दुर्गम्यं कर्कशत्वप्रोमाथमाततस्तस्यस्थूलविरलप-वांशं हस्तिनो हस्तमध्यन्यविघातधन्यं पीतं स्रद्धरोमा-थमनुपूर्वपतितं चारुदीर्घाङ्गुलिपोनं पृथुपुष्करंस्रद्धुविल-नम् । सुगन्धिष्ठं पञ्चहस्तायतं हिरक्तं दृहृत्च्छ्रोतोपो-वकाशं च । कचस्रुटितासुसमन्वितविषमचक्रखण्ड-

सूक्ष्मदन्तावपूजितौ पूजितौ च स्निग्धसूक्ष्मप्रदक्षिणो-तामलिनसममाहितौ मधुसवस्यौ सुकुलिताप्यावावाधमन्वा-यातावष्टादशाङ्गुलपरिणाहौ । अथ विरूपविषमे वराह-नकुलध्वाङ्गवानराभे सूक्ष्मविच्छिन्नेक्षये सन्निमीलिते लोचने न पूजिते पूजिते च कबजिङ्गामर्थमस्थि-वक्रित्तुल्ये स्तनुपहिते च । प्रशस्तं समाहितमायतपृथु-बाहित्यमवस्थितरक्ततालुजिह्वौषचारसूक्ष्मसूक्ष्मविन्दु-प-चितं सर्वसंपूर्णम् । स्रद्धुस्रुटिनियांशुपीडितपुष्करं विषममासनात् पडङ्गुलावाग्वन्धनाभावेन नतकुम्भल-म्बन्वेनातिरिक्तप्रमाथं घण्टाघनपिङ्गं सूक्ष्मस्थूलदन्-रोमोपचितमपूजितं शिरोवारणानां पूजितं महो-दयस्थानसुपवितसप्रकमनिस्त्ररनियार्थं पृथुपुष्करं स्नि-ग्धस्रद्धुसूक्ष्मयुग्मरोमसुविभक्तोष्पीषवितानावप्याहं वा हृत्स्वोत्कृष्टोपकृष्टौ दृष्टौ स्रद्धो तनुविषमसिराततौ पीडितान्तावतिरुद्धप्रमाथौ संदृष्टच्छिद्रौ सान्द्रस्रद्धु-प्रमाथसिरालावपाठितस्रुष्टंविपुलमूषिकौ, पृष्टच्छिद्रौ इन्दुभिस्त्रनौ वा । क्लेशावहाच्छिद्रातिदीर्घोत्पचित-पीडिका सुसुहृती पृष्टालम्बनात्युद्गतायतास्थानावपीडिता-पीवा वारणस्याप्रशस्ता यस्ता तु प्रह्वोपरि परिच्छिका दृढारक्षी लि बलिः सास्नारत्निपरीणाहा हादशाङ्गुलायता सर्वसम्पूष्यां वा । विषममवाप्यं संक्षिप्तलम्बं संपुष्टमा-नसं विगर्हितं स्थिरं च विनतमत्युद्गतं वक्तं पृष्ठवंशम-शोभनम् । शोभनसुपचितसूक्ष्मं धनुःप्रमाथमेवं संस्थानं विद्यात् । अथ पूर्वगात्रच्छिद्रोद्धतांसं विवलिताहस्तयो-र्दृत्तं सिरालम्बनं स्रद्धुव्याधिहृन्नेहनिर्लग्नं विषमक-चाविलम् प्रमाथहीनमनिष्टम् इष्टमनुपूर्वोपचितं स्थिरविभक्ताजिलसत्कीटमनुपविस्वस्रुष्टमच्छिद्रन्ध्रोपचितम-धोरक्तं वा । अथ जघनं घनसुच्छ्रितास्थि निर्मासपेचकं कलाहीनातिरिक्तप्रमाथं बालध्वनुयायि समनर्थकरम् । अर्थकरमल्पेचकं पलोपचितमदृश्युक्तस्य एचतुरस्रमत्य-ताग्नं चारुबालधिपरिपूर्णाखण्डकोषायततया नासिरा-लपल्लवाकारमेहनमजयनञ्जयनं च श्यावात्यरुक्षस्फुटित-नस्तलिष्ठमन्वि, परुषासारतलस्रहा न पूजिताः पादाः अन्ये भवन्त्यपि च । विशत्यष्टादशनखाः स्थिराः कूर्मश-माहिताः । गजानां पूजिताः पादा ये च सुर्विकचाविलाः । पादाः कचाविला रुक्षविवर्णाः परुषाः कथाः । वार-णानाञ्च यस्ताः सुखे वा स्निग्धतनूह्याः । सूक्ष्मविन्दु-चितं स्निग्धां त्वचं शंसन्ति दन्तिनाम् । आस्यसृष्टौ

विशालस्य विषाणौ पार्श्व उन्नतौ । उषाहृतो विशालेन
 दन्तैकेन वारणः । अतन्नताभ्यां संपन्नःकुदन्तः स्यान्न-
 तावधिः । जङ्घां वक्त्रान्तरालस्य प्रतिमानसमौ द्विजौ ।
 सुषुस्थूलातिदीर्घेण दन्तेनैकेन वा गुण्याः । वर्ज्यास्ते शुभ
 कामेन सर्व एवातिगर्हिताः । अर्द्धद्वये नदीजानां पञ्चमे-
 ऽव्दे वनौकसाम् । दन्तमूलपरीणाहान् द्विगुणान्कल्पयेत्परे ।
 शरशक्तिधनुश्चक्रमूलपट्टिसलक्षणाः । दन्तापराजयो
 यस्य स षट्प' वेदुमर्हति । रोम्णां तु संश्रयो यश्च
 पिटक स उदाहृतः । स ज्येष्ठः सप्तभागोनोमध्यमोऽसौ
 मतङ्गजः । अन्यः षड्भागहीनः स्यादतोऽन्दोहि न पूजितः ।
 सुखाय पेचके दैर्घ्यं पृष्ठपार्श्वोदरान्तरम् । आनाहउच्छ्रय
 पादाद्विज्ञेयो यावदासनम्" । वनविशेषेण गजलक्षणं त-
 त्वैव वार्हस्यत्वसंज्ञिता । "वनानां मध्ये प्राच्यं कालि
 ङ्ककमापरान्तिकं च त्रीणि वनान्यतिशोभनानि । त्रया-
 णमपि प्राच्यं वनं मध्यवनमपरेषामिव शोभनम् ।
 तत्रैरावतकुलप्रसूतिसम्भवाः प्रायेण ऋगसिन्धुभद्रश्च
 क्षणाः महाकायाः करिणो भवन्ति । विनयसत्व-
 शक्तिसम्भवाः पूगफलप्रभास्ताम्बलिषः प्रविरलमदा गजा
 युद्धे चापसर्पणोपसर्वणनिरवा भवन्ति नातिक्रोधनाः
 ससुद्वेजिताः सत्वं दर्शयन्ति । ते च दृष्टैः कवलैः कायो-
 पवघातातिशयेन मदाभिसुखाः कर्तुंव्याः । कालिङ्गके
 वाऽऽपरान्तिके च त्वेतायुगोत्पन्नाः मन्दा महागजा-
 न्वयजा मन्दाभिधानाः प्रायशो ऋगावयवाः सङ्कीर्ण-
 गजाः ससुत्पद्यन्ते । नात्युदया जलदप्रभा नातिस्थिरा
 मन्दा युद्धप्रियाश्च गजा भवन्ति । तथा कारुषदाशार्णमा-
 र्गण्येयकाभिधानेषु मध्यमा गजाः ससुत्पद्यन्ते ऋग-
 मन्दजातयः ते च चारुवयवाः मध्यमबलामध्यम
 प्रमाणाः स्थूलरोमाविलशरीरास्तनुरदा मन्दगतयः ।
 तथा सौराष्ट्रे पाञ्चनदाभिधाने द्वापरयुगोत्पन्ना ऋगमत-
 ङ्गजान्वया ऋगप्राया गजाभवन्ति भीरवः कुत्सिताङ्गाः
 नातिचण्डादुर्मदाः दुर्दृष्टाश्च एवंविधा गजाः ससु-
 त्पद्यन्ते वनाञ्च वनान्तरे गतेषु दुर्दृष्टेषु गजेषु धेनुकासम्भ-
 केण गुप्रवनेऽपि कालिङ्गकेऽपि । त्रासशीलश्च भीरुश्च ह्यस्र
 वामनमस्तकः । हीनाग्रभोगो दुःशीलस्त्वसंहतशरीर-
 षट् । ससुच्छ्रितस्त्वनायामी परीणाहविवर्जितः ।
 ऋगस्ररूपोदीनश्च ऋगजातिगजाधमः । अतः परं
 प्रवक्ष्यामि संकीर्णस्य च लक्षणम् । पशुत्वाद्धारणानाञ्च
 शक्यं च विशोनिषु । धेनुकासु भवन्त्येते गजा स-

कीर्णलक्षणाः । मद्रोमन्दोऽमृगोवाथ शुद्धजातिः प्रजायते ।
 तस्मान्निम्न्याणि रूपाणि गदतोभेनिबोधत । आनन्यान्नि-
 म्नाजातानां निश्चयो नोपपद्यते । तथापि किञ्चिदु-
 द्वेशान्निम्नलक्षणस्यते । भद्रमन्दो भद्रमृगो भद्रमन्द
 ऋगस्तथा । इह भेदत्वसं मन्दमृगवोरपि जायते ।
 भद्रादीनां च सर्वेषां रूपं संकीर्णसंज्ञितम् । जङ्घाधः
 कार्यभेदेन तज्जनि भिद्यते द्विधा । त्रिधा च भिद्यतेमृय
 एकैकन्तु यथाक्रमम् । एवमष्टादशविधं कीर्तितं मिश्रलक्ष-
 णम् । शुभाशुभं विभागेन साम्प्रतम् निगदास्यहम् । भद्र
 मन्दोभवेदिष्टोमृगमन्दस्तथाधमः । भद्रमन्द मृगश्चैव मध्यमः
 परिकीर्तितः । भद्रजाति र्महाकायोमजोमध्ये तु दन्तिनाम् ।
 मन्दोऽवयवलेशेन स सुक्तो भवति द्विपः । ऋगस्यापि हि रूपेण
 किञ्चिच्चातुगतेन वै । अशुभत्वं न भद्रस्य जायते शोभनो-
 हि सः । लोचनानां प्रधानत्वं यस्माच्छास्त्रेषु कीर्त्ति-
 तम् । तस्मान्मृगान्निर्मसक्तोभद्रोऽपि हि न शस्यते । भाद्रेणो
 परिकायेन मान्देनाधोगतेन वा । उन्नतोहि गजा-
 नान्तु भद्रमन्दोभवेद्गजः । अनेनैव हि रूपेण विपर्यासेन
 यो गजः । सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दभद्रइति षट्पटः । एवं
 विधात् मृगे चापि लक्षणांनिम्नलक्षणम् । महावयववाङ्म-
 ल्यात् मृगरूपस्य लेशतः । भद्रावयवनिर्मक्तोमध्यमोऽसौ गजो
 भवेत्" कायेन यो भवेद्भद्रो मन्दोवापि मतङ्गजः । मृगगा-
 त्रोऽपरश्चैव स भवेद्भेगवान् गजः । मृगरूपाधिकत्वं च दृश्यते
 यस्य दन्तिनः । अधमस्तु स विज्ञेयः सत्वशक्तिविवर्जितः ।
 करदन्ताच्चिकुम्भैश्च यो मृगो जायते गजः । शेषावयवभद्रो-
 ऽपि हीन एव भवेदसौ । एवमुद्देशमात्रेण मिश्रभेदा
 मयोदिताः । नोदिता येऽपि तेऽत्रापि मिश्रा ज्ञेया मनी-
 षिभिः । मिश्रलक्षणसंयोग उक्तः यस्य दृश्यते । रूपन्त-
 ज्ञामधेयोऽसौ जायते हि मतङ्गजः । अतः परम्प्रवक्ष्यामि-
 लक्षणं गिरिचारिणाम् । तथा नदी चराणां च तथैवोभय-
 चारिणाम् । महाबला महाकायाश्चितंसा गिरिचारिणः ।
 सुपार्श्वान्वाङ्गदग्धाङ्गादृढपादागतकृमाः । उदयानिर्भया-
 श्चैव सङ्गकीकवलप्रियाः । तटाघातविधौ भुग्नदन्तदारित
 भूतलाः । शार्दूलादिमहासत्वसंस्कोटातङ्गवर्जिताः ।
 मद्रावक्षतोत्साहादुर्मवारिभीरवः । पांशुक्रीडारता
 नित्यं द्रुमोन्मूलनतत्पराः । विषाणवेष्टनाशीलाः खेड-
 सन्नापनीरकाः । करायस्कोटनिरता सीत्कारकरण-
 प्रियाः । अनुदयाधनश्यामाः कीकरोद्गिरिणप्रियाः ।
 तोयकर्माणि निःशङ्कामतङ्गाश्च नदीचराः । उभयेषुचर-

न्ये ते नदीपर्वतसायुष । ये गजाह्वट मनसस्ते भवन्त्यतिशो-
 भनाः । सर्वेषामेव नामानां क्षयालक्षणसुत्तमम् । यद्यथा
 जायते यस्य तत्तथैवाभिधीयते । सत्वांशकत्वाद्गद्रस्य पा-
 टला भवति प्रभा । नवपल्लवसच्छाया स्निग्धा तनुतनूरुहा ।
 तथातमोऽंशकत्वाच्च कृष्णा मन्दस्य जायते । तरुणाब्जुद-
 संकाशा स्थूलकृष्णकचाविला । रजोऽंशकत्वाच्च तथा
 मृगस्यापि हि धूसरा । मलिनान्बुदसंकाशा रूक्षा
 तनुतनूरुहाः । एवंक्षयाविशेषाः सुभद्रादीनाम्नयोदिताः ।
 क्षाया संमिश्रभावाच्च मिश्रा भवति दन्तिनाम् । वनजाति-
 गुणैर्भद्रः गजश्रेष्ठो नरोत्तमः । तमोऽंशकत्वं मन्दस्य यद्य-
 दक्तं निबोध मे । दुर्गमस्त्वं तथाऽऽलस्यं निद्रालुत्वं च
 मूढता । गम्भीरवेदिता चेति मन्दस्य तम उच्यतेः । एवं
 रजोगुणो राजन् मृगस्तेन रजोऽंशकः । धैर्यं स्थैर्यं
 पटुत्वं च विनोतत्वं सुकर्मता । अन्वर्थवेदिता चैव
 भयस्थानेषु मूढता । सुभगत्वं च धीमत्त्वं सत्वस्यैते गुणाः
 स्रुताः । अतः सत्वांशकोराजन् भद्रजातिरुदाहृतः ।
 चित्तत्वं बाह्यशिरसोरन्वर्मणिगतं तथा । दन्त्योर्मधु-
 वर्णत्वं नेत्रयोर्मधुपिङ्गता । आसनस्य पृथुत्वञ्च पूर्णता
 कुक्षिपाश्वरोः । पृथुत्वं पृष्ठभागस्य घनत्वं सप्तसन्निता ।
 स्निग्धच्छाया त्वधायामपरिणाहोच्छ्रयौ तथा । सश्री-
 कत्वं गुरुत्वं च कायस्यैते गुणाः स्रुताः । सर्वलक्षणसं-
 पूर्णो दृश्यते न मतङ्गजः । प्रधानावयवे लोके यत्नः
 कार्यो मनीषिभिः । हीनं कृष्णं च कल्माषं पुष्करं न प्रश-
 स्यते । संपूर्णं मांसलं रक्तं सुकुमारं शुभं स्रुतम् । त्र्यङ्गुल-
 न्मुभवेद्हीनं हीनस्मतिविनाशनम् । कृष्णं भर्तुं विधाताय-
 कल्माषं भर्तुं रोगदम् । संपूर्णं सिद्धिदं भर्तुः पुष्करं चतुर-
 ङ्गुलम् ॥ सौभाग्यदं मांसलं सुकुमारं तथार्थदम् । रक्तपद्म-
 दलच्छायं तथा मिष्टान्नपानदम् । अतः परं शुभेत्तये श्रोत-
 षी पाटलोदरे । पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन वर्तुलत्वेन चार्थदे । अवा-
 ङ्गुलं च तावत् च कर्णतालं सुखप्रदम् । ह्रस्वा स्थूला च वि-
 पुला चित्रिणी श्यामलोनिता । कुञ्चिता च तथा दृष्टिः स-
 प्रधा दन्तिनां मता । तासां तु त्र्यङ्गुलायामासा ह्रस्वेत्य-
 भिसंज्ञिता । ह्रस्वा करोति नृपतेर्विनाशं शीघ्रमेव हि ।
 स्थूल दुर्भिक्षकरणी श्यामला नृपदुःखदा । करोति चित्रिणी-
 नित्यं तस्यैव तु वसुच्यम् । भुग्ना दृष्टिर्विनाशाय राज्ञो-
 धनविनाशिनो । कुञ्चिताहीनयोश्चैव युद्धकाले रिपो-
 र्जयम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि क्रमेण करलक्षणम् ।
 न करं दीर्घमिच्छन्ति बालधेः शास्त्रपण्डिताः । न बाल-

धिसमं हस्तं नातिदीर्घं क्रमायतम् । न तनुं नातिकार्यं
 च न रूक्षं न कतव्रणम् । नाक्रमेण कृतोत्सेधं न हीनं
 दशनान्तरम् । न ह्रस्वाङ्गुलिसंयुक्तं नातिसंकटपुष्करम् ।
 एतल्लक्षणसंयुक्तं करं शंसन्ति कोविदाः । बालधेः सुसमो-
 हीनः समोवा दन्तिदुःखदः । अतिदार्षो भवेद्गुह्यं रायुषः क्ष-
 यकारकः । तनुर्व्याधिकरो यातुरतिकार्योऽर्थनाशनः ।
 रूक्षोव्याधिव्रणङ्गुल्याद्यातुर्व्रणकृतं व्यथाम् । प्रतिबोभेन
 च स्थूलोगजस्य सुखनाशनः । असमञ्जसहीनश्च असमञ्जस
 वर्तुलः । दुःखशोकभयायासकर्त्ता भवति नित्यशः । दश-
 नान्तरहीनश्च जायते दन्तिरोगकृत् । कथितं पूर्वमेवेषु पुष्-
 कराङ्गुलिबलक्षणम् । अतो मया न कथितं साम्प्रतङ्करलक्षणे ।
 निर्वलीको दीर्घरोमा क्रमदृत्तत्वसंयुतः । अणुबिन्दुविचित्रश्च
 दैर्घ्ये च शताङ्गुलः । बालधेः पुष्करं यावदायामोजात्यमे
 लया । अरत्नितयाऽऽनाहश्च हीनहीनतरक्रमात् । युक्त-
 स्त्वनेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत् ॥ निर्वलीके च सौ-
 भाग्यन्दीर्घरोमार्थदः स्रुतः । क्रमदृत्तोजयं कुर्यादणु-
 बिन्दुयुतो धनम् । सुप्रमाणं भवेद्द्राक्षः करस्य परिवर्द्धनः ।
 आनाहवांश्च सततं राज्यस्फीतिकरो भवेत् । करस्य की-
 र्त्तितं ह्येतल्लक्षणं शुभसंज्ञितम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि
 लक्षणं दन्तवेद्योः । कचहीनावतिस्थूलौ विषमौ शिथिलौ
 तथा । दन्तवेद्यौ सदा भर्तुः प्रमाणाभ्याससौख्यदौ ।
 दन्तमूले सुसम्बद्धौ सकचौ किञ्चिदुन्नतौ । दृष्टौ सदा तथा
 भर्तुर्दृष्टिदौ परिकीर्त्तितौ । अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं
 विषाणयोः । व्यस्तता सङ्कटत्वं च प्रांगुता भस्मशुभ्रता ।
 वक्रत्वं ह्रस्वता चैव धूसरत्वं च रूक्षता । स्रुताऽधो-
 गतित्वञ्च हीनता मूलमध्ययोः । प्रान्तयोः स्थूलता चैव
 दीर्घता चातिमात्रता । सर्पच्छत्रककान्तिव दोषाद्येते चत-
 र्दश । दन्त्योस्तु समाख्याताः फलं तेषान्निबोध मे ।
 व्यस्तौ च सङ्कटौ दन्तौ मदहानिकरौ तु तौ । दन्तिनस्तनु-
 तायुक्तौ व्याधिदौ परिकीर्त्तितौ । भस्मशुभ्रौ तथा भर्तु-
 र्महा क्लेशकरौ मतौ । वक्रौ चार्थविनाशाय ह्रस्वौ च
 परिकीर्त्तितौ । धूसरौ रूक्षतायुक्तौ गजस्यायुर्विनाशनौ ।
 मृदुत्वयुक्तौ नागस्य शल्यव्रणकरौ मतौ । स्थूलायाधो
 गतित्वे च भर्तु र्यातश्च दुःखदे । अशुभं लक्षणं ह्येतद्दन्तयोः
 कथितं मया । शुभं च साम्प्रतमन्वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
 स्निग्धो समौ सुनिष्क्रान्तौ संपूर्णौ व्रणवर्जितौ । सुकुलाप्यौ
 दृष्टौ वापि तावच्चूडौ ह्रवोपमौ । दक्षिणाभ्युन्नतौ किञ्चित्
 मृषालकुम्भप्रभौ । भुग्नुन्ददलच्छायौ हेमचम्पक-

पिङ्गरो । मधुपिङ्गो घतच्छायौ पीपूषसङ्गप्रभौ । केतकी-
कुसुमाभौ च मृगाङ्ककिरणप्रभौ । अर्धद्वारत्निमानौ च
तदानीनाहसंयुतौ । अमोभिर्लक्ष्णैर्युक्तौ दन्तौ नागस्य
सम्भूतौ । स्निग्धौ धनप्रदौ भर्तुरायुषश्च करौ मतौ ।
अरिण्यौ तु सुनिष्क्रान्तौ संपूर्णौ राज्यदौ मतौ ।
निर्व्रण्यौ राज्यलाभाय सुकृतार्थौ जयप्रदौ । दृढौ रोगवि-
नाशाय तास्रूढौ हलोपमौ । अरिसंघविनाशाय कीर्त्ति-
तौ शास्त्रपण्डितौ । दक्षिणाभ्युन्नतौ भर्तुः कीर्त्तितौ भाग्य-
कारकौ । सृणालकुसुदच्छायौ कुमिच्छारग्यकारकौ । हेम-
चम्पकसङ्काशौ वज्राभरणदौ सृताः । कुरतो मधुपिङ्गौ च
निःसपत्नं महोत्तमे । पशुलाभकरो ज्यौ घतपीपूषसङ्गिभौ ।
केतकीकुसुमाभौ च भर्तुर्वंशविवर्द्धनौ । अर्धद्वारत्निमौ-
दन्तौ सुतम्यजयप्रदौ । आनाह्वानसंयुक्तौ सदास्कीर्ति-
करो मतौ । इदं शुभकरं राजन् । दन्तयोर्लक्षणं मतम् ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि नेत्रयोरपि लक्षणम् । मार्जारनकुलकौ-
ञ्चशाखामृगनिभेक्षणान् । सर्वदोषकरान् राजन् । गजान्
दूरेण वर्जयेत् । स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्काक्षिसङ्घिभे ।
रक्तपद्मदलच्छाये पद्मारगमणिप्रभे । निर्धूमार्गिशिखा-
कारे इन्द्रनीलसमप्रभे । सौम्यदृष्टिसमायुक्ते त्र्यङ्गुले लो-
चने शुभे । स्निग्धे दृष्टिकरे भर्तुर्मधुपिङ्गे जयप्रदे । दीप्ते
दीप्तिकरे चैव प्रतापायतने तथा । कलविङ्काक्षिरूपे च
धनधान्याविवर्द्धने । चासीकरकरे नित्यं रक्तपद्मदलप्रभे ।
पद्मारगनिभे चैव रत्नालङ्कारकारके । निर्धूमार्गिशिखाकारे
प्रतिपक्षभयङ्करे । मानयुक्ते च सौम्ये च लोचने बलवर्द्धने ।
अक्षिकूटकटोद्देशनिम्नौ राज्यविनाशनौ । संपूर्णौ च
बलोत्साहमददृष्टिकरो मतौ । दन्ताश्रयं भवेन्नित्यं
तालुक षोडशङ्गुलम् । षडङ्गुलं पृथुत्वेन वंश
गर्धगतं भवेत् । तथा शुभाशुभं चैव लक्षणज्ञैः प्रकी-
र्त्तितम् । असरम्परिदग्धञ्च कृष्णं कल्माषमेव वा । चतुर्विध-
मनिष्टं स्याद्यथावदभिधीयते । कृष्णं मसीसमं ज्ञेयं क-
ल्माषं कृष्णलोहितम् । मांसलं धूम्रवर्णं च परिदग्धं प्रकी-
र्त्तितम् । असरञ्च तिलच्छायं कथितं शास्त्रवेदिभिः ।
गर्भस्यस्य यदा पित्तं वीर्यते तालुकं षड्गम् । कृष्णतालुस्तदा
नःराजायते प्रापलक्षणः । व्याधिभिः पीड्यते नित्यं वात-
पित्तकफोद्भवैः । तृतीयां वा चतुर्थीं वा दशं प्राप्य विन-
श्यति । संप्रभे वा पलायते बद्धस्यस्तत्रप्रसूः । शस्त्र-
षड्ङ्गतपूर्णाङ्गः कृतान्मभवनं व्रजेत् । वातापित्तकफा यस्य
कुर्वन्ति तालुके गदम् । गर्भस्यस्यैव कल्माषतालुकं तस्य जा-

यते कृष्णतालुनि ये दोषा रक्ते चैव गुणाः सृताः । कल्-
माषतालुनस्ते तु भवन्ति च द्वयोरपि । रक्तच्छायं यदा वंशे
पाश्वेयोस्त्वसितं भवेत् । तदा मध्यफलं ज्ञेयं गुणदोष
समाश्रयात् । यदा वंशे च कृष्णं स्वात्पार्श्वयोस्तास्मता
भवेत् । भर्तुर्द्वे गजनकं कल्माषं तालुकं तदा । किञ्चि-
द्भिनं तु यत्तालु परिदग्धं तदा भवेत् । नागस्याधोरण-
स्यापि बलक्षयकरं हि तत् । असरं च भवेत् तालु पित्त-
कोपसमुद्भवम् । महामात्रविनाशाय वारणस्योपजा-
यते । (महामात्रो हस्तिपकः) कृष्णतालोपरि यदा दक्षि-
णावर्त्तनं भवेत् । दृश्यते नित्यमेवं हि तदासौ दोषवर्जितः ।
यथा गृह्णाति नो दोषान् हुलोकः हसमाहितः । गुणान्
करोति हृदये न तथा कथितानपि । दोषघ्नं लक्षणं शस्त्रं
यदाचायैरुदाहृतम् । तत्तथैवावगन्तव्यं नान्यथात्वापि
भाषितम् । एवं जिह्वापि भन्तव्या तालुनः समलक्षणा ।
अरत्निमात्रा दैव्येण विस्तारेऽष्टाङ्गुला मता । अशुभं लक्षणं
ज्ञेयं तत्तालुकस्य मयोदितम् । शुभं च साम्पुनं वक्ष्ये लक्षणं
शृणु चानघ ! । रक्तं श्वेतं कषायं च तालुकं स्यात् शुभप्रदम् ।
रक्तं दृष्टिकरं भर्तुस्तथा चायुर्विवर्द्धनम् । दन्तिनोऽ-
शोकपुष्पाभं रिपुक्षयकरम्मतम् । श्वेतं पुष्टिकरं चापि वा
रणस्योपजायते । चम्पकामं तथा भर्तुरारोग्यस्य विव-
र्द्धनम् । कषायं सर्वदा स्यात् प्रयातः सौख्यवर्द्धनम् । एवं
जिह्वापि रक्ताभा सर्वसौख्यप्रदा मता । अतःपरं प्रव-
क्ष्यामि सृक्कण्ठान्त्रिय लक्षणम् । दन्तिनो मानहीने च
सृक्कण्ठी मानवर्जिते । (सृक्कण्ठी ओष्ठसन्धी) सुखरोगकरे
नित्यं पण्डितैः परिकीर्त्तिते । सर्वसौख्यप्रदे तस्य
संपूर्णं द्वादशङ्गुले । अतःपरं व प्रवक्ष्यामि लक्षणं चिबु-
कोष्ठयोः । अरोमशम्बलीयुक्तमात्रञ्च च तथा लघु । गज-
स्यौष्ठं न शंसन्ति सुनयो दन्तरोगदम् । दीर्घरोमा सुसंपूर्णं
ओष्ठः पद्मदलप्रभः । षोडशङ्गुलानाह्वस हस्ताङ्गं वायतः
शुभः । भर्तुरायुःकरो दीर्घो दीर्घरोमा च कीर्त्तितः ।
पूर्णः पूरयते कोशं रक्तः सौभाग्यदोभवेत् । अरोमशं
तथाहीनं चिबुकं न प्रशस्यते । तद्वि वारणनाथस्य सुखरो-
गकरम्मतम् । चतुरङ्गुलमानन्तु स्थूलं रोमाविवलं यत्
तत्रशस्त्रं गजेन्द्राणां सुखालङ्कारकारकम् । निम्ने च
विषमे चैव हेने चैवशुभे मते । मदहानिकरे नित्यं
सगदे कर्णरोगदे । शस्त्रद्विनादयुक्ते च समे चैव सुखप्रदे ।
मानं च कर्णपाल्यास्तु मूलादारभ्य गृह्यते । बाह्यथावधि
कुम्भं च हीनं निम्नं च गर्हितम् । सुखरोगकरं नित्यं

सत्यज्ञानिकरं च तत् । पूर्णं चैवोन्नतं सार्द्धहस्तमात्रायतं भवेत् । तद्वि वारणनाथस्य सुखरोगकरं मतम् । चतुरङ्गुगमानं तु स्थूलम् रोमाबिलञ्च यत् । तत् प्रथमं गजेन्द्राणां सुखालङ्कारकारकम् । अरत्तिपरिषाहञ्च करिणां सत्वशक्तिदम् । वामनं हस्तहीनञ्च परिषाहविवर्जितम् । अव्यक्तञ्च न शंसन्ति वातकुम्भं विपत्कारम् । द्वादशाङ्गुलविस्तारन्दैर्घ्णाष्टादशाङ्गुलम् । व्यक्तं शुक्तिपुटाकारं तदुभर्तुर्लामकारकम् । गर्ताकारे च नियन्त्रिणे कठिने चातिकुत्सिते । शिरभोरोगजनने गजस्थारोहकस्य च । संपूर्णं सुकुमारं च सुप्रयस्ते प्रकीर्तिते । राज्यद्विकरे नित्यं भर्तुर्विजयकारके । इदमेव हि विज्ञेयं लक्षणं कटपाश्वयोः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणं कुम्भयोरपि । विषमत्वमरोमत्वं देहच्छायाविवर्षता । समता कण्ठपृष्ठाभ्यां समाधिक्यसंपूर्णता । व्यक्तता वामनत्वं च परिषाहविहीनता । तनुभावः शिखरयोः कुम्भदोषा दश स्युताः । भर्तुश्चापत्करौ ज्ञेयौ विषमौ रोमवर्जितौ । देहच्छायाविवर्षौ तु शत्रुलोकविवर्द्धनौ । कण्ठपृष्ठसमौ चैव प्रयातः प्रविनाशनौ । नानाधिकौ च हीनौ च भर्तुरुच्छेदकारकौ । व्याघ्रौ च वासनौ चैव भर्तुः कीर्त्तिविनाशनौ । परिषाहविहीनौ च कोशजयकरौ मतौ । शिखरस्य तनुत्वेन युक्तौ कुम्भौ तु रोगदौ । अशुभं लक्षणं ह्येतत्साम्यतञ्च शुभं स्युत् । समौ दीर्घकचाक्रान्तौ विस्तीर्णशिखरौ तथा । कर्णमूलात्प्रमारभ्य हस्तार्द्धजमितोच्छ्रयोः । सुसंहतौ च पीनौ च कामिनोकुचसन्निभौ । समाकान्तललाटौ च देहच्छायासमप्रभौ । आरोहकशरीरार्द्धदर्शनवरणक्षमौ । सन्ध्रीकौ च सुदृप्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकीर्त्तितौ । समौ च दीर्घरोमाशौ भर्तुः श्रीसौख्यकारकौ । समानौ रिपुनाशाय तथैव च समुद्रतौ । सुसंहतौ च पीनौ च वरस्त्रीलाभकारकौ । शत्रुनाशकरौ ज्ञेयौ कामिनोकुचसन्निभौ । समाक्रान्तललाटौ च सुखदौ रोगनाशनौ । आरोहस्यगितः द्वौ च सन्ध्रीकौ च जयप्रदौ । दृप्तौ च हस्तिनां कुम्भौ पुष्पालङ्कारकारकौ । अतःपरं प्रवक्ष्यामि कर्णयोरपि लक्षणम् । निर्लोमयो स्त्रसाक्षी तनुच्छिद्रौ तनुत्वचौ । (स्त्रसा विरा) सङ्घटौ विषमौ रूक्षौ त्रुटितापी च निष्ठुरौ । सन्ध्री च त्रुटिलौ वैवशाक्षीं नागस्य निन्दितौ । फलञ्च साम्यतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । निर्लोमौ स्त्रसाक्षीं गजस्य कर्णरोगदौ । निष्ठुरो त्रुटितापी च यत्तु कोशहरौ मतौ । सन्ध्री च वदलौ चैव गजस्य युविनाशनौ । अतःपरं प्रव-

क्ष्यामि शुभकर्णविनिश्चयम् । हिरत्तिमानसंयुक्तौ विराजालविर्जितौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ स्त्रिग्यौ इन्दुमिनिखनौ । कपोलमण्डलास्फालात्ततश्चदौ सङ्घर्षुः । कर्णौ चामरसंकाशौ षडुरोभक्ततार्चनौ । अजर्जरदुप्राणावीषदुग्गुप्रावचूलिकौ । मयूरतालदृन्नाभौ सुविस्तीर्णसमौ शुभौ । हिरत्तिमानसंयुक्तौ भर्तुरायुःकरौ मतौ । स्त्रसाजालविनिर्मुक्तौ शिरोरोगविनाशकौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ गजलाभकरौ मतौ । स्त्रिग्यौ कान्तिकरौ नित्यं जयदौ इन्दुमिखनौ । शत्रुनाशकरौ प्रोक्तौ षडुरोभीकृतताञ्जनौ । अजर्जरदुप्राणौ प्रयातः सौख्यकारकौ । गजस्थोपचयायैव ईषदुग्गुप्रावचूलिकौ । मयूरतालदृन्नाभौ तरङ्गबलवर्द्धनौ । सुविस्तीर्णौ समौ भर्तुर्भूमिलाभकरौ मतौ । कर्णयोस्तु समाख्यातं मन्यैतत्शुभलक्षणम् । कण्ठस्य साम्यतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । अत्रकोहीनो दीर्घञ्च कण्ठञ्च शुभदोभवेत् । आरोहकप्रभूणाञ्च क्रमशः कुञ्जरस्य च । अवक्रः परिषाहेन समप्रश्च्यधिकं शतम् । अङ्गुलानां तथायामे द्वादशैवाङ्गुलानि तु । सम्पूर्णं पिण्डितोदपञ्चान्तर्भण्डविभूषितः । कण्ठोवारणनाथस्य एवं भूतः सुपूजितः । षडुः प्रमोदजननः सम्पूर्णः कार्यसिद्धिदः । अक्षुखोजयत्कृद्भर्तुः कीर्त्तितः पूर्णपिण्डकः । उदयोवंशद्विं च प्रतापं कुरुते तथा । अन्तर्म्निषमायुक्तोमण्डिरत्नप्रदो भवेत् । कराबज्जातिनिम्नं च आसनं न प्रशस्यते । करालं यातुरशुभं निम्नं च व्रणकारकम् । दैर्घ्येण हस्तमात्रं तु विस्तीर्णञ्च शुभं स्युतम् । विस्तीर्णं विस्तृतं राज्यं सम्पूर्णं कुरुते जयम् । वंशस्थाथ प्रवक्ष्यामि लक्षणं तु शुभाशुभम् । अत्युच्छ्रितोनिम्नपारः हस्तो वंशोनशस्यते । राज्ञां च पादरोगाणां कर्ता च स भवेत्सदा । वस्यत्यङ्गुलायासमासनोत्पत्तिमासनम् । यावत् प्रपूर्यते पार्श्ववंशोऽश्वफलकाकतिः । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामायामः कुरुते सुखम् । पूर्वपार्श्वस्तु लाभाय धनुःपृष्ठः श्रियं नयेत् । अरत्तिद्वयमानं तु पेचकात्पश्चिमासनम् । घनास्थि विषमं निम्नङ्गहितं पुच्छरोगदम् । मण्डोपचयपूर्वं च विस्तीर्णञ्च शुभं मतम् । जघनोपरि रोगाणां तद्वि नाशकरं मतम् । (पेचकात्पुच्छमूलात्) । पुच्छो गजस्य नो शक्तो बद्धदीर्घोऽतिलम्बितः । करोति महतीं पीडां राक्षसाधोरणस्य च । इन्द्रजालस्य पृष्ठत्वेन दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलः । संपूज्यः पेचकोज्ञेयो गजभर्तुः सुखप्रदः ।

वक्रं स्थूलञ्च ह्रस्वं च पुच्छं कचविवर्जितम् । समानाहं
 च नागस्य सर्वदोषकरं भवेत् । अवक्र ऋजुदीर्घश्च अन्वि-
 हीनः सुपेचकः । गोपुच्छबालप्रतिमकचत्रातविभूषितः । भूमिं
 त न सृशेत् यस्तु चतुर्भिश्चाङ्गुलैः सदा । स शुभो बाल-
 धिज्ञेयौ गजभर्तृसुखप्रदः । अतिप्रमाणं ह्रस्वं च कर्बूरं
 विगतप्रभम् । सिरालं चाशुभं मेढ्रं राजहस्तिपदः खदम् ।
 यस्तं षडङ्गुलायामं नाहृतः षोडशाङ्गुलम् । सिरा-
 जालविनिर्मुक्तमाश्वपल्लवसप्रभम् । द्वादशङ्गुलं स्रोतसा युक्तं
 विन्दुमात्रविवर्जितम् । मेढ्रं प्रशस्तं विज्ञेयं भर्तुर्जीवित-
 वर्द्धनम् । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणं गात्रयोरपि । हीने
 तनू च दीर्घे च समसांसोच्छ्रे तथा । विषमे च कचाक्रान्ते
 गात्रे नागस्य निन्दिते । हीने तनू च कुरुतः प्रयातु-
 र्विनिपातनम् । समसांसोच्छ्रे यातुर्विषमे च विपत्करे ।
 कचाविले गजस्यैव गात्ररोगकरे तथा । अतःपरं प्रवक्ष्यामि
 मातृयोः शुभलक्षणम् । सार्द्धद्विरत्रिस्त्रिरत्रिः शताङ्गुल-
 समानता । एवंमिते सृते गात्रे भर्तुरारोग्यसौख्यदे ।
 समे च कचहीने च गजलाभकरे तथा । गजस्य पुष्टि-
 दे नित्यं मांसले च वने सृते । मात्रे वारणनाथस्य एवं-
 भूते शुभे मते । चिपिटे वा सफलके गात्ररोगकरे सदा ।
 संपूर्णं राज्यदे भर्तुर्गजस्य वसुसुप्रदे । तथैव रोम-
 निहिते गजस्य गलोरगदे । अतःपरं प्रवक्ष्यामि नखा-
 नाञ्च शुभाशुभम् । हीनाः कृष्णाश्च खण्डाश्च रुक्षाश्च
 न नखाः शुभाः । सदा च रोगदा हीनाः कृष्णा भर्तुर्विना-
 यनाः । खण्डारुक्षागजस्यैव पादव्याधिविवर्द्धनाः । स्नि-
 ग्धाश्चन्द्रार्द्धसङ्काशा मानेनैव पुरोनखाः । सप्तादिपञ्च
 संख्यानि अङ्गुलानि क्रमेण हि । एवं विधानखाः शस्ता
 भर्तुरारोग्यकारकाः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि पाद्वोरपि
 लक्षणम् । हीनौ सुष्ठुतलौ रूक्षौ चरणौ दन्तिदुःखदौ ।
 हस्तप्रमाथौ दृश्येण कूर्माकारौ सुखप्रदौ । अतःपरं
 प्रवक्ष्यामि लक्षणञ्चापरार्थितम् । अन्यच्छ्रिते च हीने च
 निन्दिते चापरे तनू । सम्भ्रूश्च शुभे ज्ञेये त्रप्ररत्यायामसं-
 युते । निन्दिते रोगदे ज्ञेये पूजिते प्रभुसौख्यदे । द्वादशा-
 ङ्गुल हीनं तु आसनात्माश्वसनम् । अपरपादयोश्चापि
 आयामोऽरत्रिमात्रकः । नखानां च तथा मानं षड्वाद-
 चतुरङ्गुलम् । प्रधानावयवानान्तु लक्षणं कथितं यथा ।
 उत्सेवायामनाहानां साम्प्रतं कथयाम्यहम् । समतन्तस-
 मायुक्ततन्तुना वर्त्तितेन च । सुप्रशस्ते दिने नित्यं मानं
 कुर्वीत मानवित् । सप्तरत्रि गजेन्द्राणां प्रमाणं वनजन्मनाम् ।

आसनं यावदुत्सेधस्तलसन्निभं कीर्त्तितः । मेचकात्मति-
 मानन्तु आयामोरत्रयो नव । मध्यदेशे तदानाहो दश-
 रत्रिः प्रकीर्त्तितः । मानमेतद्वि भद्रस्य सुनिभिः परिप्रकी-
 र्त्तितम् । सप्रभेन तु भागेन हीनं मन्दस्य जायते । मन्दा-
 हीनं मृगाख्यस्य षड्भागेन प्रकीर्त्तितम् । एवं क्रमेण
 वक्तव्यं मानं मानविधारदैः । किञ्चिन्मानाधिके वापि न
 दोषः संप्रपद्यते । दोषाणां च गुणानाञ्च दृष्टिरेव फल-
 प्रदा । सत्वं हि वारणेन्द्राणां नित्यं तन्त्रेषु संस्थितम् ।
 स्निग्धे मधुनिभे दीप्ते कलविङ्काजिसन्निभे । रक्तपद्मदल-
 च्छाये पद्मरागमणिप्रभे । नीलच्छाये अतीच्छे च गजे सत्वं
 प्रतिष्ठितम् । साजारवानरादीनां सदृशे नोवलं गजे ।
 हीनसत्वाच्च जायन्ते गिरिकूटोपमा अपि । अधिकं पुष्करं
 यस्य मांसलत्वेन जायते । प्रभयाच कषायं स्यान्मानेनाङ्गु-
 लपञ्चकम् । किञ्चिद्गूने च विज्ञेये श्रोतसो चतुरङ्गुले ।
 स्थूलपञ्जाङ्गुलायामा त्रिङ्गुला नाह मानता । हस्तोऽपि पूर्व-
 मानस्य स्थूलत्वेनाधिकोभवेत् । रोमशोनातिदृक्श्च पृथुलः
 षड्विंशदङ्गुलैः । आयामेन च हीनः स्यात् पूर्वमानात् षड-
 ङ्गुलैः । नातिगोपुच्छसंस्थानः कृष्णविन्दुविभूषितः । आ-
 नाह्ये रत्रि मानौ तु सार्द्धं हस्तद्वयायतौ । पोयुषकुसुदच्छा-
 यौ किञ्चिच्चम्बकपिङ्गुलौ । स्निग्धौ मुग्धतभावेव दन्तौ
 नागस्य कीर्त्तितौ । दन्तावेष्टावर्तस्थूलौ कचाक्रान्तौ सुनि-
 हृतौ । पञ्चाङ्गुलौ कटो ज्ञेयौ मांसोपचयप्रूरितौ ।
 ज्ञेये कटोपरि तथा श्रोतसो द्वादशङ्गुलान्तरे । एकाशीत्य-
 ङ्गुलानाह्ये द्वाविंशत्यङ्गुलायते । किञ्चिन्नतं कचाक्रान्तं
 वाहित्यं परिकीर्त्तितम् । प्रतिमानं तु विज्ञेयं हस्तः
 सचतुरङ्गुलः । अर्धद्विरत्रिमानं च प्रमाखान्तर-
 भेदतः । आयामससु विज्ञेयस्त्वधरस्तु दशाङ्गुलः । विंश-
 त्यङ्गुमानस्तु परिषाहोऽभिधीयते । पञ्चाङ्गुलं तु चिबुकं
 सृक्किणो तु नवाङ्गुले । षड्विंशदङ्गुलायामे सङ्गते परिकी-
 र्त्तिते । अर्धद्विरत्रिकौ कर्षीं विस्तारेण कचाचितौ ।
 कषायपल्लवौ स्थूलौ कृष्णविन्दुविचित्रितौ । सषड्भागकरा-
 यामाववचूलौ कचाविलौ । पञ्चाङ्गुलान्तरो पीनावुभावोष्ठी
 दशाङ्गुलौ । कर्षात् कर्षान्तरं यावत् पञ्चवत्यङ्गुलं शिरः ।
 वातकुम्भं तथा ज्ञेयं स्थूलं सप्रदशाङ्गुलम् । अङ्गुला-
 नां शतं सार्द्धमानाहि द्वादशङ्गुलाधिकम् । आयतत्वं च कण्ठस्य
 दशाङ्गुलमिति सृत्तम् । भद्रस्यैवासनं ज्ञेयं तथोक्तं सप्र-
 रत्रिकम् । षडङ्गुलोच्छ्रितं स्थूलं तुल्यं लाङ्गूलमानतः ।
 पुच्छमूलाद् द्विहस्तं जायते पश्चिमासनम् । उच्छ्रेयश्च

तु हीनं स्यादासनं षडभिरङ्गुलैः । पेचकस्त्रङ्गुला-
यामो लम्बत्वेनाङ्गुलत्रयम् । विंशत्यङ्गुलमानाहे भवेत् पु-
च्छोयथागमम् । प्रान्तपादक्रमेणैव तथायामेऽङ्गुलत्रयम् ।
दैर्घ्येण तु स विज्ञेयो भूमेरष्टाङ्गुलोच्छ्रितः । इदं बाल-
धिसानं तु मन्दस्य परिकीर्तितम् । सार्द्धद्वारत्रिके मूले
अपरे संप्रकीर्तिते । उदरे चातिमालं स्यान्नेदं हस्तद्वया-
यतम् । विंशत्यङ्गुलमानाहे कृष्णच्छायं सदा भवेत् । पञ्च
चत्वारि च त्रीणि अङ्गुलानि नखाः क्रमात् । आपाण्डु वि-
वराः कुन्दाभासाश्चापरपादयोः । अनेनैव तु मानेन गात्र-
पादसमान्प्रयाः । नखा मन्दस्य विज्ञेयाश्चरणाश्च कचा-
बिलाः । अतिस्थूलः पृथुत्वेन सार्द्धहस्ताधिकः करः । अर-
त्रिकं वा, दैर्घ्येण प्रमाद्यं गात्रयोरपि । उरोमणि
स्तथा ज्ञेयोरत्रिमात्रोऽतिमांसलः । विंशत्यङ्गुलमानस्तु
अन्तर्गलमणिर्भवेत् । अनेनैव हि मानेन वातकुम्भः
प्रकीर्तितः । एते प्रशस्ता मन्दस्य मूनाथ ! कथितास्तव ।
नोक्ता ये तेऽपि भद्रस्य विज्ञेयाः समलक्षणः । मृगस्य
साम्प्रतं वक्ष्ये प्रदेशान् लक्षणान्वितान् । त्र्यङ्गुलं पुष्करं
तस्य त्र्यङ्गुले श्रोतसी तथा । अङ्गुलानि च चत्वारि
कीर्त्तितास्तस्य चाङ्गुलाः । तनुः करः त्र्यारत्रिः स्या-
दानाहे सार्द्धरत्रिकः । बाह्वित्यात् पुष्करं याव
आनं सङ्गिरदाहृतम् । तथा तनुतरौ दन्तौ दीर्घौ
सार्द्धद्वारत्रिकौ । हृत्सौ च सस्तकौ स्यातान्तयोः सप्र-
दशाङ्गुलौ । प्रतिमानं तथा ज्ञेयं निम्नं पञ्चदशा-
ङ्गुलम् । द्व्यङ्गुलं चिबुकं तस्मादधरस्तु षडङ्गुलः ।
अष्टादशाङ्गुलानाहे सृक्कणो तु षडङ्गुले । स्याता-
मङ्गुलविंशत्यौ कपोलौ निम्नमध्यगौ । कटौ द्व्यङ्गुमानौ
तु निर्याणे चतुरङ्गुले । नेत्रे चापि तथा स्याताद्विप्रभे स्थू-
लतारके । नातिव्यक्तं समांसं स्याद्वातकुम्भं दशाङ्गुलम् ।
गन्ताकारञ्च निम्नं च कटकुम्भं तथैव तु । अष्टाङ्गुलान्तरं
कुम्भं आयामे षोडशाङ्गुलः । विंशत्यङ्गुलकौ कर्णौ सस्तौ रुक्षौ
च वर्तुलौ । षष्ठ्यन्त्यङ्गुलानाहा आयामे षोडशाङ्गुला ।
योवा सृगस्य विज्ञेया करालमासनं भवेत् । सार्द्धद्वारत्रि-
कायामः कुञ्जतङ्गोऽतिमात्रया । वंशोमृगस्य विज्ञेयो निम्न-
तलनिभप्रभः । स्थूलास्थि विषमं निम्नं पुच्छमध्यद्वारत्रि-
कम् । आसनेन समं चैव मृगस्य पश्चिमासनम् । पञ्चाङ्गु-
लस्तु विज्ञेयः पेचको गुदसंस्तुतः । कचापन्विसमाकीर्णः
स्थूलो हस्तश्च बालधिः । अपरापादपार्श्वभ्यां हस्त-
मालषसंक्षयः । दीर्घतनुर्हृच्छ्रोत्रिसप्रत्यङ्गुलायतः ।

तत्प्रमाणे तथा गात्रे त्रिपटे चापि निष्पन्ने । चरणाश्च गत-
च्छायैश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैर्नखैः । संयुक्ताः स्फुटिता निम्ना माने
नाष्टादशाङ्गुलाः । एतद्द्वेशमालेय कथितं मृगलक्षणम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि तेषां बलपरीक्षणम् । गजान् बलहीनेन
सुहृदेषामि शोभनाः गुणेषुपि बलं श्रेष्ठं तत् परीक्षीत
परिष्ठतः । शरीरान्तर्गतः प्राणो बलशब्देन कीर्त्यते । क्रियते
वारणस्याथ तस्योपायैः परीक्षणम् । जाम्बूनदस्य तान्त्रस्य
पलानां रजतस्य वा । अष्टादशसहस्राणि युक्त्वा सं-
मृष्ट्य वेगवान् । दशयोजनमध्वानं गच्छति अमवर्जितः ।
यो गजो गजमध्ये तु स उत्तमबलः स्तुतः । यश्चतुर्दश-
साहस्रभारमादाय गच्छति । सप्रयोजनमध्वानं च मध्य-
मबलोमतः । दशसाहस्रिकं भारं मृहीत्वा पञ्चयोजनम् ।
अध्वानं यो हि संयाति स हीनबल उच्यते । सतिभा-
गद्विहस्तेन परिणाहेन संयुतम् । चतुर्हस्तनिष्ठातं तु
यो भिनत्त्युत्तमो हि सः । अथ वोत्पाटयेद्वापि बलेन
महता युतः । सार्द्धद्विहस्तखातन्तु सप्रहस्तोच्छ्रितं
तथा । पञ्चाशदङ्गुलीनेन परिणाहेन संयुतम् । भिनत्ति
योगजः शीघ्रं त्रिपत्युद्धृत्य वा पुनः । स गजानान्तु
सर्वेषां मध्ये मध्यबलो मतः । हस्तत्रयनिष्ठातन्तु
षडहस्तोच्छ्रयमेव वा । युक्तं स्थूलतया चैव पूर्वसं-
ख्यार्द्धमात्रया । भिनत्ति हेलया यस्तु उत्खातं वा क-
रोति वा । सन्धं कुञ्जरमध्ये तु स हीनबल उच्यते । गु-
रुत्वं च यतः श्रेष्ठं गुरुत्वादधिकं बलम् । बलादभ्यधिकं
सत्त्वं तस्मात्सत्त्वं निरूपयेत् । शुद्धस्फटितसङ्काशं सत्त्वं हृदि
शरीरिणाम् । इलक्ष्यं विद्यते सम्यगुपायैस्तद्धि लक्षयेत् ।
सुप्रशस्ते दिने लग्ने गजो गैरिकमण्डितः । कर्णौ
चामरशङ्खादिसखाभरणभूषितः । पादान्दोलनसंजात-
घण्टारवनिभस्वनः । आरोहककरास्फालकतोत्साहोन्नता
ननः । अत्यन्तं ठोक्रेच्छ्रीषुं पार्श्वकोलाहलाकुलः ।
वेगोत्थानकतास्फोटदन्तसंघट्टमर्दनैः । कृतां कामपि न हस्तस्य
वेदनां यो न मन्यते । यो हि मर्दः कृतास्फालैः स्वकटं
भर्त्सुमिच्छति । नापसर्पति भीत्यानोप्रतियातं रणात् क्वचित् ।
कण्ठगर्जितनादेन परिप्रुरितदिम्बुखः । निवर्त्यते च
दुःखेन स भवेत् सत्ववान् गजः । पदात्यश्चमूहं वा
गजमालातिमीषणम् । रागोत्थानसमसृङ्गतगम्भोरकल-
हाकुलम् । उल्लाय समरे गच्छेद्गोघरञ्जितलोचनः ।
दन्तदारणरागेण प्रतिनागकृतेक्षणः । प्रसारितैरतिस्तब्धै-
र्निःशङ्कं कर्णपल्लवैः । यो गच्छत्यतिवेगेन स भवेत् सत्ववान्-

गजः । शार्दूलाकृतिसत्वानां त्वासवजितमानसः । कृतकं च तथा नागं योभिनन्त्युत्तमो हि सः । द्वावागच्छशिखिन्ने-
शीशब्दसंत्वासवर्जितः । वनेषु विचरत्येष स सत्वसहितो गजः । कृतशङ्कावशादास्तु न वारोहिणभीयते । सङ्क-
चन् मस्तकं दीनोमन्दान्मन्दतरो भवेत् । आलोकयति पाश्वानि चीत्कारकरणप्रियः । आलोकयति सोमभ्यां लोचनाभ्याम्भतिद्विपम् । पदात्यश्वसमूहं वा ज्वलन्निनम-
न्यते । अधमस्तु सुविज्ञेयो गज सः अमवर्जितः । यस्तु सं-
घटते मन्दं घटितश्चापसर्पति । तथापसर्थं वेगेन दन्ताघातं प्रयोजयेत् । किञ्चित्तिथ्यंस्तुसोभूत्वा कृतचीत्कारनि-
खनः । कुरुते दन्तसंघातम् स विज्ञेयोऽधमोगजः” ।

प्रथमादिपञ्चसुदशासु मदविकारभेदसङ्गाह तत्रैव ।

“तटतरुभवनेन्द्रूलनरतस्तु पश्चाद्गजो भवति । करवद-
नाक्षिकटस्थल गलनमदसलिलसिक्तभूमितलः । संपामे रिपुभरकरविमुक्तशरनिकरशल्यसहः । करवीरपुष्पलो-
हितलीचनः स चारुदारुणाकारः । प्रतिनागसंघदारणप्र-
कृतिरंशुस्तु सप्रस्याम् । न शृणोति नैव पश्यति च न भय-
ञ्जानाति सर्वसत्वकृतम् । यच्च घनास्त्रालितं सुखरितं चाननं पतति कारयन् । न सहन्ते तस्य गन्धं सङ्कोचि-
तगात्रकुञ्जकरकटाः करिणः । मर्दितनिजबला विमुक्त-
नादाः प्रणश्यन्ति । न तथा शङ्काभरुषेन चामरैर्नज-
मालाभिः । भवति यथा मदसारैर्मुखस्य शोभा गजे-
न्द्रास्याम् । क्लमविरहिता भवति हि षष्ठी वा पञ्चमी च-
तुर्थी वा । दोनावस्था करिणां सत्वयतां मदविशेषेण । अतिठडमदविकारे ष्टङ्गानि शिशुमदेऽपि मातङ्गाः । स-
त्वातिरेकयुक्ताबलस्य शोभां परां प्राप्ताः” । स्थलभेदे न मदोद्गमफलं तत्रैवाह । “कुरुते नरपतिरुष्टिं दक्षिणगण्ड-
स्थलोद्गतन्दानम् । रोमोद्गतं च यातुर्विशेषसुखदं सदा भवति । उभयकटस्थलसमनिर्गतं च विषयस्य वृद्धि-
करम् । शिथिरसुगन्धिपरिमलं सुखप्रदं जायते भर्तुः । माङ्गल्यं श्रीजननं सोभाग्यकरं सत्वजननं च । माद्यन्ति यत्र देशे दशाविपाकेन बलकृतानन्दाः । करिणस्त-
स्मिन् राजा वर्द्धितवंशः सुखं वसति । कतकबडलैलापरि-
मलस्य सुखदोभदे भवति । मूलपुरीषस्वेदासृक्फरसो-
नादितोव्रगन्धधरः । अशुभकरोऽसौ नरपतियातृणाञ्जा-
यते मदः । जायन्ते ये भावा राजन् ! मदखण्डमखण्डत सुखस्य । नागस्य मद विशेषास्त्रांस्तान् प्रवक्ष्यामि । चाल-
यति दुर्गन्धमिवाप्राय पुष्करं क्षिपति प्रेरयति । वेदि-

जिह्वापथे ष्टकणी विषटितोऽपुटः । संपीड्य पुष्करापथे
चाङ्गुलिं निःश्वसन्नाधोवदनः । तिर्यक्प्रेची भवति मो-
लिताक्षः क्षणं स्थित्वा । तिर्यक् चालितवदनमङ्गुल्या पुष्-
करप्रकम्पेन । किञ्चित्समुन्नतास्यः कर्णकण्डयनं कुरुते ।
किञ्चिच्च दर्शयित्वा मेढ्रं नाशयति कोशकन्धूतम् । हृष्टः
क्रीडति परिवर्त्तिताननो बन्धनसम्भ्र कृतमत्सरः । प्रधा-
वति संवेष्ट्य करं विषाणसद्यस्य गर्जति सलिलपूरितज-
लधरगम्भीरनादेन । उन्नामितापहस्तः खच्छन्दङ्गच्छ-
तिकापि । गुरुमक्षिकश्च भवति वनतरुगहनोन्मूलनातुर-
तः । वागङ्गुशसुखजातं बाधनं न सहते ह्यभिन्नसत्वोयः ।
तिर्यग्विकलत्वाच्च तथा सगजो गुरुमक्षिकोऽप्येयः ।
रमते च पांशुविकरणकर्दमावगाहाद्यैः । एवंविधस्व-
भावो मदभेदवशाद्गजो भवति । यो यस्मिन्नेव ष्टतौ
ष्टङ्गाति मदम्भ्रतङ्गजः सुखदम् । स च तस्मिन्नेव पुनः
प्रभियते दानयुक्तश्च । इति मदष्टद्विविधेषाः कथितास्तव
भूतलेश ! तत्त्वेन । परिवर्त्तते मदेयैर्हेतुभिरशुभैस्तु
तान्वत्ये । प्रतिवारणभियानाद्दूराध्वगमनात्कुम्भो-
जनाञ्चापि । बन्धनदोषाच्च तथा तृष्णाक्षुत्पीडनाञ्चापि ।
शार्दूलादिवासाहावानलोक्तायनिप्रपतनाच्च । (अशनि-
रत्न विद्युत्) । नश्यति मदोगजानां शीघ्रं वर्त्मविभ्रतश्च
तथा । मातापितृजैर्दोषैर्मन्दमदानन्दवर्जिताश्च तथा ।
जायन्ते हिरदा वैर्यथा तथा साम्प्रतं वक्ष्यामि । मन्दमदेन
हि करिणा जातः किञ्चिन्मदोगजो भवति । मदविरहितेन
तथा जनितोमदविवर्जितोऽप्येव । समदेन तु यो जातो-
गजो गजेन्द्रेण भवति तस्य मदः । एवं मदप्रकारा मात-
ङ्गानां ससुहिटाः । ष्टणु साम्प्रतं नरेन्द्रे ! मदापसरणो-
द्भवानि चिह्नानि । यानि भवन्ति गजानां मन्दमदुद-
विगलितसमुदयानाम् । कृच्छ्रायायुक्तानिस्त्रोचितगण्ड-
स्थलगतश्रीः । कथ्यति येभ्यः शङ्काङ्करोति तेभ्योऽपि सत्वस्यः ।
गण्डस्थलेन जिघ्रति करेणुकां स्पृशति नैव हृष्टेन । मूल-
पुरीषाणि च नो जिघ्रति वारणकृतानि यातुर्वा शनैर्गच्छति ।
सततं परिमृष्टदानराजिपरीकीर्णकटोहृष्टेनातीव सङ्कर्षणं
कुरुते । सुद्धरभिनन्दति निद्रामलसो मनसा न तृष्टिसुप-
याति । लिङ्गान्येतानि करिणो मदेन सुच्यमानस्य जायन्ते ।
प्रतिकुञ्जरयुद्धकतो बलहर्षदशावयोभ्यस्तशुभः । भवति
मदोनागानां तापादिमदसङ्गवश्च शुभः” । “रूपवान्मदसम्प-
न्नोविन्ध्यशैलसमप्रभः । जायते सत्वहीनस्तु कुञ्जरः केन हेत-
ना । केन वा रूपहीनोऽपि मदोच्छ्रयविवर्जितः । सत्ववान्

जायते नागो एतदाख्यातमहेसि" इति नक्षत्रपुष्टो दृष्टस्यति
 रुवाच । 'यथा जातकयोगेन जन्तूनां च शुभाशुभम् ।
 तथा बन्धनकालोत्पन्नजानामपि जायते । सुसग्नावस्थितैः
 सौम्यपदैः पीडाविवर्जितैः । बन्धनं यस्य जायते
 स भवेत् सत्ववान् गजः । स्त्रीनक्षत्रेषु मृह्यन्ते ये
 गजाः क्रूरदृष्टिभिः । ये चालोकितनक्षत्रास्ते भवन्ति
 भयाङ्गुलाः" । उक्तञ्च शम्भुना "मृगजातयोऽपि हि म्युरा
 भवन्ति मधुपिङ्गललोचनाः स्निग्धाः । दृषसिंहमीम-
 दृष्टिकलम्बेषु स्त्रीकृताः करिणः" । पुनर्नक्षत्रप्रश्ने सुरोः
 प्रत्युक्तिस्तत्रैव । "राजन् पञ्चविधं चैव गजानां विदितं मतम् ।
 अत्यर्थं प्रथमं ज्ञेयं प्रत्यर्थं च तथापरम् । अन्वर्थं चैव गम्भीर-
 सुत्तानं पञ्चमं भवेत् । प्रतोदाङ्कुशदण्डाद्यैर्विद्यादुद्देजितानि
 यः । तीव्रसङ्कुचितस्पृष्टः स स्यादलक्ष्यवेदिता । स्तोकं बद्ध
 बद्ध स्तोकं क्षतं मन्येत योगजः । वाङ्कुशादिभिर्नित्यं स हि
 प्रत्यर्थवेदिता । जानात्यङ्कुशतोलाद्यैर्यथा तत्तथैव हि ।
 क्षतङ्कायभयैर्स्तोऽन्वर्थज्ञः स गजो भवेत् । अङ्कुशादिब्रह्मणान्
 राजन् ! यश्चिरेषावगच्छति । तीव्रानपि स गम्भीरवेदी
 भवति वारणः । रोम्णामप्यं दृष्टेनापि स्पृष्टं वेत्ति तु यो
 गजः । उत्तानवेदिनं तन्तु गजं विद्धि सहाभुज ! सर्वाणि
 वेदितव्यानि भद्रादीनां भवन्ति वै । प्रकृतिस्थस्य सततं
 भद्रस्यान्वर्थवेदिता । गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्यैव प्रकी-
 र्तिता । उत्तानवेदिता नित्यं मृगस्यैव भवेच्चप ! । वेदि-
 त्वंगजजातीनां तिष्ठणामपि जायते । साम्प्रतञ्च यथा-
 शास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् । तिष्ठणामपि जातीनां सुत्तमा-
 धममध्यमम् । न चाल्यं न च दृङ्गं द्विपञ्चपदसं स्थितम् ।
 गजोत्थानसहोत्थानं नरं प्राप्नोति येन तु । रयाविष्टेन
 मनसा स वेगउत्तमोमतः । (द्विपञ्चपदसंस्थितं दशपदस्थितं
 गजोत्थानसहोत्थानं गजधावनसमसवधाविनम्) येन
 वेगेन मृह्णाति नरं सप्तपदान्तरम् । पदानां शतमात्रान्तु
 स मध्यमजवो भवेत् । येन पञ्चपदस्यं हि नरं मृह्णाति
 नोदितः । पदानान्तु शतं सार्द्धं स हीनोजव उच्यते ।
 शतद्वयं वा धनुषां गच्छे दुर्धमिमाननः । इति शता च
 मात्राभिः स उक्तमजवो भवेत् । पञ्चाशता च मात्राभिः
 यायाद्यस्तु शतद्वयम् । स मध्यमोऽधमो ज्ञेयो मात्राणाञ्च
 शतद्वयात् । एवं परीक्ष्यते राजन् ! वेगो वीथिषु दन्तिनाम् ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि गजस्य गुणलक्षणम्" ।

तत्र कल्याणशीलः "भारार्हितोवा दृषितः क्षीणः
 आल्लोत्रुभुक्षितः । रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु

यो भवेत् । कल्याणशीलः स ज्ञेयो समस्तगजलक्षणैः ।
 विकारं कुरुते यस्तु पीड्यमानःक्षुधादिभिः । तमकल्या-
 णिनं राजन् गजन्दुष्टं प्रकल्पयेत् । कोपोऽपि द्विविधो ज्ञेयः
 शिशुश्चैवाशिशुस्तथा । द्विविधस्यापि राजेन्द्र ! यथावच्छृणु-
 लक्षणम् । उद्देजितोऽपि कालेन कोपं बध्नाति निर्भरम् ।
 क्षिप्रं मृह्णाति च क्रोधं दुर्निवारं सुदुः सहम् । शिशु-
 क्रोधः स विज्ञेयो गजलक्षणकोविदैः । वार्धमाषोऽपि
 यत्नेन न शमं याति सुहृति । स ज्ञेयस्त्वशिशुक्रोधो
 राजन् ! स हि रणप्रियः । साम्प्रतं चैव वक्ष्ये ऽहमायुर्लक्षण-
 सुत्तमम् । आभ्यन्तरं च बाह्यञ्च लक्षणं द्विविधं स्पृष्टम् ।
 आभ्यन्तरं योगसाध्यं बाह्यं किञ्चिच्च लक्ष्यते । तेनान्तरं
 परित्यज्य बाह्यं लक्षणसुत्तमम् । ज्ञेयसत्वसमायोगा ।
 भवन्ति द्वादशैव हि । एकं हस्तगतं ज्ञेयं द्वितीयं वदना-
 श्रितम् । तृतीयञ्च विषाणस्यञ्चतुर्थं शिरसिस्थितम् । प-
 ञ्चमं नयनस्यं च षष्ठं कर्णाश्रितं भवेत् । कण्ठस्यं सप्तम-
 न्नैव अष्टमङ्गात्संस्थितम् । नवमं चरणे ज्ञेयं शेषाङ्गस्यं-
 द्विपञ्चमम् । एकादशञ्च कान्तिस्थं द्वादशं सत्वसंस्थितम् ।
 एवं द्वादश ज्ञेयाणि मातङ्गानां भवन्ति हि । द्वादशैव द-
 शाज्ञेयाः शेषाङ्गेष्वभिलक्षिताः । विंशोत्तरं वर्षशतस्मद्-
 स्यायुः प्रकीर्त्तितम् । अत्रान्यथीतिर्मन्दस्य चत्वारिंशत्
 मृगस्य च । मिश्रस्य चायुषः संख्या जातिभावेन जायते ।
 प्रदेशज्ञानतत्त्वज्ञो जातिं समुपलक्षयेत् । सर्वज्ञैः सुसंपूर्णैः
 संपूर्णायुर्गजो भवेत् । हीनैश्च हीयते चायुर्धथावदभिधी-
 यते । दशावदानां क्षयं कुर्यात्क्षललक्षणवर्जितः । विश-
 त्वव्दविनाशश्च हीने ज्ञेयद्वये भवेत् । ज्ञेयत्वभावहीने च
 त्रिंशदव्दपरिच्छयः । चत्वारिंशत्समाह्वानहीने ज्ञे-
 त्वचतुष्टये । (समा संवत्तरः) । पञ्चाशदव्दाहीयन्ते हीने
 तु ज्ञेयपञ्चके । षट् ज्ञेयहीनतायान्तु षट्षवर्षविनाशनम् ।
 सप्तत्यव्दविनाशाय सप्तज्ञेयविहीनता ॥ अथीतिरदभि-
 हीने वर्षाणाञ्च विनश्यति । नवतिर्नवभिर्हीनै ज्ञेयैर्नाश-
 हि प्रयाति । दशभिश्च तथा हीनैर्नश्यत्यव्दशतं भ्रुवम् ।
 दशोत्तरं चाव्दशतं हीना च्छाया विनाशयेत् । विंशोत्तरं
 चाव्दशतं हीने सत्वे विनश्यति । एवं दशाव्दनाशं च
 ज्ञेयं कुर्यादलक्षणम् । एवमायुःक्षयं विद्यात् गजस्य
 गजकोविदः । सामान्यलक्षणं ज्ञेयत् जीवितस्य परीक्षये ।
 विशेषलक्षणं यावद् पृहलक्षणजातितः । एवमुद्देशमा-
 त्रेश्च गजायुर्लक्षणं तव । कथितं साम्प्रतं राजन् ! दोषज्ञं
 वदिसु लक्षणम् । पादानां लक्षणं सम्यक् दन्तदोषं प्रस्था-

येत् । दन्तयोर्लक्षणं हन्ति दोषान् वाह्यसंश्रितान् ।
वाह्यलक्षणैः सम्यक् नेत्रदोषक्षयो भवेत् । नेत्र-
योर्लक्षणं हन्ति दोषांस्तानुसमाश्रितान् । सूक्ष्मदोषवि-
नाशश्च क्रियते तालुलक्षणैः । षट्काणां लक्षणं कुर्यात्-
सगददोषनाशनम् । कपोलकटदोषघ्नाः सगदस्थायुषा
नृप ! । निर्याणवातकुम्भानन्दोषघ्नाः करयोगुणः ।
कुम्भदोषविनाशाय तयोरेव गुणो भवेत् । कर्ण-
दोषविनाशस्तु क्रियते कुम्भलक्षणैः । कण्ठदोषविना-
शाय कर्णलक्षणमेव हि । आसनस्य हि ये दोषास्तान्
हरेत्कर्णजोगुणः । वंशदोषक्षयकर आसनस्य गुणो भवेत् ।
गुणाघ्नान्ति हि वंशस्य दोषान् तत्स्थलसंश्रितान् ।
पश्चिमासनदोषघ्नं लक्षणं तत्स्थलश्रितम् । कुक्षिपेचक-
दोषघ्नं पश्चिमासनलक्षणम् । गुणाः पेचककुक्षिस्थाः पु-
च्छदोषविनाशनाः । मेढ्रदोषक्षयं कुर्यात् पुच्छलक्षणमेव
हि । मेहनस्य गुणा हन्ति दोषांश्चैवापराश्रितान् । अण्ड-
कोषगतं दोषमपरालक्षणं हरेत् । नाभिदोषक्षयं कुर्यात्-
खण्डकोशस्य लक्षणम् । नाभेर्गुणैश्च हन्यन्ते दोषास्तनस-
माश्रिताः । उरोमणिगतान् दोषान् नाशयेत् स्तनल-
क्षणम् । चिबुकस्य हरेद्दोषान् उरोमणिगतोगुणः । यथा
दोषक्षयो राजन् ! लक्षणैः क्रियते शुभैः । दोषातिरेकोऽपि
तथा प्रदेशगुणनाशकः । प्रदेशोऽनन्तरस्यैव प्रदेशस्य गुणा-
न्वितः । कुरुते दोषनाशं हि स दोषोगुणनाशनः । करकु-
म्भविषाणाक्षिकर्णलक्षणसंयुतः । सर्वैरेवाशुभैरन्यैर्लक्षणै-
श्चाशुभोगजः । शूलं चन्द्रांशुशुभ्रं स्याद्गङ्गं च ज्वलन प्रभम् ।
वज्रं काञ्चनसङ्काशङ्कालदण्डः सुपिङ्गलः । एतेषां च समा-
योगाद्दानानां मधुपिङ्गता । यतो गजविषाणानामतो
मधुनिभाः शुभाः । भद्रजातेर्गजस्यैतन्मन्दस्य च षट्गस्य च ।
दृढपीपूषकुन्देन्दुकेतकीच्छविपञ्चकम् । एवं जातित्रयस्यापि
सामान्यं शोभनं मतम् । कपोतधूमभस्मास्थिसर्पच्छत्रक-
सन्निभाः दन्तयोस्त्वशुभारजन् ! काया पञ्चविधा अपि ।
अध्यर्हारत्रिकं राजन् ! प्रमाणं दन्तयोः शुभम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गजानां वर्णलक्षणम् । आहारस्य
विशेषेण वातपित्तकफैस्तथा । देशलक्षणगुणैश्चैव वीजयोनि
वशेन । पञ्चालोकननक्षत्रलग्नराशिवशेन च । पूर्वकर्म्म-
वशाच्चापि धातुनाञ्च विपर्ययात् । भवन्ति कारणैरेभिर्वर्णा-
नानाविधा नृप ! । दिव्यसत्त्वाः शुभैर्भेदैर्विधास्ते भवन्ति
हि । सिन्दूरशङ्खैर्दूर्यविद्युज्जाम्बूनदप्रभाः । इन्द्रनीलस-
मानाभा भवन्ति शुभकान्तयः । अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुक्ल-

र्हिणसप्रभाः । एते देवगजाः सर्वे भूतले न भवन्ति हि ।
अतिश्वेताश्च रक्ताश्च शुक्लवर्हिणसप्रभाः । दैवयोगाद्दने प्राच्ये
कचिदेव भवन्ति हि । वन्दनीयश्च पूज्योऽसौ नासौ प्यास्यो-
नराधिपैः । षट्काराङ्कारभस्मास्थिसर्पच्छत्रिभाः । स्ना-
युष्मसवर्णाश्च गजास्वतेऽतिनिन्दिताः । एवं वर्षविशेषास्तु
कथितास्तव सुव्रत ! । गजमेकादशगुणं वक्ष्यमाणं निबोध
मे । मधुसन्निभदन्तश्च श्यामोमधुनिभेक्षणः । उदरेपाण्डु
वर्णश्च वज्रो च कमलप्रभः । द्विरेफसमबालश्च कुन्देन्दु सट्ट-
शैर्नखैः । स्थूलतारोमयुक्तश्च शोभेषुङ्गेषु पीतकः । विचित्रश्च
सखं यस्य रक्तैः श्वेतैश्च विन्दुभिः । स नागोगजयूथानां
मध्ये राजाऽऽत् जायते । तं प्राप्य नृपतिर्भुङ्क्ते सागरान्तं
महीतलम् । नीलसवर्णसंस्थानः स गजोयूथनायकः ।
सुखे मदे च हस्ते च कर्णोदरशिरस्सुयः । केशैः शुभैश्च
वलिभिर्विन्दुभिः परिभूषणैः । सवस्त्रैर्वो भवेद्दानी
कैलासः सोऽभिधीयते । अतः परं प्रवक्ष्यामि निःश्वासस्य तु
लक्षणम् । निःश्वासोऽद्विधोऽज्ञेयः शुभश्चैवाशुभस्तथा ।
शुभः सुरभिगन्धः स्यात् पूतगन्धोऽशुभोमतः । विशेषेण
तयोश्चैव लक्षणं भूप ! कीर्त्यते । सूक्ष्मता दीर्घता चैव समता
च सुगन्धिता । सौकुमार्यं षट्दुत्वं च निश्वासस्य तु षड्-
गुणाः । स्थूलता ह्रस्वता चैव दुर्गन्धत्वं तथोष्णता । पा-
रुध्यं विषमत्वञ्च दोषाश्चापि भवन्ति षट् । दशा
रत्निप्रमाणं च रेणुकं पित्तलक्षणम् । यो निश्वासिति
दीर्घं च स दीर्घाशुर्गजो मतः । अरः परं प्रवक्ष्यामि
गजालोकित लक्षणम् । क्लिग्धं स्थिरं च सौम्यं च वारि-
जोत्पुल्लतारकम् । सलक्षं प्रतिनागं तु प्रोक्षितं शुभका-
रणम् । उद्विग्नञ्चञ्चलं दीनमविकाशिततारकम् । ऊर्ध्वधः
पार्श्वं दृष्टञ्च निलक्षं निन्दितं भवेत् । कचानां सास्यतं भे-
दान् वक्ष्यमाणान्निबोध मे नेत्रयोः सुटपालस्थाः कचाः
शुभफलाः स्रुताः । संख्या तस्यैव मानन्तु रोम्णां चैव
प्रकीर्तितम् । देहच्छायासवर्णत्वं षट्दुत्वं च तथा परम् ।
अनाविलत्वं घनता नक्षा च स्फुटितापता । अंशुमत्ता च
सूक्ष्मत्वं रोम्णां सप्त गुणा स्रुताः । दोषाश्च सप्तसंख्याः
स्युर्गुणानां च विपर्ययात् । शुभानि शुभकर्त्तृणि दुःख-
दान्यशुभानि च । अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं पच्छ-
संश्रयम् । बाह्योत्तानानि कृत्वापि दीर्घांख्या यतनानि च ।
षट्दूनि पिङ्गवर्णानि पच्छाणि कारणः सदा । क्लिग्ध
च्छायानि कृष्णानि समानि च दृढानि च । अयनानि
सच्छिद्राणि पच्छाख्यातिशुभानि च । गजानां स्वामिनः

शौखं कुर्वन्ति रमणीयताम् । दृढाः स्निग्धापलम्बाश्च
 सुहृन्नाश्च च्छदप्रभाः । तालदृन्तसमाकारा बाला भर्तुर्जय
 प्रदाः । शुनःपुच्छसमा कृत्वाः कपिलाः स्फुटितास्तथा ।
 घनत्वातिशयोक्तेताः सुहृन्नास्त्वितिनिन्दिताः । भर्तुरो-
 ह्निगजानान्तु नित्योद्देमकरास्तु ते । अतःपरं प्रवक्ष्यामि
 केशानामपि लक्षणम् । अभिन्ना ऋजवः स्निग्धा घना म-
 धुक्काप्रभाः । केशा वारणनाथस्य चेमदृद्धिकरा मताः ।
 कृष्णास्तु निष्ठुराः पिङ्गाः स्फुटिताश्च जुयुञ्जिताः ।
 कुर्वन्ति दन्तिनां नित्यं स्वस्य नाथस्य चाशुभम् । पक्ष्वा-
 लकेशरोमृषां लक्षणं कथितं मया । फणियाजार्जरमण्डू-
 कष्टगालेशं समप्रभम् । वानरस्य समं चैव सुखं नागस्य
 निन्दितम् । स्निग्धान्यापूर्णगण्डानि गिरिकूटनिभानि
 च । आपूर्णमेवरुपाणि पूजितानि सुखानि वै । मदहीनं
 कथं सुखं बाह्यिनिःप्रभं तथा । वराहलोचना-
 क्रान्तमदृष्टचक्रं तथा । ललाटतटपर्यन्तगर्जाकृतिभिर-
 न्वितम् । सगदं हीनतायुक्तं सुखं नागस्य निन्दितम् ।
 सुखस्य लक्षणं सत्यं कथितं तव सुव्रत ! । अतःपरं प्रव-
 क्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् । समा च लघुपादा च वेगे-
 ऽप्यतिशुभा मता । दीर्घक्रमा सुखोत्क्षिप्ता गात्रसंवरहा-
 रिणी । शुभलक्षणसंयुक्ता पुरुषस्य वकस्य च । सा-
 तङ्गदृष्टसिंहानां गतिर्दुःखा शुभा मता । क्लेशचालि-
 तगात्रा या विषमा सुलघुक्रमा । वेगेऽपि मन्दसञ्चारा-
 विशेषान्देखितासना । ऋगस्य कृकलासस्य जम्बूकस्य खरस्य
 च । गमनेन समा या, सा शुभा नो दन्तिनाङ्गतिः । कथितं
 तव राजेन्द्र ! गजानां गतिर्लक्षणम् । स्थितानाञ्च यथायोगं
 साम्प्रतं लक्षणं शृणु । पञ्चस्थितसम्प्रस्थित नवस्थित द्वादश-
 स्थिताश्चैव । पुराणवतां जायन्ते राज्ञां गिरिसन्निभाः करि-
 णः । लक्षणसहितैः स्निग्धैः करङ्गम्भविषाणकर्णनयनैश्च ।
 संयुक्ता भवति गजो वसुदः पञ्चस्थितो नागः । (वसुदः घनदः)
 परिखाहायामोच्छ्रयत्रलविक्रमधैर्येकान्तिसम्पन्नः । भर्तुः
 प्रतापजननो ज्ञेयः सम्प्रस्थितो हस्ती । उल्काहवेग-
 साहसमदसत्वगुरुत्वदक्षतायुक्तः । करदन्तकर्मसु कुशलो-
 नवस्थितः करो भवति । बुद्धिर्मेधा सत्वं यत्नःकुम्भौ तथा-
 ऽक्षिणी हृदयम् । रोमाणि च्छविपादाः तथासनं प्रष्टवं-
 शश्च । द्वादश चैतानि सदा स्थितानि दृश्यन्ते यस्य नागस्य ।
 स द्वादशस्थितो वै भवति गजः सर्वसौख्यकरः । सञ्चार-
 स्थितभेदाः कथिता गुणसंश्रया गजेन्द्राणाम् । दिव्या-
 धमसत्वानां लक्षणमिह साम्प्रतं वक्ष्ये । निहृतद्विपदचत-

ष्टदक्षिणपाद्म स्पृशति च न यो नृह्लाति । न च जिघ्रति
 भूत्वादीन् स वारणोदिव्यसत्वस्तु । दत्तञ्च योऽन्ति मांसं
 सत्वानां सर्वं तु लोभेन । जिघ्रति मूलपुरीषाणि पिशाचसत्वः
 स विज्ञेयः । एवं सत्वपरीक्षा क्रियते नरनाथ ! वारणेन्द्रा-
 णाम् । खरलक्षणमिदानीमशुभं शुभञ्च वक्ष्यामि । स्थाना-
 न्यद्यौ नृपते ! भवन्ति शब्दस्य वारणेन्द्राणाम् । ताल्लोठ-
 शिरःकरजिह्वामूलं गलकपोलौ च । गम्भीरसौम्यहृ-
 टास्तम्बाश्चोरीरितास्तथा स्निग्धाः । नादाः शुभाः नराधिप !
 षडेव कथिता गजेन्द्राणाम् । चत्वारस्त्वशुभा रौद्राभयशोक-
 सङ्गमोत्सङ्गाः । एवं शुभाशुभाश्च दशप्रकाराः खरा ज्ञेयाः ।
 अन्येऽपि गलवक्त्रागानिलास्फालनोद्भवा बहवः । शब्दाभ-
 वन्ति करिणां शुभाशुभं न तैर्भवति । निम्नोचितचक्रका-
 यितविरचितकूजितखरोडनादनिभाः । वायसजम्बूककपि-
 काष्ठमङ्गसदृशारवास्त्वशुभाः । ज्ञेयानि शुभानि सदा
 षट्दङ्गजोमूतदुन्दुभिनिभानि । पातायितगर्जितहसितानि
 दृष्टितानि नागानाम् । पातायितञ्च ताल्लोठसम्भवं ग-
 र्जितकं चैव । जिह्वासुसुद्धवं च फेनायितमित्यभिख्यातम् ।
 हसितं कपोलजनितं पुष्करविवरोद्भवञ्च नागानाम् । भवति
 घनघान्यवाहनभूलाभकरं नरेन्द्रस्य । हस्तेन मृदङ्गरवं तु
 कर्णाभ्यां दुन्दुभिस्त्रनञ्चैव । दर्दुररवं तु मेचकेन करोति
 योऽसौ जयकरः । सर्वस्थानसमुत्था शब्दा नरनाथ !
 वारणेन्द्राणाम् । आचार्यैः सर्वैर्दृष्टिसंज्ञाश्च रवाः शुभा
 ज्ञेयाः । एते च जयपराजयकथनसमर्था भवन्ति
 भूपानाम् । गर्हितशुभप्रदेशस्यानाङ्गपरिवर्द्धिता नादाः ।
 शुभकल्लवकाठककृत्कवल्लोकास्थिश्रमशानदुष्टास्तु । पाषा-
 णाङ्गारादिषु भूमिषु यदि संस्थिताः करिणः । दृष्टं हन्ति
 हीनलक्षणमेतद्गर्जितसदाऽऽसुखं भवति । प्रभूतमृदङ्गरवं तु
 यदि दृष्टं न्यामन्दपूरिताः करिणः । प्रस्थानं भवति तदा
 नराधिपस्य विजयस्तदा राजन् ! । समामध्ये च यदा दृ-
 ष्टं हन्ति शार्दूलवत् गजाहृष्टाः । भवति ससैन्यस्य तदा-
 विजयः संख्ये नरेन्द्रस्य । (संख्यं संपासः) कलहंसनाद
 मधुरं किञ्चिदिदोत्क्षिप्तपुष्करस्तु यदा । दृष्टं हति सदा च
 हस्ती तदापि जयो भवेद्भर्तुः । सुखविवरकपोलगतं दृष्टं सत्कृत
 गजो यदा हृष्टः । मधुरङ्गजहसितञ्च जयप्रदं भवति भू-
 पानाम् । लोन् वारान् क्रौञ्चरवं हंसरवं दृष्टं हतं
 यदा कुरुते । एतदपि नागहसितञ्जयप्रदमभवति भूपा-
 नाम् । गर्जति घनवत् सततं यदि वारणः प्रहृ-
 मनाः सुखरम्भनिविष्टकरस्तदाऽऽरिविजयो भवेद्भर्तुः । घनद्व

मृहीतसलिलं ससीत्करं दृष्टितं यदा कुरुते । भवति तदा वारुणाथस्य भवति शत्रुनाथः खल्वेव । कथितान्ये तानि मया शुभानि गजदृष्टितानि नरनाथ ! अशुभानि च नागानामतः परं प्रवक्ष्यामि । शङ्खाचारितनयनो वराहसुरितनिःस्वनं कुरुते । तत्प्रतिबलस्य नूनम् तदा क्षयो भवति । भूपाल ! वेष्टितभूतलहस्तो नदति यदा धरणिप्रकम्पनादसमम् । नरपतिराष्ट्रविनाशो भवति तदा शत्रुसैन्यकृतः । मद्दृष्टितखरतरसदृशं निःस्वनं यदि करो कुरुते । जनयति विजयविनाशात् पुरराष्ट्रपीडनं च तदा । बलिभृग्निस्वनसदृशं यदि वा समुत्फाल्य च हस्तम् । वामान्दोलितचरस्यो यदा करो दृष्टितं सनिःश्वसम् । आलानगतः कुरुते तदा बहुयातावै रिभिः पार्श्वैः । एवं प्रकतिस्थायदि मतङ्गजा दृष्टितानि कुर्वन्ति । आत्यन्तिकानि राज्ञां चैव भवन्ति नान्यानि । “यदि रिपुगजाभिमुखो निवार्यमाणोऽपि याति रभसेन । विशतिपदानि नागस्तत्रापि जयो भवत्येव । अमदो मृच्छाति मद्दं दुर्गन्धमदश्च सुरभिमदम् । दुष्टगजानां प्रथमन्दुर्लक्षणेभवं सकलम् । ह्रस्वतनुर्भणिवदनो हि महाशिरास्तम्बकर्णयुगलश्च । नातिस्यूलोऽसिसवर्षस्तम्बानि च गात्रवदनरोमाणि । व्यासः स भवति हस्तो दुष्टात्मा दुष्टशीलश्च । स्थूलान्धपाण्डुहस्तो दीर्घविषाणो नामितमुखश्रीः । पृथुपादः श्यावनस्तो वक्रो हनुपुटदण्डेन । विस्तृतकुञ्जिलस्रोदरश्च कृष्णो वराहनयनश्च । ज्ञेयो वकीलनामा ख्यातोऽयं सर्वदोषकरः । अतिह्रस्वापरगात्रो दृष्टनुखः काककृष्णनयनश्च । स्थूलतराधो मुखदन्तदीनसुशलस्फुटितवर्हिर्मुखपादः । स्थूलनखः स्थूलपुष्करकरश्च वामन संज्ञो मजाधमो दुष्टशीलश्च । विषाणे चातिदृढे हस्ते परिमण्डलौ तथा कर्णौ । वदनञ्च मांसलं स्यादधोगतस्थूलनयनश्च । सममांसलत्वयुक्तो हस्तो ह्रस्वाङ्गुलिः करो यस्य । नाम्ना च विश्वरूपमुख इति ख्यातो दुष्टमातङ्गः । करकर्णशिरोबालाधिषाणगात्राणि यस्य हीनानि । आदग्धोऽतिवामनाङ्गः पापात्मा स स्नामिनाशकरः । शयनादुत्थाय बलादुद्धारपि पादौ कर्षति कच्छ्रेण । प्रत्युपसि गच्छति पुनः कापि समुपस्थापितमुखश्च । अनिष्टतगात्रस्तिष्ठेद्विचलति तस्थाननं च कर्णाभ्याम् । स ज्ञेयो वातकरः पापात्मा सर्वपापकरः । यस्य च किलालं मेढ्रं ह्रस्वं ह्रस्वाङ्गुलिस्तनुर्ह्रस्वा । अतिनिम्नञ्च बाह्वित्यं कर्णौ च वसुत्वचौ हस्तौ । गात्रापरञ्च दीर्घं नखाश्च जनितान्तरासथा । सर्वाणि च काकाभयस्त्रोमाणि च विदग्धानि ।

उदरश्चाकृष्णं स्यात् प्रीषा तन्वायता च यज्ज्वा । वंशिकनामा भतोऽसौ दुष्टगजो वर्जनीयश्च । यस्य करालौ दशनौ स्थूलौ मातान्तरन्था ह्रस्वम् । सन्धिष्वकशुक्लवर्षः कपिजम्बुकलोचनोऽतिविहृततनुः । पापात्मायं हस्तो राज्ञा ह्येयः प्रयत्नेन । दिवसमपि यत्र तिष्ठति तं देशं दृष्टिपावकप्रस्थः । राज्ञा विन्ध्यवावने वा प्रसूराष्ट्रे वा स भोक्तव्यः । अतिखरपरिघतनुर्नकुलच्छायस्वनह्रस्वः । यो हस्तो पातारं स पातयित्वा विनाशयति । धन्वासदृशसुखोयः कर्णं कचायस्य कर्कशाच्छ्रुत्वा । कृष्णाच्छान्त्योऽसौ भर्तुर्विपदेव मातङ्गः । रोमभिरधोमुखगतैः काकाक्षो दीर्घवृत्तश्च । स्थिरह्रस्वकर्णयुगलः स राजसो हस्तो रूपेण । तिर्यक्प्रेक्ष्यनिरतो दुर्गन्धः काककुम्भवदनश्च । मूलपुरोषप्राणेषमुत्सुको भवति चण्डालः । कुम्भौ यस्य विशालौ विचित्रस्थूलतारके च नेत्रे । तन्वायतं तिकं स्यात् बालविबालास्तु बद्धरूपाः । रत्नौ मेचकक्रोशौ मेढ्रोपरिसंस्थितोदरश्च महत् । चलपक्ष्मलस्तु हस्तो स भवति नाम्ना मङ्गादुष्टः । अङ्गं प्रसार्थं वदनं विधूय चाधोरणं निपातयति । स जले स्थले च नागो विवर्जनीयः प्रयत्नेन । ह्रस्वकराङ्गुलिबालतलुदशनश्चात्प्रायामगात्रश्च । मत्कुण्जजातिः स गजः सुदुष्टशीलश्च रुष्टश्च । कालनखो हरिवर्णो हृद्यो ह्रस्वबालधिसर्व । बद्धपक्षा दुर्गन्धिर्भणिसन्निभतालुकैरुचैः । अतिपिङ्गलकर्णचूलोरोमशहस्तो वराहनयनश्च । तनुनखशिरालक्षणैर्नखान्तरैर्दुष्टचरणैश्च । विस्तुरो नाम गजोऽसौ स्नाङ्गैः सर्वत्र कर्कशो ज्ञान्योः । बद्धपापकर्णयुक्तो व्यालानामप्यथोऽशयम् । रूक्षो बाह्वित्यभागे विषमो दन्तौ च यस्य नागस्य । धूमश्लेखं छाया स निन्दितो वर्जनीयश्च । दन्तौ चातिह्रस्वौ स्थूलौ रूक्षौ च मांसलो हस्तः । चिबुकं मांसविशुषकं स्थूलतरे तारके यस्य । स्थूलमुखो दुष्टात्मा नामौ सांघामिको भवेद्द्विरदः । अतिदुष्टकनिरतो भयालुको वर्जनीयश्च । कृष्णा रूक्षा छाया वायसजङ्घा च दृश्यते यस्य । भूतोदनञ्च कुरुते निःशङ्कं यः कराम्येण । निःशेषं शब्दांश्च करोति यः सहस्रनिष्येषम् । परिहरणीयो राज्ञायाने रणे स महता प्रयत्नेन । अतीवविरलपक्षः ध्यानपरः शब्दकरणनिरतश्च । द्विशुण्ठीकृत्य कराम्यन्तुदति च भूतलन्तु नित्यम् । वामेन च लिखति महीम्पादेन कुञ्चिताप्येष । जर्जरविरूपकर्णः पापात्मानिन्दितो हस्तो । आनाहायाभोऽप्यसत्वसुक्तो महाशिरालविडः । ह्रस्वाङ्गुलिबालकरो ह्रस्वापरगात्रकर्णश्च ।

एषोऽपि वामनः स्यादुद्यद्यपि भवेदुद्युद्धप्रियोऽसौ द्विरदः ।
 राज्ञा तथापि लक्षणविवर्जितो वर्जनीयश्च । स्थूलसुखहस्त-
 कर्षो विहीनजघमापरस्त्रनूरुचः । महता मेढ्रेण युतो-
 नष्टमदः कौशमहांस । मन्दाबोक्कननिरतो महाशिराः
 पृथुविषाणनयनश्च । हस्ती नष्टसकोऽसौ विवर्जनीयश्च
 संपामे । अत्यायुषो भवन्ति हि सङ्काखजिह्वोष्ठतालुका-
 नागाः । नरपतिभिस्ते सततं विवर्जनीयाः प्रयत्नेन ।
 आ्यामपरिहीनं सधनाहोच्छ्रायसुखेन नमितम् । उ-
 च्छ्रितवक्त्रं कुञ्जं विषमकुम्भं कुक्कुरसमानहीनहस्तं च ।
 एवंभूतं तु गजं राजा दूरेण वज्जयेन्मतिमान् । गृह्य-
 ष्याति मन्दबुद्धिर्यस्तस्य कुलक्षयो भवति । लक्षणयुक्तोऽपि
 गजो द्वाविंशत्येकविंशतिनखश्च । एकोनविंशतिनखः सप्तद-
 शनखश्च यो भवति । षोडश पञ्चदश वा नखान् धत्ते युक्तो
 वा चतुर्दशभिः । एकादशत्ययोदशनवदशभिर्द्वादशनखै-
 र्शैव । संयुक्तस्त्वशुभकरः सप्ताष्टाभिश्च पापनखैः । द्विर-
 दाष्टाष्टादशनखाः विंशतिनखयुक्ताश्च शुभाः । कुरुते
 स्वामिविनाशं द्वाविंशतिनखोयश्च । एकोनविंशतिनखो
 युवराजविनाशं कुरुते । सप्तदशनखस्तु गजो नरपतिपाल
 विनाशने समर्थः । षोडशनखमातङ्गोनायकनाशं भ्रुवं
 कुरुते । पञ्चदशनखश्च योऽसौ सेनापतिनिधनकृद्गजो भव-
 ति । कुरुते चतुर्दशनखोव्याधिं पुरवासिनां हस्ती । तयो-
 दशनखो राष्ट्रवित्तविनाशकरोति भूपस्य । द्वादशनखस्तु
 कुरुते पदातिहरगत्वयं संख्ये । एकादशनखयुक्तो
 मज्जहानिकरो भवेत् स गजः । पुरदाहं च दशनखः
 करोति हस्ती दुराबोकम् । चतुरङ्गस्य बलस्य ना-
 शनन्तु नवनखो गजः कुरुते । अष्टनखश्च पुरोहित
 वंशसमुन्मूलनसमर्थः । सप्तनखः प्रतिहारं नाशयति
 च बद्धनखोऽमात्रम् । पञ्चनखो भक्तिकरं चतुर्नखो द्वार-
 पालश्च । त्रिनखो विषवाक्षेपं द्विनखश्चान्नः पुरालुबन्धश्च ।
 एकनखोनखरहितोराष्ट्रविनाशं भ्रुवं कुरुते । एवम्भूत-
 नखाद्ये नरपतिना न ते गजाप्याह्याः । लालमर्झिष्ठा-
 भोऽतिलोमयोहीनकर्णकरवालः । हस्ती विवर्जनीयो
 हीननखः पूतिलोमा च । ज्वलनकृतं शस्त्रकृतं दुर्भिक्ष-
 कृतं महद्भयं कुरुते । यस्मिन् देशे वसति नाशयति वन
 स दुष्टात्मा । यस्य न भवतो दन्तौ ज्वलनकृतं दुर्भिक्षकृतं
 महद्भयं कुरुते । यस्मिन् देशे स वसति नाशयति वनं स
 दुष्टात्मा । यस्य न भवतो दन्तौ कुलरूपवतोऽपि गर्भ-
 दोषेण । स गजो मत्कुण्डनामा न तं रणे दोजयेद्राजा ।

कुञ्जरघटागतोऽसौ हरति गजानां बलं च सत्वश्च । अतएव
 समरकाले नराधिपैर्वर्जनीयश्च । तनुसुखदीर्घदन्तो ह्यति-
 सुदृढवक्रविषटितविषाणः । एकदशनखधोसुखरदनश्च गजः
 प्रभृत्यजति । रदनविहीनो हस्ती निःशेषलक्षणयु-
 तोऽपि । भवति न नृपतियोग्यो मदजलसंसिक्त ग-
 र्खोऽपि । दूषितविरहितदीने सत्वरहिते विव-
 र्णै च । निष्प्रभकुञ्जकुहरे राजा नारो हति सन्नाहर
 हिते च । एवम्भूतास्याज्याः मिलनाशका रणे करिणः ।
 अविभ्यामशुजलं निपतति नागस्य यस्य नित्यं हि ।
 नयनव्याधिवियुक्तस्य तस्य भर्ता रणे क्षियते । वर्द्धनशीलाश्च
 नखा भर्तृशैव संवाघनकराः । जिह्वानखसुखमेह-
 ननयनानि भवन्ति यस्य कृष्णानि । बाह्यचित्त
 कृष्णः स गजो भर्तुः क्षयं कुरुते । बाह्यांसफलकपीठो
 राजन् ! कृशेन पृष्ठवशेन । वदनेन च कपिवदनानुका-
 रियानिन्दितो हस्ती । कर्षो दन्तौ च समौ न नतौ भवतो
 यस्य नरनाथ ! । स नराधिपबलविनाशकरः करो जायते
 समरे । चित्तौ रोमचित्तौ वा स्थूलौ वातिप्रखल्विताम्यौ वा ।
 कोषौ कोषविनाशं स करोति नागस्य भूपानाम् । सितवि-
 न्दुर्भिर्विचित्रं चेतं वा यस्य जायते मेदुम् । स गजः शक्ति
 विनाशकरोति भूपस्य संपामे । कागस्येव विचित्राणि
 यस्य देहे भवन्ति रोमाणि । स गजः प्रतिमज्जवलेन
 विह्वलो निजबलं दहति । सुप्रोत्थितस्य वदनात्
 यस्य गजेन्द्रस्य गलति रुधिरजालम् । ज्वलनकथं सुञ्चति
 शब्दसौ भर्तृनाशकरः । इति कथितं तव नृपते !
 दुष्टमातङ्गलक्षणं सम्यक् । पापकरिणालक्षणमतः
 परं संप्रवक्ष्यामि । यल्लक्षणं मयोक्तम्यद्वादीनां शुभं
 च दुष्टं च । तत्करिणीष्वपि योच्छं जातिविभागेन च
 युक्तास्तु । सुलक्षणेन ललितानि करेणुका नामङ्गानि
 भवन्ति । युवतिसङ्ग्रहानि पुरुशोचितानि च तथा पीनान्य-
 क्तानि करेणुनाम् । गजसंस्थाना करिणी निर्गतदन्ता
 सुपीनकाया च । स्थूलायता च सततं प्रभूतदया मता-
 च करिणीनाम् । प्राच्यवनससङ्गताः प्रायेण लक्षणयुता
 भवन्ति करिण्यः । दुलक्षणेषु च आया लक्षणं प्रधानं
 तच्च पञ्चविधं भवति । पृथिव्यग्नेजोवायुकाशात्मकम् ।
 तत्र पृथिव्यग्नेज आत्मकं प्रशस्तं वायुकाशात्मकमप्र-
 शस्तम् । क्रमेण आयाभिधीयते बलोपचयवशेन
 ससुतपद्यते । तस्यैव देहोद्द्योतजननी स्थिरा प्रभाऽ-
 मिधीयते । आयाफलस्य द्विगुणफलसम्पादनसमर्था प्रभा

भवति । ऋष्या देहसमाश्रिताः स्थिरप्रभावाऽस्थिरा च्छाया बलोपचयवशेन सुसुप्तपद्यते । नरेन्द्रस्यैवोद्योगकाश्चै शुभ-
कर्मफलसूचनार्थं गजस्य प्रभा प्रकटीभवत्येव । एवं ऋष्या-
गतो भेदोऽवगन्तव्यः । साम्प्रतं ऋष्यारूपमभिधीयते ।
स्निग्धा गम्भीररूपा पार्थिवी च्छाया भवति । स्निग्धाजी-
भूतसन्निभा च सखिलसम्भूता, स्निग्धा रक्ता च ताश्वा च
तेजसी च्छाया । त्वयं चैतल्लक्षणं शुभमशुभलक्षणानि गजस्य
सन्निहितत्वा सुखप्रदं भवति । अथाशुभा कथ्यते निःप्रभा
परुषा रूक्षा भस्मानाकुलवर्णा च वाषवी । रूक्षा तन्वीरु-
ष्णादिविधिवर्णा आकाशात्मिका । इत्थं ऋष्याद्वयमति
गर्हितम् गजलक्षणानि तिरस्कृत्याशुभप्रदम्भवत्यनेन प्रका-
रेण च्छायालक्षणसुत्तमं भवति । विकटहस्तबालवृद्धकशा-
ङ्गहीनाङ्गेषु व्याधिपीडितविकलाङ्गेषु गजेषु ना-
रोहति राजा भ्रष्टाश्चैतेष्वारोहन्तीति । यादृशं च
समरकाले मातङ्गं राजा समारोहति तादृशस्य लक्षण-
मभिधीयते । बलं कण्ठं स्थितं नित्यं कुञ्जराणां नरे-
श्वर ! । अतःसंपूर्णकण्ठस्तु विश्विपिङ्गललोचनः । घन-
मांसचितांसस्तु दिशोऽवघ्राणतत्परः । वराहजघनश्चैव सुवि-
षाणोवराननः । सुप्रतिष्ठितपादस्तु यः स्यादगुरुमल्लिकः ।
प्राजापत्योगजोद्येष संप्रामार्हः प्रकीर्तितः । मधुपिङ्गल-
दन्तोयः किकिवापीतकच्छाबः । रोमाणि चैव रूपाणि
सुखं च कमलप्रभम् । रक्तोत्पलदलच्छाये स्रज्ज्जे तीक्ष्णं
च लोचने । ऐन्द्रोगजस्तु विज्ञेयोरिषुष्टन्दविनाशनः ।
ताम्रतालुकजिह्वोष्ठसुजातनिविडापरः । पीनोन्नतशरी-
रस्तु रक्तकोकनदच्छाबः । आयतेन त्वं दन्तेन करेण सुख-
शोभिना । पीयूषपिङ्गदन्तो हि गजःकौवेर उच्यते । तरु-
ष्णाम्बुदसंकाशोद्यतप्रभविषाणभट्ट । संपूर्णकण्ठपादस्तु स-
ंपूर्णसमसक्तः । ऋदङ्गध्वनिगम्भीरनादपूरितदिङ्मुखः ।
आयतेन च हस्तेन सीकरोत्किरणप्रियः । वारुणोऽयं
गजोराजन् संप्रामेधुतिपूजितः । कण्ठस्त्रिवलिसंयुक्तः
संपूर्णोयस्य दृश्यते । लोचने ताम्रपिङ्गे च दन्तौ केत-
कप्रभौ । पादौ च बलिनौ यस्य पीनगात्रसमांसलौ ।
पृथुलौ विन्दुचितौ च कर्णौ चाताम्रपल्लवौ । ऐशानोऽयङ्गजो
राजन् ! रथकर्मणि युज्यते । तालुनुरसि वज्रो च पक्षयो-
रुभयोरपि । आताम्रा यस्य दृश्येते च्छाया ऋदुतनूरुहा ।
असौ सौम्यस्तु विज्ञेयः कुङ्करः समरोचितः । अर्चिःपिङ्गल
रोमा यः क्षेत्रैश्च श्वेतपिङ्गलः । पिङ्गलाक्षिविषाणश्च रक्त
पुष्करतालुकः । आग्नेयः स गजोन्नोयस्येजसाग्निधम-

प्रभः । राक्षा बुद्धिमता नित्यं धार्थ्यः समरकर्मणि ।
कृष्णवर्ण युताप्याणि सुखश्रोतांसि लोचने । निर्धूमाम्नि-
स-
मच्छाये मूलग्नश्च करस्तथा । कायश्च पीननासःस्याद्देगे
वादुसमः शुभः । राजन् ! वायव्यमिच्छन्ति तद्गजं
शास्त्रकोविदाः । संख्ये नियुक्तश्च गजोनाशवेद्विषुवाहि-
नीम् । निरङ्कुशत्वं चण्डत्वं तस्य दोषद्वयं भवेत् । निर-
ङ्कुशत्वं शमयेत् प्रयोगाश्वासनादिभिः । चण्डत्वं च तथा
नित्यं सुकुमारक्रियादिभिः । रोमाखण्डनरूपाणि नखाः
शङ्खसमप्रभाः । निस्त्रिंशद्विमलच्छायः स भवेद्द्वैष्णवोगजः ।
स वैरिणं जयेद् राजन् ! रिषुसैव्यविमर्दनः । कुम्भवज्रोः
कटो यस्य निस्त्रिंशद्विमलसंनिभौ । बिन्दुमिच्छित्ति तं यस्य
स विचित्रश्रवो गजः । तेन संप्रामकर्माणि कुरुते यो नरा-
धिपः ! । नित्यं चारिजयं तेन स राजा फलमश्नुते ।
सुदन्तो दीर्घहस्तश्च वृहदङ्गुलिपुष्करः । घनमांसशरीरश्च
कूर्माकारोहि सत्तम ! । संप्रामिकोगजोद्येष जीवत्यपि
समाशतम् । संप्रामविजयो नित्यं प्रतापजननक्षमः । महा-
शिरा महाकायो महाभेदो महाकरः । महादन्तोदरश्चैव
महानागोवरासनः । महानेतो महौष्ठश्च महाकर्णोमहा-
सुखः । महामदो महाकण्ठो भवेत्संप्रामिकोगजः । यद्ग-
द्वलक्षणं पूर्वसक्तं नटपः । तच्छुभमेव हि । मन्दस्यापि हि
शस्तं स्यदाद्वावेतौ च महागजौ । संपूर्णलक्षणोपेतो
न भवेच्च महीतले । अनयोरेव भेदास्तु नागानां ससुदा-
हताः । संप्रामिका द्विपा राजान् ! शुभलक्षणलक्षिताः ।
कथितास्तव तत्त्वेन राजसौख्यकारागजाः” । आभिषेच-
निकगजलक्षणं तत्रैव । “पीनमांसचितांसश्च कूर्माकारनख-
स्तथा । समवचितसांसस्तु सुदृप्तः कल्पनापरः । आगकुञ्चिः
सुपार्श्वश्च रोमानाहसमन्वितः । ज्वलनोज्वलनेतस्तु सुविषा-
णो महाकरः । संपूर्णचित्रकश्चैव क्रमायामोरयान्वितः ।
वलसत्वसमायुक्तः स्निग्धच्छविमनोरमः । संप्रामिको भवे-
द्वाञ्छाभिषेचनिको गजः” ।

तत्रैव पालकाव्ये गजहृदये । “आयुः सर्वं शति शतं मानं
स्यात् सामजन्मनाम् । राजपुत्र ! दिशाम्बेवमायुष्यादि
दशादश । लक्षणानि वदे तेषां क्षेत्राण्येवं विषाणिनाम् ।
लक्षणालक्षणं ज्ञेयमायुष्यादिदशाफलम् । क्षेत्राणि
हस्तौष्ठसुखं दन्तौ शीर्षं च चक्षुषी । कर्णौ शीवा च मातृश्च
वक्षः कार्यस्य भेदतः । लक्षणं सन्निकटं यद्विप्रकथञ्च यद्ग-
वेत् । मतञ्चिन्तवलोपेतं प्रभूतञ्च मनोषिभिः । त्वय्ये कुले
वने जातौ प्रचारे यत्तु लक्षणम् । दशायाञ्च तदास्थानं

प्रभूतमिति स्वरिभिः। दक्षिणन्दक्षिणाङ्गं च हस्तिनः पुरख-
दं मतम् । तथा वामं च वामाङ्गं हस्तिनीफलदं मतम् ।
लक्षणं दक्षिणाङ्गोत्थं फलं भूमिभुजां मतम् । महद्भ्रक्तं
भवेद्यदाञ्च लक्षणं तन्महद्भ्रक्तम् । यदल्पमप्रकाशञ्च तद-
ल्पफलदं मतम् । मध्यमानफलं मध्यं लक्षणं तु समादिशेत् ।
शुभाशुभेन मिश्रणे बद्धत्वेनादिशेत् फलम् । कदाचित्
शुभदं चास्य गजानामल्पलक्षणम् । शुभकर्माण्यमासाद्य-
राजानमथ वा द्विजम् । यथा हि सर्वसरितः समुद्रं समु-
पेत्य हि । स्वरसेन विद्युज्यन्ते भवन्ति लवणाम्भसः । एव-
मासाद्य भर्तारं बद्धलक्षणलक्षितम् । भवन्ति बाधिता-
नोह दुर्लक्षणफलानि च' । इत्युपक्रम्य गजदेहस्थानवि-
भागनामभेदस्तत्रैव दर्शितः । यथा 'विषाणयोर्यस्त्रियं क्स्वा-
दावतापो यज्ञोऽपि सः । किंवा च यद्दद्यात्तः कुम्भो-
परि च बिम्बकः । अथ यज्ञोपरिस्थोऽपि पुरषकरोऽपि
भवेत्तथा । तथा यज्ञोपरिस्थे च किंविवोपरिभागके ।
वाहिल्लोपरि केषाञ्च मस्तकं च तथा मतम् । स्यातां म-
स्तकपिण्डौ च मस्तकस्थश्च विन्दुकः । तथा विन्दूपरि स्यातां
वितानौ विन्दुपार्श्वतः । ततोऽनरवितानं च पृष्ठं तत्र वि-
निर्दिशेत् । विन्दुवितानयोश्चान्तः पुरस्तात् पाकिलौ किल ।
नोचे मस्तकपिण्डाद्धि वितानविन्दुपाकिलः । निर्याणं च
वितानोद्धे' कर्णौ वापि ततः कटौ । कटयोः श्रोतसी
वापि कटस्त्रायस्तयोरधः । पृष्ठतः कटिसंधी च गण्डौ च
कटयोरधः । कटगण्डान्तसङ्गागे घाटसन्धौ च घाटके ।
घाटासन्धुपरिष्ठाञ्च कर्णस्थितिसमीपगे । अथये गालग-
ण्डावःकपोलौ च तदन्तरे । रोमकूर्चौ च पादौ च कपो-
लाधस्तथा मतौ । ततः सगदसन्धौ च सगदान्तरमत्त च ।
आसगदात् हृन्वर्धः प्रदेशः शिरसोमतः । अक्षिकूटावुप-
र्यञ्जावुभावुपरि वै तयोः । गुहेवाचोऽधरः स्यात्तु नेत्रस्त्रावौ
तयोरधः । अपाङ्गावक्षिबाह्ये च तत्सन्धौ चाक्षिपृष्ठतः ।
पङ्कषोर्मण्डले चाथ तत्सन्धौ वर्त्म मण्डलौ । वर्त्ममण्डल
सन्धौ च ततश्च श्वेतमण्डले । श्वेतमण्डलसन्धौ च ततः
कण्ठे च मण्डले । तत्सन्धौ च ततः कण्ठे सत्सन्धौ
वर्त्ममण्डले । तयोरपि तथा सन्धौ प्राग्भागे चक्षुषो-
रपि । कनीनिके समास्नाते सन्धौ तत्र तथानयोः ।
इत्यक्षिगतदेशानां समुद्देशो भवेदिह । किल वित्तौ च
कर्णौ च कर्णयोश्चूलिका ततः । तदधः कर्णपिप्पल्यौ
बलिके द्वे प्रदेशगे । कर्णमस्तकसन्धौ च पश्चात् कर्णापव-
र्त्तयः । तदन्तश्च समस्थानावुद्घातौ परिकीर्त्तितौ । कर्ण-

चूलिकयोरप्ये पिङ्गलाख्यौ च भाषितौ । पुरस्तात् कर्णपि-
पल्याः कर्णसंवेशचर्मणी । कर्णान्तः कर्णनाद्यौ च लम्बे-
तां तस्य भागतः । तयोर्वीथिः कर्णव्यञ्च सञ्जुमध्यकर्णयोः ।
कर्णसन्ध्योरधस्ताञ्च तथाधः सन्धिसंज्ञितौ । तदधः कर्ण-
पाल्यौ च प्राक् कर्णोपरितस्तयोः । नाडीपार्श्वगतौ चाल
मध्यकर्णौ तयोरधः । अधः कर्णौ समाख्यातौ बहिः कर्णा-
पवर्त्तयोः । पार्श्वकर्णौ बहिः कर्णौ कर्णयोश्च क्रमाद्
बहिः । अन्तरान्तरकर्णौ च पर्यन्तकर्णपाशयोः । अधस्ता-
ञ्चेति भागाः स्युः कर्णयोः कर्णयोऽपि च । पीवायाः
प्राग्भवोभागो पीवा सन्धिरस्तस्तथा । पीवापृष्ठं ततः
स्याञ्च मध्ये तत्र लकाटिका । पीवापृष्ठे तथाधस्ताद्गल-
माङ्गद्विपस्य च । अधः कण्ठस्तयोश्चोर्द्धं मन्वे ते गलकण्ठ-
योः । धमन्यौ कण्ठपार्श्वे च तयोश्चावलिपिण्डिका ।
गलस्य पार्श्वयोर्द्धं दर्दुरौ चाल निर्दिशेत् । गुहे मन्वो-
परिस्थातामुपरिष्ठास्तयोस्तथा । किंविकौ च तथा चोक्तौ
पश्चादुपरि चैतयोः । पार्श्विघातौ च संख्यातौ पार्श्वि-
घातान्तरे तथा । उत्सङ्गावुपरि स्यातां स्तम्बादूर्द्धं तथा-
नयोः । तन्मध्ये पणवचोर्द्धमिति पीवांशसंमहः । (हस्ति-
पक्नेन पार्श्विभ्यां यौ देशौ हन्ये ते तौ पार्श्विघातौ) गाल-
मालभायतं च भवेदासनमादितः । तत्पार्श्वयोः प्रतोकाशौ
तावंसौ च तयोरधः । तदधः प्रत्यगंसौ च तथैवांसफले तथा ।
तदधस्तात्ततोबाहू ततोबाहूत्तरं तथा । अर्वांगत्त गुहे तत्र
बाङ्गपृष्ठोद्धे अपि । अपारे च तदूर्द्धं च तयोस्तद्भाविकौ
तथा । पाल्यावघाङ्गादूर्द्धञ्च तयोरायामपृष्ठतः । पाल्यन्ताङ्ग-
पुरस्ताञ्च भुजयोर्दितौ यवौ । यवभागोपरि तथा पुरस्तात्
फलकोच्छ्रितौ । पिण्डिकाधश्च वेमाख्यौ विशेषौ अत्र-
योरधः । उत्सङ्गौ च विशेषाधः प्रज्ञौ चापि तयोरधः ।
तत्सन्धौ च ततः पर्वसन्धानौ तदधोमतौ । तदधः
पालिपादौ वै कूर्चौ चानु तयोरधः । तदधोनखकूर्चौ च
ततो नखशिखा दश । पुरःपुरोनखौ नान्ना सनखौ चैव
विस्तृतौ । तत्पश्चात् नखयोवा विशेषाः पार्श्वतोऽन्ताः ।
अन्तःपार्श्वबहिःपार्श्वे स्यातां पार्श्वनखेषु च । क्वाच
राजयश्चात्र पादनाहाविकास्तथा । तलसन्धौ ततः स्यातां
तले च तदनन्तरम् । तत्र प्रदेशपुरतस्तत्परा नखवृद्धतः ।
तलकर्णौ ततः पश्चात् तलप्रज्ञौ ततः परौ । तलयोरन्तरं
चैव हृदये च करोरके । किंविनोराजयश्चेति तलसङ्गाविका
अपि । पल्लस्यौ ततः स्यातामन्तर्बाहू ततोऽन्तरे ।
बहिर्बाहू बहिर्चोर्द्धं गालं सर्वं ततोऽपि च । कर्णौ गाल

प्रहोर्द्धं च कक्षयोरन्तरं ततः । इति प्रदेशे गदित्वा
गजानां गालगोचराः । कण्ठस्थान्मर्षिणः पूर्वं शोवापर्व
समाश्रयः । उरोमणिः समान्नातस्ततः स्यादुरसः स्थितिः ।
याऽशोभा पार्श्वगा तत्र गालसन्धिसमाश्रिता । आवर्त्तमणि
रप्यत्र विज्ञो भास्वरसङ्गतः । ततः सन्धिकरस्तु स्यात्तस्याधः
स्तनयोः पुरः । गालयोरन्तरं चापि चतुरक्षान्तरं भवेत् ।
अधःस्तनौ च स्तनयोरन्तरे चाथ चूर्चके । स्तनान्तौ स्तन-
कूर्चौ च चोरिकौ चापि कूर्चके । चतुरक्षान्तरालं च भवे
चूर्चकयोरधः । स्तनयोरप्यधस्ताच्च पुरस्तात् स्तनयो-
र्भवेत् । हृदयं चास्य पार्श्वस्यावायामौ च बहिस्तयोः ।
स्यातामायामकाण्डौ च तदधोविवशौ ततः । ततः क्रोडं
पदाधस्तात् पञ्चाङ्गायामकाण्डयोः । रन्ध्रे चापरवस्तिश्च
स्तनयोरप्यनन्तरम् । जठरे नाभिरिखेते प्रदेशाः किल व-
क्षसः । अपराङ्गिपरःशेफोरेतःसावावधिः स्तुतः । ततो-
ऽण्डकोषसन्धिः स्यात् कोषसन्धिश्च शेफतः । क्रमान्-
मेहनमत्र स्यात् मेदुर्गञ्जो भवेदपि । आनिर्गमात्तथा तस्य
बाहुपार्श्वगतौ मतौ । अप्रतस्तत्र कजुदं तस्याश्री पा-
र्श्वयोरपि । मेहनस्य पुरःस्रोतो वङ्गणौ कोषपार्श्वगौ ।
अपराश्रयिणी शुक्रे तथा वङ्गणमध्यगे । इत्यण्डकोष-
भागाः स्युः क्रमादासनश्च्यते । तदन्तश्चासनञ्चोर्द्धं वक्र-
वंशस्य पृष्ठतः । भवेदपरवंशश्च ततोन्वञ्चाध आसनम् ।
पश्चिमासनमप्यस्य पृष्ठतः परगस्य च । अत आस्तिप्र-
देशश्च ततो वंशश्च बालधिः । (आस्तिरासनम्) । आ-
श्रयेत्यभिधानाश्च भागाः पञ्चाङ्गिधादिनः । स्यातां च
तत्पदाधस्तात् पक्षसन्धौ तथा ततः । स्याताञ्च पक्षपार्श्वे
च गर्भकाश्च क्रमादपि । पक्षाधोनन्तरौ चानुकुची पक्षसमा-
श्रितौ । निष्काभौ मध्यगौ तत्र शङ्खु चैवोर्द्धमध्यतः ।
कक्षाभोगौ काकपक्षौ शङ्खु च्छायाकरौ ततः । उत्कष्टौ कु-
क्षिपक्षाञ्च त्रस्थिपार्श्वगतावपि । कालकोत्कष्टदेशानां पा-
लवंशश्च पार्श्वयोः । कालके पिण्डिके चाधो विद्याञ्चापर-
योः स्थिते । उत्कष्टपिण्डिका त्रस्थिस्थानमेवालम्बनम् ।
जघनं परतोऽस्माच्च एवं कालवका दध । भवेत् पायुश्च पा-
योस्तु गुदमभ्यन्तरं तथा । बहिर्गुदस्य वक्त्रं स्यात् गुदान्तः
कन्दरं विदुः । त्रिलपायुन्तरे कक्षौ तथा पिण्डिकयोरपि ।
अधस्तादन्तरे किंविन्यन्तरे तस्य संस्थितिः । पिण्डिका-
धश्च मण्डूक्यावधीलौ पिण्डिकान्तरे । अवयवप्रमाणभेदा-
स्तैव । “पिण्डिकारत्निकामाना पुष्करोऽपि भवेत्तथा ।
कर्णसन्धिर्भवेत्तपि तञ्चारत्नप्रमाणतः । कर्णापवर्त्तौ

पाल्यौ च स्यातां हस्तसमुच्छ्रितौ । कर्णाश्री च तथा
विद्याद्विस्तारे द्वादशाङ्गुले । कर्णाश्रावपि हस्तौ द्वावायाम
परिणाहृतः । कर्णवर्त्तिं विद्धि कर्णप्रमाणेन च रत्निकाम् ।
शिर आसनसुद्विष्टं मानेन त्रिकहस्तकम् । शिरसस्तु प्र-
माणेन स्यात् षडङ्गुलमासनात् । आसनेन सभंशीर्षं क-
ल्याणकरमित्यपि । यस्यासनं च नीचेन शिरसः स्यात् षड-
ङ्गुलम् । अवाप्यो नाम स प्रोक्तो गजोनिन्दितलक्ष्यः ।
शिरो यस्य भवेदुच्चमासनाद् द्वादशाङ्गुलम् । सोऽभ्युद-
याभिधानेन लक्षणादासनं भवेत् । आसनं वङ्गणोद्देशाद्
याहश्च पक्षभागतः । मञ्जुसमानफलक उत्कष्टोऽपीस्थितो-
ऽपि च । अष्टीत्येवं समाख्यातं लक्षणादासनं भवेत् । ह-
स्तद्वयप्रमाणेन पेचकात् पश्चिमासनम् । द्वादशाङ्गुलनिम्नं
स्यादासनात् पश्चिमासनम् । साङ्गं हस्तत्रयं चाधः प्रमा-
सपि बालधेः । सप्ताङ्गुलप्रमाणेन पायुश्च परिमण्डुलः ।
अरत्नपरिमाणेन विदुस्तद्वदुगुणान्तरम् । अरत्नितोऽधिकं
यस्य विस्तारेण स्तनान्तरम् । तिर्य्य शोमचवं गालमरिभ्यः
शोकदोगजः । अरत्नितयमानेन नाभिदेशस्तनान्तरम् ।
नाभिश्च मूलकोषश्च गुदारत्नार्द्धमानतः । अण्डकोषश्च ह-
स्ताङ्गप्रमाणेन समन्वितः । हे चारत्नी तथाङ्गं च कोष-
मानं भवेदपि । सोऽङ्गं हस्तद्वयायामोहस्तानाहृत्युतोमतः ।
प्रौहे तु परिणाहः स्यादरत्नद्वितयं तथा । हस्तयोश्चाङ्गं
मानं स्यात् चतुर्भागेण संयुतम् । तलस्य पार्श्वतः प्रौहाव-
रत्नप्रमितौ मतौ । चतुर्भागयुतारत्नर्भवेत्तन्मत्तोपरि ।
अष्टाङ्गुलप्रमाणेन स्यातां ततः पुरोनखौ । सप्ताङ्गुलत्रयाप-
नखः पार्श्वे पञ्चाङ्गुलानखाः । चतुर्विंशत्यङ्गुलञ्च भवेद्वाता-
परे तथा । अपराश्रयां भवेदुपन्धिररत्येनं मानतः । अर-
त्नश्च तलायामोभवेच्च करयोरपि । सप्ताङ्गुलास्तु वैयोषाः
पाल्योः पार्श्वनखास्तथा । पञ्चाङ्गुलास्तुङ्गुलाश्च नव-
चापि नखा मताः । इत्यङ्गमानं नागस्य दिङ्मात्रमिह-
दर्शितम् । समाङ्गा अपि माताङ्गा दृश्यन्ते दुःखदाः
क्वचित् । दृश्यन्ते विषमाङ्गाश्च क्वचित् कल्याणदायिनः ।
तस्यात् प्रमाणं केषाञ्चिदप्रमास्यतया मतम् । प्रमाणं कत-
माचार्यैः सर्वैर्लक्षण वेदिभिः । अथाङ्गसङ्गमात्तावत् मात-
ङ्गानां गुणागुणाः । भूयोऽन्यगुणदोषाभ्यां प्रसङ्गात्
कथिताः पुनः । उपरिक्रमतो दृष्टो नातिस्तम्बोऽदृष्टि-
तिः । दृष्टिनिग्धाच्छरोमा च लोहितङ्गुलिपुष्करः । स-
र्वव्यक्तप्रमास्यश्च गजः कल्याणकारकः । भास्वप्रदो बाल-
हस्तस्यथायततनूहः । अर्थदो हीनविन्दुश्च गजो दुःख-

प्रदो मतः । द्विपाण्ड्यकरा ह्यस्वा हीनपार्श्वश्च द्विदिदाः ।
 युष्करं हीनमव्यक्तं विद्याङ्गर्तृविनाशनम् । युक्तमाने निगा-
 ले च निर्मलश्रोतसी शुभे । सुसमाहिते च स्यातासुत्
 पलायसमद्युती । उच्चद्वौ क्रमद्वौ च सिग्धावभ्यु-
 दितौ समम् । दक्षिणौ च समानौ च प्रहारप्रगुणच्छवी ।
 ततः प्रदक्षिणावर्त्तावुदात्तौ दन्तिनां रदौ । करस्य गा-
 ल्नी चापि श्रोतास्थिसदृशद्युती । विषाणे च तथा स्यातां
 चापाप्ये वारणस्य च । यो दक्षिणैकदन्तस्य श्रिया तु
 रहितो गजः । वामैकदन्तो दन्तो च दुःखदः सादि-
 नोमतः । दशां प्राप्य चतुर्थीं च द्वितीयां यस्य न द्विजौ ।
 स्थूलावनायतौ स्यातां स मूढो नाम दुर्गजः । ऊर्ध्वसं-
 स्थानवक्रौ च प्रतिमानगतौ न वा । युयुत्सामिव कुर्वाणा
 यस्य बाह्याः सदर्हिषः । दन्तौ हलोपमौ यस्य दीर्घौ
 पाश्वेन चोन्नतौ । दक्षिणेन विषाणेन वामदन्तदरन्तथा ।
 कारयेद्यस्तु मातङ्गो वामदारी स वै भवेत् । तथा दक्षिण-
 दारी च दक्षिणदरणं तथा । वामेन कारयेन्नोष्टो यातः
 स्वाभिनएव सः । तथा हलविषालेन दन्तेनैकेन दन्तिनः ।
 स्थूलेनाखर्वदीर्घेण दुःस्थिताख्योऽपि वर्जितः । अन्तर्न-
 ताभ्यां सहनः कुदन्तोऽपि नतावधः । क्रूरे वामोन्नतिश्चापि
 रदाभ्यां द्विरदः क्वचित् । दन्तदुर्वाससाख्यो हि द्विरदो-
 मध्यलक्षणः । बहिर्नतौ हस्तलम्बौ रदौ यस्य स दुर्गजः ।
 कृष्णायतौ रदौ मूले विनह्निन्ति मदागतम् । श्यानलाकार
 रदनाप्यन्यमद्दशनास्तथा । दुर्जाता विषमा वक्रफलकाश्च
 कृशास्तथा । आतदीर्घातिह्रस्वाश्च वदनेनाधशनिनः ।
 विरल्लिप्तमेदस्य पञ्चरत्नमितोरदः । यष्टिदन्तोऽनुकथितो
 राजपुत्र । मनोषिभिः । प्रपूर्णे प्रतिमानञ्च ताराभं बलि-
 वर्जितम् । सूक्ष्माविन्दु समानङ्गं स्रुत्वकायरोमशम् । स्वायतं
 पृथुबाहिल्यं सर्वं गात्रसमाहितम् । रक्तौष्ठतालुदशन-
 विह्वलनसुल्लक्ष्यस्थितिम् । तं राजा वर्जयेत् युद्धे शुभलक्षण
 वर्जितम् । बालार्कं सद्दशे यस्य हरिवर्णविलोचने । मनःशि-
 लाप्रभे वापि हर्ष्योऽसौ सुभिक्षदः । पद्मापाङ्गे च विपुले
 सुप्रसन्ने सितासिते । यस्यादक्षिणौ सचाक्षिभ्यां विभक्ताख्यो
 हितप्रदः । यस्य तुङ्गे च नयने सहती दृष्टिसखले । स्नि-
 ग्धनिर्मलवर्णश्च तारकाक्षः स सम्मतः । यस्यासृजः समा-
 भासे वृत्ताकारे विलोचने । पारावताक्षं नागं तं प्रथ-
 मन्ति शिवप्रदम् । ह्रस्वे नात्यायते नेत्रे प्रसन्ने सूक्ष्माद-
 र्शने । यस्य स्यातां सचाध्यक्षो वारणः शुभलक्षणः ।
 ईषडैरिकसङ्काशे दृश्येते यस्य चाक्षिणी । ध्वाङ्गाक्षः

स विनिर्दिष्टो दुर्भिक्षारिभयावहः । कृष्णापाङ्गे शुभे
 नेत्रे कांस्यसदृशसप्रभे । यस्य स्यातां भवेच्चायं शूकराक्षः
 स गर्हितः । समन्ततो नोपचिते संसृष्टे च मनागृह्यौ ।
 प्रौढाक्षिक्रूटौ यस्यापि विष्वगक्षः स दुर्भगः । वैषम्याद्विष-
 सप्रेक्षी नेष्टो हरितया दृशा । तथा निष्प्रभया दृष्ट्वा
 वर्जितः कालपिङ्गलः । तन्द्रीयस्यानुदृश्येत विह्वलं वि-
 षमं तथा । तथैव तिर्यग्दृक् हृष्टी तिर्यक्प्रेक्षी स
 दूषणः । अधःप्रेक्षी च यो यः स्यादूर्ध्वगामिविलोचनः ।
 सदृशो बभ्रुसार्जारप्रभृत्यमतचक्षुषाम् । स स्यादनिष्ट
 दृक् हृष्टी तिर्यक्प्रेक्षी च दूषणः । अधःप्रेक्षी च स-
 च्चेयो स्रुद्धर्ध्वगामिदर्शनः । दृष्टिः क्षिग्धा प्रफुल्ला च
 सुस्थितामलतारका । ऊर्ध्वपक्ष्म प्रसन्नस्य वारणस्य विलो-
 क्यते । उदयतारको नाम्ना साम्ना पार्श्वविषर्पिणी ।
 विस्तम्भाचलपक्ष्मा तु कुपिताऽनेकपक्ष्म दृक् । सर्वाङ्गलक्षणे-
 भ्योऽपि चक्षुर्लक्षणसुत्तमम् । इत्येवं लक्षणज्ञानं पूर्वेषा-
 मनुशासनम् । प्रशस्तनेत्रे द्विरदे नष्टोभद्राणि पश्यति”
 मस्तकादिलक्षणान्तु प्रायेण बार्हस्पत्योक्तलक्षणसममित्यत-
 स्तन्नोक्तं यत्र विशेषस्तदुच्यते । “एककूपप्रजातानि
 क्षिग्धानि च स्रुद्धानि च । रोमाणीष्टानि रोमणाश्च मेच-
 को दक्षिणाङ्गजः । बाङ्गूलस्यैव रोमाणि दृश्यन्ते यस्य
 हृष्टिनः । संहतानि विचित्राणि स पूज्यो वारणोरणे ।”
 करिणो वामनत्वादी कारणान्तरं तत्फलञ्चोक्तं तत्रैव
 “वायुकाशगुणाधिष्ठयिवीगुणसर्जनात् । जायते किल
 मातङ्गः कुञ्जो वा वामनोऽपि च । यतो भूतगुणोऽन्वोन्यम-
 धितिष्ठति मानतः । तैर्गुणैर्जायते खर्वो दन्तीति मुनयो-
 विदुः । हीनाङ्गो हानिकारी स्यादधिकाङ्गोऽधिकं हरेत् ।
 राष्ट्रहितौ भवेताश्च खञ्जकुलाविति स्थितिः । आयासानाह
 संयुक्तो ह्रस्वाकारो हि वामनः । नष्टीव्यनरनिर्याणो
 महास्थिसगदोऽपि च । अस्थिशेतौ च ह्रस्वौ च दन्तौ
 यस्याश्रितौ करम् । स ज्वालयित्वा राजानं हत्वा वाध प-
 ङायते । ह्रस्वमेद्राङ्गुलिकरः श्रोत्राश्रितोऽतरोमयुक् । कपि-
 कौशिककाकाहिनकुलप्रख्यलोचनः । कालपिङ्गलनेत्रश्च त-
 न्माननहनुस्तथा । बल्या समाननिर्याणः प्रत्यपपृथुपेचकः ।
 मण्डूकामरुचित्वक् च साम्नालससोऽपि च । परिमण्डल
 कर्णश्च स्रष्टध्वाङ्ग शिवध्वजः । प्रौढोच्चताक्षिक्रूटाक्षः सकिबा-
 साङ्गिमेहनः । व्यालइत्यवगन्तव्यो निर्भदो दन्तिदूषणः ।
 सबली यस्य संदानौ प्रौढौ चापि कचाचितौ । चिबुके
 चायतस्थूले व्रणैश्च तसुराबिबा । अधोवक्त्राणि रोमाणि

हृन् च कशरोमणे । सुठक्काकतयः पादा डिम्बइत्यपि विस्तृतः ।
 आस्योष्ठताबुरसनाः काल कल्पाधकान्तयः । कर्णौ कवाचितौ
 नूनौ ताम्बवर्णश्च बाह्विः । कराभिप्रेषयासक्तौ मानोना-
 ङ्गुलिपुष्कले । स्थूले च पक्ष्मणी नेत्रप्रभे दुष्प्रक्षये तथा ।
 दुर्बलानि तथाङ्गानि बलीमुखनिभं सुखम् । रेणुद्विरेफा-
 नुरूपा मज्जिकाभिषिताकृतिः । अरत्रिभानौ दन्तौ च
 शुष्कावप्यनिगृहीतौ । कर्णौ च कठिने यस्य नीलगोपक
 विद्युति । विवर्णं कठिनं कृत्वं भिन्नमिन्द्रतनुहम् । नष्ट-
 सकश्च भातङ्गो स दूरे त्यागमर्हति । मज्जिधारागभावेन
 यत्तनुर्वानरोपमा । स पूतनोऽग्निभयदो यूथहा परिव-
 र्जितः । तिर्यक्प्रेक्षी चाधःप्रेक्षी दुर्गन्धमदसंयुतः ।
 कालपिङ्गोदरोनेष्टो भातङ्गः स्यात् मतङ्गजः । पुष्करे
 स्तनमध्ये च वामहस्ते मतङ्गजः । किलासैरावृतः स्याच्च
 तद्राष्ट्रे दुर्नयं दिशेत् । पश्चात्समुत्थितावापोनित्यमीलितलो-
 चनः । बाह्वित्यसंक्षिप्तसुखोनिबद्धाक्षो मतङ्गजः । नूनं
 विंशतिवर्षस्य दन्तौ यस्य प्रमाणतः । अतिमात्रौ न वै
 स्यातां नागोनागसमस्तु सः । हीनातिरिक्तदशनो यस्य
 वै तस्य षट्सुदः” इत्यवयवदोषाः ।

“अथ वर्णव्यवस्थावर्त्ताः पुष्पाख्याभा स्वरोगतिः ।
 बलं सत्वमनूकञ्च गन्धोवोधितमिङ्गितम् । स्याद्भूत-
 गुणवैशेष्याद् वर्णवैशेष्यमेव हि । वातादिभ्योऽपि
 दोषेभ्योवर्णवैशेष्यमिच्छते । रौष्यं परातिरेकेण सर्वं
 वातस्य वैभवेत् । सोष्णता शोषितात्, पिप्पत्वात् रौद्रता,
 सौम्यतेन्दुजा” इत्युपक्रमस्य “कफो गर्भशयानस्य
 स्निग्धतां प्रतिपद्यते । पित्तं गर्भशयानस्य स्तब्धतां
 प्रतिपद्यते । तत्करी कथितः कालस्तथैव स्निग्धदर्शनः ।
 पित्तं कफश्च युगपद् वेविष्टं तु ततस्ततः । श्यामवर्णोऽपि
 भातङ्गो जायते स्निग्धएव वै । गर्भे च मांससंहिते कफरक्ते
 यदा स्थिते । चिरं गर्भशयानस्य हरिस्निग्धस्ततोऽप्यसौ ।
 रक्तपित्तकफानाञ्च सङ्करत्वगतौ तथा । हरिताण्डपो-
 ताद्या नानावर्णा भवन्ति हि । सर्वत्रानुगवातेन मीलनाद्-
 क्षता भवेत् । पारुष्यं धूसरत्वं च सुस्निग्धत्वं भवेत्तथा ।
 कचिद्वर्णविभेदाश्च पूर्वसम्भवकारणात् । यद्दहनक्षत्रचाराञ्च
 पित्तबीजवशात्तथा । तत्रापि श्वेतवर्णाश्च शुक्लवर्हिमणि-
 त्विषः । शुद्धहेमरुचश्चेभाः सुरेषु प्राप्ति च कचित् ।
 नृष्यान्तु हरयः कृष्णाः श्यामाश्च करिष्यः सृष्टाः । हरि-
 र्भधुसवर्णश्च कृष्णश्चाङ्गनसन्निभः । न कालो न हरिर्ना-
 गोमध्यामः श्याम इष्यते । एतेषु त्रिषु वर्षेषु हरिवर्णो-

वरोमतः” । इति वर्णभेदकारणादिनिर्णयणम् ।

“आवर्त्तः मज्जिधश्चैव त्वगजोदशनमङ्गजः । कोषजः
 पक्ष्मजातश्च बाह्वजो रोमजोऽपि च । कीषरोमभवौ
 शस्यौ दन्तकल्पनजः शुभः । शोकानर्धप्रदाः प्रोक्तास्त्वगज-
 पक्ष्मजबालजाः । भूमिदोरोमजावर्त्तः कोषावर्त्ताजय-
 प्रदः । दशनसम्भववर्त्तः सुतदारप्रदस्तथा । कथितः
 पक्ष्मजावर्त्ताज्ञातिजातभयप्रदः । वृषणकृत्वाजवर्त्तः
 सामहा रोमसम्भवः । प्रशस्तोदक्षिणावर्त्तावाभावर्त्ता वि-
 गर्हितः । सतो व्यक्तो षट्सुदक्षिणः सर्वर्षः पीतरोमजः ।
 वामाङ्गे दक्षिणावर्त्तावाभावर्त्तश्च दक्षिणे । आवर्त्तः स-
 म्मतोऽभीष्टो द्विजराजसमप्रभः । शुभोऽप्यक्षेत्रजातो-
 ऽसौ शुभं नैव प्रयच्छति । अशुभक्षेत्रजातश्च नानिदफलदः
 शुभः । अवपहे पङ्कतले स्तनयोरन्तरे तथा । पीवाया
 मज्जिकूटोर्द्धं कुम्भयोरन्तरे तथा । उत्पले दन्तवेष्टे च
 कर्णमध्ये च वक्षसि । आवर्त्ता वारणानां हि सुनिश्चयाः
 शुभप्रदाः । स्तनान्तरे शिरोमध्ये कुम्भान्तश्चूलिकान्तरे ।
 वक्षस्त्रावर्त्तसम्भ्रजः कुञ्जरः पञ्चमङ्गलः । शीर्षावर्त्तोऽ-
 भिषेकाय स्तनावर्त्ताजयाय च । सुखाय चूलिकावर्त्तः
 कुम्भोरोरोमजः श्रिये । वंशे प्रौढेऽथ बाह्वित्ये मन्यास्य
 सगदे कटे । कर्णोऽङ्गिकूटे नाभौ च कञ्चपव्यांसकूक्षिषु ।
 बालधौ पेचके मेद्रे रन्ध्रधन्विकलासु च । आवर्त्ता न प्र-
 शस्यन्ते कर्णभागगताश्च ये । कोष्प्रमाणलघवोर्मर्मपर्व-
 प्रदेशगाः । अशुभक्षेत्रजाताश्च सकिलासान्तरोत्थिताः ।
 मनोनेत्राभिरामो हि सुस्त्वोदोगदितो महान् । ऊर्ध्व-
 प्रवृत्तोदीर्घश्च रोमजोऽर्थजयावहः । मर्मभागेषु नागस्य
 निष्ठास्ते रोमजादयः । समभागगतावर्त्ताः सर्वतः सुखदा-
 मताः” । इत्यावर्त्तः ।

“स्निग्धकादिसुषंस्थानं पुष्पं दर्शनदेहजम् । स्निग्धं
 भवेत् शुभच्छायसच्छिन्नं वाञ्छितप्रदम् । कबन्धादिक-
 संस्थानं विषतन्तुसमं स्फुटम् । कृत्वं क्षणञ्च कुसुमं ता-
 तानर्थकसंज्ञकम् । दद्यात् सुतं सितं पुष्पं स्निग्धपीतञ्च
 हेमदम् । नीलोत्पलामं शीलाप्रै स्निग्धकालञ्च ट्टिच-
 दम् । यदि स्यात् पूजिते भागे कुसुमं स्निग्धपाण्डुरम् ।
 सुरचापसमाकारं तद्भनेद्भूमजः शुभम् । यत्रचापनिभं
 पुष्पं दन्तोपरि च दन्तिनः । दिशेदष्टं सुभिन्नं च चो-
 मं च क्षितिरक्षिणः । स्तनान्तः स्निग्धरुद्धे च पुष्पे नाम
 सभे तथा । पुष्पे श्रोत्रान्तःकाले च स्नानिदृष्टिं विनिर्दि-
 शेत् । श्रीरक्षादिनिभाकारे वैजयन्तीध्वजोपमे । शैलप्रा-

वाद्यद्ये क्वचामरवीथिभिः । सोमसूर्यसमाभासे
शिविकायानमूर्तिभिः । दिष्टे शुभाय न्यपतेर्निन्द्रमहि-
समाकृति । श्वक्रव्यादिनाकारं रणापसरकारणम् ।
धूमाभं पुष्पमिच्छन्ति सत्यवेऽग्निभयाय च । कृष्णं पुष्पं
तथा नेष्टं द्विषद्भोगविवर्द्धनम्' । इति पुष्पम्

‘भूखान्प्रभु मरुच्चाता भवेच्छाया विषाणिनाम् । श-
क्ता भूजलवद्भु प्रत्या न यस्ता खानिलोद्भवा । छायायाः स-
न्धवः पूर्वं, परतः परितः प्रभा । छायायाः सन्धवः पूर्वं
प्रभा तत्परमश्रुते । वर्षमात्रश्रिता छाया प्रभा वर्षस्य
नाश्रयः । लक्षणाणि तु नागानां पापानि च शुभानि च ।
छायावशात् फलान्येव छाया तेनातिबलवत् । यस्य स्या-
ल्लक्षणं भद्रं छाया भद्रा भवेत्तु । न चासौ शुभदोहस्ती
छावोपहतलक्षणः । पापलक्षणयुक्तोऽपि शुभच्छायायुतो-
गजः । फलं लक्षणजं हित्वा छायाफलमवाप्नुयात् । नी-
राजनेऽभिषेके च ध्वजोच्छ्राये रणोदये । तेषु तेषु च
कालेषु भवेच्छाया च शोभना । वक्षसि प्रतिमानेऽसौ
कुम्भे कर्णे कटेषु च । निर्याणे मस्तकस्थाने वेद्योश्च
कपोलयोः । पिण्डिकाजघनाभोगे तेषु तेषु पदेषु
च । प्रदेशेषु प्रधानेषु छायाया वीक्षणं भवेद् । प्रयस्ता
पार्थिवी छाया वज्रिजा जलजापि च । नेष्यते व्योमजा
ह्याया मातरिभवापि च । पार्थिवी स्निग्धगम्भीरा
सर्ववर्षे विभाव्यते । छाया ह्यासां च रक्ता च स्निग्धा जाम्बू-
नदाग्निजा । छाया नीलाम्बुदाभासा स्निग्धा सलिलस-
न्धवा । अव्यक्तपुरुषा तस्य छाया गगनजा मता । धूम्रा
हृत्वा च वायव्या भस्माभा निष्प्रभा तथा । एतास्त्रायाः
परीक्षाः स्युर्मातङ्गे राजपूजिते । नीलाम्बुजेन्द्रनीलाभा
नीलाञ्जननिभाऽपि च । कायुक्ता पार्थिवी छाया
सुभिच्छेमकारिणी । बालार्कपद्मकिङ्कलकयक्रगोपकस-
न्निभा । ज्वालामा तद्गहेमाभा वज्रिजा विजयप्रदा ।
छायाभ्यो पयःशङ्कुन्दहृष्यनिभद्युतिः । सौम्याख्यया
प्रतीता च भर्तुरर्षप्रदा सदा । जलबुद्बुदसङ्काशा धूम्र-
द्युतिरतिस्विरा । निन्द्या च व्योमजा छायानित्योद्दिग-
करी मता । सर्ववर्षैरुपेताऽपि निष्प्रभा भस्मसन्निभा ।
विच्छिन्ना विकृता छाया वायवी सा भयावहा । वैरिञ्ची
वैष्णवी शैवी छाया माघवनी तथा । कौमारी राक्षसी
सापी गान्धर्वी च तथाऽऽसुरी । पैशाची चेति यास्त्राया
स्त्रावाद्दिव्याः क्वचित् शुभाः । भूतोत्पलक्षणे तासां भेदो-
नेह तु कीर्तितः । तेजोऽतिसक्ता भद्रस्य पाटला म-

वति प्रभा । छाया रक्तकला रक्तपङ्कपूगनिभाऽपि वा ।
कृष्णा च मन्दकरिणस्त्राया तु मृगहस्तिनः । सलि-
नाम्बरधूम्रव गीर्वाणायुधदर्शना' इति छाया ।

‘हस्तिनां विविधा ध्वानास्त्रिभ्यः कर्तोऽपि च ।
भवन्ति वायुवशतो गात्राणां वेदनेन च । प्रयाणेषुभिषिक्तेषु
ध्वजे जातिकुलेषु च । नागेषु वृंहितं स्यात् सत्सत्त्वे न
जातिषु । हृषितोऽत्यस्तनिद्रान्स्त्रिभितो वृंहति क्वचित् ।
यदि दन्ती शुभे देशे समये च वसुप्रदः । दर्शयेद्दृंहितं
भद्रं तत्फलं स्त्रीतमादिशेत् । सरोवरं तथाऽऽरासे गोष्ठे
विबुधवेत्सनि । निङ्गुले हृद्यदेशे हि विज्ञेयः शुभदे-
ध्वनिः । यात्रायामभिषेके च यज्ञादिषमये तथा । समवे
चैव पुण्ये च वृंहितं स्याच्छिवप्रदम् । अश्लादिकाष्ट
बलभीकदुष्टस्थाने भयप्रदः । सुनोचे च प्रभूमे च प्रति-
श्लायदिनेषु च । अतिशोतेऽतिघर्मे च प्रभाते चाशुभोरवः ।
भूतले न्यस्तहस्तो हि पर्यशुनयनोगजः । कूजन् निर्व्यथनं
कुर्व्यात् यदि वा नश्यतीश्वरः । करेण वृंहितोनागो दुश्चि-
त्ताशुपरिहृतः । आदिशेन्नान्तिषोनाशमथ वा पृथना-
पतेः । व्यायतश्रमहस्तस्य सास्त्राधोगतचक्षुषः । जघने
वामतो बालं तथा निक्षिपतोऽसकृत् । (बालं बालधमम्) ।
निष्पीदतो लङ्घयतो हृष्टरोमणोविमूर्च्छतः । वामे नि-
क्षिप्य गण्डूषं वृंहितं स्यादनर्थात् । खेप्यः स्ववति
नागानां धमतं यदि शोषितम् । (खेप्यः क्षिद्रेभ्यः) तथा
मन्यान्तदेशे च प्राणिनां क्षयमादिशेत् । यद्याग्नेयी-
सुखोभूत्वा प्राच्यां वाऽर्कौर्दयं प्रति । दन्ती तीक्ष्णरवं
कुर्व्यात्तदा स्यात् पावकाङ्गयम् । करेण यदि मातङ्गो वृंह-
माणः स्तनं स्पृशेत् । आलाने लम्बमानस्तु संयुति क्षयमा-
दिशेत् । (संयुति युञ्ज) । आलाने लम्बमानस्तु शीतकुर्वन्
कुरुते ध्वनिम् । गालं प्रङ्खेलयन्नागततः प्रस्थानमादि-
शेत् । क्षिप्त्वा करं विषाणस्यं विषमं कूजते यदि । नि-
रीक्षमाणो गगनं हतां वृष्टिमुदाहरेत् । यदाभ्युन्नतवक्त्रेषु
स्तनस्थानञ्च जिघ्रतः । तथा कुञ्चितहस्तेन हृत्वं गालं च
जिघ्रतः । कुर्वतो दक्षिणं हस्तं शनैर्निक्षिपतोऽपि यत् ।
वृंहितं स्यात्तदिष्टञ्च तथा न्योन्यकरस्मृशः । मृहीत्वा शुभ-
वस्तूनि कुलुसादीनि चेद् द्विषः । कुर्व्याच्छृङ्गं शुभं तेन
फलं शुभतरं भवेत् । उच्चैरभिमुखः शान्तो यदा नदति
वारणः । अरुक्षसधमानेन तदा तत्र जयो ध्रुवः । सुखेन
मस्यु करवान् कर्षाभ्यां दुन्दुभिध्वनिम् । करेण मुर-
जारावान् कुर्वन् कल्याणकारकः । कलसादिसमारवा

विकटान समाः स्मृताः” इति ध्वनिः । गतिबले तु प्रा-
गुक्ते एवात्र प्रायेण दर्शिते नातस्ते अत्रोदाहृते ।

“सत्त्वं त्रिविधमिच्छन्ति श्रेष्ठमध्याधर्मैर्गुणैः । सात्त्विकं
राजसं चापि तामसञ्च विधाणिनाम् । एषामपि गुणान्नेया
बहवस्ते न कीर्त्तिताः । सत्वस्योक्तागुणाः शौच्यं
बुद्धिर्धैर्यं सुहृषता । रजसोत्रे गुणास्ते च क्रोधोत्साहा
वपि क्वचित् । गुणाश्च तमसस्तन्नातमोहोहप्रमादिताः ।
ह्रीमन्तः कान्तियुक्ताश्च प्राज्ञाश्च चिरजीविनः । क्रिया-
क्लेशघ्नाः श्रान्ताः सात्त्विकाः सामसम्भवाः । शिष्याश्च
मध्यसाध्याश्च कीर्त्तितानिर्भयाः क्वचित् । क्रियायोगसहाः
किञ्चिद्वाजसा मध्यमायुषः । तामसा दुःखिता मूढा विरूपा
लघुजीविताः । युक्तोऽप्यन्यगुणैः सर्वैर्युतश्चेत् सात्त्विकै
र्युग्मैः । श्रेयोगुणैः स समरे तद्याऽध्वनि मतङ्गजः । एषां
वागीशनिर्दिष्टा विषयापेक्षया स्थितिः । भद्रे सन्निहितं
सत्त्वं, रजोमन्दे, तमो मृगे । देवगन्धर्वयक्षाणां पद्मगा-
सुररक्षसाम् । पिशाचानां नृषां हृल्ल्यं वेद्यं नागस्य
चेष्टितम्” । इति सत्वम् ।

‘यत् पूर्वसम्भवं स्पष्टं सत्त्वं रूपं गतिः स्वरः । तस्या-
नुकरणात् युक्तमनूकमिति कोविदाः । सत्त्वरूपजवारवैः
शुभाशुकारिता शुभा । देवर्षिगणगन्धर्वनागानूकाः शुभा-
मताः । एवमेव च दुष्टानुकृतोदुष्टाः प्रकीर्त्तिताः । दैत्य-
रक्षःपिशाचानामनूकं परिवर्जितम् । वृषसिंहहृत्तरङ्गादि
समानूकामता द्विपाः । नेटाः सरटमृदादिमानाकृतियो-
गिनः” । अनूकम् ।

“आस्यान्निकुम्भकस्यैषु मदनित्वासवायुषु । शकृदभयु-
मूत्रेषु गन्धं सधुपलक्षयेत् । इष्टगन्धान्निषेवेत वारणान्
धरणीपतिः । दुष्टगन्धान् सदा भूषोयत्नतः परि-
वर्जयेत् । सर्पिर्मधुसुरालाजदधिखीरानुकारकः । शाल्य-
क्षीरमदिरापद्मकाष्ठादिसन्निभः । मालतीकेतकीजातो-
चन्दनाधिकसौरभः । सुरसालफलाभोगोगन्धोनागस्य
सम्मतः । अन्धदन्तुलशकृत्पूतिवसाकुण्ठकुम्भितः । पक्षि-
नोडपलाण्डादिसप्रतिष्ठाविनिर्मितः । खरोद्गन्धुकरसमः
प्रसृगानधूनसन्निभः । मोनमत्कुण्ठल्लस्य गन्धोनागस्य
दुःखदः” । इति गन्धः ।

“पञ्चधा विदितं स्याच्च विज्ञेयं सामजन्मनाम् । अत्य-
थौत्तानगम्भीरप्रत्यर्थान्वर्धभेदतः । यस्तुहातादुद्विजते दूरा-
दंसादि संकुचेत् । अत्यर्थं सङ्कुचेत् स्पृष्टः स गजोऽत्यर्थवे
दिता । सोऽपि त्वक्स्पर्शमात्रेण रोमस्पर्शवशेन वा ।

विद्याङ्गुलाङ्गुयादींश्च स स्यादुत्तानवेदिता । त्वग्भेदात् शो-
णितस्त्रावात् तीव्रप्रव्यथनादपि । अङ्गुयादीन् विज्ञानाति
स हि गम्भीरवेदिता । शनैर्हृतोभ्यर्थं वेत्ति शनैर्वेत्ति भ-
शाहृतः । विपरीतमतिर्नामो ज्ञेयः प्रत्यर्थवेदिता । प्रत्ये-
ति वार्थं भाषो यो निगृहीतश्च गच्छति । प्रतिबोमा-
यते संज्ञां सोऽपि प्रत्यर्थवेदिता । शनैर्हृतः शनैर्वेत्ति-
भ्यर्थं वेत्ति भृशाहृतः । प्रत्येति प्रतिषिद्धश्च नोद्यमानश्च
गच्छति । यथासंज्ञं विदध्याञ्च सर्वकर्माणि योऽङ्गुतम् ।
अन्वर्थवेदिनं प्राज्ञोजानीयात्तं शुभं गजम्” इति विदितम् ।

‘मतङ्गजे ज्ञितं वक्ष्ये श्रेणु तद्वधानतः । शुभज्ञा-
नञ्च येन स्यात् यात्रादिसमये नृप । । अनुयात्रं गतो-
हन्वात् किञ्चिद्रूपं यदि द्विपः । तज्जयः, प्रतियात्रं तु
रूपाहत्या पराजयः । इष्टा रिपूनभिसुखान् वार्थं भाषो-
ऽपि चेद्वजः । प्रजेत्तद्विजयोनूनं यदि वा प्राप्तवान् वशे ।
दक्षिणेनाप्रपादेन क्षितिस्तुपाटयेद्यदि । उत्तोलयेद्दाम-
पादं तदा जयसदीरयेत् । करेण चाभ्यहस्तेन यदा पृथ्वीं
प्रमार्जयेत् । सिञ्चत्यनेन कर्षी च तदा सौख्यं समादि-
येत् । पेशकं कुटिलं कृत्वा करं जिघ्रति चेत् द्विपः ।
प्रहृष्टहृदयाङ्घ्रिश्च तदाभ्युदयमादिशेत् । दक्षिणं तु यदा
दन्तं दन्ती प्रहृदितेन्द्रियः परिपूजति हस्तेन तदा स्यात्
प्रियसङ्गमः । तथैव गलसन्धिञ्च उपकरेण पराहृशन् ।
श्रीयोगसप्तयातं तु वारणोविनिवेदयेत् । सङ्कोच्य दक्षिणं
पादं वामपादेन वा भुवम् । विबिखेद्धारणः खिन्न-
स्तङ्गर्तुः स्यात् पराजयः । यदा तु दुर्मनादन्तं वामं
हस्तेन शोभयेत् । तदात्मनोवदेन्नार्थं यातुर्वाथ निषा-
दिनः । करेण वामगात्रं च खिन्नगात्रः प्रमार्ष्टि चेत् ।
तदानिष्टं भवेद्भर्तुरन्यथा च शुभं भवेत् । व्यथमानः
पतेत् तप्तः कक्षबन्धे यदा द्विपः । नाभिनन्देच्च माल्यादि
तदा परिभवो भवेत् । अकक्षादेव कुप्यन्ति भ्रमन्ति च
पतन्ति च । करिणो यदि तद्विद्यात् विप्रहं सधुपस्थितम् ।
यदा पश्यति मातङ्गोविद्वश्च पराजयम् । प्रवासं पर-
राष्ट्रं वा तदा भवति दुर्मनाः । अदंशत्रणपीडावां
करेण परिवीजनात् । गरुडू पदेशनिष्पेधात् सव्याजसुप-
सर्पेणात् । अकक्षाञ्च स्त्रलहत्या धरस्थानं ग्रन्थिपातनात् ।
जलप्रतारवैसृख्यादहितमच्छसेवनात् । सत्वकर्षतया गत्या
पादाभ्यवेशनादपि । द्रु तद्द्रादिपीलुत्वादकल्याणकरः करी ।
आत्तपहोजलोत्तीर्णोरिपूणां यज्ञ्यं वदेत्” इति तम् ।

“जायते द्विविधः कोपः संज्ञासंज्ञ विभाषिणाम् ।

शिष्यक्रोधोद्भयोः स्यादनिष्टोऽशिष्यरोषणः । यः क्रुध्यति चिरेणैव ऋदुक्रोधो भवेदपि । वाग्दण्डमात्रवन्धैश्च प्रतिषिद्धो न सुहृति । अनुशाम्यति रोषाच्च स शिष्य-क्रोधसंज्ञितः । इष्यते सर्वकार्येषु शुभजातिर्मतङ्गजः । यः क्रुध्यत्यचिरिणैव ऋदुक्रोधो भवेदपि । प्रतिषिद्धश्च वाग्दण्डतोच्छ्रजप्रजनकाङ्क्षुयैः । सुहृद्येव चिरेणापि रोषा-द्विरतिमेति च । अशिष्यक्रोधसंज्ञोऽसौ विज्ञेयो वारणा-धमः” इति कोपः । विस्तरस्तु पालकाव्यादौ दृश्यः ।

इभकणा स्त्री० इभोपपदा कणा शाक० त० । गजपिपपल्याम् । इभकेशर पु० इभमद इव केपोऽस्य । नागकेशरे “ष्टङ्गा-टकात्प्रभेभकेशरागुरुचन्दनैः” सुशु० ।

इभगन्धा स्त्री इभस्य गन्ध एकदेशोदन्त इव पुष्पमस्याः । ना-गदन्त्याम् सा च स्थावरविषमेदः यथा सुश्रुते “मूलं पलं फलं पुष्पं त्वक्क्षीरं सारएव च । नित्यांसोधातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः” इत्युपक्रम्य “कुसुमदत्तेषु काकरम्भमहाक-रम्भकर्कोटकरेषु कखद्योतकचर्म्भरीभगन्धा सर्पघातिनन्दन सारपाकादीनि द्वादश फलविषाणि” इति विभज्य “शुष्क-शेफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव चेति” तद्विकारो दर्शितः ।

इभदन्ता स्त्री इभस्य दन्त इव शुभं पुष्पमस्याः । गजदन्त शुभ्रपुष्पवत्यां । नागदन्त्याम्, सा च स्थावरफलविषा ।

इभनिमीलिका स्त्री इभं हस्तिनमपि निमीलयति सेवनात् निद्रापयति । इभङ्गायाम् । इभस्येव निमीलिका । २ वैद-ग्ध्राम्

इभपालक पु० इभं पालयति । (माञ्जत) हस्तिपके ।

इभपीटा स्त्री पीटा पुंलक्षणा इभो परनिपातः पुं वद्भावश्च । पुं गजलक्ष्यदुक्तायां हस्तिन्याम् ।

इभभर पु० इत० । गजसमूहे [सिंहे ।

इभमाचल पु० इभमाचलयति व्या+चल-णिच्-वा० ख ।

इभया स्त्री इभं यायते भक्ष्यतया प्राप्यते या-कर्मणि घञर्थे क ३त० । स्वर्णक्षीरोद्वेगे रत्नमाला इभमेति वा पाठः ।

इभयुवति स्त्री युवतिरिभो पूर्वनि० पुं वद्भावश्च । युवत्यां हस्तिन्याम् वा डीप् ।

इभास्य पु० इभस्यास्त्रास्या यस्य । नागकेशरे त्रिका० ।

इभानन पु० इभस्थाननमेवाननं यस्य । गजानने गणेशे तस्य वधा तदाननत्वं तद्योक्तं “स्वयं गोलकनाथश्च पुण्यकस्य प्रभावतः । पार्वतीगर्भजातश्च तव पुत्रो भविष्यति । स्वयं देवगणानाञ्च यस्मादोशः कृपानिधिः । गणेश इति विख्या-तो भविष्यति जगत्त्रये । “अनिदृष्ट्या शिरश्चेदात् गज-

वक्त्रेण योजितः । गजाननः शिशुस्तेन निवर्तितः केन बाध्यते” ब्रह्मवै पु० ईश्र० । अनिदृष्ट्या तच्छिरश्चेद-कथा तत्रैव १२ अ० । “पार्वतीवचनं श्रुत्वा षोऽनु-मेने हृदा स्वयम् । पश्यामि किं न पश्यामि पार्वतीसुत-मित्यहो । यदि बालो मया दृष्टस्तस्य विघ्नो भवेद् भ्रुवम् । अन्यथा मे प्रलापस्तत्परतः स्वात्मरणम् । इत्या-लोच्य च धर्मिणो धर्मं कृत्वा स्वषान्निषम् । बालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः । विषण्मानसः पूर्वं शुष्क-कण्ठोऽतालुकः । सव्यलोचनकोपेन ददर्श च शिशोर्मु-खम् । शनिश्च दृष्टिमात्रेण विच्छेद मस्तकं मुने ! । चक्षुर्निवारयामास तस्यौ नम्राननः शनिः” एवं शिरश्चे-दुल्लङ्घा । “तान् सर्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुञ्च गरुडं हरिः । जगाम पुष्पभङ्गं स उत्तरस्थां दिशि स्थिताम् । पुष्पभङ्गानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् । गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनोयुतम् । दिश्युत्तरस्थां शिरसं मू-च्छितं सुरतश्रमात् । परितः शयकान् कृत्वा परमान-न्दमानसम् । शीघ्रं सुदर्शनेनैव विच्छेद तच्छिरो मुदा । स्यापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम्” । गज-शिरश्चेदुल्लङ्घा तत्पत्न्या स्तुतेन हरिणा तस्य कल्याण जीवनं वरोदत्त इत्युपवर्ण्य । “आगत्य बालकस्थानं बालं कृत्वाऽथ वक्षसि । रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके । ब्रह्मस्वरूपी भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलय । जीवनं योजयाभास उद्धारोच्चारणेन च । पार्वतीं बोध-यित्वा त्व दत्त्वा क्रोडे च तं शिशुम् । बोधयामास तां नाथ आध्यात्मिकविबोधनैः” “सेनाचरीभवदिभाननदानवा-रिवासेन यस्य जनितासुरभीरण्णभीः” नैष० । इभवक्त्रोभस्य-गजाननादयोऽप्यत्र । “तं नमामि गजाननम्” माधवः ।

इभारि पु० ईत० । सिंहे इभामित्वादयोऽप्यत्र । [शब्द० ।

इभीषणा स्त्री इभोपपदा लषणा शाक० त० । गजपिपपल्यां इभ्य त्रि० इभं गजमर्हति दण्डा० यत् । १ प्रचुरगजादि-धनादेः २ नृपे ३ हस्तिपके च पु० । “उपस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यपासे प्रद्राणक उवास” छा० उ० तस्य भाष्ये इभो हस्तिः तर्हतीतीत्य ईश्वरो हस्यारोहोवेति । “जामिः सिन्धुनां भ्रातेव स्वस्त्रामिभ्यान् राजा वलान्यत्ति” ऋ० १, ६५, ४, स्वार्थे कन् । इभ्यकस्तत्रैव स्त्रियान्तु टापि वा अत इत्त्वम् इभ्यका-इभ्यिका । इनाढ्यायां स्त्रियाम् ।

इभ्यतिल्विल त्रि० इभ्यस्तिल्विलः पुष्टइव । गजादिभिः प्रचु-रे आदेः । “यदि प्रतीचीयादिभ्यतिल्विल इव घाम्यति-

ल्लिलो भविष्यतीति विद्यात्" शत० ब्रा० ४,५,८,११,
इभ्या स्त्री इममर्हति सेव्यत्वेन दण्डा० यत् । इहस्त्रिन्यां
२ शस्त्रकीटयो च मेदि० ।

इमथा अव्य० इदम्-इवाधे-याल् "प्रत्नपूर्वविश्वेमात् याल्
कृत्सि" पा० सू० निर्देशात् नि० इमादेशः । इदा-
मीलनतुल्ये । "तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वधेमथा इव ज्ये-
ष्ठतातिं वर्हृषदं स्वर्दिदम्" ऋ० ५,४४,क । "प्रत्नया
पुरातनयजमाना इव पूर्वथास्मदीया पूर्वो यथा । विश्वथा
विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा । इमथा इदानीं वर्त्तमाना य-
जमाना इव" भा० "इयच्छृक्" यजु० ७ अ० ११ च पठिता ।
इयत्तु त्रि० यज+वन उ वेदे नि संप्रसारणम् । यटुमिच्छौ
"धन्वन्निव प्रापा असि त्वमग्न इयत्तवे" ऋ० १०,४,१,
वेदे प्रायेण सर्वत्र नि० संप्रसा० । "सुम्नं वां स्तरिष्टपणा-
वियत्तन्" १, १५२,२, देवानां इयत्तनो यजमान इयत्तति"
ऋ० ८, २१, ११५,

इयत् त्रि० इदं परिमाणमस्य इदम्-वहप् । एतावदधे
'नीतं यदि नवनीतं कियदिति यथोदया पृष्टः । इयदिति
युद्धजनसविधे विष्टतधनिष्ठापयोधरः पायात्" उद्भूतः ।
"इयान् वाव किल पशुर्यावती वपा" ऐत० "इयन्ति वर्षाणि
तथा महोपम्" रघुः "दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्या-
महे दुःस्थितम्" सा० द० । अत्र साधनप्रकारः इदम्+प-
रिमाणार्थे वहप् वस्य चः इदम इय् "वस्येति" पा० प्रक-
तीकारलोपे प्रत्ययमात्रस्थितिः । अतएवात्र वैधाकरणा
औपनिषदाश्च पठन्ति । "उदितवति परस्मिन् प्रत्यये
शास्त्रयोर्नौ गतवति विलयञ्च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चे । सपदि
पदमुदीतं केवलं प्रत्ययोऽर्थं तदियदिति निर्माते कोह्वदा
परिणेतोऽपि" । स्त्रियां ऊं ।

इयत्तका स्त्री कुत्सिता इयत्ता कुत्सितार्थे कन् ह्रस्वः ।
कुत्सितेयत्तायाम् । ततः अर्थ आ० अस्यर्थे अच् । कुत्-
सितेयत्तायुते अल्पप्रमाणे "इयत्तकं कुपुम्भकस्तकं भिनन्ना-
शमना" ऋ० १, १६१, १५,

इयत्ता स्त्री इयतो भावः तल् । इसीमायं, २ परिमये, ३ सं-
ख्यायाञ्च । "न गुणानामियत्तया" "यसः परिच्छेत्सु मि-
यत्तयालम्" "इत्कृतया रूपमियत्तया वा" इति च रघुः ।

इयस् त्रि० इ-कर्त्तरि अस्नुन् किञ्च । इग्लरि भावे अस्नुन् ।
२ गतो 'तेषां हैयसेवास किमिह कर्त्तव्यम्" शत० ब्रा० २,
२, २, २,

इर-ईषायां कण्डूा० यक् उभ० । इर्यति इर्यते ।

इरज्-ईषायां कण्डूादि० यक् प० । इरज्यति । "इरज्यन्नये
प्रथयस्व जन्तुभिरश्ने रायः" ऋ० १०, १४०, ४ । "इर-
ज्यन्त यच्छु रुधो विवाचि" ऋ० ७, २३, २, यदेषामयं जगता-
मिरज्यसि" ऋ० १०, ७५, २ । "युवं विप्रस्य मन्वानानि-
रज्ययः" ऋ० १, १५१, ६ ।

इरण् त्रि० ईरिण+ष्ट० । ऊषरभूमौ अमरटीका रसा० ।

इरम्भद् पु० इरया जलेन अन्नेन वा माद्यति वद्धेते इरा-मद-
खच् नि० ह्रस्वः सुम् च । इवज्जाग्नौ श्वाङ्गवानधे च ।
"इरम्भदं वृहदुकथं यदत्त" यजु० ११, ७४ ।

"इरया अन्नेन माद्यति उष्यं पश्येत्वादि" पा० नि० "वेद-
दी० । "वृहते हवामहे इत्येतदिरम्भदमितोरया स्त्रेभ मत्तः"
शत० ब्रा० ६, ६, २, ४ ।

इरस् इरज्वल् कण्डूा० इरस्यति "भात्वपूषन्नाष्टस इरसः"
ऋ० ७, ४०, ६ । "यस्मा इरस्यसीदम्" ऋ० १०, ८६, ३ ।

इरा स्त्री इण्-रक् इं कामं राति रा-क वा । इभूमौ, २ वाचि,
३ सुरायान्, ४ जले, ५ अन्ने च । "इरा विश्वस्मै भुवनाय
जायते यत्पर्जन्यः पृथिवी रेतसावतिः" ऋ० ५, ८, ८,
१ । "इरामस्मा ओदनं पितृमानाः" शत० ब्रा० ६, ६, ३३ ।
ईकश्यपस्य पत्नीभेदे । "धर्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य
वदाम्यहम् । अदितिर्दितर्दनुःकाला अमायुः सिंहाका
मुनिः । कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः स्वशा"
इत्युपक्रम्य "इरा वृक्षलतावल्लीटणजातीश्च सर्वशः" ।
अस्मृतेति शेषः । गरुडपु० ।

इरात्वीर पु० इरा जलं क्षीरमिवास्व । क्षीरसमुद्रे ।

इरोचर न० इरायां जले भूमौ वा चरति चर-ट ईत० ।
इवर्षोपले त्रिका० २ भूचरे इजलचरे च त्रि० स्थियां ऊं ।

इराज पु० इरा सुरेव अजति विक्षिपति अज-अच् न वी
भावः । कन्दर्पे ह्ला० । [त्रिका० ।

इरास्वर न० इरा जलमस्वरमिव यस्य । वर्षोपले करकायाम् ।

इरावत् इरा+भूम्नि महप् मस्य वः । समुद्रे तत्र भवः अण् ऐरा-
वतः । अर्जुनेन नागकन्यायास्तुत्पादिते श्वीरभेदे तद्-
त्पत्तिकथा" भा० भी० ६, अ० ।

"अर्जुनस्यात्मजः श्रीमानिरावाज्जाम वीथेवान् । क्षुषायां
नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता । ऐरावतेन सा
दत्ता ज्ञानपया महांत्मना । पत्यौ हते सुपर्णेन कृपया
दीनचेवना । भार्याधिं ताञ्च जप्ताह पार्थः कामवशा-
नुगाम् । एवमेव समुत्पन्नः परच्छेत्तेर्जुनात्मजः । स
नागलोके संवृद्धो नात्वा च परिरक्षितः । पितृव्येष

परित्यक्तः पार्थिवेवाहारात्मना । रूपवान् बलसम्पन्नो गुण-
वान् सत्यविक्रमः । इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्ता-
र्जुनं गतम् । सोऽभिमन्यु महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः ।
अभ्यशादयदश्रुणो विनयेन कृताञ्जलिः । न्यवेदयत चा-
त्मानमर्जुनस्य महात्मनः । इरावानस्मि भद्रं ते पुत्र-
श्चाहं तव प्रभो ! । सातः ससागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेद-
यत् । तच्च सर्वं यथाहत्तमनुसम्भार पाण्डवः । परिषुञ्च
सुतश्चापि सोत्तनः सदृशं युधैः । प्रीतिमानभवत् पार्थो
देवराजनिवेशने । सोऽर्जुनेन समादिष्टो देवलोके तदा
वृषः । प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।
युद्धकाले त्वयास्माकं सद्यं देवमिति प्रभो । वाढमित्येव-
मुक्त्वा च युद्धकाल इहागतः” ।

“इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथतः” भा०भी०
६२ अ० । “पुत्रं विनिहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जयः ।” ६५
अ० । इनदीभेदे स्त्री ङीप् । भा० स० प० ६ अ० वरुण-
सभावर्षने । “इरावती व्रतस्ता च सिन्धुदेवनदी तथा” “इ-
रावत्यां हतो भोजः कासं वीर्यसमो युधि” भा० व० १२ अ०
“यतद्रु कामहं तीर्त्वा तथा रम्यामिरावतीम्” भा० क० ४४
अ० । “इरावत्यां महाभोजावग्निसूर्यसमौ युधि” हरिवं०
१६१ । “इरावती धेनुमती हि भूतं” ऋ० ७, ६६, ३ । ४ अन्ना-
दियुक्ते त्रि० “वासिष्ठं वसिष्ठं रश्मिनाविरावत्” ऋ० ७, ४०
५ । “इरावत् इविरादियुक्तम्” भा० । “सुन्दतावन्तः
सुभगा इरावन्तोऽहत्प्रमाः” अथ० ७, ६०, ६ ।

इरावती-स्त्री इरां भूमिम् अवति अव-वा० क्वाट ङीप् ।
वटपत्नीवृत्ते, सा हि पाषाणभेदनेनापि भूमिमाच्छादनात्
पालयतीति तस्यास्तथात्वम् ।

इरिकावन न० इरैव कन् अत इत्त्वम् इरिकाप्रधानं वनम् ।
क्षुभा० “इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्” पा०
ग० सू० पाठात् न खत्वम् । जलप्रधाने वनभेदे । इरि-
कादीनि च “इरिका तिमिर समीर कुवेर इरि कर्मार” ।

इरिण न० ऋ-इन किञ्च । १ जपरभूमौ, २ निराख्ये, ३ श्रुत्ये
च । “यथा गौरो अपाकृतं दृष्यन्त्येवेरिणम्” ऋ० ८, ४,
३ । “यथेरिणे वीजमुष्णा न वप्ता लभते फलम्” मनुः ।

इरिन् त्रि० इर-कण्ड्वा० षिनि यलोपः । १ प्रेरके । “न
वेपामिरी सघस्य ईष्ट आ” ऋ० ५, ८७, ३ । २ ईष्यं के च ।

इरिमेद पु० इरी रोगादीर्षकः मेदोनिर्घ्रासो यस्य । विट्-
खड्गिरे । “इरिमेदः कषावोष्णो मुषदन्तगदासजित् ।
हन्ति कण्डू विषज्ञे भ्रमभिक्षुडविषयहान्” भावप्र० ।

इरिविज्ञिका स्त्री इरिविज्ञैव कन् । “पिङ्गकासुत्तमाङ्गस्यां
वृत्तासुपरजाञ्चराम् । सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीया-
दिरिविज्ञिकामिति” निदानोक्ते मस्तकस्ये व्रणभेदे । कन-
भावे इरिविज्ञायत्व । “इरिविज्ञां गन्धनाम्नी कक्षां
विस्फोटकास्तथा । पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधये-
द्विषक्” सुश्रु० ।

इरेश पु० ई त० । १ वरुणे, २ वागीशे, ३ भूमिपतौ, ४ विष्णौ च
इर्गल न० स्त्री अर्गल+ष्ट० । द्वारोपके काष्ठभेदे तस्यै
हितम् अपूपादि० यत् । इर्गल्यः ऋ इर्गलीयः ।
तत्साधने वृत्ते ।

इर्थ्य त्रि० इर-कण्ड्वा० अच् वेदे नि० न यलोपदीर्घौ ।
प्रेरके । “यूयं राजानमिर्थ्यं जनाय विन्वतिष्ठम्”
ऋ० ५, ५८, ४ ।

इर्वास् स्त्री उर्व-आस् षुषो० । (काकुड्) १ कर्कश्याम् ।
२ हिंसके त्रि० । “सिंहव्याघ्रकतरश्चृक्षदीपिमाञ्जारश्च-
गालश्चगेर्वास्त्रकप्रभृतयो युष्मायथाः” सुश्रुतः ।
मृगेर्वास्त्रकः मृगहिंसकः । आलु । इर्वालुरष्पुक्ताथै ।

इवार(लु)शुक्तिका स्त्री इर्वास्(लु) शुक्तिकेव स्वयंस्फोट-
नात् । (फुटी) (स्वयं भिन्नविपककर्कश्याम्) ।

इल शयने अक० गतौ क्षेपे च सक० तदा० पर० सेट् । इलति ।
ऐलीत् इवेल ईलतुः इलितः इलः ।

इल क्षेपणे चुरा० उभ० सक० सेट् । एलयति ते ऐलिबत् त ।
ऐलयीत् ऐलिट “कथं वातमेलयति कथं न रमते मनः”
अथ० १०, ७, ३१ । “आसां देवतानां आसां कामयते
सा भूत्वेलयति” शत० ब्रा० १०, ३, ८, ८ ।

इलविला स्त्री पुलस्त्यसुनिपत्रायां कुवेरजनन्याम् । एतत्-
सम्बन्धेनैव कुवेरस्य ऐलविल इति नाम ।

इला स्त्री इल-क । १ भूमौ, २ गर्वि, ३ वासि, ४ जम्बुद्वीपस-
नववर्षमध्ये वर्षभेदे तत्सुषीमा चेलाहृतशब्दाथै वक्ष्यते ।
५ वैवस्वतमनुकन्यायां बुधपत्न्याम् । सा हि विष्णुवरात्
पुंस्त्वमासाद्य पुनः शङ्करयापात् स्त्रीत्वं गता बुधस्तु तास-
पगस्य पुहुरवससत्पाद्यामासेति पुराण्ये प्रसिद्धम् । तच्च
इलाशब्दे उक्तप्रायम् ई स्वप्रयोगे त्रि० ।

इ(ए)ला कण्ड्वा० यक् प० अक० सेट् । इ(ए)लायति ।

इलावृत न० इला पृथिवीवाहतं निषधादिभिः । नवव-
र्षात्मकजम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे तच्च वर्षम् “पश्चान्माख्यवतः,
प्राच्यां गन्धमादनयैलतः । इलावृतं नीलगिरेर्वायतो,
निषधाद्दक्” इत्युक्तं वृत्तः सीमावच्छिन्ने देशेऽस्ति । “माख्यवांश्च

यमकोटिपत्तनाद्रोमकाञ्च किल गन्धमादनः । नीलशैलनि-
षधावधी च तावन्नरालमनयोःरिलाटतम् । निषधनीलसुग-
न्धसुमाल्यकैरलमिलाटतमाष्टतमावधौ । अमरकेलिकुलाय-
समाकुलं रुचिरकाञ्चनचित्रमहीतलम्' सि० शि० । 'एतेन
भारतमिलाटतवद् विभाति' माषः । इलाटतस्यपर्वत-
दिवस्यंनम् । भाग० ५ स्क० ६ अ० ।

“एषां मध्ये इलाटतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः
सर्वतः सौवर्ण्यः कुलगिरिराजोमेरुर्द्वीपायामसमुद्राहः कर्णिक-
काभूतः कुवल्लयकमलस्य मुद्गनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजन-
विततो मूले षोडशसाहस्रं तावतान्तर्भूस्यां प्रविष्टः ।
उत्तरोत्तरेणैलाटतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्वयोरभ्यक्र-
हिरण्ययजुष्यां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता
उभयतः चारोदावधयोद्विसाहस्रप्रथम एकैकयः पूर्वस्मात्
पूर्वस्मादुत्तरोत्तरेण दशांशधिकंशेन दैर्घ्यं एव ह्यसन्ति ।
एवं दक्षिणेनेलाटतं निषधोहेमकूटो हिमालय इति प्रागा-
यता यथा नीलादयः । अयुतयोजनोत्सेधा हरिर्वर्षकिं-
पुरूपभारतानां यथासंख्यम् । तथैवेलाटतमपरेण पू-
र्वेण च माल्यवदुगन्धमादनावानीलनिषधायतो द्विसहस्रं
पप्रथहः । केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते । मन्द-
रोमेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोद्गाहा
मेरोश्चर्द्धिशमवष्टमगिरय उपल्लृप्ताः । चतुर्विंशेषु चूत
जम्बूकदम्बन्यप्रोषाश्वत्वारः पाटपप्रवराः पर्वतकेतव इव द्वि-
सहस्रयोजनोद्गाहास्तावद्विपविततयः शतयोजनपरिणा-
हाः । सुदाश्वत्वारः पयोमध्विनुरसष्टश्जलाः । यदुप-
स्यग्निं उपदेवगणा योगैश्चर्याणि स्वाभाविकानि भरतर-
र्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं
चैत्ररथं वैश्राजकं सर्वतोभद्रमिति । येष्वमरपरिष्टाः
सहस्ररत्ननालसामयुशपतय उपदेवगणैरुपगीयमानम-
हिमानः किल विहरन्ति । मन्दरोत्सङ्ग एकादशशत-
योजनोत्सङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फला-
न्यसूतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुर
सुरमिगन्धवह्वारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दर-
गिरिशिखराक्षिपतन्ती पूर्वैणेलाटतमुपस्रावयति । यदु-
पजोषणाङ्गवान्या अतुचरीयां पुण्यजनवधूनामवयवस्यर्ष
सुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति । एवं जम्बू-
फलानामलुञ्जनिपातविशीर्षानामनस्थिप्रायाशाभिभक्ताय-
निभानां रसेन जम्बूनदी नाम मेरुमन्दरशिखरादयुत-
योजनादवनितसे निपत्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिजाटत

मुपस्यन्दति । तावदुभयोरपि रोषशोभृत्तिका तद्रसे-
नातुविध्यमाना च वायुर्वसंयोगविपाकेन सदाभरलोका
भरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति । यदुह वाव विवुधा-
दयः सहयुवतिभिर्मुकुटककटिस्तत्रकुण्डलाद्याभरणरूपेण
खलु धारयन्ति । यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वपार्श्वनिरूढ-
स्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिष्ठाहाः
सुमधुराः सुपार्श्वशिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिला-
टतमनुमोदयन्ति । याञ्चुपयुञ्जानानां मुखनिर्वासितो
वायुः समन्ताच्छतयोजनमनु वासयति । एवं कुमुदि-
रूढो यः शतवल्गोनाम वटस्तस्य स्तम्भेभ्योनीचीनाः पयो-
दधिमधुघृतयुङ्गान्नादाम्बरशय्यासनाभरणादयः सर्व एव
कामद्वेषानदाः कुमुदापात् पतन्तस्तस्योत्तरेणैलाटतसुप-
योजयन्ति । यातुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां
वलीपलितकमसे ददौगन्धयजराभयापमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्यो-
पसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति । यावज्जीवं सुखं निर-
तिशयमेव कुरङ्गरुरकुसुम्भवैकङ्कतिकूटशिखरपतङ्गरच-
कनिषधसितिकासकपिलशङ्खवैदूर्यजार्चिहंसर्षभनागगा-
ङ्गनीरदादयोगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केशर-
भूतामूलदेशे परित उपल्लृप्ताः । जठरदेवकूटो मेरुं पूर्वे-
णाष्टादशयोजनसहस्रदगायतो द्विसहस्रःपृथुतङ्गौ भवतः ।
एवमपरेण पवनपारिपालौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ
प्रागायतौ । एवमुत्तरतः त्रिष्टम्भकरौ । अष्टभिरेभिः
परिष्कृतोऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः । मेरोर्मू-
र्ध्वनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपल्लृप्तां पुरीमयुतयोजन-
साहस्रीं समचतुरस्रां शतकौर्भीं वदन्ति । तामनु परितो
लोकपालानामाटानां यथादिशं यथारूपं त्वरीयमानेन
पुरोऽष्टावुपल्लृप्ताः” । भा० भो० ६ अ० जम्बूखण्डविभागे त ।
“धनुःसंख्ये महाराज ! द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । इलाटतं
मध्यमन्तु पञ्च वर्षाणि चैव ह । उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्ष-
सुद्विच्यते गुणैः । आयुःप्रमाणं चारोग्यं धर्मतः कामतो-
ऽर्थतः । समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ! । एव-
मेवा महाराज ! पर्वतैः पृथिवी चिता । हेमकूटस्तु सुम-
हान् कैलासो नाम पर्वतः । यत्र वैश्रवणो राजन् ! युष्मकैः
सह मोदते । अरुणसरेण कैलासात् मैनाकां पर्वतस्मृति ।
हिरण्यशङ्कः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः । तस्य
पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् । रस्यं विन्दुसरो
नाम यत्र राजा भगीरथः । दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गाधवास
वह्निबाः समाः । यूपामणिमयास्तत्र चैलाशापि हिर-

एतदाः । तत्रेद्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायथाः ।
सद्य भूतपतिर्यत् सर्वलोकेः सनातनः । उपास्यते तिमन्तेजा
यत् भूतैः समन्ततः । नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्याणुश्च
पञ्चमः । तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ।
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते । वसोकङ्करा न-
खिनी पावनी च सरस्वती । जम्बूनदी च सीता च गङ्गा
सिन्धुश्च सप्तमी । अचिन्त्या दिव्यसङ्काशाः प्रभोरेवैष सं-
विधिः । उपासते यत् सत् सहस्रयुगपर्यये । दृष्ट्यादृष्ट्या
च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दिव्याः सप्त गङ्गा
स्त्रिषु लोकेषु विन्धुताः” ।

इलिनी स्त्री चन्द्रवंश्यमेधातिथिन्दपकन्यायाम् । ‘मेधातिथिः
सुतस्तस्य यस्मात् कण्ठोऽभवद् द्विजः । इलिनी नाम य-
स्यासीत् कन्या वै जनमेजयः” हरिवं० २२४० ।

इली स्त्री इल-गतौ क गौरा० डीष् । करबाले (काटार) ।
इलीविश पु० असुरभेदे “न्यविध्यदिलीविशस्य दृढाविष्टङ्गिण्य
मभिनच्छुणमिन्द्रः” ऋ० १, ३३, १२,

इलीश पु० इलीव करबालिकेव शोभते शुभ-ड । करबालिका
सदृशावयवे स्वमानख्याते मत्स्यभेदे ।

इलिश पु० इलीश+पु० । इलीशमत्स्ये (इलिश) ।

इल्वल पु० इल+स्वप्ने वलच्-नि० गुणाभावः । १मत्स्यभेदे
२असुरभेदे च भेदि० च सिंङ्किापुत्रभेदः “सिंङ्किाया
यद्योत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगा-
ज्जातास्त्रीप्रपराक्रमाः । सैंङ्किेया इति ख्यातास्त्रयो-
दश महाबलाः । व्यंशः शल्यश्च बलिनी नभश्चैव महाबलः ।
वातापिर्नसुचिश्चैव इल्वलः सुहृमस्तथा । आङ्गिकोनरक-
श्चैव (काबनेमि) काबनामश्चैव च । राहुर्व्येडस्तु तेषां
वै सूर्यचन्द्रप्रमर्दनः” हरि० ३३० । तच्चरितं यथा

“इल्वलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दनः ।
मण्डिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः । स ब्राह्मणं
तपोयुक्तमवाच दितिनन्दनः । पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं
प्रयच्छतु । तस्मै स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसन्नि-
भम् । चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भ्रमम् ।
तदाप्रवृत्ति राजेन्द्र ! इल्वलो ब्रह्महाऽसुरः । मनुमान्
भ्रातरं कामं मायावी ज्ञकरोत्ततः । मेघरूपी च वा-
तापिः कामरूपोऽभवत् क्षणात् । संकल्य च भोजयति
ततो विप्रं जिघांसति । स चाह्वयति यं वाचा गतं वैव-
स्वतक्षयम् । स पुनर्देहमास्थाय जीवन् स प्रत्यदृश्यत ।
ततो वातापिमसुरं कामं ज्ञत्वा सुसंस्कृतम् । तं ब्राह्मणं

भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् । तामिल्लेन महता
खरेण वाचमीरिताम् । श्रुत्वाऽतिमायो बलवान् क्षिप्रं
ब्राह्मणकण्ठकः । तस्य पार्श्वं विनिर्भद्य ब्राह्मणस्य महा-
सुरः । वातापिः प्रहसन्नाजन्निष्क्राम विनाशयन् । एवं
स ब्राह्मणान्नाजन् ! भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास
दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः” भा० व० ६६४० ।

३मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्थासु पञ्चसु तारासु स्त्रीब० व० ।
तत्र इल्वका इति पाठान्तरम् । इल्वन्ति प्रीणयन्ति इवि-
प्रीणने कुन् इदित्वात् तुम् क्षिप्रकादि० न अत इत्त्वम्
इति भानुदीक्षितः । तेन इल्वका इति लकारमध्यपाठ-
कल्पनं प्राप्तादिकमेव । [ऐन्वीत् । इल्वकाः ।

इव व्याप्तौ प्रीणने च इदित् भा० पर० सक० सेट् । इल्वति
इव अव्य० इल्व-निरु० क । १सादृश्ये, २उत्प्रेक्षे याम्, ३ईषदर्थे,
वाक्यालङ्कारद्योतकता चास्य तत्र उपमायाम् “इवेन निल्व-
समासोविभक्त्यलोपश्चेति” वार्त्ति० उक्तेर्नित्यसमासः विभ-
क्तौर्लोपाभावश्च स च समासस्वरार्थ एव । “वागर्थोविव
संश्रुतौ वागर्थप्रतिपत्तये” रघुः । “हंसीव लण्ण । ते कर्त्तिः
स्वर्गङ्गामवगाहते” चन्द्रालोकः । एतत्प्रयोगे श्रौती उपमा
“श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थे वा वतिर्यदि” सा० द० उक्तेः ।
उत्प्रेक्षायाम् । “गुण्या गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव”
रघुः । “गङ्गान्धसि सुरताण ! कपाणस्तव निःस्वनः ।
स्नातीवारिवधूवगेर्भपातनपातकी” “सुखमेषोडयोभाति
पूर्णचन्द्रइवापरः” सा० द० इवादिशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षया
वाच्यत्वम् । “वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः”
सा० द० उक्तेः । वाक्यालङ्कारे “सर्वदा क इव वा सङ्-
घ्यते” किरा० “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नास्तीनाम्”
शकु० “सृजति सा क्रियतीमिव न व्यधाम्” नैष० ईषदर्थे
“तदस्ति पर्युषितमिव” शत० ब्रा० “आवर्जिता किञ्चिदिव
क्षान्नाभ्याम्” कुमा० ४ अवधारणार्थे च । “श्रिये पूषं द्विषु-
क्षते वदेवाः” ऋ० १, १८४, २ । “इषक्षतेव इवशब्द एवाचौ”
भा० । “सुखेव तु वा ईश्वरा” शत० ब्रा० । इवशब्दो-
ऽवधारणार्थे” भा० ।

इशीका स्त्री इषीका पु० । इषीकाशब्दार्थे अमरटीका ।

इष गतौ सपथे च दिवा० पर० सक० सेट् । १इषति, ऐषत् ।
ऐषीत् इषितः एषित्वा । “इषन् वाचसपवक्त्रेव होतः”
ऋ० ६, ६४, ६ । “योऽभिवात इषितः प्रवाति” अथ०
१०, ८, ३५ । “स तत्कमीषितस्त्रयमन्ने” अथ० ६, ३५,
५ । “हित्वानो वाचमिषित्” ऋ० ६, ६४, ६ । इष्का-

यामपि "अप इष्य होतरित्यप इच्छ होतरित्यैवेतदाह" शत० ब्रा० ३, ६, ३, १५। गतौ तदादिरपि इषति निरु०। अतु+अन्वेषणे गवेषणे "अन्विष्यन्तस्ततःसीताम्" रामा० 'यावदेनामन्वेष्यामि' शकु०। "न रत्नमन्विष्यति ऋग्यते हि तत्" कुमा०। "तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवः सः" रघुः। स्वार्थे णिच्। तत्रैव "राममन्वेषयामि" सा० द०। प्र+प्रेरणे। "अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारीं तवान्तिकम्" भा० व० १६ अ०। "गत्वा प्रैषीच्च रावणम्" भट्टिः "अध्वर्युप्रेषितोभैलावरुणः प्रेष्यति" आश्व० ग०। "शौनः शेषं च प्रेष्यति" कात्या० १३, ६, १ "अग्नीषोमाभ्यां कागस्य वपायै मेदसे प्रेष्य" शत० ब्रा० ३, ८, २, २७। षञ् प्रेष्यः। ख्यत् प्रैषः। स्वार्थे णिच्। प्रेषयति प्रेषयामास। "स च मां प्रेषयामास" रामा०। [पितः पथ्येषणा। परि+सत्कारपूर्वकनियोजने पथ्येष्यति स्वार्थे णिच् पथ्ये- इष वाञ्छायाम् तदा० पर० सक० सेट् वेट् क्तुः। १ इच्छति, "इच्छामि संबद्धितमाप्तयाते" कुमा०। इच्छेत् "यदीच्छे- हिपुत्रान् भोगान्" मल० त० पु०। "राजान्नेवासि- वाञ्छेभ्यः सीदन्नोच्छेद्भनं क्षुधा" या० सूट्। ऐच्छत् ऐषीत् "ऐषीः पुनर्जन्मजयाय यत्त्वम्" भट्टिः इयेष "इयेष वा कर्तुमनभ्यमात्मनः" कुमा० ईपलः। इच्छन् "किमच्छन् कस्य कामाय किमर्थमनुसंज्वरेत्" श्रुतिः। एषिता-ऐषा एषित्वा-इष्टा। भावे य इच्छा "आत्मजन्त्या भवे- दिच्छा" न्यायका०। इष्टः "इष्टोऽपि मे सखा चेति" गीता। कर्मणि इष्यते "तिराताच्छुद्धिष्यते" श्रुतिः। एष्यः एषि- तव्यः। "एष्य्या बहवः पुत्रायद्ये कोऽपि गयां व्रजेत्" पु०। अतु+अन्वेषणे। "तं खलन्त इवानीषुः" शत० ब्रा०। "हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमन्वेष्टा" का० उ०। "अतु- पदमन्वेष्टा" पा० "वयं तत्त्वान्वेषात् मधुकर! हतस्त्वं खलु क्षतो" शकु०। प्रति+ प्रतिपद्ये प्रतीच्छति (प्रतिगृह्णाति)। "ततः प्रतीच्छ प्रहरेति वादिनी" नैष० "स्रुषां प्रतीच्छ मे कन्याम्" प्राप्नो व "बुद्धौ शरणमन्विच्छ" गीता। स्वार्थे णिच् वेदे० नि० गुणभावाः। इषयति "इच्छंस्तदा- का रायेष मदान् इषयेष ज्योतिः" ऋ० १, १८५, ६। "इषयेष इच्छाम" भा०। परि+अन्वेषणे च परीच्छति (अन्विष्यति) "भगवन् वा अह- केभिरात्विज्जैः पथ्येषिषम्" का० उ०। अमि+अन्विष्यायाम् अमीष्टम्।

इष आभोच्छ्रे क्र्यादि० पौनःपुन्ये पर० अक० सेट्। इष्याति इष्यात् इष्याथ। "इष्यान्निषायासं महेषास्य सर्वलोकं मद्रपाण" यजु० ३१, २२, अ०। ऐष्यात् ऐषीत्। एषितः एषित्वा। प्रेषणे च। "भिनङ्गिरिं शवसा वज्जमिषण्" ऋ० ४, १७, ३। इष्यन् प्रेषयन्" भा०। इच्छार्थेऽपि "पूर्वीरिषश्चरति मध्व इष्यन्" ऋ० १, १८१, ६। "मध्वः मधुनः इष्यन् इच्छन्" भा०। आभो- च्छ्रेऽपि क्रियापौनःपुन्यम्। क्रिया च धात्वर्थविशेषः स च वाञ्छागत्यादिरेव तस्यैवाभीच्छ्रेऽप्युद्योतनेऽस्य साधुत्वम् इष गतौ भ्वा० उभ० सक० सेट्। एषति ते। ऐषीत् ऐषिष्ट अतु-अतुषरणे। अन्वेषति। "अन्वेषन्तोवनं राजन्" "देशमन्यं दुराचारमन्वेषन् वानरास्तथा" रामा०। इष् क्ति० इष-इच्छायां क्तिप्। इच्छायुक्ते। इट्चरः। "विदादूजं शतक्रतुं विदादिषम्" ऋ२, १२, ४। कर्मणि क्तिप्। इष्यमाथे क्ति० अत्रे स्त्री "मधुमतीन इष्यच्छधि" यजु० ७, २, "आश्विनयज्वरीरिषः १, ३, १। "इषे त्वोज्जं त्वा" यजु० १, १, १। इष्यते इष-अन्वेषुं तस्यर्थे कर्मणि क्तिप्। इष्यतीये। "इषस्तुतो महामहे" ऋ० ५, ५०, ५, "इषः एष्यीवस्" भा०। इष-गतौ भावे क्तिप्। ५ यात्रायाम् स्त्री इष्य पु० इष-गतौ क्तिप्-इट् यत्वा साश्विन् मासे जिगीषुषा- मसि अर्थ आ० अच्। सौरे चान्द्रे च आश्विने ऽमासि। "आवस्ये भाद्रमासे युवतिगृह्णते चार्थलाभः प्रदिष्टः" राजमा० उक्तेः "सौराश्विनस्य यात्रायाम् अर्थलाभदत्वात्तथा- त्वम्"। अत एव रघौ "सरितः कुर्वती गाधाः पथसाध्या- नकर्दमान्। यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्"। शरत्कालस्य रात्रां यात्रार्थत्वसक्तम्। शरदुत्सव इष्योर्जस्य शरदिति" श्रुत्युक्त आश्विनकार्तिकमासरूपः कालः तस्य च सौरत्वस्य यन्त्रे वक्ष्यते "आनेखलं सञ्चरतां घनानां कायामिषे साहुगतां निषेव्य" कुमा० पाठान्तरम्। "ध्वनि- मिषेऽनिषेक्षणास्यतः" भाषः। तत्र चान्द्रे "इषे मास्यसिते गले नवम्यामार्दयोगतः" तिथि० देवीसु० अत्र चान्द्रोमौषः "यच्छरदूर्जस्य औषधः पच्यन्ते तेनोहैताविषयोर्जस्य" शत० ब्रा० ऋ० ४, २, १, १७, "अन्तर्भूतस्यर्थे भावे षञ्जेषे कं"। २ प्रेषणे "इषवान् मम रेजति" ऋ० १, २६, ६, "इषवान् प्रेषणवान्" भा०। इष-इच्छायां कर्मणि षञ्जेषे क इच्छे न० निरु०। इष्यणि स्त्री इष-भावे अग्नि वेदे० नि० गुणभावाः। प्रेषणे

“दुहाना धेनुर्वजनैषु कारवेत्तना शतिनं पुरुरूपमिषणि”
 ऋ० २, २, ६, इषणि एषणायाम् भा० । सप्रत्या लुक् ।
 लोके तु एषणिः वा ङीप् । इषणिमिच्छति क्यच् । वेदे०
 नि० इलोपः इषण्यति “ऋतस्य बुध्न उपसाभिषण्यन्” ।
 ऋ० ३, ६, १, ७, ततः भावे अ । “इषण्या प्रेषणायाम्
 “इषण्यया नः पुरुरूपमाभेर” ऋ० ८, ४६, १८ ।

इषव्य लि० इषणा विध्यति इषौ कुशलो वा यत् । शरलक्षेत्रे,
 शरव्ये शरत्वागकुशले च “आराष्ट्रे राजन्यः शूर इष-
 व्योऽतिव्याधी” यजु० ऋ० २२, २२ “इषुभिर्विध्यति इषव्यः
 यद्वा इषौ कुशलः” वेदे० [धातयः] ऋ० ६, ७६, १,
 इषि लि० इष-कि । इच्छावति “विचिदन्नाना इषयोव्य-
 इषिका स्त्री इष-गत्यादौ कुन् अत इत्त्वम् । इषीकाशब्दार्थे
 ह्रस्वपरि ह्रस्वः इषिकह्रस्वम्” तदोयह्रस्वे ।

इषीका स्त्री इष-गत्यादिषु ईकन् कित् ह्रस्वश्च । गज-
 नेलगोलके । २काशे, ३मुञ्जामध्यवर्त्तितणे च तदालम्ब्यैव
 अश्वत्याम्ना प्राण्डववधाय महास्त्रं परित्यक्तम् यथा
 भा० प० १४अ० “व्यथितात्माऽभवत् द्रौणिः प्राप्त-
 क्षेममन्यत । तत्र दिव्यभदीनात्मा शरमास्त्रमचिनयत् ।
 जयाह च स चेर्षीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना । स
 तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदरयत्” इत्युपक्रम्य “तत-
 क्षस्यामिषीकायां पावकः समजायत । प्रथक्प्रक्षिप लो-
 कांस्त्रीन् कालान्कयमोपमः” इमामिषीकामधिकृत्य
 कृतोऽग्रन्थः अण् ऐषीकं भारतान्तगतपर्वभेदे “मुञ्जा
 वैषीका तलमिति” शत० ब्रा० “यदि नडानां यदि वेणूनां
 यदि वैषीकाणाम्” शत० ब्रा० १, १, ४, १६, ४ शरशला-
 कायां प्रीरणकाषिकायाञ्च उज्ज्व० “तस्मिन्नास्यदिषी-
 कास्त्रं रामोरामावबोधिनः” रघुः ।

इषिर लि० इष-गतौ किरच् । १ गतिशीले । “शं न इषिरो
 अभिया रातः” ऋ० ७, ३५, ४, “इषिरः गतिशीलः” भा०
 २ चक्षनशीले च “निसामनामिषिरामिन्द्र ! भूमिम्” ऋ० ३,
 ३०, ६ । “इषिरां चलन्तीम्” भा० ४ अग्नौ पु० उज्ज्व०

इषु इ० स्त्री ईष्यते हिंस्यतेऽनेन ईष-उ ह्रस्वश्च । १ वाणे
 “प्रतिसंहरन्निषुम्” रघुः । “इषमति रघुसिंहे दंदशुकान्
 जिघांसौ” भट्टः । “इषुभिः प्रतियोत्सामि” गीता
 स्त्रीत्वे “तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति” ऋ० २, ११, ४, ८ ।
 “यामिषुं गिरिशल ! विभर्ष्यस्तवे” यजु० १६, ३ ।
 तत्तुल्यसंख्ये २ पञ्चसंख्यान्विते च । पञ्चशरशब्दे वक्ष्यमा-
 णस्य कामशरस्य पञ्चसंख्याकत्वस्यानुसारेण शरशब्देन हि

पञ्चसंख्या बोध्यते । “पञ्चपञ्चाष्टसप्तषु त्रैयसौजः
 सु राशिषु” ज्योति० । ३ वृत्तचैतान्तर्गते जीवावधिप-
 रिधिपर्यन्तकतसरत्नरेखायाञ्च तदानयनप्रकारः सोदा-
 हरणः लीला० दर्शितो यथा

“ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूनोर्दलितः शरः स्थात् ।
 व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्कुणाच्च मूलं द्विनिम्नं भवतीह जीवा ।
 जीवाङ्गमत्ते शरभक्तयुक्ते व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते” उदा०
 दशविस्तृतिहस्तान्धर्वल ज्या षण्णता भवेत् । तत्रेषु
 वद वाणाज्ज्यां ज्यावाणाभ्याञ्च विस्तृतिम्” न्यासः ।
 व्यासः १०, ज्या ६, अनयोर्योगः १६, अनरं ४ तयो-
 र्घातो ६४, तस्य मूलं ८, तेनोनोव्यासः ३, दलितः शरः १ ।
 तेन १० हस्तव्यासके वृत्तचैले यदि जीवमिति ६ तदा शर
 मानम् १ एकहस्त इति ज्ञेयम् । ज्ञातशरव्यासके वृत्त-
 चैले जीवानयनं यथा व्यासः १० हस्तः, शरः १ हस्तः
 तेनोनितः व्यासः ६, तस्य मूलम् ३ । द्वाभ्यां गुणितम्
 ६, जीवामानम् । ज्ञाताभ्यां ज्यावाणाभ्यां व्यासानव-
 नम् । यथा जीवा ६ तस्याङ्गं ३, तस्य वर्गः ६ । शर-
 संख्यया १ भक्ते ६ । शरसंख्यया १ योगे व्यासमानम्
 १० । एवमन्यसंख्यकजीवादौ अनया दिशा शराद्या-
 नयनम् । यद्वाणां क्रान्तिवृत्त चेतस्य शरानयनं संक्षेपेण
 दर्शितम् सि० शि०

“सतिराशिष्यहृद्युज्यानिर्गच्छिज्योद्धृतः शरः । स्फुटोऽसौ
 क्रान्तिसंस्कारे दृक्कर्मण्यज्जे तथा” मू० । “अयं संक्षिप्तो
 गौणप्रकारः । सुख्यस्तु पूर्वं व्याख्यात एव । तथापीह
 युक्तिमात्रस्यते । विषुवद्घृत्तात् क्रान्तिर्ध्रुवामिषुखी ।
 क्रान्त्यपाच्छरः कदम्बाभिमुखः । कथं तेन तिर्यक्स्थेन सा
 संस्कार्या । अतः क्रान्त्यग्रे यद्दुज्यावृत्तं तस्य शरापस्य
 च यदन्तरवृत्तं तेन संख्यता सती स्फुटा भवति । तज्ज्या-
 नरं कोटिरूपम् । शरः कर्णरूपः । तद्गर्गान्तरपदं दुज्या-
 वृत्ते भुजः । एतत् त्र्यस्रं दिग्बलनजत्र्यस्रसंभवम् । तत्र
 सतिराशिष्यहृत्क्रान्तिः कदम्बध्रुवस्तलशोरन्तरम् । तज्ज्या
 भुजः । तद्दुज्या कोटिरुज्या कर्णः । यदि त्रिज्य-
 येयं कोटिस्तदा शरेण केत्युपपन्नम् । कोटिरूपस्यैव शरस्य
 ध्रुवोन्मुखस्याज्ज्ययाऽज्जं दृक्कर्म कर्तुं युज्यते” प्रमि०
 त्रिस्तरेस्तत्रैव “विक्षेपलिप्ताः क्षितिजादिकानां खेषा ११०
 द्विवाणेन्दुमिता १५२ रसाद्याः ७६ । षट्कीन्दवः
 १३६, खाग्निभुवः १३० सितस्रपातौ स्फुटौ स्तत्रल-
 केन्द्रयुक्तौ” मू० “क्षितिजस्य खरुद्रमिता ११० मध्यमा

विज्ञेयलिङ्गाः । बुधस्य द्विवाच्येन्दुमिताः १५२ । गुरोः षट्सप्ततिः ७६ । शुक्रस्य षड्विंशतिः १३६ । तस्याः । शनेः खलीन्दु १३० मिता वेदितव्याः । तथा बुध-शुक्रयोर्वी गणितगतौ पातो तौ स्वस्वशीघ्रकेन्द्रेण युक्तौ कार्यौ । एवं स्फुटौ सः । अतोपपत्तिः । मध्य-मगतिवासनायां वेधप्रकारेण वेधवलये अहविज्ञेपोप-त्तिर्दर्शितैव । किंत्वन्त्यफलज्यार्धधनुषा सतिगृहेण तस्य यदा शीघ्रकेन्द्रं भवति तदा तिज्यातल्यः शीघ्रकर्णो भवति तस्मिन् दिने वेधवलये यावान् परमो विज्ञेप उपलभ्यते तावान् अहस्य परमो मध्यमविज्ञेपः । एवमेते भौमा-दीनामुपलब्धाः पठिताः । अथ त्र्यशुक्रयोः पातस्य स्फु-टत्वस्यते । भगणाध्याये ये बुधशुक्रयोः पातभगणाः प-ठितास्ते स्वशीघ्रकेन्द्रभगणैरधिकाः सन्तो वास्तवा भवन्ति । ये पठितास्ते सत्याः कर्मलाघवेन सुखार्थम् । अतः पठित-तचक्रभवौ स्वशीघ्रकेन्द्रयुतौ वास्तवभगणनिष्पन्नौ स्फुटौ भवतः । तथा चोक्तं गोले । 'ये चात्र पातभगणाः पठिता तत्रभ्रमोस्ते शीघ्रकेन्द्रभगणैरित्यादि' । इदानीं अह-विज्ञेपानयनमाह' प्रमि० । 'मन्दस्फुटात् खेचरतः स्वपात युक्ताङ्गज्ज्या पठितेषु निष्पे । स्वशीघ्रकर्णेन हृता शरः स्यात् सपातमन्दस्फुटगोलदिकः' सू० । 'मन्दस्फुटादहृत्पात स्वपातयुक्ताङ्गज्ज्या साध्या । सा अहस्य पठितेन शरेण गुण्या स्वशीघ्रकर्णेन भाज्या फलं स्फुटविज्ञेपः स्यात् । सपातो मन्दस्फुटो अहो यदि राशिषट्काद्रूनस्तदोत्तरो विज्ञे-पोऽन्यथा दक्षिणः । अतोपपत्तिः । मन्दस्फुटो अहः स्वशीघ्रप्रतिमण्डले भ्रमति । तत्र च तस्य पातोऽपि । पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलयोः संपातः । तस्मादा-रभ्य विज्ञेपप्रवृत्तिः । इह सुमरत्वं यशलाकया कक्षाम-ण्डलं तत्रप्रतिमण्डलं च द्वेद्युकोक्तविधिना विरचय्य तत्र शीघ्रप्रतिमण्डले भेषादेः प्रतिलोमं पातस्थानं च चिह्न-यित्वा तत्र विमण्डलं निवेश्यम् । पातचिह्नाद्राशिषट्-कान्तरे विमण्डलप्रतिमण्डलयोरन्यं सम्पातं क्त्वा पातात् पूर्व तस्मिन्नेतन्तरे पतितविज्ञेपप्रमाणेन प्रति-मण्डलादुत्तरतो विमण्डलं केनचिदाधारे स्थिरं क्त्वा भेषादेरुत्तरो मन्दस्फुटं अहं प्रतिमण्डले विमण्डले च दत्त्वा विज्ञेपोपपत्तिं दर्शयेत् । तत्र तयोर्ग्रहयो-र्वीवान् विप्रकर्षस्तावन्तत्र प्रदेशे विज्ञेपः । अथ तस्या-नयनम् । पातस्थाने हि विज्ञेपाभावः । ततस्मिन्नेतन्तरे परमो विज्ञेपः । अन्तरेऽहपातेन । अतः पातमह-

चिह्नयोरन्तरं तावज्ज्ञेयम् । तत्र तयोर्योगे कृते भवति । यतो भेषादेरुत्तरोमं अहो दत्तः । पातस्तु प्रतिलोमम् । अतस्तयोर्योगः शरार्थं किल केन्द्रम् । तस्य दोर्ज्या साध्या । यदि तिज्यातल्यया दोर्ज्याया पठित-विज्ञेपतल्यं प्रतिमण्डलविमण्डलयोरन्तरं लभ्यते तदाऽ-भीष्टया अहस्थानभवया दोर्ज्याया किमिति फलं शीघ्र-कर्णाप्ये विज्ञेपः । अथ द्वितीयोऽहपातः । यदि शीघ्रक-र्णाप्ये एतावान् विज्ञेपस्तदा तिज्याप्ये क इति । अत्र गु-णभाजकयोस्तिज्यातल्ययोस्तुल्यत्वाच्चाशे कृते सति दोर्ज्या-याः पठितविज्ञेपो गुणः शीघ्रकर्णो हरः । फलं कक्षाप्र-देशे विज्ञेपो ज्यारूपस्तस्य चापं स्फुटविज्ञेप इत्यर्थः । भू-चिह्ने सूत्रसूक्तमयं बह्वा द्वितीयमयं विमण्डले अहस्थाने निबद्धं सूत्रं कर्षः । सूत्रकक्षमण्डलयोरन्तरं स्फुटः शर इत्यादि सर्वं छात्राय दर्शनीयम् । इदानीं विज्ञेपस्य क्रान्तिसंस्कारयोग्यतालक्षणमन्यत् स्फुटोत्तरणमाह' । प्रमि० 'चिज्यावर्गादयनवलनज्याकृतिं प्रोक्ष्य मूलं यदृ-र्यश्चा द्युचरविशिखस्ताडितस्तिज्यापत्रः । यदा राशि-तलयुतखगद्युज्जकाघ्रस्तिभौव्यां भक्तः स्योभति नियतं क्रान्तिसंस्कारयोग्यः' मू० । अहस्य 'युतायनांशोऽप-कोटिशिज्जिनीत्यादिनायनं वलनं साध्यम् । अत्र वलन-शब्देन वलनज्या ग्राह्या न धनुः । तथा इतः प्रवृत्ति-दृहज्जग्राभिः कर्म कर्तव्यम् । यतो दृहज्जग्राभिः शरज्या शरकलातल्यैव भवति । तस्यानयनम् । वलनस्य वमं तिज्यावर्गादपास्य यन्मूलं लभ्यते तद्यदिसंज्ञं ज्ञेयम् । तथा यश्चा अहविज्ञेपो गुणितस्तिज्याया भक्तः स्फुटः क्रान्तिसंस्कारयोग्यो भवति । अथानुकल्प उच्यते । यदा राशितलयुतखगद्युज्जकाघ्र इति राशितलयुतस्य अहस्य यावतो द्युज्या तथा वा गुण्यास्तिज्याया भक्तः स्फुटो भवति । अत्र भाजकसूक्तत्वाद्गुणकस्थान्यत्वात् फलं स्यान्तरमित्यतोऽनुकल्पे नोक्तम् । अतोपपत्तिः । क्रान-त्यपात् किल शरो भवति । शराप्ये अहः क्रान्तिः शरेण संस्कृता स्फुटा भवति । अत्र गणितगतैर्नैव शरेण क्रान्तिः स्फुटा क्रियते तदयुक्तम् । यतः क्रान्ति-विषुवन्मण्डलात् तिर्यग्भ्रुवाभिसृष्टी । विज्ञेपस्तु क्रान्ति-मण्डलात् तिर्यग्भ्रुः कदम्बाभिसृष्टः यथोक्तं गोले । 'सर्वतः क्रान्तिसूत्राणां भ्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुवन्म-ण्डलप्राच्या भ्रुवे यास्या तथोत्तरा' । सर्वतः क्षेप-सूत्राणां भ्रुवाज्जिनलवान्तरे । योगः कदम्बसंज्ञोऽयं ज्ञेयो

वल्गनवोधकत् । तत्रापमण्डलप्राच्या यास्या सौम्या च दिक्
शदा । कदम्बभ्रमवृत्तं चेति' । अतो विक्षेपः कदम्बाभि-
सुखो भवति । भ्रुवामिसुख्या क्रान्त्या सह कथं तस्य सिद्धि-
दिक्कस्य योगवियोगावुचितौ । तयोर्थेऽङ्घ्रिदिक्त्वं तदायन-
वल्गनवशात् । अथ तद्गोलोपरि प्रदर्शयते । यद्योदितं गोलं
विरचय्य क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहचिह्नं तस्मात् परितो नवति-
भागान्तरेऽन्यत् त्रिज्यावृत्तं निवेश्यम् । अथ ग्रहचि-
ह्नाद्भ्रुवोपरिगामि स्तत्वं तस्मिन् वृत्ते यत्र लगति तत्क-
दम्बयोरन्तरस्य ज्या त्रिज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं
कोटिः । सा च यद्विसंज्ञा । क्रान्त्यग्राहिकेषु कदम्बा-
भिसुखः कर्णरूपः । तस्य कोटिरूपकरण्यायानुपातः ।
यदि त्रिज्याकर्णं यष्टिः कोटिस्तदा शरकर्णं का । फलं
क्रान्तिसंस्कारयोर्म्यो विक्षेपो भवति । तेन संस्कृता
क्रान्तिः स्फुटा । विक्षेपायस्यस्य ग्रहस्य विषुवन्मण्डलस्य
च यदास्योत्तरमन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिरुच्यते अथातु-
कल्पेऽपीयमेव वासना । अत्र सतिराग्निग्रहक्रान्तिज्या
भुजस्थाने कल्पिता स भुजः । तद्दद्या ज्या यष्टिस्थाने
कल्पिता सा कोटिः । तत्रापि त्रिज्या कर्ण इति सर्व-
सुपपन्नम्' प्रमि० । तत्रैव स्थानारेऽप्युक्तम् ।

“नाडिकाग्रमण्डलात् तिर्यग्गतापमः क्रान्तिवृत्तावधिः
क्रान्तिवृत्ताच्छरः । ज्येष्ठवृत्तावधिसिर्यग्गेवं स्फुटो नाडि-
कावृत्तस्त्रेडान्तराज्येऽपमः” मू० । ‘क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्र-
हस्थानं तस्य नाडिकावृत्तात् तिर्यग्गन्तरं सा क्रान्तिः अथ
विमण्डले च यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्ताद्यत् तिर्य-
गन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्यग्रहस्य नाडीवृत्ता-
द्यत् तिर्यग्गन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः’ प्रमि० ।

इसामवेदविहिते यज्ञभेदे । ‘इषुवज्ज्यौ सासवेदे विहितौ’
सि०कौ० । इषुप्रकारः स्थूला० कन् । इषुकःशरप्रकारे

इषुकामशमी स्त्री पुरीभेदे ‘पूर्वेषुकामशमी’ सि०कौ० ।

इषुकार ए० इषुं करोति क्-अच् लप० । वाचकारके
शिल्पिभेदे ‘पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गोऽन्वेषणं विना ।
इषुकारः कुमारी च षडेते सुरवोमस’ बौद्धेनोक्तं सम-
र्थयितुं पिङ्गलादीनां यथोपदेशकारित्वात् शुरुत्वं तथा
वर्णितम् यथा । ‘आशा वल्गवती राजन् ! नैराश्यं परमं
धरमं सुखम् । आशां निराशां कृत्वा तं सुखं स्वपिति
पिङ्गला । सामिधं कुररं दृष्ट्वा बध्यमानं निरामिधैः ।
स्नामिषस्य परित्यागं त् कुररः सुखमेधते । षडारम्भो हि
इःसाय न सुखाय कदाचन । सपः परकृतं वेदज्ञं प्रविश्य

सुखमेधते । सुखं जीवन्ति सुनयोभैश्चलित्समाश्रिताः ।
अयत्रे नैव जीवन्ति सारङ्गाइव पक्षिणः । इषुकारो नरः
कश्चिदिषावासकृत्मानसः । समीपेनापि गच्छन् राजा-
नं नावमुद्भवान्’ बहूनां कलहो नित्यं द्वयोःसङ्घटनं भ्रुवम् ।
“एकाको विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा” भा०शा०
प० अ० १७८ इषुकदादयोऽप्यत्र ।

इषुकृत त्रि० इषुरिव शीघ्रगामी ऋजुगामी वा कृतः । वाच-
हृत्यं शीघ्रगामितया ऋजुगामितया च कृते । ‘अत्रिषे पूष-
न्निषुकृतेव देवा नासत्या’ ऋ० १८४, ३ । इषुकृतेव इवयद्
एवार्थे । आजिधावनाय इषुवच्छ्रीभ्रजुगामिनौ कृता-
विव सन्तौ’ भा० इषुकृता इव नासत्या इत्यादौ सर्वत्र
आन्दस आ । एतेन इषुकृच्छब्दोदाहरणतया एतस्या
ऋच उपन्यासः प्रमादिक एव ।

इषुधु शरधारणे कण्डू प० अ०क० सेट् । इषुधुति शेषुधीत्
इषुधुता-इषुधिता । याच्ञायामपि “विश्वो राय इषु-
धुति द्युम्नं दृषीत पुष्यसि” ऋ० ६, ५०, १ । पतिं वो
अज्ञानां धेनूनामिषुधु’ ऋ० ८, ५८, २ । भावे अ ।
इषुध्या प्रार्थनायां स्त्री । ‘दिवोवास्तोष्वहुरस्य वीरै-
रिषुधयेव मरुतो रोदसोः’ ऋ० १, १२२, १ । उष् इषुधु
प्रार्थके “इषुधय ऋतमापः पुरन्ध्रैः” ऋ० ५, ४१, ६ ।

इषुधर पु० इषुं धरति धृ-अच् इत० । वाचधरे इषुधृदा-
दयोऽप्यत्र । ‘यथांसि सर्वेषुश्वतां निरास्यत्’ भट्टिः ।

इषुधि पुंस्त्री० इषवो धीयन्तेऽत्र धा-क्त्वि इषुध-इन् य-
लोपो वा । वाचाधारे वाचधारेके वा ढुषे । स्त्रीत्वे
“धनुर्गाण्डीपमादाय तथाऽन्त्ये महेषुधी” भा०व० ।
३८अ० । निरसर्वमेन इषुधिरसक्तः” ऋ० १, ३३, ३ । पुंस्त्वे
“बहुाऽऽन्त्यौ महेषुधी” रामा० । “बहूनां पिता बहुरस्य
पुत्रश्चिषोदृषोति समनावगम्य” । ‘इषुधिः सङ्का प्रतनाच्च’
ऋ० ६, ७५, ५ । ‘बहव इषवो धीयन्ते इषुषां निधान-
त्वात् ‘इषुधिरिषुषां निधानम्’ यास्कः’ भा० ।

इषुप पु० इषुं पिबति पा० पाने क लप०प० । असुरभेदे
सहि अंशावतारे नमजिज्ञामा राजासीत् यथाह भा०
आ० ६७अ० ‘इषुपोनाम यस्तेषामहुराणां बलाधिकः ।
नमजिज्ञाम राजासीत् भुवि विख्याताविक्रमः’ ।

इषुपुङ्गा स्त्री इषोः पुङ्गमिव पुष्यमस्याः । शरपुङ्गावृत्ते ।

इषुपुष्या स्त्री इषुरिव पुष्यमस्याः । शरपुष्यायाम् ।

इषुमत् पु० इषवःसन्त्यस्य प्राशक्त्येन मतुष् । प्रशक्तवाचधरे ।

“इषुमति रघुसिंहे दन्दशुकान् जिघांसौ” भट्टिः ।

इषुमात्र न० इषु प्रमाणमस्य इषु+मात्रच् । १ शरप्रमाणे ऋग्-
वेदिनां २ कुण्डे कुण्डशब्दे विवृतिः । ३ इषुप्रमाणमात्रे लि०
स्त्रियां ङीप् । “यद्येकः पशुः स्यात् एकप्रादेशं कुर्यात्
अथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशं कुर्यादिषुमात्रीं
वा वीथ्यं वा इषुर्वीथ्यं सम्भितैव तद्भवति । पञ्चप्रादेशा ह्यस्य
त्वेव पुरेषु भवति” शत० ब्रा० १, ५, २, १० । इदसुखा-
मधिकृत्य प्रवृत्तम् । उखां करोतीत्युपक्रम्य “पञ्चप्रादेशा
गिषुमात्री वा तिर्यक् पञ्चपशौ” कात्या० १, ६, ३, २५,
उक्तेः । इषुमानं च अङ्गुल्यवधिवाङ्गुलपर्यन्तमानं
तच्च प्रादेशत्वयम् यार्त्तिकसम्प्रदायप्रसिद्धम् । ४ शरगतिपर्य-
न्तमाने च । “अथ यदब्रवीत् वर्द्धस्वेति । तस्माद् ह्यस्ये-
षुमात्रमेव तिर्यक् वर्द्धते इषुमात्रं प्राङ्गुल्यवधिवावरं समु-
द्रम् दधावव” शत० ब्रा० १, ६, ३, ११ । दत्तासुरवर्द्धन
प्रकारः । “इषुमात्रं धनुषः सकाशात् बलात् प्रयुक्तेषु-
यावद्दूरं गच्छति तावन्मात्रं प्रतिच्छन्नं तिर्यक् उभय
पार्श्वतः अवर्द्धत” भा० । शरविद्येपप्रमाणञ्च । इषु-
विद्येपशब्दे दृश्यम् ।

इषुविद्येप पु० इषोर्विद्येपयोग्यदेशः । साङ्गं शतहस्तमिते
शरविद्येपयोग्ये देशे तन्मानमाह आ० त० पितामहः
“मध्यमेन च चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्वयम् । हस्तानाञ्च शते
साङ्गं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः । तत्प्रमाणदेशातिक्रमेणैव
पुरीषोत्सर्गः कार्यः । “ततः कल्प्यं समुत्थाय कुर्यात्
मैत्रं नरेश्वर ! नैर्ह्येत्यामिषुविद्येपमतीत्याभ्यधिकं भुवः” ।
मैत्रं मित्त्रदेवताकपायुसम्बन्धात् पुरीषोत्सर्गं इषुविद्येप
मतीत्य इषुविद्येपयोग्यदेशाद्वाहः” आ० त० रघु० ।

इषेत्वक पु० इषे त्वा इतिभागोऽस्यत्वानुवाके अध्याये वा
गोपधा० वुन् । इषेत्वा इतिशब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये
च । स च यजुर्वेदीयः प्रथमाध्यायः तत्वाद्दौ इषे त्वो-
र्ज्ज्वेति शब्दवत्त्वात् तस्य तथात्वम् एवं तदन्तर्गतोऽनु-
वाकोऽपि तथा ।

इष्कर्तृ लि० निष्+कृ-तच् “निशब्दोवृद्धलमिति” प्राति-
शाख्यसूत्रेषोपसर्गैकदेशनकारलोपः । निष्कर्त्तरि ।
“इषकर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसम्” ऋ० १०, १४०, ५ ।
इषकृदादेशोऽप्यल ।

इष्कृति स्त्री निष्+कृ-क्तिच् इष्कर्त्तृवत् नलोपः । गर्भान्
निष्क्रमकारिण्यां मातरि जनन्याम् । “इष्कृतिर्नाम
वो माता वीथ्यं स्वनिष्कृती” यजु० १२, ८३, १ । “इष्-
कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी” वेददी० ।

इष्ट लि० इष-कर्मणि क्त । १ अभिलषिते, २ प्रिये “इष्टोऽसि
सखा चेति गीता० च । यज भावे क्त । ३ यज्ञादौ
न० कर्मणि, क्त । ४ पूजिते ५ एरण्डवृक्षे पु० ।
ईसंस्तारे न० । “एकाग्निकर्म हवनं त्रेतायां यज्ञ
हूयते । अन्वर्षेद्याञ्च यद्दानमिष्टं तदभिधीतते ।
अग्निहोतं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् । आतिथ्यं
वैश्वदेवञ्च प्राङ्गरिष्टमिति स्रुतम्” जातूकर्णोक्ते ७ धर्म-
कार्ये न० । इष्टञ्च इच्छाविषयः तच्च द्विविधं गौणं मु-
ख्यञ्च । तत्र इतररेच्छानधीनेच्छाविषयोमुख्यं तत्त्वाधनं
गौणम् । तत्र मुख्यमिष्टं सुखं दुःखाभावश्च । तदिच्छाया
इतररेच्छानधीनत्वात् । तत्त्वाधनं पाकभोजनादि गौणं
सुखदुःखाभावेच्छयैव तदिच्छायाः समुन्नेषात् अ-
धिकमिच्छाशब्दे ६१३ पृष्ठे उक्तम् । तत्रेच्छाविषये
“सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन
प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्तिष्टकामधुक्” । “अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च
त्रिविधं कर्म चोच्यते” । “इष्टं हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ
भाविताः” इति च गीता । यज्ञे “पुरोडाशभुजाभिष्टमिष्टं
कर्त्तुमलन्नराम्” माघः इष्टं यागः इष्टममीष्टं कर्त्तुमल-
न्नरामित्यर्थः । “इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात्”
देवलः । इष्टं यजनम्” श्रु० त० रघु० दृढते च “यज्ञेरिष्टं
क्रतुशतम्” विक्रमो० स्रुतिपरिभाषिते इष्टकर्मणि
द्विजातीनामेवाधिकारः न स्त्रीशूद्रयोः यथाह “इष्टकृतं
द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः
पूत्ते धर्मे न वैदिके” जातूकर्णः । “वैदिके वेदसाध्ये अग्नि-
होतादाविति” रत्नाकरः । “पितृव्यगुरुदौहित्यान् भर्तुः
स्वस्त्रीयमातृत्वान् । पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्याम् वृद्धानायाऽर्ति-
धीन् स्त्रियः” दृष्टस्यातिवचने स्त्रिया पूर्त्तात्वेऽधिकार-
विधानात् तत्र “जलाशयोत्सर्गरूपपूर्त्ते” गोरवतारणानुम-
न्वणयोग्यजमानकर्तृकमन्त्रपाठ विधानात् तत्र अमन्त्रकतया
स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽपि तयोर्नाधिकारः
विशेषोपदेशाभावात्” इति ह्यैतन्निरर्थं यासुसारिणः । दृषोत्सर्गं
तदङ्गहोम इव ब्राह्मण्य द्वारा तन्मन्त्रपाठसम्भवात्तयोरपि
तत्राधिकारः इति रघुनन्दनादयः । “अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य
विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” वराहपु० “तद्भुतमङ्गत्वात् न स्त्री
जुहुयादनुपेतः” आप० वचनं तु स्वयंहोमविषयम् ।
“श्रौतस्मार्त्तं क्रियाहेतोर्दृष्ट्यादात्तजः स्वयम्” याज्ञ० श्रौत
इव स्मार्त्तंऽपि कर्मणिः ऋत्विग्वरणोक्तेः । अतएव “ऋ-
त्विग्वदादे नियुक्तश्च समौ संपरिकीर्त्तितौ । यज्ञे स्नाम्याप्रु-

दात् पुण्यं ज्ञानिं वादेऽथ वा जयमिति" वृह० उक्तेः ६ "अतै
कर्मणि न० "उद्बुध्यस्वाम्ने प्रतिजाम्बहि त्वमिष्टापूर्ते
संष्टजेयामयञ्च" यजु० १५, ५४ इष्टापूर्ते अतैस्मात्
कर्मणी" वेददी० । १० इच्छया कल्पिते त्रि० "इष्ट-
कतिरष्टगुणिता व्यक्ता दलिता विभाजितेऽन" लीला०
११ यज्ञेन तोषिते परात्मनि १२ विष्णौ च पु० "इष्टो-
विशेषः शिष्टेष्टः" विष्णुस० "इष्टः परमानन्दात्मकत्वेन
प्रियः यज्ञेन पूजितो वेति" भा० । यज-करणे वा०
क्त, भावे क्त अस्त्वर्थे अच् वा । १३ इष्टकायां न० ।
"मरुताकेषु शुध्निते पक्के ष्टरचितानि च" विष्णु० ।

इष्टकचित् त्रि० इष्टकया चितः ह्रस्वः । इष्टकाभिर्वाग्ने
इष्टकर्मन् न० इष्टप्रसिद्धार्थं कर्म शाक० त० । लीलावत्युक्ते
गणितभेदे तत्प्रकारो यथा "अष्टकर्मसु करणसूत्रं
ष्टतम् 'उद्देशकालापवदिष्टराशिः क्षुसो हृतोऽशैरहितो
युतो वा । इष्टाहृतं इष्टमनेन भक्तं राशिर्भवेत् प्रोक्तमितीष्ट
कर्म । अत्रोद्देशकः । पञ्चमः स्वतिभागो नोद्देशभक्तः सम-
न्वितः । राशित्वांशाद्भादैः, स्यात् कोराशित्वांशसप्ततिः ।
न्यासः गुणः ५ । स्वतिभागः १/३ । हरः १० । राश्यांशः
३/३ १/२ १/४ । दृश्यम् । ६८ । अत्र किल कल्पित-
राशिः ३ । पञ्चमः । १५ । स्वतिभागो नः । १० । दश-
भक्तः । १ । कल्पित ३ राशेश्चांशाद्भादैः ३/३ ३/२
३/४ समन्वितो हरो जातः १७/४ । अथ इष्टम् ६८
इष्टेन ३ गुणितम् २०४ । हरेण १७/४ भक्तं
जातोराशिः । ४८ । एवं सर्वत्रोदाहरणे राशिः केनचि-
द्गुणितो भक्तो वा राश्यांशेन रहितो युतो वा इष्टस्तत्वेष्टं राशिं
प्रकल्प्य तस्मिन्नुद्देशकालापवत्कर्मणि कृते यन्निष्पद्यते तेन
भजेद्दृष्टमित्युणं फलं राशिः स्यात् । तत्र इष्टजाल्यु-
दाहरणम् । यूथाङ्गं स्वतिभागं वनविवरगतं कुञ्जराणाञ्च
इष्टं षड्भागश्चैव नद्यां पिवति च सलिलं सप्तमांशेन
मिश्रः । पङ्क्तिन्या चाष्टमांशः स्वनवमसहितः प्रोङ्गते
सावुरागो नागेन्द्रो हस्तिनीभिस्त्रिस्तुभिरनुगतः का भवेद्युध-
संख्या । न्यासः
१/२ १/६ १/८ दृश्यम् ४ । एषां सर्वर्षणे
१/३ १/७ १/६ द्वाभ्यामपवर्चितं २/३ १४/२ १।
५/३६ । पुनरेषां सर्वर्षितानामैक्यं नवभिरपवर्चितं
२५१/२५२ इष्टेन १/२५२ अनेन ४ इष्टे इष्टगुणिते
भक्ते जाता हस्ति संख्या १००८ । अपरोदाहरणम् ।
अमलकमलराशेश्चांशपञ्चांशषड्वैस्त्रिनयनहरिस्तुवायेन त-

वैषे चार्या । गुरुपदमथ षड्भिः पूजितं शेषपङ्क्तैः
सकलकमलसंख्यां क्षिप्रमाख्याहि तस्य । न्यासः १/३
१/५ १/६ १/४ दृश्यम् । ६ । अत्रेष्टं राशिम् १
प्रकल्प्य प्राग्बज्जातोराशिः । १२० । अन्यदुदाहरणम् ।
हारस्तारस्वरुद्यानिधुवनकलहे भौक्तिकानां विशेषोभू-
मौ यातस्त्रिभागः शयनतलगतः पञ्चमांशोऽस्य इष्टः ।
प्राप्तः षष्ठः सुकेश्या गणक ! दशमकः संगृहीतः प्रियेण
इष्टं षट्कञ्च सूत्रे कथय कतिपयैर्भौक्तिकैरेष हारः ।
न्यासः १/३ १/५ १/६ १/१० दृश्यम् । ६ । अत्रेष्टं
राशिम् १ प्रकल्प्य प्राग्बज्जातोराशिः ३० । अथ
शेषजाल्युदाहरणम् । स्वाङ्गं प्रादात्मयागे नवलवयुगलं
योऽजशेषाञ्च काश्यां शेषाङ्गिः शुलकहेतोः पथि दशमल-
वान् षट् च शेषाङ्गयायाम् । शिष्टा निष्कतिषट्तिर्नि-
जगृहमनया तीर्थपान्यः प्रयातस्तस्य द्रव्यप्रमाणं वद
यदि भवता शेषजातिः श्रुतास्ति । न्यासः ।

१/१ दृश्यम् ६३ । अत्र रूपम् १ राशिं प्रकल्प्य
१/२ भागान् शेषान् शेषादपास्य अथवा भागा-
२/६ पवाहविधिना सर्वर्षिते जातम् । ७/६०
१/४ अनेन इष्टगुणिते ६३ इष्टे । भक्ते जातं
६०/१० द्रव्यप्रमाणम् । ५४० । इदं विलोमसूत्रे-
णापि सिध्यति । अथ विह्वेषजाल्युदाहरणम् । "पञ्चां-
शोऽलिकुलात्कदम्बमगमत्तं प्रमः शिलीन्ध्रं तयोर्विह्वेष-
स्त्रिगुणोन्मगात्ति ! कुटजं दोलायमानोऽपरः । कान्ते !
केतकमालतीपरिमलप्राप्तैककालप्रिया दूताहृतइतस्ततोभ्रम-
न्ति खे भङ्गोऽलिसंख्यां वद । न्यासः १/५ १/३ २/५
दृश्यम् । १ । जातः अलिकुलमानम् । १५ । एवम् अन्यत्रापि" ।
इष्टका स्त्री इष-तक्न् टाप इष्टकोषीकामालानाम्" पा०
निहैशाज्ञात इत्त्वम् । (इष्ट) नृदिनिर्मिते इष्टसंख्यभेदे
यज्ञिये अग्निचयनार्थे इष्टदादिनिर्मिते द्रव्यभेदे च शत०
ब्रा० तं निर्वचनान्तरमुक्तं यथा । "यावद्यावद्वै जुहुयात्ता-
वत्तावत् भवतीति तद्यथा इष्टे कमभवत्तस्माद्भेदेका" ६, १,
२, २३ । "तं देवा अन्योराहुतिभिरभिषज्यन्ते यांयामा-
हुतिमजुह्वुः सासैनं पक्केटका भूत्वा समपद्यत तद्यदिष्टात्
कमभवत्तस्मादिष्टकास्तस्माद्गिनना इष्टकाः पचन्याहु-
तीरेवैनास्तत् कुर्वन्ति" इति च तद्वैव । इष्टकाकरणकाल-
प्रकारादि कात्या० श्रौ० १/६, २क० दर्शितं यथा ।
"उखासम्भारणमपस्याम्" १सू० । "उखायाः सम्भारणसुखा-
सम्भारणम् इष्टकायां भवति "अष्टकायाः सम्भारणसुखा-
सम्भारणम् इष्टकायां भवति "अष्टकायाः सम्भारणसुखा-

(६, २, २, २३) शत० ब्रा० वचनात् । उखा चोपलक्षणम्
 अषाढाद्यप्यत्र सन्निवृत्य ततश्चान्तरात्रे तस्या अपि
 प्रयोक्तृत्वम् । सम्प्रदायस्तु फाल्गुनकणाष्टम्याम्” कर्कः
 “आह्वनीयस्य पुरस्तात्पत्न्या चतुरश्रे श्वभे षट्पिण्ड-
 मवदधाति भूमिसमम्” २४० । “भूमिसममन्यूनान-
 तिरिक्तम्” क० । “पिण्डमपरेण व्यध्ने वल्मीकवपां छिद्रां
 निदधाति” ३४० । “पिण्डाह्वनीययोर्व्यध्ने अर्धपथे” क० ।
 “व्यध्ने पिण्डाह्वनीययोर्मध्ये, वल्मीकवपाम् उपदी-
 काजतस्य षट्त्रयस्य वपामिव वपाम् अन्तःपुटां छिद्रां छिद्र-
 संयुक्ताम्” संय० । “आह्वनीयं दक्षिणेन त्रिविधं पुत्र-
 पञ्चाङ्गीवद्वास्तिउन्नि प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रास-
 भोमध्येऽश्वपूर्वाः” ४४० । “आह्वनीयस्य दक्षिणतः
 त्रिविधं पुत्रमयीभिः पञ्चाङ्गीभिः पञ्चाङ्गो मुखरिकाः
 ताभिर्वद्वास्तिउन्नि प्राञ्चुखाः अश्वगर्दभाजाः पूर्वापर-
 रीत्या रासभोमध्येऽश्वपूर्वाः” क० । “उत्तरत आह्वनी-
 यसारत्निमात्र उभयतस्त्रीञ्छा वैश्वी सुषिराभिः कल्मा-
 ष्यभावेऽकल्माषो प्रादेशमात्रपरत्निमात्रीवा” ५४० । “आ-
 नन्त्यात्मश्रुनासुत्तदतो मा भूदित्वाह्वनीयप्रहणम्” क० ।
 “परिपाकवशात्कर्तुरा” संय० । “हिरण्यमीमेके” ६४० ।
 “एके आचार्या इच्छन्ति, अतश्च विकल्पः” क० । “अष्ट-
 षट्हीतं जुहोति संततमुदुग्दहन् युञ्जान इति (११, १)
 ७४० । “अष्टुद्हीतमाच्छद्व्यं संततं जुहोति” क० ।
 “देवस्य त्वेति (११, २) अग्निमादाय “हस्त आघायेत्येवाम-
 भिमन्त्रयते” । (११, ११) ८४० । “अश्वप्रष्टतींश्च प्रत्युचं
 प्रद्वर्त युञ्जाथां योगेऽयोगेऽइति (११, १२, १४) ९४० ।
 “अभिमन्त्रयते” क० । “अनुपसृशन्नुत्क्रामयत्येनान्
 प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रद्वर्तन्नुर्वन्तरिचं प्रथिव्याः सधस्यादिति”
 (११, १५, १६) १०४० । “अग्निमु ज्वलत्सु पिण्डं
 गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति” (११, १६) । (६, ३, २, १)
 शत० ब्रा० ११४० । “दक्षिणतश्च पशवो युगपत्”
 १२४० । “गच्छतां च दक्षिणतः पशवः, उत्तरतश्च
 पुरुषाः युगपद्गमनं कुर्वन्ति” क० । “अनङ्गा पुरुषमीचते
 देवपितृमनुष्यानर्थकमग्निं पुरीष्यमिति” । (११, १६)
 १३४० । “यो देवादीन्वावति स देवपितृमनुष्यार्थ-
 वक्त्रः” क० । “वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्ष-
 तेऽन्वग्निरिति” (११, १७) १४४० । “दद्या निदधात्वेनाम् ।
 १५४० । “वल्मीकवपाम्” क० । “आगत्वेत्यभिमन्त्रयतेऽ-
 ष्टम्” (११, २८) १६४० । “आक्रुष्येत्येनेन (११, १६)

पिण्डमधिष्ठापयति” १७४० । “एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते”
 क० । “द्वौस्त इति (११, २०) पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्न-
 नुपसृशन्नुत्क्रामेत्युत्क्रामयति (११, २१) १८४० ।
 “अश्वम्” क० । “उदक्रुषीदित्यभिमन्त्रयते (११, २२) १९
 क० । “अश्वमेव” क० । “आह्वनीयवत् स्थापयति पिण्डस्य”
 २०४० । “पशून्” क० । “उपविश्य षट्पदमभिजुहोत्या
 त्वा जिघर्षीति (११, २३) “व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुतो
 (११, २३, २३) सुवेणाश्वपदे” २१४० । “षट्-
 संस्कारत्वादुपविश्येत्युच्यते, व्यतिषक्त्वा एकस्याः पूर्वाधि-
 इतरार्धः इतरयोरप्येवमेव” क० । “अभ्या पिण्डं त्रिः
 परिलिखति परि वाजपतिरिति (११, २५, २७) बहि-
 र्वहिरुत्तरयोस्तरयाभ्या पिण्डं खनति देवस्य त्वेति
 (११, २८) २२४० । “अभियहणमभ्यान्तरनिदन्त्यर्थम्
 तथा चाह अत्र सा वैश्वव्यभिश्चतुर्षीदतीति (६, ५, -
 ४, ३ शत० ब्रा० उत्तरया परया ऋचा पूर्वलिखिता-
 द्वहिवहिरवाद्यप्रदेशे परिलिखति” । क० । “कणाजिनमा-
 स्तीर्योत्तरतस्त्रिणु उपकरपर्यमपां पृष्ठमिति” (११, २९)
 २३४० । “तस्मिन्कणाजिने” क० । “विमाश्वेनद्विव
 इति (११, २९) २४४० । “उपकरपर्यम्” क० । “आ-
 लभत उभे शर्मा च स्थइति” (११, ३०, ३१) २५४० । “उभे
 कणाजिनपुष्करपर्ये, शक्यत्वाच्च युगपदात्मनम्”
 क० । “पिण्डं पुरीष्योऽसीति (११, ३२) । ” २६४०
 “आलभते” क० । “पाणिभ्यां परिगृह्णोत्येनं दक्षिणोत्त-
 राभ्यां दक्षिणः साभिरस्त्वाग्नइति” (११, ३२, ३८) ।
 षड्भिः सर्वं सक्तवृत्ता” २७४० । “यह्ये मन्त्रः “अथैनं
 परिगृह्णातीति” शत० ब्रा० (६, ४, २, २) वचनात्” क०
 इति द्वितीया कण्डिका ।

“उपकृतपर्ये निदधाति” ३४० । “अपः श्वभेऽपनयत्यपो
 देवीरिति (११, ३८) २४० । “श्वभः पिण्डावटः” क० ।
 सं तइति (११, २९) वा तमपक्षिपति” ३४० । “श्वभ-
 एव” क० । “अनाभिक्रया संवपति पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत
 उत्तरतश्च” ४४० । “संवापश्चावटे पुरीषस्य” क० ।
 “आस्तीर्ययोरनानुद्गृह्णाति सुजात इति” (११, ४०)
 ५४० । “अस्तीर्ययोः कणाजिनपश्चात्पर्ययोः” क० ।
 “बन्धनायोभयोः प्रान्तान् सर्वत ऊर्ध्वान् करोति” संय० ।
 “त्रिविधा सुज्ञयोत्तोषोपनद्याति वासोऽग्नइति । (११, ४०)
 ६४० । “उदुग्दहीताननान्” क० । “उत्तिष्ठति पिण्ड-
 मादायोड तिष्ठेति” (११, ४१) ७४० । “ऊर्ध्ववाहुः

प्राञ्चं प्रवृत्त्याल्लूध्वं ज पुण इति" (११,४२) ८०० ।
 "प्रधारितबाहुः पिण्डम्" क० । "अवहृत्योपरिनाभि
 धारयन्नश्चप्रवृत्तीनभिमन्त्रयते स जातः स्थिरो भव शिवो
 भवेति" । (११,४२,४५) ६०० । "अवहृत्य पिण्डं नाभि-
 रपरि धारयन्" क० । "धारयत्येषासुपरि पिण्डमनुसृशन्
 प्रैत वाजी वृषाग्निमित्यश्वरयोः" (११,४६) १००० ।
 "एषां पशुनासुपरि पिण्डमनुसृशन् धारयति प्रैत
 वाजीत्यश्वस्य वृषाग्निमिति खरस्य" क० । "अग्न आया-
 हीत्याहृत्य (११,४६) खराच्छागस्यतं सत्यमित्यानिधा-
 नात्" (११,४७) ११०० । "धारयत्यनुसृशन्नेव"
 क० । "आयन्त्यावत्यं पशुनजः पुरस्ताद्वासभो मध्ये"
 १२०० । "स्वस्थानस्थितानामेवावृत्तिः" क० । "अनङ्गा
 पुरुषभीषते पूर्ववदग्निं पुरीषमिति" । (११,४७) १३
 ०० । "अनन्यार्थत्वात् पूर्ववच्छब्देनाग्निषु प्रज्वलत्-
 खिलुच्यते (२, ११)" क० । "उत्तरत आह्वनीयस्यो-
 ज्जातावोचिते सिकतोपकीर्णे परिहृते प्राग्दारे निद-
 न्नात्योपषय इति" (११,४७,४८) १४०० । "वि पाज-
 सेति" (११,४९) प्रसृज्येनमजलोमान्वादाय प्रागुदीचः
 पशुनुत्सृजति १५०० । "प्रसृज्य पिण्डमजलोमानि
 वृहोत्वा प्रागुदीचीं दिशं प्रति पशुनुत्सृजति" क० ।
 "आपो हि हेति (११,५०) पर्यकषायप्रकसृदकमासिञ्चति
 पिण्डे" १६०० । "पर्यकषायं पलाशकषायम्"
 क० । पलाशत्वग्भिः कषितसृदकं पलाशकषायपकम्"
 संय० । "फेनं च तृणो ततः कृत्वा" १७०० । "तत
 एनोदकात् पूर्वतरं फेनं कृत्वोदकमासिञ्चति चयद्वात्-
 फेनम्" क० । "अजलोमभिः संसृजति मित्तः
 संसृज्येति (११, ५३) १८०० । "पिण्डम्" ।
 "शर्करायोरसाश्लक्ष्णैश्च रुद्राः संसृज्येति (११,५४)"
 १९०० । "शर्करा प्रसिद्धा अयोरसो लोहसिञ्चाणः कीट
 इति यः प्रसिद्धः अश्लक्ष्णैः पाषाणचूर्णैः चयद्वादेतैः
 पिण्डं संसृजति" क० । "शर्कराः रुद्रकन्दुकाः
 अयोरसो लोहरसो यस्याप्यमानालोहात्पृथग्भवतीति
 कीट इति लोके प्रसिद्धः अश्लक्ष्णैः पाषाणचूर्णैः
 संसृजति" संय० । "संसृष्टामिति" (११, ५५,५७)
 संवोति" २००० । "पिण्डं मित्रयति आङ्गालयतीत्यर्थः"
 क० । "अषाढां करोति महिषी प्रथमविद्या तदाख्या"
 २१०० । "अषाढास्यामिदकं महिषी करोति ।
 महिषीयन्दस्यान्वत्प्रासिद्धत्वादाह प्रथमविद्या तदाख्या"

"तद्वैव महिषीति" ब्रा० (६,५,२,१) क० । "भार्याणां
 मध्ये प्रथमं लब्धा प्रथमपरिणीताया स्त्री सा तदाख्या"
 संय० । "यजमानपादमालीं तत्राबिञ्चिताम्" २२०० ।
 "महिषीपादमाली सा भूदिति यजमानपहृत्तम्" क० ।
 "त्रिषु स्थानेषु लिखिताम्" संय० । "यजमान उखां
 करोति वृद्धमादाय मखस्य शिर इति (११,५७) २३
 ०० । "वृद्धादाने मन्त्रः" क० । "प्रादेशमालीं तिर्य-
 गूर्ध्वां च" २४०० । "तिर्यगायामप्रमाणे विस्वार-
 प्रमाणे च" क० । "पञ्चप्रादेशामिषुमालीं वा तिर्यक्-
 पञ्चपथी" २५०० । "जर्ध्वं तु प्रादेशमालेः प्रव पञ्च-
 पथावपि" क० । "वचवस्त्वेति (११,५८) प्रथयति" २६
 ०० । "आत्तं पिण्डम्" क० । "अनातुनीय सर्वतः
 प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति" (११,५८) २७०० ।
 "धातुशब्दानुसृत्प्रक्षेप एव" क० । "प्रथितस्य तल-
 प्रान्नातुनीय जर्ध्वान् गमयति, धातुं प्रथमपिण्डकाम्"
 संय० । "संलिप्य लक्ष्णां कृत्वोत्तरमादित्वास्त्वेति"
 (११,५८) २८०० । "संलिप्य शिथिलया वृद्धा संलिप्य
 वारिणा संलक्ष्णां सुकुमारां कृत्वा" संय० । "विश्वे
 त्वेति (११, ५८) समीकरोति" २९०० । (६,५,२,३)
 यत० ब्रा० । "विहृतीयउत्तरे वर्ति सर्वतः करोत्वदित्यै
 रास्त्वेति (११,५९) ३००० । उखाया जर्ध्वं प्रमाणस्यो-
 त्तरे विहृतीये उपरि वर्त्तमाने हृतीये भागे सर्वतः
 सर्वासु दिक्षु कृत्स्नयो वर्त्ति दृष्ट्याकारां राक्ष्णां (काञ्ची
 गुणस्थानीयाम्) करोति" क० । "जर्ध्वं कृष्णीं प्रतिदिशं
 ३१०० । "वर्त्तीः करोति चतस्रोऽपरावर्त्तिं प्राप्ताः" ३२०० ।
 उखाशब्दस्याहतिवचनत्वाद्दृष्टौखा भवति" क० । "सर्वासु
 दिक्षु पार्श्वमध्ये बाह्यप्रदेशे अपराश्वस्यो वृत्तीकृष्णीं
 करोति किष्मिणाः मूलत आरभ्य वृत्तिं प्राप्ताः
 तिरश्ची राक्ष्णां यावदुच्चाः" संय० इति ३३खडिका
 "स्तनानिवाप्ये प्रुञ्जयति" १००० । "जर्ध्ववर्त्ती-
 नामेकैकस्याः" क० । "आसां चतसृणां वृत्तीनाम-
 येषु तिरश्चा वृत्तेरपरि स्तनानिव स्तनसदृशानुसृद-
 वयनातुञ्जयति" संय० । "द्विस्तनामष्टस्तनामेके" २००० ।
 "तां हैके द्विस्तनामष्टस्तनामिति (६,५,२, १२) वृतेः
 द्विस्तनपक्षएकसिद्धेव वर्त्यये क्रियते अष्टस्तनपक्षे द्वौ
 हाविति क० । "विलं गृह्णात्यदितिदृष्टि" (११,५२) ३००० ।
 "सुखे गृह्णातीत्यर्थः" क० । "कृत्वायेति (११,५२) निद-
 धाति उखाम्" ४००० । "तिस्त्रएके" ५००० । "उखाः

कुर्वन्ति" (६,५,२,१२) श० ब्रा० । "तथा च ऋत्विग्-
 पक्ष्याद्यैकैका निधानान्ता क्रियते" क० । "इष्टकास्तु
 तिस्रो विश्वज्योतिषः प्रथमलक्षणास्तृतीयालिखिताः" ई० सू० ।
 "तृशब्दश्चार्थे च शब्दाद्यजमान एव तिस्र इष्टकाः
 विश्वज्योतिःसंज्ञकाः प्रथमलक्षणाः करोति लक्षणकरणं
 च प्रथमाद्वितीयाप्रज्ञप्रत्यर्थमेवोपधानं यथा स्यादिति"
 क० । "मृदसुपशयां निदधाति" ७ सू० । "उखां क्रिय-
 माणासुपशयेतल्युपशया तां ऋदमतिरिच्यमानां निद-
 धाति कार्यार्थम्" क० । "अवशिष्टां ऋदसुपशयसंज्ञां
 निदधाति" संय० । "सप्तमिरश्वशकृद्भिश्च उखां धूपयति
 दक्षिणाग्नादीन्परेकैकेन वषवस्वेति (११, ६०)
 प्रतिमन्त्रम् ८ सू० । "शकृद्भिश्चलेखुः" संय० ।
 "अभ्रा श्वभ्रं चतुरश्रं खनत्यदितिष्टेति (११, ६१)
 ९ सू० । "अभ्रिश्च पूर्वोक्तैव प्रकृतत्वात् अत्र सा वैश-
 व्यभिरुत्सीदतीति (६,५,४,३) श० ब्रा० वचनात्" क० ।
 "अपणमास्तीर्य यथाकृतमवदधाति" १० सू० । श्वभ्रे, येनैव
 क्रमेण कृता अषाढाद्याः उखायां तु विशेषः, "देवानां
 त्वेषुखां (११, ६१) न्युजाम्" ११ सू० । "अवदधाति"
 क० । "अपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्निनादीपयति धिष-
 णास्वेति (११, ६१) १२ सू० । "निर्मन्त्रेण वा धूपन-
 त्रपणे" १३ सू० । "कर्त्तव्ये" क० । "वस्तुतोऽतोऽन्वयो
 (११, ६१) जपति" १४ सू० । "उखाभीक्ष्णायः" क० ।
 "आचरति मित्वेति (११, ६२) १५ सू० । "आच-
 रणं च अपणप्रक्षेपः" क० । अषाढादीनामधस्तादुपरिष्ठाञ्च
 पुनः अपणं प्रक्षिपति" संय० । "यावद्वाचरेत्" १६ सू० ।
 "यावद्भिः प्रकारैः अपणं प्रक्षिपेत्तावद्धानेनैव मन्त्रेणा-
 चरेत्" संय० । "दिवैव प्रदहनोद्धारणे" १७ सू० । "कर्त्तव्ये"
 (६,५,४,३०) श० ब्रा० । "प्रदहनं पचनम् उद्धारणं बहि-
 निष्काशनम्" संय० । "उद्घपति अपणम्" १८ सू० ।
 "पदार्थतया" क० । "भक्षसाङ्गतं पराकरोति" संय० ।
 देवस्वेत्युखाम्" १९ सू० । (११, २३) । "उद्घपति" क० ।
 "उत्तानां करोत्यव्यथमानेति (११, ६३) २० सू० । "उद्य-
 च्छत्युखाम्" (११, ६४) २१ सू० । "जर्ध्वं यच्छति" क० ।
 "परिगृह्य पात्रे करोति मित्वा तां तदति" (११, ६४,
 २२ सू० । "अजापयसावसिञ्चति वषवस्वेति" (११, ६५)
 प्रतिमन्त्रम्" २३ सू० । "उखाम् । त्वित्पक्षे च उत्तान-
 करणाद्यैकैका अजापसावसेकान्ता कर्त्तव्या" क० ।
 "इष्टकाक्रियातस्तृतीयालिखितानाम्" २४ सू० । "अत

जर्ध्वं मिष्टकास्तृतीयालिखिताः क्रियन्ते" क० । "अपरि-
 मितालिखिता बोत्तरयोः" २५ सू० । "द्वितीयाच-
 तृथ्याः कुत एतत् ते हि प्रकृत्यास्नायते "रसो हैते चित्ती
 अपरिमित उ वै रस इति" (८, ७, २, १७), श० ब्रा० ।
 "अतश्च विकल्पोऽयम्" क० । "पूर्ववदग्निः पाके" २६
 सू० । "इष्टकानां पाके भवति निर्मन्त्रो दक्षिणाग्निर्वा" क० ।
 फाल्गुनामावास्यायां दीक्षासक्ता इत्यशेषं तत्राह । "दण्डो-
 च्छयणान् इत्याध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽ-
 धिभ्रयति सुङ्गुलायशक्नुलायावस्तीर्णाम् अनरेशणां स
 सु भित्वा इति (११, ६८) तिष्ठन्नुदङ्पाङ्" २७ सू० ।
 दण्डोच्छयणान्तमाध्वरिकं कर्म कृत्वा उखामाहवनीये-
 ऽधिभ्रयति, सा च सुङ्गुलायावस्तीर्णा भवति अनरे-
 शणा । प्रागुदीचीं दिशमभिसुखः । अधिकारसुपजीव-
 नाह" क० । "रुक्मप्रतिमोचनविष्णु क्रमवात्सप्रेषु च" २८ सू० ।
 प्रागुदीचीं दिशमभिसुखो भवति" क० । "अग्नावाहूडे तयो-
 दशास्यां प्रादेशमात्रीः समिधश्चादधाति" २९ सू० । "उखाया-
 मग्नावाहूडे तयोदश समिधश्चादधाति, प्रादेशमात्रीपक्षेण
 च शिष्टासुखरणप्रज्ञप्रार्थम्" क० । "अनारोहलङ्कारानो-
 च्यैके" ३० सू० । अनारोहलङ्कारानुखायाम् अङ्कारानोच्यैके
 समिदाधानं कुर्वन्ति" क० । ता इदानीमाह, "एतोऽन्नां
 कार्मुकीं दूज इति" (११, ७०) ३५ सू० । "आदधाति,
 कमुको धसनः तदीया कार्मुकी" क० । "वैकङ्कतीं परस्था
 इति (११, ७१) ३६ सू० । "औदुम्बरीं परमस्था इति"
 (११, ७२) ३७ सू० । "अपरशुडक्यां यदग्नइति" (११, ७३)
 ३८ सू० । "या परशुना न क्षिप्ता" क० । "अकुठार-
 च्छिन्नाम्" संय० । "अधःशयां यदतीति" (११, ७४)
 ३९ सू० । "भूमिसंलग्ना या सदा हृदा भवति" संय० ।
 "पालाशोः प्रत्युचमहरहरति" (११, ७५) । ४० सू० ।
 "आदधाति अथैताः पालाशयो भवन्तीति (६, ६, ३, ७) श० ब्रा
 पचनात्, एवं चापरशुडक्या अधःशया चौदुम्बरीयैव भवतः
 जात्यन्तराविधानात्" क० । "उपोत्तमां क्षत्रियस्तेच्छन्"
 ४१ सू० । "उत्तमायाः समीपे उपोत्तमा द्वादशी, तां
 क्षत्रियस्य यजमानस्तेच्छयादधाति अन्यस्य क्षत्रियपुरो-
 हितव्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्तमोत्तमे इच्छयाधीयेते, एवं
 हि श्रूयते" श० ब्रा० (६, ६, ३, १२) क० । "एवं च
 सति, उत्तमां पुरोहितस्य" ४२ सू० । "इच्छयादधाति"
 क० । "उत्तमाम् बाहू इति" (११, ८२) संय० ।
 "अन्यस्तीमे" ४३ सू० । "अन्यक्षत्रियस्य पुरोहितस्य च

एकादश भवन्ति तयोदश वा” क० । “चतुर्थपुरो-
हितव्यतिरिक्तस्य द्वादशीतयोदश्याविच्छया भवतः” संय०
“स्वाहाकारः सर्वास्त्रखायाम्” ४४ सू० । “उखाया-
माधीयमानासु समित्सु, अतोऽन्यत्वापि स्वाहाकारो
भवति सर्वास्त्रियभिधानात्” क० । “उखायां सर्वासु
समित्सु स्वाहाकारो भवति” संय० । “ओदृषभणादि
दण्डान्तमल्लिके” ४५ सू० । “एवं सति प्रागौदृषभणहोमा-
दुखाभिन्नयथादि” तान्यु हैकउखायामेवैतान्यौदृषभणानि
जुहुतीति वचनात्” (६, ६, १, २२) क० । “अलावसरे”
संय० इति ४ कण्डिका ।

“यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डल-
मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्कृतं लोमसु शुक्ल-
कण्ठेषु शण्डले त्रिष्टयोतसुपरिनाभि बहिष्पिण्डं
दशानो रुक्म इति” (१२, १) । “रुक्मं हि प्रकल्प सर्व-
मेवैतच्छ्रूयते (६, ६, १, २), यजमानप्रहृष्टाच्च स्वय-
मेव यजमानः प्रतिमुञ्चते, द्वादशाहे व सर्वे यजमानाः
प्रतिमुञ्चयुः अत ऊर्ध्वं मिण्ड्याद्यन्वारम्भः एवं हि सर्वैः
कृतं भवति” क० । “परिमण्डलं वर्तुलम्, एकविंशति-
पिण्डम् पिण्डं निर्वाधम् निर्वाधन्ते उन्नताः निःका-
श्यन्ते उन्नताः स्वरूपाद्बहिर्निःसृता भवन्ति, कृष्णाजिन
शुक्लकण्ठेषु लोमसु निष्कृतं नितरां सूतम्, पुनः कीट-
शम् त्रिगुण्ये त्रिष्टति शण्डमे स्त्रले ओतं प्रोतम् तथा उप-
रिनाभि, पुनः बहिष्पिण्डं बहिर्निर्वाधम्” संय० ।
“इण्डु शिक्यासन्दीषु छत्ररज्ज्वस्त्रिष्टतो ऋद्दिग्धाः” २ सू०
उखा याभ्यां ऋद्दते तौ इण्डुौ, शिक्यं प्रतिष्ठम्, आस-
न्दी च । अत्ररक्ता रज्ज्वो ऋद्दिग्धा भवन्ति” क० ।
“ऋद्दिग्धाः कर्दमलिप्राः” संय० । “परिमण्डलाभ्या-
मिण्ड्याभ्यामुखां परिमृच्छ्याति नक्तोषासेति” (१२, २)
३ सू० । “हरति द्यावाच्चाभेति” (१२, २) ४ सू० ।
“तामेवोखाम्” क० । “आहवनीयस्य पुरस्ताद्भ्राता-
सन्दीवदासन्द्यां चदुरभ्राङ्ग्रां शिक्यवत्यां निदधाति देवा
अग्निमिति (१२, २) ५ सू० । “उद्गात्वासन्दीवदिति
प्रादेशपादी गम्यते” (१२, ४, २) क० । सा च चतुरङ्गी
सह पादैः, तस्यां शिक्यवत्यामासन्द्यां च निदधाति
उखाम्” क० । “शिक्यपाथं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विन्हा
रूपाणीति” (१२, ३) ६ सू० । “पीवायाम्” क० ।
“सशिक्यं प्राञ्चं प्रमृच्छ्याति सुपर्णोऽसीति” (१२, ४)
पिण्डवत् ७ सू० । “सह शिक्येन प्राञ्चमग्निं प्रमृच्छ्याति,

पिण्डवदित्यूर्ध्वं बाहुः (३, ६) । “धारणं च” दसू० ।
“पिण्डवदेव उपरिनाभि” क० । अत्र द्वाभ्यामङ्गाभ्यां
शुक्लयजुर्वेदस्याध्यायादि, त्रिभिरङ्गैः कात्यायनत्रौतसूत्रस्या-
ध्ययकण्डिकादि । चतुर्भिरङ्गैः शतपथब्राह्मणस्याध्यायादि
ज्ञेयं तेन तत्तत्प्रतीकमात्रमृहीतमन्त्रसूत्रादि तत्तत्स्थाने
दृश्यम् विस्तरस्तु शत० ब्रा० ६ अ० दृश्या । लौकि-
केष्टरचितप्राचीरादौ इष्टकाघनफलेन इष्टकासंस्था-
ज्ञानोपायो दर्शितोऽसीत् । यथा “चितौ करणरुलं
सार्द्धं चित्तम् । उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल चेतसम्भ-
फलं घनं भवेत् । इष्टकाघनहृते घने चितेरिष्टकापरि-
मितश्च लभ्यते ॥ इष्टलोच्छ्रयहृदुच्छ्रितचितेः स्युः स्तराश्च
दृषदां चितेरपि ॥ उदाहरणम् । अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं
विस्तारो द्वादशाङ्गुलः । उच्छ्रितित्यङ्गुला यासामिष्ट-
कास्ताश्चितौ किल ॥ यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं दैर्घ्यं
च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितश्च । तस्यां चितौ किं फलमिष्टकानां
सङ्ख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च ॥ इष्टकायाः घनहस्त-
मानम् ३/३६ चितेः चेतफलम् ४० । उच्छ्रयेण इगुणितं
चितेर्घनफलम् १२० । यथोक्तकरणे लब्धा इष्टका सङ्ख्या
२५६० । स्तरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि”
‘व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सङ्गानां भवति भित्तिः ।
पक्वेष्टकाकृतानां दारुकृतानां च स विकल्पः । दृष्ट० स० ।
“नेष्टकारचिते पितृन् संतर्पयेत्” शङ्खलि० । “ऋत्सयात्
कोटिगुणितं फलं स्याद्दार्भिकः कृतात् । कोटिकोटिगुण्यं
पुण्यं फलं स्यादिष्टकामये” मठ० त० पु० । वास्तु-
यागे ‘आकाशपदे’ इष्टकारोपाचारः वास्तु याग-
शब्दे दृश्यः ।

इष्टकाचयन न० इष्टकयाऽग्नेश्चयनम् । इष्टकया अग्नेश्च-
यने तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० सू० । “एतया विकृत्याभिमन्त्र-
कोऽन्यचितं चिन्वन्ति द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदु-
भयतः प्रउगः ससृष्ट पुरीषः” १६, ५, ६ । “एते ह्यग्नि-
विशेषाः तदाकाराश्चिन्वन्त्येके एके सुपर्णचितम् विलि-
ङ्गत्वादस्या विकृतेरग्न्यन्तरेषामग्निमां भूदित्युच्यते एवं
हि श्रूयते “तं हैकएतया विकृत्याभिमन्त्र्यान्वां चितिं
चिन्वन्तीति” (६, ७, २, ८ शत० ब्रा०) क० । “विकृत्या
एतया ऋचा अन्यचितं षड्विधमन्यमग्निं चिन्वन्ति त-
मेवाह द्रोणचिदित्यादि” संय० । “ससृष्ट पुरीषे प्रतिदिशं
पुरीषाहरणम्” १० सू० । प्रतिदिशं पुरीषमाह्वत्वाह्वत्
तेनैव चयनम्” क० । “विष्णु क्रमान् ऋषते विष्णो-

रिति" (१२, ५ यजु०) "प्रतिमन्त्रमन्यु दूपभणं च तस्मिन्-
 स्तस्मिन्" ११ सू० । "तस्मिन् क्रमये" क० । "अक्रम-
 शतुर्थे" १२ सू० । "उदुपहणं तु भवत्येव" क० । दिशो
 वीक्षते दिशोऽनुविक्रमस्वेति (१२, ५) १३ सू० । "प्रतिदिशं
 मन्त्रः" क० । "पिण्डवत्प्राशुदञ्चं प्रष्टृष्णात्यक्रन्ददग्नि-
 रिति" (१२, ६) १४ सू० । पिण्डवदित्पूर्ववाहुः
 (३, ८) क० । "अवरोहत्वनोऽभ्यावर्तिक्षिति" (१२, ७)
 १५ सू० । "प्रत्यवरोहत्वनम् यावत्कृत्य ऊर्ध्वोऽवरोहतीति"
 (६, ७, ३, ६) "श्रुतेस्तद्वत्प्रत्यवरोहणम्" कर्कः । "उपरि-
 नामि धारयन्नात्वाहार्पमित्यभिमन्त्रयते" (१२, ११) १६ सू० ।
 "अग्निम्" क० । "पाशा उन्मुच्योदुत्तमिति" (१२, १२)
 "पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रष्टृष्णात्यये वृहदिति" (१२, १३)
 १७ सू० । "अवहरति हंसः शुचिपदिति" (१२, १४)
 १८ सू० । "आसत्यां करोति वृहदिति" (१२, १४)
 १९ सू० । "उपतिष्ठते सोद त्वमिति" (१२, १५) २० सू० ।
 "वात्सप्रेण च दिवस्फुरीत्येकादशभिः" (१२, १८, २८)
 २१ सू० । "उपतिष्ठते" क० । "अनुवाकेनैके" (१२, १८, २६)
 २२ सू० । "उपतिष्ठते" क० । "अत्र दीक्षितोऽयमिति"
 २३ सू० । "अस्मिन्नुपसरे दीक्षितोऽयमित्याह (७, ४, ११)
 "दण्डान्ते लुखाधिप्रपणाद्युक्तम् अतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थ-
 मिदमुच्यते" क० । "आवृत्तिरतः संवत्सरम्" २४ सू० ।
 "अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत् संवत्सरं यावदावर्तते" क० ।
 "अत ऊर्ध्वं यत्कर्मोच्यते भस्मोदपनादि तस्य संवत्सरं
 यावदावर्तन्ति भवति" संय० । ५ कश्चिदुक्ता

"उखाया भस्मोदपनमस्तमिति पाले" १ सू० । "तच्च
 प्राग्वाग्विरर्गात्" "भस्मोदुष्य वाचं विसृजत" इति श्रुतेः
 (६, ७, ४, १४) क० । "भस्मोदपनं भस्मोदरथम्" संय० ।
 "वाचं विसृज्य समिदाधानं रात्रौ रात्रौमप्रयावमिति"
 (११, ७५) २ सू० । "एवमुदिते भस्मोदपनादि" ३ सू० ।
 "कर्तव्यम् अयं तु विशेषः" क० । "अहरहरित्याधानम्"
 (११, ३५) ४ सू० । "विष्णुक्रमवात्यप्रे चाहव्यत्यासमुदिते
 समिधमाधाय" ५ सू० । "अहव्यत्यासेन कर्तव्ये" क० ।
 "अस्मिन्दिने विष्णु क्रमाः उत्तरस्मिन्वात्सप्रेमम् एवं याव-
 दीक्षं कर्तव्यम्" संय० । "रुक्मप्रतिमोदनादि प्राग्वात्य-
 माद्विष्णु क्रमाः" ६ सू० । "तयोर्विभागमाह । साम्निके
 क्रतौ संवत्सरं दीक्षा आम्नाताः संवत्सरमित्युपक्रम्य
 चिन्तीतेति (१०, २, ६, ६) पवित्ने चतस्रो दीक्षा आम्नाताः
 पवित्चतस्रीच इति (१५, १, ३) तन्नाग्नौ सति चिन्त्य-

ते किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु उत सौमिक्य इति
 उभयं चैतच्चरितार्थम् पवित्वाहृहिराग्निक्वचरितार्थाः
 अग्निक्वो च पवित्ने सौमिक्य इति तेन साम्निकमिति प-
 वित्ने कथं भवत्विति नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त
 आह" क० । "सोमाविरोधेन वा तत्प्रधान्यात्" ७ सू० ।
 "सोमस्य प्रधानभूतत्वात् तदीया एव दीक्षा भवन्ति" क० ।
 "सोमयागेनाविरोधः सोमाविरोधः तेनाविरोधेनैव दीक्षा
 भवति वावधारणे कुतः तत्प्रधान्यात् सोमस्य प्राधान्यात्
 अग्नेश्च तदङ्गत्वात् तेन द्वादशाहे वाजपेये द्वादश सप्त-
 दश वा भवन्ति नाग्निप्रयुक्तसंवत्सरदीक्षाः" संय० ।
 "न्यज्य समिधं व्रते प्रचे-प्रचेऽन्नपतइत्याधानम् । (११, ८२)
 ८ सू० । "उख्येऽग्नौ यजमानः करोति" संय० । "संव-
 त्सरश्चिनोऽसंवत्सरश्चेऽपि" ९ सू० । पूर्वं कश्चि-
 त्चिदुक्ते साम्निके येनैकवारं संवत्सरमुख्योऽग्निभूतो भवति
 स संवत्सरश्चतौ तस्यासंभृतेऽप्युख्येऽग्नौ चयनं भवति
 (६, ५, १, ६५) संय० । "संवत्सरं सोध्यतः" १० सू० ।
 "संवत्सरमभिधवं करिष्यतः असंवत्सरश्चेऽपि चयनं
 भवति (६, ५, १, ६६) क० । "संवत्सराहित्यम्" ११ सू० ।
 "असंवत्सरश्चेऽपि चयनमिष्यते" (६, ६, १, ६७) क० ।
 "जातस्य च" १२ सू० । "संवत्सरे जातस्य च असंवत्-
 सरश्चेऽपि चयनं भवति" (६, ५, १, ६८) क० ।
 "गर्भाधानदिनादारभ्य संवत्सरे पूर्णोऽतोते वा यो जात-
 सस्य भवति" संय० । "वाण्यास्यमन्यम्" १३ सू० ।
 "अन्यं जघन्यमिदं पञ्चान्तरम् षष्ठासातुख्यभरणं कृत्वा-
 ग्निशीयत इति (६, ५, १, ६९) क० । "षाण्णसासं षष्ठासा-
 तुख्यमग्निं षट्वा चयनं भवति" संय० । "अचयनं
 वा परस्मै" १४ सू० । चयनं वेति विकल्पः एवं हि
 अयते (६, ५, २, १२) तयो ह वै" इत्युपक्रम्य परस्मै
 करोतीति निन्दार्थवादः प्रतिषेधार्थः तस्मादप्येवंवित् कर्म
 परस्मा अग्निं चितुयादिति ६, ५, २, ३, प्रतिप्रसवः अतः
 प्रतिषेधप्रतिप्रसवाभ्यां विकल्पः" संय० । "प्रागनः कृत्वो-
 ख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति (१२, ६०) १५
 सू० । "उख्यपुरतः प्राङ्मुखमनः कृत्वोख्येव समिदाधा-
 नम्" क० । "सासन्दीकमुद्यम्योदुत्विति (१२, ६१) दक्षिण-
 तोऽनवि करोति" १६ सू० । "सासन्दीकमुद्यम्युदु त्वेत्युत्-
 क्षिप्तानसो दक्षिणतोऽवस्थितोऽनवि करोति" कर्कः ।
 "स्थाल्यां मार्हपत्यं पञ्चात्" १७ सू० । "अनधि करोति
 दक्षिणः पितृ च वितृतीये करोति" क० । "अनद्वाहौ युक्ता

प्रेदन् इति (१६, ३६) प्राङ् यात्वा यथार्थम्" १८६० ।
 "गच्छेत्" क० । "आरोहेत् पार्श्वतो गच्छेत्" १६६० ।
 'यजमानः संस्कारात्' क० । "अग्ने सर्जत्यक्रन्ददग्निरिति
 (११, ३३(जपति" २०६० । "सर्जनं च शब्दकर-
 णम्" क० । "वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षितउत्तरतः स-
 मिदाधानं प्र-प्रायमिति (१२, ३४) २१६० । "यत्न वास-
 स्तत्नैवावहरणम् न प्राग्वसतेः एवं ह्याह (६, ८, १, १२)
 स यदि पुरावसथै विषञ्जेतानस्येवाग्निः स्यादिति" वसत्यां
 तु उत्तरतोऽग्नेनवतार्य समिदाधानं "प्र-प्रायमिति" ।
 उद्धतावोक्षितग्रहणं च परिसमूहनाद्युपसंघर्षमपि
 स्मार्तं ह्येतदनुद्यते (६, ४, ४, १८) उद्धते वाऽ अवोक्षिते-
 ऽग्निमादधातीति" एवं च सति तदपचारे स्मार्तं प्राय-
 श्चित्तम्" क० । "वासार्थे रथे उत्तरस्यां दिशि अग्निमव-
 तारयति" संघ० । "वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदेच्छेत्"
 ३२६० । "वनीवाहनमिति" संज्ञास्य कर्मणः सा च सं-
 ख्यवहाराणां "जहु" वनीवाहनादिति" (२५६०)
 बद्ध दीक्षासु कर्तव्यम् । यदेच्छोपजायते महावीरकरण-
 यूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते क्रमस्तु नैषाम्
 पाठाभावात्" क० "अस्युख्यमस्त्रावपनं क्रयणीयादौ"
 २३६० । उख्यमस्त्रावपनमस्यु कर्तव्यम् आदौ क्रयणीय-
 स्थाङ्गः" क० "अन्यत्र चेच्छन्" २४६० । "करोति" क० ।
 "अर्ध्वं वनीवाहनात् क्रमयोगात्" २५६० । अन्यत्रे-
 च्छवा कुर्वन् वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठक्रम-
 योगात्" क० । "वनीवाहनादूर्ध्वं सोमक्रयदिने आदौ
 अन्यत्र दीक्षा भस्त्रावपनम् । कुतः क्रमयोगात्
 पूर्वं वनीवाहनमन्त्राः पश्चाद्भस्त्रापोऽभ्यहरणस्य" संघ०
 'पश्चाद्यष्टेनापो देवीरित्येकवा (१२, ३५) २६६० ।
 "पश्चाद्यष्टेन भस्त्रं गृहीत्वाऽष्टावपति" क० । "ततो द्वाभ्या-
 म्" (१२, ३६-३७) २७६० । "पुनश्चावपति द्वाभ्या-
 म्" क० । "आद्याभ्यां (१२, ३६-३६) वा पूर्वम्"
 ३८६० । "पूर्वमावपनं द्वाभ्यामभ्याम् तत एकयर्चा"
 वाशब्दो विकल्पार्थः; तस्यश्रुतित्वात्" क० । "अनामिकया
 प्राक्षादादत्ते प्रसद्येति (१२, ३८-४१) २८६० । "प्रास्ता-
 न्नकनः क्रियदपनामिकयादत्ते" (६, ८, २, ७) । "प्रास्तो-
 खामुपतिष्ठते बोधा मइति" (१२, ४२) ३०६० । "यत्त-
 दात्तं भस्त्रं तत्रास्य" क० । "प्रायश्चित्तं समिधोप-
 हृतम्" ३१६० । ईकश्चिदका ।
 'वाज्जं विश्वकर्षणइति (१२, ४३) जुहोति" ३२६० ।

"प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा उपपूर्वश्च कृत्विर्पह-
 णार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि "अथ सुचोपहृत्याज्यमिति (३, ४,
 १, २५)" क० । "समिधा करणभूतया सुकस्थानीयया
 उपहृत्य गृहीत्वा" संघ० । "उत्थाय दधाति समिधं
 पुनस्त्वेति (१२, ४४) २६० । उत्थानग्रहणं च प्रति-
 पत्तित्वात् शुभार्थं चेति । नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पथन्ते
 तदर्थमाह" क० "गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य" ३६० ।
 "आदधाति मन्थनं प्राप्त्वाद्वाच्यम् उच्यते प्रायश्चित्ता-
 र्थम्" । "प्राज्ञहिते उपशान्ते मथित्वा प्रायश्चित्ती करोति"
 संघ० । "सुत्वावाहनीये सांकाशिनेन हृत्वाः"
 ४६० । "सुत्वासु वर्तमानासु आहवनीयेऽनुगते सांकाशिनेन
 हृत्वा तमादधाति" सांकाशिनशब्दः प्रमुखमेव हृत्वेत्यर्थकः
 एतच्चोच्यते पूर्ववत्प्रणयनं सा भूदिति" क० । "आहवनीये
 ऽतिप्रणीतेऽनुगते सांकाशिनेन हृत्वा ऋजुना सदोऽवि-
 धानमध्यमार्गेष्वैव हृत्वा" संघ० । "आग्नीध्रीयमुत्तरेषु
 सदः" ५६० । "हृत्वा निदधाति उत्तरेषु सदो हृत्वे-
 तीध्वव्युदासार्थः" क० । आग्नीध्रीयमग्निमनुगतं सदसु
 उत्तरेष्वैव हृत्वा" संघ० । "प्रष्टञ्जप्रादादृष्टोऽस्त्रे" ६६० ।
 "उख्ये चानुगते पूर्ववत्प्रष्टञ्जप्रात् अयं तु विशेषः आहृता
 आहृदग्रहणं च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । "एतथैवाहृतासुपहरन्
 यजुरिति (६, ६, ४, ६) श्रुतेः" क० । "उख्येऽग्नावनुगते
 गार्हपत्यादाहवनीयमन्त्रिरित्याहृत्य (११, १७) समितमित्यु-
 पस्थाव (१२, ५७) आहृता मन्त्ररहितक्रियामान्त्रेण पूर्व-
 वदुखां प्रष्टञ्जप्रात् उखामाहवनीयेऽग्नित्र्योऽख्यमग्नि-
 मुत्पादयेत्" संघ० । "अध्वरप्रायश्चित्तं च सर्वेषु
 यथाकालं पूर्वा-पूर्वम्" ७६० । "अध्वरप्रायश्चित्तं च
 करोति सर्वेषु निमित्तेषु तां च पूर्वाम् पूर्वां चशब्दा-
 दाग्निर्को च । सर्वग्रहणं च भस्त्रापोऽभ्यवहरणार्थम् ।
 (२३) तत्रापि हि विधीयते (६, ८, २, ११) उभे प्राय-
 श्चित्ती "करोतिये एवाग्नावनुगते इति" यथाकालमिति
 चाध्वरप्रायश्चित्तं मुच्यते आग्निर्को तु विश्वकर्मण-
 इत्येव" क० "सर्वेषु पूर्वोक्तेषु गन्धनुगमेषु यथाकालं
 परमेष्ठ्यादिकाबाहुति (२६, ६, १) पूर्वां पूर्वां जुहुयात्
 पश्चादग्निप्रायश्चित्तिम् चकारात्" संघ० । "उखामेदने नव-
 स्थास्यां महासुख्यासुखाकपात्मवधायावपति" ८६० ।
 यदोषोऽस्त्राभियोतेति" (६, ६, ४, ८) प्रकृत्य सर्वमिदमाग्ना-
 तम् एतच्चेकोऽप्येव भवति । त्रित्वपच्चे तु द्वयोरेवैकस्या-
 मावपनम्" (६, ५, २, २२) क० । "उखोपशये पिष्टा मृदा स-

होखां करोत्यावृता' ६६० । "उखाखण्डमेकहखायां
प्रक्षिप्तम् द्वितीयसुपशयया सह पिद्वा, आवृता मन्त्रमर्जम्,
आवृच्छन्नेन क्रियाभावात्सुच्यते तथा चोक्तम् (६, ६, ४,
२) एतयैवावृतानुपहरन् यजुरिति" क० । "आवृता
मन्त्ररहितैतिकर्त्तव्यतया" सं० । "पक्वायाभावपति कपालं
च १०६० । "पक्वायासुखायाम् अग्निं कपालं च" क० ।
'उखोपशये पिद्वा संसृज्य निदधाति" ११६० । "उखा-
कपालसुपशयां च पिद्वा संसृज्य स्थापयति" क० ।
इदानीं चयनप्रकारमाह । अभ्यात्मं चयनसुपविश्यं'
१२६० । "आत्मनःआभिमुख्येन चयनं कर्त्तव्यम् न परा-
गति, तथा च नैर्ऋतीषु वचनात्पराक्चयनमुक्तम् (७,
२, १, १२) । अपरो विशेषः" "सव्यवाहमनरं कलोत्तर-
लक्षणाभिरिष्टकाभिः" १३६०" । "चेतव्यः" क० । "नित्ये
सादनसूददोहसाउपधानादुत्तरे तथा देवतया ता अ-
स्येति (१२, ५३, ५५) १४६० । "सर्वास्त्रिष्टकासु एते
नित्ये भवतः तथा देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूद-
दोहसाधिवदनम्" क० । "अविशेषोपदेशात्" १५६० ।
"अविशेषेण ह्यनारभ्य कञ्चिद्विष्टकाविशेषमेते श्रूयते" क० ।
"विशेषमनुपादाय सामान्येन तयोरुपदेशात् विधा-
नात्" सं० । "अनाम्नातप्रतिषेधाच्च" १६६० । "यत्
नैर्ऋत्यादिषु नाम्नायेते नित्ये संज्ञितायां न पश्यते तत्रा-
पि प्रतिषेधः श्रूयते (७, १, १, १४) सादनसूददोहसाधि-
वदतीति" "अतः प्रतिषेधात् सर्वत्रायेते भवतः" सं० ।
"एकनोदनास्त्रे कदेशासु तन्त्रेण" १७६० । एकनोदना
अपस्या वपस्या इत्येवमादि, एकनोदना अपि यद्येकदेशा
भवन्ति, यथा तासामेव देशभेदः अपस्याः पञ्चपञ्चानू कान्ते
षुति (१७, ६, २) अतश्च प्रत्यनूकं नित्ये, देशभेदे त्वसति
तन्त्रेष्येति" क० । "एकनोदना एकं विधिवाक्यं यासां
ताः । एको देश एकमुपधानस्थानं यासां ताः तत्र
तन्त्रेण नित्ये भवतः" सं० । "आत्मनि यजुष्मतीः"
१८६० । "इष्टका उपदधाति न पञ्चपञ्चयोः" क०
(८, ७, २, ३) । लोकम्पृष्ठासु दशसु दशसु मन्त्रो लोकं
पृष्णेति (१२, ५४) । (६, १, २, १२) १९६० । "आसा-
दनं च" २०६० । लोकं पृष्णानाम्, सूददोहसाधिवदनं
तु भवति अप्रतिषिद्धत्वात्" क० । "प्रतिचिति हे-हे उप-
धाय" २१६० । लोकं पृष्णामन्त्रवचनम्, पुनर्देशसु-दशसु ।
"प्रथमं हे-हे उपधाय ततो दश-दशोपदध्यात्" सं० ।
"अथुम्भगणमध्यमानूके" २२६० । अथुम्भो अ इष्टकागणो

यथा वालस्त्रिष्टाः सप्त तासां मध्यमानूके उपधेये" क० ।
"त्रिपञ्चसप्तादिगणः" सं० । "एका च" २३६० ।
"या चैकेष्टका साध्यनूक एव, यथा विश्वज्योतिर्द्विजु-
ञ्ज्वेवमादि" क० । "अभितो युष्माः" २४६० । "अनूकमभि-
तोऽर्धाधिकया युष्मा उपधीयन्ते" क० । "उदञ्चो वर्गाः
पूर्वापरे" २५६० । "यत् पूर्वापरइति देशव्यपदेशः
ततोद्ग्लक्षणा इष्टकावर्गा उपधीयन्ते" क० । "ति-
यग्ननूकमभितोऽञ्ज्यावधिके पूर्वापरे देशे इष्टकानां वर्गाः
समुहाः उदग्लक्षणा उपधेयाः" सं० । "प्राञ्चो
दक्षिणोत्तरे" २६६० । "यत् तु दक्षिणोत्तरव्यपदेशः
तत्र प्राग्लक्षणा इति" क० । "प्राग्नूकमभितोऽञ्ज्याया-
वधिके दक्षिणोत्तरे प्राञ्चः प्राग्लक्षणाः उपधेयाः"
सं० । "भिन्नलक्षणयोरचयनम्" (८, ७, २, १६) २७
६० । "दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्याग्निमानम्" २८६० ।
"कर्त्तव्यम्" क० । "उख्यस्थानेऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परि-
लिखति" २९६० । "मण्डलमिति शेषः" क० । "मण्ड-
लाद्वा प्रक्रमणमन्त्रः पात्यस्य" ३०६० । "पूर्वाधौद्वापस्य
त्वीन् प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रामतीति वचनात् (१०, २, ३, १) ।
"पूर्वाधौदेव व्यामस्य प्रक्रमणम् न स्तस्माद्धि प्रक्रमणमन्यौ
चरितार्थम्" क० । "वावधारणे, मण्डलादेवान्तःपात्यस्य
क्रमणम् न पूर्वाधौत् स्तस्मात्" सं० । "पश्चाद्युपावद्या-
त्पादमात्रे चित्यस्य" ३१६० । यूपवटे भवः शङ्क्यु-
पानञ्चः तस्मात्पश्चात् पद्यालोकमात्रे चित्यस्याग्निज्वलस्य
स्थानं भवति" सं० । "यजमानेनोर्ध्ववाहप्रपहोच्छ्रि-
तेन समस्थितेन वा" ३२६० । (१०, २, २, ६) ।
"प्रपदोच्छ्रितः पादाप्ये व्यर्थस्थितः समस्थितः प्रसिद्ध
एव, तत्क्रियायानोदितत्वात् प्रक्रमणवदध्वर्षुर्मा भूदिति
यजमानग्रहणम्" क० । ३३६० का ।
"द्विपुरुषां रज्जुं मित्वा" १३६० । "द्विपुरुषां रज्जुं मित्चेति
निगदे व्याख्यातम्" । "उभयतःपाशम्" २४६० । "मध्य-
लक्ष्यम्" २५६० । "अभितोऽर्धपुरुषयोश्च" २६६० । "मध्य-
मात्लक्षणात् पुरुषपञ्चमे" सं० । "अर्धं च" २७६० । "पुरुष-
पञ्चमस्याधे" क० । "अनुपृष्णामावस्य पाशयोः शङ्कू मध्ये
ऽर्धपुरुषयोश्च" २८६० । "पाशात्तन्मुच्यार्धपुरुषीययोः
प्रतिमुच्य दक्षिणायास्य मध्यमे नितोदं करोति" २९६० ।
"गर्तम्" सं० । "उन्मुच्य पाशावेकं मध्यमे प्रतिमुच्य
दक्षिणाधिनितोदमायस्य मध्यमे शङ्कूः" ३०६० । "तास्मान्
पाशं प्रतिमुच्य पूर्वाधे च दक्षिणायास्य मध्यमे शङ्कूः"

१०६० । “पञ्चादधपुरुषे च” ११६० । “उन्मुच्य
पूर्वाङ्गात् पञ्चार्धं प्रतिमुच्य दक्षिणावस्य मध्यमे शङ्कुः”
१२६० । “अभितोऽधेपुरुषयोश्च” १३६० । “एव-
मुत्तरोऽन्तः” १४६० । “दक्षिणे पार्श्वे पूर्ववदायस्य
पञ्चमभागीये शङ्कुः” १५६० । “तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य
पूर्वे चार्धपुरुषीये पञ्चमभागीयार्धपुरुषीययोः सन्निपात्य
तस्मिच्छङ्कुः” १६६० । “एवं पञ्चात्” १७६० । “एव-
मुत्तरः पत्नः” १८६० । “तथा पुच्छं वितस्त्र्या” १९६० ।
इच्छन् पत्न्यपुच्छाशेषेषु चत्तरङ्गुलं चत्तरङ्गुलं संकर्षति विकर्ष-
त्वन्ते” २०६० । “यत्र पत्न आत्मानमप्येति स पञ्चाप्ययः एवं
पुच्छाश्वयः । अश्वेषु पत्नयोः पुच्छस्य च आत्मसम्बन्धिसमीपे
चत्तरङ्गुलं चत्वारि-चत्वार्यङ्गुलान्युभयोः पार्श्वयोः संकर्षति
सङ्कोचयति, तथा अन्ते पत्न्यपुच्छान्ते उभयोः पार्श्वयोः
चत्तरङ्गुलं विकर्षति विस्तारयति” संय० । “पञ्चारत्निः-
पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः सम-
विभक्तस्य” २१६० । “पञ्चारत्नयोः यस्य सः पञ्चभिर-
रत्निभिः पुरुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः
पदम् इत्येवमर्था न भवति इतः प्रागरत्नादीनां लक्ष-
णस्यानुक्तत्वेनासिद्धत्वात्, अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य
यः पञ्चभो भागः सोऽरत्निः तस्य दशभो भागः पदम्,
पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः
इति तु भवति पदस्य सिद्धत्वात्” क० । “परितत्य रज्ज्वा
सहितं बहिररज्ज्वेकषष्टे शते परिश्रितो भिनोति” २२
६० । “रज्ज्वा परितत्य सर्वं तोवेष्टयित्वा रज्ज्वाबहिर्भागे
सहितं रज्जुसंलग्नं यथा भवति तथा एकषष्ट्यधिके द्वे
शते परिभिनोति” क० । “चतुर्णवतानि वा त्रीणि”
२३६० । “चतुर्ष्वत्यधिकानि त्रीणि शतानि” क० ।
“ऊर्ध्वाः शर्कराः स्नाते” २४६० । “उत्तरेषु पुरुषीये-
श्चैकशतविधात्” २५६० । “उत्तरेषु अष्टविधादिषु
चयनेषु आ एकशतविधात् एकशतविधचयनं यावत्
एकाधिकशतपुरुषात्मकपञ्चनवतितमचयनपर्यन्तम् पुरुषीयेषु
एकैकपुरुषपटङ्गा अग्निमानं भवति तस्माद् सप्तविधमेव
प्रथमं विदधीतेति” (१०, २, ३, १८) क० । “यथाग्निवेदी-
काप्रमाणम्” २६६० । वेदिश्च इष्टकाश्च वेदीष्टकाः तासां
प्रमाणं वेदीष्टकाप्रमाणम् तद्यथाग्नि भवति, अग्निमानमन-
तिक्रम्य यथाग्नि, यथाग्निचोत्स्य प्रमाणं वर्द्धते तथा वेदि-
प्रमाणं वर्धते इष्टकाप्रमाणं च वर्द्धते, न हि वेदिपटङ्गि-
विना तन्मध्ये वर्धितस्याग्नेर्मानं सम्भवति, नापि इष्टका न

वर्धिता वर्धितमग्निचोत्स्यं पूरवितं शक्रुवन्ति, अतो
युक्तमभयोर्द्विः” क० । “अन्तःपात्नगार्हपत्ययोरिच्छन्”
२७६० । “पूर्वार्धाद्यामस्य त्वीन् प्राचः स वेद्यान्ः प्रक्रमः
प्रक्रमति” (१०, २, ३, १) वः प्रक्रमत्वपरिमितो देशः
सोऽन्तःपात्य उच्यते, तस्यान्तःपात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्ह-
पत्यचितेश्च इच्छन् इच्छया पटङ्गिर्कुर्यात् इच्छया न
कुर्यात् तद्वैकउत्तरा” श्रुतेः (१०, २, ३, ३) क० । “उत्तर-
पत्न्यापरस्यां सत्त्वां परिश्रितो भिनोति अङ्गामातीं
नाभिसातीं मुखसातीमिति” २८६० । “अन्ते उत्तरप-
त्न्यापरसत्त्वां पश्चिमकोणे एवम्भूमाशास्त्रिस्तः परिश्रितो
भिनोति” क० । अन्नसर्वत्र चत्तरङ्गुलैः शतपथब्राह्मणा-
ध्यायादि बोध्यम् । त्रिभिः कातोवश्रौतसूत्राध्यायादि
द्वाभ्यां शुक्यजुर्वेदाध्यायादि तेन तत्तत्स्थाने अतोक्तप्रती-
कयुक्तमन्त्रमूलवाक्यादिकं दृश्यमिति सङ्केतज्ञापनम् । विस्त-
रस्तु शतपथब्राह्मणेषु लिखिताङ्गुलैः सूचिताध्यायादौ दृश्यः ।
इष्टकापथ न० इष्टकायामपि पत्न्या वस्य अच् समा० इष्टं
कापथं यस्याधोमुखवायुकरणात् । श्वीरणभूले । इष्टकया
निर्मितः पत्न्या अच् समा० । इष्टकानिर्मिते २५षि पु० ।
इष्टकाव त्रि० इष्टका अस्वयर्थे व । इष्टकायुक्ते ।
इष्टकावत् त्रि० इष्टका+चत्तरर्थ्यां मध्वादि० मतप् मस्य वः ।
इष्टकासन्निवृत्तदेशादौ स्त्रियां ङीप् ।
इष्टगन्ध पु० कर्मधा० । इष्टगन्धौ । इष्टोगन्धोऽस्य । २५ग-
न्धिद्रव्ये त्रि० श्वालुकायां न० भेदि० ।
इष्टतम त्रि० अतिशयेन इष्ट+तमप् । इष्टतमे २ अतिशया-
भीष्टे “यद्दृष्टदितमं लोके” गोता । द्वयोर्मध्ये अतिशयेन
इष्टः तरप् । इष्टतरः द्वयोर्मध्ये अतिशयेन इष्टे त्रि० ।
इष्टदेव पु० इज्यते यज-कर्मणि क्त कर्मधा० । इष्टे देवे
तन्वाद्युक्तविधानेन यस्य मन्त्र उपास्यतवा ष्टहीतस्त्रिभु-
३ देवे च । इष्टदेवतादयोष्यत् स्त्री ।
इष्टनि त्रि० यज-तनिक् संप्र० इष्ट-तनिक् वा । इष्टव्ये
२ इष्टव्ये च । “तुविश्वणिरप्रस्वती पूर्वरास्त्रिभिरात्तना
स्त्रिभिनः” ऋ० १, १२७, ३ । “इष्टनिरेष्टव्योयष्टयो
वा” भा० । [व्याकरणीयसंस्कारानुसारेण प्रयोगे ।
इष्टप्रयोग पु० इष्टस्य शिष्टप्रयुक्ततया निश्चितस्य प्रयोगः ।
इष्टवत् न० यज-इष्ट वा क्तवत् स्त्रियां ङीप् । यजनकर्त्तरि
इच्छायुक्ते च । “इष्टं वेदाध्ययनादिः साध्यतयाऽस्वस्य
मतप् मस्य वः । इष्टकर्म कर्त्तरि । वेदे तु पूर्वपददीर्घः
इष्टवान् “इष्टावन्नोरातिषाषोदधानाः” अथ० १८, ३,

२० । 'इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्मासैस्त्वथैव च । अग्नि-
ष्टोमादिभिर्यज्ञैश्चैव चेष्टं स इष्टवान्" व्यासोक्ते षडष्ट्यादि
कारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

इष्टव्रत त्रि० इष्टं व्रतं यस्य । व्रतशीले इष्टानि कल्याणानि
व्रतानि कर्माणि सिध्यन्ति येन । २ इष्टकर्मासाधने अन्नादौ
'इष्ट इष्टव्रता अक्षः" ऋ० ३, ५, ६, ६ । "इष्टानि कल्या-
णानि व्रतानि कर्माणि यामिः सिध्यन्ति ता इवः अन्नानि"
भा० ।

इष्टसाधन न० ६त० । अभीष्टसाधने इच्छाशब्दे उदा-
हृतिः । ततो भावे त्व । इष्टसाधनत्व तद्भावे न० ।
तत् । इष्टसाधनता तद्भावे स्त्री ।

इष्टा स्त्री इज्यतेऽनया यज-करणे बा० क्त । शमीवृक्षे राज
नि० तत्समिधा होज्यते इति तस्याः तथात्वम् कर्माणि
क्त । अभिमतायां स्त्रियाम् ।

इष्टाकृत त्रि० अनिष्टमिष्टं कृतम् इष्ट+चव्यर्थे डाच् कर्माणि
क्त । इष्टीकृते "सतामिष्टाकृतं नाम पूर्वावरसह-
स्रिकम्" रामा० ।

इष्टादि पु० "इष्टादिभ्यश्च" पा० सूत्रेण तत्कृगमनेनेत्वर्थे
विहितेनिप्रत्ययनिमित्तभूतशब्दसमूहे स च गणः । "इष्ट
पूर्त् उपसादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित
निषादित निपठित संकथित परिकथित संरक्षित परि-
रक्षित अञ्जित गणित अवकीर्ण अयुक्त गृहीत आन्नात
श्रुत अधीत अध्वान आसेवित अवधारित अवकल्पित
निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अहृगणित अनुपठित
व्याकुलित" आकृतिगणस्येन "हठेन पठितो मास्त्रिन्
खलः खलत्" नैष० ।

इष्टापत्ति स्त्री ६त० कर्माधा० वा । इष्टस्थापत्तौ इष्टा-
वामापत्तौ च वादिना दर्शितापत्तेः प्रतिवादिन इष्टत्वे
हि सा भवति । "इष्टापत्तौ दोषान्तरमाह" जग० ।

इष्टापूत्त न० इष्टं च पूत्तञ्च द्वयोः समाहारः पूर्वपद-
दोषः । इष्टशब्दोक्ते अग्निहोतादौ "वापोकूपतडागादि
देवतायतनानि च । अन्नप्रदानभारामः पूत्तमित्त्वभिधी-
यते" इति मनुक्तौ पूत्तं च । "वितथन्त वदेयुर्थे धर्मं
प्रह्लादं पृच्छते । इष्टापूत्तं च ते घृन्ति सप्त सप्तपरवारान्"
भा० स० ६६ अ० । "इष्टापूत्तेन च तथा वक्तव्यमन्तं
न त्व" आ० प० १६५ अ० । "इष्टापूत्तफलं न स्वान्न शिष्यो न
शुर्भवेत्" भा० व० ३२ अ० । कश्चित् इतरतरद्वन्द्वोऽपि
दि० न० । "इष्टापूत्ते संख्येधामयञ्च" यजु० १०, ५४ ।

इष्टार्थोद्युक्त त्रि० इष्टे अर्थे उद्युक्तः । उद्युक्ते इष्टार्थं
लाभाय त्वरमाद्ये कालासहिष्णौ ।

इष्टाश्व त्रि० इष्टोऽश्वोयश्व । इमियहये २ राजभेदे पु० ।
"किमिष्टाश्व इष्टरश्मिरेतः" ऋ० १, १२२, १३ । "इष्टाश्व
एतन्नामको राजा" भा० ।

इष्टि स्त्री यज-क्तिन् । इयागभेदे । स च कात्या०श्रौ०सू०
दर्शितः "कर्माशब्दो इव्यदेवतायुक्तो यजतिः" । ४, ३, १, सू०
"क्रियाशब्दः आख्यातप्रत्ययान्तो निर्वपत्यादिशब्दो यज-
तिः प्रत्येतव्यः यागो ज्ञेय इत्यर्थः न निर्वापालम्भादिरूप-
संस्कारमात्रविधायकः यजतिशब्दोऽत्र तदर्थयागपरः ।
एवं यागत्वे सिद्धेऽपि इदं संदिश्यते सौम्यं चरुं निर्व-
पेदग्निषोमीयमजमालभेतेत्यादौ किं यागमात्रं भवति
उत धर्मा अपि भवन्तीति यदा च धर्मा भवन्तीति पक्ष-
स्तदापि सदेहः किं पूर्णाहुतिसम्बन्धिनो धर्मा भवन्ति
उतग्निहोतसम्बन्धिनः, आहोस्विर्दृशपूर्णमासयोः, अथवा
ज्योतिष्टोमस्येति, अथवा दर्शपूर्णमासयोरेवेति । धर्मा-
णामनाम्नानाद्यथाश्रुतं यागमात्रं कर्तव्यमिति प्राप्ते आह"
क० "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्" २ सू० । सौ-
र्यादौ धर्मा भवन्ति न यागमात्रम् एवमेतानि विधिवाक्यानि
समर्थान्यर्थवन्ति सप्रयोजनानि भवन्ति अन्यथा साकाङ्क्ष-
त्वादर्थप्रतिपादनाभावेन निरर्थकान्येव स्युः । तथा हि
सौम्येण यागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदित्यत्रांशत्वयवती भावना
विधीयते किम्, केन, कथमिति, किमंशो ब्रह्मवर्चसम्,
तत्र केनांशः सौम्येणेति, कथमंशस्तु वाक्यमध्ये नास्ति तेन
कथं भावयेदिति वाक्यं कथमंशसापेक्षम् । यच्च सापेक्षं
भवति तदध्याहारेणानुषङ्गेश वा पूर्यत्वा निराकाङ्क्षं
कर्तव्यम् । अन्यथा तस्थानर्थक्यापत्तेः न च वेदे माता-
मात्रस्य तदिष्यते तस्मादत्र निराकाङ्क्षीकरण्याय विध्यन्ते-
तिकर्तव्यतापरपर्यायः कथमंशोऽत्र कश्चिदनुषङ्गनीय इति
सिद्धे आह "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यादिति"
सर्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपूर्णमासयोरेव धर्मा
भवन्ति सामर्थ्यात् पूर्वोक्त एव हेतुरत्रापि योज्यः । दर्शपूर्ण-
मासधर्मा एव सौर्यादिविधीनां शेषीभविषुं समर्थाः चरुप-
रोडाशादयो ह्यवघातादिभिरेव सिध्यन्ति नाभिषवादिभिरि-
ति । इष्टिपशुष्विति इष्टिषु सर्वासु अग्नीषोमीये पशौ च
पश्वन्तरेषु अग्नीषोमीयधर्मा भवन्ति" क० । इत्यारभ्य
पञ्चविंशत्या सूत्रैस्तद्विशेष उक्तस्तत्र विस्तरेश्वासेयः ।
तथा च दर्शपूर्णमासतिकर्तव्यताको यागभेदे इष्टिरग-

नव्या तत्करणप्रकारः आश्रयत्वात् औ० सूत्रे दर्शितो
 'यथा पौर्णमासेनेष्टिसोमा उपदिष्टाः' । २,१,१, प्रथमेऽ-
 ध्याये दृग्पूर्यमासौ व्याख्यातौ विध्यन्तरसहितौ । उच्य-
 रत्वेष्टयः पशवश्च वक्ष्यन्ते विध्यन्तरविहितः । तेषां वि-
 ध्यन्तरापेक्षासि "अतोऽयमर्थः सूत्रस्य, यस्मिञ्छास्त्रे उ-
 पदिष्टा इष्टयः पशवश्चापि अविशेषिताज्यभागास्ते सन्ते वार्त्त-
 घ्नाज्यभागा इति" । "पौर्णमासेनेत्यस्यायमर्थः, पौर्णमासेन
 व्याख्याता इति वार्त्त घ्नाज्यभागा इत्यर्थः । तेन समा-
 न्नातानामिष्टीनां पशुनाञ्च अन्यदेवतागममात्रः सिद्धो
 भवति । तथा चोक्तमिष्ट्यनप्रकरणे "असमान्नातास्यर्थात्
 तन्त्रविकारः" नारा० वृत्तिः तस्य कालस्तत्रैव दर्शितः यथा
 "तैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत" सू० २,१,२, "तैरि-
 ष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागः कर्तव्य इति
 इष्टिपशुनां प्रकृतिप्राप्त एवायं कालः पुनर्विधीयते इष्टि-
 कालतां निवर्त्य सद्यस्कास्यताप्राप्तार्थम् । किञ्च दर्शप्रकृतेर-
 मावास्या पौर्णमासप्रकृतेः पौर्णमासीत्येवं नियमं निवर्त्य
 अनियमेन उभयकालताप्राप्तार्थम् । प्रकृत्यविरोधात् पूर्व-
 षण्णद्वयहोरात्वे विकृतिः कर्तव्या । यद्वाङ्गः पूर्वभागे पर्त-
 स्थात् तदा प्रकृतिं कृत्वा विकृतिः कार्या । यदा परभागे
 रात्रौ वा तदा विकृतिं कृत्वा प्रकृतिः कार्यति सोमस्या-
 यमप्राप्तः कालो विधीयते । इष्ट्यादिशब्दसम्बन्धादेव
 यजेतेत्यपि सिद्धे यजेतेतिवचनं सोमस्य याग एतानयोः
 कालयोः सम्पादनीयो नान्यत् दीक्षादीति" वृत्तिः । "राजन्य-
 स्वाग्निहोत्रं जुहुयात्" २,१,१ । "जलियस्याग्निहोत्रहोमः
 पर्वण्योरेव कर्तव्यो नान्यस्मिन् काले इति चशब्दाद्दृश्योऽप्य-
 नयोरेव कालयोरग्निहोत्रं जुहुयात् नान्यस्मिन्नित्य-
 वगम्यते । बलमिभेषमाह" वृत्तिः । "तपस्विने ब्राह्मणायेतरं
 कालं भक्तमुपहरेत्" १,१,१ । "तपस्वी कर्मनिरतस्तथै ब्राह्मणाय
 अतपस्विनेऽपि ब्राह्मणायैव दद्यात् न जात्यन्तराय तपस्वि-
 नेऽपीति । इतरं कालमिति, इतरेषु सर्वेष्वग्निहोत्रकाले-
 ष्वित्यर्थः । भक्तमुपहरेत्, भक्तं पक्षोदनं पक्षाक्षमुपहरेत्,
 दद्यात् । एतदुक्तं भवति । राजन्यवैश्ययोः पर्वण्यग्नि-
 होत्रकालद्वयं वज्रवित्वा इतरेषु कालेषु ब्राह्मणायोदनो
 दातव्यो न होमः कर्तव्य इति । अग्निधारयन्तु क्रियत एव" वृ-
 त्तिः । ततोऽग्न्याधानं प्रसङ्गादुक्तं तच्चाधानशब्दे पूर्वं
 दर्शितम् अग्न्याधानोत्तरं कर्त्तव्यमाह "यदि त्विष्टय-
 ज्ञानुयुः" २,१,१८, सू० "अग्नीनेवेति वाक्यशेषः । यद्य-
 नधिकारत्वादाधानविधेर्विनियोजकस्य प्रकरणस्य व्यापारा-

सम्भवादाधानाङ्गमित्यो न स्युः, इष्टीनाञ्चानधिकारत्वा-
 दिष्ट्याङ्गमाधानं न स्यात्, तथापि न कश्चिदेषः, अन्यर्थ-
 त्वेनैवोभयोरप्यनुष्ठानसिद्धेः" । "अस्मिन्नर्थे सूत्रयोजना ।
 यद्यासामिष्टीनामाधानाङ्गता स्यात् तथापि आहुवनीया-
 द्यग्निस्त्वन्वात् तानेवाग्नीनिष्टयस्तनुयुः विस्मारयेयुः
 कुर्युः साधयेयुरित्यर्थः । तत्रशब्दस्तु साधनादिषु विशेषं
 दर्शयति । आधानेऽग्नीनां साध्यत्वेन सम्बद्धानामेव
 साध्यत्वम् । इष्टिषु साधनत्वेन सम्बद्धानामपि कल्पना-
 गौरवभवात् साध्यत्वमिति विशेषं ष्टहृत्सोमः एवं यद्या-
 धानेनेष्टिभिश्चान्य एवांशतः साध्या इत्यनधिकाराणां
 कथमनुष्ठानसिद्धिरिति न्यायाविदामेष उपाख्यानो नास्मा-
 कम् । अस्माकं तु साध्यसाधनसम्बन्धेऽवगते तदर्थिनं
 कर्त्तव्येनावगतानां ब्राह्मणादीनां कथञ्चिदधिकारकल्पन-
 यानुष्ठानसिद्धिः । अथवाऽनधिकाराणामनन्यशेषाणामपि
 तत्साधनसाध्यरूपेणोपकारकत्वेन कामं श्रुतिप्रयुक्तैर्वि-
 धानामनुष्ठानसिद्धिरित्यलमतिविस्तरेण" नारा० वृत्तिः ।
 "प्रथमायाभग्निरग्निः पवमानः" १,१,१ सू० । "प्रथमाया-
 मिष्टौ हे देवते । अग्निः प्रथमः केवलः । द्वितीयः पव-
 मानगुणकोऽग्निः । केवलस्याग्नेर्नित्ये एव । "अग्न-
 ष्यायूषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपाः" २,१,१ सू० । "एते द्वितीयस्य
 पवमानगुणकस्य" इ० । "स ह्यव्याडमत्वाऽग्निर्हीता पुरो-
 हित इति स्वपकृतः संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृतौ प्रती-
 यात्" २,१,१ सू० । "सौविष्टकृत्योर्याज्यास्तुवाक्ययोर्द्वेषोरनेन
 संयाज्ये इति संज्ञा विधीयते" इ० । "सर्वत्र देवतागमे
 नित्यानामपायः" २,२,१ सू० । "सर्वत्रेति प्रकरणान्तरे-
 ऽपीति दर्शयति । देवतागम इत्यत्र समासनिर्देशस्य
 तद्व्यत्याहेवतायाः देवतयोर्देवतानां वा आगम इत्येवं
 भवति । नित्यानां प्राकृतीनामित्यर्थः । अपाव उद्धार
 इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । विकृतौ देवतायाः एकस्या
 आगमे द्वयोर्बहूनां वा अनागमेऽपि प्राकृतीनां सर्वा-
 सासुद्धार इति स्यां पुनर्विकृतौ इष्टिनोदनां कृत्वा
 देवतां न विदधाति, तत्र नोद्धारः प्राकृतीनाम् । तत्र
 ता एव देवता भवन्तीत्यर्थः । यथा गदितः सोमेन पशुना
 इष्ट्या वा इत्यादौ" इ० । "याः स्वपकृतमन्तराज्यभागौ च
 तास्तत्स्थाने" २,२,१ सू० । "नित्यानामपाय उक्तः । तत्र किं
 सर्वा नित्या उद्भवेत्याः उत काचिद्देवतेत्येतं संशयं निवर्त-
 यति वा आज्यभागौ स्वपकृतं चानरा देवता यष्टव्यास्ता
 उद्भवेत्याः । याः पुनर्विकृतौ विहितस्यास्तत्स्थाने उ-

ब्रूतानां प्राकृतीनां स्थाने भवन्ति” इति वचनात्, तद्व-
र्मिकाश्च भतन्तीति गम्यते” ८०। “एष समानजातिधर्मः”
२४सू०। “योऽयमतिदिष्टो विधिर्देवताभ्योऽन्यत्वापि स
समानजातीयेषु भवति । समानजातीय एककार्य इत्यर्थः”
८०। “द्वितीयस्यां वृधन्वन्तौ अग्निः पावकोऽग्निः शुचिः
स नः पावकरोदिवोऽग्ने पावकरोचिषाग्निः शुचिप्रतन
उदग्ने शुचयस्तव” २५ सू०। “एकः पावकगुणकोऽग्निः,
अपरः शुचिगुणकः । ‘साह्वानु विश्वा अभियुजोऽग्निमीले
पुरोहितमिति संयाजेत् तृतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागु-
पोत्तमायाः वृधुपाजा अमर्त्य इति द्वे” २६ सू०। “आवपते
इति वचनात् अधिके एते सामिधेन्यौ भवतः । प्रथ-
मायां द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति वचनात् यस्यामिष्टौ
यत् तन्मं विहितं तस्यामेकदेवतायामपि तत् तन्मं भवति
न यथोक्तनानादेवतायामेवेति” ८०। “ध्याये इत्युक्त एते
प्रतीयात् पुष्टिमन्तावग्निना रयिमन्त्रवद्भयस्मानो अभीवहेति ।
अग्नीषोमाविन्द्राग्नी विष्णुरिति वैकल्पिकानि” २७सू०।
“तयाणामेको गृह्यते” ८०। “अदितिः” २८सू०।
अदितिश्चान्या, अस्यां द्वे देवते” ८०। “उत त्वामदिते
सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे ऊवेस त्विच्छत्वामजरन्तोऽसृक्षीं
महि महीमूषु मातरं सुशर्माणमदितिं सुप्रखीतिम्”
२९ सू०। “एषा कल्पजा” ८०। “प्रोद्धो अग्न
इमो अग्न इति संयाज्ये विराजावित्युक्त एते प्रतीया-
दिति तिस्रः” ३० सू०। “इत्येतास्त्रिस्त इष्टयोऽनु-
क्रान्ता इत्यर्थः। उक्तानुकीर्त्तनसुत्तरार्थम् । यदाद्योत्तमे
वैव स्यातामाद्या वेति पञ्चस्तदापि तिस्रुणांमिष्टीनां याव-
त्यो देवतास्ताः सर्वा यष्टव्या इत्येवमर्थम् । आद्योत्तमपक्षे
मध्यमायां ये देवते ते आद्यायामेव प्रक्षेप्ये । यदा पुन-
राद्यैव तदा सर्वा देवता आद्यायामेव प्रक्षेप्य्या इत्येव-
मर्थम्” ८०। “आद्योत्तमे वैव स्याताम्” ३१ सू०।
“इष्टो इति शेषः । ‘आद्या वा’ ३२ सू०। “आद्यैव-
वेष्टिर्भवतीत्यर्थः” ८०। ‘तथा सति तस्यामेव धाय्ये
विराजौ’ ३३ सू०। “यद्याद्यैव भवति तदा द्वितीय-
तृतीययोरपि देवतास्तत्र भवन्तीत्युक्तम् । अतस्तस्यामेव
धाय्ये विराजौ भवतः । धाय्याविराजामनुप्रवेशस्य
निमित्तं तृतीयस्या इष्टेर्देवतानुप्रवेश इत्येवमर्थं तथा
सतीत्युक्तम्” ८०। “इतिमाले विकारे वैराजतन्नेति प्रती-
यात्” ३४सू०। “पौर्णमासतन्त्रायामिष्टौ धाय्याविराण्-
माले विकारे सति षेष्टिवैराजतन्नेति वेदितव्या” ८०।

“आधानाद् द्वादशरात्रमजस्ताः” ३५सू०। “आधा-
धानमिष्टीशोक्ता आधानाद्द्वह्वं द्वादशरात्रमजस्ता इत्यु-
क्तम् । तस्यायमभिप्रायः, यावता कर्मसमुदायेनाग्नीनां
सिद्धिर्भवति तावतः कर्मसमुदायस्याधानशब्दो वाचक इति
ज्ञापयितुम् । तेषामग्राधेयं पुनराधेयं वेत्यत्र षेष्टिकस्या-
धानस्य यद्द्वयं भततीति सिद्धम् । आधानेनेष्टिभिश्च
सिद्धान्तयो द्वादशाहोरात्राणि सर्वे स्वरूपेष्वैव धार्यन्ते ।
एतदजस्रधारणमग्निहोत्रपूर्वं एवाधाने भवति, अग्नि-
होत्रस्यैवानन्तरसुच्यमानत्वात् । अतुष्टानक्रमेष्वैव कर्मणां
व्याख्यानमित्युक्तत्वाच्च” इति । एवमिष्टिसामान्यं प्रदर्श्य
विशेषेष्टयस्तत्र दर्शिताः तत्रादौ नवशश्लेष्टिः साचाप्यायश्च-
शब्दे दर्शिता तत्र रात्र एवाधिकारः तयाणां वर्सानाम-
विशेषेष्टेति कल्पद्वये प्राप्ते रात्रो विशेष उच्यते “इष्टिस्तु
रात्रः” “सर्वेषां चैके एके सर्वेषामिष्टिरेवेति मन्यन्ते”
२,९,६,७, । “श्यामाकेष्टराशौम्यचरुः स च वर्षत्तौ तत्र
याज्यादिकं २,९,८,९,१०, सू० उक्तम् । अन्यनवाद्यभोज-
ने जयमन्त्रादिकमुक्तम् १२,१३ । एतानित्या इष्टयः अथ-
कास्याः इष्टयः २,१०,१२, सू० तदादौ । तत्र आयुष्कामे-
ष्टिस्तत्र अग्निगुणभेदजीवात्मदेवता २,१०,२,३,४, सू०।
स्वरूपयनेष्टिः रक्षितवद्देवताका तत्र याज्यादिकम् ५,६,७,
पुत्रकामेष्टिः पुत्रवद्गुणकाग्निदेवताका तत्र याज्यादि ८,९,
१०, वैश्वेष्टिः विश्वगुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादिकं
१३,१४,१५, सू०। आशेष्टिराशापालदेवताका तत्र याज्या-
दिकम् १७,१८, सू०। लोकेष्टिः पृथिव्यन्तरिहृदेवताका
तत्र याज्यादिकम् २०,२१,२२, सू०। मित्प्रामि-
कामेष्टिः अग्निषोमवरुणमित्त्रेन्द्रहृष्यतिसर्विष्टपूषन्
स्वरसतोदेवताका तत्र याज्यादि ११,२,३,४,३। इयमिष्टिः
महावैराजीनामा । अभिचारकामेष्टिः स्तुषाश्चरुरीयनान्नी
स्वरगुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादि ११,७,८,९। विमत-
सम्पत्तिकामेष्टिः संज्ञानो नाम वसुहृद्वादिगुणकान्निषोमादि
चतुष्टयदेवताका तत्र याज्यादि १०,११। भेदकामेष्टिः ।
इन्द्रामरुद्देवताका तत्र याज्यादि १३,१४,१५,१६, सू०।
सम्पत्तिकामेष्टिः ऐन्द्रामारुतो संज्ञानोवत् याज्यादिकम् ।
१७, सू०। शत्रुभिर्भवन्निष्टिकामेष्टिः ऐन्द्रावाहस्यत्या
तत्र याज्यादि १८,१९ सू०। पवित्नेष्टिः । अग्न्यादिदेव-
ताका तत्र याज्यादि २,१२,१। “वैश्यानरीं ब्रातपतीं
पवित्नेष्टिं तथैव च । ऋतावृत्तौ प्रयुञ्जानः पुनाति द्युपौ-
रुषम्” । ष्टिकामेष्टिः कारीरी नाम सा च अग्न्यादि-

नानादेवताका अग्निदेवताका वा तत्र याज्यादि २,१२,१,२, ४,५,६,७,८,९,१० । सर्वाश्च एता दर्शपौर्णमासतिकर्तव्यताकाः । पशुगुणके कर्मणि पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा पशुकामेष्टिः सा च आग्नेयी आम्नावैष्णवी वा आश्व० औ० सू० ३,१,२,३,४ सू० । तस्याभितर्कत्तव्यतायाज्यादि तदुत्तरसूत्रजातैरुक्तम् । विध्यपराधप्रायश्चित्तोष्टिः ३, १०,१,सू० विध्यपराधस्वरूपकारणप्रदर्शनपूर्वकं तत्करणप्रकारादि तदुत्तरसूत्रजादर्थितम् । वारुणीष्टिः तत्प्रकारादि ३,१२,५, प्रातःकाळातिपत्तौ प्रातरिष्टिः तत्र देवतादि ३,१२,१२, आन्त्याश्रुपाले च स वैष्टिः ३,१२,१५ निमित्तभेदेर्ष्य प्रायश्चित्तोष्टौ देवताभेदादि ३,१२,१६, आरभ्य आध्यायात् सूत्रैरुक्तम् । उखासम्भरणीयेष्टिः तद्देवतादि ४,१,२,१ २ईसू० । दीक्षाप्रयोजनेष्टिः दीक्षणीया नाम तत्रदेवतादि ४,२,१,१८, सू० पर्यन्तेनोक्तम् । प्रायश्णीयेष्टिः तत्र देवतादि ४,२,१,सूत्रादौ । आतिथ्येष्टिः तत्र देवतादि ४,५,१,सूत्रादौ । उदयनोयेष्टिः तद्देवतादि ६,१४,१, सूत्रादौ उदयसनीयेष्टिः तद्देवतादि ६,१४,१, २३, सूत्रादौ । अन्याः पुनराधयेष्टिप्रभृतयोऽपि इष्टयः विस्तरभयाज्ञोक्ताः आकरेषु दृश्याः ।

यत० ब्रा० १,६,२,१२, इष्टिकरणप्रकारविशेषो दर्शितः यथा । “स यदोष्टिकुर्वीत सप्रदश साभिधेनीरनुब्रूयादुपांशु देवता यजति तद्धोष्टिरूपं, मूर्द्धन्यतौ याज्यानुवाक्ये स्थातां वार्तघ्रावाज्जभागौ, विराजौ संयाज्ये” “अग्नेरिष्टिमभिधाय अथ पृथक् प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्टिवैशेषिकमङ्गजातमाह । यदोष्टिं दर्शपूर्णमासभ्यां पृथगेव कुर्वीत प्रधानदेवता उपांशु यजेत तदुपांशुत्वं कार्याष्टिरूपं खलु । मूर्द्धन्यतौ “अग्निर्मूर्द्धा” “भुवो यज्ञस्य” इत्येते । (यजु० १३,१४,१५) मूर्द्धन् शब्दवत्यौ प्रधानस्य याज्ये खिष्टकद्याज्यापुरोऽनुवाक्ये, विराजौ विराट्छन्दस्को “प्रोद्धो अग्ने” “इमो अग्ने” इत्येते (यजु० १७,७६,७७,) भवतः” भा०

दर्शपौर्णमासयागं कृत्वा प्रायश्चित्तोष्टिः कार्या तत्प्रकारः यत० ब्रा० ११,१,३,१, दर्शितो यथा । “पौर्णमासेनेद्वा इन्द्राय विष्टधेऽनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैव यजत आमावास्तेनेद्वा- अदित्यै चरुमनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैव यजते । स यत्पौर्णमासेनेद्वा इन्द्राय विष्टधेऽनुनिर्वपतोन्द्रो वै यज्ञस्य देवताद्यैतदग्नीषोमीयं पौर्णमासं हविर्भवति तत्र नेन्द्राय त्वेति किं च न क्रियते एतेनो हास्येत् सैन्द्रं हविर्भवत्ये- तेन सेन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विष्टधे त्वेति सर्वा उ हि ऋधो

नाद्वाः पौर्णमासेन हन्ति २ । अथ यदाभावास्तेनेद्वा अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्येव वै सोमो राजा देवानामन्नं यज्ञन्द्रमाः स यत्तैष एतां रातिं न परस्तात् पश्चाद्दृशे तेनैतदनद्देव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै पृथिव्य- दितिः सेयमद्वा सेयं प्रतिष्ठितैतेन हास्यैतदद्देव हविर्भवत्येतेन नाप्रतिष्ठितमेतन्न तद्यस्मादनुनिर्वपत्यथ तस्मादनुनिर्व- पेत् ४ । स यत्पौर्णमासेनेद्वा इन्द्राय विष्टधेऽनुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वा वै यज्ञ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत् सेन्द्रं हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञः ४ । अथ यदाभावास्तेनेद्वा अदित्यै चरुमनुनिर्वप- त्यामावास्यं वा अनुनिर्वाप्यं पौर्णमासेन वा इन्द्रो हल- सङ्क्षस्त्रा एतद्दृत्वं जप्नुषे देवा एतद्द्विरनुनिर्वपन् यदा- मावास्यं किमनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वपेदिति तस्माद्वा अनुनि- पेत् ५ । स यत् पौर्णमासेनेद्वा अद्यान्यद्द्विरनुनिर्वपत्या- मावास्तेनेद्वाधान्यद्द्विरनुनिर्वपति द्विषन्तं ह स भ्रातृव्यं प्रत्युच्छ्रयतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजत आमा- वास्तेनामावास्यामसपत्ना ह्येवास्यानुपवाधा श्रीर्भवति ई । पौर्णमासेन वै देवाः पौर्णमासीं यजमाना आमावा- स्तेनामावास्यां क्षिप्रएव पाभानमपाधृत क्षिप्रे प्रायाजन्त स यो ह्येवं विद्वान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजत आ- मावास्तेनामावास्यां क्षिप्रएव पाभानमपहृते क्षिप्रे प्रजा- यते स यद्यनुनिर्वपेद्दद्याद्दक्षिणं नादक्षिणं हविः स्यादिति ह्याहुर्दर्शपूर्णमासयोर्ज्ञेयैषा दक्षिणा यदन्वाहार्य इति न्वनुनिर्वाप्यस्याद्याभ्युदितस्य ७” ३ कर्णिके । “अद्यामावास्तेति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्दृशे स ह्यैष दिव्यः ज्ञा, स यजमानस्य पशुनभ्यवेचते तदपशव्यं स्यादप्रायश्चित्तकृत एतस्माद् हैतद्गीषावचन्द्रमसार्दित” । क्वायासुपसर्पन्ति । एतेनो हैतदुपतपदाचक्षते श्वलचित- मित्येतस हैवैतदाचक्षते २ । शशश्चान्द्रमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुष्वन्ति सोऽपर- पक्षेऽप ओषधोः प्रविशति पशवो वा अप ओषधीरदन्ति तदेनमेतां रातिं पशुभ्यः संनयति ३ । सोऽद्यामावास्तेति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्दृशे तद्यजमानो यज्ञ- पथादेति तदाहुः कथं कुर्यादित्वा यज्ञपथादुज्जता ३ न यजेता ३ इति यजेत हैव न ह्यन्यदपक्रमणं भवति श्वः-श्वः एवैष ज्यायातुदेति स आमावास्याविधेनैवेष्ट्यायेष्टिमनुनिर्वपति तदहवैव श्वो वा ४ । तस्य त्रीणि हवींषि भवन्ति । अग्नये पृथिव्येऽष्टाकपालं पुरोडाशम्, इन्द्राय हलघ्न एकादशकपा-

लम्, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ५ । स यद-
ग्नये पथि कृते निर्वपति । अग्निर्वै पथः कर्ता स यस्मादेवादी
यजमानो यज्ञपथादेति तमेनमग्निः पन्थानमापादयति ६ ।
अथ यदिन्द्राय इत्वघ्ने । पाप्मा वै इत्वो यो भूतेर्वारयित्वा
तिष्ठति कल्याणकर्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रैशैव इत्वघ्ना पा-
प्मानं इत्वं हन्ति तस्मादिन्द्राय इत्वघ्ने ७ । अथ यदग्नये
वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति यत् वा
इन्द्रो इत्वमहंस्तमग्निना वैश्वानरेण समदहत्तदस्य सर्वं
पाप्मानं समदहत्तद्योएवैष एतदिन्द्रैशैव इत्वघ्ना पाप्मानं
इत्वं हत्वा तमग्निना वैश्वानरेण संदहति तदस्य सर्वं
पाप्मानं संदहति स यो ह्वैवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते न
हास्यात्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ८ । तस्यै सप्तदश सामिधे-
न्यो भवन्ति । उपांशु देवता यजति याः कामयते ता या-
ज्यानुवाक्याः करोत्येवमाज्यभागावेवं संयाज्ये ९ । तिसृ-
धन्वं दक्षिणां ददाति । धन्वना वै श्वानं बाधन्ते तदेत-
मेवैतद्बाधते यत्तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति १० । दण्डं द-
क्षिणां ददाति । दण्डेन वै श्वानं बाधन्ते तदेतमेवैतद्बाधते
यद्दण्डं दक्षिणां ददात्येषा ऽन्वादिषा दक्षिणा दद्यात्त्वे वा-
स्यामथन्यद्यादतरा दक्षिणास्तारां यत् सस्यद्येत सा
सा ह्वैषा पथयेष्टिसयाप्यनभ्युदृष्टो यजेतैव” ४ क० ।
“दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिरुक्ता अथ पश्चा-
त्तदर्शने नैमित्तिकीमिष्टिं विधित्सुराह । अधानन्तरं
सायंकाले एष चन्द्रमाः पश्चात् प्रतीच्छां दिशि दृश्ये
दृश्यते । अभ्यवेक्षते अभ्यवर्तुं पश्यति यथा शालाटको
वने संचरतो मेघादीन् पशूनभ्यवजिहीर्षति । एतस्मादेव
सलु चन्द्रसम्बन्धिस्वरूपेण पूर्वोक्तवत् अकारः समा-
सान्तः तस्माच्चन्द्रादिति भीषा उक्तरूपया भीषा, छाया-
सुपगच्छन्ति गवाद्याः पशवः तिरोहिता यजमानस्य भव-
नीत्यर्थः पशूनासुपलापकारि यदेतच्चन्द्रदर्शनं तत् सलु-
द्वितं शुना रिक्तीकृतमित्याचक्षते ॥ एतमेव चन्द्रगत दोष-
मेवमचक्षते, चन्द्रमसः सम्बन्धो तन्मण्डलमध्यवर्ते इत्य-
इति अत्र एव तस्य मण्डल इति प्रसिद्धिः । उपवसथकाशं
गतं देवात्तूरूपं चन्द्रमसं पौर्णमासीकाले द्रवीकुर्वन्ति । पशव
ओषधीर्जग्ध्वा अग्रम पीत्वात्मनि तं चान्द्रमसं कर्तुं रस-
ममावास्यायां धरयन्ति तत एनं रसममावास्यासम्बन्धिन्यां
रात्रौ पशुभ्यः रुकाशात् संनयति सम्यक्प्रापयति । तत्-
संनयनं प्रतिपञ्चन्द्रदर्शने सति नोपपद्यते । इदर्शयाग-
स्यातिक्रान्तकाले दोषसुपन्यस्य तन्नानुष्ठानपकारमाह ।

प्रकृतो दर्शयागः शीघ्रं समापनीयः अनन्तरमेवैतद्विषय-
रिहाराय प्रायश्चित्तेष्टिः कर्तव्या । स आमावास्याविधेर्न-
वेति यच्चोदितकालेऽनुष्ठितोऽमावास्यायागस्तत्प्रकारेणैव
प्रतिपदि प्रकान्तां दर्शयेति समाप्य ४ । अथास्यामिष्टौ प्रक-
तवद्विक्रतिः कर्त्तव्येति नोदकप्राप्तेषुङ्गेषु विशेषं विधत्ते ।
प्रकृतौ पञ्चदश अत्र नोदकप्राप्तास्ताः पृथुवाजवत्यौ
धाय्ये द्वे इति सप्तदश (सामिधान्यः) भवन्ति । प्रकृतौ प्र-
धानयागे उच्चैर्धर्मः । प्रकृतदेवतालिङ्गयुक्ताश्चतःषष्ट्यां
दाशतय्यांसमान्नाता या ऋचताः कामयते । आच्छभागयोः
स्विष्टकृद्यागे च याथाकाम्यम् ९ । तिसृभिरिषुभिर्युक्तं घनुः
तिसृधन्वम् पूर्ववदकारः समासान्तः । एतं चन्द्रात्मकं
दिव्यं ज्ञानम् १० । अदृश्यमानचन्द्रे ऽऽपि” ११ भा०
“इष्टोः पार्वायस्थान्तोयाः केवलानिर्वपेत् सदा” मनुः “प्राजा-
पत्यां निरूप्येष्टिम्” । “हेमन्ते नवयस्येष्ट्या” मनुः “आ-
रेभरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिस्त्वित्जः” रघुः । २ “याग-
मात्रे च “कर्त्तुमिष्टिमभिवाञ्छता मया” माघः राजसूयया-
गाभिप्रायमिदम् । इष-किन्तु । इच्छायाम् । इष्टप्रयोग-
निर्वाहय पातञ्जलभाष्यकृतः इच्छादोषको षष्ठीकाद्यात्मक
वाक्यभेदे च । यथा । “द्विपर्यन्तानामिष्टेः” सर्वनाम्नोष्ट-
त्तिसालि पुं वद्भाव” इत्यादि । एतयेष्ट्या “उक्तशोच” वार्त्ति०
“एकतद्धिते चेति” सूत्रञ्च गतार्थम्” सि०कौ० । “अनुत्-
सूत्रपदन्यासेति” माघव्याख्यायाम् अनुत्सृष्टसूत्राचरत
इच्छु पसंख्याननैरपेक्ष्येण सूत्राक्षरैरेव” इति मल्लि० ।
इष्टिका स्त्री इष-तिकन् । इष्टकाशब्दार्थं “उद्घर्षणं त्विष्टि-
कया करण्डुकोठविनाशनम्” सुशु० । “इष्टिका काञ्चनी-
चात्र चयनाय कृताऽभवत्” मा० आश्व० ८८७० ।
इष्टिकापथिक न० इष्टिकायाः पथिकं तदुद्ग्रेनेनापि प्रभव-
त्वात् । नामल्लकलणे राजनि० । [कृतयागे ।
इष्टिकत् त्वि० इष्टिं यागं कृतवान् क-भूते किप् ईत० ।
इष्टिन् त्रि० इष्टमनेन इष्टा० इनि । कृतयागे ‘अध्वरेष्वि-
ष्टिनां पाता’ भट्टिः ।
इष्टिपच पु० इष्टये इच्छायै अभिवापार्थं पचति न यत्तार्थं
पच-अच्- ४त० । १ कृपथे २ दैत्ये च ऋ० । स ह
स्वेच्छाप्रणार्थमेव पचति न यत्तार्थमिति तस्य तथात्वम् ।
इष्टिपशु पु० ईत० । यज्ञिये पशौ । त्रिका० ।
इष्टिमुष् त्वि० इष्टिं यागं मुष्णाति मुष्-किप् ईत० । दैत्ये
इष्टियायजूक पु० इष्ट्या यायजूकः । “काव्येष्टियजनशीले ।
“तस्मान्नोष्टियाजूकः स्यात् पशुभ्यः एकं प्रायश्चित्” ७०७० ।

इष्टिवायजूकः इष्टियजनशीलः इष्टिशब्देन काम्या इष्टयः
शातपथप्रसिद्धाः ताच्छीत्ययोगात्काम्येष्टि यजनप्रधानो-
न स्यात्” भा० ।

इष्टीकृतं लि० अनिष्टमिष्टं कृतम् इष्ट+चि-क-कर्मणि क्त ।
अनिष्टे इष्टे कृते । अनिष्टिर्निष्टिः कृता । इष्टिभेदे सत्ते न० ।
“सत्तमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः” भा० व० २५६ अ०
इष्ट स्त्री इष-भावे तुन् । इच्छायाम् उणादिकोषः ।

इष्टयन न० इष्ट्यायनं गमनं यत् । “यागविशेषाचरणभेदे”
इष्टयनञ्च आश्व० औ० २, १४, सूत्रादौ दर्शितं यथा
“अत ऊर्ध्वमिष्टयनानि” । “अत ऊर्ध्वं यानि वक्ष्यन्तेऽस्मिन्
अध्याये तानि इष्टयनसंज्ञानीति विद्यात् । इष्टिभिरयनं
यमनं येषु कर्मसु तानीष्टयनानि” नारा० व० । “संवत्सरि-
काशि” २ सू० । “संवत्सरेषु क्रियन्ते संवत्सरैश्च क्रियन्त इत्युभ-
यथा विपक्षः कर्तव्यः, दाक्षायणयज्ञचातुर्मास्यानामनेकसां-
वत्सरिकत्वसिद्धयर्थम् वृ० । “तेषां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्रां
वा प्रयोगः” २ सू० । “फल्गुनीर्भिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी,
चित्रया युक्ता चैत्री । तेषां संवत्सरिकाणां आगन्तुकाना-
मस्मिन् काले प्रारम्भः कार्यः । दर्शपूर्णमासगुणविकार-
रूपाणां दाक्षायणयज्ञादीनामारम्भे कालनियमो नास्तीति
तेषामित्युच्यते” नारा० व० । “तुरायणम्” ४ सू० । “तुरायणं
नामेष्टयनमुच्यते” वृ० । “अग्निर्न्द्रो विश्वे देवा इति पृथ-
गिष्टयोऽनुसवनमहरहः” ५ सू० । “अग्निर्देवत्या इन्द्रदेवत्या
विश्वदेवदेवत्या चैतास्त्रिस्त इष्टयः त्रिषु सवनेषु यथासङ्घेऽत्र
एकैकेष्टिः कार्याऽहन्वहनि । अहरहरिति वचनं पौर्ण-
मास्यभावास्तयोर्वाधनार्थम्” वृ० । “एका वा त्रिहविः”
ई सू० । “एताभिरेव देवताभिर्युक्ता एकैकेष्टिस्तुहविषकाऽह-
न्वहनि प्रातः सवन एव कर्तव्या वेत्यर्थः” वृ० । “इडाद-
धोनामेष्टयनं तत्र देवतादि २, १४, १-१०” द्यावापृथि-
व्योरयनं नामेष्टयनं तत्र देवतादि २, १४, १२, १५”
“वातुर्मास्यानि इष्टयनानि तद्देवतादि २, १५, १ सूत्रादौ ।
एवमन्यान्वपि इष्टयनकर्माणि आकरे दृश्यानि
इष्ट्या अव्य० यज-ज्ञा । श्यागं कृत्वैत्यर्थे । “आश्वमेधेन चेद्वा”
ऋच्छकटिकम् । इष-ज्ञा । २ अत्रिलक्ष्यैत्यर्थे च ।
इष्य पु० इष्यति इच्छत्यनेन वा इष-गतौ इष-इच्छायां
मक् वा । १ वसन्तकाले २ कामे च भावे मक् । ३ गतौ । ततः
अख्यर्थे इनि । इष्यन् गतियुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् । “ते
वाशीमन्त इष्यन्ते अभीरवः” ऋ० १, २७, ६ । “इष्यन्तः
गतिसन्तः” भा० । इष-इच्छायां कर्मणि मक् । ४ इष्यमाथे

अन्नादौ अख्यर्थे इनि अन्नादिमति “हिरण्यवाः स्वायु-
धास इष्यन्तः” ऋ० ५, ८, ७५ । इष्यन्तेऽन्वन्तः” भा० ।
इष्य पु० इष्यते इष-क्यप् । वसन्ते ऋतौ हेम० । तस्य ऋ-
तनां मध्ये इष्टतमत्वात्तथात्वम् “ऋतुनां कुसुमाकरः” गी-
तायां तस्य भगवद्रूपत्वोक्तेः इष्टत्वम् ।
इष्य पु० इष-सर्पथे वन्-गुणाभावः । आचार्ये उदेशार्थमु-
पसृथ्यमाणत्वात्तथात्वम् । उज्ज्वलदत्तस्तु ईष दाने इत्यस्यै-
व रूपं दीर्घादि इत्याह । उपदेशदानाच्च तस्य तथात्वम् ।
इष्य न० ईत० । वाषाप्ते । गहादिपाठात् भवादौ ऋ । इष्य-
पीय तद्भवादौ लि० । [इषुनीकीय तद्भवादौ लि० ।
इष्वनीक न० ईत० । वाषाववयवे । गहा० भवादौ ऋ ।
इष्वसन पु० इषवोऽस्यन्ते लिष्यन्तेऽनेन अस-क्षेमे कारणे ल्युट्
ईत० । धनुषि । “राममिषुसनदर्शनोत्सुकम्” रघुः ।
इष्यास पु० इषवोऽस्यन्तेऽनेन अस-क्षेमे कारणे घञ् ईत० ।
धनुषि “अत्र श्वरा माहेष्वासाभीमाञ्जनसमा युधि”
“काश्यप परमेषासः शिखण्डी च महारथः” गीता । अर्ध-
चादिपाठात् लीवत्वमपि । इषून् असति अस-अष्
उप० स० । २ शरक्षेपके लि० (तीरन्दाज) मेदि० ।
इसू अव्य० इकाभम् सति सो-क्लिप् नि० आलोपः ।
इसन्तापे २ कोपे इदुःखात्तुभवे च शब्दर० ।
इह अव्य० इदम्+ह इयादेशः । अस्मिन् काले देशे दिशि
वा इत्यर्थे “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति
किञ्चन” श्रुतिः “इह जन्मनि जन्मान्तरे वा” वे० सा० ।
“नेह नासुत किञ्चन” “नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति” गीता ।
“तदस्तिस्वमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः” नैष० । प्रथमार्थे ह ।
२ अतुभूयमाने लोके इहासुताथफलभोग विरागः वेदा०
सा० च इहकालः । इह भवः विदितो वा कर्षा० ठञ् ।
ऐहिक इहभवे इहविदिते च लि० । “ऐहिकब्रह्मण्यपते-
दाहादिनिषेधात्” शु० त० रघु० । [मानकाले ।
इहकाल पु० इदम्+प्रथमार्थे ह इह कर्म० । एतत्काले वर्त्त-
इहतन लि० इहभवं अल् लुट् च । इहभवे स्त्रियां ङीप् ।
इहत्य लि० इह भवः इह+त्यप् । इहकालादिजाते । स्त्रायै-
कन् । इहत्यक तत्तार्थे स्त्रियां नित्यमित्त्वम् । इहत्विका
इहद्वितीया स्त्री मयू० स० । अतत्त्व द्वितीयावाम् ।
इहपञ्चमी स्त्री । मयू० स० । अतत्त्वपञ्चम्याम् ।
इहल पु० इह भवं लति ला-क । चेदिदेशे लिक्का० तद्वा-
सिनि व० व० ।
इहलोक पु० इदम्-प्रथमार्थे ह कर्म० । एतत्लोके अतु-

भूयमाने लोके इहलोके भवः उक् अतुश० द्विपद्वर्जः
ऐहलौकिक तद्भवे त्वि० ।

इहामुत्र अव्य० इह च असत् च इ०। एतल्लोके परलोके च
“इहासत्त्वार्थफलभोगविरागः” वेदा०सा० ।

इति वाचस्पत्ये इकारादिवर्त्तशब्दार्थनिरूपणम् ।

इ

इ अव्य० ई क्तिप् । १ विषादे २ दुःस्वभावनायाम् ३क्रोधे
४अनुकम्प्यायाम् ५प्रत्यये ईसन्निधौ ७संबोधने च । मेदि
न्यामयं सान्ततया पठितः । प्रथो०साधुः ।

इ स्त्री अस्य विष्णोः पत्नो ङीष् । लक्ष्म्याम् ।

इ कान्तौ (इच्छायाम्) गतौ व्याप्तौ क्षेपे भोजने सक० गर्भ-
पहणे अक० अदादि अनिट् पर० । एति ईतः
इयन्ति । ऐत् । ऐषीत् । इयाय इयतुः । एता एष्यति
ऐष्यत् । “ईतः । अस्यात्मनेपदित्वमपि “न हि तरषि-
रुदीते” दिक्पराधीनवर्त्तः” कविक० टी०दुर्गा० ।

इ याचने द्विक० आत्मने० अदादि अनिट् निरु० ।
ईते इयीत ईताम् । ऐत । ऐष्ट । इये । “आ वोदेवास
ईमहे वामं प्रत्यध्वरे” यजु० ४,५ । “अजस्रं धर्ममी-
महे” यजु० २६,६ ।

इ गतौ दिवा०सक० अनिट् आत्म० । ईयते ऐष्ट । ईतः
“पद्मैरन्वीतबधुसुखद्युतः” माघः । ईङ्-गतौ मङ्गि० ।

ईत् दर्शने पर्यालोचने च भ्वा० आत्म० सक० सेट् ।
ईचते ईचोत ईचताम् ऐचत ऐचिष्ट ईचाम्-बभूव आ-
स-चक्रे-ईचिता ईचिषीष्ट ईचिष्यते ऐचिष्यत । ईचित्व्यः
ईचणोयः ईच्यः ईचिता ईचितः ईचित्वा वीच्य । ईच-
णम् ईचा । ईचमाणः । कर्मणि ईच्यते ईच्यमाणः ।
धातुनिर्देशे इचतिः ईचिः । “न धर्मद्वेषु वयः समो-
च्यते” न कामवृत्तिर्वचनीयमीचते” कुमा० । “तदैचत
बद्ध स्थां प्रजायेय” श्रुतिः । “स प्रजापतिरीचां चक्रे”
श्रुतिः “सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईचते
योगयुक्तात्मा” गीता । “कथमीचामहे सर्वे, दुर्व्योधनः
तवेषितम्” भा०व०२६८श्लो० । “ऐचिष्ट पुंभिः प्रचि-
तान् स गोष्ठान्” भट्टिः वेदे पदव्याख्यासोऽपि “कश्चिद्द्वीरः
प्रत्यगात्मानमैचदाष्टचक्षुरष्टतत्वमिच्छन्” कठो० । प्र-

एन शुभाशुभालोचने च तद्योगे शुभाशुभसंबन्धिनि चतुर्थी ।

“राधीच्छ्यैर्यस्य विप्रन्नः” पा० । “यदीयः विविधः प्रन्नः
क्रियते तस्मिन् चतुर्थीत्यर्थः । “कृणाय ईचते गर्गः प्रष्टो
गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः” सि०कौ० । “ईचतेर्ना-
शब्दम्” शा०सू० । “कारणे ईचित्वन्त्रवणात्” भा० ।

अधि+विवेचने अधीचते “कुहकचकितोलोकः सत्येऽप्याय
मधीचते” हितो० ।

अनु+अनुचिन्तने । “तामन्वीचत इयं वै वल्मीकवपेयम्”
शत०ब्रा० ६,३,३,५ । “अन्वीचमाणोरामस्तु विषखं
भ्रान्चेतनम्” रामा० ।

अप-आकाङ्क्षायामनुरोधे अवधिनियमे च । “अपेक्षते
प्रत्ययसुत्तमं त्वाम्” कुमा० “अपेक्षन्ते न च क्लेशं न पातं
न दशान्तरम् । परोपकारनिरतामर्षिदीपा इवोत्तमाः”
उद्भटः । “किमपेक्ष्य फलम् पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते
वृत्ताधिपः” किरा० । “द्वित्वादयः पराङ्मान्ता अपेक्षा-
बुद्धिजामताः” “अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशः प्रकीर्तितः”
भाषा० “शब्दोव्यङ्गकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते” सा०द० ।
“सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः” पा०भा० “सा प्रक्रिया
या कथमित्यपेक्षा” मीमा० । “नदीशः परिपूर्णेऽपि
मित्त्रोदयमपेक्षते” चन्द्रा० ।

वि+अप+विशेषेणापेक्षयाम् । “न व्यपैक्षत ससुहृत्सुकाः प्रजाः”
रघु० । “व्यपेक्षमाणौ सहसोतयागतौ” रामा० “समर्षः
पद्विधिः” पा०भा० व्यपेक्षाऽव्यपेक्षापक्षद्वयसुपन्य-
स्तम् । तत्र व्यपेक्षापक्षोमतान्तरेण उपन्यस्तः स च
युक्तिविरुद्धत्वात् कैयटविररणादौ दूषितः “वाक्यवत्
सा व्यपेक्षाऽपि वृत्तावपि न हीयते” भर्तृ० । सा च शब्द-
बोधियोगिन्याकाङ्क्षारूपा आकाङ्क्षाशब्दे विवर्तितः ।

अव+चानुषदर्शने । “योत्समानानवेक्षेऽहं य एतेऽल्ल समा-
गताः” गीता । “अवेक्षमाणोमहतीं सुहृर्मुहुः” माघः
सव्यकपर्थ्यालोचने च । “यदवोचदवेक्ष्य सुन्दरी” किरा० ।
अनु+अव+पर्यालोचने अनुसन्धाने च “सूक्ष्मतां चान्वेक्षते
योगेन परमात्मनः” मनुः ।

अभि+अव+भोजनार्थेक्षणे । “यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते” शत०
ब्रा० ११,१,५,११, “अभ्यवेक्षते अभ्यवर्तुं पश्यति” भा० ।
परि+अव+समन्ताद्दर्शने । “ततो वाचस्पतिर्जज्ञे तं मनः
पर्यवेक्षते भा० आश्व०२१५० ।

प्रति+अव+प्रतीत्य पर्यालोचनया दर्शने । “अथेसां प्रत्यवेक्ष-
माथो जपति” शत०ब्रा० ५,३,४,२० ।

सम्+अव+सस्यगदर्शने । “ऋपोपमोऽयं समवेक्षते सभाम्”
भा०वि०२१८श्लो० । “यदि दृष्टं बलं सर्वं वयञ्च समवे-
क्षिताः” भा०आ०२५अ० । सम्यक्पर्यालोचने च “सर्वं
तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा” मनुः ।
आ+सस्यगदर्शने । “अयच्छिञ्च्य पाञ्चालीम्” भा०स०२३८०१
उद्+जङ्घदर्शने । “सहस्ररश्मिना साक्षात् सप्रणामसुदी-
क्षिताः” कुमा० । अपेक्षायाम् “त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत
कुमार्यृतमती सती” मनुः ।
उप+हेयत्वज्ञानेन परित्यागे “उपेक्षया स्वत्वज्ञानिः” दाय-
भा०टी० “ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षन् विभोक्तवत्” भा०
व०११अ० प्रतिचिकीर्षाभावे “उपेक्षते यः स्वयवन्निनी-
र्जटाः” कुमा० “नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं
नरम्” मनुः अपर्यालोचने अनुसन्धानाभावे च “गूढेन
चरता तत्त्वमुपेक्षितमिदं मया” रामा० ।
सम+उप+सस्यगुपेक्षायाम् । “शत्रुपक्षं समाघातं योमो-
हात् ससुपेक्षते” भा०स०१०६०श्लो० ।
निस्+निर्+निःशेषेण दर्शने निश्चयार्थं दर्शने च । “यावदेता-
द्विरीक्षेहं योडुकामानवस्थितान्” गीता ।
परि+तत्त्वानुसन्धाने प्रमाणाद्युपन्यासेन वस्तुतत्त्वावधारणे च
“परीक्ष्य लोकान् कर्मा चितान्” श्रुतिः । न्यायसूत्रवृत्त्यादौ
प्रमाणप्रेषयादि परीक्षा बद्धयो दर्शिता । सम्यक्विवेचने
च । “नैता रूपं रीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । सुरूपं
वा विरूपं वा पुमानित्ये व भुङ्गते” मनुः । लक्षणादिम-
त्त्वेन ज्ञाने च अश्वविद्याविदश्वैव सूता विप्राश्च तद्विदः ।
मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये” भा०आश्व०३०
२७श्लो० । “यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे” या०सू० । “सर्वस्य
हि परीक्षन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः” हितो० भक्तिमत्त्वा-
दिना ज्ञाने च । “मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि” रघुः ।
विवादे सत्यत्वासत्यत्वादि संशयनिरासाय स्वपक्षप्रामाण्य-
व्यवस्थापनाय शपथकरणे तुलापरीक्षादि । परीक्षा-
शब्दे विवृतिः ।
प्र+प्रकर्षेण दर्शने “प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि वज्रशः पर्वसन्धिषु”
भा०व०११६५७ । “यत् किञ्चिद्दर्शवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते
धनी” भा०व०मनुः । “उदायुधानापततस्तान् दृष्टान् प्रेक्ष्य
राघवः” रघुः । “युनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्” कुमा० ।
अभि+प्र+आभिसुख्येन दर्शने । “प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षि
रिदमब्रवीत्” भा० व०१६३अ० । “दृष्टमानमभिप्रेक्ष्य
स्त्रियस्ताः संप्रदद्भुः” भा०व०८८अ० ।

उत्+प्र+उत्प्रेक्षायां किञ्चिद्दर्शनासाधन्येणान्यस्यान्यरूपता
कल्पने उद्भावने च । “उत्प्रेक्षामोवयं तावन्मतमन्
विभीषणम्” रामा० । “तदुत्प्रेक्षोत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गतां-
स्ताञ्च दिनं सान्” अमरुश० । “भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रक-
तस्य परात्मना” सा०द० । “अलङ्कारशब्दे ३६५ पृष्ठे विवृतिः ।
सम्+प्र+सस्यगदर्शने । “संप्रेक्ष्य नासिकापं स्वम्” गीता
“योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वर्षाजोदापयेत् करम्” मनुः ।
अभि+सम्+प्र+आभिसुख्येन सस्यगदर्शने । “अभिसंप्रेक्ष्य भ-
र्तारं क्रुद्धा वचनमब्रवीत्” भा० आदि० प०३०११ ।
प्रति+अनुरोधे अपेक्षायां पूजने च । “प्रतीक्ष्य तत् प्रतीक्ष्यायै
पितृस्वस्रे प्रतिश्रुतम्” माघः “प्रथमं संस्थिता भार्या
पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते” भा०आ० ३०३३ । नाभिनन्देत
मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षते”
मनुः । “संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्ती योषितं पतिः” मनुः ।
सम्+प्रति+सस्यकप्रतीक्षायाम् “सुहृत्सं संप्रतीक्षस्व” भा०
आ० २१०३ । “एकवेषीधरा हि त्वां नगरी संप्रती-
क्षते” रामा० ।
वि+विशेषेण दर्शने । “वीक्षन्ते त्वां विक्षिताश्चैव सर्वे” गीता ।
“सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम्” मनुः ।
“जङ्गीकृतस्त्रुक्कवीक्षणेन” रघुः ।
अनु+वि+सन्ततवीक्षणे पश्चाद्दीक्षणे च । “तस्माद्दृष्टोऽनु-
वीक्षमाणोजपति” शत०ब्रा० ५, २, १, २५ ।
अभि+वि+आभिसुख्येन वीक्षणे । “नचैनं भुवि शक्नोति कश्चिद-
ध्यभिवीक्षितम्” मनुः ।
उद्+वि+जङ्घवीक्षणे । “उद्दीक्षमाणा भर्तारं सुखेन परिशुष्यतां”
रामा० “पतिव्रतामिमां सार्धं तवोद्दीक्षितमप्युत” भा०
अनु० २अ० “उद्दीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः” रघुः ।
सम्+उद्+वि+समन्ताद्दीक्षणे “निषेदुर्भूमिपाः सर्वे सहदु-
द्दीक्ष्य परस्परम्” रामा० ।
प्रति+वि+प्रतिदर्शने यत्कर्तव्यं स्वदर्शनं तस्य स्वेन दर्शने ।
“ततः सराजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः” रामा० ।
सम्+वि+सस्यग्वीक्षणे ।
सम्+सस्यगदर्शने पर्यालोच्य दर्शने । “पुरस्तादेव प्रतीचे स-
मीक्षमाणायाश्चुक्रुयात्” शत०ब्रा० ११, ५, ४, १४ ।
“समीक्ष्य वसुधां चरेत्” मनुः । “अग्रहस्तसुसुक्तेन
शीकरेण स नागराट् । समैक्षत गुडाकेशम्” भा०
आश्व०२२३श्लो० । “तान् समीक्ष्य स कौन्तेसः सर्वान्
बन्धनवस्थितान्” गीता “उचितमेव समीक्ष्य कर्मतान्ना-

रिणः” हितो० “समीच्या कुलधर्मांश्च स्वधर्मां प्रति-
पादयेत्” मनुः ।

प्र+सम्+प्रकर्षेण सम्यगीक्षणे । “सह सर्वाः समुत्पन्नाः
प्रसमीच्यापदोभ्यम्” मनुः “कुलं ख्यातिञ्च वृत्तं च
बुद्ध्या तु प्रसमीच्या च” भा० आ० ४३७४ स्तो० ।

ईक्ष्णन् ईक्ष्-भावे ल्युट् । १ दर्शने । करणे ल्युट् । २ नेत्रे ।
तत्र दर्शने “खिन्नः कार्यक्षणे नृणाम्” मनुः नेत्रे ।
“अभिसुखे मयि संवृतमोक्षणम्” शकु० “सदा संरञ्जनयनौ
सदा चानिमेक्ष्यौ” भा० आ० ३३ अ० । “इत्यद्रिशोभा
प्रहितेक्षणेन” रघुः ।

ईक्ष्णिक ति० ईक्ष्णं हस्तरेखादीक्षणेन शुभाशुभदर्शनं शिल्प-
मस्य ठन् । शुभाशुभफलकथनेपजीविनि सासुद्रिके । स्त्रियां
टाप् । “मङ्गलादेश्टत्ताश्च भद्राश्चक्षिणैः सह” मनुः ।
ईक्ष्ति पु० ईक्ष्-धात्वर्थनिदेशे श्तिप् । ईक्षणे । “ईक्षतेर्नाश-
ब्दम्” शा० सू० ।

ईक्षा स्त्री ईक्ष्-भावे अ टाप् । ईक्षणे । दर्शने २ पर्यालोचने
च “स ईक्षां चक्र” श्रुतिः “अवणादनु ईवा अन्वीक्षा” ।
न्यायसू० वृत्तिः । आन्वीक्षिकोशब्दे विवृतिः ।

ईक्ष्ण्य ति० ईक्ष्-बा० एन्य । ईक्षणीये दृश्ये “ईक्ष्ण्योऽ-
होऽनः” ऋ० ६, ७, ३ । “ईक्ष्ण्यसः ईक्ष्णीयाः” भा० ।

ईक्ष् गतौ इदित् भ्वा० पर० सक० सेट् । ईक्ष्ति ऐङ्गोत् । ईक्ष्णम्
बभूव आस चकार । ईक्ष्तिता ईक्ष्ण्यति ऐङ्गिष्यत् । ईक्ष्तितः
‘सन्नासमवितः शक्रः प्रैङ्गञ्च क्षुभिता क्षितिः’ भट्टिः “भुज्युं
ससृष्ट आ रजसः पार ईक्ष्तिम्” १०, १४३, ५ ।
षिचि ईङ्गयति । “य ईङ्गयन्ति पर्यताक्षरः ससृष्टमर्णवम्”
ऋ० १, १६, ७ । “इङ्गयन्तोरपस्युव इन्द्रं जातसुपासते” ऋ०
१०, १५३, १ । “इङ्गयन् परिजना पविद्धया रघुः ।

ईग् गतौ इदित् इगिवत् । ईङ्गति ऐङ्गीत् ईङ्गते इत्येके ।

ईज गतौ निन्दायाञ्च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ईजते ऐजत
ऐजिष्ट ईजाम्-बभूव आस चक्रे । ईजिता ईजिष्यते
ऐजिष्यत ।

ईज गतौ निन्दने च इदित् भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ईजते
ऐजिष्ट । ईजाम्-बभूव आस चक्रे । ईजितम् । अयम्
अपाणिनीयः कविकल्पद्रुमे तु पठितः ।

ईजान ति० यज-ताच्छीत्ये कानच् द्वित्वम् । यजमाने
यागशीले । “ततोमहद्भिः क्रतुभिरोजानो भरतस्तदा”
भा० आ० ६४ अ० । “यः सेतरीजानानामचरं ब्रह्म
वत् परम्” कठो० ।

ईड स्तुतौ अदा० आत्म० सक० सेट् । ईडे ईडिषे ईडिष्वी
ऐडिष्ट ईडाम्-बभूव आस चक्रे । ईडिता ईडिष्यते ऐडि-
ष्यत । ईड्यः ईडितः ईडनम् ईडा । ‘अग्निमीडे पुरो-
हितम्’ ऋ० १, १, १ । डकारं लकारतया बह्वृचाः
पठन्ति । ‘अज्मध्यस्यडकारञ्च लकारं बह्वृचा जगुः ।
अज्मध्यस्यडकारञ्च ल्हकारं तु यथाक्रममिति’ ऋ० भा०
वाक्योक्तेः । बङ्गदेशसम्प्रदायस्तु तयोः अजमध्यस्ययोः
डङ्कारतया पाठः इति भेदः । यास्कस्तु “ईडिर्ध्येषणक-
र्मा पूजाकर्मा चेत्याह गन्धर्वाः सुरसङ्काश्च बह्वृचश्च मह-
र्षयः । अनरीक्षं गतं देवं गोभिरेय्याभिरोद्धरे” रामा०
“नेडिषे यदि काकुत्स्थम्” भट्टिः “ईडानो देवा इष्टानाम्”
ऋ० १०, ६६, १४ । “भवन्तमीड्यं भवतः पितेव” ।
“शालीनतामद्भजदीक्षमानः” इति च रघुः । “अग्निः
पूर्वभिर्हविभिरोद्धोनूतनैरुत” ऋ० १, १, २ । षिचि
ईडयति ते ऐडिडत् ।

ईडा स्त्री ईड्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । स्तुतौ ।

ईडित ति० ईड-ङ् । स्तुते यस्य स्तवः कृतस्तस्मिन् ।

ईडेन्य ति० ईड-वा० एन्य । १ स्वनीये २ पूजनीये च ।
“ईडेन्यो नमसस्तिरस्तमांसि दशतः” ऋ० १, १४६, ७ ।

ईङ्गत् ति० ईट् अख्यस्य महत्प् स्त्रियां ङीप् । सनाथे ईङ्ग-
रवति । ईङ्गन्तमाचष्टे णिच् मतोलुक् । ईङ्गयति ।

ईति पु० ईयते ई-क्तिच् । ।डिम्बे, २ उत्पादिते ति० ३ प्रवासि,
“अतिवृष्टिरनाष्टिः शलभाः मूषिकाः खगाः । प्रत्यङ्-
सन्नाश्च राजानः षडेतादितयः स्रुता” इत्युक्ते षडेषेरुपद्रव
भेदे च स्त्री । “निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः” नैष० “निरा-
तङ्कानिरीतयः” रघुः “इतयोव्याघयस्त्वन्वीर्दीषाः क्रोधा-
दयस्तथा । उपद्रवाश्च वर्तन्ते आघयः क्षुब्धं तथा” भा०
व० १४६ अ० ।

ईट्छ ति० अयमिव पश्यति इदम्+इश्-कर्मकर्त्तरि क्स् इशादेशः
दीर्घः । ईट्थे एतद्रूपदर्शने एवंविधे । “ईट्चास एता-
दृचास उ षु षः सदृचासः” वाजसने० १७, ८ ।

ईट्श् ति० अयमिव पश्यति इदम्+इश्-कर्मकर्त्तरि-क्विन्
इशादेशः दीर्घः । १ एतादृशदर्शनवति एवंविधे ईट्छ् नान्या-
दृच् च सट्छ् च प्रति सट्छ् यजु० १७, ८ । “इमं पुरो-
डाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईट्छ् वेददी० व्याख्यानान्
२ तदर्थेऽपि । तस्य भावः त्व ईट्कत्वं तद्भावे न० तल् ।
ईट्कता तस्य भावे स्त्री । “विष्णोरिवास्वानवधाद-
शीयमीड्कृतया रूपमियत्तया वा” रघुः ।

ईदृशं त्रि० अयं भव पश्यति इदम्+इय-कर्मकर्त्तरि कङ् इशा-
देशः दीर्घः । एवंविधदर्शनवति । “ईदृशैश्चरतैर्जाने सत्वं
दोषाकरो भवान्” चन्द्रा० । “यञ्चान्यत् किञ्चिदोदृशम्” ।
“न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते” प्रत्येह चेदृशा
विप्रागर्हन्ते ब्रह्मवादिभिः” मनुः । “तानो-
न्मृडान ईदृशे” ऋ० १, १७, १ । “ईदृशे एव विधे” भा० ।
स्त्रियां ङोप् “सञ्ज्ञोभामोदृशो रसाभिव्यक्तिः” सा० ६० ।
मुग्धबोधकारस्तु अयं भव इत्यते इति विग्रहं कृसादौ
चकार तच्च “कर्त्तरि कदिति” पा० अनुशासनविरोधा-
दुपेक्षाम् ।

ईसा स्त्री आप्मिच्छा आप-सन्-अ । १ आप्मिच्छायाम्
२ इच्छायाम् । “ईष्येसा पिशुनं शुङ्गं समत्वं परिपालनम्” ।
भा० आश्व० ३७ अ० ।

ईप्सित त्रि० आप-सन् क्त । १ आप्मिष्टे क्रियाफलान् व्याप्त्-
मिष्टे “कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म” पा० । “निर्वर्त्य च
विकार्यं च प्राप्यञ्चेति तिधा मतम् । तच्चेप्सिततमं
कर्म चतुर्द्वान्यत् कल्पितम्” भर्तृ० । “तस्यव्यहृष्यं
किमोप्सितमाले सा भूत्” सि० कौ० । २ इच्छाविषये च ।

ईप्सु त्रि० आप्मिच्छुः । आप+सन्-उ । आप्मिच्छौ ।
“मन्दः कवियशः प्रेषुरिति” रघुः पाठान्तरं “शौचेष्टुः
सर्वदाधामेत्” मनुः । “धर्मैश्चवस्तु धर्मज्ञाः” मनुः ।
“सौरभ्यमोष्पुत्रिव ते सुखमारुतस्य” रघुः ।

ईम् अयं ई-वा सुच् । १ अथयद्धार्ये । “एमेनमष्टधञ्चरता”
यजु० ३३, ६० । “आ ईम् एतौ निपातौ अथाथौ वेददो०
२ इदमर्थे च । “चयत ईमर्थ्यमो अप्रयस्तान्” ऋ० १, १६७,
८ । “इह ब्रवीत य ईसमङ्ग वेदस्य” ऋ० १, १६४, ७ ।
“मोमेभिरीं पृथता भोजमिन्द्रम्” ऋ० २, १४, १० ।
“ईमिमम्” इति भा० ।

ईय त्रि० ई-बा० क्यप् । व्याप्ते । “आयद्वा ईयचक्षसा”
ऋ० ५, ६७, ६ “ईयचक्षसा व्याप्रदर्शनौ” भा० ।

ईयिवस् त्रि० इण-कसु । “गतवति । क ईयिवान् इदम्”
सुश्रुतौ । “प्रतियुषा पूर्वदृशे जनेन” भट्टिः । “उपेयुषो
मोक्षपर्यं मनस्विनः” माघः । “उपेयिवानित्यादि” पा०
ऋ० उपेयु लक्षणात् अन्यत्वापि कसुः ।

ईर मत्तौ प्रेरणे च चुरा० उभ० पञ्चे भा० पर० सक० सेट् ।
ईरयति ते-ईरति ऐरित्-त-ऐरीत् । ईरयाम्-ईराम्
वा बभूव आस चकार । ईरयिता । ईरिता ईरयिष्यति-
ईरिष्यति । ईरयम् । ईरितः इरयन्-इरन् । ईरः ईर्य-

माघः । “आपः सस्रमैरयन्” ऋ० ८, ६, १३ । “अंशो-
रुर्म्मिमीरय” ऋ० ६, ७६, १४ । “यदस्य शुष्मैरयन्”
ऋ० २, १७, ३ “ऐरिरञ्च महाक्रमम्” भट्टिः कथने च ।
“अथ वाचमीरयति” शत० ब्रा० “ब्रह्मा रथन्तरं सास
ईरयति भवान्तिके भा० आनु० १४ अ० । विरोध-
वाक्यञ्च यथेर्थ्यमाणम्” भा० व० १३३ अ० । “दमयन्त्या
यधेरितम्” भा० व० २७४३ । “हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भि-
रौरितम्” रामा० “इतीरिता पत्नरथेन तेन”
इतीरयित्वा विरचय्य वाङ्मयम्” नैष० ।

उद् उत्क्षेपणे । “उदीरयामासुः सलीलमञ्चान्” रघुः ।
उच्चारणे कथने च “यदशोकोऽयसुदीरिष्यति” रघुः ।
“उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्” रघुः ।

अभि+उद्+आभिमुख्येनोच्चारिते । “आस्तीकस्तिष्ठस्तिष्ठेति
वाचस्तिष्ठोऽभ्युदैरयन्” भा० अ० २१७ ।

सम्+उद्+सम्यगुच्चारे ससुत्तीलिते च । पांशवोऽपि कुक्-
क्षेले वायुना ससुदीरिताः” भा० व० ५०७० ।

प्र+प्रेरणे । प्रेरयति । “समीरणः प्रेरयिता भवेति” कुमा० ।
“अपः प्रेरय सागरस्य बुभ्रात्” अ० १० ८६, ४ । “किञ्चिद्विष्य
वाश्येन मत्सकाशकषयः प्रेरिताः स्युः” शकु० “या-
त्वायै प्रेरयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्” रघुः ।

सम्+सम्यक्प्रेरणे ससुगुच्चारणे सम्यगतौ च “समीरणः ।
“समीरयाञ्चकाराथ राजसस्य कपिः शिलाम्” भट्टिः ।
“ताभिरामरथैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः” भा०
व० १२१८ अ० ।

ईर अदा० आत्म० सक० सेट् । ईर्त् ईराते ईरते ऐवत ऐरिष्ट
ईराम् बभूव आस-चक्रे ईरिष्यति “इष्ठा मधुमन्त ईरते”
ऋ० ५, ६३, १४ “इशदीर्त्तं पयो गोः” ऋ० ६,
६१, ३ । “अस्ते राजास ईरताम्” ऋ० ४, ८, ७ ।
वायुप्रच्युत्तदिवोऽपिरीत्ते” तैत्ति० । अस्मात् निष्ठाया
नेट् । “न हि राज्ञानुदीर्त्तानाम्” भा० आ० ५१३८
ज्ञो० । “उदीर्त्तं रागप्रतिरोधकम् सुङ्गः” माघः ।
अस्यैव पक्षे चुरादित्वं तेन न तस्य आदित्वमित्येके ।

ईरण न० ईर-भावे ल्युट् । १ प्रेरणे २ गतौ च । युच् ।
ईरणा तत्रैव स्त्री । नन्द्या० ल्यु । ३ प्रेरके त्रि० “समी-
रणः प्रेरयिता भवेति” कुमा० ।

ईरामा स्त्री ईर्बन्धोक्तया रम्यतेऽत एव रम-आधारे षच् ईत० ।
नदीभेदे । “ईरामाञ्च महमदीम्” भा० व० १८८ अ० ।

ईरिण त्रि० ईर-इनन् । उषरभूमौ । मेदि० “ततस्सदीरिणं

जातं सहस्रस्यावसर्पिकम्” भा० अतु० ७२५७७० ।
“वशिष्टस्यायमपदं शून्यमासीन्महात्मनः । सुहृत्तेनैव
निःशब्दमासीरिणसन्निभम्” रामा० ।

ईरिन् लि० ईर-णिनि । १ प्रेरके ऽगन्तरि च स्त्रियां डीप् ।
खगद्वादस्य वृद्धिरेका० खेरी खेरिणी । “रे रे खैरिणि ।
निवाचारकविते मासत् प्रकाशीभव” चन्द्रा० श्राजभेदे पु० ।
“धृतराष्ट्राच्चैकशतमशीतिर्जनमेजयाः । शतञ्च ब्रह्मदत्ता-
नामीरिणाञ्च शतं तथा” भा० स० द३० श्लो० यमसभासद्वर्णने
ईर्थ्य ईर्थायां परवृद्धिर्हिष्णुतायाम् स्वा० पर० सक०
सेट् । ईर्थायति ऐर्थायत् । ईर्थायम् बभूव आस चकार ।
ईर्थायता ईर्थायति ईर्थायति ऐर्थायत् । ईर्थाय ।

ईर्था स्त्री ऋध-सन्-अ । वृद्धीच्छायाम् ।

ईर्था लि० ऋध-सन्-उ । वृद्धिर्लुमिच्छौ ।

ईर्था न० ईर-सक् । व्रणे । ह्रस्वादिरयमिति बहवः पृषो०
ह्रस्वः । अस्य पुंस्त्वमपि । “तदाहुरीर्म इव वा एषां
होता यदच्छावाक्या” ता० ब्रा० ४, २, १० । “ईर्म इव
वा एषा होताणां यदच्छावाकः” “ईर्म इव तृष्टुवानाः”
इति शाब्दा० “तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्भावथास्य
प्रतीची दिक् पुच्छम्” शत० ब्रा० १०, ६, ५०, ३ । तेन “व्रणो-
ऽस्त्रियाभीर्षमरः इत्यसरे ऽस्त्रियामिति संदंशपाठादभ-
यत्वान्ने तोति बोध्यम् । दक्षिणशब्दात् लुब्धयोगेन कृतव्र-
णार्थे अस्मान् अनिच् दक्षिणेर्मा व्याधेन कृतव्रणे ऋगे ।
“ऋगयुमिव ऋगोऽथ दक्षिणेर्मा” भट्टिः । २ प्रेरिते लि०
“ईर्मान्नासः सिलिकमध्यमानः” ऋ० १, २०३, १० ।
ईर्मान्नासः ईर्माईरिताः प्रेरिता अन्तायेषां ते” भा० ।
ईर्था स्त्री इर-ईर्थायां कण्ड्वा० यक् रोपधत्वात् दीर्घभावे
अ स्त्रीत्वात् टाप् । १ ईर्थायाम् । ईर्थ्यते ज्ञायते परा-
त्माऽनया ईर-गतौ खलत् । २ भिक्षुचर्यायाम् सा च
ध्यानमौनादिकरूपा । “चर्या चेर्यापथे स्थितिः” अमरः ।
“कल्याणा पुनरियं प्रव्रजितस्त्र्यां” ।

ईर्थापथ पु० ईर्थायाम् पन्था कर्मधा० अच् समा० । ध्यान-
मौनादिकरूपे प्रव्रजकस्य ज्ञानसाधनोपायभेदे ।

ईर्थाय पुंस्त्री० ईर-भावे सम्प० क्तिप् ईरभोरणं वृणोति वार-
यति वा उष् । कर्कश्याम् शब्दर० ।

ईर्थ्य परगुणसङ्घने भू० पर० अक० सेट् । ईर्थ्यति ऐर्थायत् ।
ईर्थायम्-बभूव आस चकार । ईर्थायता ईर्थायति ऐर्थाय-
त् । णिचि ईर्थायति ते त ऐर्थायत् ऐर्थायत् त । सनि
ईर्थायति । ईर्था ईर्थायतः । “पशुर्वाक्कर्मोर्थायतं प्रसवनं

नाशस्य हेतुः स्त्रियाः” हितो० । ईर्थ्यितव्यम् । “तस्माद्भि-
क्षुषु दाराणां क्रमशेषु नेर्थायतव्यमिति” प्रबो० ।

ईर्थ्यका लि० ईर्थ्य-खुल् । १ ईर्थाकारिणि । “वृद्धा व्यवयम-
न्येषां व्यववाये यः प्रवर्त्तते । ईर्थ्यकः स तु विज्ञेयः”
इति सुश्रुतोक्ते ऋगीवभेदे पु० । “आसेक्यश्च सुगन्धी च
कुम्भीकश्चैर्थायकस्तथा । सरेतसस्तमी ज्ञेवा अशुकः
षण्डसंज्ञितः” सुश्रु० । लीवशब्दे विवृतिः ।

ईर्था स्त्री ईर्थ्य-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । अक्षमायाम् पर-
वृद्धिर्हिष्णुतायाम् । “पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्थास्त्यार्थ-
दूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”
मनुः एतेषाञ्च क्रोधप्रभवत्वात् क्रोधजत्वम् अतएव “क्रुधद्गु-
हेर्थास्त्यार्थानां यं प्रति कोपः” पा० “द्रोहादयोऽपि
कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं सामान्येन यं
प्रतिकोपः” सि० कौ० । “ईर्थाशोककामपेता मोहमात्-
सर्थवर्जिताः” भा० व० २६० “त्यक्तेर्थास्त्यक्तमन्युश्च
अयमानोऽब्रवीदिदम्” भा० अतु० २५० । अयं
शब्दोनिर्धकार इति केचित् “ईर्थ्यतेस्तृतीयस्येति” वार्त्ति०
उक्तेः कविकल्पद्रुमे, पा० गणपाठे च यान्ततया
पाठात् निर्यकारपाठे मूलं ऋग्यम् । तेन सयकारएव
साधीयान् ।

ईर्थायु लि० ईर्थायु लाति ला-वा० डु । ईर्थायुक्ते ।

ईर्थायु लि० ईर्थ्य-उष् । अक्षमाशौले “ईर्थायुर्गन्धर्वराजो वै
जलक्रीडासुपागतः” भा० आ० १७० अ० । “पर्य-
शङ्कत तामीर्थायुः सुधीवगतमानसाम्” भा० २७६ अ० ।

ईर्था स्त्री ईड-क डस्य ल । १ पृथिव्यां, २ वाचि, ३ गवि,
च । अस्य ह्रस्वादित्त्वमेवेति बहवोमन्यन्ते शब्दार्थचिन्ता-
मणौ तु दीर्घपाठः । तन्मूलं ऋग्यम् ।

ईलि(ली) स्त्री ईर्थ्यते ईर-इन् रस्य लः वा डीप् । १ करपालि-
कायाम् (काठारी) २ ह्रस्वगदाकारे ह्रस्वदण्डे च । भरतः ।

ईलित लि० ईड-क्त डस्य लः । स्तुते अमरः ।

ईलिन पु० ईड-इन् न् डस्य लः । चन्द्रवंश्ये ऋषभेदे । “ई-
लिनं तु सुतं तं सुर्जनयामास वीर्यवान्” “इलिनोजनया-
मास दुष्मन्तप्रभृतीन् ऋषान्” भा० आ० ६३ अ० । “तं-
सुं खरसती पुत्रं मतिनारादजीजनत् । इलिनं जनया-
मास कालिङ्गान् तं सुरात्मजम्” । “इलिनस्तु रघनर्थ्या
दुष्मन्ताद्यान् पञ्चपुत्रानजो जनत्” भा० आ० ६५ अ० ।

ईवत् लि० ई-गतौ भावे क्तिप् अस्पर्थे महत्पुं वेदे नि०
मस्य वः । गतिमति “य ईवते ब्रह्मणे गाहभैरत” ऋ०

४,४,६ । “अस्य घावीर ईवतोऽग्नेरीजीत मर्त्यः”
 ऋ० ४,१५,५ “मन्तु द्विष्ठा गच्छथ ईवतो द्युन्”
 ऋ० ४,४३,२ “प्राय वसुभ्य ईवदानमोवः” ऋ० ५,४६,५
 “जनाय चिद्य ईवत उ लोकं चकार” ऋ० ६,६३,२ ।
 “उपश्रोतास ईवतोवचांसि” ऋ० ७,२३,१ । लोके तु
 ईमानिखेव स्त्रियां ङीप् ।

ईश ऐश्वर्ये अदा० आत्म० सक० सेट् । ईंष्टे, ईंशधे ईंशध्वे
 ऐशिट् । ईशाम्-बभूव आस चक्रे । ईशिता ईशिशोष्ट
 ईशिष्यते ऐशिष्यत । ईशनम् ईशिता । ईशितः । ईशा ।
 ईशित्वा । “धनानामीशते यज्ञाः” । “यदीशधे त्वं न मयि-
 स्थिते व” भट्टिः । “पुरोधोवै पशूनामैन्द्रस्तस्मात् पशूना-
 मीष्टे” शत० ब्रा० ४,५,५,७ । एतद्योगे कर्मणः सम्ब-
 ञ्जत्वविचक्षायां षठी । वेदे तु क्वचित् णिचि न आसु ।
 “सहस्र एषां पितरश्च नेशिरे” ऋ० १०,५,६,७ । ता-
 च्छीत्ये चानश् ईशानः ।

ईशु त्रि० ईश-क्लिप् । ईश्वरे “ईशावास्यामिदं सर्वम्” यजु०
 ४०,१, “नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनोमनमा
 विवासे” ऋ० ६,४१,८ । “स देवानामीशां पर्येत स ईशा-
 नोऽभवत्” अथ० १५,१,५ । “सह एवेशामारख्यानां
 पशुनामवहन्वे” शत० ब्रा० १२,७,२,८ ।

ईश पु० ईश-क । ईश्वरे “वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योप-
 तस्थिरे” कुमा० “वागीशाद्याः सुनमनसः सर्वाधानामुपक्र-
 मे” माधवः “इत्यं त्रितीयेन वसिष्ठधेनुः” रघुः १परमे-
 श्वरे पु० । “लोकेश ! चैतन्यमयादिदेव !” प्रातः
 कल्पे पुरा० । “ईशस्वैष निवेशितः पदधुगे ऋङ्गायभाणं
 अमत्” न्यायचर्चवमीशस्य मनव्यपदेशभाक्” कुसुमा० ।
 ३महदेवे । “ब्रह्माच्युतेशाकवनस्य तीनाम्” “स्वमन्त्रतो-
 होमचतुष्टयं स्यात्” हेमा० मत्स्यपु० । मल० त०
 “ब्रह्माच्यु शानवनस्य तीनामिति” पाठः । रुद्रसंख्यातल्यसं-
 ख्याकत्वात् ४ एकादशसंख्यायाम् । “तारोमाया वर्मवीज-
 ष्टद्विरीशस्वरान्विता” तन्त्रसारे त्वरितामन्त्रोद्वारे ईशस्वर
 एकादशस्वर एकार इति कृष्णा० ५तद्वाले आर्द्रानक्षत्रे
 च । “नेशेज्जान्निविशास्ववाय्व हिमघायाम्यैः” राजमा० ।

ईशकीर्ण पु० ईशस्वामिकः कोणः । पूर्वोत्तरायां विदिशि
 ईशदिगादयोऽप्यत्र । तत्कोणस्य ईशाधिदेवत्वात् तथात्वम् ।
 “इन्द्रोवङ्गिः पितृपतिर्नेष्टोवशुभोमरुत् । कुबेर ईशः
 पतयः पूर्वादीनां दिशं क्रमात्” इत्यमरोक्तौ स्यात्त्वम् ।
 दृश्यते तेऽदीशत्वं याताद्यर्धतया ज्योति० उक्तम् । “सूर्यः

शुकः क्षमापुत्रः सै हिमोय शनिः शयी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च
 पूर्वादिदिग्दीश्वरा” इति निरुक्त्य “दिगीशाचे शुभा याता
 पृष्ठाचे मरथं भ्रुवमिति” तद्विपरीतदिशि याता निषिद्धा ।
 ईशन न० ईश-भावे ल्युट् । ऐश्वर्ये “य ईशेऽस्य जगतोनिख-
 मेव नान्योऽहेतुर्विद्यत ईशनाय” श्वेताश्व० ७ । ईशे
 ईष्टे इत्यर्थः । “सर्पिष ईशनमत्र न समासः” सि० कौ० ।

ईशपुरी स्त्री ईत० । काश्याम् ईशनगर्थादयोऽप्यत्र ।
 ईशबल न० ईशकृतं बलम् । पाशुपतमतसिद्धे पाशुपतानां
 द्वितीये पाशे “तासां माहेश्वरी शक्तिः सर्वास्तुपाङ्किका
 शिवा । धर्मानुवर्तनाद्देव पाश इत्युपचर्यते” इत्युक्तबले
 पाशुपतशब्दे विवृतिः ।

ईशसख पु० ईत० टच्समा० । कुबेरे । बह्व० न
 टच् । ईशसखा इत्येव । ईशमितादयोऽप्यत्र । ईशेन
 यथा ऽस्यसख्यं तथा भारते वर्णितं यथा । “पिता-
 महो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः । स्वयम्भुः सर्व-
 लोकानां प्रभुः स्रष्टा सहातपाः । पुलस्त्यो नाम तस्या-
 सीन्मानसोदयितः सुतः । तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुलो-
 ऽभवत् प्रभुः । पितरं स ससुत्सृज्य पितामहसुपस्थितः ।
 तस्य कोपात् पिता राजन् ! ससर्ज्जात्मानमात्मना । स
 जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्माङ्गैर्न वै द्विजः । प्रतीकाराय स-
 क्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै । पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वै-
 श्रवणस्य ह । अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ।
 ईशानेन तथा सख्यं पुलञ्च नलकूवरम् । राजधानीं नि-
 वेशञ्च लङ्कां रत्नोगणान्विताम् । विमानं युष्मकं नाम
 कामगञ्ज ददौ प्रभुः । यज्ञाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव
 च” भा० व० २७३अ० ।

ईशा स्त्री ईश-अ । ऐश्वर्ये । “ईशायै मन्तु” राजानं बर्हिषि-
 दधुरिन्द्रियम्” यजु० २१,५७ । “ईशायै ईशनमीशा”
 वेददी० ईष्टे ईश-क । ऐश्वर्यान्वितायां स्त्रियां इदुर्गायां
 च । ईशस्य पत्नीत्यर्थे तु ङीप् । ईशो ईशपत्यां दुर्गायाम् ।
 ईशान त्रि० ईश-ताच्छीत्ये चानश् । ऐश्वर्यश्रीले २ रुद्रभू-
 र्तिभेदे पु० । “तमीशानं जगतस्तस्युषस्रतिम्” ऋ० १,८६,५ ।
 “ईशानसंदर्शनलालसानाम्” कुमा० इतद्देवताके आर्द्रान-
 क्षत्रे तत्तुल्यसंख्यायाम् ४ एकादशसंख्यायाम् । शिवस्य अ-
 ष्टसु मूर्तिषु सूर्यमूर्तिरूपतया पूज्ये ५ शिवमूर्तिभेदे
 अष्टौ मूर्तीरभिधाय “मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्वैताः पूर्वादि-
 क्रमयोगतः । आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं
 यजेत्” ति० त० भविष्य पु० ।

ईशानादिपञ्चमूर्ति स्त्री व० व० ईशानादयः पञ्च मूर्तयः ।
महादेवस्य “ईशानतत्पुरुषाधोरवामदेवसद्योजातरूपेषु
पञ्चसु रूपेषु तन्नासप्रयोगस्तन्त्रसारे शिवप्रकरणे दृश्यः ।
ईशावास्य पु० ईशा वास्यम् इति पदमस्त्वस्य अच् । “ईशा-
वास्यमिदं सर्वमित्यादिके यजुर्वेदस्य ४० अध्यायस्ये ब्रह्म-
विद्याप्रतिपादके उपनिषद्सूत्रेषु पश्ये । “यजुर्वेदोपनिष-
द्ब्रह्मनायाम् “ईशावास्य, वृहदारण्यक, जावाह, हंस,
परमहंसेत्यादि सुक्ति० उ० । तत्रोत्तरलोपे ईशापि ।
“ईशा केन कठप्रश्नः सुण्डमाखड्क्यतिचिरिः । ऐतरेयं च
आन्दोम्यं वृहदारण्यकं तथा” सुक्ति० उ० । इदमेवेशा-
वास्योपनिषदित्युच्यते ।

ईशित्वे त्रि० ईष्टे ईश-इच्छिन्वां ङीप् । ईश्वरे । “न
तस्य कश्चित् पतिरस्ति नेशिता” श्वेता० उ० ।
ईशितव्ये त्रि० ईश-तव्य । १। अधीने यं प्रति ऐश्वर्यं क्रियते
तस्मिन् । भावे तव्य । २। ऐश्वर्ये न० ।

ईशिता स्त्री ईशिनो भावः तत् । अस्मिन्माद्यैश्वर्यमध्ये
सर्वेषां स्वामित्वरूपे १। ऐश्वर्ये । त्व ईशित्वमप्यत्र न० ।
“ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” सां० कौ० ।
“ईशित्वञ्च वशित्वञ्च लघुत्वं मनसश्च ते” भा० आ० ३८ अ० ।
“येन स्वावरादिसर्वभूतानि वशीभूतानि भवन्ति तादृशे
योगजन्ये २। धर्मभेदे च । ऐश्वर्यशब्दे विवृतिः ।

ईशिनं त्रि० ईष्टे ईश-शिन । १। ईश्वरे २। प्रभौ ३। प्रभौ । “शं-
सेदृषामदशेशाय दशेशोविंशतीशिनम्” मनुः स्त्रियां
ङीप् । “सर्वाङ्गो कानीशिनोभिः” श्वेता० उ० ।

ईश्वर पु० ईश-वरच् । १। महादेवे २। कन्दर्पे पातञ्जलकोक्ते; क्रेश-
जन्मकर्मविपाकाशयैरपरारूढे पुरुषविशेषे ३। चैतन्यात्मनि,
“ईश एवाहमत्पथं न च मामीयते परे । ददामि च सदै-
श्वर्यमीश्वरस्तेन कीर्त्यते” इत्युक्तलक्षणे ४। परमेश्वरे,
“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति” गीता प्रभ-
वादिमध्ये ५। एकादशे वक्ष्यते च तत्फलम् । “सुमित्तं जेम-
मारोग्यं कार्पासस्य महाधृतता । लवणं मधु गव्यञ्च
ईश्वरे दुर्लभं मिथे !” ज्योति० इत्यादौ, ७। सामिनि
च त्रि० स्त्रीत्वे गौरा० ङीप् । “ईश्वरीं सर्वभूतानामिति”
श्रीसूक्तम् ।

आर्हता नित्येश्वरं न मन्यन्ते तन्न अर्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे
दर्शितम् एवं सांख्यैरपि “ईश्वरसिद्धेः” सा० सू० ।
“नित्येश्वरो निषिद्धः ईश्वरेश्वरसिद्धिः सिद्धा” “उपासा
सिद्धस्य प्रथमात्मन्” सां० सू० । अत्राभ्यां प्रकल्पपासकस्य

जन्यैश्वर्यं स्वीकृतम्” सां० कौ० च नित्येश्वरस्य कर्तृत्वं
निरासितं यथा ।

“न च क्षीरप्रदक्षेरेपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन साध्यत्वाच्च
साध्येन व्यभिचारइति साम्प्रतं प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वार्थकार-
ख्याभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्सर्गाद्वावर्त्तमाने प्रेक्षा-
वत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि व्यावर्त्तयतः नक्षत्राप्रसक्तेश्चिन्तस्य
भगवतो जगत्सृजतः किमप्यभिहितं भवति नापि कार-
ख्यादस्य सर्गे प्रवृत्तिः प्राक् सर्गाञ्जीवानामिन्द्रियशरीर-
विषयातुल्यत्वात् दुःखाभावेन कस्य प्रहाशेच्छा कारख्यं ?
सर्गोत्तरकालं दुःखिनीऽवलोक्य कारख्याभ्युपगमे दुःखतर-
मितरेतराश्रयत्वं कारख्येन वृष्टिः वृष्ट्या च कारख्य-
मिति । अपि च कर्त्तव्या प्रेरितः ईश्वरः सुखिन एव
जन्तून् वृजेन्न विचिन्तान् । कर्म्मवैचित्र्यादिति चेत् कृत-
मस्य प्रेक्षावतः कर्म्मविधानेन तदमधिष्ठानमात्मादेवाचेत-
नस्यापि कर्म्मणः प्रवृत्त्यापपत्तेस्तत्कार्यशरीरेन्द्रियविषया-
तुल्यत्वात् दुःखातुल्यत्वेरपि सुकरत्वात् । प्रवृत्तेस्त्वचेतनयाः
प्रवृत्तेर्न स्वार्थातुल्यत्वे न वा कारख्यं प्रवृत्तकामिति
नोक्तदीपप्रसङ्गावतारः” ।

नित्येश्वरस्य यथातुमानं तथा आनीच्छिकीयन्ते ७३६
पृष्ठे सर्वदर्शनसंघट्टवाक्येन प्रदर्शितम् ईश्वरसाधनं त्व
गौ० सू० । सूत्रदृष्ट्याद्युक्तं यथा “ईश्वरः कारख्यं पुरुषकर्म्म-
साफल्यदर्शनात्” सू० । “गुणविशिष्टमात्मानरनीश्वरः”
भा० । “गुणो नित्येच्छाप्रयत्नैर्विशेषगुणैः, सामान्यैः संयोगा-
दिभिश्च विशिष्टमात्मानरं जीवेभ्यो भिन्न आत्मा जग-
दाराध्यः सृष्ट्यादिकर्त्ता वेदद्वारा हिताहितोपदेशको
जगतः पितेति । अतुमानन्तु चित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य-
त्यादृष्टादिवदित्याद्यूहम्” वृत्तिः । बाष्पादसूत्रे च
“संज्ञाकर्म्म त्वस्यद्विशिष्टानां सिद्धम्” “प्रत्यक्षप्रवृत्ततया
संज्ञाकर्म्मणः” सूत्राभ्यामीश्वरसाधनं दर्शितं विवृतमेत-
दुपस्कृते यथा ।

“तुशब्दः स्वार्थादिविद्वज्जव्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम, कर्म्म
कार्यम्” चित्यादि तदुभयमस्माद्विशिष्टानाम् ईश्वरमहर्षीणां
सत्त्वेऽपि सिद्धम् कथमेतदित्यत आह । अत्रापि संज्ञा
च कर्म्म चेति समाहारद्वन्वादेकवद्भावः संज्ञाकर्त्तृत्वंग-
कर्त्तृत्वाभेदसूचनार्थः । तथाहि यस्य स्वर्गापूर्वादिद्यः
प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वादिदिसंज्ञाः कर्त्तृमीष्टे नेतरः
एवञ्च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वरसंज्ञेताधीनमेव नः
शब्दो वनेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः यथा वा काचि-

दोषविर्नेकुलदंष्ट्राभसृष्टा सा स्वर्गाऽपि सर्पविषं हन्तीत्ये-
तादृशी संज्ञा अस्मदादिबिषिष्टानां लिङ्गमनुभाषकं वा-
ऽपि मैत्रादिसंज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि “द्वादशे-
ऽर्हान् पिता नाम कुर्यात्” इत्यादि विधिना नूनमीश्वर-
प्रयुक्तैव तथाच सिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्गत्वम् । एवं कर्मां
ऽपि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि चित्त्वादि कं सकर्तृकं
कार्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं
वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वेन
विषादाध्यासितं वा सन्दिग्धमानकर्तृकत्वं वा चित्त्वादि-
त्वेन न विवक्षितम् अदृष्टद्वारा चित्त्वादेरपि जन्यप्रयत्न-
जन्यत्वात् विषादसन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छे-
दकत्वात् किञ्च सकर्तृकत्वमपि यदि कतिमञ्जन्यत्वं तदाऽ-
स्मदादिना सिद्धसाधनम् अस्मदादिकृतेरदृष्टद्वारा चि-
त्त्वादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिमञ्जन्यत्वे ऽपि तथा,
अस्मदादिकृतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्यत्व-
मपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति
तथापि चितिः सकर्तृका कार्यत्वात् अत्र च सकर्तृकत्वम-
दृष्टद्वारककृतिमञ्जन्यत्वं कार्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्न-
सत्ताप्रतियोगित्वं नचाङ्गुरादौ सन्दिग्धनैकान्तिकत्वं सा-
ध्याभावनिस्ये हेतुसत्त्वसन्देहे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्या
दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गः, न च पक्षा-
तिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाज्ञापत्तेः नहि दोष-
स्यायं भङ्गिमा यत् पक्षं नास्मामिति तस्माद्दुस्स्वरुदशा-
यां निश्चितव्यभिक्तेन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्
न सन्दिग्धानैकान्तिकता तदस्वरुदशायान्तु सुतरामिति
संक्षेपः” ।

एवं न्यायकथादसूत्रभाष्यादिषु प्रदर्शितेश्वरानुमानप्र-
कारमधिकृत्य कुसुभाङ्गलिङ्गिरदासटीकयोः दिग्मात्रेण
किञ्चित् विश्लेषणं यथा

“तस्याधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिः नन्वी-
श्वरे साधकप्रमाणाभेद नास्त्यत्राह” इति० । “कार्यायोजन
ष्टत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः। वाक्यात् मङ्गुराविशेषाच्च
साध्योविश्वविदव्ययः” का० “चित्त्वादि सकर्तृकं कार्यं त्वात्
घटवत् सकर्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरीक्षज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमञ्जन्यत्वम् । आयोजनं कर्म एवञ्च सर्गाद्युक्तान्नीनद्वा-
युकारभ्यकपरभाष्युदयसंयोगजनकं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं
कर्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत् । इतीति ब्रह्मा-
ऽह्मादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवद्विधितं इतिमत्वात्

वियति विङ्गमष्टतकारवत् इतिच गुरुत्वगतां पतनाभावः।
ष्टत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिपहः ब्रह्माह्मादि प्रयत्न-
हिनास्यं विनाशित्वात् पाश्चमानपटवत् । पदात् घटतेऽ-
नेनेतिव्युत्पत्त्या पदं व्यवहारः पटादिसम्भदाव्यवहारः
स्वतन्त्रपुरुषप्रयोजकः व्यवहारत्वात् आधुनिकलिङ्गादिव्य-
वहारवत् । प्रत्ययतः प्रामाण्यतः वेदजन्यज्ञानं कार-
गुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् । श्रुतेर्वेदात् वेदः
पौरुषेयोवेदत्वात् आशुर्वेदवत् । किञ्च वेदः पौरुषेयैवाक्य-
त्वात् भारतवत् वेदनाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्म-
दादिवाक्यवत् । संस्वाविशेषात् । द्वायुक्तपरिमाणं संज्ञा-
जन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणात्वात्
द्वयपरिमाणकपादद्वयारव्यघटपरिमाणात्, प्रकृता-
दृशकपाददृशकपादद्वयारव्यघटपरिमाणात् अक्षुपरि-
माणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणात्वात् अक्षुपरि-
माणात्वाद्वा एवञ्च सर्गादौ द्वायुक्तपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठ
द्वित्वसंज्ञा च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिना अतस्मादानीन्तनापे-
क्षाबुद्धिरीश्वरस्यैवेति । विश्वविदव्ययइति विशिष्टस्याव्य-
यत्वं तेन नित्यसर्वं विषयकज्ञानसिद्धिः ननु शरीर
विशिष्टस्य कर्तृतया विशेषणबाधात्मकोविशिष्टनाश इति
कर्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वमाभावात् कर्तृजन्यत्वमात्र-
इति सत्प्रतिपक्षता च । यद्वा कर्ता शरीर्येव इति
व्याप्तिर्विरोधनी यद्वा व्याप्ता यथादर्शनप्रवृत्त्या शरीरी
कर्ता च उपनेयः, पक्षधर्म्यतया च चित्त्वादावशरीरीति
साध्याप्रसिद्धिः विशेषणविशेष्यविरोधस्य यद्वा शरीरजन्यत्वा-
द्युपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिरिति कार्यत्वहेतौ पञ्च दोषास्त-
त्राह” इति० । “न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धीन दुर्बलैः।
सिद्धासिद्धोर्विरोधो न नासिद्धिरनिबन्धना” का० “ईश्वरे
धर्मिणि शरीरबाधात् कर्तृत्वबाधो न, अधिकरज्ञानं विना
व्यभावज्ञानासम्भवात् अस्या कार्यत्वस्य धर्मि साधकस्याधि-
करज्ञानजनकतया अवश्यमपेक्षणीयत्वेन बलवत्त्वात् । एवञ्च
न विशेषणबाधात्मकोविशिष्टनाशः प्रत्यक्षात्मकः । ईश्वरो न
कर्ता अशरीरत्वात् इत्यनुमानबाधोऽपि नेत्यर्थः । चि-
त्त्वादौ न सकर्तृकत्वं शरीराजन्यत्वात् इति न प्रतिबन्धकं
सत्प्रतिपक्षहेतोः शरीरायवैयर्थ्यात् व्याप्यत्वात्तद्वा दुर्ब-
लत्वात् । तृतीयेऽपि कार्यत्वान्नेः पक्षधर्म्यत्वसङ्-
कारात् विपक्षबाधकतर्कवताराच्च बलवत्त्वम् । उपन्यस्यायाः
कर्ता शरीर्येवेति व्याप्तेर्दुर्बलतया न प्रतिबन्धः । चतुर्थे
च यदि पक्षधर्म्यतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोधः

कृत्वस्याशरीरत्वसमानाधिकरणस्योपलम्भात् तदनु-
पस्थाने तु न विरोधः विरोधाश्रयस्यासिद्धेः पञ्चमे च
विपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् तदभावनिबन्धनाज्ञानरूपासिद्धि
व्याप्यत्वासिद्धिर्वा न शरीरजनप्रत्वोपाधेरपि विपक्षबाधका-
भावेनापास्तत्वात् । ननु यदीश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्या-
दिति प्रतिकूलतर्कावतारस्तत्राह "हरि० । "तर्काभासतया त्वेषा
तर्काशुद्धिरद्रूपम् । अनुकूलस्तु तर्काऽत्र कार्यलोपो विभू-
षणम्" का० "प्रतिकूलतर्कास्तावदीश्वरासिद्ध्या आश्रयासिद्ध्या
इत्याभासाः । कर्तारं विना कार्यं न स्यादिति तर्कस्तु
विभूषणं सहकारकः । "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रव-
र्त्तते" इत्यागमश्चात्र । "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्रावि-
रोधिना । यस्कर्णानुसम्बन्धे स धर्मो वेद नेतर" इति
तर्कानुगृहीतस्यागमस्य बलपक्षम्" ननु कार्यत्वं प्रयत्न-
जनप्रत्वोऽप्रयोजकम् अत्राह "हरि० । "स्वातन्त्र्ये जडता-
हानिर्नाददृष्टं दृष्टघातकम् । हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु
विशेषवान्" का० "न हि कर्तारं हेतुं विना कार्यं परमाणो-
रेव यत्नवत्त्वेऽचेतनानुपपत्तिः अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव
जनकत्वात् अदृष्टस्य दृष्टकारणसहकारेणैव फलजनक-
त्वात् । न च चेष्टायामेव भोक्तृप्रयत्नोहेतुः न तु क्रिया-
सामान्ये इति, चेष्टायां विशेषप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रिया
सामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात् अनप्राधा
वीजविशेषस्याङ्गु रविशेषे जनकत्वेनाङ्गु रसामान्यं प्रति
वीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः ननु छत्यादीनां
प्रयत्नजनप्रत्वे किं मानमित्यत्राह "हरि० । "कार्यप्रत्वान्निरू-
पाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः । विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्यया-
दिश्च पूर्ववत्" । "धृतिविनाशयोः प्रयत्नजनप्रत्वान्निरूपा-
धित्वं विच्छेदेनान्तरा प्रत्ययेन आदर्शाद्यभावात् अर्वाङ्ग-
दर्शो नाद्यव्यवहारमूलं व्यवहारानभिज्ञत्वादिति सर्गाद्य-
कालीन घटादिव्यवहारप्रवर्त्तकः पुरुषः सिध्यति । एवं
प्रत्ययादेर्देजनप्रीप्रामाख्यादेरपि निरूपाधित्वम्" हरि० ।

विस्तरणेश्वरानुमानपन्थस्य प्रायेण लुप्तप्रायतया
कुसुमाञ्जलिग्रन्थे दिङ्मात्रेण तत्प्रकारस्य सत्त्वेऽपि
न्यायकदल्याम् अनुमानचिन्तामणिस्येश्वरादे च विस्त-
रेण वर्णितं तयोश्च प्रायेण लुप्तप्रायतया तयोः प्रचारार्थ-
मिहोपन्यासः क्रियते तत्रादौ

न्यायकन्दली । "किं पुनरीश्वरसङ्गावे प्रमाणम् आगमस्ता-
वत् अनुमानञ्च महाभूतचतुष्टयप्रलम्बितपूर्वकं कार्यत्वात्
यत्कार्यं तदुपलम्बितपूर्वकं यथा घटकार्यं, कार्यञ्च महा-

भूतचतुष्टयं तस्मादेतदुपलम्बितपूर्वकमिति । ननु प्रमाणेन
पूर्वकोऽनुपलम्बेरसिद्धं पृथिव्यादिषु कार्यत्वमिति चेत् तद-
युक्तं सावयवत्वात् तत्सिद्धेः यत् सावयवं तत्कार्यं यथा घटः
सावयवञ्च पृथिव्यादि तस्मादेतदपि कार्यत्वेव ॥ ननु व्याप्ति-
ग्रहणादनुमानप्रवृत्तिः कार्यत्वबुद्धिमत्पूर्वकत्वयोश्च व्याप्ति-
ग्रहणमशक्यं, घटादिषु कर्तृप्रतीतिकात्वे एवाङ्गुरादिषु तत्प-
द्यमानेषु तदभावप्रतीतेः न चाङ्गुरादीनामपि पक्षत्वमिति
न्याय्यं संवृत्तायां व्याप्तायनुमानप्रवृत्तिकात्वे प्रतिवा-
द्यमेक्षया पक्षादिप्रविभानः इह तु सर्वदेव प्रतिपक्ष
प्रतीत्याक्रान्तत्वाद्वाप्यपि पक्षमेव न सिध्यति । अत्र
प्रतिसमाधीयते । यदि चैव द्वैतानुपलम्भाद्वाप्यपि पक्ष-
शाभावः तदानीं भीमांसाभाष्यकतोऽभिमतं सामान्यतो-
दृष्टमादित्यगत्यनुमानमपि न सिद्ध्यति तत्रापि देवदत्त-
गतिपूर्वकदेशान्तरप्राप्तिग्रहणकाश्च एव न चत्वादिप्रदेशा-
न्तरप्राप्तिभात्वोपलम्भात् अथ तेषु देशविप्रकर्षेणापि
गतेरनुपलम्बौ सम्भवन्त्यां न तथा व्याप्तिग्रहणहेतोर्निरू-
पाधिप्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य प्रतिरोधः तस्यैकत्वता
भावात् एवञ्चेदशरीरत्वेनाभ्युपेतस्य कर्तुः स्वरूप
विप्रकर्षेणाङ्गुरादिषु उपलम्बसम्भवात् न तेन निरूपाधि
प्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य सामर्थ्यस्य ग्रहण्यते इति समानम् ।
अपि च भोः किमनेन कर्तृभावं साध्यते पृथिव्यादिनि-
र्माणसमर्थो वा । कर्तृभावासाधने तावदभिप्रेतासिद्धिः
न ह्यस्मादादिसदृशः कर्ताऽभिप्रेतो भवतां न च तेनेदं पृथि-
व्यादिकार्यं सर्वाङ्गु रशक्यनिर्माणम्, पृथिव्यादि निर्माण
समर्थस्तु न सिद्ध्यति अनन्यत्वात् अन्ययत्नेन हि दृष्टान्त
दृष्टकर्तृ सदृशः सिध्यतीति नायं प्रसङ्गः । कर्तृविशे-
षस्यासाधनात् । व्याप्तिसामर्थ्याद्बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्ये
साध्यमाने पृथिव्यादिनिर्माणसामर्थ्यलक्ष्योऽपि विशेषः
सिध्यत्येव निर्विशेषस्य सामान्यस्य सिद्धभावात् । ननु सा
सिध्यत सामान्यमिति चेत् कार्यत्वेन सह तद्व्याप्तेः प्रति-
क्षेपात् । यदि हि व्याप्तमपि न सिध्यति धुमादन्निसामान्यं
न सिध्येत् अग्निविशेषस्यानन्वितस्यासिद्धेः निर्विशेषस्यान
वस्थानात् । अथेदमुच्यते इयमनुमानस्य स्वरूपं व्याप्तिः पक्ष
धर्मता च तत्र व्याप्तिसामर्थ्यात् सामान्यं सिध्यति पक्ष
धर्मताबलेन चाभिप्रेतो विशेषः, पर्वतादावच्छिन्नवज्जिबल-
त्वात् सा सिद्ध्यति अन्यथा पक्षधर्मतायाः कोपयोगः क
वानुमानस्य गृहीतत्वाच्चिः प्रामाण्यम् । एवञ्चेत् ईश्व-
रानुमानेऽपि तस्यैकत्वताभिनिवेशात् अथ मतं सिध्य-

त्यनुमानेऽपि विशेषोऽपि यत्र प्रमाणविरोधो नास्ति । तथाहि धूमात् पर्वतनितम्बवतिवङ्गविशेषसिद्धौ का नामानुपपत्तिः दृष्टो हि देशात् कालाभेदः खलक्षणा नाम् । ईश्वरानुमाने तु विशेषेण सिद्धति प्रमाणविरोधात् । तथाहि नात्र शरीरपूर्वकत्वं साधनीयं शरीरे सत्यवश्यमिन्द्रिय-प्राप्तावतीन्द्रियोपादानोपकरणादिकारकशक्तिपरिज्ञानाऽसम्भवे सति कर्तृत्वासम्भवात् । अशरीरपूर्वकत्वञ्च अशक्यसाधनम् सर्वोऽपि कर्ता पूर्वं कारकस्वरूपमवधारयति ततः कारखान्वधितवति तत इच्छतीदमनेन निर्वर्तयामीति ततः पर्वत्तते तदनु कार्यं व्यापारयति ततः करणान्य धितवति ततः करोतीति । अनवधारयन्ननिच्छन्नप्रयत्नमानः कायमव्यापारयन्न करोतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धिश्चररीरमपि कार्योत्पत्तावुपायभूतं निखिलोपाधिग्रहणे व्याप्तिप्राहकप्रमाणादेवावधारितं न शक्यते-प्रहातं वङ्गेरिवेम्बनविकारदाहसामर्थ्यं धूमानुमाने । तत्परित्यागे च बुद्धिरपि त्यज्यतां प्रभावातिशयादशरीर-वदबुद्धिमानेवायमीश्वरः करिष्यति । उपादानोपकरणादि-खरूपानभिज्ञोनाशक्रीतीति चेत् । कुत एतत् ? तथाऽनुप-लम्भादिति चेत् फलितं तर्हि ममापि मनोरथद्रुमेण, न तथा यावदिच्छाप्रयत्नाव्यवहितकार्योत्पत्तावुपयुज्यते यथे-दमव्यवहितव्यापारं शरीरम् । एवं तर्हि का गतिरत्र, बुद्धि-मत्कर्तृत्वं कत्वसामान्यस्य, अगतिरेव उभयोरपि शरीर-त्वाशरीरित्वविशेषयोरनुपपत्तेर्निर्विशेषसामान्यस्य सिद्ध-भावात् । किमनुमानस्य दूषणं न किञ्चित् । पुरुष एवायं विशेषाभावाच्छशविषाणायमाने साधनानर्हसामान्ये साधनं प्रयुञ्जानो निवृत्तते यथा कश्चिन्निधितं कृपाण मच्छेद्यमाकाशं प्रति व्यापारयन् । अथानुमानदूषणं विना न लुप्यति भवान् तदिदमशरीरपूर्वकत्वानुमानं व्याप्तिप्रा-हकप्रमाणबाधितत्वात् कालात्कथापदिष्टं व्याप्तिमत्त्वेन चाभिप्रेतमशरीरित्वविशेषम् विरुध्यति विशेषविरुद्धं ततश्च विरुद्धवान्तरविशेष एवेति पूर्वपक्षसंक्षेपः । अत्र प्रति-समाधिः । किं शरीरित्वमेव कर्तृत्वसुत परिदृष्टसामर्थ्यकार-कप्रयोजकत्वम् न तावच्छरीरित्वमेव कर्तृत्वं सुप्रस्योदासी-नस्य च कर्तृत्वप्रसङ्गात् किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यकारक-प्रयोजकत्वं तस्मिन् सति कार्योत्पत्तेः । तच्चाशरीरस्यापि निर्वहति यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मनः । अस्ति तत्राप्यस्य स्वकर्म्मोपार्जितं तदेव शरीरमिति चेत् सत्यमस्ति परं प्रे-र्योपयोगो न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । प्रेर्यं तथा-

स्तीति चेत् ईश्वरस्यापि प्रेर्यः परमाणुरस्ति । ननु स्व-शरीरे प्रेरणायामिच्छाप्रयत्नाभ्यामुत्पत्तेरिच्छाप्रयत्नयोश्च सति शरीरे भावादसत्त्वभावात् अस्ति तत्र स्वप्रेरणा-यामिच्छाप्रयत्नजननद्वारेणोपायत्वमिति चेत् न तस्येच्छा-प्रयत्नयोरुपजननं प्रत्यकारकत्वात् अलब्धात्मकयोरिच्छाप्रय-त्नयोः प्रेरणाकरणकाले तु तदनुपायभूतमेव शरीर-मकर्म्मत्वादिति व्यभिचारः । अनपेक्षितशरीरव्यापारेच्छा-प्रयत्नमात्रसचिवस्यैव चेतनस्य कदाचिदचेतनव्यापारसाम-र्थ्यदर्शनात् बुद्धिमदव्यभिचारितकार्यत्वमितीश्वरसिद्धिः । इच्छाप्रयत्नोत्पत्तावपि शरीरमपेक्षयोर्यमिति चेत् अपेक्षा-तां यत्र तयोरानुक्तत्वं यत्र पुनरिमौ स्वाभाविकौ वा-साते तत्रापेक्ष्यं व्यर्थम् । न च बुद्धीच्छाप्रयत्नानां नि-त्वत्वे कश्चिद्विरोधः दृष्टा हि गुणानां रूपादीनामाश्रयभेदेन द्वयो गतिः नित्यताऽनित्यता च । तथा बुद्ध्यादीनामपि भविष्यतीति सेयमीश्वरवादे वादिप्रतिवादिनोः परा काष्ठा, अतः परं प्रपञ्चः । आत्माधिष्ठिताः परमाश्रयः प्रवर्ति-ष्यन्ते इति चेत् न तेषां स्वकर्म्मोपार्जितेन्द्रियगणाधीन-संविदां शरीरोत्पत्तेः पूर्वं विषयावबोधविरहात् । अस्या-त्मनामपि सर्वविषयव्यापि सहजचैतन्यमिति चेत् न स-हजं शरीरसंबन्धभाजं तत् केन विलुप्तं येनेदं सर्वत्वापूर्व-वदनामासयति । शरीरावस्थतिरोधानात्तदात्मन्येव समा-धीयते न वर्हिर्मुखं भवतीति चेत् व्यापकत्वेन तस्य विषयसं-बन्धानुच्छेदेन नित्यत्वेन च विषयप्रकाशस्वभावस्यानिवृत्तौ का-तिरोधानवाचोयुक्तिः ? इत्तिप्रतिबन्धश्चैतन्यतिरोधानमिति चेत् कथं तर्हि शरीरिणा विषयग्रहणम् । क्वचिदस्य वृत्तयो न विरुध्यन्ते इति चेत् कुतोऽयं विशेषः ? इन्द्रियप्रत्यासत्ति-विशेषात् यद्येवमिन्द्रियाधीनश्चैतन्यस्य विषययेषु वृत्तिला-भो न सद्भिधिमत्त्वनिवन्धनः सत्यपि व्यापकत्वे कृवांशेषु वृत्तभावात् इन्द्रियवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च साधूनां सशरीरिणा मा-त्मनां न विषयावबोध इति । तथा चैके वदन्ति "पराञ्चि-खानि व्यदणोत् स्वयम्भुस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरा-त्मेति" । अनवबोधे चैतन्यं नाधिष्ठानमिति तेभ्यः परः स-र्वाधिदर्शी सहजज्ञानमयः कर्तृस्वभावः कोऽप्यधिष्ठाता कल्प-नीयः चेतनमधिष्ठातारमन्तरेणाचेतनानां प्रदृश्यभावात् । स किमेकोऽनेको वा ? एक इति वदामः बहूनामसर्वज्ञत्वेऽ-स्मादादिवदसामर्थ्यात् सर्वज्ञत्वे एकस्यैव सामर्थ्यादपरेषामनु-पायत्वात् न च संश्लेषानां भूयसामैकमत्ये हेतुरस्तीति कदाचिदनुत्पत्तिरपि कार्यस्य स्यात् एकाभिप्रायानुरोधेन

स्वेषां प्रवृत्तविकल्पैश्चरत्वं नापरेषां सदःपरिषदाभिव, कार्यात्पत्त्यनुरोधे प्रत्येकमनीश्वरत्वम् । तदेवं कार्यविशेषेण सिद्धस्य कर्तृविशेषस्य सर्वज्ञत्वान्न तत्र चिद्वस्तुनि विशेषानुपपन्नः । अतो न तन्निवन्धनं मिथ्याज्ञानं मिथ्याज्ञानाभावाच्च न तन्मूलौ रागद्वेषौ तयोरभावाच्च तत्पूर्विकाप्रवृत्तिः प्रवृत्त्यभावे च न तत्साध्यौ धर्माधर्मौ तयोरभावात्तज्जयोरपि सुखदुःखभोरभावः सर्वदैव चानुभवसद्भावात् स्मृतिसंस्कारावपि नासाते इत्यप्युपाधिकरणं भगवानोश्वर इति केचित् । अन्ये तु बुद्धिरेव तस्याभ्याहृता क्रियाशक्तिमित्येवं वदन्त इच्छाप्रयत्नान्नदीकुर्व्याणाः षड्गुणाधिकरणमयमित्याहुः । स किं बद्धोसुक्तो वा न तावत् बद्धोवन्धनसमाप्तिप्रस्य बन्धनहेतोः क्लेशादेरसम्भवात् सुक्तोऽपि न भवति इद्विच्छेदपर्यायत्वान्मुक्तोः । नित्यसुक्तः स्यात् यदाह तत्रभवान् पातञ्जलिः “क्लेशजन्मकर्मविपाकाशयैरपरान्मृष्टैः पुरुषविशेषैश्चरत्वं” इति ।

अनुमानचिन्तामयौ ईश्वरवादो यथा

“एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुषधैरेयसिद्धिः क्षित्यादौ कार्यत्वेन घटवत् सकलकत्वानुमानात् । ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः तस्य स्वयन्देनाभिधातमशक्यत्वात् नापि मिलितम् एकरूपाभावात् अत एव सकलत्वविचारारम्भकसंशयविषयः, तथा विवादविषयो वा न पक्षः एकरूपाभावेन तयोस्तावत् पक्षोत्तमशक्यत्वात् वादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च वादानुमानयोस्तत्त्वत्वेन मध्यस्थस्य संशयः । अनुमानाभ्यां तस्य संशयः मध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमिति परस्परान्श्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः सम्भवात्, प्रत्येकसंशये विवादाभासत्वेनानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्ता यन्न कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः जन्यात्मविशेषगुणशब्दफुत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादि संप्रदायाणामीश्वरमात्रकलिकाणासंप्रज्ञात् असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकलत्वात् । नापि जन्यकृतजन्यं जन्यम् उभयसिद्धकृतजन्यान्यजन्यं वा पक्षः क्षित्यादीनामदृष्टद्वारा जन्यकृतजन्यत्वात् । नाप्यदृष्टजन्यकृतजन्यं जन्यं कृतिसाक्षादजन्यं वा पक्षः ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षितौ तदभावात् घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात् । न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तात् । न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहात् स इति वाच्यं हेतो साध्याभाववद्भिर्निसंशयस्य द्रुपकत्वात् स च

साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि दोषः । न चैवं पक्षेऽपि तत्, अनुमानसातोच्छेदकत्वेन तदितरत्वं तस्य द्रुपकत्वात् । अङ्कुरे हेतो-रनिश्चयेन सन्दिग्धानैकान्तिकं तन्निश्चयेन साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरिव पक्षवत् सामग्रीसत्त्वात् । अत एवाङ्कुरः पक्षसम इति चेन्न तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः । अत्र मानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्यनन्तरञ्च पक्षेऽनुमित्यावितरेतरान्श्रयान्नैकमयतुष्मानम् । तत्रापि क्षित्या सन्दिग्धानैकान्तात्, क्षितेरिवादाविषयत्वेऽङ्कुरे साध्यमाने अर्थान्तराच्च । किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः नापि सर्गाद्यकालीनं द्रुपकं पक्षः परस्मैति सर्गाद्यसिद्धेः इति” पक्षाक्षेपः । “किञ्च सकलकत्वं? न तावत् कृतिमत्त्वहभावः कृतिमज्जन्यत्वं वा अस्मदादिना सिद्धसाधनात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतमज्जन्यत्वं तदिति चेत् उपादानगोचरत्वं यदि यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वं ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विवक्षितं न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति व्याभिचारादिति चेन्न क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयनिधनेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितं तद्वि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतजन्यत्वं स्वजनककत्वव्यवहितोत्तरक्षणवर्चित्वं वा घटदृष्टान्तस्य साध्यविकल्पतापत्तेः घटादौ कुलात्वादिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रियादृष्टान्त इति वाच्यं घटेनानैकान्तात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितं अप्रसिद्धेः न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैतोमातृभक्तोर्मैत्वदिति वाच्यं शाब्दे हि बोधे तथा न चात्र शब्दः प्रमाणं वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वगुणतेन व्यापाकत्वमहेतेन रूपेण व्यापकसिद्धिः तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैव घटादावपि तदुपादानत्वेऽप्येवोपस्थित्यासामान्येन रूपेण कुलाप्यनुपस्थितेर्व्यापिरेव न मृष्टेयत् । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योजनधर्मरूपया वा प्रत्यासत्त्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानतज्जन्यचिकीर्षाकृतमता ऽस्मदादिना सिद्धसाधनम् तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्वसमयासत्त्वेऽपि तद्वत्, सत्त्वात् अदृष्टद्वारा

तेषामपि जनकत्वसम्भवाच्च । ज्ञानादिसाक्षाज्जन्यत्वस्य
निरस्तत्वात् । अथ योगजधर्माजन्यजन्यसविकल्पकाजन्य
सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचि-
कीर्षाकृतिसमञ्जसमिति साध्यम् यद्वा अनागतगोचरसा-
क्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिमदजन्यं ज-
न्यम् अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यो-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसमञ्जसमिति साध्यम्
ज्ञानाव्यवहितोत्तर समयवर्तीच्छाव्यवहितोत्तरलक्षणवर्तित्वाती-
नां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौवा-
पर्थ्यं वाऽतो न साध्याप्रसिद्धिर्नैवा चित्वादौ बाध इति मैवं
योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसा-
क्षात्कारस्य च तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया
तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यसिद्धत्वेन पक्षसाध्ययोर्विशेषणा-
सिद्ध्या परं प्रत्यासत्त्यासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेः । तत्सिद्धौ
वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धिः चित्तिजनकादृष्टजनककृति-
चिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजधर्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा
चित्तिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् न च तादृशसाक्षाज्ज-
न्यत्वं विवक्षितं घटादिदृष्टान्ते तदसम्भवात् । दृष्टान्ते
घटादौ जनकदृष्टसाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यस-
विकल्पकव्याप्तिप्रवृत्त्यन्वयेन साध्याप्रसिद्धेः च । ननु
व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत् यत् कार्यत्वं
यत् तत् तदुपादानाभिन्नकर्मत्वमितिरूपा न तु यद्यत्
कार्यं तत्तत् किञ्चिदुपादानाभिन्नजन्यमिति एवञ्च
यत् कार्यत्वं तत् तदुपादानाभिन्नजन्यत्वमिति विशिष्टव्या-
प्या चित्वादौ कार्यत्वं चित्वाद्युपादानाभिन्नजन्यत्वमेव-
साधयाम्यतो न सिद्धसाधनमिति चेन्न घटे पटे च व्याप्तिप्रवृत्तिः
कार्यत्वस्य किं प्रत्येकं घटोपादानाद्यभिन्नजन्यत्वेन, तत्तदुपा-
दानाभिन्नजन्यत्वेन, उपादानाभिन्नजन्यत्वेन वा आद्यो-
पटोपादानाभिन्नजन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्यभिचार एव ।
द्वितीयेऽननुगमः । तत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुग-
तरूपभावात् कथं व्यापकतायुक्तेः । तत्तच्छब्दस्य सम्भवात्
समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् न अनुमाने-
शब्दसम्भावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अतएवेदानीं देव-
दत्तोबहिरस्त्रि विद्यमानत्वे सति गृह्णासक्त्वात् विद्यमानत्वे
सति योयदा यत् नास्ति स तदा तदतिरिक्तदेशेऽस्ति
यथाऽहमेव बहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्यत्र पक्षे दृष्टान्त-
साधारण्ययत्तत्त्वयोरनुगतयोरभावाच्चान्वयी किन्तु व्यतिरे-
क्योक्तम् । तृतीये सिद्धसाधनमेव । अथ सर्गाद्यकालीनं

दृष्टान्तं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीतसामग्रीजन्यं कार्यत्वात्
घटवत् । अदृष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न परं
प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ज्ञानादीनां सिद्धावपि दृष्टान्तजनक-
त्वात् तदानीमसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्य-
कालीनं दृष्टान्तं दृष्टान्तसमवायिकारणसमकालीनकृति-
जन्यमिति निरस्तं दृष्टान्तसमवायिकारणसमानकालीन-
कृतित्वेन गौरवाप्रयोजकाभ्यासजनकत्वात्” साध्याक्षेपः ।
“किञ्च कार्यत्वं ? न तावत् योगोपस्थितकाल्यर्हत्वम् असिद्धेः
नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालसम्बन्धः, तत्तत्पूर्वकालस्था
ननुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः नापि कादाचित्-
कत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसेनानैकान्तात् । नापि सत्त्वे
सति तत्त्वं सत्ताजातेः परं प्रत्यसिद्धेः स्वरूपसत्त्वस्य च
ध्वंसेऽपि सत्त्वात् यत्तु अयं घटः, एतद्दृष्टजनकानित्यज्ञान-
चिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पटवदित्यादि
तन्न विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽयं घटः
एतद्दृष्टजनकानित्यादृष्टातिरिक्तानित्यादृष्टजन्यः कार्यत्वात्
अपरघटवत् । एतत्सुखदुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्य-
सुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्य-
धर्मसुखदुःखान्तरस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्वजनका-
नित्यज्ञानाद्यतिरिक्तनित्यज्ञानाद्यजन्यः अपरघटवदित्यादिना
सत्प्रतिपक्षाच्च । केचित्तु दृश्यते तावदभिमतविषयव्याप्तिष्ठी-
न्द्रिये मनोनिवेशवतः सुं सोमनःक्रियासुकूलो यत्नः तथा च
सर्गाद्यकालीनशरीरजन्य ज्ञानध्वंसानाधारकालाधारज्ञान-
जनकत्वमनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरप्र-
यत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्वाप्येतर सकलकारणाधा-
रकालानन्तरकालानाधाराद्य सत्ताका तन्मनःक्रियात्वात्
समतन्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकाला-
धारा सा क्रिया सिद्धप्रतीत्याहुः । तत्र सर्गाद्यकाले ज्ञाने
जनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रिययैव
संयोगसंभवात् । ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नाधा-
रकालोऽप्रसिद्धेव क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च ।
किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानन्तरकालाधारत्वम् अर्थात्
तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरासिद्धावर्धान्तरत्वमिति” हेत्वाक्षेपः ।
“अत्रोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यत्वजन्यानि
समवेतानि जन्यानि, अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियो-
ग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसमञ्जस्यानि, स्व-
जनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसमञ्ज-
न्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयोभूतोपादानानि

वा समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः । तथा चैतानि तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समूहात्मन्वरूपैवानुमितिरुत्पत्स्यते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावत् अननुगतत्वे कद्रुपाभावेन अहीतुमशक्यमिति वाच्यं जन्यकृत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतितजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणा तावतासुपस्थितेः न च जन्यत्वविशेषणव्यावृत्त्याप्रसिद्धिः प्रमेयो घट इति वदव्यावर्त्तकत्वे नापि तदुपरक्तवृत्तेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरकत्वात् । उक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वम् अतएव घटभोक्ता न तत्कर्त्ता व्यवहियते एवञ्च शब्दफुत्कारादीनां पक्षतैव ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तः उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वात्सिद्धत्वेन तत्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च समवेतत्वं न विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः साध्ये चोपादानपदं कारणमात्रपरमुपादेयमेव वा जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कतिध्वंसस्य कृतितजन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव वा पक्षः न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकं पक्षपक्षसमनिरपेक्षेण घटादौ निश्चितव्याप्तिर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्वानुमित्यविरोधात् । नन्वतुमित्त्वोरन्योन्यामेक्षत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् प्रतिज्ञाया अविषयत्वात्तत्र पक्षसमव्यपदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यं सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणविरहवति लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात् । तत्र क्षितौ पञ्चावयवेनाङ्कुरे खत एवेति न कश्चिद्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदर्शयां हेतुमत्तयाऽङ्कुरस्य निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम् ? अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यासंशयाद्भेदो व्याप्तिपक्ष एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्यत इति चेत्तर्हि महानसे धूमव्याप्तिपक्षो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्यत सन्दिग्धवर्द्धिपर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनापेक्षत्वात् तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः किन्तु गुणएव । अन्यथानुमानमात्रमुपच्छिद्येत । पक्षादन्यत्र दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितानुमितिर्न स्यात् । अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधकवाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं वा विवक्षितं तदाङ्कुरेऽपि तन्नास्ति अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः नियतविषयज्ञानजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टस्य साधनत्वं विवक्षितं तेन न

तदोपलक्षितत्वेनानार्थान्तरं सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मतावलेनाभिमतविशेषसिद्धेः । नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमायात्वित्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादावकारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्रव्युत्पादि पूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात् । न च सर्गासकालीनस्यापि पक्षत्वान्तत्वे श्वरसिद्धिः परं प्रति तदसिद्धेरिति चेत् न ज्ञानादीनां त्वयाणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात् अतएवान्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानादजन्यत्वेन पक्षविशेषणमपि न युक्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादर्षटाद्युपादानासमवेतत्वात् । ननु सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्यमेवास्तु तथाचेत्त्वे न प्रत्यक्षं न वेच्छाप्रयत्नो तयोः समानाधिकतरज्ञानाविषयेऽसत्त्वात् । न च तादृशप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं प्रत्यक्षिद्धेरिति चेन्न द्रव्यत्वमज्ञानलक्षणा वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृत्वात् क्षित्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत्तद्विलक्षणात् सिध्यति न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिपुञ्जलक्षणात् ससुद्रादिषु हस्तक्षेपात् परमाणुद्वयसंयोगेन द्रव्युत्पत्त्येव सादादि कर्तृकत्वादिसतः सिद्धसाधनमिति वाच्यं तत्र हि क्षितिनाशे कर्तृत्वं न खण्डक्षितौ अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदुत्पत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च अत एव द्रव्युत्पत्तेऽपि न कर्तृत्वं जलक्षेपादधिकपरिमाणसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव । ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिणाहकस्यान्यव्यतिरेकस्य वा याहकस्याभावात् । न च घट आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् आत्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात् घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्दवदिति वत् अप्रयोजकत्वाच्चेति चेन्नैवं प्रयत्नवदात्मसंयोगेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्नवानात्मापि हेतुः न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम् असमवायिकारणं विना कार्यानुत्पत्तेः न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगपरिचायकमात्रमात्रेति वाच्यं संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगविशेषितस्य हेतुत्वात् । आत्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकासिद्धेर्नात्मसंयोगः कारणमिति चेन्न या क्रिया व्यधिकरणयदीयगुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्वर्गवद्-

इत्यसंयोगजक्रियेति तत्सिद्धेः न च क्रियायामूर्त्तमात्रसम-
वेतासमवायिकारणत्वनियमः कार्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ
अभिचारात् विशेष्याप्रयोजकत्वात् असमवायिकारण-
संयोगान्तरस्य तत्कार्यजनकत्वनियमाच्च । अन्ये तु
अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं न तु जनकत्वे सति,
गौरवात् कर्त्तरि कारकव्यवहारश्चाभियुक्तानां "सविशेषण"
इति न्यायेन कृतिपर्यवसन्न एव । एवं ज्ञानेच्छाकृतियन्त्व-
मेव साध्यं तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम् । अथ घटे कृति-
साध्येऽसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तच्च न
प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासामर्थ्यात् किन्त्वु-
चित्तरूपं तथा च साध्यविकलोऽप्यन्तः साध्याप्रसिद्धिर्वेति
चेन्न सिद्धव्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति
भवति न हि स्वपौदनयवानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्ये-
ऽसाधनारण्यक्यवस्य प्रत्यक्षेषोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः
अतएव यागे शब्दात्तदुपजोविलङ्गाद्वा कृतिसाध्येऽसाध-
नत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेषानुपस्थितौ न
प्रवृत्तिः न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवृत्तकज्ञानोपक्षीणम्
अप्रत्यक्षपरमाथौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः
प्रवृत्तिविषयवद्दुःखरादेः प्रत्यक्षत्वाच्च शब्दफुत्कारादिना
अभिचारः न चाभिमतप्राहकैन्द्रियसंयोगान्तरसि
प्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनादव्यभिचारः अदृष्टसहकृतत्वगि-
न्द्रियेण हि मनोवहनाङ्गीनासुपलम्बेन तद्गोचरप्रय-
त्नाद्वाडोक्रिया ततः स्वर्गवद्भेगवद्वाड्या नोदनान्तरसि
क्रिया न तु प्रयत्नात् । अतएव जलाद्यभ्यवहारमलोत्स-
र्गहेतुनाडीनामनादाभ्यासवासनावशाददृष्टसहकृतत्वगिन्द्रिये-
षोपलम्बत्वात् तद्गोचरः प्रयत्नः । नन्वेवं घटादावनुमिते
जन्यत्वदर्शनादीश्वरेऽनुमितेरेव न सिद्ध्यति यथा च प्रत्य-
क्षेन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तद्दीश्वरे तथातुर्नित्यं
जन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव अनियेनानादिद्वयकाद्या-
जननादिति चेन्न सुखदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि
घटादौ हेतुत्वं गृहीतं न च तावता शरीरदृष्टाभा-
वेन सुखमस्त्यगो न क्षिप्यादौ तस्यानुमितियथार्थां सम्भाति
न च तादृशानुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽऽनुमितित्वेन घटादौ
दृष्टिविषयप्रत्यक्षत्वं हेतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितेः ।
अन्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहादव्यभिचारः
तद्दृष्टान्तेन क्षिप्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि स्यात्
द्वेषवतः संसरित्वेन भगवतोऽपि तथा स्यादिति चेन्न
न हि सर्पादिद्वेषादेव तद्वाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पत्सु-

मर्हति प्रयोजनं विना दुःखैकफले प्रेक्षावतां कृतेरनु-
पपत्तेः किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं
वा फलसुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्टसाधनता
ज्ञानात्तत्वेच्छास्येवेति सैव कृतिकारणं क्लृप्तत्वात् द्वेषस्तु
परम्परया तदुपक्षीणः, कुतस्त्वर्हि द्वेषः, यत्तु द्वेषीति
अबाधितप्रत्ययात् । न चादृश्यकर्तुरनुपलम्बिबाधः, अनुप-
लम्बिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियोच्छेदात् योग्यानुपलम्बेच्छा-
सिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनियमात् शशशङ्कप्रतिवन्द्यां
च नादृश्यमात्रनिरासः परमाख्यादिसीकारात् नाभ्य-
योग्यकर्तृकनिरासः चेष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनु-
मानात् परं प्रति तस्य योग्यत्वात् । नापि शङ्के पशुत्ववद
प्रयोजकं, कर्तुः कार्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिव-
न्दिमात्रस्यादूषणत्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशङ्कसिद्धिः
कुतोनेति चेत् अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावात् व्याप्ति-
सिद्धेः शङ्कत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वे योग्यस्य विरो-
धेन शङ्कितमशक्यत्वात् शशे शङ्कस्यात्यन्ताभाव इति सर्वे-
षामबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च । अथ कृतिकार्यतुयोर्नान्वय
व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वेन द्वेषे
समये वा कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात् नित्यकृतेरन्वयो-
ऽपि गृहीतो न वङ्गिमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न
चैवमाकाशात्मनोरप्यसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानि-
रूपणेन कार्यं समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धे-
रिति वाच्यं समवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संर्गाभावोऽ-
प्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात् किन्तु यत्सम-
वायि तत्र कार्यं यच्च समवायि तत्र नेत्यन्वयोन्वाभाव-
सादाय कार्यं समवायिज्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात् ।
समवायित्वेन तदोरन्वयोन्वाभावोऽस्ति गृह्यते च । यद्वा
भावकार्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति
यथा हि यद्यदङ्गरेन्वये धूमोऽगृहीतस्तत्तद्व्यतिरेके धू-
मव्यतिरेकग्रहः तद्विधूममात्रयोर्व्याप्तेर्ग्रहः न तु पर्व-
तीयवङ्गेः अन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्यव्यतिरे-
काभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्गः यद्विशेषयोरन्वयव्यति-
रेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात् स च
वङ्गिधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः सकलधूमगोचरो-
धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव न भवति । तथे-
हापि कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं
विना कृतिकार्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रह उपायः न तु पक्ष-
धर्मतावलेन अविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहः अनुमानमात्रो-

च्छेदप्रसङ्गात् । एतेन “कार्यत्वस्य विपक्षवृत्तिरुच्यते सम्भा-
व्यतेऽतीन्द्रियः कर्ता चेद्गतितरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः
कथं सिध्यति । इत्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिभनसा कर्ता समा-
धीयते तस्याद्यापि तदा दृशादिकमिति व्यक्तं विपक्षे-
क्षमिति”निरस्तम् । ननु यदि कर्त्तृभावव्यतिरेकप्रहा-
ददृश्यकर्त्तृसिद्धिस्तदा वङ्गिमात्रव्याप्तधूमाददृश्यजठर्थसि-
द्धिरपि स्यात्, न स्यात् अदृश्यवङ्गधूमानुपपत्तेः इत्यस्यैव
तत्र हेतुत्वात् । ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्वव्यतिरेकान्न कार्य-
व्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वे
विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्ट
सिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगक-
त्वादिति चेन्न यत एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽतएव
कार्यत्वादेरेकैकं सिध्यन्त्यमपि सिध्यति । आर्थस्तु समाजः ।

स्यादेतत् अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान् कर्ता पक्षे
विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्त्तृसङ्घारदि-
दर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति न हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतस-
ङ्घारभावसाद्रूपणत्वात् अन्यथानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । न
चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरकर्त्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिर-
स्ति येन तद्विपरीतसाधने विरुद्धं स्यात् तादृशव्याप्तिश्च
त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलब्धेन
शरीरकर्त्तृत्वाभावात् । अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्या-
प्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नि-
त्यज्ञानादिमान् तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसङ्घकारिताविरहाच्चानुमान
विशेषविरोधादिति चेन्न अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्या-
प्त्यभावात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतावलेभ्यः
विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च टथैय-
पनायकत्वाभावाच्च एकैवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च तथा च निरपेक्ष-
तायां विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानं सपेक्षता-
दयायाच्च सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः सिद्धप्र-
सिद्धिभ्यां विरोधभावज्ञानाभावाच्च । लिङ्गविशेषेण साध्य-
विशेषेण च एव विरोधे च विशेषाविरोधः यथा चन्दन-
प्रभववङ्गिमानयं सुरभिषूजवत्त्वात् । ननु ज्ञानतृनित्य-
त्वयोः कर्तृताशरीरित्तुयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्य
समावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः, न उपसंहार-
स्थानाभावात् । तथाहीश्वरे तद्बुद्धौ चाशरीरित्तुकर्तृबु-
द्धिनित्यत्वे च उपसंहृत्यमाणे विरुद्धे, न तु स्वाश्रयस्थिते
उभयोच्छेदप्रसङ्गात्, न चेश्वरसद्बुद्धिर्विपस्थिता उप-

स्थितौ वा धर्मिणाहकमानेन तयोर्विरोधापहारात् अनु-
पस्थिते च तयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चिदकरमेव अज्ञादाद
बुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे सक्तात्मनि च उपस्थिते विरोधोप
संहारात्, बुद्धिनित्यत्वयोः कर्त्तृताशरीरित्तुयोरनधिगमे-
ऽपि ईश्वरेऽशरीरित्तुत्वेनित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्यूहैव ।
अतएव नित्यत्वानुभवतुयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति
परमाणुसिद्धिः । ईश्वरतद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न तर्कस्य
प्रसङ्गनस्य संशयस्य वाऽज्ञानेऽसम्भवात् । स्यादेतत् घटादौ
कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारादिद्वारैव न तु साक्षात्, न च
पितापुत्रयोरैकघटसाधकत्वमिव प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः
साधकत्वं वाच्यं घटाद्यं हस्तव्यापारादिना व्याप्यमात्र
कुचात्समीपदेशस्यस्य हस्तादिव्यापारान्यन्वस्य तद्घटकत्-
त्वापत्तेः न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य सम्भवति
अन्यादयो च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीरतद्गुणापारौ चाङ्कुरे
वाधिताविति कर्तुरपि बाधः । अन्यथा तदनुमानात्-
क्षेत्रज्ञ एव कर्ता क्षितौ च अनुमीयते बुद्ध्यादिमत्-
परात्मनोयोग्यानुपलब्धवाधाभावात् शरीरव्यापारद्वारै-
व क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात्
बाधितइति चेत्तर्हि कर्त्तृभावस्यापि तद्द्वारैव चेष्टेतर-
कार्यकर्त्तृत्वदर्शनात् तत्रापि कर्त्तृभावे बाधोऽपि । एवञ्च
कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति सए-
वोपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छाकृतित्वाद्वा जनकत्वमिति
कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति । उच्यते । जन्य-
भावे हस्तादिजनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षि-
त्यादौ च व्यभिचारात् घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्य-
भावे कृतिसाध्यस्य जनकत्वविरोधविशेषयोर्जन्यजनकभावे
बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात् । न हि वि-
शेषे विशेषप्रयोजकत्वेन साप्तान्यप्रयोजकत्वविरोधः । चेष्टेतर
कार्ये शरीरद्वारैव कृतेहेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न क-
ृतिसाध्यत्वमिति चेत् चेष्टेतरकार्यभावे शरीरव्यापारकृति-
त्वेन जनकत्वे क्षित्यादौ व्यभिचारात् । किन्तु तद्विशेष-
घटादौ इत्युक्त्वात् । न चैवमाभावात्तज्ज्ञेयकत्वव्यवस्य प्र-
यत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृते-
हेतुत्वादिति वाच्यं घटे कृतौ हस्तादिव्यापारस्यापि हेतु-
त्वात् । यदुक्तं क्षेत्रज्ञ एव कृतोऽनुमीयत इति तत्र
हस्तादिव्यापारकृतिसाध्यता यदि क्षेत्रज्ञोऽभिमतः तदा
हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धवाधात् अथ
हस्तादिव्यापाररहितकृतिसाध्यताभिमतस्तदोक्तित्युच्यते स एव

भगवानीश्वरः । अतएव सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्व-
वर्तितुं कारणतुं समवायसमवायिनोस्तथात्वेन निमित्त-
त्वेऽपि तथाभावात् अन्यथा प्रतिबन्धकाभावानन्तरं प्रति-
बन्धकसत्त्वे कार्यं स्यात् प्रतिबन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात्
न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं सतः कार्यसमयेऽभावात्
तथा चैतत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरू-
पकतुमत्तः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकतुं न केवलाया
इत्यपास्तम् समवायसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविन-
श्यदवस्थानेन कारणतात् तथैवान्यव्यतिरेकात् तेन तेषा-
मभावे विनाशक्षणे च कार्यंम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्य-
सहभावनिरूपण्ये कार्योत्पत्तेः प्राक्सहभावस्य निरूपयित्त-
समक्यतात् कारणत्वानिश्चये कापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति, त-
ज्जातीयत्वस्यावश्यमाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि
व्यवच्छेदाम् अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि,
कार्याभावस्तु सहकारिविरहात् अन्यथा निमित्तानां
प्रत्येकं कार्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवं प्रा-
गभावस्य प्रतियोग्यजनकतुप्रसङ्गात् अन्यथा उत्पन्नोऽपि पु-
नरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिब-
न्धकः अभावान्तरसाकारणत्वेन तत्र कारणीभूताभाव
प्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणतु एव
विश्रामात् । न चैकसामग्री एकदा एकमेव कार्यं जन-
यति स्वभावादिति वाच्यं सामग्रीतद्विरहस्य कार्यतदभाव
प्रयोजकत्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्यस्य, तदभावे सामग्रीवि-
रहस्य कार्याभावस्य वञ्चलेपायितत्वात् । स्यादेतत् कर्त्ता-
शरीर्यैव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव कृतिद्वारैवेच्छा
हेतुरित्यादि प्राथमिकप्राप्तप्रत्यक्षविरोधात् नाशरी-
रनित्यज्ञानादिकर्त्तृसिद्धिः । अतएव शरीरमनित्यमेवेति
नियमान्न कर्त्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरिच्छरे । न
चाप्रयोजकं निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात् कार्य-
त्वसकर्त्तृत्वयोर्वेदि निरुपाधिकतुमस्ति तदापि त्वल्यबल-
त्वेन सत्प्रतिपत्तात् तत्प्रतिबन्धोऽस्तु । न च कार्यत्वं पक्ष-
धर्मात्तासत्त्वाङ्गुलीयः कर्त्ता शरीर्यैवेत्यादौ तज्जास्तीति
वाच्यं ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव ज्ञानजन्यत्वविरो-
धित्वात् एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयो-
र्विरोध एव अविरोधे तु द्वयमपि स्यात् तथा च क्षित्यादौ
शरीर्यै नित्यज्ञान पक्षवसाने विरोध एव स्यात् । किञ्च ज्ञान-
मनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्रसङ्गे तदव्यावर्तकतया नो-
पाधिनिश्चयसदृशशोभा कार्यत्वसकर्त्तृत्वव्याप्तिप्रदशयां

शरीरव्यापारव्यभिचारात् उपाधेर्नश्यः शंशयोवास्ती-
तितन्न ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः विपक्षे बाधकाभा-
वेनाप्रयोजकतात् निरुपाधिसहचारदर्शनव्यभिचारादर्श-
नादेव व्याप्तिप्रसङ्गः । निरुपाधित्वमेव विपक्षे बाधकमिति चेन्न
अवयवोमहानेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि व्याप्तिप्रसङ्गात्
परमाणुनेत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गः । अतएव चास्तुपत्वेऽनेकद्रव्य-
वत्त्वस्य, साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मू-
लकविपक्षबाधकेन परमाख्यादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमा-
ख्यादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाध-
काभावेन तस्याबलवत्त्वादिति मन्यसे तर्हि ज्ञानादिका-
र्यकारणभाववधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्क
व्याप्तिप्रसङ्गात् पक्षधर्मात्तासत्त्वसहितानित्यज्ञानादिसिद्धौ
व्यभिचारात् व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादि
निरुपाधिसहचाराद्व्याप्तिप्रसङ्गबलात् सकलानुमानोच्छेदः ।
वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्मात्ताबलानित्यं ज्ञानं सिध्यत् बुद्धिर-
नित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबन्धतेऽस्मदादिबुद्धिविष-
यकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव
प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्वेषेऽविरो-
धात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावगमात् कथं तद्विशेषनित्यत्वबु-
द्धिरिति चेन्न बुद्धिमात्रस्यैश्वरानोश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधात्
व्यभिचाराच्च अस्मदादिबुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रति-
बन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्याद्यन्तेवेत्यवगतमतस्तत्र कथं
नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न उभयसिद्धिनित्याद्यन्तित्वावगतौ
विरोधाभावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नानित्यत्वामा-
ववति ज्ञातव्यमिति चेत् अनित्यत्वव्याप्यमनित्यमात्रवृत्तित्वं
तत्र चोक्तमेव । एतेन कर्त्ता शरीर्यैवेत्याद्यापि ज्ञानं प्रतिब-
न्धकमिति निरस्तम् । ननु कर्त्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं
किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेषान्यव्यतिरेकात् आवश्यक-
त्वाच्च अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वद्विजन्यतायां धूम-
त्वादिवत् । अथ घटत्वादिव्यञ्जन्यत्वमवच्छेदकं न हि विशेष-
ोऽस्तीति सामान्यसप्रयोजकं तथा च वद्विजन्यत्वे धूम-
विशेषः प्रयोच्चोऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत् त-
स्याद्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सामान्ययोरपि बाधकं
विना तथात्वनियमः । न तत्र बाधकाभावात् अत्र
ज्ञानमनित्यमेवेत्यादि प्राथमिकबलव्याप्तौ बाधात् त्वल्य-
त्वेन व्याप्तिप्रसङ्गादायकत्वात् । न च कार्यकारणभाव-
मूलकत्वेन कार्यत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यं विरोधिप्रत्य-
क्षेण कारणभावस्यैवासिद्धेः । एतेन धूमादौ वद्वितुं जन-

कतावच्छेदकमनुगतं सम्भवतीति ह्यन्यत्त्वमनु-
गतमस्त्वतो बाधकं विना न सुच्यते इति, निरस्तम् । ज्ञा-
नमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना पक्षधर्म-
व्याप्तिपर्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति मैवम् निर-
पाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं बाधकं च विना
साधारणत्वे व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । अन्यथा साध्यं
पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखसंभिन्नमेवेत्यादि व्याप्ति-
ग्रहस्य कार्यकारणभावस्याहकबाधकत्वे तत्संशयकत्वे वा
कारणातुमानोच्छेदनरीहं जगज्जायेत । तस्माद्यद्विशेष-
योः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्यकारणभा-
वो बलवता बाधकेनापनीयान्ते, न चात्र तदस्ति विरो-
धिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभीवात् । नव्यास्तु
कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्तृप-
स्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसम्भाने न तु तां
विना प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधोऽनिरूपणात् तथा चोप-
जीव्यबाधात् ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्कर-
मेव । अतएव पक्षधर्मताविनाशतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हे-
त्वाभासतयोक्तं विरोधिप्रतियोगिसिद्धिप्रसिद्धिपराहृतत्वादिति
स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः न च पक्षेतरत्व-
विपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणत्वात् साधनविशेषितत्वात् सा-
धनहल्ययोगक्षेपत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं,
चेष्टेतरकार्येषु शरीरव्यापारद्वारैव कर्तुः कारणत्वात्
न हि शरीरविनाशतः कर्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा
जनयति ! न च यत्सहजतं यज्जनकम् तेन विना तज्जन-
कम् अतोऽस्माच्छरीराज्जन्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्या-
पकत्वनिश्चयात् । पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावाच्च
साध्यव्यापकत्वानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे वीजम् । अत-
एव बाधोद्गीतं वङ्गीतरत्वं वङ्गिमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आ-
र्द्धेन प्रभववङ्गवत्त्वं रणवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवी-
त्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । न
च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं प्रगभासप्रतियोगित्वं श-
रीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणवत्त्वभन्यानिरुक्तेः इतरपदसम-
व्याहारेण जन्यपदादितरकारणकस्यैव प्रतीतिरुद्घर्षत्व-
कल्पनादिति विधौ वक्ष्यते । अतएव शरीरिकर्तृत्वमुपाधिः
शरीरसहजतस्यैव कर्तुः कारणत्वात् व्याप्यव्यापककोट्यो-
रगिवेशयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् । शरीरिक-
र्तृत्वमप्यकर्तृत्वयोर्न व्याप्तिग्रह इति चेन्न विशिष्टा-
विशिष्टभेदेन व्याप्यव्यापकभावविरोधात् । अत एव जन्यत्वे

कारणजन्यत्वमनुमीयत इति, मैव' कर्तुर्हि शरीरसहका-
रिता किं घटादौ कर्तव्ये कार्यंभावे वा स्वकार्ये वा आद्यौ
कर्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्तुः
कार्यंभातकरणे । द्वितीये च कार्यंभावं कर्तृजन्यमिति
न त्वया स्वीक्रियते स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्यं
कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु न स्वजन्यत्वं
स्वजन्यतावच्छेदकमात्मन्त्यात् । तथापि यत् कर्तृत्वमस्ति
तत् शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वं तु-
ल्ययोगक्षेपत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धो-
पाधित्वं वेति चेन्न लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे
सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्
तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्तृत्वव्यापकं घटादौ
त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनिश्चयात् न तु व्या-
पकत्वप्रयुक्ते मानाभावात्, शरीरजन्यत्वं न सकर्तृत्व-
व्यापकं तद्व्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाध-
कात् हस्तादिनापि कर्तृत्वनिर्वाणेषु शरीरस्याप्रयोजक-
त्वात् साक्षात्प्रयत्ननिश्चयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च ।
शरीरिकर्तृत्वमपि नोपाधिः जन्यत्वात् कर्तुः परीर-
सहकारिताविरहात् । अथ यद्विशेषयोः कार्यकारण-
भावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति
त्वया निरटङ्कि तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः
कार्यकारणभावनियमात् कर्तृभावात् शरीरजन्यभावयो-
रपि तथाभावः तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदक-
मिति भवत्युपाधिः । नचैवं घटवच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृ-
कत्वव्याप्यं न व्यापकमपीति वाच्यं उभयसिद्धसकलस-
कर्तृत्ववृत्तित्वेन साध्यव्यापकत्वानिर्णयात् जन्यत्वेऽपि
सकर्तृकत्वव्यापकत्वव्यापकत्वमस्तीति चेत्तर्हि उभयत्र ग्राह-
कसाध्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन
सन्दिग्ध उपाधिव्याप्यत्वासिद्धिर्वा । हेतुव्याप्यतासंशया-
धायक एव सन्दिग्धोपाधिः न च साध्यव्यापकत्वे साध-
नाव्यापकत्वे वा, उभयधैवासन्देहात् । न च वाच्यं शरीर-
जन्यत्वयोरन्यव्यतिरेकज्ञाने जन्यत्वसकर्तृकत्वयोस्तदुप-
ग्राह्यस्य इति लाघवात् तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तदुपाधि-
साध्ययोः हेतुसाध्ययोरन्यव्यतिरेकज्ञानात् शरीरजन्यता-
नवगमेऽपि भवतीति विनिगमकमिति, यतो न कर्तृभाव-
जन्यतायोरन्यव्यतिरेकसाध्यं व्याप्तिग्रहः कर्तृभावस्य
व्यतिरेकाभावात् । किन्तु विशेषयोरन्यव्यतिरेकेण का-
र्यकारणभावेन वा सामान्ययोः साध्यात्पक्षौ च ह्यव्याप्य-

नेति चेदुच्यते । अस्तु तावत् घटत्वत् जन्यतुशरीरजनप्र-
त्वयोरपि कर्तृजनप्रतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं
याहकसमानतात् विनिगमनाभावाद्दिरोषाभावाच्च सकर्तृक-
त्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः, घटत्ववद् व्यापकस्यापि
जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभयसिद्धसकर्तृकैः जन्यव्यति-
रेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्यापकत्वमप्यह इति चेन्न शरीर-
जन्यत्वविनिवृत्त्यात्वेन तुल्यन्यायेन प्रथमं कर्तृजन्य-
त्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्य-
त्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात् । अतएव न संदिग्धो-
पाधित्वम् । ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्व-
मनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् न च लाघवाद्घटत्वा-
दिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वा-
पत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं वक्ष्येधूम
इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरी-
रजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न
हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्तर्हि घटादौ कर्तृ-
जन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरावच्छेदकत्वं गृहीतव्यं घटे च
घटत्वञ्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृ-
हीतमतोजन्यत्वात् कर्तृजन्यत्वाच्च शरीरजन्यत्वे तदवच्छे-
दकं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ
व्याप्तिसंशयाद्यकत्वमपि । एतेनानुत्पत्तित्वव्यवहृत्त्य-
न्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वे न
तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृ-
जन्यं शरीराजन्यत्वात् श्यामवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति
चेत् न अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रतीत
प्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् स्थापनानु-
मानञ्च पक्षधर्मतावत्त्वात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृकत्वसाधक-
मतोभिन्नविषयकत्वाच्च प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः । अतएव
तद्व्यापकरहितत्वादिकसभावसाधकं बाधकमपास्तं तस्य प्र-
सिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् । वृत्ति-
साधकस्य विशेषतोऽप्रसिद्धवृत्तिसाधकत्वनियमात् अन्य-
थानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं
यत् साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत् कर्तृजन्यत्व-
मनुगतमपि पक्षधर्मतावत्त्वेन प्रसिद्धं कर्तारमादाय पर्यव-
स्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्तारभावमादाय सिद्धमिति ना-
प्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च, कर्तृ-
वृत्तिघटितत्वात् अनन्यथा वृत्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् ।
नचैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः तस्य गोत्वादिकेभावाभावविषयक-

त्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यादृष्टि ज्ञानमात्रदृष्टिधर्म-
त्वात् सृष्टित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणदृष्टिगुणत्वव्याप्यजा-
तियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् रुखवत् “आत्मा न नित्यविशे-
षगुणाधारदृष्टिद्रव्यत्वापरजातिमान् विभुत्वात् गगनविदि-
त्याद्यपास्तं, प्रसिद्धनित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वजल-
त्वादिजातेर्वृत्तिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च
क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात्
नचादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः ज्ञाने जन्यत्वविशे-
षणस्याव्याप्यवर्तकतया वर्धितत्वात् । न च स्थापनायां पक्ष-
विशेषणेष्वप्येष दोषः प्रमेयोघट इतिवत्तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात्
अपि च शरीराजन्यत्वे वर्धितविशेषणत्वं लाघवेनाजन्य-
त्वस्यैव व्याप्यत्वात् । न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं
व्याप्तिस्यहीनयुक्तविशेषणवत्, पक्षधर्मतौपयिकविशेषण-
स्यापि सप्रयोजनत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे
ऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव वीजत्वात् । व्यभिचारवारकविशेष-
णवत्येव व्याप्तिस्य इति चेत् न निर्विशेषणेष्वपि गोत्वादौ
व्याप्तिस्यत्वात् । तत्रापि वृत्तिविशेषव्याप्तिस्य इति
चेन्न स्वतोव्याहृतगोत्वस्याव्यभिचारात् अनन्यथानु-
मानस्यात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव
व्याप्तिस्य इत्यप्रयोजकं सहचारदर्शनादिसत्त्वे तद-
भावेन व्याप्तिस्यत्वाविलम्बात् । व्यभिचारावारकविशेषण
अनन्यएव व्याप्तिस्य इति चेन्न प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने-
धूमे व्याप्तिस्यत्वात् । अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशे-
षणत्वं विवक्षितं न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणसुपात्तमिति
चेन्न विरोधात् न हि तत्रोपात्तं तेन अन्यत्वेति संभवति ।
अद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तल्लिङ्गं प्रवृत्ते
च व्यभिचारादनन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन
तत्त्वमिति चेन्न धूमस्याप्यतत्त्वापत्तेः व्यभिचारासद्विषय-
त्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकमपरत्वं व्याप्तिः
यद्वा लाघवेन व्यासञ्चदृष्टिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्ट-
व्याप्तिर्या तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिरवच्छेदकत्वं
विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात् । एकदृष्टित्वभावे
सथेव व्यासञ्चदृष्टित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वा-
भावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमात्रे सा, तथा
च स्वरूपासिद्धिः । तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्य-
त्वासिद्धिरिति चेन्न अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा
विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्वृत्तिरेकसाधने बाधात् ।
न च विशेष्यत्वसुपाधिः साधनव्यापकत्वात् । किञ्च सौरः-

विशेषवद्भ्रमरहितमिदं चन्दनप्रभववज्ररहितत्वात् निर्धु-
मोऽयमाद्भ्रमरप्रभववज्ररहितत्वादित्यादावपि विशेषा-
भावेन कार्यविशेषानुमानं न स्यात् वज्ररहितत्वादि-
कञ्चोपाधिर्भवेत् वृत्तिरेकित्यद्वयवृत्तिरिक्तद्वयानाश्रि-
तत्वं हेत्वभावव्याप्यं न स्यात् द्वयानाश्रितत्वस्यैव
व्याप्यत्वात् स्वमध्ये गन्धस्यैव वृद्धकत्वादित्यादौ त्वया-
प्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकारात् । अपि च गौरवेण
विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात् तथा च स्थापनानु-
माने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसज्जनता
धूमनाद्भ्रमरप्रभववज्ररहितत्वेन शरीरजनप्रत्वमपि नानुमी-
येत् । यत्तु जनप्रानप्रानाभावापेक्षया शरीरजनप्रानप्रो-
नानाभावस्याल्पत्वात्तेषामेव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव ला-
घवमिति तन्न विरोधाभावेन बहूनामत्यस्य च व्याप्यत्वात्
स्नेहे शीतस्य श्वत्त्वजलत्वयोगाभावेऽपृथिवीत्वपृथिवी-
त्वाभावयोरिव । अनप्या नीलधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूम-
भावस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः किञ्च तन्नये बहूनाप्रान-
भावापेक्षया जनप्रत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यात् एक-
त्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टे व्याप्रावपि प्रयोजनाभा-
वान्नानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन जनप्रत्वस्य शी-
घ्रोपस्थितिकतया जनप्रत्वाभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिप्रहः
न तु शरीरजन्यत्वाभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्
विशेषणविशेषानुतराभाववति साध्यं तत् विशिष्टाभाव-
स्यापि व्याप्तिरिति चेन्न एवं सति उत्पत्तिमन्त्वे सति
सत्त्वादिकमनित्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यतया न निर्गृ-
ह्यते शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथात्वात् । यदि च
सामानप्रविशेषभावाद्बिरोधाभावेन बोधयस्यापि व्याप्यत्वं
तदा शरीराजनप्रत्वजनप्रत्वाभावयोरपि तल्लयम् ॥ किञ्च
शरीरं जनप्रत्वं विशिषद्भावमपि विशिषदित न साक्षात्,
तथा च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न वृर्थ
विशेषणता । न चात् विशिष्टाभावो विशेष्याभावएव चि-
त्यादावजनप्रतापत्तेः । अतएव स्थापनायां शरीरजनप्रत्व-
दुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्या-
पकत्वनियमात् । वृर्थविशेषणेऽधिकं नियहस्यानमित्ते च
हेतुद्वयोपन्यासे ह्यधिकम् । अतः तु विशिष्टमेव हेतुरिति
विरुद्धस्थल उक्तमिति ।

उच्यते । नीलधूमादौ व्याप्तिरस्यैव अनप्या विशेषा-
प्यव्याप्यत्वे निराश्रयाव्याप्तिः स्यात् नीलत्वमपि न व्या-
प्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव द्रव्यत्वेन कारणत्वे

रूपमिव धूमत्वञ्च न नीलञ्चि किन्तु तदाश्रये धूमे इति
न नीलधूमस्य हेतुत्वम् नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्वि-
शिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणत्वे च धूमत्वमिति । किञ्च ।
व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधू-
मत्वं तथा । नचैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीस-
त्त्वात् नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात्
अनुमितप्रतिबन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यं तदभावेऽपि नी-
लधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभास-
त्वसम्भवादितिदिक् ॥ एवञ्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरी-
रमवच्छेदकं गौरवात् येन विशेषेण विना व्याप्तिर्न गृ-
ह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति न्यासात् । अतएव गन्धस्यैव
वृद्धकत्वादित्यत्वात्प्रसिद्धेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषणं
विना व्याप्तिर्न होतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकं विशेषणं
सार्थकमेव । सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवान्यादेः
कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया व्याप्यच-
निश्चयः व्यापके च न वृर्थविशेषणता विशिष्टस्य कारण-
त्वेन व्यापकत्वात् विशेषवृत्तिरेकित्यत्वे विपक्षबाधकेना-
नन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वा-
भावव्याप्यत्वं यत् च विपक्षबाधकं नास्ति तत् विशिष्टस्य
व्यापकतापि न, यथा सकर्तृकत्वे । नापि शरीरजन्यत्वाभावो
ऽखण्डोहेतुः यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं
स्यात् तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य
साध्यव्याप्यता स्यात् न चैवम्, जन्यत्वं लाघवात्तथा । तथा
चाजनप्रत्वमेवोपाधिः साध्यव्याप्याभावः साध्याभावव्यापक
इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानिश्चयात् सकर्तृकत्वे
शरीरजनप्रत्वयोर्व्याप्यभावैश्च तदभावयोरपि व्याप्यभाव
इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च । अतएव शरीरजनप्रत्वाभावस्या
कर्तृकत्वव्याप्यत्वात् तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव
इति निरस्तम् शरीरजनप्रत्वस्य सकर्तृकताऽप्रयोजकत्वं न
चाजनप्रत्वं पूर्वसाधनवृत्तिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रति-
पक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति वाच्यं स्थापनायां यत्वाभासत्वं
तत् विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनवृत्ति-
रेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात् यथा शब्दोऽ-
नित्योगुणत्वादित्यत्वं शब्दोऽनित्यो वप्रोक्तगुणत्वादित्या-
दिना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणु-
रूपे साध्याव्यापकत्वात् । नचैवमनैकान्तिकत्वमेव तदो-
द्भावः सत्प्रतिपक्षस्येच्छे तस्योद्भावानर्हत्वात् । किञ्च प्रा-
गभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगिञ्चे सति

सत्त्वस्य, सत्त्वे सति उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एषाम-
न्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः। अत-
एव जन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न
दोषः। अन्ये तु यन्निश्चये यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन
विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् अकर्म-
कताभावनियमव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितया-
जन्यत्वमवच्छेदकं कल्पमिति न शरीरजन्यत्वमव-
च्छेदकं धूमे नील इव अतो गौरवेष शरीरज-
न्तलं सप्रतियोगितया नावच्छेदकमिति व्याप्यताव-
च्छेदकाभावाच्च शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्मकत्वव्याप्यः।
व्याभिचाराभावात्तथेति चेन्न चित्यादावव्यभिचारात् अ-
न्यथा चित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावा-
दित्यपि स्यात्। नन्वस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृबु-
मितिसुखापि साधुमितिरयथायैवाशरीरे कर्मत्व-
ज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छायत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीरा-
जन्यं सकर्मकत्वज्ञानत्वात् घटः कर्ता घटज्ञानादिकं
नित्यं व्योम सकर्मकमितिज्ञानवदिति साध्यं, नचोप-
जीव्यबाधः अनुमितिर्युपजीव्या न तु तद्याथार्थ्य-
मपीति चेन्न कर्मकार्ययोर्निरुपाधिकार्यकारणभावेन
तस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा पर्वते वज्रानुमितिर-
यथायां उभयसिद्धवर्जमङ्गले वर्जज्ञानत्वादित्यादिना
सुकलान्यव्यतिरेक्यच्छेदः। किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यम-
नेन साध्यं, न तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्थानेन
ज्ञापने तत्रायमेव दोषोदोषान्नरं वा नाद्यः अन्यो-
न्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेव तस्माद्दो-
षात्तदुत्पत्तिरिति। नान्योऽसिद्धेः। तर्कापरिशाद्धस्तु न
दूषणम्, यदीश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्यात्, प्रयोजन-
वान् अनित्यज्ञानवान् स्यात्, चित्यादि सकर्मकं स्या-
दिति तर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणता-
दिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात्।

ननु चित्यादावेककर्मसिद्धिः कुतः? एककर्मकत्वेन
व्याप्तिभावात् न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात्।
सकर्मकत्वमानादेव तद्विद्विरिति चेत् न तावदनुमिति-
मात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च न
हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विलम्बो-
त्वेन तत् सहकारि स्यात्। नापि लघ्वनुमितौ, अ-
न्योन्याश्रयात् नापि वरत्रयनुमितौ धूमेन वज्रानुमितावे-
र्जादित्यादिसंशयाभावापत्तेः। साधकाभावेन नानात्वा-

सिद्धौ कर्मसिद्धेरेवैककर्मसिद्धिरिति चेत् न एकत्व-
साधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्मसिद्धेरेव नानासिद्धिरित्य-
स्यापि सुवचत्वात्। अथ यमनालम्बकानाऽनुमितिः पक्षे
न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति स पक्षधर्मतावलात् सिद्धमिति
न त्वधिकमपि तथा च द्वितीयं कर्तारं न विषयीकृत-
त्यपि कर्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते।
एकस्तु कर्ता सिद्धमिति तदविषयत्वेन कर्तृविषयैव न
स्यात् एकविषयत्वाभावेन नानाविषयत्वाभावस्याप्यभा-
वात् तदृषटितत्वात्तथेति चेदेवं तर्हि कर्मकत्वमपि न
विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्व-
सम्भवात्। वस्तुगत्यैकः सिद्धमिति नत्वेकत्वेनेति चेन्न
एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातमशक्यात् तथा चेश्वरे
एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति।

उच्यते। यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति
तत्र लाघवसहकारेण कार्यताव्याप्यतापक्षे प्रत्यक्षे
वृत्तिनिमित्तयाहके उपमाने शब्दशक्तिप्राहकेऽनु-
माने च तथाविधप्रमाणभावे च सकलतान्त्रिकैः
सहकारित्वकल्पनात् एवं लाघवमेव गौरवमिति ज्ञानान-
न्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्वकार्यत्वव्याप्यत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात्। तत्रापि
लाघवनादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो
विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च तदङ्गं
नाङ्गीकुरुते इति महासाहसम्। नन्वेवं वस्तुगत्या
नानाकर्मकेषु घटत्वेन कुलालकर्मकत्वाद्युमानेऽपि बा-
धकानवतारदशयां लाघवादेककर्मसिद्धिः स्यात् न चेष्टा-
पत्तिः अनुमित्यनन्तरं नानात्वकले संशयादिति चेन्न
तत्रापि लाघवेन कर्त्तृत्वमेव सिद्धमिति तत्सन्देहस्तु
ज्ञानप्रमाणसंशयादिति पश्चाज्ज्ञानाकर्मकत्वसाधकप्रमाणा-
देवैककर्मकताज्ञानं तत्र बाध्यते न चैवं चित्यादिकर्तृत्वपि
प्रामाण्यसंशयादेकत्वानेकत्वसंशयोदृच्छेदः एकत्व

बाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात्। नचैकत्वसाधकाभाव-
एव बाधः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधनात्।
अन्ये तु चित्तिकर्ता अङ्गुरकर्तृभिन्नः अशरीरकर्मत्वात्
अङ्गुरकर्मवदित्यभेदानुमानादेव कर्मसिद्धिः न च चित्ति-
कर्ता अङ्गुरकर्मभिन्नः अङ्गुराकर्मत्वात् कुलालवदिति
सत्प्रतिपक्षः अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहुः
तत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदप्रोगौरवलाघवे एव शरणम्।
तथापि कर्तृ नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः। पक्षधर्मतावला-

दिति चेत् व्यापकत्वात् न च विनानुपपत्तिं सोऽपि विषयः व्यतिरेकविलयापत्तेः । अत्र प्राञ्चः यमर्थमनालम्बमानानुमितः पक्षे साध्यसम्बन्धं विषयीकरोति स पक्षधर्मतावत्वात् सिद्धप्रतीति प्रतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी प्रतीत्यनुपपत्त्या च व्यतिकी तदिहानादिद्वयणुकादि प्रवाहस्य पक्षत्वे तदुपादानस्थानादिज्ञानगोचरत्वं विनानोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यं प्रवाहस्यानुमिति रालम्बते अनादितैव च नित्यता सर्वसृक्तावपि तत्त्वमनादिभावत्वात् पक्षतदुपादानविषयतैव सर्वविषयता लाघवात्, तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिद्धप्रति न तु नित्यानि नानाज्ञानानीति । नव्यास्तु अनित्यज्ञानजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिद्धप्रति अनित्ये बाधात् । वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्यं प्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादाय निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति । घटपदार्थीप्रतिपादकत्वे कर्तृत्वेन ईश्वरस्य घटपदार्थीगोचरसाक्षात्कारत्वेन वा सार्वज्ञं घटाकाशसंयोगं प्रतीश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति केचित् । ननु घटादीनां कथमीश्वरस्य कर्तृत्वं घटईश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् क्षितिवदिति चेन्न घटस्य द्विकर्तृकतया तद्वृष्टान्तेन क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेः तथा च घटवत् क्षितिः क्षितिवदृष्ट इतीश्वरानन्यकार्यकर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत् तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति मैवं ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुललादिज्ञानतुल्यत्वात् । तदाङ्गराचार्याः “परमाणुदृष्टाधिष्ठाहसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेसाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिरिति “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते इत्यागमाज्ञायमर्थीव्यवसेयः । अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयमन्तर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत् रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात् । इदं रजतमितिज्ञाने रजतत्वं प्रकारः तेन स भ्रमः ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति न भ्रमः अतएवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न

भ्रान्त इति । स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रवर्त्तते ? सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात् । करुणया प्रवर्त्तते इति चेत्तर्हि परसुखदुःखप्रहाणे प्रयोजने तथा च सुखिनमेव सृजेन्न नारकिणम् । धर्माधर्मपरतन्त्रत्वात् तदनु रूपं फलं प्रापयतीति चेत्सर्वावश्यकत्वात् कर्मनिर्मितमेव जगद्वैचित्प्रमस्तु किमीश्वरेण अनपेक्षितकीटादिज्ञानवता कर्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा च सर्गप्रलयौ स्यातां ज्ञानादीनां नित्यत्वात् किञ्च तत्पयत्नस्य करुणाजनत्वेन शरीरादिजन्यतापक्षौ संसारितापत्तिः न । ईश्वरानभ्युपगमेन विचारस्याश्रयासिद्धत्वात् तमभ्युपगमस्य पृच्छसि चेत् आकर्ष्य जगतएव तदिच्छाविषयत्वेन खेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात् । वस्तुतस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्री ईश्वरज्ञानादयो यदा यदा भवन्ति क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः सर्गप्रलयासाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमयवर्त्तित्वमेव तदिच्छायाश्विकीर्षासंजिहीर्षात्वे नचैवं किञ्चिच्चन्य ज्ञानादिनेति वाच्यं क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वं सुखादिशब्दयोरात्माकाशादिवत् । नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसंप्रदायः । उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मिनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहजतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिविज्ञानसहितान्मीनकलेवरकण्ठतास्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्देतोत्पत्तिः । एवं कुललादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहजतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्दुष्कीक्षासहितवेद्योत्पत्तौ सकलघटासुखव्यापारो घटोत्पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिसतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहजतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्सु शीलो बालोव्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः । यत्तु यथा लिप्यादिना मौनिल्लोकोऽनुमाय पद्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन ईश्वराभिप्रायस्यवेदः साक्षात् क्षत्यानूद्यते ततोऽपिमसंप्रदायः स एव कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मतं तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात् तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वराननुगमाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिनएव क्षितिकर्त्तारः सन्विति निरस्तं सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्तृसाहकाद्वा नाद्यसदभावात् नान्यः अनादिद्वयणुकादिकार्यं प्रवाहस्य सकर्तृकत्वात्

मानाद्वापवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः ॥ अथे
श्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिप्रहे प्रयोज्यव्यापाराहुमितघट-
ज्ञाने घटशब्दस्य कारणतापहोभ्रमः स्यात् तदीयज्ञा-
नस्य नित्यत्वात् तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिप्रहस्य
भ्रमत्वे सकलशब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात्
अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दत्वग्रहे च नायं दोष इति चेन्न
व्यापाराहुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजस्यमिति ज्ञानस्य
शब्दशक्तिप्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तिमिति
ज्ञानस्य अर्थत्वात् विषयबाधात् न च भ्रममूलक-
त्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयं तदंशे वृत्तिकरणप्रकाराभा-
वेनाबाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च । अत्र घट-
मानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रस्य
घटानयनव्यवहारदर्शनाद्बाधो घटपदे व्युत्पद्यते तन्मूलक-
शब्दज्ञानमपि न भ्रमः तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोज्य-
व्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात् किमयं प्रयोज्य-
श्चेतन व्यवहाराद्द्रुत्पन्नोऽचेतनव्यवहाराद्देति संशयस्य
वज्जलेपायमानत्वात् ॥ “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो-
विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात । सं बाह्वभ्यां धमति सं-
पतत्वाद्यांभूमी जनयत्येक एवेत्यादि श्रुतयः” । “उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः । यो लोकोत्तरमाविश्य
विभक्त्यव्यय ईश्वरः” इत्यादयः स्रुतयश्च बह्व्योमानत्वेना-
नुसन्धेया इति” ।

खण्डनकृता तु ईश्वरविषये प्रमाणाद्यनुपपत्त्युपन्धासेन व्यतिरेक-
सूत्रेण ईश्वरस्य प्रामाणिकत्वसुररीकृतं यथा “तथाहीश्वरसङ्गावे
किं प्रमाणमिति त्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः किं शब्दोऽयमाचेपार्थो
वाऽकुत्सितार्थो वा श्रुतकर्तार्यो वा श्रुतार्थो वा श्रुत्यात् । तत्र
यदि प्रथमः पक्षः तदैश्वरसङ्गावेनास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्
तथा च सति न प्रतिज्ञाभावात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्यं
भवति । तच्च भवता नाभ्यर्थाय तस्माच्चूनत्वं दोषः । अतएव
न द्वितीयः, ईश्वरसङ्गावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञा-
भावात्वात् । अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा श्रुत् कुत्स्यते भवता
अन्यथा २वा । अन्यथा चेदलं तदुद्गावनया साध्यसिद्धेर-
प्रसङ्गत्वात् । नापि प्रथमः प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति
व्याघातात् । गौणोऽयं प्रमाणशब्द इति चेन्न प्रमाणत्वयो-
गिनि यदायं प्रमाणशब्दप्रयोगः तदा गौणताव्याघातः
सूच्यत्वात् । अथ प्रमाणाभासे तदा, अलन्तदुद्गावनया
ईश्वरसङ्गावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सितइत्यत्र परस्यापि
सम्प्रतिपन्नत्वात्, ईश्वरसङ्गाव इति च विशेषोपादावं व्यर्थं

स्यात् अन्यत्रापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सितएव
साध्यासाधकत्वात् । नापि द्वितीयः तथा सति हि वित-
र्कस्य पक्षान्तरसामेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीयं भवति
ईश्वरसङ्गावे किमेतत् प्रमाणसुतान्यदिति तच्च ? भवता
नाभ्यर्थाय अतो न्यूनत्वं दोषः । नापि चतुर्थः प्रमा-
र्यात् खलु किंशब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासमानता
प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणवि-
षयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तत् ।
अयं प्रश्न ईश्वरसङ्गावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो
वाभिप्रेत आद्यश्वेदीश्वरसङ्गावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्यते यद्वि-
षयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं, प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च
प्रमाणशब्देनाभिधीयतएव । अथ द्वितीयः तथापीश्वरसङ्गावे
प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्यते यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दवि-
शेषपरस्तयोत्तरवाक्येऽपि । कोऽसौ विशेष इति चेन्न पूर्वव-
दुक्तोत्तरत्वात् । किञ्च अस्यापि प्रश्नस्य विशेषोविषयः किंश-
ब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात् तथाच सति विशेष-
णवोत्तरं स्यात् । स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्र-
मनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणो व्यक्तिफल
विशेषशब्दस्य तात्पर्यं तस्मात्साधारणसाधारणी प्रमाणव्य-
क्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधान-
सुत्तरं युक्तं नैव विधाः प्रलापाइति नैतदेवं यतोऽत्रापि
विशेषइत्येवोत्तरम् यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य
सर्वतोव्यापृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तथोत्तर-
वाक्यस्थितस्यापि । एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्न
वाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकसुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति
युक्तमुक्तम् । अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभि-
प्रायः अत्रार्थेऽनुमानं प्रमाणमितरइति । अत्राप्यनुमान-
मित्युत्तरमस्माकम् । किं तदनुमानमिति चेत् । अयमपि
प्रश्नोऽनुमानमात्रविषयः उत तद्विशेषविषय इति विकल्प्य
प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति । अत्र च संप्रहृल्लोकौ ।
“यथाविधं यं विषयं नियम्य प्रश्नस्य निर्वर्त्तित्ति परो
यथोक्त्या । वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथा-
विधोऽर्थः । प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो वाचा तथा
चैष भवेन्निरुक्तः । इदं त्वयाप्यास्थितमेतयैव गिरा स्वष्ट-
च्छाविषयस्य वक्त्या ।” प्रश्नार्थाञ्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविष-
यतायस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा च
नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात् तच्चादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातु-
मिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदयमर्थं

यथार्थं वा स्यात् यथार्थञ्चेत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणसुप्रस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तेनापि प्रमाणेन स्वगोचरईश्वरसद्भाव उपस्थाप्यतद्व्यवहारायासेनैव सिद्धोऽस्माकमोश्वरसिद्धिमनोरथः । अथायथार्थं तत्रास्मिन्नयथार्थज्ञानविषये यद्यस्माभिरयथार्थमेव ज्ञानसुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छतोवाञ्छितं तदा केयं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनशुश्रूषयैकं तत्र मिथ्याज्ञानमजीजनस्यथा परमपुत्रादयत्नं वयं पुनर्यथार्थज्ञानसुत्पादयितारोमिथ्याज्ञाने सर्वथैवाकृतिनः किमिह नियुक्तेमहीति । अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य योविषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयोभवता क्रियतामिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यैर्भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयोभवत्वित्ये तदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् । अथ मनसि स्वसिद्धान्तमनुब्रूयानेन त्वया यथार्थज्ञानं ततोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुबुध्यतइति । सैवम् ईश्वरसद्भावविषयोभवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतः तस्य प्रमाणात्वं अस्माभिव्युत्पादनीयमिति नास्माकमोदयः सिद्धान्तः प्रत्युत ईश्वरसद्भावविषयं यत्रप्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्रमापण्योवमिति । स्यान्मतम् ईश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणास्य भवता ज्ञापनमालं क्रियतामिदमिति पृच्छतामस्माकं, नतु प्रमाणेना प्रमाणेन वेति विशेषोऽप्यभिमतइति, न ज्ञापनमालस्याप्रमाणज्ञानमादायाप्युपपत्तेः तत्र स्वाधीने केयं परापेक्षेत्याद्युक्तमनुपपन्नोच्यम् । स्यादेतत् वेद्यमीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकसुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽवास्माकं तेनैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता तद्विरवकाशमिति नैतदस्ति एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्रकाणं तस्यापि योऽसौ विषयईश्वरसद्भावस्तत्र सर्वत्रैव संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं नतु विप्रतिपन्नस्येति स्यात् तथाच स्वीकृतं शिष्यभावः प्रसादय चिरं चरणशुश्रूषाभिरस्मान् केतस्यामस्ते संशयमिति । विप्रतिपन्नाएव वयमाह्वार्यः संशयोऽस्माकमिति चेत् तर्ह्यवधूतैककोटयएव षयं कार्यतुरोधानु संशयमालम्बामह इत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोश्वधारणं यथार्थमयथायं वेति विकल्पोक्त-

युक्ता दूषणीयम् । एतेनानध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यं, व्यभिचारिविषयमव्यभिचारविषयं वा तदिति विकल्प्याभ्यां तस्यापि प्रसत्त्वात् "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्स्थितिरिति" न्यायात् । एवमीश्वराभिसन्ध्यादावपि तत्तत्स्थाने तिष्ठत्वर्थानामान्तरखण्डनमनुब्रूयन्" । तृतीयः परिच्छेदः ।

"नतु तथापि भावात्मके तस्मिन्निश्वरे विषयकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् किं पुनर्भावत्वं विधित्वमिति चेन्न पर्यायाप्रमात् । स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथाभावात् प्रतिस्त्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च । अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न अभावोषट्स्थास्तीति प्रव्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च घटादेर्भावत्वानिदृष्टेः । अस्तीति चास्यर्थो वा शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः तस्यानिरुक्तेः । सत्ता तदर्थइति चेन्न सामान्यादीनां तदभावाद्भावात्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम् । नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेरुक्तत्वात् वस्तुतद्व्याख्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात् । सोऽप्यस्ति पर्यायइति चेन्न उभयसाधारण्यैकार्थनिर्वचनमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयत्नशक्यत्वात् । यत्कस्यास्तिपदप्रयोगः तत्रैवापरस्य वर्त्ततइति प्रयोगात् । सामान्येन तावत् पर्यायत्वं शक्याधिगममिति चेन्न प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वे ऽप्यपर्यायत्वात् यत्रैतस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तद्विचनप्रसङ्गस्तदवस्थः स एवार्थोभावत्वसुच्यतां किं शब्देऽस्मिन्सगवेषणया । अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न व्यवच्छेद्यासम्भवेनापरपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकतास्वीकाराच्च । तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावोनास्तीति भावस्य प्रतीतिरिति चेन्न तावतापि लक्षणातिरुक्तेः । अपरप्रतिषेधसुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न चक्षुरादिभिर्भावत्वग्रहणप्रसङ्गात् । न हि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिप्राप्त्यम् अभावोनास्तीतिप्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च नहीयं भावविषया भवत्यप्ये परप्रतिषेधसुखेन प्रतीयमानत्वात् । नाप्यभावविषयैव तद्विषेधार्थत्वात् । नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न शाब्दाः प्रतीतेः सम्भवात् आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्त्वं संसर्गं बोधनात् "अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि" । प्रत्यक्षप्रतीतिस्तथा विवक्षितत्वादयमदोषइति चेन्न सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् सेश्वरपक्षे सर्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न तेन तेषामपरप्रतिषेधात्म-

तथा यद्दृष्टे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव यद्दृष्टमिति चेन्न विधिरूपत्वस्थानवधारणात् । यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावत् भावरूपमिति चेन्न परपदवैयर्थ्यात् तन्मतेऽप्यचानुषादित्वापत्तेः । सुरभिचन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभागवत् । तत्र चानुषत्वं भविष्यतीति चेन्न तथाविधेनैव विषयेषु विधिषट्पाया बुद्धेर्विशेषणतायङ् स्थात्रयोऽप्युक्तः स्यात् । तेनोपलक्षितायास्तथात्वे चाभावविधिभावव्यवहारस्थान्यभावस्य तथात्वापत्तेः । यदेवंविधं तद्भावरूपमिति वदतेवंविधत्वाद्भावत्वमन्यद्वाच्यम् अभेदे यदेवविधं तद्भावरूपमिति नियमास्तुपपत्तेः । अस्योपलक्ष्यत्वे चोपलक्ष्यस्थान्यस्य वाच्यत्वात् अस्त्वैव भावार्थत्वे चाभावोनास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाप्रसङ्गात् । भिन्नञ्च भावत्वं न सम्भवति यत्तदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्सात्मन्यस्ति नोया अस्ति चेदात्मनि वृत्तिविरोधः नास्ति चेत्त्वस्थान्यप्रतिषेधसुखेन चाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गइति । “नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यत इति चेत् अभावत्वं किमभिधीयते निषेधात्मकत्वमिति चेत् तद्यदि प्रतिषेधात्मकत्वं तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिषेधात्मकत्वस्वीकारात् । अथाभावत्वमेव तदा न निवृत्तः पर्युच्योगः । एतेन निषेधसुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् । भावविरोधित्वमिति चेन्न सर्वं भावविरोधित्वं तद्विशेषविरोधित्वं वा । नाद्यः असिद्धेः नहि घटा भावोभूतत्वादि विरुद्धि । न द्वितीयः भावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात् । अथासङ्गानवस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्तीति चेन्न गोत्वादौ तस्यापि भावात् । एकविधात्रन्यनिषेधः स इति चेन्न भेदे विरोधिभावभेदयोरेव प्रसङ्गात् । एकविधरेवापरनिषेधः स इति चेन्न निषेधस्याभावात्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः । नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेन्न घटाभावोनास्तीति घटस्य तथाप्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः अस्तीति भावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेः । प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न प्रतियोगिनः परार्थत्वेऽतिसप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे चैतदनिरुक्तेः असदर्थत्वे नञर्थस्यासिद्धेः अतीतानामतज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भावस्य लक्षणमुच्यते स भावोऽभावो वा स्यात् । नाद्यः भावस्याभावानाश्रितत्वात् विषयिधर्मस्य च कथमपि तथात्वे तन्निरर्थक्यं स्यात् । अन्यदेव तदिति चेन्न

तद्भावस्याभावत्वे स्ववृत्तिः भावत्वे च व्याघातात् । न द्वितीयः तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अट्टसावव्यापकतुप्रसङ्गादिति । प्रतिषेधविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति सोऽभावइति चेन्न प्रतिषेधनिरुक्तौ प्रतिषेधनिरुक्तः विशिष्टपदार्थश्च निर्वचनीयः स्यात् । तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतन्मन्वेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा । नाद्यः दण्डपुरुषसम्बन्धमन्तरेण दण्डिनोऽन्यस्युपपत्तीतिः दण्डिनमानयेत्युक्ते तदानयप्रसङ्गाच्च । तन्मन्वेनोपलक्षितत्वात्तर्थात्तु चेन्न अतद्वत् उपलक्ष्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तद्वत्त्वान्यत्वात् सम्बन्धोद्देशः सच तदधिकरण एवेति चेन्न सम्बन्धात्तदधिकरणसम्बन्धान्यत्वापत्तेरित्येषः न पन्थाः । तन्मन्वेनि तत्र व्यवहारइति चेन्न तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं परस्परकल्पनायामथनवस्थामालं नतु व्यवहार्यगतविशेषः कश्चित् । द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डव्यवहारप्रसङ्गाविशेषाभावात् न ते प्रत्येकं दण्डपदार्थाः किन्तु भिन्नताइति चेत् भिन्नता इति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योऽन्यएव कश्चित् आद्ये प्रत्येकं सएव प्रसङ्गः मेलकेऽप्यधिकः । द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्वं निरस्तः । इत्यादिना षपरि० विशिष्टपदार्थं निरस्य ईश्वरप्रमाणाभावस्य निर्वचनमपि निरासितम् अधिकं तत्र द्रष्टव्यम् ।

तत्र निरोधरसांख्यमते उपाससिद्धस्य प्रकृतिसौनस्य पुरुषस्यैव सन्निधिमालेश प्रधानप्रवर्त्तनेन कर्तृता । सेश्वरयोगरूपसांख्यप्रवचनमते नित्येश्वरस्यैव सन्निधिमालेश प्रधानप्रवर्त्तनेन तथात्वम् इति भेदः । प्रदर्शितेषु मतेषु ईश्वरोनिमित्तकारणम्, वेदान्तमते तु उपादानकारणं निमित्तकारणञ्चेति भेदः तदेतत् शा० सू० भाष्ययोर्दर्शितम् यथा “जन्माद्यस्य यतः” शा० सू० प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणो जन्मादिकारणत्वस्य विशेषनिर्द्धारणाय प्रवृत्तम् “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्नानुषरोधात्” सू० । “अथाभ्युदयहेतुत्वाद्ब्रह्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं ब्रह्म च “जन्माद्यस्य यतः” इति बच्चिबं तच्च लक्षणं घटककादीनां स्तुतुवर्णादिवत् प्रकृतित्वे कुलावसुवर्णकारादिवच्चिमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति ; तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति कस्मात् ? ईशापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् । ईशापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमप्यस्यते “स ईशापूर्वके स प्राथ-

सहजत" इत्यादिश्रुतिभ्यः। ईशापूर्वकञ्च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलात्वादिषु दृष्टम् अनेककारकपूर्विका च क्रिया फलसिद्धौ लोके दृष्टा स च न्याय आदिकर्तृर्थ्यपि युक्तः संक्रामयितुम्, ईश्वरत्वप्रसिद्धे च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यञ्चेदं जगत् सावयवमचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं कार्यकारणयोः सादृश्यदर्शनात् ब्रह्म च नैवं लक्षणमवगम्यते 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः। पारिशेष्याद्ब्रह्मणोन्यदुपादानकारणमशुद्धादिगुणकं सृष्टिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तभावे पथ्यवसानादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतिसोपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणञ्च न केवलं निमित्तकारणमेव कस्मात् "प्रतिज्ञादृष्टान्तासुरोधात् एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रुतौ नोपरुध्यते। प्रतिज्ञा तावत् "उत तमादे शमप्राप्त्योयेनाश्रुतं श्रुतम्भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति" तत्र चैकविज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं सम्भवतीति प्रतीयते तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणाव्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणादव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तच्चवास्याद्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्यैकेन सृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं सृष्टमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारोनामधेयं ऋत्तिकेत्येव सत्यम्, इत्युपादानगोचर एवान्नायते "यथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्" "एकेन नखनिहन्नेन सर्वं काष्ण्यसं विज्ञातं स्यादिति" तथान्यत्रापि "कस्मिन्नु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" प्रतिज्ञा "यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति" दृष्टान्तः "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विचित्रमिति" प्रतिज्ञाय "स यथा इन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याच्छब्दान् शक्रुयादुपहृषाय इन्दुभेस्तु यदृष्टेन इन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो ष्टहीत इति" दृष्टान्तः एवं यथासम्भवं प्रतिवेदानं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधकौ पृथ्येत्यौ । यत इतीयमपि पञ्चमी "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यत्र "जनिकर्तुः प्रकृतिरिति" पा० विशेषस्मरणात् प्रकृतिलक्षण एवोपादाने दृष्टव्या । निमित्तत्वन्तु अधिष्ठातृन्तराभावादवगन्तव्यं यथा हि लोके सृत्सुवर्णादिकसुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य प्रवर्त्तते नैवं

ब्रह्मण उपादानकारणस्य स्वतोऽन्योधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति प्रागुत्पत्तेः "एकमेवाद्वितीयं" मित्यवधारणात् अधिष्ठातृन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेव नोदितो वेदितव्य" अधिष्ठातरि ह्युपादानोदन्व्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरथेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यः सम्भवात् प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् तस्मादधिष्ठातृन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वम् उपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् । कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे" भा० । "अभिध्योपदेशाच्च" सू० । "अभिध्योदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति" सोऽकामयत वज्रं स्रगं प्रजायेति" "तदैक्षतेति" च तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तृत्वं गम्यते "वज्रं स्रगमिति" पृथगात्मविषयत्वात् वज्रमवनाभिध्यानाच्च प्रकृतिरित्यपि गम्यते" भा० । "साक्षाच्चोभयान्नानात्" सू० । "प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणसुपादायोभौ प्रभवप्रलयावान्नायेते" सर्वाणि ह वा इमानि सूतान्याकाशादेव ससृत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति" यद्भि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रचीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा त्रीहियवादीनां पृथिवी" साक्षादिति सोपादानान्तरानुपादानं सूचयति आकाशादेवेति । प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः" भा० । "आत्मकतेः परिष्णामात्" सू० । "इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम्" "तदात्मानं स्वयमकुर्वतेति" आत्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च दर्शयति आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुर्वतेतिकर्तृत्वम् । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य स्वतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पादयितुम् ? परिष्णामादिति ब्रूमः पूर्वसिद्धो हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिष्णमयामासात्माभमिति विकारात्मना च परिष्णामो ऋदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः । स्वयमिति च विशेषणाच्चिमिज्ञानान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिष्णामादिति वा पृथक्कृत्वं तस्योऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनायं परिष्णामः सामानाधिकरण्येनान्नायते" "सच्च त्वज्ञाभवन्निरुक्तज्ञानरुक्तञ्चेत्यादिनेति" भा० । "योनिश्च हि गीयते" सू० । "इतश्च पृथ्वीर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि सर्वं त्व वेदान्तेषु "कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिमिति" यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतोऽलोके "पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति, स्त्रीयोनेरप्यश्वेवावयवद्वारा

सुतं प्रत्युपादानतुम् क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो-
 दृष्टः “योनिष्ट इन्द्रनिषदे अकारोति” वाक्यशेषात् ।
 तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते “यथोष्णनाभिः सृजते
 गृह्यते च” इत्येवं जातीयकात् । तदेवं प्रकृतित् ब्रह्मणः
 सिद्धम् । यत् पुनरिदं क्तं ईनापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्त-
 तकारणेष्वेव कुलाखादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि
 तत् प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यं नतुयमनुमानग-
 म्योऽर्थः शब्दगसप्तुत्तस्यार्थस्य, यथाशब्दमिह भ-
 वितव्यं शब्दश्चेत्तुरीश्वरस्य प्रकृतित् प्रतिपादयतीत्य-
 बोचाम पुनश्चैतत् सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः” भा० ।
 तत्र चेतनकारणतावादे सांख्याच्चेपप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्म-
 ष्योयथा कारणत्वसम्भवस्तथा व्यवस्थापितं तत्रैव “इतर-
 व्यपदेशाद्भिताकारणादिदोषप्रसक्तिः” शा० सू० ।
 ‘अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद् आक्षिप्यते चेतनाद्भि जगत्
 प्रक्रियायामाश्रीयमाणायाम् हिताकारणाद्योदोषाः प्रस-
 ज्यन्ते कुतः ? इतरव्यपदेशात् इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मा-
 त्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” ।
 इति प्रतिबोधनात् । यद्वा इतरस्य ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं
 व्यपदिशति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशदिति” सृष्टृवावि-
 क्तस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात् ।
 “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविशन्न नामरूपे व्याकरवाशोति” पर
 देवताजीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणोभिन्नः शारीर-
 इति दर्शयति । तस्माद्यद्ब्रह्मणः सृष्टृत्वं तच्छारीरस्यैव-
 त्वतः स्वतन्त्रकर्त्ता स च हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात्
 नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजातम् । न
 हि क्वचिदपरतन्त्रोत्पन्ननागारमात्मानं क्तवानुप्रविशति न
 च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सद्ब्रह्मन्तं मलिनं देहमात्मत्वेनो-
 भेयात् क्तमपि कथञ्चिद्यत् दुःखकरं तदिच्छया जज्ञात्
 सुखकरं चोपाददीत सरेज्ञ मयेदं जगद्विधं विचित्रं
 विरचितमिति सर्वं हि लोकः सृष्टं कार्यं क्त्वा
 करति मयेदं क्तमिति । यथा च सायावी स्वयं प्रसारितां
 मायामिच्छया अनायासेनोपसंहरति एवं शारीरोऽपी
 मां सृष्टिसुपसंहरेत् । स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो
 न शक्नोति अनायासेनोपसंहरत्सुम् । एवं हितक्रिया-
 दर्शनादन्याया चेतनाज्जगत् प्रक्रियेति मन्यते” भा० ।
 ‘अधिकन्तु भेदनिर्देशात्” सू० । ‘तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्त-
 यति । यत् सर्वं च शर्वशक्ति ब्रह्म नित्यसुदुर्बुद्धसुक्तस्वभावं
 शारीरादधिकमन्यत् तद्वयं जगतः सृष्टृ ब्रूमः न तस्मिन्

हिताकरणाद्योदोषाः प्रसज्यन्ते । न हि तस्य हितं किञ्चित्
 कर्त्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्त्तव्यं मित्यसक्तत्वात् ।
 न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति
 सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्वनेवंविधस्तस्मिन्
 प्रसज्यन्ते हिताकारणाद्योदोषाः न तु तं वयं जगतः
 सृष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् भेदनिर्देशात् “आत्मा वा अरे
 दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्योनिदिध्यासितव्यः” “सोऽन्वेष्टव्यः स
 विजिज्ञासितव्यः” “सता सौम्य ! तदा संपन्नो भवति” “शारीर
 आत्मा प्राप्तेनात्मना अन्वाहृष्ट” इत्येवं जातीयकः कर्त्तृकर्मा-
 दिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । मन्त्रभेदनि-
 र्देशोऽपि दर्शितः “तत्त्वमसोत्वेवञ्जातीयकः कथं भेदाभेदौ
 विरुद्धौ सम्भवेताम् ? । नैव दोषः । आकाशघटाकाश-
 न्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि
 च यदा ‘तत्त्वमसीत्येवञ्जातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः
 प्रतिबोधितो भवति, अपगतम्भवति तदा जीवस्य संसा-
 रित्वं, ब्रह्मणश्च सृष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य
 भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् तत्र कुत एव
 सृष्टिः, कुतो वा हिताकारणाद्योदोषाः । अविद्याप्रत्यु-
 स्थापितनामरूपकतार्थकारणसंघातोपाध्यविवेककृता हि
 भ्रान्तिर्हितकरणादिब्रह्मणः संसारो न तु परमार्थ-
 तोऽस्तीत्यसकदेवाबोचाम जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमान-
 वत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे “सोऽन्वेष्टव्य इत्येवञ्जा-
 तीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकर-
 णदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि” भा० । ‘अप्रसादिवच्च तदनुपपत्तेः”
 सू० । “यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यप्रसन्नानां
 केचिन्नाहामणयोवज्ज्वैदूर्यादयोऽन्वे मध्यमवीर्याः सूर्य-
 कान्नादयोऽन्वे प्रहीणाः श्वावयस्येषणाहर्षाः पाषाणा इत्यने-
 कविधं वैचित्र्यं दृश्यते यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रवाणा-
 मपि वीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैवित्यं
 चन्दनचम्पकादिप्रपञ्चते यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लो-
 हितादीनि केशलोमादीनि च कार्याणि विचित्राणि
 अर्वाणि एवनेतस्यापि ब्रह्मणो जीवमात्रप्रपञ्चं वाच्यं वै-
 चित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषा-
 नुपपत्तिरित्यर्थः । श्रुतेच प्रामाण्याद्विकारस्य वाचार-
 म्भणमात्रत्वात् स्वप्रदृष्टभाववैचित्र्यमन्त्रेभ्यश्च यः” भा० ।
 “उपसंहरदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्भि” सू० । “चेतनं
 ब्रह्मैवमहितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते
 क्त्वात् ? उपसंहरदर्शनात् । इह हि लोके कुलाखाद्यो

षट्पटादीनां कर्त्तारोऽहं चक्रसूत्राद्यनेकार्कोपसंहा-
रेण संगृहीतसाधनाः सन्तस्तत् कार्यं कुर्वीशादृश्यन्ते
ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं तस्य साधनान्तरादुपसंग्रहे सति
कथं सृष्टृत्वमुपपद्येत तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेन्नैष
दोषः यतः क्षीरवत् द्रव्यस्य भावविशेषादुपपद्यते यथा हि
लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमते-
ऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं, तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीरा-
द्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षतएव बाह्यं साध-
नम् औष्ण्यप्रादिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्दीति नैष दोषः ।
स्वयमपि हि क्षीरं याञ्च यावतीञ्च परिणाममात्रामनुभव-
त्येवं पार्यते ताञ्च तावतीञ्चौष्ण्यप्रादिना दधिभावात् । यदि
स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नौष्ण्यप्रादिनापि बलाद्दधि-
भावमापद्येत । न हि वायुराकाशो वौष्ण्यप्रादिना बला-
द्दधिभावमापद्येत । साधनसम्बन्धा च तस्य संपूर्णता
सम्पाद्यते । परिपूर्णशक्तिरुच्यते ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित्
पूर्णता सम्पादयितव्या । श्रुतिश्च तत्र भवति “न तस्य
कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति”
तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विधित्वशक्तियोगात् क्षीरादिवधि-
चित्तः परिणामस्योपपद्यते” भा० । “देवादिवदपि लोके”
सू० । “स्यादेतत् उपपद्यते क्षीरादीनामचेतना-
नामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः दृष्टत्वात्
चेतनाः पुनः कुलालादयश्च साधनसामग्रीमपेक्षैव तस्मै-
तस्मै कार्याय प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते कथं ब्रह्म चेतनं
सदसहायं प्रवर्त्ततति ? देवादिवदिति ब्रूमः । यथा
लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादय महाप्रभा-
वाचेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्य किञ्चिद्बाह्यं साधनसै-
श्वर्यं विशेषयोगादभिधानमात्रेण स्वतएव बहूनि ना-
नासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि
च निर्निमाणा उपलभ्यन्ते मन्तार्थवादेतिहासपुराण-
प्रामाण्यात् । तन्तुनःभश्च स्वतएव तन्तून् रज्ज्जति बला-
का चान्तरेणैव शुक्रं, गर्भं धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित्
पुस्तानसाधनं सरोन्नरात् सरोन्नरं प्रतिष्ठते । एवं चेत-
नमपि ब्रह्मानामपेक्ष्य बाह्यं साधनं स्वतएव जगत् स्रष्टवति
स यदि ब्रूयात् यएते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता
उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्यभावा न भवन्ति
शरीरमेव च्चेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादने-
उपादानं न तु चेतनं व्याप्ता, तन्तुनामस्य च क्षुद्रतरजन्तु-

भक्षणाज्जातां कठिनतामापद्यमानो तन्तुर्भवति, बलाका च-
स्तनयित्त्वरुव श्रवणाद्गर्भं धत्ते, पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता
सत्त्वचेतनेनैव शरीरेण सरोन्नरात् सरोन्नरस्यसर्पति
वल्लीव दृष्टं न तु स्वयमेव अचेतना सरोन्नरोपसर्पणे व्या-
प्रियते तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयात्
नायं दोषः । कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षित
त्वादिति । यथा हि कुलालादीनां देवादीनाञ्च समाने
चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते
न देवादयस्तथा, ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिते
इत्येतावदुच्यते देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः । तस्माद्यथैकस्य-
सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त
इत्यभिप्रायः” भा० । “कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दव्याकोपो
वा” सू० । “चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवहेवतादिवद्वा
नपेक्षितबाह्यसाधनं स्वयम्परिणममानं जगतः कारणमिति
स्थितम् । शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति कृत्स्नप्रस-
क्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति
निरवयवत्वात् यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत्त-
तोऽस्यैकदेशः पृथग्यंस्त एकदेशश्चावास्थास्यत्, निरवयव-
न्तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निर-
वद्यं निरञ्जनम्” “द्विजोऽमूर्त्तः पुरुषः स बाह्यभ्यन्तरो-
द्यजः” “इदं महद्भूतमनन्तमपारम्” “विज्ञानवचन
एव स एव नेति नेत्यात्माऽस्थूलमनखित्याद्याभ्यः”
सर्वविशेषं प्रतिषेधयित्वाभ्यः । ततश्चैकदेशपरिणा-
मासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसङ्गात् सत्यां शूलोच्छेदः
प्रसज्येत दृष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यञ्चापन्नम् अयत्नदृष्टत्वात्
कार्यस्य । तद्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावादजत्वादि-
शब्दव्याकोपश्च । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव
ब्राह्मण्युपगम्येत तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः
शब्दाउदाहृतास्ते प्रश्लेष्युः । सावयवत्वे चानित्यत्व
प्रसङ्ग इति सर्वथाऽप्यपको न षट्पटितं शक्यत इत्या-
क्षिपति” भा० । “श्रुतेस्तु शब्दशूलत्वात्” सू० “तुश-
ब्देनाक्षेपं परिहरति न खल्वस्यत्पक्षे कश्चिदपि
दोषोऽस्ति न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति कुतः ? श्रुतेः तथैव
हि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात्
“सैयदेवतैस्त हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्म-
नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाश्वेति” “तावानस्य महिमा
ततोऽजायांश्च पुरुषः प्रादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यास्यै
दिवीति” चैवं जातीयकात् तथा श्रुदवायतनत्ववचनात् सत्-

सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च कृतज्ञं ब्रह्म कार्यभावेनोप
युक्तं स्यात् “सता सौम्य ! तदा सम्पन्नो भवतीति” सुषुप्तिगतं
विशेषणमनुपपन्नं स्यात् विक्रतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात्
अविक्रतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् तद्येन्द्रियगोचरत्वप्रतिषे-
धाद्ब्रह्मणः, विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तस्मा-
दस्ति अविक्रतं ब्रह्म न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति
अयमाणात्तादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्द-
मूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं चेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथा-
शब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपाद-
यति अकृतज्ञप्रसक्तिं निरवयवताञ्च । लौकिकानामपि
सण्मन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्त्यवथात्
शक्तयोविरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते ता अपि तावन्नो-
पदेशमन्तरेण क्षेत्रेण तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन
एतावत्त्वएतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाच्च शक्तव
इति किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणोरूपं विना शब्देन न
निरूप्येत । तथाचाहुः पौराणिकाः “अचिन्त्याः खलु
ये भावा न तंस्तर्कस्य योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तद-
चिन्त्यस्य लक्षणमिति” । तस्माच्छब्दमूलत्वात्तैन्द्रियार्थं वा-
यात्प्राधिगमः । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धान्यः प्रत्या-
ययितुं निरवयवञ्च ब्रह्म परिणमते न च कृतज्ञमिति यदि
निरवयवं ब्रह्म स्याच्चैव परिणमेत कृतज्ञमेव वा परिणमेत
अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूप-
भेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये “अति-
रात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती-
त्येवंजातीयकायां विरुद्धप्रतीतावपि विकल्पान्प्रयणं
विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रतादनुष्ठानस्य
इह तु विकल्पान्प्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति
अपुरुषतन्त्रताद्वस्तुनः तस्माद्दुष्टमेतदिति नैव दोषः ।
अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । न ह्यविद्याकल्पितेन
रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते । न हि तिसिरोप-
हृतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति ।
अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृता-
व्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यताभ्यामनिर्वाच्येन ब्रह्म परिणा-
मादिष्वव्यवहारास्तदतां प्रतिपद्यते पारमार्थिकेन
च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते वाचार-
म्भसात्वत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, न निर-
वयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । नचेयं परिणामश्रुतिः परि-
णामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्व-

व्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ
फलानवगमात् । “एष नेति नेत्यात्मा” इत्युपक्रम्याह “अभयं
वै जनक ! प्राप्नोऽस्येति” तस्मादकृतत्वपक्षे न कश्चिदपि दोष
प्रसङ्गोऽस्ति भा० । “आत्मनि चैवं विचिन्ताश्चि” सू० । “अपि
च नैवात्र विवदितव्यं कश्चेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्दे-
नैवानेकाकारा स्मृतिः स्यादिति यत आत्मन्यप्येकस्मिन्
स्वरूपेण स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा स्मृतिः पश्यते” न तत्र
रथा न रथयोगाः पन्यानोभवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः
सृजते” इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च
स्वरूपानुपमर्देनैव विचिन्ताहस्यश्चादिस्मृतयो दृश्यन्ते
तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा स्मृति-
र्भविव्यतीति” भा० । “स्वपक्षदोषाच्च” सू० । “परे-
षामप्येष समानः स्वपक्षदोषः प्रधानवादिनोऽपि हि
निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य
परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति
स्वपक्षः तत्रापि कृतज्ञप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य
प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमव्यकोपोवा । ननु नैव तैर्निर-
वयववं प्रधानमभ्युपस्यते सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रययोग्याः
तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैः तत् सावयवमिति,
नैवं जातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतोदोषः परिच्छिन्तुं पार्य-
ते यतः सत्त्वरजस्तमसाम्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् एकै-
कमेवेतरद्वयानुस्मृतेः स्वजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादान-
मिति समानत्वात् स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात्
सावयवत्वमेवेति चेत् एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः ।
अथ शक्तव एव कार्यवैचित्र्यसूचित्वा अवयवा इत्यभि-
प्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथा अनुवादि-
नोऽप्यणुरखन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्वादि कात्-
स्त्रेण संयुज्येत ततः प्रथिमाहपपत्तोरणुमात्वताप्रसङ्गः ।
अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्यकोप
इति स्वपक्षेऽपि समानएष दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मि-
न्नेव पक्षे उपक्षेप्योभवति । परिच्छिन्नस्तु ब्रह्मवादिना स्व-
पक्षे दोषः” भा० । “सर्वोपेता च तद्दर्शनात्” सू० । “एकस्यापि
ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च
इत्युक्तं तत् पुनः कथमुपगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मे-
ति ?” तदुच्यते सर्वोपेता च तद्दर्शनात् पक्षशक्तियुक्ता च
परा देवतेत्यवगन्तव्यं कुतः ? तद्दर्शनात् तथा हि दर्शयति
श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्यादेवतायाः “सर्वकर्मणां सर्वकामः
सर्वमन्त्रः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्यनादरः” सत्य-

कामः सत्त्वसङ्कल्पः” “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” “एतस्य वा
अन्तरस्य प्रशासने गार्गी ! सूर्याचन्द्रमसौ धृतौ तिष्ठत” इत्येव-
ञ्जातीयका” भा०। “विकरणत्वात्तेति चेत्तदुक्तम्” सू०। “सा-
देतत् विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम् “अचक्षुष्कमश्रो-
त्वमवागमनः” इत्येवञ्जातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि
सतो कार्याय प्रभवेत् ? देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता
अपि सन्त्याध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै का-
यर्थाय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथञ्च “नेति नेतीति” प्रति-
षिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति ?
चेत् यदत्र वक्तव्यं तत् पुरस्तादेवोक्तं, अत्यवगाह्यभेदे-
मतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कावगाह्यम् न च यथैकस्य सा-
मर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति निय-
मोऽस्तीति । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्व-
शक्तियोगः सम्भवतोत्ये तदव्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासे-
नोक्तमेव । तथा च शास्त्रम् “अपाणिपादोजवनोपहीता
पश्यत्यचक्षुः शृणोत्यकर्णैः” इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्व-
सामर्थ्ययोगं दर्शयति” भा०। “न प्रयोजनवत्त्वात्” सू०।
“अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति, न खलु चेत-
नः परमात्मेदं जगद्विम्बं विरचयितुमर्हति कुतः ? प्रयो-
जनवत्त्वात् प्रवृत्तीनाम् । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारि-
गुरूपः प्रवर्त्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्म-
प्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणोऽदृष्टः किञ्चित् गुरुतरसंरम्भा-
म्, भवति च लोकप्रसिद्धाहुवादिनी श्रुतिः “न वा अरे
सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामामाय सर्वं
प्रियम्भवतीति” । गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिर्दुञ्चावच
प्रपञ्चं जगद्विम्बं विरचयितव्यम् । यदेयमपि प्रवृत्ति-
श्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिक-
ल्प्यते परिहृतप्रत्वं परमात्मनः श्रुत्यमाणं बाध्यते प्रयो-
जनाभावे वा प्रवृत्त्यभादोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि
सद्बुद्धसोवद्भ्रूपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्त्तमानो-
दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्त्तयति इत्युच्यते, तथा सति
सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रुत्यमाणं बाध्यते तथा दृष्टिं चेत-
नात् सृष्टिरिति” भा०। “लोकानु लोकाकैवल्यम्” सू०
“तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिद्गामैषणस्य
राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमनभि-
सन्धाय केवलं लोकारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु
भवन्ति यथा चोद्गसप्रस्थासादयोऽजभिसन्धाय वाह्यं
किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति एवमीश्वरस्याथ-

नपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीला-
रूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । नहीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरू-
प्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति । न च स्वभावः
पथं सुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यक्षाकमियं जगद्विम्बविर-
चना गुरुतरसंरम्भेवावभाति तथापि परमेश्वरस्य लो-
कैव केवलेयम् अपरिर्मितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके
लीलास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनसुत्प्रेक्षत तथापि
नैवात्र किञ्चित्प्रयोजनसुत्प्रेक्षतं शक्यते आप्तकामताश्रुतेः।
नाथप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञत्वश्रुतेः ।
नचेयं परमार्थविषया सृष्टिस्थितिश्रुतिः अविद्याकल्पित
नामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपर-
त्वाच्चेत्ये तदपि न विस्मर्त्तव्यम्” भा०। “वैषम्यनैर्दृष्ट्ये न
सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति” सू०। “एनञ्च जगज्जन्मादि-
हेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूर्णानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्या-
र्थस्य दृढीकरणाय । नेश्वरो जगतः कारणसुपपद्यते
कुतः ? वैषम्येन एख्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करो-
ति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति पञ्चादीन्,
कांश्चिन् मध्यमभाजोमनुष्यादीनित्येवं विषमं सृष्टिं नि-
र्मिमाणस्वेश्वरस्य प्रथमजनस्येवरागद्वेषापत्तेः श्रुतिःसृ-
त्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविपरिखोपः प्रसज्येत ।
तथा खलजनैरपि जुर्गुप्तं निर्देषत्वमतिक्रूरत्वं
दुःखयोगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरणाञ्च प्रसज्येत ।
तस्माद्वैषम्यनैर्दृष्ट्याप्रसङ्गाच्चेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः वैषम्यनैर्दृष्ट्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते कस्यात् ? सापेक्ष-
त्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरोविषमं सृष्टिं
निर्मिमीत स्यातामेतौ दोषो वैषम्यं नैर्दृष्ट्यञ्च । न तु
निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति, सापेक्षो हीश्वरोविषमं सृष्टिं
निर्मिमीते । किमपेक्षत इति चेद्ब्रह्माधर्मावपेक्षत इति
वदामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा
सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्दृष्ट-
व्यः यथा हि पर्जन्यो द्रोहियवादिदृष्ट्यै साधारणं
कारणम्भवति द्रोहियवादिदृष्ट्यै तु तत्तद्दीजगतान्येवा
साधारणानि ससर्वाणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरोदेव
सबुद्धादिदृष्ट्यै साधारणं कारणम्भवति देवसबुद्धादिवै-
षम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कार-
णानि भवन्ति । एवमीश्वरः सापेक्षत्वाच्च वैषम्यनैर्दृष्ट्याभ्यां
दुष्यति । कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्य-
मोत्तमसंसारं निर्मिमीते इति । तथा हि दर्शयति

श्रुतिः “एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमभ्यो लो-
केभ्य उच्चिनीषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं,
यमभ्यो लोकं निनीषते” इति “पुरयोऽपि पुर्येण कर्मणा
भवति, पापः प्रापेनेति” च । सृष्टिरपि प्राणिकर्म-
विशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुपहीतत्वं निप्रहीतत्वञ्च दर्शयति
“ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजान्यहम्” इत्येवञ्जा-
तीयका” भा० । “न कर्माविभागादिति चेदनादि-
त्वात्” सू० । “सदेव सोम्येदमप्रश्नासोदेकमेवाद्वितीय-
मिति” प्राक्सृष्टेरविभागावधारणाच्चास्ति कर्म, यद-
पेक्षा विषया सृष्टिः स्यात्, सृष्ट्युत्तरकालं हि शरी-
रादिविभागापेक्षं कर्म । कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम,
प्राक् विभागाद्चित्तनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यै
वाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेन्नैष दोषः, अनादित्वात्
संसारस्य । भवेदेष दोषोयद्यादिमानयं संसारः स्यात्
अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्वेत्तुहेतुमद्भावेन कर्मणः,
सर्ववैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते । कथं पुनरेतद-
वगम्यते अनादिरेष संसार इति ? अत उत्तरं
पठति” भा० । “उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” सू० ।
“उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं व्यादिमत्त्वे हि संसारस्या-
कस्मादङ्गुत्तेर्मुक्तानामपि पुनःसंसारोद्भूतिप्रसङ्गः अक-
ताभ्याममप्रसङ्गश्च सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् ।
न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न चाविद्या केवला वैषम्य
कारणम् एकहपत्वात् । रागादिक्लेशमासनास्त्रिप्रकर्मपेक्षा
त्वविद्या वैषम्यकरो स्यात् । न च कर्म अन्तरेण शरीरं
सम्भाति, न वा शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतरा
श्रयदोषप्रसङ्गः अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न-
कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं
श्रुतिसूत्रोः । श्रुतौ तावत् अनेन जीवेनात्मनेति, सर्वप्र-
सुखे शरीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेना-
भिलषन्ननादिः संसार इति दर्शयति । व्यादिमत्त्वे तु
ततः प्रागनवधारितः प्राणः स कथं प्राणधारणनिमि-
त्तेन जीवशब्देन सर्वप्रसुखेऽभिलष्यते । न च धारयिष्यती-
च्छतोऽभिलष्येत अनागताद्भि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धोव-
लीयान् भवति अभिनिम्नत्वात् । “सूर्याचन्द्रमसौ धाता
यथापूर्वमकलयदिति” च मन्त्रवर्षः पूर्वकलयसद्भाव-
दर्शयति । सृष्टावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते । “न
रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा”
इति भगवद्गीता । पुराणेषु चातीतानामनागतानाञ्च कल्या-

नां न परिमाणमस्तीति स्थापितम्” शङ्करभाष्यम् ।
ईश्वरस्य केवलनिमित्तकारणतापक्षोऽपि न्यायवैशेषिका-
द्यभितः तत्रैव प्रत्याख्यातः यथा ‘पत्युरसामञ्जस्यात्’ शा०
सू० । “इदानीं केवलाधिष्ठातीश्वरकारणत्वाद् प्रतिषि-
ध्यते । तत्कथं वगम्यते ? । “प्रकृतिवत्प्रतिज्ञादृष्टान्तानुप-
रोधात्” “अभिध्योदेशाच्च” इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभा-
वेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् ।
यदि पुनरविशेषेश्वरकारणत्वादमात्मिह प्रतिषिध्येत
पूर्वोत्तरविरोधाद्वाहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्ये
तदापद्येत । तस्मात्प्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्त-
कारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्ष-
त्वाद्यत्वेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेदवाङ्मेश्वरक-
ल्पनानेकप्रकारा । केचित्तावत्साङ्ख्ययोग्यपान्श्रयाः क-
ल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारण-
मीश्वरः इतरेतरविलक्षणः प्रधानपुरुषेश्वरा इति ।
माहेश्वरास्तु मन्यन्ते “कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः
पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षाद्योपदिष्टाः ।
पशुपतिरीश्वरोनिमित्तकारणमिति । तथा वैशेषिका-
द्योऽपि केचित् कथाञ्चत् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्त-
कारणमीश्वरं वक्ष्यन्ति । अत उत्तरमुच्यते । “पत्युर-
सामञ्जस्यादिति” । पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठा-
तत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते कस्मात् ? असामञ्ज-
स्यात् । किं पुनरसामञ्जस्यम् हीनमध्यमोत्तमभावेन हि
प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसङ्गेरस-
दादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष-
इति चेन्न कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तवित्वे इतरेतरा-
श्रयदोषप्रसङ्गात् । अनादित्वादिति चेन्न वर्तमान-
कालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्व-
यरम्परान्यायापत्तेः । अपि च प्रवर्तनालक्षणदोषा इति
न्यायवित् समयः । न हि कश्चिद्दोषप्रयुक्तः परार्थे
स्वार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो-
जनः परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमस्यसामञ्जस्यम् । स्वा-
र्थकत्वादीश्वरस्यानीश्वत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्यु-
पगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम्
भा० । “सम्बन्धालुपपत्तेश्च” सू० । “पुनरप्यसामञ्जस्यमेव
न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्बन्ध-
प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत् संयोगलक्षणः सम्बन्धः
सम्भवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वात् निरवयवत्वाच्च ।

नापि समवायलक्षणं, आश्रयाश्रयिभागानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित् कार्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत् न तस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः । अपि चागमवलेन ब्रह्मवादी कारणादिसरूपं निरूपयति नावश्यन्तस्य यथादृष्टं सर्वमभ्युपगमन्त्वयम् । परस्य तु दृष्टान्तवलेन कारणादिसरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगमन्त्वयमित्ययमस्त्वतिशयः । परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात् समानभागमवत्वमिति चेन्न इतरेतन्नाश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञसिद्धिः सर्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना साङ्ख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदवाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासम्भवमसामञ्जसं योजयितव्यम्” भा० । “अधिष्ठानानुपपत्तेश्च” सू० । “इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव ऋदादीनि प्रधानादीनि अधिष्ठाय प्रवर्तयेत् न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षरूपं प्रादिहीनञ्च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति ऋदादिवैलक्षण्यात्” भा० । “करणवञ्चेन्न भोगादिभ्यः” सू० । “स्यादेतत् यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपं प्रादिहीनञ्च पुरुषोऽधिष्ठितवत्त्वेन प्रधानमपीश्वरोऽविद्यास्यतीति, तथापि नोपपद्यते भोगादिदर्शनाद्भिः करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसास्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिष्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते । “अधिष्ठानानुपपत्तेश्च” । इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चित्शरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् न च तद्वर्णयितुं शक्यते सूक्ष्मचरकालभावितात् शरीरस्य प्राक्सृष्टेः ज्ञानानुपपत्तेः । निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः एवं लोके दृष्टत्वात् । “करणवञ्चेन्न भोगादिभ्यः” सू० । “अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्पयते एवमपि नोपपद्यते सशरीरत्वे हि सति संसारिवज्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनोश्वरत्वं प्रसज्येत” भा० । “अनवत्त्वमसर्वज्ञता वा” सू० । “इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्यैवभ्युपगम्यते अनन्तश्च अनन्तञ्च प्रधानं अनन्ताच्च पुरुषामिथोभिन्ना अभ्युप-

गम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत, उभयथापि दोषोऽनुपपन्न एव । कथं? पूर्वस्मिन्स्तावद्विकल्पे इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादिवदन्वत् दृष्टं तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्वयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्वत् स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्वय रूपेण परिच्छिन्नं, स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासंख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां ये संसारान्मुच्यन्ते तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वञ्च तेषामनन्वत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारित्वस्य चान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानञ्च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारत्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधिष्ठितवेत्? किं विषये वा सर्वज्ञेनेश्वरते स्याताम्? । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमनन्वत्त्वे सति, आदिमत्त्वप्रसङ्गः आद्यन्वत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरवि-
कल्पोऽभ्युपगम्यते न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनोवेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्येत इति । तत्र ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगममहा निरपरो दोषः प्रसज्येत । तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिकल्पितेश्वरकारणवादः” ।

ईश्वरकारणतादात्म्याय अचेतनप्रधानकारणवाद-
खण्डनमपि शा० सू० भा० श्रुयोः । यथा “रचनानुपपत्तेर्नानुमानम्” सू० । “तत्र साङ्ख्यग्रामन्यन्ते यथा घटशरावादयो भेदात्सदात्मकतयान्वीयमाना ऋदात्मकसामान्यपूर्वकाः लोके दृष्टाः तथा सर्वे एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मकतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं ऋदादचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवृत्तं क्लृप्तभावभेदेनैव विचित्रेषु विकारात्मना विवर्तते इति । तथा परिभाषादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते । तत्र वदामः यदि दृष्टान्तवलेनैवैतद्विद्विष्यते नाचेतनं लोके चेतनमधिष्ठितं स्वतन्त्राङ्गिद्विद्विष्यत्पुरुषार्थनिवर्तनसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टम् । मेहप्रासादशयनासनविहारमूस्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलभोगयोग्यं बाह्याध्यात्मिकञ्च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुसर्वा-

धिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः शिल्पि-
भिर्मनसाध्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं
रचयेत् ? लोपपाषाणादिष्वदृष्टत्वात् । ऋदादिषुपि कुम्भ-
काराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकाररचना दृश्यते तद्वत् प्रधा-
नस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः । न च ऋदाद्युपा-
दानस्वरूपव्यप्राप्तयेणैव धर्मेण मूलकारणसवधारणीयं
न बाह्यकुम्भकारादिव्यप्राप्तयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति न
चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुष्ठेयते चे-
तनकारणतासमर्पणात् । अतोरचनानुपपत्तेश्च हेतो-
र्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यमभवति । अन्वयाद्य-
नुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरसिद्धिं सद्विज्ञोति । नहि
बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयाऽ-
न्वय उदपद्यते सुखादीनाञ्चान्तरत्वप्रतीतेः शब्दादी-
नाञ्चातद्रूपत्वप्रतीतेः तद्विमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यवि-
शेषेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः ।
तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्ग-
पूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्
संसर्गपूर्वकत्वमनुमानस्य सत्वरजस्तमसामपि संसर्ग-
पुर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात् । कार्यकारण
भावस्य प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति
न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतन
पूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् भा० । “पृष्ठत्वे” सू० ।
“आस्तान्नावदियं रचना तत्सिद्धार्था या प्रवृत्तिः सास्या
वस्थानात् प्रच्युतिः सत्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिरूपपत्ति-
विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिर्वा सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य
स्वतन्त्रस्योपपद्यते ऋदादिषुदर्शनाद्रथादिषु च । न हि
ऋदाद्योरथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्श्चेतनैः कुला-
मादिभिरन्वादिभिर्वाऽनधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुख
प्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्टाद्वाहृष्टसिद्धिः । अतः पृष्ठ-
च्युतुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्य-
मभवति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा
सत्यमेतत्तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्ति
दृष्टा नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । किं
तुनरत्न युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सद्युत यत्संयुक्तस्य
दृष्टा तस्यैव सेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव
मेति युक्तम् उभयोः प्रत्यक्षत्वात् ननु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन
केवलश्चेतनोरथादिवत्प्रत्यक्षः प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्त
स्यैव तु चेतनस्य सङ्गावसिद्धेः केवलाचेतनरथादिवैल-

क्षणं जीवद्देहस्य दृष्टमिति । अतएव प्रयत्ने देहे सति
चैतन्यदर्शनादसति तददर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपी-
ति लौकिकयतिकाः प्रतिपन्नाः । तस्मादचेतनस्यैव प्रवृ-
त्तिरिति । तत्राभिधीयते न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्ति-
र्दृश्यते न तस्य सेति भवति तु तस्यैव सा सापि चेतनाङ्गव-
तीति ब्रूमः । तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् यथा का-
द्यादिव्यप्राप्त्यापि दाहपृकाशादिलक्षणा विक्रियानुपलभ्य
मानापि केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे
दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनासद्वत् । लौकिकयतिकानाम-
पि चेतनएव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तकोदृष्टदृष्टवि-
प्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तत्र देहादिसंयुक्तस्या
प्यात्मनोविज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनु-
पपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेन्न अवस्थानानुपपत्तिरिति
प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः यथाऽवस्थानानोमणिः
स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽपि अयसः प्रवर्तको भवति यथा
च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरा-
दीनां प्रवर्तका भवन्त्येवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः
सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्यु-
पपन्नम् । एकत्वात् प्रवर्तकाभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति
चेन्न अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावैश्वशेनासद्वत्
प्रत्युक्तत्वात् । तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञ-
कारणत्वे 'न त्वचेतनकारणत्वे' भा० । “पयोम्बु वच्चेत्त-
त्वापि” सू० । “सादेतत् यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्-
स्वविद्वये प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोको-
पकाराय स्यन्दते एव प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थ
सिद्धये प्रवर्तय्यते इति । नैतत् साधूच्यते, यतस्तत्वापि
पयोम्बु नोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिसीमहे उ-
भयवादिप्रसिद्धे रथादेवचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् ।
शास्त्रञ्च “योऽप्यु तिष्ठन्नङ्गोन्मरोयोऽपोन्मरोयमयति”
“एतस्य वा अक्षरस्य पृशासने गार्गी! प्राच्योऽन्या नद्यः
स्यन्दन्ते” इत्येवञ्जातीयकं समस्तस्य लोकापरिस्यन्दितस्य
ऋदाधिष्ठिततां श्रावयति । तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्
पयोऽम्बु वदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेनोः स्नेहेनेच्छया
पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः वत्सचूषणेन च पयस आलस्यमा-
खत्वात् । नचासु नोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वा-
त् स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षेतन्तु सर्वतोपदर्शितम् । “उप-
संहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवह्नीत्यत्र” तु बाह्यानिभि-
त्तिरूपेणमपि साश्रयं कार्यं भवतीत्येतन्नोक्तदृष्ट्या हि

दर्शितं शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवैश्वरापेक्षत्वमापदप्रधानं
न पराणुद्वये'भा० । "व्यतिरेकानवस्थितेशानपेक्ष-
त्वात्'सू० । "साङ्ख्यानानां त्रयोयुग्माः साम्येनावतिष्ठमानाः
प्रधानं न तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य पूर्वत्तकं निवर्त्तकं वा
किञ्चिद्वाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति पुरुषस्तदासीनो न पूर्व-
त्तकोन निवर्त्तक इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानम् अनपेक्षत्वाच्च
कदाचित् प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते कदाचित् प-
रिणमते इत्येतेदशुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्ति-
त्वान्महामायात्वाच्च पृथग्यप्युत्ती न विरुध्यते'भा० "अ-
न्यत्वाभावाच्च न तस्यादिवत्'सू० । 'समादेतत् यथा तृण-
पल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्या-
कारेण परिणमते एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिण-
मत् इति । कथञ्च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादिति गम्यते
निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तान्तरस-
पलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन तृणादु-
पादाय क्षीरं सम्पादयेमहि न तु सम्पादयामहे । तस्मात्
स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यपि स्यादिति ।
अतोच्यते । भवेत्तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परि-
णामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपस्येत
न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरपलम्भेः कथं निमित्तान्-
न्तरपलम्भिः अन्यत्वाभावात् धेनुवैव ह्युपयुक्तं तृणादि
क्षीरोभवति ग प्रक्षीणमनडदाद्युपयुक्तं वा यदि हि
निर्निमित्तमेतत् स्यात् धेनुशरीरसम्बन्धादन्यत्वापि
तृणादि क्षीरोभवेत् । न च यथाकामं नरैर्न शक्यं
सम्पादयितुमिच्छेतावता निर्निमित्तता सम्भवति, भवति कि-
ञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्दैवसम्पाद्यम् । मनुष्या
अपि च शक्तुवन्त्येवोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं
सम्पादयितुं प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं वासं
धेनुञ्चारयन्ति ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणा-
दिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः'भा० । "अभ्युप-
गमेष्यथाभावात्'सू० । "स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न-
भवतीति स्थापितम् । अथापि नाम भवतः अङ्गामनु-
रुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छे-
म तथापि दोषोऽनुपगम्येतैव कुतः ? अथाभावात् यदि
तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदपेक्षते
इत्युच्येत ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयो-
जनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इत्यतः प्रधानं पुरुषस्याधं
साधयितुं प्रवर्त्तते इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि-

ब्रूयात् सहकार्यैव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति
तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगोवा स्या-
दपवर्गो वा उभयं वेति । भोगश्चेत् कोटयोऽनाधेयाति-
शयस्य भोगो भवेत् अनिर्भोक्षप्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत्
प्राग्मपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात्
शब्दाद्यनुपलम्बिप्रसङ्गश्च । उभयार्थताभ्युपगमेषुपि भोक्त-
व्यानां प्रधानमात्राणामानन्यादानिर्भोक्षप्रसङ्ग एव । न
चौत्सुक्यनिवृत्त्यथा प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतनस्यौ-
त्सुक्यं सम्भवति न च पुरुषस्य निर्मलस्य, दृक्शक्ति-
सर्गशक्तिवैयर्थ्यं भयाच्चेत् प्रवृत्तिस्तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्
सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्भोक्षप्रसङ्ग एव
तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतेदशुक्तम्'भा० ।
"पुरुषाश्चैवदिति चेत्तथापि'सू० । "स्वादेतत् यथा कश्चित्
पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नं दृक्शक्तिविहीनसम्बन्धमिच्छाय प्रवर्त्त-
यति यथा वाऽयस्कान्तोमणिः स्वयमपवर्त्तमानोऽप्ययः प्र-
वर्त्तत्येवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन
पुनः प्रत्यवस्थानम् । अतोच्यते तथापि नैव दोषान्नि-
र्भोक्षोऽस्ति । अभ्युपेतज्ञानं तावद्दोष आपतति, प्रधानस्य
स्वतन्त्रस्य पुष्ट्यभ्युपगमात् पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वानभ्यु-
पगमात् । कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत् ।
पङ्कुरपि ह्यन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्त्तयति नैवं पुरु-
षस्य कश्चित् प्रवर्त्तनव्यापारोऽस्ति निष्क्रियत्वान्निर्गुण-
त्वाच्च । नायवस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्त्तयेत् सन्नि-
धिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपपत्त्यात् । अयस्कान्तस्य
चानित्यः सन्निधिरस्ति स्वयापारसन्निधिपरिभार्जना-
द्यपेक्षा चास्यास्तात्वनुपन्यासः पुरुषाश्चैवदिति । तथा
प्रधानस्यचैतन्यात् पुरुषे चौदासीन्यात् तृतीयस्य च
तयोः सम्बन्धुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः । योग्यता-
निमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्भोक्षप्रसङ्गः । पूर्व-
वच्छेदाद्यथाभावो विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूप-
व्यपारम्यदोसीन्यं मायाव्यपारश्च प्रवर्त्तकत्वमित्यस्त्विति-
शयः'भा० । "अङ्गित्वानुपपत्तेश्च'सू० । "इतश्च न प्रधानस्य
प्रवृत्तिरवकल्पते यद्भि सत्वजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभाव-
सुतसृष्टय साम्येन स्वरूपमात्रेणवस्थानं सा प्रधानावस्था
तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् पर-
स्तरं प्रत्यङ्गाङ्गिभयानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित् क्षोभ-
यितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात्'
भा० । "अन्ययानुमितौ च ज्ञयक्तिवियोगात्'सू० । "कथापि

स्रात् अन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत । नह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैतेषां स्वभावोऽभ्युपगम्यः । चलं गुणतत्त्वमिति चाख्यभ्युपगमः । तस्मात् सास्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य त्रयशक्तिवियोगात् रचमानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषा स्तदवस्था एव । त्रयशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वाच्चित्तं चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः सास्यावस्थायाम् निमित्तभावान्नैव वैषम्यं भजेरनु भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरिति प्रसज्येत एवायमनन्तरोऽपि दोषः” भाष्यम् ।

वेदान्तिपत्रपरिशुद्धये साङ्ख्यप्रकाशितदोषनिराकरणमपि तत्रैव यथा “नन्वौपनिषदानामभ्यसमङ्गसमेव दर्शनं तथ्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनोविशेषौ तथ्यतापकौ न जात्यन्तरभूतावित्यभ्युपगम्यन्तव्यं स्रात् । यदि चैतौ तथ्यतापकावेकस्रात्मनो विशेषौ स्रातां स ताभ्यान्तथ्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनसुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्रात् । नह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते । योऽपि जलवेदितरङ्गफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावार्थतरोभावरूपेण नित्या एवेति सभाषौ जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धश्यां तथ्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्यते यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थेन स्रात् यस्यार्थिनो यद्विषयकर्माथित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्रात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वमभवति अप्राप्ते ह्यस्योऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति । तथार्थस्राप्यर्थत्वं न स्रात् यदि स्रात् स्याथैवमेव स्रात् न चैतदस्ति । सम्बन्धिष्यदौ हेतुतावर्थी चार्थश्चेति द्वयोश्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्रात्तैकस्यैव । तस्माद्भिन्नावेतावर्थाथिनौ । तथाऽनर्थार्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थः ताभ्यामेकः पर्यायेषोभाभ्यां

सम्बध्यते तत्तार्थस्रात्पीयस्त्वाङ्ग्यस्त्वाच्चानर्थस्रोभावपर्यायनर्थ एवेति तापकः स उच्यते । तथ्यस्तु पुरुषोय एकः पर्यायेषोभाभ्यां सम्बध्यत इति तयोस्तथ्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायान्तथ्यतापकान्वयोन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां नत्वेतदस्ति एकत्वादेव । न ह्यग्निरेकः सन्नात्मानन्दहति प्रकाशयति वा सत्ययौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किञ्च कूटस्थे ब्रह्मख्ये कस्मिंस्तथ्यतापकभावः सम्भवेत् क पुनरयन्तथ्यतापकभावः स्यादिति उच्यते किं न प्रशयसि ? कर्मभूतो जीवद्देहस्तथ्यः तापकः सवितेति । ननु तन्निर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य यदि हि देहस्यैव तन्निः स्यादेहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशायसाधनं नैषितव्यं स्यादिति । उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तन्निर्गम इष्टा न च त्वयापि तन्निर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्टते । नापि देहचेतनयोः संहतत्वम् अशुद्धादिदोषप्रसङ्गात् । न च तन्नेरेव तन्निमभ्युपगच्छसीति कथं तत्रापि तथ्यतापकभावः । सत्त्वं तथ्यं तापकं रज एवेति चेन्न ताभ्याञ्चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तथ्यत इवेति चेत् परमार्थतस्तर्हि नैव तथ्यत इत्यापतति इवशब्दप्रयोगात् न चेत्तथ्यते नेवशब्ददोषाय । नहि दुःखदुःखः सर्प इत्येते तावता सविषो भवति, सर्पो वा दुःखदुःख इत्येते तावता निर्विषो भवति । अतश्चाविद्याकृतोऽयन्तथ्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगम्यन्तमिति । नैवं सति ममापि किञ्चिद्दृश्यति । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तथ्यत्वमभ्युपगच्छसि तत्रैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य तथ्यतापकशक्त्योनित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगोपेक्षत्वापत्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमः ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेन्न अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् । गुणानाञ्चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति, वियोगस्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्रात् । औपनिषदस्य त्वात्मकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्मत्वव्यवधाननिर्मेक्षाशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तथ्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न नोदयितव्यः परिहर्त्तव्यो वा भवति” ।

“प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्त्तव्यः । तत्रादौ तावदोऽणुक-

रणवादिना ब्रह्मवादिनि दोषउत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लैर्भ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्ययाऽदर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात् न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणम्भविहमर्हतीति । इममभ्युपगमन्तदोययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति"भा० । "महद्दीर्घवद्ब्रह्मपरिमण्डलाभ्याम्" सू० । "एषा तेषां प्रक्रिया परमाणवः किल कश्चित्कालमनारम्भकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति । ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणूद्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्रादयो द्व्यणुके शुक्लादीनारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुककर्त्तव्यं नी परिमाणे वर्धयन्ति । यदापि हे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वते तु द्व्यणुकसमवायिनो अपि नैवारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात् सतोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्यणुकञ्जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम् । यथा वा ह्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतोमहद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जायते नाणु नोत ह्रस्वम् एवं चेतनाद्ब्रह्मणो ऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे तत्र किं छिन्नम् । अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यं द्रव्यं द्व्यणुकादि ततो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनि इत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्यं चेतनान्तरं नारभेत । न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधभावात् तस्मात् पारिमाण्डल्यादित्रैवस्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति । सैवं संस्थाः यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्य-

स्थापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वापत्तेः । आरम्भमपि कार्यद्रव्यं प्राक् गुणारम्भात् कृष्णमात्मगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यप्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्थान्यहेतुकत्वोभ्युपगमात् । "कारणबहुत्वात् पृथयविशेषाच्च महत् तद्विपरीतमणु । एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" । इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च सद्भिधानविशेषात् कुतश्चित् कारणात् बहुत्वादीनि एवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत इत्यान्तरे गुणान्तरे वारम्भमाये सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् । तस्मात् स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि द्रष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानास्तत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमशुक्तमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भभावात्स विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुणएवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणसदाजहार 'प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यते' इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूत्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयत् शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीरं दृश्यते तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगः द्रव्यं शरीरम्" इति भा० ।

ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्वेऽपि न स्वाभिन्नजीवस्रष्टृत्वमिति निश्चयाय ईश्वरस्य जीवस्रष्टृत्ववादिनोत्रैषण्वस्य मतस्यत्याय तत्रैव निराकृतं यथा ! "उत्पत्त्यसम्भवात्" शा० सू० । "येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता-चेत्युभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्द्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणो च स्रष्टृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । तत् कस्य हेतोरेश पक्षः प्रत्याचिख्यासितः ? इति । उच्यते यद्यप्येवंजातीयकोऽयं समानत्वाद् विहवाद्गोचरो भवति अस्ति तु अंशान्तरं विहवाद्स्थानमिति अतस्तत्प्रत्याख्यानान्तरम् । तत्र श्रुतवत्

मन्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनः ज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्धात्मनः प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेव व्यूहरूपेण, संकर्षणव्यूहरूपेण, प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते । सङ्कर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नो नाम मनः । अनिरुद्धो नामाहङ्कारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः अपरे संकर्षणादयः कार्यम् । तस्मिन्भूतं भगवन्तमभिगमनोपासने ज्यासाध्याययोगैर्वर्षशतभिर्वा क्षीणक्लेशो भगवन्मेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नागायणः परोव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्व्वात्मा स आत्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थित इति तन्न निराक्रियते “स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि” श्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभवनस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिभवननादिलक्षणमाराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिसूत्रोरोत्तरप्रतिषेधनस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् संकर्षण उतपद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाञ्चानिरुद्ध इति अत्र ब्रूमः न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्जेरन्त तत्र नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्भोज्ञः स्यात् कारणप्राप्तौ कार्यस्य विलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिम् “नात्माऽश्रुतेः नित्यत्वाच्च” इति । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना” भा० । “न च कर्तुः कारणम्” सू० । “इतश्चासङ्गतैषा कल्पना यस्मान्नहि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः कारणं परश्चाद्युत् पद्यमानं दृश्यते । वर्षयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात् संकर्षणसंज्ञकात् कारणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकस्योत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उतपद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः न चैवम्भूतां श्रुतिसुपलभामहे” भा० । “विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः” सू० । “अथापि स्यात् न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किन्तुर्हीश्वरा एवैते सर्वे” ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवोर्यतेजोभिरैश्वर्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते । वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरावाधाश्चेति । तस्माद्भायं यथावस्थितसुत्पत्त्यसम्भवोदोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । एवमपि तदप्रतिषेध उतपत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्ये वायसुत्पत्त्यसम्भवोदोषः प्रकारान्तरे कथं न भवेदित्यभिप्रायः । परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयः त्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो

नैषामेकात्मत्वमस्तीति ततोऽज्ञानेकोत्तरकल्पनानर्थक्यम् एकेनेश्वरेणेश्वरकार्यं सिद्धेः । सिद्धान्तज्ञानिश्च भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवतः एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति, सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाञ्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा गृहटयोः । नह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पाते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्देशोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इत्यन्ते । नचैते भगवद्गूहाश्चतुसंख्यायामेव व्यवतिष्ठेरन् ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्गूहात्वावगमात्” भा० । “विप्रतिषेधाच्च” सू० । “विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणसुगित्वकल्पनादिलक्षणः ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवोर्यतेजोभिरैश्वर्याः आत्मन एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलम्बा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादि वेदनिन्दादर्शनात् । तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्” भा० ।

उपासनया प्राप्तैश्वर्यस्यानिश्वरस्य तु न जगत्कर्तृत्वमित्यपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “जगद्ग्रापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च” शा० सू० । “ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहेव मनसेश्वरसायुज्यं ब्रजन्ति किन्तेषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं निरुद्धुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति “आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवाबलिमावहन्ति” “तेषां सर्वेषु कामचारो भवतीत्यादि” श्रुतिभ्यः । इत्येवं प्राप्ते पठति “जगद्ग्रापारवर्जमिति” । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वा अन्यदणिसाद्यात्मकमैश्वर्यं सुज्ञानां भवितुमर्हति जगद्ग्रापारस्तु नित्यसिद्धस्येश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वात् असन्निहितत्वाच्चैतरेषाम् । परएव हीश्वरो जगद्ग्रापारेऽधिकृतः तमेव प्रकृतोत्पत्त्याद्युपदेशान्नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकमितरेषामादिभद्वैश्वर्यं श्रूयते तेनासन्निहितास्ते जगद्ग्रापारे । समनस्कात्वादेव चैषामनैककल्पे कस्यचित् स्थित्यभिप्रायः कस्यचित्च संहाराभिप्राय इत्येवंविधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित्

सङ्कल्पमन्वन्त्यस्य सङ्कल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत ततः परमेश्वराद्भूततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यवतिरते” भा०। “प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः” सू०। “अथ यदुक्तं आप्नोति स्वाराज्यमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशाद्भ्रारवप-हमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्त्तव्यम् अलोच्यते । नायं दोषः आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः आधिकारिकोयः सवित्तमण्डलादिषु व्यवस्थितः परमेश्वरस्तदात्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते । यत्कारणमनन्तरम् “आप्नोति मनसम्प्रति मित्याह । योहि सर्वमनसाम्प्रतिः पूर्वसिद्धेश्वरस्तं प्राप्नोति एतदुक्तं भवति । तदनुसारेण चानन्तरम् “वाक्प-तिश्चक्षुष्मतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवतीत्याह । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं नित्यसिद्धेश्वरायसमेवेतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम्” भा०। उपासासिद्धस्य यथा जगत्कर्ट्वं न भवति तथानुमानचिन्तामणावनुपदं दर्शितम् । सांख्योक्तदोषनिरसनपूर्वकं तस्य सर्वविषयनित्यज्ञानत्वं तत्रैव समर्थितं यथा “यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न सुखं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासंभवादिति । अलोच्यते इदं तावद्भवानु प्रपद्यः कथं नित्यज्ञानत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति ? । यस्य हि सर्वविषयावभासलक्षणं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिच्च जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, नत्वसौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यव्यपदेशो-नोपपद्यते इति चेन्न प्रतत्तौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दृष्टि प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितर्दा-ह्यप्रकाशसंयोगे सति दृष्टि प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात् न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमोदृष्टान्तः, न असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्, एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्म-णः “तदैक्षतेति” कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापे-क्षायां तु ब्रह्मण ईक्षित्वस्युतयः सुतरासुपपत्ताः । किं पुनस्तत् कर्म ? यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भव-तीति तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादाद्भि योगिना-मप्यतोतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्र-विदः किञ्च वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य सृष्टिस्थिति-संज्ञतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति । यद्युक्तं प्रागुत्-पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेणैश्वरत्वमनुपपन्नमिति

न तज्ज्ञोद्यमवतरति सवितरप्रकाशवत् ब्रह्मणोज्ञानस्वरूप-नित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि च अवि-द्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकरणरहितस्त्वेश्वरस्य । मन्त्रौ चेसा-वीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्श-यतः । “न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समसाभ्य-धिकञ्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विधिष्वैव श्रूयते स्वाभाविकी-ज्ञानबलक्रिया चेति” “अपाणिपादोजवनोपगृहीता पश्य-त्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्रं पुरुषं महान्तमिति च” ।

अस्मादेव च जीवानां तत्तत्कर्मफलसिद्धिर्यथा तथा शा० सूत्रभाष्ययोर्वर्णितम् यथा “फलमत उपपत्तेः” सू०। “तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारि-क्याभीशिलीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावोवर्धते । अदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनां किमेतत् कर्मणो भवत्याहो-सिद्धेश्वरप्रसादादिति ? भवति विचारणा । तत्र तावत् प्रतिपद्यते फलमतईश्वराद्भवितुमर्हति कुतः ? उपपत्तेः सहि सञ्जाध्यन्तः सृष्टिस्थितिसंहारान् विचित्रान् वि-दध्देशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं संपाद्यतेत्युपपद्यते । कर्मणस्त्वनुक्षणं विनाशिनः काला-न्तरभावि फलं भवतीत्यनुपपन्नम् अभावाद्भावानुत्पत्तेः ।

स्वादेतत् कर्म विनश्यत् स्वकालएव खानुरूपं फलमर्ज-यित्वा विनश्यति तत्फलं कालान्तरितं कर्ता भोक्ष्यत इति तदपि न परिशुद्ध्यति प्राग्भोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्तेः यत्कालं हि यत् सुखं दुःखं वात्मना भुञ्जते तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम् । नह्यसम्बद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रतियन्ति लौकिकाः । अथोच्येत कर्मकार्याद पूर्वात् फलस्यत्पत्स्यत इति तदपि नोपपद्यते अपूर्वस्था चेतनस्य काष्ठलोपसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रदृश्यनुप-पत्तेः तदस्ति च प्रामाण्याभावात् । अर्थापत्तिः प्रमाथ-मिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिज्ञयात्” भा०। “श्रुत-त्वाच्च” सू०। “न केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः किं तर्हि श्रुतत्वादीश्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे तथाहि श्रु-तिर्भवति “स वा एष महानज व्यात्माऽन्नादोवसुदान” इत्येवं जातीवका” भा०। “धर्मजैमिनिरत एव” सू०। “जैमिनि-स्त्राचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते अतएव हेतोः श्रुतेर-पपत्तेश्च, श्रूयते तावदयमर्थः, स्वर्गकामोयजेतेत्येवमादिषु वा-

कर्मिषु । तत्र च विधिभ्रुतेर्विषयभावोपगनादुयागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यननुडाहकोयाग आपद्यते तत्रास्योपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः । नैष दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्मफलसम्बन्धः श्रुतउपपद्यते यथा कल्पवितव्यः नचानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालान्नरितं फलं दातुं शक्नोतीत्यतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था, फलस्य वा पूर्व्यावस्थाऽपूर्वं नामास्तीति तद्वदेते । उपपद्यते चायमर्थः उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् अविचितस्य कारणस्य विचितकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्माद्भ्रमादेव फलमिति भा० । “पूर्वन्तु वादरायणोहेतुव्यपदेशात्” सू० । “वादरायणस्त्वचार्थः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्यते । कर्मापेक्षाद्वाऽपूर्वापेक्षाद्वा यथा तथास्वीश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः । हेतुव्यपदेशात् । धर्माधर्मयोरपि कारयित्वत्वेनेश्वरोहेतुव्यपदिश्यते फलस्य च दाहत्वेन “एव स्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नियोषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधोलोकं निनोषते” इति । स्मर्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु । “योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाचिंतुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधास्यहम् । स तवाश्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् सयैव विहितान् हि तानिति” । सर्ववेदान्तेषु चेश्वरोहेतुका एव स्पष्टयो व्यपदिश्यन्ते तदेवेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजति । विचितकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते” भा० ।

मीमांसकैस्तु ईश्वरस्याचेतनताङ्गीकारेण न फलहेतुत्वं किन्तु कर्मण्य एव फलसिद्धिरित्यरोक्तं तच्च जैमिनियमतत्वेन शा०सूत्र भाष्ययोर्दर्शितम् अविग्रहशब्दे चेश्वरस्याचेतनत्वं यथा तथा ४५:१७ उ दर्शितम् ।

“कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” शास्त्रेण जीवानां कर्तृत्वेऽपि अस्मिन् च कारयित्वं यथाह शा०सूत्रभाष्ययोः ।

“परात्तु तच्छ्रुतेः” सू० । “वदिदमविद्यावस्थायासुपाधिनिबन्धनं कर्त्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत् किमनपेक्ष्य ईश्वरं, भवत्याहोस्त्रिदीश्वरापेक्षमिति ? भवति विचारणा । तत्र प्राप्तं तावद्देश्वरमपेक्षते जीवः कर्त्तृत्व इति । कस्मात् ?

अपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि जीवः स्वप्रमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारणान्तरसामग्रीसम्बन्धः कर्त्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः कारयति ? । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनुदादिबदोश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च कर्त्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घण्यं प्रसज्येत, विषमफलञ्चैषां कर्त्तृत्वं विदधतो वैषम्यम् । ननु वैषम्यनैर्घण्ये न सापेक्षत्वादित्युक्तम् । सत्यमुक्तं सति त्वेश्वरस्य सापेक्षत्वसम्बन्धे, सापेक्षत्वञ्चेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोः, तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्त्तृत्वे, तदेव चेत् कर्त्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वसुच्यते । अकृताभ्यागमसर्वं जीवस्य प्रसज्येत । तस्मात् स्वतएव जीवस्य कर्त्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते परादिति । अविद्यावस्थायां कार्यकरणसंज्ञाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरात्मस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यत्वात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिण्येतयित्वरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः तदनुग्रहहेतुकेन च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिः भवितुमर्हति । कुतः ? तच्छ्रुतेः । यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसम्बन्धश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिषु ईश्वरोहेतुकर्त्तृत्वं श्रुतेरवसीयते । तथा हि श्रुतिर्भवति “एष स्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नियोषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधोलोकं निनोषते” इति “य आत्मनि तिउन्नात्मानमन्तरोयमयतीति” चैवं जातीयका । नन्वेवमीश्वरस्य कारयित्वे सति वैषम्यनैर्घण्ये स्याताम् अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति नेत्युच्यते” भा० । “कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः” सू० । “तुशब्देनोदितदोषव्यावर्त्तनार्थः । कृतोयः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एव चैनमीश्वरः कारयति तदर्थेति नोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषयं विभजते पर्जन्यवदोश्वरोनिमित्तमात्रेण । यथा लोके नानाविधानां यवसुहादीनां गुच्छगुल्मादीनां वाऽसाधारण्येभ्यः स्वर्गीजेषु जायमानानां साधारण्यनिमित्तं भवति पर्जन्यः, नहृत्सति पर्जन्ये-रसपुत्रफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वर्गीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति ह्यिच्छते । ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य

परायत्ने कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैष दोषः । परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जोषः कुर्वन् हि तमीश्वरः कारयति । अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्वतरङ्ग प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्थानवद्यम् । कथं पुनरवस्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति ? विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि “स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्निवृत्त्येव अन्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जीवस्य । तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत्, प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन, ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमित्यात् । ईश्वरस्य चात्यन्तापेक्ष्यत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषपरसङ्गच्छेत्वेवंजातीयकदोषजातमादित्यहणेन दर्शयति” भा० ।

ईश्वरसांख्यमते तु ईश्वराधिष्ठितप्रधानस्य जगत्कर्तृत्वं तत्त्वेश्वरप्रसादाद्योगसिद्धितत्त्वरूपादिकं पातङ्गसूत्रत्वभाष्यविवरणेषु दर्शितं यथा ।

“किमेतस्मादेवासन्नतरः समाधिर्भवति अथास्य लाभे किं भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो ? न वेति” भा०

“ईश्वरप्रणिधानाद्वा” सू० २३ । “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावजितईश्वरस्तमनुष्टेहात्यभिध्यानमात्रेण तदभिध्यानमात्रादपि योगिनः आसन्नतरः समाधिलाभः फलञ्च भवतीति” भा० २३ । अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरोनामेति ?

“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” सू० २४ । “अविद्यादयः क्लेशाः ।

ऋशालाऽकुशलानि कर्माणि । तत्फलं विपाकः । तदनुगुणा वसना आशयाः । ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तोति । यथा जयः

पराजयोवा योद्धुं वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । योद्यनेन भोगेनाऽपरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः । भवत्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः ? ते हि

क्षोण्ये बन्धनानि छित्वा केवल्यं प्राप्ताः ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी यथा सुक्तस्य

पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य, यथा वा प्रकृति-
लीनस्योत्तरा बन्धकोटिः सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य, स तु

सदैव सुक्तः, सदैवेश्वर इति । योऽसौ प्रकृतसत्वोपादाना-
दोश्वरस्य शाश्वतिकः उत्कर्षः स किं सनिमित्तः ? आहो-

स्त्रिचिन्मिन्नः ? इति तस्य शास्त्रं निमित्तं, शास्त्रं पुनः

किं निमित्तम् ? एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरनादिः सम्बन्धः । एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव सुक्त इति । तच्च तस्यैश्वर्यं सास्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशयते यदेवातिशयि स्यात्, तदेव तत् स्यात् तस्य । यत् काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः, न च तत्त्वमानसैश्वर्यमस्ति । कस्मात् ? द्वयोरेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविषातादूनत्वं प्रसक्तं, द्वयोश्च तल्लयोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्धस्य विरुद्धत्वात् तस्माद् यत्र सास्यातिशयविनिर्मुक्तसैश्वर्यं स ईश्वरः, स च पुरुषविशेषः इति” भा० २४ । किञ्च “तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्” सू० २५ । यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्यं बह्विति सर्वज्ञबीजमेतद्विवर्द्धमानं यत् निरतिशयं स सर्वज्ञः । अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात् परिमाणवदिति यत् काष्ठाप्राप्तिज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति । सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपलक्ष्यमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति । तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्यन्तेष्या । तस्मात्प्राप्त्युपाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् । ज्ञानधर्मापदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति । तथाचोक्तम् “आदिविद्वाङ्मिर्माण्डित्तमधिष्ठाय कारुणाद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाचेति” भा० २५ । स एषः “पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्” सू० २६ । “पूर्वो हि गुरुवः कालेनावच्छिद्यन्ते यत्नावच्छेदाथेन कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धः तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः” व्यासभाष्यम् २६ ।

विष्टमिदं वाचस्पतिना यथा “सूत्रान्तरभ्यातयितुं विवृणोति किमेतस्मादेवेति । नवाशब्दः संशयनिवर्त्तकः । ईश्वरप्रणिधानाद्वा । व्याचष्टे—प्रणिधानाद्भक्तिविशेषान्दानसाहाचिकात्कायिकाद्वा आवर्जितोऽभिमुखीकृतस्तमनुष्टेहाति, अभिध्यानसनागतेऽर्थे इच्छा इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण, शेषं सुगमम्” २३ । ननु चेतनाऽचेतनाभ्यामेव व्यूढं विश्वम्, नान्येन, ईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हि प्रधानं, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्तथाच न तस्यावर्त्तनमचेतनत्वात् अथ चेतनस्तथापि चितिशक्तेरौदासीन्या-

दसंसारितया चास्मितादिविरहात् कृतञ्चावर्जनम् ? कृत-
 चाभिधानम् ? इत्याशयवानाह, अथ प्रधानेति । अत्र
 सूत्रेणोत्तरमाह “क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपराष्टः पुरुष-
 विशेषईश्वरः” । (न्यायकण्डस्थां क्लेशकर्म्मत्वत्
 जन्मेतिपदमधिकम् दृश्यते तच्च लिपिकरप्रमादकृतम्)
 अविद्यादयः क्लेशाः, क्लिप्तान्ति खल्वनो पुरुषं
 सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेणेति । “कुशलाकुश-
 लानोति” धर्माधर्मास्तेषाञ्च कर्म्मजत्वादुपचारात्
 कर्म्मत्वम् । विपाकोजात्यायुर्भोगाः विपाकानुगुणा वास-
 नास्ताश्चित्तभूमौ आशेरत इति आशयाः नहि करमजा-
 तिनिर्वृत्तकं कर्म्म प्राग्भवीयकरभभोगभावितं भावनां न
 यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते,
 तस्माद्भवति करमजात्युभवजन्मा भावना करमविपाकानु-
 गुणेति । नन्वमी क्लेशादयोवृद्धिधर्मा न कथञ्चिदपि पुरुषं
 पराष्टशन्ति तस्मात् पुरुषप्रहणादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतं
 क्लेशकर्म्मत्वादिनेत्यत आह, “ते च मनसि वर्त्तमानाः
 सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते” कस्मात् ? “स हि तत्-
 फलस्य भोक्ता चेतयितेति” । तस्मात् पुरुषत्वादीश्वरस्यापि
 तत्त्वस्वप्नः प्राप्न इति तत्प्रतिषेधउपपद्यत इत्याह, योह्यनेन
 बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापराष्टः ।
 स पुरुषविशेष ईश्वरः, विशिष्यते इति विशेषः पुरु-
 षान्तराद्गृह्यच्छेद्यते । विशेषपदव्यावर्त्यं दर्शयितुकामः
 परिनोदनापूर्वं परिहरति कैवल्यं प्राप्नोति इति ।
 प्रकृतिलयानां प्राक्ततोबन्धः, वैकारिकोविदेहानाम् दक्षिण-
 कादिबन्धोदिव्यादिव्यविषयभोगभाजाम् । तान्यमूनि लीणि-
 बन्धनानि । प्रकृतिभावनासंस्कृतमनसोहि देहपातानन्तरमेव
 प्रकृतिलयतामापन्नाइतितेषां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते
 तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिह त पूर्वापरकोटिनिषेध इति
 संचिन्त्य विशेषं दर्शयति “स तु सदैव सुक्तः सदैवेश्वरः” इति ।
 ज्ञानक्रियाशक्तिरसम्पदेश्वर्यः । अत्र पृच्छति “योऽसाविति”
 ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्याः सम्भवत इति ।
 रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्ताश्रये वक्तव्ये । नचेश्वरस्यावि-
 द्याप्रभवचित्तसत्वसत्कर्षेण सह स्वस्वामिभावसम्बन्धः
 सम्भवतोत्यत उक्तं, प्रकृतसत्वोपादानादिति । नेश्वरस्य पृथग्-
 जनस्यैवाविद्यानिबन्धनश्चित्तसत्त्वेन स्वस्वामिभावः, किन्तु-
 तापलयपरीतान् प्रेत्यभावमहार्णवात् जन्तुद्धरिष्यामि-
 ज्ञानधर्मापदेशेन । नच ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्ति-
 सुन्दरेण तदुपदेशः, नचैयमप्रह्वरजस्तमोमलविशुद्धसत्वोपा-

दानं विनेत्यालोच्य सत्वप्रकर्षसुपादत्ते भगवानपराष्टोऽ-
 प्यविद्यायाऽविद्याभिमानोवाविद्यायास्तत्त्वमविद्यात् भवति न
 पुनरविद्यामविद्यात्वेन सेवमानः, न खलु शैलपोरामत्व-
 मारोप्य तास्ताश्चेष्टादर्शयन् भ्रान्तोभवति तदिदमाहार्यमस्य
 रूपं तात्त्विकमिति । स्यादेतद्विधीर्षया भगवता सत्व-
 सुपादेयं तदुपादानेन च तद्विधीर्षा अस्य अपि प्राक्त-
 त्वात्तथाचान्योन्यसंश्रय इत्यत उक्तं, शाश्वतिक इति । भवे-
 देतदेवं यदीदं प्रथमता सर्गस्य भवेत्, अनादौ तु सर्गसं-
 हारप्रबन्धे सर्गान्तरसस्यत्पद्मसङ्घिर्षावधिषमस्ये, पूर्णं मया
 सत्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं क्त्वा भगवान् जगत-
 संजहार, तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासनावासितप्र-
 धानसास्यसुपगतमपि परिपूर्णं महाप्रलययावधौ प्रणिधा-
 नवासनावशास्यैवेश्वरचित्तसत्वभावेन परिणमते यथा
 चैतः शूः प्रातरैवेत्यातव्यं मयेति प्रणिधाय सुप्रसन्नदैवोत्ति-
 ष्ठति प्रणिधानसंस्कारात्, तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधा-
 नसत्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वेन नान्योन्यसंश्रयः । नचे-
 श्वरस्य चित्तसत्त्वं महाप्रलयेऽपि न प्रकृतिसास्यसुपैतीति
 वाच्यं ? यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसास्यं न तत्रा-
 धानिकं नापि चितिशक्तिः अज्ञा तत्त्वेऽर्थान्तरमप्राप्ता-
 शिकमापद्यते । तच्चायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्-
 राभावात् । सोऽयमीदृश ईश्वरस्य शाश्वतिक उक्तवैः किं
 सनिमित्तः सप्रमाणकः ? आहोस्तिनिमित्तः निष्प्रमा-
 णकः ? इति । उत्तरम्—तस्य शास्त्रं निमित्तं श्रुतिसृ-
 तीतिहासपुराणानि शास्त्रम् । नोदयति शास्त्रं पुनः किं
 निमित्तम् ? प्रत्यक्षानुमानपूर्वं हि शास्त्रम् ? नचेश्वरस्य
 सत्वप्रकर्षे कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमानं वास्ति । नचेश्वर-
 प्रत्यक्षप्रभवं शास्त्रमिति युक्तं, कल्पयित्वापि ह्ययं स्वयं ब्रूया-
 दात्मैश्वर्यं प्रकाशनायेति भावः । परिहरति प्रकृतसत्वनिमि-
 त्तम् । अथमभिसन्धिः मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रकृ-
 तिसामर्थ्यादर्थव्यभिचारविनिश्चयात् प्रामाण्यं सिद्धम् ।
 नचौषधिभेदानां तत्त्वयोगविशेषाणाञ्च अन्वाणाञ्च तत्त-
 द्वर्षावापोद्दारेण सहस्रेणापि पुरुषायुर्वैलींकिप्रमाणव्यव-
 हारो यक्तः कर्तुमन्यव्यतिरेकौ । नचागमादन्यव्यतिरेकौ
 ताभ्यां चागमस्तत्सन्तानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं
 युक्तं, महाप्रलये तत्सन्तानयोर्विच्छेदात् न च तद्भावे
 प्रमाणाभावः । अभिन्नं प्रधानविकारि जगदिति हि
 प्रतिपादयिष्यते । सृष्ट्यपरिणामस्य पूर्वसृष्ट्यपरिणाम-
 रुता इष्टा । यथा ज्ञीरेजुरसादेर्दधिगुडादिरूपम् ।

विद्वेषपरिणामस्य पूर्वसदृशपरिणामता च दृष्टा । तदिह प्रधानेनापि महदहङ्कारादिरूपविसदृशपरिणामेन सता भाव्यम् । कदाचित् सदृशपरिणामेन सदृशपरिणामस्यास्य साम्यावस्था स च महत्प्रलयः । तस्मान्मन्त्रायुर्वेदप्रणयनात् तावद्भगवता रजस्तमोमलावरणतया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिसत्वमास्थेयं तथा चाभ्युदयनिःश्रेषसोपदेशपरोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणीतस्तद्वुद्धिसत्वप्रकर्षादेव भवितुमर्हति । न च सत्वोत्कर्षे रजस्तमःप्रभवौ विभ्रमविप्रलम्भौ सम्भवतस्तत्प्रकटसत्वनिमित्तं शास्त्वमिति । स्यादेतत् प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्वम् शेषवदनुमानं भवेन्न त्वागम इत्यत आह, एतैरिति । न कार्यत्वेन बोधयति अपि त्वनादिवाच्यवाचकभावसम्बन्धेन बोधयतीत्यर्थः । ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्वे प्रकर्षोवर्तते, शास्त्वमपि तद्वाचकत्वेन तत् वर्तते इति । उपसंहरति, एतस्मात् ईश्वरबुद्धिसत्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्रादेतद्भवति ज्ञायते विषयेण विषयिणोलक्षणात् । सदैवेश्वरः सदैव सुक्तः इति । तदेव पुरुषान्तराद्भवच्छिद्येश्वरान्तरादपि व्यगच्छन्ति तच्च तस्येति । अतिशयविनिर्मुक्तिमाह न तावदिति । कुतः ? यदेवेति । कस्मात् सर्वान्तिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्यम् ? इत्यत आह, तस्माद्भवति । अतिशयनिष्ठामप्राप्तानामौपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः । साम्यविनिर्मुक्तिमाह न च तत्त्वमानमिति । प्राकाम्यमविच्छेदता तद्विधातादूनत्वम्, अनूनत्वे वा हयोरपि प्राकाम्यविधातः कार्यानुत्पत्तिर्वा विरुद्धधर्मसमालिङ्गितमेकदा कार्यस्यपलभ्येत्याशयपानाह हयोश्चेति । अतिरुद्धाभिप्रायत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे कृतमन्यैरेकेनैवेशनायाः कृतत्वात्, सम्भूयकारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः परिषद्वत्, नित्येशनायोगिनाञ्च पर्यायायोगात्, कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्चेति दृष्टव्यं तस्मात्सर्वमवदातम्' २४ वि० । एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शास्त्रं प्रमाणमभिधाय ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति, किञ्च 'तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्' । व्याचष्टे यदिदमिति । बुद्धिसत्वावरकतमोऽपगमतरतस्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकञ्च ससृज्येन च वर्तमानानामतीन्द्रियाणां अहृणं तस्य विशेषणमस्यं बह्विति सर्वज्ञबीजं कारणम्, कश्चित् किञ्चिद्देवातीतादि गृह्णाति, कश्चिद्गुह्यतरं, कश्चिद्गुह्यतरममिति ग्राह्यापेक्षया अहृणस्यात्यन्तं वडुत्वं कृतम् एतद्विबुधमानं यत् निष्क्रान्तमतिशयात् स सर्वज्ञ इति

तदनेन प्रमेयमात्रं कथितम् । अत्र प्रमाणयति अस्ति-काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति' साध्यनिर्देशः निरतिशयत्वं काष्ठा यतः परमतिशयवन्ता नास्तीति । तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम्, सातिशयत्वादिति हेतुः । यद्व्युत्सातिशयं तत्तत् सर्वं निरतिशयं यथा कुवलयामलकविल्वेषु सातिशयं महत्त्वम् आत्मनि निरतिशयमिति व्याप्तिं दर्शयति परिभाषवत् । न च गरिमादिगुणैर्बिभवार इति साम्प्रतं न खल्ववयवगरिमावयविनः, किन्त्वापरमाणुभ्य अन्यवयवविभ्यो यावन्तः केचन, तेषाम्पुण्यैकवर्तिनो गरिमूणः समाहृत्य गरिमवर्धमानाभिमानः ज्ञानन्त प्रतिज्ञेयं समाप्यत इत्येकद्विविधविषयतया युक्तं सातिशयमिति न व्यभिचारः । उपसंहरति, यत् काष्ठा इति । ननु सन्नि बहवस्तीर्थकरा बुद्धार्हत्कपिलर्षिप्रभृतयस्तत् कस्मात् ते एव सर्वज्ञानं भव्यस्मादनुमानात् ? इत्यत आह, सामान्येति । कुतस्तर्हि तद्विशेषपतिपत्तिः ? इत्यत आह, तस्येति । बुद्धादिप्रणीत आगमाभासो नत्वागमः, सर्वप्रमाणवाधितक्षिप्तनैरात्मप्रादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः । तेन श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणलक्षणादागमतः आगच्छन्ति बुद्धिमारीहन्ति अस्मादभ्युदयनिःश्रेयसोपाया इत्यागमः । तस्मात् संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः । संज्ञाविशेषः शिवेश्वरादिश्रुत्यादिषु प्रसिद्धः । आदिपदेन षडङ्गतादशाव्ययते संगृहीते । यथोक्तं वायुपुराणे "सर्वज्ञता तद्विप्ररनादिबोधः खतन्वता नित्यसुलप्रशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाङ्गरङ्गानि महेश्वरस्य" । तथा "ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः । स्रष्टृत्वमात्मसंबोधोहाधिष्ठातृत्वमेव च । अव्ययानि दृशैतानि नित्यं, तिष्ठन्ति शङ्करे" इति । स्यादेतन्नित्यत्वस्य भगवतस्यैश्वर्यातिशयसम्पन्नस्य स्वार्थे लक्षणासम्भवात्, कारुणिकस्य च सुकैकतानजनसर्जनपरस्य दुःखबहुलजीवलोकजननानुपपत्तेरप्रयोजनस्य च प्रेक्षावतः प्रदृश्यनुपपत्तेः क्रियाशक्तिशालिनोऽपि न जगत्क्रियेत्यत आह, तस्मात्प्राप्तुमहाभावेऽपीति । भूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयोजनं शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्यकरणात् किल, चरितार्थं चित्तं निवर्तते ततः पुरुषः केवली भवति अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिकोविवेकख्यात्युपायं कथयति तेनाचरितार्थत्वात् चित्तस्य जन्तु, ईश्वरः पुण्यप्राप्त्यसहायः सुखदुःखे भावयन्नपि नाकारुणिकः । विवेकख्यात्युपायक

नाथ भूतानुपहृदारमाह ज्ञानधर्मोपदेशेनेति । ज्ञानञ्च धर्मश्च ज्ञानधर्मौ तयोरुपदेशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लक्षविवेकख्यातिपरिपाकात् । कल्पप्रलये-ब्रह्मणोदिनावसाने यत् सत्यलोकोवर्जं जगदस्तमेति, महाप्रलये ससत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि निधने, संसारिणः स्वकारणगामिनस्तदा मरुदुःखभाजः । कल्पे लक्षणे । अन्यदापि स्वार्जितकर्मपाकवशेन जन्ममरणादिभोजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवन्वित्यर्थः । एतच्च कस्याप्रयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशेन कपिलानामपि सिद्धमित्याह, 'तथा चोक्तं आदिविद्वान् कपिल' इति । आदिविद्वानिति पञ्चशिखाचार्यवचनम् आदिसुक्तससन्तानादिगुरुविषयं, नत्वनादिसुक्तपरमगुरुविषयम्, आदिसुक्तेषु कदाचिन्सुक्तेषु विद्वत्सु कपिलेषु अस्माकमादिर्विद्वान् सुक्तः स एव च गुरुरिति । कपिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुपहृदादेव ज्ञानप्राप्तिः । श्रूयते हि कपिलोनाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः स्वयंभूस्तु हिरण्यगर्भः, तस्यापि साङ्ख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयते इति 'स एवेश्वरः आदिविद्वान् कपिलोविष्णुः स्वयंभूरिति' स्वायम्भुवादीनामपीश्वर इति भावः २५ । 'सम्प्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्योविशेषमाह, 'स एष इति पातनिका न तु ह्यलम् 'पूर्वेषामपि गुरुः काठेनानवच्छेदात्' । व्याचष्टे, पूर्वं हीति । कालस्तु शतवर्षादिः, अवच्छेदाद्यैः अवच्छेदनप्रयोजनेनोपावर्त्तते, न वर्त्तते प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः प्रत्येतव्या आगमात् । तदनेन प्रबन्धेन भगवानीश्वरोदशितः' २६ वाचस्पतिविवरणम् ।

तस्येश्वरस्य लक्षणम् 'जन्माद्यस्य यतः' शा० सूत्रभाष्ययोर्दशितम् तज्ज्ञोपादाननिमित्तकारणोभयकारणपरतया समर्थितं तज्ज्ञानुपदसदाहृतम् । तस्य लक्षणानि नवमितानि यथाह ब्रह्मणस्तत्स्थलक्षणेदाहरणे वेदा० परि० 'प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अत्र जगत्प्रदेन कार्यजातं विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम् अतो ऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसत्त्वम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसङ्गावे च 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते' इत्यादि श्रुतिस्मार्तानम् । तादृशचिकीर्षासङ्गावे च 'सोऽकामयत बद्धं स्वं प्रजायेयेति' श्रुतिस्मार्तानम् । तादृशकृतौ च 'तन्मनोऽकुरुतेत्यादि' वाक्यम् । ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणवितयं

विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणापत्तेः । अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एवञ्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणोजगज्जन्मादिकारणत्वे च 'यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तोत्यादि' श्रुतिस्मार्तानम् । यथा निखिलजगदुपादानत्वं जगदाकारेण परिणम्यमानमायाविधानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'सञ्जासञ्जाभवत्' 'बहुं स्वं प्रजायेय' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः । घटः सन् घटोभाति घटइष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दरूपब्रह्मैक्याध्यासात्' । अतएव 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम केत्यंशपञ्चकम् । आद्यं त्वयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो द्वय'मित्युक्तम् । श्रीधरस्वामिनाऽपि भाग० १ श्लो० टीकायाम् 'विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्' इत्यनेन ब्रह्मणः सर्गादित्यस्य ज्ञानचिकीर्षाकृतिसत्त्वेन नव लक्षणान्युक्तानि । 'मायोपाधिरयं जीवोद्भवविद्योपाधिरीश्वर' इत्युक्तेः तस्याविद्योपाधित्वम् अविद्या च कार्यकारणभेदेन द्विविधा तत्र कार्यरूपा मायाशब्देन वाच्या कारणरूपा तु अविद्याशब्दाच्या । तत्र कार्यरूपाभिप्रायेणैव 'इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते' श्रुतिर्द्रष्टव्या । अविद्याभिप्रायेणैव तु 'मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम्' । 'आजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णामित्यादि' श्रुतिश्च द्रष्टव्या । तस्या एकत्वेऽपि सत्त्वरजस्तमोरूपगुणभेदात् त्रैविध्येन तदुपहितचैतन्यस्यापि त्रैविध्यम् । तदभिप्रायेणैव 'स च परमेश्वरः सकोऽपि स्तोपाधोभूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णु महेश्वरादिशब्दवाच्यतां भजते' इति वेदा० परि० । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य घत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेतिसंज्ञाः' भागवतम् । मत्स्यावतारप्रभृतयोऽपि ब्रह्मकोटयएव । अत एव सिद्धान्तविन्दौ 'पुमाकारविष्णु प्रभृतीनां स्थाकाराणाञ्च भारतीप्रभृतोमाभोश्वररूपत्वसुक्तम् । तस्य नित्यतया निरवयवत्वेऽपि तत्तज्जीवाद्द्रष्टव्यात् तेषामुपासासिद्धार्थं श्रुतिवेदपुराणप्रसिद्धाकारग्रहणम् 'चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्धार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्युक्तेः 'ओयो यां यां तनुं भक्तः अहयाच्चिह्नमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विधास्यहसिति' गीतोक्तेश्च । ईश्वरविभूतिशब्दे च दर्शयिष्यमाण

तत्तत्स्थानेषु ईश्वरस्याराध्यता । “वदा वदा हि धर्म-
स्य ग्नानिर्भवति भारत ! । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
सृजाम्यहम्” गीतोक्तेः जीवानां कार्यवशात् तस्य
विग्रहवत्त्वेनार्थिभावः । किन्तु स्वादृष्टायत्तशरीरपरि-
ग्रहस्यैव संसारित्वेन ईश्वरस्य शरीरपरिग्रहे जीवादृष्ट-
स्यैव हेतुत्वेनेश्वरस्य न संसारित्वमिति भेद इति द्रष्टव्यम् ।
तत्र परमेश्वरे “यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दोयथा-
र्याजः” विक्र० “उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः”
पुरा० । “जगदाद्धरनीश्वरम्” गीता “न हीश्वरव्याहृ-
तयः कदाचित् पुष्पान्ति लोके विपरीतमर्थम्” कुमा० ।
“क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं पुं विशेषमसुमोश्वरं विदुः” भाषः ।
आद्ये “ईश्वरोऽहमहं भागीकोऽन्योऽस्ति सद्यो मम” गीता
स्वामिनि । “आत्मेश्वराराणां न हि जातु विघ्नाः समाधि-
भेदप्रभवोभवन्ति” कुमा० । शिवे स्वामिनि च “प्राण्ये-
शीतमचलेश्वरमीश्वरोऽपि” कुमा० ऐश्वर्यान्वितस्त्रियां
टाप् । “सविधे शयनेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनो-
रथान्” रसग० । दुर्गायां तु ईश्वरपत्नीत्वाविवश्यायां
टावेव । “विन्द्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः” किरा० ।

ईश्वरविभूति स्त्री इति० । ईश्वरस्य विभूतौ संसारमध्ये
स्थानविशेषु तदीयांशभेदे । येषु येषु च भावेषु तस्य चिन्त-
नीयता तत् दर्शितं गीतायाम् । “हन्त ते कथयिष्यामि
दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ ! नास्त्यन्यो-
विस्तरस्य मे । अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यञ्च भूतानामन एव च । आदित्याना-
महं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामसि
नक्षत्राणामहं शशो । वेदानां सामवेदोऽसि देवाना-
मसि वासवः । इन्द्रियाणां मनसासि भूतानामसि
चेतना । रुद्राणां शङ्करश्चासि विद्येशोयज्ञरत्नसाम् ।
वसूनां पावकश्चासि मेरुः शिखरिणामहम् । पुरोधसाञ्च
मुख्यं मां विद्धि पार्थ ! दृष्टस्वतिम् । सेनानीनामहं स्कन्दः
सरवामसि सागरः । महर्षीणां ऋशुरहं गिरामस्यो क-
मन्दरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽसि स्यावरणां हिमालयः ।
अश्वत्थः सर्वदृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः । गन्धर्वाणां
चित्तरथः सिद्धानां कपिलोत्तितः । उच्चैःश्वरसमन्वानां
विद्धि मामष्टतोद्भवम् । ऐरावतं गजेन्द्राणां नरा-
णाञ्च नराधिपम् । आयुधानामहं वज्रं धेनूनामसि
कामधक् । प्रजनशासि कन्दर्पः सर्पाणामसि वासुकिः ।
अनन्तशासि नागानां वरुणोवाद्सामहम् । पितृणा-

णामर्थ्यं मा चासि यमः संयमतामहम् । प्रह्लादशासि
दैत्यानां कालः कलयतामहम् । मृगाणाञ्च ऋगेन्द्रोऽहं
वैनतेयश्च पक्षिणाम् । पवनः पवतामसि रामः शस्त्र-
भृतामहम् । भ्रष्टाणां मकरशासि स्रोतसामसि जाङ्गवी ।
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्जुन ! । अध्यात्मविद्या
विद्यानां वादः प्रवदतामहम् । अक्षराणामकरोऽसि
इन्द्रः सामासिकस्य च । अहममेवाक्षयः कालोधाताहं
विश्वतोमुखः । ऋष्युः सर्वहरश्चाहसुदृभवश्च भविष्यताम् ।
कीर्त्तिः श्रीवाङ्क् च नारीणां सृष्टिर्मेधा धृतिः क्षमा ।
दृष्टत्साम तथा साक्षां गायत्री च्छन्दसामहम् । साक्षा-
नां मार्गशीर्षोऽहसृष्टानां कुसुमाकारः । द्यूतं हलयता
मसि तेजस्तेजसिनामहम् । जयोऽसि व्यवसायो-
ऽसि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् । दृष्टीनां वासुदेवोऽसि
पाण्डवानां धनञ्जयः । सुनीनामप्यहं व्यासः कवीना-
सुयना कविः । दण्डोदमयतामसि नीतिरसि जिगी-
षताम् । मौनं चेवासि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवता
महम् । यज्ञापि सर्वभूतानां वीजं तदहमर्जुन ! । न
तदस्ति विना यत् स्थान्मया भूतं चराचरम् । जालो-
ऽसि मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ! । एष तद्दे-
शतः प्रीतोविभूतेर्विस्तरमया । यद्व्यद्विभूतिमत् सत्त्वं
श्रीमदूर्ज्जितमेव वा । तत्तदेववावचच्छ त्वं मम तेजोऽंश-
सम्भवम् । अथ वा ब्रह्मोक्तेन किं ज्ञातेन धनञ्जय ! ।
विष्टभ्याहंमिदं कर्तुंमेकांशेन स्थितोजगत् । दन्डये च ।
ईश्वरसाक्षिन् पु० ईश्वर एव साक्षी । वेदान्तमवशिष्टे मायो-
पहिते चैतन्ये स च वेदान्तपरिभाषायां दर्शितो यथा
“ईश्वरसाक्षी तु सायीपहितं चैतन्यं तच्चैकं तदुपाधिभूत-
मायाया एकत्वात् “इन्द्रोमायाभिः पुरुषरूपैर्यत” इत्यादि-
श्रुतौ मायाभिरिति ब्रह्मवचनस्य मायागतशक्तिविशेषाभि-
प्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणाभिप्रायतया चो-
पपत्तिः । “मायान्त प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी माया-
मसेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः” । “अजामिकां लोहित-
शुक्लकणां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो
ह्येको जुषमाखोऽनुशेते जहात्तेनां भुक्तभोगामजोऽन्यः”
इत्यादिश्रुतिषु एकवचनेन लाघवात्सुदृष्टीतेन मायाया
एकत्वं निश्चीयते । ततश्च तदुपहितं चैतन्यमीश्वरसाक्षी
तच्चानादि तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् । मायावच्छिन्नं
चैतन्यञ्च परमेश्वरः मायायाविशेषत्वत्वे ईश्वरत्वं उपा-

धित्वे सान्निवम् इतोश्चरत्वसान्निवयोर्भेदः न तु धर्मिण्योरो
श्चरतत्त्वान्निषोः । स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधी-
भूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि-
शब्दवाच्यतां मजते । नन्वोश्चरानादित्वे “तदेतत् बहू खां
प्रजायेय, इत्यादौ सृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमीच-
णसुच्यमानं कथमुपपद्यते ? । उच्यते । यथा विषयेन्द्रिय-
सन्निकर्षादिकारणवशेन जोवोपाध्यन्तःकरणस्य वृत्तिभेदा
जायन्ते तथा सृज्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधीभू-
तमायया वृत्तिविशेषाः इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदमिदानीं
पालयितव्यमिदमिदानीं संहर्त्तव्यमित्याकारावृत्तिभेदाजायन्ते
तासाञ्च वृत्तीनां तत्प्रतिबिम्बितव्यस्य च सादित्वमिति’
ईश्वरो स्तो ईश्वरस्य शिवस्य पत्नी ङोप् । इदुर्गायाम् ।
“ईश्वरोमोश्चरप्रियाम्” दुर्गास्तवः । ईश- वनिष् ङोऽप
रान्तादेशश्च । शक्तिङ्गिनोक्ततायां इवन्व्याकर्कश्याम्, ष्चुङ्-
जटाकतायाम्, पूनाकुलीकृत्ते च । ऐश्वर्यान्वितायां
स्त्रियाम् च । “ईश्वरो सर्वभूतानां त्वामिहोपहृद्ये-
शिवम्” श्रीसूक्तम् ।

ईष उच्छे (उडृतयस्यन्नेत्वात्, कणश्च आदाने) त०प०सक०
सेट् । ईषति ऐषीत् । ईषाम् बभूव आस चकार ।
ईषिता ईष्यात् ईषिष्यति ऐषिष्यत् “विश्वस्मादीषतो यज-
मानस्य परिधिः” तैत्ति० ।

ईष दाने ईषणे, सर्पणे हिंसने च भ्रादि० आत्म०सक०सेट् ।
ईषते । ऐषिष्ट ईषास्व बभूव आस चक्रे । ईषिता
ईषिषीष्ट ईष्यते ऐषिष्यत । ईषत् ईषा “शूरस्वोव त्वम-
यादीषतेवयः” ऋ० १, १४१, ८ । “अस्मादहं तन्विषा-
दीषमासः” ऋ० १, १७१ ४७ ।

ईष पु० ईष-क । उत्तममनोः पुलभेदे । “औत्तमेयान्
महाराज ! दश पुलान् मनोरिमान् । ईष ऊर्जस्मूर्ज्जश्च
मधुर्माधव एव च । शुचिः शुक्रं सहस्रैव नमस्यो नभयव
च” हरिवं०७७अ० ।

ईषत् अय० ईष-अति । १अत्ये, २किञ्चिदर्थे च । “ईषत्सहा-
स्रममलं परिपूर्णवन्द्रविम्बानुकारि” देवीमा० ईषदीषदन-
घातविद्यया तातमाहसृष्टमाविर्ब्रयन्” कुसुमा० । “ईषद-
कता” प्रा०समा० । ईषदुष्यः ईषत्पाण्डु । इष्टव्यार्थे च
“ईषद्वीतं नवं शुक्तं सदृशं यच्च धारितम्” वशिष्ठः ।
“ईषत् सूक्ष्मतनुकमिति रघुनन्दनः” एतदुपपदे धातोः
खल् ईषत्करः ईषहमः । इषादेस्तु युच् वा । ईषहर्षः
ईषहर्शनः । एतत्पूर्वे आट्रो उपपदे खल् ईष-

दाटाङ्करः “ईषदाटाङ्करोऽप्येषः भट्टिः ईषदाटाङ्गवम् ।
ईषत्कार न० ईषत् ङ-खल् । १लेषे, २अत्ये च । ३अत्य-
प्रयाससाध्ये लि० । [वर्थे २तद्वति लि०

ईषत्पाण्डु पु० “ईषदकतेति” पा०स० । १अत्यपाण्डौ धूसर-
ईषदुषा पु० “ईषदकतेति” पा०स० । अत्यतप्ते १मन्दोष्णि
२तद्वति लि० [२तद्वति लि०

ईषदृक्त पु० “ईषदकतेति” सा०स० । अत्यरक्तवर्णे १अत्यक्तुरागे
ईषा स्त्री ईष-क । १शकटस्य दोषंकाठे “देवानामित्युपस्तम्भ-
नस्य पश्चादीषाम्” कात्या० २, ३, १४, “शकटस्य दोषं
काठमोषा” वेददी० । २रथावयवभेदे च “ईषामन्ये ह्या-
नन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” भा०व०२४०अ० “पाञ्चालस्य
रथसेषामानुत्य सहसाऽपतत्” भा० आ० १३८अ० ।
इहलद्युगयोर्भध्यमकाठे षलाङ्कलदण्डे च ।

ईषादन्त पु० ईषेव दन्तोऽस्य । १दोषदन्तमजे २उदपदन्ते लि०
ईषिका स्त्री ईषेव “ईषे प्रतिज्ञताविति” पा०कन् । १गजाच्च
गोलके, २तूळिकायाम्, ३अस्त्रविशेषे च । “सोऽभिमन्त्र
शरेषीकामोषिकास्त्रेषु वीर्यवान् काकं तमभिसन्धाय
ससर्ज पुरुषर्षभः” रामा० । फर्फरीकादि०नि० ईषी-
कापि । तूळिकायाम् वृषभेदे “सोऽभिमन्त्र शरेषीका
मोषिकास्त्रेषु वीर्यवान्” ईशिकेति ताडव्यसध्योऽप्यन्तार्थे ।

ईषिर पु० ईष हिंसने किरच् । अग्नौ उच्छ्वलदत्तः ।
ईषा पु० ईष-सर्पणे करणे मक् । १कामदेवे ईष ईक्षणे कर्म षि
मक् । २वसन्तर्त्तौ च उच्छ्वल० ।

ईह चेष्टने भ्वादि० आत्म०अक०सेट् । ईहते ऐहिष्ट ऐहिदुम्
ऐहिध्वम् । ईहाम्-बभूव आस चक्रे ईहिता ऐहिषीष्ट
ऐहिष्यते ऐहिष्यत । ईहनम् ईहा ईहमानः ईहितः
“शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्वत्त्वा पृथक् क्रिया” सृतिः ।
“ऐहिष्ट तं कारयितुं क्तात्मा” भट्टिः । प्रियाणि
वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितम् । “हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्च-
क्राते तौ परस्परम्” इति च किरा० । अस्य इच्छापूर्व-
कवेष्टापरत्वे सक० “नेहेतार्थान् प्रषङ्गेन” मनुः । “तस्या
राधनमीहते” गीता ।

ईहा स्त्री ईह-अ । १चेष्टायाम्, २उद्यमे, ३वाञ्छायाञ्च ।
“ईहादेहार्थनशःस्याज्जन्मर्त्त उपतापिते । ज्योति० ।

ईहामृग पु० इहां मृगयते अण् ईहामृगानो वा मृगः
पशुभेदः । (नेकड़ावाच) । १टके ईहया ईहासाध्वो मृगः ।
२कृत्विमृगणे अलङ्कारयामृगवृत्तिते शनाटकभेदे च साहि०
ईपरि० । यथा “ईहामृगो मिश्रवृत्तचतुरङ्गः प्रकीर्त्तितः ।

सुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहणं तथा । नरदिव्यावनियमौ
नायकप्रतिनायकौ । ख्यातौ धीरोद्धतादन्धो गूढभा-
वादयुक्तवत् । दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शङ्काराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् । पताका
नायका दिव्या मर्त्यावापि दर्शयताः । युद्धमानीय संरम्भ-
परं व्याजान्निवृत्तं ते । महात्मानो बधंप्राप्ता अपि बध्याः
स्युरत्र नो । एकाङ्कोदेव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः । दिव्य-
स्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षड्तीतरे । मित्राणि ख्याता-
ख्यातानि । अन्यः प्रतिनायकः पताकानायकास्तु नायक-
प्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको ऋगवदलभ्यां
नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीतोहाऋगः यथा कुसुमशेखर-
विजयादि'

ईहाल्लक पु० ईहाप्रधानो हक । (नेकडियावाध) ईहाहणे ।
ईहित लि० ईह क्त । १चेष्टिते २अपेक्षिते भावे क्त ।
३उद्योगे ४चरिते न । 'समीहितार्थासिद्धिःस्यात्'तन्त्रम् ।

इति वाचस्पत्ये ईकारादिशब्द-निरूपणम् ।

उ

उ-शब्दे भृदि० अक० आ० अन्दि । अवते औष्ट । उवे ओता
ओषीष्ट ओष्यते औष्यत । अवनम् उतः । "उवे अस्व
सुखाभिके यथेवाङ्ग भविष्यति" ऋ० १०, ८६, ७ ।
उ अव्य० उ-क्लिप् न तुक् । १सम्बोधने २कोपवचने, ३अनुक-
म्पायां, ४नियोगे (अवधारणे) "उमेति मात्वा तपसे
निषिद्धा पश्चादुभास्व्यां सुसुखी जगाम" कुमा० । "उदु
ष्य देवः सविता स, वाय" ऋ० २, ३८, १ । "उपो रुरुचे
युवतिर्न योषा" ऋ० ७, ७७, १ । "नेत्यो अथेमं लोकं
पुनरापद्यन् इति" हृ० उ० । "एष उ एवासाधु कर्म
कारयति तम्"श्रुतिः ५ अङ्गीकारे ६प्रश्ने च"हेमच०, ७पा-
दपूरणे । अतति सातत्येन तिष्ठति अत-डु । दशिवे पु० ।
स्वरूपार्थे कारः उकारोऽपि शिवे "अकारो विष्णुरद्विष्ट
उकारस्तु महेश्वरः । मकारस्तु स्रुतो ब्रह्मा प्रणवस्तु
नयार्थकः" इति श्रीमित्यस्य अवयवार्थनिरूपणे पुरा० ।
उशब्दात् स्वरूपार्थे कारः । उकारः । ब्रह्मस्वरः । स च

उत्तानुदात्तस्वरितभेदेन प्रथमं त्रिधा पुनः अनुनासिका
ननुनासिकभेदेन प्रत्येकं द्विधेति षड्विधः कारतकारानुचरस्तु
ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन त्रिविधोऽपि प्रत्येकं प्रागुक्तभेदषट्कात्
अष्टादशविधः । तस्य वर्णस्य कूण्डलिनीरूत्वादिना-
ध्येयत्वसुक्तम् कामधेनुतन्त्रे यथा "उकारं परमेशानि ।
विदुः कूण्डलिनीं स्वयम् । पीतचम्पकसङ्घाशं पञ्चदेवं
सदाऽमलम् । पञ्चप्राणमयं देवि ! चतुर्वर्गप्रदायकम्"
तन्त्रान्तरे अकारोकारमकारात्मकप्रणवस्य मध्ये द्वादश-
कलात्मकार्कमण्डलरूपेण अकारस्य, षोडशकलात्मकचन्द्र-
मण्डलरूपेण उकारस्य, दशकलात्मकवज्रमण्डलरूपेण
च मकारस्य ध्येयत्वोक्त्या अभेदोपचारात् षोडशकला-
त्मके, ६चन्द्रमण्डले च तत्र मकारान्तस्यैव तन्नामतेति
वह्वः । उ, इत्यस्य एकाज् निपातत्वात् प्रमह्यसंज्ञा तेन
अचि परे न सन्धिः । उ-उमेशः" सि० कौ० । "एष उ
वासाधुकर्म कारयति तम्" श्रुतिः । स चचादिगण्यः ।
उकानह पु० पीतरक्तवर्षे लण्णरक्तवर्षे च षोटके । हारा०
उकार पु० उ-स्वरूपार्थे कारः । उ-स्वरूपे वर्षे । "अका-
रश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयोत् निरदु-
हत् भूर्भुवःस्वरितीति च"मनुः । २महेश्वरे च उशब्दे उ० ।
उक्त लि० वच-डुहा० गौषे कर्मणि क्त । यस्य ज्ञानाय कथ्यते
ऽतादृशे जने । "अनुक्तेनापि वक्तव्यं सुहृदा हितमि-
च्छता" नीतिः "तथेत्युक्ता च सा देवी" पुरा० गौषक-
र्मासमभिव्याहारे तु सुखे कर्मणि क्त । २कथिते
वाक्यादौ ३शक्त्याबोधिते "उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः स-
म्भावितानि च" । श्रुतिः "उक्तार्थानामप्रयोगः व्या० प० ।
भावे क्त कथने न० । "सम्प्रत्यसायतं वक्तुसुक्ते सुसल-
पाणिना" भाषः । ४एकाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री मेदि०
'उक्तान्युक्ता तथा मध्येति' हृत्त० र० केचिदत्र "उक्था-
त्युक्थेति पठित्वा उक्थाशब्दस्तदर्थे इत्याहुः । उक्तश्च
प्रायेण अभिधाशक्त्या बोधितार्थ एव । "प्रधानविषया
शक्तिः प्रत्येनाभिधीयते । यथा गुण्ये तथा तद्वदनुक्ताऽपि
प्रतीयते" मत्त० । शक्तिः कारकशक्तिरित्यर्थः ।
उक्ति स्त्री वच-भावे क्तिन् । कथने । "अतिसंक्षिप्तचिरन्नो-
क्तिभिः" उक्ता० । उक्तिप्रत्युक्तिरूपं वाकोवाक्यम्" छा० भा०
२शब्दशक्तौ च "एकयोक्त्या पुष्पवनौ दिवाकरनिशा-
करौ" अमरः ।
उक्त्य न० वच-थक् । अप्रगीतमन्त्रसाध्ये "स्त्रोत्रे" इन्द्राय
नन मर्मयोक्त्यानि च त्रयीत नः" ऋ० १, ८९, ५ । "उक्था-

नि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि' भा० 'अथ योऽसा-
 वन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क् तत् साम तद्यजुःतद-
 क्थं तद्व्रज्ज' ऋ० उ० । तथा हि स्तोत्रं द्विविधं
 प्रगीतमन्त्रसाध्यमप्रगीतमन्त्रसाध्यञ्च तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यं
 यस्मिन् अप्रगीतमन्त्रसाध्यन्तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः ।
 गवामयने प्रायण्योयसंज्ञकाच्चे पाथपञ्चदशस्तोत्रात्मके
 २चतुर्विंशस्तोत्रभेदे उपचारात् इतत्साध्ये उक्त्ययागे
 च तद्विधानञ्च' ता० ब्रा० ४ अ० २ ख० उक्तं यथा "प्रा-
 यण्योयमहर्भवति" इत्युपक्रमस्य "चतुर्विंशं भवति" ४
 क० "इदमहर्कथसंस्त्यन्तु सर्वेषु स्तोत्रेषु चतुर्विं-
 शैव स्तोमः कार्यः ४ । तदेतत् प्रशंसति' भा० ।
 "चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री तेजोब्रह्मवर्चसद्गायत्री तेज एव
 ब्रह्मवर्चसमारभ्य स्वयन्नि" ५ । "अथञ्च स्तोमचतुर्विंशति-
 संख्याकः गायत्री च चतुर्विंशत्यक्षरा सा च गायत्री तेजः,
 प्रजापतिस्त्रिधादग्निना सहोत्पन्नत्वात् अस्मास्तेजोरूपं
 ब्रह्मवर्चसं च तेजोऽवान्तरभेद इति तेजोब्रह्मवर्चसरूपा
 गायत्री । एवं सति चतुर्विंशतिस्तोमं प्रथमतः प्रयुञ्जानाः
 साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरं प्रारभन्ते अस्मिन्नहनि प्रयु-
 ञ्जानाः संख्याद्वारेण तेजोब्रह्मवर्चसञ्चारभ्य अवपभ्य
 स्वयन्नि स्वमं गच्छन्ति । पुनरपि विहितं स्तोमम् अनूद्य
 प्रशंसति' भा० । "चतुर्विंशतिर्भवति चतुर्विंशो वै संवत्सर-
 रः साक्षादेव संवत्सरमारभन्ते" ६ । "चतुर्विंशत्यङ्गमासात्मक-
 त्वात् संवत्सरस्य चतुर्विंशत् तथा सति चतुर्विंशस्तोमं
 प्रथमतः प्रयुञ्जानाः साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरमार-
 भन्ते ६ । अथेवं स्तोमं स्तोत्रीयागतसंख्याद्वारेण प्रशं-
 सति' भा० । "यावत्सचतुर्विंशत्योक्तस्य स्तोत्रीयास्तावत्स्यः
 संवत्सरस्य रात्रयः स्तोत्रीयाभिरेव संवत्सरमाप्नु-
 वन्ति" ७ । "पञ्चदशस्तोत्रे अस्मिन्नहनि पञ्चदशसु स्तोत्रेषु
 प्रत्येकं चतुर्विंशस्तोत्रीयायुक्तेषु परिगणनायां मित्वा
 षष्ठ्युत्तरत्रिंशत्स्तोत्रीया भवन्ति । तथा सति चतुर्विंश-
 स्तोमस्य यावत्स्यः स्तोत्रीयाः संवत्सरापि तावत्स्योरात्रयः
 एवं प्रयुञ्जानाः सत्रियस्तेन चतुर्विंशतेन स्तोत्रीयाभिरेव
 संवत्सरं प्राप्नुवन्ति ७ । स्तोत्रसंख्यायापीदमहः प्रशंसति'
 भा० । "पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदशाङ्गमासस्य रात्रयो-
 ऽङ्गमासस्य एव तत्संवत्सरमाप्नुवन्ति" ८ । "स्मटोर्थः ८" । अथ
 स्तोत्रशस्त्राणि ससुद्धित्वं तत्संख्यायापीदमहः प्रशंसति' भा०
 "पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि समासो मासस्य एव
 सत् संवत्सरमाप्नुवन्ति ८" स्मटोऽर्थः ८ भा० । तत्राग्निष्टोम-

कर्तव्यत्वरूपं पूर्वपक्षसुपन्यस्तोत्तरपक्षमाह "अथो खल्वा-
 उक्तयमेव कार्यमहः सप्तद्वै" १३ । "अथो इति पूर्वपक्ष-
 व्याख्यानार्थः । उक्तयसंस्थमेवैदहः कार्यः किमर्थमहः स-
 प्तद्वै सम्पूर्णताया इति ब्रह्मवादिन आहः । अग्नि-
 ष्टोमे हि पूर्वयोः सवनयोः पञ्च पञ्च स्तोत्राणि तृतीये तु
 द्वे एवेत्यहः सप्तद्विर्न भवति, उक्त्ये तु तृतीयसवने
 पञ्च स्तोत्राणीत्यहः समृद्धं भवति १३ । उक्तयसंस्थाङ्गो-
 कारे युक्त्यन्तरमाह' भा० । "सर्वाणि रूपाणि क्रियन्ते
 सर्वं ह्येतेनाप्यते" १४ "उत्तरेषामहं सम्बन्धोनि यानि
 रूपाणि स्तोमपृष्ठविभक्त्यादीनि तान्यस्मिन्नुक्त्ये क्रियन्ते
 अतः सर्वं हि यत्सम्बन्धिरूपं तेनाह्ना उक्तयसंस्थेन
 आप्यते प्राप्यते तत् उक्तयसंस्थैव कार्यं त्यर्थः । सर्वरूप-
 करणञ्च सर्वावापि स सम्पादानद्वारेणेति निदानकारे-
 णैवस्युच्यते, "अथो खल्वाहः सर्वाणि रूपाणि क्रियन्त इति"
 आचार्याः एतेष्वेव सर्वान् स्तोमान् सर्वाणि पृष्ठानि
 सर्वा विभक्त्योद्देशरारूपानि इति विभक्तिमात्रेण कल्प-
 यन्त इति संभ्रहोक्ता पुनस्त्रिंशत्पञ्चदशौ चतुर्विंशः स-
 म्पाद्यत इत्यादिना' १४ भा० । एतान्येव स्तोमपृष्ठादीनि
 प्रत्येकं क्रमेण विविच्य तत्र प्रदर्शितानि तत्सर्वं तत्
 एवागन्तव्यम् । तत्र च तस्मिन्नहनि यथा स्तोमादिकं
 विधेयम् तदपि तत्रैव दर्शितं ततएव तदवसेयम् । अत्र
 उक्तयसाध्ययागे अभेदोपचार इति बोध्यम् ।

४ होत्रायां स्त्री उक्थायस्त्वयन्दे उदा० उच्यतेऽनेन
 करणे थक् । ५ उक्तयसाधने प्राणे च "यस्य क्षणवियोगेन
 लोकोऽह्यप्रियदर्शनः । उक्त्येन रहितो ह्येष मृतकः
 प्रोच्यते यथा" भाग० १ स्क० १५ अ० ।

उक्तयपत्र ५० उक्तयानि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि
 पत्रं वाहनमिव यस्य । १ यज्ञे, स्तोत्रैरेव हि यज्ञोवाह्यते
 इति तस्य तथात्वम् । "समिद्धे अग्नावधिमामहान उक्तय-
 पत्र इन्द्रोऽभ्येतः" यजु० १७, ५५ । "यजमानो वै माम
 हान उक्तयपत्र इत्युक्तयानि ह्येतस्य पत्राणि" शत० ब्रा०
 ६, २, ३, ६ इत्युक्ते २ यजमानेऽपि । [चयात्वम् ।

उक्तयपत्र न० ६ त० । यजमाने तस्य उक्तयस्तावकत्वा-
 उक्तयभृत् ५० उक्तयं विभक्तिं सत्यक्विभजते स-
 क्तिप् दैत० । उक्तयविभाजके ऋषिभेदे "उक्तयभृतं सामभृतं
 विभक्तिं यीवाणम्" ऋ० ७, ३३, १४ । उक्तयभृतं
 उक्तयानां स्तोत्राणां संभक्तारम् ।

उक्तयवर्द्धन ५० उक्तयैः स्तोत्रैर्वर्द्धयतेऽसौ दृघ-
 णिच् कर्मणि

ल्युट् । स्तोत्रैर्वर्द्धनीये इन्द्रदेवे । 'त्वं हि स्तोमवर्द्धन इन्द्रास्तुक्थवर्द्धनः' ऋ० ८, १४, ११ । "उक्थैःशस्त्रैर्वर्द्धनीयः" भा० । इन्द्रस्य यथा उक्थवर्द्धनीयत्वं तथोक्तं "उक्थमिन्द्राय शंसं वर्द्धनं पुरुनिषिषधे" ऋ० १, १०, ५, "इन्द्रायेन्द्रार्थं वर्द्धनं दृष्टिसाधनम् उक्थं शस्त्रम्" भा० उक्थवाहस्य पु० उक्थानि शस्त्राणि वहति वह-असुन् णिञ् । शस्त्रपाठके विप्रे "यं विप्रा उक्थवाहसोऽभिप्रमं दुरायवः" ऋ० ८, १२, १२ । उक्थवाहसः उक्थानां शस्त्राणां वोढारः" भा० ।

उक्थशंसिन् पु० उक्थानि शस्त्राणि शंसति शन्स-णिनि । शस्त्रस्तावके ऋत्विग्भेदे "नयसीति द्विषः कृषोष्युक्थशंसिनः" ऋ० ६, ४५, ६ । स वीरं धसे अग्न उक्थशंसिनं त्वना सहस्रपोषिषम्" ऋ० ८, १०, ४ ।

उक्थशस्त्रम् पु० उक्थं शस्त्रं शंसति क्तिप् । शस्त्रस्तावके । उक्थशस्त्रशब्दे उदा० । पदकाले सर्वत्र तस्य ह्रस्वमध्यपाठः । स च आन्देशो ह्रस्वइति साधवः । क्तिप् प्रत्ययेनैवोपपत्तौ न आन्देशत्वमित्यन्ये । "तस्मादुक्थशंसं भूविषं परिचलते" शत० ब्रा० । १०, ५, २, ५ ।

उक्थशस्त्रम् पु० उक्थानि शंसति शन्स-णिनि नि० बलोपः उप० स० । शस्त्रशंसके । "शुचीदयन्दीधितिस्तुक्थशसः" ऋ० ४, २, १६ । "अस्य पदकाले ह्रस्वम्ब्रान्दसः" साधवः । "नीहारेण प्रावृता जल्प्राचासुवप उक्थशसश्चरन्ति" ऋ० १०, ८२, ७ । "नरः शंसन्त्युक्थशस उक्था" ऋ० ७, १६, ६ ।

उक्थशुष्म नि० उक्थं शस्त्रं शुष्मं बलं यस्य । उक्थरूपबलशुक्ते स्तथादिवाक्ये "ससृष्टं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरव्यचसम्" ऋ० ६, ३६, ३ । "उक्थशुष्मान् वृषभरान्त्वस्त्रप्रसस्तां" ऋ० १०, ६३, ३ ।

उक्थवादि पु० ईत० । तदधीते वेत्ति वेत्यर्थे विहित-ठक्प्रत्ययनिमित्ततया याणिन्नुक्ते शब्दसमूहे स च गणः "उक्थलोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपद उद्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर ह्यस्य संहिता पद क्रम संघट्ट इति परिषद् संघह गण गुण आयुर्वेदे तन्नायुर्वेदे" । "उक्थं सामविशेषलक्षणापरोपन्यविशेषोन्नतया तदधीते वेद वा औक्थिकः । सखादुक्थशब्दः टठगणौ नेष्यते" सि० कौ० ।

उक्थामद् न० उक्था होत्रया माद्यति मद्-अच् । उक्थासाधने स्तोत्रभेदे "अग्निर्व्यजुर्भिः सविता स्तोमैरिन्द्र उक्-

थामदैर्वृहसतिम्बन्तोभिः" कठसं० "वृहसतिरुक्था-मदानि शंसिषम्" ऐत० ।

उक्थावो नि० उक्थानि अर्वात् अर्-ई । शस्त्रस्तावके "वृहद्वते वयस्य उक्थाव्यं नृहृषामि" यजु० ७, २२ । उक्थाशस्त्र न० उक्था होत्रा च शस्त्राणि च इन्द्रः । होत्राया-मृचि शस्त्रे च । "बन्धोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभ्य आयते" यजु० १६, २८ ।

उक्थिन् पु० उक्थं स्तुत्यतयाऽस्त्यस्य उक्थ-इनि । १ शस्त्रस्तावके होत्रादौ । "प्र वामञ्चन्त्युक्थिनो नीथाविदोजरितारः" ऋ० ३, १२, ५, "उक्थं शस्त्रं तद्वनः शस्त्रिणौ होत्रादयः" भा० । "तदद्याचित्त उक्थिनोऽनुष्टुप्ति पूर्वथा" ऋ० ८, १५, ६ । उक्थं स्तोत्रसाधनतयाऽस्त्यस्य इनि । २ शस्त्रस्तुत्ये इन्द्रादौ । "हिरण्यपर्शुसुक्थिनं रशनां विभ्रतं वशिं भगमिन्द्रं वयोधसम्" यजु० २८, २३ उक्थं शस्त्रं संस्काराङ्गसाधनतयाऽस्त्यस्य इनि । ३ शस्त्रसाध्ये संस्कारशुक्ते सोमादौ । "तुभ्येदिन्द्र ! मरुत्वते सुताः सोमासो अद्रिवः हृदा ह्यून उक्थिनः" ऋ० ८, ७६, ८ । "उक्थिनोऽन्या होत्रा उक्थिनः-शस्त्रवन्नः सोमाः अनुक्था अन्याः" ऐत० ।

उक्थ्य नि० उक्थमर्हति यत् । शस्त्रस्तुत्ये देवादौ । "इन्द्रः सहस्रदावां वरुणः शंसानां क्रतुर्भवत्युक्थ्यः" ऋ० १, १७, ५ । "उक्थ्यः स्तुत्यः" भा० । "होत्रा ऋषीत् उक्थ्यः" ऋ० १, ७६, १२ । २ उक्थसाधने शस्त्रे च । "गाथ गायत्रसुक्थ्यम्" ऋ० १, ३८, १४ । उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रसुक्थ्यम्" भा० । उक्थसम्बन्धित्वात् ३ शस्त्रेऽपि । "उक्थ्यं वाचि घोषाय त्वेति शस्त्रा जपेत्" आश्व० श्रौ० ५, ६, २६ । "उक्थ्यं शस्त्रं शस्त्रसम्बन्धितया नारा० वृत्तिः । "सोमयागात् परं कर्त्तव्येषु षट्सु यागेषु मध्ये षयज्ञभेदे स च । "प्रथमं सोमा" इत्युपक्रम्य "षडुत्तरे" "अत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽग्नीर्यामः कात्या० १०, ६, २७, २८ विहितः । तत्प्रकारस्तु तत्रैव दर्शितः प्राक् । तस्य उक्थसाध्यत्वात् उक्थ्यमिति नाम ।

"उक्थे ह होत्रकाणाम्" १ । "तृतीयसवनद्रव्यनुवर्त्तते । उक्थे त्वयं विशेषः । तृतीयसवने होत्रकाणामपि शस्त्राणि भवेयुः । तानीमानोत्वाह" वृत्तिः । "एह्युषु ब्रुवाणि तन्वाग्निरगामि भारतश्चर्षणीष्टतमस्तन्नाद्यामसुर इति तच्चाविन्द्रावरुणा युवभावां राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्तः

भस्मेति याज्या । वयसु त्वामपूर्वयो न इदमिदं पुरेति प्रगाथौ । सर्वाः ककुभः प्रसंहिष्टाद्योदप्रुतोऽन्धाम इन्द्रं दृष्ट्यते युवमिन्द्रश्च वसु इति याज्या । अघाहीन्द्रं गिर्वण इत्यन्त इन्द्रं गिर्वणं क्रतुर्जनितीन् मर्त्तो भवामितः स वां कर्मणेन्द्राविष्णु मृदपती मदानामिति याज्या”२ । “अत सर्वाः ककुभ इत्युक्तं किमनेनोक्तम् । काकुभेषु तावत् प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमयोरभ्यासि सति ककुभ एव सर्वा भवन्ति । तथैव च स्तुवन्ति इन्द्रो गः । अतोऽन्यत् प्रयोजनमन्वेषणीयम् । तदिदमुच्यते । होतृकाश्च येषां प्रगाथाः स्तोत्रीयानुरूपा इतीन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्वच्छंसनं विहितम् । तत्र वार्हतेतानामेवायं विधिरित्युक्तत्वात् काकुभेष्वनुप्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थं ककुभ इति वचनम् । सर्वप्रहणं सर्वकाकुभप्रगाथसंघर्षार्थम् । तेन वार्हतेष्वेवासौ विधिरिति मन्वव्यम् । ‘इत्यन्त उक्त्यः’३ । “एवमन्त उक्त्यः क्रतुरित्यर्थः । इत्यन्तोऽग्निष्टोम इत्यस्यानन्तरम् एतानि शस्त्राण्युक्त्यः इत्यन्ते उक्त्य इत्येतावत्युच्यमाने एतानि शस्त्राण्युक्त्य एवेति गम्यते । तत् किमर्थमुक्त्ये तु होतृकाणामित्यतोऽप्यहणम् । अयमभिप्रायः । अथ सोमेनेति त्रिषु ध्यायेषु ज्योतिष्टोमाख्यः सोमयागोऽधिकृतः, स च संस्थाभेदात्सामभेदाच्चतुर्धा भिन्नो व्युत्पादितो भवति । तत्र सर्वत्र सोमेन यजेतेत्येतद्विधिविहित एवैको यागः केनचिदुपाधिवशेनाभ्यस्तो भिन्नो नाम प्रतीयते । अतः सर्वेषां प्रकरणत्वे प्राप्ते अग्निष्टोम एव प्रकरणी, अन्ये तस्यैव गुणा विकारा इति ज्ञापयितुमुक्त्य इत्युच्यते । उक्त्य एतावदेवोपदेशिकं, अन्यत् सर्वमातिदेशिकमित्यर्थ इत्येवं आश्व० श्रौ० ६, १, १० तस्य प्रकारोऽभिहितः उक्त्येन संस्कार्यो यज्ञरूपे प पात्रभेदे । ‘उक्त्यप्रसुपयाम गृहीत, इति’ कात्या० ६, ६, २१ । ‘उक्त्यादि’ कात्या० १४, २, १० उक्त्यप्रहणादि प्राक्तं कर्म भवति उक्त्यस्याख्या उक्त्यप्रसक्तं यज्ञं गृह्णाति’ कर्कः । प्रायुक्त्यान्तरत्वेतीयगृह्णत्वात्वेण इन्द्रमस्त्व इति’ कात्या० १०, १, १४ । आग्रयणप्रहणानन्तरमुक्त्यप्रहणात् प्रागिति’ कर्कः ।

उत्त-सेचने भा० सक० प० सेट् । उच्चति औचीत् उच्नाम्-बभूव आस चकार । उच्चिता उच्च्यात् उच्चिष्यति औच्चिष्यत् । उच्चितव्यः उच्चणीयः उच्च्यः । उच्चिता उच्चन् उच्चितः । उच्ना उच्चणम् । उच्चित्वा ससुच्य ।

कर्मणि उच्चते औचि उच्चमाश्वः ‘उच्चन्यस्मै मरुत्प्रहिताइव’ ऋ० १, १६, ६, ३, ‘औचन् शोषितमम्भोदाः’ भट्टिः । ‘उच्नां प्रचक्रु नेगरस्य मार्गान्’ भट्टिः । अव्यवधाने एवासुप्रयोगविधानात् प्रशब्दव्यवधानात्प्रसक्तिरतोऽल जयमङ्गलेन उच्चान् प्रचक्रु रिति पठितम् उच्चान् सित्तानिति तदर्थः ‘एतमुच्यता मधुवसुं मर्चते’ ऋ० १, ८७, २, ‘गङ्गा-प्रवाहोचितदेवदारु’ कुमा० । ‘गन्धवद्गुधिरचन्दनोक्षिता’ ‘किञ्चिदुचितप्रिखण्डकावुभौ’ रघुः । क्वचिदस्य पदव्यत्ययः । ‘अहमपो अपिन्वसुत्तमाणाः’ ऋ० ४, ४२, ४ ‘तसुत्तमाणासव्ये वारे पुनन्ति’ ऋ० ६, ६६, ५ ‘प्रसव्य-मात्मानसुदकैः पर्युच्चने’ आश्व० श्रौ० । उच्चणञ्च इत्येव संयोगविशेषजनकव्यापारः । (सेचा) ।

अभि+अवतानपाणिना सेचने । ‘उच्चानेनैव हस्तेन-प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम् । न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिर-आऽवोक्षणं स्तुतमिति’ इन्द्रोप० उक्तः । तथार्थत्वम् । अभ्युक्षणशब्दे विष्टितिः ‘परस्पराम्युक्षणत-पराणाम् रघुः । ‘धिरसि शकुन्तलामभ्युच्च’ शकु० । ‘अथाङ्गिरभ्युच्चति, एष वा अपां सम्भारो यदङ्गिरभ्यु-च्चति’ शत० ब्रा० २, १, १, ३, ।

अव+तित्यं क्पाणिना सेचने ‘दक्ष्णा मधुमिन्त्रेणावोच्चति’ तैत्ति० । ‘उच्चतमवोच्चितं भवति यत्नैवसुपाव-हरत्युद्धते वा अवोच्चितेऽग्निमादधति’ शत० ब्रा० ६, ४, १८, ‘उच्चत्यावोच्चति यत्नैवसुपावहरति’ शत० ब्रा० ६, ८, १, १२, । ‘तिरच्चाऽवोक्षणं स्तुतम्’ इन्द्रोप० ।

आ+समन्तात् ईषद् वा सेचने ‘आ नोगव्यूतिसुत्तं एतेन’ ऋ० ७, ६, २, ५ व्यवहितश्चेति उपसर्गस्य व्यवधानम् । उद्+उज्झं देशात् सेचने । ‘किं तृतीयमेतां दिशसुदौजीः?’ शत० ब्रा० ११, ५, ३, ४ । [ब्रा० ३, ७, ४, ६] ।

उप+सामीप्येन सेचने । ‘अघस्तादुपोक्षत्वापोदेवीः’ शत० निस्+ निशेषेण सेचने । ‘यत्सुच्यप आनीय निरौच्चिषम्’ शत० ब्रा० ११, ५, ३, ७ ।

परि+वेष्टनाकारेण समन्तात् सेचने ‘प्रसव्यसुदकैरात्मानं पर्यु-च्चने’ आश्व० ६, १२, ‘प्रसव्यं वामावर्त्तनेन वेष्टयित्ये-त्यर्थः ना० ष० । ‘आहवनीयं पर्युच्योदधारं निनयत्या गार्हपत्यात्’ कात्या० ४, १३, १६, ‘पर्युच्य हस्तगृहीतेनोद-केन समन्तात् सित्वा’ कर्कः । ‘पर्युच्चितं ससिदसि’ कात्या० ४, १४, ३० ।

अ+उच्चानहस्तेन सेचने ‘उच्चानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकी-

चित्तम्' इन्दो० उक्तेस्तथार्थता 'अधिधानं प्रोक्षिताभ्याम्'
कात्या० ६, १०, ४, 'तं यत्रं वर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं
जातमग्रतः' ऋ० १०, ६०, ७, 'प्रोक्षिताः स्य अग्नये त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि । अग्नोषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि' यजु०
६, १२, 'क्षणोऽस्याखरेषो अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । वेदि-
रसि वर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि । वर्हिरसि सुगभ्यस्ता जुष्टं
प्रोक्षामि' यजु० २, १, 'रक्षोहणो वो बलमहनः प्रो-
क्षामि वैष्णवान्' यजु० ५, २५, 'संस्कारः पुंस एवेष्टः'
प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः' कुसुमा० 'इत्युक्तेः पुरुषसंस्कार
इति नैयायिकाः । भीमांशकमते इत्यसंस्कारः इति भेदः
अभ्युक्षणाद्ये विवृतिः । 'प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसम्' मनुः ।

सम्+प्र+ सस्यक् प्रोक्षणे । 'प्राणानायस्य संप्रोक्षेत्-
चेनाद्भवेतेन तु' या० सूतिः ।

वि+विशेषेण सेचने 'ज्वयो वि रोखज्जठरे विश्वस्रते'
ऋ० १०, ६२, ५, 'व्यवहितश्चेति' पा० उपसर्गव्यवधानम् ।
'केशमिश्रेण हास तां व्यौक्षदोषं धयेति' शत० ब्रा०
२, २, ४, ५ ।

अभि+वि+ आभिमुख्येन विशेषेण सेचने । 'तत्तच्छाडु तथैव
संख्यज्याम् यथाग्निं नाभिव्युक्षेत्' शत० ब्रा० १, २, १, १०
सम्+सस्यक् सेचने । 'समुक्षितं सुतं सोमम्' ऋ० ३,
६०, ५ । 'इदं ते अन्नं युज्यं समुक्षितम्' ऋ०
८, ४, १२

उत्त लि० उत्त-अच् । १ सेत्तरि 'सुप्रतिष्ठा मनोवृहदुच्चाय नः'
यजु० ८, ८४, कर्मणि घञ् । २ सित्ते 'उत्तान् प्रचक्रुः' भट्टिः
उत्तण न० उत्त-ल्युट् । इवद्व्येण संयोजनव्यापारे 'व-
सिधमन्वोक्षजात् प्रभावात्' रघुः । [भावस्ये वृषे ।

उत्ततर ए० अल्प उत्ता ह्रस्वत्वे तरप् । अप्राप्तवाह-
उत्तन् ए० उत्त-कनिन् । १ वृषे, २ ऋषभौषधौ च । 'विदलित-
महाकूलासुक्ष्णं विषाणविषट्टनैः' भाषः । 'उक्षेव यूथा-
परियन्त्रावीत्' ऋ० ६, ७१, ६ । 'उत्ता भिसाति प्रति
यन्ति धेनवः' ऋ० ६, ६६, ४ । 'शरद्वृषनादुदीधितिमानि-
वोक्षः' कुमा० 'न वराहं न चीक्षाणं न ऋमान् विविधां-
स्तथा' भा० व० १२ । 'उत्तारणं पत्न्या सह ओदनेन तस्मात्
कपोतात् प्रति ते नयेद्वा' भा० व० १६६ । 'नीलं
चीक्षाणं मेध्यमप्यालभेत' भा० आश्व० ११ अ० । ३ सेच-
नकर्त्तरि । सेचके लि० । 'उत्ता ससृदो अरुपः सुपर्णः'
ऋ० ५, ४७, ३, 'उत्ता विभक्तिं भुवनानि वाजथुः' ऋ०
६, ८३, ३ । आत्मन उत्ताण्यं वृषनिष्कृति उत्तोयति

वेदे तु न नलोपः । उच्चख्यति । 'वयं हि वां हवामहे
उच्चख्यन्तो व्यञ्चवत्' ऋ०, ६, ६ । ततः कर्त्तरि उ उच्चख्यु,
आत्मनोऽपेक्ष्यौ 'व्यञ्चस्तावसुविदमुच्चख्युरप्राणादृषिः' ऋ०
८, २३, १८ । जातवृद्धमहद्गाः परस्य अच् समा० । जातोच्चः
वृद्धोच्चः महोच्चः 'महोच्चं वा महजां वा ओत्रियाय प्रक-
ल्पयेत्' सूतिः 'विलोक्य वृद्धोच्चमधिष्ठितं त्वया' कुमा० ।
उच्चोऽपत्यम् अण् टिलोपः । औच्च तदपत्ये तस्येदमि-
त्यणि अनपत्ये तु नलोपः न टिलोपः । औच्च सि० कौ०
उच्चणां समूहः वुञ् । औच्चक वृषसंघे न० । कुरुपूर्ववंश्ये
४ राजभेदे च । तस्य गोत्रापत्ये ख्य न वृद्धिः । उच्चख्य-
तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । तदन्तत्वात् फक् उच्चख्यायनः
'अज्जमुच्चख्यायने रजतं हरयाणे' ऋ० ८, ५, २, २२ ।
'उच्चनामा कश्चित् कुरोः पूर्वजः तस्य गोत्रपत्ये उच्चन्
शब्दात् ख्यः तदन्तत्वात् फक् । संज्ञापूर्वकविधिरनित्य
इति न वृद्धिः अथञ्च आन्दसः लोकोऽस्य न प्रयोगः' भा० ।

उत्तवश् लि० उत्ता वशा वशास्थानोयो यस्य । वन्त्याऽ-
लाभे वशात्वेन कल्पितवृषके ऽयजमानभेदे । तत्र वशा-
रूपादिकमभिधाय वृषस्य तत्प्रतिनिधित्वम्' शत० ब्रा०
४, ५, १, ६, उक्तं यथा 'मैत्रावरुणो वशा भवति यत्र वै
देवाः रेतः सित्तं प्राजनयंस्तदग्निमारुत' मित्युप-
क्रम्य पश्वादीनामुत्तिसभिधाय 'अथ यदा न कश्चन
रसः पर्यगिष्यत त एषा मैत्रावरुणो वशा ससभवत्
तस्मादेषा न प्रजायते रसाद्वि रेतसः पशवस्तद् यदन्तः
ससभवत् तस्मादन्तं यज्ञस्यानुवर्त्तते तस्माद्वा एषाल न
प्रजायते मैत्रावरुणो वशाऽवक्तृ प्रतभा भवति यदि वशां न
विन्देदप्युत्तवश एव स्यात्' । २ वृषायत्ते लि० । 'उच्चवेहृदपि
वेहृत्स्थानोयकल्पितवृषे यजमाने' शत० ब्रा० उद्विधिरुक्तः ।

उक्षित लि० उत्त-क्त । सित्ते उत्तधातौ उदा० ।
उख् गतौ भ्रादि० पर० सक० सेट् । ओखति औखीत् उवोख
जखतः ओखिता उख्यात् ओखिष्यति औखिष्यत् उखा ।
उख् गतौ इदित् भ्रादि० पर० सक० सेट् । उख्ति औखीत् ।
उखाम्—वमूव आस चकार । उखिता उख्यात् उखि-
ष्यति औखिष्यत् ।

उखर्वल ए० उख-वलच् रुडागमः क्तिञ् । भूरिपत्वे
दृश्यभेदे राजनि० 'बलदो र्चिकारी च पशूनां सर्वदा-
हितः' । अस्य गुणः राजनि० उक्तः ।

उखल ए० उख-कलच् । भूरिपत्वे दृश्यभेदे उखर्वले राजनि० ।
उखा स्त्री उख-क । १ पाकपात्रे पिटादौ । (ह्राडि) ।

“द्वीक्षणं मांसवन्वा उखाया उत पात्राणि यूष्ण
आसेचनानि” ऋ० १,१६,२,१३ । ऋचमेतामाश्रित्यैव
“मांसवन्वा उखायाः” इति पा० भाष्यकृतोदाहृतम् ।
अग्निष्टकासाधने २चूलीरूपे पदार्थे तत्करणप्रकारः कात्या०
श्री० १६,१,१, चूलादौ उक्तः तच्च इष्टकाशब्दे ६६,१,७
दर्शितम् । “उखास्रत्” सि० कौ० शत० ब्रा० तृ स्यात्पीपरो-
खाशब्दस्य निरुक्तिरन्यथैवोक्ता यथा । “अधेनमुखयाद्मं
विभक्तिं इमे वै लोका उखा इमे वा एतं लोका यन्-
मर्हन्ति एभिरेतं लोकं देवा व्युविभरुरेभिरेवैनमेतल्लोकैर्वि-
मन्येषा यदुखा नाम एतद्देवता वैतेन कर्मणैतयाद-
तेमा लोकानुदखनन् यदुखनंस्तस्मादुत्खा उत्खा वैता-
मुखेयाचक्षते परोक्षं, परोक्षकामा हि देवाः” ६,७,१,२२,
२३ । अस्य “न क्रोडादिवह्वच” पा० क्रोडादिग-
णपाठात् स्वाङ्गवाचिताऽपि तेन वृहदुखेत्त्वत् न लीप्
उखायां संस्कृतं यत् । उख्य तत्र संस्कृते त्रि० । भवार्थे
दिगा० यत् । उख्य उखाभवे त्रि० । तस्य वग्यादि०
कर्मधारयसमासे आद्योदात्तता ।

उख्य त्रि० उखायां संस्कृतं यत् । उखासंस्कृते मांसादौ “शू-
ल्यमुख्यञ्च होषवान्” भट्टिः उखायां भवः दिगा० यत् ।
उखाभवे त्रि० । “उख्यान् हस्तेषु विभ्रतः” अथ० ४,
१४,२ । उख्यामग्नीन् । “अथ यद्येष उख्योऽग्निरनु-
गच्छेत्” शत० ब्रा० ६,६,१,१० । “प्रागनःकत्वोख्यस्योत्तरतः
समिदाधानम्” “अभूख्यभस्मावपनं क्रयणीयादौ” कात्या०
१६,६,१०, १५,२३ । “संबिलां कत्वोख्यं निरवपति समि-
तमिति” १७,१, १६ । स्त्रियां टाप् ततः कत्वर्गादि०
जातादौ टक्ञ् । औख्येवः उख्याजाते त्रि० ।

उगख्य त्रि० उदुमर्ण्यं उदायुधः गणो यस्य पृषो० । उदा-
युधगणोपेते “याः सेना अभीतरीराव्याधिनीरुगणा
उत” यजु० ११, ७७, “उगण्याभ्यस्तृहतीभ्यश्च वोन-
भोनमः” यजु० १६, १४ ।

उद्य पु० उच-रक् गञान्तादेशः । १महादेवे, वादुमूर्तिधा-
रिणि शिवे क्षत्रियात् जडायां शूद्रावासुत्पन्ने २संकीर्ण-
वर्षे (आगुरी) उद्यपुष्पत्वात् ३शोभाङ्गनह्वे, ४केरलदेशे,
क्रूरसंज्ञके “उद्यः पूर्वमघान्तका” इति ज्योतिषोक्ते
५नक्षत्रपञ्चके च ईवत्त्वनाभाख्ये विषे न० । ७उत्कटे
त्रि० । ऽवचायां, ६यवान्यां, १०यन्याके, ११उद्यजातेः
स्त्रियां च स्त्री टाप् । तत्र “शिववाचकोपनामनिरुक्तिं”
रथं “तमब्रवोदुभोऽसीति तद्यदस्य तन्न माकरोत् वायुस्तद्-

पमभवद्वायुर्वा उद्यस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युप्योवातोत्याहः
सोऽब्रवीत् ज्वायान् वा अतोऽस्मि” शत० ब्रा० ६,१,३, १३ ।
उक्तश्रुत्युक्तेः १२वायौ ए० । उग्ररूपत्वादेव अष्टमूर्त्तिपूजने
उप्याय वायुमूर्तये नम इति तिथितत्त्वे उक्तम् । श्वदस्य
विप्रकन्यायां जात उद्य इति स्मृतः” उशनसोक्ते १३चा-
ण्डालरूपवर्णसंकरे च क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचार
विहारवान् । क्षत्रशूद्रवपुर्जनन्तुरपनामा ततोऽभवदिति
मनुक्तादयं भिन्नः” “क्षत्रपुत्रकसानान्तु बिलौकोवधवन्ध-
नमिति” मनुः करणेन समा चास्य दृष्टिर्भागवनिर्मिता
स्मृतिः अस्योग्रस्य । १४उत्कटे त्रि० । “उद्यं शर्म महि
श्रवः” यजु० २६, १६ । १५असुरभेदे पु० “विप्रचित्तिः शिविः
शङ्कुः” इत्युपक्रम्यासुरगणनायां “वेगवान् केतुमानुष्यः
सोपव्यपोमहासुरः” हरिवं० ३६३ख० । तत्र वचायाम्
“वत्साह्वयप्रियङ्गूपायश्चाह्वयसाङ्गनैः” “उप्या कुष्ठम्”
तीक्ष्णगन्धा विडङ्गं श्रेष्ठं नित्यं चावपीडुं करञ्जम्” । “विड-
ङ्गभक्ष्णातकचित्तकोप्याकटुतिकाश्मोदसुराङ्गजाश्च” इति च
सुशु० १६तीक्ष्णवैर्ये त्रि० । १७कालिकावरणभेदे स्त्री । “वि-
प्रचित्ता तथोपोग्रप्रभा दीप्रा घनत्विषः” कालीकश्चम् ।
१८उद्यतारायोगिनीभेदे च । “महाकाल्यथ रुद्राश्चो उप्या
भीमा तथैव च” कालिकापु० १६दीर्घे च उद्यनासिकः ।
२०सर्वकार्येषु उद्यते “उप्यासोद्येष उद्यवाहवः इति”
ऋ० ८, २०, १२ । उप्यासः उद्गृह्णा सर्वकार्येषु उद्यताः”
भा० उच-समवाये इति धातोर्निष्पन्नतया क्रोधतीक्ष्णरसा-
दिना विज्ञेयसम्बन्धात् एषां च सर्वेषाम् उद्यत्वम् । उद्य-
प्रभोग्रदंष्ट्रादियोगिनीभेदेऽपि उत्कटाद्यर्धता ज्ञेयम्” भा० ।
उद्यक त्रि० उद्य+संज्ञायाम् कत् । नागभेदे । नागनाभाख्याने
“आर्यकश्चोपकश्चैव नागः कनकपोतकः” भा० आ० ३५
अ० । २शूरे च “उद्यपुत्रशब्दे उदा० ।
उद्यकर्मन् त्रि० उद्यं कर्मास्य । १हिंस्रे पञ्चादौ २प्राणिहिं-
सके २क्रूरादौ च । [वृक्षभेदे राजनि० ।
उद्यकाण्ड पु० उद्यः काण्डोऽस्य । (करेला) कारविल्ले
उद्यगन्ध पु० उद्यः गन्धः पुष्पादावस्य । १चम्पके, २कटफले ३अ-
र्जकवृक्षे ४लशुने च । ५हिङ्गुनि न० । ६उत्कटगन्धादेः
त्रि० । ७यवान्याम् ऽवचायाम्, ८अजमोदायाञ्च स्त्री
टाप् । राजनिघण्टुभेदिनी ।
उद्यचण्डा स्त्री० उप्या चण्डा कोपना कर्म० । १देवोभेदे ।
तदाविर्भावः कालिका० पु० ५६, ६, ६, अ० उक्तः “उद्य-
चण्डा तु या मूर्त्तिरद्यः दशभूजाऽभवत् । सा नवम्यां

पुरा कृष्णपक्षे कन्यां गते रवौ । प्रादुर्भूता महाभागा
योगिनीकोटिभिः सह । अनयैव मूर्त्या दक्षयज्ञो विना-
श्रितः । यथा “आषाढस्य तु पूर्णायां सत्” द्वादश वा-
षिकम् । दक्षः कर्तुं समारभे वृताः सर्वे दिवोकसः ।
ततोऽस्मिन् न दृतस्तेन दक्षेण सुमहात्मना । कपालोति
सती चापि तज्जायेति च नो वृता । ततो रोषसमायुक्ता
प्राणांस्तत्याज सा सती । त्यक्तदेहा सती चापि चण्ड-
मूर्त्तिस्तदाऽभवत् । ततः प्रवृत्ते सत्वे तु तस्मिन् द्वादश-
वाषिके । नवम्यां कृष्णपक्षे तु कन्यायां चण्डमूर्त्तिं धृक् ।
योगनिद्रा महाभागा योगिनीकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमथाकरोत् । शङ्करस्य गणैः
सर्वैः सहिता शङ्करोण च । स्वयं वभञ्ज सा देवी महा-
सत्वं महात्मनः” । “उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा
चण्डनाविका” इत्युक्ते २दुर्गावरणभेदे च ।

उग्रता स्त्री अप्स्य भावःकर्म वा तत् । उग्रस्य भावे शकर्मणि
च श्यलङ्कारोक्ते व्यभिचारिगुणभेदे । तल्लक्षणं सा०द० ।
“शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता । तत्र खेद-
शिरःकम्पतर्ज्जनातडुनादयः” । त्व । उग्रत्व तद्भावकर्मणोः
न० । ष्यञ् । औग्र्यं तत्रैव ब० ।

उग्रतारा स्त्री उग्रादपि भयात् तारयति भक्तान् तृ-श्लिच्-
वच् ५त० । तारारूपायां देव्याम् । “तारकत्वात्
सदा तारा महाभोजप्रदाविनी । उग्रापत्तारिणी
यस्मादुग्रतारा प्रकीर्त्तिते तन्नोक्ताऽस्य वा निरुक्तिः ।
तदाविर्भावः कालिकापु० ८१अ० “विनिःसृतायां
देव्यास्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा । भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा
साऽमूर्त्तौरी क्षणादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमा-
चलकृताश्रया । तासुग्रताराऽस्यधो वदन्तीह मनीषिणः ।
उग्रादपि भयाद्व्रजेत् यस्मात् भक्तान् सदाऽम्बिका । एषैवै-
कजटाख्यातिं यज्ञात्तस्या जटैकिका । शृणुतं चिन्तनं
चास्याः सम्यक् वेतालभैरवौ । यथा ध्यात्वा महादेवीं
भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् । चतुर्भुजां कृष्णवर्षां सुखण्डपा-
लाभिभूषिताम् । खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभ्रतीन्द्रवरं
त्वधः । कर्त्तुं च खर्परञ्चैव क्रमाद्दामेन विभ्रतीम् ।
खं लिखन्ती जटाकेकां विभ्रतीं शिरसा स्वयम् । सुखण्डमा-
लाधरां शीर्षे ध्रुवायामपि सर्वदा । वक्षसः नागहारन्तु
विभ्रतीं रक्तबोचनाम् । कृष्णवस्त्रधरां कथ्यां व्याप्राजिनस-
मन्विताम् । वामपादं श्वहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
त्रिन्यस्य सिंहपुच्छे तु लेलिहानां शवं स्वयम् । साट्टहास

महाघोरारावयुक्तातिभीषणा । चिन्त्योपतारा सततं
भक्तिमङ्गिः सुखेषु भिः” अन्यत्र च “रूपं शृणु नरश्रेष्ठ !
येन ध्येया सदा शिवा । कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्त-
दन्तिका । चतुर्भुजा कृशाङ्गी तु दक्षे कर्त्तृकक्षरौ ।
खड्गं चेन्द्रीवरं वामे शीर्षे त्वेकजटां पुनः । वामपादं
श्वस्रोर्वीर्निधायोत्थाप्य दक्षिणम् । श्वस्य हृदये न्यस्य
साट्टहासं प्रकुर्वती । नागहारशिरोगालामुषिता
कामदा परा” । अस्मिन् रूपविषये बह्वविप्रतिपत्तिरस्ती-
त्यतस्तद्विरूपणं तावत् क्रियते
राघवव्रते पञ्चकल्पतरौ मन्दारवृक्षप्रकरणे श्रीशङ्कराचार्य
व्रतैतदेवमूर्त्तिप्रकाशकस्तोत्रं यथा । “ज्वलत्पावक-
ज्वालयोज्ज्वालभास्वज्जितामध्यसंस्थां सुपुटां सुखर्षाम् ।
शवं वामपादेन कण्ठे निपीड्य स्थितां दक्षिणेनाङ्गुलौ
निपीड्य । वृहद्गीमलम्बोदरीं मेघवर्षां समुत्तुङ्गपीनस्तना
भोगरम्याम् । जवारागरागप्रवृत्तिलिनेतां लज्जि-
ह्वया दंष्ट्रया भीषणास्याम् । लसद्द्वीपिचर्माट्टताङ्गीं
नितम्बे जटाजूटमध्यस्थितेन्द्रीवरालीम् । शिरोदेशभा-
स्वत्पिण्डाभसर्पां जटाजूटमध्यस्थिताब्जोभ्यमूर्त्तिम् । मिश्रः
केयवन्मात् शिरस्त्रिसद्विगलच्छोणितं मानवीं सुखण्डमा-
लाम् । दधानां च पञ्चाशदाख्यातसंख्याम् अतस्त्रिंशत्सु-
खण्डालिंसंनानिताङ्गीम् । समाच्छिन्नमांसोत्करामूर्द्धदक्षे स्फुर-
त्पाणिना धारयन्तीं महाशीम् । करे वाम ईषत्स्फुर-
द्रक्तनालं लसद्दीपपङ्केरुहं धारयन्तीम् । करे सव्य उच्चै-
रधस्तादधानां शितां कर्त्तृकां वामपाद्यौ कपालम् ।
जगद्गतिं संसारसंजातजाड्यं स्रजः कर्त्तृकाधारया खण्ड-
यन्तीम् । विचित्रास्थिमाजं करालं कपालं ललाटे च
पञ्चान्वितं धारयन्तीम्” । इति तत्रैव मन्त्रप्रदेपे “महा-
दक्षिणकटाहिभूषणाम् इत्यनेन अष्टनागनासदक्षिणरूप-
त्वोक्त्या तेषां भूषणविशेषकृतया यथा स्थितिस्तथा तत्रैव
दर्शितं यथा । “जटास्नान्तः श्वसोश्च तच्छको महादि-
पङ्को हृदि हारभूषणम् । तथैव कर्कोटकतोपवीतकम् स
मेखलायामथ देवि ! वासुकिः । स शङ्कपालः किल कङ्क-
शोद्धतः करेषु, पद्मः पदयुक्समाश्रयः । भुजेषु नागः कुलि-
कोऽङ्गदे मतः” इति “तेषां वर्णा अपि क्रमशोदर्शिताः
सितोऽथ रक्तोऽथ लज्जितोऽथ सचक्रः तथैव पीतोऽथ सितश्च पाटलः ।
भुजङ्गमानामिह वर्षेजातयो भवन्ति सर्वेषु नरेषु सन्ति ताः” ।
तन्नायं निर्गलितायैः अत्र लिङ्गपिण्डैकजटा जवाकुसुम-
सङ्गाशतशकनागकृतकुण्डला शुभ्रशेषनागकृतहारा दूर्वा-

दलश्यामनागङ्गायज्ञोपवीता नीलवर्णा लम्बोदरी स्वर्वा
चतुर्भुजा तत्र उपरि दक्षिणे सरक्तमांसखण्डमण्डितमुष्टि-
निविष्टजटाजूटसंलग्नोपखण्डविभूषितकरा उपरि वामे
रक्तनाभकिञ्चिद्विकस्रनीलोत्पलकरा अधस्तात् दक्षिणे
बीजभूषितकर्तृकालङ्कृतकरा अधस्तात् वामे त्रिजगज्जाड्य-
खण्डककपालमण्डितकरा भुजचतुष्टये धूम्राभनागङ्गातको-
यूरा कनकाभनागङ्गातकङ्कणा शवाहृदा प्रत्यालोढस्थाना-
धिष्ठिता निर्भरयन्त्रणाप्रायेण शवहृदयस्थितदक्षिणचरणा
शवोरुद्वयस्थितप्रासारितवामपादा कुन्दाभनागङ्गातकटीसूता
पाटलनागङ्गातपुरालङ्कृता सद्यस्किन्नगलद्रधिरान्योन्यकेश-
प्रथितपादपद्मप्रलम्बित-पञ्चाशत्तमन्दमुण्डमाला ज्वल-
दनलचितामध्यस्थिता द्वीपिचर्मालङ्कृतकण्णवस्ता योधि-
दखिलाङ्गारभूषिता मौलावद्योभ्यरूपनागभूषिता पञ्च-
संस्थानितकपालमालाभूषितललाटा ललाज्जिह्वा वृहद्दंष्ट्रा
द्वयैव रूपा । अत्र प्रमाणवाक्ययोः शवहृदयस्थिते वामद-
क्षिणपादयोर्विकल्पित्यतोमूर्त्तिद्वयमित्यन्ये । प्रत्यालोढपादा-
ङ्गिशवहृदित्युक्तेः आलोढं दक्षिणं पादं प्रत्यालोढं तु
वामकमित्युक्तेः आलोढशब्दे दर्शितवाक्याच्च प्रत्यालोढ-
शब्दस्य आलोढविपर्ययरूपत्वात् वामचरणस्यैव शव-
हृदयस्थितिर्इति तु न्याय्यम् ।

उग्रधन्वन् पु० उग्रं धन्यस्य व० स० अनङ् समा० । शिवे
शयानुभिरसङ्गधनुषके त्रि० । 'स इषुहस्तैः स निष-
ङ्गिर्भिवशी संसृता सयुध इन्द्रो गणेन । संसृष्टजित् सोमपा
बाङ्गशङ्खुग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता" ऋ० १०, १०३, ३ ।

उग्रनासिक त्रि० उग्रा दीर्घा नासिका यस्य । दीर्घनासिके ।

उग्रपुत्र पु० उग्रस्य शूरस्य पुत्रः । शूरवंशजाते । "काश्यो वा
वेदेहो गोपपुत्रः उज्ज्वं धनुर्धिव्यं कृत्वा" शत० ब्रा० १४,
६, ८ । "उग्रपुत्रः शूरान्वयः" भा० "उग्रस्य शिवस्य पुत्रः ।
२ कान्तिकेये । उग्र उद्गूस्त्रः पुत्रो यस्मिन् । ३ तादृशे
गभीरजलाशये "आ उग्रपुत्रे जिघांसतः" ऋ० ८,
६७, ११ । उग्रपुत्रे उग्राः उद्गूस्त्राः पुत्रायस्मिन्
तत्तस्मिन्नुदके" भा० ।

उग्रम्यशय त्रि० उग्रं म्यशयति उग्र+इश-खश् मुम् । पापा-
शयतया क्रूरदृष्टियुक्ते उपजनौ व्याप्रादौ "उग्रम्यश्या-
कुलेऽरख्ये" भट्टिः ।

उग्रव्यग्र पु० असुरभेदे उग्रशब्दे उदा० ।

उग्रशेखरा स्त्री उग्रस्य शेखरं वासस्थानत्वे नास्वस्याः अर्थ०
अच् । गङ्गायाम् शब्दरत्न० सा हि तस्य शिरसि स्थिता

उग्रश्रवस् पु० उग्रम् उल्कृतं श्रुतिधरं श्रवः कर्णो यस्य ।
श्रोमहर्षणे सौतौ । "लोमहर्षण उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको
नैमिषारण्ये" आ० १ अ० । २ छतराद्रुपलभेदे च । तत्-
पुत्रनामाख्याने "उग्रश्रवा उग्रसेनः क्षेममूर्त्तिस्तथैव
च" भा० आ० ६७ अ० । "उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्द-
धराजयः" भा० आ० ११७ अ० ।

उग्रसेन पु० उग्रा सेना यस्य । छतराद्रुपलभेदे, उग्रश्रव-
श्रब्दे उदा० । २ कुर्वंशे नृपभेदे । "कुरोस्तु पुत्राश्चत्वारः
सुधन्वा सुधनुस्तथा । परिचिञ्च महाबाहुः" इत्युपक्रम्य
"परिचितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः । जनमेजयस्य
दायादास्त्रय एव महारथाः । श्रुतसेनोपसेनौ च भीमसेनश्च
नामतः" हरि० ३२ अ० । अयञ्च जनमेजयः अभि-
मन्युपौत्रात् भिन्नश्च । अतएव "हावृक्षौ तव वंशे-
ऽस्मिन् द्वावेव च परिचितौ । भीमसेनास्त्रयोराजन् !
द्वौ चापि जनमेजयौ" इति जनमेजयं प्रति तत्रोक्तम् । यदु-
वंशे ३ नृपभेदे च । "अम्यकञ्च महाबाहुः दृष्टिञ्च यदु-
नन्दनञ्च" इत्युपक्रम्य "अम्यकात् काश्यदुहिता चतुरोऽबभ-
तात्मजान् । कुकुरं भजमानञ्च शमं कम्बलबर्हिषम् । कुकुरस्य
सुतोऽष्टणुर्दृष्टोऽसु तनयस्तथा । कपोतरोभा तस्याथ
तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् । जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजिञ्च पुन-
र्वसोः । तथा वै पुत्रमिथुनं बभूवाभिजितः किल । आ-
ह्वकञ्चाह्वकी चैव स्थायौ स्थायितमतां वरौ" इत्याहुकोत्-
पत्तिमभिधाय "आहुकस्य तु काश्वायां द्वौ पुत्रौ
संबभूवतः । देवकञ्चोपसेनश्च देवगर्भसमाकुभौ । नवोपसे-
नस्य सुताः तेषां कंसस्तु पूर्वजः" हरि० ३८ अ० ।

उग्रसेनज पु० जायते इति जन-ड ईत० । कंसे तस्योपसेन
क्षेत्रे ऽसुरजातत्वेन तत्पुत्रत्वम् । कंसशब्दे विद्वतिः
उग्रादेव पु० उपोषादीव्यति आ+दिव-अच् ३त० । राज-
धिभेदे "अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे"
ऋ० १, ३६, १८, उग्रादेवनामकञ्च राजर्षिम्" भा० ।

उग्रायुध पु० उग्राणि आयुधान्यस्य । शौरवे राजभेदे तस्योत्-
पत्तिभीष्महृत्तनकथादि हरिवं० २० अ० । "अजमीढस्य
दायादः" इत्युपक्रम्य तदंशपरम्परा उक्त्या
"तस्य वै सन्नतेः पुत्रः कृतो नाम महाबलः" इति कृतो
त्पत्तिमुक्त्वा । "कान्तिरुग्रायुधः सोऽथ वीरः पौरव
नन्दनः । बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामहः । नोपो-
नाम महातेजाः पञ्चालाधिपतिर्हृतः । उग्रायुधस्य
दायादः क्षेत्यो नाम महायथाः । क्षेत्यात् सुवीरो नृपतिः

सुवीरात्तु नृपञ्जयः । नृपञ्जयाङ्गुलरथ इत्येते पौरवाः
 स्मृताः । सचायुःग्रायुधस्तात ! दुर्बुद्धिरभवत्तदा । प्रष्टु
 चक्रो बलवान्नोपानकरणो महान् । स दर्पपूर्णोऽह्वाजौ
 नोपानन्यांश्च पार्थिवान् । पितर्युपरते मङ्गं श्रावया
 मास किल्बिषम् । महाभालैः परितृतं शयानं धरणीतले ।
 उपायुधस्य राजेन्द्र ! द्रुतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् । अद्य त्वं
 जननो भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् । स्त्रीरत्नं
 मम भार्यार्थं प्रयच्छ कुरुनन्दन ! । एवं राज्यञ्च
 ते स्कीतं धनानि च न संशयः । प्रदास्यामि यथाकाम
 महं वै रत्नभागं भुवि । मम प्रज्वलितं चक्रं निश-
 स्येदं सुदुर्जयम् । शत्रवो विद्वान्याजौ दर्शनादेव भारत !
 राष्ट्रस्येच्छसि चेत् स्वस्ति प्राणानां वा कुलस्य वा । शासने
 मम तिष्ठस्व न हि ते शान्तिरन्यथा । अधःप्रस्तारशयने
 शयानस्तेन नोदितः । द्रुतोऽन्नाहृतमेतद्वै वाक्यमग्नि
 शिखोपमम् । ततोऽहं तस्य दुर्बुद्धेर्विज्ञाय मतमच्युत ! ।
 आत्तापयं वै संग्रामे सेनाध्यक्षांश्च सर्वशः । विचित्र-
 वीर्यं बालञ्च मदुपाश्रयमेव च । दृष्ट्वा क्रोधपरीतात्मा यु-
 द्धायैव मनोदधे । निटहीतस्तदाऽहं तैः सचिवैर्मन्त्र-
 कोविदैः । ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च सुहृद्भिश्चार्थदर्शिभिः ।
 स्त्रिभ्यश्च शास्त्रविद्भिश्च संयुगस्य निवर्तने कारणं आवित-
 श्चास्मि युक्तरूपं तदाऽनघ ! । “प्रष्टत्तन्स्य तच्चक्रमधर्म
 निरतस्य वै । परदारामिहाधेण सद्यस्तात निवर्तितः ।
 नत्वहं तस्य जाने तन्निष्ठं चक्रमुत्तमम् । हतं स्वकर्म्मणा
 तन्तु पूर्वं सङ्गिश्च निन्दितम् । कृतशौचः शरी चापो
 रथो निष्कस्य वै पुरात् । कृतस्वस्वयनो विप्रैः प्रायोध
 यमहं रिपुम् । ततः संसर्गमागस्य वलेनास्त्रवलेन च ।
 त्वहमुत्तमद्युङ्गं देवासुरमिवाऽभवत् । स मयाऽस्तप्रतापेन
 निर्दग्धोरणमुद्धृनि । पपातामिमुखः शूरस्त्रयुक्ता प्राणा-
 नरिन्दम ! । एतस्मिन्नन्तरे तात ! कामिल्यात् पृषतोऽभ्य-
 गात् । हते नीपेश्वरे चैव हते चोग्रायुधे नृपे । अहि-
 च्छत्रं स्त्रकं राज्यं पितृप्राप महाद्युतिः । द्रुप-
 दस्य पिता राजन्ममैवालुमते तदा” भा० हरिव० २० अ०
 २ छतराष्ट्रपुत्रभेदे । तन्नामकीर्त्तने भा० आ० ६७ अ० ।
 “उग्रायुधोभीमशरः कनकायुर्दंटायुधः” ।

उद्येः पु० उग्रायासुत्कटरूपाणां प्रमथानानीशः । प्रमथाधिपे
 शिवे । “शङ्करं भवमीशानं पिनाकशूलपाणिनम् ।
 त्वत्प्रकं शिवसुग्रेण बद्धरूपमुपापतिम्” भा० व० प०
 १० ई अ० ।

उङ्कुण पु० उमिति कृत्वा कुण्यते किं स्यते कुण कर्म्मणि घञर्थे क ।
 (उङ्कुण) उत्कुणे । शब्दमाला ।

उच्च समवाये दि० पर० सक० सेट् । उच्यति इरित् औचत्, -
 औचीत् उवोच औचिता उच्चात् औचिष्यति औचिष्यत्
 उचितः उच्यः । “उवोचिथ हि मघवन् देणम्” ऋ०
 ७, ३७, ३ । उचतिः सेवार्कमेति माधवः “अभि वा एष
 यतानुच्यति” तैत्ति० । “नियो गृभं पौरुषेयो-
 मुवोच” ऋ० ७, ४, ३ । “तत्र सेदित्युच्यत सर्वांश्च यात-
 धान्यः” अथ० २, १४, ३ ।

उच्य न० उच्यते स्तूयतेऽनेन वच-कथनं । स्तोत्रे “यद्वां
 मानास उचयमवोचन्” ऋ० १, १८२, ८ । उचयम्
 स्तोत्रम्” भा० । “एवात इन्द्रोचयमहेम” ऋ० २, १६,
 ७ । “कुविद्रो अग्निरुचयस्य” ऋ० १, १४३, ६ ।

उच्यथ लि० उचयं स्तोत्रमर्हति यत् । इत्युत्वे राजभेदे पु०
 “उच्यथे वपुषि यः सराट्” ऋ० ८, ४६, २८ । “उच्यथे
 स्तुत्ये । यद्वा उच्यथो वपुश्च राजानौ” भा० ।

उचित लि० उच-क्त वच-कितच् वा । इयस्ते २ परिचिते,
 इयुक्ते । “अमात्यैरिव नोवारभागधेयोचितैर्भूमैः” दिनानि
 दीनोडरुषोचितस्य” “प्रविश्य भीमासुरशोषितोचितः”
 महोदधपञ्चव्यपरोपषोचितम्” रघुः “साङ्गं कथञ्चिदुचितैः
 पिचुमर्हपतैः” । “स्य शंभुणमुचितं दधच्छिखो” भावः ।
 “वशोचितत्वादभिमानवत्याः” किरा० ।

उच्च लि० उत्क्षिप्य बाहू चीयते, उपर्युपरिनिविष्टैरवयवै-
 शीयतेऽसौ वा उह्+चि-ड । इन्द्रते । “पुरस्तादुच्चम्”
 कात्या० ७, १, २१ । “स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाभर-चक्रभ-
 मिमातनोति यत्” नैषधम् । अस्मात् उत्कर्षे तरप् तमप् ।
 “किंस्वित् गुरुतरं भूमैः किं स्विदुच्चतरञ्च खात्” भा० व०
 ३ अ० । उच्चतमम्” कात्या० ७, १, १५ । देवय-
 जनवर्णने “परितः समीपदेशवर्त्तिप्रदेशेभ्यो यद-
 तिश्येनोच्चम्” कर्कः । राशिचक्रमध्ये गृहविशेषाणां
 २ राशिभेदे, यथा “मेघो वृषो मृगः कन्या कर्कमीनहला-
 धराः । भास्वरादेर्भवन्त्युच्चाः राशयः क्रमशस्त्रिमे”
 ज्योति० त० । स एमुक्तं तत्रैव “रविर्भेषे वृषे चन्द्रो
 गुरुः कर्कं बुधः श्रियास् । शनिर्युके (हलायाम्) मृगे
 (मकरे) भौमः शुक्रो मीने च तुङ्गिनः” । तेषां राशिभाग-
 भेदे परमोच्चतामाह तत्रैव “त्विंशद्भागे दियो (१०) रा-
 माः (३) अष्टविंशतिभिस्त्रिभिः १५ । तद्येषुः (५) सप्तविंशच्च
 विंशतिश्चोच्चसंज्ञकाः” । तथा च रवेर्भेषस्य दशमे भागे,

प्ररभोज्ञता चन्द्रस्य दृषे ३अंशे, कुजस्य मकर २८भागे
 बुधस्य कन्यायाः १५भागे, गुरोः कर्क ५भागे, शृगोः मीन
 २७भागे शनेस्तुला २०भागे तथात्वम् । 'सोच्चाच्च
 सप्तमं नीचं प्राग्वद्भागेर्विनिर्द्देशेत् । उच्चान्तः सृच्चसंज्ञः
 स्यात् नीचान्ते तु सुनोचकः' परिपूर्णबलः सृच्च सुनोचे
 दुर्बलोपहः । सृच्चसुनोचयोरनर्भागहारात् फलं दिशेत्'
 ज्योति०त० राहुकलोस्तु "उच्चं न्युग्मं घटभं त्रिको
 षं कन्यामृहं शुक्रशनी च मित्ने । सूर्यः शशाङ्को-
 धरणीसुतश्च राहो रिपुर्विशतिकः परांशः । सिंहस्त्रि-
 कोषं धनुस्संज्ञं मीनोमृहं शुक्रशनी विपक्षौ । सूर्यार-
 चन्द्राः सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट्शिखिनः परांशाः'
 ज्यो०त० । राशिपरत्वेऽस्य पुंस्त्वं भपरत्वे स्त्रीवतेति भेदः ।
 भागहारात् स्यबलसंज्ञं तदानयनप्रकारः नो०ता०
 सूर्यादेर्मेघादीन्युच्चान्यभिभाव "तत् सप्तमं नीचमनेन
 हीनो य होऽधिकश्चेत् रसभाद्विशोधयः । चक्रात्, तद-
 शाङ्कलवो बलं स्यात्" २तथा च ताजके सोच्चे २०कला
 बलं तेन षड्भिः राशिभिर्दि पूर्णबलं तदा इष्टांशैः
 किमिति १८०, २०, १, तौ राशिकेन प्रत्येकांशं १/६ बलमा-
 याति । जातके तु सोच्चे ६०कला बलं तेन प्रत्यंशं १/३
 बलम् । नो०ताजके 'त्रिंशत्स्वभे विशतिरुच्चभे स्त्रे' इति
 उक्तम् । जातके तु श्रीपतिः ६० कला बलमाह यथा
 "नोचोनोद्युचरोऽधिको यदि भवेत् षड्भात् तदाप्र-
 न्युत्सक्रात् कृष्णकलः खखाष्टकृभि (१०८००) भक्तो-
 बलं तुङ्गजम् । पादोनं तु बलं ३/४, त्रिकोणमृहगे स्वर्गे
 १/२ दलं च तयो ३/८ वखंशा ह्यधिमित्तगेऽथ चरणो
 १/४ मित्ने समर्द्धेऽष्टमः । १/८ । शत्रुभे भवति षोड-
 शांशक ११६ आधिशत्रु भवने रदांशकः १/३२ ।
 अत्र त्रिकोणादौ पादोनादिवलकथनात् सोचचे पूर्णबल-
 मिति प्रतीयते तेन ६०कलास्तल बलम् ।

उच्चाभिमानिनि यहाणां गतिभेदकारके भगवस्य ३जीव-
 भेदे तेनैवाकर्षणात् गृहाणासुच्चादिगतिसम्भवः ।

स च द्विविधः शीघ्रोच्चः मन्दोच्चश्च तादृशोच्च-
 तायां कारणञ्च सू०सि० रङ्गनाथाभ्यां दर्शितं यथा
 "अदृश्यरूपाः कालस्य मृतयो भगवणाश्रिताः । शीघ्रम-
 न्दोच्चपाताख्या यहाणां गतिहेतवः" सू०सि०१ । "शीघ्रो-
 च्च मन्दोच्चपातसञ्ज्ञकाः पूर्वोक्तपदार्था जीवविशेषाः सूर्या-
 दिपहाणां गतिकारणभूताः सन्ति । ननु कालेनैव यहा-
 चलनं भवतीति कालो गतिहेतुर्नैत इत्यत आह

कालस्येति । पूर्वप्रतिपादितकालस्य स्वरूपाणि तथा
 चैषां कालमूर्त्तित्वेन यहागतिहेतुत्वं नासम्भवीति
 भावः । ननु कालस्य यथादिमूर्त्तित्वादेषां तदात्मक-
 त्वाभावात् कथं कालमूर्त्तित्वमित्यत आह भगवणाश्रिता
 इति । भगोलस्यक्रान्तिवृत्तात्सुतपहागोलस्यक्रान्तिवृत्त-
 प्रदेशाश्रिता इत्यर्थः । तथा च यहायाद्यादिभोगानां
 कालवशेनैवोत्पन्नत्वात् तदात्मकानां कालमूर्त्तित्वमिति भावः ।
 ननु ते दृश्यन्ते कुतो नेत्यत आह अदृश्यरूपा इति ।
 वायवीयशरोरा अव्यक्तरूपत्वात्प्रत्यक्षा इति भावः । एवं
 च यहाणासुच्चादिसम्भवात् स्यट्क्रियोत्पन्नेति तात्पर्यम् १ ।
 अथानयोरुच्चपातयोर्मेध्य उच्चयोगतिहेतुत्वं प्रतिपादयति'
 र०ना०१ "तदातरप्रसिद्धिर्बिम्बास्तैः सव्येतरपाश्रिभिः । प्राक्
 पश्चात्प्रकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्" २ सू०सि० ।
 "तेषामुच्चसंज्ञकजीवानां वायुरूपा ये रङ्गयो रज्जवस्ता-
 भिविद्वा बिम्बात्मकपहास्तैरुच्चसंज्ञकजीवैः सव्यवामहस्तै-
 रुच्चबलत्वेन हस्तबाहुभ्याम्बुवचनं हस्ताभ्यामित्यर्थः ।
 स्वदिङ्मुखं स्वाभिमुखं यथासन्नं यहाविस्वं भवति तथा
 प्राक् पश्चात् पूर्वपश्चिममानोभ्यामित्यर्थः । अपकृष्यन्ते
 आकृष्यन्ते । अयमभिप्रायः मचक्रगोलस्यक्रान्ति-
 वृत्तात्सुतपहाकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते कशारूपे स्वस-
 प्रदेशे यहाउच्चपातास्तिष्ठान्ति । तत्र बिम्बव्यासोनकज्ञा-
 काररूपं प्रवहयायुतिरिक्तवायुरूपं स्वतोगतिस्थाने
 कम्पमानं यहाबिम्बव्यासे पूर्वापरं प्रोतसञ्चजीवहस्तह-
 यान्तर्गतमस्ति । अथ यहाबिम्बसञ्चस्थानात् स्वशक्त्या
 गच्छदपि वामहस्तस्थितस्त्वत्वे षोडश्यानात्, पूर्वरूपेण यहा-
 स्थानात् पश्चिमरूपेण दृष्टत्स्वत्वावयवात्मकेन स्वस्था-
 नात् पश्चात् स्वाभिमुखमपकृष्यते निरन्तरसुच्चदैवैः स्व-
 शक्त्या यावत् षड्भान्तरं तयोरन्तरं तन्मागैणाकर्षणस-
 म्भवात् पूर्वस्मिन् गच्छद्गृहविस्वं, सव्यहस्तस्थितस्त्वत्वे-
 षोडश्यानात् पूर्वस्मिन् स्वाभिमुखमाकृष्यते स्वशक्त्या नि-
 रन्तरं यावदन्तराभावस्तयोरिति र०ना० । "अथात एक-
 रूपां पूर्वाधिकारावगतां गतिं त्यक्त्वा कुतः प्रत्यक्षविलक्षणां
 गतिं प्राप्ता यहा इत्यत आह । "प्रवहास्यो मरुत् तांस्तु
 सोच्चाभिमुखमीरयेत् । पूर्वापरापकृष्टास्ते गतिं यान्ति प्र-
 यग्विधाम्" सू०सि०१ । "प्रवहास्यः प्रवहसंज्ञको मरुदायुः
 पश्चिमाभिमुखं भ्रमंस्तान् तुकारादुच्चानि सोच्चाभिमुखं
 स्वस्य प्रवहभ्रमणेनोच्चं भावप्रधाननिर्देशादुच्चता यस्यां
 दिशि तत् सोच्चं पूर्वदिक् पूर्वभाग एव यहाणां प्रवहभ्रमे-

खोच्चगमनदर्शनात् तत्सम्मुखं पूर्वदिशीति तात्पर्यार्थः ।
 ईरयेत् पश्चिमाभिमुखम् अथ सिद्धप्रागुक्तप्रहावलम्बनरूपेण
 चालयतीत्यर्थः । अतः कारणात् ते यज्ञाः पूर्व पश्चि-
 मदिशोराकटाः पृथग्विधां प्रथमावगतैकरूपमिन्द्रप्रका-
 रावगतं प्रतिक्षणविलक्षणं गतिं गमनक्रियां यान्ति
 प्राप्नुवन्ति । अवलम्बनाकर्षणार्थां प्रतिदिनं यज्ञाणां
 गतेरन्यादृशत्वं तदनुसारेण गृहचारज्ञानं युक्तमिति
 गृहाणां स्वर्गक्रियोत्पत्तेति भावः । यद्वा ननु वायु-
 रज्जुभिः कथं गृहाणामाकर्षणं सम्भवति तद्रज्जुनां
 विरलतया धनोभूतत्वाभावेनाकर्षणायोग्यत्वादित्यत आह ।
 प्रवाहाख्य इति । उच्चदेवताहस्तद्वयस्थितकक्षाकारसूत्रं
 वायुः प्रवहवायुसम्भवात् प्रवहसञ्ज्ञो न पश्चिमाभि-
 मुखभ्रमतप्रवहात्मकस्तान् गृहान् खोच्चभिमुखं खोच्चदेवता
 स्थानसम्मुखमीरयेत् प्रेरयति चालयति । तुकारादुच्च
 स्थानात् पूर्वस्मिन् गृहे वायुः पश्चिमगत्या गृहं चाल-
 यति पश्चिमस्थे वायुः पूर्वगत्या गृहं चालयतीत्यर्थः ।
 तथा च कक्षाकारसूत्रं तदा तदा तथा तथा भ्रमततीति
 दैवतैराकष्यत इत्युपचारादुच्यत इति भावः । अत एव
 गृहाणां स्वर्गक्रियोत्पत्तेत्याह । पूर्वापरापकटा इति
 उच्चदेवतैः पूर्वापरदिशोराकटा गृहाः पृथग्विधां
 मध्यमातिरिक्तप्रकारं गतिं गमनक्रियां यान्ति । अतो
 न केवलं मध्यक्रियया निर्वाहः ३ र० ना० । अथ प्राक्
 पश्चादपकष्यन्त इत्युक्तं विशदयति । ‘ग्रहात् प्राग्भगणा-
 र्क्षस्यः प्राङ्मुखं कर्षति गृहम् । उच्चसञ्ज्ञोऽपराङ्मुख-
 स्रदत् पश्चान्मुखं यज्ञम्’ ४ सू० सि० । ‘गृहस्थानात्
 पूर्वभागस्यराशिषट्कस्थित उच्चसञ्ज्ञो जीवो गृहविव्वं
 पूर्वदिग्भिमुखं स्वाभिमुखं कर्षत्याकर्षति । अपरा-
 ङ्मुखो गृहस्थानात् पश्चिमभागस्यराशिषट्कस्थित उच्च-
 सञ्ज्ञो जीव इत्यर्थः । गृहविव्वं पश्चान्मुखं पश्चिम-
 दिग्भिमुखं स्वाभिमुखं तद्दत्कर्षतीत्यर्थः’ ४ र० ना० ।
 ‘अथ पूर्वोक्तसिद्धं फलितमाह । ‘खोच्चपकटा भगणैः
 प्राङ्मुखं यान्ति यद्गृहाः । तत् तेषु धनमित्युक्तसूत्रं
 पश्चान्मुखेषु तु’ सू० सि० ५ । ‘खोच्चजीवाकर्षिता
 गृहाः पूर्वाभिमुखं भगणैः राशिभिर्भगोलस्यक्रान्ति-
 वृत्तानुसृतस्वाकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते द्वादशराश्या-
 न्तिके यद्वाशिभिर्भगणैरित्यर्थः । यद् यत्संज्ञामितं
 गच्छन्ति तत् तत्सङ्ग्रहामितं भागादिकं फलरूपं तेषु
 पूर्वदिग्गतगृहराश्यादिभोगेषु धनं योज्यम् । पश्चान्मुखेषु

पश्चिमाकर्षितगृहपूर्वावगतराश्यादिभोगेषु तुकाराद्यत्स-
 ङ्ग्रहामितं फलरूपं पश्चिमतो गच्छन्ति तदित्यर्थः । अथ
 हीनमिति एतत् पूर्वैः कथितम् २ र० ना० ५ । सि० सि०
 ‘सृष्ट्वा भचक्रं कमलोद्भवेन गृहैः सृष्टैतद्भगणादिसंस्थैः ।
 शश्वदुभ्रमे विश्वसृष्टजा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा
 ध्रुवत्वे । ततोऽपराशाभिमुखं भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे
 भ्रमतपि । तदत्यगत्वेन्द्रदिशं नभश्चराश्वरान्ति नीचो-
 च्चतरात्मवत्सु’ । ‘यदेतद्भवत्कं गृहैः सृष्ट्वा भ्रमदृश्यते
 तद्विश्वसृष्टजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृ-
 ष्ट्वादौ सृष्ट्वा ततः शश्वदुभ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम् ।
 एतदुक्तं भवति । भान्वश्विन्यादीन्यन्यानि विश्विष्टानि
 ज्योतीषि तेषां सन्सृष्टक्रं गृहाच्च सृष्ट्यादयस्त्रैः सृष्ट-
 सृष्टम् । तानि भानि प्राक्संस्थया समन्ताद्भिवे-
 शितानि । गृहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवेशितास्तु
 उपर्युपरिसंस्थया । तत्रादौ तावदक्षसुन्द्रः तदुपरि
 बुधः, ततः शुक्रः, ततो रविः तस्माद्भौमः, ततो गुरुः
 शतः शनिः । सर्वेषामुपरि दूरैः भचक्रम् । एषां कक्षा-
 प्रमाणानि चक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो वद्यु-
 ध्वोर्ध्वस्था गृहास्तदोपरि दूरतो भगणस्तु कथं भग-
 णादिसंस्थैर्गृहैरित्युच्यते ? सत्यम् । अत्र भूमध्ये सूत्र-
 सैकमग्नं बद्धा द्वितीयमग्नं भचक्रेऽश्विनीमुखे किल नि-
 बद्धम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो
 गृहा सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः । भमण्डलं द्वाद-
 दशधा विभज्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा
 किल बद्धानि तैः सूत्रैः सृष्ट्वा गृहकक्षायां ये संपातास्ते
 तास्तु कक्षासु राश्यान्ताः । तद्वत्प्रकारा राशय इति
 संक्षिप्तमिहोक्तम् । कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तार्य
 बद्ध्यामः । एवंविधं भचक्रं सृष्ट्वा ब्रह्मणा गणने नि-
 वेष्टितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः ।
 स च नित्यं प्रत्यगगतिः । तेन समाहृतं भचक्रं सखेचरं
 पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तस्य प्रत्यगभ्रमणं
 तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाङ्गा भमण्डलस्य परिवर्तः ।
 एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमतपि खेचरा
 इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वोभिमुखं ब्रजन्ति नीचोच्चतरा-
 त्मवत्सु । अनन्तरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राग्भ-
 मणम् । तत् तदत्यगत्या, प्रत्यगगतेर्बद्धत्वात् प्रागत्य-
 गत्या ब्रजन्तो नोपलक्ष्यन्त इति भावः । तथा तस्य भप-
 ङ्जरस्य यो दक्षिणोत्तरावर्चो तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे

नियुक्तं” प्रमि० । तथा श्रीपतिः । “स्वव्यापारात् प्राग्गतिः खेचराणामूर्ध्वधस्ताद्यास्यसौम्यापराणि । गो-
लाभित्तः पञ्च यातानि यानि तेषामुक्तान्यन्यहेतूनि तानि । प्रत्यग्गतिः प्रवह्वायुवशेन तेषां नीचोच्चवृत्तजनि-
तोर्ध्वमधश्च सा स्यात् । यास्योत्तरा त्वपमवृत्तविमण्ड-
लाभ्यां षोढा गतिनिर्गदितैवमिह गृहाणाम्” उच्चता च
महत्त्वव्याप्यगुणभेदः । सा च उपर्युपरिसन्निवेशि-
तावयवनां महत्त्वे भवति तस्य गुणचनत्वात् ततः भावेऽर्थे
अञ् । औच्चाम् उच्चतायां न० । त्व । उच्चत्व तवार्थे
न० तत् । उच्चता स्त्री । “उच्चस्ये गृहपञ्चके सुरगुरौ
सेन्दौ नवम्यां तिथौ लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने
मेघं गते पूषणि । निर्दग्धुं निखिन्वाः पलाशसमिधः
मध्यादयोध्यारणेरविभूतमभूदपूर्वं विभवं यत्किञ्चिदेकं
महः” तिथित० पु० । “गृहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंस्थितै-
रस्त्वर्थगैः सूचितभाग्यसम्पदम्” रघुः । “स्त्रोच्चस्यः
स्वयहेऽपि वा स्वसुहृदां वर्गेऽपि वा” ज्योति० त० ।

उच्चकौस् अव्य० उच्चैस्+टि+कच् । १ उच्चतायां २ तद्विशिष्टे च ।
“जनितमुदस्यादुच्चकैरुच्छितोरः” “स्थितोदयाद्रेरभिसाय-
मुच्चकैः” माघः । उक्तार्थे तरवादि उच्चैश्शब्दयत् ।

उच्चक्षुस् त्रि० उत्क्षिप्तमुत्पाटितं वा चक्षुर्यस्य प्रा० ब्र० ।
१ उच्चोत्क्षिप्तनेत्रे २ उत्पाटितनेत्रे च । ततः चि इच्चक्षूक-
रोति उच्चक्षूभवति उच्चक्षूस्यात् ।

उच्चटा स्त्री उद्-चट-अच् । १ लशुनभेदे, २ गुड्यायां
३ चूडाबायाम्, ४ भूम्यामलक्याम् ५ नागरसस्तायाञ्च ।

उच्चण्ड त्रि० उद्-चण्डि-अच् । १ अत्यन्तोष्णे २ अतिकोपने,
३ तरायुक्ते अविडम्बिते । ४ प्रखरस्यर्थे पु० ५ तद्वति त्रि० ।

उच्चतरु च० कर्म० । १ नारिकेले २ उच्चद्रुमभाते च ।

उच्चताल न० उच्चः तालः हस्ततालः यत् । १ पानगोष्ठ्यां मत्त-
तया तत्र उच्चैर्हस्ततालदानात्तथात्वम् । २ उच्चततालवृत्ते च
उच्चदेव पु० उच्चः श्रेष्ठो देवः । वासुदेवे त्रिका० । तस्य “सर्वदे-
वमयो हरिः” इत्युक्तेः सर्वदेवमयत्वात् सत्वप्रधान-
त्वाच्च उत्कृष्टत्वम् अतएव भागवते “श्रेयांसि तत्र खलु
सत्वतनोर्दृणां सुरिति” सत्वप्रधानत्वात् तस्य श्रेयःसाध-
नत्वमुक्तम् ।

उच्चन्द्र पु० उच्छिष्टः स्वल्पाऽवशिष्टश्चन्द्रो यत्र प्रादि० व०
शिष्टशब्दलोपः । रात्रिशेषे शब्दरत्ना० ।

उच्चय पु० उत्पद्य चयः चि-अच् । १ पुष्पादेरुत्तोलने । ‘पुष्पो-
च्चयं नःटयति’ मृत्तु० । ‘करिष्पामि शरैस्त्रोष्णैस्स-

च्छिरःकमलोच्चयम्’ रघुः । “प्रत्युपसदमेकोच्चयेन कपा-
लान्येककपालप्रभृतीनाम्” कात्या० २३, २, २० । उच्च-
रेषु पुरुषोच्चयेनैकशतविधात् १६, ८, २५ ।
२ नारीकशंशुकगुन्धौ “नीविः स्यादुच्चयोऽप्ययम्” मार्त्तुखण्डः
उत्कृष्टयः । ३ वृहत्समुदाये च अभ्युच्चयः । “वाक्यं स्या-
द्योम्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” सा० द० । स निर्घृष्ट्या
ङ्गुलिं रामोऽधी मनःशिलोच्चये” रामा० । “एकतः
सरितः सर्वाः गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः” भा० व० ८८
अ० । “नैकद्रव्योच्चयवतीं सष्टद्विपण्यापणाम्” भा०
अनु० ३० अ० । शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालसञ्ज्ञैः” रघुः ।
कर्मणि अच् । ४ हस्ताभ्यामुच्च्यत्वावचिते नीवारै” हारा० ।

उच्चल न० । उद्+चल-अच् । १ मनसि हेमच० तस्य “असं-
शयं महाबाहो ! मनोदुर्निर्गृहं चलम्” गीतोक्तेः उच्चलस-
भावत्वात्तथात्वम् । २ चलस्यभावसात्त्वे त्रि० ।

उच्चलित त्रि० उद्+चल-क्त । गमनोद्यते प्रसृते गलुद्युक्ते
उच्चललाटा स्त्री उच्चं ललाटं यस्याः । उच्चललाटरूपदर्श-
णायां स्त्रियाम् । स्त्रीणां च दुर्बलत्वम् कन्याशब्दे वक्ष्यते
उच्चनीच त्रि० उच्चैश्च नीचैश्च मयू० समा० । उच्चतावनत
प्रदेशादौ “द्रष्टारमुच्चनीचानां कर्मभिर्द्दृष्टिनां गतिम्” ।
भा० आश्व० १६ अ० ।

उच्चा अव्य० उद्+ची-ङा । १ उच्चैःशब्दार्थे । “अमीय ऋक्षा-
निहिता स उच्चा” ऋ० १, २४, १० । “उच्चा उच्चैः प्र-
देये” भा० । “उच्चा दिवि दक्षिणावन्नोच्चस्युये” ऋ०
१०, १०७, २ । “अस्माकं द्युन्नमधिपञ्च कृष्टिपूञ्जा”
२, २, १० । “उच्चा उच्चैः” भा० । “अवतमुच्चा-
चक्रं परिज्जमानम्” ८, ७२, १० । “उच्चाचक्रमप-
रिस्थितचक्रम्” भा० उच्चावुक्तेः नीचादुच्चाचक्रयुः
पादवे वाः” ऋ० १, ११६, २२ । २ उच्चतायां स्त्रियां स्त्री
“उच्चारणत्पक्षिगणास्तटीस्तम्” माघः ।

उच्चाटन न० उद्-चट्-णिच्-ल्युट् । १ उत्पाटने स्वस्थानात्
२ विज्ञे प्रथे “उच्चचाटनं स्वदेशादेर्भ्रंशनं परिकीर्त्तितम्”
इति शा० ति० उक्ते षट्कर्मनिर्गतोऽभिचारभेदे च । उच्चाच्च
तेऽनेन करणे ल्युट् । तन्नोक्ते ४ तत्साधनकर्मणि ।
तन्वसारो वगलाया अभिचारप्रयोगे कुण्डलक्षय-
मुपक्रम्य “वश्ये तु चतुरङ्गं चाकर्षणे तु त्रिकोणकम् । तथै-
वोच्चाटने प्रोक्तं षट्कोणे मारणं स्रुतम् । वश्ये मेधासनं
श्रेष्ठं कर्षणं व्याघ्रकर्मणि । शान्तौ ऋगासनं प्रोक्तं सन्मो
गोचर्भ्रणि स्रुतः । उच्चासनं तथोच्चाटे विज्ञे षे तरगा-

सनम्'मारणे सहिषीचर्म्म मोहने च गजासनम् । सधु-
लाजतिबादीनि वश्यशान्तिकराणि च । आकर्षणे तथा
लोभं सतिलं सधुरान्वितम् । निस्वपत्तञ्च तैलाक्तं विद्वेष-
करणं परम् । हरितालं हरिद्रा च लवणेन च संयुता ।
स्तम्भयेत्तत् देविधि । प्रज्ञाञ्चैव गतिं मतम् । वाजिना-
थस्य सारेण रुधिरैण च होमयेत् । मारणे तु रिपोर्देवि !
शस्यशानाग्नौ ज्जनेक्षिधि । क्षुद्राणां काकपक्षाणां गृहधूमेन
संयुतम् । लाजान् तिमधुरोपेतान् सर्वरोगप्रशान्तये"तन्त्र-
सा० उच्चाटनप्रकारा बह्वोदशितास्तत्र सामान्यप्रकारस्त-
त्वाभिधीयते निबन्धे "शान्तिवश्यस्तम्भनानि विद्वेषोच्चा-
टने ततः । मारणं तानि शंसन्ति षट् कर्माणि मनीषिणः ।
रतिस्वांगी रसा ज्येष्ठा दुर्गा काली यथाक्रमात् ।
षट्कर्मदेवताः प्रोक्ताः तस्मादेताः प्रपूजयेत् । ईश-
चन्द्रेन्दुनिर्ऋतिवायुग्नीनां दिशोमताः । सूर्योर्दयं समा-
रभ्य घटिकादशकं क्रमात् । ऋतवः सुर्वसन्ताद्या अहो-
रात्रे दिनेदिने । वसन्तगोप्रावर्षास्वशरद्धर्मन्तशैशिराः ।
जलं शान्तिविधौ शस्तं वश्ये वज्ररुदाहृतः । स्तम्भने
प्रथिवी शस्ता विद्वेषे व्योम कीर्त्तितम् । उच्चाटने स्तुतो
वायुर्भौमाग्निर्मारणे मतः । तत्तद्भूतोदये सम्यक् तत्तन्मण्ड-
लसंयुतम् । तत्तत् कर्म प्रकर्त्तव्यं मन्त्रिणा निश्चिता-
त्मना । शोतांशुशलिबलौषीव्योमवायुहविर्भुजाम् । वर्णाः
स्युर्मन्त्रवीजानि षट्कर्मसु यथाक्रमम् । ग्रथनञ्च विदर्भश्च
संपुटे रोधनं तथा । योगः पल्लव इत्येते विन्यासाः
षट्सु कर्मसु । मन्त्रान्ते विहृतान् कृत्वा साध्यवर्सान्
यथाविधि । ग्रथनं तत् विजानीयात् प्रशस्तं शान्ति-
कर्म्मणि । मन्त्रार्थद्वयमध्यस्थं साध्यनामाक्षरं लिखेत् ।
विदर्भ एष वित्तियो मन्त्रिभिर्ऋश्यकर्मणि । आदावन्ते
च मन्त्रः खान्नान्नोऽसौ सम्यटः स्तुतः । एष स्थात् स्तम्भ-
ने शस्त इत्युक्त्वा मन्त्रवेदिभिः । नाम्न आद्यन्तमध्येषु
मन्त्रः स्थाद्रोधनं स्तुतम् । विद्वेषणविधाने तु प्रशस्तमिद-
सुत्तमम् । मन्त्रस्थाने भवेन्नाम दोगः प्रोच्चाटने मतः ।
अन्ते नाम्नो भवेन्मन्त्रः पल्लवोमारणे मतः" । भूतानामु-
दयः शा० चि० । 'दण्डाकारा गतिर्भूमेः पुटयोरुभयोरधः ।
तोयस्य, पावकस्योद्भे गतिस्त्रियुङ्गन्भस्वतः । गतिर्व्येप्राप्नो-
भवेन्मध्ये भूतानामुदयः स्तुतः । धरणेरुदये कुर्त्यात्
स्तम्भनं वश्यमात्मवित् । शान्तिकं पौष्टिकं कर्म तोयस्य,
तेजसस्तथा । मारणादीनि मरुतोविपक्षोच्चाटनादिकम् ।
शतु विद्वेषं शस्तमुदये च विहायसः" । भूतमण्डला-

दिकं तत्रैवावसेयम् । षट्कर्मकरणनिमित्तमाह रुद्र्या-
मले 'उपस्थिते महाशतौ राष्ट्रपीडासु रग्भये ।
भूमिविन्तमहोत्पाने भूतभीतिविपत्सु च । नातःपरतरं
कर्म कलौ शान्तिकरं प्रिये ! । मारणं मोहनं स्तम्भं विद्वेष-
णमथापि वा । वशीकरकर्माणि तथोच्चाटनकर्म च ।
सर्वत्र साधयेन्नाम्ना ततो नान्यत् शुभावहम् । विशेषतः
शत्रुसंधरोगोपद्रवनाशनम् । शत्रूणां कर्मनाशे च तथा
शत्रुपराजये । आत्मनो विजये चैव नातःपरतरा
क्रिया" । षज् । उच्चाटोऽप्यत्र पु० । 'उच्चासनं
तथोच्चाटे' तन्त्रसारः ।

उच्चार पु० उह्+चर-णिच्-षज् । उच्चारणे । "तस्काथ्येऽनु-
च्चारः" सु० बो० "मन्त्रोच्चारपरायणः" पु० । उच्चार्यते
अपानवायुना उत्क्षिप्यते कर्मणि षज् । २पुरीषे । वि-
रम्भूतोत्सर्गविधानप्रकारः आ० त० नानावचनैर्दर्शितो
यथा विष्णुधर्मोत्तरे "निद्रां जह्यादृग्दृहो राम ! नित्य-
मेवारुपोदये । वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ।
अरुणोदयकालमाह स्तान्दपुराणम् "उदयात् प्राक्
चतससु नाडिका अरुणोदयः । तत्र स्नानं प्रशस्तं
स्यात्तद्विपुण्यतमं स्तुतम्" । नाडिका दण्डः । "ना-
डाषष्ट्या दिवानिशम्" इत्युक्तेः । विष्णुधर्मोत्तरे 'वेग-
रोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः' । "वेगरोधं न क-
र्त्तव्यमिति तु कां दिशं गन्तव्यमितिवत् भावाख्यातितर-
त्वात् साधुत्वम् । आयुर्वेदोऽपि "न वेगिनोऽन्यसिद्धिः
स्यात् नाजित्वा साध्यमाभयम्" । अङ्गिराः "उत्पद्य
पश्चिमे रात्रे स्तत आचम्य चोदकम् । अन्तर्धाय तृणै-
र्भूमिं शिरः प्राष्टव्यं वाससा । वाचं नियन्व यत्नेन
धीवनोक्त्वासवर्जितः । कुर्त्यान्म तपुरीषे तु शुचौ देशे समा-
हितः" विष्णुपुराणम् "ततः कल्पं ससृष्ट्याय कुर्त्या-
न्मैत्रं नरेश्वर ! । नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः"
तिष्ठेन्नातिचिरं तस्मिन्नाव किञ्चिदुदीरयेत्" । कल्पस्रुषः
कालम्, मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्बन्धात् पुरीषोत्सर्गम्,
नैर्ऋत्यासुखानदेशमारभ्य उद्यायेत्यनेनोपस्थितेः । इषु-
विक्षेपमतीत्य इषुविक्षेपयोग्यदेशाद्दिग्दिग् । तद्देशपरिमाण
माह पितामहः "मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शर-
त्वयम् । हस्तानान्तु शनैः साङ्गैर्लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः" ।
आपस्तम्बः "भूतपुरीषे कुर्त्यात् दक्षिणां दिशं दक्षि-
णापराम्बेति" । दक्षिणापरा नैर्ऋती । मनुः "भूतो-
च्चारससृष्टगं दिवा कुर्त्याद्ददृशुः । दक्षिणाभिमुखो

रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा'। उच्चारः पुरीषम् । यत्तु
यमवचनं "प्रत्यङ्मुखश्च पुर्वार्ह्ये अपराह्ये च प्राङ्मुखः ।
उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः" इति तत्
उदङ्मुखेन सहेच्छाविकल्पार्थं सूर्याभिसुखनिरासार्थञ्च
न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात् । तथा च "सदैवो-
दङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः । विष्णुत्वे आ-
चरेन्नित्यं सध्यायां परिवर्जयेत्" इति । प्रातःसा-
याह्नयद्द्वौ दिगारातिपरौ पूर्वोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् ।
सध्यायां परिवर्जयेदिति तु पीडितेतरपरम् । यमः
"कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् । विष्णुत्वे च
मृहो कुर्यात् यज्ञा कर्णे समाहितम्" । पृष्ठतः पृष्ठे
कण्ठलम्बितं निवीतम् । अत्र लम्बितं निवीतम् । "संवीतं
मानुषे कथ्ये" इति तैत्तिरीयश्रुतेः । मानुषे सनकादिकथ्ये ।
पृष्ठलम्बितं निवीतम्" इति बौधायनवचनाच्च । तथा च
ह्यारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितम् स्तब्धे इत्यर्थः । अत्र व्य-
वस्थामाह सांख्यानः । "यद्येकस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे
कृत्वा अवगुण्ठितः" इति कर्णे दक्षिणकर्णे । "पवित्रं
दक्षिणकर्णे कृत्वा विष्णुत्वमाचरेत्" इति ऋतौ तथा दर्श-
नात् । अवगुण्ठितः कतशिरोऽवगुण्ठनः । मनुः "ह्याया
यामन्वकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखसुखः
कुर्यात् प्राणवाधाभयेषु च" महाभारते । "प्रत्यादित्यं
प्रतिजलं प्रति गाञ्च प्रतिद्विजम् । भेहन्ति ये च पथिषु
ते भवन्ति गतायुषः" । प्रतिः सांसुख्ये । मनुः "न मूलं
पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोम्रजे । न फालकटे न जले
न चित्वां न च पर्वाते । न जीर्णदेवायतने न वल्मीके
कदाचन । न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वातमस्तके । वायुग्नविप्रा-
नादित्यमपःपश्यंस्तथैव च । न कदाचन कुर्वीत विष्णु-
त्वस्य विसर्जनम्" । ससत्त्वेषु प्राणिसत्त्वस्य संस्थितः
उत्थितः पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय । वशिष्ठः ।
'आहारनिहारविहारयोगः सुसम्भृता धर्मविदा तु
कार्याः । वाग्बुद्धिकायार्पाणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे
तु काव्ये" । निहारो मूलपुरीषोत्सर्गः विहारः स्त्री-
सम्भोगः । योगः समाधिः । वाग्गुप्तिरशुभाभापत्यागः ।
बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्तात्यागः । हारीतः "आहारन्तु ररुः
कुर्यात् निहारञ्चैव सर्वदा । गुप्ताभ्यां लक्ष्मणपेतः स्यात्
प्रकाशे हीयते तथा" । विष्णु पुराणम् "सोमग्निकांस्व-
वायुनां पूज्यानाञ्च न सम्भुजे । कुर्यात् षीवनविष्णुत्वसस-

त्सर्गञ्च परिणतः" । आपस्तम्बः "न च सोपानत्को
मूलपुरीषे कुर्यादिति" । बृहन्मनुः "करगृहीतपात्रेण
कृत्वा मूलपुरीषके । मूलतुल्यन्तु पानीय पीत्वा चान्द्रा-
यणञ्चरेत्" । भरद्वाजः "अथ विकल्प विष्णुत्वं लोष्ट्र-
काष्ठदद्यादिना । उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विष्टतमेहनः"
उदस्तवासा कटिदेशादुत्क्षिपवस्वः" आ०त० "मूत्रोच्चारौ
च कारयेत्" । "यस्योच्चारं विना मूलं सत्यम् वायुश्च गच्छति"
सुशु० । "दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं मनः ।
विद्यायामर्थलाभे च सातृञ्चार एव सः" हितो० ।
उल्लङ्घ्य चारोगतिः । ३ यज्ञादीनां राशिनक्षत्रान्तर
सञ्चारे । "ऋक्षादृचं शतेनाद्द्वैर्यान्सु चित्तशिखण्डिषु ।
"उच्चारं संहिकाकारैः" सि०रा०त० ।

उच्चारणं न० उच्चारणेन कण्ठाद्यभिघातेन चार्थते निष्पाद्यते
उद्+चर-णिच्-ल्युट् । कण्ठतात्वाद्यभिघातेन शब्दजनके
व्यापारे तत्रकारस्तु "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो-
युक्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहनि स प्रेरयति
भारतम् । सोदीर्णो मूर्ध्नि भिहतो वक्त्रमापद्य भारतः ।
वर्षान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः" इति शिचो-
क्तदिशवसेयः । वर्षोत्पत्तिस्थानानि चादौ । "अष्टौ
स्थानानि वर्षानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं
च दन्ताश्च नासिकोष्ठी च तालु च" शिखाकडुक्तानि ।
विवृतिवर्णशब्दे दृश्या । यथा च कण्ठतात्वाद्यभिघातेनैवो-
च्चारणसम्भवस्तथा" ईश्वरशब्दे अनुमा०चिन्ता०१०२६
पृष्ठे दर्शितम् । "उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधानम्" माघः ।
"वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया धृतम्" भा०व०२१४
अ० "सजातोऽयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं वेदस्यापौरु-
षेयत्वम्" श्रीसांसकाः वेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे ।

उच्चारितं लि० उच्चार-तारका० इतच् । इतविडोत्सर्ग ।
उद्+चर-णिच्-कर्मणि क्त । यस्योच्चारणं कृतं तादृश
वर्षादौ "तएव शक्तिवैकल्यप्रमादात्सततादिभिः । अन्ययो-
च्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" भर्तृहृ० । उद्+
अनभूतस्यर्थे चर-क्त । उच्चारितोऽप्युक्तार्थे "सकडुच्चारितः
शब्दः सकदर्थं गमयतीति" तत्प्राथम्ये न्यायः ।

उच्चार्यं अर्थ० उद्+चर-णिच्+ल्यप् । इकण्ठाद्यभिघातेन
उत्पाद्येत्यर्थे । कर्मणि यत् । २ उच्चारणेनैव वर्षादौ लि० ।
उच्चार्यमाणं लि० उद्+चर-णिच्-कर्मणि शानच् ।
यस्योच्चारणं क्रियते तस्मिन् वर्षादौ "कस्मैचित् कार्यायो-
च्चार्यमाणो वर्ष इत्संज्ञः, भृगुबो० ।

उच्चावच त्रि० उदक् उक्कृष्टञ्च अवाक् अपकृष्टञ्च मयू०नि० ।
 उक्कृष्टापकृष्टात्मके नानाभेदे “उच्चावचैरपि गतेषु सहस्र-
 संख्याम्” भाषः “भवत्युतेव महात्राह्मण उतेवोच्चा-
 वचं निगच्छति” शत० ब्रा० १४,५,१,१६ । अथ खलू-
 च्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान् विवाहे प्रतोयात्”
 आश्व० ग्ट० १,७,१ । “उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य
 तिष्ठतः” । “उच्चवचानि भूतानि सततं चेतयन्ति याः” मनुः
 उच्चिङ्गट पु० १४७ गडमत्स्ये, २कोपनपुरे च भेदि० ।
 उच्चिष्टङ्ग पु० विषकीटभेदे (उच्चिङ्गडे) सुश्रुते “जङ्गमस्य
 विषस्योक्ता न्यधिधानानि षोडश” इत्युपक्रम्य “दृष्टिकविश्व-
 म्भारराजीवमत्स्योच्चिष्टङ्गसदृष्टिकालविषाः” इत्युक्त्वा
 तस्य शुकतरण्डविषत्वमप्युक्तम् “सूक्ततरण्डोच्चिष्टङ्गवर-
 टोशतपदोऽशुकबलभिकाशङ्कीभ्रमराः शुकतरण्डविषाः” तेषा-
 म्मुत्पत्तिस्थानमपि तत्रोक्तम् “सर्पाणां शुकविषमूलश्वपूत्य-
 ण्डसम्भवाः । वायुगन्धुस्व प्रकृतयः कीटास्तु विविधाः सृताः
 इत्युपक्रम्य “उच्छिष्टङ्गोऽग्निनामा तु विच्छिष्टि-
 ङ्गोमयूरिका” इत्यादीन् अष्टादश कोटानभिधाय “अष्टा-
 दशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः” सुश्रु० । [वस्त्रखण्डे ।
 उच्चूड (ल) पु० उच्चता चूडा यस्य डस्य वा लत्वम् । ध्वजोऽस्ये
 उच्चैः शिरस् त्रि० उच्चैरुन्नतं शिरोऽस्य । उन्नतमस्तके मङ्ग-
 त्तरे “समत्वेषुच्चैः शिरसा सतोव” कुमा० । वा रोः शत्वम् ।
 उच्चैः श्वस् त्रि० उच्चैरुन्नतं श्वोऽस्य । उन्नतकर्णं सदृ-
 जाते श्वे तवर्णे इन्द्रस्य वाहनभूते सप्तमुखे २ अश्वभेदे पु० ।
 अस्य चोत्पत्तिकथा यथा “तत उच्चैः श्रवानाम हयोऽ-
 भूच्चन्द्रपाण्डुरः” भाग० ७स्क० ७अ० । “गृहीतोऽश्वः
 सप्रसुखस्त्वया नृप बलात् किलेति” भागवतोक्तेरस्य सप्रसुख-
 त्वम् । “धन्वन्तरिस्तथा मयं ओर्देवी कौस्तभोमणिः ।
 शशाङ्को विमलश्चापि समुन्नस्युः समन्ततः । उच्चैः श्रवा
 हयोरस्यः प्रीयूषं तदनन्तरमिति” हरिवं० २२० अ० ।
 “उच्चैरुच्चैः श्रवास्तेन ह्यरत्नमहारि व” कुमा० ।
 “उच्चैः श्रवाजलनिधेरिव जातमात्रः” “न चित्तु उच्चैः श्रवसः
 पटक्रमम्” भाषः । “उच्चैः श्रवमश्चानाम्” गातोक्तेः
 भगवद्भूमित्वमस्य । “उच्चैः श्रवः सुतानश्चान् बलादप्यान-
 यद्विवः” हरि० १४५ अ० । “दिशांगजसुतान्नागान् हयां-
 शोच्चैः श्रवाऽन्वयान्” हरि० १५६ अ० अस्य वा विसर्गस्य
 शब्दे उच्चैश्श्रवा अप्यत्र । अस्य पृषो० अदन्तत्वमपि ।
 “उच्चैः श्रवसं च तत् प्रणिपत्य समर्पितम्” देवीमा० ।
 उच्चैरुन्नतं शब्दं शृणोति श्रु-असुनु । ३ बधिरं त्रि० ।

उच्चैर्षुष्टि न० घुष-भावे क्त उच्चैर्षुष्टम् । (डेडरा) सर्व-
 जनश्राव्यघोषणायाम् ।

उच्चैर्घोष पु० घुष-घञ् उच्चैर्घोषः । १ सर्वजनश्राव्यशब्दे “यदु-
 च्चैर्घोषस्तनयित्त्वरिव दहति” शत० ब्रा० । ७ब० । २ उच्चैश्-
 ब्दान्विते क्रन्दनादौ ईब० । ३ रुद्रमूर्त्तिभेदे । “उच्चैर्घोषाय
 क्रन्दयते” यजु० १६, १६ ।

उच्चैस् अव्य० उद्+चि-डैसि । १ उन्नतत्वे, २ उन्नते ३ महति ४ ज-
 ङ्गदेशजाते “उच्चैरुदात्तः” पा० । “उच्चैरुच्चैश्चवास्तेन”
 कुमा० “शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालसुच्चै” रघुः “विचकर्ष च
 संहितेषुरुच्चैः” किरा० । “अकृत्वा हेलया पादसुच्चैर्भूर्ज-
 सु विद्विषाम्” भाषः । “उच्चैरधःपातिपयोमचोऽपि”
 “जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः “उच्चैर्हि रणमङ्गं शृङ्गम्”
 कुमा० । या वः काले बहति सलिलोद्गारसुच्चैर्विमाना”
 भेष० । “उच्चैरस्यति मन्दतामरसताम्” चन्द्रालो० अस्य
 शब्दस्य गुणवाचितया प्रकर्षे तरप् तमप् च ततः अद्रव्य-
 प्रकर्षे आमु । उच्चैस्तराम् उच्चैस्तमाम् । औन्न-
 त्यातिशये “उच्चैस्तरां वक्ष्यति शैलराजः” कुमा० ।
 द्रव्यप्रकर्षे तु नास्ति । उच्चैस्तर उच्चैस्तम अव्युत्ततद्गतादौ
 त्रि० । अप्रियस्तीर्च्चैः कथने उच्चैस्+क-क्वाणमुलौ
 ल्यप् च । उच्चैःकारम् उच्चैःकृत्वा उच्चैःकृत्य चापि,
 यमाचष्टे” सि० कौ० ।

उच्छन्न त्रि० उद्-कृद क्त । लुप्रप्राये आच्छन्ने “उच्छन्न
 प्रच्छन्नपन्थे वेदस्याचारमूलत्वेत्यादि विधिवान्दे मथुरा०
 यथा च वेदस्य किञ्चनमूलपन्थतया उच्छिन्नत्वेऽपि अवि-
 गीतशिष्टाचारादेव तदनुमानं तथा समर्थनाय शब्दवि०
 शब्दाप्रामाण्ये वादिपूर्वपक्षं निरस्य व्यवस्थापितं यथा ।
 “स्यादेतत् सृष्ट्याचारयोर्वेदमूलत्वे तत्रोच्छेदादिविवादस्त-
 देव त्वसिद्धं तथा हि वेदस्य मानार्था महाजनपरिगृहीता च
 सृष्टिः, स्वार्थोपस्थित्यनन्तरं सृष्ट्यर्थानुभावकवेदानुमानेऽपि
 प्रतीतिप्राथम्यात् साध्यप्रसिद्धार्थस्यपजीव्यत्वाच्च सृष्टिरेवा-
 पूर्वादिवाक्यार्थज्ञानमस्तु किं वेदेन, तदर्थस्य सृष्टित
 एव सिद्धेः अपूर्वस्य शब्दैकवेद्यत्वेन सृष्टितोज्ञातस्य
 ज्ञापकत्वेनानुवादकतापत्तेश्च सा च सृष्ट्यन्तरादित्यन-
 दिरेव सृष्टिधारावश्यकौ, अन्यथा मनुसृष्टेः पूर्वं तत्रापि
 वेदानुमानं न स्यात् । सर्वा च सृष्टिः सृष्टिजन्यवा-
 क्यार्थप्रमाजन्यत्वेन महाजनपरिगृहीतत्वेन च प्रमा-
 मिति नान्यपरस्मरा । प्रत्यक्षा च सृष्टिः सृष्टिर्मुर्द्ध
 नानुमिता अनुमितवेदवत् तस्या अनुभावकत्वात् ।

वेदार्थस्य तिताप्रसिद्धिस्तु प्रसिद्धवेदमूलस्य तिसाहचर्यं
 भवमात् प्रत्यक्षवेदाबोधितलोभन्यायमूलस्य ताविव तान्ति-
 काणां लिङ्गाभासजन्यवेदमूलकत्वभ्रमात् सम्भवन्मूला-
 लान्तराणां वेदमूलत्वं कल्पयति । अथ स्युरिनिष्ठवे-
 वेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिग्रहीता एवञ्च सा
 वेदमूलत्वनिवन्धना अविगीतमहाजनपरिग्रहीतवेदमूल-
 त्वप्रसिद्धित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलस्य तौ तत्प्रसिद्धिवत् । एवं
 वेदार्थस्य तिताप्रसिद्धिरपि अन्यथा महाजनपरिग्र-
 हानादरे वेदस्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत् न
 यूपहस्यादिस्यतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात् क्लृप्तलो-
 भादित एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च ।
 तत्र तत्प्रसिद्धौ विगान महाजनानामिति चेत् न
 तत्रापि मूलान्तरसम्भवादिप्रतिपत्तेश्च विगानमेव तेषाम्,
 अतएव स्युतोनां न्यायमूलत्वे सम्भवति वेदमूलत्व-
 प्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं, न च वेदमूलेयमिति कृत्वा
 स्युतेर्महाजनपरिग्रहात्कूलत्वं वेदमूलेयमिति प्र-
 थमं ग्रहीतमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन, न च
 वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः, असिद्धेः, मन्वा-
 दिस्युतित्वेन पूर्वं महाजनपरिग्रहेणोत्तरेषां परि-
 ग्रहादनुष्ठानाद्युपपत्तेः । एवं होलकाचारेऽपि वेद-
 लिङ्गेनैव कर्त्तव्यताज्ञानोपपत्तेः किं वेदेन, तदर्थस्य
 लिङ्गादेवोपपत्तेः, अविगीताऽलौकिकविषयकशिष्टाचा-
 रस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चाविगीतशिष्टाचारत्वेन
 भोजनाद्याचारोऽपि वेदमूलः स्यात् वेदं विनापि तत्कर्त्त-
 व्यताधीसम्भवाच्च तदर्थवेदइति इहापि तल्लयम् । आ-
 चारकर्त्तव्यतानुमानयोरनादित्वेनाचाराणां कर्त्तव्यतानु-
 मानमूलकत्वान्नान्वपरम्परा । न च पूर्वानुमानसापेक्षसुत्त-
 रामानमिति स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात् साध्यव्याप्तिपक्ष-
 धर्मतासत्त्वेन पूर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाणत्वात् । ज्ञापीतरप्रामाण्यदा-
 धीनं सर्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादेरपि
 तथात्वापत्तेः । एतेन विवादप्रदमाचारो निरपेक्षप्रमाणमूलकः
 अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलाचारवदिति नि-
 रस्तम् अनुमानस्य निरपेक्षप्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनैव बुद्धे-
 रूपपत्तेः निरपेक्षत्वस्य गौरवेषाप्रयोजकत्वाच्च । न च सापे-
 क्षत्वेन न प्रमाण्याता व्याप्तादिसत्त्वात् अन्यथा प्रमाणैर-
 पेक्षस्य वैयर्थ्यात् । न चाचारे वेदमूलकत्वप्रसिद्धेस्तदनुमानम्,
 अर्कज्ञेः व्यभिचारादन्यथोपपत्तेश्च । न च वेदमूलत्वेन
 महाजनपरिग्रहात्तथा । न हि वेदमूलोऽयमिति कृत्वा-

महाजनानां तत्परिग्रहः वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातमशक्य-
 त्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन । न च वेदमूलत्वेन महा-
 जनपरिग्रहीतोऽयमाचारः इति ज्ञात्वा तत्र महा-
 जनपरिग्रहः, गौरवात् असिद्धेश्च पूर्वमहाजनपरिग्र-
 हादेवोत्तरेषां परिग्रहानुष्ठानोपपत्तेः । तादृशस्युत्याचा-
 रयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेर्वेदमूलत्वप्रसिद्धिरिति चेत् न अ-
 सम्भवन्मूलान्तरस्योपाधित्वात् अन्यथा लोभन्यायमूलस्युते
 स्तत्प्रसङ्गः । अस्तु स्युत्याचारयोरनादित्वं न चाचारात्
 स्युतिः स्युत्याचारः इत्यन्वपरम्परा मूलीभूतप्रमाणा-
 भावादिदिति वाच्यं स्युत्याचारयोरुभयोरपि प्रमाण-
 त्वात् । अन्यथा न ततो वेदानुमानमिति ।

उच्यते प्रलये पूर्वस्युत्याचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्य-
 सर्वज्ञेश्वरप्रणीतवेदमूलत्वं स्युत्याचारयोः, अन्यथा मूला-
 भावेनान्वपरम्पराप्रसङ्गः । न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थ-
 दर्शित्वं तदुपायश्रवणादेस्तदानीमसत्त्वात् पूर्वपूर्वसर्ग-
 सिद्धसर्वज्ञा एव त इति चेत् न प्रमाणाभावात् । स्यु-
 त्याचारयोः प्रमाणमूलकत्वमेव तत्कल्पकमिति चेत् न
 प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यकल्पने गौरवमित्येकस्यैव नित्य-
 सर्वज्ञस्य कल्पनात् । न च स्युतय एव तत्प्रणीताः
 तासां मन्वादिकर्त्तव्यत्वेन स्युतौ बोधात्, स्युतावेव
 स्युतीनां वेदमूलत्वस्मरणाच्च । एवञ्च स्युत्याचारयोर्महा-
 जनपरिग्रहाद्वेदमूलत्वसाधकमपि भगवति प्रमाणम् ।
 अतएव "प्रतिमन्वन्तरं चैषा स्युतिरन्याऽभिधीयत" इत्याग-
 मोऽपि । एवञ्च पूर्वप्रत्यक्षवेदमूलावेव स्युताचारौ अग्रे
 च कालक्रमेणायुरारोग्यबलश्रद्धाग्रहणधारणादिशक्तेर-
 हरहरपचोयमानत्वात् तदध्ययनविच्छेदात् शाखोच्छेदात्
 स्युत्याचाराभ्यामेव कर्त्तव्यतामधिगत्य प्रवृत्तिः । नन्वेवं
 स्युतिरस्तु वेदमूला मङ्गलाद्याचारस्तु ईश्वरादेव भविष्यति
 घटलिष्यादिसम्प्रदायवदिति चेत् न बह्व्यापारघटि-
 तस्य तत्तदाचारस्य गुरुत्वेन "मङ्गलमाचारेदित्यादिवाक्य-
 स्यैव लाघवेन कल्पनात्" ।

"निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपजीविषु उच्छन्नबलिभिन्नेषु
 भिन्नकांस्थोपभोजिषु" सुश्रुतः ।

उच्छ्रलति० उद्-शल अच् । आधारातिक्रमेण सर्वतः
 श्रुते । शट् । उच्छ्रत् तलैव "कटोच्छ्रलच्छ्रुक्लालालेन"
 माघः 'स्रच्छन्दोच्छ्रलदच्छकच्छकुहरच्छातेतरान्च्छ्रुटा'
 काव्यप्र० । ल्युट् । उच्छ्रलन परितः लुबने न० ।

उच्छ्रादन न० उद्-कद-णिच्-ल्युट् । १ आच्छादाने

२ गन्धद्रव्यद्वारा देहभोजने च अमरटी० “स्नापनोच्छा-
दनेन” राम० ।

उच्छास्त्रं लि० उद्गतं शास्त्रात् प्रा० व० । अतिक्रान्तशास्त्रे
२ शास्त्रविच्छेदोऽधर्मकाले च । उत्क्रान्तं शास्त्रं यत् ।
शास्त्रातिक्रमयुक्ते उच्छास्त्रं यथा तथा वर्तते उच्छास्त्र-
वर्तिन् शास्त्रातिक्रमेण यथेष्टचारिण स्त्रियां ङःप् ।
“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् क्रूरस्योच्छास्त्रवर्तिनः । या०
सू० । “दृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः” भाग० ७ स्कन्द० अ०

उच्छासनं लि० उत्क्रान्तः शासनम् । शासनातिक्रान्तिरि ।
उच्छिखत् लि० उद्गता शिखा यस्य प्रा० व० । उद्गताय
२ उदर्चिषि वक्रौ पु० “माङ्गल्योर्सावलयिनि पुरः पा-
वकस्योच्छिखस्य” रघुः । २ तत्त्वकनागकुलजाते नागभेदे
पु० “तत्त्वकस्य कुलेजातान् प्रवक्ष्यामि निबोध तान्”
इत्युपक्रम्य “उच्छिखः शरभोभङ्गोविल्वतेजा विरोहणः”
भा० आ० ५७ अ० ।

उच्छिङ्गनं न० उद्+शिषि आघ्राणे भावे ल्युट् । ना-
सिकावायुनाऽन्तःस्थितकफादिनिःसारणे । “उच्छिङ्ग-
नेन हर्त्तव्योऽष्टिमण्डलजः कफः” । “नेत्रे विल-
म्बिनि विधिर्विहितः पुरस्तादुच्छिङ्गनं शिरसि वार्ष-
वसेचनञ्च” सुशु० ।

उच्छित्ति स्त्री उद्+च्छिद्-भावे क्तिन् । समूलोत्पाटने
अत्यन्तसंमर्दने । “यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः”
सा० सूत्रम् । “सङ्करः सर्ववर्सानां प्रजागोघर्म्मक-
र्मणाम्” । प्रजानामपि चोच्छित्तिर्बुधस्यसनेहेतुजा”
सुशु० “अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा”
दृ० ७०२१ ।

उच्छिन्नं लि० उद्+क्त । समूलं नाशिते २ विदलिते ।
उच्छिरस् लि० उद्गतं शिरोऽस्य । उद्गते २ माहात्म्या-
दिना उद्गतमस्तके महिमान्विते “शैलात्मजापि पितृ-
रुच्छिरसोऽभिलाषम्” कुमा० शैल्योदार्यादिना हि लोक
उद्गतशिरा भवति अपकृष्टकर्मणा तु अनवरतशिराः प्रसिद्धः
उच्छिलीन्ध्रं लि० उच्छितं शिलीन्ध्रम् । कृत्वाकं । २ विकसित-
शिलीन्द्रयुक्ते लि० । “उच्छिलीन्ध्रासवभ्यामिति” मेघदू० ।

उच्छिष्टं लि० उद्+शिष-क्त । भुक्तावशिष्टे, २ त्यक्ते च ।
अर्था० अच् । २ अकनशौचे भुक्ताच्चे । तत्रोच्छिष्टस्याभक्ष्यता
सापवादमभक्ष्ययच्छे ३७६ पृष्टे उक्ता तत्रायं भेटः वर्ष-
विशेषस्योच्छिष्टभोजने पापनारतस्यात् प्रायश्चित्तनारतस्य
प्रायश्चित्तविवेकादावुक्तं यथा “स्वमुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो-

भुङ्क्ते त्यक्तभाजने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा चान्द्रायण-
ञ्चरेत्” चतुर्दशविषयनम् । “तच्च ज्ञानाभ्यासविषयमिति”
प्रा० वि० । “ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने महाव्याहृतिभिरभिम-
न्यापः पिबेत्, क्षत्रियोच्छिष्टभोजने ब्राह्मणैरसविषकेन
त्राहं क्षीरेण वर्त्तयेत्, वैश्योच्छिष्टभोजने तिरात्रोपोषितो
ब्रह्मणर्चलां पिबेत्, शूद्रोच्छिष्टभोजने सुराभाण्डोदक-
पाने च षड्रात्मभोजनं चान्द्रायणं वा अभिमन्वितं
जलं पीत्वोपवसेत्” शङ्खलि० “व्रतरूपत्वात् एतद्ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणाद्युच्छिष्टाशनेऽज्ञानतः सकृत् एवं क्षत्रिया-
देः समाधमवस्योच्छिष्टाशने समाधमवस्योक्तमेतदेव
यथायथमुत्तरेयम् शूद्रोच्छिष्टाशने तु ब्राह्मणस्य ज्ञानतः
सकृद्विषयम् षड्रात्राभोजनम्” प्रा० वि० । यथा
पस्तम्बः । “अज्ञानाद्यस्तु भुञ्जीत शूद्रोच्छिष्टं द्विजो-
त्तमः । तिरात्रोपोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धयति” ।
“एतद्द्विजोत्तमयद्दृष्ट्वाद्ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादिपरत्वे
वक्ष्यमाणविष्णुवचनविरोधात् । एतदपि सकृद्विषयं अ-
त्र च तिरात्रोऽधमर्षणमपि जपनीयम्” प्रा० वि० । यथा
सुमन्तुः । “शूद्रोच्छिष्टभोजने तिरात्रमधमर्षणञ्च जपेत्”
“चान्द्रायणन् भयत्वाव ज्ञानाभ्यासे क्षत्रियादीनाञ्च लि-
पादपादहानिरुद्धा । क्षत्रियस्य च ब्राह्मणोच्छिष्टाशने
ब्राह्मणोक्तप्रायश्चित्तार्द्धं, वैश्यस्य ततोऽर्ध्वर्द्धम् । एव वैश्य
शूद्रयोरपि स्वामिन्तया पूर्ववर्णत्वेनोद्वेयम् उशनो
वचने वर्णक्रमेण ह्यसितप्रायश्चित्तदर्शनात्” प्रा० वि० । यथा
“अन्नानां भुक्तशेषस्तु भक्षितोर्ध्वैर्द्विजातिभिः चान्द्रं कच्छं
तदर्द्धञ्च क्रमात्तेषां विशेषनम्” । तथा विष्णुरपि न्याय-
प्राप्तमेवार्थमन्वाह । “आमन्त्राद्वाशने तिरात्रं, वर्त्तत
ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने वसनं कृत्वा सप्ररात्रं वै-
श्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम्, राजन्योच्छिष्टाशने तिरा-
त्रम्, राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् वैश्योच्छि-
ष्टाशने । तिरात्रं वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशने च” “अत्र वसनं
कृत्वा पयसा वर्त्ततेति सर्वत्रान्वेति” प्रा० वि० ।
“चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । द्विजः शुष्येत्
पराक्षेण शूद्रः कच्छेण शुद्धयति” अङ्गिराः “एतदज्ञान-
विषयं ज्ञानतो द्वैशुण्यादिकम् प्रा० वि० । मनुनापि सामा-
न्याभ्योऽप्यप्रकरणे । “शुष्कं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्ट-
मेव च “क्रूरस्योच्छिष्टभोजनं” इति चोक्तम् । शूद्रस्य
तु द्विजोच्छिष्टभोजने न दोषः । द्विजोच्छिष्टन्तु भोज-
नमिति” तस्य मनुना तद्दृत्तयोक्तेः । एकपङ्क्तिस्वमध्यं

केनविदये भोजनपाल्यागे तत्पङ्क्तिस्थानां तद्वसुच्छि-
वत् यथा “अथैकपङ्क्तिं नाश्रीयात् संदतः स्वजनैरपि ।
कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भक्ष-
न्मज्जलद्वारमार्गैः पङ्क्तिं भेदेयेत्” व्यासः । जलादिना पङ्क्ति-
भेदाकरणे तु यद्भुः “एकपङ्क्तिपविष्टानां विप्राणां भोजने
क्वचित् । यद्येकोऽपि त्वजेत्पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् ।
मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्तिमुच्छिष्टसङ्गभोजनम् । प्राजा-
पत्यं चरेद्दिप्रः क्षत्रः सान्तपन्नन्था” । “विडालादिभि-
रुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत्, अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्”
देवबः अज्ञानादुच्छिष्टादिभोजने तदुत्तार्यमित्याह
“अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अज्ञाना
द्भुक्तस्तत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः” वमनपक्षेऽपि
अल्पप्रायश्चित्तं भवत्येव “आमश्चाद्वाशने विरात्रं पयसा
वर्तत ब्राह्मणः, शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्त-
रात्रसप्तपसेत्” विष्णुना वमनोत्तरमपि प्रायश्चित्त
विधानात् “अन्यानां भुक्तशेषन्त भक्षयित्वा द्विजातयः ।
चान्द्रं छच्छं तदङ्गं तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः” मिता०
आप० वचनन्तु ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानविषयम् बलात्-
कारानुसारेऽप्यत्रेतरताम्बलाद्युच्छिष्टपरमित्ति” प्रा० त०
रघु० । अन्वजैः बलात्कारिते उच्छिष्टादेर्माजनेऽपि दो-
षएव । “दासीकृतो बलान्मेच्छश्चाण्डालैश्च दसुभिः । अशुभं
कारितः कर्म गवादरेः प्राणहंसनम् । उच्छिष्टमार्ज-
नञ्चैव तथा तस्यैव भक्षणम्” इत्याद्याभिधाय “मासोषिते
द्विजातौ तु प्रजापत्यं विशेषणम् । चन्द्रायणन्वाहिता-
न्नेः पराकमथ वा भवेत्” देवलोक्तेः । उच्छिष्ट-
वाण्डादिस्पर्शेऽपि दोषः” प्रा० त० उक्तः यथा ।
“आपस्तम्बः ‘भुक्तोच्छिष्टस्नानाचान्तशाण्डालैः श्वप-
चेन वा । प्रमादात् सशर्षणं गच्छेत् तत्र कुर्थादि-
शोधनम् । गावत्प्रासहसन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ।
विरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । भुक्तोच्छिष्टो-
ऽन्वजैः सृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् । अङ्गोच्छिष्टे
स्वतः पादः पाद आमाशने तथा” । “प्राजापत्यं ज्ञाने
अङ्गोच्छिष्टोयेनाद्यप्यासः आस्ये निक्षिप्रः न तु निगीर्णः”
प्रा० त० रघु० । काश्यपः “श्वशूकरान्यवाण्डाल-
मद्यभाण्डरजस्वलाः । यद्युच्छिष्टः सृष्टेत्तत्र कच्छं
सान्तपन्नं चरेत् । “एतज्ज्ञानाभ्यासे सान्तपने घेनुद्वयम्” ।
प्रा० त० ब्रह्मपुराणे “उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः सृ-
ष्टस्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संसृष्टएव

वा । उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः सृष्टस्तु तादृशः ।
उभौ स्नानं प्रकुरुतं सद्य एव समाहितौ” । “अनुच्छिष्ट-
ब्राह्मणस्य नक्तमिति” प्रायश्चित्तविवेकः ।

“सर्वमन्नमेकलोडृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु” आ० त०
गोभिलः । इदत्तावशिष्टे च । “उच्छिष्टे सतिबान्
दर्भान् दक्षिणापात्रिभापयेत्” आ० त० ब्रह्मपुरा० । “अ-
संस्कृतप्रमीतानां, योगिनां, कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं
भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकरश्च यः” आ० त० ब्रह्मपुरा० ।
“प्रेतश्चाङ्गे यदुच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत् । दम्भयो-
र्भुक्तशेषश्च न भुञ्जीत कदाचन” आ० त० सूतिः ।
“उच्छिष्टं पाकपालेऽवशिष्टम्, गृहे उपराने पर्युषितं,
दम्भयोराश्रमस्वामिनोर्भोजनानन्तरं पाकस्थाल्यामव-
शिष्टमिति” आङ्गिचिन्तामणिः । ४ मधुनि । मन्त्रिकोच्छि-
ष्टत्वात्तस्य तथात्वम् । “उच्छिष्टं शिवनिर्माख्यम्—आङ्गे
प्रशस्यते” पु० । उच्छिष्टोदनः ।

उच्छिष्टगणेश पु० तन्त्रोक्ते गणपतिभेदे । तस्य मन्त्र-
ध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् “भुक्तोच्छिष्टोजपेत्त्रित्यं गणेश-
स्य सदा प्रियः” “उच्छिष्टशाशुचिर्भूत्वा जपपूजनमा-
चरेत्” । अनुच्छिष्टो न सिध्येत्तु तस्मादेवं समाचरेत्” ।
“सदोच्छिष्टो गणेशानो यत्पराजेन धीमता” इति च तत्रैव
उच्छिष्टचाण्डालिनी स्त्री तन्त्रोक्ते मातङ्गीदेवोमूर्त्तिभेदे ।
तस्या मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसारे दृश्यम् । “भोजनान-
न्तरं देवि ! विनैवाचमने कृते” इत्युपक्रम्य “उच्छिष्टेन बलिं
दत्त्वा जपेत्सङ्गतमानसः । उच्छिष्टेन च कर्त्तव्यो जपो-
ऽस्याः सिद्धिमिच्छता । उच्छिष्टजपमानस्य जायन्ते सर्व-
सिद्धयः” इति च तत्रैव ।

उच्छिष्टभोजन पु० उच्छिष्टं पञ्चयज्ञावशिष्टं भोजनमस्य ।
पञ्चयज्ञावशिष्टस्य भक्षके “यत्तदुच्छिष्टाशिनः सन्नोच्छिद्यन्ते
सर्वकिल्बिषैः” मनुना तथा भोजने किल्बिषतारकत्व-
कीर्त्तनात् तथा भोजनस्य कर्त्तव्यत्वम् । उच्छिष्टं देवनै-
वेद्यावशिष्टं भोजनमस्य । इदेवनैवेद्याभोजके च ।
“तदेत्तमप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” गीतायां देवानि
वेदने दोषश्रवणात् देवाय दत्त्वैव भोज्यता ।

उच्छिष्टभोजिनं लि० उच्छिष्टं इतरस्य भुक्त्वावशिष्टं भुङ्क्ते
भुज-णिनि । निषिद्धोच्छिष्टभोक्तारि” “क्रूरसोच्छिष्टभो-
जिनः” मनुः । [वर्द्धते सुद-ल्लु । (भोस) सिक्थके ।
उच्छिष्टमोदन न० उच्छिष्टं भ्रमरोच्छिष्टं भधु तेन मोदते
उच्छिष्ट्य लि० उद्+शिष-वेदे नि० क्यप् । अवशेषशोभे

लोकै त्व ग्यदेव । उच्छेष्यम् अवशेषणीयेऽन्नादौ त्रि० ।
उच्छोर्षक न० उत्यापितं शय्यातउत्तोल्य स्थापितं शीघ्रं
यस्मिन् प्रा०व०कप् । शीघ्रोपधाने (वालिश) । प्रा० ईब० ।
२ उन्नतशीर्षके धान्यादौ त्रि० हला० । जङ्घं शीर्षे
कायति कै-क । ३ शिरःप्रदेशे "उच्छोर्षके शिष्ये कुर्याद्
भद्रकाल्यै च पादतः" मनुः उच्छोर्षके वास्तुपुरषस्य शिरः
प्रदेशे" कुल्लूकभट्टः । [शुष्के ।

उच्छृङ्खल त्रि० उद्धृतः शुष्कम् प्रा०स० । उद्धृष्टप्रदेशात्
उच्छृङ्खल त्रि० उद्-श्रि-क्त । १ उद्धते २ स्फीते च "वृथोच्छूनैः
किमेभिर्भुजैः" सा०द० । "अनरतरुदितोच्छ्रुतात्तद्वि-
मद्राजम्" दशकु० । भावे क्त । ३ स्फीततायाम् । (फोला)
उच्छृङ्खल त्रि० उद्धृतं शृङ्खलातः निरा०स० । १ बन्धनरहिते,
२ नियन्त्ररहिते, ३ अप्रतिबन्धे च । "अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वम-
न्यच्छास्त्रनियन्त्रितम्" "सम्पूर्च्छं दुच्छृङ्खलशङ्खनिसनः"
माघः । [पाठके २ नाशके च ।

उच्छेत्तृ त्रि० उद्+क्विद-टच् स्त्रियां ङोप् । १ समूलसत्-
उच्छेद् पु० उद्+क्विद-भावे घञ् । १ समूलोत्पाटने २ विनाशने
च "किमिति सर्वपशुच्छेदः क्रियते" हितो० । "ततः
सत्त्वव्यचिन्वयत् मा दौष्मन्तोर्वंश उच्छेदं ब्रजेदिति"
भा०आ०६५ अ० । "सतां भवोच्छेदकरः पिता ते"
रघुः । भावे ल्युट् । उच्छेदनमप्यत्र न० "यस्तु नोच्छेदनं
चक्रे कुशिकानासुदारषोः" आ० प० १६३ अ० ।

उच्छेद्य त्रि० उच्छेदमर्हति उच्छेद+अर्हायै यत् । १ उच्छे-
दाहं उद्+क्विद-कर्मणि ग्यत् । २ समूलसत्पाटनीये च ।
उच्छेषण न० उच्छिष्यते उद्+शिष-कर्मणि ल्युट् । १ उच्छे-
दे "उच्छेषणं भूमिगतमजिह्वासाशयस्य च" उच्छे-
षणस्तु तत्तित्त्वात् यावद्विषा विसर्जिताः" मनुः "सरसती-
मुखग्रहणोच्छेषणीकृतोद्गमच्छेद एष चुम्बयितुम्" दशकु० ।
भावे ल्युट् । २ भुक्तावशेषणे ।

उच्छोषण त्रि० उद्+शुष-णिच्-ल्यु । १ सनापके, २ जङ्घशो-
षके च "यच्छोकमच्छोषणमिन्द्रियाणाम्" गीता । भावे
ल्युट् । ३ सम्यक्शोषणे । "तरसा सेतुबन्धनेन सागरो-
च्छोषणेन च" रामा० । "उच्छोषणं समुद्रस्य पतनं चन्द्र-
सूर्ययोः" रामा० ।

उच्छोषुका त्रि० उद्+शुष-वा०उक । जङ्घशोषप्राप्ते, "स
यज्ञैतावनरैणान्यो दीक्षितौषधीस्तदनेन लोकेन नाना-
कुर्यादुच्छोषुका ह स्युः" शत०ब्रा०१२,१,१,१

उच्छ्राय पु० उद्+श्रि-करणे अच् घञ् वा । १ उन्नततायाम्

उन्नततया हि जङ्घमाश्रियते इति तस्यास्तथात्वम् ।
"दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः" भा०व०३१२अ० । "पत-
नानाः समुच्छ्रयाः" नीति० "अपरेद्युस्ततस्तस्याः
क्रियतेऽत्युच्छ्रयोन्मैः" भा०आ०६३अ० । प्रासादैः
सुज्ञतोच्छ्रयैः" भा०आ०१८५अ० । "ग्रहाधीना नरेन्द्रा-
णामुच्छ्रयाः पतनानि च" वा०सुतिः । "उच्छ्रयपातनं
धनिनां दर्शयन्निव" कटस० । "शृङ्गोच्छ्रयैः कुमुद-
विशदे योवितत्य स्थितः खम्" मेघदू० । "गुणार्जनो-
च्छ्रयविरुद्धबुद्धयः" किरा० । २ उच्छ्राय्याङ्गे "उच्छ्र-
येण गुणितं चितेः फलम्" लीला० ।

उच्छ्रयण न० उद्+श्रि-करणे-ल्युट् । १ औन्नत्ये उद्+श्रि-
कर्त्तरि ल्यु । २ उत्कण्ठे त्रि० । "सर्वार्युच्छ्रयस्थानि"
आश्र० ग० ४,६,२१ । उच्छ्रयस्थानि उत्कण्ठानि"
नारा० वृत्तिः ।

उच्छ्रावण न० उद्+श्र-णिच्+ल्युट् । उच्चैःश्रावणे उद्घोषे
"उद्दिश्य कुपितो वस्तु तोषितः श्रावयेत् पुनः । तस्मिन्
वृत्ते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते" विष्णु० । "उ-
च्छ्रावणसद्घोषः" प्रा०त०रघुनन्दनः ।

उच्छ्रित त्रि० उद्+श्रि-कर्त्तरि क्त । उन्नते १ जङ्घंदेशं
प्राप्ते । "उच्छ्रिकेश्चितोरःस्थलनलिननिषण्णाम्" माघः ।
२ संजाते ३ ससुन्नये ४ प्रवृत्ते च भेदि० । ५ त्यक्ते हेमच०

उच्छ्रिति स्त्री उद्+श्रि-वा० करणे क्तिन् । १ उच्छ्रये उच्चता-
याम् २ उत्कर्षे च "यत्रार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्यु-
च्छ्रितीः पुनः" मनुः । "चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गो-
च्छ्रितीर्वदेत्" सुश्रु० । ३ उच्चसंख्यायाम् "इष्टकोच्छ्रयहृद-
च्छ्रितिशितेः" लोला० ।

उच्छ्रसित न० उद्+श्रस-क्त । १ विकारिते, २ जीविते,
३ स्फुरिते "विशदोच्छ्रसितेव मेदिनिः रघुः । ४ प्राणेषु च
"सा खलु भगवतः कण्ठस्य कुलपतेरुच्छ्रसितम्" शकु० ।
कर्त्तरि क्त । ५ उच्छ्रासयुक्ते ईआश्वास युक्ते च त्रि० ।
"त्वामुक्तकण्ठोच्छ्रसितहृदया वोच्य संभाव्य चैवम्" मेघदू० ।

उच्छ्रास पु० उद्+श्रस-घञ् । १ अन्नर्मुखश्वासे, आख्यायिका
याः २ परिच्छेदे, यथा दशकुमारस्य प्रथमोच्छ्रासादि प्राण-
वायोदीर्घगत्या ३ बहिर्मतो ४ आश्वासे च । "दीर्घा-
ङ्गुलीपर्वोच्छ्रासप्रेक्षणवाङ्मन्" कात्या० "वायोर्भागनिरो-
धाच्च न गर्भस्यः प्ररोदिति" निश्वाषोच्छ्राससंज्ञोभस्रानु
गर्भोऽधिगच्छति" सुश्रु० । उच्छ्रासवह्नाङ्गीभेदास्तु तत्र
दर्शिताः । "जङ्घाः शब्दस्य शब्दपरसगन्धप्रश्वाषोच्छ्रास-

जृम्भिततद्ब्रुवितकथितरुदितोदीनि विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति “पीडयन्नरजोगाढः सोच्छ्रासः शिथिलः स्तृतः” । “श्रोतपादकरोच्छ्रासश्चन्द्रासश्च यो भवेत् । काकोच्छ्रासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्ज्येत्” सुश्रु० । “सन्ततोच्छ्रासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः” सुश्रु० । उच्छ्रासश्च दोषनिश्वासः स च यावत्कालेन श्वासरूपप्राणक्रिया भवति ततोऽल्पकालेन, दीर्घदेशपर्यन्तप्राणवायोर्वह्निर्गमने भवति । “उष्णोच्छ्रासं समधिकतरोच्छ्रासिना दूरवती” मेघदू० “इत्युच्छ्रासोऽन्वृतं प्राण आदध” कात्या० ४, ८, २६ ।

उच्छ्रासिन् त्रि० उद्+श्वास-णिनि स्त्रियां ङीप् । १जङ्-श्वासयुक्ते २दोषनिश्वासयुक्ते । “समधिकतरोच्छ्रासिना” मेघ० । ४उद्गते च “उच्छ्रासिकाबाञ्जनरागमक्ष्णोः” कुमा० “समधिकतरोच्छ्रासिना” मेघ० । “५जङ्-श्वासयुक्ते मुमुषौ” “वत्तैतद्दूर्जोच्छ्रासी भवति” व० उ० उत्क्रमणशब्दे दृश्यम् । उक् उक्छे (कृष्णशब्दादाने) तदा० इदित् पर० सक० सेट् । उक्छति औक्छीत् । उक्छाम्-बभूव आस चकार । उक्छिता उक्छ्यात् उक्छिष्यति औक्छिष्यत् । उक्छः उक्छनम् उक्छतः । प्र+भाजने प्रोक्छनं (पोक्छा) प्रोक्छतः । उक्छ बन्धे समापने च विरासे पा० तदा० पर० सक० सेट् । उक्छति औक्छीत् उक्छाम् बभूव आस-चकार । उक्छिता उक्छ्यात् उक्छिष्यति औक्छिष्यत् । णिच् उक्छयति ते औत्तिक्छत् औचिक्छत् । सनि उत्तिक्छति उत्तिक्छति । इदित् तेन निष्ठाया नेट् । उ७ ।

उज्जय(यि)नी स्त्री विक्रमादित्यराजधान्याम् अवन्तीपुर्याम् अवन्तीशब्दे विद्यतिः । “सौधोत्सवङ्गप्रथयविमृष्टो माश्व-भूरुज्जयिन्याः” मेघदू० । इयञ्च लङ्गावधिमेरुपर्यन्तस-मरेखास्थपुरीमध्येऽनन्यतमा यथाह श्रौपतिः “लङ्का कुमा-रो नगरी च काञ्ची पानाटमद्रिश्च सितः षडास्यः । श्रीव-त्सुल्लम् च पुरी ततश्च माहिष्मती चोज्जयिनी प्रसिद्धा । स्यादाश्रमोऽश्वात्नगरं सुरस्यं ततः पुरं पट्टशिवाभिधानम् । श्रीगर्गराटं च सरोहितास्त्रं स्थानेश्वरं श्रोतगिरिः सुमेरुः । इतीव यास्योत्तरगंधराया रेखासिमां गोलविदो वदन्ति । अन्यानि रेखास्थितिभाञ्जि लोके ज्ञेयानि तज्ज्ञैः पुटभे-दनानि” । सू० सि० त्रु सामान्येनोक्तम् यथा “राक्षसालयदेवीकः शैलयोर्मध्यस्थतगाः । रोहीतक-मवन्ती च तथा सन्निहितं सरः” । “राक्षसा-लयो लङ्का देवानां गृहरूपः पर्वतो मेरुरनयोमध्ये अजु-

सूत्रं तत्र स्थिता देशा रेखाख्याः । लङ्कादक्षिणस्थलस्यास्त-रुपयुक्तास्तल मनुष्यागोचरत्वादिति नोक्ताः । ज्ञानार्थ-मुदाहरति । रोहीतकमिति । यथा रोहीतकं नगर-मवन्त्युज्जयिनी सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम् । चकारस्तथेत्य-व्ययपरः । तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि” र० मा० । “यथोज्जयिन्या कुचतर्धभागे प्राच्यां दिशि स्वाद्यमकोटिरेव” सू० सि० ।

उज्जयन्त न० उद्+जि-भ्र । रैवतपर्वते हेम० ।

उज्जानक पु० उत्तङ्गुनेराश्रमान्तिके समुद्रसन्धिषु मरुभूमिषु बालुकामयदेशभेदे । यत्र हि मधुपुत्रो धन्नुरुतङ्गप्रार्थितेन कुबलाश्वेन विष्णु तेजसा दंष्ट्रितवीर्येण निपातितः तत्कथा यथा भा० हरिवं० ११अ० । “ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुध-न्वसु । समुद्रो बालुकापूर्णं उज्जानक इति श्रुतः । देवाना-मप्यबध्यत् महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालु-कान्निर्हितो महान् । राक्षसस्य मधोः पुत्रो धन्नुर्नाम महासुरः । श्वेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम्” । इत्युपक्रम्य तद्बोधवर्षिं तत्सत् कथाधनुषमारशब्दे दर्शयिष्यते २ उत्तरदेशस्थेऽपि देशभेदे “एतद्द्वारं महाराज ! मान-सस्य प्रकाशते” इत्युपक्रम्य, “एष उज्जानकोनाम पावकि-र्वत् ज्ञानवान्” भा० व० १३० अ० देशभेदे उक्तः ।

उज्जासन न० उद्+जस-णिच्-ल्युट् । १मारुषे बधे एत-द्योगे कर्मणः संबन्धत्वविवक्षया षष्ठी प्रतिपदविहिततया च तथा षष्ठा न समासः “चौरस्योज्जासनम्” सि० कौ० । “प्रतिपदविहिता षष्ठी न समस्यते” वार्त्ति० । “प्रोक्ता प्रतिपदा षष्ठी समासस्य निवृत्तये” भर्तृ० तथैवोक्तम्

उज्जिघ्न त्रि० उद्+घ्ना-श । आघ्राणकर्त्तरि ।

उज्जिति स्त्री उद्+जि-क्तिन् । उत्कृष्टजये “अग्नीषोमयो-रुज्जितिमनुज्जेषम्” यजु० २, २५ । “उज्जितिमनु पङ्कतविभ्रेण हविःसोकरश्चरुपसुकृष्टजवम्” वेददी० । “सो-मस्योज्जितिमित्थिन्नर्वनस्यतिः” कात्या० १०, ७, १४ । “उज्जितिभ्यो वोत्तरो माहेन्द्रः” कात्या० १४, ५, ३१ । अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषम् । “अग्नीषोमयो-रुज्जितिमनूज्जयति” इन्द्राम्नोरुज्जितिमनूज्जयति” शत० ब्रा० १, ८, ३, १, २, ३, ४ । २ उज्जयन्तिङ्गयुक्तमन्त्र-करश्चकाङ्गतौ च । “अयोज्जितोः” इत्युपक्रम्य “अग्नि-रेकाक्षरेषु प्राणसुज्जयत्तसुज्जेषम्” इत्यादि शत० ब्रा० २, २, १६, १७ उक्तम् ।

उज्जिहान त्रि० उद्+हा-शानच् । उद्गच्छति ।

उज्जीविन् त्रि० उद्+जीव-णिनि । नाशप्रायताप्रामु-
त्तरं पुनरुज्जीवनवति ।

उज्जृम्भ पु० उद्+जृभि-घञ् । विकासे रक्षुटने । उद्गता
जृम्भा (हाइतोला) यस्मात् प्रा० व० गतलोपः । रसुख-
विकाशनभेदे र्कर्त्तरि अच् । ४ प्रकाशान्विते ५ उज्जृम्भावति
त्रि० “उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना” माघः

उज्जृम्भण न० उद्+जृभि-भावे ल्युट् । विकासे सुखविका-
शनभेदे व्यापारे (हाइतोला) । “उद्गारकाशत्ववयु-
धीवनोज्जृम्भणानि च” सुश्रुतः । उद्+जृभि-अ । उज्जृ-
म्भाऽप्यत्र स्त्री ।

उज्जृम्भित त्रि० उद्+जृभि-क्त । विकासिते । भावे क्त ।
२ चेष्टायाम् (हाइतोला) रसुखव्यापारभेदे न० ।

उज्जोष पु० उदा+जिष-गत्याम् भावे घञ् । उत्कर्षप्राप्तौ
उज्जित शब्दे उदा० । अच् । २ उत्कृष्टे त्रि० ।

उज्जोषिन् त्रि० उद्+जिष-गत्यां णिनि स्त्रियां ङीप् । उत्कर्ष
प्राप्ते “क्रीडी च शाकी चोज्जोषी” यजु० १७,
८५ “उज्जोषी उत्कृष्टजयनशीलः” वेददी० ।

उज्ज्व्र न० उद्गता ज्या यस्य प्रा० वा गतलोपः । “आरो-
पितमौर्वीके धनुषि । उज्ज्व्रधन्वाः” कात्या० २२, ३,
१७ । “उज्ज्व्रधन्वा आरोपिज्यधनुष्काः” कर्क० ।
उत्क्रान्ता अवतारिता ज्या यतः प्रा० ५ व०
वा क्रान्तलोपः । अवतारितमौर्वीके धनुषि “काश्रो-
वा वैदहोवोयपुत्र उज्ज्व्र धनुर्धियं क्त्वा” छा० उ० ।

उज्ज्वल त्रि० उद्+जुल-अच् । १ दोषे, २ विशदे, ३ विकाशिते
च । ४ शङ्करारसे पु० । “स राशिरासीन्महसां महो-
ज्ज्वलः “शङ्कारभङ्गा महाकाव्ये चास्ति नैषधीयचरिते
सर्गानिसर्गीज्ज्वलः” नैष० । “स्नातन्त्रासुज्ज्वलमवाव करेषु
राजः” अश्विनसङ्घटितमुज्ज्वलां दधानैः” माघः ।
“अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे यैवेयकं नोज्ज्वलम्”
सा० द० । “विचित्रोज्ज्वलवेशा तु वलज्जु प्ररनिस्वनाः” सा०
द० । “सुसखाः पल्लवोज्ज्वलाः” सुश्रु० । अस्य च रसान्तरं
गोखामियन्ते स्थितम् । ५ सुखेन० राजनि० धातुमध्ये
तस्मोद्गीप्तोत्थात्त्वम् । तस्य भावः घञ् औज्ज्वल्य त्व ।
उज्ज्वलत्व तद्भावे न० । तल् । उज्ज्वलता स्त्री तत्त्वैव ।

उज्ज्वलदत्त पु० उष्णादिदृत्तिकारके विद्वद्भेदे । तस्येदम् ।
छ । उज्ज्वदत्तीय तत्कृतपत्ये पु० तत्कृतदत्तौ तु स्त्री ।

उज्ज्वलन न० उद्+ज्वल-भावे ल्युट् । उद्गीप्तौ २ वैशद्ये च ।
उज्ज्वलत्वात् तदा० पर० सक० सेट् । उज्ज्वलति ‘औज्ज्वलति’

उज्ज्वलाम्—बभूव आस चकार । उज्ज्वलता जज्ज्वलात् उ-
ज्ज्वलति औज्ज्वल्यत् । उज्ज्वलतः । त्वमङ्ग यस्याः पति-
रुज्ज्वलतक्रमः” नैष० । “अद्यापि नोज्ज्वलति हरः
किल कालकूटम्” चौरपञ्चाशिका । “प्राणानौज्ज्वलीञ्च
खड्गेन छिद्रस्तेनैव मूर्धनि” भट्टिः । “सपदि-
विगतनिद्रस्तल्पसुज्ज्वलाञ्चकार” । “अश्विनोऽज्ज्वलतवारिविपा-
रुभिः” “परस्परालिखितसामदूरोज्ज्वलतवर्त्मसु रुद्रग-
द्देषु” सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्त्वथोऽज्ज्वलतश्चक्रम्”
“उदये मदनान्यसुज्ज्वलता” इति च रघुः । अतः “भिद्योद्गीप्तौ
नदे” पा० नि० क्यप् नदे कर्त्तरि भक्ष्य धत्वम् । “उदक-
मुज्ज्वलति उद्गीप्तनदः” सि० कौ० ।

प्र+प्रकर्षेण त्यागे । “खण्डहिणी प्रेयस्यपि प्रोज्ज्वलता” प्र० बो० ।
“लिखितमपि लघाटे प्रोज्ज्वलतुं कः समर्थः” हितो० ।
सम्+सत्यकत्यागे ।

उज्ज्वल त्रि० उज्ज्वलति उज्ज्वल-अच् । त्यागिनि । “ब्रह्मोज्ज्वलता
वेदान्दा कौटसाख्यं सुहृद्दधः । गर्हितान्नाद्ययोज्ज्वलितः
सुरापाणसमानि षट्” मनुः ।

उज्ज्वल पु० उज्ज्व-घञ् । “अबाधितस्थानेषु पथि क्षेत्रेषु च
च अप्रतिहतावकाशेषु यत्र कुलौषधयो विद्यन्ते तत्रा-
ङ्गुलीभ्यामेकैकं कणं समुच्चिनोतीति” बौधा० सूत्र्युक्ते कणश
आदाने । “शिलोज्ज्वलमप्याददीत विप्रोऽजीवनु
यतस्ततः” मनुः । “एवं दृत्तस्य ऋषतेरुज्ज्वेनापि च
जीवतः” मनुः । “तान्नुज्ज्वलप्रवृत्तसैकतानि” रघुः । “निरा-
हारस्तु स मुनिरुज्ज्वलं मार्गयते पुनः” ‘तथामुज्ज्व-
लधर्माणि दुर्वासा मुनिसत्तमः’ शिलोज्ज्वलत्तधर्मात्मा मुद्गल
संयतेन्द्रियः” भा० व० १५६ अ० । “प्रतिपहाच्छिलः
अथास्ततोऽप्युज्ज्वलः प्रशस्यते” मनुः । “व्यालयहानुज्ज्वलत्ती-
नन्यांश्च वनचारिणः” मनुः । अस्य लीवताऽपि “उज्ज्वलं भैक्ष्यं
यदन्वञ्च तत्परिग्रहणम् ऋतम्” निगमोक्तेः । “प्रतिपहात्
शिलं श्रेयस्ततोऽप्युज्ज्वलं प्रशस्यते” सूत्र्यन्तरे चोक्तम् । उज्ज्व-
लमिति समस्तमपि शब्दान्तरं केचिद्विद्वन्ति । उज्ज्वलेन
पञ्चिचञ्चूवद्गृहणेन शिल्यते संचयीते इति तद्व्युत्-
पत्तेः “ऋतमुज्ज्वलं शिलं श्रेयमस्त्वत्तं स्यादवाचितम् । ऋतन्त
याचितं भैक्ष्यं प्रस्वतं कर्षणं ऋतम्” मनुः ।

उज्ज्वल न० उज्ज्व-भावे ल्युट् । आपणक्षेत्रादिपतिस्य
क्षेत्रस्वामिदृष्टीतविक्रीतावशिष्टस्य धान्यादेः कणश आदाने
उज्ज्वलित न० शिञ्ज-अपहारे क इत० । क्षेत्रस्वामिना
दृष्टीतशखात् क्षेत्रात्कणशः समुच्चयरूपे आहरणे । अस्य

दन्त्यमकारमध्यतामपि केचित् पृषोदरादि० कल्पयन्ति ।
 उट न० उ+उक् न्त्वम् । षट्ठे, २पथे च ।
 उटज पुन० उटेभ्यो जायते जन+ड । पत्नादिनिमित्तशालायां
 मुन्यादिगृहे । “उटजद्वाररोधिभिः” “ऋगैर्वर्जितरोमन्व
 मुटजाङ्गनभूमिषु” रघुः “नवोडजाभ्यन्तरं च तानलम्” कुमा०
 उठ गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । ओठति ओठीत् । उवोठ जठतः
 ओठिता उद्यात् ओठिष्यति औठिष्यत् ।
 उड संहतौ सौत्र० पर० अक० सेट् । ओडति औडीत् ।
 उवोड जडतः । ओडिता उद्यात् ओडिष्यति औडि-
 ष्यत् । उडु
 उडु स्त्री न० उड-बा० कु । इनक्षत्वे, २जणे च स्त्रीत्वे वा
 ऊड् । “इन्दु प्रकाशस्तमितोडुतल्याः” । “उत्तन्मितो-
 डुभिरतीवतरां शिरोभिः” भाषः ।
 उडुचक्र न० उडूनां चक्रमिव मण्डलम् । इनक्षत्वमण्डले
 भवन्ते तस्य संस्थितिश्च” सि० शि० उक्ता उडुचक्रे
 तच्च दर्शितम् । उडुचक्ररूपपादि ह्र० सि०
 उडुक्त्वा यथा “ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधी-
 यते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ।
 मन्दाभरेज्यभूपत्वसूर्यशुक्रन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधस्याः
 सिद्धविद्याधरा घनाः” । “ब्रह्माण्डान्तःपरिधिस्तत्तुल्य
 मानं वृत्तं व्योमकक्षा वक्ष्यमाणाकाशकक्षीच्यते । तन्मध्ये
 ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तु-
 ल्योर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति । तथा तल्लोर्ध्वान्तरेणा-
 धोधोनक्षत्रेभ्यः शनिग्रहस्य तिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राश्चस्तात्
 परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधराघनाश्चाधस्याश्चन्द्रादधः-
 स्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । प्रवह्वावावव-
 स्थानाभावाश्चन्द्रवत् तेषां परिभ्रमः” र०ना० । तस्योत्पत्ति-
 विभागस्तत्रैव । “पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसञ्ज्ञकम् ।
 नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्कं वशी” ह्र० सि० । “पुनरनन्त
 रमात्मानं द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिसञ्ज्ञकं व्यभजत्
 मनःकल्पितं वृत्तं द्वादशविभागं राशियुक्तमकरोदित्यर्थः ।
 भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशत्कं
 व्यभजत् । मनःकल्पितं तदेव वृत्तं सप्तविंशतिविभागं
 चाकरोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागाः कथं न
 कृताः ? उक्तसङ्ख्यायां नियामकाभावादिदत्त आह
 वशीति । इच्छाविषयं वशं विद्यते यस्येति वशी स्वतन्त्रे
 च्छस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया तत्सङ्ख्यायां विभागाः
 कृता इति भावः । सप्तविंशतिविभागव्यञ्जकानि नक्षत्राणि

तारात्कानि निर्मितानीत्यर्थसिद्धम्” र०ना० । तत्र राशि-
 नक्षत्रनामानि ज्योति० त० उक्तानि यथा “भेषट्ठमिथुनकर्क-
 टसिंहाः कन्यातलाघरदृश्चकभम् । धनुश्च मकरः कुम्भोमीन
 इति च राशयः कथिताः” । “अश्विन्या सह भरणी
 कृत्तिकापादः कीर्त्तितोमेषः । दृषभः कृत्तिकाशेषं
 रौहिण्यर्द्धं च मृगशिरसः । मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुन-
 र्वर्षोस्त्रिपादं मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्यः पुष्योऽ-
 श्लेषा च कर्कटः कथिताः । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनीपाद
 उत्तरायाः । तच्छेषं हस्ता च चित्रार्द्धं कन्यकाख्यः स्यात् ।
 तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातिविशाखायाश्च पादत्रयम् । अलिनि
 विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा
 प्रथमश्राप्युत्तरांशको धन्वी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा-
 चार्द्धं कनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठाऽर्द्धं शतभिषापौर्व-
 भाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः”
 अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्योत्पत्तिविशेषरूपं च
 श्रीपतिनोक्तम् । “वह्निविक्रमविविधगुणैर्दुक्तानि भूतवा-
 षाश्विनैश्च शरभूक्तयुगाग्निरासाः । रुद्राश्विरामगुणवे-
 दशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निर्गदिताः क्रमशो भताराः ।
 हरगसुखसदृशं योनिरूपं क्षुराभं शकटनिभमथैण्योत्त-
 भाङ्गेन तल्यम् । मणिग्रहशरचक्राभानि शालोपमं च
 शयनसदृशमन्यञ्चाल पर्यङ्करूपम् । हस्ताकारमजस्रमौ-
 त्तिकसमं चान्यत् प्रवालोपमं धिष्णं तोरणवत् स्थितं
 बलिनिभं स्यात् कुण्डलाभं परम् । क्रुध्यत्केसरविक्रमेषु
 सडशं शय्यासमानं परं चान्यद्दन्तविलासवत् स्थितमतः
 शङ्काटकयन्त्रि च । त्रिक्रमभं च मृदङ्गरूपं वृत्तं ततो-
 ऽन्यदामलहयाभम् । पर्यङ्गतल्यं सुरजानुकारमित्येवमश्रा-
 दिभचक्ररूपम्” ।
 भचक्रपरिधिमानम् सि० शि० उक्तम् “अभ्येक्षिमाङ्गजङ्घ-
 रगोऽक्षपक्षाः” (२५६८८६८५० योजनानि) कक्षां स्पृन्ति
 गणका भगणस्य चेमान्” । तस्य भूमध्यात् उच्छ्रितयो-
 जनानि तत्रतोक्तानि यथा “नागाक्षपड्द्वयरसाग्निज्जुवे-
 दसंख्यो” (४१२६३६५८) नक्षत्रमण्डलभवः श्रवणो
 निरुक्तः” । अस्य च द्वादशधा विभक्तस्य प्रवह्वायुना
 भास्यमाणस्य दिने षण्णासुदयः रात्रौ च षण्णामिति भेदः ।
 “स्यादुद्गमो निजनिजोदयभानुतल्ये सूर्येऽस्तभास्करच-
 मोऽस्तमयश्च भानाम्” सि० शि० उक्तेः । २ताराणां
 समूहे च “वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्रः” भाषः ।

उडु(डू)प पु० उडुनि जले पाति पा-क । षड्भवे भेदाद्याम् ।

‘उडुपञ्चसन्तारोयत् नित्यं भविष्यति’ भा० आ०
 ८: अ० । “वह्नोवारिचङ्गलं फेनोडुपरिभुतम् ।
 भा० व० १४६ । “तितोर्धुर्दुस्तरं माहाडुपेनास्त्रि सागरम्”
 रघुः । उडुहपजबसन्तारहेतवादास्य उडुपत्वम् । चर्मा-
 वनइयानपात्रे न० तच्छोकव्याख्याने मल्लिनाथेन “उडुपेन
 चर्मावनइयानपात्रेणेत्यभिधाय “चर्मावनइसुडुपं पुत्रकाष्ठं
 कस्येवदिति” सञ्जनोक्तिरुदाहृता । पृषो० । उड-
 पोऽपि ह्रवे अमरदो० । उड्नि उडूर्वा नक्षत्राणि
 पाति पा-क । २चन्द्रे स हि ताराणां पतिरतस्त-
 द्रक्षकः । उडूनां दिवा हि सूर्यकिरणैरभिभवात्प्रकाशत्वेन
 रात्रौ च प्रकाशवन्धेन निशाधीशचन्द्रस्य तत्पतित्वम् ।
 एवम् “नक्षत्राणामवीशत्वमोषिधीनां तथैव चेति” का० ख०
 प्रजापतिना तदधीशत्वदानमुक्तम् । गोतायामपि “नक्षत्रा-
 षामहं शशी” इत्युक्तेः तन्मध्ये तस्य अष्टत्वात्पि तत्पतिता
 “सखिलमये शशिनि” वृह० सं० तस्य जलमयत्वोक्तेः
 उडुमयत्वात् जलमयत्वात् तस्य उडुपतित्वं वा बोध्यम्
 दक्षकन्याश्विन्यादितारापतित्वाद्वा तथात्वम् ।

उडु(डू)पति पु० उडूनां पतिः । १चन्द्रे २जलेशे वरुणे च ।
 “परिसुग्धतां बधिगिबोडुपतेः” भावः । “रसात्मकस्योडु-
 पतेश्च रश्मयः” कुमा० ।

उडुपथ पु० उडूनां पन्थाऽ । आकाशे । तत्र हि उडूनां
 प्रत्यहं प्रवह्नायुना भ्रमणात् तथात्वम् ।

उ(डु)डुम्बर पु० उं शम्भुं वृणोति ख उम्बरः उत्कृष्टः
 उम्बरः प्रा० सं० पृषो० दस्य वा डत्वम् । (यत्र डुम्बर)
 १ यत्राङ्गे वृक्षे २ तत्र च, महावपुःश्याम् ३ देहल्याम्
 ४ कुडभेदे च न० । “उ(डु)डुम्बरो यत्रफलो यत्राङ्गे हेम-
 डुग्धकः । उडुडुम्बरोहितोद्बुधो गुरुपित्तकफास्रजित् ।
 मधुरस्तुवरोवस्त्रोऽश्रुशोधनरोपथः” इति भा० व० उक्त-
 शुष्कः । तस्य विकारः अण् । औ(डु)डुम्बर तद्विकारे
 पात्रादौ त्रि० स्त्रियां डीप् । “मृहीत्वौडुम्बरं पात्रं
 जातुभ्यां धरणिं गतः” स्मृतिः । “औडुम्बरीं स्पृष्ट्वा
 गायेत” श्रुतिः । [डीप् । दन्तीवृक्षे शब्दच० ।

उडुम्बरपर्णी स्त्री उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्यमस्याः गौरा०
 उडुराज् पु० उडुषु राजते राज-क्विप् । चन्द्रे । अच, उडूनां
 राजा टच् समः० वा । उडुराजोऽप्यत्र “तदोडुराजः
 ककुभः करैर्मुखं प्राच्याविलिम्पन्” भाग० १०, २६ अ० ।

उडुलोमन् पु० उडुरिव लोमासु । ऋषिभेदे । तस्यापत्यम्
 बाह्वा० इज् । औडुलोमि तदपत्ये पुं स्त्री० । बडुषु अ-

कारः । उडुलोमाः । [विरुलेडुडयने निराशताम्’ नैष० ।
 उडुडयन न० उडु+डी-ल्युट् । पक्षिणामूर्द्धगतौ ‘गतौ
 उडुडामर त्रि० उत्कृष्टो डामरः प्रा० सं० । १ उडुटे २ अडे
 च ३ तन्वभेदे पु० । [तिभेदे ।
 उडुडीन न० उडु+डी-भावे क्त । अर्द्धेत्पापतनरूपे खग-
 उडुडीयन न० उडु+डी-ड उडुः स इवाचरति क्यङ् उडुडिय-भावे
 ल्युट् । उत्पतने । “कथमुडुडियनेऽशक्तान् पतने च
 ममात्मजान्” मा० आ० २३३ अ० । उडुडिय-कर्त्तरि
 ताच्छील्ये वा चानश् । उडुडियमान उडुडयन कर्त्तरि
 तच्छीले च त्रि० ।

उडुडीश पु० उडु+डी-क्विप् तस्य ईशः । उत्पतन
 कर्त्तृष्णामीश्वरे १ महादेवे २ तन्वभेदे च भेदि० । योगिनां
 हि उत्पतनं योगशास्त्रप्रसिद्धम् महादेवस्य च तदीशत्वात्
 तथात्वम् । उडुडिशतन्वस्य तु उत्पतनसाधनोपायविधा-
 यकत्वात् तथात्वम् ।

उ(ओ)डु पु० उड-सौ० वा० रक् र वा उ-र-रक् वा
 डुगागमोवा । कूर्मविभागस्य प्राच्यदेशभेदे ‘सवङ्गाङ्गान्
 सपौण्ड्रोङ्गान् सचोबान् इविङ्गान्वाकान्” भा० व० ५६
 अ० । ओ(उ)डुदेशश्च कूर्मविभागे वृ० सं० प्राच्यतयोक्तः
 यथा “प्राच्यामित्युपक्रम्य मिथिलसमतटोडुश्वदनदन्तु-
 रकाः” इति । स च उत्कलात् भिन्न एव तत्रैवानन्तरम्
 “पौण्ड्रोलककाशिमैकलाश्वषाः इत्युक्तेः । भारते
 च सहदेवदक्षिणदिग्बजये “पाण्डुरांश्च इविङ्गांश्चैव सहितां-
 षोडुकेरलैः स० ३० अ० उक्तेस्तस्य हस्तिनानगरीतः
 दक्षिणत्वात् तथात्वम् कूर्मविभागे प्राच्यत्वमिति न
 विरोधः । सर्वत्र उडुशब्दश्रवणात् उकारादित्वम् रघु-
 नन्दनेन तु ओडुदिदेशव्यवस्थितमित्युक्तत्वात् ओकारा-
 दित्वमपि । अस्य देशवाचित्वात् तस्य राजा तद-
 स्थाभिजन इत्यर्थे च अण् । औडु, तद्राजे तद्राशिनि च
 बडुषु तस्य लुक् । उडुः तद्राजेषु तन्निवासिषु च ।

उष्णक् त्रि० ओष्ण-अपसारणे ख, लु गौरा० उष्णक् इति पाठात्
 नि० ह्रस्वः । अपसारके । स्त्रियां गौरा० डीप् । उष्णी ।
 उष्णादि पु० उष्णप्रत्यय आदियैवाम् । शाकटायनोक्ते उष्णप्रभ-
 तौ प्रत्ययसमुदाये । “उष्णादयो बडुबन्” “ताभ्यामन्व-
 तोष्णादयः” पा० । “उष्णादयोऽव्युत्पन्नाः पातिपादिका-
 नीति” पा० भा० । व्युत्पन्ना इति पाठान्तरम् । व्युत्-
 पत्तिपक्षाभिप्रायेणैव “राघवस्य ततः कार्यं कारवानर-
 पुङ्गवः” इति भट्टौ कार्यमित्यत्र द्वितीया अव्युत्पन्नत्वे

सान स्यादिति बोध्यम् उणादिवृत्तिश्च उज्ज्वलदत्तकता प्रसिद्धा ।

उरुडु क पु० “गर्भस्य यज्ञतुल्लिहानौ शोणितजौ । शोणितफेन-
जः फुषफुषः शोणितकिष्टप्रभव उरुडु कः” इति सुश्रुतोक्ते
रुधिरकिष्टजाते देहस्यमलाशये कोष्ठभेदे तन्मलविभा-
जकत्वं कलाभेदस्य तत्रोक्तं यथा “यज्ञत् समन्नात्
कोष्ठञ्च तथान्नासि समाश्रिता । उरुडुकस्य विभजते
मलं मलधरा कला” सुश्रु० देहप्रत्यङ्गविभागमुक्त्वा सुश्रु०
‘तस्य पुनः संख्यानम् त्वचः कला धातवो मला दोषा
यज्ञतुल्लिहानौ फुषफुष उरुडु को हृदयमाश्रय”
इत्युक्तम् । ‘स्थानान्यामाग्निपकानां मूलस्य रुधि-
रस्य च । हृदुण्डुकः फुषफुषश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते
इति तस्य आमाक्षपकमूलाद्याधारसक्तम् । शल्यो-
द्दारे च तत्रैव । ‘अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक् कण्ठासक्तमवेक्ष्य
वेद्योण्डुकं वटैकस्त्रवद्वम् द्रवभक्तोपहितं पाययेत् ।
उत् अथ० उ-क्लिप् । १ प्रश्ने २ वितर्के ३ संशये ४ अत्यर्थे ५ ऊर्ध्वे
च । इउदिते वि० । “तस्य उदितिनाम’ छा० उ० ।
उद् इति वा छेदः ।

उत् अथ० उ-क्त । १ विकल्पे, २ ससृज्ये, ३ वितर्के, ४ प्रश्ने,
५ अत्यर्थे च । ‘यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त् ससृद्रादत
वा पुरीषात्” यजु० २८, १२ । ‘मानाग्निहोत्वसुत मान
मौनम्” भा० आ० ३३, २ अ० । “एतावन्ति च दासानां
सहस्राण्युत सन्ति मे” भा० स० १२, १ अ० । “तत् किमय
मातपदोषः स्यादत यथा मे मनसि वर्त्तते” शकु० ।
‘वीरोरसः किमयमित्युत दर्पणः” वीरच० । ‘प्रभुः
प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः” रघुः । “भारतोन विरोधी न
स्वामासो भरवानुत” किरा० । “धर्मो नष्टे कुलं कतुन्नम-
धर्मोऽभिभवत्युत” ज्ञानभाटव्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत”
गीता । [प्रोतञ्च ” श्रुतिः

उत् वि० वेज-क्त । सूते पथिते अमरः “यस्मिन्नोतञ्च ।
उत्तङ्क पु० आयोदधैस्यशिष्यवेदानामकस्य सुनेः शिष्यभेदे तदु-
पाख्यानञ्च” भा० आ० ३ अ० । वेदमुनिं प्रक्रम्य “स
कदाचित् याज्यकार्येषाभिप्रस्थित उत्तङ्कनामानं शिष्यम्
नियोजयामास” इत्युपक्रम्य “तत्त्वौम्य ! गम्यतामनुजाने
भवन्तं श्रेयोऽवाप्नुवीति स उपाध्यायेनानुज्ञातो भग-
वानुतङ्कः क्रुञ्चस्तच्चकं प्रतिचिकीर्षुर्हस्तिनपुरं प्रतस्ये”
इत्यन्तेन विस्तरेण तच्चरितसुपवर्णितम् । तस्यार्थं संक्षेपः ।
गुरुदक्षिणादानार्थं गुरवे उत्तङ्केन निवेदिते गुरुणा स्वप-

त्नीवचनात् पौष्यन्दपवधृष्टतकुण्डलद्वयमेव गुरुदक्षिणात्वेन
कल्पितम् तच्च पौष्यन्दपपत्नीष्टतं कुण्डलद्वयं प्रार्थ्य आन-
यतस्तस्य प्रमादतस्तत्रकेशापहृतम् अथ वक्रितो लब्धवरप्र-
सादात् नागलोकं गत्वा धूमप्राचुर्येण नागलोकावरणे
तद्गथात्तत्कुण्डलद्वयं नागैर्दत्तमानोय गुरुपत्न्यै दत्तमिति
२भार्गवे गौतमस्य शिष्यभेदे च तत्कथा भारते
‘उत्तङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ! । गुरुभक्तः
स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् । सर्वेषां षड्विपुला-
शामेष आसीन्मनोरथः । औतङ्कीं गुरुदत्तिं वै प्राप्नुया-
मेति भारत ! । गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ।
उत्तङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा । स तस्य
दमयौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा । सम्यक् सेवो-
पचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् । अथ शिष्यसहस्राणि
समनुज्ञातवाच्यः । उत्तङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञात-
मैच्छत् । तं क्रमेण जरा तात ! प्रतिपेदे महासुनिम् ।
न चान्वबुध्यत तदा स सुनिर्गुरुवत्सलः । ततः कदा-
चिद्राजेन्द्र ! काष्ठान्यानयितुं ययौ । उत्तङ्कः काष्ठभारञ्च
महान्तं समुपानयत् । स तद्भाराभिभूतात्मा काष्ठधारमरि-
न्दम ! । निष्प्रपेक्ष चित्तौ राजन् ! परिश्रान्तो बुभुक्षितः ।
तस्य काष्ठे विलग्नाऽभूच्छटा रूष्यसमप्रभा । ततः काष्ठैः
सह तदा पपात घग्णीतले । ततः स भारनिष्पिष्टः क्षु-
धाविष्टश्च भारत ! । दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुदोदार्त्तस्वर
स्तदा । ततो गुरुसुता तस्य पद्मापत्निमानना । जया-
हाम्शूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना । पितृनिर्योगा-
द्धर्मज्ञा शिरसाऽवनता तदा । तस्या निपेततर्दग्धौ करौ
तैरश्रुविन्दभिः । न हि तानश्रुपातांस्तु शक्ता धारयितुं
मही । गौतमस्त्वय्योद्दिप्रसुतङ्कं प्रीतिमानसः । कस्मात्तात !
तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः । सखैरं ब्रूहि वि-
प्रर्षे ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । उत्तङ्क उवाच । एवङ्गतेन
मनसा भवन्मियचिकीर्षया । भवङ्गतिगतेनेह भवङ्गावानु-
गेन च । जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखञ्च मे ।
शतवर्षोऽपि मां हि न त्वमभ्यनुजानीयाः । भवता
त्वभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना द्विजश्रे-
ष्ठाः शतशोऽप्य सहस्रशः । गौतम उवाच । त्वत्प्रीति-
युक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव । अत्यक्रामन्महान् कालो
नावबुद्धो द्विजर्षभ ! । किन्त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति
भागव ! । अवनुज्ञां प्रतिगृह्य त्वं खट्वहान् गच्छ मा
चिरम् । उत्तङ्क उवाच । सुर्वेयं कं प्रयच्छामि ब्रूहि

त्वं द्विजसत्तम । तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ! ।
 गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै गुरुणां सङ्गिरुच्यते ।
 तव ह्याचतरतो ब्रह्मस्तुष्टोहं वै न संशयः । इत्यञ्च
 परितुष्टं मां विजानोहि ऋगूद्वह ! । युवा षोडशवर्षो
 हि यद्यद्य भविता भवान् । ददानि पत्नीं कन्याञ्च स्नां
 ते दुहितरं द्विज ! । एतामृतेऽङ्गना नान्या त्वत्तेजोऽर्हति
 सेवितुम् । ततस्तां प्रतिजयाह युवा भूत्वा यशस्विनीम् ।
 गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत् । कं भवत्यै
 प्रयच्छामि सुवर्धं विनियुङ्क्षु माम् । प्रियं हितञ्च का-
 ङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि । यद्दुर्लभं हि लोकोऽस्मिन्
 रत्नमत्यङ्गुतं महत् । तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्नास्त
 संशयः । अहल्लोवाच । परितुष्टोऽस्मि ते विप्र ! नित्यं
 भक्त्याऽनयाऽनघ ! । पर्याप्तमेतद्गदन्ते गच्छ तात ! यथेष्टि-
 तम् । वैशम्पायन उवाच । उतङ्गस्तु महाराज पुनरेवाब्र-
 वीद्वचः । आज्ञापयस्व मां मातः ! कर्त्तव्यञ्च तव प्रियम् ।
 अहल्लोवाच । सौदासपत्नीविष्टते दिव्ये ये मणिकुण्डले ।
 ते समानय भद्रन्ते सुवर्धः सुकृतो भवेत् । स तथेति
 प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय ! । गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते
 समानयितुं तदा । स जगाम ततः शीघ्रमुतङ्गो ब्राह्मण-
 र्धमः । सौदासं पुरुषाद् वै भिक्षितुं मणिकुण्डले ।
 गौतमस्त्वब्रवीत् पत्नीसुतङ्गो नाद्य दृश्यते । इति पृष्टा
 तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतञ्च सा । ततः प्रोवाच पत्नीं स न
 ते सम्यगिदं कृतम् । शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं
 बधिष्यति । अहल्लोवाच । अजानत्या नियुक्तः स भग-
 वन् ! ब्राह्मणोमया । भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चिदस्य भवि-
 ष्यति । इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः ।
 उतङ्गोऽपि वने मृत्युं राजानं तं ददर्श ह ।
 आश्व० ५३ अ० । इत परं तत्कुण्डलानयनादिकं ना-
 गतवक्त्राङ्गसुपवर्ण्यं वङ्गिप्रसादात्तत् नागलोकादानेय
 गुरुपत्यै तद्दानमुक्तमित्यर्थं संक्षेपा विस्तरस्तत्र दृश्यः ।
 अथैव तोयाभिलाषपूर्णाधर्मोत्तरेण उतङ्गमेघः प्रव-
 र्त्तितः तत्कथा उतङ्गमेशधरे दृश्या ।

उतङ्गमेव प० उतङ्गार्थमीश्वरेण प्रवर्त्तितोमेघः । मरुदेशस्थोत-
 ङ्गतोयाकाङ्क्षापूर्णाधर्मोत्तरेण कृष्णेन नियोजिते मेघे ।
 तत्कथा भा० आश्व० ५५ अ० । “उतङ्ग उवाच । अ-
 श्वकरणीयञ्च यद्येतन्न्यसे विभो ! । तोयमिच्छामि
 यत्नेन मरुत्वेतद्भिर्दुर्लभम् । ततः संहृत्य तत्तेज प्रो-
 वाचोतङ्गमीश्वरः । एष्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा

द्वारकां ययौ । ततः कदाचिद्भगवांसुतङ्गस्तोयका-
 ङ्क्षया । त्वपितः परिचक्राम मरौ सञ्चार चाच्युतम् ।
 ततो दिग्वाससं धीमान्मातङ्गं भवपङ्कनम् । अपश्यत मरौ
 तस्मिन् श्वयूथपरिवारितम् । भीषणं ब्रह्मनिस्त्रिंशं वाण-
 कार्मुकधारिणम् । तस्याधः स्रोतसोऽपश्यत् द्वारि भूरि
 द्विजोत्तमः । अरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव ।
 एद्युतङ्ग ! प्रतीच्छस्व सतो वारि ऋगूद्वह ! । कपा
 हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तटसमाश्रितम् । इत्युक्तस्तेन
 स मुनिस्ततोयं नाभ्यनन्दत । चिक्षेप च स तं धीमान्
 वाग्भिरुपाभिरच्युतम् । पुनः पुनश्च मातङ्गः पिव-
 स्वेति तमब्रवीत् । न चापिबत् स सक्रोधः क्षुधितेनान्-
 रात्मना । स तयो निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ।
 श्वभिः सह महाराज ! तत्रैवान्तरधीयत । उतङ्गस्तं
 तथा दृष्ट्वा ततो व्रीडितमानसः । मेने प्रलम्बमात्मानं कृष्णे-
 नामित्वातिना । अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदा-
 धरः । आजगाम महाबुद्धिरुतङ्गश्चैनमब्रवीत् । न
 दत्तं तादृशं दातुं त्वया पुरुषसत्तम । सलिलं विप्र-
 मुखेभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो । इत्युक्तवचनं तन्तु म-
 हाबुद्धिर्जनाईनः ! । उतङ्गं श्रुत्वा वाचा सान्त्व-
 यन्निदमब्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं धृतेन
 वै । तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावकुश्रुधाः ।
 मया त्वदर्धसुक्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः । उतङ्गा-
 यामृतं देहि तोयरूपमिति प्रभुः । स मासुवाच देवे-
 न्द्रो न मर्थोऽमर्त्यतां व्रजेत् । अन्यमस्मै वरं देही-
 त्यसङ्गुगुनन्दन । अमृतं देयमित्येव मर्थोवोक्तः शची-
 पतिः । स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः पुनरेवेदमब्रवीत् । यदि
 देयमवश्यं वै मातङ्गो हि महासते ! । भूत्वाऽमृतं प्रदा-
 स्यामि भार्गवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिगृह्णाति
 भार्गवोऽमृतमद्य वै । प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवस्यामृतं
 विभो ! । प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन ।
 स तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः । उपस्थित-
 स्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् । चाख्डालरूपी
 भगवन् ! सुमहंस्ते व्यतिक्रमः । तच्च शक्यं मया
 कर्तुं भूय एव तवेष्टितम् । तोयेभ्यां तव दुर्द्धर्षां करिष्ये
 सफलामहम् । येषुहःसु च ते ब्रह्मन् ! सलिलेभ्यो भवि-
 ष्यति । तदा मरौ भविष्यन्ति जलपूर्णाः प्रयोधराः ।
 रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते ऋगुनन्दन ! । उतङ्गमेघा
 इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते । इत्युक्तः प्रीति-

मान् विप्रः कृष्णेन स बभूव ह । अद्याप्युतङ्गमेवात्र मरौ
वर्षन्ति भारत' ।

उत्थ्य पु० अङ्गिरसः अज्ञायां पत्न्यासुत्पन्ने सुरोज्येऽभ्रातरि ।
“त्वयोद्गाङ्गिरसः पुत्रा एते सर्वे त्वं विश्रुताः । वृहस्पति-
रुतथ्यश्च सर्वं त्वं ह्युत्पन्नः” भा०आ० ६६अ० । तस्या-
पत्यम् अण् औतथ्यः स च उत्थ्येन ममतायासुत्पन्नः
वृहस्पतिशापात् जात्यभ्यतां प्राप्तस्तत्कथा यथा
“अथोत्थ्य इति ख्यात आसीद्गीमान्दपिः पुरा । ममता
नाम तस्यासीद्गाय्यां परमसम्पत्ता । उत्थ्यस्य यवी-
यांस्तु पुरोधस्त्रिदिवैकसाम् । वृहस्पतिर्दृष्टे जा मम-
तामन्वपद्यत् । उवाच ममता तन्तु देवं वदतांवरम् ।
अन्वर्त्तनी त्वहं भ्राता ज्येष्ठेनारम्यतामिति । अयञ्च
मे सहाभाग ! कुन्नावेव वृहस्पते ! औतथ्यो वेदमत्वापि
वङ्गं प्रत्यधीयत । अमोघरेतास्त्वञ्चापि द्वयोर्जांस्यत्
सम्भवः । तस्मादेवञ्च नत्वद्या उपारमित्तमर्हसि । एव-
सुक्तस्तदा सम्यग्वृहस्पतिरधीरधीः । कामात्मानं तदा-
त्मानं न शशाक नियच्छित्तम् । स बभूव ततः कामी
तया सार्द्धं न कामया । उत्सृजन्तु तं रेतः स गर्भस्थो-
ऽभ्यभाषत । मोस्तात ! मा गमः कामं द्वयोर्जांस्यौह
सम्भवः । अत्यावकाशो भगवन् ! पूर्वं चाहमिहागतः ।
अमोघरेताश्च भवान्न पीडां कर्तुमर्हसि । अश्रुत्वैव त्वं त-
द्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः । जगाम मैथुनायैव ममतां
चारुलोचनाम् । शुक्रोत्सृजं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो
मुनिः । पद्भ्यामारोघयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः ।
स्थानमप्राप्तमपतद्रेतः प्रतिहतं तदा । पपात सहसा
भूमौ ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः । तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं श-
शाप स रूपाऽन्वितः । उत्थ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भत्स्य
भगवान्दपिः । यन्मां त्वमीदृशे काले सर्वभूतेषुते
सति । एवमात्य ववस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि । स वै
दीर्घतमा नामशापाद्विरजायत । वृहस्पतेर्दृष्ट्वात्तेर्दृष्ट-
स्पतिरिवौजसा । जात्यभ्यो वेदवित्प्राज्ञः पत्नीं लेभे स
विद्यया । तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रहेषीं नाम आह्लाणीम् ।
स पुत्राङ्गनयासास गौतमादीन् सहायशाः । ऋषेरुत-
थ्यस्य तदा सन्नानकुलपुत्रे । धर्मात्मा च महात्मा च
वेदवेदाङ्गपारगः । गोधमं सौरभेयाञ्च सोऽधीत्य निखिलं
मुनिः । प्रावर्त्तत तदा कर्तुं अज्ञावांस्तमशङ्कया” ।
भा०आ० १०४अ० । “श्रुत्वावेदी पतत्यत्वे रेतथ्युतनयस्य
च’ मनुः । “उत्थ्युतनयस्य गौतमस्येति” कुल्लू० । तस्य

उत्थ्युतनयस्येति तत्कुलवर्द्धनात्तथात्वं तस्य जात्य-
भ्यतया स्मृतिकर्त्तृत्वाभावेन तत्पौत्रस्यैव गौतमस्य स्मृति
कर्त्तृत्वात् तस्यैव सम्प्रतिकथनं युक्तमिति” “तथ्युतनयस्य
सुवज्जगादाग्रे गदायजः” भाषः । अयञ्च आङ्गिरस-
गौतमप्रवरमध्यस्थ ऋषिभेदः ८१७प्र० विवृतः ।

उत्थ्यानुज पु० ६त० । वृहस्पतौ उत्थ्यावरजादयोऽप्यत्त ।
“तथ्युतनयस्यनुजवज्जगादाग्रे गदायजः” । [चारे च
उताहो अयं उत्त च आहो च इ० । १ विकले, २ प्रश्ने ३ वि-
उत्क वि० उद्गतं मनोऽस्य उद्+नि०-क । १ उन्ननस्के २ अन्य-
मनस्के । “अगमयदद्विसुतासमागमोक्तः” कुमा० । “तच्-
श्रुत्वा च अरण्यदुभगं गर्त्तितं मानसोक्ताः” मेघ०” ।
“उक्तं धरं दृष्टुमवेक्ष्य शौरिसुक्तभ्यरं दारुक इत्युवाच”
भाषः ।

उत्कच वि० उद्गतः उद्गतो-कचोऽस्य । १ विकचे केशमृन्दे २ उद्गत
केशे च “प्रथम्य विकचः पादावट्टहात् स पितृस्तदा ।
भातश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतः । घटोहास्योत्कच
इति माता तं प्रत्यभाषत । अत्रवीसेन नामास्य घटो
त्कच इति सा सा” भा०आ० १५६ ।

उत्कट पु० अतीव कटति उद्+कट-अच् । १ रक्ते चो, २ शरे
च ३ त्वक्पत्ने । (तेजपात) ४ गुडत्वचि (दारविनि) च
न० । ४ अविस्वादिषिये वि० । उत्ककोटिसम्भवेना
तत्पौत्रकथं विषयताविशेषः स च अविस्वादिप्रवृत्तिप्रयो-
जकताप्रयोज्य इति नव्यनैयायिकाः । उद्गतः कटः आवरणं
यस्य प्रादि०व० । ५ तोत्रे वि० । ६ भिन्नकटे गजे पु० ।
“चन्द्रांशुनिकराभासाहाराः कासाङ्घ्रिदुत्कटाः” रामा० ।
मदोत्कटः । “शुकशोणिसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः”
सुशु० “कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव” भा०
स० ६३अ० । ६ विषये वि० उत्कटाशनम् “काञ्चित् कुटजा-
नान्तु विटपेषूत्कटानिव” भा०व० १५६अ० । ७ सहील-
तायाम् स्त्री ।

उत्कण्ठ पु० उद्गतः कण्ठं पादोबल । “नारीपादौ च
हस्तेन धारयेद्बलके पुनः । स्तनापितकरः कामी बन्ध-
श्लोत्कण्ठसंज्ञित” इति रत्यङ्गे बन्धभेदे उद्गतः कण्ठो
यस्य । २ उद्गपीवे वि० । “रथस्त्रोत्कण्ठमृगः” रघुः ।

उत्कण्ठा स्त्री० उद्+कठि-अ । इत्याभाय कालासहनरूपे
१ औत्सुक्ये २ चिन्तयाञ्च । “वाखल्यस्य शकुन्तेति हृद्ब्रं
संसृष्टसुत्कण्ठया” शकु० । “उत्कण्ठायां हृदि न कुरते
कारस्थानां सहस्रम्” पदाङ्कदू० “त्वामुत्कण्ठा विरचित-

पदम्" केकोत्कण्ठा भवनशिखिनः" मेघदू० ।

उत्कण्ठित त्रि० उत्कण्ठा जाताऽस्य तारकादि० इतच् ।
 १ उत्कण्ठाशुक्ते २ नायिकाभेदे स्त्री । "सास्त्रेणाशुद्रुत-
 मविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन" मेघदू० । नायिकाभेदस्तु
 "आगन्तुं कतचित्तोऽपि देवाद्यायाति यत्प्रियः । तद-
 नागमदुःखेन विरहोत्कण्ठिता तु सा"सा०द० उक्तः ।
 "उत्कण्ठिताऽसि तरले ! न हि नहि सखि ! पिच्छलः
 पन्थाः सा०द० ।

उत्कता स्त्री उत्कं तनोति तन-ड । गजपिप्पल्याम्
 शब्दच० उत्कस्य भावः तल् । २ उत्सुकतायाम् ।

उत्कान्धर त्रि० उन्नतः कन्धरोऽस्य प्रा०व० वा नतलोपः ।
 उन्नतपीठे "उत्कान्धरं दारुकद्रव्यवाच" भाषः ।

उत्कम्प पु० उत्कृष्टः कम्पः प्रा०त० । १ कामादिजनिते
 कम्पने । "सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गतानि"
 भाषः । भावे ल्युट् । उत्कम्पनमप्यत्र न० । व्याधिर्जरा-
 "दिर्वातादुर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत्" शैल्यभवस्योत्कम्पनादयः"
 इति च सा०द० । उत्कम्पते अच् । २ उत्कम्पान्विते त्रि० ।
 "विद्योत्कम्पहृदया नाम चक्रुर्महर्षयः" आ०प० ३०
 अ० । णिनि । उत्कम्पिन् स्त्रियां ङीप् । उत्कम्पान्विते,
 उत्कम्पयति णिजन्तात् णिनि उत्कम्पकारके च
 "किमिदं हृदयोत्कम्पि मनोमम विषोदति" रामा० ।

उत्कर पु० उद्+कृ-अप् । १ धान्यादीनां राशीकरणे २ प्रसार-
 णे, ३ दृष्ट्यापसारणे ४ हस्तपदादिविज्ञेपे ५ समूहे च ।
 "दृष्ट्यापसारण्युतं कलुषं विषसंयुतम्" सुश्रु० । "केश-
 रोत्करसंमिश्रमयोक्तानामिोत्करम्" भा०व० १११५० ।
 कर्माणि अप् । ६ उत्कीर्यभाषे धूल्यादौ "अथ खनति
 प्राञ्चसत्करमित्करति" शत०ब्रा० ३, ६, १, ६, । उत्की-
 र्यतेऽत आधारे अप् । पांश्चादेरुत्केपाधारे गर्त्तादौ,
 "चत्वालोत्करावन्तरेण सञ्चरः" कात्या० १, ३, ४२, सञ्च-
 रोमार्गः चत्वालोर्गर्तः उत्करस्तत्क्षेपणगर्तस्तयोरन्त-
 रालेन विहितकार्याधिं सञ्चारमार्गः । "प्रणीतोत्करावशि-
 ष्टेषु" कात्या० १, ३, ४३, ।

उत्करादि पु० चतुरर्थ्याम् "उत्करादिभ्यश्च" पा० विहितरूप-
 ल्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "उत्कर संफल शफर
 पिप्पल पिप्पलीमूल अश्रुतं सुवर्णं खलाजिनं तिक
 कितव अणक तैवणं पितृक अश्वत्थ काशं क्षुद्रं भस्त्रां शाल
 जन्या अजिरं चर्मन् उत्कोशं चान्नां खदिरं शूर्पाणय
 श्यावनाय नैवाकं तद्वत् इत्थं शकं पलाशं विजिगीषा

अनेक आतप फल सम्पर अर्कं गत्तं अग्नि वैराणक इडा
 अरख निशान्त पर्णं नोचायक शंकर अवरोहित चार
 विशाल वेत अरीहण खण्ड वातागर मन्त्रणाहं इन्द्र-
 वृक्ष नितान्तावृक्ष आर्द्रवृक्ष" । ४ उत्ककरीय तत्सच्चि-
 हितदेशादौ त्रि० ।

उत्कर्ष त्रि० उन्नतःकर्षो यस्य यस्मिन् वा प्रा०व० वा नत-
 लोपः । कृतकर्षात्तोलने "उत्कर्षमुद्गाहितकन्धरेण" भाषः ।

उत्कर्त्तृन् न० उत्+कृत-ल्युट् । १ क्तेने २ उत्पाटने "दंश-
 स्योत्कर्त्तृन् कुथ्यादल्लभ्ययुक्तस्य च" सुश्रु० । उत्कर्त्तृन् च
 नूदगर्भचिकित्साप्रायः । सुश्रुते दर्शितः यथा । "उ-
 त्कर्षणापकर्षणस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्तृन्भेदेनच्छेदनपीडन-
 ज्जीकरणदारणानि" । उत्कर्त्तृन्कर्मयोग्यता च सुष्य-
 फलात्तावुकालिन्दकत्वपुसैर्वारुककर्त्तृकप्रभृतिषु च्छेद्य-
 विशेषान् दर्शयेदुत्कर्त्तृन्परिकर्त्तृनानि चोपदिशेत्"
 सुश्रु० । उक्तवस्तुषु उपरिशस्त्रचालने तदीयोपरिस्थ
 शुकमात्रखण्डनं न त्वकखण्डनं यथाभवति एवं गर्भ-
 रक्षणेन उपरितनवस्तुमात्रच्छेदनं यत्तदुत्कर्त्तृन्मिति
 शिञ्चार्षभुक्तमिति तात्पर्यम् । २ उत्पाद्यच्छेदने च ।

उत्कर्ष पु० उद्+कष-घञ् । १ प्राशस्ये २ अतिशये ३ स्वकालात्
 परकालकृत् व्यतायाम् । यथा पतितमासिकानां स्व-
 काले देवादकरणे मृतसजातीयपरमासीयतिथौ करणम्
 "एकोद्दिष्टे तु संग्रामे यदि विघ्नं प्रजायते । मासेऽन्य-
 सिन् त्रिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षणः" इति सृष्टौ-
 तथा विधानासस्य तथात्वम् । "पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं
 पुषुषुर्गुणाः" रघुः । स्त्रीणाञ्च उत्कर्षः भर्तृगुणेनैव "वाह-
 म्गुणेन भर्त्ता स्त्री संयुज्यते यथाविधि । तादृग्गुणा सा
 भवति समुद्रेणैव विस्त्रगा । अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽ-
 धमयोनिजा । शारङ्गी मन्दपात्नेन जगामाभ्यर्हणीय-
 ताम् । एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसृतयः । उत्कर्षं
 योषितः प्राप्ताः स्त्रैः स्त्रैर्भर्तृगुणैः शुभैः" मनुः ।
 "उत्कर्षैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेत् सह । निनीषुः कुल-
 मुत्कर्षमधमानवसांस्यजेत्" मनुः ।

उत्कर्षः निमित्ततयाऽस्यस्य अच् । ४ उत्कर्षनिमित्ते
 त्रि० "निषिद्धभक्षणं जैह्वामुत्कर्षं च वचोऽन्वतम् ।
 रजस्वलामुखास्वादः सुरापाणसमानि तु" या०सृ० । उत्क-
 र्षमुत्कर्षनिमित्तं राजकुलादावचतुर्वेदे एव चतुर्वेदो-
 षम् इत्यन्वतभाषणम्" मिता० । उत्कर्ष्यते अपकृष्टे
 भ्योगुणविशेषेण विभज्यत इति व्युत्पत्त्या गुणविशेषद्वारैव

अपकटात् विभजनम् । स च स्वस्वजातिषु उत्तमगुणे-
नैव । तत्र विप्राणां विनयविद्यादिना, राज्ञां शौर्यवी-
र्यदिना, वैश्यानां धनादिना, शूद्राणां नस्वतादिना ।
एवमन्यस्तन्यपि यथायथमूह्यम् । द्वयोर्मध्ये ए-
कस्योत्कर्षार्थे तरप् विद्वत्तरः शूरतरः बहूनां मध्ये त-
तमम् । विद्वत्तमः शूरतमः इत्यादि । “उत्कर्षे हेतवः
प्रोक्ता गुणालङ्काररतयः” सा०द० । “उत्तरोत्तरमुत्कर्षो
वस्तुनः सार उच्यते” सा०द० । “यथा वर्सानामुत्कर्षा-
पकर्षकृतेन संयोगविशेषेण” सुशु० भावे ल्युट् । उत्कर्षण-
थत्वन० । उत्कृष्यते कर्षणि घञ् । ५ उत्कर्षीन्विते । उद्धृत्य
कर्षः । ईउत्पाद्यकर्षणे उद्धरणे पु० “सन्धानमुत्कर्षमिव
व्युदस्य” माघः । ल्युट् । उत्कर्षणमथत्वन० । “स्फाटिकं स्थ-
लमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया । वस्त्रस्योत्कर्षणं राजा
कृतवान् बुद्धिमोहितः” भा०स० ४ ईअ० ।

उत्कर्षकृत् वि० उत्कर्षयति उत्+कृष-णिच् खलु । १ उत्क-
र्षाघायके “काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते” सा०द० उद्+कृष-
खलु । उत्पाद्य २ कर्षणकारिणि । [कर्षे ।
उत्कर्षितं वि० उत्कर्षाजातोऽस्य तारकाः इतच् । जातो-
उत्कर्षिन् वि० उत्कर्षति उत्तोल्य कर्षति । २ उत्तोल्यकर्षके
उद्धारके “अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः” सा०द०
४ तम् । २ उत्कर्षीन्विते च । स्त्रियामुभयतो ङीप् ।

उत्कल पु० “जगन्नाथप्रान्तदेश उत्कलः परिकीर्तित” इत्युक्ते
१ उद्देशस्थे (उद्दिष्टा) इति ख्याते देशभेदे । स च देशः
जूर्मविभागे प्राच्यतया ट० स० उक्तः तच्च उद्देश्ये उक्तम् ।
अरुद्देशः पेशया च तस्य दाक्षिणात्यत्वमिति भेदः “उत्क-
लादेशितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययोः” रघुः । ४ सुद्यु-
न्मपुत्रे राजभेदे । “मनोवंशशरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि ।
सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः” इत्युपक्रमस्य
“सुद्युम्नस्य च दाय्यादास्त्रयः परमधार्मिकाः । उत्कलश्च
गयश्चैव विनताश्च भारत ! । उत्कलस्योत्कला राजन् !
विनताश्चस्य पश्चिमा । दिक् पूर्वाभरतश्चैव गयस्य तु गया
पुरा” हरिवं० १० अ० इत्युक्ते च तस्य उत्कला
ख्या पुरी आसीत् तत्संबन्धित्वाच्च तद्देशस्योत्कलत्वम् ।
उत्कलोऽभिजनोऽस्य अण् । औत्कल तद्वासिजने
तद्देशानां राजा अण् । औत्कल तद्देशानां राजान् ।
उभयत्र वङ्गेषु अणो लुक् । “उत्कला मेकलाः पौरुण्डाः
कलिङ्गाश्च संयुगे” भा०श्रौ० ४ अ० । उक्तः सन् लाति
ला+क्त । २ व्याधे, शमारवाहके च शब्दमा० । ४ भुवपुत्रभेदे

पु० । “प्रजापतेर्दुहितरं विशुमारस्य वै भ्रुवः । उप-
येमे भूमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ । इडायामपि
भार्यायां वायोः पुत्रां महाबलः ! । पुत्रसुत्फलनामानं
योपिद्वलमजीजनत्” भाग० ४ स्क० १० अ० । पञ्चगौड-
मध्ये ५ विप्रभेदे च । “सारस्वताः कान्यकुजाः गौडभैथिल-
कोत्ककाः” ।

उत्कालिका स्त्री उद्-कल-वुन् । १ उत्कण्ठायाम्, कामादि-
जातायां २ स्मृतौ च । २ तरङ्गे हला० “वनावलीरुत्क-
लिकासहस्रप्रतिक्षयोत्कलितशैवलाभाः” माघः । ४ कलि-
कायां कोरके ५ हेलायाञ्च हेमच० ।

उत्कालिकाप्राय न० “भवेदुत्कालिकाप्रायं समासाद्य
दृढाचरम्” । ङ० म० उक्ते गद्यभेदे

उत्कालितं वि० क्त उद्+कल-क्त । उद्ग्रथिते
उत्कषणं न० उद्+कष-ल्युट् । कर्षणे । “सद्यःसीरोत्क-
षणसुरभिचेतमारुह्य मालम्” मेघदू० ।

उत्काका स्त्री उक्तेवाकति अक-अच् । प्रतिवर्षंप्रसूतायां
गवि शब्दचि० तु उत्कारेति शब्दमाह ।

उत्काकुट्टं वि० उच्चतं काकुट्टमस्य “उद्विभ्यां काकुट्टस्य”
पा० अन्यलोपः समा० । उच्चततालुके ।

उत्कार पु० उद्+कृ-“कृ धान्ये” पा० घञ् । धान्यादेः विक्षेपे
“उत्कारेषु च धान्यानमनभीष्टपरिग्रहाः” भट्टिः ।

उत्कारिका स्त्री उद्+कृ-खलु । सुश्रुतोक्ते शोफादिनि-
वारके पाचनभेदे यथा “ब्रणस्य षट्तिरुपक्रमा भवन्ति ।
अपतर्पणमालेप” इत्युपक्रमस्य “निर्वापणमुत्कारिका कषाय”
इत्यादीनि विभज्य उत्कारिकाविषयपाचनप्रकारोदर्शितः ।
“निवर्त्तते न यः शोफो विरेकान्तरूपक्रमैः । तस्य संपा-
चनं कुर्यात् समाह्वयौषधानि तु । दधितक्रासुराशुक्त
धान्यास्त्रैर्योजितानि तु । स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्-
कारिकां शुभाम्” । “स्त्रैर्हिक्केषु च वीजेषु पचेदुत्कारिकां
शुभाम्” । “स्त्रैर्हिक्कफलसारोत्कारिका वा” । “स्तुहीभा-
दितासुत्कारिकां दापयेत्” इति च सुश्रु० ।

उत्कासि पु० उत्कमस्यति अस-अण् उप० स० । ऋवि-
भेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् । औत्कासि तद्गोत्रापत्ये
बङ्गेषु तु अस्त्रियां तस्य लुक् । उत्कासाः । अस्यते
क्षिप्यतेऽनेन अस करणे घञ् आसः ऊर्हस्य कस्य स्त्रेण-
जलस्य आसः । २ ऊर्हगतस्त्रेणोत्पेपकरोगभेदे च । स च
अन्तःस्थितकफादेरुर्द्धवायुना उत्क्षेपसाधनं रोगः स्वना-
मस्थानतः ।

उत्कासिका उत्कमूर्ध्वजलमस्ति अस-खुल् । ऊर्ध्वं लोम-
चेपके रोगभेदे ।

उत्कासन न० उत् उर्ध्वस्यस्य कस्य आसनं चेपणम् अस-
णिच्-ल्युट् । अन्तःस्य कफरूपस्य कस्य उर्ध्वदेशेन निस्सा-
रणरूपे व्यापारे । “आहारशेषेणोष्णानुशल्यानि
असनोत्कासनप्रथमनैर्निर्द्धमेत्” । “सन्धिगतः पीडमानो
न प्रवर्त्तत आकुञ्चनप्रसारणोद्गमनविनमनप्रधानोत्का-
सनप्रवाह्यैश्च स्वति” सुश्रु० । (कासीकरान)

उत्किर ति० उट्-क कर्त्तरि श । उत्चेपके । “पुत्ररेणू-
किरैवीतैः” रघुः । “निनाय सात्यन्त्रिमोत्किरानिनाः ।
“आसुतास्तीरमन्दार कुसुमोत्किरवीचिषु” कुमा० “शाखि-
मिः कुसुमोत्किरैः” भट्टिः

उत्कीर्ण ति० उट्+कृ-क्त । १ उल्लिखिते, २ क्तवेषे च “मणौ
वज्रससुकीर्णै” रघुः । ३ ऊर्ध्वं क्षिप्ते च “रजोमिस्तुरमो-
त्कीर्णैः” रघुः । ४ लिखिते “उत्कीर्णापि विप्रलभते” काद० ।

उत्कीर्त्तन न० उच्चैः कीर्त्तनम् । देवनामादेः उच्चैः कथने ।

उत्कीर्त्तित ति० उट्+कीर्त्त-क्त । उच्चैः कथिते । [हारा० ।

उत्कूट न० कूट-सङ्कोचे क उन्नतं कुटो यत् । उत्तानशयने

उत्कृण्ण ति० उत्तोल्य कुण्यते हिंस्यते कुण-हिंसने अद०
चुरा० कर्मणि अच् । उत्तोल्य हिंस्ये (उकृण्ण)
ख्याते केशकीटे हेमच० ।

उत्कूट पु० उन्नतं कूटमस्य । कृत्वे हारा० ।

उत्कूल ति० उत्क्रान्तः कूलात् निरा० स० । १ उत्क्रान्तकूचे
नदादौ । कूलसङ्गतः अत्या० स० । २ कूलप्राप्ते । तत्करो-
तोत्यर्थे निचि कर्मणि क्त । उत्कूलित । कूलं प्रापिते
ति० । “प्रतिबन्धोत्कूलितशैवलाभाः” भावः ।

उत्कृतिस्त्री षड्विंशत्यक्षरपादके ऋन्दीभेदे । “उक्तालुक्ते”
ल्युपक्रस्य “विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथा विकृतिरुत्कृतिः” वृ० र०
उत्कृत्य अव्य० उट्+कृत-ल्यप् । १ उत्कृत्तनं कृत्वर्थे ।
“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सिधेत्यादि”
मालती० । ऋदुपधत्वात् कर्मणि क्यप् । २ उत्कर्त्तनीये
ऋदनीये ति०

उत्कृष्ट ति० उट्+कृष-क्त । १ प्रशक्ते २ उत्तमे ३ उत्कर्षान्विते
“सहासनमभिप्रेक्षु रूतकृष्टस्यापकृष्टजः” “वसनस्य दशा
प्राज्ञा शूद्रयोत्कृष्टवेदने” “कन्यां मजन्तोमुत्कृष्टं न
किञ्चिदपि दापयेत्” “वीजस्य चैव योन्याश्च वीजमुत्कृष्ट
मुच्यते” इति च मनुः । ४ कर्षणयुक्ते चोलादौ च । अतः
अतिशये तरष् तमप् च उत्कृष्टतरः उत्कृष्टतमः ।

उत्कृष्टभूम पु० उत्कृष्टा भूमिर्यत् वा० अच् समा० ।
प्रशस्तभूमौ देशे जटा० अभिधानात् पुंस्त्वम् ।

उत्कीच पुंस्त्री उट्गतः कीचः सङ्कोचः कार्यप्रतिबन्धोयेन ।
अन्यायकर्मकरणार्थं स्वार्थप्रतिबन्धनिरासाय वादिप्रति-
वादिभ्यां दाने (घुस्) इति ख्याते । “तथोत्कीचपरी-
हासव्यात्यासच्छलयोगतः” अदत्तगणनायां नारदः ।
“उत्कीचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्” या०
सू० । उत्कीचदत्तस्यादत्तैव यथा “दत्तं सप्तविधं
प्रोक्तमदत्तं षोडशालकमिति” सामान्यतोऽभिधाय
“अदत्तं तु भयक्रोधेत्यादिना शोडशविधादत्तपदार्थां नार-
देन दर्शिताः अदत्ताशब्दे तद्वोदाहृतम् ? ? ३४७ दृश्यम्
“उत्कीचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिष्ठतेभ्योदत्तम्”
मिता०

उत्कीचक पु० उत्कीचे उत्कीचद्रव्यग्रहणे प्रसृतः बा०
कन् । १ उत्कीचभ्राह्मिणि “उत्कीचकाशोपधिक्ता वञ्च-
काः कितवास्तथा” इत्युपक्रस्य “एवमादीन् विजानीयात्
प्रकाशास्त्रोक्त्वञ्चकान्” मनुः । २ धौम्याश्रमान्तिके तीर्थभेदे
“यत्रोयान् देवलस्यैष वने भ्राता तपस्यति । धौम्य उत्-
कीचके तीर्थे तं दृषुष्वं यदीच्छत” । “तत्र उत्कीचकं
तीर्थं गत्वा धौमान्त्रमं ततः” भा० आ० १८३ अ० ।

उत्क्रम पु० उट्+क्रम-घञ् अट्ङिः । व्युत्क्रमे, विपरीत-
क्रमे “क्रमोत्क्रमान्नेषतुलादिमानम्” ज्यो० त० । “अथो-
त्क्रमायात्पक्रमाय शतमानं भवति” शत० ब्रा० १३,
४, २, १० । उट्+क्रम-घञ् । २ उत्क्रान्तौ ऊर्ध्वगतौ ।

उत्क्रमण न० उट्+क्रम-ल्युट् । १ अपसरणे “सोमवदुत्क्रमण
मपगमनञ्च” कात्या० १६, ५, १७ । २ देहात् जीवादेरपसरणे
“शतचैका च हृदयस्य नाद्यस्तासां मूर्द्धानमभि निष्कृ-
तैका । तयोर्द्ध्वमायद्रष्टतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे
भवन्ति” कठोप० अथ भाष्यं यथा “तत्र शतश्रुतस-
ङ्घाका एका च सुषुम्णा नाम पुरुषस्य हृदयाद्भिनिः
स्युता नाद्यः शिरास्तासां मध्ये मूर्द्धानं भित्त्वाऽभिनिः-
सृता निर्गता एका सुषुम्णा नाम तयाऽन्तकाले हृदये
आत्मानं वशीकृत्य योजयेत् । तया नाद्योर्द्ध्वमुपरि आयन्
गच्छद्वादित्यद्वारेणासृतत्वमसरणधर्मत्वमापेक्षिकम् । “आ-
भूंसंश्रुत् स्थानमसृतत्वं हि भाष्यत” इति सूतेः । मङ्गला
वा सह काबान्तरेण मरुः मसृतत्वमेति भुङ्क्ता भोगाननुपमान्
ब्रह्मलोकगतान्, विष्वङ् नानाविधगतयोऽन्या नाद्य उत्-
क्रमणे निमित्तं भवन्ति संसारप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्ती-

त्यर्थः । तत्रोत्क्रमणप्रकारः ६० उ० ६, ३, ४, ब्रा० दर्शितो
यथा “तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्ज्यायादेवमेवायं
शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाध्वाहृदमुत्सर्ज्याति यत्रैतदू-
र्द्धोच्छ्वासी भवति” ३५ क० । स यत्रायमणिमानं न्येति जरया
वोपतपता वाणिमानं निगच्छति तद्यथाचं वोदुम्बरं वा
पिप्लवं वा वन्धनात्ममुच्यते एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः
२ प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्योन्माह्रवति प्राणायैव” ३६ क० ।
“तद्यथा राजानं प्रिययासन्नसुप्राः प्रत्येनसः स्रतपामण्योऽ-
भिसमायन्त्ये बमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमा-
यन्ति यत्रैतदूर्द्धोच्छ्वासी भवति” ३८ क० । “स यत्रायमा-
त्माऽबल्यं न्येत्य सन्धोहृमिव न्येत्येनमेते प्राणा अभिसमा-
यन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्व-
वक्रामति स यत्रैष चानुषः पुरुषः पराङ् पथ्यावर्तते
तथा रूपज्ञो भवति ? । एको भवति न पश्यतीत्याहरेको
भवति न जिघ्रतीत्याहरेको भवति न रसयत इत्याहरे-
को भवति न वदतीत्याहरेको भवति न शृणोतीत्याहरेको-
भवति न मनुत इत्याहरेको भवति न स्पृशतीत्याहरेको-
भवति न विजानातीत्याहरेको भवति न हृतस्य हृदमस्यायं प्रदो-
तते तेन प्रदोतेनैष आत्मा निष्क्रामति, चक्षुषो-
वा मूर्द्धो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तसुत्क्रामन्तं प्राणो-
ऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति
सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं विद्याक-
र्माणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च” ४ ब्रा० १ क० ।

अत्र शाङ्कोभाष्यं यथा । “इत आरभ्यास्य
संसारोवर्ण्यते । यथायमात्मा स्वप्नाद्बुद्धान्मागत
एवमयमस्माद्देहाद्देहान्तरं प्रतिप्रत्येत इत्याहात् इष्टान्तः ।
तत्तत्र यथा लोके अनः शकटं सुसमाहितं सुष्टु
भृशं वा समाहितं भाण्डोपस्करणेनोत्सृज्यसुसल-
न्धुर्पिठरादिनाद्याद्येन च सम्पन्नं सम्भारेणाक्रान्त-
मित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं सदुत्सर्ज्यं कुर्वन् यथा
यायाहृच्छेत् शकटिकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव यथो-
क्तदृष्टान्तोऽयं शरीरः शरीरे भवः । कोऽसौ आत्मा
लिङ्गोपाधिर्यः स्वप्नबुद्धान्नाविव जन्ममरणाभ्यां पाप्म-
संसर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकावनुसञ्चरति य-
स्योत्क्रमणसन्तु प्राणाद्युत्क्रमणम् । स प्राज्ञेन परेणात्मना
स्वयं ज्योतिःस्वभावेनात्मारूढोऽधिष्ठितोऽवभास्यमानस्तथा
चोक्तम्” “आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पत्ययते” इति ।
उत्सर्जन् याति तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये लिङ्गे

प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिरप्यात्मा गच्छ-
तीव । तथा च श्रुत्यन्तरम् “कस्मिन्नुहमित्यादि”
“ध्यायतीवेति” च । अत एवोक्तं प्राज्ञेनात्मनात्मारूढ
इत्यन्यथा प्राज्ञेनैकोभूतः शकटवत्कथस्यसर्जन् याति तेन
लिङ्गोपाधिरात्मा उत्सर्जनमर्म्मसु निःकृत्यमानेषु दुःख-
वेदनयात्तः शब्दं कुर्वन् याति गच्छति । तत्कस्मिन्-
काले? इत्युच्यते । यत्रैतद्भवत्येति क्रियाविशेषणमूर्द्धो-
च्छ्वासी यत्रोर्द्धोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः । इत्यमान-
स्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतोः । इदंशः कष्टः खलुयं संसारो
येनोत्क्रान्तिकाले मर्म्मसुत्कृत्यमानेषु स्मृतिखोपो दुःख-
वेदनार्त्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशी-
कृतचित्तस्य । तस्माद्वावदियभवस्या नागमिष्यति तावदेव
पुरुषार्थसाधनकर्त्तव्यतायामप्रमत्ता भवतेत्याह कारण्याच्छु-
तिः ३५ क० । तत्तस्योर्द्धोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले ? किं
निमित्तं ? कथं ? निमित्तं ? वा स्यादियेतदुच्यते । सोऽयं
प्राकृतः शिरःपाण्णादिमानु पिण्डो यत्र यस्मिन् कालेऽय-
मणिमानमणोर्भावमणुत्वं कार्श्यमित्यर्थः नि एति निगच्छति ।
किं निमित्तं जरया वा स्वयमेव कालपकफलवज्जीर्णः कार्श्यं
गच्छति उपतपतीत्युपतपत् ज्वरादिरोगग्रस्तो नोपतपता वा
उपतप्यमानो हि रोगेण विषमग्निगतयाद्भुक्तं न जरयति
ततोऽन्नरसेनानुपचोयमानः पिण्डः कार्श्यमापद्यते तदु-
च्यते उपतपता वेति आणिमानं निगच्छति । यदात्य-
न्तकार्श्यं प्रतिपन्नो ज्वरादिनिमित्तैस्तदोर्द्धोच्छ्वासी भवति ।
यदोर्द्धोच्छ्वासी तदा भृशान्निवसम्भारशकटवदुत्सर्जन् याति
जराभिभवो रोगादिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च शरीरवतोऽवशं
भाविन एतेऽनर्था इति वैराग्यायेदमुच्यते । यदाऽसा-
बुत्सर्जन् याति तदा कथं शरीरं विमुञ्चतीति इष्टान्त
उच्यते । तत्तत्र यथाचं वा फलमुदुम्बरं वा फलं पि-
प्लवं वा फलं विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानिय-
तनिमित्तताख्यापनार्थम् । अनियतानि हि मरणस्य निमि-
त्तान्यसङ्ख्यातानि च । एतदपि वैराग्यार्थमेव । वस्त्राद्यमने-
कमरणनिमित्तवास्तस्मात्सर्वदा मृत्योरास्ये वक्तव्यं इति । बन्ध-
नाद्बध्यते येन हन्तेन स बन्धनकारणो रसो यस्मिन् वा
बध्यत इति हन्तेमेवोच्यते बन्धनम् । तस्माद्वासात् हन्ताद्वा
बन्धनात्प्रमुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तम्, एवमेवायं पुरुषो लि-
ङ्गात्मा लिङ्गोपाधिः एभ्योऽङ्गेभ्यश्चतुरादिदेहावयवैभ्यः सम्भ-
मुच्यते सस्यङ्गिर्लोपेन प्रमुच्यते न सुषुप्तगमनकाल इव
प्राण्येन रन्तु । किन्तुहि स ह वायुनोपसंहृत्य, पुनः प्रति-

न्यायं पुनः शब्दात्पूर्वमप्ययं देहाद्देहान्तरमसकृत्त-
वान् यथा स्वप्रवृत्तान्ता पुनः पुनर्गच्छति तथा पुनः प्रति-
न्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः । प्रतियोगिनि योनिं-
योगिनि प्रति कर्मश्रुतादिवशादाहवति । किमर्थम् ? प्राणा-
यैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः । सप्राण एव हि गच्छति ततः
प्राणायैवेति विशेषणमनर्थकं प्राणव्यूहाय हि गमनं देहा-
द्देहान्तरं प्रति । तेन ह्यस्य कर्मफलभोगार्थसिद्धिः । न
प्राणसत्तामात्रेण तस्मात्तादर्थ्याय युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहा-
वेति ३६ । 'तमेवं जिगमिषु' के सह गच्छन्ति ? ये वा गच्छन्ति
ते किं तत्क्रियाप्रणुद्धा ? आहोस्वित्तत्कर्मवशात्त्वयमेव
गच्छन्ति परलौकिकशरीरकर्तृणोव भूतानीत्यत्रोच्यते
दृष्टान्तः । तद्यथा राजानं प्रथियासन्नं प्रकषेण वातमि-
च्छन्तमुग्धाः प्रत्नेनसः सूतप्यामखस्य एवाभिसमायन्त्याभि-
सुख्येन समायान्त्येकोभावेन तमभिसुखा आयान्त्यनात्तप्रा
एव राजा केवलतज्जिगमिषामिच्छाः । एवमेवेममात्मानं
भोक्तारमन्तकाले मरणकाले सर्वे प्राणा वागादयोऽभिस-
मायन्ति यत्तैतद्द्रव्योच्छ्वासो भवतीति व्याख्यातम् ३८ ।

“स यत्वायमात्मतेति संसारेपवर्णनं प्रस्तुतम् । तत्रायं
पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रसृच्येत्युक्तम् । तत् सम्प्रसृच्यणं
कस्मिन् काले कथं वेति ? सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्य-
मित्यारभ्यते । सोऽयमात्मा प्रस्तुतोयत् कस्मिन् काले अब-
ल्यमवलभावं नि एय गत्वा यद्देहस्य दौर्बल्यं तदात्मन
एव दौर्बल्यमित्युपचर्यते अबल्यं नेत्येति । न ह्यसौ
स्वतोऽमूर्त्तत्वाद्बलभावं गच्छति तथा सम्प्रोहमिव संमूढता
संमोहोविवेकाभावः संमोहमिव नि एति निगच्छति
न चास्य स्वतः संमोहोऽसंमोहो वास्ति नित्यचैतन्य-
ज्योतिःसमावत्त्वात् तेनेवशब्दः संमोहमिव न्येतीति ।
उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलोभाव
आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः तथा च वक्तारो भवन्ति
संमूढः समूढोयमिति । अथ बोभयत्वेवशब्दप्रयोगो
योज्योऽवल्यमिव न्येतोत्यसम्प्रोहमिव न्येतीति । उभ-
यस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात् समानकर्तृकनिर्देशाच्च ।
अथास्मिन् काल एते प्राणा वागादय एनमात्मानमभिस-
मायन्ति तदास्य शरीरस्यात्मनो ऽङ्गेभ्यः सम्प्रसृच्यणम् ।
अथ पुनः सम्प्रसृच्यणं, केन वा प्रकारेणात्मानमभिस-
मायन्ति ? इत्युच्यते । स आत्मा एतासो जोमात्वास्तेजसो
मात्वास्तेजोभावास्तेजोऽवयवा रूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरा-
दीनि करणोत्वर्थः । ता एताः समभ्याददानः सम्प्र-

द्विलेपेनाभ्याददानः आभिसुख्येनाददानः संहरमास्यस्तत्त्व-
प्रापेक्षया विशेषणं समिति न तु स्वप्ने निर्लेपेन सम-
भ्यादानमस्ति त्वादानमादम् । “गृहीता वाक् गृहीतञ्चक्षु-
रस्य लोकस्य सर्वावतो मात्वासुपादाय शुक्रमादाये-
त्यादि” वाक्येभ्यः हृदयमेव पुरण्डरीकाकाशमन्वक्रामत्यन्वव
गच्छति हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थो बुद्ध्यादिविज्ञे-
योपसंसारे सति । न हि तस्य स्वतस्त्वनं विज्ञेयोपसं-
हारादिविक्रिया वा “ध्यायतीव लेखायतीव” इत्युक्तत्वात् ।
बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाध्यारोष्यते तस्मिन् ।
कदा पुनस्तस्य तेजोमात्वाभ्यादानमित्युच्यते । स यत्त्वैष
चक्षुषि भवसाक्षुषः आदित्यांशो भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तो
यावद्देहधारणं तावच्चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन् वर्त्तते । मरणकाले
त्वस्य चक्षुषोऽनुग्रहं परित्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रति-
पद्यते । तदेतदुक्तम् “यत्वास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वाग-
येति, वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादि” । पुनर्देहग्रहण-
काले संश्रियिष्यति तथा स्वप्नतः प्रबुध्यतस्य । तदेतदाह ।
चाक्षुषः पुरुषो यत् कस्मिन् काले पराङ् पथ्यावर्त्तते
परि समन्तात् पराङ् व्यावर्त्तत इति यथाऽत्वास्मिन् काले-
ऽरूपज्ञो भवति समूर्षुर्हि रूपं न जानाति । तदायमात्मा
चक्षुरादितेजोमात्वाः समभ्याददानो भवति सप्रक-
द्व । स एकीभवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना ।
पार्श्वस्था आच्छन्नं पश्यतीति । तथा प्राणदेवतानिष्टत्तौ
प्राणमेकीभवति लिङ्गात्मना । तदा न जिघ्रतीत्याहुः ।
समानमन्यत् । जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता तन्नि-
ष्टत्त्वपेक्षया न रसयत इत्याहुः । तथा न वदति न शृ-
णोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुस्त-
दोपलक्ष्यते देवतानिष्टत्तिः करणानाञ्च हृदय एकी-
भावः तत्र हृदयउपसंहृत्य तेषु योऽन्तर्व्यापारः स
कथ्यते । तस्य हि एतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रे-
त्येतत् । अयं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रदोतते सप्रकाश
इव स्वेन भासा तेजोमात्वादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिष्ठाऽऽ-
त्मनैव च तेनात्मज्योतिःप्रदोतेन हृदयाम्पेक्ष एष आत्मा
विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिर्निर्गच्छति निष्क्रामति । तथाऽऽ-
थर्वणे ‘कस्मिन् त्वहसत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि ? क-
स्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ? स प्राणमसृजतेति”
तत्र चात्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्यक्ततरं तदुपाधिद्वारा
ज्ञात्मानि जन्ममरणगमनागमनादिसर्वविक्रियालक्षणाः
संयुवहारसदात्मकं हि द्वादशविधं करणम् । बुद्ध्यादि

तत्त्वत् तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगतस्तस्युषश्च । तेन प्रदो-
 तेन हृदयापप्रकाशेन निःक्रममाणः । केन मार्गेण नि-
 ष्क्रामतीत्युच्यते । चक्षुषो वाऽऽदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं
 ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । मूर्ध्नि वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनि-
 मित्तं चेत् । अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवैभ्यो
 यथाकर्म यथाश्रुतमिति तं विज्ञानात्मानमुत्क्रा-
 मन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूताकृतमित्यर्थः ।
 सर्वाधिकारस्थानीयोरान्त इवानुत्क्रामति तच्च प्राण
 मनूत्क्रामन्तं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ।
 यथाप्रधानान्वाचिख्यासेयम् न तु क्रमेण सार्थवद्गमन-
 मिह विवक्षितम् । एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्रद्व
 विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मवशादस्तन्तः सात-
 न्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वैः कृतकालः स्यात् नैव तु तन्न
 भ्यते अतएवाह व्यासः “सदा तद्भावभावितः” इति
 कर्मणानुद्भाव्यमानेनान्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मक-
 विशेषविज्ञानेन सर्वलोकैक एतस्मिन् काले सविज्ञा-
 नोभवति सविज्ञानमेव च गन्तव्यमन्वक्रामत्यनुग-
 च्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः । तस्मात्तत्काले
 स्वातन्त्र्यार्थं योगधर्माहुसेवनं परिसंख्यानभ्यासश्च विशिष्ट
 पुण्योपचयश्च अहृधानैः परलोकार्थिभिरप्रमत्तैः कर्तव्य
 इति सर्वशास्त्राणां यत्नतोविधेयोऽर्थे दुश्चरिताच्चोपरम-
 ष्यम् न हि तत्काले शक्यते किञ्चित्संपादयितुम् कर्मणानीय
 मानस्य स्वातन्त्र्यभावात् “पुण्येवै पुण्येन कर्मणा भवति
 पापः पापेन” इत्युक्तेः एतस्य ह्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय
 सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ताः नहि तद्विहितोपायानुसेवनं
 सुक्तात्यन्तिकस्थानर्थस्योपशमोपायोऽस्ति तस्मादतैवो-
 पनिषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यमित्येव प्रकरणार्थः
 शकटवत्सम्भृतसम्भार उपसञ्जं द्यातीत्युक्तं किंपुनस्तस्य
 परलोकाय प्रस्थितस्य पथ्यदनं शाकटिकसम्भारस्थानीयं
 गत्वा वा परलोकं यद्बुद्धे शरीरादारम्भकञ्च यत्तत्
 किम् ? इत्युच्यते । तं परलोकाय गच्छन्तभात्मानं विद्या
 कर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा
 विहितता प्रतिषिद्धा अविहितताऽप्रतिषिद्धा च तथा कर्म
 विहितं प्रतिषिद्धं चाविहितमप्रतिषिद्धञ्च समन्वारभेते
 सम्यगन्वारभेते अन्वारभेते अनुगच्छतः पूर्वप्रज्ञा च पूर्वा-
 नुभूतविवया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञातीतकर्मफलाहुभववासनेत्यर्थः ।
 सा च वासनऽ पूर्वकर्मरभे कर्मविपाके चाङ्गं भवति ।
 तेनासावप्यन्वारभे नहि तथा वादनया विना केनचित्

कर्म कर्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते न ह्यनभ्यस्ते
 विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति, पूर्वाहुभववासना
 प्रवृत्तानां त्विन्द्रियाणामिहाभ्यासमन्तरेण कौशलसुप-
 पद्यते, दृश्यते च केषाञ्चित् कासुचित् क्रियासु चित्त
 कर्मादिलक्षणासु विनैवेहाभ्यासेन जन्मत एव कौशलम्
 कासुचिदत्यन्तसौकर्ययुक्तास्यकौशलम् केषाञ्चित्, तथा
 विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषाञ्चित्कौशलाकौशले
 दृश्यते तच्चैतत् सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तं,
 तेन पूर्वप्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा
 न कस्यचित् प्रवृत्तिरुपपद्यते, तस्मादेतत्तत्रयं शाकटिक-
 भारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यम् ।
 यस्माद्विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्तुभोगसाधनं
 तस्माद्विद्याकर्मणि शुभमेव समाचरेत् । यथा इददेह-
 संयोगभोगोपभोगौ इत्रा० स्यातामिति प्रकरणाथः” १क० ।

शा०सू० भाष्ययोश्च उत्क्रमस्यप्रकारः प्रपञ्चितो यथा
 “वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च” सू० । “अथापरासु विद्यासु
 फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमतारयिष्यन् प्रथमं ताव-
 द्यथाशास्त्रसुक्त्रान्निक्रममाचष्टे समाना हि विद्वद्वि-
 दुषोरुत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायश्चविषया श्रुतिः
 “अस्य सोम्य ! पुरुषस्य प्रयतोवाङ्मनसि सम्पद्यते,
 मनः प्राणैः प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यान्देवतायामिति”
 किमिह वाच एव वृत्तिमत्याः मनसि सम्पत्तिरुच्यते उत-
 वाग्वृत्तेरिति ? विशयः । तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत
 इति प्राप्तं तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति । इतरथा-
 लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा
 तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रविलय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
 वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति
 व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति । सत्य
 मेतत् पठिष्यति तु “परस्मात् अविभागोवचनादिति” ।
 तस्मादत एव पश्यमानत्वं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्व-
 प्रलयविवक्षयान्तु सर्वत्वैवाविभागसाभ्यात् किं परत्वैव
 विशिष्यादविभाग इति । तस्मादत एव पश्यमानत्वं विवक्षय-
 चायां वाग्वृत्तिः पूर्वसुपसंक्षिप्यते मनोदृष्टाववस्थि-
 यामित्यर्थः । कस्मात् ? दर्शनात् दृश्यते हि वाग्वृत्तेः
 पूर्वोपसंहारो मनोदृष्टौ विद्यमानायाम् । न तु वाच एव
 वृत्तिमत्यासनस्युपसंहारः केनचिदपि इष्टं शक्यते ।
 ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्यथ इत्युक्तं
 नेत्याह अतत्प्रकृतित्वात् यस्य हि एतत् उत्पत्तिस्तस्य

तत्र लयोनाद्योमृदीव शरावस्य । न च मनसो वायुत्व-
द्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्व
प्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्योहीन्यनेभ्यस्तैजस-
स्याग्नेर्दृत्तिरुद्भवति अशु चोपशायति । कथं तर्ह्यस्मिन्
पक्षे वाङ्मनसि सम्पद्यत इति शब्दः, इत्यत आह शब्दा-
च्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्यते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोप-
चारादित्यर्थः” भा० । “अतएव च सर्वज्ञयतु” सू० ।
“तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः”
इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते
तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सृष्टिके मनस्य
वस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्रप्रलयामन्भवाच्छब्दोपपत्तेश्च
वृत्तिद्वारेणैव सर्वाण्यिन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्व-
पाङ्कराणां मनस्युपसंहराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं
वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन” भा० ।
“तन्मनः प्राण उत्तरात्” सू० । “समधिगतमेतत् वा-
ङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत्र वृत्तिसम्पत्तिविवक्षितेति ।
अथ यदुत्तरं वाक्यम् “मनः प्राणइति” किमत्रापि वृत्ति-
सम्पत्तिरेव विवक्षिता उत वृत्तिसम्पत्तिरिति ?
विचिकित्सायां वृत्तिसम्पत्तिरेवेति श्रुत्यनुपह्लात्तत्-
प्रकृतितोपपत्तेश्च तथा हि “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः”
आपोमयः प्राणः” इत्यत्र अन्नयोनि मन आसन-
न्ति अर्थोनिञ्च प्राणम् । आपश्चान्नमसृजन्नेति श्रुतेः
“अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयते अन्नमेव तदश्च प्रलीयते-
अन्नं हि मनः, आपश्च प्राणः, प्रकृतिविकाराभेदादि-
त्येवं प्राप्ते ब्रूमः तदप्यात्मवृत्तौतत्राह्येन्द्रिय-
वृत्तिमनोवृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तराद्वाक्यादव-
गन्तव्यम् । तथा हि सुषुप्तोर्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ
परिस्फुटिकायासर्वस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृ-
श्यते । न च मनसः स्वरूपाययः प्राणे सम्भ-
वति अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शितं मनसः
प्रकृतित्वम् । नैतत्कारं न होदशेन प्राणालिकेन
तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे सम्पत्तुमर्हति । एवमपि ह्यत्रै
मनः सम्पद्यते अशु चान्न अप्सवेव च प्राणः । नह्येतस्मि-
न्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽङ्गोमनोजायत इति
किञ्चन प्रमाणमस्ति । तस्माच्च मनसः प्राणे स्वरूपाययः ।
वृत्त्यय्ये तु शब्दोऽवकल्यते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति
दर्शितम्” भा० । “सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः” सू० ।
“स्वितमेतदस्य अतो नोत्पत्तिरस्य तस्मिन् वृत्तिलयो

न स्वरूपलय इति । इदमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र
चिन्त्यते किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्तुपसंहारः किं
वा देहेन्द्रियपङ्कराध्यक्षे जीवे ? इति । तत्र श्रुतेरनति
शङ्कात्वात् प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पना-
या अन्यायत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते सोऽध्यक्ष इति ।
स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्म्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञा-
नात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । कुतः ?
तदुपगमादिभ्यः । “एवमेवममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा
अभिसमावन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति” हि श्रुत्य-
न्तरम् अर्धचोपगामिनः सर्वान् प्राणानविशेषेण दर्शयति ।
विशेषेणैव “तस्युत्क्रामन्तं प्राणो नूत्क्रामतीति” पञ्चदत्तेः
प्राणस्याध्यक्षाहुगामितां दर्शयति तदनुवृत्तित्वाच्चेतरेषाम्,
“प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति” ।
“सविज्ञानीभवतीति” चाध्यक्षस्यान्वित्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन
तस्मिन्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति ! ननु
“प्राणस्तेजसीति” श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकवापः
क्रियते । नैष दोषः अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रामणादिव्यवहारस्य
श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् । कथं तर्हि
“प्राणस्तेजसि” श्रुतिरित्यत आह” भा० । “भूतेषु
तच्छ्रुतेः” सू० । “स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु
भूतेषु देहवीजभूतेषु सृष्टेष्ववतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम्
“प्राणस्तेजसि” इत्यतः श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य
तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्य । नैष दोषः
“सोऽध्यक्षः” इत्यध्यक्षस्याप्यनरात् उपसंख्यातत्वात् ।
योऽपि हि सुप्तान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं
ब्रजति सोऽपि सुप्तान् पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदि-
तम् । तस्मात् प्राणस्तेजसीति प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्यैत-
त्तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् । कथं तेजःसहचरि-
तेषु भूतेष्वित्युच्यते यावता तेजः श्रूयते “प्राणस्तेज-
सि” इत्यत आह” भा० । “नैकस्मिन् दर्शयतोहि” सू० ।
“नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रवेशेनायां जीवोऽव-
तिष्ठते कार्यस्य शरीरस्थानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयत-
श्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने” “आपः पुरुषवचस” इति ।
तद्वाख्यातं “त्प्रात्मकत्वात् भूयस्तात्” इत्यत्र । श्रुति-
सूत्रो चैतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः “पृथिवीमय आपमयस्तेज-
मयो वायुमय आकाशमय” इत्याद्या । श्रुतिरपि “अणवो-
मात्राऽविनाशिन्यो दशाङ्गानान्तु याः सृताः । तामिः
सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः” इत्याद्या । ननु चोपसं-

हृतेषु करणेषु शरीरान्तरप्रभावेलायां क्वायनदा पुरुषो-
भवतीत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्माश्रयतां निरूपयति “तौ ह
यदूचतः कर्म ह्यैव तदूचतः अथ ह यत् प्रशशंसतः कर्म
ह्यैव तत् प्रशशंसतरिति” । तत्रोच्यते । तत्र कर्मप्रयुक्तस्य
यद्वातिप्रहसंज्ञकखेन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति
कर्माश्रयतोक्ता इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्ति-
रिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रयंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्य-
मात्रं कर्मणः प्रदर्शितं न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् तस्माद-
विरोधः भा० । “समाना चा स्त्वुपक्रमादस्त्वत्त्वञ्चानुपोष्य”
सू० “स्येयमुत्क्रान्तिः किं विद्वद्विदुषोः समाना ? किं वा
विशेषवतीति ? विशयानानां विशेषवतीति तावत् प्राप्नोमि ।
भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा पुनर्भवाय भूतान्याश्रयन्ते न च
विदुषः पुनर्भवः सम्भवति” “अमृतत्वं हि विद्वानभ्यश्नुते”
इति श्रुतेः । तस्माद्विदुष एवैषोत्क्रान्तिः । ननु विद्या-
प्रकरणे समानानाद्विदुष एवैषा भवेत्, न स्वापादिवद्यथा-
प्राप्नाहुकीर्त्तनात् । तथा हि “यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति
नाम अशिषिषति नाम पिपासति नामेति” च सर्व-
प्राणिसाधारणा एव स्वापादयोनुकीर्त्तने विद्याप्रकरणे-
ऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनाद्युत्पत्तेन, न तु
विदुषोविशेषवन्तोविधिस्तुत्वे एवमियमस्युत्क्रान्तिर्महा-
जनगतैवानुकीर्त्तये यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रय-
तस्तेजः सम्पद्यते, “स आत्मा तत्त्वमसीति” प्रतिपादयि-
तम् । प्रतिपिपादा चैषा विदुषः । तस्माद्विदुष एवैषेत्येवं
प्राप्ते ब्रूमः । समानेषोत्क्रान्तिः वाङ्मनसोत्याद्या विद्वद-
विदुषोरा स्त्वुपक्रमाद्भवितुमर्हति अविशेषश्रवणात् ।
अविद्वान् देहजो जूतानि भूतस्त्वुपक्रमाद्विदुषोः कर्मप्रयुक्तो-
देहपहणमनुभवितुं संसरति विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं
मोक्षं नाडीद्वारमाश्रयते तदेतदा स्त्वुपक्रमादित्युक्तम् ।
नन्वात्मतत्त्वं विदुषा प्राप्नोमि न च दद्वैशान्तरायत्तं तत्र
कृतो भूताश्रयत्वं स्त्वुपक्रमो वेति” । अत्रो-
च्यते । अतुपोष्य चेदम् अदग्धुऽत्यन्तमविद्यादोनु क्लेश-
नपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमस्त्वत्वं प्राप्स्यते । सम्भवति
तत्र स्त्वुपक्रमोभूताश्रयत्वञ्च । न हि निराश्रयाणां
प्राणानां गतिरूपपद्यते । तस्माददोषः” भा० । “तदा-
ऽपीतेः संसारव्यपदेशात्” सू० । “तेजः परस्यां देवतायामि-
त्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यत्वं स-
प्राणं सकरणपामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः पर-
स्यां देवतायां सम्पद्यत इत्येतदुक्तं भवति । कीदृशी-

पुनरियं सम्पत्तिः स्यादिति चिन्त्यते । तत्रात्मनिकएव-
तावत् स्वरूपप्रविलय इति प्राप्नोमि तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः ।
सर्वस्य हि जनिमतोवस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देव
तेति प्रतिष्ठापितम् । तस्मादात्मनिकोऽयमविभागापत्तिः
इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तत्रेज्ज्वादिभूतस्त्वत्त्वं श्रोता-
दिकरणाश्रयभूतमाऽपीतेरा संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननि-
मित्तादवतिष्ठते । “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय
देहिनेः । स्थाणुमन्येऽनुसंयान्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्”
इत्यादिसंसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वैः प्रायणसम-
य एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्पद्येत तत्र विधि-
यास्तं चानर्थकं स्याद्विद्यायास्तञ्च । मिथ्याज्ञाननिमि-
त्तञ्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादृते विद्धं सितुमर्हति । तस्मात्त-
त्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तिप्रलयवद्वीजभावावशेषैवैषा सत्यम्पत्तिः”
भा० । “स्त्वत्त्वं प्रमाणतश्च तथोपलब्धैः” सू० ।
“तच्चैतरभूतसहितं तेजोजीवस्यास्माच्छरीरात् प्रवस-
त आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च स्त्वत्त्वं भवितु-
मर्हति । तथा हि नाडीनिष्कमण्यश्रवणादिभ्योऽस्य
सौक्ष्म्यरूपलभ्यते । तत्र तनुत्वात् सञ्चारोपपत्तिः स्व-
च्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः अतएव च देहाद्भिर्गच्छत्-
पाश्च स्वैर्नोपलभ्यते” भा० । “नोपसर्देनातः” सू० ।
“अतएव च स्त्वत्त्वाच्चास्य स्थूलशरीरस्योपमर्देन
दाहादिनिमित्तेनेतरत् स्त्वत्त्वाच्छरीरस्यपद्यते” भा० ।
“अस्यैव चोपपत्तेरेष उष्मा” सू० । “अस्यैव च
स्त्वत्त्वाच्छरीरस्यैष उष्मायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस-
र्शेनोष्णिमानं विजानाति । तथा हि स्मृतावस्था-
यामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेषुपि च रूपदिषु देह
गुणेषु नोष्णोपलभ्यते जीवद्वयस्यायामेव तूपलभ्यते इत्यत
उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तरूपाश्रय एवैष उष्मेति ।
तथा च श्रुतिः “उष्ण एव जीविष्यंस्कीतो मरिष्यन्निति”
भा० । “प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात्” सू० । “अमृतत्व-
ञ्चानुपोष्येत्येतोविशेषणादात्मनिकेऽस्त्वत्त्वं गत्युत्क्रा-
न्योरभावोऽभ्युपगतः तत्रापि केनचित् कारणेनोत्क्रान्ति
माशङ्क्य प्रतिषेधति । “अथाकामयमानोयोऽकामो-
निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणात्तुक्रामान्ति
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माथ्येतीति” । अतः परविद्याविषयात्
प्रतिषेधात् न परब्रह्मविदोदेहात् प्राणानामुत्क्रान्तिर
स्तीति चेन्नोच्यते । यतः शरीरादात्मन एष उत्क्रान्ति
प्रतिषेधः प्राणानां, न शरीरात् । कथमगमस्यते । “न

तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । सम्बन्धसामान्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही सम्बन्ध्यते न देहः । न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात् प्राणा उत्क्रामन्ति सच्चैव तेन भवन्तीत्यर्थः । सप्राणस्य प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्यच्यते भा० । 'स्य षोडशो केषाम्' सू० । 'नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्युत्क्रान्तिः प्रतिषेधस्य देहादादानत्वादिति । यतो देहादादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समान्नाहृषां स्रष्ट उपलभ्यते । तथा ज्ञान्तं भागप्रश्ने 'यत्वायं पुरुषोच्चियते तदस्मात् प्राणाः उत्क्रामन्त्याहोस्त्रिज ?' इत्यत्र 'नैतिहोवाच याज्ञवल्क्य' इत्युत्क्रान्तिपक्षं परिभ्रष्टान् तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु स्रष्ट इत्यस्या माशङ्क्यायाम् "अत्रैव समबलीयन्" इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये "स उच्छ्रयत्याध्यायत्याघ्रातोऽमृतः श्रेत" इति सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योक्तान्यवधेरुच्छ्रयनादीनि समामनति "देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः" । तत्सामान्यात् "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समबलीयन्" इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहादादानस्यैवोत्क्रामणस्य प्रतिषेधः यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयम् । येषां पञ्चमीपाठः शेषान्तु षष्ठीपाठस्यैषां विद्वत्सम्बन्धिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्नोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहादादानेव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः प्राप्नान देहिनः । अपि च "चक्षुषो वा मूर्ध्नीवान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वं प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्येवमविद्वद्विषये सप्रपञ्चसुत्क्रामणं संसारगमनञ्च दर्शयित्वा "इति तु कामयमान" इत्युपसंहृत्या विद्वत्कथाम् "अथाकामयमान" इति व्यपदिश्य विद्वानं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यपदेशः स्यात् । तस्मादविद्वद्विषये प्राप्नयोर्गन्तुत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वात् । न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मण्युत्क्रान्तिर्गतिर्गोपयते निमित्ताभावात् । "अत्र ब्रह्म समन्नुत" इति चैवं जातीयकाः श्रुतयोग्यत्वात्क्रान्त्यो रभावः सूचयन्ति भा० । "स्मर्यते च" सू० । स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः । "सर्वभूतात्मभूतस्य उच्यग्भूतानि पश्याः । देवा अपि च मार्गेषु सहस्रान्तेऽस्य पदैधिष" इति । ननु गतिरपि ब्रह्मविदः स्मर्यते शुकः किञ्च

वैयासकिर्मुसुजुरादित्यमखण्डमभिप्रतस्ये पिता त्वनुगम्याहृतोभो इति प्रतिशुश्रावेति" । न शरीरस्यैवायं योगबन्धेन विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यं सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात् । नह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा च तत्रैवोपसंहृतम् । "शुकस्तु मारुताच्छीघ्रं गतिं कल्पान्तरिक्तकः । दर्शयित्वा प्रभावं स्रं सर्वभूतगतोऽभवदिति । तस्माद्भावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्योः । गतिश्रुतीनान्तु विषयमुपरिष्ठाद्ग्राह्यास्वामः" भा० "तानि परे तथाह्यह" सू० । "तानि पुनः प्राणशब्देऽदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्त्रिभवे परस्त्रिजात्मनि प्रलीयन्ते । कस्मात् ? तथाह्यह श्रुतिः "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः योडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति" । ननु "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा" इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्वापि कलानां प्रलयमाहस्य । न सा खलु व्यवहारापेक्षा प्राथिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव सप्रकृतीरपियन्तीति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपक्ष्येक्षा कतस्त्वं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति तस्माद्दोषः" भा० "अविभागो वचनात्" सू० । "स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवत्याहोस्त्रिभरवशेष ? इति । तत्र प्रलयसामान्याच्छ्रयवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अविभागपत्तिरिति । कुतः ? वचनात् । तथाहि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति "भित्ते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवतीति" । अविद्यानिमित्तानाञ्च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषतोपपत्तिः । तस्मादविभाग एवेति भा० । "तदोकोऽप्युच्यते तत्प्रकाशितहारो विद्यासामर्थ्यात्सच्छेषगत्युत्सृष्टियोगाच्च हाहार्नुष्टहीतः शताधिकया" सू० । "समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता । संप्रति त्वपराविद्याविषयमेव चिन्तामनुवर्त्तयति । समानाऽऽसृष्ट्युपक्रमे चाविद्वद्विदुषोस्तुत्क्रान्तिरित्युक्तं तमिदानीं सृष्ट्युपक्रमं दर्शयति । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मन ओक आयतनं हृदयम् । "स एतास्ते जोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वकामतीति" श्रुतेः । तदग्रज्वलमम् । तत्पूर्विका चक्षुरादि स्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते "तस्य हृदयस्य हृदयस्याप्य" प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामति "चक्षुषो वा मूर्ध्नीवान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य" इति । सा किमविशेषेणैव विद्वद्विदुषोर्भवति ? अथास्ति कश्चिद्वि-

दुषो विशेषनियमः ? इति विचिन्तित्वायां श्रुत्यविशेषाद-
नियमप्राप्तावाचष्टे । समाने पि हि विद्वद्विदुषोर्हृदया-
यप्रदोषने तत्प्रकाशितहारत्वे च मूर्खस्थानादेव वि-
द्वान्निष्काममिति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः ? विद्यासाम-
र्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवत् यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्-
क्रामेन्नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत तत्त्वानर्थिकैव विद्या-
स्यात् । तच्छेषगत्यनुसृष्टतियोगाच्च विद्याशेषभूता
च मूर्खन्यनाडीसम्बन्धा गतिरनुशोचयितव्या विद्या
विशेषेषु विहिता तामभ्यस्य स तथैव प्रतिष्ठत इति
युक्तम् । तस्माद्देवालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुसृष्टोत्-
स्तङ्गावमापन्नोविद्वान् मूर्खन्ययैव शताधिकया शतादति-
रिक्तया एकयततमया नाद्या निष्काममिति इतराभिरि-
तरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समासनन्ति “शत-
ञ्चैका च हृदयस्य नाद्यास्तासां मूर्खानमभिनिःसृतै-
का । तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति विषुङ्खन्त्या उत्क्रमणे
भवन्तीति” भा० । “रश्मिप्रनुसारी” सू० । “अस्ति दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाशे” इति हार्दविद्या “अथ यदिदमस्मिन्
ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म” इत्युपक्रमस्य विहिता । तत्-
प्रक्रियायाम् अथ एताहृदयस्य नाद्या इत्युपक्रमस्य स-
प्रपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धसङ्कोक्तम् । “अथ यत्तैतद्-
स्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिर्दृष्ट्वा माकृमते” इति ।
पुनश्चोक्तम् “तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेतीति” । तस्माच्छताधि-
कया नाद्या निष्कामन् रश्मिप्रनुसारो निष्कामतीति
गम्यते । तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा स्रियमाणस्य
रश्मिप्रनुसारित्वमाहोस्विदहन्ये वेति संशये सति अविशेषप्रव-
णादविशेषेणैव तावद्रश्मिप्रनुसारीति प्रतिज्ञायते” भा० ।
“निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति”
च” सू० । “अस्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि”
मृतस्य स्याद्रश्मिप्रनुसारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् ना-
डीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य
यावद्देहभावित्वात् यावद्देहभावी हि शिराकिरण-
सम्पर्कः । दर्शयति चेतमर्थं श्रुतिः “अभुग्नादादित्वात् प्रता-
यन्ते ता आसु नाडीषु सृष्ट्वा आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते
ता अमुष्मिन्नादित्ये सृष्ट्वाः” इति । निदाषरुमये च निशा-
षुपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतापादिकार्यदर्शनात् ।
सोकासुवृत्तेस्तु दुर्लभ्यत्वेन सृष्ट्वन्तररजनीषु शैशिरोष्विव दि-
नेषु । “अहरेवैतद्रात्रौ विदधातीति” चैतदेव दर्शयति ।
इति च रात्रौ प्रेतोविनैव रश्मिप्रनुसारेणोर्द्धमाकृमेत रश्मि-

नुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विधिष्याभिधीयते योदि-
वा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्द्धमाकृमते यस्तु रात्रौ सोऽन-
पेक्ष्यैवेति” । अथ तु विद्वानपि रात्रि प्रायणाऽपराध-
मात्रेण नोर्द्धमाकृमेत पाञ्चिकफला विद्येति अप्रवृत्ति-
रेव तस्यां स्यात् मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रावुप-
रतोऽहरागमसुदोक्षेत । अहरागमेषु कदाचिद्दूरश्मि-
सम्बन्धाहं शरीरं स्यात् पावकादिसम्पर्कात् । “स यावत्
क्षिप्येन्ननस्तावदादित्यं गच्छतीति” च श्रुतिरनुदीक्षां दर्श-
यति । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिन्दिवं रश्मिप्रनुसारि-
त्वम्” भा० । “अतश्चायनेऽपि दक्षिणे” सू० । “अतए-
वोदीक्षानुपपत्तेः अपाञ्चिकफलत्वाच्च विद्याया अनि-
यतकालत्वाच्च मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि स्रियमाणो वि-
द्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राश-
स्यप्रसिद्धेर्भोगस्य च प्रतीक्षादर्शनात् “आपूर्यमाणपञ्चा-
द्यान् षडुदङ्ङेति मासान् तानिति” च श्रुतेरपेक्षित-
तव्युत्तरायणमितीमासाशङ्कामनेन सूत्रेणानुवृत्तिः । प्रा-
शस्यप्रसिद्धिरविद्विषया । भोगस्य प्रतिपालनमाचारपरि-
पालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्य चन्द्रमृत्युताख्यापनार्थञ्च ।
श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति आतिवाहिकसंज्ञिज्ञात्” इति । ननु
च “यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः । प्रयाता
यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभेति” कालप्राधान्ये नोप-
क्रमस्याऽहरादिकालविशेषः सृतावभाववृत्तये नियतः कथं
रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अलो-
च्यते भा० । “योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्त्ते चैते” सू० ।
‘योगिनः प्रति चायमहरादिकाल विनियोगोऽनावृत्तये-
स्मर्यते स्मार्त्ते चैते योगसाङ्ख्ये न श्रौते । अतोविषय-
भेदात् प्रमाद्यविशेषाच्च नास्य स्मार्त्तस्य कालविनियोगस्य
श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः । “ननु अग्निज्योतिरहः शुक्लः
परमासा उत्तरायणम्” । “धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः
परमासादक्षिणाधन मिति” श्रौतावेव देवपितृयाणौ प्रत्य-
भिज्ञायते सृतान्प्रतीति । उच्यते । “तद्कालं वक्ष्यामीति
सृतौ कालप्रतिज्ञानादि रोधशाशङ्क्य परिहार उक्तः ।
यदा पुनः सृतावपि अग्नाद्यादेवा एवातिवाहिका
मृहन्ते तदा न कश्चिद्विरोध इति भा०”

उत्क्रमणीय लि० उद्-+क्रम-कर्मणि अनीयर् । अतिक्रम-
णाये “न वेदवचनात्तात ! न लोकेवचनादपि । गति-
रुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति” भा० व० ८५ अ० ।
उद्क्रमणस्येदम् क । उत्क्रमणसम्बन्धिनि लि० ।

उत्क्रान्त वि० उद्+क्रम-कर्त्तरि क्त् । अतिक्रान्ते देहा-
द्देहान्तरप्राप्ते २ अयस्यते स्मृते च । “उत्क्रान्तानामभिषा-
योपरिष्ठात्” भाषः “उत्क्रान्तानां स्मृतानाम्” मल्लि० ।
उत्क्रान्ति स्त्री उत्+क्रम-क्तिन् । देहादुत्क्रमणे अय-
सरणे च उत्क्रमणशब्दे विवृतिः ।

उत्क्रोश पु० उद्+क्रुश-अच् । अक्रोशीपक्षिणि । अयञ्च
पक्षी सुशु० जलचरमध्ये भ्रवत्वेन संघचारित्वेनोक्तः ।
‘हंसहारसक्रौञ्चेत्याद्युपक्रमे ‘भद्रगूत्क्रोशकाचाचेत्यानी-
नुक्त्वा “भ्रवाः संघचारिण” इत्यन्तेन । “उत्क्रोशरसंसिद्धा
मनस्यस्त्रेहां यवागूं पाययेत्” सुशु० । २ उच्चैः क्रन्दिनि
वि० । ततः चतुर्थ्याम् उत्करा० छ । उत्क्रोशीय
तत्सन्निहिते देशदौ ।

उत्क्लेदिन् वि० उद्+क्लिद-णिच्-णिनि । जङ्घेतः क्लेद-
कारके आर्दीकारके “लघु तीक्ष्णोष्णसत्क्लेदि स्तब्धं वाता-
नुलोमनम्” सुशु० । स्त्रियां ङीप् ।

उत्क्लेश पु० उद्+क्लेश-घञ् । जङ्घं गवायुक्ते क्लेशे स च
“उत्क्लिश्याच्च न निर्गच्छेत् प्रसेकं षीवनेरितम् । हृ-
दयं पीडयते चास्य तस्युक्लेशं विनिर्दिशेत्” इत्युक्त्वा-
न्तः रोगभेदः । “गुरुपाकस्यैवित्वात्तवा कफोत्-
क्लेशेन च” “क्लिन्नसत्क्लेशजननम्” “दृष्ट्यान्मूलकफोत्-
क्लेशच्छर्द्दिश्वासनिवारणम्” सुशु० ल्युट् । उत्क्लेशन-
सम्भव न० “दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वम्” सुशु० ।

उत्क्लेशक वि० उद्+क्लेश-णिच्-खुल् । उत्क्लेश-
कारके “कौण्डिल्यकः करभक इत्युपक्रमे “क्लितः कभिः-
शरारी च यश्चाभ्युत्क्लेशकः स्मृतः” । एते ह्यग्निप्रकृतय-
श्चतुर्विंशतिरेव च” सुशुतोक्ते २ अग्निप्रकृतिके कोटभेदे ।
उत्क्लिश्याति उद्+क्लेश-णिनि । ३ जङ्घं गवायुहेत-
क्लेशकारके वि० स्त्रियां ङीप् । “अस्त्रीभूतं कफोत्-
क्लेशि न हितं तत् पिपासवे” सुशु० ।

उत्क्षिप्त वि० उद्+क्षिप्-क्त । अक्षिप्ते “क्षयं क्षणोत्-
क्षिप्तगजेन्द्रक्षिप्तिना” “उत्क्षिप्तसुक्ष्मशतांशुकरावलम्बैः”
भाषः २ उच्चाटिते च । (रत्निभिः) उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा
हृद्यैश्च सपताकिभिः” भा० व० ३५ अ० “गुल्मो यत्
स्थितेन योषसंधेन चतुर्दिग्स्थितारिपवोद्भृष्टुं वाया-
दिना प्रहृत्तुं च शक्यन्ते तादृशमुच्चस्थानमुत्क्षिप्तगुल्मैः
परकीयगुल्मोच्चाटनकरैः” लीलक० । धूसूरे पु० शब्द० च० ।
तस्य फलसेवने उन्मत्तताघायकत्वात्तयात्वम् ।

उत्क्षिप्तिका स्त्री उत्क्षिप्तः धूसूरश्च कन् स्त्रीत्वात् टापि

अत इत्थम् । धूसूराकारे कर्षमूषणभेदे हेमचन्द्रः ।

उत्क्षेप पु० उद्+क्षिप-घञ् । अक्षेपणे “पक्षोत्क्षेपादु-
परिविलसत्क्षणसारप्रभाषाम्” मेघ० । “पक्षोत्क्षेपात्
समोदिष्टः” सुशु० कर्त्तरि अच् । २ उत्क्षेपकारके वि०
उत्क्षेपक वि० उद्+क्षिप-खुल् । अक्षेपं प्रक्षेपके २ उत्क्षि-
प्यापहारके चौरै च । “उत्क्षेपकगन्धिभेदौ करसंदश-
हीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ” या०
सू० वस्त्राद्युत्क्षिपत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । शस्त्रादिवद्
स्वर्णादि विच्छस्योत्कृत्य वा योपहरत्यसौ गन्धिभेदः
तौ यथाक्रमद्वारेण सन्दंशसदृशेन तर्ज्जन्यङ्गुलीन हीन
कौ कार्यौ द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपाद
तच्च तदेकञ्च करपादैकहीनं ययोस्तत्करपादैकहीनकौ-
कार्यौ । उत्क्षेपकगन्धिभेदकयोरेकमेकं करम्पादञ्च
क्षिप्यादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्य
विषयम् । “तदङ्गच्छेद इत्युक्तोदण्ड उत्तमसाहस” इति
नारदवचनात् । तृतीयापराधे तु बध एव । तथा च मनुः
“अङ्गुलीं गन्धिभेदस्य क्लेदेयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये
हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हतीति” मिता० ।

उत्क्षेपण न० उद्+क्षिप-ल्युट् । अक्षेपणे । “उत्क्षेपणं
तथावच्छेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कुर्माख्ये-
तानि पञ्च च” भाषा० “उत्क्षेपणमवच्छेपण-
माकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि” कथा० सू०
“इतिरवधारणार्थः भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गतत्वात् ।
अत्र च उत्क्षेपणत्वावच्छेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वग-
मनत्वानि कर्मात्सत्त्वाद्वाद्याः पञ्च जातयः । नन्वेत-
दनुप्रपन्नं गमनस्य कर्मपर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति बुद्धे-
र्दृष्टत्वादुत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्पर-
त्वन्नाभावसमानाधिकरणानां सामानाधिकरण्याननुभवात्
चतस्र एव कर्मत्वव्याप्या जातय इति चेत् सत्यं कर्म-
पर्याय एव गमनं पृथगभिधानन्तु भ्रमणरेचनस्यन्दनो-
द्भृज्वलननमनोन्नमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजा-
मेकेन शब्देन सङ्गृहार्थं सद्वा गमनत्वमपि कर्मात्त्वव्याप्या
पञ्चमी जातिरेव तेन भ्रमणरेचनादिषुैव गमनप्रयोगो
सुख्यः उत्क्षेपणावच्छेपणादिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा
भाक्तः स्वल्पसंयोगविभागसमवायिकारणत्वमेव गौण-
मुख्यसाधारणो धर्मः गमनत्वजातेस्त्वनिवतदिग्देशसंयो-
गविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यङ्ग्यं तच्च भ्रमणादिषु
सर्वत्रेति गमनप्रत्ययं नैव तेषां ग्रहणमिति । निष्क-

मणत्वप्रवेशनत्वादिना तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि
 गृह्याद् गृह्यान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचित् द्रष्टुः प्रविश-
 तीति प्रत्ययः कस्यचित्तु निष्क्रामतीति तत्र जातिसङ्करः
 स्यात् तथा भ्रमणादेरेकस्या जलप्रणाल्या निष्क्रम्यापरां
 प्रविशति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधि-
 सामान्यमेवैतदध्यवसेयम् । उत्क्षेपणादौ तु मुसलमुत्-
 क्षिपाणोतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादस-
 मवाधिकारणाद्भस्ते तावदुत्क्षेपणं तत उत्क्षेपणविशेष
 हस्तनोदनादसमवायिकारणात् सुसलेऽभ्युत्क्षेपणाख्यं कर्म
 युगपद्वा तत ऊर्ध्वमुत्क्षिप्योर्हस्तसुसलयोरवक्षेपणेच्छा-
 जनितप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्भस्तेनोदनाच्च युगपदेव हस्ते
 सुसले चावक्षेपणम् उन्मुखलपातासुकूलं संजायते ततो
 दृढतरद्रव्यसंयोगाद् यदकस्मान्मुसलस्योर्ध्वगमनं भवति
 तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं किन्तु संस्कारमात्रादेव
 सुसलस्योत्पत्तनं तच्च गमनमात्रं नद्वत्क्षेपणं, भाक्तस्त-
 लोत्क्षेपणव्यवहारः एवमुत्तलोमप्रतिबोमवायुद्वयसङ्कुट्ट-
 वशाद्वायोस्तत्प्रेरिततृणतृणकादौ चोत्क्षेपणव्यवहारो
 भाक्तः । एवं स्रोतोद्वयसङ्कुट्टवशाज्जलोर्ध्वगमनेऽपि ।
 एवमुत्क्षेपणावक्षेपणव्यवहारः शरीरतदवयवतत्संयुक्तमुस-
 लतोमरादिषुैव मुख्यः । भवति हि हस्तमुत्क्षिपति
 बोमरमुत्क्षिपतीति एवमवक्षिपतीत्यपि” उपस्कारः ।
 उत्क्षेपणञ्च श्रौते कर्मणि गोप्राणायाम्यदेशक्षेपणे भवति
 तथा हि । “मृतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा कुपे वाऽऽसज्जो-
 भयतः स्थाणुष्टव्यंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपण-
 वदासज्ज्येतत्ते” कात्या० ५, १०, २१ । “उत्क्षेपणवदिति
 गोरप्राणदेशम्” कर्कः यजु० ३, ६१ मन्त्रव्या० “गो-
 भिराप्राणमशक्यत्वादिनि” वेददो० तत्पदं व्याख्यात् ।
 “अतिमात्रलोहिततवौ बाहू षटोत्क्षेपणात्” शकु० ।
 करणे ल्युट् । २ धान्यमर्दनकाषादौ मेदि० ३ उदञ्चने
 षषोडशपणे च हेमच० । कर्मणि ल्युट् । ५ व्यजने न० ।
 उत्खचित्ति लि० उद्+खच-बन्धे क्त । १ उद्+पथिते २ रचिते
 च । “कुसुमोन्वखचितान् बलीभ्यः” रघुः । [शब्दच० ।
 उत्खला स्त्री उद्+खल-जन्यर्थे-ञच् । सरानामगन्धद्रव्ये
 उत्खात लि० उद्+खन-क्त । १ उन्मूलिते २ उत्पाटिते
 “फलैः संशुद्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः” रघुः ।
 “रथेनानुत्खातस्तिमितगतिना शकु० भावे क्त । ३ उन्-
 खनने न० । उत्खातकेलिः ।
 उत्खातकेलि पु० उत्खातसुखनमेव केलिः । “उत्खात-

केलिः शृङ्गाद्यैर्विक्रीडा निगद्यते” इत्युक्तलक्षणे दृष-
 गजादेः शृङ्गादिना वृत्तिकाखननरूपक्रीडायाम् ।
 उत्खाय अय्य० उद्+खन-ल्यप् । उत्प्राद्येत्यर्थे । ‘वङ्गा-
 सुत्खाय तरसा’ रघुः पक्षे उत्खन्येत्यथत्व । [अमरः ।
 उत्खेद पु० उद्+खिद-भावे घञ् । क्सेदने उद्+खदधातौ
 उदा० ।
 उत्त लि० उन्-क्सेदने क्त वा तस्य नः । क्लिप्ते आर्द्रवस्तुनि
 उत्तंस पु० उद्+तसि-ञच् । १ कर्षाभरणे, २ शिरोभूषणे च ।
 ‘नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि’
 सा० द० । अस्य कर्षभूषणवाचकत्वेऽपि कर्षपदसमभि-
 व्याहारे भूषणमात्रपरता तत्काले कर्षस्थितत्वद्योतनायै
 वा कर्षादिशब्दप्रयोगः ।
 उत्तट लि० उत्क्रान्तं तटम् अत्या० त० । तटपर्यन्ताज्ञावके
 “उत्तटा इव नदीरवाः स्यलीम्” रघुः ।
 उत्तप्त लि० उद्+तप-क्त । १ संतप्ते २ शुष्कांसे न० भावे क्त ।
 ३ उत्तापे न० । उद्गतं तप्तं तापो यस्य । ४ क्षाते लि० मेदि०
 उत्तथ लि० उद्+स्तन्म-क्त । १ ऊर्ध्वस्त्वर्थे २ ऊर्ध्वावस्थिते ।
 उत्तम लि० उद्+तमप् । १ उत्कृष्टे । “ज्योतिषासुसमोदेव !
 दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्” दीपमन्त्रः “अदस्त्वया सुन्न-
 मनुत्तमं तमः” माघः “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मे-
 त्वुदाहृतः” “यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः”
 गीता । द्विजोत्तमः नरोत्तमः न्योत्तमः ! “धर्मोऽ-
 धर्मविदुत्तमः” विष्णुसह० । उद्-उद्गतः अतिशये तमप् ।
 २ विष्णौ पु० । “अनादिनिधनो धाता विधाता धातु-
 रत्तमः” विष्णुसह० । “धातुरत्तम इति नामैकं
 सविशेषणं सामानाधिकरण्येन । सर्वधातुभ्यः पृथि-
 व्यादिभ्य उत्कृष्टसिदाहरित्यर्थः धातुर्विरिञ्चेरुत्कृष्ट
 इति वा । नामद्वयं वा कार्यकारणप्रपञ्चधारणात्
 धातुसिद्धातः उत्तमः सर्वेषामुद्गतानामुद्गतत्वाद् उत्तमः”
 भा० ३ अन्वये । “उत्तमैकाभ्याञ्च” पा० । “उत्तमशब्दो-
 ऽन्वयार्थः” सि० कौ० । उत्तानपादस्य पुत्रभेदे षभ्रुवसपल-
 भ्रातरि पु० स च उत्तानपादस्य सुरचौ भार्यायासुत्पन्नः ।
 “जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरचिस्तथा । सुरचिः प्रेयसी
 पत्न्युर्नेतरा यत् सुतोभ्रुवः । एकदा सुरचेः पुत्रमङ्गमारीष-
 लालयन् । उत्तमं नारुरुक्षुस्तं भ्रुवं राजाम्बनन्दत”
 भा० ४ स्त० दच० । “उत्तमस्त्वद्गतोद्वाहो वृगयायां
 बलीयसा । हतः पुण्यजनेनाजौ तन्मातास्य गति”

गता" भा० ४, स्क० १०, अ० । प्रियव्रतस्य ५ पुत्रभेदे स एव तृतीयमनुः यथोक्तं भाग० ८, स्क० १, अ० । 'तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतोमनुः । पवनः सृष्टयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ! । वशिष्टतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः । सत्यावेदश्रुता भद्रादेवा इन्द्रस्तु सत्वजित् । धर्म्मस्य सुन्दतायान्द भगवान् पुरुषोत्तमः । सत्यसेन इति ख्यातः जातः सत्वव्रतैः सह' । हरिवं० ७, अ० १० तु औत्तमित्येनायं पठितः यथा । "स्वायम्भुवोमनुस्तात ! मनुः स्वारोचिषस्तथा । औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा । वैवस्वतश्च कौरव्य ! साम्प्रतोमनुश्च्यते" इति सप्तमनूनुद्दिश्य । "इदं तृतीयं वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ! । वसिष्ठपुत्राः सप्तासन् वासिष्ठा इति विश्रुताः । हिरण्यगर्भस्य सुता जर्जा नाम सुतेजसः । ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्त्यमानान् निबोध तान् । औत्तमेयान् महाराज ! दशपुत्रान् मनोरमान् । ईष जर्जस्तनूर्जश्च मधुर्माधव एव च । शुचिः शत्रुः सहस्रैव नभसो नभएव च । भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम्" । तत्र स्वार्थे इज् औत्तमिः । ऋषिपुत्रादिनामभेदेस्तु कल्पभेदाद्विरुद्धः" । [रत्नमा० । उत्तमफलिनी कर्म० नित्यस० । (जीराइ) । दुग्धिकादृच्छे उत्तमर्णं पु० उत्तमस्यमस्य । ऋष्यप्रयोजके (महाजन) । उत्तमर्णं उद्गादिपृथग्धर्मोविष्णुना दर्शितो यथा 'अथोत्तमर्णोऽधमर्णोऽथार्थादत्तमर्थं गृह्णीयात् द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकञ्च शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासम् । सर्वे वर्णा वा स्वप्रतिपक्षां वृद्धिं दद्युः । अक्षतामपि वत्सरातिक्रमेण यथाविहिताम् । आधुपभोगे वृद्धभावाः । देवराजोपघातादृते विनष्टमाधिसुत्तमर्णोऽद्यात् । अन्नवृद्धौ प्रविष्टायामपि । न स्थावरमाधिमृते वचनात् । गृहीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं दत्तं तद्गृहीतधनप्रवेशे दद्यात् । दीयमानं प्रयुक्तमर्थं सुत्तमर्णस्यागृह्यतस्ततः परं न वर्द्धते । हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा, धान्यस्य त्रिगुणा, वस्त्रस्य चतुर्गुणा, सन्ततिः स्त्रीपशुनाम् । किण्वकार्पाशस्त्रवचस्मार्थुधेष्टकाङ्गाराणामन्त्रया, अनुक्तानां द्विगुणा । प्रयुक्तमर्थं यथा कथञ्चित् साधयन् राज्ञोवाच्यः स्यात् । साध्यमानश्चेद्भ्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्डप्रः । उत्तमर्णश्चेद्भ्राजानमियात्तद्भिभावितोऽधमर्णोराज्ञे धनदयमागसम्पत्तं दण्डं दद्यात् । प्राप्नार्थोत्तमर्णोविंशति-तितमर्णम् । सर्वोपलाभेकदेशविभाविताऽपि सर्वे द-

द्यात् । तस्य च भावनास्तिस्त्रोभवन्ति लिखितं साक्षिणः समयक्रिया च । ससाक्षिकमात्रं ससाक्षिकमेव दद्यात् । लिखितार्थप्रविष्टे लिखितं पाठयेत् । असम्पदाने खेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णो लिखितं दद्यात्" । अधिकस्य शब्दे वक्ष्यते । उत्तमं देयत्वेनास्यस्य ठन् । उत्तमस्यैकोऽप्यत्र । "पञ्च पञ्चशतम् दाप्यः प्राप्नार्थोऽप्युत्तमस्यैकः" या० स्क० । "यैर्यैरुपापरैरथं स्वं प्राप्नयादुत्तमस्यैकः । स्वैस्तरुपायैः संगृह्य दापयेदधमस्यैकम्" मनुः "ते च उपाया वृहस्पतिना दर्शिताः यथा । "ऋद्धना याचितश्चार्थमानीय ऋणिकाद्बलैः । अन्याहृतादि वाऽऽहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः । दारपुत्रपशुन् हत्वा कृत्वा दारोपवेशनम् । यत्पार्थो दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्त्तितः" ।

उत्तमशास्त्रे पु० उत्तमा उत्कृष्टा शाखाऽस्य । उत्कृष्टशास्त्रे द्रुमे गङ्गाः चतुरर्थ्यां ऋ । उत्तमशास्त्रीय तत्सन्निहितादौ त्रि० ।

उत्तमश्लोक त्रि० उत्तमः श्लोकः चरितं यस्य । पुण्यकीर्त्तौ कर्म० । २ उत्तमे काव्ये पु० । स च ध्वनिरूपः "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्बुधैः कथितः" काव्यप्र० उक्तलक्षणः ।

उत्तमस् त्रि० उल्लङ्घितं तमो वेन प्रा० ब० वा लङ्घितलोपः । उल्लङ्घिततमस्के २ तमोऽतीते च । "क उत्तमः श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुप्रात्" भाग० १०, स्क० १, अ०

उत्तमसाहस पु० साहसमधिकततयाऽस्यस्य अर्थ० अच्+कर्म० । सृत्वृक्ते साहसधिकारेण विहिते उल्लङ्घे दण्डे । "पणानां द्वे शते साहसं प्रथमः साहसः सृतः । मध्यमः पञ्च विंशत्यः सहस्रं त्वेष चोत्तमः" मनुः "अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्" या० स्क० । नानास्थाने उत्तमदण्डविषयमाह विष्णुः यथा दण्ड्य इत्युपक्रमे "परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसम्" । "व्यङ्ग्यतायुक्ताक्षेपे कार्षापणशतम्" "भाटयुक्ते तूत्तमम्" "पारजायो सर्वस्वांगमने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः" । "अदुष्टं (कन्याम्) दुष्टामिति ब्रुवन्नुत्तमसाहसम्" "फलोपगमद्रुमेच्छेदी कीटोपघाती तूत्तमसाहसं दण्ड्यः" (अवगोरयिता) शस्त्रेषोत्तमसाहसं दण्ड्यः" नेत्रकम्बरावाहसकथ्यं सभङ्गे चोत्तमम्" (साहसं दण्ड्यः) "रत्नान्यपहार्युत्तमसाहसम्" । "यज्ञयोः (पितापुत्रयोर्विवादे) चान्तरः

स्योत्तमसाहसः “तुल्यमानकूटकर्तुश्च तदकूटे कूट-
वादिनश्च द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च” । “स-
म्भूय बणिजां परलयमनर्षणावस्थताम्” प्रत्येकं
“विक्रीणताञ्च” । “यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये नियोजति-
स्योत्तमसाहसदण्डः” । “सीमाभेत्तारसत्तमसाहसेन दण्ड-
यित्वा पुनः सीमां कारयेत्” “अभव्यस्याविक्रयस्य च
विक्रयी देवप्रतिभाभेदकस्योत्तमसाहसम् दण्डनीयः ।
‘भिषङ्ग्मथ्याचरन्नुत्तमेषु पुरुषेषु” । २ प्राणिविहंसा-
दिरूपे बलवते कर्मभेदे न० । ततोत्तमसाहसा-
दिरूपलक्षणाविभागादि मिता० दर्शितं यथा । “सामा-
न्यद्रव्यप्रसमहरणात् साहसं स्मृतम्” या०स्मृ० ।
“सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टं विनियोगानर्हत्वाविशेषेण
परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः प्रसमहर-
णात् प्रसह्याहरणाद्बलावष्टम्भेन हरणादिति यावत् ।
एतदुक्तं भवति । राजदण्डज्ञानाक्रोशं चोत्तमसाहसं राज-
पुरुषेतरजनसमन्तं यत्किञ्चिद्वरपरदारप्रधर्षणादिकं
क्रियते तत् सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधा-
रणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वा-
त्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विदितम् ।
‘सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्बलदर्पितैः । तत्साहस-
मिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते” । तदिदं साहसञ्चौ-
र्ध्ववाग्दण्डपादुष्यस्त्रीष्वप्यहेषु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्ट-
म्भोपाधितोभिद्यत इति दण्डातिरेकार्थं पृथग्भिधान-
स्य दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैवि-
ध्यमभिधाय तल्लक्षणानेव विदितम् । “तत् पुनस्त्रिविधं
ज्ञेयं प्रथमं मध्यमन्तथा । उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं
लक्षणं पृथक् । फलमूलोदकादीनां जलोपकरणस्य च ।
भङ्गाजोपोपमर्दाद्यैः पृथमं साहसं स्मृतम् । वासः-
पञ्चजनानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण म-
ध्यमं साहसं स्मृतम् । व्यापादोविषयस्त्राद्यैः परदार-
भिमर्शनम् । प्राणोपराध यज्ञान्यदन्तसत्तमसाहसम् । तस्य
दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य यथावरः । मध्यमस्य तु
शास्त्रचर्चैः पञ्चयथावरः । उत्तमे साहसे दण्डः स-
हस्रावर इत्येते । बधः सर्वस्वहरणं पुरास्त्रिधासनाङ्गने ।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे” इति । बधादय-
ज्ञापरार्धतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्तव्यस्या वा योज्याः” ।
तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह” मिता० ।
“तन्मूल्याद्द्विगुणोदण्डोनिङ्गवे तु चतुर्गुणः” या०स्मृ० ।

“तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्याद्द्विगुणोदण्डः यः पुनः साहसं
कृत्वा नाहमककार्षमिति निङ्गते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो
दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात् प्रथमसाह-
सादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयम्” मिता०
उत्तमस्त्रीसंग्रहण न० परस्त्रियाः संग्रहणं कर्म० । स्त्र्युक्ते
परस्त्रियासुत्तमे मिथुनाभावाय प्रवृत्तिरूपव्यापारभेदे तत्-
स्वरूपविभागादि मिता० दर्शितं यथा
“प्रथम साहसादिदण्डप्राप्तये” लेषा तत्स्वरूपं व्यासेन
विदितम् । “त्रिविधन्तस्त्रमाख्यातमधमं मध्यमोत्तमम् । अदेश-
कालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः । कटाक्षावेक्षणं हास्य-
श्रयसं साहसं स्मृतम् । प्रेषणङ्गमाल्यानाम्पूषण-
वाससाम् । प्रलोभनञ्चापानैर्मध्यमं सद्यदाहृतम् । सहा
सनं विविक्तेषु परस्वरमपाश्रयः । केशाकेशि यश्चैव
सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्” । स्त्रीषु संयोर्निधुनीभावः सं-
ग्रहणं संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्कर्तुर्दण्डविधानस्य तज्-
ज्ञानोपायत्वावदाह । “पुमान् संग्रहणे याज्ञः केशा-
केशि परस्त्रियाः । सद्योवा कामर्जसिद्धैः प्रतिपत्तौ द्वयो-
स्तथा” या०स्मृ० । संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्या-
दिभिर्निङ्गर्त्वा यहीतव्यः । परस्वरकेशयग्रहणपूर्विका-
क्रोडा केशाकेशि “तत्र तेनेदमिति स्मृतम्” इति पा० बल-
जीहौ सति “इत् कर्मव्यतिहारे” पा० इति समासान्त
इत् प्रत्ययः अव्ययत्वाच्च लुप्ततीयाविभक्तिः । ततश्चायमर्थः ।
परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः करुहृदय-
नादिकृतव्रणैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा ज्ञा-
त्वा संग्रहणे प्रवृत्तो यहीतव्यः । परस्त्रीयग्रहणं नियु-
क्तावृद्धादिव्युदासार्थम् । किञ्च । “नीवीस्तनप्रावरण
सकथिकेशावसर्शनम् । अदेशकालसम्प्राप्तं सहैकस्थानमेव च”
या०स्मृ० । यः पुनः परदारपरिधानमन्विप्रदेशकुचप्राव-
रणजननमूर्द्धरुहादिस्पर्शनं साभिलाषइवाचरति । तथा
अदेशे निर्जने जनताकीर्णैर्वात्मकाराकुलेऽकाले संलापनङ्क-
रोति । परभार्यया वा सहैकमञ्चकादौ रिरंसयेवावति-
ष्ठते । सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो याज्ञः । एतच्चाशङ्क्यमान
दोषपुरुषविषयमितरस्य न दोषः । यथाह मनुः ।
“यस्त्वनाचारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषम्मा-
नुयात्किञ्चिच्च हि तस्य व्यतिक्रमः” इति यः परस्त्रिया
स्मृष्टः क्षमतेऽसावपि याज्ञ इति तेनैवोक्तम् । “स्त्रियं
स्मृष्टेदेशे यः स्मृष्टोवा मर्षयेत्तथा । परस्वरस्यासुमते सर्वं
संग्रहणं स्मृतमिति” यच्च मयेयं विदुष्याऽसज्जद्विभि-

तेति ह्याषया भुजङ्गजनसमक्षङ्गापयत्यसावपि पाह्य
इति तेनैवोक्तम् । “दर्पादा यदि वा भोहात् ह्याषया वा
खयं वदेत् । पूर्व्वं भयेयम्भुक्तेति तच्च संघहृष्यं स्मृतम्”
उत्तमा स्त्री उत्कृष्टसौन्दर्यान्वितायाम् स्त्रियाम् अमरः ।

उत्तमाङ्ग न० कर्म० । मस्तके । “बभौ पतङ्ग इवोत्तमा-
ङ्गे” कुमा० । “कश्चिद् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः” रघुः ।
“पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन” मनुः । मस्तकस्य
अङ्गेषूत्तमत्वं चक्षुरादीन्दिवाधारत्वात् प्राणवायुसञ्चा-
रस्थानत्वात् सर्वेषामङ्गानामुपरिवर्त्तमानत्वाच्च । अतएव
“गर्भस्य हि सम्भवतः प्रथमं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः
शिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम्” सुश्रु० शौनकीयमते इन्द्रि-
यमूलत्वमस्योक्तम् “तच्च शरीरम् षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं
पञ्चमं षष्ठं शिरः” इति सुश्रु० षडङ्गविभागे हस्तापादानां
चतुर्ष्वर्षां शाखात्वेन मध्यमस्य मध्यत्वेन उपवर्षा-
सर्वशेषे शिरसः कथनं पूर्वोक्तहेतोः प्राधान्यात्तस्येति
बोध्यम् । प्रत्यङ्गविभागेऽपि “मस्तकोदरेत्यादिना
सुश्रु० मस्तकस्य प्रथमनिर्देशः प्राधान्यादेव लोक-
ेऽपि मस्तकच्छेदनेऽवशिष्टाङ्गैः न प्रत्यभिज्ञा क्लिप्त-
मस्तकमात्रेण तु प्रत्यभिज्ञा इत्यतो मस्तकस्य प्रत्यभिज्ञा-
साधनत्वादपि उत्तमत्वम्” कथमन्यथा देवदत्तादिदेहस्य
हस्तादिषु च अङ्गेषु मध्ये हस्तादिना न प्रत्यभिज्ञा
इत्यतः मस्तकस्य उत्कृष्टत्वम् । हस्तादिच्छेदनेऽपि
जीवनसम्भवात् मस्तकस्य छेदने तदभावादपि मस्तकस्य
प्राधान्यमित्यपि भन्नव्यम् ।

उत्तमाम्भुम् न० सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे नवविधतृष्टिमध्ये
तृष्टिभेदे “नापहृत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति
हिंसादोषदर्शनात् विषयोपरमे वा तृष्टिः सा पञ्चमी उ-
त्तमाम्भु उच्यते” सा०कौ० । अस्यास्तुष्टेः अम्भुसोऽङ्करं
प्रतीव विवेकख्यातिं प्रति हेतुत्वात्तथात्वम् ।

उत्तमाय्य त्रि० उत्तमं क्रियते उत्तम-णिव-कर्मणि वा०
आय्य नि० णिलोपः । उत्तमीकृते । “उतेदुत्तमा-
य्यम्” ऋ० ६, २२, ६, “उत्तमाय्यसुत्तमीकृतम्” भा० ।

उत्तमारणी स्त्री उत्तममृच्छति ऋ-अनि डोप् । इन्दीवर्याम्
उत्तमीजस् त्रि० उत्तममोजो यस्य । उत्कृष्टतेजस्को दशमन्-
नराधिपमनोः २ पुत्रभेदे पु० हरिवं० “दशमे त्वथ पर्याय”
इत्युपक्रम्य “मनोः सुतोत्तमीजाश्च कृष्णिः खड्गश्च वीर्यवान् ।
यतानीको निरामितो षषसेनो जयद्वयः । मूरिद्युन्नः सुवर्णाश्च

दश त्वेते मनोः सुताः” ७ अ० । सुतोत्तमीजा इत्यत्र
सन्धिरार्षः । द्वापरयुगीये ३ युधामन्यु भ्रातरि नृपे पु० । “नेह
पश्यामि विबुधा ! राधेयममितौजसम् । भ्रातरौ च
सहात्मानौ युधामन्यु त्तमीजसौ” भा० स्वर्गा० २ अ० । “युधा-
मन्युश्च विक्रान्त उत्तमीजाश्च वीर्यवान्” गीता “उत्त-
मीजाश्च शल्यश्च कौरवाः कैकयास्तथा” हरिवं० ६२ अ० ।
“उत्तमीजास्तथा शल्वः कैरलेयश्च कौशिकः” हरिवं०
६६ अ० ।

उत्तम्भ पु० उद्+स्तम्भ-धञ् । उत्तरोधिकायामनिष्टसाध-
नतोनिष्ठत्वात् । (यामा) २ अवलम्बे च ।

उत्तम्भन न० उ+स्तम्भ-ल्युट् । अवलम्बने । कण्ठे ल्युट्
२तत्साधने । “वरुणस्योत्तम्भनमसि” यजु० १४, ३३ ।
“समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेन स्तम्भ्नाति” ऋत्वा० ७,
६, २३ ।

उत्तर न० उत्तीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेन उद्+तृ-अप्, उद्-
तरप् वा । राजसमीपे वादिकृताभियोगापनोदके उत्तराख्ये
श्ववहारङ्गे द्वितोयपादे “प्रश्नशोद्यधिया ष्टुक्त्वा तस्य
खण्डनसुत्तरमित्युक्ते” २ दोषभङ्गनवाक्ये । ३ जिज्ञासित-
विषयावेदके वाक्ये । ४ उदीच्यां दिशि स्त्री । अनन्तरे
५ देशे, ईकावे च पु० । ७ अनन्तरोत्तरदिग्देशकालवृत्तौ
त्रि० अश्विन्यादिषु १२, २१, २६ ईः संख्यकेषु टनक्षत्रेषु
न० स्त्री । “उत्तरालययाम्यरोहिणीरौद्रसार्पिपदभेषु
चाग्निभे” “देवत्युत्तररोहिणी ऋगशिरो मूलाहुराधा
मघा” “लीख्युत्तराणि खभूः” ज्यो० त० । तत्र वादे
उत्तरतदाभासादिबलक्षणादि मितो दर्शितं यथा ।
“शुतार्थस्योत्तरं लेखं पूर्ववेदकसार्धौ” वा० । “शुतो-
भाषार्थेयेन प्रत्यर्थिनाऽपौ शुतार्थस्योत्तरं पूर्वपक्षादुत्तरत्वं
भवतीति उत्तरं लेखं लेखनीयम् । पूर्ववेदकसार्धिनः
समीपे उत्तरञ्च यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणान्दुच्यते ।
यथाह । “पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरान्द्विदोविदुरिति” । पक्षस्य व्या-
पकचिन्त्राकरणसमर्थम् सारं न्याय्यं न्यायादनपेतम्,
असन्दिग्धं सन्देहरहितम्, अनाकुलं पूर्वापराविरुद्धम्,
अव्याख्यागम्यं अप्रसिद्धपदयोगेन दुःसिद्धविभक्तिषमासा-
ध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यद्वा-
ख्येयार्थञ्च भवति तत्सदुत्तरम् । तच्चतुर्विधम् ।
सम्प्रतिपत्तिर्मिथ्या प्रत्यवस्तान्दनं पूर्वन्यायश्चेति । यथाह

कात्यायनः । “सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्वान्यायविधिश्चैवसुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति” । तत्र सत्योत्तरं यथा रूपकशतम्पञ्चदशवारयतीत्युक्ते सत्यन्वारयामीति । यथाह । “साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता” । मिथ्योत्तरन्तु नाहन्वारयामीति । तथा च कात्यायनः । “अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्व्यादपह्नवम् । मिथ्या तत्तु विज्ञानोयादुत्तरं व्यवहारतः” इति । तच्च मिथ्योत्तरञ्च त्रिविधम् । “मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः । अजातशत्रुश्चि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधमिति” । प्रत्यवस्कन्दनञ्चाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिपह्लव्यमिति वा । यथाह नारदः “अर्थिना लेखितोयोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं सृष्टमिति” । प्राङ्न्यायोत्तरन्तु यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन “आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयोजितः पूर्वो प्राङ्न्यायश्च स उच्यते” इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानाम् उत्तरवदभाषमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धिं स्पष्टोक्तञ्च सृष्टयन्तरे । “सन्दिग्धमन्यत् प्रकृतादत्यल्पमतिमूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरम्भवेत् । यद्वास्तपदमव्यापि निगूढार्थन्तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं सार्थसिद्धये” इति । तत्र सन्दिग्धम् सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतम्, सुवर्णशतम्पञ्चदशशतं वेति । प्रकृतादन्यत् यथा सुवर्णशताद्यभियोगे पणशतन्वारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति । अतिमूरि सुवर्णशताभियोगे द्विशतन्वारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतन्वान्यदिति । व्यस्तपदम् । ऋष्यादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहन्नाडित इति । अव्यापि देशस्थानादिविशेषणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वांसां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राङ्निशकः, सभ्योवार्थी वान्यस्मै धारयतीति निगूढार्थम् आकुलं पूर्वापरविरुद्धम् । यथा सुवर्णशताभियोगे कते सत्यं गृहीतञ्च धारयामीति । व्याख्यागम्यम् दुःखिद्विभक्तिमनासाध्याहाराभिधानेन अन्यदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृणामभि-

योगे गृहीतं शतं वचनात् सुवर्णानां पितृन् जानामोति । अत्र पितृवचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । अन्यथा न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन दृष्ट्या गृहीतं दृष्टिरेव दत्ता न मूलमिति अभियोगे सत्यं दृष्टिरेव दत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां सङ्करोनिरस्तः । यथाह कात्यायनः । “पक्षैकदेशे यत्प्रत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैकदेशे च सङ्करासदनुत्तरमिति” । अनुत्तरत्वे कारणान्तेनैवोक्तम् । “नचैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्यादादिनोर्द्वयोः । नचार्थसिद्धिरभ्येने चैकत्र क्रियाद्वयमिति” । मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोः क्रिया- प्राप्नोति । “मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनोति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तञ्चेति । कारण प्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । “प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियामिति” । यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र च प्राङ्न्याये जयपक्षेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोत्तरे तु सात्त्विकेखादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्वसङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपकशतं तु न गृहीतं वस्त्रविषये पूर्वान्यायेन पराजित इति । एवञ्चतुःसङ्करेऽपि । एतेषाञ्चानुत्तरत्वं यौगपद्येन । तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विनाऽसिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमसङ्घर्षिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानाञ्चेच्छया भवति यत्र पुनरुभयोः सङ्करे यस्य प्रभूतार्थविषयत्वन्तत्क्रियोपादानेन पूर्वो व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादत्यविषकोत्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र च सम्प्रतिपक्षे रूपांतरस्य सङ्करस्ततोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । सम्प्रतिपक्षौ क्रियाभावात् । यथाहरोतेन “मिथ्योत्तरङ्कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यं वापि सहाय्येन तत्र याहं क्रिसुत्तरम्” इत्युक्तोक्तम् । “यत् प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा” । सङ्कीर्णं भवतीति शेषः शेषायेच्छया ऐच्छिकः कर्मो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं यथाऽनेन सुवर्णं

रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि इत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं रूपकशतञ्च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूत-विषयत्वादर्थिनः क्रियाभादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः । पञ्चाहस्त्रविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्या-प्राङ्न्यायसङ्करे कारणप्राङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतञ्च गृहीत-न्यास्यामि वस्त्राणि तु न गृहीतानि गृहीतानि प्रति-दत्तानीति वा । वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति वो-त्तरे सम्प्रतिपत्तेर्भूरविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाभावान्मिथ्या-द्युत्तरक्रियाभादाय व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः । यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृत्पक्षव्यापित्वम् । यथा शृङ्गपाहितया कश्चिद्वदति इयङ्गौर्मदीया असुकस्मिन् काले नरा अथास्य गृहे दृष्टेति । अन्यस्तु मिथ्यैत-देतत्प्रदर्शितकालात् पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता मम गृहे जाता चेति वदति । इदन्नावत् पक्षनिराकरणसमर्थत्वा-द्वातुत्तरम् । नापि मिथ्यैव कारणोपन्यासात् । नापि कारणम् । एकदेशस्याभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सका-रणं मिथ्योत्तरमिदम्” । अत्र कश्चिद्विशेषो व्यव०त० दर्शितः यथा “कात्यायनः । “सद्यः कृतेषु कार्येषु सद्यैव विवादयेत् । कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः” । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रती-पसर्धयते इति प्रत्यर्थी । नारदः “गृहनत्वाद्दि वादा-नामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि । ऋणादिषु हरेत् कालं काम-न्तत्त्वभुत्सया” दा० । दृष्टस्यतिः । “यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना । दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्” । सम्बन्धस्युक्तम् अन्यथा अन्यवादि-त्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । “अन्यवादी क्रियाद्वेषो नोप-स्याथो निरुत्तरः । आहूतः प्रपलाथो च हीनः पञ्च-विधः स्मृतः” । प्रपलाथो विपक्षेण मौनकृत् सप्रभिर्दिनैः । क्रियाद्वेषो तु मासेन साक्षिभिन्नस्तु तत्क्षणात्” इति नारदोक्तेः क्रिया लेख्यादिका, साक्षिभिन्नः पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं वदतीति प्रतिवादी उत्ती-र्यते निस्तीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेनेति उत्तरम् । उत्तरस्वरूपं तद्भेदांश्चाह नारदः । “पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदोविदुः । मिथ्यासंप्रतिपत्तित्वं प्रत्यवस्कन्दस्त्वन्था । प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः । अभि-

युक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपङ्गवम् । मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” । पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकम् आच्छादम् अभितोगप्रतिकूलमिति यावत् । अतएव “पूर्वपक्षार्थसम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेद” इत्युक्तम् । न च विप्रतिपत्त्या न्यायोऽर्थभागतस्य धारयसीत्यभि-युक्तस्य धारयासीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वम् अभियोगा-प्रतिकूलत्वादिति वाच्यम् भाषावादिनोमूर्खत्वेनापटु-करणतया वा कदाचिद्भाषातिवादादेवायं हीयते इति भाषाविसर्गपर्यन्तं विप्रतिपत्तस्याप्युत्तरवादिनोभाषार्थं सम्यगवगम्य तन्निषेधार्थं सम्यगुत्तरासम्भवात् विद्वत्सभा-यां चासत्यवचनमत्यन्ताधर्म्मकारकम् । परोक्तिपराजदे च दण्डात् वादिना च वैरमित्यादि प्रतिसन्धतः सम्प्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवम् एतेभ्य एवानि-स्तारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वेनोपन्यासेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्धसाधनेनापि वादिनः प्रत्यव-स्थानाञ्चोत्तरत्वं सम्प्रतिपत्तेः सिद्धमिति सारं प्रकृतोप-योगि अनाकुलं पूर्वापरविरोधसून्यं अव्याख्यागम्य-मध्याहारादिकं विनैव प्रतीतम् अभियोगस्य अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्यापङ्गवमित्यर्थः” । “उत्त-राभासमाह कात्यायनः । “प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमिति भूरि च । पक्षैकदेशव्याप्येवं तच्च नैवोत्तरं भवेत् । अस्त-व्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यससा-रञ्च नोत्तरं शक्यते बुधैः” । अस्तव्यस्तपदव्यापि अनन्वि-तार्थपदव्याप्तिमिति व्यवहारतिलके भवदेवभट्टाः । मिथ्यो-त्तरभेदमाह पुनर्व्यासनारदौ । “मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधम्” । मिथ्यैतदिति शब्दतोनाभिजातानी-त्यादिकमर्थतोऽपङ्गवः । तथा च कात्यायनः । “श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति । अर्थतः शब्दतोवापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम्” । त्वं मद्भ्यं धारयसीति प्रति-ज्ञायां न गृहीतमिति शब्दतः । कालविषेणगर्भायां तस्यां सत्यां तदानाहं जात इति अर्थतः । देशकालविषेणगर्भा-यां तदा तत्र नाहमासम् इत्यर्थतः । देशादिमत्वां तच्-कून्यायां वा न जानामीत्यर्थतएव योग्यास्तरणेनार्थतस्त-दप्रहणप्रतिपादनात् । अत्र चरमत्वयं गृहणावस्कन्दनसु-त्वेन गृहणाभावप्रतिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरमात्मम् आद्यं मिथ्योत्तरमात्मम् । तच्च कारणोत्तरं त्रिविधं बलवत्तु-ल्यबलं दुर्बलञ्च तत्र बलवदुत्तरं यथा त्वत्तः न गृहीत-

मिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति अलोत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च नारदः । “आधर्थ्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः” । आधर्थ्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । ततश्च स्थापकसाध्यस्य धार्थ्यमाणत्वस्य ध्वंसकारणं निर्यातनादि तद्द्रूपसुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव मिथ्योत्तरादस्य भेदः तद्वि धार्थ्यमाणत्वस्यान्नाभावप्रयोजकमपहृणरूपं न तु ध्वंसरूपम् । तस्यैवकारणोत्तरं यथा मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना तथोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साध्यपन्यासः । तदसामर्थ्यं प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः । “साक्षिपूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः” । दुर्बलकारणोत्तरं यथा समेयं भूः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते समेयं भूर्देशवर्धमुज्यमानत्वादिति प्रत्युत्तरम्” व्य० त० रघु० । “शोधयेत् पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” नार० । ६ न्यायावयवभेदे न० । “विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्यायञ्चेति सिद्धान्ताः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” मीमांसा । तच्च सिद्धान्तासुकूलतर्कोपन्यासरूपम् । १० प्रतिवचने न० “प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम्” रघु० । ११ उपरिस्थे, “समे देशे प्रतिष्ठाप्य चेल्लाजिनकुशोत्तरम्” गीता । “मृदुप्रवालोत्तरमुपशय्याम्” रघुः । १२ ऊर्ध्वभागे “तद्वाहनादवनतोत्तरकायमीषत्” रघुः । “दूर्वाङ्गुरयवस्रक्षत्वगभिन्नपटोत्तरः इति रघुः । १३ वामभागे । “पितृपाले निधायार्धं न्यजसुत्तरतोम्यसेत्” मत्स्य पु० । “न्यसेदित्यत्राख्यातोपस्थापितकर्तुर्वा मपार्थे न्यासः कर्तव्यः” आ० त० रघु० । तस्य तदर्थत्वे उदा० तत्रैव यथा “तस्माद्यस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मो कमित्याचक्षते उत्तरतः स्त्रियाः उत्तरायणा हि स्त्रीति” शतपथश्रुतिः । “उत्तरे चास्य सौवर्से लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति” भारतम् दिशि “अस्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा” कुमा० । “सत्रेषाञ्चैव वर्षाणां भेरुत्तरतः स्थितः” घृ० अत्र घृत्तौ पुं वद्भावः । दिग्दिशकालवर्त्तपरत्वेऽपि अस्य स्वाभिधेया वर्धनियमरूपव्यवस्थावाचित्वात् सर्वनामतया तत्कार्यम् उत्तरे धामाः उत्तरस्यै नगर्थैः उत्तरस्मिन् दिने, संचायां तु न सर्वनामकार्यम् उत्तराः कुरवः । ततोत्तरकालवृत्तौ “ऋद्धमन्तमधिकर्द्धितरः पूर्वसुत्सवमपोदुत्सवः” रघुः “सखोभिरुत्तरेनीक्षितामिमान्” कुमा० । अर्वाधश्च

द्विविधः दिशकः कालिकश्च तत्र दिशकः “समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्बूला नाम राज्ञसी” गर्भप्रसवमन्त्रः । अत्र दिग्देशावधिवाचित्वे उद्-ऊर्ध्वार्थे तरप् । तथा हि लङ्गावधिभेरुपर्यन्तदेशानाम् भूवलये क्रमश उन्नतत्वात् तत्सन्निहितदेशस्य उन्नत्वाद्उत्तरत्वम् “स्नापेक्षया भेरुसन्निहितत्वमेव उत्तरत्वमिति” सुक्ता० । अतएव तद्देशस्योच्चत्वादेव च क्रमशस्तत्र उत्तरध्रुवस्योच्चत्वम्” सि० शि० उक्तम् “निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ भ्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं खे जजयन्त्वत्तथा भ्रमङ्गचक्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं व्याति नरो यथा यथा तथा तथा तन्नतस्तत्रमण्डलम् । उदक् भ्रुव पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदनरे योजनजाः पनांशकाः” तद्दिशः क्रमशः उच्चत्वाच्च दक्षिणस्या अधस्त्वम् । अतएव तद्दिशोऽवाचीत्वम् । तद्विक्लतदेशस्यापि उत्तरदिक्स्थित्वेनोत्तरत्वम् । कालिकस्य उत्तरत्वं तु स्नापेक्षया परत्वम् तच्च स्नापेक्षया ऽत्यसह्यं क्रियासामानाधिकरण्यम् । सूर्य्य-क्रियैव स्वस्रकालव्यवहारात् तत्र प्राग्वत्सि कालवृत्तेः वहलसूर्य्यं क्रियासामानाधिकरण्यात् तथात्वम् । तथा च एतादृशार्थपरत्वे उदः उत्क्रान्ति प्रकर्षे तरप् । उत्तरकालवाचित्वेऽपि अव्यवहिते एवास्त्वृत्तिरौत्सगिको लक्षणया अधिककालोत्तरत्वमपि प्रतीयते । तेन स्याव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिकत्वमित्यादिप्रयोगोद्भूतः । अधिकार्थे तु उदः उत्कर्षार्थत्वमिति विवेकः । १४ प्रधाने “धर्मोत्तरं मध्यमभाश्रयन्ते” रघुः “कस्मात्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः” भा० अनु० १६३ अ० १५ अधिके “देवि” तु मनसा ध्यात्वा शतमष्टोत्तरं जपेत्” तन्त्रम् । “सप्तोत्तरं मर्मशतं हे च सन्निगते तथा” या० सू० । उत्तीर्थ्यतेऽस्मात् संसारः अपादाने अप् । १६ विष्णौ पु० । “उत्तरो गोपतिर्गोपाना” विष्णुस० । “जन्मसंसारबन्धनादुत्तरन्यत उत्तरः विश्वस्मात् वा उत्कृष्टः-भा० । १७ धिवे पु० तस्यापि तथात्वात् । भावे अप् । १८ उत्तरणे उल्लङ्घने । १९ विराट्पस्य पुत्रे पु० स च भूमिङ्गयापरनामा । २० तत्कन्यायां स्त्री तत्कथा यथा भा० विरा० प० ३५ १३६ अ० । “दृष्ट्वा भूमिङ्गयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम्” इत्युपक्रम्य “उवाच रहसि प्रीतः जषां सर्वाथकोविदः । उत्तरं ब्रूि कल्याणि ! क्षिपं जह्वनादपि” । “उत्तरायाः प्रसुखतः सर्वं जान-

हरिः” “अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तमब्रुव
 स्तदा” “यद्युत्तरोऽयं संपामे विजेष्यति महारथान्”
 इति च । उत्तरा च अभिमन्योः पत्नी तत्रकथापि तत्रैव
 ७१, अ० । “उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यपाचो धनञ्जयः”
 इति विराटोनेक्ते “प्रतिगृह्णास्यहं राजन् ! स्तुषां दुहितरं
 तव” “स्तुषार्थे उत्तरां राजन् ! प्रतिगृह्णामि ते सुताम्”
 “तां प्रत्यगृह्णात् कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनञ्जयः । सौभद्र-
 स्थानवद्याङ्गी विराटतनयां तदा । तत्रातिष्ठन् महाराजो
 रूपमिन्द्रस्य धारयन् । स्तुषां तां प्रतिजग्याह कुन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
 विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः” ७२ अ० ।
 २१ अष्टकथने “कृतात्त देवी वचनाधिकारिणी त्वष्ट-
 कतरं दासि ! ददासि का सती” नैष० । उत्तरकालभावित्वा-
 दुत्तरत्वाच्चास्य तथात्वमजिज्ञासिताधानतया चास्य नियम-
 स्थानत्वं तदभिप्रायेण उक्तलोकेन नियमार्थकाक्षेपः कृतः ।
 उत्तरकाण्ड न० बाल्मीकि रामायणान्तर्गते सप्तमे काण्डे ।
 उत्तरकाल पु० कर्म० । भविष्यन्काण्डे क्रमिकर्मणा तस्य
 गौणकालत्वमाह “एवमागामिव्यागीयसुखकालादधस्तनः ।
 स्रकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः” हरिहरः ।
 उत्तरकुरु पु० नववर्षात्मकस्य जम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे । वर्षाणां
 संस्थितिः सि० शि० उक्ता
 “लङ्कादेशाङ्गिमगिरिदग्धेमकूटोऽयं तस्मात् तस्माच्चान्यो
 निषध इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः । एवं सिद्धादुदगपि
 पुराच्छृङ्गवकुलीना वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अन्तरे
 द्रोणदेशान् । भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मात् किन्नरवर्षमतो
 हरिवर्षम् । सिद्धपुराञ्च तथा कुरु, तस्माद्विद्धि हरि-
 ष्यवरस्य ऋषेर्षे । माल्यांश्च यमकोटिपत्तनाद्रोमकाञ्च किल
 गन्धमादनः । नोलशैलनिषधावधी च तावन्नरालम्बन-
 योरिलाहतम् । माल्यवज्जलधिमध्येवर्ति यत् तत् तु
 भद्रतरुगं जगुर्बुधाः । गन्धशैलजलराशिमध्यमं केतु-
 मालकमिलाकलाविदः । निषधनीलसुगन्धसुमाल्यकैरल-
 मिलाहतमाहतमावभौ । अमरकेलिकुलायसमाकुलं रुचि-
 रकाञ्चनचित्तमहोत्तलम्” । “अत्र भूगोलस्यार्धसुत्तरं जम्बु-
 द्वीपम् । तस्य चाराम्बेश्च सन्धिनिरक्षदेशः । तत्र लङ्का
 रोमकं सिद्धपुरं यमकोटिरिति पुरचतुष्टयं भूपरिधि-
 चतुर्धाशान्तरं किल कथितम् । तेभ्यः पुरेभ्यो यस्यां
 दिशि मेरुः सोत्तरा । अतो लङ्काया उत्तरतो हिमवान्
 नाम गिरिः पूर्वोपरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्योऽस्ति । तस्योत्तरे

हेमकूटः । सोऽपि समुद्रपर्यन्तदैर्घ्यः । तथा तदुत्तरे नि-
 षधः । तेषामन्तरे यथोत्तरम् भारतकिन्नरहरिवर्षाणि । एवं
 सिद्धपुरादुत्तरतः शृङ्गवान् नाम गिरिः । ततः श्वेतगिरिः ।
 ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याः ।
 तेवामन्तरे च वर्षाणि । तत्रादौ बुरुवर्षम् । तदुत्तरे
 हरिणस्यम् । ततो रम्यकमिति । अथ यमकोटेरुत्तरतो
 माल्यवान् नाम गिरिः । स तु निषधनीलपर्यन्तदैर्घ्यः ।
 तस्य जलधेश्च मध्ये भद्राश्वं वर्षम् । एवं रोमकादुत्तरतो
 गन्धमादनः तस्य जलधेश्च मध्ये केतुमालम् ।
 एवं निषधनीलमाल्यवद्वन्धमादनैराहतमिलाहतं नाम
 नवमखण्डम् । सा खर्गभूमिः । अतस्तत्र देवक्रीडा-
 गृहाणि” प्रमि० । तत्र प्रधाना नदी भद्राख्या “चक्षुश्च केतु
 मालञ्च भद्राख्या चोत्तरान् कुरुन्” । सि० शि० ।
 भा० उ० प० ७ अ० तद्वर्षं वर्णितं यथा “दक्षिणेन तु
 नीलस्य मेरोः पार्श्वे” तथोत्तरे । उत्तराः कुरवो राजन्
 पुरावाः सिद्धनिषेविताः । तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्प-
 फलोपमाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि
 च । सर्वकामफलास्तत्र केचिद् वृक्षा जनाधिप ! ।
 अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप । ये क्षरन्ति
 सदा क्षीरं षड्रसञ्चाश्रुतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते
 फलेष्वाभरणानि च । सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मका-
 ञ्चनबालुका । मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैदूर्यसन्निभम् ।
 भूभागं दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम् । सर्वर्तुसुखसं-
 स्पर्शा निम्गङ्गा च जनाधिप । पुष्करिण्यः शुभास्तत्र
 सुखस्पर्शा मनोहराः । देवलोकेच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र
 मानवाः । शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्युरगोपमाः । तेषान्ते
 क्षीरिणां क्षीरं पिवन्त्यश्रुतसन्निभम् । मिथुनं जायते
 काले समन्तत्र प्रवर्द्धते । तस्यरूपगुणोपेतं समवेशं तथैव
 च । एवमेवानुरूपञ्च चक्रवाकसमं प्रभो ! । निरामयाश्च
 ते लोका नित्यं सुदितमानसाः । दशवर्षसहस्राणि दश-
 वर्षशतानि च । जीवन्ति ते महाराज ! न चान्योऽयं जह-
 न्युत । भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतण्डुला भयानकाः ।
 तान्निर्हन्तीह शृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च । उत्तराः कुरवो
 राजन् ! व्याख्यातास्ते समासतः” । तेनास्य पुंस्त्वं लीवात्वञ्च
 उक्तवाक्येभ्यः । भा० स० २७३ अ० अर्जुनोत्तरदिग्विजये
 “इदं पुरं यः प्रविशेद्भवं न स भवेन्नरः । प्रीङ्गामहे त्वया
 वीर ! पर्याप्तो विजयस्तव । न चात्र किञ्चिज्जेतव्यम-

ज्जनात् प्रदृश्यते । उत्तराः कुरवोद्येते नात् युञ्जं प्रव-
र्त्तते । प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय ! नेह दृश्यसि किञ्चन ।
नहि भानुपदेहेन शक्यमत्वाभिर्वीक्षितम् । अथेह पुरुष-
व्याप्त । किञ्चिदन्वञ्चिकीर्षसि । तद्ब्रूहि च करिष्यामो
वचनात्तव भारत ! ततस्मान्मवीद्राजजर्जुनः प्रहसन्निव ।
पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्म्मा राजस्य धीमतः । न प्रवे-
क्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि भानुर्षः । युधिष्ठिराय यत्
किञ्चित् करण्यं प्रदीयताम् । “ततोदिव्यानि वस्त्राणि
दिव्यान्याभरणानि च । क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते
प्रददुः करम्” । “तेऽवतीर्य बहून् देशानुत्तरांश्च कुरु-
नपि” । भा० व० १४५ अ० । “विजित्स्वयः प्राज्यमय-
च्छदुत्तरान् कुरुनकुष्यं वसु वासवोपमः” किरा० ।
उत्तरकोशला स्त्री कर्म० । अयोध्यानाम्नां नगर्याम् ।
“यदुपतेः क गता मथुरा पुरी रघुपतेः क गतोत्तरको-
शला । इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं न सदिदं जग-
दित्यवधारय” उद्भटः ।

उत्तरक्रिया स्त्री कर्म० । उत्तरकालकर्त्तव्ये कर्मणि “सर्वे-
ष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया । आधौ प्रतिपद्ये
क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा” या० सू० । “एकमेव जेत्-
मेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय
किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तद्भवति नोत्तरस्य एवं
प्रतिपद्ये कृत्रे च” मिता० । २ वार्तिके पितृकृत्ये च । “प्रते
पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रिया
पितृणाः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः” । विष्णु पु० । ३ अन्निम-
क्रियायाञ्च ।

उत्तरङ्ग न० उत्तरभङ्गम् कर्म० शकम्भा० । १ द्वारोर्द्धस्थदा-
रुणि । २ प्रा० ब० । उद्गततरङ्गे ति० “भागोरधीं शोष-
द्वोत्तरङ्गः” रघुः “अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्” कुमा० ।
उत्तरच्छद पु० कर्म० । शय्याया उपर्यास्तरणवस्त्रे । “श-
योत्तरच्छदविमर्दकशाङ्गरागम्” । “सोत्तरच्छदमध्यास्त
नेपथ्यप्रहणाय सः” रघुः ।

उत्तरज्योतिष पु० प्रतीचीस्थदेशभेदे भारते स० ३१ अ०
नकुलप्रतीची विजये । “कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवामर
पर्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् ।
द्वारपालञ्च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः । रामठान्
हारङ्गणांश्च प्रतीच्याञ्चैव ये नृपाः” ।

उत्तरतन्त्र न० सुश्रुतान्तर्गते ग्रन्थभेदे । “इदानीन्तत् प्रव-
क्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तममिति” सुश्रु० ।

उत्तरतस् अव्य० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेषु तसिन् ।
उत्तरस्मिन् उत्तरस्मात् उत्तर इत्यर्थे । तल् उत्तरत्वा-
प्यत् अव्य० ताभ्यां भवार्थे ल्यप् । उत्तरतस्य उत्तरत्वत्
तद्भवे ति० ।

उत्तरदायक ति० उत्तरं ददाति दा+खुल् । १ प्रत्युत्त-
दायिनि । उत्तरेण वाक्येन दायति शोधयति निजदो-
षम् दैप्-शोधे-खुल् । स्वामिना स्वकार्यं प्रमादकथने-
नदूदोषस्यादोषत्वस्थापनेन निजदोषशोधके भ्रत्यादौ ।
“परपुंसि रता नारी भ्रत्यशोत्तरदायकः । ससर्पे च गृहे
वासः मृत्युरेव न संशयः” चाण० ।

उत्तरदिक्काल पु० ७त० । “रवाद्युत्तरतः कालः सोमे
वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैऋतकोणके ।
जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रं आग्नेयकोणके । शनौ तु
पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्” रत्नसरोजोत्तरे रवि-
वारे उत्तरदिग्गतिं कालचक्रे । रात्रौ तु वैपरीत्यम्
उत्तरदिक्पाशब्दे दृश्यम् अन्यदिक्कालोऽप्युक्तदिशाज्ञेयः

उत्तरदिक्पाश पु० ७त० । “रवौ तु दक्षिणे पाशः सोमे
आग्नेयकोणके । भौमे तु पूर्वदिग्भागे बुधे ईशान-
कोणके । जीवे चोत्तरदिग्भागे शुक्रे वायव्यकोणके ।
शनौ तु पश्चिमे भागे पाशचक्रं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ वैतौ
वैपरीत्यात् पाशकालौ यथोदितौ” रत्नस० उक्ते दृष्ट-
स्वित्तवारे उत्तरदिशि यात्रायुद्धादिनिषेधोपयोगिनि पाश-
चक्रे । एवमन्यदिक्कालोऽप्युक्तदिशा पाशो बोध्यः ।

उत्तरदिक्शूल ति० उत्तरदिशि शूलमिवास्त्वस्य अच् ।
“ज्येष्ठा पूर्वा भाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी । पूर्वादिषु
क्रमाच्छूलाः यात्रादौ मरणप्रदाः । शूलाख्यानि च धिष्ण्या
शूलसंज्ञाश्च वासराः । यात्रिणां शूलदाः शीघ्रमथ वा
चार्थनाशकाः” भरद्वाजोक्ते उत्तरदिशि यात्रादौ वज्रैः
१ उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रे शुभवारे च दिक्शूलवारस्तु पुत्रदिगी-
शवारः दिगोशाश्च उत्तरदिगीशब्दे वक्ष्यन्ते । शूला इत्यत्र
स्त्रीत्वं ताराविशेषणत्वात् ।

उत्तरदिगीश पु० ईत० । “इन्द्रोवज्रपितृपतिर्नैऋतो-
वरुणोमरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशं
क्रमात्” इत्युक्ते १ कुबेरे उत्तरदिक्पालादयोऽप्यत्र ।
“कुबेरयुगं दिशसुष्णरश्मौ” कुमारे “कौबेरदिग्भाग-
मपास्य मार्गम्” माघे च उत्तरदिशः कुबेरसम्बन्धितसुक्तम्
“सूर्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैहिकेयः शनिः शशी । सौम्य-
स्त्रिदशमन्वी च प्राच्यादिकदिगीश्वराः” इत्युक्ते = बुधे

एतच्च "दिगीशाहे शुभा यात्रा पृष्ठाहे मरुखं प्रुवम्"
इत्युक्तेः उत्तरदिशः पृष्ठीभूतदक्षिणस्यां बुधवारयात्रानिषे-
धाय "प्राच्यादिककुर्भां नाथाः यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेघाद्याः राशयो ज्ञेया स्त्रिराष्टत्परिभ्रमात् इत्युक्तेषु
३३कट्टश्चिकमीनेषु राशिषु च तेषु लग्नेषु तत्स्थे
चन्द्रे च उत्तरदिग्गमनं शस्तमित्यपि बोध्यम् ।

उत्तरदिग्द्वार न० उत्तरदिशि द्वारं सुखमस्य । "प्राच्यादिषु
चतुर्दिक्षु सप्रसप्तानलर्चतः" ज्यो० उक्तसाभिजित्काष्ठा-
विंशतिनक्षत्रमध्ये २३, २४, २५, २६, २७, १, २ । नक्ष-
त्रेषु तानि च यात्रादिषु तत्र दिशि शस्तानि ।

उत्तरदिग्बलिन् पु० उत्तरस्यां दिशि बलो । "प्राच्यां सौम्य
सुराचार्यौ यास्यां भास्करमूभिजौ । प्रत्यक् सौरिरुदीच्यान्तु
सितेन्दु दिग्बलानितौ" ज्यो० त० उक्तेः शुक्रे २ चन्द्रे च ।

उत्तरपक्ष पु० कर्म० । वादे पूर्वपक्षस्य मर्दनकमे सिद्धान्त-
पक्षे । "प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरसुत्तरपक्षताम्" भाषः ।
२ उत्तरविकल्पे ३ कृष्णपक्षे च शुक्लपक्षस्यैव सासारम्भकत्वात्
कृष्णपक्षस्योत्तरत्वात् तथात्वम् ।

उत्तरपट्ट पु० कर्म० । १ उत्तरीये । ततः सस्तोत्तरपट्टः
सप्रखेदः सवेपथुः" भा० १ ३६ अ० । २ श्योत्तरच्छेदे च

उत्तरपथ पु० उत्तरः पन्थाः अच् समा० । १ उत्तरस्थिते
२ अव्यवहिते च पथि । उत्तरः उत्तरायणचिह्नितः पन्थाः ।
३ देवयाने पथि येन हि अर्चिरादिमार्गेण विद्यावल्लो
ब्रह्मलोकं गच्छन्ति तादृशे मार्गे । तत्र मार्गे च ये तद्भि-
भानिनो देवास्ते अर्चिरादिशब्दे ३६४ पृष्ठे उक्ताः
तेषाञ्च यथा आतिवाहिकत्वम् तथा आतिवाहिक
शब्दे ६५१ पृष्ठे उक्तम् । "उत्तरपथेनाहृतञ्च" पा० ।
ठञ् । औत्तरपथिक तत्पथेनाहृते वि० ।

उत्तरपथिक वि० पन्थानं गच्छति 'पथः पञ्चन्' पा० पथिकः
उत्तरः तद्देशभवः पथिकः । उत्तरदेशभवे ऽपथिके
स्त्रियां ङीष् ।

उत्तरपद न० उत्तरसत्तरवर्ति पदम् । १ समासचरभावयव-
पदे २ स्रोत्तरवर्ति पदे च । "एकाजुत्तरपदे णः" पा० ।
३ समासयोग्ये पदे च । "प्राधान्यं हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽ-
प्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्नोत्तरपदेन नञ्"
मीमांसा । भवति च "यजतिषु येयजामहं कुर्यात् नानुया-
जेषु" इत्यत्र नञः समासयोग्यानुयाजेन साहित्यात् पर्युदास
परता तथा रात्रौ आह्नं न कुर्वीतित्यादौ नञो रात्र्या
समासयोग्यत्वात्तथात्वम् "अहस्यां मांसं नास्त्रीवादित्यत्र त

क्रियापदयोगेन तस्य समासयोग्यत्वाभावेन न तत्रोत्तरपद-
योग इति न पर्युदासपरता किन्तु प्रसङ्गप्रतिषेधार्थकता
"अप्राधान्यं विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसङ्गप्रतिषे-
धोऽत्र क्रियया सङ्ग यत् नञ्" इति मीमांसकोक्तेः ।
"पदोत्तरपदात्" वार्त्ति० उत्तरपदमधीने वेत्ति वेत्त्यर्थे
इकन् । उत्तरपदिक तदध्येतरि तद्देशे च वि० ।

उत्तरपश्चिमा स्त्री उत्तरास्याः पश्चिमाया अन्नराला दिग्
दिक् स० । १ उत्तरपश्चिमयोरन्नरालादिशि नैर्ऋतकोणे ।
सा विद्यतेऽस्य अच् । २ नैर्ऋतविदिक् सभ्वन्निनि देशे पु०
"उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम्" आश्व० गृ० ४, २, १२ ।
३ तद्वर्त्ति नि वि० ।

उत्तरपाद् पु० कर्म० । चतुष्पादात्मकस्य व्यवहारस्य द्वितीये
पादे "पूर्वपक्षः स्रुतः पादो द्वितीयस्रोत्तरः स्रुतः ।
क्रियापादस्रुतीयः स्याच्चतुर्थोनिर्ऋयः स्रुतः । मिथ्योक्तौ तु
चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कने तथा । प्राङ्न्याये च स
विज्ञेयोद्विपात् संप्रतिपत्तिषु" वृहस्पतिः ।

उत्तरपुरस्तात् अव्य० उत्तरस्याः पूर्वस्या अन्नराला दिक्
उत्तरपूर्वा ततः प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे अस्माति पुं बहुभावः
पूर्वस्य पुरादेशः । ईशानकोणे "उत्तरपुरस्तादाहव-
नीयस्य जानुमात्रं गर्त्तं खात्वा" आश्व० गृ० ४, ८, ८ ।

उत्तरपूर्वा स्त्री उत्तरस्याः पूर्वस्या दिशोऽन्नराला दिक् पुं-
वद्भावः दिक् स० । ईशानकोणे "आग्नेयसुत्तरपूर्वाङ्गि"
कात्या० ३, ३, २० । दिङ्नामसमासे वा एवास्य सर्वनाम-
कार्यम् योत्तरा सा पूर्वा यस्य सुग्धस्य एवं बद्धप्रीचौ तु
न सर्वनामकार्यं मिति भेदः । तेन तादृशार्थेऽपि अस्य
वृत्तित्वे वि० । "योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धाया-
स्तस्यै उत्तरपूर्वायै" सि० कौ० ।

उत्तरफाल्गुनी स्त्री फलति फल-निष्पत्तौ 'फलेर्गुक्
च' उणा० उनन् गुक् च गौरा० ङीष् कर्म० ।
अश्विन्यादिषु द्वादशे नक्षत्रे तस्याः स्वरूपम् उडुचक्रशब्दे
१०७१ पृ० अश्लेषाशब्दे ४६७ पृष्ठे च तदधिदे-
वादि उक्तम् । फाल्गुनशब्दात् स्वार्थे अण् ङीष् ।
फाल्गुनी कर्म० । तत्रैवार्थे । इयं भ्रुवगणान्तर्गता "भ्रुव-
गणस्त्रीण्युत्तराणि स्वभूः" इत्युक्तेः यथा चास्य फाल्गुनत्वं
तथा समर्थितम्" शत० ब्रा० । "फाल्गुनीधुग्नी आदधीत
एता वा इन्द्रनक्षत्रम् यत् फाल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्नी-
ऽर्जुनीह्वे नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्जुन्योवैनामतास्ता
एतत्परोक्षमाचक्षते फाल्गुन्य इति कोङ्गे तस्यार्हति गुह्यं

नाम पहीतम्” २, १, २, १ अस्याः प्रथमपादः सिंहराशिः
उत्तरपादत्रयं कन्याराशिः प्रमाणं उडुचक्रशब्दे दृश्यम् ।
उत्तरभाद्रपद स्त्री भद्राय हितः भाद्रः पत् पादशतशो
यस्याः व० ततः कर्म० । अश्विन्यादिनक्षत्रेषु षड्विंशे
नक्षत्रे । पदशब्देन समासे टाप् । उत्तरभाद्रपदाख्यत्वं ।
खरूपादिकसुडुचक्रशब्दे १०७१ पृष्ठे उक्तम् । अधिपत्या-
दिकमन्त्रे प्राशब्दे चोक्तम् । इयं भ्रुवगणः “भ्रुवगणस्त्री-
ण्युत्तराणि स्वभूः” इत्युक्तेः मीनराशिषटिका ।

उत्तरमानस न० उत्तरसुत्तरस्य मानसम् । षोडशभेदे
“कालोदकं नन्दिकुण्डं तथाचोत्तरमानसम् । अध्येत्य
योजनशतादृशूष्णहा विप्रसृच्यते” भा० अत्रु० २५ अ० ।
२ गयामध्ये उत्तरदिक्स्थो तीर्थभेदे “उत्तरे मानसे,
ज्ञानं करोम्यात्मविशुद्धये” इति गयाश्राद्धपञ्जतिः ।
दक्षिणमानसमपि तत्काल्यतीर्थभेदः “दिवाकर! करो-
मीह ज्ञानं दक्षिणमानसे” इति तत्रैव ।

उत्तरमीमांसा स्त्री उत्तरस्य वेदशेषभागस्य उपनिषद्-
रूपस्य मीमांसा पञ्चाङ्गन्यायोपेतवाक्यसमुदायात्मकोवि-
चारः । “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादौ ‘अनादृक्त्तिः
शब्दात्’ इत्यन्ते चतुरध्यायीरूपे षोडशपादात्मके शारीरस्य
ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादके वेदव्यासरचिते शारीरकसूत्राख्ये
ग्रन्थे । तत्र प्रतिपाद्यविषयादि संक्षेपतः वैयसिकमालायां
भारतीतीर्थसुनिना दर्शितं यथा ‘शास्त्रं ब्रह्मविचा-
राख्यमध्यायाः सुश्रुतविधाः । समन्वयाविरोधौ द्वौ
साधनं च फलं तथा’ ४ । समन्वये स्पष्टलिङ्गम-
स्यत्वंसुपास्यगम् । ज्ञेयं पदमात्रं च चिन्त्यं पादे-
ष्वदः क्रमात्’ ५ । द्वितीये सृजितकर्माभ्यामविरोधो-
ऽन्यदुपेता । भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता’ ६ ।
तृतीये विरतिसत्त्वं पदार्थपरिशोधनम् । गुणोपसंहृति
ज्ञानबहिरङ्गादिसाधनम् ७ । चतुर्थे जीवतोष्ठि
रूतक्रान्तिर्गतिरुत्तरा । ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकावाप्तिः पादा-
र्थसंग्रहः” ८ । “अध्यायचतुष्टयात्मकस्य शास्त्रस्य ब्रह्म-
विचारोऽर्थः सर्वेषां वेदान्वाक्यानां ब्रह्मस्य तात्प-
र्येण पर्यवसानं प्रथमाध्यायेन प्रतिपाद्यते । द्विती-
येन सम्भावितविरोधः परिहृत्यते । तृतीयेन विद्यासा-
धननिर्णयः । चतुर्थेन विद्याफलनिर्णयः इत्येते अध्या-
यार्थाः ४ । तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते ।
समन्वयेति । स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तं वाक्यजातं प्रथमे पादे
चिन्त्यम् । “अनादृक्त्तिर्भोपदेशाद्” इत्यत्र सार्वज्ञसार्वात्म्य-

सर्वपापविरहादिकं च ब्रह्मणोऽसाधारणतया स्पष्टब्रह्म-
लिङ्गम् । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सत्यपास्यविषयं वाक्यजातं
द्वितीयपादे चिन्त्यम् । तद्यथा प्रथमाधिकरणविषये शा-
ण्डिल्योपास्यवाक्ये मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिकं सो
पाधिकब्रह्मणो जीवस्य च साधारणत्वादस्पष्टब्रह्मलिङ्गम् ।
तृतीयपादे त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सति ज्ञेयब्रह्मविषयं वाक्य-
जातं चिन्त्यं तद्यथा प्रथमाधिकरणे सुण्डकगतब्रह्मत-
त्त्ववाक्ये द्युभुनरिच्छाद्योतत्वं सूत्रात्मनः परब्रह्म-
णश्च साधारणत्वादस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गम् । यद्यपि द्वितीय-
पादे कठवल्वादिगतब्रह्मतत्त्ववाक्यानि विचारितानि । ततो-
यपादे दहरोपासनावाक्यं विचारितं तथाप्यनन्तर
संगतिलोभेन तद्विचारस्य प्रासङ्गिकत्वाच्च पादार्थयोः
साङ्गर्षापत्तिः इत्येवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः ।
चतुर्थपादे त्वव्यक्तपदमजापदं चेत्येवमादिसन्दिग्धपदं चि-
न्त्यम् । द्वितीयाध्यायगतपादार्थान्विभजते द्वितीये इति !
प्रथमपादे सांख्ययोगकाषादादिसृतिभिः सांख्यादि-
प्रयुक्ततर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः । द्विती-
यपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रदर्शितम् । तृतीयपादे
पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः
उत्तरभागेण जीवश्रुतीनाम् चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां
विरोधः परिहृतः ई । तृतीयाध्यायगतपादार्थान्विभजते
तृतीये इति । प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमने विचार्य
वैराग्यं निरूपितम् । द्वितीयपादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः
शोधितः । उत्तरभागेण तत्पदार्थः । तृतीयपादेन सगुण-
विद्याया गुणोपसंहारो निरूपितः निर्गुणे ब्रह्मणि च
गुणरूपपदोपसंहारश्च । चतुर्थपादे निर्गुणज्ञानस्य बहि-
रङ्गभूतान्याश्रयज्ञादीन्यन्तरङ्गभूतशमदमभित्तिध्यासनादीनि
च निरूपितानि ७ । चतुर्थाध्यायगतपादार्थान्विभजते
चतुर्थे इति । प्रथमपादे श्रवणाद्याद्यन्या निर्गुणसुपासनया-
सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यलेपविनाशल-
क्षणा सृजितरभिहितम् । द्वितीये पादे त्रियमाणस्योत्क्रान्ति-
प्रकारो निरूपितः । तृतीयपादे सगुणविदो षटस्थो-
त्तरभागोऽभिहितः । चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्म-
विदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरभिहिता, उत्तरभागेण सगुण-
ब्रह्मविदो ब्रह्मलोकप्राप्तिरनिरूपिता” तद्वा० । मीमांसा हि
वेद तात्पर्यं निर्णयार्थः न्यायपञ्चात्मकविचारः । सा च
द्विविधा पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा च तत्र पूर्वमीमांसा
जैमिनिप्रणीता “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादिका, उत्तरमी-

मांसा दर्शिता । इयमेव च ब्रह्मभोमांसात्वेन प्रसिद्धा
उत्तररामचरित न० उत्तरं रामस्य चरितं यत् । भवभूति-
प्रणीते नाटकभेदे ।

उत्तरवयस वि० उत्तरं वयः नि० वेदे अच् समा० । दृष्ट्वा-
वस्थायाम् “तस्मादुत्तरवयसे पुत्रान् पितोपजीवति” शत०
ब्रा० १२, २, ३, ४ । लोके तु उत्तरवयस् इत्येव ।

उत्तरवस्ति पु० सुश्रुतोक्ते चिकित्साङ्गे यन्त्रभेदे । तत्सं-
रूपप्रयोगप्रकारादि यथा तत्रैव

“वस्तु उत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् । चतुर्दशाङ्गुल-
नेत्रमात्रराङ्गुलिषन्धितम् । सावतीपुष्पटन्नापं क्खिं
सर्षपनिर्गमम् । मेढ्रायामससं केचिदिच्छन्नि खलु त-
द्विदः । स्नेहप्रमाणं परमं कुञ्जुञ्जाल प्रकीर्तितः । पञ्च-
विंशदधोमात्रां विदध्याङ्गुलिकल्पिताम् । निविष्टकर्णिकं
मध्ये नारीणां चतुरङ्गुलम् । मूलस्रोतः परीणाह-
स्रवाह्निदशाङ्गुलम् । तासामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुर-
ङ्गुलम् । इत्रङ्गुलं मूलमार्गे तु कन्यानान्त्वकमङ्गुलम् ।
विधेयं चाङ्गुलं तासां विधिवद्वक्ष्यते यथा । स्नेहस्य प्रसृ-
तञ्जात् खाङ्गुलीमूलसंमितम् । देयं प्रमाणं परमम-
वांग्बुद्धिविकल्पितम् । औरभ्यः शौकरो वापि वस्तिराजस्य
पूजितः । तद्वामे प्रयुञ्जीत गलचर्मं तु पक्षिणाम् ।
अस्यालामे हतेः पादो ऋदुचर्मं ततोऽपि वा । अथाहुर-
सुपक्षिणं सुखिणं प्रथिताशयम् । यवागूं सधतक्षीरां
पीतवन्तं यथाबलम् । निषस्मजाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये
समे । स्वभ्यक्तवस्तिमूर्द्धानं तैलेनोष्णेन मानवम् । ततः
समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रदर्शितम् । पूर्वं शलाकयाऽ-
न्विष्य ततो नेत्रमनन्तरम् । शनैः शनैर्दृष्टाभ्यक्तं विदध्या-
दङ्गुलानि षट् । ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्नेहमपराङ्घ्रे विचक्षणः । भोजयेत् पयसो
मात्रां यूषेणाय रसेन वा । अनेन विधिना दद्यादस्तीस्त्री-
सहरोऽपि वा । ऊर्ध्वजान्वै स्त्रियै दद्यादुत्तानायै विचक्षणः ।
कल्पेतरस्यै कन्यायै दद्यात्सु ऋदु पीडितम् । त्रिकर्णिकेन
नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति । गर्भाशयविशुद्धयै स्नेहेन
द्विगुणेन तु । अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्त्रावुत्तरसंज्ञिते ।
भूयोवस्तिं निदध्यात्सु संयुक्तं शोधनैर्गणैः । सुदे वर्त्तिं
निदध्याद्वा शोधनद्रव्यसंश्रुताम् । प्रवेशयेद्वा मतिमान्-
स्तिहारमथैषणीम् । पीडयेद्वाशोधनाभेर्वेलेनोत्तरसुष्टिना ।
आरग्वधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्याः सुरसेषु च । कुर्याद्भोमू-
लपिष्टेषु वर्त्तीर्वापि ससंभवाः । सुहृत्सासर्षपसमाः प्रवि-

भज्य वयांसि तु । वस्तेरागमनार्थाय ता निदध्याच्छला-
कया । आगारधूमदृष्टीपिप्पलीफलसैन्धवैः । कृता वर्षे
शुक्तगोभतसुरापिष्टैः सनागरैः । अनुवासनसिद्धिञ्च वीज्य
कर्म प्रयोजयेत् । शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाण्डना ।
दद्यामाने तदा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विचक्षणः । क्षीरद्वजक-
षायेण पयसा शीतलेन च । शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्ग-
नानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशञ्च कष्टम् । मूत्राघातान्मूल-
दोषान् प्रदृष्टान् योनिव्याधिं संस्थितिं चापरायाः ।
शुक्रोत्सेकं शर्करामश्रुतीञ्च मूलं वस्तौ वङ्गणे मेहने
च । घोरानन्यान् वस्तिजांश्चापि रोगान् हित्वा मेहावुत्त-
रो हन्ति वस्तिः । सत्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम
एव च । वस्तु उत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्तिना” ।

उत्तरवादिन् ति० उत्तरसुत्तरपञ्चं वदति वद-णिनि ।
वादे प्रतिवादिनि (आशामी) “साक्षिभूमयतः सत्सु
भवन्ति पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवा-
दिनः” या० सू० ।

उत्तरवेदि स्त्री कर्म० वा लीप् । ‘तरन्तुकारन्तुकथोर्यदन्तरं
रामहृदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्-
पञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिश्च्यते” भा० व० ८३ अ०
उक्ते कुरुक्षेत्रान्तर्गते ऽसमन्पञ्चकरूपे तीर्थे । कुरुक्षेत्रे
‘उत्तरेण दृषद्वत्या दक्षिणेन सरस्वतीम् । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
ते वसन्ति त्रिपिटपे’ इत्युक्तस्यैव तीर्थभेदः । इयमेव
ब्रह्मवेदीत्युच्यते “ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षि-
सेवितम्” तत्रैवोक्तेः । अत्रोऽग्निस्थानपादं २ वेदिभेदे
तत्सुखरूपादि दानपा० दर्शितं यथा । “तत्र महावेदि-
पश्चिमरेखामध्यात् पूर्वतः, समिन्धयमितां, प्राचीरेखा
मध्यात् पश्चमतः समिन्धातां, दक्षिणरेखामध्यात् उत्त-
रस्यासुत्तररेखामध्यात् दक्षिणस्यां तथैव समिन्धातां भूमिं
त्यक्त्वा कुरुक्षेत्रादिमध्ये समिद्द्वयमितदीर्घविस्तारं समसुत्तर-
स्यासुत्तरवेदिमग्निस्थाप्रनाथ वेदिमध्ये कल्पयेत्” ।
“उत्तरवेदिग्निप्रणयनमन्यनपृषदाज्यं वरुणप्रधासा-
दधः” कात्या० ५, ७, १५ । “दक्षिणेन निर्वृत्य दक्षिण-
स्यासुत्तरवेदिश्रेणौ निदधाति ८, ६, १८ । ७ अथात
आहृदेव नोपक्रियन्त्युत्तरवेदिम्” शत० ब्रा० २, १, १,
१८ । “तद्वै द्वे वेदी हावग्नी भवतः । तद्व्यहृ द्वे वेदी
हावग्नी भवतस्तदुभयतस्तदुभयत एवैतत् वरुणपाशान्
प्रजाः प्रसृजन्तीतश्चोर्द्धा इतश्चावाचीस्तस्माद् द्वे वेदी हा
वग्नी भवतः । स उत्तरस्यामेव वेदी उत्तरवेदिम् उप-

किरति न दक्षिणस्याम्" शत० ब्रा० २, ५, २, ५, ६ ।

उत्तरशलङ्कट पुंस्त्री इ० व० उत्तरयश्च शालङ्कटयश्च इन्द्र०

ततः गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । उत्तरशालङ्कटोत्पन्ने ।

उत्तरसकृत् न० उत्तरः सद्युः एकदे० त० टच्समा० । सकृत्

उत्तरभागे

उत्तरसाक्षिन् त्रि० "साक्षिणामपि यः साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञक" इति नारदीये साक्षिभेदे ।

उत्तरसाधक त्रि० उत्तरः सन् साधयति सिध-णिच् साधादेशः खलु । सहाये सहकारिणि । स हि इतरसाम्योसत्त्वे तदुत्तरवर्ती सन् कार्यं साधयति ।

उत्तरा अव्य० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्रत्यये आच् । उत्तरां दिशि काले देशे वेत्याद्यर्थे । प्रथयावृत्तरासुखः भा० सं० २६ अ० । २ उत्तरां दिशि इविराटकन्यायां स्त्री । "प्रैते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादह । क्रियन्ते याः क्रियाः पितृणाः प्रोक्तान्ते उत्तरा हि ता" इत्युक्तासु सपिण्डीकरणोत्तरासु वार्षिकश्राद्धक्रियायासु च स्त्री ।

उत्तरात् अव्य० उत्तर+दिग्देशकालविषये आति । उत्तर-उत्तरसादुत्तरात्त्रिषु । "पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तात्" ऋ० ६, १६, ६ । "त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात् पुरः" ऋ० ८, ६१, १६ ।

उत्तरात्तात् अव्य० उत्तरात्+बा० वेदे० नि० ताति । उत्तरादित्यर्थे । "सप्त वीरासोऽधरादुदायन्नदोत्तरात्तात् समजग्मि-रन्ते" ऋ० १०, २७, १५ । "पुरस्तात् सवितोत्तरात्तात् सविताऽधरात्तरात् १०, ३६, १४ ।

उत्तराधर त्रि० कर्म्म० उत्तरश्च अधरश्च । उच्चावचे उत्तर-धरा इव भवन्त्योर्यानि" शत० ब्रा० ५, ३, ४, २१ । उपरितनोष्ठे पु० "पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधर" कुमा० ।

उत्तराधिकारिन् त्रि० उत्तरं पूर्वं स्वामिस्त्वोपरमानन्तरमधिकरोति तद्धने स्वाम्यमाप्नोति अधि+ऊ-णिनि । पूर्वं स्वामिस्त्वोपरमे तद्धने स्वामित्वप्राप्ते पूर्वं स्वामिस्त्वन्विपुलादौ स्त्रियां ङीप् । तत्र कस्य धने कस्याधिकारः । तत्र तावत् बहुदेशप्रचलितदायभागमतानुसारिक्रमोऽभिधीयते तत्र तद्व्या० श्रीकृष्णेनोक्तम् यथा । "अत्रायं ऋतपुत्रनाधिकारिक्रमः । तत्र प्रथमं पुत्रः तदभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः, ऋतपितृकपौत्र-मृतपितृपितामह-कप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकारः । प्रपौत्रपत्यन्ताभावे पत्नी सा च प्राप्तमर्चुदाया भर्तृकुलं

तदभावे पितृकुलं वा समाश्रिता सती शरीररक्षायै भर्तृदायं भुञ्जीत तथा भर्तृरूपकारार्थं यथाकथञ्चिद्दानादिकमपि कुर्वीत न तु स्त्रीधनवत् स्वच्छन्दं विनियुञ्जीत । तदभावे इहिता तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता, तदभावे जटा सा च पुत्रवती सम्भावितपुत्रा च ते द्वे युगपदेवाधिकारिण्यौ, बन्ध्या पुत्रहीना विधवा च नाधिकारिण्यौ । जटायाश्चभावे दौहित्रः । तदभावे पिता । तदभावे माता, तदभावे भ्राता, तत्रापि प्रथमं सोदरः तदभावे वैभालेयः, ऋतस्य भ्रातृसंख्ये त्वे तु सोदरमात्रविषये प्रथमं संख्येसोदर एवाधिकारी तदभावे चासंख्येसोदरः, एवं वैभालेयमात्रविषये प्रथमं संख्येवैभालेयः तदभावे चासंख्येवैभालेयः, यदा तु संख्येवैभालेयः सोदरश्चासंख्येः तदा तावमौ तुल्यवदधिकारिण्यौ । भ्रातृणामभावे भ्रातृपुत्रः, तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे वैभालेयभ्रातृपुत्रः, संसर्गे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संख्येसोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे चासंख्येसोदरभ्रातृपुत्रः, वैभालेयभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं संख्येवैभालेयभ्रातृपुत्रः तदभावे चासंख्येवैभालेयभ्रातृपुत्रः, यदा तु सोदरभ्रातृपुत्रोऽसंख्येवैभालेयभ्रातृपुत्रस्तु संख्येः तदा द्वौ भ्रातृवत्तुल्याधिकारिण्यौ । भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रः तत्रापि भ्रातृः सोदरासोदरक्रमः संसर्गासंसर्गक्रमश्च बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्रः स च सोदरभगिनीपुत्रः वैभालेयभगिनीपुत्रश्च, तदभावे पितामहः, तदभावे पितामही, तदभावे पितृः सहोदरः तदभावे पितृवैभालेयः । तदभावे पितृसोदरपुत्रपितृवैभालेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपितृवैभालेयपौत्राणां क्रमेषाधिकारः । तदभावे पितामह-दौहित्रः तत्रापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः पितृवैभालेयभगिनीपुत्रश्च, वक्ष्यमाणप्रपितामहदौहित्राधिकार-येऽप्येवम्, तदभावे प्रपितामहः तदभावे प्रपितामही तदभावे पितामहसहोदरभ्रातृतद्वैभालेयभ्रातृतत्पुत्रपौत्रप्रपितामहदौहित्राः क्रमेषाधिकारिणः । एतावत्पर्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डदातृणामभावे धनिदेयपिण्डदातृणां मातामहमातृलादीनामधिकारः तत्रापि प्रथमं मातामहस्तदभावे मातृलातत्पुत्रपौत्राणां क्रमेषाधिकारः तदभावे चाधस्तनसकुल्यानां धनिभोग्यलेपदा-तृणां प्रतिप्रश्नप्रभृतिपुरुषत्वयाणां क्रमेषाधिकारः, तदभावे पुनरुद्धतनसकुल्यानां धनिदेयलेपभुगृहप्रपिता-

महादितृसन्नीनामासत्तिक्रमेणाधिकारः, तद्भावे समानोदकानामधिकारः ! तेषामभावे चाचार्यस्य तद्भावे शिष्यस्य तद्भावे सव्रह्मचारिणोऽधिकारः, तद्भावे चैकप्रामस्यसगोत्रसमानप्रवरयोः क्रमेषाधिकारः । उक्तपर्यायानां सर्वां समन्विनामभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजा गृह्णीयात्, ब्राह्मणधनन्त त्वैविद्यादिगुणयुक्ता ब्राह्मणा गृह्णीयुः । एवं वानप्रस्थधनं भ्रातृत्वेनानुमतोऽपरवानप्रस्थ एकतीर्थी गृह्णीयात् । तथा यतिधनं सच्छिष्यः । नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽधनमाचार्यः उपकुर्वाणस्य तु ब्रह्मचारिणोऽधनं पितादिर्गृह्णीयादिति सङ्केपः” ।

दायक्रमसंग्रहे आह दौहित्यपितृदौहित्यपितामहसोदरदौहित्राणामधिकारोऽभिहितः । विवाद्भङ्गार्थवसते पुत्रपौत्रदौहित्ययोरेष्यधिकारः । इदन्त बोध्यं पितृधनविभागे जनन्याः पुत्रतुल्यांशेऽधिकारः । पितामहधनविभागे च पितृजनन्याःपौत्रतुल्यांशेऽधिकारः । जीवङ्गामे तु पितृ पितामहेन वा भागद्वयं ग्राह्यम् अप्राप्तस्त्रीधनानां सर्वासां स्वसप्तमीनां पुत्रस्य षटपितृपौत्रस्य चैकैकोऽंशोदेयः, अनेकपितृकायां तु पितृतोभागकल्पना एवं मातृधने पितामहीधनेऽपि पितृतोभागकल्पना इति । स्यादरे तु विशेषः “अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत्” इत्यस्यतिवचनात् तुल्यरूपाणां सोदरासोदराणां समाधिकारः । स्त्रीधने विशेषस्तत्रैव । “अत्रायं स्त्रीधनाधिकारिक्रमनिर्णयः । तत्र कन्याधने प्रथमं सोदरभ्रातृसदभावे मातृसदभावे पितृरधिकारः । वरदत्तातिरिक्तवाग्दत्ताधनेष्वेवं, वरदत्तधने तु वरस्याधिकार इति । ऊढाया यौतकधने प्रथमं कुमारी, तद्भावे वाग्दत्ताऽधिकारिणी, एतयोरभावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोर्गुणपदधिकारः । एकस्या अभावेऽपरायाः, एतयोरभावे बभ्रूवाविधवयोस्तुल्याधिकारः, एकाभावे चापरायाः, ततः पुत्रदौहित्यपौत्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेषाधिकारः । अन्यकन्यते तु सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्यस्याधिकार इति विशेषः । ततो ब्राह्मादि विवाहपञ्चकसमयलक्ष्ययौतकधने भर्ता, भ्राता माता पिता चेति क्रमः, आसुरादिविवाहलयसमयलक्ष्ययौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः । ततो देवरः ततो देवरपुत्रभ्रातृश्वशुरपुत्रौ, ततो भगिनोपुत्रः, ततो भर्तृभगिनेयः, ततो भ्रातृपुत्रः, ततो जामाता, ततः श्वशुरः, भ्रातृश्वशुरः, ततश्चानन्यत्क्रमेण सपिण्डाः, ततः सक्त्याः, ततः समानोदका

इति । यौतकातिरिक्तोऽपि पितृदत्ते प्रथमं कुमारी, ततः पुत्रः, ततः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रे, ततः पौत्रदौहित्यप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । ततो बभ्रूवा विधवा च युगपदधिकारिण्यौ, ततो ब्राह्मादिक्रमेणैव पूर्ववत् क्रमः । पितृदत्तातिरिक्तो अयौतकधने तु पुत्रकामार्थोर्गुणपदधिकारः, तयोरभावे पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयोः, ततः पौत्रदौहित्यप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राः क्रमेषाधिकारिण्यः । ततो बभ्रूवा विधवा च युगपदधिकारिण्यौ ततः पूर्ववत् ब्राह्मादिक्रमः” । अत्र सर्पत, प्रमाणं दायभागोऽनुसन्धेयम् । चिन्तामणिमते पुत्रसदकपौत्रसदपितापितामहकप्रपौत्राधिकारं दायभागमतवत् सप्रपञ्चं निरूप्य अपुत्रपुंघने विशेषोऽभिहितो यथा ।

“अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्” मनुः । “आपस्तम्बः अपुत्रधनाधिकारी आसन्नसपिण्डसदभावे व्यवहितसदभावे आचार्यस्तद्भावेऽन्नेवासी” । याज्ञवल्क्यः “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ आतरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बभ्रुः । शिष्यस्य ब्रह्मचारिण्यः । एषामभावे पूर्वस्य धनभागयुत्तरोत्तरः । स्वर्थांस्तस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः” । पितराविवृत्त क्रमाकाङ्क्षयामादौ माता तद्भावे पिता विष्णुः अत्येकमूलत्वात् । तस्युतो भ्रातृपुत्रः अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्रान्यस्य । कात्यायनः “विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् । आता वा जननी वापि माता वा तत्पितुः क्रमात्” । पितृर्जितं पिता, भ्राताद्यर्जितं भ्रातादिरिति व्यवस्थितो विकल्पः । पैठीनसिः “अपुत्रस्य स्वर्थांस्तस्य भ्रातृगामि धनं तद्भावे पितरौ लभेताम्” । देवलः “ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । तुल्यादुहितरोर्वापि भ्रियमाणः पितापि वा । सर्वथा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् । एषामभावे गृह्णीयुः सकुल्याः सहवासिनः” । तुल्याः सहोदरा एव सर्वथा भ्रातरोऽत्र वैभालेयाः । अत्र च देवलोक्तक्रमेण सह विष्णु याज्ञवल्क्योक्तक्रमयोर्जिरोधमाशङ्क्य यथाक्रममिति पदं देवलीयं याज्ञवल्क्योक्तक्रमानतिक्रमेणैति ह्युक्तधुधेन व्याख्यातम् । देवलवचनलिखनानन्तरं विष्णु याज्ञवल्क्योक्तवचने लिखितवतः कल्पतरुज्ञतोऽपेयवमेवाशयः । एतच्च, न मनोरमं न हि खोक्तक्रमसङ्गच्छन् परोक्तक्रमो यथाक्रममिति खोक्तस्यार्थो भवितुमर्हतीति उपस्थितं विज्ञायानुपस्थितपरिग्रहगौरवात् एवमपि पैठीनसिवचनविरोधापरीहाराच्च । तस्मात्पूर्वपुत्रार्जितधने विष्णुः

याज्ञवल्क्योक्तमस्तदन्यधने तु पैठोनस्याद्युक्तम इति रत्नाकरः । बौधायनः “सपिण्डाभावे सख्यः तदभावे व्याचार्यः अन्नेवास्मि ऋत्विगा हरेत् तदभावे राजा” । सगौत्रजाभावे बन्धुः याज्ञवल्क्यवचनात् स च स्वबन्धुः पितृबन्धुः मातृबन्धुश्च । “आत्मपितुःपुत्रः पुत्रा आत्ममातुःपुत्रः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया-श्चात्मबान्धवाः । पितुः पितुःपुत्रः पुत्राः पितुर्मातुः-पुत्रः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः । मातुः पितुःपुत्रः पुत्रात्मातुर्मातुःपुत्रः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाःमातृबान्धवाः” । एतेषां क्रमेणाधिकारः । तदयं संक्षेपः । आदौ पुत्रस्तदभावे-पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे साध्वी भार्या तदभावे दु-हित्वा तदभावे माता तदभावे पिता तदभावे दौहि-तस्तदभावे भ्राता तदभावे तत्पुत्रस्तदभावे आसन्नसपिण्ड-स्तदभावे यथाक्रमं व्यवहितसपिण्डस्तदभावे आसन्नसकुल्य-स्तदभावे व्यवहितसकुल्यस्तदभावे मातुलपुत्रादिः सर्वाभावे ब्राह्मणधनयर्जं राजगामि ब्राह्मणधने तु ब्राह्मणान्-रमेव धनप्रहणाधिकारीति । याज्ञवल्क्यः “वानप्रस्थयति बह्वचारिणामृक्थभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्म-स्वात्वे कर्तोर्येनः” । क्रमेष प्रतिशोभक्रमेण तेन बह्वचारि-णो गुरुकुलस्थसोचार्यः, यतेः सच्छिष्यः, वानप्रस्थस्य भ्रातृत्वे वानुमतोऽपरोवानप्रस्थएव” ।

अधिकारिक्रमे पितृदौहित्रादेरकीर्त्तनात् तस्य नाधि-कार इति विशेषः ।

स्त्रीधने विशेषः “तत्र मनुः जनन्यां संस्थितायान्तु समं मर्ते सहोदराः । भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सनाभयः । यास्त्रासां खुर्दुहितरस्तासामपि यथांशतः । मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्” । समसविष-मांशम् सनाभयः सहोदराः, भगिन्यः कुमार्य एव समांशा-स्तदाह दृश्यतिः “स्त्रीधनं स्यादपत्नानां दुहिता च तदंशिनी । अपत्ता चेतसमूढा तु लभते मानसात्वकम्” । अपत्नानां पुत्राणां तदंशिनीति विशेषाश्रुत्या समत्व-लाभः समूढा विवाहिता मानसात्वकं द्रव्यानुसारेण किञ्चित् । गौतमः “स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठि-तानाञ्च” । “अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धनमर्तृका दुर्भ-गा” चेति रत्नाकरादयः । एता अपुत्रा अपि पुत्रवन्मातृ-धनभाजः । मनुः “मातृश्च यौतकं यत्साल्कमारोभागएव-वः” । यौतकं विवाहकाले पित्रादितो लब्धम् । वशिष्ठः

“मातुः पारिणायं स्त्रियोविभजेरन्” । पारिणायं परि-च्छदादयेककृतिकादि । याज्ञवल्क्यः “मातृदुहितरः शेष-मृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः” । मातृधनं तदृणाच्छेषं दृणयो-धनावशेषं दुहितरोभजेरन्, ताभ्य ऋते दुहितृणामभावे-ऽन्वयः दौहित्रीदौहित्रौ मनुवचनानुरोधात् । ब्राह्मणा-दिवैवाहिकं परिच्छदादिकञ्च यत्मातृधनं तद्विषयमेतत् । कात्यायनः “दुहितृणामभावे तु ऋक्थम्पुत्रेषु तद्भवेत् । बन्धुनामथभावे तु भर्तृ गामि तत् स्तुतम् । भगिन्यो बान्धवैः साङ्गं विभजेयुः समर्तृकाः । स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु प्रकल्पितः” । दुहितृणामिति पारिणायं विवाहकाले यौतकलब्धं पितृदत्तञ्च यन्मातृधनं तत्तस्याः पुत्रभावे पुत्रगामि भवतीत्यर्थः तदतिरिक्तान्तु स्त्रीधनं तस्या अभावे पुत्रीपुत्रोभयगामि इत्युक्तमेव प्राक् । बन्धुदत्तमिति पितृ-तिरिक्तेन दत्तं यत्तद्भ्रातृभगिन्यौ किन्तु कन्या तत्स-मांशा विवाहिता तु किञ्चिद्भागभागिनीति भगिन्य इत्यादे-रर्थः । अभावे पुत्रीपुत्राद्यभावे स्त्रियाधनं पतिगामो-त्यर्थः मनुः “ब्राह्मणद्वैवाधनान्बन्धुप्राजापत्येषु यद्भनम् । अतीतायामप्रजायां भर्तुरेव तद्विषयते । यत्त्वस्याः स्वा-ह्वनं किञ्चिद्विवाहेष्वाहुरादिषु । अतीतायामप्रजायां मातापितृस्तद्विषयते” । अप्रजायामनपत्यायाम् । गौतमः “भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः पूर्वं चेत्येके” । आसु-रादिविवाहलयत्त्वविषयमेतत् । बौधायनः “ऋक्थं मृ-तायाः कन्यायाग्दहीयुः सोदराः स्वयम् । तदभावे भवे-न्मातृस्तदभावे भवेत्पितुः” वि०चि० । अत्र, यस्य भर्तृ-गामित्वस्य तदभावे तत्सपिण्डानामासन्नक्रमेणाधि-कारः । यस्य तु पितृगामितोक्ता तत्र तदभावे तत्पत्न्या-सन्नसपिण्डा अधिकारिणः इति बोध्यम् ।

मिताह्वरामते तु जन्माधीनस्वत्वाङ्गीकारेण पैतामहे पितृ-च धने पितापुत्रयोः पितामहपौत्रयोश्च तस्याधिकारः । पितुः पितामहस्य चीपरमे पुत्रस्य, पौत्राणाञ्च स्वपितृ-योष्येऽपि अधिकारः । जीवद्विभागे तु स्वार्जिते पितृद्वयं शहा-रिता पैतामहे तुल्यांशिता । धनिद्वतविभागे तदुपरमे पुत्रा-दिद्वतविभागे च धनिपत्निनामेकैकांशेऽधिकारः । दुहि-तृणान्तु प्रत्येकं स्वजातीय कल्पितभागचतुर्थ्यांशभागिता । सासुदयिकस्वत्वाङ्गीकारेण च भ्रात्रादीनामपुत्रादीनामपि-भक्तत्वे संसृष्टत्वे च एकस्य मरणे इतरस्य स्वत्वस्थितेः तत्र पत्न्यादीनां न स्वत्वसुलपद्यते तथा च विभक्तार्थसंसृष्टधनएव-पत्न्यादीनामधिकारः । पत्नीदुहितरश्चैवेत्यादि या० वचनात्

तच्च वचनं चिन्तामणिमते ११००श्लोके दर्शितम् तस्य वचनस्य व्याख्यायाम् मिता० तत्क्रमोदर्शितो यथा
 “तस्मात्पुत्रस्य स्वर्थात्तस्य विभक्त्यासंसृष्टिनः परि-
 षीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितम् ।
 तदभावे दुहितरः । दुहितर इति बह्वचनं समान
 जातीयानामसमानजातीयानाञ्च समविषमांशप्राप्ति-
 र्थम् । तथा काव्यायनः । “पत्नी भर्तुर्द्धनहरो या स्याद
 व्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदेति”
 वृहस्पतिरपि “भर्तुर्द्धनहरो पत्नी तां विना दुहिता स्मृता”
 अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता षड्भाम् । तस्मात्पितृ-
 चनं त्वन्यः कथं गृह्णाति मानवः” इति । तत्र चोदानूदा-
 समवायेऽनूदैव गृह्णाति । “तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा
 भवेत्तदेति” विशेषस्मरणत्वात् । तथा प्रतिष्ठिताऽप्रति-
 ष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता तदभावे प्रतिष्ठिता “स्त्रीधनं
 दुहितृणां अप्रदानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति” गौतमवचनस्य
 पितृधनेऽपि समानत्वात् नचैतत्पुत्रिकाविषयमिति
 मन्वयम् । “तत्त्वमः पुत्रिकासुतः” इति पुत्रियास्तत्त्व-
 तस्य चौरससमत्वेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानात् । चशब्दा-
 द्दुहितृभावे दौहित्ये धनभाक् यथाह विष्णुः ।
 “अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्या धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां तु
 स्वभाकारे पौत्रा दौहितृकाः समा” इति मनुष्येण । “अ-
 दता वाकता वापि यं विन्देत्तदशब्दुतम् । पौत्री माता
 महस्तेन दद्यात्पितृहरेर्द्धनमिति” । तदभावे पित-
 रौ मातापितरौ धनभाजौ । यद्यपि शुभपदधिकरण
 वचनतायां इन्द्रस्मरणत्वात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धन
 ग्रहणे पितृः क्रमो न प्रतीयते । तथापि विग्रहवाक्ये
 मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापितरा
 विंति मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठक्रमावगमाङ्गनसम्बन्धे
 ऽपि क्रमापेक्षयां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धन
 भाक्, तदभावे पितेति गम्यते । किञ्च पिता पुत्रान्तरे-
 षुपि साधारणो माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्य-
 तिथ्यात् “अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनम्भवेदिति”
 वचनान्मातुरेव प्रथमम्भवेत्प्रथमं युक्तं न च सपिण्डे-
 भवेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपि तु समानोदकादिषुष्य
 विशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेय
 स्मादेव वचनादवगम्यत इति । मातापितृभ्यामुरेव प्रत्या-
 सत्त्यतिथ्यात् धनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धन-
 भाक् । पितृभावे भ्रातरौ धनभाजः । तथा च मनुः ।

“पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव वेति अनपत्यस्य
 पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां
 पितुर्माता हरेद्धनमिति” मनुवचनाञ्जीवत्यपि पितरि
 मातरि वृत्तयां पितुर्माता पितामही धनं हरेत् पित्ता ।
 यतः पितृगृहीतम्भनं विजातीयेषुपि पुत्रेषु गच्छति ।
 पितामही गृहीतं तु सजातीयेषुव गच्छतीति पितामह्येव
 गृह्णातीति । एतदप्याचार्यैर्नानुमन्यते । विजातीय
 पुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् “चतुस्त्रिंशत्कभागिनः”
 इत्यादिनेति । यत्पुनः “अर्हार्थं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा
 नित्यमिति स्थितिः” इतिमनुस्मरणम् तद्वृत्ताभिप्रायं
 न पुत्राभिप्रायम् । भ्रातृषुपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुर्भि-
 द्दोदराणां मातृविप्रकर्षात् । “अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य
 तस्य धनं भवेदिति” स्मरणत्वात् । सोदराणामभावे भिद्वो-
 दरा धनभाजः । भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृभ्येस्य
 धनभाजः । भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणाम-
 नधिकारः भ्रातृभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवच-
 नात् । यदा त्वपुत्रे भ्रातरि स्वर्थात् तद्भ्रातृश्यामवि-
 शेषेण धनसम्बन्धे जाते भ्रातृधनविभागात्प्रागेव यदि
 कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणाम्पितृतोऽधिकारे प्राप्ते-
 तेषां भ्रातृश्याञ्च विभज्य ग्रहणे पितृतोभागकल्पनेति
 युक्तम् । भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः गो-
 त्रजाः पितामह्यादयः सपिण्डाः समानोदकाश्च तत्र पिता-
 मही प्रथमम्भनभाक् । “मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता
 धनं हरेदिति” मन्वयान्तरं पितामह्या धनग्रहणं प्राप्ते
 धिवादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां बहुक्रमत्वेन रुध्येऽनुपवेशा-
 भावात्पितुर्माता धनं हरेदित्यस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्ति
 सात्परत्वादुत्कर्षे तत्पुत्रानन्तरम् पितामही गृह्णातीत्य
 विरोधः । पितामह्याश्याभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः
 पितामह्यादयोधनभाजः भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धु
 शब्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही
 पितामहः पितृश्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः पितामह
 सन्तानानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्पुत्र
 वञ्च्येत्वैवमासप्तमात्मानगोत्राणां सपिण्डानाम्भनग्र-
 हणं वेदितव्यं तेषामभावे समानोदकानाम्भनसम्बन्धः ।
 ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्या जन्मनासन्ताना
 वधिका वा । यथाह वृहन्मनुः । “सपिण्डता तु पुरुषे
 सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तता चतुर्द-
 श्यात् । जन्मनाम्नोः सृतेरेके तत्परङ्गोत्वुच्छ्रित” इति ।

भोत्वजाभावे बन्धवोधनभाजः। बन्धवश्च त्रिविधा आत्म-
बन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम् । आत्म-
पितृष्वसु पुत्रा इत्यादि चिन्तामणिमते ११०१ प्र० दर्शितम्
तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवोधनभाजस्तदभावे
पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमोवेदितव्यः। बन्धु-
नामभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यः “पुत्राभावे यः प्रत्या-
सन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्यः आचार्याभावेऽन्नेवासी”
इत्यापस्तम्बस्मरणत्वात् । शिष्याभावे सन्नङ्गचारी धनभाक्
वेन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थं ज्ञानप्राप्तः
स सन्नङ्गचारी तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चिच्छ्रोत्रियो
गृह्णीयात् “श्रोत्रिया ब्राह्मणस्थानपत्यस्य ऋक्थम्भजै-
रन्निति” गौतमस्मरणत्वात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् यथा-
ह मनुः “सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थभागिनः ।
तत्र विद्याः शुचयोदान्तास्तथा धर्मोऽन हीयत” इति । न कदा-
चिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात् “अहार्थं ब्राह्म-
णद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिरिति” मनुवचनात् । नार-
देनाप्युक्तम् “ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दयादश्चेन्न कश्चन ।
ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्त्री स्यान्नृपोऽन्यथेति” । क्षत्रियादि-
धनं सन्नङ्गचारिपर्यान्तानामभावे राजा हरेन्न ब्राह्मणः।
यथाह मनुः । “इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः”
इति । “पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति । तदभावे पत्न्यादय
इत्युक्तमिदानीन्तदुभयापवादमाह । “वानप्रस्थयतिब्रह्मचा-
रिणां रिक्थभागिनः। क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मश्चात्वेकतोर्थिनः”
याज्ञ० । “वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिबोध
क्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्मश्चात्वेकतोर्थी च रिक्थस्य धनस्य
भागिनः । ब्रह्मचारी नैडिकः उपकुर्वाणस्य धनं मा-
त्नादयएव गृह्णन्ति । नैडिकस्य धनलदपवादत्वे नाचार्यो
गृह्णाति इत्युच्यते । यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति ।
सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः
दुर्वृत्तस्याचार्यदेरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनधर्मश्च भ्रा-
तृकेतोर्थी गृह्णाति धर्मश्चात्वेकतोर्थीकाश्रमी धर्मभ्रातासौए-
कतोर्थी च धर्मभ्रातृकेतोर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे
पुत्रादिषु सत्वयेकेतोर्थ्ये गृह्णाति” मिता० । “सोदरस्यासं पत्ने
वैमात्रे यस्य च संसृष्टत्वे ह्यस्याधिकारः । अत्रेदं बोध्यं “अप-
पौत्रसन्ताने” इति वदता विष्णुना प्रपौत्रस्याधिकारः
स्त्वचितः तस्यापि तत्सन्तानत्वात् सपिण्डत्वाच्च अन्यथा
अधिकारिह्यज्ञायां उपरितनानामेव कीर्तनात् तस्मान-
धिकारत्वापत्तेः। अतएव ऋषादानप्रकरणे तत्सुतः पौत्र-

सुतः प्रपौत्र अमृहीतवित्तःप्रपितामहकृतकृष्णं न दद्यादिति
वदता मितास्मरणत्वात् प्रपौत्रस्याधिकारः स्त्वचितः । तदध-
स्तनसन्तानस्य च प्रपितामहपौत्रपर्यान्ताभावेऽधिकारः तेषा-
मसपिण्डत्वेऽपि गोत्रजसमानोदकत्वाविशेषात् सपिण्डाधि-
कारे अधस्तनानामेव प्रथमग्रहणवत् गोत्र जाधिकारेऽपि-
अधस्तनानामेव ऊर्ध्वतनामेव प्रथमं ग्रहणौचित्यादिति
एतन्मते च असगोत्रसपिण्डमध्ये, दौहित्यस्यैव ग्रहणात्
पितामहदौहित्यादेर्नाधिकारः । बन्धुशब्दस्य असगोत्र
सपिण्डपरत्वेऽपि बन्धुशब्दस्य पारिभाषिकपरत्वेन तेन
कीर्तनादिति बहवः । वीरभित्तोद्रे तु विषमशिशुभया
मातुलादीनामधिकारोव्यवस्थापितः तन्मते तेषां बन्धुपदेन
ग्रहणात् इति भेदः । तथा दायलक्षणे पत्न्याय-
येतं दानभोगादावधिकारः इति मिता० वीर० मते तु
स्वामिन उपकाराभावे नटादौ दानेऽनधिकार इति
भेदः । “आधिवेदनिकाद्यञ्चेति” याज्ञवल्क्यवच-
नेन स्त्रिया ऋक्थविभागकृत्यादिलक्षधनमात्रस्य
स्त्रीधनत्वं व्यवस्थाप्य तद्विभागः मिता० दर्शितो
यथा “अतीतायामप्रजसि धान्धवास्तद्वप्रयुः”
या० । तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजस्यनपत्यायां दुहितृदौ-
हित्यपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्ता-
दयोवक्ष्यमाणा गृह्णीयुः । सामान्येन बान्धवाधनग्रहणे-
ऽधिकारिणो दर्शिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारभेद-
माह । “अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुर्ब्रह्मादिषु चतुर्षुपि ।
दुहितृणां प्रसुता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्” या० । अप्रजः-
स्त्रियाः पूर्वोक्ताया ब्रह्मदशाप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु
भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तधनं प्रथमं भर्तुर्भ-
वति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्व-
सुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजःस्त्रीधनं पितृ-
गामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पि-
तृगामि एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्र-
हणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रह-
णम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसुताऽपत्यवती चेत् दुहितृणां
तद्वन्न भवति । अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते ।
साक्षाद्दुहितृणाम् “मातृदुहितरःशेषम्” इत्युक्तत्वात् ।
अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरोगृ-
ह्णन्ति । तत्र चोदानूदासकवायेऽनूदा गृह्णाति । तदभावे
परिस्थिता तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता
गृह्णाति तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह गौतमः “स्त्रीधनं

उत्तरेण अय्य० उत्तर+एनप् । आसन्नदिग्देशकालानां प्रथ-
मापञ्चमीसप्रम्यन्तानामर्षेषु 'तत्रागार' धनपतिगृहानु-
त्तरेणाश्रदीयम्" मेघ० । एतद्योगे द्वितीया । "किञ्चित्
पश्चात् व्रज लघुगतिभूय एवोत्तरेण" मेघ० । "हृदयदेश-
मात्रभेतोत्तरेण" आश्र० गृ० १, २०६, "एतस्मिन् काले प्र-
द्याच्छावाकउत्तरेणाम्नीप्रीयम्" आश्र० श्रौ० ५, ७, ३ ।
उत्तरेद्युस् अय्य० उत्तरस्मिन् दिने उत्तर+एद्युस् । अन-
न्तरदिवसे इत्यर्थे ।

उत्तरीत्तर उत्तरश्चादुत्तरः । अनन्तरोदितानन्तरे । "पत्नी
दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोतृजो
बन्धुः शिष्यः सन्नक्षचारिणः । एषामभावे पूर्वस्य
धनभागुसरोत्तरः" या० सू० १, २३३, २३४, २३५, २३६ । "उत्त-
रोत्तरसुतकर्मो वस्तुनः सार "उच्यते सा० द० ।

उत्त(रो)रौष्ठ पु० उत्तरः उपरितनः ओष्ठः वा वृद्धिः । उप-
रितने ओष्ठे । "अधरो(रौ)ष्ठं दशति उत्तरो(रौ)ष्ठं वा
वेदि" "उत्तरोष्ठञ्च यो लिङ्गादुद्गारांश्च करोति च" सुश्रु०
उत्तर्जन न० उच्चैस्तर्जनम् प्रा० स० । उच्चैर्भर्त्सने ।
तच्च क्रोधकार्यं यथाह सा० द० । "निन्दाद्येपापमानादेरम-
घोऽभिनिविष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकत्"

उत्तलित लि० उद्+तल-क्त । उच्चिप्ने ।

उत्तान लि० उद्धतस्तानो विस्तारो यस्य । (चित) भूमि-
लम्नश्रुतया उद्धभावेन उस्थिते उद्धममुखे च । "उत्तान-
पाणिद्वयसन्निवेशात् प्रफुल्लतराजोवामिवाङ्गमध्ये" कुमा० ।
"उरःस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम्" उत्तानं
किञ्चिदुच्चाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा" या० सू० । "पितृ-
पात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत् या० सू० तितिः
"प्रत्येव्य प्रसरे निज्जुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वा"
कात्या० ८, २, ६ । "उत्तानार्थै विचक्षणः" सुश्रु०

उत्तानक पु० उद्+तन-खल् । उच्चटावृत्ते रत्नमा० [राजनि०

उत्तानपत्रक पु० उत्तानमूर्च्छसुखं पत्रमस्य कप् । रक्ते एरख्णे

उत्तानपाद् पु० स्नायम्भुव मनोः पुले ध्रुवपितरि उच्छ्रमेदे ।

"वीरजात् पुरुषात् वीरं शतरूपा व्यजायत । प्रियव्रतो-
त्तानपादौ वीरात् काम्या व्यजायत" हरि० २५० ।

"स्नायम्भुवस्वापि मनोहरेरंशंशजन्तः । प्रियव्रतोत्तान-
पादौ शतरूपापतेः सुतौ । वासुदेवस्य कलयया रक्षायां
जगतः स्थितौ । जाये उत्तानपादस्य सुनीतिः सुरवि-
स्तथा । सुरविः प्रेयसी पत्युर्नैतरा यत्सुतोऽध्रुवः" भाग०
३ स्क० ८ अ० इतउत्तरं तच्चरितं तत्र वर्खितम् । उत्तान

उच्चस्थितः पादोऽस्य । परमेष्ठरे पु० "पादोऽस्य सर्वाभू-
तानि त्रिपादस्यामृतं दिव्यति" श्रुतेस्तस्य सर्वापरिस्स-
पादत्वात् तथात्वम् । अस्य समासे वा अन्तलोपे उत्ता-
नपादपि तत्रैव "भूर्जज्ञ उत्तानपादोभुव आशा अजायन्" ।
"तदुत्तान पदस्य रि" ऋ० १०, ७२, ३, ४, अत्र भर्त्स पादः
पदादेशः । उच्चानपादयुक्ते शिशुप्रभृतौ ति० ।

उत्तानपादज पु० उत्तानपादात् जाते जन-ड । ध्रुवे तच्च-
रितं भागवते षस्क० ८ अध्यायादौ वर्खितम् ।

उत्तानशय लि० उत्तानः ऊर्ध्वमुखः सन्नेव श्येते शी-अच् ।
अतिशिशौ तदानीमवताने सामर्थ्याभावादस्य तथात्वम् ।

उत्तानशीवन् लि० उत्तानः सन् श्येते शी-ङुनिप् । अति
शिशौ उच्चानस्थिते च । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।
उत्तानशीवरी "ये पर्वताः सोमपृष्ठा आप उत्तानशी-
वरीः" अथ० ३, २१, १० ।

उत्ताप पु० उद्+तप-घञ् । उष्णतायाम्, संसन्नापे च ।

उत्तार पु० उद्+तृ-णिच् अच् । उद्धमने उच्चङ्गने उपा-
रनयने च । "संसारसागरोत्तारतरणिः" प्रबोध० "स
घोरासापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति" भा० उ० १२ ई अ० ।
उच्चैस्तारः प्रा० स० । उच्चान्नोच्चशब्दादौ ति० ।

उत्तारक लि० उद्+तृ-णिच् खल् । पारप्रापके ।

उत्तारण न० उद्+तृ-णिच्-ल्युट् । पारप्रापणे । कर्त्तरि
ल्यु । उपाप्रापके लि० उच्चिणौ पु० "उत्तारणोदुष्क-
तिहा" विष्णुसं० "संसारसागरादुत्तारयतीत्युत्तारणः" भा०

उत्तार्य लि० उद्+तृ-णिच्-कर्मणि यत् । उद्धमनीये ।
"अज्ञानभुक्तं तूत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः" मनुः ।
ल्यप् । उद्धमनं कृत्वैत्यर्थे अय्य० । उद्+तृ-कर्मणि
खल् । उच्चङ्गनीये ति० ।

उत्तारि लि० उद्+चुरा० तल-प्रतिष्ठायाम् अच् । प्रति-
ष्ठिते मर्हति । "उत्तारितालीवनसंप्रवृत्तः" भाषः ।

उत्तिष्ठिमीम पु० उत्तिष्ठतोऽनुपविष्टस्य होमो यत् । अनुप-
विष्टकर्त्तव्यहोमे यजतिरूपे यागमेदे । तत्र कुत्रोपविष्टे
न कुत्रवा उत्तिष्ठता होमः करणीय इति विचिकित्-
सायां यजतिजुह्वोर्ज्ञेदप्रदर्शनेन तन्निर्णीतं कात्या०
१, २, ५, ६, ७, सूत्रेषु "यजतिजुह्वतीनां कोविशेषः"
सू० "यजतीनां यागानां जुह्वतीनां होमानाञ्च
को विशेषः कोप्रेदः इति प्रश्नः" कर्कः । तिष्ठ-
द्धोमाः वषट्कारप्रदानाः याज्यापुरोहदाक्रान्तश्च
यजतयः" सू० । उच्यन्ते इति शेषः । तिष्ठता होम

येषु ते तिष्ठोमाः षड्कारेण प्रदानं येषु ते षड्कार
प्रदानाः तथा याज्यावन्तः पुरोनुवाक्यावन्तश्च ये ते यज-
तय उच्यन्ते” कर्कः । “उपविष्टोमाः स्वाहाकारप्रदा-
नः जुहोतयः” सू० । “उपविष्टेन कर्त्वा होमोद्येषु ते उप-
विष्टोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते जुहोतय
उच्यन्ते” कर्कः तिष्ठत्पदञ्च उत्तिष्ठत्परम्

उत्तिष्ठमान पु० उद्+स्था-यानच् । वहुमाने “उत्तिष्ठमा-
नस्तु परैर्नोपेक्ष्यः पथप्रमिच्छता” माघः । ऊर्द्धचेष्टायां
तु शब्द । उत्तिष्ठत् अतुपविष्टे दण्डायमाने ति० स्त्रियाम्
ङोप-तुम् । उत्तिष्ठन्तो [क्त । शक्तोत्तरणे नदादौ ति० ।
उत्तीर्णं ति० उद्+तृ-कर्त्तरि क्त । शक्तौ, २ पारङ्गते कर्म्मणि
उत्तुङ्ग ति० उत्+ङ्ङ-तङ्गं प्रा० स० । अत्युन्नते । “उत्तुङ्गशैल
शिखरस्थितपादपानां काकः कथोऽपि फलमालभते
सपत्नः । सिंहो बलो द्विरदङ्गम्विदारणोऽपि सीदत्यहो-
तरुतले खलु पन्नहीनः” उद्भटः “स्वर्गादुत्तुङ्गममलं
विषाखं यत् शूलिनः” भा० व० ८८७० । “करप्रचेया
सुसुङ्गां प्रभुशक्तिं पृथीयसीम्” “यच्छालसुसुङ्गतया
विजेतुम्” “उत्तुङ्गमातङ्गसितालघूपलम्” माघः ।

उत्तुष्ट पु० उद्भते कण्डुनाभावेऽपि तृषोऽच्चात् । प्रा० व०
वा गतशब्दलोपः । लाजास्थे (खड्ग) मृष्टधान्ये
उत्तेजना स्त्री उद्+तिज-णिच् युच् । १ प्रेरणायाम्,
२ व्ययताकरणे, ३ उद्दीपने, ४ तीक्ष्णीकरणे च । “व्याघ-
द्वनोत्तेजनया मणीनाम्” माघः ल्युट् । तलैव न० ।
उत्तेजित ति० उद्+तिज-णिच्-क्त । १ प्रेरिते, २ उद्दीपिते
च । भावे क्त । ३ प्रेरणायाम् ४ उद्दीपने च न० “उत्ते-
जितं मध्यवेगं योजनं म्लयवलाया” इत्युक्ते ५ अश्वगतिभेदे न० ।
उत्तेरित न० उद्-हृ-भावे इतच् युष्णे नि० एत्वम् । १ अश्व-
गतिभेदे । अर्थ आद्यच्चि । “उत्तेरितोऽतिवेगाढो न
ष्टयोति न पश्यति” इत्युक्तगतियुक्ते २ अश्वे पु० ।

उत्तीरणं ति० उद्भवत् तोरणमत्र प्रा० व० वा नतलोपः । १ उच्च
पुरद्वारयुक्ते नगरादौ । “उत्तीरणात्मन्वयराजधानीम्”
रघुः । “उत्तीरणं राजपथं पृषेदे” कुमा० उद्भवत् तो-
रणम् प्रा० व० । २ उच्च तोरणे पुंन० ।

उत्तीलन न० उद्+तल-उत्ताने भावे ल्युट् । ऊर्द्धं नीत्वा
तोबने । [कृततोबने च
उत्तीलित ति० उद्+तु-तल-क्त । १ उत्क्षिप्ते, २ उत्क्षिप्य
उत्थक्त ति० उद्+थज-क्त । १ ऊर्द्धं क्षिप्ते, २ परित्यक्ते च ।
उत्तास पु० उद्+तृ-स-पञ् । अतिभवे ।

उत्थ ति० उद्-स्था-क । १ उद्भते २ सुसुङ्गते च । “रजांसि
समरोत्थानि तच्छोषितनदीष्विव” रघुः । “भवत्सम्भा-
वनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते” कुमा० । “निद्रालस्य
प्रमादोऽं तत् तामससदाहृतम्” गीता “तपनं प्रियविच्छेदे
स्मरावेशोत्थचेष्टितम्” सा० द० ।

उत्थान न० उद्+स्था-ल्युट् । १ ऊर्द्धं पतने, २ उद्यमे, ३ ऊर्द्धं भव-
नचेष्टायाम्, ४ उद्भवे च । करणे ल्युट् । ५ उत्थाहे, ईदौरुषे,
७ हर्षे च । अधिकरणे, ल्युट् । ८ राणे, ९ राञ्चविन्नरूपे
१० तन्त्रे, ११ प्राङ्गणे, १२ चैले च । “इन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्त्रै”
रघुः “भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह” मनुः ।
“सम धर्म्मार्थसुत्थानं न कामक्रोधसंज्ञितम्” रामा० “उ-
त्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ! । प्रत्यक्षं फलमश्रन्ति
कर्म्मणां लोकसाक्षिकम्” भा० व० ३२ अ० । मेदच्छेद
कथोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः” शकु० “पञ्च वा
सप्त चाष्टौ च यैरुत्थानं न गच्छति” सुशु० । १३ प्रबोधे च
“मच्छथने मद्दुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने” ति० त० पु० ।

उत्थानैकादशी स्त्री उत्थानस्य हरेः निद्रातः प्रबोधनस्य कालः
एकादशी । चान्द्रकार्तिकशुक्लैकादश्याम् । तत् काल
व्यवस्था-ति० त० रघुनन्दनेन दर्शिता यथा मातृस्यै
“शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्तिके
परिष्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” भविष्यनारदीययोः
“मैत्राद्यपादे स्वपितृहृ विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन”
भविष्ये “निशि स्वापोदिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” । अन्यत्र
स्वापादिविहितरात्रिपादीतरकाले दशमीप्रतिपदोश्च । “कि-
न्तन्मैत्राद्यपादेन ? दशम्यंशेन यो दिवा । पौष्ण
शेषेण किलेन ? प्रतिपद्यथ यो निशि” । दशम्यंशेन दशम्या
अंशोयत्र पादे तेन । यः प्रतिपदि वा प्राप्नस्तेन वा किम् ? ।
अत्र दशमीप्रतिपदोर्ध्वर्जनात् तदितरैकादश्यादिपञ्च-
तिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलाभे द्वादशीं विनापि
शयनादिरिति प्रतीयते । वचनान्तरम् “रेवत्यन्तो यदा
रात्रौ द्वादश्या च समाश्रुतः । तदा विबुध्यते विष्णु-
र्दिनात्ते प्राय रेवतीम्” दिनात्ते विधाविभक्तदिन
तृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात् । विष्णुधर्म्मोत्तरे
“विष्णुर्दिवा न स्वपितृ न च रात्रौ प्रबुध्यते । द्वादश्या-
स्य संयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादशीस्यै
उत्थानशयने हरेः । पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं

विचिन्त्येत्' वराहपुराणम् । "द्वादश्यां सन्धिसमये न-
क्षत्राणामसम्भवे । आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तना-
दिकम्" आभाकानाम् आषाढभाद्रकासि कानाम् । ततश्च
द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रमात्रयोगात् द्वादश्यादृक्षाभावे
तिथ्यन्तरे निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात्, तद्भावे
द्वादश्यां सन्ध्यायामेव शयनादिकं बोधनन्तु द्वादश्यां
रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे दिनतृतीयभाग इति विशेषः" ।

उत्पापन न० उद्+स्था-णिच्-ल्युट् । १उत्तोलने उत्तरी
करणे २चालने ३प्रबोधने ४उद्गमने च । "एवं यन्तोपायान
न्यांश्च शिरोऽपानहेतुन् बुद्ध्यावेक्ष्य" सुश्रु० ।

उत्पाप्य त्रि० उद्+स्था-णिच् कर्माणि यत् । १उत्तोलनीये
२चालनीये । ल्यप् । ३उत्तोल्येत्यर्थे ४मिश्रीकृत्ये
त्यर्थे "आहृत्य प्रणवेनैव उत्पाप्य प्रणवेन च" उत्पाप्य
मिश्रीकृत्य प्रा०त० रघु० । ५उत्तार्येत्यर्थे च अव्य० ।

उत्पित त्रि० उद्+स्था-क्त । १द्विगुण्णे, २उत्पानयते,
अनुपविष्टे । "अर्द्धाचिता सत्वरसुखितायाः" कुमा० रघुश्च
'न यावदेतावदपश्यदुत्पितौ" "भिन्वोत्पितं भूमिभिवो-
रगाणाम्" भाषः । ३उत्पत्ते ४उत्पत्ते च ।

उत्पिताङ्गुलि पु० उत्पिता उद्युक्ता अङ्गुलयो यत् ।
(चापङ्) विस्मृताङ्गुलिके करतले चपेटे शब्दच० ।

उत्पचनिपचा स्त्री उत्पच निपचेत्युच्यते यस्यां क्रिया-
याम् मयू० । उच्चृत्य पाकादिनिदेशार्थक्रियायाम् ।

उत्पचिष्णु त्रि० उद्+पच-इष्णुच् । १उच्चृत्य पचन
शीले । पचः विकृतिरूपपाकपरत्वे । ऊर्ध्वतः पाकशीले
२दृशादौ ।

उत्पट पु० उत्पटति उद्+पट-गतौ अच् । दृक्षादीनां
त्वचमुद्गद्य उद्गते निर्वासि । 'त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्य-
न्दि त्वच उत्पटः' शत० १४, ६. ६. ३१, "उत्पटः
दृक्नियसि" भा० । [दिका० २उत्पतनकर्तृमाते त्रि० ।

उत्पत पु० उत्पतति ऊर्ध्वं गच्छति उद्+पत-अच् । १पक्षिणि
उत्पतन न० उद्+पत-ल्युट् । १ऊर्ध्वगमने, २उत्क्षेपणे च ।
उत्क्षेपणशब्दे उदा० ।

उत्पतनिपता स्त्री उत्पत निपत इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मयू० । उत्पतनादिनिदेशार्थक्रियायाम् ।

उत्पताक त्रि० उत्तोलिता पताका यत् प्रा० ब० वा तो-
लितशब्दोपः । उत्तोलितपताके पुरादौ । "पुरन्दरश्रीः
पुरस्तपताकम्" रघुः

उत्पतित त्रि० उद्+पत-क्त । ऊर्ध्वगते ।

उत्पतिष्णु उद्+पत-इष्णुच् । उत्पतनशीले । 'ससङ्गुर-
श्चक्षुस्थानामेवानामुत्पतिष्णवः" रघुः "उत्पतिष्णु सङ्घि-
ष्णु च चेरतः खरदूषणौ" भट्टिः ।

उत्पत्ति स्त्री उद्+पत+क्तिन् । १ऊर्ध्वगतने ऊर्ध्वगतौ । उत्प-
द्यते प्रथमतो ज्ञायतेऽनेन उद्+पद-करणे क्तिन् । प्राथ-
मिकप्रतीतिविषयप्रवृत्तिसाधनेऽसाधनताबोधके कर्मस्वरूप-
ज्ञापके २विधिवाक्ये यथा "स्वर्गकामोऽश्चमेधेन यजे-
तेत्यादि"वाक्यम् प्रथमं यागादौ द्रष्टृसाधनत्वं बोध-
यत् तत्र प्रवर्तयतीति तस्य तथात्वम् विधिशब्दे वि-
वृतिः । "योगसिद्धिर्वा अर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वात्"
जैमि० सू० । उद्+पद० क्तिन् । आद्यक्षयसम्बन्धरूपे ३उ-
द्गमे । उत्पत्तौ वादिविपक्षयः सन्ति तथाहि असतः सदुत्-
पद्यते इति बोद्धाः । प्रायुत्पत्तेरसत्कारणव्यापारा-
डुत्पद्यते इति नैयायिकादयः । प्रायुत्पत्तेः सर्वापि
कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति सांख्या वेदान्तिनश्च प्रतिपे-
दिरे तयोरवान्तरभेदः सतो विवर्त इति वेदान्तिनः परि-
शामः इति सांख्याः । तदेतत् सांख्य० कौ० । प्रदर्शितं
यथा केचिदाह्वरसतः "सज्जायत इति, एकस्य सतो
विवर्तः कार्यजातं न वस्तु सदित्यपरे । अन्ये तु सतोः
ऽसज्जायतइति । सतः सज्जायते इति दृष्टाः । तत्र पूर्व-
स्मिन् कक्षत्रये प्रधानं न सिध्यति । सुखदुःखमोहभेदव-
त्स्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकत्वं हि जगत्कारणस्य प्रधा-
नत्वं सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वम् । यदि पुनरसतः सज्जायते
असन्निरूपाख्यं कारणं कथं सुखादिरूपशब्दाद्यात्मकं स्यात्
सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः । अथैकस्य सतो विवर्तः
शब्दादिप्रपञ्चस्थापि सतः सज्जायत इति न स्यात् ।
नचाहयस्य प्रपञ्चात्मकत्वमपि त्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मक-
तया प्रतीतिर्भूत एव । येषामपि कण्ठमच्छास्त्रचरणा-
दीनां सतएव कारणादसतो जन्म तेषामपि सदसतोरेकत्वा-
नुपपत्तेर्न कार्यात्मकं कारणमिति न प्रधानसिद्धिः । अतः
प्रधानसिद्धार्थं प्रथमं तावत्कार्यं प्रतिजानीते" कौ० ।
"असदकरणादुपादानयद्दृष्टात्त्वसम्भवाभावात् । यतोस्य
शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्" का० "सत्कार्यं कारण-
व्यापारात् प्रागपीति शेषः । तथा च न विज्ञसाधनं नैया-
यिकनयैरुद्गावनीयम् । यद्यपि वीजवृत्तिरुद्गादिप्रध्वंसा-
नन्तरमङ्गुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि न प्रध्वंसस्य
कारणत्वमपि तु भावस्यैव वीजाद्यवयवस्य । अभावात्तु
भावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्र सुलभत्वात्त्वर्पितं सर्वकार्योत्पाद-

प्रसङ्ग इत्यादि न्यायवाचिकतात्पर्यटीकायामभिहितस-
 काभिः । प्रपञ्चप्रत्ययज्ञासति बाधके न शक्योभिधेयति
 वक्तुमिति कथमन्नाक्षरप्रथमतमवशिष्यते । तत्रेदं प्रति-
 ज्ञातं सत्कार्यमिति । अत्र हेतुमाह असदकारणात् ।
 असत्कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं केनापि
 कर्तुं शक्यं न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि शक्यं पीतं
 कर्तुम् । सदसत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत् तथाप्यसति
 धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव तथा च
 नासत्त्वं असम्बन्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वेन कथमसत् घटः ।
 तस्मात्कारणव्यापाराद्बुद्धिर्भव ततः प्रागपि सदेव कार्य-
 मिति । कारणाज्ञास्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते । सत-
 त्त्वाभिव्यक्तिरूपज्ञा । यथा पोडनेन तिलेषु तैलस्य, अव-
 घातेन धान्येषु तण्डुलानां, दोहनेन सौरभेयोषु प्रयसः ।
 असतः करणे तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति । न खल्वभिव्य-
 क्तमानं चोत्पद्यमानं वा किञ्चिदसदृष्टम् । इतश्च कार-
 णव्यापारात् प्राक् सदेव कार्यमित्याह उपादानप्रह-
 णात् उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्येषु
 सम्बन्धः उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत् ।
 एतदुक्तं भवति कार्येषु सम्बन्धं कारणं कार्यस्य जनकं
 सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सदिति ।
 स्यादेतत् असम्बन्धमेव कारणैः कस्मात् कार्यं न जन्यते ?
 तथा चासदेवोत्पत्त्येऽत आह सर्वसम्भवाभावात् । अस-
 म्बन्धस्य जन्यत्वे असम्बन्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्यजातं
 सर्वस्माद्भवेत् नचैतदस्ति तस्मान्नासम्बन्धमसम्बन्धेन
 जन्यते अपि तु सम्बन्धं सम्बन्धेन जन्यते इति । यथाहःसाङ्ग-
 वद्धाः “असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
 असम्बन्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति” । स्यादे-
 तत् असम्बन्धमपि तदेव तत् करोति यत्र यत्कारणं शक्तं
 शक्तिश्च कार्यदर्शनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति अत आह
 शक्तस्य शक्यकरणात् । सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया सर्वत्र
 वा स्याच्छक्ये वा । सर्वत्र चेतदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेतु-
 कथमसति शक्ये तदिति वक्तव्यम् । शक्तिभेद एव स ता-
 दृशो यतः किञ्चिदेव कार्यं जनयेत् सर्वमिति चेत् हन्त
 भोः शक्तिविशेषः कार्यसम्बन्धो वा स्यादसम्बन्धो वा,
 सम्बन्धत्वे नासता सम्बन्ध इति सत् कार्यम् । असम्बन्धत्वे
 सैवाव्यवस्थेति सुष्ठूक्तं शक्तस्य शक्यकरणादिति ।
 इतश्च सत्कार्यमित्याह कारणभावाच्च कार्यस्य कार-
 णात्मकत्वात् न हि कारणाद्भिन्नं कार्यं कारणस्य स-

दिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवेत्’ सा० कौ० ।
 उत्पत्तेश्च यथा विभावरूपता तथाविभावं शब्दे ८३०
 उक्तम् ।

व्याख्यातं चैदस्माभिस्तृतीकायां यथा असतः—सत्त्वेन
 वक्तुं शक्यात् निरुपाख्यात् अभावात् सत्-भावरूपं वस्तु,
 जायते जाततया अव्यवस्थिते तथा हि अङ्कुरादिकं वी-
 जनाशानन्तरमेव, दध्यादि दुग्धनाशानन्तरमेव, उत्पद्यमानं
 दृश्यते अतोऽनुमीयते कार्यं भावा अभावकारणकाः कार्य-
 त्वात् वीजनाशोत्तरजाताङ्कुरादिवत् । यत्रापि च तन्ना-
 दिषु पटकारणेषु स्वरूपेण नाशो न दृश्यते तत्राप्यनुमानेनैव
 तज्ज्ञानं जननीयम् । युक्तं चैतत् उत्पत्ते पटे यदि
 तन्त्रो न नष्टास्तदा तन्वदमे इति व्यवहारविषयताभाप-
 येरन् न च तथा, अतस्तत्र तन्व्यवहाराभावात् पटरू-
 पेषु व्यवहाराच्च तन्त्रो नष्टा इत्यनुमातव्यम् । न च कार-
 णनाशे दग्धतन्त्रेषु पटदाहवत् पटनाशापत्तिरित्याशङ्क्यम्,
 तन्नूनां पटकारणत्वस्याद्यापि अस्तित्वात्, ये हि भाव-
 कारणका इति वदेयुस्तान् प्रत्येवैतद्दूषणमवतरत् न भा-
 वकारणतावादिनं प्रतीति सुस्थितमभावकारणत्वादिबौद्धा-
 दिमतम् । सतः त्वैकालिकसाधरहितत्वात् कूटस्थवदपरि-
 ष्यामिनः विवर्तः स्वाज्ञानकल्पितः स्वज्ञाननिवर्त्यः परि-
 ष्यामिविलक्षणः अन्यथाभावापत्तिः उपचारात् तथा उत्-
 पद्यमानं कार्यजातमपि विवर्तः न वस्तु सदिति वस्तुतः
 पारमार्थिकेन सत्त्वेन नान्वितं किन्तु व्यवहारयोग्यस-
 त्तयान्वितम् । तथा हि शुक्तिकादौ रजतादिज्ञानं सर्वा-
 नुभवसिद्धं तच्च प्रत्यक्षमेव रजतं साक्षात्करोमीत्याद्यनुभ-
 वात् प्रत्यक्षे च विषयेन्द्रियसन्निकषेण कारणत्वात् देशा-
 न्तरस्थितरजतस्य च चक्षुरसन्निकषतया न प्रत्यक्षविषयता ।
 न च पूर्वज्ञातस्य रजतस्य ज्ञानेन उपनीतस्य शुक्तिकायां
 भ्रम इति वाच्यम् ज्ञानोपनीतस्य ज्ञानस्वीकारे साक्षा-
 त्कारानुभवाप्रलापापत्तेः । अतएव न पूर्वानुभूतरजतरक्षर-
 णमात्रमनुभवविरोधात् । अतोऽपत्या तत्र शुक्तिकायामस-
 द्रजतस्युत्पद्यते इत्येव कल्पनीयम् । तदुत्पत्तौ च शुक्तिका-
 दिविषयकमज्ञानं कारणं रजतविषयसंस्कारश्च तत्रह-
 कारितया कल्पनीयः । तदेव अध्वस्तत्वम् यदुत्पन्नस्य
 तस्यासतो रजतस्य शुक्तिकातादात्म्येन तत्प्रत्यक्षविषयता ।
 तत्रोत्पत्तेऽपि रजते शुक्तिकाया मनामपि व्यावहारिक-
 सत्त्वस्य व्याघातो न भवतीति यथा, एवं कूटस्थे अपरि-
 ष्यामिनि आत्मनि स्वाज्ञानेवावृते विद्यदादिकाध्यस्तु-

तुपद्यते तत्र च तदज्ञानं हेतुः तत्संस्कारश्च सहकारोति
 तथा च विवादाध्यासिता घटादयः सति अध्यस्तास्तज्-
 ज्ञाननाशयत्वे सति सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् शुक्तिता-
 दात्म्येन प्रतीयमानशुक्तिज्ञाननाशरजतबदित्यनुमानात्
 अध्यस्तत्वं घटादीनां सिद्धम् । अध्यस्तत्वं च साक्षात्कारि-
 प्रत्यक्षविषयत्वं प्रागुक्तं तच्च तस्यासतोऽप्यनुत्पत्तौ प्रत्यक्ष-
 विषयता न स्यादिति अध्यस्तत्वरक्षायै तस्मिन्नुत्पत्तिरप्यङ्गी-
 कार्या । ज्ञाननाशयत्वं च तेषां मिथ्यात्वात् शुक्तिज्ञानना-
 श्यासद्वजतवदित्यनुमातव्यमित्यास्तां विस्तरेण इति वेदान्ति-
 मतम् । सतो भावात् विद्यमानादेवेत्यर्थः । असत् उत्पत्तेः,
 कारणव्यापाराद्वा पूर्वमविद्यमानं, कारणव्यापारादुत्तरन्तु
 जायते सद्भवतीति काणादनैयायिकादयः । सतः सत्त्वा-
 श्रयात् भावादेव सत्, कारणव्यापारात् प्रागपि, कारणा-
 वस्थारूपरूपरूपेण विद्यमानं जायते कारणव्यापारात्तु-
 अभिव्यज्यते व्यवहारयोग्यतासापाद्यते इति यावदिति वृद्धाः
 साङ्गुदायः । एवमुत्पत्तिविषये चतुर्षु पक्षेषु स्थितेषु
 आद्यपक्षत्वे अनुमित्तकार्यात्मकारणरूपप्रधानासिद्धिं
 क्रमशः प्रदर्शयितुं क्रमप्राप्तं बौद्धपक्षमाह यदि पुनरि-
 त्वादि । निरुपाख्यमनिर्वचनीयमिदन्वया वक्तुमशक्यमि-
 ति यावत् सति हि लक्षणे वस्तु तल्लक्षणवत्त्वेन वक्तुं
 शक्यम् अभावस्य च लक्षणभावात् कथङ्कारं वक्तव्यता ।
 यद्यपि भावभिन्नत्वं, सत्त्वेन प्रतिलेखनहेत्वम्, असत्त्वेन
 प्रतीत्यहेत्वं वा तल्लक्षणं कैश्चिदुच्यते तानि च सर्वान्यपि
 अभावज्ञानसापेक्षतया दुर्ज्ञेयत्वादन्योन्याश्रयदोषप्रस्तत्वा-
 द्वाल्लक्षणात्वेव । सुखदुःखभोजात्मककार्यदर्शनात् कार-
 णस्यापि तथाभूतात्मकत्वमनुमित्तं तच्च भावस्यैव कार-
 णतापक्षे सेत्स्यति नाभावस्य भावाभावयोस्तादात्म्यानुप-
 पत्तेरिति भावः । विवर्त्तवादे च काश्चिज्जातस्याध्यासेन
 तादात्म्यभावेऽपि वस्तुतोऽसत्त्वेन सदसतोस्तादात्म्या-
 नुपपत्त्या पूर्ववद्भानुमित्तप्रधानसिद्धिरित्याह अथैकक्षे-
 त्यादि । सतोऽसज्जायते इति पक्षेऽपि सदसतोस्तादा-
 त्म्यानुपपत्त्यैव न प्रधानसिद्धिरित्याह सदसतोरेकत्वे-
 इत्यादि । एवमाद्यपक्षत्रिके प्रधानासिद्धिसिद्ध्याय सत्कार-
 यपक्षे तत् साधयितुं सत्कार्यपक्षसमर्थनाय कारिकाभवता-
 रवति सत्कार्यं प्रतिजानीते इत्यादि । कार्यं सत् कार-
 णव्यापारात् प्रागपि विद्यमानमित्यर्थः तेन कारणव्या-
 पारोत्तरं सत्त्वस्य नैयायिकादिवादिषु सिद्धत्वेन न सिद्ध-
 साधनमिति दर्शयितुं विशिनष्टि कारणव्यापारादित्यादि ।

चतसृषु वादिविप्रतिपत्तिषु दर्शितासु असत्कार्यपक्षनिरा-
 करणेऽपि इतरयोः पक्षयोरनिराकरणात् तत्पक्षयोः
 प्रधानासिद्धिरित्याशङ्क्य भूले तन्निराकरणभावेऽपि अयुक्त-
 त्वादेव तयोः पक्षयोर्न ग्राह्यतेति कथयितुमादौ बौद्धपक्षं
 दूषयितुमुत्थापयति यद्यपीत्यादि । दूषयति तथापी-
 त्यादि । अयमाशयः सम्बद्धं सम्बन्धिनमेव जनयतीति
 नियमेन कार्यकारणयोः सम्बन्धोऽपेक्षितः वीजनाशाङ्क-
 रयोश्च केनापि सम्बन्धेन न सम्बन्धिता घटते येन तयोः
 कार्यकारणभावः स्यात् । असम्बद्धस्य कार्यजनकत्वे सर्व-
 स्यात् सर्वकार्योत्पत्तिरित्यव्यवस्था स्यात् । न च वीजेषे-
 वाङ्कुरप्रागभावः न तन्तुष्वित्यत्र स्वभाव एव शरणं तथा
 च अङ्कुरप्रागभाव एव नियामकोभविष्यतीति वाच्यम्
 प्रागभावस्य सूक्ष्मावस्थातिरिक्तत्वे अङ्कुरतत्प्रागभावयोश्च
 विभिन्नकालिकतया केनापि सम्बन्धेन सम्बन्धित्वाभावेन
 नियामकत्वाभावात् असम्बद्धस्य नियामकत्वे पूर्वदोषता-
 दवस्थ्यात् । न च प्रतियोगितासम्बन्धेन तयोः सम्बन्धि-
 तेति वाच्यम् अभावसम्बन्धिताया एव प्रतियोगितापदार्थ-
 तया तस्या अप्यसत्पक्षेऽसिद्धत्वात् न च वीजस्य नाशात्
 कथं तस्य अङ्कुरकारणत्वमिति, तस्य नाशेऽपि तदवयवस्था-
 नाशात् तस्यैव कारणत्वं वाच्यमिति सर्वं सुस्थम् । विव-
 र्त्तवादे च यद्यपि तदनन्त्यत्वमारम्भणशब्दादित्य इति शा०२,
 १,१४सूत्रेण कार्यकारणयोरभिन्नत्वमेव स्वीकृतं तथापि
 घटपटादिज्ञानानामध्यस्तविषयकतया विषयाणां मिथ्यात्वं
 तैरङ्गीक्रियते तथा हि विवादाध्यासितानि घटादिज्ञा-
 नानि अध्यस्तविषयकाणि सत्याविषयकज्ञानत्वात् शुक्ति-
 कार्यां रजतज्ञानवदित्यनुमानेन घटादिज्ञानानामध्यस्त-
 विषयकत्वे सिद्धे अध्यस्तस्य च ज्ञाननाशयतया मिथ्या-
 त्वमित्यसत्त्वमेव तथा च सदसदोस्तादात्म्यानुपपत्तिदो-
 षेण नैतत्पक्षान्श्रयणम् । किञ्च मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्त्यत्वं
 तच्च नेदं रजतमिति बाधुङ्गुया यथा रजतस्य मिथ्यात्वं
 प्रसिद्धमेवं घटादिमिथ्यात्वसाधकस्य बाधस्यादर्शनाद् तस्य
 मिथ्यात्वमेवञ्च हेत्वसिद्धेः कथं घटादिज्ञानादाध्यस्तवि-
 षयकत्वसिद्धिः । एतदर्थमेव असति बाधक इत्युक्तम् ।
 तथा च शुक्तिरजतबाधकवदत्र बाधकाभावाद् तस्य मि-
 थ्यात्वम् । न चाद्वैतश्रुतिरेव बाधिका, तस्याः अन्यार्थ-
 परतया द्वैताभावनिषेधपरत्वाभावात् अतएव “नाद्वैतश्रु-
 रिविरोधो जातिपरत्वात्” इत्यनेन साङ्गुसूत्रेण श्रुतेः
 समानजातीयनञ्जीवपरत्वं समर्थितम् । एवं पक्षद्वय-

मयुक्तिवत्या निरस्य दृढयुक्तकस्य काणादादिपत्रस्य नि-
रसनीयतयाऽवशेषतां दर्शयति कणभजेत्यादि कणमन्नकणं
भक्षयतीति कणभजः कणादः । अक्षं चक्षुरण्ये यस्येति
अक्षचरणो गौतमस्तदनुसारिमतमिथः

ननु भावस्य सत्त्वमसत्त्वं च कादाचित्को धर्मो न तु स्वा-
भाविकः तथा च उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वं परतस्तु सत्त्वम्
यथा घटे पाकात् पूर्वं श्यामता, पाकोत्तरं रक्तता, तद्वत्
कालविशेषे धर्मविशेषो भविष्यतीति असत्कार्यपक्षेऽपि
न काचित् क्षतिरिति शङ्कते सदसत्त्वे इति । परिहरति
तथाप्यसतीति । असत्त्वस्य भावधर्मत्वे
उत्पत्तेः प्रागपि तस्य धर्मिणः सत्त्वं स्वीकर्तव्यं तथा
हि धर्मसत्त्वं धर्मिसत्त्वं विनानुपपद्यमानं धर्मिसत्त्वमपि
तदाक्षिपति तथा चापादकेन असत्त्वरूपधर्मसत्त्वेन आपा-
द्यस्य धर्मिसत्त्वस्य सिद्धिः इति । सत्त्वं कार्यसत्त्वं तदस्य
उत्पत्तेः प्रागपि स्थितमिति न तदानीं धर्मिसत्त्वासि-
द्धिरित्याह तथा च नासत्त्वमिति असत्त्वधर्मिणस्तदानी-
मपि सिद्धत्वात् धर्मिसत्त्वमित्यर्थः । तदेवोपपादयति
असम्बन्धेनेत्यादि । असम्बन्धेन धर्मिणा सहेति शेषः
असत्त्वेनेत्यास्यान्वयः । अतदात्मना अतस्वरूपेण वा
असत्त्वेन कथमसत्त्वं स्यात् असत्त्वाश्रयः स्यादित्यर्थः
धर्मिणा सह सम्बन्धेनैव धर्मिण तदाश्रयत्वनियमात्
असम्बन्धस्य च तादात्म्येनैव तथात्वनियमाच्च प्रकृते अस-
त्त्वस्य घटेन सह सम्बन्धाभावात् तत्तादात्म्याभावाच्च न
तदाश्रयत्वमिति भावः । सत्कार्यपक्षमुपसंहरति तस्मा-
दिति । तैलस्य, तण्डुलानां, पयसश्चाभिव्यक्तिरित्यत्वा-
लुक्छाऽन्वयः । असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वे स-
त्त्वसङ्गमिः सत्त्वाश्रयैः कारणैः सह सम्बन्धो नास्ति ।
असम्बन्धस्य चोत्पत्तौ प्रागुक्ता अव्यवस्थितिः सर्वस्मात्
सर्वोत्पत्तिरित्येवं रूपा अव्यवस्था । प्रथमं तत्पदं द्वि-
तीयान्तं कार्यपरम्, द्वितीयं तु कारणपरं प्रथमान्तम् ।
कार्यानुकूला कारणनिष्ठैव शक्तिः कार्यजनननियामिके-
त्यवस्येयम् तथा च कार्यस्यासत्त्वे कथं तदनुकूलत्वं तस्याः
स्यादिति समर्थयितुं शक्नोरितरनिष्ठत्वं विकल्प्य दूषयति
सा शक्तिरिति ।

यथा च असतो न सदुत्पत्तिः सतश्चाभिव्यक्तिस्तथा
छा० उ० भाष्ययोः समर्थितं यथा “सदेव सौम्येदमप्य
आसीदेकमेवाऽद्वितीयम् । तद्वैक आङ्गरसदेवेदमप्य
आसीदेकमेवाऽद्वितीयं तस्मादसतःसञ्जायते । कुतस्तु खलु

सौम्येवं स्यादिति ? होवाच कथमसतः सञ्जाये-
तेति ? । सत्त्वेव सौम्येदमप्य आसीत् एकमेवा-
द्वितीयम् । तदैवत ब्रह्म स्यां प्रजायेयेति” छा० उ० “सदेव
सदित्यस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतम् । एकं
निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः ।
एवमद्वैतस्य धारणार्थः । किन्दवप्रियते ? इत्याह । इदं
जगन्नामरूपक्रियावह्निकतसुपलभ्यते यत्तत्त्वेवासीदित्यासी-
च्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते अग्ने
जगतः प्रागुत्पत्तेः । किं नेदानीमिदं सद् येनाप्यआसी
दिति विशेष्यते, न, कथं तर्हि विशेषणम् ? इदानीमपीदं
सदेव किन्तु नामरूपविशेषणवर्तदंशद्वयविविधं चैती-
दञ्च भवति । प्रागुत्पत्तेस्तन्मे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्र-
गम्यमेवेति सदेवेदमप्य आसीदित्यवधार्यते । न हि
प्रागुत्पत्तेर्नामवद् रूपवद्दमित्यहीतं शक्यं वस्तु सु-
षुप्तकाल इव । यथा सुषुप्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवग-
च्छति सुषुप्ते सन्नात्ममेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्-
पत्तेरित्यभिप्रायः । यद्येदमुच्यते लोके पूर्वाह्णे घटा-
दिसिद्धत्वात् कुलात्तेन सत्त्वपिण्डं प्रसारितसुपलभ्य
यामान्तरं गत्वा प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्य-
नेकभेदभिन्नं कार्यसुपलभ्य सदेवेदं घटशरावादि केवलं
पूर्वाह्णे आसीदिति, तद्येहोच्यते सदेवेदमप्य आसीदिति ।
एकमेवेति । स्वकार्यं पतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते ।
अद्वितीयमिति । सद्भूतिरेकेण सदेवो यथाऽन्यद्दृष्टाया-
कारेण परिष्कमयितुकुलात्तादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा
सद्भूतिरेकेण सतः सत्कारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राग्
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं
विद्यत इत्यद्वितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्त्वामा-
नाधिकरणत्वं सर्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्द-
बुद्ध्यानुत्पत्तेः । सद्भूत्यं सन् गुणः सत् कर्मेत्यादिदर्श-
नात्, सत्त्वमेवं स्यादितानीम्, प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं
सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्य-
स्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्-
पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्द्वैशेषिकपरिकल्पितत्वात् सतोऽन्य-
त्कारणमिदं सदुच्यते सदादिदृष्टान्तेभ्यः । तत् तत्र हैत-
विन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आङ्गर्वस्तु
निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवा-
येऽद्वितीयमासीदिति । सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्ते-
स्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न तु सत्प्रतिद्वन्द्विवस्त्वन्तर-

मिच्छन्ति । यथा सञ्जासदिति गृह्यमाणं यथाभूतं तद्वि-
रीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः । ननु सद्भावमात्रं
प्रागुत्पत्तेरिदं भिन्नं वैनाशिकैः कथं प्रागुत्पत्ते-
रिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कालसम्बन्धः सङ्घा-
सम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः । वाढम् । न युक्तं तेषां
भावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम् । असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽ-
प्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुपपत्तेः । इदानीम-
भ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति न प्रागुत्पत्तेः
सद्भावस्य प्रामाण्याभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्प-
नानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्वाकृते शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवा-
द्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौ चेदं
वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् नैष दोषः सङ्घ-
हर्षानिष्टत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य । सदित्यं तावच्छब्दः सदा-
कृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च समानाधिक-
रणौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः
सद्वाक्यमेवावलम्ब्य सद्वाक्यार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवा-
द्वितीयमिदमासीदित्येवंलक्षणां ततः सद्वाक्यार्थान्निर-
स्यति । अत्राहृद इवात्रालम्बनोऽर्थं तदभिसुखविष-
यान्निरस्यति तद्वत् । न तु पुनः सद्भावमेवाभिषेत्तेऽतः
गुरुषु विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं परमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं
प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विपरीतग्रहणं ततो निवर्त्त-
यितुं शक्यत इत्यर्थवन्ताऽसदादिवाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामा-
ण्याच्च सिद्धमित्यदोषः । तस्मादसतः सर्वभावरूपात्म-
द्विद्यमानमजायत ससत्पन्नम् । अडभावच्छान्दसः ।
तदेतद्विपरीतग्रहणं सद्वावैनाशिकपन्नं दर्शयित्वा प्रतिषेध-
ति । कुतस्तु ? प्रमाण्यात् खलु हे सौम्य ! एवं स्यादसतः
सञ्जायते इत्येवं कुतो भवेत् न कुतश्चित्प्रमाणादेवं सम्भवती-
त्यर्थः । यदपि वीजोपमहोऽङ्कुरो जायमानो दृष्टोऽभा-
वादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषाम् । कथं ? ये तावद्वीजा-
वयवा वीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्त्तन् एव न
तेषामुपमहोऽङ्कुरजन्तवः । यत्पुनर्वीजाकारसंस्थानं तद्वी-
जावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यद-
ङ्कुरजन्मन्युपमद्येताथ तदस्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं
तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवत्स्याभ्युपगतं वीज-
संस्थानरूपसुपमद्यत इति चेत् । केयं संवत्सिर्नाम किम-
वावभाव उत भाव इति । यद्यभावो दृष्टान्ताभावः । अथ
भावश्चापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः वीजावयवयो-
रङ्कुरोत्पत्तेः । अवयवा अव्युपमद्यन्त इति चेत् ।

न तदवयवेषु ह्यत्यात् । यथा वैनाशिकानां वीज-
संस्थानरूपोऽवयवी नास्ति । तथावयवा अपीति तेषा-
मभ्युपमहोत्पत्तिः । वीजावयवानामभि स्तद्वावयवा-
स्तदवयवानामभ्यन्ते स्तद्वावयवा इत्येवं प्रसङ्गस्याऽ-
नुवृत्तेः सर्वलोपमहोत्पत्तिः । सङ्घुद्गुत्पत्तेः सत्त्वा-
निवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सत एव सदुत्पत्तिः सेत्पत्तिः ।
न त्वसद्वादिनां दृष्टान्तोऽस्त्वसतः सदुत्पत्तौः । मृत्-
पिण्डादुत्पत्तिर्दृश्यते सद्वादिनां, तद्भावे च भावात्तद-
भावे चाभावात् । यद्यभावादेव घट उत पद्ये त घटाधिना
मृत् पिण्डो नोपादोयेत । अभावशब्दबुद्ध्युत्पत्तिश्च घटादौ
प्रसज्येत न त्वेतदस्यतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्या-
ङ्गमृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारण-
स्यते न तु परमार्थत एव ऋदुघटो वास्तीति तदपि
ऋदुबुद्धिर्विद्यमाना विद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति
नासतः सदुत्पत्तिः । मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तनैमित्तकतया-
नन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत्, न
बुद्धीनां नैरन्तर्यं गम्यमाने वैनाशिकानां बहिर्दृष्टान्तस्या-
भावात् । अतः कुतस्तु खलु सौम्यैव स्यादिति होवाच
कथं केन प्रकारेणासतः सञ्जायेतेति ? असतः सदुत्पत्तौ
न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसद्वा-
दिपक्षसन्नाथोपसंहरति सत्त्वेव सौम्येदमप्य आसीदिति
स्वपक्षसिद्धिः । ननु सद्वादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति
नैव दृष्टान्तो ऽस्ति । घटादुत्पत्तान्तरोत्पत्त्यदर्शनात् ।
सत्यमेवं न सतः सदन्तरसत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्था-
नान्तरेणावतिष्ठते । यथा सर्पः कुण्डली भवति । यथा
च मृत्सूक्ष्मं पिण्डघटकपालादिप्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्व-
प्रकारावस्यं कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते । ननु न
श्रुतं त्वा सदेवेत्यवधारणमिदं शब्दवाच्यस्य कार्यस्य । प्राप्तं
तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवासीद्वेदं शब्दवाच्यमिदानीमिदं जात-
मिति, न सत एवेदं शब्दबुद्धिविषयतयावस्थानात् यथा ऋदेव
पिण्डघटादिशब्दबुद्धिविषयेत्वे नावतिष्ठते तद्वत् । ननु यथा
ऋद्वस्त्वेवं पिण्डघटाद्यापि तद्वत्सद्बुद्धेरन्यबुद्धिविषयत्वात्कार्य-
स्य सतोऽन्यवस्त्वनरं स्यात्कार्यजातं यथाऽश्वाद् गौः,
न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि ऋत्त्वाव्यभिचा-
रात् । यद्यपि घटः पिण्डे व्यभिचरति पिण्डश्च घटं
तथापि पिण्डघटौ ऋत्त्वं न व्यभिचरतस्तस्मान्मृत्त्वात्
पिण्डघटौ व्यभिचरत्त्वं गौरश्चो वा गाम्, तस्मान्मृदादि
संस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्त्वं संस्थानमात्रमिदं सर्व-

मिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति वाचारम्भणमात्-
त्वादिकारसंस्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सत् “निष्कलं
निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्” “दिव्यो ह्यमूर्तः
पुरुषः स बाह्यग्राह्यन्तरो ह्यज” इत्यादिश्रुतिभ्यो, निरवय-
वस्य सतः कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते । नैष दोषो रज्जा-
द्यत्रयवेभ्यः सर्पादिंसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवय-
वे यो विकारसंस्थानोपपत्तेः । “वाचारम्भणं विकारो नाम-
धेयं ऋत्तिकेत्येव सत्यम्” “एवं सदेव सत्यमिति” श्रुतेः ।
एकमेवाद्वितीयं परमाद्यत इदं बुद्धिकालेऽपि तत्सत् ऐतन्तेषां
दर्शनं कृतवान् । अतश्च न प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं
जगत्कारणम् प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदन्तु
सञ्चेतनमोक्षितत्वात्कल्पयन्नेतत्त्वाद् बद्ध प्रभूतं स्यां भवेयं
प्रजायेय प्रकथेषोत्पद्येय । यथा ऋद् घटाद्या-
कारेण यथा वा रज्जादि सर्पाद्याकारेण बुद्धि-
कल्पितेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्दृश्यते रज्जुरिव
सर्पाद्याकारेण, न, सत एव इतभेदानान्यथाऽऽह्यमाय-
त्वान्नासत्त्वं कस्यचित्क्वचिदिति ब्रूमः । यथा सतोऽन्य-
दस्वन्नरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसान्त्रो-
द्धमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित्-
क्वचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते
सदेव तु सर्वं मभिधानमभिधीयते च यदन्वबुद्ध्या यथा
रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा, वा पिण्ड-
घटादिर्भूदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिष्वन्वेनाभिधीयते लोके ।
रज्जुविवेकदर्शनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्त्तते यथा च
ऋदुविवेकदर्शनां घटादिष्वन्वबुद्धी तद्वत्त्वविवेकदर्शनामन्य-
विकारष्वन्वबुद्धी निवर्त्तते । “यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य म-
नसा सहेति” “अनिरुक्तेऽनिबन्धन” इत्यादिश्रुतिभ्यः” भा०
वृ०७० भाष्ये अभावादिकारश्चादनिराकरणेन उत्-
पत्तेः प्रागपि सत्कार्यं कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति
स्थिरीकृतम् यथा । “नैवेह किञ्चनाप आसीत् ऋत्यु-
नैवेदमाद्यतमासीत् वृ०७० । “नैवेह किञ्चनाप आसीत् ।
इह संसारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रविभक्त वि-
शेषं नैवासीत् न बभूव । प्रागुत्पत्तेर्भन आदेः किं शून्य-
मेव स्यात्, नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः न, कार्यं कारणं वासी-
दुत्पत्तेः । उत्पद्यते हि घटः । अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य
नास्तित्वम् नतु कारणस्य नास्तित्वं ऋत्पिण्डादि-
दर्शनात् । यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तित्वात् । अस्तु कार्यं स्य,
नतु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् न प्रागुत्पत्तेः सर्वा-

नुपलभ्यतात्, अतुपलब्धिचेदभावो हेतुः सर्वस्य जगतः
प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं चोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवा-
भावोऽस्तु, न ऋत्युनैवेदमाद्यतमासीदिति श्रुतेः ।
यदि हि किञ्चिदपि नासीत् येनाविद्यते यज्ञाविद्यते
तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमाद्यतमिति । न हि भवति मग-
नकुसुमच्छन्नो बन्ध्याश्रुत इति । ब्रुवति च ऋत्युनैवेदमा-
द्यतमासीदिति । तस्माद्येनाद्यतं कारणेन यज्ञाद्यतं कार्यं
प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यत्वात् अनुमेय-
त्वाच्च । अतुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यं कारणयो-
स्तित्वम् कार्यं स्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्ति-
दर्शनात् असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः
कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्वत् । घटा-
दिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पाण्डादिकं घटाद्या-
द्युत्पत्तेरिति चेन्न मृदादेः, कारणत्वात्, मृत्सुवर्षादि
हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिण्डाद्याकारविशेषः
तदभावे तदभावात् । असत्यापि पिण्डाकारविशेषे ऋत्सुव-
र्षादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते ।
तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम् । अ-
सति तु ऋत्युवर्षादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति
ऋत्सुवर्षादिद्रव्यमेव कारणं नतु पिण्डाकारविशेषः ।
सर्वं हि कारणं कार्यरुत्पादयत् पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य
तिरोधानं कुर्वत् कार्यान्तररुत्पादयति । एकस्मिन्
कारणे युगपदनेककार्यं विरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे
कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात् पिण्डाद्युपमर्दे
कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः । प्रागुत्पत्तेः कारणसत्त्वे पि-
ण्डादिव्यतिरेकेण ऋदादेरसत्त्वादयुक्तरिति चेत् पिण्डादि-
पूर्वकार्योपमर्दे ऋदादिकारणं नोपलभ्यते । घटादिका-
र्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण
ऋदादिकारणस्यानुपलभ्यमर्दादिति चेत् न ऋदादिकारणानां
घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्त्यावस्यत्तिदर्शनात् । साद-
ृशादन्वयदर्शनं कारणानुत्पत्तेरिति चेन्न पिण्डादि-
गतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभा-
सात्सादृशादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमान-
योर्विरुद्धा व्यभिचारिता प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य
सर्वत्रैवावाशासप्रसङ्गात् । यदि च क्षणिकं सर्वं, तदे-
वेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरपि अन्यतद्बुद्धिप्रेक्षत्वे
तस्या अप्यन्वबुद्धिप्रेक्षत्वमित्यनास्थायां तत्त्वदृग्मिदमित्यस्या
अपि बुद्धिमृषात्वात् सर्वत्वानाश्वासतेव । तदिदम्बुद्धेरपि

कर्तृभावे सम्बन्धानुपपत्तिः । सादृश्यात्सम्बन्ध इति चेन्न । तदिदम्बुद्धेरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरे-तरविषये सादृश्यपद्व्यानुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्वुद्धिरिति चेन्न । तदिदम्बुद्धेरपि सादृश्यबुद्धिदसद्वि-षयत्वप्रसङ्गात् । असद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेन्न बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदर्थस्त्विति चेन्न । सर्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यानुपपत्तेः । तस्मादसदेतत् सादृश्यात्तत्तद्वुद्धिरित्यतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कार-णसङ्गावः । कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सङ्गावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः कथम् ? अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येत्यभिव्यक्तिः साक्षाद्द्विज्ञानालम्बनत्व-प्राप्तिः । यद्वि लोके प्रादुर्गतं तम आदिना घटादि वस्तु तत् आलोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्तुवत् प्राक्सङ्गावं न व्यभिरचति । तथेदमपि जगत् प्रागु-त्पत्तेरित्यवगच्छामः । न हि अविद्यमानो घट उदिते ऽप्यादित्य उपलभ्यते । ननु तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्य-तैवेति चेत् । न हि तव घटादिकार्यं कदाचिदस्यविद्य-मानमित्युदितेऽप्यादित्य उपलभ्येतैव । मृतपिण्डेऽसन्निति तम आद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् न द्विवि-धत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं कृदा-देरभिव्यक्तस्य तमःकुच्छादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तोभृदाद्यव-यवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम् । तस्मात् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्यादृष्टत्वात्तदनुप-लब्धिः । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्त्वभिव्यक्तिरि-भावयोर्द्विविधत्वापेक्षः । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्ष-ण्याद्युक्तमिति चेत् तमःकुच्छादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यादृष्टत्वात्तदनुपलब्धिरित्युक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत् न क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादानावरणत्व-मिति चेत् न विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपप-त्तेः । आवरणाभाव एव यत्नः कर्तव्य इति चेत् पिण्डकपा-लावस्ययोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमादृष्टत्वात्तदनुपलभ्यत इति घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्नः कर्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति तस्मादशुक्तं विद्यमानस्यैवादृष्टत्वात्तदनुपलब्धिरिति चेत् न अनिय-मात् । न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्ति-

नियता तम आद्यादृष्टे घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रय-त्नदर्शनात् । सोऽपि तमोनाशयैवेति चेत् दीपाद्युत्-पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्कारणाय । तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते न हि घटे किञ्चिदाधीयत इति चेत् न प्रकाशवतो घटस्थोपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशेषो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे, न तथा प्राक् प्रदीपकरणात् । तस्मात् न तमस्तिरस्कारा-यैव प्रदीपकरणम् किन्तुहि प्रकाशवत्त्वाय । प्रकाश-शक्त्यैवोपलभ्यमानत्वात् । काचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् यथा कुच्छादिविनाशे । तस्मान्न नियमोऽस्ति अ-भिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाश एव यत्नः कार्य इति । निय-मार्थवत्त्वाच्च । कारणे वैमानं कार्यं कार्यान्तराणामाव-रणमित्यवोचाम । तत्र यदि पूर्वोभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रि-येत तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यम् जायेत । तेनाप्या-दृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थ-वान् । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् । अतीता-नागतप्रत्ययभेदाच्च । अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येत-योश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तम् । अनागतार्थिप्रदत्तेश्च । नह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिलोके दृष्टा । योगिनां चातोतानागतज्ञानस्य सत्यत्वात् असंशङ्गविषयदृष्ट ऐश्वर्यभविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न च प्रत्यक्षसुपचर्चयते । घटरुद्धावे ह्यनुमानमवोचाम विप्रतिषेधाच्च । यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं, प्रमाणेन निश्चितम् । येन च कालेन घटस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति प्रतिषिद्धमभिधीयते भविष्यद्घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः अयं घटो न वर्त्तत इति यद्वत् । अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्यते घटार्थं प्रदत्तेषु कुला-लादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्त्तमानास्तावत् कुला-लाद्यस्तथा घटो न वर्त्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेन्न विरुध्यते कस्मात् स्वेन हि भविष्यद्द्रूपेण घटो वर्त्तते । न हि पि-ण्डस्य वर्त्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तयो-र्भविष्यत्ता घटस्य । तस्मात् कुलालादिव्यापारवर्त्तमान-तायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्स्वभविष्यत्कार्यरूपं तत् प्रतिषिध्येत । तत्रप्रतिषेधे विरोधः स्यात् । नह्य तद्भवान् प्रतिषेधति । न च सर्वेषां

क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्त्वं वा । अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्थे तरेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः पटादिरेव न घटस्वरूपमेव । न च घटाभावः सन् पटोऽभावात्मकः किन्तुर्हि भावरूप एव घटस्य प्राक्प्रध्वंशालान्नाभावानामपि घटेन व्यपदिश्यमानत्वात् घटस्थे तरेतराभाववत् तथैव भावात्मकता अभावानाम् । एवञ्च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति । अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत् स्वरूपं तदेवोच्यते, घटस्थेति व्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत् । तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्वभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव । अथाद्योन्नरं घटादृष्टस्याभाव इति उक्तोत्तरमेतत् । किञ्चान्वयाद्युत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः द्विनित्वात् सम्बन्धस्य । अद्युतसिद्धानामदोष इति चेत् न भावाभावयोरद्युतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽद्युतसिद्धता वा स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा । तस्मात् सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम्' एतदभिप्रेत्य गीतायासुक्तम् 'नासतो विद्यते भावोनाभावो विद्यते सतः' इति अथ भूतोत्पत्तिप्रकारः काणादभाष्यन्यायकन्दल्योर्दर्शितो यथा "ततः प्रातः प्राणिनां भोगभूतये महेश्वरस्य सिद्धज्ञानान्नरं सर्वान्मगतदृष्टिलब्धादृष्टापेक्षेभ्यस्तत्संयोगेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगेभ्यो द्वाणुकादिप्रक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नोदोध्यमानस्तिष्ठति" भा० "यद्यपि तदाऽऽत्मनां प्राणसंबन्धोनास्ति तथापि प्राणिन इत्युक्तं योम्यत्वात् । तेषां भोगभूतये सुखदुःखानुभवोत्पत्तये महेश्वरस्य सिद्धज्ञानसर्जनेच्छा जायते तदनन्तरं सर्वेष्वाम्बु गतान्दृष्टानि दृष्टिं लभन्ते । यद्यपि युगपदुत्पद्यमानासंख्येयकार्योत्पत्तौ व्याप्रियमाणा दिगाद्विद्वन्नित्यत्वादेकैवेश्वरेच्छा क्रियाशक्तिरूपा तथाप्येषा तत्तत्कालविशेषसहकारिप्राप्तौ कदाचित् संहारार्था भवति कदाचित् सृष्ट्यर्था भवति यदा संहारार्था तदा तदनुरोधादृष्टादीनां दृष्टिनिरोध औदासीन्यलक्षणो जायते यदा त्वसौ सृष्ट्यर्था भवेत्तदा दृष्टिलभः स्वकार्यजननं प्रति व्यापारी भवति । दृष्टिलब्धायैस्तानि दृष्टिलब्धानि आहिताग्न्यादित्वात् निषायाः पूर्वनिपातोदन्तजात इति यथा । सर्वात्मगतानि दृष्टिलब्धानि अदृष्टानि तान्यपेक्षन्ते ये तत्संयोगात् आत्माणुसंयोगास्तेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मानुत्पद्यन्ते

पवनपरमाणवः समवायिकारणं लब्धदृष्टदृष्टवदात्माणुसंयोगोऽसमवायिकारणमदृष्टं निमित्तकारणमेव कर्मोत्पत्तौ तेषां पवनपरमाणूनां परस्परसंयोगा जायन्ते तत्संयोगेभ्यश्च द्वाणुकान्युत्पद्यन्ते तदनुत्पद्यमानो नमस्याकाशे अनेन क्रमेण महान् वायुः समुत्पद्यमानो नमस्याकाशे दोध्यमानः क्वचिदप्रतिहतत्वायद्देगातिशययुक्तस्तिष्ठति" क० । 'तदनन्तरं तस्मिन्नाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः योऽभूद्यमानः" भा० "प्रतिरोधकाभावात् सर्वत्र लुप्तमानस्तिष्ठति" क० । "ततस्तस्मिन्नेव पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो द्वाणुकादिक्रमेण समुत्पन्ना महापृथिवीस्थिरस्वभावा तिष्ठति । ततस्तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः समुत्पन्नो महान्स्तेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठति" भा० । 'तदनन्तरं सलिलनिधेरुत्पत्त्यनन्तरं तस्मिन्नेव जलनिधौ पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो महापृथिवी संहता स्थिरस्वभावाऽवतिष्ठते तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणुभ्यो द्वाणुकादिक्रमेणोत्पन्ना महान्स्तेजोराशिः केनचिदनभिभूतत्वाद्देदीप्यमानस्तिष्ठति यद्यपि पयःपावकयोः स्वाभाविकोविरोधोऽस्ति तथाप्यदृष्टवशादाधाराधेयभावोऽनुपपन्नः" क० । "एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिधानमात्वात्तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महदण्डमारभ्यते । तस्मिन्सुतुर्वदनकमलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहितसुत्पाद्य प्रजासर्गे नियुक्ते" भा० । "एवमनन्तरोक्तेन क्रमेणोत्पन्नेषु महाभूतेषु महेश्वरस्याभिधानमात्वात्कल्पमात्वात् तैजसेभ्यः परमाणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्योदृष्टदृष्टं महदण्डमारभ्यते दिम्बारम्भे पार्थिवा अवयवा उपदृष्टकास्तेनेदं वद्विपुत्रप्रायं सा भूत् । तस्मिन्मण्डले चत्वारि वदनकमलानि यस्य तं ब्रह्माणं सर्वलोकपितामहं सर्वेषामेव लोकानामाद्यं पुरुषं समस्तभुवनैः सहोत्पाद्य प्रजानां सर्गे जनने विनियुक्ते "त्वमिदं कुर्विति" क० । "स च महेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मातिशयज्ञानवैराग्यैश्वर्यं सम्पन्नः प्रणिनां कर्मविपाकं विदित्वा कर्मानुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान् प्रजापतीन् मानसान् मनुदेवैर्धिपितृगणान् सुखबाहूरूपादतप्तु रोवर्षान् यानि चोच्चावचानि भूतानि तानि सृष्ट्वाऽऽश्वानुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजतीति" भा० । ज्ञानञ्च वैराग्यञ्चैश्वर्यञ्च ज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि अतिशयेन ज्ञानादीनि तैः सम्पन्न उपचितः ज्ञानातिशयात् प्राणिनां धर्मा-

धर्मो यथावत् प्रत्येति । वैराग्यादपक्षपातेन प्रवर्तते ।
 ऐश्वर्यात् कर्मफलं भोजयति । प्राणिनां कर्मविपाकं
 विदित्वेति विविधेन प्रकारेण पाकोविपाकः कर्मणां
 विपाकः कर्मविपाकस्तं विदित्वा एतावदस्य कर्मफलं
 भविष्यतीति ज्ञात्वा कर्मानुरूपानि ज्ञानभोगाभूषि
 येषां तान् प्रजापतीन् दक्षाद्यान् मानसान् मनःसंकल्प-
 प्रभवान् मनुदेवर्षिपितृगणान् मनून् देवान्पौत्रान् पितृ-
 गणान् सुखवाहुरुपादतस्तत्पुत्रोवर्णान् सुखात् ब्राह्मणान्,
 बाहुभ्यां क्षत्रियान्, उरुभ्यां वैश्यान्, पद्भ्यां शूद्रान्,
 अन्यानि चोच्चावचानि क्षुद्रक्षुद्रतराणि भूतानि सृष्ट्वा
 आशयानुरूपंराशेते फलोपभोगकालं यावत् आत्मन्यव-
 तिष्ठत इत्याशयः कर्म तदनुरूपंज्ञानधर्मवैराग्यैश्वर्यैः
 संयोजयतीति भावयाम्यन्यथा न योजयतीत्यर्थः” । यत्
 खलु केचिदेवमाचक्षिरे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरिष्टार्था वा
 स्यादनिष्टपरिहारार्था वा नचेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्था, न
 चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थोश्चरे समस्त्वावाप्तकामे सम्भवतः
 तेनास्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिरनुपपन्ना ततोत्तरं प्राणिनां
 भोगभूतव इति परार्थां सिद्ध्यायां प्रवृत्तिर्न स्वार्थ-
 निवन्धनेत्यभिप्रायः । नन्वेवं तर्हि सुखमयोमेव सृष्टिं
 कुर्यात् न दुःखशयलां करुणया प्रवृत्तत्वादित्यत्र प-
 परिहारः प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वेति । परार्थं प्र-
 वृत्तत्वेऽपि न सुखमयोमेव करोति विचित्रकर्मण्यसङ्घा-
 यस्य कर्तृत्वादित्यर्थः नचैवं सति कर्षणाविरोधोदुःखोत्-
 पादस्य वैराग्यजननदारेण परमपुरुषार्थहेतुत्वात् यदि
 धर्माधर्मावपेक्ष्य करोति नास्य स्वाधीनं कर्तृत्वमिति
 अनीश्वरतादेष इत्यस्यायं प्रतिसमाधिः । आशयानुरूपैः
 धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयति स हि सर्वप्राणिनां
 कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन् कथमनीश्वरः स्यादिति भावः
 न हि योग्यतानुरूपेण सत्यानां फलविशेषप्रदः प्रभु-
 रप्रभुर्भवति । कल्यादावुत्पन्नानां प्राणिनां सर्वशब्दार्थै
 ष्ववुत्पन्नानां सृष्टेस्तस्यांशक्रकरणाच्छब्दव्यवहारानुपपत्ति
 रिति चोदनायां प्रथमस्थानवीजमिदं मानसानिति ।
 योनिजशरीरं हि महता गर्भवासादिदुःखप्रवन्धेन वि-
 लुप्तसंस्कारं जन्मान्तरानुभूतस्य सर्वस्य न स्मरति । ऋषयः
 प्रजापतयो मनवस्तु मानसा अयोनिजशरीरविशिष्टा
 वृत्तसंभन्दिनी वृत्तसंस्काराः कल्यान्तरानुभूतं सर्वमेव
 शब्दार्थव्यवहारं सुप्तप्रतिबुद्धवत् प्रतिबन्धते प्रति-
 बन्धानाञ्च परस्परं बद्धयो व्यवहरन्ति । तेषां व्यव-

हाराञ्च तत्कालवर्तिनां प्राणिनामुत्पत्तिः तद्व्यवहा-
 राज्ञापरेषामित्युत्पद्यते व्यवहारपरम्परया शब्दार्थ व्युत्पत्ति
 रित्यर्थः”क० ।

वेदान्तिमते भूतोत्पत्तिप्रकारो वेदा०प०दर्शितो यथा ।
 “तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्य-
 हेतुप्राणिकर्मसहकृतापरिमितानि रूपितशक्तिविशेषविशिष्ट
 मायासहितः सन्नामरूपालोकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्ध्या
 वाकलयत् इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति “तदैक्षत बद्धं स्यां
 प्रजायेयेति” श्रुतेः । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्चभू-
 तानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते
 तत्राकाशस्य शब्दोद्युषो, वायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्द-
 स्पर्शरूपानि, अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः, प्रथिव्यास्तु शब्द-
 स्पर्शरूपरसगन्धाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वा-
 व्यादावपि तदुपलभ्यात् । सासौ भ्रमः बाधकाभावात् ।
 इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकायांषि अर्तास्त्रिगुणालो-
 कानि । एतैश्च सत्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षू-
 रसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिहृद्धारचिच्छाचि
 च जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेषुैव दिग्वाता-
 र्कवर्षणाश्विना अधिष्ठातृदेवताः मनश्चादीनां चतुर्णां क्र-
 मेषु चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराद्युताः अधिष्ठातृदेवताः । एतै-
 रेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादाधूप-
 स्याख्यानि कर्माेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेषु व-
 ज्ञीन्द्रोमेन्द्रस्य प्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः । रजोगुणो-
 पेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानस-
 मानाख्याजायन्ते । तत्र प्रागननवान् वायुः प्राणोना-
 सापस्थानवर्ती । अवागननवानपानः पायादिस्थान-
 वर्ती । विषुगननवान् व्यानः अखिलशरीरवर्ती । ज-
 ह्वमननवानुदानः कण्ठस्थानवर्ती । अश्वितप्रोताद्या-
 दिसमोकरणः समानः नाभिस्थानवर्ती । तैरेव तमो-
 गुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते “तासां
 विवृतं विवृतमेकैकां करवासीति” विवृतकरणश्रुतेः प-
 ञ्चीकरणोपलक्ष्यार्थत्वात् । पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्यम् ।
 आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनचतुर्धा
 विभज्य तेषां चतुर्धांशानां वायादिषु चतुर्भूतेषु संयो-
 जनम् । एवं वायुं द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्च-
 तुर्धां विभज्य तेषां चतुर्धां आकाशादिषु संयोजनम् ।
 एवं तेजोऽप्युपयिव्यंशानामपि । तदेवमेकैकमूतस्याङ्गे
 सांशात्कम् अङ्गान्तरञ्च चतुर्धांशभूतमयमिति प्रथिव्या दौ

सांशान्धिकात् पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् “वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वादः” (शा० सू०) इति । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतै-
लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं भोक्तृपर्यन्तस्यायि
मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्म्मोन्द्रियपञ्चकप्राणा-
दिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । “पञ्चप्राणमनोबुद्धि
दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतौखं सूक्ष्माङ्गं भो-
गसाधनमिति” । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्य-
गर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वरूपम्, अपरमसदादिलिङ्गशरीर-
ञ्चाहङ्कारतत्त्वमित्थाख्यायते । एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः प-
ञ्चीकृतभूतेभ्योभूम्यन्तरिक्षसर्गमहर्जनक्षत्रः सत्यात्मकसोर्द्ध-
लोकसंप्रकस्य अतलपातालवितलसुतलतलातलरसातलम-
हातलास्वस्थाधोलोकसंप्रकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डज-
स्वेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्यूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र
जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपश्यादिशरीराणि ।
अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपद्मगादिशरीराणि ।
स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि शूकमशकादिशरीराणि । उ-
द्भिज्जानि भूमिउद्भिद्य जातानि वृक्षादिशरीराणि ।
वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरित्वम् । तत्र
परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्रादात्पत्तौ सप्रदशायवोपेतलिङ्ग-
शरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्यूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात्-
कर्त्तृत्वम् । इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भ-
द्वारा “हन्ताहमिमास्त्रिसो देवता अनेन जीवेनात्मनातु-
प्रविशन्न नामरूपे व्याकरवाणीति” श्रुतेः हिरण्यगर्भोनाम
मूर्त्तित्वादन्यः प्रथमोजीवः “स वै शरीरी प्रथमः स वै
पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्मार्थे समव-
र्त्तत” । “हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे” इत्यादि श्रुतेः” ।

सांख्यमते प्रकृतिरेका नित्या अचेतना साम्यावस्थापन्नस-
त्वरजस्तमच्चात्मिका, पुरुषास्तु बहवश्चिन्मात्रा अपरिणामिनः
कूटस्था नित्याः । पूर्वकल्पे प्रकृतिपर्यन्तसाक्षात्कारिणा
प्रकृतिबोनोपाधिक्तेन आदिविदुषा ईश्वरपदाभिधेवेन
स्वस्वामिभावरूपसंयोगवती स्वलीनाननननुद्धितत्त्वनिर-
पूर्वकत्वार्जितादृष्टाचिवा प्रकृतिः सर्गाद्यकाले सत्वादि-
गुणबोधमापन्ना महादाद्याकारेण परिणमते । यथा च
परिणमते तथा दर्शितम् सां० सू० प्र० भाष्ययोः यथा ।
“सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् मह-
तोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मा-
त्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः” सू० ।
‘सत्वादीनि इत्यादि न वैशेषिकद्विदृग्गुणाः संयोगवि-

भागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च । ते-
ष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्
पुरुषपशुबन्धकत्विसुखात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्र-
युज्यते । तेषां सत्वादिद्वयाणां या साम्यावस्थान्यूना-
नतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकाभावेनासंहतावस्थेति यावत्
अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुण-
सामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्र-
कृतिनाशप्रसङ्गात् । “सत्वरजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ।
एषैव संसृतिर्जनोरस्याः पारे परं पदम्” इत्यादिसृष्टि
भिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्वादीनामनुगमाय
सामान्येति । पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति । महदादिव्या-
वर्त्तनाय चोपलक्षितानामिति । महदादयोऽपि हि का-
र्यसत्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति ।
तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषस्तु पञ्चा-
हङ्कारे । प्रकृतेः कार्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादी-
नां स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते । महत्तत्त्व कार्योऽहङ्कारः ।
अहङ्कारस्य कार्यद्वयं तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं च । तत्रो-
भयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां
कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां
सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपेयम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षणः
इति इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्युह एतदतिरिक्त
पदार्थो नास्त्येत्यर्थः । अथ वा सत्वादीनां प्रत्येकव्यवहा-
नस्य गणशब्दो वक्ति । अयं च पञ्चविंशतिको गणोद्व्य-
रूप एव । धर्मधर्मभेदात् तु गुणकर्मसामान्यादीनामलै-
वान्तर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य
विवेकव्यतया तदसंयुक्ते न्यूनतापद्येते” ।

प्रकृतेरचेतनत्वेऽपि पुरुषभोगापवर्गार्थं वत्सविहङ्गार्थं
मचेतनवीरवत् प्रवृत्तिः । यद्योक्तं सां० का० कौ० ।
“पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पद्भ्यवदुभ-
योरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः” का० “प्रधानस्येति कर्म्म वि-
षठी प्रधानस्य सर्वकारणस्य यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थं, तद-
नेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता ततश्च भोग्यं प्रधानं
भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्तास्व भोक्तृपेक्षा । पुरुष-
स्यापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्रधा-
नेनासम्भन्नः पुरुषस्तद्वत् दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः
कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्यपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् ।
न च सत्यपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं
पुरुषः प्रधानमपेक्षते । खनादित्वाच्च संयोगपरम्परायाः,

भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम् । ननु भवत्वनयोः संयोगो महदादिसर्गस्तु कुतस्त्व इत्यत आह तत्कृतः सर्गः संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय पर्याप्त इति संयोगएव भोगापवर्गाधिं सर्गं करोतीत्यर्थः” कौ० तथाऽचेतनायाः प्रवृत्तौ दृष्टान्तस्तत्रैवोक्तः “वत्सविष्टि-निमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरन्नस्य । पुरुषविभोजननिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य” सां०का० ।

पातङ्गले तु प्रतिकल्पनेकेषां प्रकृतिलीनानां सर्गहेतुत्व कल्पने गौरवात् एकस्यैव ईश्वरस्य तदधिष्ठानत्वाङ्गीकारेण प्रकृतेस्तथा परिणाम इत्यङ्गीकृतं यथा च एकस्यैव सर्वोत्कर्ष सार्वज्ञं तथा ईश्वरशब्दे १०५२ पृष्ठे सूत्रभाष्यविवरणेषु दर्शितम् । ४ अभिव्यक्तौ च अभिव्यक्तैर्यथा उत्पत्तिरूपता तथा अभिव्यक्तिशब्दे ३०० पृष्ठे दर्शितम् ।

एवं भूतभौतिकोत्पत्तिप्रकारः मतभेदेन निरूपितः । अथ विशेषभौतिकोत्पत्तौ कारणविशेषस्तावदभिधीयते तत्र जन्यभावोत्पत्तौ ईश्वरः अदृष्टं कालश्च निमित्तकारणमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिमते ब्रह्मणोऽविद्याद्वारा निमित्तोत्पादानरूपोभयकारणता । सांख्यमते प्रकृतेरुत्पादानता । जन्यभावोत्पत्तौ द्रव्यसुपादानकारणं यथा घटे कपालम् पटे तन्त्रवः, कुण्डले, सुवर्णम् समवायिकारणम् । तत्तदवयवसंयोगश्चसमवायिकारणम् । गुणोत्पत्तौ द्रव्यं समवायिकारणम् अवयवगुणोवङ्गादिसंयोगे वा असमवायिकारणं यथा घटरूपे कपालरूपं, पटरूपे तन्त्ररूपम्, श्यामघटे रक्तोत्पत्तौ अग्निसंयोगः । एवमात्मनि ज्ञानाद्युत्पत्तौ मनःसंयोगादि असमवायिकारणम् । संयोगविभागेत्पत्तौ क्रिया असमवायिकारणम्, इत्याद्युक्तम् । ध्वं सरूपाभावोत्पत्तौ प्रतियोगो निमित्तकारणम् । वायुादौ रूपाद्यभावस्यैवात्यन्ताभावतया निव्यत्यम् घटाभावस्य वाशे तु भूतले घटापसरणं तदनयनं च तदुत्पत्तौ निमित्तकारणं तेनायसुत्पत्तिविनाशशाली चतुर्थः संसर्गाभावः इति न्यायैकदेशिनः ।

देहोत्पत्तिप्रकारः कायशब्दे, गर्भोत्पत्तिप्रकारश्च गर्भशब्दे वक्ष्यते । “उत्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” भर्तृहृ० । “उत्पत्तिवद्वा वाहदोषः” सां० सू० । “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न सुसुज्जर्न वा सुक्त इत्येषा पराशरता” अभियुक्तोक्तिः । जीवोत्पत्तिस्तु देहाद्देहान्तरसम्भव एव तद्विमित्तप्रकारादि । ६० उ० भा० दर्शितं

यथा “तद्यथा राजानमायानसुपाः प्रत्येनसः सूतयास-ख्योऽज्ञैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छ-तोत्येवं ह्रैवंविदं ब्रह्मायातोदमागच्छतोति” “तत्रासेदं शरीरं परित्यज्य गच्छतो नास्य देहान्तररूपोत्पादाने सामर्थ्यमस्ति देहेन्द्रियवियोगात् । न चान्येऽस्य मृदय-स्थानीया मृदुमिव रात्रौ शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा विद्यन्ते । अथैवं सति कथमस्य शरीरान्तरोत्पादानमित्यु-च्यते । सर्वं ह्यस्य जगत्त्वकर्म फलोपभोगायतनं कर्मफलो-पभोगाय चायं प्रवृत्तो देहाद्देहान्तरं प्रतिपितृषुः । तस्मात्सर्वमेव जगत्त्वकर्म प्रयुक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं साधन-कृत्वा प्रतीक्षत एव । “कृतं लोकं पुरुषोऽभिजायत इति” श्रुतेः । यथा स्वप्नजागरितं प्रतिपितृषुः । तत् कथमिति ? लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते । तत्र यथा राजानं राज्या-भिषिक्तमायानं स्वराष्ट्रे उभ्या जातिविशेषाः क्रूरकर्मणां वा प्रत्येनसः प्रति प्रत्येनसि पापकर्मणि नियुक्ताः प्रत्येन-स्तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूताश्च यामख्यश्च सूत-यामख्यः सूता वर्षसङ्करजा जातिविशेषा यामख्यो याम-नेतारस्ते पूर्वमेव रात्रौ आगमनं बुद्ध्याऽज्ञैर्भौज्यभक्ष्यादि-प्रकारैः पानैर्भैरिदादिभिरावसथैश्च प्रासादादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्प्रज्ञैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजा आयात्ययमाग-च्छतोत्येवं वदन्तः । एवं ह एवविदं कर्मफलस्य वेदि-तारं संसारिणमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवं-शब्देन परामृश्यते । सर्वाणि भूतानि शरीरकर्तृणि कर-णानुग्रहीदृणि चादीत्यादिनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कर्तैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते । इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ चास्माकमायाति । तद्येदमागच्छत्येवमेवं कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः भाष्यम् । तत्र विस्तरस्तत्रैवोक्तो यथा ।

“तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्थानं गत्वाऽन्यमाक्रम-माक्रस्यात्मानसुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रस्यात्मानसुपसंहरति । तद्यथा पेशक्कारो पेशसो मात्रासुपादायान्यन्नवतरं कल्या-णतरं रूपं तनुतएवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याऽविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पितृषुं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां वा मृतानाम् । स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनो-मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आषोमयो वायुमय आकाशमयस्ते जोमयोऽतेजमयेः कामयीऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधोमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्त-

द्यदेतदिदम्भयोऽदोमय इति यथाकारो यथाचारी तथा भवति साधुकारो साधुर्भवति पापकारो पापी भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो स्वस्वाङ्गः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्कर्म भवति यत्कर्म भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते” ६०७० ।

“एवं विद्यादिसम्भारसम्भृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानो सङ्गा पूर्वं देहं पक्षीव दृष्टान्तरं प्रतिपद्यते, अथ वाऽऽतिवाङ्मिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते किं वा त्वस्यैव सर्वगतानां करणानां दृष्टिबामो भवत्वाहो-स्त्रिच्छरीरस्थस्य सङ्घचितानि करणानि दृष्टस्य भिन्नघट-प्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरान्मे सङ्घोचमृ-च्छन्ति किं वा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरान्-मदेशं प्रतिगच्छति किं वा कल्पनान्तरमेव वेदान्तसमय इत्युच्यते । ‘त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ता’ इति श्रुतेः । सर्वोक्तकानि तावत् करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च तेषा-माध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावानानि-मित्तः । अतस्तद्वशात् स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनादुप्येषैव देहान्तरान्भवशात् प्राणानां दृष्टिः सङ्घुचति विकसति च । तथाचोक्तम् । “समः स्रुषिणा समो मशक्रेण समो नागेन सम एभिस्त्रि-भिर्लोकैः समोऽनेन सर्वथेति” । तथाचेदं वचनमनुकूलम् “स यो हैताननन्तानुपास्त” इत्यादि “तं यथा यथोपासत” इति च । तत्र वासनापूर्वप्रज्ञाख्या विद्या कर्मतन्त्रा जलूकावत्सन्तैव स्वप्रकाश इव कर्मकृतं देहाद्देहान्तर-मारभते हृदयस्यैव पुनर्देहान्तरं पूर्वाश्रयं विसृज्यतोत्येत-स्त्रिन्नर्थे दृष्टान्त उपदीयते तत्तत्र देहान्तरसञ्चार इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण दृष्टजलायुका दृष्टज-लौका दृष्टस्थानमवसानं गत्वा प्राभ्यान्वमृणं दृष्टान्तरमा-क्रममाक्रम्यत इत्याक्रमसमाक्रममाक्रम्याश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वावयवसुपसंहरत्यन्यावयवस्थाने । एवमेवायमात्मा यः प्रकृतो यः संसारो इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहृत्य स्वप्नं प्रतिपित्तु रिव पातयित्वा विद्यां गमयित्वा चेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं दृष्टान्तरमिव दृष्टजलौका इव शरीरान्तरं दृष्टीत्वा प्रसारितया वासनयाऽऽत्मानसुप-संहरति । तत्रात्मभावमारभते । यथा स्वप्ने देहान्तर-मारभते । स्वप्नेदेहान्तरस्य इव शरीरान्तरान्मेवैव आरभ्य-माणे देहे जङ्गमे स्थावरे वा । तत्र च कर्मवशात्करणानि

संघटनीनि संहन्यन्ते बाह्यञ्च कुर्वन्तिकास्थानीयं शरी-रमारभ्यते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुपहः । या अग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते एष देहान्तरान्मविधिः” ।

तत्र देहान्तरान्मे नित्योपासमेवोपादानसुपसृष्टोप-सृष्ट्य देहान्तरमारभते आहोस्त्रिदपूर्वमेव पुनः पुनरादत्त इत्युच्यते दृष्टान्तः । तत्तत्रैतस्त्रिन्नर्थे यथा पेशस्कारो पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारो सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य भावासुपादायापच्छिद्य दृष्टीत्वाऽन्यत् पूर्वका-द्रवनाविशेषादन्यन्नवतरमभिनवतरं कल्याणात् कल्याणतरं रूपं तदुते निर्मिषीति एवमेवायमात्मेद्यादि पूर्ववत् । नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीन्याकाशानानि पञ्चभूतानि यानि “इवै वाव ब्रह्मणो रूपे” इति चतुर्थे व्याख्यातानि पेशःस्थानीयानि । तान्येवोपसृष्टोपसृष्ट्यादन्यच्च देहान्तरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः । कुरुते पितृन् वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयो-ग्यमित्यर्थः । गार्भ्यं गम्भर्वाणासुपभोगयोग्यम् । तथा देवानां दैवम्, प्रजापतेः प्राजापत्यम्, ब्रह्मणः इदं ब्राह्मं वा, यथाकर्म यथाश्रुतमन्येषां वा भूतानां स-म्बन्धि शरीरान्तरं कुरुत इत्यभिसम्बध्यते । यस्य बन्धन-सङ्ज्ञका उपाधिभूता यैः संयुक्तस्तन्मयोऽयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्यैकत्वं प्रतिनिर्दिश्यन्ते । स वा अयं य एवं संसारत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव योऽश्नयाद्याद्यतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्षणमांशस्तन्मयः । कर्तम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः । प्राणेष्विति ह्युक्तं विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्वर्मात्मस्य विभाव्यते “ध्यायतीव लेलायतीवेति” । तथा मनोमयो मनःसन्निक-र्षान्मनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चदृष्टिस्तन्मयो येन चेतनश्चलतीव लक्ष्मते । तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शन-काले । एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले । एवं तस्य तस्ये-न्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति । एवं बुद्धिप्राण-द्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरान्तरकटथिव्यादि-भूतमयो भवति । तत्र पार्थिवादिशरीरान्मे पृथिवी-मयो भवति तथा बरुणादिलोकेषु शरीरान्मे आपीमयो भवति । तथा वायव्यशरीरान्मे वायुमयो भवति । तथाकाशशरीरान्मे आकाशमयो भवति । एवमेतानि तैजसानि देवशरीराणि । तेषारभ्यमाणेषु तत्तन्मयस्तेजोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पञ्चा-दिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि चातेजोमयाणि ।

तान्यपेक्षाहातेजोमय इति एवं कार्यकरणसङ्घातमयः सद्भावा प्राप्तं वस्त्वन्तरं पश्यन्निदम्भयः, अदोमय इत्यप्राप्तव्यमिति । एवं विपरीतप्रत्ययस्तदभिलाषः काममयो भवति । तस्मिन् कामे दोषं पश्यतस्तद्विषयाभिलाषोपशमे वित्तं प्रसन्नमकलुषं शान्तं भवति तन्मयोऽकाममयः । एवं तस्मिन्विहिते कामे केनचित् कामः क्रोधत्वेन परिणमते तेन तन्मयो भवन् क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निवर्त्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सद्क्रोध उच्यते । एवं तेन तन्मयः एवं कामक्रोधाभ्यामकामक्रोधाभ्याञ्च तन्मयो भूत्वा धर्म्ममयोऽधर्म्ममयश्च भवति । न हि कामक्रोधादिभिर्विना धर्म्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते । “यद्यद्भि कुरुते कर्म्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति” कारणात् । धर्म्ममयोऽधर्म्ममयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति । समस्तं धर्म्माधर्म्माद्योश्च कार्यं यावत्किञ्चिद्ग्राह्यं तत्सर्वं धर्म्माधर्मयोः फलम् । तत्प्रतिपद्यमानस्तन्मयो भवति किं बहूना तदेतत् सिद्धमस्य यद्यदिदम्भयो गृह्यमाणविषयादिमयस्तस्मादधमदोमयः अद इति परोक्षं कार्येण गृह्यमाणेन निर्दिश्यते । अनन्ता ह्यनःकरणे भावनाविशेषाः । नैव ते विशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते । तस्मिन्स्तस्मिन्क्षणे कार्यतोऽवगम्यन्ते । इदमस्य हृदि वर्त्ततेऽदोऽस्येति । तेन गृह्यमाणकार्येणोदम्भयतया निर्दिश्यते । परोक्षोऽन्तःस्थो व्यवहारोऽयमिदानीमदोमय इति । सङ्क्षेपतस्तु यथा कर्तुं यथा वाऽऽचरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी स तथा भवति । करणं नाम नियता क्रियाविधिप्रतिषेधादिगम्या, आचरणं नाम अनियतमिति विशेषः । साधुकारी साधुर्भवति । यथाकारोत्स्य विशेषणम् । पापकारी पापो भवति च । यथाचारीत्यस्य ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् अत्यन्ततात्पर्यतैव तन्मयत्वं न तु तत्कर्म्ममात्रेणेत्याशङ्क्यह । पुण्यः पुण्येन कर्म्मणा भवति पापः पापेनेति । पुण्यपापकर्म्ममात्रेणैव तन्मयता स्यात् त्व ताच्छील्यमपेक्षते । ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशयइत्ययं विशेषः । तत्र कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहाद्देहान्तरसञ्चारस्य च । एतत्प्रयुक्तो ह्यन्यदन्वद्देहान्तरसुपादने । तस्मात्प्रयत्ना-पुण्ये संसारस्य कारणमेतत् । विषयौ हि विधिप्रतिषेधावत् शान्तस्य साफल्यमिति । अथोअथये बन्धनमोक्षकुशलाः स्वलाहः सत्त्वं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीर-रूपहणकारणम् । तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्या-

पुण्यकर्म्मणोपचिनोति । कामप्रहाणे तु कर्म्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति । उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्म्मणी कामशून्ये फलारम्भके न भवतः । तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम् । तथाचोक्तमाध्वर्युषे “कामान् यः कामयते मन्यमानः स्वकर्म्मभिर्जायते तत्र तत्रेति” । तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्यमयत्वं तदकारणं विद्यमानमपोत्वतोऽवधारयति काममय एवेति । स च काममयः सन् वाद्येन कामेन यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति सकाम ईषदभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन्विषये भवति स विहन्यमानः स्फुटीभवन् क्रतुत्वमापद्यते । क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्चयो यदनन्तरा क्रिया प्रवर्त्तते यत्कृतुर्भवति यादृक्कामकार्येण क्रतुना यथास्वरूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्कृतुर्भवति तत्कर्म्म कुरुते । यद्विषयः क्रतुस्तत्फलनिर्दृत्तये यद्योग्यं कर्म्म तत्कुरुते निर्वर्त्तयति । यत्कर्म्म कुरुते तदभिसम्पद्यते तदीयं फलमभिसम्पद्यते” भा० ।

उत्पत्तिक्रम उ० उत्पत्तौ क्रमः । जगतासुत्पत्तिपरिपाश्याम् । स च क्रमः “ब्रह्मेति प्रकृत्य तैत्ति० उ० भाष्ययोर्दर्शितो यथा ।

“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाहायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्रः पृथिवी प्रथिव्या ओषधयः ओषधिभ्योऽन्नम् अन्नाद्देतः रेतसः पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयः” उप० । “तस्मादिति मूलवाक्यस्यैतत् ब्रह्म परावृत्त्यते । एतस्मादिति । मन्त्रवाक्येन, अनन्तरं यथा ललितं यद्ब्रह्मैव ब्राह्मणवाक्येन स्तूयितम् यच्च सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तरमेव ललितम् तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण्य आत्मन आत्मशब्दाच्चत्वात् । आत्मा हि तत्सर्वस्य ‘तत् सत्त्वं स आत्मेति’ शून्यन्तरादतो ब्रह्मात्मा । तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण्य आत्मस्वरूपादाकाशः सम्भूतः ससुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्च्छद्रव्याणां, तस्मादाकाशात् स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वस्य च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः, सम्भूत इत्यनुवर्त्तते । वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्याञ्च त्रिगुणोऽग्निः सम्भूतः । अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वस्य त्रिभिस्तर्गुणा आपः सम्भूताः । अद्भ्रः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वस्य त्रिभिः पञ्चगुणा पृथिवी सम्भूता । पृथिव्या ओषधयः । ओषधेभ्योऽन्नम् । अन्नाद्देतोर्हृषेण परिणतात्पुरुषः शिरःपाण्याद्याकृतिमान् । स वा एष पुरुषोऽक्षरसमयोऽक्षरसविकारः । पुरुषाकृतिभावितं हि सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः

सम्भूतं रेतो बीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषा-
कृतिरेव स्यात् सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियम-
दर्शनात् सर्वेषामप्यत्ररसविकारत्वे ब्रह्मवश्यत्वे चाविशिष्टे ।
कस्मात् ? पुरुष एव मृदयते प्राधान्यात् । किं पुनः प्राधान्यं
कर्मज्ञानाधिकारः पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्वाच्च अर्थी
विद्वान् समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते । “पुरुषत्वे वा
विस्तरात्मा स हि विज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति
विज्ञातं पश्यति वेदश्चक्षुर्न वेदलोकालोको मर्त्येनामृत-
मीचीतीत्येवं सम्पन्नोऽधेतरेषां पशूनामशनापिपासे स्वा-
भिज्ञानमित्यादिशुल्यन्तरदर्शनात्” भा० ।

एतेषाञ्च ब्रह्माधिष्ठितानामेव तत्तत्कार्यरूपेणाविर्भावः
शा० सू० भाष्ययोर्निरूपितो यथा ।

“तदभिध्यानादेव त्वत्सिद्धात् सः” सू० । “किमिमानि वि-
वदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान् सृजन्त्याहोस्वित्
परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायन् तं तं
विकारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत् स्वयमेव सृज-
न्तीति कुतः “आकाशाद्वायुर्वोरन्निरित्यादि” स्वातन्त्र्यश्र-
वणात् । नन्वेतेनानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा, नैष-
दोषः । “तत्ते जणेश्च ता आपरेणन्नेति च भूतानामपि
चेतनत्वश्रवणादित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । स एव परमेश्वर-
स्तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं विकारं सृजतीति
कुतः ? तस्मिन्नात् । तथा हि शास्त्रम् “यः पृथिव्यां तिष्ठन्
पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं
यः पृथिवीमन्तरोऽयमतीत्येवं जातीयकं, साध्यस्यामेव
भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा “सोऽकामयत बद्धं स्यां
प्रजायेवेति” प्रस्तुत्य “सच्च त्वज्ञाभवत् तदात्मनं स्वयमकु-
रतेति” च तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति । यत्तु ईक्षणश्र-
वणमप्येजसोः, तत् परमेश्वरावेश्वरादेव द्रष्टव्यं “नान्योऽऽतो-
स्ति द्रष्टा” इतीक्षितन्तरप्रतिषेधात् प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितः
“तद्वैच्यत बद्धं स्यां प्रजायेवेत्यत्र” । “भूतानामुत्पत्ति-
क्रमश्चिन्तितः” शा० भा० ।

उत्पत्तिमत्त्वं वि० उत्पत्तिर्विद्यतेऽस्य मत्तुष् स्थिष्यां ङीप् ।

उत्पत्तिविशिष्टे “विपदुत्पत्तिमतासुपस्थिता” रघुः ।

उत्पत्तिविधिः ५० उत्पत्तिः कर्मस्वरूपज्ञापको विधिः ।

“स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादौ कर्मस्वरूपज्ञापके
विधौ । विधिगच्छे विद्वतिः । उत्पत्तिवाक्यमप्यत्र न० ।

उत्पत्तिव्युत्क्रमः ५० उत्पत्तितोव्युत्क्रमः । उत्पत्तिक्रमात्
विपरीते क्रमे । स च शा० सू० भाष्ययोर्दर्शितः

यथा “भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितोऽधेदानीमप्ययक्रमश्चि-
न्त्यते “विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च” शा० सू० ।
“किमनियतेन क्रमेणाप्ययः, उतोत्पत्तिक्रमेणाथ वा तद्विप-
रीतेनेति ? । तयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलयया भूतानां ब्र-
ह्मायत्ताः शून्यन्ते “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति” ।
तत्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तम् । अथ वोत्पत्ते क्रमस्य
श्रुतत्वात् प्रलयस्यापि क्रमाकाङ्क्षः स एव क्रमः स्यादि-
त्येवं प्राप्ते ततो ब्रूमः विपर्ययेण तु प्रलयक्रमोऽत उत्-
पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति । तथा हि लोके दृश्यते येन क्र-
मेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति । अपि
च दृश्यते मृदोजातं घटाद्यप्ययकाले मृद्भावावभ्येति अद्भुतं
जातं हिमकरकादि अभावमध्ये तीत्यतश्चोपपद्यते एतत्, यत्
पृथिव्यद्भुतजाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयात्,
आपश्च तेजसोजाताः सत्यस्ते जोऽपीयुः, एवं क्रमेण सृष्ट्वा
सृष्ट्वातरञ्चानन्तरमनन्तरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं
परमकारणं परमसूक्ष्मं ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम् । न हि
स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्ययोन्यायः । सू-
तावप्युत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र प्रदर्शितः ।
“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथिव्यस्य प्रलीयते । ज्योतिःप्रापः
प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते” इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्र-
मस्तुत्पत्तावेव श्रुतत्वाच्चाप्ये भवितुमर्हति न चासावयो-
ग्यत्वादप्येनाकाङ्क्षते । न हि कार्यं प्रियमाणे कार-
णस्याप्यययुक्तः कारणाप्ये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः ।
कार्याप्ये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिषु वै दृष्टत्वात्”
भा० । तदेतत् वेदा० प० स्पष्टमुक्तं यथा । “भूतानां भौतिका-
नाञ्च न कारणलयक्रमेण लयः कारणलयसमये कार्याणा-
माश्रयमन्तरेणावस्थानानुपपत्तेः किन्तु सृष्टिक्रमविपरीत
क्रमेण तत्तत्कार्यनाशे तत्तज्जनकादृष्टनाशस्यैव प्रयोजक-
तया उपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा न्यायमतेऽपि
सहाप्रलये पृथिवीपरमाणुगतरूपपरसादेरविनाशापत्तेः । तथा
च पृथिव्या अस्तु, अपरां तेजसि, तेजसोवायौ, वायोरा-
काशे, आकाशस्य जीवाहङ्कारे, तस्य हिरण्यगर्भाहङ्कारे, तस्य
चाविद्यावाभित्वेवं रूपएव प्रलयः । तदुक्तं विष्णुपुराणे
“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे ! पृथिव्यस्य प्रलीयते । तेजस्यापः
प्रलीयन्ते तेजोवायौ प्रलीयते । वायुश्च लीयते व्योम्नि
तद्भाव्यते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले सम्पु-
लीयते । पुरुषान्न परं किञ्चित्का काष्ठा सा परा गतिः” ।

उत्पत्य अव्य० उत्+पत-ल्यप् । जङ्घं पतित्वेत्थे उत्-
पत्यपाकला मयू० । जन्मप्रभृत्युक्ते

उत्पत्य पु० उत्क्रान्तः पन्थानम् अत्या० समा० अच् । गत्य-
पथातिक्रान्ते २न्याय्यरेत्यतिक्रान्ते च । भिन्नपर्या-
दतया अपकष्टः पन्थाः उदभावे प्रा०स० अच् समा०
कदर्थे पथि “गुरोरप्यलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम्” भा०
आ० ११०उ० । “प्रमदाद्युत्पथं नेतुं कामक्रोधव
शातुगम्”मनुः । “क्षिप्नावरोधाङ्गनसुत्पथेन गाम्” भाषः
उत्पन्न ति० उद्+पद-क्त । उद्भूते । “औरसे पुनरुत्पन्ने
द्वितीयंशहराः सुताः”सू० “उत्पन्नस्य पुनरनुत्पादः”
न्यायप्र० उत्पन्नेन हरति उत्पन्ना० ठञ् । औत्पन्निक
तेन हारके ति० ।

उत्पल न० उद्+पल-अच् । १नीलपद्मे, २कुसुदादौ, ३कुष्ठो-
षधौ च । उत्क्रान्तं पलं मासम् अत्या० समा० ।
४मांसमृत्युत्वे ति० । “गण्डखेदापनयनरजाह्वानकर्मोत्-
पलानान्” मेघ० । “यतोत्पलदलकृत्विमस्त्राख्यायुः
सुरद्विषाम्” “सहृत्कर्मोत्पलतं प्रपेदे” “नवावतारं
कमलादिवोत्पलम्” रघुः “अन्योन्यसुतपीडयदुत्पला
व्याः” कुमा० । तच्च त्रिविधं नीलं रक्तं श्वेतञ्च “ध्रुवं
नीलोत्पलपलधारया” शकु० ।

उत्पलगन्धिक न० उत्पलस्य गन्धइव गन्धोऽस्य इत् समा०
संज्ञायां कन् । गोशीर्षाख्यं चन्दने । ।

उत्पलपत्र न० उत्पलस्य पत्रमिव । १तिलकभेदे स्त्रीणां
स्तनादौ २नखस्रते च । ईत० । इन्दीवरस्य दले ।

उत्पलपत्रक न० उत्पलपत्रमिव कन् । उत्पलपत्राकारे
सुशुतोक्ते शस्त्रभेदे । अङ्गधारशब्दे ३७५ पृष्ठे तल्लक्षादि
दर्शितम् । “पृष्ठिपलनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्ज्वधारण
क्षेदने भेदने च” सुशु० ।

उत्पलभेद्यक पु० सुशुतोक्ते कर्षबन्धाकृतभेदे । स च पञ्चद-
शविधः । तद्विभागलक्षणादि सुशु० दर्शितं यथा ।
“तत्र समासेन पञ्चदशकर्षबन्धनाकृतयः । तद्यथा नेभि-
सम्भानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिभोगण्डकस्य
आहार्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽङ्क-
पाटसन्धिकः संचिप्रो हीनकर्षो ध्व्लीकर्षो यष्टिकर्षः
ककोष्ठक इति । तेषु पृष्ठुलायतसमोभयपालिर्नेमिसम्भान-
कः । वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः । ह्रस्व
वृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः । अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरास-

ङ्गिमः । बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकस्यः । अपालिरुभयतोऽ-
प्यार्यः । पीठोपमपालिरुभयतः, क्षीणपुत्रिकाश्रितो
निर्वेधिमः । स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः । अभ्य-
न्तरदीर्घैकपालिरितरात्पपालिः कपाटसन्धिकः । बाह्य-
दीर्घैकपालिरितरात्पपालिरङ्कपाटसन्धिकः । तत्र देशेते
कर्षबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्तनामभिरैवाकृतयः प्रायेण
व्याख्याताः । संचिप्रादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशुष्कु-
लिरुत्पलपत्रपालिरितरात्पपालिः संचिप्रः । अनधिष्ठा-
नपालिः पर्यन्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्षः । तत्र
विषमाल्पपालिर्वल्लीकर्षः । यथितमांसस्तव्यशिरायत स्त-
व्यपालिर्यष्टिकर्षः । निर्मांससंचिप्रात्पाल्यशोषितपालिः
काकोष्ठकपालिरिति” । “बन्धेषुपि तु शोफदाहरागपाक-
पिडकास्त्रायुक्ता न सिद्धिसुपयान्ति” ।

उत्पलशा(सा)रिवा ति० उत्पलं तदाकारपुष्पमस्यस्याः
अर्थ० अच् कर्म० । अनन्तमूलायां श्लेशालतायाम् ।
“वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसा(शा)रिवा” सुशु० ।

उत्पलषट्क न० ज्वरातीसारचिकित्साङ्गे चक्र० उक्ते औष-
धभेदे । यथा “ज्वरातीसारे पेयादिक्रमः स्नात्तद्धिते
हितः । ज्वरातिसारी पेयाः वा पिबेत् सान्द्रां श्टतां
नरः । पृष्णिपर्णीबलाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः” ।

उत्पलावती स्त्री उत्पलसुत्पलाकारं नेत्रमस्यस्याः महत्
मखवः संज्ञायां दीर्घः । अप्सरोभेदे”काशीख० ६अ० अप्स-
रोलोलवर्खने । “निर्मथ्यमानात् क्षोरोदात् पूर्वम-
प्सरसस्तमूः । निःसृता त्रिजगज्जित्तमोहनास्त्रं मनो-
भुवः । “उर्वशी मेनका रम्भा चन्द्ररेखा तिलोत्तमा ।
वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती । अलम्बुषा
गुणवती स्थूलकेशी कलावती । कलानिविगुणनिधिः
कर्पूरतिलकोर्वरा । अनङ्गलतिका चापि तथा मदन-
मोहिनी । चकोराक्षी चन्द्रकला तथा मुनिमनोहरा ।
प्रावद्रावा तपोद्वेष्टी चारुनासा सुकर्षिका । दारुसंजी-
वनी सुश्रीः कृष्णशुक्ला शुभानना । तपःपुलका तीर्थशु-
ल्का दानशुल्का हिमावती । पञ्चाश्वमेधिका चैव राजसू-
यार्थिनी तथा । अष्टाग्निहोतिका तद्वद्वाजपेयशतोद्भवा ।
कार्यविस्मारयित्री च वृष्टिद्रावा कुकल्पिनो । इत्याद्यप्स-
रसां श्रेष्ठं सहस्रं षष्टिसंयुतम् । एतस्मिन्नप्सरो लोके
वसन्त्यस्या अपि स्त्रियः” ।

उत्पलिनी स्त्री उत्पलानि सन्त्यस्मिन् देशे तेषां समूहो वा
इति । १उत्पलशुक्लतायां, २कुसुमसमुदाये च । “वृष्टे

सा महाराज विभ्रतो रूपमुत्तमम् । अप्पि वीतपलिनी
शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा” भा० व० ६६ अ० । २ उतपब-
युक्ते त्रि० ।

उत्पवन न० उद्+प-ल्युट् । यच्चिपपात्नादिसंस्कारभेदे स च
आश्व० ग्ट० १, २, ३ सूत्रयोर्दर्शितो यथा ।

“पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम्” २ सू० । “अप्रच्छिन्नापावनन्-
र्गर्भौ प्रादेशमालौ कुशौ नानान्तयोगृहीत्वाङ्गुपोपकनिष्ठिक-
भ्यासुत्तानाभ्यां पाण्डिभ्यां” “सवितृदा प्रसव उतपुनास्यच्छिद्रेष
पवित्त्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति” प्रागुत्पुनाति सङ्-
न्मन्त्रेण द्विसूष्णीम्” ३ सू० । “कार्यमिति शेषः । अथ किं-
चक्षणे ? पवित्त्रे कथं वा उतपवनं ? कार्यमित्येतद्द्वयं निरु-
हमाह । प्रशब्दः सूक्ष्मच्छिन्नापयोरनिष्टन्यर्थः । न विद्यते
अन्तर्मध्ये गर्भौ ययोस्तौ तथोक्तौ प्रादेशमालौ कुशौ ।
एवं चक्षणे कुशौ पवित्त्रसंज्ञौ । नानेत्यसंस्मार्धम् ।
पवित्त्रे अन्तयोरसंसृष्टे अङ्गुपोपकनिष्ठिकाभ्यासुत्तानाभ्यां
पाण्डिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सङ्मन्त्रेण, द्विसूष्णीम्”
ना० वृ० । तत्र समन्त्रकामन्त्रकव्यवस्थानारा० वृत्तौ दर्शिता
पूर्वेषामन्त्रकसुतपवनं विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् ।
तत्र वैतानिके अमन्त्रकं गृह्ये कर्मणि समन्त्रकमित्येवं
विनिवेशः” इति । “उत्पवनप्रकारः” शत० ब्रा० ।

“प्रोक्षणीषु पवित्त्रे भवतः । ते तत आदत्ते, ताभ्या-
माज्यमुत्पुनात्येको वाऽउतपवनस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्क-
रोति । स उतपुनाति “सवितृदा प्रसवऽ उतपुना-
स्यच्छिद्रेष सूर्यस्य रश्मिभिरिति” सोऽसावेव-
बन्धुः” । “अथाज्यलिप्राभ्यां पवित्राभ्याम् प्रोक्ष-
णीरुत्पुनाति “सवितृदः प्रसवऽ उतपुनाति” एको
वा उतपवनस्य बन्धुः” २२, २३, २४, १, ३, १, “द्रव्याणा-
ञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं सृष्टम्” मनुः “प्रादेशप्रमाण
कुशद्वयाभ्यासुत्पवनेन शुद्धिः” कुल्लू० ।

उत्पश्य त्रि० उद्+प-कर्त्तरि श । १ ऊर्द्धं प्रोक्षके । २ उन्मुखे
३ ऊर्द्धं दृष्टौ हेम० ।

उत्पाटन न० उद्+पट-ण्विच्+ल्युट् । उन्मूलने सुशुतोक्ते
२ व्रथवेदनाभेदे च । यथा ‘अत ऊर्द्धं’ सर्वव्रथवेदना
वक्ष्यामः तोदनभेदनाङ्गनच्छेदनायमनमन्थनविशेषण चुम्-
बुमायननिर्दनावभङ्गनस्फोटनविटारखोत्पाटनकम्पन वि-
विधमूलविशेषणविकरणप्रथक्काम्पनस्वप्रावकुञ्चनाङ्गुशिकाः
सम्भवन्ति” ।

उत्पाटक पु० उद्+पट-भेदने णिच्-खुल् । उन्मूलके

सुशुतोक्ते २ पात्यासुपद्रवभेदे उत्पुटशब्दे विवृतिः ।

उत्पाटिका स्त्री रूद्+पट-ण्विच् खुल् टाप् अत इत् ।
दृक्स्थनीरसायां त्वचि “तस्य लोमानि पर्शानि त्वगस्यो-
त्पाटिका बहिः । त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्थान्दि त्वच
उत्पटः” वृ० उ० । उत्पाटनकक्ष्त्रां स्त्रियां च ।

उत्पात पु० उद्+पत-घञ् । ऊर्द्धपतने । उद्+पत-ण ।
अकम्पादागते प्राणिनां शुभाशुभसूचके दैवनिमित्ते २ भूक-
म्पादौ सुशुतोक्ते विद्याव्यपाल्यामयभेदे च ।

“पाल्यामयास्तु विद्याव्या इत्युक्ताः प्राग्निबोध तान् । परि-
पोटस्तयोत्पात उन्मन्थो दुःखवर्द्धनः । पञ्चमः परिषेही
च कर्णपाल्या गदाः सृष्टाः । सौकुमार्याङ्गिरोत्पटः
सहसाभिप्रवर्द्धिते । कर्णशोफो भवेत्पाल्यां सरुजः परि-
पोटवान् । कृष्णारुणिमः सत्त्वः स वातात् परिपोटकः ।
गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनोद्धर्षणादपि । शोफः पाल्यां
भवेच्छ्यावो दाहपाकरुगन्धितः । रक्तो वा रक्तपित्तास्यास-
त्पातः सगदो मतः । ब्रह्माहर्द्धयतः कर्णं पाल्यां वायुः
प्रकुप्यति । गृहीत्वा सकणं कुर्याच्छोफं तदर्थवेदनम् ।
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः । वर्द्धमाने
यदा कर्णं कण्डूदाहृगन्धितः । शोफो भवति पाकश्च
त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्द्धनः । कफासृक्कृमयः कुर्युः सर्षपाभा
विकारिणोः । साविथीः पीडकाः पाल्यां कण्डूदाहृग-
न्धिताः । कफासृक्कृमिसम्भूतः सविसर्पान्धितस्ततः ।
लिङ्गात्सशष्कलीं पालीं परिषेहीति स सृष्टः” ।

शुभाशुभसूचकोत्पातश्च दिव्यान्तरीक्षभौमभेदात् वि-
विधः । स च वृ० स० दर्शितो यथा “यान्त्रे रूत्-
घातान् गर्गः प्रोवाच तानहं वक्ष्ये । तेषां सङ्क्षेपो-
ऽयं प्रकृतेरन्यत्वसुत्पातः । अपचारेण नराणामुप-
सर्गः पापसञ्चवाङ्गवति । संसृचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौ-
मास्तदुत्पाताः । मनुजानामपचारादपरक्ता देवताः सृज-
न्त्येतान् । तत्रतिघाताय नृपः शान्तिं राष्ट्रे प्रयुञ्जीत ।
दिव्यं यदूर्ध्ववैद्यतम् उल्कानिर्घातपवनपरिवेषणः । मन्धर्व-
पुरपुरन्दरचापादि यदान्तरिक्षं तत् । भौमं चरस्थिरभवं
सच्छान्तिभिराहतं शमसुपैति । नाभसुपैति सृष्टतां
शाम्यति नो दिव्यमित्येके । दिव्यमपि शमसुपैति प्रभूत-
कनकाङ्गुगोमहीदानैः । रुद्रायतने भूमौ गोदोहात्
कोटिहोमाञ्च । आत्मसुतकोशवाहनपुरदारपुरोहितेषु
लोकेषु । पाकसुपयाति दैवं परिकल्पितमपधा नृपतेः ।
अनिमित्तभङ्गचलनस्वेदाशुनिपातजल्पनाद्रीनि । लिङ्गा-

चांयतनानां नाशाय नरेशदेशानाम् । दैवतयात्राशकटा-
 लचक्रयुगकेतुभङ्गपतनानि । सम्यर्थाननसादनसङ्गाश्च न
 देशन्वपशुभदाः । ऋषिधर्मपितृव्रतप्रोद्भूतं द्विजाती-
 नाम् । यद्द्रव्यलोकपालोद्भवं पशुनामनिष्टं तत् । पुरु-
 सितशनैश्चरोत्थं पुरोधसां, विष्णुजं च लोकानाम् । स्कन्द-
 विशाखसस्यं साण्डलिकानां नरेन्द्राणाम् । वेदव्यासे
 मन्त्रिणि विनायके वैकृतं चमूनाथे । घातरि सविश्व-
 कर्मणि लोकाभावाय निर्दिष्टम् । देवकुमारकुमारीविनता-
 प्रोक्षेषु वैकृतं यत् स्यात् । तन्नरपतेः कुमारककुमारि
 कास्तीपरिजनानाम् । रक्षःपिशाचगृह्यकनागानामेत-
 देव निर्देश्यम् । मासैश्चाप्यष्टाभिः सर्वेषामेव फलपाकः ।
 बुद्धा देवविकारं शुचिः पुरोधास्त्रहोपितः स्नातः ।
 स्नानकुसुनासुलेपनस्त्रैरभ्यर्चयेत् प्रतिमाम् । मधुपर्केण
 पुरोधा भक्तैर्वलिभिश्च विधिवदुपतिष्ठेत् । स्थालीपाकं
 जुहुयाद्विधिवन्मन्त्रैश्च तस्मिन् । इति विवुधविकारे
 शान्तयः सप्ररात्रं द्विजविवुधगणाचारं मोतन्त्वोत्सवाश्च ।
 विधिवद्वनिपालैर्यैः प्रयुक्ता न तेषां भवति दुरितपाको
 दक्षिणाभिश्च रक्षः” देवप्रतिमावैकृतम् । “राष्ट्रे यस्या-
 नग्निः प्रदीप्यते दीप्यते च नेम्नवान् । मनुजेश्वरस्य
 पोडा तस्य सराष्टस्य विज्ञेया । जलमांसार्द्रज्वलने
 न्तपतिवधः प्रहरणं रथो रौद्रः । सैन्यग्रामपुरेषु च
 नाथो वज्रैर्भयं कुरुते । प्रासादभवनतोरणकेत्वादिष्व-
 नलेन दग्धेषु । तद्धिता वा षण्मासात् परचक्रस्यागमो
 निश्चमात् । धूमो जग्निसमुत्थो रजस्तमश्चाङ्गजं महा-
 भयदम् । व्यभ्रे निश्चुडुनाथो दर्शनमपि चाङ्ग दोष-
 करम् । नगरवत्प्रदाण्डजमनुजानां भयकरं ज्वलन-
 माहुः । घूमाग्निविस्फुलिङ्गैः शय्याम्बरकेशगैर्मृत्युः । आयु-
 धञ्जवनसर्पणस्त्रनाः कोशनिर्गमणवेपनानि वा । वैकृतं
 तानि यदि वायुधेऽपराग्याशु रौद्ररक्षसङ्कुलं वदेत् ।
 मन्त्रैर्वाङ्गैः क्षीरवृक्षात्मिह्निहोतव्या ऽग्निः सर्पपैः
 सर्पिषा च । अग्न्यादीनां वैकृते शान्तिरेवं देयं चास्मिन्
 काञ्चनं ब्राह्मणेभ्यः” । इत्यग्निवैकृतम् । “शाखाभङ्गे
 ऽस्माद् वृक्षाणां निर्दिशेद्रणोद्योगम् । हसने देशश्च शं
 रुदिते च व्याधिवाहक्यम् । राष्ट्रविभेदस्तन्वतौ बाल-
 वधो ऽतीव कुसुमिते बाले । वृक्षात् क्षीरस्त्रावे सर्वद्रव्य-
 चयो भवति । मध्ये वाहननाशः संग्रामः शौच्यते
 मधुनि रोगः । स्त्रेहे दुर्भिक्षभयं महद्भयं निःसृते
 शिले । शुष्कविरोहे वीर्यांसङ्घयः शोषणे च विर-

जानाम् । पतितानामुत्थाने स्वयं भयं दैवजनितं च ।
 पूजितवृक्षे ह्यनृतौ कुसुमफलं नृपवधाय निर्दिष्टम् । धूम-
 स्तस्मिन् ज्वालायवा भवेन्नृपवधायैव । सर्पेषु तर्षु वापि
 जनसङ्घयो विनिर्दिष्टः । वृक्षाणां वैकृत्ये दशभिर्मासैः
 फलविपाकः । सगन्धधूपाम्बरपूजितस्य कृतं निधायो-
 परि पादपस्य । कृत्वा शिवं रुद्रजपो ऽत्र कार्यो रुद्रेभ्य
 इत्यत्र षडङ्गहोमः । पायसेन मधुना च भोजयेद्
 ज्ञान्त्वान् एतद्युतेन भूपतिः । मेदिनी निगदितात् दक्षि-
 णा वैकृते तर्क्षते महर्षिभिः” । इति वृक्षवैकृतम् । “नले
 ऽजयवादीनामेकस्मिन् द्वितिसम्भवो मरणम् । कथयति
 तदधिपतीनां यमलं जातं च कुसुमफलम् । अतिवृद्धिः
 यस्यानां नानाफलकुसुमभवो वृक्षे । भवति हि यद्येक-
 स्मिन् परचक्रस्यागमो नियमात् । अर्धेन यदा तैलं
 भवति तिलानामतैलता वा स्यात् । अन्नस्य च वैरस्यं तदा
 च विन्द्याङ्गयं सुमहत् । विहतकुसुमं फलं वा ग्रामा-
 दथवा पुराह्वहिः कार्यम् । सौम्यो ऽत्र चरुः कार्यो
 निर्वाणो वा पशुः शान्त्यै । सस्ये च दृष्ट्वा विकृतिं प्रदेयं
 तत् क्षेपमेव प्रथमं द्विजेभ्यः । तस्यैव मध्ये च ह्मल भौमं
 कृत्वा न दोषान् समुपैति तज्जान्” । इति सस्यवैकृतम् ।
 “दुर्भिक्षमनावृष्ट्यामतिवृष्ट्यां क्षुद्भयं सपरचक्रम् । रोगो
 ह्यनृतभवायां न्तपवधो जनभ्रजातायाम् । शीतोष्णविप-
 र्यासे नो सम्यग्दृष्टेषु च सम्यग्दृष्टेषु । षण्मासाद्राष्ट्रभयं
 रोगभयं दैवजनितं च । अन्यतौ सप्ताहं प्रबन्धवर्षं
 प्रधानन्तपमरणम् । रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसा-
 दिर्भ्रमरकः । धान्यश्चिरख्यत्कफलकुसुमादूर्वचित्तैर्भयं
 विन्द्यात् । अङ्गरापांशुवर्षे विनाशमायाति तन्नगरम् ।
 उपला विना जलधरैर्विकृता वा प्राणिनो यदा वृष्टाः ।
 छिद्रं वाप्यतिवृष्टौ यस्यानामीतिसङ्जननम् । क्षीरवृत्त-
 क्षीराणां दध्ने रुधिरौष्णवारिणां वर्षे । देशविनाशो
 ज्ञेयो ऽसृग्धरे चापि नृपयुद्धम् । यद्ग्रामले ऽर्के काया न
 दृश्यते दृश्यते प्रतीपा वा । देशस्य तदा महद्भयमायातं
 विनिर्दिश्यम् । व्यभ्रे नमसीन्द्रधनुर्दिवा यदा दृश्यते
 ऽथवा रात्रौ । प्राच्यामपरस्यां वा तदा भवेत् क्षुद्भयं
 सुमहत् । सूर्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां योगः सृतो वृष्टि-
 विकारकाले । धान्यान्नगोकाञ्चनदक्षिणाश्च देयास्ततः
 शान्तिसुपैति पापम्” । इति वृष्टिवैकृतम् । “अपसर्पणं
 नदीनां नगराद्विरेण मृन्मतां कुरुते । शोषशाशो-
 ष्याणामन्येषां वा हृदादीनाम् । स्नेहासृद्धमांसवहाः

सङ्कुलकलुषाः प्रतोपगाश्चापि । परचक्रस्यागमनं नदाः
 कथयन्ति षष्ठासात् । ज्वलाधूमकाया रूदनोक्तुष्टानि
 चैव कूपानाम् । गीतप्रजल्पितानि च जनमरकाय प्रदि-
 ष्टानि । तोयोत्पत्तिरखाते गन्धरसविपर्यये च तोया-
 नाम् । सलिलाशयविकृतौ वा महद्भयं तत्र शान्ति-
 रियम् । सलिलविकारे कुर्यात् पूजां वरुणस्य वा रूपै-
 र्मन्त्रैः । तैरेव च जपहोमं शुभमेवं पापमुपधाति ।
 इति जलवैकृतम् । “प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतस्रप्रभृति-
 स्रम्भूतौ वा । होनातिरिक्तकाले च देशकुलसङ्घयो
 भवति । बड्ढोष्टमहिषगोहृत्तिनीषु यमलोङ्गवे मरण-
 भेषाम् । षष्ठासात्सूतिफलं शालौ श्लोकौ च गर्गात्तौ ।
 नार्यः परस्य विषये त्यक्त्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च
 द्विजान् कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतु-
 ष्पदाः स्वयंभ्यस्त्यक्त्याः परभूमिषु । नगरं स्वामिनं
 यूषमन्वथा हि विनाशयेत्” । इति प्रसववैकृतम् । “पर-
 योनावभिगमनं भवति तिरश्चामसाधु धेतुनाम् । उच्चाणा
 वान्योऽन्यं पिबति त्रि वा सुरभिपुत्रम् । मासत्रयेण
 विन्द्यात् तस्मिन्निःसंशयं परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ
 श्लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ । त्यागो विवासनं दानं तत्सस्याशु
 शुभं भवेत् । तर्पयेद्वास्त्राणांशत्र जपहोमांश्च कारयेत्
 स्यात्तौपाकेन घातारं पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन
 मन्त्रेण यजेद्ब्रह्मदक्षिणम्” । इति चतुष्पादवैकृतम् ।
 “दानं वाह्वियुक्तं यदि गच्छेन्न ब्रजेच्च वाह्वयुतम् ।
 राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणां सादभङ्गे च । अनभिहत-
 त्त्वर्थे नादः शब्दो वा तेषां ताडितेषु यदि नायात् ।
 व्युत्पत्तौ वा परागमो नृपतिभरणं वा । गीतर-
 वतर्थादा नभसि यदा वा चरस्त्रिरान्यत्वम् ।
 मृत्युस्तदा गदा वा विस्तरतूर्यं पराभिभवः । गोलाङ्गलयोः
 शङ्के दर्शेन्द्रपांडुपस्करविकारे । क्रोष्टुकनादे च तथा
 शरभयं मुनिवचसेदम् । वायव्येषु नृपतिर्वायुं सक्तु-
 भिरर्चयेत् । आ वायोरिति पञ्चर्चा जप्त्वा प्रयतै
 द्विजैः । ब्राह्मणान् परमात्मेन दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् ।
 बह्वक्षदक्षिणा होमाः कतव्याश्च प्रयत्नतः” । इति वाय-
 व्यवैकृतम् । “पुरपक्षिणो वनचरा वन्या वा निर्भया विशन्ति
 सुरम् । नक्तं वा दिवसवराः क्षपाचरा वा चरन्त्यहनि ।
 सख्याद्वयेऽपि मण्डलमावभ्रन्तो मृगा विहङ्गा वा । दीप्ता-
 यां दिश्यथवा कौशलः संहता भयदाः । श्वानः प्रर-
 द्भन्त इा द्वारे वायन्ति जम्बुका दीप्ताः । प्रतिशेत्तरेन्द्र-

भवने कपोतकः कौशिको यदि वा । कुक्कुटश्च प्रदोषे
 हेमन्तादौ च कोकिलावापाः । प्रतिलोममण्डलचराः
 श्वेनादप्राश्चारे भयदाः । गृहचैत्यतोरणेषु द्वारेषु
 च पक्षिसङ्घसम्पाताः । मधुवर्ष्काकम्भोरुहसमुद्भवाश्चापि
 नाशाय । श्वभिरस्थिशशावयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मरकाय ।
 पशुशस्त्रव्याहारे नृपस्य मुनिवचसेदम् । मृगपक्षिविका-
 रेषु कुर्याद्भोमान् सदक्षिणान् । देवाः कपोत इति
 च जप्रव्याः पञ्चभिर्द्विजैः । सुदेवा इति चैकेन देवा
 गावश्च दक्षिणा । जपेच्छाकूनसूक्तं वा मनोवेदशिरांसि
 च” । इति मृगपक्ष्यादिवैकृतम् । “शक्रध्वजेन्द्रकीलस्तम्भ-
 द्वारप्रपातभङ्गेषु । तद्वत्कपाटतोरणकेतूनां नरपतेर्भरणम् ।
 सख्याद्वयस्य दाम्निधूमोत्पत्तिश्च कानने ऽनम्यौ । क्षिद्राभावे
 भूषेर्दरणं कम्पश्च भयकारी । पाषण्डानां नास्तिकानां
 च भक्तः साध्वाचारप्रोज्झितः क्रोधशोलः । ईर्ष्युः
 क्रूरो विग्रहः सक्तवेता यस्मिन् राजा तस्य देशस्य नाशः ।
 प्रहर हर क्षिन्धि भिन्धीत्यायुधकाशाश्लपायथो बालाः ।
 निगदन्तः प्रहरन्ते तत्रापि भयं भवत्याशु । अङ्गारगैरि-
 काद्यैर्विकृतप्रैताभिलेखनं यस्मिन् । नायकचित्तितमथ वा
 क्षये क्षयं याति न चिरेण । लूतापटाङ्गशबलं न सन्ध्ययोः
 पूजितं कलहयुक्तम् । नित्योच्छिष्टस्त्रीकं च यद्गृहं तत्-
 क्षयं याति । दृष्टेषु यातुधानेषु निर्दिशेन्नरकमाशु सम्प्रा-
 प्तम् । प्रतिघातादैतेषां गर्गः शान्तिं चकारे माम् । महा-
 शान्त्योऽथ बलयो भोज्यानि सुमहानि च । कारयेत् महेन्द्रं
 च माहेन्द्रीभिः समर्चयेत्” । इति शक्रध्वजेन्द्रकीलादिवैकृत-
 तम् । “नरपतिदेशविनाशे केतोरुदये ऽथ वा गृहेऽके-
 न्दोः । उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवश्चाप्यदोषाय । ये च न
 दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तादृशस्वभावकतान् । ऋषियुत्त-
 क्तैः श्लोकैर्विद्यादैतैः समासोक्तेः । वज्राशनिमहीकम्प-
 सख्यानिर्घातनिःस्वनाः । परिवेषरजोधूमरक्ताकास्तमनो-
 दयाः । द्रुमेभ्यो ऽक्षरसस्त्रैश्चरुपुष्पफलोद्भवाः । गोपक्षि-
 मद्दृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे । तारोक्तापातकलुषं क-
 पिलाकेन्द्रमण्डलम् । अन्मिज्ज्वलनस्फोटधूमरेखनि-
 लाहृतम् । रक्तपद्मारुणं सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्थोपमम् ।
 सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा योषे शुभं वदेत् । शक्रायुध-
 परीवेषविद्युच्छुष्कविरोहणम् । कम्भोद्वर्तनवैकृत्यं रसनं
 दरुणं क्षितेः । सरोनद्युदपानानां दृष्ट्वा त्रस्तवशाः ।
 सरणं चाद्रिगेहाणां वर्षाषु न भयावहम् । दिव्यस्त्री-
 भूतगन्धर्वविमानाङ्गुतदर्शनम् । लक्षरताशां यश्चन

दर्शनं च दिवास्वरे । गीतवादिनिर्घोषा वनपर्वतसारुषु ।
 सख्यद्विपरान् हानिरपापाः शरदि स्मृताः । शीतानीलत
 मारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम् । रक्षोयक्षादिसन्त्वानां
 दर्शनं वागमारुषी । दिशो धूमाश्वकाराश्च सनभोवन-
 पर्वताः । उच्चैः सूर्योदयास्तौ च हेमन्ते शोभनाः
 स्मृताः । हिमपातानीलोत्पाता विह्वपाङ्गुतदर्शनम् ।
 कृष्णाङ्गनाभसाकाशं तारोल्कापातपिङ्गरम् । चित्रग-
 भौङ्गवाः स्त्रीषु गोऽजाश्चमृगपक्षिषु । पलाङ्कुर-
 लतानां च विकाराः शिथिरे शुभाः । ऋतुसमावजा
 ह्येते दृष्टाः स्वर्तौ प्रभप्रदाः । अतोरन्यत्र चोत्पाता
 दृष्टास्ते ऋगदाकृणाः । उन्मत्तानां च या गाथाः शि-
 श्युनां भाषितं च यत् । स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति
 व्यतिक्रमः । पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्भ्रमति मातृधान् ।
 नाचोदिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती । उत्पातान्
 गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा विख्यातो भवति नरेन्द्र-
 वल्लभश्च । एतन्ननु निवचनं रहस्यमुक्तं यज्ज्ञात्वा भवति
 नरस्त्रिकालदर्शी” ४६६० । “दिव्यान्तरिक्षान्प्रयमुक्तमादौ
 मया फलं शस्तमशोभनं च । प्रायेण चारेषु समाग-
 मेषु युद्धेषु मार्गादिषु विस्तरेण । भूयो वराहमिहि-
 रस्य न युक्तमेतत् कर्तुं समासकदसाविति तस्य दोषः ।
 तज्जुर्न वाच्यमिदमेव फलानुभोतिर्यद्द्विचिन्तकमिति
 प्रथितं वराङ्गम् । स्वरूपमेव तस्य तत् प्रकीर्तितानुकीर्त-
 नम् । ब्रवीम्यहं न चेदिदं तथापि मेऽत्र वाच्यता ।
 उत्तरवीथिगता दुर्गतिमन्तः क्षेमसुभिश्चशिवाय समस्ताः ।
 दक्षिणमार्गगता द्युतिहीनाः क्षुब्धयतस्करमृग्युकरास्ते ।
 कोटागारगते भृगुपुत्रे पुष्यस्ये च गिराम्प्रविष्णौ । निर्वैराः
 क्षितिपाः सुखभाजः संहृष्टाश्च जना गतरोगाः । पीड-
 यन्ति यदि कृत्तिकां मघां रोहिणीं श्रवणमैन्द्रमेव
 वा । प्रोज्झ्य सूर्यमपरे यद्वास्तदा पश्चिमा दिगन्तरेण
 पीड्यते । प्राच्यां चेद्भुजवदस्थिता दिनान्ते प्राच्यानां
 भवति हि विग्रहो नृपाणाम् । मध्ये चेद्भवति हि मध्य-
 देशपीडा रूक्षसैनं तु रुचिरैर्मयूखवर्जितैः । दक्षिणां
 ककुभमाश्रितस्तु तदैजिणापथयोसुचां क्षयः । हीन-
 रूक्षतनुमिश्च विग्रहः स्थूलदेवकिरणान्तैः शुभम् ।
 उत्तरमार्गे स्पष्टमयूखाः शान्तिकरास्ते तन्नृपतीनाम् ।
 ह्रस्वगरीरा भस्मवर्णा दोषकराः स्युर्देशदृष्टपाणाम् ।
 नक्षत्राणां तारकाः सप्तहाणां धूमज्वालाविष्णुलिङ्गान्वि-
 ताश्चेत् । आलोकं वा निर्निमित्तं न यान्ति याति

ध्वंसं सर्वलोकः समूपः । दिवि भाति यदा लङ्घिनां-
 शुयुगं द्विजद्विपरतीव तदाशु शुभा । तदनन्तरवर्षरथो
 ऽर्कयुगे जगतः प्रलयश्चिचतःप्रभृति । सुनीनभिजितं
 ध्रुवं मववतश्च भं संसृयन् शिखी घनविनाशकत् कुशल-
 कर्महा शोकदः । भुजङ्गममथ सृष्टेर्भवति वृष्टिनाशो
 प्रुवं क्षयं व्रजति विदुतो जनपदश्च बालाकुलः ।
 प्राग्द्वारेषु चरन् रविपुत्रो नक्षत्रेषु करोति च वक्रम् ।
 दुर्भिक्षं कुरुते भयस्रपं मिलाषां च विरोधमवृष्टिम् ।
 रोहिणीशकटमर्कनन्दनो यदि भिनत्ति रुधिरोऽथवा
 शिखी । किं वदामि यदनिष्टसागरे जगदशेषस्रपयाति सङ्घ-
 यम् । उदयति सततं यदा शिखी चरति भचक्रमशेवमेव वा ।
 अरुभवति पुराकृतं तदा फलमशुभं सचराचरं जगत् ।
 धनुःस्थायी रूक्षो रुधिरसदृशः क्षुब्धकरो बलोद्योगं
 चेन्दुः कथयति जयं ज्यास्य च यतः । अवाक्शङ्को
 गोघ्नो निधनमपि सस्यस्य कुरुते ज्वलन्मूमायन् वा नृपति-
 मरणायैव भवति । क्षिग्धः स्थूलः समष्टको विशालस्तु-
 ङ्गशोदग्निचरसागरीयग्राम् । दृष्टः सौम्यैरशुभैर्विप्रदुक्त्रो
 लोकानन्दं कुरुतेऽतीव चन्द्रः । पितृमैत्रपुररूक्षतविशाखा-
 त्वाष्टमेत्य च युनक्ति शशाङ्कः । दक्षिणेन न शुभो
 हितकथ्याद् यद्युदक् चरति मध्यगतो वा ।
 परिष इति मेघरेखा यातिर्यग्भास्कारोदयेऽस्ते वा ।
 परिधस्तु प्रतिस्त्रयो दण्डस्त्वृजु रन्द्रचापनिभः । उदये
 ऽस्ते वा भाभोयै दीर्घां रश्मयस्त्वमोघास्ते । सुरचा-
 पखण्डमजु यद् रोहितमैरावतं दीर्घम् । अर्द्धास्तमया-
 त्मन्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेजः परिहानिमखाद्
 भानोरर्द्धोदयं यावत् । तस्मिन् सन्ध्याकाले चिह्नैरैतैः शु-
 भाशुभं वाच्यम् । सर्वैरैतैः क्षिग्धैः सदोवर्षं भयं रूक्षैः ।
 अर्च्छिन्नः परिषो वियञ्च विमलं श्यामा मयूखा रवेः
 क्षिग्धादीधितयः सितं सुरधुर्विदुञ्च पूर्वोत्तरा । क्षिग्धो
 मेघतरुर्दिवाकरकरैराब्जिङ्गितो वा यदा वृष्टिः स्याद्य-
 दि वार्कमस्तसमये मेघो महान्खादयेत् । खण्डो वक्रः
 कृत्स्नो ह्रस्वः काकादैर्वा चिह्नैर्विडुः । यस्मिन्देसे रू-
 क्षशाकस्तत्वभावः प्रावो राक्षः । वाहिनीं समुपयाति
 शुभतो मांसभक् सगमणो युयुत्सवः । यस्य तस्य बलविद्रवो-
 महान् अपगैस्तु पिजयो विहङ्गमैः । भानोरुदये यदि
 वास्तमये गन्धर्वपुरप्रतिमा ध्वजिनी । बिम्बं निरूपयति
 तदा नृपतेः प्राप्तं समरं सभयं प्रवदेत् । शस्ता शान्त
 द्विजद्विगुष्टा सन्ध्या क्षिग्धा नृदुपवना च । पांशुध्वखा

अनपदनाशं घत्ते कृत्वा रुधिरनिभा वा । यद्विस्तरैश्च कथितं
 मुनिभिस्तदस्मिन् सर्वं मया निगदितं पुनरुक्तवर्जम् ।
 श्रुत्वापि कोकिलरुतं बलिभुग्विरौति यत्तत्त्वभावकृत-
 मस्य पिकं न जेतम्” ४७अ० । एवमन्येऽप्युत्पाताः
 सन्नि विस्तरभयात्तोक्ता आकरे दृश्याः उत्पात विशेषे
 मङ्गलकर्मवर्जनकालव्यवस्था रघुनन्देन दर्शिता यथा
 “गर्गः । दाहे दिशाश्चैव घराप्रक्रमे वज्रप्रपातेऽथ वि-
 दारणे वा । धूमे तथा पांशुकरप्रपाते न कारयेन्नाङ्गलि-
 कादि कार्याम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकाशवर्षणे ।
 किंरे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्यान्नाङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ
 समुत्पन्ने यद्दृश्ये चन्द्रसूर्ययोः । यद्दृशां सङ्गरे चैव
 न कुर्यान्नाङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्ये वा तिसूर्ये वा दृष्ट्वा
 गगनमण्डले । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् ।
 दिग्दाहे दिनमेकञ्च यद्दृश्ये सप्त दिनानि च । भूमिकम्पे च
 सम्भूते त्र्यह्नि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं
 धुमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वक-
 र्मात्” । भोजराजः “यद्दृश्ये रवीन्दोरवनिप्रक्रमे केतुद्गमो-
 ल्कापातनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्र-
 योदशाहानि वदन्ति केचित्” । “यद्दृश्यकाले भूकम्पो-
 ल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशहं अशु-
 क्तम् । किञ्चिद्गुणतत्समाहारेऽपि दशाहम् । यद्दृश्याद्ये-
 कैकदोषे त्र्यह्निति” वाचस्पतिमिश्राः । अत्र स्मृतिसागर
 धृतसारसंयद्दृश्ये । “राज्यादिमहासिद्धौ यत्तदानतपःसु
 च । होमस्त्राध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् । लक्षहोमे
 महादाने वर्जयेत् सोमके मखे । तपःस्त्राध्याययोश्चैव
 चिरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था अन्यत्र । “उल्का-
 पाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते । वज्रकेतुद्गमोत्पाते
 यद्दृश्ये चन्द्र सूर्ययोः । प्रयाणन्तु लजेत् क्षलः सप्तरात्र-
 मतः परम् । ब्राह्मण्यः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरा-
 त्रकम् । शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्वं कर्म समाचरेत्” ।
 पराशरः । “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतब-
 धने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाण्ड्यहं यद्दृश्ये” ।
 भृगुः । “राजानानां तु सप्ताहं ब्राह्मणानां त्र्यह्नन्तथा ।
 शूद्रस्त्र्यह्नदिनं प्रोक्तं सर्वकार्येषु वै भृगुः” । शूद्रस्याप-
 द्विषयम् । कम्प इत्युपलक्षणम् । यद्दृश्यादावप्येवमेवान्यत्र
 कल पठितत्वात्” मल०त० । पीयूषधारायां तु विशेष
 उक्तः । नारदः “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहेका
 सुतदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यालोद्वाहादि मङ्गलम्”

वविष्टः सर्वग्रासे दिनान्यष्टौ सर्वकार्येषु वर्जयेत् । षट्-
 दिनानि त्रिभागोने अर्द्धपासे चतुर्दिनम् । चतुर्थीशे
 त्रिरात्रं स्यात् यद्दृश्ये चन्द्रसूर्ययोः” नारदः
 “उत्पातयद्दृश्यादूर्द्ध्वं सप्ताहं निखिले त्यजेत्” । अङ्गिराः
 “सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्द्धपासे दिनत्रयम् । त्रिदशे
 काङ्गुलतोपासे दिनमेकं तु वर्जयेत्” “अनयोर्विषयव्यवस्था
 देशभेदेनाचारभेदेन चावगन्तव्या” पी०धा० । अत्या-
 वश्यककार्ये परिहारस्ततोक्तः ज्योतिर्निवन्ने “दिनानि
 पञ्च वसिष्ठस्त्रिदिनं गर्गस्तु कौशिकस्त्रेकम् । यवना
 चर्यस्य मते पञ्च मुहूर्त्तांश्च दूषयति” । प्रागुक्तवराह
 प्रदर्शित शुभोत्पातैर्दुष्टमेव दिनं वर्ज्यम् । “शुभदोत्पा-
 तैश्च दुष्टं दिनम्” मुहूर्त्त०चि० उक्तः । एतच्च स्मार्त्तादि-
 व्यवस्थापितं विवाहे यद्दृश्ये एकदिनवर्जनम् अल्पपास
 विषयमापद्विषयं वा उक्तवचनजातसामञ्जस्यत् ।
 यस्तादिविषये विशेषः यद्दृश्ये यद्दृश्ये “एकताल-
 इवोत्पातपवनं प्रेवितोर्गिरिः” रघुः । ओषामासे
 मत्सरोत्पातवातः” भाषः । “उत्पातेन ज्ञापिते च”
 पा० । “उत्पातगृहदुष्टञ्च” ज्यो० ।

उत्पातक त्रि० उत्पातयति उत्पातं जनयति उद्+पत-
 णिच् खल् १ उत्पातजनके उद्+पत-खल् ।
 २ अर्द्धपतनशीले च । “दंशोत्पातकभङ्गु कर्मज्ञिकामशका-
 टतम्” । भा० खर्गो० २अ० ।

उत्पाद् घ० उत्+पद-भावे घञ् । १ उत्पत्तौ ‘दुःखे च
 शोषितोत्पादे शास्त्राङ्गच्छेदने तथा’ या० उत्पत्तिश-
 ब्दे विष्टतिः उत्त्विप्रः पादोऽनेन । “उत्त्विप्रपादे त्रि० ।

उत्पादक यु० ऊर्द्धस्थिताः पादा अस्व कप् । अएपदे शर-
 भाख्ये गजारातौ १ पशुभेदे तस्य शृङ्खलचतुश्चरणात्पूर्व
 पादत्वम् । उत्-पद-णिच्-खल् । २ पितरि घु० । ३ उत्-
 पादनकर्त्तरि त्रि० । “उत्पादकब्रह्मदातोर्गरीयान्
 ब्रह्मदः पिता” “आहुतत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं
 विदुः” “नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्त्रपि”
 मनुः । स्त्रियां टापि अत इत्त्वम् । उत्पादिका ४ उत्-
 पादकस्त्रियां ५ हिलभोचिकायां शब्दचि० ईपूतिकायां
 भरतः ७ देहिकानामकोटे च स्त्री त्रिका० ।

उत्पादन न० उद्+पद-णिच्-ल्युट् । जनने उत्पत्तिक-
 रणे “उत्पादनमपत्यस्य जातस्य पावनम् तथा” मनुः
 उत्पाद्शय घ० उत्पादः ऊर्द्ध्विप्रपादः सन् श्येते शी-ल्यु ।
 (टिटर) १ टिट्टिभर्षाक्षि हेमच० । २ शिशौ च । तयोः

उत्तानपादतया शयनात्तथात्वम् । उत्पादं शयनमस्य
उत्पादशयनोऽप्यत्र ।

उत्पादित लि० उद्+पद-णिच्-कर्मणि क्त । जनिते ।

“अथनारभमाणस्य विभोर्त्पादिताः परैः” माघः ।

उत्पादिन् लि० उद्+पद-णिनि । १उत्पत्तिमति । “सर्व-

सत्पादि भङ्गुरम्” हितो० । उत्पादयति णिच् णिनि ।

२उत्पादके । “दुःखोत्पादि मृचे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहर-

स्तथा” या०स्त्र० उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उत्पाद्य अच्० उद्+पद-णिच्-ल्यप् । १जनयित्वेत्यर्थे “की-

त्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य” मनुः । “पुत्राहुत्पाद्य संकल-

दृत्तिं चैषां प्रकल्पयेत्” सूतिः । कर्मणि यत् ।

जननीये लि० । “बावण्य उत्पाद्य इवास वलः” कुमा०

उत्पाली स्त्री उन्नतिं पालयति पाल-अण् गौरा० ङीप् ।

कारोम्ये शब्दच० ।

उत्पाव पु० उद्+पु “उदि अयतियौतिपूद्भुवः” पा० अयं

बाधित्वा षञ् । उत्पवने यज्ञियपात्वादेः संस्कारभेदे

उत्पिञ्जर(त्) लि० उद्+पिजि-कञन् वा लस्य रः । अल्यर्था-

कुले । “कुर्वाणसत्पिञ्जरजातपत्नैः” माघः । उत्-

पिञ्जरोभूतदक्षैरिल्लैः रत्नयोर्भेदः” मल्लि० । “तद्वत्

पिञ्जलकं युद्धमासीद्देवासुरोपमम्” भा० द्रो० २५ अ० ।

उत्पिव लि० उद्+पा-श्च । उद्भूत पाविनि ।

उत्पिष्ट लि० उद्भूतः पिष्टं उद्+पिष-क्त । उद्भूतः ज्ञत

येषु १ उन्नयिते । “सन्निभसत्पिष्टं विन्निष्टं विव-

र्चितमवक्षिप्रमतिक्षिप्रं तिर्यक्क्षिप्रमिति षड्विधम्”

सुश्रुतोक्ते षड्विधसन्निभसत्पिष्टेऽस्थिभङ्गे तत् कार्यं तत्रोक्तं

“विशेषेणोत्पिष्टे सन्नावुभयतः शोफानेदनाप्रादुर्भावो-

विशेषतस्तत्र नानाप्रकारा वेदना रालौ प्रादुर्भवन्ति” ।

उत्पीड लि० उद्+पीड-अच् । संघर्षेण १पीडके २संवा-

धके च । भावे षञ् । ३उन्नयने । “स त्वाणवरोत्-

पीडाद्विस्रवत्यस्युल्लक्षणम्” भा० व० २१ अ० । “आकाङ्क्षन्ती

नयनसलिलोदीडरुद्रावकाशाम्” मेघ० । ल्यट् । उत्-

पीडन तत्र न० । अ । तत्रैव स्त्री । शब्द उत्पीडयत्

उत्पीडाकारके । “अन्योन्यसत्पीडयदुत्पलाख्याः”

कुमा० । स्त्रियां ङीप्

[पुच्छयते ।

उत्पुच्छ नामधातुः पुच्छमुदसति उद्+पुच्छ+णिच् उत्-

उत्पुच्छ पु० उत्क्षिप्रः पुच्छोयेन प्रा० व० वा क्षिप्रलोपः ।

उद् क्षिप्रं पुच्छे पशौ ।

उत्पुट लि० उद्घाटितं पुटमस्य प्रा० व० वा घाटितलोपः ।

पुटम्यन्ते प्रफुल्ले । तेन निर्दल्यत् सङ्घादि० अण् । औत्-

पुट तेन निष्पाद्ये लि० । तेन हरति उत्सङ्गादि० ठञ्

औत्पुटिक तेन हारके लि० स्त्रियां ङीप् ।

उत्पुटक पु० उद्+पुट-कुन । सश्रुतोक्ते पाल्यासपद्रवभेदे ।

“अतज्जुं नामलिङ्गे वच्चे पाल्यासपद्रवान् । उत्पाटक-

शोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतोश्चम् । अवमन्थः सक्-

ण्डूको यन्त्रिको जम्बुलस्तथा । सावी च दाहवांश्चैव

शृङ्खलां क्रमशः क्रियाम्” । लेपसत्पुटके दद्यात् तैब

मेभिश्च साधितम्” सुश्रु० ।

उत्पुत लि० उद्+पु-क्त । पवित्रादिना ज्ञतोत्पवनसंस्कारे

पात्वादौ । इट्पक्षे उत्पवितोऽप्यत्र लि० । तेन हरति

उत्सङ्गा० अण् । औत्पुत तेन हारके लि० ।

उत्पेय लि० उद्भूत्य पेयम् । उद्भूत्यपेये जबादौ ।

उत्पभ लि० उन्नता प्रभास्य प्रा० व० गतलोपः । १उन्नत

प्रभान्विते २उदार्द्धं षि वज्रौ पु० हेम० ।

उत्प्राशन न० उद्भूत्य प्राशनम् । उत्तोष्य भोजने

उत्प्रास पु० उद्+प्र+अस-दोष्यादिषु षञ् । उपहासे । “प्रिवृ-

षोत्प्रासवक्रोक्त्वा मध्याधीरा दहेद्भुषा” सा० द० ।

उत्प्रेक्षण न० उद्+प्र-ईच्-भावे ल्युट् । १उद्भावने ।

२क्षिप्नादिना कस्यचित् पदार्थस्य सम्भावने । ३उद्भू-

दृष्टौ, ष । णिनि । उत् प्रेक्षिन् तत्कारके लि० स्त्रियां ङीप्

उत्प्रेक्षा स्त्री उद्+प्र+ईच्-अ । उद्भावने अर्थात्कारभेदे

अलङ्कारशब्दे षुष्ठे ३६५ विवर्तितः । [मज्जने

उत्प्लवन न० उद्+प्लु-ल्युट् । उपरि ह्वने (भाषा) अग्नि

उत्प्लवा स्त्री उत्प्लवति उद्+प्लु-अच् । नौकायां शब्दच०

उत्फाल पु० उद्+फाल-घञ् । १उल्लम्बे २उद्भूतोविषरणे च

उत्फुल्ल लि० उद्+फल-क्त लि० । १विकशिते दलानाम-

न्योन्यविक्षेपेण प्रकाशिते “उत्फुल्लनीलनलिनोदर

दल्यभासः” माघः । २उत्ताने लि० ३स्त्रीणां शुभेन्द्रिये

न० मेदि० ।

उत्स पु० उन्नति जलेन उन्द-स किञ्च नलोपः । पर्यंतादेः

१स्रवज्जलस्य पातस्थाने । २जलप्रवाहे ष “आसिञ्चिन्नुत्सम्

गौतमाय तृणजे” ऋ० १, ५, ४, ५, “विष्णोः पदे परमे

मध्य उत्सः” ऋ० १, ५, ४, ५ नञ् साकं षिषिचुदल-

सद्विषम्” २, २, ४, ४, “उत्सो वा तत्र जायतां हृदो वा

पुण्डरीकवान्” उथ० ई, १० ई, १, उत्स भवः उत्सा०

अञ् । औत्स तद्भवे लि० । ३ऋषिभेदे ततः गोले

अथादि० फञ् औत्सायन तद्गोले पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप्

उत्सकथं लि० जडुं गते सक्थिनी अस्व ष समा० स्त्रियां ङोष् ।
जडुंरके "उत्सकथ्या अवयुदधेहि समञ्जि चारया
वषन्" यजु० २२, २१ ।

उत्सङ्ग पु० उत्पत्य सजतेऽत्र उद्+सन्ज आधारे षञ् ।
१ मध्यभागे "दरोमहेतुसङ्गनिषक्तभासः" कुमा० "दृषदो-
वासितोत्सङ्गाः" रघुः । "तत्सैकतोत्सङ्गविक्रि-
याभिः" रघुः "शयोत्सङ्गे निहितमसकदुदुःखदुःखेन
गात्रम्" मेघ० । २ क्रोडे "तस्योत्सङ्गप्रणयिन इव सस्त-
गङ्गाडकूबाम्" "उत्सङ्गे वा मन्त्रिनवसने सौम्य ! निक्षिप्य
वीणाम्" मेघ० जडुं तथा सजतेऽत्राधारे षञ् । ३ उपरि-
भागे "सौधोत्सङ्गप्रणयविषयो भास्य भूरञ्जयिन्याः" मेघ०
उत्क्रान्तः सङ्गम् आत्मा० स० । ४ सन्यासिनि सङ्गरहिते
तत्त्वज्ञे शा० स० । ५ जडुं तः संसर्गे च ।

उत्सङ्गादि हरतोत्सर्गे ठञ्निमित्ते "हरत्युत्सङ्गादिभ्यः"
पा० उक्ते शब्दसमूहे स च गण उत्सङ्ग उद्गुप उत्सुत
उत्सव उत्सृष्ट पिटक पिटक" औत्सङ्गिकः सि० कौ० ।

उत्सङ्गिन् लि० उत्सङ्ग जडुं संसर्गः अस्वस्य इनि स्त्रियां
ङीप् । जडुं संसर्गयुक्ते ।

उत्सङ्गित लि० उत्सङ्गिनः उत्संसृष्टाः कृताः उत्सङ्गिन्+
तत्करोतोत्सर्गे षि-कर्मणि क्त । संसर्गयुक्तीकृते । "उत्स-
ङ्गितोत्सङ्गतरङ्गवाङ्गः" माघः ।

उत्सङ्गन न० उद्+सन्ज-खिच्-ल्युट् । १ जडुं तः संयोजने
उत्सृष्टेपथे । "सम्माननोत्सङ्गनाचार्यं करथोत्यादि" पा०
तत्र उत्सङ्गने "दण्डमुद्दयति उत्सृष्टिपतीत्यर्थः" सि० कौ० ।

उत्सन्ति स्त्री उद्+सद-क्तिन् । उच्छेदे ।

उत्सधि पु० उत्सः जलप्रवाहोधीयतेऽस्मिन् धा-कि उप०
स० । जलप्रवाहवति कृपादौ "अकैरुडुं सुसुद्र उत्सधिं
पिबथ्यै" ऋ० १, ३८, ४,

उत्सद्म लि० उद्+सद-क्त । १ उच्छेदे अमूलसच्छिन्ने २ नटे च
"मकरध्वजइवोत्सवविप्रेहः" काद० ३ अत्यायाससाध्ये च
"उत्सवयत्र इव वा एष यज्ञातर्मास्यानि" शत० ब्रा० २,
५, २, ४८, दर्शपौर्णमासवज्ञातर्मास्यानामनुष्ठानवाङ्मत्या-
भावाइसवयत्रत्वम्" भा० तेन हरति उत्सङ्गा० ठञ् ।
औत्सङ्गिक तेन हारके लि० ।

उत्सर्गं पु० उद्+सृज-कर्मणि षञ् । १ सामान्यविधाने, तस्या-
सति बाधके सर्वतः प्रसृतत्वात्तथात्वम् । "कचिदपवा-
दविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" पात० भा० । "अपवादैरि-
वोत्सर्गाः-कतज्वाडत्तवः परैः" कुमा० २ न्याये । भावे

षञ् । ३ अपानवायोर्व्यापारे विद्योत्सर्गः ४ त्यागे ५ दाने
"तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जयेन तपसैव च" मनुः "त्री-
लक्षणोत्सर्गविनीतवेशाः" कुमा० ईसमाप्तौ व्रतोत्सर्गः ।
"उत्सर्गमेके सुलोपशुण्णत्वात्" आश्व० श्रौ० १, ४, २१, ०
"स्तोमोत्सर्गो वैकस्याङ्गः" कात्या० २४, ७, २५, ७ वार्षि-
कवेदपाठसमाप्तौ । वेदाध्ययनोत्सर्गकावच्य मित्ता०
दर्शितो यथा "पौषभासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि
वा । जलान्ते कन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः" या०
"पौषभासस्य रोहिण्यामष्टकायां यामाहुर्जिज्जलसमीपे
कन्दसां वेदानां स्वयङ्गोक्तविधिना उत्सर्गं कुर्यात् ।
यदा पुनर्भाद्रमासे उपाकर्म तदा माघशुक्लस्य प्रथमदिवसे
उत्सर्गं कुर्यात् । यथोक्तं मनुना "पौषे तु कन्दसां
कुर्याद्बहिरत्सर्जनम्बुधः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे
प्रथमेऽहनीति" । तदनन्तरम्क्षिपीमहोरात्रं वा विरम्य
शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णे षष्ठाव्यधीयते । यथाह मनुः
"यथाशास्त्रान्त कर्त्तव्यमुत्सर्गं कन्दसां बहिः । विरमे-
त्यक्षिपीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् । अत उर्ध्वं तु क-
न्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि तु सर्वांश्च
कृष्णपक्षेषु सम्मठेदिति" । अत्रानध्यायमाह या०
"त्राहं प्रोतेषुनध्यायः शिष्यत्विगुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि
चोत्सर्गे स्थास्यञ्चोत्सर्गे तथा" "उत्सर्गे मनुक्तप-
क्षिप्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्प" इति मित्ता० "औपूर्वा
व्याहृतीः सावित्रीञ्च विरम्यस्य वेदादिभारभेत्" "तथो-
त्सर्गे" आश्व० श्रौ० २, ५, १२, १३, उत्सर्जनशब्दे विवर्तितः ।
उत्सर्गिन् लि० उत्सर्गोऽस्वस्य इनि । उत्सर्गयुक्ते । "अ-
यनसुत्सर्गिणाम्" २४, ४, २३, त्रिषुभिन्नविकेषु एकस्या-
हेनाग्निष्टोमस्योत्सर्गेणास्योत्सर्गित्वम्" कर्कः । अयनं
गयामयनम् ।

उत्सर्जन न० उद्+सृज-ल्युट् । १ दाने, २ त्यागे, च । वेदोत्-
सर्गरूपे परमासकर्त्तव्ये वैदिकानां ३ क्रियाभेदे स च
आश्व० श्रौ० उक्तो यथा "मध्यमाष्टकायामेताभ्यो
देवताभ्योऽन्नेन जुत्वाऽपोऽभ्यवयन्ति" २० सू० । "मध्य-
माष्टकापहृणं परमासान्तोपलक्षणाधर्मम्" । तेन तस्याः
समीपे माघ्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः शास्त्रान्तरे चैवं
दृश्यते । एताभ्यो देवताभ्यो जुत्वा सावित्प्रादिभ्य
आज्वस्य इत्युक्तम् । अग्निमीड इत्यादिभ्योऽन्नेन जुत्वा
स्यालोपाकपहृणमकृत्वाऽन्नेनेति यज्ञेन जुवनम् स्मृतिद्व-
सन्नं प्राज्ञमिति दर्शयति, ततः खिष्टकृत्, ततो वेदारम्भ-

सम् । ततो होमशेषं समाप्यापोऽबगाहन् इत्यर्थः नारा० “एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति” २१ सू० । “स्नात्वा सावित्राद्या नव अग्निशीङ्ग इत्याद्याश्च विंशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः । ऋग्देवता आदिश्च तर्पयेयुः । द्वितीयान् कृत्वा तर्पयामोत्येकान्निंशद्वाक्यानि कृत्वा तावत्कृतस्तर्पयेयुः” ना० वृ० । “आचार्यान् ऋषीन् पितृ-श्च” २२ सू० । यच्च ब्रह्मयज्ञाङ्गं तर्पणसक्तं तदेत-दङ्गत्वेनेदानीमपि कार्यमित्यर्थः । चशब्दो देवतातर्पण समुच्चयार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः । देवतास्त-र्पयन्तीत्यत्र देवताप्रहणमत्वापि समुच्चयार्थम् क्रमश्च तन्मोक्त एव” ना० वृ० । “एतदुत्सर्जनम्” २३ सू० । “अस्येयं संज्ञा । ततः परस्मासान् षडङ्गान्यधीयीत । परस्मासानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता धर्मां षड्दशाध्ययन एवेत्याहुरेके । अन्ये त्विशेषेषेत्याहुः” ना० वृ० । उत्सर्गशब्दे दर्शितेन कालेनास्य विकल्पः शास्त्रिभेदेन व्यवस्थाप्यः “पौषे तु ऋन्द्सां कुर्याद्बृहिरुत्सर्जनं बुधः” मनुः ।

[छुने च

उत्सर्पण न० उद्+सृप्-ल्युट् । १ उत्सृज्य पुरतोगतौ, २ उल्ल-उत्सर्पिन् त्रि० उत्सर्पति षिनि । उत्सर्पिण्यौ “पयोधरोत्-सर्पिषु शीर्थमायः” रघुः । “उत्सर्पिभिः प्रांशु-भिवांशुजालैः” किरा० २ अतिशयिते स्त्रियां ङीप् । “उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थनां शक्तुः सा च हेम-चन्द्रोक्तौ कालचक्रान्तं गते ३ कालगतमेदे “सागर कोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते । अवसर्पिण्यां षडुरा उत्सर्पिण्यां तएव विपरीताः । एवं द्वादशभररै-र्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्” हेम० । [पद्मायां गवि जटा० उत्सर्प्या स्त्री उत्+सृ-यत् । १ ऋत्सत्यां गर्भयोग्यावस्था-उत्सव पु० उद्+सृ-अप् । आनन्दजनकव्यापारे विवाहादौ । “ऋद्धिमन्मधिकर्द्धि रत्सवः पूर्वसृत्सवमपोऽहत्तरः” “स कृत्वा विरतोत्सवान्” रघुः । “धर्मसेतसमाक्रोशीं यज्ञोत्सववतीं शुभाम्” “हृष्टपुञ्जनाक्रोशीं नित्योत्सव-समाकुलाम्” भा० व० २० ई अ०

उत्सवसङ्केत पु० उत्सव आनन्दजनकः सङ्केतः स्त्रीपुंसयोः रत्सर्यमहुरागादाह्वानम् यस्य । अस्येयं स्त्रीत्वेन दाम्पत्य-नियमशून्ये स्त्रीपुंसयोरहुरागमात्तेतकस्यैरविहार-शास्त्रिनि पार्वतीये जातिभेदे । भा० स० अर्जुनस्यो-त्तरदिग्विजये “पौरवं युधि निर्जित्य दसून् पर्वत-वादिनः । गणानुत्सवसङ्केतानजयत् सप्त पाण्डवः,

२ ई अ० अत्र नीलक० दर्शितरीत्यैव व्याख्या । तद्धर्मके प्रतीचीस्येऽपि जातिभेदे ‘गणानुत्सवसङ्केतान् व्यजयत् पुरुषर्षभः’ नकुलस्य प्रतीचीविजये ३१ अ० “शरैरुत्-सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान्” रघुः ।

उत्सादन उद्+सद-षिच्-ल्युट् । १ उत्सारणे, २ उद्धर्त्तने कषाञ् द्रव्येण स्नेहाद्यपसारणे ३ उच्छेदकरणे “उत्सादानार्थं लोकानां रात्रौ भ्रान्ति ऋषीनिह” भा० व० १० ३ अ० । “उत्सादनार्थं लोकानां धुम्बुर्नाम महासुरः” भा० व० १० ० अ० । “न हि द्वैतवने किञ्चित् विद्यतेऽन्यत् प्रयोज-नम् । उत्सादनस्य तेषां वनस्थानां महाद्युते !” भा० व० २ ३७ अ० । स्थानान्तरनयने “क्रयणवेद्यारम्भण प्रव-भ्योत्सादनेत्या०” कात्या० १४, १, १३, “उपसदने प्रव-भ्योत्सादनम्” कात्या० १८, ३, १० । उत्साद्यतेऽत्र उद्+सद-षिच् आधारे ल्युट् । महावीरादिपरित्यागदेशे । “उत्सादनदेशं गच्छन्ति सामगानानन्तरम्” कात्या० २६, ७, १०, उत्सादनदेशं प्रति आगच्छन्ति उत्सादनं महावीराणां परित्यागः स यत्र देशे विहितः श्रुतौ” कर्क०

उत्सादनीय त्रि० उद्+सद-षिच्-कर्मणि अनीयर् १ उच्छेद्यो २ उन्मूलनीये उस्सर्त्तनीये कषादिद्रव्ये । ‘कुर्यादुत्सा-दनीयानि सर्पींष्या लेपनानि’ च सुश्रु० ।

उत्सादि पु० भवाद्यर्थे “उत्सादिभ्योऽञ् पा० अञ् प्रत्ययप्र-कृतिशब्दगणे । स च उत्स उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन (वषकयाऽसौ) पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगती लिष्टुप् अतुष्टुप् जनपद भरत उशीनर यीम्र पोलुकृष्ण(उदः स्थानदेशे) पृशदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यन्दिन वृहत् महत् सत्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णि-ह् ककुम् सुवर्ण देव (पोष्णादच्छन्दसि) औत्स तद्भवे ति० । उत्सादित त्रि० उद्+सद-षिच्-क्त । उन्मूलिते उद्धर्त्तिते च “भद्रासनेऽपविष्टः परिधायाम्बरं लघुः । सन्नौ चन्दनसं-युक्तैः पानीयैरभिमन्त्रितैः । उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः” भा० द्रो० ८ २ अ० ।

उत्सारक पु० उद्+सृ-षिच्-खलु । द्वारपाले हेमच० तेन हि प्रभुद्वारतो जना दूरीक्रियन्ते इति तस्य तथा अपसारके त्रि० । [स्वाङ्गने, ३ स्थानान्तरकरणे च ।

उत्सारण न० उद्+सृ-षिच्-ल्युट् । १ दूरीकरणे-उत्सारित त्रि० उद्+सृ-षिच्-क्त । दूरीकृते चालिते “यु-ख्यान्यमङ्कं गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैवसुपान्तसादीन्” लीला० उत्साह पु० उद्+सह-घञ् । १ उद्यमे, २ अध्यवसाये, कर्त्तव्य

कल्पे ३ स्थिरतरे प्रयत्ने “उत्साहो मन्त्रमूलं स्यादिति नोतिविदां मतम् । प्रभुशक्तिर्मन्त्रमूला तस्मादुत्साहवान् भवेत्” इत्युक्ते राज्ञां ४ गुणविशेषे, “चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम्” मनुः । “नोताविवोत्साहगुणेन सम्पद्” कुमा० । १ कल्पे, शरत्काले ईश्वरि, मेदिनी “कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते” सा० द० उत्सवत्तये वीररसस्य ७ स्यायिभावे । स च वीररसस्य स्यायो भावः “रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेद्यमदौ प्रोक्ताः शमस्तथा” स्यायिनो विमज्जस्य “उत्सवप्रकृतिर्वीरः उत्साहस्यायिभावकः” तत्प्रोक्तेः । तत्र उद्यमभावे “मन्दोत्साहः हतोऽस्मि ऋगयापवादिना माधव्येन” शकु० “सक्तसङ्गोऽनहंवादी दृष्ट्युत्साहसमन्वितः” गीता “महोत्साहः स्थूलबलाः कृतप्रोत्सवैकः” या० सू० अस्यै बला० मत्पुं रनि वा उत्साहिन् उत्साहवत् तद्विशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

उत्साहक त्रि० उद्+सह-खल् । उत्साहान्विते “हजकाध्यामिति” पा० षष्ठीनिघण्टेऽपि याजका० षष्ठी समासः । कार्योत्साहकः ।

उत्साहन न० उद्+सह-णिच्-ल्युट् । उत्साहजनने उत्साहवर्द्धन पु० उत्साहं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु । वीररसे । वृध-ल्युट् ईत० । उत्साहस्य वृद्धौ न० ।

उत्साहशक्ति स्त्री उत्साहप्रयत्निक बलम् । राज्ञां विक्रमहेतौ बले । “षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साह मत्तजाः” अमरः । “कर्तव्येषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः” मल्लि० ।

उत्सिक्त त्रि० उद्+सिच-क्त । १ उद्दिक्ते अतिशयिते २ वृद्धियुक्ते ३ उद्धते गर्विते च । “जानोयादस्थिरां वाचसुत्सिक्त मनसां तथा” मनुः ।

उत्सुक त्रि० उत्सुवति षु प्रेरणे मितद्रुदि० डु कन् । १ दृष्टवाप्राये कालक्षेपासहिष्णो २ दृष्टार्थोऽप्युक्ते च “दिनावसानोत्सुकबालवत्सा” “श्रुत्वा रामः पियोदन् मेने तत्सङ्गमोत्सुकः” “वत्सोत्सुकपि क्षिप्रिता सपर्याम्” “आशङ्कोत्सुकमारङ्गां चितकूटस्थलो जहौ” रघुः । उत्सुकस्य भावः ध्यञ् । औत्सुक्य तद्भावे न० । “दृष्टान वाप्नोतौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता । चित्ततापत्व राखेददोषनिश्चसितादिकत्” सा० द० । “औत्सुक्येन कृतवरा सहभवा व्यावर्त्यमाना ह्यिया” रत्ना० । ३ श्या०

अभूततद्भावाथे कण्ड् । उत्सुकायते उत्सुकायमाना “यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतोपायसेऽनिके” भट्टिः

उत्सूत्र त्रि० उत्सूत्रः सूत्रम् अत्या० स० । विधानसूत्रातोते “अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्गृत्तिः सन्निवन्धना” भाषः ।

उत्सूर पु० उत्सूरः अतिक्रान्तः सूरं स्वर्थम् अत्या० स० । दिनात्यये हेमच० उत्सूर्यादयोऽप्यत्र । “ओत्सूर्यमन्यान्त्स्वापयाव्युषम्” अथ० ४, ५, ७, “उत्सूर्यशायिनश्चासन् सर्वे चासन् प्रगे निशा” भा० शा० २२२ अ०

उत्सृज्य अ० उद्+सृज-ल्यप् । १ त्यक्त्यर्थे “उद्दपत्वात् कर्मणि क्यप् । २ त्यक्त्यर्थे त्रि०

उत्सृष्ट त्रि० उद्+सृज-क्त । १ त्यक्ते रदत्ते च । “ब्राह्मणाणाह यत्किञ्चित् मयोत्सृष्टं तु निर्जने । तत् कश्चिदन्यो न नयेत् विभाज्यत्वं यथाक्रमम् । न बाह्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित्” । ब्रह्म पु० । “महोत्सोत्सृष्टपशवः स्तिकागन्तुकादयः” या० सू० ।

उत्सेक पु० उद्+सिच-षञ् । १ ग्वे, “उपदा विविशुः सम्यक् नोत्सेकाः कौशलेश्वरम्” रघुः । “नोत्सेकमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम्” भा० आ० ११० अ० । २ उद्देके “पातव्यं चासकासन्नं लोभोत्सेके गलपहे” सुशु० । ३ उद्भृत्त्य बहिः सेचने च ।

उत्सेकिन् त्रि० उत्सेक+अस्यर्थे रनि । १ अतिशयिते २ गर्वयुक्ते च स्त्रियां ङीप् । “भाष्येषु नुत्सेकिनी” शकु०

उत्सेचन न० उत्सुक्य आधारमतिक्रम्य सेचनम् । आधारातिक्रमेण ज्वने (उपचान)

उत्सेध पु० उत्सेधति कारणमतिक्रम्य वर्द्धते उद्+सिध-गत्याम् अच् । १ देहे तस्य शुक्रशोणितरूपसूक्ष्मकारणातिक्रमेण वर्द्धनात्तथात्वम् । भावे षञ् । २ उद्धतौ तस्य कदमिहितभावत्वात् “पुत्रवित्तार्जनात् पितृत्वाद्दौ, पुत्रार्जितवित्त इव उद्धत्याश्वयेऽपि वृत्तिः तथात्वेऽपि विशेषणसमासे ब्राह्मणश्रमणादिवत् परनिपातः हिमनिष्यन्दपाण्डुर इत्यादिवदिति भेदः । यथा “पयोधरोत्सेधनिपातचूर्खिताः इति कुमा० “तस्य प्रमाणमाह माहृषचर्म्मोत्सेधसुपदिशन्ति” सुशु० । “उत्सेधनिर्द्धतमहोरुहां ध्वजैः” भाषः “तच्छाखाचमसा दीर्घाः प्रादेशाश्चरङ्गुलाः । तथैवोत्सेधतोऽज्ञेयाश्चरङ्गुलास्त इत्यपि” कन्दोगप० “पयोधरोत्सेधविशीर्षसंहति” कुमा० । कर्त्तरि अच् । ३ उद्धे त्रि० । “वाधव्यं श्वेतपुच्छे उत्सेधमेव तं कुरुते तस्मादुत्सेधं प्रजाभयेऽभि संश्र-

यन्ति" शत० ब्रा० १३, २, २, ६, "उत्सेधसुञ्जं पञ्च तादिकं प्रासादं वा" भा० ।

उत्स्वन पु० उञ्जः स्वनः । १ उञ्जश्च १ । ब० । २ तद्वति लि० ।
उत्स्वप्न लि० उत्क्रान्तः अतिक्रान्तः स्वप्नं तन्मर्यादां अत्या०
ह० । निद्रायां बाह्येन्द्रियाणां विहीनत्वेन मनसैव सर्व-
व्यवहारनियमेन तदतिक्रमेण जाग्रदवस्थावत् स्वप्नवच-
नादिव्यवहारे । उत्स्वप्नमिव चरति कश्चिद् उत्स्वप्नायते
यथा ऋच्छकटिके "विद्रूपक उत्स्वप्नायते" स्वप्नरूप-
पदार्थस्य स्वप्नवाचा व्यवहरतीत्यर्थः । एवमुत्तरराम-
चरितेऽपि "अस्त्रि एष्य अञ्जउत्त" इत्यादिना
सीताया उत्स्वप्नो वर्णितः ।

उद् अथ० उ-किप् तुक् 'उदोऽनूर्द्ध्वेष्टायाम्' पा० नि० घृषो० द-
त्वम् । १ प्रकाशे, २ विभागे, ३ लाभे, ४ ऊर्ध्वे, ५ उत्कर्षे,
६ प्रावत्ये, ७ आश्रये, ८ शक्तौ, ९ प्राधान्ये, १० बन्धने,
११ अभावे, १२ मोक्षे, "तस्य उदिति नामिति" श्रुतेः
१३ ब्रह्मणि च । गणरत्ने उदः अर्थानभिधाय उदाहृतं
यथा "उत् प्राबल्यवियोगोर्द्ध्वकर्म्मलाभप्रकाशाश्रय-
भोक्षणाभावदलप्राधान्यशक्तिषु" तत्र प्राबल्ये उद्बलः
विद्योगे उद्गुच्छति । ऊर्ध्वे चेष्टायाम् उत्तिष्ठति । लाभे
प्राप्तात् शतसुत्पन्नम् । प्रकाशने उद्भरति चाश्रये
उत्सुकः । मोक्षणे उद्गतः । अभावे उत्पथः । दलने
उत्फुल्लः । प्राधान्ये उद्दिष्टः शक्तौ उद्गाहः"

उदक न० उन्द-खुल् नि० नलोपश्च । जले 'अनीत्वा प-
ङ्कतां घूलिसुदकं नावतिष्ठति" माघः । "सकृत् प्रसिञ्च-
त्युदकं नामगोत्रेषु वास्यतः । प्रोषिते कालशेषः स्यात्
पूर्वं दत्तोदकः शुचिः" । या० सू० "यावानर्थ उदपाने-
सर्वतः संसृजोदके" गीता । "उदकस्योदः संज्ञायाम्"
पा० समासे संज्ञास्योदकस्योदादेश उदपानः उदधिः
उदपेयः । क्षीरोदः । "पिपंवासवाहनधिषु" पा० ।
पूर्वपदस्यस्य उदादेशः । उदपेयं पिनष्टि उदवासः
'सहस्ररात्रोरुदवासतत्परा" कुमा० उदवाहनः उद-
धिर्वटः पूरयितव्ये उदहलादौ परे वा । उदकुम्भ
उदककुम्भः । "शान्युदकुम्भहस्ताः" भट्टिः पूर्व-
यितव्य इत्याद्युक्तेः उदकपर्वत उदकस्थाली इत्यादौ न ।
'मन्वौदनसक्तु विन्दु वज्रभारहारवी बधगाहेषु च'
पा० । उदमन्यः उदकमन्यः (जलविहोडनम्) ।
उदौदनः उदकौदनः (उदकेन सिद्धः ओदनः) । "उदौदनं
प्राचक्षित्वा सर्पिण्यन्तमश्रीयात्" शत० ब्रा० १५, ६, ४, १५ ।

उदसक्तवः (उदकमिश्रितसक्तवः) । उदविन्दुः उदवज्रः
उदभारः उदहारः (जलहारकः) उदवीबधः उदगाहः
(जलावगाहः) पक्षे न । २ उदकसाध्ये तर्पणे च । "जनद्विषं
निखनेत् न कुर्यादुदकं ततः" । "कतोदकान् ससु-
त्तीर्षन्" "कामोदकं सखिप्रताखसीयश्चशुरर्ति-
जाम्" "न ब्रह्मचारिणः कुर्यादुदकं पतिताश्च ये ।
"नाशौचोदकभाजनम्" इति च या० सू० ।

उदकक्षिच्छ पु० "उदकसक्तुभ्यां मासाभ्यवहारेष्वौदक-
क्षिच्छः" इति विष्णुक्ते व्रतभेदे ।

उदकक्रिया स्त्री उदकेन क्रिया तर्पणम् । शास्त्रविहिते
जलादितर्पणे "एवं मातामहाचार्य्यं प्रेतानामुदकक्रिया"
या० सू० । "अपुत्रैश्चैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।
"पिण्डोदकक्रियाहेतोः" श्रुति "उदककर्म्मोदककार्या-
दयोऽप्यत्र न० । उदकदानसम्यक्त्वं न० । "तोयकर्म्मणि-
चारव्ये राज्ञामुदकदानिके" भा० आ० १५० ।

उदकपरीक्षा स्त्री त्रिवादौ लौकिकप्रमाणात् लाभे कार्ये
दिव्यशपथभेदे तत्प्रकारश्च मित्ता० व्य० । "सत्त्वे च
माभिरक्ष त्वं वक्ष्येत्यभिशाप्य कम् । नाभिदग्धोदकस्यस्य
ऋहीत्वोद्द जलं विशेत्" या० उक्तः । प्रपञ्चस्तु मित्ता०
व्य० । दि० तत्त्वे च अनुसन्धेयः ।

उदकम् अव्य० उन्द-अकमु किञ्च । क्लेदे गणर० । साक्षा०
क्षिजि वा गतित्वम् । उदकं कृत्य उदकं कृत्वा क्लेदं कृत्वेत्यर्थः ।

उदकमेह पु० उदकमिव मेहः । सुश्रुतोक्ते मेहभेदे ।
तल्लक्षणं तत्रैव 'तत्र अतमेवेदनमुदकस्य उदकमेही
मेहति" । इत्युमेहश्च ६१० पृष्ठे विवृतिः ततः
अस्यर्थे इति । उदकमेहिन् तद्युक्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।
उदकाल लि० उदकमस्यस्य सिध्दा० वा लच् । उदकयुक्ते
बजभावे मत्तपु मस्यवः । उदकवत् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप् ।
पिच्छा० इलच् । उदकिल तत्रार्थे लि० ।

उदकशुद्ध लि० उदकेन शुद्धः । १ स्नाते २ उदकस्येन शुद्धे
च । ततः भवादौ अण् अनुश्रुति० द्विपदवृद्धिः । औदकशुद्ध
तद्भवे लि० ।

उदकषट्पल न० 'सुन्नारैः पञ्चकोलैस्तु पलिकैस्त्रि-
गुणोदकैः । समक्षीरं दतप्रस्यं ज्वारायः श्लोकासुत्त'
चक्रदत्तोक्ते दतभेदे ।

उदकान्त पु० उदकमेवान्तः सीमा । उदकपर्यन्ते । "सद-
स्रत्याः पश्चिमे उदकान्ते दीचेरन्" आश्व० श्रौ० १२,
६, २, "औदकान्तात्सुहृज्जनोऽनुगन्तव्यः" शुक० ।

उदकीय पु० नामधातु आत्मन उदकमिच्छति उदक+
क्यच् । उदकीयति अतितर्षायान्तु उदन्यति ।

उदकीर्ण (र्य) पु० उदकेन कीर्णः (र्यः) संज्ञायाम् उदा-
देशः । महाकरञ्जे राजनिर्घ० र्यान्तः रत्नमा० ।

उदकेचर पु० उदके जले चरति अच् वा सप्रम्या अलुक् ।
जलचरे मत्स्यादौ । अध्वर्युर्मत्स्य सामदोराज्याह
तस्योदकेचरा विशस्त इव आसत इति मत्स्याश्च
शत० ब्रा० १२, ४, ३, १२ जलचरे ऽपत्तिकूर्मादौ च ते
च सुश्रुते विभाजिताः ते च आनूपशब्दे ७३१ पृष्ठे
दर्शिताः । साम्प्रत्यालुकि उदकचरोऽप्यत्र, षिनि, उद-
कचारिन् अथत्र स्त्रियां ङीप् ।

उदकीदर न० सुश्रुतोक्ते उदरद्विकारकरोगे । उदरशब्दे
विद्यतिः “उदकोदरिषस्तु वातहरतैलाभ्यामित्यादि” सुश्रु०
सुदृक्तं वि० उद+अनुच-क्त । कृपादित उचोबिते । “उ-
दक्तषदकं कृपात्” सि०कौ० ।

उदक्प्रवणं वि० उदक् उत्तरा प्रवणं निम्नम् । क्रम-
शोदक्षिणत उत्तरनिम्ने । “ऊषर उदक्प्रवणे समे वा”
कात्या० २, ३, ४ । उत्तरमार्गगतिहेतौ च “एष वा उ-
दक्प्रवणोयज्ञो यत्नैर्विद् ब्रह्मा भवति” छा० उ० ।
“उदक्प्रवणः उत्तरमार्गं प्रति हेतुरित्यर्थः” भा० ।
‘प्राचो हि देवानां दिग्धो उदक्प्रवणोदोचो हि सप्तर्ष्याणां,
दिग्दक्षिणतः पुरोः प्रत्युदूहल्लेषा वै दिक् पितृणां सा
यद् दक्षिणा प्रवणा स्यात्’ शत० ब्रा० । १, २, ५, १७ ।

उदक्यं वि० उदकमर्हति दण्डा० यत् । ऽजलाहं व्रीह्यादौ ।
२तत्स्नानार्हं शुचौ ऽस्त्वमन्तां स्त्री । तस्याश्च स्नानदिव
सपर्यन्तमशुद्धे ततः शुद्धार्थमुदकार्हेत्वात् तथात्वम् । “उद-
क्या स्त्रितिका वापि अन्वजं संस्पृशेद्यदि । तिरातेषुषैव
शुध्येत इति शातातपोऽब्रवीत्” शु० त० वृद्धपरा० ।
‘उदक्याया च संभाषां न कुर्वीत कदाचन’ भा० अ० प०
१०४ अ० । “उदक्यायासते ये च द्विजाः केचिदन-
न्वयः” भा० शान्ति० १६५ अ० । अथ प्रसङ्गात् प्रथम-
रजोदशेनतिथ्यादिफलतदीयधर्मभेदा उच्यन्ते ते च विधा-
नपारिजाते दर्शिता यथा । “प्रथमत्तौ द्वितीये वा शुभाशुभ
निरीक्षणम् । कर्त्तव्यं ज्ञातिभिः सम्यग् धर्मशास्त्रविधान-
तः” । तत्र वस्त्रफलम् । वराहसंहितायाम् “सुभगा श्वेतव-
स्त्रादप्रा रोगिणी रक्तवाससा । नीलाम्बरधरा नारी विधवा
ज्जायते भ्रुवम् । भोगिनी पीतवस्त्रा स्नात्तवस्त्रा पतिव्रता ।
दुर्भगा शीर्षवस्त्रा च सुभगा जौभवस्त्रिणी” । रजोवर्षफलम् ।

“आलोहिते भवेद्दन्व्या श्वेतवर्षा च पुत्रिणी । कण्ठे च
विधवा नारी रजस्थे तत्तुल्यलक्षणम्” विवाहोत्तरकालभेद-
फलम् “जटानां वत्सराधेन मासे पत्ने तथा खलु । रज
सोदर्यनं स्त्रीणां सर्वदेवाशुभावहम्” । अथ तिथिफलम्
“आश्वत्थी विधवा नारी प्रतिपद्याष्टताऽष्टजा । वैधव्यदा
प्रतिपदा द्वितीया पुत्रवर्द्धिनी । सौभाग्यदा तृतीया
च चतुर्थी सुखनाशिनी । पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी
सम्पत्तिनाशिनी । सप्तमी धननाशाय, पुत्रदा शौख्य
दाष्टमी । नवमी लेशदा स्त्रीणां दशमी च सुखप्रदा ।
एकादश्यार्धनाशाय द्वादशी रतिवर्द्धिनी । त्रयोदशी शुभा-
ज्ञेया दुर्भगा च चतुर्दशी । पौर्णमासी तन्मावास्या
दुःखरोगविवर्द्धिनी” । अथ मासफलम् तत्रैव “चैत्रे मासि
विशेषेण वैधव्यं लभते भ्रुवम् । वैशाखे बहुपुत्रादप्रा ज्यैष्ठे
रोगाष्टता भवेत् । आषाढे सत्युदः प्रोक्तः श्रावणोधनहा
भवेत् । भाद्रे तु दुर्भगा लीवा ह्याश्विने च तपस्विनी ।
कार्तिके निर्जना बाला मार्गशीर्षे बहुप्रजा । पौषे स्यात्
पुंश्ली नारी माघे पुत्रसुखान्विता । फाल्गुने सर्व
सपत्ना प्रथमत्तौ फलं स्तुतम्” । अथवारफलम् । “आ-
दित्ये विधवा नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात् । मङ्गले
ज्ञानघाताय बुधे च धनिनी भवेत् । गुरौ च भर्तृसुखदा
कन्यापुत्रपदभृगौ । पौषत्यकारिणो मन्दे म्रियते
भर्तुरपतः” । अन्यत्रान्यथापि “रुग्णा पतिव्रता दुःख
पुत्रिणी भोगभागिनी । पतिव्रता लेशभोगा स्वर्ध्वारादिषु
कृमात्” अथ वेलाफलम् । “प्रातःकाले रजः स्त्रीणां
प्रथमं शोकवर्द्धनम् । सङ्गवे सुखसन्तत्यं मध्याह्ने धन-
सन्नतिः । अपराह्णे धनावान्निः सायाह्णे मध्यमं फलम् ।
पूर्वरात्रे सुखायात्रं मध्यरात्रे धनक्षयः । पररात्रे ऽर्ध
नाशाय प्रथमर्तुफलं स्तुतम्” । अथ-स्थानफलम् ।
“गृहमध्ये सुखावाप्तिर्द्वहारे वियोगिनी । शय्यायां
सुखदा भूमावनेकापत्यसन्नतिः” । दृष्टफलम् । “पुर-
स्थ्या दृश्यते यत्तु रजः स्त्रीणां सुखाय तत् । विशस्तया
तु यद्दृष्टं रजो वैधव्यदं स्तुतम् । रजः पश्यति चेत्क-
न्या पुमान्वा तत्सुखं भवेत् । स्वयं दृष्टं तथा स्त्रीणा
सात्मघाताय कल्पते” । अथावासफलम् । “पितृर्गृहे रजो
दैन्यं विदधाति पितुः कुले । देवस्थाने पितृस्थाने
धनस्थानेऽन्येवैशानि । मार्गे भर्तृवियोगे च चण्डालादप्रा
स्तुतप्रजा” । अथ नक्षत्र फलम् । “अश्विनी सुखदा स्त्रीणां
भरणी कामवर्द्धिनी । कृत्तिका दैन्यदा ज्ञेया रोहिणी

सुखदा भवेत् । ऋगस्तु कामभोगाय सुखदं रुद्रदेवतम् ।
अदित्यृचं सुखं दद्याद्गुरुभं सुखवर्द्धनम् । अस्तेषां शु-
भनाथाय योकायाथ मघा मता । वैधव्यं फलुनीद्वन्द्वे
हस्तः पुत्रविवर्द्धनः । चित्वा चित्तनुं नारीं कुरुते
नात्र संशयः । स्वातो शुभाय नारीणां विशाखा सुख-
नाशिनो । अनुराधारभोगाय ज्येष्ठा भर्तृवियोगदा ।
शुभहाप्यशुभं मूलं पूर्वषाढार्धनाशिनो । सुखदा चोत्त-
राषाढा श्रवणः सुखवर्द्धनः । धनिष्ठापञ्चकं स्त्रीणां प्रथ-
मर्त्तौ सुखप्रदम् । तिथिरैकगुणा प्रोक्ता नचत्वं च चतु-
र्गुणम् । वारः षडगुणो त्रयो भासश्चाष्टगुणः स्तुतः ।
वस्त्रं दशगुणं विद्यादृश्यं च ततोऽधिकम् । अशुभं चेद्रजः
स्त्रीणां प्रथमर्त्तौ हि दृश्यते । विधानं तत्र कर्त्तव्यम-
रिष्टं विशेषतः इति । अथ योगादिफलम् । परि-
धस्य तु पूर्वाङ्गं व्यतीपाते च वैष्टौ । व्याघातशुभयो-
र्विद्यामशुभं प्रथमार्त्तवम् । विष्टिर्विष्टिभद्रैर्लथः । अन्य-
त्वापि । ‘अमा संक्रान्तिविष्ट्यादौ व्यतीपाते च वैष्टौ ।
परिधस्य तु पूर्वाङ्गं षट् च गण्डातिगण्डयोः । व्याघाते
भव, शूले तु नाद्यः पञ्चदशैव तु । वैधव्यमर्षहानिञ्च सु-
तनाथं महत् भयम् । वैधव्यं गलुद्विञ्च दारिद्र्यं क्षीणजीव-
नम् । तेजोहानिं समायाति एषु पुष्पवती क्रमात् । अथ
राशिफलम् । ‘भेषे सव्यभिचारा स्याद्गृध्रभे परभोगिणी ।
मिथुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी । पुष्याढ्या
सिंहराशौ तु कन्यायां श्रीमती तथा । विलक्षणा तु-
लायां तु दृष्टिके तु पतिव्रता । दुशारिणी धनुःपूर्वे
त्वपरे च पतिव्रता । मकरे मानहीना च कुम्भे निर्द्धन
वन्ध्या । मीने विलक्षणा लग्ने ग्रहसंस्था विवाह-
वत्’ । अथ लग्नफलम् नारसिंहीये । ‘लग्नस्य सप्तम-
स्थाने स्तूर्यो वैधव्यकारकः । पुत्रहानिकरस्वारो बुधः
सत्पुत्रदो भवेत् । दृष्टस्यतिर्धनायुष्यं शुक्रः सापत्न्यका-
रकः । शनैश्चरे च बन्ध्या स्याद्राहौ तु मरणं भ्रुवम्’ ।
अथ गुरुशुक्रोदयफलम् । ‘आयुः श्रीः प्रीतिरारोग्यस्यदिते
गुरुभार्गवे । मन्दोदये विरोधः स्यात् क्रेशः स्यात्तामसोदये ।
तामसो राहुः । अन्यञ्च । ‘संमार्जनीकाष्ठतणाग्निशूर्पांन्
हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् । तल्योपयोगे तमसि-
स्थिता चेद्दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात्’ इत्यादि सर्वं
ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यम् ।

अथ ऋतुस्वरूपम् । ‘नाभिमूले स्थितं पुष्पञ्चतुर्दलसम-
न्वितम् । तस्मिन् सर्वाश्च दधते गर्भसम्भवकारणम् ।

अभोसुखं स्थितं स्त्रीणां तद्वले सुकृताकृति । बाल्यात्-
परयय प्राप्नो सुकृत् विकसद्भवेत् । उत्फुल्लं कुसुमं स्त्रीणां
स्वभावात् प्रसवेद्रजः । तदा प्रभृति सर्वासां मासि मासि-
ऋतुर्भवेदिति” । अथ प्रथमर्त्तौ मङ्गलाचारः प्रयो-
गपारिजाते स्तुतिचन्द्रिकायाम् । “प्रथमर्त्तौ तु पुष्पिण्याः
पतिपुत्रवती स्त्रियाः । अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिन् स्ना-
पवेशयेत् । हरिद्रागन्धपुष्पादोन् दद्यात्ताम्बूलकस्रजः ।
आशिषोवाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भव । दार्पैर्नैराजनं
कुर्यात्तदीपे वासयेद्गृहे । ताः सर्वाः पूजयेत्पञ्चाङ्गपुष्पा-
क्षतादिभिः । लवणापपुष्पादि दद्यात्ताभ्यः स्वश-
क्तिः” । अन्यञ्चाह दक्षः । “आर्त्तवाभिज्ञुता नारी नैका
वेश्मनि संविशेत् । न संसर्गं ब्रजेदङ्गिस्नात्वा पापात्-
प्रसृज्यते । अङ्गनाभ्यङ्गने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् ।
न कुर्यात्तार्त्तवा नारी यद्वास्यामीक्ष्यं तथा । नखानां
कननं रज्जुतालपत्नादिवन्धनम्” । नेत्यनुष्ठौ सएव “दग्धे
शरावे भुञ्जीत पेयं चाङ्गलिना पिबेत्” । अथ रजस्वला
स्पर्शशुद्धिविधानम् स्तुतिरत्नावल्यां दक्षः “उदक्ये हे
सगोत्रे वा सर्वथे वाऽयवा पुनः । तयोः स्नानं मिथः
स्पर्शं पञ्चगव्यं ततः पिबेत् । सर्वथे योनिसम्बन्धे सगोत्रे
च रजस्वले । मिथः संसृशतोऽमत्या स्नानमात्रेण शु-
द्धीतः । मलैकरात्रं नाश्रीतः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।
उदक्ययोर्यदान्योन्यमसम्बन्धः सर्वथयोः । सृशेदमत्या
स्नात्वा च तस्मिन्नाद्यात् शुचिर्भवेत्” । तस्मिन् स्पर्श-
दिने । “मत्या तु नाऽऽद्यादाशुभे भुञ्जात् चेत् प्रतिवासरम् ।
उपोषणं तदा केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया । उपवासे-
त्वगन्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् । सम्भाषेतां सृशेतां
वा ब्राह्मण्यौ च रजस्वले । आस्नानकालान्नाश्रीतो-
ह्युभे मत्या मिथः क्वचित् । स्नातोपवासं कुर्यातां
पञ्चगव्येन शुध्यतः । एवमभ्यसतश्चाद्प्रायश्चित्तं समा-
चरेत् । मत्या रजस्वलान्योन्यं वृषलीं ब्राह्मणी सृ-
शेत् । आस्नानकालान्नाश्रीयादतिक्लृप्तं समाचरेत् । चा-
ण्डालं सार्त्तवा नारी संसृशेत् भोजनान्तरे । वाग्यता
बहिःराशीनाऽऽस्नानकालादुपोषणम् । प्राजापत्यञ्चरेत् प-
श्चात् पञ्चगव्यं ततः पिबेत् । विप्रान् द्वादशसंख्याकान्
भोजयित्वा विशुध्यति । पुष्पिणी संसृशेन्नोहादशुद्धं वा
नरं स्थियम् । स्नानादर्वाङ्गं न भुञ्जीत भुञ्जात् क्लृप्तं समा-
चरेत् । सृशेदक्या पञ्चनखान् दिशर्षकशफान् पशुन् ।
अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादा स्नानवासरत्” । परा-

हरः । “रजस्रला यदा दृष्टा शुना जन्वूकरासनैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्धति । उर्ध्वं तु द्वि-
गुणं नामे वैज्ञे त्व निगुणं तथा । चतुर्गुणं स्रुतं मूर्ध्नि
द्विगुण्यत्रात्रता मवेदित” ।

तस्या नैमित्तिकज्ञानशुद्धिज्ञानप्रकारस्तत्रैव दर्शितः
यथा । तत्र नैमित्तिकज्ञानप्रकारस्तु स्रुत्यर्थसारे । “ज्ञाने
नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पात्रान्तरिततोयेन ज्ञात्वाङ्गिः
सिद्धगात्रा साङ्गोपाङ्गं वस्तुं सन्निष्ठीयान्यवस्त्रधारणं
कृत्वा प्रतश्चरेदिति” । अथ शुद्धिज्ञानं स्रुत्यर्थसारएव ।
“रजस्रला षट्पञ्चिकाभिः शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य-
दनधावनपूर्वकं संगवे स्नायात्” इति । अथ स्नाना-
नन्तरमपि रजःस्रवे विशेषोऽभिधीयते । कात्यायनेन
“रजस्रला सदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । प्रथमेऽहनि
चाख्ण्डाबो द्वितीये ब्राह्मणातिनी । तृतीये रजनी प्रोक्ता
चतुर्थेऽहनि शुद्धति । भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽहनि स्नाता
नारी रजस्रला । देवे कर्मणि पित्रो च पञ्चमेऽ-
हनि सुद्धतीत्युक्तमभिहितम् । “रागजं रोगजञ्चैव द्वयं
जं कालजं तथा । यद्गारोगद्रव्योत्पत्तद्वत्तं प्राह भा-
र्गवः । कालजं तु रजःसंशं तस्मात् तत्रैव साऽ-
शुचिः” । एषा लक्षणादि । “अर्वाङ्कं प्रसूतेरुत्पन्नं मेदो-
त्रव्याङ्गनासु यत् । तद्गारजमिति प्रोक्तं प्रजोद्धेद-
सङ्गवम् । रोगेण यद्गजः स्त्रीणांमन्वहं संभवति ।
नाऽशुचिः स्त्री ततस्तेन यतो वैकारिकं मलम् । चन्नादि-
दोषवैषम्यादवच्छन्नं प्रवर्तते । - रोगजं तत्समुद्दिष्टमथ
द्वयजस्रच्यते । द्वयजं धातुवैषम्यहेतुद्रव्योपभोगज-
मिति” । “आरथ्य चार्त्तवदिनादेकविंशतिवासरे । सासा-
दूर्ध्वं रजोयत् स्नात्कालजमुदाहृतम् । रजस्रला यदा
नारी पुनरेव रजस्रला । सा विंशतिदिनादूर्ध्वं
त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” । ततः पूर्वं तु “रजस्रला षट्
ज्ञाता पुनरेव रजस्रला । अष्टादशदिनादर्वाङ्गशुचित्वं
न विद्यते । एकोनविंशतेरवाङ्गैकाहं स्यात् ततोद्गृहम् ।
विंशत्प्रष्टशुचिरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति” । कस्य-
पस्तु । “रजस्रला सती नारी पुनरेव रजस्रला ।
अष्टादशाहात् प्राग्वापि अशुचिः स्यान्निरात्रकम् ।
तृयोदशदिनादूर्ध्वं रजसा युच्यते यदा । अष्टादशाहात्
वाग्वाऽपि त्रिरात्रमिति निश्चयः । एकादशेत्वहोरात्रं
त्रिरात्रं द्वादशेऽहनि । उर्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कुण्ड-
लिचोदितमित्यादि” परस्परविरुद्धवचनम् जातिगुणवयोऽ-

वस्थादेशभेदेन व्यवस्थापनीयम्” । ज्ञानकाण्डोत्तराहुचरत्वेन
व्यवस्थेति रघु० । रजःकाण्डाज्ञाने प्रज्ञापतिराह “अविज्ञाते
मते सा च सलवद्भवना यदि । इतं गेहेषु जुष्टं स्याच्छु-
द्धिस्तथा ; त्रिरात्रतः । रजः प्राप्नोत्कालसंदेहेऽपि स एवाह ।
‘निःसंदेहे परिज्ञाने चार्त्तवे शुद्धिकारणम् । संदेह-
भावे ज्ञानं स्यादित्युवाच प्रज्ञापतिरिति” । अथ रात्रौ
रजोदर्शने विशेषः । “अर्द्धरात्रपर्यन्तं पूर्वदिनमित्यपरे
परदिनगणना वा त्रिमागाया रात्रेर्भागद्वयं पूर्वदि-
नान्तर्गतमित्यन्ये । सूर्योदयावधिपूर्वदिनमित्यपरे । अदाह
काश्यपः । “उद्दिष्टे तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी । अर्द्धरात्रावधिः
कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्याच्चिभागं तु
हो जगौ पूर्णगामिणौ । उन्नमोऽंशः प्रभातेन युज्य-
ते स्रुतसूतके । रात्रावेव सस्रुतस्रुते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं पाञ्चं यावन्नाभ्युदितोरपरिति” । अत्रापि
देशाचारादिना व्यवस्था द्रष्टव्या । अथ रजस्रलाया ज्व-
रादिरोगसंभवे शुद्धिविधानं स्रुत्यर्थसारे । “रजस्रलां
ज्वरितां चतुर्थेऽहनि सचेलनवगाद्याचक्ष्य दशकत्वोद्वाद्दश
कत्वो वान्या तां स्रुष्टाचमेदिति” । अथनापि “ज्वरा-
भिभूता या नारी रजसापि परिश्रुता । कथं तस्या भवे-
च्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ? । चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते
स्रुष्टेद्व्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलानवगाद्यापः स्नात्वा
स्नात्वा पुनः स्रुष्टेत् । दशद्वादशकत्वो वा आचामेत् पुनः
पुनः । अन्ये च वाससां त्यागकृतः शुद्धा भवेत्तु सा । दद्या-
च्छ्रद्धा ततोदानं सुग्राहेण विशुध्यति । आहाराणां तु सर्व-
पानेव शुद्धिर्विधीयते” इति । अथोदकास्रुष्टानां
चैतनानां सचेलं ज्ञानम् अचेतनपोठादीनां प्रक्षाल-
नं, तत्रोदकादिस्रुष्टाचेतनस्यैव आचमनम् “उदकाऽशु-
चिभिः स्नायात्स्रुष्टस्रुष्टैरुपस्ययेदिति” याज्ञवल्क्यस्मर-
रणात् उदकादिस्रुष्टाचेतनस्यैव तु द्वितीयस्यापि ज्ञान-
मेव यथाह भनुः “दिवाकीर्त्तमुदकां च पतितं सूति-
कां तथा । भवन्तस्सर्गिनं चैव स्रुष्टा ज्ञानेन शुद्धति”
तृतीयस्य त्वाचमनं यथाह सर्वर्तः “तत्सर्गिनं स्रुष्टे-
द्वयस्तु ज्ञानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्र-
व्याणां प्रोक्षणं तथा” एतदमतिविषयं बुद्धिपूर्वस्यैव
तु तृतीयस्यापि ज्ञानमेव “पतितचण्डालसूतिकोदका-
शयस्यर्थितत्स्यर्क्ष्युपस्यर्थने सचेलसुपस्यर्गनाच्छुद्धिरिति” गौ-
तमस्मरणात् । चतुर्थास्याचमनं यथाह देवः “उप-

सृष्ट्याशुचिसृष्टं तृतीयं चापि मानवः । ह्यौ पादौ
च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुद्धप्रति"अशुद्धसोदक्यादिस्यर्षेण
देवलः "अशुद्धान् स्वयमप्येतानशुद्धान् यदि सृष्टेत् ।
स शुध्यत्युपवासेन तथा कच्छेष वा पुनः । त्वादिस्पर्शे
तूपवासःकच्छंस्तु श्रपचादिके" इति । अधिकमार्त्तवशब्दे
८०८८८ उक्तम् । [स्यत् ।

उदगद्रि उदगुत्तरस्यामद्रिः । हिमाचले । उदकपूर्वतोदयो-
उदगयन न० उदक् उदीच्यामयनम् । उत्तरायणे । ७७० ।
माघादिके मासषट्के "उदगयने व्यापूर्यमाणे प्रक्षे
कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहा" व्याश्र०
८०१, ४, १, "अहस्तलोदगयनं रात्रिः स्याद्विष्णायनम्"
मनुः । उत्तरायणशब्दे ११०४८० विवृतिः ।

उदग्दश न० उदक् उत्तरा दशा यस्य । उत्तरायणे वक्षे
"उत्तीर्यान्वात्रि वासांसि परिधाय सवदेनान्यापीञ्चोद-
ग्दशानि विशुद्ध्यासत आनक्षत्रदर्शनात्" आ० ८०
४, ४, १०, "उदग्दशानि उदगपाणि" नारा० ६० । "अथ
वायो दिगुषं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोद्गदशं वोपसृ-
त्याति" शत० ब्रा० ३, ३, २, ६, [उदभूमिके देशे जटा०

उदग्भूमि लि० उदक् उन्नता भूमिर्भवति अच् समा० । उद-
उदय लि० उदगतमयं यस्य । उदक् उन्नते इदं "हरिर्नाशि-
व्यामसुदपविपहः" त्रिरा० "नयन् मधुच्छिहः श्रैत्यसुद-
पदशनांशुभिः" "आक्रस्य संस्थितसुदपविशालशङ्कम्"
माघः "अवनिनाथोऽयसुदपबाहुः" "संदधे इशसुद-
पतारकाम्" "क्षतात् किल लायत इत्युदग्" रघुः ।
"वीर्योदये राजशब्दे ऋगे च" "सन्नाङ्गलोदपतरप्रभा-
वः" "आविष्कृतोदपतरप्रभावम्" रघुः । उदङ्गते च । "म-
दोदया ककुद्दलः" रघुः । [उन्नतदले

उदग्रदत् लि० उदग्रा दत्ता यस्य दत्तादेशः स्त्रियां ङीप् ।
उदग्राम पु० उदकं गृह्णाति यद्-अणु उप० स० संज्ञायाम्
सुदादेशः वेदे ह्यस्य भः । मेघे "एवा पवस्य मदितो मदा-
योदग्रामस्य नमयन् बधमः" ऋ० ६, ६७, १५, "उदग्राम-
सुदकपाहिष्णं मेघम्" भा० लोके तु उदग्राह इत्येव ।
उदग्रा उन्नता आभायस्य । २महाप्रभे लि० ।

उदङ्ग पु० उदच्यते उदङ्गतेऽल उदङ्ग-अनुच-घञ् । "उदङ्गो-
ऽनुदके" पा० नि० कुः । चर्ममये घृतादिपात्रे (कुपो) तैलो-
दङ्गः घृतोदङ्गः । उदच्यते आकृष्यतेऽनेन करणे घञ् ।
आकर्षणसाधने २संदधे "हृदयोदङ्गसंस्थानं कृतानाना-
यसंज्ञितम्" भट्टिः । ३ ऋषिभेदे पु० "अन्नवीन्ना उदङ्गः

शौल्यायनः" शत० ब्रा० १४, ६, १०, ४, अस्य इन्दे
अइन्दे च उपका० बड्दत्वे गोवृत्तप्रत्ययस्य वा लुक् । औद-
ङ्गायनाः उदङ्गाः ।

उदङ्गमुख लि० उदक् उत्तरा मुखमस्य । उत्तरमुखे "मखुपं
कारयेत्तत्र प्राङ्मुखं वाप्युदङ्गमुखम्" अज्ञाचलमखुपे पुरा०
'अतं भुङ्क्ते च उदङ्गमुखः' । "यथाशास्त्रमुदङ्गमुखः" । "भूतो
चारसमुत्सर्गं दिश कुर्यादुदङ्गमुखः" मनुः । "उदङ्-
मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाङ्गे वै शुचिः शुचीन्"
मनुः । "उदङ्गमुखः सौऽस्त्रविदस्तमन्वम्" रघुः । "स्थानाद्-
क्षात् सरसनिचुत्तादुत्पतोदङ्गमुखः खम्" मेघ० ।

उदचमस पु० उदकस्य उदकधारणार्थमस्य संज्ञायाम्
सुदादेशः । उदकस्यापनाहं चसमरूपे पात्रभेदे "अथा-
नरैशोदचमसं निनयति" शत० ब्रा० ७, २, १, १७ । "चतसृषु
चतसृषु त्रींस्त्रीनुदचमसाद्निनयति" कात्या० १७, ३, ४,
उदच् लि० उदङ्ग-अनुच-क्लिप् । उदङ्गं गते उत्तरे २देशे
३अनन्तरे ४काले उत्तरदिग्देशकालदृष्टौ च । ५ उत्तर-
दिशि स्त्री ङीप् अचोऽलोपे उद्यादेशे दीर्घः उदीची
"तेनोदीचीं दिशमनु रवेः" मेघ० । ततः अस्मात् तस्य
लुक् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तार्थे वर्त्तमाने दिग्देशकाले
अव्य० "अयने हे गतिरुदग् दक्षिणार्कस्य वृत्सरः"
अमरः "उपवीणयितं ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारदः"
रघुः "संपूयोत्पुनालुदगप्राभ्याम् पवित्राभ्याम्" "उद-
गान्ने रवृष्टय कुशलं कारयन्ति" सं० त० गोभि० । "प्राग-
यमुदयं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत्" वि० पा० ४८० । "आच-
स्योदकपरादल्य" मनुः । "चारसिन्धोसुदकस्यम्" सि० शि० ।

उदज पु० उदङ्ग-अज-अच् व्यभावः । पशुप्रेरणे ।
उदजिन पु० उदङ्गान्तमजिनम् अस्या० स० । चर्मातीते
निरुदकादि० अस्यान्तोदात्तात् ।

उदङ्ग पु० उदकं जानाति ज्ञा-क संज्ञायाम् उदादेशः ।
ऋषिभेदे तस्यापत्यम् तिका० फिञ् । औदङ्गायनि
तदपत्ये पुंस्त्री०

उदङ्ग लि० उदङ्ग-अनुच-क्लिप् । उदङ्गशब्दार्थे । भत्वे
उदङ्गः उदङ्गा इति भेदः । ततः प्रथमान्ताद्यर्थे अस्मात्
तस्य लुक् । उदङ्गं प्रथमान्ताद्यर्थे दिग्देशादौ अव्य० "यान्
षडुदङ्गोऽति तान् मासान्" ऋ० ७० । उदङ्ग उत्तरस्याम् ।
उदङ्गन न० उदङ्ग-अनुच-क्लिप् करणे ल्युट् । अपिधानार्थे
पात्रे (टाकना) । "प्रतिप्रस्थाता संस्वावानयत्युद्धृता
चमसेन षोडशनेन वा" शत० ब्रा० ४, ३, ५, २१,

“प्रतिप्रस्थाता च संस्रवावाधवनीवाद्ब्रह्मणेन चमसेन वा “कात्या० १०, ५, १। भावे ल्युट् । २ ऊर्द्ध्वेपथे । कर्त्तरि ल्यु । ३ उत्त्वेपथे लि० । “सत्पतिर्विश्वासामूषः स धियामुदञ्चनः ऋ० ५, ४४, १३ । “उदञ्चन ऊर्द्ध्व-सुहृमयिता” भा० ।

उदञ्चित लि० उद्-अनच्-पूजायां ऋः पूजिते । णिच्-ऋ । २ ऊर्द्ध्वगमिते ३ उत्त्विप्ते । हेम० “उदञ्चिताब्जोऽञ्चि तदञ्चिषोरः” भट्टिः ।

उदञ्चु लि० उद्+अनच्-उन् । उद्गतिर्यावे । बाह्वा० अ-पथे इच् । औदञ्चिवि तदपथे पुंस्त्री० ।

उदण्डपाल पु० उद्गन्धमण्डं पलति गच्छति कारणतया पल-गतौ अण् उप० स० । १ मत्स्ये २ सर्पे च मेदि० तयोर-ण्डोद्भेदेन जातत्वात्तथात्वम् । [र्ध्वि० ।

उदद्या स्त्री उद्+अद्-बा० यत् । तैत्तिरीयिकायां शब्दा-उदधान पु० उदकं धीयतेऽल आधारे ल्युट् । उदादेशः । १ कुम्भे २ मेघे च ।

उदधि पु० उदकानि धीयन्तेऽस्मिन् वा-आधारे कि उदा-देशः । १ ससृष्टे, २ घटे च । “उदधेरिव निम्नगायतेः” “चन्द्रोदय इवोदधेः” रघुः । “यैः कृतः सर्वभक्षोपिनरपेयश्च महीदधिः” भनुः । ससृष्टसामान्यस्त्वैव संज्ञा तत्तत्-पदसमभिव्याहारे तु विशेषस्य बोधः । यथा चारोदधिः क्षीरोदधिः सुरोदधिः । ३ मेघे च । “हृदय मधु-युरपो दस्रोदधिं भिन” यजु० १८, ५४ । ४ उदकधानकर्त्तृ-सूर्ये च “संस्त्रय्येण दिद्यु तदुदधिनैधिः” यजु० ३८, २२ सूर्यस्य च जलपूर्णांशुताभिर्नाडोभिर्जलाकर्षणेन तद्धारणात्तथात्वं यथा च तस्याः स्मृताधायकत्वम्” तथा-ऽस्मृतशब्दे ३२३ पृष्ठे उक्तम् ।

उदधिक्रा लि० उदधिं क्रामति क्रम-विं ङीप् । ससृष्ट-क्रामके ।

उदधिमल पु० उदधेर्मल इव । ससृष्टकेने राजव० ।

उदधिमखला स्त्री उदधिमखलेव यस्याः । मध्यस्थाने ससृ-द्वेष्टितायां पृथिव्याम् । भूगोले “भूधेरर्द्धं चारसिन्धो-रुदकस्यं जम्बूद्वीपं प्राङ्गराचार्यं वर्याः । अर्द्धेऽन्वसिन् ह्रीपमट्टकस्य वास्ये चारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः” सि० शि० उक्तेः वास्याङ्गे एवाम्बुधीनां निवेशात् तेषां पृथिवी मध्यवेष्टकतया मेखलाहृत्त्वत्वम् ।

उदधिसुता स्त्री ईत० । १ लक्ष्मीसु तस्या उदधिजातत्वात् तथात्वम् । उदधितनयाद्योऽप्यल २ चन्द्रे पु० ।

उदन् न० उन्+कनिन् । उदके । “उदकशब्दादेशोऽयमि-त्यन्ये अन्यएवाव शब्द इत्यपरे । “धारासमैवोदभि र्बुन्दन्ति भूम” ऋ० १, ८५, ५ “अत्र तन्ना भरते फेनम-दन्” ऋ० १, १०४, ३ । उदन् उदनीत्वर्थः परमे व्योमन् इति वत् सप्तम्या लुक् नलोपाभावश्च

उदन्ते पु० उद्गोऽन्तोनिर्णयो यस्मात् । १ शर्त्तयाम् पृत्तान्ते कुशलादिकथने । “सुत्वा रामः प्रियोदन्तम्” रघुः “कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिद्रूनः” मेघ० “एवंप्रायेण चास्योदन्तेन” काद० । २ साधौ, मे स्वार्थे कन् । तत्रैव उद्गतोऽन्तोऽस्य पाकत्रयात् प्रा० व० गतलोपः । ३ पाकत्रयात् प्राप्तान्ते लि० “शतमसदिति तदाङ्ग्यञ्चु-दन्तं तर्हि जुहुयादिति तद्भेदोदन्तं कुर्यादुप हृदहे-द्यादुदन्तं कुर्यादप्रजज्ञि वै रैत उपदग्धं तस्मात्तोदन्तं कुर्यात्” शत० ब्रा० २, १, १४, “अधिभ्रितं वाक्शमुदन्तं पौष्णम्” कात्या० २५, २, ३,

उदन्तिका स्त्री उदन्तमुद्गतानं करोति उदन्त+णिच्+स्वुल् टाप् अत इत् । ह्यौ हारा० ।

उदन्य नामधातु अतिगात्रेणोदकमिच्छति क्यच् निपा० उद-न्यति औदन्यीत् उदन्याम्-बभूव आंस चकार । उदनिता-उदन्यिता उदन्या ।

उदन्या स्त्री अतिगात्रेण उदकमिच्छति क्यजन्तात् अ । १ पिपासायाम् । “व्यस्यन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः” भट्टिः वेदे० बा० नयनार्थेऽपि क्यच् । २ उदकनयने च “अथ-यत्रैतत्पुरुषः पिपासतिनाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येव तत्तेज आचष्ट उदन्येति” ङा० उ० यथा च पुरुषस्य पिपासा भवति तद्गाथे समर्थितं यथा

“यत्र यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति । अशिशिपतीतिवदिदमपि गौशमेव नाम भवति । इवीकृतस्याशितस्याज्ञस्य नेत्रा व्यापोऽन्नशुद्ध देहं लोदयन्त्यः शिथिलीकुर्युरञ्जल्ल्याद्यादि तेजसा न शोष्यन्ते । नितराञ्च तेजसा शोष्यमाणाससु देह-भावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषश्च जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह । तेजएव तत्तदा पीतमन्नादि शोषयेद्देहगतलोहितप्राग्भावेन नयते परि-णमयति । तद्यथा गोनाय इत्यादि समानमेव । तत्तेज आचष्ट लोकः । उदन्येति उदकं नयतीत्युदन्या उद न्येतीति ङान्दसम्” । पिपासा च प्राणस्य धर्मः यथाह

शांति० “बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः
स्रुतौ । शोकमोहौ, शरीरस्य जग्नस्रुतौ, षडूर्मयः” । उदः
अयम् उदन्य उदकसम्बन्धिनि लि० “विश्वो उदन्यया
वर्षाधारा उदन्या इव” ऋ० २, ७, ३, “उदन्या उदकस-
म्बन्धिनी” भा०

उदनुम लि० उदन्य-नामघातोः उनु । पिपासौ “दृष्याजे
न दिव उन्मा उदन्यवे” ५, ५७, १, “हरिं मवं
ते इव ता उदन्युवः” ऋ० २, ८६, २७, उदन्युवः उदके-
च्छावनः” भा० उवङ् छान्दसः ।

उदन्वत् पु० उदकानि सन्वसिन् मत्तुप उदन्भावः मस्य वः ।
ऽसस्रे “उदन्वदन्मःपरिवीतमूर्च्छिः” भाषः । “नवैरुदन्वा-
निव चन्द्रपादैः” कुमा० “अवकाशं किलोदन्वान्” ते च
प्रापुदन्वन् बुवधे चादिपूरुषः” रघुः । वेदे नि० । २ उद-
कयुक्तभावे लि०” स्त्रियां ङीप् । “उदन्वता परिदीया
रथेन” ऋ० ५, ८३, ७, “उदन्वता उदकयुक्तेन रथेन” भा०
“उदन्वतीरुदकाश्च याः” ऋ० ७, ५४, ४, [औदापीत् ।

उदप व्याघाते सौत्रः पर० सक० सेट् । उदपति । औदापीत्
उदपात्र न० उदकपूर्व पात्रम् उदादेशः । जलपूर्व पात्रे
“भिक्षामभ्युदपात्रं वा सृक्तस्य विधिपूर्वकम्” मनुः ।

उदपान पु० न० उदकं पोयतेऽस्मिन् पा ल्युट् उदादेशः ।
कूपसमीपस्थे खाते सुदृजलाधारे । “तडागा उदपानानि
वाप्यः प्रस्रवणाणि च” निर्जलेषु च देशेषु खानया-
मासुरत्तमान् । उदपानाव्” रामा० । “अल्पवर्षप्रस्र-
वणोदपानोदकप्रायः” सुश्रु० । ७त० । उदपानमण्डूकः
पात्रे समितादि० ७स० युज्यारोह्या० । आद्युदासता ।

उदमान पु० “कुल्या स्यादभिक्षोऽर्द्धोऽणपादेन चाठकः ।
अस्याह् शतिकोभाग उदमान उदाहृत” इत्युक्ते मानभेदे ।

उदय पु० उद्+इ-अच् । ज्योतिषोक्ते राशेरुदयरूपे ऽवन्ने ।
आधारे अच् । “सैर्धत् इत्युक्ते भास्वान् स तेषामुदयः
स्रुतः” इत्युक्ते लक्षणे रवेर्दृष्टियोग्यस्थाने २ उदयाचले पूर्व
पर्वते । “उदयाचलव्यर्णहितेन्द्रवपुः” भाषः “उदय-
गिरिवनालीवालमन्दारपुष्पम्” उद्भटः । भावे अच् ।
३पथमदर्शनयोग्यभववे, ४इडौ, ६उद्भवे ७उत्तमे “आ-
त्मोदयः परम्बानिः” भाषः “प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भाग
रागानुभेयमित्रोदयम्” काद० । “नवोदयं माघमिवौष-
धीनाम्” “निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः”
“उदयमसमयञ्च रघूहृत्” रघुः । “अपनेषोदयं
वर्षमडत्कुसुमं फलम्” । “यौ तु सप्तवधोषौ तौ

सूतानां प्रलयोदयौ” । कुमा० “उदये मद्वाच्यमुज-
कता” । “आगमैः सप्तशारम्भा चारम्भसदृशोदयः” ।
“प्रसूतावुदयापवर्गयोः” रघुः । “वीलाङ्कुरः प्रायुद-
धादिवाग्भः” कुमा० ८उत्कर्षे । “विजितजगन्नयोदयम्”
भाषः । अज्ञानमुदयस्य खाघिष्ठितराशीनामुदयात्
‘निजनिजोदयलम्बसमुद्गमे ससुदयोऽपि अवेद्भनभःस-
दाम्” सि० शि० । राशीनां देशभेदेनोदयकालवि-
शेषः सि० शि० । तत्रादौ निरक्षदेशलङ्कादौ
तन्मानसाधनं यथा “एकस्य राशेरुद्भृती ज्येष्ठा या
इयोस्त्रिभस्यापि षठीकृतानाम् । स्वस्त्रापमज्याक-
तिवर्जितानां मूलानि षासां त्रिगुणा ३४३८ कृतानि ।
स्रुतयु नौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽधः परिपो-
धितानि । क्रमोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेधादिकानामु-
दयासवः स्युः” शि० । “एकस्य राशेरुद्भृती ज्येष्ठा-
धमी ज्या । इत्येतिरिति षोडशी ज्या । त्रिभस्येति
त्रिज्या । व्यासां वर्गितानां स्वकीयस्वकीयक्रान्तिज्यावर्गै-
र्वर्जितानां मूलानि त्रिज्याशुण्ठितानि स्वसद्युज्यया विभ-
जेत् । फलानां चापान्यधोऽधः परिपोधितानीति षठीयात्
द्वितीयं द्वितीयात् प्रथमं शोध्यम् । प्रथमं तथाविधमेव ।
एवं सङ्कोदयासवः स्युः । अतोपरपक्षः । अतोऽप्युक्ततः
क्रान्तिदसस्य विषेक्षस्थितत्वात् त्र्यस्राणि ज्येष्ठाख्युत्पद्यन्ते ।
तद्यथा । मेघानस्य ज्या क्रान्तिदत्ते कर्णः । तत्क्रान्तिज्या-
सङ्काक्षितजे भुजः । तद्गर्गानरपदं मेघानोऽहोरात्रदत्ते
कोटिः । एवं राशिद्वयस्य ज्या कर्णः । तत्क्रान्तिज्या
भुजः । तद्गर्गानरपदं दृषमानोऽहोरात्रदत्ते कोटिः ।
एवं त्रिराशिज्या कर्णः परमाक्रान्तिज्या भुजः । परमात्य-
द्युज्या कोटिः । एताः कोटयश्चापकरणाथं त्रिज्यादत्ते परि-
णामिता त्रिज्यागुणाः स्वसद्युज्यया भक्त्वा षासां चापानि ।
प्रथमं मेघोदयस्य कालः । द्वितीयं राशिद्वयस्य ।
तृतीयं राशिद्वयस्य । अतो विद्वेधितानीत्युपपन्नम् ।
इदानीं प्रकान्तरणाह” प्रमि० । “कीटादिराश्व-
मज्जकोटिजीवास्त्रिज्या ३४३८ गुणाः स्वसदिन-
ज्ययः प्राः । चापीकृताः प्राग्बद्धो विशुद्धाः कीटादि-
कानामुदयासवो वा” शि० । “कीटादिराश्वमज्जकोटिजीवास्ता
एकद्वितिराशिज्या भवन्ति १७१६ । २६७७ । ३४३८ । ए-
तास्त्रिज्याया गुण्याः स्वसदिनज्यया भक्त्वा इति । यैव दृष-
मान्ते व्युज्या सैव कीटानोऽपि ३२१८ । यैव मेघानो-
द्युज्या सैव सिंहाणोऽपि ३२६६ । कन्याणो द्युज्या त्रि-

अथ ३७३८। आभिस्ता भाव्याः । फलानां चापान्य-
धोऽधः शुद्धानि कीटादीनामुदयासवः सुनिर्गच्छे वा । त
एव मिथुनदृषभमेवाशाशित्वर्थः । अत्रोपपत्तिः । क्रान्ति-
दृक्ते वषभान्ने स्रवस्यैकमयं बद्धा द्वितीयमयं कीटान्ने
निवध्यते तस्य स्रवस्याङ्गमेकाराशेर्द्ध्या भवति । एवं स्रव-
स्यैकमयं मेघान्ने बद्धा द्वितीयं सिंहान्ने तस्य स्रवस्यार्धं
राशिव्यस्य ज्ञ्या भवति । एवं मेघतुलादौ बद्धस्रवस्यार्धं
विज्ञ्या । एता एव दृषभान्नेमेघान्नेमीनान्नाहोरात्रदृक्तानां
ज्ञ्या भवन्ति यतस्तत्त्वापातेषु क्रान्तिदृक्ते स्रवस्यैकमयं बद्धानि ।
अतस्तासां विज्ञ्यादृक्तपरिणतानां चापान्तराणि कीटा-
दिज्ञानामुदया भवन्तीति गोले प्रदर्शयेत् । इदानीं
पुनः प्रकारान्तरेणाह प्रमि०। “मेघादिजीवास्त्रिभुजद्वि-
भोर्व्या ३१४१ क्षुणा हृताः स्रवदिनज्याया वा । चापो-
कताः प्राग्वदधो विशुद्धा मेघादिज्ञानामुदयासवो वा” शि०।
स्यार्थमिदम्, अत्रोपपत्तिर्गोले कथितैव सुगमा च अथ
निष्पन्नान्तराणां ह” प्रमि०। “तेऽभ्याद्रिभूपा १६७०
शुभगोऽद्रिचन्द्राः १७६३ सप्ताग्निनन्देन्दुमिता १६३७
अथैते । क्रमोत्क्रमस्याश्वरखण्डकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्यै च
विहीनयुक्ताः । मेघादिष्वामुदयाः स्वदेशे तत्त्वादितोऽनी
च विहोमसंस्थाः । उदेति राशिः समयेन येन तत्प्रमो-
ऽक्तं समपैति तेन” शि०। “अत्र घट्टुकरणे जीवानां स्थू-
लत्वाद्द्वितीयद्वयोत्पादयो नान्यैः सम्यक्पठितौ । अत्र
प्रथमप्रकारेण प्रथम उदधो दृश्यते । द्वितीयादिप्रकारेण
द्वितीयद्वयोत्पादौ । शेषं स्यार्थम् । अत्रोपपत्तिः । निरख-
खदेशकौदययोरनरं चरम् । निरखे स्वदेशे च मेघादिः
सममुदेति । मेघान्ने आदौ खचितिजे, तत उन्मखण्डे
लगति । अतश्चरखण्डोने मेघोदयः स्वदेशोदयो भवति ।
एवं दृषमिथुमयोरपि । कर्कशादौ तु चरखण्डानामुपची-
तयमानत्वाद्भनं तानि परिणमन्ति । तुलादौ तुन्मखण्ड-
स्याधःस्थितत्वाच्चरखण्डानि धनं भवन्ति । मकरादौ
तु चरखण्डानामुपचीयमानत्वात्त्वं परिणमन्ति । इत्यादि
गोले सम्यग्बिहोक्तये” प्रमि०। “चरखण्डाश्च तल्लौकोक्ता
यथा “स्वदेशजैश्चरखण्डकैर्वा लघुज्याकावद्रविदोस्त्रिभा-
गात् । मेघादिराशित्वयस्य यानि चराख्यधोऽधः परि-
योधितानि । तानि स्वदेशे चरखण्डकानि दिङ्गागसत्प्रश-
युक्ते १०। ८। १/२० विनिष्ठी । पलप्रमा तोयपलात्मकानि
स्थूलानि वा सुचरखण्डकानि । स्थूलं चरं चाम्बुपला-
त्मकं तैस्त्र्यप्राण्यचापं यदि वापि स्रवस्य” शि०। “अथ वा

तच्चरं वक्ष्यमाणैस्त्रिभिः खण्डकैः स्वदेशजैर्लघुज्याप्रकारेणां-
शमितदशाप्रमिख्यादिना साध्यम् । कक्षादित्वाह । रविदो-
स्त्रिभागात् । अर्कस्य सायनांशस्य यो भुजसस्य यस्तंश-
स्तादांशमितदशाप्रमिख्यादिना । अथ खण्डकानि ।
मेघादिराशित्वयस्येत्यादि सुगमम् । अथ स्थूलखण्डकैर्य-
च्चरं तत् स्थूलं पानीयपलात्मकं भवति । तत् षड्गुणं
प्राणात्मकम् । तस्माद्यदि घट्टुः क्रियते तदा स्रवस्यं चरा-
धं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । एकमङ्गुलं पलभं प्रकल्प्य
एकद्विगुणं राशीनां पृथक् चराखानीय तानि षड्भिर्वि-
भज्य पानीयपलात्मकानि कृत्वा यावदधोऽधो विभोध्यन्ते
तावद्दिङ्गागसत्प्रशयुथा उत्पद्यन्ते । अतोऽनुपातः ।
यद्येकाङ्गुलया पलभयैतानि चरखण्डानि तदेष्टया क्रि-
मिति । एवं चरखण्डानि स्थुः । परं तानि ज्यात्मकानि
यतः पूर्वं स्रवत्वात् घट्टुनौत्पन्नम् । अत एव तत्राप्य-
चापं यदि वापि स्रवस्यमित्युक्तम् । खण्डकैश्चरकरणे
लघुज्यासाधनवद्भासना । तत्र लघुज्याखण्डकानि नत्र
चरखण्डकानि त्रीणि परमे राशित्वे भुजे यथा त्रीणि
सम्यन्ते । तदर्थं रविदोस्त्रिभागादित्युक्तम्” प्रमि०।
गोलाध्याये च उदयान्तरकर्माप्रतिधुक्तं देशान्तर
सहितं स्फुटतया तत्साधनमुक्तं यथा “अहर्गणो
मध्यमसावनेन कृतस्रवत्वात् स्फुटसावनस्य । तदुत्प-
खेटा उदयान्तराख्यकर्माद्भवेनोनयुताः फलेन । लङ्कोदये
स्थुर्न कृतास्तथादीर्यतोऽन्तरनञ्जलमत्यकञ्च” शि०। योयमहर्गण
आनीतः स मध्यमसावनेनैव कृतः ? स्फुटसावनस्य स्रवत्वात्
तथाविधेनानुपातेन स्फुटो नायातीत्यर्थः युगादेरारभ्य
वर्तमानरविवर्षादेः प्राक् यावान् मध्यमसावनेनैव
स्फुटसावनः स्यात् किन्तु रविवर्षादेरुद्भिर्वावान् मध्यमसा-
वनेनैव स्फुटः अतस्तदुत्पखेटा उदयान्तराख्यकर्मा-
द्भवेन फलेनोनयुताः सन्तो लङ्कोदये स्थुर्नान्यथा लङ्का-
यां भास्कारोदये मध्या इति यदन्यैरुक्तं तदसत् ।
अथोदयान्तरकर्माह” प्रमि०। “मध्यार्कभुजाश्रयसोनि
रक्षे ये ये च मध्यार्ककलासमानाः । तदनन्तरं यत्
स्फुटमध्ययोस्तत् द्युपिण्डयोः स्याद्विवरं गतिमम् ।
हृतं द्युरात्मासुभिराप्रलिप्ता हीनामहाशेदसवोऽत्यकाः
स्थुः । तदन्यथादग्रास्तु निजोदयैश्चेद्भक्तसु पूर्वं विहितं तदा-
नीम् । कृतं तथा स्याच्चरकर्माभिन्नं कर्म यथासासुदयास्त-
राख्यम्” शि०। “सायनांशेन रविष्या मेघादेरारभ्य ये भुक्ता-
राशयस्तत्त्ववन्निनो ये निरलोदयासवो गगनमूर्धरपट्टक-

चन्द्राः १६७० । इत्याद्यस्योपामैक्यं कृत्वा भुज्यमान
 राशेयं भुक्तभागास्तदुदयास्तुभिः सङ्गुण्य त्रिशता ३०
 विभज्य लब्धासवोऽपि तत्र ज्ञेयाः एवं मध्यार्कभुक्तासवः
 स्युः । भदिनान्तादूर्ध्वं तावत्प्रस्तात्मके काले लङ्कायां मध्य-
 मस्तार्कस्योदयः । तत्काले हि पहाः साध्याः अथ चाहर्ग-
 षेन वे सिद्धास्ते मध्यमार्ककलामितेऽस्तात्मके काले भदि-
 नान्तादूर्ध्वं जाताः, अतोऽह्नां कलानां च यदनरं
 तेनाकोदयोऽन्तरितः । अतस्तदुदयान्तराख्यं कर्मोच्यते तैर-
 न्तरास्तुभिर्पङ्गातिं सङ्गुण्यार्कसावनाहोरात्रास्तुभि
 २१६५६ विभज्य लब्धकला पक्षे ऋणं कार्याः यदि
 कलाभ्याऽसवोऽस्तकाः स्युः, अन्यथा घनं, यदि तु स्वदेशोदये
 मध्यमार्कभुक्तानसूनानीयेदं कर्म कृतं तदौदयिकानां
 पहाणां चरकर्मणि कृतं स्यात् यदि तु स्फुटार्कभुक्तानसून्
 स्तोदयास्तुभिरानीयेदं कर्म कृतं तदौदयान्तरभुजान्तर
 चरकर्मणि त्रिण्यपि कृतानि स्युः तर्हि कथमिदमुदयान्तर-
 राख्यं कर्माद्यैर्न कृतं तदाह यतोऽन्तरं तच्चलमत्यक्च
 वर्षचरणान्तेषु चतुर्षुपि अन्तराभावः तन्मध्येष्वन्तरस्य उद्भि-
 क्षयो । इदानीं देशान्तरस्वरूपमाह प्रमि० “वेऽनेन लङ्कोद-
 यकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये स्युः । देशान्तरं प्रा-
 गपरं तथाव्यद्याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञकम्” शि० । “वे
 उदयान्तरकर्माणां लङ्कायाभौदयिका पहा जातास्ते
 देशान्तरकर्माणां स्वपुरौदयिकाः स्युः । तच्च देशान्तरं
 द्विविधम् एकं पूर्वापर, मन्वद्याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञ-
 कम् तत्र तावत्पूर्वापरमाह” प्रमि० । “यत्तद्भोज्ज-
 यिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान् सृशत् स्तत्र मेरुगतं
 बुधैर्बिगदिता सा मध्यरेखा भुवः । आदौ प्रायु-
 दयोऽपरत्र विषये पश्चाच्च रेखोदयात् स्यात्तस्मात् क्रियते
 तदन्रभवं खेटेष्वृथं स्वं फलम्” शि० । “लङ्काया मेरु-
 पर्यन्तं नीयमाना या रेखा उज्जयिनीकुरुक्षेत्रादिदेशान्
 सृशन्ती याति सा मध्यरेखेत्युच्यते । रेखायां यदाकोदय
 स्तत्कालात् पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति रेखोदयकालादनन्तरं
 पश्चिमदेशोदयः । तदन्रकालस्तदन्रयोजनैः स्पष्टभूवे-
 दनाद्यनुप्रातेन ज्ञायते यदि स्फुटपरिधिजोनैः षट् ६०
 षटिका लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरयोरन्तरयोजनैः किमितीति
 तैराधिकेन देशान्तरषटिका लभ्यन्ते मध्यगत्याऽथ चानीता
 नास्तस्मिन्ननुपातः यदि षटीषष्ट्या पक्षस्य गतिकला
 लभ्यन्ते तदा देशान्तरषटीभिः किमिति अथ योजनैरेवाऽ-
 नुपातः । यदि स्फुटपरिधिजोनैर्गतिः प्राप्यते तदा देशा-

न्तरयोजनैः किमिति फलं कलाः प्राप्यन्ते, यतस्तत्वादावुदयः
 पश्चात्तत्र यतस्तत्र रेखोदयादनन्तरमकोदय इत्युपपन्नम् ।
 इदानीं भूगोले स्फुटपरिधिप्रदेशं स्फुटतनुपातं चाह” प्रमि०
 “स्वदेशमेवन्तरयोजनैर्यत्तन्वांशजैर्मेरुगिरेः समन्तात् । इत्तं
 स्फुटो भूपरिधिर्वतः स्यात्त्रिज्याहृतो लम्बगुणः कृतोऽस्मात्”
 शि० “स्वपुरस्य मेरुगर्भस्य चान्तरे यावन्ति योजनानि ता-
 यन्ति लम्बांशजानि, यतो निरक्षदेशस्वपुरान्तरयोजनान्यक्षां-
 शजानि, भागैर्भ्यो योजनानि च व्यस्तमित्युपपद्यत इत्यर्थः
 तैर्लम्बांशजैर्भोजनैर्मेरुगिरेः समन्ताद्यद्गुत्तत्पद्यते स स्फुटो
 भूपरिधिः यो मध्यपरिधिः पठितः स निरक्षदेशो-
 परि । अयन्तु स्वपुरोपरि, अतः किञ्चिन्नुन्यूनो भवति अथ
 तदानयत्नं मध्यपरिधेरभोऽन्त्रिज्याहृत्यं व्यासार्धं प्रकल्प्य
 तस्मिन् व्यासार्धे स्वपुरे यावती लम्बज्या तावत् स्फुटपरिधे-
 र्व्यासार्धं भवितुमर्हति अतस्तेन तैराधिकं यदि त्रिज्या-
 व्यासार्धे मध्यमः परिधिर्लभ्यते तदा लम्बज्यामिते कः
 इति फलं स्फुटपरिधिरित्युपपन्नम्” प्रमिताक्षरा ।

इदं काले लम्बाद्यानयनम् अष्टमशब्दे ५१६८ पक्षे लङ्को-
 दयप्रमाणदर्शनपूर्वकसङ्गप्रारम्भम् विशेषस्तु सि० शि० ।
 “तात्कालिकार्कस्य युतस्य राशेरभुक्तभागैर्गुणितोदयात् स्यात् ।
 भोग्यासवः स्यान्निहृतादवाप्रा भुक्तासवो भुक्तसवः स्युरे-
 वम् । इष्टासुसङ्कादपनीय भोग्यांस्तदपतो राशुदयांश्च
 शेषम् । अशुद्धत्वात् स्यान्नियुगुणं लवाद्यमशुद्धपूर्वैर्भवन्नेर-
 जाद्यैः । युक्तं तनुः स्यादयनयांशहीनमिष्टासवोऽस्त्या यदि
 भोग्येभ्यः । त्रिशङ्कुणाः खोदयभाजितास्ते लम्बांश-
 युक्तो रविरेव लम्बम्” शि० । “यस्मिन् काले लम्बं ज्ञेयं
 तस्मिन् काले तात्कालिकोऽर्कः सायनांशः कार्यः । तेनार्कस्य
 युतस्य राशेयं भोग्यांशास्तदुदयासवो गुण्यस्त्रिशता
 भाज्याः । ये लब्धास्ते भोग्यासवः स्युः । अष्टेष्टासुभ्यो भो-
 ग्यास्तन् विशोध्य तदपतो यावन्त उदयाः शुध्यन्ति ता-
 वन्तः शोध्याः । ततः शेषात् खरासगुणादशुद्धोदयेन
 भक्ताद्यलम्बमंशाद्यं तदशुद्धोदयात् पूर्वं यावन्तो भेषाद्या
 उदयास्तावद्गी राशिनिर्युतमयनांशैश्चरहितं तल्लम्बं स्यात् ।
 अथ यदीष्टासवो भोग्येभ्योऽस्त्यः तदेषासवस्त्रिशङ्कुणास्तदु-
 दयास्तुभिर्भाज्याः । फलेनांशाद्येन युतो रविर्लम्बं स्यात्”
 प्रमि० लम्बांशादिना कालानयनं तत्रैव दर्शितं यथा
 “अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो मध्योदयाद्यः समयो विल-
 म्नात् । यदैकमे लम्बनवी तदा तद्भागान्तरं खोदयस्यार्ग-
 भागः । लम्बेऽस्त्यके तु द्युनिशात् स शोध्यस्तात्कालि-

काकादसकञ्च कालः । चेत् सावनाः प्रष्टुरभीष्टनाड्युक्त-
 द्वैव तात्कालिकतन्मरश्मोः ॥ आच्यो यदेष्टाष्टिका वि-
 लम्नं कालश्च तत्रौदयिकात् सकञ्च" शि० । "अर्कस्य प्राग्वज्जो-
 म्बकालः साध्यः । लग्नस्य सायनांशस्य भुक्तकालः साध्यः
 तयोरैक्यमर्कान्दपतो लग्नपर्यन्तं ये मध्ये राशयस्तेषा-
 मुदयाश्च क्षेप्यास्तत्रैव । एवं लग्नात् कालो भवति ।
 अत्र यदैकराशौ लग्नाकौ भवतस्तदा तयोरन्तरांशः खो-
 द्यं सङ्गुण्य त्रिंशता भजेत् फलमिष्टकालः स्यात् । परं
 यद्यर्कान्गमनमधिकम् । यद्यत्वं तदा स कालोऽहोरात्राच्छो-
 ध्यः । शेषमिष्टकालः स्यात् । अत्रेष्टकालसाधनेऽर्कस्य
 भोग्यमौदयिकादेव क्रियते । यतः कालज्ञानान् तात्का-
 लिकत्वमर्कस्य कार्यम् । अतः स्थूलः काल आयाति ।
 अनेन कालेन तात्कालिकमर्कं कृत्वा मुहुः कालः साध-
 यितुं शक्यते । परं यदि प्रष्टुः सावनघटिका इष्टाः ।
 एतदुक्तं भवति । उदयानन्तरमेतावतीर्णमर्कसावनघटिकासु
 कीदृग् लग्नं भवतीत्येतदभीष्टं तदैव तात्कालिकाकाङ्क्षन्
 साध्यते तदैव च लग्नादसकत् कालः । यदा पुनरिष्टघटिका
 आर्कस्यदौदयिकादेवाकाङ्क्षन् लग्नात् कालः सकञ्च ।
 अतोपपत्तिः सुगमा । तात्कालिकीकरणकारणता मेले क-
 थिता व्याख्याता च । इदानीं विद्योमेन लग्नसाधनमाह"
 प्रमि० । "भुक्तासु शुद्धेर्विपरीतलग्नं भुक्तांशमेहाप्रलवोनि-
 बोर्कः" शि० "यदोदयात् पूर्वघटीषु लग्नमिष्टं तदा
 शेषमास्यो विशेष्य तत्कालिकमर्कं कृत्वा तस्य भुक्तासवः
 साध्यास्तानिष्टासुभ्यो यावन् उदया विशुध्यन्ति तावतो
 विद्योमेन विशेषयेत् । शेषात् खराभयुषिताद्विशुद्धो
 द्यमभक्ताद् ये लब्धा अंशास्तेषां धर्कं भुक्तांशैश्च तथा
 विशुद्धोदयतल्लैराशिमिञ्चोनीकृतो रविलग्नं भवति"
 प्रमि० । होराद्रेः कृष्णाणोदयसाधनमपि तत्रैव यथा
 "क्षेत्राणां स्थूलत्वात् स्थूला उदया भवन्ति राशीनाम् ।
 सृष्ट्वाथी होराणां कुर्याद्द्रेः कृष्णाणानां वा" शि० "यथा
 राश्यादयाः साधितास्तथा होरोदया अपि साध्याः । त
 यथा पञ्चदशादिपञ्चदशभागोत्तरभागानां ज्या होरा-
 ज्ञाः षड् भवन्ति । ताभिर्मिथुनान्तद्युज्या २१४१ पृथक्
 पृथग्गुण्या स्वस्त्युज्या भाज्या । फलानां धनं ध्यधो-
 ऽधः शुद्धानि । षष्ठात् पञ्चमं पञ्चमाज्ञतर्ध-मित्यादि ।
 शेषाणि होरोदयासवो भवन्ति । एवं दशादिदशोत्तरभा-
 गैर्द्रेः कृष्णाणोदया भवन्ति । ते च नव । तथा होरांशा-
 नाह षट् चराणि । ग्रान्यधोऽधः शुद्धानि तानि तेषां

चरखण्डानि तैः क्रमोत्क्रमस्यैः क्रमोत्क्रमस्या जनयुताः
 सन्तः स्वदेशे होरोदया भवन्ति । मेषादीनां द्वादश,
 ते च व्यस्तास्तुलादीनाम् । एवं चतुर्विंशतिः २४ । एवमेव
 द्रेः कृष्णाणोदयाः षट् त्रिंशत् । तथा चार्कस्य सायनांशस्य
 भागाः पञ्चदश १५ हता गता होराः स्युः । शेषांशस्ते
 भुक्तास्ते पञ्चदशभ्यः शुद्धा भोग्यांशः स्युः । भोग्यां-
 शस्य स्वदेशहोरोदयः पञ्चदशहताः फलं भोग्यासवः सुस्ता-
 निष्टासुभ्यो विशेष्य तद्गुतो होरोदयांश्च शोधयेत् ॥ शेषं
 पञ्चदशगुणमशुद्धहोरोदयेन भजेत् फलं लवाः । अशु-
 द्धपूर्वाणां होरोदयानां संख्यया गुणितं, पञ्चदशभि-
 र्युताः सन्तो लग्नस्यांशा भवन्ति । एवं लग्नात् कालसाध-
 नेऽपि । एवमेव दृक् षोडशैरपि लग्नसाधनम् । तत्र
 पञ्चदशस्थाने दश १० गुणने भजने च कल्प्याः । एवं
 होरोदयैर्द्रेः कृष्णाणोदयैर्वा साधितं लग्नादिकसुदयान्तराख्यं
 कर्म च सूक्ष्मं भवति अन्यथा स्थूलम्" प्रमि० ।

ग्रहाणामुदयान्तरकमे तत्रोक्तम् "भानोः फलं गुणि-
 तमर्कयुतस्य राशेर्व्यर्कौदयेन खलनामहो १८०० विभ-
 क्तम् । गत्वा पक्षस्य गुणितं द्यु निशासु भक्तं स्वर्थं पक्षे-
 ऽर्कवदिदं तु मुजान्तराख्यम्" शि० । "अर्कस्य यद्गुणफलं
 यस्मिन् राशौ रविवर्त्तते तस्य राशेः सम्बन्धी यो
 निरलोदयस्तेन तद्गुणितराशिकलाभि १८०० भक्तं
 पुनर्पक्षगत्वा गुणितमहोरात्रासुभि २१६५६ भक्तं यत्
 फलं तद्गुणैर्कवत् धनर्थं कार्यम् । यद्यर्कस्य भुजफ-
 लम् धनं, तदा स्वर्थस्याख्येण च धनम् । यदि ऋणं
 तदा ऋणमित्यर्थः । अतोपपत्तिः । ये मध्यमार्कौ-
 दयिकास्ते स्फुटाकौदयिकाः क्रियन्ते । तत्रार्कफलस्यासु-
 करणायासुपातः । यदि राशिकला १८०० निरलोद-
 यासुभिरुच्छन्ति तदा फलकलाः कतिभिरिति ।
 लब्धं भासतफलोत्था असवो भवन्ति । अथान्योऽनु-
 पातः । यदि द्यु निशासुभिर्गतिकला लभ्यन्ते तदैमिः
 किमिति । ताः कला ऋणं धनं च यतो मध्यमार्कौ-
 दयात् प्राक् स्फुटाकौदयः स्यादथे तत् फले खं यतोऽऽनन्-
 रमित्युपपन्नम् । इदानीमुदयान्तरमाह" प्रमि० । "युक्तायनां
 शस्य तु मध्यमस्य भुक्तासवोऽर्कस्य निरच्छेदे । मेषादि-
 भुक्तोदयसंयुता ये यथायनांशान्वितमध्यमानोः । लिप्ता-
 गणस्तद्विवरेण निधी गतिर्गृह्य द्यु निशासुभक्ता । स्वर्थं
 यद्दे चेदसवोऽधिकाना इदं ग्रहाणामुदयान्तराख्यम्" शि०
 "मध्यमार्कस्य सायनांशस्य वे राशेर्भुक्ताभागास्तस्य उदय"

निरक्षेपयोग्यं संगुण्य त्रिंशता विमजेत् फलं तस्य
 राशेर्भुक्तासवः । अथ मेघाद्या येऽक्षेण भुक्ता राशयस्तेषां
 च निरक्षोदयासवस्तत्र योज्यास्ते मेघादिभुक्तादयासवः
 स्युः । अथ मध्यमार्कस्य सायनांशस्य कलाः कार्याः ।
 तासां कलानां तेषामस्त्रानां च यदन्तरं तेन ग्रहगति-
 गुण्यत्वाद्दुनिशासुभिर्भाज्या लब्धाः कला यद्दे धनं
 कार्यं यदि कलाभ्योऽसवोऽधिकाः स्युः, यदि न्यून-
 नास्तदा ऋणम् । अत्रोपपत्तिः । इह यः पूर्वमह-
 र्गणः कृतः समध्यमसावनमानेन स्फुटसावमस्य चलत्वात् ।
 रविमध्यगतिकलाहस्तासुभिः सहिता नाक्षत्राः षट्षट्टिकाः
 ६०, ५६, ८ । इदं मध्यममर्कसावनम् । ता गति-
 कला यैरसुभिरुच्चन्ति तद्युताः षट्षट्टिकाः स्फुटसाव-
 नम् । तच्चलम् । प्रत्यहं गत्यन्यत्वात् प्रतिमासं राशयु-
 दयान्यत्वाच्च । तादृशोऽहर्गणः कर्तुं नायातीति मध्यमः
 कृतः । तेन सम्यगर्कोदये पक्षा न भवन्ति कदाचिदकोदयात्
 प्राक् कदाचिदनन्तरम् । अत एव प्रागुक्तम् । “दशग्रिः
 पुरि मध्यमभास्करे क्षितिजसन्निधिगे सति मध्यमः” शि०
 इति । अथ स्फुटमध्याहर्गणयोरन्तरानयनम् । मेघादेरा-
 रभ्य येऽर्कभुक्ता राशयस्ते यैरसुभिरुच्चन्ति त एकीकृता ।
 तावत्यस्त्रालके काले भदिनान्तादूर्ध्वमहर्गणेन भवितव्यम् ।
 अथ च मेघादिभुक्तकलाहस्त्योऽन्तरं कृतः । अतोऽस्त्रानां
 कलानां च यदन्तरं तावद्गिरसुभिरहर्गणोऽन्तरितः । यद-
 होरात्प्रसुभिर्गतिर्विध्यत तदैभिरन्तरासुभिः किमिति । फलं
 यद्देषु स्वं यदसवोऽधिकाः । अन्यथा ऋणमित्येतदुक्तं
 युक्तमेव । इदानीं येऽसोदयान्तरस्य वासनां न बुध्यन्ति
 तेषां प्रतीत्यर्थमन्यदथाह” प्रसि० । “चेत् सोदयैः स्फुटर-
 वेरसवः कृतास्ते विज्ञेयिताश्च यदि मध्यरवेः कलाभिः ।
 बाह्यन्तराख्यमुदयान्तरकं चराख्यं कर्मत्वयं विहितमौद-
 यिके तदा स्यात्” शि० । “यदि स्फुटरवेः सोदयेन भुक्तासवः
 कृता मेघादिस्त्रोदयैश्च युतास्तेषामस्त्रानां मध्यमार्ककलानां
 च यदन्तरं तेन भुक्तिगुण्यत्वाद्दुनिशासुभिर्भुक्ता
 यद्यसवोऽधिकास्तदा फलं यद्दे स्वम् । अन्यथा ऋणम् ।
 एवं कृते सति भुजान्तरमुदयान्तरं चराख्यं च कर्मत्व-
 यमपि कृतं स्यादौदयिके पक्षे । इदानीं प्रकारान्तरेणौद-
 यिककर्माह” प्रसि० । “मध्याह्नवेरयनभागयुताद्दिनिष्ठा-
 होज्यां लघुगतिगुण्या खनगाश्चि २७० भक्ता । स्वर्णं यद्दे
 शुभयुजोः पदयोर्विलिप्तास्तेव स्फुटं खलु भवेदुदयान्तरं
 वा” शि० । “मध्यमार्कस्य सायनांशस्य द्विगुणितस्य वा

लघुखण्डकैर्दोर्ज्या तथा गुण्यता ग्रहगतिः स्वमगयम्
 २७० ह्यंता फलं विकलादि पक्षे धनम् । एवं युग्मपद-
 स्थितेऽर्के । अयुग्मपदस्थिते त्वृणम् । अत्रोपपत्तिः । क्रा-
 न्तिदत्तस्य चत्वार्यपि पदानि पृथक् पृथक् पञ्चदशभिः
 पञ्चदशभिर्घटिकाभिरुच्चन्ति । परं नैकैको राशिः पञ्च-
 भिरत उदयान्तरकर्म पदमध्यं यावदुपचीयते ततोऽप-
 चीयते । अत एव पदान्तरेषु तस्याभावः । पदमध्येषु पर-
 मता । यदत्र निरक्षोदयैः कर्म दर्शितं तद्वाचावबोधार्-
 थम् । तत् स्थूलम् उदयानां स्थूलत्वात् । अत एवार्थं
 सट्टादिभिः सूक्ष्मत्वार्थं ह्यक्शाणोदयाः पठिताः” । इदमु-
 दयान्तरं कर्म यथा सम्भवति तथोच्यते । मध्यमार्कस्य
 सायनांशस्य दोर्ज्यां दुज्यां च कृत्वा तथा दुज्यया वा
 दोर्ज्यां भाज्या मिथुनान्तदुज्यया गुणनीया । तस्या
 घनुषो येऽसवस्यै मध्यमार्कस्य सायनांशस्य भुजकला जनाः
 सत्यः स्फुटा अन्तरासवो भवन्ति । तैरुदयोऽन्तरित इत्यर्थः ।
 एवं पदमध्ये षड्विंशतिः पलानि किञ्चिदधिकानि भ-
 वन्ति । तानि ज्याप्रकारेण साधयितुमर्को द्विगुणितः ।
 द्विगुणितस्यार्कस्य यावद्भुजः क्रियते तावत् पदमध्ये राशि-
 त्वयं भवति । तद्दोर्ज्या लब्ध्या षड्विंशत्या चानुपातः ।
 यदि खार्कमितया दोर्ज्या वा षड्विंशतिर्लभ्यते तदानीपथा
 किमिति । अत्र षड्विंशत्या खार्का अपवर्त्तिता गुणक-
 स्थाने रूपम् ? । हरस्थाने सार्धांशत्वारः । फलं पानीय-
 पलानि । पुनरन्योऽनुपातः । यदि पानीयपलषट्चा गति-
 कलाहस्त्या विकला लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । पूर्वं लब्धी
 दोर्ज्या गुणः सार्धांशत्वारो हरः । इदानीं षड्विंशतिः अतो
 ग्रहगतेर्दोर्ज्या गुणः । हरयोर्घातो हरः खनगाश्चिनः
 २७० इत्युपपन्नम् । ओजपदेऽसवः कलास्य जना एव भव-
 न्यतस्तत्र ऋणम् । युग्मपदे त्वधिका अतस्तत्र धनम्” प्रसि०

पक्षाणां त्र्यष्टादशयोः चन्द्रे विशेषस्य च निरूपणं तत्रैव
 “निशीथलम्नादुदयास्तलगने न्यूनाधिके यस्य खगः
 सहस्यः । दिनेऽपि चन्द्रो रविसन्निधानाच्चासन्नं गतस्येत् सति
 दर्शने भा” शि० । “दिनकरेऽसंगते यदिएकाके लग्नं
 तदिष्टलग्नम् । तस्माद्ग्रहसोदयाखललग्नं न्यूनमस्ताख्यं
 चाधिकं यदि भवति तदा पक्षो दृश्यः इतोऽन्यथा
 चेददृश्यः । एवं लक्षणे सति चन्द्रो दिवसेऽपि दृश्यः ।
 यदि पक्षो दृश्यस्तदा पक्षस्य ऋष्या साध्या” प्रसि० ।

तारापक्षाणामुदयास्तमसयोर्घातं यथा सू० सि०
 रङ्गना० । “अथोदयास्तमसयोः परिज्ञानं प्रकीर्तते । दिवा-

करकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम्” सू० । “अथ नक्षत्र-
पह्युत्थधिकारानन्तरम् । सूर्यकिरणाभिभूता मूर्त्ति-
विम्बं येषां तेषां चन्द्रादिप्रहृष्टाणां नक्षत्राणां
च । अतएवाल्पतेजसां न्यूनप्रभावतासुदयास्तमययोः
अग्रिमकाले सूर्यादधिकसन्निहितसन्निहितत्वसम्भावनाया
क्रमेणोदयास्तयोः सूर्यान्निःसृतस्य यस्मिन् काले यद-
नन्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं स उदयः । सूर्याद्दूर-
स्थितस्य यस्मिन् काले यदनन्तरेण प्रथमादर्शनं सम्भा-
वितं सोऽस्तः । अनेन निर्योदयास्तव्यवच्छेदस्तयोरि-
त्यर्थः । परिज्ञानं सूक्ष्मज्ञानप्रकारः प्रकीर्त्यते अति
सूक्ष्मत्वेन मयोच्यते इत्यर्थः । तथा च यह इत्युद्देशे-
ऽस्तमनसुद्दिष्टमपि तस्य पूर्वमेव सूर्यासमत्व एव स-
म्भवात् तद्विलक्षणतया यह्युतिप्रसङ्गे नोक्तम् । नक्षत्र-
पह्युतिस्तु यह्युतिवदिति तदनन्तरसत्ता । अतः प्रति-
बन्धकजिज्ञासापगमेऽवश्यं क्तव्यत्वादस्यावसरसङ्गतित्वात् त-
त्सङ्गत्या नक्षत्रपह्युत्थधिकारानन्तरं प्रागुद्दिष्टमस्तमनं
तत्प्रसङ्गादुदयश्च प्रतिपाद्यत इति भावः । तत्र प्रथमं पञ्च-
ताराणां पश्चिमास्तपूर्वोदयावाह” र० ना० । “सूर्यादभ्यधिकाः
पश्चादस्तं जीवकुजाकजाः । जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्र-
शौ वक्रिणौ तथा” सू० । “वक्रगती शुक्रबुधौ तथा सूर्यादधि-
कौ पश्चिमास्तं गच्छतः । सूर्यादस्तौ पूर्वोदयं प्राप्नुतः ।
शेषं स्पष्टम् । अथ चन्द्रबुधशुक्राणां पूर्वास्तपश्चिमोदया
वाह र० ना० । “जना विवस्वतः प्राच्यासस्तं चन्द्रक्षमा-
गंवाः । ब्रजन्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः” सू० ।
“शीघ्रयायिनः सूर्यगत्प्रधिकगतय इत्यर्थः । एतेन बुध-
शुक्रावर्कगयत्यगतीं सूर्यादस्तौ पूर्वास्तमधिकौ च पश्चिमो-
दयं न प्राप्नुत इत्युक्तम् । शेषं स्पष्टम् । अतोप-
पत्तिः । रविगतितोऽल्पगतित्प होऽर्कादूनचेत् प्राच्यां द-
र्शनयोग्यो भवितुमर्हति । यतः सूर्यसाधिकत्वेन बद्ध-
गतित्वाच्चोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् प्रवहवशेन न्यूनस्य
पूर्वसुदयादधिकसानन्तरसुदयनियमात् । यहस्य क्रान्ति-
जसंलग्नताकालानन्तरं यावत् सूर्यस्य तादृशः काल-
स्तावत्पर्यन्तं विप्रकर्षं दर्शनसम्भवात् । एवं यदाल्प-
गतितः सूर्यादधिकस्तदा प्रवहवशेनार्कस्य पूर्वसुदयादनन्-
तरसुदितयहस्य दर्शनासम्भवात् प्रवहवशेनादौ न्यूनार्क-
स्तास्तसम्भवादनन्तरमधिकपहस्यस्तसम्भवात् सूर्यास्तान-
न्तरं पश्चिमभागे यहदर्शनसम्भवेऽभ्यधिकगतिरसूर्यस्य
पृष्ठस्थितत्वेनोत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पश्चिमायामदर्श-

नं सम्भवत्येव । ते तु भौमगुरुंशनयः । वक्रत्वे न्यून-
नगतित्वाद्बुधशुक्रौ चेति । अथार्कगतितोऽधिकगति-
पहः । सूर्यादूनस्तदोत्तरत्वेनोत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात्
पूर्वसिद्धदर्शनं याति । यदा सूर्यादधिकस्तदोत्तरत्वेनो-
त्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् पश्चिमायासुदयः । ते तु शीघ्रा-
श्चन्द्रबुधशुक्रा इत्युपपन्नसुक्तम् । अथाभीष्टदिन आसन्ने
सूर्योदयास्तकालिकौ सूर्यदृग्ग्रहौ तत्कालज्ञानार्थं का-
र्यावित्याह” र० ना० । “सूर्यास्तकालिकाः पश्चात् प्राच्यासु-
दयकालिकौ । दिवाकरपहौ कुर्याद्दृक्कर्मार्थ यहस्य तु” सू० ।
“पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधनेऽभीष्टदिन आसन्ने सूर्य-
पहौ सूर्यास्तकालिकौ कुर्याद्दृक्कर्म । पूर्वास्तोदय-
साधने सूर्योदयकालिकौ कुर्यात् दिनेऽभीष्टकाले कुर-
यात् । चकारो विकल्पार्थकः । अनन्तरं यहस्य दृक्कर्म
आयनाच्चदृक्कर्मद्वयं कुर्यात् । तुकार आच्छदकर्मज्ञोव-
पूर्वाङ्गोक्तमिति विशेषार्थकः । अतोपपत्तिः । पश्चाद-
स्तोदयसाधने पश्चिमायां तद्दर्शनमिति सूर्यास्तका-
लिकौ सूर्यपह्यावशिष्टकालांशसाधनार्थं सूक्ष्मौ । पूर्वा-
दयास्तसाधने पूर्वदिशि तद्दर्शनमिति सूर्योदयकालिकौ
सूर्यपह्यावशिष्टकालांशसाधनार्थं सूक्ष्मावन्त्यकाले तु कि-
ञ्चित्स्युत्तरेणोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षेण सूर्यवत् क्षितिज-
संलग्नतायोग्यत्वाद्दृक्कर्मसंस्कृतो यहः कार्य इति । अथेष्टका-
लांशानयनसाह” र० ना० । “ततोलेग्मान्तरप्राणाः कालांशाः
षष्टिभाजिताः । प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्विज्ञानान्तरासवः” सू० ।
“ततस्ताभ्यां सूर्यदृग्ग्रहाभ्यां लग्नान्तरप्राणाः भोग्या-
स्तनूनकस्याथ” इत्युक्तप्रकारेणान्तरकालासवः षष्टिभक्ता इष्टाः
कालांशा भवन्ति । प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्यां, पश्चिमो-
दयास्तसाधने षड्भयुतयोः षड्शिशुयुक्तयोः सूर्यदृग्ग्रह-
योलेग्मान्तरासवः । अनन्तरासवस्तद्वत् षष्टिभक्ता इष्टका-
लांशा भवन्तीत्यर्थः । अतोपपत्तिः । दृग्ग्रहसूर्याभ्याम-
न्तरकालो यहस्य सूर्योदयकाले दिनगतं पूर्वोदयास्तनि-
मित्तसुपयुक्तम् । एवं पश्चिमोदयास्तनिमित्तं सूर्यदृग्ग्र-
हाभ्यामस्तकालासुभिरन्तरकालः सूर्यास्तकाले यहस्य
दिनशेषकाल उपयुक्तः तत्तास्तकालानामनुत्तेरुदयासुभिः
साधनार्थं षड्भौ सूर्यदृग्ग्रहौ कृतौ स कालोऽस्तात्मकः ।
यदि अहोरात्रासुभिश्चक्रकलाहृत्यैश्चक्रांशालभ्यन्ते तदे-
ष्टासुभिः क इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः फलापवर्त्तनेन
हरस्थाने षष्टिः । अतोऽस्तात्मकान्तरकालः षष्टिभक्त इष्ट-
कालांशा इत्युपपन्नसुक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । सूर्योदयकालि-

काभ्यामर्कदृग्गृहाभ्यामान्नीतेन दिनगतेन पूर्वं चाख्यो-
दृग्गृहः । सूर्यास्तकालिकाभ्यां सषड्भाभ्यामर्कदृग्गृहा-
भ्यामान्नीतेन दिनशेषेणाप्ये चाख्यः सषड्भो दृग्गृहः ।
क्रमेण पश्चिमास्तकाले प्राक्पश्चिमदृग्गृहौ भवतः ।
ताभ्यां सूर्यसषड्भसूर्याभ्यां च क्रमेण पूर्वरोत्वनर-
कालो ग्रहस्य सूर्योदयास्तकाले क्रमेण दिनगतशेषो
नाक्षत्रौ षट्भक्तौ कालांशाविष्टौ सूक्ष्मौ । अथेष्टकालि-
काभ्यामान्नीतकालेन पूर्ववद्वाङ्मिताभ्यां प्राक्पश्चिमदृग्-
गृहाभ्यां सूर्यसषड्भसूर्याभ्यां चानीतकालो नाक्षत्रौऽपि
सूक्ष्मासन्नः । सूर्योदयास्तसम्बन्धाभावात् तदुत्पन्नाः का-
लांशा अपि तथा । अथ सूर्योदयास्तकालिकाभ्यामान्नी-
तैकवारं कालात् कालांशाः स्थूला इष्टकालिकाभ्यामा-
नीतैकवारकालात् कालांशा अतिस्थूलाः उभयत्र कालस्य
सावनत्वात् । न हि सावनषष्टिघटीभिश्चक्रपरिपूत्तिर्येन
सूक्ष्माः सिद्धन्तीति । अथ यैः कालांशैरुदयोऽस्तौ वा
भवति तान् विवक्षुः प्रथमं शुभशनिभौमानां कालांशानाह”
२० ना० । “एकादशमरेज्यस्य तिथिसङ्ग्राहकस्य च । अस्तां-
शा भूमिपुत्रस्य दशसप्तप्रसिद्धास्ततः” सू० । “तत इष्टकालां-
शावगमानन्तरमस्तांशाः । अस्तौ यैरशैभवति तेऽंशा अ-
स्तोपलक्षणादुदयांशा ज्ञेयाः । अमरेज्यस्य गुरोरेकादश
कालांशाः । शनैः पञ्चदश सङ्ग्रा कालांशानाम् । चः सप्त-
त्रये । भौमस्य सप्तप्रसिद्धा दश सप्तदश कालांशा इत्यर्थः ।
अथ शुक्रस्याह” २० ना० । “पश्चादस्तमयोऽष्टाभिर्दयः प्राङ्-
महत्तया । प्रागस्तस्यदयः पश्चादस्तत्वादुदयमिर्भगोः” सू०
“शुक्रस्य महत्तया वक्रत्वेन नीचापन्नत्वात् स्थूलबिम्बतया
पश्चिमायामस्तोऽष्टाभिः कालांशैः प्राच्यामुदयश्च तैः
नाधिकैः । प्राच्यां शुक्रस्यात्यन्तादणुबिम्बत्वादुदयभिः
कालांशैरस्तं गणकः कुर्यात् नाल्यैः । पश्चिमायामु-
दयस्तस्याणुबिम्बस्य दशभिः कालांशैरेव ज्ञेयः । अथ बुध-
स्याह” २० ना० । “एवं बुधो द्वादशभिश्चतुर्दशभिश्चकैः । वक्रौ
शीघ्रगतिशर्कात्करोत्यस्तमयोदयौ” सू० । “वक्रौ शीघ्रगतिः ।
चः समुच्चये । बुधः सूर्योद्वादशभिश्चतुर्दशभिश्च कालांशै-
रस्तोदयौ एवं शुक्ररीत्या करोति । पश्चादस्तं
प्रागुदयं च द्वादशभिः कालांशैर्बिम्बतया बुधः
करोति । प्रागस्तं पश्चादुदयं च चतुर्दशभिः कालां-
शैरणुबिम्बत्वादुदयः करोतीत्यर्थः । अथ प्रोक्ते-
ष्टकालांशाभ्यामस्तोदयस्य वा गतैष्यत्वज्ञानमाह”
२० ना० । “एभ्योऽधिकैः कालाभ्यामैश्या न्यूनैरदर्शनाः ।

भवन्ति लोके खचरा भातुभागस्तसूक्तयः” सू० । “एव्य
एकादशमरेज्यस्येति लोकोत्पद्योक्तैभ्योऽधिकैरिष्टकालांशै-
र्दृश्या दर्शनयोग्या अभीष्टकाले गृहा भवन्ति । तथा
चास्तसाधने दृश्यत्वे अस्त एष्यः । उदयसाधने दृश्यत्व
उदयो गत इति भावः । अत्यैरिष्टकालांशैर्गृहा लोके
भूलोके अदर्शना न विद्यते दर्शनं दृष्टिगोचरता येषां
ते अदृश्या अभीष्टकाले भवन्ति । नन्वदृश्याः कुतो
भवन्तीत्यत आह । भातुभागस्तसूक्तय इति सूर्यासन्न-
त्वेन सूर्यकिरणदीप्त्या गुप्ता अभिभूता सूर्यकिरणप्रति-
हतलोकनयनाविषयो मूर्त्तिर्विम्बस्वरूपं येषां त इत्यर्थः ।
तथा चास्तसाधने अदृश्यत्वेऽस्तो गतः । उदयसाधनेऽदृ-
श्यत्व उदय एष्य इति भावः । अत एव । “उक्तेभ्य जना-
भ्यधिका यदीष्टाः खेटोदयो गम्यगतस्तदा स्यात् ।
अतोऽन्यथा चास्तमयोऽवमस्यः” इति भास्कराचार्योक्तं स-
ङ्गच्छते । अतोपपत्तिः उक्तकालांशतल्लेष्टकालांशे यत्काले
गृहौ साधितौ तत्काले एव गृहस्योदयोऽस्तौ वार्कहतः ।
उक्तकालांशानां सूर्यसाध्यजनिताद्यन्तगृहादर्शने हेतु-
त्वप्रतिपादनात् । तथा चेष्टकालांशा उक्तेभ्योऽत्यास्तादा
गृहस्यास्तकृतत्वमेवेत्युदयसाधने इष्टकालांशा उक्तेभ्योऽत्या-
स्तदेष्टकालादग्ने गृहस्योदयः । यदीष्टकालांशा उक्तेभ्यो-
ऽधिकेऽस्तदेष्टकालाद्गृहस्योदयः पूर्वं जातः । एवमस्तसा-
धने इष्टकालांशा अधिकेऽस्तदेष्टकालादग्ने गृहास्तः ।
यदीष्टकालांशा न्यूनास्तदेष्टकालात् पूर्वं गृहास्तो जात
इत्युपपन्नमुक्तम् । अथोदयास्तयोगैर्गतिद्विदिनाद्यनयनाह”
२० ना० । “तत्कालांशान्तरकला भुक्त्वनरविभाजिताः । दि-
नादि तत्फलं लब्धं भुक्तियोगेन वक्रिणः” सू० । “उक्तेष्ट-
कालांशयोरन्तरस्य कलाः सूर्यगृहयोर्मत्तोः कलात्मकान्तरेण
भक्ताः । दिनादिकस्यदास्तयोः फलस्यदास्तयोगैर्गतिद्विदिनाद्यं
भवतीत्यर्थः । वक्रगतिगृहस्य विशेषमाह । लब्धमिति ।
वक्रिणो वक्रगृहस्य भुक्तियोगेन सूत्र्यगृहयोः कलात्मक-
गतियोगेन भक्ताः फलं गतैष्यदिनाद्यं ज्ञेयम् । अतो-
पपत्तिः । यदा सूर्यपृथ्व्योर्गत्वनरकलाभिरैकं दिनं तदे-
ष्टप्रोक्तकालांशयोरन्तरकलाभिः किमित्यनुपात्तेनोदयास्तयो-
रभीष्टकालादगतेष्यदिनाद्यवगमः । वक्रगृहे गु सूत्र्यगृहयोर्ग-
तियोगेन प्रत्यहमन्तरदृष्टेर्गतियोगादनुपात्त उपपन्न इत्यु-
पपन्नमुक्तम् । अथ गृहगतिकलयोः क्रान्तिदृष्टस्यत्वात्
कालांशान्तरस्याहोरात्रदृष्टस्यत्वाच्चानुपात्तः प्रमाणेच्छयो-
र्वैजात्येनायुक्त इति मनसि धृत्वा तयोरेकजातित्वसम्भा-

दनाथं गृहगत्योरिच्छाजातीयत्वं वदंस्तदन्तरेणानुपात-
स्तु युक्तं एवेत्याह” २० ना० । “तल्लग्नानुहते भुक्ती
अष्टादशतोरुदृते । स्यातां कालगती ताभ्यां दिनादि
गतगम्ययोः” सू० । “भुक्ती रविगृहयोर्गती कलात्मिके
तल्लग्नानुहते कालसाधनार्थं गृहस्य यो राशुदयो
ऋहीतस्तेनास्वात्मकोदयेन गुणिते अष्टादशशतेन भक्ते
फले सूर्यप्रहयोः कालांशवत् कालगती स्याताम् ।
ताभ्यां गतिभ्यां गतगम्ययोरुदयास्तयोर्दिनादि पूर्वोक्त-
प्रकारेण साध्यम् । न तु पूर्वोक्तप्रकारेण, यथास्थित-
गतिभ्यां स्यू लत्वापत्तेः । अत्रोपपत्तिः । यदि एकराशि-
कलाभोराशुदयासवस्तदा गतिकलाभिः क इत्यनुपा-
तेनाहोरात्रवृत्ते गत्यसवः कलासमा इत्युपपन्नसक्तम् ।
अथ नक्षत्राणां सूर्यसाक्षिध्यवशादस्त्रोदयज्ञानार्थं कालां-
शान् विवक्षुः प्रथममेवामाह” २० ना० । “स्वात्मगम्य-
वृत्तव्याघचिन्ताज्येष्ठाः पुनर्वसुः । अभिजिद्व्रज्जहृदयं
त्वयोदयभिरंशकैः” सू० । “ऋगव्याघो लुप्तकः । तयोद-
यभिः कालांशैर्दृश्यादृश्यानि नक्षत्राणि भवन्ति । शेषं स्य-
ष्टम् । अथान्येषामाह” २० ना० । “हस्तश्रवणफाल्गुन्यः अवि-
ष्टारोहिषीमघाः । चतुर्दशंशकैर्दृश्या विशाखाश्विनदैव-
तम्” सू० । फाल्गुन्यः पूर्वोत्तराफाल्गुनोदयम् । आश्विनदैव-
तमश्विनीकुमारो दैवतं स्वाधी यसेत्यश्विनीनक्षत्रम् । दृश्या
उपलक्षणादृश्या अपि लिङ्गपरिणामश्च यथायोस्यं
बोधः । शेषं स्यष्टम् । अथान्येषामाह” २० ना० । “क्षत्ति-
कामैत्रमूळानि सार्धं रौद्रर्षमेव च । दृश्यन्ते पञ्चदशभि-
राषाढाहितयं तथा” सू० । “क्षत्तिकानुराधामूलनक्षत्राणि
पञ्चदशभिः कालांशैर्दृश्यन्ते । उपलक्षणाच्च दृश्यन्तेऽपि ।
एवकारो न्यूनाधिक्यवच्छेदार्थः । अल्लेषाद्गां । चःससुच्ये ।
आषाढाहितयं पूर्वोत्तराषाढाद्वयं तथा पञ्चदशकालां-
शैर्दृश्यन् इत्यर्थः । अथान्येषामवशिष्टानामाह” २० ना० ।
“भरणीतिष्यसौम्यानि सौक्ष्म्यात् त्रिःसप्तकांशकैः । शेषाणि
सप्तदशभिर्दृश्यादृश्यानि भानि तु” सू० । “तिष्यः पुष्यः सोम-
दैवतं ऋगशितो नक्षत्रमेतानि नक्षत्राणि सौक्ष्म्यादणुबिम्ब-
त्वात् त्रिःसप्तकांशकैरेकविंशतिकालांशैर्दृश्यादृश्यानि ।
उदितान्यस्तङ्गतानि च भवन्तीत्यर्थः । शेषाणि पूर्वाधि-
कारोक्तनक्षत्रेषूक्तातिरिक्तानि शततारापूर्वोत्तराभाद्रप-
दारेवतीसंज्ञानि ब्रह्मापांवल्लापसञ्ज्ञानि च सप्त-
दशभिः कालांशैर्दृश्यादृश्यानि भवन्ति । तृकारो दृश्या-
दृश्यानीत्यत्र ससुच्यार्थकः । अथ दिनाद्यानयनार्थमि-

च्छाया एव प्रमाणजातोयत्वरथमाह” २० ना० ।
“अष्टादशशताभ्यस्ता दृश्यांशः खोदयास्तुभिः । विभज्य
लक्षाः जेलांशास्तैर्दृश्यादृश्याथ वा” सू० । “दृश्यांशः
कालांश अष्टादशशतगुणितास्तान् खोदयास्तुभिर्गृहराशु-
दयास्तुभिर्भक्ता लक्षाः जेलांशाः क्रान्तिवृत्तस्यांशास्तै-
रंशैर्दृश्यादृश्याता उदयास्तौ प्रकारान्तरेणोक्तरीत्या ज्ञेयौ ।
कालांशाभ्यां जेलांशावानीय तदन्तरकला यथास्थितगत्यो-
रन्तरेण योगेन वा भक्ताः फलसुदावास्तयोर्गतेष्वदिनाद्यं
पूर्वागतमेव स्यादित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । यदि राशु-
दयास्तुभिरेकराशिकलास्तदा कालांशकलातुल्यास्तुभिः का
इति क्रान्तिवृत्ते कलास्ताः षष्टिभक्ता अंशा इति पूर्व-
मेवेच्छास्थाने कालांशा एव धृता लाघवात् । इत्युक्तस-
पपन्नम् । गृहाणामसुकदिश्यस्तोऽसुकदिश्युदय इत्यु-
क्तम् । तथा नक्षत्राणां नोक्तम् गत्यभावाद्द्वियोगयोगा-
सम्भवेन गतैष्वदिनाद्यानयनासम्भवश्चेत्यत आह” २० ना० ।
“प्रागेषासुदयः पश्चादस्तो हृत्कर्म पूर्ववत् । गतैष्वदिवसप्राप्ति-
र्भानुभक्त्वा सदैव हि” सू० । “एषां नक्षत्राणां प्राच्यासुदयः
प्रतीच्यामस्तो गत्यभावादत्यगतिगृहवत् । एषां नक्षत्राणां
हृत्कर्मोत्तरहृत्कर्म पूर्ववत् पूर्व प्रकारेण कार्यम् । परन्तु
हृत्कर्मपूर्वोक्तमिति ध्येयम् । सदा नित्यम् । एवका-
रात् कदाचिदप्यन्यथा नेत्यर्थः । हि निश्चयेन । र-
विगत्या गतैष्वदिवसानां लब्धिः स्यात् । नक्षत्र गत्यस-
म्भवात् योगे गृहगतवत् । अथ कतिपयानां नक्षत्राणां
सूर्यसाक्षिध्यवशादस्तो नास्तीत्याह । “अभिजिद्व्रज्जहृ-
दयं स्वातोवैष्णववासवाः । अर्हिर्बुधसुदक्षस्यत्वाच्च लु-
प्यन्तेऽर्करश्मिभिः” सू० । अभिजित् । ब्रह्महृदयम् । चने-
नैकदेशस्य ब्रह्मणोऽपि गृहणम् । स्वातोवैष्णवधनिष्ठाः ।
अर्हिर्बुधसुत्तराभाद्रपदा एतानि नक्षत्राण्युत्तरदिक्-
स्थत्वाद्दुत्तरविशेषाधिक्यादित्यर्थः । सूर्यकिरणैर्लुप्यन्ते
अस्तं न यान्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः “यस्माद्भाका-
दधिकोऽस्तमासुः प्रजायते सौम्यशरतिदैर्घ्यात् । तिल्लान्-
शुसान्निध्यवशेन नास्ति धिष्णस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्” ।
इति भास्कराचार्योक्ता । परमिदसक्तमष्टाक्षभायाम् । अन्यथा
पूर्वाभाद्रपदाया अपि तथात्वापत्तेरिति दिक्” २० ना० ।
“यथा भौमादीनां सूर्यसाक्षिध्योदयास्तासु ज्ञेया सकल-
बिम्बदर्शनं तथा चन्द्रस्य खोदयास्तकाले सकलबिम्बद-
र्शनं शुक्लत्वेन न भवति । किन्तु बिम्बैकदेश एव शुक्लत्वेन
दृश्यते इति भौमादिविषद्वयत्वं चन्द्रस्य कुत इत्याशङ्का-

याः पूर्वाधिकारे समुपस्थितेस्तदुत्तरभूतशुद्धोद्गमनाधिकारोऽवश्यमुपस्थित आरब्धो व्याख्यायते । तत्र शुद्धोद्गते रुद्यकालात् पूर्वकालेऽस्तकालानन्तरकाले चासन्नकतिपय-दिवसेषु दर्शनात् पूर्वाधिकारे चन्द्रस्य कालांशानुक्त्या तदुदयास्तावुक्तेश्च प्रथममुपस्थितचन्द्रोदयास्तयोः साधनमतिदिशति" र० ना० । "उदयास्तविधिः प्राग्वत् कर्त्तव्यः शीतगोरपि । भागैर्द्वादशभिः पञ्चाहृश्वः प्राग्व्यात्प्रदृश्यताम्" सू० । "चन्द्रस्य अपिशब्दः पूर्वाधिकारोक्तैर्गृह्यनक्षत्रैः समुच्चयार्थकः । उदयास्तविधि-उदयास्तयोः साधनप्रकारः प्राग्वत् पूर्वाधिकारोक्तरीत्या गणकेण कार्यः । ननु कालांशानां पूर्वमनुक्तेः कथं तस्मिद्धिरत आह । भागैरिति । द्वादशभिरंशैश्चन्द्रः पश्चिमायां दृश्य उदितो भवति । प्राच्यामदृश्यतामस्तं प्राप्नोति । अत्र पश्चात् प्रागिति पुनरुक्तमपि पूर्व बुधशुक्रयोः साहचर्येण चन्द्रोदयास्तदिगुक्ता तत्साहचर्येण चन्द्रस्य पश्चिमास्तपूर्वोदयौ वर्तते इति कस्यचिन्नन्दबुद्धेर्भ्रमस्य वारणायेति ध्येयम्" ।

सूर्योदये विशेषः शु० त० षट्० सं० । "रेखामात्रं च दृश्येत रश्मिभिरश्च समन्वितम् । उदयं तं विजानीयाद्भोमं कुर्यात् विचक्षणः" "उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावन वासरः" सू० सि० । "सावनः स्यादहोरात्रसुदयादो-दयाद्वेः" काल० भा० ब्रह्म० सि० । गुरुशुक्रोदये च सर्वं मङ्गलकार्यार्थि कर्त्तव्यम् । अगस्त्योदयः अगस्त्य-शब्दे उक्तः । "प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोने मञ्जौजसः" रघुः ।

उदयगामिनी स्त्री उदयं सूर्योदयं गच्छति सुहृत्तांदिना व्याप्नोति गम-णिनि ङीप् । "सूर्योदयावधिसुहृत्तांदिना-लव्यापिन्यां तिथौ । कर्मानुष्ठाने उदयकाले कियन्मानस्य पाह्यता तन्निर्णीतम्" का० भा० । "व्रतोपवासनियमे-षटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिः प्याह्या विपरीता तु पौर्णमे" ब्र० पु० । "व्रतोपवासस्नानादौ षटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्ग्राह्या आह्यादावस्तगामिनी" विष्णु० ध० पु० । "आदित्योदयवेलायां याऽत्यापि च तिथिर्भवेत् । पूर्वा इत्येव सा ज्ञेया प्रभूता नोदयं विना" देवलः । "यां तिथिं स मनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु" देवलः । "उदयज्ञेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु" व्यासः । "पक्षद्वयेऽपि

तिथयस्तिथिं पूर्वा तथोत्तराम् । त्विभिर्मुहूर्तैर्विध्वलि सामान्योऽयं विधिः स्मृतः" पैठी० । "उदिते दैवतं भानौ पैत्रं चास्मिते रवौ । द्विमुहूर्तं त्विरङ्गश्च सा तिथि-र्हव्यकव्ययोः" बौधा० । "भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽ-ङ्गोमुहूर्तद्वयं दैवत्वम् । तस्मिंश्चास्मिते ततः पूर्वकाली-नमङ्गोमुहूर्तत्रयं पितृदैवत्वमतस्तावत्कालव्यापिनी या ति-थिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या" अत्राशङ्कपूर्वकं साधनेन समाहितम् । नन्वस्त्वेवं कृतस्मदिवसाभ्यनुज्ञा-तथाप्युत्तरविद्वयास्तिथेर्गृह्ये कियत्परिमाणमुदयेऽपेक्ष-णीयमिति विवेचनीयम् । तत्र बौधायनेन अत्यापीत्यभि-धानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति, व्यासेन उदयज्ञेवेत्य-भिधानात् तथैव प्रतिभाति । भविष्यत्पुराणे तु षटिका-मात्रं बौधायनवचनान्तरे द्विमुहूर्तमित्येवं विरोधमाशङ्क्य- "अत्रोच्यते "पौर्वाह्निक्यस्तु तिथयस्त्रिमुहूर्ताः फलप्रदाः" ष० या० वचनेन दैवे पूर्वाह्निक्याप्रायास्त्रिमुहूर्तमिता-यास्तियेर्गृह्यम् । त्रिमुहूर्तन्यूनयास्तियेः पूर्वाह्निक्या-प्रभावात् पूर्वाह्निक्यस्य च पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वात् उदिते भानौ त्रिमुहूर्तांतिथिर्ग्राह्या । यत् "त्रिमुहूर्तां न कर्त्तव्या या तिथ्युदयगामिनीति" न तत् त्रिमुहूर्तव्या-प्तेर्बाधकं प्रत्युतोद्बोधकमेव । तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः, प्रसक्तिश्चात्र यथोक्तरीत्या पौर्वाह्निकवाक्यात् त्रिमुहूर्तवेषधिविधायिपैठीनसिवाक्याद्वा भवति तस्य प्रसक्तं त्रिमुहूर्तत्वं समतिथौ वाधकाभावात्तथैव तिथिज्ञेये त्वधिक व्याप्तिविधित्वाया प्रतिषिध्यते अतश्च तत्र चतुर्थमुहूर्त-स्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या तिथिसाम्यात् । तिथिद्वयावपि मु-हूर्तत्रयमेव मुख्यं मुहूर्तद्वयं त्वनुकल्पः । एतदेव सूचयितुं द्विमुहूर्तापीत्यत्र अपिशब्दः पठ्यते" । ततः प्रासङ्गिकमन्यत् समाधाय उपसंहृतम् यथा "प्रवृत्ते तु सूर्योदये मुहूर्-तत्रयव्यापिनी प्रतिपहानव्रतयोर्पौर्णमेतव्या एवं सत्यु-दयमात्रव्याप्तिशास्त्रं षटिकामात्रव्याप्तिशास्त्रं च वैश्वानरा-धिकरणन्यायेनावयुत्यानुवादरूपतया त्रिमुहूर्तव्याप्तिं प्रशंसति । अथवा यदा पूर्वोदयकालं परित्यज्योपरि सर्वत्र व्याप्नोति परेदुदयकालमात्रं व्याप्नोति तदा-नीमुदयानन्तरभाविन्यामख्यायास्त्रिमुहूर्तव्याप्तेर्दिनद्वयेऽप्य-भावेन द्वयोरपि दिनयोगैर्गणकालत्वे सति किं प्याह्यमिति शीघ्रायां पूर्वदिने गौणकर्मकालव्याप्तेर्भूयस्त्वात्तस्यैव ग्रह-णं न्यायतः प्राप्तं केनापि निमित्तेन तत्प्रत्युच्चे सति परेदुः कर्मकालव्याप्तिप्रसम्भानाय पूर्वत्वमभिधायोदयविहीनस्य

व्याप्तिवाङ्मयस्य हेतुत्वोक्तिव्याजेन तदेव प्रशस्यते ।
 “आदिव्योदयवेलायां याल्स्यापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा
 इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विनेति” । यदा पूर्वद्युः
 सङ्गवमारभ्य परेद्युः सद्योत्प्रागेव तिथिलयवशात्प्रतिपत्त्य-
 माप्ता तदा यद्यपि दिनद्वये सोदयमुहूर्त्तत्वस्यैवा नास्ति
 तथापि पूर्वद्युः रेवाहुषेयम् । “सा तिथिः सकला ज्ञेया
 यस्यामस्तमितोरविः इतिवचनेन सम्पाद्यायाः सोदयति-
 मुहूर्त्ताया व्याप्तेर्विद्यमानत्वात् । यदा न परेद्युः सद्य-
 मुहूर्त्तव्याप्तिरस्ति तदा पूर्वद्युः रेवानुष्ठानम् । अस्तमयव्या-
 प्तेरधिकत्वात् । अतएव पद्मपुराणेषुभिहितम् । “व्रते
 ज्ञाने तथा नक्ते पितृकार्ये विशेषतः । यस्यामस्तङ्गतो-
 भानुः सा तिथिः पुण्यभागभवेदिति” । तत्रैव
 द्वितीयाप्रकरणे च दैवं षड्विधम् उपवासैकभक्तानन्ताया
 चितदानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्दे-
 नैव संवृत्तीताः । पितॄं द्विविधम् एकोद्दिष्टं पार्वणं
 चेति । तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तिर्भवेत् । अत्र-
 शिष्टा नौषः । तिथिव्याप्तिश्च द्विविधा स्वाभाविक
 तिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति । तद्यथा
 यदा सङ्गवपर्यन्तामावास्या तदानीमुपरितनोमध्याह्नो
 मुखयैव प्रतिपदा व्याप्तो भवति । यदा मध्याह्नादिमारभ्य
 तिथिलयवशात् परेद्युः सङ्गान्ता प्रतिपद्भवति तदा
 पूर्वद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजोव्यैकभक्तानुष्ठानाय तत्स्वीकारे
 सति मध्याह्नेऽवस्थानुष्ठेयत्वात् तत्र च स्वाभाविकप्रति-
 पद्वाप्तिभावेऽपि साकल्यवचनापादितप्रतिपद्वाप्तिः
 स्वीकृता एवञ्च सति कर्मकालव्याप्तौ सर्वसृतीनामन्वन्त
 निवेन्द्रदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेभ्यः प्रबल
 मिति निश्चयते । तदनुसारेण द्वितीयाद्याङ्गपि तिथय उप-
 वासादौ देवे, एकोद्दिष्टादौ पितॄं च कर्मकालव्याप्ति
 युक्ताः स्वीकर्तव्याः । उपवासस्तु सर्वतिथिषु नारदीये
 दर्शितः “शुक्ला वा यदि वा कृष्णा प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन् ।
 उपोष्यैव बलिन्दत्वा विधिना त्वपरे दिने । ब्राह्मणान्
 भोजयित्वा तु सर्वेषामैः प्रमुच्यत” इति । उपवासस्या
 होरात्मः कर्मकालः । तस्मात्सद्वापिनो तिथिर्माह्या
 तदसम्भवे स्वसृष्टतिथिरपि । तत्र का ग्राह्येति निरूप्यते ।
 तत्र सूर्योदये त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति उत्तर-
 दिनेचास्तमयादर्शकं त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा तृतीया भवति
 सेयमुभयविधा द्वितीया । तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा
 त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततोऽन्यत्वं । तदेव

पैठिनसिवाकोन पूर्वमुदाहृतम् । वेधतिथेश्च त्रिमुहूर्त्तं
 सङ्गानोऽपेक्षित इति “द्विमुहूर्त्तं त्रिरहृत्” इत्यनेन सुमन्तु
 वचनेन दर्शितम् । “उदयास्तमययोरेव वेध” इत्यस्यायमर्थः
 “उदये सा तिथिर्माह्या विपरीता तु पैठके” इत्यादिभिः
 कात्यायनचनैरवगन्तव्यः । एवं सति उदाहृतविषये
 द्वितीया उभयवेधेऽपि उत्तरविद्भोपास्या युष्मादिवाक्ये-
 नान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरवेधस्य प्राशस्त्याभिधानात्” इति ।
 पाद्मन्तुवासरूपदैवविषयं तदप्युक्तं तेनैव । “यद्युप-
 ष्यत्वं साक्षात्तार्भिहितं तथापि कर्मान्तरविशेषातुपा-
 दानादुपवासविषयत्वं परिशेष्यते तथा हि न तावत् पि-
 तृविषयत्वं सम्भवति “द्वितीयादिकयुष्मानां पूज्यता
 नियमादिषु । एकोदिष्टादिद्विद्वादी ह्यासृष्ट्यादिदेशनेति”
 व्यासेन युष्मादिशास्त्रस्य सर्व्वादिशास्त्रस्य च दैवपै-
 तृविषयकत्वेन व्यवस्थापनात् इति” । एवञ्चोपवसै-
 तरदैवकर्मणि उदयगायिन्या ग्राह्यता तदुपवादकं
 युष्मशास्त्रम् । तत्र च पैठेनसिवाचनेन त्रिमुहूर्त्तं
 तिथेरेव वेधप्रयोजकताऽभिधानेन ततो न्यूनकालि-
 कतिथ्या वेधाभावात् गौडदेशीया यत् स्पर्शमात्रेण
 वेधं कल्पयन्ति तस्मात्समात्मम् रघुनन्दनेन कुत्रापि तथा
 वेधानुक्तेः कालमा० हेमाद्रिप्रभृतिषु द्विमुहूर्त्तादिव्याप्तानेव
 वेधकत्वव्यवस्थापनात्, युष्मशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रतया
 वेधसामान्यप्रतिपादनेऽपि पैठेनसिना तस्य विशेषाभिधा-
 नात्तथैव पक्षस्य युक्तत्वमित्युत्पत्त्यामः । युष्मा-
 दिशास्त्रस्य बाधककन्तु “युगाद्या वर्षद्विच सप्तमी पार्वती
 प्रिया । रवेरुदयमोक्षने न तत्र तिथियुग्मता” ति० त०
 देवी० पु० “भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।
 तिथावुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः” दुर्गो० त० नन्दि०
 पु० “शरत्काले सहापूजा क्रियते या च वार्षिकी । सा
 कार्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता” तत्रैव पुरा०
 “पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे
 कर्मणि पितॄं च कृष्णा चैवापवाहिके । हेमा० नार-
 दीयम् “युगादिमन्वादिश्राद्धादिषु शुक्लपक्षे उदयव्या-
 पिनो तिथिर्माह्या कृष्णपक्षे ऽपराह्वव्यापिनो ग्राह्या
 सृत्वर्थसारश्च दिनद्वये तु तथा लाभे परैवेति हेमाद्रिः ।
 विधानपारिजातादायोऽप्येवम् । निरु० सि० “सर्वैष्ट-
 तिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा । सम्भ्रुवा उपवासेषु
 दानादावलिमा सृता” अनन्तभक्तृष्टतवचने आदि-
 पादात् आह्वयं गृह इत्याह । इदन्ववधेयम् । “कर्मसो-

यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यासदृशी न कारणम्” कर्माण्योविहितकालव्यापिन्या एव याज्ञत्वभिधानेन यत् तिथिज्ञयवशात् उभयदिने श्रुत्युक्तिर्धाविभक्तदिनतृतीयंशरूपपूर्वाह्णव्यापि-
 क्षत्, प्रतियोगिवैयधिकरख्यघटितव्याप्तेः प्रवेशनेन मुहूर्त्तकालव्याप्रावपि पूर्वाह्णव्यापकतया अह्णमित्येव रघुनन्दनस्याशयः । तथा च “आरभ्य तस्यां दशमी च यावत्” इत्यादौ यथा पूजायान्तस्थीनां प्रतियोगिवैयधिकरख्यघटितव्यापकताप्रवेश एवमत्रापि मुहूर्त्तव्यापकतानातो न्यून-
 दण्डादिव्यापने याज्ञता । भवति च द्वित्वमुहूर्त्तव्यापिन्या-
 अपिमुहूर्त्तव्यापितेति सर्व्वं सुस्थम् । तेन मुहूर्त्तन्यूनतायां न याज्ञता द्विमुहूर्त्तादिव्यापिस्तु मुख्येति । एवञ्च युष्मा-
 दिशास्त्रविषये कृष्णप्रतिपदादौ उभयदिने पूर्वाह्णमुहूर्त्त-
 व्यापित्वेऽपि त्रिमुहूर्त्ताया एव याज्ञतेति विवेकः । एवमज्ञगामिन्यामपि अस्तादर्वाक् त्रिमुहूर्त्तायास्तियेः ।
 पित्, याज्ञतेत्यपि बोध्यम् ।

उदयगिरि प० उदय उदयस्थानं गिरिरिव । सूर्यादेरुदय-
 स्थाने पर्वतवदाच्छादके भूदत्तपादे “उदयगिरिवनालीबाल
 भन्दारपुष्पम्” उद्भूतः उदयगिरिशिखरसंस्थिते प्रतप्तकनक-
 निकरपीतलीहिते सवितरि” सुशु० उदयाचलादयोऽभ्यत् ।
 “श्वितोदयाद्रे रभिसायमुच्चकैः” भाषः । भूगोलपादस्यैव यथा
 सूर्याद्याच्छादकत्वम् तथा सिद्धान्तपत्रे स्थितम् । यद्यपि
 सूर्योदयस्य देशविशेषे विशेषस्थाने एव सम्भवः तथापि
 निरक्षदेशावधिकएव देशे मुख्यत्वम् “लङ्कापुरेऽर्कस्य यदो-
 दयः स्यात् तदा दिवाधं यमकोटिपुर्याम् । अधस्तदा
 सिद्धपुरेऽस्तकालः स्याद्रोमके रात्रिदलं तदैव । यतो-
 दितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा तत्रापरा यत्र मतः प्रति-
 षाम् तद्यास्यतोऽन्ये च ततोऽखिलानामुदक्स्थितोमेरुरिति
 प्रसिद्धम्” सिद्धान्तशिरोमणौ तथैव व्यवस्थापितम् ।

तथा च लङ्कादिपुरीचतुष्टयस्य भूदत्तपादान्तरस्थितत्वेन
 द्वितीयपुर्युपरिस्थे सूर्यादौ प्रथमं दृश्यता तत्पूर्वादिस्थदेशे
 त ततः पूर्वम् । पश्चात् स्थितदेशेषु च ततः पश्चात् दृश्यता
 एवञ्च भूदत्तपादेनाच्छादने तदतिक्रमे दर्शनयोग्यत्वाद् उ-
 दयः । ततश्च यत्र देशे यदा दर्शनं तत्र तदा तद्देशापेक्षया
 सूर्यादेर्भूविम्बपादोपरिस्थितत्वेन तत्स्थानस्य उदय-
 गिरित्वम् यत्र चादर्शनं तद्देशवासिनामस्तगिरित्वं शास्त्रेषु
 कल्पितम् । एवञ्च निरक्षदेशावधि भूदत्तपादान्तरेषु स्थित
 लङ्कापुरवासिनां यमकोटिरेवोदयस्थानमेवमन्यत्र कल्प-

म् । लिङ्गपुराणे तु अन्याः पुरीरुक्ता तत्रोदया-
 दिव्यवस्थामाह “मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः
 स्थिता पुरी । दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे ।
 सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवताः स्थिताः । अम-
 रावती संयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात् । लोकपालो-
 परिष्टात् सर्वतो दक्षिणायने । काष्ठाङ्गतस्य सूर्यस्य
 गतियां तां निबोधत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्रेषु-
 रित्र धावति । पुरान्तगो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः ।
 सर्वैः सांयामनैः सौरो ह्युदयो दृश्यते द्विजाः ! । स एवं
 सुखवत्यान्त निशान्तस्यः प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्यो
 विभायां विश्वटग्निभुः । मया प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ
 याति भास्करः । तथा संयमिनीं प्राप्य सुखाञ्चैव विभं
 खगः । यदा पराहृस्वग्नेयां पूर्वाह्णो नैर्कृते द्विजाः ! ।
 तदा त्वपररात्रश्च वायुभागे सुदारुणः । ऐशान्यां पूर्वरा-
 त्रस्तु गतिरेषास्य सर्वत” इति । व्याख्यातञ्च का० उ० आन-
 न्दगिरिणा “तथा चोपरिष्टादमरावत्यास्ति उन्मथ्याङ्गं तत्र
 शकोष्णस्थानां तृतीययाममान्ये यकोष्णस्थानामाद्यायामं संय-
 मिन्या उदयं च करोति सविता । एवं यदा याम्ये मध्याह्ने
 तिष्ठति तदैन्द्रे अस्तमयः, आग्नेये तृतीययामः, नैर्कृ-
 तिकोषे प्रथमो यामः, वारुणे उदयः । यदा च वारुणे
 मध्याह्नस्तदायाम्येऽस्तमयः, निर्कृतिकोषे तृतीयो
 यामः, वायव्ये प्रथमयामः, सौम्ये उदयः । यदा च
 सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणेऽस्तमयः, वायव्ये तृतीयया-
 मः, ईशानकोषे प्रथमो यामः, ऐन्द्रे उदयः ।
 तथाग्नेयकोषे वर्त्तमानस्तत्स्थानां मध्यं दिनम्, यमे-
 न्द्रपुर्योराद्यतृतीययामौ, नैर्कृते शानकोषयोः उदयास्तमयौ
 च करोति” एतच्च मानसापेक्षयैरोदयास्तमयकीर्त्तनाच्च पूर्वोक्तेन
 विरुद्धम् “अथ यदादित्यः पुरस्ताद्भूदेता पश्चादस्तमेता द्विस्ता
 दूर्ध्वं उदेताऽर्वागस्तमेता इत्यादि” का० उ० भाष्ये “पश्चाद्भूत्तरत
 ऊर्ध्वं सुदेता विपर्ययेणास्तमेता । पूर्वस्तात्पूर्वच्छाद्वाद्दृग्गुणोत्त-
 रोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम् । सवितृसत्तर्दिशमि-
 न्द्रयमवरुणसोमपुरीषूदयास्तमयकालस्य तत्त्वत्वं हि पौ-
 राणिकैरुक्तम् । मानसोत्तरस्य मूर्धनि मेरोः प्रदक्षिणा-
 धतेस्तुल्यत्वादिति” इत्याशङ्क्य अलोक्तः परिहार आचा-
 र्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरेण कालेनेद्वाषः
 स्यात् । उदयश्च नाम सवितृस्तद्विवासिनां प्राणिनां चतु-
 र्गोचरतापत्तिरुदयश्चास्तमयं न परमार्थत उदयास्तामये
 स्तः । तद्विवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्राङ्गि तेनैव

सार्गेण मच्छन्निपि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गाचरता-
पक्षेक्षदत्तयस्य चाभावात् । तथाऽभरावत्ताः सका-
द्याद्विगुणकालं सांयमिनीं पुरीं वसत्यतस्त्रिवासिनः
प्राणिनः प्रति दक्षिणतः इवोदेत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यते-
ऽस्माद्बुद्धिश्चापेक्ष्य तथोत्तरास्त्रि पुरीषु योजना । सर्वे-
षाञ्च मेरुत्तरो भवति । यदाऽभरावत्तां मध्याङ्गगतः
सविता तदा सांयमिन्यासुद्यन् दृश्यते तत्र मध्याङ्गोचरो
वारुण्यसुद्यन् दृश्यते । तथोत्तरां प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्य-
त्वात् । इलावृत्तवासिनां सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारिता-
दित्यरक्षिणीनां सवितोर्बुद्धौ इवोदेताऽर्वागस्तमेता दृश्यते
पर्वतोर्बुद्धिप्रवेशात्प्रविष्टप्रकाशस्य । तथर्गाद्युत्तरोपजी-
विनामस्ततानाञ्च द्विगुणोत्तरोत्तरोऽर्वावत्त्वमनुमीयते भोग-
कालद्वैगुण्यलिङ्गेन" का० उ० भाष्यम् ।

उदयन उ० उद+इ-ल्यु । १ अग्नये सनौ, कुसुमाञ्जलिप्रभ-
तियन्वकारके २ उदयनाचार्ये" च । "व्यातेने किरणवली-
सुदयनः" इत्यकिरणवली । अयञ्च आत्मतत्त्वविवेकादिना-
नापत्यकर्ता । ३ वषभराजे "उदयनमिवानन्दितवत्सकु-
लम्" काद० ४ वत्सराजे च । वत्सराजचरितञ्च वृहत्कथायां
विस्तरेण वर्णितम् । "प्राथ्यावन्तीसुदयनकथाकोविदपाम-
वृद्धान्" मेघ० उद+इ-भावे ल्युट् । ५ उदये न०
"पूर्वतः सागरस्त्रिवे चन्द्रस्योदयनं प्रति" भा० भी० ५८ अ०
"एषा युक्ते परावतः सूर्यस्योदयनादधि" ऋ० १, ४८, ५,
"सप्तर्षीणाञ्चोदयनमादित्यस्य" शत० ब्रा० १३, ८, १६ । ईस-
माप्तौ च "सैषा त्रिवृत्प्रायणा त्रिवृत्सुदयना" ता० ब्र० २,
१५, ३ त्रिवृत् ऋग्वेदकम् उदयने समाप्तौ यस्याः" भा० ।

उदयनीया स्त्री उदयने समाप्तौ विहिता तन्निमित्तत्वेन तत्त्व-
स्वन्विनी वा क्व । समाप्तिनिमित्ते १ इतिभेदे "गार्हपत्य
उदनीयामाचरति" आश्व० श्रौ० ६, ४, १, १, नेदमादिषु मा-
र्जनमर्वागुदयनीयायाः" ४, २, ६, १ । चरुमेक्षणवर्हिनि-
दधालुदयनीयायै" कात्या० ७, ५, १६, १ । अवष्टथादुस्थान
निमित्ते २ अतिरात्रे पु० "हस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रः"
शत० ब्रा० १२, १, ३, ३, अवष्टथादुदेत्योदयनीयेन चरित्वानुब-
न्ध्यस्य पशुपुरोडाशमनु दैविकानां हवींषि निर्वपति" ६,
५, १, ३४ । "प्रायणीय एवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमु-
ञ्चन्ति" । "अथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे समिधेनीर-
न्त्य ब्रूयादुदनीयएवातोऽनुवक्ताऽस्मीति" ६, ४, ४, १५, १६
उदयवेला स्त्री सूर्यस्य तत्किरणस्य वा उदयस्य वेला समयः ।
१ सूर्योदयकाले २ अरुणोदयकाले च "भाष्येमास्यसिधे पक्षे

रटन्याख्यचतुर्दशी । तस्यामुदयवेलायां स्नात्वा नावेज्जते
यमम्" म० त० यमः । "उदयवेलायाम् अरुणोदयवेला-
यामिति" म० त० रघु० । शा० ति० उक्ते ३ भूतानामुदय-
समये च भूतोदयशब्दे विवर्तितः ।

उदयान्तर न० उदयस्योदयज्ञानार्थम् अन्तरं यत् । सि० शि०
उक्ते यहाणामुदयज्ञानार्थं संस्कारभेदे उदयशब्दे विवर्तितः ।

उदयास्तसूत्र न० "क्षेत्रे द्युरात्मसमखण्डलमध्यभागजी-
वापक्ता भवति पूर्वपराशयोः सा । अपापयोः प्रगुण-
मत्र निवृत्तत्वं यत्तद्वदन्ति गणक्ता उदयास्तसूत्रम्"
सि० शि० उक्ते क्षितिखाहोरात्रतत्सम्पातयोर्विज्ञे सूत्रे

उदर न० उद+इ-अप् । १ जठरे नाभिस्तनयोर्मध्यभागे ।

"दश स्थानानि दण्डस्येत्युपक्रम्य" उपस्थमुदरं जिह्वा हृत्सौ
पादौ च पञ्चमौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देह
स्तथैवच" मनुः । "मस्तकोदरप्रथमाभिललाटनासाचिवक्-
वस्त्रिपीवाइत्येता एकैकाः" शरीरविभागे सुश्रुतः ।

"उदरञ्च युदौ कोष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः" या० सू० ।

"उदरोऽक्षपक्तिः" शत० ब्रा० ८, ६, २१, ३ । "उदरं

पाहिमाति सृष्टिना" "सदसत्संशयगोचरोदरी" नैष०

आधारे अप् । २ युञ्जे । ३ मध्यभागमात्रे च "तास्त्रो-

दरेषु तरुपल्लवेषु" रघुः "लतादिविहितोदरे" अम०

"कुसुममिव पिनङ्गुपाण्डुपल्लोदरेण" शकु० उद+इ-अप्

पृष्ठो० दलोपञ्च, उदरस्वल्पाहास्योदरशब्दाच्चता

"तात्स्वप्राचक्ष्मताभ्याञ्च तत्समीपतयाऽपि च । तत्-

साहचर्यात् शब्दानां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा" भा० प्र० उक्तेः ।

४ उदररोगे । उदररोगनिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा

"अथात उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः । धन्वन्तरिर्ध-

र्मभृतां वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिभो बभूव । ब्रह्मर्षिषुल-

विनयोपपन्नं शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात् । पृथक् समस्तै-

रपि चेह दोषैः श्लोकोदरं बद्धगुदं तथैव । आगन्तकं

सप्तममष्टमञ्च दकोदरं चेति वदन्ति तानि । सुदुर्बलाग्नेर-

हिताशनस्य संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणादा । स्नेहादिभि-

थ्याचरणाञ्च जन्तोर्द्विं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः । गुल्-

माक्षतियञ्जितलक्षणाणि कुर्वन्ति घोरारुण्यदराणि दोषाः ।

कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुजः ।

त्वचः समुन्नम्य शनैः समन्ताद्विवर्द्धमानो जठरं करोति ।

तत्पूर्व रूपं बलवर्णकाङ्गावलीविनाशो जठरे हि राक्ष्यः ।

जीर्षापरिज्ञानविदाहवत्यो वस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः ।

सङ्कृष्ट पात्रोदरप्रथनाभीर्यद्वर्द्धते कृष्णसिरावनङ्गम् ।

समूलमानाह्वदुपशब्दं सतीदभेदं पवनात्मकं तत् ।।
यच्छोषटष्णाञ्ज्वरदाहयुक्तं पैत्तं सिरा यत्र भवन्ति पीताः ।।
पीतान्निविष्मूलनखाननस्य पित्तोदरम् २ तत्त्वचिराभिष्ट-
डि । यच्छीतलं शुक्लसिरावनङ्गं गुरु स्थिरं शुक्लनखाननस्य ।
स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं कफोदरम् ३ तच्च चिराभि-
ष्टडि । स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूलविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा ।
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं तिलि-
ङ्गम् ५ । तच्छीतवाताभ्रसङ्गवेषु विशेषतः कुप्यति दहते च ।
स चाहुरो मूर्च्छति सम्प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति
टष्णया च । प्रकीर्त्तितं दूष्युदरन्तु घोरं श्लेहोदरम्
कीर्त्तयतो निबोध । विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्ट-
मत्यर्थमसृक् कफश्च । श्लेहाभिष्टडिं सततं करोति श्लेहो-
दरम् ५ तत्रावदन्ति तज्ज्ञाः । वामे च पार्श्वे परिवर्द्धिमिति
विशेषतः सीदति चाहुरोऽत्र । मन्दज्वराग्निः कफपित्तलि-
ङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः । सव्येतरस्मिन् यकति प्रदुष्टे
ज्ञेयं यज्ञहाल्युदरं तदेव । तस्यान्वमन्त्रैरुपलेपिभिर्वा वा-
लाश्लभिर्वा सहितैः पृथग्वा । सञ्जीयते तत्र मलः सदोषः
क्रमेण नाद्यामिव सङ्करोहि । निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं
निरिति कक्कादपि चाल्यमल्यम् । हृन्नाभिमध्ये परिवर्द्धि-
मेति यज्ञोदरं विट्समगन्धिकञ्च । प्रच्छेदयत् बद्धगुदं ई
विभाव्यं ततः परिस्त्राव्युदरं निबोध । शल्यं यदन्नोपप-
हितं तदन्वं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा । तस्मात् क्षुता-
न्वात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेहै गुदतस्तु मूयः । नाभेरध-
शोदरमेति वृद्धिं निस्तुञ्जतेऽतीव विदहते च । एतत्परि-
स्त्राव्युदरं ७ प्रदिष्टं दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध । यः
स्नेहेपीतोऽप्यनुवासितो वा बालो विरिक्तोऽप्यथ वा निरुद्धः ।
पित्रेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्व-
हानि । स्नेहोपलिप्रेष्वथ वापि तेषु दकोदरम्पूर्व-
वदभ्युपैति । सिग्धं महत्सम्परिवृत्तनाभि ऋशोन्नतं पूर्य-
मिवाम्बुना च । यथा वृत्तिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते
चापि दकोदरं ८ तत् । आधानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बलं
दुर्बलाग्निना । शोफः सदनमङ्गानां सङ्को वातपुरीषयोः ।
दाहसृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि । अन्ते सलि-
लभावन्तु भजन्ते जठराणि त । सर्वाण्येव परीपाकात्तदा-
तानि विवर्जयेत् । विस्तरस्तु भा० प्र० दृश्यः । गर्भपा-
तनजारोगा यज्ञवृद्धीहजलोदराः इत्युक्तेः पुं स्वमपि ।
५ अल्पे त्रि० “उदरमन्तरं कुरते” इतिः

उदरग्रन्थि पु० उदरे ग्रन्थिरिव । गुल्मरोगे हेम० । गुल्मशब्दे
विष्टतिः उदरगुल्मोऽप्यत्र पु० “इच्छोर्विकारहारी च भवे-
इदरगुल्मवान्” शाता० स्मृतिः । [उदरबन्धवस्त्रे हेम०
उदरवाण न० उदरं त्रायतेऽनेन त्वं-ल्युट् । (कमरबन्ध)
उदरग्रि पु० उद्+ङ-घञिन् । सस्रदे उज्ज्वलदत्तः ।
उजरपिशाच त्रि० उदरे तत्पूर्त्तौ पिशाच इव । सर्वान्न-
भक्तो हेमच० । [ल्येन पूरयित्वेत्यर्थे ।
उदरपूरम् अव्य० उदर+पूर-साकल्ये षमुल् । उदरं साक-
उदरभरि त्रि० उदरं विभर्त्ति ऋ-खि मुम् च । पञ्च-
यज्ञाद्यकरणेनात्कोदरमात्रपोषके ।
उदररोग पु० ईत० । (उदरी) इति ख्याते रोगे । उदर
शब्दे विष्टतिः । उदरव्याधिरप्यत्र “कदलोयवञ्चारन्तु पानी-
येन प्रसाधितम् । तदास्वादेन नश्यन्ति उदरव्याधयोऽ-
खिला.” गरु० पु० ।

उदरवत् त्रि० वृद्धमुदरमस्यस्य तन्दादि० वृद्धतायाम्
महत् मस्य वः । वदइदरयुक्ते । पक्षे-ठन् । उदरिक्
इति । उदरिन् पिच्छा० इलच् । उदरिल उक्तार्थे त्रि०
इनौ मतौ च स्त्रियां ङीप् ।

उदरशय पु० उदरे श्ये शी-पार्श्वो० अच् । गर्भशये
उदरशाण्डिल्य पु० ऋषिभेदे “हृद्यशोदरशाण्डिल्यः पारा-
शर्यः हृषीवलः” भा० स० ७ अ० । ‘तं हतमतिधन्वा शौनकाः
उदरशाण्डिल्यायोक्तोवाच’ छा० ४० ।

उदराधान न० ईत० । (पेटफाँपा) रोगभेदे । तत्कार-
णमुक्तं सुशु० “कषायः संपाहको रोपणः सन्मनः शो-
धनो लेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति स एवं
गुणोऽप्येकएवात्यर्थसुपसेव्यमानो हृतपीडाश्लशोषोदराधान-
वाक्यग्रहमन्यासन्मगात्स्फुरणसुसुमायनाकुञ्जनाक्षेपण-
प्रभृतीन् जनयति” । तज्जाजीर्णस्य लिङ्गं तदभ्युक्तं
सुशुते तच्च उदरिणशब्दे वक्ष्यते ।

उदरामय पु० उदरस्थामं रोगं याति नयति वा-क् ।
स्नानामख्याते रोगे अतिसारशब्दे ष्टु० विष्टतिः । “शीतं
मधुयुतं क्त्वा पाययेतोदरायमये” “शर्करोपहितं शीतं
पाययेत्कोदरामये” सुशु० ।

उदरावर्त्त पु० उदरे आवर्त्त इव गभीरत्वात् । नाभौ ।
उदरिणी स्त्री० उदरं तत्स्थगर्भोऽस्त्वस्याः इति ङीप् ।
गभिल्याम् ।

उदर्क पु० उद्+अर्क-अर्च-वा षञ् । उत्तरकाळे २ भाविफलके
शुभाशुभकर्माणि च । ‘तद्भवत्यस्योदर्कं जीवतश्च ऋतस्य च’

“सोऽनुभूयासुखोदर्कान्” प्रेत्येह च सुखोदर्कान् प्रजाघर्मान्
निबोधत” मनुः । “नन्वयमुदर्कः प्राक्तनस्य दुष्कृतस्य”
दशकु० । “नानाप्रभृतयः समानोदर्का ऋतवो वा अष्ट-
ज्वन” शत० ब्रा० ८, ७, १, २ ।

उद्विम् पु० उद् जङ्घमिच्चिः शिखाऽस्य । उच्छिखे वङ्गौ ।
उत्कण्ठकान्तिवात् २कदपे जङ्घरेतस्वात् ३शिवे च ।
४उच्चतशिखान्विते लि० “प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कथानोरुद-
च्चिपस्तन्निधुनं चकारे” “अचेवोद्विषं सूर्यम्” रघुः ।
‘स्फुरद्गुद्विच्चिः सहसा तृतीयादक्ष्यः कथानुःक्रिय निष्प-
पात’ कुमा० । प्रा० स० । ५ उद्गतायां शिखायां न० स्त्री० ।
उद्वर्ह पु० उद्+अर्ह-अच् । “वरटादृष्टसंस्थानः शोथः
संजायते बहिः । सकण्डू खोदबहुलम्बुहिं उवरविदाह-
वान् । उद्वर्हमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे । वाता-
धिकं शीतपित्तमुद्वर्हञ्च कफाधिकम्” इति निदानोक्तौ
रोगभेदे ।

उद्वर्ष्य लि० उदरे भवः उदर+यत् । जठरभवे ‘यद्वर्ष्यस्य भेद-
सः परिशिष्यते’ शत० ब्रा० १, ८, ४, ५, “पुरीतता नभ,
उद्वर्ष्येण चक्रवाकौ” बज० २५, ८ ।

उद्वलावणिक लि० उदकीभूतं लवणमुदलवणम् उदादेशः ।
तेन पक्वम् ठञ् उत्तरपदद्विः उदकीभूतलवणपक्वो व्यञ्ज-
नादौ हलायु० ।

उद्वसित न० उद्+अव+सि-सो-वा क्त । गृहे अमरः ।

उद्वपाप पु० उदकं वपति पिण्डस्थानीयतया वप-अण्
उदादेशः उप० स० । जलमालेण ऽआङ्कर्त्तरि
२भर्षणकारिणि च । तस्यापत्यम् इज् । औद्वपापि तदपत्ये
उं स्त्री ततः तस्येदमित्यर्थे रैवति० ङ । औद्वपापीय तत्-
सम्बन्धिनि लि० ।

उद्ववास इ० उदके ब्रतार्थं वास उदादेशः । ब्रतार्थं जल-
वासे । “अवाक्शिरास्तु योऽबन्धेत् उदवासं च यो वसेत् ।
सततं चैकशात्री यः स लभेतेप्सितां गतिम्” भा० आनु०
१७ अ० “सहस्ररात्रीरुद्वासतत्परा” कुमा० ।

उद्ववाह पु० उद उदकं वहति वह-अण् उप० स० । जलवाहके
ऽभेदे । “दिवा चित्तम कृत्स्नानि पर्जन्ये नोदवाहेन” ऋ० १,
३८, ८, २ उदकवाहकमाले लि० “आ वोयस्तूदवाहासो
अथ दृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति” ऋ० ५, ५, ८, “उत्त्वा
बहन्तु मरुत उदवाहा उदप्रुतः” अथ० १८, २, २२,

उद्वशराव पु० उदकपूर्यः शरावः शा० त० पूर्यितव्ये एकह-
लादौ उदादेशः । जलपूर्ये शरावे “उद्वशरावे आत्मानम-

वेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ
होदशरावेऽपेक्षाञ्चक्राते” छा० उ० ६ प्र० ।

उद्वशुद्धि लि० उद्गा उदकेन शुद्धिः । स्नाते तस्यापत्यम् इज् ।
औद्वशुद्धि तदपत्ये उं स्त्री ततः यूनि इजन्तत्वात् फिज्
तस्य पैला० लुक ।

उद्वशु लि० उद्वगतमशु यस्य प्रा० व० गतलोपः । उद्वगत
नेत्वजले ‘तस्य पश्यन् स सौमित्रि रुदशुर्वसतिद्मानु’
रघुः ।

उद्वशित् न० उदकेन जलेन शयति वर्द्धते श्वि-क्विप् संज्ञा-
याम् उदादेशः । अर्द्धजलेन मथिते तन्ने अमरः । “पाने
मूलसदश्विञ्च दधि शुक्तञ्च भोजने” । मर्द्दं दध्युदश्विञ्चा-
मथ वा तण्डुलाम्बुना” सुशु० ।

उद्वसन न० उद्+अस-ल्युट् । ऽनिरसने २तत्त्वेपथे च ।

उद्वस्थान न० उद्गा स्नावितं स्थानं शाक्र० त० । ऽउदक
स्नाविते स्थाने । ततः भवार्थे उद्गा० अज् । औद्वस्थान
तद्भवे लि० । उद्वनि स्थानं वासः । २जलवासे । तत्
शीलमस्य क्त्वा० ण । औद्वस्थान जलवासशीले लि० ।

उद्वहरण पु० उदकं ह्वियतेऽनेन ह-कारणे ल्युट् उदादेशः ।
कुम्भे । “प्रत्यगेकघनानयुम्नासुदहरणांस्त्रिप्रभृत्या पञ्च-
दशभ्यः” कात्या० ६, २, २३ । “उद्वहरणाः कलसाः”
इति कर्कः । “निघावोद्वहरणे त्रिर्विपल्ययते” “अ-
थैतमप्रज्ञानसुदहरणोऽवधाय” शत० ब्रा० ८, १, २, ५, ६, ६ ।

उद्वहार लि० उदकं हरति ह-अण् उप० स० उदादेशः ।

१जलहारके “प्रविविक्तां नदीं रात्वावुदहारोऽहभागतः”
दत्तक० स्त्रियां ङीप् । “उतेन गोपा अष्टम्रद्वम्रसुदः-
हार्यः सृष्टो सृष्ट्याति” यजु० १६, ७ । तेन सि० कौ० “टि-
उदाणजिद्यादि” सृत्वे तद्धिताम्बन्स्यैव पृथगोऽङ्घ्रिन्या
अतएव मुम्भो० कर्म्मण्यण्” पा० मूलपरिवर्त्तनेन “ढात्
षण्” इति सूत्रे ङीषर्थं पित्तं क्तम् । तथा च कुम्भ-
कारीत्येव साधु न तु कुम्भकारा । प्रयुज्यते च नाटकादौ
प्रतिहारीत्येव तत्र च प्रतिशब्दस्य प्रत्येकार्थत्वात् कर्म्मोप-
पदत्वं सुलभम् । भावे घञ् ईत० । २जलहरणे च ।

उदाज पु० उद्+अज-घञ् न कुत्वं व्यभावः । पशुप्रेरञ्चे

उदात्त पु० उद्+आ+दा-क्त । वर्षोत्पत्तिस्थानेषु उच्चै
रुच्चरिते ऽखरे २तद्युक्ते लि० । ‘उच्चैरुदात्तः’ पा० ।
“ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूच्चभागे निष्पन्नोऽुदात्तः”
सि० कौ० । “उदात्तश्चावुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरौ अवीति”
शिखाकदत्ते; अचामेव तैस्वर्यम् । अनेकाचकपदे “अनुदात्तं

पदमेकवर्जम्” पा० एकस्यैवोदात्ता अन्यस्य चासुदात्त-
तोक्ता । तत्रादौ सामान्यत उदात्तविधायकं सूत्रं दृश्यते ।
‘अञ्जेः ष्वन्द्स्यसर्वनामस्थानम्” पा० । अञ्जेः परा
विभक्तिरुदात्ता । प्रतीचोबाहून् । “जडिदम्भदाद्यपुम्
रैदुभ्यः” पा० जट् इदम् पदादि अप् पुम् रै
दिव् इत्येभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रथोहः ।
एभिर्द्विभिः । पट्टद्वीमास् हृन्निश् इति षट् पदादयः ।
पङ्गाम् । दङ्गिः । नसा मासि । हृदा निशा । पुंसः ।
राया । दिवः । ‘अएनो दीर्घात्” पा० । दीर्घान्नाद-
एनः परः शसादिरुदात्तः । अएभिः । “शतरुभोन-
द्यजादौ” पा० अनुम् यः शहरप्रत्ययस्य दन्नादन्तोदात्तात् परा
नदी अजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । जानती
जानतः । दधती दधत इत्यादौ तु अथ्यस्त्रानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वविधानेन अनोदात्तत्वाभावात् न तथा । सनुमस्य
तदन्तोत्प्रादौ न । “उदात्तयथोहलपूर्वात्” पा० उदा-
त्तस्थाने योयण् हलपूर्वस्य स्यात् परा नदी शसा-
दिर्विभक्तिश्च उदात्ता । नेली, नेला, कखता सविता ।
“नोङ्घातोः” पा० अनयोर्थणः परे शसादय उदात्ता न
स्युः । ब्रह्मब्रह्मासुभ्वा । “ह्रस्वतुङ्घ्यां मत्प” पा०
ह्रस्वान्नादन्तोदात्तात्तु टश्च परो मत्प उदात्तः । अजिमान्
उदधिमान् । रुट् अन्नखलः । “रैशब्दाच्च” वा० रैवान् ।
“नामन्यतरस्याम्” पा० । मत्पि यो ह्रस्वस्तदन्नादन्तोदा-
त्तात् परोनाम् उदात्तो वा । सुमतीनाम् । “ङ्ग्राच्छन्दसि”
पा० ङ्ग्राः परोनाम् उदात्तो वा । अभिभङ्गतीनाम् ।
“षट्त्वित्तुभ्यो ह्रस्वादिः” पा० एभ्योह्रस्वादिर्वि-
भक्तिरुदात्ता । षड्भिः त्रिभिः । “न गोश्चनुसावर्षराड्ड्
क्रुड्भ्यः” पा० एभ्यः परं प्रागुक्तं सावेकाचसृतीया वि-
भक्तिरिति न कार्यम् । “दिवोभ्रल्” पा० दिवः परा
भलादिवोदात्ता । “न्ट चान्यतरस्याम्” पा० । रुः
परा भलादिवोदात्ता । षड्भिः । “उपोत्तमं रिति” पा०
रित्प्रत्ययान्तस्यपोत्तममुदात्तम् । आह्वनीयः । “मतेः
पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम्” मतेः पूर्वमाकारः उदात्तः
संज्ञायां स्त्रियाम् । उदुम्बरावती शरावती अमरावती
“एकादेशउदात्तेनोदात्तः” पा० । उदात्तेन सहैकादेश
उदात्तः स्यात् । क वोऽश्वाः । “स्वरितोवानुदात्ते पदादौ”
पा० अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः
स्वरितो वा मन्त्रे उदात्तः । “वीदंज्योतिर्हृदये” । “उच्चै-
स्तरां वा षट्कारः” पा० वज्रकर्माणि षट्शब्द

उच्चैस्तराम् अत्यन्तोदात्तः एकश्रुतिर्वा “सुब्रह्मणायां स्वरि-
तस्योदात्तः” पा० । सुब्रह्मणायास्त्वे निमदे एकश्रुतिर्न स्यात्
स्वरितस्य उदात्तः स्यात् । “भल्युपोत्तमम्” पा० षट् त्वि
चतुर्थ्यां वा भलादिर्विभक्तिरुदात्तेपदे उपोत्तममुदा-
त्तम् । पञ्चभिः दशभिः । “विभाषा भाषायाम्” पा० ।
उक्तविषये लोके वोदात्तः । “अन्नश्च तवै युगपत्” पा० तवै
प्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदुदात्तौ । दातवै । “अस्थिदधिसक्-
थ्यच्छामनङ्कुः उदात्तः” पा० । दध्यादेशोऽनङ्कु उदात्तः । “ब्रह्म-
नडुहोरासुदात्तः” पा० इत्यादौनि उदात्तविधायकानि ।
तत्र ब्रह्मचके पदे कस्योदात्ततेति निश्चयाय आद्यन्तोदा-
त्तादिभेदेन” पा० त्वैविध्ययुक्तं तथा च केचिदाद्यु-
दात्ताः केचिदन्तोदात्ताः केचित् मध्योदात्ताः ।
तत्राद्युदात्तताविधायकसूत्राणि आद्युदात्तशब्दे ७० ई
पृ० उक्तानि अनोदात्तविधायकानि अनोदात्तशब्दे
२० ई पृ० दिङ्मालमुदाहृतानीकृतः प्रसङ्गान्तान्यत्र
प्रदर्शने “उच्छादीनाञ्च” पा० अन्न उदात्तः स्यात्
उच्चादयश्च । उच्छन्तेच्छ जञ्ज जल्य जप बुध
युग (गरोदूष्ये) (वेदवेष्टनबन्धाः करणे) (स्तुयुद्रुव-
स्वन्दसि) (वर्त्तनिःस्त्रोत्वे) (दरःशस्त्रे) (सान्नुता-
पौ भावगर्हायाम्) (उत्तमसत्तमौ सर्वत्र) भक्त गन्ध-
भोग मन्थ । अत्रैव निपातनात् युगवधयोर्धजनत्वे-
ऽपि न युष्मः” । “चतरः शसि” पा० । चतरोऽन्-
उदात्तः शसि परे । चतरः । चतेररक्षिति निच्चादा-
द्युदात्तत्वेऽपि शसि अनोदात्ततैव । “अनोऽवत्याः”
पा० अवतीशब्दस्थान उदात्तः । नेत्रवती । “ईवत्याः”
पा० ईवत्यन्त स्यापि अन्न उदात्तः । अहीवती सुनीवती ।
“चितः” पा० चित्प्रत्ययान्तस्याङ्ग उदात्तः स्यात्” ।
“चितः सप्रकृतेर्वह्मकजर्धम्” वार्त्ति० । चिति प्रत्यये सति
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्थान उदात्तः । “नमन्नामन्यके समे
“यके सरस्वति” तक्तु कुरुते “तद्वित्तस्य” पा० चितस्त-
द्वितस्थान उदात्तः पूर्वेण सिद्धे जित्स्वरवाधनाय । चफञ्
कौञ्जायनाः । “कितः” पा० कितस्तद्वितस्थान उदात्तः ।
ठक् आम्नेयः । “तिसृभ्योजसः” पा० अन्न उदात्तः । तिस्रः ।
“अनोदात्ताडुत्तरपदादन्यतरस्याम्” पा० नित्याधिकारस-
मासादन्यत्र यदुत्तरपदमनोदात्तमेकाच् ततः परा हतीया
विभक्तिरनोदात्ता वा । परमत्राचा । “थलिच सेटीडन्ते
वा” पा० सेटि थलि परे इडुदात्तः इडन्तोवाच्चा-
दिर्वा । बुबुविथ चत्वारोऽपि पर्यायेषोदात्ताः ।

फिट्स्त्रुत्वेषु १ मापदे केचित् यद्वा अनोदात्ताः दर्शिता
 वथा । “फिषोऽन्नउदानः” १ । प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्-
 उदात्तः स्यात् । उच्चैः । “पादलापालङ्कास्वासागरार्था
 नाम्” २ । एदर्धानः नन्नउदात्तः । पाटला फलेरुह
 सुरूपं पाकलेति पर्यायाः । लघवन्न इति प्राप्तेः ।
 पादङ्कोव्याधिघातकारेवतकारश्च इति पर्यायाः ।
 अन्वार्थः माता । अनर्वनन्नानामाद्युदात्ते प्राप्तेः सागरः ।
 ससुद्रः । “नेहार्थानामस्त्रियाम्” ३ । नेहम् । नब् विषय-
 सेति प्राप्तेः । अस्त्रियां किम् शला आद्युदात्तोऽयम्
 इहेव पर्युदासाज्जापकात् । “गुदस्य च” ४ । अन्न-
 उदात्तः स्यान्नत स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम्
 “अन्विभ्यस्ते गुदाभ्यः” । खाङ्गशिष्टामदन्नानामिन्नरङ्ग-
 माद्युदात्तत्वम् ततष्टाप् । “अध्वपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य” ५ ।
 धकारयकारपूर्वोऽन्योऽच् स उदात्तः । अन्नर्धा ।
 स्त्रीविषयवसेति प्राप्तेः । काया । माया । जाया ।
 यानस्यान्यात् पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेः । स्त्रीति किम्
 वाङ्मय् यजनत्वादाद्युदात्तम् । विषयपहणं किम्
 इत्या । क्षत्रिया । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तइभ्यश्चः ।
 क्षत्रियश्चस्त्वं यानस्यान्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः ।
 “खानस्याश्मादेः” ६ । नखम् । उखा । सुखम् । उःखम् ।
 नखस्य खाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्ते प्राप्तेः । उखा नाम
 भाण्डविशेषस्तस्य क्षत्रिमत्वात् खयुवस्य क्षत्रिमास्या चेदि-
 ष्चूर्णस्योदात्तत्वे प्राप्तेः । अश्मादेः किम् शिखा । सुखम् ।
 सुखस्य खाङ्गशिष्टामिति नब्विषयसेति वा आ-
 द्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः खो निङ्प्रसवेति
 उणादिषु निचोक्तैः अन्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव खाङ्गशिष्टा-
 मिति वा बोध्यम् । “बंहिष्ठसंवत्सरतिशयान्नानाम्” ७ ।
 एषामन्न उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः ।
 निच्चादाद्युदात्ते प्राप्तेः । “बंहिष्ठैरश्वैः सुवता रथेन” ।
 “यद्बंहिष्ठन्नाति विधे” इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः ।
 संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिसरौऽल बाध्यते इत्याहुः ।
 सप्रतिः । अशीतिः । लघवन्न इति प्राप्तेः । चत्वारिंशत् ।
 इहापि प्राग्वत् । अभ्युत्या । “नावभ्यस्य” ८ ।
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिसरौऽल बाध्यते इत्याहुः । थाधादि-
 स्त्रुत्वेषु गतार्थमेतत् । “दक्षिणस्य साधौ” ९ । अन्न
 उदात्तः स्यात् । साधुनाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनाम-
 तवा खाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तः । अर्धानरे तु लघवन्न
 इति गुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दातु-

वर्त्तिष्विति कोशः । “खाङ्गाख्यायामादिर्वा” १० । इह
 दक्षिणस्याद्यन्तावुदात्तौ । दक्षिणो वाङ्गः आख्यापहणं
 किम् । प्रत्यङ्मुखभासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ।
 “अन्दसि च” ११ । अखाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इह
 पर्यायेषाद्यन्तावुदात्तौ । “क्षणस्यादृगाख्या चेत्” १२ ।
 अन्नउदात्तः । वर्णागान्तषेत्याद्युदात्ते प्राप्ते अनोदा-
 त्तो विधीयते । क्षणानां व्रीहीषाम् । “क्षणो नो नाव
 वृषभः” । दृगाख्यायान्तु “क्षणो रात्रौ” । “वा नामधे-
 यस्य” १३ । “क्षणं खेलेव । “अयं वा क्षणोऽश्विना” । क्षण-
 ष्वपि । “शुक्लगौरयोरदिः” १४ । नित्यमुदात्तः स्यादित्येके ।
 नेत्यनुवर्त्ततइति तु युक्तम् । “सरो गौरा यथापि नेत्यन्ता-
 न्नोदात्तदर्शनात्” । “अङ्गुष्ठोदकवक्त्राणां अन्दस्यन्तः” १५ ।
 अङ्गुष्ठस्य खाङ्गानामङ्गुष्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे
 प्राप्तेऽन्नोदात्तार्थ आरम्भः । वशापहणं नियमायं
 अन्दसेवेति । तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः । “पृष्ठस्य
 च” १६ । अन्दस्यन्नउदात्तः स्यात् भाषायाम् वा । पृष्ठम् ।
 “अर्जुनस्य दृषाख्या चेत्” १७ । अनर्वनन्नानामित्या-
 द्युदात्तस्यापवादः । “अर्थस्य स्वास्याख्या चेत्” १८ ।
 यानस्यान्यात् पूर्वमिति यतोऽनाव इति वाद्युदात्ते
 प्राप्ते वचनम् । “आशया अदिगाख्या चेत्” १९ । दिगा-
 ख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अतएव ज्ञापकादिकपर्यायस्याद्युदा-
 त्तता । “इन्द्र आशयस्यरि” । “नक्षत्राणामावविषया-
 षाम्” २० । अन्नउदात्तः स्यात् । अन्नेषाऽनुराधादीनां
 लघवन्न इति प्राप्तेः । ज्येष्ठान्विषाधनिष्ठानामिष्ट-
 न्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् “न कुर्वः क्षत्रिकाख्या
 चेत्” २१ । अन्नउदात्ता ङ् । क्षत्रिका नक्षत्रम् । केचित्तु
 कुर्वो व आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका
 बहुलिका इत्यत्रान्नोदात्तो नेत्याहुः । “घतादी-
 नाञ्च” २२ । “घतं भिमिजे” आकृतिगणः । “ज्येष्ठ-
 कनिष्ठयोर्वयसि” उदात्तः स्यात् । “ज्येष्ठ आह
 चमसा” । “कनिष्ठ आह चतरः” । वयसि किम्
 ज्येष्ठः श्रेष्ठः, कनिष्ठोऽल्पिष्ठः । इह निच्चादाद्युदात्त
 एव । “विल्वतिष्यथोः स्वरितो वा” २३ । अनयो-
 रन्तः स्वरितो वा स्यात् । पञ्चे उदात्तः । सि० कौ० ।
 फिट्स्त्रुत्वेषु १ मापदे येषां द्वितीयाद्युदात्तताऽभिहितता
 तत् प्रदर्शयते “अथ द्वितीयं प्रागोधात्” १ । ईषान्तस्य ह्रस्वा-
 देरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः । “त्रिषां प्राङ्ङकारात्” २ ।
 सकरवरुडेत्यतः प्राक् त्रिषांभित्तधिकारः । “खाङ्गानाम-

कुर्वादीनाम्" ३ । कर्म्मरेफवकारादीनि वर्जयित्वा
 त्रचां स्त्राङ्गानां द्वितीयसुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादी-
 नान्तु कपोलः । रसना । वदनम् । "मादीनाञ्च" ४ ।
 मलयः । मकरः । "शादीनां शाकानाम्" ५ । शीतन्या
 शतपुष्पा । "पानानां युर्वादीनाम्" ६ । मादपः
 आतपः । लघु दीनान्तु अनूपम् । "युता-
 न्यखनानाम्" ७ । युत अयुतम् । अनि धमनिः ।
 अणि विपणिः । "मकरवर्द्धपादेवतवितस्तेज्जार्जिद्राचा-
 कलोमाकाशयुतशकाशीनामादीनां" ८ । एषामादि-
 द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरुड इत्यादि । "कन्दसि-
 च" ९ । अमकराद्यर्थे आरम्भः । लक्ष्यानुसारादा-
 दिद्वितीयं वोदात्तं ज्ञेयम् । "कईमादीनाञ्च" १० ।
 आदिद्वितीयं वोदात्तम् । "सुगन्धितेजनस्य ते वा" ११ ।
 आदिद्वितीयान्तो शब्दश्चेति त्वयः पर्यायेषो दात्ताः । सुग-
 न्धितेजनाः । "नपः फलानानाम्" १२ । आदिद्वि-
 तीयञ्चोदात्तम् । राजादनफलम् । "थान्तस्थान्यात्
 पूर्वम्" १३ । कुलायः । "थान्तस्य च नाबधुनो" १४ ।
 नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा । सरथा
 सेना "शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दीप्रारपुकरवसाञ्च" १५ ।
 अन्यात् पूर्वसुदात्तं द्वितीयं वा । "साङ्गाश्लकाभि-
 ल्यनासिक्यदावाघाटानाम्" १६ । द्वितीयसुदात्तं वा ।
 "ईपान्तस्य हलादेरादीनां" १७ । हलीषा । लाङ्गलीषा ।
 ४ पादे "शकटिशकटोरत्तरमत्तरं पर्यायेण" १ । उदात्तम् ।
 शकटिः । शकटी । "गोडजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य" २ ।
 अत्तरमत्तरं पर्यायेणोदात्तम् । गोडजः ब्राह्मणः अन्यत्र
 गोडजः पशुः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिसरेणान्तोदात्तः ।
 "पारावतस्योत्तमवर्जम्" ३ । शेषं क्रमेषोदात्तम् ।
 पारावतः । "धूम्रजानुसुञ्जकेशकालबालस्थालीपाकाना-
 मधूजलस्थानाम्" ४ । एषाञ्चतुर्णान्धूप्रभृतींश्चतुरो
 वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेषोदात्तानि । धूम्रजानुः
 सुञ्जकेशः कालबालः स्थालीपाकः । "कपिकेशह-
 रिकेशयोश्चन्दसि" ५ । कपिकेशः हरिकेशः ।
 समासस्य बहुपदघटिततया कस्योदात्ततेति निर्णयाय
 केचित् पूर्व पदप्रकृतिस्रराः केचित् उत्तरपदप्रकृतिस्रराः
 केचित् पूर्वपदे आद्युदात्ताः केचित् त्वान्तोदात्ताः
 केचित् उत्तरपदे आद्युदात्ताः केचित् त्वान्तोदात्ताः
 इति विभागं मनसि निधाय पाणिनिना ह्यध्याये समास-
 स्वरप्रकरणमारब्धं यथा "समासस्य" पा० अन्त उदात्तः ।

यज्ञत्रियम् । इति सामान्यतोविधाय विशेषमाह ।

तत्त्वादीपूर्वपदप्रकृतिस्ररः । "बहुव्रीहौ प्रकृतप्रा-
 पूर्वपदम्" पा० । उदात्तस्वरितयोगिपूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्
 व० व्री० । अन्तोदात्ततापवादः । "सत्यश्चित्तस्वस्तमः" ।
 सर्वानुदात्ते पूर्वपदे तु अन्तोदात्तएव । समपादः । "तत्-
 पुष्पे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाऽव्यद्वितीयाकृत्याः" ।
 पा० । सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुष्पे प्रकृतिस्रराः । तु-
 ल्यश्चेतः समश्चेतः । किरिषा काणः किरिकाणः । मट-
 यत्स्यः । मटयति मादके इन्द्रे सखा । शस्त्रीश्यामः घन
 श्यामः । "अव्यये नञ्कृतिपातानामिति वाच्यम्"
 वार्त्ति० । अव्ययः । नञित्वाद्युक्तेः प्रोक्ष्यपापीयानि-
 त्यादौ न । द्वितीया क्षणसुखम् । कतप्रा भोज्योष्णम् ।
 "वर्षोवर्षोनेते" पा० । वर्षं वाचिन्त्युत्तरपदे एतवर्जिते
 वर्षं वाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुष्पे । कृष्णसारङ्गः । वर्षः
 किं परमकृष्णः इतप्रादौ, वर्षेषु किं कृष्णतिला इत्यादौ च
 न, एवं कृष्णैत इत्यत्रापि । "नाधलक्ष्ययोः प्रमाणे" पा०
 एतयोर्नृत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुष्पे पूर्वपदं
 प्रकृत्या । अरिब्रगाधम् तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवन्धम्
 वावहवे दीयते तावदित्यर्थः । "दायाद्यं दायादे" पा०
 धनदावादः । "प्रतिबन्धि चिरकच्छ्रयोः" पा० । प्रतिब-
 न्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परयोः । गमनचिरम् ।
 कथनकच्छ्रम् । गमनादिकारणविकलतया चिरकालभावि
 कच्छ्रयोगितया चाल प्रतिबन्धः । अन्यत्र मूलकच्छ्रमित्या-
 दौ न । "पदेऽपदेशे" पा० । व्याजवाचिनि उत्तरपदे
 प्रागुक्तम् । मूलपदेन प्रस्थितः । अन्पदेशे तु विष्णु पदम्
 अत्र न "निवाते वातत्राणे" पा० पार्श्ववाचिनिवाते परे
 वातत्राणवाचिनि तत्पुष्पे प्रागुक्तम् । कुटीरनिवातम् ।
 वातत्राणाभावे तु राजनिवाते वसतीत्यत्र न "शार-
 देऽनार्त्तवे" पा० । आर्त्तवभिन्नवाचिनि शारदे परे
 प्रागुक्तम् । रज्जुशारदसदकम् । रज्ज्वाः सद्य उद्धृत-
 मित्यर्थः । आर्त्तवार्थत्वे तु उत्तमशारदमित्यादौ न । अ-
 ध्वर्युकषाययोजातौ" पा० । एतयोः परयोर्जातिवाचकस्य
 प्रागुक्तम् । कठाध्वर्युः दौवारिककषायम् । अजातेस्तु
 परमाध्वर्युरित्यादौ न "सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये"
 पा० । पितृसदृशः पितृप्रतिरूपः । असदृश्ये तु प-
 रमसदृश इत्यादौ न । सादृश्यमत्र पूज्यता न तु
 सादृश्यमत्र सि० कौ० । "द्विगौ प्रमाणे" पा० । द्विगौ
 प्रमाणवाचिनि परे पूर्वपदं प्रकृतिस्ररम् । प्राक्सप्तमसः ।

सप्त संभाः प्रमाणमस्य सप्तसप्तः ततः कर्म० “गन्तव्यपरयं
बाणिजे” पा० बाणिजशब्दे परे एतदर्थको प्राग्वत् तत्पु-
रुषे । मद्रबाणिजः गोबाणिजः । अगन्तव्यादौ तु परम-
बाणिज इत्यादौ न । “मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके” पा०
“मात्रादिषु परतः नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे प्रकृत्या ।
भिक्षामात्रम् । पाणिन्युपज्ञम् । नन्दोपक्रमम् । इच्छुच्छा-
यम् । नपुंसके किम् इच्छाया इत्यादौ न । “सुखाप्रय-
योर्हिते” पा० । गमनसुखं गमनप्रियम् । “प्रीतौ च” पा०
प्रीतौ गम्यायां प्रायुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पयःपानम् । छात्र-
प्रियोऽनध्यायः । “खंस्वामिनि” पा० । गोस्वामी । अन्यत्र
परमस्वामीत्यादौ न । “पत्यावैश्वर्ये” पा० । गृहपतिः । “न
भूवाक्चिद्दिषु” पा० । “प्रायुक्तं न । भूपतिः वाक्पतिः चि-
त्पतिः दिषुपतिः । “वा भुवनम्” पा० । प्रायुक्तं वा ।
भुवनपतिः । “आशङ्काबाधनेदीयससु सम्भावने” पा० ।
गमनाशङ्कमस्ति गमनाबाधम् गमननेदीयः । गमनमा-
शङ्कते आवाध्यते निकटतरमिति सम्भाव्यते इत्यर्थः ।
असम्भावने तु परमनेदीय इत्यादौ न । “पूर्वे भूत-
पूर्वे” पा० । भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृत्या ।
आढ्य पूर्वः । “सविधसनीलसमर्थ्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये”
पा० । मद्रसविधम् । एवं सनीलादिषु । असामीप्ये तु
सह मर्थ्यादया समर्थ्यादं चेत्यम् चैतसमर्थ्यादमित्यादौ न ।
“विस्मष्टादीनि गुणवचनेषु” पा० । विस्मष्टकटुकम् ।
विस्मष्ट विचित्र व्यक्त सम्पन्न पण्डित कुशल चपल
निपुण” एते विस्मष्टादयः । अगुणवचने तु विस्मष्ट-
आह्लाण इत्यादौ न । “अज्जावसकन्पापवत्सु भावः कर्म-
धारये” पा० । अज्ज, अघम, कन् इत्यादेशवति पापिवाचिनि
च परे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्चेष्टं गमनज्जायः
गमनावसम् गमनकण्ठम् । गमनपापिष्ठम् । “कुमारश्च”
पा० । कर्मधारये पूर्वपदं प्रकृत्या । कुमारअमणः । “आदिः
प्रत्येनसि” पा० । कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्म० ।
कुमारप्रत्येनाः । “पूगेध्वन्यतरस्याम्” पा० । कुमारचातकाः
कुमारजीमूताः । “इगन्तकालकपालभगालशरीरेषु द्विगौ”
पा० । इगन्ते पञ्चारत्निः । काले पञ्चमासः दशमासः ।
पञ्चकपालः पञ्चभगालः (भगालः पालभेदः) । पञ्चशरीरः ।
“वह्नन्त्यतरस्याम्” पा० । प्रकृत्या वा । बह्वरत्निः बहुमासः ।
“द्विटवितस्तेषु” पा० । प्रकृत्या वा । पञ्चद्विटः पञ्च-
वितस्तिः । “सप्तमी सिद्धशुष्कपक्ववन्धेषुकालात्” पा० ।
अकालवाचि सप्तम्यन्तम् एषु परेषु प्रकृत्या । साङ्गाश-

सिद्धः आतपशुष्कः आट्टपक्वः चक्रवन्धः । काले तु
पूर्वाह्णसिद्ध इत्यादौ न । परिप्लुपाया वर्ज्यमानाहो-
रात्रावयवेषु” पा० । एते प्रकृत्या वर्ज्यमानाहोरात्रावयव-
वाचिनि परे । परित्तिगर्त्तं दृष्टोदेवः । प्रतिपूर्वाह्णम् ।
प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्तिगर्त्तम् । “उपसर्गां
आद्युदात्ताः अभिवर्ज्यम्” इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोः
सिद्धत्वादव्ययीभावायेमिदम्” सि० कौ० । “राजन्यबहुवचनद्व-
न्द्वेऽन्वकट्षिणु” पा० । बहुवचनान्नां राजन्यानाम-
न्वकट्षिणु वत्तमाने इन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । शिनिवा-
सुदेवाः । “संख्या” पा० । इन्द्वे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या
“द्वादश त्रयोदश । “आचार्योपसर्जनश्चान्नेवासी” पा० ।
इन्द्वे प्रायुक्तम् । पाणिनीयवैडीयाः
“कात्तं कौजपादयञ्च” पा० । इन्द्वे एषां पूर्वपदं प्रकृत्या । ते च
कात्तं कौजपौ सार्वथिकमाखण्डकौथौ अवन्यशुक्ताः पैलश्या-
पर्येयाः कपिश्यापर्येयाः शौतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटूकवा-
धूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकवाभ्रवाः
आञ्जाभिभौद्गलाः कुन्तिपुराद्राः चिन्तिपुराद्राः तण्डव-
तण्डाः अविमसकामविद्वाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदा-
नच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौगाक्षाः
स्त्रीकुमारम् भौदपैयलादाः । वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थवाः
जराभट्टा याज्यातुवाक्ये । “महान् व्रीह्यपराहृष्टोषुस
जावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रद्वेषु” पा० । एषु परेषु
महच्छब्दः प्रकृत्या । महाव्रीहिः “सन्महदिति प्रति-
पदोक्तसमास एवायं स्वरः न षष्ठिसमासे” सि० कौ० ।
“क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे” पा० । क्षुल्लकवैश्वदेवम् महवैश्वदेवम् ।
क्षुधं लाति क्षुल्लः ततः कन् । “उद्रः सादिवास्योः” पा०
उद्रसादिः उद्रवासिः । “गौःसादसादिसारथिषु” पा० ।
गोसादः गोसादिः गोसारथिः । “कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वस्वत
जरत्वस्त्रीलडट्रुपापरेवडवातैतिलकद्रुः पण्यकन्दलोदा-
सीभाराणाञ्च” पा० । एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश
पूर्वपदं प्रकृत्या । ईत० । कुरुगार्हपतम् । “दृजेरिति वा-
च्यम्” वार्त्ति० दृजिगार्हपतम् । कर्म० रिक्तगुरुः । कर्म० अ-
स्वतजरती । क० अस्त्रीलडट्रुपा । पारेवडवेव इवाद्यै क०
विमत्तलोपश्च नि० । क० तैतिलकद्रुः । क० पण्यकम्बलाः ।
ईत० । दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः
ओषधिचन्द्रमाः आकातिगणः । “यस्य ततपुरुषस्य पूर्वपद-
प्रकृतिस्वर इष्यते न विशिष्य विधानं” ए सर्वोऽपि दासी-
भारादिषु इष्यः” सि० कौ० । “चतुर्थी तदर्थे” पा० । चतु-

र्थान्पार्थय यत् तद्वाचिनि परे पूर्वपदं प्रकृत्या । ४त० ।
युपदात् । “अर्थे” पा० । अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवा-
र्थम् । “क्ते च” पा० । ज्ञान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । ४त०
गोहितम् । “कर्मधारयेऽनिष्ठा” पा० । ज्ञान्ते परे पूर्व-
मनिष्ठान्तं प्रकृत्या । अणिष्ठताः पूगङ्गताः अण्यथा क्त-
मित्यादौ न । निष्ठान्तस्यापि न, क्ताङ्गताम् । “अहीने
द्वितीया” पा० । अहीनवाचिनि समासे ज्ञान्ते परे
द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टं अश्रितः कष्टश्रितः । यामगतः “अ-
नुपसर्ग इति वक्तव्यम्” वार्त्ति० । नेह सुखप्राप्तः कष्टश्रितः ।
“तृतीया कर्मणि” पा० । कर्मवाचकज्ञान्ते परे तृतीयान्तं
प्रकृत्या । इद्वहतः महाराजहृतः । कर्मणि किं रथेना-
यातः रथायात इत्यादौ न । “गतिरनन्तरः” पा० ।
कर्माथं ज्ञान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहि-
तम् । व्यवधाने तु न अभ्युद्धतः । “तादौ च निति
कृत्यतौ” पा० । तकारादौ निति तुशब्दभिन्ने कति परे
गतिरनन्तरः प्रकृत्या । “प्रभूतौ सङ्गतिः गौः” इत्स्वरा-
पवादः । तौ तु न, आगन्तः । “तवै चान्तश्च युगपत्” पा०
तवै प्रत्ययान्तस्थान् उदात्तः गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या तच्च
युगपत् । अन्ते तवै । “अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये” पा० ।
अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्ताञ्चतौ परे प्रकृत्या । “येपराञ्च-
स्तान्” “न्यधी” पा० । तस्मिन् परे न्यधी गती प्रकृत्या ।
न्यङ्-अध्यङ् । “ईषदन्वतरस्याम्” पा० । ईषत्कडारः ।
ईषङ्गे इत्यादौ तु इत्स्वरएव । “हिरण्यपरिमाणं घने”
पा० । वा प्रकृत्या । द्विसुवर्षघनं कर्मधारयः । “प्रथमोऽ-
चिरोपसम्पत्तौ” पा० । प्रथमः प्रकृत्या नूतनत्वे । प्रथमवैया-
करणः । सम्पत्ति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । सु-
खार्थत्वे तु न । “कतरकतमौ कर्मधारये” पा० । वा
प्रकृत्या । कतरकठः । “आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः” पा० ।
कर्म० प्रकृत्या । आर्यब्राह्मणः आर्यकुमारः । “राजा च”
पा० । राजब्राह्मणः राजकुमारः । “षष्ठी प्रत्येनसि” पा०
षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्ये-
नाः । कर्म० न । “क्ते नित्यार्थे” पा० । ज्ञान्ते परे
नित्यार्थे समासे पूर्वं प्रकृत्या । नित्यहसितः “यामः
शिल्पिनि” पा० । वा प्रकृत्या । यामनापितः । अशिल्पिनि
न, यामरथ्या । “राजा च प्रशंसायाम्” पा० । शिल्पि
वाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राज
नापितः राजकुलालः । अशिल्पिनि तु राजहस्तोत्यादौ न ।
एवम् अनोदात्ततापवादं पूर्वपदप्रकृतिसरमभि-

धाय आडुदात्तस्वरमपि तदपवादतयाऽभिदधे ।
“आदिश्दात्तः” पा० । अधिकारोऽयम् । “सप्तमीहारिणौ
धर्म्येऽहरणे” पा० । सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं
स्यात् धर्म्ये परे अहरणे । देयं यः स्वीकरोति स हारो-
त्युच्यते धर्म्यमित्याचारनिवतं देयम् । सुकुटेकार्पा-
पणम् । हरेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः
कारणान्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्चः वैयाकरणश्चस्त्री ।
कचिदयमाचारः सुकुटादिषु कार्पापणादि ष्ठित्वेन
देयम् याज्ञिकादीनां तन्वादिदिति तत्र याज्ञिकादीनां
धर्म्यरूपदेयस्य स्वीकारित्वात् याज्ञिकादिपदस्यो
दात्तत्वम् । बीजनिषेकादुत्तरकालं देहपुञ्ज्यर्थं यदुदीयते
तद्धारणं तस्मिन् परे न । वाडवहरणम् । वडवाया अयं
वाडवः तस्मिन् हरणमित्यर्थः । परोऽपि इत्स्वरो
हारिखरेण बाध्यते इत्यहरणनिषेधेन चापितम् । “युक्ते
च” पा० । युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोव-
क्षवः । कर्त्तव्ये तत्परश्चेह युक्तः । “विभाषाध्यक्षे”
पा० । अध्यक्षे परे प्रायुक्तं वा । गवाध्यक्षः । “पा-
पञ्च शिल्पिनि” पा० । पापनापितः । पापाण्यक्षे इति
प्रतिपदोक्तस्यैव महणात् षष्ठीसमासे न । “गोत्रान्ते वासि
माश्वब्राह्मणेषु क्षेपे” पा० । क्षेपे मध्ये एषु पूर्व-
पदमाद्युदात्तं स्यात् । तत्र गोत्रे भार्यासौश्रुतः ।
सुश्रुतापत्यस्य भार्यप्रधानतयेह क्षेपः । अन्तेवासिनि ।
कुमारीदाद्याः औदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिस्त्राभका
मनयैव दात्तादिप्रोक्तशास्त्राध्यायिनां क्षेपः । भिक्षा-
शाश्वतः भिक्षां लब्धेऽहमिति शाश्वतः इति क्षेपः ।
भयत्राह्मणः भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते इति क्षेपः ।
“अङ्गानि भैरेवे” पा० । सधुभैरेवः सधुनो सद्राङ्गत्वात्
तत्परं तथात्वम् । “भक्तास्त्रास्तदर्थेषु” पा० । भिक्षा-
दयोऽन्नविशेषाः कंसादिरूपपातस्य तदर्थत्वात् तत्परं भि-
क्षादीनां प्रायुक्तम् । भिक्षाकंसः भाजीकंसः । “गो
विडालसिंहसैन्धवेषूपमाने” पा० । उपमानवाचिषु
एषु पूर्वपदमाद्युदात्तम् । धान्यगवः धान्यं गौरिवेति
वाक्ये गवाकृत्या सन्निविशेत धान्यं धान्यगवः । गोवि-
डालः । तणसिंहः सङ्गसैन्धवः । “अक्षे जीविकार्थे” पा० ।
अकान्ते परे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्यु-
दात्तम् । दन्नेषकः । दन्नेषनेन जीविकावान् ।
“प्राचां क्रीडायाम्” पा० । प्राच्यानां क्रीडावाचिनि
समासे अकान्ते परे प्रायुक्तम् । उद्दालपुष्पमञ्चिका ।

“अणि नियुक्ते” पा०। अणन्ते परे नियुक्ताचिनि समासे प्रायुक्तम् । क्लृप्तधारः । “शिल्पिनि चाकजः” पा०। शिल्पिवाचिनि अकजः पराणन्ते परे प्रायुक्तम् । तन्तुवायः । अशिल्पिनि तु न, कुशलावः । कजोऽपि न, कुम्भकारः । “संज्ञायाम्” पा०। अणन्ते प्रायुक्तम् । तन्तुवायो नाम लूताकभिः । अकज इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मण इत्यत्र न । “गोतन्वियं पात्रे” पा०। गोपालः दन्तिपालः यवपालः । अनियुक्तार्थोऽयमारम्भः नियुक्ते तु पूर्वेषु सिद्धः । “श्विनि” पा०। श्विन्यन्ते परे प्रायुक्तम् । शुष्पहारी । “उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव” पा०। उपमानवाचि पूर्वपदं श्विन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उट् क्रोशो ध्वाङ्खरावी । अशब्दार्थे तु टक्त्वञ्चोत्यादौ न । प्रकृतिपक्षेण उपसर्गेषु शब्दार्थत्वे गर्हभोज्ञारोत्यादौ न । “युक्तारोह्यादयश्च” पा० । एते आद्युदात्ताः । युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतपञ्ची आगतनन्दी आगतपृहारी । आगतमत्स्यः चीरहोता भगिनीभर्ता पामगोधुक् अन्नतिरात्रः गर्गतिरात्रः व्युष्टिनिरात्रः गणपादः एकश्रितिपाद् पालेसम्भितादयश्च युक्तारोह्यादिः । “दीर्घकाशतमभ्राष्ट्रवटं जे” पा०। जे परे एतानि आद्युदात्तानि । दीर्घजः काशज इत्यादि । “अन्त्यात् पूर्व वङ्गचः” पा०। वङ्गचः पूर्वस्यान्त्यात् पूर्वपदं जे परे आद्युदात्तम् । उपसरजः । आसलकीजः । “पामेऽनिवसन्तः” पा०। पामे परे अनिवसद्वाचि पूर्वपदमाद्युदात्तम् । मल्लपामः, (मल्लसमूहः) देवपामः (देवस्वामिकः पामः) । निवसतस्तु दाक्षिण्यम इत्यादौ न । “घोषादिषु च” पा०। घोष इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । घोषकट बल्लभ हृदवदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रत्ना शाला कूट शाल्मली अञ्जत्य तृष शिल्ली मुनि प्रेक्षा घोषादि । दाक्षिण्यः । “कात्रादयः शालायाम्” पा०। कात्रिशाला व्याडिशाला । ते च कात्रि षेडि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि । ‘प्रस्थेऽवद्वमकर्वा-नोनाम्’ पा०। प्रस्थपरे अट्टं (वस्याद्यचः ट्टिर्नि) तादृशपूर्वपदमाद्युदात्तं न तु कर्वादीनाम् । इन्द्रप्रस्थः । ट्टइत्यु त् दाक्षिण्य इत्यादौ न । कर्वाद्यश्च कर्की मङ्गी मकरो कर्कश्वं शमी करीर कन्दुक कवल वदरी । ‘मालादीनाञ्च’ पा०। ट्टवार्धमिदम् । मालाप्रस्थम् । मालादयश्च । माला शाला शोषा द्राक्षा स्यात्ता चामा

काञ्ची एक काम । “अमहञ्जं नमरेऽनुदीचाम्” पा० । ब्रह्मनगरम् । महञ्जवयोस्तु महानगरं नवनगरमित्यादौ न । उदीचान्तु कार्त्तिनगरमित्यादौ न । “अम्मे चावर्णं ट्यच् त्र्यच्” पा० । अम्मे परे इत्र्यच् त्र्यच् वाऽवर्णान्तं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । शुभ्रार्म्मम् । कुक्कुटा-र्म्मम् । अनवर्णस्य ट्टहृदर्ममित्यादौ न । अधिकाच्केऽपि कपिङ्गलार्म्ममित्यादौ न । अमहवर्णमितेऽत्र तेन महार्म्मम् नवार्म्ममित्यादौ न । “न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्लकञ्ज-लम्” पा० । अम्मे एतानि नाद्युदात्तानि । भूतार्म्मम् । एवं समासे पूर्वपदस्य आद्युदात्ततामाभिधाय तस्यैव अन्तोदात्तताऽपि तत्र उक्ता यथा “अन्तः” पा०। अधि-कारोऽयं प्रायुत्तरपदादिपृथगात् । “सर्वं गुणकात्स्नेयं” पा०। सर्वशब्दरूपं पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् गुणसाकल्ये गत्ये । सर्वश्चेतः सर्वमहान् । श्वेतत्वमहत्त्वगुणाभ्यां क्तस्त्वव्यापकताद्योतनादस्य तथात्वम् । सर्वसौवर्ष इत्यादौ तु गुणेन व्याप्तभावात् । असाकल्ये तु सर्वेषां श्वेत-तरः सर्वश्चेत इत्यादौ तरलोपे न । “संज्ञायां गिरिनिका-शयोः” पा० । एतयोः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः मौण्डिनिकायः । असंज्ञायान्तु परमगिरिः ब्राह्मणनिकाय इत्यादौ न । “कुमार्यां वयसि” पा०। कुमारीपरे पूर्व-पदमन्तोदात्तम् वयसि । ट्टङ्कुमारी जरत्कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सह सङ्गमाभाववतीपरः ट्टङ्गादिस्वामा-नाधिकरण्यात् वयोवाचित्वमत्त । अवयसि तु परमकुमारी त्यादौ न । “उदकेऽकेवले” पा०। अकेवलं मित्रं तद्वा-चिनि समासे उदके परे पूर्वपदमन्तोदात्तम् । शुडोदकम् । शुडमिश्रितसुदकमित्यर्थः खरे कतेऽत्र एकादेशे खरितो-वातुकात्ते पदादाविति पक्षे खरितः । अमित्रे तु शीतो-दकम् इत्यादौ न । “द्विसौ क्रतौ” पा०। द्विगानुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे प्रायुक्तम् । गार्भ्यतिरात्रः । अद्विसौ तु अतिरात्र इत्यादौ न “सभायां नपुंसके” पा०। क्लीबान्त समापरे प्रायुक्तम् । गोपालसभम् । अक्लीवे राज-सभेत्यादौ न । तत्पुरुषस्यैव महत्त्वं तेन रसभ्योयसभं ब्राह्मणकुलमित्यादौ न । “पुरे प्राचाम्” पा०। देवदत्त पुरम् । नान्दोपुरम् । अप्राचि तु शिवपुरमित्यादौ न । “अरिष्टगौडपूर्वे च” पा०। अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्व-पृथगात् अरिष्टान्त्रितपुरं गौडभ्युत्तरमित्यत्रापि स्यात् । “न हास्तिनफलकमाह्वेयाः” पा०। पुरे परे एतानि नान्तो दात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । माह्वेयपुरम् ।

“कुसुलकूपकुम्भशालं विभे” पा० कुसुलविलम् । कूप-
विलम्बित्यादि “दिक्कञ्जा यामजनपदाख्यानचानराटेषु”
पा० । एषु परेषु दिग्वाचकशब्दाः अलोदात्ताः ।
पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णकृत्तिका । पूर्वपञ्चालाः
पूर्वचानराटम् । इह पूर्वकालवाचित्वे ऽपि पूर्वादेः दिशि
दृष्टत्वाद्दिक्कञ्जत्वम् “आचार्योपसर्जनशान्तेवासिनि” पा०
आचार्योपसर्जने अन्तेवासिनि परे दिक्कञ्जाः अलो-
दात्ताः । पूर्वपाणिनीयाः आचार्योत्युक्तेः पूर्वान्तेवासी-
त्प्रादौ न । “उत्तरपदद्वौ सर्वञ्च” पा० । उत्तरपदस्ये-
त्प्रथिल्य या दृष्टिर्विहित्वा तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वं शब्दः
दिक्कञ्जशान्तोदात्तः । सर्वपाञ्चालः पूर्वपाञ्चालः । “बहु-
ब्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” पा० । बहुब्री० विश्वशब्दः पूर्वप-
दमलोदात्तं संज्ञायाम् । पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेण प्राप्तस्या-
द्युदात्तस्थापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः । कर्म० विश्वे देवा
इत्यादौ न । अव्ययीभावात् बहुब्रीहौ वित्वधिकारः ।
“उदराश्वेषु” पा० । एषु परेषु पूर्वपदमलोदात्तं
स्यात् बहुब्रीहौ । षोडशः ह्यर्थस्वः महेषुः । “लेपे”
पा० । निन्दने गम्ये प्रायुक्तम् । षोडशः कटुकान्त्रः
चलाचलेषुः । अतुदर इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति पूर्वप्रति-
प्रतिषेधेन भवति” सि० कौ० । “नदी बन्धुनि” पा० । गार्गी-
बन्धुः । “निषोपसर्गपूर्वान्यतरस्याम्” पा० । निष्ठान्तसुपसर्ग
पूर्वपदमलोदात्तं वा । प्रथैतपादः ।

एवं समासे आदिपदस्याद्यलोदात्ततां विधाय उत्तरपद-
स्याद्युदात्ततामाह यथा । “उत्तरपदादिः” पा० ।
उत्तरपदाधिकारः आपादान्तम् । आद्याधिकारस्तु प्रकृत्या
भगालमित्यवधिकः । “कस्यैवस्य लक्षणत्वात्” पा० । वर्षवा-
चिनः लक्षणवाचिनश्च परः कस्यशब्दः आद्युदात्तो
बहुब्रीहौ । शुक्लकर्णः शङ्कुकर्णः । अन्यस्मात्तु शोभनकर्णं
इत्यादौ न । “संज्ञौपस्ययोश्च” पा० । उत्तरपदस्यः कर्ण
आद्युदात्तः । मणिकर्णः गोकर्णः । “कण्ठपृष्ठपीवाज-
ङ्गश्च” पा० । संज्ञौपस्ययोर्बहुब्रीहौ । संज्ञायाम् शिति
कण्ठः काण्ठपृष्ठः सुग्रीवः नाडीजङ्घः । औपस्ये खर-
कण्ठः गोपृष्ठः अश्वपीवः गोजङ्घः । “शङ्कमवस्थायाम्”
पा० । अवस्थायाम् उद्गतशङ्कः द्वाङ्गुलशङ्कः अत्र
शङ्कोद्गमनादिना वयो ज्ञायते । संज्ञायाम् ऋष्यशङ्कः ।
औपस्ये मेघशङ्कः । “नजोजरमरमित्यमृताः” पा० ।
नजः पराएते आद्युदात्ता बहु० । अजरम् । अमरम् ।
अमितम् अमृतम् । “सोमनसी अलोमोपसी” पा० ।

सोः परे लोमोपसी त्यक्त्वा मदनन्तमसन्तं चाद्युदात्तं
बहु० । सुकर्माणः सुयुजः । सुभनाः सुब्रह्मा सुवर्द्धाः सुपे-
पसः । लोमोपसोस्तु सुलोमा स्तथा इत्यादौ न ।
“कृत्वादवञ्च” पा० । सोः परे एते आद्युदात्ताः । सुक्रतुः
सुप्रतोकः । क्रतु दृशीक प्रतीक प्रद्वर्त्ति ह्यव्यभंग । “आद्यु-
दात्तं द्वाच् छन्दसि” पा० । यदाद्वादात्तं द्वाच् तत् सोरु-
त्तरं बहुब्रीहौ तथैव स्यात् वेदे लोके तु न । स्वश्वाः
सुरथाः । आद्युदात्तं किम् सुबाहुः । द्वाच् किं
सुगुः सुहिरण्य इत्प्रादौ न । “वीरवीर्यौ च” पा० । वेदे
सुवीरः सुवीर्यः लोके तु न । अत्र वीर्यं पशुणादन्यत्र
वीर्यशब्दस्य यदन्तत्वे ऽपि यतोनावइत्प्राद्युदात्तं नेति
ज्ञापितम् । “कूलतीरत्तलमूलशालालसमभव्ययीभावे” पा० ।
बहुब्रीह्यधिकारोनिवृत्तः । अव्ययीभावे कूलादीन्याद्यु-
दात्तानि स्युः । उपकूलम् उपतीरम् उपशालम् ।
उपात्तं सुषमम् निःषमम् । तिष्ठद्गवादि० स० । “कंस-
मन्थस्यूर्ध्वपाथ्य कारुण्डं द्विगौ” पा० । द्विगौ एतानि आद्युदा-
त्तानि । द्विकंसः द्विमन्थः द्विस्यूर्ध्वः द्विपाथ्यम् द्विकारुण्डम् ।
“तत्पुरुषे शालायां नपुंसके” पा० । शीवशालान्ते तत्पुरुषे
उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । “कन्या च”
पा० । शीवलिङ्ग कन्यान्तस्तत्पुरुषः प्राग्वत् । सौशमिक-
कन्यम् । “आदिश्चिहणादीनाम्” पा० । कन्यान्ते तत्-
पुरुषे शीवलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तः । न तु कन्या-
शब्दरूपस्योत्तरपदस्य पूर्वापवादः । चिह्नकन्यम् । चिह-
णादिश्च चिह्ण मङ्गर मङ्गुर वैतल पटलक वैडालि-
कर्णक वैडालिकर्ण कुक्कुट चिक्कण चिक्कण । “चेलखेटकटुक-
कारुण्डं गर्हायाम्” पा० । निन्दायां चेलादीन्व्युत्तर-
पदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटं दधिकटुकम् ।
पुजाकारुण्डम् । चेलादिवाटशब्दे न पुत्रादीनां निन्दा व्याघ्रा०
स० । “चीरसुपमानम्” पा० । उत्तरपदस्यसुपमानं चीरम्
आद्युदात्तम् । वस्त्रं चीरमित्थं वस्त्रचीरम् । अनौपस्ये
तु धरमचीरम् इत्प्रादौ न । “पल्लवस्यपशाकं मिश्रे” पा०
मिश्रार्थे समासे उत्तरपदस्थानामेषां प्राग्वत् । दृतपल्लवं
दृतस्यपः दृतशाकः । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति
समासः । अमिश्रे तु परमपल्लवमित्यादौ न । “कूलसूद-
स्यलकर्षाः संज्ञायाम्” पा० । उत्तरपदस्थानामेषामादि-
रुदात्तः संज्ञायाम् । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् ।
दाख्णायनस्यली । दाक्षिकर्षः यामभेदस्य एताः संज्ञाः ।
असंज्ञायां तु परमकूलमित्यादौ न । “अकर्म धारये रा-

उद्यम्" पा० । ब्राह्मणराज्यम् कर्मधारये त परमराज्यमि-
त्यादौ न । "वर्ग्यादयः" पा० । अकर्मधारय इत्येव । अर्जु-
नवर्ग्यः वासुदेवपत्न्याः कर्मधा० परमवर्ग्य इत्यादौ न ।
वर्ग्यादिश्च दिगाद्यन्तर्गणः तच्छब्दे दृश्यः । "पुत्रः पुत्र्याः"
पा० । पुंशब्देभ्यः परः पुत्र आद्युदात्तस्तत्पुरुषे ।
दासकिपुत्रः माहिषपुत्रः । स्त्रीभ्यस्तु दासीपुत्र इत्यादौ
न । "नाचार्य राजर्त्विक् संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः" पा० । एभ्यः
पुत्रोनाद्युदात्तः । आचार्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः ।
राजपुत्रः ईश्वरपुत्रः नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः याजक-
पुत्रः । संयुक्ताः संबन्धिनः । श्यावपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः
भ्रातृपुत्रः । "चूर्णादीन्वप्राणिषष्ठाः" पा० । एतानि
प्राणिमिच्छषष्ठाणात् पराख्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे ।
सहचूर्णम् । प्राणिनस्तु मत्स्यचूर्णमित्यादौ न । चूर्णा-
दयश्च । चूर्णं करिव करिव शाकिन शाकट द्राक्षा
तत्र कुन्दम् दलप चमषी चकन चौल । "षट् च का-
ण्डादीनि" पा० । काण्डं चौर पल्लव रूप शाक कूल
इत्येतानि षट् अप्राणिषष्ठाणात् आद्युदात्तानि ।
दूर्वाकाण्डं दर्भचीरम् तिलपल्लवम् सुदृग्नरूपः मूलकशाकम्
नदीकूलम् । "कुण्डं वनम्" पा० । वनवाचिनि तत्पुरुषे
कुण्डमाद्युदात्तम् । दर्भकुण्डम् कुण्डशब्देऽत्र सादृश्ये ।
अथ उत्तरपदे प्रकृतिस्वरविधानसूत्राणि । "प्रकृता
भगालम्" पा० । भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृता ।
कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदाब्जम् कुम्भीदापाबम् । मथो-
दात्ताएते । प्रकृत्येत्वधिकारः अन्त इति यावत् । "शिते-
र्निन्वावहृच् बङ्गोच्चावभसत्" पा० । शितेः परं
नितप्रावहृच्कं प्रकृता बङ्गोच्चावभसत् । शितिपादः ।
शितंशः । पादः षष्ठा० आद्युदात्तः अंशशब्दः नित्-
स्वरान् । शितेराद्युदात्तत्वात् बङ्गोच्चावभसत् पूर्वपदप्रकृति-
स्वरापवादेन उत्तरस्य प्रकृतिस्वरविधानाच्चस्य बाधः । "ग-
तिकारकोपपदात् कृत्" पा० । एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं
स्यात्तत्पुरुषे । गतेः, प्रकारकः प्रहरणम् । कारकात्
दृष्टप्रवचनः । उपपदात् उच्चैःकारम् । ईषत्करः ।
शेषषष्ठोऽं । त देवस्य कारकः देवकारक इत्यादौ न ।
"उभे वनस्यादिषु युगपत्" पा० । एषु पूर्वोत्तर
पदे युगपत् प्रकृता । वनस्वतिः दृष्टस्वतिः । ते च
वनस्वति दृष्टस्वति शचीपति तनूनपात् नराशंस शनः-
श्रेफ शण्डामाकौ तृष्णावहृवी लम्बाविश्ववसौ मर्तूलू ।
"देवताहृन्" पा० । उभे युगपत् प्रकृता स्तः । इन्द्रावहृषौ ।

"भोत्तरपदेऽनुदात्तादावष्टिथीरुद्रपूषमन्विषु" पा० ।
ष्टिथिवादिर्वज्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रायुक्तञ्च ।
"इन्द्राग्निभ्यां कं वृषभः" ष्टिथिवादौ त्र द्यावाष्टिथिभ्यौ
इत्प्रादौ स्यादेव । तत्र नि० आद्युदात्तः द्यावा, ष्टिथी-
त्वन्नोदात्तः । एवं रुद्रसौमौ इन्द्रापूषणौ इत्प्रादौ ।
अथोत्तरपदे अन्नोदात्तताविधायकसूत्राणि यथा "अन्नः"
पा० । अधिकारोऽयम् । "थाथघञ्क्ताजवित्काणाम्"
पा० थ, अथ, घञ्, क्त, अच्, अप् इत्, क, एत-
दन्नानाम् उत्तरपदस्थानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्न
उदात्तः । तत्र थ अपभ्रथः । अथ आवसथः ।
घञ् प्रभेदः । क्त पुरुष्टुतः । अच् प्रक्षयः । अप्
प्रलवः प्रक्षयः । इत् प्रलवित्म् । क गोष्ठयः मूल० क ।
गतिकारकोपपदमिच्छे त्र सुस्तुवत्प्रादौ न । सोः
पूजार्थत्वेन गतित्वाभावात् । "रूपमानात् क्तः"
पा० । सोरूपमानाच्च परं ज्ञानमन्नोदात्तम् । सुकृतम्
शयञ्जुतः । "संज्ञायामनाचितादीनाम्" पा० । गति-
कारकोपपदात् ज्ञानमन्नोदात्तं न त्र आचितादौ । "उप-
हृतः शाकल्यः" आचितादौ न । आचितादयश्च ६३६
ष्ट० दर्शिताः । "प्रहृद्वादीनाञ्च" असंज्ञार्थमारम्भः ।
प्रहृद्वादीनाञ्च प्रहृद्वादीनाञ्च । प्रयुतास्त्वणवः । आकर्षे
अवहितः (अवहितो भोगेषु) । खट्वाहृदः कविशस्तः
आकृतिगणोऽयम् । प्रहृद्वादीनाञ्च । अप्रहृद्वादी वृषजतो रथः ।
"कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिवि" पा० । कारकपदाद्दत्त-
पदपदस्थयोर्दत्तश्रुतयोरेव संज्ञायामन्नोदात्तः आशो-
र्वादे गभ्ये । देवदत्तः विष्णुश्रुतः । अनयोरेवेति निय-
मात् देवपाञ्चित इत्यादौ न । "इत्यम्भूतेन कृतमिति च"
पा० । इत्यम्भूतेन कृतमित्यस्मिन्नर्थे यः समासः कृतः
ततः ज्ञानोत्तरपदमन्नोदात्तम् । सुप्रप्रलपितम् । अत्र कृत-
मिति सामान्प्रक्रियावाचि । तृतीया कर्मणीतस्यापवादः ।
"अनोभावकर्मवचनः" पा० । कारकात् परमनप्रतयान्तं
भाववचनं कर्मवचनञ्चान्नोदान्तम् । भावे पयःपानम् ।
कर्मणि राजभोजनाः शाकल्यः । "मन्क्तिन्व्याख्या-
नशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः" पा० । कारकात्
धराख्येतानि तत्पुरुषेऽन्नोदात्तानि । कृतस्वरापवादः ।
। मन् रथवर्त्म । क्तिन् पाणिनिवृत्तिः । करखे ख्युट्
कन्दोव्याख्यानम् । तेन न पूर्व्येण गतार्थः । राजशयनम्
राजासनम् अन्नस्थानम् एषु आधारे ल्युट् ।
ब्राह्मणवाजकः । याजकादिश्च याजकादिशब्दे वक्ष्यते

गोक्रोताः । क रकभिन्नात् प्रभृतिः सङ्गतिः इत्यादौ तादौ
 नितोति स्वरः । “सप्तम्याः पुण्यम्” पा० । अन्तो-
 दात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तृतीयात्तुपुण्ये तु वेद-
 पुण्यमित्यादौ न । “जनार्थकलहं तृतीयायाः” पा० ।
 तृतीयायाः परावेतौ अन्तोदात्तौ तत्पुण्ये । माघो नम्
 माघविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः ।
 अर्थेति स्वरुपग्रहणं तेन धान्यार्थ इत्यादिपि अर्थशब्दस्य
 तथात्वम् । जनशब्देन तदर्थग्रहणमिति केचित् । “मिश्र-
 च्छानुपसर्गमसन्धौ” पा० । तृतीयायाः परम् अनुपसर्गं
 मिश्रं प्राग्वत् । तिलमिश्रम् सर्पिमिश्रम् । मिश्रग्रहणे-
 ऽन्यत्र सोपसर्गस्य ग्रहणमिति अनुपसर्गं विशेषणात् ज्ञापि-
 तम् । सन्धौ तु ब्राह्मणमिश्रो राजा इत्यादौ न, ब्राह्मणैः
 सह ऐकार्थ्यमापन्न इत्यर्थः । “नजोयुष्मप्रतिषेधे सम्पाद्य-
 र्हितालमर्थास्तद्धिताः” पा० । सम्पाद्यादुपसर्गतद्धितान्ता-
 युष्मनिषेधार्थं कनजः परेऽन्तोदात्ताः । न कर्णवेष्टनाभ्यां स-
 म्पादितं सुखं भवति अकार्णवेष्टनिकम् । न च्छेद-
 मर्हति अच्चेदिकः । न वत्सेभ्योऽहितः अवत्सीयः ।
 न सन्नापाय प्रभवति असन्नापीयः । “ययतोश्चातदर्थे”
 पा० । तदर्थार्थभिन्नौ ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्यस्य
 युष्मनिषेधार्थात् नजः परस्थान् उदात्तः । पाशानां समूहः
 पाश्या न पाश्या अपाश्या । अदन्यम् । तदर्थार्थान्ते तु
 अपादात्प्रमात्वाद्दौ न । यतः तातुबन्धस्य ग्रहणात् इतरातु-
 बन्धस्य यस्य अवाभवेव्यमित्यादौ न । अत्र वाक्त्वेऽङ्घ्र-
 इत्याविति इत् वा । “अच्कावशतौ” पा० । अजन्तं
 कान्तञ्च नजः परमन्तोदात्तमसामर्थ्ये गत्ये । अपचः पक्तुं
 न शक्तः । अलिखः । सामर्थ्ये तु अपचोदीक्षित इत्यादौ
 न । दीक्षितस्य न पाकासामर्थ्यं किन्तु निषेधादपचत्वम् ।
 “आक्रोशे च” पा० । नजः परावच्कान्तावन्तोदात्तौ
 क्षेपे । अपचोजाल्पःपक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्षेप्यते । अ-
 क्षिपः । “संज्ञायाम्” पा० । नजः परमन्तोदात्तं संज्ञा-
 याम् क्षेपे । अदेवदत्तः ‘दत्तोक्तेषु च्चार्वदयश्च’ पा० ।
 नजः परे एतेऽन्तोदात्ताः सुः । क्त्य अकत्तं अम् । उक्
 अनगासुकः । इष्णुच् अनलङ्करिष्णुः । शिष्णु चोऽपि ।
 अनाट्टम्भविष्णुः । अचारुः । चार्वायदश्च चारु साधु
 यौधिकं अनङ्गमेजय वदान्य अकक्षात् (वर्त्तमानवर्द्धमान-
 त्वरमाश्रयमानस्त्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम्)
 (विकारसङ्घे व्यससमस्ते) गृहपति गृहपतिक (राजाञ्जो-
 ऽब्धिसि) अराजा अनङ्गः । भाषायां तु अव्ययस्वरः । “विभाषा

तद्वचतीच्छ युचिम्” पा० । तन् अकत्ता । अनङ्गम् । अती-
 च्छम् अयुचिः । पक्षे अव्ययस्वरः । “बहुव्रीहाविदमेत-
 तद्भ्रूः प्रथमपूरणयोः क्रियामणने” पा० । एष्य एतयोरन्त
 उदात्तः बहुव्रीहौ । इदं प्रथमं यस्य इदं प्रथमः ।
 एवम् एतद्द्वितीयं तत्पञ्चमम् । इव्यगणने तु अयं
 प्रथमः प्रधानं येषां ते इदं प्रथमा इत्यादौ न ।
 बहुव्रीहावित्यधिकारः । “संख्यायाः स्वनः” पा० । द्विस्तना
 चतुःस्तना । “विभाषा कन्दसि” पा० । “द्विस्तनं करोति
 वामदेव्यः” । पक्षे न “संज्ञायां भिन्नाजिनयोः” पा० ।
 देवमित्तः कणाजिनम् । असंज्ञायां प्रियमित्तः इत्यादौ
 न । “अभिप्रतिषेधोभिले” वार्त्ति० । विन्वामित्त अभिः
 अत्र न । “व्यवायिचोऽन्तरम्” पा० । व्यवधावकात् पर-
 मन्तरमन्तोदात्तम् । वस्तान्तरः । “सुखं स्नाङ्गम्” पा० ।
 गौरसुखः । अस्नाङ्गे तु दीर्घसुखा शब्दा इत्यादौ न ।
 “नाव्ययदिकृच्छ्रगोमहृत्सूक्ष्मसुष्टिपृथुवत्सेभ्यः” पा० ।
 एभ्यः परं सुखं नान्तोदात्तम् तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 घञ्चर्मुसः । प्राङ्मुखः गोमुखः । गोसुष्टिवत्सपूर्वपदस्यो-
 पमानलक्षणेऽपि विकृत्योर्वाध्यते घुरस्तादपवादव्यायात् ।
 “निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्” पा० । निष्ठान्तादुपमानाचिनश्च परं
 स्नाङ्गं सुखं वान्तोदात्तम् । प्रक्षाचितसुखः पक्षे निष्ठोपसर्गेति
 पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि
 भवति । सिंहमुखः । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । “जातिका-
 लसुखादिभ्योऽनाच्चादनात् क्लोऽन्तमिततपृतिपद्माः” पा० ।
 सारङ्गजम्भः मासभूतः सुखभूतः । सुख इः स तद्ग कच्छ अस्त्र
 आस्त्र अक्षीक प्रतीप कश्च सोऽइत्येतानि सुखादीनि ।
 आच्चादनात् वस्त्रच्छन्न इत्यादौ न । कुण्डकतः कुण्डमित्तः
 कुण्डप्रतिपत्त इत्यादौ च न । वा जाते” पा० । एभ्यो
 जातिशब्दोऽन्तोदात्तः । दन्तजातः आसजातः । पक्षे
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरः “नज् सुभ्याम्” पा० । आभ्यां
 परमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । अत्रीहिः सुभाषः । “कपि-
 पूर्वम्” पा० । नज् सुभ्यां परमन्तरपदस्य पूर्वमुदात्तं
 कपि परे । अत्रज्ञवन्धुः । सुकुमारोक्तः । “हृस्वान्ते
 अन्त्यात्पूर्वम्” पा० । हृस्वान्ते उत्तरपदे समासे अन्त्यात्
 पूर्वपदमुदात्तं नज् सुभ्यां बहुव्रीहौ । अत्रीहिः सुभा-
 षकः । “बहोर्नज्ज्वदन्तरपदभृन्नि” पा० । उत्तरपदार्थं बहु-
 त्वाचिनोबहोः परस्य पदस्य नजः परस्येव स्वरः स्यात् ।
 बहुव्रीहिकः बहुमित्तः । अवच्छत्वे तु बहुषु मानोऽस्य बहु-
 मान इत्यादौ न । “न युष्मादयोऽवयवाः” पा० । अवयव-

वाचिन्ने बहोः परे गुष्ठादयोऽनान्दोदात्ताः ब० ग्री० । बङ्ग-
 गुष्ठा रज्जुः । बङ्गक्षरं पदम् । गुष्ठादयश्च गुष्ठा अक्षर अ-
 ध्याय सक्त ऊन्दः मान । गुष्ठादिराकृतिगणः । अनवयवे
 तु अध्ययनश्रुतसदाचारादिगुणपरत्वे बङ्गगुणोद्भिज इत्यादौ
 न । “उपसर्गात् स्नाङ्गं भ्रुवमपशु” पा० । प्रष्टुः । अ-
 भ्रुवे तु उद्गाङ्गरित्वादौ विपर्युरित्वादौ च न । “वनं
 समासे” पा० । समासमात्रे उपसर्गात् परं वनमन्योदात्तं
 स्यात् । प्रवक्षम् । “अनः” पा० । अनर् शब्दात् परं
 वनमन्योदात्तम् समासमात्रे । अनर्वणोदेशः । “अनश्च” पा० ।
 उपसर्गादन्तश्चोऽन्योदात्तः । पर्यन्तः समन्तः । “न नि-
 क्थ्याम्” पा० । न्यन्तः व्यन्त इत्यादौ न । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे
 युष्मि च कृते उदात्तस्वरितयोश्च इति स्वरितः । “परे-
 रभितोभावि मखडलम्” पा० । परेः परम् अभितउभ-
 यतो भावि कूलादि, मखडलं चान्योदात्तम् । परिकूषम्
 परिमखडलम् । “प्रादस्त्राङ्गं सञ्जायाम्” पा० । प्रस्त्र-
 ङ्गम् । स्त्राङ्गे तु प्रपदमित्वादौ न “निरुदकादौ न च” पा० ।
 निरुदक निरूपण निर्मात्रिक निर्माशक निष्कालक निष्-
 कालिक निष्पेय दुस्सरीय निस्तराक निरजिन उदजिन
 उपाजिन (परेहस्तपादकेशकर्षाः) निरुदकादिराकृति-
 गणः । एतानि अन्योदात्तानि । निरुदकम् । “अभेर्मुखम्”
 पा० । अबङ्गग्रीहार्थमधुवार्धमस्त्राङ्गार्धमारम्भः । अभि-
 मुखा शाला । “अपाञ्च” पा० । अपमुखा च अत्रापि पूर्वव-
 द्दारम्भः । अपमुखा शाला “स्किगपतवीथाञ्जोऽध्वकुलि-
 सीरनासनाम च” पा० । अपादिमान्यन्योदात्तानि । अप-
 स्किगम् अपपतम् । अपाञ्चः । अपाध्वा समासान्विधेर-
 नित्यत्वात् नेह समा० । अपकुलि । अपसीरम् अपहलम् ।
 अपनाम । स्किगादिपहृषमसङ्ग्रीहार्थम् अधुवार्धमस्त्रा-
 ङ्गार्थञ्च । “अधेरपरिस्थम्” पा० । अध्वरुढोदन्तोऽधिदन्तः
 दन्तस्योपरिजातोदन्त इत्यर्थः । अनुपरिस्थे अधिकरण-
 मित्यादौ न । “अनोरप्रधानकनीयसो” पा० । अनोः
 परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्योदात्तम् । अनुगतोऽध्वेऽम्
 अनुज्योष्टइत्यादि । अत्र पूर्वपदार्थप्राधान्यात् ज्येष्ठशब्द-
 स्यात्प्रधानत्वम् । अनुगतः कनीयान् प्रा० स० । अनु-
 कनीयान् । अत्र उत्तरपदार्थप्राधान्यम् । प्राधान्यार्थमेव
 कनीयसः पृथग्यपहृषम् । “पुरुषश्चान्वादिष्टः” पा० । अनोः
 परः अन्वादिष्टवाची पुरुषः अन्योदात्तः । अन्वादिष्टः
 पुरुषः प्रा० स० । अनुपुरुषः । “अन्तेरकृत्पदे” पा० ।
 अन्तेः परमकृदन्तं पदं पदशब्दान्योदात्तः । अन्तङ्गुशो-

नागः । अतिपदा गायत्री । कृत्पदे तु अतिचारः
 इत्यादौ न । “अन्तेर्धातुलोप इति वाच्यम्” वार्त्ति० ।
 “प्रादिभ्योधातुजस्य वा चोत्तरपदलोप इति अत्यादयः
 क्रान्त्याद्यर्थे द्वितीयययेति यत्र धातुलोपस्यैवायं
 स्वरः । तेन शोभनोगार्थः प्रा० स० । अतिगार्थः अत्र
 न । अतिक्रान्तः कारकम् । अतिकारक इत्यत्रापि
 स्यात् कारकशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि धातुलोपएव कृदन्त निव
 मनात् अतिकार इत्यादौ तु धातुलोपभावान्नेति भेदः ।
 “नेरनिधाने” पा० । निधानसप्रकाशः तद्विधे प्रकाशार्थे
 नेरन्तरपदमन्योदात्तम् । निमूलम् न्यञ्जम् । निधाने तु
 निहितो दण्डः निदण्ड इत्यादौ अप्रकाशितः गुप्तो-
 दण्ड इत्यर्थके न । “पृतेरन्वाद्यस्तत्पुरुषे” पा० । प्रति-
 गतोऽंशुः प्रत्यंशुः प्रतिजनः प्रतिराजा समासान्विधे-
 नितप्रत्वात् टच् । बह्व्रीहौ तु न । अन्वाद्यश्च ३० पृ०
 दर्शिताः । “उपादुद्वाजिनमगौरादयः” पा० ।
 उपात् परं इत्युक्तमजिनश्चान्योदात्तम् न तु गौरा-
 दयः । ते च गौर तेष तैव खेट खोट जिह्वा कण्ठा
 कन्था गुध कल्प पाद । उपदेवः उपेन्द्रः उपाजिनम् ।
 गौरादौ उपगौर इत्यादौ न । “सोरवक्षेपथे” पा० ।
 आक्षेपे गम्ये सोः परमन्योदात्तम् । सुप्रत्यवसितः सुर-
 त्वपूजार्थः वाक्यार्थस्तु निन्दा अस्त्रयथा तथाऽभिधा-
 नात् । “विभाषोत्पुच्छे” पा० । उत्पुच्छे शब्दे
 वान्योदान्तः । उत्क्रान्तः पुच्छात्, पुच्छसुदसति उत्-
 पुच्छयतेर्वा ररच् । उभवस्यास्यल यङ्गम् । उत्पुच्छः ।
 “द्वित्विभ्यां पदन्तुर्बुद्धं वङ्ग्रीहौ” पा० । आभ्यां
 परेऽध्वे अन्योदात्तो वा वङ्ग्रीहौ । द्विपाद् त्रिपाद् ।
 त्रिपूर्वा । समासान्विधेरनित्यत्वज्ञापकमित्यम् । तत्पुरुषे तु
 द्वयोर्भूद्धौ द्विभूद्धौ इत्यादौ न । “सकथश्चाक्रान्तात्” पा० ।
 कृतसमासान्तसकथस्य अक्रान्तात् परस्य वान्योदात्तः ।
 गौरसकथः स्रक्षसकथः । क्रान्तात् चक्रसकथ इत्यादौ
 न किन्तु षच्समासान्तस्य चित्त्वात् नित्यमन्योदात्तता । “प-
 दादिष्कन्दसि वङ्गलम्” पा० । वेदे उत्तरपदस्यस्य शब्दस्यादि
 रुदात्तो वङ्गलम् । “अङ्गसकथमालभेत” वङ्गलपहृषात्
 “परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वोदयश्च
 दृश्यन्ते व्यतयो वङ्गलं ततः” वार्त्ति० । इति समासस्वराः ।
 एवमुदात्ते विहिते क्वचित्स्य निघातेनानुदात्तत्वा स्यात्
 तच्च निघातशब्दे सापवादं वक्ष्यते ।
 “निहन्यरीनेकपदे यउदात्तः स्वरातिव” भाषः । “अवि-

कथनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्वः । स्थेयान् निगूढ-
मानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” सा०६० २उक्ते
(पूर्वपदलोपेन) नायकभेदे । भावे क्त । ३दाने ४वाद्यभेदे
शब्द०५ अलङ्कारभेदे पु० । स च अलङ्कारशब्दे ३६६६ष्टे
दर्शितः । कर्त्तरि क्त ईमहति ७समर्थे ऽदातरि च त्रि० ।

उदात्तराघव न० नाटकभेदे ।

उदान पु० अन्-घञ् जङ्घमानोऽस्य । जङ्घगतिशीले
कण्ठादिदेशवर्त्तनि प्राणवृत्तिभेदे वायौ । “अथ योऽ-
स्योर्द्ध्वुषिः स उदानः स वायुः सन्नाकाशः” छा०उ० ।
“आपादतलादारभ्योर्द्ध्वसुत्क्रमात् उत्कर्षार्थञ्च कर्म कुर्व-
न्निति उदानः” छा०उप०भा० । पदार्थादर्शे योगार्थे
तत्स्थानाद्युक्तम् “सन्द्वयधरं वङ्गं गालनेत्रप्रकोपनः ।
उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः । विद्युत्पाव-
कवर्षः स्यादुत्थानासनकारकः । पादयोर्हस्तयोश्चापि सर्व-
सन्धिषु वर्त्तते” । सुश्रुते च “यथाग्निः पञ्चधा भिन्नो नाम-
स्थानात्मकर्मभिः । भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येको नामस्थानक्रि-
यामयैः । प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् । वायुर्यौ
वङ्गसञ्चारी स प्राणो नाम देहृष्टक् । सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः
प्राणश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते इष्टो हिकाश्वा-
सादिकान् गदान् । उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वुषैति पवनो-
त्तमः । तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते । जङ्घ-
जत्वगतान् रोगान् करोति च विशेषतः । आमपका-
शयचरः समानो वङ्गसङ्गतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च
विशेषान्विविनक्ति हि । गुल्माग्निस्फूर्तातीसारपथतोन्-
कुरुते गदान् । कृष्णदेहचरो व्यानो रससंवहनो-
द्यतः । खेदासृक्सावथो वापि पञ्चधा चेष्टत्यपि ।
क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् । पक्वा-
धानालवो ऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् । समीरणः
सकृन्मूलशुक्रगर्भार्त्तवान्धः । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्-
धोरान् वस्त्रिशुदाश्वान् । शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापान-
प्रकोपजाः । युगपत्कृपिताश्चापि देहं भिन्दु रश्शयम्”
छान्दोग्ये च भोजनस्थान्निहोत्वस्थानीयतया सम्पादनेन
प्राणादिपञ्चकाङ्कतेर्नित्यं कर्त्तव्यता तत्फलज्ञोक्तम् यथा ।
“उरएव वेदिर्बोमानि वर्द्धिर्दृश्यं गार्हपत्यो मनोऽन्वा-
हार्यपचन आस्यमाहवनीय इत्युपक्रम्य” । (तद्भाष्ये च
आस्यस्य हूयते ऽस्मिन्नवसिन्वाहवनीयत्वसुक्तम्) आङ्-
तिप्रकारः फलसहितो दर्शितो यथा ।

‘तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्भीषीव’ स यां प्रथमाभाङ्कति
जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृष्यति, प्राण
तृष्यति चक्षुस्तृष्यति चक्षुषि तृष्यत्यादित्यस्तृष्यत्यादित्ये
तृष्यति द्यौस्तृष्यति दिवि तृष्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चा-
दित्यश्चाधितिष्ठतस्तृष्यति तस्यानुत्पिं तृष्यति प्रजया
पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति१ । अथ यां द्वितीयां
जुहुयात्तां जुहुयाद्प्राणाय स्वाहेति व्यानस्तृष्यति, व्याने
तृष्यति श्रोत्रं तृष्यति श्रोत्रे तृष्यति चन्द्रमास्तृष्यति
चन्द्रमसि तृष्यति दिशस्तृष्यन्ति दिक्षु तृष्यन्तीषु यत्किञ्च
दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृष्यति तस्यानुत्पिं
तृष्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति२ ।
अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्य-
पानस्तृष्यति, अपाने तृष्यति वाक्तृष्यति वाचि तृष्यन्त्यां-
मग्निस्तृष्यत्यग्नौ तृष्यति पृथिवी तृष्यति पृथिव्यां
तृष्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृष्यति
तस्यानुत्पिं तृष्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति३ । अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्
समानाय स्वाहेति समानस्तृष्यति, समाने तृष्यति मनस्तृ-
ष्यति मनसि तृष्यति पर्जन्यस्तृष्यति पर्जन्ये तृष्यति विद्यु-
त्तृष्यति विद्युति तृष्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्येशाधि-
तिष्ठतस्तृष्यति तस्यानुत्पिं तृष्यति प्रजया पशुभिरन्ना-
द्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति४ । अथ यां पञ्चमीं जुहु-
यात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृष्यति, उदाने तृ-
ष्यति वायुस्तृष्यति वायौ तृष्यत्याकाशस्तृष्यत्याकाशे तृष्यति
यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तृष्यति तस्यानुत्पिं
तृष्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसे-
नेति५ । स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारा-
नपोह्य भस्मनि जुहुयात्साहृक् तस्यात् । अथ य एत-
देवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वाम्बु उतं भवति । तद्यथेपीका
तूलसम्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव हास्य सर्वेषु पाप्मानः प्रदू-
यन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तस्माद्
हैवं विदुयद्यपि चण्डालाद्योच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य
तद्वैश्वानरे उतं स्यादिति तदेष ल्लोकः । यथेह क्षु-
धिता बाला मातरं पर्युपासते । एवं सर्वेषु भूताम्यग्नि-
होत्रसुपासत इत्यग्निहोत्रसुपासत इति” ।

उदापु पु० उद्+आप-उन् । जरासन्धपौत्रे क्षतियभेदे ।

‘जरासन्धस्य पुत्रो वै सहदेवः प्रतापवान् । सहदेवात्मजः’

श्रीमानुदापुः स महायथाः । उदापुर्जनयामास पुत्रं पर-
मधार्मिकम् । हरिव० ३२७० ।

उदार लि० उद्+आ+रा-क । १दातरि, २महति, ३सरले,
५दक्षिणे, ५मन्मीरे, ६असाधारणे च । “मञ्जुर्द्युदारा
शुभुभेऽर्जुनस्य” “सतथेति विनेतुर्दारमतेः” साकेतो-
पवनसुदारमध्यवास” “रघुः उदारमने कलभाविकस्त्रैः”
भावः । “इक्षितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः”
“तथा हि ते शीघ्रदारदर्शने !” कुमा० । ततो भावे ध्वञ्ज
औदार्यं न०तत् उदारता स्त्री त्व उदारत्व न०तद्भावे ।

उदारधि उद्+आ+ञ-अधिन् । ऊर्ध्वमागन्तरि । “करम्भ
ओषधे भव पीवो ष्टक उदारधिः” ऋ० १, १८७, १०, “करम्भं
कृत्वा तिर्यं पीवस्काकसुदारधिम्” अथ० ४, ७, ३ ।

उदारधी स्त्री उदारा धीः । १उत्कृष्टबुद्धौ उदारा धीर्यस्य ।
२उत्कृष्टबुद्धिमति लि० “धियः समर्पः स गुणैर्दारधीः ।
रघुः । उदारा महती सर्वाधिषयत्वात् धीर्यस्य ।
३विष्णौ पु० । “निमेषोऽनिमिषः स्रवी वाचस्पतिरुदा-
रधीः” विष्णु स० “वः सर्वज्ञः सर्वविदिति” श्रुतेस्तस्य स-
र्वाधिषयवृद्धिमत्त्वात्तथात्वम् ।

उदावर्त्त पु० उद्+आ+उत्-घञ् । रोमभेदे तल्लज्जादि सु-
श्रुते दर्शितं यथा

‘अथात उदावर्त्तप्रतिषेधमध्यावं व्याख्यास्यामः । अ-
धस्योर्द्धञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः । न वेगान् धार-
येत्साज्ञो वातादीनां जिजीविषुः । वातविष्यल्लज्जाम्नाशुच-
वोद्धारवमीन्द्रियैः । व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तौ निरुच्यते ।
शुचृष्णाश्वासनिद्राणासुदावर्त्तौ विधारणात् । तस्याभि-
धास्ये व्यासेन लक्ष्यञ्च चिन्तित्वम् । तयोदयविधवावौ
भिन्न एतैस्तु कारणैः । अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते
च तथापरः । आघ्नानशुचौ हृदयोपरोधं शिरोरजं
श्वासमतीव हिक्काम् । आसप्रतिश्लायमलपङ्कंश्च बलासपित्त-
प्रसरञ्च घोरम् । कुर्वादिपानाभिहतः स्वमार्गे हन्यात्पुरीषं
सुखतः क्षिपेद्वा । आटोपशुचौ परिकर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य
तथोर्द्धवातः १ । पुरीषमास्यादपि वा निरेति पुरीषवेगेऽ-
भिहृते २नरस्य । शूलस्य वेगेऽभिहृते ३नरस्तु कच्छेण
शूलं कुरुतेऽत्यमत्यम् । मेढ्रे गुदे वङ्कणस्युद्योश्च नाभि-
प्रदेशेऽथ वापि मूर्च्छि । आनङ्गवस्त्रिञ्च भवन्ति तीव्राः
शुलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तैः । मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा
जृम्भोपघातात् ४पवनान्मकाः स्युः । श्रोत्राननम्राणविलो-
चनोत्था भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः । आनन्दजं

शोकसमुद्भवं वा नेत्रोदकं ५प्राप्तमसुञ्चतो हि । शिरोशुक्लं
नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सङ्घपोनसेन । भवन्ति गाढं
क्षययोर्विघातात् ईशिरोऽन्विनासाश्रवणेषु रोगाः । कण्ठा-
स्यूर्ध्वत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथ वा प्रवृत्तिः ।
उद्गारवेगेऽभिहृते ७भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसृताः ।
कूर्देर्विघातेन ८ भवेच्च कुष्ठं तेनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ।
मूलाशये वा गुदस्युद्योश्च शोफो रजा मूलविनिघ्नश्च ।
शुक्राश्रयो तत्क्षयणं भवेद्वा ते ते विकारा विहृते तु
शुक्रे ९ । तन्द्राङ्गमर्दांश्चरुचिः अमश्च क्षुधोऽभिघातात् १०क-
शता च वृष्टेः । कण्ठास्यशोषः अत्रणावरोधस्तु ष्णाभिघा-
तात् ११हृदये व्यथा च । आनस्य निश्वासविनिघ्नहेण १२
हृद्गोगमोहावथ वापि शुल्मः । जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरो-
ऽन्विजाद्यं निद्राभिघातादथ १३वापि तन्द्रा । ढष्णादितं
परिक्षिप्तं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् । शकृद्मन्तं मतिमा-
नुदावर्त्तनस्युत्तृजेत् । सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु
कृत्स्नयः । वायोः क्रियाविधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये” ।
उद्ग उदकस्यावर्त्तः । २जलस्य स्वतोभ्रमणे । ३स्त्रीचिह्न-
रोगभेदे स्त्री सा च सुश्रुते दर्शिता यथा “विंशतिर्व्याप-
दोयोनेर्जिर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे । मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां
प्रदुष्टेनार्त्तवेन च । जायन्ते वीजदोषाच्च देवाच्च ष्टणु ताः
पृथक् । उदावर्त्तां तथा बन्ध्या विष्णुता च परिष्णुता ।
वातत्वा चेति वातोत्था पित्तोत्था रुधिरक्षरा । वाग्निनी
क्षंसिनी चापि पुच्छग्री पित्तत्वा च या । अत्यानन्दा च
या योनिः कर्षिनी चरणाद्वयम् । श्लेष्मिका सकफा चोया
षण्डी च फलिनी तथा । महती स्तचिवक्त्रा च सर्वजेति
त्विदोषजा” । “सफेनिलसुदावर्त्ता रजः कच्छेण मुञ्चति” ।

उदावसु पु० निमिषंश्चेन्नृपभेदे । “निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्व-
वतां वरः । तस्य पुलोमिधिर्नाम वभूवात्पुमद्युतिः । तस्यापि
जनकोनाम जनकस्याप्युदावसुः” रामा० निमिषंशवर्णने ।
अयञ्च जनकः प्रसिद्धजनकाङ्गिर एव तत्रैवान्ते “सख्य-
रोम्भोऽभवच्चापि ह्यस्वरोमा सुतो बली । तस्य पुलद्वयं जज्ञे
धर्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमसुजन्मायं भ्राता मम कुय-
ध्वज इति” दशरथं प्रति स्वकुलकीर्त्तने जनकोक्तौ अहं
शब्देनात्मनः कीर्त्तनेन ततो भेदप्रतीतेः । [याञ्च ।

उदास पु० उद्+अस-घञ् । १उत्पेक्षणे २निरसने ३उपेक्षा-
उदासीन लि० उद्+आस-शानच् । १मध्यस्थे, २विवदमानयो
रेकतरपक्षानवलम्बके, जिगीषोर्नृपतेः शत्रुमित्थमूमितो
व्यवहिते परतरे, अरिशब्दे ३५५४० दर्शिते “मण्डला-

हृदयेतन्नादुदासीनोबलाधिकः" इत्युक्तं लक्षणे राजभेदे।

४ उपेक्षके च "उदासीनवदासीनः" गीता० ।

उदास्थित पु० उद्+आ+स्था-क्त । १ द्वारपात्रे २ चरे ३ अ-
ध्यक्षे च हेम० प्रव्रज्यारूढपतिते ४ प्रव्रज्यावसिते चरे च
स च पञ्चविधचरान्तर्गतः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यारूढ-
पतित एव । तल्लक्ष्मादि "कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च
तन्वतः" इति मनुवचनस्य कुल्लू० व्याख्यायाम्

"कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं
पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तन्वतस्त्विनयेत्"
इति संक्षेपेणोक्ता । तत्र परमर्हज्ञः प्रगल्भच्छालः कप-
टव्यवहारित्वात्कापटिकस्तं हृत्पृथिनमर्थमानाभ्यासुपगृह्य
रहसि राजा ब्रूयात् 'अस्य दुर्दृष्टमशसि तत्तदानीमेव
मयि वक्तव्यमिति' । प्रव्रज्यारूढपतित उदास्थितः तं
लोकेषु विदितदोषं प्रज्ञायौच्युक्तं हृत्पृथिनं ज्ञात्वा रहसि
राजा पूर्ववद्ब्रूयात् बहूत्पत्तिक्रमठे स्थापयेत् प्रचुर
शस्योत्पत्तिक्रमभूम्यन्तरञ्च तद्वृत्त्यर्थसुपकल्पयेत् सचान्येषा-
मपि प्रव्रजितानां राजचारकर्मकारिणां पाषाण्णादना-
दिकं दद्यात् । कर्मकः क्षीणवृत्तिः प्रज्ञायौच्युक्तो
गृहपतिव्यञ्जनस्तमपि पूर्ववद्ब्रूयात् स्वभूमौ कृषिकर्म कार-
येत् । बाणिकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यञ्जनस्तमपूर्ववद्ब्रूयात्
धनसानाभ्यामात्मीकृत्य बाणिक्यं कारयेत् । मुखोजाति-
लोवा हृत्तिकास्तपसव्यञ्जनः सेऽपि क्वचिदप्यपि वसन्
ब्रह्ममुण्डजटिलान्तरकपटविध्यगणवृत्ते गुप्तराजोपकल्पि-
तवृत्तिः तपस्यां कुर्वात् भारद्वाजास्तान्तरितं प्रकाशं
वदरादिमुष्टिमश्रीयात् रहसि च राजोपकल्पितं यथेष्ट
माहारं कल्पयेत् । शिष्याश्चास्यातीतानागतज्ञात्रादिकं
ख्यापयेद्युः तेन ब्रह्मलोकेष्टनमासाद्य सर्वेषां विश्वसनीय
त्वात् सर्वे कार्यभकार्यञ्च पृच्छन्ति । एवंरूपं पञ्चवर्गं
यथावस्त्विनयेत्" विशेषेणोक्तम् ।

उदाहरण न० उद्+आ+हृ-भावे ल्युट् । एकदेशप्रसिद्धा
सकलसिद्धार्थं १ कथने । कर्मणि ल्युट् । इष्टसिद्धार्थमुच्य-
माने २ हृदयान्, 'त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा इति सासुत्रिक-
सारसूत्राणां' नैष० प्रकृतसिद्धार्थं निर्दर्शनरूपे ३ उपोद्घाते
च । उदाहृतेते व्याप्तिपक्षधर्मते येन करणे ल्युट्
ध्यायमते प्रतिवादिपराजयार्थं वादिना प्रयुक्तप्रति-
ज्ञादिपञ्चकान्तर्गते व्याप्तिपक्षधर्मताप्रदर्शके ४ वाक्यभेदे
प्रतिज्ञादय गौ० सू० हृत्पृथिर्दर्शिता यथा

"प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः" अनेन

विभागेन प्रतिज्ञाद्यन्वतमत्वमिति लक्ष्यं स्वचितम् अत्र
च प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्वावयववादोव्यु-
दस्त इति मन्वयं ते च भाष्ये दर्शिता यथा "जिज्ञा-
सा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति" एते
प्रतिज्ञादिषहिता दश" व्याख्यातं चेदं तात्पर्यटीकायाम्
"प्रयोजनं ज्ञानादिबुद्धयः तत्रवर्तिका जिज्ञासा, तज्जनकः
संशयः, शक्यप्राप्तिः प्रमाणाणां ज्ञानजननसामर्थ्यं, संशय-
व्युदाससर्कः, अयमेवाद्यौनिबन्धे निर्दृष्टतः । जिज्ञासा
विप्रतिपत्तिरिति कश्चित् एतेषाञ्च न न्यायावयवत्वं
न्यायावयवकत्वात् । न न्यायजन्यबोधानुबलत्वेनैवावयवत्वं
एकदेशस्यापि तत्रप्रसङ्गात् प्रयोजनेऽतिव्याप्तेश्च" इति ।
तत्र उदाहरणलक्ष्यविभागौ तत्रैव दर्शितौ यथा

"साध्यसाधन्याप्तिसिद्धिर्भावी हृदयान् उदाहरणम्" सू० ।

"हृदयान् उदाहरणमिति लक्ष्यं हृदयान्वचनं हृदयान्वकथ-
नयोभ्यावयव इत्यर्थः तेन हृदयान्वस्य सामयिकत्वेनासावैत्ति-
कत्वेऽपि न क्षतिः । योग्यतावच्छेदकन्तु अवयवान्तरार्था-
न्नितार्थकावयवत्वं तच्च द्विविधं अन्वयव्यतिरेकिभेदात्त-
त्त्वान्वयुदाहरणं लक्षयति साध्यसाधन्याप्तिसिद्धिर्भावीति
अन्यथुदाहरणमिति शेषः परे तु सम्पूर्णसूत्रमन्वयुदाहरण-
लक्ष्यमेव सामान्यलक्ष्यं तद्व्यतिरेकः साध्यसाधन्याप्तिसिद्धि-
त्वाध्यसहचरितधर्मात् प्रकृतसाधनादित्यर्थः तं साध्य-
रूपं धर्मं भावयति तथा च साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यव-
त्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शक उदाहरण-
मिति यावत् । व्यतिरेकुदाहरणं लक्षयति" इ० । "तद्विप-
र्ययाद्वा विपरीतं व्यतिरेकुदाहरणम्" सू० । तद्विपर्ययात्
साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात्तथा च साध्यसाधनव्य-
तिरेकव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणं व्यतिरेकुदाहरणं यथा
जीवच्छरीरः सात्त्विकं प्राणादिमत्त्वात् यज्ञैवः तज्ज्ञैव
यथा घट इति । वाकारः प्रयोगसमेष्य तथा चान्यव्यु-
दाहरणं व्यतिरेकुदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थः इ० ।
चिन्तामणिकृता तु तल्लक्षणादिकसक्तं यथा
"हेतावक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्ष-
धर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्रप्रदर्शनायो-
दाहरणं तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञान-
जनकव्याप्यत्वाभिमतवद्विधिनियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोध-
जनकशब्दत्वसुदाहरणत्वं सामान्यलक्ष्यम् । साध्यसाधन-
सम्बन्धबोधकत्वं, साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेष-
लक्ष्यसूत्रम् । न्यायावयवहृदयान्वचनसुदाहरणमिति तु

न दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासाव्यवहिकत्वात्, योयो-
धूमवान् सोऽग्निमानित्वेव व्याप्तिप्रतीतेः । नापि प्रकृताउ-
भितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपना-
यकं वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः । उपनयाभिधान-
प्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यसुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यति-
रेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशेषलक्षणद्वयमित्यचे, अत्र
च व्यभिचारवारणाय वीष्माभाहः यत्र च सामानाधि-
करण्यादेव व्याप्तिस्त्वत्र न वीष्मा केवलान्वयिन्यभेदानुमाने
च वीष्मायामपि व्यभिचारतादवस्थप्रमिति तु वयं, वीष्मा च
व्यत्ये, न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन
परामर्शाद्विद्विषयवाचकत्वादित न व्युत्पत्तिविरोधः यथा
“यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नन्वस्य तन्म इयादौ” ।

दोषितकृता तु निष्कृष्योक्तम् । इतरार्थान्वितस्वार्था-
बोधकन्यायावयवत्वसुदाहरणत्वम् अन्वयव्याप्तिबोधक
तत्त्वं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकतत्त्वञ्च विशेषलक्षणद्वयमिति” ।
४कथाप्रसङ्गे च । “अथाङ्गिरसमपश्यमुदाहरणवस्तुषु”
कुमा० “उदाहरणानि कथाप्रसङ्गाः तान्येववस्तूनि” मल्लि० ।
भावे ल्युट् । ५कथनमाले । ईलक्षणसम्बद्धतया प्रामाणिक-
वाक्योपन्यासे च । [उदाहृतितत्त्वार्थे उक्तौ च स्त्री ।

उदाहार उ० उद्+आ+हृ-षञ् । उदाहरणार्थे । क्तिन् ।
उदाहृत लि० उद्+आ+हृ-क्त । इदंशान्ततयोपन्यसे, २क-
थिते च “शुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः” भट्टिः ।
प्रामाणिकप्रयुक्ततया ३उपन्यसे च ।

उदित लि० वद-क्त । १कथिते । “शुतिस्रुत्युदितं धर्मम्” मनुः
भावे क्त । २कथने न० । “प्रियः कियद्दूरमिति त्वयोदिते”
नैष० उद्-इष्-क्त । ३उल्लिखिते, “तदुदितः स हि यो यद-
नन्तरः” नैष० । ४उदयं प्राप्ते “उदिते जुहोति अरुदिते
जुहोति” शुतिः “उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा”
मनुः । “उदिते जगतोनाथे यः कुर्याद्दन्तधावनम्”
स्युतिः । “उदितं सोमनन्तत्वं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत्” ।
प्रारक्त० उदयप्राप्तिञ्च पहादौ भूवृत्तपादान्तरितदेशो-
परिस्थे एव भवति सा च दिवा न भवति सहस्रांशुकरा-
भिभूतत्वेन दर्शनयोग्यवाभावात् । तथा च दर्शनयोग्ये
पहादौ तच्छब्दस्य दृष्टिः । “उदिते ऋतिसङ्गेशे” नील० क० ।
“चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रोनेक्षितव्यः कदाचन” इति व्याख्याने
“उदितः कथितः” इति अङ्गोदितव्यावृत्तिपरं वेति ति० त०
उक्ते ५सम्पूर्णादिते च लि० भावे क्तः । ईराशीनामुदये
लग्ने । कर्त्तरि क्त । उदयं प्राप्ते ऽराशी च । “लब्ध-

भेकन्त दोषाणां हन्याच्चैवोदिते गुरुः” ज्योति० दनरपति-
जयचर्योक्ते खरभेदे स च भुक्तावशिष्टः खरः यथा । ‘हाद-
शाब्दादिनाद्यान्ताः स्वस्थानाच्चैव कालतः । उदयन्ते
पुनस्तत्त्वान्तरे एकादशोदयैः । वर्षमासदिवानाडीपक्षानि
च क्रमादिकम् । कालमानं मया प्रोक्तं पञ्चधा च
खरोदये । यत् भुक्तं स्वस्वभोगेन लब्धं शेषोदितं
भवेत् । लब्धे भुक्ताः खरा ज्ञेयाः शेषाङ्के त्वादितखराः ।
अस्मिन् षष्ठा विभक्ते तु भुक्तं स्यादुदितखरे । उदितस्य
खरस्य खुर्नामखरवशेन तत्’ । अधिकं चक्रशब्दे बाला-
दिचक्रे बध्यते । पञ्चखरोक्ते ६ खरभेदे च । तल्लेखन
प्रकारश्च बालादिचक्रवत् ज्ञेयः । तदभुक्तं तत्रैव । “तिथिः
प्रतिपदादिश्च कुजादिवारानर्णयः । नन्दा भद्रा जया-
रिक्ता पूर्णा चापि यथाक्रमम् । क्रमेषाङ्काः प्रदातव्या
याह्यश्चाङ्कसमुच्चयः । चन्द्रादौ ८१ प्रथमे देया नगनामं
८७ त्रितीयके । तृतीये चाग्निनवकं ६३ चतुर्थे तु अङ्क-
पहाः ६६ । पञ्चोत्तरशतं १०५ देयम् क्रमेष पञ्चकोष्ठतः ।
अङ्कपहणन्तु “वयोराशिं खराङ्कञ्च एकीकृत्य विधार्पयेत्” ।
इत्यादि सप्तादिभ्युत्पन्नार्थं, सप्तभ्युत्पन्नशब्दे विद्वतिः ।
एतेषां पञ्चकोष्ठस्यवर्णादीनां संज्ञा तत्रैवोक्ता यथा
“उदितं भ्रमितं भ्रान्तं सन्ध्याद्यं तदनन्तरम्” सं-
ज्ञान्तरमपि तत्रैव “जन्म कर्म च आधानं पिण्डं चिह्नं
तथैव चेति “उदिते विजयोमित्यं भ्रमिते लाभ एव च ।
भ्रान्ते तु सिद्धिभात्रोति सन्ध्यास्ते मरणं स्युतम् । यत्र
नामाक्षरं प्राप्तं तत्रैव उदितखरः । १०सम्बद्धे । “पुरो-
हितञ्च कुर्वीत देवज्ञमुदितोदितम्” या० सू० । विद्या-
भिजनानुष्ठानादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तं उदितं सम्बद्धम्”
मिता० । ११बालनामगम्यद्रव्ये ह्येवेरे(बाला) न० अमरः ।

उदिति स्त्री उद्+इ-क्तिन् । उदये उदगमने “यज्ञस्य वा
निशितं वोदिति वा” ऋ० ६, १५, ११ ।

उट्टीक्षण न० उद्+ईव-ल्युट् । १जर्णुं दर्शने २उद्गावने च ।
उट्टीत्य अव्य० उद्+ईव-ल्यप् । १जर्णुं दृष्टेत्यर्थे २उद्गाव्ये-
त्यर्थे च । कर्मणि ग्यत् । ३उद्गावनोये ४उट्टीचणीये च लि०
उट्टीचीन लि० उट्टीचि उट्टीच्यां वा षवः सः उट्टादेशे
अलोपे पूर्वदीर्घः । उत्तरदिग्देशकालभवे । “उ-
ट्टीचीनप्रवखे करोत्युट्टीची वै मनुष्याणां दिक्” शत०
ब्रा० १३८, १, ६ । “उट्टीचीनदर्शनं वै तत्पुत्रित्वं भवति”
शत० ब्रा० १, ७, १, १३ ।

उट्टीच्य लि० उदच्+भवार्थं यत् उट्टादेशः अलोपे दीर्घः

उत्तरदिग्देशकालभवे । “शरैरुर्खरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्
रसानिव” रघुः । २ कर्मसमाप्तौ कर्त्तव्ये दक्षिणादिदा-
नादिरूपे कर्मादौ च । “अश्वतरीरथासुदीच्येषु” कात्या०
२२, २, २५ । “अश्वतरीयुक्तान् रथासुदीच्येषु ददाति”
कर्कः । यथा होमादौ प्रकृतहोमानन्तरं कर्त्तव्योदकाञ्ज-
लिसेकदि । यथाह स० त० “अथोदीच्यकर्म, तत्र
गोभिलः । “समिधमाघायानुपथ्युष्य तथैवोदकाङ्गलीन्
सिञ्चेत् अन्वमंस्थाः” इति यथायथमूह्यम् । उदीच्यदेशाश्च
शराश्रवाः पश्चिमोत्तरस्या देशभेदास्ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः
यथा “वाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ।
परम्प्राश्चैव मूद्राश्च पल्लवाश्चात्मखण्डिकाः । गाम्बारा
जवमाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः । शका द्रुह्याः पुलिन्दाश्च
पारदा हारमूर्त्तिकाः । रामठाः कण्ठकाराश्च केकया देश-
मानिकाः । क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यमूद्रकुलानि च । आ-
त्रेयोऽथ भरद्वाजः प्रस्थलाः सदशेरकाः । लम्पकास्तल-
गानाश्च सैनिकाः सहस्राकुर्जैः एते देशा उदीच्यास्तु पुराणैः
परिकीर्त्तिताः” । इहत्सं० कूर्म विभागे तु अन्ये एव ते उक्ता
यथा “उत्तरतः कैलासो हिमवान्मुमान् गिरिर्धनुष्मांश्च ।
क्रौञ्चो मेरुः कुरवस्तशेतराः क्षुद्रभीनाश्च । केकयव-
सातियासुनभोगप्रस्थार्जुनायनान्भीष्माः । आदर्शान्दी-
पित्तिगर्ततरगाननाश्चसुखाः । केशधरचिपिटनासिकदा-
शेरकवाटधानशरधानाः । तत्रशिलापुष्कलावतकैलावत-
कण्ठधानाश्च । अम्बरमद्रकमालवपौरवकच्छारदण्डपि-
ङ्गलकाः । माणहलहूणकोहलशीतकमाण्डवभूतपुराः ।
गाम्भारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च । यौधेय-
दासमेयाःश्यामाकाः क्षेमधूर्त्ताश्च” अनयोर्विरोधपरि-
हारः अपेक्षाभेदात् नामान्तरानुक्तेष्वपि बोध्यः ।

उदीच्यवृत्ति स्त्री ‘षड्विधमेऽष्टौ सप्ते कलास्ताश्च सप्ते स्युर्नो
निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रली
गुरुः’ इत्युपक्रम्य “उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽप्येण
भवेद्युष्मयोः” इ० र० उक्ते वैतालीयभेदे ऋद्धिः । [देशे ।

उदीप ति० उद्गता आपोयतः अच् समा० ईत्वम् । उद्गतजले
उदीरण न० उद्+ईर-ल्यट् । उद्धारणे “उद्घातः
प्रश्वयोयासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्” कुमा० युच् तल्व स्त्री ।

उदीरित ति० उद्+ईर-क्त । उद्घाते उद्घाते उद्घाते च ।

‘अभिजापमुदीरितेन्द्रियः’ कुमा० । भावे क्त । उद्घाते न० ।

उदीर्ण ति० उद्+ईर-क्त । उद्घाते उद्घाते उद्घाते च ।

‘उदीर्णरागप्रतिरोधकं मुहुः’ माघः । ‘भवत्सुअवरो-

दीर्णस्तारकाख्यो महासुरः’ कुमा० । उद्घाते पु० ।

‘उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरकीशः शाश्वतःस्थिरः’ विष्णु० स० ।

उदुत्य न० उदुत्यमितपदयुक्तम् । सूर्योपस्थानार्थे मन्त्रे स च
सन्ध्याप्रयोगे दृश्यः “उदयन्तसुदुत्यञ्च चित्रं देवैति तत्-
परम् । तच्चक्षुरित्युपस्थानं मन्त्रा ब्रह्मस्य सिद्धिदाः ।
काशीख० ।

उदुम्बर पु० उदुम्बरवत् । (यत्र उदुम्बर) उदुम्बरे । २ देहल्ल्यां
३ नपुंसके उदुम्बरे च पु० ताच् न० । ई अशीतिरन्तिकापरि-
मिते कर्मे पु० । उदुम्बरशब्दे उदा० । “यदुदुम्बरवर्षानां
घटीषु मण्डलं महत् । शीतं न गमयेत् स्वर्गं किन्तु
क्रतुगतं नयेत्” । सौत्रमणीयामे सुरापाण्डुसत्वबोधकम् ।

“ह्रीवेरचक्रमञ्जिष्ठोदुम्बरत्वक्षु साधितम्” । कच्छुरामूल-

कल्कं वा उदुम्बरफलोपमम्” सुश्रुतः । उसात्वजनपदा-

वयवे च । “साल्वावयवेत्यादि” पा० ततोभवाद्यर्थे इज् ।

औदुम्बरि तद्भवे त्रि० “साल्वावयवा उदुम्बरादयः” सि० कौ०

उदुम्बर एव सार्थे अथ तस्मिन् पामे । “औदुम्बरका-

पिष्टलगजाह्वयश्चेति मध्यमिदम्” इ० सं० । उदुम्बरे

क्षमिः पालेसमि० स० । उदुम्बरक्षमिः तन्नाध्यस्थकमौ ।

उदुम्बर इव मशकः पालेसमिता० स । स्थूलमशके पु०

उदुम्बरदला स्त्री उदुम्बरस्यैव दलमस्याः । दन्तीदृशे राजनि०

उदुम्बरपर्सी स्त्री उदुम्बरपर्षीवत् सर्वम् न डत्वम् । तदर्थे

उदुम्बरावती स्त्री उदुम्बरफलानि वाञ्छल्येन सन्ध्यासां नद्यां

मत्स्य संज्ञायां दीर्घः । नदीभेदे ।

उदुम्बल पु० उदुम्बरशब्दे रस्य वा लः । उदुम्बरे “उपे-

षन्तसुदुम्बलम् तण्डुलसुतसुशालुदम्” अथ० ८, ६, १७, ।

उरुव लमस्य प्रथो० । २ विसोर्णवलयुक्ते त्रि० उरुणसावसु-

तपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतोजनां अरु” इ० १०, १४,

१२, “उदुम्बलौ उरुबलौ विसोर्णवलयौ” भा० ।

उदूखल न० उद्घुं खं लाति ला-क प्रथो० नि० । तण्डुलादि

कण्डुनाथं काशादिरचिते इत्ये, २ गुग्गुली च ।

‘सधान्यसुदूखलं सुषलेनाभिहन्वात्” सुश्रु० । सुश्रु-

तोक्ते शारीरे २ सन्धिभेदे पु० सन्धियश्च सुश्रु० दर्शितः

‘कोरोदूखलसासुदुप्रतरतदुक्षेवनी वायसतण्डुलमण्डल शङ्का-

वर्त्ताः’ इत्यष्टविधान् सन्धीउक्ता “कलावक्षुषदशनेपूदूखल

इति उदूखलाकतित्वाच्च तदस्थिङ्गहरस्य तथात्वम् ।

उदूढ ति० उद्+वह-क्त । उद्घे, २ स्थूले, ३ घृते च ।

‘उदूढलोकात्तितयेनेति’ माघः । ‘उदूढवक्षःस्यगितैक-

दिङ्मुखे” किरा० उ विवाहितस्त्रियां स्त्री ।

उद्गच्छ स्त्री उत्कृष्टा ऋक् समानान्विधेरनित्यत्वात् न समा० ।
 उत्कृष्टायाम् । “मा पातमास्य यज्ञस्योऽहः मा पाह्यं
 हस आऽस्य यज्ञस्योऽहः” बज्र० ४, ६, १० “उद्गच्छः उत्तमाया
 ऋचः पर्यन्तम्” वेदो० । यजुर्भिर्यज्ञस्योऽहं गच्छन्ति य-
 ज्ञस्योऽहं गच्छानोति” शत० ब्रा० ३, १, १, १२ उद्ग+ऋच-
 सुतौ क्तिप् । २ उद्गच्छे “सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः
 इत्याहै ष वै कामो यजमानस्य यदनात् उद्गच्छं गच्छति”
 तैत्ति० “स्वस्ति ते देव सोम सुखामुद्गच्छमशीय” ऐत०
 उद्गजय लि० उद्ग+एज-षिच-स्य । उद्गकारके “उद्ग-
 जयान् भूतमणान् न्यषेधोत्” भट्टः । [उद्गकशब्दे उदा० ।
 उद्गोदन पु० उद्गकेन सिद्ध ओदनः उदादेशः । जलमालसिद्धे
 उद्गत लि० उद्ग+गम-क्त । १ उद्गति, २ उत्पत्ते, “वयोऽति-
 पातोद्गतवातवेपिपते” मेघ० । ३ उद्गृगते, ४ उद्गान्ते च ।
 उद्गतशृङ्ग पु० उद्गतभृत्यितं शृङ्गमस्य । जातशृङ्गावस्थपशौ
 उद्गति स्त्री उद्ग+गम-क्तिन् । १ उद्गच्छे २ उद्गृगते ३ उत्पत्तौ च ।
 उद्गन्धि लि० उत्कृष्टो गन्धोऽस्य प्रा० व० कण्ठलोप इत्समा० ।
 १ उत्कृष्टगन्धादेः २ उत्कृष्टगन्धयुक्ते च । “विजृम्भाणोद्गन्धिषु
 कुङ्कुमेषु” रघुः ।
 उद्गम इ० उद्ग-गम-घञ् अमनत्वात् न वृद्धिः । १ उद्गच्छे
 २ उद्गृगते ३ उद्गच्छे ४ उद्गतौ च । “रोमोद्गमः प्रादुरभू-
 दुमायाः” कुमा० “फलेन सङ्कारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः”
 रघुः । “हरितहृषोद्गमशृङ्गा ऋगीभिः” किरा० भावे
 ल्युट् । उद्गमनमप्यत्र न० “आह उद्गमने” पा०
 उद्गमता स्त्री “सजसादिभे सलघुके च नसजगुरुकेऽप्यथो-
 द्गता । अङ्गितगतमनजलमगयुताः सजसा जगौ च चरणभे-
 कतः पठेत्” छ० २० उक्ते विषमवृत्ते ऋन्दोभेदे ।
 उद्गमनीय न० उद्ग+गम-अनीवर् । धौतवस्त्रद्वये “ऋही-
 तपत्सुद्गमनीयवस्त्रेति” कुमारः । “तत् स्यादुद्गमनीयं वत्
 धौतयोर्वस्त्रयोर्वुनम्” इत्यमरव्याख्यायां युगमित्यविवक्षितम्
 इति प्रावृत्तः यत्तद्व्यं तदेवेति व्याख्याय चौरस्वामी इम-
 मेव लोकासुदाजहार । “ऋहीतं पतिं प्रति उद्गमनीयं
 वस्त्रं यवेति मन्त्रि० । स्त्रीषाञ्चैकवस्त्रधारित्वं लोकप्रसिद्धं
 वैदिके कर्मणि एव द्विवस्त्रता अतएव पतिं प्रतीतीत्यध्या-
 हृत्य व्याख्यातम् । “धौतोद्गमनीयवासपी” दशकुमा० ।
 उद्गगाढ न० उद्ग+गाह-क्त । १ अतिशये २ अत्यन्ते । ३ अति-
 शययुक्ते लि० । “प्रेमाद्गार्ः प्रभवस्युः परिचयाद् उद्-
 गाढरानोदयाः” शा० ६० ।
 उद्गगाढ इ० उच्चैर्नार्यति साम उद्ग+गै-हृच् । १ सामवेद-

गायके । अस्य च उद्गीथरूपसामावयवस्योच्चैर्गानादुद्गाढ-
 त्वम् । यथा चास्य तथात्वं तथा उद्गीथशब्दे वक्ष्यते ।
 षोडशसु ऋत्विजु मध्ये २ ऋत्विग्भेदे । ते च ऋत्विजः
 अक्षावाकशब्दे ५४ पृ० दर्शिताः । “रथं हरेदथाऽर्च्यु
 ब्रह्माधाने च वाजिनम् । होता चापि हरेदथमुद्गाता
 चाप्यनः क्रये” मनुः । राजसूये तस्य च दक्षिणाभेद
 उक्तः “सौवर्षीं सगुद्गातः” आश्व० ६, ४, ६ । उद्ग-
 गाढप्रशंसनपूर्वं तत्कर्म च शत० ब्रा० दर्शितं यथा ।
 “भ्रूणाति ह वा एतद्धोता यच्छंसति । तस्मा एतद्दृष्टते
 प्रत्यवाध्वर्युरागच्छति तस्मात् प्रतिगरोनाम । तं वै प्राञ्च-
 मासीनमाह्वयते सर्वं वा अन्य उद्गगातः प्राञ्च आर्त्वि-
 ज्यं कुर्वन्ति तथो हास्यैतत् प्रागेवार्त्विज्यं कृतं भवति ।
 प्रजापतिर्वा उद्गगाता । योषऽगर्षेता स एतत् प्रजा-
 पतिरुद्गगाता योषायाम् च होतरि रेतः सिञ्चति-
 यत् सुते तद्धोता शस्त्रेण प्रजनयति तच्छ्रुति यथायं
 पुरुषः शितस्तयदेनच्छ्रुति तस्माच्छस्त्रं नाम” ४, ३, १, १,
 २, ३ । उद्गीथगानकसृत्वाच्च यथाऽस्योद्गाढत्वं तथोक्तं
 ऋ० उ० । “तस्यर्क् च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वे-
 वोद्गातैवास्य हि गाता” “एवमेवोद्गातारुवाचोद्गातः ! या
 देवतोद्गीथमन्वायत्ता ताञ्चे देविद्वान् उद्गास्यसि मूर्ध्ना ते विप-
 तिष्यतीति” च । तथाज्ञानपूर्वकोद्गानस्य फलमपि तल्लोकं
 यथा “य इन्देवं विद्वान् साम गायति उभौ स गायति
 सोऽसुनैव स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति
 देवकामांश्च अथानेनैवमेतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति
 मनुष्यकामांश्च । तस्मादुच्चैर्विदुद्गाता ब्रूयात् कं ते
 काममागानीति एष ह्येव कामागानस्येष्टे य एतदेवं
 विद्वान् साम गायति” ऋ० उ० ।

उद्गार पु० उद्ग+ऋ+ऋदोरपं बाधित्वा उच्चोर्षः” पा०
 घञ् । उद्गमने । “खर्जुरीस्त्रन्वनज्ञानां मदोद्गारसुगन्धिषु”
 रघुः । “सलिबोद्गारमुच्चैर्विमानाः” “धूमोद्गारानुद्धति-
 निपुष्पा जर्जरा निष्पन्नन्ति” मेघ० । “सनिष्करोद्गार इवाद्भि-
 राजः” रघुः । (डेकुर) इति २ कण्ठशब्दे च । “धूमोद्गारे
 तथा वान्ने क्षुरकर्मणि मैथुने । ऋतके ऋतके चैव नित्यं
 नैमित्तिकं त्वजेत्” आ० त० स्मृतिः । वमनप्रकारः
 निदानादिसहितः सुश्रुते दर्शितो यथा
 ‘अघातो वमनविरेचनव्यापञ्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 वैद्यातरनिमित्तं वमनं विरेचनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते
 तत्र वमनस्याधोगतिरुद्गं विरेचनस्येति पृथक् । समान-

सुभयोः सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनाधिकदोषापह-
 तत्वं वातशूलमयोगातियोगौ जीवादानमाधानं परि-
 कर्त्तिका परिस्त्रावप्रवाहिका हृदयोपसरथं विबन्धः
 इति । तत्र बुभुक्षापीडितस्यातितीक्ष्णान्नेर्मृदुकोष्ठस्य चा-
 वतिष्ठमानं दुर्बलस्य वा गुणसामान्यभावाद्दमनमधोगच्छति ।
 तत्रेभिस्तानवाग्निदोषोत्कर्षश्च तमाशु स्नेहयित्वा भूयस्ती-
 क्ष्णतरैर्वाभयेत् । अपरिशुद्धामाशयस्योत्कृष्टस्यैवाशुः सशेषा-
 दस्य वाऽहृद्यमतिप्रभूतविरेचनं पीतमूर्ध्वं गच्छति तत्राशु-
 द्दामाशयसुख्यशेषे श्लेषमाशु वामयित्वा भूयस्तीक्ष्णतरैर्विरे-
 चयेत् । आमाम्बये त्वामवत्वं विधानम् । अहृद्योऽतिप्रभूते
 च हृद्यं प्रमाणं युक्तञ्च । अतजर्ज्वसुत्तिष्ठत्यौषधे न
 तृतीयं पाययेत् । ततस्त्वेन मधुघृतफाणितयुक्तैर्बैर्हैर्बि-
 रेचयेत् । दोषविप्रथितमत्यमौषधमवस्थितमूर्ध्वभागिकमधो-
 भागिकं वा न स्वंसयति दोषान् । तत्र तृष्णापार्श्वशूलं
 कर्द्दिर्मूर्च्छापूर्वभेदोद्द्वेष्टासारत्युद्गाराविशुद्धिश्च भवति ।
 तमुष्णाभिरङ्गिराशु वामयेत् । सावशेषौषधमतिप्रधावित-
 दोषमतिबलमसम्यक्विरिक्तमश्वेयं वामयेत् । क्रूरकोष्ठस्याति-
 तीक्ष्णान्ने रत्यमौषधमत्यगुणं वा भक्तवत्याकमुपैति तत्र
 समुदीर्णां दोषा यथाकालमर्निर्हृत्यमाणा व्याधिं बल-
 विश्वमञ्जापादयन्ति । तमनल्पममन्दमौषधञ्च पाययेत् ।
 अस्निग्धस्निग्धेनाल्पगुणं वा भेषजमुपयुक्तमत्यान्दोषान्नुहन्ति ।
 बलवमने दोषशेषः गौरवमुत्क्रेयं हृदयाविशुद्धिं व्याधि-
 वृद्धिं करोति तत्र यथायोगं पाययित्वा वामयेद्दृढतरम् ।
 विरेचने गुदपरिकर्त्तनमाधानं शिरोगौरवमन्निस्सरणं वा
 वायोर्ध्याधिष्टं करोति । तमुपपाद्य भूयः स्नेहसेदाभ्यां
 विरेचयेद्दृढतरम् । दृढं बद्धप्रचलितदोषं वा तृतीये
 दिवसेऽल्पगुणं ज्ञेति । अस्निग्धस्निग्धेन हृद्यमौषधमुपयुक्त-
 मब्रह्मचारिणा वा वायुं कोपयति । तत्र वायुः प्रकृपितः
 पार्श्वेष्टप्रशोणिमन्त्रामर्श्वशूलं मूर्च्छां भ्रमं संज्ञावाद्यञ्च
 करोति । तमभ्यक्ष्य घान्यसेदेन स्नेहयित्वा यदीमधूक-
 विपक्वेन तैलेनानुवासयेत् । स्नेहसेदाभ्यामविविधवितशरी-
 रेणात्यमौषधमल्पगुणं वा पीतमूर्ध्वमधोवा नाभ्येति दोषा-
 न्तोत्क्रियं तैः सङ्ग बलव्यमापादयति । तत्राधानं हृदय-
 ग्रहस्तृष्णा मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते
 तमाशु वामयेन्मदनफलबलवणाम्बुभिर्विरेचयेत्तीक्ष्णतरैः कषा-
 यैश्च । दुर्वाणस्य तु समुत्क्रियं दोषा व्याप्य शरीरं
 कण्डूशुभ्रयुक्कृष्टपिडकाज्वराङ्गमर्दनिस्रोदनानि कुर्वन्ति ।
 नतस्मानवशेषान्मर्द्दाषधेनापहरेत् । अस्निग्धस्निग्धस्य मृदु-

विरिक्तस्याधोनाभेः स्तम्भपूर्णादरता शूलं वातपुरीषसङ्गः
 कण्डूशूलप्रदुर्भावो भवति तमास्थाय पुनः संज्ञेद्य
 विरेचयेत्तीक्ष्णेन । नातिप्रवर्त्तमाने तिष्ठति वा दुष्टसंशो-
 धने तत्तन्ने जनार्थसुष्णोदकं पाययेत् पाश्चिमाभ्यां पार्श्वो-
 दरमपस्वेदयेत् । ततः प्रवर्त्तन्ते दोषाः । अतुप्रवृत्ते-
 चात्यदोषे जीर्णौषधं बद्धदोषमहःशेषं बलश्लेषेद्य
 भूयोमात्रां विदध्यात् । अप्रवृत्तदोषं दशरात्रादूर्ध्वमुपसं-
 स्कृतदेहं स्नेहसेदाभ्यां भूयः शोधयेत् । दुर्विरेच्यमास्थाय
 पुनः संज्ञेद्य विरेचयेत् । हीमयज्जोर्भवेणाघातशीलाः
 प्रायशः स्त्रियो राजसमीपस्था बणिजः श्रोत्रियाश्च भवन्ति ।
 तस्मादेते दुर्विरेच्या बद्धवातत्वादत एव तानतिस्निग्धान्
 स्ने दोषपद्मान् शोधयेत् । स्निग्धस्निग्धस्यातिमात्रमतिस्त्रु-
 कोष्ठस्य वा तीक्ष्णाधिकदत्तमौषधमतियोगं कुर्यात् । तत्र
 वमनातियोगे पित्तातिप्रवृत्तिर्बलविसर्षो वातकोपश्च
 बलवान् भवति तं घतेनाभ्यज्जावगाह्यावगाह्य शोतास्त्रु-
 शर्करामधुभिश्चैर्हैरुपचरेद्यथास्मत् । विरेचनातियोगे
 क्रफस्यातिप्रवृत्तिरुत्तरकाञ्च स्रक्तस्य तत्रापि बलविसर्-
 षो वातकोपश्च बलवान् भवति तमतिशीताम्बुभिः परि-
 शिच्यवावगाह्य वा शोतैस्तस्त्रुलाम्बुभिर्मधुभिश्चैर्है-
 येत् । पिच्छावर्षिं चास्त्रुं दद्यात् क्षीरसर्पिणा चैत्रमनुवा-
 सयेत् प्रियङ्गादि चास्त्रुं तस्त्रुलाम्बुना पातुं प्रय-
 च्छेत् । क्षीरसयोश्चान्यतरेण भोजयेत् । तस्निग्धेव वमना-
 तियोगे प्रवृत्ते शोणितं शोयति कर्दयति वा तत्र जिह्वा-
 निःसरणमच्छोर्व्याधित्तिर्हनुसंज्ञनं तृष्णा हिक्काज्वरो वै-
 संज्ञामिष्युपद्रवा भवन्ति तमजास्त्रुक्चन्दनोशीराङ्गनसाज-
 चूर्णैः सशर्करोदकैर्मन्थं पाययेत् । पल्लरसैर्वा सघृतक्षौद्र-
 शर्करैः शुक्लाभिर्वा वटादीनां पेयां सिद्धां सक्षौद्रां वज्रो-
 पाहिभिर्वा पयसा जाङ्गलरसेन वा भोजयेत् अतिस्रुतशो-
 षितविधोनेनोपहरेत् । जिह्वामतिवर्षितान्त्रिकटुकलवण-
 चूर्णेप्रवृत्तं तिलद्राक्षाप्रलिप्तं वा पीडयेत् प्रतिघायासम्ब-
 मन्ये तस्य पुरस्तात्सादयेयुः । व्याहृते चाचिषी घता-
 भ्यक्ते पीडयेत् । हनुसंज्ञने वातस्त्रुश्वहरं नखं स्ने-
 दांश्च विदध्यात् । तृष्णादिषु च यथास्त्रु प्रतिकुर्वीत ।
 विस्त्रं जे वेणुवीणागीतस्त्रुनं श्रावयेत्' ।

उद्गारस्त्राजोर्ध्वं रोगलिङ्गत्वमिद्गारश्चन्द्रे वक्ष्यते । अपयथा-
 दिभोजनरूपकारणसहितार्थं स्वरूपादि सुश्रुते उक्तम् ।
 'प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरक्षं न समाचरेत् । पूर्वभुक्तो
 विदग्धेऽप्ये भुञ्जानो हन्ति पावकम् । मात्राशुलं परिहृदे'

दाहारं इत्यतश्च यः । पिपासं नैव भुञ्जीत मातया वा
 बुभुक्षितः । द्विगुणञ्च पिवेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्यति ।
 मेघलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । गुरुणा-
 मर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो ह्य-
 चापि न मातागुरुरिष्यते । द्रवाद्रमपि शुष्कन्तु सम्य-
 गेवोपपद्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ।
 पित्रण्डोक्तमसंक्लितं विदाहसुपगच्छति । स्रोतस्यचवहे
 पित्तं पक्वौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यदा
 तस्याप्यन्नं विदह्यते । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भं वज्रिव्याप-
 दभावहेत् । आमं विदग्धं विष्टम्भं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 अजीर्णं केचिद्विद्वन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अत्यम्बुपा-
 राद्विषभाशनाद्वा सन्धारणात्प्रविपर्ययाच्च । काष्ठेऽपि
 सात्त्विकं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ।
 ईर्ष्याभयक्रोधपरिचतेन लज्जेन रुद्धैर्न्यनिपीडितेन ।
 प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ।
 माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमन्मभावम् ।
 किञ्चिद्विषकं भृशतोदम्युत्वं विष्टम्भात्प्रविद्वेषात् ।
 उद्गारशुद्धावपि भुक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च
 यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रवदन्त्यजीर्णम् ।
 मूर्च्छाप्रलपो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः । उपद्रवा
 भवन्त्येते सरसं चाप्यजीर्णतः । तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे
 व्रमनं हितम् । विष्टम्भे स्वेदप्रं पथ्यं रसशेषे शयीत च ।
 वामवेदायु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना । कार्यं चानशनं
 तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतस्त्र्येनं लङ्घनैः समु-
 पाचरेत् । यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्त्रया ।
 हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं श्रुतम् । बद्ध लोकम-
 काळे वा विज्ञेयं विप्रभाशनम् । अजीर्णे भुज्यते यन्तु
 तदध्यशनस्यत्येते । त्वयमेतन्नहन्त्यायु बहून् व्याधीन्
 करोति वा । अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना
 वै परिपाकमेति । तद्व्यस्य शैलेन निहन्ति पित्तशालेदि-
 भावाच्च नयत्यधस्तात् । विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे
 दह्यते हृत्कण्ठमलञ्च यस्य । द्राक्षाऽभयां मातृकसम्प्र-
 युक्तां लीटाऽभयां वा स सुखं लभेत । भवेदजीर्णं प्रति
 यस्य शङ्का क्षिप्रस्य जन्तोर्वलिनोऽन्नकाले । प्रातः स
 गुरुलोमभयामशङ्को भुञ्जीत सन्धास्य हितं हितार्थी ।
 स्वल्पं यदा दोषद्विद्वेषामं लोमं न तेजः पथमावृष्यति ।
 भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ।
 हृत्समजीर्णताकारणप्रदर्शनपूर्वमुद्गारशुद्धेः प्रकारस्तत्रैव

दर्शितः यथा 'या माता परिजोष्येत चतुर्भागतेऽहनि ।
 सा माता दीपवर्जनिमत्यदोषे च पूजिता । या माता परि-
 जोष्येत तथाईदिवसे गते । सा वृष्या वृंहणी चैव मध्यदोषे
 च पूजिता । या माता परिजोष्येत चतुर्भागवर्षेषते । स्ने-
 हनीया च सा माता बद्धदोषे च पूजिता ॥ या माता
 परिजोष्येत तथा परिषतेऽहनि । ग्लानिमूर्च्छामदानु-
 हित्वा सा माता पूजिता भवेत् । अहोरात्रादसन्दुष्टा या
 माता परिजोष्यति । सा तु कुष्ठविषोन्मादपहापकारना-
 शिनी । यथाम्नि प्रथमां मातां पाययेत् विचक्षणः । पीतो
 ह्यतिबद्धज्ञे हो जनयेत्प्राणसंशयम् । मिथ्याचाराद्बहुता-
 दा यस्य स्नेहो न जोष्यति । विष्टम्भ चापि जोष्येत्तं वारि-
 श्योष्णेन वामयेत् । जोष्यांजीर्णविशङ्कायां स्नेहसोष्णोदकं
 पिबेत् । तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ।
 स्युः पच्यमाने तद्ददाहभ्रमसादारतिक्लमाः । परिषिच्या-
 द्विष्टम्भाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम् । यवागूं पाययेच्चोष्णां
 कामं क्षिप्राल्पतण्डुलाम् । देव्यां यूपरसौ वापि सुगन्धौ
 स्नेहवर्जितौ । कृतौ वात्यल्पसर्पिष्कौ यवागूनां विधो-
 यते । पिबेत्स्य हं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा । सप्र-
 सात्वात्परं स्नेहः सात्त्विकमवति सेवितः" ।

उद्गारश्च नागवायुकार्यम् यथोक्तं पदाब्जा० योत्तार्णवे
 "उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः । उन्नीबने स्थितः
 कृष्णोभिन्नाङ्गनसमप्रभः । एकलस्तु क्षुते चैव जवाकुसुम-
 सन्निभः । जृम्भणे देवदत्तः स्यात् शुक्लकटिकसन्निभः ।
 धनङ्कयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः । ललाटे चोरसि
 स्तम्भे हृदि नाभौ त्वगस्थिषु । नागाद्या वायवः पञ्च-
 देहे तु परिवेष्टिताः" । [जिरन्ने शब्दचि० ।

उद्गारशीधन उ० उद्गारं शोधयति शुध-खिच्-ल्यु । कृष्ण-
 उद्गारिन् वि० उद्+गृ-खिनि स्त्रियां ङोप् । उद्गारयुक्ते ।
 "यत्ते लोको कनककपिशं सौरभोद्गारि वासुः" उद्भवदू० ।
 "भारास्त्रोद्गारिद्रीसुखोऽसौ" रघुः । "यः पथ्यस्त्रीरति
 परिमलोद्गारिभिर्नागराणां" मेघ० ।

उद्गिरण न० उद्+गृ-ल्युट् वि० इत्त्वम् । उद्गमने ।
 उद्गारे (डेकुर) रकण्डखरभेदे च । "आध्यानमुद्गिरणम-
 न्नरसो विदाहोऽजीर्णस्य पानजनितस्य भवन्ति लिङ्गम्"
 सुशु० । उद्गारशब्दे विष्टतिः ।

उद्गीति स्त्री उद्+गं-भावे क्तिन् । उद्गीर्णने कर्मणि क्तिन् ।
 "आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचनं भवेद्यस्याः । सोद्गीतिः
 किल गदिता तद्दुयत्यंशभेदसंयुक्ता" उ० र० उक्ते माता-

दत्तभेदे । उद्+गं-भावे ऋ । उद्गीत उद्गीर्गाने न० ।
उद्गीथ उ० उद्+गं-यक् । सामगानावयवभेदे ।

“उद्गीथरस्यपदपाठवताञ्च साम्नाम्” देवीम० । साम्नोहि
पञ्चविधाः सप्तविधा वा अवयवाः । “प्रस्तावस्तत उद्गीथः
प्रतिहार उपद्रवः । निधनं पञ्चधेव्याङ्घ्रिङ्कारः प्रणव-
स्तथा” साध० भाष्यप्रतवाक्यात् । तत्र साम्न आद्योभागः
प्रस्तोत्रा गेयः प्रस्तावनामा । द्वितीयोभाग उद्गीता
गेय उद्गीथनामा । तृतीयोभागः प्रतिहर्त्रा गेयः प्रति-
हारनामा । चतुर्थोभागः पुनरुद्गीता गेय उपद्रवनामा ।
पञ्चमिद्युगपत् गेयः निधननामा इति पञ्चविधः । गानार
श्रुत्याले सर्वैश्च त्विगुर्भिर्मिलित्वा ङ्घ्रिङ्काररूपो हिङ्कारः,
ओङ्कारपूर्वकत्वात् सर्वेषां वेदानां प्रणवरूपः प्रथमा-
वयवः इति संप्रावयवत्वम् तदेतत् आ० उप० दर्शितम् यथा
“समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु” इति साधुत्वोपन्यासे-
न ‘अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षउद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो
द्यौर्निधनमित्युक्तेषु अथाहस्तेषु द्यौर्हिङ्कार आदित्यः
प्रस्तावोऽन्तरिक्षउद्गीथोऽग्निः प्रतिरिक्षउद्गीथोऽग्निः प्रति-
हारः पृथिवी निधनम् । कल्पन्ते हास्यं लोका जड्वां
श्चावृत्ताश्च य एतदेवं विद्वान्सांकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते”
इत्यौ पञ्चविधस्योपासनसक्तं तत्रैव

“इत्यौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हिङ्कारो, मेघो
जायते स प्रस्तावो, वर्षति स उद्गीथो, विद्योतते स्तनयति
स प्रतिहारः, उद्गृह्णाति तन्निधनं, वर्षति हास्यं वर्षयति
ह य एतदेवं विद्वान् इत्यौ पञ्चविधं सामोपास्ते । सर्वा-
स्वसु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत् समुज्ज्वते स
हिङ्कारो, वद्वर्षति स प्रस्तावो, वाः प्राच्यः स्यन्दन्ते स
उद्गीथो, याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः, ससुद्रो निधनम् ।
न हास्यु प्रैत्यशुभान् भवति य एतदेवं विद्वान् सर्वा-
स्वसु पञ्चविधं सामोपास्ते” ।

ऋत्वादिषु पञ्चविधस्योपासनं तत्रैवोक्तम्

“ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिङ्कारो,
पीशः प्रस्तावो, वर्षा उद्गीथः, शरत्प्रतिहारो, हेमन्तो
निधनम् । कल्पन्ते हास्या ऋतव ऋतुमान् भवति य एत-
देवं विद्वान्ऋतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते” ।

“पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिङ्कारो, ऽवयः प्रस्तावो,
गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः, पुरुषो निधनम् । भवन्ति
हास्य पशवः, पशुमान् भवति य एतदेवं विद्वान् पशुषु
पञ्चविधं सामोपास्ते”

“प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो
हिङ्कारो, वाक् प्रस्ताव, स्रुत्पुद्गीथः, श्रोत्रं प्रतिहारो, मनो
निधनं, परोवरीयांसि वैतानि । परोवरीयो हास्य
भवति परोवरीयसो ह लोकाङ्घ्रयति य एतदेवं विद्वान्
प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्त इति त पञ्चवि-
धस्य” । वाचि सप्तविधस्य साम्न उपासनं तत्रैवोक्तम्

“अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपासीत यत्किञ्च
वाचो ङ्घ्रि इति स हिङ्कारो, यत्प्रेति स प्रस्तावो, यदेति
स आदिः, (प्रणवः) । यदुदिति स उद्गीथो, यत्प्रतीति स
प्रतिहारो, यदुपेति स उपद्रवो, यन्तीति तन्निधनम् ।
दुग्धे ऽस्यं वाम्दोहं यौ वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति
य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामोपास्ते” ।

आदित्ये सप्तविधस्योपासनं तत्रैवोक्तम्

“अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत सर्व्वदा
समस्तेन साम । मां प्रति मां प्रतीति सर्व्वेषु समः तेन साम ।
तस्मिन्निमानि सर्व्वानि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य
यत्पुरोदयात्स हिङ्कार, स्रदस्य पशवोऽन्वायत्तस्योपास्ते
हिङ्कुर्वन्ति हिङ्कारभाजिनो हेतस्य साम्नः । अथ यत्-
प्रथमोदिते स प्रस्ताव, स्रदस्य मनुष्या अन्वायत्तस्योपास्ते
प्रस्तुतिकामाः प्रथंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो हेतस्य साम्नः ।
अथ यत्स्रुत्पुद्गीयां स आदित्यः (ओङ्कारः) तदस्य वयां-
स्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्भणान्वादायात्तान्
परिपतन्त्यादिभाजिनो हेतस्य साम्नः । अथ यत्स्रुत्पुद्गी
मध्यन्दिने स उद्गीथ, स्रदस्य देवा अन्वायत्तस्योपास्ते
सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो हेतस्य साम्नः ।
अथ यद्दुहं मध्यन्दिनात् प्रागपराह्णात्स प्रतिहार, स्रदस्य
गर्भा अन्वायत्तस्योपास्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहार-
भाजिनो हेतस्य साम्नः । अथ यद्दुहं मपराह्णात् प्राग-
स्तमयात्स उपद्रव, स्रदस्यारथ्या अन्वायत्तस्योपास्ते पुरुषं
इवा कर्षं अर्षमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो हेतस्य साम्नः ।
अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्ता-
स्तस्मात्तन्निधनं निधनभाजिनो हेतस्य साम्नः । एवं
खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते” ।

अतिष्ठत्यु फलाय सप्तविधसामोपासनं तत्रैवोक्तम्

“अथ खल्वाम्भस्तममिद्युषु सप्तविधं सामोपासीत
हिङ्कार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्रमम् ।
आदित्ये इति त्र्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इ-
हैकं तत्रमम् । उद्गीथ इति त्र्यक्षरसुपद्रव इति चत-

क्षरं विभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्त्वमम् । निधनमिति त्र्यक्षरं तत्त्वममेव भवति, तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि । एकविंशत्यादित्यभाश्लोके क्विंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् । आप्नोतीहादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसम्पत्तमतिमत्सु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते ।

पुनः पञ्चविधस्य मनश्चादिनाम्ना उपपासनं तत्रोक्तं यथा “मनो हिङ्कारो वाक्यस्त्र्यक्षरुद्गोथः श्लोकं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गुणयत्नं प्राणेषु प्रोतम् । स य एवमेद्गुणयत्नं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, महामनाः स्यात्तद्गुणतम् । अभिमन्यति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गोथो ऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशास्यति तन्निधनं संशास्यति तन्निधनमेतद्गुणयत्नमग्नौ प्रोतम् । स य एवमेतद्गुणयत्नमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्त्र्यक्षरादेो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, न प्रत्यङ्ङमिमाचामेक्ष निधीवेत्तद्गुणतम् । उपमन्यते स हिङ्कारो क्षयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गोथः प्रतिहो सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्गुणयत्नमग्ने मियुने प्रोतम् । स य एवमेतद्गुणयत्नमग्ने मियुने प्रोतं वेद मियुनीभवति मियुनामियुनात् प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, न काञ्चन परिहरेत्तद्गुणतम् । उद्यन् हिङ्कारः उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गोथोऽपराहः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्गुणयत्नमग्ने प्रोतम् । स य एवमेतद्गुणयत्नमग्ने प्रोतं वेद तेजस्त्र्यक्षरादेो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, तपन् न निन्देत्तद्गुणतम् । अर्धाणि समुत्पन्ने स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गोथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गुणयत्नमग्ने तन्निधनमेतद्गुणयत्नं पर्जन्ये प्रोतम् । स य एवमेतद्गुणयत्नमग्ने प्रोतं वेद विरुपांसु सुरुपांसु पशुनवरुन्ने सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या वर्षन् म निन्देत्तद्गुणतम् । वसन्तो हिङ्कारो शीघ्रः प्रस्तावो वर्षा उद्गोथः शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्गुणयत्नमग्ने

प्रोतम् । स य एवमेतद्गुणयत्नमग्ने प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, अतस्तद्गुणयत्नमग्ने तद्गुणयत्नमग्ने प्रोतम् । अर्धाणि हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौः उद्गोथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्र्यो लोकेषु प्रोताः । स य एवमेताः शक्र्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, लोकाः निन्देत्तद्गुणतम् । अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गोथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः । स य एवमेता रेवत्यं पशुषु प्रोता वेद, पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, पशुषु निन्देत्तद्गुणतम् । लोम हिङ्कारः त्वक् प्रस्तावो मांससद्गुणयत्नमग्ने प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्गुणयत्नमग्ने प्रोतम् । स य एवमेतद्गुणयत्नमग्ने यज्ञीयमग्नेषु प्रोतं वेदाङ्गीभवति नाङ्गेन विहूर्कति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, संवत्सरं मज्जो नाञ्जीयात्तद्गुणतं मज्जो नाञ्जीयादिति वा । अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गोथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेताद्राजनं देवतासु प्रोतम् । स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां सार्धितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, ब्राह्मणाश्च निन्देत्तद्गुणतम् । तयो विद्या हिङ्कारस्तय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गोथो नक्षत्राणि वर्यासि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्त्वाम सर्वस्मिन् प्रोतम् । स य एवमेतत्त्वाम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वं ह भवति । तदेव श्लोको भवति ‘यानि पञ्चधा त्वीणि तेभ्यो न ज्ञायः परमन्यदस्ति । यस्तद्देव स वेद सर्वं सर्वा द्विषो बलिमस्य हरन्ति’ सर्वमस्तीहोपासीत तद्गुणतम्” ।

एवं सामावयवानां तत्तद्गुणयत्नमग्ने उद्गीथरुपावयवस्य ओङ्कारादिदृष्ट्योपासनयुक्तं तत्रैव यथा ‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः तद्वा एतन्मियुने यद्वाक् च प्राणश्चर्कं च साम च । तदेतन्मियुनेममित्येतदक्षरं संसृज्यते यदा वै मियुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्वोन्यस्य कामम् । आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्वा किञ्चा-

सुजानात्वोमित्येव तदाह एषो एव सन्दर्द्धियदनुज्ञा सम-
 र्द्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमु-
 ज्ञोयमुपास्ते । तेनेयं त्वयी विद्या वक्तते ओमित्याश्रा-
 वयत्वोमिति शंसत्वोमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्वापचित्यै
 महिम्ना रसेन । तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न
 वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया क-
 रोति अङ्गयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेत-
 स्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति । तस्य प्राणदृष्ट्या उपासन
 मुक्तं तत्रैव "देवाहुरा ह वै यत्र संयेतिरे उभये प्राजाप-
 त्वास्तद् देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिमविष्याम इति ।
 ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपाञ्चक्रिरे तं हाहुराः पा-
 प्ना विविधुः तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि
 च पाप्मना ह्येष विद्मः । अथ ह वाचमुद्गीथमुपाञ्च-
 क्रिरे तां हाहुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं वदति
 सत्वञ्चान्तं च पाप्मना ह्येषा विद्वा । अथ ह चक्षुस्-
 त्तोयमुपाञ्चक्रिरे तद्वाहुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्ते-
 नोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्वि-
 द्मम् । अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपाञ्चक्रिरे तद्वाहुराः पा-
 प्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं श्रुणोति श्रवणीयञ्चानुश्रु-
 वञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् । अथ ह मन उद्गीथमुपाञ्च-
 क्रिरे तद्वाहुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्कल्पते
 सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् । अथ ह
 व एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपाञ्चक्रिरे तं हाहुरा
 ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाज्ञानमाखण्डत्वा विध्वंसते । एवं
 यथाज्ञानमाखण्डत्वा विध्वंसते एवं ह वै स विध्वंसते
 य एवं विदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽ-
 श्लाख्यः । नैवेतेन न सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्वपहत-
 पाप्मा हेप्रप तेन यदञ्जाति यत्पिबति तेनेतरान् प्राणान-
 वति । एतमु एवान्ततोऽवित्वोत्क्रामति व्याददात्येवान्त
 इति" । अङ्गिरस्त्वेन तस्योपासनं तत्रैवोक्तम् यथा ।
 "तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपाञ्चक्र एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्ते
 अङ्गानां यद्रसः । तेन तं ह दृहस्यतिरुद्गीथमुपाञ्चक्र
 एतमु एव दृहस्यति मन्यन्ते वाग्धि दृहती तस्या एष
 पतिः । तेन तं हायस्यमुद्गीथमुपाञ्चक्र एतमु एवा
 यास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते । तेन तं ह वको दाल्भ्यो
 विदाञ्चकार । स ह नैमिषीयास्यामुद्गाता बभूव स ह
 सैभ्यः कामानागायति । आगाता ह वै कामानां भ-
 वति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपाञ्च इत्यध्यात्मम् ।

अथाधिदैतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्
 वा एष प्रजापत्य उद्गावति । उद्यं सगोभयमपहन्त्य-
 पहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एव वेद । समान
 उ एवायञ्चासौ चोष्योऽयमुष्योऽसौ खर इतोममा-
 चक्षते खर इति प्रत्याखर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममु-
 ज्ञोद्गीथमुपासीत" ।

तस्य व्यानत्वै नोपासनं तत्रैव यथा

"अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति
 स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापा-
 नयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् । तस्माद्-
 प्राणानपानान्वाचमभिव्याहरति । या वाक् शर्कं तस्माद्प्रा-
 णानपानान्वाचमभिव्याहरति यर्कृतत्वात् तस्माद्प्राणानपान-
 नन् साम गायति यत्त्वात् स उद्गीथस्तस्माद्प्राणानपान-
 न्नुद्गायति । अतो यान्त्व्यानि वीर्यं वन्ति कर्णांश्च य-
 थाग्नेर्मन्यनमाजेः सरथं दृढस्य धनुष आयमनसप्राणान-
 नपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत" ।

उद्गीथाक्षराणां प्राणादित्वे नोपासनं तत्रोक्तम् ।

"अथ खलु उद्गीथाक्षराण्युपासीत उद्, गी थ इति प्राण
 क्षरोत्, प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाम्बो, वांचो ह गिर इत्याचक्षते
 अत्रं यम्, असे हीदं सर्वं स्थितम् । दौरेवेवत्, अन्वरिचं गीः,
 ग्रथिवो यम्, आदित्य एरोत्, वायुगीरिग्निस्थम्, सामवेद
 क्षरोत्, यजुर्वेदो गीः, ऋग्वेदस्यं, दुग्धेऽस्यै वाग्दोहं यो
 वाचो दोहः अन्नवानच्चादो भवति य एतान्येवं विद्वानु-
 द्गीथाक्षराण्युपास्ते उद् गो थ इति" । तस्य प्रथमत्वे नोपासनं
 तत्रैव "अथ खलु य उद्गीथ. स प्रथमः स उद्गीथ इति
 होटपदनाइ वापि उद्गीथोतमनुसमाहुरतीत्यनुसमाह-
 रतीति" । तस्य परोऽवीयस्त्वे नोपासनं तत्रोक्तं यथा

"त्वयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिल्कः शालावत्यश्चैकि-
 तायनो दाल्भ्यः प्रवाहसो जैत्रिलिरिति ते होचुद्गीथे
 वै कुशलाः स्यो इन्नोद्गीथे कथां वदाथ इति । तथेति
 सप्तपवित्रियुः स ह प्रवाहसो जैत्रिलिश्वाच भगवन्ता-
 वपे वदतां ब्राह्मण्ययोर्बदतोर्वाचं श्रोष्यामीति । स ह
 शिल्कः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यसुवाच हन् त्वा
 पृच्छानीति पृच्छेति होवाच । का शान्नो गतिरिति खर
 इति होवाच खरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच
 प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचाञ्चस्य का गतिरि-
 त्याप इति होवाच । अपां का गतिरित्यसौ लोक इति
 होवाच असुष्य लोकस्य का गतिरिति न सर्गं लोक-

मतिनयेदिति होवाच खगं वयं लोकं समाभिसंस्था-
 पयामः खगंसंस्थां हि सामेति । तं ह शिलकः
 शालावल्गुसंकितायनं दासुभ्यसुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल
 ते दासुभ्य ! साम यस्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्य-
 तीति मूर्धा ते विपतेदिति । हन्नाहमेतद्भगवतो वेदा-
 न्नीति विद्मीति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरित्यं
 लोक इति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरिति न
 प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं
 समाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्थां हि सामेति ।
 तं ह प्रवाहस्यो जंवल्लिहवाचान्तवद् वै किल ते शालवल्गु !
 साम यस्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतेष्यतीति मूर्धा ते
 विपतेदिति हन्नाहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्मीति
 होवाच । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
 सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त
 आकाशं प्रत्यक्षं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो व्यायानाकाशः
 परायणम् । स एष परो वरीयासुद्गोषः स एवो-
 ऽनन्तः परोवरोयो हास्य भवति परोवरीयसोह
 लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान् परोवरीयां
 समुद्गोषसुपास्ते । तं ह्यैतमतिधन्वा शौनक उदरशाखि-
 ष्णायोहोवाच यावत् एनं प्रजायामुद्गोषं वेदिष्यन्ते
 परोवरोयो ह्येवैस्तावदस्मिं लोके जीवनं भविष्यति । तथा
 मुष्मिंल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परो-
 वरीय एव हास्यस्मिं लोके जीवनं भवति तथाऽस्मिं लोके
 लोक इति लोके लोक इति उद्गीषस्य देवताऽपि तत्रोक्ता
 'अथ ह्येनमुद्गतातोपससादोद्गतः सा देवतोद्गोषसन्वा-
 वृत्ता ताञ्चेदविहासुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति सा
 भगवानशोचत् कतमा सा देवतेति । आदित्य इति होवाच
 सर्वांशोह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति
 सैषा देवतोद्गोषसन्वायत्ता ताञ्चेदविहासुद्गास्यो मूर्धा ते
 व्यपतिष्यन्त्योक्तस्य सवेति । अत्राकाशादित्यस्यदौ ब्रह्मपसौ
 आकाशस्तलिङ्गादित्यादि" भा० सू० भा० व्यवस्थापितम् ।
 उद्गीर्षं लि० उद्+गृ-क्त । उद्गान्ते उद्गीर्षते ।
 „प्रथमादङ्घ्रियमितदसुद्गीर्षं सुदायुषम्" कुमा० "वलय
 कुलिशोदघट्टनोद्गीर्षोत्तवम्" मेघ० । [गुडाश्लभिः] स्तुतिः
 उद्गीर्षं लि० उद्+गुरी-क्त । उद्यते उद्योतिते "उद्गीर्षं च
 उद्ग्रथित लि० उद्+ग्रथ-क्त । उद्योत्ये ग्रथिते
 उद्ग्रथय लि० उद्गतोपन्वात् निरा० सं० । उद्युक्ते उद्य-
 नोद्युक्ते । उद्+पन्थ-ङ् । उद्योचने पु० ।

उद्ग्रथण न० उद्+ग्रथ-स्युट् वेदे हस्य वा भः । उद्ग्रथ-
 यग्रथे उद्गीर्षं विमृष्ट्य दाने च "प्रतिमन्त्रोद्ग्रथमर्थं तस्मिं
 स्तस्मिन्" कात्या० १६, ५, ११, भवाभावे उद्ग्रथग्रथम-
 प्यत् । "तस्योद्ग्रथग्रथायेव स्यात्" शत० ब्रा० १४, ५, ४, १२
 उद्ग्रथाम पु० उद्+ग्रथ-घञ् वा वेदे हस्य भः । उद्ग्रथ-
 यग्रथे उद्गीर्षं विमृष्ट्य दाने च । "वाजस्य माप्रसव उद्-
 ग्रथामेषोद्ग्रथमीत्" यजु० १७, ६३, "उद्ग्रथामेष उद्गीर्षं
 विमृष्ट्य दीयते इद्ग्रथमणम् दानम्" वेददी० । भवाभावे
 उद्ग्रथोऽप्युक्तार्थे उद्ग्रथमणम् । उद्ग्रथामणम् ।
 उद्ग्रथाहिणी स्त्री उद्+ग्रथ-श्विनि ङीप् । पाशास्त्ररञ्जनी
 स्वार्थे कन् अतइत्त्वम् । उद्ग्रथाहिणिकाप्यत् ।
 उद्ग्रथाहित लि० उद्+ग्रथ-श्विच्-क्त । उद्ग्रथयस्ते, उद्ग्रथे,
 उद्गीर्षे, उद्ग्रथायिते, उद्ग्रथाहिते च सेदि० ।
 उद्ग्रथ पु० उद्+ग्रथ-अप् नि० । उद्ग्रथपुटे, उद्ग्रथौ, देहवावो,
 उद्ग्रथसायां उद्ग्रथस्ते च "पिप्रायाद्विगुहोपद्वासुद्गान्
 संघसमागतम्" भट्टिः । अस्य च प्रथंसावचनतया
 जातिवाचकेन "प्रथंसाचनैश्च" पा० समासे जातिवा
 चकस्य पूर्वनिपाते गवोह्यः अजोह इत्यादि "उद्ग्रथवच
 नियतलिङ्गा न तु विशेषलिङ्गाः" सि० कौ० ।
 उद्ग्रथन न० उद्+घट्ट-स्युट् । उद्ग्रथणेन चाबने । युच् ।
 उद्ग्रथनापि तत्रैवार्थे स्त्री । "तत्रावश्यं वलयकुलिशो-
 द्घट्टनोद्गीर्षोत्तवम्" मेघ० ।
 उद्ग्रथन पु० उद्गीर्षं निवेद्य हन्यतेऽत्र उद्+हन-आधारे अप्
 नि० । काष्ठादित्यग्रथसाधनेऽधःस्थकाष्ठादौ यदुपरि निधाय
 काष्ठादिकं हन्यते तत्र । "बौहोद्घनघनस्तन्वा ललि-
 तापघनां स्त्रियम्" भट्टिः ।
 उद्ग्रथण न० उद्+ग्रथ-स्युट् । इत्कादिकठिनादि
 इत्यैः गात्रादिमाज्जने । "उद्ग्रथणं तु विज्ञेयं कण्डू
 कीटमलापहम्" सुश्रु० "सिरामुखविकृतत्वं त्वक्स्थस्या-
 ग्नेश्च तेजनम् । उद्ग्रथणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसं
 शयम्" सुश्रु० । घञ् उद्ग्रथोऽप्यत् पु० ।
 उद्ग्रथ न० उद्+ग्रथ कर्मणि अच् । मांसं हारा० ।
 उद्ग्रथट्ट पु० उद्ग्रथयते प्रच्छादितवस्तु दर्शनार्थमत्र उद्+घट्ट-
 श्विच्-आधारे अच् । प्रच्छादितस्य परत्यादित्यव्यस्य
 दर्शनार्थोद्घाटनाधारे राजस्थापिते गृहभेदे (चौकीघर)
 उद्घाटक पु० न० उद्+घट्ट-श्विच्-स्युट् । कृपात् जलोद्वा
 रणार्थे (अरघट्ट) (पुरना) इति स्थाते यन्त्रभेदे । उद्-
 घाटनकारिणि लि० श्विनि तत्रैव स्त्रियं ङीप् । "उद्-

घाटिनी कुङ्किा” प्रसन्नरा० करणे ल्युट् । उद्घाटन
तत्त्वाधने न० । भावे ल्युट् । उद्घाटन प्रतिबन्धनिरासे,
कृतवन्धस्य बन्धापकरणे च न० (खोला) ।

उद्घाटित लि० उद्+घट-णिच्-क्त । ?अपाठते आच्छादन-
रहिते प्रकाशिते आवरणरहिते कृतोद्घाटने ।

उद्घाटितञ्ज पु० उद्घाटितं प्रकाशितं यथा तथा जानाति
ज्ञा-क । विज्ञे ।

उद्घात पु० उद्+हन-घञ् । (ठोकरलागा) ?प्रतिघाते ।

“यथावदुद्घातसुखेन मार्गम्” रघुः । “यथावदुद्घातसुखेन
सोऽध्वना” भाषः । “उद्घातिनी भूमिरिति रश्मिसंयमनात्”
शकु० । “प्राथेन प्रेथमाथेन अपानः पीड्यते यदि ।
गत्वा चोर्ध्वं निवर्त्तते एतदुद्घातलक्षणम्” इत्युक्ते २ प्राग-
वायुनाऽपानाभिघाते । नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायो-
र्विरिच्यमानस्य शिरस्यभिहननमुद्घात इत्युच्यते । ३ आरम्भे
“उद्घातः प्रणवोवासात्” कुमा० “आकुमारकथोद्घातं
शालिगोषो जगुर्थशः” रघुः । ४ उच्युङ्गे ५ मुद्गरे ईशास्त्र
अन्यपरिच्छेदे ।

उद्घुषित लि० उद्+घुष-रवे इट् । ?कृतोद्घोषे २ प्रकटिता-
भिप्राये वाक्ये न० अथद्धे तु उद्घुषट् । उद्घुषे मेदि० ।

उद्घोष पु० उद्+घुष-घञ् । उद्घोषकारणे “दोषोद्घोष
भ्रू विभेदावज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत्” सा० द० ।

उद्दृश पु० उद्दृशति उद्+दृश्-अच् । मस्तकदंशके
(उकुण्ठ) कीटभेदे ।

उद्दण्ड लि० दण्डोदमनम् नियमनम् उत्क्रान्तोदण्डम्
अत्या० स० । ?प्रचण्डे । उन्नतो दण्डो यस्य । २ उन्नत-
दण्डयुक्ते लि० “उद्दण्डपद्मं मृहदेः पिंकाणाम्” रघु० ।

“उद्दण्डधवलच्छत्रः” हितो० । प्रा० स० । ३ उन्नतदण्डे पु०

उद्दण्डपाल पु० उन्नतदण्ड उद्दण्डः सद्भव पाळ्यते पाल-
कर्मणि घञ् । उन्नतदण्डाकारे ?सर्पभेदे २ मत्स्यभेदे च मेदि०

उद्दन्तुर लि० उच्युङ्गे । ?उन्नते २ उच्चदन्तान्विते च ।

उद्दाने न० उद्+दो-भावे ल्युट् । ?बन्धने अमरः “उद्दाने
क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः” भा० शा० । १ २७ अ०
२ उद्यमे ३ शूद्राणां ४ बाडगानले ५ मध्ये ईलन्ने च पु० विश्वः

उद्दान्त लि० उद्+दन्-क्त । अतिदमिते ।

उद्दाम लि० उद्गतं दान्नः अच० समा० । ?बन्धनरहिते, “गन्ध-
शुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः” भा० व० । १ ४ ई० अ० ।
अप्रतिनियमे २ स्वतन्त्रे ३ अत्युद्ये च । “उद्दामानि प्रथयति
शिवानेऽशमिषीवनानि” मेघ० “नदत्याकाश गङ्गाया

स्रोतसुद्दामदिग्गजे” रघुः उत्कृष्टं अष्टं दाम पाशाख्य-
मस्त्रं यस्य । ४ वरुणे पु० ४ गम्भीरे लि० “उद्दामभाव-
पिशुनामलवदुग्हास्त्रिद्यादि” भाग० । १ स्क० । ईदण्डकभेदे
च्छन्दोभेदे पु० “यदि न युगलं ततः सप्तरेफासदा दण्डद्वि
प्रयातो भवेद्दण्डकः । प्रतिवरणविट्द्वरेफाः स्युरर्थास्तैव
व्यालजीभूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः” इति वृत्तर० ।

उद्दाल पु० उद्+दल+णिच्-अच् । ?बडवारकटके, २ वनको-
द्रेवे “भोज्याः पुराणश्यामाककोद्रेवेद्दालशालवः” सुश्रु०

उद्दालक पु० उद्दलयति भूमिसङ्घिनत्ति+उद्+दल-णिच्-
खुल् । ?वनकोद्रेवे उत्पन्ने तु शिलाजत्वित्याद्युपक्रम्य
“मद्भूकोरदूषकश्यामाकोद्दालकादीनां विरक्षणच्छेदनीया-
नाञ्च इत्याणां विधिवदुपयोगः” “अथ सर्वेषां प्राणिनामय-
माहाराधं वर्ग उपदिश्यते । तद्यथा रक्तशालिषष्टि-
कगद्गु सुकुन्दकपाण्डु कपीतकप्रसोदककालकाशकपुष्पक-
कईभकयकुनाम्बुतसुगन्धकलमनीवारककोद्रेवोद्दालकश्यामाक-
गोधूमनेषुयवादयः” इति च सुश्रुतः । आयोदधौ-
स्यशिष्ये आरुणौ २ ऋषिभेदे । तस्य तन्नामकत्वः

प्राग्निः भा० आ० ३ अ० उक्ता “यथा एत-
स्मिन्नन्तरे कश्चिद्विधौस्योनामायोदधौस्यस्तस्य शिष्यास्तस्यो
बभूवुः उपमन्युरारुणिवेदेशेति । स एकं शिष्यमारुणिं
पाञ्चाल्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखण्डं वधानेति ।

स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्
केदारखण्डं बभूवुः नाशकत् । स तत्र क्लिश्यमानोऽप-

श्यदुपायं भवत्वैव करिष्यामीति । स तत्र संविशेत् । के-
दारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्यै । ततः

कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौस्यः शिष्यानपृच्छत् क
आरुणिः पाञ्चाल्यो गतः ? इति । ते तं प्रत्यर्चुर्भगन् !

प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं वधानेति । स एवसुक्तान्
शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स

गत इति । स तत्र गत्वा तस्माद्द्वानाय शब्दञ्चकार ।
भो आरुणे! पाञ्चाल्यः कासि वत्स ! एहीति । स तत्सु-

त्वारुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सृष्ट्वा
उत्थाय तसुपाध्यायसुपतस्ये । प्रोवाच चैनमयमन्त्रात्

केदारखण्डे निःसरमाणसुदकमवारुण्योयं संरोडुं संविष्टो
भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सृष्ट्वा विदार्य केदारखण्डं भवन्तसुप-

स्थितः । तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापतु भवान् कर्मर्षिम्
करवासीति । स एवसुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्मात्

भवान् केदारखण्डं विदार्योत्थितः तस्मादुद्दालक एव

मान्ना भवान् भविष्यतीति उपाध्यायेनानुगृहीतः” ।

“उद्दालकोद्धारणः श्वेतकेतं पुत्रमुवाच” सा० उ०

“उद्दालकाद्युद्दालकोऽरुणादरुण” इति ८० उ० ।

उद्दालकपुष्पभञ्जिका स्त्री उद्दालकानां पुष्पाणि भञ्ज्यन्ते यत्र क्रीडायाम् खलु । क्रीडाविशेषे यत्र उद्दालकपुष्प-भञ्जनं क्रियते तस्यां क्रीडायाम् ।

उद्दालकव्रत न० उद्दालकं पापनाशकं व्रतम् । पतितसावित्रीकस्य कार्ये वशिष्ठोक्ते व्रतभेदे “पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् । द्वौ मासौ यावत्केन वर्त्तयेन्नासं मात्रिकेणष्टरात्र घृतेन षड्रात्रमयाचितं तिरात्रमन्त्रोऽहोरात्रसुपवसेत् इति” वशिष्ठः । मिता० प्रा० वि० उद्दालव्रतमित्येव पाठः संहितापत्रे उद्दालकेति पाठः प्रामादिकः ।

उद्दालकायन पु० उद्दालकस्य गोत्रापत्यं फक् । ऋषिभेदे श्वेतकेतौ । तस्य तत्पुत्रत्वमुद्दालकशब्दे उक्तम् ।

उद्दालवत् पु० उद्दालो मूकेदारभेदः प्रकाशस्थानतया विद्यते ऽस्य मतप् । उद्दालके ऋषौ । “यवमान् कषिरुद्दालवान् धानान्तर्वांन्” शत० ब्रा० ११, २३, ६ ।

उद्दास पु० उद्+दास-घञ् । उत्पीडने ततः बला० अस्त्वर्थे मतप् इतिर्वा । उद्दासवत् उद्दासिन् तद्वति लि० स्त्रियां ङीप् ।

उद्दित लि० उद्+दो-क्त । बडे भरतः

उद्दिष्ट लि० उद्+दिश-क्त । १ उपदिष्टे, २ अभिषिपिते “तत्-समुदिष्टं कर्म” संहिप्रसारः रुन्दःशास्त्रोक्ते निर्धारित-गुणादिस्थितिकभेदस्य प्रस्तारे कतमसंख्यकत्वज्ञानार्थे ३ उपायभेदे न० । तत्रकारो यथा “उद्दिष्टं द्विगुणा-नाद्यादुपर्यङ्गान् समालिखेत् । लघुस्था ये तु तत्राङ्गास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत्” इति ८० । आद्यात् आद्यवर्णमारभ्य उपरि यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अङ्गान् समालिखेत् तत्र लघुवर्णापरिस्थाङ्कैर्मिलितैः एकेन युक्तैः उद्दिष्टं स्यात् । यथा त्र्यक्षरप्रस्तारे मध्यगुरुको भेदः प्रस्तारे कियत्संख्यक इति प्रश्ने यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अक्षरसंख्यया अङ्गान् दद्यात् तत्र आद्यलघुपरिस्थैकाङ्केन तृतीय लघुपरिस्थचतुरङ्केण योगे पञ्चाङ्कः एकेन युक्तः षडङ्कः संपद्यते एवञ्च षोऽयं भेदइत्युत्तरम् । एवमन्यत्र कल्पाम् । सर्वगुरुभेदे तु लघुवर्णाभावात् योजका-ङ्गाभावेन एकमात्रेण योज्याङ्केन प्रथमभेदे इत्युत्तरम् । मात्वाष्टके उद्दिष्टं विस्तरभयात्तौक्तमाकरे इत्यम् ।

उद्दीपक लि० उद्+दीप-णिच् खलु । उद्दासके प्रकाशके ।

उद्दीपन न० उद्+दीप-णिच्-ल्युट् । १ प्रकाशने, २ उत्ते-

जने च । ल्यु । अलङ्कारोक्ते रसाद्युद्दीपके “उद्दीपन-विभावास्त रसमुद्दीपयन्ति ये” “रसाद्युद्दीपकालोके विभावाः काव्यनाच्ययोः । आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदा बुभौ सृष्टौ” आलम्बनस्य चेष्टाया देशकालाद-यत्नाया” सा० द० उक्ते आलम्बनस्य श्चेष्टादौ विभावे यथा ऋङ्कारे रसे “चन्द्रचन्दनरोलम्बताद्युद्दीपनं मतम्” हासे “विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तद-त्वालम्बनं प्राञ्जस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्” । कश्चे “शोऽ-कोऽत्र स्याद्विभावः स्याच्छोच्यमात्रम् मतम् । तस्य दाहा-दिक्वावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः” । वीरे “आलम्बनविभा-वास्तु विजेतव्यादयोमताः । विजेतव्यादिचेष्टादास्तस्यो-द्दीपनरूपिणः” । भवानके “यस्मादुत्पद्यते भीतिस्त-दत्वालम्बनं मतम् । चेष्टा धोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः” । जुगुप्सायाम् “दुर्गन्धमांसपिशितभेदांश्चालम्बनं मतम् । तत्रैव कम्पिताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम्” । अङ्गुते “पीत-वर्णौ, वस्तु लोकातिगमात्रम् मतम् । गुणानां तस्य महिसा भवेदुद्दीपनं पुनः” । शान्ते “परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते । पुण्याश्रमहरित्ते ततीर्थरस्यवनादयः । मन्त्रापुरवसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः” सा० द० ।

उद्दीप्त लि० उद्+दीप-क्त । प्रकाशान्विते ।

उद्दीप पु० उद्+दीप-रन् । १ गुणु लौ वाच २ उद्दीप्ते लि० ।

उद्दीप्त लि० उद्+दीप-क्त । उद्भूते गर्वान्विते

उद्देश पु० उद्+दिश+घञ् । १ अतुसन्धाने, २ अन्वेषणे, ३ अभि-लाषे ४ उपदेशे च । आधारे घञ् । ५ उपदेशदेशे “यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्” व्या० परिभाषा । व्याख्यातृषा नागेशेन “उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्” उद्देश उपदेशदेशः । अधिकरणसाधनसायम् । यत्र देशे उपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतसत्तया गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशशोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते । तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाति भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यद्यथाश्रयपा-हिप्रतिपत्त्यपेक्षोऽयम्” इति “इदित्” पा० १, १, ११ इत्ये कैयटः । केचित्तु परिभाषाविषये “तस्मिन्” पा० १, १, ६६ इत्यादिवाक्यार्थबोधे मन्मोनिर्देशादि केति पर्यालोचनायां सकलतद्विध्युपस्थितौ सकलतत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्ये क्वाक्यतयैव नियमः । कार्यकालपक्षे तु लिपाद्यामभ्युप-स्थितिरिति विशेषः । एतदेवाभिप्रेत्य “अधिकारो नाम लिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्यः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्र-

दीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेदमाभिज्वलयतीति” “षष्ठी स्थाने” [१,१,७६ इति पा० सूत्रे भाष्य उक्तम् । अघिकारशब्देन पारार्थ्यात् परिभाषायुच्यते । “कश्चित्परिभाषारूप” इति कैयटः । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्त्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पञ्चदशसाधारणं भाष्यं, पञ्चदशेऽपि प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः । तत्रैतावान्विशेषः । यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्ध्यात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यतापरिभाषणम् । तदुक्तं “कृत्ति च” १,१,५ पा० इति सूत्रे कैयटेन । “यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय संनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति” । कार्यकाले तु तत्तद्विधिमन्त्रे परिभाषाबुद्धीकरोति । अत्रैकदेशस्य इत्यनेन तत्र तत्र तत्तद्बुद्ध्यावपि तत्तद्देशस्यत्वं वारयति यथा व्यवहृतां कार्याभिमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत्” ।

इह संक्षेपे “एष तद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरमया” गीता “समासकथनसुद्देशः इति सुश्रुतोक्ते ७तन्नाधिकारणभेदे । उक्तदोदेशः प्रा० स० । उक्तदोदेशे च “नवने नन्दनोद्देशे न चैत्रयसंश्रये” रामा० । “अस्ति क्वचिद्वनोद्देशे” हितो० भूरिप्रयोगः ततस्तसिद्ध । उद्देशादित्याद्यर्थे अव्य० ।

उद्देशक प्र० उद्+दिश-खुल् । १ उपदेशके २ उदाहरणवाक्ये च । “अत्रोद्देशक इति” लीला० भूरिप्रयोगः । ३ प्रच्छके “उद्देशकालापवदृष्टराशिः” लीला० इष्टकर्मशब्दे ६६,१७० इत्यम् । “उद्देशेन पूजाभिसन्धिना रोपितः कन् । पूजाद्यभिसन्धिना रोपिते दृष्टादौ “चैत्रमायतने बुद्धिप्रोद्देशकद्वयोः” त्रिका० इति केचित् उद्देशशब्देन बद्धव्रीहौ कप् इति तु न्यायम् ।

उद्देश्य त्रि० उद्+दिश-खल् । १ अभिसन्धेरे यम् हिन्व विधेयप्रवृत्तिसंज्ञान् २ अनुवाद्ये । उद्देश्यविधेयभावस्यै “अनुवाद्यमनूक्तैव न विधेयमुदीरयेत्” इति नियमात् उद्देश्यवाचकस्य प्राक् प्रयोगः यथा पर्वतो वज्रमान् । वज्रः पर्वते इत्यादौ तु वज्रेरेवोद्देश्यत्वं पर्वतदृष्टित्वं तत्र विधेयम् । अतएव “न्यङ्कारोद्भवमेव मे यदरयः” इत्यादौ अयंपदस्य उद्देश्यवाचितयादौ प्रयोगौचित्येन परतः प्रयोगात् वाक्यगतविधेयाविमर्षदोष इति समर्थितमालङ्कारिकैः । “दृष्टिरादैच् इति” पा० सूत्रेऽपि तथैव भाष्यकृताङ्गीकृत्य मङ्गलाद्यमेव तथाप्रयोग इत्युक्तम् यथा “एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । माङ्गलिक

आचार्योमहत्तः शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं दृष्टिशब्दादितः प्रयुञ्जे । मङ्गलादीनि च शास्त्राणि प्रथमं वीरपुरुषकारिण भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च दृष्टियुक्ता यथा स्फुरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारितः संज्ञेति “अदेङ् गुणः” इति बघेल्लनेन । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्यै विवक्षया उभयलिङ्गवचनानुसारेण प्रयोगः यथा वेदाः प्रमाणं भवति भवन्ति वा । “अमानि तत्तेन निजावशयोयुगं द्विफालवद्वा-सिञ्जराः शिरःस्थिताः” “मुखदगोष्ठमरोपि मनोभुव तदुपमाः कुसुमान्धखिलाः शराः” इति नैषधे उच्यते प्रयोगः । व्युत्पत्तिवादे तु गदाधरेण उद्देश्यवचनानुसारेणैव वचनादिप्रयोग इति महतायासेन व्यवस्थापितं तत्र तत एवावसेवम् । “उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतिरिक्त विषयत्वात्” सा० द० । उद्देश्यमेव प्रतिनिर्देश्यम् प्राग् विधेयस्योद्देश्यतया पुनर्निर्देशकम् इत्यर्थः यथा “उद्देशिता ताचक्ष्मा एवास्मेति च” इत्युदाहृतौ प्राक् विधेयस्य ताचक्ष्मा अस्ततागुणविधानार्थं पुनः प्रतिनिर्देशात् कथितपदत्वं न दोषायति तदाशयः । तदन्यत्रैव तस्य दोष इति बोध्यम् ।

अनुवाद्यता च प्रमाथान्तरसिद्धस्य किञ्चिदुक्तं विधानार्थम् पुनरुपन्यास्यता यथा पर्वतोवज्रमान् इत्यादौ पर्वत-रूपोद्देश्यस्य सिद्धत्वेऽपि वज्रमन्त्ररूपमविधानार्थ-सुपन्यासः । ततो भावे तत् । उद्देश्यता स्त्री तु । उद्देश्यत्व न० । विषयताविशेषे सा च अनुमितौ शाब्दबोधे च विशेष्यतारूपा प्रवृत्तौ तु स्वजनकेच्छाविषयत्वरूपा “स्वर्गकामो यजेतेत्यादि” वाक्यजनि-तेष्टसाधनताज्ञानतः स्वर्गफलोद्देशेनैव यागे प्रवृत्तेः इति स्वर्गस्य तत्रोद्देश्यता एवमन्वत्प्राप्तम् । इच्छा-विषयत्वे च “अवच्छेदावच्छेदन साध्यसिद्धे रद्देश्यत्वे” मदा० । [मितिदोषभेदे

उद्देश्यासिद्धि स्त्री ईत० । अनुमित्तिसिद्धिसिद्धिरूपे अनु-उद्देशिका स्त्री उद्देशोद्देशोऽस्य कप् अत इत्त्वम् । कोटभेदे चारा० ।

उद्योद्योतशु० उद्+द्युत-घञ् वा दलोपः । विशिष्टप्रकाशे “विभिर्नैः कतोद्योतं त्रिभिः सूत्रैरिवोदितैः” भा० अनु० १४ अ० । “निरवद्यद्योद्योतेन द्योतितस्त-त्त्वतोऽवमर्षः” दायभा० उद्+द्युत-णिच्-अच् । २ किरणवलोव्याख्याने ३ नागेश्वरते काव्यप्रदीपव्याख्याने

४ महाभाष्यप्रदीपव्याख्याने च यन्त्रे पु० ५ उदकोतके लि०
उद्गाव पु० उद्-द्-घञ् । १ पलायने अमरः । उत्कष्टो
द्रात्रोयस्य प्रा० व० । २ उत्कष्टगतियुक्ते । “यते स्वाहा धावते
स्वाहोद्द्रात्राय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा” यजु० २२, ८, “उद्
अधिकोद्द्रात्रोयस्य सउद्द्रावः” वेददी० “उदि अयतियौति
प्रुद्दुवः” पा० उत्पूर्वकादेव घञ् विधानात् केवलात्
“ऋदोरप्” या० अवेव । तेन तथावियहकल्पनं निर्भू-
लमेव । तत्र संचावां कर्त्तरि घञ् इत्येवोचितम् ।

उद्धत पु० उद्+हन-क्त । १ राजमङ्गे । २ वाक्यादिवञ्चते,
३ अविनीते, ४ प्रगल्भे ५ उद्धते च लि० । “परिगतो-
न्वडद्वतवाल्धिः” भट्टिः “मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुः”
कृमा० “सहजवापलदोषसमुद्धतः” “जनावरुद्धोद्धतमिन्नु-
रंहसाम्” प्रचुरोद्धतध्वजविलम्बिवाससः “अथारुद्धत-
सुद्धवः” भाषः । ५ क्तोद्धे खने च । “उत्तरत आह्वन-
नीयसोद्धतावोद्धिते सिक्तोपकोषे” परिष्टते प्राग्द्वारे
पिण्डं निदधात्वोपधय रति” कात्या० १६.२.१४, “परि-
ष्टते उद्धते क्तोद्धे खने अवोद्धिते सिक्ते” यजु० ११, ४७ मन्त्रे
वेददी० । ततो भावे घञ् । औद्धत्य न० । तल् । उद्धता
स्त्री, त्व, उद्धतत्वं न०, तद्भावे चाञ्जात्यादौ ।

उद्धतमनस्कात्वं न० उद्धतं मनोयस्य कप् तस्य भावः त्व । अ-
भिमाने गर्वे शब्दचन्द्रिका ।

उद्धति स्त्री उद्+हन-गतौ-क्तिन् । १ उद्धतौ २ उद्धतौ । हन-
आघाते क्तिन् । ३ पाषाणादिनाऽऽघातैः (ठोकरलागा) “अभू-
तलस्य र्थितया निरुद्धितस्तवावतीर्थोऽपि न लक्ष्यते रथः”
शङ्ग० । [रेभिः” भट्टिः ।

उद्धम लि० उद्+घ्ना-श धमादेशः । कृतशब्दे “अनीनासुद्धमै
उद्धमचूडा स्त्री उद्धम-चूडे ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
मरयू० स० । चूडां प्रति उद्घ्नानार्थनिदेशक्रियायाम् ।
एवं उद्धरचूडा उद्धमविधमा अपि मयू० स० । तत्तत्-
क्रियार्थं निदेशक्रियायाम् । [र्धंशम्” भट्टिः ।

उद्धय लि० उद्+घेट-श । उद्धृत्य पानकर्त्तरि । “मधूनासुद्धयै
उद्धरणं न० उद्+हृ-भावे-ल्युट् । १ सुक्तौ, २ वसने, ३ ऋष-
शुद्धौ, ४ उद्धूलने ५ उत्तारणे । “दिनानि दीनोद्धरणोचि-
तस्य” रघुः । “तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददास्यम्”
वासुपु० । “कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत् यत्नसुत्तमम्”
मनुः । ई० उद्यापने । “प्रतिकर्माद्धरणसंप्रसङ्गे” कात्या०
१, २, २६, “आह्वनीयदक्षिणाग्न्योर्गार्हपत्यादुद्धरणं कर्त्त-
व्यम्” कर्कः । ७ उद्धृत्य हरणे परिवेषणे च । ‘सव्येन

वोद्धरणं सामयतीत्” कात्या० ४, १, १०, “उद्धरणं परिवेष-
णम्” कर्कः । ८ बहिर्निष्कायने । “दिवैव प्रदह्नोद्धरणे”
कात्या० ०१६, ४, उद्धरणं बहिर्निष्कायनम्” कर्कः ।
९ उत्पादने । “आह्वनयजागरणे तत एवोद्धरणम्”
कात्या० २५, २, ५, “तत्र वाह्वनीयोद्धरणम्” कर्कः ।
व्याम्नुद्धारणञ्जे तत्प्रकारः ई३३४ उक्तः । कर्मणि
ल्युट् । १० वान्तेऽन्नादौ ।

उद्धरणीय लि० उद्+हृ-कर्मणि अनीयर् । १ उद्धूलनीये २ उ-
द्यापनीये ३ आह्वरणीये च । तव्य उद्धर्त्तव्योऽप्यत्र लि० ।

उद्धरावसृजा स्त्री उद्धर अवसृज इत्युच्यते यस्यां क्रिया-
याम् मयू० स० । उद्धरणावसृजनार्थनिदेशक्रियायाम् ।

उद्धर्त्तु लि० उद्+हृ-हृच् स्त्रियां ङ.प् । १ उद्धारकारके २ उ-
द्धूलके ३ तारणकारके च । “विवोतभर्त्तुस्तु पथि चौरोद्-
र्त्तुरवीतके” या० सू० स्त्रियां ङोप् । खलु । उद्धारक
उक्तार्थे लि० ।

उद्धर्ष पु० उद्+हृ उद्धूतोवा हर्षः प्रा० स० । १ उत्कष्टे २ हर्षे उ-
द्धूतहर्षे च । उद्धूतोहर्षे यस्य प्रा० व० । ३ जातहर्षे लि०
“उद्धर्षय मघवन्नायुधानि” यजु० ७, ५२ “उद्धर्षय उद्धू-
तहर्षयुक्तं कुब” वेददी० नामधातुरूपम् । तत्र हेतुणिजन्-
रूपामत्येव न्यायम् ।

उद्धर्षण न० उद्+हृष-णिच्-ल्युट् । १ हर्षयुक्तकरणे २ प्रोत्-
साहने च “हितसुद्धर्षणं चैव उवाच प्रथितं वचः” रामा०
“एवमेतन्महाबाहो ! यथा वदसि पाण्डव ! । कृतमुद्धर्षणं
पूर्वम्” इत्यादिषु भा० आश्र० १७ अ० बड्ढत्वं
प्रयोगः । आधारे ल्युट् । २ रोमाञ्चे हेम० ।

उद्धर्षिन् लि० उद्+हृष-णिच्-णिनि । उद्धर्षकारके स्त्रियां
ङोप् । सा च पयस्यतिखकाख्ये वर्णदृष्टभेदे । “उक्तावस-
न्तिलका तभजा जगौगः । सिंहोच्चतेयमुदिता मुनि-
कश्यपेन । उद्धर्षिणोयमुदिता मुनिसैतवेन” ट० र० ।

उद्धव पु० उद्+हृ-आधारे अप् । १ यज्ञाग्नौ, २ उद्धवे अमरः ।
३ कृष्णदयिते यादवविशेषे च । उद्धवश्च यादवविशेषः ।
दृष्टिबंधवर्षणे । “उद्धवो देवभागस्य, महाभाग ! सुतोऽ-
भवत् । पण्डितानां परं प्राहुर्देवैश्च वसमुद्धवम्” हरिवं०
२५ अ० । “भारतीमाहितभरामथानुद्धतमद्धवः” भाषः ।
भाग० ११ स्क० एनं प्रत्येव भगवतोऽज्ञानोपदेशो वर्णितः स
एव उद्धवसंवादात्वेन प्रसिद्धः पारायणे च षड्दने तत्पर्य-
न्ताध्येयता “यावदुद्धवसंवादे षडैऽङ्ग परिकीर्त्तयेत्” इत्युक्तेः
उद्धवदूत न० उद्धवोदूतोयत् । दूतत्वेन उद्धवं परिकल्प्य गो-

युक्तिरूपे काव्यभेदे उद्भवसन्देहोऽपि काव्यभेदे पु० ।
 उद्भस्तृति० उत्त्विप्रौ हस्तौ येन प्रा० व० । उत्त्विप्रहस्ते
 उद्वाहौ “उद्भस्तः कथपरुषश्चिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशम-
 शुचिस्तथाऽतिबोलः । बह्वाशो विजनहिमाब्धुरातिसेवी
 व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः” सुशु० ।
 उद्धान न० उद्दीयतेऽस्मिन्नग्निः धाम्-आधारे ल्युट् । १ वृत्तग-
 म् । कर्मणि ल्युट् । २ वमिते, ३ उद्भते च । [२ वमिते रमा०
 उद्धान्त पु० उद्+धा वा० भ् । मद्भ्यन्ते १ हस्तिनि अमरः
 उद्धार पु० उद्भिद्यते उद्+हृ भावे-घञ् । १ सुक्तौ, २ ऋणशुद्धौ
 ३ उद्धारणे । कर्मणि घञ् । सर्वधनादुद्भृत् ज्येष्ठादिभ्योदेवे
 ४ अशभेदे यथा चोद्धारस्तथा मनुना दर्शितः यथा
 ‘ज्येष्ठस्य त्रिंशउद्धारः सर्वद्रव्याञ्च यद्भरम् । ततो ऽर्द्धं
 मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यथोयसः ।’ “ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च
 संहरेतां यथोदितम् । येन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्म-
 ध्यमन्वनम् । सर्वेषामन्वनजातानामाद्दीताग्र्यमभ्रजः ।
 यच्च सातिशयं किञ्चिद्दृश्यतश्चाभ्रयाद्भरम् । उद्धारो न
 दशशक्ति सम्पन्नानां स्वकर्मसु । यत्किञ्चिदेव देवन्तु ज्यायसे
 मानवर्द्धनम् । एवं समुद्भूतोद्धारो समानंशान् प्रक-
 ल्येत् । उद्धारोऽनुद्भूते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ।’
 अन्योऽपि विशेषः स्रष्टवन्तरे उक्तः किन्तु “तथोद्भा
 रविभागस्तु नैव संग्रति वर्तते” मित्ता० स्रष्टवन्तः
 इदानीमुद्धारो नास्तीति सर्वनिवन्धकस्रृष्ट्यामैकमत्या-
 त्तन्नोक्तम् “स्वान्वययोग्यपदान्तरालेषु श्रुतपदस्य ५ परि-
 त्यागे यथा गां ब्रधान अश्वमानयेत्यादौ आवापोद्धारभ्यां
 गोशब्दस्य सास्त्रादिमानर्थः” सा० द० । अन्वयव्यतिरेकावे-
 वापोद्धारविति तु तत्त्वम् । “जगन्नाथस्यायं सुर-
 धुनि ! समुद्धारसमयः” गङ्गालहरी । ईवञ्जने च “परयं
 समुद्भूतोद्धारं विक्रीयं वित्तवर्द्धनम्” मनुः “उद्भूतो-
 द्धारमित्यस्य “वर्जनीयवर्जितम्” कृष्णक० व्याख्या ।
 ७ उक्तं च “सगुणानामिव कर्मणामुद्धार उपजने”
 व्याख० श्री० १०, ४, १४ “यस्मात् प्रधानकर्मणामुद्धारो
 उपजने उत्कर्षे च सगुणानायेव सर्वतोद्धारणम्” ना० द०
 उद्धारण न० उद्+धृ+णिच्-ल्युट् । १ उद्यापने “लाङ्गुलो-
 द्धारणोद्भुरः” भा० व० १४७ अ० । हृ-णिच् ल्युट् ।
 २ उद्धारसम्पादने ।
 उद्दि पु० उद्+धा-क् । ऊर्द्धधारके । “पुरोडाशाः यथा
 अन्तरिक्षमुद्दिः” अथ० ८, ६, २२, “उद्धारको दशरात
 उद्दिः पृथगाभिन्नवौ चक्रे” शत० ब्रा० १२, २, २, २ ।

उद्भुर ति० उद्गता धूरस्मात् प्रा० व० अच् समा० । १ निरले
 २ भारयुन्ये ३ हटे । “प्रसकालकृचवन्धुरोद्भुरः” माघः ।
 “जघनमंसबन्धोद्भुरम्” मालतीसा० । “यत्रवानपि तु
 श्रीमाङ्गल्लोद्धारणोद्भुरः” भा० व० १४७ अ० ।
 ४ उच्चे च “पञ्चाद्वद्वभुजं पितरसुद्भुरध्वनिमहाजनानु-
 यातमानीय” दशकु० ।

उद्भूत ति० उद्+धू-क्त । उल्कमिते “उद्भूतसुद्धैर्ध्वजिनीभिर-
 शुभिः” माघः । “पुनानंःपवनोद्भूतैः” रघुः । [२ उल्कल्यने च ।
 उद्भूनन न० उद्+धू-णिच्-नक् भावे ल्युट् । १ उत्क्षेपणे
 उद्भूपन न० उद्+धूप-आयाभावपक्षे भावे ल्युट् । १ इव्य-
 विशेषेण ऊर्द्धसन्नापनरूपे व्यापारे (भावरादेश्चोया)
 “ऋध्रोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखाहतम् । पृषमस्य
 च रोमाणि योज्यान्धुद्भूपनेऽपि च” सुशु० । (करणे
 ल्युट्) २ तत्साधने इव्ये । ‘सर्षपाः सर्षनिर्मोको वचा-
 काकादनीहतम् । उद्धारजाविगवाञ्चैव रोमानुद्भूपनं
 शिशोः । ऋध्रोलूकपुरीषाणि यत्रा यवफलो हतम् ।
 सन्ध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्भूपनं शिशोः” सुशु० ।

उद्भूलन न० धूलिवदुन्मर्दयति उद्+धूलि-णिच् । उद्भूलयति
 ततः भावे ल्युट् । १ धूलिवन्मर्दने २ पाकार्थोपकरण-
 भेदे च । (मशालाचूर्णे) “चूर्णसोद्भूलनं देयं भोज्ये
 चीरेक्षुसम्भवे । व्यङ्गनेषु च सञ्चेषु शाकजेष्वाजेषु च ।
 मांसमत्स्यभवेष्चैव प्रलेहतलनादिषु । आदावेव पचेत्
 स्नेहे ततोऽर्द्धं दकं क्षिपेत् । वेसवारं सलवणं क्षिप्त्वा
 तत् पिशितं पचेत् । अर्द्धस्विन्ने क्षिपेत्तक्रमथ वा दाडि-
 मोरसम् । सिद्धे पाके च दातव्यं चूर्णसुद्भूलनस्य तत्”
 पाकशास्त्रम् ।

उद्भूपण न० उद्+धूप-ल्युट् । रोमाञ्चे हला०

उद्भृत ति० उद्+हृ-क्त । १ उत्क्षिप्ते, २ भुक्तोऽङ्गिते, ३ उक्तो-
 लिते, ४ पृथक्कृते, ५ उक्तेदिते च । “इतीव वाहैर्निर्जवेग
 दर्पितैः पयोधरोधलमसृजतं रजः” नैष० “उद्भृतासि
 पिनाकिना” छुरिकाज्ञामन्वः । “पयोऽसृजतसारञ्च”
 “ऋहेऽप्युद्भृततज्जलैः” आ० त० पु० “उद्भृत्सुम्भक्तं प्रस-
 भोद्भृतारिः” रघुः ।

उद्भृतपाणि ति० उत्तरीयात् उद्भृतः बहिष्कृतः पाणिर्येन ।
 उत्तरीयबहिष्कृतहस्ते । साध्याये भोजने चैव दक्षिणं
 पाणिसुद्धरेत्” मनुस्मृत्येव तथा भवनम् ।

उद्भृति स्त्री उद्+हृ-क्तिन् । १ उत्क्षेपणे २ उक्तोत्तने च ।
 “शल्योद्भृतिर्षस्त्रानं दूतस्त्रानिर्दशनम्” सुशु० ।

उद्गन्धान न० उद्गमति वज्रिरत्न उद्+घा-ल्युट् । ? चूड्याम्
उद्ग पु० उद्ग-क्यप् "भियोद्गो नदे" पा०नि० । नदभेदे
"कूबं भियोद्गप्रविभौ" भट्टिः "तोयदागमस्वीड्रभि-
द्ययोः" रघुः ।

उद्ग न्यक पु० । (धोपा)वर्णसङ्करभेदे । "आयोगनेन विप्रायां
जातास्ताम्नोपजोविनः । तस्यैव न्यपकन्यायां जातः स्रनिक
उच्यते । स्रनिकस्य न्यपायान्तु जाता उद्गन्यकाः स्रताः ।
निर्घो जयेयुर्वद्वापि सस्युग्नाश्च भवन्त्यतः" उथना ।

उद्गन्धन न० उद्+गन्ध-भावे ल्युट् । ऊर्द्धतः पाशादिना
गलादिवन्धने । "उद्गन्धनस्रता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्गरणार्थाय इमं पिबन्तं ददात्यहम्" वायु पु०
गयामाहात्म्ये "विषमुद्गन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
करिष्ये न हि तान्द्वान् पुनर्दुमिहोत्सहे" भा०व०
७५० । "जलान्युद्गन्धनस्रताः प्रमृज्यान्मनश्च्युताः ।
विषप्रपतनप्रावादात्मघातच्युताश्च ये । सर्वे ते प्रत्यवसिताः
सर्वे धम्बोवह्निप्रकृताः । चान्द्रायणेन शुद्धे प्रयुक्तप्रकम्प-
ह्येन वा" प्रा०वि०बसः । भावे घञ् उद्गन्धोऽप्यत्र पु० ।

उद्गा(दा)हु लि० उत्तोन्नितो(वा)वाङ्मयेन प्रा०ब० । उत्तोन्नित-
वाहौ "प्रांशुलभ्ये फले लोभाद्वाङ्कारिव वामनः रघुः ।

उद्गुह लि० उद्+बुध-कृ । ?विक्रियते न्यायादिमते ज्ञात-
वस्तुनः संनञ्जिज्ञानादिना २कृतोद्दीपने संस्कारे च । यथा
हस्तिदर्शनात् अतुभूतहस्तिपकसंस्कारस्य उद्गोधरूपे उ-
द्दीपने कृते हस्तिपकः स्रयते इति । ३प्रबुद्धे ऽजागरिते
च "उद्गुहां च जगद्वातो पूजयेद्ददीपमात्मवा" ति०त०पु०
वेन वेन वस्तुना संस्कार उद्गुध्यते तथा उद्गोधकगन्दे
व्यस्यते । "उद्गुहं कारयैः सैःसैर्वेहिर्भावं प्रकाशयेत्" सा०द०

उद्गीध पु० उद्+बुध घञ् । ?किञ्चिद्गोधे न्यायादिमते
स्रतिजननाय २संस्कारोद्दीपने च । "उद्गाहादिसस्रद्धोधः
वाधारस्याभिमानतः" ननु कथं रामादिरत्याद्युद्गोधकारणे
सीतादिभिः सामाजिकानां रत्युद्गोधः" इति "रवाद्युद्गो-
धका लोके विभावाः काव्यनाम्नयोः इति" च सा०द० ।

उद्गीधक लि० उद्गोधयति उद्+बुध-णिच्-लृट् । ?उद्दीपके
२उद्गोधकारके ३इत्यर्थे पु० उद्गयेन सर्वेषां प्रबोधकत्वान्तस्य
तयात्वम् । उद्गोधकानि च न्यायसूत्रवृत्त्योर्दर्थितानि यथा

"प्रणिधाननिबन्धाभ्यासबिड्बलक्षयसाहस्यपरिपहाश्रवा-
श्रितसम्बन्धानन्त्यविद्योगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान
सुखदुःखे क्वाद्देशभयाधित्वकिवारारगधर्मावर्मनिमित्तेभ्यः" छ०
"अरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तसन्देस इत्यात्परं श्रुतस्य प्रत्ये-

कमभेदेनाम्यः । प्रणिधानं मनसोविप्रयासरसञ्चा रवारणम् ।
निबन्ध एकपन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाथेन प्रमेयादिस्वरणम् ।
अन्वयः संस्कारवाङ्मयम् एतस्य यद्यपि नोद्गोधकत्वं
तथापि तादृशे शीघ्रसद्गोधकसम्बन्धाने स्यादित्याशयेन तदु-
पन्यासः । अन्वयोद्गोधकसंस्कारः उद्गोधकत्वेनोक्तइति
केचित् । सिद्धं व्याप्यं व्यापकस्य आरकम् । लक्षणं यथा
कपिधजादि अर्जुनादेः । सादृश्यं देहादेः । परिपहः
स्वोकारस्य स्वस्वामिभावोऽर्थः तदेकतरेषान्यतरस्वरणम् ।
आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ परस्परस्वारकौ । सम्ब-
न्धोद्युद्गिष्यभावादिः गोष्ठपन्थायात् पृथगुक्तः । आनन्त्यं
प्रोक्तभावघातादेः । विद्योगोवधा दारादेः । एककार्या-
न्त्यो वाशिप्रभृतयः परस्परस्वारकाः । विरोधादहिनकुला-
देरन्वतरेषापरस्वरणम् । अतिशयः संस्कारउपनयना-
दिराचार्यादिस्वारकः । प्राप्तिर्घनादेर्दोतारं आरयति ।
व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुखदुःखयोर-
न्वतरेषापरस्य ताभ्यां तत्रयोजकस्य वा स्वरणम् । इच्छा-
हेनौ वद्विषयकतया न्यहीतो तस्य स्वारकौ । भयं मरणा-
देर्भयहेतोर्भा स्वारकम् । अर्धित्वं दातुः । शाखादेः
क्रिया वाक्यादेः, रागात्कीर्तिः पुलादेः स्वरणं, धर्माधर्माभ्यां
अन्धानरातुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागुद्गुतसुखादेश्च अ-
रण्यमिति उक्तेषु च किञ्चित्सुखरूपसत्किञ्चिच्च ज्ञातमुद्गो-
धकं शिष्यव्युत्पादनाय भावं प्रपञ्चः" छ० ।

उद्गुट पु० उद्+भट-करणे-क्यप् । तरङ्गुलादेः प्रस्फोटन-
हेतौ ?श्रुपे, तदाकारत्वात् २ककमे, ३श्रेयसाशये महाशये,
४प्रवरे, च "पदेपदे सन्ति भटारणोद्गुटाः" नैष०
उद्गुतो भटात् पन्थात् निरा०त० । पन्थवह्निभूते लोका-
प्रसिद्धे ऽज्ञातवस्तुके लोके ।

उद्गुव पु० उद्+भू-भावे क्यप् । ?उत्पत्तौ । "स्यैथं चतुर्थं
त्वङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्गुवः" या०सू० । कर्त्तरि कच् ।
२उत्पत्तिमति । "दिवीपस्रुर्मुषिराकरोद्गुवः" "सोमोद्-
भवादाः सरितो न्यसोमः" रघुः । "लुप्रावद्दोषोऽतिमतेन
मध्ये सोमोद्गुवादाः सुरनिम्नगायाः" बल्लः । "विष्णु पादो-
द्गुवा गङ्गा" पुरा० "सत्वमालोद्गुवत्वात्ते भिन्ना अप्यनु
भावतः" सा०द० । अपपादाने क्यप् । ३उत्पत्त्युत्पादाने ।
"अहमन्तश्च मृतानासुद्गुवश्च भविष्यताम्" गीता । उद्गुतो
भवात् निरा० स० । ४संसारातीते ५विष्णौ पु० । "उद्गुवः
सोमयोदेवः" विष्णुष० "प्रपञ्चोत्पत्त्युत्पादनकारणत्वात्
उद्गुवः, उद्गतः संसारादिति वा" भा० उभयथा वाक्यम् ।

ई उद्भूतत्वे विशेषगुणगते जातिभेदे उद्भूतयन्दे विवर्तितः ।
उद्भावन न० उद्+भू-षिच्-ल्युट् । कल्पने, २ उत्पादने च
उद्+भू० ल्युट् । श्चिन्ने ४ उत्प्रेक्षणे च "उद्भा-
वनमकुर्वन्नौ विदुरस्य मते स्थिताः" भा० आ० १४१ अ०
उद्भास पु० उद्+भास-भावे घञ् । उद्दीप्तौ । ततः अन्वये
"नैकाचारात् कृतो जातेः सप्रव्याञ्च न तौ सृष्टौ" वात्ति०
घञ् रूपैकाचारात् इनेरप्राप्तौ बाबा० पाठात् सतप् इति
र्वा । उद्भासवत् उद्भासिन्-तद्युक्ते त्रि० । "विभूषणोद्भासि
पिनङ्गभोगि वा" कुमा० स्त्रियां ङीप् ।

उद्भिज्ज पु० उद्भिजन्ति क्विप् उद्भिज्ज तथा सन् जायते
जन-ड कर्म० । भूमिसृजिद्य जाते इत्युत्पादौ "उद्भिज्जाः
स्यावराः सर्वे बीजकारुण्डप्ररोहिणः" इति मनुः । पदा०
योगास्त्रे । "देहवृत्तविधोजनोश्चैव उत्पत्तिभेदतः ।
उद्भिज्जः खेदजोऽखोद्यसत्तर्षच जरायुजः । उद्भिद्य
भूमिं निर्मच्छुद्भिदः स्यावराश्च यः" इति विभज्य तद्गु-
पत्तिप्रकारस्तत्र दर्शितः "उद्भिज्जाः स्यावरा ज्ञेयासृ-
ण्युल्मादिरूपिणः । तत्र सिक्ता जलैर्भूमेरुग्रभिश्च विपा-
चिताः । वायुना व्यूहमानास्तु बीजत्वं प्रतिवन्ति ते ।
तथाचोपानि बीजाणि संसिक्तान्यम्भवा पुनः । उच्छू-
नतां हृदयत्वं च मूलभावं प्रयानि च । तन्मूलाद्दुरोत्
पत्तिरङ्कुरात् पशुसम्भवः । पशुत्कस्ततः कारुण्डः कारुण्डाच्च
प्रसरः पुनः" । एतेषां च यथा पापभोगायतनवत्त्वात्
देहवृत्तं तथाऽवीनिजयन्दे ३४७ पृष्ठे उक्तम् "शरीरजैः
कर्मदोषैर्याति स्यावराणां नरः" या० सृष्टौ शरीरपापेन
तेषां देहोत्पत्तिव्यवस्थात् भोगायतनदेहवृत्तसुप्तेयम् ।
अतएव सक्तावल्याम् चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणसुद्धा
"दन्नादीनामपि चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः । न च सुद्धादीनां
शरीरित्वे किं मानम् ? इति वाच्यम् आध्यात्मिकनायु-
सन्धस्य प्रमाणात्वात् तत्रैव किं मानम् ? इति चेत्
मग्नज्ञतसंरोहणादिना तदनुमानात् इत्युक्तम् । यथा च
स्यावराणां स्वस्वकर्मात्पद्मेहसत्त्वं तथाऽवरोहयन्दे ४४०
पृष्ठे या० सू० भाष्येण दर्शितम् । तेषां विभागोन्यायक-
न्दल्याम् दर्शितं यथा "स्यावरासृष्टौषधिलतावतानवनस्पतय
इति" भा० । "दृग्मूलपादिः ओषधयःफलपाकान्ना गोधू-
मादयः, ये न पुष्पफलस्ते वृक्षा कोविदारप्रभृतयः लता
पसिद्धैव । अवतन्वन्ति अवताना बिटपास्तद्वन्तः केतकी
बीजपूरादयः ये विना पुष्पं फलानि ते वनस्पतय ओड-
सूरादयः" । न्या० क० । भूमिसृजिद्यजातमात्रे त्रि० स्याव-

रादिविभागे सुश्रुतः "द्रव्याणि पुनरोषधयस्ता द्विविधाः
स्यावरा जङ्गमाश्च । तासां स्यावराचतुर्विधाः । वनस्पतयो
वृक्षा वीरुष ओषधय इति । तास्यपुण्याः फलवन्तोवन-
स्पतयः पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्नाम्निव्यश्च
वीरुषः । फलपाकानिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमा चापि
चतुर्विधा जरायुजाखण्डजस्रदजोद्भिज्जाः । तत्र पशु-
मनुष्यव्यावादायो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयो
ऽखण्डजाः । कर्मिकीटापिपीलिकाप्रभृतयः खेदजाः ।
इन्द्रगोपमखण्डकप्रभृतव उद्भिज्जाः" ।

उद्भिद् पु० भूमिसृजिन्ति उद्भू+भिद्-क्विप् । इत्यतश्च-
गुल्मवृद्धोत्पत्त्याद्ये पञ्चविधे स्यावराभेदे उद्भिज्जयन्दे
उदा० । उद्भिजन्ति पशुन् । २ वागभेदे "उद्भिदा यजेत" श्रुतिः
उद्भिदादिशब्दानां यथा कर्मनामधेयता व्युत्पत्तिरहितं
जै० सू० भाष्यवोक्तथा दर्शितं यथा
"उक्तं समान्नायैदमर्थं तस्मात् सर्वे तदर्थं स्यात् १, ४, १,
४० । उद्भिदा यजेत 'बलविदा यजेत' 'अभिजिता यजेत'
'विश्वजिता यजेत' इति समानन्ति, तत्र सन्देहः, किम्
उद्भिदादयो गुणविधयः, आहोस्वित् कर्मनामधेयानि ?
इति । कुतः संशयः ? उभयवाऽपि प्रतिभाति वाक्यात्,
उद्भिदा इत्येव शब्दो यजेतइत्यनेन संबध्यते, च किं
वैयधिकरणस्येव संबन्धसुपैति, उद्भिदा इत्येष वागमभि-
निर्वर्तयेदिति, उत सामानाधिकरण्येन, उद्भिदा यागेन
यजेत इति द्वेषाऽपि एतस्मिन् प्रतिभाति वाक्ये, सम्-
भवति संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम् ? उक्तमन्नायस्यैद-
मर्थं, कश्चिदस्य भागोविधिः, योऽविदितमर्थं वेदयति,
यथा 'सोमेन यजेत' इति कश्चिदर्थवादः, यः प्ररो-
च्युन् विधिं श्रौति, यथा 'वायुर्देवैः क्षेपिष्ठा देवता'
इति, कश्चित्मन्त्रः, योऽविदितमर्थं प्रयोगकाले प्रकाशयति,
यथा 'वैश्वदेवसदनन्दाभि' इत्येवमादि, तस्मादुद्भिदादयो-
ऽमीषां प्रयोजनानामन्यतमस्य प्रयोजनाय मन्त्रेयुः, तत्र
तावद्धार्यवादः, वाक्यशेषो हि च भवति विधातव्यस्य,
न च मन्त्रः, एवंजातीवकस्य प्रकाशयितव्यस्य अभा-
वात्, पारिषेव्यात् शुभविधिः, उद्भिद्गुणता वागस्य विधी-
यते प्रसिद्धेरनुपहात्, शुभविधेरर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिवि-
शेषकरत्वाच्च । न च, एषां यागार्थता लोकेऽवगम्यते !
न च, वेदेन परिभाष्यते ! अतोयुष्मविधयः । 'यदि
शुभविधिः, न तर्हि कर्म विधीयते, अविहिते च कर्मणि

तत्र गुणविधानमनर्थकम् । न इति ब्रूमः, प्रकृतौ ज्यो-
तिष्टोमे गुणविधानमर्थवदुभविष्यति, यदि नामधेयं स्यात्,
आवदेव यजेत इति, तावदेव उद्भिदा यजेत इति, न
प्रकृतौ कश्चित् गुणविशेषः स्यात् । गुणविधौ च
गुणसंबन्धात् अर्थविक्रमार्थं विदधत उद्भिदादयः शब्दा
अर्थवन्तो भविष्यन्ति तस्मात् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम्' भा०
“अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमविधावकत्वात्”
१, ४, २, सू० “अपि वा इति पक्षो विपरिवर्त्यते । नामधेयं
स्यात् इति प्रतिजानीमहे, एवमविहितमर्थं विधास्यति
ज्योतिष्टोमात् यागानन्तरं, श्रुतिर्देवं यागमभिधास्यति,
इतरथा श्रुतिरुद्भिदादीन् वक्ष्यन्तो उद्भिदादिमतो
लक्षयेत् ! उद्भिदता यागेन कुर्यादिति । यागेन कुर्यात्
इति यजेतेत्यस्यार्थः करणं हि यागः । उद्भिदाद्यपि
तृतीयानिर्द्देशात् करणं, तत्र उद्भिदा यागेन इति कर्म-
नासधेयत्वेन सामानाधिकरण्यासामञ्जस्यं, इव्यवचनत्वे
मत्वर्थलक्षणाया सामानाधिकरण्यां स्यात् । श्रुतिबलक्षणा-
विशये च श्रुतिर्न्यायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । ‘ननु
प्रसिद्धं इव्यवचनत्वनपद्मयेत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्र-
तिज्ञायेत’ उच्यते, तृतीयानिर्द्देशात् कर्मवचनता । कुतः ?
करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात् तृतीया भवति, करणं
च यागः, तेन यागवचनश्चिन्मनुसास्यामहे ।

“नेतद्युक्तं, यदि तृतीयानिर्द्देशे सति उद्भिदादिभ्यः
शब्देभ्यो यागे बुद्धिरन्वयेत, स्यादेतदेव, न हि नो बुद्धि
रूपदत्ते, तस्मात् अयुक्तम् । तृतीयावचनम् अन्यथा
नोपपद्यते” इति चेत् । कामं नोपपादि, न जातचित्
अनवगम्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति, तस्मात् गुणवि-
शेषः । लक्षणेति चेत्, वरं लक्षणा कल्पिता, न यागाभि-
धानं, लौकिकी हि लक्षणा, इदोऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि
च यदि नामधेयं विधीयते, न यागः, अथ यागः, न ना-
मधेयम्, उभयविधाने वाक्यभेदः” इति । उच्यते, न
नामधेयं विधायिष्यते, अनुवादा हि उद्भिदादयः ।
कुतः प्राप्तिः ? इति चेत् । ततोऽभिधीयते, उच्छब्दा-
मर्थ्यात् मिच्छद्दसामर्थ्याच्च उद्भिमिच्छद्दः क्रियावचनः, उ-
द्भुभेदनं प्रकाशनं पशूनामनेन क्रियते इत्युद्भित्त्वात् यागः,
एवमाभिषुष्येन जयात् अभिजित्, विश्वजयात् विश्वजित्,
एवं सर्वत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यत्त्वप्रवृत्तिविशेष-
करोऽनर्थकः इति, नामधेयेऽपि गुणलक्षोपबन्धे नार्थवत्,
तस्मात् कर्मनामधेयान्येवंजातीयकानि—इति सिद्धम्' भा०

गवामयने यज्ञे सप्रमसासिकोत्तमाभिभूविकस्थाने १ एकादये
दिने । “सप्रमस्य मासस्योत्तमवोरभिभूवयोः स्थाने
विद्वद्ब्रह्महोदशरात्र उद्भिदुबलभिदौ” आश्व० श्रौ० १२,
१, ५, “सप्रमस्य मासस्य ये तयोऽभिभूवाः तेषां यौ उत्त-
माभिभूवौ तयोः स्थाने विद्वत्स्त्रीमको व्यहोदशरात्रः
उद्भिदुबलभिदौ च द्वे अहनी इत्येतानि द्वादशाहानि”
नारा० ष्ट० । गवामयनशब्दे विवर्तितः ।

उद्भिद इ० उद्+भिद-क । १ उद्भादौ पञ्चविधे स्यावरे ।
२ उद्भुभेदके लि० “होता यज्ञसूनूपातमुद्भिदम्” यजु०
१८, २५ “उद्भिदं यज्ञफलानां मुद्भिन्तारम्” वेददी० ।
उद्भिन्न लि० उद्+भिद-क । १ उत्पन्ने कर्मणि क्त । २ द्विषाहने
दक्षिते च । “योनोद्भिन्नयैश्वा” ।

उद्भू त लि० उद्+भू-क । १ उत्पन्ने “शिवश्चिद्गतयोद्भूतः कोटि-
सूर्यसमप्रभः” ति० त० पु० “सुहृन्मयनोद्भूतः” कलस-
मन्त्रः न्यायमते २ प्रत्यक्षयोम्ये “उद्भूतरूपं नवनस्य गो-
चरः” उद्भूतस्यैवदृश्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः”
भाषा० । उद्भूतत्वञ्च उद्भवापरपर्यायो रूपादिविशेषगु-
णगतोजातिभेदः कला० सूत्रप्रकृतौ उक्तः यथा
“अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः” सू० सू० ।
“तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम्” सू० । “रूपगतो-
विशेषोरूपविशेषः तच्चोद्भूतमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्माद्रूप-
स्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्द्विप्रणुकस्य च रूपं स्थित्ये-
तेत्यत उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वरं
तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तद्-
नेकद्रव्यं त्वसरेणुप्रस्यति तत्समवायात्, घटादयोऽप्य-
वयवद्वयारब्धाः परस्परयाऽनेकद्रव्यान्वया एव, रसस्पर्शा-
दौ रूपत्वविरहात् चाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च
उद्भूतत्वविरहात् । उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जाति-
विशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः । नन्वेवं शुक्लत्वसुरमित्त्वक-
टुत्वादिभिरपि परस्परभावात्तुपपत्तिरेव तत्तद्भाष्यतद्वा-
नात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्व-
ञ्चेति चेन्न बाह्यैकैकेन्द्रियपृष्ठययोम्यगुणत्वस्यैवोपाधेर-
द्भवत्वात् तदुपाधिविरहस्यैवाउद्भवत्वात् । अनुद्भवाभाव
एव उद्भव इति केचित् । तच्चिन्त्यम् अनुद्भवस्याथेवं व्य-
वस्थापयितुमशक्यत्वात् । अतीन्द्रियविशेषगुणत्वमनुद्भूतत्व-
मिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियविशेषगुणत्वस्यैवोद्भवत्वा-
प्रप्तेः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तस्यम्,
विशेषगुणेषु कैवोद्भूतत्वं जातिः गुणगतजातौ परस्पर-

भावावुपपत्तिर्न दोषावेत्यपि वदन्ति । तेनेति रूपप्रत्यय-
ज्ञानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्व-
सङ्गत्वात्, रूपोपलब्धिस्यथा रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वो-
द्भूतत्वसङ्गत्वात् रसोपलब्धिः एवमितरत्वापि योज्यम् । अ-
नेकरस्यसमायत्तातिदेशः । प्राणरसनत्वगिन्द्रियाणामनु-
द्भवात्प्रसरसस्यर्शानामपहृषणम् पाषाणदावतुद्भवाद्गुणस्वर-
सयोः । तद्भूतानि तयोपरलभ्यात् तयोः पाषाणादानुप-
लब्ध एव न तु सप्त इत्येके । विभक्त्यावयवाभ्यहृषणरूपाव-
द्भवात्तदपहृषणम् एवं रसस्यापि । उष्णजले तेजोरूप-
स्यावद्भवात् स्यस्य चाभिभवात् विततवर्षूरचम्बकादौ
रूपरसस्यर्शानामनुद्भवादनुपलब्धः । कनकादौ रूपसङ्गत-
मेव युक्तत्वभास्वरत्वे परमभिभूते । रूपमप्यभिभूतमि-
त्येके कनकपहृषणन्तु रूपान्तरसाहचर्यात् । अभिभवश्च
बलवत्त्वजातीयपहृषणतमपहृषणं न तु बलवत्त्वजातीयस-
म्बन्धमात्रम्, बलवत्त्वजातीयसम्बन्धस्याप्यपहृषणिरूपत्वया
अपहृषणस्यैवोपजीव्यत्वात् नचापहृषणप्रयोजकत्वेन बलवत्त्व-
जातीय एवोपजीव्यः, अपहृषणस्य पहृषणप्रागभावस्य तद-
त्यन्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात् पहृषणध्वंसस्य च त-
त्त्वाभावात् । तवापि तर्हि बलवत्त्वजातीयपहृषणतमपहृषण-
मनुपपन्नमेवेति चेत् अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य बल-
वत्त्वे दुर्बलत्वे वा तादृशसम्बन्धवत्त्वे वा पहृषणापहृषणे
एव प्रयोजके एवेति स एवाभिभवप्रदार्थः” ।

उद्भूति लि० उद्+भू-क्तिन् । १ उत्पत्तौ । उत्कृष्टा भूतिः ।
२ उत्तमविभूतौ शब्दोद्भवश्च । “उमा बभूववान्
दाता याचितार इमे वयम् । वरः यन्भुरलं श्लेष त्व-
कलोद्भूतये विधिः” कुमा० ।

उद्भेद पु० उद्+भिद-ञच् । १ रोमाञ्चे । भावे षञ् । २ उ-
द्भिद्योत्पत्तौ प्रकाशे च । “उमास्तनोद्भेदमनु प्रष्टुः”
कुमा० । “तं योवनोद्भेदविशेषकालम्” रघुः । “पु-
ष्पोद्भेदं सङ्गं किसलयैर्भूषणानां विशेषात्” मेघ० । “कन्दो-
द्भेदा वैद्रुमा शरिणीव” भाषः । “हसितं तु वृथाहासो योव-
नोद्भेदसम्भवः” “शङ्कोहि मन्मयोद्भेदसदागमनहेतुकः”
सा०द० । ३ मेलने च “गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्विरातोपो-
षितोनरः” भा० व० ८४ अ० । त्युट् । उद्भेदनमप्यत्र न० ।
चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्वापि कथयन्त्युत” भा० व० ८८ अ० ।
“उद्भेदनं प्रकाशनम्” उद्भिच्छब्दे शबरभा० ।

उद्भ्रम पु० उद्+भ्रम-करणे षञ् न ङङि । १ उद्भेदे भावे
षञ् । २ समन्तात् भ्रमणे । भावे ल्युट् । उद्भ्रमणमप्यत्र न० ।

उद्भ्रान्त न० उद्+भ्रम-भावे क्त । १ उद्भ्रमणे अम० स्वार्थे कन् ।
धूर्षितगतौ षञ् । अन्भूतस्यर्थे भावे क्त । २ बाहुमुद्यस्य
खड्गभ्रामणे । उद्+भ्रम-कर्त्तरि क्त । ३ भ्रान्तियुक्ते ङङि
भ्रमणकर्त्तरि च लि० । “मारीचोद्भ्रान्तहारोताः, रघु०
उद्य लि० वद-क्यप् । कथनीये “अन्ततोद्यं न तत्रास्ति” भट्टिः
सम्पुपद एवास्य साधुत्वम् न पृथक्प्रयोग इति ।

उद्यत् लि० उद्+या-शट् । उद्गच्छति “उद्यता जयिनि
कामिनोसुखे तेन साहसमनुवितं पुनः” का० प्र० “उद्यन्
सुसद्गदत वा पुरीषात्” यजु० २९, १२ । “नेचेतोद्यन्
मादित्वम्” मनुः । स्त्रियां ङोप् । सा च २ विट्, तिभेदे
च सा च ताण्ड्य० ब्रा० दर्शिता

“तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया, तिसृभ्यो हिङ्करोति स म-
ध्यमया, तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयोद्यतो विट्प्रति वि-
ट्प्रतिः” । “एकैकस्य सान्नः पञ्च विभक्तयः प्रस्तावोद्गी-
थप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः, तत्र हिङ्कारस्त्रिभिर्ब्रह्मात्मि-
सर्व्वत्र कर्त्तव्यः अतएव सूत्रज्ञतोच्यते “सान्ने सान्ने
हिङ्कुरिति” तिसृभ्य इति “क्रियाद्योपपदस्य च कर्मणि
स्थानिनः” पा० कर्मणि चतुर्थी तिसृभ्यो गोष्ठं हिङ्क-
र्यात् एकवचनमतन्त्रम् उक्तादेव हेतोः” अतस्त्रयोऽप्युद्-
गातारो हिङ्कुर्युत्तिर्लथः । एवमुत्तरत्वापि हिङ्कारवि-
धायकेषु वाक्येषु योजना । स हिङ्करोति स हिङ्कर्त्ता
प्रथमया त्विरुक्तया गायेत् अयं प्रथमः पर्याय-
यः । तिसृभ्यो हिङ्करोति स हिङ्कर्त्ता मध्यमया
त्विरुक्तया गायेत् अयं द्वितीयः पर्यायः, पुनरपि
तिसृभ्यो हिङ्करोति स हिङ्कर्त्ता तृचस्योत्तमा
अन्या तथा त्विरुक्तया गायेत् एषः तृतीयः पर्यायः ।
अनेन पर्यायेण त्विरुक्तसोमः सम्मद्यते उक्तप्रकारेण
विधा वर्त्तत इति त्विरुक्तं सोमः तस्य विट्प्रतिरेषा उद्यती
जङ् गच्छन्ती उक्तेषु पर्यायेषु प्रथममध्यसोत्तमक्रमेण जङ्
गमनादन्वर्थसंज्ञे यमेषा त्विरुक्तः प्रथमा विट्प्रतिः” भा०
सामसं० भाष्ये साधवेन उद्यतीनामकविट्प्रतिः प्रकारः स्पष्टं
दर्शितो यथा “पठितानां नवानामृचां गानं त्विभिः पर्याय-
यैः कतव्यम् तत्र प्रथमपर्याये त्विषु सूक्तेषु आद्यास्तिसृ
ञ्चः, द्वितीये पर्याये मध्यसाः, तृतीये पर्याये चोत्तमाः ।
तिसृभ्य इति तृतीयायै पञ्चमी, हिङ्करोति गायतीत्यर्थः ।
मेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिद्वत्सोमस्य विट्प्रतिः
(स्तुति-प्रकार-विशेषः), अस्याः विट्प्रतिरेद्यती नामेति, भा०
पञ्चदशसोमेष्वपरा उद्यती विट्प्रतिः ता० ब्रा० दर्शिता यथा

“तिस्रभ्यो हिङ्करोति स पराचीमिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिस्रभिस्र एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिस्रभिस्र एकया स तिस्रभिरुद्यती पञ्चदशस्य विष्टुतिः”
ब्रा० “त्रिषु पर्यायेषूत्तरोत्तरसंख्योत्कर्षमेत्युद्यती पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति । त्रिषु पर्यायेषूत्तरोत्तरसंख्योत्कर्षमेतो-
त्युद्यतीत्युच्यते” भा० ।

सप्तदशस्रोमस्यापरायुद्यती तत्रैव दर्शिता

“अथोद्यत्याख्यां सप्तदशस्रोमस्यापरां विष्टुतिमाह” भा० ।

“तिस्रभ्यो हिङ्करोति स पराचीमिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिस्रभिस्र एकया, नवभ्यो हिङ्करोति स तिस्रभिस्र तिस्रभिस्र तिस्रभिरुद्यती सप्तदशस्य विष्टुतिः”
ब्रा० । “तिस्रभ्यः पञ्चभ्यो नवभ्य इति क्रमेण संख्याया जङ्गु गमनादुद्यती जङ्गु गच्छन्ती एतत्संज्ञा एषा सप्तदश स्रोमस्य विष्टुतिः” भा० ।

अयं संक्षेपः गवामयने लिष्टदादयः स्रोमाः विहितः तेषां लिष्टदादिस्रोमानां तिस्रोविष्टुतयः (सन्निवेशविशेषरूपेण स्तवनानि) तत्र वहिष्यमानसाधनस्य लिष्टत्स्रोमस्य तिस्रो विष्टुतयः उद्यतो कुलायिनी परिवर्त्तिनी चेति तत्राद्या दर्शिता अन्ये तत्तच्छब्दे वक्ष्येते ।

उद्यत लि० उद्+यम-कर्त्तरि-क्त । १ उद्यमयुक्ते कृतोद्यमे

“आततायी बधोद्यतः” अमरः । भावे क्त । २ उद्यमे न० ।

यमेनियमनार्थत्वे कर्मणि क्त । ३ उक्तोलिते ३ उद्यमिते

“प्रष्टकस्त्रेज उद्यत आश्विनः” यजु० ३६.५ । “उद्यम्यते

इत्युद्यतः” वेददी० । “पर्यायोद्यतकार्युक्ती” रघुः ।

उद्यति स्त्री उद्+यम-भावे क्तिन् । उद्यमे । “वैश्वदेवानि जुहोत्वश्वमेधस्योद्यत्सै” शत० ब्रा० १३.१, ८, १ ।

उद्यम पु० उद्+यम-घञ् न इङिः । १ प्रयासे प्रयत्नभेदे

२ उद्योगे । “निशस्य चैनां तपसे कृतोद्यमाम्” “शशाक

सेना न नियन्तुषुद्यमात्” कुमा० । ३ उक्तोलने च

“विप्रदण्डोद्यमे कच्छमतिकच्छ निपातने” वा० सू० ।

उद्यमन न० उद्+यम-ण्वच्-ल्युट् । १ उत्क्षेपणे २ उक्तोलने ।

उद्यमित लि० उद्+यम-ण्वच्-क्त । १ उक्तोलिते २ उद्यमाय

प्रेरिते । “अःत्वनोभधुमदोद्यमितानाम्” किरा० ।

उद्यान पु० न० उद्यायतेऽल उद्+या-आधारे ल्युट्

अङ् चादि । आरामे । तत्करणप्रकारादि आरामशब्दे

८० । १ प्र० उक्तम् । “बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौत-

हस्यां” “उद्यानानां नवजलकषैर्धूयिकाजालकानि” मेघ०

उद्यानपाल लि० अद्यानं पालयति पाल-अण् उ० ष० ।

(माली) उद्यानरत्नके “उद्यानपालसामान्यवृत्तवस्त-
सुपासते” कुमा० । खलु । उद्यानपालकोऽप्यत्र । स्त्रियां
टाप् अतइत्त्वम् । “ततः प्रविशति उद्यानपालिका”
मालविकाग्निमित्रनाटकम् ।

उद्यापन पु० न० उद्+या-ण्वच्-ल्युट् अङ् चादि । व्रतादि-

समापने व्रतप्रतिष्ठायाम् । हेमाद्रौ व्रतखण्डे

“उद्यापनं प्रवक्ष्यामि” इत्यसक्तव्रतभेदे प्रयोगः । प्रति-

ष्ठा च कर्त्तारं न तदङ्गमिति” रघु० । अस्तेतिकर्त्त-

व्यतासामान्यप्रकारः व्रततत्त्वादौ अनुसन्धेयः । विशेषतस्तु

तत्तद्व्रतोक्तविधायवाक्येभ्योऽवसेयः विकारस्तु हेमाद्रौ व्रत-

खण्डे दृश्यः । तत्र तिथि० त० व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्व-

ज्यं कालमाह ज्योतिषे “गुरोर्धर्गोरक्षत्राख्ये वार्धके

सिंहके गुरौ । वक्रिजोवाष्टत्रिंशेऽङ्गि गुर्वादिख्ये दशा-

ह्निके । पूर्वराशयनायातातिचारिगुरुयत्सरे । प्रा-

याशिमन्तृजीवस्य चातिचारे लिप्यन्ते । कम्पाद्यङ्गुत

सप्ताहे नोचस्थे ज्ये मलिन्नुचे । भातुलङ्कितके मासि

चये राड्युते गुरौ । पौषादिनचतुर्मासे चरणाङ्कित

वर्षणे । एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये । द-

तोयेन तु सप्ताहे माङ्गाख्यानि शुभान्विताः । विद्या-

रम्भकर्षवेधौ चूडोपनयनोद्धान् । तीर्थस्नानमना-

ष्टन्तं तथानादिसुरेक्षम् । परीक्षाऽऽरामयज्ञांश्च पुर-

चरणदीक्षणे । व्रतारम्भप्रतिष्ठा च मृह्यारम्भप्रवेशने ।

प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपदेवैर्जवलि च । हासिंशद्विषा-

सास्त्रे जीवस्य भार्गवस्य च । हासप्रतिर्मह्यस्तो पादास्त्रे

हादश क्रमात् । अस्तात् प्राक् परयोः पञ्च गुरोर्जाङ्क-

वाहते । पञ्च दृढोमहास्त्रे तु ऋगुर्वाचोदशाङ्किकः ।

पादास्त्रे तु दशाङ्गानि दृष्टः शुक्रो दिनत्रयम्” । एवं व्रता-

रम्भप्रतिष्ठयोर्वज्रकालोक्तेः सिंहस्थरवौ तदकर्त्तव्यता-

कल्पनं साहसमेव हरिताम्बिकादिप्रते तद्वर्जनस्यासम्भवात्

तस्य सिंहस्थरविकालेनैव निमित्तत्वात् तच्च हरिता-

म्बिकाशब्दे वक्ष्यते । सिंहस्थरविकालस्याशुद्धिनोषक

वाक्यस्य व्रतारम्भप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयकलेनाप्यपत्तेः ।

“पूर्णे काले व्रतानां तु प्रतिष्ठां विधिवद्भरेत् । न तत्र

कालनियमस्तत्र विज्ञे पराविदके इति” वचनात् पूर्यकाले

न समयाशुद्धिर्वाधिकेति केचित् । एतद्वचनस्यामूलकत्व-

माङ्करन्धे ।

उद्याम पु० उद्यम्यतेऽनेन उद्+यम-करणे घञ् वा इङिः ।

जङ्गुनियमनसाधने रज्ज्नादौ । “शिक्यपार्शं प्रतिमुञ्चते

षडुद्यामं विश्वाहृपास्योति" कात्या० १६, ५, ६, उद्जुह्वं
यस्यते नियस्यते वैस्ते उद्यामाः षडुद्यामारज्जवः ऊर्द्धा-
कर्षणहेतवोयस्य" यजु० १३, १० ३ मन्त्रव्या० वेददी० "षडु-
द्यामं भवति षड्ढि दिशो मौञ्जं लिट्" "संवत्सर
एषोऽग्निर्ऋतवः शिन्धुः षट् षट् संवत्सरः शक्नोति
स्यात् यच्छक्नोति तस्माच्छिक्नोति भिरेवै न भेत्तद्विभक्तिं
षडुद्यामं भवति षड्ढ्युतवः" शत० ब्रा० ६, ७, १, १६, १८,
उद्याव पु० उद्+यु- अर्ष बाधित्वा "उद् अयतिथौति-
प्रुद् वः" पा० षञ् । ऊर्द्धं तोमिन्शेषे अतुदि त् अवेव ।
उद्यास पु० उद्+यस-षञ् । १ उद्यमे कर्त्तरि सञ्ज्ञायां
षञ् । २ देवभेदे पु० । "आयासाय स्वाहा प्रयासाय
स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा"
यजु० ३६, ११, 'आयासादयो देवविषेष्वाः' वेददी० ।
उद्योग पु० न० उद्+यज-षञ् अर्द्धं चोदि । १ उद्यमे कर्म-
करणार्थं प्रयासभेदे "उद्योगादनिष्टत्तस्य सुसहायस्य
धीमतः । कायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी"
नीति० । "यद्वादि विषयोद्योगकर्मणा मनसा गिरा"
या० सूतिः । "उद्योगं सर्वं सैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह"
देवीमा० । भोजसेनवत् उत्तरपदलोपे २ उद्योगपर्वणि च ।
"उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्रौतोपाख्यानमेव च" भा० आ०
१ अ० "उद्योगे भरतश्रेष्ठः सर्वं कामगुणान्वितम् । भोजनं
भोजयेद्विप्रान् गन्धमात्यै रत्नकृतान्" भा० खर्गा० ६ अ०
उद्योगपर्वन् न० उद्योगस्य प्रतिपादकं पञ्च । व्यास
रचितभारतान्तर्गते पञ्चमे पर्वणि । "उद्योगपर्वं
विज्ञेयमत ऊर्द्धं महाङ्ग तम्" । "उद्योगपर्वं विज्ञेयं प-
ञ्चमं प्रदखतः परम्" तत्त्वप्रवृत्तान्तमुपवर्णय । "उद्योग
पर्वं निर्दिष्टं सन्निविष्टसम्पन्नतम्" भा० आ० १ अ० ।
उद्योगिन् लि० उद्+युज-षिण् । उद्योगयुक्ते । "उद्-
योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्देवेन देयमिति
कापुरुषा वदन्ति । देवं निहृत्स्व कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः" हितो० ।
उद्योजक लि० उद्+युज-स्वल् । प्रवर्त्तके ।
उद् पु० उन्नतिं क्लिद्रति उन्द-रक् । जलविहाले । (उद्दिराल)
उद्दङ्ग (ङ्ग) पु० सौमपुरे व्योमचारिण्यभेदे जटाधरः ।
उद्दथ पु० उद्गतोरथो यस्मात् । १ रथकीले । उद्गतोरथ-
तल्यः पथो यस्य । ताम्बूडविहगे । मेदिनिः ।
उद्दपारक पु० "धृतराष्ट्रकुले जातान् शृणु नामान् यथा-
तथम्" इत्युपक्रम्य "भैरवोऽसुखे वेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्-

पारकः" भा० आ० ५ ७ अ० सर्पसन्ने हतनागउक्ताः । [च
उद्दिक्त लि० उद्+रिच-क्त । १ अतिशयिते, २ अधिके, ३ स्फुटे
उद्देक पु० उद्+रिच-षञ् । १ उद्दौ, २ अतिशये, ३ उपक्रमे
च । "गतो भक्त्युद्देकः प्ररिणतिमसौ चक्रवर्षुषा" पुष्पदन्तः ।
"प्रक्षीयते धनोद्देको जनानामविजानताम्" भा० व०
१६२ अ० । "क्षेत्रोरागस्य तन्वा च मोहोद्देकस्य केव-
लः" भा० अनु० २ अ० । ४ महानिस्त्रे स्त्री राजनि० ।
उद्दंश्रीय न० सामभेदे । "तदाहरीर्षे एव वा एषा होत्वा
यदच्छावाक्या यदच्छावाकमनुसन्निवत ईश्वरेर्भा भवितो-
रिति यद्युक्थं स्यात् त्वैककुम्भोद्दंश्रीयश्चान्ततः प्रतिष्ठाप्ये
वीर्यं वा एते सामनी वीर्यं एवान्ततः प्रतिष्ठन्ति" । ब्रा०
"अतो यदीयस्युक्थम् उक्थसंस्थं स्यात् उक्तदोषपरिहाराय
त्वैककुम्भं चोद्दंश्रीयं चोभे सामनी चान्ततस्मृतोयसवनस्थान्ते
प्रतिष्ठाप्ये त्वैककुम्भं ब्रह्मसाम उद्दंश्रीयस्य च्छावाक्यसामेत्वे वं
कर्त्तव्ये इत्यर्थः" ता० ब्रा० भा० ।
उद्दत् लि० उद् उक्त्प्रितस्वभावोऽप्यस्य वा मतप मस्य वः ।
१ उद्दत्ते २ उद्दत्ते च । "स उद्दतो निवतो याति वेविषत्"
ऋ० ३, २, १० । "उद्दतः उच्छ्रायवतः" भा० "उद्दत्स्वप्ना
अज्ञप्तोतना" १, १६, १, ११ । "उद्दत्स्वप्नतेषु" भा० ।
उद्दत्तर पु० उद्दत्तानोरविसंक्रान्तिं चान्द्रोमासोयत्न प्रा० व० ।
वत्सरपञ्चकान्तर्गते वत्सरभेदे इदावत्सरहावदे विष्टतिः
उदावत्सरोऽप्यत्र ।
उद्दपन न० उद्+वप-ल्युट् । १ दाने २ उच्छोचने (तोला) ।
"उच्छायामसोद्दपनमस्मिति पात्वे" "अनुदिते भस्मोद्दप-
नादि" कात्या० १६, ६, १, २ । उद्दत्तान्दपनम् अत्या०
स० । ३ उद्दपाटने च ।
उद्दमन न० उद्+वम-ल्युट् उद्दपसर्गस्य धात्वर्थानुगम-
मात्मसत् । वमने । उद्दारयद्दे विष्टतिः ।
उद्दयस् लि० उद्दतं वयोऽङ्गं यस्मात् प्रा० व० । अन्तोव्पा-
दके वायौ "अपां रससुद्दयसं सृष्ट्ये सन्नं समाहितम्"
यजु० ६, ३, "उद्दतं वयोऽङ्गं यस्मात् वायोः स उद्दया
वायुः वायुनैव हि धान्यानि निष्पद्यन्ते" वेददी० । उद्-
क्रान्तो वयः कालिकावस्थाम् अत्या० स० । अतिक्रान्त
वयसि वृद्धे लि० ।
उद्दत्तं पु० उद्+दत्-षञ् । १ अतिशये २ आधिक्ये च ।
(उपचान) षिच्-षञ् । चूर्णविशेषः २ देहस्य मलाद्यपसा-
रखव्यापारे ।
उद्दत्तं न० उद्दत्तं तेऽनेन उद्+दत्-षिच् करणे-ल्युट् ।

शरीरनिर्मलीकरश्चर्यादौ । चूर्णैरुदत्तनैः पालीं तैला-
क्तामवचूर्णयेत्' सुशु० । "नाक्रमेद्रक्तविण्मूलशोवनोद-
त्तनादि च' वा०सुतिः । भावे ल्युट् । २द्रव्यभेदैः स्नेहा-
द्यपहारार्थं व्यापारे च । 'उदत्तनं वातहरं कफभेदो-
विनाशनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम्'
"यवाश्वगन्धावञ्जाह्वैस्त्रिलैशोदत्तनं हितम् । शतावरीश्व
गन्धाभ्यां पयस्सैरुदत्तजीवनैः" "ततोऽस्य बलानैलमभ्य-
ङ्गार्थेऽवचार्यम् अवपिष्टुदत्तनार्थं' सुशु० । श्विषेपने,
४प्रषे च । उद्+उत्-ल्युट् । ५उत्पतने ईउल्लुच्छने
च 'गात्रसोत्तनञ्चैव हितं संवाहनानि च' सुशु०
'वटुल्लुच्छफरोदत्तनप्रेक्षितानि' मेघ० ।

उदत्तनीय लि० उदत्तनाय हितम् क् । उदत्तनसाधने द्रव्ये
'रुदसुदत्तनीयं गोधूमवचूर्णमिति' दुर्गाचर्चापद्धतिः ।

उद्वर्द्धन न० उद्+उर्ध्व-ल्युट् । १अन्वर्हासे लिङ् । णिच्-
ल्युट् । २उद्वर्द्धनासम्पादने । ल्यु । ३उद्वर्द्धिसम्पादके लि० ।
उद्वर्द्धण न० उद्+वर्ध्-ल्युट् । १उन्मूलने २उत्पाटने ३उद्व-
रणे । क्त । उद्वर्द्धित उन्मूलिते लि०

उद्वह पु० उद्वहति ऊर्ध्वं नयति उद्+वह-ञच् । पुले "पुत्रा-
न्नो नरकाद्यङ्गात् पितरं त्रायते सुतः" सृतेस्सस्य नरक
त्राणकर्तृत्वात् तद्यात्वम् २वंशकारके "उदयमस्तमतश्च रघू-
द्वहात्" "पार्थिवोद्वहद्रघूद्वहः" रघुः ३कन्यायां स्त्री ऊर्ध्वं
प्रवहवायोरुपरिवहति अच् । वायुसप्रार्गते ४तृतीयस्क-
न्धस्थे वायौ पु० । आवहश्चद्वे विष्टतिः "आवहः प्रवहश्चैव
विवहश्च समीरणः । परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः ।
तथा परिवहः श्रीभारतुत्पातभयशंभिनः । इत्येते क्षुभिताः
सप्त सारुता मगनेचराः" हरि० २३ईअ० । वा० भावे
अप् । ५विवाहे "चूडोपनयनोद्वहान्" राजमा० ।

उद्वहन न० उत्तोन्न वहनम् । उत्तोल्ल स्तन्वादिना वहने ।
'क्षणेन देहोद्वहनाव शेषः' कुमा० "कैलास-
नाथोद्वहनाय भूवः" "आपीनमारोद्वहनप्रयत्नात्" रघु०
२विवाहे च "भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः" रघुः ।
'स्त्रिपितृभ्यः पितादद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु । पिण्डानो-
द्वहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्कृत्वात्' सृतिः ।

उद्वादन न० उद्+वद-णिच्-ल्युट् । १उच्चैरावेदने । "उप-
दीक्षी स्त्रेष्मिन् नखनिक्लननाद्युद्वादनान् सान्निपाति-
कम्" कात्या० २५, १४, ३, "उपदीक्षो नेदिषः स्तान्ग्रीन्
विह्वल नखनिक्लननाद्युद्वादनान् सान्निपातिकं कर्म्म कुर्यात्'
कर्कः । उद्वादनप्रकारश्च अन० ब्रा० ३, २, १, ३६, दर्शि-

तोयथा "अथैक उद्वदति दीक्षितोऽयं ब्राह्मणोदीक्षितोऽयं
ब्राह्मण इति निवेदितभैवेनमेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेद्यत्ययं
महावीर्योयोजनं प्रापदित्ययं युष्माकंकोऽभूत्तं गोपायते
त्येवैतदाह लिष्कत्याह" । "उद्वदति उच्चैरावेदयति"
भा० २उच्चैर्वाद्यकरणे च उद्+वच-णिच् ल्युट् ।
उद्वावचनमयत् न० "यथेन्द्र उद्वाचनं लब्धा चक्रे
अधस्यदम्" अथ० ५, ८, ८,

उद्वात पु० उद्+वन-संभक्तौ घञ् । १उद्वमने षिच्-कर्म्मणि
अच् । २उद्वमिते लि० रायमुकुटः ।

उद्वात न० उद्+वस-क्त । क्तोद्वमने उद्वासे अमरः ।

उद्वाप पु० उद्+वप-भावे घञ् । १उन्मूलने २उद्वरणे ।
३शून्यमाद्य परिपरित्यागे पश्चात् "आवापोद्वापाभ्याम्"
मुक्ता० । कर्म्मणि घञ् । उद्वाप्य सञ्जीयमाने ४भस्मादौ ।
"कपालानि भस्मोद्वापे कुर्यात्" कात्या० ५, २, ६,
भस्मोद्वापशब्देन प्रत्यहं गार्हपत्यादिखरेभ्यो भस्मोद्वा-
यो राशिः क्रियते सञ्च्यते कर्कः" । षिच्-भावे
अच् । ५सृण्डने ।

उद्वाय पु० उद्+वा-घञ् । १उद्वासने २उपशमे । तत आ-
चारे क्तिप् । उद्वायति । "वायुर्वाव संवर्गोयदा वा
अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति" ङा०उ० । "उद्वायति
उद्वासनं प्राप्नोत्युपशस्यति" भा० । गणव्यत्ययोवात् ।
उद्वास पु० उद्+वास-घञ् । स्वस्थानातिक्रमेण अस्तप्राप्तौ
"अमरावत्यादीनां पुरीषां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनो-
द्वासः" ङा०उ०भा० । ततः बलादि०इनि मत्तप् वा ।
उद्वासिन् उद्वासवत् तद्वति लि० स्त्रियां ङीप् ।

उद्वासन न० उद्+वस-ल्युट् । १भारणे उद्+वस+णिच्-
ल्युट् । २विस्वर्जने । सुगादीनाम् उद्वासेनेनाम्यत् स्या-
पनरूपे अन्नाधानाङ्गे ३संस्कारभेदे "अप उपसृष्ट्य
शाब्दाहार्यं परिसरण्यात्संसादनप्रोक्षणाञ्चनिर्वपणाधि-
श्रयणञ्चुक्संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्र उत्पूय
पश्चादाज्यपहणम्" कात्या० ८, १, २, "अतोद्वासनमाहवनीय
श्रायिणः २, ७, ८, "आज्याधिश्रयणञ्चुक्संमार्जनोद्वास-
नावेक्षणानि" कात्या० ८, ६, ३१, ४स्थानान्तरनयने च
"दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्वासने" २५, ८, ८, भस्मानि अधिश्रय-
णसुद्वासनं च गार्हपत्याद्विष्णुस्यां दिशि कुर्यात्" कर्कः ।
उद्वास्य अव्य० उद्+वस-णिच्-ल्यप् । विस्वज्येत्वर्थे "उद्वास्य
देवं स्वेधान्नि" तन्त्रम् । २स्थानान्तरं नीत्वेत्यर्थे च
कर्म्मणि घट् । ३उत्तोलनीये ४उद्वरणे च लि० ।

उद्वाह यु० पु० उद्+वह षञ् । विवाहे स च ज्ञानविशेष इति रघु० येन ज्ञानेन समेयं भार्या, समायं पतिरिति व्यवहारो भवति तादृशं ज्ञानम् । तच्च सम्बन्धभेदेनोभयनिष्ठम् । चरमसंस्कार इति नव्यनैवायिकाः । चरमत्वञ्च संस्कारप्रागभावांसहचरितत्वम् । द्वितीयविवाहस्य संस्कारत्वाभावात् तत्प्रागभावसत्त्वेऽपि आद्याविवाहे चरमत्वाज्जतिः । तत्र च स्त्रियाः संस्काररूपतया विवाहत्वव्यवहारः । यस्य पुरुषस्य विवाहात् प्रागेव चूडादिषु जातेषु भरणम् तत्र पुरुषे चूडादौ संस्कारप्रागभावसहचरितत्वात् अतिव्याप्ते नैतत् नायम् । किन्तु शास्त्रविहितसंस्कारान्तिमत्वमेव चरमत्वमिति युक्तम् । शास्त्रेषु च संस्कारेषु विवाहस्यैवान्तिमतया विधानादितरेषामुपान्तिमत्वादिनेति नातिप्रसङ्गः । यूपहवनीयादौ यथा संस्कारादेव तत्तच्छब्दप्रवृत्तिः एवं शास्त्रविधिना कृतसंस्कारयोरेव दम्पत्योस्तच्छब्दप्रवृत्तिः । संस्कारशालौकिकत्वात् तत्तत्कर्मकलापसाध्य इति न आदाबभावेण तत्सिद्धिः । अतएव “अविभूत ब्रह्मचर्या लक्षणं स्त्रियसुदहेदिति” या०श्रुतौ “उद्दहेत द्विजोभार्याम्” इत्यादौ च विधिभ्रवणम्, आदानमात्रस्य प्रमाणान्तरप्राप्तया तदर्थे विधित्वासम्भवात् अप्राप्तप्रापकस्यैव विधित्वात् अतएव “पाण्ड्यहृषिकामन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्विज्जिः सप्तमे पदे” इति मनुना मन्त्रविशेषाणां भावार्थत्वरूपसंस्कारप्रयोजकत्वमभिहितम् । आदानमात्रस्य विवाहत्वे तस्य च लौकिकत्वात् स्त्रीतेतरद्वयवत् तद्दानविक्रयापत्तिः स्यात् “न निष्कृत्यविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्यां वियुञ्जते” इति कात्यायनेन दानविक्रयाभ्यां भार्यत्वविशेषाभावं वदता च विवाहस्य लौकिकत्वं निरासितम् । किञ्च विवाहसंस्कारस्य वैधत्वे यथाविधानमेव तत्र प्रवृत्तिरित्यम् । विधानातिक्रमे च कर्तुः प्रत्ययायोऽनिष्टं च फलं भवतीति गम्यते । तद्विधानप्रकारश्च आश्र० म् १, ४, कण्डिकादौ दर्शितः अन्येऽपि प्रकारस्तत्तदुद्देश्यकारैरुक्तः । स च ततोऽमेयः । उद्वाहे वर्ज्यनीयकन्याः स्त्रियेषु दर्शिता यथा । “असपिण्डा च या मातरसगोत्रा च या पितुः सा प्रयस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मधुने” मनुः । असपिण्डाश्च असपिण्डशब्दे ५४१४० मतभेदेनोक्ताः । “अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् । अरोगिणीं स्नातमतीमशमानार्धगोत्रजासु” याज्ञ० । अन्यपूर्वाश्च । “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधुमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकसर्शिता वा च या च पाण्ड्यहृषीकता । आग्निपरिमता या च पुगमूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्तादहलि कुलमन्निवत् काश्य० । “तत्र सपिण्डासगोत्रासमानप्रवरासु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते रोगिण्यादिषु भार्यात्वे उत्पद्येऽपि दृष्टदोष एव” मिता० एवमेव रघुनन्दनादयः । समानार्धस्य आर्षशब्दे ८१३ पृष्ठे दर्शिताः । “सगोत्रां मातरस्येके नेच्छेन्नुद्वाहकर्मणि । जन्मान्मोरविद्या ने उद्दहेताविशुद्धितः” इति उ० त० व्यासः । “मातृलस्य सुता मूढा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत्” मिता० श्रु० । “आ सप्तमात् पञ्चमाञ्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा । पञ्चमे सप्तमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया । ते च सन्नानिनः सर्वे पतिताः श्रुद्रतां यताः” नारदः । बन्धवश्च उत्तराधिकारशब्दे १०६६४० दर्शिताः । “सगोत्राश्चेदमन्त्रा उपयच्छेन्मातृवदेनाम् विधयात् समानार्धेयां विवाह्य चान्द्रयणं चरेत्” सुमन्तः । “समानगोत्रप्रवरां सुहृद्वाह्योपगम्य च । तस्यासुत्पाद्यं चाख्ण्डालं ब्राह्मण्यदेव ह्येयते । आप० । “सर्वाः पितृपत्यो मातरस्तद्भ्राता मातृकास्तदपत्यानि भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ता भ्रष्टतोऽविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिण्यस्तथाध्यापयित्तरिति” सप्तमः । “अध्यापयितुरेतद्विवाहमन्त्रपाठयितुरेतत् सङ्करकारित्वमिति” रत्नाकरादयः । अध्यापयितुर्गुरोः कन्या अविवाहेति रघुनन्दनेनोक्तम् “समानप्रवरा वाऽपि शिष्यसन्निहरेव च । ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैव सन्नतिः प्रतिषिध्यते” मत्स्यपु० । “मातृव्यं ज्ञानयुद्धं स्यात् सुप्रसिद्धमथापि वा । तन्नाम्नी या भवेत् कन्या मातृनाम्नीं प्रचक्षते । प्रसादात् यदि स्त्रीयात् प्रायश्चित्तं सप्तचरेत् । ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परिवर्जयेत्” मत्स्यपु० । तथा श्यालिकासुत्रा अपि उक्तं स्थानिकतया अविवाह्यत्वमुक्तं दत्तकमी० दृश्यम् । अत्र सपिण्डविषयेऽपवादः “सन्निकर्षेऽपि कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो यदि” । मत्स्यपु० । “असम्बन्धा भवेद्मातृः पिण्डे नैवोदकेन वा । सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या” । मनुः । श्रुद्राणान्त अतिदिष्टादिष्टगोत्रभागत्वेन सगोत्राविवाहो न निषिद्धः इति रघुनन्दनादयः । “द्विजानामसवर्णासु कन्यासुपवसस्था” दृ० ना० उक्तेः कश्चौ असवर्णाविवाहनिषेधात्तद्विशेषेणोनाभिहितः । द-

क्षिप्यसां मातृबन्धुवोद्वाहस्तु शिष्टैरपि क्षियते तस्य
 स्मृतिविरहत्वेऽपि किञ्चित् श्रौतं विङ्गमास्थाय तेषां तथा-
 चरन्मिति बहवः । तस्य श्रौतविङ्गस्थान्यार्थपरता पराशर
 भाष्यादौ दर्शिता । अतएव द्वारकारूपदक्षिणदेशवासिनां
 तथाचरणे भाग०१०स्कन्दे । “वद्यद्यनुचरन् वरं रक्को
 कृष्णावमानतः । व्यतरत् भागिनेयाय सुतां कुर्वन् सखुः
 प्रियम्” । “दोहिलायानिचद्राय शौलीं रक्कादददरेः ।
 रोचनां ब्रह्मरोऽपि सखुः प्रियचिकीर्षया जानन्नधर्मं
 तद्यौनं क्लृप्याश्वशातुमः” । अधर्मं जानन्नित्यक्तं
 तेन तस्याधर्मत्वम् सुव्यक्तमेव । स च विवाहोऽपविधः “ब्राह्मो-
 देवस्तथैवार्थः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वोराक्षसश्चैव
 पेशाचशापभोऽधमः” मनुः एतेषां लक्षणं तत्तच्छब्दे दृश्यम् ।
 “वेन भाष्यां कृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै” हरिवं० ।

उद्वाहन न० उद्+वह-बिच्-ल्युट् । १ पुत्रादेवद्वाहसम्पा-
 दने २ उद्वाहने ३ स्थानान्तरणने । उद्वाहते स्थानान्तरं
 नीयतेऽनेन उद्+वह-बिच्-करणे ल्युट् । ४ उद्वाह-
 साधने “उद्वाटनं घटीयन्मं सखिलोद्वाहने प्रहेः” अमरः ।
 उद्+वह-स्वाये बिच्-भावे ल्युट् । ५ विवाहे । वाह-
 नस्य ह्यकार्थस्योपरि वाहनं कर्षणं यत् । ईद्विहल्ये
 क्षेत्ने यत् प्रथममेकवारं कृत्वा पुनः कर्षणं क्रियते तादृशे
 क्षेत्ने हेम० । [टके (कडि) हेम० ।

उद्वाहनी स्त्री उद्वाहते स्वाये बिच्-कर्षणं ल्युट् । वरा-
 उद्वाहिक लि० उद्वाहः प्रयोजनस्य ठक् संप्रापूर्वकविधेर-
 निमित्तात् न वृद्धिः । विवाहसाधने मन्नादौ “नोद्-
 वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्” मनुः । उद्दी
 औद्वाहिकोऽप्यल लि० ।

उद्वाहित पु० स्त्री उद्वाहो जातोऽस्य तारका० इतच् । जा-
 तविवाहे “बाणे वृद्धे तथैवास्त्रं मते च दैत्यमन्त्रिणि । उद्-
 वाहितावां कन्वावां दस्यत्वोरेकनाशनम्” राजभा० ।

उद्वाहिनी स्त्री उद्वाहः उद्वाहं साध्यतयाऽस्यसाः इनि
 ङीप् । रज्जो भेदिनिः ।

उद्दिग्ग लि० उद्+विज-कर्त्तरि क्त । उद्देगयुक्ते, “निम-
 न्नोद्विग्गसंज्ञोऽयः पद्मे दीनैव भेदिनी” भट्टिः । उःख-
 परिहारात्ततयाऽव्याकुलचित्ते, श्चुभिते च ।

उद्दीक्षण न० उद्+वि+ई-भावे ल्युट् । १ उद्दीक्षितौ करणे
 ल्युट् । २ तद्वाधने नेने “सखीजनोद्दीक्षणकौसदीक्ष-
 णम्” रघुः ।

उद्दीत लि० उद्+वि+ई-क्त । विशेषेषोद्गते । (क्यवा-
 पिह्योया) समन्तात् ज्ञाविते “ततोयुधिष्ठिरानोकस्यद्-
 वीतार्थवनिखनम्” भा० द्रो० १ ईद्व्य० ।

उद्दुत्त लि० उद्गतो वृत्तात् निरा० स० । १ दुर्दत्ते । उद्+
 वृत्-क्त । २ उत्त्विप्ने ३ भुक्तोऽप्युक्ते । ४ अधिके । “उद्-
 वृत्तोहि यन्वः समधिकफलमाचष्टे” व्या० न्यायः ।
 “कल्पत्रयोद्गत्तमिवास्त्वाम्नाः” भा० व्या० प० ७ ।
 ५ क्षुभिते च “उद्दत्तनक्रात् सहसोन्ममज्ज” रघुः ।

उद्देग पु० उद्+विज-वञ् । १ व्याकुलचित्तायाम् २ विरह-
 जन्मे दुःखोद्गमे, “मनोभिः सोद्देगैः प्रसवविहृतिध्व-
 स्तरचयः” किरा० । “सहसोद्देगमियं प्रजोदति” रघुः ।
 “यानोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टमन्त्रिभवाः” मेघ० । “यो जि-
 ह्वापं बाधते उद्देगं जनयति शिरोऽष्टीते नाशिकाञ्च
 सावयति स कटुकः” सुशु० । “सङ्कोभेष्वसुद्देगो माधुर्यं
 परिक्रान्तिम्” सा० द० । ३ भवे च । ४ युवाकफले न० । उद्देतो-
 वेगोऽस्मात् । ५ निश्चये, ईद्विस्तमिते ७ यीश्वनामिनि च लि० ।

उद्देजन लि० उद्+विज-भावे ल्युट् । १ उद्देजे अमरः
 “परदारभिमर्षेण प्रवृत्तान् न महीपतिः । उद्देजनकरै-
 र्दंष्ट्रैश्चिह्नयित्वा प्रमासयेत्” मनुः तस्मै साधु ङ् । उद्दे-
 जनोव उद्देजके लि० “परिहरेद्दुद्देजनीयाच कथाः” सुशु० ।

उद्देजित लि० उद्+विज-बिच्-क्त । कृतोद्देगे “उद्दे-
 जिता दृष्टमिराश्रयने” कुमा० ।

उद्देदि लि० उच्चता वेदिर्बल प्रा० व० नतकोपः । उच्चत-
 वेदिके । “विमानं नवसमुद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम्” रघुः

उद्देप पु० उद्+वेप-भावे वञ् । १ उत्कम्पने । कर्त्तरि अच् ।
 २ तद्युक्ते लि० । ततः तेन निर्दत्तमित्यर्थे संङ्कुला० अच्
 औद्देप तद्विर्दत्ते लि० । स्त्रिवां ङीप् ।

उद्देल लि० उत्क्रान्तेवेलात् अत्वा० ष० । १ वेलातिक्रान्ते
 २ मर्यादातिक्रान्ते “भवमप्रब्रवोद्देलादाचक्षुर्नैर्दतोदधेः” रघुः

उद्देष्टन न० उद्+वेष्ट-ल्युट् । १ हस्तपादयोर्वन्धने, २ उप-
 श्लेषे च । “वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्देष्टनं धमः”
 “हृदयोद्देष्टनं तन्वा बालासुतिररोचकः” सुशु० ।
 उद्देष्ट वेष्टनात् निरा० त० । ३ उन्मुक्तवन्धने लि० ।

“कयाचिद्देष्टव वान्तमाख्यया” रघुः कुमारच

उद्दीदृ पु० उद्+वह-हच् । परिचेतरि । “उद्दीदृापि
 भवेत् पापी संसर्गात् कुलनायिके । । वेक्षाममनजं
 पापं तस्य पुंसोदिनेदिने” महानि० त० ।

उभ्रस उब्धे क्त्वा० पर० अक० षेट् । उभ्रच्छाति औभ्रासीत्

उभ्रसाम्-बभ्रव आस चकार । [सयति ते । औद्भिप्रसत् त उभ्रस उत्क्षेपे उच्छे च (कथयथादाने) चु० सक० सेट् । उभ्र-उन्द क्रोदने रुधा० पर० सक० सेट् । उन्नत्ति उन्नः उन्दन्ति उ-न्यात् उन्नत्तु । औन्नत् औन्नाम् औन्दन् औन्नः-औ-नत् । औन्दीत् । उन्दाम्-बभ्रव आस चकार । उन्दिता उन्दिषति औन्दिषत् । उन्दन् उन्दन्म् उन्नः उन्नः-उन्नः । “एतप्रुषा मनसा ह्यव्यसुन्दन्” ऋ० २, ३, २ । “यत्त ह्याप उन्दन्वस्तिवन्ति तदोषधयोजायन्ते” शत० ७, ५, २, ३ । भृदित्वमपि । “शिरस्त्रिरुन्दति अदितिः केशान् वपत्याप उन्दन्त वचसः इति” आश्व० ऋ० १, १७, ७ । षिच् उन्दयति-ते औन्दिदत्-त सन् उन्दिदधति ।

उन्दुर(रु) पु० उन्द-उर-उरुवा । मूषिके मूषिक-भेदास्तद्दंशोपद्रवाश्च सचिकित्साः सुश्रु० दर्शिता यथा । “अथातो मूषिककल्पं व्याख्यास्यामः । पूर्वसक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः । नामलक्षणभैषज्यैरष्टादश निबोध तान् । लालनः पुत्रकः कृष्णो ह्रिसरचिकिर-क्षया । कुन्दुरोऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च । कुलि-ङ्गशाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा । कोकिलोऽरण्यं चक्ष महाक्षणस्तथोन्दुरः । श्वेतेन महता साङ्गं कपिलेनाशु ना तथा । मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः । शुक्रं पतति यत्तैषां शुक्रदृष्टैः स्मृशन्ति वा । नखदन्नादिभि-स्तस्मिन् गाले रक्तं प्रदधति । जायन्ते पन्थवः शोफा कर्णिका मण्डलानि च । पिडकोपचयशोपा विसर्पाः किटिभानि च । पूर्वभेदोरुजस्तोत्रा ज्वरोमूर्च्छा च दारु-षा । दौर्बल्यमरुचिः श्वाशो वमथुर्लोमहर्षणम् । दृष्ट-रूपं समाशोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु । लालास्रावो लालनेन हिक्काच्छर्दिश्च जायते । तण्डुलीयककल्कन्तु लिह्यात्तत्र समाचिकम् । पुत्रकेषाङ्गसादश्च पाण्डुवर्णश्च जायते । षीयते मन्विभिसाङ्गमाशु शवकसद्भिः । शिरीषेङ्गदकल्कन्तु लिह्यात्तत्र समाचिकम् । कृष्णेना स्त्रुक् छर्दयति दुर्दिनेषु विशेषतः । शिरीषफलकुण्ठन्तु पिवेत् किंशुकमक्षणा । ह्रिसरेषाञ्जविद्भेषो जृग्भा लोमाञ्जुर्हर्षणम् । पिवेदारगुग्गुधादिन्तु सुवान्तस्तत्र मान-वः । चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्का वमी तथा । जालिनीमदनाङ्गोठकषायैर्वाभयेत्तु तम् । कुन्दुरेण तट्-छर्दिज्वरोऽ लावण्यमेव च । पीवास्तम्भः प्रुशशोको गन्धा-ऽज्ञानं विस्त्रचिका । चव्यं हरीतकीं शुश्रुतीं विडङ्गं पि-प्पुलो मधु । यवनाजर्षमचारं टहत्याञ्जाल दापयेत् । पीवाऽ-

स्तम्भोऽलसेनोर्ध्ववायुर्दंशे रुजा ज्वरः । महागदं ससर्पिषकं लिह्यात्तत्र समाचिकम् । निद्रा कषायदनेन हृच्छोषः काश्चमेव च । चौद्रोपेताः शिरीषश्च लिह्यात् सार-फलत्वचः । कुलिङ्गेन रुजः शोफो राज्यश्च दंशम-ण्डले । सहे ससिन्धुवारे च लिह्यात्तत्र समाचिके । अजितेन वमी मूर्च्छा हृदुपहः कृष्णनेत्रता । तत्र स्रु-हीक्षीरपिष्टां काबिन्दीं मधुना लिहेत् । चपलेन भवे-च्छर्दिमूर्च्छां च सह दृष्याया । समद्रकाषां सजटां जौ-द्रेण त्रिफलां लिहेत् । कपिलेन व्रणे कोयो ज्वरो पन्थुपुद्गमस्तथा । जौद्रेण लिह्यात्त्रिफलां श्वेतां-चापि पुनर्णवाम् । पन्थवः कोकिलेनोपो ज्वरो दाहश्च दाहश्च । वर्षामूनीलिनीकाथसिद्धं तत्र हतं पिवेत् । अरुखेनानिलः क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान् । महा-क्षणं न पित्तञ्च श्वेतेन कफ एव च । महता कपिलेना स्त्रुक् कपोतेन चतुष्टयम् । भवन्ति चैषां दशेषु पन्थि-मण्डलकर्णिकाः । पिडकोपचयशोपाः शोफश्च श्व-दाहश्च” ।

उन्दुर(रु)कर्षी स्त्री उन्दुरस्य कर्षे इव पर्यमस्याः गौ० ङोष् । आशुकर्ष्याम् । (उन्दुरकानी) स्वार्थे कन् तलैव उन्दूरु पु० उन्द-जृह । मूषिके । [पक्षे उन्न आर्द्रे लि० । उन्न लि० उन्द-क्त । क्लिप्ते ? आर्द्रे (भिजे) २ दयापटे च । उन्नत लि० उद्+नम-क्त । ? उच्चे, २ महति च । “उन्नतेन स्थितिमता धुरसुद्वहता भुवः” कुमा० “स्थितः सर्वो-न्नतेनोर्वीम्” रघुः । “बन्धुरं तदुन्नतानतम्” अमरः । “मधुरोन्नतश्च ललितश्च दृशोः” भाषः । सि० यि० उक्ते दिनमानज्ञानसाधने ३ उपायभेदे न० । “उक्ता प्रभाभिमतदिङ्कियमेत तावत् तामेव कालनियमेन च वच्मि भूयः । स्यादुन्नतं द्युगतशेषकयोर्ददत्तं तेनोन्नतं दिनदत्तं नतसंज्ञकं च । अथोन्नतादुन्नतयुताञ्चरेण क्रमादुद्-गर्दक्षिणगोलयोर्ध्या । स्यात् स्तत्रमेतद्गुणितं द्युनीर्ध्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधानम्” शि० । “दिवसस्य यद्वतं यच्च शेषं तयोर्ददत्तं तदुन्नतसंज्ञं चोच्यते । तेनोन्नतेनोनीकृतं दिन-दत्तप्रमाणं तन्नतसंज्ञं भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुत्त-रगोखे च तेनैन्नितया दक्षिणे युताद्या ज्या तत्स्तत्रम् । सा स्तत्रसंज्ञेत्यर्थः । तत् स्तत्रं द्युज्यया शुश्रितं त्रि-ज्यया भक्तं कलासंज्ञं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले ज्ञाया साध्या तस्मिन् काले साहोरात्रदत्ते यावती-भिषेटिकाभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्सासासुन्नतसंज्ञा । वेदु-

कावेन मध्याह्नादतस्तस्य नतसंज्ञा । अथ चरेणोनयुतस्यो-
 दतकालस्य किल ज्या साध्या । सा च ज्या मध्यावधिर्भ-
 वति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते
 भवति । यत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्यार्धम-
 धोऽर्धम् । अत उन्मण्डलावधेर्जीवा साध्या । क्षितिजो-
 न्मण्डलयोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जितादुन्नता-
 दुत्तरगोले, दक्षिणे त युतात् । यत उत्तरगोले क्षितिजादु-
 पर्युन्मण्डलं, दक्षिणेऽधः । तस्मात् कलाद्या ज्या सा-
 धिता सा विज्यावृत्तपरिधता । सा च सूत्रसंज्ञा । अथ
 यदि विज्यावृत्त एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीत्यनुपा-
 तेन द्युज्यावृत्तपरिधता । सा च कलासंज्ञा” प्रमि० ।
 सि० शि० उक्ते पञ्चाशामकलसंज्ञानार्थं ४ उपायभेदे च ।
 “अन्वेषविधिना ध्रुवोन्नतिर्या नतिश्च भवतोऽक्षसम्बन्धौ ।
 नौ क्रमादिषुवदङ्गाहर्देषेऽथ वा नतसमुच्चता क्वाः” शि०
 “चक्रवन्नेष पद्मेववदध्रुव” विध्यते । तत्र अन्वेषेभ्यां
 य उन्नतांशास्तेऽन्तांशाः । ये नतास्ते लम्बांशाः । अथ
 वा विषुवदिनाहं वेऽर्कस्य नतोन्नतांशास्तेऽक्षलम्बांशा इति
 युक्तिशुक्लम्” प्रमि० । “उन्नतं द्यु निशमण्डले कुजात् सावनं
 द्युतिविधौ हि तज्जुका । तिर्यगक्षवशतोऽक्षकर्णवच्छेदको
 न नृ नरः स लम्बवत्” शि० । “दृष्टमण्डले क्षितिजादुपरि
 पद्मपर्यन्तं वेऽंशास्त उन्नताः समध्यादधस्ते नताः ।
 उन्नतांशानां ज्या शङ्कुः । नतांशज्या दृगज्या शङ्कुः
 क्रच्छस्त्रिप्रामिहूनः कार्यः । दृष्टः कुदलेनोच्छ्रितत्वात् ।
 अथमथौ पद्मच्छायाधिकारे व्याख्यात एव” प्रमि० ।
 “उदग्देशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नत-
 श्चमण्डलम् । उदग्देशं पश्यति चोन्नतं क्षितेरु-
 दन्तरे योजनजाः पलांशकाः” शि० शि० ।
 ततः भावे ष्यञ् औन्नत्य न० । तत् उन्नता स्त्री । त्व
 उन्नतत्वं न०, तद्भावे “तदेव नैसर्गिकसुन्नतत्वम्” रघुः
 उन्नतकाल पु० शि० शि० उक्ते ऋष्यातः कालज्ञानसाधने
 प्रक्रियामेदे “पलश्रुतिर्गुण्यस्य वर्गोद्युज्येष्टकर्णाहति-
 हृद्भवेद्वा । इष्टान्यका तद्दृष्टितान्यका या भवन्ति या
 उत्क्रमचापलिप्राः । नतासवस्ते सूरहर्दलं तैरुनीकृतं
 चोन्नतकालं च” शि० । “विज्यावर्गः पलकर्णेन गुण्यः
 द्युज्यया इष्टकर्णस्य च घातेन भाज्यः यत्फलं लभ्यते
 सेष्टान्यका । तयेष्टान्यया रहितदा अन्याया यच्छेषं त-
 स्योत्क्रमेण धनुः कार्यं तस्य धनुषोयावत्यः कलासाव-
 त्सस्मिन् कावेन नतासवोत्रेयाः तैर्नतासुभिर्दुनीकृता-

दिग्दलासव उन्नतासवः स्युः । प्रकारान्तरेण त्वेरा-
 शिकलत्रेषोपपत्तिः । यदीष्टच्छायाकर्णेन द्वादशाङ्गुलशङ्कु-
 लभ्यते तदा विज्याकर्णेन क इति । अत्र विज्याया द्वा-
 दश गुण इष्टकर्णो हरः । फलं महाशङ्कुः । अथ तस्य
 हृत्तिकरणार्थमनुपातः । यदि द्वादशाङ्गु यद्दोविषुवत्कर्णः
 कर्णस्तदास्य महाशङ्कोः क इति । पूर्वं विज्याया द्वादश
 गुण इदानीं हरः । अतस्तुल्यत्वादद्वादशाङ्गुयोगुणहरयो-
 नांशे कते सति विज्यायाः पलकर्णो गुण इष्टच्छायाकर्णो
 हरः फलमिष्टहृत्तिः । अष्टेष्टान्याकरणायानुपातः । यदि
 द्युज्यया विज्या लभ्यते तदिष्टहृत्त्या किमिति । इदानीं
 विज्या गुणो द्युज्या हरः । हरयोर्घातो हर इति
 दुज्येष्टकर्णाहतिर्भवति । गुणयोर्घाते विज्यावर्गः पल-
 कर्णगुणितो भवति । एवं फलमिष्टान्यका । तथा वजि-
 ताया अन्याया यदवशेषं सा नतस्योत्क्रमच्छाया शरसंज्ञा ।
 अतस्तस्या धनुषत्क्रमेण स नतकालः स्यात् । नतकालो
 दिनार्धात् पतित उन्नतकालः स्यादित्युपपन्नम्” प्रमि०

उन्नतानत न० उन्नतं च तदानतश्च । उन्नतोचस्थानादौ ।
 “बन्धुरं तून्नतानतम्” अमरः ।
 उन्नति स्त्री उद्+नम-क्तिन् । १ षडौ, २ उद्वे, ३ गृहभा-
 र्यायाश्च तत्र चन्द्रश्चोन्नतिः शि० शि० उक्ता यथा
 “भासान्तापादे प्रथमेऽथ वेन्दोः शङ्कोन्नतिर्यद्विषेऽवगम्या ।
 तदोदयेऽस्ते निशि वा प्रसाध्यः शङ्कुर्विधोः स्तोदित-
 नाडिकाद्यैः” शि० । “दृष्टाष्ट्या उपरि प्रथमेऽ-
 थ वा शुक्लाष्ट्याः प्रागेव यस्मिन्नभौष्टदिने शशि-
 शङ्कोन्नतिर्ज्ञातमभौष्टा तस्मिन् दिने भासान्तापाद औद-
 यिकौ चन्द्राकौ स्यौ कार्यौ । प्रथमचरणे त्वस्तकालिकौ
 ततः शङ्कोन्नतिर्ज्ञाया । निशि वा । एतदुक्तं भवति ।
 भासान्तापाद उदयकाले शशिशङ्कोन्नतिः साध्या । प्रथमा
 चरणे त्वस्तकाले । अथ वा किमुदयास्तनिवमेन । यतोदये
 ततोदयात् प्रागिष्टपटीतुल्यकाले वा यत्रास्ते तत्रास्ताङ्ग-
 परोष्टासु षटोषु वा शङ्कोन्नतिः साध्या । तत्र तात्का-
 लिकौ चन्द्राकौ क्त्वा चन्द्रस्य स्फुटकान्द्युदयास्तबन्धोन्नत
 षटिकादिभिस्तदुपकरणैः शङ्कुः साध्यः । अत्रोपपत्तिः ।
 चन्द्रस्याङ्गादूने शुक्ले तत्कोटी शृङ्गाकारे भवतः । तत्रे-
 ष्टकाले कतरा शङ्कोन्नतिर्भविष्यतीति ज्ञातव्यम् । तत्र शु-
 क्लस्य शृङ्गाकारतार्धादूने शुक्ले । तत्रार्धादूने त्वं भासान्ता-
 पादे प्रथमे च संभवति । द्वितीयतृतीयोरपि चरणयो-
 र्गुण्युपपत्तिः कृष्णशङ्कोन्नतिरानीता सा मम न सस्य-

ता । नहि नरैः कृष्णशृङ्गोन्नतिः सप्तोपलक्ष्यते । प्रसिद्धा
 तु शुक्रशृङ्गोन्नतिः । अत उक्त्वा मासान्पादे प्रथमेऽथ वेति ।
 “वधोजो करिकम्ब विभ्रकरोमलुन्नतिं, गच्छतः” । श्लोके-
 नोन्नतिमाधाति” इति च सा०६०

उन्नतीश पु० ईत० । गच्छे तिका० ।

उन्नद्ध लि० उद्+नह-क्त । उन्नद्धे । उक्तं च । “जह्य-
 स्मतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञोऽस्त्रस्त्रतेजसा” भा० १६० । उन्नद्धं उ-
 क्तम्” । श्रीधरः ।

उन्नमन न० उद्+नम-ल्युट् । उन्नतौ । शिच्-ल्युट् न टडिः ।
 २ उन्नतने सुश्रुतोक्ते २यन्तकर्मभेदे च । तानि चतुर्विंशतिः
 यथोक्तं तत्रैव । “यन्त्रकर्मणि तु निर्घातनप्रशब्दमन-
 व्युहनवर्त्तनचात्तनविवर्त्तनविवरणपीडनभार्गविशोधनविक-
 र्णशहरणाकुञ्चनोन्नमनविनमनभङ्गनोन्नयनाचूषणैषणदार-
 षर्जकूरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः” ।
 उन्नमनञ्च प्रणरुधिरस्रावसाधनं यथोक्तं तत्रैव “सन्धि-
 गतः पीड्यमानो न प्रवर्त्तत आकुञ्चनप्रसारणोन्नमन
 विनमनप्रधावनात् क्रासनपवादेष सूचति” ।

उन्नमिति लि० उद्+नम-शिच्-क्त । उन्नमिति, २ उन्नमिकते
 च “अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैः” कुमा० “कश्चिदुन्नमिता-
 ननौ” रघुः । [मण्डितं तत्] नाथः

उन्नमन् लि० उद्+नम-रन् । उन्नमते “उन्नमन्तामपटमण्डप
 उन्नय पु० उद्+नी- “कश्चिदपवादषिषयेऽभ्युत्सर्गोऽभिनिवि-
 शते” इत्युक्तेः अच् । कृपादितो जहादेरत्तोत्तने अमरः ।

उन्नयन न० उद्+नी-ल्युट् । उन्नयते, २ उन्नयं प्रापये च ।
 “अनादिदण्डेदोन्नयनश्रुतेः कात्या०” ६, ५, २४, उन्नयन
 श्रुतिश्च । “अतोहिदेवेभ्य उन्नयन्त्वतोमनुष्येभ्यः”
 यत० ब्रा० ४, ५, ६, २, “चमसोन्नयनकाले बाह्वृक्ष दमो-
 न्युद्य तन्नमसिनोन्नयेत्” कात्या० १०, ६, २१, “तेष्वेवोन्नय-
 नमस्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः” कात्या० २२, १०, ५,
 “उन्नयन्व्यात् अपादाने ल्युट्” । श्रुतभ्यत्पाले ।
 “उन्नयने च” कात्या० २५, १२, १४, तदेव भवति उन्नय-
 त्वादित्युन्नयनम् पूतभ्यन्त्यते” कर्कः । उन्नमितं नयनं
 येन प्रा० व० । उन्नमितनेत्रे लि० ।

उन्नस लि० उन्नता नासा यस्य अच् समा० नसादेशः । उन्न-
 तनासिके । “उन्नसं दधतो वृक्षाम्” भट्टिः ।

अन्नाद् पु० उद्+नह-वञ् । उन्नयन्ने “शरभोच्चादसंजुष्टम्
 नानास्मनिषेवितम्” भा० व० १५८ अ० ।

उच्चाभ पु० उच्चता नाभिर्वस्त्र अच् समा० । सूर्य्यं वंशे न्यपभेदे

“उच्चाभ इत्युन्नतनामधेयः” रघुः । अस्त्रं चायान्तं न अच् ।
 उच्चाभिरत्वेव लि० । उच्चता नाभिः प्रा० व० । उच्चत-
 नाभौ पुंस्त्री० ।

उच्चाय पु० उद्+नी-“अयोदोर्नियः” पा० वञ् । उच्चनयने
 २ वितर्के उच्चये च “उच्चायानाधनच्छलः प्रज्ञावैवैवुधा
 म्यताम्” भट्टिः । [हेमच० ।

उच्चाह पु० उद्+नह-वञ् । उच्चोत्थयन्ने २ काञ्चिके न०
 उच्चिद् लि० उच्चता निद्रा सदा यस्य । उच्चिचिते निद्रायच्छ
 सुकलीभावरूपनेत्रनिमीलनाद्येकचेन तथात्वम् । “उच्चि-
 त्तुष्य चणचम्बकपुत्रभासा” माघः । २ निद्रारहिते च ।

“तासुचिद्राभवनिशयनां सौधवातायनस्थाम्” मेघ० ।
 “यथाप्रान्तविवर्त्तनेविगमयत्युनिद्रएव क्षपाः” शकु० ।
 उच्चिद्रता च जागरणं तच्च विप्रलम्भाश्ङ्कारे कामकृत-
 दशविधावस्थाभेदः तासावस्थाः ४४७ पु० उक्ताः ।

उच्चित लि० उद्+नी-क्त । उच्चं नीते २ वितर्किते च ।

उच्चैर्ह लि० उद्+नी-हच् स्त्रियां ङोप् । उच्चैर्नाविनि
 २ उच्चावके च षोडशसु कल्पितु २ कल्पितभेदे पु० स च
 अच्चावाक्यच्छे ८५ पु० दर्शितः । तस्य च गीते
 उच्चतासम्पादनादुदकादुत्तारणाच्चोत्तेत्यम् “उच्चैर्तेनातु-
 न्नयति” “उच्चैर्तत्तद्वोच्चयोच्चेतवस्त्रो अभ्युन्नयान
 इत्युच्चोयमानाजपन्ति” आश्व० श्रौ० ६, १२, १२, १४ ।

“उच्चैर्ता स्वयासोक्तविधिना सर्वांशुदकादुत्तारयति” “उच्चै-
 रित्येतं मन्त्रं जपन्ति” ना० ट० “आहूतमुन्नेत्वा
 श्लेषकलशमिडाभिष प्रतिष्ठापोषणविद्वाऽवेचेत” आश्व०
 श्रौ० ६, १२, १ । “अथोच्चैर् उपांशुसवनं प्रवक्ष-
 त्वथाच्चोत्तेतारमाह्वयं यावच्च” इति संप्रत्यङ्गाति प्रति-
 प्रस्थाता संस्त्रानुच्चेता चससेनोदङ्घनेन वा” यत० ब्रा०
 ४, २, ५, १८, २१ । ततः उच्चात्वा० अच् न टडिः । उच्चैर्
 उच्चैस्त्वस्त्रियनि लि० । “प्रतिप्रस्थातास्त्रीप्रोक्षेत्” कात्या०
 २४, ४, ४६ । इदौ चोच्चैर्लभित्यपि तत्रैव लि० ।

उच्चैर्य लि० उद्+नी-यत् । उच्चैर्नयनीये २ उच्चावनीये च ।
 उच्चैर्यक पु० उद्+मञ्ज-ल्युट् । “कच्छदमे जषे स्थित्वा”
 तपः कुर्वन् प्रवर्त्तते । उच्चैर्यकः स विज्ञेयस्सापसोसोक
 पूजितः” इत्युक्तवच्ये १ तापसे । जहादेरुपरि २ उच्-
 ज्जावके लि० । [(भासा) सूचने ।

उच्चैर्यन न० उद्+मञ्ज-ल्युट् । मञ्जनविपरीतव्यापारे
 उच्चैर्यल न० उच्चमं मण्डलम् । सि० शि० उच्चैर्दिन
 रात्रयोः अथद्विधाधने मण्डलभेदे । यवाहृ तत्रैव ।

‘पूर्वापरचित्तजसंगमयोर्विलम्बं यास्ये ध्रुवे पल्लववैः
चित्तिजादधःस्थे । सौम्ये कुजादुपरि चाक्षलवैर्ध्रुवे त-
दुन्मण्डलं दिननिशोः क्षयद्विकारि” शि० । “समष्ट-
चित्तजयोर्वी पूर्वापरौ संपातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च सक्तं
यद्विबध्यते तदुन्मण्डलसंज्ञम् । दिनरात्रौर्ध्वद्विचयौ तद्व-
शेन भवतः” प्रमि० । सूर्यसिद्धान्ते रङ्गनायेन च स्पष्टसक्तं यथा
‘प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम् । उन्म-
ण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्तते” सू० । “प्राक्पश्चि-
माश्रिता पूर्वं पश्चिमसम्बद्धा साधिता रेखा समष्टसंज्ञायते ।
सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । चः समुच्चये । उभय-
संज्ञकं कथ्यते । अलोपपत्तिः । चित्तजपूर्वापरदृत्तसं-
योगौ पूर्वापरे तत्तूलं पूर्वापरसूत्रमिति । पूर्वापर-
दृत्तस्य भूमावूर्ध्वधरातुकारिदृत्तत्वेनादर्शनाद्रेखाकारतयैव
दर्शनाच्च पूर्वापरदृत्तमपि तत्तूलम् । पूर्वापरदृत्तस्य सम-
मण्डलत्वेनाभिधानात् तद्रेखा सममण्डलसंज्ञोक्ता । अथ
स्वनिरक्षदेशचित्तजदृत्तस्योन्मण्डलाख्यस्य तत्त्वयोगयोः
संबन्धत्वात् तन्मध्यस्थत्वेन पूर्वापरसूत्रस्यापि सत्त्वात्
पूर्वापरसूत्रमन्मण्डलसंज्ञम् । एतेनान्यदेशचित्तजसंज्ञया
सदेशचित्तजसंज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्वापरसूत्रस्य
चित्तजदृत्तसंज्ञा द्योतितता । पूर्वापरस्थानयोः चित्तज-
दृत्तस्य संबन्धत्वाद्द्विचिह्नदृत्तस्य चित्तजानुकारित्वाच्च”
रङ्ग० । “उद्गृह्णादयोऽप्यत्र । परोऽथ वोद्दृत्तमते रवौ
श्रुतिः” शि० शि० । प्रा० व० । २ उद्गृह्णमण्डले लि० ।

उन्मण्डलकर्णं पु० शि० शि० उक्ते ऋषया दिनज्ञानार्थं उन्म-
ण्डलस्थार्कस्य ऋषाकर्णं । तदानयनं तत्रैव यथा
“युतायनांशार्कवृद्धज्ज्वया खरामतिथ्यभूभवो” (१०१५
३०) हृताः परः । पल्लवश्रुतिः पल्लवविभाजितः परोऽ-
थ वोद्गृह्णगते रवौ श्रुतिः” शि० । “अर्कस्य सायनांशस्य
वृद्धती भुजज्या साध्या । न उधुखण्डज्ज्वल्यर्थः । तथा ज्वया
पूर्वाग्निमितिथ्यन्यथयिजो (१०१५३०) भाज्याः । यज्ञव्य-
मसौ पराख्यः । स परः पल्लवकर्णेन युज्यः पल्लवभा भाज्यः ।
फलसन्मण्डलमतस्यार्कस्य ऋषाकर्णो वा भवति” प्रमि० ।

उन्मण्डलनृ पु० शि० शि० उक्ते अक्षक्षेपप्रदर्शनार्थं उन्मण्डल-
शङ्कौ । “अपादिखण्डं कथिता च कोटिरुद्गृह्णना दोः
अवधोऽपमञ्जा । उद्गृह्णना कोटिरथापकायखण्डं भुज-
सन्धवशः चित्तज्या । खण्डं यद्गृह्णं समष्टसंज्ञोयत्
तद्गृह्णतावथ कोटिकर्णौ । अपादिखण्डं भुज एवमष्टौ
क्षेत्राख्यभूयश्चभवाभि तावत्” शि० । “अत्र किञ्च निरक्षदेशे

यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलम् । तथा चित्तजा-
दन्यदुन्मण्डं नाम वलयं नास्ति । तत्र ध्रुवौ च चित्त-
तजासक्तौ । अथ निरक्षदेशाद्दृष्टा यथा यथोत्तरतो
गच्छति तथा तथोद्गृह्णसंज्ञतं पश्यति । तथा यैर्भागैर्ध्रुव
उच्चतस्त्रैरेव भागैरक्षसंज्ञैः खखक्षिकादृक्षिततो विषुव-
न्मण्डलं नतं पश्यति । विषुवन्मण्डलस्य तिर्यक्स्थित-
त्वात् तदाश्रितान्यहोरात्रदृत्तानि स्वस्थाने तिरश्चीनानि
भवन्ति । अतः साक्षे देशे खगोलवलयानां तिरश्चीनखगोल-
वलयानां च संपातात् त्र्यस्राषि क्षेत्राख्यत्पदान्ते । तान्य-
क्षक्षेपसंज्ञान्युपयोगित्वात् कथयन्ते । अक्षभानाम पल्लवा
प्रसिद्धा सा भुजः । दृग्दशाक्षुलः शङ्कुः कोटिः । अक्ष-
कर्णस्य कर्णः” प्रमि० उद्गृह्णनाप्यत्र । एवमुन्मण्डलार्क-
शङ्कुरप्यत्र ।

उन्मत्त पु० उद्गृह्ण-करणे क्त । १ ध्रुवरे “विल्वैरुण्डार्क-
वर्षाभूदधित्योन्मत्तयिषुभिः” सुशु० । २ सुचक्रुदृष्टे च ।
कर्त्तरि क्त । ३ उन्मादवति, ४ पहायेवति च लि० । “बाल-
शूढास्तन्नात्तं सतोन्मत्तापवर्जितम्” नारदः । “उन्मत्तेन
वातिकाद्युन्मादशुक्तेन” मिता० । “उन्मत्तानाञ्च या
गाथा शिशुनां चेटितं च यत् । खिवो यच्च प्रभाषने
नास्ति तत्र व्यतिक्रमः” म० त० मत्स्यपु० । ४ उद्गृह्णते च
उन्मत्तगङ्गम् । अतिशयेन मत्सः । ५ अतिमत्ते “मदोन्-
मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः” पञ्चतन्त्रम् ।

उन्मत्तक पु० उन्मत्त इव कन् । १ तापशभेदे । अवधूतशब्दे ४२८
पृष्ठे विहितः । स्वार्थे कन् । २ उन्मत्तार्थे । “लोवोऽथ प-
तितस्तज्ज पङ्कुरन्मत्तको जडः” याज्ञवल्क्यः ।

उन्मत्तगङ्ग अय्य० उन्मत्ता उद्गृह्णता गङ्गा यत् संज्ञायाम्
अन्यपदार्थत्वे अय्ययो० । देशभेदे । “उन्मत्तगङ्गं नाम
देशः” शि० कौ० ।

उन्मत्तगीत लि० उन्मत्तेन मीतम् “इत्यङ्गू तेन कर्तमिति”
मा० ३० । उन्मत्तेन गीते एवम् उन्मत्तप्रल-
पिताद्यपि उन्मत्तेन प्रलपिताद्यर्थे लि० ।

उन्मथिन न० उद्गृह्ण-भावे ल्युट् । १ उन्मर्हने २ हिंसने ।
“अन्योन्यसूतोन्मथनादभूताम्” रघुः “वायुनोन्मथनं चापि
भ्रमस्य क्रमस्तस्यया” सुशु० । सुशुतोक्ते ३ यन्त्रकर्मभेदे च
उन्मथनशब्दे ११६० पृ० दृश्यम् । कर्त्तरि ल्यु । ४ उन्-
मर्हनकारके लि० । “विषद्विचिन्तोन्मथना नखप्रथाः” क्रि० ।

उन्मथित लि० उद्गृह्ण-कत् । उद्गृह्णे मर्हते ।

उन्मद् पु० उद्गतोमदोमत्तताऽस्य प्रा० व० गतलोपः ।

उद्भूतमदे । “उन्मादन्तमदरभसवशंवदनवदलभाबतमाले”
जयदेवः “उदीरयामासुरिवोन्मादानाम्” रघुः “अथोष्ण-
लोलोन्मादराजहंसै” रघुः । ३७० । २ उद्भूतमदसाधने “मधु-
कराङ्गनया सुहृदुन्मादध्वनिभृता निभृताक्षरसुज्जने” माघः ।
उन्मादन त्रि० उद्भूतोमदनोऽस्य प्रा० व० भूतबोपः । उद्भूत-
कामे । “तदाप्रभृत्तुन्मादना बभूव” कुमा० ।

उन्मादिषु त्रि० उद्भूतमद-ताच्छीत्ये इष्णु च् । उन्मादशोभे ।
उन्मानस् त्रि० उद्भूतान् मनोऽस्य । उल्लङ्घायुक्ते, २ अन्य-
मनस्त्रे च । “पयोधरेषोरसि काचिदुन्मनाः” माघः ।
‘उन्मनाः प्रथमजन्मनेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः’ रघुः
वा कप् । उन्मानस्त्रोऽप्यत्र । अशा० अमृततद्भावे क्यङ्
सलोपश्च उन्मानायते उन्मनायमानः “भृशसुनमनायि-
तम्” । चिव-कम्बस्तिषु सलोपश्च उन्मनोकरोति उन्म-
नीभवति उन्मनीस्यात्” ।

उन्मनी स्त्री उन्मानस्+प्रथो० । योगिनामवस्थामेदे । “उन्मन्यव-
स्थाधिममाय विद्वत्पुपायमेकं तव निर्दिशामि । पश्यच्चुदा-
सीनदशा प्रपञ्चं सहस्रसुन्मलय सावधानः” आचार्यः ।

उन्मन्य पु० उद्भूतमन्व-भावे घञ् । बधे २ हंसने उन्मर्दने च ।
उन्मन्यन न० न० उद्भूतमन्व-ल्युट् । जड्वृत्तो दण्डादिना
विबोडने । करणे ल्युट् । तत्साधने २ दण्डादौ ।

उन्मर्दन न० उद्भूतमद-ल्युट् । उद्घर्षणे सुश्रुतोक्ते वायु-
प्रसादनार्थे २ व्यापारभेदे । वायौ इत्यपक्रस्य सुश्रु० “तड्-
मांसासृक्शिरां प्राप्ते कर्ष्यांश्चासृग्विमोक्षणम् । सेहोपना-
हाग्निकर्म बन्धनोन्मर्दानि च” शृङ्खोपद्रवनिवारणार्थं
सुश्रुतोक्ते ३ व्यापारभेदे च “वमनोन्मर्दनखेदलह्वनक्षपण-
क्रियाः” । करणे ल्युट् । उन्मर्दनसाधने इत्यादौ ।
“अथैतान्युपकल्पयति सभावन्त्यमाने मणिं कण्डूले वक्ष्युगं
कृतमुपानदागं दण्डं सजसुन्मर्दनमदुलेपनमाङ्गनसुष्णी-
षमित्यात्मने चाचार्याय च” आ० ऋ० ३, ८, १, “उन्म-
र्दनमभिषेकेऽवनीयैके” कात्या० १६, ४, ८ । “उन्मर्दन-
चन्दनादि” कर्कः ।

उन्मा स्त्री उद्भूतमा-अ । जड्वृत्तमाने । ‘सहस्रासुन्मासि
साहस्रोऽसि’ यजु० १५, ६५, ‘उन्मा’ उन्मानं तुलादि
वेददौ० ।

उन्माथ पु० उन्मथप्रतेऽनेन उद्भूतमथ-करणे घञ् । उन्माथि-
दानेन ऋगादिबन्धनार्थं निवेशिते कूटयन्त्रे (फांद) इति
ख्याते । भावे घञ् । २ विबोडोपस्थापने, ३ हंसने च ।
‘तत्र चागत्य चाण्डालोच्चरत्ये कृतकेतनः । प्रयोजयति

चोन्माथं नित्यमस्तं गते रवौ” भा० शा० १३८ अ० ।
उन्माद् पु० उद्भूतमद-अधारे घञ् । रोगभेदे स च सुश्रुते दर्शितो
यथा “अथात उन्मादप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मद्य-
न्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः । मानसोऽयमतो
व्याधिरुन्माद् इति कीर्तितः । एकैकशः समसौ च दोषैर-
त्यर्थमूर्च्छितैः । मानसेन च दुःखेन स यश्चुविध उच्यते ।
विपाद्भवति षष्ठश्च यथास्मन्नत्र भेषजम् । स चाप्रद्वृत्तस्वरूपो
मदसंज्ञां विभर्त्ति च ॥ मोहोद्देगौ खनः शोले गात्राशाम-
पकर्षणम् । अत्युन्माहोऽरुचिश्चात्रे खरौ कलुषभोजनम् ॥
वायुनेन्मथनञ्चापि भ्रमश्च क्रमप्रतस्तथा । यस्य स्यादचिरे-
खैवमुन्माद् सोऽधिगच्छति ॥ रुक्मच्छविः परुषवाक् धमनी
ततोवा श्वासातरः कथतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः । आस्कोट-
यन् पठति गावति न्यत्रशीलो विक्रोथति भ्रमति चास्य-
निलप्रकोपात् ॥ हट्स्वेददाहबद्धो बद्धभुग्विनिद्र-
न्ध्यावाहिमानिबजलान्विहारसेवी । तोच्छो हि माम्बु
निचयेऽपि स वद्विशङ्को पिप्ताह्वा नभसि पश्यति
तारकाश्च ॥ ऊर्ध्वग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो योषिहि-
विक्लरतिरत्यसतिप्रचारः । निद्राधरोऽत्यकथनोऽत्यभुगुष्ण-
सेवी रात्रौ षष्ठं भवति चापि कृपप्रकोपात् ॥ सर्वात्मके
त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि रूपाणि वातकफपित्तकृतानि
विद्यात् । सम्पूर्णलक्षणमसाध्यसुदाहरन्ति सर्वात्मकं
क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम् ॥ चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरिभिस्यथान्यै
र्वित्वासितस्य धनबान्धवसंज्ञयाहा । गाढं कृते मनसि
च प्रियवा रिरंसोर्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः ॥
चित्तं स जल्पति मनोऽनुगतं विशङ्को गायत्यथो हसति
रोदिति चापि मूढः । रक्तेक्षणो हतवसेन्द्रियभाः
सुदीनः श्यावाननो विषकृतेन भवेत् परासुः ॥ क्षिप्रं
स्विन्नं मनुजसुन्मादार्त्तं विबोधयेत्” । एतद्व्याख्याच्छेनेन
तत्रत्यविभागादि चोक्तं भावप्रकाशे “तत्र उन्मादस्य निरुक्ति-
माह । “मद्यन्युद्धता इत्यादि” सुश्रुतवाक्यम् यस्माद्धतो-
रुद्धताः प्रवृत्ताः दोषा उन्मार्गमाश्रिताः मद्यन्यं चित्तं
विक्षिपन्त्यस्मिन् । अतोऽयमुन्माद् इति कीर्तितः । स उन्मादः
मानसोव्याधिः मनोवैकल्यकरणात् । तस्यैवावस्थाभेदेन
लक्षणांतरमाह । “स चाप्रद्वृत्तस्वरूपइत्यादि” सुश्रु०
“उन्मादस्य विप्रकृष्टनिदानमाह । ‘विरुद्धदृष्टाशुचिभोजना-
नि प्रधर्षणं देवयुरद्विजानाम् । उन्मादहेतुर्भयर्षपूर्वो
मनोऽभिघातो विषमाश्चेष्टाः” । दुष्टं धन्तू रवीजादिष-
हितम् । अशुचि रजस्वलादिस्तृप्तम् । प्रधर्षणमभिभवः ।

विषमाश्चेटाः बलवद्विषहादयः। सन्निकटं निदानमाह ।
 “एकैकशः इत्यादि” सुश्रु० तस्य सम्प्राप्तिमाह । “तैरत्यसत्वस्य
 मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य। स्रोतांस्यधिष्ठाय
 मनोवहानि प्रमोहयन्त्यासु नरस्य चेतः” । अत्यसत्वस्य
 अत्यसत्वगुणस्य । मलाः वातादयः । बुद्धेर्निवासं हृ-
 दयं प्रदूष्येति । एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या तदान्निताया बुद्धे
 रपि इष्टिरक्ता । मनोवहानि स्रोतांसि हृदयश्रितानि
 दृश्य एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि । यतश्चरकैश्च सक-
 लशरीरस्रोतांस्त्रेव मनोधिष्ठानत्वे नोक्तानि । प्रमोहयन्ति
 विकृतं कुर्वन्ति । उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह । “धीवि-
 न्नमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुला इष्टिरधीरता च । अ-
 न्नइवाक्च हृदयञ्च शून्यं सामान्यसन्मादगदस्य लिङ्गम्” ।
 धीविवक्षमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम् । सत्वपरिप्लवः सत्व
 मनस्तस्य चाञ्चल्यम् । अबद्धाक्त्वम् असम्बद्धभाषित्वम् ।
 शून्यं सृष्टिशून्यम् । वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्रा-
 प्तिमाह । “रून्नात्यशीतान्नविरेकधातुत्वयोपवासैरनि-
 लोऽतिदृढः । चिन्नातिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं सृष्टिं
 वाङ्मुपहन्ति शीघ्रम्” । प्रदूष्य प्रकषेण दूषयित्वा ।
 तस्यैव रूपमाह । “अस्थानहास्यसृष्टिन्दत्तगीतवाग-
 ङ्गविशेषणरोदनानि । पारुष्यकार्श्यारूषणवर्षताश्च जीर्णं
 बलञ्चानिबलजस्य रूपम्” । अस्थाने अनवसरे हास्या-
 दोनि रोदनान्तानि । जीर्णं आहारे । बलं व्याधेः ।
 पैत्तिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह । “अजीर्णक-
 टृन्मविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तहृदीर्षवेगम् । उन्मा-
 दमत्सुपमलात्मकस्य हृदिस्थितं पूर्ववदासु कुर्यात्” ।
 हृदि स्थितं पित्तं चित्तं सञ्चितम् पुनः अजीर्णं क-
 टृन्मविदाह्यशीतैर्भोज्यैर्हृदीर्षवेगं सत् उन्मादं कुर्यात्
 पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः । तस्य रूपमाह । “अ-
 र्श्वसंरम्भविनम्भभावाः सन्नर्जनमिद्रवणौष्ण्यवोषः ।
 प्रच्छाद्यशीतान्नजलाभिलाषः पीतावभा पित्तदतस्य
 लिङ्गम्” । अमर्शोऽसहिष्णुता । संरम्भः आरमटो आङ्-
 म्बर इति यावत् । सन्नर्जनं परत्वासनम् । अभिद्रवणं
 पलायनम् । औष्ण्यं गाले । वोषो दाहविशेषः । प्र-
 च्छाद्येत्यादि छायायां, शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः ।
 स्रग्भिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह । “सम्पूरणैर्भन्द
 विचेष्टितस्य सोष्ण कफो मर्मणि संप्रदृढः । बुद्धिं सृष्टिं
 वाङ्मुपहन्ति चित्तं प्रमोहयन् सञ्जनयोर्द्विकारम्” । संपूरणं
 भोजनादिभिः । भन्दविचेष्टितस्य व्यायासरहितस्य ।

सोष्ण कफ इति कफोऽभ्युन्मादं करिष्यन् पित्तं सहाय
 मपेक्षते व्याधिसंभवात् । मर्मणि अत्र मर्मण्यङ्गेन हृदय-
 सञ्च्यते । विकारसन्मादरूपम् । तस्य रूपमाह । “वाक्चे-
 ष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविकृतिप्रियता च निद्रा ।
 छर्दिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते नखादियौक्त्यञ्च कफात्मके
 स्थात्” । वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम् । नारीविकृति
 प्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च । भुक्ते सति बलं
 व्याधेः । सान्निपातिकस्य निदानपूर्विकं लक्षणमाह । “यः
 सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् ।
 सर्वांश्च रूपाणि विभक्तिं तादृग्विरुद्धभेषज्यविधिर्विचर्यः”
 स सान्निपातिक उन्मादः । सन्निपातग्रहणेनैव सर्वात्मकत्वं
 लक्ष्यम् । पुनः सर्वै रिति यत्कृतं तद्रजःस्तमःप्रापणा-
 र्थम् । तेन रजस्तमोभिलितैरित्यर्थः । तेन वातादयो
 रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्भिलिताः समस्तैश्च निदानैः कु-
 पिता उन्मादं जनयन्ति । सर्वैर्हेतुभिः समस्तैर्भिलितैः
 स्यात् । यतोऽन्योव्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्भिलितैरेव भवतीति
 नियमो नास्ति । अयन्तु व्याधिसंभवात् सर्वैर्हेतुभि
 र्भिलितैः स्यात् । तादृगुन्मादः विरुद्धभेषज्यविधिः विरु-
 द्धभेषज्यविधिरिति कोऽर्थः । त्विदोषजे प्रत्येकं वातादि-
 प्रत्यनीका कार्या । सा च परस्परविरोधिनी त्विदोषं
 हन्ति किञ्चिदेव द्रव्यमामलकादि तज्जात्नायौगिकम् । अ-
 तएव विचर्यः न चिकित्सा इत्यर्थः” । मनोदुःखजस्य वि-
 प्रदृष्टं निदानमाह । “चोरैर्नरेन्द्रपुरघैरित्यादि” सुश्रु० ।
 अन्यैर्हिंसादिभिः । गाढमतिशयेन । क्षते अभिहृते
 प्रियया प्राप्नुमश्चक्यया रिरंसोः पुरुषस्य विकारः उन्माद-
 रूपः । तस्य रूपमाह । “चित्तं प्रजल्पतीत्यादि” सुश्रु० चित्त-
 माश्रय्यम् । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विसंस्रो विरुद्धज्ञानः ।
 अतीव मूढः अतीवज्ञानशून्यः । अत्र विकल्पो बोद्धव्यः ।
 विषजस्य रूपमाह । “रक्तोत्थ इत्यादि” सुश्रु० परासुः
 स्रुतः । अरिष्टमाह । “अवाङ्मुहसूनुषो वा क्षीणमांस
 वक्षो नरः । जागरुकोहापन्देहहृन्मादेन विनश्यति” ।
 अथ देवादिदहतसोन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह । “अम-
 ल्वाग्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिब्रह्मज्ञानबलादियुक्तः ।
 प्रकोपकालो नियतश्च यस्य देवादिजन्मा स मनोविकारः” ।
 अमर्शवाग्विक्रमवीर्यचेष्टः न मर्शस्त्रेव मनुष्यस्त्रेव वागादयो
 यस्य सः । विक्रमः पराक्रमः । वीर्यं शौर्यम् । ज्ञानादि
 ब्रह्मज्ञानबलादियुक्तः । ज्ञानं बुद्धिः । आदिपदेन त-
 द्भेदा भेदाविचारणास्त्यादयो मृच्छान्ते । विज्ञानं शि-

त्यादिविषयकं ज्ञानम् । चेष्टा पाठवम् । आदिपदेनाभि-
मानादि षट्कृते । नियतः क्लृप्तमाणातिथ्यादिभिः । मनो-
विकारः उन्मादः । तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह । “स-
न्तःशुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्रोऽवितथसंख-
तप्रभाषो । तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मग्न्यो भवति
नरः स देवजुष्टः” । अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयो दिव्य-
माल्यस्यैव गन्धो यस्य सः । निस्तन्द्रः निद्रारहितः । अ-
वितथं सख्यम् । ब्रह्मग्न्यः ब्राह्मणभक्तः । देव्याविष्टस्याह ।
“संस्वेदो द्विजगुरुदेवदोषभक्तो जिह्वाचो विगतभयो
विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चाक्षपानजातैर्दुष्टात्मा
भवति स देवशत्रुजुष्टः” । विमार्गदृष्टिः कर्मार्गतः । दुष्टा-
त्मा दुष्टस्वभावः । गन्धर्वाविष्टस्याह । “हृष्टात्मा पुलिन
वनान्तरोपसेवी स्नाचारः प्रियपरिणीतगन्धमाल्यः । न-
त्यन् वै प्रहसति चारु चाल्यशब्दं गन्धर्वपहपरिपीडितो
मनुष्यः” । हृष्टात्मा हृष्टजीवात्मा । पुलिनं तीथोखितं
तटम् वनान्तरं वनमध्यम् तयोः सेवी । स्नाचारः
अनिन्दिताचारः । प्रियाणि परि समन्ततोभावेन गीत
गन्धमाल्यानि यस्य स तथा । चारु चाल्यशब्दमिति ह-
सनक्रियायाविशेषणम् । यक्षाविष्टस्याह । “तास्माच्चः
प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरोऽङ्गुतगतिरत्यवाक् संहिष्णुः ।
तेजस्वो वदति च किं ददामि कञ्चै यो यक्षपहपरिपी-
डितो मनुष्यः” । पित्राविष्टस्याह । “प्रैतानां स दिशति
संस्तरेषु पिच्छान् शान्तात्मा जलमपि वाऽपसव्यवस्तः ।
मांसेषु स्तिबगुहृपायसाभिकामक्षद्भक्तो भवति पितृप-
हाभिजुष्टः” । प्रैतानां ष्टतानां पितृणां । दिशति ददा-
ति । अपसव्यवस्तः दक्षिणवस्तुषट्कोत्तरोवः । नागाविष्ट
स्याह । “यस्तूर्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित् सृक्कण्ठी मुञ्च
रपि जिह्वावेदि । क्रोधात्तुर्घृतमधुदुग्धपौयसेषुर्विज्ञेयः
स खलु भुजङ्गमेव जुष्टः” । प्रसरति सर्पवत् उरसा
चलति । सृक्कण्ठी खोष्ठप्रान्ठी । राक्षसाविष्टस्याह । “मां-
सासृग्विविधसुराविकारविष्णुनिर्लेज्जोऽशमतिनिष्ठुरोऽति-
सूरः । क्रोधात्तुर्विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विष्ट
भवति स राक्षसैर्गृहीतः” । अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः
ब्रह्मराक्षसाविष्टस्याह । “देवविप्रगुरुद्वेषो वेदवेदाङ्ग-
विच्छुचिः । आत्मपोडाकरोऽहिंसो ब्रह्मराक्षसकेवितः ।
अहिंसः अहिंसाशीलः । पिशाचाविष्टस्याह । “उद्धस्तः
क्षयप्रवो विरुद्धभाषो दुर्गन्धो षट्शसुचिस्तथातिलोलः ।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेदन् अमति रुदन्

पिशाचजुष्टः” । उद्धस्तः नग्नः । दिगम्बर इति
विदेहवचनात् । (सु० सु० उद्धस्त इति पाठः)
क्षयो निर्मांसः । प्रवो रुद्धः । अतिलोलः सर्व-
स्निन् अन्नपाने लोलुपः । व्याचेदन् विरुद्धभाचेदन् ।
यक्षा हिंसाक्रीडापूजार्थं षट्कृन्ति । अतएवोक्तम् ।
“अशुचिं भिन्नमथ्यादं चतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्यु
हिंसाविहाराथं सत्कारार्थमथापि वा । तत्र हिंसार्थं
षहोतस्य लक्षणमाह । “स्थूलाचो द्रुतमटनः सफेणवामी
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति । यथाद्विद्विद
नगादिविच्युतः स्यात् सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोद-
शेऽव्दे । यथाद्रीत्यादि यः पर्वतादिपतितः सन् यज्ञैर्गृ-
ह्यत इत्यर्थः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो षट्कृन्ते
त्रयोदशेऽव्दे सर्व एव देवादिषहोतोऽसाध्यः । देवादीना
भावेशसमयमाह । “देवपहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्यो
रपि । गन्धर्वाः प्रायशोऽपस्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि ।
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोरगाः । रक्षःप्रिशा-
चा रालौ च चतुर्दश्यां विशन्ति हि” । कृष्णपक्षे अमा-
याम् । प्रायशःपदादन्वत्यापि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं
लक्षणार्थं तत्र तिथौ बहिदानार्थञ्च । ननु यदि देवा-
दयो विशन्ति तदा विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।
“दर्पणादोन् यथा ह्याया शोतोष्णं प्राणिनो यथा । स्व-
मणिं भास्कराङ्घ्रिं यथा देहञ्च देहष्टक् । विशन्ति
न च दृश्यन्ते पद्मास्तद्वचकरोरिणम्” । दर्पणादीत्यादि
शब्देनान्यदपि निर्मलद्रवद्रव्यं षट्कृते । ह्याया प्र-
तिविम्बम् । स्वमणिं सूर्यमणिम् । देहष्टक् जीवात्मा” ।
भा० प्र० । एतानि च वाक्यानि सुश्रुतोत्तरतन्वस्थानि ।
तत्र हि “गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था संहिष्णुता ।
क्रियावाऽमातुषी यस्निन् स यक्षः परिकीर्त्यते” इति यक्ष-
शब्दं परिभाष्य “असंख्येया यक्षगणा यहाधिपतयश्च ये ।
व्यञ्जन्ते विविधाकाराभिद्यन्ते ते तथापथा देवास्तथा
शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्वयक्षाः पितरोभुजङ्गाः । रक्षांसि
वा चापि पिशाचजातिरेषोऽपथा देवगणयक्षाख्यः” इति
विभक्त्य “संतुष्टः शुचिरित्यादिना तज्जुष्टानां लक्षणान्याह ।
तानि भा० प्र० सङ्गसङ्गत्योदाहृत्य व्याख्यातानोति द्रष्टव्यम् ।
अन्ते च प्रकृतदेवादीनां न क्वचित् प्रवेशः किन्तु तत्परि-
चारकाणामेव देवाद्याचरवतां प्रवेश इत्युक्तं यथा सुश्रु०
उत्त० । “तर्पांसि तीव्राणि द्या च दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च
सत्यम् । गुण्यास्तथापि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च

यथाप्रभावम् । न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनु-
ष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहात्ते
भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां यद्वाप्यं प्ररिचारका ये
कोटोसहस्रायुतपद्मसंख्याः । अष्टम्वशामासभुजः सुभीसा
निशाविहाराश्च समाविशन्ति । निशाचराणां तेषां हि ये
देवगणसंख्याः । ते तु तत्त्वत्वसंस्पर्शाद्विज्ञेयास्तु तदङ्गनाः ।
देवपहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये । देववच्च नम-
स्यन्ते प्रत्यर्थ्यन्ते च देववत् । स्वामिशीलक्रियाचाराः
क्रमएव सुरादिषु । नैर्ऋतेया दुहितरस्तासां स प्रसवः
स्युतः । सत्यत्वादपट्टत्तेषु वृत्तितेषां गणैः कृता । हिंसा-
विहारा ये केचिद्दिव्यं भावसुपाश्रिताः । भूतानीति कृता
संज्ञा तेषां संज्ञा प्रवृत्तुभिः । यद्दृष्टं ज्ञातमिभूतानि यस्मा-
द्देवत्वमया भिषक् । विद्याया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते ।
अथोन्मादस्य सामान्यचिकित्सा

‘वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे । कफजे
षमनं कार्यं परे वस्त्रादिकक्रमः । यज्ञोपदेक्ष्यते कि-
ञ्चिदपस्कारे चिकित्सितम् । उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामा-
न्यादोषदूषणयोः । जलादिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
एचेदुन्मादिनं यद्वात् सद्यः प्राणहरा हि ते । ते जला-
दयः’ । विशेषचिकित्सा भा० प्र० आदौ दृश्या । सचायं
रोमः । महापातककर्म्मविपाकजः । “उन्मादस्तगदोषो
राजयच्छेत्वादि” शु० त० नारदोक्तेः “चित्तसंभोह
उन्मादः कामशोकभवादिभिः” । सा० द० उक्ते रथमि-
चारिभावभेदे ।

उन्मादक पु० उद्+मद-षिच्-लुट् । उन्मादजनके धुलू-
रादौ । [उन्मादकारके लि० ।

उन्मादन पु० उद्+मद-षिच्-लुट् । इन्द्रपनाथभेदे त्रिका० ।
उन्मादवत् लि० उन्मादोऽस्त्वस्य मत्प मस्य वः । उन्मादयुक्ते
क्षिपां ङीप् । [न्मादिनं यद्वात्”सुशु० ।

उन्मादिन् लि० उद्+मिनि स्त्रियां ङीप् । उन्माते “एचेदु-
उन्मान न० उद्+मा-भावे ल्युट् । अर्जुमाने तच्च प्रथित-
शुचत्वेन पत्नादिमितपाषाणादिना तृणाधारफलके एक-
पात्रे स्थितेन अन्वपार्श्वस्थसुवर्णादेरुन्नमनादिना शुचत्व-
विशेषज्ञापनव्यापारः (ओजनकरा) “अर्जुमानं किलोन्मा-
नम्” वार्त्तिकोक्तेः इत्युद्गतः प्रमाणे च । अश्विनेवाथे
“प्रमाणे हवसश्चन्द्रमालचः” पा० “प्रथमश्च द्वितीयश्च
अर्जुमाने मतो वस” वार्त्तिकोक्तेः हवसश्चन्द्रम् । अर्-
हवसः अर्हद्वः “मजपतिद्वयसोरिति” भाषः । सामान्य-

प्रमाणे तु मालजेव । अर्हमालं प्रत्यमालम् । इकरणे
ल्युट् । शतुलादौ । इन्द्रोष्परिमाणे पु० वैद्यकम् ।
उन्मार्गं लि० उत्क्रान्तः मार्गात् निरा० व० । कार्त्तिकाले
मार्गश्च पन्थाः रीतिश्च “नाशयति च दिङ्भोहनि-
वोन्मार्गः” काद० । २ विरुद्धपथे च “मदोन्मत्तस्य भूपस्य
कुञ्जरस्य च गच्छतः । उन्मार्गे वाच्यतां यान्ति महाघाताः
समीपगाः” पञ्चतन्त्रम् । उन्मादशब्दे उदा० ।

उन्मिति लि० उद्+मद-क्तिन् । अर्जुमाने ।

उन्मिप्र लि० उद्+मिष-क । १ प्रफुल्ले २ क्विञ्चित्प्रकाशयुक्ते च
उन्मिषित लि० उद्+मिष-क्त । १ प्रफुल्ले, विकसिते २ क्विञ्चित्
प्रकाशिते च । “व्यलोक्तयच्चुन्मिषितैस्तद्विन्मयैः” कुमा० ।

उन्मीलन न० उद्+मील-ल्युट् । १ विकारे २ चक्षुरादेः पुटवि-
भेदे (ताकान) “ज्ञानाङ्गनशलाकाभिर्नैलोन्मीलनकारकः”
भा० आ० ८४ अ० । “सम्मीलनोन्मीलनके तथैव” सि०
शि० । भावे वज् उन्मीलोऽप्यल पु० ।

उन्मीलित लि० उद्+मील-क्त । १ विकसिते “ते चीन्मीलित
मालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिजाः” सा० द० । २ अङ्ग-
द्विते च षिच्-कर्मणि, क्त । ३ प्रकाशिते “उन्मीलितं तूष्
कयेव चित्तम्” कुमा० । ४ भेदितसुदृशे नेलादौ “अज्ञानवि-
मिरान्वस्य ज्ञानाङ्गनशलाकया । चक्षुरन्मीलितं येन तस्मै
ओशुरवे नमः” शुभ्रनतिमन्त्रः ।

उन्मुक्त लि० उद्+मुक्-क्त । वञ्चनरहिते

उन्मुख लि० उद्+उङ् मुखमस्य । १ अङ्गुली, २ उद्युक्ते च ।

“उन्मुखहाःस्थवीक्षिताः” कुमा० । “तस्मिन् संवसिनामादेः
जाते परिणयोन्मुखे” कुमा० । “विपुलतरौन्मुखलोच-
नावलम्बम्” “दन्तापनिर्भिन्नपयोदमुक्ताः” भाषः ।
“असौ शरस्यः शरसोन्मुखानाम्” “या नीतपौरा
स्वपदोन्मुखे” । “मनोऽभिरामाः श्लेष्मलौ रचनेमिस्त्र-
नोन्मुखैः” रघुः स्त्रियां ङीप् । “भूतवदिरिवाभ्याथि मधौ
परधतोन्मुखी” कुमा० “प्रतिषिद्धापि कैलेया लक्ष्मीरिव
मुषोन्मुखी” “पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखी प्रियाम्”
“अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्त्रिदित्स्त्रोन्मुखीभिः”
“इत्यास्त्राते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा” मेघ० ।

उन्मुद्र लि० उद्गता सुद्रा यस्मात् प्रा० व० । १ लक्ष्मणे, २ विकसिते च
उन्मूल नामषा० मूलत उत्पादयति उद्+मूल-षिच् । उन्मूल-
यति ते “उन्मूलयन् महाहृत्मान्” भा० व० । १४६ अ०

उन्मूलन न० उन्मूल+षिच्-ल्युट् । उत्पादने उद्गतमूलक-
रणे । “य पादपोन्मूलनवर्त्ति रंहः” रघुः ।

उन्मूलित लि० उन्मूलि-नामधा० क्त । उत्पाटिते “उन्-
मूलिता हलधरेण प्रदावघातैः” उट्टमटः “दूरे सन्तु फलानि
हन्त भवता तन्मूलसुन्मूलितम्” उड्वदू० ।

उन्मृजावमृजा स्त्री उन्मृज अवमृज इत्युच्यते यस्यां क्रियायां
मयू० स० । उन्मार्जनावमार्जनार्थनिदेशक्रियायाम् ।

उन्मृश्य लि० उट्ट+मृश-कप् । “हस्तमुत्तोत्तसृश्ये” इत्यु-
न्मृश्या ह्रैव द्यौरास” शत० प्रा० १, ४, १, २२, ल्यप् ।
२ ऊर्द्धतः सृष्टेत्थर्थे अव्य० ।

उन्मृशय लि० उट्ट+भा-यत् । उपरिभेदे “आचितः शकटोन्-
मेये” तिका० । २ उन्मानमेये सुवर्णादौ च ।

उन्मृष पु० उट्ट+मृष-घञ् । उपलुरादेरुन्मृषणे, किञ्चित्प्रका-
शे च । “स्वकिरणपरिवेषोन्मेषन्मृष्याः प्रदीपाः” रघुः ।
“दीर्घिकाकमलोन्मेषोयावन्मृषात्वेण साध्यते” कुमा० “वि-
द्युदुन्मेषट्टम्” मेघ० । भावे ल्युट् । उन्मेषणमध्यत न०
“मन्मथोन्मेषणातिवस्तोष्णां शोभैव कान्तिः” सा० द० ।

उन्मृचन न० उट्ट+मृच-ल्युट् । बन्धनात् उड्वृत्त्य विक्षेपणे ।
“उन्मृचनप्रमोचने उभेवाची वदाभि” अ० ५, २०, १,

उप अव्य० वप-क । १ अधिकाथे, २ हीने, ३ आसन्ने, ४ सा-
मीये, ५ सादृश्ये, ६ प्रतिवले सतो गुणान्तराधाने, ७ व्याप्तौ,
८ पूजायाम् ९ शक्तौ, १० आरम्भे, ११ दाने, १२ दीपास्थाने,
१३ आचार्यकरणे १४ अत्यये, १५ निर्दशने च । ग-
णरत्ने “उप सामोष्यसामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकृतिवृत्तिदोष
दानक्रियाशीलप्राप्त्याध्ययनपूजनेषु” इति उपार्थानुक्ता
क्रमेणोदाजहार तत्र सामीये उपकूपम् । सामर्थ्ये उप-
करोति । व्याप्तौ उपकोर्षम् । आचार्यकृतौ उपदिशति ।
वृत्तौ उपरतः, दोषे उपघातः (इन्द्रियाणां स्वप्राप्त्यप-
ह्वासामर्थम् । दाने उपहरति । क्रियाभेदे उपचरति ।
वीक्षायां देवं देवसुपचरति । आरम्भे उपक्रमते भोक्तुम् ।
अध्ययने उपाध्यावः । पूजने उपचरितः पिता सुलेख”
इति । प्रतिवले (संस्कारे) “उपत्वा नेष्ये सभिधमाहरेति”

का० उ० सामीये “उपोपविश्य प्राणान् संसृशन्” स० त० गो० ।
सादृश्ये उपदेवः उपधातुः । “उपोऽधिके च” पा० “१ ईआ-
धिक्ये “उप च तयोदश मासः” शत० ब्रा० ६, २, २, अस्य
हीनेआ धिक्ये च कर्मप्रवचनीयता तत्र हीनार्थयोगे तत्-
सम्बन्धिनि द्वितीया । उप हरिं हराः-हरेर्हीना इत्यर्थः ।
अधिकार्थयोगे सप्रमो । उप परार्द्धे हरेर्गुणाः-परार्द्धाद-
धिकोऽत्यर्थः । सामोष्येऽव्ययीभावः उपकृष्टम् उपकू-
लम् । “उपसर्गाः क्रियायोगे” पा० क्रियायोगे

उपसर्गता अन्यत्र गतिता ततः भवार्थे त्यक्तन् उपत्यका ।

उपक पु० उप+सञ्जायां कन् । उपरिभेदे ततः नडा० फक् ।
औपकायनः तस्य अदन्ते इन्ते च वृद्धये वा लुक् ।
अदन्ते औपकाः औपकायनाः । इन्ते उपकलंभकाः
औपकायनलामकायनाः । अनुकम्पितः उपेन्द्रत्तादिः
“प्राचासपादेरुज्ज्वचौ” पा० वृत् “ठाजावूर्द्ध” द्वितीयादृचः”
पा० इन्द्रदत्तलोपे । उपक २ अनुकम्पिते उपेन्द्रदत्तके पु० पञ्च
अडच् उपडः । चात् ठच् घन् इलच् च । तत्र ठचि
उपिकः घनि उपियः इलचि उपिलः । तत्रार्थे पु०
अजादावित्युक्तेः कनि न लुक् । उपेन्द्रदत्तकः । एवमन्य-
स्यापि उपपूर्वकस्य सञ्जायदस्य रूपं बोध्यम् । तेन
तत्रापि उपकादिशब्दार्थः ।

उपकण्ठ लि० उगकतः कण्ठम् अत्या० स० । १ निकटे, २ कण्ठा-
सन्ने च “तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः” कुमा० । “आ-
क्षय चापं श्रवणोपकण्ठे” “उपकण्ठे सहोदधेः” रघुः
३ यामान्ते ४ अश्वानामास्कन्दिगतौ च न० । विभक्त्यर्थे
सामीये वा अव्ययी० । ५ कण्ठ इत्यर्थे “रथाङ्गभन्तेऽभिनव”
वरस्य यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः । प्रमृषोपकण्ठे
सुडुरङ्गभाजो रत्नावलीरम्बुधिरावबन्ध” माघः । उपक-
ण्ठम्-कण्ठे पक्षेऽनिके इत्यर्थः ईकण्ठसामीये च अव्य०
उपकनिष्ठका स्त्री उपगता कनिष्ठिकाम् अत्या० स० । अना-
भाङ्गुलौ “अप्रच्छिन्नायावनन्तर्गभौ प्रादेशमात्रौ कुशाना-
वान्तयोगं हीत्वाङ्गुलोपकनिष्ठिकाभ्याम्” आ० श्व० १, २, २
“अङ्गुलोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्यसंज्ञादयनः” ४, ५, ४ ।

उपकन्या स्त्री उपगता कन्याम् अत्या० स० । कन्यासख्यादौ
अस्य गौरा० पाठात् उपाट्टुवृत्तत्वेऽपि नान्नीदात्तता ।

उपकरण न० उपक्रियतेऽनेन उप-क-ल्युट् । उपधानसाधके
ङ्के यथासंभोजनादौ व्यञ्जनादि, शयने खट्वादि, स्ना-
नेऽनुलेपनादि, पूजायां पुष्पादि यागे पञ्चादि । “यच्च
वेश्म शुभं दद्यात् सर्वोपकरणान्वितम्” शु० त० नन्दिपु० ।
“भक्तावकाशाम्बुदकमन्त्रोपकरणव्ययान्” या० सु० ।
२ उपादीनां क्लृप्तामरान्दिपरिच्छेदे च । उपगतः करणम्
अत्या० स० । इन्द्रियाणुगते लि० विभक्त्यर्थे सामीये
वाऽव्ययी० । ३ करण इत्यर्थे ४ इन्द्रियसामीये च अव्य० ।

उपकार्स् अव्य० विभक्त्यर्थे सामीये वा अव्ययी० ।
१ कर्स् इत्यर्थे २ श्रोत्रसामीये च । तत्र प्रायभवः ठक्
औपकार्धिकः तत्र प्रायभवे लि० “वःस्वामो मन कान्ता-
वानौपकार्स् कलोचनः” मट्टिः ।

उपकर्त्तृ ति० उप-क-टच् द्वियां ङीप् । उपकारके आतु
गुण्यकारके “उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न मिले षापकारिणा”
माघः । “हीनान्युपकर्त्तृनि प्रवृत्तानि विक्रवते” रघुः ।

उपकलाप अय० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वाऽव्ययी० । ?कलापे
इत्यर्थे २तत्सामीप्ये च ततो भवार्थे परिसुखा० ज्ञ ।
औपकलाप्य तद्भवे ति० ।

उपकल्प ति० उपगतः कल्पम् अया० स । कल्पोपगते । गौ-
रा० पाठात् उपात् इच्छकत्वेऽपि नात्तोदात्तता ।

उपकल्पन न० उप+कृप-णिच्-ल्युट् । ?सम्पादने २आ-
योजने च “वक्ष्याम्यतः परं” सम्यगाहारस्योपकल्पनम्”
सुशु० युच् । तत्रैव स्त्री । “एवं विज्ञाय मतिमान् भोज-
नस्योपकल्पनाम्” सुशु० ।

हृपकादि पु० इच् ऽदहे च बद्धत्वे गोत्रप्रत्ययलुग्नितिसे पा-
णिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च उपक लमक अटक कपिडल
कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आङ्गारक गडक उदङ्क सु-
धायुक अबभ्रक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट मयूरकण खरीजङ्ग
शलाथल पतङ्गल पदङ्गल कठेरणि कुषीतक काशकृत्तन्न नि-
दाघ कलशीकण्ठ दासकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक प्रर्णक ज-
टिलक बघिरक जन्तुक अतुलोम अनुपद प्रतिलोम अप-
जग्ध प्रतान अनभिहित कमक वटारक खेखाभ्र कमन्दक पि-
ङ्गलक वस्यक मसूरकर्षु मदाघ कबलक कमलक कदासत् ।

हृपकार पु० उप+कृ-भावे घञ् । प्रधानस्यानुगुण्यसंपादने,
उपकृतौ “उपकारापकारौ हि लब्धं लक्षणमेतयोः”
माघः । “कृतोपकारेव रतिर्भूव” कुमा० “उपकारोमहं-
स्तात कृतोऽयं मम खेचरैः” भा० व० १५० अ० । तस्यो
प्रकार्यारचितोपका(चा)रा” रघुः । उपकारश्च सहकारिभिः
कारणस्य कार्योत्पादनाद्यमानुगुण्यभेदः यथा दर्शादियागस्य
प्रधानापूर्वसाधनेऽङ्गादीनां प्रयाजादीनां कलिकापूर्वसा-
धनद्वारा तदानुगुण्यम् । स च वौद्धैः कुर्वद्रूपतरूपस्य
बीजादेरच्छुनत्वस्य सम्पादनरूपातिशयाधानसुच्यते सर्व्व०
दर्श० । “तथाहि सहकारिभिः सखिलपवनादिभिः
पदार्थैसाथैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजस्यत्पादकम-
भ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् । बीज-
ज्ञातिशयभादधानं सहकारिषामेकमेवाधत्ते अन्यथा सर्व्व-
दोपकारापत्तौ अद्भुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादति-
शयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे,
तस्मिन्नुपकारे पूर्व्वन्यायेन सहकारिसामेक्षस्य बीजस्य जन-
कत्वे सहकारिसम्पादबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्य-

स्थिता । अथोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनि-
रपेक्षं कार्यं जनयति तन्नापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरहे-
तुत्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्षमाणेन बीजादिना उपकारे
अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्तापीति बीजादिजन्याति-
शयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा
भवेत् । एवमपेक्षमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपका-
रान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्प-
रापातइति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावाद-
भिन्नोऽतिशयः सहकारिमिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि
प्राचीनो भावो ऽनतिशयात्मा निवृत्तः अत्यन्तातिशयात्मा-
कुर्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितम् ।

उपकारक ति० उप+कृ-खुब् । ?उपकारकर्त्तरि । “आग-
न्त्वोऽपि कदाचिदुपकारका दृश्यन्ते” हितो० । स्त्रीत्वे
टापि अतदन्त्वे उपकारिका । सा च २दृष्यालये, ३पट-
निर्मिते ऋच् च । ?कारणभावे ति० । “स्वर्गस्त्वग्निन्द्रिय-
पाह्यस्त्ववः स्यादुपकारकः” भाषा० णिनि । उपकारिन्
उपकारके ति० । “तदुपकारोऽपि शारीरकस्यत्वादीनि”
वेदा० सा० । “दात्रव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे”
गीता “मात्रापितोर्गुरौ मिले विनीते चोपकारिणि”
दशः । स्त्रियां ङीप् ।

उपकार्य्य ति० उप+कृ-ण्यत् । ?उपकारयोर्म्ये । २राजालये,
३पटनिर्मितराजसदने च स्त्री टाप । “तस्योपकार्य्यारचितो
पका(चा)रा” रघुः । “तीरोपकार्य्यां गतमान एव” शब्द-
प्रतिविहितोपकार्य्यभार्य्यः” रघुः राजभवने “रस्यारघु
प्रतिनिधिः स त्रयोपकार्य्याम्” । “उपकार्य्या राजसङ्घ-
न्युपचारचितेऽन्यवदिति विश्वोक्तेः ५ उपचारव्याप्ते ति०
उपकिरणे न० उप+कृ-ल्युट् नि० इत्त्वम् । १व्याप्तौ २सम-
न्तात् विक्षेपे च “आसूतकरोत्किरणं वा” कात्या०
२५, १०, २४ । समोष्पादौ अव्ययी० । ३किरणसाभी-
ष्पादौ अव्य० ।

उपकीचक पु० उपगतः कीचकम् अत्या० स० । विराटन्वप-
श्यालककीचकाहुजे विराटसैन्यभेदे “समवतेषु सर्व्वेषु
तामूचुरपकीचकाः । हन्यतां शीघ्रमथती यत्कृते कीचको-
हतः” । ते च पञ्चाधिकशतमिताः कीचकत्वेनापि प्रसिद्धाः
“एवं ते निहता राजन् ! शतं पञ्च च कीचकाः । स च
सेनापतिः पूर्व्वमित्येतत् स्तुतधट्शतम्” भा० वि० २२, २३ अ० ।

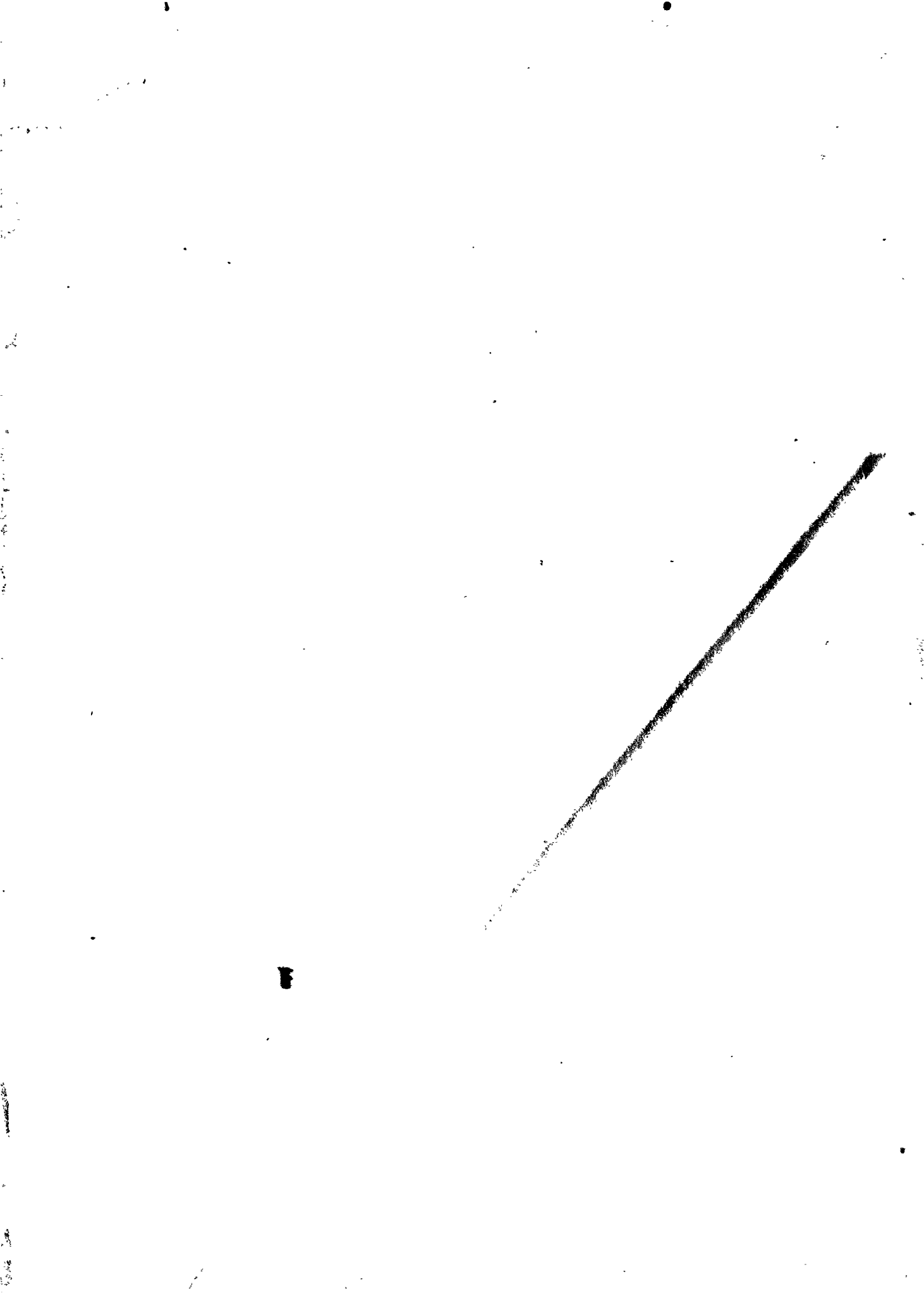
उपकुञ्चि स्त्री उप+कुञ्च-इ । कृष्णजीरके ।

उपकुञ्चिका स्त्री उप+कुञ्च-खुब् अतदन्त्वम् । ?स्तुत्यायां

(तृते) शक्यं ज्ञायाम् । स्वार्थं कन् । शक्यजीरके ।
 उपकुर्व्याण पु० उपकुरुते गुरोर्दक्षिणादानादिना उप+क-
 यानच् । समावर्त्तनयोश्च स्वाध्यायपह्णानाधिकमन्त्रार्थ-
 वति । मन्त्रचारिणि “न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुरीत धर्म-
 वित् । स्नासंस्तु गुरुणाऽऽक्षिप्तः शक्या गुर्वर्धमाहरेत्”
 मनुना स्नास्यतएव गुरुपकारविधानेन ततः पूर्वंमु-
 पाकारकचतुर्विधेन चाक्षेपोपकृतं त्वात्तथात्वम् । ब्रह्म-
 चारी हि द्विविधः नैष्ठिक उपकुर्याच्छ्व । यो निरवधि
 मरणात्मन् उपनयनादूर्ध्वं गुरौ वसति स नैष्ठिकः ।
 वस्तु स्वाध्यायपह्णानं गुरौवसन् गुरुष्वानुज्ञातः गुरो-
 रपकारं कृत्वा स्नानगार्हस्थ्यं करोति स उप-
 कुर्व्याणः । स्नास्यतो दाक्षिणा च मनुनोक्ता
 वधा “क्षेत्रं हिरण्यं गामश्च कृत्वोपानहमासनम् ।
 धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत्” । आश्व०
 ४० ३, ४, २ त “अथैतान्युपकृत्ययीत समावर्त्तयन् माने
 मधिं कुण्डले वस्त्रयुगं कृत्वमुपानदुगं दण्डं स्रजमुन्म-
 ह्निमनुष्येपनमाङ्गमसुष्णोषमित्यात्मने चाचार्यं च” “अ-
 द्युभयोर्न विन्देताचार्याद्यैव” । एकादश द्रव्याणुक्तानि
 एतन्नोपकृत्यं गुरोरभिलषितं दद्यादित्यत्रैव तात्पर्यम्
 अत एव या० ४० “गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनु-
 ज्ञया” तद्वरदानमेतन्नम् “गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं
 यथाशक्ति दत्त्वा स्नावात् तदनुज्ञयाऽदत्त-
 वरोऽपि मितः । संज्ञायां कन् तत्रैव । “उपकुर्याण-
 वास्तु स्वाध्यायपह्णार्थाः” छा० उ० भा० । ताच्छील्ये
 वानय् । २ उपकारशोभे लि० ।

उपकुल्या स्त्री उप+कुल-अग्रा० लि० । १ पिप्ल्याम्
 (पिपुल) अम० “हरिद्रोपकुल्याविशालेत्वादि” सुश्रु०
 तत्पर्यायमुष्णादि भा० प्र० दर्शितं यथा
 “पिप्लो मागधी कृष्णा वैदेही चपला कृष्णा । उपकुल्यौ-
 यथा शौण्डी कोला स्यात् तोक्ष्णतरुडुला । पिप्लो
 दीपनी वृष्या स्वादुपाका रसायनी । अनुष्णा कटुका
 क्षिप्वा वातहृद्ग्रहा बधुः । पित्तला रेचनी हृन्नि श्वस-
 काशोदरज्वरान् । कुष्ठप्रमेहशुभ्रार्थः शीहृन्नुलाममारुतान् ।
 आर्द्रा कफप्रदा क्षिप्वा शीतला मधुरा गुरुः । पित्तप्रश-
 मनी सा तु शुष्का पित्तप्रकोपिनी । पिप्लो मधुसंयुक्ता
 बद्धः कफनिवाशिनो । श्वसकाशज्वरहरो वृष्या मेधाग्नि-
 वर्धिनी । शीर्षज्वरेऽग्निमान्द्ये च शक्यते गुडपिप्लो ।
 काकजीर्वादिश्वसहृत्पाण्डु कफिरोगवृत् । द्विगुणः पि-

प्लोचूर्णाद्गुण्डोऽत्र मिषजां मते” । उपगतः कुल्याम्
 कृत्तिसरः अत्या० ४० । कुल्योपगते लि० । २ सामी-
 षादौ अव्ययी० । ३ कुल्यासामीषादौ अव्य० ।
 उपकुश पु० सुश्रुतोक्तेः १ सुश्रुतोगेदे । “सुश्रुतोगाः सप्तस्वाय-
 तनेषु” इत्युपक्रम्य श्रीगदीनि सप्रायतनानि उक्त्वा “दन्त-
 मूलगतस्तु शीतादौ दन्तपुष्टको दन्तवेटकः शौचिरो
 मद्वाशौचिरः परिदर उपकुशोदन्तवैदर्भो वर्धनोऽधिमांसो
 नाद्यः पञ्चेति” दन्तमूलगतस्तुक्त्वा “वेदेषु दाह्यः पाकश्च
 तेभ्योदन्ताश्चलनि च । आषाड्वृताः प्रसवनि शोषितं
 मन्दवेदनाः । आध्यायन्ते सुते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
 वक्षिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तकतोगदः” । लक्षितः ।
 “संशोधोभयतः कार्यं शिरश्चेपक्ये तथा” सुश्रु० ।
 सामीषादौ अव्ययी० । २ कुश इत्यर्थे २ कुशसामीषे च
 अव्य० । उपगतः कुशम् अत्या० ४० । ३ कुशोपगते लि० ।
 उपकूप लि० उपगतः कूपं अत्या० ४० । १ कूपोपगते देये
 सामीषादौ अव्ययी० । २ कूपसामीषे ३ कूप इत्यर्थे च अव्य० ।
 उपकूल न० कूले कूलस्य समीपं वा अव्य० । १ कूले इत्यर्थे ।
 २ तीरसामीषे च अव्य० । “उपकूलं स कालिन्ध्याः पुरीं
 पौरुष मूषणः” रघुः ततो भवादौ अव्य० “अव्ययो भावाच्चेति”
 या० “परिस्त्रादिभ्य एवेति” वार्तिके नियमनाच्च ज्ञ ।
 (३०) श्रीकूलः तद्गवादौ लि० ।
 उपकृत लि० उप+कृ-क्त । १ कृतोपकारे यद्योपकारः कृत
 क्षिन् । भावे क्त । २ उपकारे न० “उपकृतं बहु तल-
 किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्” शा० ६० ।
 उपकृतमनेन इटा० इति । उपकृतित्त्वं येनोपकारः कृत-
 क्षिन् लि० क्षिवां ङीप् ।
 उपकृष्ण लि० उपगतः कृष्णम् अत्या० ४० । १ कृष्णोपगते
 उपाद्गुहाचकत्वेऽपि गौरा० पाठात् नान्नोदासता । सामी-
 षादौ अव्ययी० । २ कृष्णसामीषादौ अव्य० । [समर्थे च ।
 उपकृतृत् लि० उप-कृत-क्त । १ नियते २ विन्द्यते ३ उपभोगाय-
 उपकोसल पु० कर्मकाण्डे ऋषिभेदे । “उपकोसलोह
 कामलायनः सत्यकामे जावाले ब्रह्मचर्यसुवास” शा० उ०
 “उपकोसलोनामतः कमलस्यापत्यं कामलायनः” भा० ।
 उपक्रम पु० उप-क्रम-घञ् न एङिः । १ उपायज्ञानपूर्वका-
 रण्ये, २ प्रथमारण्ये “ज्योतिरुपक्रमात्तु तथाऽधीवत
 एके” “समानाज्ञात्पुत्रमादकृतत्वं चातुषोभ” शा०
 ४० । “तल च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्र-
 मात्” भा० ५० २१५ अ० । “उपक्रमोपसंहारौ—हेत-

CC-
3/10/20

Archaeological Library

19786.
Call No. R Sa 4 K / Tar.

Author—Paramatha Parka
Vachaspati

Title—Vachaspatya vol. 1

Accession No.	Date of Issue	Date of Return

